DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ISSN:1308-2140

Volume 6/1 Winter 2011

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN ARMAĞANI

EDITORS

Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Yrd. Doç. Dr. Özgür AY

Sibel ÜST

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: https://rantey.org

Turkish Studies

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN ARMAĞANI

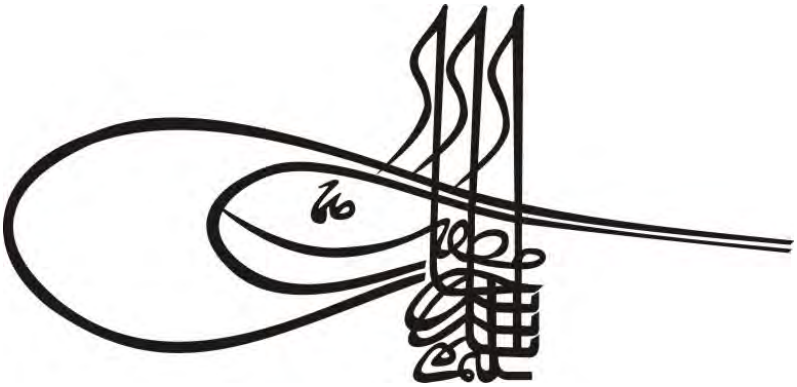

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.
Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları
yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.
Gönderilen yazılar iade edilmez.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System) ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Sahibi/Owner
Mehmet Dursun ERDEM

Editor

Sibel ÜST

Misafir Editör/Guest Editors

Erdoğan BOZ - Mehmet Dursun ERDEM - Özgür AY - Sibel ÜST

Yayın Kurulu Başkanı/Manager of Editorial Board

Ercan ALKAYA

Yayın Kurulu/Editorial Board

Mehmet Dursun ERDEM - Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ
Orhan Kemal TAVUKÇU - Dursun Ali TÖKEL - Ali AKAR
M. Vefā NALBANT - Caner KERİMOĞLU - Ülkü ELİUZ - Mitat DURMUŞ

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN
Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN-Ramazan KORKMAZ

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz ÜNAL

Tasarım/Design

Bülent ŞIĞVA-Ebru SİLAHŞOR

İndeks Sorumluları/Persons Responsible for Indexing Process

Tuncay BÜLBÜL
Kadri H. YILMAZ - Erçin ÖZZADE

Kaynakça Sorumluları/Persons for Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN - Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA

Baskı Sorumluları/Persons for Print Process

Özgür AY - Önder SEZER

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dış Temsilciler Koordinatörü/General Coordinator of Foreign Editors
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDEMOEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDİU
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV-Osman KÖSE
Azerbaijan	Vusale MUSALİ
Uzbekstan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Hungary	Bülent BAYRAM
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN	Oslo University
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Mancester Üniversity
Prof. Dr. Filiz KILIÇ	Nevşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Harun DUMAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice AYNUR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan GENÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM	Karadeniz Teknik Ü.
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN	Fatih Üniversitesi
Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Ondokuz Mayıs Ü.
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL	Sakarya Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Menderes COŞKUN	Süleyman Demirel Ü.
Prof. Dr. Metin AKKUŞ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mukim SAĞIR	Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU	Girne Amerikan Ü.
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman YILDIZ	Süleyman Demirel Ü.
Prof. Dr. Pervin ÇAPAN	Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Robert DANKOFF	Univercity Of Chicago
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Songül TAŞ	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Yakup ÇELİK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KARAKAYA	Goethe University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah İLGAZİ	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülhalim AYDIN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet BOZDOĞAN	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Bahir SELÇUK	Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram Ali KAYA	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir ÇINAR	Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erdoğan ERBAY	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan AYDIN	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma AÇIK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR	Hacette Üniversitesi
Doç. Dr. Funda TOPRAK	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Güray KIRPIK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet KORAŞ	Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin GÜFTA	Mustafa Kemal Ü.
Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Kemal TİMUR	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ	Gaziosmanpaşa Ü.
Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM	Erzincan Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ — Fatih Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KIRBIYIK — Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL — Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ — Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT — Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN — Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN — Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK — Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Musa ÇİFÇİ — Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN — Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GENCER — Abant İzzet Baysal Ü.
Doç. Dr. Mustafa ÖZSARI — Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK — Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Nadir İLHAN — Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA — Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK — Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. O. Kemal TAVUKÇU — Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ — Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Osman KÖSE — Ondokuz Mayıs Ü.
Doç. Dr. Rahim TARIM — Mimar Sinan – GS Ü.
Doç. Dr. Ramazan GÜLENDAM — Süleyman Demirel Ü.
Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK — Ondokuz Mayıs Ü.
Doç. Dr. Şener DEMİREL — Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık ÖZCAN — Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut TOK — Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ — Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Ülkü GÜRSOY — Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER — Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz BAYRAM — Ondokuz Mayıs Ü.
Doç. Dr. Yunus BALCI — Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf ÇETİNDAĞ — Fatih Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah KÖK — Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN — Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Adem İŞCAN — Gaziosmanpaşa Ü.
Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER — Nevşehir Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ — Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN — Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ — İstanbul Arel Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ — Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN — Ordu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ayfer YILMAZ — Gazi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bülent BAYRAM — Kırklareli Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cafer ŞEN — Uşak Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ — Dicle Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU — Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL — Ondokuz Mayıs Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN — Muğla Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ertan ÖRGEN — Balıkesir Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN — Doğu Akdeniz Ü.
Yrd. Doç. Dr. Esen DURMUŞ — Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih USLUER — TOBB Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yrd. Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fikret USLUCAN	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Galip GÜNER	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hasan BAKTIR	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA	Mehmet Akif Ersoy Ü.
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İlyas YAZAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmet ŞANLI	Eskişehir Osmangazi Ü.
Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜLER	Dumlupınar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KANTER	Ardahan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN	Ç. Onsekiz Mart Ü
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Yrd. Doç. Dr. Murat KACIROĞLU	Bozok Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN	Hitit Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nafi YALÇIN	Melikşah Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nedim BAKIRCI	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ	Muş Alparslan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ	Trakya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan CANIM	Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Selma BAŞ	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Serkan ŞEN	Ondokuz Mayıs Ü.
Yrd. Doç. Dr. Seval ŞAHİN GÜMÜŞ	Mimar Sinan -GS Ü.
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN	Fatih Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN	Mehmet Akif Ersoy Ü.
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK	Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK	Karabük Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yasemin MUMCU AY	Adnan Menderes Ü.
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA	Cumhuriyet Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK	Balıkesir Üniversitesi
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI	Okayama University
Dr. Süleyman Kaan YALÇIN	Fırat Üniversitesi
Dr. Tuncay BÜLBÜL	Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Serdar UĞURLU	Sakarya Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Misafir Editörden...

Değerli Okuyucular,

Kimi insanlar vardır bilimsel yanlarıyla sivrilirler, kimi insanlar vardır fedakârlıklarıyla öne çıkarlar ve kimi insanlar vardır insanlıklarıyla anılırlar. Biz, işte böyle üstün vasıfları kendinde toplayan bir bilim adamı için hazırladığımız "özel sayı" ile karşınızdayız.

Prof. Dr. Gürer Gülsevin'in, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girmekle başlayan bilim hayatı, Türkoloji'nin dev hocalarından aldığı Türkoloji terbiyesiyle filizlenmiş ve İnönü Üniversitesi'nde rahmetli hocası Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'nın nezaretinde çalıştığı dönemde ise gerçek kimliğini kazanmıştır. Bu noktada, hocamız hemen her vesileyle hocasını anar ve onun kendisi üzerinde olan emeğinden, kazandırdığı Türkoloji bilgi ve görgüsünden övgüyle bahseder.

Pratik zekâsı, ikna edici üslubu ve tatlı diliyle Türkoloji'de neredeyse 30 yılı geride bırakan Prof. Dr. Gürer Gülsevin, yazdığı kitaplar, makaleler ve sunduğu bildiriler ile hemen herkesin takdirini kazanmıştır. Eserlerinde kendine has bir üslup geliştiren Hocamız, en az öğrencileri kadar alandaki diğer Türkologları da etkilemiştir. Bu anlamda, bizzat kendisinden ders almasa da birçok bilim insanı için o, gerçek bir hocadır.

Bilimsel toplantıların, neşeli ve bir o kadar da yenilikçi siması olan Prof. Dr. Gürer Gülsevin, sıkı tartışmaların, içinden çıkılmaz problemlerin ve kimi zaman en sıkıntılı durumların çözümünde herkesin aradığı bir kişidir. Hemen her işi için koşturması ve âdeta bir dakika bile yerinde duramaması onu hocaları, arkadaşları ve öğrencileri gözünde en değerli bir dost yapmıştır.

Hocamız Prof. Dr. Gürer Gülsevin'in 50. yaş gününe armağan olarak düşündüğümüz bu özel sayı için duyuru yaptığımızda başta dostları, yakın arkadaşları, öğrencileri ve hocaları olmak üzere onu uzaktan yakından tanıyan tanımayan hemen herkesin büyük bir ilgisiyle karşılaştık. Bu durum işimizi kolaylaştırırken zorlaştırdı da. Dergimize gelen onlarca makalenin hakem sürecinden geçmesi epey zamanımızı aldı. Bu arada yeri gelmişken bu sayıya emeği geçen bütün hakemlerimize teker teker teşekkür etmek isterim.

Özel sayımızda, Türkoloji'nin çeşitli konularında kaleme alınmış toplam 128 makale yayınlanıyor. Dergimiz, 1800 sayfayı aşan hacmiyle Türkoloji'de önemli bir kaynak olacak, bundan şüphemiz yok.

Editörlük görevinde, işin asıl yükünü çeken sevgili meslektaşlarım **Doç. Dr. M. Dursun Erdem** ve **Yrd. Doç. Dr. Özgür Ay**'a özellikle teşekkür etmek istiyorum. Bu vesileyle bu özel sayıya yazılarıyla katkıda bulunan bütün dostlara minnettarım. Umarım Hocamıza lâyık olabilmişizdir. Bu, bizim için bahtiyarlık vesilesi olacaktır.

Erdoğan BOZ

Mart 2011, Eskişehir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN	Fatih Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU	Girne Amerikan Ü.
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülhalim AYDIN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir ÇINAR	Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan AYDIN	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma AÇIK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR	Hacette Üniversitesi
Doç. Dr. Güray KIRPIK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet KORAŞ	Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ	Gaziosmanpaşa Ü.
Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Musa ÇİFÇİ	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GENCER	Abant İzzet Baysal Ü.
Doç. Dr. Nadir İLHAN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan GÜLENDAM	Süleyman Demirel Ü.
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ	Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN	Atatürk Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yrd. Doç. Dr. Abdullah KÖK	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Adem İŞCAN	Gaziosmanpaşa Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bülent BAYRAM	Kırklareli Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ	Dicle Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN	Muğla Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN	Doğu Akdeniz Ü.
Yrd. Doç. Dr. Esen DURMUŞ	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fikret USLUCAN	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Galip GÜNER	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hasan BAKTIR	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA	Mehmet Akif Ersoy Ü.
Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KANTER	Ardahan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nafi YALÇIN	Melikşah Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nedim BAKIRCI	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Serkan ŞEN	Ondokuz Mayıs Ü.
Yrd. Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK	Karabük Üniversitesi
Dr. Süleyman Kaan YALÇIN	Fırat Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN ARMAĞANI

Özgür AY
PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN'İN ÖZGEÇMİŞİ VE PROF. DR. AYŞE İLKER'İN ONUN HAKKINDAKİ İZLENİMLERİ
CURRICULUM VITAE OF PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN AND PROF. DR. AYŞE İLKER'S IMPRESSIONS ABOUT HIM

Tuncer GÜLENSOY
MOĞOLCA VE TÜRKÇEDE YAŞAYAN BENZER SÖZLER ÜZERİNE
ON THE SIMILAR WORDS IN MONGOLIAN AND TURKIC LANGUAGES
1-25

Osman Fikri SERTKAYA
E 2 - UYUK-ARJAN (Tuva) YAZITI
INSCRIPTION OF UYUK-ARJAN (E 2)
27-34

Leylâ KARAHAN
ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ EN ESKİ KAYNAKLARINDAN BİRİ: GRAMER KİTAPLARI
GRAMMAR BOOKS: ONE OF THE OLDEST RESEOURCES OF ANATOLIAN AND RUMELIAN DIALECTS
35-40

Ahmet BURAN
TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARININ TASNİFLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN ASSESSMENT ON THE CLASSIFICATION OF TURKEY TURKISH DIALECTS
41-54

Mustafa ARGUNŞAH
TÜRKÇEDE ZARF-FİİL EKLERİNİN DURUM EKLERİYLE KALIPLAŞMASI
THE PATTERNED GERUND AFFIXES WITH CASE ENDINGS IN TURKISH
55-68

Zeki KAYMAZ
TÜRKÇENİN ARAPÇAYA ETKİLERİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER
SOME DETERMINATIONS ABOUT THE EFFECTS OF TURKISH TO ARABIC
69-73

H. Ömer KARPUZ - Özgür Kasım AYDEMİR
KĀTİBÎ VE GENCİNE-İ ADALETİ
KATİBİ AND GENCİNE-İ ADALET'S
75-86

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kamil Veli NERİMANOĞLU
GÖRSEL TÜRKOLOJİ
ON VISUAL TURCOLOGY
87-102

Alimcan İNAYET
UYGUR MUHEBBET KOŞAKLARI (AŞK ŞİİRLERİ)NIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE
A STUDY ON THE STRUCTURAL PROPERTIES OF UYGHUR MUHEBBET KOŞAKLARI (LOVE POETRY)
103-122

Mustafa UĞURLU
OĞUZCA VE "ANADOLU MERKEZLİ OĞUZ TÜRKÇESİ"
OGHUZ TURKIC AND ANATOLIA BASED (OGHUZ) TURKISH
123-156

Osman YILDIZ
MİFTÂHU'L-FEREC'DE SON SESTE ÖTÜMSÜZ-PATLAYICI ÜNSÜZLERİN ÖTÜMLÜLEŞME VEYA ÖTÜMSÜZ KALMA DURUMU
THE SITUATION OF REMAINING DEVOICING OR SONARISATION OF THE DEVOICING-EXPLOSIVE CONSONANTS IN THE LAST SOUND IN 'MİFTÂHU'L-FEREC'
157-168

Şerif Ali BOZKAPLAN
NECATÎ BEY'İN TÜRKÇESİ
USING TURKISH OF NECATİ BEY
169-184

Erdoğan BOZ
ŞAİR VE YAZARLAR SÖZLÜKLERİNDE MADDE BAŞLARININ İÇERİK PLANI VE "CAHİT SITKI TARANCI" ÖRNEĞİ
CONTENT PLAN OF INTERFACE UNITS IN DICTIONARY OF POETS AND WRITERS AND SAMPLE OF "CAHİT SITKI TARANCI"
185-196

Ayşe İLKER
UN, UFAK VE UŞAK KELİMELERİ ÜZERİNE
ABOUT UN, UFAK AND UŞAK WORDS
197-202

H. Dilek BATİSLAM
DİVAN ŞAİRİNİN BENZETME DÜNYASINDA MISIR VE NİL
NILE AND EGYPT IN THE WORLD OF ANALOGY OF DIVAN POETS
203-210

Ahmet KARTAL
XVIII. YÜZYIL KLASİK TÜRK EDEBİYATI: MESNEVİLER
XVIII CENTURY CLASSICAL TURKISH LITERATURE: MESNEVİ
211-234

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ahmet GÜNŞEN
DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'TE "YAKLAŞMA" BİLDİREN FİİLLER
VERBS SHOWING "APPROXIMATION" IN DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK
235-248

M. Fatih KÖKSAL
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE YAZILAN MEÇHUL ESERLERDEN: NÂME-İ MAḪŞER
ONE OF UNKNOWN WORKS WRITTEN IN OLD ANATOLIAN TURKISH PERIOD: NÂME-I MAHŞER
249-291

Sedat ADIGÜZEL
ELÇİN'İN POSTA ŞUBESİNDE HAYAL OYUNU ÜZERİNE YAPISALCI BİR YAKLAŞIM
A STRUCTURALIST APPROACH TO ELÇIN'S POSTA ŞUBESİNDE HAYAL
293-303

Ali AKAR
AĞIZLARDAKİ {*-dIklIğIn*} ZARF-FİİL EKİNİN YAPISI
STRUCTURE OF GERUND SUFFIX {-dIklIğIn} IN DIALECTS
305-309

Ahmet AKÇATAŞ
TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZÜ VE DEYİMLERİNDE KARŞIT ANLAMLILIK İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
A STUDY ON ANTONYMOUS RELATIONS IN TURKEY TURKISH PROVERBS AND IDIOMS
311-322

G. X. KUDAŞEV
Çev. Ercan ALKAYA
TATAR TÜRKÇESİNDE FONETİK VE MORFOLOJİK DEĞİŞİKLİKLER
PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHANGES IN TATAR TURKISH
323-359

Cengiz ALYILMAZ
AZERBAYCAN'DAKİ ARAP HARFLİ YAZITLARIN BUGÜNKÜ DURUMU
CURRENT CONDITIONS OF INSCRIPTIONS WITH ARABIC LETTERS IN AZERBAIJAN
361-393

Erhan AYDIN
YENİSEY YAZITLARINDA GEÇEN TÜRK BOYLARI ÜZERİNE NOTLAR
NOTES ON THE TURKISH TRIBES MENTIONED IN THE YENISEI INSCRIPTIONS
395-402

Musa ÇİFCİ
TÜRKÇE ÖĞRETMENİ YETİŞTİRME PROGRAMI SORUNU
THE QUESTION OF PRIMARY TURKISH TEACHER EDUCATION CURRICULUM
403-410

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mehmet Dursun ERDEM - Ramazan BÖLÜK
KAŞ (ANTALYA) AĞZI SES ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE
ON PHONOLOGIC STRUCTURE KAŞ DIALECT
411-452

Hanife Nâlân GENÇ - Sevinç AKDOĞAN
LA PLACE DE LA GRAMMAIRE DANS LES METHODES DE FLE DES ANNEES 60 JUSQU'A NOS JOURS
THE PLACE OF GRAMMAR IN A FRENCH TEACHING METHODS FROM 1960s TO TODAY
453-471

Nadir İLHAN
ÖKSÜZ ÖĞÜT ÜVEY KARDEŞ Mİ?
Bir Etimoloji Denemesi
ARE ORPHAN ADVISE STEP- SİSTER?
An Etymological Experimentation
473-481

Yasemin KARAMAN KEPENEKÇİ - Canan ASLAN
ORTAÖĞRETİM TÜRK EDEBİYATI İLE DİL VE ANLATIM DERS KİTAPLARINDA İNSAN HAKLARI ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME
AN ANALYSIS ON HUMAN RIGHTS IN HIGH SCHOOL TURKISH LITERATURE AND LANGUAGE AND EXPRESSION TEXTBOOKS
483-502

Sami KILIÇ
UŞAK VE ÇEVRESİNDE YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARI (TAKMAK KÖYÜ ÖRNEĞİ)
RAIN VOLLEY APPLICATIONS IN UŞAK AND ITS SURROUNDINGS (EXAMLE OF TAKMAK VILLAGE)
503-514

Tarık ÖZCAN
CAHİT SITKI TARANCI'NIN "KORKTUĞUM ŞEY" ADLI ŞİİRİNDE TRAJİK VİZYON
THE TRAGIC VISION IN CAHIT SITKI TARANCI'S POEM "KORKTUĞUM ŞEY" (THE THING I AM AFRAID OF)
515-519

Abdurrahman ÖZKAN
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEKİ BAZI FİİLLERİN HÂL EKLİ TAMLAYICILARI VE BU TAMLAYICILARDA ZAMAN İÇİNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİKLİKLER
THE CASE-ENDING COMPLEMENTS OF SOME VERBS IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH AND VARIANTS SEEN IN TIME THIS
521-532

Mustafa SARI
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLILIK İLE İLGİLİ BAZI SORUNLAR
SOME PROBLEMS ON SYNONYMY IN TURKEY TURKISH
533-538

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İbrahim TELLİOĞLU
PONTUS MESELESİNİ ÇÖZÜMSÜZLÜĞE İTEN İDDİA VE TALEPLER
ALLEGATIONS AND CONCERNS WHICH MAKE THE PONTOS ISSUE UNSOLVABLE
539-554

Funda TOPRAK
DEFTER-İ CENGİZ-NĀME'DE BOY NİŞANLARI VE DAMGALAR
STAMPS ANDA TRIBAL MARKS IN DEFTER-I GENGHIS-NAME
555-574

Gül TUNÇEL
MADENİ ESERLERDEN BİR GRUP GÜMÜŞ KAP
A GROUP SILVER PLATE OF METALWORKS
575-588

Hatice ŞİRİN USER
RUNİK TÜRK YAZITLARINDA ANLAMSAL AÇIDAN GEÇİŞLİLİK VE GEÇİŞSİZLİK ÖZELLİĞİNİ ORTAKLAŞA TAŞIYAN EYLEMLER ÜZERİNE
ON SOME VERBS BOTH TRANSITIVE AND INTRANSITIVE IN THE TURKIC RUNIC INSCRIPTIONS
589-593

Abdullah ACEHAN
YENİ TÜRK EDEBİYATININ DEVİRLERİ VE GENÇ TÜRK EDEBİYATI BİRLİĞİ
THE NEW ERA OF TURKISH LITERATURE AND YOUNG TURKISH LITERATURE ASSOCIATION
595-609

Hakan AKÇA
ANKARA İLİ AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN VARYANTLARI
VARIANTS OF PRESENT PROGRESSIVE TENSE SUFFIX IN DIALECTS OF ANKARA
611-619

Cüneyt AKIN
KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ALINTI KELİMELERDEKİ SES DEĞİŞMELERİ
CHANGES IN PHONETICS IN THE WORDS BORROWED BY THE KYRGYZ LANGUAGE
621-635

Pelin ASLAN
SPİRİTÜALİZM, MATERYALİZM VE FANTASTİK ÜZERİNE FARKLI BİR HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR ANLATISI: *ÖLÜLER YAŞIYOR MU?*
THE DIFFERENT NARRATIVE OF HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR ABOUT SPIRITUALISM, MATERIALISM AND FANTASTIC: ÖLÜLER YAŞIYOR MU?
637-644

Ekrem AYAN
KAZAK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK CÜMLE YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMASI
COMPARING THE STRUCTURE OF COMPOUND SENTENCES BETWEEN KAZAKH AND TURKISH
645-651

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Özlem AYAZLI
MAHĀYĀNA BUDİZMİNE AİT SAYI VE ZAMANLA İLGİLİ BAZI TERİMLER
SOME TERMS RELATED TO NUMBER AND TIME BELONGİNG TO MAHĀYĀNA BUDDHİSM
653-659

Fatih AYDIN
ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN COĞRAFYA DERSİNE YÖNELİK AKADEMİK BENLİK DÜZEYLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
THE EVALUATION SECONDARY EDUCATION STUDENTS' ACADEMIC SELF LEVELS TOWARDS GEOGRAPHY LESSON
661-677

Özgür AY
"ol- " FİİLİ İLE YAPILAN BİRLEŞİK ÇEKİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE
ON THE COMPOUND INFLECTIONS MADE WITH VERB "TO BE" AND THEIR USES IN TURKEY TURKISH ACCENTS
679-692

Hasan BAĞCI
İLKÖĞRETİM 8. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN NOKTALAMA İŞARETLERİ İLE YAZIM KURALLARINI UYGULAYABİLME DÜZEYİ
ELEMENTARY 8 TH GRADE STUDENT'S LEVEL OF ABILITY TO APPLY SPELLING RULES AND PUNCTUATION MARKS
693-706

Gürhan BAHADIR
ANADOLU'DA BİZANS-SASANİ ETKİLEŞİMİ (IV.-VII. YÜZYILLAR)
BYZANTINE AND SASANIAN INFLUENCE IN ANATOLIA (IVth - VIIth CENTURIES)
707-726

Şahin BARANOĞLU
AD VERMEDE ZITLIK VE BENZERLİK
OPPOSITION AND SIMILARITY IN NAMING
727-738

Cahit BAŞDAŞ
DOĞU ANADOLU AĞIZLARINDA HÂL KAVRAMI TAŞIYAN İYELİKLİ YAPILAR
THE CASE-FUNCTIONS OF THE POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN THE EASTERN ANATOLIAN DIALECTS
739-746

Alper BAŞER
KIRIM HANLIĞI TARİHİNİ KONU ALAN MÜSTAKİL ESERLER VE YENİ BİR KAYNAK, TARİH-İ MEVKÛFATİ
SPECIFIC WORKS RELATED TO THE HISTORY OF CRIMEAN KHANATE AND A NEW SOURCE: TARİH-İ MEVKUFATİ
747-762

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hüseyin BAYDEMİR
ÖZBEKİSTANDA GELENEKSEL TİYATRONUN BİR ŞUBESİ: MASKARABAZLIK VE KIZIKÇILIK
A BRANCH OF TRADITIONAL UZBEK DRAMA: MASXARABAZ AND QIZIQCHI DRAMA
763-777

Ekrem BEKTAŞ
DİYARBAKIRLI KÂMÎ VE MEVLİD'İ
KAMİ OF DİYARBAKIR END HIS MEVLİD
779-856

Nurşat BİÇER
ELMADAĞ ŞEHRENGİZİ
ELMADAĞ ŞEHRENGİZİ
857-861

Adem CAN
DERGÂH'TAN BÜYÜK DOĞU'YA İLK DÖNEM CUMHURİYET DEVRİ POETİKA MUHİTLERİNDE ŞİİRİ TARİF DENEMELERİ
DEFINITIONS OF POEM IN THE FIRST PERIOD OF REPUBLICAN ERA POETICAS FROM DERGAH TO BÜYÜK DOĞU
863-882

Betül COŞKUN
HALİDE NUSRET ZORLUTUNA'NIN ROMANLARINI KRONOTOPİK OKUMA
CHRONOTOPIC READING OF THE NOVELS OF HALIDE NUSRET ZORLUTUNA
883-898

Turhan ÇETİN
TERMAL TURİZM POTANSİYELİ AÇISINDAN KOZAKLI (NEVŞEHİR) KAPLICALARI
KOZAKLI (NEVŞEHİR) SPAS AS REGARDS TO THERMAL TOURISM POTENTIAL
899-924

Selcen ÇİFCİ
YAZILI BASINDA HABER CÜMLELERİNİN ANALİZİ
ANALYSIS OF HEADLINES IN WRITTEN PRESS
925-938

Ömer ÇONA
ALEV ALATLI'NIN KÂBUS ROMANININ TEMATİK AÇIDAN TAHLİLİ
A THEMATIC ANALYSIS OF THE ALEV ALATLI'S KÂBUS NOVEL
939-951

Fethi DEMİR
ORHAN PAMUK'UN ROMANCILIK SERÜVENİNDE YENİ BİR DURAK: TEMATİK ROMANLAR
A NEW STATION AT THE NOVEL WRITING ADVENTURE OF ORHAN PAMUK: THEMATIC NOVELS
953-963

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mehmet DEMİRYÜREK
KIBRIS ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KIBRIS'TA KURULAN PARA VAKIFLARI (VAKF-I NÜKÛD)
ACCORDING TO THE RECORDS OF NICOSIA CADI'S COURT, THE MONEY FOUNDATIONS FOUNDED IN CYPRUS IN THE FIRST PERIOD OF 18th CENTURY
965-984

Enfel DOĞAN
TARİHÎ TÜRKİYE TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ 'KARMAŞIK CÜMLE' ÖRNEKLERİ ÜZERİNE
ABOUT COMPLEX SENTENCES IN HISTORICAL TURKISH TEXTS
985-998

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU
NAMIK KEMAL'İN İBRET GAZETESİNDE SIRALADIĞI SOSYAL TENKİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ
THE SOCIAL CRITIQUES AND SOLITION OFFERS WHICH NAMIK KEMAL HAS ENUMERATED IN NEWSAPAPER OF IBRET
999-1010

Muvaffak DURANLI
GAVRİİL VASİLYEVİÇ KSENOFONTOV VE ONUN BÜYÜK ÇALIŞMASI ELLEYADA'NIN GEÇ YAYINLANMASININ NEDENLERİ
GAVRIIL VASILEVICH KSENOFONTOV AND THE REASONS OF HIS GREAT WORK "ELLEİADA"'S LATE PUBLISHING
1011-1020

Emin EMİNOĞLU
GALAT SÖZLÜKLERİ VE MEHMED HAFÎD EFENDİ'NİN GALATÂT SÖZLÜĞÜNDEKİ ÇAĞATAYCA SÖZCÜKLER
THE GALAT DICTIONARIES AND MEHMED HAFÎD EFENDİ'S GALATÂT DICTIONARY AND THE CHAGATAYIES WORDS OF IT
1021-1038

Sevda ERATALAY
KINIK BOYUNUN ALAŞEHİR AĞIZLARINA ETKİLERİ
EFFECTS OF THE KINIK TRIBE IN DIALECT OF ALAŞEHİR
1039-1056

İlhan ERDEM
DİL BİLGİSİ ÖĞRETİM YÖNTEMİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER
EVALUATIONS ON GRAMMAR TEACHING METHODS
1057-1069

Ali EROL
MODERN AZERBAYCAN EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINDA TÜRKÇE MES'ELESİ
THE ISSUE OF TURKISH DURING THE INITIAL YEARS OF MODERN AZERBAIJANI LITERATURE
1071-1086

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mehmet ERSAL
ALEVİ İNANÇ SİSTEMİNDEKİ RİTÜELİK ÖZEL TERİMLER
RITUALISTIC TERMS IN THE ALEVI BELIEF SYSTEM
1087-1110

Serpil ERSÖZ
TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN DOĞU GRUBU AĞIZLARINDA BEDDUALARIN İŞLEVLERİ VE CÜMLE YAPILARI ARASINDAKİ İLİŞKİ
THE RELATIONSHIP BETWEEN FUNCTIONS OF CURSES AND THE THEIR SENTENCE STRUCTURES ON TURKIYE TURKISH DIALECTS OF EASTERN GROUPS
1111-1128

Minara ALİYEVA ESEN
E. R. TENİŞEV'İN TÜRK EDEBÎ DİLLERİ TARİHİNİN KURAMI ÜZERİNE
ON E. R. TENİŞEV's THEORY of THE HISTORY of TURKISH LITERARY LANGUAGES
1129-1138

Mustafa GÖKÇE
YUKARI KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN ASSESSMENT ON UPPER KARABAKH ISSUE AND TURKEY-ARMENIA RELATIONS
1139-1154

Yasemin ÖZCAN GÖNÜLAL
DİL-TOPLUM İLİŞKİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'DE 1940 SONRASI DİL TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN EVALUATION ABOUT RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY IN TERMS OF DISCUSSIONS ON LANGUAGE IN THE POST 1940 IN TURKEY
1155-1166

Türkan GÖZÜTOK
MODERNİZMİN KAYIP ÇOCUKLARI
LOST CHILDREN OF MODERNISM
1167-1179

Selma GÜLSEVİN
GEÇİŞLİ FİLLERLE KURULMUŞ "DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİLLER"İN YÜKLEM OLDUĞU CÜMLELERDE NESNE MESELESİ
THE OBJECT IN THE SENTENCES IN WHICH THE PREDICATE IS A "TRANSITIVE PHRASAL VERB"
1181-1185

Gürkan GÜMÜŞATAM
KIBRIS AĞIZLARINDA EK EYLEM-I (BİRLEŞİK ÇEKİMLER)
SUBSTANTIVE VERB ON TURKISH CYPRIOT DIALECTS-I (COMPOUND TENSES)
1187-1216

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayşe Eda GÜNDOĞDU
İLKÖĞRETİM SEKİZİNCİ SINIF DİNLEME METİNLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
INVESTIGATION OF EIGHTH GRADE ELEMENTARY SCHOOLS LISTENING TEXTS IN TERMS OF CERTAIN VARIABLES
1217-1227

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU
TÜRK DİLİNDE YÖNELME VE BULUNMA HALİ İLE İLGİLİ BİRKAÇ AYRINTI
-TUVA TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ-
SOME DETAILS ABOUT LOCATIVES AND DATIVES IN TURKISH LANGUAGE THE CASE OF TUVA TURKISH
1229-1238

Ahmet GÜNDÜZ
1914–1918 YILLARI ARASINDA KIRŞEHİR'DE BULUNAN SÜRGÜN ARAP AİLELERİ
ARAB FAMILIES IN EXILE IN KIRŞEHİR BETWEEN 1914–1918
1239-1257

Galip GÜNER
DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN *ULAS / ÖLES* "SÜZGÜN, BAYGIN" KELİMESİNİN OKUNUŞU, ANLAMI VE YAPISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
NOTES ON THE READING, MEANING AND STRUCTURE OF ULAS / ÖLeS "GENTLY-GLANCING" AT DĪWĀN LUĠĀT AT-TURK
1259-1263

Halil İbrahim HAKSEVER
AHMED-İ DÂÎNİN TERESSÜLÜ
TERESSÜL OF AHMED-İ DÂÎ
1265-1273

Abdullah HARMANCI
HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN ÖYKÜLERİNDE TOPLUMSAL ELEŞTİRİ
SOCIAL CRITIQUE IN THE SHORTH STORIES OF HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR
1275-1282

Bülent HÜNERLİ
DOĞU TRAKYA AĞIZLARINDA "*İLERİ*" SÖZCÜĞÜNÜN ESKİCİL BİR KULLANIMI
AN ARCHAIC USE OF THE WORD "İLERİ" IN EASTERN THRACE ACCENTS
1283-1292

Alpay İGCİ
BALKAN AĞIZLARINDA FARKLI BİR FİİL ÇATISI
A DIFFERENT VOICE IN BALKAN DIALECTS
1293-1301

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Serkan İLDEN
LEVNİ İMZALI İNSAN RESİMLERİNDE FİGÜR ANLAYIŞI
THE UNDERSTANDING OF HUMAN FIGURE PAINTINGS SIGNED LEVNİ
1303-1315

Adem İŞCAN
YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SUGGESTOPEDİANIN
(TELKİN YÖNTEMİ) KULLANIMI
USE OF SUGGESTOPEDIA IN TURKISH TEACHING AS FOREIGN LANGUAGE
1317-1322

Hasan IŞIK
ORTAÖĞRETİM TARİH DERSLERİNDE BİRİNCİ VE İKİNCİ EL KAYNAKLAR İLE
ETKİNLİK TEMELLİ DERS İŞLEMENİN ÖĞRENCİLERİN
TARİHSEL DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ
EFFECT OF TEACHING LESSONS BASED ON ACTIVITIES WIHT FIRST AND SECOND HAND SOURCES TO STUDENTS' HISTORICAL THINKING ABILITIES IN SECONDARY SCHOOL HISTORY LESSONS
1323-1337

İhsan KALENDEROĞLU
TÜRKMENİSTAN'DA DEDE KORKUT HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR
STUDIES ABOUT DEDE KORKUT IN TURKMENİSTAN
1339-1348

Ferhat KARABULUT-İsmail ULUTAŞ
TÜRK DİLİ SIFAT-FİİLLİ YAPI TİPOLOJİSİNİN JAPON, KORE VE MACAR TİPOLOJİLERİ
İLE KARŞILAŞTIRILMASI
A COMPARISON OF THE TURKIC TYPE RELATIVE CLAUSE TYPOLOGY WITH JAPANESE, KOREAN AND HUNGRAIAN TYPOLOGIES
1349-1377

Oktay Selim KARACA
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN SÖZ VARLIĞINDAKİ ORTAKLIĞA
KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ
A COMPARATIVE SURVEY OF COMMON ELEMENTS IN CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGE FAMILIES
1379-1390

Çiğdem KARA
TIKI TIKI TEMPO: LOCALIZATION OF THE CHILD WITH A LONG NAME
INTO TURKISH CONTEXT
TİKİ TİKİ TEMPO: UZUN ADLI ÇOCUĞUN TÜRKÇE BAĞLAMINDA YERELLEŞTİRİLMESİ
1391-1404

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yılmaz KARADENİZ
BİTLİS'TE ERMENİLERİN MÜSLÜMAN HALKA YAPTIKLARI KATLİAMLAR VE BATILI DEVLETLERİN KATLİAMLARDAKİ ROLÜ (1913-1919)
GENOCIDE DONE BY ARMENIANS IN BİTLİS AND ROLE OF WESTERN COUNTRIES ON GENOCIDE (1914-1916)
1405-1420

Funda KARA
"BİL-" TASVİR FİİLİNİN İŞLEVLERİ
THE FUNCTIONS OF THE DESCRIPTIVE VERB "BİL-"
1421-1438

Halit KARATAY
KARAKTER EĞİTİMİNDE EDEBİ ESERLERİN KULLANIMI
USING LITERARY WORKS IN CHARACTER EDUCATION
1439-1454

İbrahim KAYA
KONEVÎ'NİN HÂFIZ DİVANI ŞERHİ VE TASAVVUFÎ YORUMU ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER
KONEVİ'S ANNOTATION OF HAFIZ DIVAN AND HIS SUFIC INTERPRETATION
1455-1475

Hüseyin KAYHAN
SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK SARAYLARINDA FARS ŞÂİRLERİ
PERSIAN POETS IN TURKISH PALACES DURING THE SELJUK PERIOD
1477-1485

Caner KERİMOĞLU
TAKISIZ AD TAMLAMASI TARTIŞMASI VE TÜR – ÖBEK İLİŞKİSİ
THE DISCUSSION OF NOUN COMPLEMENTS WITH NO SUFFIXES AND THE RELATION BETWEEN WORD CLASSES AND PHRASES
1487-1501

Recai KIZILTUNÇ
ARAP EDEBİYATINDA BEYAZ BENZERİ TÜRLER-1:
EL-HAMÂSİYYE VE ÖNEMLİ HAMÂSİYYELER
BEYAZ-LIKE TYPES IN ARABIC LITERATURE:
EL-HAMÂSIYYE AND IMPORTANT HAMÂSIYYES (EPICS)
1503-1513

Bekir Şakir KONYALI
ETHEM BARAN'IN "FUKARANIN KESTANESİ PALAMUTTAN" ÖYKÜSÜNDE ZAMAN'IN KULLANIMI
ETHEM BARAN'S USAGE OF TIME AT HIS NARRATIVE CALLED "FUKARANIN KESTANESİ PALAMUTTAN"
1515-1525

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sedat MADEN
İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU'NUN YAZ(I)MA EĞİTİMİNE YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ VE"YAZININ USÛL-İ TEDRİSİ"
THE THOUGHTS OF İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU ON WRITING EDUCATION AND"YAZININ USÛL-İ TEDRİSİ"
1527-1542

Ayvaz MORKOÇ
TÜRK HARF İNKILÂBI İLE MİLLET MEKTEPLERİ VE İZMİR'DEKİ UYGULAMALAR
TURK ALPHABET REFORM AND PUBLIC SCHOOLS AND THE APPLICATIONS IN IZMIR
1543-1555

Hüseyin Kahraman MUTLU
BALIKESİR VE BATI ANADOLU YÖRESİ TAHTACI TÜRKMENLERİ
TAHTACI TURKMENS IN BALIKESIR AND WESTERN ANATOLIA REGION
1557-1566

Alpaslan OKUR
İLKÖĞRETİM TÜRKÇE SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE
ON THE ELEMENTARY TURKISH DICTIONARIES
1567-1583

Adem ÖGER
UYGUR BİLMECELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN ASSESSMENT ON UIGHUR RIDDLES
1585-1610

Seçil ÖRAZ
ANDREW MORAVCSİK VE LİBERAL HÜKÜMETLERARASI SİSTEM İLE AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ
ANDREW MORAVCSIK AND EUROPEAN INTEGRATION THROUGH LIBERAL INTERGOVERNMENTALIST APPROACH
1611-1624

Bülent ÖZKAN
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İKİLİ TEKRARLAR
DOUBLE REDUBLICATION IN TURKEY TURKISH
1625-1648

İbrahim ÖZKAN
TÜRK ATASÖZLERİNDE YİNELEMELER
REITERATION IN TURKISH PROVERBS
1649-1656

Emre ÖZŞAHİN
GÖLBAŞI (BALIK) GÖLÜ'NDE (HATAY) MEYDANA GELEN DEĞİŞİMİN COĞRAFİ ANALİZİ
GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE CHANGE IN LAKE GOLBASI (BALIK) (HATAY)
1657-1673

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Murat ÖZŞAHİN
BAŞKURT TÜRKÇESİNDEKİ FARSÇA ALINTILARDA ANLAM DEĞİŞMELERİ
SEMANTIC CHANGES OF PERSIAN LOANWORDS IN BASHKIR TURKISH
1675-1695

Volkan PAYASLI
HATAY'DA HARF İNKILÂBI'NIN KABULÜ VE YENİ ALFABENİN UYGULANMASI (1928-1938)
ACCEPTANCE OF ALPHABET REVOLUTION IN HATAY AND APPLICATION OF NEW ALPHABET
1697-1712

Fatih SAKALLI
TUTUNAMAYANLARIN HİKÂYELERİ 'KORKUYU BEKLERKEN'
STORIES ABOUT THE GOOD FOR NOTHING 'WAITING FOR THE FEAR'
1713-1725

Erkan SALAN
TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE "hem" SÖZCÜĞÜNÜN İŞLEV BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI
FUNCTIONAL COMPARISON OF THE WORD 'hem' IN TURKOMAN TURKISH AND TURKEY TURKISH
1727-1743

Yüksel SAYAN
AZERBAYCAN ESKİ MEZAR TAŞLARINDA TÜRKÇE METİNLER
TURKISH TEXTS IN OLD GRAVESTONES OF AZERBAIJAN
1745-1764

Nesrin SİS
BELEN AĞZININ SES ÖZELLİKLERİ
PHONETIC PROPERTIES OF BELEN DIALECT
1765-1783

Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
SERVET-İ FÜNÛN EDEBİYATI GAYRI MİLLÎ MİDİR?
IS SERVET-İ FÜNÛN LITERATURE NON-NATIONAL?
1785-1800

Yusuf Ziya SÜNBÜLLÜ
HÖLLÜK KAVRAMI VE UYGULAMASI ÜZERİNE BAZI TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER
THE CONCEPT OF "HÖLLÜK" AND SOME FINDINGS AND EVALUATIONS ON ITS APPLICATION
1801-1806

İbrahim ŞAHİN
YERADIBİLİMİ ARAŞTIRMALARINDA MİKROTOPONİMİNİN YERİ, ÖNEMİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİ: TIRNAK KÖYÜ (İÇEL/GÜLNAR) ÖRNEĞİ
THE PLACE, IMPORTANCE AND THE RESEARCH METHOD OF MİCROTOPONYMY İN THE TOPONYMY RESEARCHES: THE EXAMPLE OF TIRNAK (İÇEL/GÜLNAR) VİLLAGE
1807-1830

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Seval ŞAHİN
TAKLİT ORİJİNALE KARŞI: CİNGÖZ RECAİ VERSUS SHERLOCK HOLMES
IMITATION AGAINST ORIGINAL: CİNGÖZ RECAİ VERSUS SHERLOCK HOLMES
1831-1842

Feridun TEKİN
HANLIKLAR DÖNEMİ ÇAĞATAY EDEBİYATI
CHAGATAY LITERATURE OF THE PERIOD KHANATES
1843-1850

Yaşar TOKAY
DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE KIZGINLIK İFADE EDEN KELİMELER
EXPRESSIONS OF ANGER IN DIWAN LUGAT AT-TURK
1851-1862

İlyas TOPSAKAL
TÜRK TARİHİ AÇISINDAN SİBİRYA'NIN KISA TARİHİ
(BAŞLANGIÇTAN XVI. YÜZYILA KADAR)
SHORT HISTORY OF SIBERIAN FROM THE POINT OF TURKISH HISTORY
(FROM THE BEGİNNİNG TO THE XVI. CENTURY)
1863-1883

Erdem UÇAR
UYGURCA ÜZÜT~ÜZÜTLÜG ÜZERİNE
ABOUT UIGHUR ÜZÜT~ÜZÜTLÜG
1885-1890

Filiz Meltem ERDEM UÇAR
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ESKİ TÜRKÇENİN İZLERİ
THE TRACES OF OLD TURKISH IN CHAGATAI TURKISH
1891-1898

Gülsine UZUN
DOĞU TÜRKİSTAN KIRGIZ TÜRKÇESİNDE YER ALAN
TÜRKÇE VE MOĞOLCA ORTAK KELİMELER ÜZERİNE -I-
COMMON TURKISH AND MONGOLIAN WORDS IN EAST TURKISTAN KIRGIZ TURKISH -I-
1899-1913

Emre ÜNAL - Cihan ŞAHİNCİ
TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN İLKÖĞRETİM 6, 7, VE 8. SINIF TÜRKÇE DİL BİLGİSİ
KONULARININ ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ
THE INVESTIGATION OF TURKISH LANGUAGE TEACHER'S OPINIONS ABOUT THE TEACHING OF
6TH, 7TH AND 8TH GRADE PRIMARY EDUCATION TURKISH GRAMMER
1933-1946

R. Gülenay YALÇINKAYA
AFYONKARAHİSAR'DA KEÇECİLİK
FELT ART OF AFYONKARAHİSAR
1931-1939

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Zehra YAZBAHAR
İMDAT AVŞAR VE HİKÂYECİLİĞİ
İMDAT AVŞAR AND HIS STORYTELLING
1941-1950

Mehmet YILMAZ
BATTAL-NÂME-SASONLU TAVİT VE DİGENES AKRİTES DESTANLARINDA RÜYALARIN İŞLEVLERİ
THE FUNCTIONS OF DREAMS IN THE BATTAL-NAME, DIGENES AKRITES AND DAVID OF SASSOUN
1951-1964

Mehmet AYDIN
BİRKAÇ ÖRNEK ÇERÇEVESİNDE İÇ GÖÇLERİN AĞIZLARA ETKİSİ
. THE EFFECTS OF DOMESTIC MIGRATION ON DIALECTS IN A FEW EXAMLES
1965-1974

Bahadır GÜNEŞ
Efrasiyap GEMALMAZ, Türkçenin Derin Yapısı, (Yay. Hzl. Cengiz Alyılmaz-Osman Mert), Belen Yayıncılık, Ankara 2010, XXVI+574 s.
1975-1980

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. i-lix, TURKEY

PROF. DR. GÜRER GÜLSEVİN'İN ÖZGEÇMİŞİ VE PROF. DR. AYŞE ÜLKER'İN ONUN HAKKINDAKİ ÖLENİMLERİ

Özgür AY•

1. HAYATI

Prof. Dr. Gürer Gülsevin, 27 Kasım 1961 tarihinde Afyon'da dünyaya gelmiştir. Kütahyalı İbrahim ve Afyonlu Ayten Gülsevin çiftinin üç çocuğunun en küçüğüdür. Babası İbrahim Gülsevin devlet memuru, annesi Ayten Gülsevin ise ev hanımıdır. Bir ablası (R. Gülenay Yalçınkaya) bir de ağabeyi (R. Gülener Gülsevin) vardır.

Gürer Gülsevin, bir yaşında iken ailesi ile birlikte Ankara'ya yerleşir. Ankara, Gürer Gülsevin'in çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği yerdir.

Nereli olduğu sorulduğunda bu soruya çok zor cevap verdiğini söyleyen Gülsevin, bunun nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: "*Annem Afyonlu, fakat babam Kütahyalı. Yani kütüğümüz Kütahya'da. Babam memur olduğu için Afyon'a gelmiş; orada annemle tanışmış; evlenmiş ve üç çocuğu da Afyon'da doğmuş. Kütüğüme bakarsanız Kütahyalıyım demem lazım; ama Kütahya'da hiç oturmadık. Diğer taraftan Afyon'da doğmuş olmam dolayısı ile Afyonlu olmuş oluyorum; ama*

• Yard. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elmek: drozguray@gmail.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Afyon'u da bilmiyorum. Bir yaşımda ayrılmışız Afyon'dan. Kütahya'yı da bilmiyorum, sadece akraba ziyaretleri için gidip geliyoruz. Kütahyalıyım desem o da eksik olur; çünkü babamın dedesi de Kütahyalı değil. O da Aydın'dan gelmiş bir Yörük'tür. Babamın annesi ise Söğüt'ten medrese tahsili için gelmiş bir ailenin çocuğu. Ben de Ankara'da yetiştim üniversiteyi bitirinceye kadar. Benim çocuklarım da benim doğduğum yerde doğmadı. Büyüğü Malatya, küçüğü Uşak doğumlu. Böyle olunca biz Türkiye'nin her yerindeniz. Adettir, bizim gibi zorluk çekenler nereli olduklarını söylerken ,,Anadoluluyum" der. Ben o ,,Anadoluluyum" kelimesini kullanmak istemiyorum. O ifadeyi daha ziyade ,,Anadolu mozaiktir" demek için ,,Anadoluluyum" diyen mozaikçiler kullanıyor. Ben aslen Ötükenliyim diyorum soranlara. Neticede hepimiz Orta Asya'dan geldiğimiz için aslen Ötükenliyiz. Doğum yerim Afyon, kütüğüm Kütahya'da. Gidebildiğim en eski yerim dede tarafından Aydın. Aydın'in Yörüklerindeniz."

Gülsevin, ilkokulu Ankara'da İskitler Mahallesindeki Yeni Turan İlkokulunda, ortaokulu yine aynı mahalledeki Evliya Çelebi Ortaokulunda okur. O zaman oturdukları mahallede Endüstri Meslek Lisesi dışında başka bir lise olmadığı için lise öğrenimini Ankara Gazi Lisesinde tamamlar. Gülsevin'in ilkokul, ortaokul ve lise hayatı, ilgili bir ailenin çocuğu olmasının da etkisi ile oldukça başarılı geçmiştir.

1979 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Türk Dili Kürsüsüne kaydolur. Bu bölümü seçme nedenini, "*1979 yılında üniversite sınavına girdiğimde, okumakta olduğum lisenin hemen bir durak ötesindeki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ,,Türk Dili" kürsüsünü de, gayet bilinçli olarak, tercihlerimin baş sıralarına yazmıştım. Sebepsiz değildi bu tercihim. Ortaokul ve lise yıllarım boyunca evimizde Zeynep Korkmaz, Hasan Eren, Saadet Çağatay, Hasibe Mazıoğlu gibi Türkologların adları hep geçerdi. DTCF"nin kütüphanesini hiç görmemiş olduğum halde ,kütüphane" denilince aklıma hep oranın masaları, sandalyeleri, rafları gelirdi. DTCF'yi bizim evimizin içine sokan, o yıllarda ,,Türk Dili Kürsüsünde" okumak için Afyon'dan gelen akrabamız Hadiye Ablamızdı. Zaman zaman hafta sonlarında arkadaşları ile birlikte bize gelir, annemin katmerleri yenirken de ,,Türk Dili" kürsüsünün sohbetleri olurdu."*[1] diye açıklayan Gülsevin, isteyerek geldiği Türk Dili Kürsüsünde, bugün Türkolojinin duayeni sayılan Hasan Eren, Doğan Aksan, Zeynep Korkmaz, Tuncer Gülensoy, Hamza Zülfikar, Semih Tezcan, Mustafa Canpolat, Ahmet Temir gibi pek çok önemli ismin öğrencisi olma şansını yakalamıştır. Bu şansı çok iyi değerlendiren Gülsevin, başarılı bir öğrencilik dönemi geçirmiş ve son sınıftayken Hamza Zülfikar'ın teklifi ile baş redaktörlüğünü Hasan Eren'in yaptığı ,,Türk Ansiklopedisi'nde ,,redaktör yardımcısı" olarak çalışmaya başlamıştır.

Gülsevin, öğrencilik yıllarında tiyatroyla da uğraşmıştır. Kendinden hem yaşça büyük, hem de birkaç dönem üst sınıfta olan arkadaşı Tahsin Melan'ın vesilesiyle tiyatroyla ilgilenen Gülsevin, Eti Sanat Merkezi'nde ve çeşitli okullarda sergilenen pek çok oyunda rol almıştır.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili Kürsüsünden 1983 yılında mezun olan Gülsevin, İnönü Üniversitesinde bulunan ve henüz Amerika'dan yeni gelmiş olan Osman Nedim Tuna'nın asistanı olma şansını yakalar. Malatya'ya giderek sınava girer. Osman Nedim Tuna'nın asistanlığını, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden giden üç arkadaş, Zeki Kaymaz, Şerif Ali Bozkaplan ve Gürer Gülsevin kazanır. Bu, Gülsevin'in hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olur.

Gülsevin, asistanlık yaptığı yıllarda Osman Nedim Tuna ile aynı lojmanda da kalmıştır. Osman Nedim Tuna'nın gece yarılarına kadar süren Türkoloji sohbetleri ile geçen bu yıllar, hem onların bir araştırma disiplini kazanmalarını sağlamış hem de bugün Şerif Ali Bozkaplan ile birlikte

[1] Gürer Gülsevin, **YaÇaşayan ve Tarihî Türkiye Türkçesi Ağızları**, Özel Kitaplar, İstanbul 2010, s. IX.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yaptıkları dost sohbetlerinde Osman Nedim Tuna ile ilgili en güzel anıların kaynağını oluşturmuştur.

1984 yılının Ağustos ayında askere alınan Gülsevin, bir kısmı Kütahya'da bir kısmı ise İzmir Gaziemir Hava Teknik Okullarında olmak üzere sekiz ay süre ile askerlik görevini yapmıştır.

Askerden döndükten sonra 1985 yılında yüksek lisans öğrenimine başlayan Gülsevin, yüksek lisans tezi olarak "*Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Çekimi Eklerinin Kullanılışları ve Fonksiyonları*"nı çalışmıştır. 1987 yılında yüksek lisansını tamamlayan Gülsevin, aynı yıl doktora eğitimine başlamıştır. Asistanlık yıllarında da millî ve milletlerarası Türkoloji kongrelerine katılmış ve makaleler yayımlamıştır.

1988 yılında hocası Osman Nedim Tuna ile birlikte doktora tez konusu olarak Ahmedî Daî'nin *„Miftâhü'l Cenne*" adlı eserini belirlemişlerdir. Gülsevin, doktora tezini 1 yıl içerisinde bitirerek 3 Mayıs 1989 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunmuştur. Bu tez aynı zamanda İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan ilk doktora tezidir.

Aynı yıl İnönü Üniversitesinde asistanlığa beraber başladığı Şerif Ali Bozkaplan ve Zeki Kaymaz ile birlikte Osman Nedim Tuna'nın da desteği ve himayesi ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne Yardımcı Doçent olarak atanırlar.

1989 yılında Selma Bekçibaşı ile evlenen Gülsevin'in hayatında yeni bir dönem başlar. Bu dönemde Gülsevin'in Türkolojiden başka uğruna hayatını verebileceği başka bir varlığı daha oluşmuştur: Ailesi. Birkaç yıl sonra, 8 Şubat 1991 yılında Malatya'da büyük oğulları Gürhan dünyaya gelir.

1990 yılında hocası Osman Nedim Tuna emekliye ayrılır. 1992 yılında Gülsevin Bölüm Başkanı olur. Bu görevini 1993 yılına kadar sürdürür. Bu bölümde pek çok lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencisi yetiştiren Gülsevin, 1993 yılında kendi isteğiyle Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne Yardımcı Doçent olarak geçiş yapmıştır. Uşak Eğitim Fakültesi Dekan Yardımcılığı görevini de yürüttüğü Fakültede Dekan Prof. Dr. Mustafa Ergün ile birlikte Uşak'ta üniversitenin ilk temelini atmışlardır.

Bu yıllarda Gülsevin'in hem Türkolojiye katkıları hem de ailesi büyümeye devam etmektedir. 14 Aralık 1994 tarihinde ikinci çocukları Oğuzhan dünyaya gelir.

Bir yandan da akademik çalışmalarına devam eden Gülsevin, 1995 yılının bahar döneminde girdiği dil sınavını geçmiş ve bir ay içinde doçentliğe başvurmuştur. Doçentlik sınavını da ilk girişinde başarmıştır. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı ve Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu'nun jüri üyesi oldukları sınavda doçent unvanına layık görülen Gülsevin, aynı yıl Uşak Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümüne "Doçent" olarak atanmıştır. 2001 yılına kadar Uşak Eğitim Fakültesi kadrosunda çalışan Gülsevin, bu süre zarfında Bölüm Başkanlığı görevini de yürütmüştür.

08 Şubat 2001 tarihinde "profesör" olmuş ve profesör unvanını almasından kısa bir süre sonra, 16 Mart 2001 tarihinde, aynı yıl kurulan Uşak Fen-Edebiyat Fakültesine kurucu dekan olarak atanmıştır. Binası, öğretim üyesi, hatta kendi odası bile olmayan bir fakülteye dekan olarak atanmanın bütün zorluklarının altından başarıyla kalkan Gülsevin, üç yıllık dekanlık görevi sırasında Uşak Fen-Edebiyat Fakültesine pek çok bölüm ve öğretim üyesi kazandırmış ve fakülteyi bugünkü hâline getirmiştir.

11 yıl Uşak'ta çalıştıktan sonra, 2004 yılının Ağustos ayında Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Bölümüne profesör olarak geçiş yapmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Burada yıllardır idari görevleri dolayısıyla ihmal ettiği pek çok şeyi gerçekleştirme fırsatı bulan Gülsevin bu durumu, "*Biz büyük şehre gelince çocukların yetişmesi zor olur diye düşünüyorduk. Ama İzmir'e gelmemiz, gerek eğitimleri gerekse sosyal hayatları açısından kesinlikle çok iyi oldu. Çünkü ben o güne kadarki 21 yıllık akademik hayatımın 15 yılını idarecilikle geçirdim. Bu işler içerisinde kendinize ve ailenize ayırdığınız vakit sınırlanıyor. Bütün arzum Türk dili alanıyla ilgili rahat rahat çalışmaktı. Aklımdaki konuları yazmak, bildiriler hazırlamak, arkadaşlarla yardımlaşmak hayalimdi ve Ege Üniversitesi bana bu imkânı sundu. Kendime çalışma ortamımı burada sağlamış oldum. O güne kadar yaptığım işlerden de memnunum elbette. Ama hepsinin yeri ve zamanı var. Şimdiki işimin bu olduğunu düşünüyorum.*" cümleleriyle ifade etmektedir. 2004 yılından bu yana bu bölümde pek çok yüksek lisans ve doktora öğrencisi yetiştiren Gülsevin, lisans öğrencilerinden de kopamamıştır. Gülsevin, dönem dönem Adnan Menderes ve Celal Bayar Üniversitelerinde de lisans, yüksek lisans ve doktora derslerine girmektedir.

2. ÖĞRETİM FAALİYETLERİ (1989-2011)

A. VERDİĞİ LİSANS DERSLERİ

Türkiye Türkçesi I
Türkiye Türkçesi II
Eski Türk Dili I
Eski Türk Dili II
Orta Türkçe I
Orta Türkçe II
Eski Anadolu Türkçesi I
Eski Anadolu Türkçesi II
Çağdaş Türk Lehçeleri
Türk Dili Tarihi
Türkoloji Kaynakları ve Bibliyografyası

B. VERDİĞİ LİSANSÜSTÜ DERSLER

Göktürkçe
Eski Uygurca
Mukayeseli Türk Dili I
Mukayeseli Türk Dili II
Karşılaştırmalı Tarihî Türk Lehçeleri I
Karşılaştırmalı Tarihî Türk Lehçeleri II
Karşılaştırmalı Anadolu ve Rumeli Ağızları I
Karşılaştırmalı Anadolu ve Rumeli Ağızları II
Yakut-Çuvaş-Halaç Türkçesi
Türkmen Türkçesi Metinleri
Türk Dilinin Çağdaş Sorunları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. YAYINLARI

A. KİTAPLARI

- **Yaşayan ve Tarihî Türkiye Türkçesi Ağızları**, Özel Kitaplar, İstanbul 2010, XIII+327 s.
- **Uşak Yöresi Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, XV+392 s.
- **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 156 s. (2. Baskı: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007)
- **Usulî'nin 120 Manzum Hadis Tercümesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 1995.
- **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 254 s. (2. Baskı: Gazi Kitabevi 2010).
- **(Kâmûs-ı Türkî'ye Göre) Türkiye Türkçesinde Yapım Ekleri ve Kullanılışları: I. Fiilden İsim Yapan Ekler**, Malatya 1993, V+125 s. (Selma Gülsevin ile birlikte)
- **Türkçenin Çağdaş Sorunları**, Divan Yayınevi, İstanbul 2006, 331 s. (Editörlük)
- **Türk Dili ve Kompozisyon I-II**, Tablet Yayımları, Konya 2006, 295 s.
- **Türk Dili ve Kompozisyon**, Afyon Eğitim, Sağlık ve Bilim Araştırma Vakfı Yayını, Afyon 2004, 516 s. (Erdoğan Boz, İrfan Aypay, Mehmet Sarı ile birlikte)

B. BİLİMSEL MAKALELER

B.1. Uluslararası Toplantılarda Sunulan Bildiriler

- "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diller ve Osmanlıda İki Dillilik*", **Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu**, Kütahya 23-26 Mart 2011.
- "*Türk Dünyasında Ortak Kodlama Sistemi (Alfabesi) Hakkında*", **III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 16-18 Aralık 2010.
- "*Türkiye Türkçesi Ağız Atlaslarında Kullanılacak Ölçütler Hakkında*", **3. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı**, Sakarya 2010.
- "*Tarihî Türk Yazı Dillerinde İmla-Fonoloji İlişkisi*", **V. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı**, Bilkent Üniversitesi, Bulgaristan, 25-28 Eylül 2010.
- "*Dil Çalışmaları İçin Yunus Emre'nin Yeni Yayınları Nasıl Olmalıdır?*", **X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi göleni**, Eskişehir, 6-8 Mayıs 2010.
- "*Yaşayan Türk Yazı Dillerinde İmla-Fonoloji İlişkisi*", **II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi,** İzmir, 19 Nisan 2010.
- "*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Dış Lehçe Unsurları Üzerine*", **IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı**, Bilkent Üniversitesi, Kırım - Ukrayna, 25-28 Eylül 2009.
- "*Eski Türk Ortak Yazı Dilinin Yapısı Üzerine*", **Uluslararası III. Türkoloji Kongresi**, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 18-20 Mayıs 2009.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşim*", **Uluslararası Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi**, Üsküp-Makedonya, 29 Mayıs 2009.
- "*Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine*", **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,** Türk Dil Kurumu, Ankara, 20-25 Ekim 2008.
- "*Kaşgarlı Mahmut'un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Halaççа Olabilir mi?*", **Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu**, Rize Üniversitesi, Rize, 17-19 Ekim 2008.
- "*Divanu Lugati't-Türk'ten Hareketle XI. Yüzyılda Oğuzca*", **Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Uluslararası Bilgi şöleni**, Türk Dil Kurumu - Çin Merkezi Milletler Üniversitesi, Pekin – Çin, 24-26 Kasım 2008.
- "*Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine*", **III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı**, Bilkent Üniversitesi, Girne – KKTC, 25-28 Eylül 2008.
- "*Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine*", **I. Uluslararası Diyalektoloji Çalıştayı,** Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimagosa-KKTC, 15-19 Mayıs 2008.
- "*Divanu Lügati't-Türkteki Oğuzca Özelliklere Karşılaştırmalı Bir Bakış*", **Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 5-7 Eylül 2008.
- "*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar 1: g > v*", **Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı**, Türk Dil Kurumu-Harran Üniversitesi, Urfa, 24-30 Mart 2008.
- "*Ortak Türk Kodlama Sistemi (Alfabesi)*", **XI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı,** Bakı - Azerbaycan, 17-19 Kasım 2007.
- "*Kutadgu Bilig'de "Denk Çiftler"in Kullanılmasında Vezin Kaynaklı Tercihler*, **I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 23-26 Ekim 2007.
- "*Kırım Bölgesi Türk Diyalektlerinde Oğuzca Unsurlar*, **Kırım Halklarının Kültürü Konferansı,** Kırım-Ukrayna, 14-19 Eylül 2007 (Svyatıni i Problemı Sohraneniya Etnokul'turı Krımskih Karaimov Karayev, Materialı Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii (Simferopol-Yevpatoriya-Cuft Kale 14-16 Sentyabrya 2007 g.), Simferopol 2008, .s. 61-67.
- "*Zamirlerin Edatlarla Birleşmesinde Bazı Özel Durumlar ve İsim Tamlaması Sorunu Üzerine („sen+in ile / sen+in gibi / sen+in için" Yapılarındaki +in Eki Üzerine)*, **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 27-29 Eylül 2007.
- "*Kaşgarlı Mahmut'un Diyalektler Hakkında Verdiği Bilgilere Karşılaştırmalı Bir Bakış*", "**Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dil, Edebiyat, Kültür ve Tarihi" Uluslararası Konferans, Bişkek – Kırgızistan, 26 Nisan 2007. (Basılmış Şekli: Bişkek 2007, s.31-41)**
- "*Oğuzca ile Çuvaşça Arasındaki Koşutluklar*", **Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı II**, Bilkent Üniversitesi, Bişkek - Kırgızistan, 25-30 Eylül 2007.
- "*Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Uzun Ünlülerin İmladan Tespiti ve Miftahu'l-Cenne Örneği*", **Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler,** Anadolu Üniversitesi - Alman Şarkiyat Enstitüsü, Eskişehir, 29-30 Mayıs 2007.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım*", **Büyük Türk Dili Kurultayı I**, Başkent Üniversitesi, Ankara, 26-27 Eylül 2006. (Basılmış şekli: Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, s.75-93).
- "*Yusuf Has Hacib'in Dilinde Oğuzca Unsurlar*", **Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II**, Elaralık Atatürk - Alatoo Universiteti, Bişkek – Kırgızistan, 8-9 Haziran 2006. (Basılmış şekli: Bildiriler Kitabı, Bişkek 2006, s.39-55).
- "*Tarihi Türk Lehçelerin Anlaşılabilmesi İçin Yaşayan Lehçelerin Önemi*", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, Çeşme - İzmir, 9-15 Nisan 2006.
- "*İç Ege Bölgesin Ağızlarında Diyalekt Tabakalaşması*", **Workshop on Turkish Dialects,** Orient Instute, İstanbul, 18-19 November 2005.
- "*Tarihi Metinlerin Anlaşılmasında Yaşayan Diyalektlerin Önemi: Kırşehir ve Yöresi Ağızları Örneği*", **II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi şöleni**, Kırşehir, 13-14 Ekim 2005.
- "*Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Sözvarlığı Unsurları*", Amancolovskie Çiteniya, Öskemen - Kazakistan, 7-8 Ekim 2004, (Basılmış şekli: "**Materialı - Amanjolovskiye Çteniya-2004**", Öskemen 2004, p.119-125).
- "*Türkiye'deki Diyalektoloji Yayımlarında Yöntem Sorunu*", **Workshop on Turkish Dialects,** Orient Instute, İstanbul, 19-20 November 2004.
- "*Türkçede „Sıra-dışı" Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine*", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 20-26 Eylül 2004, s.1267-1284.
- "*Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-Feradis Örneği*", **46th Meeting of Permanent International Altaistic Conference**, Ankara, 22-27 Haziran 2003. (Basılmış şekli: Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı Bildirileri, Altay Dünyasında Gündelik Hayat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.163-175).
- *"Ağız Araştırmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağzı Örneği",* **4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, Türk Dil Kurumu, Çeşme - İzmir, 25-29 Eylül 2000. (Basılmış şekli: IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.727-740).
- *"Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine*", **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1999 (Basılmış şekli: TDAY Belleten 1997, s. 215-224)
- *"Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Çuvaş Türkçesi, Halaç Türkçesi, Yakut / Saha Türkçesi) Tarihî ilgi Düzeni",* **III. Sovyet Türk Kollokyumu**, SSR Kazakistan Cumhuriyeti, Almaata, Haziran 1990. (Basılmış şekli: TDAY Belleten 1990, Ankara 1994, s. 55-64).
- *"Kırk Vezir Hikâyeleri"*, **V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I.** Türk Dili, Cilt 1, İstanbul 1985, s. 117-126.

B.2. Ulusal Toplantılarda Sunulan Bildiriler

- "*Anadolu'da Türkçenin Yazı Dili Olma Sürecinde Ağızların Yeri*", **Türkçenin Yükseliş Çağında Bursa'da Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi şöleni**, Bursa, 4-5 Haziran 2010.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Ağız Araştırmalarında Metot Problemi*", **I. Ulusal Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi**, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 11-13 Eylül 2006.
- "*Sözün Özü: Türk Milleti Demek Türk Dili Demektir (M. K. Atatürk)*", **Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz**, ANAÇEV, Ankara, 3-4 Mart 2003.
- "*Türkçede Görünüş (Aspekt) ve Fiil Çekiminde Bazı Özel Kalıplar*", **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2001.
- "*Uşak İli Ağızlarının Ortak Özellikleri ve Ağız Bölgeleri*", **21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu**, Uşak, 25-27 Ekim 2001, (Basılmış şekli: **21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu**, Cilt 1, Uşak 2001, s. 63-70)
- "*Osmanlı Türklerinde Dil*", **Osmanlı Türklerinde Dil ve Edebiyat Paneli**, Uşak, 10 Mayıs 1999.
- *"Türk Dünyası ve Alfabe Meselesi"*, **Çağdaş Türk Eğitiminin Meseleleri I**, USİAD Yayınları, Uşak 1995, s. 8-24.
- *"Malatya ve Çevresindeki Elyazması Türkçe Eserler",* **II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu,** Malatya 1987. (Basılmış şekli: Tebliğler, İstanbul 1988, s. 140-149).
- *"Eski Anadolu Türkçesinde Dative (Yönelme Durumu) Ekinin Kullanılışları ve Fonksiyonları*", **VIII. Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 1987.

C. MAKALELER

C.1. Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

- "*Eski Anadolu Türkçesinde Uzun Ünlüler Üzerine*", **Dil Araştırmaları**, Sayı 5, Güz 2009, s. 39-56.
- "*Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi*", **Turkish Studies**, Ahmet Buran Armağanı, Volume 4/8, 2009, s.48-64, http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi21/6-gulsevingurer1818%28Duzeltme%29.pdf, (Bildiri metnidir: Uluslararası Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi, Üsküp – Makedonya, 29 Mayıs 2009).
- "*Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler Ve Çepni Ağızları Üzerine"*, **Turkish Studies**, "Hamza Zülfikar Armağanı", Volume 3/3, Spring 2009, s. 1067-1080 http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi9/0gülsevingürer.pdf (Bildiri metni: I. Uluslararası Diyalektoloji Çalıştayı, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimagosa - Kıbrıs, 15-19 Mayıs 2008).
- "*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: ç > ş Değişimi*", **Turkish Studies**, Volume 3/3, Spring 2008, s. 378-387, http://www.turkishstudies.net/sayilar/ sayi9/0gülsevingürer.pdf.
- "*Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler",* **Turkish Studies**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 276-299, http://www.turkishstudies.net.
- *"Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine",* **Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001,** C. I/II, Ankara, 2003, s.129-146

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

C.2. Ulusal Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

- "*Bilimsel Tartışma Tipleri ve „Türk Dili" Dergisinde Dil Tartışmaları*", **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu, Ankara, Nisan 2010, Sayı 700.
- *"Oğuzca ile Çuvaşça Arasındaki Koşutluklar*", **Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s.162-179 (Bildiri metnidir: Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı II, Bilkent Üniversitesi, Bişkek – Kırgızistan, 25-30 Eylül 2007).
- "*Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına*", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı),** Yıl: 2006/1, Sayı 20, s. 109-121.
- "*Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (2): Değişmenin Yönü Bakımından Yapılan Yanlışlıklar*", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,** C. V-1, İzmir 2005, s. 59-63
- "*Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): üzüm/yüzüm; öllük/höllük Türeme mi, Düşme mi?*", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,** C. V-2, İzmir 2005, s. 207-213
- "*Bir Ünsüz Düşmesi Tipi Daha: Ünsüz Yitimi*", **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi, Osman Nedim Tuna Özel Sayısı**, İstanbul 2002, s. 131-136.
- "*Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtilere Eklemeler*", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** C. IV, Sayı I, Afyon Haziran 2002, s. 37-49.
- *"Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine"*, **Dilbilim Araştırmalar**, Cilt XIII, İstanbul 2002, s. 35-50.
- *"Türkiye Türkçesindeki Birleşik Zarf-Fiiller Üzerine",* **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** C. II, Sayı 2, Afyon 2001, s. 122-143.
- *"Türkçe Dilbilgisi Öğretiminde, Şartlandırılmış Yanlışların „Düşündürme -Sorgulama Soruları İle Düzeltilmesi" Yöntemi Üzerine Bir Örnek"*, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Sayı 3, Afyon 1999, s. 37-44.
- *"Kazak Türkçesiyle Nasrettin Hoca (Kojanasır) Fıkraları"*, **Kardeş Ağızlar Türk Lehçeleri ve Şiveleri Dergisi**, Sayı 6, Nisan-Mayıs-Haziran 1998, s. 10-15.

C. 3. Ulusal Diğer Dergilerde Yayınlanan Makaleler

- "*Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1): „bu+ra mı, „bu ara" mı?*", **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir, 2005, s. 333-335.
- "*Dil Devrimimizle Birlikte Yazı Dilimize Giren Türkçe Kökenli Sözler Hakkında*", **Karaman Belediyesi Yayımları**, Karaman, 2005, s. 52-59.
- "*Dil Devrimimizle Birlikte Yazı Dilimize Giren Türk Dili Kökenli Sözler Hakkında*", **Karaman Dergisi**, Karaman Belediyesi Yayımları, Karaman, 2005.
- "*Uşak İli Ağızlarının Ortak Özellikleri ve Ağız Bölgeleri*", **Zeynep Korkmaz Armağanı,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 206-215.
- "*Sümerce İle Türk Dilinin Tarihi İlişkisi*, **Türkler**, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002, s. 457-459.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Türk Dilinin Yayılma Alanları ve En Eski Yurdu*", **Hava Kuvvetleri Dergisi**, Haziran 2002, Sayı 341, Ankara, 2002, s. 52-59.
- *"Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler"*, **Güncel AraĢtırmalar (Dil, Edebiyat ve Tarih Değerlendirmeleri)**, İstanbul, 1998, s. 125-146.
- *"Türk Dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (kud-) Üzerine"*, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Afyon, 1998, Sayı 1, s. 51-57.
- *"Türkmenler ve Türkmen Türkçesi",* **Erciyes**, Kayseri, Şubat 1993, Sayı 182, s. 1-3.
- *"Akıllı Gız (Türkmence Masal), Ayı bilen Adamıŋ Dostlıgı (Türkmence Masal)*", **Erciyes**, Kayseri, Şubat 1993, Sayı 182, s. 11-14.
- *"Kardaşlık Kutluk Bolsun (Özbekçe Şiir)"*, **Logos,** Malatya, 1993, Sayı 2, s. 7-8.
- *"Türk Dilinde Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine",* **Türk Dili AraĢtırmaları Yıllığı Belleten 1987**, Ankara, 1992, s. 173-200.
- *"Eski Anadolu Türkçesinde Birleştirilmiş Özel Şekiller",* **Türk Dili,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Eylül 1992, Sayı 489, s. 256-261.
- *"Türkçede -sA Şart Gerundiumu (zarf-fiil) Üzerine"*, **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Kasım 1990, Sayı 467, s. 276-279.
- *"Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı"*, **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Ekim 1990, Sayı 466, s. 187-190.
- *"Bergamalı Kadri ve Eseri Üzerine"*, **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Mayıs 1990, Sayı 461, s. 211-214.
- *"*tıgırak >> samrek Üzerine*", **Türk Dünyası AraĢtırmaları Vakfı Dergisi**, İstanbul, Haziran 1990, Sayı 66, s. 161-16.
- *"Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni",* **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 2, Malatya, 1988, s. 218-242.
- *"1709 Tarihli Türkçe Manzum Bir Sıbyan Mektebi Ders Kitabı"*, **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Malatya, 1987, Sayı 1, s. 240-263.

Ç. DİĞER YAYINLAR VE BİLİMSEL RAPORLAR

- *"HABER: Mevzuatta ve Uygulamada Türk Dili*", **Türk Dili Dergisi**, Nisan 2004, s. 380-382.
- "*Köktürk Bengü Taşlarında Din ve Türklerde Din-Devlet İlişkisi*", **Türklerde Din Devlet İlişkisi ve Laiklik Paneli,** Uşak Eğitim Fakültesi, 6 Kasım 1998.
- "*Osman Nedim Tuna: Sümer Dilleri ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Ankara 1990*", Değerlendirme, **Türk Dili**, Sayı 475, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Temmuz 1992, s. 55-57 (Basılmış şekli: **Türkiye Günlüğü**, Sayı 15, Ankara 1990, s. 173-174).
- *"Halaççа ve Diğer Türk Dilleri İle Akrabalık Derecesi"*, (İngilizceden Tercüme), **Osman Nedim Tuna Armağanı**, İnönü Üniversitesi, Malatya 1989, s. 51-66.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

D. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- "*Türkoloji" maddesi,* **Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2004.
- "*Sinonimi" maddesi*, **Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2004.
- *"Onomatope" maddesi*, **Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2004.

E. KONFERANS VE PANELLER

E.1. Yurt Dışındaki Konferans ve Paneller

- "*Türkçenin Çağdaş Sorunları*", Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimagosa - Kıbrıs, 16 Mayıs 2008.
- "*Türkçede Fiil Çekimleri Üzerine*", Kafkas Üniversitesi, Baku - Azerbaycan, 16 Kasım 2007.
- "*Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunu*", Manas Üniversitesi, Bişkek - Kırgızistan, 12 Haziran 2006.

E. 2. Yurt İçindeki Konferans ve Paneller

- "*Türk Dilinin Tarihteki ve Günümüzdeki Yayılımı*", Celal Bayar Üniversitesi, Demirci Eğitim Fakültesi, Manisa, 22 Aralık 2010.
- "*Türk Dilinin Tarihî Derinliği ve Yayılımı*", Karabağlar Milli Eğitim Müdürlüğü, İzmir, 21 Mayıs 2010.
- "*Türk Dilinin Tarihî Derinliği ve Yayılımı*", Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, 16 Nisan 2010.
- "*Türk Dilinin Tarihî Derinliği ve Yayılımı*, Nevşehir Üniversitesi", Nevşehir, 4 Mart 2010.
- "*Türk Dilinin Sadeleştirilme Çabaları İçinde Atatürk'ün Dil Devrimi ve Günümüzde Yaşananlar*", İzmir Ekonomi Üniversitesi, İzmir, 7 Kasım 2007.
- "*Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunu*", Türk Dil Kurumu - Muğla Üniversitesi, 20-25 Ağustos Muğla, 2007.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", İzmir Yunus Emre Anadolu Lisesi, İzmir, 1 Haziran 2007.
- "*Türkçede Yabancılaşma*", Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 23 Mayıs 2007.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Uludağ Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, Bursa, 3 Mayıs 2007.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Adnan Menderes Üniversitesi - Türk Dil Kurumu, Aydın, 20 Nisan 2007.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Türk Dil Kurumu - Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 6 Nisan 2007.
- "*Bugünden Yarına Türkçe*", 75. Dil Bayramı, Türk Dil Kurumu, İstanbul, 26-28 Eylül 2007.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Balkan Türklerinin Tarihi ve Türk Kültürünün Temeli Olarak Türkçe*", Ege Balkanlılar Kültür ve Dayanışma Derneği, İzmir, 10 Haziran 2007.
- "*Her Yönüyle Türkçe*", İzmir Milli Eğitim Müdürlüğü, İzmir, 16 Mayıs 2007.
- "*Türkçede Yabancılaşma*", Kırklareli Valiliği - Türk Dil Kurumu, Kırklareli, 21 Eylül 2006.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Türk Dil Kurumu – Uşak İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Uşak, 18 Şubat 2006.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Afyon Şubesi, Afyon, 2006.
- "*Atatürk ve Dil Devrimimiz*", Türk dil Kurumu – Uşak İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Uşak Öğretme Evi, Uşak, 2006.
- "*Türkçede Fiil Zaman ve Kip Çekimleri Üzerine*", Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 4 Mayıs 2006.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskişehir, 4 Mayıs 2006.
- "*Türkçede Zaman*", Muğla Üniversitesi, Muğla, 28 Ekim 2005.
- "*Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*", Balıkesir Valiliği - Türk Dil Kurumu, Balıkesir 2005.
- "*Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili (Gereksinimleri, Yöntemleri, Sorunları)*", Panel, Afyon Kocatepe Üniversitesi, I. Türk Dili Etkinlikleri, Afyon, 19 Mart - 2 Nisan 2004.
- "*Bilim Dili Olarak Türkçe*", Afyon Kocatepe Üniversitesi, I. Türk Dili Etkinlikleri, Afyon, 19 Mart-2 Nisan 2004.
- "*Günlük Hayatta Türkçenin Kullanımı*", Afyon Kocatepe Üniversitesi I. Türk Dili Etkinlikleri, Afyon, 19 Mart - 2 Nisan 2004.
- "*Günlük Hayatta Türkçe Kullanımı*", Cumhuriyetin 80. Yılını Anma Toplantısı, Türk Dil Kurumu - Aydın Valiliği, Aydın, 14 Kasım 2003.
- "*Günümüz Türk Dünyasında Ortak Alfabe ve Dil Sorunu*", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi, Uşak, 18 Mayıs 2000.
- "*Türkçeye Giren Yabancı Sözlerin Temizlenmesi ve Atatürk'ün Özleştirme Çalışmaları*", Uşak Eğitim Fakültesi, Uşak, 9 Kasım 1998.
- "*Atatürk'ün Türk Dili İle İlgili Çalışmaları*", Atatürk'ü Anma Paneli, Banaz Meslek Yüksekokulu, Uşak, 15 Kasım 1998.
- "*Türklerin Kullandığı Alfabeler ve Alfabe Devrimimiz*", Atatürk'ü Anma Haftası, Uşak, 1 Kasım 1997.
- "*Atatürk'ün Türk Dili İle İlgili Çalışmaları*", Atatürk'ü Anma Paneli, Uşak Öğretmenevi Konferans Salonu, Uşak, 10 Kasım 1997.
- "*Türk Dilinin Gelişimi", (Dil Bayramı Dolayısı İle)",* **Türk Dili**, 26 Eylül 1987; İnönü Üniversitesi Sağlık Kültür ve Spor Dairesi Konferanslar Dizisi: 1, Malatya 1988, s. 1-12.
- "*Cumhuriyet Döneminde Türk Dilinin Kazanımları*", Türk Dil Kurumu - Kütahya Valiliği, Cumhuriyetin 80. Yılını Anma Toplantısı, Kütahya, 30 Ekim 2003.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Türk Dil Kurumu - Betontaş Lisesi, İzmir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Türk Dil Kurumu - Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- "*Türkçede Dil Kirliliği*", Türk Dil Kurumu - Muğla Üniversitesi, Muğla.
- "*Türkçede Zaman*", Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Konferans Salonu, Manisa.

F. LİSANSÜSTÜ TEZ DANIŞMANLIKLARI

F.1. Biten Yüksek Lisans Tezleri

- Alpay İğci, **Vıçıtırın-Kosova Türk Ağzı**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2010, 305 s.
- Aydın Öztürk, **Nurmuhammet Andalıp'ın "Nesimi" Adlı Eseri (Giriş - Dil Özellikleri - Metin - Sözlük)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2008, 572 s.
- Yasemin Kocabaş, **Minhācü'ş-şeḥāde (Dil Özellikleri-Metin)**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir 2007, 437.
- Hale Karabulut, **İlköğretim 4. Sınıf Öğrencilerinin Yazılarındaki Sözdizimi İle Edebi Sözdiziminin (Reşat Nuri Güntekin) Karşılaştırılması (Uşak Örneği / Yazılı Anlatım),** Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2006, 153 s.
- Uğur Esan, **İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Yazılarındaki Sözdizimi İle Edebi Sözdiziminin (Tarık Buğra) Karşılaştırılması (Bolvadin Örneği/Yazılı Anlatım)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2006, 210 s.
- Önder Sezer, **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zarflar ve Zarf Yapımı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Afyon 2006, 456 s.
- Mehmet Yasin Kaya, **Mostay Kerim'in şiirleri: Giriş-Metinler-Dizin**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir 2005, 312 s.
- Emin Emre Güneri, **Ortaöğretimde (1-3. sınıflar) Noktalama İşaretlerinin Kullanımında Bilgi ve Beceri Oranlarının Tespiti**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2004, 92 s.
- Gülnihal (Üşür) Hızlı, **Anlatım Bozukluklarının Düzeltilmesinde „Geri Bildirim"in Etkisi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2004, 53 s.
- Şükran Avşar, **Derleme Sözlüğüne Göre Araç-Gereç İsimlerinin Yapıları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Afyon 2003, 460 s.
- Kasım Gür, **Kamus-ı Türki"de Fiil Yapan Ekler**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Afyon 2002, 195 s.
- Ramazan Saka, **Derleme Sözlüğü"nde Fiilden isim Yapan Ekler**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Afyon 2002, 154 s.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Özgür Ay, **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Afyon 2001, 575 s.
- Muharrem Mete, **İlköğretim 4-8. Sınıflarda Noktalama İşaretlerinin Öğretiminde Bilgi ve Beceri Düzeylerinin Tespiti**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Afyon 2001, 95 s.
- Fatma Çivi, **Türkiye Türkçesinde Fiillerin Tasnifi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2000, 153 s.
- S. Selva Önder, **Eski Anadolu Türkçesinde Bağımlı Morfem Olarak Kullanılan Fiiller**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 2000,86 s.
- Süleyman Bozdağ, **Eski Anadolu Türkçesinde Fiillerin Tasnifi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1999, 96 s.
- Selcen Çiftçi, **Bahru'l-Hakayık: Hatiboğlu**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 248 s.
- Hasan Bağcı, **Sarıcakaya (Eskişehir) Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 184 s.
- Nimet Gülerer, **Özbek Halk Masalları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, 1997, 282 s.
- Halit Akçay, **Sivaslı Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997 208 s.
- Metin Erdoğan, **Türkmen Türkçesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 241 s.
- M. Vecdi Gedikli, **Türkmen Türkçesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 159 s.
- G. Fatma Gedikli, **Türkmen Türkçesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 129 s.
- Yüksel Eleren, **Şuhut Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1997, 166 s.
- Ahmet Akçataş, **Çay Yörük Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1996, 202 s.
- Osman Göker, **Bolvadin'deki Türkmen-Karabağ Köylerinin Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1996, 176 s.
- Ali Pulat, **Cahit Zarifoğlu'nun Çocuk Edebiyatı Üzerine Yazılmış Eserlerinin İncelenmesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1996, 120 s.
- Süleyman Aydeniz, **Türkiye Türkçesinde Tasviri Fiiller ve Fonksiyonları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Afyon 1995, 169 s.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Nesrin Kahtalı, **Türkmen Türkçesi**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1992, 175 s.
- Selma Gülsevin, **(Kâmus-ı Türkî'ye Göre) Türkçede Yapım Ekleri I: Fiilden İsim Yapan Ekler**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1992, 125 s.
- Hülya Savran, **Güney Kırım Türkçesi**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1991, 165 s.

F.2. Devam Eden Yüksek Lisans Tezleri

- Gülcihan Pehlivan, **Hamedan-Bahar Ağzı**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.

F.3. Biten Doktora Tezleri

- Cüneyt Akın, **Hüseyin Karasayev'in "Kaamus Nama" Adlı Eseri ve Çağdaş Kırgız Türkçesindeki Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Değişmeleri**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2010, 1076 s.
- Mustafa Levent Yener, **Çağdaş Çuvaş Türkçesinin Dil Özellikleri (Suvar Gazetesinden Hareketle)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2010, 700 s.
- Özgür Ay, **Abdurrahim Ötkür'ün "Göz" Romanı (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)**, (3 Cilt) Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2007, 1899 s.
- Ramazan Salman, **Özbek Türkçesi (gükrulla: Kafansiz Kömülganlar)**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1997, 913 s.
- Hülya Savran, **Kazak Türkçesi Korkut Ata Kitabı**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD, Malatya 1994, 975 s.
- M. Ünal Şahin, **Mümin bin Mukbil: Miftahu'n-Nur Hazainü's-Sürur**, (2 Cilt) İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1994, 1473 s.
- Hatice Şahin, **Hatiboğlu: Ferahnâme,** (3 Cilt) İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD, Malatya 1993, 1213 s.
- Osman Yıldız, **Cemali-i Karamani: Miftahu'l-Ferec,** (4 Cilt), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1992, 2365 s.
- Önder Çağıran, **Ahmed-i Dâi: Tıbb-ı Nebevi,** (3 Cilt) İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1992, 1224 s.

F. 4. Devam Eden Doktora Tezleri

- Suzan Işık, **Karaçay Türkçesi (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Vildan Koçoğlu, **Günümüz Tuva Türkçesi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.
- Jyldyz Alimova, **Türkiye Türkçesi Ağızları İle Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.
- Mehtap Solak, **Yakut (Saha) Masalları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Dizin)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.
- Zeynep Şimşek Umaç, **Çepni Ağzı (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve edebiyatı Anabilim Dalı, , İzmir.
- Önder Sezer, **Çağdaş Oğuz Diyalektlerinde Ünsüz Benzeşmeleri**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.
- Fatma Uğur, **Makedonya Türk Ağızları ve Türkiye Türkçesi Ağızlarının Karşılaştırılması**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.

G. KATILDIĞI BİLİMSEL KURULLARI / HAKEMLİKLER

- Türk Dil Kurumu'nun "*Türkçede Batı Kökenli Yabancı Kelimeler Sözlüğü Çalışma Grubu*" üyesi,
- Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Bilim Kurulu üyesi,
- Türk Dili Kurumu'nun "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN" dergisinde yazı kurulu üyesi,
- Dergi Editörlüğü: Ege Üniversitesi "*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*"nin V. Sayısından İtibaren
- Dergi Hakemlikleri (bazıları):
  - Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
  - Türk Dili
  - Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları
  - Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
  - İlmî Araştırmalar
  - Buca Eğitim Fakültesi Dergisi
  - Gazi Üniversitesi, Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi
  - Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü Araştırmaları Dergisi
  - Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
  - Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
  - Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
  - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
  - Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
  - Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
  - Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
  - Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
  - Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4. PROF. DR. AYşE ĠLKER"ĠN ĠZENĠMLERĠ

GÜRER BEY ĠÇĠN

Yaşadığımız zamanlar, bizim zamanımız olmaktan, içine doğduğumuz hayat bizim hayatımız olmaktan çıktığı sürece topluma ve insanlığa faydamız olmaktadır, düşüncesi var zihnimde. Böyle bir düşünceyle, tarihte iz bırakan şahısların dışında günümüze ait bir örnek bulmak gerektiğinde karşımda Gürer Bey"in cismi şekilleniyor.

Evet, zaman bizim olmalı, hayatımız da bizim olmalı. Ama bize ait olanların içinden, öğrencilerimize, arkadaşlarımıza ve bizden sonra gelecek nesillere bırakabileceğimiz ve ayırabileceğimiz hisseler olmayacak mı?

"Olacak" cevabının içinde de Gürer Bey var. Onu, öğretirken, anlatırken ve düşünürken gözlemledim hep. Kendisine ait olan hayat ile öğrencileri ve arkadaşlarının hayatları iç içe geçmiş halde. Hep bir mesele koymakta ortaya, hep bir hata ve yanlışın kaynağını bulmaya çalışmakta ve düşünmekte.

Türklük Bilgisiyle hemhâl olmayan, sorularını sormayan, problemlerin peşinden koşmayan bir Gürer Gülsevin nasıl olurdu, bilemiyorum.

1980 öncesinde, Dil Tarih"in geniş ve loş koridorlarında, Türk Dili, Yeni Türk Edebiyatı ve Eski Türk Edebiyatı kürsülerinin katı olan 2. katta ve 231 numaralı sınıfın kapısında, sınıf arkadaşlarıyla hocaları beklerken gördüğümü hatırlıyorum onu. Bizden bir iki dönem alttaydı ve onlar bizim dönemdeki öğrencilerden daha neşeli görünüyorlardı. Zeynep Hanım"ın, Tuncer Bey"in, Hamza Bey"in daha o zamanlardan Gürer Gülsevin"i işaretlediklerini tahmin edebiliyorum.

Gülümseyen, sempatik ve cana yakın bir tavrı vardı.

Sonraları, İnönü Üniversitesinde çalışan kuzenimden, Osman Nedim Tuna Hoca"nın yüksek lisans öğrencisi olduğunu öğrendim.

Onunla mesleki tanışıklığım, hocam Ahmet Bican Bey"in "*Kamus- ı Türki'ye Göre Türkiye Türkçesinde Yapım Ekleri ve Kullanılışları*" isimli kitabı için bir tanıtma yazısı istemesiyle oldu.

1995"te doçent olduktan sonra Türk Dil Kurumu önündeki durakta Kızılay"a inerken biraz sohbet ettik. İçinde aynı anda ateşlenen kıvılcımlar, ışıltılarını gözlerine taşıyordu. Mesleğine âşık olduğuna, Türklük Bilgisine yürekten bağlı olduğuna delil istemeden inanabilirdiniz bu ışıltılarla.

Benim Manisa"ya, onun da İzmir"e gelişimizden sonra daha sık görüşmeye, seminer, ders ve toplantılarla ilgili fikir alışverişine başladık. Bu noktadan itibaren de, ebedî dost haneme kendisini tamamen bilime adamış, dürüst ve erdemli bir insanı, Gürer Gülsevin"i kaydetmiş oldum.

Türkiye"deki Türklük Bilimi camiası, genç araştırmacılarla uzun bir yolu kat etmeye çalışıyor. Gürer Gülsevin, bu genç, enerjik ve sorumluluk sahibi araştırmacıların öncüsü gibi geliyor bana. Ve bu bayrak ona çok yakışıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5. FOTOĞRAFLARLA PROF. DR. GÜRER GÜLSEVĠN

Fotoğraf 1: Abisi (Gülener), Gürer Gülsevin, Babası (İbrahim), Annesi (Ayten), Ablası (Gülenay) (Ankara 1966).

Fotoğraf 2: Gürer Gülsevin (Afyon 1962)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 3: Ankara Üniversitesi DTCF"deki arkadaşları ile birlikte (Ankara 1981)

Fotoğraf 4: Ankara Üniversitesi DTCF"deki arkadaşları ile birlikte (Ankara 1982)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 5: Eşi Selma Gülsevin ve DTCF'deki sınıf arkadaşları ile birlikte (Ankara 2010)

Fotoğraf 6: Gürer Gülsevin (Malatya 1983)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 7: Gürer Gülsevin, Osman Nedim Tuna ve Şerif Ali Bozkaplan ile birlikte (Malatya 1984)

Fotoğraf 8: Şerif Ali Bozkaplan, Gürer Gülsevin, Zeki Kaymaz (Malatya 1985)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 9: Ali Yıldırım, Şerif Ali Bozkaplan, Zeki Kaymaz, Gürer Gülsevin, Osman Nedim Tuna (Malatya 1986)

Fotoğraf 10: Muzaffer Sungur, Mehmet Ölmez, Gürer Gülsevin, Zuhal Ölmez, Jale Demirci, Mehmet Yardımcı (İstanbul 1986)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 11: Hocası Hasan Eren ve arkadaşları ile birlikte (İstanbul 1986)

Fotoğraf 12: III. Sovyet-Türk Kollokyumunda (Osman Fikri Sertkaya, Osman Nedim Tuna, İgor Leonidoviç Kızlasov, Gürer Gülsevin) (Almaata 1990)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 13: III. Sovyet-Türk Kollokyumunda (Gürer Gülsevin, Aleksandr Garkavets Osman Nedim Tuna, Necmettin Hacıeminoğlu) (Almaata 1990)

Fotoğraf 14: III. Sovyet Türk Kollokyumunda (Bilge Ercilasun, Tuncer Baykara, Gürer Gülsevin, Zeynep Korkmaz, Necmettin Hacıeminoğlu) (Moskova 1990)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf 15: Gürer Gülsevin (Moskova 1990)

Fotoğraf 16: Öğrencilerle piknikte çiğköfte yaparken (Uşak 1995)

Fotoğraf 17: Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü 1998 mezunları ile birlikte (Uşak 1998)

Fotoğraf 18: Türkçe Eğitimi Bölümü 1999 mezunları ile birlikte (Uşak 1999)

Fotoğraf 19: Türkçe Eğitimi Bölümü öğretim üyeleri ve öğrencileri ile birlikte (Uşak 1999)

Fotoğraf 20: Cengiz Alyılmaz ile birlikte (Uşak 1999)

Fotoğraf 21: Uşak ağızlarından derleme yaparken (Uşak-Yeleğen Kasabası 2000)

Fotoğraf 22: 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, YÖK Başkanı Prof. Dr. Kemal Gürüz, AKÜ Rektörü Prof. Dr. Şan Öz-Alp ve öğretim üyeleri ile birlikte (Afyon 2001)

Fotoğraf 23: Dekanlık makamında (Uşak 2002)

Fotoğraf 24: Zeki Kaymaz, Şerif Ali Bozkaplan, Zeynep Korkmaz, Erdoğan Boz, Gürer Gülsevin (Uşak 2004)

Fotoğraf 25: Eşi Selma Gülsevin ile birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 26: Gürer Gülsevin'in kendi tasarımı olan (Kök)Türk harfli alyansı.

Fotoğraf 27: Türk Dünyası Kültür Kurultayında eşi ve öğrencileri ile birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 28: Türk Dünyası Kültür Kurultayında (Gürer Gülsevin, Mehmet Ölmez, Vildan Koçoğlu, Uwe Bläsing ve Faruk Yıldırım (İzmir 2006)

Fotoğraf 29: Türk Dünyası Kültür Kurultayında konuşma yaparken (İzmir 2006)

Fotoğraf 30: Türk Dünyası Kültür Kurultayında Zeynep Korkmaz ve Özgür Ay ile birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 31: Türk Dünyası Kültür Kurultayında Vildan Koçoğlu ve Özgür Ay ile birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 32: Türk Dünyası Kültür Kurultayında Çuvaş misafirler ile birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 33: Türk Dünyası Kültür Kurultayında (Faruk Yıldırım, Gürer Gülsevin, Vahit Türk, Ertuğrul Yaman, Ahmet Bican Ercilasun, Metin Karaörs) (İzmir 2006)

Fotoğraf 34: Türk Dünyası Kültür Kurultayında Fikret Türkmen ve Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Çalışanları İle Birlikte (İzmir 2006)

Fotoğraf 35: Tokmok-Burana'da (Gürer Gülsevin, Ergün Koca, Şerif Ali Bozkaplan, Osman Köse, Zeki Çevik) (Kırgızistan 2006)

Fotoğraf 36: Isıg Göl'de (Gürer Gülsevin, Ergün Koca, Zeki Çevik, Mehmet Aydın, Şerif Ali Bozkaplan) (Kırgızistan 2006)

Fotoğraf 37: Mustafa Cemil Kırımoğlu ve Selma Gülsevin ile birlikte (Kırım 2007)

Fotoğraf 38: Selma Gülsevin ve Karay Türkleri ile birlikte (Kırım-Cufutkale 2007)

Fotoğraf 39: I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda
(Galibe Hacıyeva, Gürer Gülsevin, Çetin Cumagulov, Cabbar Işankul) (Isparta 2007)

Fotoğraf 40: I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda
(Sibel Üst, Mehmet Dursun Erdem, Gürer Gülsevin) (Isparta 2007)

Fotoğraf 41: Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler Toplantısında (Gürer Gülsevin, Selma Gülsevin, Osman Fikri Sertkaya, Ayşe Gül Sertkaya, Zafer Önler (Eskişehir 2007)

Fotoğraf 42: XI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayında Ahmet Buran ile birlikte (Bakü 2007)

Fotoğraf 43: XI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayında (Bakü 2007)

Fotoğraf 44: Ebulfeyz Elçibey'in kabri başında (Bakü 2007)

Fotoğraf 45: Şükrü Halûk Akalın ve Erdoğan Boz ile birlikte (Bakü 2007)

Fotoğraf 46: Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen 75. Dil Bayramı Toplantısında Recep Toparlı ve Hamza Zülfikar ile birlikte (İstanbul 2007)

Fotoğraf 47: Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı, Kültürü ve Tarihi Kongresi (Kırgızistan 2007)

Fotoğraf 48: VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında Türkologlarla birlikte (Ankara 2008)

Fotoğraf 49: VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında (Gürer Gülsevin, Zikri Turan, Zeki Kaymaz, Hatice Şahin, Şerif Ali Bozkaplan, Cahit Başdaş) (Ankara 2008)

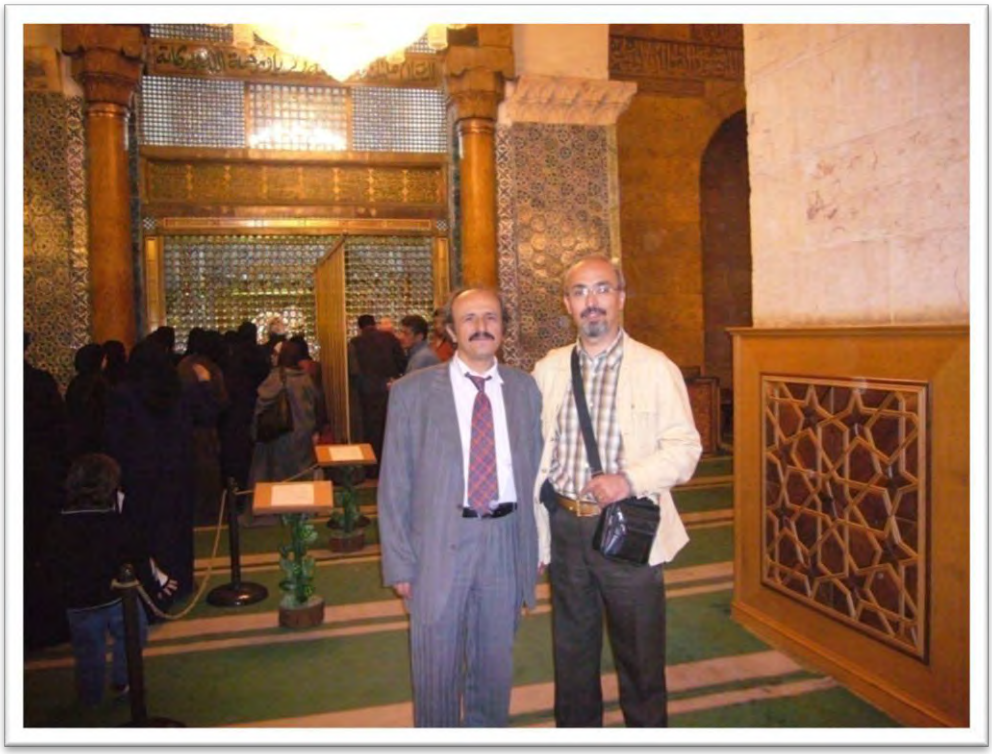

Fotoğraf 50: Suriye gezisi sırasında Mehmet Terzi ile birlikte (Halep 2008)

Fotoğraf 51: Suriye gezisi sırasında Şerif Ali Bozkaplan ile birlikte (Halep 2008)

Fotoğraf 52: Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında (Mustafa Sarı, Münir Erten, Nurettin Demir, Gürer Gülsevin, Mehmet Özmen, Faruk Yıldırım, Özgür Ay) (Şanlıurfa 2008)

Fotoğraf 53: Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında çocuklar ile birlikte (Şanlıurfa 2008)

Fotoğraf 54: I. Uluslararası Diyalektoloji Çalıştayında Erdoğan Boz ile birlikte (KKTC 2008)

Fotoğraf 55: III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında (Mehmet Dursun Erdem, Mehmet Aydın, Gürer Gülsevin, Mehmet Ölmez) (KKTC 2008)

Fotoğraf 56: Muğla Üniversitesinde öğretim üyeleri ve öğrenciler ile birlikte (Muğla 2008)

Fotoğraf 57: Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü Çalışma Grubu Toplantısında (Hatice Şirin User, Özkan Öztekten, Erdoğan Boz, Şükrü Haluk Akalın, Mustafa Öner, Gürer Gülsevin, M. Yasin Kaya, Özgür Ay) (İzmir 2008)

Fotoğraf 58: Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Uluslararası Bilgi Şöleninde Mustafa Öner ve Mustafa Kaçalin ile birlikte (Çin-Pekin 2008)

Fotoğraf 59: Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Uluslararası Bilgi Şöleninde (Çin-Pekin 2008)

Fotoğraf 60: Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumunda Semih Tezcan ile birlikte Divanu Lugati't-Türk'ü ziyaret ederken (İstanbul 2008)

Fotoğraf 61: I. Uluslararası Uzak Asya‟dan Ön Asya‟ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni sırasında „Yaşayan (Kök)Türk İşaretleri Sergisi‟ni Gezerken
(Özgür Ay, Gürer Gülsevin, Ahmet Bican Ercilasun, Vildan Gündoğdu) (Afyonkarahisar 2009)

Fotoğraf 62: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Bahçesinde (İzmir 2009)

Fotoğraf 63: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde doktora öğrencileri ile birlikte (İzmir 2009)

Fotoğraf 64: Gülsevin Ailesi (Afyonkarahisar 2009)

Fotoğraf 65: IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında (Kırım-Ukrayna 2009)

Fotoğraf 66: Türk Dil Kurumu Toplantısında (Recep Toparlı, Mustafa Özkan, Mustafa Argunşah, Gürer Gülsevin, Hayati Develi, Bilal Yücel) (Antalya 2009)

Fotoğraf 67: Uluslararası Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi Sempozyumunda (Üsküp-Makedonya 2009)

Fotoğraf 68: Uluslararası Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi Sempozyumunda George Hazai ile birlikte (Üsküp-Makedonya 2009)

Fotoğraf 69: Vardar Nehri Kıyısında (Makedonya 2009)

Fotoğraf 70: Uluslararası III. Türkoloji Kongresinde
(Gürer Gülsevin, Hülya Argunşah, Leyla Karahan, Jale Demirci) (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 71: Uluslararası III. Türkoloji Kongresinde (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 72: Uluslararası III. Türkoloji Kongresinde
(Jale Demirci, Gürer Gülsevin, Özkul Çobanoğlu, Mustafa Kaçalin) (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 73: Yesevi Türbesi önünde Mustafa Argunşah ve İsmail Doğan ile birlikte (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 74: Oğuzların tarihi şehri Otrar'da (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 75: Sirderya kenarında Ceval Kaya ile birlikte (Kazakistan 2009)

Fotoğraf 76 Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsündeki odasında Tahsin Melan ile birlikte (İzmir 2010)

Fotoğraf 77: III. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında (Gürer Gülsevin, Şükrü Halûk Akalın, Bilal Yücel, Leyla Karahan) (Bulgaristan 2010)

Fotoğraf 78: Erdoğan Boz ve Mardinli çocuklar ile birlikte (Mardin 2010)

Fotoğraf 79: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Bahçesinde öğretim üyeleri ve memurlar ile birlikte (İzmir 2010)

Fotoğraf 80: II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresinde (Selma Gülsevin, Gürer Gülsevin, Abdurrahman Güzel, Şerif Ali Bozkaplan, Şenol Demir) (İzmir 2010)

Fotoğraf 81: II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresinde
Oktay Ahmet, Gülnara Aliyeva, Sevin Alil ve İrfan Morina ile birlikte (İzmir 2010)

Fotoğraf 82: III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda Zeynep Korkmaz
ve diğer katılımcılarla birlikte (İzmir 2010)

Fotoğraf 83: Türk Dil Kurumu toplantısında Şükrü Halûk Akalın, Zeynep Korkmaz ve diğer Türkologlar ile birlikte (Adana 2010)

Fotoğraf 84: Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü Çalışma Grubu toplantısında Mustafa Öner ile birlikte (İzmir 2011)

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1-25, TURKEY

MOĞOLCA VE TÜRKÇEDE YAŞAYAN BENZER SÖZLER ÜZERİNE

Tuncer GÜLENSOY[*]

ÖZET

Moğolca ve Türkçe birbirine akraba olan dillerdir. Bu makalede bu iki dilin söz hazinesinde yer alan bazı sözcüklerin tarihteki ve günümüzdeki anlamları karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğolca, Türkçe, Ural-Altay Dil Ailesi.

ON THE SIMILAR WORDS IN MONGOLIAN AND TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

Mongolian and Turkish relatives to each other. In this article, the vocabulary of the two languages are compared with each other.

Keywords: Mongolian, Turkish, Ural-Altaic Language Family.

Moğolca ve Türkçe "***Ural-Altay Dil Ailesi***"nin "***Altay Kolu***"nda yakın akraba iki dildir. Bu kolda Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dilleri de Moğolca ve Türkçe ile akrabadır. Bu akrabalığın dayandığı temellere itiraz eden bazı Avrupalı dilciler varsa da **Prof. Nicholaus Poppe, Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy, Denis Sinor** vb gibi pek çok Türkolog, Mongolist ve Altayist dil akrabalığına inana bilim adamlarıdır.

Bilindiği üzere Türkçenin en eski yazılı belgeleri, Kök Türkler'e ait olup, VIII. Yüzyıldan kalma **Orhun Yazıtları (Abideleri/Anıtları)** adı ile tanıdığımız "***bengü taşlar***"dır. Sayısı altmışın üzerinde olan bu yazıtların dili "Eski Türkçe" adı ile bilinir. Kök Türkler'in tarih sahnesinden çekilmesi ile ortaya çıkan başka bir Türk devleti de Uygurlar'dır. Bu Türk kavmi de Kök Türkler gibi uzun yıllar Orta Asya'da hüküm sürmüşler ve yüzlerce yazılı belge bırakmışlardır. Eski Uygurlar'ın papürüs, kâğıt, ipek ve tahtalar üzerine yazdıkları eserler, Eski Türkçenin ikinci dönemine ait olup Türkoloji dünyasında "***Uygur Yazmaları***" olarak tanınırlar. Bugün pek çoğu Almanya, Finlandiya, Rusya ve Çin gibi ülkelerin kütüphane ya da müzelerinde bulunan bu yazmalar, dil ve kültür malzemesi olarak Kök Türk yazıtlarından farklıdır.

Bu araştırmada iki yakın akraba dilin söz hazinesinde yer alan bazı sözcüklerin tarih içindeki kullanılış biçimleri ve anlamları üzerinde durulmuştur. Amaç, Türkçe ile Moğolcanın karşılaştırılması konusunda gençlerimize yol göstermek ve fikir vermektir.

Moğolcaya ilgi duyan genç Türkologların Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından Türkçeye tercüme edilen "***Moğolların Gizli Tarihi***" (Ankara 1948, TTK yayını) ile Prof. Dr. Tuncer Gülensoy tarafından Türkçeye tercüme edilen "***Altan Topçi***" (Ankara 2008, Kültür Ajans yayını) adlı eserlerini de okumalarını ve dip notlarında verilen bilgileri okumalarını öneririm. Ayrıca Prof. Dr. Talat Tekin'in üç cilt olarak yayımlanan "***Makaleler***" adlı kitabındaki bilgileri okumalarını tavsiye ederim.

[*] Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK LEHÇELERİNDEKİ ŞEKLİ
tulum	tulam	deri torba	---	---	TT. tulum
tulumna-		deri torbanın içine koy-	---	---	TT. tulumla-
tusa [asıg tusa]	tus	yarar, kazanç	tusu	menfaat, şifa	ET. asıġ tusuġ
tügel		dağıtma, tam, tamam	tükel	tamamen	ET. tükel
tüme(n)	tüm(en)	on bin	tümen	pek çok	TT. tümen
Türüg ~türke	Türok	Türk	Türk	Türk	TT. Türk
uyla-	uylax	ağla-	yıgla-	ağlamak	TT. ağla-
uylag-a(n)	uyla(n)	ağlama, inleme			
uli-	ulix	ulu- , inle-	---	---	TT. ulu-
ulus	uls	insan, millet; devlet, ülke; şehir, eyalet.	uluş	millet	TT. ulus
umay	--	döl yatağı	---	---	TT. Umay „ad"
ur		tümör			TT.ur
urtu	urt	uzun	uzun	uzun	TT.uzun
urug	urag	evlilikle bağlı; cenin			
usu(n)	us	su	sub, suw	su	TT.su
ücüm	üzem	üzüm	üzüm	üzüm	TT. üzüm
habırg-a(n)	xavirga	kaburga kemiği; böğür, yan taraf; kanat			TT. kaburga
habırg-a(n) sara	---	hilal	---	---	---

habhag	xavxag	kapak			ET. kapġak
hagan	xān	büyük han			ET. kaġan
hayçı(n)	xayç(in)	makas			ET. kayçı
haldag-a		penis	---	---	---
halh-a	xalx	kalkan, siper, koruyucu, perde, korunma.			TT. kalkan
[naran-u halha]		güneşlik			
[salkin-u halha]		rüzgarlık			
han-a		nereye? nerede?			TT.'nde *ka ile Kurulmuş soru adlarından yalnız ***kaç, ka- çar, kaçıncı***
hamig-a ~hag-a~xa	xā	nerede? nereye?			--- ---
hamigabi	xānax	nereden? nerenin?, hangi yerin?			---
hamigasi ~haysi, hagasi, hasi		nereye?			--- ---
hamug	xamag	tam, bütün; herkes, herşey, hepsi.	kamug	bütün, hep	ET. kamuġ
hamuga		hepsine, herkese; herşeye; heryer			
han	xān	han, hakan.	kagan	hükümdar	TT. kağan, hakan
har-a	xar	kara	kara	kara	TT. kara
harangguy ~haranggu harahan	xaranguy	karanlık; karalık, koyuluk, alaca karanlık, akşam karanlığı kiraz karası, siyahımsı.	karanggu --- 	karanlık --- 	TT. karanlık TT. kara

harbisu(n)	xarvisu	kaburga kemiği, pirzola; yaprak damarı; şemsiye teli.	---	---	TT. kaburga
hasag		kazak, kırgız.	---	---	TT. Kazak
homurga(n)	xomurg	kuşatma, çevreleme eylemi.			krş.Tü. omurga
honggur	xongur	kestane rengi at.	konggur	kestane rengi	Tü. konur
honi(n) [er-e honi(n)]	xoni	koyun kısırlaştırılmış koç	---	---	--
honi(n)çin		çoban	---	---	TT. koyuncu
honug		gece için yatacak yer			TT. konuk „misafir"
honugla-		gecelemek	---	---	TT. konakla-
honugurı	xonūri	tünek			---
horgulci(n)	xorgulj	kurşun	korguşin	kurşun	krş.Tü.kurguşun
gortig ~hortig	gortig, gortog	pergel; halka, çember daire	---	---	Elazığ:kortig"çu-kur"
hotan	xota	şehir, kasaba, köy, duvar, çit; kale, hisar.	---	---	---
huda		kayınpeder			TT. kuda
huygur		Uygur	---	---	TT. Uygur
hulan [=külen]		Asya bozkırlarının vahşi eşeği, kulan.			
hun		kuğu	---	---	---
hural		toplantı, toplanma, kongre, oturum, meclis			Tü. kurul
hurud		bir çeşit Moğol peyniri.			TT. kurut

husu(n)	xus	huş ağacı			
husur	xusurx	kısır ol-, kıraç ol-, verimsiz ol-			---
hutug		kutsallık, itibar, vakar, asalet; üstünlük, saadet, neşe; kutsama.	kut	saadet, kut	Tü. kut
hutugtu		kutsal			TT. kut+lu
üde	üd	öğle	ödle	öğle	TT. öğle
üdesi ~üdüsi	üdeş	akşam	---	---	---
üker	üxer	öküz, inek, büyük	öküz	öküz	TT. öküz
üker mal		sığır	öküz	öküz	tt. ÖKÜZ
üker terge		kağnı	---	---	TT.öküz arabası
[usun üker]		manda	---	---	Tü. su sığırı
ükerçin		sığır çobanı	---	---	---
ükü-	üxex	öl-			---
ükül		ölüm			---
ür-e	ür	tohum, tahıl, meyve, sonuç; ürün; evlat, soy, nesil	---	---	TT. üre, üre-
ücüm	üzem	üzüm, kuru üzüm			TT. üzüm
ücümçi	üzemç	şarap üreticisi			
cada	zada	büyü kullanarak yağmur yağdırma.			TT. yada
cada çilahu		yağmur yağdırmak için kullanılan büyülü taş			Tü.yada taşı
cadaçı		yağmur yağdıran büyücü			
cagam	zagam	elbisenin yakası			TT.yaka

calbari-	zalvarix	dua et-, ibadet et-, ellerini kavuştur-			TT.yalvar-
calbaril	zalvaril	dua; ibadet			Kırg.calbar
sicim	sijim	ip, sicim, sarma; olta; sebeplerden biri; durum			Tü.sicim
sicimçi		ipi çeken kimse			
sicimne	sijimnex	tak-,bağla-			TT. sicimle-
cali	zali	alev,yalaz,ateş,ruh			Tü. yalım; Kırg. Calın
cargu	zargu	dava			TT. yargı
carguçı	zarguçi	hâkim, avukat, kavgacı, davacı kişi			
cargula-		dava aç-			TT. yargıla-
carla-		emir ver-, ilân et-, bildir-; sipariş ver-			---
carlıg	zarlig	emir, ferman			TT. yarlık; Kırg. Carlık
carlıgla-		emir ver-			
üker mal		sığır			
üker terge		kağnı			
[usun üker]		manda			Tü.su sığırı
ükerçin		sığır çobanı			
ükü-	üxex	öl-			
ükül		ölüm			
ür-e	ür	tohum, tahıl, meyve, sonuç; ürün; evlat, soy, nesil			
ücüm	üzem	üzüm, kuru üzüm			Tü.üzüm

ücümçi	üzemç	şarap üreticisi			
cada	zada	büyü kullanarak yağmur yağdırma.			Tü.yada
cada çilahu		yağmur yağdırmak için kullanılan büyülü taş			Tü.yada taşı
cadaçı		byağmur yağdıran büyücü			
cagam	zagam	elbisenin yakası			Tü.yaka
calbari-	zalvarix	dua et-, ibadet et-, ellerini kavuştur-			Tü.yalvar
calbaril	zalvaril	dua; ibadet			Kırg.calbar
sicim	şijim	ip, sicim, sarma; olta; sebeplerden biri; durum			Tü.sicim
sicimçi		ipi çeken kimse			
sicimne	sijimnex	tak-,bağla-			
cali	zali	alev,yalaz,ateş,ruh			Tü.yalım; alev Kırg.calın
cargu	zargu	dava			Tü.yargı
carguçı	zarguçi	hâkim, avukat, kavgacı, davacı kişi			
cargula-		dava aç-			
carla-		emir ver-, ilân et-, bildir-; sipariş ver-			
carlıg	zarlig	emir,ferman			Tü.yarlık; Kırg.carlık
carlıgla-		emir ver-			
carım	zarim	yarım			TT. yarım
carımdug		yarım, tamamlanmamış			
carımla-		bir şeyin yarısını yap-			

carım-a	zarın	iri taneli kum; kepek; harika yemek			
casa-	zasax	sıraya koy-,düzenle,tamir et-iğdiş et-; süsle-			
casamal		düzeltilmiş,tamir edilmiş,iğdiş edilmiş			
casamcıl		ıslah, reform			
casag	zasag	kanun,hükümet,yönetim;güç, politik yap-			TT. yasa
casagçi		tamir eden,düzelten kişi,hakim,yönetici			TT. yasacı
casagla-		yönet-			TT. yasakla-
casagul		hakim,hakem; arabulucu; nöbetçi, muhafız			
casal	zasal	evli bir kadının saç,süs ya da başka bir süs;terapatik tedavi			TT. yasal ‚kanunî‟
cah-a	zax	1-) kenar, kıyı, yan; böğür; yaka 2-) yaşlı, ihtiyar; iki kişinin yaşça daha büyüğü (genellikle ***ah-a*** ile beraber kullanılır)			TT. yaka
çag-a		küçük çoçuk			An.ağl. çaga
cahan~cagahan	zaxan	küçük demek			
caca	zaca	engel, çit, korkuluk			
cebe	zeve	ok ya da mızrak başı			TT. cebe; Kırg. Cebe
cepseg		silah, silahlı			
Ceger-e(n)	zeger	antilop			TT.ceren
cele	zele	hayvanların bağlandığı yerde uzanan ip; bıyık, asma veya sarmaşık filizi.			TT. yele
cer	zer	silah(lar)			
cerlig	zerlig	vahşi, doğada yetişen ya da yaşayan; savaşçı			
ces	zes	bakır			

cıba~cıva	ziva	yeniden doğ-			Kırg. Ces
cilbile-	zilvilex	aldat-, kandır-, cezbet-			TT. cilve; cilve Yapmak
cıl	zil	yıl			TT. yıl
cılapçı	zilavçi	küçük çaydanlık, tencere, kâse, tas			Uyg. çılapçın
çim [cim kerem]	zim	çimen, çim kerpiç			TT. çim
cimis	zimis	meyve, hurma			TT. yemiş
cimisle-		meyve ver-			
cimislig		meyve bahçesi			TT. yemişlik
cimistü		meyvalı			TT. yemişli
cırgalang		mutluluk, neşe, başarı, saadet			Cırkalan "Kayseri" de köy adı
cirüke(n)		kalp, yürek			TT. yürek
cicig	zicig	küçük, minyatür			An.ağl. cücük
cüyl-	züylx	traş ol- (saç); yün kırp-			An.ağl. yülü-
aba	av	av	ab/aw/av		TT. av
abaçın	avāçin	avcı			TT. avcı
adam		adım, yürüyüş; hızlı			TT. adım
ag-a	agā	bayan, hanım			Hanımağa
ay!		ünlem			Ay
ayl		aile, ev halkı			Kırg. Ayıl

aylçı(n)	aylç(in)	konuk			
aymag		oymak, boy, kabile			TT. oymak
ayrag		kımız			TT. ayran
ayag-a(n)	ayaga(n)	çanak, kâse			Tü. ayak „kadeh“
al		kırmızı, al	al	al renk	TT. al
alag		ala, alaca	ala	ala,alaca	TT. ala, alaca
alagçı(n)	alagç(in)	çok renkli			TT. alacalı
alim-a	alim	elma	almıla	elma	Oğuz: alma
alta(n)	alt(an)	altın	altun		
altay		altay dağları			
anda	and	kan kardeşi	and	ant, yemin	Yak: andagar, andagan; TT. and
araki(n)	arhi(n)	alkollü içki			TT. rakı
aral		ada, yarımada, çöl			TT. ada
arbay	arvay	arpa	arpa, arpaçan	arpa, arpaya benzer, başağı bulunmayan, tanesi olmayan bitki	TT. arpa
arça	arŝ	ardıç			TT. ardıç
arıg	arig	temiz, saf, berrak	arıg	temiz	TT. arı
arıgun		temizlik			
arsalan~ arslan		arslan	arslan	arslan	TT. aslan, arslan
ah-a	ah	ağa, ağabey			TT. ağa

asıg	aşig	kâr, kazanç; çıkar, fayda	asıg	fayda, kazanç, kâr	
bagatur	bātar	kahraman, cesur, yiğit, yürekli, kuvvetli			TT. bahadır, batur
bagça	bagŝ	salkım, demet, paket, bohça, yığın	bag	bağ, düğüm, bağlanacak ip	TT. bağ
bagsi	bagş	öğretmen, eğitmen			TT. Bahşılı „yer adı“
bal	bal	nektar, özsu	bal	bal	
balçıg		batak, çamur	balçık	cıvık çamur	Çağ: palçık; TTi. balçık
balgad	balgas	şehir, kasaba; yıkıntılar			TT. Balgat „yer adı“
balta		balta	balda	balta	Tü balta, paltu
bayan		zenginlik, bolluk	bay	zengin	TT. bay, bayan
bayar		neşe, mutluluk, haz, zevk, bayram			TT. Bayar „soy adı“
bah-a	bah	kurbağa	baka	kurbağa	An.ağl. baka
baca	baz	bacanak			TT. bacanak
beçi(n)	meç(in)~ biç(in)	maymun < soğd.	biçin	maymun	
beki	bah	güçlü, sıkı, sağlam, sert, katı, gürbüz, iri yarı, güçlü bel	bek	kavi, pek sağlam, sık	TT. pek, berk
bel		bel	bél	bel	
beleg		hediye	belék	armağan	~bölek, pelek, belex
berke	berh	güç, zor	berke	kamçı	TT.Berke „erkek adı“
besereg	besreg	melez, kırma, karışık			An.ağl. beserek
biçi-		yaz-	biti-	yaz	TT. bitik

biçig		kitabe, belge, not, vesika, el yazısı	bıçıg	and, sözleşme	***~baçıg, bıçgas***
belen		hazır			TT. Belen „yer adı“
belge	beleg	işaret, alamet, belirti, iz	belgü	alâmet, nişan im, belge	TT. belge
bilegüde-	bilū̃deh	bile-	bile-	bilemek	TT. bile-
bilegū̃ ~bileü ~bilegū̃r	bilū̃ ~ bilū̃r	bileği taşı	bilegü	bileği	***~bilev, bileü, bilei, bilevü***
bilig	bileg	akıl, zihin, bilgi, bilim			TT. bellek
bilüçüz ~bileçüg ~biliçeg ~bilisüg ~bilüçeg ~büleçeg ~bülüçeg	biyaljig	yüzük	bilezük	bilezik	TT. bilezik ***~bileyzük***
bog	bog	süprüntü, çöp, pislik	bok	bok	TT. bok
bogça ~bogçu	bogŝ	seyahat çantası	boxtay, boxtuy ~bog	elbise bohçası, bohça	TT. bohça, boğça
boguça	bōs	bohça, tomar, demet			TT.bohça
bogu-	bōh-	iliştir-, bağla-, bohçala-, dola-	bogla-	bohçala-, boğla-	TT.bohçala-, boğ-
bogursug ~bogurcug	bōrsog ~bōrŝog	ekmek, hamur işi	bagırsak	bağırsak	Trkm.: bavursak; Kırg. boorsuk
bol-	bolox	ol-, değiş-, vuku kul-	bol-	ol-	TT.ol-; Kırg. bol-
boru	bor	boz, gri, kır	boz	boz renk	TT. boz
borug-a(n)	borō(n)	yağmur			TT. boran
bosug-a	bosgo	kapı eşiği			Kırg. bosuga
botugu(n) ~botug-a	botgo	deve yavrusu	botu, botuk	deve yavrusu	An.ağl. botuk
böke		1) Kuvvetli, sağlam, sert, pek; güçlü, dinç 2) pehlivan	büke	ejderha, yılan	
bös		bez, keten, pamuk	böz	bez	TT. bez
böcün	böjin	tavşan yavrusu			

budu-	budax	boya-	bodu-	boya-	TT. boya-
budug	budag	boya, renk	bodug, boøug	renk; boya	TT. boya
budugçi		boyacı, ressam			TT. boyacı
bugu	buga	erkek geyik			An.ağl. buğu
buguday ~buuday	būday	buğday	bugday, budgay	buğday	TT. buğday
bugur-a	būr	erkek deve	bogra	deve aygırı	TT. buğra
bulag		1) pınar, kaynak 2) benekli, alaca			An.ağl. bulak
burçag	būrçag	burçak, bezelye, fasulye	burçak	burçak	TT. burçak
buruntag	buruntag	yular, devenin ağzına bağlanan ip	burunduk	yular, burunduruk	An.ağl. burunduruk
buh-a	buh	boğa	boka	boğa	TT. boğa
büdüne	büdne	bıldırcın			An.ağl. bödene
bülüg	büleg	bölük, bölüm, grup	bölük	bölük	TT. bölük
buuca	būz	hamur parçalarına sarılarak buharda pişirilen et ve sebzeler	-	-	TT. puaça, poaça, poğaça
bürgüd	bürged	kartal			Kırg.bürküt
bütün	büten	bütün, tüm	bütün	bütün; doğru, dürüst	TT. bütün
çag	ŝag	çağ, zaman, süre			TT. çağ
çag-a		Küçük çocuk (eski)			An.ağl. çağa
çaha	ŝah	bebek			
çay	ŝay	çay < Çin.ch'a			TT. çay
çayçı	ŝayç	çay hazırlayan ve sunan kimse			TT. çaycı

çakı-	ŝaxix	çakmak taşından ateş çıkar-; parla-	çakıl-	ateş çak-	TT. şimşek çak-
çakıldag	ŝaxildag	iris			An.ağl. çakıldak
çaklıgan	ŝaxilgān	1) şimşek, yıldırım 2) elektrik; telgraf			An.ağl. çakılgan
çakır	ŝaxir	çok beyaz, ak, ışıklı	çakır	gök gözlü	TT. çakır
çalm-a	ŝalam	kement, ilmekli ip; ip, sicim			
çang	ŝan(g)	çan	çeng	zil, çalpara	
çeber	ŝever	temiz, pak, saf; arı			An.ağl. çiber; Krm. çiber
çeçeg ~çiçig ~seçeg	ceceg	çiçek	çeçek çeçeklen-	çiçek çiçeklen-	TT. çiçek, çiçeklen-
çege		aşık kemiğinin yassı (düz) tarafı			
çeleg= çeleng		tahta kâse	çeling	çini	
çerig ~çirig ~çırıg	cereg	asker, ordu	çerig	asker; ordu	***~çerik, çeriv, çerü, çeri***
çig	çig	yön, yol; doğruluk	çıgır	dar yol, küçük yol	An.ağl. çığır
çılbugur ~çulbugur	culbūr	gem veya yulara iliştirilmiş			An.ağl. çılbır
çile-	çilex	rahatsız, hasta ol-, yorgun ol-; usan-, tükenmiş ol-	çile-	yaşart-, ıslat-	TT.çile çek-; çile-
çinggis	çinges	unvan; cengiz			TT. Cengiz
çinu-a	çono(n)	kurt			Tü.soyadı: Börteçine
çiray	caray	yüz, çehre; dış görünüş, görünüş, tavır			Tü.soyadı: (Gül) Çiray "millî atlet"
çokımag	coximag	tahta çekiç	çomak	asâ, çomak	TT. çomak
çolman ~çolmun	colmon	çolpan, çoban yıldızı, venüs			TT. çolpan
çöl	col	çöl; ıssız yer			TT. çöl

çüçürgene		bir tür çekirge			TT. çekirge
dalda	dald	gizli, saklı			An.ağl. dulda
dalu	dal	kürek kemiği			
darhan		esnaf, sanatkâr; kutsal, büyük, meşhur			Tü.ad: Tarkan
debter	devter				Tü. defter <Tib. debther, Fars ve Grk.den
debterçi	devterç	arşivci			
dombura	dombor	kopuza benzer kir kalmuk ensturmanı			TT.; Kırg., Kzk. dombura
el=il		uyuşma, anlaşma, uyum, müttefik	él	il, vilayet	TT. il
el ulus		müttefik			
elçi(n)	elç(in)	elçi, haberci			TT. elçi
em	em	ilâç, çare, ecza; (eski) büyü	em	ilâç	TT. em
emçi	emç	doktur	emçi	eczacı	~emsi
erdem		bilgi, bilim; hüner, sanat; akıl iyi (vasıf)	erdem, erøem	fazilet, edep, terbiye; hüner	TT. erdem
erdeni	erdene	hazine, mücevher, kıymetli taş; kıymetli	erdini	iri inci	< sanskr. radna
er-e	er	adam, erkek	er	erkek	TT. er, erkek
erke		halk, ayrıcalık; güç, otorite	erk	kudret, iktidar	
erte(n)	ert(en)	eski zaman; eskiden, daha önceden	érte	erte	~irte, erde; TT. er, erken, erte
erteken	ertxen	erken			TT. erken
esen		sağlıklı, sağlığı iyi; rahat	esen	sağ, salim	TT. esen
ecen	ezen	efendi, yönetici, patron	ece, eke, eze	büyük kız kardeş	An.ağl. ece

gudul		küçük su, çay, dere; kanal, su yolu, arık			An.ağl. güdül
ilege-	ilgéx	gönder-, yolla-, sevket-	ilet-	ilet-, gönder-	krş.Tü.***ilet-***
ıragu	yarū	melodi, ses; uyum, ahenk	ır, yır	ır, ırlama	krş.Tü.ır/yır~ Kırg.cır
yanggir	Yangir	kel, dazlak, çıplak; etsiz kemik	yag(ı)r, yagırlık, yagırla-	yağır yağırı sağalt-	krş.Tü: yağır
yeke	İx	yüce, büyük, ulu, geniş; daha yaşlı, şahane, görkemli			An.ağl: yeke
kebeg ~kebig	xeveg	kepek	kepek	unda ve başta bulunan kepek	~kebek; TT. kepek
kebeneg		kepenek			TT.kepenek
keregse-	xeregsex	gerekli ol-	kerek	gerek, ihtiyaç, olmalı, yaraşır	TT. gerekse-; gereksin-
kereg	xereg	şey, madde, olay, mesele, olay; ugulama			TT. gerek
keregçegen	xeregš□n	gereksinim			TT. gereksinim
kerektey		gerekli	kereklig	gerekli	
keseg	xeseg	bölüm, kısım, dilim, parça; grup; bir an, kısa süre	kesek	kesik, parça	~kisek, kesik, kesük; An.ağl. Keşik
kesü-	xesex	gez-	kez-	gez-	TT. gez-
kırsa	xyars	bozkır tilkisi			An.ağl. karsak
kög	xög	nağme, melodi, ahenk, müzik	kög	şiirin vezni, aruzu	~kök, küğ, küy; TT. küğ
kögerge [tulum kögürge]	xrög	körük, akciğer hayvan derisinden yapılan körük	körük	kuyumcu ve demirci körüğü	TT. körük
köke [köke nohay]	xöx	mavi, gök mavisi; yeşil; kül rengi, kurt kurt	kök [kök börü]	gök rengi, lâcivert	TT. gök TT. bozkurt
kökül	xöxöl	uzun saç, kâkül			TT. kâkül; An.ağl. kekül

küçü(n)	xüçin	güç, gayret, çaba, enerji	küç	kuvvet; güç, zor	TT. güç
küy [törül küy]	xüy	aile, kelam; on evlik küçük köy aile, aşiret			TT.köy; Fars.küy
küderi	xüder	misk geyiği			TT. güderi
küren-e	Xürne	kokarca, sansar			
küreng	xürne	(koyu) kahverengi			
kürd kikü		aniden patlayıcı bir ses yap-	kürt kürt ye-	birşeyi "kütür kütür" ye	TT. kütür kütür; kütürdet-
kürgen	xürgen	güvey	küøegü	güvey	~küdegü, küde, küye; TT. güvey
mantau	mantū	sıcak ekmek, mantı			< Çin. man-t'ou Tü.mantı
meçi(n)	meç(in)	maymun	biçin	maymun	-
[mergen üge]		ata sözü	-	-	
mingg-a(n)	myang-a(n)	bin	ming	bin	~min; TT. bin
modu(n) [moduçi] [modu(n) odun]	mod(on) -	ağaç, orman, ağaçlık marangoz jüpiter	otung -	odun -	krş.Tü.odun, otun, odung, odîn
modunlıg	modlog	sık ağaçlı	otungluk	odunluk	TT. odunluk
mösü(n)	mös(ön)	buz	buz	Buz	
monçug	monŝog	atın boynuna veya göğsüne asılan iri ve kırmızı püsküllü süs	monçuk	(aynı)	TT. boncuk. ~monçok, monçuk, munçuk
möngke	mönh	ebedî, sonsuz	menggü	ebedî, sonsuz	~mengü, mengi; TT. bengü, mengi
mören	mörön	büyük ırmak veya göl			TT. müren „soy adı"

naçı(n)	naç	doğan, şahin	laçın	şahin; yiğit adam	TT. laçin
kög	hög	nağme, melodi, ahenk, müzik	kög	şiirin vezni, aruzu	~kög, kǖg, küy
kögerge ~kögürge ~kegürge	hö:rög	1)körük; akciğer, 2)köprü	küvrüg körük	küs, davul, körük	TT. körük
nersü(n)	ners	mersin	---		TT. mersin
narin	nariyn	ince, hoş; az, dar, zayıf; keskin (ses), tiz, cırtlak	---		TT. narin
nohay	nohoy	köpek, it	---		-
nogtu	nog	yular	---		An.ağl. nokta
noyan	noyin	sakip, efendi, prens, bey, başkan, reis, hükümdar	---		TT. Noyan „ʺadʺ
nökür	nöhör	arkadaş, dost, yoldaş; koca	---		An.ağl. nöker
obur	ovor	görüntü, şekil; tutum, davranış; kibir, gurur	---		TT. obur
obug ~omug	ovog	aile, boy, klan, kabile	oba	oba	TT. oba
obug-a(n)	ovog	yığın, top, küme, öbek; taş yığını			TT. öbek
oy		akıl, bilgi, hafıza			TT. oy
oylg-a(n)	oylgo	girdap, kurgaç	---		-
oyug-a	oyo	dikme, dikiş	---		An.ağl. oyulga-
oyugaçı	oyoç	terzi, kadın terzi	---		
ol-	olox	kal-, al-, ele geçir-, başar-	---		
olca	olz	bulma, buluş, buluntu; gelir, kazanç; kâr, savaş esiri, ganimet, yağma, çapul	---		TT. olcay
omurugu(n) ~omuruu	omrū	göğüs kemiği, köprücük kemiği, göğüs	---		TT. omurga
onggun	ongon	şamanizme göre bir eşyada yaşayan ruh, cin, koruyucu ruh; hayalet; saf, kutsal, evliya türbesi; aile mezarlığı; şaman putu; ak saç	---		TT. ongun

ordu(n)	ord	hükümdarın yaşadığı yer, saray	ordu	hakanın oturduğu şehir	TT. ordu
oru	or	yer, yatak; hoşyer, alan; yol, iz, kalıntı, temel	---		An.ağl. orun
orun	oron	yer, bölge, alan, toprak, kara parçası	orun, urun	yer, mekân, mevki	
otaçi(n) ~otuçi(n)	otoç	doktor, hekim	otaçı	hekim, ilâç yapar	Tü. otaçı
öbüg	övög	ibik, tepe, sorguç, perçem (kuşlarda)	---		TT. öbek
öci	öj	pis ve kirli kişi; kaba, saygısız; hain, kinci, kötü niyetli	---		TT., An.ağl. öcü
saçu-	sacax	yay-, yayıl-, saç- serp-, püskürt-	saç-	saç-	TT. saç-
saçug	sacag	perçem, püskül, saçak; salkım; deste; başak	saçu saçug neng	elbise ve mendil saçağı saçılmış nesne	TT. saçak
[saçuli]	sacal	tanrılar için çay ya da süt sunma	---	--	ET. Saçı
sadun	sadan	arkadaş; akraba	---	--	Tü. Sadun "kişi adı"
sayn	-	iyi, mükemmel; hoş; maharetli, ehliyetli	---	--	Tü. sayın
sagadag		ok kuburu	---		TT. sadak
sagamal	sāmal	süt veren	---		TT. sağmal
sayhan		iyi görünüşlü, hoş, mükemmel, güzel	---		
salkı(n)	salxi(n)	rüzgâr	---		An.ağl. salkın
[serigün salkın]		serin rüzgâr			
samagur ~samnagur	samūr	kaşağı	---		krş Tü. samagur; yer adı: Samagar
sarımsag ~sarımsang		sarımsak	samursak ~sarmusak	sarımsak	TT. sarımsak, Sarımsak
sarmay		tüysüz deriden yapılmış ceket ya da palto	---	--	--

sartagul		(ünvan): Buhara'nın antik çağdaki adı	---	--	Tü. Sartagul *"yer adı"*
sahal		sakal, başak dikeni, kök lifleri	sakal	sakal	TT. sakal
sebeg	seveg	hasır sepet, bambu sandık	---	--	TT. sepet
Seyreg	siyreg	ince, seyrek, aralıklı	---	--	TT. seyrek
Selbi		köşeli direk, kürek; sopa	---	--	krş TT. Selvi
selengge	selenge	selenga nehri	---	--	--
serigün	serün̄	serin, taze	---		TT. serin
Sigesü(n)	sis(en)	sidik	sidük	sidik	TT. sidik
sigürdegür	şürdür̄	süpürge	süpürgü	süpürge	TT. süpürge
silü(n)	şöl	et suyu, çorba	---	--	> Tü. şölen; Kırg. Şilen
singhur ~şonghur	şonhor	doğan, şahin	songkur	yırtıcı kuşlardan biri	TT. sungur, songur
sırın	şir	işlenmemiş deri	---	--	TT. sırım
sırug	şurag	değnek, uzun çubuk, direk	sıruk, sırık	sırık,çadır direği	TT. sırık
sicim	sijim	sicim, ip, sarma; olta	---	--	TT. sicim
songgına	songino	soğan	sogan	soğan	TT. soğan
sonu	sono	at sineği	---		An.ağl. suna
sorı-	sorix	imtiham et-, yokla-	sor-	sorgu, sor-	TT. sor-, sorgu
sorıg-a	sorigo	deneme, imtihan	sorug	sorma, soru, arama	TT. sorgula-
soru-	sorox	yut-, içine çek-, soğur-, em-	sor-	emmek, sor-	TT. sor-; Kırg. sor-
sögüm ~sögem	sü:m	(uzatıldığında) baş parmak ucuyla serçe parmak arasındaki mesafe	---	--	An.ağl.. süyüm

sögümle ~sögümne	sü:nlü:x	karışla ölç-	---	--	--
subay	suvay	yıl boyunca bir tay (ya da dana) doğurmamış dişi hayvan (inek, kısrak vb)	---	--	Kırg.subay: yavrusuz (hayvanlar hakkında) *(KS.II*, 667)
sura-		sor-, sorguya çek-, evlenme teklif et-	sor- sura-	sorgu sor- kullan-	TT. sor-
sur-	surax	öğren-, çalış-, alışkın ol-; sor-, soruştur-	sor-	--	Kırg. suroo
surag ~surug		haber, söylenti, bilgi	---	--	--
surgagçı [surhu biçig]	surgayç	öğretmen ders kitabı, el kitabı	--- --	-- --	-- --
sübe	süv	iğnenin gözü; delik; gözenek	---	--	An.ağl. sübe, söbe, süve
süyke ~süykü	süyx, siyx	küpe	---	--	An.ağl. süyke
süke	süh	balta	---	--	An.ağl. süke
sün	sü	süt	süt	süt	
sürüg [sürügçi]	süreg süregç	sürü; halk çoban	sürüg ---	sürü --	~sürük, sürü; TT. sürü TT. sürücü
şalbur	şalbar	deri pantolon ya da kalçaya çıkan çizme	---	--	TT. şalvar
şalçıg	--	çamur, sulu çamur	---	--	krş Tü. balçıg
şor	--	tuzlu; tuzu az olan tuzlu bataklık	---	--	An.ağl. şor
tabag [tabag silü]	tavag --	tabak, tepsi çorba	--- ---	-- --	Tü. tabak; Kırg. tabak „tahta çanak" <Ar.tabak [*OTAL*, 1010]
tabagla-	tavaglax	bir şeyi tabağa koy-	---	--	--
tag		dağ	tag	dağ	TT. dağ

tagar	tār	kaba halı; kaba yünden yapılmış ev işi halı, çuval, çanta	tagar	çuval, harar	TT. dağar
tagarçug	tārcag	cep; çanta, ufak çanta	---	--	TT. dağarcık; tagarçık, tagarcuk
tayag		değnek, sopa, baston	tayak	dayak, dayangaç	TT. dayak
takiy-a(n) [takiyan-u çeçeg]	taxia	tavuk horoz ibiği (çiçek); ibik	takuk ~takagu --	horoz, tavuk --	ET. Takigu >TT. tavuk --
tal ~tala	Tal	düz arazi, step	---	--	Kırg. talaa
tamaga(n)	tamga	mühür; damga dağlama demiri; as (iskambilde)	tamga	damga	TT. damga
tamaki(n) ~tamiki	tamhiy	tütün	---	--	-- [TT. Tömbeki]
tamır	tamir	vücut gücü, sağlık, enerji; damar	tamur, tamar, tamır	damar	~tamır; TT. Damar
[tamırçı]		atlet	---	--	--
tamu	tam	derin çukur, cehennem	tamu	cehennem	<Sanskr. tamas
tangsu	tans	çocuklar için şefkat, sevencenlik	--	--	TT. Tansu ‚ad‘
tanı-	tanix	kil-; ile tanıdık ol-; (birini, bir şeyi) tanımak	tanu-	danış-, söyle-	TT. tanı-
tarbus	tarvas	karpuz	---	---	TT. karpuz
tarı-	tarix	ek-, dik-, toprağı işle-	tarı-	ekin ek-	TT. tarım
tarıy-a(n) [çağan "] [har-a "]	taria	tahıl; tarla buğday çavdar	--- --- 	--- --- 	TT. tahıl
tarıyaçı(n)	tariaç	çiftçi, köylü	tarığçı, tarı-daçı	çiftçi, ekinci	TT. tarımcı
tarıyalang	tariala(g)	tarla; tarım	tarığlağ	tarla	TT. tarla

tarilan=tarlan	---	benekli, rengârenk; şerit	---	---	TT. Tarlan ‚ad"
tarmagur= tarmugur	tarmūr	tırmık	tarmak	yırtıcı hayvanların pençesi	TT. tırmık+la-
tasam-a= tasım-a	tasam	tasma, deri kayış; şerit	---	---	TT. tasma
tavar=tabar	tavar	mal, eşya; mülk, menkul mal	tavar, tavar	mal, mülk, eşya	TT. davar
tebsi	tevş	tepsi; yalak	tevsi	tepsi, sofra	TT. tepsi
tebsile-	tevşlex	tepsiye koy-	---	---	---
tegerm-e	tärem	değirmen	teirmen	değirmen	TT. değirmen
tegermeçi(n)		değirmenci	---	---	TT. değirmenci
temege(n)	temä	deve; fil (satranç)	teve, tivi, tevey,teve, teviy tevi	deve	TT. deve
temegeçi(n)		deveci, deve süren	---	---	TT. deveci
temegelçigen-e		yusufçuk	---	---	---
temür	tömör	demir	Temür	demir	~temir; TT. dmir
temürçi(n)	tömörç	demirci, nalbant	temürçi	demirci	TT. demirci
temürlig	tömörlig	demir; metal	---	---	TT. demirli
teng	ten(g)	denge, eşitlik	teng	denk, akran	TT. denk
tengçe- = tengçi-	tendex	dengele(n)-, eşit ol-	tenger-, tengeş-, tengle-	denkleştir- denkleş-, denk et-	TT. denkleştir-
tenggelig	tengleg	dingil	---	---	TT. dingil
tenggeri ~tngri	tenger	tanrı; cennet; gök yüzü	tengri	tanrı	~tenggiri; TT. Tanrı
tenggis	tenges	deniz, göl	tengiz	deniz	~tengis, teniz, TT. deniz
tenggisçi(n)		denizci	---	---	TT. denizci

terelig ~terlig	terleg	pamuk cübbe	---	---	TT. terlik
tobarag ~tobrag	tovrog	toprak, tuz	toprak, topurgan	toprak	TT. toprak
toloçi	tovç	düğme, uç (meme ucu, şişe ağzı); kurşun mermi	---	---	---
togmag	har-a togma	ilk akla gelen ve Türklere verilen ad.	---	---	---
togta-	togtox	dur-, istirahat et-karar ver-	---	---	---
toguçag ~togurçug	tōrçog	çiçeğin tomurcuğu	---	---	TT. tomurcuk
togusu(n)	tos(on)	toz, zerre	toz	toz	TT. toz
toc	toy	düğün töreni, şölen	toy	ordu kurağı	TT. toy
togusha(n)	tosgo(n)	tuğla	---	---	---
tolı(n)	tol, tolin	ayna	---	---	---
[" biçig]		sözlük	---	---	---
tomurçag	tomorcog	balık ağı; hayvan ağızlığı	---	---	---; TT. tor ‚ağ‟
torımtay ~torumtay ~turumtay ~turimtay	---	atmacanın erkeği; ufak yırtıcı kuş	torun	deve yavrusu	TT. torun TT. Torumtay ‚soy adı‟
tortug	tortog	kurum (iş), lamba içi			TT. tortu
torum	torom	ikinci yaşındaki genç deve	torum	deve yavrusu	Krş.Tü. torun
totı	tot	papağan	---	---	< Fars.tûtî
tour	tor	ağ	tor	tuzak, ağ	TT. tor
tohum	tokom	eyer bağlamak, keçe ya da deriden yapılmış eyerlik	tokum ~tugum	kesilen hayvan derisi	~tugum, tokum "eyer altına koyulan keçe"
töl		yeni doğmuş hayvanlar, hayvan artışı	töl	döl	TT. döl
tölü-	tölöx	öde-	---	---	Kırg.tölemiş, tölegen

tölüge(n)	tölög, tölgö	geçen yılın kuzusu	---	---	---
törü	tör	a)kanun, nizam; güç, rejim; kaide, hükümet, devlet b)şölen, ziyafet, düğün	tör, töre	evin veya odanın en iyi, en önemli yeri, sediri	ET. törü; TT. töre, türe
[hurim törü]		düğün töreni	---	---	---
[ulus törü]		millet, hükümet	---	---	---
törü-	töröx	hür olarak doğmak	törü-	yaratıl-	TT. türe-
tugulg-a(n) ~togulg-a	tugulga	kalay, kurşun	---	---	---
tug	---	bayrak, sancak	tug	tuğ	TT. tuğ
tugçı		bayrak, sancak taşıyıcısı	---	---	TT. tuğcu

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 27-34, TURKEY

E 2 - UYUK-ARJAN (Tuva) YAZITI

Osman Fikri SERTKAYA[*]

ÖZET

Yenisey nehri kıyıları boyunca bulunan Yenisey yazıtlarının metinleri, genel olarak Eski Türk filolojisi, özel olarak da Eski Türk diyalektolojisi bakımından önemlidir. Bu yazıya konu olan mezar yazıtı Uyuk-Arjan (E 2), J. R. Aspelin tarafından 1888'de Uyuk nehri yatağı yakınlarında bulunmuş ve daha önce Radloff, Orkun, Malov, Batmanov, Amonjolov ve Kormuşin tarafından yayımlanmıştır. Bu makale, yazıt metninin yeniden okuma ve anlamlandırma denemesidir. Daha önceki okuma ve anlamlandırmalar da değerlendirilerek, alan araştırmacılarının dikkatlerine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Runik harfli Türk yazıtları, Yenisey yazıtları, Uyuk-Arjan Yazıtı (E 2).

INSCRIPTION OF UYUK-ARJAN (E 2)

ABSTRACT

Texts of the tombstone texts, known as Yenisei (Enisei) inscriptions, which were found near the Yenisei river banks, are important in terms of Turkic philology and dialectology. The inscription Uyuk-Arjan (E-2), which was found in 1888 by J. R. Aspelin near the Uyuk riverbed, was published by Radloff, Orkun, Malov, Batmanov, Amonjolov and Kormushin previously. This paper is an attempt for the re-reading and re-interpretation of this tombstone text. To this paper resourches in the field are given a resource.

Keywords: Turkic Runic inscriptions, Yenisei inscriptions, Uyuk-Arjan Inscription (E-2).

E 2 - UYUK-ARJAN (Tuva)

N. M. Mart'yanov'dan alınan bilgilere göre 1888'de J. R. Aspelin tarafından Uyuk nehir yatağının sol kıyısından takriben 2 km uzaktaki "Arjan adlı küçük kurganın" 1 km kadar yakınında olan Kökton bölgesinde bulunmuştur. 1906'da ikinci kez J. G. Granö tarafından incelenerek tasvir edilmiştir. N. M. Adri'yanov 1916'da yazıtı salla Minusinsk Müzesi'ne getirmiştir. Müzedeki envanter numarası 21'dir.

Gömülü bölümü dışında 215 x 41 santimetrelik yazıt pembemsi gri renkte granitten kare kesitte bir geyikli taşın sağ geniş yüzü üzerine yatay olarak sağdan sola doğru yazılan 5 satırdan oluşmaktadır. Ancak 4. satırın son iki runası dar yüzeye geçmiştir.

Taşın yüzeyleri işlenmiş ve kenarları hafifçe perdahlanmıştır. Yazıt eski tasvirlerle örtülü taşa daha ince bir aletle kazılmıştır. Dört yüzeyden her biri hafifçe derinleştirilmiş ve dikili taşın kenarlarıyla uyuşan bordürle çevrelenmiştir. Yazıtın hemen üzerinde de daha eski döneme ait geyik tasvirleri yer almaktadır. Satırlar düzgün değildir; işaretler ise ufak, fakat yeterince sarihtir. Çizgilerin oyukları derin değildir ve zemin renginden biraz daha açık renktedir. Yazıtın altında ise ucu kancalı kuş ayağı şeklinde bir damga tasviri bulunmaktadır.

[*] Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yazı özellikleri:

runası *kapalı e (e)* olarak kullanılmıştır.

runası *m* olarak kullanılmıştır.

runası *kalın ve ince ş* olarak kullanılmıştır.

d^1 runası ters olarak yazılmıştır.

ligatürü *ge* karşılığında kullanılmıştır.

ligatürü *(a)rt* karşılığında kullanılmıştır.

METİN

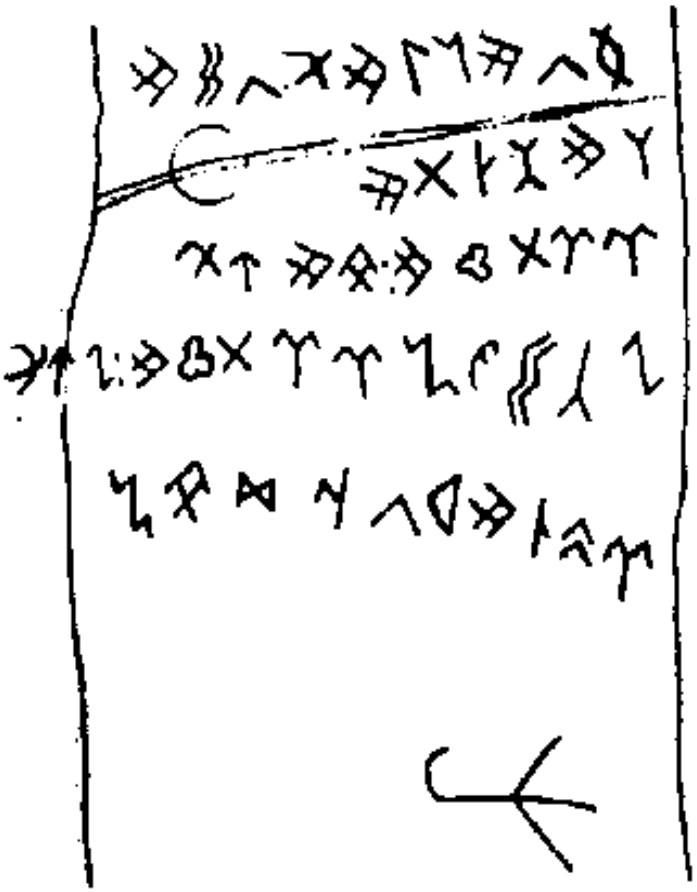

TRANSLİTERASYON ve TRANSKRİPSİYON

1. EŞ^{2}M R^{1}YMZŞ^{1}D^{1}M

   eş(i)m (u)rım (a)z(ı)şd(ı)m

2. L^{2}MG" ND^{2}M

   (i)l(i)mg(e) ind(i)m

3. R^2 R^{2}D^{2}MM: B^{2}M: WQZ
   (e)r (e)rd(e)m(i)m (e)b(i)m (o)kuz
4. ʻÇ D^{1}G^{2}N^2: R^2 R^{2}D^{2}MM: ʻQZ:
   aç (a)d(i)g(i)n (e)r (e)rd(e)m(i)m akuz
5. R^2 T^{1}YM: Y^{1}Ş^1 QR^{1}T^2 B^{2}N^2
   (e)r (a)t(ı)m (a)k(ı)ş k(a)rt b(e)n

ÇEVİRİ

1. Karım(dan ve) oğlum(dan) (karşılıklı olarak) ayrıldım.
2. Ülkeme geldim.
3. Erlik faziletim(den), evim(den) (ayrıldım) yazık.
4. Aç ayı (kabilesi) ile, erlik faziletim(den) (ayrıldım) yazık.
5. Erlik adım Akış. Kartʻım.

AÇIKLAMALAR

İlk nâşir Radloff ile onu takip eden Orkun ve Malovʻun transkripsiyonları artık eskimiş ve klâsik olmuş yayınlardır. Batmanov ise Malovʻun takipçisidir. Dolayısıyla burada A. S. Amancolov (2003) ile İ. V. Kormuşin (1997 ve 2008) yayınlarındaki farklı okuma ve anlamlandırmalar üzerinde duracağım.

1/1 **eş(i)m** 𐰴𐰍 𐰇 < ***eşi-m***. *eşi ~ işi* "hanım" (EDPT, 256a-b **işi** "lady".)

ASA da İVK de ilk kelimenin kökünü *eş* olarak alıyorlar. İVK "*eş*" kelimesi „zevceʻʻ karşılığında runik metinlerde karşımıza ilk kez çıkıyor [V znaçenii „jenaʻʻ slovo *eş* otkrıvayetsya v runiçeskih tekstah vpervıye]" diyor.[1].

Ben ise kelimenin kökünü *işi* olarak alıyorum. *işi* kelimesi aşağıda Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından verilen örneklerden de görüleceği gibi runik metinlerden bilinen bir kelimedir.[2] Göktürk yazıtlarında *eşi ~ işi* şeklinde her iki imlâ ile geçer. Kelime Arap harfli metinlerde, meselâ *Kutadgu Bilig*ʻʻde, *işi* şekli ile geçer.

eşi ~ işi kelimesi, kelime anlamı ile, *ḳunçuy* kelimesiyle eş değerlidir ve Yenisey yazıtlarındaki *ḳunçuyum* (< *ḳunçuy-u-m*) ile *eşim* (< *eşi-m*) kelimeleri aynı anlamda kullanılan iki kelimedir. *ḳunçuy* ile *eşi ~ işi* kelimeleri "hanım, karı, zevce" anlamına gelir.

1/2 **(u)rım** 𐰺𐰞𐰃 < ***urı-m***. (EDPT, 197a-b **1 urı** "male, child, son".)

Göktürk metinlerinde sıfat olarak *urı oğul* "erkek veled, erkek çocuk" anlamında kullanılmıştır. Zıddı ise *kız oğul* "dişi veled, dişi çocuk" şeklidir.

beglik urı oğlug ḳul boldı / işilik ḳız oğlug küg boldı (KT D 24)

beglik urı oğlın ḳul boldı / işilik ḳız oğlın küg boldı (KT D 7)

[1] DTS 184b **eş** drug, priyatel, ...; EDPT 253b-254a **é:ş**.
[2] DTS 214b **işi** jenşina, jena znatnogo litza, dama; EDPT 256a-b **işi:**.

beglik urı oġlın ḳul ḳıltı / işilik ḳız oġlın küg ḳıltı (BK D 7)

"Beg olmaya lâyık erkek çocuğun hizmetkâr oldu,

Hanım olmaya lâyık kız çocuğun cariye oldu".[3]

Ancak *urı oġul* ibaresindeki *oġul* kelimesinin düşmesi ile oluşan düşümlü (*elliptic ~ elliptisch*) şekil *urı* sıfatı düşen *oġul* kelimesinin yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzden *urı* kelimesi diğer metinlerde geçen *oġul* kelimesi ile eş değerlidir.

Diğer bazı Yenisey yazıtlarında görülen *ḳuyda ḳunçuyum özde oġulum* ibaresindeki *ḳunçuyum* ve *oġulum* kelimeleri E-2 metninde *eşim urım* şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla E-2'nin ilk satırındaki *eşim urım* ibaresini <*kuyda*> *eşim* <*özde*> *urım* şeklinde anlayabiliriz.

1/3 **(a)z(ı)şd(ı)m** 𐰀𐰾𐰋𐰃𐰣 < ***az-ı-ş-dı-m***. "(karşılıklı olarak) ayrılmak". (EDPT'de yok.)

ASA *azış-* fiilinin kökünü *az-* "yolunu kaybetmek" fiili olarak, İVK ise *azı-* "duymaz, görmez, hissetmez olmak [perestavat' slışat' videt', oşuşat']" fiili olarak alıyor.[4]

Ben de *azış-* fiilinin kökünü *az-* olarak alıyorum, ancak fiili ASA gibi "yolunu kaybetmek" şeklinde değil, "ayrılmak, uzaklaşmak" olarak anlamlandırıyorum. Çünkü *az-* fiili Ongin yazıtında *tegri: bilge: kaganta: adrılmalım azmalım* cümlesinde *adırılmak azmak* şeklinde ikileme olarak aynı anlamda geçiyor. *az-* fiilinin Göktürk metinlerinde "ayrılmak, uzaklaşmak" anlamlarında kullanılmasına başka örnek olarak *kök tegride kün ay azdım* "mavi gökyüzünden, güneş(ten ve) ay(dan) ayrıldım = uzaklaştım" cümlesini zikredebiliriz.

az- fiilinin müşareket şekli *azışmak* "(karşılıklı olarak) ayrılmak, uzaklaşmak," ise Yenisey yazıtlarında ilk kez geçiyor.

Sonuç olarak *eş(i)m (u)rım (a)z(ı)şd(ı)m* cümlesi diğer bazı Yenisey yazıtlarında görülen *ḳuyda ḳunçuyum özde oġulum adırıldım* cümlesi ile paralel anlamlıdır.

eş(i)m (u)rım (a)z(ı)şd(ı)m "karım(dan), oğlum(dan) (karşılıklı olarak) ayrıldım.[5]

2/1 **(i)l(i)mge** 𐰇𐰾𐰍 < ***il-i-m-ge***. (EDPT, 121b-122b **el** ~ **el** ~ **il** "realm; country, province; people, community").

(i)l ~ (e)l Eski Türkçede genellikle "ülke, bölge; devlet, krallık; halk, topluluk" gibi anlamları olan bir kelimedir. Metinde ise "ülke" anlamında kullanılmıştır. *(i)l(i)m* "ülkem". *-ge* 𐰇 ise ince sıralı kelimelerde görülen datif ekidir.[6] *(i)l(i)mge* "ülkeme). İVK bu runayı *ç* 𐰇 olarak okuyor ve *ç(e)ng-* şeklindeki bir fiilin ilk ünsüzü sayıyor. Ancak böyle bir fiil Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde bu güne kadar geçmemiştir. Ayrıca İVK *ç(e)ng-* okuduğu fiili de anlamlandıramıyor.

2/2 **(i)nd(i)m** 𐰾𐰋𐰃𐰣 < ***in-di-m*** (EDPT 168b **en-** "to descend, come down".)

[3] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "silik sözü üzerine", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 320-322.

[4] DTS 72b **azı- II**; EDPT 281a **azı:-**.

[5] 1950'li yıllarda Jean Paul Roux tarafından yapılan **eşim ögim agışdım** "Me femme! Ma mère! Je vous ai rejointes par evocation! [Karım! Annem! Ruhlar aracılığı ile sizlere kavuştum]" şeklindeki aykırı okuma ve çeviri için bk. Jean Paul Roux, "Tegri. Essai sur le ciel = dieu des peuples altaïques, III", *Revue de l'histoire des Religions*, 150, s. 52.

[6] Osman Nedim Tuna, "Eski Doğu Türk Yazisinda Kullanilan Ligatürler ve Bunlarla Ilgili Bazi Meseleler Hakkinda", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990*, Ankara, 1994, s. 207-222.

Fin atlasında doğru olarak teşhis edilen ilk runa olan **n^2** imlâsındaki deformasyon yüzünden Radloff'tan beri **ç** olarak okunmuştur. Hâlbuki aynı harf 4. ve 5. satırlarda da geçmektedir.

(i)l(i)mge (i)nd(i)m "ülkeme geldim".[7]

3/1 **(e)r** "erlik, kahramanlık"

Kelimenin yapısı için bk. *körk* "güzellik" fakat *körklüg* "güzel".

3/2 **(e)rd(e)m(i)m** < ***(e)r-d(e)m-i-m*** "faziletim".

3/3 **(e)b(i)m** < ***eb-i-m***. (EDPT, 3b-4a **eb** „house").

Kelime Türkçede *eb* > *ev* ~ *öy* ~ *üy* gibi şekillerde kullanılmıştır.

3-4 **(o)kuz** ~ **ak(u)z** "heyhat, yazık".

Yenisey metinlerinde E-2 (Uyuk-Arjan), 3. satır : *(o)kuz*; 4. satır : *akuz*; E-41 (Kemçik-Cırgak), 3. satır : *(o)kuz*; E-33 (Uybat-4), 2. satır : *ok*^{2}*uz* gibi karışık ve değişik imlâlarla geçen bir kelimedir.

İVK (1997, 260) bu konuda şu açıklama notunu yazmıştır:

3/8-9: : *(u)k(u)z* ve **4$_{11-13}$:** : *ak(u)z*. Kırgızcada geçen *okus* "tesadüf, kaza, ani ölüm" kelimesinin [Yudahin, 564-565] bu kelimelerin bir benzeri olduğunu, dolayısıyla *akuz* kelimesini "ah, belâ" olarak anlamlandırmayı teklif ediyorum. Söz konusu kelimenin bu anlama geldiğini E-41 yazıtının 3. satırında karşılaştığımız : *(e)s(i)z(i)m (u)k(u)z* "yazık bana, ah, bela!" örnek [krş. MEPT, 73-74] de desteklemektedir. Eğer E-2 yazıtının 4. satırındaki 11. işaret (: A) bir önceki kelimeye değil de, gerçekten *aquz* kelimesine ait ise, o zaman bu kelime, yani *aquz* Kırgızcadaki *okus*'un kendisinden türediği Yenisey şeklidir, zira Altaycada olduğu gibi Kırgızcaya da karışık ünlülü kelimelerdeki yuvarlak ünlülerin tesiri ile düz ünlülerin yuvarlaklaşması hadisesi özgüdür. Kelimenin (*aquz* > *oqus*) değişmesi durumunda **aquz*'un Türkçe kökenli bir kelime olmadığı anlamı çıkmaktadır. **Oquz* kelimesi ise Türkçe'deki *okı-~oku-* "bağırmak, yüksek sesle cevap vermek" kelimesine bağlanabilir ki, bu durumda E. V. Sevortyan'ın öne sürdüğü **oq* "bağırtı" [ESTYa I, 440-441] proto-kökünün varlığı kabul görür. Üzerinde durduğumuz kelimenin E-33 yazıtında da geçtiği pek muhtemeldir; imlâsı : WK^{2}WZ olan bu kelimeyi Radloff özel ad olarak değerlendirmiştir [AIM, 342] (keza Kızlasov [1994, 183]. Malov ve Orkun ise bu kelimeyi tercüme etmeyi denememişlerdir [MEPT, 64-65; ETY, 557].

Kelimenin yabancı kökenli olabileceğini söyleyen İVK metinde geçen şekli *okuz* okuyarak "acı" şeklinde anlamlandırmıştır.

TT ise İVK'nden iki yıl sonra (1999) "Önceki araştırıcıların okuyup yorumlayamadıkları bu sözcük bence "Ne talihsizlik!" anlamına bir ünlemdir ve Kırgızca *okus* sözcüğü ile bir ve aynıdır" açıklamasını yapmakta, İVK'in yukarıda verilen açıklamasından habersiz görünmektedir. TT ayrıca bu kelimenin K. K. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü*'nde "şans, talih" anlamında geçen *okus* kelimesiyle benzerlik gösterdiğini de söylemektedir. Ancak *Kırgız Sözlüğü*'ndeki *okus* maddesinde TT'in dediği "şans, talih" ve "talihsizlik" anlamları ile örnekleri yoktur. TT'in bu teklifi yakıştırmadır.

okus 1. tesadüf, tesadüfi olma; ihtiyatsızlık, tedbirsizlik;

[7] Jean Paul Roux tarafından yapılan **elim ändim** "Mes gens! Je suis descendu parmi vous [İnsanlarım benim. (Göklerden) aranıza indim]" şeklindeki aykırı okuma ve çeviri için bk. Jean Paul Roux, "Tegri. Essai sur le ciel = dieu des peuples altaïques, III", *Revue de l'histoire des Religions*, 150, s. 52.

okusunan öltürüp ketti „ihtiyatsızlıktan öldürdü", *okus kılıp sala cazdadım* „az kaldı bir aptallık yapacaktım, az kaldı işi bozacaktım"; *sen bir okus kılganı oturasıg* „dikkat et, bir pot kırmaya hazırlanıyorsun"; *okus bolğon ekenmin* „hata yapmışmışım, ihtiyatsız hareket etmişim"; *kabırgam okus bolup kalgan* „kaburgam sakatlanmış"; *uy okusunan töşöt, kölük arzanınan tüşöt* „İnek kazaen düşer, yürük at (da) ucuz olduğundan (düşer)";

okus 2. kaza, ansızın/ani ölmek;

ak barañ ogu sayılıp, enesi okus boluptur „Tüfek kurşunu isabet edip annesi kazaen öldü"; *emne boldı, kempirim, saga*? *Boldu bu okus calgız bala*? „ Ne senin ile benim nenem / ölmedi mi senin bir tane oğlun?; *at kelişpese, oodarıştan köp okus bolot* „ ne zaman at bir işe yaramazsa, (o zaman) istenmeyen kazalar çok olur"[8]

Bence *okuz* kelimesi E-41"de kendisinden önce gelen *esiz* kelimesi ile sinonim olup aynı anlamdadır. Ben ibareyi *okuz = esiz* şeklinde düşünüp "yazık, heyhat" şeklinde anlamlandırmayı öneriyorum.

(e)r (e)rd(e)m(i)m (e)b(i)m (o)kuz "erlik faziletim(den), evim(den) <ayrıldım> yazık.

4/1 **aç** < aç (EDPT, 17a **a:ç** "hunger".)

4/2 **(a)d(i)g(i)n** < *(a)d(i)g-i-n* "ayı ile". (EDPT, 45b-46a **adıg** "bear".)

"Ayı" kelimesi Eski Türkçe metinlerde genellikle *adıġ* şeklinde, kalın sıralı olarak geçmektedir. Sadece Yabogan (Altay-80) yazıtının ilk satırında kelimenin D^1G^2 imlâsı ile, *(a)d(i)g* şeklinde, ince g ile yazılan örneği görülür. Bu yüzden *(a)d(i)g(i)n* kelimesini "ayı ile", *aç (a)d(i)g(i)n* ibaresini de "aç ayı ile" şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Ben *aç (a)d(i)g* ibaresinin bir etnonim, bir kabile adı olduğu kanaatindeyim. Daha önce E-41"de *yetiböri, bars, kökmek* şeklinde geçen kabile isimlerini biliyoruz. Ayrıca Köl Tigin ile Bilge Kağan yazıtlarında geçen *üç korıkan* "üç kuzu" etnonimine de aşinayız. Daha sonraki devrelerde de *ertana*, *akkoyunlu*, *karakoyunlu* gibi hayvan adları ile anılan etnonimleri biliyoruz. Dolayısıyla *aç (a)d(i)g(i)n* ibaresini "Aç ayı (kabilesi) ile" şeklinde anlamak mümkün görünüyor.

4/3 **(e)r** "erlik, kahramanlık"

Kelimenin yapısı için bk. *körk* "güzellik" fakat *körklüg* "güzel".

4/4 **(e)rd(e)m(i)m** < ***(e)r-d(e)m-i-m*** "faziletim".

4-5 **ak(u)z** "heyhat, yazık".

aç (a)d(i)g(i)n (e)r (e)rd(e)m(i)m ak(u)z! "Aç ayı (kabilesi) ile erlik faziletim(den ayrıldım) yazık!

5/1 **(e)r** "erlik, kahramanlık"

Kelimenin yapısı için bk. *körk* "güzellik" fakat *körklüg* "güzel".

5/2 **(a)t(ı)m** < ***at-ı-m***. (EDPT, 32b-33a **a:t** "name"). "adım, ismim".

[8] K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Türkçeye Çeviren: Abdullah [Battal] Taymas, Cilt: II (K-Z), İstanbul, 1945, s. 589a. Bu çeviri eserin 1940"ta Moskova"da yayımlanan ilk baskısının çevirisidir. Eserin sonraki baskılarında **okus** maddesine yeni örnekler eklenmiştir. Bk. K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy slavar / Kırgızça-Orusça Sözdük*, Moskova, 1965, s. 564b-565a; K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy slavar / Kırgızça-Orusça Sözdük*, Cilt 2, L-Ya, Moskova, 1985, s. 65b-66a. Ben bu ilâveleri de çevirdim.

5/3 **(a)k(ı)ş** 𐰀𐰴 Kelime daha önce 𐰀𐰍 y*(a)ş* şeklinde okunmuştu. İVK ilk runayı 𐰴 olarak teşhis etti. Buna göre 𐰀𐰴 runaları *k(ı)ş* şeklinde transkripsiyonlanabilir. Ben kelimeyi kişi adı olarak *(a)k(ı)ş* şeklinde okuyorum.

5/4 **k(a)rt b(e)n** 𐰘 ligatürü çeşitli araştırıcılar tarafından *b(a)ş, l(ı)k, (a)rt* gibi şekillerde okunmuştur.

Tonyukuk yazıtının birinci taşının 26. satırında (Kuzey 2) geçen 𐰖 𐰇𐰼𐰾𐰆 : 𐰘𐰆𐰃 ibare T. Tekin tarafından *ı bar baş aşdımız* "ormanla kaplı doruğu aştık"şeklinde[9], Sir Gerard Clauson tarafından ise EDPT 168a'da *ıbarlık aşdımız* "we crossed the Barlık (mountain?)" şeklinde okunup anlamlandırılmıştı. O. N. Tuna ise ligatür için A. S. Amancolov'un *rt* çözümünü benimsemiş ve ligatürü **r**[1] 𐰆 + **t**[2] 𐰇 olarak *(a)rt* "dağ geçidi, bel" şeklinde açıklamıştı. Bu açıklamaya göre Tonyukuk yazıtındaki ibare *ıb(a)r (a)rt (a)şd(ı)m(ı)z* "Ibar (dağ) geçidini aştık" şeklinde okunabilir.

Metinde geçen 𐰘𐰆 runalarını çeşitli nâşirlerin görüşlerine uyarak *(a)kb(a)ş*, *(a)kl(ı)k* ve *k(a)rt* şekillerinde okumak mümkündür. SEM buradaki kelimeyi *(a)k b(a)ş*, İVK *(a)klık* şekillerinde okumuştur. Ben ise *k(a)rt* transkripsiyonunu tercih ediyorum.

k(a)rt kelimesi başka yazıtlarda görülen *tigin ben* (E-15/1); *totok ben* (E-1/2); *ınal öge ben* (E-49/2); *tirig ben* (E-51/1) gibi söyleyişlere dayanılarak bu ibarede bir unvan veya makam bildiren bir kelime olabilir.[10] Ancak bu güne kadar böyle bir unvan veya makam tespit edilememiştir. Kelimenin ilk anlamı "yara [ulcer]" ikinci anlamı ise "yaşlı"dır.[11] Dolayısıyla *k(a)rt b(e)n* transkripsiyonunu "(ben) yaşlıyım" şeklinde de anlamlandırmak mümkündür.

(e)r (a)t(ı)m (a)k(ı)ş. k(a)rt b(e)n "Erlik adım (a)k(ı)ş. (Ben) yaşlıyım".

Metnin transkripsiyonu ve çevirisi:

[1]eş(i)m (u)rım (a)z(ı)şd(ı)m. [2](i)l(i)mge (i)nd(i)m. [3](e)r (e)rd(e)m(i)m (e)b(i)m (o)kuz! [4]aç (a)d(i)g(i)n (e)r (e)rd(e)m(i)m akuz! [5](e)r (a)t(ı)m (a)k(ı)ş. k(a)rt b(e)n

[1]Karım(dan), oğlum(dan) (karşılıklı olarak) ayrıldım. [2]Ülkeme geldim. [3]Erlik faziletim(den), evim(den) <ayrıldım> yazık! [4]Aç ayı (kabilesi) ile erlik faziletim(den ayrıldım) yazık! [5]Erlik adım (A)k(ı)ş. (Ben) yaşlıyım.

SONUÇ

Benim metin çözümlememe göre Er adı *(A)k(ı)ş* olan kişi ülkesinden ayrılarak *Aç (a)d(i)g* kabilesine gitmiş, orada evlenmiş, ancak taşta yazılmayan bir sebepten ötürü karısını ve oğlunu orada bırakıp evini terkederek ülkesine geri gelmiş, dolayısıyla orada kazandığı "Erlik adı"nı da orada bırakmıştır. Bunun için üzgün olan *(A)k(ı)ş* ömrünün sonunda ülkesinde yalnız bir "yaşlı"dır.

KAYNAKÇA

1889 *Inscriptions de l'Iénissei*. Récueiles et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie, Helsingfors, 1889, Tablo III tablo 329 (a,b).

1895 Wilhelm RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Dritte Lieferung*, St.-Petersburg, 1895, s. 305.

[9] T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994, s. 12-13.

[10] Osman Fikri Sertkaya, "Göktürk Yazitlarinda Isim ve Unvan Söyleme Geleneği", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 216.

[11] EDPT 647b. **kart** (an ulcer; an old man)".

1892 - V. V. RADLOV, *Atlas Drevnostey Mongolii*, Trudı Orhonskoy Ekspeditsii, SPb., 1892-1899.

1899 LXXV, figür 3.

1940 Hüseyin Namık ORKUN, "Uyug-Arhan", *Eski Türk Yazıtları, III,* 1940, s. 35-36.

1945 A. N. BERNŞTAM, "İstoki kirgizskoy literaturı", *Trudı Instituta Yazıka, Literaturı i İstorii Kirgizskoy Filiala AN SSSR*, Cilt I, s. 83-84.

1952 Sergey Efimoviç MALOV, "Pamyatnik S p. Uyuk-Arhan", *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov,* M.-L. 1952, s. 13-16.

1956 Jean Paul ROUX, "Tegri. Essai sur le ciel = dieu des peuples altaiques, III", *Revue de l'histoire des Religions*, 150, s. 52.

1957 Aleksandr D. GRAÇ, *Petroglifiya Tuvı,* I, -SMAE, 1957, cilt 17, s. 407.

1959 İgor Alekseyeviç BATMANOV, *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1959, s. 138-139.

1962 İgor Alekseyeviç BATMANOV - Z. B. Aragaçi - G. F. Babuşkin, *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka*, Frunze, 1962, s. 31.

1963 İgor Alekseyeviç BATMANOV-A. Ç. KUNAA, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvı, II,* Kızıl, 1963, s. 11-12.

1974 Altay Sarsenulı AMANCOLOV, "Utoçnenniye Yeniseyskiye nadpisi", *Kazak Tili men Edebiyeti*, V, 1974, s. 100-104.

1981 Altay Sarsenulı AMANCOLOV, *Tyurkskaya Runiçeskaya Grafika*, II, Alma-ata, 1981, s. 15-16.

1983 Dmitri Dmitriyeviç VASİLYEV, *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983, s. 14, 59, 83.

1997 İgor Valentinoviç KORMUŞİN, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Tekste*, Moskova, 1997, s. 256-260.

2003 Altay Sarsenulı AMANCOLOV, "Utoçnenniye Yeniseyskiye runiçeskiye nadpisi", *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003, s. 112.

2004 İgor Valentinoviç KORMUŞİN, *Drevniye Tyurkskiye Yazıki*, Abakan, 2004, s. 252-256.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 35-40, TURKEY

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ EN ESKİ KAYNAKLARINDAN BİRİ: GRAMER KİTAPLARI*

*Leylâ KARAHAN***

ÖZET

Anadolu ve Rumeli ağızları hakkında 19. yüzyıl ortalarında başlayan araştırmalar, bugün üniversitelerin gelişmesine paralel olarak nitelik ve nicelik bakımından hayli mesafe kat etmiş durumdadır. Türk ağız araştırmaları tarihinin ilk yüzyıllık döneminde Anadolu ve Rumeli ağızları ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Bu bilgilerin çoğunun kaynağı da Türkiye dışındaki bilim adamlarının yaptığı araştırmalardır. Bu kaynakların yanında, bazı gramer kitaplarında da ağızlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bunlar, ağızların yüz yıllık değişim sürecini göstermesi bakımından önemlidir. Bu yazıda, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde yazılmış gramer kitaplarındaki Anadolu ve Rumeli ağızları hakkında verilen bilgiler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu ve Rumeli ağızları, ağızlar, gramerler

GRAMMAR BOOKS: ONE OF THE OLDEST RESEOURCES OF ANATOLIAN AND RUMELIAN DIALECTS

ABSTRACT

The researches on Anatolian and Rumelian dialects which commenced in mid-19th century, has made a considerable progress both in quality and quantity correspondingly with the development of universities. The information about Anatolian and Rumelian dialects was limited during the first century of Turkish dialect studies. Most of these studies were based on the researches conducted by the foreign scholars. In addition to these foreign originated studies, we can count some grammar books containing information related to dialects. These grammar books are of importance since they indicate the agelong change process of dialects. This paper evaluates the information about Anatolian and Rumelian dialects which are found in the grammar books written before the first quarter of 20th century.

Keywords: Anatolian and Rumelian dialects, dialects, grammars

GİRİŞ

Bibliyografik bilgiler, Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan çalışmaların 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra hız kazandığını göstermektedir. Bu tarihten önce ağızlar hakkındaki bilgiler sınırlıdır ve bu sınırlı bilgilerin büyük bir kısmı Türkiye dışındaki bilim adamları tarafından yapılan araştırmalara dayanmaktadır. J. Halasz'ın 1892 yılındaki makalesi, L. Bonelli'nin 1893'te yazdığı eser, 1900-1902 yıllarında yazdığı makaleler, I. Kunos'un 1892'de yazdığı Bursa-Aydın ağızlarını konu alan makalesi, Georg Jacob'un 1893, M. Hartmann'ın, K. Foy'un 1900 yılındaki makaleleri, V. Gordlevskiy'in 1916 yılında yazdığı Bursa, Ankara, Gümüşhane, Konya, Niğde, Sivas ağızlarından

* Bu yazı, Temmuz 2010'da Petersburg'da yapılan PIAC-53'te sunulmuş bildiri metnidir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi. El-mek: leylakarahan@yahoo.com

bahseden makalesi, Necip Asım'ın 1902, 1903, 1904 yıllarına ait Balhassanoğlu ve Balkanoğlu imzasıyla yazdığı Kilis, Besni ve Erzurum ağızlarını konu alan üç makalesi bu araştırmaların en eskilerinden bazılarıdır (Gülensoy-Alkaya 2003). Tarihî değere sahip bu araştırmalar, ilk olmaları bakımından önemlidir. Doğrudan ağızları konu almayan başka eserlerde de Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla ilgili bilgilere rastlanır. Meselâ 17. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Ahlat, Amasya, Bitlis, Bolu, Bursa, Çorum, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Gördes, Kars, Kayseri, Konya, Manavgat, Maraş, Tokat, Trabzon, Van ağızlarının daha çok söz varlığı ile ilgili çeşitli oranda -bir kısmı sadece değinmeler hâlinde- bilgiler bulunmaktadır (Dağlı 2009: 171).[1]

Anadolu ve Rumeli ağızları hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri de gramer kitaplarıdır. Bunlar yazı dili gramerleri olmasına rağmen, bir kısmında çeşitli oranlarda Anadolu ve Rumeli ağızlarına dair bilgi ve örneklere rastlanır. Bu bilgiler genellikle yazı dilinin bir özelliği anlatılırken karşılaştırma amaçlı yapılan atıflar şeklindedir. Ağız araştırmalarının başlamadığı -veya henüz başladığı- dönemlerde bu bilgiler, Anadolu ve Rumeli ağızlarının tarihi için önemlidir.

Bu yazıda, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde yazılmış gramer kitaplarındaki Anadolu ve Rumeli ağızlarına dair bilgiler, kaynak ve nitelik bakımından değerlendirilecektir.

Neden 19. yüzyıl ortalarından itibaren? Çünkü 19. yüzyıldan önceki dönemlere ait Batı Türkçesinin tek grameri Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm* (16. yüzyıl) adlı eseridir ve bu eserde ağız malzemesi yoktur. Yine bu dönemde yabancı araştırmacılar tarafından yazılmış Latin harfli Türkçe gramer kitaplarında "halk dili" kaydıyla verilen birtakım şekiller ve kelimeler dışında Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Neden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar? Çünkü daha sonra yazılan gramer kitaplarında da sadece yazı diline ait bilgiler verilmiştir, ağızlardan bahsedilmemiştir.

AĞIZLAR HAKKINDA GRAMERLERDE YER ALAN BİLGİLER

Tanzimat döneminin gramer kitaplarından ilki Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın ders kitabı olarak yazdıkları 1851 tarihli *Kavâid-i Osmâniye*'dir. Bu kitapta ağızlarla ilgili bilgi yoktur.

Anadolu ve Rumeli ağızları hakkında bilgi veren gramerlerden biri, Tahir Ken'an'ın 1889 yılında ilk kısmını, 1893 yılında da tamamını yayımladığı *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* adlı eseridir. Eserin daha çok seslerle ilgili bölümünde -kısmen diğer bölümlerinde de- Anadolu ağızlarının bazı özelliklerinden söz edilmiştir. Bilindiği üzere Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarının bir kısmında kelime başındaki *b*'ler *p*'ye dönüşür ve Eski Türkçede olduğu gibi kelime başındaki *t* ünsüzü korunur. Tahir Ken'an bu özelliği eserinde şöyle anlatmaktadır: "*Asyâ-yı sagîrin (ya'nî Anadolu'nun şimâlinde bâ-husûs Karadeniz sevâhilinde Lâzistân cihetlerinde meskûn olan Osmanlılar b, d harflerini p, t gibi tasavvut ederler. Meselâ beklemek, dökmek gibi kelimeleri peklemek, tökmek sûretinde telâffuz ederler*" (Karahan-Gürsoy 2003: 10). Trabzon ağzı ile ilgili en eski çalışmalar N. Pisarev'in 1901 yılındaki, L. Bonelli'nin 1902'deki makaleleridir ki bunlar, Tahir Ken'an'ın eserinden daha sonra yayımlanmıştır (Gülensoy-Alkaya 2003).

[1] 18. yüzyılda Şirmî Mehmet Efendi tarafından yazılan Aydın ağzının söz varlığı ve bazı özellikleri ile ilgili 53 beyitlik manzum Aydın Lügati, eski bir kaynak olması bakımından önemlidir (Turan 2002: 369-387). Mütercim Asım Efendi 1799 yılında yayımladığı Burhan-ı Kâtı Tercümesi'nde de Anadolu ağızlarının ve özellikle Gaziantep ağzının söz varlığından örnekler vermiştir (Öztürk-Örs 2000: XIV). Abdi-i Karahisarî'nin 148 beyitlik manzum Lehçe-i Erzurum (1857-1876) adlı eserinde de Erzurum yöresine ait 386 kelime vardır (Gülensoy-Alkaya, 2003).

Kavâid-i Lisân-ı Türkî'de, Anadolu ağızlarında yazı diline göre hayli ileri olan *t>d* ve *k>g* değişmesinden de söz edilmiştir. "*Anadolu'nun cenûb ve garbında (ya'nî Akdeniz mâilesinde) bâhusûs Konya gibi dâhilî ve şark cihetlerinde bulunan Türkler dahi -ekseriyetle- tı'ları d ve kef'lerin umûmunu kâf-i Arabî gibi tasavvut ederler."* (Karahan-Gürsoy 2003: 10*)* diyen Tahir Ken'an'ın verdiği bu bilgiler, bugünkü araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir. F. Giese'nin Konya ağzı üzerindeki çalışması ise daha sonraya, 1907 yılına aittir (Gülensoy-Alkaya 2003).

Kavâid-i Lisân-ı Türkî'de Rumeli ağızlarıyla ilgili de şu bilgi vardır: "*Vâkıa Selânik'te te'ler tı gibi ve daha bazı harfler biraz kalınca tasavvut ediliyorsa da (Bu hâl umûmi değildir) he'lerin hı kadar sakil telâffuz edildiğini işitmedim"* (Karahan-Gürsoy 2003: 177). Bu bilgi "*hani"* kelimesinin telâffuzu ile ilgili olarak verilmiştir.

Tahir Ken'an'ın İstanbul Türkçesine aykırı kullanımlar dediği *"gelesi, gidesi, diyesi, göresi"* (Karahan-Gürsoy 2003: 123), "*şuncağız, buncağız, oncağız, şuracıkta, buracıkta oracıkta"* (Karahan-Gürsoy 2003: 218) gibi yapılar birer ağız özelliğidir. Yazar, ayrıca "*gidiniz, geliniz"* yerine *"gidin, gelin*" şekillerinin kullanılmasını da *"İstanbul şîvesine göre hoş değildir."* (Karahan-Gürsoy 2003: 269) diyerek aykırı bulur. Ona göre *"İstanbul şîvesine en yakın tekellüm eden Osmanlılar -Selânik başta olmak üzere- Rumeli vilâyet-i şâhânesi âilesidir."* (Karahan-Gürsoy 2003: 11).

Halit Ziya'nın 1895 yılında yazdığı Kavâid-i Lisân-ı Türkî adlı gramer kitabında ağızlar hakkında pek az malzeme vardır. Eserde "*Fi'l-i mukârebe, vilâyet lisânında müsta'mel olup pâyitaht ahâlisi bunu kullanmazlar."* diyen yazar *"seveyazdım*" gibi yaklaşma bildiren tasvir fiillerinin İstanbul Türkçesinde olmadığını anlatır (Türkay 1999: 49). Aynı konuya Hüseyin Cahit, 1908 yılında yazdığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı eserinde de değinmiş ve "*Fi'l-i takribîler gâyet az kullanılır. Lisân-ı tahrîre, İstanbul şîvesine âdetâ girmemiş gibidir. Düşeyazdım yerine "az kaldı düşüyordum" denir."* (Karahan-Ergönenç, 2000:150) şeklinde bir açıklama yapmıştır. Hüseyin Cahit eserinde ayrıca "*İstanbulluların kestâne, bana, helva suretinde telâffuz ettikleri kelimeleri Anadolulların kestene bene, halva sûretinde söyledikleri"*(Karahan-Ergönenç 2000: 10)ne de işaret eder. Bunlar ağızlardaki benzeşme ve ses değişmesi olayını anlatan örneklerdir.

Raşit imzalı bir müellife ait olan 1902 tarihli *Sarf-ı Osmânî*'de İstanbul Türkçesine aykırı şu ağız özelliğinden söz edilmektedir:

"...akındı ve emsâli gibi masdarlardaki „dı" lâfzı İstanbul lisânında „t" gibi telâffuz olunduğundan çok kimseler imlâsında tereddüd etmekte ise de kelimenin âhengine ve ta'nın hurûf-ı hafîfeden olduğuna imâle-i dikkat edilirse bunun dal ile yazılması tabîî olduğu tezâhür eder" (Raşit 1318: 126).

1912 yılında Dârülfünûn-ı Osmânî ve Mekteb-i Âdâdî muallimlerinden Mes'ud Remzi ile Fatih ders-i amlarından ve Mekteb-i Âdâdî muallimlerinden Abdullah Âtıf tarafından hazırlanan *Mükemmel Kavâid-i Osmâniye*'de[2] de bazı ağız özelliklerine değinilmiştir (Mes'ud Remzi-Abdullah Âtıf 1912). Meselâ kitapta geçen *"Anadolu'nun ba'zı mahallerinde böyle „alemlerin cem'i, -ler edâtıyla olmayıp -gil ilâvesiyle teşkil olunur: Necatigil, Ken'angil, Şinasigil gibi"* (Mes'ud Remzi- Abdullah Âtıf 1912: 28) ifadesinden *-gil* ekinin İstanbul Türkçesinde pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Yazar *bilmişiz, anlamışız* yerine kullanılan *bilmişik, anlamışık* şeklindeki birer ağız özelliği olan yapılardan "galat" olarak söz eder. Ayrıca eserde *bilmişsin, bilmişsiniz, anlamışsın, anlamışsınız* yerine kullanılan *bilmişiŋ, bilmişiŋiz, aŋlamışıŋ, aŋlamışınız*

[2] Bu eser, Halil İbrahim Usta tarafından tanıtılmıştır (Türk Gramerciliğinin Tarihinde "Kavaid" Kitaplarının Yeri, Türkoloji Dergisi C. XI/1, Ankara: DTCF Yayınları, s. 283-299). Eserden yararlanmamı sağlayan sayın Prof. Dr. Usta'ya teşekkür ederim. L.K.

Çekillerine de yer verilmiştir. Yine bir ağız özelliğine bu eserde şöyle değinilmektedir: *"...'imdi" edâtının mim'i de nun'a tebdîl edilerek ‚gelindi, bakındı, deyindi" tarzında kullanılır*" (Mes'ud Remzi- Abdullah Âtıf 1912: 193, 194). Bugün özellikle Batı Anadolu ağızlarının bir özelliği olan, *bitinceye kadar, anlayıncaya kadar*" anlamındaki *bitesiye kadar, anlayasıya kadar* gibi kullanımlardan da eserde söz edilmiştir (Mes'ud Remzi- Abdullah Âtıf 1912: 307). Aynı eserde Rumeli ağızlarıyla ilgili bir dipnotta şu bilgi verilmiştir: *"Rumeli'nin ba'zı taraflarında âhiri sâkin emr-i hâzırlardan teşkîl olunan fi'l-i hâllerde -yor edâtının üst tarafını meftûh okuyarak meselâ biliyor makâmında bileyor diyenler var ise de bu nev isti'mal, fasîh addolunamaz*." (Mes'ud Remzi- Abdullah Âtıf 1912: 189). Yazarın Rumeli ağızlarıyla ilgili olarak verdiği bu kullanıma diğer bazı Anadolu ağızlarında da rastlanır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarından en çok söz eden gramer kitabı, Jean Deny'nin 1921 yılında yazdığı, dilimize Ali Ulvi Elöve tarafından çevrilen "*Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)"*dir. Eserdeki kaynaklar listesi Deny'nin Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla ilgili birçok kaynağa ulaştığını gösteriyor. Deny, her ne kadar ölçünlü dilin gramerini yazmışsa da meselâ A. Maksimov'un (1867) Bursa ve Karamanlı ağızlarıyla, O. Blau'nun (1868) ve I. Kunos'un (1907) Rumeli ağızlarıyla, F. Giese'nin (1907) Konya ağzıyla, N. Pisarev'in (1901) Trabzon ağzıyla ilgili eserlerinden yararlanmış ve bu ağızlar hakkında bilgi vermiştir (Deny 1941: VIII-XVI). Deny'nin eserinde en fazla bilgi verilen ağız, Karaman ağzıdır. Bu ağızda *hiç* yerine *heç; hem... hem…* yerine *hemi… hemi…*; *ettikten sonra* yerine *itdikden sâni; sendelemek* yerine *sendirlemek; yeter miktarda* anlamında *yetençelik*; *sorduktan sonra* yerine *sordukdan keri* (Deny 1941: 23, 643, 985, 530, 618, 985) şekillerinin kullanıldığını belirtmekte, ayrıca *arkadaş* anlamındaki bir *taydaş* kelimesinden ve *-mAksIzIn* eki ile aynı işlevde olan *-mAyIşIn* ekinden söz etmekte, *nidem ki, elini kırasıya kadar*, *ateşlenmeksiz, horantacak* gibi ağız özelliği taşıyan örnekler vermektedir (Deny 1941: 621, 906, 675, 977, 991, 617). Karaman ağzı ile yazılmış en eski kitaplardan biri 1815 tarihli Nemşehirli Georgios'a ait dinî bir eserdir (Gülensoy-Alkaya 2003).

Deny'nin eserinde Rumeli ağızlarıyla ilgili de bir yazı dili grameri için çok sayılabilecek malzeme vardır. Karaman ağzında olduğu gibi Selanik ağzında da *ettikten sonra* anlamında *itdikden sâni* şeklinin kullanıldığı, *kadar* kelimesine Anadolu ağızlarında *kadak* denmesine karşılık Rumeli'de *kaa*, Makedonya ağzında *kadan* dendiği, *bayağı* kelimesinin çoğunlukla *baya* şeklinde kısaltılarak *pek* anlamında kullanıldığı, *saat onadan, şimdiyeden* gibi yapıların bugün Selanik'in Türkçe söyleyen halkı arasında yaşadığı, Bosna ağzında *-cAk* ekine denk bir *-(y)AcAn* eki bulunduğu Makedonya ağzında *öteki gün* anlamında *öteye gün* dendiği eserde kaydedilmiştir (Deny 1941: 985, 578, 278, 588, 950, 864).

Jean Deny, eserinde Maraş'ta kendisinin yaptığı derlemelerden de yararlanmıştır. "*Biz kendimiz de Maraş'ta ‚millet, halk, yabancı" manalarında kapalı e ile söylenen bir el telaffuzu kaydettik*." derken Türkçenin bazı yöreler için karakteristik olan *kapalı e* sesine işaret etmektedir. Ayrıca yazar Maraş ağzında *neylemek* yerine *neynemek; gibi* yerine *kimi*; *öteki gün* yerine *öteyin* kullanıldığını belirtir. Deny'nin eserinde bazı eklerin Maraş ağzındaki kullanılışlarına da dikkat çekilmiştir. *-IncA* ekinin bu ağızda *-IncIz (çıkıncız)* şeklinde olduğunu, *-DIkDA* zarf-fiil eki yerine *-(y)AndA* ekinin kullanıldığını ifade eden yazar, eki Maraş'ta derlenmiş Köroğlu türküsünden *"ata binende"* sözü ile örneklendirir. Deny, Maksimov'un Bursa (Hüdavendigâr) ağzından verdiği *bahını bahını, sallanı nazlanı* örneklerinden ve Maraş'taki kendi derlemelerinden hareketle bugün Anadolu'nun bazı yörelerinde çok heceli fiillerin tekrarında kullanılan zarf-fiil ekinin yazı dilinden farklı olarak *-I* olduğunu belirtir (Deny 1941: 24, 210, 864, 673, 926, 859).

Deny'nin eserine göre *horantacak* kelimesi Adana yöresinin, *-IncA* işlevindeki *-(y)IcAk* eki, *girmezden önce* yerine *girmezcen önce* şekilleri Aydın ağzının bir özelliğidir (Deny 1941: 617, 992). Aydın ağzı ile ilgili bu eserden yaklaşık yirmi yıl önce -1900 yılında- Karl Foy tarafından bir

makale yazılmıştır (Gülensoy-Alkaya, 2003). Eserde *sabahacak, şimdiyecek* gibi yapıların Amasya ağzının, zarf-fiil eki *-ke*'nin Konya ağzının, *tak Van'a gitmek* ve *gelenden sonra* söyleyişinin Trabzon ağzının bir özelliği olduğu belirtilmektedir (Deny 1941: 589, 622, 986, 917) ki F. Giese'nin Konya ağzı ile ilgili çalışması bu eserden 14 yıl önce 1907'de, Trabzon ağzı ile ilgili N. Pisarev'in çalışması 1901'de, L. Bonelli'nin çalışması 1902'de yayımlanmıştır.

Deny'nin eserinde İstanbul ağzı ile de bazı bilgiler bulunmaktadır. Meselâ İstanbul ağzında *hı* sesinin *he*'den hiç farklı olmadığı, *içinde* kelimesindeki *ç* ünsüzünün sızıcılaşarak *ş*'ye döndüğü, *damak n*'sinin İstanbul ağzında yalnız eski bir imlâ kalıntısından başka bir varlığı olmadığı, *hele şükür* yerine İstanbul ağzında *bereket versin ki*, halk ağzındaki *handa* yerine İstanbul'da *nerede ise* kullanıldığı bilgileri bunlardan bazılarıdır (Deny 1941: 52, 45, 58, 279, 242).

Deny, eserinde hangi yöreye ait olduğunu belirtmeden "*Anadolu'da…"* kaydı ile de bazı bilgiler verir. Buna göre Anadolu ağızlarında yuvarlak ünlüler yanındaki *v*, diş-dudak değil, çift dudak *v*'sidir. Deny'nin bu tespiti ölçünlü dil için de geçerlidir. *k* ünsüzü bazen *g*'ye değişmektedir. Çokluk birinci şahıs ekinin *-(y)ık, -(y)ik* şekli de vardır. Burada Deny, Anadolu'da *sevmişiz* de *sevmişik* de söylendiğini, hatta bazen *sevmeyiz* anlamında *sevmek* denildiğini belirtir. *Çıbık, ahşam, helbette, helbet, şimdik, şindik, acık* (azıcık yerine)*, belkim, belkilim, ziram, yoksam, devrisi gün* örneklerini de birer ağız özelliği olarak verir (Deny 1941: 43, 51, 335, 382, 380, 115, 140, 236, 248, 309, 280, 662, 650, 170).

Ağızların zarf-fiil ekleri bakımından ne kadar çeşitli yapılar sergilediği, Deny'nin verdiği örneklerden de anlaşılmaktadır. Deny, eserinde Anadolu ağızlarında *-(y)erek* yerine *-(y)elek* de kullanıldığı, *-dikçe* ekinin *-dikcez(s) (bakdıkcas)*; *-medikçe* ekinin *-medik sıra* şeklinde de kullanıldığını belirtmekte ve F. Giese'nin Konya ağzıyla ilgili eserinden *bahar gelincek, oluncak*, *oluncas, görmeyincen* örneklerini vermektedir (Deny 1941: 852, 937, 935, 951, 952).

Deny'nin eserindeki ağızlarla ilgili ilgi çekici notlardan biri de bugün Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep'in bazı yörelerinde *-mIş* yerine kullanılan *-Ik* ekidir. Eserde bu ekle ilgili yöre belirtilmeden *sevigsin, sevigim, sevig* örnekleri verilir (Deny 1941: 382).

Bugün Anadolu ve Rumeli ağızları hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahibiz. Gramer kitaplarında yer alan bu bilgiler, ağız araştırmalarının bugün ulaştığı noktada önemsiz gibi görünebilir. Ancak bu bilgiler ışığında dünden bugüne Anadolu ve Rumeli ağızlarının yaklaşık yüzyıllık değişme sürecini izlemek mümkündür.

KAYNAKLAR

DAĞLI Yücel (2009), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Anadolu Ağızları Söz Varlığı,* Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 25-30 Mart 2008 Şanlıurfa, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.169-181.

DENY Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâleti, İstanbul.

GÜLENSOY Tuncer-Ercan ALKAYA (2003), *Türkiye Türkçesi Ağızları, Bibliyografya,* Akçağ Yayınevi, Ankara.

KARAHAN Leylâ-Dilek ERGÖNENÇ (2000), *Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf ve Nahiv,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARAHAN Leylâ - Ülkü Gürsoy (2004), *Tâhir Ken'ân, Kavâid-i Lisân-ı Türkî,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Mes'ud Remzi- Abdullah Atıf (1912), *Mükemmel Kavâid-i Osmâniye,* Mahmud Bey Matbaası.

Mütercim Asım Efendi (2000), *Burhan-ı Kâtı Tercümesi,* Hazırlayan: Mürsel Öztürk- Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

RâÇid (1318), *Sarf-ı Osmânî,* Kasbar Matbaası, İstanbul.

TURAN Fikret (2002), *An Eighteenth Century Otoman Account of Aydın Dialect:* Aydın Lügati and Its Linguistic Characteristics, Lars Johanson Armağanı, Editörler: N. Demir, F. Turan, Grafiker Yayınları, s. 369-387.

TÜRKAY Kaya (1999), *Halit Ziya, Kavâid-i Lisân-ı Türkî,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

USTA Halil İbrahim (1993), *Türk Gramerciliğinin Tarihinde "Kavaid" Kitaplarının Yeri,* Türkoloji Dergisi C. XI/1, DTCF Yayınları, Ankara, s. 283-299.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 41-54, TURKEY

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARININ TASNİFLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet BURAN[*]

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak ilk yapılan çalışmalar 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır ve ağızlarla ilgili çalışmalar daha çok yabancı araştırmacılar tarafından yapılır. 1940'lı yıllardan sonra yerli araştırmacılar da Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalışmalara ağırlık verir ve günümüze kadar pek çok ağız çalışması ortaya konur. Derleme, inceleme ve karşılaştırma çalışmalarının yanı sıra kimi bilim adamlarının Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili genel tasnif çalışmaları da bulunmaktadır. Bu makalede Türkiye Türkçesi ağızlarının il, ilçe ve bölge tasniflerinin dışındaki genel tasnifleri üzerinde durulacak ve bu tasniflerden hareketle çeşitli değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, dil, lehçe, ağız, tasnif.

AN ASSESSMENT ON THE CLASSIFICATION OF TURKEY TURKISH DIALECTS

ABSTRACT

The first studies on Turkey Turkish dialects date back to the middle of the 19th century and those studies are mostly done by the foreign researchers. Turkish researchers put emphasis on Turkey Turkish dialects after 1940s and since then many works on dialects are done. Some scientists have done studies on general classification besides compilation, investigation and comparative works. In this article, general classification of Turkey Turkish dialects is investigated and taking these classifications into consideration, some evaluations will be done.

Key words: Turkey Turkish dialects, language, dialect, classification.

Tasnif, çeşitli özellikleri bakımından benzer olanları bir araya getirmek, farklı olanları ayırmak demektir. Tasnifler, bilime yardımcı olmak amacıyla, her hangi bir konunun, varlığın ya da durumun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için yapılır.

Dil, lehçe ve ağız tasniflerinde, dilin belirleyici temel birimi dediğimiz *ses, şekil, yapı, sözvarlığı, sözdizimi* ve *vurgu* bakımından birleşen ya da büyük oranda benzerlik gösterenler tespit edilir, benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılırlar. Bu ölçütler dikkate alınarak dünya dilleri kökenlerine ve yapılarına göre tasnif edilmiştir. Farklı diller böyle sınıflandırıldığı gibi, bir dilin lehçeleri ve ağızları da çeşitli özellikleri bakımından kendi içinde tasnif edilebilmektedir. Dil tasniflerinde, coğrafi yönler, coğrafi adlar, yerleşim birimi adları, kavim, boy adları, ses özellikleri ya da genel anlamda dil özellikleri kullanılmaktadır.

Dil araştırmalarında "*tasnif*" ve "*atlas*" çalışmaları birbiriyle yakından ilişkilidir. Dil atlasları, dilin belirleyici temel birimine ait çeşitli özellikler dikkate alınarak yapılan tasniflerin

[*] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: aburan@firat.edu.tr

sonuçlarının ve dağılımlarının harita üzerinde gösterilmesi demektir. Dolayısıyla dil atlaslarının yapılabilmesi için öncelikle doğru ve eksiksiz tasniflerin yapılması gerekmektedir.

Bilimsel anlamda Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan ilk çalışma Maksimov'un 1867 yılında yayınlanan " *Opıt izsledovanij tjurdkih dialektov v Hudavendigare i Karamanii*" (St. Petersburg 1867) adlı eseridir. Maksimov'un bu çalışmasından 29 yıl sonra, 1896'da Ignas Kunos ilk defa Türkiye Türkçesi ağızlarını tasnif etmiştir. Kunos'tan sonra Caferoğlu (1946 ve 1959), Banguoğlu (*Türkçenin Gramerinde* ve *TDE Ansiklopedisinde*), Kral, Hayashi ve Karahan (1996) gibi araştırmacılar genel ve Nemeth (1946), Hazai (1971), Korkmaz (GBAA, 92), Hayashi (1984), Ercilasun (1985) gibi araştırmacılar da bölgesel tasnifler yapmışlardır. Kimi araştırmacılar da sadece bir ilin ya da bir ile bağlı bir ya da birkaç ilçenin ağızlarını tasnif etmiştir: Erzurum (Gemalmaz, 1978), Rize (Günay 1978), Kars (Ercilasun 1983), Kütahya (Gülensoy 1988), Erzincan (Sağır 1995), Malatya (Gülseren 2000), Kırşehir (Günşen 2000), Keban-Baskil-Ağın (Buran 1996), Ordu (Demir 2001), Uşak (Gülsevin, 2002), Elazığ (Buran-Oğraş 2003)

Bu makalede Türkiye Türkçesi ağızlarının il, ilçe ve bölge tasniflerini bir yana bırakıp, genel tasnifler üzerinde değerlendirmeler yapmaya çalışacağız. Önce şimdiye kadar yapılan tasnif çalışmalarını özetleyelim:

1. TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARININ TASNİFLERİ

1.A. İgnas Kunos Tasnifi

1. İzmir ile Bursa arasında Zeybekçe
2. Kastamonu ağzı
3. Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru Lazca
4. Harputça
5. Güneydoğu Anadolu'da Mersin ile Konya arasında Karamanlıca
6. Kızılırmak havzasında Ankara ağzı
7. Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Yörük ve Türkmenler

Kisazsiai Török Dialektusairal adlı eserinde verilen bu tasnifte Kunos, Ankara ağzı, Zeybekçe, Yörük ve Türkmen ağızlarının esas Türk ağızlarını, diğerlerinin ise Türkleşirilmiş unsurların ağızlarını temsil ettiğini belirtir.

1. B. 1. Ahmet Caferoğlu Tasnifi (1946)

1. Doğu illeri ağızları (Kars, Elazığ, Van ve Civarı, Malatya) bölgesi
2. Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgesi
3. Sivas, kısmen Tokat illeri ağızları bölgesi
4. Amasya, Çorum, Ankara, kısmen Yozgat ağızları bölgesi
5. Orta Anadolu (Kayseri başta olmak üzere) ağızları bölgesi
6. Gaziantep (ve kuzey sınır ağızları) bölgesi
7. Batı illeri ağızları (Eskişehir, Balıkesir, Manisa, İzmir, kısmen Afyon, Aydın ve Antalya'ya kadar) bölgesi
8. Konya ağız bölgesi

9. Kastamonu ağız bölgesi

Caferoğlu'nun bu tasnifi bütünüyle kendi malzemesine dayanmaktadır. Bu genel tasnifin içinde bir kısım alt grupların varlığından ve farklılığından söz eden Caferoğlu, Gaziantep ağzının, *"merkez, Kilis ve yöresi ile Türkmen uruğu ağzı"* şeklinde üç alt gruba ayrıldığını, Malatya'nın Tahir bucağı ağzının Sivas ağzına yakın olduğunu, yine Malatya Hekimhan ağzının da bazı gramer özellikleri bakımından Kastamonu ağzına benzediğini belirtir. Caferoğlu'na göre Trabzon merkez ağzı Erzurum ağzına daha yakınken Akçaabat ile Vakfıkebir müstakil bir ağız bölgesi oluşturur.(Karahan, 1996; X)

1. B. 2. Ahmet Caferoğlu Tasnifi (1959)

1. Güneybatı ağızları (Bandırma'dan Antalya civarlarına kadar)

2. Orta Anadolu ağızları (Afyon'dan Elazığ ve Erzurum'a kadar)

3. Doğu ağızları (Elazığ ve Erzurum'dan doğu sınırına kadar)

4. Kuzeydoğu ağızları (Samsun'dan Rize'ye kadar)

5. Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Antalya ve civarı)

6. Kastamonu

Fundamenta'da yayınlanan (Caferoğlu, 1959; 239-260) bu tasnif, eksiklikleri olmakla birlikte bir öncekine göre daha tutarlıdır. Caferoğlu'nun iki tasnifinde de Kunos'ta olduğu gibi Rumeli ağızlarına yer verilmemiştir.

1.C.1. Tahsin Banguoğlu Tasnifi

1. Deliorman ağzı

2. Makedonya ağzı

3. İstanbul ağzı

4. Aydın ağzı

5. Karaman ağzı

6. Ankara ağzı

7. Kastamonu ağzı

8. Harput ağzı

9. Erzurum ağzı

10. Karadeniz ağzı

Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* (Banguoğlu, 1990; 17) adlı eserinde yer alan bu tasnifte Rumeli ağızları da yer almaktadır. Bütünüyle yerleşim birimleri adları kullanılarak yapılan bu tasnifte hangi ölçütlerin kullanıldığı belli değildir.

1.C.2. Banguoğlu Tasnifi

1. Güney Batı ağızları

2. Orta Anadolu ağızları

3. Doğu Ağızları

4. Kuzey Doğu Karadeniz ağızları

5. Rumeli ağızları

6. Güney Doğu ağızları

7. Kastamonu'ya, Karamanlı ve başka boylara mahsus ağızlar.

1. E. Piet Kral Tasnifi

1. RUMELİ GRUBU:

1. Edirne

2. Marmara (hipotetik)

3. BATI GRUBU: Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Manisa, Muğla, Uşak)

4. MERKEZ GRUBU: Ankara, İçel, Kayseri, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Yozgat

a. Konya ve Niğde'de sapma

b. Kayseri, Kırşehir ve Yozgat'ta sapma

5. Amasya, Çankırı ve Çorum

a. Çankırı'da sapma

6. Sivas ve Tokat

7. Elazığ, Malatya ve Tunceli

a. Malatya'da sapma

8. Gaziantep, Hatay ve Kahramanmaraş

9. DOĞU GRUBU: Bitlis, Diyarbakır, Muş, Erzurum, Kars, Urfa ve Van

a. Diyarbakır ve Urfa'da sapma

b. Erzurum'da sapma

c. Kars'ta sapma

10. Erzincan

11. BATI KARADENİZ GRUBU: Bolu, Kastamonu ve Zonguldak

a. Bolu'da sapma

b. Zonguldak'ta sapma

12. ORTA KARADENİZ GRUBU: Giresun, Ordu ve Samsun

a. Ordu'da sapma

b. Samsun'da sapma

13. Rize ve Trabzon

a. Rize'de sapma

14. Artvin

1. F. Leylâ Karahan Tasnifi

1. DOĞU GRUBU AĞIZLARI: Ağrı, Artvin merkez ile ġavĢat, Ardanuç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, GümüĢhane, Hakkâri, Kars, Mardin, MuĢ, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları)

Alt Gruplar

I.Grup: Ağrı, Van, MuĢ,Bitlis, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Palu, Karakoçan(Elazığ) ağızları

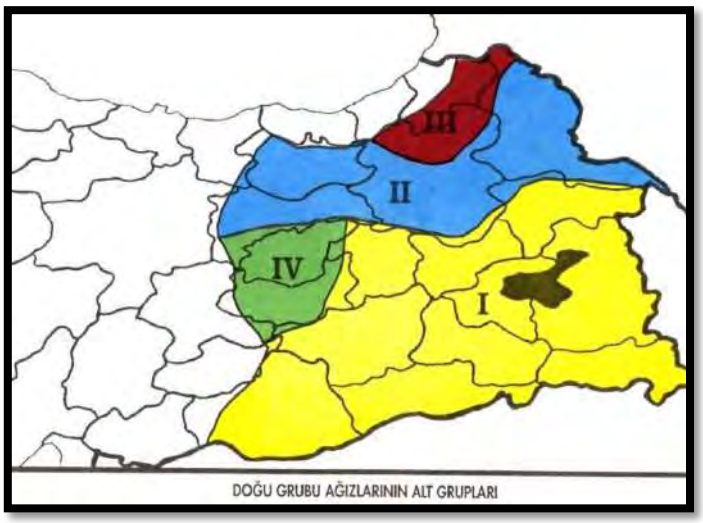

II. Grup: Kars (Ardahan, Posof hariç), Erzurum merkez, AĢkale, Ovacık, Narman, Pasinler, Horasan, Hınıs, Tekman, Karayazı, Erzincan merkez, Tercan, Çayırlı, Kemah, Refahiye, GümüĢhane ağızları

III. Grup: Ardahan, Posof (Kars), Artvin merkez, ġavĢat, Yusufeli, Ardanuç (Artvin), Oltu, Tortum, Olur, ġenkaya, Ispir (Erzurum) ağızları

IV. Grup: Kemaliye, Üzümlü (Erzincan), Elazığ merkez, Keban, Baskil, Ağın, Harput (Elazığ) Tunceli ağızları

2. KUZEYDOĞU GRUBU AĞIZLARI: Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon ağızları)

Alt gruplar

I. Grup: Trabzon, Rize merkez, Kalkandere, Çamlıhemşin, Çayeli, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, Fındıklı (Rize) ağızları

II. Grup: Çayeli, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, Fındıklı (Rize) ağızları

III. Grup: Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş Camili, Meydancık, Ortaköy (Artvin) ağızları

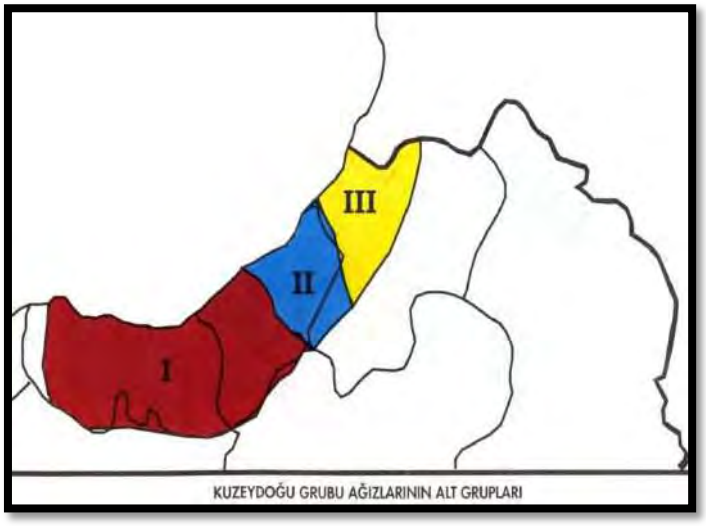

3. BATI GRUBU AĞIZLARI: Adana, Adıyaman, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Bolu, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, Içel, Izmir, Izmit, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, ordu, Sakarya, Samsun, Sinop, şivas, Tokat, UĢak, Yozgat, Zonguldak ağızları.

Alt Gruplar

I. Grup: Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Nallıhan (Ankara) ağızları

II. Grup: İzmit ve Sakarya ağızları

III. Grup: Bolu (Göynük, Mudurnu, Seben, Kıbrısçık hariç), Zonguldak, Bartın, Kastamonu, (Tosya hariç), Ovacık, Eskipazar (Çankırı) ağızları

IV. Grup: Beypazarı, Çamlıdere, Kızılcahamam, Güdül, Ayaş (Ankara), Göynük, Mudurnu, Seben, Kıbrısçık (Bolu), Çankırı (Ovacık, Eskipazar ve Kızılırmak hariç)

V. Grup: Sinop (Boyabat hariç), Samsun (Havza, Ladik hariç), Ordu (Mesudiye hariç), Giresun (Alucra ve şebinkarahisar hariç), şalpazarı (Trabzon) ağızları

VI. Grup: Havza, Ladik (Samsun), Amasya, Tokat, Sivas (şarkışla ve Gemerek hariç), Mesudiye (Ordu), şebinkarahisar, Alucra (Giresun), Malatya merkez, Hekimhan, Arapkir ağızları

VII. Grup: Tarsus (İçel), Ereğli, Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman, Darende, Akçadağ, Doğanşehir (Malatya), Birecik, Halfeti (Urfa) ağızları

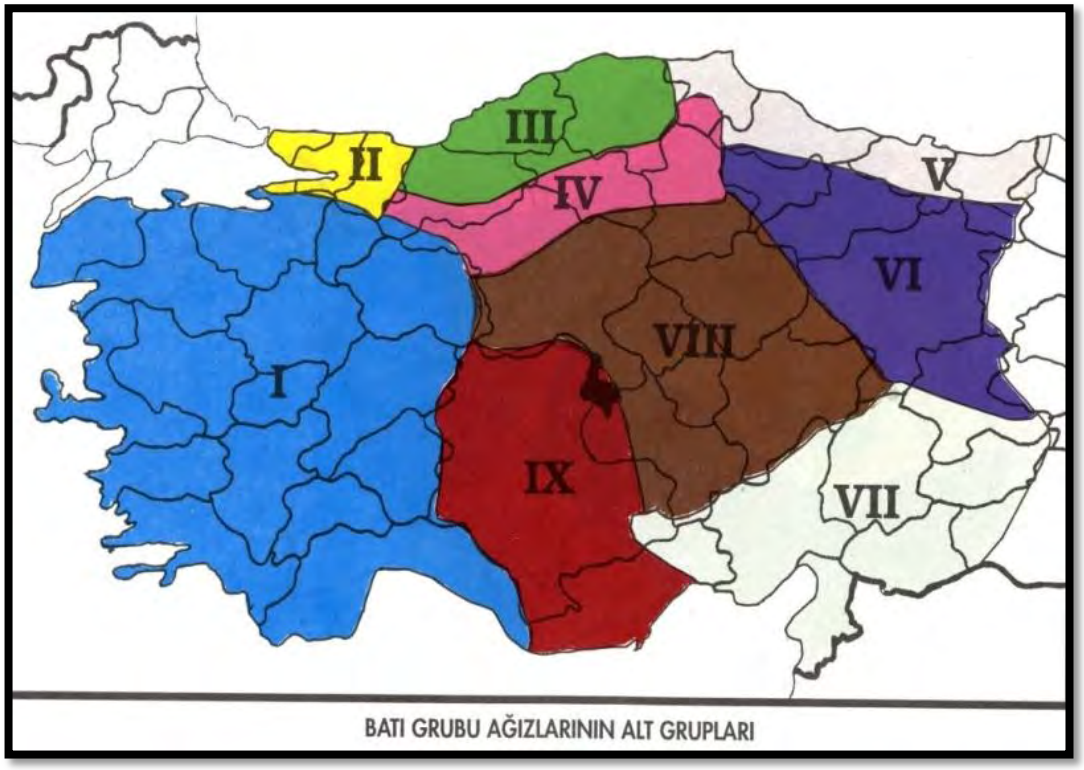

VIII. Grup: Ankara merkez, Haymana, Bâlâ, şereflikoçhisar, Çubuk, Kırıkkale, Keskin, Kalecik, Kızılırmak, (Çankırı), Çorum merkez ilçesi ile güneyindeki ilçeler, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Kayseri, şarkışla, Gemerek (Sivas), Yozgat ağızları

IX. Grup: Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç), İçel (Tarsus hariç) ağızları

2. TASNİFLERE ESAS OLAN ÖZELLİKLER

Yukarıda tasniflerini verdiğimiz araştırmacılar, Türkiye Türkçesi ağızlarını, "*yerleşim birimi adlarına, coğrafi yön ve bölge adlarına, boy, soy ve oymak adlarına ve dil özelliklerine*" göre tasnif etmişlerdir. Bu çalışmaların bir bölümünde sadece Anadolu ağızları tasnif edilmişken (Kunos, Caferoğlu, Karahan), bir bölümünde "*Rumeli ağızları*"na da yer verilmiştir (Banguoğlu, Kral). Dil tasniflerinde yerleşim birimleri, coğrafi yer ve yönler, kesin belirleyici, ayırıcı ölçüt olamazlar. Dolayısıyla, bu adlarla temsil edilen ağızlar esas itibariyle bir kısım dil özelliklerine dayanmaktadır.

2. A. Yerleşim Birimi Adları

Kunos : Kastamonu, Harput, Ankara, Karaman
Caferoğlu-1 : Erzurum, Trabzon, Rize, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Ankara, Yozgat, Gaziantep, Konya, Kastamonu
Caferoğlu-2 : Kastamonu
Banguoğlu-1 : Deliorman, İstanbul, Aydın, Karaman, Ankara, Kastamonu, Harput
Banguoğlu-2 : Kastamonu, Karaman
Kral : (Ana ağız grupları yerleşim birimi adlarıyla adlandırılmamıştır)
Karahan : (Ana ağız grupları yerleşim birimi adlarıyla adlandırılmamıştır)

Yerleşim Birimi	Kullanan Araştırmacılar
Amasya	Caferoğlu-1
Ankara	Kunos, Caferoğlu-1, Banguoğlu-1
Aydın	Banguoğlu-1
Çorum	Caferoğlu-1
Deliorman	Banguoğlu-1
Erzurum	Caferoğlu-1

Gaziantep	Caferoğlu-1
Harput	Kunos, Banguoğlu-1
İstanbul	Banguoğlu-1
Karaman	Kunos, Banguoğlu-1, Banguoğlu-2
Kastamonu	Kunos, Caferoğlu-1, Caferoğlu-2, Banguoğlu-1, Banguoğlu-2
Konya	Caferoğlu-1
Rize	Caferoğlu-1
Sivas	Caferoğlu-1
Tokat	Caferoğlu-1
Trabzon	Caferoğlu-1
Yozgat	Caferoğlu-1

1. Tablo

2. B. Coğrafi Yön ve Bölge Adları

Araştırmacılar	**Kullanılan Coğrafi Yön ve Bölge Adları**
Kunos	Kara Deniz'in doğu kıyılarına doğru, Güneydoğu Anadolu, Kızılırmak Havzası
Caferoğlu-1	Doğu illeri ağızları, Orta Anadolu, Batı illeri
Caferoğlu-2	Güneybatı, Orta Anadolu, Doğu ağızları, Kuzeydoğu, Güneydoğu
Banguoğlu-1	Karadeniz
Banguoğlu-2	Güneybatı, Orta Anadolu, Kuzeydoğu Karadeniz, Rumeli, Güneydoğu, Makedonya
Kral	Rumeli, Batı, Merkez, Doğu, Batı Karadeniz, Orta Karadeniz
Karahan	Doğu, Kuzeydoğu, Batı

2. Tablo

Kullanılan Coğrafi Yön ve Bölge Adları	**Araştırmacılar**
Batı Grubu/Ağızları	Kral, Karahan
Batı İlleri Ağızları	Caferoğlu-1
Batı Karadeniz Grubu	Kral
Doğu İlleri Ağızları/Doğu Ağızları	Caferoğlu-1, Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Doğu Grubu/ Ağızları	Kral, Karahan

Güneybatı Ağızları	Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Güneydoğu Ağızları	Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Karadeniz Ağzı	Banguoğlu-1
Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru	Kunos,
Kızılırmak Havzası	Kunos,
Kuzeydoğu Ağızları/ Grubu Ağızları	Caferoğlu-2, Karahan
Kuzeydoğu Karadeniz Ağızları	Banguoğlu-2
Makedonya Ağzı	Banguoğlu-1
Merkez Grubu	Kral
Orta Anadolu Ağızları	Caferoğlu-1, Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Orta Karadeniz Grubu	Kral
Rumeli	Banguoğlu-2., Kral,

3. Tablo

2. C. Boy, Soy ve Oymak Adları

Kunos **:** Yörük, Türkmen, Zeybek, Karamanlı, Laz

Caferoğlu-1 **:** (Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

Caferoğlu-2 **:**(Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

Banguoğlu-1 **:**(Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

Banguoğlu-2 **:** (Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

Kral **:** (Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

Karahan **:** (Boy, Soy ve Oymak Adları kullanılmamıştır)

2. D. Dil Özellikleri

2. D. 1. Sesbilgisi Özellikleri

Sesbilgisi Ölçütleri	**Kullanan Araştırmacılar**
Kalınlık- incelik uyumu	Ercilasun, Karahan,
Kök ve ek ünlülerinde meydana gelen kalınlaşmalar	Kaarahan,
Kök ve ek ünlülerinde meydana gelen incelmeler	Karahan,
Çok heceli kelimelerin sonundaki u,ü,ı ünlülerinin i olması	Ercilasun, Karahan,
Alınma kelimelerde ünlü incelmesi sonucu meydana gelen uyum değişmesi	Karahan,
Çok hecedeki yuvarlak ünlülerin düzleşmesi	Karahan,

Ek ünlülerinde meydana gelen yuvarlaklaşmalar	Karahan,
Alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlüye dönüşmesi	Karahan
a sesinden sonra ikinci hecedeki ı sesinin durumu	Kral
Kapalı é	Hayashi
o>u, ö>ü değişmesi	Banguoğlu-2,
Çok hecedeki ö, ü> o, u değişmesi	Banguoğlu-2, Kral
b,m,v ünsüzlerinin önünde u/ı kullanımı	Kral
Ünlü-ünsüz uyumsuzluğu	Karahan,
Arka ve orta damak geniz ünsüzü n'nin korunması veya kaybolması	Kral, Hayashi, Karahan,
Öndamak ünsüzü g'nin iki ünlü arasında ve hece sonunda korunması	Karahan
Belirli bazı kelimelerde önses y- ünsüzünün düşmesi	Ercilasun, Karahan,
Patlayıcı ünsüzlerin ikizleşmesi	Karahan
Belirli bazı ünsüzlerin kelime içinde yer değiştirmesi	Karahan
k- kalın sıradan ünlülerin önünde	Kral,
-k- kalın sıradan ünlülerle, içseste	Kral,
k- ince sıradan ünlülerin önünde	Kral
g- ince sıradan ünlülerin önünde (g>k)	Banguoğlu-2, Kral,
-ğ-, -ğ sesinin kelime içi ve sonundaki durumu	Kral,
ñ sesi ve bu seste meydana gelen değişmeler	Kral
şimdiki zaman eklerindeki ses değişmeleri	Kral, Ercilasun
c>dz, ç>ts değişmesi	Banguoğlu-2
Kelime başında p/b, t/d, k/g ünsüzlerinin durumu	Banguoğlu-2, Kral, Hayashi
Ek başlarındaki t/d ünsüzünün durumu	Hayashi
h ünsüzü	Hayashi, Ercilasun,
r ünsüzünün düşmesi	Banguoğlu-2,
önseste k>ç, g>c değişmesi	Kral,
b- > m- değişmesi	Ercilasun
Kelime iç ve son sesinde k>h değişmesi	Banguoğlu-2
-ken zarf-fiil ekinde meydana gelen ses değişmeleri	Kral

4. Tablo

2. E. 2. Şekilbilgisi Özellikleri

Şekilbilgisi Ölçütleri	**Kullanan Araştırmacılar**
Fiil çekiminde birinci teklik şahıs eki	Kral
Fiil çekiminde birinci çokluk şahıs ekleri	Kral
Üstek 1. çokluk şahıs ekleri	Kral
-yor şimdiki zaman ekinden sonra gelen 2. teklik şahıs ekleri	Kral
-EcEk gelecek zaman ekinden sonra gelen 2. teklik şahıs ekleri	Kral
Çokluk 2. şahıs ekinin –sIz biçiminde olması	Ercilasun
Zamir kökenli 1 ve 2. şahıs eklerinin geniş ünlülü olması (a/e)	Ercilasun
Zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki ile bildirme ekinin yapısı	Karahan
Çokluk 2. şahıs iyelik eki ile iyelik kökenli şahıs eklerinin yapısı	Karahan
Şimdiki zaman ekinin şekli	Kral, Karahan
Öğrenilen geçmiş zaman ekinin tek şekilli olması	Karahan
Üstek eki -A'nın işlek teklik derecesindeki farklar	Karahan
Teklik ve çokluk 1. şahıs emir eklerindeki ses değişmeleri	Karahan

5. Tablo

2. E. 3. Sözvarlığı Özellikleri

Ölçüt Olan Kelimeler	**Kullanan Araştırmacılar**
yokarı/ yukarı kelimesinin kullanılışları	Kral
öyle/ böyle kelimelerindeki ses değişmeleri	Karahan
küçük kelimesindeki ses değişmeleri	Kral
değil(deel, daal, dal, degül, değül, diil)	Caferoğlu1
Ben/sen/o 1, 2 ve 3. teklik şahıs zamirlerinin yönelme hali çekimindeki ses değişmeleri	Karahan

6. Tablo

2. E. 4. Sözdizimi Özellikleri

Sözdizimi Ölçütleri	**Kullanan Araştırmacılar**
Soru cümlelerinin vurgu ile kurulması	Karahan

7. Tablo

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye Türkçesi ağızları, İsmail Kunos (1896), Caferoğlu (1946 ve 1959), Banguoğlu (*Türkçenin Gramerinde* ve *TDE Ansiklopedisinde*), Kral, Hayashi ve Karahan (1996) gibi araştırmacılar tarafından tasnif edilmiştir. Bu tasniflerin bir bölümünde sadece Anadolu ağızları sınıflandırılırken (Kunos, Caferoğlu, Karahan), bir bölümünde "*Rumeli ağızları*" da tasniflere eklenmiştir. (Banguoğlu, Kral) Bu genel tasniflerden başka, Nemeth (1946), Hazai (1971), Korkmaz (GBAA, 92), Hayashi (1984), Ercilasun (1985) gibi araştırmacılar tarafından bölgesel tasnifler de yapılmıştır. Nemeth ve Hazai Rumeli ağızlarını, Korkmaz, Güney Batı Anadolu ağızlarını, Hayashi, Karadeniz, Ercilasun da Doğu Anadolu ağızlarını tasnif etmiştir. Çok sayıda araştırmacı da il ve ilçe düzeyinde tasnifler yapmıştır.

Bölgesel ve il düzeyindeki tasnifler, genel tasniflere malzeme oluşturması bakımından önemlidir. Özellikle bölgesel tasnifler, bir ağız bölgesini, bütün olarak ele aldıkları için, kullanılan ölçütler ve çizilen sınırlar bakımından genel tasniflerin sağlam bir biçimde ortaya çıkmasına yardım edebilirler. Bölgesel tasniflerde kullanılan ölçütler, genel tasnifler için de geçerli olduğu için, Hayashi'nin "*Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımı üzerine bir deneme çalışması*" adlı bildirisinde, A. B. Ercilasun'un "*Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*" adlı makalesinde kullanılan ölçütleri de yukarıdaki tablolarda gösterdik.

Hayashi, belli ses özelliklerinin harita üzerindeki dağılımlarını gösterirken, Ercilasun, özellikle kullandığı ölçütlerle Doğu Anadolu ağızları ile Batı grubu ağızlarının sınırlarını tespit etmiştir. Ercilasun'a göre *"Artvin, Erzurum, Bingöl, Diyarbakır, Urfa"* illerinin batı sınırları, Doğu Anadolu ağızlarının da batı sınırlarını oluşturur.(Ercilasun, 1985; 219-223)

Özcan Başkan'ın "*kale, hisar, höyük, konak*" kelimeleri ile kurulmuş köy adlarının bulunduğu alanları tespit eden çalışması, tasniflerde leksik ölçütlerin kullanılabileceğinin bir göstergesidir. Başkan'ın bu çalışmasına göre, *kale* adı daha çok Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgesinde, *hisar* adı daha çok Batı Anadolu'da, *höyük* adı Güneydoğu Anadolu ile Orta Anadolu bölgelerinde, *konak* ise Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgelerinde yaygın olarak kullanılmıştır.(Başkan, 1971; 237-251) Benzer bir çalışma, "*havuç*" için Anadolu ağızlarında kullanılan adlar (havuç, pürçüklü, keşirli, teper vb) dikkate alınarak da yapılmıştır.(Boeschoten, 1991; 150-161) Hayashi de patates ve yengeç için kullanılan kelimelere göre Doğu Karadeniz ağızlarını kendi içinde sınıflandırmıştır.(Hayashi, 1984) Bu kelimelerden başka, *yukarı/yokarı, öyle/böyle, küçük, köprü, tepsi, şeftali, göz, eşek, değil (deel, daal, dal, degül, değül, diil)* kelimeleri de çeşitli araştırmacılar tarafından leksik ölçüt olarak kullanılmıştır.

Sesbilgisi bakımından genellikle, k->g-/g->k-, t->d-/ d->t-, -k /-k->-h/-h-, k->ç, g->c-, o>u, u>o/ ö>ü, ü>ö, b->m-, r düşmesi, -u, -ü, -ı >-i değişmesi, önseste y- düşmesi, eklerde meydana gelen ünlü kalınlaşması, ünlü yuvarlaklaşması, ek ve köklerde meydana gelen ünlü incelmesi, damak n'sinde görülen ses değişmeleri, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz yer değiştirmesi, alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlüye dönüşmesi gibi ölçütler kullanılmıştır.

Şekilbilgisi bakımından daha çok fiil çekim eklerinden yararlanıldığı, özellikle de çoğul eklerinin ölçüt olarak kullanıldığı görülmektedir. Birinci teklik ve çokluk ile ikinci teklik ve çokluk çoğul eklerindeki farklılıklar ile bu eklerde meydana gelen ses değişmeleri dikkate alınmıştır. Fiil çekim ekleri içinde en çok kullanılan ölçüt ise şimdiki zaman ekleri ve bu eklerde meydana gelen ses değişmeleri olmuştur. -AcAK gelecek zaman ekinde meydana gelen ses değişmeleri, istek eki -A'nın iyelik derecesindeki farklar, anlatılan geçmiş zaman eki -miş'in tek şekilli olması ve emir eklerinde meydana gelen ses değişmeleri kullanılan diğer ölçütlerdir.

Sözdizimi ölçütü olarak da sadece L. Karahan soru cümlelerinin vurgu ile yapılmasını ölçüt yapmıştır.

Tasniflerde kullanılan ölçütleri topluca değerlendirdiğimizde şunları söyleyebiliriz:

1. Sesbilgisi Ölçütleri: Sesbilgisi ölçütlerine bölge ağızlarının karakteristiğine göre kimi farklı ölçütler eklenebilir. Ancak genellikle bu listede yer alan ölçütler Türkiye Türkçesi ağızlarını sınıflandırmak için yeterlidir.

2. Şekilbilgisi Ölçütleri: Şekilbilgisi ölçütleri genellikle fiil çekim eklerinden oluşmuştur. Daha çok çatı ekleri ve şimdiki zaman eklerindeki ses ve şekil değişiklikleri ölçüt olmuştur. Az sayıda araştırmacı da istek ekinin işlerliğini, anlatılan geçmiş zaman ekinin tek şekilli olmasını ve emir eklerinde meydana gelen değişmeleri ölçüt olarak kullanmıştır. Şekil bilgisi ölçütleri içinde isim çekim ekleri ile yapım ekleri pek yer almamaktadır. Bazı alt ağız grupları belirlenirken bu ölçütlere başvurulmuştur ancak genel ağız gruplarının belirlenmesinde de isim çekim eklerinden ve bir kısım yapım eklerinden yararlanabileceği kanaatindeyiz.

3. Sözvarlığı Ölçütleri: Türkiye Türkçesi ağızlarını tasnif eden araştırmacılar genellikle, *yukarı /yokarı, öyle/böyle, küçük, değil (deel, daal, dal, degül, değül, diil) ben, sen, o* gibi kelimelerde meydana gelen ses değişmelerini ve kullanılma biçimlerini dikkate almışlardır. Bunlardan başka çeşitli araştırmacılar, değişik amaçlarla yaptıkları çalışmalarda "*kale, hisar, höyük, konak*" "*havuç" (havuç, pürçüklü, keşirli, teper vb) , köprü, tepsi, şeftali, göz, eşek* gibi kelimeleri ölçüt olarak kullanmışlardır.

Söz varlığı bakımından özellikli olan ve yöreleri temsil eden birçok kelime tespit edilebilir ve bu sözlere yenileri eklenerek tasniflerde kullanılabilir.

4. Sözdizimi Ölçütleri: Sözdizimi bakımından sadece soru cümlesinin vurguyla kurulması ölçüt olarak kullanılmıştır. Sözdizimi ölçütleri de arttırılabilir. Örneğin, soru cümlesinin vurguyla yapılmasının yanında, yüklemin yeri, kimi tümleçlerin yükleme bağlanma biçimi ve benzeri ölçütlerden yararlanılabilir.

5. Vurgu Ölçütleri: Beşinci olarak da vurgu bakımından bazı ölçütler kullanılabilir. Vurgu ile ilgili ölçütler hiçbir araştırmacı tarafından kullanılmamıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarının daha iyi ve doğru tasniflerinin yapılabilmesi için öncelikle sağlam transkripsiyonlanmış yeterli metne ihtiyaç vardır. Türkiye Türkçesi ağızlarının Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölümleri için hala ufak tefek eksikler olmakla birlikte mevcut metinler böyle bir tasnif için yeterlidir. Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde derleme yapılan bölgeleri şöyle göstermiştir:

Ancak Türkiye Türkçesi ağızları sadece Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içinde konuşulan ağızlardan ibaret değildir. Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Romanya ve diğer bir kısım Balkan ülkelerindeki ağızlar da Türkiye Türkçesi ağızlarının uzantılarıdır. Derleme, değerlendirme ve tasniflerimize bu ağızları da katarak ancak tam bir Türkiye Türkçesi ağızları tasnifi yapabiliriz. Türkiye içinde yaptığımız derleme ve tasniflerde nasıl il sınırlarını esas almak bir hata ise, Türkiye Türkçesi ağızları için de ülke sınırlarını esas almak böyle bir hatadır.

Türkiye Türkçesi ağızları derlenirken ve değerlendirilirken yaptığımız önemli bir hata da ana dili Türkçe olmayan, iki dilli kişilerden yapılan derlemelere göre ağız özelliklerinin tespit ve tasnif edilmesidir. Türkçenin ağızları ve ağız bölgeleri tespit edilirken art zamanlı ve eş zamanlı bazı ölçütler dikkate alınarak hem ağız bölgesinin dayandığı tarihi temeller hem de eş zamanlı kullanım özellikleri tespit edilmelidir. Böylece dışarıdan katılan ve asli olmayan ağız özellikleri ile söz konusu bölgeyi karakterize eden özellikler de birbirinden ayrılmış olacaktır.

şunu da belirtmek gerekir ki, ağız bölgelerinin tespitinde belirleyici olması gereken asıl unsurlar yerleşim birimleri ve onların sınırları değil dil özellikleri olmalı. Ağız bölgeleri adlandırılırken de daha çok bu özellikler temelinde adlandırılmalıdır.

KAYNAKLAR

BANGUOĞLU Tahsin (1977), Anadolu (ve Rumeli) ağızları, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C-1**, Dergah Yay., İstanbul, s. 132-134.

BANGUOĞLU Tahsin (1990), **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara .

BAŞKAN Özcan (1970), Türkiye köy adları üzerine bir deneme, **TDAY-Belleten**, Ankara 1971, s. 237-251.

BOESCHOTEN Hendrik, (1991), Aspects of Language Variation. **Turkish Linguistics Today** (Yay. H. Boeschoten, L. Verhoeven), Leiden. s. 150-193.

CAFEROĞLU Ahmet (1946), Anadolu dialektolojisine dair bir deneme, **Türk Dili-Belleten**, s. 565.

CAFEROĞLU Ahmet (1959), Die anatolischen und rumelischen Dialekte. **PhTF I,** s. 239-260.

DEMİR Nurettin (1995), Alanya ağızlarında Şimdi'nin varyantları, **TDAY-Belleten**, s. 99-114.

ERCİLASUN A. Bican (198), Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. **Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan,** Ankara s. 219-223.

GÜLENSOY Tuncer (1985), Anadolu ağızlarında Şimdiki zaman eki, Türk Kültürü Araştırmaları**, İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan**, Ankara, s. 282-295.

HAYASHİGT. (1984), **Dialects on the Eastren Turkish Coast of the Black Sea**, A Preliminary Report, gengo Kenkyu 85.

HAYASİGToru (1990), Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımı üzerine bir deneme çalışması. **IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri 17-18 Mayıs 1990**. [Yay.:] S. Özsoy/H.Sebüktekin. İstanbul. S. 233-243.

KARAHAN Leylâ (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay. Ankara..

MAKSİMOV V. A. (1867), **Opıt izsledovanij tjurdkih dialektov v Hudavendigare i Karamanii**" St.Petersburg.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 55-68, TURKEY

TÜRKÇEDE ZARF-FİİL EKLERİNİN DURUM EKLERİYLE KALIPLAŞMASI*

*Mustafa ARGUNŞAH***

ÖZET

Türkçede ek kalıplaşması sık sık karşılaştığımız olaylardan birisidir. Kimi ekler kendi asli görevlerinden dışında kullanılmakta, kelime tabanına eklenerek farklı anlamda bir kelime oluşturmaktadır. Zarf-fiil eklerinin Türkçenin eski dönemlerinden beri kalıplaştığı ve yapım eki gibi kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu eklerin kural dışı olarak durum ekleriyle kalıplaştıkları da görülür. Bu yazımızı iki ana bölümde inceleyeceğiz: Birinci bölümde zarf-fiil eklerinin kalıplaşarak asli görevleri yerine yapım eki gibi kullanılmaları ve oluşan isimlerin üzerine durum eklerinin gelmesini; ikinci bölümde ise, zarf-fiil eklerinin asıl fonksiyonlarını kaybetmeden, çoğu yalnız anlamı pekiştiren durum ekleri almasıyla oluşan genişlemiş zarf-fiil eklerini örnekleriyle göstereceğiz.

Anahtar kelimeler: zarf-fiil ekleri, ek kalıplaşması, pekiştirme.

THE PATTERNED GERUND AFFIXES WITH CASE ENDINGS IN TURKISH

ABSTRACT

Inflexible affixes that have been observed in all periods of Turkish. Some affixes are used of outside their own principal duties and they added to the base of the word and create a new word with a new meaning. It is known that gerund affixes can become inflexible in Turkish and use as a derivational affix. This affixes also can become inflexible with the case endings. We discuss this article in two main section: In first section wediscuss gerund affixes which used as a derivational suffix and get the case endings over them. In the second section we show examples about the gerund affixes expanded with the case endings which were used to reinforce the meaning.

Key words: *gerund affixes, inflexible affixes, reinforcement.*

Kalıplaşma, bazı ek, kök ve taban birleşmelerinde, eklerin kendi asli görevleri dışında kullanılarak eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşması olayıdır (Korkmaz 2000: 1). Çalışmamızı iki bölümde gerçekleştireceğiz: 1. Adlaşan zarf-fiil ekli zarf ve edatların durum ekleri alması. 2. Zarf-fiil eklerinin durum ekleriyle genişletilerek pekiştirilmesi.

1. Adlaşan zarf-fiil ekli zarf ve edatların durum ekleri alması

Bu grupta, Eski Türkçe döneminden başlayarak tarihî süreç içerisinde fiillerin zarf-fiil ekleriyle birleşmesiyle oluşmuş kimi zarf ve edatların zaman içerisinde adlaşmasıyla oluşan

---

* Bu makale, 2. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, 9-11 Aralık 2009, Lefkoşa/KKTC) sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. El-mek: argunsah@erciyes.edu.tr

yapıların durum ekli biçimleri üzerinde durulacaktır. Bu yapılarda, zarf-fiil ekleri zamanla asıl fonksiyonlarını kaybetmiş, kök veya gövdeye kaynaşıp kalıplaşarak birer fiilden ad yapma ekine dönüşmüşlerdir. Bu kelimelerdeki kalıplaşma olayının meydana gelmesi, kelimenin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili bir anlam kaymasının sonucudur (Korkmaz 2000: 2). Böylece kök, gövde ve ek birleşmesi ile anlam kaymasına uğrayan kelime içindeki ekin görevinde de, dolayısıyla bir açınma ve kalıplaşma meydana gelmiştir. Kelime türetmesi bilinçli olarak yapım ekleriyle yapıldığı hâlde kalıplaşma olayında bilinçli bir tutum yoktur. Bu gruptaki kalıplaşma, dilin yapısında beliren birtakım ihtiyaçlardan, bazı eklerdeki kullanılış özelliklerinden ve çok defa da dildeki gramer çekimlerinin yetersizliğinden doğar ve kendiliğinden oluşur. Türkçede çok sayıda kalıplaşma ile meydana gelmiş ad vardır. Böylece kalıplaşma, türetme ve birleştirmeden sonra kelime yapımında üçüncü bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz 2000: 2). Bu tür kelimeler cümlede yalnız ad olarak değil, zaman zaman sıfat ve bağlaç olarak da kullanılırlar.

Bu bölümde ele alacağımız, adlaşmış zarf ve edatların tamamı *–A, -I/-U* zarf-fiil ekleriyle yapılmıştır. Demek ki bu grupta kalıplaşmaya en uygun zarf-fiil ekleri ünlülü olanlardır. Diğer eklerle yapılmış örneklerine pek rastlanmamaktadır.

Fiilin üzerine zarf-fiil ekleri gelerek türetildiklerinde birer zarf veya edat iken zamanla bu eklerin fiille kaynaşıp kalıplaşmasıyla adlaşma ve durum ekleri almış bulunanlardan bazıları şunlardır: *ayrı (< ayır-ı), çevre (< çevir-e), dahi/daha (< tak-ı), dolayı (< dola-(y)ı), devre (< devir-e), dutu/tutu 'rehin, ipotek' (< tut-u), erte (ert-e), geçe (< geç-e), göre (< gör-e), götürü (< götür-ü), karşı (< karış-ı), komşu (< konuş-u), öte (< öt-e), süre (< sür-e), yine (< yene < yan-a), yumru (yumur-u)* vb.

Çalışmamızda bu tür kalıplaşmalar üzerinde fazla durmayı düşünmüyoruz. Bu yolla yapılan bazı örnekleri sayıp birkaçını açmakla yetineceğiz. Bu bölüm için seçtiğimiz örnekler şunlardır: *ayrı, daha, dolayı, erte, geçe, göre, öte*, *yine*. Bu örneklerden *yine*'nin adlaşmadığı ve zarf olarak kullanılırken durum eki aldığı, *daha*'nın ise bazı örneklerde adlaşırken bazılarında zarf durumunu koruduğu görülmektedir.

1.1. ayrı *(< ayır-ı)*

ayır- fiil gövdesine *–I* zarf-fiil ekinin gelmesiyle türetilen bu edat (*+DAn ayrı*), Türkiye Türkçesinde cümlede zarf yanında sıfat olarak da kullanılmaktadır. Bu kelimeden *+cA* eşitlik durumu ekiyle *ayrıca* zarfı türetilmiş, daha sonra da bu zarfın üzerine *+lI, +lIK, +lIKlI, +lIKsIz, +sIz* gibi yapım eklerinin gelmesiyle *ayrıcalı, ayrıcalık, ayrıcalıklı, ayrıcalıksız, ayrıcasız* gibi sıfatlar yapılmıştır. Ölçünlü dilde kullanılmasa da Anadolu ağızlarında *+cA* ekinin *+(n)A* ekiyle pekiştirilmesiyle türetilmiş örnekleriyle *+DAn* ayrılma durumu ekiyle türetilmiş örnekleri de bulunmaktadır. Bu örnekler Genel Ağda, özensizce yapılmış yazışmalarda sıkça karşımıza çıkmaktadır:

1.1.2. ayrıca *(< ayır-ı+ca)*

Ayrıca Doğu Türkistan`daki zulmün durması için bir de imza kampanyası başlatıldı. (Genel Ağdan)[1]

Ayrıca onları iri siyah gözlü hurilerle evlendirmişizdir. (Genel Ağdan)

1.1.3. ayrıcana *(< ayır-ı+ca+n+a)*

[1] Son yıllarda iyice yaygınlaşmasıyla birlikte Genel Ağ bize ölçünlü dil dışı kullanımlarla ilgili epey malzeme sunmaktadır. Samimi ortamlardaki yazışmalarda insanlar kendilerini ölçünlü dilin kurallarına uyma mecburiyetinde hissetmemekte, daha rahat ve içinden geldiği gibi yazmaktadır. Bu durum, konuşma dilinin olduğu gibi yazıya yansımasına sebep olmaktadır. Çalışmamızda, Genel Ağdan aldığımız örneklerdeki belirgin yazım hatalarını dikkatin başka yöne dağılmaması için düzeltme gereği duyduk.

+cA eşitlik durumu ekinin üzerine gelen *+A* pekiştirme ekidir. Ayrıca ile anlam bakımından fazla bir fark yoktur.

Ayrıcana ısı yalıtım amaçlı olan söve sistemine dahil olan mantolama plakaları da vardır. (Genel Ağdan)

Özel sorularınız olursa *ayrıcana* da beklerim. (Genel Ağdan)

Ayrıcana su sporlarına ait gezi teknelerini kiralayıp çevre koyların güzellikleri[ni] görme imkânına sahip olabilirsiniz. (Genel Ağdan)

... sesiyle şarkıları arasında irice bir fark olan insan, *ayrıcana* da iğrenç. (Genel Ağdan)

Ayrıcana da eğer bir erkek alyansını hiç çıkarmadan yaşamaya devam ederse durum çok çok kötü noktalara ulaşabilirmiş. (Genel Ağdan)

1.1.4. ayrıdan *(< ayır-ı+dan)* „ayrıca, ayrı olarak"

Ayrıdan önlisans diplomam da var tabii. (Genel Ağdan)

O, *ayrıdan* ücrete dahil olabiliyor bazılarında. (Genel Ağdan)

Ama bu altyazıyı *ayrıdan* bulman lazım film için. (Genel Ağdan)

1.2. dahı, daha *(< tak-ı)*

Zarf olarak türetilen ve daha sonra bağlaç olarak da kullanılan *dahı*'nın (Tekin 1958a: 561, Tekin 1958b: 25) Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı dönemi metinlerinde adlaşarak „başkası, diğeri" anlamlarını kazanmış olduğunu görüyoruz. Çağdaş Türkçede bulunmamakla birlikte eski metinlerde *dahı*'nın yönelme ve ayrılma durumu eki almış örnekleri vardır. *dahı*'nın ikinci ünlüsünün değişimiyle ortaya çıkan *daha* zarfının *+A, +cA, +dA, +dAn* gibi durum ekleriyle kalıplaştığı, eklerin pekiştirme yanında kelimeye yeni anlamlar da kattığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde iyelik ekli *dahası* biçiminin kullanıldığı da unutulmamalıdır.

1.2.1. dahıya (< *tak-ı+y+A)* „başkasına, diğerine"

Olmaya kim söyleyesin *dahıya* / Gözde düşüni sana kahıya (Şeyyad Hamza).

1.2.2. dahıdan *(< tak-ı+dAn)* „başkasından, diğerinden"

Kişi sevdiğini yere göme mi / Varup bir dahıdan lezzet uma mı (Tennuri)

1.2.3. dahaya (< *tak-ı+y+A)* „başkasına, diğerine"

Anadolu ağızlarıyla günlük dilde *dahaya* (veya *bir dahaya*) biçimi „bir dahaki sefere, bir sonraki defaya" anlamları yanında pekiştirilmiş „daha" anlamıyla da kullanılmaktadır:

Tavsiyem şudur Sık sık yapmak yerine, biraz özleyerek ve yoğun istekle yapın, bi[r] *dahaya* sırtını kaşıtmak da isteyebilir. (Genel Ağdan)

Not: *bir dahaya* kıymalı iç kullanacağım, güzel olur gibime geliyor bakalım deneyip görücez. (Genel Ağdan)

Biliyorum jest pek uymadı ama zaten dile başka dilden geçmiş bir tane var, başka bir tane *dahaya* ne gerek var ki. (Genel Ağdan)

Bir dahaya gene yazarız. Hoşçakalın! (Genel Ağdan)

Lakin *dahaya* oraya gitmeden bu dünyada insanların haksız ya da haklı, doğru ya da yalan olduğunu söyleyebilecek insanlar ya da olaylar var, kamuoyu var. (Genel Ağdan)

1.2.4. dahaca *(< tak-ı+ca)* „daha, daha da, hâlâ, henüz"

Yazı dilimizde örneklerine rastlanmasa da Genel Ağda bir tarama yapınca çok sayıda *dahaca* biçimiyle karşılaşmaktayız:

Dahaca kullanmadığınız sayıları iki sıra olarak yazın. (Genel Ağdan)

Göğe bakanlar ya göğe çekilirler *dahaca* yücelmeleri uğruna, ya da … (Genel Ağdan)

Dahaca tanımlanmamış kavramlar matematikçinin kâğıtları arasından sırıtır. (Genel Ağdan)

Zarfın içinden kahverengi karta basılmış -o zamanlar *dahaca* renkli fotoğraf yoktu- bir çocuk resmi çıktı. (Genel Ağdan)

Ben *dahaca* izleyemedim klibi, bi[r] arkadaş eğer bu yazdıklarımı okuyo[r]sa youtubeye atabilirse…(Genel Ağdan)

İnternetten indirdiğimi cd ye çekmemiştim, *dahaca* nasıl yapılacağını da bilmiyordum ama... (Genel Ağdan)

Ben bu programı kurmadım *dahaca***,** ama kurduğum zaman sorun yaşatır mı? (Genel Ağdan)

1.2.5. dahadan *(< tak-ı+dan)* „daha, henüz, şimdiye kadar; daha da"

Ben *dahadan* izlemedim ama bence mükemmele benziyo. (Genel Ağdan)

Dahadan koymadınız mı ben mi bulamadım. (Genel Ağdan)

Çok başlık var biliyorum ama bir tane *dahadan* bir şey olmaz. (Genel Ağdan)

Bunca seferden sonra bir *dahadan* ne fark olur ki? (Genel Ağdan)

Ben *dahadan* ipten karşıya atladım ve kaçtım. (Genel Ağdan)

Bu konuyu açma sebebim, kendimi *dahadan* tanıtmamış olmam. (Genel Ağdan)

Bu benim için *dahadan* iyi ama bu kaç yaşbebek için onu da yazarsan… (Genel Ağdan)

...*dahadan* bir art niyet belirtmedik ama nick hiç hoş değil. (Genel Ağdan)

1.3. dolayı *(< dola-y-ı)*

dola- fiiline *–I* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle türetilen *dolayı* kelimesi, Eski Türkçeden beri kullanılan çekim ve bağlama edatıdır. Kelimenin *dolayısıyla* kullanımı yanında eşitlik ve ayrılma durumu ekleriyle pekiştirilmiş biçimleri de vardır. *dolayıdan* kelimesindeki *dolayı* tabanı „çevre, etraf" anlamına gelmektedir:

1.3.1. dolayıca *(< dola-y-ı+cA)* „dolayı"

Bu sebepten *dolayıca* ilk nesil suni çim halıların profesyonal… (Genel Ağdan)

1.3.2. dolayıdan *(< dola-y-ı+dAn)* „çevreden, etraftan; sebepten"

Süri galhıp *dolayıdan* açardı. (Heyder Baba'ya Selam / Şehriyar)

…o *dolayıdan* saçma saçma konuşmayalım. (Genel Ağdan)

1.4. erte *(< ert-e)* "ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın" (TarS II: 1512)

erte kelimesi, *ert-* „geçmek" fiilinin üzerine gelen *–A* zarf-fiil ekinin tamamen kalıplaşmasıyla daha Eski Anadolu Türkçesi döneminde zaman ifade eden bir isme dönüşmüş,

daha sonra da üzerine *+A, +dA, +dAn* gibi durum eklerini alarak genişlemiştir. Eski Anadolu Türkçesiyle Osmanlı dönemi metinlerinde sıkça karşımıza çıkan *erte* kelimesi günümüzde Türkiye Türkçesinde olmasa da çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır.[2]

erte, yazı dilimizde ad olarak *pazar(er)tesi* ile *ertelemek* fiilinde yaşamaktadır.

1.4.1. erteye *(<ert-e+ye)* **degin /dek**

Dokuz sâat uyursa yay gecelerin tamam uyumuş olur ahşamdan *erteye.* (Hazain, XV. Yüzyıl)

İbrahim gece *erteye degin* uyumadı. (Tebareke, XIV. Yüzyıl)

Bolay ki *erteye degin* bir selâmet yakasına çıkavuz. (Anter. XIV. Yüzyıl)

Gece *erteye dek* dahı gözlerine uykuyu haram edüp çalışır. (Müneb. XIV.-XV. Yüzyıl)

1.4.2. ertede

Zülfünü "Velleyl" ohuram her gece / Yüzün her *ertede* "şemsüdduha" (Nesimî)

1.4.3. erteden

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmasa da Eski Anadolu Türkçesi dönemiyle çağdaş lehçelerde "sabah, sabah vakti" anlamlarıyla kullanılırdı.

Öküş fikr ile her gece yatmagıl / Durup *erteden* kaşını çatmagıl (Süh. XIV. Yüzyıl)

Ateşi inayet aqsaqal yene tirikçiliknің peyige tüşib, *erteden* keçgeçe qolide ambur, sim alib süpürgi bayleydi. (Özbek Türkçesi)

…belgili bir janrı retinde *erteden* tilge alınıp keldi. (Karakalpak Türkçesi)

Erteden beri tamak ozana elekmin. (Altay Türkçesi)

Nesip bolsa *erteden* howada güneshli bolup bashlar. (Türkmen Türkçesi)

1.5. geçe *(< geç-e)*

Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan ve *geç-* fiiliyle *–A* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla türetilen *geçe* „karşılıklı iki yandan her biri, yaka" ismi çoklukla üzerine durum ve yapım ekleri alır. Kullanımına ağızlar yanında ölçünlü dilde de rastlanmaktadır: *öteki geçe, karşı geçeye, öte geçede*, *bu geçenin, öbür geçeyi, iki geçeli* vb.

1.6. göre *(< gör-e)*

gör- fiiline *–A* zarf-fiil eki getirilmesiyle türetilen *göre* zarfından *+cA* eşitlik durumu ekiyle yapılan *görece* kelimesi dışında yapım ekleriyle çoğu felsefe terimi olan *görececilik, göreceli, göreci, göreli, görelik, görelilik* gibi yeni kelimeler türetilmiştir (Türkçe Sözlük 2005: 779). Bu kelimelerin bazıları *göre* zarfına, bazıları da *görece* sıfatına getirilen yapım ekleriyle türetilmiştir.

1.6. 1. görece *(< gör-e+ce)* „bağıl"

Bu kitap, tarihsel maddecilik görüşünü,özgün metinlere dayanarak *görece* küçük oylumlu bir kitap içinde, … (Genel Ağdan).

…bu bütünlüğü kavrayabilecek *görece* az sayıda kişiye yöneltilir. (Genel Ağdan)

1.6.2. göreceli *(< gör-e +ce+li)* „bağıntılı"

[2] Örnekler Tarama Sözlüğü'nden alınmıştır.

Bütün bu tarihler *göreceli* işaretlerdir. (Necati Cumalı)

1.6.3. görececilik *(< gör-e+ce+ci+lik)* „bağıntıcılık"

Mutluluğun mutsuzluğun *görececiliği* mantık ölçülerine vurulamaz. (Haldun Taner)

1.7. öte *(< öt-e)*

öt- „geçmek" fiilinden *–A* zarf-fiil ekiyle türetilen *öte* kelimesi, Eski Anadolu Türkçesinde hem zaman hem yer zarfı hâlinde kalıplaşmıştır. Kelime, Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında *öte* „öbür taraf", *öte git-*, *ötede otur-* örneklerinde ad ve yer zarfı durumunu muhafaza etmekle beraber *beri* kelimesiyle kalıplaşarak „türlü, önemsiz, ufak tefek şeyler" anlamındaki *öteberi* birleşiğini türetmiştir (Korkmaz 2000: 60). Bu zarftan türemiş, *ötede beride, öteden beri, öteden beriden, ötesinde berisinde, öteye beriye, öteyi beriyi, öteki beriki, ötekileri, ötekisi* (Türkçe Sözlük 2005: 1551) gibi kullanımlar yanında *öte+le-n-* fiili de vardır.

1.8. yine (gene/gine) *(< yan-a)*

yan- „dönmek" fiilinin üzerine *–A* zarf-fiil ekinin gelmesiyle türetilen zarfın ağızlarda ve günlük dilde *+dAn* ayrılma durumu ekiyle genişlediği görülür. Bu kelime ses benzerliği bulunan *yeniden* ile aynı anlamı taşımaktadır. Genel Ağdan derlenen örneklerde *yeniden* yerine yazım yanlışı olabileceği düşünülmüşse de ilk örnekteki ikili kullanım göz önünde bulundurulduğunda yazımın doğru olduğu kanaatine varılmıştır. Kelimenin *y- > g-* değişimiyle oluşan *gene/gine* biçimi de ayrılma durumu eki almaktadır. Kimi örneklerde *+dAn* ayrılma durumu ekinin *dA* bağlacı yerine kullanılması dikkat çekicidir.

Ayrıca *yine* zarfından *+lA-* ekiyle *yinele-* fiilinin türetildiği de unutulmamalıdır.

1.8.1. yineden (geneden/gineden) *(< yan-a+dan)* „yeniden, tekrar"

Yeniden *yineden* en yakın zamanda burada! (Genel Ağdan)

Lütfen verdiğiniz adresi *yineden* kontrol edin (…) ve yanlış girerseniz *yineden* deneyin (Genel Ağdan)

… ile beraber alırsak *yineden* kargo ücreti ödeyecek miyiz? (Genel Ağdan)

Grup sokak aralarına dağılarak *yineden* taşlatmaya başlayınca… (Genel Ağdan)

Her şey normal olarak çalışıyor diyorsan *yineden* değerlendirme talebinde bulun, sorun kısa zamanda çözülecektir. (Genel Ağdan)

1.8.2. yineden (geneden/gineden) „yine, yine de"

Dinlemeyeyim diyorum *geneden* duramıyorum. (Genel Ağdan)

Ben *geneden* şikâyet başvurusu yaptım. (Genel Ağdan)

Ben bunu öneririm, *geneden* sen bilirsin. (Genel Ağdan)

… ama *gineden* dinliyorlar Arzu şahin gibi güzel insanları. (Genel Ağdan)

2. Zarf-fiil eklerinin durum ekleriyle genişletilerek pekiştirilmesi

Çalışmamızın bu bölümünde, Korkmaz'ın *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* adlı kitabını ölçünlü dille sınırladığı için pek değinmediği, ağızlarda ve günlük dilde kullanılan zarf-fiillerin durum ekleriyle pekiştirilmesiyle oluşan yapılar üzerinde duracağız. Burada tespit edilen yapıların bazıları yazı dilimize de girmiş ve kimi çağdaş yazarlar tarafından kullanılmıştır. Karahan, zarf-fiil eklerinin üzerine gelen *+A* eklerinin yönelme durumu eki olamayacağı, bunun Türkçedeki ek sıralanışına aykırı olduğu, bu yüzden de pekiştirme eki

olarak alınması gerektiğini belirterek "Bu şekildeki -a/-e eki, herhalde yaklaşma hâli ekine analoji ile ortaya çıkmış bir pekiştirme ekidir." der. (Karahan 1996: 209-210). Fakat bu zarf-fiil eklerinin üzerine yalnız *–A* ekinin gelmediği, mesela *–ArAKdAn* biçimindeki bir yapıda *–ArAK* zarf-fiil ekinden sonra gelen ekin *+dAn* ayrılma eki olduğu kesindir. Tabii ki buradaki ekler kalıplaştıkları için kendi fonksiyonlarını yitirmişler, yalnız pekiştirme göreviyle yer almışlardır.

2.1. –ArAK + durum ekleri

Taramalarımızda *–ArAK* zarf-fiilinin üzerine *+tA, +tAn* durum ekleriyle *+tAnA* ek grubunun geldiği tespit edilmiştir.

2.1.1. –ArAKtA *(< -ArAK+tA)*

-ArAK zarf-fiil ekine bulunma durumu eki *–tA*'nın getirilmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Örneklerine Anadolu ağızlarında rastlanmaktadır: *diyerekte* (Rize).

2.1.2. -ArAKtAn *(< -ArAK+tAn)*

Türkçenin yaygın zarf-fiillerinden *–ArAK* ekine ayrılma ekinin getirilmesiyle kurulmuş bir yapıdır. Kendinden sonraki fiile daha keskin bir zamanda geçmiş anlamı verilmek istenirse *-dAn* durum eki ulanır (Ediskun 1963: 252). Bu ek grubu ölçünlü dile de girmiştir. Özellikle şiir dilinde örneklerine rastlamak mümkündür:

Ve kalp *ağlayaraktan,* / Çekilir geri geri, / Terk eder bu mahşeri. (Necip Fazıl Kısakürek)

Uykusuzluğun, uyuyamamanın ne olduğunu ilk *olaraktan* öğrendi. (Yaşar Kemal)

…akşam olunca da kırlangıçları, (…) ipe bağlı *olaraktan* göğe salıveriyordu. (Yaşar Kemal)

Burnundan sesli sesli *soluyaraktan* kokluyor babam kokluyordu. (Demirtaş Ceyhun)

Çiçekleri sularken akşamüstü, / Bol saçlı başında tembel bir örtü, / Yumuşak zincirlerini *sürüyerekten* / Eski bir şarkıyı tekrarlar, neden. (Ahmet Muhip Dıranas)

Ben yolcuyum bugün. Yolun ufkunda Çamlıca / Hâlâ görünmüyor; / Hâlâ görünmüyor *diyerekten* sabırsızdın. (Yahya Kemal Beyatlı)

O da mı olana bitene akıl erdirmeye çalışmaktan bıkmış, ne olursa olsun *diyerekten* kendisini bırakmıştı. (Yavuz Bahadıroğlu)

-ArAKtAn ekine Anadolu ağızlarında da sık rastlanmaktadır: *ağliyarahdan* (Erzurum, O.) *alarahdan* (Erzurum, O.), *alarakten* (Rize), *diyerekten* (Rize, Afyon), *deerekTen* (Kütahya), *görereyhden* (Erzurum, O.), *gülerehden* (Erzurum, O.) *harlayalakdan* [< harlayarakdan] mı gelen, *gürleyelekden* [< gürleyerekden] mi gelen deyelek (Kütahya), *okiyahdan* (Zonguldak-Bartın-Karabük), *olarakdan* (Zonguldak-Bartın-Karabük), *olereKden* (Afyon), *ollarahdan* (Zonguldak-Bartın-Karabük), *yurülekden* (Zonguldak-Bartın-Karabük),

Tek tek *basaraktan* / Bade *süzerekten* / Gümüşi *dizerekten* / Gel yarim gel Amman (Kayseri türküsü)

Kayseri ağzından derlenmiş bir metin:

Bu anda keklik yangın yangın *öterekden* su içmeye başlıyor. O zaman bir tâne dikli geliyor, diyor ki.

- Keklik gardaşseniñ yangın yangın gozüñü *yumarahdan* ötüşüñü bâa çoh tohanıyor. Keklik gubararah… (Kayseri: 64)

2.1.3. -ArAKtAnA *(< -ArAK+tAn+A)*

Anadolu ağızlarında, *-ArAK* zarf-fiil ekinin ayrılma durumuyla genişlemiş biçimlerinin yanı sıra bu yapının üzerine *+A* ekinin getirilmesiyle ekin çift genişlemiş biçimlerine de rastlanır. Karahan, *-ArAktAnA* ek grubunun sonunda yer alan *+A*'nın yönelme durumu eki olduğunu söylemenin Türkçedeki ek sıralanışına aykırı olduğunu belirtir (Karahan 1996). Türkçede nadiren de olsa aynı cinsten iki ekin üst üste gelerek bir ek yığılması olayına sebebiyet verdiği bilinmektedir. Aşağıda görüleceği gibi, *–KAnAn* zarf-fiil ekinin yapısında da benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. *-ken* zarf-fiil ekinin üzerine gelen *+A* yönelme durumu ekinden sonraki *+n*'nin araç durumu eki olduğunu, burada iki durum ekinin üst üste geldiğini düşünüyorum (krş. Yüce 1999: 75).

diyeleKdene (< diyerekdene) (Afyon).

2.2. –AlI + durum ekleri

2.2.1. -AlIdAn *(< -AlI +dAn)*

-AlI zarf-fiil ekinin üzerine *+dAn* ayrılma durumu ekinin gelmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Ekin eski biçimi olan *–GAlI*, hareketin başlangıç noktası ve sebep (amaç) gibi iki ana fonksiyonla kullanılırdı. Mesela *körgeli* kelimesi metinde yerine göre „göreli, göreliden beri", yerine göre de „görmek için, görmek amacıyla" anlamlarıyla kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren *–AlI* kullanımı yanında bu ekin *+dAn* ayrılma durumu ekiyle veya *beri* edatıyla genişlemiş şekilleri kullanılmıştır. Günümüzde ağızlarda *–AlIdAn beri / bu yana* kullanımı daha yaygındır:

Ol dost yüzün *göreliden* aklım başa gelmez benim. (Yunus Emre)

Seni *görelden* ferah geldi bize (Şeyhülislâm)

-AlIdAn beri / bu yana

Bu evi harab olası ere *varaldan berü* dahı karnum toymadı, yüzüm gülmedi. (Dede Korkut)

Dünya *yaradılaldan berü.* (Darir)

Günümüz ağızlarında da yaygın olarak *+dAn beri* / *+dAn bu yana* yapısıyla kullanılmaktadır:

Yüz güzelliğinin kitabını *göreliden beri* aşkının zikri daima dilimdedir. (Genel Ağdan)

Sultan bu rüyayı *göreliden beri* hamiledir. (Genel Ağdan)

Fotoyu *göreliden beri* yemek bile yiyemedim. (Genel Ağdan)

Senin mis kokulu benini *göreliden beri* güçten, kuvvetten düşüm. (Genel Ağdan)

Rasûlullah (s.a.v.)'in bu sözlerini *duyalıdan beri* hiçbir zekât memuru benden memnun olmaksızın dönmedi. (Genel Ağdan)

Elim kalem tutalı, dilim harf *okuyalıdan beri* İstiklal Marşını gururla yazdım, gururla okudum… (Genel Ağdan)

Siz bu dizimleri *okuyalıdan bu yana* bin yıl geçti. (Genel Ağdan)

2.3. –ken + durum ekleri

Anadolu ve Kıbrıs ağızlarında *–ken* zarf-fiil ekinin üzerine *+A, +dAn, +An, +CA* eklerinin geldiği ve anlamı pekiştirdiği tespit edilmiştir. Ağızlarda ve günlük dilde *–ken* zarf-fiil ekinin üzerine *+ki* aitlik ekiyle durum eklerinin geldiği bir yapı daha vardır ki burada onlardan söz etmeyeceğiz: *-kenkine, -kenkinde, -kenkinden, -kenkini* vb.

2.3.1. –KAnA *(< ken +A)*

Ek-fiile gelen *-ken* zarf-fiil ekinin üzerine *+A* yönelme durumu ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir ek grubudur. *–KAnA* ekinin geniş zaman sıfat-fiili üzerinde kullanılması yaygındır (Gülsevin 2000). Tespit ettiğimiz örneklerin büyük bölümü de bunu göstermektedir. Yazı dilimizde ekin kullanımına rastlanmamıştır. Fakat Anadolu ağızları yanında Genel Ağda yapılan bir taramada kimi ciddi konularda yazılan yorum ve yazılarda dahi ekin bu biçimiyle kullanıldığı görülmektedir. Kimi ağızlarda kalın sıradan kelimelere kalın ünlülü biçimiyle gelerek ünlü uyumuna uymaktadır. Karahan, zarf-fiil eklerinin üzerine gelerek eki genişleten *–a/-e, -ı/-i, -m, -n, -k, -l, z-, -t, -ca/ce, -dan/-den* eklerinin menşeleri ne olursa olsun, -hâl eki, küçültme eki, zarf eki, kuvvetlendirme edatı, vs.- birer pekiştirici unsur durumunda oldukları (Karahan 1996: 207) görüşündedir. *–ken* zarf-fiil ekinin üzerine *-A* pekiştirme ekinin gelerek oluştuduğu *-kenez, -kenezleyin, -kanak/-kenek, -kanan/-kenen, -kenelicek, -kenelik* eklerini tespit etmiştir (Karahan 1996: 216-219).

Dünyaya *gelirkene* insanların kaderi yazılmış…(Genel Ağdan)

… Azerbaycan'dan *gelirkene* Türkiye'ye vize gerekiyor mu? (Genel Ağdan)

Her nefis ölümü tadacak, dünyaya *gelirkene* ne getirdik ki giderken ne götüreceğiz. (Genel Ağdan)

Ankara'ya *gelirkene* hızlı treni gördük. (Genel Ağdan)

Anadolu ağızlarından örnekler:

alirkana „alıyorken" (Erzurum), *ālaşırhana* (Nevşehir), *dolaşırkana* (Uşak), *edēkene* (Uşak), gez*ēkene (Uşak), gidegene* (Güneybatı Anadolu A.), *gidēkene* [< giderken+e] (Kütahya), *göreceyhkene* „görmesi gerekirken" (Erzurum), *işlerkene* (Yozgat), *oynākana* [< *oynarken+e*] (Kütahya), *toplakana* (Zonguldak-Bartın-Karabük).

Yayladan *gelirkene* / Gül sarılmış dikene / Seni bana versinler / Ölkimiz birikene (Mani, Reşadiye/Tokat)

İstanbul'dan *gelirkene* / Iras geldim sürüsüne / Öldürdüm ben birisini / Davul çektim derisine (mizahi türkü)

Anadolu ağızlarında kimi örneklerde sondaki *+A* yönelme durumu ekinin daraldığı görülür: *gelükani* (Zonguldak-Bartın-Karabük), *gidēkeni* (Zonguldak-Bartın-Karabük).

Adana ağızlarında *-KAnA* ekinin *+k* ve *+m* ekleriyle genişlemiş örnekleri de bulunmaktadır: *derkennek* (Adana), *dirkenneg* (Adana), *derkennem* (Adana), *varırkannak* (Adana)[3].

Ek, Kıbrıs ağzında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekin bu ağızda *–ken* yanında kalın ünlülü *–kan* ve *–kana* biçimleri de vardır. *–ken* zarf-fiil ekinin *+A* yönelme durumu ekiyle genişlemiş biçimleri bu ağızda daima kalın sıradan gelir:

Bir gün padişahın gonağının üsdünde *uçarkana* padişahın gızını görür (Saracoğlu 1992: 83).

Neyisa, cariyeler pesimed *yaparkana* tüyleceg da çıkar sandıgdan (Saracoğlu 1992: 79).

Niğanısı *salarkana* o da geçer arkasına… (Saracoğlu 1992: 70).

Okşarkana elinde pesemed varımış, yere düşürür (Saracoğlu 1992: 78).

[3] Diğer örnekler için bk. Üstüner 2003: 196.

Geldi onar *gèçerkana,* döndüm ben garajıŋ içine (Demir 2009: 253).

…bir trakdoruŋ üsdünü elleyim *çalışırkana* gorkardım (Demir 2009: 258).

Ekin Kıbrıs ağzındaki farklı kullanımı Ğair Süleyman Uluçamgil"in Kıbrıs ile Türkiye birlikteliğini anlattığı "Kıbrıs-Türkiye" Ğirinde Ğöyle anlatılır:

Kimimiz „ölürken" diyoruz / Kimimiz *'ölürkana'* (Deliceırmak 1998: 57).

Kıbrıs ağzından tespit edilmiĞbazı örnekler de Ğunlardır: *gelirkana, giderkana, içerkana, ikarkana 'yıkarken', keserkana, salarkana, uçarkana, verirkana* (ArgunĞah 2009: 95).

2.3.2. –KAndAn *(< ken +dAn)*

–ken zarf-fiil ekinin üzerine *+dAn* ayrılma durumu ekinin getirilmesiyle oluĞmuĞtur. Ğki türlü kullanımı vardır. Birincisi karĞılaĞtırma anlamındadır. "-kenkine göre" anlamıyla çevrilebilir.

PiĞerken hem koku bakımından çekici olurken *yerkenden* daha fazla lezzet verir. (Genel Ağdan)

Atların ayakta uyumayı tercih etmelerinin nedeni; hem bu Ğekilde daha rahat ediyor olmaları hem de sarf ettikleri enerji miktarının *yatarkenden* daha az olması. (Genel Ağdan)

Ğkinci kullanımına Anadolu ve Kıbrıs ağızları yanında nadir de olsa yazı dilimizde de rastlanılmaktadır. Cümlede zarfın anlamını pekiĞtirmektedir:

Daha Halıcıoğlu"na *giderkenden* alıĞtırmıĞ kendini. (Haldun Taner)

Sen vardın ortasında Ğstanbul"umun / karĞına geçip konuĞurken saatlerce / öylece *dinlerkenden* beni…, / geçiĞler yapardık derinden derine… (Hatice Müge Fındık)

Ek, Kıbrıs ağzında fiile "hemen, -ır…-maz" gibi çabukluk anlamları katar. Bu ağızda ek daima kalın sıradan *–kandan* olarak gelir: *çekerkandan gılıcını sallamış* „kılıcını çeker çekmez sallamıĞ" (ArgunĞah 2009: 95), *geçerkandan* „geçer geçmez" (ArgunĞah 2009: 95), *gelirkandan* „gelir gelmez" (ArgunĞah 2009: 95), *kedi yerkandan ölmüş* „kedi yer yemez ölmüĞ" (ArgunĞah 2009: 95), *otururkandan* „oturur oturmaz" (ArgunĞah 2009: 95), *yatırkandan uyudum* „yatar yatmaz uyudum" (ArgunĞah 2009: 95), *hallanırkandan nımıslarım* „uykum geldiğinde hemen yatarım" (Gurbetlerin gizli dilinden, Demir 2009: 239)

BagmıĞ ki daha avluya *girerkandan* kapular gendiliğinden açılmıĞ(Saracoğlu 1992: 89).

erkenden *(< er i-ken+den)*

Tarama Sözlüğü"nde *erken* sözüne rastlanmıyor, yalnız 15. yüzyıldan derlenen bir örnekte *er iken* kullanımı var (TarS III, 1490). Bu dönem metinlerinde *erkenden* yerine *erden* kullanılmaktadır. Her ne kadar Tarama Sözlüğü"nde *erken* kelimesi yoksa da "1. Erkenden iĞe baĞlamak. 2. Sabahlamak, sabah vaktine eriĞmek, girmek" anlamlarından *erkenlemek* fiili (TarS III, 1502) bulunmaktadır. Osmanlı döneminde *er* kelimesinin yerini gittikçe *erken (< er i-ken)* kelimesinin aldığı, *erden* kullanımındaki *+dAn* durum ekinin *er*"de olduğu gibi *erken* zarfına da eklendiği anlaĞılıyor. Bu biçim ölçünlü dile de girmiĞtir:

Kısmet olursa *erkenden* yola düzüleceğiz. (Ömer Seyfettin)

Hani o bahçe sahipleri, sabah *erkenden* (fakirler gelmeden) bahçenin ürünlerini devĞirmeye yemin etmiĞlerdi. (Kalem Suresi, 17"den)

Horozun sabah *erkenden,* gün doğarken ötmesinin uyandırma arzusu ile bir iliĞkisi yoktur. (Genel Ağdan)

Irsi olarak bazı ailelerde *erkenden* saç beyazlaması görülür. (Genel Ağdan)

2.3.3. –KAnAn *(< ken +An)*

Anadolu ağızlarında *+A* ile genişlemiş örnekler yanında nadiren *+An* ekiyle genişlemiş örnekler de vardır. Buradaki *–A* yönelme durumu ekinden sonra gelen *+n*'nin araç durumu eki olduğunu düşünüyorum (krş. Yüce 1999: 75). *-ArAkTAnA* birleşiğinde olduğu gibi iki durum eki üst üste gelerek ek yığılması olayına sebebiyet vermiştir: *gidēkenen* (Uşak: 82).

Oraya boyük bir gartal gelir, o suyuŋ başına gonar sulanır; *sulanırkanan* atlarsıŋ (Yüce 1999: 75)

Birinde avdan *dönerkenen* (Yüce 1999: 75).

2.3.4. –kence (*< ken+ce)*

-ken zarf-fiil ekinin üzerine *+cA* eşitlik durumu ekinin gelmesiyle yapılan bu ek grubu yalnız *erkence* kelimesinde tespit edilmiştir. Bu kelime ölçünlü dile de yerleşmiştir.

Başkanı, şehri güzelleştirmek için istimlaklerini yapmaya başlamakta *erkence* davranmaya teşvik etmeye başladı. (Memduh Şevket Esendal)

Kimsenin erken düşünemediği ayrıcalıkları, *erkence* düşünebilmeyi başarmak (Genel Ağdan)

Bilmem, kaçı kaç geçe, Bilmem, kaça kaç kala, Ya *erkence*, ya geççe, Sıram gelir hoppala! (Genel Ağdan)

Paralelden itibaren imsak *erkence* olduğundan yaz mevsiminde oruç süresi nisbeten uzundur. (Genel Ağdan)

Eğer sizde diyabet varsa, bunu *erkence* öğrenmek önemlidir. (Genel Ağdan)

Erkence doğmuş bir bebektin dünyanın kollarında. (Genel Ağdan)

Eğer ürününüzü devşireceksiniz *erkence* kalkıp-çıkın. (Genel Ağdan)

2.4. -IncA + durum ekleri

Tarihî dönemlerde kullanılan *–IncA* zarf-fiili Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı dönemi metinlerinde durum eki almadan kullanılırdı. Örn. *Toyunca* tıka basa yer. (Dede Korkut). O dönemde bu ekin bugünkü anlamını da içine alan iki farklı anlam alanı bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi fiile "-diği zaman", ikincisi ise "-inceye kadar" anlamları katardı. Ancak Osmanlı Türkçesi döneminde ikinci anlamın gittikçe zayıfladığı, bunun yerini adlara gelen *+A kadar /dek (değin)* yapısının *–IncA* zarf-fiil ekinin üzerine gelmesiyle oluşan *–IncAyA kadar / dek (değin)* yapısının almaya başladığı, ağızlarda olduğu gibi yazı dilimizde de bu iki yapıdan eskisinin kullanım alanı gittikçe daralırken diğerinin doğru orantılı olarak genişlediği görülmektedir.

2.4.1. *–IncA+yA* kadar / dek (değin)

Ne çektik böyle *gülünceye dek,* / Eh şenliğe hep bu düğünde. (Ahmet Muhip Dıranas)

Anadolu ağızlarında zarf-fiil ekinin ek almış ve almamış biçimleri birlikte kullanılır. *–A* ekiyle genişlemiş biçimleri daha yaygındır: *ölünceye gadar* (Uşak), *varıncaya kadar* (Uşak), *sokuncuya gadā* (Kütahya), *gidince gadā* (Kütahya).

2.4.2. -IncA + m+A

-IncA ekinin üzerine önce *+m,* sonra *+A* ekinin gelmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Az kullanılır: *deyinceme* (Karahan 1996: 215).

2.4.3. –IncA + n + A

-IncA ekinin üzerine önce *+n,* sonra *+A* ekinin gelmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Az kullanılır: *deyincene* (Karahan 1996: 214).

2.5. -AndA + durum ekleri

-AndA zarf-fiil ekinin üzerine *–A* yönelme durumu ekinin gelmesiyle yapılmış bu biçimin bir örneği tespit edilmiştir.

2.5.1. -AndAnA *(< -AndA-n-A)* **:** *dönendene* (Elazığ).

2.6. –mAdAn + durum ekleri

2.6.1. -mAdAnA (< -mAdAn + A)

-mAdAn zarf-fiil ekinin *+A* yönelme durumu ekiyle genişlemiş biçimidir. Az kullanılmaktadır.

Atatürk evelden *çıgmadana* Fransız, Yonan, Bulgar bizim babalarımız duydûmuzda… (Karahan 1996: 219).

2.7. Diğer zarf-fiil ekleri + sInA

Sıfat-fiil eklerinin üzerine durum eklerinin getirilmesiyle yapılan zarf-fiil eklerinin iyelik ekli yönelme durumu ekini aldığı görülür. *-rcA + sInA, -mIşçA + sInA, -r-mIşçA + sInA, -mAz-mIşçA + sInA, -yor-mIşçA + sInA, -AcAK-mIşçA + sInA, -mIş-mIşçA + sInA.* Bu zarf-fiillerin bazıları *(-r-mIşçasInA, -mAz- mIşçAsInA, -yor-mIşçAsInA, -mIş-mIşçAsInA)* birleşik çekimlerin üzerine durum eklerinin gelmesiyle oluşmuştur.

Bu sefer *yalvarırcasına* boynunu büktü, baktı. (Yaşar Kemal)

Ta karşısında, gûya birden orada peyda *oluvermişçesine* yengesini gördü. (Yaşar Kemal)

Adeta bir gün veda edeceğimizi *bilirmişçesine*… Hep birlikte yepyeni bir iklim yaratmışız,

Ama Aterina, yumurtalarının karada büyümesi gerektiğini *bilirmişçesine*, karaya çıkma cesaretini gösterir. (Genel Ağdan)

Zamanın her yarayı iyileştireceğini *bilirmişçesine* bıçakla keserler bağlarını... (Genel Ağdan)

Nihayetinde, öğretmeni zaten ondan daha fazlasını yapmasını *beklemezmişcesine* bir eda ile almış elinden ödevi... (Genel Ağdan)

Kuramları başka bir dünyadan *gelmişçesine* gözükse de, Einstein gerçekçiliğini hiç kaybetmedi. (Genel Ağdan)

Bütün amacım özgüvenimi yerine oturtmak ya da daha doğrusu bir daha *gitmeyecekmişçesine* kazanmak istiyorum. (Genel Ağdan)

Sözgelimi Pitan'da romanın önemli bölümü, kahramanlar bir çizgi filmin içine *girmişçesine* geçer. (Genel Ağdan)

Sırasıyla tüm noktaları imajinatif olarak sanki televizyon ekranından *seyredermişçesine* gözünüzün önünde canlandırın... (Genel Ağdan)

Anlatacak o kadar çok şey var ki, sanki zaman *yetmeyecekmişçesine* hızlı hızlı konuşuyoruz…(Genel Ağdan)

Yüzde veya vücutta sanki alerji *varmışçasına* kaşıntı duyma. (Genel Ağdan)

SONUÇ

Bildirimizin birinci bölümünde, *–A, -I, -U* gibi ünlü zarf-fiil eklerinin asıl fonksiyonlarını kaybedip yapım eki duruma geçmeleriyle zarf ve edatların adlaştığı, bunların cümlede ad, sıfat ve bağlaç olarak kullanıldıkları, üzerlerine durum ekleri aldıkları gösterilmiştir. İkinci bölümde ise, zarf-fiil eklerinin asıl fonksiyonlarını kaybetmeden ve çoğu anlamı yalnız pekiştiren durum ekleri aldığı, bu tür yapıların ağızlarda kullanıldığı, bazılarının da yazı diline girdiği görülmektedir. Ayrıca, Genel Ağın, dil çalışmaları için bolca malzeme sunduğu, insanların Genel Ağ ortamında yazışırken kendilerini daha rahat ve özgür hissettikleri, içlerinden geldiği gibi yazarak kimi ölçünlü dil kuralları yerine yerel özellikleri kullandıkları tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, Mustafa (2009), "Kıbrıs Ağzında Ünlü Değişmeleri", Kıbrıs Konuşuyor, Kıbrıs Ağzı Üzerine İncelemeler, Kesit Yayınları, İstanbul, s. 85-108.

BANGUOĞLU, Tahsin (1974), Türkçenin Grameri, Baha Matbaası, İstanbul.

BOZ, Erdoğan (2002), Afyon Merkez Ağzı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon. (Afyon)

CAFEROĞLU, Ahmet (1995), Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler, TDK Yayınları, Ankara. (Kayseri)

DELİCEIRMAK, Orbay (1998), Süleyman Uluçamgil –Bütün Eserleri-, Lefkoşa.

EDİSKUN, Haydar (1963), Yeni Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

EREN, Emin (1997), Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, TDK Yay., Ankara. (Zonguldak)

GEMALMAZ, Efresiyap (1995), Erzurum İli Ağızları, 3 c., TDK Yay., Ankara. (Erzurum)

GRÖNBECH, Kaare (1998), Türkçenin Yapısı, (çev. M. Akalın), TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (1988), Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara. (Kütahya)

GÜLSEVİN, Gürer (2000), "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, s. 122-143.

GÜLSEVİN, Gürer (2002), UÇak İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara. (UÇak)

GÜNAY, Turgut (2003), Rize İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara. (Rize)

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), Türk Dilinde Edatlar, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.

KARAHAN, Leyla (1995), Türkçede Söz Dizimi, 3. bs., Akçağ Yayınları, Ankara.

KARAHAN, Leyla (1996), "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXXII/1-2 1994, Ankara, s. 205-236.

KARAHAN, Leyla (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1956), Güney-Batı Anadolu Ağızları, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1963), Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara. (Nevşehir)

KORKMAZ, Zeynep (2000), Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay., Ankara.

OLCAY, Selahattin (1995), Erzurum Ağzı, TDK Yay., Ankara. (Erzurum, O.)

ÖNER Mustafa (1999), "-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara, s. 833-840

SARACOĞLU, Erdoğan (1992), Kıbrıs Ağzı, Sesbilgisi Özellikleri-Metin Derlemeleri, Sözlük, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yay., Ankara. (Kıbrıs)

Tarama Sözlüğü (1965-1977), 8 cilt, TDK Yay., Ankara. (TarS)

TEKİN, Talat (1958a), "daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında", Türk Dili, S. 83 (Ağustos 1958), s. 560-562.

TEKİN, Talat (1958b), "daha Zarfının Anlam ve Kullanılış Şekilleri", Türk Dili, S. 85 (Ekim 1958), s. 25-27.

Türkçe Sözlük (2005), TDK Yay., Ankara.

ÜSTÜNER, Ahat (2003), Türkçede Pekiştirme, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ.

YÜCE, Nuri (1999), Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg Yay., İstanbul.

YÜKSEL, Hasan, DELİCE, H. İbrahim, AKSOYAK, Ş. Hakkı (1996), Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslâmî'nin Mesnevîsi, Sivas.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 69-73, TURKEY

TÜRKÇENİN ARAPÇAYA ETKİLERİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER[*]

Zeki KAYMAZ[•]

ÖZET

Türkçe ve Arapça arasında uzun bir geçmişe dayanan dil ilişkisi bulunmaktadır. Arapçanın Türkçeyi etkilediği bilinmektedir. Arapça kadar olmamakla birlikte Türkçe de Arapçayı etkilemiştir. Bu makalede Arapçaya giren özel şekiller, Türkçe kökene dayalı çokluklar, kalıp yapılar ve fiiller üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Türkçe, çokluklar, fiiller.

SOME DETERMINATIONS ABOUT THE EFFECTS OF TURKISH TO ARABIC

ABSTRACT

There is a language relationship, ancedentaly, between Turkish and Arabic. It is known that Arabic has affected Turkish. So has Turkish, even not as much as Arabic. In this article, the plurals and verbs based on Turkish are going to be mentioned.

Keywords: Arabic, Turkish, plurals, verbs.

Uzun bir geçmişe dayanan ilişkiler sonucu Arapçanın Türkçeyi etkilediğini biliyoruz. Arapçanın Türkçeye etkisi kadar olmasa da Türkçe de Arapçaya etkide bulunmuştur. Ahmet Ateş 10. yüzyıla kadar Arapça yazı dilindeki Türkçe kelimelerden söz ederken

al-ûkuşiyya	"dost, arkadaş"<öğüş;
tagâr	"kap (her türlü)" <tagarçuk;
hâkân	"hakan, imparator";
dabbus, dabbusî, dabbûşiyya	"topuz";
dabbûk	"top, çevgan oyununda sopa ile vurulan top" <topuk;
al-şulî	"hançer, kama gibi bir silah" <çakı ~çaku
tarhan	çokluk tarâhîn, tarâhina <tarkan
tûk	çokluk tûkât, tûkân "tuğ" <tug
yalmak	çokluk yalâmika "üste giyilen askeri elbise" (<yalmak) örneklerini verir.[1]

Bunlara ek olarak;

dukmak	"sopa, tokmak" < tokmak
erike	"taht" <örige
edim	"yumuşak deri" <edim
ermagân	"armağan" <armagan, kelimeleri de verilebilir.

[*] Makale, daha önce aynı adla sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

[1] Ahmet Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (I) X. Yüzyıla Kadar, Reşit Rahmeti Arat için, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1966, s.26-31.

Türklerin İslamiyet ile tanışmasından önce başlayan bu alışveriş, İslamiyet sonrasında da devam etmiştir. İslam fetihlerinden sonra Türkler halife ordularında önemli mevkilere gelmişlerdir. Karahanlılar, Gazneliler, Tolunoğulları, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlılara gelinceye kadarki Türk devletleri zamanında Araplarla Türklerin iç içe yaşamaları sonucu hiç şüphesiz Türkçe Arapçayı etkilemiş ve bu dile pek çok kelimesini vermiştir. Geçmişten bugüne Türkçeden veya Türkçe yoluyla Arapçaya geçen kelimeler üzerinde yapılan çalışmalar ve bunların tespiti ayrı bir çalışma konusudur.[2]

Bu makalede, sadece kelimeler üzerinde değil Türkçeden etkilenilerek kullanılan şekiller, Arapça kurallara uyularak elde edilen çokluklar, kalıp yapılar ve fiiller üzerinde durulacaktır.

I. Özel Adlar

a. Arapçada ت, ö ile biten kelimeler, Osmanlı Türkçesinin etkisiyle ث, li olur. ث, li bu isimler, Türkçeye hastır. Mısır Arapçasında bu isimlere sıkça rastlanır. Irak, Libya, Tunus Arapçasında da görülür. Ör. Ar. بهجت - Osm. Tk. بهجه. Bu adlar şunlardır: Bahcat, Cavdat, Fikrat, Hâlat, Haybat, Hişmat, Hidâyet, Hikmat, Himmat, İffat, İzzat, İsmat, İnâyat, Kudrat, Mithat, Nacdat, Naşîat, Nuzhat, Nusrat, Niʿmat, Rafʿat, Safvat, Sarvat, Şavkat, Talʿat, Ulfat.

b. ي – î ile biten adlar: bedr, kadr, zuhd, gibi adlara î eki getirilerek Osmanlı Türkçesinde özel adlar kurulmuştur. Arapçada olmayan bu adlar Osmanlı Türkçenin etkisiyle kullanılır olmuştur. Bu adlar da şunlardır: Abdî, Adlî, Avdnî, Azmî, Basmî, Bʿedrî, Cûdî, Fahrî, Fazlî, Fahmî, Fathî, Fahmî, Favzî, Fayzî, Fikrî, Hakkî, Hakkî, Hamdî, Hayrî, Hilmî, Hungarî, "Macar", Husnî, İzzî, Kadrî, Lutfî, Macdî, Makkî, Nasrî, Nazmî, Nûrî, Ramzî, Rûhî, Ruşdî, Sabrî, Saʿdî, Sayfî, Sırrî, Subhî, Şamsî, Şavkî, Şukrî, Ulvî, Unsî, Vasfî, Vacdî, Vahbî, zihnî, Zuhdî, ayrıca Turkî.

c. Türk etkisinin çok olduğu dönemlerde asıl ada tanıtıcı ad ekleme adeti Mısır, Libya, Irak gibi ülkelere girmiştir: Mahmud Rüstem, Mehmed Nedim, Salim Fahrî, Ahmed Fuad, İhsan Sâdık vb.

II. Yer Adları:

Arap ülkelerinde Türkçe olarak kalan pek çok yer adı mevcuttur. Coğrafi mevki, köy, mahalle, çarşı, pazar, bina ve içyeri adlarında bunlar görülür. Buralarda geçen ve kullanılan Türkçe adlar da ayrıca değerlendirilmelidir.

Agacık	اغاجك	Yer adı (Tunus)
Aksaray	لسراي	Yer adı (Tunus)
Altun Köpri	ألخى وبيري	Yer adı (Tunus)
Camiʿul-ʿagavât	ج إع الاغاواث	Cami adı (Tunus)
Mercid-i Arif Aga	س جذ عارف اغا	Mescit adı (Tunus)
Sûkuʿl-askaciya	سوق السقيه	Çarşı adı (Eskiciler Çarşısı) (Tunus)
Kahvatuʿl-abâciya	قهوة العبايه	Çarşı adı (Abacılar Çarşısı) (Tunus)
Camiʿul-bâşa	ج إع الباشا	Cami adı (Tunus)
Mescid Derviş başa	س جذ درويش باشا	Mescit adı (Tunus)
Başalik	باشاليه	Yer adı (Fas)
Bulak	بولاق	Semt adı (Mısır-Kahire)
Hanuʿl-bâcâci	خان البجاجلي	Han adı (Paçacı Hanı) (Tunus)
Hanuʿl-cumruk	خان الجمرك	Han adı (Gümrük Hanı) (Tunus)

[2] Konuyla ilgili olarak şukaynaklara bakılabilir: Ahmet Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme II (XI. Yüzyıldan Bugüne Kadar), TKA, Yıl II, S.1-2, Ankara 1965, s.1-25, M. A. Duhman, Mucem al-alfaz at-tarihiyya fi al-asr al-Mamlukiyya, Dar al-Fikr Dımışk-Suriya 1990.

DemerdaG	د ِرداش	Semt adı (Kahire-Mısır)
Mahalletu'l- Hatunıyya	ه ِتخ ُ ا ْلخ ْ ي ِفه	Mahale adı (Tunus)
Saraçhâne	س ر ّ ج ْ ا ْذه	ÇarGı adı (Bağdar-Irak)
Sûku'l-Hamidiya	س ْك ا ي ِتخ ْ ي ِه	ÇarGı adı (Tunus)
Karagol	ل ا ر ا غ ْ ي ي	Mahalle adı (Bağdat-Irak)
Mahalletu'l-KuGcuyya	ه ِتخ ُ أ ْم ْ ض ِجه	Mahalle adı (KuGçular Mah.) (Tunus)
Sûku'l-Kebabciyya	س ْ ي ق ا ْل ْ ب ِجه	ÇarGı adı (Kebapçılar ÇarGısı) (Tunus)
Hanu'l-Kabici	ح ا ْ أ ْم ْ ب ي ً ج	Han adı (Tunus)
KarakuG	ل ْ ر ْ ل ْ ا ْ ي ش	Yer adı (Tunus)
Cami'ul-Muradiya	ج ِإ ع ُ ا ّ ر ا ي ه	Cami adı (Tunus)
Medresetü'l-Orman	ُ ْ ذ ْ ر ْ س ْ ت ا ْل و ِ ا	Bina adı (Mısır Kahire'de okul adı)
Kahvatu'l-Takyaciyya	ه ِجه ْ ي ِخ ْ غ ْ ي ث ْ ي ه ْ ل	Kahve adı (Takkeciler kahvesi) (Tunus)
Mahalletü'l-Samanciyya	ه ِتخ ّ ِ ا ْص ِ ت	Mahalle adı (Samancılar Mah.) (Tunus)
Sabunji	ً ص ْ ا ْب ْ و ْ ن ْ ج	Sokak adı (Fas-Sale)

III. Aile Adları:

Çadırci	ً ج ْ د ْ ر ْ چ	Irak'ta aile adı,
Çiçekli	ً ي ج ْ ي ْ ج	Suriye'de soyadı,
HaGikci	ً ج ْ م ْ ض ْ خ	"KaGıkçı" Suudi Arabistan'da bir ailenin adı (Mütevelli: 1985, 252),
Karagolli	ً ل ا ر ا غ ْ ي ّ	Irak-Bağdat'ta aile adı,
Kazanci	ً ق ْ ز ْ ا ْ ن ْ ج	Irak-Bağdat'ta aile adı,
Sabunci	ً ص ْ ا ْ ب ْ و ْ ن ْ ج	Fas'ta soyadı,
Toyan	ْ ا ْ ي ْ ط	"Doyan" Suudi Arabistan'da bir ailenin adı
ğûrbacı	ّ ج ْ ب ْ ر ْ ط	Mısır ve Suriye'de soyadı (Aytaç: 1996, 54)
Yazıcı	ّ ج ْ ا ي ْ ز	Arap ülkelerinde aile adı (Mütevelli:1985, 252) olarak kullanılmaktadır.

IV. Arapça Kurallarla Çokluk Yapılan Türkçe Kelimeler:

Erât, geliGât, gidiGât, örneklerinde olduğu gibi Türkçe kökenli bir adın Arapçanın "-ât" çokluk ekiyle kullanıldığı görülür. Türkçeden Arapçaya giren kelimeler de Arapçanın çokluk yapma kurallarına göre çokluk bildirir hale getirilmiGtir. Daha önceki bir makalede bu Gekildeki Türkçe kökenli 102 kelime üzerinde durulmuGtu.[3] Burada ise Türkçe yoluyla Arapçaya giren ve Türkçe olarak bilinen bazı kelimelerin çokluk Gekilleri gösterilecektir:

a. ÇeGitli çokluk kalıplarıyla:

bavârîd	(ب ْ و ْ ا ِ ي ْ ذ)	"silahlar, tüfekler" < barûd (Sudan)
baGâkîr	(ب ْ ا ِ ك ْ ا ِ ي ْ ر)	"peGkirler" <peGkir (Sudan)
darâvîG	(د ْ ر ْ ا ِ ي ْ ص)	"derviGler" < derviG (Mısır, Sudan)
Gavâdır	(ض ْ ا ِ د ْ ا ْ ر)	"sebze sergileri" <çadır (Mısır)
barât	(ب ْ ا ْ ر ْ ا ْ ث)	"paralar" < para (Mısır-Suriye)
birGâm ~birGâmât	(ب ْ ر ْ ض ْ آ ْ ب ْ ر ْ ض ا ْ ث ِ ا)	"perçinler" <perçin (Mısır)
kavâvîk	(ك ْ ا ِ ي ْ ا ِ ك ْ ا)	"kavuklar" < kavuk (Mısır)
puvâl	(ب ْ ا ِ ي ْ ا ِ ب)	"pullar" < pul (Mısır-Irak)
devâlîb	(د ْ ا ِ ّ ب ْ ا)	"dolaplar" < dolap (Mısır-Irak)
çeftlekât	(چ ْ ف ْ خ ْ ا ْ ت ْ ا ْ ل)	"çiftlikler" < çiftlik (Suriye)
ferâmîn	(ف ْ ر ْ ا ِ ي ْ م ْ ا ْ ن)	"fermanlar" < ferman (Suriye)

[3] Zeki Kaymaz, Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk ğekilleri Üzerine, Turkish Studies/Türkoloji AraGtırmaları, Bahar 2007, Cilt 2/2, s.404-409.

b. + iyya ekiyle:

afandiyya	(ه ِيف ِ ا)	“beyler” <efendi (Sudan)
kuÇucuyya	(ه ِيچ ِ ضقل)	“kuÇucular” < kuÇucu (Tunus)
kebâbciyya	(ه ِيچ ِ بلاب)	“kebapçılar” < kebap (Tunus)

V. Bazı Kalıp Söyleyişler:

Akıl yohtur	عم ًيخ ِ ر	(Irak)
Ki közüm	و ًوز ِ و	“Çki gözüm” (Irak)
Çki bir	ي ًب ِ ر ِ ي	(Cez.-Mısır-Suriye) (Aytaç:1994, 78) (Irak)
beÇdört	بص دورث	(Suriye/Aytaç 48, Irak)
dört cehâr	دورث ج ه ار	(Mısır-Suriye) (Aytaç:1994, 62) (Irak)
dübîÇ	دوبيص	(Irak)
hep beyaz	هپبي اض	(Irak), tavlada kullanılan sayılardır.
leyÇ haza ayri	(ي ًص ه زا ي ر ي)	
Mâ ,indi givil	(ً ي ي ذ ي ع ِ ا ِ)	
Çina çaliÇ	(اح ِ ه پ ِ ل ًص)	Çeklindeki Arapça tabirler de Irak’ta Türkçe kelimelerle kullanılmaktadır.

ÇiÇe ه خ ض ‘iÇe”; ossun (ُ و ل) “olsun”; hatırÇin ُ ط ر خ “hatır için”; Çokgozel ي ز ي ج ي ك ض ‘çok güzel”; hiÇmassa ه ص ّ ص ه “hiç olmazsa” (Mısır), (Mütevelli 1985:262-263)

VI. Arapça Kurallarla Kurulan Türkçe Fiiller:

buhye (ه ي ب) Ayakkabı boyacısı veya boyacı boya yaptı anlamındadır. “boya” sözünden fiil haline getirilmiÇtir. (Mısır-Sudan)

belliÇ(ب ِ ص) BaÇla! Mısır, Lübnan ve Suriye’de kullanılır. Diğer çekimleri

beleÇe	(ب ِ ص)	“baÇladı”
ybelliÇ	(ي ب ِ ص)	“baÇlıyor”
mbelliÇ	(م ِ ب ِ ص)	“baÇlamıÇ”tır.

Basama(ُ ب ص) Kağıda parmak basma. Bas- fiilinden ArapçalaÇtırılmıÇtır.

Basama	(ُ ب ص)	“bastı”
ybasama	(ُ ي ب ص)	“basıyor”

birÇerme (ه ّ ر ض) Perçinledi. (Mısır)

ybirÇerm	(ُ ي ر ض)	“perçinliyor”
mbirÇerm	(ُ م ر ض)	“perçinlenmiÇ”

kandara (ر ذ ن) Kandırdı. (Mısır) Kandırmak fiilinden ArapçalaÇtırılmıÇtır.

ÇayyaÇa (ه ر ي ص) ÇiÇe deldi. (Suriye)

yÇayyeÇ	(ي ط ي ص)	“ÇiÇiyor”
teÇyiÇ	(ط ي ص)	“ÇiÇenmiÇ”diğer çekimleridir.

tanbala (ً ب ج) Tembel oldu (Mısır)

ytanbal	(ً ب ج ي)	tembel oluyor
mtanbal	(ً ب ج)	tembelleÇmiÇ Çeklinde çekim yapılmaktadır.

SONUÇ

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Türkçenin Arapçaya etkisi göründüğünden daha derindir. Konuyla ilgili daha dikkatli araştırmalar yapıldığında bilinenlerden daha fazla Türkçe kelimenin tespit edileceği muhakkaktır. Makalede dikkat çekilmek istenen konu, Arapçada bulunan yer adlarının, özel kullanımların ayrı madde başları olarak değerlendirilmesi gerektiğidir.

KAYNAKÇA

AKAR Metin (1993). Fas Arapçasında Osmanlı Türkçesinden Alınmış Kelimeler, **Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi (7),** s.91-110.

AYTAÇ Bedrettin (1994). **Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

BAYATLI Hidayet Kemal (1993). Irak Arapçasında Türkçe Sözcük ve Terimler, **Dil Dergisi** (14), s.60-66.

BECHRAOUI Mohammed-Faedhel (2002), Türk Dilinin Tunus'taki Tarihi: Örnekler ve Evreler, **Milli Folklor** (53), s.126-160.

CHENEB Mohammed Bin (1996). Cezayir Konuşma Dilinde Muhafaza Edilen Türkçe (Türkçe Aracılığıyla Gelen) Farsça Kelimeler, **TDAY-Belleten**, s.157-213.

KUN T. Halası (1973). The Ottoman Elements In The Syrian Dialects II, **Archivum Ottomanicum** (5) Anno: Lisse.

MAHFÛZ Ed-Doktor Husayn „Alî (1964). El-Elfâz üt-Turkiyya fi'l- Lehceti'l-„Irakiyya., **Macallat at-Turas al-Şa'bî**, Bağdat: Matbaat al-Ma'arif, s.1-24.

OĞUZ Öcal (2000). Belguedj'in Makalesine Göre Cezayir Konuşma Dilindeki Türkçe Kelimeler ve Tunus'taki Durum, **Milli Folklor** (46), s.10-21.

ÖZDEMİR Hikmet (1990). Tunus ve Civarında Yaşayan Türkçemiz, **Türk Dünyası Araştırmaları** (64), s.153-168.

PROKOSCH Erich (1983). **Osmanisches Wortgut İm Sudan Arabischen**, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

PROKOSCH Erich (1983). **Prokosch, Osmanisches Wortgut im Agyptisch-Arabischen**, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

TÜRKMEN Erkan (1988). Arapçanın Libya Lehçesindeki Türkçe Kelimeler, **Erdem** (IV), s.211-225.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 75-86, TURKEY

KĀTİBÎ VE GENCİNE-İ ADALETİ•

H. Ömer KARPUZ[**]

Özgür Kasım AYDEMİR[***]

ÖZET

17. yüzyılda yazılmış olan Gencine-i Adalet, Osmanlı Devleti Padişahı Sultan I. Ahmed'e sunulmuş telif bir siyasetnamedir. 17. yüzyılda talik hatla yazılmış olan Gencine-i Adalet 360 sayfadan oluşmaktadır. Eser, Topkapı Sarayı Müzesi I. Ahmed Yazma Eserler Müzesi'nde bulunmaktadır. Eser ve müellifinin özellikleri doğrultusunda ulaşılacak bilgiler, dilbilimin yanı sıra halk biliminin ve tarihin de ilgi alanına yönelik sonuçlara uç vermektedir. Çalışmada, hakkında sınırlı bilgiye ulaşılabilen ve tek nüsha olan siyasetname türündeki Gencine-i Adalet'e ve müellifi Katibi'ye ilişkin özelliklerin belirtilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: El yazması, siyasetnâme, Gencine-i Adalet, Kâtibî, I. Ahmed, İktidar.

KATİBİ AND GENCİNE-İ ADALET'S

ABSTRACT

Gencine-i Adalet, written in the 17th century, is a compilation book of government which is presented to I. Ahmed, Sultan of the Ottoman Empire. Written with a talik lettering Gencine-i Adalet consists of 360 pages. This work is now in Topkapı Palace museum, manuscripts museum of I. Ahmed. The informations which is reached in parallel with the work and its author's characteristics point out the results in, besides linguistics, field of interests of folklore and history. This work aims to define the characterics of Gencine-i Adalet, the only book of government copy about whom a limited information is reached, and its author Katibi.

Keywords: Manuscript, siyasetnâme, Gencine-i Adalet, Kâtibî, I. Ahmed, power.

I. GİRİŞ

Yazımızda şu ana dek yayımlanmış kaynaklarda, hakkında ancak sınırlı, eksik ve yanlış bilgiye ulaşabildiğimiz Gencine-i Adâlet adlı eseri temel özellikleriyle tanıtmaya çalışacağız. Gencine-i Adâlet, 1603-1617 yılları arası Osmanlı Devleti Padişahı Sultan 1. Ahmed'e sunulmuştur. Bu bilgi, eserin 005a kodlu sayfasında belirtilmiştir. 17. yüzyılda Kâtibî tarafından yazılmış olan eser hakkında yalnızca Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Katalogu'ndan bilgi edinebildik. Gencine-i Adalet, Topkapı Sarayı Müzesi, I. Ahmed Yazma Eserler Kitaplığı'nda Bağdat 348 envanter numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Babasının ölümü sonucu henüz 14 yaşındayken tahta çıkmasına karşın, yenileşme hareketlerinin ve isyanların yoğunluk kazandığı bir

• Bu yazıda Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nce desteklenen 2008FEF002 kodlu Katibi'nin Gencine-i Adalet'i Üzerine Dil İncelemesi adlı projemizde elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: homerkar@yahoo.com

*** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: okaydemir@gmail.com

dönemde adaletli oluşuyla öne çıkan ve kudretli bir yönetim gösteren Sultan 1. Ahmed Han'a sunulmuş olan Gencine-i Adalet, dönemin devlet ve devleti var eden toplum yapısına ilişkin bilgileri tarihsel dayanaklarıyla, edimsel ve edinçsel boyutta, iktidar ülküsüne dayalı olarak sunmaktadır. Eser, genellikle ilmiye sınıfı arasında kullanılmış olan talik hatla yazılmıştır. Aharlı elvan kâğıt üzerine, birkaç satırlık istisnası bulunmakla birlikte hareke kullanılmadan yazılmış olan eserin cetvelleri yaldızlıdır. 215 mm. boyundaki ve 133 mm. boyundaki Gencine-i Adalet, yine istisnai nitelikli olarak değerlendirdiğimiz 074a ve 074b sayfaları dışında, her sayfada 21 satır barındıran mensur bir eserdir. Belirtmiş olduğumuz iki sayfada ise 22 satır bulunmaktadır. Toplam 360 sayfalık, telif eser niteliğindeki Gencine-i Adalet'in, tek nüsha olduğunu belirtebiliriz. Eserin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler Bölümü'nde sonradan kopya edilmiş 24 varaklık bir kısmının bulunduğu doktora çalışmamız sırasında, tarafımızca belirlenmiştir. Tam nüsha özelliği taşımayan bu el yazmasının yazıldığı yıl ise bilinmemektedir. Ayrıca eserin üçüncü bölümünün içerisinde, Lüffi Paşa'nın Asafnâme adlı eserinin şu ana dek belirlenmemiş olan bir nüshası da yer almaktadır.

II. İNCELEME ve DEĞERLENDİRME

Gencine-i Adalet, tarihte adaleti ile tanınan I. Ahmed Han'a sunulmuş, siyer ve ahlâk-ı müluk özelliklerine sahip siyasetname niteliği ile öne çıkan bir telif eserdir. Yusuf Has Hacib'in yazdığı, Türk Edebiyatı'nın ilk siyasetnâmesi özelliğine sahip Kutadgu Bilig'in ardından, çeviriler aracılığıyla da geliştirilen siyasetnamelerin telifinde, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminden sonra belirgin bir artış gözlenmektedir[1]. Eserde, Osmanlı devlet yapısına, kurumlarına ve onların işleyişine ilişkin, önemli olduğunu düşündüğümüz, bilgiler bulunmaktadır. Bir edebi tür olan siyasetnâmelerde, devlet yönetimine ilişkin çeşitli önerilerde bulunulmaktadır. Ayet, hadis ve kıssaların sıklıkla kullanıldığı siyasetnamelerin genel ve temel özelliği gereği, öğretisel yönleri öne çıkmaktadır.

Öğretisel yönü önce çıkan Gencine-i Adalet'te; asıl öğretiyi, adalet aracılığıyla ülküsel iktidarın konumlanması ve ona ulaşabilmenin yollarıyla ilgili ifade eden alıntılardan oluşturmaktadır. Bunu İnalcık'ın, "*Hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan Osmanlı patrimonyal devlet sisteminde otorite sahibinin halka adaleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan bir adalet hükümdarın en önemli görevi sayılır* (İnalcık 2000b: 164)" cümlelerinde de görebilmekteyiz. El yazması eserimizde de adaletin gerekliliği ve erdemi farklı örneklere dayalı olarak sunulmaktadır. Devlet adamlarına yol gösterme ve önerilerde bulunma amacıyla yazılan siyasetnâmeler genellikle teorik özelliklere sahiptirler. Ancak yazarının halk edebiyatı geleneği içerisinden gelişine koşut olarak halk hikâyeciliği özelliklerini yansıtan anlatım özelliği ile Gencine-i Adaletin dört ana bölümünden birisi tamamen geçmişteki uygulamalara ayrılmıştır. Eserin bu bölümünde, diğer bölümlere göre daha duru bir Türkçenin kullanıldığını ve hikâyelere dayalı örneklendirmelerde Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin azaldığını, ifadelerin rahatlıkla anlaşılabildiğini belirtebiliriz.

17. yüzyılın başında yazılmış olan Gencine-i Adalet'in dilinde, ses bilgisine ve biçim bilgisine dayalı özellikler bakımından Eski Anadolu Türkçesi dönemi özelliklerinin görüldüğünü, bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesi'nden Osmanlı Türkçesi'ne geçiş döneminin özelliklerini de barındırdığını belirtebiliriz. Genel itibariyle, harekesiz bir metin olan Gencine-i Adalet'te, Arapça ifadelerin dışında, kimi Türkçe ifadelerde de sözcüklerin okunmasındaki temel ses özelliklerinin belirtilmesi amacıyla hareke kullanılmıştır; daha az sayıda geçen Farsça ifadelerde ise hareke kullanılmamıştır. Gencine-i Adalet, dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler ve alt bölümleri aşağıda maddeler halinde sunulmuştur:

[1] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Uğur 2001.

I.: Bu ana bölümde, genel olarak, iman ehli olarak kurgulanan yöneticilerin ülküsel özellikleri belirtilmektedir.

I.I.: Alt bölümlerden ilki, iman ve Allah korkusu üzerinedir.

I.II.: Hükümdarlık yolu ve hüküm ehli olmak üzerinedir.

I.III.: İmaret hükümleri, halkın haklarına saygı gösterme, adaletin gerekliliği, memleketin barışı üzerinedir.

I.IV.: Vezirlerin, nâiblerin ve kalem ehillerinin ülküsel yoluna ilişkindir.

I.V.: Müftülerin, kadıların ve müzekkirlerin ülküsel yolu ifade edilmektedir.

I.VI.: Şehre, memlekete yönelik alınması gerekli önlemler belirtilmektedir.

I.VII.: Halk arasındaki alışkanlıkların ve âdetlerin dinsel ve toplumsal yöndeki olumlulukları ifade edilmektedir.

I.VIII.: Tanrı ve kula göre doğru ve adil olan hususlar ile yasaklanan hususlar ifade edilmiştir.

I.IX.: Zulüm ve zalimlik üzerinedir.

I.X.: Gelişime bağlı çalışmalardaki önemli bir engel olan kibrin karşısında alçakgönüllülüğün niteliğine ilişkindir.

I.XI.: İyi ahlak ve güzel huyluluk belirtilmektedir.

I.XII.: Mânevi saltanatın yorumlanması, insanın hilafetinin sırları, manevi unsurların yönetiminin niteliği ile maddi yapının sorunları karşısında manen kurtuluşa ulaşma üzerinedir.

II.: Bu ana bölümde, genel olarak, Bedir Savaşı şehitlerinin faziletleri anlatılmaktadır.

II.I.: Cihad kavramı üzerinedir.

II.II.: Padişahlara ve serdarlara gerekli olduğu belirtilen hukuk kavramı üzerinedir.

II.III.: Hz. Ali ve ahdnâme üzerinedir.

III.: Üçüncü ana bölüm, çoğu siyasetnamede alıntılanan, Lütfi Paşa'nın Asafnâme adlı eseri üzerinedir

III.I.: Padişah ile vezir-i âzam arasındaki özel iletişime ve gizliliğe ilişkindir.

III.II.: Sefer sırasında mühimmatın sağlanması ve korunması üzerinedir.

III.III.: Hazinenin korunması ve doğru kullanılması üzerinedir.

III.IV.: Halkın durumuna ilişkin bilgi içermektedir.

IV.:Adalet üzerine kurgulanmış ülküsel iktidar yapısını destekleyici nitelikleri ile, önceki padişahların uyguladıkları adaletli tavırlar, hikayelere dayalı olarak ifade edilmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğunda, eserin, yaşamı hakkında fazla bilgiye ulaşamadığımız Kâtibî tarafından telif edildiğinin, 162b'deki manzumeden anlaşıldığı bildirilmektedir. Biz, 162b'de böyle bir manzume bulamadık. 164a, 167a, 172a, 175b, 178a'da da

manzumeler bulunmasına karşın, müellife ilişkin bilgi içeren manzumeler, 172b'de ve 176a'da yer almaktadır. Kâtibî mahlası ise eserin 172a sayfasının on altıncı satırında ve 175b'nin on sekizinci satırında kullanılmıştır. Kâtibî'nin aruzu ustalıkla kullanamadığı, imâlelere ve zihaflara sıkça başvurduğu görülmektedir. Yazarın kullandığı mahlasla da ifade edilmeye çalışıldığı üzere, Gencine-i Adalet'in içeriğini dayanak alarak Kâtibî'nin önemli bir bilgi birikimine sahip olduğunu belirtebiliriz. Eserde Arapça ve Farsçanın kullanılışının yanı sıra, yöresel nitelikli ve arkaik özellikli birçok Türkçe sözcük de bulunmaktadır. Mensur ve manzum ifadelerde işletilen biçem, Kâtibî'nin 17. yüzyıl halk şairi olabileceği kanısına ulaşmamıza uç vermiştir. Nitekim belirtilen biçem, Kâtibî'nin divanındaki özelliklerle örtüşmektedir.

Evliya Çelebi'nin Seyehatname'sinde de adı geçen Kâtibî'ye ilişkin en kapsamlı çalışmayı gerçekleştiren Sadettin Nüzhet, Kâtibî'nin, IV. Murad'ın çevresinde yer edinmiş olabileceği yönünde güçlü belirtiler bulunduğunu ifade etmektedir. Şairin, bir şiirinden hareketle IV. Murad'ın Bağdad Seferi'ne (1638) katıldığı bilgisine ulaşılabilmektedir[2]. Bizim savımız; Kâtibî'nin, saray çevresinde yer edinişinin temelinin IV. Murad'a yönelik yazmış olduğu birkaç şiirden önce, IV. Murad'ın babası olan I. Ahmed Han'a sunduğu Gencine-i Adalet adlı siyasetnâmeden kaynaklandığı üzerinedir. Kendisinden önce belirlenen birkaç şiiri de ekleyerek Kâtibî'nin tüm şiirlerini bir kitapta toplayan Sadettin Nüzhet'in çalışmasında, Gencine-i Adalet'te yer alan manzumeler bulunmamaktadır. Bu doğrultuda Gencine-i Adalet'te yer alan eserleri, Kâtibî'nin bu güne dek ortaya çıkarılmamış şiirleri olarak ele alınabileceğini düşünmekteyiz. Sadettin Nüzhet, konuya ilişkin şu ifadeleri de kullanmıştır:

"*Aruz vezniyle vücuda getirdiği manzumelere nazaran Şair'e kıymet vermek imkânsızdır. Lüzumsuz birtakım imale ve zihaflar yapan, aynı zamanda kelimelerin aslî bünyelerini büsbütün değiştiren Kâtibî'nin aruz vezninde muvaffak olmadığını katiyetle söyleyebiliriz. Onun klasik edebiyat tesiri altında kaldığı muhakkak olmakla beraber bu taklidlerinde hiçbir fevkaladelik gösterememiştir. Kâtibî'ye asıl kıymet verdirecek eserleri Hece vezniyle vücude getirdiği Koşma ve Semaîlerdir. Gerçi Şair bu nevi eserlerinde de bazı ecnebi lûgatlar ve terkipler kullanmamış değildir. Fakat buna rağmen onun bu eserlerinde şahsî bir üslûp ve mümtaziyet göze çarpmaktadır* (Nüzhet 1933: XVII-XIX)".

Kâtibi hakkında Sadettin Nüzhet; "*Kâtibî'nin az çok tahsilli olduğu muhakkaktır. Tasavvufî – Ahlâkî bir takım mefhumları şiirlerinde pek yerinde kullanabilmesi bunu gösterir* (Nüzhet, 1933: XV)". bilgisini aktarmaktadır. Şair hakkındaki bilgilerin azlığına vurgu yapan Mehmed Fuad Köprülü ise onunla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

"*IV. Murad hakkındaki medhiye ve mersiye mahiyetinde bazı şiirleri, sonra Evliya Çelebi'nin ifadesi, muassırlarının manzumelerinde tesadüf edilen bazı kayıtlar, zamanını katʿi olarak anlatmakla beraber, hayatı hakkında bize fazla bir şey öğretmiyor. (…) Aruz ile yazdığı bazı mahdut manzumelerde hiçbir muvaffakıyet göstermemekle beraber, hece ile yazdığı koşma ve semai'leri, klasik edebiyata büsbütün yabancı olmadığını anlatıyor. Lisanının, o devir saz şairlerinde umumiyetle gördüğümüz fena bir temayül neticesi olarak, lüzumsuz yabancı unsurlarla ve hatta yabancı terkiplerle saffeti bozulmuş olmasına rağmen, hece vezninin tekniğine çok iyi vakıf olduğunu görüyoruz. Fakat, devrinin bu gibi müşterek kusurlarından kurtulmamış olmakla beraber, şiirlerinde kuvvetli bir lirizm, ince bir hassasiyet, deruni bir ahenk mevcuttur. Halk edebiyatından aldığı unsurları, adeta tazeleştirerek, şahsileştirerek, büyük bir muvaffakiyetle kullanmıştır* (Köprülü 1962: 123-124)".

Kâtibî hakkında ortaya konmuş olan bilgiler de Kâtibî'nin divanında yer alan şiirler de, aynı dönemde Gencine-i Adalet'in yazarı olan Kâtibî'nin aynı kişi olduğu kanısına ulaşmamıza

[2] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Nüzhet 1933.

olanak sağlamıştır. Böylelikle halk şairlerinin, padişahların etrafında salt şiir söylemek ve sanat meclislerinde bulunmak amacıyla bulunmadıkları, bilgelikleri doğrultusunda Osmanlı padişahlarına tarihsel dayanakları olan didaktik eserler de sundukları, kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, 17. yüzyılın önemli saz şairlerinden olan Kâtibî'nin, "Divan Edebiyatı"nın etkisinde kalarak aruza dayalı şiirler de yazdığını ama bu konuda pek de hünerli olmadığını, ve şairin bilinen tek mensur eserinin de Gencine-i Adalet adlı siyasetnâme olduğunu öne sürebiliriz. Kâtibî, aynı kavramı Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde karşılayarak dil hakimiyetini ve bilgisini de yansıtan bir biçemi sıklıkla kullanmıştır. Bu doğrultuda, eser içerisindeki mutlak iktidar sahibinin; Allah(012a/11), Rabb (050b/16), Hakk (006a/16), İlah (014/01), İzed (033a/07), Kird-gâr (102b/08), Kâbe Tanrısı (112b/09), Tengri (117a/08), Huda (155b/18) adlandırmaları ile karşılanması en yalın çıkarım niteliği ile dil çeşitliliğinin ve zenginliğinin yansımasıdır. Belirtilen gücü; cennet (035b/14), sakar (35b/15), firdevs (096b/14), uçmag (099b/10), behişt-i adn (100a/10), cehennem (120b/20), tamu (144b/14) örneklerinde de gözleyebilmekteyiz. Aynı anlamlı sözcük kullanımının yanı sıra farklı dillere ait eş işlevli eklerin de sıkça kullanıldığı görülmektedir (*zü* hevā*lık;* 071a/15).

Kâtibî'nin Gencine-i Adalet adlı eserinde bulunan toplam yedi şiir aşağıda sunulmuştur:

164a

05 [3]ẓālimüñ mevāsıdur dār-ı sefer,
ḥaḳḳ cehūdlarla bile anda ṣoḳar,

06 yidügi içgüdi merḳūm u ḥamīm,
bu ʿaẕābıla ṭurmaz yaḳar,

07 ḥaşr olur ẓālimler anda fevc fevc,
kimi ḫınzır ḫar kimi baḳar,

08 divşür ʿaḳluñ kendüñe gel kendüñe,
ʿadl pīşe eyle evvel kendüñe

09 ne yüzile ḥaḳḳ ḳatına varasın,
idicek şekvā-yı al efendüñe

167a

16 [4]aferīn ol şeh-i melek-gūna
meyl ḳalmadı bir küb altuna

17 siyret-i enbiyāya ḫūyı uyup
uymadı ḥırṣıla çü ḳārūna

18 dimedi mīirīdür ya beytü'l-māl
böyle bād-ı hevā-yı medfūna

19 diñlemedi sözini şerīrüñ
virmedi yüz vezīr-i melʿūna

[3] Bu manzume, aruzun "fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün" kalıbı ile yazılmıştır.
[4] Bu manzume, aruzun "Feʿilātün (Fāʿilātün) Mefāʿilün Feʿilün (Faʿlün)" kalıbı ile yazılmıştır.

20 ʿadlıla nāmı ḳaldı kendi gidüp
gelmedüñ gibi oldı gerdūna

170a

07 [5]reved ez cihān-ı ẓālim ḫūˇn-ḫāˇr,
be-mānd be-rū yaʿnī pāyidār şiʿr
08 āferīnler o şāh-ı mesʿūda
ʿadl ile uydı şerʿ-i maʿḥūda
09 bir żaʿīfce ḳarıya raḥm itdi
bunda ḳomadı yevm-i mevʿūda
10 ʿadlıla faż̧l idüp ḫuṣūmeti
bunda ḳomadı yevm-i mevʿūda
11 zindedür nāmı ḥaşre dek ölmez
gerçi kim gitti ḳalmadı o da
12 ḥaḳḳ sözü diñleyhüp ḳabūl itdi
raḥmetullāh şāh-ı maḥmūda

172a

12 [6]ʿadl u dād it nīk ü bed farḳ olmaġa ger şāhsuñ
nūr u ẓulmet görine biline ṭābuñ [7](gerekdür māhsuñ)
13 olma şeyṭāna esīr ü ṭaḳılma emīr
ḳulların ḫaḳḳuñ esirge sen de ʿabdullāhsuñ
14 virme ẓālim destine reʿāyāyı pā-māl eyleme
ḳurda yedürme ḳoyını rāʿī agāhsuñ
15 ʿadl-ı nūş-revānıla ḥaccāc ẓulmı yād olur
nīk eṣer ḳo dünyeˀ-i fānīde sende şāhsuñ
16 devlete lāyıḳ ne ise kātibī yāz pend-i nev
eski ḳul oġlı ḳul olup şāha ḫarḫāˇḥsuñ
17 şāh sencer ḳışşasın ḳo hürmüz ü kisrāyı gör
ḥamse vü şehnāmeden ger oḳuyup agāh-ı āhsuñ

[5] Bu manzume, aruzun "feʿilātün(fāʿilātün) mefāʿilün feʿilün(faʿlün)" kalıbı ile yazılmıştır.
[6] Bu manzume, aruzun "fāʿilātün fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün" kalıbı ile yazılmıştır. Maznumenin birinci beyitinin ikinci mısraında, ikinci beyitin ilk mısraında, üçüncü beyitte, altıncı beyitin ikinci mısraında vezin hataları bulunmaktadır.
[7] Metinde derkenar nitelikli olan ifade, tarafımızca bağlamdan hareketle buraya eklenmiştir.

175b

07 [8] رحمة الله عليه آمين اللهم امين

08 [9]nefʿüñ olsun nūr-ı ferle ʿāleme ḫurşīd iseñ

09 ṣanʿatuñla südüñ olsun ādeme cemşīd iseñ

10 şāhlıḳ āyinini taḫḳīḳ idüp terzīḳı ḳo

11 sāyeʾ-i ḥaḳsın zemīn üzre nola taḳlīd iseñ

12 bād görme keşretden ḫalḳı fikr it ḫālıḳı

13 ʿadl u dād ve ḥilm ü rıfḳ it ṭālib-i tevḥīd iseñ

14 ḳıl seḫā nāmuñ beḳā bulsun bu fānide şehā

15 olmayup ger ḥıżr gibi māyil-i taḫlīd iseñ

16 ẓulmı terk it ʿadlı berk it uy şehā ecdāduña

17 ḫāneʾ-i devlet yıḳıldı bānīʾ-i tecdīd iseñ

18 kātibī maḥmūd şāhun ḳıl müekked ḳışşasın

19 şāh-ı tirmidin bize yaz ḥışşa zü-teʾkīd iseñ

178a

16 [10]devlet murāduñ ise raʿiyyet gerek saña
olmaz bu biñ ḫilāfıla cihā[11](ndārlıḳ)

17 iki maḥabbet ide mi bir dilde imtizāc
olmaz hevā-yı dilberile şehr-i yārlıḳ

18 şāhı görince ġaflet içinde hevā-perest
eyler vezīr ü mīr-i cihān ḥīlekārlıḳ

19 kendüñ gözet eyligi vezīre inanmaġıl
yoḫsa ṭutar zemīnī şehā ḳaḥṭ u darlıḳ

20 şāh ʿaskerile māl ile leşker sipāh olur
ʿadl it raʿiyyetile olur kām-gārlıḳ

21 ẓulm idenüñ vücūdını yoġ it dime filān
ʿadl it cihānda diler iseñ nāmdār[12](lıḳ)

179a

17 [13]ḥaḳḳ ḫalḳı dilerse bir sulṭān

[8] Allah ona rahmet etsin. Amin. Ey Allah(ım). Amin.
[9] Bu manzume, aruzun "fāʿilātün fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün" kalıbı ile yazılmıştır.
[10] Bu manzume, aruzun "Mefʿūlü Fāʿilātü Mefāʿilü Fāʿilün" kalıbı ile yazılmıştır.
[11] Metinde derkenar nitelikli olan ifade, tarafımızca bağlamdan hareketle buraya eklenmiştir.
[12] Metinde derkenar nitelikli olan ifade, tarafımızca bağlamdan hareketle buraya eklenmiştir.
[13] Bu manzume, aruzun "Feʿilātün (Fāʿilātün) Mefāʿilün Feʿilün (Faʿlün)" kalıbı ile yazılmıştır.

kendüden ola rāżı vü ḫōşnūd

18 milke nāʾib ḳıla şu kimseʾyi kim
ola her ḥāli aḥsen ü maḥmūd

19 ẓulm idene dimeye mīr ü zīr
süre dergāhdan ide merdūd

20 ḥamdilillāh degil çü ḳaḥṭ-ı ricāl
birinüñ yirine biñi mevcūd

21 līyki şerʿ ile diḳḳat ide ḳatı
ʿizz-i ḫayle ziyāna varmaya sūd

Gencine-i Adalet metninde önemli yazım tutarsızlıkları bulunmaktadır. Aynı sözcüğün ardışık satırlardaki, hâttâ aynı satırdaki, işletimlerinde ayrı yazım özellikleri görülmektedir. Biz bunu, yazarın özensizliğinin somutlanması doğrultusunda değerlendirmekteyiz. Gencine-i Adalet'te kullanılan;

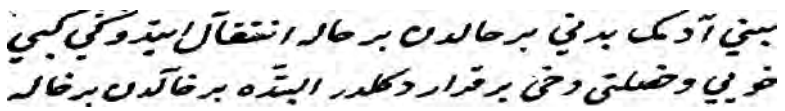

(*benī ādemüñ bedeni bir* ***ḥālden*** *bir* ***ḥāle*** *intiḳāl itdügi gibi ḫuyı ve ḫaṣleti daḫı bir ḳarār degildür elbetde bir* ***ḫālden*** *bir* ***ḫāle;*** 142a/16-17),

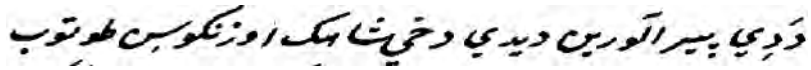

(***dedi*** *pir alurın* ***didi*** *daḫı şāhuñ üzengüsin ṭutup;* 147a/16),

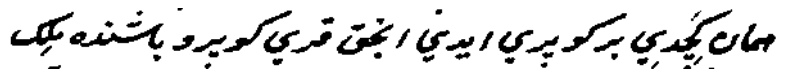

(*hemān geçidi bir* ***köpri*** *idi ancaḳ ḳarı* ***köprü*** *başında melik;* 152b/12) ifadelerinin yazımı savımızın dayanağı özelliği taşımaktadır. Eserde noktalama işaretlerinin secilere, ve vurgulanması gereken yerlere ilişkin kullanımı belirlenmiştir. Ancak yazıdan farklı olarak, noktalama işaretleri içerisinde kullanılan nokta ve virgül kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Eserin başında ve sonunda; düzenli bir şekilde kullanılan noktalama işaretlerinin yanı sıra başlık özelliğine de sahip olan, vurgulanan, ifadeler kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Bu kullanım, Gencine-i Adalet'in başında ve sonunda düzenli bir şekilde işetilirken metnin ortalarında belirtilen işaretlerin ya kullanılmadığı ya da siyah mürekkep ile yazıldığı görülmektedir. Bu özelliği de yine, padişaha sunulmasına karşın eserin yazımında gösterilen özenin azlığı ile açıklayabiliriz. Nâdiren de olsa, satır sonlarında sözcüklerin, tamamlanmayarak, seslem özelliklerine aykırı olarak kesildiği, kalan kısımlarının ardışık satırın başına yazıldığı belirlenmiştir.

IV. SONUÇ

Osmanlı Devleti Padişahı Sultan I. Ahmed Han'a sunulan, siyasetnâme niteliğindeki Gencine-i Adalet; dönemin toplumsal özelliklerine, devlet yapısına ve onun kurumlarının işleyişine ilişkin önemli bilgileri barındırmaktadır. Güçlü bir iktidar kurgusunun sağlanabilmesi ve korunabilmesi için adaletin gerekliliğinin vurgulandığı eser, 17. yüzyıl halk şairi Kâtibî tarafından yazılmış telif bir eserdir. Eserin içerisinde Kâtibi mahlaslı şiirler de bulunmaktadır. Eserin yazarının kimliğine ilişkin bilgimiz de bu şiirlere ve şiirlerde kullanılan mahlasa dayanmaktadır.

Gencine-i Adalet'in adının, siyasetnâmelere yönelik yapılan çalışmalar içerisinde belirtilmemiş olmasını, eserin bulunduğu Topkapı Sarayı'nda el yazması eserlere yönelik sayım ve tasnif çalışmalarının tamamlanmamış olmasına ve , buradaki Türkçe el yazmaları kataloguna erişim güçlüğü ve eserin tek nüsha oluşuna bağlamak istiyoruz.

Eserde sözcük ya da tamlama boyutundan öte kimi tümceler Arapça yazılmıştır. Bunun yanında özellikle metnin ortalarına doğru dilin yalınlaştığı ve içerisinde Eski Türkçe döneminden beri kullanılan sözcüklerin kullanıldığı görülmüştür. Aynı kavramların eserin başında Arapça ve Farsça sözcüklerle karşılanırken, eserin ortasından itibaren ilgili kavramlar Türkçe sözcüklerle karşılanmıştır. Belirtilen dil kullanım özelliğini, yazarın eserin başında sanatını gösterme amacı ile ve "17. Yüzyıl Türk Halk Edebiyatı" içerisinde divan edebiyatı özelliklerinin kullanımına yönelik belirgin eğilim ile açıklayabiliriz. Alıntılanan ve söylemsel amaç doğrultusunda kullanılan Arapça ifadelerin önemli bir kısmı ayet ve hadislerden oluşmaktadır. Genel ifadelerin yanı sıra ayet ve hadislerin yazımında da yanlışlıklar belirlenmiştir. Bu durumu, Kâtibî'nin Arapça'ya tam olarak hakim olmadığına bağlayabiliriz. Türkçe dışında kullanılan ve metin içerisinde de çevirileri yapılan ifadelerin çoğu Arapça'dır. Birer tümcelik Farsça ifadeler, metin içerisinde sadece iki kez kullanılmıştır. Bu yönüyle Gencine-i Adalet'te Arapça ifadelerin daha yoğun bir etkiye sahip olduğunu belirtebiliriz. Böylelikle yazımızda; siyasetnameler içerisinde öncesinde tespit edilmemiş bir telif eser oluşu, eserin içeriğine ve müellifine ilişkin özgün özelliklere sahip oluşu ve metnin dilin özellikleri doğrultusunda önemli bir değerimiz, içeriğine ilişkin incelemelere yer verilmeden, ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır.

V. KAYNAKÇA

AYDEMİR Ö. K. (2010). *Gencine-i Adalet'in Dilbilgisi Özellikleri ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

AYVERDİ İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

AYVERDİ S. (1999). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

BANGUOĞLU T. (2000). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BÖREKÇİ M. (2003). *Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, Risâle-i Tevhid, İnceleme-Metin-Dizin*, Akçağ Yayınları, Ankara

BURAN A. (2008). *Makaleler*, Turkish Studies, Ankara.

CLAUSON G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.

COLLİNGWOOD R. G. (2005). *Tarihin İlkeleri*, Çeviren: Ahmet Hamdi Aydoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

COLLİNGWOOD R. G. (2007). *Tarih Tasarımı*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, Doğubatı Yayınları, Ankara.

ÇAĞBAYIR Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Yayınları, İSTANBUL.

ÇAKMAKÇIOĞLU S. (2008). *Koçi Bey Risaleleri*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

ÇANTAY H. B. (1930). *Kur'an-ı Hâkim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul.

DAĞLI Y., Kahraman S. A.(haz.) (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 4. Kitap*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DEMİR N. (2002). *Dānişmend-Nāme, Critical Edition-Turkish Translation-Linguistic Analysis-Glossary-Facsimile*, Harvard University Press, Boston.

DEMİR N., Erdem M. D. (2007). *Saltık Gazi Destanı*, Destan Yayınları, Ankara.

DEMİR N., Erdem M. D. (2007). *Battal-Nâme*, Hece Yayınları, Ankara.

DEMİR N., Erdem M. D. (2007). *Saltık-Nâme*, Destan Yayınları, Ankara.

DUMAN M. (2000). *Birgili Muhammed Efendi Vasiyyet-Name*, Burcu Yayınları, İstanbul.

EKER S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN A. B. (2007). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDEM M. D. (2007). *Müseyb-Nâme*, Hece Yayınları, Ankara.

Fârâbî (2000). *Kitabü'l-Mille (Din Kitabı),* Çeviren: Fatih Toktaş, Divan Yayınları, Ankara.

GABAİN A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN G., Boz E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

GÜNŞEN A. (2004). *İpsalalı Ebu'l-Hayr, Mevlid, İnceleme-Metin-Dizin*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

GÜRSOY NASKALİ E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜVEN M. (2005). *Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-tıbb'ı* (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

HAMMER J. V. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

HENGİRMEN M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.

IMAZAWA K. (2000). *İbn Kemâl(Kemal Paşazade) Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İNALCIK H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul.

İNALCIK H. (2000a). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1*, Eren Yayınları, İstanbul.

İNALCIK H. (2000b). Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği, *Doğu Batı*, Sayı: 13, s. 163-185.

İNALCIK H. (2009). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

JORGA N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

KABAAĞAÇ S., Alova E. (1995), *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

KARATAY F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Küçükaydın Matbaası, İstanbul.

KARPUZ H. Ö. (1991). *Abdürrahim Karahisâri'nin Vahdetnâmesi (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks),* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

KARPUZ H. Ö. (1994). *Şeyh İsmail Efendi Merece'l-Bahreyn Dil Bilgisi Özellikleri, Transkripsyonlu Metin, Tahlilli İndeks*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Samsun.

KARPUZ H. Ö. (2006). "Anadili Bilinci Sorunu", *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, s.175-188, Divan Yayınları, İstanbul.

KARPUZ H. Ö. (2010). Türkiye Türkçesinin Temel Dizimsel Özellikleri ve İşaretsiz Biçimbirimlerin Bu Özelliklerin Belirlen(eme)mesindeki Önemi ve Etkileri, *2. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, İzmir.

KÂTİP Ç. (2008). *Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, Türkçesi: Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

KAYA N., Şanlı C. (2009). *Muhtasar Mukaddimetü'l Edeb, İnceleme-Metin-Kelime Dizini-Ek Dizini-Tıpkı Basım*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.

KORKMAZ Z. (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri Ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KORKMAZ Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KÖPRÜLÜ M. F. (1962). *Türk Saz Şairleri, Cilt I-V*, Güven Basımevi, Ankara.

Kur'an-ı Kerim (2004). Hayrat Neşriyat, İstanbul.

Kur'an-ı Kerim Meal ve Kelime Meali, Hazırlayan: Medine Balcı, Kahraman Yayınları, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU M. S. (1991). *Lütfî Paşa Âsafnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

MUTÇALI S. (2007). *Arapça-Türkçe Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayıları, İstanbul.

NÜZHET S. (1933). *XVII inci Asır Saz Şairlerinden Kâtibî*, Semih Lütfi Sühulet Kütüphanesi, İstanbul.

ÖZBEK S. (2007). *Siyasetnâme Özelllikleri Açısından Râhatü's-Sudūr'un Değerlendirmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: IX, S.:2, Afyonkarahisar.

ÖZKAN M. (1995). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

PARLATIR İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara.

REDHOUSE Sir J.W. (2006). *A Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

SAMİ Ş. (2007). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

STEİNGASS F. (1930). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Lowe-Braydone Printers, London.

STEİNGASS F. (1930). *A Learner's Arabic-English Dictionary*, A.J., Lebanon.

TARLAN A.N. (1948). *Şiir Mecmualarında XV ve XVII. Asır Divan Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TEKİN T. (1975). *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

TOGAN Z.V. (1946). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

TOVEN M.B. (2004). *Yeni Türkçe Lügat*, Hazırlayan: Abdülkadir HAYBER, Türk Dil Kurumu Yayıları, Ankara.

TURAN Ş. (1991). *Kemâl Paşa-Oğlu Şemsüddün Ahmed İbn-i Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman II. Defter*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

TURAN Ş. (1991). *İbn Kemâl Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsyon)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayıları, Ankara.

UĞUR A. (1982). *Lütfi Paşa Asafnâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

UĞUR A. (1997). *İbn Kemâl Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter (Transkripsyon)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

UĞUR A. (2001). *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Milli Eğitim Bakanllığı Yayınları, Ankara.

ULUDAĞ S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

UZUNÇARŞILI İ.H. (2003). *Osmanlı Tarihi III. Cilt, I. Kısım, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

WEHR H. (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Wiesbaden.

Zihni M. (1914). *El Muktedab Fi Kavâidi'n-Nahv*, İstanbul.

Zihni M. (1914). *El Muktedab Fi Kavâidi's-Sarf*, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 87-102, TURKEY

GÖRSEL TÜRKOLOJİ

Kamil Veli NERİMANOĞLU•

ÖZET

Çağdaş Türkoloji'nin görsel olanaklara dayanarak Türkçenin yöntem (metodik) ve yöntembilim (metodolojik) problemlerine aydınlık getirilmesi, gerek Türkçenin eğitim ve öğretimine gerekse kuramsal dil bilim meselelerinin Türkçe örneklerle incelenmesine geniş imkân sağlayacaktır. Bu bakımdan Türkçenin gramerini, leksikasını, poetikasını yansıtan şemalar, modeller, cetveller ve haritalar ciddi ehemmiyet taşımaktadır. Bizim dilbilimci ve Türkologlardan ayrı ayrı aldığımız ve sitemleştirdiğimiz ve kendimizin teklif ettiği 300'den fazla şema, model, cetvel ve harita internet aracılığıyla programlaştırılmış ve sistemleştirilmiştir. Bu sistemin Türkçenin eğitimine, o cümleden yabancıların Türkçeyi kısa zamanda öğrenmesinde ve uzaktan eğitim alanlarında faydalı olacağı kanısındayız.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, görsel, harita, cetvel, şema.

ON VISUAL TURCOLOGY

ABSTRACT

Offering solutions based on visual opportunities of the contemporary Turcology to the methodic and methodological problems of Turkish will both facilitate the education and teaching of Turkish and make it possible to examine theoretical linguistics matters through Turkish examples. In this respect, the diagrams, models, tables and maps reflecting the grammar, lexicology and poetics of Turkish are of great importance. More than 300 diagrams, models, tables and maps that we have obtained separately from linguists and Turcologists and systematized and also we ourselves have proposed have been programmed and systematized through the Internet. We are of the opinion that this system will be useful in Turkish education, and so it will help foreigners learn Turkish in a short time and be beneficial in the fields of distant education.

Keywords: Turcology, visual, map, table, drawing.

Dünyanın manzarasını, resmini ve bu resmin altındaki özeti, anlamı bilim kendi yol ve metotlarıyla, sanat da kendine has üslupla takdim eder. Bilimin ve sanatın kesiştiği alanlarda bu evrensel bilgi, ortaklık, aynı sınırlılık kendini açık bir şekilde belli eder.

Halının kendisi bir metindir. İşaretler ve renkler halının dilidir. Türk halısını biz daha okuyup anlamasak da bu halıların damgalarından, kaya üzerine çizilmiş resimlerden (Gobustan, Gemikaya…) gelen metin yaratma parametrelerini görmemek mümkün değil.

• Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, H. Aliyev Kafkasya Araştırmaları Merkezi, elmek: kamilvelin@gmail.com

Xudu Memmedov ve onun ekolünün bu alandaki araştırmaları, özellikle Siyavuş Dadaş'ın minyatür, mimarlık ve halı sanatında Türk kimliğini onaylayan araştırmalarının bu alanda yeni ufuklar açacağına inanıyoruz.

Halı dilindeki semiyotik şemalaşmanın, kod modelleştirilmesinin, dilcilik ve bunun yanı sıra Türkoloji içinde yeni bir perspektif açtığını kabul etmemek mümkün değil.

Halının dil haritası - sembol, bezek - nakış âlemi bizim için sır olduğu kadar da yol gösteren aydınlığın anahtarı, gökyüzünün ak yoludur.

Kristal biliminin çağdaş sonuçları, kaynağı yaşadığımız bin yıldan öncesine giden kaya üzerine çizilmiş resimlerde, damgalarda, halı desenlerinde, süslerde onaylanıyorsa burada anlaşılmayacak bir durum da yoktur. Azerbaycan bilim adamı Xudu Memmedov'un ve öğrencilerinin, özellikle Siyavuş Dadaş'ın yapmış oldukları araştırmalar, mevcut simetri ve asimetri teorisini ortaya koymakla beraber, halı, minyatür, mimarlık dilinin Türk milletine özgü şifresini-dilini ortaya çıkarması, beşeriyetin evrensel dilinin bir manzarasıdır ve millilikle beşeriliğin tasdikidir. Bu sıraya mugam ve âşık sanatının musiki dili de eklenebilir.

Aristo'dan, Pisagor'dan, Evklit'ten, Farabi'den, Hayyam'dan, Tusi'den, Nyuton'dan… XVIII. yüzyıla kadar matematiksel simgelerden, şema, model ve sembollerden sistemli bir şekilde yararlanılmamıştır. Klasik fiziğin babası İ. Nyuton *Doğal Felsefenin Matematiksel Dayanakları* adlı dâhiyane eserinde tespit ettiği kanunları bizim şimdi bildiğimiz ve alıştığımız biçimde sembolleştirmemiştir. Mekaniğin en soyut kanunlarının kelimeyle ifadesinin yaratmış olduğu zorluğu biz modern insanlar anlayabiliyoruz ve hayret ediyoruz ki, kelimeyle bu soyutluluğu ifade etmek, anlamak ve başkasına anlatmak, talim etmek ne kadar zordur.

Yeri gelmişken şunu da vurgulayalım ki, "İlahların dili" olarak adlandırılan müzikten sonra insan dili gelmektedir ki, onun ifade edemeyeceği şeylerin çok zor ve kapasite açısından imkânsız olduğunu söyleyebiliriz.

Levhi mahfuzdan gelen yazı, simge, çizgi, şema anlayışı alın yazısında veya elin içindeki çizgilerde kendi yansımasını bulmaktadır. Kader haritası olan bu çizgiler gelecek hayatımızın aynası olarak düşünülmektedir. Bu alanın bilim adamları bu haritayı okumaya çalışmakta, bazen bu konuda az çok başarılı olabilmektedirler. Hâlbuki eski sihirbazlar, tılsım, büyü, fal ustaları o esrarlı dünyayı ayrı ayrı, tesadüfî hatlarıyla maceralı bir sistem yaratmışlardır.

Tevrat'ta, İncil'de, Kuran'da Allah gerçeği karşısında tasavvufun, büyü, sihir ve büyülemenin anlamsızlığı dolgun bir şekilde ortaya konmuştur. Ama yalnız Allah'a ait olan gelecek hayat bilgisi, kader yolu insanlar için daimi bir kapalı kapıdır. İnsan bu alfabeyi, şemayı okumaya kadir değildir. İki sırrı insan bilmemeye mahkûmdur: Ruhun sırrını ve kader esrarını.

Hz. Muhammed'in aşağıdaki kelimeleri açıklamaya gerek yoktur: "İnsanların kalplerine girip oradan geçenleri araştırıp okumaya, sırlarını öğrenip bilmeye vekil edilmedim. Ben yalnız gördüğüme ve duyduğuma dayanarak hüküm veriyorum: gizli şeylerse yalnız Allah'a mahsustur, onları yalnız o bilir".

Yazı, insan dilinden binlerce yıl sonra ortaya çıkmıştır. "İlkin söz olmuştur" diyen Tevrat da dile ayrı önem veren Kuran da dili değil, dili yaratanı, yani Tanrıyı ve tabii ki, peygamberler vasıtasıyla Allah'tan insana gelen ilahi haberleri, mesajları, emirleri mukaddes bilir ve mukaddes kabul edilmesini talep eder. Bu dillerin eski İbranice veya Arapça olması insan olan peygamberlerin ana diliyle bağlıdır. Tanrı, beşeri ve sonsuz vaatleri çevreleyen dört kitabın bilgisini seçilmiş peygamberlerin bildiği, konuştuğu ve tebliğ edebildikleri dilde nazil etmiştir. Dili Allah yaratmıştır (konu sayı 3000-e kadar olan insan diliyle bağlı).

Yazıysa Allah'ın değil insanın keşfidir.

Yazı kelimenin şeklidir ve şeklin yansımasıdır. Dünyada yazıya geçirilmiş dillerin olduğu kadar yazıya geçirilmeyen diller de onlarcadır.

Sayısal bilimlerde, Sümerlerden başlayan rakam, figür teorisinde ilkin sembol kelime olmuştur. Aristoteles, o kelimelerle belagatli ilimi de poetikayı da mantığı da yazmış. Farabi, Neoplatonculuğun yeni Aristotelesçiliğin esasını, temelini atmış ve tabiatın, insanın felsefesini kelimelerle ifade etmiştir. Ömer Hayyam duyguların tetikleyicisi olan manilerinin dilinde, kelimesinde Evklit geometrisinin keşiflerini yapmış, astronomi kanunları yaratmıştır.

Kelime ne kadar kuvvetli ve kudretli olsa da, zaman geçtikçe insanlar semboller, şemalar, modeller vasıtasıyla ilmi fikri daha doğru, toplu ve net bir şekilde ifade etmeye muvaffak olmuştur. Yeryüzünün ve gökyüzünün haritaları ve sonraları dünyaya gelen matematik, geometri, fizik, astronomik simgeleri, sembolleri kaya resimlerinin, damgaların, eski yansımaların, halı dilinin kanuni devamı ve bir tür ayniyet sonu, sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Şüphesiz ki, bu alanda öncüllüğü sayısal bilimler yapmıştır. Lomonosov'un, Mendeleyev'in, Aynştayn'ın, Kuriler'in, Eşbin'in, Lütfizade'nin… Sembol dili onların temsil ettiği ve yarattıkları bilim alanlarının göstericileridir.

…Bir erdem dostumun manidar bir sözünü hatırlatmak istiyorum. O diyor ki, "Kulak da, göz de hırsızdır. Kulakla gözün beraber bir şey elde etmesi zordur. Çünkü ses görüntüye, görüntü de sese mani olur ve dikkat toplanamaz, netice itibarıyla hafıza bilgi adına bir şey elde edemez." Bir tür birbirini dengeleme, göz ve kulak hırsızlığı için yetersizdir ve pragmatik sayılamaz. "Göz gördüğünü alır" deyimi bu anlamda hakikati daha çok ifade eder. Resimlerle, çizgi ve desen, sembollerle, ideografemlerle anlayışın ve yöntemin ifadesi daha eskidir ve doğal olarak daha özdür.

Başka bir açıdan, alfabeyle ifade olunmuş yazılı metinlerin bilgi yükü daha fazladır ve bu yükün standartlılığı zaman zaman yorgunluk ve monotonluk yaratır.

Bilgi arz etmek yönteminde bu çok önemli faktör olduğu kadar, soyut teorik durumlarda da bu perspektif yeterli ölçüde önemlidir.

Biz; görmek, göz, göz hafızası, göz ayarı, göz sarrafı, göz idraki… ile bağlı anlayışların yarattığı çağrışımı anlamak için dilimizde olan deyim ve atasözlerinin altını çizip onlar hakkında birkaç söz söylemek istiyoruz:

Göz bizim, söz bizim;

Göz bir penceredir, gönle bakar;

Göz kulaktan öndedir;

Göz gördüğünü inkâr etmez;

Göz gördüğüne inanır;

Gördüğüne aldanma;

Gör, götür dünyası;

Gördüğünü bırakıp da duyduğuna inanma;

Kendi sözüyle görmek;

Gören göze yasak yok;

Gören gözün hakkı var, gören görüp alır;

Görmeğe gözü var, duymağa kulağı…

Görmenin önemini en sade ve net bir şekilde ifade eden bu halk edebiyatı örnekleri göz kavramının, görmenin anlamını, önemini açıklamakla beraber, bize psikoloji, lingo-psikoloji bakımdan da yeni perspektif açmaktadır.

Bizim modernleşme öncesi modernleşme kanaatinin, bakış açısının aynı zamanda kaç bin yıllık medeniyet tarihinin ifadesi olan atasözleri ve deyimler göz ve görmekle alakalı bakışlar sistemini de genelleştirmektedir ki, biz bu genellemeyi görüntülü dilcilik ve Türkoloji bilimi için daha önemli sayarız.

Sosyal bilimlerde, aynı zamanda dilcilikte ve onun bir parçası olan Türkoloji'de de sembollerden az çok faydalanılmıştır. Şemalar, modeller, diyagramlar ve hatta matematiksel dilcilikte çokça kullanılan formüller son 100-150 yılın ürünüdür. Dilcilikte (ve aynı zamanda Türkolojide) model ve şema, aynı zamanda diyagram tablo iki temel fonksiyon taşır: yöntem ve yöntembilim. Yöntem öğretmeye, talime yöneltilmiştir. Burada bilgi ardışıklığı, genelleme, tanımlama ön planda tutulur. Görsellik anlamayı kolaylaştırır ve soyutlama görünümlü biçim vererekten ona gerçeklik kazandırmış olur. Yöntembilim düzleminde de ilmi soyutlama somutlaştırır, şemalandırma imkânı, ilişkiler ve bağlar sistemi, kanuna uygun geçitler görümlülük kazanır. Mesela, semiyotikanın ve semasiyolojinin ana kategorilerinden biri olan değer ve değerlilik anlayışını modelleştirme dil simgelerinin alakası, felsefesinin özünü açmaya yardım eder.

Örnekleri arttırmak ve fikri geliştirmek mümkündür. Ancak meselenin ayrıntıları üzerinde değil, işin teorik formu, tecrübesi üzerinde yoğunlaşmak isterdik.

Çok ölçütlü cismin, prosedürün veya durumun mekân üzerindeki tecessümü sayısal bilimlerde olduğu gibi, sosyal bilimlerde de bu veya farklı bir karmaşık yapısı doğaldır (yer mekânından feza mekânına geçen geometri tarihini hatırla). Bu, her zaman sayısal bilimlerin sosyal bilimlere tatbiki değildir. Ünlü matematikçi Haus'un dediği gibi, "matematiksel açıdan tatbik olunmayan bilimler, bilim sayılamaz". Bu düşünceyi kabul etmek zor olsa gerek. Dünyayı ve insanı, zengin ve karmaşık ilişkileri yalnız matematik ifade etmez. Kadim ve asıl müspet bilim olsa bile. Sosyal bilimlerde (mantık, iktisadiyat, dilcilik…) soyutluluğun ayarı matematikle hesaplanmaz. Doğru, yöntem olarak (geometrik

figür, formül veya istatistik…) bu veya diğer matematiksel vasıtaya başvurabilir (bu anlamda Haus haklıdır), ancak bu vasıta maksat değil ve soyutluluğun başka farklı yönlerini araştırır, tabii ki, başka sonuçlara da varır. Dilde fonemlerin, morfemlerin, kelimelerin, ardışıklığı, tekrarı gibi kanuna uygunlukların sistem ilişkilerini şemada, modelde gerçekleştirmekle kesinlik merakına cevap verir. Tüm bilimlerin anası olan felsefe, kendi evlatları arasında doğması gerek, farkları da bazen beraber, bazen de ayrı bir şekilde bölmüştür.

İlk önce şunu söyleyeyim ki, bahsedilen şemaların, modellerin hepsinin yazarı ben değilim. Onların bir kısmının yazarı bellidir ve biz onların yazarlarının isimlerini göstermişiz, bazıları anonimdir ancak bilinendir, onları anonim şekilde vermişiz. Bir kısım şemalar ve modellerin yazarı benim. Ancak yine de mutlak anlamda mesele yazarlık değil, olamaz da. Herhangi bir şema bir tekâmül inkişaf yolunun sonucu, neticesidir. Sunulan şemalar, modeller, tablolar da tamamlanmış, kesinleşmiş sayılamaz.

Bilimsel araştırmalar, tecrübeler devam ettiği sürece, şema ve modeller de değişecek, tekmilleşecek ve ideal şekline daha çok yaklaşacak. Mesela, Ural Altay dillerinin elliye kadar tasnifini ve genelde dünya dillerinin tasnifini genelleştirmek tecrübesi bir keşif anlamına gelmez. Ancak farklı tasniflerin rasyonel yanlarının birleştirilmesi ve renk olanaklarıyla lehçe, dil özelliklerinin tespit olunması bu şemayı geliştirir.

Bu anlamda ünlülerin, ünsüzlerin, leksik, morfoloji, sentaktik, üslubi, şiirsel kategorilerin şemalandırılması, tablolaştırılması ayrı ayrı örnekler olarak değil, sistem olarak yeniliktir ve görüntülü (görsel) dilciliğin, Türkoloji'nin temsil ve tasdik olunmasıdır.

Çağdaş internet ve animasyon (canlandırma) kontekstinde, modern eğitim ortamında görüntülü Türkoloji'nin oynadığı rolü ispat etmeye ihtiyaç yoktur. Durumun teorik tarafı ve maksadı da aynı sebepten zaruri ve kaçınılmazdır.

Şema ve modellerin şiir biliminde de önemini göstermemek olmaz. Söz sanatının estetikliğiyle mantıklılığı arasında karşılıklı alakanın yani göstericisi olan bu tip şema ve modellerin özünü anlamak için Kara Karayev'in kendi öğretmeni dahi Üzeyir Hacıbeyov hakkında konuşurken söylediği fikir ibret vericidir: "…Basit lirik şarkıların anlamı, mugam sanatının güzelliği arkasında yalnız estetik yok, burada mantıki özlü hassas bir sistem ve güzellik vardır".

Çoğu kez sıradan insanların ve aynı zamanda edebiyatçıların "güzeldir, parlaktır, müthiştir" tarafının ispatı olmadığı için söz hatırına söz, genel tarif gibi kabul görür ki, bu da doğaldır. Hâlbuki asıl şiirsel tahlil, seslerin, kelimelerin, cümlelerin, genel şiirsel yapının metin içindeki dinamiğini yansıtır, vezinden ve dilden gelen ritim yapılandırmayı, vurgu kendine haslığını tespit eder. Müstesnalık, akıcılık, uyum yaratan vasıtaların sistemini belli etmekle bedii metnin tekrarsızlığı, özünlülüğü ispat olunuyor.

Güzellik ve mantıklılığın görüntülerde yansıyan tablo ve şemaların bu araştırmaları gerçekleştirmekle görselliğin tasdiki gibi ortaya konmuş olur.

Büyük intibah ressamı ve âlimi Leonardo da Vinci insan anatomisiyle sanat anatomisi arasında simetri, asimetri, altın bölünme nispeti vesaire bağlı dâhiyane keşiflerde bulunmuştur.

Şiirin görüntülü anatomisi, görsel manzarası R. Yakobson'un, C. Dilçin'in, H. Açıkgöz'ün… araştırmalarında kendi yerini bulmuştur.

"Dede Korkut" boyları, Yunus Emre, Nesimi, Fuzuli, Karacaoğlan, Aşık Alesker, M. Müşfik, S. Vurgun, R. Rıza, Şehriyar, B. Vahapzade, M. Araz, Sehend … şiiri bu tip araştırma için dikkate layık kaynak metinlerdir.

Burada örnek olarak bazı şemalar hakkında bir iki söz etmeye ihtiyaç vardır. Dil sisteminin hiyerarşik dizimi ve dil katmanlarının dizimi boncuk gibi değil, zincir şeklinde iç içe bağlılığın şemalaştırılması iki (bazen üç) dil katmanın ve katmanlar arası ilişkinin görselleşmesi soyutluluğu kesinleştirir ki, dil sistemiyle bağlı tüm meseleleri aynı model esasında açıklamak kolaylaşır.

Eylem türlerinin nesne, özne, hareket ilişkileri kapsamında şemalandırılması meselenin özünü en basit tarzda ifade eder.

Veya F. de Saussure'ün değerlilik teorisini açan L. A. Slyusareva'nın sunduğu şema yaklaşık olarak 10-12 saatlik teorik konuşmanın görsel görünümüdür.

İmkân dışında olduğu için şema modelleri sunamasak da bir yönünü vurgulamak isterim.

Dil simgelerinin dilbilimsel yapısını açan şemada anlam-tefekkür, değerlilik-dil sistemleri, maddi müstevi-nutuk, maddi müstevinin rolü-şuur ilişkilerini, geçitlerin diyalektolojisini, aynı zamanda çeşitli seviyelerin fonoloji, morfoloji, leksik, sentaktik vahitlerini fonksiyon, semiyoloji özelliklerini, değerlilik ve anlam bağlarını, ontolojik, geneseolojik ve pragmatik bakımlardan en az 15-16 felsefi kategoriyi açıklamaya olanak sağlar.

N. Homski'nin, Z. Herris'in, L. Blumfild'in, L. Yelmslev'in, R. Yakobson'un, M. Çeyf'in, E. Benvenist'in ve diğer dilbilimcilerin bakışlarını açıklamakta da model, şema materyalleri ciddi önem taşır.

Biz bu çalışmanın içeriğini şema ve modeller üzerine kurduğumuz için görüntülü prensibini, temel prensip gibi ele aldık.

Sözlü izahların minimum olmasına dikkat etmeye çalışmışız. Aslında sözlü izah ve şerh birkaç cilt derslik veya monografi demektir.

Kitaba haritalarla başlamamız sembolik ve anlamlıdır. Dilbilimsel coğrafyanın da dili olan haritalar en kadim devirden bu güne kadar dilin fonksiyonunu, yayılmasını, diyalektolojisini anlamak için vazgeçilmezdir.

Diyalekt, şive haritalarından sosyoloji dilcilik, devlet dili siyaseti haritalarına kadar, M. Kaşgarlı'nın "Divan-ü Lüğati't-Türk" haritasından (o haritada yer daha mecmua şeklindedir) "Azerbaycan diyalekt ve şivelerinin atlası"na kadar, ilkin dil aileleri ve dil türleri haritasından internetteki canlı Google sitesinin haritasına kadar tüm harita, atlas sistemi görüntülü dilciliğin temeli, başlangıç noktasıdır.

Yardım için müzik eserlerinden ve müspet bilimlerden, aynı zamanda şiirsel eserlerinden getirdiğimiz örnekler epizodik karakter taşır ve bu fragmanlar dilcilik problemlerini daha net olarak aydınlatmaya hizmet eder.

Biz dil seviyelerinin hiyerarşisini ve her seviyesinin şema, model tasdikini ardışık şekilde vermeye ceht göstermiştik.

Batı ve Doğu tecrübesini birleştirmeye çalıştığımız araştırmada "güneşin doğudan doğması"nı ispat etmek için değil, Doğu başlangıçlı ilkelliği ve hissiyat tecrübesiyle Batı rasyonalizmini ve teknoloji tecrübesini birleştirmeye gayret etmişiz.

Şimdi internette, televizyon ve diğer iletişim alanlarında sık sık rastladığımız ideografemler, piktografemler, jest, mimik simgeleri iletişimin çağdaş dilinin yeni merhalesi, post modern iletişim sistemidir. Teknoloji, görünüm sisteminde çok büyük değişimler yaratmıştır.

"Yeni iyi unutulmuş eskidir" mantığıyla değil, yeni yaşam ve şartlar çerçevesinde eskinin uyandırılması tamamıyla doğal süreçtir ve yeni metnin, yeni iletişimin kuruluşunu, semantikasını aks ettiren göreceliliğin doğal ifadesidir.

Batı-Doğu ikilisinde üstünlükten daha fazla bütünlüğü görmek ve tasdik etmek beşeri gerçeği ortaya koymaya hizmet eder. Bu kitapta bir az görünen bu prensip tüm bilim alanları, aynı zamanda dilcilik için de zaruridir.

"Görüntülü Dilcilik ve Türkoloji" kitabının önce Türkiye Türkçesinde İstanbul'da, sonra Azerbaycan Türkçesinde Bakü'de yayınlanması düşünülmüştür. Kitap, dahi âlim ve bilge insan Xudu Memmedov'un aziz hatırasına ithaf olunmuştur.

Görsel örneklere somut olarak dikkat edelim.

I. Harita Örnekleri:

Şekil 1. Türk Dünyası Haritası

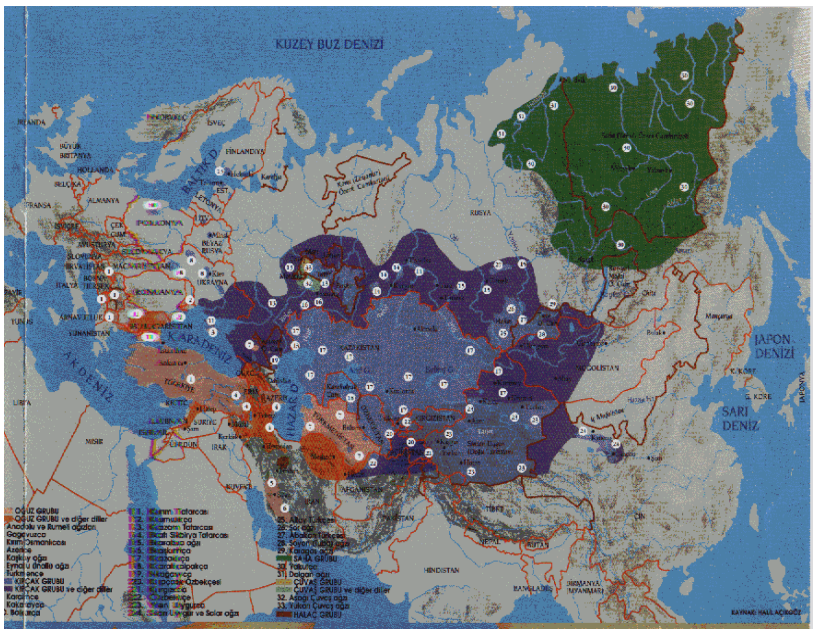

Şekil 2. Türk Dünyası Haritası

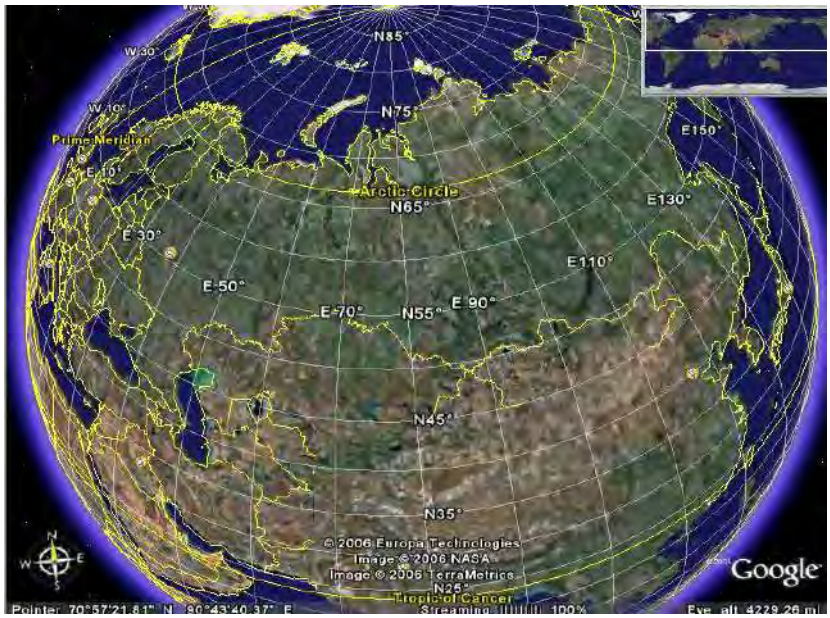

Şekil 3. Dünya Dil Ailelerinin Dağılımı

Şekil 4. Makro Ailelerinin Dağılımı

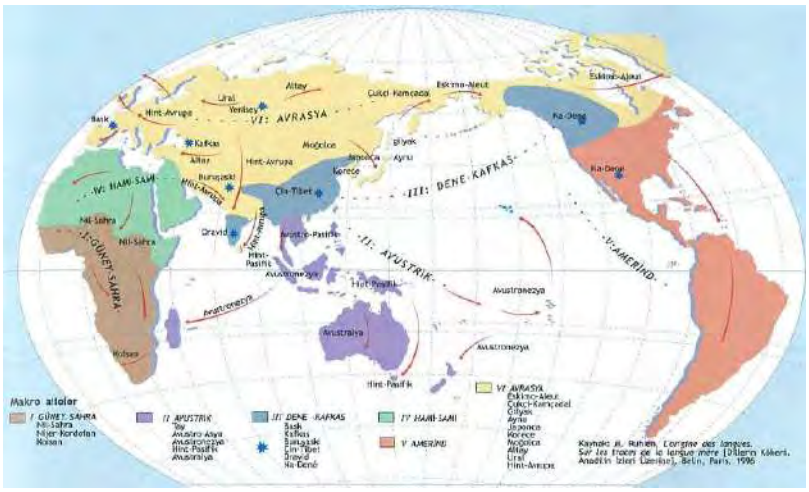

Şekil 5. Dilsel ve Kalıtımsal Akrabalıkların Olası Uyumu

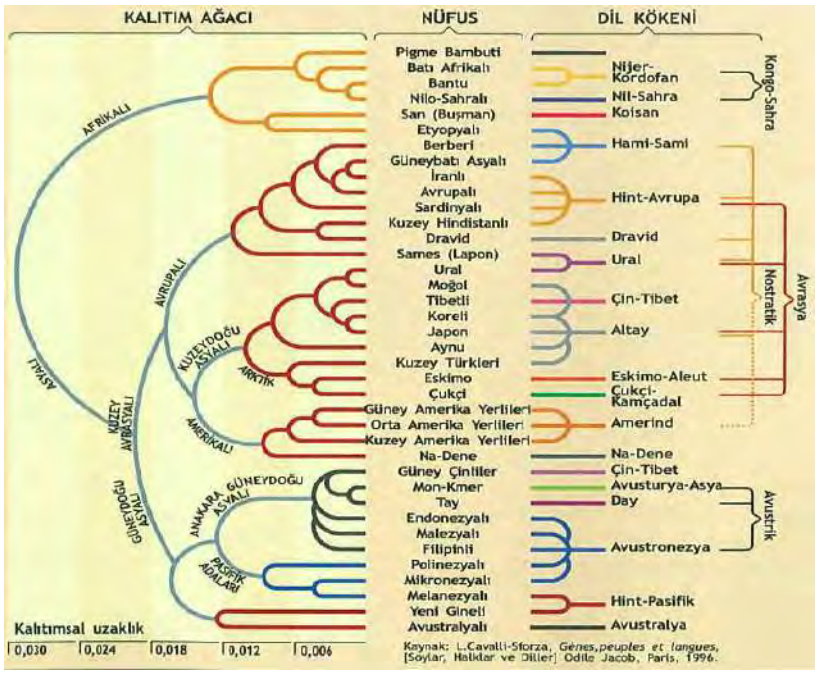

Şekil 6. Devletlerin Resmi Dilleri

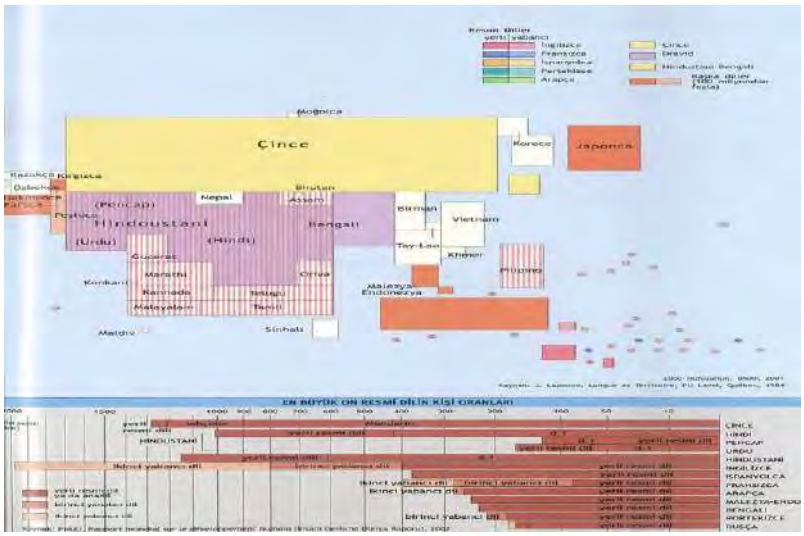

Şekil 7. Dillerin Kullanımı: Rusya

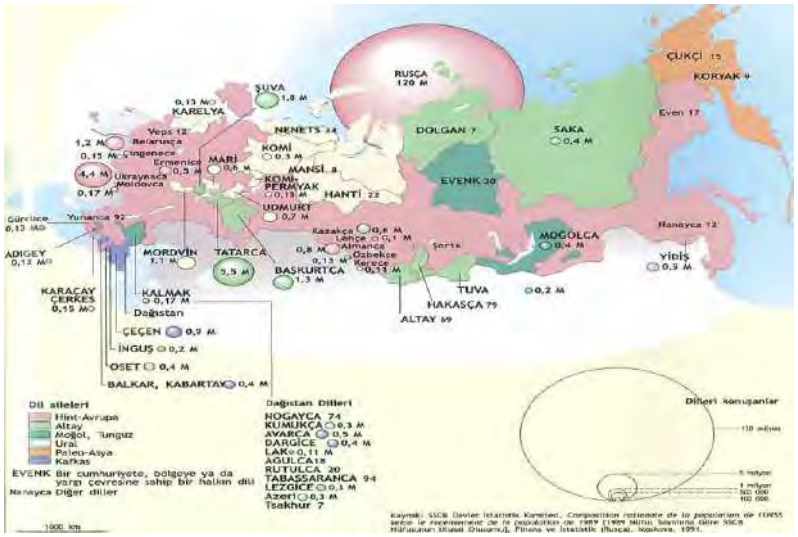

Şekil 8. Başlıca İran ve Türk Dilleri

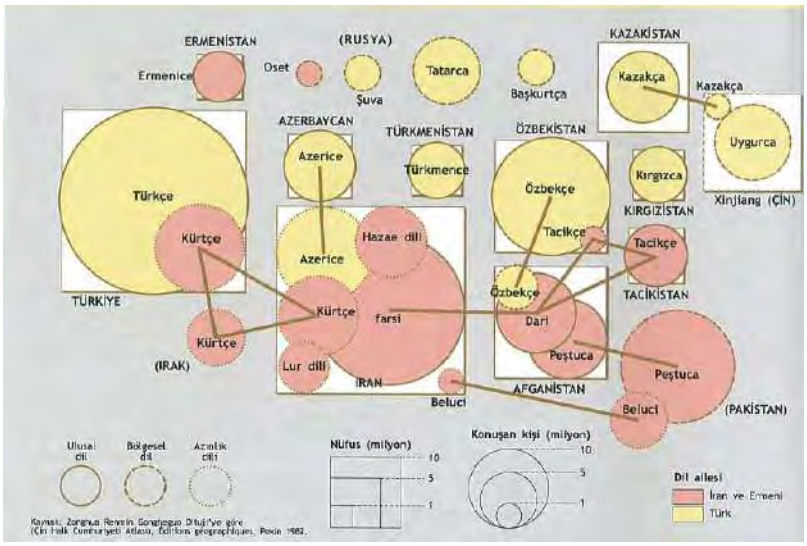

Şekil 9. Türk-İran Dünyasından Diller

Şekil 10.

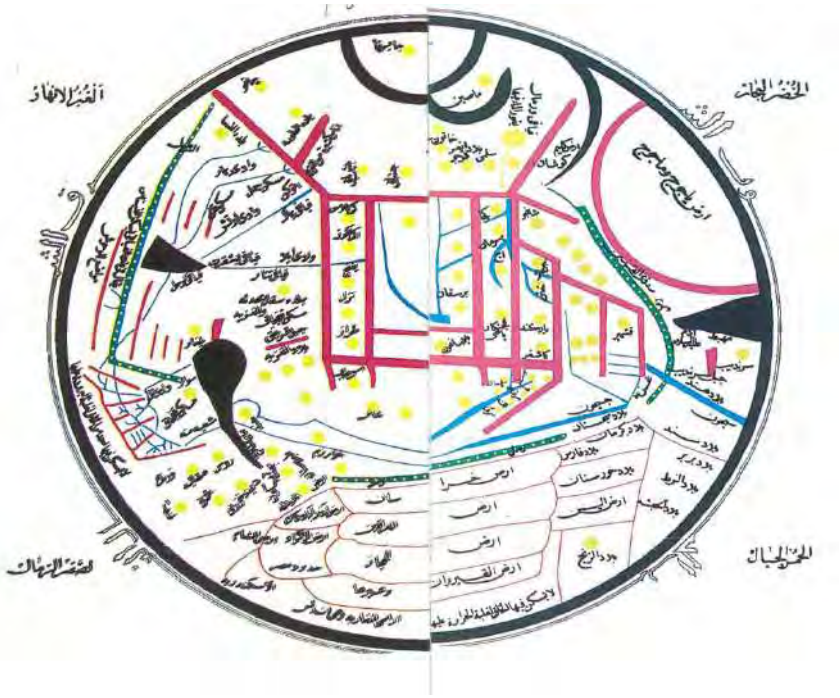

II. Cetvel Örnekleri

Şekil 1. Türkçede Ünsüzlerin Sınıflandırılması

TÜRKÇEDE ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI

USUL		YER / Ses telleri	Dodak	Dodak-Diş	Ön Dil	Orta Dil	Arka Dil	Boğaz
KÜYLÜ	KIPLEŞEN	Kar	P	T,Th		K,G	X,K'	
		Cing.	B	D		Ğ	G	
	NOVLU	Kar		F	S,Ts,Dz, J,Z			
		Cing.		V				
	KIPLEŞEN-NOVLU	Kar			Ç			
		Cing.			C			
SONOR	KIPLEŞEN		M		N,Ng			
	NOVLU				L	Y		
	TİTREK				R			
	UDLAK							H

Şekil 2. Deny Küpü

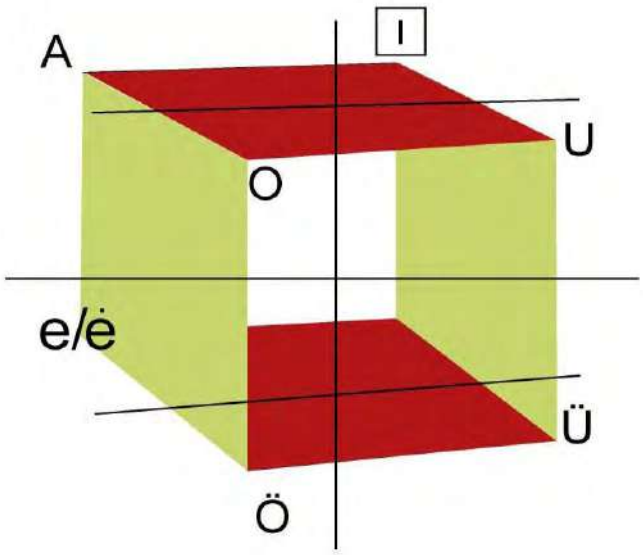

III. Şema Örnekleri

Şekil 1. Türk Dili Lehçe ve Şivelerinin Tarihi Gelişme Şeması

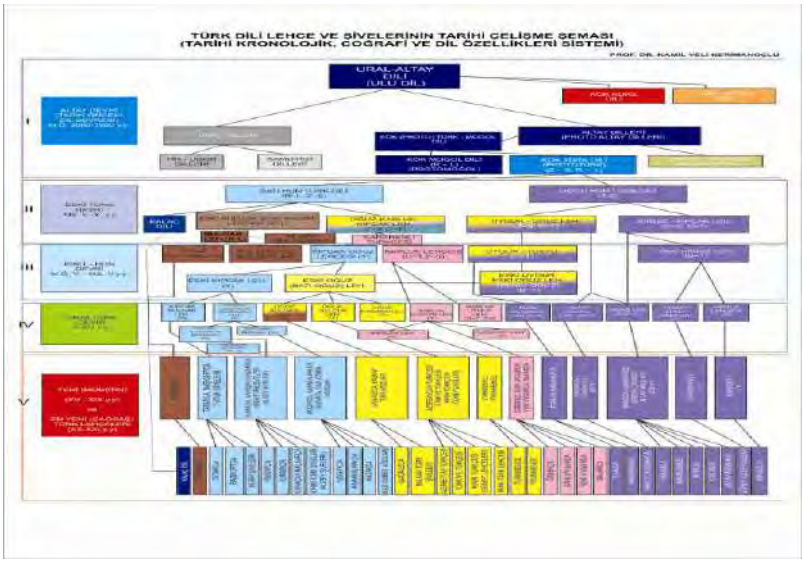

Şekil 2.

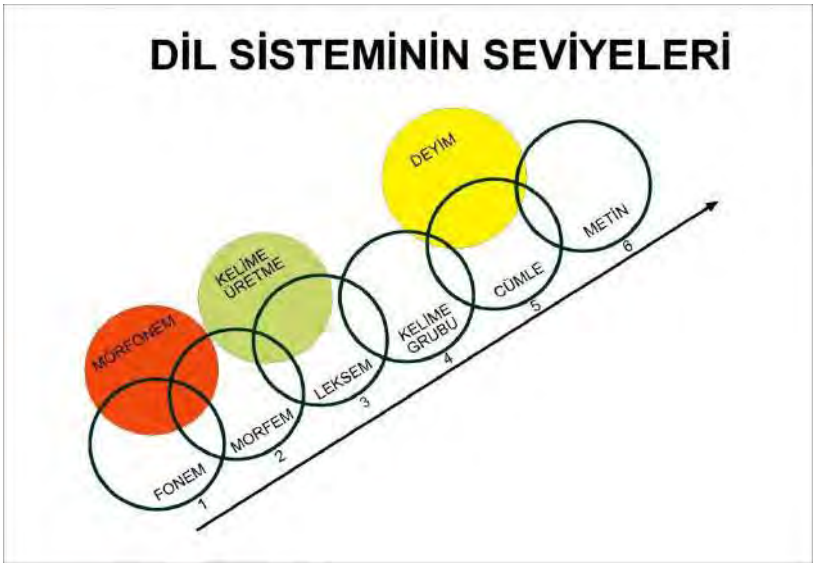

Şekil 3.

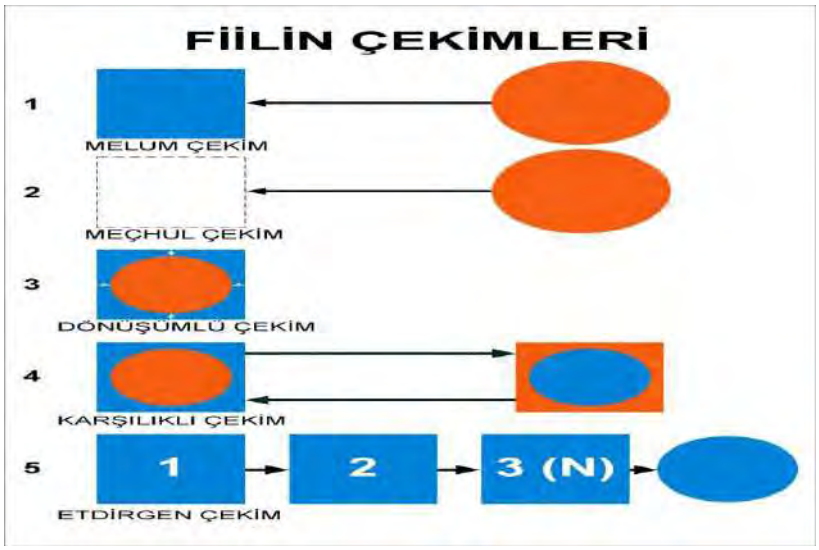

Şekil 4.

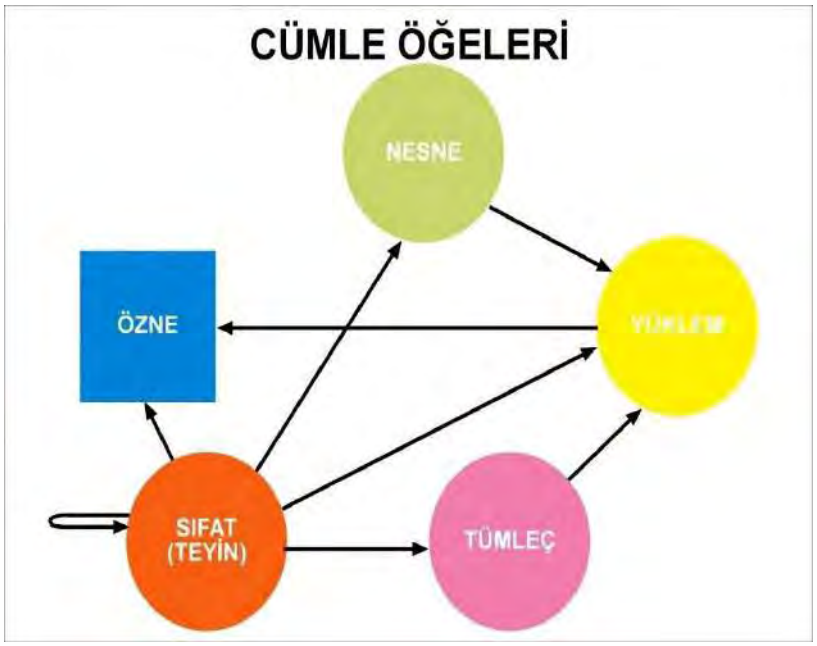

Şekil 5.

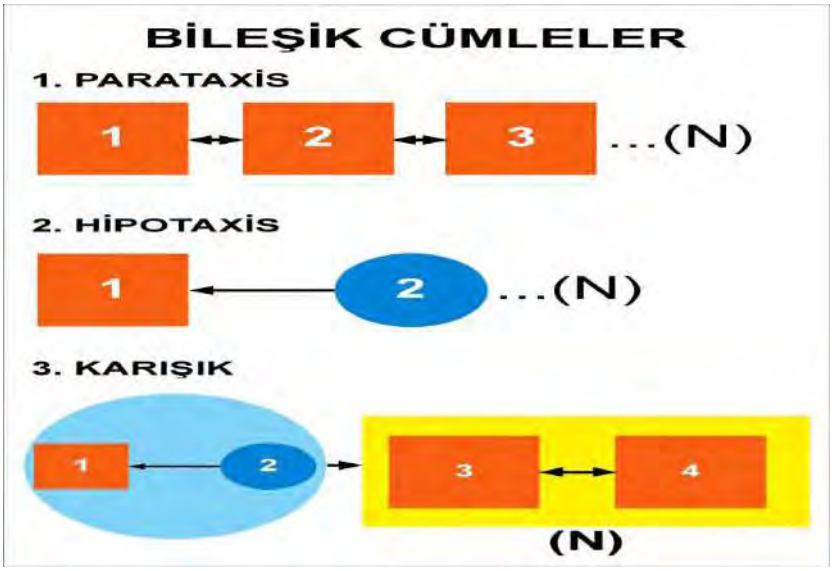

Şekil 6.

KAYNAKLAR

AHUNDOV A., **Riyazi dilçilik**, Bakü 1979.

BRETON R., **Dünya Dilleri Atlası**, İstanbul 2007.

ERKMAN-ASKERSON F., **Göstergebilime Giriş**, İstanbul 2005.

ERKMAN-ASKERSON F., **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, İstanbul 2007.

MEMMEDOV H., **Nakışların Belleği**, Bakü 1981.

The Back of The Napkin, Portfolio 2008.

Türk Dili: Yazılı ve Sözlü Anlatım, Ankara 2009.

VARPAHOVİÇ L. V., **Lingvistika v tablitsah i shemah**, Minsk 2003.

UÇAR T. F., **Görsel İletişim ve Grafik Tasarım**, İstanbul 2004.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 103-122, TURKEY

UYGUR MUHEBBET KOŞAKLARI (AŞK ŞİİRLERİ)NIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Alimcan İNAYET•

ÖZET

Uygur halk şiirinde "muhebbet koşakları" diye adlandırılan aşk şiirleri gençlerin birbirlerinden hoşlanma, birbirlerini sevme, birbirlerine aşık olma duygularını, ayrıca sevenlerin çeşitli sebeplerle birbirlerinden ayrı kalma, ayrılma ve uzaklaştırılmasından duyduğu hasret, üzüntü, sitem, kaygı ve dertlerini dile getiren şiirlerdir. Bu şiirler Anadolu Türk halk şiirinin pek çok özelliğini bünyesinden barındırmaktadır. Bu makalede söz konusu özelliklerden biri olan şekil özellikleri üzerinde durulacak, Uygur aşk şiirlerinin nazım biçimleri, mısra yapısı, hece yapısı, kafiye yapısı ve durak yapısı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, koşak, muhebbet, mani, koşma.

A STUDY ON THE STRUCTURAL PROPERTIES OF UYGHUR MUHEBBET KOŞAKLARI (LOVE POETRY)

ABSTRACT

Love poetries which is called as "muhebbet koşakları" in Uyghur folk poetry explore the feelings of young people who have mutual feelings for each other, like or fall in love with each other in addition to feelings of missing, sorrow, complaint, worry and problems of the lovers who separate or fall apart from each other. This type of poems contains lots of the properties of Anatolian Folk poetry. In this paper, patterns of from, one of these properties, will be mentioned and Uyghur love poetry's verse style, verse structure, syllable structure, rhyme structure and caesura structure will be analyzed.

Keywords: Uyghur, koşak, love, mani, folk poem.

Uygur halk şiirinde "muhebbet koşakları" diye adlandırılan aşk şiirleri gençlerin birbirlerinden hoşlanma, birbirlerini sevme, birbirlerine aşık olma duygularını, ayrıca sevenlerin çeşitli sebeplerle birbirlerinden ayrı kalma, ayrılma ve uzaklaştırılmasından duyduğu hasret, üzüntü, sitem, kaygı ve dertlerini dile getiren şiirlerdir. Uygur halk şiirinin büyük bir kısmını teşkil eden bu şiirlerde bir taraftan gerçek aşk yüceltilir, aşka bağlılık, vefakârlık övülür, kavuşma ve mutlu aile kurma arzusu yoğun olarak işlenirken, diğer taraftan bu aşka engel olan kara güçlerle vefasızlık, vicdansızlık, sahtekârlık ve ahlaksızlık tenkit edilir ve bunlara lanet okunur. Halkın bireysel özgürlük isteklerini de yansıtan bu şiirler, işlevsel olarak gençleri gerçek aşka yönlendirir, aşka saygı duymayı, değer vermeyi, ahlaklı olmayı öğretir. Bu şiirler aynı zamanda Anadolu Türk halk şiirinin pek çok özelliğini bünyesinden barındırmaktadır. Burada sadece bu şiirlerin yapısal özellikleri üzerinde durulacak, muhteva özellikleri ise bir başka çalışmada ele alınacaktır.

• Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, elmek: alim1962@hotmail.com

1. Uygur Muhebbet Koşakları[1] (Aşk Şiirleri)nın Nazım Şekilleri

1. 1. Maniler

Mani halk şiirinde 7 heceli 4 mısradan oluşan, dörtlük içinde anlam bütünlüğü olan, genellikle *aaba* veya *abcb* şeklinde kafiye düzenine sahip, belli bir ezgiye bağlı olmayan bir nazım şeklidir. Uygur sahasında "koşak" terimiyle ifade edilen bu nazım şekline Anadolu sahasında "mani" denmektedir. Uygur muhebbet koşaklarının büyük çoğunluğu mani nazım şekliyle düzenlenmiştir.

Gül éçildi bağlarda,	Çiçek açtı bağlarda,
Yamğur yağdı tağlarda.	Yağmur yağdı dağlarda.
Yarnı söysem bolmamdu,	Yâri sevsem olmaz mı,
Bundak yahşı çağlarda.[2]	Böyle güzel çağlarda.

Etim bar, igerim yok	Atım var, eyerim yok,
Boynumda tumarım yok.	Boynumda muskam yok.
Yer-asman guvah bolsun,	Yer ve gök tanık olsun,
Sendin özge yarim yok.[3]	Senden başka yârim yok.

Bu örnekler klasik mani örnekleri olup, Uygur muhebbet koşakları içerisinde maninin diğer çeşitleri de söz konusudur. Bunların biri *abcb* kafiye düzenine sahip maniler olup, bunlar manilerin büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Alma satkılı çıksam,	Elma satmaya çıksam,
Kızılını tallaydu.	Kırmızısını seçiyor.
Alemde kişi yoktek,	Dünyada başka insan yokmuş gibi,
Köñül sizni halaydu.[4]	Gönlüm sizi çekiyor.

Dutar çélip oltursam,	Dutar[5] çalarak otururken,
Hiyalımğa sen keldiñ.	Hayalime sen geldim.
Derdiñ bolsa éyt, yarim,	Derdin varsa söyle, yârim,
Muñdaşkılı men keldim.[6]	Konuşmaya ben geldim.

Maniler arasında ilk mısrası 7, ikinci mısrası 5 heceli olan maniler de bulunmaktadır. Diğer Türk boyları arasında da bulunan bu manilere Doğan Kaya "çift ölçülü maniler" demektedir.[7]

[1] Uygur halk edebiyatında "koşak" terimi geniş anlamda "halk şiiri", dar anlamda "mani", "koşma", "beyit" ve "türkü"yü ifade etmektedir. Yanlış anlamalara sebep olmaması için makalemizde bu terimi aynen kullandık. Ayrıca Uygur Türkçesinde "muhebbet" sözcüğü "sevgi" ve "aşk" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "muhebbet koşakları" terimi Türk halk şiirindeki "aşk türküleri" ve "sevda manileri"ni de kapsar.

[2] Uyğur Helk Koşakları 3, şincang Helk Neşriyatı, Ürümçi, 2006, s. 1

[3] Uyğur Helk Koşakları 3, s. 6

[4] Uyğur Helk Koşakları 3, s. 7

[5] Uygur Türkleri arasında kullanılan çiftelli bir çalgı.

[6] Uyğur Helk Koşakları 3, s. 58

Kara çıraġ tüvide,	Kara çırağ altında,
Uçar pervane.	Uçar pervane.
Yarim séniñ ışkıñda,	Yârim senin aşkınla,
Boldum divane.	Oldum divane.

Divane bop, zar yıġlap,	Divane olup inleyip,
Çalımen ravap.	Çalarım rebap.
Yamġur boldı köz yaşlırım,	Göz yaşlarım yağmur oldu,
Yürikim kavap. [8]	Yüreğim kebap.

Bunların ilk mısrası 8, ikinci mısrası 5 heceli olanları da vardır.

Altunmikin, kümüşmikin,	Altın mıdır, gümüşmüdür,
Saldım bilekke.	Taktım bileğe.
Yeñi tutkan yarnıñ otı,	Yeni sevdalandığım yârin ateşi,
Tegdi yürekke.	Değdi yüreğe.

Yaz boluptu, küz boluptu,	Yaz olmuş, güz de gelmiş,
Sarġaydı üzüm.	Sarardı üzüm.
Yar ketkenge işenmeymen,	Yârin gittiğine inanmam,
Körmidi közüm.[9]	Görmedi gözüm.

Bunlar arasında ilk mısrası 7, ikinci mısrası 4 heceli olanları da bulunmaktadır ki, bunlar daha çok "yar-yar" veya "yar senem" diye bilinen koşaklarda rastlar.

Yıġlıma kız, yıġlıma,	Ağlama kız, ağlama,
Toyuñ boldı. (yar-yar)	Düğünün oldu. (yar yar)
Altun güllük köşüge,	Altın güllü köşkün,
Öyüñ boldı. (yar-yar)	Evin oldu. (yar yar)

Yıġlıma kız, yıġlıma,	Ağlama kız, ağlama,
Baġrım yara. (yar-yar)	Bağrım yara. (yar yar)
Söyginige tegmigenniñ,	Sevdiğine varmayanın,
Behti kara. (yar-yar)[10]	Bahtı kara. (yar yar)

[7] Doğan Kaya, Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Akçağ yayınları, Ankara, 2007, s. 479-480
[8] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 116
[9] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 169
[10] Uyğur Helk Koşaklırı 4, şincang Helk Neşriyatı, Ürümçi, 2006, s. 327

Uygur muhebbet koşaqları arasında *aabb* kafiye düzenine sahip maniler de vardır ki, bunlar sanki iki beyit (ikili)in yan yana gelmesiyle oluşturulmuş gibidirler.

Kéşıñ kara, kéşıñ kara,	Kaşın kara, kaşın kara,
Kéşıñdın közüñ kara.	Kaşından gözün kara.
Kirpikiñdin nurlar tamar,	Kirpiğinden nurlar damlar,
Söysem yürikim kanar.	Öpsem yüreğim kanar.
Kiçikkine kara köz,	Küçücük kara göz,
Tili tatlık, şérin söz.	Dili tatlı, şirin söz.
Uçup ketti öyümdin,	Uçup gitti evimden,
Ġayip boldı közümdin.[11]	Kayboldu gözümden

Bunlar dörtlük şeklinde düzenlenebildiği gibi, ikili şeklinde de veya ardı ardına gelecek şekilde de düzenlenebilir. Buradaki durum düzenleyenin veya yazıya geçirenin keyfine bağlıdır. Bunlara mani demek ne derecede doğrudur, bu husus tartışılmalıdır. Doğan Kaya bu tür örneklere mani demiştir.

Men Hızır'ın kuluyam	Tayı bayçıya battı
Boz atının çuluyam	Hızır yanında yattı
Hızır gitti hayınan	Hızır-Nebi Hızır diyas
Bir kulanca tayınan	Bitti çiçek oldu yaz[12]

Uygur muhebbet koşaqları içerisinde bu tür mani örnekleri pek fazla değildir.

Bunların dışında, ayrıca zincirbent maniler de söz konusudur. Zincirbent manilerde ilk dörtlüğün son mısrası 2. dörtlüğün ilk mısrasında tekrarlanır.

Aydın ayrılalmaymen,	Aydan ayrılamam,
Ay yüzüñni körgende.	Ay yüzünü gördüğümde.
Eyminip karalmaymen,	Çekinip bakamam,
Koşumañ türülgende.	Koşarını çattığında.
Koşumañ türülgende,	Koşarını çattığında,
Rencigenmidiñ mendin?	Gücenmiş miydin benden?
İşençim saña kamil,	Sana güvenim tamdır,
Ümid üzmidim sendin.	Umut kesmedim senden.

[11] Uyğur Helk Koşaqları 2, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümçi, 2006, s. 69
[12] Doğan Kaya, age, s. 472

Ümid üzmidim sendin, Umut kesmedim senden,
Levzide turar yar dep. Sözünde durur yâr diye.
Başkığa köz salmıdım, Başkasına bakmadım,
Amrıkım, séni bar dep. Sevgilim, seni var diye.

Amrıkım, séni bar dep, Sevgilim, seni var diye,
Bérip meleñde oynaymen. Gidip mahallende oynarım.
Meleñde körünmiseñ, Mahallende gözükmezsen,
Tañ atkuçe oylaymen. Sabaha kadar düşünürüm.

Tañ atkuçe oylaymen, Sabaha kadar düşünürüm,
Çüşümge kirer yar dep. Rüyama girer yâr diye.
Ümidni üzelmeymen, Umudumu kesemem,
Vediside turar yar dep.[13] Sözünde durur yâr diye.

1. 2. Koşmalar

Koşmalar halk şiirinde hece ölçüsünün genellikle 8 veya 11 heceli, *baba-ccca-ddda* kafiye düzenine sahip, dörtlük sayısı 3 ile 5 arasında değişen, genellikle ayrılık, kavuşma duygularının dile getirildiği dört mısralı şiirlerdir. Bunların 5, 6, 7, 8, 10 heceli olanları da vardır[14]. Uygur muhebbet koşakları içerisinde koşma tarzıyla düzenlenmiş şiirler de bulunmaktadır.

Östeñ süyi lay bolsa, Kanal suyu çamur ise,
İçip koymañ, canım kız. Sakın içmeyin, canım kız.
Köñliñizde men bolsam, Gönlünüzde ben varsam,
Tüzük oynañ, canım kız. Düzgün oynayın, canım kız.

Canım saña tesedduk, Canım sana tasadduk,
Sende ġem yok, köñlüm tok, Sende gam yok, gönlün tok,
Méniñ bilen kariñ yok, Bana fazla ilgin yok,
Taşlıvetme, canım kız. Bırakma beni, canım kız.

Kirsem omak koynuñġa, Girsem sevgilim koynuna,
Gire salsam boynuñġa, Sarılsam boynuna,
Su sepkendek kumlukka, Su serpilmiş gibi kuma,
Siñip ketsem canım kız.[15] Çekilip kaybolsam, canım kız.

[13] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 9-10
[14] Hikmet Dizdaroğlu, Halk şiirinde Türler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 72-73
[15] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 3-4

Ancak Uygur muhebbet koşakları arasında bu tür koşma tarzı şirlerin örnekleri fazla değildir.

1. 3. Beyit(ikili)ler

"Beyit" terimi Uygur halk şirinde hem bir nazım şekilini hem de bir nazım türünü ifade etmektedir. Nazım şekli olarak beyit iki mısradan oluşan halk şirlerini ifade ederken, nazım türü olarak müzikle söylenmek üzere değil, okunmak üzere düzenlenmiş, hece, durak ve mısra sınırlandırılmasına uğrayamayan, konu bütünlüğüne sahip her türlü halk şirine işaret etmektedir. Bizim burada bahsettiğimiz beyitten nazım şeklini, yanı iki mısralı şiri kastediyoruz. Uygur Muhebbet koşakları arasında görünürde beyit, yani iki mısralı şirler yoktur. Ancak beyit adı altında verilen şirler hem beyit (ikili) hem mani nazım şekliyle düzenlenebilmektedir.

Seniñ canıñ meniñ canım,	Senin canın benim canım,
Bir can emesmu?	Bir can değil mi?
Seniñ üçün meniñ canım	Senin için benim canım,
Kurban emesmu?	Kurban değil mi?

Seniñ canıñ meniñ canım bir can emesmu?
Seniñ üçün meniñ canım kurban emesmu?

Yarnı yar demdur kişi,	Yâre yâr der mi kişi,
Yamannı yar demdur kişi.	Kötüye yâr der mi kişi
Yahşı yar yanda turup,	İyi yâr yanındayken,
Yamannı halamdur kişi.	Kötüyü ister mi kişi

Yarnı yar demdur kişi, yamannı yar demdur kişi,
Yahşı yar yanda turup yamanı halamdur kişi.[16]

Bağda açıldı,	Bağda açtı,
Bir tüp kızılgül,	Bir tane gül.
Sayradı şahta,	Öttü dalında,
Mestane bulbul	Mestane bülbül.

Bağda açıldı bir tüp kızılgül,
Sayradı şahta mestane bulbul.[17]

[16] Abdureop Teklimakaniy, Esliy Yezilishi Bilen Uyghur On İkki Muqami Tekstliri, Milletler Neshriyati, Beyjing, 2005, s. 651
[17] Abdureop Teklimakaniy, age., s. 648

Özellikle ilk mısrası 7, ikinci mısrası 5 heceli olan ya da ilk mısrası 7, ikinci mısrası 4 heceli olan Çiirler beyit Çekline sokmaya en müsait Çiirlerdir.

Kızıl kızıl piyazniñ,	Kırmızı kırmızı soğanın,
Postı tola, yar, yar!	Kabuğu çoktur, yâr yâr.
Kız almağan yigitniñ,	Evlenmeyen delikanlının,
Derdi tola, yar, yar!	Derdi çoktur, yâr yâr.
Kara kara kağılar,	Kara kara kargalar,
Harmandıdur, yar-yar,	Harmandadır, yâr yâr.
Öylenmigen yigitler,	Evlenmeyen delikanlılar,
Armandıdur, yar-yar.[18]	Hasrettedir, yâr yâr.

Ak akkına toşkanlar kumda oynar, yar, yar!

Kız almağan yigitler toyda oynar, yar, yar!

Kızıl kızıl piyazniñ postı tola, yar,yar!

Kız almağan yigitniñ derdi tola, yar, yar!

Kara kara kargalar harmanda dur, yar, yar!,

Kız almağan yigitler harmandadur, yar, yar![19]

2. Uygur Muhebbet Koşakları (Aşk Şiirleri)nın Mısra Yapısı

Uygur muhebbet koÇaklarında mısra sayısı genellikle dörttür. Ancak bununla birlikte 5, 6, 10 mısralı olanları da vardır.

2.1. 5 Mısralı Olanlar

Çimendoppısını deymu?	Çemen Çapkasını mı desem ?
Kelemdek kaşını deymu.	Kalem gibi kaÇını mı desem.
Sumbul saçını deymu?	Sünbül saçlarını mı desem ?
Öçmes otka sép koyup,	Beni sönmez ateÇe atıp,
Uniñ oynaşını deymu ?	Onun eğlenmesini mi desem.
İşkaylañda sim karivat,	Kapı önünde tel yatak,
Men yatmaymen, özeñ yat,	Ben yatamam, kendin yat.
Kim bilen yatsañ yat meyli,	Kiminle yatarsan yat, tamam,

[18] Uyğur Helk KoÇaklırı 4, s.325

[19] ReÇitRahmeti Arat, "Doğu Türkçesi Metinleri", Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü AraÇtırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 37

Yar dégen şundak bolsa,	Yâr denen böyle ise,
Yar tutmaymen pendiyat.[20]	Yâr tutmam ben olsun ant.

2.2. 6 Mısralı Olanlar

Kétip barġan kaġılar,	Gitmekte olan kargalar,
Körüp kelgin yarimni.	Görüp gelin yârimi.
Özüñ her cayda bolsañ,	Sen nerede isen,
Koyup kéley canımnı.	Bırakıp geleyim canımı.
Kim bérip éytar saña,	Kim gidip anlatır sana,
Méniñ derdu halimni.[21]	Benim dert ve hâlimi.

2.3. 10 Mısralı Olanlar

İçim köyidu bekmu,	Içim yanıyor pek de,
Siz baġrı taşka.	Sizin gibi kalbi taş a.
Ustikensiz ecebmu,	Çok usta imiş siniz,
Gepte bablaşka.	Lafla kandırmaya.
Koşulamsız cüp bolup,	Var mısınız çift olup,
Bille yaşaşka.	Birlikte yaş amaya.
Çidimaydu yürikim,	Dayanmıyor yüreğim,
Sizni taşlaşka.	Sizi terk etmeye.
Çın ehdimiz şundak bolsun,	Gerçek ahdimiz böyle olsun,
Söygü başlaşka.[22]	Sevgiyi baş latmaya.

Bunlar Anadolu sahası halk şiirindeki "yedekli mani" ya da "artık mani" diye adlandırılmış manilere benzemektedir.

3. Uygur Muhebbet Koşakları (Aşk Şiirleri)nın Hece Yapısı

Uygur muhebbet koşaklarının hece sayısı 5'ten 16'ya kadar çıkabilmektedir.

3.1. Beş Heceli Olanlar

Men yarnı kördüm,	Ben yâri gördüm,
Mestane boldum.	Mestane oldum.
Eklu hoşumdın,	Akıl şuurumdan,
Divane boldum.	Divane oldum.

[20] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 42-43
[21] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 170
[22] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 303

Divane kılġan,	Divane eden,
Aydek yüzüñdur.	Ay gibi yüzündür.
Mestane kılġan,	Mestane eden,
Şérin sözüñdur.[23]	şirin sözündür.

3.1.1. Birinci ve Üçüncü Mısrası 5, İkinci ve Dördüncü Mısrası 8 Heceli Olanlar

Yarim, séniñki,	Yârim, senin,
Cüpti anarıñ barmidi?	Çifte narın mı var idi?
Kişiniñ yarida,	Elin yârinde,
Séniñ temeyiñ barmıdı?.[24]	Tamahın mı var idi?

Muhebbet koşakları içerisinde nadir rastlanan bu örnekte üçüncü mısranın altı heceli olması önemli değildir. Halk şiirinde ölçü bakımından düzenli olmayan şiirler çoktur. Bunlar halk şiirinde normal sayılır.

3.2. Altı Heceli Olanlar

Leñgerge kelmeyttim,	Lenger'e gelmezdim,
Keltürdi yar meni.	Getirdi yâr beni.
Ottimu köymeyttim,	Ateşe yanmazdım,
Köydürdi yar meni.[25]	Yandırdı yâr beni.

3.2.1. Birinci ve Üçüncü Mısraları 6 Heceli, İkinci ve Dördüncü Mısraları 5 Heceli Olanlar

Kelem kaşlık iken,	Kalem kaşı imiş,
Cannıñ pirakı.	Canın firakı.
Ecep dişvar iken,	Acep zor imiş,
Yolniñ yırakı.[26]	Yolun uzağı.

Karakaş çıkkuçe,	Kara kaşı çıkana dek,
Yıġlay hudaġa.	Ağlayayım Allah'a.
Karakaş çıkmısa,	Kara kaşı çıkmazsa,
Kaldım balaġa.[27]	Kaldım belaya.

[23] Uyğur Helk Koşaklırı 3, s. 252
[24] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 172
[25] Osman Ismail, Helk Eğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan, şincang Helk Neşiriyatı, Ürümçi, 1998, s. 542
[26] Uyğur Helk Koşakliri 4, s. 253
[27] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 260

3.3. Yedi Heceli Olanlar

3.3.1. Birinci ve Üçüncü Mısraları 7, İkinci ve Dördüncü Mısraları 5 Heceli Olanlar

Egiz taġnıñ béşida,	Yüce dağın başında,
Yayıldi koyum.	Yayıldı koyun.
Söyey désem yarni men,	Öpeyim desem yârî,
Yetmidi boyum.[28]	Yetmedi boyum.

Erıklarġa su keldi,	Arıklara su geldi,
Bélıklarġa yem.	Balıklara yem.
Elniñ yarı oynaydu,	Elin yârı oynuyor
Bizge néme ġem?[29]	Bize bu ne gam?

3.3.2. Birinci ve Üçüncü Mısraları 7, İkinci ve Dördüncü Mısraları 4 Heceli Olanlar

Gül kaşıda çimenniñ,	Gül yanında çemenin,
Möhleti bar.	Mühleti var.
Muradıġa yetkenniñ,	Muradına erenin,
Döleti bar.[30]	Devleti var.

3.4. Sekiz Heceli Olanlar

Ecep boldum, ecep boldum,	Garip oldum, garip oldum,
Ecep bolġanġa yıġlaymen.	Garip olduğuma ağlarım.
Kişiniñ yurtıġa bérip,	Elin yurduna gidip,
Yétim bolġanġa yıġlaymen.[31]	Yetim olduğuma ağlarım.

Vapa izdep capa çektim,	Vefa arayıp cefa çektim,
Cudalık tostı behtimni.	Ayrılık engelledi bahtımı.
Nadanlarġa köñül bersem,	Cahillere gönül versem,
Çüşenmey ketti kelbimni.[32]	Anlamadı kalbimi.

3.4.1. Birinci ve Üçüncü Mısraları 8, İkinci ve Dördüncü Mısraları 5 Heceli Olanlar

Tañ seherde teyyarlaptu,	Sabahleyin hazırlamış,
Maña sütlük çay.	Bana sütlü çay.

[28] Uyğur Helk Koşaqlırı 4, s. 260
[29] Uyğur Helk Koşaqlırı 4, s. 260
[30] Uyğur Helk Koşaqlırı 4, s. 258
[31] Gunnar Jaring, Uyğur Helk Edebiyatı Cevherliri, Milletler Neşriyatı, Beyjing, 1997, s. 200
[32] Uyğur Helk Koşaqlırı 4, s. 214

Şu yarimniñ köñli ap'ak, ġu yârimin gönlü apak,
Asmandiki ay.[33] Semadaki ay.

3.4.2. Birinci ve Üçüncü Mısraları 8, İkinci ve Dördüncü Mısraları 4 Heceli Olanlar

Tem-tem deydu, tem-tem deydu, Temtem derler,temtem derler,
Tem-tem gülni. Temtem gülünü.
Untalmıdım şu çakkıçe, Unutamadım Çu ana dek,
Yarim hörni.[34] Yârim huriyi.

3.5. Dokuz Heceli Olanlar

Atlık bérip yanduk piyade, Atlı gidip döndük piyade,
Bumu bizge tekdir irade. Bu da bize takdir-i irade.
Bivapa dost tutsañ navada, Vefasız dost tutsan eğer,
Kılıklırı andın ziyade.[35] Davranış ondan ziyade.

3.6. On Heceli Olanlar

Yamanlap sendin ketsem yırakka, Darılıp sana gitsem ırağa,
Çidalmidim héç otuñ pirakka. Dayanamadım ateşi firaka.
Vapasizlık kıp taşlısam seni, Vefasızlık edip terk etsem seni,
Ahir çüşermen gorzi dozakka.[36] Ahir düşerim çukur duzaha.

3.7. On Bir Heceli Olanlar

Kara yaġlık yarışıptu yüzüñge, Kara yağlık yakışmış tur yüzüne,
İçim köydi ikki çolpan közüñge. İçim yandı iki çulpan gözüne,
Köyüp-köyüp kara taşlar ériydu, Yanıp yanıp kara taşlar eriyor,
Aġzñdıki hesel uhşaş sözüñge.[37] Ağzındaki bal misali sözüne.

3. 8. On İki Heceli Olanlar

Kara-kara kaġılar kayrılıp uçtı, Kara kara kargalar dönerek uçtular,
Egip-egip ahiri yerge konuştı. Dönüp dönüp sonunda yere kondular.
Heknıñ yari yénida, künde muñdaştı, Elin yâri yanında her gün dertleşi,
Méniñ yarim yırakta, közümdin uçtı.[38] Benim yârim uzakta gözümden uçtu.

[33] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 265
[34] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 266
[35]Muhemmetcan Sadık, Uygur Helk Eğiz Edebiyatı Hekkide, ġincang Helk Neşriyati, Ürümçi, 1995, s. 333
[36] Osman İsmail, age., s. 544
[37] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 88
[38] Osman İsmail, age., s. 545

3.9. On Üç Heceli Olanlar

Bizniñ yarni ataydiken yurtıda Rena, Bizim yâra diyorlarmıĢ yurdunda Râna,
Teriplisem ekli kamil, mollamdek dena. Tarif etsem akli kamil, molla gibi dânâ.
Dena bolsa kel dégende bir kelmesmidi, Dânâ ise gel dedikte bir gelmez miydi,
Kelmigenni körüp koyduk, kurukla bana.[39] Gelmediğini gördük, hepsi bahane.

3.10. On Dört Heceli Olanlar

Derdiñni maña éytsañ, séniñ derdiñge yetsem Derdini bana anlatsan senin derdine yetsem,
Öyüñdin élip çıkıp, çöllerge élip ketsem. Evinden alıp çıkıp çöllere alıp gitsem.
İkkimiz bolup hemrah çöller içide yürsek, Ġkimiz arkadaĢ olup çöller içre dolaĢsak,
Bağrımnı yérip tıġda, yürikimni körsetsem.[40] Kalbimi yarıp tığla yüreğimi göstersem.

3.11. On Beş Heceli Olanlar

Kapkara boran kélip sundurdi gülniñ şahını,
Kimge éytip, kimge yıġlay bivapanıñ derdini.
Yar kélip saldı yürekke hencirini neççe ret,
Bu cahanda kim sorar miskin köñülniñ erzini?[41]

Kapkara boran kopup kırdı gülün dalını,
Kime anlatıp kime ağlayayım vefasızın derdini.
Yâr gelip vurdu hançerini yüreğe nice kez,
Bu cihanda kim soracak miskin gönlün arzını.

3.12. On Altı Heceli Olanlar

Kara saçıñ cula etse, ecep sumbulġa ohşaydu,
Séni yad eylisem her çaġ yürek can birle kakşaydu.
Kéçe-kündüz séni eslep bu tende kalmıdı taket,
Kişiniñ yurtıġa bérip köñül azġanġa ohşaydu.[42]

Kara saçın dalgalansa sanki sümbüle benziyor,
Seni yâd etsem her an kalbim acıyla sızlıyor.
Gece gündüz seni anıp bu tende kalmadı takat,
Elin yurduna gidip gönül azmıĢa benziyor.

Uygur muhebbet koĢakları hece sayısı bakımından bu kadar çeĢitlilik gösterse de, genellikle yedi heceli olanlar çoğunluktadır.

[39] Osman Ġsmail, age., s. 545
[40] Osman Ġsmail, age., s. 545-546
[41] Osman Ġsmail, age., s. 546
[42] Osman Ġsmail, age., s. 546

4. Uygur Muhebbet Koşakları (Aşk Şiirleri) ndaki Bazı Formel Mısralar

Uygur muhebbet koşakları arasında kalıplamış bazı formel mısralar bulunmaktadır.

Can içide canan kız,	Can içinde canan kız,
Canġa otnı yakan kız.	Cana ateşyakan kız.
Kaşlırı unıñ mehbub,	Kaşları onun güzel,
Çaçlırı sulayman kız.	Saçları Süleyman kız.
Can içide canan kız,	Can içinde canan kız,
Canġa otnı yakkan kız	Cana ateşyakan kız.
Söyer yarnı körgende,	Sevdiği yâri gördüğünde,
Almıdek kızarġan kız.	Elma gibi kızaran kız.
Can içide canan kız,	Can içinde canan kız,
Canġa otnı yakkan kız.	Cana ateşyakan kız.
Kirpikini oynıtıp,	Kirpiğini oynatıp,
Kıya közde bakan kız.[43]	Yan gözüyle bakan kız.

Bu örnekte "Can içide canan kız / Canġa otnı yakan kız" formel mısradır. Şair Nimşehit'in "Kız" adlı şiiri de böyle bir formel üzerine kurulmuştur.

Nazuk çéver çakkan kız,	Narin becerikli çevik kız,
Canġa otnı yakkan kız.	Cana ateşyakan kız.
Kirpikide oynıtıp,	Kirpiğini oynatıp,
Kıya közde bakkan kız.[44]	Yan gözüyle bakan kız.

Bir de şu örneğe bakalım:

Şıldırlıġan kumuşka,	Hışırdayan kamışa,
Otnı yaktın némışka?	Ateşyaktın ne diye ?
Mañа köñlüñ bolmısa,	Madem bana gönlün yok,
Başta söydüñ némışka	Başta sevdin ne diye ?
Şıldır-şıldır kumuşka,	Hışırdayan kamışa,
Otnı yaktıñ némışka?	Ateşyaktın ne diye ?
Eskatmıġan şu yarġa,	Güveyaramayan o yâre,
Köñül berdiñ némışka?	Gönül verdin ne diye ?

[43] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 80
[44] Nimşehit Ermiya Eli Sayramiy, Aldıda, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 2008, s. 77

Şıldır-şıldır kumuşka,	Hızırdayan kamışa,
Otnı yaktıñ némışka?	Ateşyaktın ne diye ?
Uzun boldı, körmidim,	Çoktandır görmedim,
Mendin kaçtıñ, némışka?	Benden kaçtın ne diye ?

Şıldır-şıldır kumuşka,	Hızırdayan kamışa,
Otnı yaktıñ némışka?	Ateşyaktın ne diye ?
Oynımaylı dep tursam,	Oynamayalım dedikçe,
Kélivaldıñ némışka?[45]	Geliyorsun ne diye ?

Bu şiirde "Şıldır-şıldır kumuşka / Otnı yaktıñ némışka?" dizesi formel mısradır. Eğer bu formel mısra bent sonunda tekrarlansaydı, bunlara nakarat diyebilirdik. Uygur muhebbet koşakları arasında buna benzer örnekler epeyce görülmektedir.

5. Uygur Muhebbet Koşakları (Aşk Şiirleri) nın Kafiye Yapısı

5.1. Kafiyenin Tanımı ve Çeşitleri

Şiirde dizelerin sonunda oluşturulan ses benzerliğine kafiye dendiğini biliyoruz. Benzer seslerin az veya çokluğuna göre, kafiyeler çeyrek kafiye, yarım kafiye, tam kafiye, zengin kafiye, cinaslı kafiye olmak üzere 5'e ayrılır. Çıkakları birbirine yakın sesler (*ç-ş; n-l-r; z-s, ğ-v*)den oluşturulan kafiyelere çeyrek kafiye; tek ses benzerliği (*aç-seç-göç*)yle oluşturulan kafiyeler yarım kafiye; iki ses benzerliği (*yaş-baş-taş*)yle oluşturulan kafiyelere tam kafiye; ikiden fazla ses benzerliği (virane-rindane-meyhane)yle oluşturulan kafiyelere zengin kafiye; yazılışı aynı, anlamı farklı kelimelerle oluşturulan kafiyelere cinaslı kafiye denmektedir.[46] Uygur muhebbet koşaklarında bunlardan en çok yarım kafiye tercih edilmiştir.

Yar derdi yaman iken,	Yâr derdi fena imiş,
Men öre turalmaymen.	Ayakta duramıyorum.
Baray désem yol yırak,	Gideyim desem yol ırak,
Vaktıda körelmeymen.[47]	Vaktinde göremiyorum.

Bununla birlikte tam ve zengin kafiye çeşitleri kullanılmıştır.

*Kéçe yétip ğ**em** bilen,*	Gece yatıp gam ile,
*Köz yéşimiz n**em** bilen.*	Göz yaşımız nem ile.
Kaçan birge bolarmız,	Ne zaman birlikte olacağız,
*Méhriban sen**em** bilen.*[48]	Mihriban senem ile.

[45] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 2-3
[46] Doğan Kaya, age, s. 394-398
[47] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 8
[48] Uyğur Helk Koşaklırı 4,, s. 48

Uygur muhebbet koÇaklarında redife dayalı, kafiye olmayan örnekler de bulunmaktadır.

Yarnıñ öyi koça béşi, Yârin evi sokak baÇı,
*Egip két**elmeydu kişi.*** Dönüp gidemez kiÇi
Yarnıñ ışk-pırakıdın, Yârin aÇk-ı firakından,
*Ümid üz**elmeydu kişi**.*[49] Umut kesemez kiÇi

Bu örnekteki "ket-" ile "üz-" sözcükleri kafiye oluÇturmaz. Burada koÇak "-elmeydu kiÇi" redifleri üzerine kurulmuÇtur.

5.2. Uygur Muhebbet Koşakları (Aşk Şiirleri)nın Kafiye Düzeni

5.2.1. Kafiye Düzeni *abcb* Olanlar

Uygur sahasında "araÇkapiye" denen [50] bu kafiye düzenine göre, her dörtlüğün 2. ve 4. mısralarında kafiye bulunur. Uygur muhebbet koÇakları içerisinde bu tür kafiye düzenine sahip olanlar önemli yer tutar.

Ah urarmen, ah urarmen, Ah çekerim, ah çekerim,
Ahlırım tutkay seni. Ahlarım tutsun seni.
Köz yéşim derya bolup, GözyaÇım derya olup,
Bélıklırım yutkay seni.[51] Balıklarım yutsun seni.

Havadin uçup çüşken, Havadan uçup inen,
Ördekmikin, ġazmikin ? Ördek midir, kaz mıdır ?
Yarim, seniñ ışkıñda, Yârim, senin aÇkından,
Tartkan derdim azmikin ?[52] Çektiklerim az mıdır ?

6 mısralı koÇaklarda kafiye düzeni *abcbdb* Çeklinde devam eder.

Kızılgül kelem kaşım, Kızılgül kalem kaÇım,
Deryadek akar yaşım. Derya gibi akar yaÇım.
Ussısam, levi bilen, Susasam dudağıyla,
Su içürgen adaşım. Su içiren arkadaÇım.
Şu pelekniñ çarkıdek, ġu feleğin çarkı gibi,
Çörgiler meniñ başım.[53] Dönüyor benim baÇım.

[49] Uyğur Helk KoÇakları 4, s. 61
[50] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, Uygur Helk Eğız Edebiyatınıñ Asaslırı, ġincang Helk NeÇriyatı, Urymçi, 1982, s. 236
[51] Osman Ġsmail, age., s. 555
[52] Uyğur Helk KoÇakları 2, s. 33
[53] Uyğur Helk KoÇakları 4, s. 87

5.2.2. Kafiye Düzeni *aaba* Olanlar

Uygur halk şiirinde "üç kapiye" diye ifade edilen[54] bu kafiye düzenine göre, her dörtlüğün 1. 2. ve 4. mısraları birbirleriyle kafiyelidir. Bu tür kafiye düzenine sahip koşaklar da çoktur.

Karlığaç kara bolar,	Kırlangıç kara olur,
Kanıtı ala bolar.	Kanadı ala olur.
Yariñ bivapa bolsa,	Yârin vefasız ise,
Béşiñğa bala bolar.[55]	Başına bela olur.

Köçet tiktim bağ boldı,	Fidan diktim bağ oldu,
Oynaydığan çağ boldı.	Eğlenecek çağ oldu.
Maña kılğan ahanet,	Bana yapılan hakaret,
Yürikimge dağ boldı.[56]	Yüreğime dağ oldu.

5. 2. 3. Kafiye Düzeni *aaaa* Olanlar

Uygur sahasında "tutaş kapiye" olarak adlandırılan[57] bu kafiye düzenine göre, her dörtlüğün tüm mısraları birbirleriye kafiyeli olur.

At mindim köreñ kaşka,	Ata bindim yürük kaşka,
Sekrettim taştın taşka.	Zıplattın taştan taşa,
Her kimniñ yari başka,	Herkesin yârı başka,
Oxşamdu kelem kaşka.[58]	Benzer mi kelem kaşa.

Yarimniñ éti Leyli	Yârimin adı Leyli,
Bizge barmıdu meyli.	Bize var mıdır meyli.
Bolsa bolmısa meyli,	Varsa, yoksa da peki,
Men yarniñ kalenderi.[59]	Ben yârin kalenderi.

5. 2. 4. Kafiye Düzeni *abab* Olanlar

Uygur halk şiirinde "almaşkapiye" denen[60] bu kafiye düzenine göre, her dörtlüğün 1. ve 3. mısrasıyla 2. ve 4. mısrası birbirleriye kafiyeli olur.

Sekkiz otak yollırı,	Sekiz Otak yolları,
Kök yantak bilen tolğan.	Deve dikeniyle dolmuş.

[54] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age, s. 237
[55] Mehemmetcan Sadık, age., s. 312
[56] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 226
[57] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age, s. 238
[58] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 62
[59] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 20
[60] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age, s. 238

Şéker hanniñ kollırı, Şekerhan'ın elleri,
Héne koyup gül bolġan.[61] Kına yakıp gül olmuş.

5.2.5. Kafiye Düzeni *abbb* Olanlar

Bu kafiye düzenine göre, her dörtlüğün 2., 3., 4. mısraları birbirleriyle kafiyeli olur.

Kakkuk aşıkı Zeynep, Kakkuk'un aşığı Zeynep,
Biri bağda, biri tağda, Biri bağda, biri dağda.
Bulbul sayrigan çağda, Bülbül'ün öttüğü çağda,
Men yarim bilen bağda.[62] Ben yârım ile bağda.

Capanı kim tola çekse, Cefayı kim çok çekerse,
Göherni şu alur taştın. Gevheri o alır taştan.
Göherni alġuçe taştın, Gevheri alana dek taştan,
Ni sevda öter baştın.[63] Ne sevda geçer baştan.

5. 2. 6. Kafiye Düzeni *aabb* Olanlar

Bu kafiye düzenine göre, ilk iki mısra kendi aralarında, sonraki iki mısra da kendi aralarında kafiyeli olur.

Kéşıñ kara, kéşıñ kara, Kaşın kara, kaşın kara,
Kéşıñdin közüñ kara. Kaşından gözün kara.
Kirpikiñdin nurlar tamar, Kirpiğinden ışık damlar,
Söysem yürekim kanar. Öpsem yüreğim kanar.

Kiçikkine kara köz, Küçücük kara göz,
Tili tatlık, şérin söz. Dili tatlı, şirin söz.
Uçup ketti öyümdin, Uçup gitti evimden,
Ġayip boldı közümdin.[64] Kayboldu gözümden.

Men séni körgençe körgüm kélidu, Seni gördükçe göresim gelir,
Kuçıkımġa élip söygüm kélidu. Kucağıma alıp öpesim gelir.

[61] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 89
[62] Osman Ġsmail, age., s. 556; Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 62
[62] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 20
[62] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age, s. 238
[62] Uyğur Helk Koşaklırı 2, s. 89
[62] Osman Ġsmail, age., s. 556
[63] Osman Ġsmail, age., s. 539
[64] Osman Ġsmail, age., s. 536

Hemişe men séni yad étedurmen,	Daima ben seni yâd ediyorum,
Küç-madarımdın hem kétedurmen	Güçten kuvvetten gidiyorum.
Ey méniñ güzel yarim, kelem kaş,	Ey benim güzel yârim, kalem kaş,
Közümdin aktı kan bilen yaş.	Gözümden aktı kan ile yaş
Kéçe bolsa uyku kaçtı,	Gece olsa uyku kaçtı,
Tamamiy ezayımġa ot tutaştı	Tüm vücuduma ateş tutuştu.
Ketti méniñ canım ékıp,	Gitti benin canım akıp,
Yatsam bağrımnı yerge yékıp.	Yatsam bağrımı yere yapıştırıp.
Huda éritse taş bağrıñızını,	Allah eritsin taş kalbinizi,
Tutup yatsam mubarek sağrıñızını.[65]	Tutup yatsam mübarek kalçanızı.

6. Uygur Muhebbet Koşakları(Aşk Şiirleri)nda Bağlantı

Türk halk şiirinde "kavuşak" diye de adlandırılan bağlantı türkülerde bent sonunda aynen tekrarlanan mısra veya mısralardır. Uygur muhebbet koşaklarında bağlantının fazla kullanılmadığı görülmektedir. Elimizdeki örneklerden birinde bağlantı bulunmaktadır.

Saydıki koram taşka,	Deredeki büyük taşa,
Ot yaksam, köyüp ketse.	Ateş yaksam da yanıp gitse.
Vapa kılmığan yarlar,	Vefa etmeyen yârler,
Ecel kélip ölüp ketse.	Ecel gelse de ölüp gitse.
Vapasız yarġa miñ lenet.	Vefasız yâre bin lanet.
Uçañdıki çapanı,	Sırtındaki ceketi,
Dikamikin, deptimen.	Sentetik kumaştan sanmıştım.
Çirayıñġa bir karap,	Yüzüne bir bakarak,
Ademmikin, deptimen.	Seni insan sanmıştım.
Vapasız yarġa miñ lenet.[66]	Vefasız yâre bin lanet.

7. Uygur Muhebbet Koşakları(Aşk Şiirleri)nın Durak Yapısı

Durak şiirde ritmi ve ahengi sağlayan, tekdüzeliği kıran önemli unsurların biridir. Durakların belli bir düzeni vardır. Genellikle 5 heceli türküler 3+2; 7 heceli türküler 4+3; 8 heceli türküler 4+4; 11 heceli türküler 6+5 durak yapısına sahiptir. Ancak bu yapı her zaman bu şekilde devam etmez. 3+2 yapısındaki durak 2+3 şeklinde; 4+3 yapısındaki durak 3+4, 5+2, 2+5 şeklinde; 4+4 yapısındaki durak 5+3, 3+5, 6+2, 2+6 şeklinde; 6+5 yapısındaki durak 5+6, 4+4+3, 3+5+3,

[65] Uyğur Helk Koşaklırı 4, s. 38-39
[66] Uyğur Helk Koşakliri 4, s. 162

4+3+4, 3+3+5 Çeklinde olabilmektedir. Uygur muhabbet koçaklarında bu durak çeçitlerinin hemen hemen hepsine rastlamak mümkündür.

SONUÇ

1. Türk halk çirinde olduğu gibi, Uygur halk çirinde de mani, koçma ve beyit nazım biçimleri bulunmaktadır. Uygur muhebbet koçaklarında bunlardan en çok mani nazım biçimi kullanılmıçtır. Uygur muhebbet koçaklarında maninin klasik örnekleri (7 heceli, *aaba* kafiyeli) nin yanı sıra diğer çeçitleri (mesela ilk mısrası 7, ikinci mısrası 5 heceli; ilk mısrası 7, ikinci mısrası 4 heceli; ilk mısrası 8, ikinci mısrası 5 heceli olan maniler) de bulunmaktadır. Ancak bunlar arasında 7 heceli, *abcb* kafiyeli maniler büyük çoğunluğu teçkil etmektedir.

2. Uygur muhebbet koçakları arasında *aabb* kafiye düzenine sahip maniler de vardır ki, bunlar sanki iki beyit (ikili)in yan yana gelmesiyle oluçturulmuçgibidirler. Bunlar dörtlük çeklinde düzenlenebildiği gibi, ikili çeklinde de veya ardı ardına gelecek çekilde de düzenlenebilir.

3. Uygur muhebbet koçakları arasında ayrıca zincirbent maniler de söz konusudur. Zincirbent manilerde ilk dörtlüğün son mısrası 2. dörtlüğün ilk mısrasında tekrarlanmaktadır.

4. Uygur muhebbet koçakları içerisinde koçma tarzıyla düzenlenmiç çirler de bulunmaktadır. Ancak bu tür koçma tarzı çirlerin örnekleri fazla değildir.

5. Uygur Muhebbet koçakları arasında görünürde beyit, yani iki mısralı çirler yoktur. Ancak beyit adı altında verilen çirler hem beyit (ikili) hem mani nazım çekliyle düzenlenebilmektedir. Özellikle ilk mısrası 7, ikinci mısrası 5 heceli olan ya da ilk mısrası 7, ikinci mısrası 4 heceli olan çirler beyit çekline sokmaya en müsait çirlerdir.

6. Uygur muhebbet koçaklarında mısra sayısı genellikle dörttür. Ancak bununla birlikte 5, 6, 10 mısralı olanları da vardır.

7. Uygur muhebbet koçaklarının hece sayısı 5'ten 16'ya kadar çıkabilmektedir. Bu koçaklar hece sayısı bakımından bu kadar çeçitlilik gösterse de, genellikle yedi heceli olanlar çoğunluktadır.

8. Uygur muhebbet koçaklarında en çok yarım kafiye tercih edilmiçtir. Bununla birlikte tam ve zengin kafiye çeçitleri kullanılmıçtır.

9. Uygur muhebbet koçaklarında redife dayalı, kafiye olmayan örnekler de bulunmaktadır.

10. Uygur Muhebbet koçakları (Açıkgüiirleri) nın kafiye düzeni *abcb*, *aaba*, *aaaa*, *abab, abbb*, *aabb* çeklindedir.

11. Uygur muhebbet koçakları arasında kalıplamıç bazı formel mısralar bulunmaktadır.

12. Türk halk çirinde "kavuçtak" diye de adlandırılan bağlantının Uygur muhebbet koçaklarında fazla kullanılmadığı görülmektedir.

13. Uygur muhabbet koçaklarında Türk halk çirinde bulunan durak çeçitlerinin hemen hemen hepsine rastlamak mümkündür.

KAYNAKLAR

ARAT, Reçit Rahmeti, **Doğu Türkçesi Metinleri**, Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araçtırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

BOKÇEV, O, **Uyğur Xelk Lirik Şe'riyati**, Uzbekistan SSR "Fen" Neçriyatı, Toçkent, 1978

DÖZDAROĞLU, Hikmet, **Halk Şiirinde Türler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969.

JARRİNG, Gunnar, **Uyğur Helk Edebiyatı Cevherliri**, Milletler Neşriyatı, Beyjing, 1997.

KAYA, Doğan, **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ yayınları, Ankara, 2007.

NimÇəhit Ermiya Eli Sayramiy, **Aldıda**, ġincang Helk NeÇriyatı, Urumçi, 2008.

SADIK, Muhemmetcan, **Uygur Helk Eğiz Edebiyatı Hekkide**, ġincang Helk NeÇriyati, Ürümçi, 1995.

TEKLİMAKANÇY, Abdureop, **Esliy Yezilishi Bilen Uyghur On İkki Muqami Tekstliri**, Milletler Neshriyati, Beyjing, 2005.

ÖMER, Uçkuncan, **Uyğur helk Tarihiy Koşaklırı Kamusı**, ġincang Universiteti NeÇriyatı, Ürümçi, 2009.

Uyğur Xelk Koşaklırı, Derleyen (Jiğip topliğuçi): Oktyabir Camaldinov, Almuta "CazuÇi", 1988.

Uyğur Helk Koşaklırı 2, ġincang Helk NeÇriyatı, Ürümçi, 2006.

Uyğur Helk Koşaklırı 3, ġincang Helk NeÇriyatı, Ürümçi, 2006.

Uyğur Helk Koşaklırı 4, ġincang Helk NeÇriyatı, Ürümçi, 2006.

Uyğur Xelk Eğiz İcadiyiti, Kazakstan SSR "Nauka" NeÇriyatı, Almuta, 1983

ZUNUN, Mehemmet- Abdukerim Rahman, **Uygur Helk Eğız Edebiyatınıñ Asaslırı,** ġincang Helk NeÇriyatı, Urymçi, 1982.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 123-156, TURKEY

OĞUZCA VE "ANADOLU MERKEZLİ OĞUZ TÜRKÇESİ"[*]

Mustafa UĞURLU[•]

ÖZET

Oğuzlar, Türklerin önemli boylarından biridir. Bugün Ceyhun nehrinden Balkanlara kadar uzanan bölgede, nüfus bakımından çeşitli yoğunluklarda yaşamaktadır. Nüfusları tahminlere göre yüz yirmi milyondur. Geçmişten bu güne kadar hemen bütün Oğuzların gündelik anlaşma dili Oğuzca olagelmiştir. Aynı durum yüksek dil kullanımları açısından geçerli değildir.

Bu çalışmada, Oğuzcanın yüksek dil olma süreci ana hatlarıyla incelenmiştir. Bu bağlamda Oğuzlar, içinde yaşadıkları siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel şartların ve bağlı oldukları devletlerin tutumlarının sonucunda sırasıyla Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da dillerini yüksek dil hâline getirebilmiş; Türkmenistan'da ise buna gayret etmektedirler. Kalan diğer bölgelerde ise böyle bir durum söz konusu değildir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Oğuzca, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, gündelik dil, yüksek dil.

OGHUZ TURKIC AND ANATOLIA BASED (OGHUZ) TURKISH

ABSTRACT

The Oghuz constitute an important group of the Turkic peoples. Today, they live in various concentrations of the population in an area stretching from the Oxus ("Amu Darya") to the Balkan-Peninsula. Their population is approximately 120 million. Throughout history, the Oghuz Turkic was the everyday language of all of the Oghuz peoples. However, the same is not true about their literary language ("high-level language").

This article basically studies the process of Oghuz Turkic developing into a literary language. Due to the political, economic, social and cultural circumstances of their time and in connection with the administrative systems of the states under which they were ruled. In Anatolia and in Northern-Azerbaijan, the Oghuz were able to develop their literary language. Efforts are being made in Turkmenistan with regards to this issue and it is not an issue in the remaining parts of the Oghuz regions.

Keywords: Turkic languages, Oghuz Turkic, Turkish, Azeri, Turkmen, everyday language, literary language ("standard language; high level language")

[*] Çok boyutlu ve geniş kapsamlı bir konunun genel bir değerlendirmesi olan bu çalışmada, atıfta bulunulan kaynakların en az sayıda ve ifade tarzının "okunabilir" olması için elden geldiğince gayret sarf edilmiştir.

[•] Prof. Dr., elmek: ugurlu59@yahoo.de

Oğuzlar

Oğuzlar[1], Türklerin birçok bakımdan önemli boy birliklerinden biridir. "Oğuz" adının anlamı ve kökeniyle ilgili birbirinden farklı açıklamalar[2] yapılmış; bir görüş birliği oluşamamıştır. Ancak kanaatimce, araştırıcıların çoğunluğunun[3] da kabul ettiği üzere, *oğuz* < *oḳ-u-z* "oklar" demektir. Bir insan topluluğu bağlamında ise "tâbi olan-yönetilen boylar"dır[4]. Dolayısıyla kullanıldığı ilk zamanlarda kavmî anlamda, yani dil ve kültür yönünden belli bir "boy" veya "boylar birliği" kastedilerek herhâlde kullanılmamıştır. Ancak zamanla *oğuz* kelimesinin anlamının, "tâbi boylar" > "tâbi boylar federasyonu ~ birliği" > "tâbi boylar birliğinin çeşitli sebeplerle tek bir kavmî birlik olmuşhâli" şeklinde değiştiği düşünülebilir. Nitekim bugün "Oğuzlar" dendiği zaman, dil ve kültür bakımından kendine mahsus ortak ve benzer özellikler gösteren Türk toplulukları anlaşılmaktadır. Ancak şuhusus da vurgulanmalıdır: Birçok ortaklık ve benzerliklerine rağmen Oğuzlar, bütünüyle homojen veya tekdüze bir topluluk da değildir. Çeşitlilik, ayrılık, hatta aykırılıklar gösterirler: Meselâ; Dağoğuzlu bir "Türkmen" ile Prizrenli bir "Türk"ün; Yozgatlı bir "Sünnî" ile Erdebilli bir "şiî" ve Bucaklı bir "Hıristiyan"ın hayat tarzı ve dünyaya bakış açısı elbette aynı değildir.

Yaşama Alanları

Oğuzlar bugün Türk Dünyası'nın Ceyhun nehrinden Balkanlara kadar uzanan "Güney-Batı" bölgesinde[5], nüfus bakımından çeşitli yoğunluklarda ve diğer kavimlerle bazen iç içe, bazen de sınırları geçişken olan bir komşuluk ilişkisi içinde yaşamaktadır. Nüfusları tahminlere göre[6] yüz yirmi milyondur. Bu geniş bölge, çeşitli birleştirici ve ayrıştırıcı sebepler göz önüne alınacak ve ayrıntılar göz ardı edilecek olursa, uzantılarıyla birlikte üç temel alana ayrılabilir: Türkmenistan[7], İran ve Anadolu. Oğuzların yaşadıkları alanlar, ana hatlarıyla şöyledir:

1. Türkmenistan bölgesi, bugünkü Özbekistan'ın kuzey-batı bölgelerinden başlayarak Türkmenistan'ın siyasî sınırlarını kapsar.

2. İran bölgesi ise, tek bir alandan ibaret değildir. Birisi, kuzey-doğudan, yani Türkmenistan'ın siyasî sınırlarından başlayarak Hazar denizinin güneyinden batıya doğru bugünkü Türkiye sınırlarına ulaşan alanı; kuzeye doğru Kafkas dağlarına kadar uzanarak bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarını kapsar. Diğerleri, bir hat boyunca değildir: Güney-doğuda Afganistan'ın orta ve kuzey kısımlarında; bugünkü İran'ın güney-batısındaki Kirman, şiraz bölgesinde ve Isfahan gibi ortadaki bazı bölgelerde bulunmaktadır.

[1] Adı geçenler ise, kendilerini "Türk, Azerî, Türkmen, Afşar, Kaşkay" gibi isimlerle adlandırmaktadır.

[2] Bk. Kafesoğlu 1997a, 188; Sümer 1999, 19 vd.

[3] Kafesoğlu, bu görüşün Gyula Németh tarafından dile getirildiğine işaret etmiştir (1997a, 188).

[4] Kış Türkçe konuşan veya konuşmayan "tâbî boylar" da *oğuz ~ oğur (ğuz ~ uz)* olarak adlandırılmışlardır. Bu çalışmanın amacı, "Oğuz" kelimesinin kökenini açıklamak olmadığı için ayrıntıya girilmeyecektir. Ancak birçok veri bu görüşü desteklemektedir. Örnek: *"Oğuzı yeme tarkınç ol temiş"* (Karadoğan 2006); "Yay verdiklerimin yeri daha üstte olsun ve orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerimin yeri daha altta olup sol kolu teşkil etsinler" (Togan 1982, 48.); "Ok, boyların kağana tâbî olduğunu göstermekteydi" (Ercilasun 2004, 91). Ayrıca bk. Zal 2007.

[5] "Oğuzca"nın, dolayısıyla Oğuzların coğrafî konumu, araştırıcıların haritada odaklandıkları yere göre biraz değişmektedir: Meselâ Radloff ve Ramstedt ve Arat'a göre bu alan, "Güney"de iken, Samayloviç, Räsänen, Johanson'a göre "Güney-Batı"dadır; bk. Akar 2005, 41-47. Ergin'e göre ise "Batı"dadır (1972, 15).

[6] Türk Dünyası'nda çeşitli sebeplerle güvenilir nüfus sayımları da yapılmamış ve yapılamamaktadır. Bu yüzden "Türkler", bu bağlamda "Oğuzlar", araştırıcılara göre "azalmakta" veya "çoğalmaktadır".

[7] Türkmenistan ve İran, 15. yüzyıla kadar tek bir bölge sayılmalıdır.

3. Anadolu bölgesi, İran sınırından başlayarak batıya doğru uzanır. Bu bölgeye başta Türkiye toprakları olmak üzere Irak, Suriye ve Kıbrıs adasının kuzey kısımları, Ege adaları, Balkanlar ve Batı Avrupa ülkeleri dâhildir[8].

Kısaca; Oğuzların bugünkü yaşama alanları, 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin ve 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklardır, denebilir. Elbette, bazı bölgelerde[9], özellikle Balkanlarda, tarihî sürece bağlı olarak göçler, iskânlar vs. sebebiyle ileri-geri yer değiştirmeler olmuştur; ama Oğuz yerleşiminin ana yapısı o günden bugüne büyük ölçüde değişmemiştir. Bütün bu bölgeler içinde Oğuzların çoğunluğunun, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşadığı, ayrıca vurgulanmaya değer bir husustur.

Birleştirici ve Ayrıştırıcı Tarihî Süreç

Oğuzların yaşadıkları tarihî süreç[10], Selçuklu Devleti'nin kurulmasından önceki iyi bilinmeyen ve sonrasında nispeten iyi bilinen dönemler olmak üzere iki kısımda düşünülebilir. Birinci, "alacakaranlık" dönem, ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Oğuzlar, 6.-10. yüzyıllar arasında Moğolistan bölgesinde[11] boylar hâlinde ve Moğolistan merkezli Köktürk (552-745) ve Uygur (745-840) devletlerine tâbi olarak yaşamışlardır. Bu bağlamda şu husus vurgulanmalıdır: "Oğuzlar", ilk defa Köktürk yazıtlarında zikredilmiş ve birçok araştırıcı tarafından, yazıtlarda adı geçenlerle bugünkü "Oğuzlar" bire bir eşleştirilmiştir[12]. Ancak bu görüş, yukarıda da belirtildiği üzere, bütünüyle doğru kabul edilemez; zira yazıtlarda belirtilen "Oğuzlar", Köktürklere tâbi boylardır ve elbette bugünkü Oğuzlar da diğer tâbi boylarla birlikte bu gruba dâhil idiler.

Oğuzların tarihi hususunda nispeten ilk aydınlatıcı bilgiler, 10. yüzyıla aittir ve genellikle Müslüman tarih ve coğrafya yazıcılarının eserlerine dayanmaktadır: Bunlara göre; Oğuzlar, Karahanlı (912-1212) devletinin batısında Seyhun nehri ("Sirderya") boylarında ve Aral gölü civarında yaşamaktadır. Bağımsız ve merkezî bir devlete sahip değildirler ve "boy beyleri"nin saygı gösterdiği bir "beygu" ("yabgu") tarafından yönetilmektedirler[13]. Kendi boyları arasında ve çevrelerindeki diğer Türk veya Türk olmayanlar; Slavlar, Hazarlar, Kıpçaklar ("Peçenek"; "Kimek"), Harezm bölgesi İranlıları, Karluklar ("Yağma, Çiğil" vs.), ile zaman zaman mücadele

[8] Bu bölgedeki devletlerin resmî adları nispeten farklıdır: Özbekistân Respublikası; Türkmenistan Respublikası; Türkiye Cumhuriyeti; Azerbaycan Respublikası; Cumhûrî-yi Eslâmî-yi Afgânistân; Cumhûrî-yi Eslâmî-yi Îrân; El-Cumhûrîyetü'l-„ırâkîyye; El-Cumhûrîyetü'l-„arabiyyetü's-sûriyye; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti; Elliniki Dimokratia; Republika Bulgariya; Republica Moldova; Republika Makedoniya; Republika Kosovo; Bundesrepublik Deutschland; République française vs.

[9] Meselâ; Oğuzlar, 9.-10. yüzyıllarda yoğunlukla yaşadıkları Seyhun nehri civarından bugün daha batıda yaşamaktadır. Yine 16. yüzyılda Oğuzların yaşadığı Cezayir gibi Kuzey Afrika'daki yerleşimlerde bugün Türkçe ("Oğuzca") konuşanlar bulunmamaktadır. 1960 yılından itibaren ise Batı Avrupa'ya Oğuzlar "serpilmiş gibi" yerleşmiştir.

[10] Türklük biliminde Oğuzların yaşadıkları tarihî süreci inceleyen ansiklopediler ve el kitaplarından, sadece bir konuya odaklanan ayrıntılı araştırmalara kadar çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu yazının muhatapları zaten bunları bilenler olduğundan, çok gerekli olmadıkça bu çalışmalara atıfta bulunulmayacaktır.

[11] Bu bölge, 7. yüzyılın ilk yarısında Yenisey bölgesindeki Barlık, sonraları Tula ırmağı boyları olabilir.

[12] Meselâ Sümer 1999, 20 vd.

[13] Genel olarak bk. geçen 1985; Sümer 1999. Ancak burada ilk dönem eserlerinde *oğuz ~ ğuz* kelimesiyle kastedilenlerin her zaman bugünkü Oğuzlar olmayabileceği gerçeği göz önünde tutulmalıdır. Bazı eserlerde *tokuz oğuz ~ tokuz ğuz* kelimesi, "Uygurlar" anlamına gelmektedir. Nitekim destanda da Oğuz Kağan'ın Uygurların kağanı olduğu özenle vurgulanmıştır: */oğuz kağan/ men uyğurnıñ kağanı bola-men* (Bang 1970, 21.) Ancak 11. yüzyıldan itibaren birçok kaynakta geçen *Oğuz* kelimesinin bugünkü anlamında Oğuzları karşıladığı da bir gerçektir. Örnek: 17. yüzyılda yazılan şecere-i Terâkime'de "Türkmenler" şöyle demektedir: *bizniñ içimizde oğuz-nāme köp turur.* (Kargı-Ölmez 1996, 109.) Burada kastedilen elbette Oğuz boylarının tarihidir. Ayrıca bu dönemdeki yaşayışın izleri, "Dede Korkut Hikâyeleri"nde de görülebilir.

ediyorlardı. Bu dönemde bir kısmının gittikçe artan sayıda ve nitelikte Müslümanlaştığı da bilinmektedir. Dolayısıyla birçok kaynakta "Müslüman" Oğuzlar, "kâfir" olanlardan "Türkmen" adıyla ayırılmaktadır.

11. yüzyılın başında ise Oğuzlar[14], bölgelerinde ve İran'da gelişen bazı siyasî ve sosyal şartlar sayesinde Kınık boyundan Selçuklu ailesinin önderliğinde kuvvetli bir siyasî birlik meydana getirmişler; "Büyük" Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır[15].

Büyük Selçuklu Devleti, çok kısa bir sürede doğuda Uygurların bölgesinden ("Doğu Türkistan") başlayarak kuzey-batıda Kafkas dağlarının güneyine; batıda Suriye'ye ve Marmara denizine kadar olan oldukça geniş bir bölgeyi, doğrudan hâkimiyet veya yönlendirme biçiminde[16], yönetmeye başlamıştır. Bu sürecin önemli dönüm noktaları şöyledir: Selçuklular, 1040 yılında Dandanakan savaşında Gaznelileri yenmeleriyle birlikte Horasan'ın ve İran bölgesinin hâkimi olmuşlar; 1055'te Abbasî Halifeliği'nin merkezi olan Bağdat'a girmişler; 1064'ten itibaren Kuzey Azerbaycan'ı, Kars'ı; 1070'te Suriye'yi; 1071'den itibaren de Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almışlardır. Artık 1075 yılında İznik, Anadolu'daki Selçukluların merkezi idi.

Selçuklu ordusunun esasını teşkil eden Oğuzlar da devletin batıya genişlemesine koşut olarak alınan toprakların uygun buldukları bölgelerine boy özelliklerini nispeten koruyarak yerleşmişlerdir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu durum bugün de ana hatları itibariyle değişmemiştir.

Büyük Selçuklu Devleti, bazı iç ve dış sebepler yüzünden 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümüyle bölünmüştür[17]. Bu, çeşitli açılardan önemli bir dönüm noktasıdır: Bundan sonra Oğuzlar, artık hiçbir zaman tek bir devletin bünyesinde ve bir arada olamayacaklardır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine hâkim olduğu Kirman, Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerinde ayrı ayrı Selçuklu devletleri veya özerk "atabeylik"leri kurulmuştur.

Selçuklu Devleti'nin Harezm bölgesine tayin ettiği valilerden Atsız, devletin zayıflamasına koşutolarak güçlenmiş ve 1141 yılında[18] "Harezmşah" ("Harzemşah") olmuştur. Atsız ve halefleri olan Harezmşahlar, zamanla Selçuklu ailesinden olan yöneticileri tasfiye ederek Aral gölünden batı İran'a ve Azerbaycan'a kadar olan bölgeyi hâkimiyetleri veya etkileri altına almışlardır. Böylece Kirman[19] ve Irak Selçuklu Devletlerinin toprakları[20] ve bu bölgelerde yaşayan Oğuzlar da Cengiz Han'ın bölgeyi 1221 yılında almasına kadar Harezmşahlara tâbi olarak yaşamışlardır.

---

[14] Oğuzların hepsinin Selçuklu devletine her zaman katkıda bulunmadıkları, hatta zaman zaman, Selçuklu Sultanı Sançar'ın ("Sancar"; "Sencer") 1153'te esir alınmasında olduğu gibi büyük sorunlar çıkardıkları hatırlanmalıdır. Ayrıca 11. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara doğru göçen "Uzlar", "gelenek" üzere tâbi boylar diye adlandırılmamışlarsa, "gerçek" Oğuzdurlar.

[15] Bu dönemden itibaren Oğuzlarla ilgili bilgiler; sayısı, niteliği, yazarları ve yazılan diller bakımından gittikçe çeşitlenmiş, artmış, belirginleşmiş ve ayrıntılanmıştır. Örnek olarak, 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından Oğuzların kültürü, özellikle de dili hakkında verilen bilgiler, oldukça gerçekçi, ayrıntılı ve aydınlatıcıdır; bk. Korkmaz 1995.

[16] Meselâ; Batı Karahanlıların 1089, Doğu Karahanlıların ise 1090'da Selçuklu üstünlüğünü tanımaları, Doğu Türkistan'dan Harezm'e kadar olan bölgenin, Selçuklulara "bağlı" hâle gelmesini sağlamıştır.

[17] Bk. Kafesoğlu 1997b, 373. Bu elbette itibarî bir tarihtir. 1157'de Sultan Sançar'ın ölümü de alınabilir; bk. Köymen 1982, 308. Ayrıca, Selçuklu Devleti'nin, yönetim biçimi ve anlayışı bakımından mutlak bir bütünlüğünden aslında hiçbir zaman söz edilemez.

[18] Bu yıl yapılan Katvan savaşında Selçuklu Sultanı Sançar, Moğollar ("Karahıtaylar") karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır.

[19] Bölgenin Harezmşahlar yönetimine geçmesinden önce zaten 1186 yılında Kirman'a giren Oğuzların beyi Melik Dinar, İkinci Muhammed'in Irak'a gitmesinden de istifade ederek Kirman Selçuklu Devletine son vermişti.

[20] Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, 1194 yılında Rey'de yapılan savaşta Harezmşahlara yenilmiştir. Bundan sonra Fars bölgesinde ise Salgurlular adıyla bir "atabeylik" Moğol hâkimiyetine kadar yönetimini devam ettirmiştir.

Suriye bölgesinde kurulan Selçuklu devleti, iç karışıklıklarla ve bölgedeki Haçlı kuvvetleriyle mücadele yüzünden uzun süreli ve istikrarlı bir yönetim oluşturamamış; bölünerek Börüler ve Zengîler gibi atabeylikler oluşmuştur. Bunlara da Cengiz Han'ın halefleri son vermiştir.

Anadolu bölgesinde kurulan Selçuklu Devleti, diğerlerine göre nispeten daha uzun süreli ve istikrarlı olmuştur. Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve halefleri, Haçlılar[21] ve Bizanslılarla[22] sürekli mücadele içinde olmalarına ve bazı yörelerin hâkimiyetini zaman zaman kaybetmelerine rağmen, 1243 yılında yapılan ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol ordularına yenilgisiyle sonuçlanan Kösedağ savaşına kadar Anadolu'daki hâkimiyetlerini genel olarak devam ettirmişlerdir ve bölgenin imarı yolunda da önemli faaliyetler gerçekleştirmişlerdir.

1243 yılı itibariyle Oğuzlar da diğer bazı kavimlerle birlikte, Moğol İmparatorluğu'nun tebaası durumuna düşmüşlerdir. Daha doğrusu bu devlet, gelenekleri itibariyle merkezî bir devlet olmadığı için üç ayrı siyasî birliğin bünyesinde bulunuyorlardı: Mañkışlak bölgesinde Altın Ordu'nun, Aral gölünün güney-batısındaki bölgede Çağataylıların, bugünkü Türkmenistan'ın batı bölgelerinden başlayarak Anadolu'yu da içine alan bölgede ise İlhanlıların yönetiminde yaşıyorlardı.

Doğudan batıya doğru hızla akan Moğollar, kendilerine tâbi olmak istemeyen Oğuzların, önleri sıra batıya doğru kaçmalarına ve göçmelerine sebep olmuşlardır[23]; böylece Batı İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuz nüfusunun yoğunlaşmasını sağlamışlardır. Bir başka deyişle 1071'de başlayan Anadolu'nun "Türkleşmesi" 1243'te büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Zamanla çeşitli sebeplerle iktidarı zayıflayan Cengiz Han'ın halefilerinin yeri, başka güçler tarafından doldurulmuştur. Çağataylıların bölgesindeki siyasî istikrarsızlığı ve kültür özelliklerini iyi değerlendiren Timur'un[24] 1370 yılında kurduğu devlet, yukarıda sayılan bütün bölgelere 1405 yılındaki ölümüne kadar hâkim idi.

Devleti esas olarak Oğuzlara dayanmayan ve Oğuzlara yönelik belli bir amaç da gütmeyen Timur'un ölümü, Oğuzların yaşadığı bölgenin siyasî tarihinin birbirinden farklı çizgilerde gelişmesinin âdeta dönüm noktası olmuştur.

1. Türkmenistan Bölgesi

Timur'un halefleri, kendi aralarında kıyasıya, bölgeyi çöküntüye ve yıkıma götüren bir iktidar kavgasına girişmişlerdir. Bunun sonucunda Altın Ordu bölgesinden gelen Özbekler ("şeybanîler"), 1506 yılına kadar İran'ın doğu bölgelerinden itibaren Timur'un topraklarının vârisi olmuşlardır. Harezm ve doğu Horasan bölgesindeki Oğuzlar da Özbek Hanlıkları'nın yönetiminde kalmışlardır. Bunlara, 1860[25] yılından itibaren bölgeye hâkim olan Rus Çarlığı, fiilen son vermiştir[26]. Sovyet Devrimi'nden sonra 1924 yılında bölgede Türkmenistan ve Özbekistan adıyla Sovyetler Birliği'ne bağlı iki "cumhuriyet" kurulmuş; bunlar, 1991 yılında bağımsız kalmışlardır.

[21] Anadolu'ya yönelik Haçlı Seferleri'nin ilki 1096-1099 yılları arasında yapıldı.

[22] 1176 yılında yapılan Karamukbeli ("Miryakefalon") savaşından sonra Bizanslılar artık büyük bir direnç gösterememişlerdir.

[23] Bu duruma Belh'ten Konya'ya göçüp gelen Mevlânâ Muhammed Celâlü'd-din'in ailesi iyi bir örnek oluşturmaktadır.

[24] Yazılışındaki sebebiyle Türkiye Türkçesinde *Timur* olarak kalıplaşan kelime *Tėmür ~ Timür* olmalıdır; bk. Uğurlu 2007, 477 vd.

[25] Büyük bir Türkmen katliamı ve Türkmenlerin teslim olmasıyla sonuçlanan Göktepe savaşı 1881 yılında yapılmıştır.

[26] Ancak bunlardan en uzun süren Buhara Hanlığı 1924 yılına kadar "resmen" devam etmiştir.

Bunlardan Türkmenistan'ın esas halkını ve Özbekistan'ın bir kısım halkını Oğuzlar oluşturmaktadır.

2. İran Bölgesi

Timur'un ölümünden sonra Doğu Anadolu ve Batı İran'da temeli belli Oğuz boylarına dayanan beylikler ortaya çıkmıştır[27]. Bunlardan, güçlü olduğu dönemde Batı İran'dan Horasan'a kadar etkili olan Karakoyunlular ile bunları 1467 yılında ortadan kaldırarak topraklarına sahip olan Akkoyunlular sayılmalıdır. Akkoyunlular Doğu Anadolu'da Osmanlılarla, doğu Horasan'da şeybanîlerle sürekli mücadele etmişler; kısa bir süre de olsa bütün İran'da etkili olmuşlardır. Akkoyunlular, Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed arasında 1473 yılında yapılan Otlukbeli Savaşı'nda yenilgiye uğramış,Doğu Anadolu'yu kesin olarak Osmanlılara bırakmış;kendileri gibi Oğuz boylarına dayanan ve Batı İran'da oluşan Safevî Devleti tarafından 1507 yılında ortadan kaldırılmıştır.

1501 yılında şah İsmail[28] tarafından Tebriz merkezli kurulan Safevî Devleti, İran bölgesinin bugünkü durumunu da belirlemiştir. Bu bağlamda önemli hususlar[29] şöyle özetlenebilir.

Safevîler doğuda Harezm ve Horasan bölgesinde Özbeklerle veya Timurlularla, batıda Doğu Anadolu bölgesinde Osmanlılarla uzunca süre mücadele ederek nispeten istikrarlı siyasî sınırlar belirlemiştir[30]. Böylece Sasanî İmparatorluğu'ndan sonra "İran", bir bütün olarak âdeta yeniden oluşturulmuştur. Doğuda Özbeklerin, batıda Osmanlıların önemsediği Sünnîlikten farklı olan şiîlik öne çıkarılıp bütün İranlılara, zorla da olsa, benimsetilerek[31] İran'ın diğerlerinden "farklı" kültürü oluşturulmuş;böylece siyasî sınırların değişmezliği bir kere daha güvenceye alınmak istenmiştir.

Göçle böylece; hem siyaseten hem de mezhep bağlarıyla kendilerini sıkı sıkıya bağlayan ve tecrit eden veya edilen İran bölgesi Oğuzları, Türkmenistan ve Anadolu Oğuzlarından kopup ayrılmışlar; oralardaki dil ve kültür gelişmelerinin de dışında kalarak bugüne ulaşmışlardır.

Safevîlerden sonra İran'da meydana gelen siyasî değişmeler, herhangi bir iktidar değişikliğinden öteye gitmemiş;İran'ın siyasî ve kültür hayatında önemli bir fark yaratmamıştır.

Safevî iktidarına son veren Nâdir şah (1736-1747)[32], Oğuzların Afşar boyundan idi. Halefleri de İran'ın yönetimini yine bir Oğuz boyu olan Kaçarlara[33] (1796-1925) devretmiştir. Kaçar hanedanından sonra artık İran'ın yönetiminde Oğuzların doğrudan bir rolü yoktur. Fars asıllı ve dinî faaliyetleri baskı altına almaya gayret eden İran şahları, 1979 yılında Ayetullah Humeynî tarafından gerçekleştirilen "İslâm İnkılâbı"na kadar yönetimde kaldılar. Bu tarihten sonra ise İran

[27] Bu ifadeden beyliğin bu tarihte oluşması değil, boyun veya beyliğin, siyasî bir önem kazanması kastedilmektedir.

[28] Aslında Erdebilli Sünnî bir Şeyh ailesinden gelen şah İsmail, siyasî faaliyetlerine 1500 yılında Erzincan'da başlamış;etrafına toplanan şiî eğilimli Oğuzlarla Akkoyunlu Elvend Beğ'i yenerek Tebriz'de adına hutbe okutmuştur; bk. Sümer 1999, 170 vd.

[29] Bk. Sümer 1999, 175.

[30] Özellikle Horasan bölgesinde ileri-geri el değiştirmeler olmuştur. Ama Doğu Anadolu sınırları, 1639 yılında imzalanan "Kasr-ı şirin" anlaşmasından beri değişmemiştir.

[31] O zamana kadar İran, genel olarak Sünnîliğin kabul gördüğü, ancak şiîlerin de yaşadığı bir ülke idi ve bu bağlamda Harezm veya Anadolu'dan farksızdı. Ayrıca bu uygulamalar, mezheplere göre bazı toplulukların Anadolu'ya veya İran'a göçlerine de yol açmıştır.Özellikle Doğu Anadolu'dan şiîlik eğilimli Oğuzların batı İran'a göç edişleriçeşitli açılardan önemli bir husustur.

[32] Bu çalışmada verilen bu tür tarihler, birçok durumda yaklaşık olarak kabul edilmelidir. Zira özellikle devlet adamları dışındakilerin doğum tarihleri, hatta ölüm tarihleri kayıt yetersizliğinden dolayı tartışmalı olabilir.

[33] Hanedan bir soydan devam etmemiştir. Kurucusu olan Ağa Muhammed şah, veliaht bırakamadığı için 1797'de öldürülmesinden sonra Fars eyaleti valisi Feth Ali şah tahta çıkmıştır.

artık bir "İslâm Cumhuriyeti"dir ve Fars asıllıların önderliğinde şiîliğin ("Caferîlik") tekrar öne çıkarıldığı bir kültür hayatı sürmektedir.

İran'daki Oğuzlarla ilgili bir ayrıntıyı da vurgulamak gerekir: İkinci Dünya Savaşı esnasında 1941 yılında İran'ın, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin nüfuzuna girmesine karşı direnen Rıza Şah Pehlevî (1925-1941), oğlu Muhammed Rıza Pehlevî (1941-1979) lehine tahttan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda; Sovyetler Birliği, kendi nüfuz bölgesinde 1945 yılında "Azerbaycan Millî Hükümeti" ("Azerbaycan Halk Hükûmeti") adı altında bir yönetim oluşturmuş; ancak lehine hükümler taşıyan bir petrol anlaşmasının sonucunda bölgeyi boşaltmış ve İran, güç kullanarak bu yönetime son vermiştir.

Tarih boyunca İran bölgesinden ayrılmamış Kuzey Azerbaycan'ın durumunda ise, Rus Çarlığı'nın genişleme politikası çerçevesinde Kafkasların güneyine inmesi sebebiyle büyük bir değişim olmuştur: İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan savaştan sonra 1828 yılında imzalanan "Türkmençay Anlaşması" ile esas olarak Aras nehrinin kuzeyi Rus Çarlığı'na bırakılmıştır[34]. Sovyet Devrimi'nden sonra 1918 yılında kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti[35], 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Bunun[36] esas halkını Oğuzlar oluşturmaktadır.

3. Anadolu Bölgesi

Anadolu'da ise 1336 yılında İlhanlıların yıkılışıyla Oğuzlara dayanan Artuk, Karaman, Ertana[37] ("Eretna"), Candar, Germiyan, Hamid, Saruhan, Aydın, Teke, Dulkadır, Osman oğulları gibi irili ufaklı beylikler hüküm sürmeye ve birbirleriyle mücadele etmeye başlamıştır. 1402[38]-1405 arasında kısa süreliğine Timur Devleti'ne bağlanmış sayılan bölgede, beylikler arasındaki mücadele sürmüş ve gittikçe güçlenen Osmanlı Beyliği, 16. yüzyıldan itibaren artık Anadolu, Balkanlar, Kırım, Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar topraklarını genişleten Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmüştür. 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi, bu dönüşümün çeşitli açılardan başlangıç noktası sayılabilir.

Oğuzlar, çoğu kere aksine görüşlerin yaygınlığına rağmen, Osmanlı Beyliği döneminde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dayandığı "asıl" tebaa olmuştur. Birbiri ardına yapılan savaşların yükünü büyük ölçüde çekmişlerdir; özellikle Balkanlarda fethedilen toprakların güvenlik açısından önemli bölgelerine iskân edilmişlerdir; ama aynı zamanda devletin idarî sisteminin yürütülmesini sağlayan en önemli unsur da olmuşlardır. Elbette, diğer tebaadan devletin çeşitli hizmetlerini gördürmek üzere devşirilenlerin de dil bakımından "Oğuzlaşmaları" ("Türkleşmeleri") bunlar sayesinde sağlanabilmiştir. Ayrıca nüfus bakımından yoğun yaşadıkları yörelerde, iç içe yaşadıkları diğer kavimlerden azımsanamayacak bir topluluğu da "gönüllü" olarak Oğuzlaştırdıkları açıktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî tarihi için bazı önemli dönüm noktaları şöyle özetlenebilir:

[34] Rus Çarlığı, 1813 yılında da İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan savaşının ardından imzalanan "Gülistan Anlaşması" ile Kuzey Azerbaycan'ın bir kısım topraklarını zaten işgal etmiş bulunuyordu. Ayrıca Rus Çarlığı, İran'ın siyasî ve iktisadî yapısının bir gereği olarak oluşan mahallî büyük toprak sahiplerinin, bir başka deyişle "hanlık"ların etkisine de son vermiştir.

[35] "Azerbaycan Halk Cümhuriyeti" 1918-1920 yılları arasında bağımsız idi.

[36] Tarihî sürecin gereği olarak Oğuzlar, elbette bütün Güney Kafkasya'da yaşamakta idiler; ancak siyasî değişiklikler ve Karabağ'da olduğu gibi "etnik temizlik" siyaseti neticesinde, Azerbaycan Cumhuriyeti dışındaki Oğuzların nüfusu zaman içinde azalmıştır.

[37] Bk. Uğurlu 2007, 479.

[38] Bu yıl yapılan Ankara Savaşı'nda Timurlulara yenilen Osmanlılar, 1413 yılına kadar istikrarsız bir dönem ("Fetret Devri") yaşamışlardır.

Osmanlılar, 1353 yılından itibaren Balkanlar bölgesindeki topraklarını, çoğu Balkan devletlerinin birleşik ordularına karşı yapılan bir dizi meydan ve deniz savaşının sonucunda genişletmişlerdir ve 1389[39] yılında Oğuzların bugün de yaşadığı toprakları ele geçirmişlerdi. Bundan sonra da Bosna-Hersek'in (1483) ve Macaristan'ın (1541) fetihleriyle genişleme sürmüş ve 1683 yılında Avusturya İmparatorluğu'nun başkenti olan Viyana'ya kadar ulaşmışlardır. Osmanlılar, kuzey-batıda "Eflak", "Boğdan" ve Kırım bölgesinde de genişlemişlerdir; 1475 yılında Kırım Hanlığı, himaye altına alınmıştır. Osmanlı Devleti, Balkanlardaki ilerleyişinin son dönüm noktası olan "Viyana bozgunu"ndan sonra kazandıklarını nispeten yavaş ve tedricen Avusturya İmparatorluğu, Rus Çarlığı ve Balkan devletleri lehine kaybederek "Doksanüç Harbi" (1878) ve Balkan Savaşı'nın sonunda (1913) bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına çekilmiştir.

Osmanlıların Balkanlardaki ilerleyişine koşut olarak Anadolu'yu hâkimiyet altına alma; doğu ve güney bölgelerindeki fetihleri de sürmüştür: Anadolu beyliklerinin yönetiminde olan topraklar birbirinin peşi sıra ilhak edilmiş[40]; Trabzon Rum Devleti'ne son verilmiş (1461) ve Akkoyunlulara karşı kazanılan Otlukbeli (1473) ve Safevîlere karşı kazanılan Çaldıran savaşıyla (1514) Doğu Anadolu'nun hâkimiyeti sağlanmış; Kahire'nin Memlûklardan alınmasıyla (1517) Mısır ve uzantıları devlete bağlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda (1918) Irak, Suriye ve Mısır'ın kaybedilmesiyle bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına çekilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanmasından sonra işgal edilen ve Oğuzların çoğunlukla yaşadıkları toprakların ("Misak-ı Millî") kurtarılması yolunda Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde yapılan "Kurtuluş Savaşı"ndan sonra 1923 yılında "Türkiye Cumhuriyeti" bugünkü sınırlarının üzerinde kurulmuştur.

Tarihî Süreç Bağlamında Sosyal ve Kültürel Ortam ve Oğuzcanın Durumu

Oğuzca, geçmişten bu güne kadar hemen bütün Oğuzların anlaşma dili olagelmiştir: Yaşadıkları bölgelerde, çoğu kere[41], nüfus yoğunluklarına koşutolarak ve diğer dillerle bazen iç içe, bazen de geçişken sınırları olan bir komşuluk ilişkisi içinde konuşulmuş ve konuşulmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti öncesinde Oğuzca, boy sistemi içinde yaşayan Oğuzların "yüksek dil" eşliğinde sayılabilecek olan "gündelik"[42] diliydi. Ama aynı zamanda, boylara göre az çok farklılaşan ağızlar[43] ("Dialekt") veya "dil alanları"ndan; bir boy hayatının elverdiği ölçüde sınırlı sosyal gruplara, yani kadınlara-erkeklere, boy ileri gelenlerine-çobanlara, yaşlılara-gençlere göre nispeten farklılaşan bir sosyal grup dilinden ("Soziolekt") oluşuyordu. Bunlar, sadece yan yana ve geçişken sınırlı alanlar değildi; en dar kapsamlı ağızlardan ağızlar üstü bölge ağızlarına ("Koine") kadar katmanları bulunuyordu. Dolayısıyla Oğuzca, hem bir boyun kendi içinde hem de boylar arasında ses, yapı, anlam ve dizim açısından tek şekilli ve bağdaşık değil, göreceli olmak üzere değişkenli ("varyantlı") idi. Ancak o günkü hayat tarzının ortaya çıkardığı bu durum, Oğuzlar için bir olumsuzluk veya eksiklik yaratmıyordu. Bilakis dildeki değişkenler, anlaşmada kolaylık sağlıyordu. Bir başka deyişle hangi bölge veya boydan olursa olsun bir Oğuz asker, misafir, komşu veya gelin olarak diğer bir farklı bölge veya boydan bir Oğuzla bir araya geldiğinde, bu değişkenler sayesinde anlaşma güçlüğü çekmiyordu. Yani, bir Oğuz duruma göre meselâ "çok" kelimesini *çoḳ, çoh, köp, delim, iñen* şeklinde kullanabilir veya en azından duyduğunda anlayabilirdi.

[39] Bunun için "Birinci Kosova Savaşı"nı itibarî bir tarih olarak alınabilir.

[40] Bunların en güçlüleri sayılan Germiyan 1428; Karaman ise 1468 yılında Osmanlı Devleti'ne katılmışlardır.

[41] Bunun özellikle bugünkü Güney Azerbaycanı için siyasî sebeplerle mümkün olmadığı hatırlanmalıdır.

[42] Bu çalışmanın konusu "gündelik" ve "yüksek" dil kavramlarını dil biliminde tartışmak olmadığından ayrıntıya girilmeyecektir.

[43] Ağız kavramıyla ilgili bk. Demir 2002.

Oğuzca, gündelik yaşama ihtiyaçlarını ifade etmesinin yanı sıra elbette boy hayatının sürdürülebilmesi için gerekli olan yönetim, hukuk ve edebiyat, yani destan, türkü, şiir, mani gibi "halk edebiyatı"; din, tarih, sağlık vs. konularındaki dil ürünleri ("söz") için de kullanılıyordu. Bir başka deyişle, bir anne ve kızı arasında yemek pişirirken, akşamları bilmece sorarken, düğünde türkü söylerken de; boy beyi ile boy ileri gelenleri ("aksakallar") arasında savaş, barış, bir suçluya verilecek ceza veya vergiler görüşülürken de hep Oğuzca kullanılıyordu. Ayrıca boylar arasında dolaşan ve çoğu kere bahşiş karşılığında düğün dernek ve eğlencelerin sürdürülmesine katkıda bulunan, yani övgü veya yergi şiirleri ve türkü söylemeyi; destan anlatmayı "meslek" edinmiş ozanlar da bu dilde söylüyorlardı. Bu bakımdan deyimler, benzetmeler, kelimeler arasında ses oyunları veya uyumları ("kafiye; cinas") üretilebilmiştir. Zira bunlara, uzun metinleri hafızada tutmayı kolaylaştırma aracı olarak "yazısız" toplulukların dillerinde daha çok ihtiyaç duyulur ve daha sık rastlanır[44].

Duruma diğer yönden bakılacak olursa; o zamanlarda Oğuzca, bir "yüksek dil" olamamıştır. Çünkü bir yüksek dil sayılabilmesi için; bir dil alanında aynı kavramı karşılayan değişkenlerden ("Varietät") birinin, bütün konuşurlar tarafından katılımcı ve "gönüllü" olarak daha "güzel" veya "saygın" bulunması ve bir zaman sürecinde içselleşerek veya yoğrularak kullanım sıklığı sayesinde öne çıkarılması veya seçilmesi; ses-yapı bakımından tek bir şekilde ("Standardvarietät") anlaşılmış olması gerekirdi. Örnek: Aynı kavramı karşılayan *çoḳ, çoḫ, köp, delim, iñen* değişkenlerinden hepsinin değil, birinin bütün Oğuzlar tarafından tercih edilmesi gerekirdi. Bunun sağlanabilmesi için, çoğu kere yazının kullanılması; hatta "seçilen" şeklin herkesi bağlayacak şekilde sözlük ve "kuralcı" dilbilgisi kitaplarında yazım biçimiyle birlikte belirlenmiş olması veya "ölçünlü" hâle getirilmesi gerekirdi. Ancak Oğuzcada bu kullanımların belirlenmesi, düzenlenmesi veya yazıya geçirilmesi gerçekleşmemiştir; hatta bu "saçma" ve gereksiz olarak görülüyordu[45].

Ayrıca bir dilin, hayatın her yönünü, duruma ve "söz" türüne uygun bir şekilde ifade etme kabiliyet ve kapasitesinde olması ("Polyvalenz") gerekirdi. Bir başka deyişle "seçilen" şekillerin, aynı durum, olgu veya olayın ifadesinde; samimî bir ortamda sohbet, şiir veya nesir tarzında "nitelikli edebiyat"[46], hukuk, herkese açık hatırat, resmî belge, bilim vs. için "söz" üretirken, farklı biçimlerle ve terimlerle farklı üslûplarda ("biçem") ifade edecek kadar sayıca çok ve yeterlilikte olması gerekirdi. Yani bir dil, kullananlarca kabullenilmiş tek şekilli, çok yönlü, farklı üslûplu ve yazılı olması durumunda yüksek dil sayılabilir. O zamanlarda Oğuzca bu durumda değildi. Bu, Oğuzların boy hayatının sürdürülmesinde gerekli de değildi.

Kısacası, Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu yıllarda Oğuzca, henüz bir "yüksek dil" görevini üstlenemezdi. Bu yüzden meselâ cebir, kimya, tıp, coğrafya, astronomi, gramer, sosyoloji, tarih gibi daha nice konular hakkında konuşulamaz ve tartışılamazdı. Milletler arası anlaşma, diplomatik mektup, ferman metni, herkesi bağlayacak vergi nizamı ve hukuk kuralları yazılamaz, defterleri tutulamaz; seyahat, gümrük, vergi muafiyeti belgesi verilemezdi. Bir başka deyişle Oğuzlar kendi Oğuzcalarıyla; bir sarayın geniş kapısındaki eğimli kısmın sağlamlığı için hesapları, göz hastalıklarının çeşitlerini, hangi bitkilerden ne miktar alınarak yapılacak ilacın bunlara çare olacağını, dünyanın düzlüğü veya yuvarlaklığını, sularla çevrili olup olmadığını, kendi bölgesinden Bağdat'ın kaç adım uzaklıkta olduğunun nasıl hesaplanacağını, dünyadaki insan toplulukları ve özelliklerini, Allah'ın sıfatlarını, Kur'an-ı Kerim'in bir "mahlûk" olup olmadığını, yıldızlara başka

[44] Meselâ; Kırgızca, meşhur Manas Destanı'nı ortaya çıkardığı zamanlarda ne bir matematik, ne dilbilgisi kitabı ne de milletler arası bir ticaret sözleşmesi üretmiştir.

[45] Durumun başarılı bir tasviri için bk. Tekin 2001, 138 vd.

[46] Bu kavram, düzenleniş ve ifade gücü bakımından nitelikli bir çaba veya eğitim ve yüksek bir yetkinlik gerektiren; genellikle aydınlar tarafından üretilip benimsenen; "halk edebiyatı" ürünlerinin dışında kalan "edebiyat" için kullanılmaktadır.

başka adlar verilmesi gerektiğini, gözlenip seyirleriyle ilgili hesapların yapılmasını, evrenin esasının ne olduğunu, evrendeki gezegenlerin ("cisim")[47] büyüklükleri, kullandıkları dilin kelime çeşitlerinin ne olduğunu, gelecek zaman eklerinden hangisinin bütün Oğuzlar tarafından kullanılması gerektiğini, bir sözlük hazırlanmasının şartlarını, şehir ve köylerde yaşayanların özelliklerini, çeşitli yönetim biçimleri ve özelliklerini, hekimlerin durumunu ve eğitim seviyelerinin nasıl yükseltileceğini, komşu kavme gönderilecek diplomatik mektubun başına, orta kısmına ve sonuna nelerin yazılması gerektiğini konuşmuyorlardı. Bir Oğuz bunları, o dönemde eğitimini aldığı takdirde ancak Arapça veya Farsça ile konuşabilirdi. Daha doğrusu bu çetrefil meseleler, "kaba Oğuz taifesi" için kışlaktaki "sinek" kadar bile önemli değildi: Oğuzcada bunları oluşturmanın çok zor ve zahmetli olduğuna; hatta Oğuzcanın bu "ince işlere" hiç de uygun olmadığına yürekten inanılıyordu. Bu durumun güzel bir tasvirini *Garip-nâme*'de Âşık Paşa yapmıştır[48]: *Kamu dilde var-ıdı żabt u uśūl / Bunlara düşmiş-idi cümle ,uḳūl / Türk diline kimsene baḳmaz-ıdı / Türklere hergiz göñül aḳmaz-ıdı / Türk daḫı bilmez-idi ol dilleri / İnce yolı ol ulu menzilleri*.

Tarihî sürecin bir gereği olarak Büyük Selçuklu Devleti, kurulduktan nispeten kısa bir süre sonra İran, Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerine hâkim olduğunda Oğuzcanın bu durumunda bir değişme veya gelişme olmamıştır. Oysa Oğuzcanın, bu yeni duruma uygun olarak makûl bir zaman süresinde "yüksek dil" hâline gelmesi, böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin farklı dil, din ve kültürden tebaasının yönetim, hukuk, bilim ve hatta nitelikli edebiyat ihtiyacını karşılaması beklenirdi. Bu gerçekleşmemiştir. Bunun sebepleri kısaca şöyle açıklanabilir:

1. Nüfus: Belirtilen bölgelerde büyük çoğunlukla; Farsça[49], Arapça ve Rumca konuşan[50]; esas olarak tarım yapan yerleşikler yaşıyordu. Savaşçı ve çoğunluğu göçer evli[51] olan Oğuzlar bunlar üzerinde çok kısa bir sürede yönetici olmayı başarmışlardı, ama nüfus bakımından özellikle İran ve Irak bölgesinde azınlıkta kalmışlardı.

2. Oğuzcanın Rekabet Etmesi Gereken Diller: Yukarıda belirtilen diller, bölgelerinde "gündelik dil" olarak kullanılmanın yanı sıra uzunca bir süreden beri de "yüksek dil" olarak edebiyatta, bilimde, hukukta ve fermanlardan vergi defterlerine kadar idarî yazışmalarda kullanılıyordu. Bu bağlamda Rumcanın, ama Oğuzları daha yakından ilgilendiren Arapçanın ve özellikle Farsçanın durumuna değinmek gerekir.

Oğuzların Anadolu'da karşılaştıkları Rumca ("Helence"), belirtilen diğer iki dilden de daha eski ve köklü bir yüksek dil ve yazı dili tecrübesine sahiptir. Dayandığı temeller göz önüne alınırsa, yaklaşık M. Ö. 1400'lü yıllardan beri kesintisiz yazılan nadir dillerden biridir. Rumca, eskiden beri Yunanistan'da, Anadolu'da ve Orta Doğu'nun kuzeyinde yaşayan halkın çoğunluğunun gündelik dili olmasının yanı sıra Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasından sonra Latincenin yerine[52] Bizans Devleti'nin yazı dili de olmuştur.

---

[47] Bk. *su,,ād-i İskender ez- ḥukemā ki aśl-ı ,,ālem çi būd; su,,ād-i İskender ez-meḳādįr-i ecsām-ı ,,ālem* (Ünver 1983, 36 vd).

[48] Bk. Yavuz 2000, 955.

[49] Bu çalışmada "Farsça" kavramıyla, sadece bugünkü İran İslâm Cumhuriyeti'nde kullanılan ölçünlü Farsça değil; ağızlar, benzer lehçeler ("İran dilleri") ve Selçuklu döneminden modern zamanlara kadar olan dönemler için "Derî" kastedilmektedir. Bu ikisi arasında özellikle telaffuz bakımından farklar bulunmaktadır. Örnek: *KFTH* ve *BLBL* yazılan kelimeler Derîde */gufte/* ve */bulbul/*, Farsçada */gofte/* "güfte" */bolbol/* "bülbül" olarak seslendirilir.

[50] Belirtilen bölgelerde üst yönetim dili olmayan Ermenice, Süryanice veya Deylemce, Gîlânca, Kürtçe gibiler burada dikkate alınmamıştır.

[51] Krş. Sümer 1960.

[52] Rumcanın yazışmalarda kullanılması, Roma İmparatorluğu'nun Rumca konuşulan bölgeye hâkimiyeti sonrasında da aslında devam etmişti.

Arapça, yazının pek kullanılmadığı İslâmiyet öncesi dönemde ("Câhiliye") bile kabileler arasında nispeten ortak, az-çok yüksek dil özelliklerine sahip bir "şiir dili" oluşturabilmiş[53]; İslâmiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte hızla yazıya geçirilmiş ve bilhassa Abbasîler zamanında dil bilgisinde ve yazımda yapılan düzenlemeler sayesinde nispeten ölçünlü ve bir yüksek dil[54] durumuna gelmişidi. Bundan başka Kur'ân-ı Kerîm'in dili olması sebebiyle de bütün Müslümanlar nezdinde tartışmasız bir saygınlığı bulunmaktaydı. Bu bakımdan İslâm Devleti'nin coğrafî genişlemesine koşutolarak etkinliği, kullanım alanı ve kelime hazinesi genişlemiş; Müslümanların her alanda, özellikle bilimde kullandıkları bir yazı dili olmuştur.

Farsça ise dayandığı temelleri dikkate alınırsa, Arapçadan daha da uzun bir yüksek dil ve yazı dili tecrübesine sahiptir. Sasanîler döneminde (226-650) yazı dili olarak kullanılan Pehlevîce ("Orta Farsça"), Müslüman Arapların İran bölgesine hâkim olmasından sonra hem yazım şekli hem de dil özellikleri bakımından değişmiş, Arapça katışımları da barındıran "Yeni Farsça" (" Fârsî-i Tâze") olmuştur. Bu, özellikle Horasan bölgesinde ve Türklerin de katkısıyla[55] oluşmuştur: Edebiyatta kullanılmasının yanı sıra Sâmânî (875-999) ve Gazneli (961-1187) yönetimlerinin idarî yazışmalarının da dilidir; bunun için "Derî"[56] olarak da adlandırılır. Oluşma aşamasında İran bölgesinde Arapça ile rekabet eden bu dil, zamanla bölgenin genel anlaşma dili ("lingua franca"), hatta en etkili ve geçerli yazı dili olmuştur.

3. Yöneticiler ve Memurlar: Üst dönemde Selçuklu yöneticiler, yerleşiklerin yönetimi konusunda herhangi bir tecrübeye sahip değildiler ve bölgenin hâkimi oldukları zaman zaten işleri eskiden beri yürütmekte olan "yerli" memurlara ("*küttāb*") işleri havale etmenin en akılcı ve kolay yol olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca yerleşikliğin daha saygın ve medenî olduğuna inanıyorlardı[57]. Bu bağlamda Nizâmü'l-mülk ("Ülkeninin Düzeni") olarak anılan Hasan-ı Tûsî çok tipik bir örnektir. Kariyerine Horasan'da Sâmânîlerin yönetiminde başlamış; bölgenin hâkimlerine göre sırasıyla Gaznelilere ve Selçuklu valilerine hizmet ettikten sonra 1064 yılında Sultan Alp Arslan'ın veziri olmuş ve öldürüldüğü 1092 yılına kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin düzenini sağlamıştır. Yazdığı *Siyâset-nâme*, sadece Selçukluların değil, daha sonraki Türk devletlerinin de yol göstericisi olmuştur.

Kısacası; Büyük Selçuklu Devleti zamanında İran, Irak ve Anadolu bölgelerinde sırasıyla çoğunluğu Farsça, Arapça ve Rumca konuşan, tarımla geçinen yerleşikler yaşıyordu. Dilleri de nispeten eskiden beri yüksek dil hâline gelmiş; yazıya geçirilmiş ve hatta ölçünleşmiş sayılırdı. Bunlar, gündelik hayatı sürdürürken ağızlar hâlindeki birer gündelik dil; devlet yönetiminde, nitelikli edebiyatta, hukukta ve bilimde ise yüksek dil olarak kullanılıyordu. Bu halkların üst

---

[53] "Daha 500 senelerinde, bazı ibtidaî kabilelerde olduğu gibi, bütün şimalî Arabistan'da müştereк bir şiirdili mevcuttu. Bu şiirdili, ihtimal ki, her sene mer'a bulmak için göç etmek ve hacc maksadıyla Mekke'ye ve Okaz panayırına gelmek sayesinde teşekkül etmiş ve geniş kelime hazinesini de müteaddit lehçelerden almıştır" (Brockelmann 1997, 524).

[54] Emevîler döneminde başlayan Arapça dil bilgisinin ve yazının ölçünlü hâle getirilme çalışmalarının Abbasîler dönemi âlimlerinden Halil b. Ahmed el-Farâhîdî (718-791) tarafından tamamlandığı bilinmektedir.

[55] Bk. Karaismailoğlu 2001. Bu bağlamda "Yeni Farsça"nın en eski, belki de en önemli edebî eseri olan *Şeh-nâme*'nin Firdevsî ("Ebü'l-kâsım Mansûr b. Hasan el-Tûsî") tarafından Gazneli Devleti'nin Türk yöneticisi Sultan Mahmûd'a 1010 yılında sunulması çok anlamlıdır.

[56] Krş. *Bâb-ı Âlî* "Saray; Hükümet".

[57] Selçuklu ailesinin bu tutumu, yerleşikliği benimsemeyen, özellikle Türkmenistan bölgesindeki Oğuzların tepkisine yol açmış; zaman zaman da devlete büyük sorunlar yaşatmıştır; bk. Köymen 1947; Sümer 1999, 125. Hatta Selçukluların soylarını efsanevî İran şahlarına dayandırdıkları bile iddia edilmiş ve eleştirilmiştir: *Selçuḳiler Türkmen bolup ḳarıntaş miz tip ilge ve ḥalḳġa fāydası tigmedi. Pādişāh bolġunça Türkmenniñ Ḳınıḳ urıġındın miz tidiler taḳı pādişāh bolġandın soñ Efrāsiyābnıñ bir oġlı Keyḫüsrevdin ḳaçıp Türkmenniñ Ḳınıḳ urıġınıñ içine barıp anda ösüp ḳalıp turur. Biz anıñ oġlanları ve Efrāsiyābnıñ neslindin bolur miz tip atalarını sanap otuz beş arḳada Efrāsiyābġa yetkürdiler* (Kargı-Ölmez 1996, 206).

yöneticileri olan göçer evli Oğuzlar ise nüfus bakımından azınlıkta kalmışlar; dilleri yazıya geçirilmemiş, yüksek dil olma aşamasında, ağızlar hâlinde olan birer gündelik dildi.

Bu şartlarda Büyük Selçuklu Devleti, halefleri olan Selçuklu devletleri ve Harezmşahlar, öncelikle idarî işlerde, yazışmalarda ve edebiyatta; hatta az da olsa hukuk ve bilimde de Farsçayı kullanmışlardır. Okula ("medrese") giden herkesin[58] az-çok öğrendiği Arapçayı ise az sayıdaki seçkin, daha çok hukuk ve bilim çalışmalarında kullanmıştır. Rumcaya ise, Oğuzlara dayanan devletler hemen hiç itibar etmemiş, kullanmamıştır[59]. Bunun sebepleri açıktır: Anadolu'ya hâkim olan Selçuklulara, yönetimlerini sürdürebilmek için Horasan'dan getirdikleri Farsça yetiyordu ve Rumca konuşanlar canlarının ve dinlerinin düşmanı ("kâfir") konumunda idiler.

Oğuzca öncelikle, Oğuz olan "cahil" halkın ve Selçuklu ordusunun önemli bir kısmının; ama aynı zamanda devletin Oğuz olan irili-ufaklı yöneticisinin ve memurunun da gündelik dili olarak, sayılan bu dillerin yanında varlığını sürdürmüştür. Hatta bunu, Oğuz olmayan bazı devlet memurlarının da nispeten konuşur veya anlar olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak "önemli" işler, bu dille görülmüyordu[60]. Bu durum Oğuz olan, eğitimli sanat ve edebiyat ehlinin ürünlerinde de geçerliydi. Edebî eserler, şekil, muhteva ve dil bakımından Horasan'da olduğu gibi Farsça yazılıyordu. Ancak zaman zaman kendi dillerinden değişik düzeylerde dil katışımları yapabiliyorlardı. Örnek: *Mârâ ezeddür mescîd der-i hammâr olısar / Seccâde neyem lâyık mârâ ân nâr olısar*[61]*; Ey Turk-i mâh-çehre çi kerded ki her subh tū / Âyî be-hucre-i men gûyî ki gel berü / Her dem be-hışm gûyî barġıl benüm ḳatumdan / Men rûy-i saht-kerde nezdîk-i tū durur men.* Zaman zaman da gündelik dilden yüksek dile doğru emekleyen Oğuzcayı "şivirimsi" olarak yazıya geçiriyorlardı: *Giçkineñ oġlan hey bize gelgil / Dağda dağda hey geze gelgil*[62].

Büyük Selçuklu Devleti'nin halefleri olan Selçuklu devletleri ve Harezmşahların yıkılmasından sonra Oğuzcanın durumu Türkmenistan-İran ve Anadolu bölgelerinde keskin çizgilerle farklılaşmıştır.

1. Türkmenistan Bölgesi

Türkmenistan bölgesindeki Oğuzların ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları, Sovyetler Birliği yönetiminin etkinleştiği yıllara kadar âdeta Selçuklu Devleti zamanındaki gibi süregelmiştir[63]. Bir başka deyişle bölgede çoğunluk olan Oğuzlar, boy düzeni içinde hayvan besleyen göçer evliler ve İran'da sonradan meydana gelen değişimin dışında Sünnî Müslümanlar olarak yaşayagelmişlerdir; uzunca tarihî süreç içinde bölgede hiç biri Oğuzlar tarafından oluşturulmayan üst yönetimler birbirini takip ederek değişmiş; bu, onların hayatlarında hemen

[58] Kur'an-ı Kerim'i okuyup anlayabilmek ve diğer temel dinî bilgileri kazanmak elbette eğitimin temelini teşkil ediyordu; bu ise öncelikle Arapça dilbilgisini öğrenmekle mümkündü.

[59] Burada devlet yazışmaları kastedilmektedir. Anadolu bölgesinde, elbette insanlar, kültürler ve diller arasında etkileşimler olmuştur: Uzun bir zaman sürecinde Oğuzcaya çok sayıda, özellikle yerleşik hayat ve denizcilikle ilgili Rumca kelime alınmış; diğer taraftan Anadolu'nun bazı bölgelerinde Oğuzca, Rumların "ana dili" durumuna gelmiştir.

[60] Bu durum, bugün Türkiye'deki bazı üniversite kampüslerindeki hayata çok benziyordu: Öğrenci ve öğretim elemanı Türkler, snack barda nescafe içerken yaptıkları gündelik hayatla ilgili konuşmalarında arada bol bol İngilizce katışımlar da yaparak "Türkçe" kullanırlar; ama ders, konferans, bilim yazısı vs. söz konusu olunca derhâl değişirler; herkes birbirine bilebildiği kadarıyla, çoğu kere "kırık-dökük" bir İngilizce ile bir şeyler anlatmaya çabalar. Hatta bu satırların yazarı, gündelik dil olarak Türkçe kullanan, ama bilimle ilgili bir şeyler söyleyeceği zaman kendi eliyle yüzüne bir şaplak atarak İngilizce konuşmaya başlayan bir profesörü ibretle seyretmiştir.

[61] Oğuzcanın Anadolu'da ilk defa yazıya geçirilmesinin, Evhâdü'd-din Kirmânî'ye (1164-1238) ait olduğu bilinen bu katışımlı şiirde görüldüğü kabul edilmektedir; bk. Bayram 2004, 111.

[62] Bk. Mansuroğlu 1954, 213 vd.

[63] Burada kastedilenin temel özellikler olduğu; meselâ, binek aracı olarak hâlâ deveyi kullanmak anlamına gelmeyeceği açıktır.

hiçbir şeyi değiştirmemiştir[64]. Boylar üstü bir ortak kimlik bile oluşturulamamış; Teke, Yomut, Göklen, Ersarı, Salır, Çovdur vs. kendilerinden başka üst birlik tanımaz hâlde kalmışlardır. Dil bağlamında da aynı durum geçerlidir: Bu bölgedeki Oğuzca, boy hayatının ihtiyaçlarını karşılayan bir gündelik dil olarak ve boylar arasında ağız farklarını koruyarak kullanılagelmiş; boy ağızlarının yanında ve üstünde ortak bir yüksek dil oluşamamıştır. Bölgede yaşayanlardan okula gidenler, Arapça ve Farsçayı göreceli olarak öğrenmelerinin yanı sıra uzunca bir süre bir üst yönetimin dili olan Çağataycayı öğrenmişlerdir; gündelik hayatın dışında gerekli olduğu durumlarda, özellikle de nitelikli edebiyatta bu yazı dilini kullanmışlardır. Bu bağlamda iyi bir örnek olarak Mağtımgulı Pırâğı ("Mahtumkulu Firâkî") (1733-1798) verilebilir. Şiirlerinde kullandığı dil, "Türkmence" katışımları olan bir Çağataycadır[65]. Çağatayca ve daha sonra Rusça, eğitimli ve üst yönetimde olanların yazı dili olduğundan saygınlık kazanmış; dolayısıyla şimdi kullanılan ölçünlü Türkmenceye de etkileri olmuştur. Örnek: Oğuzcadaki *v-* sesi, Çağatayca bir özellik olarak Türkmencede *b-*'dir: *baar* "var", *bar-* "gitmek", *ber-* "vermek"; *zavod* "fabrika", *front* "(savaş) cephe" vs. Dil özellikleri bağlamında şu husus da belirtilmelidir: Türkmenistan bölgesindeki Oğuzcaların, yani boy ağızlarının diğer bölgelerdeki Oğuzcalardan iç özellikleri bakımından farklılaşması, tarihî sürecin bir sonucudur. Bir yanda Çağatay hanlıkları, diğer yanda Safevî Devleti'nin siyasî ve mezhep yönünden ayrışması ve kendi içlerine kapanması, göç, ticaret vs. gibi sosyal ve kültürel iletişimi ve etkileşimi azaltmıştır. Bu da meselâ Salur boyunun, Oğuzların yaşadığı hemen bütün bölgelerde yaşayan kollarının, dil yönünden az-çok farklı olması sonucunu doğurmuştur.

Türkmenistan Cumhuriyeti'nin resmî yazı dili[66] olan Türkmence ("Türkmen dili"), esas olarak Aşgabat yöresindeki Teke boyunun Oğuzcasına dayanmaktadır. 1928 yılında Sovyetler Birliği yetkililerinin belirlediği komisyonlarca siyasî kaygılar gözetilerek düzenlenmiş, oluşturulmuştur. Bu yıla kadar yazıda kullanılan Arap alfabesi değiştirilmiş; 1928-1940 yılları arasında Latin, 1940-1996 yılları arasında Kiril; bu tarihten itibaren "yeni" Latin alfabesine geçilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkmen aydınlarının Rus dili ve kültürünün daha çok etkisinde kalmaları, yani "modern" dünyanın ve hayatın gerektirdiği her şeyi Rusların gözüyle ve vasıtasıyla tanımaları, Rusçanın yanında Türkmencede de bu hayatın ifade edilmesi durumunu doğurmuş; özellikle edebiyatta, gelenekte görülmeyen tarzda ve konularda metinler üretilmiştir. Yönetim, hukuk bilim gibi hayatın diğer alanlarında ise Türkmence, özellikle 1991 yılındaki bağımsız bırakılışından sonra daha çok[67] kullanılmakta ve "gerçek" bir yüksek dil olma yolunda ilerlemektedir. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, Türkmence veya Türkmenistan bölgesindeki Oğuzca; tarihî, sosyal ve kültürel şartlar sebebiyle yüksek dil olma çabasına ve sürecine oldukça geç başladığından bunun ne zaman tamamlanacağı şimdilik söylenemez. Bir başka deyişle esası bir

[64] Hatta bu üst yönetimler, çoğu kere Oğuzların düşmanı olmuşlardır: */.../ Barça Türkmenler bizge yağı bolup irdiler. Ol sebebdin biz anlarnı köp çapduḳ ve bir kerret Horāsānda Durunġa ta,alluḳ Börme tigen suvnıñ yaḳasında bizniñ birlen śaf tartıp uruşdılar. Teñri bizge berdi. Evveldin tā āḫirġaça biz sebebli yaḫşı ve yamandın yigirmi miñ çaḳlıḳ kişileri öldi. Anıñ içinde günāḥkārları hem bar irdi ve bi-günāḥları hem bar irdi.* (Kargı-Ölmez 1996, 109 vd.).

[65] Bu konulardaki yayınlarda, hatta bilimlik yayınlarda bile, şu husus göz önünde bulundurulmalıdır: Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde çeşitli sebepler yüzünden tarihî metinlerin dili, günümüz ölçünlü yazı dilleriyle uyumlaştırılmakta; hatta aslî şekline bu olduğu iddia edilmektedir. Bu bakımdan kitaplarda bu şairin şiirleri, "olabildiğince" bugünkü Türkmence; Ali Şir Nevayî'ninkiler de Özbekçe olarak bulunmaktadır.

[66] Bir "dil alanı", yani "lehçe"nin kullanım alanı ile kendisini temsil eden yazı dilinin kullanım alanı, birçok durumda örtüşmemektedir. Bazı araştırmacılara göre, Türkmenistan'ın güney sınırına yakın bölgelerde Türkmence değil, Horasan Türkçesi kullanılmaktadır; bk. Doerfer 1990. Ayrıca, Sovyetler Birliği zamanında meydana getirilen yazı dillerinin, adını taşıdığı lehçeleri ne ölçüde temsil ettiği tartışmalı bir konudur; bk. Ercilasun 1993 ve Johanson 1993.

[67] Devletin resmî dili "Türkmen dili" olmasına rağmen Rusçanın etkinliği özellikle bazı alanlarda hâlâ sürmektedir. Meselâ bazı bilim alanlarının ve hukukun dili Rusçadır.

boy ağzına dayanan ve "zor" ile ölçünlüleşdirilerek yazılı kullanılan bir dilin, Türkmenistan ve Özbekistan bölgesindeki Oğuzların kendi ağızlarının yanında hayatın her yönünü derinlemesine ifade etmede; yani yönetim, hukuk, bilim, sanat ve edebiyatta kullanacakları bir dil olması şuana kadar gerçekleşmemiştir. Bu, kısa bir sürede mümkün de değildir. Yani günümüzde, bölgedeki ağızların katkılarıyla ve desteklemesiyle bir üst ağızın merkezi teşkil etmesi değil; yan yana varlıklarını sürdüren ağızlardan bir ağızın, biraz da zorla, yazıda ve okulda kullanılması söz konusudur.

Kısacası, Türkmenistan'daki Oğuzcalardan söz edilebilir; ama Türkmenistan merkezli bir Oğuz yazı dilinden henüz söz edilemez.

2. İran Bölgesi

İran bölgesindeki Oğuzların ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları, bugüne kadar âdeta Selçuklu Devleti; diğer bir açıdan ise Safevîler[68], zamanında olduğu gibi süregelmiştir. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan'ın Rus Çarlığı ve özellikle Sovyetler Birliği dönemindeki farklılaşması ayrıca değerlendirilmelidir. Oğuzlar, Kuzey ve Güney Azerbaycan istisna tutulacak olursa, Farsça konuşanların içinde veya çevrelediği alanlarda nüfus bakımından azınlıkta kalmışlardır. Yerleşik olanlar tarımcı, esnaf, tüccar, memur; hayvan besleyenleri[69] ise boy düzeni içinde göçer evli olarak hayatlarını devam ettiregelmişlerdir. Üst yönetimler çok yakın zamana kadar hep Oğuzların elinde olmasına rağmen, Oğuzca hiçbir zaman üst yönetimin dili olmamıştır. Üst yönetimin dili, hep Farsça olagelmiştir. Zaten bölgede kullanılan Oğuzca, yerleşiklerde bölgelere göre az-çok farklılaşan[70]; göçer evlilerde boy hayatının ihtiyaçlarını karşılayan ve boy ağzı olan birer gündelik dildir. Boy ağızlarının yanında ve üstünde ortak bir yüksek dilden asla söz edilemez. Gündelik hayatın dışında gerekli olduğu durumlarda, yani yönetimde, hukuk içerisinde, bilimde ve nitelikli edebiyatta[71] Farsçayı kullanmışlar ve kullanmaktadırlar. Elbette günümüzde İran'da[72] okullaşmanın veya genel eğitimin yaygınlaşması, eğitim dilinin de Farsça olması bu durumu daha da kuvvetlendirmiştir. Farsça konuşuculuk, eğitim seviyesinin yüksekliği ve şehirleşme ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Hatta modern hayatın yerleşmesine bağlı olarak bugün bazı şehirli ve eğitimli ailelerin gündelik Oğuzcası ("Türkî"), bolca Oğuzca katışımlı bir Farsçayı andırmaktadır. Buna karşılık az eğitimli köylü ve göçer evlilerin dili, Farsça katışımlı Oğuzcadır.

Dilin iç özellikleri bağlamında farklılaşma veya farkların koyulaşması ise İran bölgesinde Safevî Devleti'nin siyasî ve mezhep yönünden hem Türkmenistan hem de Anadolu bölgesiyle ayrışması ve kendi içine kapanması, göç, ticaret vs. gibi sosyal ve kültürel iletişimi ve etkileşimi azaltmasıyla oluşmuştur. Ancak Safevî Devleti'nin özellikle kuruluş aşamasında Anadolu ve İran arasında yaşanan karşılıklı büyük göçlerin, dil bakımından benzerliğe katkıda bulunduğuna da işaret etmek gerekir. Dolayısıyla Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızları arasındaki yakınlık belki de her şeyden önce buna dayanmaktadır.

Edebiyat tarihlerinde "Azerbaycan Edebiyatı" uzunca yazılmıştır. Bazılarında çok zengin ve "görkemli" bir edebiyat olduğundan da sıkça söz edilmiştir. Elbette, İran'ın diğer bölgelerine göre Azerbaycan bölgesinde, Oğuzcanın halk edebiyatı ve nitelikli edebiyatta nispeten daha çok kullanılageldiği bir gerçektir. Ancak bu bağlamda bazı hususlar vurgulanmalıdır: Her şeyden önce bu şaşırtıcı değildir; hatta bu kadarının değil, daha fazlasının olmadığı şaşırtıcıdır. Çünkü Oğuzların

[68] Çünkü bu dönemde yaygınlaşan şiîlik ("Caferîlik") İran bölgesinin hâlâ en etkili mezhebidir.

[69] Meselâ Fars eyaletinde yaşayan Kaşkaylar.

[70] Bunların da esası, bir zamanlar mevcut olan boy ağızlarına dayanmaktadır.

[71] Tipik bir örnek olarak şiirkabiliyeti çok yüksek ve Genceli bir Oğuz olmasına rağmen eserlerini Farsça yazan Nizâmî ("Nizâmü'd-din Ilyâs") (1141-1209) verilebilir. Fakat eserleri, daha sonra Oğuzca yazanlarda çok etkili olmuştur.

[72] İran bölgesinden olan Afganistan'daki durum, neredeyse Selçuklular zamanı gibidir.

nüfus yoğunluğu, Azerbaycan bölgesinde yüksektir; bu, Anadolu'daki duruma çok benzerdir. Azerbaycan bölgesi, Anadolu'nun komşusudur; Anadolu'nun siyasetinden etkilendiğinden daha çok elbette kültüründen etkilenmiştir. Bazı araştırıcıların bütün arttırma çabalarına rağmen[73], Azerbaycan bölgesinde nitelikli edebiyat üreten şairler, maalesef sayılıdır. Örnek: Hakîkî ("Cihânşâh") (1397-1467), Hatâyî ("Şâh İsmail") (1487-1524), Şehriyâr ("Muhammed Hüseyin") (1906-1988). Anadolu'dan yönetim, sosyal ve kültürel olarak ayrılamayacak yerlerde yaşayan Kadı Burhaneddin ("Burhânü'd-dîn Ahmed") (1345-1398), Nesîmî ("İmâdü'd-dîn Nesîmî") (1370-1417), Fuzûlî ("Mehmed b. Süleymân") (1483-1566) gibilerin durumu diğerlerinden ayrı değerlendirilmelidir. Elbette bunlar, bölgelerindeki ağızlardan şiirlerine katışımlar yapmışlardır; ancak "çıplak gözle" yapılacak bir değerlendirmede bile şiirlerindeki dilin Anadolu'da yazanlarınkinden pek bir farkı olmadığı anlaşılabilir[74]. Meselâ; *Meni cândan usandurdı cefâdan yâr usanmaz mı* veya *Bende sığar iki cihân ben bu cihâna sığmazam* mısraları iki bölge arasında *meni ~ beni; sığmaram ~ sığma(za)m* kadar bir farkı yok ederek dönüştürülebilir.

Kısacası; İran bölgesinde Oğuzca, gündelik hayatın ihtiyaçlarını karşılamış; ama bölge veya boy ağızlarının yanında ve üstünde ortak bir yüksek dil olamamıştır; yönetimde, hukuk içerisinde, bilimde ve istisnalar dışında nitelikli edebiyatta kullanılmamış ve kullanılmamaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın dilinde 19. yüzyılın sonunda başlayan gelişmenin İran'ın diğer bölgeleri şöyle dursun, Güney Azerbaycan'a bile tesiri yok denecek kadar az olmuştur.

Kuzey Azerbaycan'ın durumu, Rus Çarlığı'nın yönetimine girmesinden itibaren ve özellikle Sovyetler Birliği döneminde, İran'ın diğer bölgelerindekinden farklılaşmıştır. Bu dönemde Azerbaycan aydınlarının Rus dili ve kültürünün etkisinde kalmaları, yani "modern" dünyanın ve hayatın gerektirdiği birçok şeyi Rusların gözüyle ve vasıtasıyla tanımaları, Rusçanın yanında Azerîcede de bu hayatın ifade edilmesi durumunu doğurmuş; özellikle sanat ve edebiyatta, gelenekte görülmeyen tarzda ve konularda metinler, eserler[75] üretilmiştir. Bu durum Türkmenistan bölgesine biraz benzemektedir; ancak özü itibariyle farklılıklar barındırmaktadır. Bu bağlamda şu hususlar vurgulanmalıdır: Azerîler, o yıllarda genel olarak şehir ve köylerde yerleşik bir hayat sürüyorlardı. Özellikle Çarlık döneminde Rusya, Avrupa'da üretilen bilim, sanat ve kültürle ("Batı Medeniyeti") büyük ölçüde bütünleşmişti; ayrıca Bakü ve çevresinde çok değerli petrolün bulunması[76], bölgenin refah seviyesinin yükselmesine yol açtığı gibi, Avrupalıların[77] ve Rusların ilgisini de doğurmuştur. 1830 yılından itibaren birçok şehirde, Rusça eğitim yapan ve modern bilimleri öğreten okullar açıldı. Buralarda önemli sayıda aydın ("ziyalı") yetişmişti. Ayrıca basım, basın ve yayın işleri de buna bağlı olarak gelişmiştir. Meselâ; daha 1875 yılında ilk Azerîce gazete "Ekinçi" yayınlanmıştır.

Bir başka husus, daha o yıllarda Kuzey Azerbaycan'da milliyet şuurunun uyanmasıdır. Milliyetçilik veya ulusçuluk, o yıllarda Avrupa'da, dolayısıyla Rusya'da birçok "millet"te görülen ve revaçta olan bir duyguydu; ama modern dünya hakkında bilgisi olan veya "aydınlanan"; ama

[73] "Kaybolan" milliyetlerine ummadıkları bir zamanda yeniden kavuşan bazı insanların bu duygularını anlayışla karşılamak lâzımdır. Bunlara göre hangi eserde *çoḳ* yerine *çoḫ* görülse dil bakımından Azerîce olması için kâfidir; hatta bu, Arap harfleriyle *QLB* yazılan kelimeyi, */ḳalb/* yerine */gälb/* okumakla da sağlanabilir. Bu bağlamda Azerîcenin eskiliğini göstermek bakımından Sümerce veya Kimmerceye dayandığını bile iddia edenlerin olduğu bir ortamda bunlar çok normaldir.

[74] Bk. Develi 2004.

[75] Örnek olarak Üzeyir Hacıbekov (1875-1948) tarafından bestelenip sahneye konulan "Arşın Mal Alan" operet türü müzikli komedisi verilebilir: *Görmeden ġız almanam / Yaḫşi bilesen ḥalam / Özüm göre, gözüm göre / Begenem alam ḥalam*. Kırım İbrahim Şinasi'nin (1826-1871) aynı konuyu işleyen "Şair Evlenmesi", 1860 yılında basılmıştır.

[76] Modern anlamda ilk kuyu 1848 yılında açılmıştır.

[77] Azerbaycan petrollerinden servet yapanlardan biri de 1876 yılından itibaren en zengin kuyulardan birkaçını işleten Alfred Bernhard Nobel (1833-1896) ve kardeşleriydi.

kendisini yönetemeyen "Rusya Müslümanları"[78] bundan daha derinden etkileniyorlardı. Bunlar, elbette o yıllarda başka sebeplerle benzer duygu ve düşünceleri benimseyen Osmanlı aydınlarıyla da etkileşim içindeydiler. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı yıllarında Güney Azerbaycan'ı da Sovyetler Birliği topraklarına katmak isteyen Stalin'in, Azerîlerin bu durumuna göz yuman, hatta teşvik eden politikaları göz ardı edilemez.

Bunlardan belki de en önemlisi, Sovyetler Birliği yönetiminin "demir perde" çektiği yıllara kadar Kuzey Azerbaycan'daki aydınların yakın komşuları olan Osmanlı aydınlarının düşünce, duygu ve dillerinden önemli ölçüde etkilenmiş olmalarıdır. Bundan daha tabiî bir şey olamazdı. Çünkü Azerîcenin yüksek dil olmaya başladığı sıralarda Anadolu bölgesi Oğuzcası, yani Osmanlıca uzunca zamandır bir yüksek dildi. Bir başka deyişle Kuzey Azerbaycan'da, Rus Çarlığı'nın Meşrutiyet ilân ettiği 1905 yılından sonra asıl gelişmesini gösteren dil ve edebiyatın önünde, 1453 yılından itibaren bu süreci görüp geçirmiş bir Osmanlı örneği bulunuyordu[79]. Azımsanamayacak sayıda Azerî aydını da İstanbul'da eğitim görmüş veya bulunmuş; eserlerini neredeyse Osmanlıca ile kaleme almış; çıkardıkları "Füyûzât", "Hayat", "şelâle", "İrşad" ve "Açık Söz" gibi gazete ve dergileri de bu dille yayımlamıştır. Bu aydınlar, özellikle 1937-1939 yılları arasında hapis, sürgün, kurşuna dizme yoluyla etkisizleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlara en tipik örnek olarak Hüseyin Cavid Bey (1882-1941) verilebilir: *Öz yurdumda bir garipden seçilmem / Esir kimi bir dost, bir yakın bilmem / Cihan cennet olsa bir lâhza gülmem / Yâr yâr deyip gece gündüz ağlaram.*

Özetle; Kuzey Azerbaycan'da yaklaşık yüz yıl içinde Azerîcede ortaya konan edebî ürünler bütün İran bölgesinin bin yılda ürettiklerinden bin kat fazladır, dense mübalağa edilmemiş olur. Buna rağmen Azerîcenin yönetim, hukuk bilim gibi hayatın diğer alanlarında gelişmesi ve kullanılması bu hızla olmamıştır. Edebiyatta Azerîce kullanılırken diğer alanlarda daha çok Rusça kullanılmıştır[80]. Ancak 1991 yılındaki bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî yazı dili olan "Azerbaycan dili", hayatın her yönünü ifadede en çok kullanılan dildir, denebilir[81].

Azerîcenin yazımında kullanılan Arap alfabesi 1929 yılında Latin; 1939 yılında Kiril alfabesine döndürülmüş; 1991 yılından itibaren de "yeni" Latin alfabesine geçilmiştir. Azerîcenin kelime hazinesinde tarihî geçmişinin izleri olarak elbette Farsça ve Arapçanın yanı sıra Rusça dil katışımları bulunmaktadır. Örnek: *respublika* "cumhuriyet"; *prezident* "(devlet) başkanı"; *deputat* "milletvekili" vs.

Sonuç itibariyle şöyle denebilir: Kuzey Azerbaycan'da bütün bu şartların oluşturduğu Azerîce, artık bir yüksek dildir. Ancak bunun geri kalan İran bölgesine etkisi yoktur. Dolayısıyla İran merkezli veya Azerbaycan merkezli bir Oğuz yazı dilinden söz edilemez.

3. Anadolu Bölgesi

Selçuklu Devleti zamanında hemen bütün bölgelerdeki Oğuzların az-çok benzer olan ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları, Anadolu bölgesinde Oğuz boylarına dayanan beyliklerin etkinleşmesinden ve yetkinleşmesinden sonra gittikçe artan bir hızla farklılaşmıştır. Bir başka deyişle Anadolu bölgesinde Oğuzcanın yüksek dil olma süreci, esas olarak beyliklerin kuvvetlenmesiyle başlamış; Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da birliği sağlayarak merkezî bir devlet

[78] Özellikle Tatarlar ve Azerîler bu konuda öncülük ediyorlardı.

[79] Aynı durum Gaspıralı İsmail'in ("İsmail Gaspirinski") (1851-1914) yayımladığı "Tercüman" (1883-1918) gazetesi için de geçerlidir.

[80] Hatta 1983 yılında "Erzurum'un gediyine varanda" şaşılanşeylerden biri de Türkiye'de her alanda Türkiye Türkçesinin kullanımıdır.

[81] Rusçanın etkisi özellikle 1995 yılında kabul edilen anayasadan sonra çok azalmıştır.

olmasına[82] kadar sürmüştür. Türklük biliminde bu dönem yaygın olarak "Eski Anadolu Türkçesi" olarak adlandırılmaktadır. Bundan sonra ortaya çıkan ve "Osmanlı Türkçesi" ("Osmanlıca")[83] olarak adlandırılan yüksek dil; devletin, memurların ve aydınların yüksek dil ihtiyacını karşılayarak, yani yönetim, hukuk, bilim ve edebiyatta kullanılarak Farsçanın yerini almıştır[84].

Bu yüksek dil olma sürecini daha iyi anlayabilmek için bölgenin şartları veya ortamla ilgili bazı hususlar vurgulanmalıdır:

1. Nüfus: Anadolu'nun nüfusu; bazı Türkolog, Helenolog ve arkeologların; bunları belli aralıklarla sayfalarına konuk eden, Türkiye'de yayımlanan magazin dergi ve gazetelerinin aksi yöndeki ısrarlı iddialarına[85] rağmen, tarihî sürecin bir gereği olarak çoğunlukla Oğuzlardan oluşuyordu[86]. Bunu sırasıyla Rumlar ve diğerleri takip ediyordu[87]. Fakat Orhan bölgesinde olduğu gibi Farsça konuşan bir nüfustan asla söz edilemez. Elbette, Oğuzların bu çoğunluğu hemen ve bir anda sağlanmamıştır. Üç dönemlerde, muhtemelen çoğunluğu yanlarında besledikleri hayvanlarıyla göçer evliler olmak üzere boylar hâlinde gelenlerden, Harezm veya Horasan bölgesinde bir müddettir yerleşmiş iken Moğolların ("Tatar") "zulmünden" aileler hâlinde kaçanlara kadar her boydan, meşrep ve mezhepten Oğuz[88] uzunca bir sürede ve dalgalar hâlinde Anadolu'ya gelmiş; erkekler, kadınlar, çocuklar; "fâtih" askerler, çobanlar, yün eğirip halı dokuyanlar, bilginler,

[82] Bunun için itibarî bir tarih olarak 1453 yılı alınabilir.

[83] Türklük biliminde "Osmanlı Türkçesi" teriminin, hem bu yüksek dili hem de 15.-20. yüzyıllar arasındaki sürede kullanılan gündelik dil, ağız vs.'yi karşıladığına dikkat etmek gerekir. Cumhuriyet dönemi aydınımsıları tarafından hakaret amacıyla kullanılan "Osmanlıca" ise bunların hiç birini karşılamamaktadır.

[84] Genel bir değerlendirme için bk. Korkmaz 2007.

[85] "Anadolu'nun Rumluğu", neredeyse kendisine "Türk" veya "Türkçü" denmesinden korkan, utanan; ödül almak, burs kazanmak gibi menfaatlerinin peşinde koşan veya daha bir "bilimsel" gözükmek isteyen aydınımsıların ve bilginimsilerin dillerinin pelesengi olmuştur. Bu görüşü savunanların en bilgini sayılan Speros Vryonis, "Unfortunately almost nothing is known about the numbers of the population in Byzantine Anatolia and its towns" şeklindeki itirafına rağmen, „Roma ve Erken Bizans dönemlerindeki refah seviyesi ve şehirlerin canlılığı"; „Sultan Melikşah döneminde 400.000 atlıdan oluşan Selçuklu ordusundan 150.000 kişinin Anadolu'da bulunduğu ve bunların aileleriyle birlikte 550.000-600.000 kişiyi teşkil ettiği ve buna 500.000 kişilik çiftçi ve göçebe nüfusun eklenmesi" gibi, "elmayla armudu toplayan" ve mesnetsiz gerekçelerle Anadolu'daki Rum nüfusunun yaklaşık 13.000.000, Oğuzların ise 1.000.000 kişi olduğunu söylemektedir (1971, 25; 179). Bunun Türkiye basınına başlıca birisinin ağzından yansıması "Orta Asya'dan göç etme bir efsanedir" şeklinde olmaktadır; bk. http://www.sabah.com.tr /2007/12/10/. Tam tersini söylemek istemelerine rağmen, diğerleriyle bir noktada ortaklaşan görüşler de bulunmaktadır. Bunlar da „Anadolu'nun 10.000 yıl öncesinden Türk yurdu olduğundan" tutun da „Rumların, bir Türk boyu olan Hunların torunları olduğuna" kadar büyük bir renklilik göstermektedir; bk. http://www.yenicaggazetesi.com.tr /2009/04/13/; http://www. vatanim. com.tr /2007/12/27. Hatta bunları fersah fersah aşan ve bir üniversitede hâlen işinin başında olan bir profesör tarafından dile getirilen „Selçukluların Oğuzlar olduğu" görüşü bile isteyenlerin hizmetindedir; bk. http: //www.aksam.com.tr /2008/01/08. Üçüncü hem acınacak hem de gülünecek yanı ise bütün bu görüşlerin "yapılan araştırmalara göre" sihirli formülüyle sunulmasıdır. Bu, çalışmanın konusu olmadığı için burada ayrıntıya girilmeyecektir. Öğrenmek isteyenler için zaten "yeterince" tarihî kaynak bulunmaktadır. Ayrıca her gün masa başında başka bir sayı keşfedip savurmak yerine, Osmanlı vergi ("tahrîr") defterlerine; beylikler dönemindeki camilerin ve kiliselerin kapasitesine bakmaya zahmet edilse, konu herkes için açıklığa kavuşacaktır. Zira en azından kasaba ve şehirlerde Cuma günü Oğuz erkekleri camiye; Pazar günü de Rum erkek ve kadınları kiliseye giderlerdi. Ancak milattan öncesinde "Rumlar"ın yaşadığı ve Oğuzlar Anadolu'ya geldiklerinde deprem, göç vs. gibi sebeplerle zaten çoktan terk edilmiş, harabeye dönmüş ihtişamlı şehir, tiyatro yıkıntılarına bakarak hayâller kurmak bu konuda sağlıklı bir çözüm sunamaz.

[86] Durumun güzel bir tasviri için bk. Tekin 2001, 138 vd.

[87] 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin genel nüfusunun yaklaşık 13.600.000; 1924 yılında mübadele edilen Rumların 1.250.000; 1915 yılında tehcir edilen Ermenilerin 413.000 kişi olması bu bağlamda az-çok bir fikir verebilir. Bu bağlamda şu husus da göz ardı edilmemelidir: Özellikle Batı Anadolu'daki Rum nüfus, 1829'dan sonra siyasî ve ekonomik sebeplerle Mora'dan, Ege adalarından gelen göçmenlerle çoğalmıştır; bk. Baykara 1986.

[88] Burada elbette çoğunluk kastedilmektedir; mutlak anlamda alınmamalıdır.

müridler, Şeyhler[89], ozanlar, yeni ve güzel bir tarla arayan tarımcılar, açıkgöz fırsatçılar, kelleyi kurtarmak isteyen sığınmacılar gibi niceleri Anadolu'da kendine yeni bir hayat kurmuştur.

Bir başka husus şudur: Bu süre içinde, hayvan besleyen göçer evliler olarak boylar hâlinde hayatlarını devam ettirenlerin varlığına rağmen Oğuzların büyük bir bölümü, şehir ve köylerde yerleşmişlerdir; tarımcı ("çiftçi"), esnaf, tüccar, memur, din adamı vs. olmuştur. Anadolu topraklarının tarım, maden vs. gelirleri Oğuzların da refahını ve devletin zenginliğini arttırmış; buna bağlı olarak okullaşma ve okur-yazarlık nispeten artmış; azımsanmayacak sayıda aydın yetişmiştir. Bunlar, memurlar olarak özellikle Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresinin sağlamlığında ve sürdürülmesinde çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Ayrıca Sünnîliğin daha da benimsenmesi ve etkili hâle gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan Anadolu Oğuzları, potansiyelin nispeten bulunmasına rağmen, İran'daki gibi bir "dönüşüm" yaşamamışlardır.

2. Yöneticiler ve Memurlar: Farsçanın yerine Oğuzcanın ("Türkçe") kullanılması yolunda, beyliklerin yöneticileri, Selçuklu yöneticilerinden farklı bir tavır ve davranış göstermişlerdir. Bu bağlamda Karamanoğlu Mehmed Bey'in (?-1280) adı, özellikle günümüzde çok duyulmasına rağmen[90], Anadolu'daki hemen bütün beylerin bu hususta teşvik, yönlendirmesi ve çabası olmuştur. Zira bu durum, sadece Karaman bölgesinde değil, başta Germiyan ve Osmanoğulları olmak üzere diğer beyliklerde de gözlenmektedir. Bunun sebepleri olarak şu hususlar vurgulanmalıdır: Anadolu beylikleri, esas itibariyle Oğuz boy sistemine dayanıyorlardı; bu bakımdan Kınık boyuna dayanan Selçuklulardan farksızdılar. Ancak onlar gibi "bir anda" çok geniş bir coğrafî alanda, yani İran ve Irak bölgesinde çoğunluk yaşayan, kendilerine karşı savaşmayan, kendileri gibi Müslüman olan ve yönetimlerini daha önce tecrübe etmedikleri halkların yöneticisi olmamışlardır. Bilakis küçük bir coğrafî alanda hâkimdiler. Halklarının çoğunluğu, her yönden güvenebilecekleri, "beyliği sırtında taşıyan" ve kendi boyundan olan Oğuzlardan oluşuyordu. Devleti yönetmek demek esas olarak bunları yönetmek demekti. Çoğunluğu kılıç zoruyla ve korkusuyla uysallaşmış, güvenilemez[91] Hıristiyan tebaanın dili ise bu bağlamda söze bile değmezdi. Selçuklu döneminin bir sonucu olarak Farsça ile yönetim tecrübesi olan, ancak Oğuzca da bilen bir aydınlar veya memurlar topluluğu da beylerin hizmetini görmeye hevesliydiler. Çünkü Selçuklu Devleti'nin veya Harezmşahlığı'nın dağılmasından sonra işsiz kalmışlar; yeni imkânlar ve fırsatlar arıyorlardı. Bu bağlamda devlet yazışmalarını Oğuzcada ("Turkî") yapmaları istense bile bir çaresini bulacaklardı, tâbiri caizse reddetme "lüksleri" yoktu. Bu aydınların gözünde birer "kaba köylü" ("rûstâ") olan ve *suhân cevherini seng ü meder sanan* beylerin, şimdiye kadar çokça dile getirilen, Farsça bilgilerinin eksikliği de bu bağlamda önemlidir. Çünkü memurlarının "doğru" yazdıklarından emin olmak, ancak iyi bildikleri bir dilde olması hâlinde mümkündü. Zira saraylarda birçok "düzenbazlık" öğrenerek yetişmiş memurlara gözü kapalı güvenilemezdi.

Bu sürecin önemli bir bölümünü[92] teşkil eden, Anadolu bölgesinde Oğuzcanın ürettiği nitelikli edebiyatın gelişimini de göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü bir dilin ifade kabiliyeti ve kuvvetinin artmasında, hayatın çeşitli yönlerini ifade etmede yetkin hâle gelmesinde nitelikli edebiyatın katkısı çok gereklidir; hatta olmazsa olmazdır. Bu edebiyat, araştırma makalesinden edebiyat tarihine kadar şimdiye kadar her düzeyde yayımlanan birçok çalışmada nispeten ayrıntılı

[89] Bu konuda meselâ bk. Uğurlu 2000.

[90] Bu konuda meşhur fermanın 1277 yılında çıkarıldığı bilinmektedir.

[91] Bu bağlamda; 1207 yılından itibaren Selçuklu hâkimiyetinde yaşayan Antalya Rumlarının 1212 yılında Cuma namazı için toplanmış Selçuklulara ansızın saldırarak şehri ele geçirmeleri hatırlanabilir. Antalya, 1216 yılında tekrar Selçuklu hâkimiyetine girebilmiş ve Müslüman ve Hıristiyan mahalleleri güvenlik sebebiyle ayrılmıştır.

[92] Hatta birçok Türklük bilimcinin "Anadolu'da Türkçe" gibi bir ifadeyi, sadece bu edebiyatı kastederek kullanması dikkat çekicidir.

olarak ortaya konmuş; incelenmiş; zenginliği gösterilmiştir. Gerçekten de o, bunu fazlasıyla hak etmektedir ve edecektir. Zira Anadolu bölgesi Oğuzcası, sadece Oğuzcanın değil, Türkçenin de en verimli koludur. Gerek üreticilerinin, gerekse üretilen eserlerin sayısı bakımından ne Azerbaycan veya Çağatay Türkçesi, ne de başka bir Türk yazı dili bununla kıyaslanabilir. Çünkü yaklaşık sekiz yüz yıl içinde Anadolu ve çevresindeki bölgelerde her türden sayılamayacak kadar çok eser meydana getirilmiştir.

Belirtildiği üzere, bu Farsça ile oluşturulan nitelikli edebiyatın içine Oğuzca katılımlar yerleştirmekle başlamış; zaman içinde daha çok Arapça ve Farsça kelime katılımları istisna tutulursa, bütünüyle Oğuzcaya döndürülmüştür. İlk dönemlerde yüksek dil olarak Farsçayı kullanan, ancak Oğuzcayı da bilenler, bu ürünleri meydana getirmeye gayret etmişlerdir. Bunların büyük bir kısmını, elbette "hamiyetli Anadolu çocukları"[93] teşkil ediyordu; ama yazım ve Uygur-Karluk Türkçesi katılımlarından anlaşılacağı üzere, Harezm ve belki de daha doğudan gelen göçmen "işsiz" aydınların varlığından hiç şüphe yoktur; etkileri ve katkıları da azımsanamaz[94]. Bunların bazılarının, bir dil bilincinden ziyade, "cahil" Türklere dini, tasavvufu tanıtmak, yaymak amacıyla Oğuzca yazma işine girişmiş olmaları anlaşılıyor. Ancak zaman içinde durum değişmiş; Osmanlı Türkçesi her alanda geçerli, yaygın yüksek dil olmuş; Farsça ise öğrenilen, âdeta "eğlence" olsun diye üretilen bir dil durumuna düşmüştür[95]. Buna bağlı olarak Farsçaya, Fars şairlerine özenmek, atıfta bulunmak da neredeyse kaybolmuştur; hatta küçümseyici bir tavırdan bile söz edilebilir. Örnek: *Bu şehr-i Sıtanbûl ki bî-misl ü behâdır / Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedâdır*[96].

Bu edebiyatın dil bakımından dönüşümünde yöneticilerin tavır ve davranışlarının, ödedikleri telif ücretinin ve teşvikinin önemi çok büyüktür: "Mârifet iltifata tâbidir." Bunu, beyliklerin âdeta zenginliklerine göre şair-yazar barındırdığından veya şair-yazarların imkânları bol beylik merkezlerine koşup toplandıklarından kolayca anlamak mümkündür. Bu bağlamda Kütahya merkezli Germiyanoğulları Beyliği (1283-1428) ilginç bir örnek olarak verilebilir. Bu, bölgesinde çıkarılan şap madeninin satışından dolayı zenginlikte, dolayısıyla önemli edipleri barındırmakta diğer bazılarının önüne geçmiştir[97]. Yani, şap paralarıyla edebiyatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Gerçekten de şeyhoğlu Mustafa ("Sadrü'd-dîn Mustafa") (1340-1414), şeyhî ("Sinânü'd-dîn Yûsuf") (?-1431), Ahmedî ("Tacü'd-dîn İbrahim b. Hızır") (1334-1413), Ahmed-i Dâ,î ("Ahmed b. İbrahîm b. Mehmed") (?-1421) gibi devrin birçok önemli ve tanınan şairi burada yaşamış; sonra da güçlenen Osmanoğullarının hizmetine girmişlerdir. Kısacası; Anadolu bölgesinin hemen bütün Oğuz yöneticileri, ellerindeki her türlü imkânı, Oğuzcanın nitelikli edebiyatta kullanılmasında veya yüksek dil olması yolunda takdire şayan bir cömertlikle kullanmışlardır. Bu geleneği daha sonraki dönemde güçlü ve zengin Osmanlı İmparatorluğu devralmış; teşvik ve cömertliğini daha da arttırarak sürdürmüştür. Bu da nitelikli edebiyatla yakından ilgilenen azımsanamayacak sayıda[98] bir aydın grubunun oluşmasını sağlamıştır. Bunlar da gazel, kaside, mesnevî, musammat, müztezad, rübaî, tuyuğ, kıt,a, murabba, muhammes; tarih (düşürme), muamma, lûgaz; tevhid, münâcaat, naat; şehrengîz, fütüvvetnâme, surnâme, sakinâme,

[93] Bk. Tekin 2001, 141.

[94] Bu konu Türklük biliminde uzunca süredir tartışılan "karışık dilli eserler" ("*olġa ~ bolġa* dili") meselesini doğurmuştur. Bu konudaki görüşlerin özeti ve kaynakları için bk. Demir 2006, 291 vd.

[95] Meselâ Farsça şiirler de yazan Muhibbî'nin ("Kanunî Sultan Süleyman") (1495-1566) devlet yazışmalarını Farsça yaptırmak aklının ucundan bile geçmemiştir.

[96] Nedîm (1681-1730).

[97] Bk. Kalcık 2006, 242 vd.

[98] Osmanlı şair ve yazarlarının tam bir listesini yapmak herhâlde imkânsızdır. Başta padişahlar ve devlet adamları olmak üzere, neredeyse her okur-yazarın şair veya yazar olduğu bir toplumda önemlilerinin adlarının listesi bile, cilt cilt edebiyat tarihleri yazmayı gerektirmiştir.

gazavatnâme, iğretnâme, nasihatnâme, mirâciyye, bilâdiyye, hicviyye, cülûsiyye, ramazaniyye, ıydiyye gibi çok çeşitli nitelik ve türlerde sayısız eserin meydana gelmesini sağlamıştır.

Belirtildiği üzere, yöneticilerin Oğuzca hususundaki kararlı tutumları, yönlendirici tavır ve davranışları sadece edebiyatın gelişmesi yönünde değil; aynı zamanda yönetim, hukuk, bilim için de söz konusudur. Bunlar, bir yüksek dilin hem farklı metin türlerini ifade etmede yetkinleşmesinde hem de bir toplum veya coğrafî alanda yaygınlaşması ve kökleşmesinde belki edebiyattan daha önemlidir. Bu konuda sadece Anadolu bölgesi Oğuzcasının, daha beylikler döneminden başlamak üzere kendini geliştirmeye başladığı açıkça görülmektedir. Bu alanlardaki Oğuzcanın da önündeki örneği, edebiyatta olduğu gibi, Farsçadır. Bu yüzden bazı "kalıp ifadeler" daha sonraları Oğuzca metin içinde aynen kullanılmaya devam etmiştir. Örnek: Osmanlı vergi kayıtlarında *defter-i köhne*'den söz edilir ve *der-taśarruf-ı abdalān; birāder-i ū* gibi ifadelere sıkça rastlanır[99]. Ancak zamanla Oğuzca, örneği olan Farsçayı bütün bu alanlarda hem yazım şekli ve teknikleri[100] hem de ifade gücü bakımından geçmiştir. Bu elbette bütün alanlarda aynı hızla gelişmemiştir; meselâ tıp bilimiyle ilgili eserlere[101] göre hukuk kayıtlarında ("şer'iyye sicilleri") dilin Oğuzcaya döndürülmesi daha geç olmuştur, denebilir. Ancak bu Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesi ve merkezîleşmesiyle koşut olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla artık 16. yüzyılda Anadolu bölgesinde gelişen Oğuzca ile; dinî eserler (Kur'ân-ı Kerim ve hadis tercümesi ve tefsirleri, peygamberlerin hayatıyla ilgili ibretlik hikâyeler ("Kısâs-ı enbiyâ"), ahlâkî ve tasavvufî eserler, menâkıpnâmeler vs.); edebiyat ("Tezkire-i şuarâ"), tıp, coğrafya, denizcilik, gramer, sözlükçülük, tarih, siyaset gibi dallarda bilim kitabı; devletler arası anlaşma ("ahidnâme"), diplomatik mektup, ferman metni ("nâme-i hümâyûn"), hukuk kuralları ve kayıtları ("şer'iyye sicilleri; kadı sicilleri"), vergi kanunları ve defterleri ("kanunnâme; mühimme; tahrir; vakıf vs."); seyahat, gümrük, vergi muafiyeti belgesi, sınır tahdid raporları, sefaretnâme, seyahatnâme gibi daha nice alanlarda türüne uygun kelime seçimi ve ifade şekliyle metinler yazılabilirdi ve yazılmıştır[102].

Kısacası; Anadolu beylikleri döneminde yaşanılan siyasî ve sosyal sürecin bir sonucu olarak Oğuzca, gündelik yaşama ihtiyaçlarını ifade etmesinin yanı sıra Farsçanın yerine yönetim, hukuk, bilim ve edebiyatta da kullanılan bir yüksek dil olma yolunda hızla ilerlemiş ve yaklaşık üç yüz yıl içinde bunu başarı ile tamamlamıştır. Bundan sonra Farsça sadece nitelikli edebiyatta olmak üzere nispeten az kullanılmış; Arapçanın durumunda ise Selçuklu Devleti zamanına göre pek bir değişiklik olmamıştır.

Bu sürece bir başka açıdan bakılacak olursa, Osmanlıcaya, Arapça ve Farsçadan yüzyıllar içinde artarak çok sayıda katılım girdiği ve yaşanılan yere, eğitim seviyesine, sosyal gruplara ve metin türüne göre değişen oranda kullanıldığı görülmektedir[103]. Osmanlı aydınları, özellikle bilim eserlerinde Oğuzcada yeni terim üretmek zahmetini çekmek yerine, zaten mevcut olan Arapça terimleri kullanmayı daha çok tercih etmişler; "hüner ve marifet" göstermek amacıyla yazdıkları bazı metinlerde ise çok uzun cümleler kurmuşlar, çokça söz ve anlam oyunları, seciler yapmışlar; dolayısıyla ürettiklerini, nispeten yüksek bir eğitim almamış bir Oğuzun anlayabilmesini kendi elleriyle neredeyse imkânsız hâle getirmeyi "başarmışlardır". Bu durum, yüzyıllar boyunca,

[99] Bk. Uğurlu 1985, 301.

[100] Bu bağlamda "divânî", "siyâkat" gibi yazı çeşitleri hatırlanabilir.

[101] Bu alanda birçok eserin daha beylikler döneminde telif veya tercüme edildiği bilinmektedir; bk. Erdağı 2001.

[102] Bu konuda tek bir Evliya Çelebi bile yazdığı 10 koca ciltlik "Seyâhatnâme"nin kapsamı ve ifadesiyle bunu ispat etmeye yeter de artar.

[103] Hatta bazı metinlerde bunun katılımın ötesinde "karışım" özellikleri gösterdiği bile söylenebilir; ama bunlar, genel durumu elbette yansıtmamaktadır. Ancak "Osmanlıca"nın suçları sayıp dökülmek istendiğinde örnek olarak derhâl bu "inşâ" metinleri verilmekte; "Veysî" ve "Nergisî" adları neredeyse sövgü amacıyla zikredilmektedir.

özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve toplumunu derinden etkileyen; nispeten az eğitimli geniş bir kitle için gazete yayımlama[104], 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ("Doksanüç Harbi") sonucunda Balkanlar bölgesinde yaşanan katliamlar, göçler, kaybedilen topraklar, uyanan "Türk milliyetçiliği" şuuru, 1908 yılında "İkinci Meşrutiyet"in ilânı gibi iç ve dış olay ve olguların sonucunda Osmanlı Türkçesinin, "Türkiye Türkçesi"ne dönüşümüne kadar sürmüştür. Bunun başlangıcı olarak 1911 yılında Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından Selânik'te yayımlanan "Genç Kalemler" dergisinde çıkan "Yeni Lisân" yazısı, itibarî olarak kabul edilebilir. Gerçekten de Anadolu bölgesindeki Oğuzca, bu yeni dönemde onların benimsedikleri; Oğuzca ("Türkçe") gramer yapısının ve yabancı dil katışımlarından sadece yaygınlaşmış olanların kullanılması anlayışı çerçevesinde, yüksek dil olmuşundan bir şey kaybetmeden değişmiş ve dönüşmüş; görevini başarıyla yerine getirmeye günümüzde de devam etmektedir. 1923 yılından sonra devletin adının, özelliklerinden bir kısmının ve başkentinin değişmesi, dildeki bu durumu önemli ölçüde değiştirmemiştir. Ancak bunda 1932 yılından sonra "acemî" saflığında yapılan "arıtma" denemelerinin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel ortamın doğurduğu İngilizce hayranlığıyla alınan katışımların etkisini, göz ardı etmek mümkün değildir. Zira her ikisi de Türkiye Türkçesinde kavram veya kelime azalmasına yol açmış ve açmaktadır.

Osmanlı Türkçesinin dil özelliklerinin oluşması, kullanıcı sayısı ve coğrafî alan bakımından yaygınlığı, diğer Oğuz ağızlarına ve devletin tebaası olan topluluklara ("millet") etkileri gibi hususlara da değinmek gerekir.

Türklük biliminde Anadolu'da gelişen Oğuzca üzerine, özellikle de metin yayımlama bakımından, tanınmasına yetecek kadar çok çalışma yapılmıştır. Beylikler döneminden itibaren, edebiyat, bilim, yönetim, hukuk alanlarında birçok metin ortaya konmuştur. Buna rağmen bu yüksek dilin oluşma aşamasında dil özellikleri bakımından kendi içinde yaşadığı yoğrulma, seçilme ve düzenlenme yeterince değil, hemen hiç bilinmemektedir. Bu Türklük biliminde araştırılmayı bekleyen boş bir alandır; keşfedilmeyi bekleyen "kimsesiz" bir ülkedir. Bu konuda herkesçe bilinen, bunun "İstanbul Türkçesi" olduğudur; hatta birçok kişi bunu İstanbul şehir ağzı zannetmektedir. Anadolu Oğuzcasının 1453 yılından sonra İstanbul'da "gerçek" bir yüksek dil olarak kullanıldığından şüphe yoktur. Bu çalışma bu konuyu çözmeyi amaçlamadığından ayrıntıya girilmeyecektir; ama bu süreçte İstanbul'a Anadolu'nun çeşitli yörelerinden zorla[105] veya gönüllü olarak iskân edilenlerin sadece ağız özelliklerinin harmanlanması olmadığı açıktır; birçok etkenin katkısı bulunduğu bir gerçektir. Bu bağlamda *bene ~ bana; ġara ~ ḳara; daş ~ taş; gözel ~ güzel; gelirik ~ geliriz* gibi değişkenlerin seçilmesi ve ölçünlüleşmesinde, Balkanlar ("Rumeli") bölgesinden gelen devlet memurları veya askerlerin herhâlde bir etkisi olmuştur; ancak Orta ve Batı Anadolu bölgesinde yerleşik aydınlar tarafından oluşturulan Oğuzca ürünlerin etkisinin çok daha fazla olduğu muhakkaktır. Bunda devletin üst yönetiminin dayandığı Karakeçili Yörüklerinin ağzından neler bulunduğu araştırılmaya değer ilginç bir konudur.

Devletin, memurların ve aydınların, özenle kullandığı bir yüksek dil ve yazı dili olarak Osmanlı Türkçesi elbette, bütün Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda geçerliydi. Bu bakımdan Bağdat'tan Budapeşte'ye; Yalta'dan Trablusgarp'a kadar çok geniş bir coğrafî alanda kullanılmıştır. Okullarda eğitim veya tâlimle öğrenen "saygın" kişilerin yanı sıra bunlara özenenler tarafından da göreceli olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan kullanıcı sayısı bakımından da azımsanamaz. Ancak ne Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan çeşitli din ve dilden olan toplulukların ne de Anadolu Oğuzlarının tamamının kullandığı bir dil olabilmiştir. Devletle ilgisi zayıf olan insanlar, Oğuz veya diğerleri, kendi gündelik dilini veya ağzını kullanmaya devam edegelmişlerdir.

[104] İlk özel gazete olan "Tercümân-ı Ahvâl, 1860 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.
[105] Aksaray bölgesinden göç ettirilenler ve bir mahalle hâlinde yerleştirilenler hatırlanmalıdır.

Örnek olarak bir Esztergomlu Macar veya Çorumlu Oğuz köylüsünün durumu verilebilir. Devletin kendisiyle ilgili yazışması veya ona verdiği belge Osmanlı Türkçesiyle olmasına rağmen köyünde kendi gündelik Macarcasıyla veya Oğuzcasıyla hayatını sürdürüyordu.

Bu bağlamda bir başka husus, Oğuzcanın diğer dillere etkisi meselesidir[106]. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin Oğuzlarca çoğunlukla veya yoğunlukla meskûn olan Anadolu ve çevre bölgesi ile uzak bölgeler, elbette birbirinden farklıdır. Devletin hâkim olduğu topraklarda Oğuzların dışında yaşayanlar, dillerini nüfuslarına koşutolarak bölgelerinde kullanmaya devam ediyorlardı: Artık devlet dili olmaktan uzaklaşmış Rumcanın yanında, Ermenice, Bulgarca, Arapça, Süryanîce vs. hem bir gündelik dil hem de özellikle dinî eserlerde ve ibadette yüksek veya yazılı dil; Kürtçe, Zazaca, Lazca gibiler ise sadece gündelik dil olarak kullanılıyordu. Oğuzcanın tesiri de çevreden merkeze doğru geldikçe kuvvetleniyordu. Bir başka deyişle, gündelik veya yüksek Oğuzca, sırasıyla Macarca, Sırpça, Bulgarca, Rumca, Ermeniceye azdan çoğa doğru tesir etmiş;katışımlar vermiştir[107]. Elbette, yakınlık-uzaklıkta sadece mekân değil, din vs. de önemlidir. Bu bakımdan Arnavutça veya Boşnakça, Bulgarcaya göre daha çok Oğuzca unsur barındırır. Ancak şu da bir gerçektir: Merkez bölgede Oğuzlar gelmeden önce etkin olan Rumca ve Ermenice gibi diller, zaman içinde küçük alanlarda gündelik ihtiyaçlar için kullanılan, bazı yerlerde ise sadece dinî tören veya ibadetlerde "anlamadan" kullanılan bir dil[108] hâline gelmiştir. Bunlar, dinlerini ve "kimlik"lerini değiştirmedikleri hâlde eski dillerinin yerine elbette Oğuzcayı kullanıyorlardı. Bu, "Anadolu'nun Rumluğu"na iman etmiş olanları yalanlayan en açık delildir. Çünkü genel okullaşmanın, basın-yayın gibi hızlı iletişim araçlarının söz konusu olmadığı ve Avrupalı sömürge yönetimlerinin çok sonraları uygulayacakları dil öğretme siyasetinin ("asimilasyon") ve tekniklerinin bilinmediği, "Türkleştirme" akıldan geçse bile uygulanamayacağı 12.-19. yüzyılın şartları düşünüldüğünde konu kendiliğinden açıklığa kavuşur Bu bağlamda "devşirme" sisteminin veya "Yeniçeriler"in etkisinin, çoğu kere mübalağa edildiğinden daha az olduğu açıktır; devşirilenlerin sayı itibariyle genel bir Türkleşmeyi sağlayamayacağı ortadadır. O zamanlarda dillerin etkisi, hemen hemen sadece nüfusa; konuşmada karşılıklı etkileşime dayanıyordu. Bu bağlamda bir coğrafî alanda çoğunlukla ve yoğunlukla yaşayanların dili, genel anlaşma dili olarak benimsenirdi. Eğer 1 milyon Oğuz'un 13 milyon Rum'u Türkleştirdiği iddiası, akla zarar değil de gerçek olabilseydi, Evliya Çelebi'nin olağanüstü dikkatli gözlerince Budin'de ("Buda-Peşte") bile "Ilıca, İskele, Mustafa Paşa, Dolap" gibi isimleri olan 24 mahalle teşkil ettiği görülen Osmanlı asker, memur ve aileleri düşünüldüğünde bugünkü Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya bölgelerinde Oğuzdan başkası görülmez; Oğuzcadan başka dil konuşulmazdı.

Yukarıda belirtilen durum, Osmanlı Devleti'nin, tarihî sürecin gereği olarak Anadolu'ya doğru çekilmesiyle ve özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mübadele, göç etme veya ettirme, "normal" olmayan nüfus artışıveya eksilmesi gibi tarihî ve sosyal sebeplerle değişmiştir; bazı diller Anadolu'dan silinmiş; bazılarının eskisine göre kullanım bölgeleri genişlemiş ve etkinlikleri artmıştır. Ancak Anadolu bölgesi Oğuzlarının yaşadığı merkez olan Türkiye'de ve Kuzey Kıbrıs'ta Oğuzca ("Türkiye Türkçesi"), genel anlaşma, devletin resmî ve çoğunluğun gündelik veya yüksek, tek dili olarak; ayrıca merkezin güneyden kuzeye, doğudan batıya bütün çevresinde; Halep'te, Kerkük'te, Kırcaali'de, Üsküp'te diğer dillerin yanında hem gündelik hem de gerekli olduğunda yüksek dil olarak kullanılmaya devam etmektedir.

[106] Bu konuda yetkin bir çalışma için bk. Johanson 2007. Bunun yanı sıra Oğuzcanın diğer Türk lehçelerine de etkisi söz konusudur; bk. Gülsevin 2010. Tarih boyunca çeşitli sebeplerle Türk lehçelerinin birbiriyle ilişkisi olagelmiştir. Bu bağlamda bazı Türk lehçeleri ile Oğuzca arasında "dil katışımı" ("Sprachmengung"), hatta "dil karışımı" ("Sprachmischung") şeklinde etkileşimler meydana gelmiştir.

[107] Bu kelimeler için bk. Karaağaç 2008.

[108] Bu durum bugün Anadolu köylerinde yaşayan Oğuzların, Arapça kullanımlarına çok benzerdir.

Oğuzcanın etkisi bağlamında Memlûk Devleti (1250-1517) hâkimiyetindeki Suriye ve Mısır'ın durumuna da değinmek gerekir[109]. Memlûk Devleti'nin yöneticileri de Türkçenin hem konuşulmasını hem de telif veya tercüme olarak yazımını teşvik etmişlerdir. Bu bakımdan Türkçe bu bölgede de büyük bir önem kazanmış; fıkıh, askerlik, nitelikli edebiyat, özellikle sözlük-gramer türünden çeşitli eserler yazılmıştır. Ancak "Memlûk Türkçesi", dil özellikleri bakımından bir birlik göstermez; eserden esere değişmek şartıyla Kıpçakça, Oğuzca ve Uygur-Karlukça ("Çağatayca")[110] dil özellikleri görülebilir. Çünkü Türk memlûklar, değişik boylara mensuptular ve çeşitli bölgelerden getirilmiş veya gelmişlerdi. Bunlar arasında özellikle, Kıpçaklar[111] ve Oğuzlar ("Türkmenler") nüfus bakımından kalabalık idiler. Ayrıca başka bölgelerden getirilen eserler vasıtasıyla "uzaktan" etkileşim de söz konusudur[112]. Bu bağlamda Oğuzca bilhassa öne çıkmaktadır. Oğuzların hem bölgede zaten yaşıyor olmaları hem de çoğunlukla Oğuzlarla meskûn olan Anadolu arasında çok yakın kültür ilişkilerinin[113] bulunması, Oğuzcanın zamanla yaygınlık kazanmasına sebep olmuş ve Memlûk Türkçesi, Osmanlı hâkimiyetinden daha önce büyük ölçüde "Oğuzcalaşmış"tır."[114]

Anadolu bölgesi Oğuzcasının yazılma meselesine de değinmek gerekir. Başlangıcından 1928 yılına kadar Arap alfabesine dayanan bir alfabe kullanılmıştır. Ancak yazım ("imlâ"), hep aynı olmamış; kendi içinde karışık ve dalgalı bir süreçten sonra nispeten ölçünlüleşmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde neredeyse iki farklı yazım şekli vardı. Bunlardan birisi, "Arap" yazım şekline uygun olanıdır. Bunda ünlüler genellikle harfle gösterilmez, hareke ile gösterilirdi. Diğeri ise "Uygur" yazım şeklidir. Bunun tipik özelliği ise bütün ünlülerin harfle gösterilmesi, eklerin genellikle kelimeden ayrı yazılması idi. Bu durum, değinildiği üzere, Harezm veya daha doğusundan birçok okur-yazarın Anadolu'ya gelmiş olduğunun açık delilidir. İlginç olan ise, Osmanlı yüksek dilinin bunlardan birini tercih etme yerine, ikisinden de özellikler alarak yazım şeklini ölçünlü hâle getirmiş olmasıdır. Yüksek dilin özellikleri bakımından oluşma süreci hususunda belirtildiği üzere, yazımın nasıl bu hâle geldiği de ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Ancak bunun bir yazım komisyonu vasıtasıyla yapıldığı da, bilindiği kadarıyla, söz konusu değildir. Bu, herhâlde yazıla yazıla kendiliğinden oluşmuştur. Örnek: Uygur yazımına göre *geldiler* ve *öldüler* ifadesi, *KALDY LAR* ve *AVLDY LAR* şeklinde yazılırken Arap yazımına göre *K(a)LD(y)L(a)R* ve *A(v)LD(y)L(a)R* şeklinde yazılırdı. Osmanlı Türkçesinde ise *KLDYLR* ve *AVLDYLR* şeklinde yazılmıştır.

1928 yılından itibaren ise Türkiye Türkçesinin yazıya geçirilmesi, komisyonlarca hazırlanan ve Latin harflerine dayanan bir alfabe ile yapılmaktadır. Yazımda; anlayışların, başkanların veya komisyonların değişmesiyle birlikte az da olsa farklılıklar süregelmiştir; tamamen veya ittifakla kabul görmemiş şekiller hâlâ mevcuttur.

Anadolu bölgesi Oğuzcası bağlamında "Gagavuzca" olarak adlandırılan yazılı dile de değinmek gerekir. Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak önceleri bugünkü Bulgaristan ve Romanya'nın doğusunda ("Dobruca") yaşarken 1765 yılından sonra bugünkü Moldova'ya ("Boğdan") göç ettikleri bilinen Gagavuzlar[115], Hıristiyan olmaları, bir kısmının muhtemelen 11.

[109] Bk. Uğurlu 1999, 7 vd.
[110] Bk. Doerfer 1996.
[111] Kıpçak ve Kumanların tarihinin genel hatları için bk. Arat 1997.
[112] Bu bağlamda "Kutadğu Bilig"in bir nüshasının Kahire'de bulunması hatırlanabilir.
[113] Örnek olarak "Erzurumlu Darîr" verilebilir; bk. Korkmaz 1983.
[114] Bk. Eckmann 1965; Korkmaz 1983.
[115] Bölge 1812 yılında yapılan Berlin Anlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkmış ve Rus Çarlığı'na bırakılmıştır. 1917-1944 yılları arasında Romanya'nın hâkimiyetinde kalmış; sonra Sovyetler Birliği'nin bir

yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara göç edip karışmaları vs. sebebiyle kültür bakımından tipik bir Anadolu Oğuzu değildirler. Ancak dil bakımından, dizimindeki bazı farklılıklara rağmen, Anadolu Oğuzcasının Balkanlar bölgesindeki ağızlarından biridir. Dolayısıyla diğerleri gibi çevresindeki dillerden gelen kelime katışımlarını da bünyesinde barındırır. Başka bir açıdan ise bir gündelik dildir; yüksek dil olamamıştır[116]. Buna rağmen Sovyetler Birliği'nin siyasî amaçlı dil politikası sebebiyle, ağız farkları öne çıkarılarak 1957 yılında Kiril harflerine dayanan bir alfabeyle yazılmış; bağımsızlıktan sonra ise 1996 yılından itibaren Latin harflerine dayanan bir alfabeyle yazılmaktadır. Örnek: *Bir gece karısı Hocaya yatakta "bir az ötää git" demiş. Hoca ayakkaplarını alıp sokaa çıkmış da gitmää başlamış. İki saat sora, bir dostunu karşı edip demiş ona: Bizim evä uura da sor, daa gideim mi?*

Sonuç olarak şöyle denebilir: Anadolu bölgesi Oğuzcası, gündelik yaşama ihtiyaçlarını ifade etmesinin yanı sıra yaşanılan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel sürecin doğurduğu ve yoğurduğu bir ürün, yani yüksek dil olarak geniş bir coğrafyada "Osmanlı Türkçesi" ve devamında "Türkiye Türkçesi" adıyla yönetim, hukuk, bilim ve edebiyatta beş yüz yıldır kullanılmaktadır. Bu, Anadolu'nun özünde oluşmuş ve çevresinde de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanını genişletmesine koşutolarak kullanım alanını genişletmiştir. Ancak kullanımı, devlet hâkimiyetine doğrudan bağlı kalmamıştır; nitekim Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Irak, Suriye ve Balkanlarda yaşayan Oğuzlar tarafından gönüllü olarak ve ölçünlü biçimleri değiştirilmeden kullanılmaya devam etmektedir. Bir başka deyişle Anadolu'da oluşan bu yüksek dil, bütün Anadolu bölgesi Oğuzları tarafından gerektiğinde kullanılmaktadır. Bu bakımdan bütün diğer Oğuzcalardan farklıdır. Öyleyse Oğuzcanın bu koluna Türklük biliminde "Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi" adı verilmelidir. Eğer yönlere göre adlandırmak gerekirse "Anadolu Merkezli Güney-Batı Türkçesi" veya "Anadolu Merkezli Batı Türkçesi" denebilir.

Oğuzcaya Dayanan Dil Alanları ve Adlandırılmaları

Belirtildiği üzere, Oğuzca geçmişten bu güne kadar Oğuzların yaşadıkları bölgelerde konuşulmuş ve konuşulmaktadır. Oğuzların ortaklık ve benzerlikleri; çeşitlilik ve ayrılıkları, dil bağlamında da geçerlidir: Oğuzca, bir yandan yöresindeki Rusça, Farsça, Arapça gibi dillerden kelime hazinesi, özellikle de yapı ve dizim açısından kolayca ayırt edilen bir bütünlüktür; diğer yandan kendi içinde çeşitli düzeylerde bir bölünmüşlüktür. Bir başka deyişle, Oğuzcanın konuşulduğu coğrafî alanda, kendi içinde bir anlaşma birliği teşkil eden ve diğerinden çeşitli yönlerden ayrılan "dil alanları" bulunmaktadır. Bunların sayısı, hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır; zira ayırt edici ölçütlerde[117] anlaşılamamaktadır; bazıları hakkında ise yeterince tasvirî çalışmalar bile yoktur.

Bu çalışmanın amacı Oğuzcayı dil özelliklerine göre karşılaştırmak, benzer ve ayırt edici özellikleri tespit edip sınıflamak olmadığından bu konuya değinilmeyecektir. Ancak genel olarak şu söylenebilir: Konuya iki düzeyde bakılmalıdır. Tabandaki birinci düzeyde Özbekistan ve Afganistan'dan Makedonya'ya; Lübnan'dan Moldova'ya kadar Oğuzların yaşadığı bütün bölgelerde Oğuzca, biribirine biraz benzeyen veya biri diğerinden biraz farklılaşan, değişkenli, sınırların geçişken olduğu ağızlardan oluşan bir gündelik dildir. Bunlar, kişilere ve sosyal gruplara göre de kendi içinde tek düze olmayan veya farklılaşan en dar kapsamlı ağızlardan ağızlar üstü

üyesi olmuştur. 1991 yılında bağımsız "Moldova Cumhuriyeti" ilân edilmiştir. Bugün yaklaşık olarak Moldova'nın güneyinde 200.000, Romanya'da 6.000 ve Bulgaristan'da 60.000 Gagavuzun yaşadığı bilinmektedir.

[116] Türk lehçelerini tanıtan çalışmalarda Türkiye Türkçesiyle yan yana ve aynı cinsten koltuğa oturtulduğu için, bu durum gözden kaçırılmakta veya bazılarını yanıltmaktadır. Ancak evsafına veya koltuğu dolduramayışına bakıldığı takdirde durum açıklığa kavuşur.

[117] Meselâ, bazı araştırıcılarca "Horasan Türkçesi" diye adlandırılan dil alanı, diğer bazı araştırıcılar için "Türkmence"den başka bir şey değildir.

bölge ağızlarına ve lehçelere kadar farklı katmanlarda benzer veya farklı özellikler gösterebilir. Bu bakımdan bölme amacına göre değişen sayıda; hatta neredeyse sayısız Oğuzcalardan söz edilebilir. Türklük biliminde yaygın olarak Türkmence, Azerîce, Türkiye Türkçesi ve Gagavuzcadan söz edilmektedir. Bazı araştırıcılar[118] Oğuzcayı; "Türkmence, Horasan Türkçesi, Güney Oğuzca, Azerîce, Türkçe ve Gagavuzca" olarak 6 kısımda; bazıları ise "Özbek Oğuzcası, Türkmence, Horasan Türkçesi, Sonkurca, Kaşkay-Eynalluca, Azerîce, Doğu Anadoluca, Batı Anadoluca, Doğu Rumelice ve Batı Rumelice" olmak üzere 10 kısımda tasnif etmektedir[119]. Oğuzlar arasındaki anlaşma oranları da Oğuzcaların benzerlik veya farklarına; yani kelime, yapı, dizim ve anlam yönünden birbirleriyle örtüşme veya örtüşmeme oranlarına göre artmakta veya azalmaktadır. Bunda elbette Oğuzcaların tarihî süreç içinde birbirleriyle ve başka dillerle ilişki veya etkileşimlerinin de önemli bir rol oynadığı şüphesizdir. Ayrıca Oğuzcanın, Genel Türkçenin bir temel lehçesi olduğu göz önüne alınırsa, diğer Türk lehçeleriyle de belli bir oranda örtüştüğü tartışılamaz bir gerçektir.

Tavandaki ikinci düzeyde ise; dilbilgisi tespit edilmiş ve ölçünlüleştirilmiş yazıda kullanılan Oğuzcalar bulunmaktadır. Bilindiği üzere Türkmenistan Cumhuriyeti için Türkmence, Azerbaycan Cumhuriyeti için Azerîce ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti için Türkçe; Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi için ise Gagavuzca bu durumdadır[120]. Bunların, kendi coğrafî alanlarındaki Oğuzcaları göreceli olarak temsil ettikleri de bir gerçektir. Zira Sovyetler Birliği zamanında yazı dillerinin, siyasî kaygılar gözetilerek komisyonlar tarafından ölçünlüleştirildiği bilinmektedir. Burada bazı bölgelerin, özellikle İran bölgesinin "beyaz" kaldığı; Oğuzcadan oluşturulmuş bir yazı diliyle örtülmediği görülmektedir. Bu durum elbette tarihî ve sosyal sürecin getirdiği siyasî sonuçlarla yakından ilgilidir.

Oğuzcanın, art zamanlı bakış açısından gözüken durumuna da kısaca değinmekte fayda vardır. Tabandaki durumun, en eski zamanlardan günümüze kadar önemli ölçüde değişmediği söylenebilir. Bir başka deyişle Oğuzca, geçmişten bu güne kadar Oğuzların gündelik anlaşma dili olagelmiştir. Elbette, burada bir dilin eş zamanlı ve art zamanlı olarak ses, yapı, anlam ve dizim bakımından sürekli değiştiği gerçeği, göz ardı edilmemelidir; yani hiçbir bölgede Oğuzca, Selçuklu Devleti zamanındaki şekliyle kalmamıştır. Çünkü konuşurları, dili her an yeniden üretmektedir. Konuşurlar tarafından kendi dönemlerinde kolay fark edilemeyen, dil içi ve dil dışı sebeplere göre az veya çok olabilen bu değişim, iki zaman noktası veya coğrafî alan arasında yapılacak karşılaştırmalarda daha açık görülebilir.

Tavandaki durum bakımından ise Oğuzca, bambaşka gözükmektedir: Belirtildiği üzere 15. yüzyıla kadar Oğuzca, hiç bir bölgede yüksek dil değildir; yani harita "beyaz" bir kâğıttan ibarettir. Ancak 1453 yılından sonra Anadolu'dan çevreye doğru yayılan Osmanlı Türkçesi bulunmaktadır. Buna 20. yüzyılda sayılan diğerleri katılmıştır. Haritanın önemli bir kısmı ise hâlâ dolmamıştır. Yazıya geçirilmede de belirtilen duruma uygunluk bulunmaktadır. Oğuzca 13. yüzyıldan itibaren en çok ve çeşitli türlerde yazılan metinlerde, öncelikle Anadolu'da, sonra Azerbaycan'da yazıya geçirilmiştir.

Oğuzcaların art zamanlı değişmesi bağlamında adlandırılması hususunda da Türklük biliminde görüş birliği oluşturulamamıştır. Buna rağmen Anadolu bölgesi Oğuzcası bu bağlamda daha çok incelenmiş, bölümlenmiş ve adlandırılmıştır. Arapça ve Farsça katışımlar ve dilin iç gelişmesi bakımından yaygın olarak "Eski Anadolu Türkçesi" (11.-15. yüzyılın ilk yarısı) ,

[118] Meselâ Johanson 2006, 63.

[119] Meselâ Doerfer 1976, 81-82.

[120] Diğerlerinden farklı olarak Gagavuzca, kendi bölgesinde Moldova Cumhuriyeti'nin resmî dilinin yanı sıra kullanılır.

"Osmanlı Türkçesi" (15. yüzyılın ikinci yarısı-19. yüzyıl) ve "Türkiye Türkçesi" (20. yüzyıl-) devirlerinden söz edilmektedir[121]. Bazı araştırıcılar[122] bunu, "Eski Osmanlıca" (13.-15. yüzyıl), "Klâsik Osmanlıca" (15.-19. yüzyıl) ve "Yeni Osmanlıca" (19.-20. yüzyıl başı) olarak bölmüşlerdir; 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını "Türkiye Türkçesi" döneminin başlangıcı olarak almışlardır. "Eski Anadolu Türkçesi" devri, araştırıcılar tarafından "Eski Osmanlıca"[123], "Eski Türkiye Türkçesi"[124], "Eski Oğuz Türkçesi"[125] gibi terimlerle de adlandırılmaktadır. "Eski Anadolu Türkçesi" de bazı araştırıcılar tarafından "Selçuklular dönemi Türkçesi", "Beylikler dönemi Türkçesi" ve "Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi"[126] olmak üzere üç döneme bölünmektedir. Görüleceği üzere bu konuda cümlenin maksûdu bir, ama rivâyetleri muhteliftir.

Anadolu bölgesi Oğuzcası; katışımlar, dilin iç özellikleri, kullanım bölgesi vs. gibi farklı bakış açılarına göre elbette farklı terimlerle adlandırılabilir; ama bu terimler birbiriyle tutarlı olmalıdır. Türklük bilimi çalışmalarında belirtilen adlandırmaların hangi ölçütlere göre yapıldığı çoğu kere belirtilmemektedir ve bazı tutarsız tarafları vardır; bu çalışmanın konusu olmadığı için burada ayrıntıya ve tartışmaya girilmeyecektir. Fakat meselâ "Eski Türkiye Türkçesi" terimini kullananlar, bir sonraki dönem için "Orta Türkiye Türkçesi" terimini kullanmamakta; günümüzdeki dili adlandırmak için ise "Türkiye Türkçesi" terimini kullanmaktadırlar. Bu durum 15. yüzyıldan sonra (Yeni) "Türkiye Türkçesi"ne geçildiğini düşündürmesine rağmen bunlar, 16.-19. yüzyıllar arasındaki Anadolu bölgesi Oğuzcası için "Osmanlı Türkçesi" terimini tercih etmektedirler.

Yüksek dil olma bağlamında ise Anadolu bölgesi Oğuzcasının iki döneminden söz edilmelidir:

1. Gündelik Dil Dönemi. Bu diğer adlandırmalara göre "Eski Anadolu Türkçesi" vs.ye denk gelmektedir. Belirtildiği üzere, bu dönemde Anadolu Oğuzcasının gündelik dilden yüksek dil olma yolunda çabaladığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bakımdan, nispeten ölçünlüleşmiş yüksek dil bağlamında bir "yazı dili" dönemi olduğundan elbette söz edilemez; bu, Anadolu Oğuzcasının "yazılı dil" dönemidir. Buna rağmen hemen bütün, özellikle Türkiye'deki Türklük bilimi çalışmalarında, bu ikisi arasında bir fark görülmediğinden veya övünmek için vs. "yazı dili" terimi kullanılmaktadır.

2. Yüksek Dil Dönemi. Bu da "Osmanlı Türkçesi" ve "Türkiye Türkçesi" dönemlerine denk gelmektedir. Belirtildiği üzere, Osmanlı Türkçesi, bir önceki, yüksek dil olma yolunda çabalama evresine, yani Eski Anadolu Türkçesine dolaylı olarak dayanmaktadır. Türkiye Türkçesi ise doğrudan Osmanlı Türkçesine dayanmaktadır. Bir başka deyişle bu ikisi arasında dilin iç özellikleri bakımından herhangi bir değişiklik bulunmamaktadır. Örnek olarak "Gelecek Zaman Eki" verilebilir: EAT *-AsI* veya *-IsAr*; OT ve TT *-AcAK*.

Türklük bilimi çalışmalarında, bu bağlamda diğer Oğuzcalara neredeyse hiç değinilmemektedir. Çünkü bazı anlayışlara göre "dil", "yazı"dan ibarettir; yazısı olmayanın kendisi de yoktur! Bu bağlamda diğer bazılarına göre Azerbaycan Oğuzcası "şanslıdır"; dil çalışmalarında kendisinden söz edilmektedir. Birçok çalışmada yüzyıllara veya bazı şairlerin adlarına ("Hatâyî-

[121] "Göre 13. asırdan günümüze kadar Batı Türklerinin yazı dili ola gelmiş bulunan Batı Türkçesi iç ve dış gelişme ve değişiklikler bakımından üç devreye ayrılır: 1. Eski Anadolu Türkçesi. 2. Osmanlıca. 3. Türkiye Türkçesi." (Ergin 1972, 16).

[122] Bk. Yüce 1998, 4.

[123] Bk. Çağatay 1948.

[124] Bk. Timurtaş 1977.

[125] Bk. Ercilasun 2004, 439.

[126] Bk. Korkmaz 2003, xci.

Fuzûlî dönemi") göre vs. bölümlenmektedir[127]. Bazı çalışmalarda "Eski Anadolu Türkçesi" veya "Eski Oğuz Türkçesi"nin 16. veya 17. yüzyılda Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerine ("yazı dillerine") ayrıldığı belirtilmektedir; bunlar aynı zamanda "Doğu Oğuzcası" ve "Batı Oğuzcası" olarak da adlandırılmaktadır[128]. Ancak bunun için gereken mesnetler yeterince ortaya konulmamıştır. Bu ayrı bir çalışmayı gerektirir; ancak şu husus vurgulanmalıdır: Belirtildiği üzere, 15. yüzyılda Osmanlı Türkçesinin yüksek dil olmasını Anadolu'da kullanılan ve işlenen Oğuzca sağlamıştır; oysa bunun Azerbaycan bölgesindeki Oğuzcaya bir "faydası" dokunmamış; Kuzey Azerbaycan bölgesinde nispeten oluşan yüksek dil ise çok sonraları Rus Çarlığı döneminde ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan çok sık tekrar edildiği için genel olarak "doğru" kabul edilen bu görüş gerçeği yansıtmamaktadır. Öyle olsaydı, bugün hayatın her yönünü ifade yeteneğinde bütün bir Azerbaycan Oğuzcasının, hem de 15. yüzyıldan itibaren olması gerekirdi. Oysa, belirtildiği üzere, kısıtlı bir edebiyatın varlığına rağmen Azerîce, yönetim, hukuk, bilim çalışmalarında Güney'de hemen hiç kullanılmamış; Kuzey'de ise bütünüyle ancak 1991 veya 1995 yılından sonra kullanılmaya başlamıştır.

Türklük bilimi çalışmalarında, Türkmence için art zamanlı bir adlandırma yoktur. Çoğu kere Mahtumkulu ile başlatılmakta ve yüzyıllara göre bölümlenmektedir. Yüzyıllara göre bölümleme elbette her dil için geçerlidir; belirtildiği üzere dilin sürekli değişmesi dolayısıyla bir yüzyıldaki dil, bir sonrakinde biraz farklı özellikler gösterir. Bu bağlamda yüzyıllara göre adlandırmak, belli dil özelliklerinin incelenmesi dışında, çok bir fayda sağlamayabilir. Örnek: Osmanlı Türkçesinde 16. yüzyılda kullanılan */ñ/* sesi, 19. yüzyılda */n/* sesine dönmüştür.

Oğuzcanın Geleceği

En az söz söylenebilecek bu konuya da çok kısa olarak değinmek gerekebilir. Ufukta görülebilen zaman diliminde Oğuzca, şimdiye kadar olduğu gibi, Oğuzların yaşadıkları bütün bölgelerde gündelik dil olarak konuşulmaya devam edecektir; yüksek dil olması ve sürdürmesiyle ilgili ise şu tahminlerde bulunulabilir:

1. Türkmenistan bölgesinde başlayan yüksek dil olma sürecinin devam edeceği ve başarıyla tamamlanacağı umulur. Çünkü yeterli sayıda Türkmen konuşur varlığı kullanıcı bulunmaktadır; bu sayının azalmayacağı, bilakis artacağı söylenebilir. Türkmenistan, yer altı kaynaklarından daha önce hiç olmadığı şekilde gelir elde etmektedir. Eğer bu, belli ailelerin serveti olarak yurt dışı bankalarda toplanmak yerine topluma yansıtılırsa, üretim ve hizmet sektörü gelişecek; dolayısıyla çeşitli işgal alanları sayı ve çeşit olarak artacaktır. Bu da işlerde çalışmak üzere belli merkezlerde toplananların Teke, Yomut, Salır vs. kimliklerinin zayıflamasına ve "Türkmen" kimliğinde daha çok kaynaşılmasına ve ağızların ortaklaşmasına yol açabilecektir; yani mesele, ne kadar çok Türkmenin "bir çukura tüykürme"sine bağlıdır. Ayrıca artan refaha bağlı olarak belli bir sayıda aydının ortaya çıkması da beklenir. Ayrıca yöneticilerin de Türkmencenin yerine başka bir dili tercih etmeyecekleri açıktır.

Bütün bunlara rağmen, Türkmencenin yüksek dil olabilmesi, yine de bazı belirsizlikler taşımaktadır. Bunun için siyasî, sosyal ve kültürel şartların da uygun ve olumlu gelişmesi gereklidir. Uzun yıllar Rusçayı yüksek dil olarak kullanmaya alışmış, küçük de olsa bir aydınlar ve aydınımsılar grubu vardır. Bunların alışkanlıklarından ne ölçüde vazgeçecekleri bir bilinmezdir. Meselâ Türkmen hukukçular, Türkmence düşünmek ve üretmek zahmeti yerine Rusçanın

[127] Bazı çalışmalarda görülen "1. Azerbaycan edebi dilinin teşekkülü dövrü (gedim dövrlerden 13. esre geder); 2. Azerbaycan edebi dilinin ümumhalk dili esasında formalaşması ve inkişafı dövrü (13. esrden 17. esre geder); 3. Azerbaycan edebi dilinin milli dil esasında formalaşması ve inkişafı dövrü (17. esrden bu güne geder)" gibi ifadelerin ne anlama geldiğini bilenler varsa, açıklamalarında fayda vardır.

[128] "Azerîce" "Doğu Oğuzcası" terimini kapınca Türkmencenin nasıl adlandırılacağı meçhuldür.

ürettiklerini kullanmak kolaylığına daha ne kadar devam edeceklerdir? Siyasî kaygılar sebebiyle ve "tek sesliliği" sağlamak gayesiyle, okula gidenlerin aydın olması engellenecek midir? Bunlar, devletin önemli görevlerini gören, zengin ve iyi giyimli; ama kafa olarak çoban veya köylü mü kalacaklardır? Bu durumda bilim ne kadar gelişecektir ve Türkmencede ifadesi için nasıl bir gayret gösterilecektir? Bu ve bunun gibi soruların cevabıyla Türkmencenin gelecekteki gelişmesi sıkı sıkıya bağlı olacaktır.

2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yüksek dili olan Azerîcenin, nüfus, refah seviyesi, aydın sayısı ve yöneticilerin tutumu yönünden bir sıkıntısı gözükmemektedir. Dolayısıyla yoluna daha da yetkinleşerek ve etkinleşerek devam edecektir. Azerîcenin yüksek dil yeteneğini zayıflatabilecek ve rekabet etmesi gereken diller, Rusça ve İngilizcedir. Çünkü yüksek dil olarak Rusça kullanmaya alışmış yaşlı-orta yaşlılar ve İngilizce konuşmaya hevesli gençler vardır. Ama bağımsızlıklarını yeni kazanmış Azerîlerde kendi dillerini bunların lehine terk etmek duygusu yoktur; bu yüzden yakın zamanda büyük bir zayıflama görülmesi ihtimal dışıdır. Ayrıca geçen yüzyılın başındaki sosyal ortam ve anlayışın söz konusu olmamasına rağmen, artan iletişim imkânları sebebiyle Türkiye Türkçesinin etkisi de göz ardı edilemez.

Eğer İran'ın içinde ve dışında oluşan siyasî, sosyal ve kültürel şartlarla, zayıf bir ihtimalle de olsa, Güney Azerbaycan bölgesinin Kuzey ile her türlü iletişim ve yakınlaşma ilişkileri geliştirmesi durumunda, burada yaşayanların da Kuzey'de oluşan yüksek dilden faydalanabileceği, hatta buna eklemlenebileceği söylenebilir. İran'ın diğer bölgeleri için konuşur sayısı, aydın sayısı vs. yönünden bu tür bir gelişme görüleceği söylenemez. Bir başka deyişle Afşarcanın veya Kaşkaycanın bir yüksek dil olması, ufukta gözükmemektedir. İran'ın Horasan bölgesi ve Kuzey Afganistan'da "Türkmen" olarak da adlandırılanların ise, dil bakımından Türkmenistan'a eklemlenmesinin önünde çok büyük zorluklar vardır.

3. Türkiye Türkçesinin de yüksek dil olarak devam edeceğinden hiç şüphe yoktur. Hatta artan iletişim imkânları sayesinde çevresindeki kendi etki bölgelerine; Irak, Suriye, Balkanlar'da yaşayan Oğuzlara ve Avrupa'da vs. yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına daha yoğun ve etkin ulaşması söz konusudur. Hatta bazı çabalar sonuç verir de, çok zayıf bir ihtimalle de olsa, Doğu Anadolu'da Kürtçeye önem veren "özerk" vs. bir yönetimin ortaya çıkması durumunda bile, Türkiye Türkçesinin yüksek dil olarak kullanılması bir zarar görmez.

Buna rağmen Türkiye Türkçesinin önünde gücünü zayıflatacak bir engel durmaktadır: İngilizce. 1950'den sonra başlayan ve 1980 yılından itibaren gittikçe hızlanan İngilizce öğrenme; hatta edinme gayretleri, Türkiye Türkçesinin yüksek dil olarak kullanılmasını ileride tehlikeye düşürebilecektir. Çünkü bunun için, genç Türklerin birçoğunun anlayışları uygun hâle gelmiştir veya böyle giderse yakın zamanda gelecektir, denebilir. Bunun birçok sebebi vardır. Meselâ; Türkiye'deki gelir seviyesi dolayısıyla İngilizce konuşanların refahına duyulan özlem; ABD'nin siyaset, ekonomi, bilim, sanat ve kültür alanlarındaki yoğun üretimleri ve etkileri vs. sebebiyle doğan hayranlık; İngilizce öğretmekten para kazananların sürekli yaptıkları gizli-açık reklâmlar; İngilizceyi, Türkiyelilere anadili olarak edindirmek gayesinde olan bazı sivil toplum kuruluşlarının sürdürdükleri faaliyetler ve her şeyden önemlisi Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin İngilizce lehine yaptıkları düzenlemeler bunlardan bazılarıdır.

Bu bağlamda yönetim, hukuk ve nitelikli edebiyatta[129] Türkiye Türkçesinin yerine İngilizcenin kullanılması şuanda söz konusu değildir. Ancak Türkiye Türkçesinin bilim alanındaki payı yıldan yıla İngilizce lehine azalmaktadır. Hatta fizik, kimya, biyoloji vs. gibi alanlarda "yeni

[129] Şimdilik günübirlik şarkı sözlerinde görülen *kaç* ve *larç* ("large") kelimelerinin kafiye yapılması ve bir zamanların "kutsal" Arapça kelimeleri gibi asıl imlâya sadık kalınarak yazılması gelecekle ilgili bir işaret verebilir: "*Onun aşkı bana extra large, bana extra large, bana extra large / Giydim ama benim boyum kaç, benim kilom kaç, daha benim yaşım kaç.*"

bilgi" Türkiye Türkçesinde hiç üretilmemektedir; çünkü bu durumda devletten veya akademik kurumlardan teşvik, puan vs. yoktur. Hatta Türkiye'de bu alanların dışında kalan ve Türkiye Türkçesinde üretilmesi tabiî olarak beklenen alanlarda, meselâ "Osmanlı Tarihi" üzerine, açılan yüksek ödüllü bir makale yarışmasının ön şartı, İngilizce kaleme alınması olabilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki özel okullar bir yana, çeşitli düzeylerdeki devlet okullarında bile İngilizce, yabancı dil değildir; eğer birincil değilse, ikincil dildir. Zira öğrenip öğrenmeme hususunda veya diğer dillerin arasından seçimlik değildir; dolayısıyla bu bağlamda Sovyetler Birliği zamanında, meselâ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki Rusça konumundadır. Ayrıca henüz ana dilini edinememiş,küçük yaşlardaki Türk çocuklarına devletin maaşlı memurları olan öğretmenler vasıtasıyla ve yoğunlukla verilmesi de dikkat çekicidir. Bu, ileride Selçuklu Devleti döneminde olduğu gibi, Türkiye Türkçesini sadece gündelik dil olarak kullanabilen, ama yüksek dil olarak kullanamayan büyük bir okur-yazar yığınının oluşmasını doğurabilecektir. İkisi arasındaki fark ise şudur: Selçuklu aydınları Farsçayı yüksek dil olarak kullanabiliyorlar; türüne uygun tarzda yönetim, hukuk, bilim metinlerinin yanı sıra nitelikli edebiyat metinleri de üretebiliyorlardı. şimdi ise İngilizcede bunu başarabilecek bir tek aydın bulmak mucizedir; zira evrene sadece "basic vocabulary" gözlüğü ile bakan, ama bunun farkında olmayan okur-yazar yığını, ne Türkiye Türkçesini ne de İngilizceyi yüksek dil olarak kazanmış durumdadır. Bunun en açık delili, temel İngilizce kelimelerle meselâ fizik alanında "değerli" makaleler yazdığı için profesör olan; ama Türkiye Türkçesinde üretmek zorunda olduğu resmî yazıyı, gündelik dilimsi özel mektup üslûbuyla yazanların çoğunda bile Türkiye üniversitelerinde çalışıyor olmasıdır.

Sonuç

Selçuklu Devleti'nden önce boy sistemi içinde yaşayan Oğuzların gündelik dili olan Oğuzcanın, yüksek dil olma yolunda tarihî süreç içinde oluşan ekonomik, sosyal ve kültürel ortamın gereği olarak farklı bölgelerde farklı bir seyir takip etmesiyle ilgili şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Nüfus: Bir dilin, sadece gündelik dil olarak bile, bir toplumda iletişim vs. görevlerini yerine getirebilmesi, belli bir coğrafî alanda belli yoğunlukta bir konuşura sahip olmasına bağlıdır. Nitekim konuşursayısının veya yoğunluğunun belli bir sınırın altına düşmesi durumunda o dilin "ölmesi" kaçınılmazdır. Bir dilin yüksek dil olarak görev yapabilmesi için ise, gündelik dil olmaktan çok daha fazla kullanıcı sayısına sahip olması gerekir. Sosyal ve ekonomik yönden "değmeyecek" sayıdaki bir dil topluluğu için yönetim, bilim, hukuk, sanat ve edebiyat ürünleri üretildiği veya üretimin sürdürülebildiği şimdiye kadar görülmemiştir. Nitekim Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan bölgelerinde Oğuzca göreceli bir gelişme gösterirken Oğuzların küçük bir azınlık oldukları, meselâ Kirman bölgesindeki Afşar boy ağızlarının böyle bir gelişme imkânı bulamadıkları görülmektedir.

2. Yerleşiklik Ve Refah Seviyesi: Bilinen en eski dönemlerden itibaren yerleşik yaşayan ve tarım yapan insan toplulukları, avcı-toplayıcılık ve göçebelikle geçinenlere göre daha fazla nüfusa ve gelire, dolayısıyla daha yüksek bir refaha sahip olmuşlardır. Bu toplumlar sosyal yapıları bakımından da tek düze değil, katmanlı ve bölümlüdür; siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkileri de buna bağlı olarak tek düze değil, karmaşıktır. Toplumun sosyal bütünlüğünün sürdürülebilmesi, ancak hayatın karmaşıklığını veya her yönünü ifade etme yeteneğinde olan bir yüksek dille mümkündür. Dolayısıyla bir yüksek dilin de oluşabilmesi ve sürdürülebilmesi, ancak böyle toplumlarda mümkündür. Zira belirtilen diğerleri için ihtiyaç duyulan yönetim, bilim, hukuk, sanat ve edebiyat ürünlerini meydana getirebilmek için gündelik dil yetmektedir. Bir başka deyişle, fok balığı avcıları veya koyun çobanları için onlarca sayfalık "Çiçek Kanunu", "Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği" yazmak veya terimlerini üretmek gereksizdir. Nitekim nispeten yerleşikliğin görüldüğü Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde Oğuzca, Türkmenistan bölgesine göre daha erken zamanda yüksek dil olma yolunda ilerlemiştir. Fakat İran'ın başka bölgelerinde yerleşik

yaşayanlar, yeterli nüfusa sahip olmadıkları için bu bağlamda bir ilerleme gösterememişler; kendi dünyalarında yaşayan köylüler olarak kalmışlardır.

3. Belli Bir Sayıda Aydın ve "Medeniyetlerle" Bağlantı: Belli bir gelire ve refah seviyesine kavuşan, sosyal yönden tek düzelikten çıkan toplumlarda, "aydınlar" da bir sosyal grup olarak genellikle oluşurlar. Çünkü böyle toplumların, diğerlerinin yanı sıra el ve vücut emeğine dayanmayan, gerekli işlerini yapacak âmir, memur, sanat, bilim, din adamı vs. gibi insanlara ihtiyacı vardır. Diğer taraftan bu tür bir grubun yaşayabilmesi de toplumun diğer unsurlarının, belli bir refahı ("artık değer") devam ettirmesine bağlıdır; yani prensip olarak aydın sayısı, refah seviyesine bağlı olarak artacak veya azalacaktır.

Bir dilin, yüksek dil olmasının ve sürdürmesinin önemli şartlarından biri de, belli bir sayıda aydının varlığı ve belli bir dili kullanıyor olmasıdır. Ayrıca bu aydınların bu dili kendi alanlarında, yüksek dil olarak kullanmaları sürekli olmalıdır. Çünkü bir dil, özelliği itibariyle kullanıldıkça; yani üretildikçe, işlendikçe, onunla "düşünüldükçe" gelişir ve yetkinleşir; ihmal edildiği ölçüde her yönden zayıflar, körelir. Bu bakımdan gündelik dillerin yüksek dil olması mümkünken, bir zamanlar yüksek dil olabilmiş olanların da zamanla gündelik dil hâline gelmeleri mümkündür.

Bir başka husus aydınların sadece belli bir dili sürekli kullanıyor olmalarının yanı sıra "dünyadan" da haberlerinin olması gerekir. Bir başka deyişle dünyanın başka toplumlarındaki gelişmeleri, değişmeleri anlayabilmeleri, kendi yüksek dilleriyle bunları ifade edebilmeleri gerekir. Kısacası, başka medeniyetlerle kültür, bilim vs. bakımından tanışım ilişkisi kurmaları ve kendi toplumlarına bu gelişimi kendi yüksek dilleriyle taşımaları gerekir. Bir başka deyişle, "Large Hadron Collider" projesinden haberdar olmak gerekir; ama bu yeterli değildir; bununla ilgili araştırma ve sonuçları projeyi yapanların yüksek dilleriyle ezberleyip "tekrarlamak" da yetmez; kendi yüksek diliyle de düşünüp ifade edebilmek gerekir. Dolayısıyla bütün medeniyet hamlelerinin arefesinde tercüme faaliyetlerinin yoğunluğu dikkat çekicidir.

Kısacası, bir dilin, yüksek dil olmasının önemli şartlarından biri de aydınların varlığıdır. Nitekim nispeten daha çok aydının bulunduğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde Oğuzca, Türkmenistan bölgesine göre daha erken zamanda yüksek dil olma yolunda ilerlemiştir.

4. Yönetim: Yüksek dil olmak bağlamında yönetim veya yöneticilerin tavır, davranış ve yönlendirmeleri de belirleyici düzeyde çok önemlidir. Daha doğrusu, diğer belirtilen şartların bulunduğu durumlarda, o veya bu dilin, yüksek dil olarak kullanılması yöneticilere bağlıdır, denebilir. Diğer hususlarda çok benzer olan İran ve Anadolu Oğuzcaları arasındaki bugünkü muazzam fark böyle ortaya çıkmıştır. İran'daki yöneticiler, Selçuklulardan itibaren çok çeşitli sebeplerle tercihlerini Farsça yönünde kullanırlarken, Anadolu'daki yöneticiler Beylikler döneminden itibaren hep Oğuzca ("Türkçe") yönünde kullanmışlardır. Bu bağlamda bazı çalışmalarda Safevî Devleti'nde veya özellikle şah İsmail'in, "Türkçe sevgisi" çok çeşitli sebeplerle sık sık dile getirilmekte, övülmekte ve övünülmektedir. Belirtildiği üzere, bu hükümdar Hatâyî mahlasıyla "gözel" edebî ürünler ortaya koymuştur. Ancak yönetimin, yani devlet yazışmalarının, milletler arası yazışmaların, vergi kayıtlarının, mahkeme işlemlerinin vs. dilini değiştirmek için hiç bir şey yapmadığı gibi, bilim eserlerinin Oğuzcada yazılması veya en azından Oğuzcaya tercüme edilmesi yönünde de bir gayreti bilinmemektedir. Kısacası yüzyıllar boyunca İran bölgesinin Oğuz yöneticilerinden bazılarının Oğuzcayı tercih etmede, münferit ve geçici bazı teşebbüsleri bulunabilir; ama bunlar, bu bağlamda âdeta topyekûn ve kesintisiz bir gayret içinde olan Anadolu'daki yöneticilerle kıyaslanamaz. Bu, elbette, Anadolu'daki yöneticilerin "dil bilinci", "milliyetçiliği" gibi Türkiye'de bazı insanların kulağına hoş gelen sebeplerden ziyade, Anadolu'nun siyasî, sosyal, kültürel özelliklerinden kaynaklanıyordu; çeşitli din, dil ve kültür toplulukları üzerinde Osmanlı Devleti'nin merkezî yönetimi, ancak böyle, tek bir dilin varlığıyla mümkündü. Bunun Farsça, Arapça, Rumca, Sırpça vs. olamayacağı açıktır.

Bu bağlamda şu husus yine ve özellikle vurgulanmalıdır: Belirtildiği üzere, bir dilin ifade kabiliyeti ve kuvvetinin artmasında nitelikli edebiyatın katkısı çok büyük olmasına rağmen, farklı metin türlerinin ifadesi bakımından yetkinleşmesi bağlamında bir yüksek dilin oluşabilmesi için, yönetim, hukuk, bilim alanlarında kullanılması, nitelikli edebiyatta kullanılmasından bile daha önemlidir. Benzetmek gerekirse, nitelikli edebiyat çağlayarak akan ırmağın gözlere neşe veren köpüğüdür; su altta akmadıkça köpüğün ömrü pek kısa olur. Ekin ekmeden gül dikmekle hayat sürdürülemez.

Sonuç olarak şöyle denebilir: Oğuzca, geçmişten bu güne kadar hemen bütün Oğuzların gündelik anlaşma dili olagelmiştir: Yüksek dil olma bağlamında ise Oğuzca, Oğuzların yaşadıkları siyasî süreç, nüfus yoğunlukları, bulundukları coğrafî alanın ekonomik, sosyal ve kültürel şartları ve yöneticilerinin kararlı tavır, davranış ve yönlendirmeleri gibi birçok sebebin bir araya gelmesi sonucunda, Anadolu'da 15. yüzyıldan, Kuzey Azerbaycan'da 20. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır. Türkmenistan'da ise bir yüksek dil olma yolunda hâlen ilerlemektedir. Afganistan ve İran'da ise bütün bu gelişmelerin dışında kalmaya devam etmektedir.

KAYNAKLAR

AKAR, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi. Dönem-Eser-Bibliyografya*, Ötüken Neşriyat 597, İstanbul.

ARAT, Reşid Rahmeti (1997), Kıpçak, *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati 6*, s. 713-716.

BANG, Willy. - G. R. Arat, (1970), *Oğuz Kağan Destanı,* 1000 Temel Eser 31, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer (1986), Batı Anadolu'da Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu-Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlaştırılması, *III. Askeri Tarih Semineri. Bildiriler. Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar),* Ankara, s. 428-439.

BAYRAM, Mikail (2004), Anadolu'da Telif Edilen Çok Türkçe Eser Meselesi, *Destursuz Bağdan Üzüm Yiyenler,* Kömen Yayınları 16, Konya, s. 107-113.

BROCKELMANN, Carl (1997), Arabistan. Arap Edebiyatı, *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati 1*, İstanbul, s. 523-540.

ÇAĞATAY, Saadet (1948), Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları 3. Gerundifler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 6*, s. 27-47.

DEMİR, Nurettin (2002), Ağız Terimi Üzerine, *Türkbilig. Türkoloji Araştırmaları 4 (2002)*, s. 105-116.

DEMİR, Nurettin (2006), Batı Türk Yazı Dilinin Oluşumu, *Türk Edebiyatı Tarihi 1* [Yayımlayan: Halman, Talât Sait ve diğerleri], Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3057-1, Ankara, s. 290-299.

DEVELİ, Hayati (2004), Kadı Burhaneddin'in Dili Azerbaycan Türkçesi midir?, *1. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni (8-10 Ekim 2003), Bildiriler,* [Hazırlayan: Günşen, Ahmet], Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları 1, Kırşehir, s. 133-143.

DOERFER, Gerhard (1976), Das Vorosmanische (die Entwicklung der oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten (1975-76)*, s. 81-131.

DOERFER, Gerhard (1990), Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte, *Handbuch der türkischen Sprachwissenshaft I* [Yayımlayan: Hazai, György], Bibliotheca Orientalis Hungarica 31, Budapest, s. 13-34.

DOERFER, Gerhard (1996), Mustafa Uğurlu (Nâşir): Anonim. *Münyetü'l-Guzât*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 676, Ankara 1987; 331 s., 3 levha 8., [Tercüme: Özbilen, Eşref Bengi] (1996, *Türk Dünyası Araştırmaları 104 (Ekim 1996)*, s. 229-232.

ECKMANN, Janos (1965), Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten (1964)*, s. 35-41.

ERCİLASUN, A. Bican (1993), Türk Dünyasının Dil Birliği Meselesi, *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*, Akçağ Yayınları 93, Ankara, s. 65-75.

ERCİLASUN, A. Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayınları 603, Ankara.

ERDAĞI, Binnur (2001), Anadolu'da Yazılmış Eski Türkçe Tıp Kitabı, *Türkbilig. Türkoloji Araştırmaları 2 (2001)*, s.46-54.

ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 785, İstanbul.

GÜLSEVİN, Gürer (2010), Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 5/1 (Winter 2010),* s. 57-76.

İNALCIK, Halil (2006), Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray Çevresi Meclisleri ve Musâhib Şairler, *Türk Edebiyatı Tarihi 1* [Yayımlayan: Halman, Talât Sait ve diğerleri], Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3057-1, Ankara, s. 221-282.

JOHANSON, Lars (1993), Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme, *Türk Kültürü Araştırmaları 30*, s. 165-178.

JOHANSON, Lars [Çeviren: Demir, Nurettin] (2006), Türk Dili, *Türk Edebiyatı Tarihi 1* [Yayımlayan: Halman, Talât Sait ve diğerleri], Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3057-1, Ankara, s. 61-78.

JOHANSON, Lars [Çeviren: Demir, Nurettin] (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler,* Türk Dil Kurumu Yayınları 914, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim (1997a), Türkler. Tarih. Oğuzlar, *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati 12, 2*, İstanbul, s. 188-191.

KAFESOĞLU, İbrahim (1997b), Selçuklular, *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati 10*, İstanbul, s. 353-416.

KARAAĞAÇ, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları 919, Ankara.

KARADOĞAN, Ahmet (2006), Köktürk Yazıtları'ndaki "*Türük oğuz begleri bodun eşidiñ*" ve "*Oğuzı yeme tarkınç ol temiş*" Cümlelerinde Geçen *oğuz* Kelimesi Üzerine, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 37 (Bahar 2006)*, s. 13-20.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2001), *Klâsik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları 375, Ankara.

KARGI-ÖLMEZ, Zuhal (1996), *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü),* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 3, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1983), Erzurumlu Darîr ve Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri, *Şükrü Elçin Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağanlar Dizisi 1, Ankara, s. 267-274.

KORKMAZ, Zeynep (1995), Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Türk Dil Kurumu Yayınları 629, Ankara, s. 241-253.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları 827, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2007), Eski Türkiye Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri, *Uluslararası Osmanlı Türkçesi Öncesi Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı. Bildiriler (03-04 Aralık 1999)*, Türk Dil Kurumu Yayınları 915, Ankara, s. 75-80.

KÖYMEN, Mehmet Altay (1947), Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 5, 2*, s. 159-173.

KÖYMEN, Mehmet Altay (1982), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 328, Ankara.

MANSUROĞLU, Mecdut (1954), Mevlânâ Celaleddin Rûmî'de Türkçe Beyit ve İbâreler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten (1954)*, s. 207-220.

SPEROS VRYONİS, Jr. (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century,* University of California Press [numarasız], Berkeley-Los Angeles-London.

SÜMER, Faruk (1960), Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?, *Türk Tarih Kurumu-Belleten 24, 9,* s. 567-594.

SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları [numarasız], İstanbul.

İğEğEN, Ramazan (1985), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 57, Ankara.

TEKİN, İginasi (2001), Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler, *İştikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları 41, İstanbul, s. 121-149.

TİMURTAğ, Faruk Kadri (1977), *Eski Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl. Gramer-Metin Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 2157, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili,* Enderun Yayınları 10, İstanbul.

UĞURLU, Mustafa (1985), Abdal Musa Zâviyesinin Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi I, 1*, s. 297-303.

UĞURLU, Mustafa (1999), *Memlûk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları 712, Ankara.

UĞURLU, Mustafa (2000), Anadolu'ya Gelen Türklerin İskânı ve İskân Anlayışı, *Türk Dili 584 (Ağustos 2000)*, s. 144-150.

UĞURLU, Mustafa (2007), Zur Rolle der Schrift bei der Standardisierung der Sprache, *Turcology in Turkey. Selected Papers* [Yayımlayan: Károly, Lászlo], Studia Uralo-altaica 47, Szeged, s. 477-484.

ÜNVER, İsmail (1983), *Ahmedî. İskender-nâme. İnceleme-Tıpkıbasım,* Türk Dil Kurumu Yayınları 504, Ankara.

YAVUZ, Kemal (2000), *Âşık Paşa. Garib-nâme. Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma II,* Türk Dil Kurumu Yayınları 764/2, Ankara.

YÜCE, Nuri (1998), Osmanlı Türkçesi, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi 2* [Editör: İhsanoğlu, Ekmeleddin], İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Serisi 2, İstanbul, s. 3-20.

ZAL, Ünal (2007), Türk Kültüründe „Ok"ların Taşıdığı Anlamlar ve „Okumak" Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine, *Türk Dünyası Araştırmaları 167 (Mart-Nisan 2007)*, s. 69-82.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 157-168, TURKEY

MİFTÂHU'L-FEREC'DE SON SESTE ÖTÜMSÜZ-PATLAYICI ÜNSÜZLERİN ÖTÜMLÜLEŞME VEYA ÖTÜMSÜZ KALMA DURUMU

Osman YILDIZ[*]

ÖZET

Dilimizde, "ad" ve "sac" gibi birkaç istisna dışında, kelimeler *p, ç, t, k* ünsüzleri ile biter. Bu kural, yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir. Ancak böyle kelimelerdeki söz konusu ünsüzler, ünlü veya ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, ötümlüleşir. Türkçenin temel özelliği olarak kabul ettiğimiz bu ses hadisesi, her zaman bir kurala bağlı değildir. Benzer durumlarda çoğu kere ötümlüleşme olmasına karşılık, bazı kelimelerde ötümlüleşme görülmez.

Miftâhu'l-Ferec'de son seslerde ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme eğilimi standart Türkiye Türkçesine göre çok daha ileridir. Bugün *p, ç, t, k* ünsüzleri ile biten bazı tek heceli kelimeler, aslî uzun ünlüler sebebiyle, metnimizde ötümlü şekilleriyle yer almaktadır. Çok heceli kelimelerin son seslerindeki ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, ± V (vokal) ek veya edatla kullanıldıklarında, istisnasız ötümlüleşirler. Metinde *ulama* (connection) hadisesi sonucunda da ötümlüleşme örnekleri görülür.

Anahtar Kelimeler: Miftâhu'l-Ferec, ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, ötümlüleşme, aslî uzun ünlüler, ulama, Eski Anadolu Türkçesi.

THE SITUATION OF REMAINING DEVOICING OR SONARISATION OF THE DEVOICING-EXPLOSIVE CONSONANTS IN THE LAST SOUND IN 'MİFTÂHU'L-FEREC'

ABSTRACT

The words in our language end with the consonants of „p, ç, t, k" except a few ones such as „ad", „sac". This rule is prevalent for the words with foreign origin as well. However, when such words take vowel or suffix that begins with a vowel, the consonants which are talked about are sonarisated. This sound incident which we accept as the basic characterisric of Turkish does not always depend on a rule. While sonarisation occurs many times in similar situations, it is not seen in some words.

In „Miftâhu'l-Ferec", the tendency of sonarisating of the devoicing-explosive consonants in the last sounds is in higher level when compared to the standard Turkish of Turkey. Today, the single syllabled words that end with the consonants of „p, ç, t, k," take place in our text with their sonarisated forms owing to the basic long vowels. The devoicing-explosive in the last sounds of the multi-syllabled words are sonarisated unexceptionally when used with an suffix or a preposition that beginning with a vowel. Furthermore, sonarisation is seen in the text as a result of the incident of connection.

Keywords: Miftâhu'l Ferec, the devoicing- explosive consonants, sonarisation, long vowels, connection, Old Anatolian Turkish.

[*] Prof. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: oyildiz@fef.sdu.edu.tr

Miftâhu'l-Ferec, XV. yüzyıl şairlerinden Cemâlî'nin dinî, tasavvufî ve ahlakî konularda küçük hikayelerle bilgi ve öğüt veren mesnevi şeklinde yazılmış 4954 beyitlik bir eseridir. Eserden edinilen bilgiye göre, şair, mesnevisine "mutluluğun anahtarı" anlamına gelen Miftâhu'l-Ferec adını vermiş ve eserini h. 860/m. 1456 yılında Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur[1].

Bu incelememiz kitabın Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemânkeş Bölümü, No: 447'de kayıtlı nüshasına dayanmaktadır. Söz konusu nüshanın istinsah tarihi h. 920/m. 1514'tür.

Telif tarihi itibariyle İstanbul'un fethiyle yakın olan Miftâhu'l-Ferec'deki en belirgin dil özelliklerinden birisi ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme hadisesidir. Eserdeki bu fonetik gelişmenin, standart Türkiye Türkçesinden çok daha ileri bir derecede olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Orta Türkçe lehçeleri içerisinde Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik *ötümlüleşme* (sonarisation) hadisesi, ünlülerin ünsüzlere etkisi sonucu ortaya çıkar. Ünlü-ünsüz benzeşmesi çerçevesinde zaten ötümlü olan ünlüler, kendi niteliklerini yanlarındaki ünsüzlere aktarırlar.

Asıl konumuza geçmeden metnimizde, ön ses ve iç seslerdeki ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme ve ötümsüz kalma durumları hakkında birkaç söz söyleyelim.

Ön seslerde *t* ünsüzü, ince sıradan 75 kelimenin 72'sinde, *d'* ye dönerken, kalın sıradan 73 kelimenin 60'ında ötümsüzlüğünü muhafaza eder[2]. Miftâhu'l-Ferec'de *# d*'li olan kelimelerden bir kısmı, yazı dilimizde hâlâ *# t*'li şekilleriyle kullanılmaktadır: *dek* „tek", *dep-* „tep-", *dilkü* „tilki", *ditre-* „titre-", *düken-* „tüken-", *düket-* „tüket-", *dürlü* „türlü".

Bir kısım kelimelerde ise, zaman içerisinde ötümlüleşme hadisesi cereyan etmiş ve *# t*, *# d*'ye dönmüştür:

> tag „dağ", tagıl- „dağılmak", tagıt- „dağıtmak" tam „dam", tamar „damar", tavar „davar", tayak „dayanılacak şey", tayan- „dayanmak", tog- „doğmak", toğrılık „doğruluk", toğru „doğru", toğrul- „doğrulmak", toğur- „doğurmak", tokuz „dokuz", tol- „dolmak", tolan- „dolanmak", toldur- „doldurmak", tolu „dolu", ton „don", tonḍur- „dondurmak", tonuk „donuk", toy- „doymak", toyur- „doyurmak", tudaK+ „dudak", tur- „durmak", turış „duruş", tuy- „duymak".

Metnimizin imlasındaki *üç noktalı kef* marifetiyle ince sıradan kelimelerin ön seslerindeki *g* ünsüzü *kef* harfiyle gösterilen *k* ünsüzünden açık bir şekilde ayırt edilmektedir[3].

Miftâhu'l-Ferec'deki *#k > #g* ötümlüleşmesi, yazı dilimizden daha ileri bir seviyededir. Öyle ki, metinde *#k*'li olan kelimelerin hiçbirisi bugün *#g*'li değildir; *#g*'li olan bazı kelimeler

[1] Bk. Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Yıldız, ***Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini***, C. I-IV, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış)Doktora Tezi, Malatya 1993; aynı yazar, "Cemâlî-i Karamanî ve Miftâhu'l-Ferec'i", ***SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, S. 2, Isparta 1996, s. 271-292.

[2] Yüzyıldan yüzyıla ve eserden esere göre farklılıklar görülmekle birlikte, ön ses *t*'nin ince sıradan kelimelerde ötümlüleşmesi, kalın sıradan kelimelerde ise, ötümsüzlüğünü muhafaza etmesi, Eski Anadolu Türkçesinin genel bir özelliğidir. Bk. Mustafa Özkan, ***Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi***, İstanbul 2009, s. 107.

[3] Zeynep Korkmaz, "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 490. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeki Kaymaz, "Bazı Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde "k" Sesinin Temsili", ***3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996***, TDK Yay., Ankara 1999, s. 659-664.

(*gendü* „kendi", *gendüzi* „kendisi" *gez* „kez", ve *gişi* „kiği")[4] ise, aslî *#k*'li şekillerini muhafaza ederek kullanılmaya devam etmektedir.

Metnimizde ince sıradan kelimelerin ön seslerindeki *k* ünsüzü 17 kelimede ötümsüzlüğünü muhafaza etmiş;68 kelimede ise ötümlüleşerek *g*'ye dönmüştür.

Miftâhu'l-Ferec'de iç ses ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerinin ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu, genel itibariyle, günümüz yazı dilinden farksızdır. İki ünlü arasında kalan ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, kimi zaman bu ötümsüzlüğünü muhafaza ederken kimi zaman da ötümlüleşerek */d/, /g/, /c/* ve */b/*'ye dönerler. Bunlara birkaç örnek verelim:

> etek, (satğın >>) satun „satın"; öküş „çok, fazla, ziyade", okı- „okumak"; (keçür->) geçür- „geçirmek", (*bıçuk >) buçuk; küpe, (kapığ >>) kapu „kapı"; (kiter- >>) gider-, (otuŋ >>) odun; (süçig >>) süci „şarap, içki", (uçuz >) ucuz; (kipi >>) vb.

Bu kısa açıklamalardan sonra asıl konumuza dönelim. Bilindiği gibi Türkçe kelimelerde son seste ötümsüz ünsüzlerin bulunması temeldir: *dip, kap, ağaç, araç, uç, tat, geçit, gömüt, kayık, yakacak, ocak, uçak, yaprak* gibi. Bu tür kelimelerde, son sesteki bu ötümsüz sesbirimler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşirler:

dip, dibi, dibe

ağaç, ağacı, ağaca

uç, ucu, uca

tat, tadı, tada

umut, umudu, umuda

kayık, kayığı, kayığa (Aksan 1978: 31).

N. Üçok bu sözü edilen değişmede, açıklık derecesinin (opening) etkisine değinmekte, açıklık dereceleri daha çok olan ünlülerin, "ünsüzlerin nisbî açıklık derecelerini büyüttüğünü" ileri sürmektedir.[5]

Ancak bu eğilim, *ağaç, çocuk, umut, araç, gömlek* gibi çok heceli kelimelerde daha yaygınlıkla görülürken *ip, iç, kaç, göç, kat* gibi tek heceli kelimelerde çok azdır. Yani bu ses hadisesinde, kelimelerin hece sayısı ile ötümlüleşme veya ötümsüz kalma arasında doğrudan bir ilişki vardır.

Standart Türkiye Türkçesinde son seste ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu özellikle son zamanlarda yapılan ayrıntılı çalışmalarla (Aksan 1978: 31-36; Boz 2002: 447-455; Tokatlı 2003: 141-150) ele alınmıştır. Biz de aynı konuyu bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Miftâhu'l-Ferec üzerinde inceleyeceğiz.

Çalışmamızda son seslerde *p-b, ç-c, t-d, k-g* ünsüzleriyle biten eserdeki bütün örnekler toplanmıştır. Bu örnekler, istatistikî bilgiler ışığında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş;konuya dair standart Türkiye Türkçesindeki genel eğilim ile eserdeki mevcut durum karşılaştırılmıştır. Böylece incelenen konu doğrultusunda eserin sergilediği dil özelliği ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

[4] Metindeki bu ön sesi g'li olan kelimeleri, bugün bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında da görmek mümkündür. Bk. Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", ***TDAY-Belleten 1963***, TDK Yay., Ankara 1964, s. 13; ***Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü***, VI (G), TDK Yay., Ankara 1972, s. 2018, 2085.

[5] Bk. Necip Üçok, ***Genel Fonetik***, Ankara 1951, s. 173.

Konu aşağıdaki akış içinde ele alınacaktır:

1. ± V Eklemesiz Durumda

1.1. Ötümsüz kalanlar

1.2. Ötümlüler

2. ± V Ekleme Durumunda (K# ± V)

3. Ulama Durumunda

1. ± V Eklemesiz Durumda

Burada, kelimelerin üzerlerine ya hiç ek getirilmez ya da bu kelimeler, sadece ünsüzlerle başlayan çekim işlevli ekleri alırlar.

1.1. Ötümsüz kalanlar

1.1.1. t #

1.1.1.1. Tek heceliler

1.1.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

Örneği yok.

1.1.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

bat-sa (2990), tevbe **ot+larıyla** (1523), **yurt** „mesken, oturulan yer“ (2546), **yut-** 1554

1.1.1.2. Çok heceliler

1.1.1.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

beklet-di (2871), (*tüzet- >) **düzet-di** „düzet-: tertip ve tanzim etmek“ (639), **erit-düm** (624), **ögüt** „öğüt“ (3180)

1.1.1.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(yaşıt- >>) **ışıt-maduŋ** „ışıt-: parlatmak“ (4200), **kanat+larum** (411), **korkut-dısa** (3120), **tağıt-** „dağıtmak“ (2606), (unıt- >) **unut-mayam** (2964), (uvşa- >) **uşat-dı** „uşat-: ufaltmak, parçalamak“ (3575)

1.1.2. k #

1.1.2.1. Tek heceliler

1.1.2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

berk (2262), (tek >) **dek** „tek“ (2446),

1.1.2.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

ak (2101), **tak** „sıkıntı“ (145), **tok** (4231)

1.1.2.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

beglik+den „beglik: beylik“ (3743), **birik-** (682), (bedük >) **büyük** (135), **çetük** „kedi“ (2517), (çūri-k >>) **çürük** (3427), (tilek>) **dilek** (3882), (tirek >) **direk** (3994), **ekinlik+dür** (2125), (emgek >) **emek** (1139), (eşek >) **eşek** (1009), **eşeklik+dür** (3984), **etek+lerin** (3707), (*kētük>>) **gedük** „eksik“ (4542), (kergek >) **gerek** (233), (*kergeki->>) **gerek-mez** (3498), (keyik >) **geyik** (2742), (köŋlek >>) **göŋlek** (3086), (*közük->)

gözük-di (1426), (künlük>>) **günlik** „günlük" (2417), **ikilik** (2055), (*kemdük >) **kemük+den** „kemük: kemik" (2745), (*kiçig+rek >>) **kicirek** „küçücük, ufacık" (1567)**, örümçek** „örümcek" (2709), **siŋek** „sinek" (792), **yigitlik** (2451), (ye- ~ yi- > yi- →) **yi-yecek** (2268)

1.1.2.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(açık- >) **acık-mışlarıdı** (2773), (*aksak >) **aġsak** „aksak" (3691), (ara →) **ara+lık+da** „aralık: yer, mahal" (2687), (*āyla-k >) **aylak** (1228), (adruk >) **ayruk+lar** „ayruk: başka, gayrı" (2352), (adrıl- >) **ayrıl-uk+dan** „ayrıluk: ayrılık" (1006), (*azacık >> **azucuk** „azıcık" (2258), (bay →) **bay+lık** „zenginlik" (4506), (*bonçuk >) **boncuk+ca** (1176), (bıçuk >) **buçuk** (3276), (*idisiz >> ısuz →) **ısuz+lık** „ıssızlık" (1962), (katıġlık >) **katılık** „zorluk, güçlük" (1740), **konuk** (3486), (kurĢaġ >>) **kuşak+da** (2230), **sayrulık+dan** „sayrulık: hastalık" (1534), (taŋla- →) **taŋlacak+dan** „taŋlacak: sabahleyin, seher vakti" (4224), (tanukluk >) **tanuklık** „tanıklık" (4585), (takıġu >) **tavuk** (3811), **tayak** „dayanılacak çöp" (1423), (toġuruluk >>) **toġrılık** „doğruluk" (4442), **tonuk** „donuk" (4463), (uçġuk >>) **uçuk** „sara hastalığı" (3276), **uyanuklık** „uyanıklık" (3664), **uzak** (2649), **yakınlık+dan** (805), (yalındak >) **yalıncak** „çıplak" (3750), (*yalıŋ öz >> yaluŋuz →) **yaluŋuz+lık** „yalnızlık" (1951), **yapuk** „çukal, belleme" (1316), (yadak >) **yayak** „yaya" (745), **yıllık** (3741)

1.1.3. ç #

1.1.3.1. Tek heceliler

1.1.3.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(kenç >) **genç+sin** (539)

1.1.3.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

bir **kaç** (2988)

1.1.3.2. Çok heceliler

1.1.3.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

Örneği yoktur.

1.1.3.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

kılıç (1211)

1.1.4. p #

1.1.4.1. Tek heceliler

1.1.4.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tep- >) **dep-** (atın dep „atını ileri sür!") (3153)

Tek heceli kalın sıradan kelimeler ile çok heceli kelimelerin son seslerinde *p* # için örnek yoktur.

1.2. Ötümlüleşenler

Burada verilen örneklerde son ses *d, g, c, b* ünsüzlerinin varlığı, bizce, tesadüfî değildir. Bu örnekler, aslî uzun ünlülerle ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi, aslî uzun ünlülerin kısalmasına bağlı olarak kelime bünyelerindeki ötümsüz ünsüzler ötümlü hâle dönerler (bk. Tekin 1975:179-196; Tokatlı 2003: 141-150). Bu bir tür dengelemedir. Konuya dair aşağıdaki örneklerden birçoğu, Türk

dilinde aslî uzun ünlüler üzerine yapılmış çalışmalarda aslî uzun ünlülü kelimeler olarak gösterilmiştir (bk. Tuna 1988: 218-260; Tekin 1975: 249-271; Ligeti 1942: 87-90; Korkmaz 1995: 448-456).

1.2.1. t # > d #

1.2.1.1. Tek heceliler

1.2.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(*sūt >>) **süd** „süt" (3267)

1.2.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(*āt >>) ad (3739), (*ānt >>) and (2218), (*ōt >>) od „ateş" (957), (*yāt >>) yad „yabancı, el, garip" (4209), (*ūt >>) ud „haya, utanma" (4346)

1.2.2. k # > g #

1.2.2.1. Tek heceliler

1.2.2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(*kōk >>) gög „gök, gökyüzü" (3964)

1.2.3. ç # > c #

1.2.3.1. Tek heceliler

1.2.3.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(*āç >>) ac „aç, tok olmayan" (2271), (*ūç >>) uc "uç, kenar" (2988)

1.2.3.2. Çok heceliler

1.2.3.2.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(*īğaç >>) aġac „ağaç" (4689), (*ādut >>) avuc „avuç"[6] (1642)

2. ± V Ekleme Durumunda (K# ± V):

Burada eklemeyle kastedilen durum, *ötümsüz-patlayıcı ünsüz*lerle biten kelimelere ünlüyle başlayan çekim işlevli ek veya edatların getirilmesidir.

2.1. *t*'nin ötümlüleşmediği (t # ± V) örnekler

2.1.1. Tek heceliler

2.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

et (2514), **et+in** (2217); **it** (1829), **it+e** (2033); **üst → üst+in** (4022); (büt->) **bit-** (2785), **bit-e** (2837); **ilt-** „iletmek" (1399), **ilt-e** (1399); **ört- → ört-e** (3375); **öt- → öt-e** (2859); **yit-** „yetmek" (4824), **yit-inceye** (2225) ~ **yet-** (3416), **yet-erse** (1737)

2.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

alt → alt+ında (2987); **at** (580), **at+ı** (237); **kat → kat+ına** (765); **art- → art-a** (1808); **at-** (1919), **at-a** (2245); **çat-→ çat-ar** (3708); (tut- >) **dut-** „korumak" **→ dut-a** (1937); **kat-** (2781), **kat-ar** (2665); **sat-** (2901), **sat-ar** (2665); **tut-** (1127), **tut-a** (1133); **ut- → ut-asın** (3740); **yat-** (2037), **yat-acaksın** (4168)

[6] Bu kelimeler için bk. Tuncer Gülensoy, ***Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü***, TDK Yay., Ankara 2007, s. 51-52, 89.

2..2. *K*'nin ötümlüleşmediği (K # ± V) örnekler

2.2.1. Tek heceliler

2..2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

ilk → ilk+i (3380); ; **kürk → kürk+e** (2865); **yük** (2161), **yük+i** (1471); **çek-** (10289), **çek-üp** (427); **çök- → çök-üp** (4829); (tik->) **dik- → dik-er** (3750); (tök->) **dök-** (3655), **dök-er** (2543); **ek-** (1442), **ek-er** (2224); **irk-** „toplamak" **→ irk-er** (2499)

2.2.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

ok (1211), **ok+ı** (1919); **ak- → ak-ar** (31); **bak- → bak-ar** (2541); **çık- → çık-ar** (2965); (tak->) **dak-** „takmak" **→ dak-ar** (2541); **kak-** „vurmak" **→ kak-ar** (3706); **kalk- → kalk-up** (3990); **kork-** (3747), **kork-ar** (2248); **sark- → sark-ar** (4443); **yak-** (154), **yak-a** (10); **yık-** (1164), **yık-ar** (3258)

2.3. *ç*'nin ötümlüleşmediği (ç # ± V) örnekler

2.3.1. Tek heceliler

2.3.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

iç (2806), **iç+i** (4294); **üç** (1835), **üç+i** (1805); **biç- → biç-er** (2126); (keç->) **geç-** (2714), **geç-e** (3140); (köç->) **göç- → göç-üp** (2921);; **iç-** (3901), **iç-e** (3781); **seç- → seç-üp** (3730)

2.3.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

suç (1202); **suç+ı** (793); **aç- → aç-alar** (4902); **kaç-** (1681), **kaç-an** (4229); **saç- → saç-a** (4165); **uç-** (2891), **uç-ar** (4387)

2.4. *p*'nin ötümlüleşmediği (p # ± V) örnekler

2.4.1. Tek heceliler

2.4.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(yip >) **ip** (1829), **ip+ini** (187); **küp** (3406), **küp+e** (3802)

2.4.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

top (583), **top+ı** (4106); **kap- → kap-ar** (208); **kop- → kop-ar** (2293); **sap-** (2675), **sap-a** (2666); **tap- → tap-arlar** (3530); **yap-** (2014), **yap-a** (2666)

2.5. *t*'nin ötümlüleştiği (t # ± V > d ± V) örnekler

2.5.1. Tek heceliler

2.5.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tört >) **dört** (1980), **dörd+inde** (2054); (kit->) **git-** (1028), **gid-e** (794); **it-** (‚afv it 1555), **id-e** (‚afv ide 4817)

2.5.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(tatığ >>) **dad+ı** „tadı" (4441)

2.5.2. Çok heceliler

2.5.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

yigit „yiğit, genç“ (2563), **yigid+ise** (2060); **berkit- → berkid-üŋ** (1934); (*çürit->) **çürit-** „çürütmek“ → **çürid-en** (181); (*töndürt- >) **döndürt- → döndürd-üp** (2760), (*edlet->>) **eylet- → eyled-ür** (tebessüm eyledür 33); (*keltürt->>) **getürt-** „getirtmek“ → **getürd-üp** (893); (*körset- [<< körügset-]>> göster- →) **göster-t- → gösterd-e** (2386), (közet->) **gözet-** (1556), **gözed-ür** (3252); (ilt->) **ilet-** (3650), **iled-üp** (4826); (yunçıt-, yünçit->>) **incit-** (1595), **incid-icek** (371); (eşit->) **işit-** (2142), **işid-elüm** (886); **ögret-** „öğretmek“ (279), **ögred-ür** (3464); (*uçalt- >>) **yücelt- → yüceld-üp** (345); **yüklet-** (2010), **yükled-üp** (2514); (yorıt->>) **yürit-** „yürütmek“ → **yürid-e** (1341)

2.5.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

akıt- → akıd-asın (1212); **aŋlat- → aŋlad-asın** (3315); **ayıt-** „söylemek, demek“ (2699), **ayd-ur** (1898); **kaynat-** (1523), **kaynad-up** (4111); **kurıt-** „kurutmak“ → **kurıd-ur** (2708); **okıt-** „okutmak, çağırtmak“ (2326), **okıd-urdı** (483); **oynat-** (580), **oynad-up** (3943); **sarkıt- → sarkıd-ur** (3777); **uğrat- → uğrad-ur** (3465); (*udıt->) **uyıt-** „uyutmak“ → **uyıd-ur** (4150); **uzat-** (337), **uzad-up** (4361)

2.6. *K*'nin ötümlüleştiği (K # ± V > G ± V) örnekler

2.6.1. Tek heceliler

Örneği yoktur.

2.6.2. Çok heceliler

2.6.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

benlik „gurur, kibir“ (4654), **benlig+için** (4654); **bilmezlik** „cahillik“ → **bilmezlig+ile** (2553); **birlik** „bir olma, vahdaniyet“ (2055), **birlig+i** (3554); **bölük** (1471), **bölüg+i** (4575); (*tir-i-g+lik>>) **dirlik** „hayat, yaşayış, sağlık, dirilik“ (1936), **dirlig+i** (1601); (töşek>) **döşek → döşeg+e** (4479), **eksük** „eksik“ (3387), **eksüg+i** (3253); (*eksüklük >) **eksüklük** „eksiklik“ → **eksüklüg+ile** (3370) ~ **eksüklik → eksüklig+ile** (242); (*emçek >) **emcek** (2258), **emceg+i** (2259); **erlik** (4510), **erlig+e** (2183); **etmek** „ekmek“ (2168), **etmeg+i** (2033); (edgülük >>) **eylük** „iyilik“ (1647), **eylüg+i** (1718); (*kertüçe ok>>) **gerçek** (919), **gerçeg+e** (916); **gerçeklik → gerçeklig+i** (4426); (kergek>) **gerek** (233), **gereg+ini** (52); (kiçig >>) **küçük → küçüg+iken** (1695); (*yimek ~ yemek >) **yimek** „yemek, aş“ (1844), **yimeg+i** (3296); **yürek** (4567), **yüreg+i** (3409); **yüzük** (2544), **yüzüg+i** (2542)

2.6.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

artuk „fazla, ziyade, çok“ (1726) → **artuğ+ı** (2504); (adak >) **ayak → ayağ+ı** (776); (*azğınlık >) **azğunlık** „azgınlık“ → **azğunlığ+ındadur** (3831); (azuk >) **azık** (413), **azığ+uŋ** (1333); **balçık** (3163), **balçığ+a** (3062); (*bartak >) **bardak → bardağ+ın** (3277); (erŋek >>) **barmak → barmağ+ında** (2539); (bıdık >) **bıyık → bıyığ+ıla** (2092); (butık >>) **budak → budağ+ından** (615); (buyuruk >) **buyruk → buyruğ+ın** (4442); (*çokluk >) **çoklık → çoklığ+ı** (3791); (*kapak >) **kabak** „içki kadehi“ (3282), **kabağ+ı** (3762); (koltık >) **koltuk** „kolun gövde ile birleştiği yer, koltuk” → **koltuğ+a** (2630); (kudruk >) **kuyruk → kuyruğ+ın** (2526); (oğlan →) **oğlan+cuk** „küçük çocuk“ (3705), **oğlancuğ+ı** (3699); (*otla-k →) **otlak → otlağ+a** (3954); **sağrak** „kadeh, maşrapa, tas, bardak“ → **sağrağ+ı** (3792); (soğık >>) **sovuk** „soğuk“ (2303), **sovuğ+uŋ** (750); **tanuk** „tanık“ (4061), **tanuğ+uz** (4581); (tokımak >) **tokmak** (3093), **tokmağ+ıla** (3094); (*tutak >) **tudak** „dudak“ → **tudağ+ın** (3777), **uçmak** „cennet“ → **uçmağ+a** (1302); (bar > var →) **var+lık → varlığ+ına** (2); (yalındak →) **yalıncak+lık** „çıplaklık“ → **yalıncaklığ+ından**

(3083); (yançuk >) **yancuk** „kese, cüzdan" → **yancuġ+ı** (3699); (yapurġak >>) **yaprak** → **yapraġ+ı** (2547); (yabız >> yavuz →) **yavuz+lık** „kötülük" → **yavuzlığ+ı** (3260); (yazuk >) **yazık** „günah, suç" → **yazığ+uŋ** (4848); (yok →) **yok+luk** (3367), **yokluġ+ı** (3370); (yol →) **yol+daş+lık** → **yoldaşlığ+ın** (1410)

Metnimizdeki art ve ön damak *k #* seslerine ünlüyle başlayan eklerin getirilmesiyle ortaya çıkan *ötümlüleşme*, sadece Türkçe menşeli kelimelerle sınırlı değildir. Aynı fonetik hadiseyi bazı yabancı menşeli kelime kökleri ile bazı yabancı menşeli kelimelerin *+lIK* ekiyle genişletilmiş tabanlarında da görmekteyiz:

felek „gökyüzü" (275), **feleg+üŋ** (637); **hoşlık** „güzellik, iyilik" (4307), **hoşlığ+ı** (3385); **insânlık** → **insânlığ+ıla** (1384); **kâhillik** „tembellik" → **kâhillig+e** (1382); **mahremlık** „sırdaşlık" → **mahremlığ+ından** (4680); **meslek** → **mesleg+e** (3177); **nâ- hoşlık** → **nâ-hoşlığ+ını** (4317); **nâzük** „nazik" (4067) → **nâzüg+i** (3629); **sebak** „ders" → **sebaġ+ı** (4659); **ser- hoşlık** → **ser- hoşlığ+ı** (3385); **serverlik** „yücelik, ululuk" → **serverlig+e** (2183); **tenbellik** „tembellik" → **tenbellig+e** (1382)

Şu kelimelerin sadece ± *V* eklemeli örnekleri bulunmaktadır:

(ārt >>) ard+ınca (3155), (*bōrç >>) **borc+a** (1686); (*tūp >>) **dib+ine** (3146); (kūç >>) **güc+e** (3695); (*sūrç- >>) **sürc-erse** „sürçerse" (3036)

Dolayısıyla bu kelimelerdeki *ötümlüleşme*ye (*/d/, /g/ /c/* ve */b/*) eklemenin mi uzun ünlülerin mi sebebiyet verdiğini kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir.

Değerlendirme

Miftâhu'l-Ferec'de, genellikle, tek heceli kelimelerin sonunda ötümsüz-patlayıcı ünsüzler ötümsüzlüğünü muhafaza eder. Tespit ettiğimiz 61 kelimeden 58'inde (15'i isim, 45'i fiil) bu eğilim görülmektedir. *t # > d #* değişiminin görüldüğü 1'i isim (dörd+inde), 2'si fiil (gid-e, id-e) olmak üzere sadece 3 kelimede ötümlüleşme vardır. Tek heceli kelimelerin sonunda *p, ç, k* ünsüzlerinin ötümlüleşmesiyle ilgili örnek yoktur.

Metnimizde çok heceli kelimelerin sonunda sadece *(t # >) d #* ve *(K # >) G #* ünsüzleri için örnek vardır. Bu mevcut durum, son seslerde *t* ve *K* ünsüzlerinin, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, bilaistisna ötümlüleşmiş olduklarını göstermektedir[7]. *(t # >) d #*'li toplam 26 örneğin 1'i dışında tamamı fiildir. (*K # >) G #*'li toplam 49 örneğin ise, tamamı isim soylu kelimelerden oluşmaktadır.

İsim soylu yigit „yiğit" kelimesi, standart Türkiye Türkçesinde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında, son sesteki *t* ünsüzü ötümlüleşerek *d*'ye döner (Bk. TS, s. 2184). Ancak, fiil soylu kelimelerin son seslerindeki *t* ünsüzleri için durum tam tersidir. Bugün Türkçede söz konusu fiiller, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında son seslerindeki *t*'li şekillerini muhafaza etmektedir. Bu durum, metnimizin konuya dair en karakteristik özelliğini teşkil etmektedir.

(*K # >) G #* ötümlüleşmesinin görüldüğü bütün örnekler, günümüz Türkçesinde de ötümlü şekilleriyle kullanılmaktadır.

[7] Metnimizdeki bu eğilim, Seyahatname'de de görülmektedir. Bk. Hayati Develi, ***Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar***, TDK Yay., Ankara 1995, s. 140-143. Standart Türkiye Türkçesinde son ses ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerinin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu için bk. Doğan Aksan, ***Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi***, Haz. N. Atabay-S. Özel-A. Çam-N. Pirali, TDK Yay., Ankara 1978, s. 36; Erdoğan Boz, "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu", ***Türk Dili***, S. 605 (2002), s. 447-455.

3. Ulama Durumunda

Bugün yalnızca konuşma dilinde gördüğümüz[8], yazıma henüz yansımamış bir ötümlüleşme hadisesi de *ulama* (connection)dır. Bu ses hadisesinde ötümsüz bir sesle biten bir kelime, ünlü ile başlayan bir kelimeyle yan yana kullanılışında ötümsüz ünsüz ötümlüleşir. Örneğin, *tat* ve *almak* kelimeleri bir arada kullanıldıklarında, yazımda *tat almak* biçiminde ayrı ayrı yazıldıkları hâlde, konuşma dilinde /*tadalmak*/ biçiminde birleşik olarak söylenmekte ve *tat* kelimesinin son ünsüzü /d/ye dönerek ötümlüleşmektedir.

Bu hadise sebebiyle, Miftâhu'l-Ferec'de *p, ç, t, k* ünsüzleri, sıklıkla *b, c, d, g*'ye döner. Bu durum birçok yerde *nöbetleşmel*ere (alternation) yol açar.

3.1. t # ~ (t # >) d #

3.1.1. Tek heceliler

3.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tört >) **dört** (1980) ~ **dörd** ayaklu (1230)

3.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

kurt „kurt, böcek" (2546) ~ **kurd** olma (2551)

3.2. (# k >) g #

3.2.1. Çok heceliler

3.2.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(erŋek >>) **barmaġ ur-** (diŋebarmaġ ur- „işaret parmak ısırmak") (2694); (başmak >) **başmaġ** „ayakkabı" elde (745); **hâsılsuzlıġ ol-** (3864); (uvşak ~ ufşak >) **uşaġ** „küçük, ufak" u ger iri (895);

3.3. k # ~ (k # >) g #

3.3.1. Tek heceliler

3.3.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

çok (65) ~ **çoġ ol-** „çoğalmak, çok olmak" (1641)

3.3.2. Çok heceliler

3.3.2.1. Kalın ünlülü kelimelerde

açuk „açık" (2573) ~ **açuġ ol-** (1645); **alçak** (1602) ~ **alçaġ eylersin** (2411); (inçä ~ ınça ~ inçäk >) **ancak** (349) ~ **ancaġ** (ola) (417); **artuk** „fazla, çok, ziyade" (1726) ~ **artuġ ol-** (906); **'âsîlık eyle-** „asilik etmek" (3771) ~**'âsîlıġ eyle-** (394); (adak >) **ayak** (1333) ~ **ayaġ** (üzre) (1110); (azuk>) **azık** (413) ~ **azıġ eylenmege** (1331); (ırak~ yırak >) **ırak** (3368) ~ **ıraġ ol-** (2920); (kulġak >>) **kulak** (1179) ~ **kulaġ** almışdur(129); **kullık iT-** (2536) ~ **kullıġ eyle-** (4133); **şeytânlık iT-** (3264) ~ **şeytânlıġ iT-** (3260); **toprak** (1298) ~ **toprağ** (üzre) (643); (barmak >) **varmak** (175) ~ **varmaġ** istersin (1424)

[8] Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda *ulama* sonucunda ortaya çıkmış ötümlüleşme örneklerine bolca rastlanmaktadır. Bunlardan birkaçı için bk. Zeynep Korkmaz, ***Nevşehir Yöresi Ağızları***, TDK Yay., Ankara 1994, s. 85-86; Ahmet B. Ercilasun, ***Kars İli Ağızları***, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983, s. 108-109; Mukim Sağır, ***Erzincan ve Yöresi Ağızları***, TDK Yay., Ankara 1995, s. 87-88; Osman Yıldız, ***Isparta Merkez Ağzı***, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2002, s. 39.

3.4. (ç # >) c #

3.4.1. Tek heceliler

3.4.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tünç >>) **dinc ol-** „dinç olmak" (2248)

3.4.2. Çok heceliler

3.4.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

ilenc ol- „beddua edilmek" (2086); **ödünc al-** „ödünç almak" (3774)

KAYNAKÇA

ATALAY Besim (1986), ***Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"***, C. IV, TDK Yay., Ankara.

AKSAN Doğan (1978), ***Türkiye Türkçesi Gelişmeli Ses Bilimi***, Haz. N. Atabay-S. Özel-A. Çam-N. Pirali, TDK Yay., Ankara.

BOZ Erdoğan (2002), "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu, ***Türk Dili***, S. 605, s. 447-455.

CAFEROĞLU Ahmet (1964), "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", ***TDAY-Belleten 1963***, TDK Yay., Ankara 1964, s. 1-32.

CAFEROĞLU Ahmet (1993), ***Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü***, Enderun Kitabevi, İstanbul.

DEVELİ Hayati (1995), ***Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar***, TDK Yay., Ankara.

ERCİLASUN Ahmet B. (1983), ***Kars İli Ağızları***, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

GABAIN A. Von (1988), ***Eski Türkçenin Grameri***, (Çev. M. Akalın), TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY Tuncer (2007), ***Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü***, TDK Yay., Ankara.

KAYMAZ Zeki (1999), "Bazı Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde "k" Sesinin Temsili", ***3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996***, TDK Yay., Ankara, s. 659-664.

KORKMAZ Zeynep (1994), ***Nevşehir Yöresi Ağızları***, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ Zeynep (1995), "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", ***Türk Dili Üzerine Araştırmalar***, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 483-490.

KORKMAZ Zeynep (1995), "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları", ***Türk Dili Üzerine Araştırmalar***, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 443-458.

LİGETİ Lajos (1942), "Türkçede uzun vokaller", (Çev. Tayyip Gökbilgin), ***Türkiyat Mecmuası***, C. VII-VIII (1940-1942), İstanbul, s. 82-94.

ÖZKAN Mustafa (2009), ***Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi***, Filiz Kitabevi, İstanbul.

SAĞIR Mukim (1995), ***Erzincan ve Yöresi Ağızları***, TDK Yay., Ankara.

TEKİN Talât (1975), ***Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler***, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara.

TOKATLI Suzan (2003), "Türkiye Türkçesinde Son Seste Tonlulaşma Ve Uzun Ünlü Üzerine Bir İnceleme", ***Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, S. 15, Kayseri, s. 141-150.

TDK (1972), ***Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü***, C. VI (G), Ankara.

TDK (2005), ***Türkçe Sözlük***, Ankara.

TUNA Osman Nedim (1988), "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcarda Uzun Vokaller", ***TDAY-Belleten 1960***, TDK Yay., Ankara, s. 213-282.

ÜÇOK Necip (1951), ***Genel Fonetik***, Ankara.

YILDIZ Osman (1993), ***Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini***, C. I-IV, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Malatya.

YILDIZ Osman (1996), "Cemâlî-i Karamanî ve Miftâhu'l-Ferec'i", ***SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, S. 2, Isparta, s. 271-292.

YILDIZ Osman (2002), ***Isparta Merkez Ağzı***, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 169-184, TURKEY

NECATÎ BEY'İN TÜRKÇESİ

*Şerif Ali BOZKAPLAN**

ÖZET

Eski Anadolu Türkçesi ile eser vermiş olan Necatî, Türkçeyi gayet iyi konuşan ve kullanan biri olarak dikkat çekmektedir. Türkçenin anlatım vasıtalarından olan deyimler, atasözleri, ikilemeler, kalıp sözler, özlü sözler, vb. gibi yapı taşlarının Necatî 'nin şiirinde hayli yer bulduğunu belirtmek gerekir. Bunlara ilaveten Şair Necatî, konuşma dilinin bazı kalıplarını da şiir diline dahil etmiştir.Öte yandan bugünkü Türkçede kullanımdan düşmüş bazı arkaik sözlere Necatî'nin şiirinde rastlamak mümkündür.Görüldüğü üzere Necatî geçmişin bazı unsurlarını kullanarak Türkçenin geçmişi ile o günü dolayısıyla da bugünün arasında bağ kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Necatî Bey, Türkçe, söz varlığı.

USING TURKISH OF NECATİ BEY

ABSTRACT

Necatî who have studies with old Anatolian Turkish, is known and gets attention as a man who speaks and uses Turkish very perfectly. It should be mentioned that idioms, proverbs, reduplications, mottos etc. Which are main stones of Turkish are take parts in poetry of Necatî. In addition to these Poet Necatî applies some structures spoken languages into literal language.Therefore, it is possible to see some archaic words aren't used anymore in actual Turkish in Necatî's poetry.In conclusion Necatî connects yesterday of Turkish and today of Turkish by using some features of history of Turkish.

Keywords: Necatî Bey, Turkish, vocabulary.

Eski Anadolu Türkçesi ile eser vermiş olan Necatî, Türkçeyi gayet iyi konuşan ve kullanan biri olarak dikkat çekmektedir. Türkçenin anlatım vasıtalarından olan deyimler, atasözleri, ikilemeler, kalıp sözler, özlü sözler, vb. gibi yapı taşlarının Necatî 'nin şiirinde hayli yer bulduğunu belirtmek gerekir. Daha önce hazırlamış olduğum Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-namesinin Türkçe Bakımından Tahlili[1], Zâti'de Türkçenin Gücü[2] adlı bildirilerde yukarıda sayılan yapı taşlarının Zati'de ve Mihaloğlu Ali Bey'de nasıl çalıştığı ya da işlediği incelenmişti.

Necatî Bey de Eski Anadolu Türkçesinin Türkçeye sunduğu imkânları mümkün mertebe kullanmış bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır. Onda dikkate değer bir başka yön de arkaik unsurların epeyce kullanılmış olmasıdır. Öngdin, biregi, iley, taş (dış) vb.

Necatî Bey divanında deyimler önemli bir yer tutmaktadır. Atasözleri ve kelam-i kibar denebilecek özlü sözlerin de hatırı sayılır bir yeri vardır.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, elmek: bozkaplan@gmail.com

[1] İkinci Uluslar arası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, İzmir, 27-29 Ekim 1998

[2] I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Balıkesir, 01-02 Haziran 1998

1. ***Deyimler***

ağız birliği et-: Gonca-veş cân u surâhi hep agız bir etdiler (287)

ağzına bak-: Peri yüzlü güzeller hep senüng agzunga bakarlar (330)

ağzını ara-: Yok yere goncalarung bâd-ı sabâ azgın arar (140)

ağzını bıçak açma-: Azgın bıçaklar açmaya sohbetde pistening (272)

ağzının ölçüsünü al-: Aldım azgın ölçüsünü zerre dengli yok vefâ (151)

ağzının suyu ak-: Akıp agzı suyu tahsîn ede Selmân u Kemâl (87)

alıp başını git-: Yâr eşiginden alayım gideyim başımı uş (179)

aralarından su sızma-: Sık dost olmuşuz ki su sızmaz aramıza (75)

aş yer-: Kanuma aş yirerdi gamzelerüng (328)

ateşten gömlek ol-: Libâsı anga oddan gönglek olmuş (264)

ayak dola-: Bezm-i fenâda sâkî-i devrân ayak dolar (125)

ayağa düş-: Cevr-i devr-i felek-i dûn ile düşdüm ayaga (76)

ayağına su dök-: Ayagına du dökmeli olupdur çeşm-i pür-nemden (325)

ayaklar baş başlar ayak ol-: Ey nice başlar ayag olup ayak baş olmadı (422)

ayaklarına kara sular in-: Reh-i hıdmetde şol dengli turur kim
İner ayaklarına kara sular (70)

aza çoğa bakma-: Bakmayıp aza çoga kıyar başa câna tîg (73)

bağrına taş bas- : Kan yut cefâ-yı dehr ile bagrunga taş bas (55)

baş aç-: Baş açalım varalım Şehryârı aglatalım (121)

baş oyna-: Necâtî yâr için baş oyna sen de (349)

başı göğe er-: Kadr ile şeref buldı yetişdi göge başı (106)

başına gün doğ-: Başına gün dogmayınca bedr olmadı kamer (140)

başını ayak tut-: Ayak tut başungı gavgaya salma (275)

başını taştan taşa vur-: Agladıgını görüp başın döger taşdan taşa (155)

bayram et-: Ehl-i şevk ile hilâl ebrûlarung bayram eder (245)

bel bağla- : Bel baglayalı hıdmet-i Şah-ı cihâna tîg (72)

beli bükül-: Ey nice şehlering belin iki büker nişân (100)

bir içim su: Leb-i dilber sıfatında bir içim sudur bu (348

bir iki deme-: Câ u dilini şol ki verir iki bir demez (185)

biri iki gör-: Biri iki görür lâbüd şu kim eder nigâh egri (417)

birini bin eyle-: Ruhlarından şâkiriz Hak bir gününg bing eylesün (226)

çocuk oyuncağı eyle-: Aşkı birâder eyledüng oglan oyuncagı (411)

deftere geç-: Sen de tîmâr ister iseng ey göngül geç deftere (350)

defterini dür-: Der demez Hâtem-i Tayy defterini dürdi cihân (90)
diş bile-: Leblerüng senbûsesine diş bilermiş it rakip (233)
diş kirası: Ma'zûr dut Necâtî hele diş kirasıdur (207)
el çek-: Her bî-nazar ki sofra-i lutfundan el çeke (69)
eli üstünde el olma-: Ey kâmeti şimşâd elüng üstinde el yok (397)
elini kana boya-: Sevinir ellerini kana boyadukça nigâr (226)
eteğini taşla doldur-: Dögünür tolduruban taş ile daglar etegin (333)
feleğin tasını çal-: Çalaram âh ile tasın felekin olur ise (80)
gökte ararken yerde bul-: Gökde istedigimiz yerde müheyyâ mı degül (88)
gökte yıldızı olma-: Necâtînüng demesinler ki gökde yıdızı yok (277)
gökten zembille in-: Tutalum zenbil ile gökden iner meh-pâreler (212)
gönül yıkığını yap-: Himmet kapısın aç ve göngül yıkıgını yap (54)
gönlü karar-: Sâkiyâ gönglüm karardı lutf edip bir bûse ver (223)
görür gözü tutar eli ol-: Bugün görür gözi tutar elisin (328)
göz bağla-: Sofî sen rüyâ ile baglayamazsın gözümüz (247)
göz açıp kapa-: Göz yumup açınca yüz bing dürr ü mercan arz eder (204)
gözü kamaş-: Kamaşdı gözlerimiz baka baka (145)
gözüne görünme-: Bâg-ı irem gözüne görünmez kimsenin (60)
gözüne gözlük tut-: Ay u günden gözine gözlük tutar pir-i felek (292)
gözüne kan görün-: Ki elüme sagar alıcak gözüme kan görünür (186)
gözüne sok-: Ayagınıng tozın ilet gözine sok (275)
gözüyle ye-: Halk-ı cihânı şimdi göz ile yemek umar (125)
gözünün üstünde kaşın var de-: Âfitâba gözüng üstinde kaşung var diye (382)
hiçe sayma-: Hiçe saymaz gözlerümüng bir yumup bing dökdügüng (260)
içi kan ağla-: Derd ile sen de bencileyin kanlar agla kim (125)
iğne atsan yere düşme-: Güneş igne basacak yer bulamaz dopdoludur (76)
iki gözü iki çeşme Bir peri için akar iki gözüm çeşmeleri (180)
ipe vur-: Yokdur meger arada bir ipe uracagı (406)
ipini kes-: Yârân-ı aşk hâzır olung kesmege ipin (182)
is as-: İs asdı yine gecelerim gündüzüm üzre (367)
işi Allaha kal-: İşüm Allaha kalıpdur benüm ey tâze bahâr (179)
işi kızıl altın ol-: İşi kızıl altın oldı tâ kim (173)
işini bitir-: Çün pâreleding gönglümi bitirding işini (369)
it gibi dolaş-: Dedi kimdür şu it gibi dolaşan (232)

kana susa-: Kangı kanına susamış dirilir senüngle kim (283)

kanı kayna-: Kim göricek kendi cânım gibi kaynar kan anga (152)

kanı yerde kal-: Yerde kaldı kanlı yaşum gibi âh-ı derd-nâk (315)

kanını iç-: Key sakın kim yok yere bir gün içerler kanungı (404)

karalar giy-: Kara giyip sürünür gölgeler gibi bî-cân (120)

karanlıkta göz kırp-: Duyarız bir kişi karanguda göz kırpdugını (240)

kendi çalıp kendi oyna-: Kendisi oynar eblehi gör kendisi çalar (210)

kendini dağıt-: Kendüngi dagıtma cem olmaz hevâ ile heves (261)

kendini dirhem dirhem sat-: Garazı bu ki sata kendüyi dirhem dirhem (309)

kuru bühtân: âlem içre müşg adı bir kuru bühtândur banga (154)

kuş kondur-: Şâhâ Necâtî şi'rine kuşlar mı kondurur (104)

od ile su barış-: Od ile su barışa gölge güneşle birike (365)

oğlan oyuncağına dön-: Oglan oyuncagına döndi Necâtî aşk-ı pâk (291)

ölü toprağı saç-: Ölü topragını saçıp uyudurlarmış insanı (148)

pamuk gibi atıl-: Kirişini bir kezin öttürse yay
Atıla panbuk gibi nice alay (131)

parmak göster-: Gösterip barmak umar idüng ola mâh dedük (296)

parmağı ağzında kal-: Kalır barmagum agzumda gören demez mi ki cânludur (181)

rızkını taştan çıkar-: Ey Necâtî lâle gibi rızkungı taşdan çıkar (239)

suya götürüp susuz getir-: Suya ilte susuz getüre hâl-i rûh-i zîbâ (49)

taş yadsan-: Hayf kim su gibi taş yasdanı toprak döşenem (118)

tek dur-: Ki safâdan duramaz tende dil ü cânlar tek (75)

toprak döşen-: Nola ger şu gibi taş yasdanu toprak döşenem (354)

toz kondurma-: Hâşe kim toz konduram mihr-i cihân-gerd üstine (377)

yabana at-: Atma yabana cân u dili ey kaşı kemân (400)

yakası açılmadık haber: Bir iki yakası açılmaduk haber diyeler (203)

yaraya tuz bas-: Yine tuz saçılısar var ise yaralı yürek (75)

yarım ağızla söyle-: Dünya bütün benim dese yarım agız lebüng (311)

yazığa bat-: Hakka ki boylarınca yazıklara battılar (190)

yerden yere vur-: Ben beni yerden yere ursam yeridür sâye-vâr (350)

yerini bul-: Ey Necâtî iyi sen yerüngi buldung epsem (309)

yıldızı barışma-: Yıldızım barışmadı sen mâh ile şâhım benim (314)

yoldan çık-: Ey Necâtî çıkma yoldan aldanıp güzellere (212)

yüreği oyna-: Eyvâ ki kaçan angsam anı yüregüm oynar (140)

yüreğine kan doğra-: Acıttıng cânını bahrung yüregin dogradung kanın (78)

yüz karasını yuma-: Yuyamaz yedi denizler yüzününg karaların (338)

yüzü ak alnı açık ol-: Âfitâbum yüzüm ag alnum açıkdur gerçi kim (212)

2. ***Atasözleri***

Atasözlerini şiirde kullanmak deyimlere ve diğer ifade malzemelerine göre daha kolay değildir. Dolayısıyla atasözleri deyimlere nazaran az kullanılır unsurlardandır. Necâtî Bey divanındaki atasözlerinin bir kısmının Türkiye Türkçesindeki kullanışları tespit edilebilmiş bir kısmınınsa edilememiştir. Muhakkak ki onların da Türkiye Türkçesinde karşılıkları vardır. Türkiye Türkçesinde karşılıkları bulunabilenler şunlardır:

Acıdır bî-çâre yavuz sirke kendi kabını (433)

Keskin sirke kübüne zarar verir.

Egerçi ***agır olur taş koptugı yerde*** (161)

Taş, düştüğü yerde ağırdır.

Sa'y et göngül ki ***âşıga Bagdat ırak degül*** (300)

Aşığa Bağdat ırak değil.

Sâkiyâ ***bâkî degüldür çünki devrân kimseye*** (391)

Dünya Süleyman'a bile kalmamış.

Mey nûş ede görsün ki ***basar acıyı acı*** (436)

Çivi çiviyi söker.

Ey dirîgâ ***bilmedik bâzâr ilk bâzâr imiş*** (262)

Pazar, ilk pazardır.

Kim demişler dostum ***bing yıl yarak bir gün gerek*** (293)

Sakla samanı, gelir zamanı.

Bugünüm yarına kalsın diyene âkil deme (433)

Bugünün işini yarına bırakma.

Deliden uslu haber nûş idegör câm-ı şarâb (400)

Deliden al uslu haberi. Ya da Çocuktan al haberi.

Bilirsen ***dost olmaz eski düşman*** (322)

Eski dost düşman olmaz.

Dünyada her ummaduk kim göresin üstâddur (204)

Ummadık taş baş yarar.

Kim ***düşman için kuyu kazan kaza boyınca*** (362)
Başkası için kuyu kazan kendi düşer.

El elden üstün oldugın işitse dostum (102)
El elden üstündür.

Etdügini kendüye kişi kendü ile (351)
Kişinin kendine ettiğini kimse edemez.

Mesel durur bu ki ***göz görmese yüz utanmaz*** (169)
Göz görmeyince gönül katlanır.

Hâcı olmaz bellidür varmag ile han Ka'beye (353)
Deve Ka'be'ye gitmekle hacı olmaz.

Kesme bir sürçen atung ayagını ey şeh-süvâr (308)
Bir sürçen atın başı kesilmez.

Dostum darb-ı meseldür ***lokma şefkat attırır*** (244)
Lokma karın doyurmaz, şefkat arttırır.

Müşkil bu kim ***muhabbet iki başdan olmadı*** (416)
Muhabbet iki baştan olur.

Neye derlerdi kim ***olmaz yalınız taş dîvâr*** (91)
Yalnız taş duvar olmaz.

Öksüz oglan göbegin kendü keser (224)
Öksüz çocuk göbeğini kendi keser.

Bu meseldür dostum ***sag baş yastık istemez*** (218)
Sağ baş yastık istemez.

Şöhret âfettir dimişler dün garîbüngdür göngül (293)
Şöhret afettir.

Üzüme göre kararır ey bî- vefâ üzüm (311)
Üzüm üzüme baka baka kararır.

Yalnızlık bir Allah'a yaraşır (303)
Yalnızlık bir Allah'a yaraşır.

Yerde kalmaz çün bilirsin dûd-ı âhı kimsenüng (285)

Kimsenin ahı kimsede kalmaz.

Yerini bekleyen yiger meseldür mâ-tekaddemden (330)

Tekkeyi bekleyen çorbayı içer.

Yukarı korsam is olur aşagı korsam pas (265)

Aşağı tükürsen sakal, yukarı tükürsen bıyık.

Öldürme ben kulungı ***yuma kanı kan ile*** (349)

Kanı kanla yumazlar, kanı su ile yurlar.

3. *İkilemeler*

İkilemeler, hem yazı dilinin hem de konuşma dilinin vazgeçemeyeceği anlatım vasıtalarındandır. Her yazanın ve konuşanın kaleminde ve dilinde bu dil unsurlarını görmekle beraber bazılarında dikkati çeker bir mahiyet kazandığını söylemek gerekir. Necâtî Bey de bunlardandır. İşte ikilemelere örnekler:

aç tok: Kulungdur meh kapungda aç eger tok (275)

aşağı yukarı: Aşagı yukarı oynatdugına aldanma (434)

ata ana: Atasından anasından ileri çok sevdügüm (318)

biçmek ekmek: Sana inkâr edenüng kimini biç ü kimin ek (76)

bozmak düzmek: Bozup düzüp niderdi yıl on iki ay felek (364)

bugün yarın: İki cih^nı terk eder uşda bugün yarın (395)

çekmek çevirmek: Çekdi çevirdi kendüyi ey sîm-ber nişân (100(

deli divane: Öldü yine şol bir deli divane desinler (211)

din iman: Ey yüzi suhf-ı ilâhî dînüm imânum hakı (225)

doğmak dolanmak: Yıllarla âfitâb-ı felek doga dolana (393)

dökmek saçmak: Hâk-i pâyine döküp saçdum gözüm gevherlerin (326)

düşe dura: Düşe dura sabâ gibi gel gülsitâna var (64)

el ayak: Alınır mı düşmeyince ellere ayaklara (350)

el gönül: Eline göngline nisbet ola mı bahr ile kân (81)

em sem: Gâlib budur ki yaramaz oldung eme seme (393)

esmek savurmak: Gül hırmenidür dost diye esme savurma (385)

etsiz kemiksiz: Güzelsiz olmazuz oluruz etsüz kemiksüz (253)

gece gündüz: Zindân içinde çün gece gündüz yanar çerag (319)

gönül göz: Gönglüm güzüm ki bahr ile kândan haber verür (219)

gülmek oynamak: Dahı gül gibi güler oynar sanmış şeh beni (435)

hazır nazır: Kamu yerde bulunur hâzır u nâzırdur evet (354)
iç taç: Yandı aşk ateşine miskînüng içi ve taşı (438)
ilmek çekmek: Cellâd-ı gamze bizi nice bir iler çeker (215)
iş güç: İşe güce yaramaz olmış durur mikîn göngül (333)
iz toz: İzine tozına dökdüm ü saçdum gözüm yaşın (421)
kaş göz: Güzelüng kaşı gözi bir iyi sermâye durur (93)
kaş kirpik: Cânlar almaga gözine koşma kaşın kirpigin (324)
kış yaz: Gülşen-i hüsn ü cemâlüng kış u yaz açılur (228)
kuru yaş: Hep âlemüng od ura kurusına yaşına (369)
netmek neylemek: Nideyim neyleyeyim ah Mehi vah Mehi (440)
od ocak: Cihânda kimse var mı aşk ucından od ocag olmış (262)
öpmek koçmak: Yok hisâbındadur agzungla lebüng
Anları öpmekde koçmakda ne var (195)
örtü döşek: Örtü döşek Necâtî'ye bir bûriyâ yeter (199)
sağ sol: Okudı urdı tang yeli sagına solına (360)
sağlı sollu: Saglı sollu hârdan hançer takınmış gûyiyâ (83)
silip süpürmek: Şeh anga girmez oturmaz silip süpürmeyicek (141)
durmak oturmak: Varup hâs u hâr ile sakın turma oturma (385)
var yok: Necâtî'nüng bulardur varı yogı (412)
üzülmek kesilmek: Ruhsâr u kadd-i yâra dolaşma üzül kesil (302)
yakmak yandırmak: Ben fakîr oldugum içün yakdı yandurdı beni (187)
yakmak yıkmak: Ki yaka yıka evüm varumı ede târâc (168)
yanmak yakılmak: Banga dermân eylengüz yandum yakıldum âhdan (345)
yemek içmek: Dünyâ Necâtî'ye yemek içmek turur velî (221)
yelmek yöpürmek: Yeldi yöpürdi aşaga yukarı eşk ü âh (377)
yer gök: Yer gök kabûl ede mi bu ben yüzi karayı (409)
yokluk varlık: Birdür ey dost anung yoklugı vü varlıgı (400)
yol yumuş: Bnga düşen bu ki yelem yolına yumuşına (47)
yüz göz: Necâtî'nüng yüzi gözi şehâdet eyler kim (248)

4. *Üçleme*

Divanda bir adet de üçleme örneği mevcuttur.

kaş göz gamze: Dil aldı kasd-ı cân eyler begüm kaşung gözüng gamzeng (288)

5. *Zıtlıklar*

Birbirine karşı anlamlar taşıyan sözlerle kurulmuş yapılar da Türk şiirinin önemli elemanlarındandır. Divanda nadir olarak rastlanan zıtlıklar da görülür.

acı tatlı: Acı tatlu zaman yek-ser senüngle geçsün ey dilber (235)

ağlamak gülmek: Aglatıp çâkerini gayrıyı güldürmek ile (51)

aşina bigane: Âşinâ bîgâne vü bîgâne olmaz âşinâ (158)

bay geda: Ganî durur kenef-i devletinde bay u gedâ (47)

bay yoksul: Bay u yohsul oldı istingâda mânend ü karin (95)

bin bir: Bing ise medh ediciler Necâtî de biridür (47)

çok az: Âşıklarung çog oldugın az görme dostum (159)

doğru eğri: Kad ü zülfüng hayâliyle olur geh togru geh egri (417)

dost düşman: Zâhir budur ki dosta vü düşmana yarar (98)

dün gün: Kim dün ü gün kadr ile bayram degüldür (229)

eksik artık: Ne lâzım söylemek kul eksük artuk (275)

gelmek gitmek: Nice kim sohbet içün geh gele geh gide kadeh (94)

günah sevap: Nice ki sâbit ola günâh üstine sevâb (55)

helal haram: Ne helâle yarar olduk ne harâma nidelüm (309)

iyi yavuz: Tun-be-tun bir iyiyle bir yavuz (140)

kafir müslüman: Tuna'dan kâfir geçer komang müselman üstine (388)

kara ak: Ne denglü kim gide kara gele ak (115)

karanu ruşen: Karangu gecelerüm etmege benüm rûşen (221)

nar ab: Nice ki nâr ile bile eyler karâr âb (58)

ölmek dirilmek: Gamungdan kulcagızlarung hep öldi yine dirildi (244)

ruşen pinhan: Gün gibi rûşendür ammâ cân gibi pihân gelür (230)

şehd ağı*:* Dudagung şehd ile şekker ve lîkin gamzeng agudur (235)

şeker tuz: Sözüng halâveti angılsa şekkerüng tuzı yok (277)

uslu divane : Ne sanga uslu desünler ne banga dîvâne (379)

var yok: Vefâlarung gibi bir adı var kendüsi yok (277)

yalan gerçek: Kime yalan ise banga gerçek (288)

6. *Tekrarlar*

Tekrarlar farklı şekillerde oluşturulmuştur. Sözlerin tekrarı ile oluşanların yanında söz grupları veya ibarelerin tekrarı ile oluşmuşları da mevcuttur. Kimi tekrarlarda zarf-fiilleri de görüyoruz.

ağlaya ağlaya: Düşüp sahrâ-yı aşk içre gezer aglayı aglayı (432)

araya araya: Ölmiş durur bulunca ol arayı arayı (409)
ayak yak: Kim nerdibân-ı aşka çıkılmaz ayak ayak (276)
az az: Necâtî sen de az az ögrenürsin (326)
beni beni: Yâr ile kong beni beni ol yâr yeg bilür (242)
bin bin: Bing bing cefângı banga dediler inanmadum (411)
bir bir: Bir bir başuma geldi benüm hep dedükleri (411)
bire bire: Dedi hey bu ne sözdür bire bire (386)
bucak bucak: Gam-hânemi bucak bucak ol dil-rübâ bilür (189)
çağlaya çağlaya: Yaşum ırmaga dönmişdür akar çaglayı çaglayı (432)
çak çak: Çâk çâk itdi kara zülfüngle Ka'be cübbesin (183)
çanak çanak: Mihrüngle lâle yerde yutar kan çanak çanak (276)
cev cev: Eyleyem gibi gelür cev cev cihânı kendümüng (279)
çifte çifte: Çifte çifte dolular iç banga tek (288)
çok çok: İlet sabâ agalara çok çok selâmumı (368)
dağlaya dağlaya: Necâtî derd-mend oldı ciger daglayı daglayı (432)
dâne dâne: Kapladum rûy-ı zemîni dâne dâne eşk ile (279)
dem dem: Dem dem akar iki gözden ılı su çok sevdügüm (318)
deste deste: Dökmiş kenâra gelmek içün deste deste gül (104)
direk direk: Göklere direk direk olsun duhânı her gece (358)
direm direm: İzin tozın sabâ yeli satar direm direm (243)
dizin dizin: Zülf ü ruhında baglu göngüller dizin dizin (185)
dolaşa dolaşa: Saçı zincirine ey dil dolalı gör dolaşı (414)
döğüne döğüne: Gögerdemâh gögsini dögine dögine (386)
döne döne: Gelene gidene eyler nazarı döne döne (360)
dura dura: Reftâra dahı duru duru ek karar serv (102)
dürlü dürlü: Dürlü dürlü derde ugradan beni (189)
halka halka: Halka halka edip ol kâküli bu hüsn-i bedî (267)
harf harf: Gel beri bir bir işit kim harf harf ezberdür (228)
içip içip: İçip içip kişi mest ü melâmet olmayıcak (274)
kana kana: Kana kana mey gibi nûş etdi kanum gizlice (362)
kanı kanlı: Şevk-i lebüngle ki dökülür kanlı kanlı yaş (383)
kapı kapı: Kûyungda kapı kapı gezer bir dilencidür (190)
karşı karşı: Donadursa karşı karşı şehrinüng dil-berlerin (291)
katre katre: Bu katre katre kirpik ucındaki göz yaşı (411)

koca koca: Koca koca görüşür şimşâd ü reyhân sarmaşur (238)
kucak kucak: Reyhân deste deste semenler kucak kucak (276)
kulaç kulaç: Çekdükçe kara saçlar kulaç kulaç sünerler (191)
neler neler: Gerçi musîbet oldı cihânda neler neler (126)
nice nice: Ki nice nice kıla derde giriftâr beni (433)
nola nola: Nola nola bu da bize azdur (189)
odlu odlu: Her gece odlu odlu eder bî-şumâr âh (126)
pare pare: Pâre pâre eyler ise bagrumı peykân-ı dost (163)
rize rize: Pâre pâre yüregümi rîze rîze bagrumı (325)
sakın sakın: Sakın sakın ki sırçadur ey meh-likâ yüki (405)
salın salın: Salın salın ki lutf ile müşgin harîrden (297)
sebak sebak: Ey Mushaf-ı cemâl yüzüngde sebak sebak (272)
soyuna soyuna: Müflis oldı bezm-i gülşende soyunu soyunu (429)
süre süre: Süre süre getürdüm ola mı zamânesin (322)
sürüne sürüne: Sürünü sürünü su gibi sebze-zâra git (64)
süze süze: Nergisleriyle gamze-i mestin süze süze (399)
şerha şerha: Tig-i hecrüngle nice bir şerhâ şerhâ yarasın (325)
şöyle şöyle: Yalanı şöyle şöyle ki bir az inanıla (349)
tabak tabak: Kâgıt tutarlar elde çiçekler tabak tabak (276)
tas tas: Hecrüngle gökde mihr içer zehr tas tas (276)
tez tez: Ah senüng geç gece gelüp tez tez durup gidişlerüng (281)
tir tir: Dil yin'ol şûh-ı cihân üstine tir tir titrer (202)
varı varı: Kıymetî gevherleri hep varı varı çeşmümüng (286)
varak varak: Gül mushafın sabâ yeli açdı varak varak (276)
valsa valsa: Pâre pâre rîze rîze vasla valsa bagrumı (345)
yap yap: Yab yab âdem diyârına gider asâ ile (359)
yeni yeni: Ney ki yine Necâtî yeni yeni hünerler (191)
yer yer: Görünen yıldız degül yer yer delinmişdür felek (319)
yoldaş yoldaş: Şimdi mi oldı begüm yoldaş yoldaş üstine (395)
yudum yudum: Kanlı yaş ile yudum yudum giderdüm karasın (313)
zar zar: Cümle cihân anungçün eder zâr zâr ah (126)
zebane zebane: İşitdügi dem ola zebâne zebâne tîg (75)
zerre zerre: Zerre zerre Necâtî cümle cihân (154)

Grup Halinde Olanlar

Dediler ***al güherdür al güherdür*** (131)

Necâtî ***er degüldür er degüldür*** (208)

Ayruklara vefâ vü banga gam ***he mi he mi*** (415)

Bu cihâna ***kul ola kul ola*** tapına cihân (118)

Söz güherdür pâdişâhum söz güher (224)

Uymadum dostlara ***vay beni vay beni*** (439)

Vayli vayli abu abu dediler (137)

7. *Özlü Sözler*

Bu bölümde değerlendirilenler, gerek ifade ediliş tarzı gerekse oluşturduğu ahenk itibarıyla adeta birer kelam-ı kibar olarak anlaşılacak türdendir.

Akşama karşı uyumasun nâ-tüvân olur (192)

Arı ad altında ölmek devlet-i sermed durur (204)

Atam anam ölmez ogul ister iseng addur (204)

Âşık-ı dîdâr olana cennet ayak bagıdur (234)

Ben üzümüng suyın severim sûfî dânesin

Zîrâ kimi kızını sever kimi anesin (322)

Bilir kim sirke ile yig söyünür bî-gümân âteş (263)

Bilirsin üstine su serpseler eyler figân âteş 263)

Bir karınca katline lâzım degül bunca yarag (270)

Cihân bir dem durur gerçek demişler (237)

Ey Necâtî hôş gelür insana bârân uykusı (426)

Gözi yemeyen kişi ummâna olmaz âşinâ (158)

Hak Ta'âlâ isteyicek bir kulı sultân eder (213)

Her işüng dünyede ehli olur oglan ehli (427)

İşi mi ongar kişinüng ongmaduk olunca başı (421)

Ki pâdişâh beg olmaz ra'iyyet olmayıcak (273)

K'itdügin unutmaz kişi aslâ küçücükden (329)

Kim gizli haberler olur ifşâ küçükden (329)

Kim tıfl olan iyi degül oynamag od ile (348)

Kimsenüng hakkı degül takdîri tagyîr eylemek (290)

Lâyık oldur kim bile her kişi kendü bâbını (433)

Oruç revâ degüldür ederken kişi sefer (176)

San'at ögrenmek eger maksûd ise üstâda gel (304)

Veh ki bir yılcadur banga bir gün (324)

8. *Günlük Dile Ait Söyleyişler*

Necâtî Bey günlük konuşma dilinde yer alan pek çok söyleyişi şiire kazandırmıştır. Adeta şiirini konuşur gibi kurmuştur.

A benüm çok sevdügüm kuru temâşâdan nolur (222)

Kapınga dogru geldüm ben senüng ***a Ka'bem a kıblem*** (306)

Pek çekene uz atana ***âferin*** (130)

Kimseye uymasın ulaşmasın ***Allah Allah*** (180)

Daim nedür bu zemzeme ***Allah aşkına*** (377)

Allah bilir ki hasta göngülden neler çeker (176)

Sevdügümüng yüzin ***Allah'um banga göstermesün*** (324)

Allah ziyâde ede k'el ermez olupdur (177)

Nice kere demedüm mi ***baksana*** (132)

Ahd u peymân kanı ***be güzeller güzeli*** (435)

Be Necâtî sanga işüng olacagın dedük'e (365)

Aşk yolında ***begüm*** bunlar tecemmüldür banga (157)

Öldürmeye kasd etme ***behey gözleri âfet*** (165)

Behey sûfî sen oglan olmadung mı (415)

Ben kimüm yüz bing benüm gibi gulâm olsun sanga (152)

Beni yakdung günâhum ne behey Allah'dan korkmaz (250)

Ki filhakîka ***bir içim sudur*** hemân hançer (62)

Bir kere gonca ağzın açup gel demiş degül (208)

Bu Necâtî bendenüng sözi sanga yalan gelür (140)

Çok şükürler ki çeşm-i bîmârın (194)

Asan ***degül'a benüm efendim*** (141)

Nur saç meclise gel kim ***demişüz mâh sanga*** (151)

Rence kılarsang kadem ***ehlen ve sehlen merhabâ*** (151)

Gerçi tamunung adı yedidür ***evet ey dost*** (177)

Ey banga sen aglamakla başa çıkmazsın diyen (158)

Ol harâbât ***ey birâder*** şimdi devlet-hânedür (177)

Ey Necâtî hele ben gördügümi söyleyeyim (226)

Bing kulı var iken şu ***fülan bin fülan*** gibi (126)

Gel gel ey hâl-i ruhı iki gözümüng bebegi (437)

Göz ucıyla merhabâ etdüm demiş ol bî-vefâ (213)

Cân gibi göngül şehrine gelmiş ***gözüng aydın*** (320)

Gülmek sanga yaraşır eyâ hûr-ı meh-nijâd (172)

Ha Necâtî ha bir âvâre gözi yaşlu yetîm (308)

Hey miskîn olmış olacak sanga (153)

Hey ala gözlüm güzellik müstedâm olsun sanga (152)

Gören dedi ki ***hey yazık Allah'dan meded*** (173)

Hiçbir kere demezsin ki Necâtî neyler (183)

İşüm var ey ecel senüng ile yanuma gel (377)

Ey Necâtî ***işte bak*** gerekse öp gerekse koç (168)

Sen güle bülbül gibi kim zâr derseng ***işte ben*** (344)

İyi ya Necâtî gözüng aydın (330)

Kuzucugum bing olupdur bu gece koyunı (434)

O çok çok sevdügümüng şîvesine (326)

Cânâ Necâtî çok ***seni dünya kadar sever*** (164)

Sıhhatler ola hey gözi mestâne desünler (211)

Şükür Allah'a yerüng dergeh-i paşa mı degül (88)

Tek yüzüng görmeyelüm var Mısır'a sultân ol (301)

Hâşe lillah dostum ***vallahi yok billahi yok*** (274)

Yazık degül mi kim çala serv-i revâna tîg (74)

Yok yere goncalarung bâd-ı sabâ azgın arar (140)

Ki sanga demeyeler ***yürü bire yüreksüz*** (253)

9. ***Arkaik Unsurlar***

Necâtî Bey'in şiirinde arkaik unsurlara da rastlanır. Eski Türkçe devresine ait bazı sözlerin şiire renk ve ahenk katması için kullanılmıştır. Bu unsurların bazıları artık bugün en azından Türkiye Türkçesinde kullanılmaz olmuştur. Yine bu çerçevede değerlendirilebilecek bir başka nokta da bazı eklerin günümüzdekinden farklı olarak işletildiğidir. İşte onlardan bazıları:

Bugün Standart Türkçede Kullanılmayanlar

+lA- eki ile

ağalan-: Mahbûblar bölügi anungdur agalanur (208)

ağıllan-: Bedr agıllanıcak hüsn ü bihâ hırmenidür (201)

agızlan-: Pisteler agızlanurmış leblerin cüllâbını (367)

ârâla-: Cemâli Çin-i Maçini ârâlar (35)

ayineleş-: Durmış âyineleşür ay ile gördüm güneşi (414)

belgen-: Benüm beglenmesün hadinde zirâ (278)

bilmezlen-: Bilmedügi şîve yokdur hep bilir bilmezlenür (336)

eksilen-: Güneş yüzini görüp eksilendi bedr-i münîr (277)

gönüllen-: Dost yüz vereli göngüllendi ol fudul (298)

kısıla-: Zer fesâd eylemesün diye tutup kısılayup (93)

kişilen-: Perhiz ögretür banga zâhid kişilenür (180)

merhabâlan-: Redd elleriyle atdugı taş merhabâlanur (208)

naziklen-: Gözüme gelmege nâziklenürse tanlama kim (235)

paşalan-: Şol dil-rübâ güzel k'anga begler paşalanur (208)

safâlan-: Âyine-yi cemâline baksa safâlanur (208)

şeydalan-: Ol güle şeydâlanursın ey göngül bülbül gibi (332)

tizlen-: Ne denglü tîzlenürse geçer hemân hançer (61)

yavuzla-: Dalaşur diye beni yâra yavuzlama rakîb (414)

yüzle-: Gül hayâsuzlık etse yüzleyelüm (316)

Muhtelif Sözler

açıg: Kan dolsun içi açıg ile sâgar aglasun (128)

andak: Sıçrar yüzüme yapışur andak gözüm yaşı (176)

akal-: Dünle tolundugına tan akaldugum bu kim (127)

arkırı: Sanga yol kesmek içün göz yaşı arkırı varur (223)

assılı: Mey-i aşk aldı zihi asılsı bâzâr-ı azîz (249)

aylandur-: Güneşsing aylandur himmet atın (38)

azırgan-: Bir şeftaluya cânı azırganma dostum (192)

bireği: Gölgesinde utanur âr eder oldı biregi (437)

biti: Çarh-ı felek bitisini hükmen dürer nişân (98)

biti-: Fürkatüm dostlara bitiyecek nesne degül (339)

burtar-: Güller çemende şive ile burtarur yüzin (255)

çigzindür-: Gözin karardur u çigzindürür başın mihrüng (112)

dek dur-: Dek dur yerüngde epsem haddüng bil ey sanavber (191)

esle-: Bâkiye düriş bâkiye sözüm esle (42)

il-: Gamzeng geçer yanumdan şöyle ki hiç ilmez (258)

iley: Baş urup tâ'at ederler ileyinde şol kim (425)

kars-: Kaddine karşu karsar elin serv egerçi kim (360)

kiçi: Kiçiden âdet ise uluya varmak kâgıd (170)

koç-: Koçmaga el vermeyen serv-i dil-ârâdan nolur (222)

küynüklü: Âşık-ı bî-çârenüng küynüklü âhı yok mudur (176)

öngdin: Bir il öngdin olagör hâk-i kadem (195)

önürdü: Götür ayagı bir gün öngürdü giden yig er (125)

öşek: Ortası firengi atlas döşegi postı öşek (297)

sıkla-: Bilmiş ol şimden gerü biz dahı aglar sıklarız (247)

soğul-: Bu fürkat ile bahr sogulsun ber aglasun (127)

talabı-: Gönglüm talabır âh u figân eylemek ister (216)

üküş: Derd-i dil-dâr üküş mihnet –i gerdin efzûn (51)

yanşak: Bülbülüng sayrulugı yangşakdur (216)

yarsı-: Lebine yarsıdum kalmadı yarı cânum (424)

yasdan-: Bir gece eşigini yasdananung (218)

yatık: Uru dur al haberi sâkî yatıgı (412)

yayak: Bing kez sabâ gibi varayım Ka'beye yayak (273)

yazık: Vallahi öldüreydi yazıgı yok idi hiç (218)

yel-dür-: Çoklar semend-i nâz binüp yeldürür velî (198)

yelteş-: Cân u dil biri birinden kapışa yelteşike (365)

yıpar: Sâkiyâ yıpar sularla içmeli oldugıçün (402)

yon-ul-: Yonulmaduk agaçdur olmaz bir işe lâyık (273)

yoş: Pertev-i mihr-i ruhundan nice bir yoş olsun (342)

SONUÇ

Geçmişi asırlar öncesine uzanan Türkçe, konuşurlarınca kimi zaman gereğince önemsenmemiş olmasına rağmen, dünden bugüne gelişmesini sürdürmüştür. Kâh bir yazarın satırlarında, kâh bir şairin dizelerinde vücut bulmuş, bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bu yolda atasözleri, deyimler, ikilemeler, tekrarlar, kalıp sözler, zıt söyleyişler, günlük dilin ifade şekilleri, vb. kullanılmıştır. Necati Bey de bu imkânları ziyadesiyle kullananlardandır. Hatta arkaik sayılabilecek şekilleri de dizelerine dâhil etmiştir. Böylece hem kendini yeterince ifade etmiş hem de Türkçeye büyük bir hizmette bulunmuştur.

KAYNAKÇA

TARLAN**,** Ali Nihat, **Necati Beg Divanı**, Akçağ Yay., Ankara 1992.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 185-196, TURKEY

ŞAİR VE YAZARLAR SÖZLÜKLERİNDE MADDE BAŞLARININ İÇERİK PLANI VE "CAHİT SITKI TARANCI" ÖRNEĞİ•

Erdoğan BOZ••

ÖZET

Şair ve yazarlar sözlüklerindeki madde başları, belli bir plan içinde hazırlanır. Bu içerik planı, amaç ve hedef kitleye göre değişiklik gösterebilir. Bu anlamda söz konusu madde başlarının bir içerik planının çıkarılması; ana başlıkların ve alt birimlerin belirlenmesi gerekir. Bu içerik planı, yeni yazılacak şair ve yazarlar sözlükleri için de yararlı olabilir. Ayrıca mevcut sözlüklerin de bu plana göre değerlendirilmeleri önemli bir katkı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şair ve Yazarlar Sözlüğü, Sözlük, Sözlükbilimi, Cahit Sıtkı Tarancı.

CONTENT PLAN OF INTERFACE UNITS IN DICTIONARY OF POETS AND WRITERS AND SAMPLE OF "CAHİT SITKI TARANCI"

ABSTRACT

Dictionary of poets and writers are prepared according to the specific plan. This plan may vary according to purpose and audience. At this point, the contents of the plan should be removed ve the main and sub-headings should be identified. This plan may be useful for new prepared poets and writers Dictionary. Also, in the hands of poets and writers of dictionaries according to this plan is critical.

Keywords: Dictionary of Poets and Writers, Dictionary, Lexicography, Cahit Sıtkı Tarancı.

1. Giriş

Şair ve yazarlar sözlükleri, madde başı yaptığı şair ve yazarlar hakkında belli bir plan içinde bilgi verirler. Verilen bilgilerin içeriği ve genişliği çoğu kere sözlüğün amaç ve hedef kitlesine göre değişebilir. Ancak her şeye rağmen şair ve yazarlar sözlüklerindeki madde başlarının bir plan dâhilinde hazırlanması gerektiği ortadadır.

Biz bu yazımızda, şair ve yazarlar sözlüklerindeki madde başlarının içeriğini Cahit Sıtkı Tarancı örneğinden yola çıkarak tartışacağız. Bunun için öncelikle çeşitli şair ve yazarlar sözlükleri taranarak madde başlarının içerik planı (şeması) çıkarılacak. Elde edilen içerik planına göre belirlediğimiz toplam 6 sözlükteki yola çıkılarak "Cahit Sıtkı Tarancı" maddesi çözümlenecek ve ardından değerlendirilmesi yapılacaktır.

Sonuç bölümünde ise, amaç ve hedef kitleleri çok farklı olmasına rağmen hazırlanacak orta düzeyde bir şair ve yazarlar sözlüğündeki madde başı içerik planı "Cahit Sıtkı Tarancı" örneğinde verilecektir.

• Doğumunun 100. Yılında Cahit Sıtkı Tarancı Sempozyumu'nda (6-7 Ekim 2010 Diyarbakır) sunulan bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

•• Prof. Dr.; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Elmek: dr.erdoganboz@gmail.com

2. Şair ve Yazarlar Sözlüklerindeki Madde Başlarının İçerik Planı

Şair ve yazarlar sözlüklerindeki madde başlarının içerik planını çıkarmak için sözlükler taranmış ve elde edilen içerik planının ana başlıkları ve alt birimleri aşağıya çıkarılmıştır.

A. Hayatı

A1. Doğum bilgileri

$A1_1$ Doğum yeri

$A1_2$ Doğum tarihi

$A1_3$ Doğum ile ilgili diğer bilgiler

A2. Kimlik ve soy bilgileri

$A2_1$ Babası ve baba tarafından soyu

$A2_2$ Annesi ve anne tarafından soyu

$A2_3$ Ailesi ve yakın akrabaları

$A2_4$. Asıl adı ve takma ad(lar)ı

A3. Öğrenim bilgileri

$A3_1$ Okul öncesi öğrenimi

$A3_2$ İlköğretim yılları

$A3_3$ Orta öğretim yılları

$A3_4$ Yüksek öğretim yılları

$A3_5$ Örgün öğretimi

A4. Çalışma hayatı bilgileri

$A4_1$ Memuriyeti/işçiliği

$A4_2$ İşsizliği

$A4_3$ Ekonomik durumu

A5. Hayatı boyunca geçirdiği önemli olaylar

$A5_1$ Askerlik yılları

$A5_2$ Önemli hastalıkları

$A5_3$ Ailevi olayları

$A5_4$ Hapis ve tutuklu kaldığı zamanlar

$A5_5$ Önemli yurt içi ve yurt dışı seyahatleri

$A5_6$ Diğer önemli olaylar

A6. Ölüm bilgileri

$A6_1$ Ölüm yeri

$A6_2$ Ölüm tarihi

$A6_3$ Ölüm nedeni (hastalık, trafik kazası vs.)

$A6_4$ Mezar yeri

A7. Fotoğrafları

$A7_1$ Kendi fotoğraf(lar)ı

$A7_2$ Aile, arkadaş vd. ile çektirdiği fotoğraf(lar)ı

$A7_3$ Eserlerinin fotoğraf(lar)ı

B.Sanatı ve Eserleri

B1. İlk eserleri

$B1_1$ Kimlerin etkisinde kaldı

$B1_2$ Ne türde eserler yazdı

$B1_3$ Hangi eserleri yazdı

$B1_4$ Nerelerde yayımlandı

$B1_5$ İlk olarak hangi eser(ler)iyle tanındı

B2. Sanatı

$B2_1$ Sanatının temel özellikleri

$B2_2$ Sanat hayatının dönemleri

$B2_3$ Sanatına yön veren (etkilendiği) kişiler ve/veya akımlar

$B2_4$ Edebiyata getirdiği yenilikler ve kazandırdıkları

$B2_5$ Önemli başarıları, ödülleri

B3. Eserleri

$B3_1$ Eserlerini yayımladığı dergi ve gazeteler

$B3_2$ Eserleri ve çevirileri (yayım sırası ve türlerine göre)

$B3_3$ Eserlerinden örnekler

B4. Sanatı ve eserleri üzerine yapılanlar

$B4_1$ Hayattayken basılamayan eserlerinin basımı

$B4_2$ Hayatı, sanatı ve eserleri üzerine yapılan yayımlar

$B4_3$ Adına düzenlenen bilimsel toplantılar, yarışmalar ve verilen ödüller

C. Kaynakça

C1. Madde başlarının yazımı için kullanılan kaynakça

$C1_1$ Kitap, makale ve bildiriler

$C1_2$ Süreli yayınlar

$C1_3$ Ġnternet

$C1_4$ Sanatı ve eserleri üzerine yazılanlardan alıntılar

3. Şair ve Yazarlar Sözlüklerindeki "Cahit Sıtkı Tarancı" Maddesinin "Çerik Planı"na Göre Analizi

Bunun için 6 adet sözlük taranmış ve yukarıda çıkarmış olduğumuz içerik planına göre şu tablolar oluşturulmuştur.

A. Hayatı

A1. Doğum bilgileri

	HA	**ÜÜ**	**SKK**	**AÖ**	**şK**	**BN**
$A1_1$	+	+	+	+	+	+
$A1_2$	+	-	+	-	+	-
$A1_3$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Doğum bilgileri" için üç alt birim belirlenmiş. $A1_1$ birimi sözlüklerin hepsinde kullanılmış; $A1_2$ birimi üç sözlükte kullanılmış ve $A1_3$ birimi ise hiçbir sözlükte kullanılmamıştır.

A2. Soy bilgileri

	HA	**ÜÜ**	**SKK**	**AÖ**	**şK**	**BN**
$A2_1$	-	-	-	+	-	-
$A2_2$	-	-	-	-	-	-
$A2_3$	-	-	-	-	-	-
$A2_4$	+	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Soy bilgileri" için dört alt birim belirlenmiş. $A2_1$ birimi yalnızca bir sözlükte kullanılmış; $A2_2$ ve $A2_3$ birimleri hiçbir sözlükte kullanılmamış ve $A2_4$ birimi ise yalnızca bir sözlükte kullanılmıştır. Sözlüklerin dördünde "Soy bilgileri"nin hiçbir birimi kullanılmamıştır.

A3. Öğrenim bilgileri

	HA	**ÜÜ**	**SKK**	**AÖ**	**şK**	**BN**
$A3_1$	-	-	-	-	-	-
$A3_2$	+	+	+	+	-	-
$A3_3$	+	+	+	+	+	+
$A3_4$	+	+	+	+	+	+
$A3_5$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Öğrenim bilgileri" için beş alt birim belirlenmiştir. $A3_1$ birimi hiç bir sözlükte kullanılmamıştır; $A3_2$ birimi dört sözlükte kullanılmıştır; $A3_3$ ve $A3_4$ birimleri sözlüklerin hepsinde kullanılmıştır ve $A3_5$ birimi ise sözlüklerin hiç birinde kullanılmamıştır.

A4. Çocukluğu hayatı bilgileri

	HA	**ÇÇ**	**SKK**	**AÖ**	**çK**	**BN**
$A4_1$	+	+	+	+	+	+
$A4_2$	-	-	-	-	-	-
$A4_3$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Çocukluğu hayatı bilgileri" için üç alt birim belirlenmiştir. $A4_1$ birimi sözlüklerin hepsinde kullanılmıştır; $A4_2$ ve $A4_3$ birimleri ise hiçbir sözlükte kullanılmamıştır.

A5. Hayatı boyunca geçirdiği önemli olaylar

	HA	**ÇÇ**	**SKK**	**AÖ**	**çK**	**BN**
$A5_1$	-	-	+	+	+	-
$A5_2$	+	+	-	+	+	+
$A5_3$	-	-	-	-	-	-
$A5_4$	-	-	-	-	-	-
$A5_5$	+	+	+	+	+	-
$A5_6$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Hayatı boyunca geçirdiği önemli olaylar" için altı alt birim belirlenmiştir. $A5_1$ birimi üç sözlükte kullanılmıştır; $A5_2$ birimi beş sözlükte kullanılmıştır; $A5_3$ ve $A5_4$ birimleri hiçbir sözlükte kullanılmamıştır; $A5_5$ birimi beş sözlükte kullanılmıştır ve $A5_6$ birimi ise hiçbir sözlükte kullanılmamıştır.

A6. Ölüm bilgileri

	HA	**ÇÇ**	**SKK**	**AÖ**	**çK**	**BN**
$A6_1$	+	+	+	+	+	+
$A6_2$	+	+	+	+	+	+
$A6_3$	+	+	-	+	+	+
$A6_4$	+	+	-	+	+	+

Yukarıdaki tabloya göre "Ölüm bilgileri" için dört alt birim belirlenmiştir. $A6_1$ ve $A6_2$ birimleri sözlüklerin hepsinde kullanılmıştır; $A6_3$ ve $A6_4$ birimleri ise beş sözlükte kullanılmıştır.

A7. Fotoğrafları

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$A7_1$	-	-	+	+	-	-
$A7_2$	-	-	-	-	-	-
$A7_3$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Fotoğrafları" için üç alt birim belirlenmiĢ. $A7_1$ birimi iki sözlükte kullanılmıĢ ve $A7_2$ ve $A7_3$ birimleri ise hiçbir sözlükte kullanılmamıĢtır.

B.Sanatı ve Eserleri

B1. Ġlk eserleri

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$B1_1$	-	-	-	-	+	-
$B1_2$	+	+	+	+	-	+
$B1_3$	-	-	-	+	-	-
$B1_4$	-	+	-	+	+	+
$B1_5$	+	-	-	+	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Ġlk eserleri" için beĢ alt birim belirlenmiĢ. $B1_1$ birimi bir sözlükte kullanılmıĢ; $B1_2$ birimi üç sözlükte kullanılmıĢ; $B1_3$ birimi bir sözlükte kullanılmıĢ, $B1_4$ birimi dört sözlükte kullanılmıĢ ve $B1_5$ birimi iki sözlükte kullanılmıĢtır.

B2. Sanatı

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$B2_1$	+	+	+	+	+	+
$B2_2$	+	-	+	+	-	-
$B2_3$	+	-	-	+	+	-
$B2_4$	+	+	+	+	+	+
$B2_5$	+	+	+	+	+	+

Yukarıdaki tabloya göre "Sanatı" için beĢ alt birim belirlenmiĢ. $B2_1$ birimi sözlüklerin hepsinde kullanılmıĢtır; $B2_2$ ve $B2_3$ birimleri üç sözlükte kullanılmıĢ ve $B2_4$ ve $B2_5$ birimleri ise sözlüklerin hepsinde kullanılmıĢtır.

B3. Eserleri

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$B3_1$	-	-	-	-	-	-
$B3_2$	+	+	+	-	+	+
$B3_3$	-	-	+	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Eserleri" için üç alt birim belirlenmiştir. $B3_1$ birimi hiçbir sözlükte kullanılmamıştır; $B3_2$ birimi beş sözlükte kullanılmıştır ve $B3_3$ birimi ise bir sözlükte kullanılmıştır.

B4. Sanatı ve eserleri üzerine yapılanlar

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$B4_1$	+	+	+	+	-	+
$B4_2$	+	+	+	+	+	+
$B4_3$	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Sanatı ve eserleri üzerine yapılanlar" için üç alt birim belirlenmiştir. $B4_1$ birimi beş sözlükte kullanılmıştır; $B4_2$ birimi sözlüklerin hepsinde kullanılmıştır ve $B4_3$ birimi ise hiçbir sözlükte kullanılmamıştır.

C. Kaynakça

C1. Madde başlarının yazımı için kullanılan özel kaynakça

	HA	ĠĠ	SKK	AÖ	ġK	BN
$C1_1$	+	-	-	-	+	-
$C1_2$	-	-	-	-	+	-
$C1_3$	-	-	-	-	-	-
$C1_4$	-	-	-	+	-	-

Yukarıdaki tabloya göre "Madde başlarının yazımı için kullanılan özel kaynakça" için dört alt birim belirlenmiştir. $C1_1$ birimi iki sözlükte kullanılmıştır; $C1_2$ birimi bir sözlükte kullanılmıştır; $C1_3$ hiçbir sözlükte kullanılmamıştır ve $C1_4$ birimi ise bir sözlükte kullanılmıştır.

4. Değerlendirme

ġair ve yazarlar sözlüklerindeki madde başlarının içerik planında belirlediğimiz toplam 3 ana başlık ve 48 alt birim, taradığımız sözlüklerdeki kullanım durumlarına göre aşağıda tablolaştırılmıştır.

A. Hayatı

	HA	ĠI	SKK	AÖ	ġK	BN	KS
$A1_1$	+	+	+	+	+	+	6
$A1_2$	+	-	+	-	+	-	3
$A1_3$	-	-	-	-	-	-	-
$A2_1$	-	-	-	+	-	-	1
$A2_2$	-	-	-	-	-	-	-
$A2_3$	-	-	-	-	-	-	-
$A2_4$	+	-	-	-	-	-	1
$A3_1$	-	-	-	-	-	-	-

$A3_2$	+	+	+	+	-	-	4
$A3_3$	+	+	+	+	+	+	6
$A3_4$	+	+	+	+	+	+	6
$A3_5$	-	-	-	-	-	-	-
$A4_1$	+	+	+	+	+	+	6
$A4_2$	-	-	-	-	-	-	-
$A4_3$	-	-	-	-	-	-	-
$A5_1$	-	-	+	+	+	-	3
$A5_2$	+	+	-	+	+	+	5
$A5_3$	-	-	-	-	-	-	-
$A5_4$	-	-	-	-	-	-	-
$A5_5$	+	+	+	+	+	-	5
$A5_6$	-	-	-	-	-	-	-
$A6_1$	+	+	+	+	+	+	6
$A6_2$	+	+	+	+	+	+	6
$A6_3$	+	+	-	+	+	+	5
$A6_4$	+	+	-	+	+	+	5
$A7_1$	-	-	+	+	-	-	2
$A7_2$	-	-	-	-	-	-	-
$A7_3$	-	-	-	-	-	-	-
T.	13	11	11	14	12	9	

T. Toplam, KS. Kullanım Sıklığı

Yukarıdaki tabloya göre

1. "Hayatı" ana başlığı için belirlenmiş toplam 28 alt birimden HA sözlüğü, 13'ünü; Gİ sözlüğü, 11'ini; SKK sözlüğü, 11'ini; AÖ sözlüğü, 14'ünü; ġK sözlüğü, 12'sini ve BN sözlüğü ise 8'unu kullanmıştır. Buna göre AÖ sözlüğü en çok, BN sözlüğü ise az alt birim kullanan sözlüktür.

2. $A1_1$, $A3_3$, $A3_4$, $A4_1$, $A6_1$ ve $A6_2$ alt birimlerinin bütün sözlüklerce kullanıldığı, $A1_3$, $A2_2$, $A2_3$, $A3_1$, $A3_5$, $A4_2$, $A4_3$, $A5_3$, $A5_4$, $A5_6$, $A7_2$ ve $A7_3$, alt birimlerinin ise hiçbir sözlükte kullanılmadığı görülüyor. Buna göre $A1_1$, $A3_3$, $A3_4$, $A6_1$ ve $A6_2$ alt birimlerinin bu tip sözlükler için birinci dereceden önemli (temel) alt birimler olduğu; $A1_3$, $A2_2$, $A2_3$, $A3_1$, $A3_5$, $A4_2$, $A4_3$, $A5_3$, $A5_4$, $A5_6$, $A7_2$ ve $A7_3$, alt birimlerinin ise önemsiz olduğu ortaya çıkıyor.

3. Kullanım sıklığı 5 ($A5_2$, $A5_5$, $A6_3$ ve $A6_4$) ve 4 ($A3_2$) olanların ikinci dereceden; 3 ($A1_2$ ve $A5_1$) ve 2 ($A7_1$) olanların üçüncü dereceden ve nihayet 1 ($A2_1$ ve $A2_4$) olanların ise dördüncü dereceden önemli alt birimler olduğu anlaşılıyor.

B.Sanatı ve Eserleri

	HA	**ĠI**	**SKK**	**AÖ**	**ġK**	**BN**	**KS**
$B1_1$	-	-	-	-	+	-	1
$B1_2$	+	+	+	+	-	+	5
$B1_3$	-	-	-	+	-	-	1
$B1_4$	-	+	-	+	+	+	4
$B1_5$	+	-	-	+	-	-	2
$B2_1$	+	+	+	+	+	+	6
$B2_2$	+	-	+	+	-	-	3
$B2_3$	+	-	-	+	+	-	3
$B2_4$	+	+	+	+	+	+	6
$B2_5$	+	+	+	+	+	+	6
$B3_1$	-	-	-	-	-	-	-
$B3_2$	+	+	+	-	+	+	5
$B3_3$	-	-	+	-	-	-	1
$B4_1$	+	+	+	+	-	+	5
$B4_2$	+	+	+	+	+	+	6
$B4_3$	-	-	-	-	-	-	-
T.	10	8	9	11	8	8	

T. Toplam, KS. Kullanım Sıklığı

Yukarıdaki tabloya göre

1. "Sanatı ve eserleri" ana başlığı için belirlenmiş toplam 16 alt birimden HA sözlüğü, 10'unu; ĠI sözlüğü, 8'ini; SKK sözlüğü, 9'unu; AÖ sözlüğü, 11'ini; ġK sözlüğü, 8'ini ve BN sözlüğü ise 8'ini kullanmıştır. Buna göre AÖ sözlüğü en çok; ĠI, ġK ve BN sözlükleri ise az alt birim kullanan sözlüklerdir. Ancak dikkat edilirse burada sözlükler arasında aşağı yukarı sayısal bir dengenin olduğu görülüyor.

2. $B2_1$, $B2_4$, $B2_5$ ve $B4_2$ alt birimlerinin bütün sözlüklerce kullanıldığı, $B3_1$ ve $B4_3$ alt birimlerinin ise hiçbir sözlükte kullanılmadığı görülüyor. Buna göre $B2_1$, $B2_4$, $B2_5$ ve $B4_2$ alt birimlerinin bu tip sözlükler için birinci dereceden önemli (temel) alt birimler olduğu; $B3_1$ ve $B4_3$ alt birimlerinin ise önemsiz olduğu ortaya çıkıyor.

3. Kullanım sıklığı 5 ($B1_2$ ve $B4_1$) ve 4 ($B1_4$) olanların ikinci dereceden; 3 ($B2_2$ ve $B2_3$) ve 2 ($B1_5$) olanların üçüncü dereceden ve nihayet 1 ($B1_1$, $B1_3$ ve $B3_3$) olanların ise dördüncü dereceden önemli alt birimler olduğu anlaşılıyor.

C. Kaynakça

	HA	**ĠG**	**SKK**	**AÖ**	**ğK**	**BN**	**KS**
$C1_1$	+	-	-	-	+	-	2
$C1_2$	-	-	-	-	+	-	1
$C1_3$	-	-	-	-	-	-	-
$C1_4$	-	-	-	+	-	-	1
T	1	-	-	1	2	-	

T. Toplam, KS. Kullanım Sıklığı

Yukarıdaki tabloya göre

1. "Kaynakça" ana başlığı için belirlenmiş toplam 4 alt birimden HA sözlüğü, 1'ini; AÖ sözlüğü, 1'ini; ğK sözlüğü, 2'sini kullanmış; Ġ sözlüğü, SKK sözlüğü, ve BN sözlüğü ise hiçbirini kullanmamıştır.

2. $C1_1$ alt biriminin toplam iki sözlükte; $C1_2$ ve $C1_4$ alt birimlerinin birer sözlükte kullanıldığı ve $C1_3$ alt biriminin ise hiç sözlükte kullanılmadığı görülüyor. Kullanım sıklıklarına bakarsak $C1_1$ alt biriminin üçüncü dereceden; $C1_2$ ve $C1_4$ alt birimlerinin dördüncü dereceden önemli olduğu ve $C1_3$ alt biriminin ise önemsiz olduğu ortaya çıkıyor.

5. SONUÇ

Amaç ve hedef kitleleri çok farklı olmasına rağmen hazırlanacak orta düzeyde bir Şair ve yazarlar sözlüğündeki madde başlıklarının içerik planı "Cahit Sıtkı Tarancı" örneğinde şöyle düzenlenebilir. Bunun için yukarıda belirlediğimiz birinci, ikinci ve üçüncü dereceden alt birimler dikkate alınmıştır.

A. Hayatı

1. Doğum bilgileri

1.1 Doğum yeri

1.2. Doğum tarihi

2. Öğrenim bilgileri

2.1. İlköğretim yılları

2.2. Orta öğretim yılları

2.3. Yüksek öğretim yılları

3. Görev hayatı bilgileri

3.1. Memuriyeti/işçiliği

4. Hayatı boyunca geçirdiği önemli olaylar

4.1. Askerlik yılları

4.2. Önemli hastalıkları

4.3. Önemli yurt içi ve yurt dışı seyahatleri

5. Ölüm bilgileri

5.1. Ölüm yeri

5.2. Ölüm tarihi

5.3. Ölüm nedeni (hastalık, trafik kazası vs.)

5.4. Mezar yeri

6. Fotoğrafları

6.1. Kendi fotoğraf(lar)ı

B.Sanatı ve Eserleri

1. İlk eserleri

1.1. Ne türde eserler yazdı

1.2. Nerelerde yayınlandı

1.3. İlk olarak hangi eser(ler)iyle tanındı

2. Sanatı

2.1. Sanatının temel özellikleri

2.2. Sanat hayatının dönemleri

2.3. Sanatına yön veren (etkilendiği) kişiler ve/veya akımlar

2.4. Edebiyata getirdiği yenilikler ve kazandırdıkları

2.5. Önemli başarıları, ödülleri

3. Eserleri

3.1. Eserleri ve çevirileri (yayım sırası ve türlerine göre)

4. Sanatı ve eserleri üzerine yapılanlar

4.1. Hayattayken basılamayan eserlerinin basımı

4.2. Hayatı, sanatı ve eserleri üzerine yapılan yayımlar

C. Kaynakça

1. Madde başlarının yazımı için kullanılan kaynakça

1.1. Kitap, makale ve bildiriler

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

(HA) Hikmet ALTINKAYNAK, **Türk Edebiyatında Yazarlar ve şairler Sözlüğü**, Doğan kitap, s. 649-650, İstanbul, 2007.

(İİ) İhsan IşIK, **Yazarlar Sözlüğü**, Risale yayınları, s.415, İstanbul, 1990.

(SKK) Seyit Kemal KARAALİOĞLU, **Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü**, İnkılâp ve Aka Yayınları, s.541-542, İstanbul, 1982.

(AÖ) Atilla ÖZKIRIMLI, **Türk Edebiyatı Tarihi**, c.2, s.1211, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

(şK) şükran KURDAKUL, **DüGünve Edebiyatımızda şairler ve Yazarlar Sözlüğü**, s. 461-462, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1981.

(BN) Behçet NECATİGİL, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, s. 408, Varlık Yayınları, İstanbul, 2007.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 197-202, TURKEY

UN, UFAK VE UŞAK KELİMELERİ ÜZERİNE

Ayşe İLKER•

ÖZET

Bu makalede, Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan "un" ve bu kelimenin köküyle ilgili olduğunu düşündüğümüz "ufak" ve "uşak" kelimelerinin tarihî ve çağdaş Türkçe yazılı belgelerdeki örneklerine dayanılarak, gelişme ve türeme seyri anlatılmaktadır. "Un" kelimesi, tarihî dönemde ve bugünkü bazı lehçelerde uzun ünlülü olarak kullanılmıştır. Ufak ve uşak kelimeleri ise, hem tarihî hem çağdaş yazılı belgelerde "küçük" anlamında kullanılmış ve değişik türevler ve ikilemelerle farklı anlamlar oluşturmuştur. Metinlerden örnekler verilerek, bu kelimelerim türeme seyri ve anlam gelişmeleri gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, un, ufak, uşak, küçük.

ABOUT UN, UFAK AND UŞAK WORDS

ABSTRACT

"Un", "ufak" and "uşak" words are the oldest words of Turkish in this article, the examples in historical and modernominal documents have been studied, progressing and creating process of this is stated. The „un" word was used as a word with long vowels in the history and today in some dialects. The „uşak" and „Ufak" words were used in the meaning of „küçük" both in historical and modern labels and with interesting derivatives and handiadyoins different meanings were made. By giving examples from the text, the derivation course and meaning evolution were suggested.

Keywords: Turkey Turkish, un, ufak, uşak, küçük.

Giriş

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde, ***un*** ve ***ufak*** kelimeleri, yalın halleriyle birlikte ***un ufak etmek***, ***un ufak olmak*** gibi birleşik fiillerle de kullanılmaktadır. ***Un*** ve ***ufak*** kelimeleri, tek başlarına geniş bir anlam yelpazesinde kullanılırken, ***uşak*** kelimesi anlamı daralmış olarak hizmetçi, yardımcı karşılıklarıyla kullanılmaktadır. Çocuk anlamıyla yazı dilinde kullanılış ikilemelerde görülmektedir: ***Oğul uşak*** ve ***oğlan uşak***. ***Uşak*** kelimesinin tek başına, ***çocuk*** ve ***küçük*** anlamlarıyla kullanılış sadece ağızlarda görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden bazıları, ***uşak*** kelimesinin çocuk ve küçük anlamlarını yazı dili içinde de korumuşlardır.

Un ufak birleşik kullanımında ise, eş anlamlı veya yakın anlamlı iki söz mü kullanılıyor, yoksa bu sözlerin bir araya gelişi yolları bunların yakın anlamlı olmasından daha farklı bir şey mi? Ayrıca, küçük anlamında kullanılan ***uşak*** kelimesi de bu iki sözün anlamıyla yakından ilgili olduğuna göre, ***un ufak et-*** ve ***un ufak ol-*** birleşik fiilleri pekâlâ ***un uşak et-*** ve ***un uşak ol-*** biçiminde de kurulamaz mıydı***?*** ***Un*** ve ***ufak*** sözlerinin bir araya gelişindeki temel anlam bağı ne olabilir? Ayrıca, ***uşak*** kelimesinin Türkiye Türkçesi'ndeki anlam daralmasının sebebi ne olabilir? Buradan hareketle, ***un, ufak ve uşak*** kelimelerindeki ***"küçük, parçacık, parçalanmış"*** anlamları, bu üç kelimenin aynı köke bağlanıp bağlanmayacağının ipucu olabilir mi? Yazının, bundan

• Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, elmek: ayseinceilker@gmail.com.

sonraki safhasında, ***"un, ufak, uşak"*** kelimelerinin tarihî ve çağdaş tanıklardaki anlamları ve kullanılış biçimleri örneklenmiş ve konu üzerindeki düşüncelerimiz ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yazılı Belgelerin Tanıklığı

Un

Un kelimesi, TrS'de, *"Öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri: Buğday unu, pirinç unu"* anlamıyla verilmiş ve aynı madde altında ***un ufak etmek ve un ufak olmak*** birleşik fiilleri de verilerek, bunların anlamları ***"çok ufak kırıntılar durumuna getirmek, gelmek, parçalanmak"*** biçiminde ifade edilmiştir. KT'de ***"Öğütülmüş toz halinde hububat vesaire, dakik***" anlamıyla ve aynı madde altında ***"pek ince döğülmüş şey: un ufak, un kapanı: un çekilen ve satılan mahal"*** örnekleri yer almıştır. LO'de, ***dakik, un gibi kayıp, rize, un kapanı: un çekilen yer, un ufak: has un*** olarak gösterilmiştir. TDES'de ***"öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl"*** anlamı verildikten sonra Türk lehçelerinde kullanılan biçimleri örneklenmiş ve Orta Türkçeden başlayarak kullanıldığı (un) belirtilmiştir. Eren, Pelliot'ya göre un kelimesinin Çinceden alındığı fikrine, "***Çince ve Korece verilerin Türkçe ile ilişkili olmadığı anlaşılıyor"***, diyerek karşı çıkar. Ayrıca, Vasary'nin un kelimesini ***oğ-, ov-, uğ-, uv-*** kökünden –n ekiyle yapılmış bir türev açıklamasını, Türkmence *uvın* biçiminin buna sağlam bir tanık olduğu görüşüyle teyid eder. Gülensoy da KBS'de etimologların kelimeyle ilgili yaptığı değerlendirmeleri verir ve un sözünü uzun ünlülü ***"u –"*** köküne dayandırır. TmTS'de, kelime, **un (u:n)** biçiminde uzun ünlülü okunuşuyla verilmiş, ***"Arpa, buğday ve ş. m. galla danelerinden üvelip alınyan poroşok görnüşindaki önüm (arpa, buğday ve benzeri tahıl tanelerinden öğütülerek elde edilen toz halindeki gıda maddesi)*** biçiminde açıklanmıştır. Ancak, Eren'in sözünü ettiği **uvın** biçimi TmTS'de yer almamıştır. EDPT'de, XI. yüzyıl ve XIII. yüzyıllar arasındaki metinlerde geçen biçimler örneklenmiş ve başkaca bir değerlendirme yapılmamıştır. Räsänen ise, kelimeyi uzun ünlülü biçimiyle göstermiş (ūn) ve Çağatayca'daki, Kazan Tatarcasında ve Türkmen Türkçesindeki biçimleri vermekle yetinmiştir. Meninski de kelimeyi uzun ünlülü (ūn) vermiştir. Bengü Taşlarda, DLT ve daha sonraki dönem eserlerinde, farklı metinlerde kelimeyle karşılaşmaktayız. DKK'da, iki yerde kullanıldığını da hatırlatmalıyız. DS'de, un kelimesinin türevi olarak kabul edebileceğimiz *"**unser** ufak" ve "**unıtmak** ezip, un yapmak, öğütmek"* maddelerinin yer aldığını da burada hatırlatmalıyız. . **TAS'de un** madde başı olarak gösterilmemiştir. Yalnızca **un aşı** ve **un özü** maddelerinde un kelimesiyle karşılaşmaktayız.

Ufak

Ufak kelimesi TrS'de, 1. "Boyutları olağandan küçük: "Ufak ev", 2. "Yaşça daha küçük olan: "İki ufak çocuk konuşarak Fener'e doğru gidiyor" 3. "mec. Önemsiz, çok az: Ufak bir ücret. "Ufak bir ameliyatla yüzük kesilip alındı. "4. Makam, derece bakımından geri olan: "Ufak bir memuriyet de olsa olurdu. " olmak üzere dört şekilde anlamlandırılmıştır. ***Ufak*** maddesinden sonra, ***"ufaklık, ufak para, ufaktan ufağa, ufak tefek, ufak ufak, irili ufaklı"*** adlar ve ikilemeler ile ***ufalamak***, ***ufalmak*** fiilleri de madde başı olarak örneklenmiştir. AT'de ***ufag***: küçük, ufak; ufag-tufag: küçük ve önemsiz, küçük küçük; ***ufal (a) tmag***: küçültmek, ovarak veya ezerek küçük hale getirmek, kelimeleri gösterilmiştir. KT'de, "1. Büyük mukabili, küçük, hurd, sagir: ufak dağ, köy, adam 2. ince, rize" anlamları verilmiş ve bu madde içinde, ***"un ufak***: pek dakik ve ince, ufak tefek: küçük cüsseli, çelimsiz " ikilemeleri yer almıştır. LO'de**,** ***ufak***; sagir, hurda, muhtasar, ufacık, hurd, rize biçiminde anlamlandırılmış ve bu madde altında ***un ufak*** ikilemesi de verilerek "toz gibi gayet dakik" olarak anlamlandırılmıştır. ***Ufak tefek*** ikilemesi ise ayrı bir madde başı olarak verilmiş,bundan başka, ***ufaklamak, ufaklık, ufalmak, ufaltmak, ufanmak, ufantı, ufarak*** kelimeleri de madde başı olarak gösterilmiştir. KEMg'de ufak kelimesinin tarihi biçimine tanık olabilecek iki örnek, şu dizelerde karşımıza çıkmaktadır:

o ***uvakdur*** didügüm anla ey uslu KEMġ

içi düpdüz ***ıvacuk*** akça kumdur KEMġ 87-b

DKK'da ***ufan-***: ufanmak, parçalanmak; ***uvan-***: ufanmak, parçalanmak; ***uvat-***: ufatmak, parçalatmak, madde baĢı ve anlamları verilmiĢtir. KrT'de, ***uvadıl-***: ufalanmak; ***uvadılmış***: Paramparça olmuĢ,ufalanmıĢ;***uvak***: ufak, ufalanmıĢ,çörçöp haline gelmiĢ;***uvan-***: paramparça olmak, ufalanmak, örnekleri yer almaktadır.

Ayrıca, Ahmed_i Dai Divanında, Ģudizedeki ***uvat-*** fiili de kelimenin tarihi biçimi için örneklenebilir:

ne reva çarh kabagum sıya Ģöĥreden **uvadup**

sagrakın laʿl ide gonçe kadehin zer nerfis 10-24

Aynı eserin sözlüğünde, ***uvat-*** fiilinin anlamı "ufalamak, kırmak, parçalamak" biçiminde verilmiĢtir. ***Ufak*** ve ***uva-*** kelimeleri için son olarak DS'de geçen örneklere değinebiliriz: ***uvak***: ufak***;*** ***uvuk***: öğütülmüĢ, ezilmiĢ;***uvacık***: ufacık; ***uvak tefek***: ufak tefek***;*** ***uvatmak***: 1. ufaltmak 2. ikiye bölmek.

Uşak

TrS'de ***uşak*:** 1. Çocuk, 2. Ġsim tamlamalarında belirtilen durumunda, herhangi bir bölgenin halkından olan erkek 3. Erkek hizmetçi 4. Tayfa, anlamlarında verilmiĢve bu anlamlar için edebi eserlerden taranmıĢörnekler gösterilmiĢtir. AT'de**,** ***uşag***: 1. çocuk // civan, genç (erkek veya kız) 2. erkek veya kız (bebeklik çağında) anlamlarıyla verilmiĢtir. TrDS ,,de uĢak kelimesinin anlamı tek kelimeyle izah edilmiĢtir: ***ovnuk***. Ayrıca ***uşak-düşek*** ikilemesi için ***ovnuk –uşak*** ikilemesine gönderme yapılmıĢtır. KT'de ***uşak*: ar.** *"uşşak"dan zannolunmuş ise de aslı Türkçese uşag, ufak ve küçük demek olup, uşatmak, uşalmak gibi fiiller ile beraber el yevm ç. müsta'meldir, çocuk, tıfıl,* ifadesi kullanılmıĢtır. LO'de ***uşak*** maddesinde *ufak, sagir, çocuk, tıfıl, hizmetçi, hizmetkâr* anlamları verilmiĢtir. Ayrıca ***uşak kapan***: herkes; ***at uşağı***: at oğlanı:, ahır halkı; ***el uşağı***: halk; ***ev uşağı:*** çoluk çocuk, ev halkı, gibi birleĢik kelimeler ve anlamları verilmiĢtir. KB'de ***uşak***: küçük***;*** ***uşat-***: ufalamak, parçalamak biçimimde madde baĢı yapıldığını söylemeliyiz. AH'da da ***uşak:*** ufak, küçük, olarak verilmiĢtir. DKK'da ***uşak***: çocuk olarak verilmiĢtir. KrT'de ***uşak***: ufak, küçük, anlamıyla verilmiĢtir. Dāi Divanında ***uşak***: çocuk anlamıyla verilmiĢtir. Örnekte ise kelime ***oglan uşag*** ikilemesiyle geçmektedir. Dize Ģu Ģekildedir:

AĢık olan piri gör gönli yigitdür henüz

Can u cihan terk ider **oglan uşag** üstine 190-2

Aynı eserde ***uşat-*** fiili de ***kırmak*** anlamıyla verilmiĢtir. Fiilin geçtiği dize Ģu Ģöyledir:

Ahdüne kılgıl vefa vü kavlüne göster karar

Vadenün her dem cevabın **uşadam** uĢ ümegil 238-2

TS'de ***uşak devşek*** (uĢak döĢek): 1. çoluk çocuk 2. ufak tefek, örneğinden baĢka**,** ***uşan-*** ve ***uşat-*** fiilleri de madde baĢı olarak yer almıĢtır:

uşanmak: Kırılmak, parçalanmak, ufanmak, dağılmak, kopmak, toz haline gelmek.

Dahi ne kim put var ise **uşanur**

Paresi vü kıymığı yere döĢenir (yuz. Ġeyd. VIII. 30)

Tura nisbet kuĢagın kuĢana

Salipler sına nakuslar **uşana** (Fütuh. XIV. 167)

Nice Cem geldi ki camı **uşanmadı** (Tazarru. XV. 104)

Hey utanmaz kanı heva vü heves

KuÇuçar bir gün **uşanur** bu kafes (Nihani, XVI. 46)

uşatmak (uÇatmak, uÇandırmak): ufatmak, parçalamak.

Bu tevhidin kapısın açmak olmaz

Hakikatin perdesin **uşatmak** olmaz (Ravza, XV. 41)

Ayrıca TDEAT'de *hurd uşan-*: parçalanmak, hurdahaÇ olmak YZ 20-2**,** ***hurd uşat-***: parçalamak, parça parça etmek YZ 30-6 fiillerinin yer aldığını ifade edelim.

Değerlendirme

Batı Türkçesi eserlerinden verilen bu örneklerden sonra Türkmen Türkçesinde **uşak** ve bunun türevleri hakkında verilen bilgilere değinmek istiyoruz. TmTS'de ***uşak***: ovnuk; uÇaklamak: ovnuklamak anlamlarıyla verilmiÇ ve ***uşak düşek***: ikilemesinde ***ovnuk- uşak*** ikilemesine gönderme yapılmıÇtır. ***ovnuk- uşak***: 1. onçaklı ulı däl, uÇak- düÇek, mayda-çüyde 2. ähmiyeti az bolan, bolgusuz, ähmiyetsiz..***ovnamak*** fiilinin anlamı da 1. Böleklere bölünmek, mayda mayda bolmak, ovranmak, uÇamak 2. Barha kiçelmek, ovnup bolup uÇap baÇlamak 3. Ehmiyeti peselmek, pese gaçmak (önemi azalmak, değersizleÇmek) ***ovnamak*** fiilinden yapılmıÇ ad olan ***ovnuk*** kelimesinin anlamı ***da iri däl, ulı däl, uşak*** anlamları verilmiÇtir. ***ovnuklamak*** fiiline de 1. kiçelmek, uÇaklamak 2. ***ovnuk- uşak*** zada üns bermek (ufak tefek Çeylerle ilgilenmek) anlamları verilmiÇtir. Bu arada, ETSTD'de**, uvşak, uvşak kılınçlıg, uvşak tavşak** kelime ve ikilemelerinin geçtiğini belirtelim. Yeri gelmiÇken, yine aynı yerde **ufrag** ve **ufşak** kelimelerinin tanıklandığını söyleyelim.

Bunlardan baÇka, Türkmen Türkçesinde ***uşak*** kelimesinin geçtiği ilginç bir ikileme daha kullanılmaktadır: ***kül-uşak.*** Bu ikilemenin anlamı da "dövlüp kül-ovram bolan, tike tike bolup dövlen, derbi-dagın bolan" biçiminde verilmiÇ ve " duÇmanları kül-uÇak etmeklik" örneği verilmiÇtir. Bu noktadan sonra, Türkmen Türkçesinde ***kül*** kelimesinin anlamına da bakmanın yararlı olacağını düÇünüyorum. ***Kül:*** Yanan zatdan galan çal ya da gara renkli, un yalı galındı. Küle dönmek: un bolmak, mayda mayda bolmak, ovranmak. Türkiye Türkçesindeki "kül ufak olmak" birleÇik fiilini de burada hatırlamalıyız. TrS'de bu fiil "çok küçük parçalara ayrılmak" anlamıyla verilmiÇtir. Burada**,** ***kül*** ve ***un*** sözlerinin anlam olarak birbirine benzemesi sebebiyle, birinin diğeriyle tanımlanmıÇ olduğunu görebiliriz. EÇ anlamlılar oluÇurken, kuvvetlendirme ve pekiÇtirme iÇlevlerinin belirgin olduğu ortadadır. Çimdiye kadar örneklediğimiz, ***un ufak ol-, kül ufak ol-, kül uşak et-*** birleÇik fiillerinde önce ***un*** ve ***kül*** sözlerinin yer alması hem bir fonetik gereklilik, ama bundan daha önemlisi bir anlam gerekliliğidir.

SONUÇ

Un, ufak ve **uşak** kelimelerinin tarihî ve çağdaÇ yazılı belgelerin tanıklığına bakıldığında görülen ortak anlamı, "iyice ezilmiÇ,parçalanmıÇ,küçülmüÇ"tür. Bu somut anlamlara bağlı olarak aynı bağlamlarda yeni pek çok soyut anlam da meydana gelmiÇtir. Verilen örneklerden en çok dikkat çeken "kül uÇak ol-, uÇa, ovran-" fiillerine dayanarak biz Çöyle bir izah yapmak istiyoruz: "un" kelimesi, Türkçenin milattan önceki yıllarına dayanan ve daha ilk zamanlarda ***u-*** fiilinden „n" ile geniÇlemiÇ bir ad olmalıdır. Bu kökün uzun ünlülü olması gerektiğini belirtelim. ***Uv-/ ug-*** kökünün de ***un*** adını yapan ***u-*** fiilinden türemiÇ olduğunu düÇünebiliriz. Türkmen Türkçesindeki ***"uvın***" biçimi, her ne kadar ÇağdaÇ Türkmen Türkçesi sözlüklerinde görülmese de, „un" biçimini

açıklayacak bir tanık olabilir mi, tartışılabilir. Ancak, **ufak** ve **uşak** kelimelerinin ***uv- / ov-*** kökünden geldiği açıktır. "Ufak" sözünde iç seste bir –v- > -f- değişmesi dilimizin fonetik tarihine uygundur. Örneklerle de bu teyit edilmektedir. **"uşak"** sözü de her halde ***uv-*** kökünün en ileri türevi olmalıdır***: uv-> uv-uş > uvuş+a-k.*** Yani ovularak en küçük hale getirilmiş olan. Buradan, gündelik hayattaki küçük şeylerin adı olarak genişlediğini ve sonra da çocuk için kullanılmağa başlandığını düşünmek zor değildir. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan ve tarihî lehçelerdeki kullanılışlarını da örneklediğimiz "un ufak ol-" birleşik fiili, aslında kelimelerin türeme ve başlangıç seyrine uygun olarak dizilmiştir. Yani önce insanın en temel gıda maddesi "un" vardı, sonra "ufak" ve "uşak" bu maddenin görünümünden ve yapılış tarzından hareketle türediler ve pek çok anlam genişlemesiyle tarih boyunca Türkçenin bütün coğrafyalarında kullanıldılar.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

Ahmet Vefik Paşa, (2000*), Lehce-i Osmani;* Haz. Recep Toparlı, TDK yayınları, Ankara, **LO**

ALTAYLI Seyfettin; (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, AT

ALYILMAZ Cengiz; (2004), *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi,* Kurmay Yayınları, Ankara, **ETSTD**

ARAT Reşit Rahmeti; (1992), *Atabetü'l-Hakayık,* TDK yayınları, Ankara, **AH**

CLAUSON Sir Gerard; (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish ,Oxford University Pres,* **EDPT**

Divanü Lügat-İt-Türk Dizini, (1999), Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, **DLT**

EREN Hasan; (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, **TDES**

ERGİN Muharrem; (1991) , *Dede Korkut Kitabı,* I. ve II. cilt, TDK yayınları, Ankara, **DDK**

GÜLENSOY Tuncer; (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, A-N, O-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları,* Ankara, **KBS**

KARA Mehmet; (2004), *Ayrı Düşmüş Kelimeler,* Çağlar Yayınları, Ankara.

KAYA Ceval; (1994),*Uygurca Altun Yaruk,* TDK yayınları, Ankara.

Kitabu Evsafı Mesacidi'ş-Şerife, Yayımlayan: Hasibe Mazıoğlu, TDK yayınları, Ankara, 1974, **KEMŞ**

Kutadgu Bilig İndeksi, (1979), Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, TKAE yayınları, İstanbul, **KB**

MENİNSKİ Franciscus a Mesgnien; *Thesaurus Linguarum Orientalium Lexicon,* Simurg, İstanbul, 2000

ÖZKAN Mustafa; (1995), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* Filiz Kitabevi, İstanbul, **TDEAT**

ÖZMEN Mehmet; *Ahmed-i Da'i Divanı,* TDK yayınları, I. ve II. cilt, Ankara, 2001.

RASANEN Marttı; (1969), *Versuch Eınes Etymologıschen Wörterbuchs Der Türksprachen,* Helsinki, Şemsettin Sami, (2002), *Kamus-ı Türki,* Çağrı Yayınları, İstanbul, **KT**

Tarama Sözlüğü, (1965) TDK yayınları, 6. cilt, Ankara, **TS**

TOPALOĞLU Ahmet; (1978), *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi,* 1. ve 2. cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, **KrT**

Türkçe Sözlük, (1998), Haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hazma Zülfikar, 1 ve 2 cilt, TDK yayınları, Ankara **TrS**

Türkmen Dilinin Sözlügi, (1962), Haz. M. Ya. Hamzayev, S. Altayev, ve diğerleri, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat, **TrDS**.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 203-210, TURKEY

DİVAN ŞAİRİNİN BENZETME DÜNYASINDA MISIR VE NİL*

H. Dilek BATİSLAM•

ÖZET

Divan şairlerinin zengin bir benzetme ve hayal dünyası vardır. Bu dünya içinde şairler çok çeşitli unsurlardan yararlanırlar. Söz konusu benzetme ve hayaller arasında coğrafya, ülkeler ve nehirler de önemli bir yer tutar.

Makalemizde 15-16. yüzyıllarda yaşamış farklı divan şairlerinin şiirlerinden seçilen örnek beyitler aracığıyla divan şairlerinin Mısır ve Nil'le ilgili olarak şiirlerinde hangi benzetme ve hayal unsurlarını kullandıkları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Nil, benzetme, Divan şairi.

NILE AND EGYPT IN THE WORLD OF ANALOGY OF DIVAN POETS

ABSTRACT

Divan poets have a rich world of analogy and imagery. In that world, poets utilize many elements, among which the geography, countries, rivers constitute an important position.

In this paper, I am going to investigate the elements of analogy on Egypt and Nile used in a collection of couplets by variety of divan poets lived in the 15th and the 16th centuries.

Keywords: Egypt, Nile, analogy, Divan Poet.

Divan şairlerinin çok çeşitli unsurlardan yararlandıkları benzetme ve hayal dünyası içinde coğrafya önemli bir yer tutar. Genellikle bu coğrafyanın sınırlı bir coğrafya olduğu ve şairin kendi yaşadığı coğrafyayı anlattığı örneklere az rastlandığı, daha çok ortak malzemede bulunan coğrafyaya yer verildiği söylenir. Her ne kadar divan şairinin fazla değişmeyen, belirli hayal ve benzetme dünyası olduğu bilinse de bazen şairler farklı arayışlara yönelmiş, ilgi çekici hayal ve benzetme unsurları bulmaya çalışmışlardır.

Divan şairlerinin şiirlerinde sık yer verdikleri benzetme ve hayal unsurları arasında Mısır ve Nil de vardır. Yaptığımız taramalar sırasında özellikle çok sayıda örnekle karşılaştığımız 15-16. yüzyıl Divan şairlerinin şiirlerinden yola çıkarak Mısır ve Nil'le ilgili hangi benzetme ve hayallerden yararlandıklarını belirlemeye çalışacağız.

Arapça olan mısır kelimesine sözlüklerde çeşitli anlamlar verilmiştir. Bunlar: "Mısır ülkesi; Mısır'ın başkenti Kahire; memleket, ülke" dir. Mısır, Afrika kıtasının kuzeydoğusunda Nil nehri boyunca uzanır. Arapların verdiği isimle halkı Kıbtî diye bilinir. Arap yazarları bu ismin Hz. Nuh'un ahfadından olduğu rivayet edilen eski Mısır kıralı Kıbt'ın adından geldiğini söylerler. Divan şiirinin coğrafyası içinde Mısır'dan çok söz edilir. Divan tahlillerinde de bu konuyla ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Mısır, özellikle Hz. Yusuf'un hayatında önemli bir yer tutması

---

* Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Uluslar Arası Türkiye-Mısır İlişkileri Sempozyumu'nda sunulan bildirinin makale haline getirilmişidir. (2-7 Kasım 2009 Mısır-Kahire).

• Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: dilekbatislam@gmail.com

nedeniyle Yusuf, Nil, Züleyha, Firavun, zindan ve sultan gibi unsurlarla birlikte Divan Şiirinde sık anılır. Yusuf ile Züleyhâ'nın maceraları Mısır'da geçer. Hz. Yusuf'un güzelliğine telmihen sevgilinin yüzü Mısır'a kendisi de sultana benzetilir. Sevgilinin bulunduğu belde, şehir, köy, mahalle Mısır olarak tasavvur edilir. Bu durumda âşığın gözyaşları Nil gibi akar. Mısır, Kenan, Rum, Bağdat, Şam, Habeş vb. yerlerle birlikte ele alınır. Ortaçağda Mısır'da iyi şeker kamışı yetiştirildiği için şeker ve şeker kamışıyla ünlü olduğu vurgulanır. Mısır'da yapılan kılıçlar da eskiden değerli kabul edildiği için bu konuyla ilgili hatırlatmalara da yer verilir (Develliođlu 1986, 767; TDEA 1986, C.6-327; Kurnaz 1987, 142; Pala 1989, 342-343; Sefercioğlu 1990, 71; Çavuşoğlu 2001, 84).

Mısır ülke ve memleket anlamıyla da kullanılarak çoğu zaman tevriye yapılır. Divanlarda Mısır'la ilgili olarak; "cihan mısrı, dil mısrı, diyâr-ı mısr, melahat mısrı, mısr-ı belâgat, mısr-ı cemâl, mısr-ı çemen, mısr-ı hüsn, mısr-ı kıdem, mısr-ı vücûd, saadet mısrı, serîr-i mısr" vb. ifadelerle çeşitli benzetmelere konu olan terkipler kullanılır (Pala 1989, 342-343; Sefercioğlu 1990, 71).

Mısır'la birlikte Nil de divan şiirinde sık söz konusu edilir. Nil Mısır'ın hayat kaynağı olarak bilinir ve ülkeyi boydan boya geçerek Akdeniz'e dökülür. Divan şiirinde Nil, Mısır için önemi, Mısır topraklarına sağladığı verimlilik, feyiz ve bereket sebebi olması, suyunun bolluğu, rengi, içinde timsahlar bulunması vb. nedenlerle söz konusu edilir. Nil'in Mısır'a şeref verdiği söylenir. Âşığın gözyaşları ve övülen kişilerin insafı çoklukları nedeniyle Nil nehrine benzetilir. Âşığın çektiği dert ve belâlar Nil'in timsahlarıdır. Nil, ayrıca Hz. Musa'yı da hatırlatır. Kimi zaman beden de bu nehre atılması gereken tabut olarak düşünülür. Farsça nîl kelimesi de çivitotu, mavi renk anlamlarıyla Divan şiirinde kullanılır (Kurnaz 1987, 142; Pala 1989, 391; Sefercioğlu 1990, 72; Tolasa 2001, 96).

Mısır ve Nil Divan şairlerinin şiirlerinde yukarıda belirtildiği gibi değişik yönleriyle beyit bütünlüğü içinde ele alınmıştır. Divan şairlerinin şiirlerinde sıklıkla Mısır ve Nil'le ilgili benzetme ve hayal unsurlarına yer vermeleri bu coğrafyaya verilen önemin de bir göstergesidir. Hatta bazı şairler sadece beyitlerinde değil şiirlerinin tamamında da Mısır'ı anlatmışlardır. Bu anlamda Karamanlı Aynî'nin "Mısır" redifli 7 beyitlik gazeli (Mermer 1997, 433) ile Ahmet Paşâ'nın yine "Mısır" redifli 9 beyitlik gazeli (Tarlan 1992, 159) Divan şairlerinin Mısır'a olan ilgilerini göstermesi bakımından dikkat çekici örneklerdir. Her iki şair de Mısır gazellerinin tamamında Mısır ve Nil'in özelliklerinden, güzelliklerinden ve zenginliklerinden övgüyle söz ederler. Söz konusu gazeller dışında başka divan şairlerinin de Mısır'la ilgili izlenimlerini anlattıkları çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış şiirleri vardır (Erdoğan 2009, 439-477).

15-16. yüzyıl Divan şairleri Ahmet Paşâ, Necâtî, Mesihî, Usûlî, Karamanlı Aynî, Behişî, Hayâlî, Bâkî ve Fuzûlî'nin şiirlerinden seçtiğimiz Mısır ve Nil'le ilgili örnek beyitleri anlam ilgilerini dikkate alarak aşağıda veriyoruz:

Didiler zülfini vir Mısr ile şâmı virelüm
Virmeyem bir kılın anun kamu mülk-i Âceme (Karamanlı Aynî D. 412/5-611)[1]

"(Sevgilinin) Zülfünü ver, Mısır ile şam'ı verelim dediler. Onun bir kılını bütün Acem ülkesine vermeyeyim" beytinde Aynî, sevgilinin kendisi için ne kadar değerli olduğunu anlatır. Onun zülfünü Mısır ve şam'a değişmez.

Geh Mısır iklîmlerin seyr itdürür geh Rum ilin
Geh Âcem mülkin temâşâ kıldurur sevdâ garîb
(Necâtî D.26/2-162)

[1] Beyitlerden sonra verilen numaralar sırasıyla şiir, beyit ve sayfa numaraları olup verilen numaralar adı geçen divanların kaynakçada yer alan baskılarına aittir.

"Sevdâ garip (âÇığı) bazen Mısır'a bazen Rum'a gönderir bazen de Acem ülkesini seyrettirir" diyerek Necâtî, "ÂÇığa ya tahammül ya sefer" sözünde olduğu gibi âÇığın sevda yüzünden diyar diyar gezip dolaÇtığını, bu arada yolunun Mısır'dan da geçtiğini ifade eder.

Gör iÇ diyine Yûsuf Mısr ilinden
Dil-i mahzûn-ı Ya„kûb oldı hurrem
(Karamanlı Aynî D. 47/13-244)

"Yine Yusuf Mısır ilinden ulaÇtı; Yakup'un hüzünlü gönlü hemen mutlu oldu" beytinde de Aynî, Yusuf'un Mısır'dan dönmesiyle babası Yakup'un üzüntüsünün sona erdiğini söyler. Beyitte Mısır, Yusuf'un yaÇadığı yer olarak söz konusu edilmiÇ, Yusuf kıssasına telmih yapılmıÇtır.

Degme bir kalb ile bâzâr itmese ol sîm-ten
Yûsuf-ı Mısrî gibi altun degerdi agırı
(Mesihî D.280/4-297)

"O gümüÇ tenli sevgili herhangi bir kalple alıÇveriÇ etmese Mısır'ın Yusuf'u gibi ağırlığı kadar altın ederdi" diyen Mesihî, sevgilinin güzelliğini Hz. Yusuf'la karÇılaÇtırarak onun da Hz. Yusuf gibi ağırlığınca altın edeceğini söyler. Hz. Yusuf'un ağırlığınca altına satılmasına ve Mısır'da yaÇamasına telmihte bulunur.

Ben hele Çol denlüce bildüm ki hüsn içre o yâr
Göz terâzûsıyle Mısrun Yûsuf-ı Ken„ânıdur
(Mesihî D.52/3-148)

"Ben hele Çu denli bildim ki güzellik içinde o sevgili göz terazisiyle Mısır'ın Kenanlı Yusuf'udur" beytinde de Çair, yine gözüyle ölçüp tartarak sevgilinin güzelliğinin Hz. Yusuf'la kıyaslanabilecek durumda olduğunu anladığını söyler. Hz. Yusuf'un güzelliğini ve Mısır'da yaÇadığını hatırlatır.

N'idem Mısr ilinün sultanlığını
Çü Yûsuf düÇmiÇem Ken„ândan ayru
(Karamanlı Aynî D.400/3-602)

"Yusuf'un Kenan'dan ayrı düÇmesi gibi ben de memleketimden ayrıyım. Mısır'ın sultanlığını ne yapayım?" beytinde Aynî, "vatandan ayrı kaldıktan sonra Mısır sultanı olsam ne olur" diyerek, vatan hasretinin önemine dikkat çeker.

Cân-ı „azîzüm Yûsufı çâker n'ola olursa sen
Hüsn ü melâhat mülkinün Mısrında sultân olmıÇa
(Karamanlı Aynî D.424/3-620)

"Sen, yüz güzelliği ve güzellik ülkesinin Mısır'ında sultan olana (sevgiliye), aziz canımın Yusuf'u köle olursa ne olur?" beytinde de Aynî, sevgiliyi güzellik Mısır'ının sultanı kendisini de onun kölesi olan Yusuf'a benzetir. Bu benzetmeleri yaparken de Hz. Yusuf kıssasındaki Mısır-Aziz-Yusuf ile köle-sultan ilgilerinden yararlanır. Mesihî de aynı ilginin bir baÇka Çekline;

Didüm itün gibi olam mı ki kûyunda „azîz
Didi bizi ko yüri var Mısıra sultân ol
(Mesihî D.148/4-212)

"Senin bulunduğun yerde (sevgilinin bulunduğu yerde) köpeğin gibi (rakip gibi) değerli, yüce olabilir miyim ki dedim. Sevgili de bizi bırak yürü git Mısır'a sultan ol dedi" beytinde yer verir. Ayrıca, bu beyitte Mısır-Sultan-Aziz ilgileriyle Hz. Yusuf kıssası hatırlatılır. Beytin baÇında müraca„a örneklerindeki gibi "dedim-dedi" kalıbının kullanıldığı görülür.

Her kimin bir sencileyin Yûsuf-ı Ken„ânı yok
Gönlü bir Mısr-ı fenâdır kim anın sultânı yok
(Usûlî D.62/1-158)

"Her kimin ki senin gibi Kenanlı Yusuf'u (Yusuf'a benzer sevgilisi) yok, onun gönlü sultanı olmayan bir yokluk ülkesi gibidir" beytinde şair, sevgilisi olmayan gönlü yokluk ülkesine benzetir. Bu benzetmeyi yaparken de Mısır-sultân-Yusuf-ı Kenʻan ilgisinden yararlanır.

Gel berü lâyık seni gördüm ben ey Yûsuf-cemâl
Hûblar içre gönül Mısrına sultân olmaga
(Behiştî D. 443/2-471)

"Ey Yusuf gibi güzel yüzlü (sevgili) güzeller içinde gönül Mısr'ına sultan olmaya ben seni lâyık gördüm "diyen Behiştî de, sevgilisinin güzelliğini Hz. Yusuf'un güzelliğine benzetir ve onu gönlünün Mısır'ına sultan yapar. Fuzûlî ise,

Habsden Yûsuf çıkıp Sultân-ı Mısr olmuş kimi
Oldu açıp goncesin ârâyiş-i gül-zâr gül
(Fuzûlî D.9/8-44)

"Yusuf hapisten çıkıp Mısır sultanı olmuş gibi, gül goncasını açıp gül bahçesinin süsü oldu" diyerek, gülün hapis olduğu goncanın içinden çıkarak açılmasıyla Hz. Yusuf'un hapisten çıkıp Mısır'a sultan olması arasında benzerlik ilişkisi kurar.

Âsitânın bana mesken kıldı ol Yûsuf-cemâl
Rûm şâhı bir kulun san Mısra sultân eyledi
(Hayâlî D.595/3-296)

"O Yusuf yüzlü (sevgili) eşiğini bana mesken etti. Sanki Rûm padişahı bir kulunu Mısır'a sultan etti" diyen Hayâlî, sevgilinin yüzünü Hz. Yusuf'a kendini de Rûm padişahının bir kuluna benzetir. Kul durumundayken sevgilinin eşiğinde bulunmasına izin çıkmasıyla kendini Mısır'a sultan olmuş gibi gördüğünü anlatır. Kul-sultan tezadından yararlanır.

Mısr ilinün şekkerleri cân tûtisin gûyâ mı'îder
Dil şeʻndelîb olur mı ya gülşende her nesrîn içün
(Karamanlı Aynî D.386/3-591)

"Mısır'ın şekerleri can papağanını konuşturur mu? Gönül gül bahçesindeki her yaban gülü için bülbül olur mu?" diyen Karamanlı Aynî, Mısır-şeker ilgisinden yararlanır. Papağana benzettiği canın, Mısır şekeriyle konuşup konuşmayacağını sorar. Bu arada papağanın şeker yedirilerek konuşturulmasına da telmihte bulunur. Gül-gülşen-bülbül; papağan-şeker-konuşma-Mısır kelimeleri aracılığıyla tenasüp ve telmih sanatlarına başvurur. Mısır'ın şekeriyle ünlü olduğunu hatırlatır. Ahmet Paşa,

Lebin halâvetini benden içmişlerden eder
Hikâyet-i şekeristân-ı Mısrdan tevbe
(Ahmet Paşa D. 286/2-257)

"Benden dudağının tatlılığını içmişlerden Mısır'ın şekeristanının hikâyesine tövbe ederler" beytinde sevgilinin dudağının tatlılığıyla Mısır'ın şekeristanındaki şekerin tadını karşılaştırır. Sevgilinin dudağının tatlılığını mübalağalı bir şekilde över. Behiştî de;

Yûsuf-ı şîrîn-dehensin husrevâ didüm didi
Yok Behiştî Mısr-ı hüsnün bir şeker-güftârıyem
(Behiştî D. 324/5-406)

"Ey padişahım (sevgili), şirin ağızlı Yusuf gibisin dedim, yok Behiştî ben güzellik ülkesinin şeker gibi bir tatlı sözlüsüyüm dedi" beytinde, Hüsrev ü şîrîn hikayesine telmih yapar. Ayrıca Mısr-ı hüsn tamlamasında Mısır kelimesini, kelimenin hem ülke hem de Mısır ülkesi anlamlarını birlikte çağrıştıracak şekilde kullanır. Mısır-şeker ilgisinden yararlanır. Yusuf kıssasını da

hatırlatarak beytini zengin çağrışımlarla süsler. Beyitte I. Dizenin sonunda anlatıma karşılıklı konuşma özelliği veren "dedim-dedi" kalıbından da yararlanılır.

Sîne mi yâ hod harîr-i hâm yâ kettân-ı Mısr
Kâkum-ı Rûsî mi yâ hod vâşak-ı şîrvân mıdır
(Hayâlî D. 81-8)

"Sine mi yahut ham ipek ya da Mısır keteni mi? Rus kakumu mu yahut şirvan vaşağı mıdır?" beytinde de Hayâlî, sevgilinin sinesini Mısır ketenine benzetir. Mısır'ın keteniyle ünlü olduğunu hatırlatır.

Mısr-ı hüsnün çeşm-i giryândan cüdâ lâzım degül
Muttasıldur Mısra çün kim dâ'imâ deryâ-yı Nîl
(Mesihî D.149/4-213)

"Güzellik ülkenin, ağlayan gözden uzak olması gerekmez. Çünkü daima Nil deryası Mısır'a ulaşır (kavuşur)" beytinde Mesîhî, âşığın gözyaşlarını sevgilinin güzellik ülkesindeki Nil'e benzetir. "Nil nehri ile Mısır nasıl birbirinden ayrı düşünülemezse âşığın gözyaşıyla sevgilinin güzellik ülkesi de birbirinden uzak kalamaz" der.

Kâ'be yüzün fürkatinden câmesin etmiş siyâh
Mısr kûyun hasretinden eşkini eyledi Nil
(Ahmet Paşa D.184/4-207)

"Kâbe (sevgilinin) yüzünden ayrı kaldığı için siyah elbise giymiş, Mısır da senin bulunduğun yere hasretinden dolayı gözyaşını Nil nehri yapmış" diyerek Ahmet Paşa, Kâbe'nin siyah örtüsünü ve Mısır'dan akan Nil'i Hüsn-i Ta,,lil yaparak sevgilinin ayrılık ve hasretiyle açıklar. Hasretle dökülen gözyaşlarını Nil'e benzeterek mübalağa yapar.

Hayâl-i turrası çeşmimde raks urur sanasın
Ki başgötürüben oynaya Nil içinde neheng
(Ahmed Paşa D.150/2-190)

"Kakülünün hayali gözümde raks eder. Sanki Nil içindeki timsah başını hareket ettirip oynar" beytinde Ahmet Paşa, gözünün önünde hareket eden sevgilinin kakülünün hayalini, Nil nehri içinde oynayan timsaha benzetir. Nil nehrini ve bu nehirde timsah yaşadığını hatırlatır.

Tutdı etrâfın benefşe mülk-i Mısra döndi bâg
Sandılar seyr eyleyenler Nîl tugyân eyledi
(Bâkî D.7/15-22)

"Bağ Mısır ülkesine döndü, etrafını menekşe tuttu. Seyredenler Nil coşup taştı sandılar" diyerek Bâkî, bağı Mısır'a, bağın etrafındaki menekşeleri de Nil nehrinin taşmış sularına benzetir.

Kıyâs eyler mi Nîl-i Mısra ol Yûsuf-likâ yaşım
Anun mikyâsı yokdur turmaz ol mâ dâ'imâ artar
(Bâkî D.64/2-139)

"O Yusuf yüzlü (sevgili) gözyaşımı Mısır'ın Nil'iyle kıyaslar mı? Onun ölçüsü yoktur o su durmaz daima artar" beytinde, sevgilinin âşığın gözyaşını Nil'le kıyaslaması istenmez. Âşık gözyaşının Nil'le kıyaslanamayacak kadar çok olduğunu ve durmadan aktığını söyler. Kendi gözyaşıyla Nil arasında çokluk açısından benzerlik ilişkisi kurar.

Bakmaz ol sultân-ı Mısr-ı hüsn hergiz hâlüme
Nîl-veşcûy-ı sirişküm turma tugyân itmede
(Bâkî D.414/5-356)

"O güzellik Mısır'ının (ülkesinin) sultanı asla hâlime bakmaz. Nil nehri gibi gözyaşı ırmağım durmadan coşmaktadır" beytinde de şair, gözyaşı ırmağını Nil'e, sevgiliyi de güzellik Mısrı'nın sultanına benzetir.

Secde kılmasın mı ol Yûsuf-cemâle mihr-ü-mâh
Kim melâhat Mısrının tahtında sultândır henüz
(Ahmet PaşaD. 119/3-176)

"O Yusuf yüzlüye ay ve güneşsecde etmesin mi? Çünkü henüz güzellik ülkesinin tahtında sultandır" beytinde de ay ve güneşin kendisine secde ettiği Yusuf yüzlü sevgili "Melahat Mısrı" nın sultanı olarak kabul edilmiştir. Beyitte Hz. Yusuf'un güzelliği, gördüğü rüyada ona secde kılan ay ve güneş ile Mısır'a sultan olması da hatırlatılmıştır.

Ol melâhat Mısrınun Yûsuf-cemâli çevkine
Seyl-i eşküm Nîl-veşgünden güne efzûn olur
(Bâkî D.142/2-190)

"O güzellik ülkesinin Yusuf yüzlüsünün coşkusuna, gözyaşı selim Nil gibi günden güne artar" beytinde Mısır ülke anlamıyla kullanılmış, gözyaşıseli de Nil'e benzetilmiştir. Ayrıca sevgili Yusuf-cemal olarak nitelendirilerek Hz. Yusuf Kıssasına da telmih yapılmıştır.

Hâli Mısr-ı hüsnine sultân olupdur ey sabâ
Sâye-bân-ı zülfine degme ki sultân andadur
(Ahmet PaşaD. 42/6-139)

"Ey sabâ, beni güzellik ülkesine sultan olmuştur. Zülfünün gölgesine değme çünkü sultan ordadır" beytinde sevgilinin beni güzellik Mısrın'daki sultana benzetilmiştir.

Mısr-ı hüsn içre ey çeh-i hûbân
Almaga vaslını hazîne gerek
(Bâkî D.282/4-275)

"Ey güzeller padişahı (sevgili) güzellik ülkesi içinde sana ulaşmaya hazîne gerek" beytinde de şair, sevgiliyi güzellik ülkesindeki (Mısr-ı hüsn'deki) güzellerin padişahı olarak kabul eder. Ona kavuşmanın kolay olmayacağına dikkat çeker.

Kâkülü ucunda ol Yûsuf cemâlin her beni
Mısr-ı hüsn içinde san kim bir Habeşîdir dârda
(Hayâlî D.468/2-252)

"O Yusuf yüzlü sevgilinin kakülünün ucundaki her beni sanki güzellik ülkesinde dâr ağacına asılmış bir Habeşîgibidir" beytinde de Mısır ülke anlamıyla yer almış,sevgilinin Hz. Yusuf gibi güzel olduğu, ona benzediği telmih yoluyla vurgulanmıştır.

ġâm-ı zülfünle gönül Mısr'ı harâb oldu deyü
Sana iletdi kebûter haberi döne döne
(Necâtî D.472/3-360)

"Saçının karalığıyla gönül ülkesi harap oldu diye güvercin döne döne sana haberi iletti" beytinde gönül Mısr'a benzetilmiştir. Beyitte iki anlama gelecek şekilde kullanılan ġâm ve Mısır kelimeleri arasında ayrıca yer adı olmaları dolayısıyla da ilgi (tenasüp) vardır.

Mısr-ı dilde mâlik olsun nakd-i sabra ey azîz
Yûsufuna bir Züleyhâ-veşharîdar isteyen
(Hayâlî D.393/5-226)

"Ey Aziz, Yusuf'una Züleyhâ gibi alıcı isteyen gönül ülkesinde sabır nakdine sahip olsun" diyerek, Hayâlî de gönlü Mısr'a (ülkeye) benzetir. Aziz-Yusuf-Züleyha-Mısır kelimeleri aracılığıyla Yusuf u Züleyha hikâyesine telmih yapar.

Bahâr tâciri Mısr-ı çemen ganîlerine
Bıraktı Yûsuf-ı gül arz eyleyip gavgâ
(Fuzûlî D. 1/13-23)

"Bahar tâciri çimen ülkesinin zenginlerine gül Yusuf'unu sunup kavga bıraktı" diyerek Fuzûlî, çimenliği Mısır'a ve ülkeye benzetir. Gülü Yusuf'a, çimeni Mısır'a, baharı da tâcire benzeterek Hz. Yusuf'un Mısır'da köle olarak satılmasını da hatırlatır.

Çemen bezmine revnak vermeğe gül gonceden çıktı
Müzeyyen kılmak için Mısr'ı Yusuf çıktı zindandan
(Fuzûlî D.25/10-90)

"Çimen meclisine parlaklık vermeye gül goncadan çıktı. Bu durum Yusuf'un Mısır'ı güzelleştirmek için zindandan çıkması gibidir" diyerek şair, gülün goncadan çıkmasıyla Yusuf'un zindandan çıkarak Mısır'ı güzelleştirmesi arasında benzerlik ilişkisi kurar.

gol kara hâlün zenahdânunda ey hûrşid-had
Bir habeşdür Mısr zındânında mahbus-ı ebed
(Necâtî D.49/1-171)

"Ey güneş yanaklı, çene çukurundaki şu siyah benin Mısır zindanında ebediyen hapse mahkum olmuş bir Habeş'dir" beytinde de şair, Mısır zindanını hatırlatır.

Nefsin cefâlarından cân Yûsufuna gam yok
Olur Azîzi Mısrın çâh-ı belâda yatmaz
(Hayâlî D. 203/3-159)

"Can Yusuf'una nefsin eziyetlerinden gam yok. Mısır'ın Azizi olur, belâ kuyusunda yatmaz" beytinde şair, nefsin eziyetleri nedeniyle canın üzülmesine gerek olmadığını, sonuçta belâlardan kurtulabileceğini Yusuf kıssasına telmih yaparak anlatır. Yusuf'un bela kuyusunda kalmayıp Mısır'a Aziz olmasını hatırlatır.

Cân-ı azize Mısr-ı vücûdunda rûzigâr
gerbet yerine sundugu zehr-i fenâ imiş
(Ahmet Paşa D.29/I-7-89)

"Aziz cana vücut Mısır'ında feleğin sunduğu ğurbet yerine yokluk zehiriymiş" beytinde de vücut Mısır'a benzetilmiştir.

Leblerünsüz fürkatün Mısrında ey Yûsuf-cemâl
Zehr-i kâtilden beterdür ğurbet-i Çeker bana
(Behişî D.27/3-240)

"Ey Yusuf yüzlü senin dudakların olmadan ayrılık Mısır'ında Çeker ğurbeti bana öldürücü zehirden beterdir" beytinde de ayrılık Mısır'ı benzetmesi yapılmıştır. Zehr-i kâtil-ğurbet-i Çeker tezadından yararlanılmış,Yusuf kıssasına telmihte bulunulmuştur. Beyitte ayrıca Çeker-Mısır ilgisi de çağrıştırılmıştır.

SONUÇ

Örnek beyitlerden yola çıkarak, Divan şairlerinin şiirlerinde Mısır kelimesini, hem ülke hem de Mısır ülkesi anlamıyla kelimenin iki ayrı anlamını çağrıştırarak sıklıkla kullandıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca, beyitlerde Mısır-Hz. Yusuf ilgisinin ağır bastığı görülmektedir. Bilindiği gibi Yusuf kıssası kıssaların en güzeli olarak kabul edildiği için Divan şiirinde en çok sözü edilen kıssalardandır. Mısır, Hz. Yusuf'un köle olarak satıldığı, hayatını geçirdiği yer olması nedeniyle beyitlere konu olmuştur. Yine Yusuf kıssasıyla bağlantılı olarak Hz. Yusuf'un Mısır'a sultan, yönetici olmasıyla ilgili Mısır-sultan ya da Hz. Yusuf'un zindana atılmasını hatırlatan Mısır-zindan ilgisi üzerine kurulmuş beyitler de vardır. Divan şairleri ayrıca Mısır'ın eskiden keteni ve Çeker'i ile ünlü olduğunu da beyitlerinde telmih konusu yapmışlardır. Bazı beyitlerde somutlaştırma ve benzetme amacıyla "mısr-ı hüsn, mısr-ı dil, mısr-ı fenâ ya da gönül mısrı, firkat mısrı, melahat

mısrı" vb. tamlamalarda Mısır"a yer verilmiştir.

Nil ise, Divan şairlerinin şiirlerinde daha çok suyunun çokluğu, bolluğu ve zaman zaman taşması vb. özellikleri nedeniyle âşığın gözyaşının fazlalığını mübalağalı bir şekilde ifade etmekte kullanılmıştır. Nil nehrinde timsahların bulunması da çeşitli benzetme ya da telmihlere konu olmuştur.

15-16. yüzyıl Divan şairleri; Karamanlı Aynî, Mesîhî, Usûlî, Ahmet Paşa, Necâtî, Behiştî, Bâkî, Hayâlî ve Fuzûlî"nin Divanlarından seçtiğimiz örnek beyitlerden de anlaşılacağı gibi, Divan şairlerinin şiirlerinde Mısır ve Nil"le ilgili çeşitli benzetme ve hayal unsurlarına sıklıkla yer vermeleri bu coğrafyaya önem verildiğinin ve ilgi duyulduğunun bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

Ahmet Paşa Divanı, (1992), (hzl. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yay. Ankara.

Bâkî Divanı (Tenkitli Basım), (1994), (hzl. Sabahattin Küçük), AKDTYK. TDK. Yay. Ankara.

Behiştî Divanı, (2000), (hzl.Yaşar Aydemir), MEB. Yay. Ankara.

ÇAVUŞOĞLU Mehmed, (2001), *Necati Bey Divanı'nın Tahlili,* Kitabevi Yay., İstanbul.

DEVELLİOĞLU Ferit, (1986), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat,* 7. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara.

ERDOĞAN Mustafa, (2009), "Osmanlı şairlerinin Mısır özlenimleri", *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları, İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 4/2, Winter 2009, p. 439-477.

Fuzûlî Divanı, (1990), (hzl. Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur), Akçağ Yay., Ankara.

Hayâlî Divanı, (1992), (hzl. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yay., Ankara.

Karamanlı Aynî Divanı, (1997), (hzl. Ahmet Mermer), Akçağ Yay., Ankara.

KURNAZ Cemal, (1987), *Hayali Bey Dîvânı (Tahlili)*, KTB Yay., Ankara.

Mesîhî Divanı, (1995), (hzl. Mine Mengi), AKDTYK., AKM. Yay., Ankara.

Necâtî Divanı, (1992), (hzl. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yay. Ankara.

ONAY Ahmet Talât, (1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (hzl. Cemâl Kurnaz), TDV. Yay., Ankara.

PALA İskender, (1989), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü,* C.1-2, Akçağ Yay., Ankara.

SEFERCİOĞLU Nejat, (1990), *Nev'i Divanı Tahlili,* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

TOLASA Harun, (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası,* 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA), (1986), "Mısır", mad. C.6, Dergâh Yay., İstanbul., s.327.

Usulî Divanı, (1990), (hzl. Mustafa İsen), Akçağ Yay., Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 211-234, TURKEY

XVIII. YÜZYIL KLASİK TÜRK EDEBİYATI: MESNEVİLER•

Ahmet KARTAL•

ÖZET

Bu çalışmada önce Balasagunlu Yûsuf'un 1070 tarihinde kaleme aldığı Kutadgu Bilig'den XVIII. asra kadar olan dönem içindeki mesnevi edebiyatı hakkında kısa bilgi verilerek, her dönemin öne çıkan özelliği vurgulanmıştır. Akabinde XVIII. asır mesnevi edebiyatı kısaca değerlendirilip hüviyeti ortaya konulmaya çalışılmış, özellikle mesnevînin konusunda oluşan değişikliğe dikkat çekilmiştir. Daha sonra mesneviler konularına göre tasnif edilmiş, mesnevîler hakkında bilgi verilmiş, özelliği belirtilmiş ve değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca taşıdığı yenilikler dikkatlere sunulmuş ve üzerinde yapılan çalışmalar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mesnevi, Klasik şiir, şair, 18. yy.

XVIII CENTURY CLASSICAL TURKISH LITERATURE: MESNEVİ

ABSTRACT

Masnavi is one of the most widely used forms of classical Turkish poetry verse. Both the rhyming couplets formed themselves and to be free in the number of couplets, especially in off-balance as long mesnevi issues are discussed. In this study, we will give knowledge from Kutadgu Bilig which was written by Yusuf Has Hacip than XVIII. century mesnevi literature in the period up to be informed about the short.

Keywords: Mesnevi, Classical poetry, poet, 18. century.

Balasagunlu Yûsuf'un Balasagun'da iken yazmaya başladığı ve Kaşgar'a gelerek orada tamamlayıp 1069/1070'te Karahanlı hükümdarı Tawgaç Buğra Han'a sunduğu *Kutadgu Bilig*, Türk edebiyatında yazılan ilk mesnevîdir. Anadolu'da ise XIII. asırda Yûnus Emre 1308 tarihinde *Risâletü'n-nushiyye* isimli mesnevîsini kaleme alarak, mesnevi yazma geleneğini başlatan şair olmuştur. Yazılan ilk mesneviler genellikle toplumu çeşitli yönlerden bilgilendirmek, eğitmek ve terbiye etmek için kaleme alındıkları için, hem dil hem de üslup yönünden çeşitli problemleri bünyesinde barındırmakla birlikte basit, sade ve akıcı bir özelliğe sahiptirler. Özellikle sarayın kurumsallaşmasıyla birlikte bedîî hissiyata ve belli bir kültür seviyesine hitap eden, yüksek zümreyi hedef alan ve estetik hüviyete sahip eserler kendisini göstermeye başlamıştır. Artık şairler bu tip mesnevîlerde hikâyeyi adeta tasvir çizmek ve böylece kendilerini ispatlamak için bir fırsat olarak kullanmışlardır (şentürk 2002: 47). XV. asır, Türk mesnevîciliğinde ve dolayısıyla edebiyat tarihimizde mühim bir dönüm noktasını ve sıçrama taşını teşkil etmektedir. İstanbul'un fethiyle birlikte oluşan ideal ve anlayış tarzı ile İstanbul'un ilim ve kültür merkezi olması hem daha önce oluşmaya başlayan saray edebiyatının güçlenmesine hem de âlimlerin, sanatkârların ve şairlerin

• Bu çalışma, daha önce Azerî Türkçesiyle yayımlanan "Türk ədəbiyyatı Tarixi" (Bakı 2010) isimli kitabın I. cildinde yer alan "XVIII əsrdə Məsnəvi" (s. 165-87) başlıklı yazının tekrar ele alınıp genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

• Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: ahmetkartal38@gmail.com

burada toplanmasına vesile olmuştur. Bu da her alanda olduğu gibi Türk dili ve edebiyatının ilerlemesine katkı sağlamıştır. Nitekim bu dönemde sanat endişesi ile yazılan eserler ön plâna çıkmış;dile, nazım unsurlarına, konuya, mecaz sistemine hâkimiyet ve bu yolda gösterilen ustalık, itina, incelik ve titizlik daha önceki asırlarla mukayese edilmeyecek bir seviyeye yükselmiştir (Tolasa 1982: 2). Ünlü önceleri hemen her aşk hikâyesi nazmeden şair, eserine ün kazandıran kaynaklı bir mesnevîyi esas alıp kelime kelime tercüme ederken, bu asırda yetişen Hassân, Tâcîzâde Cafer Çelebi ve Sûzî Çelebi gibi şairler değil tercüme etmek başkalarının kullandıkları konu ve hayalleri bile kullanmayı ayıp sayarak yepyeni bir zihniyetle ortaya çıkmışlardır. Meselâ Tâcîzâde "*îcâd*"cı ve "*hayâl-i hâs*" sahibi olmak gerektiğini ileri sürerek tercümeciliğin fazilet ehli için basitlik ve cehalet olduğunu, Sûzî Çelebi ise, mesnevî konularını birer bostana benzeterek girdiği her bostanda tanıdık bir ayak izi gördüğünü, meyvelerinin toplanmış olduğunu, fakat "*dilkeş gazavât-nâme*" konusu henüz işlenmemiş bir bostan olduğundan bu konuda çalışmaya karar verdiğini belirtmiştir. Özellikle Hassân mesnevîsine yerleştirdiği her edebî tasvirde kendinden önceki şairlerin kullandıkları en yaygın benzetmeleri dahi kullanmamaya veya bambaşka bir tarzda işlemeye adeta azmetmiş ve mesnevîsindeki hemen her mısraa kendi mührünü vurmuştur (şentürk 2002: 778).

şairlerimizde görülen bu yeni fikirler neticesinde, mesnevîlerimizde zaman, mekân, şahıslar kadrosu ve konu itibarıyla yenileşme, daha doğrusu yerlileşme hareketi başlamıştır. Halîlî'nin *Fürkat-nâme*'si ve Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme*'si ile Osmanlı ülkesinde cereyan eden orijinal konuları aksettiren "*sergüzeşt*" nevinin ilk mahsulleri verilmiş;bu gibi eserler XVI. asırda gelişmeye başlayan *şehrengiz*, *sûr-nâme*, *sâkî-nâme* vb. konulu eserlere de zemin teşkil etmiştir (şentürk 2002: 778).

XVI. asırda ise mesnevi edebiyatı en olgun dönemini yaşamıştır. Özellikle her alandaki istikrar ve gelişim buna etki eden en önemli faktör olmuştur. Sanat yönü ağır basan mesnevilerin sayısında önemli bir artış dikkat çekmektedir. XVII. asır ise mesnevi için bir kırılma noktası olmuştur. Aynen XVIII. asırda olduğu gibi, kendi içerisinde şairler için çekim merkezi olabilecek yeni terkiplere ulaşamayan (Horata 2006: 543) mesnevide gerileme ve zayıflama kendisini yavaş yavaş hissettirmeye başlamıştır. Ancak dönemin birçok mesnevisinde gerçek konuların ve sosyal çevrenin esas alınması, sanatçının dönemin siyasi, sosyal ve kültürel konuları hakkında değerlendirmelerde bulunması, bir önceki asrın alegorik mesnevilerinden farklı bir anlayışın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu da geçmişasırlardan farklı olarak yerli malzemeye temayülü göstermektedir (Bilkan 2006: 291). Mesnevideki bu yenilik anlayışı, aynen XVIII. asırda da kendisini göstermektedir. şeyh Gâlib dışındaki mesnevi şairleri bu yeniliği, günlük hayatı ve konuşma dilinin kendine has lügatini şiire taşımakta bulmuşlardır. Bundan dolayı günlük hayattan çeşitli kesitlerin sunulduğu yerli mesneviler oldukça rağbet bulmuştur (Horata 2006: 544). Bu asırda yazılan mesnevileri, konularına göre şu şekilde tasnif edebiliriz:

Dinî-Ahlakî-Tasavvufî Mesnevîler

XVII. asırda olduğu gibi bu asırda dinî-ahlâkî-tasavvufî mesnevilerin hem sayısında hem de türünde önemli azalma olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle tasavvufî konulu mesnevî bir iki önemsiz örneğin dışında hemen hiç kaleme alınmamıştır. Buna rağmen dinî ve ahlâkî konulu mesnevîlerin biraz daha rağbet gördüğü görülmektedir. Özellikle öğüt vermek amacıyla kaleme alınan mesnevilerin sayısı diğerlerine göre dikkat çekmektedir. Türünün önemli örneklerinden olan *Hayriyye*'nin orijinalitesine sahip bulunmamasına rağmen, ondan hareketle yazılan Sünbülzâde Vehbî'nin *Lutfiyye*'si özellikle muhtevasından dolayı beğenilip kabul görmüştür. Nahîfî'nin Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini aynı vezin ve formda üslubunu da koruyarak mükemmel bir şekilde Türkçeye tercüme ettiği eseri bu asrın en dikkate değer eserlerinden olmuştur. Bu dönemde yazılan dinî-ahlâkî-tasavvufî mesneviler şunlardır:

Bu dönemde, geçen asırlarda olduğu gibi yüz hadislerin manzum olarak tercüme ve tertip edildiği görülmektedir. İsmail Belîğ (1079/1668-1142/1729) tarafından 1136/1723'te nazmedilen *Gül-i Sad-berg* (Abdulkadiroğlu 1999: 151-99; Öztoprak 1994: 86-97, 576-612), ibadetlerle ilgili seçilmiş yüz hadisten her birinin birer beyitle açıklandığı manzum yüz hadis tercümesidir. Her hadis bir gül yaprağına benzetilerek tamamı için yüz yapraklı gül çağrışımından hareketle, esere *Gül-i Sad-berg* denilmiştir. Dilinin sadeliği, üslubunun güzelliği ve hadis tercümelerinin kısalığı ile dikkat çeken eser, 183 beyit olup aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmıştır.

Hz. Muhammed'in hayatı çerçevesinde nazmedilmiş bazı eserler de, bu dönem mesnevîleri arasında yer almaktadır. Türklere has olup, bu şekliyle diğer İslâmî edebiyatların hiçbirinde görülmeyen "mevlid" türü, bilindiği üzere Hz. Muhammed'in doğumunu, peygamberliğini, mucizelerini, miraç ve vefatı ile savaşlarını konu alan manzum eserlerdir. Geçmiş asırlarda olduğu gibi bu yüzyılda da, bazı mevlidler kaleme alınmıştır. Nahîfî, Ahmed-i Mürşidî, Salâhî Abdullâh-ı Uşşâkî, Darendeli Bekâî, Beyzâde Mustafâ, Necîbî, Mehmed Hamdî Hüseynî, Selâmî şeyh Mustafâ ve Âkif bu dönemde mevlid kaleme alan şairlerdir (Köksal 2010: 56-58). Bunlardan Nahîfî'nin *Mevlid* (Ceyhan 2000; Karaca 1999)'i aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılmış olup 1111 beyittir. Eserde özellikle Hz. Peygamber'in doğumu gerek manevî gerekse tabii yönleriyle geniş ölçüde anlatılmış, hayatının diğer safhaları ise kısaca özetlenmiştir. Başlık bulunmayan bölümler birbirinden birer satır aralığı ile ayrılmıştır. Didaktik mahiyette yazılan eserde kullanılan dilin ağırlığı ve üslûbun kuruluğu dikkat çekmektedir. Ancak şair Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili hadiseleri hikâye ederken meramını rahatça, ustalıkla ve büyük bir samimiyetle anlatmış, dili kullanırken de bütün hünerini göstermiştir. Eserin halktan ziyade okumuş, belirli bir kültür seviyesine ulaşmış kişilere hitap ettiği görülmektedir. Bu dönemde yazıldığı tahmin edilen La'lî-zâde Edîb'in *Mevlid*'i, 213 beyit olup aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Mevlid merasimlerinde okunman için değil de, bir sanat eseri ortaya koymak için yazılan eserde şair, son derece muğlak, kapalı ve sanatlı bir anlatımı tercih etmiştir. Şairin üslûbunun esasını teşkil eden tasvirlerle dolu olan eserde, olaylara pek az yer verilmiştir (Köksal 2010: 545-74). Abdullâh Salâhî'nin *Mevlid*'inde sadece mevlid ve miraç fasılları yer almaktadır. Eserde Hz. Peygamber'in, doğumu ve miraçta Cenâb-ı Hak'la konuşması geniş olarak anlatılmıştır (Ceyhan 1998: 49). Vâsık ise, Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili bir mesnevî kaleme almıştır (İA-KTYDK 1967: 761). Vahîd Mahtûmî'nin Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin hakkında kaleme aldığı mesnevîsini de burada belirtelim (İA-KTYDK 1967: II/647).

Hz. Peygamber'in hayatı çerçevesinde işlenen konulardan olan *hicret*, gerek "sîre(t)"lerin gerekse "mevlid" ve benzeri bazı eserlerin içersinde yer alsa da, nadiren müstakil bir eser olarak da işlenmiştir. Nahîfî'nin aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazdığı 788 beyitlik *Hicretü'n-nebî* (Çelebioğlu 1987)'si bu tip mesnevîlerdendir. Sebeb-i te'lîf ve hâtime bölümleri olmayan esere, besmele, hamdele, tevhîd ve naat bölümlerini oluşturan beyitlerle başlanmakta, kısaca Hz. Peygamber'in doğumundan, çocukluğundan, Hz. Hatice ile evlenmesinden, Miraç ve nübüvvetin gelişinden bahsedildikten sonra, 162. beyitten itibaren asıl konuya geçilerek Hicret hadisesi anlatılmaktadır. Burada Hz. Peygamber'in yatağını Hz. Ali'ye bırakıp Hz. Ebubekir'le Mekke'den ayrılması, müşriklerin tertip ve takipleri, Hz. Peygamber'in Hz. Ebubekir'le mağaraya girmesi, süt mucizesi, hilyesi, Medinelilerin büyük bir heyecanla Hz. Peygamber'i karşılamaları ve Hz. Halid'in misafiri olması işlenmiştir. Naat hüviyeti taşıyan eser, devrine göre sade bir dille yazılmasına rağmen, klasik şiirimizin edebî sanat ve hususiyetlerinin başarıyla uygulandığı beyitleri de yer yer bünyesinde barındırmaktadır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek şeyhülislâm İshak Efendi'nin *Bi'set-nâme* (Doğan 1990: 32-33, 39-94)'si de Hz. Muhammed'in peygamberliğini konu edinmektedir. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan eser, 278 beyittir. Beyit sayısı Hz. Muhammed'e peygamberlik verilişinden vefatına kadar geçen yirmi üç

senenin aylarının toplamı kadardır. Hz. Peygamber'in doğumu ve peygamberlik çağına gelişinin kısaca değinildiği eserde, vahye muhatap oluşu uzun olarak anlatılmıştır. Yer yer bazı mucizelerine de işaret edilerek, Hz. Peygamber'in ahlâk ve şanının yüceliğinden de bahsedilmiştir. Eserin dili, İshak Efendi'nin gazel ve kaside tarzındaki diğer manzumelerine nazaran daha sadedir. Bu da eserin sanat endişesi güdülmeden halka yönelik kaleme alındığının göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Abdülbâkî Ârif Efendi (öl. 1125/1713)'nin değişik aruz kalıplarını kullandığı 321 beyitlik *Mi'râciyye* (Külekçi I/1999: 142)'si de Hz. Peygamber'in hayatı etrafında kaleme alınan mesnevilerdendir. Aruzun altı değişik kalıbının kullanıldığı eser, 12 beyitlik tevhid ve 11 beyitlik münacat ile başlamaktadır. Daha sonra miraç hadisesinin gerçekleştiği andan başlanarak Hz. Peygamber'in Kudüs'e gidişi, felekleri geçişi ve en yüksek feleğe ulaşması anlatılmıştır. Eserde asıl konunun işlendiği beş bölüm başlığından önce, mensur kısımlar bulunmaktadır. Süleyman Nahîfî (1643?-1738)'nin de 1159 beyitten oluşan bir *Mi'râcü'n-nebî*'si vardır. Aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılan eserde, sahih hadislere dayanılarak Hz. Muhammed'in göğe yükselişi her yönüyle anlatılmıştır. Özellikle Nahîfî'nin, eserini oluştururken doğru rivayetleri tercih etme konusunda gösterdiği titizlik, mesnevîye benzerleri içerisinde edebî kıymetiyle birlikte ilmî bir değer de kazandırmıştır (Külekçi I/1999: 154; Ceyhan 2000: 99). Şeyh İsmail Hakkî-i Bursevî (1652-1725) ise 475 beyit civarında olan *Mi'râciyye*'sini aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla kaleme almıştır. Bu eser, miraciye türünün başta gelen örneklerindendir (Külekçi I/1999: 149; Yurtsever 2000: 47). Nâyî Osman Dede'nin de bir *Mir'râciyye*'si bulunmaktadır (Ünver 1986: 459). Nahîfî'nin nüshası şuan için kayıp olan Hz. Peygamber'in savaşlarını aruzun "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıyla ve Farsça olarak kaleme aldığı 1000 beyit civarında, *Gazâvât-ı Nebevî* isminde bir mesnevîsi vardır (Ceyhan 2000: 100). Nevres-i Kadîm (öl. 1761-62)'in ise, Bedir Gazvesi'ni anlatan bir eseri bulunmaktadır. Bir arkadaşının tavsiyesi üzerine kaleme alınan, dilinin ve üslûbunun sadeliği ile dikkat çeken eser, aruzun "mef'ûlü mefâilün feûlün" kalıbıyla yazılmış olup 371 beyitten oluşmaktadır (Akkaya trhs.; BTK 1997: 6/372; Horata 2006: 545).

Hz. Peygamber'in mübarek vücut yapısı ve güzel sıfatları hakkında Hâkânî tarafından 1007/1598-99 tarihinde tamamlanıp Cığala-zâde Yûsuf Sinan Paşa'ya sunulan *Hilye-i Sa'âdet*'in etkisiyle daha sonraki asırlarda çeşitli hilyeler kaleme alınmıştır. Nitekim bu asırda Ârif Süleymân tarafından, Hakânî'nin *Hilye*'sine nazire olarak başarılı bir şekilde aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan *Hilye-i Nebevî*, 463 beyittir. Hakanî'nin edasını hatırlatan ifadelerin ve kullanımların yer aldığı eserin sonunda şair, "İtirâf ve İstigâse" başlığı altında eserini yazma sebebini açıklamıştır (Sarıcı 2001; Alıcı, 2004; Kocatürk 1970: 525). Abdullah Salâhî-i Uşşâkî (öl. 1197/1782-83)'nin Hakanî'nin *Hilye*'sine nazire olarak 1153/1740 yılında aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazdığı *Hilye-i Hasaneyni'l-ahseneyn*, Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ile Hüseyin'in hilyelerinden oluşmaktadır. 413 beyit olan mesnevînin ilk 259 beyti Hz. Hasan, geriye kalan 154 beyti ise Hz. Hüseyin ile ilgilidir. Konusu itibariyle orijinal olan eserde yer alan kafiyesi Arap alfabesine göre tertiplenmiş naat de tarzının yeniliği itibariyle dikkat çekmektedir (Külekçi I/1999: 76; Üzer 2002: 8-91). Nahîfî (1643?-1738)'nin de bu türden olan *Hilyetü'l-envâr* (Yasav 1995; Usluer 1994)'i aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla 1099-1100/1688 tarihinde yazılmış olup yaklaşık 4100 beyitten oluşmaktadır. Nahîfî'nin naatlardan oluşan divanı şeklinde nitelendirilen bu eserin, esasında hilye türünden bir mesnevî olduğu anlaşılmıştır. Eser, *Hilye-i Hakanî*'ye nazire olarak yazılan Cevrî'nin *Hilye-i Çihâr-yâr-i Güzîn*'i ve Neşâtî'nin *Hilye-i Enbiyâ*'sından sonra türünün edebiyatımızdaki en başarılı örneklerinden biridir. Nahîfî Hakanî'nin eserinde bahsetmediği birçok haber ve rivayetleri de naklederek Hz. Peygamber'in portresini daha geniş olarak tavsif etmiştir. Şair eserini, Hz. Peygamber'in hilyesini görenler hakkındaki müjdelere ulaşmak, onun şefaatine nail olmak ve hayır duayla anılmak ümidiyle yazmıştır (Ceyhan 2000: 100-101). Bu asrın mutasavvıf şairlerinden Selâmî'nin de Hz. Peygamber'in dış vasıflarını tasvir

eden bir hilyesi bulunmaktadır. Türünün sıradan örneklerinden olan eser, matbu *Dîvân*'ının başında yer almaktadır (Kocatürk 1970: 562).

Bu asırda Hazret-i Mevlânâ ile ilgili de çeşitli hilyelerin kaleme alındığı görülmektedir. Bunlardan Lutfî Mehmed Dede'nin *Hilye-i Mevlânâ*'sı bu konuda yazılan ilk eser olup konusu itibariyle orijinallik göstermektedir. Mevlânâ'nın fizikî ve manevî portresinin çizildiği eser, 1100/1688-89 tarihinde aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmış olup 126 beyitten oluşmaktadır (Erdoğan 2008; Göre 2008 ; Üzer 2002 : 92-131). Bu asırda kaleme alınan hilyelerden bir diğeri Bursalı Ali Rızâ'nın 45 beyitlik *Hilye-i Hazret-i Mevlânâ* (Külekçi I/1999: 93; Üzer 2002: 132-48)'sıdır. Lutfî Mehmed Dede'nin eserinden sonra, Mevlânâ için yazılmış ikinci hilyedir. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mesnevî, Mevlânâ'nın görünüş, davranış ve şahsiyetini konu edinmektedir. Bu eser de konusu itibariyle orijinal bir hüviyete sahiptir. Neccâr-zâde Şeyh Rızâ'nın *Hilye-i Hâce Bahâeddin Şâh-ı Nakşbend*'i, aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılmış olup 75 beyittir. Şâh-ı Nakşbend hakkında yazılan hilye, konusu itibariyle edebiyatımızda tekdir. Şair, eserinde sûretten ziyade sîreti ön plana çıkarmış, Şeyhin gönlünden, sözünden, ilminden, himmetinden çokça bahsederken birkaç beyitle yer verdiği sûrete de mücerret ve tasavvufî manalar yüklemiştir. Özellikle eser bu yönüyle diğer hilyelerden ayrılmaktadır (Üzer 2002: 201-30).

Konusu itibariyle dikkati çeken eserlerden olan *Risâle-i Regâibiyye*, Salâhî'nin edebiyatımıza kazandırdığı bir türdür. Üç ayrı dilde yazılan eserin Türkçesi *Regâibiyye* (213 beyit), Arapçası *Râkımetü'l-Acâib fî-Leyleti'r-regâib* (195 beyit); Farsçası *Destânçe-i Acâib der-Leyle-i Regâib* (197 beyit) adlarını taşımaktadır. Aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılan eserde, Hz. Peygamber'in Regâib gecesi ana rahmine düştüğü rivayetine dayanılarak konu işlenmekte ve mucizeleri anlatılmaktadır (Üzer 2002: 16).

Şâkir Ahmed Paşa'nın *Kur'ân-ı Kerîm*'le ilgili olan *Tertîb-i Nefîs* isimli mesnevîsi, bu asırda konusu ile dikkati çeken eserlerdendir. Eserde, surelerin adı ve kaçar ayetten oluştuğu, secde ayetleri, ihtilaf edilen ayetlerin neler olduğu ve bazı ayetlerin faziletleri üçer beyitle açıklanmıştır. Ayrıca Kur'ân cüzlerinin hangi surede ve hangi ayette başladığı da belirtilmiştir. Şair, özellikle "müttefik" ve "muhtelif ayetler" konusundaki eserlerin Arapça olarak kaleme alınmasından dolayı, bu ayetler üzerinde durmayı tercih etmiştir. Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla 1212/1797 tarihinde yazılan *Tertîb-i Nefîs*, 489 beyitten oluşmaktadır (Yıldız 2008). Şâkir Ahmet Paşa'nın iki ayrı mesnevîden oluşan *Ravd-ı Verd* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. İlk mesnevî *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, ikincisi ise *Gazve-i Bedr A'zamü'l-gazavât* ismini taşımaktadır (Yıldız 2008: 181-82).

Bu asırda toplumu, özellikle de çocukları eğitmek, terbiye etmek, yetiştirmek ve çeşitli konulara dikkatlerini çekmek amacıyla nasihatnamelerin kaleme alındıkları görülmektedir. Sünbül-zâde Vehbî, oğlu Lutfullah'ın "güzel huylara sahip olarak büyümesi ve yüce rütbelere erişmesi"ne yardımcı olması düşüncesiyle Nâbî'nin *Hayriyye*'sini örnek alarak *Lutfiyye-i Vehbî* (Beyzadeoğlu 2004)'yi kaleme almıştır. Dönemin ilim ve anlayışına ışık tutan mesnevî, aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmış olup iki beyitlik tarih kıt'asıyla birlikte 1181 beyittir. Şairin ifadesiyle bir haftada yazılan ve eğiticilik yönü ağır basan eser, âhenkten ve titizlikten yoksun olması ve Nâbî'nin eserindeki orijinaliteye sahip bulunmamasına rağmen, özellikle muhtevasından dolayı beğenilip kabul görmüştür. Pek çok noktada Nâbî ile aynı düşünceye sahip olan Vehbî, oğluna faydalı ilimler olarak kabul ettiği tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerle tıp, mantık, tarih ve edebiyat gibi bilimlere temayül göstermesini tavsiye etmiş felsefe ve musikîye itibar etmemesini tembihlemiştir. Ayrıca Nâbî'nin *Hayriyye*'sini de okumasını istediği oğluna birçok dinî ve ahlâkî öğüt vermiştir. Böylece Vehbî, hurafe ve zararlı alışkanlıklara da yer verdiği eseriyle, oğlu Lutfullah'ın şahsında o günün insanını terbiye etmeyi amaç edinmiştir. Zarîfî'nin dinî, tasavvufî ve ahlâkî nasihatlerden oluşan *Pend-nâme* (Arslan 1994)'si aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla

kaleme alınmıştır. Bu dönemde yazılan nasihatnameler içersinde dikkat çeken eserde şair, tasavvuf ehli olmanın da verdiği zarafet ve hoşgörü çerçevesinde insan ilişkilerini ve insanın Allah'a karşı sorumluluğunu ön plana çıkararak 135 fasıl hâlinde öğütlerini sade bir dil ve akıcı bir üslupla sıralamıştır. Eser, sonunda yer alan ve "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezniyle nazmedilmiş 103 beyitlik *Risâle-i Tasavvuf-nâme* (Arslan 1994: 94-101)'yle birlikte 1174 beyitten oluşmaktadır. Seyyid Mehmed Emrullah Emirî Çelebi (1625/1724), oğluna hitaben aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazdığı 196 beyitlik *Nasîhat-nâme-i Emîrî* isimli kısa mesnevisinde, daha çok sosyal konular hakkında bilgi vermiştir (Kaplan 2002: 795). Müellifi belli olmayan *Ögüt-nâme*, aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmış olup 99 beyitten oluşmaktadır. Eser, dünyanın fani oluşu, ölüm ve insanın belli yaş dönemleri ile ilgili öğütleri ihtiva etmektedir (Kaplan 2002: 796). Abdî mahlasını kullanan Akhisarlı şeyhülislâm Vassâf Abdullah Efendi (1174/1760)'nin çeşitli nasihatler ile *Gülistân*'dan tercüme edilen bazı hikâyelerden oluşan *Hayâl-i Behcet-âbâd*'ı aruzun "mefûlü mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmış olup 1500 beyittir (Kaplan 2002: 796). *Pend-nâme-i Nâimüddîn-i Temişvârî* ismiyle de anılan *Silk-i Cevâhir*, Nâimüddîn-i Temişvârî tarafında 1182/1768 tarihinde aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. 14 yapraktan oluşan eserde, atasözlerinden hareketle çeşitli nasihatler verilmiştir (Kaplan 2002: 796). Diyarbakırlı Seyyid Ahmed Mürşid Efendi'nin 1159/1746 tarihinde Aydınlı Müridî'nin *Pend-i Ricâl*'ine nazire olarak yazdığı *Pend-i Mürşidî* veya *Nasîhat-nâme-i Mürşidî* (Güçlü 1968; Gürtunca 1973; Mermutlu 1996; Karpınar 1999; Türkeri 1999) isimli geniş hacimli mesnevîsinde dinî konularla bazı ilmî ve benzeri konular hakkında öğütler verilmiştir. Eserin ihtiva ettiği tefekkür ve ifade, halkın anlayabileceği seviyede olup özellikle XIII. asırdan beri gelen dinî-didaktik eserlerin genel üslubuna uygunluk göstermektedir. Hiçbir yenilik ve orijinallik taşımayan eser, bu tip eserlerin bir özeti, bir temsilcisi ve yeni bir mistik örneği şeklinde kendini gösterdiği için, çok geçmeden tanınmış, benimsenmiş ve yayılmış, hatta *Mevlid* ve *Muhammediyye* sırasına girerek geniş halk kitlesi arasında en çok okunan eserlerden biri olmuştur. Bu özellikleriyle XVIII. yüzyılda kemiyet ve keyfiyet bakımından zayıflamağa başlayan bu çeşit halk eserlerinin temsil ettiği hamleye yeni bir ivme kazandırmış, geniş sahası ve tesiriyle de eski ve geleneksel İslâmî-dinî kültürü yeniden perçinlemiştir (Kocatürk 1970: 559). Aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" ve "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıplarıyla yazılan eser, eski harfli olarak basılmıştır (*Pend-i Ahmediyye*, İstanbul 1309). şeyh İbrahim Nazirâ (öl. 1188/1774)'nın bugün için kayıp olan *Pend-nâme* isimli bir mesnevisi vardır. Edirneli Örfî'nin aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılan ve 47 beyitten oluşan *Nasîhat-nâme*'sinde, kâmil bir kimsede bulunması gereken özellikler belirtilmiştir (Gürgendereli trhs.: 445-55). Necîb mahlasıyla şiirler söyleyen Sultan III. Ahmed'in Sultan I. Mahmûd için kaleme aldığı *Nasîhat-nâme* (İKTYDK 1967: II/692), bir sultan tarafından kaleme alınması yönüyle dikkat çekmektedir. Emîrî-i Kadîm ise, 146 beyitten oluşan ve oğluna verdiği çeşitli öğütlerden oluşan bir *Nasîhat-nâme* kaleme almıştır (İKTYDK 1967: II/644). Konu, ruh ve tertip yönünden *Muhammediye*'ye çok benzeyen Kaygulu Halîl'in *Hâdiü'l-uşşâk*'ı, *Muhammediye-i Sânî* adıyla da anılmaktadır. Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'si, Mürşidî'nin *Ahmediye*'si ve benzeri eserlerde olduğu gibi, dinden, şâhî aşktan, imandan, ibadetten, ahlâktan, ahiretten bahsedilmekte; bu konular anlatılırken ayetlere, hadislere ve tefsirlere dayanılmakta; şeriat ve didaktik hava hâkim kılınarak, öğütler arasında eski hikâyeler tekrarlanmaktadır. Ayrıca eserde Hz. Peygamber'in doğumu, hayatı, faziletleri ve ölümü ile Hz. Fâtıma, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin'in ölümüne de yer verilmektedir. Nazım şekli ve vezin yönünden dikkat çeken eserde 16'lı hece vezniyle kaside nazım şeklinde yazılmış manzumelerle 8'li ve 11'li mesnevîler birbirini takip etmektedir. Dili, üslûbu ve anlatımı sade olan eser, ruh bakımından orijinal olmasa da, dil ve şekil bakımından edebiyatımızda önemli ve anlamlı bir hüviyete sahiptir (Kocatürk 1970: 563-64). Nazîm (İKTYDK 1967: II/648) ve Lebîb (İKTYDK 1967: 897) de bu asırda nasihatname yazan şairlerdendir.

Vahid Mahtumî'nin *Sergüzeşt-i Garîb-i Bagdâdî*'si, didaktik bir hüviyete sahip olup insanlara öğüt vermek amacıyla aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. 120 beyit olan eserde, Garîb-i Bagdâdî isimli kimsenin başından geçen ibret dolu hikâyesi, akıcı bir üslupla anlatılmış, âdetâ bir masal atmosferi içine çekilen okuyucunun dikkati hırs ve tamahın zararlarına, kanaatin ise faydalarına çekilmek istenmiştir (Kahraman 1995: I/62; 2006: 102). Lebîb-i Âmidî'nin "Ta'rîf-i Erkân-ı Salâtiyye Hâricen ve Dâhilen" başlıklı 13 beyitten oluşan didaktik mahiyette küçük bir mesnevîsi vardır. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mesnevîde, namazın içindeki ve dışındaki şartlar belirtilmiştir (Kadıoğlu 2003: 384-85).

Edebiyatımızda hemen her konuda manzum veya mensur olarak çeşitli "fazîlet-nâmeler"in kaleme alındığı görülmektedir. Bunlar, ya İslâm âleminin mukaddes şehirlerinin faziletine, tarihine ve çeşitli hususiyetlerine dair ya mabet, halife, cins ve milletlerin fazilet ve hususiyetlerine dair ya da değişik konularda yazılmışlardır. Nahîfî'nin *Fazîlet-i Savm-ı Şehr-i Ramazân* (Çelebioğlu 1972) adlı mesnevîsi bu tip eserlerdendir. Oruç tutmanın faziletlerinden, oruca niyet etmenin gerekliliğinden ve fıtır sadakasından bahsedilen eser, 253 beyit olup aruzun fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla kaleme alınmıştır.

Mübârek-nâme-i Esrâr (Horata 1998: 39-42), Esrâr Dede tarafından Mevlevî tarikatında belirli günlerde tertip edilen ayinlerde yapılan semaın mahiyetini belirtmek amacıyla kaleme alınan 145 beyitlik küçük bir mesnevîdir. Aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılan ve tasavvufî-didaktik mahiyette olan mesnevîde, hüküm cümlelerinden oluşan açıklayıcı, monoton bir üslûp hâkimdir. Şair bunu kırabilmek ve şiirine âhenk ve akıcılık kazandırabilmek için sık sık mısra başı kafiyelere başvurmuştur. *Mübârek-nâme-i Esrâr*, Esrâr Dede'nin matbu divanının sonunda yayımlanmıştır (*Dîvân-ı Belâgat-unvân-ı Esrâr Dede Efendi*, İstanbul 1257, s. 148-53). Esrâr Dede, Ahîliğin ahlâkî yönü üzerinde durduğu ve yârâna (Mevlevîlere) hediye etmek için kaleme aldığı *Fütüvvet-nâme-i Esrâr* (Horata 1998: 42-46) isimli mesnevîsini 1211/1796'da tamamlamıştır. *Fütüvvet-nâme*'nin giriş kısmında, nispeten ağır, tavsifî bir üsluba karşılık; konunun işlendiği asıl bölümde, basit, sade ve kuru bir anlatım hakimdir. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan eser, 176 beyit olup matbu divanın sonunda neşredilmiştir (*Dîvân-ı Belâgat-unvân-ı Esrâr Dede Efendi*, İstanbul 1257, s. 153-60). Esrâr Dede'nin her iki eseri de, türünün sıradan örneklerindendir. İbrâhîm Hakkı'nın ise, aruzun "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıyla dervişler için yazdığı ve *Vasl-nâme* adını verdiği 116 beyitten oluşan bir mesnevîsi vardır (Külekçi 1997 : 89-98).

Zâtî Süleyman Efendi'nin *Sevânihu'n-nevâdir fî-Ma'rifeti'l-anâsır* (Arslan 1994a) isimli mesnevîsi, aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmış olup 846 beyitten oluşmaktadır. Eserde "anâsır-ı erba'a" ve özelliklerinden, bunların insan üzerindeki etkilerinden, insanın yaratılışından, "âlem-i ekber" ve "âlem-i asgar"ın ne olduğundan, nefsi bilmenin Allah'ı bilmek olduğundan, dört unsurun tabiatından, insanın âlemin özü olduğundan, akl-ı küll, akl-ı münebbih, akl-ı ma'âd ve akl-ı ma'âşın ne olduğundan ve özelliklerinden tasavvuf umdeleri içerisinde bahsedilmiştir. Şair eserinde, XIV. asrın didaktik tekke şiirini yine o dönemin ilmî çerçevesi içinde yeni bir kalıba dökerek XVIII. asır Osmanlı toplumuna sunmuştur. Devrin ilerleyişi karşısındaki bilginin farkında olmayan şair, ilim ve müsbet görüş bakımından da ileri gitmediği gibi mistik yönden de insan ruhuna yeni bir şey kazandıramamıştır. Dil ve ifade yönünden de kusurlu olan şair, ne sanat ne de fikir bakımından bir orijinalite gösterememiş, âdeta tekke edebiyatının çöküşünü göstermeğe başlamış gibidir (Kocatürk 1970: 556). Türünün sıradan örneklerinden olan eser, herhangi bir önem arz etmemektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mevlânâ'ya izafe edilen *Aşk-nâme*'nin beyit beyit manzum tercümesi olan *Aşk-nâme* isimli mesnevîsi, aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılmış olup 63 beyittir. Bazı nüshalarda yer alan "Hazret-i Mevlânânun *'Işk-nâme*sinin beyti beytine

tercemesidir" ibaresi de bu hususa açıklık getirmektedir. Mutasavvıf olan birinin dilinden "ilâhî aşk"ın anlatıldığı mesnevî, İbrahim Hakkı'nın divanında yer almaktadır (Külekçi 1997: 73-78).

Türk illerinde en çok saygı gören, en fazla okunan ve en geniş ölçüde şerh edilen, seçmeler yapılan, anlaşılması güç beyitleri için yorumlar düzenlenen, yorumları kuvvetlendirmek için kendisinden hikâye, temsil ve beyitler aktarılan Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'si bu asırda Nahîfî tarafından mısra mısra ve kelimesi kelimesine aynı vezinde ve formda üslubunu da koruyarak mükemmel bir şekilde Türkçeye tercüme edilmiştir (Gibb 1999: 323). Tercümede özellikle âhenk ve şiiriyete önem verildiği için sıradan bir tercüme olmaktan çıkan eser, şaire haklı bir şöhret kazandırmıştır. Nahîfî her ne kadar bütün beyitlerde aynı başarıyı gösteremese de, Mevlânâ'nın ihtişamlı söyleyişinin Türkçe nazımda hissedilmesini sağlayacak bir kudret göstermiştir. Mesnevî tercümesinin aslı ve tercümesi dört cilt hâlinde Âmil Çelebioğlu tarafından yayımlanmıştır (*Mesnevî-i Şerîf ve Manzum Nahîfî Tercümesi*, İstanbul 1967-69).

Bu asrın dinî-tasavvufî konulu mesnevîlerinden olan *Enfüsü'l-âfâk*, Nahîfî tarafından aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılmış olup 1098 beyitten oluşmaktadır. Eserde, ibret alma düşüncesinden hareketle dünya hayatındaki nefislerin insan-ı kâmil olma yolunda katetmesi gereken yollar verilmiştir. Şair, cezbe hâlinin pek işitilmediği beyitlerde, kâinatın taşıdığı ibret dolu hadiseleri düşünerek ve yüce yaratıcının kudretini kavrayarak, samimi bir kalple iman ve amel sahibi olmayı tavsiye etmektedir. Fıkhî ve tasavvufî görüşlerin akıldan hareketle verildiği eserde, şeriat, tarikat, marifet ve hikmet merhaleleri de akıcı bir şekilde yer almaktadır (Çomar 2001). Hoca Neşet'in, Mîrzâ Bîdil'e nazire olarak kaleme aldığı ve kâinat hakkındaki felsefî düşüncelerini ihtiva eden *Tûfân-ı Ma'rifet* isimli Farsça mesnevîsi vardır. Neşet, eserini nakşibendî tarikatına girdikten sonra (1754) yazmıştır (Tansel 1990a : 213). Bu eseri, Baltacılar zümresinden olan Hanîf, Türkçe olarak şerhetmiştir (Şapekten vd 1988 : 183-84). Neylî, "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla bir rahibin müslüman oluşuyla ilgili olarak 73 beyitlik bir hikâye kaleme almıştır (Erdem 2005 : 360-66). Mustafa Kâ'il'in ise, 1151/1738 tarihinde kaleme aldığı ve tasavvufî dört hikâyeden oluşan *Nâme-i 'Işk* isimli mesnevîsini (Levend 1988 : 137) de burada belirtelim.

Aşk Mesnevileri

Bu dönemde özellikle XV. ve XVI. asırlarda mükemmel örnekleri verilen çift kahramanlı aşk hikâyelerinden *Leylâ vü Mecnûn*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Vâmık u Azrâ* yazılmıştır. Diğer türler ise görülmemektedir. Bu da, bu tür hikâyelerin artık rağbetten düştüğünü ve ilgi görmediğini göstermektedir. Yazılanlar ise, zayıf ve ses getirmeyen eserler olarak dikkat çekmektedir. Bunda büyük ve üstat şairlerin temayül etmeyip zayıf şairler tarafından kaleme alınmaları en büyük etken olmalıdır. Büyük bir ihtimalle halk, bu konudaki ihtiyacını türünün klasik örneklerini okuyarak gidermeye çalışmıştır (Horata 2006: 544). Bu asırda *Defter-i Aşk ve Fîrûz-nâme* gibi orijinal ve okuyucuya mesaj da veren aşk hikâyelerinin de kaleme alındığı görülmektedir. Özellikle aşk gibi romantik bir konuda bile mesaj verme arzusu, Türk milletinin yaptığı her işte faydayı gözetmesinin bir sonucu olarak kendisini göstermesi bakımından önemlidir.

Örfî (öl. 1186/1772'den sonra), Türkmen şairi Andelîb ve Kafkasyalı şair Nâkâm (öl. 1323/1905) bu asırda *Leylâ vü Mecnûn* yazan şairlerdir. Örfî'nin hiçbir değer taşımayan *Leylâ vü Mecnûn* (Levend 1952, 1959: 330-33)'u 195 beyit olup aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmıştır. *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesini oluşturan vakaların ekseriyetinin çıkarıldığı eser, hakiki aşkın Mecnun'da tecellisi tasvir edildikten sonra bitirilmiştir. Böylece hikâyeye tasavvufî bir hüviyet verilmek istenmiştir. Eser, Anadolu'da yazılan türünün son örneği olması itibariyle dikkat çekmektedir. Edirneli Örfî'nin, kendi aşkıyla Leylâ vü Mecnûn hikâyesi arasında bir ilgi kurması sonucu yazmış olduğu *Mahabbet-nâme* isimli bir mesnevîsi daha vardır. Aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılan ve 149 beyitten oluşan eserin dili sade üslubu ise anlaşılır bir

tarzdadır. Eserde "Hulâsa-i Işk-ı Hakîkat" başlığında bir murabba ile mersiye ve terkib-bend de yer almaktadır (Gürgendereli trhs.:445-55). Andelîb'in *Leylâ vü Mecnûn* (Levend 1959: 334-47)'u ise manzum-mensur karışıktır. Manzumelerde aruz ve hece vezinleri kullanılmıştır. Türkçe yazılan *Leylâ vü Mecnûn*ların sonuncusu olan Nâkâm'ın eseri ise aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmışolup 2903 beyittir. (Levend 1959: 348-65). Vehbî, Fâ'izî tarafından yazılmaya başlanan *Leylâ vü Mecnûn*'u tamamlamıştır. Bugün kayıp olan eserden alınan 9 beyit *Salim Tezkiresi*'nde kayıtlıdır (Günce 2005: 703-4; Horata 2006: 556). Safâyî ise Âzım (öl. 1124/1712)'i *Leylâ vü Mecnûn* yazan şairler arasında gösterir (Çapan 2005: 416). Köprülü-zâde Es'ad Paşa (öl. 1139/1726), Ahmed-i Mürşidî (öl. 1174/1760) ve Molla Hasan bu dönemde *Yûsuf u Züleyhâ* yazan şairlerdir (Levend 1988: 130). Sâlim bin Mustafa bin Ahmed'in Sultan III. Selîm'e sunduğu ve padişahın ihsanına nail olduğu *Hüsrev ü Şîrîn*'i bulunmaktadır (Timurtaş 1997: 504). Kuburî-zâde Abdurrahman Rahîmî (öl. 1127/1715)'nin ise bugün kayıp olan *Vâmık u Azrâ*'sı vardır (Levend 1988: 130).

Bu dönemde yazılan "aşk mesnevîleri"nden olan *Defter-i Aşk* (bak. Kuru 2005)'ta Enderunlu Fâzıl yaşayıp sonradan pişman olduğu 22 aşk macerasının 4'ünden bahsetmiştir. Esere ilâhî aşkın tarifiyle başlanarak tasavvufî ve platonik bir boyut kazandırılmak istenmiştir. Fâzıl, anlattığı dört hikâyede de gerçek aşık gibi davranmış ve İsmail karakteri aracılığıyla tensel zevki adet edinenlerin sonunu kendisinin gözlemleriyle okurlara da göstermiştir. Fâzıl'ın bu eseriyle vermek istediği asıl mesaj, "tağyir", yani bozulma yan anlamını taşıyan "başkalaşma" ve değişme"dir. Çünkü aşk insanların kalplerinden çıkarak tensel zevke indirgenmiştir. Bundan dolayı ilâhî aşkın değişmeye, bozulmaya karşıtlık yolunu olduğunu ima etmek istemiştir. Yani kendisi de İsmail'deki değişimi görerek mecazî aşkın sadece bir araç, bir "galat" olduğunu görmüştür. Zamanın akışında farklılaşmayan, değişmeyen tek varlık Allah olduğuna göre, kişinin ona yönelmesi ve içerisinde Allah aşkına yer vermesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Edebî hiçbir değeri olmayan eser, içerisinde bulunan mahallî unsurlar bakımından ilgi çekicidir. Özellikle mesnevîde yer alan çingene düğünü oldukça başarılı şekilde tasvir edilmiştir. Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan ve 438 beyitten oluşan eser basılmıştır (İstanbul 1253). Kâmî'nin klasik mesnevi tertibine uymayan *Fîrûz-nâme* (Ercan 2002)'si konusu itibariyle orijinal bir eserdir. Aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılan ve 159 beyitten oluşan mesnevi, bir hükümdarın, azat ettiği kölesinin eşine karşıbeslediği aşkı ihtiva etmektedir. Hikâyenin konusu şu şekildedir (Ercan 2002: 120-21):

> Dünyaya ilim ve adaletle hükmeden bir Şah vardır. Bu hükümdar bir gün hem yakışıklı hem de zeki olan Fîrûz isimli bir köle alır. Şahın azat ettiği Fîrûz, bir süre sonra Gülruh isimli bir kadınla evlenir. Saraya yakın bir ev alıp eşiyle oraya yerleşen Fîrûz, mutlu bir hayat yaşar. Şah bir seher vakti şehrin yükseklerini seyrederken, bir güzel bir kız görür ve o an ona âşık olur. Bir süre Gülruh'a olan aşkını gizleyen Şah, daha sonra cariyesinden o kızın kim olduğunu öğrenmesini ister. Cariye o güzel kadının Fîrûz'un eşi olduğunu öğrenip Şah'a haber verir. Ancak aşkından divane olan Şah, divanı toplayıp aşkını açıklayarak beylerin görüşünü alır ve Fîrûz'a bir ferman yollar. Şah da bunun akabinde Fîrûz'un evine gider. Gülruh, Şah'ın kötü niyetli oluşunu sezemediği için kapıyı açar. Şah'la aralarında geçen konuşmada, onu bu niyetinden vazgeçirmeye çalışır. Şah onunla kavuşmanın mümkün olmadığını görerek üzüntüyle oradan ayrılır. Bu sırada evine doğru gelen Fîrûz, Şah'ın kendi evinden çıktığını görür ve çok üzülür. Hiç birşey söylemeden yatan Fîrûz, eşinin ağlamasından uyanır ve sebebini sorar. Eşi, olan biteni anlatarak, Şah'ın kendisine dokunmadığını, günahsız olduğunu açıklar. Fîrûz eşini teselli ederek bu işin tedbirini almaya karar verir. Eşini babasına gönderen Fîrûz, Şah'ın ne yapacağını beklemeye başlar. Bu arada Gülruh'un babası da tedbir almaya karar vermiş ve mahkemeye başvurmuştur. Şah'ın huzuruna çıkan baba şöyle şikâyette bulunur: Kendisinin

sümbülleri, gülleri, şeftalileri farklı olan çok güzel bir bahçesi vardır. Fîrûz bu bahçeyi kendisinden almış, ancak ona bakmayarak harap etmiştir. Oysa Fîrûz'un böyle davranmasının sebebi, o bahçeye giren aslandan korkmasıdır. Şah kendisine anlatılan kıssadan hisseyi çıkararak şu kararı verir: Bahçe Fîrûz'undur ve her ne sebeple olursa olsun, aslan bir daha oraya ayak basmayacaktır. Fîrûz verilen bu karara sevinir ve eşini alarak evine gider.

Kâmî'nin bu eseri, öğüt vermek amacıyla yazılmış temsilî bir mesnevî olarak da değerlendirilebilir. Eserin başında bir yöneticide bulunması gereken özelliklere sahip gibi görünen Şah, Fîrûz'un eşini görüp ona gönül verince, sosyal konumuna yakışmayan bir davranış sergiler. Bulunduğu statüye güvenerek Gülruh'a sahip olabileceğini düşünür. Ancak mahkemede anlatılan hikâyenin ardından kendine yakışmayacak bir davranış içine girdiğini anlar ve yanlışından döner. Eserin verdiği diğer bir mesaj ise, evlilikteki sadakat ve güven duygusudur. Sade bir dil ve akıcı bir üslupla yazılan, yer yer halk deyişleri ile deyimlere de yer verilen mesnevînin, müstakil yazmaları bulunduğu gibi bazı divan nüshaları arasında da mevcuttur. Sünbül-zâde Vehbî, Manisa'da kadılık görevinde bulunduğu sırada Sâbit'in etkisiyle kaleme aldığı *Şevk-engîz* (Schmidt 1993) isimli 779 beyitlik mesnevîsinde, bir "zen-perest" ile "mahbûb-perest" arasında geçen kadın ve erkek güzelliği ile ten hazları konusundaki tartışmayı münazara şeklinde anlatmıştır. Mesnevîde geçen yer, eşya ve cins isimlerinin cinsî telmihlerle dile getirildiği ve birçok müstehcen beytin bulunduğu eserde içerilen aşk konusu benzeri mesnevîlerde olduğu gibi tasavvufî bir çerçevede ele alınmıştır. Nitekim eserin sonunda her ikisi de kendisine sığınıp hakemliğine başvurdukları bir şeyhin nasihatleriyle ilâhî aşka ulaşmışlardır (Beyzadeoğlu 1993: 56). *Şevk-engîz* Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* ve *Zenân-nâme* isimli eserleriyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1869). III. Ahmed'in hastalığından derinden etkilenen Râşid, onun duçar olduğu ağır hastalıktan kurtulması için 1500 beyitlik *Sıhhat-âbâd* isimli bir aşkmesnevîsi yazmıştır.

Vahid Mahtumî'nin *Nâme-i Âşıkâne-i Manzûm* isimli mesnevisi türü içerisinde dikkat çekmektedir. Klasik şiirin aşkanlayışının dile getirildiği eser, daha önceki dönemlerde yaygın olan manzum mektup örneklerinden biridir. Sevenin ağzından sevgiliye yazılan bu kısa mesnevi, 39 beyit olup aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılmıştır (Kahraman 1995: I/70; 2006: 103).

Temsilî/Alegorik Mesnevîler

Bu asırda iki tane alegorik mesnevî kaleme alınmıştır. Bunlardan ilki, Türk edebiyatının şaheserleri arasında olan şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı, diğeri ise onun değersiz bir naziresi olan Refiî'nin *Cân u Cânân*'ıdır. Türk edebiyatının seçkin ve büyük mesnevîlerinden olan *Hüsn ü Aşk* (Kocatürk 1944; Gölpınarlı 1968; Okay 1992; Doğan 2002), şeyh Gâlib'e haklı bir şöhret kazandırmıştır. Dönemi göz önüne getirildiğinde, bizzat kendisinin söylediği "sultân-ı sühan menem dîger nîst"[1] sözünün doğruluğunu perçinlemiştir. Derin ve renkli bir lirizm diliyle ruhun müphem tahassürlerini anlatmaktaki emsalsiz kudreti hiçbir zaman inkar edilemeyen (Kocatürk 1970: 540) şairin de bulunduğu bir mecliste, Nâbî'nin *Hayr-âbâd*'ına benzer bir mesnevî yazılamayacağının ifade edilmesi üzerine, 1197/1782-83 yılında altı ay gibi kısa bir sürede aruzun "mefûlü mefâilün feûlün" kalıbıyla yazılmıştır. 2042 beyitten oluşan mesnevîde, Hüsn ile Aşk arasında geçen aşk tamamen tasavvufî remizler ve sembollerle anlatılmıştır. şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk*'ın "Fahriyye-i şairâne" bölümünün başında "Tarz-ı selefe tekaddüm etdim / Bir başka lügat tekellüm etdim" diyerek, eserini kendisinden öncekilerden farklı bir şekilde kaleme aldığını, onun daha önce yazılan mesnevîlere benzemediğini ifade etmiş ve eserinin orijinalliğine dikkat çekmiştir. Eserde bir aşk hikâyesinin çerçevesinde mutlak güzelliğe yani Allah'a ulaşmanın

[1] . Söz sultanı benim, benim dışımdakiler hiç.

zorlukları ile bu yola giren salikin bir mürşidin yardımına ihtiyacı olduğu anlatılmıştır. Varlık âleminden yokluğa ve gerçek-mutlak varlığa, kesretten vahdete, mecazî aşktan hakikî aşka ulaşılan manevî yolculuğun dile getirildiği hikâyenin olay örgüsü ana hatlarıyla şöyledir (Horata 2004: 480):

> Benî-Mahabbet kabilesinden Hüsn ve Aşk, Mekteb-i Edeb'de okurken birbirine âşık olurlar. İki âşık, içinde "feyz havuzu" bulunan "Nüzhetgeh-i Ma'nâ" adındaki bahçede zaman zaman buluşup dolaşırlar. Aynı kabileden Hayret adlı bir kimse bu buluşmayı engellemeye çalışır Bahçenin "Sühan" adlı ihtiyar, ârif bir mihmandarı vardır. İki âşık birbirleriyle Sühan vasıtasıyla haberleşmeye çalışırlar. Aşık'ın "Gayret", Hüsn'ün de "Şimet" adlı dadıları vardır. Aşık mektebin "Molla-yı Cünûn" adlı hocasının öğüdü ve Gayret'in tensibiyle kızı babasından ister. Kabile büyükleri ise, kendisinden "Kalp" diyarındaki iksiri alıp getirmedikçe Hüsn'le evlenemeyeceğini söylerler. Aşık, kimyayı bulmak için "Gayret"le birlikte yola çıkar. Yolda birçok tehlikelerle karşılaşır. Düştüğü kuyudan, kendisine âşık olan bir cadının elinden "Sühan" vasıtasıyla kurtulur. Yolda, cinlerle, gulyabanîlerle savaşır, ateş denizini geçmek zorunda kalır. Çin sınırına vardıklarında, Çin padişahının "Hüsn"e benzeyen kızı "Hoşrübâ"ya gönlünü kaptırır. Kız, onları "Zâtü's-süver" kalesine kapatır. Aşık, "Sühan"ın tavsiyesiyle kaleyi ateşe vererek kurtulur. Kaleyle birlikte kız da yanar. Bu arada "Gayret"i de kaybeder. "Sühan" "Aşık'ı alıp "Kalp" kalesine götürür. "Aşık" "Sühan"ın yardımıyla "Hüsn"ün sarayına varır. O sırada "Hayret", "Şimet", "Molla-yı Cünûn" ve diğerleri gelirler. "Sühan" onu çeşitli kılıklarda tehlikelerden kurtaranın kendisi olduğunu, "Hüsn"ü kendisinden ayrı sanması sebebiyle bu tehlikelerle karşılaştığını, "Aşık"ın "Hüsn" Hüsn'ün de "Aşk" olduğunu söyler. "Hayret" Aşık'ı alıp Hüsn'e götürür ve gayb perdesi açılarak Hüsn'e kavuşur

Hikâyede geçen "Hüsn" Cemâl-i Mutlak olan ilâhî güzelliği, "Aşık" ilâhî güzelliğe ulaşmak isteyen dervişi, "Mekteb-i Edeb" tekkeyi, "Benî-Mahabbet" tarikat mensuplarını, "Şimet" dürüstlüğü, "Gayret" dervişin çabalarını, "Kalp Kalesi" gönlü, "Hoşrübâ" aklı çelen nefsi, "Molla-yı Cünûn" ve "Sühan" mürşidi/şeyhi, yoldaki olaylar, felaket ve gam harabeleri tahammülü ve "Kalp Kalesi"ne yapılan yolculuk ise dervişteki nefis mücadelesini ve tarikatta çekilen çileyi temsil etmektedir. Şeyh Gâlib bu sembollerle aslında dervişliği, daha doğrusu Mevlânâ'nın dervişliğini yani Mevlevîlik tarikatını kendi bedîî zevkine uygun bir şekilde anlatmıştır. Nitekim bu sembollerin delilleri umumî hayatta değil, bizzat kendisinin yetiştiği ve çilesini tamamladığı Mevlevî tekkesindedir (Kocatürk 1970: 537).

Döneminin en güçlü münevverlerinden olan Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı başta din ve tasavvuf olmak üzere, çeşitli etkilerin altında şekillenmiş ve kristalize olmuş bir eserdir. *Hüsn ü Aşk*'a bütüncü bir gözle bakıldığında onda sadece tasavvuftaki vahdet-i vücûd düşüncesinin sembolik ve alegorik anlatımının olmadığı müşahede edilecektir. O klâsik edebiyatın bütün meselelerine vakıf büyük bir sanatkârın, altı aylık müthiş bir beyin fırtınası ile kaleme aldığı fantastik ve poetik yanının tasavvufî yanından hiç de geri kalmadığı bir şiir anıtıdır. *Hüsn ü Aşk*, diğer bir açıdan bakıldığında, devrin (hattâ devirlerin) modern bir masalı gibidir. Başka bir açıdan bakıldığında da, sanki poetik bir romandır. "Sühan (söz)", "mânâ mesiresi", "feyiz havuzu", "edeb mektebi", "Hüsn (güzellik)", "Aşk" gibi şahıs ve yer isimleri kadrosu, ayrıca eserde yer alan "Sözün Ortaya Çıkışı", "Sözün Gerekliliği", "Sözün Gerekliliğinin Umumî Oluşu", "şairliğin Mahiyeti Hakkında" başlıklı müstakil bölümler hep şiiri, sözü, edebiyatı, lâfız ve mana münasebetlerini, güzel şiirin kalpte ortaya çıkışını, şiirin doğuşunasebep olan aşk-meşk ilişkisini, şairin kutsal kimliğini, sözün, anlamın üstün değerini hatırlatmakta ve bütün bu hususların bir arada mütalâası, insanda sanki Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ta bir taraftan da fantastik ve sembolik çerçeve içinde şiirin macerasını anlatmak istediği intibaını uyandırmaktadır (Doğan 2002: 16).

Hüsn ü Aşk'ın telifinden kısa bir süre sonra Refî-i Âmidî'nin hem bu esere nazîre yazma hem de Nâbî'yi şeyh Gâlib'in kınamasından kurtarma ve onun eserinin beş beytine bile nazire yazılamayacağı iddiasına cevap verme düşüncesiyle kaleme aldığı *Cân u Cânân* (Öztoprak 2003; Üstüner 2003)'ı, *Hüsn ü Aşk*'ın fazla başarılı sayılamayacak bir taklididir. Aruzun "mefûlü mefâilün feûlün" kalıbıyla 1205/1790-91 tarihinde yazılan mesnevî, 2267 beyit olup eserin değişik yerlerine 1 kıt'a, 1 rubaî, 2 gazel, 1 terkib-bend, 1 muhammes ve 3 tardiyye serpiştirilmiştir. Temsîlî bir mesnevî olan Cân u Cânân'da bir müridin seyr ü sülûkü beşerî bir aşk hikâyesi aracılığıyla anlatılmıştır (Öztoprak 2000: 50-51; Üstüner 2003: 120):

> Arabistan'da aynı kabilede doğup büyüyen Cân ile Cânân, birbirlerini severler. Cânân'la evlenmek isteyen Cân'a, kabile büyükleri, Lâmekân şehrinden Âb-ı Hızr'ı getirmesini şart koşarlar. Teklifi kabul eden Cân, kâmil bir mürşid olan Hüdâ'nın rehberliğinde Saffet kılıcı, Tevekkül zırhı, İhlâs oku, Sıdk yayını kullanarak dev, cadı, gulyabani, cin, şeytan gibi onu sülûktan alıkoyacak engelleri bir bir aşar. Şehvet ateşinden geçer. Benlik ve nefis kalesini ateşe verir. Sonunda yine Hüdâ'nın yardımıyla Lâmekân'a ulaşır. Yolda sırlar aralanır. Aşılmaz denen çölleri, dağları aşmış, ateş denizini geçmiş ve Lâmekân'a ulaşmıştır. Ancak orası yolculuğa ilk çıktığı yer olan Gülzâr-ı Mahabbet'ten başka bir yer değildir. Köşkaynı köşktür. Başta Hüdâ olmak üzere Cehd, Hayret, Şerm, Meczûb Efendi hepsi oradadır. Ona yolda yardım eden tavus, hüdhüd ve kırlangıç aslında Hüdâ'nın kendisidir. Cân'ın kalbindeki sırlar perdesi açılır. Gülzâr-ı Mahabbet'te başladığı yolculuk Lâmekân'da son bulursa da o, fiziken yine aynı yerdedir. Yolculuk manen yapılmış ve visal gerçekleşmiştir.

Genellikle sade ve akıcı bir dille yazılan eserde, anlatım edebî sanatlarla zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Çok sayıda Türkçe atasözü ve deyimlere yer verilmesi esere farklı bir çeşni kazandırmıştır (Üstüner 2003: 120). Önemli bazı farklılıklarına rağmen üslup, dil ve estetik bakımından *Hüsn ü Aşk*'ın tesirinden kurtulamayan şiir, ayrı bir üslup, tarz ve ahenk oluşturamamıştır (Öztoprak 2000: 107).

Tarihî-Destanî-Menkabevî Mesnevîler

Bu asırdaki sosyal yapıda meydana gelen değişime paralel bir şekilde gelişme gösteren tarihî-destanî-menkabevî mesnevîlerdeki gerileme de dikkat çekmektedir. Özellikle XV ve XVI. asırlarda en verimli dönemlerini yaşayan bu türler, çöküş sürecinin hızlanması ve fetih ruhunun zayıflamasına paralel olarak rağbetten düşmüştür. Osmanlıların ilk defa barış yapmaya zorlanan taraf durumuna düştüğü bu dönemde Seyyid Vehbî tarafından kaleme alınan mesnevî formundaki *Sulhiyye*, savunmaya geçişin ya da zihniyet dünyasındaki değişimin tipik bir göstergesidir (Horata 2006: 545).

Kâmî (öl. 1724)'nin Bağdat kadılığı sırasında kaleme aldığı *Behcetü'l-feyhâ* (Yıldırım 1995), bu dönemde kaleme alınan "tarih" konulu mesnevîlerdendir. Eser, Bağdat valisi Hasan Paşa'nın bu bölgedeki aşiretlerin isyanını bastırması ve Bağdat'ta yapılan imar çalışmalarını konu edinmektedir. Hasan Paşa, 19 yıl süren valiliği süresince Arap aşiretlerinin isyanını sert bir şekilde bastırarak bölgede asayişi sağlamıştır. Kâmî, 225 beyitlik mesnevisinde, bizzat şahit olduğu bu isyanları ve onların bastırılmasını realist bir şekilde dile getirmiştir. Yer yer yörenin güzelliklerinin de tasvir edildiği mesnevide, yöresel kelime ve benzetmelerle süslenmiş, sanat kaygısından uzak bir üslup kullanılmıştır (Horata 2006: 557). *Zafer-nâme*, Antakyalı Münîf (1156/1743-44) tarafından Belgrat Kalesi'nin 1152/1739 tarihinde fethedilmesi üzerine kaleme alınmış 440 beyitlik bir mesnevîdir (Küçük 1999: 13). Bekâyî (öl. 1200/1785-86)'nin III. Mustafa devrinde aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazıp Sadrazam Silâhdâr Mehmed Paşa'ya takdim ettiği 6664 beyitlik *Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi*'si, Battal Gazi'nin savaşlarını anlatan ve XI-XIII. yüzyıllarda Anadolu'da teşekkül eden dinî-destanî halk hikâyesinin manzum hâlidir (Külekçi II/1999: 400).

Hasîb, aruzun "mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün" kalıbıyla yaklaşık on sekiz bin beyitten oluşan kaside nazım şekliyle kaleme aldığı *Silkü'l-le'âl-i Âl-i Osmân*'da Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak Fâtih Sultan Mehmed döneminin sonuna kadar vuku bulan önemli olayları sultanlara göre bölümlere ayırarak anlatmış ve önemli şahıslar hakkında bilgi vermiştir. Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ının kendisine model olarak kabul eden Hasîb Latîfî, Âşık Çelebi gibi tezkire yazarlarının eserlerinden de yararlanmıştır. Eserde devlet adamları ve âlimlerin yanı sıra şairler de nispeten ayrıntılı şekilde tanıtılmıştır. Eserdeki şairler, yaşadıkları Osmanlı sultanlarının dönemlerine göre bir araya getirilerek Menderes Coşkun tarafından yayımlanmıştır (bak. Coşkun 2002). Eser bu özelliğiyle edebiyat tarihimizde kaleme alınan ikinci manzum tezkire olma hüviyetine sahiptir.

Bu asırda, Na'îmî Mustafa Bey konusu menkıbelere dayalı *Edhem-nâme* (Baklaya 1997) isminde bir eser kaleme almıştır. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan ve 1199 beyitten oluşan *Edhem-nâme*, 96/ 714'te Belh şehrinde doğup 162/779'da şam'da ölen İbrahim bin Edhem'in menkıbeleri anlatılmaktadır (Baklaya 1997; Külekçi I/1999: 338). Arpaemîni-zâde Sâmî, Yemen Meliki Tubba'yı konu edinen bir mesnevî kaleme almıştır. 141 beyitten oluşan mesnevî, aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla nazmedilmiştir (Kutlar 2004: 426-41).

Şehrengizler

Türk edebiyatına has olup bir şehrin esnaf güzelleriyle ilgili mesnevîler olan "şehrengizler" de, bu dönem edebî eserlerinin bir diğer konusunu oluştururlar. XV. asırda Mesîhî'nin *Bursa Şenrengizi* ile başlayan "şehrengiz" yazma geleneğinin bu dönemde de sürdürüldüğü görülmektedir. Bunların en önemli özelliği yerli ve realist olmalarıdır. Belîğ (öl. 1142/1729) 1119/1707'de *Âyîne-i Hûbân* (Abdulkadiroğlu 1997a) adını verdiği şehrengizini aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla nazmetmiştir. 269 beyit olan eserde, Bursa'nın erkek güzellerinden 20 kişi özel hayatlarına uygun düşen sekizer beyitle anlatılmıştır. Bazı kaynaklarda üç cilt olduğu kaydedilen şehrengizden bugün için sadece 9 varaklık bir kısım kalmıştır. Enderunlu Fâzıl, türü içerisinde hem farklılık hem de orijinallik arz eden iki şehrengiz kaleme almıştır. Bunlardan 1207/1792 tarihinde yazılan *Hûbân-nâme*, Reisülküttâb Ebû Bekir Râtib Efendi'ye ithaf edilmiş olup, sevgilinin "Hangi memlekette güzel çoktur?" sorusuna cevap olmak üzere yazılmıştır. Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla kaleme alınan ve 796 beyitten oluşan eserin giriş kısmında güzellik tasavvufî mahiyette ele alınmış, bazı milletlere ait tahliller yapılmış, o döneme göre yeni sayılabilecek çeşitli coğrafî bilgiler verilmiştir. Daha sonra şair, Hindistan'dan Yeni Dünya (Amerika)'ya kadar birçok ülkenin erkek güzellerinin özelliklerini kendi telakkisine göre sıralamıştır. Bu değerlendirme ve tasvirlerde yer yer doğru ve karakteristik görüşler de kendisini göstermektedir. Birçok ülkenin güzellerini konu edinmesi yönüyle türünün diğer örneklerinden ayrılan eser, edebiyatımıza Avrupa kültürünün ve "hafif asri düşünüş" girişini yansıtması bakımından da dikkat çekmektedir. Eserin diğer önemli tarafı ise, çeşitli milletlerin ve ırkların hususiyetlerinin görerek, tanıyarak veya öğrenerek yazılmasıdır (Kocatürk 1970: 544; Banarlı, 1987: 783). Bedîî zevkten yoksun olup mahallî hayatı çeşitli boyutlarıyla ortaya koyan eser birkaç defa basılmıştır (İstanbul 1253, 1255, 1258). Yapı olarak *Hûban-nâme*'ye benzeyen ve onu tamamlayan *Zenân-nâme* (Öztürk 2002), 1101 beyit olup aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmıştır. *Hûbân-nâme* için teşekkür eden sevgilinin değişik milletlere mensup kadınlar için eser yazmasını istemesi üzerine yazılan eserin giriş kısmında şair, klâsik şiir adabına göre kadın güzelliğinden söz etmenin abes olduğunu kaydettikten sonra, çeşitli milletlere ait kadınlardan bahsetmiştir (Horata 2006: 550). XVI. asır şairlerinden Azîzî, *Nigâr-nâme* isimli mesnevisinde 23 kadın güzelini üçer beyitle tavsif ederek daha önce kimsenin cesaret edemediği cesur bir adım atmış ve orijinal bir eser ortaya koymuştu (bak. Derdiyok 1997). Enderunlu Fâzıl ise, eserinde Anadolulu kadın güzellerin dışında çeşitli milletlere mensup kadın güzellerini de işleyerek ondan ayrılmıştır. Eser bu yönüyle önemli ve dikkat çekicidir. Şair, bir erkeğin "cins-i latif"in (güzel kız)

beğenisini nasıl kazanabileceğini, nasıl giyinmesi gerektiğini ve ideal güzelin özelliklerini açıklamıştır. Ona göre ideal güzel, 15 yaşında, siyah gözlü, siyah kaşlı, fidan boylu, nazik, nazenin vücutlu, zarif edalı ve ikide bir "abû" demeyen bir kız olmalıdır. Şair daha sonra Anadolu kadınlarını güzelliklerinin yürek yakacak kadar olmaması ve naz ve cilveden yoksun olmaları sebebiyle eleştirirken, zarafet ve güzellik sembolü olarak nitelendirdiği İstanbul kadınlarını övmüştür. Şam, Rum, Çerkez, özellikle de Gürcü güzellerini beğenen Şair, Yahudi, Ermeni ve Ruslardan nefretle bahsedip, Mısırlıları küçümsemiştir (Horata 2006: 550). *Hubân-nâme*'ye göre daha ilgi çekici olan eserde, kadınlar hamamı ile mahalle baskınının tasvir edildiği bölümler dikkat çekicidir. *Zenân-nâme*'nin de birkaç defa tabedilmiş olmasından (1253, 1255, 1286) oldukça ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Matbu nüshasının müstehcenliği sebebiyle Mustafa Reşid Paşa tarafından toplattırılması ayrıca ilginçtir. Bu dönemde Vâhid Mahtumî (öl. 1145/1732-33) adlı bir şair tarafından *Lâlezâr* isimli bir *Yenişehir Şehrengizi* nazmedilmiştir. Padişahın emriyle İstanbul'dan uzaklaştırılan Mahtumî, Yenişehir'e gelir ve buraya yerleşir. Zamanla yeni dostlar edinen Şair, şehrin edebi muhiti içine girerek zevkli günler geçirmeye başlar. Bir gün şehrin ileri gelen dört kişisi/güzeli, buranın son derece güzel yerleri olduğunu, halkının güzel insanlardan oluştuğunu dile getirerek Yenişehir için bir şehrengiz yazmasını teklif ederler ve yazacağı eserin *Lâlezâr* adıyla anılmasını isterler. Mahtûmî, bunun üzerine 524 beyitten oluşan *Lâlezâr* isimli eserini, aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla kaleme almıştır. Eserde, 11 erkek güzel vasıflarına uygun şekilde söylenmiş beyitlerle övülmüştür. Gerek üslup, gerekse muhteva yönünden şehrengiz türünün başarılı örneklerinden olan eser, o dönem Yenişehir'inin sosyal ve kültürel hayatını, çeşitli insan tiplerini, eğlencelerini, mimari eserlerini, korularını, bahçelerini, mesire yerlerini, içinden geçen nehrini ve dönemin diğer özelliklerini yansıtması bakımından önemlidir. Ayrıca o dönemde, bütün toplum tarafından büyük rağbet gören ve zevk u sefanın sembolü olan lâlenin çeşitli isimlerinin esere yer yer serpiştirilmesi de dikkat çekmektedir (Kahraman 1995: I/48; 2006: 100). Subhî-zâde Azîz'in İstanbul'da yaşayan Sâlih isminde bir güzelin vasıflarından oluşan bir mesnevîsi bulunmaktadır. Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan eser, 79 beyitten oluşmaktadır (Erdem 2001: 240-48). Bu asırda Râsih de, *Şehrengiz* kaleme alan şairlerdendir (BTK 1987: 292).

Bu dönemde "şehrengiz"ler içersinde değerlendirebileceğimiz "sahilname"lerin ilk defa yazıldığını müşahede ediyoruz. Boğaziçi'nin iki yakasında bulunan ve kıyıda iskelesi olan sahil beldelerinin çeşitli yönleriyle işlendiği bu tip eseri ilk kaleme alan kişi Mustafa Fennî (öl. 1745)'dir. Aruzun "feilâtün feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan ve 63 beyit olan *Sâhil-nâme* (Tansel 1976; Öztoprak 2004: 114-18, 134-39), bu dönem mesnevîleri arasında konusu itibariyle ilginç ve orijinaldir. Ayrıca uzun bir aruz kalıbıyla yazılması dikkat çeken diğer bir husustur. Mesnevîde Galata'dan başlanarak Rumeli sahilleri ile Anadolu Hisarı'ndan Fenerbahçe'ye doğru yer alan Anadolu kıyılarında bulunan beldeler birer beyitle tasvir edilmiştir. Eserde bir kısmı bugün unutulmuş 63 semte değinilmiştir. Bu semtlerin tarihî özellikleri belirtilmekle birlikte, daha çok gezi ve eğlence yönlerine dikkat çekilmiştir. Deyim ve mecaz kullanımı bakımından oldukça zengin olan eserde, tasvirlerden ziyade zekâ ve hayal gücüne dayanan mizahî ve nükteli söyleyişler ile yapılan bazı söz oyunları dikkat çekmektedir. 63 beyitlik bu küçük mesnevî gerek bugün unutulmuş yahut isimleri değişmiş mesire yerleri ile sahil köyleri hakkında bilgi vermesi, gerekse o dönemlerde kullanılan mahallî söyleyişleri yansıtması bakımından türünün en başarılı ilk örneğidir. Bu orijinal mesnevî, devrinde oldukça beğenilmiş ve Üzüet Efendi ile kimliği bilinmeyen başka bir şair tarafından murabba şeklinde başka "sâhil-nâme"ler kaleme alınmıştır. Bunlardan Üzüet Efendi'nin eseri (Öztoprak 2004: 118-20, 140-45) divanında yer almaktadır. Kaside nazım şekliyle ve aruzun "feilâtün feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla kaleme alınan eser, 65 beyitten oluşmaktadır. Fennî'nin *Sâhil-nâme*'sine nazire olan eserde, Galata'dan başlamak üzere önce Boğaziçi'nin Avrupa yakası sahilleri Karadeniz'e doğru, sonra Anadolu yakası sahilleri, Karadeniz'den Marmara Denizi'ne doğru Fenerbahçe'ye kadar konu edilmiştir. Kasidede 65 semt, en önemli özellikleri

vurgulanarak tanıtılmıştır. Bu dönemde yazılan ve İstanbul'u konu alan mesnevîlerden biri de, hayatı hakkında bilgi bulunmayan Rûhî isimli bir şair tarafından 1132/1719-20 tarihinde kaleme alınan *İstanbul-nâme*'dir. Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan ve 350 beyitten oluşan eserde, İstanbul'un yerleşim yerleri, büyük camileri, yalıları, sarayları, eğlenceleri ve hamamları hakkında bilgi verilmiştir (Aydoğdu 2009: 158-86). Kâmî, Bağdat kadılığı esnasında yazdığı 581 beyitlik *Tuhfetü'z-zevrâ*'sında, Bağdat'ta medfun velileri tanıtmıştır. Sarıca-zâde denmekle meşhur olan Râmiz, Edirne'de bulunan tekkelere birer beyitle değindiği bir mesnevî kaleme almıştır (İA-KTYDK 1967: III/778). Hasîb, aruzun çeşitli kalıplarının kullanıldığı 129 beyitlik *Dergeh-nâme* isimli mesnevîsinde İstanbul'da bulunan 97 tekkeden bahsetmiştir. Muzıka-i Hümâyûn hocalarında Emin Efendi de yaklaşık bir asır sonra Kethüdâ-zâde Ârif Efendi'nin menâkıbı sonuna, *Dergeh-nâme* adıyla yeni kurulan on tekkenin isimlerini eklemiştir. Eser, Ârif Efendi'nin menâkıbı ile birlikte tabedilmiştir (*Kethüdâ Ârif Efendi'nin Terceme-i Hâline Zeyl-i Âcizânemdir*, İstanbul 1305, s. 319-29). Neylî ise, Mekke-i Mükerreme Mevlevîhânesi'nin methi hakkında 13 beyitlik kısa bir mesnevî kaleme almıştır (Erdem 2005: 359-60).

Sâkînâmeler

"Sâkînâmeler" saki, içki, kadeh ve sürahi, sevgili, musikî ve musikî aletleri ile meclisten bahseden daha çok manzum eserlerdir. Bunların hemen tamamında aynı zamanda meyhane-tekke, şarap-ilâhî aşk, saki-mürşit gibi sembol ve tevillerin kullanıldığı tasavvufî bir cihet de bulunmaktadır. Bu asırda da önceki dönemlerde olduğu gibi çeşitli "sâkî-nâme"lerin kaleme alındığı görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekeni yazdığı mesnevîlerinde Nev'î-zâde Atâ'î'yi takip eden Subhî-zâde Feyzî (öl. 1152/1739-40)'dir. Atâ'î gibi bir "hamse" oluşturma gayreti içerisinde olan şair, dört mesnevîsini divanıyla birlikte hamse olarak nitelendirmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından hamse sahibi olarak kabul edilen şairin mesnevîleri edebî değerden yoksun olup basit bir tahkiye üslûbuyla kaleme alınmışlardır. Ancak bütün bu eserler ihtiva ettikleri mahallî renklerin çokluğu ile dikkat çekmektedir. *Heft-seyyâre* (Arslan 1999: 48-53, 191-259) dışındaki *Mir'ât-ı Âlem-nümâ* olarak da anılan *Mir'ât-ı Sûret-nümâ* (Arslan 1999: 53-54, 261-303), *Safâ-nâme* (Arslan 1999: 54-55, 305-62) ve *Aşk-nâme* (Arslan 1999: 55-56, 363-425; Altay 1998)'nin her ne kadar isimleri farklı ise de, bu üç eserin Atâ'î'nin Sâkî-nâme'si tarzında kaleme alındıkları görülmektedir. Yani Atâ'î'nin tek bir eserde anlattığını Feyzî üç ayrı esere yayarak dile getirmiştir. *Mir'ât-ı Âlem-nümâ*'nın Atâ'î'nin *Sâkî-nâme*'sinden ayrılan en belirgin yanları Boğaz ve Hisar tasvirlerinin yer almayışı, içki sofrası mezelerinin "sıfat-ı nukl-ı letâfet-âver" başlığı altında işlenmesi, meyin tasavvufî boyutuyla ele alınması ve cur'a, dürd, mest-i mey gibi bazı konuların genişletilerek ayrı bölüm hâlinde işlenmesidir. Ayrıca *Mir'ât-ı Âlem-nümâ*'da "hâme"ye seslenişten, "zahid"i kınayış biçimine, hatta bitirirken dostlardan eseri şiir ve vezinden anlamayanlara karşı korumalarını istemeye kadar tamamen Atâ'î izlenmiştir (Kortantamer 1997: 423). Feyzî *Safâ-nâme*'de Anadoluhisarı ile Rumelihisarı semtlerini, Atâ'î'nin her iki hisar hakkında söylediklerine yakın şekilde ifade etmiş, ancak anlatılan yerlerin alanlarını genişleterek bazı eklemelerde bulunmuştur. Şair bu mesnevîlerinde Atâ'î'nin söyleyişindeki akıcılık, rahatlık ve şiir seviyesine hiçbir zaman ulaşamamıştır. *Heft-seyyâre* ise 1 tevhîd ve 1 naatten sonra birer günde yazıldığı belirtilen 100 ile 310 beyit arasında değişen orijinal 7 hikâye ve hâtimeden oluşmaktadır. İlk hikâyede Hacı Ahmed adında bir tüccarın hacca giderken Sakız'da gördüğü bir Hristiyan kızına âşık olması, kâfirlere esir düşmesi, kızın Müslüman olup Hacı Ahmed'le evlenmesi; ikinci hikâyede Ali Çelebi ismindeki bir berberle yaşlı bir kadının önce hülle yoluyla evlenmesi sonra boşanması; üçüncü hikâyede Karaman müftüsünün oğlu Hasan'ın cinler padişahı ile sohbet etmesi ve cinlere esir olup onlardan kurtulması; dördüncü hikâyede Karaman'dan Bursa'ya gelen bir öğrencinin başka bir öğrenciyle arkadaş olması ve gördüğü rüya üzerine odalarında bulunan defineyi bulmaları; beşinci hikâyede Kahveci Halil'in oğlu Şah Osman'ın gördüğü rüyayı başkalarına anlatması, onların "hayır ola" demeleri üzerine birçok meşakkat çekmeleri ve

rüyanın aynen çıkması; altıncı hikâyede bir zamparanın namuslu bir kadına musallat olmasıyla başına gelen olaylar ve sonunda tövbe etmesi; yedinci hikâyede ise babasından kalan mallara devlet tarafından el konduğu için zor durumda kalan vazife sahibi birinin oğluna, rüyasında babasının şâm'da bulunduğunun işaret edilmesi üzerine onun şâm'a gelmesi ve evinde define bularak rahata kavuşması anlatılmıştır. Hikâyeler genellikle devrin günlük hayatından renkli kesitlerin sunulduğu realist bir görünüme sahip olmakla birlikte, bazen efsanevî kahramanlar ve olaylara da yer verilmiştir. Bu dönemde ayrıca, şeyhî Mehmed Efendi (öl. 1145/1732) 111 beyitlik bir *Sakî-nâme* kaleme almıştır. Benli-zâde Özzet (öl. 1224/1809)'in aruzun mefûlü mefâilün feûlün kalıbıyla yazılan ve 300 beyit olan *Sâkî-nâme*'si ise manzum hikâye şeklindedir. Bunların dışında Belîğ (öl. 1174/1760)'in "terkib-bend" (Demirel 2005: 390-98), şeyh Gâlib (öl. 1213/1798-99), Tayyâr Mahmud Paşa(öl. 1223/1808) (Taçalan 1998: 20-22) ve Hoca Neşet (öl. 1222/1807)'in "terci-bend" nazım şekilleriyle yazılmış "sâkî-nâme"leri bulunmaktadır (Canım 1998: 74-81).

Sergüzeştnameler, Hasbihaller ve Arz-ı Hâller

Bu asırda, geçmişdönemlerde olduğu gibi çeşitli "sergüzeşt-nâme"lerin kaleme alındığı görülmektedir. Belîğ ve Halîmî bu dönemde sergüzeşt-nâmesi olan şairlerdir. Belîğ (öl. 1142/1729), 1114/1702 tarihinde yazdığı *Sergüzeştnâme-i Fakîr be-Azîmet-i Tokad* (Abdulkadiroğlu 1999b) adlı eserinde, nâib olarak atandığı Tokat'a Bursa'dan giderken çektiği zahmetleri, memuriyet çilesini, azlediliğini, maaşın kifayetsizliğini, çevresinde geçim sıkıntısı içinde bulunanların durumunu, makam ve mevki edinme arzusunu, dünya nimetlerinin geçiciliğini ve helal kazanmanın esas olduğunu realist bir şekilde anlatmıştır. 149 beyit olan eser, aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmıştır. Halîmî'nin ise iki sergüzeşt-nâmesi bulunmaktadır (İKTYDK 1967: III/777).

Yine bu asırda "hasbihâl" türüyle de karşılaşmaktayız. Kânî'nin aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazdığı *Hasbihâl*'inin (bak. Küçük 1985; Batislam 2003: 17) konusu sosyal eleştiridir. Kânî bu eserinde ilmi, irfanı ve dürüstlüğüyle lâyık olduğu yere gelemeyen, perişan ve sefil bir hayat süren insanlarla; liyakatsiz ve riyakâr, menfaatperest, dalkavuk, yanında bulunduğu yüksek kademedeki kişilerle övünen, halka kendisini bu yolla kabul ettirmeye çalışan insanları karşılaştırarak, ikinci grupta yer alanların gerçek yüzünü ortaya koymuştur. Konuyu işlemekte büyük bir ustalık sergileyen, tahkiyede, tasvirlerde ve örneklerde başarılı olan Kânî, bu iki grubu mukayese ederken hiciv ve mizah öğelerinden de yararlanmıştır. Hasan Yâver'in *Gül-i Sad-berg*'i de bu türün örneklerindendir. Aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılan ve 100 beyitten oluşan eserde, çok yemenin zararları ve az yemenin yararları üzerinde durulmuştur (Üstüner 2010: 22-23). Reşîd (İKTYDK 1967: III/823) ve Vahîd Mahtûmî (İKTYDK 1967: II/664) hasbihâl kaleme alan diğer şairlerdir.

Arz-ı Hâl-i Mahtûmî Berây-i Sultân Mahmûd Han (Kahraman 1995: I/74; 2006: 103), "arz-ı hâl" türünün bu dönemde yazılan örneklerindendir. Vahid Mahtûmî tarafından aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mesnevi, 83 beyitten oluşmaktadır. Mahtûmî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgiler içeren eser, şairin eldeki iki arz-ı hâlinden müstakil olanıdır. Kendi ağzından terceme-i hâli olan eser, şairin hayatı hakkında elimizde bulunan en önemli belgelerdendir. Mahtûmî, bilmediğini beyan ettiği bir sebepten dolayı, saray görevlileri arasından Sultan III.Ahmed'in silahşorluğuna kadar yükselmişken, bir anda padişah tarafından sürgüne gönderilmesini bir türlü içine sindirememiş, tekrar İstanbul'a dönebilmek için bütün kapıları zorladıysa da bir sonuç alamamıştır. Nitekim ne kadar uğraşılıysa da, Osmanlı bürokrasisinin değişmez kuralı gereği, III.Ahmed'in saltanatı boyunca bir türlü affını (aff-ı şâhâne) sağlayamamıştır. Patrona Halil ayaklanması sonucu III.Ahmed tahttan indirilip yerine I. Mahmud geçince, şair bu *Arz-ı Hâl*'ini yazarak yeni sultana göndermiş, ancak bu suretle İstanbul'a dönebilmiştir. Mahtumî'nin bir de *Lâlezâr*, isimli şehrengizinin sonunda *Medh-i Kapudan Paşa ve*

Arz-ı Hâl-i Vahîd isimli bir arz-ı hâli vardır. Şair, bu *Arz-ı Hâl*'inde, İstanbul'a dönebilmek için padişahla kendisi arasında arabuluculuk yapmasını istediği Kaptan Mustafa Paşa'ya, başından geçenleri tafsilatlı şekilde anlatmış ve mağduriyetini dile getirirken altı yıl boyunca ailesinden uzak kaldığını bildirmiştir. Reşîd (İA/KTYDK 1967: III/823), Fıtnat Hanım (İA/KTYDK 1967: 834) ve Nazîm (İA/KTYDK 1967: II/648) arz-ı hâl kaleme alan diğer şairlerdir.

İnsanın Fizikî Yapısıyla Ahlâkî Yönü Arasında İlişki Kuran Mesnevîler

Eskilerin insanları tanımak açısından çokça rağbet ettikleri, saç, göz, kulak, el, ayak gibi uzuvlardan ve dış görünüşten hareketle ahlâk ve karakter hususiyetlerini, diğer bir ifadeyle zahirinden batınî vasıflarını tahmin ve tespite çalışan "ilm-i kıyâfet" dedikleri bir ilim vardı. Bu yüzyılda kıyafet ilmiyle ilgili yazılmış tek örnek Erzurumlu İbrâhîm Hakkı'nın *Kıyâfet-nâme*'sidir. Hamdî'nin eseri gibi meşhur olup halk arasında yaygın olan ve *Marifet-nâme*'nin beşinci bölümünde yer alan eser, mesnevî nazım şekliyle ve aruzun "müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılmış olup 141 beyitten oluşmaktadır (Erzurumlu İbrâhîm Hakkı (1993 : 305-47; Çelebioğlu 1979).

Kutsal Yerleri Anlatan Mesnevîler

Bu asırda kutsal mekânlara yapılan yolculukları konu alan mesnevîlerin yazıldığı da görülmektedir. Bunlardan Bosnalı Muhlis'in *Delîlü'l-menâhil ve Mürşidü'l-merâhil* isimli mesnevîsi, manzum bir hac seyahatnamesi olarak dikkati çekmektedir. Aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılan eser, 891 beyitten oluşmaktadır. Menzil ve konak temelinde kaleme alınan eserde, menziller arasındaki saat mesafeleri özellikle belirtilmiştir. İstanbul'dan Mısır'a kadarki yolculuğunda deniz yolunu kullanan müellif, güzergâhındaki yerleşim birimleri hakkında nispeten ayrıntılı bilgi vermiş, konakların etrafındaki topluluklar hakkında olumlu veya olumsuz değerlendirmelerde bulunmuş ve konaklarda yetişen meyve, sebze ve diğer yiyeceklerden özellikle bahsetmiştir. Eser, içerdiği bilgiler itibariyle kısmen rapor niteliği taşımaktadır (Coşkun 2007). Nâtık, ın hacca gidişini ve bu yolculuk esnasında ziyaret ettiği yerleri anlattığı *Tuhfetü'l-haremeyn*'i ise 2789 beyitten oluşmaktadır. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan eserde, 21 gazel ve 18 rubai yer almaktadır (Aksoyak trhs.: 573-88).

Manzum Sözlükler

Bu dönemde manzum sözlüklerin sayısında fark edilir bir artış görülmektedir. Bunlardan Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî tarafından 1133/1721'de yazılan *Tevfiye*, Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Eser mesnevî şeklinde yazılmış olup bir mukaddime, değişik bahirlerle nazmedilmiş 27 kıt'a ile hepsi "Recez" bahriyle yine mesnevî şeklinde yazılmış 16 kıt'a ve bir hâtime olmak üzere toplam 635 beyittir. Antakyalı Şeyh Ahmed tarafından 1135/1723'te yazılan *Se Zebân* da Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlük ve gramer kitabıdır. Eserin yazılmasıyla Türk asıllı çocukların Arapça ve Farsça, Arap asıllı olanların Farsça ve Türkçe, sadece Farsça bilenlerin de Arapça ve Türkçe öğrenmeleri amaç edinilmiştir. *Se Zebân*'da nazmedilen Farsça ve Arapça kelimeler *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Lügat-i İbni Ferişte*'den derlenmiştir. Müellif bu iki sözlükte yer alan ve kendisinin "müstehcen" saydığı bazı kelimelere yer vermemiştir. Eser manzum bir mukaddime, 30 kıt'a ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Bahirlerde nazmedilen kelimeler konulara göre tasnif edilmiş ve her üç dilde birbirinin karşılığı olan kelimeler nazmedilmiş; bazı bahirler de gramere dair konulara ayrılmıştır. Diğer bir sözlük ise *Lügat-i Feyzî* olarak da bilinen *Hoş-edâ*,dır. 1149/1736 yılında Eşref Feyzî tarafından telif edilen eser, 11 kıt'aya taksim edilmiş olup 337 beyittir. Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük olan eser, Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme alınmıştır. Ahmed Resmî b. İbrâhîm-i Girîdî tarafından 1153/1740 tarihinde yazılıp muhtemelen kayınpederi Reisülküttâb Mustafa Efendi'ye takdim edilen *Nazm-ı Girîdî*, Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. Nazm-ı Girîdî, manzum bir mukaddime ve 14 kıt'adan müteşekkil olup toplam 198 beyittir. *Manzûme-i Keskîn* (Kılıç 2001), *Tuhfe-i Şâhidî*'ye nazire olarak 1171/1758 tarihinde

Mustafa Keskin b. Osmân tarafından yazılmış manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eser 74 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir mukaddime ile 27 kıt'a ve "Der-beyân-i aded" başlığı altında ebcede dair bir kıt'a olmak üzere sözlük kısmı toplam 218 beyitlik bir lügattır. Kıt'aların sonunda bir mısraı Türkçe, diğer mısraı da bunun Farsça tercümesi olmak üzere birer beyit yazılmış; kıt'aların son beyitleri de Tuhfe-i şâhidî'nin hümayun beyitlerinden seçilmiştir. Manzum Farsça-Türkçe bir sözlük olan *Tuhfetü'l-hâfız*, Hâfız Abdullâh b. Halîl b. Alî tarafından 1174/1761 tarihinde Selanik'te nazmedilmiştir. Eser, mensur bir mukaddime ile 36 kıt'aya taksim edilmiş toplam 273 beyitten oluşmaktadır. Eserde nazmedilen Farsça kelimeler *Tuhfe-i Şâhidî*'den derlenmiştir. 17. kıt'adan sonra her kıt'anın bir meslek grubuna ayrılıp kıt'alarda bu mesleklerle ilgili kelimelerin nazmedilmesi dikkat çekmektedir. *Tuhfetü'l-ihvân ve Hediyyetü's-sibyân*, sıbyan mekteplerinde Arapça öğrenen öğrencilerin Farsçayı öğrenmelerine de katkıda bulunmak maksadıyla Mustafa Ümmî b. İbrâhîm tarafından 1186/1772 tarihinde yazılmış Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Müellifin ifadesiyle *Lügat-i Ferişteoğlu*'nun Farsça ve Türkçeye tercümesi olan eser, mensur önsöz dışında, mesnevî tarzında yazılmış 11 beyitlik bir münacat, 33 kıt'a ve iki beyitlik bir tarih kıt'ası olmak üzere toplam 854 beyittir. Sünbül-zâde Vehbî tarafından kaleme alınan *Tuhfe-i Vehbî* (Külekçi 1990), Farsça-Türkçe sözlükler arasında *Tuhfe-i Şâhidî*'den sonra en fazla ilgi gören ve okunan eserdir. *Tuhfe-i Vehbî*, Vehbî'nin resmî bir ziyaret için gittiği İran'da edindiği bilgileri bir eserle değerlendirme ve özellikle de oğlu Lutfullah'a yararlı bir kitap hediye etme arzusuyla 1197/1783'te kaleme alınmış ve Sadrazam Halîl Hamid Paşa ile onun Ârif ve Nûrî adlarındaki iki oğluna hediye edilmiştir. Bazı kaynaklarda *Tuhfe-i Şâhidî* örnek alınarak ve taklit edilerek yazıldığı belirtilen eser için Ahmed Remzî, *Tuhfe-i Şâhidî*'deki Farsça kelimelere çağa uygun Türkçe karşılıklar yazılarak nazmedilmiş bir nazire tanımlaması yapar. Eser 93 beyitlik bir mukaddime, 57 kıt'a "Istılâhât-ı Acem" başlıklı 201 beyitlik sözlük kısmı ile sonunda yer alan 5 beyitlik bir tarih kıt'asından oluşur. Eserde nazmedilen Farsça kelimelerin özellikle şiir ve inşâya uygun kelimeler olmasına dikkat edilmiştir. Bu manzum sözlük için de aynen *Tuhfe-i Şâhidî* gibi şerh, tazmin, alfabetik tertip, fihrist, nazire türünde eser ve risaleler yazılmıştır. İlk defa 1213/1798 tarihinde basılan eserin, 1213-1325/1798-1909 yılları arasında değişik matbaalarca 51 ve tarihsiz olarak da 8 baskısı yapılmıştır. Farsça kelimelere çağa uygun Türkçe karşılıklar verilmesi, Farsça deyimler ile bazı kelimelerin özel anlamlarına yer verilmesi ve nazımdaki başarısından dolayı Tuhfe-i Vehbî'ye muhtelif zamanlarda şerhler, hâşiye ve fihristler ile nazireler yazılmıştır (bak. Öz 1997). Şemsî tarafından yazılan *Tuhfe* de Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. *Tuhfe*, mesnevî tarzında yazılmış bir önsöz ve 81 kıt'aya taksim edilmiş olup 680 beyittir. Eserde yer alan Farsça kelimeler Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'si, Sa'dî'nin *Bostân* ve *Gülistân* isimli eserleri ve *Tuhfe-i Şâhidî*'den derlenmiştir. Müellif Farsça kelimeleri seçerken bunların nazım ve nesirde kullanılır olmalarına dikkat etmiş, güzel Türkçe karşılıklar vermeye özen göstermiştir. Osmân Şâkir b. Mustafa-yı Bozokî tarafından 1210/1795-6 tarihinde yazılan *Müselles-nâme-i Şâkir* manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eser, mesnevî şeklinde yazılmış bir mukaddime, sözlük kısmını oluşturan 42 kıt'a ve yine mesnevî tarzında yazılmış bir hâtimeden oluşmaktadır. Müellifin hafızasında yer alan kelimelerin nazmedilmesiyle oluşturulan eserde 1250 Arapça, 1121 Farsça, 1019 Türkçe kelime bulunmaktadır. (geniş bilgi için bak. Öz 1996: 327-72; Kartal 2003).

Tuhfe-i Vehbî'nin görmüş olduğu rağbet üzerine Sünbül-zâde Vehbî 1214/1799'da III. Selim'e ithafen Arapça-Türkçe manzum lügat olan *Nuhbe-i Vehbî* (Yurtseven 2003)'yi kaleme almıştır. *Tuhfe* tarzında tertip edilen eser, tetkik edilen 120 eserin özeti mahiyetindedir. Şairin sağlığında (1220/1805) basılan eser, *Tuhfe*'nin gördüğü rağbeti görmemiştir. *Nuhbe*'ye Yayaköylü Râşid Efendi tarafından hacimli bir şerh yazılmıştır.

Diğer Mesnevîler

Bu asırda yukarıda zikrettiğimiz konuların dışında da bazı mesnevîlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bunlardan harflerin lûgat anlamları, kullanılışları, *Kur'ân-ı Kerîm*'deki sayısı,

tecvid ilmindeki vasıfları, Farsçadaki manaları, nücum ilmindeki görev ve kullanılışlarından bahseden Nazîr İbrâhîm'in *Beyân-ı Hurûf-ı Tehecci* isimli mesnevîsi, konusuyla dikkati çekmektedir. 36 beyitten oluşan eser, aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılmıştır (Şengün 2006 : 47-48). Yine bu tarzda kaleme alınan İsmâîl Hakkî-i Bursevî'nin *Ma'ânî-i Hurûfu't-tehecci* adında bir mesnevîsi vardır. Mesnevî şeklinde yazılmasına rağmen, uzun bir aruz kalıbı kullanılmasıyla dikkati çekmektedir. Aruzun "mefâilün feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan eser, 38 beyitten oluşmaktadır (Yurtsever 2000: 402-404; İKTYDK 1967 : II/644). Enderunlu Hasan Yâver tarafından 1796 tarihinde aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılıp 429 beyitten oluşan ve şiir, şair ile edebî kurallardan bahseden *Fenniyye-i Eş'âr*, özellikle konusu itibariyle dikkat çeken orijinal eserlerdendir Eserde, şiir yazmanın incelikleri ve şairin dikkat etmesi gereken kurallarla ilgili önemli tespitler yer almaktadır. Ayrıca edebî sanatlar ile nazım şekilleri hakkında da bilgi verilip açıklayıcı örnekler sunulmuştur (Üstüner 2009). Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî'nin, Vahîd Mahtûmî'nin şiir ve inşâsını öven mesnevîsi de konusu itibariyle ilginçtir. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mesnevî, 67 beyitten oluşmaktadır (Kutlar 2004 : 393-400). Sâmî'nin musikî makamlarından bahseden başka bir mesnevîsi daha bulunmaktadır. 63 beyitten oluşan mesnevî, aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmıştır (Kutlar 2004 : 419-26). Sünbül-zâde Vehbî, mesnevî tarzında Sultan III. Selîm'e ithafen *Dîvân*'ını nasıl oluşturduğuna dair bir dîbâce/mukaddime kaleme almıştır (Beyzadeoğlu 1993 : 47-49). Sâlim'in kendini övmek için "fahriye" tarzında kaleme aldığı mesnevîsi de bu asırda konusu itibariyle dikkat çeken eserlerdendir. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mesnevî, 92 beyitten oluşmaktadır (Günce 1994: 70-77). Kâmî'nin çocukların dili ile ilgili olarak yazdığı mesnevîsi, konusu itibariyle orijinallik gösteren eserlerdendir (İKTYDK 1967 : II/639). Nevres-i Kadîm'in kahramanını çeşitli hayvanların oluşturduğu küçük mesnevîlerden oluşan *Destâr-ı Hayâl* isimli bir eseri vardır (Tansel 1990 : 232). Cemâlî-i Uşşâkî'nin 94 beyitten oluşan bir Uşşâkî silsilenamesi bulunmaktadır (İKTYDK 1967: III/756 ; Kılıç 1993: 315). Hâşim Baba ise mesnevî tarzında bir mersiye kaleme almıştır (İKTYDK 1967: 843). Lebîb'in mesnevî nazım şekliyle kaleme aldığı hüsn-i hatla ilgili mesnevîsini de burada zikredelim (İKTYDK 1967: III/897).

Bu asırda, özellikle çeşitli sebeplerle kaleme alınan manzum mektuplar da dikkat çekmektedir. Hatta Kâmî, doğrudan mektup hakkında bir mesnevî kaleme almıştır (İKTYDK 1967: II/639, 642). Sâlim'in *Dîvân*'ın çeşitli sebeplerle yazılan 11 manzum hikâyeden 9'u mesnevî şeklindedir (Günce 1994: 216-52). Safâyî, Râsih'in Küçük Hünkâr denmekle meşhur mahbuba gönderdiği manzum bir mektuba yer vermiştir (Çapan 2005: 220-22). Neylî'nin ise Eyüp Mevlevîhânesi'nin ziyaret edilişi sırasında takdim ettiği ve Edirne güzellerinin tanıtıldığı bir mektubu vardır. Aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla yazılan mektup, 96 beyitten oluşmaktadır (Erdem 2005: 367-74). Lebîb-i Âmidî'nin de, Maden Emini Abdullah Efendi'ye yazmış olduğu 60 beyitlik bir mektubu bulunmaktadır (Kadıoğlu 2003: 373-77). Mehmed Es'ad (İKTYDK 1967: III/893) ve Vahîd Mahtûmî (İKTYDK 1967: II/664) de bu asırda manzum mektup yazan şairlerdendir.

Yapılan herhangi bir kusurdan dolayı pişmanlığın dile getirildiği "i'tizâriyye"ler de bu asırda dikkat çekmektedir. Lebîb-i Âmidî'nin aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya yazdığı 15 beyitlik meznevî ile Vezir Çeteci Abdullah Paşa için kaleme aldığı 30 beyitlik manzumesi bu türdendir (Kadıoğlu 2003: 381-84).

Kısaca belirtmek gerekirse, XVIII. asır mesnevî yazma geleneği açısından önceki dönemlere göre oldukça zayıf bir dönemdir. Özellikle çift kahramanlı aşk ve macera konulu mesnevîler itibardan düşmüş, yerine orijinal ve topluma mesaj da veren realist aşk hikâyeleri yazılmış, dinî-ahlâkî-tasavvufî mesnevîlerde fark edilir bir azalma olmuş, ancak diğer türlere göre yine belli bir oranda rağbet bulmuş, bununla beraber mahallî unsurlarla örülü realist eserlerde gözle görülür bir artış kaydedilmiştir. Bunların çoğunun orijinal eserler olışı dikkat çekmektedir. Yine

mesnevîlerin beyit sayılarının geçmiÇeoranla daha az oluÇuda dikkat çeken diğer bir hususdur. Özellikle hem beyit sayılarında görülen bu azalma hem de kısa olmaları sebebiyle bu asır mesnevîlerinin, belli bir oranda müstakil bir eser olarak kaleme alınmadığı, bizatihi Çairlerin oluÇturdukları *Dîvân*larda kendilerine yer bulduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim (1999), "*Beliğ'in Gül-i Sadberg*'i [Manzum Yüz Hadis Tercümesi]", *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara, s. 151-99).

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim (1999a), "Şehrengizler Üzerine DüÇünceler ve Beliğ'in *Bursa Şehrengizi*", *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara, s. 228-84.

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim (1999b), "*Sergüzeşt-nâme-i Fakir be-Azîmet-i Tokat*", *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara, s. 200-27.

AKKAYA Hüseyin (trhs.), "Nevres-i Kadîm'in *Gazve-i Bedr* Adlı Mesnevîsi", http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der2/1HAkkaya.htm (23/08/2010).

AKSOY Hasan (2002), "Türk Edebiyatında Mevlidler", *Türkler*, 11, Ankara, s. 758-61.

AKSOYAK İbrahim Hakkı (trhs.), "XVIII. Yüzyıl Şâiri Edirneli Nâtık'ın Kaleminden Edirne'de Bir AÇk Hikâyesi", 1. Edirne Kültür AraÇtırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003), trhs.: 573-88

ALICI Lütfi (2004), "Ârif Süleyman ve *Hilye-i Nebî* Adlı Eseri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, nr. 19, İstanbul, s. 129-48.

ALPARSLAN Ali (1988), *Şeyh Galib*, Ankara.

ARSLAN Mehmet (1994), *Pendnâme-i Zarîfî*, Sivas.

ARSLAN Mehmet (1994a), Zâtî Süleymân Efendi, *Divan ve Sevânihu'n-nevâdir fi-Ma'rifeti'l-anâsır*, Sivas.

ARSLAN Mehmet (1999), *Subhî-zâde Feyzî, Hamse*, Sivas.

ALTAY Emine (1998), *Subhizâde Feyzî'nin Hayatı-Eserleri ve Aşk-nâme Mesnevîsi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

AYDOGDU Orhan (2009), "İstanbul Hakkında Bilinmeyen Bir Mesnevî: *İstanbul-nâme*", *Turkish Studies [Klâsik Türk Edebiyatında Mesnevî, Prof. Dr. Halûk İPEKTEN Anısına]*, c. 4/7, s. 158-86.

BALKAYA Halit (1997), Na'îmî Mustafa ve *Edhem-nâme Mesnevîsi*nin Tenkidli Metni ile İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi.

BATİSLAM Hanife Dilek (2003), *Hasbihâl-i Sâfî*, İstanbul: Kitabevi.

BEYZADEOĞLU Süreyya Ali (1993), *Sübülzâde Vehbî*, İstanbul: İklim Yayınları.

BEYZADEOĞLU Ali (2004), *Sünbülzâde Vehbî, Lutfiyye*, İstanbul: Milî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

BİLKAN Ali Fuat (2006), "Mesneviler", *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 291-306.

BTK (1987), *Büyük Türk Klâsikleri*, 6, İstanbul: Ötüken-Söğüt.

CEYHAN Semih (1998), *Abdullâh Salâhî Uşşâkî'nin Vücûd Risâleleri*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi.

CEYHAN Adem (2000), "Süleyman Nahîfî'nin *Mevlidü'n-nebî Mesnevîsi*", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, Erzurum, s. 89-141.

COşKUN Menderes (2002), *Manzum Bir Şairler Tezkiresi [Hasîb'in Silkü'l-le'âl-i Âl-i Osmân'ındaki Şâir Biyografileri]*, Ankara.

COSKUN Menderes (2007), *Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnamesi, Delîlü'l-menâhil ve Mürşidü'l-merâhi*, Isparta.

ÇAPAN Pervin (2005), *Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ÇELEBİOĞLU Âmil (1972), "Süleyman Nahîfî ve *Fazîlet-i Savm [Zuhrü'l-âhire]* Adlı Eseri", Diyanet Dergisi, 12, Ankara, s. 342-50.

ÇELEBİOĞLU Âmil (1987), "Süleyman Nahîfî'nin *Hicretü'n-nebî* Adlı Mesnevîsi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, İstanbul, s. 53-87.

ÇOMAR Arife (2001), *Süleyman Nahîfî, Enîsü'l-âfâk*, Yükssek lisans tezi, Marmara Üniversitesi.

DEMİREL Gamze (2005), *18.Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı [İnceleme-Tenkitli Metin-Tahlil]*, 2 cilt, Doktora tezi, Fırat Üniversitesi.

DERDİYOK İ Çetin (1997), "XVI. Yüzyıl şairlerinden Azîzî'nin *Nigâr-nâme*'sinin Yeni Bir Nüshası", *Türkoloji Araştırmaları, Fuat Özdemir Anısı*, Adana, s. 141-54.

DOĞAN Muhammed Nur (1990) *Lâle Devri Şairlerimizden İshak Efendi ve Divanı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

DOĞAN Muhammet Nur (2002), *Hüsn ü Aşk [Metin Nesre Çeviri, Notlar ve Açıklamalar]*, İstanbul: Ötüken.

ERCAN Özlem (2002), "Kâmî Mehmed Efendi ve *Firûznâme*", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, s. 115-34.

ERDEM Sadık (2001), *Subhî-zâde Azîz ve Dîvân'ı [İnceleme-Metin-Sözlük]*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

ERDEM Sadık (2005), *Neylî ve Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ERDOGAN Mustafa (2008), "Lütfî Mehmed Dede ve *Hilye-i Mevlânâ* Adlı Eserine Göre Mevlânâ'nın Özellikleri", *Erdem –Doğumunun 800. Yılında Mevlana Özel Sayısı-*, sy. 50, s. 59-81.

GİBB E.J. Wilkinson (1999), *Osmanlı Şiir Tarihi*, c. III-V, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖLPINARLI Abdülbâki (1968), *Şeyh Galib-Hüsn ü Aşk*, İstanbul.

GÖLPINARLI Abdülbâki (1971), *Şeyh Gâlib Divanı'ndan Seçmeler*, İstanbul.

GÖRE Zehra (2008), "Lutfî Muhammed Efendi'nin *Hilye-i Hazret-i Mevlânâ*'sı", *Erdem – Doğumunun 800. Yılında Mevlana Özel Sayısı-*, sy. 50, s. 111-28.

GÜÇLÜ Âgâh (1968), *Ahmet Diyarbekrî, Pend-i Ahmedî Kitâb-ı Mürşid*, İstanbul.

GÜRGENDERELİ Müberra (trhs.), "Edirneli Örfî ve Mesnevîleri", 1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003), trhs., s. 445-55.

GÜRTUNCA M. Faruk (1973), *Diyarbekrî Es-Seyyid Ahmed Efendi, Kitâb-ı Mürşid Pend-i Ahmediyye*, İstanbul.

HOLBROOK Victoria R. (1998), *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, terc. Erol Köroğlu - Engin Kılıç, İstanbul: İletişim Yayınları.

HORATA Osman (1998), *Esrâr Dede [Hayatı-Eserleri-Şiir Dünyası ve Dîvânı]*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

HORATA Osman (2002), "Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı", *Türkler*, XI, Ankara, s. 573-92.

HORATA Osman (2004), "Son Klâsik Dönem: Nazım", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, V, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 443-551.

HORATA Osman (2006), "Klasik estetikte hazan rüzgârları: Son Klasik Dönem (1700-1800) Mesneviler, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 543-60.

HORATA Osman (2009), *Has Bahçede Hazan Vakti, XVIII. Yüzyıl: Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yay.

İKTYDK, *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu* (1967), 4 c., İstanbul.

İNCE Adnan (1994), *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı [Tenkitli Basım]*, Ankara.

İNCE Adnan (2005), *Tezkiretü'ş-şu'arâ, Sâlim Efendi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

İPEKTEN Haluk – İsen, Mustafa – Toparlı, Recep – Okçu, Naci – Karabey, Turgut (1988), *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

KADIOĞLU İdris (2003), *Lebîb-i Âmidî [Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni]*, Doktora tezi, Dicle Üniversitesi.

KAHRAMAN Bahattin (1995), *Vahîd Mahtûmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni*, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, II c., Konya.

KAHRAMAN Bahattin (2006), *Vahîd Mahtûmî*", *Osmanlı Araştırmaları*-XXVII (The Journal of Otoman Studıes XXVII)- Prof.Dr. Mehmed ÇAVUşOĞLU'na Armağan-III, İstanbul.

KAPLAN Mahmut (2002), "Türk Edebiyatında Manzum Nasihat-nâmeler", *Türkiye*, 11, s. 791-805.

KÜLEKÇİ Numan - Turgut KARABEY (1997), *Dîvân, Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

KARACA Yusuf (1999), *Süleyman Nahîfî Efendi ve Mevlid'i*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi.

KARPINAR Behsat (1999), *Ahmed Mürşidî'nin Pend-nâme'sinin [ilk 5094] Tenkidli Çeviri Yazısı ve Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Önönü Üniversitesi.

KARTAL, Ahmet (2001), "Türkçe Mesnevîlerin Tertip Özellikleri", *Bilig*, 19, s. 69-119

KARTAL Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî [Manzum Farsça-Türkçe Sözlük]*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KILIÇ Atabey (2001), *Mustafa bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin [İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım]*, Kayseri.

KILIÇ Mahmut Erol (1993), "Cemâleddîn Uşşâkî" mad., *TDVİA*, 7, s. 314-15.

KOCATÜRK Vasfi Mahir (1944), *Şeyh Gâlip-Hüsn İle Aşk*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

KOCATÜRK Vasfi Mahir (1970), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara.

KORTANTAMER Tunca (1997), *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si*, İzmir.

KÖKSAL M. Fatih, *Mevlid-nâme, Türk Edebiyatında Mevlid Türü ve Yeni Mevlid Metinleri*, Kırşehir.

KURU Selim S. (2005), "Biçimin Kıskacında Bir Târîh-i Nev-icad : Enderunlu Fâzıl Bey ve *Defter-i Aşk* Adlı Mesnevîsi", *Şinasi Tekin'in Anısına, Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul, s. 476-506.

KUTLAR Fatma Sabiha (2004), *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Dîvân*, Ankara.

KÜÇÜK Sabahattin (1985), "Divan Edebiyatında Sosyal Tenkid : Ebû Bekir Kânî Efendi'nin *Hasbihâl*'i", *Türk Kültürü*, 262, Ankara, s. 121-28.

KÜÇÜK Sabahattin (1995), "Enderunlu Fâzıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, s. 188-89.

KÜÇÜK Sabahattin (1999), *Antakyalı Münîf Dîvânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KÜLEKÇİ Numan - Turgut Karabey (1990), *Tuhfe [Farsça-Türkçe Manzum Sözlük]*, Erzurum.

KÜLEKÇI Numan -Turgut Karabey, *Dîvân, Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Erzurum.

KÜLEKÇİ Numan (1999), *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*, 2 c., Erzurum: Aktif Yayınevi.

LEVEND Agâh Sırrı (1952), "Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Örfî'nin Leylâ ve Mecnûn'u, *Türk Dili*, I/12, s. 673-76.

LEVEND Agâh Sırrı (1957), *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul.

LEVEND Agâh Sırrı (1959), *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

LEVEND Agâh Sırrı (1988), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara.

MAZIOĞLU Hasibe (1974), "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan şâirler", *Türkoloji Dergisi*, c. VI., 1, Ankara, s. 31-62.

MERMUTLU Mehmet Sait (1996), *Ahmed Mürşidî'nin Pendnâmesi [Tenkitli Metin]*, Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi.

OKAY Orhan - Hüseyin Ayan (1992), *Şeyh Galip-Hüsn ü Aşk*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ÖZ Yusuf (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

ÖZ Yusuf (1997) "*Tuhfe-i Vehbî* şerhleri", *İlmî Araştırmalar*, 5, İstanbul, s. 219-32.

ÖZTOPRAK Nihat (1994), *Klâsik Türk Edebiyatı'nda Manzum Yüz Hadîsler*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

ÖZTOPRAK Nihat (2000), *Refî-i Âmidî, Cân u Cânân*, İstanbul: Türk Gev.

ÖZTOPRAK Nihat (2004), "Fennî ve Gâzet Efendi'nin Sahilnameleri ve Bu Sahilnamelerde Üsküdar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 11, İstanbul, s. 111-48.

ÖZTÜRK Nebiye (2002), *Zenânnâme, Enderunlu Fâzıl*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

SARICI Emine (2001), *Ârif Süleymân, Hayatı, Eserleri ve Hilye-i Nebeviyye'si [Edisyon Kritik]*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi.

SCHMİDT Jan (1993), "Sünbülzâde Vehbi's *Şevk-engîz*: an Ottoman Pornografik Poem", *Turcica*, 25, s. 9-37

ġENGÜN Necdet (2006), *Nazîr İbrâhîm ve Dîvânı [Metin-Muhteva-Tahlil]*, Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.

ġENTÜRK Ahmet Atillâ (2002), *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*, Đstanbul: Kitabevi.

ġENTÜRK Ahmet Atillâ – Ahmet Kartal (2010), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. baskı, Đstanbul: Dergâh Yayınları.

TAÇALAN ÇALIK Nebahat (1998), *Tayyâr (Mahmûd) Paşa][Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Eserleri ve Dîvân'ının Tenkildi Metni]*, Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi.

TANSEL Fevziye A. (1976), "Divan ġairlerinden Fennî'nin Boğaziçi Kıyılarını Canlandıran Mesnevîsi: "*Sâhil-nâme*" (5 fotokopi ile Birlikte)", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XL, 158, s. 331-39.

TANSEL Fevziye Abdullah (1990), "Nevres" mad., *İA*, 9, s. 231-33.

TANSEL Fevziye Abdullah (1990a), "NeÇ'î" mad., *İA*, 9, s. 212-14.

TÖMURTAĞ Faruk Kadri (1997), *Makaleler [Dil ve Edebiyat İncelemeleri]*, hzr. Mustafa Özkan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

TOLASA Harun (1982), "15. yy. Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevileri", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, Đzmir, s. 1-13.

TÜRKERI Seydi (1999), *Ahmed Mürşidî'nin Pend-nâme'si*, Yüksek lisans tezi, Đnönü Üniversitesi.

USLUER Usluer (1994), *Süleyman Nahîfî, Hayatı-Eserleri ve Hilyetü'l-envâr'ı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

ÜNVER Đsmail (1986), "Mesnevî", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415 -416 - 417, Ankara, s. 430-563.

ÜSTÜNER Kaplan (2003), *Refî, Cân u Cânân [İnceleme-Metin]*, Đstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları.

ÜSTÜNER Kaplan (2009), "ġiir, ġâir ve Edebî Kurallara Dair YazılmıÇ'Bir Mesnevî: *Fenniye-i Eş'âr*", *Turkish Studies [Klâsik Türk Edebiyatında Mesnevî, Prof. Dr. Halûk İPEKTEN Anısına]*, c. 4/7, s. 826-92).

ÜSTÜNER Kaplan (2010), *Enderunlu Hasan Yâver, Dîvân [İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin]*, Ankara: BirleÇik.

ÜZER Fatma Hilâl (2002), *Türk-İslâm Edebiyatında Evliyâ Hilyeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

YASAV Oya (1995), Hilyetü'l-envâr, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

YILDIRIM Ali (1995), "Kâmî'nin *Behcetü'l-fehyâ* Adlı Mesnevîsi", *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, Elazığ, s. 285-301.

YILDIZ, Alim (2008), "ġakir Ahmed PaÇ'anın *Tertîb-i Nefîs* Mesnevisi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, s. 179-223

YURTSEVEN Necmettin (2003), *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzade Vehbî'nin Nuhbe'si*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

YURTSEVEN Murat (2000), *İsmail Hakkî Bursevî, Divan*, Bursa: Arasta Yay.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 235-248, TURKEY

DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'TE "YAKLAŞMA" BİLDİREN FİİLLER

Ahmet GÜNŞEN[*]

ÖZET

Türklük biliminin kurucusu Kâşgarlı Mahmut tarafından Karahanlı Türkçesi döneminde kaleme alınan ***Dîvânu Lûgati't-Türk***, Türk dilinin birçok bakımdan kılavuz eserlerinden birisidir. Bu eser, dilimizin sadece Karahanlı Türkçesi dönemini değil, daha önceki ve sonraki dönemlerini de aydınlatan bir öneme sahiptir. Zira Kâşgarlı Mahmut, her şeyden önce bir sözlük olan çalışmasında, söz varlığı yanında, eserine birtakım gramer unsurlarını da serpiştirmiştir. Bu gramer unsurları içinde bilhassa fiiller önemli bir yer tutar. Nitekim eseri Arapçadan Türkçeye çeviren Besim Atalay da, eserdeki Türk fiillerinin yapısını gösteren kısımların çok değerli olduğunu belirtmiştir.

Bu çalışmada, ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'te yer alan ve "yaklaşma" bildiren fiiller üzerinde durulmuştur. Ancak, Dîvân'da tespit edilen ve "yaklaşma" bildiren fiiller sadece birleşik yapılı tasvirî fiiller bağlamında ele alınmakla kalınmamış, kök veya gövde hâlinde olduğu hâlde "yaklaşma" bildiren fiillerin bir dökümü yapılarak, bunlar da Türk gramerciliğinin daha yeni yeni tanımaya başladığı "kılınış" ve "görünüş" çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Böylece, Dîvânu Lugati't-Türk'ün sunduğu malzemeden hareketle hem Karahanlı hem de daha önceki ve sonraki dönemlerin Türkçesine bu açıdan bir pencere açılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugati't-Türk, fiil, tasvir fiilleri, yaklaşma fiili, kılınış, görünüş.

VERBS SHOWING "APPROXIMATION" IN DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK

ABSTRACT

Written in Karahan Turkish by Kâşgarlı Mahmut, the founder of the Turkology, ***Dîvânu Lûgati't-Türk*** is one of the main guideline works on Turkish language in many directions. This work has an illuminating significance not only for Karahan Turkish period but also for preceeding and following periods as Kâşgarlı Mahmut enriched his work, which is primarily a dictionary, with some grammatical elements besides vocabulary. Verbs play a special role among these grammatical elements. Thus, Besim Atalay, who translated the work from Arabic into Turkish, also states that the parts showing the structures of Turkish verbs in the work are of vital importance.

In this paper, the ***Dîvânu Lûgati't-Türk*** verbs showing "approximation" have been studied. However, the verbs showing "approximation" in the Dîvân have not only been studied in terms of

[*] Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: gunsenahmet@gmail.com

compound-structured descriptive verbs but also a list of the verbs showing "approximation" in root and stem forms has been made and evaluated with respect to "manner of action" and "aspect", which are still new terms for the Turkish grammarians.

Consequently, by studying the elements presented in the Dîvânu Lugati't-Türk, a new window with a new angle will be opened to the Turkish language of both the Karahan period and the preceeding and following periods.

Keywords: Dîvânu Lugati't-Türk, verb, descriptive verbs, approximative verb, manner of action, aspect.

0. Giriş

Türklük biliminin kurucusu olan KâGgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan ***Dîvânu Lûgati't-Türk***, Türk dili ve edebiyatına ait birçok "ilk"i bünyesinde taGıması sebebiyle, Türklüğün ve Türklük biliminin temel kitaplarındandır.

Türkçeyi bütün lehçe ve ağızlarıyla bildiği gibi, Arapçası da mükemmel olan bir bilginin kaleminden çıkmıGolan ***Dîvânu Lûgati't -Türk***, dilimizin tarihî bir devresini teGkil eden Karahanlı Türkçesinin de kılavuz eserlerindendir.

Bu nadide eserde, dilimizin Orhun ve Uygur Türkçesi dönemlerinin devamı niteliğindeki yapısını da takip edebiliyoruz. Bu yapı o kadar sağlamdır ki, bazı Türkologlar haklı olarak Karahanlı Türkçesini Eski Türkçeye dahil ederler (bk. Ergin1985, Banguoğlu 1986, Ercilasun 1994, Ercilasun, 2004).

KâGgarlı Mahmut, her Geyden önce bir sözlük olan çalıGmasında, söz varlığı yanında, eserine birtakım gramer unsurlarını da serpiGtirmiGtir. Doğrudan doğruya bir gramer çalıGması olan ***Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Fî Lûgati't-Türkî*** adlı eseri elimizde olmadığına göre, Dîvân"da yer alan bu gramer bilgileri büyük önem arz etmektedir. Nitekim, ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'ü büyük emek sarf ederek Arapçadan Türkçeye aktaran Besim Atalay, onun gramer açısından önemini Göyle dile getirir:

"*Hele Türk fiillerinin yapısını gösteren kısımlar pek değerlidir; kitapta yer yer, dil üzerine önemli kurallar söylenmiş; ses değişimleri, gramer halleri, diyelek ayırdları açık olarak gösterilmiştir. Bundan başka saymış olduğum şeyleri tanıklamak için bol ve zengin örnekler dahi verilmiştir."* (DLT-I: X).

Bu çalıGmada, ***Dîvânu Lûgati't-Türk***"te yer alan ve "yaklaGma" bildiren fiiller üzerinde durulmuGtur.

Konu Türkçe fillerde "yaklaGma" olunca, elbette akla ilk olarak kurallı birleGik fiil de denilen tasvir fiilleri gelecektir. Ancak biz, konuyu sadece tasvir fiilleri ile sınırlamadan, iGin içine fiillerde "kılınıG" ve "görünüG" konusunu da katarak topyekün Dîvân"da "yaklaGma" bildiren fiilleri ele aldık. Böylece, gerek birleGik fiil hâlinde, gerekse fiil kök veya gövdesi hâlinde olsun, Dîvân"daki malzemeden hareketle Karahanlı Türkçesinde "yaklaGma" kavramının ne Gekilde / Gekillerde verildiği de irdelenmiG oldu.

Bizi bu konu üzerinde durmaya sevk eden baGlıca iki sebep vardır. Bunlardan birincisi, değiGik vesilelerle tasvir fiilleri üzerinde çalıGırken, Türk dilinin tarihî dönemlerini iGleyen kaynaklarda özellikle "yaklaGma" bildiren tasvir fiiline pek yer verilmediğini, bu arada Dîvânu Lûgati"t-Türk"e ait örneklere yer verilmemiG olduğunu fark etmemiz; ikincisi de yine değiGik

amaçlarla Dîvân'ı tararken "yaklaşma" bildiren farklı fiiller ve fiil yapıları ile karşılaşmış olmamızdır.

Konuyu Karahanlı Türkçesi çerçevesinde ele aldığımızda, ilk başvurulacak eserlerin başında ***Kutadgu Bilig*** gelecektir. *Kutadgu Bilig*'i fiiller açısından ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutan Ahmet B. Ercilasun, Türk dili üzerinde çalışan gramercilerin birleşik fiil kavramına dair birbirinden farklı görüşlerine değindikten sonra, kendi görüşlerini ortaya koymuştur (Ercilasun, 1983: 45-48).

Ercilasun'a göre, birleşik fiil bir kelime grubudur ve kelime gruplarında da manaca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmek esastır. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar, asıl manalarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mana ifade etmek üzere bir araya gelirler. Bu, birleşik fiilde de böyledir. Ister iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun, her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Yani bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur. Bu üç türlü fiil arasındaki fark, sadece teşkil edilişleri bakımındandır (Ercilasun, 1983: 48).

Bu bilgilerden Ercilasun'un, birleşik fiilleri bir tarafı isim bir tarafı fiil olan ve iki tarafı fiil olan birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayırdığı anlaşılmaktadır. Ercilasun'un tespitlerine göre, birinci tip birleşik fiiller Kutadgu Bilig'te çok çeşitli ve zengin kullanılışa sahipken, iki tarafı fiil olan birleşik fiiller ise sıklık ve çeşit bakımından zayıftır. Bunun sebebi de, ünlü zarf-fiil eklerini almış fiillerle yardımcı fiillerin müstakil hüviyetlerini henüz muhafaza etmeleridir (Ercilasun, 1983: 51-83).

Ercilasun, konumuz olan tasvir fiili çeşidi olarak da, ***bil-*** ve ***u-*** fiilleri ile yapılan ***yeterlik*** [*seçe bil-* 'seçe bilmek' (47-329), *tire bil-* 'toplaya bilmek, toplamasını bilmek' (146-1285) …], ***bir-*** fiiliyle yapılan ***tezlik*** [*arturu bir-* 'arttırı vermek' (507-5082), *ayu bir-* 'söyleyi vermek' (53-384)…] ile ***tur-***, ***bar-*** ve ***kel-*** fiilleriyle yapılan ***süreklilik*** [*birü tur-* 'vermekte devam etmek' (317-3093), *yaàa tur-* 'yağıp durmak, yağmaya devam etmek' (8-118) …] fiillerine ait örnekler verirken (Ercilasun, 1983: 83-87), ***yaklaşma*** bildiren birleşik fiilden, dolayısıyla bu tasvir fiilini kuran ***yaz-*** fiilinden söz etmemiştir. Yani, Kutadgu Bilig'de ***yaz-*** fiili ile kurulan ve ***yaklaşma*** bildiren tasvir fiilinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Ercilasun gibi, Hacıeminoğlu'nun da, ***Türkçede Yapı Bakımından Fiiller*** adlı eserinin "Karahanlı Sahasında Birleşik Fiiller" bölümünde, hepsi Kutadgu Bilig'e ait ***yeterlik*** [*adra bil-* < adır-a-bil- 'ayıra bilmek' (KB, 4836), *köndür-e bilme-* 'gönderememek' (KB, 207)], ***tezlik*** [*bol-u-bir-* 'olu vermek' (KB, 1642), *kel-ü-bir-* 'geli vermek' (KB, 6095) …], ***süreklilik*** [*bir-ü tur-* 'vermekte devam etmek' (KB, 3093), *kit-e turma-* 'gide durmamak, gidi vermemek' (KB, 3179); *art-a bar-* 'artmaya devam etmek' (KB, 5915), *kit-e bar-* 'gitmeye devam etmek' (KB, 247); *ak-a kel-* 'akmakta olmak' (KB, 943), *bak-a kör-* 'dikkat etmek' (KB, 5146)…] bildiren tasvir fiillerine yer verdiğini (Hacıeminoğlu, 1991: 259), ama ***yaklaşma*** bildiren tasvir fiilinden söz etmediğini görüyoruz.

Karahanlı Türkçesinin ***Kutadgu Bilig*** ve ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'ten sonra üçüncü eseri olan ***Atebetü'l-Hakayık***'a baktığımızda, "kusur etmek, hata etmek" anlamıyla ***yaklaşma*** bildiren tasvir fiilini kurduğunu bildiğimiz ***yaz-*** fiilinin bu anlamda bir defa kullanıldığını (Arat, 1992: 76)[1], ama bu eserde de söz konusu ***yaklaşma*** bildiren tasvir fiilinin kullanılmadığını görüyoruz.

Bilindiği gibi, Karahanlı Türkçesi için önemli kaynaklardan biri de satır altı Kur'an tercümeleridir. Bunlardan Rylands Nüshası'nı inceleyen Aysu Ata'nın tespitlerine göre, Karahanlı Türkçesine ait ilk Kur'an tercümesinde, *yaz-* fiili "(el) uzatmak; döşemek, yaymak" anlamlı

[1] *ne yazdı ajunúa bu ãaóìb hüner* [445] 'Hüner sahibi dünyaya karşı ne kusur işlemiştir.'

kullanımlarının yanında, "yakınlık bildiren yardımcı fiil" olarak da kullanılmaktadır (Ata, 2004: 768).

Bizim için önemli olan, söz konusu fiilin "yaklaşma" bildiren tasvir fiili kuracak şekilde kullanılmış olmasıdır. Zira, Ata'nın Arapça *kidte*, Farsça *òāsten* fiillerinin anlamına karşılık olarak kullanıldığını belirtiği bu "yaklaşma" işlevli *yaz-* fiili, ilk Kur'an tercümesinde tasvirî fiil kuracak şekilde iki defa kullanılmıştır:

"[28a1] … ey anam oğlı, bütünlükin bu boḍun (3) küçsüzlediler méni, ***öldrü*** [28b1] ***yazdılar*** méni, taplatmağıl düşmanlarḳa méni…" [Ata, 2004: 28. (28/28b1=7:150)]

"Boldı Mūsā anasının köngli fāriġ ḳaḍġusuz, bütünlükin ***belgürtü*** [8a1] ***yazdı*** anı, eger anıng könglini berkütmedimiz erse bolġay erdi müéminlerdin." [Ata, 2004: 74. (32/7b3=28: 10)]

Yukarıdaki cümlelerde geçen ve her ikisi de bir tasvir fiili olan fiillerden *öldrü yazdılar* fiilinin "az daha öldüreceklerdi/öldüreyazdılar", *belgürtü yazdı* fiilinin de "az daha belirtecekti/belirteyazdı" anlamıyla kullanıldığı ve "yaklaşma" belirttiği açıktır.

O hâlde, Karahanlı Türkçesinin iki manzum eserinde tasvir fiili olarak yer almayan, buna karşılık aynı dönemin mensur eserlerinden ilk Türkçe Kur'an tercümesi olan Rylands Nüshası'nda iki örneği bulunan "yaklaşma fiili"nin devrin, telif tarihine göre, ikinci eseri olan ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'teki durumu nedir?

Bu sorunun cevabı için, ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'e yönelmeden önce, devrin belli başlı eserlerinin sunduğu dil verilerine dayalı olarak Karahanlı Türkçesinin gramerini ortaya koyan N. Hacıeminoğlu'nun **Karahanlı Türkçesi Grameri** adlı çalışmasına baktığımızda, onun "Fiil+Fiil şeklinde Olan Birleşik Fiiller" başlığı altında herhangi bir alt sınıflama veya adlandırmaya gitmeden, ***Türkçede Yapı Bakımından Fiiller*** adlı çalışmasında yukarıda da verdiğimiz "yeterlik", "tezlik" ve "süreklilik" bildiren *bar-, bil-, bir-, kel-, kör-, tur-* fiillerinden başka, ***Dîvânu Lûgati't-Türk***'ten alınmış bir örnekle "yaklaşma" bildiren ***yaz-*** fiiline de yer verdiğini gördük (Hacıeminoğlu, 1996). Hacıeminoğlu'nun son çalışmasında verdiği bu tek örnek, bizi Dîvân'da başka örnekler aramaya sevk etti.

1. Tasvir Fiiliyle (Fiil+zarf-fiil eki+ yaz- Yardımcı Fiili Yapısıyla) Yaklaşma Bildirme

Türkçede "yaklaşma" bildiren tasvir fiilleri kuran ***yaz-*** fiili, DLT'de "şaşmak, yanılmak", "çözmek" ve Oğuzca olarak belirtilen "yazmak" olmak üzere üç ayrı anlamda yer almaktadır (DLT-IV: 765). Elbette bizi burada zarf-fiil durumundaki asıl fiillere gelerek o fiilin gerçekleşmesine az, ramak kaldığını, ama gerçekleşmediğini anlatarak tasvirî fiil kuran birinci anlamı ilgilendirmektedir.

Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi devrin iki manzum eserinde bulunmasa da, Kur'an tercümesiyle birlikte, Dîvânu Lugati't-Türk'te, Oğuz grubu Türk yazı dillerinde kullanılagelen ve yaklaşma bildiren birleşik fiil yapısını, yani "*asıl fiil+ zarf-fiil eki+ yaz- yardımcı fiili*" şeklindeki kuruluşu bir örnekle de olsa buluyoruz. Burada *ur-* fiiline ünlü zarf-fiiliyle bağlanan *yaz-* yardımcı fiili (uruyaz-), "az daha dövecek olmak, döveyazmak" anlamıyla kullanılarak tam bir "yaklaşma" anlamlı tasvir fiili kurmaktadır:

"*Ol anı uruyazdı*: O, onu döveyazdı." (DLT-III: 59)

Bu tek örneğe bakarak, Dîvân'da başka "yaklaşma" anlamlı fiil veya kuruluşların bulunmadığı anlamı çıkarılabilir mi, sorusu akla geliyor. Dîvân taranınca, "yaklaşma" anlamlı başka örnek ve kullanımlarla karşılaşılmaktadır. Nitekim Dîvân'da "yaklaşma" anlamının sadece bir tasvirî fiille verilmesine karşılık, kılınış açısından mahiyetlerii biraz farklı olsa da, bundan çok daha fazla örneğin kurala bağlanmış başka fiil yapılarıyla veya birtakım fiil kök veya gövderiyle

verilmiş olduğu görülmektedir. Bu durum, hem Karahanlı hem de onun öncesi ve sonrası dönemlerin Türkçesi için de üzerinde durulmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Birtakım Ekler Yardımıyla Yaklaşma Bildirme

Dîvânu Lugati't-Türk'te, "yaklaşma" bildirme, tasvir fiilinden çok, birtakım ekler yardımıyla gerçekleşiyor ki, bu, dönem Türkçesi, hatta Eski Türkçe döneminin genel eğilim ve durumu hakkında da bize ip uçları verebilecek özelliktedir. Üçüncü ilginç yanı, Kâşgarlı genel kurala bağlanmış yapılardan söz etmektedir.

2.1. -GAlIr /-KAlIr Ekiyle Yaklaşma Bildirme

Dîvân, "yaklaşma" bildiren tasvir fiili örnekleri bulabilmak için taranmaya başlanınca, onun bu konuda azımsanmayacak bilgi ve malzeme sunduğu görülüyor. Üstelik, "yaklaşma" fiili için günümüz gramerlerinde bulduğumuz tanımın bir benzerinin Kâşgarlı Mahmut tarafından yapılmış olduğunu görmek, hiç de yabana atılır cinsten bir bilgi değildir:

*"Bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu, işleyeyazdığını haber veren fiil sıygası şöyle yapılır: kaf'lı ve tok kelimelerde emri hazırın sonuna re, lâm, elif, gayın/gayın, elif, lâm, re; gayın'lı kelimelerde kaf, elif, lâm, re; ince âhenkli kelimelerde kef, elif, lâm, re harfleri getirilir. Bütün diller bu kuralda birleşmişlerdir: „men bar**ġalır** men", „men tur**ġalır** men" denir ki, „Ben varmak üzereyim, ben varayazdım"; „Ben kalkmak üzereyim, ben kalkayazdım." demektir. Ve yine böylece „ol ya ḳur**ġalır**" denir ki, „O, yay kurmak üzere." Yine „ol taġḳa aġ**ḳalır**" denir ki „O, dağa çıkmak üzere." kef'li kelimelere örnek: „ol ewge kir**gelir**", „ol yarmak tèr**gelir**" denir ki, „O, eve girmek üzeredir.", „O, para toplamak üzeredir." demektir.*

Bu, bütün fiillerde yürüyen bir kuraldır." (DLT-II: 66-67)

Bu ifade ve örneklerden, Karahanlı Türkçesinde, fiillerde "yaklaşma" anlamının esas itibarıyla fiil kök veya gövdelerine ***-GAlIr / -KAlIr*** eki getirilerek verildiği ve bunun bütün fiiller için geçerli genel bir kural olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, burada dikkatten uzak tutulmaması gereken iki önemli nokta vardır. Bunlardan birincisi, "yaklaşma" anlamının, herhangi bir fiilin anlamına "yaklaşma" katan *yaz-* yardımcı fiiliyle değil de, başka bir ek yardımıyla yapılması; ikincisi de "yaklaşma" anlamının niteliği, yani hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesi bakımından farklılık arz etmesidir. Bu ikincisi üzerinde sonuç bölümünde ayrıca durulacaktır.

Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgi ve örnek cümlelerden söz konusu ekin eklendiği fiillerin anlamına "yaklaşma" anlamı kattığı açıktır. Gelgelelim, bazı kaynaklarda bu ekin, zarf-fiil ekleri arasında sayıldığını da görüyoruz. Nitekim M. Mansuroğlu, "Karahanlıca" adlı makalesinde, söz konusu dönemin zarf-fiilleri hakkında bilgi verirken, *-GalI, -GAlIr* eklerini de saymakta, bu eklerin *"-mak /-mek için*" ve "*-alı /-eli beri*" anlamları verecek şekilde kullanımı yanında, sadece Kâşgarlı'nın Divan'ında ***"… -mak üzere olmak"*** anlamıyla kullanıldığına dikkati çekmekte ve şu örnekleri vermektedir: "*tur**ġalı** ḳal-* „durmak üzere kalmak" K I 22:20; *ya ḳur**ġalır** (er-)* „yay kurmak üzere olmak" K II 177: 9" (Mansuroğlu, 1988: 161).

Mansuroğlu, her ne kadar Dîvân'dan aldığı örneklerde söz konusu ekin kullanıldığı yapıları zarf-fiil olarak gösterse de, Dîvân'a bakıldığında bunların, Kâşgarlı'nın yukarıdaki açıklamalarına uygun olarak, zarf-fiil olarak değil de birer çekimli fiil olarak kullanıldıkları görülecektir. O zaman, söz konusu ekleri, zarf-fiil eki olarak değil de, ya Ercilasun'un (1984: 133-135) belirttiği gibi *yakın gelecek zaman eki* olarak ya da bizzat Kâşgarlı'nın "Bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu, işleyeyazdığını haber veren fiil sıygası (çekimi) şöyle yapılır." ifadesine dayanarak yakın gelecek zaman içinde yaklaşma bildiren bir özel fiil çekimi eki olarak kabul etmek gerekecektir.

Dîvân'ın başka yerlerinde değişik fiiller örneklendirilirken aynı eklerin yaklaşma anlamlı olarak kullanıldığına tanık oluyoruz:

"Toğurmadı ıtımnı

***Turğurğalır** atımnı*

Sürdi meniÆ úutumnı

Úaz taúı úordayımı

Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu, ***arıklaştırayazdı***. Kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdürdü." (DLT-II-177)

"Yay úış bile úarıştı

Erdem yasın úurıştı

Çerig tutup küreşti

***Oútağalı** örtüşür*

Yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular, saf bağlayıp güreştiler, ok atarak birbirine ***geçireyazdılar***." (DLT-II: 97)

Hemen belirtelim ki, yaklaşma işlevli bu ekin, yapısını açıklayan bilgiler de ilginçtir. Özellikle söz konusu eklerin herhangi bir fiile doğrudan veya ünlü zarf-fiiliyle bağlanan *kal-*, *kel-* yardımcı fiillerinden geldiği şeklindeki bilgiler, eklerin yaklaşma işleviyle kullanılmasına ve gramerleşme sürecine ışık tutmaktadır. Bu sebeple bu ekin işlevi yanında, yapısı üzerinde de durmak yararlı olacaktır.

Korkmaz, Türkiye Türkçesi zarf-fiil eklerinden ***-(y)AlI*** eki hakkında bilgi verirken düştüğü dipnotta bazı Türkologların birbirinden farklı görüşlerini özetleyerek sorunun çözülemediğini şu sözlerle belirtmektedir:

" Bang'a göre bu ek, gelecek zaman eki -ga ile al-ı zarf-fiil eki birleşmesinden (< -ga al-ı, *studien II*, 925); Slomen (JSFOu XLIX, 40), Pröhle (KSz X,233), Kotwicz (RO, XVI,267) ve Baskakov'a göre (Kkp.Jz., 474), içinde *+lI* sıfat ekinin bulunduğu bir kuruluşdan oluşmuştur. Brockelmann (Ost.Gr.249), Eski Türk lehçelerinde sıfat ekinin *+lI* değil *+lIg* olması ve *-gAlI* ekinin sonunda da bir -g sesinin bulunmaması dolayısıyla haklı olarak bu görüşü reddetmiştir. Räsänen, ekin *-A* zarf-fiil + *kel-* fiili + *-A* (güney grubunda *-I*) zarf-fiil birleşmesinden oluştuğu görüşündedir (Mat. Morph. 189). Yüce, Brockelmann (Ost. Gr. 251) ve Räsänen'in (Mat. Morph. 189) görüşleri için eklediği notla (age, s. 37, § 16.1.1) Orta Türkçede var olup da sonradan kaybolmuş bulunan *-gAlIr* „bir şeyi yapmak üzere olmak" ekinin, *-gAlI +erür* birleşmesinden oluştuğu görüşü henüz aydınlanmış değildir, diyor." (Korkmaz, 2003: 1009).

-GAlI (nadiren *-KAlI*) ekini modal yardımcı fiillerden önce kullanılan zarf-fiil ekleri içinde gösteren Gabain'in, söz konusu ekin "iktidar" ifade etme ve daha sonraki metinlerde "beri" anlamı kazandığı şeklindeki açıklama ve örneklerine ilaveten, "Gelecek zaman ifade edebilmek isteniyorsa, tasvirî fiillere bağlamak için *-àalı* şekli *-u*'ya tercih edilir: *öl-gäli tur-* „ölmek üzere olmak." sözleriyle onun "… -mek üzere olmak" anlamıyla gelecek zaman anlamı kurduğuna dikkat çekmesi son derece önemlidir (Gabain, 1988: 86).

Gabain, "Tasvirî Fiiller" başlığı altında da, "Fiiller, *-u* yahut *-p* almış bir mantıkî esas fiilden sonra kullanılırlarsa, kendi manalarını kaybedebilir ve manaları tasvir edilir. ***Böyle fiil birleşikleri yüklem olarak iş gördükleri gibi, vasıflık vs. olarak da iş görebilirler.***" şeklindeki

konumuzla son derece ilgili ve önemli bilgiyi vermekle kalmaz, konumuzla ilgili olarak önce *-GAlI*, sonra *-KAlIr* eklerinin tasvir fiilleri içindeki işlevi hakkında şu bilgi ve örnekleri verir:

"Mantıkî esas fiil *-àalı* şeklinde ise, bir *gelecek zaman* anlamına işaret edilir:

kir-gäli tur- "hemen girecek durumda olmak, girecek olmak".

öl-gäli yat- "hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak"."

"*úal-* veya *käl-* tasvirî fiillerinden, doğrudan doğruya, olmak üzere olan bir iş veya hareket bildiren *-úalır, -kälir* eki inkişaf etti:

at-úalır "hemen atar".

kir-gälir sän "hemen girersin".

siŋir-kälir osuàluà úılın- "tıkınmaya hazırlanmak".

oúıt-úalır üçün "hemen okutmak için"." (Gabain, 1988: 91)

Gabain, *kal-*, *kel-* fiillerinden geldiğini söylediği *-GAlIr/-KAlIr* ekinin kökenini de şöyle açıklar:

" *-úalır* şekli, *tuà-a kälir ärti* (Man. Erz. 13,9) "(güneş) doğuyordu" gibi ifadelerden, yahut da *kir-gäli käl-ir sän* "giriyorsun" gibi ifadelerdeki hece düşmesinden teşekkül etmiştir (Brockelmann, ZDMG 96, 360)." (Gabain, 1988: 129)

Söz konusu ekin işlevi yanında, esas itibarıyla yapı ve gramerleşme sürecini ortaya koyan en son ve en yetkin çalışma Faruk Gökçe'ye aittir. *-GAlIr/-KAlIr* ekini, gramerleşme süreçleri sonucunda ortaya çıkan bağımlı bir biçim olarak gören Gökçe, bu ekin *kel-* yardımcı fiilinin dar-düz geniş-şimdiki zaman *-Ir* ekiyle birleşmesinden ortaya çıktığını, ekin kalın biçiminin de *kal-* fiiliyle ilgili olmayıp aynı yapının ünlü uyumuna girmiş biçimi olduğunu örneklerle tanıklar (Gökçe, 2007a: 105 vd.).

Bizim için burada önemli olan, *-GAlI(r)/-KAlI(r)* eklerinin nereden geldiğinden çok, hangi işlevle kullanıldıkları, yani fiillerin belirttikleri iş, oluş ve hareketlere "…-mek üzere olmak", "hemen", "az daha" anlamlarını kazandırarak "yaklaşma" bildirmiş olmaları ve oluşturdukları birleşiklerin yüklem olarak kullanılabilmeleridir.

Burada son olarak, konumuz Dîvânu Lugati't-Türk'te "yaklaşma" bildiren fiiller olduğu için, üzerinde durmamakla birlikte, *-GAlIr* ekli fiillerin Kutadgu Bilig'de de aynı işlevle kullanıldığını belirtelim.[2]

2.2. +lI Ekiyle Yaklaşma Bildirme

Kâşgarlı, "**Fiillere Yapılan Ziyadeler ve Fiillerin Kuruluşu Hakkında Söz**" başlığı altında, fiillere sonradan eklenen on harften biri olarak ى ile ilgili şu bilgiyi verir: "ى harfi ل ile birlikte gelir. Bir işi yapmaya yaklaşır da yapılmazsa o zaman kullanılır." (DLT-II: 22) Bu bilgi, söz konusu ettiğimiz yaklaşma fiilleriyle ilgilidir. Bu bilginin ardından Kâşgarlı, "Bu kuralı iyi belle!" uyarısıyla şu örnekleri verir:

"*Ol turġalı úaldı*." sözü gibi, "O, durayazdı." demektir. "*Ol barġalı úaldı*." sözündeki "*barġalı*" kelimesi de böyledir. "O, varayazdı." demektir." (DLT-I: 22)

[2] Arat neşriyle tercümesinden bir beyitle yetinelim: *Sewinç ārzū nièmet turu ḳalġalır / Saḳınç ḳaδğu miónet maŋa kelgelir* "Sevinç, arzu ve nimetleri geride bırakıp endişe, kaygı ve mihnetlere doğru gitmek üzereyim." (Arat, 1979: 125; Arat, 1988: 88). Diğer örnek ve açıklamalar için bk. Gökçe, 2007a: 99-100.

KâGgarlı, "**Sıfat Sayılmayan -Aslında Sıfat Olmayan- Sıfatlar Üzerine Söz**" baGlığı altında, söz konusu ekin sıfat olarak tanınmayan ve "bir iGi yapmak üzere olan fâili gösterme" iGlevinden söz ederek; "*Men ewge barıġlı men*: Ben eve gitmek üzereyim.", "*Men sizge keli**gli** men*: Ben size gelmek üzereyim." örneklerini verir (DLT-I: 25).

KâGgarlı, eserinin ilerleyen bölümlerinde de benzer bilgi ve örnekleri tekrarlamıGtır:

*"Bir işin yapılması işleyenin hakkı olmakla vasıflanan fail için „ol tawratı**ġlıú** ol, ol tepreti**glik** erdi." denir ki, „Onun ivdirmek hakkıdır.", „Onun tepretmek hakkı idi." demektir. Yahut bu, „**İşi yapayazdı**." anlamınadır. Oğuzlardan birtakımları lâm (l) harfini sin (s) yaparlar. „Ol tawratı**ġsaú** erdi.", „Ol tepreti**gsek** erdi." derler. Oğuzların birtakımları da kaf (ķ)'i ye (y) yaparlar. „Ol tawratı**ġsı** erdi.", „Tepreti**gsi** erdi." derler. Anlam aynıdır. Yalnız evvelki söyleyiş daha doğrudur. Yukarıda olduğu gibi bu çeşitte de Oğuzlardan bazıları öz Türklere uyarlar.*

*İşleyenin içerisinde gizleyerek işlemesini kurduğu ve **işlemek üzere bulunduğu** şekilde vasıflanan fail için „Ol tawratı**ġlı** ol.", „Ol tepreti**gli** ol denir ki, „O, sahiden acele ettiren ve işe başlamak üzere olandır.", „O, sahiden teprendiren ve teprendirmek üzere olandır." demektir." (DLT-II: 361-362)*

KâGgarlı"nın sözünü ettiği sıfat sayılmayan ve bir iGin yapılmaya yaklaGıldığını, yani gerçekleGmek üzere olduğunu anlatmaya yarayan +lI ekinin bu iGlev ve kullanımını Anadolu sahasında yazılan ilk gramerimiz ***Müyessiretü'l-èUlūm***"da da buluyoruz. Adı geçen gramerde Bergamalı Kadri; "ism-i mensūb" konusunu iGlerken +lU eklerinin bir iGlevinin de "edāt-i taœrīb", yani "yaklaGma" olduğunu belirterek Gu bilgi ve örnekleri verir:

"… Ammā ***bililü, añlamalu*** disek bunuñ gibiler ism-i mensūb olmazlar, belki bunlar ***bilüli, añlamalı*** dimektir, yaènī bular fāèillerdür. Ve daòı eger *et **ķaynamalu, aş bişmelüdür*** disek bunuñ gibiler kezālik ism-i mensūb degüllerdür; lü/lu bunlarda edāt-i taķrībdür, yaènī ***etüñ pişmesi ve ķaynaması yaķın oldı*** dimek maœnāsınadur." (Bergamalı Kadri, 2002: 35).

2.3. -GIr- /-GUr- Ekiyle Yaklaşma Bildirme

Dîvân"da, fiilden fiil yapan bu ekle yapılmıG birçok fiil gövdesinin bir tasvirî fiil gibi "yaklaGma" bildirdiği görülmektedir. Dolayısıyla da, söz konusu ekin kullanıldığı birçok cümlenin açıkça *"... -e yazdı"* Geklinde, yani hareketin az daha gerçekleGecek hâle geldiğini, ama gerçekleGmediğini ifade edecek Geklilde Türkçeye çevrildiğini görüyoruz:[3]

úamġır-: çarpılayazmak, eğrileyazmak

"AnıÆ yüzi úamġırdı: *Onun yüzi çarpılayazdı, eğrileyazdı*." (DLT-II: 194)

kelgir-: geleyazmak, gelmek istemak

"Ol maÆa kelgirdi: *O, bana geleyazdı, gelmek istedi*." (DLT-II: 196)

úolġır-: isteyeyazmak

"Ol mendin úolġırdı: *O, benden bir şey isteyeyazdı*." (DLT-II: 194)

manġır-: bandırayazmak, daldırayazmak

"Ol etmegig yaġka manġırdı: *O, ekmeği yağa bandırayazdı, daldırayazdı*." (DLT-II: 197)

saçġır-: saçtırayazmak

[3] Kahraman MaraG"ta derlenen ***uçkur-*** "koyuvermek, salıvermek" fiil gövdesinin de, kılınıG olarak "tezlik" bildirmesi, benzer bir kullanımı örneklendirme açısından ilginç bir veridir (DS-XI: 4022).

"Er suw saçġırdı: *Adam su saçtırayazdı*." (DLT-II: 187)

sayġır-: yer kara taşlı olayazmak

"Yėr sayġırdı: *Yer kara taşlı olayazdı*." (DLT-III: 193)

suçġur-: sıçrayayazmak

"At suçġurdı: *At sıçrayayazdı*." (DLT-II: 187)

tamġur-: damlayayazmak

"Suw tamġurdı: *Su damlayayazdı* (Buzdan su damlayayazdı.)." (DLT-II: 179)

taşġur-: taşayazmak

"Aŋaçŋ taşġurdı: *Tencere taşayazdı, tencereden su taşayazdı*." (DLT-II: 178, 201)

2.4. -sA- Ekiyle Yaklaşma Bildirme

Hem isimlere hem de fiilere gelerek "bir işi yapmak istemek" anlamlı fiiller türeten bu ekin, "… -mek istemek", "… -ar gibi olmak" anlamlarının yanında "az daha, az kalsın …-acaktı/-ecekti" anlamı, yani yaklaşma anlamı da vardır. Dîvân'da bununla ilgili birçok çekimli fiil örneği olmakla birlikte (bk. DLT-III: 332-335), biz burada, Atalay'ın özellikle "yaklaşma fiili" anlamlı olarak verdiği birkaç örnekle yetineceğiz.

satıġsa-: satmak istemek, satayazmak

"Er atın satıġsadı: Adam atını satmak istedi." (Adam atını satayazdı, satar gibi oldu.) (DLT-III: 333)

yėtse-: yetişmek istemek, yetişeyazmak

"Ol meni yėtsedi: *O, bana yetişeyazdı*." (DLT-III: 304)

yaŋsa-: yaymak istemek, yayayazmak

"Ol töŋek yaŋsadı: *O, döşek yaymak istedi, döşek yayayazdı*." (DLT-III: 305)

yapsa-: kapatmak, örtmek istemek, örteyazmak

"Tumlıġ kelip úapsadı

Úutluġ yayıġ tepsedi

Úarlap ajun ***yapsadı***

Et yin üŋüpemriŋür

Soğuk gelip kapladı; kutlu yazı çekemedi; kar yağarak dünyayı kapattı; vücut üşüyerek titriyor." (Soğuklar geldi dünyanın etrafını kapladı; kışı mübarek yaza haset etti; hava karladı, yeryüzünü ***örteyazdı***; vücut karınca girmiş gibi titreşir.) (DLT-I: 463)

2.6. Yaklaşma Bildiren Başka Fiil Gövdeleri

Dîvân'da yaklaşma bildiren ilginç verilerin bir kısmı da, kurallı olarak belli bir ek veya yapıya bağlanamayan fiil gövdeleridir. Önce bu fiilleri ve kullanıldığı cümleleri sunalım, ardından bunlarla ilgili düşüncemizi açıklayalım.

ķamtur-: bayıltmak, sesi kısılayazmak

"Ol anı urup úamturdı: *O, onu döğüp bayılttı, dayaktan sesi* ***kısılayazdı***." (DLT-II: 291)

asın- : (kurtulmak amaçlı ip vb.) çekmek, koparayazmak

"At asındı: *At, kurtulmak için ipini çekti,* ***koparayazdı***." (DLT-I: 201)

ölşe-: acıkıp gözleri kararmak, açlıktan bayılayazmak

"Ol anı ölşedi: *O, onu acıktırdı, öyle ki gözleri seçmez oldu,* ***bayılayazdı.***" (DLT-I: 263)

ölütle-: çarpışmak, aralarında ölüm olayazmak

"Er ölütledi: *Adam çarpıştı, aralarında ölüm* ***olayazdı.***" (DLT-I: 299)

úanatlan-: kanatlanmak, uçayazmak

"Er úanatlandı: *Adam yüğrük bir binek sahibi oldu, üzerine bindi, uçtu; yahut dileğine* ***varayazdı.***" (DLT-II: 267)

şeşü-: gevşemek, çözüleyazmak

"Tügün çeşüdi: *Düğüm gevşedi,* ***çözüleyazdı.***" (DLT-III: 267)

topraş-: kuruyup tozlaşmak, toz olayazmak

"Yér úurup topraşdı: *Yer kuruyarak tozlaştı, toz* ***olayazdı***." (Yağmurun azlığından yer kurudu, öyle ki yerden tozlar ***yükseleyazdı***.) (DLT-II: 206-1)

örtüş-: örtmak, örtmekte yardım etmek, birbirini örteyazmak

"Olar bu işig örtüşdi: *Onlar bu işi örttüler*." (DLT-I: 230)

bulğa-: bulandırmak, barıştırmak, bulanıp kusayazmak, öfkelendirmek

"Ol er anıÆ köÆlin bulğadı: *O adam onu kızdırdı*." Aslı, tab'a uygun gelmeyen yemeği yemekten insanın gönlü bulanması ve ***kusayazmasıdır.*** (DLT-III: 289)

úaúsı-: kakaç olmak, kakaç olayazmak

"Et úaúsıdı: *Et kakaç oldu, et kakaç* ***olayazdı.***" (DLT-III: 286)

seril-: sarsılmak, sendelemek, yalpa ile *düşeyazmak* (ögil- ile birlikte kullanılır.)

"Er serildi: *Adam sendeledi*." (Sarhoş yalpaladı, ***düşeyazdı.***) (DLT-II: 123)

"Er irildi serildi: *Adam kaygıdan sarsıldı ve yerindi*." (DLT-I: 196)

Kurallı veya dağınık olarak Dîvân'da yer alan ve "yaklaşma" bildiren bu fiil gövdelerinde yer alan ekleri, sıradan fiilden fiil yapan ekler olarak görmek ne derece doğrudur. Zira bu ekler, sıradan fiilden fiil yapan eklerden çok, fiili tasvir eden ve bu işleviyle de bulundukları fiilleri tasvirî fiillere yaklaştıran eklerdir. Türkçede bu anlamda değişik kılınış işlevli başka eklerle de karşılaşırız. Mesela; Banguoğlu, "Türkçede Tekerrür Fiilleri" adlı çalışmasında, *-iştir-* ve *-ele-* fiilden fiilden yapan ekleriyle yapılan fiil gövdelerinin, kök fiilin ifade ettiği eylemin tekrarlanan kısa hareketlerle yapıldığını gösterdiğini, tekerrür fiillerini teşkil eden bu ekleri çatı eklerinden ayrı görmemiz gerektiğini, bu sebeple bunları anlamca fiilin çatı kategorisine almamızın mümkün olmadığını, zira bunların daha ziyade eylemi tasvir edici ekler olduğunu ve bu ekleri almış fiillerin de tasvir fiilleri (descriptif) grubuna yaklaştığını belirtmektedir (1988: 111-112) ki, bizim DLT için söz konusu ettiğimiz "yaklaşma" bildiren fiiller de bu türden fiillerdir ve bu yapılarıyla yaklaşma bildiren tasvir fiiline yaklaşmaktadırlar.

Kılınış itibarıyla değişik anlamlarla tasvir fiillerine yaklaşan benzer fiil kök veya gövdelerine Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlıyoruz. Derleme Sözlüğü'nden aldığımız şu fiiller "kılınış" olarak "tezlik", "süreklilik" ve "yaklaşma" bildirmektedir:

abarmak: 1. Almak, alıvermek (Tekkeköy/Düzce; Balıkesir) 2. Alıp götürmek. (SarıkamışKars) (DS-I: 11)

abınmak: Düşeyazmak, yürürken ayağı kaymak (Çilehane/Reşadiye/Tokat) (DS-I: 22)

abilemek: Göreceği gelmek, göresimek (Silifke/ Antalya) (DS-I: 23)

abraşmak: Olduğu yerde kalmak, kalakalmak (av tabirlerinden): *Tavşan abraştı.* (Mudurnu/Bolu; Kayapa/Edirne) (DS-I: 29)

acebe kalmak: şaşakalmak, donakalmak (Kars köyleri; Kilis) (DS-I: 43)

uçkurmak: Koyuvermek, salıvermek (Kahraman Maraş)(DS-XI: 4022)

uçurmak: Koyuvermek, bırakmak, salıvermek (Eğridir/Isparta; Tokat/Eskişehir; Akyazı/Sakarya; Çarşamba/Samsun; Maçka ve köyleri/Trabzon; Erkinis/Yusufeli/Artvin; Maksutlu/şarkışla/Sivas; Çanıllı/Ayaş/Ankara; Bor/Niğde) (DS-XI: 4023)

añaglamak: [añaʻlamak] Vuracak gibi olmak, vurmaya niyet etmek. (Beylerli/Bozdoğan/Aydın) (DS-I: 249)

anıklamak: Vurmaya niyet etmek, korkutmak kasdiyle vuracakmışgibi yapmak: *Çocuğa anıkladı ama vurmadı.* (Karamanlı, Tefeni, Kayadibi/Yeşilova/Burdur; Alâeddin, Darıveren, Oğuz, /Acıpayam, Tekkeköy/Dz.; Bodrum/Muğla) (DS-I: 269)

banlamak-, bañlamak: Gizlenmesi gereken, söylenmeyecek şeyi söyleyivermek. (Bozan/Eskişehir) (DS-II: 521)

Düzceʻye ait bir veride ise *yaz-* yardımcı fiiliyle kurulan *bakayaz-* tasvirî fiilin anlam veya kılınışolarak, yaklaşma değil de, "bakadurmak" anlamıyla "süreklilik" ifade ettiğini görüyoruz ki, bu da ağızların kılınış bakımından tasvirî fiiller üzerindeki tasarrfunu göstermesi bakımından ilginçtir (DS-II: 491).

Türkiye Türkçesi ağızlarına ait bu örnekleri artırmak mümkün olduğu gibi, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinden nice örnek bulmak da mümkündür. Elbette bizim amacımız, bu konuya sadece Dîvânu Lugatiʻt-Türkʻten bir pencere açmaktır.

Fiil kök veya gövdelerinin fiilin kılınışsüreci bakımından göstermişoldukları bu özellik, Türk gramerlerinde yeni yeni işlenmeye başlanan ***kılınış*** (Alm. Aktonsart, İng. maner of action) konusuyla ilgilidir. "Fiil kök veya gövdelerinin, dil mantığı ve ve zamanla olan bağlantısı açısından gösterdiği özellik" (Korkmaz, 2003: 534) olarak tanımlanan kılınış, kök veya gövde hâlindeki fiillerin sınırsız zaman çizgisi üzerindeki ***"başlama"*** (*aç-, başla-, canlan-, diril-, giriş-, karşıla- vb.*), ***"sürme, sürekli olma"*** (*ara-, bekle-, diren-, gözle-, oku-, ör- vb.*), ***"bitme"*** (*bul- eriş-, ulaş-, var-, bit-, tüken-, sön- vb.*), ***"aralıklı, kesintili bir oluş biçim"*** (*akşamla-, aksır-, atıştır-, ertele-, damla-, yelten- vb.*) ***"kendiliğinden, kendi kendine oluş biçimi"*** (*boylan-, çiçeklen-, çömel-, çürü-, ekşi-, sol-* vb.) gibi süreçleri belirten ve işin ne şekilde yapıldığını ortaya koyan anlam özellikleridir (Korkmaz, 2003: 535; Aksan, 1999: 86-87).

Dîvânu Lugatiʻt-Türkʻün asıl fiil+ zarf-fiil eki+ yardımcı fiil yapısıyla tasvirî sunduğu bir örneğin [*Ol anı uruyazdı*: O, onu döveyazdı. (DLT-III: 59)] dışında kalan ve "yaklaşma" bildiren fiil gövdelerini de "kılınış" çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. Zira fiili tasvir etme bakımından birleşik fiillerle fiil kök veya gövdelerinin işlev bakımından bir farkı yoktur. Buradaki fark, sadece kuruluş farkıdır.

SONUÇ

Đlk örneğini Dîvânu Lugati't-Türk'te bulduğumuz ve Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde yegâne yaklaşma bildiren *yaz-* yardımcı fiiliyle kurulan tasvirî fiil, Karahanlı Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahip değildir. Yukarıda Ercilasun'un tespitlerine bağlı olarak belirttiğimiz üzere, bu dönemde zaten iki tarafı fiil olan birleşik fiiller sıklık ve çeşit bakımından zayıftır. Bunun sebebi ise, Ercilasun (1983: 51-83)'un da belirttiği üzere, ünlü zarf-fiil eklerini almış fiillerle yardımcı fiillerin müstakil hüviyetlerini henüz muhafaza ediyor olmalarıdır.

Tabiatıyla dil, fiillerin ifade ettiği hareketi tasvir etme ihtiyacını başka yapılarla veya bizzat fiillerin kendi kök veya gövdelerindeki "kılınış"anlamlarıyla sağlayacaktır. Karahanlı döneminde de Türkçe, bu ihtiyacını daha çok fiil gövdeleri ile sağlamış görünüyor. Bunun için de birtakım eklerden yararlanıldığı görülmektedir.

Ancak, "kılınış" bakımından fiillere "yaklaşma" anlamı katan ve onları tasvir fiillerine yaklaştıran bu eklerin işlevlerini de irdelemek gerekiyor. Hepsinde ortak olan bu "yaklaşma" anlamına baktığımızda, -GAlIr/-KalIr ve +lI/+lU ekleri ile sağlanan "yaklaşma"da fiilin gerçekleşmesine az kaldığı veya fiilin gerçekleşmek üzere olduğu anlatılırken, başta -GIr-/-GUr- ve -sA- ekleriyle kurulanlar olmak üzere, diğer fiil gövdelerinin sunduğu "yaklaşma" anlamında ise, fiilin belirtiği iş, oluş veya hareketin gerçekleşmeye ramak kalmış ilen gerçekleşmediği anlatılmaktadır. Kılınış olarak "yaklaşma" bildiren bu iki grup fiil gövdesinden ikincisinin "kılınış" bakımından daha çok … *-A yaz-* yapılı yaklaşma fiiliyle aynı işlevde olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki grup fiilin çekim zamanlarının da farklı olduğu görülmektedir. Birinci grup eklerin genel olarak geniş zamandiki zaman kipiyle çekimlenmesine karşılık, ikinci grup örneklerin ise daima bilinen geçmiş zamanlı oldukları görülmektedir. Bu durum, ikinci grup fiillerin geçmişe ait bir iş, oluş ve hareketin gerçekleşmeye az kalmış ilen, gerçekleşmediğini anlatmalarıyla da ilgilidir. Ötekilerde ise geleceğe, yakın geleceğe dönük gerçekleşmek üzere olan bir hareket söz konusudur. Bu gramer ve anlam farklılıkları her ikisinin de genel anlamda "yaklaşma" bildirseler de, "kılınış" açısından kendi içinde ayrı kategorilerde değerlendirillerini gerektirmektedir. Ancak bu konuda sıkıntı yaşadığımızı saklamayalım. Đkinci gruptaki yapıları kılınış bakımından "yaklaşma kipi" çerçevesinde düşünmek, değerlendirmek kolaydı da, birinci gruptaki yapıları kılınış olarak nasıl bir "yaklaşma" biçimi olarak nasıl adlandıracağımız konusunda oldukça zorlanmıştık. Üstelik tam bu noktada, Faruk Gökçe'nin "Eski Türkçede {-GAlIr / -KalIr } Eki Üzerine" adlı çalışması bize bir ışık oldu.[4] Bizim de üzerinde durduğumuz eklerden biri olan *-GAlIr / -KalIr* ekinin işlevi yanında kökenini de irdeleyen Gökçe, söz konusu ekin işlevini "yaklaşma kipi"nden ayırmakta, dil bilimi literatüründe *progressive aspect* "ilerleyici bakış açısı" teriminden ilhamla "yakınlaşıcı bakış açısı" terimiyle ifade ettiği başka bir kategoriye dâhil etmektedir (Gökçe, 2007a: 98). Gökçe'nin sunduğu bu teklif ve teklifine dayanak teşkil eden görüşleri bizce de yerinde ve doğrudur.[5]

Sonuç olarak, Dîvânu Lugati't-Türk, bize Karahanlı dönemi Türkçesinde fiillerde "yaklaşma" bakımından, bugün Türkiye Türkçesi gramerlerinde yaklaşma kipi diye adlandırılan birleşik fiil yapısının ilk ve tek bir örneğini sunduğu gibi, bu dönemde "yaklaşma"nın kılınış

[4] 2000'li yılların başında yazıp bitirdiğimiz çalışmamızın, belki bugüne kadar yayımlanmamasının sebeplerinden biri de, konunun bu tarafıydı.

[5] Gökçe, adı geçen çalışmasında verdiği dipnotta şu görüşlere yer vermektedir: "Türkiye Türkçesi gramerlerinde *yaklaşma kipi* şeklinde adlandırılan kılınış türü ile eldeki makalede *yakınlaşıcı bakış açısı* şeklinde adlandırılan proximative aspect kategorisinin ilk bakışta benzer gramatikal fikirleri işaretledikleri göze çarpsa da her iki gramer kategorisi arasında hem terim hem de içerik açısından esaslı farklılıkların mevcut olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim, Türk dilinde *yaz-* yardımcı fiili ile oluşturulan, dil biliminde ise *avertive gram* ya da *action narrowly averted* şeklinde kavramlaştırılan *yaklaşma kılınışı* kurallı olarak geçmiş zaman çekimiyle ve gerçekleşmek üzere olan fakat neticede gerçekleşmeyen bir kılınış türünü işaretlerken, *yakınlaşıcı bakış açısı* şeklinde Türkçeye aktadığımız *proximative aspect* ise şimdiki-geniş zaman çekimi ile ana fiildeki eylemin gerçekleşmeye doğru yol aldığı, gerçekleşmesine ramak kaldığı, neredeyse gerçekleşeceği anlamındaki kılınışın aksine konuşucunun gözlemlediği ana fiildeki eylemin ya da durumun yakın bir gelecekte mutlak anlamda gerçekleşeceği anlamı hakimdir." (Gökçe, 2007a: 98)

(maner of action) çerçevesinde ele alınabilecek şekilde, birtakım eklerle yapılan fiil gövdeleriyle de anlatıldığını göstermektedir.

Ancak bu "yaklaşma" anlamlı fiil gövdelerinin bir kısmında "yaklaşma kipi" ile birleşen ve gerçekleşmek üzere olan, ama neticede gerçekleşmeyen bir kılınış; diğer bir kısmında ise "yakınlaşıcı/ilerleyici bakış açısı" (progressive aspect) olarak adlandırılabilecek, yani ana fiildeki eylemin gerçekleşmeye doğru yol aldığını ve neredeyse gerçekleşmek üzere olan bir kılınış anlatıldığı görülmektedir.

Bütün bu verilere bağlı olarak diyebiliriz ki, Türkçenin söz varlığının dinamik unsurları olan fiillere basit, türemiş ve birleşik diye salt yapı bakımından bakmak doğru değildir. Aksine onların, ihtiyacı duyulan değişik anlamları verebilmek için tarihî süreç içinde birtakım gramerlik dönüşümler geçirdikleri, ama bundan da önemlisi kök veya gövde anlamlarıyla "kılınış"açısından çok farklı kullanım veya görünüşler (verbal aspect) sergileyebildikleri hatırdan çıkarılmamalıdır. Unutulmaması gereken bir diğer önemli nokta da, "kılınış"ve "görünüş"gibi Türk gramerciliğinin yeni yeni tanımaya başladığı iki fiil kategorisinin sadece Türkiye Türkçesi için değil, Türk dilinin tarihî dönemleri için de çalışma konusu edilebileceğidir.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (1999). ***Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi***, Ankara: Engin Yayınevi.

ARAT, R. Rahmeti (1979). ***Kutadgu Bilig I Metin***, Ankara: TDK Yay.

ARAT, R. Rahmeti (1988). ***Kutadgu Bilig II Çeviri***, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ARAT, R. Rahmeti (1992). ***Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık***, Ankara: TDK Yay.

ATA, Aysu (2004). ***Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*** *(Ryland Nüshası)* ***Karahanlı Türkçesi*** *(Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay.

ATALAY, Besim (1931). ***Türk Dili Kuralları***, Ankara.

ATALAY, Besim (1946). ***Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm***, İstanbul .

ATALAY, Besim (1985). ***Divanü Lûgati-it-Türk Tercümesi*** , I-III. C, Ankara: TDK Yay. (DLT)

AYDIN, Mehmet (2007). ***Dilbilim El Kitabı***, İstanbul: 3F Yay.

BANGUOĞLU, Tahsin (1988). "Türkçede Tekerrür Fiilleri", ***TDAY Belleten 1956***, Ankara: TDK Yay., s. 111-123.

BASSARAK, Armin (1997). "Türkçe Zaman Kiplerinin Doğallık Dereceleri", ***TDAY Belleten 1995***, Ankara: TDK Yay., s. 31-36.

DENY, Jean (1941). ***Türk Dili Grameri***, Çev.: Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Vekâleti Yay.

DİLÂÇAR, A. (1973-1974). "Türk Fiilinde „Kılınış"la „Görünüş" ve Dilbilgisi Kitaplarımız", ***TDAY Belleten 1973-1974***, Ankara: TDK Yay., s. 159-171.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). ***Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-***, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.

ERGİN, Muharem(1985). ***Türk Dil Bilgisi***, Boğaziçi Yay., İstanbul 1985.

GABAİN, A. von (1988). ***Eski Türkçenin Grameri***, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yay.

GABAİN, A. von (1988). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", ***TDAY Belleten 1954***, Ankara: TDK Yay., s. 16-28.

GÖKÇE, Faruk (2007a). "Eski Türkçe { -GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine", ***Türkbilig***, 2007/ 14, s. 97-115.

GÖKÇE, Faruk (2007b). ***Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri: Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi***, HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

GÜNGEN A., DEMİRBİLEK, S. (1998). "Divanü Lûgati't-Türk'te Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", ***Dil Dergisi***, Sayı: 66, s. 70-77.

GÜNGEN, Ahmet (2001). "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Yemek ve Beslenme Kültürüyle İlgili Kelimeler ve Teşkilleri", ***Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler*** 1. Cilt (A-K), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., s. 347-376.

GÜNGEN, Ahmet (2008). "Söz Varlığı Işığında Dîvânu Lûgati't-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler" (In The Light Vocabulary The Traces Belong To Its Age In Dîvânu Lûgati't-Türk), ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research***, Volume ¼, Summer 2008, s. 242-267.

GÜNGEN, Ahmet (2007). "Dîvânu Lûgati't-Türk'te Geçen Savların Cümle Yapısı", **I. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı***, 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı-III, Editörler: Fikret Türkmen-Gürer Gülsevin, Ankara: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yay., s. 1041-1054.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). ***Karahanlı Türkçesi Grameri***, Ankara: TDK Yay.

KORKMAZ, Zeynep (1995). ***Türk Dili Üzerine Araştırmalar***, I. C, Ankara: TDK Yay.

KORKMAZ, Zeynep (2003). ***Türkiye Türkçesi Grameri***, Ankara: TDK Yay.

MANSUROĞLU, Mecdut (1988). "Karahanlıca", ***Tarihî Türk Şiveleri***, Haz.: Mehmet Akalın, Ankara: TKAE Yay., s. 133-171.

ÖNER Mustafa (2001). " Türkçe Söz Diziminde Eklenme Yönündeki Yapılar Üzerine", ***Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni" (12-13 Nisan 2001) Bildiriler***, 2. Cilt (M-Z), Haz.: M. Argunşah, İ. Görkem, H. Argunşah, A. Kılıç, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.: s. 593-598.

TİMURTAş, Faruk K. (1977). ***Eski Türkiye Türkçesi***, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

YÜCE, Nuri (1997). "Türkler (Türk Dili)", ***İslâm Ansiklopedisi***, 12/2. C, Eskişehir: MEB Yay., s. 445-530.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 249-291, TURKEY

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE YAZILAN MEÇHUL ESERLERDEN: NÂME-İ MAḤŞER

M. Fatih KÖKSAL[*]

ÖZET

Eski Anadolu Türkçesi döneminde kaleme alınan Türkçe eserlerde en çok görülen konuların başında dinî-ahlakî muhtevalı olanlar gelir. Dinî-ahlakî eserler arasında da kıyameti, kıyamet ahvali ve kıyamet ehlini konu olan eserler önemli bir yekün tutmaktadır. Bu çalışmada, bu muhtevada yazılmış olup varlığı bilinmeyen Nâme-i Mahşer adlı eser tanıtılacak ve eserin tam metni yayımlanacaktır. Tespit edebildiğimiz tek nüshası şahsî kütüphanemizde Yz. 99/8 numarada bulunan müellifi meçhul eser, mesnevi tarzında yazılmış olup 538 beyit tutarındadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Nâme-i Mahşer, kıyamet, mesnevi.

ONE OF UNKNOWN WORKS WRITTEN IN OLD ANATOLIAN TURKISH PERIOD: NÂME-I MAHŞER

ABSTRACT

Works written in Old Anatolian Turkish period comes first topics most common are religious-moral topics. Among the works of religious-moral, there are many works which mention doomsday, situation of doomsday and people of resurrection. In this article, written at the subject of doomsday and the presence of unknown which named "Nâme-i Mahşer" will be introduced and published full text. Single copy which we can determine exist in our library that numbered Yz. 99/8. The author of this work isn't known. Work has written in style of mathnawi and has 538 couplets.

Keywords: Old Anatolian Turkish, Nâme-i Mahşer, doomsday, mathnawi.

Eski Anadolu Türkçesi (EAT) olarak adlandırılan dönemde kaleme alınan dil yadigârlarımız, aradan geçen zaman diliminin uzunluğu nispetinde günümüze ulaşmış olması zor; bu bağlamda da sayıları sınırlı ürünlerdir. Bu itibarla, konusu ne, müellifi kim olursa olsun, bu dönemde yazılan eserlerin özellikle Türk dili tarihi bakımından her biri ayrı ayrı değerli ve önemlidir.

Bu dönemde verilen eserler arasında dinî-ahlakî ve tasavvufî muhtevalı kitaplar ağırlıklı bir yer tutar. Bu eserlerden, Hz. Peygamber dönemindeki kimi kıssaları ve ibretamiz olayları nakleden *Dâstân-ı Güvercin*, *Dâstân-ı İbrâhîm*, *Dâstân-ı Oğlan*, *Dâstân-ı Kız* vb. eserlerle yine Hz. Muhammed çevresinde oluşturulmuş türlerlerden mevlidler, mucizâtlar ve miracnâmelerin yeri pek büyüktür.

[*] Prof. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü Kırşehir mfkoksal@gmail.com

Dil hususiyetlerinden XIII-XV. yüzyıllar arasında yazıldığı anlaşılan, özellikle "Dâstân" başlıklı eserlerin; mesnevi tarzında yazılmış olmak, ortalama 100-500 beyit tutarında bulunmak ve -çoklukla- müellifi meçhul eserler olmak gibi müşterek tarafları dikkat çekmektedir. Genellikle aynı el yazması nüsha (risaleler mecmuası) içinde birbiri ardına sıralanmış tarzda karşımıza çıkan bu tür eserlerde, imlâ, vezin ve kafiye gibi teknik kusurların fazlaca bulunması da diğer müşterek taraflar olarak sayılabilir.

Dinî-ahlakî muhtevalı bu eserler arasında önemli bir grubu da muhtelif âyet ve hadislere, kimi kıssalara ve rivayetlere dayalı olarak kıyametin özellikleri, cennet ve cehennem ehlinin ahvâli vb. konuları işleyen mesneviler oluşturur. Dil ve şekil özellikleri bakımından yukarıda sayılan eserlerle çok benzeşen bu risaleler, *Ahvâl-i Kıyâmet*, *Kıyâmet-nâme*, *Ahvâl-i Mahşer*, *Dâstân-ı Mahşer*, *Mahşer-nâme* gibi adlar altında yazılmıştır. Bu tür kitapların bazıları aynı eserin farklı nüshaları olarak karşımıza çıkarken bazıları benzer veya aynı muhtevadaki başka eserlerdir.

Cem Dilçin tarafından tek nüsha olduğu bilgisiyle yayımlanan Şeyyad Hamza'nın *Ahvâl-i Kıyâmet* adlı eseri (Dilçin 1978) üzerine daha sonra ilki Şeyyad Hamza'ya, ikincisi Şeyyad Îsâ'ya izafe edilen iki yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Durmaz 1994; Alkaya 1996). Eserin Şeyyad Îsâ'ya izafe edilmiş bir nüshası da şahsî kütüphanemizde Yz. 140/2 numarada bulunmaktadır.

Bizim burada tanıtarak tam metin olarak yayımladığımız eser de kıyamet ahvâline dair olmakla birlikte Şeyyad Hamza veya Şeyyad İsâ adına kayıtlı mezkur eserden farklı olup "Nâme-i Mahşer" adını taşımaktadır. Bu eser, yine kendisi gibi müellifi meçhul olan ve Milli Kütüphane Yz A 9389/2'de 37a-42a sayfaları arasında yer alan *Mahşer-nâme*'den ayrı bir mesnevidir.

Eserin adı: Metin içinde eserin adı anılmamakla birlikte başlıkta kırmızı mürekkeple yazılı olan "Nâme-i Mahşer" ibaresini mesnevinin adı olarak kabul etmek gerekir.

Eserin müellifi: Mesnevinin herhangi bir yerinde müellif adı kayıtlı değildir.

Eserin nazım şekli: Eser mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Dokuz beyitlik mahlassız bir gazel şeklinde kafiyelenmiş 487-496. beyitler arası dışında eserin tamamı klâsik mesnevi tarzında kaleme alınmıştır.

Eserin vezni: Eser, dinî-tasavufî ve ahlakî mesnevilerde en çok görülen remel bahrinin *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla kaleme alınmıştır.

Eserin beyit sayısı: Eser 538 beyitten müteşekkildir.

Eserin muhtevası: Nâme-i Mahşer'de, sadece üç beyit tutarındaki "tevhîd"den sonra doğrudan konuya girilmektedir. Eser, "ey" nidasının muhatabı olan "yâr, ahî, dede, pür-hüner, hümâm, hoca, pür-safâ" gibi hitaplarla okura seslenir tarzda kaleme alınmıştır. Kıyametle ilgili âyet ve hadisler müellifin temel kaynakları arasındadır.

Eserde İsrâfîl'in suru üflemesiyle kopacak olan kıyametin dehşet verici nitelikleri uzun uzun tasvir edilmektedir. Bütün bu tasvir ve tavsifler insanları doğru yola iletmek, onları günah işlemekten alıkoymak içindir. Eser, 71-220. beyitler arasında "(Yer) üzerindeki her şey yok olacaktır." (Kur'ân-ı Kerîm, Rahman suresi 26. âyet) meâlindeki ayet başlığı (Küllü Men ʿAleyhā Fān) altında verilen çok teferratlı kıyamet tavsifleri; diğer büyük peygamberlerin günahkârlara şefaat edemeyip ancak Hz. Muhammed'in şefaatçi olacağına dair bazı rivayetler; 221-343 arasındaki "Der-beyân-ı Cehennem" başlığı altında cehennemin özelliklerinin ve orada bulunacakları kimler olduğunun anlatılması; 344-387. beyitler arasındaki "Fasl-ı Cennet" başlığı altında cennetin vasıfları ve cennet ehli hakkında malumatla devam etmekte ve nihayet "Bu Fasl Ma'sûmları Beyân İder" başlığı altındaki 151 beyitlik bölümle sona ermektedir.

Ancak gerek eserin bu bölümle bitmesi, gerek gelenek gereği bu tür eserlerde bulunması icap eden nasihat, münâcât, vb. bölümlerin bulunduğu "hâtime"nin bulunmaması dolayısıyla eser, eksik kalmış intibaını uyandırmaktadır. Tespit edilebilen tek nüsha olması hasebiyle, tahmin ettiğimiz bu eksikliğin eserin kendisinden mi kaynaklandığı, yoksa elimizdeki nüshaya özgü bir durum mu olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.

Eserin dil ve imlâ özellikleri:

a) Dil özellikleri: Nâme-i Mahşer'in, EAT dönemi ürünü olduğunu eserin dil hususiyetlerinden çıkarmak zor değildir. Eldeki nüshanın geç bir dönemde (Zilhicce1115 = Nisan 1704) istinsah edilmesi dolayısıyla kimi eklerde EAT dönemi özelliklerine riayet edilmemiş olması bu tespitimizi nakzetmez. Bu tür eserlerin pek çoğunda karşılaşılan bu durum gayet tabiidir. Konuyu somutlaştırmak amacıyla eserdeki kimi eklerin yanlış yazılmasına bariz birkaç örnek olarak şunlar sayılabilir:

Bildirme eki yuvarlak (+dUr) olması gerekirken kimi yerlerde düz yazılması: *vardır* (5, 66, 150, 392)[1]; tamlama hâli eki yuvarlak (+-Uñ) olması gerekirken kimi yerlerde düz yazılması: *maḫşeriñ* (20); 3. teklik şahıs iyelik eki düz (+I) olması gerekirken kimi yerlerde yuvarlak yazılması: *ṣūrunı* (30, 48), *oḳu* (390), *boynuna* (135); düz olması gereken +lIk ekinin ses uyumuna uyularak yuvarlak yazılması: *ṣayruluḳ* (354); görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs ekinin yuvarlak olması (dUk) gerekirken düz yazılması: *ḳaldıḳ* (62); öğrenilen geçmiş zaman ekinin düz (-mIş) olması gerekirken kimi yerlerde ses uyumuna uydurularak yuvarlak yazılması: *ṭoġmuş* (124); yuvarlak olması gereken –sUn ekinin bir yerde düz yazılması: *girsin* (349) düz olması gereken -IcaK zarf fiil ekinin yuvarlak yazılması: *ölücek* (445)… Ancak bu eklerin çoğu yerde doğru şekilde kullanıldığını, yanlış imlaların daha az, hatta kimi eklerde nadir olduğunu da kaydetmeliyiz. Bu durum iki temel sebebe bağlanabilir: İlki eserin istinsah edildiği dönemdeki yaygın imlânın veya dönem fonetiğinin tesiri; ikincisi müstensihin bilgi düzeyidir. Müstensihin EAT döneminin klâsik imlâsına aşina olmaması veya dönemin imlâ özelliklerini metne uygulamada özensiz olması, kısaca müstensihin bilgisiz veya özensiz olması da bu tür sonuçların doğmasında önemli bir faktördür.

[1] Burada ve bundan sonra ayraç içinde gösterilen numaralar, metindeki beyit sıra numarasını gösterir.

Metinde geçen EAT dönemine ilişkin eklerden başlıcaları –birer örnekle- şunlardır:

+cI+lAyIn (43): şuncılayın
+(n)Uñ (14, 38, 39…) (tamlama hâli eki): ḫalḳuñ
+(n)Uñ (4, 5, 29) (iyelik eki): cānuñ
+ñUz (205, 371). dilĕgüñüz
+rAk (400, 450): yegrek
+Um (24, 71, 73…): āyetümi
+UmUz (42, 163, 190…): yirümüz
-A(y)In (165, 378): alayın
-AcAg+Az (12). görünecegez
-Am (91, 170, 173, 180): olmışam
-AvUz (169, 229, 491): kurtılavuz
-gIl ((47, 63, 76, 177, 192): çalġıl
-ImA (293, 426): döyimezüz
-IsAr (17, 22, 27, 28, 132…): olısar
-mA+dIn (362, 398): görmedin
-ñUz (199, 355, 376…): varuñuz
-Uñ: (16, 31, 72…): açuñ
-Up+dUr (346, 364, 371…): yaradupdur
-Ur (2, 7, 22…): iydür
-(y)AlUm (1, 4, 159, 473, 15): başlayalum
-(y)IcAk (146, 215, 327…): yiyicek
-(y)Ub+An (73, 75, 175, 176, 201, 202, 215…): geçüben

Metindeki arkaik Türkçe kelimelerden bazıları Tarama Sözlüğü'nde (Dilçin 1983) ya bulunmamakta, ya da buradaki şekilleri veya anlamları yer almamaktadır. Şu beyitteki "ṭuru-" fiili "ayağa kalkmak" anlamındadır. Tarama Sözlüğü'nde bu manada "turu gelmek" ve "turmak" fiilleri bulunmakla beraber "ṭuru-" yoktur:

Dükene ṣular deñizler ḳuruya
Başlaya_Ādem ki yerinden *ṭuruya* (103)

Metindeki anlamının "birlikte yürümek" olduğu açık olan "yüriş-" fiili de Tarama Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Tarama Sözlüğü'nde "yüriş" fiili varsa da "yürüyüş" karşılığı verilmiştir. Nâme-i mahşer'de "yüriş-" şöyle geçmektedir:

Dört yüz kerre biñ ferişteler[2]
Muṣṭafā-y-ıla bile *yüriş*eler (278)

Keza "öğütülemeyen tane" anlamında kullanılan "çaḳıldaḳ" kelimesi de Tarama Sözlüğü'nde varsa da bu manasına yer verilmemiştir.

[2] Mısranın vezni kusurlu.

"yuḳa" kelimesinin de Tarama Sözlüğü'nde "yuḫa"şekli gösterilmekte, aynı manada olan parçadaki "yuḳa" şekline yer verilmemektedir.

Nâme-i Mahşer'deki arkaik Türkçe kelimeler, anlamları ve geçtiği beyitler şöyledir.

aṣṣı: fayda (7, 225, 508)
aġu: zehir (405)
açuḳ: açık (255, 283, 330)
anda: 1. orada (56, 115, 175, 297, 367…)
2. o anda (86, 311)
3. o konuda (344)
andan:1. ondan sonra (40, 89, 322…)
2. ondan (119, 154, 380),
anlar: onlar (23, 24, 40…)
artuḳ: başka (87, 154),
baṣ-: yenmek (391)
balḳı-: parlamak (358)
başlu: yaralı (528)
bay: zengin (130, 267, 388…)
bile: birlikte (51, 278, 303…)
bilesince: beraberinde, eşliğinde (279),
boġun: boğum, eklem (113)
bular: bunlar (123, 138, 160...)
bunda: burada (6, 310, 376…)
çaḳıldaḳ: öğütülememiş tane (405)
Çalap: Tanrı (124, 476, 536)
degme: gelişi güzel, rastgele (113, 114, 119)
deñlü: kadar (110, 137)
deril-: toplanmak (123, 191)
döy-: dayanmak (426)
dükeli: tamamen, bütün (135, 388, 433…)
etmek: ekmek (529)
ġayḳu: kaygı (121)
gevde: gövde (73, 479)
gey-: giymek (324, 325)
ıssı: sahibi (68, 119…)
ıssı: sıcak (119, 129, 156..)
ilt-: ulaştırmak (276)
imdi: şimdi (4, 10, 119…)
işbu: işte bu (137, 138, 162…)
iti: keskin (150)
iyt- (it- şekli de kullanılmıştır. 4, 68, 89…)

ḳaçan: nasıl (409)
ḳamu: bütün, hep (45, 53, 55…)
ḳanda: nerede (147, 165, 167)
ḳanı: hani (90, 91, 92…)
ḳarındaş: kardeş (512)
ḳatı: fazla (274)
ḳayır-: kaygılanmak (399)
key: çok, pek (158, 244, 274…)
kiçi: küçük (389)
kimesne (kimsene): hiç kimse (87, 185, 210)
ḳoç-: sarılmak (353)
ḳoñşu: komşu (256),
nicesi: nasıl, ne surette (164)
niçeler: çok kimse (520)
od (ot): ateş (205, 218, 227…)
ol: o (1, 2, 6),
ök: akıl (37)
örü ṭur-: ayağa kalkmak (107, 211)
sancıl-: saplanmak (119)
ṣayru: hastalık (354)
sin: mezar (123)
süñük: kemik (130)
şol: şura (83, 88, 180…)
ṭamu (ṭamı): cehennem (83, 148, 149, 154, 218)
ṭaña ḳal-: şaşırmak (195)
ṭañla-: şaşırmak, hayret etmek (269, 472)
ṭapu: makam (148, 339)
ṭaşra: dışarı (163)
ṭon: elbise (273, 285, 32)
ṭoyla-: doyurmak, ziyafet çekmek (346)
ṭur-: ayağa kalkmak (123, 181, 213)
ṭuru-: ayağa kalkmak (104)
uçmaḳ: cennet (83, 163, 169…)
ur-: vurmak (393, 415)
uş: işte şimdi (192, 440, 491…)
uşan-: parçalanmak (156, 239)
uzun: uzunluk, boy (78, 109)
yalıncaḳ: çıplak (330)
yanu yan-: şikâyet etmek (256)
yaraḳ ḳıl- (it-): hazırlık yapmak (6, 9)
yavlak: çok, gayet (38, 151, 156…)

yavuz şan-: kötülük düşünmek (256)
yayaḳ: yaya (283)
yayını yaş-: -i bırakmak, terk etmek, vaz geçmek (391)
yazuḳ: günah (193, 194, 307)
yazuḳlu (yazıḳlu): günahkâr (177, 202, 320…)
yed-: beraberinde götürmek, eşlik etmek (416)
yegrek: tercih edilir, yeğlenen (400, 450),
yit-: ulaşmak, erişmek (414)
yuḳa: yufka ince (526)
yüriş-: birlikte yürümek (278)
yüze yüz: yüz yüze (385)

b) İmlâ özellikleri: Eserin imlâ özeliklerinin başında hususiyle Türkçe eklerde standart bulunmaması, kimi Arapça ve Farsça kelimelerin yanlış imlâyla yazılması gelmektedir. Yukarıda eklerle ilgili ikili imlâya dikkat çekilmişti. Yanlış imlâya da şu birkaç kelimeyi örnek verebiliriz: sin harfiyle yazılması gereken –IsAr ekinin bir yerde –IşAr şeklinde yazılması: *olışar* (25); standart olarak "degül" imlâsıyla yazılan kelimenin iki yerde (358, 397) *degil* şeklinde yazılması, doğrusu *ġavġā* olan kelimenin *ḳavġa* yazılması (52); doğrusu *bāġçe* olan kelime *baḫçe (361, 375)*, *baḫçe* (397, 521) ve *baḳça* (401) imlâlarıyla yazılması; *ḫ῾āc*e yerine *ḫocā* (77), *şiddet* yerine *şidded* (138, 162) yazılması; Arapça *kün* (106) ve *ümmet* (209, 342, 346), Farsça *ġonca* (394) ve *gül* (396, 409) kelimelerinin vav'la yazılması imlâ kusurlarının tipik örneklerindendir.

Dönem eserlerinde sıkça rastlanan atıf vavlarının izafet kesresiyle gösterilmesi, bazen harekeyle gösterilmesi, daha da sık olmak üzere izafet kesrelerinin harfle (ye ile) gösterilmesi nüshanın karakteristik imlâ hususiyetleri diyebileceğimiz kadar yaygındır. Bu tür yazılımlar metin içinde düzeltilerek durum aparatta belirtilmiştir.

Eserin nüsha tavsifi: Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası şahsî kütüphanemizde Yz. 99/8 numarada kayıtlı risaleler mecmuasının 50b-75b varakları arasında bulunup nüsha tavsifi şöyledir:

165x125 mm, 135x90 mm ölçülerinde, 25 yaprak, 11 satırlı, kirli beyaz kalın kâğıda harekeli nesihle, siyah mürekkeple yazılmış, başlıklar kırmızı; bütün sayfalar kırmızı cetvelli. Sırtı kahverengi meşin, derisi dökülmüş mukavva cilt. Nâme-i Mahşer'in, mecmuadaki bir sonraki eserin (Dâsitân-ı Kız) kâtibiyle aynı elden çıkmış olmasına nazaran bu eserin ketebe kaydındaki (87b) Zilhicce1115 tarihinin istinsah tarihi, Hüseyin bin Ahmed'in de müstensih olduğu kabul edilebilir.

Eserin bulunduğu mecmuada ayrıca tamamı mesnevi tarzında yazılmış şu eserler bulunmaktadır: *Mevlid* (Süleyman Çelebi): 1b-17b; *Dâsitân-ı İbrâhîm* (Kırşehirli İsa): 17b-22b; *Dâsitân-ı İsmaîl*: 22b-27b; *Dâsitân-ı Fâtıma-i Zehrâ*: 27b-31b; *Dâsitân-ı Oğlan*: 31b-36a; *Dâsitân- Geyik*: 36a-40b; *Şerâit-i İslâm:* 41a-50b; Nâme-i Mahşer: 50b-75b *Dâsitân-ı Kız:* 75b-87b; *Mecmûa-i İlâhiyât:* 88a-117a.

Metnin Neşrinde İzlenen Yol:

1. Harekeli metindeki imlâya sadık kalınmıştır.
2. Köşeli ayraç içindeki ibareler metin tamiri yapılan bölümleri gösterir: Ḥāceti hīç kimse[ne]den yoḳ-durur (32)
3. Ayraç içindeki ibareler, vezin gereği yapılan ses türetmelerini gösterir: şük(ü)r (44) gibi.
4. İtalik yazılan harfler mısradaki *zihafı* ve *kusurlu meddi* gösterir. Şu mısradaki ilk italik yazım hatalı medde, ikincisi zihafa örnektir: Ḳalmaya hīç kimse illā Cebr*ā*'īl (60)
5. Alt çizgiler, vezin gereği yapılan ünlü ulamasını gösterir: Ḳanda_olısar ḫalḳ işid idem beyān (147)
6. İmale göstermek için elifle yazılan e'ler ĕ ile gösterilmiştir: eyleyĕler (44)
7. Metinde geçen arkaik kelimeler dikkat çekilmek üzere **koyu** dizilmiştir.
8. Metinde yaygın transkripsiyon sistemi kullanılmıştır.

METİN

HĀẔĀ NĀME-İ MAḤŞER

Vezin: _ . _ _ / _ . _ _ / _ . _

50b 1 Başlayalum söze Maʿbūd u Ḳadīm
Añalum hem ol-dur[ur] Ḥayy u ʿAlīm

2 ʿĀlim ü ʿallām oldur bī-niyāz
Ol bilür [hem] her ne-kim var gizlü rāz

3 Ḥāceti hīç kimse[ne]den yoḳ-durur
İllā luṭfı ḳullarına çoḳ-durur

51a 4 İşid imdi bir ʿacāyib iş i yār
Vaṣf-ı maḥşer **iydelüm** cānuñ uyar

5 Ġāfil olma aç gözüñ iy pür-hüner
Gör neler vardır yoluñda ḳıl ḥaẕer

6 Ol gün-içün **bunda** eyle **ḳıl yaraḳ**
İtmez-iseñ el-firāḳ u el-firāḳ

7 **Aṣṣı ḳıl**maya peşīmanlıḳ saña
Anda yarın ger inanursañ baña

8 ʿĀḳıl oldur kim işi [hep] ṣaġ ola
Ḥaḳ ḳatında yüzi yarın aġ ola

9 **Yaraḳ it**meyen kişi maġbūn olur
Ṣanmañ eksik işleri efzūn olur

10 **İmdi** [iy] ʿāḳıl olan er aç gözüñ
Ḳurtarı-gör miḥnetinden kendözüñ

11 İşit işi olan[ı] kibr ü damaġ[3]
Kibr-ile baḳup idenler ḫalḳa lāġ

12 Bilesin **görünecegez** ol gün göze[4]
İy münkir olanlar ḥaḳ söze[5]

13 İşid iy ḫalḳa ṭamaʿ iden kişi
İy şeri iy ḥaḳ bilmeyen ḥaḳ işi[6]

14 İşid iy her dem-be-dem ġaybet diyen
Ḫalḳuñ etin bal u yaġ gibi yiyen

[3] Damaġ kelimesinin "ṭamaʿ" yerine kullanıldığını sanıyoruz.

[4] Mısranın vezni kusurlu.

[5] Mısranın vezni kusurlu.

[6] Mısranın vezni kusurlu. Mısranın bu şekliyle anlamı da uygun değildir.

51b 15 İşid iy maġrūr olanlar ġaflete
Cehl-ile maḫṣūṣ olanlar laʿnete

16 Ġırre olmañ ġaflete açuñ gözi
Ḥaḳ buyurdı Muṣṭafā'ya bu sözi

17 Yā Muḥammed diyüp ol Rabbu'l-celīl
Olısar maḥşer diyü ḳurbān delīl

18 Ol gün-içün[7] ḳullarım zād[8] eylesün
Ḳorḳulardan cānın āzād eylesün

19 Kim ḳıyāmetden diyem ḫavf u ḫaṭar
Vir ṣalāvāt Muṣṭafā'dandur ḫaber

20 Muṣṭafā[9] ol maḥşeriñ taḳrīrini
Şerḥ ider Ḳurʾān-ıla tefsīrini

21 Cümle aṣḥāb işidüp ġam-gīn olur
Göz yaşıyla gözleri nem-gīn olur

22 **İydür** ʿAbbās ibni ʿAbdullāh anı
Kim nice **olısar** ol maḥşer güni

23 Muṣṭafā aġzından ol sözi ʿayān
Deftere yazdılar **anlar** bil beyān

24 Sözüm **andandur** kim **anlar** söylemiş
Muṣṭafā bir ḫoş ḥikāyet eylemiş

25 Maḥşer ol gün ṣarb olısar nedīm
Tañrı Ḳurʾān'da didi "yevmun ʿaẓīm"

52a 26 Āẕīne gün ḳopa didi Muṣṭāfā
Ḥācılar bayramı gün kim ʿarefā

27 ʿArefe gün böyle buyurdı ḥadīṯ
Kim inanmazsa[10] ḥabīṯ-ender-ḥabīṯ

28 İmdi gör **n'eyleyiser[dür]** Kirdigār
Emr ide İsrāfīl'e Perverdigār

29 **Diyiser** kim ṣūruñı çal çala ṣūr
Bī-ḫod ola ins [ü][11] cin vaḥş [u][12] ṭuyūr

[7] gün-içün: metinde "güni çün".
[8] zād: metinde "āzār". Âzār şekli, vezni de, kafiyeyi de, anlamı da bozmaktadır.
[9] Muṣṭafā: metinde "Ol Muṣṭafā".
[10] İnanmazsa: metinde "inanmaz ise".
[11] ins [ü]: metinde "ins-i".
[12] vaḥş [u]: metinde "vaḥş-ı".

30 Şöyle çala ṣūrunı ol ṣavt-ıla
Söyleye ṣūruñ içinde ḥarf-ıla

31 **İyde** açuñ göz[üñüz][13] iy ġāfilūn
Ol ḳıyāmet güni oldı ṣādıḳūn

32 Yaradılmış ol üni çün işide
Bī-ḫod ola her biri bir gūşede

33 Yayıla ol ün cihāna ser-te-ser
Düşe yüzi üstine ʿavretvār[14]

34 Ḫalḳ-ı ʿālem ḳorḳudan giryān ola
Ṣanalar kim yir [ü][15] gök berrān ola

35 **Yükli** ʿavretler **bıraġa** ṭıflını
Vir ṣalāvāt aç behiştin ġuflını

36 Her biri kendü_özine meşġūl ola
Kimi maġrūr kimi[si] maġbūn ola

52b 37 Ṣanalar yıḳıldı yere gökleri
Bī-ḫod ola cümle gide **ökleri**

38 Ol günüñ **yavlaḳ** ʿaẕābı çoḳ-durur
Bī-ʿaẕāb oldur günāhı yoḳ-durur

39 Ḳalmaya ʿaḳlı birinüñ iy ṣafā
Hem bunı böyle buyurdı Muṣṭafā

40 Yata **anlar** bir zamān **andan** yine
Gele her birinüñ ʿaḳlı yirine

41 Göreler ṭaġlar yirincedür hemān
Ay [u] güneş yir [ü][16] gök heft āsumān

42 **İydeler** [kim] bu ne üni-dur ʿaceb
Kim ḳulaġumuza irdi ne sebeb

43 **Şuncılayın** görmiş-iken heybeti
Ḳılmaya Tañrı'ya kimse ṭāʿati

44 İd[mey]eler ṭāʿat [ü] ẕikr [ü][17] şük(ü)r
Eyleyĕler dāyimā fısḳ u fucūr

[13] göz[üñüz]: metinde: "gözi".
[14] Mısranın vezni kusurlu.
[15] yir [ü]: metinde "yiri".
[16] yir [ü]: metinde "yiri".
[17] ṭāʿat [ü] ẕikr [ü]: metinde "ṭāʿat-i ẕikr-i".

45 Yedi yıl dünyā emīn ola[18]
Ḫalḳ **ḳamusı** fāṣıḳ u bī-dīn ola

46 Yedi yıldan ṣoñra ide bī-niyāz
Emr ide İsrāfīle çal sūrı sāz

47 Ṣūruñı **çalġıl** göçür[gil] ʿālemi
Vaḥş u ṭayr u[19] dīv ü perr ü Āḏemī

53a 48 Şöyle çala ṣūrunı çün emr ola
Kim ünini işiden şol-dem öle

49 Kimi yolda gider-iken vire cān
Kimi düşe bāzār iderken revān

50 Kimi dükkāndan evine irmeye
Ḥasret ola birbirini görmeye

51 Öle şeyṭān [u] şeyāṭīn[20] hep **bile**
Tā ki **anlar**dan var ise sırr-ıla

52 Ḳara ola **dün** [ü][21] gün ol dünyāda
Yire düşe ḳavġa bu kez iy dede

53 Bu yer üstinde ne-kim var maḫlūḳāt
Ḳamusına ire ol ünden ṣamāt

54 Geçe ikinci yere ol ün aḫī
Ḳavmini **ḳıra geçe** anuñ daḫı

55 Tā yedinci yere_ire bu resm-ile
Ḳamusınuñ ḫalḳını böyle ḳıla

56 Bu kez evvelki göge ol ün ire
Anda kim var[dur] ferişteler ḳıra

57 Tā yedinci göge ire hem-çünān
Ḳamusınuñ ḫalḳını ḳıra revān

58 Yerde gökde ḳalmaya debbāre çün
İrişe ʿarşa doḳuna bu kez ün

53b 59 ʿArş [u][22] kürsīde muḳarrebler tamām
Cümle ol ünden öleler iy hümām

60 Ḳalmaya hīç kimse illā Cebrāʾīl
Mīkāʾīl ü İsrāfīl ü ʿAzrāʾīl

[18] Mısranın vezni kusurlu.
[19] ṭayr u: metinde "ṭuyūr".
[20] şeyāṭīn: metinde "şeyāṭīnler".
[21] dün [ü]: metinde "düni".
[22] ʿArş [u]: metinde "ʿArşı".

61 Ölmeyeler tā ki Ḥaḳ fermān ide
Diye-ki kim var-ıdı hem dünyide[23]

62 Ḥaḳ ṣora ʿAzrāʾīl̄e kim var-ıdı
İyde beş ten ḳaldıḳ işde ben biri

63 Yine ol-dem Pādişāh emr eyleye
Bunlaruñ daḫı cān̄ın **alġıl** diye

64 Ḳabż ide ol dördünüñ cānın daḫı
Birisi ʿarş götürendür iy aḫī

65 Çünkü fermān ide [ol] cümle ola
Yalıñız dünyāda ʿAzrāʾīl̄ ḳala

66 Pes yine emr eyleye maʿbūd-ı Ḥaḳ
Diye-kim vardır bu gün ez-ehl-i ḫāk

67 ʿAzrāʾīl̄ **yüz yere ur**up söyleye
Tañrı'ya ḥamd u ṣenālar eyleye

68 **İyde** [kim] iy raḥmet **ıssı** Pādişāh
Kim saña zevāl yoḳdur derd [ü][24] āh

69 Sensin ol maʿbūd-ı Ḥayy u Lā-yezāl
Ṣāniʿ u Ferd ü Ḳadīm ü bī-miṣāl

54a 70 Ben ḳuluñ ḳaldum [bu] dünyāda żaʿīf
Ḳorḳulardan zār[25] içinde yā Laṭīf

KÜLLÜ MEN ʿALEYHĀ FĀN[26]

71 Emr ide kim ʿAzrāʾīl̄e yā ḳulum
Çün bilürsin **ḳamuya** vardur ölüm

72 Oḳumaduñ mı [ki] Ḳurʾān'da ʿayān
Āyetümi "küllü men ʿaleyhā fān"

73 Sen-daḫı cāñuñı al **diyüben** emr ide[27]
ʿAzrāʾīlüñ cānı **gevdeden** gide

74 Bir rivāyet[28] böyledür yā Müslümīn
Ḥaḳ sözine olsun iḳrāruñ hemīn

[23] Dünyide: metinde "dünyāda" okunacak şekilde harekelenmekle beraber kafiye gereği böyle okumayı uygun gördük.

[24] derd [ü]: metinde "derd-i".

[25] zār: metinde "zān".

[26] "(Yer) üzerindeki her şey yok olacaktır." Kur'ân-ı Kerîm, Rahman suresi (55), 26. âyet

[27] Mısranın vezni kusurlu.

[28] rivāyet: metinde "rivāyetde".

75 Bir daḫı öldür ki Ḥaḳ emr eyleye
Cānuñı al sen **diyüben** söyleye

76 **İyde** [kim] sen senüñ **alġıl** cāñuñı
Kim düketdüñ ʿömrüñi devvāruñı

77 Çünki böyle buyura Ḥaḳ Müsteʿān
Ṭaġıda ḳanatlarını ol zamān

78 Bir ḳanadınuñ **uzunı** iy ḫocā
Beş yüz [biñ] yıl ḳadar ucdan uca

79 Altı yüz biñ dört ḳanadları anuñ
Ṣıdḳuñ olsun var-ısa ʿaḳluñ senüñ

54b 80 ʿAzrā'īl çün Ḥaḳ sözini işide
Naʿre urup derd-ile bir āh ide

81 Çün üninden cümle ʿālem ditreşe
Yerlere vü göklere ḳorḳu düşe

82 Dünyā ḫalḳı ger diri ola-y-ıdı
Anuñ üninden ḳamu öle-y-idi

83 Ḳorḳusından ʿAzrā'īl **şolda** ṭura
Ṭamu uçmaḳ ortasına [ol] vara

84 **İyde bil**seydüm [eger] cān almaġuñ
Acısını böyle olur ölmegüñ

85 Mü'minüñ cānın müşfiḳīn ala-y-ıdum[29]
Şimdi ben daḫı āsān öle-y-idüm

86 **Anda** kendü kendünüñ cānın ala
Tañrı'nuñ emri gerek böyle ola

87 Ḫalḳ-ı ʿālemden diri hīç[30] ḳalmaya
Ḥaḳ'dan **artuḳ** hīç **kimesne** ḳalmaya

88 Ḫālıḳ u Maʿbūd u Ḥayy u Lā-yemūt
Ol-ki ḳullarına virür zād u ḳūt

89 **Andan iyde** ḳanı ol dünyā-yı[31] dūn
Şol-kişiler ki iderdi nā-ḥaḳdı ḫūn[32]

90 **Ḳanı** ol Firʿavn u Şeddād-ı cihān
Ḳanı ol Nemrūd u Ḳārūn-ı zamān

[29] Mısranın vezni kusurlu.
[30] diri hīç: metinde "hīç diri".
[31] dünyā-yı: metinde "dünyā vü".
[32] Mısranın vezni kusurlu.

55a 91 **Ḳanı** onlar ki cihānda mīr-idi
Ölmezüz dünyā bizümdür dir-idi

92 **Ḳanı** onlar kim tekebbür oldılar
Ḳahr u mīle her biri gör n'oldılar

93 **Ḳanı anlar** ki cihānda şāh-ıdı
Her birinüñ yüzi hem-çü māh-ıdı

94 Kimse ḳalmadı cihānda gitdiler
Çār u nā-çār dünyāyı terk itdiler

95 Pes "li-meni'l-mülk"[33] baña yaraşur
Kime kim emr ider-isem irişür

96 Vāḥid ü Ḳahhār benüm bī-gümān
ʿĀlem-i[34] esrār benüm bī-gümān

97 Evvel [ü] āḫir benem Perverdigār
Kim niye diler-[i]sem ḥükmüm irer

98 İki yüz yıl bu cihān şöyle kala
Gör ki ṣoñra ḳudretinden[35] ne ḳıla

99 Yaġmura emr ide kim gökden yaġa
Kim ber-ā-ber ola ṣaḥrālar ṭaġa

100 Gice [vü] gündüz yaġa ḳırḳ gün tamām
Deñiz ola bir yüzi cümle tamām

101 Ṭuta bu dünyāyı [pes] başdan başa
On iki arşun ola ṭaġdan aşa

55b 102 Ḳalmaya yer kim ṣuya garḳ olmaya
Şöyle kim alcaḳ yüce farḳ olmaya

103 Tañrı'dan emr ola ol yaġmur diñe
Ol deñiz daḫı yere gire siñe

104 Dükene ṣular deñizler ḳuruya
Başlaya_Ādem ki yerinden **ṭuruya**

105 Göreler kim çürüyüp gitmiş-idi
Her biri bend ü guşeden çıḳmış-ıdı[36]

106 Yeg ola evvelkiden ola bütün
Çün gele [ol] Pādişāhdan emr-i "kün"

[33] "(Bugün) mülk kimin?" Kur'ân-ı Kerîm, Mü'min suresi (40), 16. âyet.

[34] ʿĀlem-i: metinde "ʿĀlem ü".

[35] ṣoñra ḳudretinden: metinde "ḳudretinden ṣoñra".

[36] Mısranın vezni kusurlu.

107 Yine ol İsrāfīl'e cānın vire
Kim yerinden şükr idüp **örü ṭura**

108 Yine Cebrāʾīl Mīkāʾīl daḫı
Diri ola [anda] ʿAzrāʾīl daḫı

109 Pādişāh emr eyleye ṣurı çala
Kim üninden cümle ʿālem hep ṭola

119 İşid imdi ki ṣūruñ ḥaddi nedür
Uzunı vü ḳadri vü ḳaddi nedür

110 Şöyle egri[37] ḳavs-i ḳūzaḥ gibidür
İşid imdi ḥavli [kim] ne-deñlüdür

111 Ḥavl[i] ṣūruñ dünyāca bitmiş durur
Her budaġı bir yaña gitmiş durur

56a 112 Yedi şaḫṣ olmış-durur her budaġı
Yedi dünyāca yaratmış Ḥaḳḳ anı

113 Her budaḳda var **boġunlar** bī-ḥisāb
Degme boġunda delükler bī-kitāb

114 **Degme** delükden çıḳa bir dürlü_āvāz
Vir ṣalāvāt raḥm ide ol kār-sāz

115 Her delük ṭuraġıdur her bir cānuñ
Cānları **anda ṭurur** her bir tenüñ

119 Çünki ol ṣūrı çala fermān ola
Çıḳa ḳamu cān andan berrān ola[38]

117 Dünyā ṭola [ḳay]ġusından **anlar**uñ
ʿArşa irişe üni ol cānlaruñ

119 Gök yüzünde şöyle ḳuş gibi uça
Ḫaşmını bulunca yetmiş yıl geçe

119 Degme cān **sancıla** kendü ḫaşmına
Issını bula vü gire cismine

120 Diri ḳıla Ḥaḳ geri ʿālemleri
Vaḥş u ṭayr [u][39] cinni hem ādemleri

121 Ḫalḳuñ ol gün ġuṣṣası[40] bī-ḥadd ola
Ġayḳulardan her biri bī-ʿadd[41] ola

[37] egri: metinde "eger".
[38] Mısranın vezni kusurlu.
[39] ṭayr u: metinde "ṭuyūr".
[40] ġuṣṣası: metinde "ġuṣṣaşı".
[41] bī-ʿadd: metinde "ʿadl".

122 Cümlesi ḥayrān olalar ol zamān
Çaġrışalar ki Ḫudāvende amān

56b 123 Kimse baḳmaya bularuñ ḥāline
Hīç naẓar ḳılmayalar aḥvāline

124 Ḳullarından tā ki ol Ḳādir **Çalab**
İsteyince [kim] ḥisāb ol Ferd ü Rab

123 Çünki ol tenler **derilüp ṭuralar**
Sinlü sini üstine oturalar

124 Her birisi ḳorḳudan giryān ola
Anadan ṭoġmış gibi ʿuryān ola

125 Bir birine hīç naẓar ḳılmayalar
Er midür ʿavret midür bilmeyeler

126 Yüzlerini göge ṭutup **ṭuralar**
Zārī ḳılup ol Ḥaḳ'a yalvaralar

127 Şöyle **ṭura** bunlar-ımış bil tamām
Vir ṣalāvāt Muṣṭafā'dandur kelām

128 Gün[42] **ısısı** bunlara yaḳın gele
Şöyle [kim] aralığı bir yıl ola

129 Ol ḳıyāmet **ıssısından** ṭuralar
Niçe dürli kim ʿaẕāblar göreler

130 Ḳaynaya beyni **süñüklerde** ilik
Bir ola **bay**-ıla yoḫsul hem melik

131 Her birisi kendözüni bilmeye
Ḳorḳudan ʿaḳl [u][43] firāset ḳalmaya

57a 132 **Bilmeyiserdür** daḫı her bir kişi
Kendüyi er mi ya ḫod[44] ḫatun kişi

133 İşiden ol tenleri şöyle şişe
Terleye her [bir] kişi ḥadden aşa

134 Kimi[si]nün ter ṭopuġına çıḳa
Terleye ter kim ayaġından çıḳa

135 Kiminün ter boynuna çıḳmış ola
Kim vücūdın **dükeli** yaḳmış ola

[42] Gün: metinde "Güneş".
[43] ʿaḳl [u]: metinde "ʿaḳl-ı".
[44] er mi ya ḫod: metinde "er midir yā".

136 Her kāfirler terleyüp Ceyḥūn gibi
Ter içinde_eriyeler ḳurşun gibi

137 İsteyince Pādişāh ḫalḳdan ḥisāb
İşbu **deñlü** her kişi göre ḥisāb

138 ʿĀciz ola işbu şiddedden bular
Ḳamu ādem bir yere cemʿ olalar

139 Ḳamu ʿālem ins ü cin [hep] cemʿ ola
Nāgehān gökden yere bir ün gele

140 Kim ol ünden ḳamusı ḫayrān ola
Cümlesi medhūş u ser-gerdān ola

141 Heybetinden ol ünüñ ditreyeler
Yā İlāhī bu ne ündür diyeler

142 Göreler kim Tañrı'nuñ emri n'ola
Gökler ol-dem şaḳḳa şaḳḳa ayrıla

57b 143 Göklerüñ ʿarşuñ ḳamu ferişteşi
Yer yüzine ine ṭura cümlesi

144 Yıḳıla yer yıḳıla gökler hemān
Hem ola zīr ü zeber cümle cihān

145 Ḥaḳ teʿālā ol Ḫudāvendā Kerīm
Şöyle buyurmış Ḳurʾān'[ın]da ʿaẓīm

146 Kim ḳıyāmet **ḳopıcaḳ** bu yerleri
Götürem bir daḫı **döşeyem** arı

147 Çün götüre yerleri Ḫālıḳ-ı cihān[45]
Ḳanda_olısar ḫalḳ işid idem beyān

148 Şöyle buyurmış resūlüñ **ṭapusı**
Ṭamınuñ üstinde ola ḳapusı

149 **Ṭamu** üstinde Ṣırāṭ köprisini
Geçeler işit pes anuñ vaṣfını

150 Ḳıldan ince ola ḳılıcdan[46] **iti**
Vardır uzaḳ yolları çoḳ zaḥmeti

151 Ṣarb ola der-bendleri **yavlaḳ** ʿaẓīm
Müʾmin olan geçe bī-ḫavf u ʿazīm

152 Hem yoḳuşın kişi biñ yılda geçer
İnişini daḫı hem öyle iner

[45] Mısranın vezni kusurlu.

[46] ola ḳılıcdan: metinde "ḳılıcdan ola".

153 Hem düzi daḫı [anuñ] biñ yıl olur
Ḥadīs̱üñ rivāyeti böyle gelür

58a 154 **Andan artuḳ ṭamu** üstinde yedi
Köpri vardur Muṣṭafā böyle dedi

155 Her birin heft[47] yılda geçer tīz geçen
Ḳuş gibidür mü'min üstinde uçan

156 Gök baḳırdan yer demirden döşene
Issısından ḫalḳ **yavlaḳ uşana**

157 Her birisi nefsehū nefsī diye
Her kişi kend[öz]ünüñ ḳaydın yiye

158 Bir rivāyet Muṣṭafā'dan şöyledür
Key inan var-ısa ʿaḳluñ böyledür

159 **İydeler** kim biz *Ā*dem peyġam-beri
Bulalum kim ol bize ḳıla yārī

160 İsteyeler [kim] varalar çün **bular**
Ayaġına düşeler yalvaralar

161 Aġlaşalar **iydeler** gör ḥālimüz
Atamuzsın sen bizüm ṭut elimüz

162 İşbu şidde[t]den [bizi] ḳurtara Ḥaḳ
Emr ide bize yirümüz vire Ḥaḳ

163 Bir ḫaṭā ḳıldum cihānda gördiler
Beni **uçmaḳdan** da **ṭaşra** sürdiler

164 Sizüñ-içün ben **nicesi söyleyem**
Çāre bulsam[48] müşkilüm ḥall **eyleyem**

58b 165 Size evvel ben ḳılavuz **olayın**
Ḳandadur N*ū*ḥ[49] sizüñ-içün **bulayın**

166 Dutar-ısa N*ū*ḥ ṭutar ḫalḳuñ elin
Zīr*a* ol-dur[ur] resūl-i evvelīn

167 Ḳandadur N*ū*ḥ diyüp ol-dem ṣoralar
İster-iken baḳup anı göreler

168 **İydeler** iy Tañrı'nuñ peyġam-beri
N'ola Ḥaḳ'dan dileseñ miskīnleri

[47] birin heft: metinde "birini hefte".
[48] Bulsam: metinde "bulmasam".
[49] Nūḥ: metinde "Nūḥ peyġam-ber".

169 Ola kim āsān geçe bizden ḥisāb
Girevüz uçmaġa görmedin ʿazāb

170 Ol-daḫı yolumda [olmañ] şerm-sār[50]
Olmışam şöyle-ki ser-gerdān [u][51] zār

171 Ol sebebden **ḳayġuya** batdum hemān
Ḳavmüme [çün] diledüm Ḥaḳ'dan ṭūfān

172 Tañrı'ya dönmez[d]i ol ḳavm-i fużūl
Nā-gehān ḳıldum duʿā oldı ḳabūl

173 Ṣuya ġarḳ itdi **ḳamusın** Pādişāh
Ḳorḳaram kim gelmiş ola bendegāh

174 Yürüñ İbrāhīm'e varuñ kim Celīl
Ḳurʾān içinde aña dimiş Ḫalīl

175 **Geçüben** Ḫalīl'i **anda bulalar**
Zārī ḳılup saçlarını yolalar

59a 176 **Yalvaruban diyeler**[52] yā İbrāhīm
Çün ḫalīlüm didi saña ol Kerīm

177 Bize daḫı bir şefāʿat **eylegil**
Sen **yazuḳluları** Ḥaḳ'dan **dilegil**

178 Diye [kim] benüm elümden gelmez ol
Ḳorḳudan **ḳayġuya** irdüm göñlüm melūl[53]

179 Dünyāda çünki günāh çoḳ işledüm
Ḳaṣd-ıla üç dürlü yalan söyledüm

180 Ol sebebden ḳılmışam şol[54] tedbīri
Raḥmetine ṭutmışam anuñ ümīdi[55]

181 Ol Ḫalīlullāh diye [56]ḫalḳa **ṭuruñ**
Mūsā peyġam-ber ḳatına bir varuñ

182 Mūsā peyġam-ber Kelīmullāh durur
Ḳamu peyġam-berlere ol *māh* durur

183 **Geçüben** Mūsā ḳatına varalar
Feryād idüp ḳarşusına **ṭuralar**

[50] şerm-sār: metinde "ser mesār" okunacak şekilde harekelenmiştir.
[51] ser-gerdān [u]: metinde "ser-gerdān-ı".
[52] diyeler: metinde "diyeler kim".
[53] Mısranın vezni kusurlu.
[54] şol: metinde "şöyle".
[55] Mısranın vezni kusurlu.
[56] Ol Ḫalīlullāh diye: metinde "Diye Ḫalīlullāh".

184 Diyeler kim iy Kelīmullāh bize
Ḳıl şefāʿat Tañrı'dan **ḳamumuza**

185 Ġuṣṣadan hīç ṭāḳatümüz ḳalmadı
Kimsene bu derde dermān olmadı

186 Mūsā **iyde** bunlara iy bendegān
Ḫūn-ı nā-ḥaḳ eyledüm ben ol zamān

59b 187 Ben-daḫı suç işledüm bilüñ **ḳamu**
Bilmezem tedbīr nedür iy ʿamū

188 Ḳorḳaram ben kendümden gitdüm **uş**[57]
Ḳayġulardan ben beni unutdum **uş**

189 Mūsā daḫı ʿĪsā'ya varuñ diye
Tā ki ol sizüñ-içün bir ġam yiye

190 Bulur-ısa ol bulur çāre size
Yoḫsa bizüm ḳayġumuz yeter bize

191 **Derilüp** ʿĪsā ḳatına varalar
Tā[58] meger ol derde dermān bulalar

192 **Uş** ḫalāyıḳ çaġıralar ḳamusı
İydeler ḳıl[ġıl] şefāʿat yā ʿĪsī

193 **Yazuġumuz** sen bizüm Ḥaḳ'dan dile
Ola kim Ḥaḳ bize [bir] raḥmet ḳıla

194 ʿĪsā peyġam-ber diye kim yā gürūh
Yazuġumuz var bizüm mānend-i kūh

195 Anama Tañrı didiler hem baña
Şöyle pünhān itdiler **ḳaldum ṭaña**

196 Ben bu suçdan şöyle āzār olmışam
Bilmezem-ki n'eyleyem zār olmışam

197 Gelmez elimden ki sizi **ḳurtaram**
İşidüñ [kim] size bir ögüd virem

60a 198 Derde dermān göstereyim görüñüz
Muṣṭafā'nuñ ḥażretine varuñuz

199 Sizi [ol] ḳurtarur elinden gelür
Maḳbūl olur her ne kim dilinden gelür[59]

[57] Mısranın vezni kusurlu.
[58] Tā: metinde "Tā ki".
[59] Mısranın vezni kusurlu.

200 Ümmetinüñ yüregi biryān olur
Yürür-iken zār u ser-gerdān olur

201 Muṣṭafā yüzini şöyle göreler
Aġlaşuban ḳarşusına ṭuralar

202 **Çaġrışuban** diyeler[60] yā Muṣṭafā
Biz **yazıḳlu** ümmete sen ḳıl vefā

203 Zārī ḳılup **iydeler** işbu sözi
Muṣṭafā çün-kim göre gine özi

204 **İyde** kim iy miskīnler gelüñ ümmetüm[61]
Dāyimā sizden yañadur himmetüm

205 Gelmişem ki işiñüzi başaram
Allah emr iderse **otdan** ḳurtaram

206 Çün resūlüñ sözini işideler
Aġlar-iken şāẕılıḳlar ideler

207 Vara ol-dem Tañrı'nuñ peyġam-beri
Ḥażrete [hem] ol nebīler ser-veri

208 Ḥażrete **ḳarşu ṭura** ol çoḳ zamān
Emr idince ol Ḫudāvend-i cihān

60b 209 Şöyle buyurdı resūlüñ ḥażreti
Secdeye varup dileye ümmeti

210 Ol ṣenā vü ḥamd ide kim secdede
Ḥīç **kimesne dimedükdür** dünyāda

211 Secdeye vara [vü] **öri ṭurmaya**
Secdeden ol başını ḳaldurmaya

212 **Ṭurmaya** Ḥaḳ'dan gele tā ki[62] nidā
Her duʿā kim cānuña olsun fidā

213 Dilene kim diler-iseñ yā resūl
Secdeden **ṭur** ḥācetüñ ḳıldum ḳabūl

214 Şükr idüben secdeden baş ḳaldura
Ümmetinüñ ḥālini bir bir ṣora

215 Ḳurtara şefīʿ **oluban** ümmeti
Yiyicek[63] biñ şükr ideler niʿmeti

[60] diyeler: metinde "diyeler kim".
[61] Mısranın vezni kusurlu.
[62] Ḥaḳ'dan gele tā ki: metinde "tā ki gele Ḥaḳ'dan".
[63] Yiyicek: metinde "Kim yiyicek".

216 Kimde kim bir ẕerre īmān var-ısa
Ṣıdḳ [u][64] iḫlāṣ anuñ-ıla yār-ısa

217 Daḫı şol-kim dünyāda Allāh didi
Hem *"Muḥammedun resūlullāh"* didi

218 Ḳurtara anı **odundan ṭamınuñ**
Ḥaḳ bağışlaya günāhın **ḳamunuñ**

219 [Kim] ki bāzār eyledi Maʿbūd'ına
Bī-gümān ol irişür maḳṣūdına

61a 220 Ger **dilersiz** Bāḳī'den bāḳī ḥayāt
ʿAşḳ-ıla derd-ile **iydüñ** eṣ-ṣalāt

FAṢL DER-BEYĀN-I CEHENNEM

221 Ḥaḳ birine fermān ide[65] **ṭamuyı**
Yanduralar kim **otından ḳamuyı**

222 Yedi ṣaf bu cümle ʿālem **ṭuralar**
Tā ki Ḥaḳ'dan ne emr olur göreler[66]

223 **Ditreşüben** cümle feryād[67] eyleye
Her ne kim itmiş ise yād[68] eyleye

224 Her bir ādem dünyāda ne itdi_ise
Göñline düşe ne-kim itdi_ise

225 Çoḳ peşīmān ola **aşşı** ḳılmaya
Her birisi **n'olasını** bilmeye

226 **Ḳamu** feriştehler **iyde**[69] iy Kerīm
Ṭamudan bizi ḳurtar yā Raḥīm[70]

227 Çaġrışalar cümlesi peyġam-berān
Kim bu **oddan** el-amān u el-amān

228 **İydeler** kim ḳurtara bizi ʿaceb
Ḥaḳ teʿālā eyleye meger sebeb

229 Kim bu **oddan kurtılavuz** bī-elem
Çün ezelden ḫayrını yazdı ḳalem

[64] Ṣıdḳ [u: metinde "Ṣıdḳ-ı".
[65] ide: metinde "ide kim".
[66] Mısranın vezni kusurlu.
[67] feryād: metinde "feryāẕ".
[68] yād: metinde "yāẕ".
[69] iyde: metinde "iydeler".
[70] Mısranın vezni kusurlu.

61b 230 Tañrı maḥşerde gerek ḳāḍī ola
Baḫtlu oldur ki[71] Ḥaḳ rāżī ola

231 Ḫalḳ-ı ʿālemden ola ol gün ḥisāb
Kimine raḥmet ola kimne[72] ʿaẕāb

232 Yedi ṣaf-kim ṭura evvel Muṣṭafā
Hem ikinci ṣaf ṭura Ādem ṣafā

233 Daḫı ṣoñra Nūḥ peyġam-ber ṭura
Hem anuñ ardınca İbrāhīm ṭura

234 Dāvūd u ʿĪsā ṭura ṣaffuñ biri
Mūsā peyġam-ber **ṭurısar** āḫiri

235 Her biri ümmetleriyle ṭuralar
Tañrı ne emr eyler-ise göreler

236 Ol gerek kim Muṣṭafā ümmeti var
On bölük ola daḫı bunlar i yār

237 Bir bölügin daḫı getüreler iy baḫtlu[73]
Her birinüñ ḳarnı ṭaġlarca ṭolu

238 Kimisinüñ ḳarnı ʿaḳreble[74] yılan
Ṭopṭoludur göre [kim] bellü beyān

239 Zebānīler **uşana iydem** size
Çaġrışalar **iydeler** hāẕā haẕa

240 **Oldur anlar** ki ribā yirler idi
Yā ẕekāt virmek nedür dirler idi

62a 241 Bir bölük aġzından [aḳa] yire ḳan
Aḳa burnında iriñ ola revān

242 Eli barmaḳlarından ḳırılmış ola[75]
Hem aşılmış dillerinden zenbīle

243 Oldur **anlar** daḫı bāzār üstine
Yalan yere and içerlerdi dostına[76]

244 Bir bölüginüñ daḫı görmez gözi
Olısardur key işit işbu sözi

[71] ki: metinde “kim”.

[72] Metinde “kimine” şeklinde harekelenmiş ve anlam da öyle olmasına rağmen vezin gereği “kimne” okundu.

[73] Mısranın vezni kusurlu.

[74] ʿaḳreble: metinde “ʿaḳreb-ile”.

[75] Mısranın vezni kusurlu.

[76] Mısranın vezni kusurlu.

245 Ol bölükdür bu bölük [kim] biline
Ṭanıḳ oldur diyü ḫalḳ[ı] inana

246 Bir bölük olmaya aġzında delīl
Ḫalḳ içinde ḫōr u maġbūn [u][77] ẕelīl

247 Her birinüñ yüzine bir ejdehā
Yapuşa ṣarmaşa ḫışmı müntehā

248 Gāh gele ʿaḳlı bularuñ gāh gide
Gör ki bunlar daḫı n'itdi dünyede

249 Oldur **anlar** ki mālın[78] Ḥaḳ yolına
Virmediler kim deminde bulına

250 Bir pūlı virmezler idi kimseye
İşleridür bunlaruñ rızḳ ḳuruya

251 Bir bölügüñ tenleri şöyle ḳoḳar
Kelp ölisinden daḫı beter çıḳar

62b 252 Anlaruñ çirkīn ḳoḳusı yayıla
Cümle-i ḫalḳ **anlar**a laʿnet ḳıla

253 Ol bölük [kim] daḫı anlardur yine
Dünyāda anlar ḳılmışdı zinā

254 Ḫalḳ bilmez diyü ḳılurlar ṣemār
Tañrı'ya ḫod **ḳamu** işler āşikār

255 Bir bölüg[üñ] eli ayaḳları yoḳ
Yüzleri eñsesinde setri **açuḳ**[79]

256 Oldur anlar kim **yanu yanar**-ıdı
Ḳoñşularına **yavuz ṣanar**-ıdı

257 Bir bölüg[i] göresin yüzi ḳara
Dil bir arşun uzanup ine yere

258 Sürine ḳarınları yer üstine
Ṣarḳa ṭudaḳları ire gögsine

259 Anlar ol içerler idi [key] şarāb
İster-idi içende çeng ü[80] rebāb[81]

260 Bir bölük aġızlarında **od** yanar
Od-ıla ḳarnı ṭolu olup yanar

[77] maġbūn [u]: metinde "maġbūn-ı".
[78] mālın: metinde "mālını".
[79] Mısranın vezni kusurlu.
[80] çeng ü: metinde "çeng-i".
[81] Mısranın vezni kusurlu.

261 Anlar oldur kim yetīmler mālını
Yirler-idi bilmez-idi ḥālini

262 Bir bölük[82] daḫı buları ol zamān
Öldürürler geri dirilür hemān

63a 263 Oldur anlar nā-ḥaḳ ādem öldürür
Tañrı maḥşerde cezāsın bildürür

264 Nedür onuncı ki ṭurdılar ṣafa
Oldur ol-ki ʿahd[e] itdiler vefā

265 Sünneti farżı yerince ḳıldılar
Mescid içinde cemāʿat oldılar

266 Ṭutdılar [hep] Tañrı'nuñ buyruġını
Bula[rı] maḥrūm ḳomaya ol Ġanī

267 Yüzleri her birinüñ bir ay ola
Dīn-ile īmān-ıla hem **bay** ola

268 Berḳ ura yüzlerinüñ[83] şuʿlesi
Göreler [birer] ḫalāyıḳ cümlesi

269 Her ki anları görür[se] **ṭañlaya**
Yüzi nūrından buları añlaya

270 **İydeler**[84] cümlesi peyġam-ber durur
Anuñ-içün ḳoḳusı ʿanber durur

271 Çaġrışa ferişteler bulardur ol
Dünyāda vardı bularda ṭoġrı yol

272 Görüñ Aḥmed'üñ budur **yig** ümmeti
Ol ḥabībüñ bunlaradur himmeti

273 On bölükde bir bölügin süreler
Uçmaġa ḥulle [vü] **ṭonlar**[85] vireler

63b 274 Göre kāfirler Muḥammed ümmeti
Şöyle zārīlıḳ ideler **key ḳatı**

275 **İydeler** kim n'olaydı biz de dünyāda[86]
Ṭaş u ṭopraḳ ola-y-ıdıḳ iy dede

276 Ol ṭoḳuz bölük ki didük [biz] anı
Buyura Ḥaḳ **ṭamuya iltüñ** anı

[82] bölük: metinde "bölügüñ".
[83] yüzlerinüñ: metinde "yüzi".
[84] İydeler: metinde "İydeler kim".
[85] ḥulle [vü] ṭonlar: metinde "ḥulle ṭonları".
[86] Mısranın vezni kusurlu.

FAṢL-I ŞEFĀʿAT-İ MUṢṬAFĀ

277 Muṣṭafā bine ol Burāḳ'a[87]
Yürüye ümmetlerinden bulmaġa

278 Dört yüz kerre biñ ferişteler[88]
Muṣṭafā-y-ıla **bile yürişeler**

279 Dört muḳarreb[ler] ʿalemler ṭutalar
Muṣṭafā'nuñ **bilesince** yürüyeler[89]

280 Enbiyālar nefsehū nefsī diye
Yürüye ümmetlerin[90] ḳaydın yiye

281 Ümmetin ister-iken Faḫr-i Cihān
Çıḳa dört yāri gözine nā-gehān

282 Ol Ebū Bekr ü ʿÖmer ʿOṯmān ʿAlī
Muṣṭafā'yı göreler ol dört velī

283 Dördi daḫı baş **açuḳ** yalın ayaḳ
İrişeler seyyide şöyle **yayaḳ**

64a 284 Ol yārenler çün resūle irişe
Muṣṭafā Burāḳ'dan ine görişe

285 Cebrā'īl'e diye **ṭonlar** vireler
Dördini dört Burāḳ'a bindüreler

286 Ṣıddıḳ **iyde**ler resūl-i pür-kerem
Kim iriş **ṭamu** yolına işbu dem

287 Ḥaḳ senüñ sıdḳuñ sever iy pāk-dīn
Ümmetüm bekle ḳoma **ṭamu** yolın

288 ʿÖmer'e [ol] **iyde** kim sen-daḫı var
Ḥaḳ senüñ ʿadlüñi [çün] **yavlaḳ** sever

289 **İyde** [ol] ʿOṯmān'a iy kān-ı kerem
Sen-daḫı var ümmetüm ḳıl muḥterem

290 Ḥaḳ ḳatında hem senüñ ḳadriñ refīʿ
Ümmetüme sen-daḫı **olġıl** şefīʿ

291 ʿAlī'ye **iyde** ki şāẕ eyle beni
Sen-daḫı var iy şefāʿat maʿdeni

[87] Mısranın vezni kusurlu.
[88] Mısranın vezni kusurlu.
[89] Mısranın vezni kusurlu. Kafiye problemi de var.
[90] ümmetlerin: metinde "ol ümmetlerin".

292 Dördine böyle buyura[91] Muṣṭafā
Ṭamu yolına ṭuruñ bekleñ vefā

293 Ümmetümi şöyle **oddan alasız**
Yoḫsa **başarımazsañız** bāña **gelesiz**[92]

294 Çaġıruñ bāña ki feryād eyleyem
Ümmetümüñ dādını dād eyleyem

64b 295 Ḳurtaram Ḥaḳ ḥażretinden anları
Ḳomayam **oda** ki yana[93] cānları

296 Biñ ferişte anlaruñla bir ʿalem
Nüsḫada hem böyle yazmışdur ḳalem

297 Gide **anlar ṭamu** yolına vara[94]
Ümmeti ḳurtarmaġa **anda ṭura**

298 Ol ṭoḳuz bölük Muḥammed ümmeti
Ṭamuya getüreler gör ḳudreti

299 Niçe kez cehd ideler bunlar hemān
Ḳurtaramayalar **buları** ol zamān[95]

300 Çaġrışalar **gelüben** yā Muḥammed[96]
Ḳurtaramadıḳ diyeler yā Aḥmed

301 Çün bu sözi işide Faḫr-i Cihān
Ḥulleyi çıḳara enginden hemān

302 Başın aça ine Bur*ā*ḳ'dan yere
Yalın ayaḳ ḥażrete şol-dem ire

303 Derg*ā*ha ḳarşu ṭura zārī ḳıla
Ol melāyikler **bile** yārī ḳıla

304 İy Ġaffār-ı ʿālem iy İlāh[97]
Ḳamuya rızḳın virici pādişāh

305 Söylemedin saña sözüm āşikār
Yaradılmış raḥmeti senden umar

65a 306 Ḳullara derdin virüp dermān ḳılan
Cümle düşvār işleri āsān ḳılan

[91] buyura: metinde "buyura ol".
[92] Mısranın vezni kusurlu.
[93] oda ki yana: metinde "yana oda ki".
[94] vara: metinde "vara gire".
[95] Mısranın vezni kusurlu.
[96] Beytin her iki mısrasında da vezin kusurlu.
[97] Mısranın vezni kusurlu.

307 Sensin āḫir dāʾimā luṭf işleyen
Ḳullara **yazuġın**[ı] bağışlayan

308 İy Kerīm ü iy Raḥīm ü iy Ṣabūr
Fażl ḳıl bu derde bir dermān bul

309 Ḥaḳ teʿalā **iyde** kim yā Muṣṭafā
Dilegüñ nedür baña di iy ṣafā

310 Her ki geldi **bunda** maḥrūm ḳalmadı
Meger ol ḳaldı-ki[98] ṭoġrı gelmedi

311 Muṣṭafā zārī ḳılup **anda** yine
Ümmetümi dilerem[99] yā Rab diye

312 Allāh **iyde** yā ḥabībüm yā resūl
Anları ḳo kim [olar] ümmet degül

313 Sünnetüñ **anlar** senüñ ṭutmadılar
Hem benüm farżum[ı] işlemediler

314 Emr [ü][100] nehyi bilmediler her biri
Anuñ-içün **ṭamu** oldı yerleri

315 Aġlaya yüz yere ura ol ḥabīb
Kim **yazıḳlu** derdine hem [ol] ṭabīb

316 Gerçi bunlar dünyāda ḳıldı ḫaṭā
Raḥmetüñ çoḳdur Kerīm'sin vir ʿaṭā

65b 317 Ḥażretüñden yüzümi aġ **eylegil**
Ümmetümüñ işini ṣaġ **eylegil**

318 Çün göre Tañrı resūlüñ nālesin
Kim bir nefes ḳaldurmaz yerden başın[101]

319 Ḥaḳ ṭeʿālā **iyde** luṭf-ıla aña
Yā Muḥammed çün niyāz itdüñ baña

320 Ben ġanīyem uş[bu] luṭf[ı] işledüm
Ol **yazuḳlu** ümmetüm bağışladum

321 Ümmeti çün [kim] resūle bildüre
Muṣṭafā yerden başını ḳaldura

322 Ṭura girü ḥażrete ḳarşusına
Medḥ [ü] taḥsīn oḳuya **anda**n döne

[98] ḳaldı-ki: metinde "ḳaldı-kim".
[99] dilerem: metinde "dilerem senden".
[100] Emr [ü]: metinde "Emr-i".
[101] Mısranın vezni kusurlu.

323 Ḳurtara ʿāṣīleri bilüñ yaḳīn
Zīr*a* oldur "raḥmeten li'l-ʿālemīn"

324 Ümmetini ḳurtara ol yüzi aḳ
Geye ḥulle **ṭonların** bine Burāḳ

325 Hem ḳuşana hem **geye** tāc u kemer
Hem yüzine ḳul anuñ şems ü ḳamer

326 Ol **yazuḳlu** ümmetin döndüreler
Ḥaḳ resūlinden yaña göndereler

327 Ol ʿalāmetler kim bularda var-ıdı[102]
Ḫalḳ içinde cümle cevr ü zār-ıdı

66a 328 Ten-dürüst eyleye Tañrı **anları**
Anı **göricek** sevine cānları

329 Çün resūle gele anlar şāẕumān
Baḳup anları göre faḫr-i cihān

330 Kim **yalıncaḳdur bular** ṭonları yoḳ
Tenleri başdan başa ʿuryān **açuḳ**

331 Muṣṭafā göñlini ṣıdḳla bileye
Tañrı'dan bulara ṭonlar dileye

332 Gele şol-dem firişteler bī-şumār[103]
Ellerinden ḥulle **ṭonların** ṭutar

333 Ol **yalıncaḳlar** ḳamu **ṭonlar** geye
Muṣṭafā medḥi Ḥaḳ'uñ şükrin deye

334 Ḫoş ʿalem[ler] getüreler ẕevḳ-ıla
Yüriyeler uçmaġa ol şevḳ-ıla

335 Muṣṭafā'nuñ ṣaġ yanında Cebr*ā*'īl
Ṣol yanında **bile** gide İsr*ā*fīl

336 Hem **bilesinde** M*ikā*'īl medḥ-i ḫūn
ʿAzr*ā*'īl öñince gide r*ā*h-numūn

337 Çaġıra ʿAzr*ā*'*ī*l ol ḫalḳa revān
"Ṭarrıḳū eṭrıḳū min bābi'l-ḥisāb"[104]

338 **Bile** dört yüz biñ ferişteh ṣaġ u ṣol
Ümmetiyle **uçmaġa** vara resūl

[102] Mısranın vezni kusurlu.

[103] bī-şumār: metinde "bī-numār" okunacak şekilde yazılmış.

[104] Kafiye uygun değil.

66b 339 Muṣṭafā'ya ḳarşu **uçmaḳ** ḳapusı
Açıla çün-kim irişe **ṭapusı**

340 On iki biñ ferişteh Rıḍvān-ıla[105]
Seyyide ḳarşu gele erkān-ıla [106]

341 Görişe Rıḍvān gele Ḥaḳ dostına
Müşk-ile ʿanber ṣaçalar üstine

342 İçe şerbet her biri birer ḳadeḥ
Ümmetinüñ ṭıfl[l]arı (?) ola feraḥ

343 Ṣāẕ u ḥurrem ümmetiyle Muṣṭafā
Gire uçmaġa resūl-i pür-ṣafā

FAṢL-I CENNET

344 Gör ki **uçmaġı** nice yaratdı Ḥaḳ
İşit anı **iydeyim anda** varaḳ

345 Ḥaḳ teʿālā ol Kerīm ü[107] ol Raḥīm
Öyle buyurmış [o] Ḳurʾān-ı ʿaẕīm

346 Arı ṣudan **yaradupdur** cenneti
Kim anuñla **ṭoylayısar** ümmeti

347 Sekiz **uçmaġuñ** ki bünyādın **ḳomuş**
Ki içini düzmiş altun u gümüş

349 Hem hevāsı daḫı misk imiş anuñ
Vir ṣalāvāt **uçmaġa** girsin cānuñ

67a 350 Zaʿ ferān-ıla döşemiş ṭopraġı
Gör zebercedden ayaġı yapraġı

351 Ṭaş-ıla ḳavmi anuñ iy ʿamū[108]
Yāḳūt-ıla incüden düzmiş **ḳamu**

352 Ol ferişteler münādī ḳılalar
Uçmaḳ ehli işideler bileler

353 Hem behişt içre **ḳamu** niʿmet sizüñ
Ḥūrīler **ḳoçmaḳ** yimek içmek sizüñ

354 Ġam yimeñ kim size ölmek yoḳ-durur
Ṣayruluḳ yoḳ ṣaġlıġuñuz çoḳ-durur

355 Ḳalduñuz siz dāʾim **uçmaḳda** ebed
Şöyle taḳrīr eyledi Ferd ü Aḥad

[105] Mısranın vezni kusurlu.
[106] erkān-ıla: metinde "ezkān-ıla" (?)
[107] Kerīm ü: metinde "Kerīm-i".
[108] Mısranın vezni kusurlu.

356 Ṣāẕ u ḥurrem tāze yigit **ḳalasız**
Dünyā degil-kim **ḳamu** bir **olasız**

357 **Uçmaḳ** içinde olanlar ölmeye
Uyḳu daḫı gözlerine gelmeye

358 **Uçmaḳ** ehli [daḫı] ġāyet ḫūb ola
Ḳamusı maḥbūb u [hem] merġūb ola

359 Biri birinden **ḳamu** ṣāḥib-cemāl
Yüzleri ay[dur u] ḳaşları hilāl

360 Ẕevḳ ideler **uçmaḳ** içre cāvidān
Yürüyeler çünki ender gülsitān

67b 361 Baḫçelerinde biten dürlü yemiş
Kim şekerden leẕẕetlü ṭatlu imiş[109]

362 Kim dilerse **ṭura** aġaçdan dere
Ṭurmadın ol gele aġızdan ire

363 Ḳullara Ḥaḳ luṭf u iḥsān eyleye
Ḳamu düşvār işleri āsān ola

364 Hem daḫı Firdevs [ü Rıḍvān] bir beyān
Yaradupdur pādişāh-ı lā-mekān

365 Ol yazı içinde bī-ḥad bī-ḳıyās
Ṭaġların miskden yaratmış Bī-niyāz

366 Āẕ̄ne gün çün **olıcaḳ** geleler
Ol yazınuñ içinde[110] cemʿ olalar

367 **Anda** çoḳ menberler ola cümle nūr
Ḫalḳı cümle oturalar bā-ḥużūr

368 Dürr [ü][111] yāḳūt ola her bir menberi
Şuʿ le vire **balḳıya** pāk [ü][112] arı

369 Cümle peyġam-berler **anda** cemʿ ola
Muṣṭafā ortalarında şemʿ ola

370 **Anda** gele cümle ḥūrīyle cinān
Ḥamd ideler ber-Ḫudā-yı cāvidān

371 Anlara gele **du[r]updur** Ḥaḳ'dan[113] ün
Kim nedür dilĕgüñüz virdüm bu gün

[109] Mısranın vezni kusurlu.
[110] içine metinde "içinde".
[111] Dürr [ü]: metinde "dürr-i".
[112] pāk [ü]: metinde "pāki".
[113] Ḥaḳ'dan: metinde "Ḥaḳ'dan bir".

68a 372 İydeler [kim] iy Ḫudāvendā cihān
Dileriz senden bir rıżāyı hemān[114]

373 Rāżī **olġıl** bizden iy sulṭānımuz
Raḥmetüñe ġarḳ **olupdur** cānımuz

374 Ḥaḳ teʿālā diye ḳullarum size
Rāżī oldum ḫoşnūdam **ḳamuñuza**

375 Cennetümi size virdüm nūr-ıla
Bāġ u baḥçe cümle **ṭonları** bile

376 Ḫoş tenaʿʿum eyleñüz **bunda** muḳīm
Hep sizüñdür ḳaṣr-ı cennāt-ı naʿīm

377 Cenneti virdüm diye ol-dem rıżām
Cennet içre ʿişretüñüz olsun müdām[115]

378 Hem size [ben] bir kerāmet **vireyin**
Aradan pes perdeyi **götüreyin**

379 Emr ide kim aradan gitsün ḥicāb
Anlara Ḥaḳ'dan gele **şol**-dem ḫiṭāb

380 Kim baḳuñ [iy] ḳullarum benden yaña
Uçmaḳ ehli çün baḳa **anda**n yaña

381 Ḥaḳ dīzārın[116] şöyle bī-çūn göreler
Ḥażretinden mest ü[117] ḥayrān ṭuralar

382 **Uçmaḳ** ehli āzīne gün bī-gümān
Ḥaḳ dīzārın[118] göreler **anlar** ʿayān

68b 383 **Key** mübārek gündür āzīne güni
Ḳamu günlerden ʿazīz görüñ anı

384 Müʾmine dürli ʿināyet **anda**dur
ʿÖmri dāyim devleti pāyendedür

385 Daḫı gelmişdür ḫaberde işbu söz
Ḥaḳ rıżāsın[119] göreler [hem] **yüze yüz**

386 Secdeye varup ṭuralar çoḳ zamān
Emr idince ol Ḫudāvendā cihān

[114] Mısranın vezni kusurlu.
[115] Mısranın vezni kusurlu.
[116] dīzārın: metinde "dīzārın".
[117] mest ü: metinde "mest-i".
[118] dīzārın: metinde "dīzārın".
[119] rıżāsın: metinde "rızāsın".

387 Olmaḳ isterseñ resūl-ile müdām
ʿAşḳ-ıla diñ eṣ-ṣalātu ve'ṣ-selām

BU FAṢL MAʿṢŪMLARI BEYĀN İDER

388 **Bay** u yoḫsul **dükeli andan** geçer
Bu ölümüñ şerbetinden hep içer

389 Ne ulu dir ne **kiçi** dir hep alur
Vaʿdesini her birinüñ ol bilür

390 Yayı vardur ḳurulu-dur[ur] i yār
Zehr-i ḳātilden[120] hem [anuñ] oḳu var

391 Pehlivāndur kimse anı **başamaz**
Yayını ḥīç kimse anuñ **yaşamaz**

392 Gözi vardur ḳamusın baḳar görür
Ol oḳ-ıla cümlesini **ol** urur

69a 393 **Urur** oḳdan ḥīç birin esirgemez
Bu nebīdir yā [ḫo] maʿṣūmdur dimez

394 İşbu maʿṣūmları gör [kim] nicedür
Bular şol açılmadıḳ bir ġoncadur

395 Gör bu maʿṣūmları **ol** hep avudur[121]
Atasıyla anası ḥasret ḳalur

396 Tāze güldür ġonca[dur] **bular** i yār
Alısardur bunları ol mevt-i ḫār

397 Ata_ana dikmiş buları baḫçede
Sevgüsi degil bularuñ aḳçede

398 Ata ana gice gündüz **ṭurmadın**
Terbiyet ḳılur aña gün **görmedin**

399 Gice gündüz **buları** besler olur
Kendü yaşın **ḳayırmaz** anlar ölür[122]

400 Dü cihāndan anları **yegrek** sever
Nāra girse lā-cerem **bile** girer

401 Yoḳdur iʿtibārı[123] māla aḳçaya
Bir gün āfet irişür ol baḳçaya

402 Ölüm **odı** ġoncaları hep yaḳar
Ata ana ḳarşularında baḳar

[120] Zehr-i ḳātilden: metinde "Zehr-ile ḳātilden".
[121] Avudur: metinde "odur" okunacak şekilde harekelenmiştir.
[122] Mısranın vezni kusurlu.
[123] Yoḳdur iʿtibārı: metinde "İʿtibārı yoḳdur".

403 Şöyle bī-çāre ḳalur[124] ol ḥāl-ıla
Çāre yoḳdur aḳça-y-ıla māl-ıla

69b 404 Yer-ile gök bir degirmen gibidür
Cümle ḫalḳı lā-cerem ol ögidür

405 Ol degirmenüñ ṣuyı hem **aġudur**
Hīç **çaḳıldaġı** belürmez ögidür

406 Bil-ki ʿAzrāʾīl degirmen ṣāḥibi
Ögüdiser cümle ḥāżır ġāyibi

407 İşbu maʿṣūmlar orada ögünür
Ata ana ḳarşusında dögünür

408 Buradan bunlar murād almadılar
Bu cihāñuñ leẕẕetin bulmadılar

409 Ṭūṭī olan burada **ḳaçan** ṭura
Bülbül olan lā-cerem güle vara

410 Ṭūṭīlerdür burayı ol terk ider
Gül-üdi **bular** yine güle gider

412 Ehl-i cennetdür **bular** sen bil i yār
Öldügine küfre girme iḫtiyār

413 Günāhı yoḳ bunlarıñ yeksān gider
Ḥaḳ yolına **dükeli** fermān gider

414 Kemāle **yitmedin** gitdiler hep bular[125]
Atasıyla anası Ḥaḳ'dan diler

70a 415 Ḥulle geyüp başına tāc **uralar**
Bu melekler karşusına ṭuralar

416 Ol Burāġ'a binüp cennete **gidiser**[126]
Hem Burāġ'ı bu melekler **yediser**

417 Ol ḳıyāmet **ıssısını görmeye**
Eglenüben ol arada **ṭurmaya**

418 Geçe gide ol ṣırāṭı bilmeye
Bir naẓar **ṭamuya** ḍaḫı ḳılmaya

419 Çünki cennet ḳapusına varalar
Cenneti şöyle muʿayyen göreler

[124] ḳalur: metinde "ḳalurlar".
[125] Mısranın vezni kusurlu.
[126] Mısranın vezni kusurlu.

420 **Girmeyüben** cennete baḳmadılar
Meyl **idüben** ol yaña aḳmadılar

421 Ḥ̄ç naẓar ḳılmaya bunlar cennete
***Ārzū*layupdur** anasıyla ata

422 Ḥācetümüz bunda maḳbūl ola mı
Ata-y-ıla ana[127] bizi bula mı

423 Bunca vaḳtdür biz ġarı̄blik ġurbetin
Atamuzla anamızuñ ḥasretin

424 Anlaruñ biz sevgüsine ṭoymaduḳ
Sevgüsini daḫı elden ḳo[y]maduḳ

425 Anları müştāḳ-ıduḳ **görmeklige**
Ayaġına yüzimüz **sürmeklige**

70b 426 Ata-y-ıla anamuzdur ʿömrimüz
Döyimezüz ḳalmadı ḥ̄ç ṣabrımuz

427 Ḳapusına cennetiñ pes ṭuralar
Her gelene **ṭurmayuban** ṣoralar

428 Ehl-i cennet dükenince ṭuralar
Ṣoñra gelen ḳavme daḫı ṣoralar

429 Ṣoñra gelen diyeler kim bilüñüz
Nāra gitdi varuñ **anda** görüñüz

430 ʿAdl-içün **anda** terāzı̄ ḳurdılar
Ne var-ısa ḫayr u şerden ṣordılar

431 Şerri aġır geldi **anda** bı̄-gümān
Virmedi Ḥaḳ anlara hergiz amān

432 Ḥaḳ teʿālā anları gör n'eyledi
Nāra sürüñ diyü[ben] emr eyledi

433 Ol zebānı̄ler **gelüben** ṭutdılar
Yedi zebānı̄ nā*r*a_alup gitdiler

434 Çünki bunlar bu sözi işlediler
İmdi gel[128] gör kendüleri n'itdiler

435 **Aġlayuban anda** zārı̄ ḳılalar
Baş açub[an] ṣaçların[ı] yolalar

436 Cıblaḳ olup ḫullelerin **atalar**
Başların secdeye ḳoyup **iydeler**

[127] ana: metinde "anamız".
[128] İmdi gel: metinde "Gel imdi".

71a 437 Ata-y-ıla anamuz ṣalduñ oda
Eyledüñ şimdi bizi_anlardan cüdā

438 **Bunda** daḫı **iyder-iseñ** yā Kerīm
Bize düşvār **bunda** daḫı yā Raḥīm

439 ʿAḳlumuzı burada **aldırmazuz**
Başumuzı secdeden **ḳaldırmazuz**

440 Cennet-ise bize senüñ minnetüñ
Uş cehennem oldı bize cennetüñ

441 Cennet bize bir ḫarābāt-ḫānedür[129]
Cennetümüz ata-y-ıla anadur

442 Cennetüñ bize bu gün ḫoş **ot-**durur
Anlar-ıla nār bize cennet-durur

443 **İdemezüz** bu derde hergiz ārām[130]
Yimek içmek oldı cümlesi ḥarām

444 Ata-y-ıla ana bizi görmedi
Terk iderüz cennetüñi sermedī

445 Biz **ölücek** anlara söz söylemiş
Ata ile anaya vaʿde_eylemiş

446 **Anda** dimiş bunlara aġlamañuz
Aġlayup yüregüñüz ṭaġlamañuz

447 İşbu ölüm Tañrı'dan gelür size
Anlaruñ **ölmekligi** yegdür size

71b 448 Yarın[a] gitmez **bularuñ** cānları
Āḫiretde **bulısarsız** anları

449 Cümlesini Tañrı gerüye dere
Bulışasız anlar-ıla orada

450 Bunlaruñ olması size **yegrek**
Sizi alup cennete gitse gerek

451 Böyle dimiş ol ḥabībüñ Muṣṭafā
Sözi bütün ʿahd-ıla eyler vefā

452 Muṣṭafā ḥaḳdur ḥaḳı bilmek gerek
Ata ile anayı virmek gerek

453 Muṣṭafā'ya ine bir gerçek ḳılan
Muṣṭafā'ya inanmazsañ oldur yalan[131]

[129] Mısranın vezni kusurlu.
[130] Mısranın vezni kusurlu.
[131] Mısranın vezni kusurlu.

454 Hāşā ki ol Muṣṭafā olur yalan
Ata ile anamuz nārda ḳalan

455 Gerçek **iyder** ol ḥabībüm Muṣṭafā
Sözi bütün ʿahdine ḳılur vefā

456 Ol ḥabībüm ḥāşā ki yalan ola
Ata ile analar nārda ḳala

457 Ben Kerīm'em bilüñüz luṭf eylerem
Ata ile anayı size baġışlaram[132]

458 Varuñ imdi anları siz buluñuz
Alub[anı] cennetüme gelüñüz

72a 459 Emr idüp Cebrāʾīl'e hep varalar
Ol cehennem ḳapusında ṭuralar

460 Çünki bunlar ol caḥīme varalar
Baḳuban Mālik'i **anda** göreler

461 Şöyle gök gürler gibi gürler ṭurur
İşidenleri yerinden ḳodurur

462 Ṭaġa baḳsa lā-cerem ṭaġ eriye
Baḥra baḳsa şuları hem ḳuruya

463 Her neye kim baḳsa gör n'ider[133]
Baḳduġını lā-cerem ol ḳahr ider

464 Zehrden yaratmış anı ol Ġanī
Baḳanuñ ʿaḳlı gider ḳalur ḳanı

465 Ḥaḳ[134] müʾekkil ḳılmış **anı** nārına
Mālik itmiş ehl-i nārıñ varına

466 Ḥaḳ yaratmış **anı** şöyle bir ʿaceb
Gözlerinde yoḳdur anuñ hem ḥicāb

467 Mālik anuñ ḳapusın bekler ṭurur
Dükelisi baḳuban añlar bilür

468 Ol-ki[135] **ṭuruban** ḳapuda baḳ n'ider
Her birine bir ʿaẕābı emr ider

469 Dāyimā meşġūl durur ol işine
Kimsenüñ baḳmaz gözinüñ yaşına

[132] Mısranın vezni kusurlu.
[133] Beytin her iki mısrasının da vezni kusurlu.
[134] Ḥaḳ: metinde "Ḥaḳ teʿālā".
[135] Ol-ki: metinde "Ol-kim".

72b 470 Her naẓarda ḳamuya **ol**-kim baḳar
Heybetinden **od odı** ṭurmaz yaḳar

471 Vaṣfa gelmez bil Mālik'üñ sīreti
Kim ola-kim yite[136] aña ḳudreti

472 İşbu sözden sen [anı] añlayasın
ʿĀciz olup fikr idüp **ṭañlayasın**

473 Biz gelelüm yine Cibrīl[137] ḥāline
Biz görelüm Mālik ile ḳāline

474 Cebrāʾīl dir[138] aç ḳapuyı göreyim
Ata ile ana ḥālin göreyim

475 Mālik iydür destūr oldı mı bize
Tā[139] açı virem ḳapuyı ben size

476 Cebrāʾīl dir[140] Ḥaḳ **Çalab**'dan **gelürem**
Ata ile anayı ben **aluram**

477 Açı vir ḳapuyı kim ol-dem **girem**
Ata ile ananuñ ḥālin **görem**

478 Baş-ıla gözleri olmışdur fener
İçi ṭışı od[lara] düşmiş yanar

479 Yana yana **gevde**si olmış kömür
Od içinde nitekim ḳızmış demir

480 İşbu maʿṣūmlar[141] **baḳuban** göreler
Nifret idüp girü ḳaçup ṭuralar

73a 481 Görseler kim yüzi gözi ḳara kişiler[142]
Gözlerinden lā-cerem od ışılar

482 Bunlar **iydür** i**demezüz** biz nemüz
Bu degüldür ata ile anamuz

483 Diyeler kim yā oġullar gelüñüz[143]
Ata ile anañuzı bilüñüz

484 Baḳub[an] bizüm ḥālimüz gördüñüz
Nifret idüp girü ḳaçup ṭurduñuz

[136] yite: metinde "yine".
[137] Cibrīl: metinde "Cebrāʾīl".
[138] dir: metinde "iydür".
[139] Tā: metinde "Tā kim".
[140] dir: metinde "iydür".
[141] maʿṣūmlar: metinde: maʿṣūmları".
[142] Mısranın vezni kusurlu.
[143] Mısranın vezni kusurlu.

485 Vaḳtidür kim siz teraḥḥum idesiz
Bizi bundan alub[anı] gidesiz

486 İy oġullar cān içinde cānımuz
Sizsiz daḫı ol ṭamarda ḳanımuz[144]

487 **Od** içinde ḳaldı işde cānımuz
Çāre yoḳdur ḳalmadı fermānımuz

488 Yandı gitdi ḳuvvetimüz ferimüz
Yana yana kömür oldı tenimüz

489 **Bunda** bize kimse yardım itmedi
Yoġ-ımış hīç ḫayr-ıla iḥsānımuz

490 Ṣaldı bizi bu zebānīler oda
Hīç teraḥḥum ḳılmadı Sübḥān'ımuz

491 Biz dilerdük bāġ u baḥçe **bulavuz**
Uş od oldı bāġ-ıla bostānımuz

73b 492 Umar-ıduḳ cennet içre bir sarāy
Nār içinde oldı işde cānımuz

493 Atañuzuz bizi bundan ḳurtaruñ
İy bizüm ṭūṭīlerimüz cānımuz

494 Ger dilerseñüz bizi yā ḳuzılar
Bizi yine çıḳarur Yezdān'ımuz

495 Şefḳatüñüz ger olur hem anaya
Cennet içre **olısar** seyrānımuz

496 Tīz çıḳaruñ işbu **oddan** [siz] bizi
Pes hemān sizsiz bizüm dermānımuz

497 Gel gör imdi işbu maʿṣūm cānları
Alınlarından bileler hem bunları[145]

498 Alınlarından çünki bunlar bileler[146]
Mālik elinden buları alalar

499 Çünki_ata_ile anayı çıḳaralar
Ol ḥayāt ırmaġına-dek varalar

500 Tenleri kömüre beñzer karalar
Kim ola kim ḳatına_anuñ varalar

[144] Mısranın vezni kusurlu.
[145] Mısranın vezni kusurlu.
[146] Mısranın vezni kusurlu.

501 Yüzleri ḳara bilürsin gözleri
Bir kömürden ṭut-ki gelür sözleri

502 Bunlar ol ırmaḳda girüp yunalar
Şöyle on dört günlük aya döneler

74a 503 Ata ile anası **bile** ola
Sermedī cennet içinde ol ḳala

504 Gerçi bunlar ḥasret oldı burada
Öldügine şükr ideler orada

505 Oġlı ḳızı olmayanlar orada
Zārī ḳılup **anda** ḥasretler ide

506 N'ola-y-ıdı oġlumuz ola-y-ıdı
Bizi bundan **gelüben** ala-y-ıdı

507 Biz daḫı bunlar gibi çıḳa-y-ıduḳ
Muṣṭafā'nuñ yüzine baḳa-y-ıduḳ

508 Her ki[147] bunda zārī ḳılup aġlamaz
Anda aġladuġı **aşşı** eylemez

509 Gel gör imdi ḳudret-i Ḥaḳ ne ḳılur
Aḳribān[uñ] cümlesi böyle olur

510 Mü'min ölenden taʿalluḳ ne-ki[148] var
Dükelisi böyle olur bil i yār

511 Hep bir birinden ayrılmaya[149]
Biri **uçmaḳ**[150] biri nārda ḳalmaya

512 Ḳavm ü **ḳarındaş** hep böyle ola
Cennete girüb[en] **anda** şāẕ ola

513 Çünki mevtüñ baḫṣini ḳılduḳ tamām
Dükeli nevbet baḫṣi iy hümām

74b 514 Cān ḳulaġın ṭut [ki sen] benden yaña
Ḳabrüñ aḥvālin daḫı diyem saña

515 Diyelüm biz her kişinüñ ḥālini
Ṣorucıyla ne **olısar** ḳālini

516 İt ḥaẕer kim **ölisersin key** ṣaḳın
Gelür ölüm saña baña bil yaḳın

[147] Her ki: metinde "Her kim".
[148] ne-ki: metinde "ne-kim".
[149] Mısranın vezni kusurlu.
[150] uçmaḳda: metinde "uçmaḳda".

517 Māsivallāh **ḳamu** maḫlūḳ **öliser**
Ḥayy u Ḳayyūm ancaḳ Allāh ḳalısar

518 Ölüm ʿāmdur cümle ḫalḳ ölse gerek
Nefsi olanı ölüm bulsa gerek

519 ʿĀḳıl-ısañ **işbu** sözden al ḫaber
ʿİbret alup gözlerüñden dök ġuber

520 **İşbu** sözden **niçeler** ġāfil olur
Añsuzın bir gün ecel yıḳar ölür

521 Kimse ḳalmaz dünyāda cümle ölür
Bāġ u baḫçe **dükeli** vīrān olur

522 Kendi öldi vardı gitdi yolına
Bunda **bular** meşġūl oldı ṣalına

523 Mālı ḳomış yalıñız **ṭurmış** gider
Bunda bular māl-ıla ḫoş żevḳ ider

524 Her kişi itdügine pişmān-durur
İşlediyse şer[151] gine ol utanur

75a 525 Kendü **ayrıḳ** daḫı **bunda** gelmeye
Kim ola kim itdügini bulmaya

526 Öksüzüñ göñli [daḫı] baġrı **yuḳa**
Vay aña [kim] öksüzüñ göñlin yıḳa

527 **İsteyüben** bulmaya ana ata
Bir yer[i] bulmaz ki vara_**anda** yata

528 Gözi yaşlu cigeri **başlu** ola
Nerede[152] olur-ısa yatup ḳala

529 Gömlegi_eski hīç yeñi **ṭon** geymeye
Ḳarnı ṭoyunca hīç **etmek** yimeye

530 Aña her bayram dügün[153] ḳara ola
Aġlamaḳdan yaş-ıla gözler[154] ṭola

531 Nereye varsa şöyle sözi acı[155]
Çāresi yoḳ bir pula yetmez güci

532 Ḥālini kimse anuñ añlamaya
Biline ḳuşaḳ daḫı baġlamaya

[151] İşlediyse şer: metinde "Şer işlediyse".
[152] Nerede: metinde "Her nerede".
[153] bayram dügün: metinde "dügün bayram".
[154] gözler: metinde "gözleri".
[155] Mısranın vezni kusurlu.

533 Daḫı **ayruḳ** ata ana bulmaya
Düşicek hīç kimse[156] elin almaya

534 Hīç kes[157] aña teraḥḥum ḳılmaya
Aġlar-ısa gözi yaşın silmeye

535 Öksüzüñ bil işi böyle **olısar**
Lā-cerem ol işbu ḥālde **ḳalısar**

75b 536 İşit imdi Ḥaḳ **Çalab** gör n'eyledi
Bu yetīmler ḥaḳḳına[158] ne söyledi

537 Bu yetīmler **aġlayıcaḳ** zār zār
Ditreşür [hep] ʿarş [u] kürsī bī-ḳarār

538 Ger dilsersiz bulasız bāḳī[159] ḥayāt
ʿAşḳ-ıla derd-ile **iydüñ** eṣ-ṣalāt

KAYNAKÇA

AKAR Metin (1984). "Şeyyad Îsâ Ne Zaman Yaşadı, Ahvâl-i Kıyâmet Kimindir?", **VI. Millî Türkoloji Kongresi**, İstanbul.

ALKAYA Ercan (1996). **Şeyyad İsa Ahvâl-i Kıyamet (İnceleme – Metin – İndeks)**, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELEBİOĞLU Âmil (1999). **Türk Edebiyatında Mesnevi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

DİLÇİN Cem (1978). "Xııı. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahvâl-i Kıyâmet", **Ömer Asım Aksoy Armağanı**, Ankara: TDK Yayınları.

DİLÇİN Cem (1983). **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.

DURMAZ Esra (1994). **Şeyyad Hamza'nın Ahvâl-i Kıyâmet'i**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

[156] hīç kimse: metinde "kimse hīç".
[157] kes: metinde "kimse".
[158] ḥaḳḳına: metinde "ḥaḳḳında ne".
[159] bāḳī: metinde "bāḳīden bāḳī".

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 293-303, TURKEY

ELÇİN'İN POSTA ŞUBESİNDE HAYAL OYUNU ÜZERİNE YAPISALCI BİR YAKLAŞIM

Sedat ADIGÜZEL•

ÖZET

Azerbaycan edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Elçin, romanları ve hikâyeleri kadar tiyatroları ile de Azerbaycan edebiyatına yön vermiştir. Elçin'in tiyatroları sadece Azerbaycan'da değil dünyanın çeşitli ülkelerinde sahnelenmiş ve Azerbaycan edebiyatının tanıtımında çok mühim rol oynamıştır.

Bu çalışmada, Elçin'in Posta Şubesinde Hayal adlı oyunu metnin yapısal unsurları bakımından incelenerek anlatının derin anlamına ulaşılmaya çalışıldı. İnceleme sırasında metin alma kesitlerine ayrılarak zaman, mekân, kişiler ve sahne bölümleri bağlamında okura sunduğu gizli anlam ortaya konuldu. İnceleme yöntemi olarak Ayşegül Yüksel'in, Melih Cevdet Anday'ın tiyatrolarına uyguladığı çözümleme metodu esas alındı.

Anahtar Kelimeler: Elçin, Posta Şubesinde Hayal, yapısalcılık, derin anlam.

A STRUCTURALIST APPROACH TO ELÇIN'S *POSTA ŞUBESİNDE HAYAL*

ABSTRACT

Not only the novels and short stories but also the dramas of Elçin, an important figure of Azerbaijan literature, influenced the development of Azerbaijan literature. These dramas were also staged in many different countries beside Azerbaijan and thus also play an important role in the international presentation of Azerbaijan.

This study tries to expose the deeper meaning of *Posta Şubesinde Hayal* by analysing the text in terms of its structural elements. The hidden meanings of time space character and stage sections were revealed during the analysis. The analysis method used in this study is based on Ayşegül Yüksel's drama analysis which she applied to the drama of M. Cevdet Anday.

Keywords: Elçin, Posta Şubesinde Hayal, structuralist, deeper meaning.

1920'li yılların sonlarından başlayarak 1960'lı yıllara kadar dilbilimcilerin ve edebiyat araştırmacılarının en çok ilgi duyduğu yaklaşımlardan biri olan yapısalcılık, günümüzde de edebi metnin yapı ve anlam çözümlemesinde önemli bir kuram olma özelliğini sürdürmektedir. Yapısalcı çözümleme, dilbilim yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Ferdinand de Saussure'ün dilbilim üzerine yaptığı çalışmalarla ilkelerini ortaya koymaya başladığı kabul edilen yapısalcılık daha sonraki dönemlerde birçok dilbilimciyi aynı yapı altında toplayan bir kuram haline gelmiştir. Bu kuramın edebi metin çözümlemelerine uygulanması ile birlikte metinlere yaklaşımın farklı bir boyut kazandığı görülmektedir. *"Yapısalcıların hareket noktası Saussure'ün geliştirdiği kavramlar ve dilbilimsel modele ilişkin görüşlerinin edebiyata uygulanmasıdır. Geleneksel çözümleme biçimlerinden ayrı olarak bütün kültürel ve sosyal olguları nesnel bir tarzda incelemeyi amaçlar."* (BOYNUKARA 1997: 149).

• Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, elmek: dradiguzel@yahoo.com

Metnin yapısından hareketle onun içine saklanan gizli yapıyı ve gizli anlamı ortaya çıkarmak eleştirmenin işidir. Onun amacı okurun önündeki sırlar perdesini aralamaktır. Bu işi yaparken kullandığı en önemli araç metin ve metnin içsel özellikleridir. Bu durum metni bir bütünlük olgusu olarak değerlendirmekte ve bütünlük içinde yapıyı, onu kuşatan bütün unsurlara adeta bir „gösteren" yapmaktadır. Bu nedenle „gösteren" unsuru olarak metnin yapısal özellikleri dil-toplum-kültür-din ve ekonomi gibi metni kuşatan olgularla bir bütünlük yani „gösteren-gösterilen" ilişkisi taşır. Bu ilişki okuru, bir simgeye, bir mesaja ve bir „gösterilen"e götürür. *"Yapısalcı yazın eleştirisinde bir metnin, yazın tarihi içindeki yeri, bağlı olduğu akım, içerdiği evrensel gerçekler ya da yazıldığı dönemden yansıttığı özellikler bağlamında değil, kendi içinde işlerliği olan bir dizge olarak eşzamanlı bir yaklaşımla incelenmesi öngörülür. Yapısalcı eleştiri, metni „metin dışı" olgularla değil „metin içi" olgularla değerlendirme amacı taşır."* (YÜKSEL 1995: 13). Bu değerlendirmede metni içsel bütünlüğü yani metni oluşturan yapısal unsurlar bakımından ele alırken toplum, kültür gibi dışsal unsurları metnin oluşumunda temel yapılar olarak değil metin içinde yapılan göndermeler olarak dikkatlere sunmaktadır. Berna Moran ise yapısalcılığı çözümlemenin metnin yapısına yönelik işlevini şöyle değerlendirir: *"Adından da anlaşılacağı üzere, incelenen nesnenin yapısına yönelmektir. Şöyle de açıklayabiliriz: Yapısalcılık yüzeydeki bir takım fenomenlerin altında derinde yatan bazı kuralların ya da yasaların oluşturduğu bir sistemi (yapıyı) aramaktır."* (MORAN 1991: 169).

Bu nedenle yapısalcılık, metni bir yapboz gibi düşünüp parçaları doğru yerlere yerleştirerek metin içi unsurlarla değerlendirip onun temel özelliklerini ortaya koymayı amaçlar. Önemli olan metnin iç tutarlılığıdır. Bu da metni sadece eşsüremli bir incelemeyle değerlendirmeye tabi tutmak anlamına gelmektedir. Eşsürem ifadesi yapısalcılığın genel terminolojisinde olduğu gibi dilbilim alanıyla ilgili bir terimdir. Dilsel dizgeyi sadece kendi yapısı içerisinde incelemeyi ifade eder. *"Dil dizgesinin incelenmesi, bu dizgeyi yaratan tarihsel ve toplumsal olguların soyutlanmasını gerektirir…"* (RİFAT 1998: 25). Metin incelemesinde de sadece metin, onun içsel özellikleri ve çağrışımları açık veya gizli göndergelere ulaşmada eleştirmenin elindeki en önemli yapısal verilerdir. *"Edebiyatın eşzamanlılık içinde, kendi başına, bağımsız bir yapı olarak incelenmesi ise, bu yapıyı oluşturan öğelerin birbiriyle olan bağıntılarının, yani işlevlerinin saptanması demektir."* (MORAN 1991: 181).

Metnin görünen açık anlamının yanında onun taşıdığı „derin anlam"a bütün parçalar doğru birleştirilip, doğru yorumlanabildiği sürece ulaşılabilir. Metni, onu kuşatan dış yapı ile bağlantılarını ortaya koymadan evvel iç tutarlılığını, yapısal bütünlüğünü belirlemek gerekir. *"Bununla birlikte, içeriği biçimden ayırmak pek güç hatta çoğu durumda olanaksızdır."* (LUNAÇARSKİ 1998: 36).

Anlatı türünde yapısalcı çözümleme işleminde de dilsel öğeler ve alt birimler; metinsel öğeler ve alt birimlerle örtüştürülerek anlatı metni ile dil birbirlerine yaklaştırılır. *"Yapısalcılıkta anlatı metni beş açıdan tümceye benzer:*

1- *Tümce nasıl konuşanın düşüncesini dile getirirse metin de yazarın düşüncesini dile getirir…*
2- *Tümce nasıl sözcüklerden oluşan bir birleşimse metin de bir öykü oluşturmak için ve kişileri eylem içinde belirlemek için bir araya getirilmiş olayların birleşimidir.*
3- *Tümcenin anlamı nasıl sözcüklerin anlamına bağlıysa metnin anlamı da parçaların anlamına bağlıdır…*
4- *Tümcenin her sözcüğünün (ya da metnin her parçasının) anlamı, bu sözcük (ya da parça) yerine tümün mantığını bozmadan geçebilecek sözcüklerin düşünülmesiyle bu seçeneklerden başka oluşuyla belirlenir.*

5- *Sonuç olarak anlatı metni anlamını tıpkı tümce gibi dizimsel kurallar içinde ve dizisel karşıtlıkları göz önüne alarak üretir. (P.Pettit The Concept of Structuralism. s. 42.)* (YÜKSEL 1995: 52-53).

Yukarıdaki alıntıda metin ile söz dizisi arasındaki benzerlikler sıralanırken iki unsurun parçaları arasındaki bağıntılar ortaya konulmuştur. Dilin yapı olarak kurallar dizgesi içinde incelenebiliyor olması, yapısal çözümleme de metni aynı kurallar içine sokmaz. Metinde anlam kavşakları, yapı özellikleri, ulaşılacak derin anlam belli kurallar dizininden ziyade yorumlanabilir bir yapı sunar. *"Bu iki sorunu birbirinden ayırmak, yapısalcıların eleştirel amaçları birbirlerinden çok farklı olsa da her birinin ‚anlaşılır kılmaya yönelik" ortak bir ideali olduğu kabul etmek demektir."* (PIAGET 1999:10). Piaget'in yapısalcılık üzerine burada yaptığı yorumlar, metnin ister dil unsurları ister anlam unsurları üzerine yapılacak olan çözümlemelerin metni daha anlaşılır hale getirmeyi amaçladığı göstermektedir. Ünlü eleştirmen Lucien Goldmann'ın ‚oluşumsal yapısalcı' eleştiri yönteminde de metin çözümleme işinde dış yapı unsurlarına çok önem vermesine rağmen önce içsel bütünlüğü dikkate alır. *"Onun yapı kavramı şöyle özetlenebilir:*

1. *Yapı, değişen bir yapılaşma sürecini belirtir, bu süreç kısa zaman için bir yapı halinde somutlaşır.*
2. *Tespit edilen yapı iyiden iyiye deneysel olarak gösterilip kanıtlanabilir.*
3. *Bu yapı bilinçsizce değildir, olsa olsa ‚bilinçli" değildir."* (AYTAÇ 1999: 107).

Bu çalışmamızda metin olarak inceleyeceğimiz tiyatro eserinin yapısal unsurlar, roman ve hikâye gibi anlatıma dayalı metinlerden bazı farklılıklar gösterdiği dikkati çekecektir. Diğer metin türlerine göre daha fazla dramatize edilmiş bir olay örgüsü ve kahraman yapısı, mekânla ilgili daha az detay (Oyun sahneleneceği zaman üç boyutlu hale geçeceği için yazılı metinde sadece onun yerini ve genel özelliklerini belirtecek ifadeler kullanılır.) verilmiştir.

Metin incelememizde eserin sahneye bakan yönüne değil metinsel yönüne yaklaşılacaktır. Bu bakımdan göstergesel unsurlar ve anlam kavşakları seyircinin algısı dikkate alınmadan sadece metinsel boyutta ele alınacaktır. Ayşegül Yüksel tarafından Melih Cevdet Anday'ın tiyatrolarına uygulanan çalışma örnek bir değerlendirme olarak bizim çalışmamızda esas alınmıştır. Ayşegül Yüksel, çalışmasının amacını şöyle özetler: *"Bu çalışmanın amacı Anday'in tiyatro yapıtlarında yarattığı ‚devinim'i dayandırdığı yapıları bulmaktır. Bu da her oyunun biçimsel özellikleriyle amaçladığı ‚tüm anlam" arasındaki bağıntıların belirlenmesi ve her oyunun kendine özgü işleyiş kurallarının ortaya çıkarılmasıdır."* (YÜKSEL 1995: 71).

Bu çalışmamızda Azerbaycan edebiyatının son dönemlerine damgasını vurmuş Elçin Efendiyev'in[*] Posta Şubesinde Hayal oyunu üzerine çözümlemeler yapmaya çalışacağız. Azerbaycan edebiyatında roman ve hikâyeleri ile tanınan Elçin, tiyatro alanında önemli eserlere imza atmıştır. Romanları ve hikâyeleri üzerine yapılan çalışmalarla ve Türkiye'de yayımlanan eserleri ile tanınan yazar, Türkiye'de sahnelenen tiyatroları ile de edebiyatın bu yönüne ilgi

[*] Elçin 13 Mayıs 1943 tarihinde Bakü'de doğmuştur. Babası Azerbaycan'ın önde gelen yazarlarından İlyas Efendiyev'dir. 1960 yılında Bakü Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde yüksek öğrenimine başlamış ve 1965 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünde öğrenimine devam etmiştir. 1968 yılında Yazarlar Birliğine üye olmuştur. 1969 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünde araştırma görevlisi olarak işe başlamıştır. 1972 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Edebiyat Nazariyesi Şubesinde ilmi işçi olur. Aynı yıl Nesimi Dilcilik ve Nizami Edebiyat Enstitülerinin birleştirilmiş Müdafaa Şubesinin ilmi kâtibi olmuştur. 1959 yılında Azerbaycan Gençleri gazetesinde yayımlanan ilk hikâyesi *O İnanırdı* ile yazarlık yaşamına başlamıştır. 1966 yılında ise ilk hikâye kitabı olan *Bin Geceden Biri* yayımlanmıştır. 1971 yılında ilk defa bir hikâyesi *Beş Gepiklik Motosiklet* Rusçaya tercüme edilmiş, bundan sonra birçok hikâye ve makalesi Rusçaya tercüme edilerek çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. [Sedat Adıgüzel, Azerbaycan Edebiyatında 1960 Nesri (Hikâye ve Roman), Fenomen Yayınları, Erzurum, 2007, s. 42-43.]

duyanların dikkatini çekmiş önemli bir yazardır. 1943 yılında Bakü'de doğan Elçin, Azerbaycan edebiyatında 1960 Nesri olarak bilinen yenilikçi dönemin en önemli yazarıdır. Roman ve hikâyeleri ile Azerbaycan edebiyatında hem Sovyet döneminin hem de bağımsızlık sonrası edebiyatın en güçlü ismi olarak yerini almıştır.

Elçin, tiyatroları ile de en az diğer türlerde olduğu kadar başarılı bir yazardır. Tiyatroları başta Azerbaycan, Türkiye ve Rusya olmak üzere birçok ülkede neşredilmiş ve sahnelenmiştir.

Bu çalışmada ilk çözümleyeceğimiz eseri 1970 yılında kaleme aldığı yedi perde ve bir son sözden oluşan Posta Şubesinde Hayal adlı eseridir. Oyun, Adile'nin evi ve çalıştığı posta şubesinde geçen olayları anlatır. Yedi sahnelik oldukça uzun bir oyun olmasına rağmen kişi kadrosu on iki kişiden oluşmaktadır. Oyun, Adile, Kişi, Gülzar, Züleyha, Yoldaş Tek, Baba, Halil, ihtiyar profesör, yaşlı kadın, kemancı ve spikerden oluşan bir oyuncu kadrosuna sahiptir.

Posta Şubesinde Hayal'in öyküleme zamanı 1970 yılıdır. Yazar eserini tamamladığı tarihi metnin sonuna not olarak düşmüştür. Öykü zamanı ise temmuz ayı başlarında bir gün içinde olan olaylardır. Zaman kavramı, eserin girişinde verilen kısa bilgiler ve her sahnenin başına düşülen notlardan anlaşılmaktadır. *"Adile'nin evi. Sabah. Adile, pijama ile sabah sporu yapıyor. Radyo son haberleri veriyor.*

Kadın sahnenin sağ tarafında eski sandalyenin üstünde oturmuş yün çorap dokuyor.

Radyonun sesi ile kadının konuşmaları arasında bir tezat var, fakat onlar birbirlerine engel olmuyorlar." (ELÇİN 2005: 137).

Bu gibi kısa notlar her sahnenin başında yazar tarafından sahne ile ilgili bilgiler olarak verilmektedir. Bu bilgilerden olayın zamanı ve mekânı hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Adile postanede çalışmaktadır ve üç yıldır Halil ile evlidir. Fakat ne yaşamı ne de evliliği onun gençliğinde hayalini kurduğu gibi olmuştur. Bu nedenle kendi iç dünyasında başka bir âlem kurmuş ve çevresindeki gerçek dünya bu hayali dünyayı birlikte yaşamaya başlamıştır. Hayali dünya hem gerçeklerden kaçış hem de gerçek dünyanın sahteliğinin, ikiyüzlülüğünün bir eleştirisi ve bastırılmış isteklerin Kişi'nin dünyasında yaşama arzusudur. Bastırılmış duygular sıradan cinsellik veya mutlu olma arzusu değildir. Bu dünyaya kendi gözleriyle bakabilme isteğidir. Olayların bütünü Adile'nin çevresinde cereyan etmektedir. Gerçek dünya ve hayali dünya olarak anlatının anlamsal yönünü iki kesite ayırmak mümkündür.

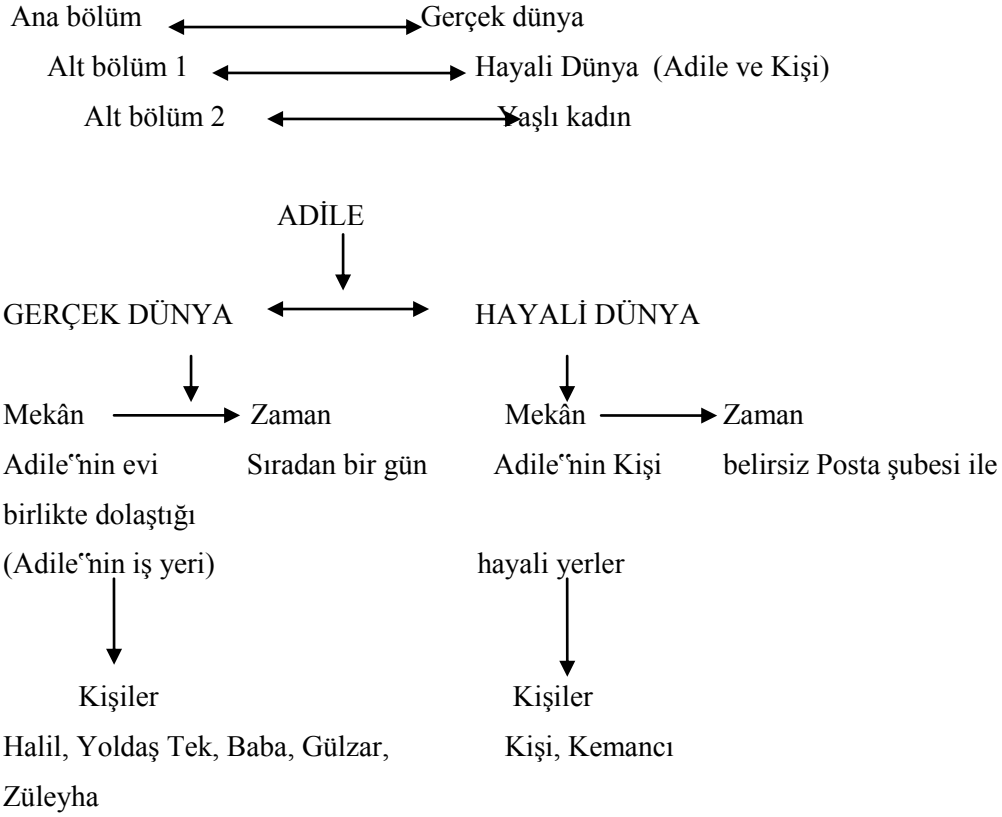

Yukarıdaki yapıda metnin anlamsal boyutu ile ilgili dikkatimizi çeken ilk unsur bir zıtlıklar yapısı olmasıdır. Bu yapı içerisinde bir çatışma ve karşıtlık barındırır. Mekân, zaman ve özellikle de kişiler anlamsal dizileri ve göndergeleri bakımından değerlendirildiğinde bu çatışma dünyası metin içerisinde kendini daha açık gösterecektir. Bu yapıyı ortaya çıkarmak için derin anlamsal çözümlemelere ihtiyaç yoktur fakat metnin derin yapısını bu çatışma dizisi oluşturmaktadır. Bu açıdan metnin anlamsal derinliği için bütün yapısal unsurları bir bütün olarak ele alacağız. Her sahneyi bir anlamsal kesit olarak inceleyeceğiz. Aysu Erdem, Barthes"in metin üzerine değerlendirmelerinden özetle verdiği yaklaşımlarda metni anlam birimlerine ayırmanın önemine vurgu yapmaktadır. *"4. Yazınsal metnin nihai ve derin yapısını, diğer bir deyişle, metnin yüzeysel yapısının altında bulunan derin yapıyı saptamak için o metni belirli bölümlere ayırmak yararlı olacaktır."* (ERDEM: 2002: 146).

Anlatının Zaman Birimleri

Zaman birimleri Posta Şubesinde Görüş oyununda temel ayıraç değildir. Zaman öğesi olayların gelişimi veya gerilimi üzerinde etken değildir, ancak ana bölüm ve yan bölümler olarak ayırdığımız olayın anlamsal kesitlerinde değişen bir boyut vardır. Bu boyut olayın zamanı ile ilgili olmayıp hayali olsa bile değişen bir zaman dilimime tanık olmaktayız. Zaman kavramını genel bir kavram olarak Adile"nin gerçekleşmeyen hayalleri ve boşa geçen ömrü olarak tanımlayabiliriz. Bu durum anlatının anlamsal boyutuyla ilgili olarak çatışmanın kaynaklarından biridir.

Öyküleme zamanı → 1970

Öykü zamanı → Temmuz ayı başlarında bir gün

Birinci Sahne → Sabah vakti (gerçek zaman)

İkinci Sahne → Öğlen vakti (gerçek zaman)

Üçüncü Sahne ⟶ Öğlen vakti (gerçek zaman)

Öğlen vakti (hayali zaman)

Dördüncü Sahne ⟶ Öğlen arası (gerçek zaman) belirsiz bir zaman dilimi gerçek zamana yakın fakat Adile'nin hayalinde uzayan bir zaman Kişi ile birlikte önce uzak yerlerde olduğunu hayal ettiği bir zaman dilimi. Masal zamanı gibi belirsiz bir vakittedirler. Aynı sahnede gerçek zamanla paralel olan hayali bir zaman dilimi de vardır ki, bu dilimde Kişi, Adile'nin etrafındaki insanlara onlar için en değerli olayları anlattırır.

Beşinci Sahne ⟶ Akşam vakti (gerçek zaman)

⟶ Akşam vakti (hayali zaman)

Altıncı Sahne ⟶ Ertesi gün öğlen vakti (gerçek zaman)

Yedinci Sahne ⟶ Akşamüzeri (gerçek zaman)

Yukarıda her birini bir anlamsal kesit olarak değerlendireceğimiz sahnelerin zamanını gerçek ve hayali zamanlar olarak ikiye ayırarak verdik. Bu ayrım olayların cereyan ediş vakitleri ile Adile'nin hayal dünyasında yaşadığı zamanlar olarak sunulmaktadır. Görüldüğü gibi ana bölüm ile alt bölüm zaman kesitleri bakımından kesişmekte ve zaman bu iki anlamsal unsurun birbirinden ayrılmasına engel olmaktadır. Yapısal bir unsur olarak zamanın metnin anlamsal boyutu ile bağını göstermesi bakımından dikkate değer bir unsur olarak oyun metninde yerini almıştır. Zaman geçişleri yazar tarafından metnin içine yerleştirilen açıklama notları ile gösterilir. *"Yavaş yavaş ışık söner, diğer işçiler, gidip gelenler, bu şekilde bira önce sahnenin sağ tarafında oturup aralıksız çorap dokuyan kadın görünmez olur. Yalnız Adile ve Kişi ve onların yanında duran kemancı görünür."* (ELÇİN 2005: 157).

Posta Şubesinde Hayal oyununda zamansal bükülmeler sadece geriye dönüşler şeklinde yapılmıştır. Adile, Züleyha ve Gülzar'ın gençlik yıllarına dair özlemleri, hayatlarının bu dönemlerinde yaşadıkları olaylar ve dördüncü sahnede anlatının ikincil kişileri olarak sınıflandırabileceğimiz kişilerin hayatlarının en önemli olayına dönüşleri bu geriye sapımın en karakteristik örnekleri olarak metindeki yerlerini almışlardır.

Anlatının Mekân Birimleri

Metnin yapısal unsurları arasında mekânı da Posta Şubesinde Hayal oyunundaki bütün unsular gibi gerçek ve hayali mekânlar olarak iki kesite ayırabiliriz. Adile'nin evi ve iş yeri (posta şubesi) anlatının gerçek mekânlarıdır. Metnin bütün olay örgüsü bu iki kapalı mekânda cereyan eder. Adile'nin evi ve posta şubesi aynı zamanda gerçek ve hayali dünyanın kesiştikleri yerlerdir. Bu mekânların dışına kahramanlar gerçek varlıkları ile çıkmazlar, sadece Adile'nin hayal dünyası, onu özlemini duyduğu dağlara, ovalara götürür. Bu durumda mekânlar anlatının anlamsal boyutu ile ilgili derinliğe katkıda bulunacak şekilde seçilmişlerdir. Kapalı mekânlar Adile'nin içine sıkıştığı dünyanın temsili ortamlarıdır. Posta şubesi ikinci sahnenin başlangıcında şöyle tanımlanmaktadır: *"Posta şubesi. Öğlen. İşlerin kalabalık zamanı: İşçilerden bazısı siparişleri kabul ediyor, bazısı elektrik parası alıyor, bazısı abone yazıyor. Bazısı mühür vuruyor, bazısı hesap yapıyor.*

İşçiler öyle bir sıra ile oturmuşlar ki sahnede hem onlar görünüyor hem de posta şubesine girip çıkan adamlar.

Adile üstünde „Dovostreboniya" yazılı bankonun arkasında oturmakta. „Dovostreboniya" sözlerinin üstünde bankonun numarası yazılı: No:3

Adile'nin bankosunun karşısında hiç kimse yoktur. O, küçük bir kâğıt parçasını bükerek, mürekkebe batırıp „3''ün yanına „1''ilave eder; olur No: 13…'' (ELÇİN 2005: 140-141). Adile'nin bankosunun camındaki numarayı 3'ten 13'e çevirmesi anlatının anlamsal yapısı ile mekânın bütünleşmesi bakımından önemli bir bütünlük oluşturmaktadır.

İşlevsellik Açısından Kişiler:

Posta Şubesinde Hayal oyunu, anlatı yapısı olarak kişi merkezli bir metindir. Anlatının kişileri, olayların meydana gelmesinde ve olgunlaşmasında hem fiziksel olarak hem de iç dünyaları ile fonksiyonel bir boyut taşımaktadırlar. Özellikle metnin derin yapısı anlatının başkişisi olan Adile'nin ruh dünyasıyla sıkı bağlar taşımaktadır. Metin kalabalık bir şahıs kadrosuna sahip olmasa da işlevsel açıdan yoğun kahramanlara sahiptir. Bu nedenle metnin yapısal boyutunda kişi, anlatı içerisinde mekân ve zamandan daha fonksiyonel ve olay örgüsünün şekillenmesinde daha yoğun anlamlar taşımaktadır. Anlatının kişi yapısını ve işlevsel özelliklerini dört gruba ayırabiliriz. Bu sınıflama metnin içerisinde üstlendikleri roller ve yer alış sıklığına göre değil anlatının anlamsal boyutunda üstlendikleri işleve göre yapılmıştır.

Birincil işlev taşıyanlar	Adile
İkincil işlev taşıyanlar	Kişi
Üçüncül işlev taşıyanlar	Yoldaş Tek- Baba- Halil- Gülzar- Züleyha
Figüratif kişiler	Kemancı- ihtiyar kadın- yaşlı profesör- spiker

Metnin Anlam Birimleri Olarak Sahnelenmesi

Posta Şubesinde Hayal oyununu yapısal ve anlamsal olarak kesitlere ayırmak ve yazar tarafından belirlenen her sahneyi bir anlamsal kesit olarak değerlendirmek metnin çözümlenmesinde önemli bir ayıraç olacaktır.

Birinci Sahne: Olaylar Adile'nin evinde başlar. Sabah vakti, spor yapan Adile'nin çevresinde yaşanan olaylar anlatının geneli için adeta bir giriş niteliğindedir. Bu sahne ile birlikte anlatıda bir noktada kesişmiş hayatlar okurun dikkatine sunulmaktadır. Bu kesişen yaşamlar farklı dünyaları ve farklı algıları hatta kesiştikleri halde paylaşılmayan duyguları ifade etmektedir.

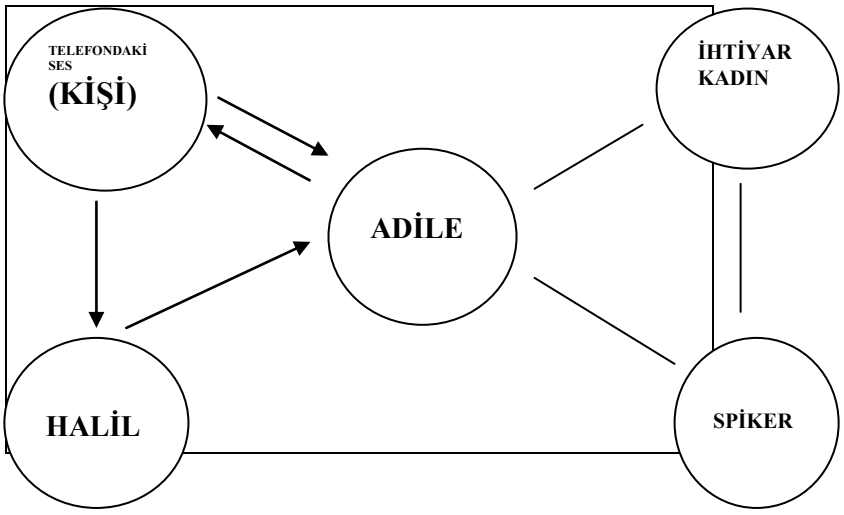

Yukarıdaki şema anlatının tamamında anlamsal olarak metnin içerdiği kahramanların yaşamsal alanlarının birbirleri ile olan ilgilerinin izahıdır. Aynı ortamda varlıkları, sesleri veya yaşadıkları olaylarla bulunan ve birlikte yaşamak zorunda olan insanların aslında hiçbir şey paylaşmadıklarının göstergesidir ki bu metnin derin anlamsal boyutunun ilk tezahürüdür. Şemada oklar kişilerin birbirlerine olan ilgilerini ve paylaşım yönlerini, düz çizgiler ise sadece paylaşılan aynı mekânı göstermektedir.

Sabah sporu yapan Adile, iç dünyasındaki yalnızlığını radyoda haberleri sunan spikerle konuşarak gidermeye çalışmaktadır. Bütün metin boyunca varlığını göreceğimiz Adile'nin hayal dünyasının kahramanı olan Kişi, bu sahnede sesiyle Adile'nin dünyasına girmeye başlar. Kişi'yi, metnin yazarının değil de Adile'nin kahramanı olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu tip, Adile'nin evlendikten sonra yaşamından çıkardığı fakat evliliğinde gerçek kahramanını ve gerçek mutluluğu bulamadığı için tekrar hayatına girmesine izin verdiği hayali kahramanıdır. Bu sahnede Adile'nin yaşamında aradığı çıkışın nedenleri ve onun yaşamının tek düzeliği, sıkıcılığı ile metnin anlam zemini oluşturulur.

"Adile. Öyle, ancak varırım.

Halil: Niye, ancak varırsın, mamoçka, on iki dakikalık yol değil mi?

Adile. Bu yol bıktırdı beni,

Halil (anlamaz). Nasıl yani bıktırdı?

Adile. Aynı sokak, aynı kaldırım, aynı binalar; aynı köşeler, aynı tanıdık yüzler: her gün, her gün… Bu gün dolaşıp başka sokaklardan işe gideceğim." (ELÇİN 2005: 139).

İkinci sahne: Birinci sahneden farklı olarak oyunda daha fazla kullanılan kapalı mekân Adile'nin iş yeri olan posta şubesi, olayların geçtiği mekândır. Zaman birinci sahnenin devamıdır. Bu sahnede mekân sadece anın paylaşıldığı ve mecburen insanların bir araya geldikleri ve duygusal paylaşımın hiç olmadığı karamsar bir ortamdır. Bu mekân, Adile'nin yaşamındaki kişilerin ondan ne kadar uzak olduklarını ve onun iç âleminde kendisine yeni bir dünya kurmasının haklı sebeplerinin bir göstergesidir.

Yoldaş Tek, yükselmek uğruna her türlü alçaklığı yapacak kadar zayıf bir kişiliktir. Adile'nin, çalıştığı bankonun numarasını 1'den 13'e çevirmesinden bile korkacak kadar silik biridir. Onun emrinde çalışan Baba da toplumdaki korkak ve zayıf kişiliklerin bir örneğidir. Bu sahnede okurun karşısına çıkan Züleyha ve Gülzar, Adile'nin çocukluk arkadaşlarıdır. Gençlik yıllarını birlikte geçirmişler, gençlik hayallerini birlikte kurmuşlardır fakat onlar da Adile'nin çevresindeki diğer insanlar gibi onun dünyasına yabancılaşmış ve ondan uzaklaşmış tiplerdir. Sadece varlıkları adile ile aynı ortamı paylaşır, diğer insanlar gibi onların da Adile ile herhangi bir duygusal iletişimleri yoktur. Bu da Adile'yi kendi ortamına yabancılaşmış ve dış dünya ile çatışan bir birey haline getirir. Bu bir zıtlıklar dünyasıdır.

ANLAM DÜZEYİ

Dış dünya	⟷	İç dünya
Kalabalık	⟷	Yalnız
Mutsuz	⟷	Mutlu

Üçüncü sahne, bu sahnede mekân değişmez fakat Adile dış dünyadan iç âleme geçiş yapar ve hayal dünyasında yaşamaya başlar. Bu sahnede çevresinde olan olaylar Adile için bir anlam ifade etmez. Yazar bunu ikinci sahnede olan kişileri ve mekânı olduğu gibi kullanarak anlatır. Adeta Adile farklı bir boyutu yaşamaya başlar. Kişi mektup bekleyen biri olarak bu sahnede

Adile"nin dünyasına girer. Kişi beklediği mektup gelmez ve gelmemelidir. Çünkü o mektup Adile ile Kişi arasındaki bağ kuran tek araçtır. Mektup geldiği zaman Adile"nin hayalleri de sona erecektir. Kişi, Adile"nin etrafındaki sahte dünyadan kaçışın ve sahte dünyanın sahte kahramanlarının gerçek kişiliklerini ortaya çıkarak semboldür. Bu sahnede zıtlıkların derinleştiği bir anlatım vardır.

Dördüncü sahne Adile"nin dış dünyadan tamamen uzaklaşarak Kişi ile baş başa kalacağı anın hayali ile çevresinden kopar. Bu sahnede mekân değişmez. Posta şubesinde öğlen arasıdır. Herkes kendi işine dönünce Adile de Kişi ile tekrar düşlerinde buluşur, onunla gezilere çıkar, vakit geçirir, eğlenir.

Kişi, hayaldir ama gerçek dünyayı ve o dünyanın sahte kişilerinin gerçek yüzlerini o, Adile"ye gösterir. Bu sahnede Kişi, Adile"nin çevresindeki insanları tek çağırır ve onlardan hayatlarındaki en önemli olayı anlatmalarını ister. Yoldaş Tek, kendinden üstteki makamlara yaranmak için yaptığı bir fedakârlığı anlatır. Kendisini sistemin en fedakâr insanlarından biri olarak görür fakat savaş yıllarında hasta olmadığı halde kendini hasta gibi göstererek savaştan kaçmış biridir. Baba ise Yoldaş Tek"e yaranmak için yaptığı bir olayı anlatır. O da kendisini çok dürüst ve fedakâr biri olarak gösterir fakat o da yıkadığı ölülerin elbiselerini, paralarını çalmaktadır. Daha sonra Adile"nin eşi Halil"den onun için en önemli olayı anlatmasını isterler. O da iş yerindeki şube müdürüne ismiyle hitap etmesi gibi çok basit bir olayı anlatır.

" Kişi (Onun sözünü keser). Siz Adile'yi seviyor musunuz?

Halil. Benim için onsuz hayat yoktur.

Kişi. Siz hayatınızı onun yolunda kurban eder misiniz?

Halil. Ben dedim ki, benim için onsuz hayat yoktur. (Gizli bir korkuyla) Ne oldu ki?

Kişi. Soruma cevap verin: Siz hayatınızı onun yolunda kurban eder misiniz?

Halil. Ben… Ben dedim ki…" (ELÇİN 2005: 165).

Adile"yi gerçekten sevip sevmediği sorusuna ise cevap veremez. Adile"nin en samimi arkadaşları Gülzar ve Züleyha da kendileri için önemli olayları şiirle anlatırlar. Onlar da Adile"nin çevresindeki diğer insanlar gibi Adile"ye karşı dürüst değillerdir. Bu sahte yüzler Adile"yi kendi dünyasında bir çatışma ortamına sürükler ve çevresine yabancılaşan bir birey olmasına neden olurlar.

Bu sahnede Adile de Kişi"nin aynı sınavından geçer. Adile kendisi için en değerli olay olarak ölümü anlatır. Oyunun anlamsal olarak en derin mesajlarını içeren bölümü bu sahnededir. *"Adile. Benim hayatımdaki en önemli hadise… Ben bir gece, soğuk bir gece ölümü anladım. Ben anladım ki, ben mutluluğumun da mutsuzluğumun da manasız olduğunu anladım- ben ki öleceğim. „Ne olsun?" bu en dehşetli sorudur Bu en dehşetli şeydir ki, odanın buz gibi duvarları arasında oturup azapla ölümü anlıyorsun."* (ELÇİN 2005: 172).

Beşinci sahnede mekân olayların başladığı yer olan Adile"nin evidir. Adile çevresinden iyice uzaklaşmış ve içine kapanmıştır. Ne Halil ne de arkadaşları Züleyha ve Gülzar onu bir şeyler yapmaya ikna edebiliriler. Adile"nin tek amacı onları çevresinden uzaklaştırarak iç dünyasında yarım bıraktığı hayallerine geri dönebilmektir. Çevresine ve dış dünyaya yabancılaşan Adile, adeta yaşama ve çevresindeki insanlara bir anlam verme uğraşı içerisindedir. Ama bu çabalar onu tamamen yalnızlığa itmekte ve ölüm onun için bu dünyadaki her şeyi tam bir hayal haline getirmektedir. *"…Bak, ben her zaman bunu hissediyorum. Ben bunu daima daima hissediyorum, her zaman bana öyle geliyor ki bizim bütün sevinçlerimiz, bizim bütün kederlerimiz birileri için çok*

cılız görünüyor. Birileri için bunlar manasız bir eğlenceden ibarettir. Bir gün öleceğiz ve bu kederlerden, bu sevinçlerden eser alamet kalmayacak…" (ELÇİN 2005: 182).

Altıncı sahnede Adile'nin çevresindeki insanlar onun gözünde iyice alçalırlar, Yoldaş Tek, bir üst makamda olan Melikov'un yerine geçebilmek için her türlü alçaklığı yapmaya hazırdır, Baba da biraz menfaat sağlayabilmek için bütün onurunu ayaklar altına alır. Bu sahnede Kişi'nin beklenen mektubu gelir ve bu mektup Adile'nin hayallerinin sona ermesi anlamına gelmektedir. Adile işinden ayrılır. Yedinci sahnede ise olayların artık Adile için sonudur. Adile çevresinde onu kuşatan bu iki yüzlülükten kurtulmak için Halil'den ayrılmaya karar verir. Bu sahnede Halil'in ayrılmamak için Adile'ye söyledikleri ve en samimi arkadaşlarının onun yerinde işe başlayabilmek için yaptıkları adeta Adile'nin midesini bulandırır ve onu tamamen bu dünyadan uzaklaştırıp yabancı bir birey haline getirir.

"Adile. Bırak elimi, Halil, bırak. Bir daha konuşma. Sen konuştukça alçalıyorsun. (Elini Halil'in elinden çekmek istiyor.)

Halil. Hayır. Bırakmam seni gidesin. Bırakmam. Peki ben? Ben başı batmış ne yapayım? Belki… Belki başka bir adam var?

Adile. Yeter dedim. (Elini çekip Halil'in elinden kurtarır)…" (ELÇİN 2005: 195).

Posta şubesinde Hayal oyununda yapısal olarak oyunla ve sahnelerle bağlantısı yokmuş gibi görünen fakat anlatının erin anlamsal yapısıyla doğrudan bağlantısı bulunan bir diğer yapısal unsur bir, dört, beş ve yedinci sahnelerde okurun karşısına çıkan ihtiyar kadındır. Oyunun başlangıcında bir çorap örmeye başlar. Çorabı birinci oğlu için ördüğünü çünkü onun en iyi evladı olduğunu söyler. Her göründüğü sahnede karar değiştirir ve çorabı bir başka oğlu için ördüğünü onun daha iyi olduğu söyler. Oyunda göründüğü son sahnede çorabı bitirir ve herkesin iyi olduğuna ancak kendisinin her şeyi onlardan beklediğini bu yüzden de iyiye kötüye doğru karar veremediğini söyleyerek sahneden çıkar.

Posta Şubesinde Hayal oyunun yukarıda yaptığımız yapısal ve anlamsal incelemesinin ardından metnin mantıksal anlam düzeyini şöyle izah edebiliriz:

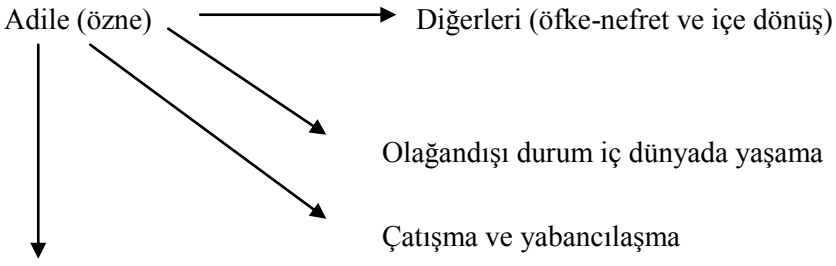

Bu tablo bir zıtlıklar dünyasının sembolüdür. Adile ve yaşlı kadın hiçbir zaman ulaşılmayacak olanı arayan iki birey metnin derin anlamı bu ikilinin düşünce yapısında gizlidir.

Elçin'in, Posta Şubesinde Hayal oyununun yapısal unsurları dikkate alarak anlam birimleri oluşturulmaya çalışıldı. Bu anlam birimleri doğrultusunda metnin derin anlam yapısı, anlatının iç bütünlük göstergeleri ile paralel yapı sergilemektedir. Yazarın diğer eserlerinde olduğu gibi bu oyununda da birey (anlatının başkişisi) bütün anlam birimlerinin üzerinde bir konumdadır. Kahramanın iç dünyası, yalnızlığı ve çevresiyle kuramadığı sağlıklı iletişim neticesinde yabancılaşan bir kişilik olarak karşımıza çıkması anlatının temel anlam unsuru olarak dikkati çekmektedir. Elçin'in, bu eseri yazdığı 1970 yılında içinde bulunduğu Sovyet edebi ortamı

incelendiğinde metnin derin anlamına neden bireyin iç dünyasında yaşadığı buhranın ve hastalık olarak kabul edilebilecek bir özelliğin anlatı kahramanına yüklenerek sunulduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bu durum devrin sosyalist gerçekçi edebi özellikleri ve yazarın içinde bulunduğu Azerbaycan edebiyatında 1960 Nesri* edebi ortamının genel özellikleri ile açıklanabilir. Aysu Erdem"in, metin içindeki ilişkileri, anlamı ve bilgiyi iletme görevini açıkladığı bağlamalar: „Durum bağlamı: Yazar, Bağlam kavramı (Kültür bağlamı- Söylem Bağlamı-Durum bağlamı- Metin bağlamı)" çözümlemeye çalıştığımız metnin yapı-anlam ilişkisini açıklaması bakımından önemlidir. Aysu Erdem"in bu sınıflamasında metnin yeri şöyledir: *"Bütün bu sınıflamalar ve tanımlar, metnin kültürel ve dinamik olma yönleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla da okur hem metinleri hem de metinleri oluşturan tümcelerin kültür, söylem, durum ve metin açısından değerlendirip yorumlamak zorundadır."* (ERDEN 2002: 72).

Sahne bölümlemesi ve metnin yapısal unsurları bağlamında incelendiğinde yapının derin anlamına ulaşılmaktadır. Posta Şubesinde Hayal, yaşamdan beklentilerini bulamayan bir kadının iç dünyasına yönelmesi ve hayal dünyasında kurduğu kurmaca dünyada hasta bir birey olarak yaşadığı çatışma ve yabancılaşmanın hikâyesidir.

KAYNAKLAR

ADIGÜZEL Sedat (2007) Azerbaycan Edebiyatında 1960 Nesri (Hikâye ve Roman). Erzurum: Fenomen Yayınları.

AYTAÇ Gürsel (1999). Genel Edebiyat Bilimi. İstanbul: Papirüs Yayınevi.

BOYNUKARA Hasan (1997). Modern Eleştiri Terimleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERDEN Aysu (2002) Kısa Öykü ve Dilbilimsel Eleştiri. İstanbul: Gendaş Kültür.

Elçin (2005) Seçilmiş Eserleri, "Posta Şubesinde Görüş", C. 3, Bakü: Çınar-çap.

LUNAÇARSKİ Anatoli (1998) Sosyalizm ve Edebiyat, çev.: Asım Bezirci, İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.

MORAN Berna (1991) Edebiyat Kuramları ve Eleştiri. İstanbul: Cem Yayınevi.

PIAGET Jean (1999) Yapısalcılık. Ankara: Doruk Yayınları.

RİFAT Mehmet (1998) XX. Yüzyılda Dilbilim Ve Göstergebilim Kuralları. İstanbul: YKY.

YÜKSEL Ayşegül (1995). Yapısalcılık ve Bir Uygulama M. Cevdet Anday Tiyatrosu. Ankara: Gündoğan Yayınları.

* Azerbaycan edebiyatında, 1960 Nesri yazarlarının kabiliyetleri, dünya görüşleri, insan yaşamına ve psikolojisine bakış açıları, böyle bir Yeni Nesir döneminin ve çok başarılı bir edebî anlayışın ortaya çıkmasının en önemli sebebidir. Bu edebî anlayışın ortaya çıkışı ve 1960 yazar neslinin edebî alanda gösterdikleri faaliyetler, birçok edebiyat uzmanı tarafından Azerbaycan"daki en büyük hadiselerden biri olarak kabul edilir.

1960 Nesli, Azerbaycan"da sadece büyük bir edebî akımın yazarları ve sosyalizm realizmi metodunun katı kurallarını yıkan kişiler olarak değerlendirilmezler, onlar aynı zamanda 1990"lı yıllarda başlayan bağımsızlık hareketinin de öncüleri olarak kabul edilirler. Eserleriyle çok geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan bu yazarlar, okuyucularında millî ve manevî duyguların kuvvetlenmesine yardım etmişler, vatan sevgisi, inanç ve yaşamın değeri gibi konularla da özgürlük anlayışının mimarları olmuşlardır. [Sedat Adıgüzel, Azerbaycan Edebiyatında 1960 Nesri (Hikâye ve Roman), Fenomen Yayınları, Erzurum, 2007, s.26.]

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 305-309, TURKEY

AĞIZLARDAKİ {*dIklIğIn*} ZARF-FİİLİN YAPISI

Ali AKAR[*]

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarında çok sayıda eskicil öge yaşamaktadır. Bunların bir bölümü eski şekillerini yapı ve anlam olarak yaşatırken, bir kısmı da başka eklerle birleşerek tanınmayacak hâle gelmişlerdir. Bu eklerden biri de {-dIklIğIn} zarf-fiil ekidir. Orta Karadeniz'de Kelkit havzası boyunca sınırlı bir alanda kullanılan bu zarf-fiil eki eklendiği fiilden "-dığı zaman" anlamında zarflar yapmaktadır. Ek, {–dIk} sıfat-fiil ekinin {+lA-} isimden fiil yapma ekiyle genişletilmesinden sonra bu yapının üzerine eskicil {–(y)In} zarf-fiil ekinin getirilmesinden oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları – Zarf-fiil ekleri – Eskicil (arkaik) ögeler.

STRUCTURE OF GERUND SUFFIX {-dIklIğIn} IN DIALECTS

ABSTRACT

A large number of archaic items live in Turkey Turkish. While some of them keep their ex-forms alive in terms of morphology and semantic, some of them become unrecognizable by rolling into one with the other suffixes. Gerund suffix {-dIklIğIn} is one of this kind of fixes. This gerund suffix is used through of Kelkit basin in the middle of Black Sea Region restrictedly and makes adverbs mean "when, by the time". This suffix compose of participle suffix {–dIk}, derivational affix {+lA-} that makes denominal verbs and archaic gerund suffix {–(y)In}.

Keywords: Turkey Turkish Dialects - Gerund Suffixes – Archaic Items.

1. AĞIZLAR VE ESKİCİL UNSURLARIN KORUNMASI

Yazı dili, sosyal, hukukî ve kültürel ihtiyaçların sonucu olarak siyasi otorite tarafından yazılı hâle getirilmiş ağızdır. Bu "ağız", böylelikle saygınlık kazanıp bürokrasinin, eğitimin, diplomasinin, hukukun kısaca devletin dili konumuna yükselirken, bunun dışında kalan ağızlar yalnızca gündelik hayatın konuşma dili olarak kullanılırlar. Ağızlar, bölge, etnik yapı, ekonomik ve mesleki sınıf farklarına göre çeşitlilik gösterirken, yazı dilinde bunlar görülmez.

Ağızlar ile yazı dili arasında ikinci ayrılık noktası varyantlılık konusudur. Yazı dili, varoluşu gereği, geçerli olduğu her yerde "aynı" olmak zorundadır ve bundan dolayı tekil kavram alanları oluşturma mantığı üzerine oturur. Aynı zamanda kısmî bir hukuki bağlayıcılığı ve yaptırımı olan bu dildeki her gösterge, belirlenmiş bir nesneyi yahut durumu işaretlemelidir. Oysa ağızlarda, yazı dilinde olduğu gibi gösterge ile nesne/kavram arasında kullanım açısından sıkı bir ilişki ve bunun sonucu olarak biçimsel düzenlilik yasaları –örneğin yazım kuralları- bulunmadığından bunlara bağlı herhangi yaptırım öngörülmez. Ağızlar, yukarıda değinilen sosyal ve bölgesel farklılıkları içinde barındırmalarından dolayı varyantlı, çoğul bir nitelik taşır. Bu varyantlılık, artzamanlı ve eşzamanlı pek çok ses, yapı, sözcük, kalıp söz, atasözü, deyim, özel ad vb. unsurun tekleştirilmeden yaşaması anlamına gelir. Bu sayede ağızlarda, eski ile yeni, yerli ile

[*] Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: akar@mu.edu.tr.

yabancı hatta bir noktaya kadar kurallı olanla kuralsız olan bir arada yaşayabilmektedir. Ağızlar bu yönüyle dilin ortak bir havuzdur.

Ağızların bu dil havuzunda bulunan eskicil (arkaik) yapılar, değişik sebep ve etkenlere bağlı olarak korunmuştur. Bunların başında nesnel dünya ile dil dünyasındaki koşutluklar gelir. Göstergenin ("söz") işaretlediği kavram alanı, dildışı nesnel dünyada yaşadığı sürece bunlar, dilde de varlıklarını sürdürürler. Bunun en iyi örneğini Türkiye Türkçesi ağızlarındaki hayvancılıkla ilgili adlandırmalarda görürüz. Asya'daki göçerevli ve hayvan üretimine bağlı yaşam tarzının Anadolu'da da devam ettiği bölgelerin ağızlarında bu alanla ilgili terim ve sözlerde fazlaca bir değişme gözlemlenmektedir (Akar, 2009: 2). Diğer yandan eski coğrafyadaki yaşantının değiştiği bölgelerde dil de kendini yenilemiş ya mevcut köklerden yeni sözler türetilmiş ya da başka dillerden ödünçlemeler yapılmıştır.

Eskicil yapıların korunmasındaki diğer bir etken de ağızlar arası ilişkilerdir. Türlü coğrafî ve sosyal sebeplere bağlı olarak diğer ağızlarla ve yazı dili ile dil ilişkileri sınırlanan ağızlarda eski yapılar korunmuştur. Dilsel seçmeye tâbi olarak yazı dilinde ve onun paralelindeki diğer ağızlarda yaygınlaşan yapılardan zamanla uzaklaşan bu ağızlarda değişme seyri çok düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Bunların başında engebeli coğrafyaya sahip bölgelerde, yol ve teknolojinin ulaşamadığı yerlerdeki ağızlar gelir.

Ağızlardaki bu eskicil unsurların incelenmesi, dilin ses ve yapı özelliklerine bağlı sorunların çözümünde kolaylıklar sağlayacaktır. Ayrıca yeni söz yapmada işleyen kavram alanı oluşturma mantığı ortaya çıkarılacaktır.

2. {-dIklIğIn} ZARF-FİİLİ

Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde de bu tür eskicil ek kalıntılarına çokça rastlanır. Bu eklerden bir bölümü eski yapılarını korurken, bir kısmı da başka eklerle ses ve yapı bakımından kaynaşarak âdeta tanınmaz hâle gelmişlerdir. Bu eklerden biri de Orta Karadeniz'de Kelkit havzası boyunca sınırlı bir ağız bölgesinde görülen {-dIklIğIn} yapısıdır. Tokat, Sivas, Erzincan, Giresun (Alucra ilçesinden tek örnek) ve Erzurum bölgesi ağızlarında kısmi bir yaygınlıkta görülür. Bu ek, "-dIğIndA", "-dığı zaman", "-ır –maz" anlamına gelen zaman zarfları yapar. Kullanım örnekleri ise şöyledir:

> *ayaa àalkduúleyin yere düşdü* "Ayağa kalkınca yere düştü" (38/17), *senin muslu:n akduúlayın sen suyun parasını vermiyoñ_mu devlete* "Senin musluğun akınca, sen suyun parasını vermiyor musun devlete" (44/5), *sac_àuruduúluyun kepceynen dökerük ufaú ufaú* "sac kuruyunca kepçeyle dökeriz ufaú ufak" (66/3), *böyükler dellerdi_ki bayàuş ötdükleyin ölü çoú olurmuş* "büyükler derlerdi ki baykuş ötünce ölü çok olurmuş" (60/9), *geldüklüyün sacı àuraruú, altını yakaruú* "gelince sac kurarız altını yakarız" (67/2) (Demir, 2005 : 212). *Ben ne bülem. Ben dügin olmışam. Argımiy da argı yohdur bişeye sihışdurduhleyin arğıy. Dolaşduhleyin üsdümden dağiliyler* "Ben ne bileyim, ben düğüm olmuşum Ağrımıyor da ağrı yok, bir şeye sıkıştırınca ağrıyor, dolaşınca üstümden dağılıyor" (D - 3/10-37, 39) (Sağır, 1995 : 293). *Erkek evünün tapusu da gelin o gapıya getdükleyin takulur* "Erkek evinin tapusu da gelin o kapıya gidince takılır" (5/60) (Demir 2009 : 272). *Aldıhliyin atdım* "alır almaz attım", *gördühyliyin gapdi* "görünce yakaladı" (Gemalmaz, 1995 : 340).

Ayrıca Sivas iline bağlı Yıldız, Kargın ve Sarıyar köylerinde de bu ekin kullandığı kişisel gözlemlerimizle sabittir.

Eski Türkçe (Gabain, 1988 : 84), Karahanlı (Hacıeminoğlu, 1996 : 171), Harezm (Ata, 2002 : 89), Kıpçak (Karamanlıoğlu, 1994 : 144) ve Çağatay Türkçesi (Eckmann, 2003 : 127) dönemi metinlerinde böyle bir zarf-fiil ekine rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde {+lAyI} biçimde "gibilik, benzerlik" ifade eden ek karşımıza çıkar. "Yabakulara Karşı Savaş" adlı şiirde yer alan *tegre awıp egrelim* / *attın tüşüp yügrelim* / *arslanlayu kükrelim* / *kāçi anın kewilsün* "(Düşmanın) etrafını çepe-çevre kuşatalım / Ve atlardan inerek (düşmana doğru) koşarak adım ilerleyelim / Arslanlar gibi kükreyelim (ki) / (Düşmanın moral) gücü böylece azalsın" (Tekin 1989 : 36). Aynı döneme ait kalıplaşmamış başka örneklerde de görülür. *ıwruk başı kazlayu* / *sagrak tolu közleyü* / *sakınç kodı kizleyü* / *tün bile sewnelim* "(Sıpa) boğrun başı kaz (boynu) gibi (dikilmiş) / (şarap) kasesi de göz gibi dolmuş/ Kaygıyı ve kederi defnederek / Gece gündüz sevinelim (ve eğlenelim)!" (Tekin 1994 : 73). Bu örnekler, ekin, isimden fiil yapan {+lA-} üzerine orta dönem metinlerinde yaygın olarak kullanılan (Hacıemioğlu, 1996 : 172) zarf-fiil eki {–X} (-ı, -i; -u, -ü) getirilerek oluşturulmuş olduğunu göstermektedir. *arslanlayu* örneğinde ek kalıplaşarak gibilik, benzerlik ifade eden bir edat gibi kullanırken, ikinci metinde ise zarf-fiil görevini yerine getirmektedir.

Karahanlı Türkçesindeki {+lAyI} şekline benzer bir ek de Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki {+lAyIn} ekidir. Bu yapı, her ne kadar şekil olarak {+lAyIn} yapısına benzese de zarf-fiil eki olarak değil, isimlerden gibilik, benzerlik anlamıyla yeni isimler yapma görevi ile kullanılmaktadır. *Süheyl ü Nevbahar*'da şu örneklerde bu bu ek görülür:

Süzülmişdi ***nergisleyin*** *uyòusuz*

ÒumÀr ile ùolu ãanayduñ henüz (1609)

Niçeme ki yaġı olur ise çoò

Yaġar ise ***yaġmurlayın*** *bańa oò* (2734)

HavÀya ***bulıtlarlayın*** *dügdi toz*

äanasın ki vardı göge degdi toz (2749) (Dilçin, 1990)

Yunus Emre Divanı'nda da {+cIlAyIn} biçimine rastlamaktayız. Yalnızca şahıs zamirlerine gelen bu ek " „Aceb şuyirde var mı'ola şöyle garib ***bencileyin*** / Bagrı başu gözi yaşu şöyle garip ***bencileyin***" (Tatçı 1990: 284) örneğinde görüldüğü gibi canlı bir zarf-fiil eki değildir. Timurtaş bu yapıyı tarz zarfı olarak değerlendirmiştir (Timurtaş 1994 : 99). Ek, örneklerde açıkça görüldüğü gibi eşitlik eki {+cA} ile {+lAyIn} ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Eski Türkiye Türkçesindeki *akşamlayın, tanlayın*, günümüz Türkçesinde de *sabahleyin, öğleyin* [<*öğleleyin*], *akşamleyin* şekillerindeki görüldüğü gibi, bu ek zaman zarflarına gelerek onlardan yeni zarflar türetmekte kullanılagelmiştir.

Karahanlı Türkçesinde {+lAyI} ile Eski Türkiye Türkçesindeki {+lAyIn} birleştirilebilir mi? Karahanlı Türkçesinin bu yapısı yukarıda çözümlendiği gibi isimden fiil yapma eki {+lA-} ile zarf-fiil eki {–I}'nın birleşmesinden meydana gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerdeki {+lAyIn} ekinin sonundaki /n/ bu iki yapının aynı kaynaklı olmadıklarını göstermektedir. O zaman ikinci yapının izlerini Eski Türkçe metinlerden başlayarak takip etmek gerekir.

Eski Türkçede seyrek olarak görülen {–(y)In}, {-n} zarf-fiil eki bu yapıyı çözmede ilk akla gelen şekildir. Gabain, bunun Türkçe öncesi zamandan gelmiş olabileceği notunu düşerek *ti-yin* "diye", *bulma-yın* "bulmayınca" gibi örneklerini verir (Gabain, 1988 : 86). Kimi tarihî ve çağdaş lehçelerde çeşitli zarf-fiil yapma ve *adın* "başka" (<*ad-ı-n*), *tegin* "değin" (<*teg-i-n*) gibi kalıplaşmış örnekleriyle karşımıza çıkan (Korkmaz, 1987 : 155) bu ek fiillerden "-dığı zaman, -dığında" anlamında zaman zarfları yapmaktadır. Talat Tekin Eski Türkçedeki bu örnekleri açıklarken ekin

nadiren kullanıldığını ifade ettikten sonra Kıpçakça {–y} ve Çağatayca {–mAy} zarf-fiil ekleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir (Tekin, 1968: 183).

Eke diğer tarihî lehçelerde rastlanmıyor. Eski Türkçe döneminde de seyrek olarak kullanılan bu yapı, bir süre sonra yerini başka görevdeşlerine bırakarak kaybolmuş olmalıdır.

Günümüz Türkçesinde *akşamleyin, geceleyin* (Korkmaz, 2003: 174) ve ağızlardaki *deyin* "diyince" gibi (Günşen, 2000: 153) kalıplaşmış birkaç örnekte bu eke rastlarız.

SONUÇ

Türkiye Türkçesinin sınırlı bir ağız bölgesinde görülen bu yapı, birkaç farklı ekin birleşerek kalıplaşmasından meydana gelmiştir. {–dIk} sıfat-fiil eki üzerine {+lA-} isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle {–dIklA-} şeklindeki ek gövdesi oluşmuştur. Bunun yapının üzerine de {–(y)In} zarf-fiil eki ulanmış ve {–dIk+lA-yIn} biçimi ortaya çıkmıştır. Bu ek, cümlede fiilin gösterdiği hareketi "dığı zaman, -IncA, -Ir… -mAz" zamana bağlı şartla sınırlandırmaktadır. Ekin kalıplaşmasının hangi dönemde olduğunu metinlerden takip etmek mümkün değil. Ekin farklı fonetik varyantları (*-düklüğün / dukluğun, -düklüyün / dukluyun*…), fiil tabanındaki ünlüye bağlı benzeşmemeyle ilgilidir.

KAYNAKLAR

AKAR Ali, (2008), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}", *Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* Yaz 2008, Sayı 9, s. 1-7

ATA Aysu, (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul.

DEMİR Necati, (2005), *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar.

DEMİR Necati, (2009), *Giresun İli ve Yöresi Ağızları, (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*, Giresun Valiliği Yayınları: 15. Giresun.

ECKMANN János, (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara.

GABAİN A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara.

GEMALMAZ Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları* (*İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler*), Türk Dil Kurumu Yayınları: 588, Ankara.

GÜLSEVİN Gürer – BOZ Erdoğan, (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

GÜNŞEN Ahmet, (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),* Türk Dil Kurumu Yayınları: 745, Ankara

HACIEMİNOĞLU Necmettin, (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara.

KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara.

KORKMAZ Zeynep, (1987), "Türkçede –°n Zarf-fiil Eki ile –pan/-pen Eki ve Türemeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1984*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 533, Ankara.

KORKMAZ Zeynep, (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara.

Mes‘ūd bin Aómed, *Süheyl ü Nev-BahÀr*, (1991), İnceleme – Metin – Sözlük, (Hazırlayan: Cem Dilçin), Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı: 51, Ankara.

SAĞIR Mukim, (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 564, Ankara.

İAHİN Hatice, (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

TATÇI Mustafa, (1990), *Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, Kültür Bakanlığı Yayınları Klasik Türk Eserleri: 114, Ankara.

TEKİN Talat, (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington

TEKİN Talât, (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 541, Ankara.

TİMURTAş Faruk Kadri, (1994*), Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 311-322, TURKEY

A STUDY ON ANTONYMOUS RELATIONS IN TURKEY TURKISH PROVERBS AND IDIOMS

Ahmet AKÇATAŞ[•]

ÖZET

A relationship established by and between antonymous words is defined as antonymy. Such relationships are founded on the same logic; however, the building blocks and links between them are different. The present study on Turkey Turkish proverbs and idioms aims to handle antonymous relations under five headings, namely structural, substitutional, reversive, converse (relational), and complementary. The headings were identified as: *Structural antonymy*, under which nouns and verbs are treated based on their affirmative and negative senses. *Substitutional antonymy* refers to replacement of a component in a sentence. *Reversives* means a relationship established between a verb/noun and its reverse counterpart. *Converse antonymy* is built upon the position of similar and different elements. *Complementary antonymy* rests on the elimination of deficiencies. Accordingly, Turkey Turkish proverbs and idioms have been examined and detailed under the corresponding headings. It can be concluded that antonymy fulfils such functions as organizing comparative narration at sentence level, structures of change, generalisation, and imperatives, agreement and links between constituents; as well as determining and ordering negated meaning, direction, communication, description, and preference.

Keywords: Opposition, substitution, reversivity, converseness, complementary.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZÜ VE DEYİMLERİNDE KARŞIT ANLAMLILIK İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

ABSTRACT

Anlamı birbirine karşıt olan sözcüklerin kurduğu ilişkiye, karşıt anlamlılık denir. Bu ilişkiler, aynı temel mantıkla kurulur. Ancak kurucu unsurlar ve bunların ilişkileri, farklıdır. Türkiye Türkçesi atasözü ve deyimleri üzerine yapılmış bu çalışma, karşıtlık ilişkilerini yapısal, değişimsel, çevriksel, konumsal ve bütüncül olmak üzere beş başlıkta incelemiştir. Bu beş başlık, şu şekilde belirlenmiştir: İsim ve fiillerin olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alındığı *yapısal karşıtlık*. Başka bir unsurla yer değiştirme şeklindeki *değişim tarzı karşıtlık.* Bir isim veya fiille, onların tersinin kurduğu karşıtlık ilişkisi şeklindeki *çevriksel karşıtlık*. Farklı ve benzer unsurların konumuna dayalı, *konumsal karşıtlık*. Eksiklerin giderilmesi şeklinde *bütüncül karşıtlık*. Böylece Türkiye Türkçesi atasözü ve deyimleri incelenerek, bu üst başlıklar altında ayrıntılara ulaşılmıştır. Sonuçta karşıt anlamlılığın cümle düzleminde karşılaştırmalı anlatımı, değişim, genelleme ve emir yapılarını, parçalar arası uyum ve bağları düzenleme; olumsuz anlam, yön, iletişim, niteleme, tercih belirleme ve sıralama gibi işlevlere sahip olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karşıtlık, değişim, çevriklik, konum, bütüncül.

[•] Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: aakcatas@aku.edu.tr

INTRODUCTION

Antonymy is a feature of opposite words, which is established by means of relationships between constituents in a sentence. While linking such relationships, constituents make use of a shared axis of meaning and antonymous parts. Such semantic components refer to any meaning which negates one another (Jones 2002: 11).

Antonymy and its kinds have been dealt with under different approaches. Some reseachers have classified them into binary antonymy such as "ölü" (dead) X "diri" (alive), and polyantonymy, which bears intermediate phases based on the number of relationships such as "sıcak" (hot) X "ılık" (lukewarm) X "soğuk" (cold). Others have examined them according to how relations are built, such as complementarity (married X single), reciprocity/converseness "al-" (buy) X "sat-" (sell), and reversivity "zarar" (loss) X "kâr" (profit).

One may come across antonymy in two ways. The first one is the opposition between a unit of meaning and one which could be a replacement for it in a sentence. The second way is when two antonymous words co-occur in the same syntagm (antithesis). The present paper will deal with the second case occurring in Turkey Turkish proverbs and idioms.

In traditional grammar, antonyms are defined as words which represent semantically opposite concepts. However, the said tradition does not welcome the derivation of antonyms with the help of suffixes "-mA", "-sIz". Antonymy has been made conditional upon its being established with different words. Therefore, no opposition can be stipulated in the sentence "Kapıyı aç dedim, açmadı." (I told him to open the door, but he did not open it).

This study tries to revise and further elaborate antonymous relations already outlined according to their occurrence in Turkey Turkish proverbs and idioms. Consequently, such relations have been categorized into five sub-headings, namely structural, substitutional, reversive, converse (relational), and complementary. They have been looked into in the following manner (Lutzeier 1997, 2001, 2002):

1. Structural Opposition: Relations where links of antonymy between units are structurally organized through elements such as affixes and postpositions. Such opposites are set up as patterns of verblessness between verbs, negation between nouns, and absence.

1.1. Opposition of Negative Verbs (Verblessness): Expression of "failure, non-occurrence, inertia" shown morphologically with the addition of suffix "-mA" to verbs. It is a grammatical category indicating the negation, or failure to occur, of process and action stated by the predicate in the sentence (Korkmaz 2003:50). Such links of opposition are set up between a verb and its negative form. The antonymous relations so established are attributable to verbless negation with respect to preference, generalization, perfective /imperfective, and capability / incapability.

1.1.1. Negated Antonymy of Verbs Indicating Preference: Antonymy based on preference of either the the affirmative or negative verb (Jones 2002: 37):

"Ağlama ölü için, ağla deli için." (Don't mourn for the dead; do mourn for the mad).

"El için yakma ateş, yak çubuğunu bak keyfine." (Don't light a fire for the others; do light yourself a pipe and enjoy the pleasure).

1.1.2. Negated Antonymy of Generalized Verbs: A pattern established by affirmative and negative verbs by generalizing their reciprocal relations of opposition:

"Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez." (A knife wound heals; a tongue wound doesn't).

"Bir ev donanır, bir kız donanmaz." (A house can be furnished; a girl can't be furnished).

1.1.3. Negated Opposition of Perfective / Imperfective Verbs: Antonymy where one of the two identical verbs receives a negative affix, thereby creating opposition between perfective and imperfective forms:

"Acıyan uyumuş, acıkan uyumamış." (A hurting one fell asleep; a hungry one did not sleep).

"Kuma gemisi yürümüş, elti gemisi yürümemiş." (The ship of co-wives sailed; the ship of sisters-in-law did not sail).

1.1.4. Negated Antonymy of Capability/Incapability of Verbs:

A relationship in cases where one of the two identical verbs indicates capability and the other one incapability (negative capability):

"Buldum *bilemedim*, *bildim* bulama-dım." (When I found it, I could not find it out; when I found it out, I could not find it).

1.2. Antonymy of Negated Nouns:

A negative relationship between nouns can be established with the postpositions "değil (not)" or "yok (absent)".

1.2.1. Antonymy of Negated Nouns With Postposition "değil (not)" – Negation of Nouns: In a logical conclusion, it stands for a negated relationship between the predicate and the subject. Just as justification exists, so does negation. We can infer that one can utilize the negation technique in order to refute a proposition. In Turkey Turkish, negation is a technique used to imply the opposite meaning by adding the postposition "değil (not)". Six types of such antonymous relationships have been identified, namely negation of quality, target-outcome, information, verb, description, and the cause.

1.2.1.1. Antonymy of Negated Quality in Negative Form: One of the units denoting a repeated quality is negated with the postposition "değil (not)", whereby a relationship is established between those qualities:

"Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıp." (It is not shameful not to know; it is shameful not to learn).

"Kısmet ise gelir Hint'ten Yemen'- den, kısmet değilse ne gelir elden." (If it is a godsend, it will arrive from India or Yemen; if it is not a godsend, what could be done)?

1.2.1.2. Negation of Target-Outcome: A relationship established between a target and its outcome by adding the postposition "değil (not)" to the target:

"Misafir umduğunu değil, bulduğunu yer." (A guest will eat not what he expects, but what he finds).

1.2.1.3. Negation of Knowledge:

"Akıl yaşta değil, baştadır." (The mind is not in the age; it is in the head).

1.2.1.4. Negation of the Infinitive:

"Altını saklamak değil, kuruşu sakla-mak hünerdir." (The trick is not to save gold, but to save pennies).

1.2.1.5. Negation of Definitions:

"Ar dünyası değil, kâr dünyası." It is not a world of disgrace, but a world of profits.

1.2.1.6. Negation of the Owner:

"At vuranın değil, alanın." A horse belongs not to its shooter, but to its buyer.

1.2.2.Nonexistence through the Postposition "yok (nonexistent)": It refers to relationship of nonexistence between the subject and the predicate in logical judgements.

1.2.2.1. Direct Opposition Between Existence and Nonexistence: If there are predicates in a sentence built by post-positions "var (present)" and "yok (absent)", it entails that an antonymous existent-nonexistent relationship is present. It demonstrates opposition between a state of presence and that of absence:

"Ağzı var dili yok.". (He/she owns a mouth, but does not own a tongue).

"Altta var üstte yok." (It exists at the bottom, but doesn't exist at the top).

1.2.2.2. Opposition As A Result of Cause: The postposition "yok (absent)" in a sentence functions as the cause or the effect in an antonymous relationship.

1.2.2.2.1. Opposition as A Result of Nonexistence:

1.2.2.2.1.1. Situation as A Result of Nonexistence:

"Ayağında donu yok, var fesleğen başında." (There are no trousers on his legs, but there is a fez on his head).

1.2.2.2.1.2.Antonymy (Opposition) of Conditional Nonexistence:

"Borcun yoksa kefillik var, işin yoksa şahitlik var." (When you do not have debts, suretyship exists; when you do not have a job, bearing testimony exists).

"Derdin yoksa söylenme var, borcun yoksa evlenme var." (When you do not have a trouble, muttering exists; when you do not have debts, marriage exists).

1.2.2.2.2. Antonymy (Opposition) of Nonexistence Owing To Existence:

"Ayım var, yıldıza ihtiyacım yok." (I have the moon; I do not have a need for a star).

"Bir varmış bir yokmuş. (Once there was, once there was not).

2. Antonymy through Substitution: Pairs which can not co-occur in a sentence not associated with opposition, but can co-exist through a link of opposition between components substitutable for one another (Jones 2002: 173).

2.1. Antonymy (Opposition) of Direct Substitution: Antonymy directly set up between components substitutable for one another: "yeşil" (green) X "mavi" (blue), "kuru" (dry) X "yaş" (wet).

2.1.1. Substitutional Antonymy Between Nouns:

2.1.1.1. Substituting Levels: Antonymy based on shifting to a different level between two elements:

"Rüzgâr eken, fırtına biçer." (Whoever sows winds will harvest storms).

"Önce iğneyi kendine batır, sonra çuvaldızı ele." (Stick the needle into yourself before thrusting the packing-needle into others).

2.1.1.2. Substitution of Kinds:

Antonymy based on transition between kinds:

"Alacağına şahin, vereceğine karga." (He is a hawk against his debtors, and a crow against his creditors).

"Sarımsak içli dışlı, soğan yalnız başlı." (A garlic has fellow cloves; an onion has a sole head).

2.1.1.3. Substitution of Place: Antonymy based on movement from a location to another one:

"Akşam ahıra sabah çayıra." (In the evening to the barn; in the morning to the meadow).

"Nerede akşam, orada sabah." (Where the evening falls, there is the morning).

2.1.1.4. Substitution of Time:

Antonymy based on transition from a time period to another.

"Nerede akşam, orada sabah." (Where the evening falls, there is the morning).

"Gençliğin kıymeti, ihtiyarlıkta bilinir." (Value of youth is recognized at old-age).

2.1.2. Substitution of Adjectives:

Antonymy between two elements demonstrating change in quality.

2.1.2.1. Substitution of Quantity:

Antonymy between two elements demonstrating change in quantity:

"Bir elin nesi var, iki elin sesi var." (What little power one hand has; two hands have a voice).

"Bir fit bin büyü yerini tutar." (One instigation is a substitute for one thousand spells).

2.1.2.2. Substitution of Values:

Antonymy based on transition in value:

"Allah gümüş kapıyı kaparsa, altın kapıyı açar." (If Allah closes the silver door, he will open the gold door).

2.1.3. Substituting Adverbs of Reason: A link set up between two contrasting parts of a whole in terms of substitution of manner:

"Biz attık kemik diye, el kaptı ilik diye." (Bütünleyici) (We threw it away calling it bone, others grabbed it calling it marrow). (Complementary)

2.2. Substitution of Contradiction:

In narration, antonymy based on contradiction as a result of contrasting concepts.

2.2.1. Substitution of Contradiction Between Qualities: Opposition between contrasting qualities where the latter is modified compared to the first one:

"Namert sofrasına mert gidilmez." (olma-olmama) (A dishonest person's banquet should not be attended as an honest person). (being - not being)

"Hayırlı komşu, hayırsız akrabadan iyidir." (bulundurma - bulundurmama) (A charitable neighbour is better than an uncharitable relative). (possessing - not possessing)

2.3. Antonymy of Substitutional Incompatibility: Opposition set up between words when they can not co-occur in a proposition and a choice must be made between them, in which case the second word is subject to change. They exclude each other and can be established in the pattern“ ya.. ya..(either.. or..)” or between the verb base/bare infinitive and active, passive, and causative forms (Karaman 2008: 182): “Avla- (hunt)” X “avlan- (be hunted)”, “öl- (die)” X “öldürül- (be killed)”, “ata- (assign)” X “atan- (be assigned)” :

“Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli.” (Either herd this camel or leave this land).

“Av avlayanın, kemer bağlayanın.” (Etkileyen – Etkilenen) (The prey belongs to the hunter; the belt to the wearer). (Affecting – Affected):

“Ölür müsün, öldürür müsün?” (Etken- Ettirgen) (Will you die or will you kill)? (Active-Causative):

“Atsan atılmaz, satsan satılmaz.” (Etken – Edilgen) (If you want to dispose (it), it can not be disposed; If you want to sell it, it can not be sold). (Active-Passive)

3. Reverse Antonymy:

A relationship established between a verb/noun and its reverse counterpart. “iç” (interior) X “dış” (exterior), “savaş” (war) X “barış” (peace), “al-” (take) X “ver-” (give).

3.1. Antonymy of Reverse Verbs: Opposition between a verb and its reverse counterpart (Lutzeier 1999: 25).

3.1.1. Opposition of Exact Reverse Verbs: Antonymy between verbs indicative of reverse movement, process, and action in terms of realization:

“Hısım hısımına ne ölsün der, ne iyi olsun.” (tercih) (A foe wants his/her foe neither to die nor to heal). (preference)

“Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün.” (istek) (Let someone who gives birth to a boy boast; let someone who gives birth to a girl lament). (wish)

3.1.2. Antonymy of Substitutional Reverse Verbs: Relationship between reversed verbs substitutable for one another:

“Aç doymam, tok acıkmam sanır.” (The hungry think they would not fill up; the full think they would not get hungry).

“Sabahın kızıllığı akşamı kış eder, akşamın kızıllığı sabahı güz eder.” (The morning glow makes the evening winter; the afterglow makes the morning autumn).

3.1.3. Generalization of Reverse Verbs:

“Öpülecek el ısırılmaz.” (A hand to be kissed is not bitten).

“Böyle gelmiş böyle gider”. (That's how it was, and how it is going to be).

3.1.4. Antonymy of Reverse Ordered Verbs: Antonymous relationship established by reversing one of the ordered items in relation to the other:

“Al gülüm ver gülüm.” (Give-and-take). (Take it honey, Give it honey)

“Ata bin Allah’ı, attan in atı unutma.” (Mount a horse and do not forget Allah, dismount a horse and don't forget it).

3.2. Antonymy of Reverse Nouns: A relationship between a noun and its reverse counterpart.

3.2.1. Place/Direction with Reverse Nouns: A relationship between reverse nouns pointing out an aspect of place/direction:

"Dışı eli yakar, içi beni yakar." (Its exterior burns the others; its interior burns me).

3.2.2. Start - End Points with Reverse Nouns: A relationship between nouns indicating the starting and end points.

"Armudun önü kirazın sonu." (Beginning of pears, end of cherries).

3.3. Antonymy of Reverse Adjectives: A relationship between an adjective and its reverse counterpart.

3.3.1. Place/Direction with Reverse Adjectives: A relationship between reverse adjectives indicating directions:

"Sağ elinin verdiğini, sol elin görmesin." (Do not let your left hand witness what your right hand gives away).

"Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır." (Do not lie down on a low spot; flood will take you; do not lie down on a high spot; wind will take you).

3.3.2. Reverse Antonymy Through Substitution of Personal Adjectives: Reversivity between antonymous adjectives substitutable for one another:

"Aç adam doymam, tok adam acıkmam sanır." (The hungry man thinks he would never fill up; a full man thinks he would never get hungry)

"İyi evlat babayı vezir, kötü evlat rezil eder." (A good offspring makes his/her father a vizier; while a bad offspring disgraces him).

3.3.3. Complementary Antonymy with Reverse Adjectives: A relationship established by reversing the parts of a bidirectional adjectival unit:

"Zahmetsiz gün olmadan rahmetli gün olmaz." (zahmetsiz X rahmetli) (A munificent day does not come before a painless day). (reversivity between painless X munificent)

"Sana yalan söz, bana gerçek söz." (yalan X gerçek). (It is a false word to you; and a true word to me). (reversivity between false and true)

3.3.4. Quantitative Antonymy with Reverse Adjectives: Opposition between reverse adjectives indicating quantity:

"Bin dost az, bir düşman çok." (One thousand friends are too few; one foe is too many).

4.Converse (Relational) Antonymy: Relationships based on reciprocal position of the oppositional elements (Karaman 2008 : 182):

4.1. Comparative Antonymy:

Oposition set up through comparison in order to analyze similar aspects of persons and objects. This pattern is employed to benefit from contrasts in a way to strengthen each item (Jones 2002: 76):

"Kızını evlendiren anne, hem ağlar, hem güler." (A mother who marries off her daughter both weeps and smiles).

4.1.1. Antonymy Based on Comparison between the Self and the Others: Relationship based on comparison between the Agent of the Sentence and the others.

4.1.1.1. Comparative Antonymy through Othering The Others: A relationship where comparison is made based on the identity of the subject and the others:

"Biz attık kemik diye, el kaptı ilik diye." (We threw it away calling it bone, others grabbed it calling it marrow).

"Davulu ben çaldım, parsayı başkası topladı." (I played the drum; Others raised the award).

4.1.1.2. Comparative Antonymy Through Othering The Self: A relationship where comparison is made based on the others and the subject itself:

"Herkes gider Mersin'e, biz gideriz tersine." (Everyone goes to Mersin; we go in the opposite direction).

4.1.2. Comparative Antonymy Between Means: Comparison between components denoting certain ways and means:

"Alet işler, el övünür." (Tools work; the hand takes the pride).

"Allah verirse el getirir, sel getirir, yel getirir." (Üçlü karşılaştırma) (If God so wishes, others bring; floods bring; and winds bring (it)). (Triple comparison)

4.1.3. Comparative Antonymy Based on Transmission: Comparative relationship established in a transmissive way, which requires a transferer:

"Allah bana, ben sana." (Allah to me, I to you).

"Allah bana, ben sana." (Allah to me, I to you).

4.2. Antonymy of Equal Reciprocity

It has been defined as: 1. Antonymy which emerges with an action equal to the one happening between two people or entities 2. Bidirectional antonymy like oppositeness and equivalence. 3. Opposite terms with the same scope.

4.2.1. Reciprocal Antonymy:

Reciprocal relationship set up between a verb or a noun and its counterpart (Jones 2002: 16).

4.2.1.1. Antonymy of Reciprocal Verbs: Reciprocal Opposition between a verb and its counterpart.

4.2.1.1.1. Antonymy of Reciprocal Verbs of Target–Outcome: Semantic relation between the target and the corresponding result:

"Kör istedi bir göz, Allah verdi iki göz." (A blind person wished an eye; Allah awarded him two eyes).

4.2.1.1.2. Antonymy of Reciprocal Communicative Verbs: A reciprocal relationship between two poles of communication:

"Kim söyler kim dinler." (Who talks; who listens).

4.2.1.1.3. Antonymy of Reciprocal Negative Verbs: Opposition between reciprocal verbs in negative form:

"Doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı." (I put it into the full container, but it did not take it up; I put it into the emty one, but it did not fill up).

4.2.1.1.4. Antonymy of Reciprocal Substitutable Verbs: Opposition between reciprocal verbs substitutable for one another:

"Dost ağlatır, düşman güldürür." (A friend makes someone cry; a foe makes him/her laugh).

"Ak gün ağartır, kara gün karartır." (The white day bleaches (something); the black day blackens (something)).

4.2.1.2. Antonymy of Reciprocal Nouns: Reciprocal Opposition between a noun and its counterpart.

4.2.1.2.1. Antonymy of Reciprocal Complementary Nouns: Reciprocal Opposition between complementary nouns:

"Derdini söylemeyen derman bulamaz." (Whoever can not utter his trouble can not find a remedy).

4.2.1.3. Antonymy of Reciprocal Adjectives (Qualities): Opposition between reciprocal qualities:

"Veren el, alan elden üstündür." (A hand that gives is superior to a hand that receives).

"Görgülü kuşlar gördüğünü işler, görmedik kuşlar ne görsün ki ne işler?" (Experienced birds perform what they have seen; what have inexperienced birds seen so that they could do (something))?

4.2.1.4. Antonymy of Reciprocal Adverbs (Manner): Opposition between reciprocal adverbs:

"Ucuz alan, pahalı alır." (Whoever buys cheaply buys expensively).

"Tatlı tatlı ye, acı acı geğir." (Eat sweetly; burp bitterly).

4.2.2. Antonymy of Nonreciprocal Verbs: Reciprocal Opposition between a verb and a second verb which makes the first one nonreciprocal.

"Baba oğluna bir bağ bağışlamış; oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş." (A father granted his son a vineyard, but the son did not offer his dad a single bunch of grapes).

5. Complementary Antonymy:

Opposition established between parts of a whole, which illustrates complementary oppositeness (Karaman 2009: 1646). Under this pattern, opposite components like al-" (buy) X "sat-"(sell), "müdür" (manager) X "memur" (employee), "öğretmen" (teacher) X "öğrenci" (student) make up clusters. A binding partnership occurs between such opposites.

5.1. Antonymy of Complementary Verbs

5.1.1. Antonymy of Cause and Effect Between Complementary Verbs: It rests on a relationship between verbs within the scope of cause and effect:

"Kimse bilmez, kim kazana kim yiye." (Nobody knows who will win and who will eat).

5.1.2. Antonymy of Complementary Preferential Verbs: A relationship between preferred parts of a process:

"Can çekişeceğine, öl." (can çekiş- X öl-) (Instead of being in death throes, die). (be in death throes X die)

5.2. Antonymy of Complementary Nouns: Opposition between nouns complementary to one another.

5.2.1. Antonymy of Complementary Collective Nouns: A relationship established by a bond of unity among entities constituting the parts of a whole.

5.2.1.1. Antonymy of Complementary Genders: Relationship between two opposite sexes making up a whole:

"Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez." (When Allah gives, he will not ask whose son or whose daughter it is).

"Dişi köpek kuyruğunu sallamayınca, erkek köpek ardına düşmez." (Unless a female dog wags its tail, the male dog will not follow her).

5.2.1.2. Antonymy of Complementary Relations: This pattern is built upon opposition between persons or entities bearing bonds such as kinship or partnership.

"Kabiliyetli çırak ustayı geçer." (A talented apprentice will outdo his master).

"Baba oğluna bir bağ bağışlamış; oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş." (A father granted his son a vineyard, but the son did not offer his father a single bunch of grapes).

5.2.2. Antonymy of Complementary Dual Parts: Relationship set up between two pieces forming a whole.

5.2.2.1. Antonymy of Complementary Body Parts:

"Eli dursa ayağı durmaz." (If his/her hand stops, his/her feet will not (stop)).

"Aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık." (If I spit upwards, it is the beard there; If I spit downwards, it is the moustache there).

5.2.2.2. Antonymy of Complementary Ownership:

"Mal bulunur, can bulunmaz." (Goods can be found; spirit can not (be found))

5.2.2.3. Antonymy of Complementary Places:

"Rüşvet kapıdan girince iman bacadan çıkar." (When a bribe enters through the door, faith goes out from the chimney).

5.2.3. Antonymy of Complementary Sequence: Oppositional Relationships between ordering items such as successive cases, numbers, precedence and subsequence.

5.2.3.1. Antonymy of Complementary Precedence and Subsequence:

"Niyet hayır, akıbet hayır." (If the intention is good, so is the fate).

"Önce düşün, sonra söyle." (First, think it; then utter it).

5.2.3.2. Antonymy of Complementary Numbers:

"Allah dokuzda verdiğini sekizde almaz." (Allah will not grant something at eight and collect it back at nine).

5.2.4 Antonymy of Complementary Samples: Oppositional Relationship established by two samples representing the others in a group with various members.

"Armudun önü kirazın sonu." (meyve: grup **Parça 1:** Armut, **Parça 2:** Kiraz) (Beginning of pears, end of cherries). (fruit: group **member 1:** pears, **member 2:** cherries).

CONCLUSION

Antonymous types in Turkey Turkish Proverbs and Idioms have been sorted out as the following:

a. Structural Opposition (Negation, Negativity)

b. Substitutional Opposition (Replacement, Contradiction, Incompatibility)

c. Reversing (Reversivity)

d. Converse (Relational) Opposition (Comparison, Reciprocity)

e. Complementary Opposition

Following conclusions have been drawn on the aforementioned antonymous relations.

1. Antonymous links are set up between components which are semantically exact opposites.

2. Though antonymous relations are founded on the same logic, they vary in ways such as the means utilized, and how such antonymous links are set up.

3. Relations of Oppositeness are organized in this manner: *Structural opposition*, in which nouns and verbs are treated according to their affirmative and negative aspects. *Substitutional opposition* refers to replacement of a constituent in a sentence with another one. Reversivity means a relationship established between a verb/noun and its reverse form. *Converse(relational) opposition* is based on the position of similar and different elements. *Complementary opposition* is employed to eliminate deficiencies.

4. Antonymous relationships can be established between many components in a language. There are a variety of reasons for them, such as expressing something with its opposite, highlighting differences, organizing information, extracting deeper meanings, discovering diverse aspects of a topic, developing different wording techniques in the sentence.

5. Opposition, which we come across in literature as an art of contrast, fulfils such functions as organizing comparative narration at sentence level; structures of change, generalisation, and imperatives; agreement and links between constituents; as well as determining and ordering negated meaning, direction, communication, description, and preference.

6. Antonymous relationships can be established between three components as well as two.

RESOURCES:

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Dictionary of Proverbs and Idioms) (2010). TDK Publications.

Büyük Türkçe Sözlük (Grand Turkish Dictionary) (2010). TDK Publications.

HORNBY Albert Sidney (1995). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 5th Edition, ed. by Jonathan Crowther, Kathryn Kavanagh and Michael Ashby, Oxford University Press, Oxford.

JONES Steven (2002) *Antonymy, A corpus-based perspective*, Routledge Group. ogaards, pp. 173 –192. Oxford University Press, Oxford.

KARAMAN Burcu I (2009). *Contronymy in Turkish*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall

KARAMAN Burcu I. (2008). *On Contronymy*, In The International Journal of Lexicography, ed. by Paul

KORKMAZ Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü* (*Dictionary of Grammatical Terms)*. TDK Yayınları

LUTZEIER Peter R. (1997). *Gegensinn als besondere Form lexikalischer Ambiguität*, In Linguistische Berichte 171, ed. by Günther Grewendorf and Arnim von Stechow, Westdeutscher Verlag GmbH, Opladen, pp. 381 – 395.

LUTZEIER Peter R. (1999). *Das Gerüst des Lexikons* - Überlegungen zu den organisierenden Prinzipien im Lexikon". In Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums. Inter-nationaleTendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik, ed. by Hans Otto Spillmann and Ingo Warnke, Peter Lang, Kassel, pp. 15 – 30.

LUTZEIER Peter R. (2001). *Polysemie mit spezieller Berücksichtigung des Gegensinns*. In Lexicographica 17, ed. by Fredric F. M. Dolezal, Alain Rey, Thorsten Roelcke, Herbert Ernst Wiegand, Werner Wolski, Ladislav Zgusta, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, pp. 69 – 91.

LUTZEIER Peter R. (2002). *Each Spoken Word Evokes its Opposite Sense – Towards a Dictionary of Words with Opposite Senses*, Talk at the Surrey Linguistics Circle, University of Surrey, Guildford.

Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 323-359, TURKEY

TATAR TÜRKÇESİNDE FONETİK VE MORFOLOJİK DEĞİŞİKLİKLER*

G. X. KUDAŞEV

*Çev. Ercan ALKAYA***

ÖZET

Fizikçi bir bilim adamı olan G. X. Kudaşev tarafından yazılan bu makalede fiziğin temel kurallarından "en az çaba" yasası ele alınmıştır. Yazar, doğadaki her iş için belli miktarda bir enerji ve zaman harcandığını belirterek canlı türlerinin de mümkün olduğu kadar enerji ve zamandan tasarruf etme eğilimi içinde olduklarını kaydetmiştir.

Makalede dildeki her değişikliğin temelinde "en az çaba yasası" olduğu görüşü ortaya konulmuş ve bu bağlamda Tatar Türkçesinde tarihî süreçte meydana gelen ses ve şekil değişiklikleri en az çaba yasası temelinde izah edilmiş; hem tarihî metinlerden hem de günümüz Tatar Türkçesinden örnekler verilerek meydana gelen değişiklikler art zamanlı olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tatar Türkçesi, Türk lehçeleri, en az çaba yasası, Eski Türk dili, fonetik, morfoloji, ses değişmesi.

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHANGES IN TATAR TURKISH

ABSTRACT

In this article written by G. X. Kudaşev, a scientist on physics, "least-effort principle" was investigated. The author states that a certain amount of energy and time is spent for every activity in the nature, and therefore he points out that all living species tend to save up energy and time as much as they can.

In the article, it is underlined that "least-effort principle" can be seen in every change in language and in this context; changes in phonemes and morphemes in Tatar Turkish were explained in the framework of "least-effort principle", and the changes were specified diachronically by giving examples both from historical texts and today's Tatar Turkish.

Key Words: Tatar Turkish, Turkish dialects, least-effort principle, Old Turkish language, phonetics, morphology, phonetic change.

Zamanla her dil değişir. Dilin söz varlığıyla birlikte yapısı da çeşitli değişikliklere uğrar. Bu değişimlerde çeşitli unsurlar rol oynar.

Dillerdeki çeşitli değişiklikleri doğuran önemli unsurlardan birisi hiç şüphesiz tarihî, sosyal faktörlerdir. Tarihî, sosyal faktörlerin özelliklerinden biri, onların dillere olan etkilerinin iki yönlü olmasındadır. Herhangi bir halkın başından geçen tarihî olaylar, hayatındaki sosyal değişmeler bir taraftan bu halkın dilini ileriye, olgunlaşmaya götürürken, diğer taraftan aynı faktörlerin bu halkın dilinin olgunlaşmasını engelleyip, onu geriye götürmesi, bütünüyle ortadan kaldırması da mümkündür. Tarih sayfalarında bu türlü görünüşler çoktur.

---

* Bu yazı, A. K. Timårgalin editörlüğünde hazırlanan ve çeşitli yazarlara ait makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan "**åzlenüler, Uylanular, TabıÇılar,** TKN, Kazan 1989, 296 s." adlı eserde yer alan "Tatar Tålånde Fonetik hem Morfologik Üzgerålşler" (s. 249-294) başlıklı makalenin Türkiye Türkçesine aktarılmış şeklidir.

** Doç. Dr., Fırat Ü. Eğitim Fak. Türkçe Eğt. Böl. El-mek: ealkaya16@gmail.com

Tarihe göz atılırsa, dillerin değişmesinde, onların yaşamasında yalnızca tek yönlü etki edici, devamlı ileriye, olgunlaşmaya doğru götüren faktörlerin olduğu da açıkça görünür. Meselâ, gayet ağır şartlara rağmen eski Türk dili ve eski edebî dilimiz ileriye giderken duraklamamış, olgunlaşmasını devam ettirmiştir.

Şimdiki edebî dilimize gelirsek, bu durumun devamını ayrıca açıkça görürüz.

Çar hükûmetinin, gericilerin ve diğer karşı güçlerin kültürümüzün gelişmesine, edebi dilimizin ileriye gitmesine engel çıkarmalarına rağmen, Tatar halkında ileriye gidiş, edebî dilimizin olgunlaşmaya başlaması devam etmektedir. Bu devirde Tukay ve kalemdaşları tarafından halkın anlamadığı dilden halkın anlayacağı dile kesin bir dönüş yapılır.

Bilindiği gibi, halka hizmet dileğiyle yanıp tutuşan Tukay, 1. Rus ihtilalinin elverdiği imkânlardan faydalanarak, halkın anlamadığı, karışık dille bazı şiirler yazar. Biz, onun 1906 yılının başlarında "Elasrü'l-Cedid" dergisinde basılan "Gölümâñ Bakçasında (Gülümün Bahçesinde)" başlıklı şiirinden iki beyit veriyoruz:

Boringı uykularnı döşânüben ulalım nadim;

Terekkıy ve tegali yullarına ulalım kadim...

Bahazim defterâne yazmasınlar bâznâ dewletler;

Texerrâk itmeliyâz, küsterâb xaslet ve sawletler.

(Bugünkü Tatar Türkçesine) çevirisi:

âlâk yoklap ütkergenâbâznâ añlıyk ta ükânik;

Progress hem küterâlâş yullarına atlap ütik.

Bâznâ dewletler xayvan sanamasınnar dip,

Kıyu hem batır revâşte alga xereket itik.

"Eski uykularımızı düşünerek pişman olalım;

İlerleme ve yükselme yollarını atlayıp geçelim...

Bizi, devletler hayvan saymasınlar diye,

Cesur ve kahramanca ileriye atılalım"

Bu örnekte biz kültürel gelişimimize engel olan karşı güçlerin edebî dilimize etkisinin gayet güçlü olduğunu görüyoruz.

Tukay'ın sezgili yüreği, bu dilin halkını aydınlatmak, ışığa, bilgiye çağırmak için yetersiz olduğunu çabucak sezer. Bu şiirini yazdıktan sonra, çok geçmez, halkın anlayacağı saf Tatar Türkçesiyle yazılan:

Kış, buran, salkın hava, yafrak kaderlâ kar töşe,

Cil kuwa karnı, haman kar "töşem" dip tartışa.

"Kış, boran, soğuk hava, yaprak iriliğinde kar düşüyor,

Yel kovuyor karı, kar hep "düşeyim" diye çekişiyor.

beyiti ile başlayan Tukay'ın "Tålençå (Dilenci)" şiiri basılır.

Kısa zaman içinde edebî dilimizin geçirdiği bu keskin değişim, kültürümüzün gelişimini hızlandıran olaylardan sayılmalıdır.

Bu olaydan sonra, edebî dilimizde "halkçılık" büyük güç kazanır, edebî dilimiz sağlam adımlarla ileriye gider. Halkın anlayacağı dilde bilimsel eserler, pek çok edebî eser yazılır. Bu devirde Fatih Emirhan, Aliesgar Kamal, Mecit Gafuri, Alimcan İbrahimov, Şerif Kamal gibi usta edipler edebiyat dünyasına ayak basarlar. Tarihimizin bu dönemi "Tukay Devri" diye adlandırılır.

Ben, fiziğin temel kurallarından olan "en az çaba yasası"nın dilleri evrim yolu ile olgunlaşmaya götüren faktörlerden biri ve en önemlisi olması gerektiği sonucuna ulaştım ve bu kuralın kullanılmasının edebî dilimizde görülen değişmelerin ince sırlarını açmasına imkân tanıdığını gördüm

"En az çaba yasası" aşağıdaki gibi ifade edilir: Tabiattaki her süreç için "çaba"nın en az düzeyde olmasıdır.

Bu ifadedeki "çaba" sözü süreç işlerken sarf edilen enerji ve zamanın birbiriyle olan ilgisini anlatır.

En az çaba yasasını göz önüne getirmek için insanların çalışma sürecine dikkat edelim. İnsanlar, iş yaparken kendileri tarafından sarf edilen enerji ve zamanın miktarını, enerji ve zamanın toplamını, harcadıkları çabayı eksiltmeyi arzu ederler.

Meselâ, toprak kazan kişi daima keskin ve iyi saplanan kürek ile çalışmak ister. Böyle bir kürek ile çalıştığında işi daha çabuk biter ve daha az enerji sarf etmiş olur. Bir başka deyişle, sarf edilen enerji ve zamanın toplamında iş en aza iner. Yine şöyle bir örnek daha verebiliriz: Benim, iş için A köyünden B köyüne gitmem gerekiyor. Oraya gitmek için, şekilde görüldüğü gibi, iki yol var.

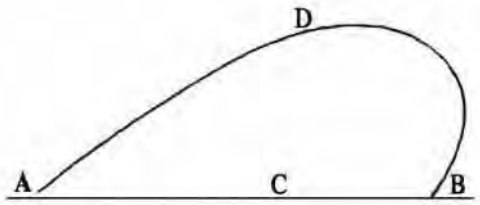

Yolların niteliği aynı: İkisi de dümdüz, ikisine de güzel asfalt serilmiş. Fakat ACB yolu ADB yolundan çok daha kısa. Doğaldır ki, ben ACB yolundan giderim, bu yoldan gittiğimde daha az enerji ve zaman harcamış olurum. Bu durumda da çaba en az seviyede olur.

İnsanoğlunun ileri gitmesi, bilim ve teknik ile donanma yolunda insanların enerji ve zamanı daha az sarf etme istekleri, yani en az çaba yasası kuralınca gayret etmeleri önemli bir faktör olarak rol oynar. Meselâ, Sovyetler Birliği'nde üretimin ve imal edilen ürünlerin miktarının

artması, kaliteyi artırmayı teşvik eden çeşitli gerçekçi metotlar, ülkemizdeki emekçilerin enerji ve zamanı daha az sarf edip daha çok sonuç almayı istemeleri vasıtasıyla ortaya çıkmıştır.

Süreli yayınlarımızda, yine parti ve hükûmetimizin kararlarında sıklıkla: "Az güç harcayıp, kısa zaman içinde ülkemize gerekli ürünleri daha çok almalıyız!" şeklinde sloganlarla karşılaşırız. Verilen örnekte "güç" sözünün "enerji" anlamında kullanıldığını dikkate alırsak, bu sloganlarda biz, halka anlaşılır dille söylenen en az çaba yasasının ifadesini buluruz. Böylece, parti ve hükûmetimiz tarafından gerçekleştirilen birçok faaliyette en az çaba yasasının tezahürünü açıkça görürüz.

En az çaba yasasının yansıması doğada da açık bir şekilde gözlenir. Meselâ, uzak yerlere uçup giden yaban kazları ve diğer büyük kuşlar ikiye ayrılıp yan yana aynı hizada ip gibi dizilerek uçarlar. Birbirleri ardınca dizilip, arkadakiler öndekilere siper olurlar.

Hepsi kanatlarını aynı anda kaldırırlar, aynı anda indirirler. Kuşların bu uçuşu onlara hava basıncını (karşılığını) daha kolay yenmelerine imkân tanır. Sonuçta çaba daha az olur. Kuşların ip gibi dizilip uçmaları sayesinde meydana gelen hava akımının yönelişi grubun başındaki kuşun da uçuşunu kolaylaştırır.

Yukarıda gösterilen örneklerden göründüğü gibi, hayatın çeşitli alanlarında, doğada en az çaba yasasının yansıması her zaman görülür, yani bu yasanın doğadaki evrensel kanunlardan biri olduğu ortaya çıkar.

Yukarıda insanların çalışırken, enerji ve zamanı daha az harcamaya, işi azaltmaya gayret ettiklerini görmüştük. İnsanların konuşmaları da bir iştir. Başka işler yapılırken olduğu gibi konuşurken de enerji ve zaman harcanır. İnsanlar, çalıştıklarında olduğu gibi en az çaba yasası temelinde konuşmak için harcanacak enerji ve zamanı azaltmaya, işi küçültmeye gayret ederler. İnsanlardaki bu istek ve gayret, dillerin yapısındaki değişimleri doğurur ve dilleri gelişmeye götüren güçlü bir faktör olur.

R. A. Budagov, dillerin gelişmesi, değişmesi süreciyle ilgili olarak: *"Konuşan kişilerin duygu ve düşüncelerini daha uygun olarak anlatma ihtiyacı ile dilin gerçek kaynakları arasındaki karşılık tarihin her döneminde, her dilin gelişimi için asıl kaynaktır*[1]" der. Burada dillerin gelişme ve olgunlaşma süreci diyalektik materyalizm temelinde aydınlatılmaya çalışılır. Budagov'un dediğine göre, herhangi bir dilde konuşurun ihtiyacı ile o devirde kullanılan dilin gerçek kaynağı arasındaki karşılık (dildeki iç karşılık) dili geliştiren, olgunlaştıran asıl sebeptir. Gerçekten de konuşan kişi, başkalarıyla bir araya geldiğinde duygu ve düşüncelerini, isteklerini daha iyi, daha yeterli olarak anlatmaya çalışır. Bu onun ihtiyacıdır. Fakat o dönemde kullanılan dilin kaynakları

[1] R. A. Budagov, **Problemı Razvitiya Yazıka,** Moskva-Leningrad., 1965, s. 71-72.

bu ihtiyacı karşılamaya imkân vermeyebilir. Dilin kaynağı ile o dille konuşanın ihtiyacı arasında karşılık doğar. Bu karşılığın çözülüşünde en az çaba yasası işin içine girer.

İnsanlar konuşurken, kendileri de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde hareket ederler. Konuşma sırasında daha az enerji, daha az zaman isteyen sesler, kelimeler, cümlelerden faydalanmaya çalışırlar. Konuşmayı kolaylaştırmak için şimdiye kadar kullanılan fakat söylenmesi zor olan kelimeleri daha kolay olan kelimeler ile değiştirirler, bazı kelimelerin seslerini, ses gruplarını hatta eklerini de düşürürler. Duygu ve düşüncelerini daha rahat, daha dolu olarak anlatmak için yeni kelimeler türetirler, başka dillerden kelimeler alırlar. Sonuçta dil gelişir, sayıca, nitelikçe ileriye gider. Fakat dil bu haliyle de kalmaz. Dil geliştikçe konuşurun, toplumun ihtiyacı da artar. Dile yeni görevler, daha farklı istekler yüklenir. Böylelikle dilde yeni iç karşılıklar meydana gelir. Bu karşılığın çözülüşü dili daha da ileri seviyeye taşır. Meselâ, Tatar halkının şimdiki edebî dili iyi işlenmiş olup söz varlığı oldukça zengindir. Fakat yine de buna rağmen, Tatar Türkçesiyle konuşan ve yazan insanlar edebî dilimizi güzelleştirmeye heves eder ve dilin gelişmesine az veya çok katkıda bulunur.

"Söylenişi zor olan kelimeleri daha kolay olan sözler ile değiştirme" ifadesindeki "daha kolay" ibaresini biz iki anlamda kullanıyoruz:

1. Gerçek anlamda: Konuşurken kolay "kısa" anlamındadır. Meselâ, eski Türkçe ve edebî dilimizde *anlar, andag, oltır-* (otur-) şeklinde kullanılan kelimeler şimdiki edebi dilimizde *alar, andıy, utır-* şeklinde kullanılıyorlar. Bu durumda ses sayısı fazla olan kelimeler daha az sesli, kısa, söylenişi kolay kelimeler ile yer değiştiriyorlar.

2. Mecaz anlamda: Kelimenin kolaylığı, ifade ettiği anlamı ile bağlantılıdır. Duygu ve düşüncelerimizi, isteklerimizi daha yeterli anlatmaya imkân tanıyan kelimeler, söylenmesi zor olsa da "kolaylar"dan sayılırlar. Meselâ, şimdiki dilimizde, söylenmesi gayet zor olan *ekspluatatsiya* (sömürme, istismar), *totalizator, kommutatsiya* (değiştirme), *modernizatsiya* (modernizasyon) gibi kelimeler çok kullanılır. Fakat şurası açıktır ki, bu sözlerin ifade ettiği anlamı, gerçek anlamda alınan, kolay kelimeler yardımıyla anlatmak çok zor olurdu. Bunun için biz bu kelimeleri (mecazî anlamda) kolay olarak görüyoruz.

Bu incelemelerde esas alınan en az çaba yasasının temel özelliklerini göz önüne almak gerekir. Bunları kurallar şeklinde vermek istiyoruz.

1. Kural: En az çaba yasasının dillere etkisi devamlı onları geliştirme, güzelleştirme şeklinde olur.

Bu kural anlaşılırdır. Çünkü, en az çaba yasasının dildeki yansıması insanların söylemlerini daha iyi ifade etme istekleri ile bağlantılıdır ve her insan kendi ifadesini güzelleştirmeye çalışır.

2. Kural: En az çaba yasası dillerin iç kanunları temelinde rol oynar, bu kanunların dışına çıkmadan, o dilleri geliştirmeye, güzelleştirmeye hizmet eder.

Bilindiği gibi, her dilin hatta diyalektin de asırlar devamında yerleşmiş iç kanunları vardır. Şayet en az çaba yasası dilin bu kanunlarına karşı çıkıp onları bozmaya çalışsaydı; o, dili geliştirici olmazdı, belki onu geriye götürücü, bozucu faktör olduğundan bu dil kanunları ve en az çaba yasasının doğasına karşı gelirdi.

En az çaba yasasının dildeki iç kanunlar temelinde rol oynadığını açıklamak için bir örnek verelim.

Türk lehçelerinde, bu bağlamda Tatar Türkçesinde de en az çaba yasası temelinde meydana gelen, benzeşme olayının ayrı bir türü olan ünlü uyumu kuralı var. Bu kural uyarınca kelimeler ya kalın ya da ince söylenmelidir. Fakat *tönboyık* (beyaz nilüfer, su zambağı), *könbatış* (batı),

kuracilek (ahududu), *aktirek* (akkavak), *subüler* (su bölümü çizgisi) gibi kalın ve ince söyleyişli kök kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimeler bu kurala uymazlar. Çünkü dilimizin iç kanunları temelinde bu tür kelimelerde her birim kendisinin leksik anlamını korumak zorundadır. Eğer biz yukarıdaki örnekleri ünlü uyumu kuralına uydurup *tönböyåk, könbåtåş, kuracılak, aktıyrak, subular* şeklinde kullanırsak, her birleşik kelimedeki ikinci unsurun da leksik anlamı bozulur, dilimiz için yabancı kelimeler meydana gelir ve sonuçta en az çaba yasası dili geliştirme yerine, dili bozucu bir faktöre dönüşürdü.

3. Kural: Çeşitli dillerin hatta diyalektlerin de iç kanunları farklı olduğundan, en az çaba yasasının farklı dillerdeki yansımasının farklı olması doğal sayılmalıdır. Meselâ, Tatar, Altay, Kazak lehçelerine göre Osmanlı Türklerinin dilinde tonlu ünsüzlerin daha geniş bir şekilde kullanıldığı görülür[2]. Tatar edebî dilinin Orta diyalektine göre, Doğu diyalektinde ünsüz tonsuzlaşmalarının daha güçlü olduğu, D. G. Tumaşeva'nın incelemeleriyle ortaya konulmuştur.

Tatar ve Başkurt Türkçelerinin ortak dayanağı olan eski Türkçede *oltır-, kiltår-* şeklindeki kelimeler yaygın olarak kullanılır. Tatar halkının milli edebî dilinin şekillendiği devirde bu kelimelerin söylenişi kolaylaştırılır ve bu kelimelerdeki "l" sesi düşer. Yukarıda gösterilen kelimeler bugünkü edebî dilimizde: *utır-, tutır-, kitår-* şeklinde kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde ise bu kelimeler değiştirilmeden kullanılmaktadır.

Doğada hiçbir süreç, bu bağlamda insanın konuşması da enerji ve zamanın dışında meydana gelmez. Dilimizin ucunu dahi kıpırdatmak için enerji ve zaman harcarız. Fakat bir ses, bir hece veya kelimeyi söylemek için sarf edilen enerji ve zaman miktarını 15 kilogram ağırlılığındaki eşyayı bir binanın üçüncü katına taşımak için harcanan enerji ve zaman miktarıyla karşılaştırırsak, önemsiz bir güç sarfiyatı olduğunu görürüz. Biz, günlük yaşamımızda büyük miktardaki enerji ve zamandan faydalanmayı alışkanlık haline getiren kişiler olarak, bu gibi önemsiz güçlüklere pek dikkat etmeyiz, böyle güçlüklere kolayca alışmayı beceremiyoruz.

Konuşurken harcanan enerji ve zamanın dildeki değişikliklere etki etme derecesini göz önüne getirmek için konuşma ve işitme organlarımızın bazı özelliklerini dikkate alalım.

Faaliyet sürecinde insanlarda gayet gelişmiş konuşma organları meydana gelmiştir. Bunlar, bize çok az miktardaki enerji ve zamandan gerektiği gibi faydalanma imkânı verirler. Kendimiz de farkında olmadan, konuşmaya etkin olarak katılan organları çeşitli şekillerde hareket ettirme, şeklini değiştirme, konuşmada etkisiz organlara nazaran çeşitli şekillerde yerine koyma vasıtasıyla gerekli ses ve kelimeleri alırız, duygu ve düşüncelerimizi başkalarına anlatırız.

Sadece bu kadar değil, aynı zamanda konuşma organlarımızın yardımıyla biz aynı kelimeye çeşitli tonlamalar, nüanslar da verebiliriz. Meselâ, sevilen, yakın görülen kişiye söylenen "Merhaba, nasılsınız?" ifadesi, tonlama bakımından dost olmayan, yabancı kişiye söylenen "Merhaba, nasılsınız?"dan farklıdır. Dinleyici de bunu aynı şekilde sezer.

İnsanda konuşma yeteneğinin oluşması için, yüz binlerce yıl zaman geçmesi gerekmiştir!.. Doğanın bu muhteşem görünüşü huzurunda insanlık alemi asıl sahiptir. Her halk kendisinin "ana dili"ni yüceltir ve ona saygı duyar.

Daha da önemlisi, yukarıda gösterilen çok küçük enerji ve zaman yardımıyla meydana gelen işaretleri; ses, hece, kelimeleri kabul eden, onlara tepki veren gayet keskin kulağımız vardır.

Zaman değişmesine de insan kulağı gayet duyarlıdır. Kulağımızın saniyenin 0,00001'inde tepki verdiğini orta okul düzeyindeki matematik bilgisi yardımıyla ispatlayabiliriz. Bundan dolayı konuşma sürecinde enerji ve zamanın çok küçük değişimlerine de tepki veriyoruz, onları seziyoruz.

[2] B. A. Bogoroditskiy, **Vvedeniye ve Tatarskoye Yazıkoznaniye,** Kazan 1958, s. 97.

Organizmamızda meydana gelen psiko-fizyolojik süreçler sonucunda, bu değişikliklere uygun bir bakışımız ortaya çıkıyor. Böylece, enerji ve zaman konuşma sürecimizin her aşamasına katılıyor. Bundan dolayı enerji ve zamanın değişimi vasıtasıyla konuşmada çeşitli değişimlerin meydana gelmesi doğal oluyor.

Biz tarihî karşılaştırmalı metodun önemli bir yeri olduğunu göz önünde bulundurarak, Türk lehçelerinin tarihî dönemlerdeki değişimlerini açıklamaya çalıştık.

M. Z. Zekiyev: "*... Türk edebî dilleri, Eski Türkçe (V.-X. yy.), Eski Türk dili (XI.-XIV yy.), diğer eski diller (XV.-XIX. yüzyılın ilk yarısı), şimdiki edebî dil (XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yy.) aşamalarını geçirmişlerdir*[3]" diye yazar. Biz Türk dilleri devrinin bu sınıflandırmasını esas alıyoruz, yalnız yukarıda "diğer eski diller" ifadesini "eski edebi dilimiz" diye değiştiriyoruz.

Herhangi bir kelimenin değişimini incelemek için, biz kelimenin şimdiki yapısını, eski edebî dilimizdeki veya eski Türk dilindeki yapısıyla karşılaştırarak sınırladık, eski Türkçedeki durumunu dikkate almadık.

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Ünlü dil bilginlerimizden Cemal Velidi: "Ünlüler dilde en çok değişen seslerdir" diye yazdı ve kendisinin bu görüşünü dilimizden getirdiği örneklerle ispatladı[4].

Gıybad Alparov'un "Şekli Nigâzde Tatar Grammatikası" adlı eserinde ünlülerin özelliklerine, bu bağlamda, onların değişmelerine önem verilmiştir[5]. Ünlülerin değişmelerini inceleme tecrübesi dil bilimi alanında çalışan diğer bilginlerimizin eserlerinde de önemli bir yer tutar.

Tatar Türkçesinde ünlülerin değişmeleri: 1. Uzun ünlülerin kısa ünlüler ile; 2. Kalın ünlülerin ince ünlüler ile; 3. "e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile değişmesi şeklinde görülür.

1. Uzun Ünlülerin Kısa Ünlülere Dönüşmesi

Kul Ali tarafından yazılan "Yusuf ve Züleyha" adlı eserde aşağıdaki dizeler var:

Zöleyxa eydâr: "Sâzler ,âyan kürdânâzmü?

Benâm bâñzâm suldıgın bâldâñâzmü?

Bâr bakmakdin ellerâñâz kesdâñâzmü?

Bixud ulıp töştâzâzmü sâzler imdi".

1358 yılında yazılan "Nehcü'l-Feradis" adlı eserde de bir alim şakirdinden:

"-İ şekârtâm! Bâlârmüsen, senâ bu yirge ne ma'na öçân keltârdâm?" diye soruyor.

Eski Türk dilinin güzel örneklerinden olan "Kesikbaş" kitabında öfkeli devin Ali Batır'a:

"Senmü kestâñ monça diyüler başın,

Senmü tüktâñ monça diyüler kanın?!" diye, hücum etmesi tasvir edilir.

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde, yine aynı şekilde Tatar halkının eski edebî dilinde uzun ünlüyle biten -mu/-mü soru ekleri yaygın kullanılır. Fakat seyrek olsa da bu eklerin yanında kısa ünlüyle biten -m/-mi ekleri de görülür. Meselâ:

[3] M. Z. Zekiyev, **Tugan Tâl Üsâçâ,** Kazan 1967, s. 21.
[4] C. Velidi, **Tatar Tâlâ Grammatikası,** Kazan 1919, s. 28.
[5] G. Alparov, **Şekli Nigâzde Tatar Grammatikası,** Kazan 1926, s. 23, 28-30, 33-66.

Bu sevdede ülerâñ bâlmedâñmâ

Bu cand ni zerre kaygı kılmadınmı?

(Destan Babahan)

Cemalândin ya aldanıp toramı?

Sılumın, dip, matur, dip laf oramı?

(A. Kandalıy)[*]

Edebî dilimizin geliştiği, nitelik kazandığı ve edebî dil olarak şekillendiği dönemde -mu/-mü ekleri kullanımdan düşer ve yerini -mı/-mâ ekine bırakır.

Bu durum edebî dilimizin tarihinde ortaya çıkan önemli olaylardan biri olarak kabul edilmelidir. Acaba niçin asırlar boyunca kullanıla gelen -mu/-mü ekleri, -mı/-mi ekleri ile yer değiştirmiştir, hikmeti nedir?

Hikmet en az çaba yasasındadır.

Deneysel fonetik ile yapılan incelemeler sonucunda kısa ünlünün boğumlanma süresinin uzun ünlünün boğumlanma süresinden kelime sonunda 3-5 kat, kelimenin diğer yerlerinde ise 2 kat daha kısa olduğu ortaya konulmuştur[6].

Yukarıda verilen örneklerdeki -mu/-mü eklerinin -mı/-mâ ekleriyle yer değiştirmesi konuşucu tarafından sarf edilecek enerji ve zamanın toplamını, işi azaltmış, konuşma sürecini hafifletmiştir.

Kelime sonunda gelen uzun ünlülerin kısa ünlüler ile yer değiştirmeleri yalnızca soru ekleriyle sınırlı değildir. Bu tip yer değiştirmeler başka eklerde ve yine kelime kökünde de görülür. Meselâ, isimlere eklenerek sıfat yapan -lu/-lü ekleri eski edebî dilimizde genişçe kullanılır. Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde bu tür sıfatlardaki "u, ü" ünlüleri, "ı, â" kısa ünlüleriyle yer değiştirirler.

Devletlü, sa'adetlü soltanım efendâm, sag ulasız.

(İsmail Ağa Seyahati)

Küzândin kanlu yaş aksın,
Bötân ömrâñni buylay la.

(A. Kandalıy)

Verilen örneklerdeki *devletlü, sa'adetlü, kanlu* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *devletlâ, segadetlâ, kanlı* şeklinde kullanılmaktadır.

Eski Türk dilinde hem eski edebî dilimizde "u, ü" ünlüleriyle biten kelimelere de göz atalım:

Yosıf nebi(ye) lezzet eser kılır ise,
Dörlü yopar, ganber kâbi kılır imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Küñâldin kiterür öç nerse kaygu:

[*] Örnekler daha çok "Borıngı Tatar Edebiyatı, Kazan 1963" adlı eserden alınmıştır.
[6] U. Ş. Bayçura, **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1959, 1. Bölüm, s. 59-61.

Yeşål çirem, güzel mexbup, akar su.
(A. Kandalıy)

Örneklerdeki *kaygu, dörlü* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kaygı, törlå* şeklinde kullanılıyorlar. Bunların sonundaki uzun ünlüler kısalarıyla yer değiştirmiştir.

Kelime sonundaki uzun ünlülerin kısa ünlüler ile yer değiştirmesi incelendiğinde, işaret zamiri "şuşı"nın meydana gelişi de dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili olarak dil bilimi alanındaki eserleriyle tanınmış büyük bilgin V. İ. Xangildin: "*Şuşı* kelimesi şu (şul) zamirinin tekrarlanmasıyla meydana gelmiş olmalıdır: şu+şu = şuşı[7]" diye, yazıyor. Bu sürecin gelişimini şu şemayla göz önüne getirmek mümkündür: şu+şu>şuşu>şuşı.

Buradan göründüğü kadarıyla, iki *şu* üst üste gelince, birleşik kelimenin sonundaki uzun ünlü "u", kısa ünlü "ı" ile yer değiştiriyor.

Uzun ünlülerin kısa ünlülerle yer değiştirmesi kelime içinde de görülür. Meselâ, şimdiki dilimizde *altın, xatın, utın* (odun) gibi kelimeler eski Türk dilinde *altun, xatun, utun* şeklinde kullanılmışlardır.

Biz buraya kadar uzun ünlünün kısa bir ünlüyle yer değiştirmesini gördük. Uzun ünlülerin kısalar ile yer değiştirmesi daha aşamalı yollar ile de gerçekleşmesi mümkündür. Bu tip yer değiştirmeleri göz önüne getirmek için örnekler verelim.

Yosıf sevçi exvalåne aytmaga,
„Akılım tulug, delåm tatlug kılgıl imdi.
(Yusuf ve Züleyha)

Bår „acip bu kåm şehernåñ åçå tulug:
Şa'ir ulmışlar barça-kåçåk hem ulug.
(Tuhfe-i Merdan)

Edeplå, „akılı bar, fehåmå, uyı,
Süzå tatlıyg, yözå xur, zifa buyı.
(A. Kandalıy)

Verilen örneklerdeki *tulug, tatlug, olug, tatlıyg* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *tulı, tatlı, olı, tatlı* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Ünlülerin bu şekilde değişimleri oldukça önemlidir. Bu tip değişmelerde kısa ünlüler ile yer değiştiren uzun ünlüler, kendilerinden sonra gelen ünsüzleri de değiştirirler. En az çaba yasası açısından bakıldığında, bu gibi yer değiştirmelerde iki defa ses kaybı gerçekleşmektedir: Uzun ünlülerin kısa ünlüler ile değişmesi sonucunda çaba bir kat azalırken, kelimedeki ünsüzün düşmesi dolayısıyla da ikinci kez azalmaktadır.

Yukarıda gösterilen ve yapıları çeşitli aşamalarla şekillenen kelimelerin de telaffuz açısından oldukça hafifletilmeleri edebî dilimizin gelişme temayülünün gayet güçlü olduğunu gösterir.

2. Kalın Ünlülerin İnce Ünlülere Dönüşmesi

Kalın ünlülü kelimelerin ince ünlülü kelimelere dönüşmesiyle ilgili olarak dil bilginlerimizden Lotfi Yafarov: "... *Tatar Türkçesinde ince söylenişli kelimelerin yaygınlaşıp artma*

[7] V. İ. Xangildin, **Tatar Tålå Grammatikası,** Kazan 1959, s. 144.

temayülü açıkça görünmektedir. Bu temayül, dil olgusunun gelişiminde bilinen bir yöneliş, yani Tatar Türkçesinin gelişiminin iç kanunudur[8]" diye, yazar.

Önceki devirlerde Rusçadan alıntılanan kelimelerde de dil önü ünlülerinin çokluğu açıkça görülmektedir. Meselâ, B. A. Bogoroditskiy'in eserinde verilen bu tip kelimelerin bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kelimelerin Rusça SöyleniGi	**Kelimelerin Tatar Türkçesindeki SöyleniGi**
baran	beren (kuzu)
brevno	bürene (ağaç sütun)
koza	keje (keçi)
mak	mek (haşhaş,)
mox	mük (yosun)

Arapçadan alıntılanan kelimelerde de kalın ünlülerin incelme temayülü içinde olduğu açıkça görünür. 2. tabloda Arapçadan alıntılanan bazı kelimelerin Arapça ve Tatar Türkçesindeki söylenişleri verilmiştir.

Kelimelerin Arapça SöyleniG	**Kelimelerin Tatar Türkçesindeki SöyleniGi**
adab	edep
alâm	elem
‚adet	gadet/gedet
raxat	rexet
san'at	sengat/senget
xal	xel

Tatar Türkçesinde ince ünlülü kelimelerin yaygınlaşma eğilimini gösteren örneklere, toponomi alanında da rastlanmaktadır. Meselâ "Moskva" yi biz "Meskew" diye söylüyoruz. Tataristan'ın Sarman bölgesindeki Yazıkovo adlı Rus köyünü bu yöredeki Tatar halkı Yezikew diye söylüyor, Bawlı bölgesindeki Kerekeşlâ köyünün adının Karakaşlı kelimesinden, Sarman bölgesindeki Nörkey köyünün adının Nurkay kelimesinden, Zelenodolsk bölgesindeki Ecele köyünün adının Acalı kelimesinden, Aktanış bölgesindeki Çeçer köyünün adının Şahçura kelimesinden geldiği bilinmektedir.

Edebî dilimizin gelişmesinde belirli rol oynayan, onu olgunlaşmaya sevk eden ince ünlülerin kalın ünlülere göre yaygınlaşma eğilimi de en az çaba yasası sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, insan derin soluk aldığında, solunan ve solunup çıkarılan havanın hacmi artar. Soluma işlemine katılan organların hareketleri ve şekil değiştirmeleri de derecelenir. Solunum sırasında bu durum soluk almak için harcanan enerji ve zamanın miktarını artırır. Kalın ünlüleri söylerken alınan soluk, ince ünlüleri söylerken alınan soluğa göre daha derin olur. Bunu kanıtlamak için yalnızca kalın ve ince hecelerden oluşan *ala, ele; kala, köle; kulı, külä; cırlıy, cirli* kelimelerini yavaşça, aynı hızla, birbiri ardınca söylemek yeter.

Şunu da söylemek gerekir ki, ince söylenişli kelimelerin yaygınlaşma eğilimi Tatar Türkçesinde her zaman kendisini göstermez, çünkü bu durumu engelleyen durumlar da vardır.

[8] L. Yafarov, **Tatar Tälä ÜsäGtę** Kazan 1966, s. 67.

Meselâ, ünlü değişmelerinin kelimelerin leksik anlamlarını değiştirmemesi gerekir. Bundan dolayı "at" kelimesini "åt" kelimesiyle , "al" kelimesini "ål" kelimesi ile, "alma" kelimesini "ålme" kelimesiyle değiştirmek olmaz, çünkü kelimelerin leksik anlamları bozulur. Bazı durumlarda kalın söylenişli kelimelerin, konuşan kişiye kolaylık, rahatlık vermesi de mümkündür. Meselâ, ders veya bildiri esnasında yerinde kullanılan kalın ve güçlü olarak söylenen kelimeler dinleyicinin dikkatini artırır, verilen bilgiyi daha kolay özümsemeye yardımcı olur, konuşan kişiye güven verir. Hücum sırasında askerlerin düşmana "Ürå!"..." diye değil, söylenmesi daha fazla enerji ve zaman gerektiren kalın söylenişli "Ura!..." nidasını tercih etmeleri bu fikri kuvvetlendirmektedir.

3. "e" Ünlüsünün "i" Ünlüsüne Dönüşmesi

Eski Türk dilinde, yine aynı şekilde eski edebî dilimizde "e" ünlüsüne sıkça rastlanmaktadır.

Karıylık keldå meña, tekatåm yuk,

Ne kılgaymın kıyamet kön men kol anda.

(Mevle Kolıy)

Ki ben vardım seña söyåp, alam dip,

Ki sen benå kudıñ tilå malay dik.

(A. Kandalıy)

Belirli durumlarda "e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile yer değiştirmesi edebî dilimizin gelişmesi sürecinde önemli bir yer tutar. Mesela yukarıda gösterilen örneklerdeki tek ve iki heceli *ne, sen, ben, men, seña, keldå, meña, beñå* kelimelerindeki "e" ünlüsü "i" ünlüsü ile yer değiştirmiştir. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *ni, sin, min, siña, miña, minå, kildå* şeklinde kullanılmaktadır.

"e" ünlüsünün "i" ünlüsüne değişmesine dair görüşler dil bilginlerimizin eserlerinde de yer alır. Meselâ, V. İ. Xangildin "ne" şeklinde söylenen zamirin şimdiki dilimizde kullanılmakta olan "ni" şeklinden daha eski olduğunu ortaya koyar[9]. D. G. Tumaşeva "*ni zamirinin eski şekli ne imiş, sonra nerse (<ne irse) yapılmıştır*[10]" diyor. "Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem Üsåşå" adlı çalışmasında V. X. Xakov eski eserlerde rastlanan *ben, men, sen, ne, neçe* kullanımları yerine şimdiki edebî dilimizde *min, sin, ni, niçe* zamirlerinin bulunduğunu gösteriyor[11].

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla edebî dilimizin gelişme sürecinde eski Türk dilinden ve eski edebî dilimizden miras olarak kalan pek çok kelimede "e" ünlüsü "i" ünlüsüne değişmektedir.

"e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile değişmesi de en az çaba yasasının bir sonucudur.

Bilindiği gibi, her sesin kendisine has akustik kuvveti vardır. Aynı boğumlanma süresinde söylendiği halde kelime içindeki farklı sesleri seslendirmek için harcanan enerji eşit olmaz. Akustik kuvveti yüksek olan sesi söylerken harcanan enerji, akustik kuvveti düşük olan sesi söylerken harcanan enerjiden daha fazla olur. Şunu da belirtmek gerekir ki, ünlü seslerin akustik kuvveti ünsüz seslerinkine göre, yine tonsuzların akustik kuvveti tonlularınkine göre daha fazladır[12].

[9] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 146.
[10] D. G. Tumaşeva, **Xezårgå Tatar Edebi Tålå,** Kazan 1978, s. 98.
[11] V. İ. Xakov, **Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem Üsåşå,** Kazan 1972, s. 87.
[12] Y. Stepanov, **Osnovı ObŞego Yazıkoznaniye,** Moskva 1975, s. 94, 95.

Aşağıdaki şemada:

/a/ → /o/ → /e/ → /u/ → /i/

Rusçadaki 5 ünlü akustik kuvvetlerinin azalmalarına göre sıralanmışlardır[13]. Şemada "i" ünlüsü en sonda yer almaktadır.

Tatar Türkçesindeki "e" ünlüsünün söylenişinin Rusçadaki "e" ünlüsüne yakın olması, Tatar Türkçesindeki "i" ünlüsünün Rusçadaki "i" gibi söylenmesi dikkate alınırsa[14], dilimizdeki "i" ünlüsünün akustik kuvvetinin "e" ünlüsünün akustik kuvvetinden daha düşük olduğu kanıtlanmış olur. Böylece, dilimizde bulunan "e" ünlüsünün "i" ünlüsüne dönüşmesi, konuşucu tarafından harcanacak enerji ve zamanın toplamını, işi eksiltmeye sevk eden sebeplerden biri olarak ortaya çıkar.

"e" ünlüsünü söylerken konuşucu tarafından harcanan enerji ve zamanın toplamının "i" ünlüsünü söylerken harcanan enerji ve zamandan daha fazla olduğunu deneme yanılma yoluyla da kanıtlamak mümkündür. Bunun için *bikli ~ bikle* gibi eş kelimeleri yavaşça, aynı hızla birbiri ardınca söylemek gerekir. *Bikli* kelimesinin son ünlüsü "i"yi söylerken alt çene konuşmaya katılmayacak derecede hareketsiz kalır. Onu hareket ettiren kaslar da hareketsiz kalırlar, boğumlanma olmaz. *Bikle* kelimesinin son ünlüsü "e"yi söylerken alt çene oldukça aşağıya iner, onu hareket ettiren kaslar harekete geçer ve boğumlanmaya katılırlar.

Böylece, "e" ünlüsünü söyleme, "i" ünlüsünü söylemeye göre daha çok çaba isteyen, daha çok enerji ve zaman sarf etmeyi gerektiren bir durum ortaya çıkarır. Bunun için konuşucu, en az çaba yasası temelinde, daha az enerji ve zaman harcamayı ister, işi azaltır, gerekli durumlarda "e" ünlüsünü "i"ye dönüştürür.

Yukarıda gösterildiği gibi, eski Türk dilinde yine aynı şekilde eski edebî dilimizde "e" ünlüsüne sıkça rastlanır. Bunun bir sebebi olarak eski atalarımızın dillerinde Arapça, Farsça alıntıların çok olması ve bu dillerde "e" ünlüsünün çokça yer alması gösterilebilir. Meselâ, Arapça-Tatarca-Rusça alıntılar sözlüğünde (s. 777) ilk heceleri "e" ünlüsüyle başlayan kelimeler, sözlüğün 308 sayfasını, yani % 40'ını oluşturmaktadır.

Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde, eski Türk dilinden ve eski edebî dilimizden miras olarak gelen pek çok kelimede "e" ünlüsü "i" ünlüsüne dönüşmüştür. Son yıllarda dilimizde pek çok Arapça, Farsça kelime kullanımdan düştü, yani edebî dilimizde "e" ünlüsü gayet azaldı. Buna rağmen, yine de "e" ünlüsü dilimizde şu anda bile önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç olarak şu söylenebilir. C. Velidi'nin gösterdiği gibi, ünlüler oldukça değişkendirler. Ünlülerde meydana gelen her değişimin, edebî dilimizin ileriye gitmesine, gelişmesine yararlı olması önemlidir. En az çaba yasası temelinde meydana gelen ünlü seslerin kendi aralarında yer değiştirmeleri edebî dilimizi ileriye götüren, gelişmeye sevk eden önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmelidir.

ÜNSÜZLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ

Ünsüz değişmeleriyle ilgili olarak L. Yafarov: "*Tatar Türkçesinde, aynı zamanda diğer Türk lehçelerinde de, tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmaları çağlar boyunca süre gelen bir gelişme, değişme ve olgunlaşma süreci olarak dildeki pek çok tarihî olgu ile ispatlanmaktadır*[15]" diye, yazdı. Yalnız, dilimizdeki tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmalarının yanı sıra, tonlu ünsüzlerin de tonsuzlaştığının görüldüğünü belirtmek gerekir.

[13] Y. Stepanov, **age.,** s. 94.
[14] R. S. Gazizov, **Sopostavitelnaya Grammatika Tatarskogo i Ruskogo Yazıkov,** Kazan 1959, s. 20.
[15] L. Yafarov, **age.,** s. 64.

Örnekler:

Kilåp döştåk illerge,

Hiç bålmegen yirlerge

(Nevruz Beyiti)

Dora dora bu uglançık yavız uldı,

Kaçıp kelåp bu koyıya döşmåş imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Yırak cirde imesmån men,

Degål şam ya Medinele.

(A. Kandalıy)

Bu örneklerde geçen *döştåk, dora dora, döşmåş, degål* kelimelerini şimdi *töştåk, tora-bara, töşken, tügål* şeklinde kullanıyoruz. Bu örnekler, tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmalarıyla birlikte tonlu ünsüzlerin de tonsuzlaşmaya doğru gittiğini gösteriyor. Bunun yanı sıra, ünsüz değişmeleri yalnızca tonsuz ve tonlu ünsüzler arasında sınırlı kalmıyor, bu tip değişmeler tonsuzlarla tonsuzlar arasında, tonlularla tonlular arasında da görülüyor.

Saçıñ oxşıy Zöleyxanıñ saçına

Senåñ kårfåkleråñdin şur saçıla.

(A. Kandalıy)

Yarlı Yosıf kazgırudan kanın aglar,

Aglar iken karåndeşlerån über, koçar.

(Yusuf ve Züleyha)

Küterebmån şunıñ öçån mecnun adı,

Xoda virsån beña axırda dadi.

(Utız İmeni)

Bu örneklerde geçen *saçıñ, saçına, saçıla, kazgırudan, virsån* kelimelerini şimdi *çeçåñ, çeçåne, çeçåle, kaygırudan, birsån* şeklinde kullanıyoruz. Yukarıda verilen örneklerdeki ilk üç kelime tonsuz ünsüzlerin tonsuzlar ile, son iki kelime ise tonlu ünsüzlerin tonlu ünsüzler ile yer değiştirdiğini ortaya koyuyor.

Ünsüz değişmelerinin tek yönlü olduğu görüşünün doğru olmadığını bazı ünsüzler arasında görülen iki yönlü değişmeler de doğruluyor. Meselâ, "d" ve "t" sesleri arasındaki değişmelere bakalım.

Eski edebî dilimizde *degål, datlı, dırnak* şeklinde görülen kelimeleri bugün *tügål, tatlı, tırnak* şeklinde kullanıyoruz. Bu durumda "t" ünsüzü "d" ünsüzüne göre daha yaygındır. Yine eski edebî dilimizde tidå, türt, tekıy (dahi) şeklinde kullanılan kelimeler bugünkü edebî dilimizde didå, dürt, dexi şeklinde kullanılıyorlar. Bu durumda ise "d" ünsüzü "t" ünsüzüne göre daha fazla yaygınlaşmış, "t"nin yerini almıştır.

İki yönlü ses değişmeleri "p" ve "f" ünsüzleri arasında da görülmektedir. Meselâ, eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde *kårpåk, tuprak, kalpak, üfke* şeklinde kullanılan kelimeler, şimdiki edebî dilimizde *kårfåk, tufrak, kalfak, üpke* şeklinde kullanılmaktadır. İlk üç kelimede "f" ünsüzü "p" ünsüzüne nazaran daha işlek olup, onu değiştirirken; dördüncü kelimede tersine "p" ünsüzü", "f" ünsüzüne göre daha işlek olup onu değiştirmiştir.

İki yönlü ses değişmesi az görülen bir ses olayıdır. Bu, yalnızca birkaç ünsüz arasında görülür. Dolayısıyla bu ses olayının hangi şartlarda meydana geldiğini ortaya koymak dil bilimi için önemli bir meseledir.

Bunun için iki yönlü ses değişmelerini bolca örneği rastlanan "d" ve "t" seslerinin boğumlanmalarına göre inceleyelim.

"t" ünsüzünü söylerken dilin ucu üst ön dişlerin ucuna iyice yaslanır, oysa "d" ünsüzünü söylerken dilin ucu aynı şekilde üst ön dişlerin ucuna alt taraftan hafifçe temas eder. Böylece bu iki ünsüzün boğumlanma noktaları birbirine pek yakın ve bunları söylemek için sarf edilen enerji ve zaman arasındaki fark da azdır.

"p" ve "f" ünsüzleri arasında da aynı durum söz konusudur. Onların da boğumlanma noktaları birbirine yakındır. Bunlara dayanarak, iki yönlü ünsüz değişmelerinin yalnızca boğumlanma noktaları birbirine çok yakın olan ünsüzler arasında meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Ünsüzlerin kendi aralarında yer değiştirmeleri, onların fonetik dağılımlarıyla ilgilidir. Bir fonetik dağılımda etkin olan ses, ikinci dağılımda etkinliğini kaybedebilir. Seslerin özelliklerine fonetik dağılımın etki ettiğini göz önüne getirebilmek için aşağıdaki hususları dikkate almak gerekir.

Bilindiği gibi, konuşmaya katılan sesler aynı tonda değillerdir. Farklı seslerin asıl tonuna çeşitli sıklıktaki başka tonlar, titreşimler eklenir. Bu ekleme tonlar, sesin akustik özelliğini belirlemeyi de sağlarlar. Aşağıdaki şekilde Rusçadaki "a" ünlüsünün spektrogramı verilmiştir. Spektrogramın yatay eksendeki hareket sıklıkları (V) ve dikey eksendeki hareketliliğinin genişliği (A) verilmiştir. Spektrogramdaki en yüksek sütun, yani en büyük genişlikteki hareket sesin asıl tonuna, diğer sütunlar ise ek tonlara aittir.

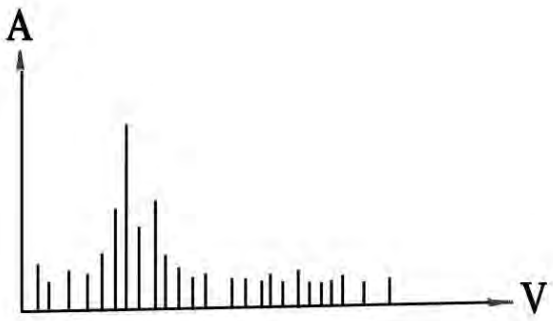

Şekilden göründüğü kadarıyla, "a" sesinin spektrosu gayet geniştir. O, çok sayıdaki titreşimleri içine almaktadır. Her sesin kendisine has akustik spektrosu vardır. Spektroda sese has olan titreşimler toplanır. Konuşma sürecinde bir sesin izlerine ait titreşimler sönüp bitinceye kadar ikinci sesin titreşimlerinin başlayıp, iki sesin spektrolarının birbirisini kaplaması mümkündür. Spektroların birbirlerini kaplamaları sebebiyle her iki sesin spektrogramlarında yeni sütunlar,

sıklıklar, yeni titreşimler meydana gelir. Sonuçta her iki sesin özellikleri bir miktar değişir. Böylece, fonetik kuşatma, dağılma sesin özelliğini etkiler.

Kelimedeki seslerin birbirini etkilemeleri dil bilginlerimiz tarafından incelenmiş bir konudur. Meselâ, G. Alparov: "*Dilde hiçbir ses tek başına söylenmez, diğer seslerle birlikte beraber kullanılır. Bundan dolayı sesler her zaman aynı değerde söylenmezler, komşuluğunda bulunduğu sesten etkilenerek biraz farklılaşırlar*[16]" demektedir. Bilginin bu görüşü deneysel fonetik araştırmalarıyla da doğrulanıyor. U. Ş. Bayçura'nın bu yöndeki incelemeleri seslerin söyleniş sırasındaki durumlarının onların fonetik komşuluklarına bağlı olduğunu gösteriyor[17].

Ünsüzlerin yer değiştirmelerinde en az çaba yasasının yansımasını görmek için "b" ve "m" ünsüzlerinin kendi aralarındaki yer değiştirmelerine bakalım.

Eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde "b" ünsüzü "m" ünsüzüne göre daha çok kullanılmıştır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde pek çok kelimede "b" ünsüzü "m" ünsüzüyle yer değiştirmiştir. Meselâ, *beña, benåm, ben, bondan, benå* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *miña, minåm, min, monnan, minå* şekillerinde kullanılmaktadırlar. Bu örneklerden görüldüğü kadarıyla edebî dilimizin gelişme sürecinde "m" ünsüzü "b" ünsüzüne göre daha etkin olmuş ve pek çok durumda "b"nin yerini almıştır.

A. Kandalıy'ın "Ben hem Sen" adlı şiirinde aşağıdaki beyit var:

Senå anda benå bonda yarattı,
Benå seña senå beña karattı.

Bu beyti şimdiki edebî dilimize uyarlasak, aşağıdaki şekli alırdı:

Sinå anda minå monda yarattı,

Minå siña sinå miña karattı.

Şu iki dizede dahi dört yerde "m" ünsüzü, "b" ünsüzünün yerini almıştır.

Boğumlanma noktaları çok yakın olan bu iki sesten birinin aktif olması, bunların söyleniş, oluşma yolları ile bağlantılıdır. Bu ünsüzlerin söylenişleriyle ilgili olarak L. Celey: "*Bu ünsüzlerin boğumlanma yerleri birbirine çok yakındır. "m" dudakların kapanması, "b" ise tersine kapanan dudakların ansızın açılmasıyla meydana çıkar*[18]" diye, yazar. Böylece, "b" ünsüzünü söylerken, kapalı dudaklar ansızın açılır ve ağız boşluğundaki hava hızla dışarı çıkar ve dışarıdaki havaya nispeten güçlü bir şekilde baskı yapar. Newton'un 3. kanununa göre, kendisi de dışarıdaki hava tarafından nispeten büyük bir dirence maruz kalır. Bu direncin üstesinden gelebilmek için konuşucu, enerji ve zaman sarf etmek zorundadır. "m" ünsüzünü söylerken dudaklar kapanıp yavaşça gelen hava akımının yolunu kapatırlar, havanın büyük bölümünü burun boşluğuna gönderirler. Burun boşluğu vasıtasıyla çıkan hava akımı dıştaki havaya artık büyük bir baskı yapmaz, kendisi de bu hava tarafından fazla baskıyla karşılaşmaz. Böylece, şu anda incelenen bu iki sürecin birincisi, ikincisine göre konuşucudan daha fazla enerji ve zaman harcamayı talep eder. Bundan dolayı konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasasına uygun olarak hareket eder ve konuşma esnasında daha fazla enerji ve zaman harcamayı talep eden "b" ünsüzünü "m" ünsüzüyle değiştirir.

Çeşitli kelime türlerine eklenip çokluk anlamı veren -mız/-måz eki eski dilde, yine eski edebi dilimizde bolca kullanılır. Meselâ:

[16] G. Alparov, **age.,** s. 32
[17] U. Ş. Bayçura, **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1961, II. Bölüm, s. 49-122.
[18] L. Celey, **Tatar Tålånåñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar,** Kazan 1954, s. 68.

Nasıyp bulsa kilårmåz.

Såzge doga kılırmız,

Ni bulsa da bålårmåz,

Nevruz möbarekbad.

(Nevruz Beyiti)

Yene bår-båråmåz ile bexilleşåp, çagırışıp, tefnek atıp xevåf ile hiç båråmåzge zarar tikårmedå. (İsmail Ağa Seyahati).

Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde -mız/-måz eki -bız/-båz şeklini alır. Yukarıda verilen örneklerdeki *kilårmåz, kılırmız, bålårmåz, bår-båråmåz, hiç båråmåzge* kelimelerini şimdi *kilårbåz, kılırbız, bålårbåz, bår-båråbåz, hiç båråbåzge* şeklinde kullanıyoruz.

Yukarıda verilen örnekler çoğu durumda pasif olan "b" ünsüzünün "m"ye göre aktif olduğunun, "m"nin yerini aldığının göstergesidir. Böylece, bu görünüş boğumlanma noktaları çok yakın olan "b" ve "m" ünsüzleri arasında iki yönlü yer değiştirme olgusunu ortaya koyar ve iki yönlü değişmelerin, yalnızca boğumlanma noktaları çok yakın olan ünsüzler arasında gerçekleştiği fikrini doğrular.

KELĠMELERDEN SES VE HECE DÜġMESĠ

Önceden belirtildiği gibi, her ses ve heceyi söylemek için belirli bir oranda enerji ve zaman sarf edilmesi gerekir. Konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde hareket eder; konuşmayı hafifletmeye, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarını eksiltmeye yönelir. Edebî dilimizde görülen farklı kelimelerden ses ve hece düşmesi, bu yönelişin sonucu olarak dilimizi geliştirmeye, güzelleştirmeye götüren güçlü sebeplerden birisi olur.

Örnekler:

Eger sen bondag döş kürdåñ irse,
Döşåñ åçre ul mökama irdåñ irse,
Xakıykat ul devletå irdåñ irse,
Bår şerif kol elåñe karar imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Xak birmesån hiçbår kåmge gariplåknå,
Gariplåk barça xelde mixnet irken.

(Mevle Kolıy)

Bu örneklerden göründüğü kadarıyla "i" köküne çeşitli unsurlar eklenmesi neticesinde meydana gelen *irdå, irse, irken* kelimeleri eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde yaygın kullanılır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde bu kelimelerdeki "r" ünsüzü düşer. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *idå, ise, iken* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerden bir sesin düşmesi konuşma sürecini hafifletmiş; dilimizin gelişmesine, güzelleşmesine yardım etmiştir.

Eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde yaygın kullanılan *anlar, bonlar, tugrı, uglı* kelimeleri de değişmiştir. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *alar, bolar, turı, ulı* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu durumda da kelimelerden bir sesin atılması konuşmayı hafifletmiştir.

Keltår-, ultır-, tultır-, ültår- gibi içerisinde "l" sesi bulunan fiiller eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde genişçe kullanılmıştır.

Örnekler:

Tagda avlap, bår gönahsız kort tottılar,
Ul kordı Yegnübe keltårdåler.
(Yusuf ve Züleyha)

Başında ultırmaga atası yuk,
Östånde xesret yiyer anası yuk.
(Mevle Kolıy)

Azan eytse, temami cem'î ulırlar,
Ceme'at le mesacit tultırırlar.
(Utız İmeni)

Bu örneklerdeki *keltårdåler, ultırmaga, tultırırlar* kelimelerinden "l" sesi düşmüştür. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *kitårdåler, utırmaga, tutırırlar* şeklinde kullanılmaktadır.

Şimdiye kadar incelenen örneklerde, kelimelerden ses düşmesi, kelimenin diğer kısımlarını etkilemedi, herhangi bir değişikliğe yol açmadı. Fakat, bazı durumlarda kelimelerden ses düşmesi aşamalı olarak meydana gelir. Ses düştükten sonra kelimenin kalan kısmı bir şekilde değişikliğe uğrar. Meselâ, eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde *andag, mondag, şundag* şeklinde kullanılan işaret zamirleri, şimdiki edebî dilimizde *andıy, mondıy, şundıy* şeklinde kullanılırlar. Bu kelimelerin sonundaki "g" sesinin düşmesi, kelimenin kalan kısmındaki "a" ünlüsünün "ıy"a dönüşmesine sebep olur.

Eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde asıl ve türemiş sıfatların gayet karmaşık şekillerini görmek mümkündür. Meselâ, *tulug, tatlug, katıyk, korok, behalig, olıg, atlıyg, tatlıyg* kelimelerini ele alalım. Bu kelimeler, şimdiki edebî dilimizde *tulı, tatlı, katı, korı, behalå, olı, atlı, tatlı* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Bu örneklerde kelimelerin sonundaki ünsüzlerin düşmesiyle birlikte, bu ünsüzlerin önünde bulunan uzun ünlüler kısalmışlardır.

1245 yılında yazılan Türkçe-Arapça sözlükteki *uklagu, bozagu* kelimelerinin geçirdiği değişiklik de dikkate değer. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *uklaw, bozaw* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerden "g" ünsüzü düşünce, kelime sonundaki "u" ünlüsü kelimenin kalan kısmı ile birleşir ve hece oluşturma işlevini kaybeder. Sonuçta kelimedeki hecelerin sayısı azalır. *Uklagu, bozagu* kelimelerinde üç hece varken, *uklaw, bozaw* kelimelerinde hece sayısı ikiye düşer. Kelimelerin bu şekilde değişmeleri de konuşucu tarafından sarf edilecek enerji ve zamanın miktarını, işi azaltır. Kelimelerden "g" ünsüzünün düşmesi sonucunda harcanması gereken enerji ve zamandan tasarruf edilir, kelime içinde hece sayısının eksilmesi konuşucuya fazladan kazanç sağlar.

Bazı kelimelerdeki sesler birbiri ardınca birkaç kez düşer. Meselâ, "båle" edatının meydana geliş sürecini şu şekilde göstermek mümkündür: bår+ilen[19]>bårlen>bårle>bålen>båle.

Bu şemada edebî dilimizin evrim yolu ile (kendi iç kanunları çerçevesinde) gelişme eğiliminin gayet güçlü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Göründüğü kadarıyla, edebî dilimizin gelişme yolunda "bår ilen" yapısının dört kez değişmesi sonucunda "båle" edatı meydana gelmiştir.

[19] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 280.

Metall, kristall gibi iki "l" ile biten kelimelere "l" ünsüzü ile başlayan ek geldiğinde, "l" ünsüzlerinden biri düşer. Meselâ: *metall+lar ~ metallar, kristall+lı ~ kristallı*. Bu kelimelere bir çekim eki geldiğinde de aynı durum oluşur: *kristall+ı ~ kristalı, metall+ı ~ metalı.*

Min, sin zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlenmelerinde farklı bir özellikleri ortaya çıkar. Yönelme hal eki aldıklarında bu zamirlerdeki "n" ünsüzü düşer. Bu kelimeler miña, siña şekillerini alırlar. *Miña, siña* kelimelerinin büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları bu değişimin aşamalı bir şekilde ortaya çıktığını gösterir.

İşaret zamiri "şul" hal eklerini aldığında aşağıdaki şekillere girer:

Teklik halde: şul, şunıñ, şuña, şunı, şunnan, şunda;

Çokluk halde: şular, şularnıñ, şularga, şularnı, şulardan, şularda.

Bu örnekte, yalın haldeki *şul* zamirinde yalın hal dışında ve yine çokluk hallerinin tamamında "l" ünsüzünün düştüğü görülür.

Sarı, sorı (boz, grimsi) kelimelerinde sıfatın küçültme derecesini belirtmek için bu kelimelerin sonuna -gılt eki eklenir. Şayet biz, eki eklerken, kelimelerin yapısına dokunmamış olsaydık, dilimiz için yabancı ve söylenmesi daha zor olan *sarıgılt, sorıgılt* gibi yapılar ortaya çıkardı. İşte bu yüzden eki eklemekle birlikte, asıl sıfatların (sarı, sorı) sonundaki "ı" ünlüsünü atmak gerekmiştir. Sonuçta alışık olduğumuz ve söylenmesi kolay olan *sargılt, sorgılt* kelimeleri ortaya çıkmıştır.

Topluluk bildiren sayılar, sayıların sonuna -aw/-ew ekleri eklenerek yapılır. Bu ek, ünsüzlerle biten sayılara eklenirse, bizim için tanıdık, söylenmesi kolay olan *bårew, öçew, dürtew, unaw* kelimeleri ortaya çıkar. Şayet yukarıda belirtilen ek, ünlüyle biten sayılara eklenirse, bizim için yabancı, söylenmesi zor *ikå+ew ~ ikåew, altı+aw ~ altıaw, cidå+ew ~ cidåew* kelimeleri ortaya çıkardı. Bu olumsuz durumdan kurtulmak için sayıların sonundaki ünlüler düşürülmüş ve dilimizde bugün kullanılan *ikew, altaw, cidew* kelimeleri ortaya çıkmıştır.

Edebi dilimizdeki kelimelerin değişmesi incelendiğinde, 3. kişi zamiri "ul"ın iyelik ve hal ekleriyle çekimlenişi dikkate değer.

Edebî dilimizin evrim geçirmesi sürecinde yalnızca kelimelerden seslerin değil hecelerin de düştüğü görülür.

Anıñ uglı-karåndeşå bar irdå
(Destan-ı Babahan)

Gariplernå hiçbår adem almaz sanga,
Aşayırsa, lezzet barmaz hergiz canga.
(Mevle Kolıy)

Verilen örneklerdeki *karåndeşå, aşayırsa* kelimelerinden -åñ, -yır heceleri atılmıştır. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *kardeş, aşasa* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Kelimelerden hecelerin atılması olayına Rusçadan alınan kelimelerde de rastlıyoruz. Meselâ, Rusçadaki *revolyutsionnıy, sotsalnıy, kollektivnıy, aktivnıy* şeklindeki türemiş sıfatlardan faydalanırken, biz bunları *revolyutsion, sotsial, kollektiv, aktiv* şeklinde kullanıyoruz. Tatar Türkçesine geçerken bu kelimelerin bir hecesi düşüyor.

Kızıl ve yeşål kelimelerine sıfatın küçültme derecesini meydana getirmek için, bunların sonuna -gılt ve -kålt ekleri eklenir. Eğer ekleri eklerken *kızıl, yeşål* kelimelerinin yapısı korunmuş olsa, söylenişi hoş olmayan *kızılgılt, yeşålkålt* kelimeleri meydana gelirdi. Fakat, en az çaba yasası

temelinde, ekler eklenirken aynı zamanda *kızıl* kelimesinden "ıl", *yeşål* kelimesinden "ål" heceleri atılır. Sonuçta alışık olduğumuz *kızgılt, yeşkålt* kelimeleri meydana gelir.

Konuşucunun iç dünyası, duyguları, sevinç ve kaygıları konuşmasını etkiler, konuşmaya farklı bir ton verir. Bu etkinin yansıması konuşurken kullanılan kelimelerde, seslerde de görülür. Meselâ, derin hasret, kaygı çeken kişiler duygularını anlatmak için daha zor, daha fazla enerji ve zaman gerektiren kelimeler kullanırlar. Bu durumun örneklerini A. Kandalıy'ın şiirlerinde görmek mümkündür. Onun basit, mizahî olarak yazılmış "Keje" (Keçi) şiirinde aşağıdaki dörtlük var:

Yörår üzå kirtenåñ buyı bålen,
Aşlıkka kårünåñ uyı bålen
Yalgız yörmes, ul yörår tuyı bålen,
Çümelene üre torıp aşar imdi.
(A. Kandalıy)

Bu dörtlükte şair beş sesten oluşan "bålen" edatını kullanıyor. Büyük kaygı, derin duygular ile yazılan "Gaziz Balam" (Aziz Balam) şiirinde, "bålen" edatı şaire yeterli gelmez. O, kaygısını anlatırken, altı sesten oluşan ve söylenmesi daha fazla enerji ve zaman gerektiren "bårlen" edatından yararlanır:

Bu kader moñlı zar bårlen,

Bu kader i'tizar bårlen,

Bu kader intizar bårlen

Sorıym såzi, eya balam.

(A. Kandalıy)

Kelimelerden hece ve ses atılması dilimizin tarihî akışında sıkça rastlanan ve çok çeşitli değişkeleriyle görülen bir durumdur. En az çaba yasası temelinde meydana gelen bu durum, edebî dilimizin ileriye gitmesinde önemli rol oynayan, onu gelişmeye, olgunlaşmaya götüren güçlü unsurlardan biridir.

EKLERİN SÖYLENİŞ AÇISINDAN KOLAYLAŞTIRILMASI

Eklerin dilde tuttuğu yerin önemini belirten C. Velidi: "Ekler asıl kelimelere göre daha çok kullanılırlar", demektedir[20].

Ekler, dilde çok çeşitli işlevleriyle kullanılırlar. Dilin yaşaması ve değişmesi yolunda ekler de çeşitli değişimlere uğrarlar. Meselâ, eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde kullanılan pek çok ekin yapısı değişmiş, söylenişi kolaylaşmıştır.

Yosıfnıñ suretån töşte kürdå,

Kürüben Yosıfe ,ayşık uldı.

(Yusuf ve Züleyha)

,Iyşık utın kabızuben yaksam çırag.

(Mevle Kolıy)

Örneklerde görülen *kürüben, kabızuben* şeklindeki zarf-fiiller eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde çok sık kullanılmıştır. Edebi dilimizin şekillendiği dönemde bu tür fiillere gelen

[20] C. Velidi, **Tatar Tålå Gramatikası,** Kazan 1919, s. 30.

uzun ünlülü ve dört sesten oluşan -uben/-üben ekleri, yerini kısa ünlülü yalnızca iki sesten oluşan -ip/-åp eklerine bırakmıştır. Yukarıda örnek olarak verilen kelimeler şimdiki edebî dilimizde *küråp, kabınıp* şeklinde kullanılıyorlar.

Konuşma sürecini oldukça kolaylaştıran, edebî dilimizin gelişmesini sağlayan eklerdeki bu değişme, en az çaba yasasının güçlü bir yansımasıdır.

Eski edebî dilimizden alınan örneklerde şimdiki zaman zarf-fiilinin -ub/-üb ekleri kullanılarak oluşturulduğu da görülür. Meselâ, Exmet Kurmaşi‟nin "Tahir ile Zühre" adlı eserinde aşağıdaki mısralar var:

Vafadarım, xan kızı

Do‟a kıylub torıñız.

Tahir yarım digende,

Kayırılub küz salmadıñ.

Sin isåme töşkende

Kåmnå kürüb yörgeymen?

Bu örneklerde geçen *kıylub, kayırılub, kürüb* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kılıp, kayırılıp, küråp* şeklinde kullanılmaktadır. Bu zarf-fiilin eki hafifletilmiş, uzun ünlülü -ub/-üb eki kısa ünlülü -ıp/-åp eki ile yer değiştirmiştir.

Fiilin üzerine -guçı/-güçå; -kuçı/-küçå ekinin eklenmesiyle oluşan şimdiki zaman sıfat-fiiline, eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde sıkça rastlanır.

Kayum Nasıyri‟nin 1894 yılında basılan "Ülenlåk ve Çeçeklåk" adlı eserinden birkaç örnek alalım.

"Gıylmå nebatat dirler bår fendår ki cir yözånde üsken hertörlå agaçlar ve ülennernå beyan kılguçı bår gıylåmlåktår.

... İn ewvel üzåmåzde bulguçı ülennernåñ tamırların, ve kabıkların, ve çeçeklerån, ve yafrakların ... bålmek lazim.

Mekbazat tıyp fenånde (...) kabıyz bulguçı ve baglaguçı, ve cıyırguçı darulardır".

Edebî dilimizin nitelik olarak gelişme gösterdiği devirde, bu parçalardaki *kılguçı, bulguçı, baglaguçı, cıyırguçı* kelimeleri *kıluçı, buluçı, beylewçi, cıyıruçı* şekillerini almışlardır.

F. A. Ganiyev, edebî dilimizde yaygın olarak kullanılan -lı/-lå ekinin -lık/-lik ekinin sonunda bulunan "k", "q" seslerinin düşmesi sonucunda meydana geldiğini belirtiyor[21].

Şimdiki zaman çekiminde fiillerin sonuna -mın/-mån eki getirilerek yapılan *baramın, alamın, kilemån, kitemån* gibi kelimeler eski edebî dilimizde yaygın olarak kullanılmıştır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde -mın/-mån eki yerini söylenişi kolay olan, daha az enerji ve zaman gerektiren "-m" ekine bırakmıştır. Yukarıda gösterilen örnekler şimdiki edebî dilimizde *baram, alam, kilem, kitem* şeklinde kullanılmaktadırlar.

[21] F. A. Ganiyev, **Suffiksalnoye Slovoobrazovaniye v Sovremennom Tatarskom Yezıke,** Kazan 1974, s. 158.

Bu durumla ilgili olarak V. X. Xakov: "*Eklerin kısalması, hiç şüphesiz milli normların düzene girmesi, sağlamlaşması ve olgunlaşması ile ilgilidir. (...) Eski şekillerin bazı durumlarda stilistik amaçlarla kullanılması mümkündür*[22]" demektedir.

Eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde şimdiki zaman çekiminin olumsuzluk şekli fiil tabanına -may/-mey eki getirilerek yapılmıştır. Meselâ:

Bu miskin, Mevla Kolıy tön kön yatmay,

Xak kollıgın qılsançı, xikmet eytmey,

Kol Söleyman xikmetåne edep totmay,

Xikmet eytår neçe xelåñ bulır miken?

(Mevle Kolıy)

Bu xel ile „omår buylay,

Kulından åşleråñ kuymay,

Yörårsåñ tamagıñ tuymay,

Ki be‟zı çakta açlıkta...

(A. Kandalıy)

Örneklerdeki *yatmay, eytmey, totmay, kuymay, tuymay* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *yatmıy, eytmi, totmıy, kuymıy* şeklinde kullanılmaktadır. Kelimelerdeki -may/-mey eki -mıy/-mi şeklini almıştır.

Bu şekildeki eklerin değişmeleriyle ilgili olarak D. G. Tumaşeva: "*Fiilin olumsuz şeklinin her zaman -ma/-me eki ile yapıldığını dikkate alırsak, bu şeklin yokluğu al-ma-y, åş-le-me-y olurdu. Fakat, edebî dil kanunlarına göre ünlü ses daralıp almıy, åşlemi söylenişi meydana geliyor*[23]" demektedir.

Türk lehçeleri arasında yapısı bakımından Tatar Türkçesine en yakın lehçe olan Başkurt Türkçesinde -may/-mey eki eski Türk dilindeki işlevlerini koruyup değişmemiştir.

Eski Türk dilinin örneklerinden olan, medreselerde ders kitabı, molla hanımlarının vaaz kitabı olarak kullandıkları "Bedevam" adlı eserde aşağıdaki mısralar var:

Çıkkan can tenge kårgey,

Üzån kabårde kürgey

"Ah vah" diyåp yıglagay,

Allah degål bedevam.

Buradan göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde ve eski edebî dilde fiil tabanına -gay/-gey eki getirilerek yapılan belirsiz gelecek zaman hikâye fiiller, genişçe kullanılmıştır. Edebî dilimizin gelişmesi yolunda bu tip fiil şekillerindeki -gay/-gey eki yerini, ünsüzle biten kelimelerde -ır/-år/-r ekine, ünlüyle biten fiillerde ise -r ekine bırakmıştır. Verilen örneklerdeki *kårgey, kürgey, yıglagay* kelimelerini biz şimdi *kårår, kürår, yılar* şeklinde kullanıyoruz.

[22] V. X. Xakov, **age.,** s. 90.
[23] D. G. Tumaşeva, **age.,** s. 115.

En az çaba yasası açısından bakıldığında, yukarıda ele alınan örneklerde görülen değişmelerin edebî dilimizin gelişmesini sağlayan unsurlardan sayılması gerektiği ortaya çıkar. Gerçekten de, üç sesten oluşan uzun ünlülü -gay/-gey ekinin iki sesten oluşan kısa ünlülü -ır/-ar eki ile, özellikle de yalnız bir sesten ibaret olan -r eki ile yer değiştirmesi konuşmak için harcanacak enerji ve zamanın miktarını, işi azaltır, konuşma sürecini kolaylaştırır.

Eski Türk ve eski edebî dilimizden miras olarak gelen eklerin çoğu çeşitli değişmelere uğramıştır. Eklerin evrimsel değişmeleri her zaman edebî dilimizin olgunlaşması, güzelleşmesi yönünde olmuştur.

EKLERİN KULLANIMDAN DÜŞMESİ VE MEYDANA GELİŞ EKİLERİ

Edebî dilimizin gelişmesinde eklerin kısaltılması, hafifletilmesiyle birlikte, dilde daha önceleri kullanılan eklerin tamamen kullanımdan düşmesine de rastlanmaktadır. Bu durumu göz önüne getirmek için edebî kaynaklara göz atalım.

Kitârgâl kaygını, bulsın küñâl şat,

Bela ve rencü, ve mixnettin kıl azat.

(Tuhfe-i Merdan)

Mevla Kolıy sabır âşân ‚adet itkâl,

Dönya âşân kuygıl, ta‟at itkâl.

(Mevle Kolıy)

Havañ zur totma, sındırgıl,

Ki bâr canımnı tındırgıl

Koçıp kuynıñda kundırgıl,

Birâp vaslet devasınnan.

(A. Kandalıy)

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde ikinci teklik şahıs emir fiiline eklenen -gıl/-gâl; -kıl/-kâl eki oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Fakat, edebî dilimiz geliştikçe, olgunlaştıkça bu ek tamamen kullanımdan düşmüştür. Yukarıda verilen örneklerdeki *kitârgâl, itkâl, kuygıl, sındırgıl, tındırgıl, kundırgıl* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kitâr, it, kuy, sındır, tındır, kundır* şeklinde kullanılırlar.

Bazı dil bilginlerimiz yukarıda verilen -gıl/-gâl; -kıl/-kâl ekinin dilimizde kullanımdan düşmediğini, yalnızca kendisi gibi aynı işleve sahip olan -çı/-çâ eki ile yer değiştirdiğini düşünmektedirler. Onlara göre eski *kürgâl, bargıl* yerine *kürçâ, barçı* kelimeleri kullanılmaktadır. Fakat, edebî dilimizden alınan örnekler bu görüşün doğru olmadığını gösteriyor. Meselâ, Kayum Nasıyri‟nin 1953 yılında basılan seçme eserlerinde aşağıdaki şarkılar var:

Kolak salgıl, canaşa,

Söyleyâm bâr tamaşa;

‚Iyşık töşâp bu başa,

Ordım başımnı taşa.

Aççı yözåñ, küreyåm,

İ canıyım, tügerek.

Kuşsañ, canıy, yörårmån

Xåzmetåñde tegerep.

Aynı zamanda yazılan bu iki şarkının birinde -gıl, diğerinde -çı ekinin kullanılması, -çı ve -çå eklerinin eskiden beri, -gıl/-gål; -kıl/-kål eklerinin kullanımdan düşmelerine kadar edebî dilimizde kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Bu yüzden -çı/-çå ekinin -gıl/-gål; -kıl/-kål ekininin yerini aldığını düşünmek doğru olmaz.

Halkımızın arasında *Miñlågali, Miñlåsafa, Miñlåbanat, Miñlågayan* gibi önüne "miñlå" (benli) kelimesi konulan erkek ve kadın isimlerine bolca rastlanmaktadır. Söylenildiğinde, bu gibi isimlerin *miñlå* kısmındaki sıfat yapan -lå eki düşer. Yukarıda yazılışı verilen isimleri halk *Miñgali, Miñsafa, Miñbanat, Miñgayan* şeklinde söylemektedir.

Emma küp avırular bizgek bålen katış buladır (...) Küp vakıtta tomaw zexmetå küzge töşedår (...) Bu ülen berålgen, sugılgan cirge ve dexi påşken cirge yabılsa, faydası bardır, avırını tuktatadır[24]".

Yukarıdaki parçadaki *buladır, töşedår, bardır, tuktatadır* kelimelerini biz şimdi -dır/-dår ekini atarak *bula, töşe, bar, tuktata* şeklinde kullanıyoruz.

Bununla ilgili olarak V. İ. Xangildin: "*Fiil çekiminin üçüncü şahsı ise şimdiki Tatar Türkçesinde yalnızca eksiz şekilde belirtilmektedir. Meselâ: ul student, alar studentlar. Eski Tatar Türkçesinde ise bu, -tır/-tår; -dır/-dår eki ile söylenmiştir: studenttır, studentlardır şeklinde*[25]" demektedir. Böylece: "*Edebî dilin normlarının olgunlaşması sürecinde -dır/-dår eki kullanımdan düşmüştür*[26]" yani bu ekler, bugün fiil çekiminde görev almamaktadır.

Dilimizde eklerin kullanımdan düşmeleri, her zaman konuşma sürecinin hafiflemesi, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarının, işin azalması yönünde olmuş, edebî dilimizin olgunlaşması ve güzelleşmesi yolunda önemli rol oynamıştır.

Edebî dilimizin geçirdiği yapı değişiklikleri incelendiğinde, edebî dilimizde kullanılmakta olan eklerin meydana geliş yolları da dikkat çekicidir. Bunu dikkate alarak, dil bilginlerimizin bu konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

"Şekli Nigåzde Tatar Grammatikası" adlı eserinde G. Alparov: "*Ekler çok eski zamanda dilimizin ilk dönemlerinde müstakil anlamlı kelimeler olsa gerek. Bunlar dilin gelişmesi, sürekli değişmesi sonucunda yavaşça evrim geçirmesiyle, önce müstakil anlamlarını yitirmişlerdir. Sonra söylenişleri yönünden de kısalıp eke dönüşmüşlerdir*[27]" demektedir.

V. İ. Xangildin: "*Dil biliminin verilerine bakılırsa, ekler kendilerinin tarihî kaynakları bakımından aynı kelimelerle birleşirler. Bunlar, müstakil veya yardımcı kelimelerden değişerek ortaya çıkmışlardır*[28]" der.

[24] K. Nasıyri, **Ülenlåk ve Çeçeklåk,** Kazan 1894, s. 10, 11.
[25] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 204.
[26] V. X. Xakov, **age.,** s. 92.
[27] G. Alparov, **age.,** s. 57.
[28] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 30.

D. G. Tumaşeva: "Xezârgâ Tatar Edebi Tâlâ" adlı eserinde: "*Dildeki ekler müstakil kelimelerden gramerleşme sonucunda ortaya çıkmışlardır, diye görüş var. Gramerleşme kelimenin somut-leksik anlamını kaybedip, soyut-gramatik anlam bildirmeye başlamasına bağlanmıştır. Kelimedeki anlam değişmesi, onun kabı olan ses dizilişini de değiştirir. Sesin bağımsız yapısı giderek kaybolup kelime, ses uyumu kuralına tabi olmaya başlar ve eke dönüşür*[29]" demektedir.

-dır/-dâr; -tır ekinin meydana gelmesi ve dilimizde kullanımdan düşmesi V. X. Xakov tarafından aşağıdaki şemayla gösterilmiştir:

båte torır > båtedår > båte,

uyana torır > uyanadır > uyana

yuk torır > yuktır > yuk[30].

Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün dil bölümü hocaları tarafından yazılan eserde Z. M. Veliullina, uzun zaman yardımcı kelime işleviyle kullanılma sonucunda müstakil anlamlı kelimenin anlamını ve fonetik bağımsızlığını yitirip eke dönüştüğünü belirtmektedir[31].

Eklerin meydana gelmesiyle ilgili olarak bilginlerimiz tarafından belirtilen görüşler, bu durumun en az çaba yasası temelinde gerçekleştiğini ortaya koyuyor. Gerçekten de, müstakil bir anlama sahip olan, genellikle, birçok ses ve birkaç heceden ibaret olan kelimeler, zamanla kısalırlar, söylenişleri kolaylaştırılır ve edebî dilimizin şekillenme sürecinde önemli bir yeri bulunan eke dönüşürler.

KELİME, CÜMLE İÇİNDE HECE EKSİLMESİ VE SESLERİN DURUMU

Edebî dilimizin ilerlemesi, olgunlaşması sürecinde önemli yer tutan olgulardan biri de çeşitli kelime ve cümlelerin içindeki hece sayısının eksilmesidir.

Konuşucu, her heceyi söylemek için belirli bir enerji ve zaman harcar. Bu yüzden çeşitli kelimeler ve cümleler içinde hece sayısının azalması, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarını azaltmaya, konuşma sürecini hafifletmeye, dilimizi gelişmeye sevk etmeye götüren önemli faktörlerin başında gelir. En az çaba yasasının bir yansıması olan bu olgu, değişik kelimelerdeki farklı değişmeler veya iki kelimenin kendi aralarındaki ilişkisi yoluyla meydana gelir ve çeşitli varyantlarla ortaya çıkar.

Farklı kelimeler içindeki değişiklikler sonucunda hece sayısının azalmasını "Kelime içinde hece sayısının azalması", yine iki kelimenin kendi aralarındaki ilişkileri sonucunda hece sayısının azalmasını ise "Cümle içinde hece sayısının azalması" şeklinde değerlendiriyoruz.

1. Kelime İçinde Hece Sayısının Azalması

Kılıç baktı Yosıfnı bulumadı,

Cehet kılıp kandalıgın bâlümedâ,

Kendâ yalgız âsteyü kelümedâ,

Xucasına exval i'lam kılır imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

[29] D. G. Tumaşeva, **age.,** s. 13.
[30] V. X. Xakov, **age.,** s. 93.
[31] **Xezârgâ Tatar Edebi Tâlâ Morfologiyesâ,** 1972, s. 30.

Bu dörtlükteki *bulumadı, bålümedå, kelümedå* kelimelerini şimdi *bulmadı, bålmedå, kilmedå* şeklinde kullanıyoruz. Kelime içinden "u" ve "ü" ünlülerinin düşmesi sonucunda ilk şekillerdeki hece sayısı da azalmıştır. *bulumadı, bålümedå, kelümedå* şekillerinde dört hece varken, *bulmadı, bålmedå, kilmedå* kelimelerinde hece sayısı üçe inmiştir.

Bazı durumlarda ünsüzlerin düşmesi de kelime içindeki hece sayısının eksilmesine yol açabilir. Meselâ, *bozagu, uklagu* kelimeleri gibi. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *bozaw, uklaw* şeklinde kullanılmaktadırlar. Kelimelerdeki "g" ünsüzünün düşmesi sonucunda hece sayısı ikiye düşmüştür. Yukarıda biz, eski Türk dilinde ve yine eski edebî dilimizde: *baruben, kilüben* şeklinde kullanılan kelimelerin şimdiki dilimizde: *barıp, kilåp* şeklinde kullanıldıklarını görmüştük. Dildeki bu değişim de bu kelimelerdeki hece sayısını eksilterek üçten ikiye düşürmüştür.

2. Cümle İçinde Hece Sayısının Azalması

Yazar Mars Şabayev "Salda Seyexet" adlı uzun hikâyesinde, Sacide adında bir bayan hakkında *"İsåmån de båldåler: Sacidettey iken ul. Bu yaklarda şulay indå, yaşlı kadınların ismine "ttey" ekleyip söylerler: ttey-tütey, yani Sacide Tütey. Tål üzåne uñaynı åzli bit, Sacidettey, Cemilettey, Xediçettey dip ke cibereler"* (İsmini de bildiler: Sacidettey imiş o. Bu taraflarda böyle, yaşlı kadınların ismine "ttey" ekleyip söylerler: ttey-tütey, yani Sacide Tütey. Dil kendisi için kolay olanı arar elbette, Sacidettey, Cemilettey, Xediçettey diye seslenirler) diye, yazıyor.

Yazar, halkımız arasında yaygın olarak kullanılan bu söylemi en az çaba yasasından hareketle anlatıyor. Halk kendi konuşmasında enerji ve zamanını daha az harcamak istiyor. *Sacidettey* diyerek söylemi hafifletiyor, işi azaltıyor. Bu durumda iki kelimenin, *Sacide* ve *tütey* kelimelerinin kendi aralarındaki münasebetleri vasıtasıyla hece sayısı azalıyor. *Sacide* ve *tütey* kelimelerindeki hece sayısının toplamı beş iken, *Sacidettey* yapısında hece sayısı dörde düşüyor.

Şunu da belirtmek gerekir ki yaşlı kadınların ismine -ttey veya -tti unsurunu ekleyerek söylemek yalnızca açık heceyle biten kelimelerde mümkündür. Kapalı heceyle biten kelimelere -ttey veya -tti unsuru eklenmiyor. Meselâ, *Meryem* ismine -ttey unsurunu eklemeyi düşünsek, "-m" ünsüzü ile "t-" ünsüzü arasına ister istemez "å" ünlüsü gelmek zorundadır. Ancak *Meryemåttey* şeklinde söyleyebiliriz. Dilimizin iç kanunlarına bağlı olan bu durum yazarlarımızın eserlerinde de açıkça görünür. Meselâ, Şeyxi Mannur "Agım Sularga Karap" adlı uzun hikâyesindeki *"E yazga taba kürşåså Sexipteynåñ bårdenbår kazı yukka çıga"* (Ve yaza doğru komşusu Sexiptey'in biricik kazı yok oluyor) diye, yazıyor. Bu parçada yazar, kapalı heceyle biten *Sexip* ismine -ttey unsurunu ekleyemiyor ve dilimizin iç kanunları uyarınca, kadının ismine yalnızca -tey unsurunu eklemek zorunda kalıyor. M. Mehdiyev de "Kaz Kanatları" romanında kapalı heceyle biten Kamer ismine -tti unsurunu ekleyemiyor: *Kamer Tuti* diye yazıyor. Halbuki, açık heceyle biten Sabira ismine -tti ekleyip, *Sabiretti* diye yazıyor.

Bu durumun sebebini açıklamak için, dilimize has bir durumu hatırlayalım.

Hiçbir ünsüz, bir ünlü yardımı olmadan konuşma organlarımız tarafından yalnız başına çıkarılamaz. Ünlülerin ünsüzlere yardımcı olma imkânı, ünlünün doğasına ve onun fonetik dağılımına bağlı olarak ortaya çıkar. Meselâ, *kart, kort, yort, sırt* kelimelerinde "a, o, ı" ünlüleri üç ünsüzün kullanılmasını sağlarken, *Xediçettey, Kamilettey* kelimelerinde son heceyi oluşturan "e" ünlüsü, iki ünsüzü; oysa Xediçetti, Kamiletti kelimelerinde son heceyi oluşturan "i" ünlüsü yalnızca bir ünsüzü harekete geçirir. Bundan dolayı, kapalı heceyle biten kelimelere -ttey, ve yine -tti unsuru eklenemiyor. Çünkü bu fonetik dağılımda ünlülerin yerine getirmeyeceği bir görevdir. Birinci durumda "e" ünlüsüne üç, ikinci durumda "i" ünlüsüne iki ünsüzü harekete geçirme görevi yükleniyor.

Böylece, her zaman kullanılan isimlerdeki bir olguyu inceleme sonucunda dil bilimi için önemli olan bir görünümü, dilimizin ince bir sırrını açmak mümkün oldu.

Cümle içindeki hece sayısının azalması çoğu durumda yanında bulunan ünlülerin geçirdiği değişmelerle gerçekleşmektedir. Bilginlerimizin bu konu hakkındaki görüşlerine bakalım.

Kayum Nasıyri"ye göre, komşu kelimelerdeki yan yana bulunan ünlülerin birisinin düşmesi gerekir[32].

C. Velidi bu meseleyle ilgili olarak: "İki ünlü art arda gelmekten hoşlanmaz. Bunun için çoğu zaman bunlardan biri düşer veya aralarına bir ünsüz girer[33]" diyor.

G. Alparov meseleye daha geniş bakar. Bu konuda o: "*Kelimenin unsurları arasında iki ünlü yan yana gelemez. Bunların ikisi arasında hece doldurucu bir ek ses girer. (...) İki kelime arasında ünlüler yan yana geldiğinde, bunlar birleşmek, daha güçsüz olanı düşmek veya değişmek zorundadır*[34]" der ve bu görüşünü edebî dilimizden aldığı örneklerle ispatlar.

Üleştirme sayı sıfatları, sayıya -ar/-er (ünsüzden sonra), -şar/-şer (ünlüden sonra) ekleri getirilerek yapılır.

Ne için ünlüyle biten sayılara -şar/-şer ekini eklemek icap etmiştir? Bunun sebebi nedir?

Bunun sebebi, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelmesinin uygun olmamasındadır. Şayet, ünlüyle biten sayıya -ar/-er ekini eklesek, dilimiz için garip, söylemek için zor olan ikåer, altıar, cidåer kelimeleri ortaya çıkardı. Bu uygun olmayan durumdan kurtulmak için biz, ünlüyle biten sayıya -şar/-şer eki eklemeye mecbur kalıyoruz. Sonuçta dilimizde kullanılan, söylenişi kolay *ikåşer, altışar, cidåşer* kelimeleri ortaya çıkıyor. Bu durumda kelime içindeki yan yana olan ünlüleri birbirinden ayırmak için, bunlar arasına "ş" ünsüzü eklenmiştir.

Ünsüzle biten sayılara -aw/-ew eki getirilerek topluluk sayıları yapılır: *bårew, öçew, bişew, unaw...* gibi. Eğer sayıların sonunda ünlü olursa, bu eki eklemenin yanı sıra, sayının sonundaki ünlüyü de düşürmek gerekir. Yoksa dilimiz için sevimsiz, söylenmesi zor olan: *ikåew, altıaw, cidåew* gibi kelimeler ortaya çıkar. Bu durumda da kelime içinde iki ünlüyü yan yana getirmemek için, sayıların sonundaki ünlüleri atmak gerekmiştir.

Şimdiki zaman hikâye fiili, ünlüyle biten fiil tabanının sonuna -ıy/-i eki eklenerek yapılır: *kara-karıy, kapla-kaplıy, tåle-tåli, åşle-åşli* gibi. Bu örneklerden göründüğü kadarıyla, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelememesinden, -ıy/-i eki eklenmesiyle birlikte, fiil tabanlarının sonundaki ünlüler düşürülür.

Halk arasında yaygın olan *Safin, Gatin, Vafin, Xemzin* soyadları *Safa, Gata, Vafa, Xemze* isimlerinin sonuna soyadı yapan -in ekinin eklenmesiyle yapılmıştır. İşte, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelmemesi için, soyadı yapan -in ekinin sonundaki ünlü düşürülmüştür.

Bilginlerimiz tarafından belirtilen kelime içinde veya komşu kelimeler arasında ünlülerin yan yana gelememe durumu, Tatar dil bilimi tarihinde gözlenen büyük buluşlardan sayılmalıdır. Bu durum, edebî dilimizin ileri gitmesinde, olgunlaşması sürecinde önemli derecede rol oynayan çok çeşitli değişiklikleri doğurmuştur. Bu duruma dikkat çekmek amacıyla biz, bu duruma mahsus isim vererek, bu duruma "yan yana gelen ünlülerin durumu" dedik.

Yukarıda yan yana gelen ünlülerin durumuyla ilgili birkaç ses olayını gördük. Şimdi de birleşik kelimelerde yan yana gelen ünlülerin durumuna göz atalım.

[32] K. Nasıyri, **Enmuzec,** Kazan 1975, s. 7.
[33] C. Velidi, **age.,** s. 28.
[34] G. Alparov, **age.,** s. 35.

Eski atalarımız tarafından *sarı ut* (çim, çimen) ve *ne irse* şeklinde kullanılan birleşik kelimelerin çoktan beri artık *sarut, nerse* şeklinde kullanılmaları, yan yana gelen ünlülerin durumunun edebî dilimizde çok eskiden beri rol oynadığını gösteriyor.

Bu birleşik kelimelerde yan yana gelen ünlülerin durumu aşağıdaki gibi olmuştur.

Söylerken, *sarı ut* ve *ne irse* birleşik kelimelerinin parçalarının kendi aralarında yakın olmaları dolayısıyla yan yana gelen ünlülerin durumu meydana gelmiştir. Birleşik kelimelerden bir ünlü düşürme, parçaların birleşmesine kolaylık doğurmuş ve böylece kelimeler birleşmiştir. Birleşik kelimelerdeki hece sayısının, birleşen kelimelerdeki hece sayısının toplamından bir hece eksilmiş, söylem kolaylaşmış, konuşmak için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, iş azalmıştır.

Canlı konuşmada da yan yana gelen ünlü durumunun yansımasıyla sıkça karşılaşılır. Meselâ, *sarı at, maylı it* (yağlı et), *korı utın* (kuru odun) şeklinde yazılan kelimeleri konuşmada *sarat, maylit, korutın* şeklinde söylüyoruz.

-a ve e eklerinin getirilmesiyle yapılan zarf-fiillerin sonuna "al-" yardımcı fiilinin eklenmesiyle oluşturulan *bara ala, kile ala, bara almıy, kile almıy, küre almıy, kütere almıy* gibi birleşik fiiller şimdiki edebî dilimizde genişçe kullanılmaktadır. Bu yapıdaki fiillerin birleşme eğilimlerinin güçlü olduğu gerçeği önemlidir. Bu birleşiklerin unsurları birbirine yakınlaşınca, yan yana bulunan ünlüler durumu ortaya çıkar. Parçalardaki bir ünlü düşer, parçalar birleşir ve birleşik fiiller meydana gelir. Sonuçta birleşik yapıdaki hece sayısı, ayrı ayrı parçalardaki hece sayısından bir eksik olur, konuşma hafifler, konuşmak için sarf edilmesi gereken enerji ve zamanın miktarı, iş azalır. Fakat farklı kelimelerin birleşmesi, onların leksik anlamlarını etkilemez, yani bu değişme sonucunda yeni kelimeler ortaya çıkmaz.

Yukarıda söylenenleri açıklamak için, edebî kaynaklardan örnekler verelim:

Cıyıp kırdan börlågen

Kilgen irkem, bår gånem.

E min aña söyüvåmnå

Båldårelmi tilmårem.

(M. Celil)

Üzåm su ala iken,

Üzåm yuanam iken,

Karıym, karıym, hiç tabalmıym,

Nige soñ yanam iken?

(S. Xekim)

Örneklerdeki *båldårelmi, tabalmıym* kelimeleri *båldåre almıy, taba almıym* birleşik yapısındaki parçaların bir araya gelmesi sonucu meydana gelmişlerdir. Parçalar birleşirken, yan yana gelen ünlülerin biri düşürülmüş, birleşik yapıdaki hece sayısı, birleşen parçalardaki hece sayısının toplamından bir eksik olmuştur. Fakat, birleşme sonucunda birleşen kelimelerin leksik anlamları değişmemiştir. Bir sesin düşmesi, vurgunun yerinin değişmesiyle kelimelerin duygusal değerlerinde azıcık farklılığa yol açmıştır.

Yan yana ünlüler durumunu doğuran olguları incelerken, *miken* ve *melle* kelimelerinin meydana geliş yolları da dikkate değer.

Miken kelimesinin meydana geliş yolunu incelemek için "Baramı iken?" (Gidiyor mu ki?) soru cümlesini ele almak uygundur. Bu cümledeki "baramı" kelimesi "iken" yardımcı fiiline yakınlaşınca, komşu kelimelerin ünlüleri yan yana gelir. Bu ünlülerden biri düşmek zorundadır. Bu durumda -mı ekindeki "ı" ünlüsü düşer. Sonuçta, yukarıda verilen soru cümlesi "baram iken" şeklini alıp haber cümlesine dönüşür, söylemin bütün anlamı bozulur. Bundan dolayı konuşucu, en az çaba yasası temelinde, ayrı düşen "m" ünsüzünü yardımcı fiil iken'in üzerine ekler. Sonuçta yeni bir yapı olan "miken" ortaya çıkar. Parçalar birleşmese de, cümle içindeki hecelerin sayısı bir hece eksilir. "Bara miken" cümlesinde hece sayısı yalnızca dört olur.

Bazı dil bilginlerimiz "miken"in farklı bir kelime olduğuna karşı çıkarlar ve onun farklı yazılışının yanlış olduğunu kabul ederler. Lakin şurası açıktır ki, *miken* kelimesi önceden beri edebî dilimizde kullanıldığı gibi ve bugün de kullanımı yaygındır. Meselâ, 14. yüzyılın sonuyla 15. yüzyılın başlarında eser veren şair Sayyadi tarafından yazılan "Dastan-ı Babaxan" adlı eserde aşağıdaki mısralar var:

Bar miken mindey ,aşıyk bulgan kåşå,

Kölge eylenåp yöregå yangan kåşå.

17. yüzyıl şairi Mevle Kolıy'ın 7. hikmetinde aşağıdaki mısralara rastlıyoruz:

Mevle Kolıy, atañ-anañ båldåñ miken,

Xuşnut kılıp, izgå doga aldıñ miken,

Yuksa, xuşnut bulmay, anlar üttå miken,

Kani bu kön kuldan kittå, nitmek kirek.

19. yüzyılın ilk yarısında eser veren şair A. Kandalıy, şiirlerinde *miken* kelimesini ayrıca çok kullanır.

Xesen Tufan'ın "İlde niler bar iken?" şiirinde aşağıdaki mısralar var:

Uylıydır ul: "Saw miken?"

åçå tulı zar miken?

Xesretlerån taratırga

Temekåså bar miken?

İsen miken, saw miken?

Bu mısralarda "miken" kelimesi beş yerde kullanılmıştır.

Miken kelimesi halk edebiyatı ürünlerinde de geniş yer alır. Meselâ:

Aprel miken, mart miken,

Gıyşık miken, dert miken? şeklindeki halk atasözünde "miken" kelimesine dört yerde rastlanır.

Melle kelimesi de ortaya çıkışı bakımından tıpkı "miken"e benzer. O da, halk dilinde genişçe kullanılır, şair ve yazarlarımızın eserlerinde de sıkça karşımıza çıkar. Tukay'ın "Köz" şiirinden bir örnek verelim:

Kaçan soñ, i fekıyr millet beharıñ!

Kaçan kiter kiçåp, kilår neharıñ?

Kilår melle kabårge min sörålgeç,

Kıyemet könde min ülåp tårålgeç?

Ş. Babiç'in "İsåmner Bakçası"ndan alınan bir dörtlüğe bakalım:

Tugzak tutaş! Sin möcessem bizek melle;

Mexebbetåñ köydåreler duzax melle;

Söyüvåmnå eytim disem, tål beylene.

Ul küzlernåñ sixårlå bår tozak melle?..

Edebî dilimizde eskiden beri kullanıla gelen "miken" ve "melle" kelimeleri şimdiki dilimizde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Fakat, nedense, bilimsel çalışmalarda bu unsurlar incelenmedi, kelime türleri arasındaki yerleri de belirlenmedi. "Miken" kelimesiyle ilgili olarak, V. N. Xangildin yalnızca dipnotta: "*må ve iken unsurlarının birleşmesiyle oluşan "miken"in farklı bir kelime türü olarak belirten ve soru edatının bir varyantı olarak düşünen dilciler de var. Bize göre, bu unsurun biraz daha araştırılması ve öğrenilmesi gerekiyor*[35]" diyor.

BENZEŞME (ASİMİLASYON) OLAYI

Ülkemizin tanınmış dil bilginlerinden V. A. Zvergintsev: "*Halkın tarihi, dil tarihinin esasıdır*[36]" diyor. Dilin bu özelliği, dilde önemli bir yer tutan benzeşme olayında da açıkça görünür.

Bugün, teknolojinin hızla ilerlemesinde insanlardan daha hızlı, daha düzgün konuşmaları da bekleniyor. Dilimizdeki benzeşme olayı bu beklentiyi karşılama yolundaki çarelerden biridir.

Benzeşme olayında kelimelerden herhangi bir ses veya hece düşmez, sadece konuşma sürecini kolaylaştırmak için sesler yer değiştirir, heceler de birbirine uyum sağlar. Meselâ, *unbår* kelimesini biz *umbår* şeklinde söylüyoruz, "b" sesinin önünde bulunan "n" sesini "m" ile değiştiriyoruz, kelimenin ilk hecesi kalınsa ikinci hecesini de kalın söylüyoruz, kalın ünlülü kelimeler kalın ünlülü ekler getiriyoruz vb. Sonuçta konuşma için sarf edilmesi gereken enerji ve zamanın miktarı, iş azalıyor, konuşma hafifliyor.

Benzeşme olayının bir diğer önemli özelliği de, benzeşme sonucunda meydana gelen değişmeler, kelimelerin leksik anlamlarını etkilemiyor, onları değiştirmiyor.

Benzeşme; tam benzeşme ve yarı benzeşme olmak üzere iki türlüdür.

Tam Benzeşme:

Bu tür benzeşmede benzeyen ünsüz, benzetilen ünsüzle yer değiştirir. Meselâ, *atlap bar* (hızlı adımlarla yürü) birleşik yapısında benzeyen "b" ünsüzü, benzetilen "p" ile yer değiştirir. Biz bu yapıyı söylerken *atlap par* şeklinde söyleriz.

Yarı Benzeşme

Bu tür benzeşmede, benzeyen ünsüz benzetilen ünsüze tonsuzluk veya tonluluk yönüyle benzetilir veya tabiatı bakımından benzetilen sese yakın olan ünsüz ile yer değiştirir. Meselâ, *akbaş* kelimesi söylenişte *akpaş* şeklinde söylenir. Bu örnekte benzeyen "b" ünsüzü benzetilen ünsüze

[35] V. N. Xangildin, **age., ks. 293.**
[36] V. A. Zvergintsev, **Vnutreniye Zakonı Razvitiye Yazıka,** Moskva 1954, s. 30.

tonsuz olması yönüyle benzetilir. Yani, tonsuz ünsüz "p" ile yer değiştirir. Benzeşme olayı, ilerleyici ve gerileyici benzeşme olarak da ele alınmaktadır.

İlerleyici benzeşmede ileride bulunan ses, geride bulunan ünsüze benzetilir. Meselâ, *atlap bara* yapısında ikinci unsurun başındaki "b" ünsüzü, kendisinden önce gelen "p" sesine benzer. Konuşmada bu yapı *atlap para* şeklinde söylenir.

Gerileyici benzeşmede geride bulunan ses, daha ileride bulunan sese benzer. *Könbatış* (batı) kelimesini bu duruma örnek verebiliriz. Konuşurken, biz bu kelimeyi *kömbatış* şeklinde söyleriz. Bu örnekte dil ucu ünsüzü "n" kendisinden sonra gelen çift dudak ünsüzü "b"ye benzeyerek, çift dudak ünsüzü "m"ye dönüşür.

Benzeşme olayı farklı seslerin boğumlanmaları ile bağlantılı olarak gerçekleşir. Tanınmış dil bilgini B. İ. Kodukov, sesin boğumlanmasını: "*Boğumlanma, sesi söylemek için konuşma organları tarafından gerçekleştirilen iştir*[37]" diye, ifade diyor. Bu ifadeyi biraz değiştirerek söyleyelim: Sesin boğumlanması, o sesi söylemek için konuşma organları tarafından sarf edilen enerjidir. *"Farklı bir sesi söylemek için de yalnız bir konuşma organının aktif olması yetmez. Sesin meydana gelmesi için, konuşma organlarının belirli bir düzende ortaklaşa çalışmaları, yani belli bir boğumlanma hareketinin olması gerekir*[38]".

Benzeşmeye dair genel bilgileri gördükten sonra, bu olayın boğumlanma teorisini de vermek mümkündür. Bu teoriyi, aşağıdaki şekilde görüyoruz.

Farklı seslerin boğumlanması konuşmada aktif olarak rol alan organların çeşitli hareketleri, şekil değiştirmeleri; konuşma sırasında pasif kalan organlara göre belirli bir duruş sergilemeleri sonucunda ortaya çıkar. Bundan dolayı farklı bir sesin de boğumlanma karakteri gayet aşamalı olup, bu durum, ilgili sese ait çok çeşitli bilgileri, bu bağlamda, tonluluk-tonsuzluk, kalınlık-incelik durumlarını da içine alır.

Yukarıda gösterildiği kadarıyla, sesin boğumlanması oluşsun diye, konuşmaya katılan ses organları hava boşluğunda belirli bir duruş almaya, belirli bir halette (harekette, şekil değiştirmede) olmak zorundadırlar.

Şunu da belirtmek gerekir ki, konuşmaya aktif olarak katılan organların her biri fizik cismidir. Newton'un birinci kuralı, hareket kanunu temelinde dışarıdan etki olmadığında, bunlar kendilerinin hareketsizlik durumlarını veya eşit, doğru hareketlerini korurlar. Bunları bu haletten çıkarmak, ayrı düşünüldüğünde, herhangi bir şekilde bir sesin boğumlanmasını oluşturmak veya bozmak için, konuşan kişi enerji ve zaman harcamak zorundadır. Konuşan kişi, kendisi de sezmeden, en az çaba yasası temelinde hareket eder, harcanması gereken enerji ve zamanın miktarını eksiltmek ister. Onun bu isteğinin gerçekleşmesi için üç yol söz konusudur.

1. Yol: Konuşan kişi, gelecek sesin veya hecenin boğumlanmasını öndeki ses veya hecenin boğumlanmasına uygun hale getirir. Bu durumda ilerleyici benzeşme olur.

2. Yol: Konuşan kişi, öndeki sesin boğumlanmasını, gelecek sesin boğumlanmasına yaklaştırır. Bu durumda gerileyici benzeşme olur.

3. Yol: Konuşan kişi, iki ünlü veya bir ünlü ile "r" sesi arasında gelen "q, k, p" tonsuz ünsüzlerini, tonlu karşılıkları ile değiştirir. Bu durumda dağılımda benzeşme durumu ortaya çıkar.

Benzeşme üzerine incelemelerimiz yukarıda belirtilen görüşler temelinde yapılacaktır.

[37] V. İ. Kodukov, **Vvedeniye v Yazıkoznaniye,** Moskva 1979, s. 112.
[38] V. İ. Kodukov, **age.,** s. 112.

İncelemeyi kolaylaştırmak amacıyla, biz ilerleyici benzeşme olayını: Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme, kalınlık-incelik durumunda benzeşme adlarıyla ikiye ayırdık.

Böylece, edebî dilimizdeki benzeşme olayı:

1. Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme,

2. Kalınlık-incelik durumunda benzeşme,

3. Gerileyici benzeşme,

4. Fonetik dağılımda benzeşme, adlarıyla dört bölümde ele alınıyor.

1. Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme.

R. Ş. Şakirova'nın "Xezârgâ Tatar Tâlâ Fonetikasına Kârâş" adlı eserinde belirtilen aşağıdaki kuralı alalım: "*Kelime sonunda gelen tonsuz ünsüz, kendisinden sonra gelen ikinci kelimenin başındaki tonlu ünsüzü kısmen tonsuzlaştırır*".

Örnekler:

1. *alıp bar, iltâp bir, atlap bar* birleşik fiilleri telaffuz sırasında *alıp par, iltâp pir, atlap par* şekillerini alırlar. Bu birleşik fillerde birinci kelimenin sonundaki "p" sesi söylendikten sonra, konuşma organları ikinci kelimenin başında bulunan "b" sesinin boğumlanmasını düzenlemek zorundaydı. Fakat öyle olmaz, konuşan kişi, kendisi de sezmeden, hazır olan boğumlanmadan faydalanır, onu ikinci kelimenin başındaki sesin yerine koyar. "b" ünsüzünü, tonsuz karşılığı olan "p" ile değiştirir.

2. *monıñ tösân min ak dip uylagan idâm* (Bunun rengini beyaz diye düşünmüştüm) cümlesindeki "dip" (diye) kelimesi "tip" şeklinde söylenir. Bu örnekte "ak" kelimesinden "dip" kelimesine geçilirken, boğumlanma birazcık değişir, "dip" kelimesinin başındaki "d" ünsüzü, tonsuz karşılığı olan "t" ile değişir. Bu durumda "q" ünsüzü, ardından gelen "d" ünsüzünü tonsuzlaştırır.

3. *karabrak bar* (bakarak git) veya *uylabrak bar* (düşünerek git) birleşik fiillerinde benzeşme olmaz. İkinci kelimelerin başındaki "b" ünsüzü tonsuzlaşmadan kalır ve değişmez.

Niçin böyle olmuş, niye kaide zayıf kalmıştır?

Bu, kelime içindeki seslerin birbirlerine etki etmeleri sonucunda meydana gelen bir durumdur.

İlerleyici benzeşme olarak kabul edilen tonsuzluk durumunda, benzeşme olayının gerileyici yöneliminin de bulunduğu görülür. Meselâ; *tiz kite* (çabuk gidiyor), *tiz kayta* (çabuk dönüyor), *az taba* (az buluyor), *bâz çabarbız* (biz koşarız) yapılarını ele alalım. Söylenildiğinde bu yapılar *tis kite, tis kayta, as taba, bâs çabarbız* şekillerini alırlar. Bu yapıların ilk kelimelerindeki "z" tonlusu, kendisinden sonra gelen "k, q, t, ç" tonsuzlarına benzeyerek, tonsuzlaşır ve "s" şeklinde söylenir.

R. F. Şakirova'nın "Xezârgâ Tatar Tâlâ Fonetikasına Kârâş" adlı eserinde: "Kelime tabanının sonundaki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra, eklerde tonlu ünsüzler gelir. Meselâ: *aşa-dı* (yedi), *başla-dı, uñ-da* (sağda), *sul-da* (solda), *östel-de* (masada), *şeher-den* (şehirden), *tereze-den* (pencereden), *bülme-de* (odada) vb." denilmektedir.

Biz bunu, tonlulukta benzeşme olayının bir kuralı olarak görüyoruz.

2. Kalınlık-incelik durumunda benzeşme (singarmonim)

Yukarıda belirtildiği gibi, her sesin kendisine has bir boğumlanma biçimi vardır. Boğumlanma, sese has olan çeşitli durumları, bu bağlamda, kalınlık ve incelik durumlarını da içine alır.

Eğer kelimenin birinci hecesi kalın veya ince olarak söylenirse, biz kurulan boğumlanmayı bütünüyle bozmuyoruz. Onu kısmen değiştirip, kelimenin kalan hecelerini de kalın veya ince olarak telaffuz ediyoruz. Kalın kelimelere kalın söylenişli, ince kelimelere ince söylenişli ekler ekliyoruz. Sonuçta, kelimeyi söylemek için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı azalıyor, konuşma süreci hafifliyor. Böylece, kalınlık-incelikte benzeşme (singarmonizm) meydana geliyor.

Edebî yadigârlardan göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde ve yine eski edebî dilimizde büyük ünlü uyumu güçlü olmamış, o devirde bu durumdan kaçınışa sıkça rastlanmıştır. Meselâ:

Kazadin tidå duska bår kön afet.

(Utız İmeni)

Bu bala xesretå tüktå,

Kara saçlarım başımdin.

(A. Kandalıy).

Bu örneklerde, büyük ünlü uyumu kuralına uymama durumunu, kalın söylenişli kelimelere ince söylenişli eklerin eklenmesini görüyoruz. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde büyük ünlü uyumu güçlenir ve dilimizi geliştiren, güzelleştiren önemli faktörlerden biri olur. Büyük ünlü uyumu kuralının edebî dilimizde tuttuğu yeri belirten G. Alparov: "*Dilimizin asıl tabiatından biri, seslerin yan yana dizilip, kelimeler teşkil ettiği çağda, bunların hep kalınlık, incelikte birbirlerine uygun olarak söylenmeleridir*[39]" diyor.

Bilindiği gibi, kalın ve ince söylenişli kök halindeki kelimelerin birleşmesi sonucunda meydana gelen *Gölbanu, könbatış, subüler, aktirek* gibi birleşik kelimeler büyük ünlü uyumu kuralına uymazlar. Bu gibi kelimelerin büyük ünlü uyumu kuralına uymamalarına değinen G. Alparov: "*bilbaw, aktirek, Gölbanu... gibi kelimelerimize biz uyum bakımından bil+baw, ak+tirek, Göl+Banu... gibi farklı kelimelere baktığımız gibi bakmak zorundayız. Dil, söylenişi bakımından, bir kelime olarak kabul etmiyor. Bunlar dil için sin bar* (sen git*), me al* (işte al), *tör åşle* (sıkı çalış) *gibi yapılar ile aynıdır*[40]" diyor. Fakat, bilginin bu ifadesi uygun değildir. Çünkü dil bilimine göre birleşik kelimeler, dilimizdeki diğer kelimeler gibi bir bütün teşkil ederler, bir vurgu altında söylenirler. Bundan dolayı bunları ikiye ayırmak, dilin özelliklerine aykırıdır.

Kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimelerin büyük ünlü uyumu kanununa uymamalarını L. Celey, bu kuralın mutlak kanun olmaması ve bu kuralın eskiden ve bugün de bozulmaya doğru gitmesiyle açıklamaktadır. L. Celey, bu konuyla ilgili olarak: "*Genellikle büyük ünlü uyumu kuralının mutlak kanun olup hiç bozulmayan, aşınmayan hatta ebedî kanun olduğu yönünde bir anlayış var. Bu sabit, tek taraflı, dil biliminde süre gelen bir dogmatik görüştür*[41]" diyor. L. Celey, bu görüşünü ispatlamak için Bulgar Hanlığı zamanında yazılan belgelerdeki *Tuybike, İşbulat, Bikbulat, Tukbirdå, İltaban, İdålbastı, İtkostı, İlçıgıl, İdeşbay* gibi kişi isimlerini, (...) *Cüketaw, Taşbilge* gibi şehir isimlerini örnek veriyor.

Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumunun bozulduğu yönündeki görüşü tenkit eden R. F. Şakirova: "*Bazıları ünlü uyumu bugün Türk lehçelerine has bir durum değildir, büyük ünlü uyumu*

[39] G. Alparov, **age.,** s. 25.
[40] G. Alparov, **age.,** s. 27.
[41] L. Celey, **Tatar Tålånåñ Orfoepik Nigåzlerå,** Kazan 1953, s. 58.

kuralı giderek bozuluyor, uyumsuz kelimeler de çoğalıyor, diyorlar. Fakat, bu tam olarak doğru değildir. Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumuna uymayan alıntı kelimelerin artması veya bazı durumlarda kimi Türkçe kelimelerin (bilbaw "kemer", *könyak* "güney", *tönyak* "kuzey" *vb.) uyuma girmemesi, Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumu kuralı yoktur sonucunu çıkarmaz. Tatar Türkçesindeki kelimelerin çoğunluğu büyük ünlü uyumu kuralına uymaktadır*[42]" diyor.

Biri kalın, diğeri ince söylenişli kök durumundaki kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimelerin büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları en az çaba yasası açısından bakıldığında doğal bir durumdur. Biz daha önce, en az çaba yasasının devamlı dili ilerlemeye, gelişmeye, olgunlaşmaya götüren bir faktör olduğunu belirtmiştik. Şayet biz yukarıda örnek olarak verilen *könbatış, subüler, aktirek* birleşik kelimelerini, büyük ünlü uyumuna uygun olarak *könbåtåş, subular, aktıyrak* şeklinde söylersek, dilimiz gayet sevimsizleşir, kelimelerin anlamları da değişirdi. Ayrıca, bu durum en az çaba yasasına da karşıdır. Bundan dolayı, bu kelimelerde büyük ünlü uyumu kuralının dikkate alınmaması gerekir.

Tatarlar arasında *Xekimcan, Möxemmetxan, Kelimulla* gibi büyük ünlü uyumu kuralının dışında kalan kişi isimleri çoktur. Bu isimler *Xekim+can, Möxemmet+xan, Kelim+ulla* şeklinde olan kalın ve ince söylenişli unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu gibi isimlerin de büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları, bunların asıl anlamlarını değiştirmeden korumaları sonucunda meydana gelen bir durumdur.

Eğer birleşen kelimelerdeki unsurların kalınlık-incelikte benzeşmeleri, kelimenin leksik anlamını değiştirmese, kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimeler de büyük ünlü uyumu kuralına uyarlar. Meselâ, H. Taktaş'ın "Mokamay" şiirindeki

Mången sayın cirnåñ maturlıgın,

Yaktılıgın kübrek küreldåm...

E sin månelmedåñ,

Kaldıñ,

Yugaldıñ...

mısraları örnek verebiliriz. Bu mısralardaki *küreldåm* (görebildim), *månelmedåñ* (çıkamadın) kelimeleri *küre aldım, måne almadıñ* şeklinde kullanılan kalın ve ince söylenişli unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu örneklerde kalın unsurlar değiştirilmiştir, büyük ünlü uyumu kuralı temelinde onlar ince unsurlara benzetilmişlerdir. Fakat bu değişim, kelimelerin leksik anlamlarına zarar vermemiştir.

Kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmeleri sonucunda meydana gelen yapılarda, büyük ünlü uyumunun etkisini açıklarken, sıklıkla kullanılan *bügån* (bugün) kelimesinin meydana geliş şekli de dikkate değerdir.

Bu kelime kalın söylenişli "bu" zamirinin ince söylenişli "kön" kelimesi ile birleşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Birleşme sürecinde bu kelime iki kez benzeşmeye uğramıştır. İlkin, iki ünlü arasında kalan tonsuz "k", tonlu karşılığı olan "g"ye değişmiştir. İkinci olarak büyük ünlü uyumu kuralı esasınca kalın söylenişli "bu" zamiri inceltilir ve *bügån* kelimesi ortaya çıkar. Öz anlamına zarar gelmediği için *bügån* kelimesi büyük ünlü uyumu kuralına uyar.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu örnekte biz Tatar Türkçesinde dikkate alınmayan bir durum ile; kelimelerin kalınlık-incelikte benzeşmelerinin gerileyici benzeşme eğilimi yönünde

[42] R. F. Şakirova, **age.,** s. 77.

olmasıyla karşılaşıyoruz. Bu örnekte, sonra gelen ince söylenişli "kön" kelimesi, kalın söylenişli "bu" zamirini kendisine benzetmiş, onu inceltmiştir.

Türk lehçelerine has olan büyük ünlü uyumu kuralı, konuşmaya etkin olarak katılan ses organlarının enerjileri ile bağlantılıdır.

Yukarıda gösterildiği kadarıyla, boğumlanmada sesin çeşitli durumları bir araya gelmiştir. Sesteki her durum, bu bağlamda, kalınlık-incelik durumları da konuşmaya etkin olarak katılan organların gerekli konumlarını almaları ve gerektiği gibi hareket etmeleri sonucunda meydana gelir. Bir heceden ikinci heceye geçerken, ses kendi kalınlığını ve inceliğini saklar. Bu, tabi kalınlık ve incelik konumunu gerçekleştiren organların, hareket kanunu temelinde kendilerinin önceki konumlarını, önceki hareketlerini koruduklarını gösterir. Demek ki, seslerin kalınlık-incelik bakımından benzeşmeleri yani büyük ünlü uyumu kuralı, konuşma sürecinde etkin olarak görev alan organların hareketleri sayesinde meydana gelen bir durumdur.

Tatar dil biliminde bu görüşü ilk kez G. Alparov zikretti. O, büyük ünlü uyumu kuralını şöyle tanımlıyor: "*Kelimelerin kalınlık, incelikleri bir kelimeyi söylerken dil ne şekilde durursa, kelimeyi söyleyip bitirene kadar, bu durumunu değiştirmeden korumasından, tembelliğinden gelir*[43]".

G. Alparov'un bu görüşü, bilim âleminde şiddetli tenkitlere uğradı. Bilginlerimiz tarafından yapılan bu tenkidin önemini ortaya koymak için, büyük ünlü uyumuyla ilgili olarak daha önce yapılan tanımı ikiye ayırıp bakmak gerekir.

Tanımın ilk bölümünde büyük ünlü uyumu durumunun dilin kelimeyi söyleyip bitirene kadar, kendi duruşunu değiştirmeksizin koruması sonucunda meydana geldiği gösteriliyor.

Bu görüşteki isabetsizlik, ilk bakışta göze çarpıyor. Yukarıda gösterildiği gibi, farklı sesler meydana gelsin diye, onlara has olan boğumlanma durumu oluşturulmalıdır ve dil bunun için, çeşitli hareketler yapmak, çeşitli şekillere girmek, konuşmada pasif olan organlara göre çeşitli konumlar almak zorundadır. Eğer, dil kendi konumunu değiştirmiyorsa, diğer sesler de, yine kelimeler de ortaya çıkmaz ve kelimelerin mevcut özellikleri hakkında konuşmanın bir önemi de kalmaz.

Tanımın ikinci bölümündeki gayet oynak, pek elastiki olan dille ilgili "tembellik" ifadesini kullanma, belli bilginlerimizin hoşuna gitmedi. Tanımın ikinci bölümü de şiddetle eleştirildi. Fakat, meselenin aslı iyice araştırılırsa, bu tenkidin yersiz olduğu, devrime kadar ve devrimin ilk yıllarında Tatar Türkçesinde fizik terimlerinin eksikliği dolayısıyla ortaya çıkan bir anlaşmazlık olduğu ortaya çıkar.

Tatar Türkçesiyle Fizik dersi için ilk basılan kitap 1913 yılında Abdullah Şönası tarafından kaleme alınmıştır. Bu devirde Tatar Türkçesiyle fizik terimleri pek bulunmadığı için, adı geçen ders kitabındaki terimler için çoğunlukla Arapça kelimeler kullanılmıştır. Meselâ, Abdullah Şönasi'nin devrimden önce basılan fizik kitabında biz aşağıdaki ifadeleri okuyoruz: *"Cisåmnernåñ tagın da bik gomumi bår xassaları bar: Cisåm üzånåñ tik toruvın yeki xereketån saklarga tırışa. Sökünetten xereketke, xereketten sökünetke küçårge karışa. Bu xassaga gatalet inertsiye diler. (...) Cisåmlernåñ bu revåşçe tik toruçılıkların yexut xereketlerån saklarga tırışuları gomumi bår xassaları bulıp, båz kitapnıñ baş tarafında bu xassaga gatalet inertsiye digen idåk"* (Cisimlerin pek genel bir özelliği daha var: Cisim, kendisinin hareketsiz kalmasına veya hareketini korumaya çalışır. Durgunluktan harekete, hareketten durgunluğa geçmeye karşı direnir. Bu özelliğe, tembellik, atalet diyorlar. (...) Cisimlerin bu şekilde hareketsiz kalmaları veya hareketlerini

[43] G. Alparov, **age.,** s. 25.

korumaya çalışmaları genel bir özellikleri olup, biz kitabın baş tarafında bu özelliğe atalet, tembellik demiştik) diye, yazıyor.

Buradan göründüğü kadarıyla, Abdullah Şönasi'nin fizik derslerinde hareketsizlik durumu "atalet, „tembellik'" kelimesiyle ifade ediliyor.

Böylece, G. Alparov "dil tembelliği" ifadesini icat etmemiştir, devrimin ilk yıllarında okullarımızda kullanılan fizik kitaplarındaki Arapça "atalet" kelimesini Tatar Türkçesine tercüme edip "tembellik" kelimesini hareketsizlik anlamında kullanmıştır. Bunun için, bilginimizi suçlamak doğru değildir. Bu durumda bilgin, kendisinin fizik ilmi ile ilgilendiğini, Tatar Türkçesiyle yazılan ilk fizik kitabını iyi bildiğini göstermiş oluyor.

3. Gerileyici benzeşme

Bu tür benzeşme de dilimizde oldukça yaygındır.

Dildeki durumları gözlemleyerek, gerileyici benzeşmeyi; önce gelen sesin sonra gelen sese benzemesi, diye tanımlamak mümkündür. Meselâ, *könbatış* (batı), *tönboyık* (beyaz nilüfer, su zambağı), *unbår* (on bir), *unbiş* (on beş) kelimelerine bakalım. Bu kelimelerde önce gelen "n" sesi, sonra gelen çift dudak "b" ünsüzüne benzeyerek çift dudak "m" ünsüzüne dönüşmüştür. Bu kelimeler konuşmada *"kömbatış, tömboyık, umbår, umbiş"* şeklinde söylenirler.

En az çaba yasasının yansıması olan bu sürecin gelişimini aşağıdaki şekilde göz önüne getirmek mümkündür.

Yukarıda gösterildiği gibi her ses kendi boğumlanma değerlerinin sayısı ve niteliği ile diğer seslerden ayrılır. Meselâ, dil ucu ünsüzü olan "n" ünsüzünün boğumlanmasındaki durum, çift dudak "b" ünsüzünün boğumlanmasındaki durumdan farklıdır. "m" ve "b" ünsüzlerinin boğumlanmalarına gelirsek, aksine, bunlar birbirine pek yakındır ve ortak özellikleri fazladır. Bu yüzden, konuşma esnasında "n" sesinden "m" sesine geçiş, "n" sesinden "b" sesine geçişe göre daha kolay olup, bu geçişte meydana gelen boğumlanmanın değişmesi "n" sesinden "b"ye geçişteki değişmeden daha küçüktür. Bundan dolayı konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan "n" sesinin yerine "m" sesini koyar. Bu geçişte boğumlanmanın değişmesi "n" sesinden "b" sesine geçişteki gibi çok daha eksik olur, geçiş için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, iş de eşit derecede azalır, konuşma süreci de hafifler.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu gibi kelimelerde "n" ünsüzünün "m" ile değişmesi yazıda gösterilmez, yazım kuralları ile pekiştirilmez. Bu durum da, yukarıda belirtilen, birleşen unsurların leksik anlamlarının değiştirilmeden korunmasının göz önünde tutulmasından kaynaklanmaktadır.

Dilimizde sıkça rastlanan: *Min kaytam* "ben dönüyorum", *sin kilesåñ* "sen geliyorsun", *min havaga çıgam* "ben hava almaya çıkıyorum", *sin xat yaz* "sen mektup yaz", *min Galige baram* "ben Ali'ye gidiyorum", *sin Gereynå kür* "sen Gerey'i gör" yapılarını ele alalım. Biz bu cümleleri söylerken *miñ kaytam, siñ kilesåñ, miñ havaga çıgam, siñ xat yaz, miñ Galige baram, siñ Gereynå kür* şeklinde ifade ediyoruz.

Bu örneklerde de gerileyici benzeşmeyle karşılaşıyoruz. Örneklerdeki "min" ve "sin" zamirlerinin sonundaki "n" ünsüzünün boğumlanması cümledeki ikinci unsurların başında bulunan "q, k, h. x, i, g" ünsüzlerinin boğumlanmalarından farklıdır. Bundan dolayı "n" ünsüzünden "q, k, h. x, i, g" seslerine geçiş, konuşan kişinin daha fazla enerji ve zaman harcamasını gerektirmektedir.

Konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde boğumlanma yapısı bakımından, yukarıda gösterilen seslere yakın olan "ñ" ünsüzünü söyler. Sonuçta konuşmak için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, hareket azalır, konuşma hafifler.

Küçük dil ünsüzü "g"den önce gelen "l" ünsüzünün "ñ" ile değişmesi de yine gerileyici benzeşme olup çeşitli ağızlarda görülür. Meselâ, L. Celey "Taw yagı" (Dağ tarafı) ağzında *yalgız* "yalnız", *yalgan* "yalan" kelimelerinin *yañgız, yañgal* şeklinde kullanıldığını gösteriyor[44].

Gerileyici benzeşme olayı tam ve yarım benzeşme şeklinde olabilir. Meselâ, *töz* "dik, doğru", *küz* "göz", *toz* "tuz" kelimelerine -sız/-såz ekini eklesek, bu kelimelerin sonundaki "z" sesi tam olarak kendisinden sonra gelen "s" ünsüzüne benzer, onunla yer değiştirir. Yukarıdaki kelimeleri *tössåz, küssåz, tossız* şeklinde söyleriz.

Könbatış, tönboyık, unbiş kelimeleri söylenişte *kömbatış, tömboyık, umbiş* şekillerini alırlar. Bu örneklerdeki "n" sesi kendisinden sonra gelen "b" sesine benzer. Fakat, benzeşme yarım olur, çünkü "n" sesi "b" sesi ile değişmez, "m" ile değişir.

Buraya kadar iki kelime arasında çeşitli ilişkiler sonucunda meydana gelen gerileyici benzeşme ele alındı. Konuşma sürecinde gerileyici benzeşme olayı, farklı kelimeler arasında da görülür. Meselâ, *tenkıyt* (tenkit), *könkürâş* (geçim) kelimelerine bakalım. Bu kelimelerdeki "n" sesi kendisinden sonra gelen "k" sesine benzemiş, boğumlanması bakımından "k" ünsüzüne daha yakın olan "ñ" ile değişmiştir. Konuşma esnasında, bu kelimeleri *teñkıyt, köñkürâş* şeklinde söylüyoruz.

4. Fonetik dağılımda benzeşme

Dil biliminde benzeşme olayını ilerleyici ve gerileyici benzeşme olarak ele almak gelenek olmuştur. Fakat, Tatar halkının edebî dilinde *"ilerleyici"* ve *"gerileyici"* olmayan farklı bir benzeşme daha vardır. Meselâ, *ak, tåk* "dik", *küp* "çok" kelimelerini ele alalım. Eğer bu kelimelerin sonuna ünlü sesler gelirse ak-agı, tåk-tågü, küp-kübâ şekilleri ortaya çıkar. Bu kelimelerdeki "q, k, p" tonsuzları, kendilerini çevreleyen tonlulara (ünlüler tonlu kabul edilir) benzeşir ve tonlu karşılıklarına dönüşürler. Fakat bu benzeşme "ilerleyici" ve "gerileyici" değildir. Çünkü bu örneklerdeki benzeştirici sesler, benzeşen seslerin hem önünde hem de ardında yer almaktadırlar. Bu yüzden, bu benzeşmeyi dilimizdeki dördüncü tür benzeşme olarak kabul edip "fonetik dağılımda benzeşme" adını veriyoruz.

Şunu da söylemek gerekir ki, edebî dilimizde yaygın olmasına rağmen, bu benzeşme türü bilimsel çalışmalarda henüz daha yerini almamış, bilginlerimiz tarafından incelenmemiştir.

Fonetik dağılımda benzeşme olayı "q, k, p" tonsuzlarının bir ünlü ve "r" ünsüzüyle başlayan kelimeler ve ekler arasına girdiklerinde de görülür. Meselâ, *ak reşetke* "ak kafes", *bik riza* "pek razı", *küp rexmet* "çok teşekkür" ifadeleri konuşmada *ag reşetke, big riza, küb rexmet* şeklinde söylenirler.

Yukarıdaki örneklerde "r" ünsüzünün ünlüler ile boğumlanma yakınlığı görülüyor.

Edebî yadigârlara bakıldığında, eski Türk dilinde, eski edebî dilimizde bu benzeşme olayına rastlanmıyor.

Fonetik dağılımda benzeşme olayı, şimdiki dilimizde çeşitli örneklerde kendisini gösteriyor. Meselâ, *işåk aldı* "kapı önü" yapısını ele alalım.

1955 yılında basılan "Rusça-Tatarça Süzlåk"te birçok anlamda kullanılan *dvor* "saray" kelimesinin bir anlamı da "kapı önü"dür. 1966'da basılan "Tatarça-Rusça Süzlåk"te *"işåk aldı"* birleşik kelime olarak veriliyor. Son yıllarda çıkan sözlüklerde, meselâ "Tatar Tålânâñ Añlatmalı Süzlågå"nde bu birleşik kelime, tek kelime olarak (işågaldı) verilmiştir.

[44] L. Celey, **Tatar Dialektologiyesâ,** Kazan 1947, s. 55.

Bizim için bu örneğin önemi şundan ibarettir: Birleşik yapıdaki *işåk* ve *aldı* kelimeleri birleştikten sonra, iki ünlü arasında kalan tonsuz "k" ünsüzü, tonlu karşılığı "g"ye dönüşerek *işågaldı* şekline girmiştir. Böylece, bu örnekte fonetik dağılımda benzeşmenin edebî dilimizin gelişmesinde önemli rol oynayan bir unsur olduğunu görüyoruz.

Şunu da söylemek gerekir ki, bu benzeşme olayında yer alan tonsuzlar yalnız üç tanedir.

Bilimsel açıdan bakıldığında yalnız "q, k, p" seslerinin bu benzeşmeye uğraması dikkat çekicidir. Bu olayın sebebini inceleyip ele alsaydık, dilimizin ince sırlarını çözme yolunda önemli bir adım atmış olurduk.

KAYNAKÇA

ALPAROV G., **ġekli Nigåzde Tatar Grammatikası,** Kazan 1926.

BAYÇURA U. Ş., **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1959, 1. Bölüm.

BAYÇURA U. Ş., **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1961, II. Bölüm.

BOGORODİTSKİY B. A., **Vvedeniye ve Tatarskoye Yazıkoznaniye,** Kazan 1958.

BUDAGOV R. A., **Problemı Razvitiya Yazıka,** Moskva-Leningrad., 1965.

CELEY L., **Tatar Dialektologiyeså,** Kazan 1947.

CELEY L., **Tatar Tålånåñ Orfoepik Nigåzlerå,** Kazan 1953.

CELEY L., **Tatar Tålånåñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar,** Kazan 1954.

GANİYEV F. A., **Suffiksalnoye Slovoobrazovaniye v Sovremennom Tatarskom Yezıke,** Kazan 1974.

GAZİZOV R. S., **Sopostavitelnaya Grammatika Tatarskogo i Ruskogo Yazıkov,** Kazan 1959.

KODUKOV V. İ., **Vvedeniye v Yazıkoznaniye,** Moskva 1979.

NASIYRİ K., **Enmuzec,** Kazan 1975.

NASIYRİ K., **Ülenlåk ve Çeçeklåk,** Kazan 1894.

STEPANOV Y., **Osnovı ObÇçgo Yazıkoznaniye,** Moskva 1975.

TUMAŞEVA D. G., **Xezårgå Tatar Edebi Tålå,** Kazan 1978.

VELİDİ C., **Tatar Tålå Gramatikası,** Kazan 1919.

VELİULLİNA Z. M. vd., **Xezårgå Tatar Edebi Tålå Morfologiyeså,** 1972.

XAKOV V. İ., **Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem ÜsåÇå,** Kazan 1972.

XANGİLDİN V. İ., **Tatar Tålå Grammatikası,** Kazan 1959.

YAFAROV L., **Tatar Tålå ÜsåÇt,** Kazan 1966.

ZEKİYEV M. Z., **Tugan Tål ÜsåÇå,** Kazan 1967.

ZVERGİNTSEV V. A., **Vnutreniye Zakonı Razvitiye Yazıka,** Moskva 1954.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 361-393, TURKEY

AZERBAYCAN'DAKİ ARAP HARFLİ YAZITLARIN BUGÜNKÜ DURUMU

Cengiz ALYILMAZ[*]

ÖZET

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk-İslam tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu topraklarda Müslüman Türk boylarına ve fütuhat için bölgeye gelen Araplara ait pek çok Arap harfli yazıt bulunmaktadır.

Bu makalede Azerbaycan'daki tarihî camilerde, mescitlerde, kervansaraylarda, türbelerde, mezar taşlarında, ziyaret yerlerinde, el yazması eserlerde (cönklerde, kitaplarda), sikkelerde, süs ve kullanım eşyalarında… karşılaşılan İslami döneme ait Arap harfli Türkçe ve Arapça yazıtların Türk-İslam tarihi açısından önemi ve bugünkü durumları dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk, Arap, Arap harfli yazıtlar, kitabe, mezar taşı, sikke, restorasyon, konservasyon.

CURRENT CONDITIONS OF INSCRIPTIONS WITH ARABIC LETTERS IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The territory within the boundaries of Azerbaijan Republic is highly important for Turkish-Islamic history. The case in territories contain many Arabic inscriptions belonging to Muslim-Turkic tribes and Arabians who arrived in the region for conquests.

This paper presents to the attention the significance of Turkish and Arabic inscriptions with Arabic letters found in historical mosques, prayer rooms, caravansaries, shrines, tombstones, holy places, manuscripts, coins, knick-knacks and belongings…. belonging to Islamic Era, for Turkish-Islamic history and their current conditions in Azerbaijan Republic.

Keywords: Azerbaijan, Turkish, Arabic, Arabic inscriptions, epigraph, tombstone, coin, restoration, conversation.

1. Azerbaycan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine:

İnsanlık tarihinin bilinen en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Azerbaycan coğrafyası eski Türk kültür varlıklarından önemli bir kısmını da üzerinde barındırmaktadır. Nitekim bugün Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda tarihte (Sakalar ve Hunlar bir tarafa bırakıldığında) birçok Türk boyu (başta Az(eri) Türkleri olmak üzere Bulgarlar, Sarmatlar, Kıpçaklar, Gobular, Kimerler, Peçenekler, Nogaylar, Hazarlar, Akhunlar, Ağaçeriler, Sabirler, şirvanşahlar, Selçuklular, Özbekler, Harezmliler, Özbanlılar, Celayirler, Temürlüler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar, Osmanlılar…) yaşamış; bu topraklar tarihte bazı Türk devletlerinin ve hanlıklarının kuruluşuna, gelişimine ve yıkılışına da tanıklık etmiştir. Bu yüzden de söz konusu topraklarda eski Türk kültür ve uygarlığına ait çeşitli kalıntıları, kaleler, surlar, hanlar, kervansaraylar, saraylar, köprüler, heykeller, balballar, kurganlar, mezarlar,

[*] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi; calyilmaz@gmail.com; acengiz@atauni.edu.tr

mezarlıklar, türbeler, ibadet yerleri (dağ üstü ziyaretgâhları, mağaralar, tapınaklar, camiler, mescitler…); dikili, damgalı ve tasvirli taşlar, petroglifler, yazıtlar… bulunmaktadır.

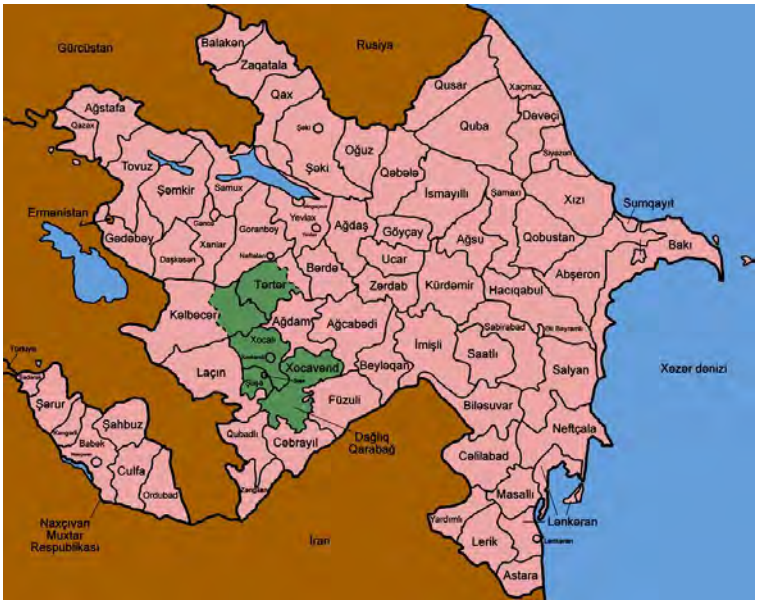

Foto 1: Azerbaycan Haritası[1]

Azerbaycan'ın stratejik açıdan Kafkasların en önemli merkezi oluşu, İpek Yolu'nun ana kollarından birinin bu coğrafyadan geçişi, insanın yaşamını sürdürebilmesi için gerekli ve önemli olan kaynakların bol miktarda bulunuşu bölgeyi her zaman cazibe merkezi hâline getirmiştir. Bölgede yapılan alan araştırmaları ile arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan bilgi, bulgu, belge ve yazıtlar da Azerbaycan coğrafyasının insanlık tarihinin önemli kültür ve uygarlıklarının ortaya çıkmasına ve gelişimine sahne olduğunu kanıtlamaktadır.

Azerbaycan coğrafyasını insanlık tarihi açısından önemli ve ayrıcalıklı kılan en dikkate değer belgeler ve eserler de hiç şüphesiz ki "yazılı" olanlardır. Zira Azerbaycan, insanoğlunun kendini ifade etmeye başladığı ilk grafiksel ögelerden (petrogliflerden, damgalardan...) en gelişmiş alfabelerle yazılmış yazıtlara kadar pek çok epigrafik materyali üzerinde barındırmaktadır. Azerbaycan'daki söz konusu epigrafik eserler (yazıtlar) farklı dönemlerde, farklı alfabelerle, farklı konularda, farklı objeler üzerine yazılmış olmaları sebebiyle yazıt bilimi alanında Azerbaycan'ı uluslararası ortamlarda ayrıcalıklı kılmaktadır.

Azerbaycan coğrafyasında bulunan yazıtlar içinde Arap harfli olanlar eskiliği, çokluğu ve çeşitliliği bakımından ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim büyük bir kısmı bugün İran, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan cumhuriyetlerinin sınırları içinde kalan tarihî Azerbaycan toprakları İslam ordularının Kafkaslara girişkapısı niteliğindedir. Üstelik de Azerbaycan Türkleri, İslamiyet'le ilk tanışan, İslamiyet'i ilk kabul eden Türk boylarının başında gelmektedir. Ebu'l Abbas Ahmed ibn Yahya ibn Cabir el Belazurî (ö. 892) *Kitabü'l- Buldan* (Ülkelerin Fethi) adlı eserinde Halife Ali ibn Ebu Talib zamanında (656-661) Azerbaycan halkının büyük bölümünün sulhla / gönüllü olarak (çok az bir kısmının ise silah zoruyla) İslamiyet'i kabul ettiğini kaydetmektedir (Bünyadov, 2007, 20-21; Aliyev, 2007, 156-158).

[1] Harita http://www.worldmapfinder.com/ sitesinden alınmıştır.

Azerbaycan Türklerinin İslamiyet'i erken dönemlerde kabul etmeleri sebebiyle Arap harfli yazıtların Kafkaslardaki en eski örnekleriyle Azerbaycan coğrafyasında karşılaşılır. Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtları yazıldıkları dilleri dikkate alarak aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Arap harfli Arapça yazıtlar
2. Arap harfli Türkçe yazıtlar
3. Arap harfli Farsça yazıtlar
4. Arap harfli diğer dillerde yazılmış yazıtlar.

Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtlar farklı objeler üzerine (dikili taşlara, kayalara, duvarlara, ağaçlara, kâğıtlara, derilere, halılara, tekstil ürünlerine, çinilere, sikkelere, mühürlere, kemiklere, süs ve kullanım eşyalarına...) yazılmış / kazınmış olmalarıyla büyük bir çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Anılan yazıtlarla ilgili olarak bugüne kadar Azerbaycan'da ve Azerbaycan dışındaki ülkelerde birçok makale ve kitap yazılmış; yazıtlardan elde edilen bilgiler sayesinde de Türk - İslam tarihine ait birçok konu aydınlatılmıştır.

2. Azerbaycan'daki Arap Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu:

2008 ve 2009 yıllarında Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri içinde yer alan ve yürütücülüğünü Cengiz ALYILMAZ'ın yapmış olduğu "*Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi*" ve "*Güney Türkistan, Kafkaslar ve Avrupadaki Türk Yazıtları"* adlı projeler kapsamında Azerbaycan, Gürcistan ve Nahçıvan'daki Arap harfli yazıtların da epigrafik ve fotogrametrik belgelemeleri gerçekleştirilmiştir.[2]

Azerbaycan ve Nahçıvan'daki Arap harfli yazıtlar üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda elde edilen bilgileri aşağıdaki şekilde dikkatlere sunmak mümkündür:

2.1. Mimari Yapılar Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

2.1.1 Camilerdeki, Mescitlerdeki ve Medreselerdeki Arap Harfli Yazıtlar:

Camiler, mescitler ve medreseler... İslam toplulukları arasında dinî mekânlar / ibadet yerleri olmalarının yanı sıra eğitim ve öğretimin, millî birlik ve bütünlüğün de (hoşgörü, barış ve huzur içinde yaşamanın, paylaşmanın ve dayanışmanın da) merkezi olmuşlardır. Nitekim buralarda gerekli durumlarda devlet ve millet adına önemli kararlar alınıp uygulamaya konulmuştur. Anılan bu özelliklerinden dolayı camiler, mescitler ve medreseler Sovyetler Birliği döneminde diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da ve Nahçıvan'da da ibadete kapatılarak farklı amaçlarla (kültür evi, sinema, gençlik merkezi, ambar... olarak) kullanılmıştır.

Bazı camiler, mescitler ve medreseler içlerindeki envanterle birlikte (başta kütüphaneleri olmak üzere) yok edilirken; tarihî ve mimari özellikleri sayesinde yıkılmaktan kurtulan ve içerisinde değerli pek çok dinî envanteri barındıranlarda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu camilerin, mescitlerin ve medreselerin ayetler ve hadislerle işlenmiş, her biri sanat eseri niteliğindeki ana giriş kapıları / taç kapıları yerlerinden çıkartılarak / sökülerek değiştirilmiş; duvarlarındaki, tavanlarındaki, mihraplarındaki... dinî içerikli yazılar kazınıp, üzerleri boyanıp veya

[2] Anılan projelerde birlikte görev yapmış olduğum ekip arkadaşlarımdan Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR, 23 Ocak 2010 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuştu. Değerli bilim adamı Valeh HACILAR'ı rahmetle anıyorum. Projelerde özveriyle görev yapan ekip arkadaşlarım Dr. Murat YAKAR'a, Dr. Semra ALYILMAZ'a ve Dr. Osman MERT'e; Gürcistan, Azerbaycan ve Nahçıvan'daki çalışmalarımız sırasında bizlerden yardımlarını esirgemeyen Öğr. Gör. Ruhsare Calalgızı HACILAR'a, Dr. Fahri Valehoğlu HACILAR'a, Prof. Dr. Meşedihanım NEMİ'ye, Prof. Dr. Naile ELİHANLI'ya, Prof. Dr. Meherrem CEFERLİ'ye, Doç. Dr. Vefa GULİYEVA'ya, Uzm. Habibe ALİYEVA'ya Gülşar ALİYEVE, Ali GARİBOVA, Yusif Meherremov ABBESELİ'ye, Rizvan BAYRAMOV'a ve bütün emeği geçenlere teşekkür ederim.

sıvanıp yok edilmiş; taşınabilir durumdaki objeler ise farklı mekânlara (depolara, müzelere) kaldırılmıştır. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki tarihî camilerin, mescitlerin ve medreselerin hem dış cephelerinde hem de içlerinde eskisi kadar olmasa da Arap harfli tarihî yazıtlar bulunmaktadır. Büyük bölümü dinî içerikli ifadelerden, metinlerden (metin parçalarından) veya tarih kaydından oluşan bu yazıtların özellikle dış cephede bulunanları önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır.

Foto 2: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin genel görüntüsü

Foto 3: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Foto 4: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Azerbaycan'daki bazı cami ve mescitler de (Dubendi'deki[3] ve Karabağlar'daki[4] tarihî camiler gibi) deprem, savaş vs. yüzünden (nispeten) yıkılıp harabeye dönüşmüş veya (Mümine Hatun Kompleksi'ndeki[5] tarihî cami gibi) tamamen yok olmuştur.

Foto 5: Dubendi Bölgesi'ndeki XV. yüzyıla ait harabe hâldeki bir mescidin görüntüsü

Foto 6: Dubendi Bölgesi'ndeki XV. yüzyıla ait harabe hâldeki bir mescidin koruma altında olduğunu belirten tabelanın görüntüsü

[3] GPS (Global Position System: Uydu yardımıyla yer belirleme sistemine göre koordinatları): 39 434775 E 4479925 N, 0 m; 40º 27.952 N 050º 13.843 E.

[4] GPS: 38 516587 E 4364687 N, 1165 m; 39º 25.800 N, 045º 11.559 E.

[5] GPS 38 535143 E 4339738 N, 913 m; 39º 12. 280 N, 045º 24.412 E.

Günümüzde Azerbaycan'daki ve Nahçıvan'daki birçok açık ve kapalı alanda (müzede, enstitüde, depoda) camilerden, mescitlerden ve medreselerden getirilmiş Arap harflerinin farklı stilleriyle taş, ahşap, metal üzerine ustaca işlenmiş Türkçe, Arapça ve Farsça yazıtlar / kitabeler bulunmaktadır. Bu eserlerin de ne yazık ki büyük bölümünün envanter kaydı yoktur.

2.1.2. Diğer Mimari Yapılar (Kaleler, Surlar, Kervansaraylar, Saraylar, Hanlar, Hamamlar, Köprüler, Çeşmeler...) Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

Azerbaycan coğrafyası insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden birini oluşturmakta ve farklı dil, din ve kültürlere mensup milletlerin mimari mirasını da üzerinde barındırmaktadır. Büyük bölümü toprakların esas ve sürekli sahipleri olan Az(eri) Türkleri tarafından vücuda getirilen söz konusu mimari eserler arasında şehirler, kaleler, surlar, kervansaraylar, saraylar, hanlar, hamamlar, köprüler, çeşmeler... vd. bulunmaktadır. Devlet başçılarının ve yöneticilerinin hem ihtiyaç hem de rekabet, egemenlik ve güç göstergesi olarak Azerbaycan'da yaptırdıkları mimari eserler, yapım teknikleri ve sanatsal özellikleriyle Orta Asya'daki türdeşleriyle büyük benzerlikler gösterir. Kaleler, surlar içinde son derece korunaklı biçimde inşa edilen yerleşim yerleri (şehirler, kasabalar) ve bu yerleşim yerleri içindeki hanlar, saraylar, bedestenler, konaklar, evler... Azerbaycan'da yüzyıllar öncesinde yerleşik kültür ve uygarlığın ulaştığı seviyeyi gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Türk dünyasının yakından tanıdığı ünlü şair Nazım Hikmet'in Azerbaycan seyahati sırasında gezdiği şeki Han Sarayı[6] için "*Eğer Azerbaycanın eski dönemlere ait başka bir mimarî yapısı olmasaydı, yalnızca Şeki Han Sarayı, Azerbaycanın kültür ve medeniyetinin seviyesini dünyaya göstermek için yeterli gelirdi.*" (Salamzade - Memmedzade, 1987, 26) cümlesi son derece anlamlıdır.

Türk yaşayışı ve inanışının, estetik anlayışının ve zevkinin en somut örneğini teşkil eden şeki Han Sarayı, yapım özellikleri, çinileri, döşemeleri, işlemeleri, süslemeleri, tasvirleri (resim ve minyatürleri...) ile ziyaret eden herkesi hayran bırakan "eşsiz bir tablo" gibidir. Hanlıklar dönemine ait diğer sarayların da benzer özelliklere sahip olduğunu kaydetmek gerekir.

Azerbaycan'daki tarihî mimari yapılar üzerinde her biri birbirinden güzel Arap harfli yazı stilleriyle işlenmiş yazıtlar / kitabe kayıtları bulunmaktadır.

[6] GPS: 38 684307 E 45 63980 N, 748 m; 41º 12.280 N 047 11.885 E.

Foto 7: Ḳeri ġehr'in surları üzerindeki Arap harfli bazı yazıtların görüntüsü

Foto 8: Ḳeri ġehr'in surları üzerindeki Arap harfli bir yazıtın görüntüsü

Foto 9: Hazar'dan çıkartılan "Bayıl TaĢları"[7]ndan birinin görüntüsü[8]

[7] Şehrin dıĢında kaldıkları için bu eserlere "Bayıl (Bayır) TaĢları" adı verilmiĢtir. XIII. yüzyıla ait olan ve üzerlerinde oyma ve kabartma yöntemiyle iĢlenmiĢ Arap harfli yazıtlarla birlikte insan, hayvan ve bitki tasvirleri bulunan "Bayıl TaĢları", 1939 yılında Hazar'daki su seviyesinin düĢmesi sonucunda ortaya çıkmıĢtır. Bu durum Hazar'ın önemli bir kısmının bir zamanlar yerleĢim yeri olduğunu ve bünyesinde eĢsiz mimari esenleri barındırdığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca *bk.* EFENDĠ, 1980; EFENDĠ, 1986; GULĠYEVA; 2010.

[8] Bayıl TaĢlarının görüntüleri için Doç. Dr. Vefa GULĠYEVA'ya teĢekkür ederim.

Foto 10: Hazar'dan çıkartılan "Bayıl Taşları"ndan birinin görüntüsü

Azerbaycan'daki mimari eserlerin üzerlerindeki Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan kitabelerin önemli bir kısmı geride kalan zamanın ve insanoğlunun acımasızlığına yenik düşerek ya parçalanmış ya da bulundukları yerlerden sökülüp başka mekânlara taşınmıştır. Hâlen orijinal yerlerinde bulunan yazıtların ise çok azı restorasyon ve konservasyon yapılarak koruma altına alınmıştır.

Foto 11: Karaçı Kervansarayı'nın giriĞ kapısının genel görüntüsü[9]

Foto 12: Karaçı Kervansarayı'nın giriĞ kapısı üzerindeki Arap harfli yazıtın görüntüsü

[9] ġirvanĢahların ünlü devlet adamı ġah Abbas döneminde yapılmıĞ kervansaraylardan biri olan Karaçı Kervansarayı, Sengeçal Kasabası'nın Miecik Bölgesi'nde (39 367337 E, 44 59785 N, 52 m; 40º 16.588 N 049º 26.378 E) bulunmaktadır. 106 numaralı envanter kaydıyla Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından koruma altına alınan (!) kervansaray tamamen harabe hâldedir ve koyun ağılı olarak kullanılmaktadır. Anılan kervansarayın yaklaĞık100 m kuzeyindeki taĞ ocakları da Ġpek Yolu'ndaki bu eĢsiz mimarlık abidesinin yok olma sürecini hızlandırmaktadır.

2.2. Mezarlar, Mezarlıklar ve Türbelerdeki Arap Harfli Yazıtlar:

Türk boyları arasında Arap alfabesini en uzun süre kullananlardan biri de kuşkusuz ki Azerbaycan Türkleridir. Azerbaycan Türkleri sevinçlerini, kederlerini, duygu ve düşüncelerini, yaşayışı ve inançlarını yüzyıllar boyu Arap alfabesini kullanarak ifade etmiş; bu alfabeyle eşsiz kültür ve uygarlık eserleri vücuda getirmişlerdir. Söz konusu kültür ve uygarlık eserleri içinde mezar taşlarının, türbelerin / kümbetlerin ayrı bir yeri vardır.

Foto 13: Üzerinde Arap harfli pek çok yazıtı barındıran Nahçıvan'daki Yusuf Ibn Kuseyir Türbesi (XII. yüzyıl)

Foto 14: Yusuf Ġbn Kuseyir Türbesi'nin üst kısmının üzerindeki Arap harfli yazıtlardan görüntüler

Foto 15: Yusuf Ġbn Kuseyir Türbesi üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan (abartısız olarak) her bölgede Arap harfli mezar taĢlarıyla, üzerlerinde Arap harfli kitabeleri / yazıtları barındıran türbelerle, kümbetlerle karĢılaĢılmaktadır. Söz konusu yazıtlar genelde mezarın, türbenin kime ait olduğuna, merhumun doğum ve ölüm tarihine ait bilgileri içermektedir.

Foto 16: Şamahı'daki Yeddi Kümbezlerden / Kümbetlerden birinin görüntüsü

Foto 17: Aynı kümbet üzerindeki Arap harfli yazıtın görüntüsü

Seçkin ve saygın kimselere ait mezar taşlarında ilgili kimsenin (merhumun) hayatını özetleyen lirik metinlere (dörtlüklere, beyitlere, cümlelere) de rastlanır. Bu tür mezar taşları (Arap harfli olmalarına karşın) anlam ve içerik bakımından geçmişte Türk kağanları, beyleri ve kumandanları için dikilmiş olan (Kök)türk harfli yazıtların (Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarının) devamı gibidirler.

Her biri ait oldukları dönemlerin "hafızası" niteliğindeki Azerbaycan'daki Arap harfli mezar taşları son derece ilgi çekici mimari ve sanatsal özelliklere de sahiptirler. Özellikle Şamahı, Kazak Gence, Şeki, Gah, Mereze bölgelerindeki Arap harfli, tasvirli ve içlemeli mezar taşları Türkiye'deki (Ahlat'taki, Van'daki ve Bitlis'teki) Selçuklu dönemi mezar taşlarıyla ve İstanbul'daki, Edirne'deki, Bursa'daki... Osmanlı dönemi mezar taşlarıyla büyük benzerlikler göstermektedir.

Foto 18: Mereze Bölgesi'nde Bakü-ğirvan Kervan Yolu üzerinde bulunan tarihî mezarlık ve "Diri Baba Piri Türbesi"nin genel görüntüsü

Foto19-20: Mereze Bölgesi'ndeki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Foto 21-22: Mereze Bölgesi'ndeki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Foto 23: Şamahı yolu üzerindeki Sabir Mezarlığı'nda bulunan Arap harfli mezar taşlarının görüntülenme anı

Foto 24-25: Sabir Mezarlığı'nda bulunan Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Foto26: Şamahı'daki Yeddi Kümbezler Mezarlığı'ndan genel bir görüntü

Foto 27-28: Yeddi Kümbezler Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Ancak bütün bu özelliklerine rağmen tarihî mezarlıklarda bulunan ve örneklerine çok az rastlanan mezar taşları / yazıtlar ne yazık ki korumasız ve korunaksız durumdadır. Yosunların, likenlerin sardığı mezar taşları üzerinde özellikle yaz aylarında her türden böceğin yuvalandığı; çoğu karındanbacaklı (salyangoz) türündeki bu böceklerin salgılarının yazılı, tasvirli ve işlemeli yüzeylere zarar verdiği dikkati çekmektedir.[10]

Gala'da bulunan ve milattan öncesinden milattan sonrasına farklı kültür ve uygarlıklara ait her türden mezarı, kurganı, kümbeti, mezar taşını, kitabeyi içerisinde barındıran tarihî mezarlık[11] en kötü durumda olanlardandır. Mezarlık adeta salyangozların istilasına uğramış gibidir.

[10] Bu kaderi yalnızca Azerbaycan'daki tarihî mezar taşları yaşamamaktadır. Türk dünyasının birçok yerinde farklı dönemlere ((Kök)türk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı *vd*) ait eşsiz mezar taşları da ne yazık ki aynı durumdadır. Oysa bu eserler, mezar taşı olmalarının yanı sıra hem bulundukları coğrafyaların "tapu senetleri" hem de ait oldukları milletin sosyal, kültürel, ekonomik alanlardaki gelişmişliğinin de en büyük göstergeleridir. Bu sebeple de söz konusu eserlere gerekli ilgi gösterilip "öncelikli" olarak koruma altına alınmalıdır.

[11] GPS 39 429457 E 4477026 N, 0 m; 40º 26.359 N 050º 10.098 E.

Foto 29: Gala'daki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Azerbaycan'da üzerlerinde Arap harfli yazıt, tasvir veya damga bulunan bazı sanduka veya heykel (koç, at...) biçimindeki mezar taşlarının bir kısmı müzelere, parklara veya nispeten korunaklı mekânlara taşınmıştır. Büyük bölümünün envanter kaydı bulunmayan, nereden getirildikleri bile bilinmeyen bu eserlerin açık alanlarda (park ve bahçelerde süs, bezek unsuru olarak) bulunanları her türlü yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bakü'de Kız Kalesi[12] çevresinde, Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde, Gala'da açık hava müzesinde[13], Gobustan'da müzenin önünde[14] sergilenen pek çok eserin üzerinde çatlaklar ve parçalanmalar meydana gelmiştir.

Foto 30: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen eserler

[12] GPS 39 401236 E 4469237 N, 1 m; 40º 21.976 N 044º 50.209 E.
[13] GPS 39 429457 E 4477026 N, 0 m; 40º 26.359 N, 050º 10.098 E.
[14] GPS: 39 361822 E 4441612 N 123 m; 40º 06.715 N 049º 22.723 E.

Foto 31: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen eserlerin görüntülemeleri yapılırken

Foto 32: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan mezar taÇlarından birinin görüntüsü

Foto 33: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 34: Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen eserler[15]

[15] Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen eserlerin envanter kayıtları (nerelerden getirildikleri, hangi dönemlere ait oldukları) ne yazık ki bulunmamaktadır.

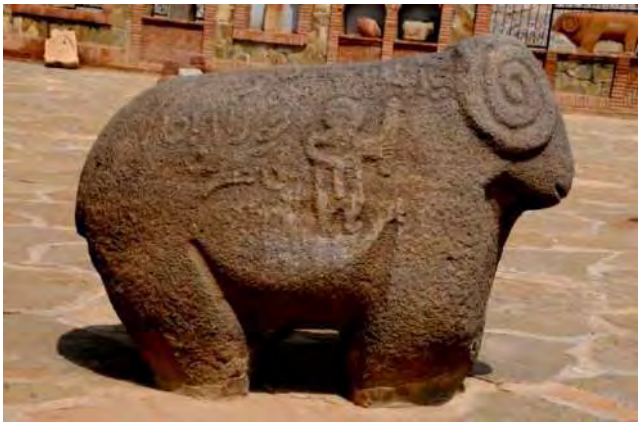

Foto 35: Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan koç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 36-37: Gobustan'daki müze önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıtlar ve tasvirler barındıran mezar görüntüleri

Yerleşim yerlerine uzak bölgelerde yer alan taşınamayacak durumdaki üzeri yazılı ve tasvirli sanduka veya heykel biçimindeki mezar taşlarının (Kirna Mezarlığı'nda[16] olduğu gibi) önemli bir kısmı ise ne yazık ki "*içinde define barındırdığı*" düşüncesiyle parçalanmıştır.

Foto 38: Nahçıvan'daki Kirna Mezarlığı'nda başkısımları parçalanmış koç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde son yıllarda tarihî ve mimari eserlerin bakımı, onarımı ve tanıtımı ile ilgili ciddi ve takdire şayan çalışmalar yapılmaktadır. Ancak bu çalışmalarda bazen "ehil olmayan kimseler"in de görevlendirildiği ve bu kişilerin tarihî eserlere zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Karabağlar Türbesi[17] üzerindeki Arap harfli yazılar murç, keski gibi aletler kullanılarak kazınıp yok edilmiştir.

Foto 39-40: Karabağlar Türbesi'nden genel ve ayrıntılı görüntüler[18]

[16] GPS 38 557382 E 4332567 N, 1160 m; 39º 08.310 N, 045º 39.834 E.

[17] GPS 38 516587 E 4364687 N, 1165 m; 39º 25.800 N, 045º 11.559 E.

[18] Konuyla ilgili olarak görüşlerine başvurduğumuz bölge halkı "*Karabağlar Türbesi'nin restorasyonunu İran'ın üstlendiğini; restorasyon işlerinde çalışanların İran'da yaşayan Ermeni asıllı kişilerden oluştuğunu; bu kişilerin kasıtlı olarak kitabeleri kazıdıklarını*" kaydettiler.

Foto 41: Nahçıvan'daki Karabağlar Türbesi'nin üst kısmında tahrip edilmiş Arap harfli yazıtlar

Bugüne kadar emsali görülmeyen böyle bir uygulamanın bilimsel hiçbir gerekçesi ve dayanağı olamaz. Semerkant'taki, Buhara'daki, Hive'deki türbelerle mimari ve epigrafik özellikleri bakımından büyük benzerlikler taşıyan Karabağlar Türbesi ve türbenin de içinde bulunduğu külliye bugün ne yazık ki kaderine terk edilmiş durumdadır.

Şehitler Hıyabanı'nda[19], Fehri Hıyaban'da[20], Mümine Hatun Türbesi'nde, Yusuf İbn Kuseyir Türbesi'nde[21], Nuh Peygamber'in Kabri'nde / Türbesinde[22], Hadice-yi Kübra Türbesi'nde, Hüseyin Cavidin Türbesi'nde[23], Elinceçay Hanegâhı'nda / Türbesi'nde[24], Ashab-ı Kehf Kompleksi'nde[25] gerçekleştirilen restorasyon ve konservasyon çalışmalarının, çevre düzenlemesinin Karabağlar, Yeddi Gümbez, Gülistan, Harabagilan... vd türbelerde, tarihî mezarlarda ve mezarlıklarda da yapılması, ait oldukları toprakların "tapu senedi" niteliğindeki bu kültür ve uygarlık eserlerinin kurtarılıp gelecek nesillere intikali bakımından son derece önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sırasında Türk boyları arasında öteden beri var olan ("atalar kültürü"nün ürünü) türbeleri, yatırları ve önemli kişilere ait mezarları ziyaret etme geleneğinin son zamanlarda daha da yoğunlaşarak devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu insanların inançlarına, gelenek ve göreneklerine saygı göstermek her şeyden önce insan olmanın gereğidir. Ancak Azerbaycan'da gerçek dinî önderlerin, tarihî şahsiyetlerin, alimlerin mezarları, türbeleri (Şamahı'daki Yeddi Gümbez / Yedi Kümbet[26] gibi) bakımsızlık, ilgisizlik içinde yok olma sürecini yaşarken henüz birkaç yıl önce vefat etmiş kişi / kişilerin mezarları üzerine görkemli anıt mezarların, külliyelerin yaptırılması, buraların ziyaret yerlerine çevrilmesi son derece düşündürücüdür.

[19] GPS: 39 400425 E 4468478 N 55 m; 40º 21.655 N 049º 46.608 E.
[20] GPS: 39 399775 E 4468870 N 93 m; 40º 21.770 N 049º 49.181 E.
[21] GPS: 38 535748 E 4339466 N 891m; 39º 12.130 N 045º 24.835 E.
[22] GPS: 38 535589 E 4338812 N 882 m; 39º 11.770 N 045º 24.724 E.
[23] GPS: 38 535580 E 4340504N 886 m; 39º 12.688 N 045º 24.7247E.
[24] GPS: 38 561761 E 4338128 N 1347 m; 39º 11.318 N 045º 42.904 E.
[25] GPS: 38 535595 E 4341507 N 1265 m; 39º 13.178 N 045º 35.356 E.
[26] GPS: 39 300014 E 4499432 N 659 m; 40º 37.199 N 048º 38.152E.

Foto 42: Mir Möhsin Ağa'nın Bakü'de ziyaretgâha çevrilen gösterişli mezarının görüntüsü

Azerbaycan'daki mezarlar, mezarlıklar ve türbelerdeki Arap harfli yazıtlarla ilgili bugüne kadar pek çok bilim adamı her türlü zorluğa katlanarak çalışmış; her biri birbirinden değerli eserler vücuda getirmiştir. Bu çalışmalar içinde Meşedihanım Nimet tarafından yayımlanan ve saha / alan araştırmalarına dayanan eserler ayrı bir yere ve öneme sahiptir.

Foto 43: Prof. Dr. Meşedihanım Nimet ile yazıtlarla ilgili bir sohbet anı

Ancak Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtların bulunduğu her mezarlık mübalağasız olarak ayrı bir bilimsel çalışmaya (kitap, tez, makale, bildiri) konu olacak kadar zengin envantere sahiptir. Bu sebeple de bir an önce disiplinler arası işbirliği yapılıp ekipler oluşturularak çalışmalara başlanmalıdır.

2.3. Petroglif Alanlarında Kayalara Yazılmış Arap Harfli Yazıtlar:

Türk dünyasında en çok ziyaret edilen ve zamanla "kutsal alanlar"a dönüştürülen mekânlardan birini de petrogliflerin ve damgaların bulundukları alanlar oluşturur. Türk boylarının bir zamanlar Tanrı'ya yakın buldukları için ibadet yeri olarak seçtikleri, kurbanlar kesip adaklar adadıkları, ölülerini gömdükleri veya yaktıkları; zaman zaman da topluca eğlenip kutlamalar yaptıkları petroglif alanlarında yazıtlarla da karşılaşılmaktadır.

Foto 44: Gobustan'daki petroglif alanlarında rastlanan Arap harfli yazıtlardan bir kısmının görüntüsü

Türk boylarının binlerce yıllık ortak mirasını üzerinde barındıran Moğolistan, Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk Bölgesi, Dağlık Altay, Hakasya, Tuva, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Afganistan, Tacikistan, Azerbaycan, Nahçıvan, Türkiye... topraklarındaki petroglif alanlarında (Kök)türk harfli yazıt ve damgalarla karşılaşıldığı gibi; Arap harfli yazıtlarla da karşılaşılmaktadır. Büyük bir kısmı dinî içerikli klişe ifadelerden (kelime, kelime grubu veya cümlelerden: *Allah, Muhammed ya Ali...*) oluşan yazıtlar arasında ziyaret metinlerinin (ziyaret eden kimselerin yazdıkları metinlerin, isimlerin) de azımsanmayacak kadar fazla olduğu tespit edilmiştir.

Gobustan'da (özellikle de Cingir Dağ / Yazılı Tepe / Yazılı Taş bölgesinde)[27] Arap harfli pek çok yazıt bulunmaktadır. Azerbaycan'daki en eski Arap harfli yazıt örneklerinden olan ve genelde ziyaretçi metinlerinden oluşan bu eserler de örtü ve korumadan yoksundurlar.

2.4. Sikkeler Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

Tarihte uzun yıllar İslam ordularının geçiş ve konaklama merkezi olan Azerbaycan toprakları, birçok Müslüman devletin kuruluşuna, ihtişamına ve yıkılışına da sahne olmuştur. Bu sebeple Azerbaycan'da faaliyet göstermiş, egemenlik kurmuş İslami kimlik ve özellik taşıyan devletlere ve hanlıklara ait (Arap, Safevi, Selçuklu, Şirvanlı, Timurlu, Osmanlı, Hanlıklar... dönemlerine ait) pek çok Arap harfli sikke bulunmaktadır.

[27] GPS 39 360563 E 4449746 N, 43 m; 40º 11.096 N 049º 21.732 E.

Foto 45: Azerbaycan'da sikkelerin ortaya çıkarıldığı yerleri gösteren bir görüntü

Ait oldukları dönemlerin en önemli tarihî ve epigrafik belgelerinden sayılan sikkeler diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da farklı illerdeki ve ilçelerdeki müzelerde sergilenmektedir. Sergide bulunan farklı madenlerden (altın, gümüş, bronz, bakır) yapılmış sikkeler arasında üzerlerinde Arap harfli yazıların yanı sıra eski Türk yaşayışı ve inanışının ürünü tasvir ve damgaları taşıyanlar da vardır.

Azerbaycan'daki müzelerde, koleksiyonlarda ve antikacılarda bulunan sikkelerin bir merkezde toplanıp muhafaza edilmesi, uluslararası bilimsel ölçütler esas alınarak envanter kayıtlarının tutulması, haklarında akademik nitelikli araştırma ve inceleme eserlerinin yazılıp katalog ve albümlerinin hazırlanması, Azerbaycan'ın tanıtımına da katkı sağlayacaktır. Nitekim sikke / para kullanımı bir milletin ulaştığı kültürel, sosyal, iktisadi ve ticari seviyenin en önemli göstergelerinden birini teşkil eder.

2.5 Arap Harfli El Yazması Kitaplar:

Azerbaycan Cumhuriyeti, Arap harfli el yazması eserlerin en fazla olduğu ülkeler arasında gelmektedir. Azerbaycan'da kurulan devletlerin ve bu devletlerin bünyesinde yaşayan milletlerin (başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere) sosyal, kültürel, edebî, dinî, siyasi, ticari, iktisadi, askerî... alanlardaki birikimini bugüne taşıyan pek çok el yazması Arap harfli Türkçe, Arapça ve Farsça eser Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsünde, devlet arşivlerinde, kütüphanelerde, müzelerde, üniversitelerin enstitü ve bölümlerinde muhafaza edilmektedir.

Foto46: Şamahı Müzesi'ndeki el yazması eserlerden birinin görüntüsü

Ancak ilgili kurum ve kuruluşlardakiler kadar halkın elinde de el yazması eserler (Kur'an-ı Kerimler, Ahmediyyeler, Muhammediyyeler, Hz. Ali Cengnameleri, halk hikâyeleri, divanlar, mesneviler, fal kitapları, cönkler...) bulunmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında yakılmaktan, yok olmaktan kurtarılan bu eserlerin de hak sahipleriyle irtibat kurularak / anlaşarak koruma altına alınması ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirilmesi gerekir.

2.6. Üzerlerinde Arap Harfli Yazılar Bulunan Süs ve Kullanım Eşyaları:

Müslüman Türk boyları arasında dinî kimliğinin / tercihinin bir göstergesi ve inanışının sembolü olarak her türlü süs ve kullanım eşyası üzerine Arap harfleriyle bir şeyler yazmanın gereğine ve uğuruna inanılmıştır. Bu sebeple de Azerbaycan'da eski dönemlere ait süs ve kullanım eşyalarının (takı, kolye, kap kacak, bıçak, eyer, üzengi, giyim kuşam, halı, kilim...vd) üzerinde Arap harfli yazı, damga ve süslemelerle karşılaşılmaktadır.

Foto47: Şamahı Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir kap

Foto 48: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir kap

Foto 49: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir tepsi

Foto 50: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir nacak

Bu yazıtların bir kısmı aidiyet, sahiplik bildiren adlardan; bir kısmı ise dinî içerikli kelime, kelime grubu ve ifadelerden (Esmayıhüsna, bereket duası, besmele...) oluşmaktadır.

Geçmişdönemlerde zafer, başarı, uğur getirmesi dileğiyle kılıçlar, kalkanlar, miğferler, zırhlar, kolçaklar, sancaklar, tuğlar üzerine Kur'an-ı Kerim'den seçilmişayetlerin, hadis-i şeriflerin, Hz Ali'nin ve 12 İmam'ın sözlerinin Arap harfleriyle Arapça, Farsça ve Türkçe olarak işlendiği bilinmektedir. Bu tür eserlerin en seçkin örneklerine Azerbaycan müzelerinde de (başta Millî Tarih Müzesi olmak üzere) rastlanmaktadır.

Günümüzde de farklı objeler üzerine Arap harfleriyle yazı yazma geleneği devam etmektedir. Farklı objeler üzerine işlenmiş bu yazıtların da epigrafik belgeleme ve çözümlemelerinin yapılıp yayımlanması gerekir.

Foto 51: Bakü'deki Halı Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazılar bulunan halılardan birinin görüntüsü

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

1. Azerbaycan, Kafkasya'da en fazla Arap harfli yazıtın bulunduğu coğrafya olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran Türk-İslam eserlerinin (yazıtların ve arkeolojik buluntuların) taşınabilir durumda olanlarının ve kaybolma, yok olma, çalınma riski taşıyanların restorasyon ve konservasyonlarının yapılarak teşhir edileceği ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirileceği (tıpkı Millî Tarih müzesi gibi) bir müze (İslam Eserleri Müzesi) bir an önce inşa edilmelidir. Bu müze için Türkiye Cumhuriyeti'nin, diğer Türk Cumhuriyetlerinin ve İslam ülkelerinin de yardımı sağlanmalıdır.

2. Azerbaycan'da üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran tarihî camiler, mescitler, türbeler, mezarlar, mezarlıklar, kervansaraylar, ziyaret yerleri... koruma altına alınmalı; restorasyon ve konservasyonları yapılmalıdır.

3. Bilimsel araştırma ve incelemeler yapacak olan bilim adamlarına gerekli kanuni kolaylıklar sağlanmalı ve bu bilim adamları araç, gereç, teknik donanım vd. bakımdan desteklenmelidir.

4. Arap harfli yazıtların envanter tespiti yapılıp albümleri, katalogları hazırlanmalı; söz konusu eserler dil, tarih, etnoloji vd. açıdan bilimsel yöntem ve teknikler kullanılarak incelenip çok dilli ve karşılaştırmalı olarak yayımlanmalıdır.

5. Tarihî mekânlarda geleneksel yöntemlerle yapılan denetimsiz kazılara, restorasyon ve konservasyon çalışmalarına son verilmeli; bu mekânlar sit alanı ilan edilip koruma altına alınmalıdır. Kazı yapmayı, restorasyon ve konservasyonu gerektiren mekânlarda ise alanında yeterli bilgi birikimine ve iş deneyimine sahip, çağdaş teknolojilerden de yararlanmasını bilenler (bilim adamları, akademisyenler) görevlendirilmelidir.

4. KAYNAKÇA

ALYILMAZ, Cengiz (2009), Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, 185-209.

ALYILMAZ, Semra - ALYILMAZ, Cengiz (2010), Nahçıvandaki Eski Türk Kültür ve Uygarlık Eserleri, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri,* C. III, Ankara, 181-192.

ALİYEV, Rafig (2000), Azerbaycan Medeniyyetinin Şekillenmesinde İslamın Yeri, *Kafkasyada İslam Medeniyeti Islamic Civilisation in Caucasia,* İstanbul, 3-10.

ALİYEV, Rafig (2007), İslam, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası,* Bakü, 156-158.

AĞURBEYLİ S. V. (1964), *Oçerk İstorii Srednevekovogo,* Bakü.

BÜNYADOV, Ziya (2004), *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti,* Bakü.

BÜNYADOV, Ziya (2007), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde,* Bakü, Rusçadan Çevirenler: Cabbar Cabbarov - Hesen Elizade.

CEFERZADE, İ M. (1999), *Gobustan Gaya Üstü Resmler Gobustan Petroglyphs Gobustan Naskal'nıe İzobrajeniya,* Bakü.

EFENDİ Rasim(1980), *Daşlar Danışır,* Bakü.

EFENDİ Rasim(1986), *Kamennaya Plastika Azerbaydjana Azerbaycanın Daş Plastikası Stone Plastic Art of Azerbaijan*, Bakü.

GEYBULLAEV, Giyaseddin A. (1991), *K etnogenezu azerbaydjantsev,* Bakü.

GEYBULLAEV, Giyaseddin A. (1994), *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden,* Bakü.

GULİYEVA, Vefa, (2003), *Rol' i Pozitsiya Musul'manskogo Duhovenstva v Sotsial'no - Politiçeskoy i Kul'turnoy Jizni Azerbaydjana v XIX-Naçale XX. vv. v Rakurse Armyano Azerbaydjanskih Politiçeskih Otnoşeniy,* Bakü.

GULİYEVA, Vefa, (2010), Çeri şehrin Tarihî Mimarlık Abideleri, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri,* C. III, Ankara, 2010, 309-314.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1984), Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu - Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984*, Ankara, 75-96.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (1981), *Memorial'nıe Pamyatniki Azerbaydjana, Bakü.*

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (1987), *Esrlerin Daş Yaddaşı,* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (1992), *Azerbaycanda Pirler Sosial-İdeoloji, İktisadî-Siyasî Merkezler),* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana I Arabo-Perso-Tyukoyazıçnıe Nadpisi Baku - Apşerona (XI vek – naçalo XX. veka),* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana II Arabo-Perso-Tyukoyazıçnıe Nadpisi Şeki- Zakatal'skoy Zonı (XIV vek – naçalo XX. veka),* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana III Arabo-Perso-Tyukoyazıçnıe Nadpisi Nahçıvanskoy Avtonomnoy Respubliki (VIII - XX. veka),* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (2008), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana IV Arabo-Perso-Tyukoyazıçnıe Nadpisi Kuba-Haçmaz zonı i Yujnogo Dagestana (VIII – naçalo XX. vv.),* Bakü.

NE'MET, Mehdihanım Sadullahgızı (2009), *Daşlaşan Sirlerin Sirdaşı,* Bakü.

PÜRİYEV, Vagif (2007), Azerbaycan 13.-14. Esrlerde, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası,* Bakü, 213-224.

SALAMZADE, E. R. - MEMMEDZADE, K. M. (1987), *Şekinin Me'marlıg Abideleri Arhitekturnıe Pamyatniki Şeki The Architectural Monuments of Sheki,* Bakü.

SAYAN, Yüksel (2006), Azerbaycan'ın Tarihî Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir Bildiri Kitabı-IV*, İzmir, 1827-1839.

SEFERLİ, Hacı Fehreddin, (2009), *Ordubad Şeherinin Müselman Epigrafikası Abideleri,* Bakü.

TALIBOV, Vasif – BAHŞELİYEV, Veli - ELİYEV, Veli – HACIYEV, İsmail - HEBİBBEYLİ, İSA – HÜSEYNOV, Veli – GEDİRZADE, Hacı Gedir, GULİYEV, Ebülfez – SEFERLİ, Hacı Fehreddin – TALIBOV, Tariyel (2008), *Nahçıvan Abideleri Ensiklopediyası The Encyclopaedia Of Nakhchivan Monuments,* Nahçıvan.

TÜRKMEN, Fikret (2008), Azerbaycandaki Koç şekilli Mezar Taşlarının Folklorik Açıdan Değerlendirilmesi, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,* Ankara, 503-513.

VELİHANLI, Naile Memmedligızı (1973), *Ereb Hilafeti ve Azerbaycan,* Bakü.

VELİHANLI, Naile Memmedligızı (1974), *IX-XII. Esr Ereb Coğrafiyaşunas-Seyyahları Azerbaycan Haggında,* Bakü.

VELİHANLI, Naile (2005), *Nahçıvan – Ereblerden Mongollaradek- (VII-XII. Esrler),* Bakü.

VELİHANLI, Naile Memmedligızı (2007), Azerbaycan 7. Esrin Ortaları- 13. Esrin Evvellerinde, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası,* Bakü, 189-213.

VELİHANLI, Naile Memmedligızı (2008), Eldenizler Hanedanı Gadınlarının Bölgenin ve Nahçıvanın Içtimai-Siyasi Heyatındaki Yeri, *Nahçıvan Bu Gün: İslahatlar Perspektivler,* Nahçıvan, 53-58.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 395-402, TURKEY

YENİSEY YAZITLARINDA GEÇEN TÜRK BOYLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Erhan AYDIN•

ÖZET

Bugün sayısının 200'ü aştığı bilinen Yenisey yazıtları, satır sayılarının azlığı ve düzensiz yazılmış olmaları nedeniyle Türk dili alanı dışında çalışan araştırmacıların ilgisini çekmemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi bu yazıtların tamamının tarihsiz olması ve günümüz mezar taşlarındaki veciz ifadelere benzeyen kimi kalıplaşmış ibare ve cümleler içermesidir. Ancak yine de Elegest I (E 10), Açura (E 26), Altın–Köl I (E 28), Altın–Köl II (E 29), Köjeelig–Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlardan çeşitli bilgiler elde edilebilmektedir.

Bu makalede elimizde metni bulunan 160 civarındaki yazıttan Türk boyları veya boy birlikleriyle ilgili bilgiler derlenmiş ve bu boylarla ilgili bilinenlere yeni bilgiler ekleme kaygısı güdülmüştür. Tespit edilen boy veya boy birliklerinin geçtiği yerin metni verildikten sonra günümüz Türkçesine çevirisi yapılacak, ardından her boy veya boy birliği, Yenisey yazıtları ve Yenisey havzası çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Türk Boyları, Türk, Uygur, Türgeş,Tölis.

NOTES ON THE TURKISH TRIBES MENTIONED IN THE YENISEI INSCRIPTIONS

ABSTRACT

The Yenisei Inscriptions, the number of which is over 200, have not received enough attention from researchers except for those studying on the Turkish language due to the fact that they have limited amount of lines and were written irregularly. One of the most important reasons of this is that all of the inscriptions are dateless and that they contain some cliché phrases and sentences which are similar to aphorisms of today's epitaphs. However, still it is possible to elicit some information from multi–lined inscriptions such as de Elegest I (E 10), Açura (E 26), Altın–Köl I (E 28), Altın–Köl II (E 29), Köjeelig–Hovu (E 45), Abakan (E 48).

In this article, data on Turkic tribes have been compiled from some 160 inscriptions, whose texts are on hand, and we have aimed to supply new information on what is already known about these tribes. After presenting texts where identified tribes are mentioned, they will be translated into the modern Turkish, and then each tribe will be evaluated in regard to the Yenisei inscriptions and to the Yenisei catchment basin.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Turkish tribes, Türk, Uighur, Türgeş,Tölis.

Giriş

Bugün sayısının 200'ü aştığı bilinen ancak tam olarak kaç tane olduğu konusunda çelişkili bilgiler bulunan Yenisey yazıtları, Moğolistan yazıtları kadar çok değillerdir. Kimi yazıtların nerede oldukları konusunun karışıklığı, bir bölümünün dikildiği yerde bulunması veya koruma altına alınanların da durumlarının çok iyi olmaması ve en önemlisi en azından Türkiye'de yapılan

* Bu makale XVI. Türk Tarih Kongresine sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş hâlidir.

• Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: erhana@erciyes.edu.tr

yayınların yok denecek kadar az olması düşünüldüğünde neden Yenisey yazıtlarının Moğolistan yazıtlarına göre daha çarpıcı olduğu sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren keşfedilen Yenisey yazıtları satır sayılarının azlığı ve düzensiz yazılmış olmaları, özellikle Türk dili alanı dışında çalışan bilginlerin ilgisini çekmemiştir. Elbette bunun en önemli nedenlerinden birisi bu yazıtların tamamının tarihsiz oluşu ve günümüz mezar taşlarındaki veciz ifadelere benzeyen kimi kalıplaşmış ibare ve cümleler içermesidir. Ancak yine de Elegest I (E 10), Begre (E 11), Açura (E 26), Altın–Köl I (E 28), Altın–Köl II (E 29), Hemçik–Çırgakı (E 41), Köjeelig–Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlardan çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür.

Bu makalede elimizde metni bulunan 160 civarındaki yazıttan Türk boylarıyla ilgili bilgiler derlenmiş ve bu boylarla ilgili bilinenlere yeni bilgiler eklenmeye çalışılmıştır. Aşağıda Yenisey yazıtlarında geçen boy adları alfabe sırası ile verilmiştir. E kısaltması yazıtın uluslararası kimliğini göstermede kullanılan bir işaret olup bu işaretin hemen ardındaki rakam, yazıtın numarasını göstermektedir. Metnin ardından günümüz Türkçesine çeviri, olabildiğince sözcük sözcük verilmeye çalışılmış, ancak anlatım örgüsünü kaçırmamak için serbest çeviriden uzak durulmuştur.

1. Yenisey Yazıtlarındaki Türk Boy Adları Veya Boy Birlikleri

1.1. Akbay

* Hemçik–Çırgakı (E 41), 10: *zzl*^{2} *urugın akbay? urugın art*^{2}*ımga altım* '? boyunu, Akbay boyunu arkama aldım'.

Çok satırlı yazıtlardan biri olan Hemçik–Çırgakı yazıtının 10. satırının ilk sözcüğü de bir boy adı olmasına rağmen okunamamaktadır. Boy adı olduğunu düşündüğümüz bu ilk sözcüğün ardında *kabay* veya *akbay* şeklinde okunabilecek bir boy adı daha bulunmaktadır. Yazıtı yayımlayanlardan Orkun, *kabay* (1940: 80) okumuş ve Abdülkadir İnan'ın kendisine verdiği, Kazak–Kırgızlar arasında Omsk'tan 50 km. güneyde Argınlardan Atabay kabilesinin Kabay adında bir boyu olduğu, bilgisini aktarmıştır (1940: 84). Malov da *kabay* olarak okumuştur (1952: 75). Tekin ise *Kabay* okuyup 'Kabay boyu' anlamını vermiştir (1999: 6–7). Kormuşin de *kabay* okumuştur (2008: 56). Başka yazıtlarda geçmediği için boyun *Akbay* mı *Kabay* mı okunması gerektiği net değildir. Ancak boy adlarının başında çok kere renk bildiren bir sıfatın bulunması, bu boy adının *akbay* okunması için kanıt sayılabilir. Ayrıca krş. (Hamilton 1997: 208, not 47).

1. 2. Az

* El–Bajı (E 68), 13: *az totog a<u>nçı</u>ŋdanga? k*^{l}<...> 'Az(ların) valisi <...>'.

Yalnızca bir kez geçen *Az* adı hakkında Yenisey yazıtlarının dışındaki diğer yazıtlarda daha fazla bilgi bulunmaktadır. Moğolistan yazıtlarında daha çok Kırgızlarla ilgili bölümlerde adları anılan Azların, Kırgızların güney bölümlerinde oturdukları düşünülmektedir. Burada ilginç olan Yenisey yazıtlarında Azların adının yalnızca bir kez geçmesidir. Bu durum Kırgız adı için de geçerlidir. Tonyukuk'un verdiği bilgiye göre Azlar Anı ırmağı civarında oturmaktadır: Tonyukuk 24. satır: *Ėşi<d>tim Az yėr y[olı] Anı b[irle <...> er]miş* 'Az (halkının) yerinin Anı (ırmağı)'da olduğunu işittim'. Gerçi bu cümledeki boşluklar nasırlarca çeşitli şekillerde doldurulmuş olsa da gerçekten de Tonyukuk'un anlattığı bu kuzey seferinde, Kırgızlara gitmek için asıl yolun herhangi bir nedenden dolayı kapalı olması nedeniyle, Kök Türk birlikleri güney–batı yönüne dönmüş ve Anı ırmağı boyunca ilerlemişlerdir (Aydın 2007b: 42–43). Az boyu ile ilgili ayrıntı için bk. (Gömeç 1994) ve (Taşağıl 2004: 50–51).

1.3. Altı Bag Bodun

Altı Bag Bodun sözcük öbeği aşağıdaki yazıtlarda geçmiştir:

* Uyuk–Tarlak (E 1), 2: *atım èl tugan totok ben teŋri èlimke èlçisi ertim altı bag bodunta beg ertim* ‘Adım El Tugan Totok(’tur). Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun (halkın) beyi idim’.

* Barık I (E 5), 2: *öz yègen alp turan altı uguş bodunda üç yègirmi altı èlim kanım a adrıldım* ‘(Adım) Öz Yegen Alp Turan’dır. Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım’.

Malov’da *bag* olarak okunmuş sözcüğün bulunduğu Barık I (E 5) yazıtının 2. satırında *bag* sözcüğü, yazıtın sonraki naşirlerinden Vasilyev tarafından *altı ug<...>bodunda* (1983: 17), Kormuşin tarafından ise *altı oguş bodunda* şeklinde okunmuştur (2008: 96). Gerçekten de fazladan bir *ş*[1] harfi *bag* okumayı engellemektedir. Ancak *bag* yerine *uguş* okunsa da aynı boy birliğinden söz edilmiş olmalıdır.

* Haya–Baji (E 24), 5: *ınançu külüg çigşi beg er erdemim üçün kara seŋird*[1]*<e> ülken*[1]*i altı bag keşdimde ben yèg erdöküm ol erinç kara seŋirig y*[2]*ırıldim udur(?) çigşi sekiz kı[rk yaş]da* ‘(Ben) Inançu Külüg Çigşi Bey’im. Erkeklik kahramanlığım için Kara Sengir’deki yurdunu, altı birleşik (halk)tan idim. Üyi (kişi) olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım. Udur Çigşi otuz sekiz yaşında idi’.

Haya–Baji (E 24) yazıtının 5. satırında geçen *altı bag* sözcük öbeği ile de *Altı Bag Bodun*’un kastedildiği anlaşılmaktadır. Haya–Baji (E 24) yazıtının metni hem Vasilyev hem de Kormuşin’de bulunmamaktadır. Ü. L. Kızlasov’da ise 7. satır olarak verilmiştir (1994: 194).

* Oya (E 27), 7: *bagım bodunumka adrılt[ım]* ‘Birleşik boylarımdan, halkımdan ayrıldım’.

Elbette söz konusu yazıtın 7. satırında okunamayan herhangi bir harf olmadığı, başka bir deyişle satır, *bag* ile başladığı için ancak unutulmuş sözcükten söz etmek mümkün olabilir. Yani yazıtı taşa işleyen kişinin *altı* sözcüğünü yazmayı unutmuş olması veya buradaki *bag* sözcüğünün *altı bag*’dan başka bir oluşumu ya da konfederasyonu anlatıyor olması da mümkündür. Ancak büyük bir olasılıkla aynı boy konfederasyonundan bahsediliyor olmalıdır.

* Ak–Yüs I (E 38), 5: *bagım kelip esen inip aŋlanıp?* ‘Birleşik (boyum) gelip esen inip ?’.

Ak–Yüs I (E 38) yazıtının 5. satırındaki durum da Oya (E 27) yazıtının 7. satırından farklı değildir.

* Bay–Bulun II (E 49), 1: *esizim e yüz kadaşım a altı <bag> bodunum a esizim e adrıltım* ‘Ne yazık! Yüz akrabamdan ve altı (birleşik) boyumdan, ne yazık! Ayrıldım!’.

Bu yazıtta *altı bodunum* şeklinde yazılmış bir sözcük öbeği vardır ki burada da yazıcının *bag* sözcüğünü yazmayı unuttuğu söylenebilir.

* Bay–Bulun II (E 49), 4: *altı bag bodunum küçlügin <ü>çün arkkış eldem taşın bunta tikti* ‘Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler)’.

Bag sözcüğü *ba–* ‘bağlamak’ fiilinden yapılmış bir ad olup anlamı ‘birleşik; konfederasyon’ şeklinde verilebilir. Clauson yukarıda verilen örneklerin tamamını *altı bag* olarak görmüş ve ‘the six confederation’ olarak anlamlandırmıştır (EDPT 310b).

Altı Bag Bodun ile ilgili olmak üzere, batıda On Ok’ların başında bulunan Tardu’nun 603 yılında ölümünden sonra yerine geçen Ch’u–lo Kağan batıdaki birçok kabileyi kendine bağlamış ancak kendine yapılabilecek bir isyan korkusuyla bazı kabile beylerini öldürtmüştü. Bunun üzerine Tölis boylarının ayaklanması sonucunda isyan eden altı Tölis boyunun bir araya gelerek *Altı Bag Bodun*’u oluşturdukları ve bu altı Tölis boyunun Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu ve Apa–Şi oldukları söylenmektedir (Gömeç 1997a: 32 not 116). Ayrıca bk. (Taşağıl 2004: 45, 46).

Doğu Kök Türklerinin zayıflamaya başladığı 625'ten sonra bu boyların bir araya gelerek Çin'e bağlılık bildirdiklerini biliyoruz (Tağıl 2004: 51). Ancak *Altı Bag Bodun*'un Moğolistan yazıtlarında geçmemesi ilginçtir. Bu durumda sözü edilen Tölis boylarının Yenisey havzasında da yaşadıkları veya yazıt sahibinin kendi tasarrufu olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Özellikle Uyuk–Tarlak (E 1) yazıtındaki *altı bag bodunta beg ertim* şeklindeki bir ifade üzerinde durulması gerekmektedir. Yenisey bölgesindeki boylardan olan Kırgızların bünyesinde çok çeşitli boyların olduğu düşünülebilir. Örneğin Köl Tegin'in cenaze törenine gelen elçinin adı Tarduş Inançu Çor (KT K 13) olduğuna göre, ad ve unvan grubunun başında bulunan ad ile Tarduş boyundan başka ne ifade edilmiş olabilir ki? Tarduşların 682'den sonraki dönemde batıda oldukları ve Ötüken'e yakın civarında yaşadıkları düşünüldüğünde Kırgızların gönderdiği elçinin Tarduşlardan olması, hâkim boy Kırgızlar içerisinde başka Türk boylarının da yaşadığı sonucunun çıkarılmasına imkân vermektedir.

1.4. Kırkız

* Haya–Baji (E 24), 7: *[kır]kız kanı bitimişin* '(Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)'.

Batmanov ve diğerleri, yazıtın S. V. Kiselëv tarafından incelendiğini ve bu satırda Kırgız sözcüğünün geçmediğini belirtmiş ve Kiselëv'in *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* adlı eserine göndermede bulunmuş, ilerleyen bölümlerde ise kuşkulu da olsa Kırgız sözcüğünün geçmiş olabileceğini vurgulamışlardır (2006: 105). Satırın anlamı dikkate alındığında burada yazıtı yazdıran hanın Kırgız hanı olduğu açıktır. Ancak Kırgız adının Yenisey yazıtlarında bir kez geçmesi ilginçtir.

1.5. Kümül

* Kızıl–Çıraa II (E 44), 4: *kadaşım <a> kinim e yıta adrıltım esizim e yüz kümül bodunum yıta adrıltım* 'Akraba(lar)ım, yakınlar(lar)ımdan, eyvah! Ayrıldım. Ne yazık! Yüz Kümül halkım eyvah! (Onlardan) ayrıldım'.

* Köjeelig–Hovu (E 45), 1: *oglan atım çuvuç ınal [ėr]te atım kümül öge* 'Çocukluk adım Çubuç Inal, erkeklik adım Kümül Öge('dir)'.

* Köjeelig–Hovu (E 45), 9: *ėlim esiz erinç yüz kümül bodunum esiz er<...>nç l[ı]nç? kümülüg er üküş boltı* 'Yurdum, yazık! Elbette. Yüz Kümül halkım yazık! <...> (az) Kümül askeri çoğaldı'.

* Köjeelig–Hovu (E 45), 10: *yavızıg kümülümin bedük kıltım esizim bökm[edim]* 'Sefil ve perişan Kümül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım'.

Malov, Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtının 9. satırındaki sözcüğü *kümüş* olarak bırakmış ancak 10. satırdaki sözcüğü *kümüş* okumuş, (*Kümül*?) şeklinde not düşmüştür (1952: 82). Ayrıca krş. (EDPT 723b–724a). Vasilyev (1983: 31) ve Kormuşin (2008: 136) Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtının hem 9. hem de 10. satırında bulunan sözcüklerin ikisini de *kümül* okumuştur.

Kümüllerin, Kızıl–Çıra II (E 44) ve Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtlarının dikildiği Yenisey havzasında en azından 7. yüzyıl öncesinde yaşamış olabilecekleri ve 7. asrın başlarında ise daha batıya gittikleri söylenmektedir (Gömeç 1993: 51). Gömeç'e göre *Kümül* adı Çin yıllıklarında Sha–t'o'ların kabilelerinden biri olarak geçen Çümül/Çumul (Tch'ou–mi) adından gelmektedir (1993: 50).

Sha–t'o'ların kabilelerinden biri olarak verilen Çümül/Çumul adı Kumul adını çağrıştırmaktadır. Sha–t'o'ların Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturmalarından dolayı, onlara 'kum yığını' anlamına gelen Sha–t'o adı verildiği bilinmektedir (Tağıl 2004: 99). Sha–t'o'nun 'Kum yığını' anlamında olması ilginç bir veridir. 'Kum yığını' anlamındaki sözcük ile Kumul (Hami) kentinin adı arasında bir ilişki var mıdır? Kumul (Hami)

adının, kentin etrafındaki kumların çokluğundan hareketle verilmiş olabileceği, kentin adı için önerilen etimoloji denemelerinden yalnızca biridir (Emet 1997: 163). Barköl'ün güney bölümlerine düşen Kumul'un eski Türk yazıtlarında bir kez geçtiği bilinmektedir. Öngi (Ongin) yazıtının 9. satırında *Kam[ıl]* olarak geçen bu kent adının yazımında yalnızca *Kam* şeklinde okunabilecek harfler seçilebilmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacıların *kamuk* veya *Komul* şeklinde okuduğu görülmektedir: Öngi 9. satır: *kam[ıl] balık[k]a tegdim konuldum altım süsi kelti karasın yıgdım begi kaçdı* 'Kamıl (Hami) kentine ulaştım (ve) yerleşim, (kenti) aldım, askerleri geldi, avam halkını (bir araya) topladım, beyi (ise) kaçtı' (Aydın 2008: 26). *Kumul* adı ile *Kümül* adı arasında ilişki var gibi görünse de VIII. veya IX. yüzyıllarda kentin adı *Kamıl* veya *Komul* (Dobrovits 2001: 148) ise o zaman *Kümül* adı ile birleştirmek zor olacaktır.

1.6. Okuz

* Uybat IV (E 33), 2: *ok²uz alpın* 'Oğuz? kahramanıyla'.

Yenisey yazıtlarında, gerek *oguz* gerekse *tokuz oguz* şeklinde, Oğuzların adına rastlanmamıştır. Uybat IV (E 33) yazıtının 2. satırında ön ünlülü *k* ile yazılmış olmasına rağmen *oguz* adına benzer bir yazım bulunmaktadır. Krş.Tokuz At Bodun.

1.7. Tokuz At Bodun

* Barık I (E 5), 1: *er erdemi tokuz at bodun² erdemig unç? okum* 'Erkeklik kahramanlığı, dokuz adlı halk (Dokuz Oğuz?) kahramanlığını, mümkün? boyum?'.

Barık I (E 5) yazıtının 1. satırında geçen ve *tokuz at bodun* olarak okumak istediğimiz sözcük öbeğinin Dokuz Oğuzları anlatıyor olması mümkündür. Bu satır, yazıtın naşirlerince şu şekilde okunmuştur: Radloff: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) üçün* (1895: 308), Orkun: *er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün?)* (1940: 61), Malov: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) (üçün)* (1952: 21), Vasilyev: *r²r²d²m:t¹m:uzt¹<...>zr²d²migunç/j(?)a* (1983: 17). Kormuşin: *är ärdämi tokuz tabduz ärdämig känç koñım* (2008: 96). Görüldüğü gibi Radloff, Orkun ve Malov tarafından aynı şekilde okunan sözcük bir tek Kormuşin tarafından farklı şekilde okunmuştur. Ancak bu okuyuşlardan uygun bir anlam çıkarmak zordur. Biz satırın sorunlu bölümünü *tokuz at bodun* olarak okuyup 'dokuz adlı boy: Dokuz Oğuzlar' şeklinde anlamlandırmaya çalıştık. Eğer bizim bu okuyuş ve anlamlandırmamız doğru ise Oğuzların veya Dokuz Oğuzların adları Yenisey yazıtlarında geçmiş olacaktır.

1.8. Tokuz Tatar

* Herbis–Baarı (E 59), 4: *yėti otuz yaşımda élim üçün tokuz tat[ar]* 5: *él eri? üçün üç asıg a tıdıg? <...>* 'Yirmi yedi yaşımda yurdum için Dokuz Tatar(lar ile mücadele ettim?) 5. Yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? engel <...>.

1960 yılında S. G. Vaynştteyn tarafından Herbis–Baarı bölgesindeki bir kurganda bulunan ve 1961 yılında Tuva Müzesine taşınan Herbis–Baarı yazıtı toplam 9 satırlık runik metin içermektedir. Metnin 4. satırının son sözcüğü *tat* şeklinde başlamaktadır. Sözcüğün önündeki *tokuz* sayısı, ardındaki sözcüğün *Tatar* olması gerektiği konusunda ipucu vermektedir. Yazıt üzerinde çalışanlarca da aynı şekilde okunmuştur.

Tatar adı ve boyu belki de hem Türk hem de Orta Asya tarihinin ve dil araştırmalarının en önemli sorunu olarak durmaktadır. Uzun zaman Asya'nın bütün bozkır halklarını ifade eden, bir ara Moğollar için bile kullanılan Tatarların Yenisey yazıtlarında yalnızca Herbis–Baarı (E 59) yazıtının 4. satırında, ancak özellikle Moğolistan yazıtlarında birkaç kez geçmiş olduğunu söylemek gerekir. KT G 1 (burada *Tatar* sözcüğü değil *otuz* sözcüğü bulunmakta, *Tatar* sözcüğü ise tamamlanmak suretiyle elde edilmektedir), KT D 4 ve BK D 5'te Üstemi Kağan'ın (?) cenaze

törenine gelen kavim ve boylar arasında Otuz Tatarlar da anılmaktadır. Ayrıca KT D 14 ve BK D 34'te de geçmiştir. Ötüken Uygur Kağanlığının en önemli yazıtı şine Usu'da da Tatar adını görmekteyiz. şU D 1, 3, 6, 8 ve şU B 8'de Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlarla mücadele sırasında adı geçen Tatarların buradaki adlarının *Otuz Tatar* değil *Tokuz Tatar* olduğu görülmektedir. Türk boylarının adlarındaki bu sayıların şifrelerini çözebilmenin tek yolu Türk dili ile yazılmış belgelerin sayısının artmasıdır. Çin kaynakları bu konu ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir ama ne yazık ki tartışmaların sona ermesine yetmemektedir.

1.9. Tölis

* Abakan (E 48), 7: *tölis bilge atam ben altı y[1]ėgirmi yaşım a almış kunçuyumuz bökmedi begiçim* '(Ben) Tölis Bilge Atam(ım). On altı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı beyciğim'.

* Tuva G (E 55), 3: *konçgar (koçŋar?) tölis tirig* '(Ben) Konçgar (Koçngar) Tölis Tirig('im)'.

* Eerbek I (E 147), 3: *oglan atım yėrlig çor teŋri ėlimde tegzinmişim tölis alp t[2]arkan atımka bökmedim* 'Çocukluk adım Yerlig Çor('dur). Kutsal yurdumda dolaşıp durmuşum. Tölis Alp Tarkan adıma doymadım'.

Töles, *Tölis*, *Töliş*, *Tölös* gibi değişik şekillerde okunan bu boy birliğinin adı eski Türk yazıtlarının birçoğunda geçmektedir. Yenisey yazıtlarında ise üç yerde geçen ve üçünde de kişi adı olarak görülen *Tölis* sözcüğünün *twls* şeklinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Abakan (E 48) yazıtının 7. satırı ile Eerbek I (E 147) yazıtının 3. satırında geçen kişi adlarının aynı kişiyi gösterdiğini, hatta Eerbek I (E 147) yazıtındaki cümleden anlaşıldığına göre, önemli bir bey olduğunu söylemek gerekir. Sonuçta bu iki kişi adının Tölis boy birliğiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak Tölislerle ilgili gerek Çin kaynaklarındaki bilgilere gerekse diğer yazıtlardaki kullanıma yeni bir şey eklemeyeceği açıktır. Burada önemli olan Çin kaynaklarının çok fazla bilgi vermediği ve büyük ölçüde eski Türk yazıtlarından edinilen bilgiler ışığında açıklanabilen Yenisey havzası Türk boylarının yalnızca Az, Çik ve Kırgızlardan oluşmadığına örnek verilebilmiş olmasıdır.

1.10. Türgeş

* Tuba III (E 37), 3: *ben öltüm türgėş ben çaŋ(çeŋ?) beg ben biçig*[1] 'Ben öldüm. (Ben) Türgeşim. (Ben) Çang Bey'im. (Bu) yazıt(ım)'.

1721 ve 1722 yıllarında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından Erba ve Tes ırmakları arasında bulunan ve 1896 yılında Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınan Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırında geçen *Türgeş* adı Ş. L. Kızlasov tarafından kararsız bir şekilde *tirg(i~e)s* (?*türg(i~e)ş*?) şeklinde okunmuştur (1994: 196). Adın, eski Türk yazıtlarının ilk yayımcılarından bu yana *Türgeş, Türgis*, *Türgiş* gibi değişik şekillerde okunduğu bilinmektedir. Boy adının okunmasında birlik sağlanamamasının temel nedeni Kök Türk harflerinin ünlü sisteminin birkaç ünlüyü okutacak kadar esnek olmasıdır.

Eski Türk yazıtlarında daha çok Batı Kök Türkleri ile ilişkiler veya Batı seferleri esnasında anılan Türgeşlerin adının yalnızca Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırda geçtiği görülmektedir. Adına dikilen Çang Beg, kendisinin Türgeş olduğunu bildirmektedir. Yazıt sahibinin hangi boydan olduğunu bildirmesi ayrıca üzerinde durmaya değer bir konudur. Ayrıca krş.(Useev 2010: 1517).

1.11. Türk

* Uybat III (E 32), 10: *erdemin üçün türk kan balbalı ėl ara tokuz erig oduş? er oglın ögürüp? ödür? altı erdem begim e* 'Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla sevinip <...> (Ey) altı kahraman beylerim!'.

* Podkuninskaya (E 71), 2: <...> *türki edgü begim e* '<...> Türki? iyi beyime'.

Podkuninskaya (E 71) yazıtının 2. satırında geçen *Türki* sözcüğü ile ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte Yenisey yazıtlarında geçen ikinci Türk adı olmaktadır.

Uybat III (E 32) yazıtının 10. satırında geçen Türk adı ile II. Kök Türk Kağanlığından bahsediliyor olmalıdır. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için Uygur adı kullanılmıştır. Krş. Şine I (E 73), 7. satır. Uygur Kağanlığının yazıtlarında da Kök Türk Kağanlığı için *Türk* sözcüğü kullanılmaktadır. Krş. ğU K 4: *tür[ük kagan] çak elig yıl olurmış türük ėliŋe altı otuz yaşıma <...>* '(Kök) Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş.(Kök) Türk yurdunda yirmi altı yaşımda' (Aydın 2007a: 34 ve 57) ve ğU K 10: *tutdum katunın anta altım türük bodun anta ıŋaru yok boltı* '(Ozmış Kağan'ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu.' (Aydın 2007a: 36 ve 58).

Uybat III (E 32) yazıtında kullanılan *Türk* sözcüğünün Uygur yazıtlarında da benzer şekilde kullanımı Yenisey yazıtlarının en azından bazılarının II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlarla aynı yıllarda dikildiğini kanıtlamaktadır.

1.12. Uygur

* Şine I (E 73), 7: *teŋr<i> ėlimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* 'Kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim'.

Uygur adı Yenisey yazıtlarında tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca Şine I (E 73) yazıtının 7. satırında geçmiştir. Uygur adından dolayı kimi araştırmacılarca yazıt Uygur Kağanlığının yazıtlarından sayılmıştır. Örneğin (Gömeç 1997b: 11). Yazıt, büyük bir olasılıkla Uygur Kağanlığı döneminde Uygurlara gönderilen bir elçiye aittir. Uygur Kağanlığının 745–840 yılları arasında bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olduğu düşünüldüğünde bu yazıtın 840'tan önce dikilmiş olabileceği öne sürülebilir.

2. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yenisey yazıtları, Moğolistan coğrafyasında bulunan ve birçoğu II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlardan çok daha önce bulundukları hâlde hep onların gölgesinde kalmıştır. Özellikle ülkemizde Yenisey yazıtlarının metinleri ile ilgili çok az çalışma bulunması yazıtların değerlendirilmesinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Sovyetler Birliği ve sonrasında Rusya'da özellikle Yenisey havzasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan yeni yazıtların ülkemizdeki bilimsel çalışmalara yansımadığı da görülmektedir.

Bu makalede Yenisey yazıtlarında hangi boy veya boy birliklerinin geçtiği tespit edilmiş ve antropoloji, etnoloji ve özellikle tarih bilimi uzmanlarının dikkatlerine sunulmaya çalışılmıştır. Yenisey yazıtlarındaki çok küçük bilgilerin değerlendirildiği bu çalışmanın, eski Türk sosyal hayatının çok daha net anlaşılmasına katkı sağlaması umulmaktadır. Güç Asya'nın kötü iklim şartları nedeniyle açılmış,tahrip olmuş bu paha biçilmez değere sahip yazıtlardaki en küçük bilginin bile komşu ülke kaynaklarının verdiği ayrıntılı bilgiler kadar değerli olduğu düşünülmektedir.

Yenisey yazıtları için gözden uzak tutulmaması gereken şeyler vardır. Örneğin onlarda, Moğolistan yazıtlarında olduğu gibi kahramanlık ifade eden cümleler azdır. Yenisey yazıtlarında daha çok ayrılığın verdiği üzüntü anlatılmıştır. Bazen bu üzüntü, bir beyin veya kağanın ölümü dolayısıyla taşa aktarıldığında, devleti veya boyu yönetenler hakkında bilgi edinmemize imkân vermektedir. Bazı yazıtların Yenisey havzasındaki kağanlar veya devletin ileri gelenleri tarafından yazdırılmış olması mümkündür. Çünkü bu tip yazıtlarda ayrılığın verdiği üzüntüden çok beyin veya kağanın kahramanlıkları, bazen kendi ağzından bazen de üçüncü kişinin ağzından anlatılmıştır. Bu yazıtların büyük bir bölümünün halk tarafından mezar yazıtı şeklinde yazıldığı düşünüldüğünde bölgedeki boylar veya devlet(ler) hakkında neden az bilgi olduğu sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

3. Kısaltmalar ve Kaynaklar

AYDIN, Erhan (2007a): *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM.

AYDIN, Erhan (2007b): Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar. *Sibirische Studien* / *Sibirya Araştırmaları* 2/1, 41–64.

AYDIN, Erhan (2008): Ongi Yazıtı Üzerine Değerlendirmeler. *İlmî Araştırmalar* 25, Bahar, 21–38.

BATMANOV, İ. A. / Z. B. ARAGAÇİ / G. F. BABUşKİN (2006): *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili*. Türkçeye çev.: Kerim SARIGÜL / Esra AYDEMİR. Biçkek: Avrasya.

BK D : Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü.

E : Yenisey Yazıtları.

EDPT : CLAUSON, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre–Thirteenth–Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

DOBROVITS, Mihály (2001): Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten* 2000, 147–150.

EMET, Erkin (1997): Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında. *Türk Dünyası* 4, Güz, 162–165.

GÖMEÇ, Sadettin (1993): Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği Üzerine. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 79, Temmuz, 50–51.

GÖMEÇ, Sadettin (1994): Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar. *Belleten* 58/221, 51–54.

GÖMEÇ, Sadettin (1997a): *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy.

GÖMEÇ, Sadettin (1997b): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

HAMILTON, James (1997): Tokuz–Oguz On–Uygur. Türkçeye çev.: Yunus KOÇ / Şemsi BİLGE / Ahmet BİLGE / Ahmet TAŞAĞIL / Ahmet ÖRKAN. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 187–232.

KIZLASOV, İ. L. (1994): *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii.

KORMUşİN, İ. V. (2008): *Tyurkskiye Yeniseyskiye Yepitafii, grammatika tekstologiya*. Moskova: Nauka.

KT D : Köl Tegin Yazıtı Doğu Yüzü.

KT G : Köl Tegin Yazıtı Güney Yüzü.

KT K : Köl Tegin Yazıtı Kuzey Yüzü.

MALOV, S. E. (1952): *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov*, *tekstı i perevodı*. Moskova–Leningrad.

ORKUN, Hüseyin Namık (1940): *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.–Petersburg.

şU B : şine Usu Yazıtı Batı Yüzü.

şU D : şine Usu Yazıtı Doğu Yüzü.

şU K : şine Usu Yazıtı Kuzey Yüzü.

TAşAĞIL, Ahmet (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TEKİN, Talat (1999): Hemçik–Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 5–15.

USEEV, Nurdin (2010): Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516–1521.

VASİLYEV, D. D. (1983): *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 403-410, TURKEY

TÜRKÇE ÖĞRETMENİ YETİŞTİRME PROGRAMI SORUNU

Musa ÇİFCİ•

ÖZET

Bu çalışmada, Yüksek Öğretim Kurulu tarafından hazırlanan 1998 ve 2005 Türkçe öğretmenliği lisans öğretim programları incelenmektedir. Programların içerik özellikleri Türk dili alan derslerinin ekseninde değerlendirilmekte; her iki program, alan ve alan eğitimi dersleri bakımından karşılaştırılmaktadır. Özellikle alan dersleri içerisinde önemli yeri olması gereken Türk dili temel alan derslerinin son programda azaltılması eleştirilmektedir. Türkçe öğretmeni adaylarının alan hâkimiyetini kaybetmeleri; Türk dili alanına hâkim olamayan bir öğretmenin Türkçe öğretimine katkı sağlayamayacağı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe öğretmeni, program, alan dersleri, alan eğitimi.

THE QUESTION OF PRIMARY TURKISH TEACHER EDUCATION CURRICULUM

ABSTRACT

This study examines the previous and current versions of primary Turkish teacher education curriculum. Firstly, various features of the curriculum content are evaluated. Secondly, both versions of the curriculum are compared and contrasted according to the presented subject-specific courses and pedagogical subject-specific courses to see the similarities and differences between them. It is found out that the new version of the curriculum includes a limited number of subject specific courses. This situation can be criticised as a defficiency. As a result, this paper points out that a person who has not got the necessary knowledge and expertise of Turkish language cannot provide any contribution to teaching of Turkish.

Keywords: Teaching Turkish, primary Turkish pedagogical subject-specific courses.

Eğitim dünyamızdaki tartışmaların eksenini oluşturan temel konuların başında öğretmen eğitimi gelmektedir. Bu durum ise son derece doğaldır. Çünkü her alanda hangi araç gereçler kullanırsa kullanılsın, hedefler ne olursa olsun hiçbirisi amaca ulaşmada insan unsuru kadar önemli değildir. Bu nedenle, öğretmen eğitimi konusunun sıkça tartışılması sorunun önemini azaltıcı, sorunu küçümsetici etkiye yol açmamalı; sorunun algılanmasında zafiyete düşürmemelidir.

Öğretmenin genel nitelikleri tartışmaya her zaman açıktır. "Nasıl bir öğretmen ?" sorusu Acem seccadesi gibi bir zemin oluşturduğundan pek çok eğitimci bu soruya kendi bulunduğu noktadan cevap aramakta, bir öğretmen profili oluşturma çabası içerisine girmektedir. Genel anlamda bir öğretmenin nasıl olması gerektiği, sadece eğitimcilerin değil, politikacıların, ideologların ve sosyal sorumluluğu yüksek aydınların da merak duydukları bir konudur. Her kesim, gelecek kuşaklara hâkim olabilmek, kendi zihnindekileri yeni nesillerde çoğalmış olarak görmek amacıyla öğretmenin yetişme tasarrufuna etki etmek istemektedir. Bu istekler ve bu tür müdahaleler, her devrin sosyal ve siyasal karakteristiklerine göre var olmaya devam edecektir.

• Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: musaciftcii@yahoo.com

Burada üzerinde daha çok durulacak olan bir öğretmenin genel nitelikleri, taşınması gereken genel değerler manzumesi değildir; sadece Türkçe öğretmeninin alan ve alan eğitimi açısından sahip olması gereken teknik donanımdır. Türkçe öğretmeninin yetiştirilme tarihçesi üzerinde de durulmayacak, modern anlamda Türkçe öğretmeninin yetiştirilmeye başlandığı 1989'dan günümüze kadar ortaya çıkan sorunlar üzerinde ana hatlarıyla durulacaktır.

İlk Türkçe Öğretmenliği lisans programı 1989'da Gazi Üniversitesi bünyesinde açıldı; bu programa kısa bir süre sonra başka üniversitelerde de yer verilmeye başlandı. Kısmen yaygınlaştıktan sonra Eğitim Fakültelerinin bünyesinde Türkçe Eğitimi adıyla bölüm hüviyetini kazandı (1997).[1] 1998'e kadar her program/bölüm kendi öğretim programını hazırladı. Bu programların hazırlanmasında hemen bütün üniversitelerde (Gazi Üniversitesi hariç) bölümde görevli öğretim elemanlarının alanları göz önünde bulundurulduğu. Söz gelimi, Yeni Türk Edebiyatı alanında yeteri kadar öğretim elemanı varsa, özellikle bölüm başkanı da bu alanda çalışıyor ise ister istemez Türkçe lisans programı Yeni Türk Edebiyatı ağırlıklı oldu. Alan eğitimi dersleri istenilen düzeyde programdaki yerini alamadı; pek çoğunda programa konmuş olsa bile dersleri alan öğretim elemanları yürüttüler.

Yüksek Öğretim Kurulu 1998'de Eğitim Fakültelerinin programlarında birliği sağlamak, öğretmen yetiştirmede modern eğitim yaklaşımlarını uygulamak; kısaca, derleyip toparlayarak daha çağdaş bir hâle getirmek amacıyla yabancı uzmanların danışmanlık yaptıkları, Dünya Bankası destekli bir projeyle Eğitim Fakültelerinin programlarını yeniden düzenledi. Bu düzenlemede Türkçeye gereken akademik destek verilmedi: Yetişmiş Türkçe eğitimi akademisyenleri olduğu hâlde Türkçe eğitimi programı mevcut bölümlerin programlarından muhtemelen kes-yapıştır usulüyle hazırlanmaya çalışıldı. Ayrıca çok fazla teknik ve teorik bağlantısı bulunmayan Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği birbirinin yan alanı olarak kabul edildi.

1998 Türkçe Öğretmeni Yetiştirme Programı[2]

1. Yarıyıl				**2. Yarıyıl**			
Osmanlı Türkçesi I	2	0	2	Türk Dilbilgisi II: Şekil Bilgisi	2	0	2
Türk Dilbilgisi I: Ses Bilgisi	2	0	2	Osmanlı Türkçesi II	2	0	2
Edebiyat Bilgi ve Teorileri	3	0	3	Uygarlık Tarihi	2	0	2
Coğrafyaya Giriş	2	0	2	Ülkeler Coğrafyası	3	0	3
Yazılı Anlatım I	2	0	2	Yazılı Anlatım II	2	0	2
Öğretmenlik Mesleğine Giriş	3	0	3	Yabancı Dil II	3	0	3
Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi I	2	0	2	Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi II	2	0	2
Yabancı Dil I	3	0	3	Okul Deneyimi I	1	4	3
Kredi			19	**Kredi**			**19**

[1] O tarihte Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in Türkçe Öğretmenliği programının bağımsız bölüm olması için harcadığı çabayı Türkçe adına şükranla belirtmek gerekir.

[2] Yüksel Kavak, Ayhan Aydın, Sadegül Akbaba Altun, Öğretmen Yetiştirmeve Eğitim Fakülteleri (1982-2007) (Öğretmenin Üniversitede Yetiştirilmesinin Değerlendirilmesi, Yükseköğretim Kurulu Yayını 2007-5, Ankara 2007, s. 183.

3. Yarıyıl				**4. Yarıyıl**			
Türk Dilbilgisi III: Kelime Bilgisi	2	0	2	Türk Dilbilgisi IV: Cümle Bilgisi	2	0	2
Eski Türk Edebiyatı I				Eski Türk Edebiyatı II	2	0	2
Yeni Türk Edebiyatı I	2	0	2	Yeni Türk Edebiyatı II	2	0	2
Sözlü Anlatım	2	0	2	Anlama Teknikleri: Okuma ve Dinleme	2	0	2
Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği	3	0	3	Dil ve Kültür	2	0	2
Türk Tarihi ve Kültürü I				Türk Tarihi ve Kültürü II	2	0	2
Bilgisayar	2	2	3	Öğretimde Planlama ve Değerlendirme	3	2	4
Gelişim ve Öğrenme	3	0	3	Seçmeli I	2	0	2
Kredi	**19**			**Kredi**	**18**		

5. Yarıyıl				**6. Yarıyıl**			
Eski Türkçe ve Metin İnc.	2	0	2	Orta Türkçe ve Metin İncelemeleri	2	0	2
Konuşma ve Yazma Eğt.	2	2	3	Çağdaş Türk Edebiyatı	3	0	3
Metin Bilgisi	2	0	2	Çocuk Edebiyatı	3	0	3
Yeni Türk Edebiyatı III	2	0	2	Sosyal Bilimler Öğretimi	2	2	3
Türk Halk Edebiyatı	3	0	3	Sınıf Yönetimi	2	2	3
Vatandaşlık Bilgisi	3	0	3	Özel Öğretim Yöntemleri I	2	2	3
Öğretim Tekn. Ve Materyal Geliştirme	2	2	3	Seçmeli II	2	0	2
	18				**19**		

7. Yarıyıl				**8. Yarıyıl**			
Yaşayan Türk Lehçeleri	2	0	2	Türkiye Türkçesi	2	0	2
Tiyatro ve Canlandırma	2	2	3	Rehberlik	3	0	3
Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi	2	2	3	Öğretmenlik Uygulaması	2	6	5
Özel Öğretim Yöntemleri II	2	2	3	Seçmeli IV	2	0	2
Okul Deneyimi II	1	4	3	Seçmeli V	2	0	2
Seçmeli III	2	0	2				
	16				**14**		
				TOPLAM KREDİ	**142**		

Yukarıda görüleceği gibi, 1998 Programına alan, alan eğitimi ve eğitim derslerinin yanı sıra yan alan (Sosyal Bilgiler) derslerinin de sıkıştırılması, özellikle alan ve alan eğitimi derslerinin içerik ve kredi itibariyle daralmasına yol açmıştır. (Güzel, 2005: 305; Cemiloğlu, 2005: 368) Söz gelimi, temel alan eğitimi derslerinden olan Konuşma ve Yazma Eğitimi ile Okuma ve Dinleme Eğitimi derslerinin aynı ders saatleriyle sınırlandırılması son derece yetersiz bir alan eğitimine neden olmuştur (Cemiloğlu, 2005: 368): Bir yarıyılda yaklaşık 28 saat ders yapılmaktadır. Bunun 2

saati ara sınava ayrılacak, kalan 26 saatin 13 saati okumaya 13 saati de dinlemeye kalacaktır. Buna göre, emekli oluncaya kadar öğrencilerine okuma eğitimi verecek olan bir Türkçe öğretmeni, lisans öğreniminde toplam 13 saatlik okuma eğitimi almış olacaktır. 13 saatlik okuma eğitimi almış bir öğretmenin okuma dersini profesyonel anlamda yürütebilmesi mümkün değildir. Bu durumu herhangi bir bilimsel gerekçeye dayandırmanın imkânı bulunmamaktadır.

Alan derslerinin program içerisindeki ağırlığı da istenen düzeyin çok uzağındadır; özellikle, Osmanlı Türkçesi dersinin kredisi oldukça yetersizdir. İki saatlik bir derste birinci yarıyıl sadece çok temel kurallar öğrenilebilir; diğer temel yazım ve okuma kurallarının kâmilen verilmesi (Arapça ve Farsça kelimelerin yazılış gibi) kalan yarıyılda mümkün görünmüyor; verilmesi teorik olarak mümkün olsa bile bu ders de bir süreç gerektirmektedir. Zaman içerisinde tekrarlarla pekiştirme sağlanmalıdır. Öğrenci, Orta Türkçe, Eski Türk Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı gibi dersleri Osmanlı Türkçesinin yardımıyla izleyebilecektir. Burada yapılan hata, pek çok alan dersini de işlevsiz kılmaktadır.

Özbay'ın 1998 Programını eleştiren şu tespitleri, programın ne kadar vahim hatalarla kurgulandığını ortaya koymaktadır: *"Yukarıdaki grafiğe bakıldığı zaman Türkçe Öğretmenliğine yönelik derslerin çok az olduğu görülmektedir. Mevcut alan dersleri ise fen-edebiyat fakültesi derslerinin özet bilgi aktarımı şekline dönüştürülmüştür. Hatta öyle ki, alan bilgisi dağılımı bile bir "alan programcısının" elinden geçmemiş, sadece "dağılım" yapılmıştır. Örneğin, eski programlarda "kompozisyon" iki yarıyıllık bir ders iken, bu programda yedi yarı yılda aynı bilgileri değişik isimler altında tekrarlamışlardır.*

Bilindiği gibi eğitim fakültelerinde "nitelikli öğretmen" yetiştirebilmek için genel olarak ders dağılımında dikkat edilecek oran, %70 alan bilgisi ve alan eğitimi, % 30 pedagojik formasyonu ve genel kültür olması gerekirken, maalesef bu duruma bu duruma hiç dikkat edilememiştir… YÖK'ün, "Eğitim Fakültelerinin Yeniden Yapılandırılması" ile ilgili projesinde yer alan programla Türkçe eğitiminde başarıyı yakalayabilmemiz mümkün değildir." (Özbay, 2005: 315)

1998 Türkçe Lisans Programının bunlara benzer eksiklik ve aksaklıklarını detaylandırmak mümkündür. Bu tür eksiklikler, pek çok eğitimci ve alan uzmanı akademisyen tarafından görüldüğü için zaman zaman çalıştay ve benzer çalışmalarda dile getirildi. (Çifci, 2005) şikayetlerin artması ve yüksek sesle dile getirilmesi, Yüksek Öğretim Kurulu'nu eğitim fakülteleri için yeni bir program hazırlamaya ikna etti. 2006-2007 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere 2005 yılında yeni bir program hazırlandı.

2006 Türkçe Öğretmeni Yetiştirme Programı[3]

I. YARIYIL					**II. YARIYIL**				
	Dersin Adı	T	U	K		Dersin Adı	T	U	K
A	Yazı Yazma Teknikleri	1	2	2	**A**	Türk Dil Bilgisi II: Şekil Bilgisi	2	0	2
A	Türk Dil Bilgisi I: Ses Bilgisi	2	0	2	**A**	Edebiyat Bilgi ve Kuramları II	2	0	2
A	Edebiyat Bilgi ve Kuramları I	2	0	2	**A**	Yazılı Anlatım II	2	0	2
A	Yazılı Anlatım I	2	0	2	**A**	Sözlü Anlatım II	2	0	2
A	Sözlü Anlatım I	2	0	2	**A**	Osmanlı Türkçesi II	2	0	2
A	Osmanlı Türkçesi I	2	0	2	**GK**	Atatürk İlkeleri ve	2	0	2

[3] Yüksel Kavak, Ayhan Aydın, Sadegül Akbaba Altun., a.g.e., s.213.

						İnkılâp Tarihi II			
GK	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I	2	0	2	**GK**	Yabancı Dil II	3	0	3
GK	Yabancı Dil I	3	0	3	**MB**	Eğitim Psikolojisi	3	0	3
MB	Eğitim Bilimine GiriŞ	3	0	3					
TOPLAM		**19**	**2**	**20**	**TOPLAM**		**18**	**0**	**18**

III. YARIYIL					**IV. YARIYIL**				
	Dersin Adı	T	U	K		Dersin Adı	T	U	K
A	Türk Dil Bilgisi III: Sözcük Bilgisi	2	0	2	**A**	Türk Dil Bilgisi IV: Cümle Bilgisi	3	0	3
A	Türk Halk Edebiyatı I	2	0	2	**A**	Türk Halk Edebiyatı II	2	0	2
A	Eski Türk Edebiyatı I	2	0	2	**A**	Eski Türk Edebiyatı II	2	0	2
A	Yeni Türk Edebiyatı I	2	0	2	**A**	Yeni Türk Edebiyatı II	2	0	2
A	Seçmeli I	3	0	3	**A**	Genel Dilbilimi	3	0	3
GK	Bilimsel AraŞtırma Yöntemleri	2	0	2	**GK**	Bilgisayar II	2	2	3
GK	Bilgisayar I	2	2	3	**GK**	Etkili İletiŞim	3	0	3
MB	Öğretim İlke ve Yöntemleri	3	0	3	**MB**	Öğretim Teknolojileri Ve Materyal Tasarımı	2	2	3
TOPLAM		**18**	**2**	**19**	**TOPLAM**		**19**	**4**	**21**

V. YARIYIL					**VI. YARIYIL**				
	Dersin Adı	T	U	K		Dersin Adı	T	U	K
A	Anlama Teknikleri I: Okuma Eğitimi	2	2	3	**A**	Anlatma Teknikleri I: KonuŞma Eğitimi	2	2	3
A	Anlama Teknikleri II: Dinleme Eğitimi	2	2	3	**A**	Anlatma Teknikleri II: Yazma Eğitimi	2	2	3
A	Çocuk Edebiyatı	2	0	2	**A**	Yabancılara Türkçe Öğretimi*	2	0	2
A	Dünya Edebiyatı	3	0	3	**A**	Özel Öğretim Yöntemleri II	2	2	3
GK	Topluma Hizmet Uygulamaları	1	2	2	**GK**	Türk Eğitim Tarihi*	2	0	2
MB	Özel Öğretim Yöntemleri I	2	2	3	**GK**	Uygarlık Tarihi*	2	0	2
MB	Sınıf Yönetimi	2	0	2	**MB**	Ölçme ve Değerlendirme	3	0	3
TOPLAM		**14**	**8**	**18**	**TOPLAM**		**15**	**6**	**18**

VII. YARIYIL					**VIII. YARIYIL**				
	Dersin Adı	T	U	K		Dersin Adı	T	U	K
A	Tiyatro ve Drama Uygulamaları*	2	2	3	**A**	Seçmeli II	3	0	3
A	Türkçe Ders Kitabı İncelemeleri	2	0	2	**A**	Seçmeli III	2	0	2
GK	Seçmeli I	2	0	2	**GK**	Dil ve Kültür*	2	0	2
MB	Okul Deneyimi	1	4	3	**GK**	Seçmeli II	2	0	2
MB	Rehberlik	3	0	3	**MB**	Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi	2	0	2
MB	Özel Eğitim*	2	0	2	**MB**	Öğretmenlik Uygulaması	2	6	5
TOPLAM		**12**	**6**	**15**	**TOPLAM**		**13**	**6**	**16**

GENEL TOPLAM	**Teorik**	**Uygulama**	**Kredi**	**Saat**
	128	34	145	162

A: Alan ve alan eğitimi dersleri **MB:** Öğretmenlik meslek bilgisi dersleri **GK:** Genel kültür dersleri

Yukarıda yer alan 2005 Türkçe Öğretmenliği lisans programı incelendiğinde ise bir yanlışın başka bir yanlışla düzeltilmeye çalışıldığı görülmektedir: Türkçe programında bulunan Sosyal Bilgilerin yan alan dersleri tasfiye edilirken Türkçe temel alan derslerinin de bir kısmı ortadan kaldırılmıştır.[4] Önceki programda mevcut olan Eski Türkçe ve Metin İncelemeleri, Orta Türkçe ve Metin İncelemeleri, Yaşayan Türk Lehçeleri dersleri kaldırılmıştır. Bu dersler bize Türk dilinin köklerini ve zenginliğini anlatır; bu dersleri görmeyen bir Türkçe öğretmeni adayı, Türk dilinin ne olduğunu, heybetini, görkemini asla bilemez, anlayamaz; öğrettiği dile gerçek anlamda saygı duyabilmesi için onun tarihsel derinliğini kavraması şarttır. Türkçenin ruhu ancak bu dönemlerin bilinmesiyle anlaşılabilir. 2005 Türkçe Eğitimi Programının en önemli hatalarından birini bu oluşturmaktadır.

Osmanlı Türkçesine yeni programda da aynı oranda (iki yarıyılda ikişer saat) yer verilerek bir yanlışta ısrar edilmiştir. Program kurgulayıcıları, Türkçe öğretmenlerinin Osmanlı Türkçesine ihtiyaç duymayacakları yanılgısına düşmüş olabilirler. Türkçenin sadece günümüz Türkiye Türkçesinden ibaret olduğunu zannederek bir dilin tarihsel süreçlerinden bağımsız incelenemeyeceğini görememiş olabilirler. Osmanlı Türkçesinin bir kültür konusu olarak programda temsil edilecek kadar bulunmasının temel nedenlerinden bazıları bunlar olabilir. Ayrıca "Osmanlıca" kavramının bazı zihinlerde Türkçeden farklı bir dil gibi algılandığı düşünülebilir. Ancak bunun bilimsel temele dayanmayan bir anlayış, olduğu açıktır. Bu nedenle, Osmanlı Türkçesini öğretmek, başka bir dili öğretmek veya onu ihya etmek için değil, Türkçeyi daha iyi anlamak için gereklidir. Kaldı ki, Osmanlının dili Türk'ün dilidir. (Develi, 2006: 19) *"... yazı dili ile konuşma dili arasında büyük bir farkın bulunması,"Osmanlıca" diye adlandırılan yazı dilinin*

[4] "Türkçe bölümünde Türkçe Öğretmenliğine yönelik derslerin çok az olduğu görülmektedir. Mevcut alan dersleri ise Fen-edebiyat fakültesi derslerinin özet bilgi aktarımı şeklıne dönüştürülmüş halidir. Hatta öyle ki, alan bilgisi dağılımı bile bir "alan programcısı"nın elinden geçmemiş,sadece "dağılım" yapılmıştır. Eğitim fakültelerinde "nitelikli öğretmen" yetiştirebilmek için, genel olarak ders dağılımında dikkat edilecek oran, %70 Alan Bilgisi ve Alan Eğitimi, %30 pedagojik formasyon ve genel kültür olması gerekirken, maalesef bu durum hiç dikkate alınmamıştır." (Atasoy 2005)

Türkçe'den başka bir dil olduğu anlamına gelmez. Bu dil ne Arapça'dır, ne Farsça'dır, bu dil Türkçe'dir." (Özkan, 2000:41)

Yeni programda alan eğitimi derslerinde bir iyileşme görülmektedir. Temel beceri alanı derslerinin kredileri artırılmıştır. Anlama Teknikleri ve Anlatma Teknikleri dersleri önceki programda haftalık toplam 6 saat iken yeni programda 16 saate çıkarılmıştır. 1998 Programında olmayan, "Yazı Yazma Teknikleri" dersi konmuştur. Dersin içeriği şöyledir: "*Yazı kavramı, güzel yazma yöntem ve teknikleri, büyük temel harfler, küçük temel harfler, eğik büyük yazı harfleri ve yazılış yönleri, bitişik eğik yazı küçük harfleri ve yazılış yönleri, rakam ve işaretlerin yazılışı, büyük ve küçük temel harflerle bitişik, dik ve eğik el yazısı, dik ve eğik el yazısıyla metinler oluşturma, çeşitli dekoratif, antik vb. yazılar, uygulama çalışmaları, düzgün ve okunaklı yazı uygulamaları.*" Böyle bir dersin varlığı tamamen gereksiz değildir. Ancak, bundan daha önemlisi, öğretmen adaylarının metin oluşturma becerilerinin geliştirilmesine yönelik derslere duyulan ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın Yazılı Anlatım I ve Yazılı Anlatım II dersleriyle karşılanacağı düşünülmüşse de son derece yetersiz bir düzenleme yapılmıştır. Tamamen teorik olarak haftada 2 saat yer verilen Yazılı Anlatım derslerinin içerikleri uygulamalarla doldurulmuştur. Bu bir çelişki oluşturmaktadır: *"... örnekler üzerinde çalışmalar ve yazma uygulamaları; bir metnin özetini, planını çıkarma; yazılı uygulamalardaki dil ve anlatım yanlışlarını düzeltme... kuramsal bilgiler, örnekler üzerinde çalışmalar ve yazma denemeleri... yazma uygulamaları; yazılı uygulamalardaki dil ve anlatım yanlışlarını düzeltme*." Bu derslerin oldukça zenginleştirilen içeriklerine uygun kredi ve saatleri olmalıydı. Ayrıca, Yazı Yazma Teknikleri dersinin içeriği, saati ve kredisi artırılan Yazılı anlatım derslerinin içerisine yerleştirilebilirdi.

SONUÇ

Çağdaş Türkçe öğretmeni yetiştirmek için hazırlanan 2005 Türkçe Eğitimi Programının alan ve alan eğitimi derslerinin düzenlenmesinde de 1998 Programında olduğu gibi temel yanlışlıklar yapılmıştır. Özellikle Türk dilinin temel dersleri olan Türk Dili Tarihi, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi derslerine hiç yer verilmemesi, Türkçe öğretmeninin donanımında telâfi edilemez eksikliğe yol açmaktadır. Türk dilinin tarihsel derinliğini ve zenginliğini kavrayamayan bir Türkçe öğretmeninden alanındaki eğitim öğretim görevini hakkıyla yerine getirmesi beklenemez.

Her iki programda da Osmanlı Türkçesi dersi bir kültür çeşnisi olarak yer almaktadır. Bu dersin mevcut hâliyle varlığı veya yokluğu bir değer ifade etmemektedir; en az dört yarıyıl okutulmalıdır.

Türkçe öğretmeni adaylarının öğrencilerine yazma becerisi kazandırabilmeleri için öncelikle kendi yazma becerilerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Öğrenim hayatında iki sayfa gezi yazısı yazma tecrübesi edinmemiş bir öğretmenin, öğrencilerinden gezi yazısı yazmalarını istemesi doğru değildir. Bu nedenle, yazılı anlatım derslerinin mutlaka uygulamalı olması gerekmektedir.

Türkçe öğretmeni yetiştirme programlarının burada sözü edilen eksiklik ve yanlışlıkları, Türk dilinin geleceğini son derece olumsuz etkileyecek türdendir. 2005 Türkçe Öğretmenliği Lisans Programının alan ve alan eğitimi uzmanları tarafından yeniden gözden geçirilerek biçimlendirilmesi Türk dili adına zorunlu bir görev olmalıdır.

KAYNAKÇA

ATASOY, Basri (2005), Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu Sonuç Raporu, 24 Ekim 2005.

CEMİLOĞLU, Mustafa (2005), **Yeniden Yapılandırma Çerçevesinde Türkçe Programı ve Uludağ Üniversitesi**, Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu 22-24 Eylül 2005, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

ÇİFÇİ, Musa (2005), **Yeniden Yapılandırmada Türkçe Öğretim Programı**, Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu 22-24 Eylül 2005, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

DEVELİ, Hayati (2006), **Osmanlının Dili**, 3F Yayınevi, İstanbul.

GÜZEL, Abdurrahman (2005), **Türkçe Öğretmenliği Ana Bilim Dalı Dört Yıllık Lisans Programı**, Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu 22-24 Eylül 2005, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

KAVAK, Yüksel, AYDIN, Ayhan, AKBABA ALTUN (2007), Sadegül, **Öğretmen Yetiştirme ve Eğitim Fakülteleri (1982-2007) (Öğretmenin Üniversitede Yetiştirilmesinin Değerlendirilmesi**, Yükseköğretim Kurulu Yayını 2007-5, Ankara.

ÖZBAY, Murat (2005), **Türkçe Eğitimi Bölümleri İçin Lisans Programı Önerisi**, Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu 22-24 Eylül 2005, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

ÖZKAN, Mustafa (2000), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 411-452, TURKEY

KAŞ (ANTALYA) AĞZI SES ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Mehmet Dursun ERDEM[•]

Ramazan BÖLÜK[••]

ÖZET

Türk dilinin ses yapısını anlamak, sadece yazı dilini incelemekle mümkün değildir. Türk dilinin yerel ağızlarının araştırılması ve incelenmesi anlaşılamayan birçok noktaya ışık tutacaktır. Ağız çalışmaları doğrudan Türk dili için kaynak niteliği taşıyan veriler olmakla beraber, etnoloji, etimoloji, sosyoloji, tarih, folklor gibi birçok bilime de dolaylı olarak katkı sağlamaktadır. Bu makalede Antalya ili Kaş ilçesi ağzı üzerine yaptığımız çalışmanın ses bilgisi sonuçları yer almaktadır. Çalışmamızda metot olarak dar saha yöntemi seçilmiştir. Çalışma kapsamında Antalya'ya bağlı Kaş ilçesinin belde ve köylerinin tamamına ulaşılıp ayrıntılı derleme yapılmıştır. Ancak makale, Kaş ağzını temsil edebilecek 7 köyün derleme metinleri ile sınırlı tutulmuştur. Makalemizde, Antalya ili Kaş ilçesi ağzının özellikle fonolojik verileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu fonolojik veriler Türkiye Türkçesi ağızları ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Türkiye Türkçesi Ağızları, Antalya, Kaş Ağzı, Ses Bilgisi.

ON PHONOLOGIC STRUCTURE KAŞ DIALECT

ABSTRACT

Understanding the phonologic structure of the Turkish language, is not possible to examine not only the written language. Investigation and examination of the local dialects of Turkish language will shed light on many points that can not be understood. Dialect studyings are directly resource of Turkish Language. It also contributes other disciplines such as ethnology, etymology, sociology, history, folklore and etc. This paper includes subsequents of compilation which is compiled from Kaş (district of Antalya), phonologic structure of Kaş dialect and it's countryside dialects by us. It is used narrow-area method while compiling. Our compilation study contains detailed compiling dialects' all towns and villages of Kaş (district of Antalya); but it also limited only seven villages that are represant the district's dialect. It is examined phonologic data of Kaş's dialects; and also is compared this data with the other Anatolian dialects.

Keywords: Dialect, The Dialects of Anatolia, Antalia, The Dialect of Kaş, Phonetic.

[•] Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: mdursunerdem@gmail.com

[••] Erzincan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, elmek: ramazanboluk@gmail.com

Harita 1: Makalede İncelenen Belde ve Köyleri Gösteren Harita

(Not: Haritada gösterilen bütün yerleşim birimlerinden ayrıntılı derleme yapıldığı için derleme yapılan yerleşim birimlerini gösteren ayrıca bir işaret konulmamıştır.)

1. Giriş

1867 yılında Avrupalı doğubilimcilerin başlattığı Türkiye Türkçesi ağızları araştırmaları özellikle 1940'tan sonra yerli araştırmacıların da alana girmesiyle hatırı sayılır bir biçimde artmıştır (KORKMAZ 1985, 232-248). Daha çok yabancı araştırmacılar tarafından incelenen Türkiye Türkçesi ağızları bu tarihten sonra ekseriyetle yerli araştırmacıların çalışmalarıyla gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.[1] Gerek teknolojik, gerekse sosyo-kültürel hayatın modern yaşam tarzına doğru gitmesi nedeniyle kaybolmaya başlayan ağızların ortaya konması için gerekli derleme henüz yapılamamıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde henüz yeterli derleme yapılmamış bakir bölgelerden birisi de Antalya ve yöresidir. Yapılan çalışma neticesinde metot olarak dar sahalı (ERDEM ve GÜNER 2009) çalışma tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede Antalya'nın bütün ilçe ve köylerinin tamamına ulaşılmaya çalışılmış, imkânlar dâhilinde her köyde farklı kaynak kişilerden uzun kayıtlar alınmıştır. Bu makalede derlemesi sona eren Antalya ilinin -siyasî bölünme temel alınarak- Kaş ilçesi ağzı incelenmiştir. İncelemenin sonuna Kaş ağzını temsil eden merkezle birlikte 7 metin seçilmiş ve eklenmiştir.

Eski adı *Antifellos* olan Kaş ilçesinin tarihi M.Ö. 2000'lere dayanmaktadır. Bu isim halen ilçenin kuzeyinde bulunan Çukurbağ köyündeki Phellos tarihî şehrinin karşısında olan şehir anlamındadır. Kaş ve yöresinde 1500-2500 yıllık kaya mezarları, lahitler, mabetler, kale duvarları ve antik tiyatrolar göze çarpmaktadır. Kaş'ın, kıyıları ve yerleşimi ile Meis adasını bir yay gibi çevirdiği ve ona baktığı için bu ismi aldığı ileri sürülmektedir[2].

1 merkez, 5 belde belediyesi ile 48 köyden oluşan Kaş ilçesi Antalya'nın güney-batısında yer alan küçük bir ilçe olup, toprak büyüklüğü bakımından 2231 km^2 yüzölçümü ile Antalya'nın 4. büyük ilçesidir. Doğusunda Demre kuzeyinde Elmalı, batısında Muğla'ya bağlı Fethiye ile çevrilidir[3].

Adrese dayalı nüfus kayıt sistemine göre 2007 yılı itibariyle ilçe merkez nüfusu 5.922, kasaba ve köylerin toplam nüfusu 43.707 olup Kaş'ın toplam nüfusu ise 49.629'dur[4].

Halkının geneli tarım ve hayvancılıkla geçinen ilçede okuma yazma oranı % 99'dur. Yaz aylarında ise Kalkan ve Gelemiş'te turizmin yoğun olması nedeniyle mevsimlik iş imkânı doğmakta ve civar köylerin gençleri bu iş olanaklarından faydalanmaktadır[5].

---

[1] Yerli araştırmacılar döneminde sadece Türkiye Türkçesi ağızları değil, diğer Türk lehçeleri ağızlarıyla ilgili de önemli çalışmaların yapıldığını görüyoruz. (bk. ALKAYA 2008a; 2008b; Aratan 1965; DALLI 1991; EMET 2008; GÜLENSOY vd. 2009)

[2] Milattan 2000 yıl önce Antalya'nın güney batısında Tekirova ile Fethiye arasındaki bölgeye *Likya* adı verilmiştir. Likyalılar zamanında Teke yöresinde, dolayısıyla Kaş'ta tarihî ve turistik eserler yer almaktadır. Özellikle Xanthos, Patara, Pınara, Olimpos ve Phellos gibi şehirler dikkat çekmektedir. Phellos şehrinin limanı, daha doğrusu iskelesi olan bu antik şehre Phellos'un karşısında olan anlamında Antifellos (Antiphellos) ya da Andifli denlmiştir. şu an tarihî Andifli şehrinin yerinde Kaş ilçe merkezi vardır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe birifingi; http://www.kas.gov.tr.)

[3] Batıda Eşen çayından başlayarak, doğuda Üçağız merkezine kadar uzanan sahil şeridinin toplam uzunluğu 90 km'dir. İlçenin hemen kuzeyinde başlayan Toros dağları, kuzeyde Elmalı sınırlarına kadar uzanır. Toros dağlarının arasında Gömbe yaylası ve Kasaba ovası gibi tarıma elverişli köyler bulunmaktadır. Tarıma elverişli arazisi olmayan dağ köylerinde hayvancılık kısmen de tahıl yetiştiriciliği yapılmaktadır. Batıda bulunan Kalkan beldesi turizmi ile Yeşilköy, Ova ve Kınık beldeleri ise sera ve zeytincilik ile geçim sağlamaktadır. (bk. Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe birifingi; http://www.kas.gov.tr.)

[4] Ancak ilçe merkezi, Kalkan kasabası ve Gelemiş köyünün (Patara) turizm bölgesi olması nedeniyle yaz aylarında yoğun nüfus artışı meydana gelmektedir. (bk. Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe birifingi; http://www.kas.gov.tr.)

[5] İlçede 2008 yılı içerisinde 778 doğum, 229 ölüm, 362 evlenme, 42 boşanma işlemi yapılmıştır. 64 aile cüzdanı, 3446 adet cüzdan verilmiştir. (bk. Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe birifingi; http://www.kas.gov.tr.)

Sahil şehri olan Kaş'ın neredeyse her köyünün yaylası mevcuttur, bu yaylalarda yaz kış yaşayan insanlar da vardır. Sahil bölgesinde yaşayan halkın çoğu yazın Gömbe kasabasına, Sütleğen köyüne, Elmalı'ya veya Elmalı'nın belde veya köylerine gider, 3-5 ay buralarda yaşayarak sıcaktan kurtulmuş olur[6].

Kaş'ın ağız yapısına etkisi olabilecek coğrafî, tarihî, sosyal ve ekonomik durum kısaca bu şekilde ifade edilebilir.

Leyla Karahan, Antalya ağzını Batı grubu ağızları içerisinde göstermiştir. Bu grupta da I. alt gruba dâhil etmiştir. Bu grupta bulunan diğer ağızlar Afyon, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Nallıhan (Ankara) ağızlarıdır (KARAHAN 1996, 2/117).

Kaş ilçesi ağzı İrfan Kocakâhya tarafından 1980 yılında bitirme tezi olarak çalışılmıştır (GÜLENSOY ve ALKAYA 2003, 93)[7]. Ancak çalışmanın bitirme tezi olması, dil incelemesi yapılmamış olması ve derlenen köy sayısının çok sınırlı tutulması bölgenin tekrar çalışılması gerektiği kanaatini oluşturmuştur.

Kaş ilçesinin bütün belde ve köylerinden toplam 66 kayıt alınmıştır. Bazen aynı köyden veya beldeden birden fazla kayıt alınmış ve çalışma zenginleştirilmiştir. Bu yazımızda ise Kaş ağzını temsil edebilecek 7 kayıt seçilmiş ve incelemeler bu metinler üzerinden yapılmıştır.

Kaş ağzının karakteristik özelliklerini ortaya koymaya çalıştığımız araştırmamızın ayrıntıları daha sonraki yayımlarımızda ortaya konmaya devam edilecektir. Çünkü derleme çalışmalarına yenilerini eklemeye devam etmekteyiz.

2. Ses Bilgisi

2.1. Ünlüler

2.1.1. Ünlü Çeşitleri:

Bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında olduğu gibi Kaş ağzında da, yazı dilinde kullandığımız sekiz ünlünün haricinde, farklı boğumlanma noktaları nedeniyle yeni bir kimlik kazanan ünlü çeşitleri vardır[8]. Bunlar: [á], [à], [å], [ä], /ė/, [é], [ě], [í], [ĭ], [ĭ], [ó], [ò], [ǒ], [ú] ünlüleridir.

Bu ünlü çeşitleri şu şekildedir:

/a/ ünlüsü ve çeşitleri ([á], [à], [å]):

[á]: /a/ ile /e/ arasında bir orta damak ünlüsüdür (ERCİLASUN 1983, 51). Bu ses yöre ağzının tamamında tespit edildiği hâlde sistemli olmamakla beraber daha çok y ünsüzün önlüleştirici etkisiyle ortaya çıkar. yátā, yáşē̄rin, yáyḷamız, yápartık, bendán, háh, dõyóllár mı, bilmám, hání, áşşă‿arısı, máşaḳat, tėláfan, áḷḷáh, mėselā̄, bahçásinne, anám.

[à]: /a/ ile /ı/ arası daralmış bir ünlüdür. Sistemli bir görünüm arz etmemekle birlikte genelde ilk hecelerde ortaya çıkar. Kısmen de ikinci hece ve ikinci heceden sonraki hecelerde

[6] Hatta bazı kişilerin hem yayla hem de sahil bölgesinde arazileri vardır, yazın yayladaki işlerini görür, kışın da sahil bölgesinde seracılıkla meşgul olurlar. (bk. Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe birifingi; http://www.kas.gov.tr.)

[7] Kaş ve yöresi ile ilgili bahsi geçen çalışmadan başka bir çalışma olmamakla birlikte Antalya ilinin diğer bölgeleri ile ilgili yapılmış az da olsa çalışma karşımıza çıkmaktadır. bk. DEMİR1994a, 1994b, 1995a, 1995b, 1999, 2000; AKBABA 1940; ATMACA 2005, 2007a, 2007b, 2009; BAHARLI 1951; BALCI 1966; BAş 1972; BÖLÜK 2010; CEVAHİR1974; DOĞAN 1996; DURMAZ 2009; DUYGUN 1988; ERGİN1987; GÖNÜLLÜ 1983, 1998; KAPLAN 1974; KAYA 2008; KOCAKÂHYA 1980; KUDAT 1964; KULLE 2010; KUşDEMİR1971; KÜÇÜKYILMAZ 2009; OK 2008; ONARAN 1976; ÖNDER 1968; ÖZ 1988; ÖZGÜR 2004; REşİT1935; SÜNBÜL 1997; UYANLAR 1974.

[8] Türkçenin geneline bakıldığında ünlü çeşitleri hayli fazladır. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. YALÇIN 2009.

kendini gösterir. Bunda kendisinden önce veya sonra gelen dar ünlünün tesiri de söz konusudur. ȧnaÇīm, tȧraf, çȧḳaḽ, sorȧcañ, bȧḳaḽım, zȧman, çıḳȧcañ, nȧhaḽ, hėrȧḽda, vȧḽḽa, toḳıḽȧşcaḳ, cȧnım, tıḳırȧyán, amcȧ, burȧḽamişīzdir, rȧmazan, óynȧmayá, hȧnā, borȧ.

[å]: /a/ ile /o/ arası bir sestir. Bu ünlünün oluşmasında dudak ünsüzlerinin ve yuvarlak ünlülerin payı büyüktür. Genelde dudak ünsüzlerinin yanında yaygın bir görünüm arz eder. Bunun dışındaki örnekler kişisel kallanımlara bağlı olarak ortaya çıkar. åsgere, vȧḽḽå, bȯrdå, bȧbȧḽā, borå, zobå, toḳturå, ordå, dȧv̇ar, v̇ȧḳıt, şȧmıñ.

/e/ ünlüsü ve çeşitleri ([ä], [ė], [é], [ȇ]):

[ä]: Bu ünlü sözcüklerin ilk hecelerinde bulunur. Açık [ä] ünlüsü normal /e/'den biraz daha açık söylenir (OLCAY 1995, 20). Kaş ağzında bu ses yaygın olmamakla birlikte bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. gänşlīm, ävēr̨dik, äkmeÇik, ā̈t, täPbeTiñ, äyiriyóruz, äyir, äkin.

/ė/: Kaş ağzında sistemli ve çok rastlanan /i/ ile /e/ arasında bir ünlüdür. Kapalı /ė/ ünlüsü olarak adlandırılır (bk. ERDEM ve GÜL 2006, 111-148). Ayrıca bazı fiil-zaman çekimlerinde görülmektedir. zėnātıḽa, vėrsin, ėtÇēs, gėşgin, pavḳıríyėrdi, ėdiyė̄r̨ī̆, bėşine, yáşē̄rin, şē̄ler, sapıdē̄n, gėcede, yėñgē, gėdiyėri, kertiyėri, ūraşíyėr, bilē̄m, ėndē, nėdē̄n, sorē̄n, görmē̄ñ, gėçinėm, ėdiyėrdig, horē̄şdim, baḳıyėllerse, vėriyėller, pėynir.

[ȇ]: /e/ ile /ö/ arasında bir sestir. Düz bir ünlü olan /e/ sesinin yuvarlaklaşması sonucu ortaya çıkan bir sestir, bu yuvarlaklaşmanın başlıca nedeni dudak ünsüzleridir. Yine kelime içindeki yuvarlak ünlülerle bir uyum çabası içinde bulunan /e/ sesi bu durumda yuvarlaklaşır. Bunun yanında /ö/ ünlüsünün nispeten düzleşmesi sonucu oluşan ȇ şekilleri de vardır (TANSU 1963, 47). höndȇ, olíyėri, düşȇrsiñ, duruyórun‿ȇmme, äyiriyóruz‿ȇv̇eli, gȇşdȋ, õlȇ, õrȇtmen.

[é]: /e/ ile /i/ arasında ancak, /i/ sesine oldukça yakın ve daralmış bir ünlüdür. Yöre ağzında özellikle /y/ sesinin önlüleştirici tesiri ve kelime içindeki diğer ünlülerin etkisi sonucu karşımıza çıkmaktadır. nédelim, héy, dédi, yúv̇arlē̄yóruS, bȯşvér, dédi, nėréye, sulē̄yén, şéyimden, gösderiyéllár, çéşid, gelécek, Tŭtuḳlē̄yéller, hazırlē̄yóñ, yémeK, yátamē̄yén, deliniyér.

/ı/ ünlüsü ve çeşitleri ([í], [ȋ]):

[í]: Boğumlanma noktası /ı/ ile /i/ arasında bulunan bir yarı ön damak sesidir. Özellikle /y/ ünsüzünün tesiriyle oluşur. Art sıradan ünlülerden ön ünlülere geçiş esnasında arada kalan seslerin önlüleşmeye maruz kalması sebebiyle de bu ara ses oluşur. yáylımī̆miş, pavḳıríyėrdi, ayín, hayíllısı, sayíbı, g̱íz, çaḽg̱ī̆le, mahílleye, dokíllerdi.

[ȋ]: Yarı yuvarlak, /ı/ ile /u/ arasında boğumlanan bir sestir. Bu sesin oluşmasında dudak ünsüzlerinin tesiri çoktur. tav̇ī̆mı, dav̇ȋḽ, aşȋv̇d‿arḳadaş, g̱açırȋv̇ȋ.

/i/ ünlüsü ve çeşitleri ([ȉ]):

[ȉ]: Kaş ağzında sistemli olarak kullanılmayan ancak ses değişmeleri arasında bir geçiş ünlüsü olarak karşımıza çıkan /i/ ile /ü/ arası yarı yuvarlak dar bir sestir. Bu geçiş genelde dudak ünsüzlerinden kaynaklanır. Bunun dışında ünlü uyumu da bu değişimin nedenlerinden biridir. Diğer kelimelerde de şahsî kullanımlar sonucu ortaya çıkar. *dürȉye, lėñgȉbi,* pȉşman, vėmȉşler, ȉk‿üş, ē̄çȉv̇yór, kötüleşȉv̇iriP, gȇşdȉ, bȉ, ȉşdé.

/o/ ünlüsü ve çeşitleri ([ó], [ȍ]):

[ó]: /o/ ile /ö/ arasında bir ünlüdür. Yazı dilinde /ö/ olarak karşımıza çıkan bu ses /g̱/, /k/, [ñ] ünsüzlerinin artlılaştırıcı tesiriyle veya /y/ ünsüzün önlüleştirici etkisiyle oluşmuştur. yóğ̆du, g̱ótürdü, óküS, hóñelere, télevizónde, bō̆le, g̱ócārıcīm, v̇óyīn, óñe, *cóş,* çórúm çócúm, g̱óyún.

Özellikle şimdiki zaman çekiminde /y/ ünsüzünün önlüleştirici tesiriyle /o/>[ó] değişimi meydana gelmektedir (ERCİLASUN 1983, 53). olúyóru, ėdivėriyóñ, dȫyóllár, buḷunuyórdú.

[ȯ]: /o/ ile /u/ arasında boğumlanan bir ünlüdür. ȯḳarı, yȯḳ, ġȯyduḷàr, nȯḷÇȧḳ, sȯñurȭ‿oḷdu, *ȯv*adan, bȯḷḷuḳ, laylȯnnarınȋ, ȯrdan, durȭ.

/ȯ/ ünlüsü ve çeşitleri ([ȯ̊]):

[ȯ̊]: /ö/ ile /ü/ arası oynaklanan Türkiye Türkçesi ağızlarında pek rastlanmayan zayıflamış /ö/ ünlüsüdür (SAĞIR 1997a, 386). Bölge ağzında genelde /ö/ ünlüsünün daralması sonucu ortaya çıkmıştır. bȯ̊le, ȯ̊leli, dönecēñ, ȯ̊zger, *ȯ̊z*denidin, köyünde, dȯ̊vērdik, ȯ̊tākáden.

/u/ ünlüsü ve çeşitleri ([ú]):

[ú]: Boğumlanan noktası /u/ ile /ü/ arasında yer alan bir orta damak ünlüsüdür. Daha çok /ġ/, /k/, /m/, [ñ] ünsüzlerinin ses çevresinde boğumlanma noktasını nispeten geriye çekmesi sonucu ortaya çıkmıştır. yólcúlúk, olúyóru, ġoyúnum, ōlúm, buyúr, músāyíd, şúḳúr, çócúm.

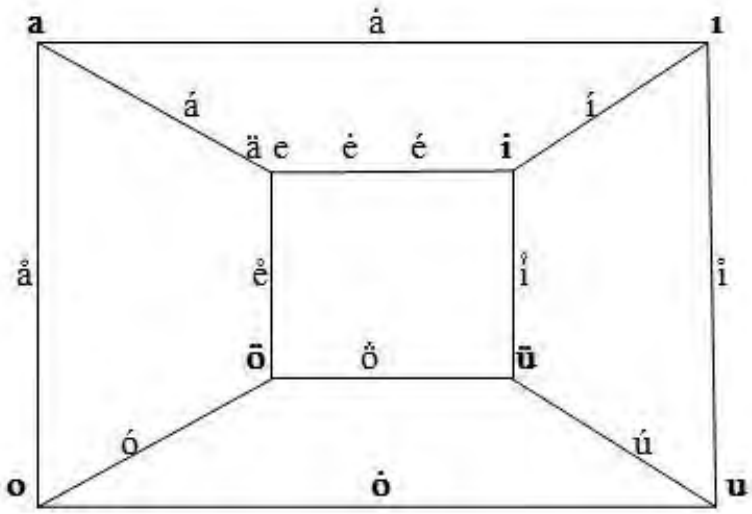

Tablo 1: Kaş Ağzındaki Ünlüleri Gösterir Şema

2.1.1.2. Ünlülerde Uzunluk Kısalık

Günümüz Türkçesinde bazı ağızlarda kısmen ve sistemsiz bir şekilde tespit edilebilen ve Ana Türkçede ilk hecede var olduğu tasavvur edilen ünlü uzunluklarını (GABAİN 1988, 33) en iyi şekilde koruyan Türk lehçesi Türkmen Türkçesidir. Bunun yanında uzun ünlüler Irak'taki bütün Türk ağızlarında, Kabil Avşar ağzında, Afganistan Türkmen ağzında, Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızlarında da tespit edilmiştir[9]. Türkçede bazı lehçelerin dışında uzun ünlü olmadığı görüşünü savunan Faruk K. Timurtaş'ın (TİMURTAŞ 1977, 46) görüşüne mukabil Zeynep Korkmaz'ın Batı Anadolu ağızlarında tespit ettiği aslî uzun ünlüler ilgi çekicidir (KORKMAZ 1995, 123-127). Birincil uzun ünlüler hakkında yapılan son çalışmalardan biri olan Erdem'in çalışması bu açıdan önemlidir (ERDEM 2008, 502-562). Bütün bunlar göstermektedir ki Türkçede aslî uzun ünlüler meselesi hâlâ üzerinde tartışılan bir konudur (bk. TEKİN 1975).

[9] Daha geniĢbilgi için bk. ALKAYA 2008c, TABAKLAR 1996, 145; BULUÇ 1972, 181; BOZKURT 1978, 206-207; BOZKURT, 1981, 39-79; DALLI 1991,72.

Kaş ağzında birincil uzun ünlü olarak adlandırabileceğimiz ünlülerle karşılaştık. Birincil uzun ünlülere örnek olarak şunlar verilebilir: ġōydu, gē̱ldi, yā́rın, yā́ḳmaḳ, dōḷudur, vār, dē̱rsin, vē̱rdi, bārdaḴ, yī́ḳanmáyá, sāḷmış, āḷdı, ōḷdu, dāmat, yōrġunŭn, ġāḷdım, ġāᾰ̱daşḷarımıḷa, ōldü, sālĭ, ġōñşuḷarı, mēn, bēn, kēndimiS, yē̱tmis.

Bunun yanında metinlerde tespit ettiğimiz uzunluk ve kısalıkların bazısı muhtelif ses olaylarıyla açıklanabilir (bk. BURAN, 2008.)

2.1.1.2.1. Aslında Uzun Olan Ünlülerin Normalleşmesi

Türkiye Türkçesinde, aydınların konuşmasında yabancı dillerden, özellikle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki ünlü uzunlukları korunur. Kaş ağzında bu ünlülerin bazıları kısalmıştır. sayíbı, hazırḷa, dėne, cahilī̆n, namaz, maraḳliydĭ, aḳrabasĭ.

Bazı uzun ünlüler de muhafaza edilmiştir. músāyíd, *şādiye,* nasīb, mücādelĕ.

2.1.1.2.2. Normal Uzunlukta Olan Ünlüleri Kısalması

Kaş ağzında kısa ünlüler çeşitli fonetik sebeplerle açıklanabilir. Ünlüler vurgusuz durumda ve çabuk konuşma sırasında kısalma eğilimi göstermektedir (DOERFER 1989, 5). derdiñĭ, hėdĭ, baḳaḷĭm, *fetiye*ḷĭleᾰ̱, esgĭ, işdĕ, vardīdĭm, başḳasınĭ, gėdĭP, güççῡ̆ñ mῡ̆, durumŭmuz, benĭm, canĭm. ġārĭ, *báyramĭ*, yánĭna, zamānında, yáḳīşanıñ, hordayídĭ, yárısınĭ, ġarĭ, yápaḷḷāTĭ, parasınĭ, başġă, ġaşdı dă, tarafḷardă, bórḷardă, dāḷardă, *haticĕ,* ben dĕ, güççῡ̆ñ mῡ̆, bütῡ̆n, öpῡ̆yĕ, *ümüsῡ̆n,* kō̆lῡ̆leᾰ̱, dῡ̈ῡ̈nῡ̆,

Aslı uzun ünlülü olan, ancak yöre ağzında normal uzunlukta söylenen bazı kelimeler kısalma eğilimine girmişlerdir. mutăᾰ̱, vå̄ḷḷă.

Ünlüyle biten bir kelimeden sonra ünlüyle başlayan bir kelime gelirse birinci kelimenin sonundaki dar ünlü kısalır. unī́lĕ‿ėtÇēs, ėyĭ‿ō̆lē̱se, sȯñŭră‿unŭ‿oturdīdik, pıravĭ‿ėt, ȯḷdŭ‿ȯleli.

Yazı dilinde düştüğü hâlde Kaş ağzında /r/ ünsüzünden sonra korunan cevher fiilinin ünlüsü bazen kısalmıştır. varĭsa, varĭdı, marĭdın, durduruḷarĭmış, ġóyáḷḷarĭdın.

2.1.1.2.3. Hece Kaynaşmasıyla Oluşan Uzun Ünlüler

Bazı ünsüzler iki ünlü arasında yumuşayıp eriyerek bu iki ünlüyü bir uzun ünlü biçimine sokarlar (DOERFER 1989, 24). Ulamayla meydana gelen şekillerin çok sık görüldüğü Kaş ağzında, bahsedilen uzun ünlülerin bu şekilde oluştuğu söylenebilir. Özellikle /h/, /g/, /ġ/, /k/, /ḳ/, [l], /r/, /n/ ve /y/ ünsüzlerinin erimesi, uzun ünlülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. yátā, baḳām, ȯcāmı, ătȧcān, çārıḷacaḳ, aşşāda, buncāzım, baḳsā, ābē̱niñ, āç, ekmēmi, dizlēm, gėçilē̱ñ, bālē̱ri, toḳtur‿ō̆türtῡ̆nte, güççῡ̆, göklῡ̆, götürdῡ̆, nėneÇī̆m, ėrkecī̆nde.

2.1.1.2.4. *koy-* Fiili ile Oluşturulan Birleşik Eylemlerdeki Uzun Ünlüler

Kaş Ağzında süreklilik fonksiyonunda kullanılan koy- fiili ile oluşturulan kelimelerdeki /k/ ve /y/ ünsüzleri söyleyişte kısaltma ve çabucak söyleme amaçlarına binaen erir. yátō(<yátaḳoy), gėdō (gideḳoy), süpürō, suḷayō, girō, durō̆.

2.1.1.2.5. Ünsüz Düşmesiyle Oluşan Uzun Ünlüler:

Kaş ağzında iç sesteki /h/, /g/, /ġ/, /k/, /ḳ/, /n/, /v/ ve /y/ ünsüzleri düşerken kendilerinden önce gelen ünlünün uzamasına sebep olurlar. sorȧcādıñ, sȧbāḷa, ĭrāmatḷıḳ, bālē̱ri, mērȧbā, āşam, sā̱o̱ḷ, dāda, sā, ġāri, ābē̱niñ, bēki, ȯlēdik, gėtÇēdim, hēbe, sōna, ōḷunŭñ, dōdum, bōçȧḷar, sōra, ōsun, sō̆le, bō̆le, ōlenner, ōkē̱yle, *çamḷıkō̆,* dōmē̱ller, ōsüz, ῡ̆küye, īsan, şē̱līmiş.

Bir de kelime başında /g/ ünsüzünün düştüğü durumlarda uzun ünlülü kullanımlar söz konusudur. *finike*yĕ‿ē̱diyėᾰ̱ĭ, ėvelkĭ‿ῡ̆nde, sȧbāḷă‿ē̱tÇen, or‿ē̱tdi, nėrĕ‿ē̱tdi, ȯtelĕ‿ē̱diyórŭ.

Bunların dışında -IncA zarf-fiil ekinin ilk ünlüsünde bir uzunluk dikkatimizi çekmektedir. Bu uzunluk olumsuz fiil tabanlarına gelen ekte hece kaynaşmasıyla oluşmaktadır. (AYDIN 2002, 15). oḷmēnce, gėlmēnce.

2.1.1.3. İkiz Ünlüler

Aynı nefes baskısı altında boğumlanan (GEMALMAZ 1995, 119), bünyesinde iki ünlü bulunduğu hâlde ayrı hece meydana getirmeyen fonemlere "ikiz ünlü" denir (ERCİLASUN 1983, 61). İkiz ünlüler Türk dilinin yapısına uygun düşmediğinden (CAFEROĞLU 1989a, 18) standart Türkiye Türkçesinde alıntı kelimeler dışında ikiz ünlü yoktur. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında kelime ortasında bazı ünsüzlerin düşmesi sonucu ikiz ünlüler meydana gelir[10]. Kaş ağzında /g/, /ġ/, /k/, /ḳ/, /y/, /h/ ve [ñ] ünsüzlerinin düşmesi sonucu oluşan ikiz ünlüler vardır.

2.1.1.3.1. Yükselen İkiz Ünlüler

Yükselen ikiz ünlüler; birinci unsuru ikinci unsurdan daha dar olan ikiz ünlülerdir. Birinci unsur dar olması sebebiyle bazen ikinci unsurdan daha kısa olabilir. Kaş ağzında /y/ ünsüzünün yumuşayıp erimesiyle oluşan yükselen ikiz ünlüler görülür. küe, *ġumḷüǿva*da.

2.1.1.3.2. Eşit İkiz Ünlüler

Bünyesinde aynı türden iki ünlü barındıran ikiz ünlülerdir (KALAY 1998, 21). Kaş ağzında eşit ikiz ünlüler /g/, /ġ/, /k/, /ḳ/, /y/, /h/ seslerinin erimesiyle oluşur. daa, naal, saar, baaḷıyá, *sütleem*nĭ, beenmērĭ, doomḷü, oḷduunda, bildiim, gütmediinde, çıırtíylĕ, ġonuşâmadıımdan, gelinniim, üüdüñ, öldüünde, düünde.

2.1.1.3.3.Alçalan İkiz Ünlüler

İkinci unsuru birinciye göre dar olan ikiz ünlülere alçalan ikiz ünlüler diyoruz (BURAN 1997, 30). Alçalan ikiz ünlüler Kaş ağzında /g/, /ġ/, /k/, /ḳ/, /h/ seslerinin erimesiyle oluşur. baıṛıḳa, daıdırdıḳ, çaıṛıdıḳ, soūl, soucaḳ, youdu, yáı,

2.1.1.4. Ünlü Uyumları ve Ünlü Benzeşmeleri

Bir kelimedeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık ve önlük-artlık bakımından birbirlerine uyması şeklinde tanımlanır. Bu uyum Türkçenin en göze çarpan özelliğidir. Anadolu'nun pek çok ağzında ünlü uyumu dikkati çekecek kadar belirgin ve kuvvetlidir (GÜLENSOY 1987, 99).

Bölge ağzında yukarıda bahsettiğimiz iki uyumun yanında, bir de ünlülerin genişlik ve darlık bakımından, sınırlı sayıda örnekte tespit edebildiğimiz uyumu vardır. O hâlde Kaş ağzında üç türlü ünlü uyumu söz konusudur:

1. Önlük-Artlık Uyumu

2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

3. Genişlik-Darlık Uyumu

2.1.1.4.1. Önlük-artlık Uyumu

Önlük-artlık bakımından ünlü uyumu, Türkçede her devirde sağlamdır (TİMURTAŞ 1977, 27). Kaş ağzında önlük-artlık uyumu hemen hemen yerleşmiş durumdadır. Hatta yazı dilimizde uyuma girmeyen bazı alıntı kelimelerle önlük-artlık uyumuna aykırı bir kısım ekler, Kaş ağzında

[10] Ayrıntılı bilgi için bk. ERCĠLASUN 1983, 61; GEMALMAZ 1995 119-125; KORKMAZ 1994, 42-44; GÜLENSOY 1988, 29-31; KALAY 1998, 20-21; GÜLSEREN 2000, 49-50; ÖZKAN 1997, 12-13; GÜNġEN 2000, 29-31; SAĞIR 1995, 72-74.

önlük-artlık uyumu etkisi altına girmişlerdir. Ancak bazı eklerin bünyesindeki y ünsüzü bu uyuma aykırı şekillerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bölge ağzına çeşitli nedenlerle girip halk ağzına yerleşme imkânı bulan Arapça ve Farsça kelimelerin bir kısmı dil benzeşmesinin etkisi altında kalmıştır. Bu benzeşmeler ilerleyici ve gerileyici olmak üzere iki yolla meydana gelirler.

İlerleyici Benzeşme Yoluyla: hātÇá, vazıyátıma, vaḳıt, *duraḷī,* habar, bėkērsiñ, haPıza, ġıymatı, ėvleti, mėzer.

Gerileyici Benzeşme Yoluyla: maraḳ, máşaḳat, dėne, fıḷcan, fısdan.

Bazı kelimeler ise ünlü uyumuna uyduğu hâlde art sıralı ünlülerden ön sıralı ünlülere veya ön sıralı ünlülerden art sıralı ünlülere dönüşmüştür. ǖküm, ėrkecīnde, ėmme.

Yazı dilinde ünlüleri benzeşmeyen bazı kelimeler Kaş ağzında önlük-artlık uyumu etkisi altına girmişlerdir. birez.

Yine yazı dilinde uyuma girmeyen -ken ve -daş ekleri, Kaş ağzında kısmî olarak önlük-artlık uyumuna tâbi olmuşlardır.

-daş eki, ġārdaşınıñ, ġardaşÇīm kelimelerinde uyuma tâbi olmuştur.

-ken zarf-fiil eki Kaş ağzında ūraşırḳana, baɹırıḳa, çīrıḳa, çocūḳa, yátarḳan vb. örneklerde uyuma girmiştir.

2.1.1.4.1.1. Önlük-artlık Uyumunun Bozulması

Önlük-artlık uyumunun bozulmasında en büyük etken /y/ ünsüzüdür. /y/ fonemi, genel dilde, belli kurallara göre kendisinden evvelki /e/, /a/ seslilerini /i/, /ı/ seslilerine çevirir (AKSOY 1945, 87). Özellikle şimdiki zaman eki Kaş ağzında fonetik olarak çok çeşitli şekillerde kullanılmaktadır.

Kaş ağzında şimdiki zaman çekimi esnasında önlük-artlık uyumu, art sıradan ünlülere sahip kelimelere ön ünlülü eklerin getirilmesi ve ön sıradan kelimelere tabiatıyla art ünlülü şekillerin getirilmesi suretiyle iki şekilde bozulur. Ayrıca şimdiki zaman ekinin uyuma aykırı oluşunu, ekin, nispeten yeni bir gelişme sonucu meydana gelmesiyle açıklayabiliriz (bk. MANSUROĞLU 1988, 89). Yine bazı kelimelerin bünyesinde bulunan /ş/ harfinin önlüleştirici etkisi de önlük-artlık uyumunun bozulmasına sebep olur.

pavḳırıyėrdi, ūraşıyėr, ġazıyėrĭ, çaḷışıyėrdim, baḳıyėllerse, yáyíyėriz, ḳaḷdırıyėri, Satıyėri, yápılıyėrĭ, çıḳıyėñ, ġaçıvıyėri, aḳıyė, ġıḷıyėriS, ḳırḳḷadíyėn, olíyėri, ıslē̆yėllar, yėtişdiriyóS, dõyóḷḷar, isdē̆vėriyórú, ėdiyórŭ, çözüyórun, burȧḷamişīzdir, yáşē̆rin, arē̆r.

Şimdiki zaman üçüncü çoğul şahıs ekleri çoğu zaman uyuma aykırı durumdadırlar. ıslē̆yėḷḷar, dõyóḷḷar, baḳıyėllerse, gösderiyéllár, dėyéllár, biliyállár, sormē̆llár, dėyéllár, dėmē̆yíllȧr.

Şimdiki zaman çekiminin olumsuzunda da uyumun bozulduğu görülür. sormē̆llár, ḳıpırayámėn, doḳunmē̆rĭ, buḷuv̇umē̆ñ, yátırmē̆ñ, çaḷışamē̆n.

Bazen istek birinci tekil şahısta da önlük-artlık uyumunun bozulduğu tespit edilmiştir. bakėn, sapıdē̆n, sorē̆n.

Geniş zamanın kullanımında da önlük-artlık uyumunun bozulduğu örnekler bulunmaktadır. dokīrdiñ, dokirdik.

Birinci tekil şahıs eki de bazen uyuma aykırıdır. yákmışīn, uyumuşīn.

Kaş ağzında önlük-artlık uyumunu bozan eklerden biri de -ınca/-ince zarf-fiil ekidir. Bu ekin olumsuz fiil tabanlarına eklenen biçiminde /y/ ünsüzünün araya girmesiyle bir önleşme olmuş ve bu sondaki ünlüye de tesir etmiştir. ilâşḷanmėyince, oḷmēnce.

-ken zarf-fiil eki de bazen önlük-artlık uyumuna aykırı ekleşmiştir. ordēke.

Bölge ağzında /y/ ve /c/ ünsüzlerinin darlaştırıcı ve önlüleştirici tesirleri sonucu çeşitli uyum dışı ekleşmeler ortaya çıkmaktadır. dēcc̄ān, oḳıdíyídi, çıɹrtíylĕ, ġăyri, dokīyórŭ. ġurtaramēz.

"ile" bağlacı isimlere getirildiğinde bölge ağzında çoğunlukla uyuma girmiş, ancak bazı durumlarda uyuma aykırı olarak ekleşmiştir. buníyinne, ġaríyle, unīlĕ, çaḷgīle, hunīle, bunīlĕ.

Fiillerin birleşik zamanlı çekimlerinde önlük-artlık uyumunun bozulduğu görülür. yáylımīmiş, ġaSdırdīdi, sordīseñ, yákíyírdik, oḳıdíyídi, vardīdīm.

Şart kipi ve -dAn ayrılma hal eki gidersá, bendán örneklerinde uyuma aykırı kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde önlük-artlık uyumuna aykırı olmadığı halde Kaş ağzında uyuma aykırı bulunan bazı kelimeler de vardır. merdıvànă, aḷatirik, bilmam, sėksan.

2.1.1.4.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Bir diğer adı dudak benzeşmesi olan düzlük-yuvarlaklık uyumu, yalın ya da ekler ile genişletilmiş kelimelerde, ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından ilk hece ünlüsüne göre ayarlanması olayıdır (KORKMAZ 1994a, 53). Yani bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde de düz, yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin kullanılması şeklinde ifade edilebilir (DEMİR ve YILMAZ 2006, 161). Düzlük-yuvarlaklık uyumunun, Orta Osmanlıca devresinde hızlı bir biçimde gelişmeye başladığı tahminleri doğrudur (DEVELİ 1995, 49). Bununla beraber XIX. yy. başında yazı lehçesi konuşmasında dudak uyumu tam olarak tespit edilmektedir (BANGUOĞLU 2007, 89). Söz konusu uyum artık Türkiye Türkçesinde belirli bir şekilde yerleşmiştir (ERGİN 2004, 72).

Kaş ağzında düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlam bir görünüm arz eder. Hatta yazı dilinin aksine bazı kelimeler uyuma girmiştir. yā́mır, sabın, ḳavın, ġarpız, pambıḳ, davıl, tavık, fotura, münübüsüle.

2.1.1.4.2.1. Düzlük-yuvarlaklık Uyumunun Bozulması

Kaş ve yöresi ağzında, şimdiki zaman eki (-yor), çoğunlukla düzleşmiş, kısmen de darlaşmıştır. Bununla beraber aslî şekliyle de kullanılmaktadır. olúyóru, buḷunuyórdú, uymúyórú, gėliyór, ēçi̊vyór, isdēvėriyórú, dikiyór, ėdiyóru, biliyóru, oḳūyín, dutmir.

Geniş zaman eki -ır/-ir, yazı dilinde uyuma uygun hareket ederken, ekin Kaş ağzında uyuma aykırı şekillerine de rastlanmıştır. dokīrdik, dokíllerdi.

Yazı dilinde uyuma giren cevher fiili, /y/ ünlüsünün tesiriyle Kaş ağzında bazı çekimlerde uyuma girmemiştir. oturdīdik, sütliymiş, sordīseñ.

Bünyesinde veya kendinden sonra gelen kelimedeki /y/ ünlüsünün daraltıcı etkisiyle uyuma aykırı kelimeler meydana gelmiştir. öti yánna, sürī sürī, dokīyórŭ.

Birinci teklik şahıs eki çekiminde de uyuma aykırı bir şekli bulunmaktadır. yo̅rġunín.

koy- yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiilin kullanımında da düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık söz konusudur. yátō, durō, gėdō, süpürō.

"ile" bağlacı bölge ağzında çoğunlukla uyuma girmiş, ancak bazı durumlarda uyuma aykırı olarak ekleşmiştir. buníyinne, unīlĕ, hunīle, bunīlĕ, huníyne.

Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri aslî yuvarlak şeklini taşıyan bir örnekte uyum bozulmuştur. içün.

Dudak ünsüzünün etkisiyle bazı kelimelerde yuvarlaklıklar devam etmiştir. ġabūḷ, yáv̇ut, baḷamudŭ.

Şahsî kullanım sonucu uyuma aykırı bulunan birkaç örnek de mevcuttur. oḳıdíyídi, toḳıḷâşcaḳ.

2.1.1.4.3. Genişlik-Darlık Uyumu

Bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında karşımıza çıkan[11] genişlik-darlık uyumunun etkisini Kaş ağzında değişik kelimeler üzerinde görmekteyiz. Fakat bu uyum bölge ağzında birkaç örnekle sınırlı kalmıştır. gėne, yėėn, dėycek.

2.1.1.5. Ünlü Değişmeleri

Kaş ağzında ünlüler ilerleyici ve gerileyici benzeşmeler yanında çeşitli ünsüzlerin etkisiyle de değişirler. Bu değişimler metinlerin tamamı üzerinde daha ayrıntılı incelenecektir.

2.1.1.6. Ünlülerde Düşme ve Türeme

2.1.1.6.1. Ünlü Düşmesi

Bazı fonetik sebeplerden dolayı Türkiye Türkçesi ağızlarında kelime ortasında ve sonunda ünlü düşmeleri meydana gelmektedir. Kaş ağzında görülen ünlü düşmelerini ve sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

Eklerle genişletilen ve en az üç heceli kelimelerdeki orta hecenin ünlüsü düşer. Çünkü Türkçede orta hecenin vurgusu diğer hecelere nazaran az olduğundan kelime ortasındaki vokalin düşmesi oldukça yaygındır (TİMURTAŞ 1977, 40). boynŭna, nėrden, *hatÇa,* dėycek, borda, yànna, ȯrdan

Ünlü ile biten bir kelimeden sonra ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde, ulama yapılması için genellikle birinci kelimenin sonundaki ünlü düşmektedir. ōl‿ōle, bōl‿*ırȧmazan,* sȯñŭr‿ırāmatḷıḳ, bor‿ineli, sȯrm‿ōḷum, çaḷgīl‿işde, i̊k‿üş, gėtÇē̄d‿ileri, aḷaÇıḳd‿aşşāda.

Ayrıca cevher fiili ve vasıta hâli eki ekleşirken, bazen yerini /y/ ünsüzüne bırakarak düşer. ellīne, huníyne, ḳısırā̄nan, düv̇ennen, dedeynen, çaḳartıḳ, ėkērdik, gėdilécēmiş,

Bazı alıntı kelimelerde orta hecedeki vurgusuz hece düşer. haḳgeten, *hatÇa, daḳġa.*

Sayıların kullanımında kelime başındaki veya sonundaki ünlü düşebilir. i̊k‿üş, birki, yirm‿iki.

/k/, /g/, /ġ/, /ḳ/, /y/ ve /r/ ünsüzlerinin erimesiyle yanyana gelen iki ünlüden dar olanı düşmüştür. dėrmençi, ekmēmi, ȯcāmı, ėvlenecēz, buncāzım, yēcēmizi, ġurtaramēz, ȯḷmēnce, gėçilēñ, dėdībi, bordē̄, ik‿ūn, bakėn, bişē̄miz, bėşşīne, ōḷum.

2.1.1.6.2. Ünlü Türemesi

Kaş ağzında ünlü türemesi daha çok kelime içinde olmaktadır. Alıntı kelimelerdeki ünlü türemesi ise kelime başında görülür. Kelime sonunda ünlü türemesi olayı görülmemektedir.

Kelime başında ünlü türemesi /r/ ve /l/ ünsüzleriyle başlayan kelimelerde görülür. Bunlardan çoğu alıntı kelimelerdir. Bunların başına genelde dar bir ünlü getirilir. Çünkü diğer Türk

[11] GeniĢbilgi için bk. AYDIN 2002, 21; ERCĠLASUN 1983, 82; GÜLSEREN 2000,57; SAĞIR 1995,46.

lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kelime başında akıcı, özellikle sızıcı ünlüler kurallı bir şekilde bulunmaz (bk. GEMALMAZ 1995, 143; ŞANLI 1996, 119).

ırâmazan, èrezillik, ıramat, ılaf, ilāzım, èrecep, ırātımız.

Kelime ortasında veya sonunda çift ünsüz bulunan alıntı kelimelerde, bu iki ünsüz arasına genellikle dar bir ünlü gelir. tiyátürò, pıravî, aḳıl, *ibĭrāmı*la.

Kaş ağzında bazı kelimeler aslî şekillerini korumuşlardır. hepisi, hepi, yál̤ıñız.

Cevher fiili birleşik zamanlı çekimlerde ünlü uyumlarına tâbi biçimiyle kendisini gösterir. oḳıdíyídi, gètseyidim, çataḷḷarıdı.

Ünsüzle biten bir kelimeye vasıta hâli eklendiğinde araya çoğunlukla dar bir ünlü girer. háyvanĭnan, kèserinen, külünen, hotazínán, ġatırĭnà. Ayrıca yazı diline göre kelime başında ünlü türemesi gibi görülen ıscaġ örneğindeki /ı/ aslî ünlüdür.

2.2. ÜNSÜZLER

2.2.1. Ünsüz Çeşitleri

Kaş ağzında, yazı dilinde bulunan 21 ünsüzün yanında, bu seslerin çevresinde oluşmuş birtakım ünsüzler vardır. Bunlar [Ç], [c̲], [F], /ġ/, [g̲], [K], /ḳ/, [Ḳ], [l̤], [ñ], [P], [S], [T], [v̇], ünsüzleridir. Bunlardan bir kısmı bölge ağzında sistemli olarak karşımıza çıkarken, bir kısmı da kişisel kullanımlarda görülmektedir.

[Ç]: Katı, patlamalı, tonlu diş eti ünsüzü /c/ ile yine katı, patlamalı, tonsuz diş eti ünsüzü /ç/ arasında boğumlanan, bir bakıma /c/ ile başlayıp /ç/ ile tamamlanan müşterek boğumlanmalı bir ünsüzdür (SAĞIR 1997b, 394-395). ànaÇīm, ètÇēs, *hātÇá,* nèneÇĭm, nòl̤Çàḳ, Çanĭm.

[c̲]: Kişisel kullanım sonucu karşımıza çıkan bu ses, bölge ağzında düzenli olarak görülmez. /c/-/j/ arası bir boğumlanma noktasına sahiptir. nòl̤àc̲aḳ,

[F]: /v/-/f/ arası boğumlanan ve daha çok /f/'ye yönelik bir sestir (SAĞIR 1999, 995). Far, çiFtçilik, *hènìFe,* taraFına, Fayda, taraFında.

/ġ/: Bu ünsüz bölge ağzında sistemli olarak görülen bir art damak ünsüzüdür. Art veya yarı art ünlülerle hece kurar. ġòyduḷàr, ġızı, *ġaracibi*de, ġāl̤dıḳ, aşlıġ, ġayrısı, ġārdaşınıñ.

[g̲]: Yarı art ünlülerle hece oluşturan, katı, ötümlü art damak ünsüzüdür. Kelime başında ve ortasında yer alan ö-ü ünlüleriyle hece kurduğunda, boğumlanma noktasını biraz geriye çekerek yarı art ünlülerin oluşmasına neden olur. g̲ótürdü, g̲íz, g̲ócārıcīm, bubañg̲íl, g̲óyún.

[K]: Tonsuz, patlayıcı ön damak ünsüzü /k/ ile tonlu, patlayıcı ön damak ünsüzü /g/ arasında bir ünsüzdür (GÜLSEREN 2000, 73). Küççük, gèttiK, yémeK, èteK, dèlbeK, yüvèrdiK.

/ḳ/: Kaş ağzında sistemli bir şekilde kullanılan bir art damak ünsüzüdür. Art veya yarı art ünlülerle beraber kullanılmaktadır. ūraşmadıḳ, ḳırḳı, òḳarı, başḳasından, yòḳ, çaḳaḷ, yáḳmasın, adacıḳda, yíḳıl̤ıyèrdi, yáḳınıdıḳ, baḳsā.

[Ḳ]: Kaş ağzında art damak /ḳ/'si ile art damak /ġ/'si arasında katı bir ünsüzdür. Genellikle art damak /ġ/'sinden önce görülür. sòràḷaḲ, ortaḷıḲdan, bārdaḲ, haḲġını,

[l̤]: Bölge ağzında art sıradan ünlülerle birlikte sistemli bir şekilde kullanılan ünsüzdür. Gevşek boğumlanmalı ve akıcı bir sestir (AYDIN 2002, 26). zènātıḷa, oḷdu, çaḳaḷ, baḳaḷīm, haḷ, sòràḷaḲ.

[ñ]: Türk dilinin bilinen en eski dönemlerinden beri dikkati çeken seslerinden biridir. Hemen hemen bütün Eski, Orta ve Yeni Türkçe dönemlerinin yazı dili durumundaki lehçe ve şivelerinden kalma metinlerdeki imlâları dolayısıyla, Türkoloji dünyasındaki çevriyazılarında [ng], [ŋ] veya [ñ] gibi şekillerde tespit edilen bir sestir (ERSOYLU 2000, 97). Eskiden adı "sağır nun" olan dil ardı [ñ] sesi, Türkiye Türkçesi ağızlarında oldukça yaygındır (BOESCHOTEN 2000, 96). [ñ] ünsüzünün boğumlanması, dil sırtının yumuşak damakta kapanması ile oluşur (SAĞIR 1997b, 402). günneriñi, sòñur, undañ, bendeñ, undañ, yèñgē, deñizĕ, bèker miñ, bèsleñkide, dèseñ, hóñelere.

[P]: Patlamalı, ötümsüz /p/-/b/ arası çift dudak ünsüzüdür. Paḳ, dèPTik, gèdĭP, ḳaḷḳıP, ġaçıP, gèdiP, hePiSi, diPden.

[S]: Benzeşme nitelikli /s/-/z/ arasında boğumlanan yarı tonlu, sızıcı bir ünsüzdür (SAĞIR 1997b, 405). Bölge ağzında sıkça karşımıza çıkan bir ünsüzdür. beliᷨsiS, görüşürüS, aSçıġ, dēriS, èreSilīn, òtuS, èkinimiSi, buḷġurumuSu.

[T]: /t/ ile /d/ arasında bir ses değerine sahiptir (BOZKURT 1978, 211). yóuTŭ, *haTca,* pavḳıríyèriTi, oḷTu, hinTĭ, gètTik, annaT.

[v̇]: Katı, tonlu, sızıcı bir çift dudak /v/'sidir. Genellikle yuvarlak ünlülerle kullanılmaktadır. Bunun yanında kelime içindeki düz ünlüleri etkisi altına alarak yarı yuvarlaklık hüviyeti kazandırır. dov̇aḷı, v̇åḷḷă, *çamḷīuv̇a,* dav̇ḷ, sāv̇oḷ, d‿ēçḭv̇yór, kötüleşḭv̇ḭriP, *dāv̇ḭT,* èv̇eli, gèliv̇ḭdilērdi, ūv̇ŭyör, èletiv̇ḭrelim.

2.2.2. Ünlü-Ünsüz Uyumunun Bozulması

Türkçede bazı ünsüzler ön damak ve arka damak olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ön damak ünsüzleri sadece ön ünlülerle, arka damak ünsüzleri ise sadece art ünlülerle birlikte bulunur. Buna ünlü ünsüz uyumu denir (ERCİLASUN 1983, 104). Kaş ağzında birkaç kelimede damak ünsüzleri olan /ḳ/, /ġ/ ve [g] ünsüzleri, /o/, /ö/, /ü/ ve /ı/ ünlüleriyle hece kurduğunda, bu ünlüleri artlılaştırır. şúḳúr, g̱ótürdü, bubañg̱íl‿anañg̱íl.

2.2.3. Ünsüz Değişmeleri

2.2.3.1. Ötümlüleşme

Ötümlüleşme kelimelerin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere üç şekilde meydana gelir.

2.2.3.1.1.Kelime Başında Ötümlüleşme

Kelime başında meydana gelen ötümlüleşme Kaş ağzının sistematik bir özelliğidir. Bu durum Güney Batı Türkçesinin ayırıcı ses özelliğidir (GÜNAY 1978, 84).

/ḳ-/>/ġ-/ değişimi:

Bölge ağzında hemen hemen yerleşmiş bir ötümlüleşmedir. Kelime başındaki /ḳ/ ünsüzleri sistemli olarak /ġ/ ünsüzüne dönüşmektedir. ġòyduḷàr, ġızı, ġāḷdıḳ, ġārdaşınıñ, ġanıñ, ġarısı, *ġaş*ıñ, ġoyúnum, ġuyúyú, ġaçıP. ġabaḳ, ġuş, ġurt.

/k-/>/g-/ değişimi:

Eski Türkçedeki /k-/'nin Güney-Batı lehçelerindeki tarihî seyri içerisinde Batı Türkçesinde de tonlulaşıp /g-/ye dönüşmesi bir kural niteliği kazanmıştır (KORKMAZ 1994a, 79 ve Timurtaş 1977, 49). Yazı dilinde kullandığımız gel-, gece, gez- vb. kelimelerin dışında Kaş ağzında bir sadece kelimede karşımıza çıkmaktadır. gişi.

/s-/>/z-/ değişimi:

Kaş ağzında daha çok alıntı kelimelerde karşımıza çıkmakla beraber bir örnekte de Türkçe kelimede görülmektedir. zeniñ, zePzeleřˇ, zopaḷarıñ, zobå.

/t-/>/d-/ değişimi:

Eski Türkçede kelime başında /d-/ sesi bulunmaz. Bu değişim Batı Türkçesi devresinin başında görülen, bir ötümlüleşme eğiliminin sonucudur (CAFEROĞLU 1964, 21). Kaş ağzında bazı kelimelerin başındaki /t-/'ler /d-/'ye dönüşmüştür. daşıñ, daḳdırdım, dutmir, dutduḳ, duz, datḷı.

/p-/>/b-/ değişimi:

Eski Türkçede kelime başında /p/- ünsüzü yer almaz (AYDIN 2002, 28). Alıntı kelimedeki /p-/'ler /b-/'ye dönüşmüş, bazı Eski Türkçeden kalan kelimelerdeki /b-/'ler korunmuştur. bişir, baa̲ḷı, baḷamıt, bėkmez, baḷdırcan.

2.2.3.1.2. Kelime İçinde Ötümlüleşme

Kelime içi ötümlüleşme, Kaş ağzında bazı kelimelerde görülen bir ses olayıdır. Batı Türkçesinde iki ünlü arasında hece başında ötümlüleşme yönündeki ünsüz değişimleri önemli yer tutar (AYDIN 2002, 28-29).

/-ḳ-/>/-ġ-/ değişimi:

Bölge ağzında Türkçe ve yabancı kelimelerde kelime içindeki /-k-/'lerin bir kısmı /-ġ-/'ye dönüşür. bàşġa, başġanıñ, tısġa, *bėşġáza*da.

/-k-/>/-g-/ değişimi:

Alıntı ve Türkçe kelimelerdeki /-k-/'ler Kaş ağzında bazen ötümlüleşerek /-g-/'ye dönüşür. gėşgin, esgǐ, asger, kėşgēk, işgǐ.

/-f-/>/-v-/ değişimi:

Bölge ağzında pek az kelimede /-f-/ ünsüzü ötümlüleşerek /-v-/ ünsüzüne dönüşmüştür. ḳava.

/-ç-/>/-c-/ değişimi:

Kaş azında bazı kelimelerde rastlanan bir değişimdir. /ç/ ile biten bir kelimeye ünlüyle başlayan bir ek geldiği zaman /ç/ ötümlüleşerek /c/ olur. toḳucunà, āca.

/-t-/>/-d-/ değişimi:

Bu değişim Batı Türkçesinde oldukça yaygındır (AYDIN 2002, 29). Kaş ağzında sıkça rastlanan bir ötümlüleşmedir. derdiñǐ, gėTdi, işde, çėkdig, çaḷışdırdıḳ, gėşdi.

/-h-/>/-y-/ değişimi:

Kaş ağzında sadece *sahip* ve *sahi* kelimelerinde tespit edebildiğimiz bir ötümlüleşme gibi görünse de burada önce /h/ ünsüzü düşmüş, ardından Türkçede iki ünlünün yanyana gelmemesi kuralına bağlı olarak da iki ünlü arasında bir /y/ türemiştir. sayíbı, sayí mı.

/-s-/>/-z-/ değişimi:

Bölge ağzında pek az kelimede rastlanır. haPıza, tomatizden.

2.2.3.1.3. Kelime Sonunda Ötümlüleşme

/-ḳ/>/-ġ/ değişimi:

Bölge ağzında /ķ/ ile biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir kelime geldiği zaman sistemli bir şekilde ötümlüleşme meydana gelir. çȯġ‿ėyiymiş, dayáġ‿atdı, yā̆ydıġ‿ōḷum, daķacaġ‿ōḷum, *ġınıġ‿*ȯvası, ġazzıġ‿oḷdum, topȧḷaġ‿oḷurdu, sıcacıġ‿oḷur, duv̇aġ‿oḷurdun.

Bazen bu şekilde olmadığı da tespit edilmektedir. aşlıġ, çoġ.

/-k/>/-g/ değişimi:

Bu değişim de genelde /-ķ/>/-ġ/ değişiminde olduğu gibi /-k/ ile biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir kelime geldiği zaman ortaya çıkar. Bu şekilde olmayıp yine de ötümlüleştiği örnek de mevcuttur. çėkdig‿ėvelkĭ, nēdĭceg‿ōle, gişilig‿olúyóru, gėldig‿u, üşlüg‿aķmadı, eteg‿olíyėrĭ, ėdiyėrdig‿ȧna, nēdĭceg‿ōle, gėçirindig‿ēsgi, bėsledig‿äkin, ėrkeg‿işi, köpeg‿oḷmasın, gėderdig‿ipineñ.

/-ç/>/-c/ değişimi:

Sert ünsüzlerden olan /ç/ ile biten bir kelimeye, ünlüyle başlayan bir ek veya kelime gelirse /ç/ ünsüzü /c/'ye dönüşür. buḷȧmac‿ėderdik, pirinc‿ėdērdik.

/-t/>/-d/ değişimi:

Bu ötümlüleşme daha çok alıntı kelimelerde karşımıza çıkar. pusad, çapıd.

/-p/>/-b/ değişimi:

/-p/ ile biten kelimelere ünlü ile başlayan bir kelime geldiği zaman /p/ ünsüzü /b/'ye dönüşür. *ėreceb‿*ābē, nasīb‿işidir.

2.2.3.2. Ötümsüzleşme

Ötümlüleşmeye nazaran daha az görülür. Bu durum Batı Türkçesinin ötümlüleşme yönündeki eğiliminden kaynaklanır (AYDIN 2002, 29).

2.2.3.2.1. Kelime Başında Ötümsüzleşme

/b-/>/p-/ değişimi:

İki örnekte rastladığımız bir değişimdir. Paķ, pėş

/g-/>/k-/ değişimi: Bu değişim bazı örneklerde arkaik unsurların bir niteliği olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte bir kısım alıntı kelimede bu değişim tespit edilmektedir. kiyerdik, kėyiyėller, kėri, kēcēni.

/y-/>/ç-/ değişimi:

Ünsüz benzeşmesinden kaynaklanan bu ötümsüzleşme sadece *yüz* kelimesinde görülmektedir. üç çüz.

/z-/>/s-/ değişimi:

Kaş ağzında iki kelimede karşımıza çıkmaktadır. sāten, sa̱ar.

/d-/>/t-/ değişimi:

Bölge ağzında az rastlanan bir değişimdir. türterimiş, toķturå, tomatizden, tomata.

/v-/>/h-/ değişimi:

Bu değişim yazı diline göre /v-/>/h-/ değişimi olarak değerlendirilebilse de, aslında kelimenin /*p-/>/h-/ değişimi sonucu oluştuğunu belirten görüşler de vardır (bk. GÜLSEVİN 2010, 169-192). Yöre ağzı için bu değişim karakteristiktir. hūrduķ, huruşduruv̇uduḷar, huruyóḷḷar.

2.2.3.2.2. Kelime İçinde Ötümsüzleşme

/-b-/>/-p-/ değişimi

Pek rastlanılmayan bu değişim "kirpit" kelimesinde karşımıza çıkar.

/-c-/>/-ç-/ değişimi:

Bölge ağzında sıkça karşımıza çıkan bir değişmedir. gösçe, *hátça,* aSçıġ, aççıḳ, gėtçeñ, namaSçīmızı, çaḷışçāḳ, oláçák.

/-l-/>/-t-/ değişimi:

Ünsüz benzeşmesinden kaynaklanan bir ötümsüzleşme olayıdır. süttü.

/-d-/>/-t-/ değişimi:

Bölge ağzında sıkça kullanılan bir ötümsüzleşmedir. bėklērti, yápartıḳ, girtik, isdemeṯ, vėriti, gėdēr̦tik, getirmetik, yáşlantıḳ, dėti, toḳtur‿ōtürtūnte, *saḷḷár̦*tă, hintikinner.

/-z-/>/-s-/ değişimi:

Genelde ünsüz benzeşmesinden kaynaklanan ötümsüzleşme olayıdır. gösçe, buḷmassañ, vėmesse, aḷmasdıḳ.

2.2.3.2.3. Kelime Sonu Ötümsüzleşme

Kelime sonunda tonsuzlaşma, Türkçenin genel eğilimine uygun düştüğü için (GEMALMAZ 1995, 177) bölge pek sık görülmemekle birlikte birinci çokluk eki çekimlerinde görülür.

/-z/>/-s/ değişimi:

ėtÇēs, biyis, ūraşıyós, büküyórus, dėdīmis, annārıs, bis.

2.2.3.3. Sızıcılaşma

2.2.3.3.1.Kelime Başında Sızıcılaşma

/p-/>/h-/ değişimi:

Sadece bir kelimede karşımıza çıkar. hotazínán.

/ç-/>/ş-/ değişimi: Pek karşılaşılmayan bir değişimdir. şåmıñ

2.2.3.3.2.Kelime İçinde Sızıcılaşma

/-ç-/>/-ş-/ değişimi:

Bölge ağzında yaygın bir değişimdir. Kelime içinde, hece sonunda sızıcı veya patlayıcı bir ünsüzden önce meydana gelir (AYDIN 2002, 31). gėşgin, aşlıġ, genşlı̄mde, ēşdim, ġaşdı, ilášḷanmėyince, üşlüg, pirişden, gėşmiş.

2.2.3.3.3.Kelime Sonunda Sızıcılaşma

/-ç/>/-s/ değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkan bu değişim gerileyici benzeşme yoluyla meydana gelir (CAFEROĞLU 1989b, 2). ḳas, ġas.

/-ç/>/-ş/ değişimi:

Genelde tek heceleri kelimelerde karşımıza çıkar. gėş, üş, hiş, saş, ḳaş.

2.2.3.4. Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişimler

2.2.3.4.1. Kelime Başında Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişimler

/n-/>/l-/ değişimi:

Sadece bir alıntı kelimede karşımıza çıkar. laylȯnna

/ş-/>/h-/ değişimi:

Genelde "şimdi" kelimesinde karşımıza çıkar. Ancak bunun bir değişim mi yoksa bir ön ses /h-/ türemesi mi olduğu hususunda tereddütlerimiz devam etmektedir. hindi, hunīle, hurdă, hȭrdan, hȭle.

/v-/>/m-/ değişimi:

Sonu /m/ ile biten bir kelimeden sonra /v/ ile başlayan bir kelime geldiği zaman /v/ ünsüzü /m/ ünsüzüne dönüşür. Sadece birkaç örnekte görülen bu değişim, daha çok ilerleyici benzeşmeyle meydana gelir. gėçim mar, yápmadım maḷḷā.

/v-/>/h-/ değişimi:

Kelime başında ötümsüzleşme olarak da değerlendirdiğimiz bu değişim yukarıda da belirtildiği gibi, yazı diline göre /v-/>/h-/ değişimi olarak değerlendirilebilse de, aslında kelimenin /*p-/>/h-/ değişimi sonucu oluştuğunu belirten görüşler de vardır (bk. GÜLSEVİN 2010, 169-192). Yöre ağzı için bu değişim karakteristiktir. Yalnızca vur- fiilinde görülmektedir. hūrduḳ, huruşduruv̇uduḷar, huruyólḷar.

2.2.3.4.2. Kelime İçinde Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişimler

/-r-/>/-l-/ değişimi:

Türkiye Türkçesi ağızlarında sık rastlanan değişimlerdendir (KORKMAZ 1994a, 91). Genelde ses benzeşmesi nedeniyle meydana gelmektedir. hayíllī, yápışaḷaḳ, gėdeller. baḳıyėllerse, düzennēller, yėllere, öreller, gelillerdi, dėllerdin.

/-l-/>/-n-/ değişimi:

Genellikle "ile" edatının kelimelere ekleşmesi sırasında ve -lAr çokluk ekinin benzeşmesi esnasında ortaya çıkar. Bu değişimin nedeni ilerleyici benzeşmedir. günneriñi, unnar, ȭlenner, annārıs, deñginne, annaT, laylȯnnarınī, gelinnik, bahçásinne, ȭḷanna, toḳucunȧ, düv̇ennen.

/-h-/>[-v̇-] değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkar. yáv̇uT

/-ġ-/>[-v̇-] değişimi:

Pek yaygın olmayan birkaç kelimede karşımıza çıkan bir değişimdir. dov̇aḷı, sāv̇oḷ, suv̇an.

/-g-/>/-y-/ değişimi:

Bölge ağzında /g/ sesi genel olarak düşmüş ve düşerken bazı kelimelerde yerini /y/ harfine bırakmıştır. deyilin, deyil, eyildi.

/-m-/>[-ñ-] değişimi:

Birkaç yerde kişisel kullanım sonucu ayrılma hali ekindeki /n/ de [ñ] şeklinde karşımıza çıkmaktadır. bendeñ, undañ.

Ayrıca kendisinden sonra gelen /k/, /ḳ/, /g/, /ġ/ ünsüzleri /n/ ünsüzünü etkileyerek genizsi bir ses olan [ñ]'ye dönüştürür. otdañ ġayrısı, beñ gėtÇēdim, yėñgē, *lėñgi̊bi,* ȯḳardañ gėliyėri, nėrdeñ ḳaḷḳdıñ, yázıñ gėlirdi, yáyáñ gėdemessiñ, bėsleñkide, deñginne, hindeñ kē̄ri.

/-y-/>/-l-/ değişimi:

Bölge ağzında ünsüz benzeşmesine bağlı olarak birkaç örnekte karşımıza çıkar. fasille, sandelleyĕ.

2.2.3.4.3. Kelime Sonundaki Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişimler

/-m/>/-n/ değişimi:

Fiil çekimlerinde birinci tekil şahıs ekindeki aslî ve arkaik olan /-n/ varlığını devam ettirmektedir. Dolayısıyla bu durum bir ses değişiminden öte arkaik bir unsur olarak yöre ağzında yaşamaktadır. yáşē̄rin, sapıdē̄n, gėdemē̄rin, gėdemē̄n, sorē̄n, ėresilī̄n, ólüyörün, dē̄rin.

/-n/>/-m/ değişimi:

Birkaç örnekte /n/ ile biten kelimeden sonra, /b/ ile başlayan bir kelime gelmiş ve birinci kelimedeki /n/ ünsüzü /m/'ye dönüşmüştür. om bir, om bėş.

2.2.3.5. Süreklileşme

Bölge ağzında süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzlere dönüşmesi fazla görülmeyen bir durumdur. Ancak birkaç değişime rastlanmıştır.

/g/>/y/ değişimi:

Birkaç örnekte görülür. yün, böyün, yötür.

/b-/>/m-/ değişimi:

İki örnekte de süreksiz olan /b/ süreklileşerek /m/ye dönüşmüştür. mināḷar, mēn.

/-b-/>[-v̇-] değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkar. buv̇am.

2.2.3.6. Süreksizleşme

Süreksizleşme, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki genel temayüle uygun olarak (AYDIN 2002, 32) Kaş ağzında pek yaygın olmasa da bazı örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

/j-/>/c-/ değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkar. candarmaḷar.

/l/>/d/ değişimi:

İki örnekte karşımıza çıkar. sesdendim, damba.

/y-/>/g-/ değişimi:

Sistemli olarak "yine" kelimesinde karşımıza çıkar. gėne.

2.2.3.7. Süreksiz Ünsüzler Arasındaki Değişmeler

/t/>/ç/ değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkar. çenÇireye.

2.2.3.8. Kelime içinde Ünsüz Benzeşmesi

Bir kelimede yanyana gelen veya söyleyişte birbirini takip eden iki kelimeden birinin sonunda bulunan ünsüzle, diğerinin başında bulunan ünsüz birbirlerine tesir ederler (BANGUOĞLU 1959, 6). Dolayısıyla boğumlanma noktası birbirine yakın olan iki ünsüz birbirine benzeşir.

İçses ünsüz benzeşmelerine sıkça rastlanan Türkiye Türkçesi ağızları bu benzeşme yönünden zengin bir malzemeye sahiptir (CAFEROĞLU 1988a, 2).

-nl->-nn- benzeşmesi:

Kaş ağzında sistemli olarak görülen bir benzeşmedir. /n/ ünsüzüyle biten bir kelimeye /l/ ünsüzüyle başlayan bir kelime eklenirse, /l/ sesi benzeşme yoluyla /n/'ye dönüşür. Avurt-diş sesi olan /l/ ünsüzü, önündeki ünsüzle çok defa benzeşir (BOEV 1972, 216). günneriñi, unnar, annārıs, ġārännıḳ.

-rl->-ll- benzeşmesi:

Bölge ağzında yaygın olarak karşımıza çıkan bir benzeşmedir. Ekleşme sırasında kelime sonundaki /r/ ünsüzü gerileyici benzeşme yoluyla /l/ ünsüzüne dönüşür. hayíllĩ, dėller, gėdeller, baḳıyėllerse, oynàḷḷā̆dĩ, òḷḷarda.

-şs->-ss- benzeşmesi:

Birkaç örnekte karşımıza çıkan bu değişim pek fazla yaygın değildir. dissiz, missiz.

-zs->-ss- benzeşmesi:

Yöre ağzında ratlanan gerileyici benzeşmelerden biridir. Ekleşme esnasında meydana gelir. vėmesse, buḷmassañ, gėdemessiñ.

-hm->-mm- benzeşmesi:

Bu benzeşme Türkiye Türkçesi ağızlarında "mehmet" isminde rastlanır (CAFEROĞLU 1988a, 8). *mėmmet.*

2.2.3.9. Benzeşmezlik

Benzeşmezlik, bir kelime içinde, birbirine bitişik ya da uzak olan ve boğumlanma yerinde birbirinin eşiti iki ayrı boğumlanma hareketinin, iki ayrı boğumlanma yerinde iki ayrı boğumlanma hareketi haline girmesi demektir (GÜLENSOY 1987, 130).

Yazı dilimizde ünsüzler ötümlülük ötümsüzlük bakımından uyuma girerler. Ancak bu durum Kaş ağzında tamamen yerleşmiş değildir. işde, çaḷışdırdıḳ, gèşdi, yètişdiriyóS, gē̆tdĭ̆, atdı, èvletden, otdañ.

/ç/ sesinin hece sonunda yerini /ş/ sesine bırakması benzeşmezliğin bir diğer nedenidir. Bu nedenle süreklilik süreksizlik yönünde bir benzeşmezlik meydana gelmektedir. Bu benzeşmezliği de hem komşu kelimelerde hem de ekleşme sırasında görebiliriz. gèş, genşlı̇mde, hor‿ē̆şdim, üş gün, üş dène, ġaşdı, gèşdi.

Bir örnekte /r/ ünsüzünün tekrarından kaçınılmış ve bu ünsüzlerden birinin /l/ ünsüzüne çevrilmesi sonucu benzeşmezlik meydana gelmiştir (bk. AYDIN 2002, 33). bèltàraF.

2.2.3.10. Ünsüz İkizleşmesi

Bir ünsüzün çeşitli nedenlerden dolayı iki defa söylenmesidir. Kelime şekillerinin bir özelliği, her unsurun tek bir fonksiyona sahip olmasıdır. Gramer fonksiyonu unutulmuş veya

değişmiş olurken onu ifade eden başka bir unsur kelimeye katılır (SÇERBAK 1996, 123). Kaş ağzında Ç, ç, m, ş, z ünsüzlerinin kelime içinde ikizleştiği görülür. güÇÇütmesin, Küççük, güççṻ, ėmme, aşşāda, bėşşĪne, ėşşecĪnen, ġazzıġ.

2.2.3.11. İkiz Ünsüzlerin Tekleşmesi

Bölge ağzında pek rastlanmayan ünsüz tekleşmesi alıntı birkaç kelimede görülmektedir. ėvelkĭ, ġuv̇at, haḳından.

2.2.3.12. Ünsüz Düşmesi

Bölge ağzında ünsüz düşmesi kelime başında, ortasında ve sonunda meydana gelmektedir.

2.2.3.12.1 Kelime Başında Ünsüz Düşmesi

Ünsüzlerin kelime başında tamamen düşmesi Türk dillerinde geniş ölçüde yayılmamıştır (SEVORTYAN 1972, 543).

Ancak Kaş ağzında "yukarı ve yetiş-" kelimesinde /y/, "rüzgar" kelimesinde /r/ ünsüzünün düştüğünü görmekteyiz. ȯḳarı, ȯzger, ėtişme mi.

Alıntı bir isim olan "Hüseyin" ve "hepsi"kelimesinde de /h/ sesinin düştüğü görülmektedir. üsēn, ėpsi.

İki kelimenin birleşmesiyle oluşan ulamalarda ikinci kelimenin başındaki hece düşerek önceki kelimeye ekleşir. Bunun sonucunda ya ikiz ünlüler meydana gelir, ya da birinci kelime ünsüzle bitiyorsa yeni bir hece ortaya çıkar. Kaş ağzında ulama sonucuyla /g-/, /ġ-/, /h-/, /ḳ-/, /v-/, /y-/ ünsüzlerinin düştüğü görülür. unĪlĕ‿ėtÇēs, *finike*yĕ‿ēdiyėr̨ĭ, ėvelkĭ‿ṻn, ȯtā́káden, ȯḳardañ, bŭ‿atar, ġocă‿ėrifĪm, Fayda mĭ‿ār, aḷtĭ‿uruş, çıḳasíyă‿ādar, súyă‿ātardıḳ, senikībi.

2.2.3.12.2 Kelime İçinde Ünsüz Düşmesi

Kaş ağzında kelime içi ünsüz düşmesine çokça rastlanır. /-d-/, /-f-/, /g/, /ġ/, /-h-/, /-k-/, /-l-/, /-n-/, [-ñ-], /-r-/, /-s-/, /-t-/, /-y-/, /-z-/ ünsüzlerinin kelime içinde düştüğü görülmektedir.

/-d-/ düşmesi:

Bölge ağzında bir örnekte düştüğü tespit edilmiştir. günüz.

/-f-/ düşmesi:

Bir örnekte düşmüştür. yúḳa.

/-g-/, /ġ/ düşmesi:

Kelime içindeki sızıcılaşmış /g/, /ġ/ ünsüzleri düşer. dėrmençi, bālēri, indi̯jmde, bǫ̇az, dāda, sā̆ḷīñ.

/-h-/ düşmesi:

Bazı durumlarda alıntı ve Türkçe kelimelerdeki /h/ ünsüzün düştüğü görülür. mē̆şur, hėraḷda, *fėtiye*lĭleȩ, ırāmatḷıḳ, mută̆ȩ, mērȧbā, dā, *āmat*.

/-k-/ düşmesi:

Kelime içinde ve ekleşme sırasında /k/ ünsüzünün düştüğü görülür. ȭsüz, áletirĪñ, ȯrāna, ḳısırā̆nan, sıcacıġ, maḷcıḷīḷa, sorȧcādıñ.

/-l-/ düşmesi:

Bölge ağzında birkaç örnekte karşımıza çıkar. baḳām, ȭsun, dē miñ, bēkĭ.

/-m-/ düşmesi

İsim-fiil ekinden /-m-/ ünsüzünün düştüğü görülür. öpŭyĕ

/-n-/ düşmesi:

Birkaç örnekte karşımıza çıkar. īsanıTĭm, pirişden.

[-ñ-] düşmesi:

Bazı şahıs çekimlerinde ve "sonra" kelimesinde görülür. nasılsīz‿ėyisīz, çıḳardīz, sōracīm, sōrā.

/-r-/ düşmesi:

Birçok ekte ve bazı kelimelerde /r/ ünsüzü düşmüştür. ēdiyodun, dütermiş, vėrise, vėmesse, vėrilērdin, basdırılārdın, biden.

/-s-/ düşmesi:

Bölge ağzında birkaç örnekte /s/ ünsüzü düşmüştür. dáyámışımışıñ, naal.

/-t-/ düşmesi:

Alıntı bir kelimede sistemli olarak düşer. aPdes.

/-v-/ düşmesi:

Yöre ağzında bazı alıntı ve Türkçe kelimelerdeki /v/ ünsüzü düşerek yanındaki ünlüyü uzatmıştır. dōmeye, dōyėller, ēlĭ.

/-y-/ düşmesi:

Sistemli bir şekilde düşen /y/ sesi genelde yanındaki ünlüyü uzatarak iz bırakır. zētin, *āşa,* ġāri, ūküm, ōle, dē, şēler.

/-z-/ düşmesi:

Bazen kelime içinde /z/ ünsüzünün düştüğü görülmüştür. ācıḳ.

2.2.3.12.3 Kelime Sonunda Ünsüz Düşmesi

Kelime ortasındaki düşme kadar yaygın olmayan bu ünsüz düşmesinde kelime sonlarındaki /-ḳ/, /-ġ/, /-r/, /-t/, /-y/, /-z/ ünsüzleri düşmüştür.

/-ḳ/ düşmesi:

Kendinden sonra bir ünlüyle başlayan kelime varsa son sesteki /-ḳ/ bazen düşer. yáḳacă‿ōḷdū.

/-ġ/ düşmesi:

Bölge ağzında bir örnekte karşımıza çıkmaktadır. dāda.

/-n/ düşmesi:

Bazı kelimelerde -ken zarf-fiil ekindeki /n/ ünsüzünün düştüğünü görmekteyiz. gėderke, gėlirke, ordēke.

/-r/ düşmesi:

Kaş ağzında sık görülen bir ses düşmesidir. bi, va mıñ, va, ėrkeklē, bili.

/-t/ düşmesi:

Birkaç kelimenin sonunda /-t/ sesinin düştüğü görülür. çiF, selbes.

/-y/ düşmesi:

Kelime sonundaki /-y/ sesinin düştüğü örnekler şunlardır: *çamḷıkō̄,* şē̄, şĕ‿ėt.

/-z/ düşmesi:

Geniş zamanın olumsuz çekiminde /-z/ sesi genellikle düşmüştür. oḷma mı, sönme mi.

2.2.3.13. Ünsüz Türemesi

Ünsüz düşmesi, ünsüz benzeşmesi, hece kaynaşması gibi bazı ses olaylarından anlaşılacağı üzere, boğumlanma bakımından basitleşme niteliği gösteren Güney-Batı Anadolu ağızları, herhangi bir yapı özelliği bulunmayan ve boğumlanmada normalden fazla emek isteyen parazit ünsüzlere dayanıklı değildir (KORKMAZ 1994b, 82-83). Korkmaz'ın tespit ettiği bu durumu Kaş ağzında fazlasıyla görmekteyiz. Bununla birlikte kelimenin başında, ortasında ve sonunda bazı örneklerde ünsüz türemesine rastlamaktayız.

2.2.3.13.1. Kelime Başında Ünsüz Türemesi

Kaş ağzında ünlüyle başlayan bazı kelimelerin başına /-h/, /-m/ ünsüzlerinin türediği görülür.

/-h/ türemesi:

İşaret zamir ya da sıfatlarının başında bir /-h/ türemesine sıkça rastlanır. höte, hóñelere, hunīle, hėndē, hönde, hu.

/-m/ türemesi:

Bir yerde ikilemede karşımıza çıkar. ābē̄ mābē̄.

2.2.3.13.2. Kelime Ortasında Ünsüz Türemesi

Alıntı kelimelerde ünsüz türemesi görülür. müsāyid.

2.2.3.13.3. Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi

Kaş ağzında sık rastlanan bu ses türemesi, fiillerin hikâye birleşik zamanın üçüncü teklik şahısı ile çekimlenmiş şeklinde ve isimlere gelen cevher fiilin görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekiminde şeklinde görülür. yáḳardın, ėdellerdin, vėrilērdin, öḷurdun, örürdün, varıdın.

2.2.3.14. Göçüşme

Genellikle iki komşu ünsüzün birbiriyle yer değiştirmesidir (AYDIN 2002, 36). Telaffuz cihazlarının fizyolojik örgüsünden doğma bir gelişmesi olan göçüşme fonetik bir olaydır. Ayrıca söz ve deyim zenginliği açısından dilimiz için büyük öneme sahiptir (CAFEROĞLU 1988b, 1). Göçüşmenin Kaş ağzında görülen örneklerden bazıları şunlardır. tespi, kirpit, körpü, sevris, çılpak, özürger, ḳımsını, eksi.

2.2.3.15. Hece Kaynaşması

Genelde ekleşme sırasında meydana gelen hece kaynaşması, iki ünlü arasında bulunan /g/, ġ/, /ḳ/, /h/, /k/, /l/, /n/, [ñ], /r/, /y/ ünsüzlerinin erimesiyle oluşur. Hece kaynaşmasında, ünsüz düşmesinde olduğu gibi kaybolan sesler fonksiyonlarını yine uzunluk şeklinde, kalan hecenin üstüne yüklerler (GÜLENSOY 1987, 127). ācı, bālē̄ri, dōyėller, anacīm, dē mi, sapıdē̄n, ekmēmi, ayā̆na, gėdemē̄rin, dėrmen.

İki komşu kelimenin kaynaşmasıyla meydana gelen örnekleri de şunlardır. nėdē̤n, or‿ē̤tdi, bòḷḷūd‿ōḷum, aḷaÇıḳd‿aşşāda, nėdelim, ėrt, nėtsin, hindikībi, nolcaḳ, ġocārı. gocē̤rif.

2.2.3.16. Hece Düşmesi

Bölge ağzında sık rastlanan ses olaylarındandır. dē mi, di miñ, annȧdamācan, olúyóñ, bakėn, ėdivisē, sāḷīñ, toḳtur‿ō̤türtṳ̄nte, dē̤cā́n, kē̤cēni, yátıramē̤n, çaḷışamē̤n, sormē̤llár, endē, buḷuv̇umē̤ñ, ekmē

3. SONUÇ

1. Köy isimlerine bakıldığında, yöre halkını Oğuz boylarıyla ilişkilendirmemizi sağlayan köyler mevcuttur. Bayındır, Kınık. Sarılar.
2. Kaş ağzı, Karahan'ın da belirttiği (KARAHAN 1996) gibi Antalya ağzının da içinde bulunduğu Batı grubu ağızları içerisinde değerlendirilebilir.
3. Batı grubu ağızlarının genel karakteristik özelliklerinden olan alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlüye dönüşmesi kısmen meydana gelmiş olup, bu tespite muhalif örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Türkçe kelimelerde birincil uzun ünlülerin sistemli ve yoğun bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. ġō̤ydu, gē̤ldi, yā́rın, yā́ḳmaḳ, dōḷudur, vār, dē̤rsin, vē̤rdi, bārdaḴ, yíḴanmáyá, sāḷmış, āḷdı, ōḷdu.
4. Kaş ağzında önlük-artlık bakımından ünlü benzeşmesi standart dilin de ötesinde bir ilerleme göstermiştir. Yöre ağzında standart dilde uyuma girmeyen bir kısım eklerin uyuma girdiğini tespit etmekteyiz.
5. Batı grubu ağızlarında görülen kelime kökü ve eklerdeki sebebi belli olmayan artlılaşma temayülü Kaş ağzında tersine önlüleşme tipindedir.
6. Çok heceli kelimelerin sonundaki yuvarlak ünlüler düzleşmemiştir. Yine ilk hecede karşılaşılan yuvarlak ünlülerin düzleşmediğini tespit etmekteyiz.
7. Kelime sonunda /ḳ/>/ḫ/ değişmesinin Kaş ağzında meydana gelmediğini görmekteyiz.
8. Arka ve orta damak genizsi [n]'nin bölge ağzında sistemli bir şekilde korunduğunu görmekteyiz. İki ünlü arasındaki ön damak /g/ ünsüzünün eridiğini tespit etmekteyiz.
9. Bazı kelimelerde ön ses /y/ sesinin durumu yöre ağzında kararsızlık arz etmektedir. Bu kelimelerde kelime başı /y/ ünsüzünün devam ettiği veya düştüğü örnekler yöre ağzında bir arada yaşamaktadır.
10. Yöre ağzında patlayıcı ünsüzlerin ikizleşmesi birkaç istisna dışında görülmez.
11. Yine Karahan'ın tasnifinde belirttiği belirli bazı ünsüzlerin kelime içinde yer değiştirmesi kararsız bir durum arz etmektedir.
12. *öyle-böyle* kelimeleri yöre ağzında *ȫle-bȫle* şeklindedir.
13. Zamir kökenli çokluk ikinci şahıs ekiyle, bildirme ekinin Batı grubu ağızlarını karakteristik özelliğiyle uyum içinde olan örneklerin yanında genizsi [ñ]'nin düşerek ikincil uzun ünlüye veya diftonglu şekillere sebep olduğunu gösteren örnekler de karşımıza çıkmaktadır.
14. Kapalı /ė/ ünlüsü yöre ağzının karakteristik özelliğidir.
15. Kaş ağzında dudak ünsüzleri yanında bulunan ilk hece dışındaki ünlüler düzdür.

16. Eski Anadolu Türkçesinde belirgin olarak gördüğümüz yuvarlaklaşma temayülü Kaş ağzında yoktur.
17. Geniş orta hece ünlüsünün düşmesi Kaş ağzının karakteristik özellikleri arasındadır.
18. Yöre ağzında /ḫ/ ünlüsü çok fazla bulunmaz. Ancak art damak /ġ/'si sistemli olarak kullanılmaktadır.
19. Yöre ağzında /r/ sesinin düşmesi sistemli olarak tespit edilmektedir.
20. Ön ses /h/ türemesi incelediğimiz metinlerde sistemli olarak *orda>horda* vb. *ora* kelimesinde görülür.
21. Kaş ağzı incelememiz sonucunda genel olarak Karahan'ın tasnifine göre Batı grubu ağızlarının birinci alt grubunda yer almaktadır. Araştırmalar neticesinde yapılan karşılaştırmada da çoğu özelliklerin Karahan'ın tasnifine uygun olduğu görülmüştür. Ancak yukarıda belirttiğimiz bazı özellikler Batı grubu ağızlarının genel karakteristik özelliklerine uymamaktadır.

4. ÖRNEK METİNLER

YERİ : ANTALYA/KAŞ

ANLATAN : Hatice KOLAK

YAŞI : 70

KONU : Karışık

bàşġa bi zènātıļa ūraşmadıķ, hèdĭ‿ànaÇīm, hayíllĭ‿işleŗ nédelim? hayíŗļı günneriñi vèrsin. ıh! sōle derdiñĭ. gidersá unĪlĕ‿ètÇēs. ō! bu evle bi tek yǭŭdu. bēkī ķırķı gèşgin. ķırķı gèşgin. bi tek‿ev yǭuTŭ.

- nĕ‿oļdu *hātÇá* nĕ‿oļdu?

bŌle bu ev yátā hendē, òķarı arķa tàraf bendán önündēki, hu unnar başķasından ōl‿ōle doļdu gèTdi nèneÇĭm. yòķ yǭuTu. çàķaļ çaķaļ pavķıríyèrdi höndė. bēki bu da *finike*yĕ‿ēdiyèŗĭ. işde bŌle nènem. daha nè soràcañ?

- çèkdig‿èvelkĭ‿ūn de gèldi.
- gène ayín om bèşine ġòyduļàr.
- huna! ēe.
- vaļļā nòļÇàķ beliŗsiS.
- hıh! işde bŌle. *aļļah* güle güle vèrse.
- ġurtārdıķ zor mor da millet.
- èyi, èyi, èyi hayíllısı, hayíllısı.
- oļdu hadĭ sōna görüşürüS baķām.
- èyi hedi baķaļĭm.

orda şef Far, şef. baķ ġızı yòļļamış, işde bŌle. sen nèrelīsiñ? hā̄ hah, èyi. işde bŌle. eveli *fetiye*lĭleŗ, *üzümlü*ler, ī, çōķ çoķ oķıdíyídi çōr çocuķ ben yánda. *ġaracibi*de. benim‿evleré oturduļar da oķuduļardı. nèdelim hindi, tek bàşınà ġāļdıķ. *hatīce hatīce ķoļàķ*. anamdan dovàļı yáşĒrin nène, bēlki ķırķ, elliyĭ gèşgin.

- *haTca* Tèze nāssıñ?
- èyiyiS. *aļļah* hayíllı şēler vèrsin, ōlenner.

işde bŌle. aşlıġ susuzļuķ varĭsa hora sapıdēn ekmek yè. èyĭ‿ōlēse. kĪm? hā! èyi. èvel de bi şē̄ soràcă, bunu mu soràcādıñ? işde bŌle hiç‿ev yǭudun, adıñ nē̄ seniñ? bi tek hu ev varıdı. bi tek de unnarıñ Küççük esgĭ esgĭ‿ev var‿à. bi tek u varıdı ben‿indiįmde. baķ bi tek yǭudu, hepisi bendeñ sòñur‿oļdu bu eviñ. işde bŌle *ırámazan*. hı hı, hıh, yǭudu yók. vàļļă, yirmi yirmi cibi varıdı, yirmi cibiyle bi tavĭmı bi gècede ġótürdü çàķàļ. ū eviñ yátānda bi iki gösçe topră‿ev vardı. evim yándıķdan sòñŭră‿unŭ‿oturdīdik, sàbāļa ķaļķdım bi tek yók. çàķaļ pavķıríyèriTi. hĪndi çàķaļ‿īsan‿oļTu. de bŌl‿*ırámazan*. canım mal‿èdiyirdik, kömür yákíyírdik, çiFtçilik yápĭ, nè dèdim ben sène? èvim yā̄ndı, dèrmen, dèrmençi òļdum, undañ sòñură‿evim yándıķdan sòñŭr‿ırāmatļıķ dērmen‿aļdı çaļışdırdıķ, her şĭ‿işdĕ‿ōle gèşdi, bŌl‿*ırámazan*.

- *haticĕ* hanım‿ekmek yèmēyiñ mi? nidēn?
- yèdim ben‿ekmēmi.

işde bŌl‿*ırámazan*. haļ fēliyet. *aļļah* sène de hayíllı yólcúlúk vèrsin.

- gėtmediñ mi *hȧtça* yėñgē?
- gėdemedim *dürı̊ye* bē.
- ē̦e.
- ė hindi gėdilirse gėdilecek.
- *yáşar*‿amca mı gėdiyėri?
- hī.

işde bō̄l‿*ırȧmazan*. hō̄le bi gez gel pıravī‿ėt gel, taynı gel.

- nŏ‿oḷmuş, hayír‿oḷsun.
- baḳ, bi tek ȯtel yó̤udu. her yėr doḷdu *rȧmazan*. işde dėdim‿e bi, i bi u, bi de daşıñ başındā varıTı ben‿indi̤mde. bunuñ sayíbı da, kendini iki daş kertiyėri, daşḷarı kertiyėri, misineyi bālē̄ri, birini ayā̆na, birini boynŭna dā hötdĕ‿ince bȯ̤az dėller deñizĕ‿atdı kendini. da ȯrda işdĕ ōḷmuş.
- héy yā̆ rabbīm‿*aḷḷah*m!
- ōḷmuş ō̄kē̄yle, ō̄kē̄le mi, aḳıḷ‿ō̄le mi gėtdi? her şē̄ olúyóru. īsan‿ōḷunŭñ başına otdañ ġayrısı bitiyėri, ot dă‿öldṳ̈ünde bitiyėri.
- gėdemē̄rin nėne yáyláyá, yáyḷamız dă‿*asȧz* var canīm, gėdemē̄n hindi. yáyláyá *asȧz*a.
- mērȧbā, ėyiyis, ėyiyis, nasıḷsīñ, *aḷḷah*‿ėyilikler vėrsin.

aSçıġ‿annārıs Çanĭm. hindi bunnar, ḳırḳ merdıvȧnă‿ē̄der hō̄rda tiyátŭrȯ var. tiyátȯrudan hönde, benim‿eviñ‿ėrkecīnde iki dėne in var, tiyátȯrȯnuñ mėzeri dē̄riS. tuñ dėdiñ mi gėdeller. bēki bunnar hindī, şėye gėdiyėri, tiyátȯrȧyă‿ē̄diyėri. ōrd‿ȯlēdik bĭ gezdiri gelirdik, işde bō̄lĕ‿*ırȧmazȧn*. daha nė dē̄ceñ? daha nė sorȧcañ? yoḳ, yoḳ, yoḳ, yoḳ, yoḳ, sen‿ėvlendiñ mī? bėker miñ? ėyi. ȧbuh!

- ėndē çȯcuḳ nėreli *hatÇa* yėñgē?
- şē̄līmiş, nėrdĕ‿ȯtu̯ŭyŭñ ḷȧ? oẏȧḷı.

ėveli bi vā̤dım *aḷḷah*, üç çȯcūm var, soñura buna vardīdĭm bunuñ çȯru çȯcū ȯḷmadı, bi bėsleñkisi bėsledi, bėsleñkide ġārdaşınıñ‿ō̄ḷu var, ġızım dédi, ėller yáḳmasın‿ȯcāmı dėdi, ġārdaşınıñ‿ō̄ḷŭna vē̤̊rdi. ġārdaşınıñ‿ō̄ḷundan sȯñura biri bozuvėdi, ters‿aḳar‿a hinTĭ seniñ ġanıñ nėrĕ‿ȯḷsa döner. *ırȧmazan* hedi deñizĕ‿ē̄delim dėseñ gėdersiñ, dē mi? gėtme miñ? işdĕ óküS deñginne sürer, óküS deñginne sürer dē̄ başḳasınĭ‿ūradıvėdile̤̊. hindi maḷınĭ‿aḷacan dē̄ ūraşíyėr, yá ihi īsannar‿ō̄ledir nėnem. nė dėdim ben sėne? hȧh.

- kim ġız‿ū?
- nė bilē̄m ben‿ėfeniñ ġarısı dē̄ri ye ben bilmam. ėndē çȯcuḳ nė ġazıyėrĭ sė̤̊e,
- ġız‿*oẏȧḷ*ī.
- *óẏȧ*dan çocū nėrden buḷdŭñ da bō̄le *ġaş*ıñ şėyĭni laf‿ėdivėriyóñ bĭ inceden tėpeye.
- ė nėdē̄n? ḳas sėnĕ‿oḷdu bor‿ineli dē̄rĭ dē,
- ē̦e?
- ben dėdim ben iki tek‿ev varıdı ben‿indīmde dėdim, undan soñură‿oḷdu bu mināḷar dē̄rin.
- e sen sȧbāḷă‿ē̄tÇen dē̄yĕdiñ‿e nē̄ gėş ġaḷdīñ?
- ō̄lĕ‿oḷdu *dürı̊ye* bē, bȯşvér.
- ṳ̈üdüñ? ū̆küye yátdıñ.
- āşam dėdi dē,
- hā,
- hindi beñ gėtÇēdim, ġoymuş gėtmiş dėycek, nėdē̄n?
- bi şē̄ mĭ mar‿ȧdama.

- *duraḷī* yánĭna varmış mı?
- ēlĭ *duraḷm*ĭñ yánĭnă‿or‿ētdi ye,
- hā ha, ėyi, nėsini sorēn hĭndi?
- *duraḷı* yoḳ *duraḷı* yoḳ.
- nėrĕ‿ētdi?
- *cibicm*iñ‿or‿ētdi ziyáyí gėlmedi şėyiñ adacıḳda böyün şē varıdı.
- hedi bȧḳaḷım‿*ırȧmazan* sėne hayíllı yoḷcuḷuḳḷą̇.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Çamlıova Köyü

ANLATAN : Hanife TOPLU

YAŞI : 80

KONU : Karışık

bu köyden, bu köyde dōdum bu köydēm ben. *lėñgi̊bi çamḷıkō. çamḷıkō çamḷıkō* dėller burȧyá. *çamḷĭu̇va* işde *çamḷĭu̇va*. nē gíz gėlsē. hē. *hėnife*, *hėniFe topḷu*. yáşı sȯrm‿ōḷum. gėtTik gėtTik görmēñ mĭ sen beni. ą̄! ȯḷma mı, var, nė üçün sorduñ beni? nė üçün‿aradıñ?

nėyile gėçirēn‿ōḷum, nėylėyēn, ėresilīn ėresillik. ėresillik Paḳ vaSıyátıma, baḳ vazıyátıma, ėreSilīn‿ōḷum. āh genşliįmde çaḷışıyėrdim adamımıḷa, adamı şē gibi ėtdīdim‿ōḷum. om bir on‿iki sėnĕ ȯḷdŭ‿ôleli. sā̧ọḷ‿ōḷum.

- gėlsē lán.

benĭm‿ōḷan. hī. una mı sorduñ? hȯrdan mı sȯrȧḷaḴ gėldiñ sen? ėyi be! nėyile gėçinėm maḷ‿ėdiyėrdig‿ȧna. iki yüz, üç çüz gėçim marıdı, yüz ġoyúnum marıdı, ȯtuS sıır varıdı hah! nėtdim hindi? nėtdim, sürüṅdüm sürüṅdüm sürüṅdüm de nėtdim kime hor‿ēşdim‿ōḷum, oturdum‿işde. háh! yáş ġozaḳ topḷamayă‿ėtdim hóñelere. yáş ġozaḳ ocā ătȧcān, hȧh, hȧh! baḳıyėllerse görüvėllerse bi tek‿iki vėriyėller‿odunu. hah! ėreSilīn‿ōḷum. çoġ‿ėreSilīn. *aḷḷah* kimseyi. ni içün sordīseñ annaT‿ōḷum. hī hī. hayvan, gėçi, ġoyún, sıır, hepsinden varıdĭ‿ōḷum. nėdíḷım hindi oturduḳ‿işde. ġoc‿ērif dĕ‿öldü.

yáyíḷă yáyíḷma mı? ą̄! ayran da yā̆ydıġ‿ōḷum, süt de çėkdik makinede ōḷum, pėynir dėrilerinĭ dėPTik hóñelere tėkerledik, iki köpēm marıdĭ‿illemezdi. dėrileriñ başında bėklērti. hindi nėrde ōle köpek‿anam? sen hóñeye öl de yátō seni de sürūÇekler, hindiki köpekler. vȧḷḷā sürūcekler‿ōḷum. ḳorḳdum ben ortaḷıḴdan.

ėsgi bu dāda yáyíyėriz. bu dā ėyĭ‿oḷduu̯nda havă‿ėyĭ‿ȯḷduu̯nda bu dą̧a gėderdik. bu *gėriş* tarafında güdērdik. bizim borda bȯḷḷuḳ, bȯḷḷūd‿ōḷum, bȯḷḷuḳ, maḷ yáylımĭmiş, ėkinimiş dikinimiş, Sēre satın‿aḷmasdıḳ bis. hah! ėkinimize ėkiyėriS, ėkiyėriS, ėkinimiSi ḳaḷdırıyėriS. her şėmizi yápıyėris‿ȧna. buḷġurumuSu yáparıS tahrĭnamızı yáparıS. hépsini yápartıḳ. ē hindi tārȧna mārȧna da yápan yoġ‿ōḷum.

çārıḷacaḳ dē gėdĭP de daş‿atıyėri yė baḳara, delirmiş dėdim ben kendi kendime. sen daş‿atsañ fáyda mı var? *aḷḷah* kürüdüünde, cėnā̆b‿*aḷḷah*‿ȯḳardañ gėliyėri çay, kürūr gėçer seniñ ġuyúyú. ġuyú ġaSdırdīdi gėçān. buyúr, var var ą̄ düñyáyí yíḳıḷıyėrdi gėceden bėrĭ‿ōḷum. aççıḳ yávaşıdı sabahdan. aççıḳ yávaşıdı gėceden çoġudu. sen böyün nėrdeñ ḳaḷḳdıñ? uvadān, çoġ‿özürger varıdı yā́! aşşāda vardĭ dē mĭ? milletiñ laylȯnnarınĭ yíḳmadı

mĭ‿anam? gėtdi mī şėye *üsėñ* gē̄tdi mi? borda dē̄ mi yáv̇, düzennē̄ller. buna şükür. dėmek gėziyíñ‿ȧnam hāh! ėyi çoġ‿ėyi, çoġ‿ėyi, çoġ‿ėyi.

naa̲ḷ‿ėvlenecēz‿ōḷum? çaḷġī̄le ėvelĭce şē̄ çaḷġıḷar vardı, çaḷgīle hunīle bunīlĕ ōḷum. ėveli kemėnçe vardı, hindi davîḷ var‿ōḷum. buyúr, ihicik‿e ėv, yáḳınıdıḳ yáḳīn. ȯtā̄ncında u varıdı bėri yánĭnda ben varıdım. háh. isdedi bubama, isdedī, bora vėrelim, hem bize bėne bize baḳar dėdiler beni, ben de hindi pi̊şman‿ólüyörün yā̄nī, nē̄ bora vėmi̊şler beni dē̄rin. gėtseyidim‿e başġă yėllere dē̄rĭn‿ėl gibi dē̄rin. dayáḳ var‿a u zaman, hindi dayáḳ mı var‿ōḷum? hindi ḳaḷḳıP gėden de gėdiyėri yė. hindikī ġaçıP da gėdenneri dȭyóllár mı dȭmē̄ller. u zȧman bize dayáḳ var‿ȧnam. ėsgilerden dayáḳ var. yā̄h, şīndikinner hadĭ‿ōḷum. üş gün. ėveli üş gün yápıḷıyėrĭ‿ōlúm çaḷgīl‿işde nȯḷȧc̲aḳ? bi, bi tek, bi de çaḷġı, bi de zurna, tamam. buyúr, gelinnik kē̄me miyiz canım, gelinnik kē̄dirdiler. hání aḳ, aḳ şē̄lerden heni, hindi aḳ kėyiyėller‿e. aynı undan. u zȧman dă‿ō̄ledi yáv̇. yā̄. Tȧḳı ni daḳacaġ‿ōḷum, bi bi tek, bi bi tek bilēzicek daḳdı. varıdı vār, u zaman, buḷunuyórdú bŭ‿atar. yā̄ yáh.

dėmek bėkērsiñ sen? bubañ bi şē̄ hazırḷamă, anañ bubañ sā mı ō̄lúm? yā̄. āşam‿olíyėri böyün bō̄rda, yȧtarıs. nėréye? aşam‿oḷdu yá ō̄lúm, nė zȧman çıḳıyėñ? sen şėyiñ mi var? ė náhaḷa gėtçeñ yáyā̄n? yáyáñ gėdemessiñ‿anam, gün gėdiP gėdērdin‿anam, gėdē indi ye hindi ye gün, sen nė dē̄P ġoyúyórsañ, şĕ‿ėt. háh! yā̄h. çoġ‿ėyi, çoġ‿ėyi. yȯḳḷadıñ sāv̇oḷ çoḳ sāv̇oḷ‿ōlúm. üş dėne bendĕ‿ōḷan. iki de ġız varıdı, ġızıñ biri de *sidek*de, birisi hurdă‿aşşāda kō̄de. buncāz‿ō̄ḷanıñ, buncāzı vėdi gėçē̤ȧn. i̊k‿üş gün sō̄ra dṳ̈ünü var. unuñ güççū̃ vardı ġaşdı dă aşi̊v̇d‿arḳadaş. yá. hintikinner ġaçıP ġaçıvıyėri. buncāzım beklē̄boturu. bu sütliymiş bu. uncāz nėden‿ėtdi bilmám. dėmek *sütle̤em*mĭ taraFına dönecēñ? yā̄!

buyúr. yėtişiɍ ėtişme mĭ anam? baḳsā ȯrtaḷīñ layḷȯnuna. ėsgiden yápıḷıyėrdi. yápıḷıyėrĭ‿anam‿ȯḷma mı? tarḷaḷara yápıyėrdik biS. hīndi laylȯnna başḷadıḷar. baḷdırcan, tomata, bübēr, ġabaḳ suv̇an ėpsi var‿ō̄ḷum. mėyve bi aḷma varıdĭ‿ōḷum, tārḷa dopdoḷu ġocă‿ėrifĭ̄m aḷma dikdīdi. aḷma nȯḷācaġ‿iláşḷanmėyince şė oḷmē̄nce, susuzḷuḳdan şėylikden ġurudu getdi. su hindĭ aḳıyė, aḳsa hindi aḳsa Fayda mĭ‿ār‿anam yázın su bu zaman su yoḳ. u zȧman su yoḳ. asḷı yoḳ, ġuyú ġazdırı da ġuyúḷardan suḷayábilirseñ sulē̄yén‿ȧnam göklū̃ de. yá.

sen kṳ̈e soñunda şė oḷdūñda gėlir miñ? gėliriñ anāñ bubāñ yȧnna. ḳaş ġardaşsıñıS? bėş, ėvli mi gėrisi, ō̄lán, güççū̃ñ mū̃ böyū̃ñ mü? ȯ oḳutmāyílḷaɍ mı? ȯḳumāÇan mĭ dėdĭ‿anam? ō̄le mi ėyi, çoġ‿ėyi, çoġ‿ėyi, çoġ‿ėyi. biS nėrde oḳūcāz biS‿ȧnam? ėsgi ėksi oḳuḷ mu var bubam? biz cahilīn ben cahīl, ben cahilīn‿ōḷum. bizim günümüzde ė ȯḳuma vārdı. bi namaS namaS şėyisi varĭdı bi hȯcacıḳ vardī. işde namaz ġıḷınȧcaḳ ġadar bizi oḳuTdu. hȯra yázıñ gėlirdi, *ȯz*denidin hȯca da u adar‿anam‿işde. *aḷḷah* ġabūḷ‿ėtsin‿işde namaSçīmızı ġıḷıyėriS. *aḷḷah* ġabūḷ‿ėtsin. başġa şē̄ ȯ nėrde oḳüyóñ‿ȧnam? ō̄le şėy yȯu̲dŭ ėvel‿ėsgi, ėsgĭ‿īsannarda yȯḳ. bunnar sėkizden çıḳdı. ė bunuñ dėdesi varıdı ileri, yúlḷamadıḷar. gėtÇē̄di bu oḳumayá zeniñ gibi gėtÇē̄d‿ileri. yúlḷamadıḷar. çȯḳ maraḳliydĭ hem bu. gėdecēdi vȧḷḷā, ġursānda da varıTı. yā̄, nėnesiyin ben dĕ. ben baḳdım bunnara, böyütdüm. yáh.

yápmĭ mīn yā̄? é nasıḷ yápıḷȧcaġ‿anam ġırḳḷama nahaḷa yápıḷır‿ȧnam? ḳırḳḷadırsıñ. nasıḷ ḳırḳḷadíyėñ daşı anám? nasıḷ ḳırḳḷadíyėñ? ȯḳūrsuñ oḳūrsuñ oḳumañ

varısa oḳūrsuñ, oḳūṛsuñ, birisi oḳuTur, olúr. burda unu ėsgilerden bilen yòġudu çòÇūm. hindi sizde u. hindi bu òḳumaḷar, bütün sizde bubam. baḳ nėrde oḳūyóñ? hah, yā́h. ėrezillik görüyóñ dē mi? yā́.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Bayındır Köyü

ANLATAN : Hamide ADA

YAŞI : 75

KONU : Karışık

nė ġàdar var şéyimden, yètmiş bèş. nė, az mıyín? tābī yá. dizlerim dizlēm dutmir, dizler, bǐ de nėfesim kèsiliviyèrǐ.

- dā ileri gèri ḳapdında.
- hȍrdan ḳapıdan gir de, *dilek* çıḳamācañ ki hönden sen.
- òrdan naḷ giriyèñ. nàhaḷ çıḳàcañ ġīs? düşḗrsiñ. èveli biz nàhaḷ ġırmış bizim dǖünde ūraşırḳana da hindi göbek hèndē göbē yèñi yáptırdım, tēze didi, hèràḷda uymúyórú. vàḷḷa bizler ni bilḗn herkeS, yábancıḷar bòḷḷara gèliyór_èmme, biS, kendimizden herkeS kendi şèyini bḛenmḗrǐ dē. manzaramız_ȍledir canım. è sizler nḗrdendiñiS? *ġınıḳ* taraFında mı? ȍle, bizim de sèracıḷardan var_òrda başġa kim var_ȍle bildǐm? inisi var, bayā́ çoġ_isannar var dē mi? sāten *ġınıġ*_òvası bizim yárısı bizim dèseñ_òḷur. kim bili unnardan mısıñıS? bizim_adamıñ bütȕn_aḳrabasǐ_ȍrda, orbayḷar hePiSi.

yáşantımızı, diPden başa başa çıḳmaz dè ıh! ni gördük, nè duTduḳ bi maḷ, *bayíndır* kȍyünde ni yápaḷım? aynı bèş_aḷtı, birki gèçili maḷımız_oḷurdu maşaḳatıḷà hūrduḳ yíḳdıḳ. başġa bi şèyimiz, başġa bildǐmiz yòḳ. işde ordă_üş dört sènedir, satıḷdı saṽrĭḷdı hindi, diñlenmèye girtik ġāyrĭ. çaḷışçàḳ bi durumŭmuz yòḳ, eñ_ufā bu, bu da.

vàḷḷā kim yápacaġ_işde èviñ_öñünde bi sèra var_òrda benim hȍrda işde yḗcēmizi yètişdiriyóS kendimiS, tābī oḷāràḳdan yā́ni. oḷsa su oḷsa su ġıt bizim bòrdà yā́v, nar bahçási var hindi ȍrda, nar bahçásinne ūraşıyèz_işdě. bādem çòḳ. işde bi u var, başġa bi şḗ yòḳ bòrda bādemden başġa. ekseriyet_u. u da su isdḗr̥. olíyèri olíyèri, olúyóru da sène şè òḷmayá başḷadı, èveli her sènĕ oḷurdu, nè bilḗm bén. zḗtin de ȍle, u d_ȍle, zḗtincilik mḗşur_işde u var bizlerde başġa bi şḗ buynuS. aşşā tarafḷardă hŭ tarafḷarda, yápıḷıyèrí. yápmadım maḷḷā, ıslḗyèḷḷar dȍyólḷar_ıslḗyèllar, suyúnu aḷdıraḷım, suyúnu ġaynadıP pèkmez yápıyèlar_unda bi zòr bi şèy yòḳ da. yètişmḗr bē, var biṛki var asma önümüzde yá, unŭ da sarĭ_arıdan ġurtaramḗz çoġ_òḷmḗnce, unu dă soṛŭP d_ḗçi̊vyór, áşşă_arısı ġuş ġurt, kendimize tamam şè olíyèri. işde ȍle.

dǖünnerimiz naal_oḷcaġ_işde, èvel_isdēllerdi. hindī herkeS kendǐ annaşíyèri bilmam nḗdiyèri. tābī gösderiyéllár miydī? yōḳ, nèrde hindi gèliP de gèlicek toḳıḷàşcaḳ isdḗ gèlen bilmam nḗdĭceg_ȍle şè nèrTeydĭ bizim zamanımızda, yòḳ.

èvlenesiye ġadaṛ, birini görmezdik. ben asger ġarısĭ_oḷdum méselā́ ben, şḗde, evlendīmizde, asgere gḗtdĭ, asgerden geldi mǐ ben adamı gène èl gibi yánàşamadım. anaḷīñ bubaḷīñ yánĭnda oturuP bi èkmek yḗmedim_adamıḷa, èl gibi.

yápdı, bahríye oḷannar_üş sène yápārdı, u da hindǐ iki buçuḳ iki, dèvamḷĭ_işde ȍle anaḷıḳ bubaḷıḳ işde gèçiyle mücādelĕ ètdik ġāyrí. búyȕr, vaḷḷā oḷŭndū zaman da oḷmuşdur,

oḷmadī zaman dă oḷmuşdur hindi kötüleşi̊v̊iriP de ayrıḷıv̊iyólḷar hindi u da var dā, biz nėdǐceñ bir mėcǐbur, öti yánna vardıñ da öti yánna nėrĕ gėliceñ? ōle bi şėy oḷmazdı haḳgeten‿esgiden‿ōle bi şē̄ler hiş ben daha diñiP de ġocasını diñiP ġaríyí diñmek, hiç bi şē̄ yȯdŭ. hǐndi hepisi var. tėlevizónde hepisini görüyüS. borḷardă da buḷunuyúr kėrçek. yá. ōle ye gėçiyi gütmediɟnde.

bubañ‿asgere gėtÇēnde bene dē̄ri, hindi anañ bubañ yánĭna mı gėtÇēñ bȯrda mı ġaḷacañ dē̄ri, sen nėrde ġaḷ dėrseñ ben ȯrda ġaḷırın dėdim, ben nė bilicēdim dėdim ben. åsgere gėtÇēnde.

durō̄ baḳaḷım, şē̄yile mi soruyú baḳaḷĭm, nė, nė beni mi denē̄yĕ Sāten, āzımĭ‿arē̄r tābi. ė nė bilē̄m ben dėdim ben, ȩ̇er anañ yánĭna gėt, ȯrda dur dē̄rseñ ȯră da gėderin dėdim ben. bȯrdå ġaḷ dē̄señ bȯrda ġalĭn. nė diyē̄n canĭm. sen bilirsiñ dėdi, bi şē̄ dimedi ġāri ōle ġaḷTı. işd‿ōle. isdēllerdī, Tü̧n‿oḷurdū, atḷara binilirdi, hindi arabaḷar mĭ mardī u zaman.

sen benim geldiɟm yėri ōle çıbıḳdan‿ōle tāta da yoġ‿u zȧmannar‿işdĕ ḷayḷȯn da yȯḳ. bi ḳıḷçar bi şē̄ doḳuTdūmuz gėçilēñ ḳıḷından bi çéşid.

dayáḳ yē yē götürdü beni *dāv̊i̊T,* isdemeti̊, haPıza gīrdi, haPıza gīrdi, dayáḳdan çȯġ dayáġ‿atdı, çō̄ḳ, öldürdü sürī sürī sürī sürī, saçımda bi tek tėl saş ġaḷmadı. ė gėtmiyėrin, gėtmedimde nėdicek? iki kişīdi, *aḷḷah*ım yā̄ rabbīm, nė diyelĭm, işde bō̄le. haPıza ġatdıḳ, ben baɟrıḳa çīrıḳa tābī ġız‿arḳadaşḷarım mardı bō̄le bėş‿ȯnar gėçi mahilleñĭñ‿içinde heP bütün maḷcıḷīḷa gėçindi ėveli başġa bi şē̄ mĭ marĭdın? ġız‿arḳaşḷarım mardı bō̄le, unnar mahílleye gėdiyėri, birimiz bi yánna gėdiyėr, birimiz yánna gėdiyėr, unnar ġızḷar‿arḳadaşḷar‿ayrıḷĭnca, biz dĕ‿iki arḳadaş ġaḷdıḳ bō̄lĕ‿oturuşuyóruz‿iki -sȯḷum kėsiliviyėr‿işde bŭ.- gēldi hiç haberim yȯḳ, baḳındım daşıñ dibinde hō̄le bi dāḷardă hȯrda yáḳaḷarda. saçımdan dutdŭ hō̄le bi baḳdım, biliyín zāten kendini cȧnĭm hō̄le yáḳın ġonuşdumuz, görüşmemiz yȯġ‿ėveli bi ō̄ḷanna oturuP da ġonuşmanıñ yȯḷu mŭ‿marıdı? hō̄le bi baḳdım, *ırȧmazan* bıraḳ şunu be diyesĭ‿ȧdar, zopaḷarıñ bi biri bi biri‿ĭndi. iki kişiniñ nėresinden haḳından gėleceñ? arḳadaşī āñdım, bıraḳ‿*ırȧmazan* diyesĭ‿a, dėdi bi de una mĭ huruşduruv̊uduḷar nĕ‿ėtdiler, işde undan sȯñura, çaḷīḷara yápışaḷaḳ daşḷară ācā yápışȧḷaḳ, sürüyėlek, sō̄rāḳī benim çurtíylĕ arḳadaşḷar yėtişdi, bu sėfer ġō̄ydu gėtdi ġaşdı gėtdi ġāyrĭ, ō̄rdan‿indik, mahkémeye vėrTik, haPıza yátdı, haTdā unu da bėltȧraF‿ėtTĭ de, u gün, aşşāḷardă‿oturuyíz arāzide hȯrdă‿aşşāda, maḷīḷa. nėnem‿ırāmatḷıḳ yáşḷı bȯrdă ėvde. ay‿anam, ġız vaḷḷā īsan deli oláçák hánĭ! u gün ġatmadıḷar da ġāri götürdū̄ gibi mahkemeye vē̄rdik gē̄ldik *ġaş*a. bī bizim ġoñşu vardı, ġoñşunuñ ġızınĭ da götürdüler götürdiler iki üş sėFer götürdüler‿aynı ġızı, aynĭ‿adam. *memed*‿efendi ġȯñşu didi, bu ġız çȯcūnŭ dėdi ėvde ġȯyma dėdi. dėdībi de ōle, aşşadă‿anamıñ yánĭnda ġaḷsa orda bi aḷacıḳdayíz bordē̄ ėvde ġaḷsaḳ bi ġȯcārı nėnem mar, u zȧman damba fėner mĭ var bi şē̄ler mĭ? yá píynar var u da bizim aşşāda duruyórú. aḷatirik mi var? ġócārıcīm ġāri bō̄lĕ nĭnecīm‿ırāmatḷıḳ, şē̄ dütermiş ȯcaḳ, yáşḷı, yáşı sėksen mi ḳaçıdı kim bil, gē̄lmiş beni götüren, happaḷı dėmiş *hamide*yi de götürdüler‿e baḳsā götürmüşler‿e dėmiş. götürdüler a çoÇūm dėmiş nėnem‿ırāmatḷıḳ, yüzüne baḳmazmış, boyúnă‿ȯcaḳ türterimiş, nė bilsiñ kimiñ‿oḷdūnu, siz gibi genç. -benim yöre dahă ėyĭ dē mĭ?- bundan sȯñŭra nėrde hindi, arārımış hánĭ, götürecekler bi dā götürecek baḳ ġāri, baḳ ġoñşunuñ dėdī yėrine gelécek. biz hȯrda bubacım‿ıramat dē̄yince ġāri başġa yère ġoñşuḷară‿atdıḳ benim ġız‿arḳadaş var bi da ȯrda ġurtaranıñ biri, u ġȯñşuyă‿atdıḳ mahíllede hȯrda. orda duruyórún‿ĕmme her

yánnarıma bȍle tārhàna bişé, su bişi huruyólļar, bȍle ḳıpırayámèn ġazzıġ‿oļdum ġāri dayā́ yèdǐkten sȍñŭra yára bère, sāten saç hiş ġaļmadı, undan sȍñŭra ġāyri, gēlmiş nènem‿ırāmatļīyá dèmiş, bilmèyèn‿a çocūm nèrde, anasınıñ yándadır zār dèmiş, aļaÇıḳd‿aşşāda, maļ mèşéḳàt var yá aşşāda. bȍļļar‿ekilǐ‿oļdundan aşşāda olúyó maļ mèşéḳàt, baharın, ora baḳmışļar yȍḳ, yörük de hȍrdan ètirafdan‿arḳadaşļarından tȍpļamış bi dā götürécek. undan sȍñŭra gèliyèr bȍra, evi yȍḳlērǐ işde ġȍcārıyí soruyór‿èvdě de yȍḳ. bi sèFer ġaļıyír, sabāļa dă Tŭtuḳlēyéller gā́ri sabahınă, candarmaļar, işdě‿ȍlě.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Yeşilbarak Köyü

ANLATAN : Zeynep YAVUZER

YAŞI : 70

KONU : Karışık

canavarļıḳ yápíyóñ sen‿ilk‿èveli.

- hoşgèldiñ‿ōļŭm.

hā́, esgilerden‿ıļaf‿isdēvèriyórú.

a‿yā́yín bēn ļaF‿èdecek hālim ġaļmadī ki zāten. dilsiz bi nène ōļdum. èyīs.

- dilsiS,

ġocadıḳ dissiz missiz kȍr mȍr. yèñi daḳdırdım‿a dā. *Sēnep. yávȉzéŗ. yávȉzèr*. saar yētmiş, vārdım.

- ḳırḳ‿üş, ḳırḳ‿üş doomļŭ. bunuñ gördū̃ èrezillī kim görmüş zamānĭnda? ȍsüz ġāļdı bu,

ē, gänşlīm zuPbudu zuPbudu b‿īsanıTĭm. èrezillī çoḳ çèkdim. ä işde bubamıS‿ȍldŭ‿anamıS‿ȍldü, iki çoÇūļa ġāļdım, ġāŗdaşļarımıļa unnarı böyütdük, ävēŗdik, asgere yólļadıḳ, ē başġa nè dēvèrēn, músāyíd‿oļsam gözel ġonuşurun da hindi äkmeÇik bişir, äkmeÇik bişirdĭmden yōrġunŭn‿ihi. buyúŗ, èyi. düün yápıP da işde, biz düün yáPmadıġ‿ōļum, bi mevlidile hī, bi mevlidÇīle āvlendik, ävlendik, òynàmatıḳ.

patatíS, fasille, ā̃t, piláv, ī başġa nè dèyēn?

- kèşgēk dè.
- kèşgēk, kèşgēk, dövèrsiñ, çenÇireye ġatārsıñ, èrkekler dövèr,
- genşler‿èvelǐ genşler ȍl‿èdērdǐ.
- üş gişi dövēŗdi, āşam. davıļļa zurnayļa. sàba oļdūnda hurārdıḳ, yèmekÇiler topļanırdı, bişiridik, millet gelir yèdiridik, daıdırdıḳ, āşam‿oļdūnda òynāŗdıḳ, düün ġurāŗdıḳ, ihǐ‿ȍle. ḳına da ik‿ūn sȍr‿oļurdu. buyúr? üş günde yápāŗdıġ‿èveli. hī, hū hindi, bi sāl‿èdivèriyólļar, bi çarşamba mĭ bi sālǐ mi iki günde yálļàh! ihǐ‿ȍle. buyúr? varıdı var.
- ġara çarşaf kèllerdi.
- pusaT dikiyór. kèsērdik böyün, gelĭne pusad‿aļır gelirdik, ē bi çarşamba pèrşámba ġōñşuļarı buyúruñ‿èdēŗdik. kèsēŗdik, kim tērziyise götürüdü, u dikērdi, kȍde, getiridik, ḳınă‿ün āşam geliñ kèyerdi.
- eline yáḳĭşanıñ biri dikerdin canĭm. eskǐ.
- undan sōracīm gelin yüzū̃, birki ötemiz bètemiz varısa gerērdig hȍle gösderidik kȍlüye, el‿öpēŗdi, gelin gezmesi yápāŗdıḳ. Cèyiz de işdē bōçàļar ġóyā́rdıḳ, anàļā, bābàļā, gȍrümcelere,

amcaḷara, dáyíḷara, sandī açāɽdıḳ, sandīñ‿üsdüne b‿īsan‿oturudu, ēh‿işde una pèş‿aḷtĭ‿uruş para vèridik. ōḷan‿evi vèriti.

- dük̲ün sābī.
- undañ kèrī, gelini hāFtası oḷdundā bāzḷàma ġatāɽdıḳ. çörek dèdīmis. unu ġōñşuḷara bi daɻdīrdıḳ, ġoñşuḷarıñ‿evinde yèmē varısa gelin ben yánna gēldī yün yèmek getiren getiridi, getirmeyen getirmēzdi, topḷanıɽdıḳ, yèrdik daɻdırdıḳ, undañ kèri, ik‿ün sȯra, üş gün sȯra sıra bene gelirdi, yávuT‿ōḷan‿evi yávuT ġız‿evi, bi çörek de beñ ġàtāɽdım. bi dě‿unu daɻdırdıġ‿èmme hindi ōle deyili, hindi unnar ḳalḳdı ġārĭ. adam gelinĭnĭ‿āḷdı mı, böyün nèr‿ēdiyodun‿üş günde dört günde gelirdi. ōle. gezĭyě‿èdiyórŭ.

- ȯtelě‿ēdiyórŭ. nèrě‿èdĭcek gèdiP.
- el‿öpŭyě‿èdiyóru.
- sen niye dimiñ ḷà mutāɽ?
- Pazarā‿ēdiyóru.
- ȯtelě‿ēdiyórŭS nē dimīñ?
- ōle nenē nenē! ē, biSim *cēñgiS, hasan*, bèş‿aḷtĭ‿adam düşüvèmiş‿àrḳasına, hordayídī nē u ḷan? işde birer ġonuşàcāmışıñ, seni kim yólḷadĭ‿ōḷum borå dèdim mēn, täPbeTiñ‿*èreceb*‿ābē yólḷadı dèti, täPbeTiñ‿*èreceb*‿ābēniñ‿ànası daha çoḳ gözel bilir bunu dèdim ben, sen‿una yötür teslim‿èt bunnarı, ōḷum dèdim ben, hindi ben musā́yíd deyilin dèdim ben yȯ́rġunín, ben sene bişè annàdamācan dèdim ben. hindi yáSın, gèçān sène. unnar da kilim sorúyóḷḷar‿işde, nàhaḷ dokīɽdiñ nàhaḷ çözērdiñ, èşde ḳaça dokīrdiñ? buyúr? eveli kilimÇiyĭdim. hindi doḳumuyóruS ġā̄yrĭ. hindi aḷan file yȯḳ. biliyóru mu? doḳúyán da yó‿ŭḷan‿*èreceP* hindi hiç, doḳunmē̄rĭ. çözüyórun, yúmaḳḷarı, äyiriyóruz‿e̊veli, büküyórus, bi āç höte çákíyórŭS, bĭ‿āç höte çákíyóruS, bĭ‿āca yúvarlḗyóruS, üş bèş gişĭ‿oḷursaḳ dokīyórŭ, tek başıñā‿oḷuɽsa bir‿aydā‿olúyóñ. /e/ işde. ōl‿ōl‿oḷur gèdēɽtik. Çèyizlerden hà, getirmetik, yó̱udu getirmeTĭm. ana buba yó̱uTu.

- bi ġat yátacīlà geldim dèsē, nē̄ v̇óyĭn.
- bi çuḷÇāz varıdı. işde bi de yárım yórġancĭ yárım yórġanÇıḳ varıdı. bi ènet, ikĭ‿ènet dokíllerdi çataḷḷarıdı, hŭ‿adar çapıd‿oḷurdu, hununñ yárısınĭ dokīrtik hōle. bi gişilig‿olúyóru. méndil dokīrdik, hēbe dokirdik. è işde. başġa nè dē̄n? biraz da hunu ġonuşdur bakèn. nasıḷ çoÇuḳ?

- teze çocū buḷuvèdīñizde diyórú.

váy! *èrecep* sen de gül. çocū buḷurduġ‿işde èbemiz yó̱udu bişē̄miz yó̱udu. sōrā bèşşīne ġatāɽdıḳ, işde yē̄cek‿içeçĭk sırt baş hazırḷārdıḳ. işde hōle bōle böyüdürdük, yörüdürdük. buyúr? duzḷārTıḳ.

- unu tāriF‿èdivisē.
- buḷurduḳ çocū, üş gün sōrā, ġōñşuḷarı ça̱ɻrıdıḳ,
- súyā‿atardıḳ buḷuvèdīmizde dè.
- duza bèlērdik çocū, yátırıdıḳ, bi saa̱t sōra çıḳarıdıḳ çocū. gül yá̱ı ġarışdırıdıḳ, bahar ġarışdırıdıḳ. ē̄ işde dāḷādan toPàḷaġ‿oḷurdu, topàḷaġ‿oḷurdu, hindi vār mı? topàḷaḳḷardan‿èzēɽdik. äyir dē̄rdik bazarḷardan‿äyir‿aḷırdıḳ. ōlė u dā, şèyibi bişèyĭdi, oduñ gibi gözel ḳoḳārdı, her súyá ġatmada ġoḷtuḳḷarınıñ‿aḷtına èkērdig‿erimesiñ diye. ḳırḳı çıḳasíyá. ḳırḳı çıḳdındà da ġārı ācıḳ sevimlĭ‿olúyórú ġāyrı, yē̄cek hazırlḗyóñ, var. birki daş topḷārıS, daşı ġırarıS, ḳırḳ dène èderiS, ırbā̄ ġatarıS, nèyise ırPıḳda gèt, yĪ̄ḳanmáyá gèderiS kēndimiS, eveli çocū yĪ̄ḳārıS, unu fıḷcan şē̄ ġuḷḷanırıS, fıḷcanıḷa bārdāḷa, bārdaḲ gibĭ‿oḷsun, fıḷcan gibĭ‿oḷsun dē̄, çòcū. *èrecēp.* nèyidĭ‿ōɽdan. undan sōra ġā̄yrı gèdērdik yĪ̄ḳanmáyá, tepemizden‿aşşā dökünürdük, u ḳırḳı, ḳırḳ daşı, sōra çocū ḳırḳı çıḳasíyā‿ādar bī bardāḷa súyá ġatāɽdıḳ. ihĭ‿ōle.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Kınık Beldesi
ANLATAN : Ayşe-Mehmet GERÇEKBİLEN/Zehra AÇIKGÖZ
YAŞI : 78-80 / 57
KONU : Karışık

- hoşgeldiñ nènem. sen de *ali*ysiñ de nèyise ġāyrĭ heni bilemedim çòcūm.
- ben bunu da *ali* zannetdim girdi̯nde canĭm.
- *ali* zannetdim‿èveli canĭm.
- nè ġonuşdu başbaḳan‿èmme, tam haḲġını vē̯rdi, aḷmāyíḷḷar yā̆. hindi *bayḳaḷ* ġonuşúyórTŭ. aḷmāyíllár.
- ē̆ nasıḷsīz‿èyisīz?
- èyīz‿*aḷḷah*a şükür be, sen naa̯ḷsıñ?
- buna şúḳúr bıḷḷam buna şúḳúr.
- soū̯l‿éşde ūraşıyós.
- nèdelim?
- so̯ucaḳ màşaḷḷah.
- sen nasıḷsıñ‿ōḷum? èyisiñ, èyĭ‿oḷ‿ōḷum‿èyi oḷ, *aḷḷah*‿èyilik vèrsin. buna şúḳúr‿ōḷum yáşımıza göre èyīs. yáşḷandıḳ nènem yáşḷantıḳ. yáşımıza göre.
- sèksene yáḳın. yáḳın
- va mıñ‿u‿ădar‿*āşă*‿aba? va mıñ u ădar. sèksan.
- vardır yètmiş yètmiş yèdi yē̆tmis sèkiS.
- sèksen dèyem ben‿èmme èndē ġansızıñ‿*ümüsün*me ikĭ ay aramız varımış, hindi ġansızıñ‿*ümüsün*e ündüu̯n ben iniP de *ümüsün* dèdim, yètmiş yèdi, yètmiş‿aḷtı, è̯er *ümüsün* yètmiş‿aḷtı, yáşını güÇÇütmesin dèdim ben. hindeñ kē̆ri biz bene hindi yüz dèseler ben ġabıḷ‿èdiyèn‿ōḷŭm. èlliyi gèşdĭ anacīm dē̆rdi: "ḳırḳı gèşdĭkden kē̆ri ġarĭ ḳımsını umud‿ètme. èrkek gène atmışa varı." dē̆rTi. ben yáşımı nē küÇüldēn? *ümüsün* nè ġadar dă oḷsa *ümüsün* nèy sèksene varíyèS belki de sèkseniñ‿üsdündeyin, ikĭ ay aramız varımış. dèrimiş ben yètmiş‿aḷtıdan ètmiş‿aḷtı yèdiden yètmiş sèkize gèdiyèn dèrimiş. benim hindi yáşım‿on sèkiz dèseler nè var? hèç! hiç yáşımı güçÇültmen. nère vasañ ġòca. nèdelĭm? anacīm dē̆rdin: "ġōcaḷıḳ ḳapıyá baḳdıracaḳ şèy deyil ġızım" dē̆rdi.
- bu ō̆retmen şèyinde.
- hā ō̆rĕtmen. èyi ōḷum‿èyi. *aḷḷah*
- èyi ōḷum, èyi, *aḷḷah* zè̯in‿açıḳḷī vèrsin. *aḷḷah*. buna şúḳúr.
- *ali antalyá*yá gètTi, *ali* duruP mŭ batırı? sesdendim dē̆yè, varamadıñ mı dèdim ben‿aççıḳ?
- gē̆ldi gē̆ldi,
- gē̆ldi gē̆ldi,
- gē̆ldi.
- biz‿*ali* diye yírtıḷıyíz, çatıḷar‿örtülecek, bora gèşmiş.
- içeriye girdi dé ō̆le bildim.
- ben de bilemedim eyildi, ŭlà sen‿*ali* dē miñ dèdim ben, *alĭ*'yin dèti.
- ābisiniñ çatıḷarını ḳapatırḷaḳ gèliyèmiş‿ōrdan.
- ŭnnarĭ‿örtdüm dèdi ye çoçuḳ. nédelim buna şükür.
- ē̆ nè var hindi bē, nè var esgilērden?
- tabī tabī.
- nè var hindi ırātımız çoḳ.
- nè var hindĭ‿ànàm? her şē̆ bòḷḷuḳ her şē̆ şèy.
- *yúsuf* varıdı ō̆len.
- bize gē̆lmişmiş‿u,

- *cambuḷut* hõle bi doḷaşıvĭdım dá, canım sıḳıḷdı.
- hī, biz de hacı *ġaş*'a gėdiyėrdin, arı foturasından, ben de gėdēn‿ĭḷàn *ḳaḷḳan*‿ādar dėdim ben. arabayḷa gėttik te arabayí ora ġodŭ õle münübüsüle gėtti ġārĭ dà. aÇÇıġ‿ora gėttiK gėldig‿u gėlmiş.
- *yúsuf* gėtdi dē mi? ora doḷaşdım da yòḳḷar mı dėdi bi şē dėdi, dėdi dėdi.
- bize gėlmiş bize.
- hu, gēlmişler dĕ hȍrdan kėnárdăn aradan gėlmĭ.
- hī, dėdi, ora gėldim dėdi. yòḳḷar dėti, d‿ıḷafḷaşdı, soruḷmadı ġāyrĭ. hava bė́én yúmuşaḳ giçicek dėrse. serserili hava.
- hī, ocaḳ ėyi gėşdi de, şubat, acıḷı.
- ġışıñ‿òrtasındayís.
- buyúr, toprak‿ev.
- kiremit kiremit.ō
- hī hı. kiremit başı da.
- başı kiremit, yápısı kerpiç.
- kērpiç.
- sıcacıġ‿oḷur‿iştĕ.
- ısÇàġ‿ōḷdundan.
- zobå yánıyė yĕ canım. gėlen‿oḷdu ėvletlēden bizim gėlen mi gėden mĭ?
- gėlmediler. *şādiye* böyün yėmek bişirmiş, sāḷmış, *ibraam* yémeK gėtirdi. gėlmediler‿*ıraz*‿ündŭün‿ĭşdé başġanıñ ġaríyle gėliv̇ĭdilērdi, gėtdi, *ıraz*ıñ hȍrdā tėkeri mĭ bi şēsi bozuḷmuş, araba d‿adamda gėlmediler. gėlen‿òḷmaTı. *şādiyĕ*‿*ibĭrām*ḷa yémek yòḷḷamış. *ibirām* gėldi gėtti.
- baḳıyór gėne ġızḷar be, bi biri gėliyó bi biri gėtiriyórú.
- ē baḳacaḳḷar nē nė güne buḷduñ sen‿unnarı? senikinnēr̨ de uzaḳ benikinnēr̨ gibi, benikinner hă bĭcēzi kȍyüñ‿için, köyüñ‿içinde oḷsa oḷcāmış.
- ille bicēzi yáḳın‿oḷcāmış. ille biri yáḳınıñda òḷcāmış. né ġadar d‿òḷsa yáḳınıñ. bizim‿ōḷannar *fetiye*de ġızıñ‿ikisĭ *ġumḷŭòva*da biri *yėşilkō*de. gėlse günnük gėliyėr, her vaḳıt gėlinmēri. ille biri yáḳın‿òḷÇàḳmış. gėne *aḷḷah*‿ırāzi ōsun dòsḷarıma ġoñşuḷarıma çòġ‿ėyiymiş. anacīm dērdi ki: "bėl‿ėvletinden el‿ėvleti ėyidir ġızım, ėvletden ġoñşu ėyidir." dėrti. ġòñşuḷarımız‿ėyīmiş. saḷmadıḷar bizi gėldiler. *aḷḷah*‿ırāzi ōsun, biri biñ‿òḷsun. günüz naal‿oḷsa gėçiyėri *zūre*. gėce, hindi ėnde óñe ŭv̆ŭyör. benim‿ŭküm gėlmēyĭ. ille bi tıḳıràyán bıdıràyán‿oḷĭçàḳ.
- naal‿oḷduñ ġāri *mēmmed*‿amcà? hindi ġonuşmañ ėyi.
- ġonuşmam ėyi ėyi ik‿üşden bėri düzeldim. arada bi oḷuyórú yá u ġadar‿oḷucaḳ. bàḳaḷım bu filimden sòñŭrá nė çıḳıcàḳ baḳaḷım?
- tabi canım, gėdecēsiñ baḳınàcāsıñ. yápcāz
- ben nė dēyéller‿òna? tansiyón,
- tansiyónu şē oḷdu bunuñ tansiyón,
- ġonuşamamış, ġonuşamamış bĭ gün.
- bir haFta bir haFta ġonuşamadım. ġonuşuyón da çeñem dönmēyir dilim. zōrḷadım, doḳdur zorḷa dērĭ. işden gėlmēnce nė dēcā́n dėdim yā́ ġīzdım. ė zāten kendim ġonuşàmadımdan tam siñirlendim āsābım bozuḷdu, ġonuş dēri, ėdiyėr, ben de ġonuşàmāyín dėdim, bõlĕ bõlĕ‿ēttim. hindi baḳ naaḷa bubañ‿ėyileşdi dērĭ.
- ē, õle sāḷīñ ġıymatını bilmēyiz.
- sā̇ḷīñ her sà̇at‿içi sàdaḳası vėrilcek dėllerti.
- ben de ḳaş gündür‿işde düşdŭümden bārımdan, õle batıyírı.
- bi de ḳıḷ sarsaña,
- şē sardım, su bişĭsi hurdum dün. bi parça yúmuşadı, gėÇe yátamēyén.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Gökçeyazı Köyü

ANLATAN : Durdali - Huriye BÖLÜK / Ramazan BÖLÜK.

YAŞI : 85-78/35

KONU : Karışık

- löküzü yákmışīn, ná zàman bo͞le yā̆ḳdıḳ da bitiyèr‿ŭ. dū̲r!
- bi kere bi yā̆ḳdıḳ bi de *zèkeriye*gil yáḳıvídi. mantàra gelmiş, mantàra gē̆lmişlēr de bora bo͞le bu vaḳıt geliv̊ídileı̯, *ırámazan* da bi yáḳacă‿o͞ḷdū, dă bo͞le eline āḷdī, àḷatirik de gē̆ldi, yáḳmadıḳ Tá.
- hıh gètdi v̇o͞y!
- ana bu hiş yánmadı, náyá bitmiş?
- tü *álláh* v̇o͞yn!
- fener niye, è fitilĭ‿èyi dē mĭ‿o͞ḷum?
- èyi gène feneri fitille, ġaz getirmişiñ‿èyi gène.
- feneri, yèñi şē̆ düzennedīdin‿*ırámazan*, belki gèce günüz, aḷatirikler gèder áy ġaḷırız yábanda dē̆. fener de delinmiş de ġazı aḳmış mı yo͞să?
- nĭyĕ deliniyér bē?
- tısġa da mı yā̆pdıñ?
- yā̆pmīş.
- gène tertiplisiñ‿e maşàḷḷah, èyi èyi, oḷdū éyi. bo͞le gèçirindig‿ēsgi zàmannārda, ekmē yē̆rdik, bo͞le ġàránnıḳda,
- başḳa nárā̆yè
- çōr çocuḳ bi şē̆ tentene öremezlerdi, biribirimizi zor görüdük. vaḷḷā, bo͞le işde bo͞le āşàmḷarı bo͞le ġarannıḳda durardıḳ.
- bo͞le bunda ders yápaḷḷāTĭ. bo͞lĕ.
- nè zamannarımız gèşmiş aḷatirī̆ñ ġíymatını bilmē̆yèz‿èmme.
- bilinme mi áletirī̆ñ ġíymatí yā̆, sizin‿òḷḷarda va dē mĭ? o͞le mi? dèmek ki hasar.
- yèñi dōḷdurtuḳ gē̆ldig‿e bunu biS *ġaş*dă‿*ırámazan*ĭḷa, benĭ toḳtur‿o͞türtünte.
- ē hiş yánmadı, açıḳ mı ġaḷmış aÇàba? açıḳ da.
- ná zàman tükenivimīş? kō̆lŭleı̯.
- belkĭ‿açıḳ ḳaḷmış şèyini buràḷamişīzdir, bilmē̆riS.
- yā̆, èyi ye çoÇuḳḷar.
- kendi kendine tükenmiş.
- çıḳardīz mı zePzelerĭ‿*azīz*?
- topḷadınız mı hèç?
- nişlèyè bubañg̲íl‿anañg̲íl‿èyi mi? sizikinner náhaḷ? èyiler mi dèdem?
- fiyátḷar ḳaç‿u yándā?
- *demĭre*ye dèdiler, *rámazan* gē̆ldi mĭ nà̲aḷ nà̲aḷ bi şē̆ler ġonuşuyólḷādın‿a ben nè bilē̆n. hòra, *yávíy*á *báyram*ĩ èletiv̊írelim bērimeş dèdiler. zā̆r *báyram* da āşama *demĭre*ye vāmıştır. nèrde yátdı ġārı vādı yèllerde yā̆tmışTır, *Sèkeriyè* yánĭna mı vadı, *āmat* yánĭna mĭ? *mèmmet* yánĭna mı?
- *áḷḷah durmuş*gil varĭdın‿işde, bubañ var.
- hindi sen oḳūyín mi yè̲e̲n?
- bo͞le üşlüg‿aḳmadı canım, yáni çoġ ġış‿oḷdu yā̆ni.
- dère aḳdı mĭ óynàmáyă‿ē̆dellerdi hànā̆. bunnaı̯, bunnar çocūḳa, su oynàḷḷā̆dĭ‿o͞ḷŭm, acaba doñmazḷā mĭmış‿ácaba?
- èyi, doḷmadıḳ ġúyú ġaḷmadı, doḷmadıḳ yèr ġaḷmadı. her yèr doḷdu.

- şē unuñ ġızı dönmüş dėyéllár‿*aziz*‿ōle mi? ikisi de mī?
- geliñgil de, Pazar gün.
- *aḷḷah*ñ‿işi birki yā́vırıyėrǐ, diñiviriyėrǐ.
- maşaḷḷa, yā́mır‿arḳadaş, her yėr buḷut daşıv̊rı şar.
- dōḷudur.
- *köte* ōle deyil.
- düden çėkmē mǐ acāP?
- nėreyi dē̄ñ? hā̄.
- doḷmuştur şėy.
- doḷmuştur, orda düden yoḳ mudur bē, *saḷḷár̥*tă
- vār.
- vār var oḷma mı düden yā̄ bėri yánda yoḷun‿ordå var‿a.
- asayí dáyámışımışıñ‿avḷíyá ġıt mı dáyádıñ‿unu? v̇oy, saḷátaḷıḳ baa̲aḷı yá tomatizden. ėyi vaḷḷā ėyi, ėyi ėyi, *aḷḷah* vērsin.
- ėyi, *apō*yá buḷmadıñ mǐ bi şē? tek durmaz benim‿*āşa* gelǐn.
- bizim‿*ırámazan*a buḷuv̇umē̄ñ mi bişē̄ ȯḷḷarda yoḳ mu? hōle gezdi̲ñ yėllerde.
- varımış.
- beñ kendime buḷurun dė.
- señ kendiñe de arārsıñ, ōle her yėri, bi derdesT‿ėdersiñ, sorārSıñ izlērSiñ, biz borda nė bilelim? var i̊k‿üş dėne dērsiñ gėderiz‿ȯḷḷarı baḳmáyá gėderiz, gezeriz hō̊le bi.
- endē buḷmuşumuş yitirmiş, heni getirdī?
- durār durār da belki gelir, belli mǐ‿oḷur?
- ōlĕ‿oḷsun bē, ōlĕ‿oḷsun gėne.
- getirǐ başġa getiri, başġa buḷur, geleni getiri.
- benim‿*ayşa* gelin ġurdaḴ gelir ġurdaḳ, buḷūr.
- vaḷḷā bōle şē̄ler nasīb‿işidir, vóy, yáni, yā́ni biliyėr mīn.
- hindiye ėvé̥cēdin‿*apō*yŭ‿işde nȧhaḷısa nȧhaḷ.
- gėderke gėlirke kendine yā́ḳar‿adam, isdēr bubasından‿anasından‿isdēller. vėrise vėri, vėmesse, ġaçırǐv̊ırız da belli mǐ‿oḷur? bi yėre gėdilécēmiş hėrȧḷTa. *ġumḷuca*ḷardan mǐ‿ėdiyėller nėdiyėllė̥, bi sėnĕ‿iki sene durduruḷarīmış belki, hėraḷda biden‿iPdāl‿étmezlerimiş dē̄yéllár‿a bilmem. birez bizden para mǐ‿aḷacaġ‿adam bilmám.
- *finiká*yá gėtti.
- para aḷmışḷā mǐ‿undan‿acaba? aḷmış? ni ġadaṛ?
- *finike*ye gėtmiş‿e, *mēvlid finike*yĕ ben‿ordē̄ke gėtTi dėdi ye *mē̄rem*.
- biziki nē̄ bē, benim param puḷum yoḳ, hökūmet vėriyėri bėş‿ȯñ ġuruş vėrise, atmış bėş‿ayḷī dē̄riz. çaḷışamē̄rin, gözüm de görmėr, tėláfan‿ėdemē̄yėrǐn dėdim ben, biliyállár d‿adamḷar canım, çoḳdan‿iPdāḷ‿ėtTirecēdim ben de, yátırdım bir ḳaç senesiñdir. bir‿iki sene. üç‿ay dolúyúrú, bǐ ayḷī̆ā̄ gėdiyėriS, arėyĭp sormēllár da nē̄ yátırmē̄ñ nėye dėmē̄yíllȧr, u zaman tėláfan parasınǐ da yátırtTırıyėrín, kesdiriyėrǐn. dėdim ġāri çaḷışamē̄n, çėkemē̄yén‿efendim dėdim ben, çorum çocūm da daraman toS, yárısı *demĭre*lerde yárısı *bėşġáza*da dėdim. para buḷuP yátıramē̄n nahȧḷ nahȧḷ. kesdiler hindi ġārǐ heraḷTa.

tısġa dėdi̲ñ bunuñ şē̄siz, üsdünde hiç bi şē̄ oḷmadan yáḳıyíñ fitili, yániyė da ȯcaḳḷī̄ñ‿içinde is‿ėdĭp gėdiyėrǐ‿ȯráyī̄, íşıḳ. ōlede de durduḳ, nėdeceñ‿ȯḷmadı̲nda?

- fitil, fitil soḳúyóñ‿işde, fitil buḷmassañ mahḷıcī dürelē̄P dürelē̄P soḳúyóñ‿āy‿ōḷum hah!
- tısġa dėllerdin‿una da hō̊lĕ. ėmme özgerde sönüv̊ürŭdü. ȯzger‿ȯḷdu mu?
- yā̄ āzǐ‿açıḳ şē̄ sönme mi?
- puh dėdiñ mi? tȧmam.

YERİ : ANTALYA/KAŞ/Çeşme Köyü

ANLATAN : Hanife COŞ

YAŞI : 73

KONU : Karışık

cóş, heniFe cóş.

- yėtmiş‿üç.
- yėtmiş‿üç. birki de dȧvar gütdüm‿e̊veli,
- nėreliyiz *çėşme*liyin dėsē.

*çėşme*liyin. *çėşme*liyin. işde gėçi gütdük, çor çocuḳ bėsledig‿äkin bişdim. äkin tȯpḷadıġ, çiF sürērdik. düv̇en dȯv̇ērdik. ȯtā́káden geldim hordan‿ilerden kȯrpüden, körpŭ‿āzı dėller. hı, çėşme köyünĕ áynı gėne heP ikimiz de biyis. benim dü̱ünŭ davi̊ḷnan‿ȯḷdu. iki davi̊ḷ iki zurn‿oḷdu. *finiké*den getirdi bubaḷīm davıḷı, *naḷḷı* dėllērdin. bubaḷīm, hayír, davi̊ḷcíyá, ȯtākáden gē̱ldim borȧ. haFta bölmesĭ‿oḷdu, aḷtı gün dü̱ünüm‿ȯḷTŭ. işdĕ kėşgek bişiridik, hayvan kėsērdik, dȧv̇ar, ileri gėri ėderdik birki yėmek. kėşgek bişiridik, ė bĭ dȯḷma sarārdıḳ, ih‿ō̱le. buḷȧmac‿ėderdik Pi aş, süttü pirinc‿ėdērdik, şē̱den pirişden, pirişden aşır‿ėderdik.

gelinnu̱m‿ȯḷma mı Çánım, gelinnig‿ȯ, benim‿üsdüme sōrȧ dört geliñ getirdik, bora ėve. hă elbīsem, fısdan‿oḷurdun‿u Sȧman. elbīse fısdan‿oḷurdŭ, ėteK ȯḷmazdı, hī, uzun‿elbīsĕ‿oḷurdun, hindi eteg‿olíyėrĭ. u zȧman elbīsĕ‿ȯḷmazdın. hı duv̇aġ‿oḷurdun, duv̇aḳ aḷ‿ȯḷurdun‿aḷ‿ėdellerdin, ġırmızĭ‿ȯḷurdun. ḳırmızı kiyerdik. ḳına dá yápdıḷar, günüz gėce dü̱ün‿oḷurdun, āşam yáḳārdıḳ, on‿ikiyĕ‿ādaḳ dü̱ün‿ȯḷurdun, āşam yáḳardıḳ ḳınáyí. sabāḷa gelin‿aḷmasĭ‿ėderdik, ih‿ō̱le. el elimize ġarardı, elimize yáḳaḷḷarıdı. ġızḷar yáḳardın benim kendimi şē̱lerim yáḳārdın. arḳadaşḷarım‿ȯḷurdun. unnar yáḳardın. üş kişĭ‿olúrduḳ, bō̱le sandelleyĕ‿oturuduḳ‿işde önümüze bō̱le basma ġȯyálḷardı, sōra ḳınadan sōra unnarı arḳadaşḷara vėrilirdin. basmaḷarı böler vėridik. sō̱llērdi. āḷama gelin dē̱ sō̱lēllē. āḷama gelin dē̱ sō̱lēllēdin canım dėlbēnen, u zȧman bō̱le hindikībi çaḷġı yo̱udu, dėlbeK ėdellerdin, ėrkekleriñ yánĭndé oḷurdun işgĭ‿içellerdin‿ėrkeklē.

- ėrkekleri görü müdŭ u zȧman ėrkeg‿işi.
- ayrĭ‿oḷur, ayrĭ‿oḷurdun‿ayrı, hindikībĭ ȯḷmazdın. ayrı ȯḷurdun.
- hindikībĭ birleşik deyil yáv, hindi hepisi ġarman çŭr̥man.
- hindi hepĭsi bi olíyėri, ayrĭ‿oḷurdu. v̇åḷḷă unnarı gėşmij gün bilmē̱n.
- unutmuşdur bu ėvelĭ ġas sėnĕ‿oḷmuş yētmiş ḳas sėnĕ‿oḷmuş buv̇am şē̱ ȯḷaḷı,
- unnarı bilmē̱n‿işde birki çȯr çocūḳ buḷduġ‿aḷtı ġız buḷdum da̱ıtdım, gėşmiş gün, bilmiyėn. çórúm çócúm dȧa̱ḷdı, hȯrda bĭ ōḷan var.

indirmelik vėrilērdin, yímırtă háyvana binerdin dāmat, yímırta çarpȧḷḷarıdın‿arḳasından, v̇urŭḷḷarsa, dāmada. indirmelik vėrilērdin‿işde bi tosun vėdim dėllerdin, tav̇ḳ vėrilērdin, para vėrilērdin, u zȧmannarı, hindikībi ōle şē̱ midin canım, u zȧman‿ō̱lēdin, para vėrilērdin. indirmelik bi gėçi vėdik dėllerdin, bī tosun vėdik dėllerdin. ġóyún vėdik dėllerdin, işde. dā āşama āşam‿ėve ġatar. u zȧman da hayvan kėsiyėller canım, áya̱na bas, ġana basārdıḳ, saban demiri ġóyáḷḷarĭdın. aya̱nıñ‿aḷtına, demir gibĭ‿oḷsun diye, usḷŭ‿oḷsun dē̱, ġóyún şĕ‿ėdellerdin, ġoyúñ gibĭ‿oḷsun‿usḷŭ‿oḷsun dē̱. köpeg‿oḷmasın dėllērdi. ih‿ō̱le. ora şĕ‿ėdellerdĭn, ġoyŭñ kėsellēdin, ġanınȧ

basdırıḷārdın, sā ăyā́na höte ev ėle çalalḷardın ḳapíyá çaḷdırıḷardı. çivi çaḳardıḳ, çaḳma mĭ canım, demir gibĭ‿oḷsun dē bĭ muh çȧḳaḷḷardın. kėserinen hurārdıḳ, ŭ zȧman.

aḷtı yėdĭ‿ādaḳ buḷduḳ çōÇuḳ. çoÇuḳḷarıma dŭün‿ētTim hepine. duzḷamasını, gül‿ezērdik, duS, üş gün ėkerdik duzunu, üş gün duzḷārdıḳ, ḳırḳı çıḳasíyá duz‿ekerdik, súyă‿ātardıḳ, duzḷārdıḳ ḳȯḳmasın‿ėtmesin‿ėrimesin diye, ayā́ ḳȯḳar, bilmem nĕ‿ėder dē, ōlė ince duz‿ėkerdik külünen, kül‿ėkērdik, ayáḳḷarınȧ barmaḳḷarınınñ‿arasına hȯḷḷarına, ḳırḳı çıḳasíyá ġatardıḳ, bėlērdik bėşĭe bėşĭe bėlērdik, hindikībĭ‿ėtmezdik ġoca bėşik çaḳartıḳ hōle. ōlĕ‿ırȧḷārdıḳ. gėne súyă‿ātardıḳ, ōle āynĭ ilā́na ġatarTıḳ çanā, tėpesinden‿aşşā ḳırḳ daşına, ḳırḳ gün súyă‿ātāŗTıḳ. ḳırḳ daşḷarı sayā́rdıḳ, daşa sėrerdik kėcēni, daş gibĭ‿oḷsun diyé. yėre bȯle sėrmezdik çaḷíyá malíyá, daşa sėrērtik.

ġazana ġatardıḳ hindikībi yümezdik, dā dėrelere gėderdik, sú yṓdun. dėrelerde gümbetlerde yüv̇erdiK ġazan‿oḷurdun. ora bi ȯcaḳ yáḳārdıñ, toḳucunȧ yüv̇erdik bōle. aşşā́ḷarda dėrelerde, arḳamıza yüklenir gėderdig‿ipineñ ġȧzanı. dėrelerden bu v̊åḳıt çıḳārdıñ, yėdi sėkiz‿īsanıñ doḳuma kēceklerinne, hindikībi tursil mursil yṓdun, u zȧmannar sabın, hōle külŭnen baḷamıt külü, hu mėşeleriñ külünnen yüv̇ertik, dėrelerde yüv̇erdig‿åşşā́ḷarda gümbetlerde, hindi boḷḷȧrda hindi, hindĭ çėşmilerde yünüyėri hindi her şē bȯḷ. ihĭ‿ōle.

nėyi? dedeynen‿işdē bi çiFt sürērdig, ėkin biçērdin, gündelē gėderdin‿işde çȯr çȯcū bėslērĭdik birki, gündelicek buḷŭnurdun.

- u zȧman zePze nėrde zePzĕ‿işi kötŭ.

gēPçe mePçe yṓdun, bu meşeleriñ baḷamudŭ‿oḷurdun‿unu topḷārdıġ. işde uncāzı satar gelillerdin *ġáş*a. háyvanna gėderdin devḗyne. üş günde gelĭllerdin *ġaş*dan, oḷḷarda áyḳırtÇȧḷarda yátaḷḷārdın, üş günde gelillerdi. bi tȯpar ġardaşÇīm bilen varıdın‿u, ōḷḷardȧ yátarḳan bī ȯrmana bilen şé oḷdu da Pi para cėzāsı bilen yátırdı ġıġacu̱m. ġıġa dėrdik, ābḗ mābḗ dėmezdik biz‿ėveli, ġıġam dḗŗdin. hōTeki ġıġam, ġıġam dḗrdin ġışcāzı tȯpardın‿ėşşecīnen hȯra bĭ şåmıñ dibine bĭ‿ȯcaḳ yáḳmış‿ȯ. müdür de geliv̇i̇mi̇̊ş, dutmuş, ġardaşÇīm‿una para yátırdı yüz biñ lėre.

ekinneri ȯrāna biçerdig‿ȯrāna, ȯrāna biçerdiK, sōrå düv̇ennen düv̇erdik, háyvan, háyvanĭnan düv̇erdig‿ėveli, sōra düv̇ennen‿öküzüne düv̇erdik, sōra ġatırĭnȧ ḳısırā́nan dōmeye sērTim, hindi ġáyrí hotazínán dōyėller, huníyne buníyinne, ėveli ėrezillik varıdın canım, hindi ōle bi ėrezillik yoġ‿ekim, ekmek hindi boḷ her şē boḷ, ekini, ōle biçērdik. sıcȧḳḷarda, ellīmiz‿oḷurdun kimisĭ‿ellig‿örürdün, ellīne biçē̊ŗdik, öreller, örülŭrdün. inimdı̊, bunnar biçemezdin‿ellīnen de, inim mardın‿inim biçērdin, inim.

5. KAYNAKÇA

AKBABA M. E. 1940. “Antalya-Kemer Nahiyesinde Söylenen Bilmeceler”, **TÜA** III/17 (Nisan, s. 16.

AKSOY Ömer Asım1945. **Gaziantep Ağzı**, C I, TDK Yay., İstanbul.

ALKAYA Ercan 2008a. **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara.

ALKAYA Ercan 2008b. “Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/4, Summer 2008, p. 19-42.

ALKAYA Ercan 2008c. "Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri", **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Fall 2008 Volume 3/7, p. 1-16.

ARATAN Ekrem Ural 1965. **Kaşgar Ağzından Derlemeler**, TKAE Yay., Ankara.

ATMACA Emine 2005. **Korkuteli ve Yöresi Ağızları**, G. Ü. Türk Dili Yüksek Lisans tezi, Ankara.

ATMACA Emine 2007a. "Antalya'nın Korkuteli İlçesi Ağzında Görülen Belirgin Ses Hâdiseleri", **Dil Araştırmaları**, 2007 Bahar, S. 1, s. 115-155.

ATMACA Emine 2007b. "Antalya İli Korkuteli İlçesinin Etnik Yapısı ve Ağızlara Yansıması," **20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu (22-24 Kasım 2007)**, Antalya.

ATMACA Emine 2009. "Antalya'nın Korkuteli İlçesi Ağzının Standart Türkçe'den Farklı Şekil Bilgisi Özellikleri", **TDAD,** S. 179, Mart-Nisan 2009, s. 201-226.

AYDIN Mehmet 2002. **Aybastı Ağzı**, TDK Yay., Ankara.

BAHARLI Ayşe 1951. **Antalya Ağzı**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

BALCI Mehmet 1966. **Antalya Yöresi Ağızları (Serik-Manavgat-Akseki)**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

BANGUOĞLU Tahsin 1959. **Türk Grameri, Birinci Bölüm: Sesbilgisi**, TDK Yay., Ankara.

BANGUOĞLU Tahsin 2007. **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara.

BAŞ Yusuf 1972. **Gazipaşa Ağzı**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

BOESCHOTEN Hendrik 2000. "Avrupa Türkçesinde Anadolu Ağızlarının Yansımaları", **Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri**, Haz.: A. Sumru Özsoy ve Eser E. Taylan, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 93-97.

BOEV Emil 1972. "Bulgaristan Tük Ağızlarında İçses Konson Benzeşmesi", **Bilimsel Bildiriler 1972**, TDK Yay., Ankara, s.215-228.

BOZKURT M. Fuat 1978. "Kabil Avşar Ağzı", **TDAY-B 1977**, TDK Yay., Ankara, s. 205-261.

BOZKURT M. Fuat 1981. "Afganistan'da Bir Türkmen Ağzı", **TDAY-B 1978-1979**, TDK Yay., Ankara, s. 39-79.

BÖLÜK Ramazan 2010. "Kaş (Antalya) Ağzı", **III. UDDTS** (16-18 Aralık 2010) (Ed.: İlyas YAZAR), Bildiriler, İzmir, s. 214-222.

BRENDEMOEN Bernt 1987. "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not ", **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, C II, İstanbul, s. 33-40.

BULUÇ Sadettin 1972. "Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri", **Bilimsel Bildiriler 1972**, TDK Yay., Ankara, s. 181-183.

BURAN Ahmet 1996. **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri,** TDK Yay., Ankara.

BURAN Ahmet 1997. **Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

BURAN Ahmet 1999. "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara, s. 207-214.

BURAN Ahmet 2008. **Makaleler**, Turkish Studies Yayınları, Ankara.

CAFEROĞLU A. 1964. "Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri" **TDAY-B 1963**, TDK Yay., Ankara, s. 1-32.

CAFEROĞLU A. 1988a. "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi", **TDAY-B 1958**, TDK Yay., Ankara, s. 1-11.

CAFEROĞLU A. 1988b. "Anadolu Ağızlarındaki Metathese Gelişmesi" **TDAY-B 1955**, TDK Yay., Ankara, s. 1-7.

CAFEROĞLU A. 1989a. "Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri", **TDAY-B 1964**, TDK Yay., Ankara, s. 1-33.

CAFEROĞLU A. 1989b. "Konya İlinin Ermenek Ağzı", **TDAY-B 1972**, TDK Yay., Ankara, s. 1-16.

CEVAHİR Abdullah 1974. **Antalya Ağzı (Antalya şehir merkezi ve köyleri)**, **İ. Ü.** Türk Dili mez. tezi, İstanbul.

CUMAKUNOVA Gülzura 1999. "Kırgız Dilinde i- Fiilinin Gelişmesi", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, 1996,** TDK Yay., Ankara.

DALLI Hüseyin 1991. **Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar**, TDK Yay., Ankara.

DEMİR Nurettin 1994a. "Birleşik Fiiller ve Vurgu -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü", **TDAY-B 1994,** Ankara. s. 83-94.

DEMİR Nurettin 1994b. Akdeniz Bölgesi Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı "Yörükler", 25-27/04/1994, Antalya.

DEMİR Nurettin 1995a. "Alanya Ağızlarının Araştırılması", **Türk Dilleri Araştırmaları 5,** s. 97-104.

DEMİR Nurettin 1995b. "Alanya Ağızlarında Şimdi'nin Varyantları", **TDAY-B 1995,** s. 99-114.

DEMİR Nurettin 1999. "Alanya Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları", **İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri,** S. 7, İstanbul, s. 57-64.

DEMİR Nurettin 2000. "Çelik-Çomak Oyununun Alanya Köylerinde Görülen Bir Türü" Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Kongresi 26-27 Mayıs 2000/Ankara. Bildiriler C II. Sporda Psikososyal Alanlar, Spor Yönetim Bilimleri, Ed. İbrahim YILDIRAN, Ankara.

DEMİR Nurettin ve YILMAZ Emine 2006. **Türk Dili El Kitabı**, Grafiker Yay., Ankara.

DEVELİ Hayati 1995. **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar**, TDK Yay., Ankara.

DOERFER Gerhard 1989. "İran'daki Türk Dilleri", **TDAY-B 1969**, TDK Yay., Ankara, s. 1-11.

DOĞAN İsmail 1996. "Antalya Gazipaşa'dan Derleme Sözlüğüne Katkılar", **İK**, S. 47, Eylül 1996, s. 9-11.

DURMAZ Ramazan 2009, "Oğuzcadan Gelen Esinti: Karakoyunlu Yörükleri Ağzından Büyük Türkçe Sözlüğe Katkılar", **Turkish Studies** International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/4, Summer 2009, p. 331-466.

DUYGUN Mevlüt 1988. **Gündoğmuş ve Çevresi Ağzı,** F. Ü. Türk Dili mez. tezi, Elazığ.

EMET Erkin 2008. **Doğu Türkistan Uygur Ağızları**, Ankara.

ERCİLASUN A. B. 1983. **Kars İli Ağızları**, GÜ Yay., Ankara.

ERDEM M. Dursun 2008. "Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine", **Turkish Studies,** International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/3 Spring 2008, s. 502-562.

ERDEM M. Dursun ve GÜL Münteha 2006. "Kapalı /e/ (ė) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi", **Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, S. 11, Güz 2006, Karam Yay., Çorum, s. 111-148.

ERDEM Mehmet Dursun ve GÜNER Filiz 2009. "Sinop Merkez Ağzı", II. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Kıbrıs.

ERGİN Mehmet 1987, **Antalya İli Gazipaşa İlçesi Esenpınar Köyü Ağzının Dil Özellikleri**, Atatürk Ü. Türk Dili mez. tezi, Erzurum.

ERGİN Muharrem 1981, **Türkçe Dilbilgisi**, Boğaziçi Yay., İstanbul.

ERGİN Muharrem 2004. **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım-Yayın, İstanbul.

ERSOYLU Hâlil 2000. "Türkçenin Bazı Yabancı Kökenli Kelimelerindeki Damaksı Genizsileşme", **İlmî Araştırmalar**, İlim Yayma Cemiyeti Yay., İstanbul, s. 97-104.

GABAIN A. Von 1988. **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet AKALIN, TDK Yay., Ankara.

GEMALMAZ Efrasiyap 1995, **Erzurum İli Ağızları**, TDK Yay., C 1, Ankara.

GÖNÜLLÜ Ali Rıza 1983, "Alanya Yörüklerinde Bazı Hayvan İsimleri" **TF**, S. 47, Haziran 1983, s. 12.

GÖNÜLLÜ Ali Rıza 1998. "Alanya Ağzından Derlenen Kelimeler" **İK**, Yıl: 12, S. 57, Mayıs 1998, s. 25-26.

GÜLENSOY Tuncer 1987. "Rumeli Ağızlarının Sesbilgisi Üzerine Bir Deneme", **TDAY-B 1984**, TDK Yay., Ankara, s. 87-147.

GÜLENSOY Tuncer 1988. **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY Tuncer ve ALKAYA Ercan 2003. **Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası**, Akçağ Yay., Ankara.

GÜLENSOY Tuncer, KÜÇÜKER Paki ve AMANOĞLU Ebulfez Kulıyev 2009. **Nahçıvan Ağzı**, TDK Yay., Ankara.

GÜLSEREN Cemil 2000. **Malatya İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

GÜLSEVİN Gürer 2010. **Yaşayan ve Tarihî Türkiye Türkçesi Ağızları**, Özel Kitaplar, İstanbul.

GÜNAY Turgut 1978. **Rize İli Ağızları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

GÜNŞEN Ahmet 2000. **Kırşehir ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

KALAY Emin 1998. **Edirne İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

KAPLAN Raşit 1974. **Yarpuz Ağzı,** İ. Ü. Türk Dili mez. tezi, İstanbul.

KARAHAN Leyla 1996. **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara.

KARAHAN Leyla 1999. "Yükleme ve İlgi Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler ", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996,** TDK Yay., Ankara, s. 605-611.

KAYA Süleyman 2008. "Gazipaşa Ağzında Yaşayan Eski Kelimeler" **I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi (TUDOK 2006),** Bildiriler (Haz. Ömür Ceylan vd.), İstanbul, s. 69-76.

KOCAKÂHYA İrfan 1980. **Antalya İli Kaş ve Yöresi Ağzı**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

KORKMAZ Zeynep 1994a. **Nevşehir ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ Zeynep 1994b. **Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)**, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ Zeynep 1995. "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C II, TDK Yay., Ankara, s. 123-127.

KORKMAZ Zeynep 1999. "Ağızların Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine" **Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni**, TDK Yay., Ankara, s. 62-77.

KUDAT Erol 1964, **Antalya Ağzı**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

KULLE Esra 2010. **Antalya-Elmalı ve Yöresi Ağızları**, PAÜ Türk Dili Yüksek Lisans tezi, Denizli.

KUŞDEMİR Hüseyin 1971. **Korkuteli Ağzı**, A. Ü. DTCF Türk Dili mez. tezi, Ankara.

KÜÇÜKYILMAZ Zafer 2009. **Antalya-Akseki-Mahmutlar Köyü Ağzı**, PAÜ Türk Dili mez. tezi, Denizli.

MANSUROĞLU Mecdut 1988. "Türkiye Türkçesinde Ses Uyumu", **TDAY-B 1959**, TDK. Yay., Ankara, s. 81-93.

OK Aslı 2008. **Erentepe (Antalya-Kumluca) Köyü Ağzı**, Muğla Ü. Türk Dili mez. tezi, Muğla.

OLCAY Selâhattin 1995. **Erzurum Ağzı**, TDK Yay., Ankara.

ONARAN Hüseyin 1976. **Antalya-Korkuteli İlçesi Yazır Köyü Ağzı**, Atatürk Ü. Türk Dili mez. tezi, Erzurum.

ÖNDER Abdullah 1968. **Çanakpınar Köyü (Akseki-Antalya) Ağzı**, S. Ü. Türk Dili mez. tezi, Konya.

ÖZ K. 1988. **Gündoğmuş ve Çevresi (Antalya) Ağızları**, F. Ü. Türk Dili mez. tezi, Elazığ.

ÖZGÜR Can 2004. "Alanya Ağzı Üzerine Tespitler", **Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III**, Alanya, s. 407-418.

ÖZKAN Fatma 1997. **Osmaniye Tatar Ağzı**, TDK Yay., Ankara.

REŞİT Ekrem 1935. "Antalya Mânileri", **HBH/Yeni Türk Mecm./V/50,** (Temmuz 1935), s. 2258-2261.

SAĞIR Mukim 1995. **Erzincan ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

SAĞIR Mukim 1997a. "Anadolu Ağızlarında Ünlüler", **TDAY-B 1995**, TDK Yay., Ankara, s. 377-390.

SAĞIR Mukim 1997b. "Anadolu Ağızlarında Ünsüzler", **TDAY-B 1995**, TDK Yay., Ankara, s. 391-409.

SAĞIR Mukim 1999. "Anadolu Ağızlarında Ünlüler Ünsüzler", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara, s. 987-996.

SÇERBAK A.M. 1996. "Tarihî Bakımdan Türkçe Kelimelerin Şekil Yapısı", **TDAY-B 1994**, TDK Yay., Ankara, s. 123-130.

SEVORTYAN Yervant V. 1972. "Türk Dillerinde Kelime Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi", **Bilimsel Bildiriler 1972**, TDK Yay., Ankara, s. 543-550.

SÜNBÜL Süleyman 1997. **Tanıklarıyla Antalya/Serik Ağzı Sözlük Çalışması**, Atatürk Ü. Türk Dili mez. tezi, Erzurum.

ŞANLI Cevdet 1996. "Kırklareli Ağızlarında Ses Olayları", **TDAY-B 1994**, TDK Yay., Ankara, s. 117-122.

TABAKLAR Özcan 1996. "Türkmen Türkçesi'nde Ünlülerin Uzun Okunmasını Gerektiren Durumlar ve Eklerdeki Uzun Ünlüler", **TDAY-B 1994**, TDK Yay., Ankara, s. 145-155.

TANSU Muzaffer 1963. **Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe**, TDK Yay., Ankara.

TEKİN Talat 1975. **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara.

TİMURTAŞ Faruk K. 1977. **Eski Türkiye Türkçesi**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.

UYANLAR Burhan 1974. **Antalya'nın Kuzey Yayla Köyleri (Dağ, Bademağacı, Akkoç, Çukurova, Garibçe, Çomaklı) Ağızları**, İ. Ü. Türk Dili mez. tezi, İstanbul.

YALÇIN Süleyman Kaan 2009. **Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 453-471, TURKEY

LA PLACE DE LA GRAMMAIRE DANS LES METHODES DE FLE DES ANNEES 60 JUSQU'A NOS JOURS

Hanife Nâlân GENÇ[•]
Sevinç AKDOĞAN[**]

ÖZET

Bu araştırmada, ikinci veya üçüncü dil olarak Fransızcanın öğretiminde kullanılan ve Fransızcada "metot" sözcüğüyle karşılık bulan "ikinci dil olarak Fransızca öğretimi amaçlı" yazılmış ders kitaplarında dilbilgisine verilen yeri irdelemeye çalıştık. Ele aldığımız kitaplar, etkinliklerin süreçlerini ve işleyişlerini daha iyi çözümleyebilmek bakımından, karşılaştırmalı bir yaklaşımla seçilmiş ve incelenmiştir.

1901‟den 60‟lı yıllara kadar süren doğrudan metot (MD), 1940‟dan 1970‟e kadar devam eden işitsel sözel metot, 1960‟dan 1970‟e kadar süren genel yapısalcı görsel işitsel (SGAV) yöntemleri içeren ve „geleneksel‟ denilen metotlarla 1970‟den 2000‟li yıllara kadar süren iletişimsel yaklaşım (AC) ve nihayet koaksiyonel denilen çağdaş bir yöntemi içine alan „çağdaş‟ yöntemleri ele aldık. Geleneksel yöntemler için özellikle aralarından üç tanesini inceledik. Aralarındaki benzerlikleri ve daha çok geleneksel olarak değerlendirilen ders akışı nedeniyle isimleri *Cours de Langue et de Civilisation Français, Le Français Accéléré* ve *Intercode* olan bu metotlar tercih edilmiştir. Bu yöntemler dilbilgisini biçimsel olarak değerlendirir ve onu yapısalcı ve açık bir biçimde uygularlar. Çağdaş metotlar iletişimsel yaklaşım ve koaksiyonel metoda gelince de *Festival* ve *Métro Saint-Michel*‟i inceledik. Geleneksel metotların tam tersine bunlar söz edimlerini, durumları, işlevsel kavramları hesaba katarak ve bunları örtülü bir dilbilgisine uygularlar.

Bakış açımızı her zaman belirtilen kitaplara dayalı olarak seçtiğimiz örneklerle somutladık. Öğrenenin dilsel gereksinimlerine göre dilbilgisi bakış açıları ve öğrenme süreçlerinin neler olması gerektiği görme olanağı veren bir sonuca ulaştık.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel yöntemler, çağdaş yöntemler, dilbilgisi, dilbilgisel alıştırmalar.

RESUME

Dans cette recherche, nous avons tenté d‟examiner la place de la grammaire dans les méthodes de FLE. Les méthodes ont été choisies et étudiées du point de vue comparatif pour mieux analyser les procédés et les évaluations des activités.

Nous avons pris en main des méthodes dites „traditionnelles‟ qui comprennent la méthodologie directe (MD) de 1901 aux années 60, la méthodologie audio-orale (MAO) de 1940 à 1970, la méthodologie structuro-obale audio visuelle (SGAV) de 1960 à 1970 et des méthodes dites „modernes‟ qui comprennent l‟approche communicative (AC) de 1970 aux années 2000 et enfin une méthode actuelle dite (co-) actionnelle. Pour les méthodes traditionnelles, essentiellement nous en avons examiné trois parmi elles qui sont: *Cours de Langue et de Civilisation Français, Le Français Accéléré et Intercode* en raison de leur affinité et du déroulement de la leçon considéré plutôt classique. Ces méthodes considèrent la grammaire formelle, et l‟applique structuralement et explicitement. Quant aux méthodes modernes, l‟approche communicative et la méthode co-actionnelle, nous avons exploré

[•] Maître de conférences à la Faculté de Pédagogie de l‟Université Ondokuz Mayıs. ngenc@omu.edu.tr
[**] Etudiante à l‟Institut des Sciences Sociales de l‟Université Ondokuz Mayıs.

Festival et *Métro Saint-Michel*. Tout au contraire des méthodes traditionnelles, celles-ci prennent en compte les actes de parole, les situations, les notions fonctionnelles et les appliquent à une grammaire implicite.

Nous avons concrétisé notre point de vue, en nous basant toujours sur les exemples et les recensements tirés des méthodes citées. Et nous avons abouti à une conclusion qui nous a permit de voir quels devraient être les objectifs et les procédés d'apprentissage de la grammaire, selon les besoins langagiers de l'apprenant.

Mots-clés : les méthodes traditionnelles, les méthodes modernes, la grammaire, les exercices grammaticaux.

THE PLACE OF GRAMMAR IN A FRENCH TEACHING METHODS FROM 1960s TO TODAY

ABSTRACT

In this study, we tried to analyse the place of grammar in a french teaching methods. Methods were selected and studied in terms of comparative method in order to analyse better the procedures and evaluations of activities.

We took up methods which are said „traditionals" which contain the direct method from 1901 to 1960s, audio lingual method from 1940 to 1970, structure-global audio visual method from 1960 to 1970 and methods which are said „moderns" which contain communicative approach method from 1970 to years 2000 and finally which is actual method (co-) actual. For the traditional methods, we studied essentially among these three methods which are *Cours de Langue et de Civilisation Français, Le Français Accéléré et Intercodes,* because of their affinity and progress of lesson rather than considered classic. These methods are included the gramar formal and applied it structurally and explicitly. Contrary to traditional metods, these metods take into account, the situations, the functional notions and apply them to the implicit grammar.

We concretized our point of view, by basing on the examples and the census of the metods mentioned. We reached to a conclusion that what the training objects and process of grammar must be according to linguistic demand of learner.

Keywords: Traditional methods, modern methods, grammar, exercices about grammar.

Introduction

Lorsque l'on parle de grammaire, une des matières essentielles de l'enseignement, il nous vient à l'esprit les régularités, les exceptions et l'apprentissage d'un tas de règles de la langue. Savoir ces règles c'est-à-dire structurer la langue, permettront à exprimer la pensée, l'intention ainsi que comprendre les textes oraux ou écrits qui nous seront adressés. La grammaire est la garantie de toutes les compétences langagières comme lire, écrire et parler. "Le pouvoir grammatical est libérateur: il permet à l'homme d'imposer son intelligence au monde" (Bentolila, 2006, p.1).

L'enseignement de la grammaire qui est au cœur des tous les apprentissages fondamentaux, consiste tout d'abord à la connaissance, à l'apprentissage des règles puis à la compétence de la langue. Ces règles ont toujours pour but d'habiliter les apprenants à exprimer leur pensée de la meilleure façon, d'une manière exacte et ainsi de faire comprendre les objectifs qui sont articulés et enfin de faire vérifier et lire, comprendre et écrire des textes qu'ils lisent. Par une autre façon de

dire, la grammaire est un savoir ou un système analysable. Elle "est le mode d'emploi de notre langue" (Rambaud, 2007, p.31). L'objectif de cet apprentissage est de former l'élève de telle manière qu'il maîtrise ensuite les outils comme le vocabulaire, la syntaxe et l'orthographe de la langue. La grammaire se capte en sachant le mécanisme syntaxique de la langue. À ce stade, ce mécanisme avance progressivement en allant du plus simple au plus complexe. Cette science apprécie d'un côté les règles grammaticales du système syntaxique et de l'autre côté les maîtrise en pratiquant des exercices pour l'assimilation de ces règles déjà énoncées dans le cours. Chaque cours de grammaire est une explication grammaticale. D'ailleurs, c'est la leçon qui est créée pour expliquer la règle grammaticale et non la règle pour renforcer le module. Ceci se ressemble fort par la méthode inductive et transmissive. "La grammaire sert donc les ambitions de l'intelligence humaine et lui donne une dimension collective" (Benlolila, 2006, p.5). On donne des exemples aux règles et puis on les combine avec le savoir. Mais on peut remarquer que ces règles ralentirent forcément l'acquisition de la langue.

La grammaire dans l'enseignement du FLE dans les établissements primaires, secondaires et dans les universités turques est prise plutôt comme des cours de français première langue (FPL) qui s'adressent aux étudiants des départements de langue et de littérature française. A part cela, les autres cours sont ceux de français seconde langue (FSL). Le plus souvent dans les cours, l'apprentissage et l'enseignement du FLE exige la combinaison d'un manuel français rédigé ou co-rédigé par des auteurs français et étrangers.

"Quel est la place de la grammaire dans les méthodes de FLE ?". Voici la question que nous nous sommes posées au début de cette recherche dans laquelle nous avons essayé de situer la grammaire dans l'évolution des méthodes de FLE. L'importance qu'occupe la grammaire dans l'enseignement ainsi que dans l'apprentissage du français langue étrangère (FLE) prise en considération dans les manuels pose des questions auxquelles nous allons essayer de répondre.

Notre but a été d'aborder ce sujet en distinguant, à l'aide de différentes méthodes que ce soit „traditionnelles" ou „modernes". Nous avons surtout fait le point sur les fonctions, les stratégies et les objectifs de l'apprentissage grammatical.

Dans la perspective d'objectif grammatical nous nous sommes aussi demandées si les objectifs étaient effectués en prenant en compte les besoins langagiers de l'apprenant et aussi si l'apprenant était satisfait de l'approche utilisée pour l'apprentissage de la grammaire?

1. La Place de la Grammaire dans Les Méthodes de FLE

Dans l'enseignement et dans l'apprentissage d'une langue étrangère, la grammaire, exclusivement sur l'écrit qui sert toujours un point de repère par rapport à la langue maternelle occupe une place assez importante.

L'enseignement de la grammaire a des démarches différentes. Si l'enseignement se forme par des règles aux exemples il est déductif et si c'est le contraire c'est-à-dire qui va des exemples aux règles, il est inductif. La première démarche consiste à apprendre les règles pour les appliquer tandis que la deuxième démarche demande à l'apprenant d'être actif selon les exemples fournis. La grammaire inductive est cognitive. "Les grammaires qui intéressent plus particulièrement la didactique des langues sont sur le plan descriptif, la *grammaire traditionnelle*, sur le plan fonctionnel, les *grammaires structurales* (avec ses exercices de manipulation appelés exercices structuraux), *générative* (avec son schéma en forme d' "arbre", qui représente la structure de la phrase), *notionnelle* (avec sa description de la langue en actes de parole) et *textuelle* (avec son point de vue sur le fonctionnement des textes)" (cf. Robert, 2007).

En Turquie, soit dans les établissements supérieurs ou soit aux secondaires la grammaire occupe une place considérable dans l'enseignement et l'apprentissage du FLE. Tout comme dans le reste du monde, en Turquie aussi, on adopte des manuels actuels qui ont une perspective de l'approche communicative et qui s'orientent vers l'approche actionnelle après les années 2000. Il existe parmi eux une grande quantité qui enseigne traditionnellement la grammaire de manière pratiquement identique. "Par enseignement grammatical traditionnel, il faut entendre: une approche de la grammaire qui en fait une discipline spécifique, autonome, étanche, étrangère à toute préoccupation de lecture ou d'expression écrite, un enseignement qui privilégie l'analyse et l'acquisition d'une terminologie au détriment du réinvestissement dans l'écriture." (Tisset et Léon, 1992, p.135). Ils présentent le plus souvent un bref dialogue qui insiste sur les points grammaticaux explicatifs qui est suivi d'une série d'exercices d'application. Dans cette approche traditionnelle, le manuel commence par une présentation continue d'une explication et d'une phonétique prenant fin avec un tableau de conjugaison des verbes et la liste du vocabulaire utilisé. Ce cours traditionnel de FLE est de type grammaire-traduction basé sur l'idée de la version qui exige que de donner des explications grammaticales descriptives et de les assurer par des textes en faisant travailler l'apprenant. Donc, ils se limitent à lire les textes écrits et à faire les exercices demandés. Il vise à savoir lire, écrire et parler correctement une langue. Son seul but est d'acquérir les règles de grammaire par cœur. La grammaire a pour but de savoir décrire la langue. Dans cette démarche dans laquelle la grammaire est déductive, l'oral reste toujours au second plan. Car, l'enseignement/apprentissage de la grammaire n'est pas formé selon un objectif d'enseigner/apprendre à communiquer avec des étrangers mais plutôt d'enseigner/apprendre la langue standardisé et bien fixée.

Pour mieux considérer la place que la grammaire occupe dans les méthodes que nous avons pris comme exemplaires, nous avons sélectionné des fragments de celles-ci selon notre point de vue. Et ainsi nous avons pu voir plus nettement les variations, les dissemblances, les cohésions et les analogies qui limiteront l'objectif de notre travail. Pour ce but nous avons approfondie toutes les méthodes comme ci-dessous.

1.1. Analyse des Méthodes

1.1.1. Première Méthode

Caractéristiques du livre COURS DE LANGUE ET DE CIVILISATION FRANCAISES T1

- **Auteur:** Gaston Mauger
- **Date de parution:** 02/07/1969 (1953)
- **ISBN:** 9782010080548
- **Editeur:** Hachette Education
- **Collection:** COURS DE LANGUE ET DE CIVILIS.
- **Dimensions:** 17X 22 cm
- **EAN:** 9782010080548
- **Couleurs:** noir et blanc
- **Nombre de page:** 243

Cet ouvrage comprend quatre volumes

-Un cours moyen

-Un cours supérieur

-Une grammaire complète

-Un livre de texte

Dans la préface de la méthode ce classement est transporté de cette façon. Là, nous avons pris en compte le premier volume de cette collection.

La méthode ne nous précise pas le public visé, on sait seulement qu‟elle a été préparée pour les étrangers. Les consignes de la préface sont élargis de notre part, dont la base de la construction des leçons, l‟objectif et les acquis visés proprement dans la préface de la méthode elle-même sont revus.

Comme il l‟est affirmé, le caractère donné à cet ouvrage, c‟est qu‟il n‟est pas seulement une méthode de langue mais aussi un livre de civilisation française.

Quant à l‟objectif de cette méthode, elle est de permettre aux étudiants "d‟affronter" seuls les oeuvres d‟un bon nombre d‟écrivains français au bout d‟un an environ d‟études et à la cadence de deux heures de leçons par jour. Et aussi, les apprenants auront la capacité de demander leur chemin dans les rues de Paris ou de Marseille. De cette manière, la grammaire complètera son but de perfectionner les actes de paroles, les formulaires culturelles de la langue, l‟acquisition rapide d‟une compétence de communication, notamment à l‟oral et "[elle] sera un moyen d‟asseoir, de consolider la prise de conscience métalangagière…" (Karabétian, 1988).

L‟ouvrage est composé de trois parties

1.Premier Degré: Leçons de base

2.Premier Degré: (suite)

3.Deuxième degré: La famille Vincent va en France

La famille Vincent est une famille étrangère visitant la France, de cette façon l‟étudiant aura un portrait des mœurs et des coutumes de la France.

Il y a 64 leçons au total, chaque leçon est mise sur deux pages. Après chaque quatre ou cinq leçons apparaît une séquence nommée „Révision et Variété‟. Celle-ci sert à conclure à la fois un ensemble grammatical et un ensemble de vocabulaire. De même cette séquence comprend des listes de mots appris dans les leçons antérieurs (Ces mots étant groupés pour les exercices de prononciation), les temps fondamentaux des verbes étudiés, des dictées et des dialogues qui brassent le vocabulaire des leçons.

Après cette mise en évidence, on peut commenter toute cette démarche parlée. D‟abord pour les exercices grammaticaux on remarque qu‟ils sont tous de types structuraux et exclusivement écrits. Les explications grammaticales et lexicales et les traductions-lectures de textes déterminent le cadre systématique d‟une méthode de grammaire. L‟évaluation du cours qui va du théorique (par des règles abordées dans les manuels de grammaire) à la pratique (par des exercices de types structuraux) qui présente toujours des faiblesses. L‟apprentissage par cœur des règles de grammaire n‟est guère réemployé dans des situations de communication réelles.

Exemple: „Trouvez les verbes au futur‟, „Faites 12 phrases avec les verbes donnés‟ etc...

Puis sur la mise en page du manuel, on peut dire qu‟elle n‟est pas attractive, que ce soit la couverture, ou que ce soit l‟intérieur de l‟ouvrage. Ce qui nous attire l‟attention c‟est que la seule page colorée est celle où l‟on apprend les couleurs. Et cela est loin d‟être en harmonie avec le reste du contenu et en plus ne donne pas une impression de corrélation.

Dans la même leçon, les sujets sont séparés l'un de l'autre par un long trait qui empêche un passage léger.

De même on peut se demander, si les sujets traités dans une même leçon ont un lien raisonnable entre eux. Comme dans l'exemple de la Leçon 9 qu'on a choisi et examiné, les adjectifs possessifs (mon, ton, son) sont présentés avec "la tête".

Ensuite ce que l'on peut dire c'est que les écrits sont tellement en rang serrés que l'apprenant peut s'éloigner du désir d'apprendre. Et toutes les leçons sont composées en petits caractères et sont limitées en deux pages, ce qui nous fait penser qu'on a voulu les garder dans leur entier. Aussi on peut ajouter que la formation des exercices ainsi que les parties de la leçon ne commencent pas en ligne mais au contraire, elles continuent d'une manière juxtaposée, comme si on a voulu économiser de la place.

Pour terminer avec le contenu illustratif, on peut parler seulement de quelques illustrations qui accompagnent les leçons mais il n'y a pas de photos ou d'images authentiques. C'est à la fin du manuel, où il y a une partie nommée "en France" dans laquelle on peut voir des photos, des renseignements sur la culture française, des chansons et des poésies. Lorsqu'on tient compte du contenu du livre on remarque que cette partie occupe une place minimale, c'est-à-dire 23 pages dans 243 pages au total. Les seize premières pages incluent des photos authentiques et des informations sur les sujets traités tout au long des leçons et dans les sept dernières pages il y a trois chansons et treize poésies.

Voici des exemples de leçons des trois parties du manuel
Premier degré : Leçons de base
Leçon 9
Les sujets de la leçon sont : "mon, ton, son " et "la tête "

L'apprentissage de „mon, ton, son", commence avec des exemples qui distinguent strictement le singulier (masculin/féminin) du pluriel.

Exemple: **Tu** as **une** cravate noire = **ta** cravate est noire

„Tu", „une" et „ta" sont écrits en gras pour permettre de distinguer la règle. Après un long trait qui séparent la page en deux, il y a un dessin de tête où les organes sont précisés par des flèches numérotées qui renvoient au texte où ils sont écrits en gras, qui se trouve juste à côté du dessin. Ce texte est la description physique d'une personne.

Exemple: Pierre a un front (2) haut, des yeux (3) bruns.....

Juste en dessous du dessin et du texte, on donne la conjugaison de trois verbes qui sont en rapport avec les parties du visage.

Exemple: Avec les yeux, je vois (tu vois, il voit....)

Les parties du visage sont reliées à leur fonctionnement pour donner un vocabulaire par des verbes qui vont avec ces organes- là. Ce lien non-naturel forme un exemple irrationnel qui dit qu'on mange avec la bouche, par exemple.

On se demande pourquoi on limite ces verbes avec voir, entendre, sentir tandis qu'on peut toujours élargir cette liste par des verbes ainsi que manger, regarder, mordre etc... Cette limite empêche la créativité et l'imagination de l'apprenant. Les exercices sont formés généralement par des conjugaisons de verbes les plus fréquentés dans la leçon en laissant les autres hors contexte et ils ont des dictées, des questions/réponses plus ou moins guidées. Le cadre des exercices se limite du singulier au pluriel, du masculin au féminin, de la forme négative à la forme interrogative qui

renforce tous les sujets du jour qui étaient précisés par des phrases-modèles qui se trouvaient au début du chapitre.

Lorsqu"on arrive en bas de la page, on aperçoit une séquence nommée „prononciation" dans laquelle les nouveaux mots sont écrits avec leur transcription phonétique.

A la deuxième page de la leçon, il y a un tableau de grammaire dans lequel les règles d"utilisation des adjectifs possessifs sont démontrées.

La leçon termine avec la séquence „exercices" où nous avons huit exercices complètement structuraux du genre:

- écrivez un adjectif possessif devant : tête, œil etc...

- conjuguez: voir les bateaux, sentir la fleur etc...

Comme on le voit les exercices ne demandent aucune créativité aux étudiants. Ils servent seulement à répéter les connaissances données durant la leçon. Donc, on peut parler que d"une accumulation de connaissance, d"une transmission de savoir grammatical. On constate aussi que tous ces exercices basés en général sur l"écrit prennent assez de temps pour écrire les réponses au tableau et sur les cahiers des apprenants.

Premier degré : deuxième partie
Leçon 31
"Le superlatif "

Dans la deuxième partie du livre la mise en page et les séquences de la leçon changent un peu. Cette fois-ci, le tableau de grammaire est situé en haut de la première page. Les règles d"utilisation du superlatif sont illustrées par des dessins. Puis il y a un petit texte dans lequel est utilisé plusieurs fois le superlatif.

A la deuxième page de la leçon on trouve la conjugaison de trois verbes à la première personne du singulier au présent, au futur et au passé composé. Après un trait de séparation, la séquence „prononciation" se présente telle que dans les leçons du premier degré: leçon de base et encore un trait de séparation, et une nouvelle séquence nommée „conversation" apparaît. Ici se trouvent douze questions en rapport avec le texte donné. Et nous finissons la leçon avec des exercices structuraux comme ceux d"avant qui ne veulent de l"apprenant que du par cœur.

Exemple: Mettez: a) le superlatif n.1(=très) ; b) le superlatif n.2 (=le plus)

Deuxième degré : La famille de Vincent arrive en France
Leçon 58
"Le plus-que-parfait "

Au début de la première page de la leçon, on a un tableau nommé „grammaire" dans lequel on explique l"utilisation du plus-que-parfait avec des exemples. Juste après ces explications, un texte écrit au plus-que-parfait apparaît.

Quant à la deuxième page de la leçon, il y a la partie „prononciation" où encore on va apprendre la prononciation de nouveaux mots. Puis nous appréhendons la partie „conversation", mais cette fois-ci en plus des questions, on remarque l"ajout de "interrogez vos camarades sur les images". Pour la première fois, on peut parler d"une interaction mais limitée bien sûr et non-réciproque. Ces exercices de genre lecture de textes, orientent les apprenants à traduire des textes français vers leur langue maternelle selon les règles de grammaire qui sont déjà étudiées.

Et pour finir avec la partie „exercices" on répète encore mais il n"y a aucune différence par rapport à ceux des autres leçons.

1.1.2. Deuxième Méthode

Caractéristiques du livre LE FRANCAIS ACCELERE

- **Auteur :** M. Brueziere - Gaston Mauger
- **Date de parution :** 01/02/1996 (1964)
- **ISBN :** 9782010008009
- **Editeur :** Hachette Education
- **Dimensions :** 17X 22 cm
- **EAN :** 9782010008009
- **Couleurs :** noir et blanc
- **Nombre de page :** 186

Le Français accéléré comprend 61 leçons dans l‟ensemble. C‟est une méthode pour adulte permettant une maîtrise rapide de la phrase parlée, selon une progression active, sous une forme aussi vivante et gaie que possible avec un vocabulaire emprunté au „Français fondamental‟. C‟est ainsi que la méthode nous présente le public auquel il s‟adresse.

Le Français accéléré conviendra aux universités populaires et à certains cours du soir. Mais il est également conçu pour permettre à l‟étudiant de travailler seul.

Le premier cycle de cet ouvrage qui contient 27 leçons, met l‟étudiant en mesure de construire correctement les éléments d‟une conversation ou de suivre un exposé fait en français.

Les notions grammaticales se présentent de façon concrète et concise, sous forme de tableaux insérés dans le corps de la leçon.

Au terme de ce premier cycle, l‟étudiant connaît les expressions lexicales les plus nécessaires aux entretiens journaliers, tel qu‟il est précisé dans le manuel.

Dans le second cycle, comme le public visé est des adultes exerçant une profession, la place donnée à certaines formes de verbes dont le subjonctif, apparaît avant l‟imparfait de l‟indicatif parce qu‟il est certainement plus nécessaire dans une conversation pratique.

Les leçons de cette méthode sont établies sur trois pages. Dans les deux premières pages le sujet est présenté soit à l‟aide d‟un court dialogue, soit d‟un long dialogue illustré. A la fin, figure un tableau dans lequel on met le point sur le sujet à préciser. Et on termine avec la partie „prononciation‟ où les mots utilisés dans la leçon sont révélés.

La troisième et la dernière page de la leçon est la partie „conversation‟ dans laquelle est présenté un dialogue qui ne renforce pas du tout l‟idée de créer une réelle situation de conversation. On se rend compte encore une fois que même cette partie de conversation est loin d‟une créativité mais se rapproche plutôt à apprendre par cœur le dialogue.

Après chaque 3-4 leçons il y a deux pages d‟exercices. Les exercices de cette méthode ne sont pas très différents de „*Cours de Langue et de Civilisation Française'*. On remarque toujours la présence des exercices structuraux du genre:

„Mettez: un ou une; Ajoutez les verbes....‟

La seule chose qui nous attire l'attention ce sont les exercices qui demandent à l'apprenant de répondre à des questions et non de les écrire. Et cela étant parallèle à un des objectifs de la méthode qui était de viser une maîtrise rapide de la phrase parlée.

Exemple d'un exercice (p.48)
Comptez de 150 à 200
Ecrivez : 4 + 3 = sept
22 + 43 + 60 = ...
181 – 78 =.....

Cet exercice fondé sur l'idée de faire exercer les chiffres et de les répéter est loin des objectifs de la méthode en faisant des simples calculs qui ne peuvent être qu'utiles dans la vie quotidienne au marché, au café, au resto.

Du côté illustration, on peut dire que dans cette méthode il y a plus d'images que dans *Cours de Langue et de Civilisation Française*. Ces illustrations ne sont pas des photos, des images authentiques mais ce sont plutôt des images didactiques. Presque chaque énoncé est en cohérence avec une image présentée en face de celle-ci.

Ce manuel se termine avec la conjugaison des verbes réguliers et irréguliers et on aperçoit que ces verbes sont en circulation tout au long du manuel.

Exemple de Leçons

Premier cycle : Leçon 16, p.53

"Les jours, les mois→Aujourd'hui…demain…hier"

A gauche de la page, on voit des dessins de pages de calendrier et à droite des répliques du type:

- Quel jour est-ce aujourd'hui ?

- Aujourd'hui, c'est lundi 3 novembre.

On peut dire que c'est une progression de voir qu'au premier plan, les jours et les mois ne sont pas présentés chronologiquement. Mais quand même à la fin de la page les mois en italique parcourent par leur genre.

A la deuxième page se trouvent trois séquences dont la première est celle ou l'on instruit l'utilisation de "aujourd'hui, demain, hier" qui était le sous-titre de la leçon.

La deuxième séquence est „la prononciation" se basant sur des morphèmes précis tandis que dans *Cours de Langue et de Civilisation Française* on mettait le point sur la prononciation des mots.

Quant à la dernière séquence nommée „la phrase française", en première vue, elle nous donne l'impression qu'il y a eu une comparaison avec une autre langue. Mais lorsqu'on examine on remarque dans cette séquence la spécifité que les phrases choisies appartiennent à la langue parlée. On dit langue parlée car les lettres misent entre parenthèse nous orientent directement sans autre interférences à cette idée.

Exemple : Qu'est-c(e) que tu fai(s) ?

Deuxième cycle : Leçon 44, p.134

"Les grands magasins (I) / je rencontrais…je finissais"

La formation de cette leçon du deuxième cycle est semblable à la leçon 16 du premier cycle. Mais dans ce cycle les dialogues sont plus longs et complexes selon les sujets traités. De plus, par rapport au premier cycle la séquence „la conversation " sous forme de dialogue, prend plus de place si on compare aux autres séquences.

On peut terminer en disant que dans les deux cycles de cette méthode, les dialogues contiennent des mots gras qui forment une piste de champs de notion.

1.1.3. Troisième Méthode

Caractéristiques du livre INTERCODES 1 TEXTES

- **Auteur :** Monnerie
- **Date de parution :** 15/01/1993 (1983)
- **ISBN :** 9782030414118
- **Editeur :** Larousse
- **Dimensions :** 17.5 X 23 cm
- **Poids :** 201 g
- **EAN :** 9782030414118
- **Couleurs :** noir et blanc, coloré
- **Nombre de page :** 175

Dans l"approche communicative apparue à partir des années 1970, la compétence grammaticale doit répondre aux besoins communicatifs de l"apprentissage. Le savoir grammatical doit soutenir les élèves dans leur besoin de communiquer. Evidemment l"accent est porté sur la compétence de communication où la grammaire n"est qu"un moyen qui aidera à améliorer la communication. On peut dire que cette méthode effectue un passage entre les méthodes dites traditionnelles et les méthodes actuelles. Car ce manuel des années 80, tel qu"il est précisé dans la préface, prend en compte les modifications fondamentales de la pédagogie des langues étrangères des années qui le précédées.

Intercodes I s"adresse à un public d"adultes pour lequel le français est une langue de culture scientifique ou technique. Cette méthode est composée de deux livres dont l"un est le livre de textes et l"autre le livre d"exercices. Le livre de textes comporte quatorze dossiers où se trouvent quatre textes différents. Chaque dossier aborde un sujet qui est un sujet moderne pris de la vie française. Comme le public visé est les étudiants et les adultes, le manuel prétend clairement dans la préface qu"ils ne pourraient pas apprendre le français à travers le seul monde des objets anonymes.

Voici quelques exemples des sujets traités ; logement, vacances, les problèmes de travail, le troisième âge etc.

Juste à la moitié du manuel, c"est- à-dire après le dossier VII, se trouve une partie „civilisation" dans laquelle il y a la présence de photos en couleurs liées à chaque dossier qui sont là pour permettre de comprendre le contexte de la vie de ceux qui parlent et agissent dans les textes, ce que nous dit la méthode elle-même. Aussi, elle envisage que ces photos expliqueraient parfois mieux que n"importe quel texte la culture française. Bien sûr on se demande, s"il est logique de mettre un tel document au milieu du manuel.

Quand au livre d'exercices qui est le complément de *Intercodes I*, on trouve quatre séries d'exercices regroupées en quatorze dossiers correspondant aux quatre textes de chaque dossier présenté dans le livre.

Les exercices portent sur des éléments grammaticaux, lexicaux ou thématiques apparus dans les textes.

Par exemple pour le premier dossier dont les sujets sont "les personnages", il y a des adresses, les âges des personnes, les arrondissements. Dans la leçon tous les nombres ne sont pas appris. Ils les ont limités avec quelques exemples. C'est dans le livre d'exercices que les nombres sont présentés de façon linéaire. Et aussi, les exercices portent sur un problème grammatical central. Encore en partant du dossier I, ayant un seul objectif comme dans les autres dossiers qui suivent, à la fin de la leçon il y a un petit cadre tel qu'il est montré ci-dessous.

Grammaire
Pronoms Personnels: elle, il, ils, tu, je...
Articles Indéfinis: un, des, une...
Articles définis: l', la, le

Ce sujet est approfondi dans le livre d'exercices, c'est-à-dire qu'il fait l'objet d'une synthèse.

Les exercices présents sont du genre; à répéter un texte ou un dialogue, à décoder des informations, à répondre à des questions, à construire ou transformer des phrases, à compléter un texte ou un dialogue. Comme nous le voyons et comme on le dit dans la préface de la méthode, *Intercodes* ne s'appuie pas sur des exercices contraignants, fondés sur le conditionnement des répétitions des mêmes structures ou sur une association servile entre l'image et la phrase stéréotypée.

Tout à la fin du manuel on remarque un lexique qui contient les mots en rapport avec les sujets traités dans les leçons et ce que le manuel a pris en compte pour le choix du manuel, c'est qu'il n'est pas proche du vocabulaire de l'enfant mais il est adapté à la langue écrite avec des mots abstraits que les adultes rencontreront.

Exemples de leçon

Dossier VI : La voiture

Dans ce dossier les quatre textes présentés sont : Interview de M.Debas, directeur des ventes chez Renault, les petites voitures, la 104 et dernièrement le permis de conduire en France.

Ce qui est remarquable dans ces parties dites, c'est qu'elles sont toutes composées par des dialogues ou des textes pas très longs dotés d'images fabriquées. Selon ce que dit le manuel, ces images n'ont plus de caractère seulement directif mais elles se veulent aussi une suggestion, un chemin vers la compréhension des dialogues.

1.1.4. Quatrième Méthode

Caractéristiques du livre FESTIVAL NIVEAU 1 CD IND

- **Auteur :** S. Poisson-Quinton
- **Date de parution :** 15/05/2006

- **ISBN :** 9782090325188
- **Editeur :** Clé International
- **Dimensions :** 12X14 cm
- **Poids :** 94 g
- **EAN :** 9782090325188
- **Couleurs :** coloré
- **Nombre de page :** 159

Festival I est une méthode qui s‟adresse à des apprenants adultes ou grands-adolescents, débutants en français. Un cahier d‟exercices et un CD accompagnent le livre de l‟élève. Les objectifs visés de cette méthode sont établis selon les recommandations du Cadre Européen Commun de Référence, tel qu‟il est précisé dans l‟avant-propos du manuel. On peut citer ces objectifs ainsi;

Le premier *Aller à l'essentiel,* c‟est-à-dire que l‟apprenant pourra très vite se débrouiller dans la vie quotidienne; le deuxième *développer les quatre compétences*, mais la plus grande importance est accordée à l‟oral même si l‟écrit est présent dans toutes les leçons; le suivant *faire l'apprenant un acteur à part entier de la communication (savoir-faire/savoir-être)* c‟est-à-dire que tout au long des leçons on insiste sur les compétences pragmatiques et socioculturelles; et enfin le dernier objectif, *favoriser l'autonomie,* avec les explications grammaticales, le lexique en cinq langues et les exercices autocorrectifs du cahier d‟exercices qui permettent à l‟apprenant de contrôler lui-même sa progression.

Le manuel est composé de 24 leçons regroupées en six unités. Chaque leçon occupe quatre pages organisées en double page. Quant au cahier d‟exercices, celui-ci propose des activités complémentaires correspondant aux leçons. Ces activités permettent de travailler les quatre compétences, ainsi l‟approfondissement des points de civilisation vus dans le manuel. Les exercices sont regroupés en quatre rubriques.

La première est „vocabulaire‟ où les exercices proposés reprennent le vocabulaire utilisé dans les leçons et ils sont du genre; „entourez les mots que vous entendez, complétez avec les mots proposés etc….‟

La deuxième est „grammaire‟, ici les notions travaillées sont approfondies. Par exemple, si on a appris les verbes *aller* et *venir,* dans les exercices on demande de compléter avec ces verbes. Il y a différents types d‟exercices bien sûr comme „conjuguez les verbes, remettez les phrases en ordre etc…‟

La troisième partie „phonétique, rythme et intonation‟, cette rubrique propose très souvent des exercices de discrimination phonétique. On dit par exemple de réduire le nombre de syllabes comme *au cinéma = au ciné,* ou bien d‟écouter du CD et de cocher le bonne réponse pour les sons qu‟on entend.

La quatrième et dernière rubrique est „civilisation‟ où un aspect lié à la thématique est repris sous forme d‟exercices d‟écoute ou d‟analyses de documents. Par exemple, un texte est donné illustré par des photos et on veut que l‟apprenant écoute puis lise le texte pour pouvoir répondre aux questions posées.

Comme nous le constatons le cahier d‟exercices contient diverses activités. Il n‟est pas limité avec des exercices structuraux comme dans les méthodes traditionnelles que nous avons

analysé. Aussi, il y a les corrigés du cahier d‟exercices qui permettent à l‟apprenant de s‟autoévaluer et de voir sa progression.

Exemple de leçon
Unité 3 Leçon 10
"On déjeune ici!"

Dans cette leçon, comme il l‟est précisé dans le tableau de contenu l‟objectif est de permettre à l‟apprenant de se débrouiller quand il va au restaurant, comprendre un menu et commander. Dans le cadre de grammaire, il va apprendre *le pronom on (nous), l'article partitif (2), comme + nom* et *la caractérisation.* Maintenant voyons comment cette leçon a été prise en main.

A la première page de la leçon il y a un dialogue déclencheur. Nous pouvons parler de la complexité de ce dialogue par rapport à ceux des deux premières unités. Après le dialogue il y a une rubrique nommée *Phonétique, rythme et intonation* dans laquelle nous tirons l‟attention sur les phonèmes [b] / [p]. A la deuxième page nous voyons la présence d‟activités de compréhension orale et écrite, en liaison avec le dialogue. A gauche de la page il y a un lexique et les expressions idiomatiques. A la troisième page se trouve la partie „grammaire et vocabulaire". Ici, les points grammaticaux et lexicaux introduits dans le dialogue sont expliqués et travaillés à l‟aide d‟exercices. A droite, les explications qui sont très simples et à gauche en vis-à-vis, les exercices correspondants.

A la quatrième et dernière page, on remarque une rubrique nommée „A vous !". Cette rubrique est présente pour permettre un travail de production orale et écrite. On invite l‟apprenant à utiliser ce qu‟il a appris pour réaliser une tâche. Par exemple, il y a un jeu de rôles en rapport avec le sujet traité dans la leçon. Pour le jeu de rôles de la leçon 10 la scène va se passer dans un restaurant. Aussi, il y a des questions de telle manière : *qu'est-ce que vous aimez comme dessert ?, Faites votre menu idéal.* Comme nous le constatons dans cette partie de la leçon l‟apprenant doit être actif. Car les activités lui demandent une certaine créativité.

Et on termine la leçon avec la partie „civilisation" qui apporte des éléments complémentaires en lien avec le thème de la leçon. Par exemple, pour la leçon 10 dont le sujet est *On déjeune ici !* , dans la partie civilisation on parle de repas en France. Et celle-ci est accompagnée d‟activités de compréhension et de production de type interculturelle comme: *Dans votre pays, a qui est-ce qu'on donne un pourboire ? On donne combien ?*

1.1.5. Cinquième Méthode

Caractéristiques du livre METRO SAINT-MICHEL NIVEAU 1

- **Auteur:** A. Monnerie-Goarin
- **Date de parution:** 05/01/2006
- **ISBN:** 9782090352603
- **Editeur:** Clé International
- **Dimensions:** 20X29 cm
- **Poids:** 436 g
- **EAN:** 9782090352603
- **Couleurs:** coloré
- **Nombre de pages:** 159

Ce manuel s‟adresse à un public de grands adolescents et d‟adultes qui peuvent être des étudiants qui souhaitent venir en France pour y étudier, des professionnels pour y travailler ou bien des touristes pour de simples raisons touristiques. Le contenu de ce manuel est composé de quatre thèmes dont; *Identité*s *et lieux de vie, S'installer au quotidien, Apparences et Voyages.* Dans chaque thème se trouvent trois unités. Les unités contiennent deux pages supports: oral et écrit, cinq pages outils, une page situations, deux pages documents et à la fin, les bilans et DELF CECR.

Analyse de l‟unité 3 du premier thème : "Quartier de Paris"

L‟unité commence avec deux petits dialogues illustrés, reliés au thème du texte dont le premier se passe entre un étudiant qui cherche une chambre à louer et un agent mobilier, et le deuxième entre l‟étudiant et son père pour la visite d‟une chambre dans le Quartier Latin. Ces dialogues sont pour développer les compétences orales, grâce à eux les apprenants apprennent des actes de paroles tels que; décrire un lieu, indiquer un prix, donner un rendez-vous etc.… A la fin de la page, il y a les points de lexique et de grammaire à découvrir et à retenir comme:

Les pronoms personnels sujets:	L‟article contracté:
3e personne du singulier: on	au, à la, à l‟, aux
1ere personne du pluriel: nous	du, de la, de l‟, des

Nous remarquons qu‟en premier plan toutes les règles de grammaire ne sont pas données. On attire l‟attention de l‟apprenant sur certains points utilisés dans le dialogue qui vont être repris plus tard.

A la deuxième page se trouve la partie „écrit‟ où il ya un texte authentique pris d‟un guide qui explique le Quartier Latin. Celui-ci est illustré par des photos du quartier.

L‟unité continue avec cinq pages d‟outils qui comportent les parties: vocabulaire, grammaire et phonétique.

La partie „grammaire‟ qui est celle qui nous intéresse, reprend dans de courts supports permettant la découverte des phénomènes étudiés, les points de grammaire présentés dans le texte. Ils sont accompagnés d‟un tableau et/ou d‟une explication simple de la règle qui sont travaillés dans les exercices traditionnels.

Exemple :
Ecrivez le nom de la rue sur la plaque.
Ex. : 1. (Le) Quai de la Marne 2. (Les) Fontaines 3. (Le) Marché 4. (La) Poste

Rue du Quai de la Marne

Les pages qui suivent cette partie illustrent différents types d‟écriture et permettent de répondre à des intérêts pratiques, sociologiques ou de stimuler l‟imagination: une page à dominante culturelle et une page interactive à dominante récréative. La grammaire y est prise non pour l‟objectif communicatif mais pour un bon usage de celui-ci. "L‟enseignement/apprentissage des langues s‟est donc toujours donné pour objectif non pas simplement d‟enseigner/apprendre à communiquer avec des étrangers, mais aussi et surtout d‟enseigner/apprendre à "parler comme on parle", selon une formule répandue chez les didacticiens français du XVIIIe siècle. Et parler comme parlent les étrangers exige d‟abord la connaissance et le respect des conventions

morphosyntaxiques qui leur sont propres, pour la simple raison que toute phrase, conforme à leurs usages, contient nécessairement des "mots grammaticaux". (voir Besse et Porquier, 1993.)

Par exemple il y a des repérages d'infos utiles pour la vie pratique. Dans l'unité que nous analysons dans cette partie on donne des renseignements sur la carte de séjour.

2. Grille d'évaluation des Méthodes

A la fin de notre travail, essayons de résumer les spécificités des manuels analysés selon leur objectif pédagogique, selon l'organisation des activités et la qualité des images, selon la diversité des exercices et selon leur point culturel.

Objectif pédagogique clairement identifié

	PASSABLE	BIEN	EXCELLENT
Cours de Langue et de Civilisation Française		X	
Français Accéléré		X	
Intercodes		X	
Festival			X
Métro Saint-Michel			X

Logique de l'organisation des activités

	PASSABLE	BIEN	EXCELLENT
Cours de Langue et de Civilisation Française	X		
Français Accéléré	X		
Intercodes		X	
Festival			X
Métro Saint-Michel			X

Qualité des images

	PASSABLE	BIEN	EXCELLENT
Cours de Langue et de Civilisation Française	X		
Français Accéléré	X		
Intercodes	X		
Festival			X
Métro Saint-Michel			X

Diversité des exercices

	PASSABLE	BIEN	EXCELLENT
Cours de Langue et de Civilisation Française	X		
Français Accéléré	X		
Intercodes		X	
Festival		X	
Métro Saint-Michel			X

Point culturel

	PASSABLE	BIEN	EXCELLENT
Cours de Langue et de Civilisation Française	X		
Français Accéléré		X	
Intercodes	X		
Festival		X	
Métro Saint-Michel			X

Conclusion

L‟analyse que nous avons faite sur les méthodes de français, nous a permis de voir les différentes mises en œuvre de la grammaire. Chaque méthode a une démarche qui lui est propre, effectuée selon ses objectifs. Si nous résumons; dans la méthode traditionnelle, la grammaire était présentée dans des phrases exemples fabriquées sans liens les unes avec les autres et aussi les versions et les thèmes d‟application étaient constitués également de phrases isolées. Ainsi, il était question d‟une concentration de travail exclusivement sur le point grammatical.

Avec la méthodologie directe, ce n‟est plus la grammaire mais c‟est le lexique qui sert d‟entrée à la leçon. Et le principe de progression des leçons s‟effectue en partant de l‟environnement de l‟élève, c‟est-à-dire de la classe et s‟en éloigne concentriquement jusqu‟à aboutir aux domaines les plus généraux et les plus abstraits comme la vie sociale, les qualités / défauts etc.

Dans *Cours de Langue et de Civilisation Française* dans un premier temps les cours sont basés sur l‟enseignement que l‟apprentissage est un blocage à l‟oral des apprenants en consacrant plus de temps à la grammaire qu‟à la compréhension. Cet obstacle important est renforcé à la fin de chaque cours par des devoirs à chercher à la maison. Cet autoapprentissage centré sur l‟enseignement de la grammaire toujours par le manque de pratique de la langue oblige directement l‟apprenant au passage par la traduction ressenti comme obligé. Et comme résultat le savoir grammatical utilisé comme un instrument de compréhension ne pose que de la difficulté à l‟apprentissage du français. La grammaire est un code qui néglige toujours les facteurs

socioculturels permettant à obtenir la compréhension des documents littéraires ou scientifiques. Les leçons contenant des textes composés par des nouveaux mots inconnus orientent l‟apprenant à déchiffrer la grammaire précédemment apprise à l‟aide des dictionnaires bilingues. Une telle approche qui renvoie à la langue maternelle empêche et retarde chez les apprenants la compréhension et l‟expression. Dans ce manuel la conception de la grammaire et les contenus des leçons sont tellement similaires que chaque chapitre a une morphosyntaxique classique. Les leçons se séparent les unes des autres sans aucun lien, elles ont un seul but, garder en eux une unité grammaticale strictement définie. Le contenu et les acquis sont soutenus toujours au niveau de la phrase comme le nom, l‟article, l‟adjectif et le pronom. Chaque leçon du livre commence souvent par une phrase courte exemplaire et repère le sujet qui sera traité. Les explications sont suivies par des exercices grammaticaux à la suite qui n‟ont parfois aucun lien entre eux. La grammaire a une forme textuelle qui n‟est guère abordée énonciativement. Donc, la grammaire est notionnelle et didactique mais pas fonctionnelle**.** La grammaire adoptée est traditionnelle, normative souvent dépassées par l‟évolution des besoins langagiers, est loin de contribuer un objectif communicatif.

Quant aux méthodes dites actuelles, la communication et l‟action sont au centre de l‟apprentissage. Dans la co-actionnelle, la perspective considère l‟usager et l‟apprenant d‟une langue comme des acteurs sociaux ayant à accomplir des tâches, non pas seulement langagières mais aussi métaculturelles. Par rapport à l‟approche communicative, nous distinguons „usage‟ et „apprentissage‟. Car comme on le sait l‟exercice de référence de l‟approche communicative est la simulation où l‟apprenant doit faire comme s‟il était un usager. De plus, il est question d‟une relativisation de la notion „d‟acte de parole‟ qui est pour l‟approche communicative un point important dans la grammaire de référence /replacée dans le cadre élargi de l‟action sociale.

Dans le manuel *Festival* la communication et l‟interactivité sont le centre d‟intérêt pour la compétence de production en français. L‟objectif des cours n‟est plus de former un savoir-faire en français mais d‟améliorer la compréhension et l‟acquisition du savoir-faire. Le manuel est de toute façon rédigé de telle sorte que les étudiants puissent réaliser une communication en français. La grammaire est organisée sous une forme de compréhensions écrites et orales et d‟expressions écrites et orales qui dépassent le strict cadre du cours de grammaire. L‟apprentissage /enseignement de la grammaire prend en compte le lexique, la phonétique et la culture et les traite en classe contextuellement. Ce point communicatif facilite l‟oral.

Au fil des années, dans l‟évolution des méthodes surtout après l‟approche communicative, la place de la grammaire a subi des changements radicaux. Dans ce manuel l‟objectif des cours est formé de telle sorte que les besoins et les attentes des apprenants portent sur tous. La compétence orale se base sur les principes de l‟approche communicative. La grammaire est intégrée dans toutes les activités sous une forme contextuelle, énonciative, fonctionnelle et ainsi les apprenants apprennent effectivement à communiquer dans de différentes situations de communication authentiques ou simulées par les jeux de rôles et par le travail en groupe.

Lorsqu‟on examine les objectifs définis par les auteurs des manuels de français depuis les années 80, en général c‟est bien une compétence de communication qui est revendiquée, parfois grâce à une approche „notionnelle- fonctionnelle‟. Mais comme l‟apprentissage de la communication était nouveau à cette époque, il y avait peu ou presque pas d‟outils. C‟est de cette raison que la grammaire a continué à occuper une place prépondérante. Bien sûr, il est inévitable de ne pas parler de l‟évolution qui s‟est réalisée dans les contenus des textes, leur abondance et leur variété. De nos jours, nous pouvons prendre en considération deux orientations pour les méthodes: la première est celle qui continue à croire que l‟objectif peut être atteint et s‟efforce d‟œuvrer dans cette direction, et la deuxième est celle qui se méfie et prend un retour grammatical rassurant.

Si l‟apprentissage ou l‟enseignement de la grammaire ne se base que sur le cadre morphosyntaxique et aux exercices d‟application elle serait sans aucun doute ennuyante. Dans l‟apprentissage d‟une langue la grammaire peut devenir un moyen très efficace pour être au service de la communication. Comme dans les années 2000 la nécessité des explications des règles grammaticales devra s‟établir avec toutes les méthodes qui rendront l‟apprenant actif. Les tendances pédagogiques actuelles ont tellement changé que l‟enseignement grammatical ne vise plus à consacrer des cours à l‟enseignement de la grammaire pure. Si les apprenants en ont vraiment besoin on consacre des cours d‟une manière complète. Donc, la formation et l‟application des règles se découvrent par l‟enseignant et les apprenants si l‟usage est nécessaire.

Quand on pense aux données des recherches sur l‟apprentissage qui montrent que la grammaire s‟apprend surtout liée aux textes et dans des situations de production personnalisée. Notre espérance est du côté de la première orientation. Mais une réalité, est que même les enseignants de FLE appliquant l‟approche communicative, selon laquelle l‟apprentissage de la langue passe par des pratiques communicatives en langues cible, cherchent à aboutir à leur objectif tout en utilisant de la grammaire. Nous nous demandons dans ce cas là, pourquoi nous n‟arrivons pas à abandonner celle-ci? D‟ailleurs il ne s‟agit pas d‟abandonner la grammaire (c‟est tout simplement impossible car elle fait partie du corps de la langue) mais plutôt d‟abandonner une approche traditionnelle de la grammaire. La réponse peut être que les attentes des apprenants correspondent plus à une démarche où le lexique, la civilisation et la phonétique apparaissent comme primordiales. Nous supposons que la reconnaissance de la valeur de la grammaire apporte aux apprenants un sentiment de sécurité. Un apprenant qui prend connaissance d‟une nouvelle règle de grammaire se sent capable de maîtriser au moins une partie du système linguistique. Apprendre la grammaire pour un apprenant de langue même s‟il est question d‟une approche traditionnelle, c‟est parvenir à appréhender la langue. Nous parlons des apprenants mais il y a un état de fait, c‟est que de nos jours nous avons encore des enseignants qui estiment la grammaire, comme la composante linguistique la plus importante en classe de langue.

Nous voulons conclure notre travail, en mettant l‟accent sur le point que la grammaire pure, n‟est pas un objectif. Tandis que la compétence grammaticale (notion du Cadre Européenne Commun de référence) définie comme “la capacité d‟organiser des phrases pour transmettre du sens” est un objectif. De plus que la compétence grammaticale est une capacité qui est “une partie intrinsèque de la compétence communicative”. La grammaire est au service de la compréhension et surtout de la production. L‟explication grammaticale doit donc être réduite mais efficace. De même que les méthodes actuelles ne sont pas encombrées de grammaire. Il y a plutôt une orientation de leurs contenus et leurs propositions méthodologiques vers l‟acquisition rapide par les étudiants, des capacités de leur choix: tel que lire, comprendre l‟oral, produire l‟oral ou l‟écrit et ne pas apprendre la langue en tant qu‟entité abstraite.

L‟objectif de la grammaire ne serait plus normatif et structural. Les apprenants devront être invités à penser aux règles mais pas simplement à les apprendre mais aussi à les assimiler. Cette assimilation peut fonctionner selon trois démarches l‟une sur la pratique, l‟autre sur la découverte et la dernière sur l‟abstraction. Ces règles apprises devront être réemployées dans des situations de communication et les exercices devront être plus divers et variés. Les unités linguistiques n‟ont un sens que dans le contexte où elles se trouvent. En face d‟une telle grammaire active les apprenants eux aussi pourront participer et réfléchir aux règles à partir des exemples donnés. En utilisant des méthodes différentes qui sont plus ou moins convenables pour les apprenants conformément à leur besoin, au temps et à l'objectif d'apprentissage le dynamisme de l‟apprenant peut se créer.

Bibliographie

a. Ouvrages et articles

(2005) ***Un Cadre Européen Commun de Référence Pour Les Langues (Apprendre, Enseigner, Evaluer).*** Strasbourg, Division Des Politiques Linguistiques, Paris, Les Editions Didier.

BENTOLILA, Alain. (2006). ***Rapport de mission sur l'enseignement de la grammaire.***

BESSE Henri, PORQUIER Rémi. (1993). ***Grammaire et didactique des langues***, Paris, Hatier-Didier (coll. LAL).

KARABETIAN, Stéphane.(1988). *Théories et pratiques des grammaires*, Retz.

RAMBAUD, Patrick. (2007). ***La grammaire en s'amusant,*** Fasquelle, Bernard Grasset.

ROBERT, Jean – Pierre. (2007). ***Dictionnaire pratique de didactique du Fle*****,** 2e édition revue et augmentée, prise en compte détaillée du Cadre européen commun de référence pour les langues. Paris, Ophrys, p.98-101.

TISSET, C. et LEON, R, (1992). ***Enseigner le français à l'école,*** Paris, Hachette.

b. Manuels de FLE

G. MAUGER, M. BRUNOZIERE. (1964). **Français Accéléré,** Hachette.

MAUGER, G. (1953).**Cours de Langue et de Civilisation Française**, Hachette.

MONNERIE, Annie. (1983). **Intercodes 1**, Larousse.

MONNERIE-GOARIN Annie, SCHMITT Sylvie, SAINTENOY Stéphanie, SZARVAS Béatrice. (2006). **Métro Saint-Michel**, CLE Internationnal.

POISSON, Sylvie-Quentin, MAHEO LE COADIC Michele, VERGNE-SIRIEYS Anne. (2000). **Festival 1**, CLE Internationnal.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 473-481, TURKEY

ÖKSÜZ ÖĞÜT ÜVEY KARDEŞ MİDİR?

Bir Etimoloji Denemesi

Nadir ÖLHAN[*]

ÖZET

Türkçede yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken, bu unsurlar, önce bir yardımcı kelime olma süreci yaşamakta, daha sonra da ekleşmektedirler. Üzerinde durulan yapılardan öğüt ve üvey yapılarında da ög isminden sonra gelen yapılar bu süreçle ortaya çıkmış şekiller olmalıdır.

Öksüz, öğüt ve üvey kelimeleri aynı seslere dayalı farklı kelime köklerinden türetilmedikleri gibi, başka kelime köklerindeki seslerin değişmesiyle tarihî dönemlerde ortaya çıkan veya benzeşen üvey kardeşlerdeğildir.

Farklı köklere bağlı olarak türetilmiş gibi görünen *öksüz, öğüt* ve *üvey* kelimeleri ög kelimesine eklenen kelime ve eklerle meydana çıkmış kaynaşmalar ve kökte meydana gelen ses değişmeleri sonucunda farklı şekillere bürünmüş ortak köke sahip, aynı ögden doğmuş „öz" kardeş kelimelerdir.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, ög, öksüz, öğüt, üvey.

ARE ORPHAN ADVISE STEP-SİSTER?

An Etymological Experimentation

ABSTRACT

While new morphological elements are formed in Turkish, they first undergo a process of being auxiliary words and then they become affixes. In the structures of öğüt and üvey which are dealt with, the structures following the noun ög must be the ones formed through this process.

The words öksüz, öğüt and üvey are not derived from the different word roots based on the same phonemes and they are not step-sisters sprang or resemble each other through the phonem changes in other word roots in historical periods.

The words öksüz, öğüt and üvey which seem to be derived based on different roots are formed through the words and affixes added to the word ög. They are „true" sister words born of the same mother sharing the common root transformed into different forms at the result of the mixtures and the phoneme changes in the root.

Keywords: Etymology, ög (mother), orphan, advice, step.

Giriş

Diller kendilerine mahsus kuralları olan anlaşma sistemleridir. Bu sistemler kendi kuralları çerçevesinde bir takım değişmeler ve gelişmeler göstermektedir. Bu kurallar çerçevesinde aynı kökene bağlı olan bazı kelimeler, dilin tarihî gelişim süreci içerisinde, farklı lehçe ve şivelerde bir takım ses ayrılıklarıyla, bazı ses türemeleri, düşmeleri ve değişimleriyle varlığını devam

[*] Doç. Dr., F. Ü. İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - ELAZIĞ
nilhan1@firat.edu.tr, nadirilhan@hotmail.com

ettirmektedirler. Örneğin Eski Türkçe döneminde ***kelmek*** Çekilinde kullanılan kelime Türkiye Türkçesinde *gelmek* olarak kullanılırken, Azerbaycan Türkçesinde *gälmäk*, Başkurt Türkçesinde *kiliv*, Kazak Türkçesinde *kelüv*, Kırgız Türkçesinde *kelü*, Özbek Türkçesinde *kelmàk*, Tatar Türkçesinde *kilü* (Ercilasun 1992, 264-265) gibi farklı Çekillerde günümüz lehçelerinde kullanılmaktadır.

Dünyada kullanılan diğer sondan eklemeli diller gibi Türkçede de kelime köküne yapım ekleri eklenmek suretiyle yeni kelimeler türetilmekte veya kelimeler arası ilişki köke ya da gövdeye eklenen çekim ekleriyle sağlanmaktadır.

Kök sabit olmak kaydıyla yapım ekiyle türetilen yeni kelime gövdelerinin anlam bakımından kesinlikle kelime kökü ile ilişkili olması gerekmektedir. Göz kelime kökünden türetilecek bütün kelimeler göz nesnesinin işlev ve yapısıyla alakalı olacaktır. Göz+lük+çü+lük, göz+le-m+le-, göz-et+men+lik, göz-le-m-le-t-en vb. Sev- fiil kökünden türetilen bütün yeni isim veya fiil gövdeleri de sevmek eylemiyle ilgilidir. Sev-gi-li, sev-iş-, sev-in-ç, sev-in-ç-li, sev-ecen, vb.

Aynı seslere dayalı farklı kelime kökleri Türkçemizde kullanılmaktadır. "Bu türden olan kelimelere dilciler eşadlı (homonim) diyorlar yani telaffuzu aynı olup da başka mânâya gelen ayrı kelimeler." (Tekin, 2001, 2-3.) Örneğin yüz kelimesi isim olarak sayı (100), surat, çehre ve fiil kökü olarak suda yüzmek, hayvanın derisini çıkarmak gibi farklı anlamlarla kullanılmaktadır. Gül, at, kap, sağ, yol, barış, savaş, kat vb. gibi kelime kökleri de isim ve fiil kökü olarak kullanılıyor.

Aynı seslere dayalı olmakla birlikte farklı görev ve yapılarda kullanılan kelimeler gibi bazı ekler de aynı seslerle oluşturulmalarına rağmen farklı görev ve yapılarda kullanılmaktadır. Böyle eklerden biri de –A- ekidir. Ek: "yar-**a** (fiilden isim yapım eki); yaş-**a**- (isimden fiil yapım eki); gel-**e**-y-im (istek eki); sabah-**a** kadar oturdu, ev-**e** gittiler (yönelme hali eki); düş-**e** yazdı (bağlayıcı ünlü)" (Özhan, 2001, 177-182.) kullanımlarıyla görülmektedir.

Bir diğer ek de –t-dir. –t- yapım eki de Türkçenin Ekleri adlı eserde, *"-t (ıt, ut; -it, -üt) ~ eki, ad veya eylem kök ya da gövdesinden ad kurar. Ağıt, binit, boyut, eşit, geçit, öğüt, yaşıt, yazıt vb*." (Hatiboğlu, 1981, 146) gibi farklı isim ve fiil kökleriyle örneklenmektedir. Besim Atalay da bu ekle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: *"-üt" bu ek, fiil ve isme gelerek bir takım anlamlar bildirir. Bu ekle türetilen diğer kelimeler öcüt (öç-üt) sürüt (sürü-t) örgüt (örgü-t), gülüt (gül-üt), öğüt, önüt, örüt, düşüt, ölüt* (Atalay, 1941, 278-279)

Türkçede eşadlı (homonim) olarak kullanılan kelimelerden biri de ög kelime köküdür. Kelime „anne; akıl, anlayış" isim kökleri yanında „öğmek, meth etmek" fiil kökü Çekilinde Türkçenin tarihî metinleriyle çağdaş lehçelerinde kullanılmaktadır. Kelimenin tarihî metinlerdeki anlamı eserlerin dizin-sözlüklerinde aşağıdaki gibi gösterilmiştir. Eski Türk Yazıtları adlı eserde "ög . anne" (Orkun, 1987, 826); Eski Türkçenin Grameri'nde "ög (br.) ana, üveyana; ög (br.) akıl" (Gabain, 1988, 289); kelime Kutadgu Bilig'de "ög: akıl, anlayış, ög- : öğmek, medhetmek" (Arat, 1979, 352-353); Dede Korkut hikayelerinde "ög- : övmek, medhetmek" kelime kökü yanında ögüt kelimesi de "övüt, nasihat, ders" anlamıyla dizinde yer almıştır. (Ergin, 1991, 241-242.); Divanü Lugat-it Türk'te "ög- : öğmek, sena etmek, ögey : üvey, ögüt : öğüt, vaaz, öksüz : öksüz; şefkatsiz" Çekilinde kelime kök ve gövdeleriyle yer almış (Atalay, 1986, 451-455), Sözlerin Soyağacı'nda "ög : anne" (Nişanyan, 2002, 337.) kökü öksüz madde başında yer almıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar'da da „akıl, fikir, düşünce" anlamına gelen ög kelimesi yanında; „ana, anne" anlamında ikinci bir ög kelimesinin de kullanıldığı Eski Türkçe metinlerden örneklerle gösterilmiştir. Ayrıca ög gibi bugün kullanımdan düşen „baba" anlamındaki kañ kelimesi de ög ile birlikte ikileme olarak kullanılmaktadır. "**ÖG II** ana**,** anne**: ögüm ötin alajïn** annemin nasihatini alayım **(***ThS* II$_{90}$**).** ◊ **ög qaŋ** *ikil***.** anne ve baba**,** anababa**: … qaju kiši ög qaŋ köŋlin bartsar ol**

tïnlïγ tamuluγ bolur oγul qïźqa sanmaź her kim anne babasının gönlünü kırarsa**,** o kiş cehennemlik oluyor ve **[**o**]** oğul **[**veya**]** kız sayılmaz **(***KP* 11_5**); …"** (Nadalyaev vd. 1969, 378**)**

Öksüz

Anne olan „ög" den türetilmiş kelimelerden biri öksüzdür. Öksüz kelimesi günümüzde annesi olmayan anlamıyla kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu"nun Güncel Türkçe Sözlük"ünde *"**1** Anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk): "Nihayet iki saat uzakta bir köyde öksüz bir kız bulundu."- Ö. Seyfettin. ... **2.** (mecaz) Kimsesiz."* şeklinde açıklanıp örneklendirilmiştir. Sözlükte bu köke bağlı türetilen "*Öksüz, öksüz kalmak, öksüz sevindiren, öksüz doyuran, öksüzler anası, öksüzler babası*" (TDK Güncel Türkçe Sözlük) gibi yapılarda öksüz kelimesi yer almıştır. Kelimenin yapısı ve kökü ile ilgili bir tartışma ve şüpheyoktur. Kelime ög „anne" +süz „annesiz, annesi ölmüş" (ögsüz >öksüz) yapısına bağlı olarak yukarıdaki paragrafta yer alan kaynaklarda da geçmektedir.

Öksüz kelimesinin ögsüz şeklini Orhun Yazıtlarında sadece Kül Tigin Yazıtının kuzey cephesinde bir yerde bu günkü anlamıyla geçmektedir. "Kül tig(i)n : ögs(ü)z (a)kin : bin(i)p : tokuz (e)r(e)n : s(a)nçdı :" (Tekin, 1988, 22). Türkçenin bazı lehçelerinde kelime sonundaki –g"lerin –k"ye dönüşmesine bağlı olarak değişmiş olabileceği gibi, yapı içerisindeki –g- sesi ek başındaki –s- „nin tesiriyle ünsüz benzeşmesine uğrayarak –k-„ye dönüşmüş de olabilir.

Caferoğlu"nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü"nde de bugünkü anlamıyla sadece bir metinden örneklenmiştir. "ögsüz : 1. öksüz, annesiz: Suv. 495, 4." (Caferoğlu, 1968, 148)

Clauson da kelimenin ög kelimesinden türetildiğini ve ilk anlamının annesiz oluğunu, "**ögsüz (ö:gsüz)** Priv. N./A. fr. **ö:g;** „motherless"" (Clauson 1972, 116) sözleriyle ifade etmektedir. Ayrıca kelimenin Köktürk, Uygur Kıpçak ve Osmanlı dönemi metinlerinde de bugünkü manasıyla kullanıldığını örneklemektedir.

Drevnetyurkskiy Slovar"da öksüz kelimesinin kullanımı bugünkü anlamına uygun olarak „öksüz yetim" şeklinde verilmiştir. Eserde kelime ve anlamı, **"ÖGSÜZ I** öksüz**,** yetim**: toquz jęgirmi jašïmγa ögsüz bolup** on dokuz yaşında öksüz olup **(**E 45_2**);"** (Nadalyaev vd. 1969, 381) şeklinde yer almış ancak kelimenin kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Kelime, Eyüboğlu"nun etimoloji sözlüğünde "**ÖKSÜZ**, es. tr. ög (ana)den **ög-süz / öksüz** (anasız, anası olmayan, anası ölen)." (Eyüboğlu 1998, 527) açıklamasıyla verilmiştir. Eyüboğlunun açıklamasında da görüldüğü gibi kelimenin kökü ög iken kökün sonundaki –g ses değişimine uğrayarak-k"ye dönüşmüştür.

Sevortyan, Etimoloji Sözlüğünde öksüz biçiminin *ög* "**anne**" biçimine *+sız* ekinin getirilmesiyle „*ög + süz* "**annesiz**"" oluştuğunu ifade etmektedir. (Sevortyan 1974; 521) Ayrıca Sevortyan, kelimenin yapısı konusunda A. Castren"in, tereddütlü olarak *öksüz* yapısını *ög* "***yurt, çadır***" yapısıyla analiz ettiğini; H. Vambery"nin, A. Castren"in etimolojisinin mümkün sayılabileceğini, ancak „*öksüz < ök* (Eski Uyg. *ök "fikir, düşünce", "tavsiye") + süz* ***"aciz, beceriksiz"*** şeklinde farklı bir analiz yapmayı önerdiğini de eserinin aynı sayfasında dile getirmiştir. Yukarıdaki yaklaşımlardan Sevortyan"ın dile getirdiği görüş yapının açıklanması açısından bizce de uygun bir yaklaşımdır.

Ög "akıl" anlamına gelen isimden olumsuz sıfat / isimden isim yapım ekiyle türetilen "**ögsüz** „akılsız" kelimesi el-Kaşgarî"de" (Tekin, 2001, 213) yer almasına karşılık, Anadolu sahası metinleriyle günümüz Türkçesinde kullanılmamaktadır. Üstisna olarak "*öksüz (I) Anlayışsız. (-Ks.)*"

(Derleme Sözlüğü, 3326)'da yer almıştır. Ög kelimesinin aslı Türkçe kökenli (ö-g)[1] olmasına, yapısının Türkçeye aykırı olmamasına (ö-g+süz) rağmen belki de İslamiyetin kabulüyle ve Arapçanın tesiriyle ögsüz kelimesinin yerini "akılsız" almıştır.

Bundan farklı olarak anne anlamına gelen ög ismi üzerine getirilen **–süz** isimden isim yapım ekiyle türetilen "annesiz, annesi ölmüş olan" ögsüz > öksüz yapısı en eski metinlerden günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Ög kelime kökü –süz ekiyle birleşirken ekin başındaki –s- ünsüzü dolayısıyla ög kelimesinin sonundaki –g de –k'ye dönüşmüştür. Yapısı ög+süz şeklinde ortaya çıkan ve asıl anlamı da *„annesiz, annesi ölmüş olan"* olmasına karşın Güncel Türkçe Sözlük'te *„Anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk)"* şeklindeki açıklama, kelimenin halk arasında anlam genişlemesine uğradığını; babası ölmüş olan anlamındaki „yetim"i de kapsadığını göstermektedir.

Benzeşen bu iki yapıdan birinin yok olup birinin varlığını devam ettirebilmesini -her ne kadar dilimizde aynı seslere dayalı farklı kelimeler varlıklarını devam ettirebiliyorlarsa da- belki dilin karmaşadan kaçma, kolay söyleyiş, yaygın kullanımı tercih etme gibi sebeplerle açıklayabiliriz. Bazen de ortaya çıkan farklı-aykırı şekilleri "nedensizlik ilkesi"yle de değerlendirebiliriz. Ana-anne, kanı-hani, kangı-hangi …vb. örneklerde olduğu gibi.

Öğüt

Bazı sözlük ve eserlerde farklı bir kökene bağlanmakla birlikte anne olan ögden türetildiğini düşündüğüm ikinci kelime de öğüttür. Güncel Türkçe sözlükte öğüt kelimesi *"isim* Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz, nasihat: *"Böyle bir öğütte bulunacak olduktan sonra bu öğrencimizin okumasının anlamı kalmazdı."*- M. C. Anday. *"Bütün öğütlerine itaat ettiğim hâlde hiç bir şeye muvaffak olamıyorduk."*- A. Gündüz." şeklinde yer alır. Öğüt kelimesi ve içinde geçtiği kelime grupları Türkçe Sözlükte "Öğüt, öğütlemek, öğütçü, öğüt vermek, öğütte bulunmak" (TDK sözlük 1133) olarak verilmiştir.

Nadalyaev vd.'nin sözlüğünde yer almakla birlikte kökeni ve yapısı hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen kelimelerden biri de öğüt'tür. Sözlükte öğüt kelimesinin anlamı, al- ve ver- fiilleriyle kullanımları şöyle yer almaktadır. **"ÖGÜT I** öğüt**,** nasihat**: ögüţügä körä qïldï** o onun nasihatine göre davrandı **(***LOK* 37_6**).** ◊ **ögüt al-** öğüt al**-: oγlum ögüt alγïl** ey oğlum**,** öğüt al **(***MK* I 440**); öğüt ber-** tavsiye et**-,** öğütle**-,** öğüt ver**-,** salık ver**-: ögüt bęrdi ħacib kör aj toldïqa** Hacip Ay Toldı'ya öğüt verdi **(***QBH* 29_{16}**)."** (Nadalyaev vd. 1969, 382)

Besim Atalay öğüt kelimesinin kökünü öğ-_ fiiline bağlamak suretiyle diğer dilcilerden ayrılmaktadır. Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme adlı eserinde yapıyı, "*ÖĞÜT : Nasihat. Kökü "Öğmek" fiilindendir (Anadolu.)"* (Atalay, 1941 278) şeklinde anlatmıştır.

Sir Gerard Clauson, öğüt kelimesini ö- fiiline bağlamakta ancak –g- ve -üt eklerinin yapısı hakkında herhangi bir açıklama getirmemektedir. Clauson kelime için "ögüt „advise, counsel, admonition"; Dev. N. fr. ö:- S.i.m.m.l.g., sometimes with initial ü-." (Clauson 1972, 102) açıklamasını vermiştir. Clauson'un açıklamasında ögüt kelimesinin ö- fiilinden türemiş bir isim olduğu ve Türk dilinin modern lehçelerinde yaygın olarak kullanıldığı söylenmektedir.

Fiil ve isim ortak kökler (omoformlar) olan ***ög*** *„düşünce"* ve ***ög-*** *„ikna etmek, inandırmak, tavsiye etmek"* gibi şekillerin tarihi birer gerçeklik olduğunu ifade eden Sevortyan, öwüt ~ ögüt gibi kelimelerin eylem adı anlamındaki ög- ~ ök- gibi fiillerine –(a)t ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu belirtmektedir. (Sevortyan 1974, 501) Ayrıca Sevortyan, Malov'un ö-„den

[1] "Köktürk ve Uygur devrinde sık sık kullanılan ö- „düşünmek, planlamak, tasavvur etmek" fiilinden –g ile bir isim yapılmış: ö-g." (Ginasi TEKİN, Göktürkçenin Köşesi, Simurg Yay., İstanbul 2001, s.212.

düşündüğü öt- biçiminin ö- veya ondan türediğini kabul ettiği öğüt ile ilişkili olmadığı; ama öt- (~ötün-) „konuşmak" ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir.

Vecihe Hatiboğlu kelimeyi "*Öğüt (öğ-üt) doğru ve uygun yolu göstermek için söylenen söz, nasihat.*" (Hatiboğlu, 1981, 146) şeklinde açıklamış,ancak kelimenin kökü ve ekin yapısıyla ilgili bilgi vermemiştir. Sevan Nişanyan'ın eserinde de "*öğüt = ET öt / öğüt tavsiye, nasihat, akıl*" (Nişanyan, 2002, 336.) şeklinde geçmiştir.

Şemsettin Zeki Eyüboğlu, öğüt kelimesinin yapısını ög (us, anlayışgücü)'e bağlamakta, öğmek / övmek kelimesinin de aynı kökten geldiğini düşünmektedir. (Eyüboğlu 1998, 526) Ancak burada ögüt / öğüt ve ögmek / övmek yapılarına bakıldığında ög (us) kökünden türeyen yapılardan ikincisinin mastar eki (fiilden isim) almışolması bu iki yapının kökünün ayrı olabileceği olasılığını düşündürmektedir.

Öğüt kelimesi bazı araştırıcıların ifade ettiği şekliyle belki ög (anlayışgücü)'e, belki de ög isim köküne veya ög- / ök- fiil köküne bağlanabilmesi yanında belki de aşağıda da dile getirilecek anne anlamındaki ög kelimesiyle de ilişkilendirilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca, Sevortyan Etimoloji Sözlüğünde, Ramstedt'ın "ö-, ö-g, ö-gür-, ö-güt (ö-gür-t), ög-re-n-, ve ög-re-t- gibi şekilleri birleştirdiğine de değinilmektedir ki bunlardan ö-gür- „açıklamak" fiilinden –t ekiyle ögürt-öğüt yapısı kelimenin oluşumu açısından belki üzerinde durulabilecek yaklaşımlardan biri de olabilir. Ancak anlam açısından kök gövde ilişkisine bakıldığında *ögür- „açıklamak"* ile *öğüt „tavsiye, nasihat etmek"* arasında yakın bir anlam ilişkisi olmadığından bu yaklaşım da belki göz ardı edilebilir.

Sözlüklerde manası konusunda bir çelişki olmayan öğüt kelimesi yapı açısından Sevortyan, Malov, Hatiboğlu ve Atalay dışındaki araştırıcılar tarafından ö- fiilinden türetilen ve "akıl" anlamına gelen ög ismiyle türetilmiş bir yapı olarak açıklanmaktadır. Sevortyan, öwüt ~ ögüt kelimesini ög- ~ ök- fiil köküne bağlarken, Malov'un ö-„den düşündüğü öt- yapısına bağladığı görülmektedir. Hatiboğlu kelimenin kökeni konusunda bir fikir bildirmezken, Atalay da kelimenin kökünü öğ- fiiline bağlamıştır.

Eski Türkçe dönemi metinlerinde ötmek fiil kökünden türetilen ötüg, ötünmek gibi kelimeler yer almaktadır. "Ol ödün qanı qan bu ötüg saβ eşidip näŋ kiçing berü umadı." (Bunun üzerine babası han, bu istekle ilgili sözleri işitince hiç cevap vermedi.), "ol beş yüz är qamuγun ol körmez yerçikä ötüntiler." (o beş yüz adamın hepsi de o kör rehbere başvurdular.), "Buzaγusın entürmiş inek teg ulıyu ınçe tep ötüntiler." (buzağısını arayan inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.) (Köken 1998, 18, 22, 49)

Burada ötüg ve ötünmek kelimelerinin kökeni "öt- : arasından geçmek, bir şeyden geçerek ulaşmak" kökenine bağlanmıştır. Ancak kelimeler muhtemelen günümüzde de "konuşmak, *(argo söz)* Anlamsız, boş konuşmak:" (Güncel Sözlük) anlamında kullanılan ötmek fiilinden gelmiş olmalıdır. Ötmek fiili günümüzde argo kullanımı yanında, „bülbül gibi ötmek / şakımak" yapısı içerisinde „güzel konuşmak" anlamıyla da kullanılmaktadır. Yukarıdaki açıklamayı olası görür, ötmek kelimesinin ilk anlamı olan „konuşmak"ı göz önünde bulundurursak öğüt kelimesini de farklı bir yapıyla, farklı bir oluşumla açıklamak da mümkün olacaktır.

Kelimenin ög ötüg> ög ötüg > ögöt > ögüt > öğüt şeklinde bir değişimle ortaya çıkmış olması mümkündür. Yapının sonunda yer alan ve ses değerleri açısından benzeşen –üg'lerden biri öncelikle düşmüş olabilir. (Pazar+ertesi< pazartesi örneğinde olduğu gibi). Ög ötüg yapısı da kelimenin zaman içerisinde kaynaşmasıyla ögöt / ögüt şekline dönüşmüş olabilir. Örnekleri az da olsa iki kelimeyle karşılanan bir kavram adının zamanla kelimelerinin kaynaşmasıyla tek kelimeden veya bir kelime bir ekten oluşmuş gibi algılanabilmektedir. (süt+lü aş< sütlaç örneğinde olduğu gibi).

Böyle bir yapının ne zaman böyle bir değişimle ortaya çıktığını bilmemiz mümkün olmayabilir. Dilin "gizli anlaşmalar sistemi" olmasının sebebi pek çok kelimenin, yapının, dilin sisteminin ne zaman, nasıl ortaya çıktığının bilinmemesindendir. Öğüt kelimesi de belki bilinmeyen – metinlerle takip edilemeyen bir zamanda bu yapıya bürünmüş olmalıdır.

Bugün Türkçede kullanılan birçok ek başlangıçta kelime olarak kullanılır iken daha sonraki dönemlerde ses olaylarına uğrayarak kaynaşmış, ekleşmiştir. Üç → -lA, durur → -dUr, erki → -ki, yorı-r → -yor vb. gibi. Kelimelerin eklemesiyle ilgili olarak Ahmet Buran, *"Türkçede yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken, bu unsurlar, önce bir yardımcı kelime olma süreci yaşarlar, daha sonra da ekleşirler."* (Buran 1999, 208) dedikten sonra bu süreçten geçen kelimelerin, iki ayrı grup halinde, iki ayrı temel kelimenin ekleri durumuna geldiklerini ifade etmektedir. Bu görüş öğ kelime kökü ve onunla birlikte kullanılırken sonra ekleşerek morfolojik unsur durumuna geldiğini düşündüğümüz yapılarla ilgili düşüncelerimize dayanak teşkil etmektedir.

Ana / anne kelimesi ile öğ kelimesi mana itibarıyla aynı olmakla birlikte kullanım açısından birbirinden ayrılmaktadır. Öğ kelimesi daha çok geçmişe dayalı olarak oluşturulan ve kalıplaşan bazı kelime gövdelerinde **çocuğu olan kadın** temel anlamına bağlı olarak "öğüt, öksüz, üvey" yapılarında yer alırken, ana / anne kelimesi sonraki dönemlerde yaygın kullanımıyla bazı kelime gövdelerinde, kelime gruplarında ve deyimlerde **çocuğu olan kadın** anlamı yanında **temel, esas** anlamları ve mecazî manalarıyla da "anacıl, anaç, analık, ana kuzusu, ana baba günü, ana çizgi, ana mal, ana yol, anadan doğma, anası ağlamak, ana cadde, ana dil vb." (TDK, 1988, 65-66) şekilleriyle görülmektedir.

Ana ve ata bizim toplumumuzun değerlerinin oluşmasında, toplumun fertlerinin yetiştirilmesinde bir birini tamamlayıcı şekilde görev alan, bir birini tamamlayan unsurlardır. Tarihimize baktığımızda kağanın / hükümdarın yanında daima katun / sultan da bulunmaktadır. Ailede de erkeğin yanında anne olan kadın babayla birlikte ailenin geçimine, çocukların eğitimine kısaca aile hayatının düzenlenmesine ve yönetilmesine katkıda bulunmaktadır.

Toplumun bir bölümünü meydana getiren ataların yanında toplum hayatında atalar kadar etkili olan analar da topluma katkı sağlamaktadır. Anaların / annelerin kendi eğitimleri altında bulunanlara tavsiyelerini içeren sözleri de öğüttür. ***Ög ötügüg*** *> ög ötüg > ögöt > ögüt >* **öğüt** kelimesi gösterildiği gibi bir gelişim ve değişim sürecinden geçerek, fonetik farklılaşmalar ve kaynaşmalarla oluşturulan kaynaşmış /türetilmiş bir kelime olmalıdır.

Doğan Aksan'ın *"Her ulusun kendi deneyimleriyle, bilgeliğiyle oluşturduğu atasözleri bir dil birliğinin dünya görüşünü yaşayış biçimini yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihiyle ilgili önemli ipuçları da verir."* (Aksan, 1982, 40) dediği **atasözü** atalar tarafından ortaya konulan sözdür.

Atasözü ve öğüt kelimeleri, zamanla anlam genişlemesine uğramış ve toplumu meydana getiren erkek ve kadınların ortak ürünleri olmuştur. Yani günümüzde kullanılan bir atasözünün temeli belki bir ana sözüne dayanmaktadır ve bir babanın veya bir erkeğin kendi idaresindekileri, çocuklarını doğruya yöneltmek için söylediği nasihatler de öğüttür.

Üvey

Anne anlamına gelen ög kelimesinden türetilmiş üçüncü bir kelime de ögey> ügey? > üvey kelimesidir. Güncel Türkçe Sözlük'te "*Yalnız yasaca akraba sayılan, öz olmayan*." şeklinde anlamlandırılan kelimenin "üvey ana, üvey baba, üvey kardeş, üvey evlat, üvey çocuk, üvey evlat gibi tutmak" gibi birleşik kelime ve deyim içerisinde kullanımları vardır.

Kelimenin ögey şekli Clauson'un sözlüğünde "**öge:y** „related through one parent only; step- (father, etc.)" (Clauson 1972, 119) şeklinde verildikten sonra kelimenin fonetik değişimlerle

modern dillerin çoğunda kullanıldığı belirtilmiştir. Clauson kelimenin kökeni ve yapısı hakkında herhangi bir açıklama yapmadığı gibi, anlam genişlemesine uğrayan bugünkü kullanımına uygun bir anlamlandırma ortaya koymuştur.

Üvey kelimesi de bugünkü kullanım ve anlam genişlemesine paralel bir kullanımla Drevnetyurkskiy Slovar'da yer almıştır. "**ÖGÄJ: ogäj aqa** üvey ağabey **(***USp* 78$_8$**); ögäj ata** üvey baba **(***MK* I 123**); ögäj oγul** üvey oğul **(***MK* I 123**); ögäj qïź** üvey kız **(***MK* I 123**)."** (Nadalyaev, vd. 1969, 379) Eserde kelimenin kökeni ve yapısı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak örneklerden ögey kelimesinin anlam genişlemesine uğrayarak Uygur döneminden beri bugünkü şekliyle kullanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır.

E. Viladimiroviç Sevortyan, ögey – övey gibi biçimlerin Pokrovskaya ve Kononov tarafından ög 'anne' kelimesi ile mukayese edildiğini; ancak yapının kalan kısmı (-ey) açığa çıkmayınca bu seçeneğin ispatlanmamış olduğunu belirtmekte ve üvey-ögey kelimesinin kökenini ög 'anne' kelimesine bağlamamaktadır. Aksine, Sevortyan "Ögey kelimesi biçim ve anlam açısından ügei ile mukayese edildiğinde Moğolcadaki bu benzer biçimden gelmişe benziyor." demek suretiyle kelimenin, Martti Rasänen ve onunla aynı görüşü paylaşan A. Joki gibi Moğolca ügei "yok, hayır" kelimesinden geldiği fikrini paylaşmaktadır. (Sevortyan 1974, 496)

Sevan Nişanyan da kelimeyi "*Üvey = **ET** ögey ana veya babası bir olmayan kardeş (xi) <? Ög ana Asıl anlamının "ana bir" olduğu düşünülebilir."* (Nişanyan, 2002, 464.) şeklinde anlamlandırmıştır. Ancak Nişanyan'ın bu anlamlandırması kelimenin bugünkü kullanımına uygun olarak ortaya konan bir anlamlandırma olmalıdır.

Üvey kelimesi Gülensoy'un eserinde "yalnız yasaca akraba sayılan, öz olmayan = OT. Ögey (DLT: ögey ogul 'üvey oğul') < ög 'anne' + (e)y …" şeklindeki bir açıklamayla yer aldıktan sonra kelimenin tarihi ve çağdaş lehçelerdeki kullanımları da gösterilmiştir. (Gülensoy, 2007, 1003). Gülensoy'un sözlüğünde de kelime 'anne' anlamındaki ög'e bağlanmakla birlikte +(e)y ekinin yapısı ve işlevi üzerinde durulmamıştır.

Hasan Eren kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını, Orta Türkçe ve Eski Kıpçakçada da ögey biçiminin kullanıldığını belirttikten sonra, "Yaygın inanca göre, Eski Türkçe ög 'ana' kökünden türetilmiştir. Ancak –ey eki açıklanmamıştır." (Eren, 1999, 429) demektedir. Eren'in Eski Türkçeden beri kullanıldığını belirttiği ögey kelimesi, Eski Türkçenin Orhun Yazıtlarında yer almadığı gibi, Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde ög kelime kökü olmakla birlikte, ögey şekli yer almamış, metinlerden örneklenmemiştir.

Ahmet Zeki Eyüboğlu üvey kelimesini "ÜVEY, es. tr. **ög** (ana)den **ög-ey / ögey… Ögey-öğey-ügey-üğey-üvey…** kök anlamı, **ana ile ilgili olan, anaya değgin**. Anlam genişlemesiyle, **öz olmayan,** anası ya da babası ayrı olan." (Eyüboğlu 1998, 704) şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin bugünkü lehçelerde kullanımlarını da göstermiştir. Eyüboğlu yukarıdaki açıklamasıyla kelimenin ilk anlamı konusunda diğer araştırıcılardan ayrılmaktadır. Kelimenin anlam genişlemesiyle kazandığını belirttiği 'öz olmayan' anlamı da bugünkü kullanımın etkisiyle ortaya konulmuş olmalıdır.

Yapı muhtemelen ög+ayrı > (<ayru ~ ayruk ~ adruk) ögayrı > ögay / ögey > övey > üvey şeklindeki ses düşmeleri ve değişmeleriyle birlikte iki kelimenin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir şekil olabilir. –r ünsüzü ses özelliği dolayısıyla Türkçede en çok düşürülen seslerden biridir. Türkçede r ünsüzünün diğer bazı ünsüzlerle birlikte yazı dilinde ve ağızlarda düşürüldüğü görülmektedir. Ağızlarda geçici ünsüz düşmeleri yanında yazı dillerinde kalıcı olarak r ünsüzünün düşürülmüş örnekleri Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinin metinlerinden çokça örneklenebilmektedir. Ahhan'ın "Akıcı Ünsüzler (l, r, y, n) de dilimizde en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzlerdir. Bu düşmenin bazıları kalıcı niteliktedir, bir kısmına ise yalnızca konuşma

dilinde rastlanır." (İlhan 2009, 52) dedikten sonra örneklediği *aslan* < *arslan, bile* < *birle*, *i-mek* < *er-mek*, *ise* < *erser,* gibi kelimelerdeki düşmeler ve –lar > -la, -yor > -yo … vb. gibi bir kısım eklerdeki düşmeler bazı lehçelerde ve çoğunlukla ağızlarda görülmektedir. Bu yapıda da böyle bir ses olayının gerçekleşmesi de muhtemeldir.

Kelime Elazığ ağzında da ögey şekliyle kullanılmaktadır. **"ögey : (T.)** Üvey (HA.67) bu gadın öbir *ögey* çocuhlarını evden govmiş. (KBAYA.176)" Derleme Sözlüğünde de üvey kelimesinin ağızlarda **öğey, oğey, öğe, öve** (DS. 1977, 3315) şekilleriyle bölge ağızlarında farklı fonetik görüntüleriyle kullanıldığı örnekleriyle tespit edilmiştir.

SONUÇ

Buran'ın da dediği gibi, Türkçede yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken, bu unsurlar, önce bir yardımcı kelime olma süreci yaşamakta, daha sonra da eklemektedirler. Yukarıda üzerinde durulan yapılardan öğüt ve üvey yapılarında da ög isminden sonra gelen yapılar bu süreçle ortaya çıkmış şekiller olmalıdır.

Öksüz, öğüt ve üvey kelimeleri aynı seslere dayalı farklı kelime köklerinden türetilmedikleri gibi, başka kelime köklerindeki seslerin değişmesiyle tarihî dönemlerde ortaya çıkan veya benzeşen üvey kardeşler değildir.

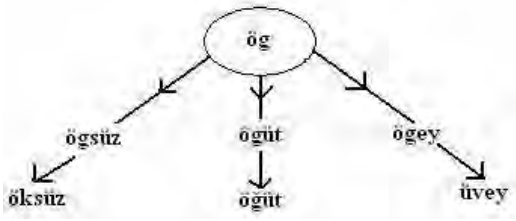

Farklı köklere bağlı olarak türetilmiş gibi görünen *öksüz, öğüt* ve *üvey* kelimeleri ög kelimesine eklenen kelime ve eklerle meydana çıkmış; kaynaşmalar ve kökte meydana gelen ses değişmeleri sonucunda farklı şekillere bürünmüş ortak köke sahip, aynı ögden türemiş/ doğmuş „öz" kardeş kelimelerdir.

KAYNAKÇA

AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1982.

ARAT R.R, **Kutadgu Bilig III İndeks**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını İstanbul 1979.

ATALAY Besim, **Divanü Lûgat-it Türk Dizini "Endeks",** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1986.

ATALAY Besim, **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

BURAN Ahmet, *"Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni",* **3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı (23–27 Eylül 1996) Bildirileri,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 207-214.

CAFEROĞLU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1968.

CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, At The Clarendon Press, Oxford 1972.

ERCİLASUN A.Bican, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992.

EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, 2. baskı Ankara 1999.

ERGİN Prof.Dr. Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1991.

EYÜBOĞLU İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

GABAİN A. Von, (çev. Mehmet Akalın), **Eski Türkçenin Grameri** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.

GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLİMİ SÖZLÜĞÜ,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2007.

HAMİLTON J. Russel, (çev. Vedat KÖKEN), **Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyive Kötü Prens Öyküsü,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.

HATİBOĞLU Prof.Dr. Vecihe, **Türkçenin Ekleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1981.

İLHAN Nadir, "*Birleşik Fiil Kuruluşunda A-I-U Ünlüleri"* **Türk Dili S.596,** Ağustos 2001.

İLHAN Nadir, *"Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri"*, **ZfWT - Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks,** http://www.diewelt-dertuerken.de/ index.php/ZfWT, Vol.1, No. 2 (2009), s.43-55

NADALYAEV D. M.,vd., **Drevnetyurkskiy Slovar**, Akademiya Nauk CCCP İnstitüt Yazıkoznaniya, Leningradskoe Otdelenie, Leningrad 1969

NİŞANYAN Sevan, **Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü,** Adam Yayınları, İstanbul 2002.

ORHUN H. Namık, **Eski Türk Yazıtları,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

SEVORTYAN E. Viladimiroviç, **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I-IV,** Moskova 1974-1989.

TDK, **Derleme Sözlüğü IX L-R,** Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, http://www.tdk.gov.tr/tdksozluk/

TDK, **Türkçe Sözlük 1-2,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.

TEKİN Şinasi, **Göçebe Çakıcının Köçesi**, Simurg Yay., İstanbul 2001.

TEKİN Talat, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınlar Ankara 1988.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 483-502, TURKEY

ORTAÖĞRETİM TÜRK EDEBİYATI İLE DİL VE ANLATIM DERS KİTAPLARINDA İNSAN HAKLARI ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME*

Yasemin KARAMAN KEPENEKÇİ•

Canan ASLAN

ÖZET

İnsan hakları eğitimine katkı sağlamada en etkili derslerden biri, doğası gereği dil ve edebiyat dersleridir. Bu çalışmanın amacı, ortaöğretim Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki yazınsal metinlerde insan hakları ile ilgili konulara ne düzeyde yer verildiğini ortaya koyarak bir karşılaştırma yapmaktır. Araştırma, tarama modelindedir. Çalışmanın veri kaynağını, Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki yazınsal metinlerin tümü oluşturmuştur. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi olan içerik çözümlemesi kullanılmıştır. Veriler, sıklık (frekans), yüzde ve yoğunluk puanları hesaplanarak değerlendirilmiştir. Sonuçta, Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları konusuna Türk Edebiyatı ders kitaplarından daha fazla yer verildiği görülmüştür. Ayrıca, her iki grup ders kitaplarında da en çok hak, en az adalet alt kategorisinin yer aldığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan hakları eğitimi, ders kitabı, Türk edebiyatı, dil ve anlatım.

AN ANALYSIS ON HUMAN RIGHTS IN HIGH SCHOOL TURKISH LITERATURE AND LANGUAGE AND EXPRESSION TEXTBOOKS*

ABSTRACT

One of the most efficient lessons in contributing human rights education is, inherently, language and literature lessons. The aim of this work is to make a comparison between the literary texts in secondary education's "Turkish Literature" and "Language and Expression" textbooks on the extent they include human rights issues. The research was carried out in the survey design. Qualitative research technique, content analysis method was used. The analysis of the data was carried out by calculating frequency, percentage and intensity score. As a result, it was observed that human rights issues are included more in Language and Expression textbooks when compared to Turkish Literature textbooks. It was found out that in the textbooks in both groups; rights subcategory is included the most while justice subcategory is included the least.

Keywords: Human rights education, textbook, Turkish Literature, Language and Expression.

* Bu çalışma TÜBİTAK 1002 - Hızlı Destek Programı çerçevesinde Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu (SOBAG) Yürütme Komitesi'nce desteklenen 110K020 numaralı projenin bir bölümünün özetidir.

• Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi, elmek: ykepenekci@hotmail.com

* This study is a summary of a part of the project numbered 110K020 conducted in the context of 1002 - Quick Support Program supported by the Social and Humanities Science Research Group (SOBAG) of The Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK).

GiriŞ

İnsanlığın belli bir geliŞme çağında, kuramsal olarak bütün insanlara tanınması gereken ideal hakların tümünü ifade eden insan hakları konusu giderek artan bir Şekilde dünya kamuoyunun dikkatini çekmektedir (Donnelly 1989; Akıllıoğlu 1995; Buergental 1995; Çeçen 1995; Reisoğlu 2001; Gemalmaz 2001). İnsan hakları deyince daha çok "olması gereken" ve bildirilerde "ulaŞılacak hedefler" baŞlığı altında yer alan ideal haklar akla gelmektedir (Kapani 1981: 14). Ancak günümüzde insan haklarının çoğu pozitif (yürürlükte olan) hukuka girmiŞ ve yaptırımlarla güvence altına alınmıŞtır (Mumcu 1994: 22–24).

İnsan hakları ile ilgili değerlerin her kurum ve kuruluŞ içinde yaŞama geçirilmesi gerekir. Bunun için, herkese ve özellikle öğrencilere insan hakları eğitiminin verilmesi önemlidir.

Genel olarak eğitim kiŞilerde istenilen (olumlu) yönde davranıŞ değiŞtirme sürecidir. Bu değiŞiklik ise, davranıŞ değiŞikliğini sağlayacak bilgi, beceri ve tutumların kazandırılması ile gerçekleŞebilir. İnsan haklarının var olabilmesi ve pratik bir değer taŞıyabilmesi, insanların haklarını bilmesine, kullanmasına, korumasına ve geliŞtirmesine bağlıdır ve bu da insan hakları alanında verilebilecek bir eğitim ile sağlanabilir. Eğitim sonunda kiŞilerin belli davranıŞları göstermeleri beklendiğine göre, insan hakları eğitimiyle de kiŞilerin hem hakları hem de sorumlulukları konusunda bilinçlenmesi ve bu yönde davranıŞlar sergilemesi beklenir. İnsan hakları eğitimi "genel anlamda herkeste, örgün eğitim kapsamında ise tüm öğrencilerde insan haklarını bilme, koruma, kullanma ve geliŞtirme bilinci ile bu haklara saygı duyma bilincini kazandırmak amacıyla verilen eğitim" Şeklinde tanımlanabilir (Karaman-Kepenekci 2000: 10; Gülmez 2001: 30; Karaman-Kepenekci 2008: 226).

İnsan hakları eğitiminde en önemli nokta, yukarıda da belirtildiği gibi, bu alanda öğrenilenlerin davranıŞa dönüŞtürülmesidir. Bunu gerçekleŞtirmenin yolu da baŞta insan hakları eğitimini kiŞinin düzeyine uygun bir içerik ile vermekten geçer. Bu yüzden, insan hakları ile ilgili bilgileri dizgesel ve düzenli bir biçimde verecek bağımsız bir dersin varlığı gereklidir; ancak, tek bir derse sığmayacak kadar kapsamlı olan bu konunun yalnızca bir ders ile öğretilemeyeceği bilinmelidir. Aslında genel eğitimin ve bu doğrultuda insan hakları eğitiminin amaçlarından biri, yaŞam için gerekli olan bilgiyi vermek ve sosyal alanlardaki derslerle öğrencinin entelektüel ve ahlaki geliŞimini sağlamaktır (Karaman-Kepenekci 2000: 229).

İnsan hakları eğitiminde sürekliliği sağlamak için, ayrı bir insan hakları dersinin yanında, okul programında yer alan diğer derslerde de örneğin; tarih, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, edebiyat ve felsefe derslerinde insan hakları konusuna yer verilmesi gerekmektedir (UNESCO 1969; UNESCO 1987; Gülmez 1998; Karaman-Kepenekci 2000). Nitekim Avrupa Konseyi Okullarda İnsan Hakları Öğretim ve Öğrenimi Tavsiye Kararı (85) 7'ye Ek'te (Council of Europe Recommendation No. R(85)7 of the Committee of Ministers to Memeber States on Teacging and Learning About Human Rights in Schools) çocukların ve gençlerin insan hakları gibi soyut nitelik taŞıyan alanları öğrenmesinde; tarih, coğrafya, sosyal bilgiler, din kültürü ve ahlak bilgisi, dil ve edebiyat ya da ekonomi gibi derslerden yararlanılabileceğini belirtilmiŞtir.

İnsan Hakları Eğitiminde Dil ve Edebiyat Derslerinin Yeri

Edebiyat, insanı insana yaklaŞtırır, insana tanımadığı, hayal bile edemediği pek çok özlemiyle insan tiplerini ve çevreyi tanıtmaya çalıŞır. Bu tanıtma ve yakınlaŞtırma sürecinde insanda birtakım duygusal süreçler yaŞanmaktadır. Göre edebiyat insanı insana tanıŞtırırken duygusal bir çember de oluŞturur (Çotuksöken 2003: 148–151). İnsanın kendisiyle, doğal ve toplumsal çevresiyle çatıŞmalarını yansıtır. Bu yansıtma, edebiyatın değiŞmeyen işlevlerinden biridir. Ayrıca, hem bireysel hem de toplumsal yaŞamla ilgili olarak iyiye, güzele ve doğruya yönelme ve yeni değerler kazandırma yolunda telkinlerde bulunarak kiŞileri bunlar doğrultusunda

eğitir (Kavcar 1999: 6). Edebiyat eğitimi, çağdaş eğitimin önemli noktalarından biridir; çünkü edebiyat eğitimi, bireyin kendisini geliştirme, başkalarıyla iyi ilişkiler kurabilme, kendisini başkalarına ifade edebilme, kendisiyle ve çevresiyle barışık bir şekilde yaşamasını sağlama gibi özellikler bakımından bireysel gelişime katkıda bulunan önemli bir eğitim alanıdır (Güzel 2006: 104–105).

Çocuk edebiyatı, erken çocukluk döneminden başlayıp ergenlik dönemini de kapsayan bir yaşam evresinde, çocukların dil gelişimi ve anlama düzeylerine uygun olarak duygu ve düşünce dünyalarını sanatsal niteliği olan dilsel ve görsel iletilerle zenginleştiren, beğeni düzeylerini yükselten ürünlerin genel adıdır (Sever 2010: 17). Bu tanımdan hareketle gençlik edebiyatı da, ergenlik döneminden erken yetişkinlik dönemine kadar olan evredeki gençlerin dil ve yaşam evrenlerine uygun biçimde yazılmış, onların duygu ve düşünce dünyalarını, yaşantılarını estetik bir dille zenginleştiren ürünler olarak tanımlanabilir. Çocuk kitaplarından yetişkin okurlar için yazılmış kitaplara geçişte gençlik edebiyatı yapıtları önemli rol oynar. Gençlik edebiyatı yapıtları, çocuk edebiyatının devamı sayılabilecek yetişkin edebiyatına hazırlık niteliğindeki yapıtlardan oluşmaktadır (Sever 2000: 631–647).

Gençlik edebiyatı da çocuk edebiyatı gibi edebiyatın bir parçasıdır ve nitelikli gençlik edebiyatı kitapları gencin gelişiminde, insanı ve yaşamı tanımasında, günümüz gerçekleriyle iletişime girmesinde önemli bir yere sahiptir (Aslan 2007: 86). Ilk çocukluk döneminden başlayarak çocukların ve gençlerin, insan ve yaşam gerçekliğine ilişkin bireysel değerler oluşturmalarında, yazınsal nitelikli kitapların önemli bir işlevi vardır. Bu kitaplar, dilin anlatım olanaklarıyla değişik karakter özelliklerini, dolayısıyla çeşitli kişilikleri canlandırır. Karakterlerden ve onların ilişkilerinden esinlenerek yaratılan kurgularla; gençlerin insanı, doğayı ve yaşamı tanımasına ilişkin bir deneyim alanı oluşturulur. Bireylere okuma sevgisi ve alışkanlığı kazandırmak edebiyatın en önde gelen işlevlerinden biridir. Kitaplar, onları nitelikli metinlere yöneltmeyi başarabilen, onlara zamanla okuma kültürü kazandırabilen bir sorumluluk üstlenmelidir. Bir başka deyişle, onlar için yazılan yazınsal yapıtlar, çocuk-edebiyat-sanat etkileşimini sağlayan etkili bir uyaran olmalıdır (Sever 2010: 24–29). Çocuklar ve gençler, edebiyat ürünleri aracılığıyla farklılıkları sezinler; kültürler arasındaki değişiklikleri görür; insan ilişkilerine, duygu ve düşünce örneklerine tanıklık eder (Alpöge 2003: 32–33). Çocuğun ve gencin, yazınsal metinlerle kurduğu iletişim, her şeyden önce bir duygu ve düşünce eğitimidir (Sever 2010: 11–34).

Temel amacı anadilini en yetkin biçimde öğretmek, kendi diline karşı bir farkındalık yaratmak, anlama-anlatma becerisi gelişmiş, demokratik, duyarlı bireyler yetiştirmek olan Türkçe, Türk Edebiyatı, Dil ve Anlatım dersleri, Türkiye'de örgün eğitimin yaşamsal öneme sahip derslerindendir. Nitekim son yıllarda Türkçe ders kitapları üzerine birçok araştırma yapılmış; bu kitaplar, dilsel olduğu kadar insan hakları eğitimi bağlamında da incelenmiştir (Polat 1991; Baysal 1996; Coşkun 1996; Yörükoğlu 1996; Esen ve Bağlı 2002; Ceylan 2003; Bora 2003; Çotuksöken 2003; Tanrıöver 2003; Savaş 2004; Timur ve Bağlı 2003; Aslan 2006; Aslan ve Karaman-Kepenekci 2008).

Ders kitabı, öğretimde öğretmenin, gücünü daha iyi kullanmasına, öğretmek istediklerini daha dizgesel bir biçimde vermesine, öğrencinin de öğretmenin anlattıklarını, istediği zaman ve yerde, istediği hızda yinelemesine olanak veren temel gereçtir. Bir dersin öğretimiyle ilişkili olarak hazırlanan ya da seçilen, belirli ölçütlere göre incelendikten sonra belli bir okul, sınıf ve ders için öğretmen ve öğrencilere temel kaynak olarak salık verilen kitaptır. Ders kitaplarında biçim, içerik ve yöntem bakımlarından çağın gereklerini (Oğuzkan 1993; Ceyhan ve Yiğit 2004; Gérard 2003) ve dersin kazanımlarını karşılayıp karşılamadığını belirlemek üzere her zaman gözden geçirilerek yenilenmesinde yarar bulunmaktadır (Giannangelo ve Kaplan 1992).

Günümüzde ders kitabı teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, öğretimin tek aracı olma özelliğini yitirmiş olmakla birlikte hala ilk ve en önemli ders aracı olma özelliğini korumaktadır (Coşkun 1996: 59–60). UNESCO (2009a)'ya göre ise ders kitapları öğretmenler için programı uygulamadaki en önemli yardımcı araçlar olarak görülmüştür. Kısaca okul kitaplarının, yeniden gözden geçirilmesi UNESCO'nun öncelikli amaçlarındandır. Bugün, bilgiye ulaşma kaynakları büyük ölçüde farklılaşmakla birlikte ders kitapları düşünce biçimlerinin, zihniyetlerin oluşumunda hala önemli bir rol oynamaktadır. Ders kitapları; gençlerin tümüne aynı içerikleri sunarak, aynı dili kullanarak, aynı değerler dizgesini, tarihsel, yazınsal referansları yayarak, kültürel geleneklerin korunmasını ya da devam ettirilmesini, kimlik duygusunun biçimlendirilmesini ve ulusal bağın korunmasını desteklemelidir (UNESCO 2009b).

Önceliği, bireylerin dilsel becerilerini geliştirmek olan Türkçe ve edebiyat ders kitapları, duyarlı hazırlandıklarında, doğası gereği insan hakları eğitimini vermede önemli araçlardan biri durumuna gelebilir. Türkçe ve edebiyat ders kitaplarındaki yazınsal metinler, içeriğinden gelen çok yanlılıklarıyla kişiyi duyarlık eğitiminden geçirir. Duyumsama eğitiminden geçmiş bir kişi ise, duyumsananı kavramayı başarır ve sonuç olarak insanseverliğin, eşitlik duygusunun anlamını kavrar. Örneğin, kitaplarda yabancı yazar ve sanatçılardan alınmış yapıt ve çalışmalara yer vermek bile öğrenciye dolaylı bir insan hakları eğitimi verebilir. Anadili eğitimi açısından, öğrenciyi değişik yazarlarla, dolayısıyla değişik biçemlerle, değişik yazınsal türlerle karşılaştırmak bu yönden önemlidir. Kişinin bu ayrımlara inmesini, insanı ve dünyayı incelikli kavramasını, duyarlık eğitimiyle kazanılan duyumsama yeteneğini edinmesini sağlar (Binyazar 1996: 98–99).

Türkçe ve edebiyat ders kitaplarında, yine insan hakları ile ilgili şiirlere, anılara, günlüklere, fıkralara, romanlara; değişik zamanlarda ve yerlerde, hakların ve özgürlüklerin elde edilmesi için verilen mücadeleleri anlatan, çocukların ve gençlerin haklarını konu alan metinlere yer verilebilir (Karaman-Kepenekci 2000: 90–91). Türkçe ve edebiyat derslerinde de, insan haklarını konu alan uluslararası bildirge ve sözleşmelerin metinleri analiz edilerek, öğrencilerden insan hakları ve çocuk haklarını konu alan kendi evrensel metinlerini yazmaları istenebilir (UNESCO 1969: 22).

Kitaplara, insan hakları ihlalinin söz konusu olduğu metinler alınmışsa, bunlar öğrencilerin eleştiri ve değerlendirmelerine sunulmalıdır. Örneğin, öğrencilerden, bu metinlerdeki kahramanlarla özdeşim kurmaları ve bu durumu insan hakları bağlamında yorumlamaları istenebilir. Ders kitaplarına, insan haklarıyla ilgili günlük yaşamdan, gazete ve dergilerdeki gerçek ve çarpıcı olaylardan metinler alınabilir ya da öğrencilerden bu nitelikte yazılar bulmaları istenebilir. Bu ödevler, sınıf ya da okul panosundaki edebiyat köşelerinde diğer öğrencilerin yararlanmalarına sunulabilir (Aslan ve Karaman-Kepenekci 2008: 101–124).

Türkçe ve edebiyat ders kitaplarındaki metinlerin anlaşılmasına dönük sorular aracılığıyla, insan hakları ve vatandaşlık bilincinin önemi vurgulanabilir. Kitapta, öğrencilerin insan hakları ihlalleriyle ilgili olarak kendilerinin ya da yakınlarının yaşadıkları deneyimlerin sınıf ortamında paylaşılmasına olanak verecek soru ve etkinlikler yer alabilir. Sorular, farklı düşüncelerin rahatlıkla ifade edilebileceği ortamlar yaratmalıdır; çocuğun ve gencin özellikle insan hakları üzerinde eleştirel düşünmesini tetiklemeli (Aslan ve Polat 2007: 147–150; Aslan 2011: 29–33) ve insan hakları eğitiminin kendini ifade etme, özgün düşünceler üretme, olumlu ilişkiler geliştirme vb. gibi hedeflerine yönelik hazırlanmalıdır (Çayır 2003: 21-45).

Kitaplara insan haklarıyla ilgili karikatür, resim, fotoğraf gibi görsel uyaranlar konulabilir ve öğrencilerden, bunların iletileri üzerine konuşmaları istenebilir. Kitaba metinlerin içeriğiyle ilgili yabancı sanatçıların da resim, fotoğraf ya da illustrasyon çalışmaları, karikatürleri alınabilir. Sever (2007: 225)'e göre, bir karikatürün değişik yorumlara konu edilmesi, iletilerinin farklı bakış açılarıyla çözümlenmesi, anlatılması eğitim ortamında demokratik bir kültürün oluşmasına ve

edinilmesine ilişkin doğal ortamlar hazırlar. Öğrencilerin aynı ya da çeşitli yaşam durumları üzerinde insanların değişik düşünceler üretebilecekleri gerçeğini sezmelerine olanak sağlar. Bu nedenle anadili ders kitaplarının görsel özellikleri göz ardı edilmemelidir.

İnsan hakları eğitiminde ders kitaplarının önemi konusunda yürütülmüş çeşitli araştırmalar bulunmaktadır (Power ve Allison 2000; Tibbits 2002). Bu çalışmalardan bir kısmı tarih ve sosyal bilgiler gibi sözel içerikli derslerin insan hakları eğitimine katkısını ortaya koymaktadır. Örneğin Karaman-Kepenekci (1999: 119–127) 1997–1998 Eğitim-Öğretim yılında Türkiye'deki ortaöğretim kurumlarında okutulan on altı lise ders kitabında (Türk Dili ve Edebiyatı ders kitapları da dâhil) insan hakları konusuna yer verilme düzeyini saptamak amacıyla bir araştırma yürütmüş ve diğer ders kitapları ile karşılaştırıldığında din kültürü ve ahlak bilgisi, sosyoloji ve psikoloji ders kitaplarında insan hakları konusuna daha fazla yer verildiği bulgusuna ulaşmıştır. Karaman-Kepenekci (2003: 280–299) bir başka çalışmasında da Türkiye'de 2002–2003 Eğitim-Öğretim yılında ilköğretim okullarında okutulan; üç hayat bilgisi ve dört sosyal bilgiler ders kitabında insan hakları ve sorumluluk konularına yer verilme düzeyine bakmış ve ders kitaplarında insan hakları konusuna, sorumluk konusundan daha fazla yer verildiğini ortaya koymuştur.

Tarih Vakfı, 2001–2003 yılları arasında Avrupa Birliği'nin "İnsan Hakları ve Demokrasi için Avrupa Girişimi" programı çerçevesinde desteklenen "İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında İnsan Hakları" projesini uygulamıştır. Bu projeyi Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Üyesi altında ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) desteği ile yürüten Tarih Vakfı (2003) ders kitaplarını insan hakları açısından gözden geçirmiş ve proje kapsamında gerçekleştirilecek çalışmalarla insan hakları bilincinin geliştirilmesine katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Proje sonunda geleceğin vatandaşlarını daha bilinçli hale getirmek amacına yönelik olarak ders kitaplarının yeniden yazılması amaçlanmıştır.

Aslan ve Kepenekci (2008: 101–124)'nin Türkiye'de ve Fransa'daki ilköğretim düzeyinde okutulan anadili ders kitaplarında insan hakları konusuna ne düzeyde yer verildiğini saptamak ve her iki ülkenin anadili ders kitapları arasında insan hakları konusuna yer verme düzeyini karşılaştırmak amacıyla yapmış oldukları çalışmanın sonuçlarına göre Türkçe ders kitaplarında insan hakları konusuna Fransızca ders kitaplarındaki insan hakları konusundan daha fazla yer verildiği görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de 2004 yılında hazırlanan yeni ilköğretim programının benimsediği, insan hakları konusunun bir ara disiplin olarak her dersin programına, dolayısıyla Türkçe ders programına da serpiştirilme anlayışıyla ilişkilendirilebilir. Fransa'daki anadili kitaplarında insan hakları eğitimine daha az yer verilmesi sonucu ise, bu eğitimin, doğrudan başka dersler kapsamında (Living Together, Civic Education) verilmesine bağlanabilir.

Ortaöğretimin, insan hakları eğitimini verme bakımından oldukça elverişli bir dönem olduğu söylenebilir. Soyut düşünme, tümevarım ve tümdengelim yoluyla akıl yürüten ortaöğretim çağındaki gençler, ideal fikirler, değerler ve inançlar üzerinde değerlendirmeler yapmaya başlarlar. Dolayısıyla toplumun yapısıyla, felsefesiyle ve politik durumuyla yakından ilgilenirler. Gençlere insan hakları ile ilgili bilgileri dizgesel ve düzenli bir biçimde verecek bağımsız bir dersin varlığı gerekli olmakla birlikte yeterli değildir; çünkü bu alan, tek bir derse sığmayacak kadar kapsamlıdır. İnsan hakları eğitiminde sürekliliği sağlamak için, okul programında yer alan diğer derslerde de insan hakları konusuna yer verilmesi gerekmektedir. Bu eğitime katkı sağlamada en etkili derslerden biri, doğası gereği dil ve edebiyat dersleridir.

Türkiye'de ortaöğretim öğrencilerine seslenen dil ve edebiyat ders kitaplarında insan haklarının ne düzeyde sunulduğuna ilişkin sınırlı sayıda çalışma vardır. Yukarıda da belirtilen, Karaman-Kepenekci (1999)'nin 1992 yılı edebiyat dersi öğretimi programına (Bu Türk Dili ve Edebiyatı dersinin programı 09.11.1992 / 2370 sayı karar ile kabul edilmiştir) göre yazılmış lise 1., 2. ve 3. sınıf Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarında insan haklarının ne düzeyde sunulduğuna

ilişkin yapmış olduğu çalışmaya göre, bu ders kitaplarında insan hakları konusuna diğer ders kitapları ile karşılaştırıldığında daha az yer verildiği görülmüştür.

Türkiye'de 2005–2006 eğitim-öğretim yılından başlayarak "Türk Dili ve Edebiyatı" dersleri; "Türk Edebiyatı" ve "Dil ve Anlatım" adı altında iki ayrı ders olarak biçimlendirilmiş dolayısıyla ders kitapları da bu içerik ve adlara uygun biçimde hazırlanmıştır. Ancak bu ders kitaplarında insan haklarının ne düzeyde sunulduğunu irdeleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yüzden ortaöğretim öğrencilerinin buluştuğu "Türk Edebiyatı" ve "Dil ve Anlatım" ders kitaplarındaki yazınsal metinlerin insan hakları konusuna yer verme bakımından incelenmesinde yarar vardır.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, ortaöğretim Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki yazınsal metinlerde insan hakları ile ilgili konulara ne düzeyde yer verildiğini ortaya koyarak karşılaştırmaktır.

Yöntem

Çalışmanın Modeli

Araştırma, tarama modelinde yapılmıştır. Bu çalışmada tarama modelinin seçilmesinin nedeni, insan hakları konusunun bütüncül olarak incelenmiş olmasıdır; çünkü tarama modelleri geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır (Karasar 1986: 80).

Verilerin Toplanması (Kitapların Seçimi)

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 14.07.2005 tarihinde kabul ettiği yeni ortaöğretim programına göre, "Türk Dili ve Edebiyatı" dersi, 2005–2006 eğitim-öğretim yılından başlayarak "Türk Edebiyatı", "Dil ve Anlatım" olarak iki ayrı ders biçiminde okutulmaktadır. Çalışmanın veri kaynağını, anılan programa uygun anlayışla hazırlanan ve 2009–2010 Eğitim-Öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ortaöğretim kurumlarında okutulan Lise 1, Lise 2, Lise 3 ve Lise 4 Türk Edebiyatı ile yine Lise 1, Lise 2, Lise 3 ve Lise 4 Dil ve Anlatım ders kitaplarının (toplam sekiz kitap) tümü oluşturmaktadır.

Verilerin Çözümlenmesi

Bu çalışmada yazılı bir araç olan ders kitapları üzerinde çalışıldığı için değerlendirmede, bir nitel araştırma yöntemi olan içerik analizinin kullanılması tercih edilmiştir. İçerik analizinin, nitel araştırma teknikleri içinde en hızlı gelişeni olduğu ileri sürülebilir. İçerik analizi yazılı ve sözlü materyallerin dizgesel bir analizidir. İnsanların söyledikleri ve yazdıklarının kodlanarak nicelleştirilmesidir. Amacı ise sözel bilgiyi nicel verilere dönüştürmektir (Yıldırım ve Şimşek 2005: 227). İçerik analizi, açık ve gizli içerik hakkında çıkarımlar yaparak sosyal gerçeği araştırır. Açık içerik görünürde olan ifadelerden oluşur. Gizli içerik ile ifadelerin altında yatan anlam kastedilir (Tavşancıl ve Aslan 2001: 24–25; Neuendorf 2002: 1–9; Krippendorff 2004: 22–25; Yıldırım ve Şimşek 2005: 227–241; Neuman 2007: 663–666; Balcı 2009: 46–52).

İçerik analizinde yapılacak ilk iş, analiz birimi olarak ana kategoriler (analiz ünitesi) ile alt kategorileri belirlemek ve bunları tanımlamaktır. Daha sonra analizlerin yapılacağı bağlam birimine (cümle, paragraf ya da tüm metin) karar verilir (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 227–241; Balcı, 2009: 46–52). İçerik analizinin niceliksel ve niteliksel uygulamaları vardır. Niteliksel içerik analizinde, alt kategoriler niteliklerine göre olumlu, olumsuz ve yansız olarak değerlendirilir. Bu çalışmada alt kategoriler niteliklerine göre ayrılmadan değerlendirildiği için nicel içerik analizi kullanılmıştır. Berelson (1952: 135–146)'a göre nicel içerik çözümlemesinde tam, nesnel ve

güvenilir veri elde etmek için mesajların içeriği dizgesel bir biçimde sayılır. Kategori olarak seçilen ifadelerin ya da sözcüklerin bağlam birimi içinde eşanlamlıları olduğu kabul edilerek sayma işlemi yapılır. Burada amaç, açık ve gizli içerikten çıkarımlar yapmaktır.

Çalışmada ana kategori olarak "insan hakları" konusu ele alınmıştır. Alt kategoriler; hak, özgürlük, demokrasi, adalet, hoşgörü ve barış olarak belirlenmiş ve bu alt kategoriler çalışmada aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır (Karaman-Kepenekci 1999: 13–14):

a) Hak: Hukukun tanıdığı ve koruduğu bir yetkidir. Haklar, kişisel, siyasal, ekonomik ve sosyal haklar olmak üzere üç grup altında toplanmıştır.

b) Özgürlük: Özgür olma, kararları serbestçe alabilme, bağımsızlık, egemenlik, baskının ve zorlamanın olmaması, esir ve köle olmama, otoriteye boyun eğmeme gibi anlamlara gelir.

c) Demokrasi: Üstün iktidarın halkta bulunduğu ya da halk tarafından doğrudan ya da özgür bir seçim sistemi içinde seçilmiş temsilciler arcılığıyla kullanıldığı halk tarafından gerçekleşen yönetimdir.

d) Adalet: Adil olma, suçluyu cezalandırma, yönetenlerin hukuka uygun davranmasının sağlanması, doğruluk, anlaşmazlıkları çözme gibi anlamlara gelir.

e) Hoşgörü: Anlayışı gösterme, anlayışla karşılama, başka ve farklı olanlara saygı ve sevgi, zora ve baskıya başvurmadan farklılıkları kabul etme, uzlaşma gibi anlamlara gelir.

f) Barış: Düzenli ve huzurlu yaşam, kardeşlik, sosyal bütünlük, güven ortamı, anarşinin, saldırganlığın, kargaşanın ve gerginliğin olmaması gibi anlamlara gelir.

Çalışmada bağlam birimi olarak "cümle" seçilmiş ve alt kategorilerin her bir cümlede ne sıklıkla geçtiği saptanmıştır. Sayma işlemi yapılırken hem açık içerik hem de gizli içerik göz önüne alınmıştır. Daha açık bir deyişle, bağlam birimi olarak seçilen her bir cümle içindeki alt kategorilere karşılık gelen sözcükler, belirtilen alt kategorileri açıklayan ifadeler ya da doğrudan anlamı veren cümleler sayılmıştır. Cümledeki her bir kavramın ağırlığı bir puan olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın güvenirliğini sağlamak için daha önce Önal (1998) tarafından uygulanan yöntem örnek alınmış ve rastlantısal olarak seçilen iki kitaptan (Türk Edebiyatı 10 ve Dil ve Anlatım 10), dört alt kategori (özgürlük, adalet, hoşgörü, barış) araştırmacılar tarafından farklı zamanlarda tekrar kodlanmıştır. Araştırmanın güvenilirliği için kodlayanlar arasında en az %70'lik bir görüş birliği gereklidir (Yıldırım ve Şimşek 2005: 233). Bu çalışmada araştırmacılar/kodlayıcılar arasında %98'lik bir görüş birliğine ulaşılmıştır. Çalışmanın geçerliğini sağlamak için ise analizi yapılan kitaplardan örneklem alınmamış, anılan kitaplardaki tüm yazınsal metinler çıkarılmadan incelemeye alınmıştır.

Kitaplardaki kategorilerin değerleri; tablolarda frekans, yüzde ve yoğunluk puanı olarak gösterilmiştir.

Her bir kitap için

Kategori % = (Kategori Frekansı / Tüm Kategorilerin Toplam Frekansı) x 100

Kategori Yoğunluk Puanı= Kategori Frekansı / Toplam Ortalama Sözcük Sayısı

formüllerine göre elde edilmiştir.

Kitaplardaki ortalama sözcük sayısını hesaplamak için öncelikle yalnızca yazınsal metinlerin yer aldığı sayfa sayısı bulunmuştur. Daha sonra her kitabın başından, ortasından ve sonundan rastgele seçilen üç sayfadaki ortalama sözcük sayısı, sayfa sayısı ile çarpılarak her

kitaptaki ortalama sözcük sayısına ulaşılmıştır. Yoğunluk puanları hesaplanırken çıkan sayıların çok küçük olması ve küçük sayılarla çalışmanın yorumlamada güçlük çıkarması nedeniyle tüm kategorilere ait yoğunluk puanları 1000 ile çarpılmıştır. Böylece değerlendirmede ve puanların anlaşılmasında kolaylık sağlanmıştır. Elde edilen istatistiksel analizlerin yardımıyla veriler yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde Türk Edebiyatı ders kitapları ile Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları alanının bileşenlerinden; hak, özgürlük, demokrasi, adalet, hoşgörü ve barış kavramlarına ne düzeyde yer verildiği tartışılmıştır.

Yoğunluk puanları açısından tüm alt kategorilerin toplamına bakıldığında, Dil ve Anlatım (133.6) ders kitaplarında insan hakları konusuna (Tablo 2), Türk Edebiyatı (64.4) ders kitaplarındaki insan hakları konusundan (Tablo 1) çok daha fazla yer verildiği görülmektedir. Tüm ders kitapları açısından bir karşılaştırma yapmak gerekirse, insan hakları konusuna en çok sırasıyla Dil ve Anlatım–9 (51.1), Dil ve Anlatım–11(34.7), Dil ve Anlatım–12 (24.7), Dil ve Anlatım–10 (23.1), Türk Edebiyatı–9 (18.4), Türk Edebiyatı–11 (17.5), Türk Edebiyatı–10 (15.9) ve Türk Edebiyatı–12'de (12.6) yer verildiği dikkati çekmektedir (Tablo 1 ve Tablo 2). Tüm ders kitaplarında toplamda en fazla hak (97.4), en az adalet (6.9) konusu ile ilgili ifadelere yer verildiği ortaya çıkmıştır.

Türk Edebiyatı Ders Kitaplarına İnsan Hakları

Türk Edebiyatı ders kitaplarında, insan hakları konusunun alt kategorilerine göre dağılımı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Türk Edebiyatı (TE) Ders Kitaplarındaki Tüm Alt Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Alt Kategoriler		Türk Edebiyatı Ders Kitapları				
		TE9	TE10	TE11	TE12	TOPLAM
Hak	f	310	128	233	234	**905**
	%	41.4	24.7	27.6	32.3	**31.9**
	YP	7.6	3.9	4.8	4.1	**20.4**
Özgürlük	f	116	42	159	88	**405**
	%	15.5	8.2	18.8	12.2	**14.3**
	YP	2.9	1.3	3.3	1.5	**9.0**
Demokrasi	f	41	46	121	52	**260**
	%	5.5	8.9	14.3	7.2	**9.2**
	YP	1.0	1.4	2.5	0.9	**5.8**
Adalet	f	56	18	55	62	**191**
	%	7.5	3.5	6.5	8.6	**6.7**
	YP	1.4	0.6	1.1	1.1	**4.2**
Hoşgörü	f	73	30	52	82	**237**
	%	9.8	5.8	6.2	11.3	**8.4**
	YP	1.8	0.9	1.1	1.4	**5.2**
Barış	f	152	254	225	206	**837**
	%	20.3	49.0	26.6	28.5	**29.5**
	YP	3.7	7.8	4.7	3.6	**19.8**
TOPLAM	**f**	**748**	**518**	**845**	**724**	**2835**
	%	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
	YP	**18.4**	**15.9**	**17.5**	**12.6**	**64.4**

Türk Edebiyatı Ders Kitaplarında Geçen Toplam Yaklaşık Sözcük Sayısı: TE9: 40590; TE10: 32504; TE11: 48174; TE12: 57245

Tüm alt kategorilerin toplam yoğunluk puanları karşılaştırıldığında, Türk Edebiyatı ders kitapları arasında insan hakları konusuna en fazla 9. sınıf Türk Edebiyatı (18.4) ders kitabında yer verildiği görülmektedir. Bunu yakın bir yoğunluk puanıyla Türk Edebiyatı–11 (17.5) ders kitabı izlemiştir. Daha sonra sırasıyla Türk Edebiyatı–10 (15.9) ve Türk Edebiyatı–12 (12.6) ders kitaplarında insan hakları konusuna yer verildiği ortaya çıkmıştır (Tablo 1).

Yine yoğunluk puanları açısından değerlendirildiğinde, hak (7.6), adalet (1.4) ve hoşgörü (1.8) alt kategorilerine en fazla Türk Edebiyatı–9 ders kitabında; barış (7.8) alt kategorisine en fazla Türk Edebiyatı–10 ders kitabında; özgürlük (3.3) ve demokrasi (2.5) alt kategorilerine ise en fazla Türk Edebiyatı–11 ders kitabında yer verildiği görülmüştür (Tablo 1).

Türk Edebiyatı ders kitaplarında insan hakları konusunun alt kategorilere göre dağılımı da Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo 1'e göre, bu ders kitaplarında en yüksek yoğunluk puanı hak (20.4) alt kategorisine aittir. Bunu yakın bir yoğunluk puanıyla barış (19.8) alt kategorisi izlemektedir. Diğer alt kategorilerin yoğunluk puanlarına göre sıralanışı; özgürlük (9.0), demokrasi (5.8), hoşgörü (5.2) ve adalet (4.2) şeklindedir.

Türk Edebiyatı kitaplarında geçen alt kategorilere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:

Hak Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Bakarsınız bu adam sizin hakkınızı da savunabilir, karşıtarafın da. (TE9, s.200)

- Kişinin (bireyin) hakları ve tasarrufları (her tür) taarruzdan korunmuştur... Vazifelerin ve hakların sınırları belirlenmiş ve sabittir... (TE11, s.15).

- Dünyada candan, ırzdan ve namustan daha mukaddes bir şey olmadığından bir insan onları tehlikede görünce kişinin yaratılışına ve fıtratında kötülüğe meyil olmasa bile can ve namusunu korumak için elbette bazı davranışlara teşebbüs edecektir… (TE11, s.22).

- …Elbette sözlü ve yazılı olarak kendi vatanının menfaatine dair fikir ileri sürmeyi kazanılmış haklarından sayar. (TE11, s.28).

Özgürlük Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Görünüyor ki neticede arzu, memlekette ihtiyatlı bir hürriyet havası estirmek ve memleketi yavaş yavaş hürriyete alıştırmaktır. (TE11, s.5).

- Cellâdın can yakan kemendi acımasız bir ejder bile olsa yine bin kere esaret zincirinden daha iyidir. (TE11, s.37).

- Ey hürriyetin güzel yüzü, sen ne büyüleyici imişsin. Esaretten kurtulduk derken senin aşkının esiri olduk (sana esir olduk). (TE11, s.38).

- Bu prensip bize hangi milletlerin hür, hangilerinin hürriyetten şu veya bu şekilde yoksun olduklarını yani millet adını taşımaya layık olmadıklarını gösterir. (TE11, s.160).

- Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir. (TE12, s.13).

Demokrasi Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı, Türk milletidir. (TE10, s.69)

- …Egemenlik bütünüyle millete aittir. Millet bu egemenliğini kendi seçtiği temsilcileri aracılığıyla kullanır. Seçimle işbaşına geliş de görev bakımından belli bir dönemi kapsar yani cumhuriyet rejiminde ömür boyu bir görev söz konusu olamaz. Üstelik bu yönetim sayesindedir ki devlet idaresine layık olanlar, milletin reyi ve iradesi ile işbaşına gelebilirler. (TE11, s.150).

- Bu tarz yönetim milli egemenlik kavramını en iyi temsil edecek, en iyi gerçekleştirecek, en iyi uygulatacak bir devlet şeklidir olup demokrasinin de en gelişmiş şeklidir. (TE11, s.149).

- Bilirim ki sınıf tezatlarının en çok tebarüz ettiği, en çok keskinleştiği yerler çuçağdaş demokrasilerdir. (TE12, s.21–22).

Adalet Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Vasfi hali yazıp defter etmeğe gelmez ya, ille adaleti, ille adaleti dillere destanmış. (TE9, s.130)

- Git adalete başvur, sorguya çektir evi… (TE9, s.157)

- Bir kimse başkasından zulüm görse gazeteye basılır, zalimle mazlumun kıssası adalet ve insafa muhalif bir iş olduğu için sıradan ve seçkin insanların kulağına ulaşır. (TE11, s.24).

- Ceza gününün mahkemesinden korkun varsa hükmünün elinde adalet terazisi bulunsun (yargıların adaletli olsun). (TE11, s.42).

- Basbayağı cevap vereceksiniz! Mecbursunuz! Kanun var!" diye dayatmış. Sormuşlar, araştırmışlar, kanunu benden öğrendiğini anlayınca maarif müdürüne şikâyet etmişler. (TE12, s.130).

Hoşgörü Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Sanatın temelinde var olan insan sevgisine, (insancıllığa), hoşgörüye … büyük önem veren önderler… (TE9, s.3)

- Günler büyük ve gerçek –gerçek, çünkü büyük- kuvvetlere, mesela sanata ve insanlık sevgisine –insanlık sevgisine, çünkü sanata- inanış günleriydi. (TE9, s.115)

- Bunu anlamak için biraz hoşgörü yeterdi. (TE12, s. 29).

- Kendi dinlerinden başka dinlere, inananlara veya inanmayanlara karşı insanlarda hoşgörüyü geliştirir. (TE12, s.34).

Barış Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Ey şimdi süzgün, rüzgârlarda dalgalı,

Barışın güvencini, savaşın kartalı… (TE9, s.49)

- İkinci Dünya Savaşı, birincisinden daha korkunç olduğu halde birincisinin ilham ettiği romanlara eşitek bir roman yazılmadı… Oysa Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ebedi sanılacak bir barış, bir rahatlık havası dünyada esmekteydi. (TE9, s.184)

- Kendi halkını sulha ve rahata kavuşturmak istiyordu. (TE10, s.11)

- Bir müddet böyle huzur ve asayiş içinde geçti; halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. (TE10, s.59)

- …Bu ise bir memleketin siyasi barışı ve mali işlerini bir adamın tek başına kararına ve belki zorlayıcı ve baskıcı eline teslimi demek olduğundan ... (TE11, s.23).

- şiddetli yağmuru, fırtınası bile olmayan bu memlekette, bir gün en beklenilmez bir kıyamet koptu: „Muharebe!" (TE12, s.115).

Dil ve Anlatım Ders Kitaplarında İnsan Hakları

Dil ve Anlatım ders kitaplarında, insan hakları konusunun alt kategorilerine göre dağılımı Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Dil ve Anlatım (DA) Ders Kitaplarındaki Tüm Alt Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Alt Kategoriler		Dil ve Anlatım Ders Kitapları				
		DA9	**DA10**	**DA11**	**DA12**	**TOPLAM**
Hak	f	336	370	471	519	**1696**
	%	57.2	37.4	56.7	78.3	**55.3**
	YP	29.3	8.7	19.7	19.3	**77.0**
Özgürlük	f	40	176	47	16	**279**
	%	6.8	17.8	5.7	2.4	**9.1**
	YP	3.5	4.1	2.0	0.6	**10.2**
Demokrasi	f	8	54	35	23	**120**
	%	1.4	5.5	4.2	3.5	**3.9**
	YP	0.7	1.3	1.5	0.9	**4.4**
Adalet	f	5	30	12	30	**77**
	%	0.9	3.0	1.4	4.5	**2.5**
	YP	0.4	0.7	0.5	1.1	**2.7**
HoşgörüHoşgörü	f	60	62	68	24	**214**
	%	10.2	6.3	8.2	3.6	**7.0**
	YP	5.2	1.4	2.8	0.9	**10.3**
Barış	f	138	296	197	51	**682**
	%	23.5	30.0	23.7	7.7	**22.2**
	YP	12.0	6.9	8.2	1.9	**29.0**
TOPLAM	**f**	**587**	**988**	**830**	**663**	**3068**
	%	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
	YP	**51.1**	**23.1**	**34.7**	**24.7**	**133.6**

Dil ve Anlatım Ders Kitaplarında Geçen Toplam Yaklaşık Sözcük Sayısı:
DA9: 11466; DA10: 42772; DA11: 23940; DA12: 26936

Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki tüm alt kategorilerin toplam yoğunluk puanları karşılaştırıldığında ise, en fazla Dil ve Anlatım–9 (51.1) ders kitabında insan hakları konusuna yer verildiği görülmektedir. Bunu, Dil ve Anlatım–11 (34.7) ders kitabı izlemiştir. Daha sonra Dil ve Anlatım–12 (24.7) ve Dil ve Anlatım–10 (23.1) ders kitaplarında insan hakları konusuna yer verildiği ortaya çıkmıştır (Tablo 2).

Yine yoğunluk puanları açısından değerlendirildiğinde, hak (29.3), hoşgörü (5.2) ve barış (12.0) alt kategorilerine en fazla Dil ve Anlatım–9 ders kitabında; özgürlük (4.1) alt kategorisine en fazla Dil ve Anlatım–10 ders kitabında; demokrasi (1.5) alt kategorisine en fazla Dil ve Anlatım–11 ders kitabında ve adalet (1.1) alt kategorisine ise en fazla Dil ve Anlatım–12 ders kitabında yer verilmiştir (Tablo 2).

Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları konusunun alt kategorilere göre dağılımı Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2'ye göre, bu kitaplarda geçme sıklığı bakımından en yüksek yoğunluk puanı hak (77.0) alt kategorisine aittir. Bunu barış (29.0) alt kategorisi izlemektedir. Diğer kategorilerin yoğunluk puanlarına göre sıralanışı; hoşgörü (10.3), özgürlük (10.2), demokrasi (4.4) ve adalet (2.7) şeklindedir.

Dil ve Anlatım ders kitaplarında geçen alt kategorilere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:

Hak Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. (DA10, s.135).

- Herkes eğitim hakkına sahiptir. Çocuklara verilecek eğitim türünü seçmek öncelikle ana ve babanın hakkıdır. (DA10, s.138).

- Türk vatandaşının, Türk ailesinin sosyal hakları ve birbirleriyle ilişkilerinin uygar ülkelerle bir düzeye getirilmesi gerektiğine inanan Atatürk, ülkenin çeşitli yerlerindeki gezileri sırasında kadın hakları konusunda görüşlerini açık bir dille kamuoyuna duyurmaktan çekinmemiştir. (DA10, s.169).

- Birincisi kişisel mülkiyete konu olan mallar. Örneğin ev, araba, arsa, elbise… Bugün Türkiye'de çok konuşulan konular. İkincisi kişisel mülkiyete kullanılamayan, herkesin kullandığı, bütün toplumun ortak malı. Bunları bilim ve sanat olarak belirtiyor iki temel güdü olarak. (DA12, s.134)

Özgürlük Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Her istediğini düşünmek ve söylemek özgürlüğünü yine de kimsenin küçümsediği yok. Ama iyi yaşamak için bu hürriyetin tek şart değil, ancak ilk şart olduğu anlaşılıyor. (DA9, s.122).

- Atatürkçülüğün temelinde, Türk kültürü ve insanlığın binlerce yıllık yüksek değerleri olan bağımsızlık, özgürlük… vardır. (DA10, s. 22).

- Düşüncelerinize katılmıyorum ama söz söyleme özgürlüğünüzü sonuna kadar savunacağım. (DA10, s. 71).

- …Bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak kararını bu raporlarda şu şekilde görebiliriz... (DA12, s.83)

Demokrasi Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Cumhuriyetin kurulması ile birlikte Türk Milleti, kendi yöneticilerini seçerek demokratik yaşam biçimini günlük hayatında uygulayan medeni milletler arasında yerini almıştır. (DA10, s. 22).

- Herkes; dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir… Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz (DA10, s.135).

- Bir toplum, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan oluşur Mümkün müdür ki bir kitlenin bir parçasını ilerletelim, diğerini görmemezlikten gelelim de kitlenin tümü ilerlemeye imkân bulabilsin. (DA10, s.170)

- Birçok Asya ülkesinin aksine 40 yıldan beri demokrasinin tadını çıkarıyorlar. Gerçi Asya'da millet meclisine sahip olmuş ilk ülke Japonya. (DA11, s.68)

- Milletin iradesini, milletin egemenliğini, ülke yönetimine egemen kılmak esastır. (DA12, s.83)

Adalet Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Anayasa hükümleri yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. (DA10, s.135)

- Kendisine bir suç yüklenen herkes, savunması için gerekli olan tüm güvencelerin tanındığı açık bir yargılama sonunda yasaya göre suçlu olduğu saptanmadıkça suçsuz sayılır. (DA10, s.138)

- Hiç kimse keyfi olarak yakalanamaz, tutuklanamaz ve sürgün edilemez (DA10, s.138)

- Oysa bu iki şey yani yargıçların adam kayırmaları ve para tutkusuna kapılmaları, bir devletin en sağlam ve en güvenilir yanı olan adaletini yıkıverir. (DA10, s.184).

Hoşgörü Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Mevlana, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre gibi bütün insanlığı sevgiyle kucaklayan ve birleştiren velilerin de bunda büyük rolü vardır. (DA9, s. 205).

- Gel, gel, ne olursan ol yine gel,

İster kâfir, ister Mecusi, ister putperest ol yine gel,

Bizim dergâhımız, ümitsizlik dergâhı değildir,

Yüz kere tövbeni bozmuş olsan da yine gel…(DA10, s.36).

- Elif okuduk ötürü,

Pazar eyledik götürü,

Yaratılmış hoş görduk,

Yaradandan ötürü" (DA10, s.36).

- Eğitim, bütün uluslar, ırklar ve dinsel topluluklar arasında hoşgörü… özendirmeli… (DA10, s.138).

- İnsanlar birbirine çok saygılı… İki taraf, Japonlara özgü hoşgörü sınırları içinde tartışıp, çoğu zaman çok kısa süren toplantılarla uyuşuyorlarmış. (DA11, s.66–68)

Barış Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- İkinci Dünya Harbi'nin yeryüzünde duyulan sarsıntıları, fildiği kuleleri de toprakla bir etmiş, sanatkârı ıstırap içindeki halkın arasına karıştırmıştır. (DA9, s.91).

- Dün gece yolu yok muydu bu savaşa girmemenin diye sormuştum. Paşaamcamız kem küm etmişti. (DA9, s.130).

- Savaşın en kanlı günlerinden biri. Asker, en iyi arkadaşının biraz ileride kanlar içinde yere düştüğünü gördü. (DA9, s.144).

- Moğol istilasının kan ve ateş çağında, o bitmez tükenmez ıstırap, ölüm, hastalık, açlık ve ümitsizlik cehenneminde yaşayan insanlar… (DA12, s.128)

TARTIŞMA

Ergenlik döneminin başlangıcından itibaren çocukların düşünme biçimleri yetişkinlerinkiyle benzerlik göstermeye başlar. Bu dönemde gençlerde soyut düşünmenin olduğu gözlenir. Bu yüzden gençler bir sorunun çözümünü somut yollarla sınırlamazlar ve sorundaki değişkenler arası ilişkileri bularak olası denenceler geliştirirler. Daha sonra bu denenceleri sırayla sınar ve çözüme dizgesel bir şekilde ulaşırlar. Bu dönemde gençlerde tümevarım ve tümdengelim yoluyla akıl yürütme gözlenir. Gençler soyut kavramları anlayarak etkili bir şekilde kullanabilirler. Çeşitli ideal düşünceler, değerler ve inançlar geliştirmeye başlarlar. Dolayısıyla toplumun yapısıyla, felsefesiyle ve politik durumuyla yakından ilgilenirler. Kohlberg'in ahlak gelişimi

kuramının altıncı aşamasına denk gelen gençlerin kendi ahlak ilkelerini kendilerinin seçtikleri, adalet, eşitlik ve insan hakları gibi soyut kavramlar üzerinde düşünmeye başladıkları gözlenir (Senemoğlu 1997: 55–73).

Sever (1995: 25)'e göre gençlik dönemi çalkantılı, duygusal iniş çıkışları çok ve sorunlu bir gelişme çağıdır. Gençlik döneminin en belirgin yönelimi, kişiliğin kanıtlanması ve bağımsızlığın kazanılması uğraşısıdır. Özveri, bir amaca yönelme, o amacı ülküleştirme ve başarma tutkusu, gencin kişilik boyutunun önemli özellikleridir. Gençlik döneminde yaşanan bu sorunların çözümünde edebiyattan etkili bir araç olarak yararlanmak olasıdır.

Yukarıdaki belirlemelerden, ortaöğretim döneminde bulunan gençlerin gelişimsel özellikler açısından soyut düşünme dönemine geçtiği ve bu evrede insan hakları gibi soyut kavramlar üzerinde düşünmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden ortaöğretim çağının, insan hakları eğitimi bakımından oldukça elverişli olduğu söylenebilir. Bu noktada önemli uyaranlardan biri de bu dönemde kullanılan ders kitaplarıdır. Ders kitaplarının içeriği insan hakları konusuna doğru yer vermeli; başka bir deyişle, bu içerik gençlerde insan haklarına saygı konusunda bir duyarlık oluşturmalıdır (Karaman-Kepenekci 1999: 106). Özellikle içerisinde, başta yazınsal metinler olmak üzere birçok metnin yer aldığı ortaöğretim dil ve edebiyat ders kitapları, Türk ve dünya edebiyatından seçilmiş yapıtlardan olumlu örnekler sunarak insan hakları eğitimi vermede doğası gereği uygun fırsatlar yaratabilir (Aslan ve Karaman-Kepenekci 2008: 101–124).

Ortaöğretimde okutulan Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları konusuna yer verilme düzeyinin araştırıldığı bu çalışmanın sonunda en dikkati çeken bulgu, Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları konusuna Türk Edebiyatı ders kitaplarındakinden çok daha fazla yer verilmesidir. Dil ve Anlatım dersinin programı incelendiğinde bu derste öğrencilerin kazandıkları dil becerileri ile kendilerini her düzeyde sözlü ve yazılı olarak iyi, doğru ve güzel ifade etmeleri; her türlü Türkçe metni doğru anlayıp yorumlayabilme alışkanlığı kazanmaları hedeflenmiştir. Dil ve Anlatım dersi programının hedefleri arasında olmamasına karşın insan hakları konusuna Türk Edebiyatı ders kitaplarından daha fazla yer verilmesi, yazarların Dil ve Anlatım ders kitaplarına metin seçerken insan hakları konusunda da duyarlık geliştirmeye özen gösterdikleri biçiminde yorumlanabilir. Bir başka neden de Dil ve Anlatım ders kitaplarına seçilen metinlerin göreceli olarak daha çağdaş yazarlardan alınması olabilir. Daha açık bir deyişle, çağdaş yazarlara ait metinlerde insan hakları alanında yaşanan sorunlar ve gelişmelerin açık ya da örtük biçimde metinlere yansıdığı ileri sürülebilir.

Türk Edebiyatı ders programının genel amaçları arasında ise, "Ulusal ve evrensel değerlerin sanat eseri olan edebî metinlerde zenginleşerek varlıklarını nasıl sürdürdüklerini kavratmak", "Toplumsal hayatın ve her türlü bireysel değerin edebî metinlerde nasıl yansıdığını belirlemek", "Yeni düşünceler üretebilme yeteneğini geliştirmek", "Araştırma, tartışma, anlama, değerlendirme ve yorumlama yeteneklerini geliştirmek", "Edebiyat ile diğer çalışma alanları ve bilim dalları arasındaki ilişkiyi kavratmak", "Başta sanat metinleri olmak üzere her türlü metinde ulusal ve evrensel kültür, düşünce ve zevk öğelerini belirlemek; bunlar arasındaki ilişkiyi kavratmak" gibi insan hakları eğitimini ilgilendiren amaçlar yer almaktadır. Buna karşın, yukarıda da belirtildiği gibi, Türk Edebiyatı ders kitaplarında insan hakları konusuna Dil ve Anlatım ders kitaplarından daha az yer verilmiştir. Bu durum da Türk Edebiyatı programında yer alan konularla ve doğal olarak bu konulara yer veren metinlerin içerikleriyle ilişkilendirilebilir. Programda da belirtildiği gibi bu dersle "yazıldığı dönemin zihniyetiyle ilişkilendirerek anlayıp değerlendirebilen; başta sanat metinleri olmak üzere, yine her türlü metni yapı, tema, dil ve anlatım, anlam ve gelenek bakımlarından inceleyip çözümleyen ve yorumlayabilen" öğrenciler yetiştirilmek istenmiştir. Başka bir deyişle, bu kitaplarda insan haklarının önemli bir değer olarak ortaya çıkmadığı eski

dönemleri yansıtan/anlatan metinler de yer almakta, bu durum da insan haklarının kitaplardaki sıklığının az çıkmasına yol açmaktadır.

Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki alt kategorilerin toplam yoğunluk puanlarına bakıldığında, en yüksek yoğunluk puanına "hak" alt kategorisinin sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Benzer bir şekilde, Karaman-Kepenekci (1999: 168)'nin lise ders kitaplarını incelediği bir çalışması ile Aslan ve Karaman-Kepenekci (2008: 101–124)'nin Türkçe ve Fransızca ders kitaplarında insan hakları üzerine yapmış oldukları çalışmada da hak alt kategorisinin yoğunluk puanı en yüksek çıkmıştır. Her iki grup ders kitabında da hak alt kategorisini, "barış" alt kategorisi izlemektedir. Adalet alt kategorisinin, her iki grup ders kitaplarında da en az yer alması bir başka dikkat çeken sonuçtur. İncelenen kitaplarda barış alt kategorisinin yoğunluğunun fazlalığı ve adalet alt kategorisinin yoğunluğunun azlığına ilişkin bu bulgular da yine Aslan ve Karaman-Kepenekci (2008: 101–124)'nin çalışmasının bulgularıyla tutarlılık göstermektedir.

Tüm ders kitaplarında bazı alt kategorilerin (adalet ve demokrasi gibi) yoğunluk puanlarının, diğerlerine göre daha düşük çıkması, ilk bakışta olumsuz gibi görünse de bu durum, toplumda insan haklarının önemine inanmış bir dil ve edebiyat öğretmeninin becerisiyle olumsuz bir durum olmaktan çıkarılabilir. Daha açık bir deyişle, bu dersleri okutan öğretmenler kitaplarda daha az yer verilen bu alt kategorilerin geçtiği konuları işlerken öğrencilerin tartışmaları için daha fazla zaman ayırabilir ve sınıfta bu alt kategorilerle ilgili yaşanmış güncel olaylardan bir tartışma ortamı yaratabilir (Aslan ve Karaman-Kepenekci 2008: 101–124).

Ayrıca, yoğunluk puanı düşük çıkan tüm alt kategorilerin gençlere duyumsatılması için, öğretmenler, ders kitabı dışındaki amaca uygun yazınsal ve bilgilendirici başka metinlerden de yararlanabilir. Farklı yöntem ve tekniklerden; karikatür (Sever 2007: 222–229), resim, gazete yazıları, şiir, anı, günlük, fıkra, roman gibi değişik araçlardan da yararlanarak (Binyazar 1996: 98–104) kitaplarda az yer verilen bu alt kategorileri öğrencilerin öğrenmelerini ya da duyumsamalarını sağlayabilir. Ayrıca, özellikle yoğunluk puanı düşük çıkan alt kategorilerle ilgili olarak öğrencinin düşünmesini, sorgulamasını, eleştirmesini, sınıf ortamında sunulan bir problemi çözmesini, özgün düşünceler üretmesini ve olumlu ilişkiler geliştirmesini sağlayacak sorular yöneltilebilir (Çayır 2003: 21–45; Aslan ve Polat 2007: 147–160; Aslan 2011: 29–37).

Türkiye'de ortaöğretimde okutulan Türk Edebiyatı ders kitapları yoğunluk puanları açısından karşılaştırıldığında, aralarında önemli farklılıklar olmamasına karşın insan hakları konusuna, özellikle hoşgörü alt kategorisi açısından, en fazla 9. sınıf Türk Edebiyatı ders kitabında yer verildiği görülmüştür. Bunun bir nedeni "Güzel Sanatlar ve Edebiyat" ünitesi içindeki metinlerin içerikleri olabilir; çünkü insan sevgisi ve hoşgörü, sanatın temelinde var olan duygulardır ve bu durum doğal olarak bu ünitedeki metinlere yansımıştır. Ayrıca, kitaptaki bazı metinlerdeki ("Bitmemiş Senfoni", "9. Hariciye Koğuşu", "Günlük" vb.) içerik de bu alt kategorinin daha fazla çıkmasını sağlamıştır. Bu ders kitabında adalet alt kategorisinin daha fazla çıkması yine bazı metinlerde ("Vadideki Zambak", "Davet", "Kerem ile Aslı", "Cimri", "Karagöz Ağalığı", "İnsan Hali" vb.) adalete ilişkin kavramların daha fazla geçmesiyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca, "İstiklal Marşı"nın bir metin olarak bu kitapta yer alması ve işlenmesi de başta özgürlük ve hak olmak üzere kitaptaki birçok alt kategorinin sıklığını artırmıştır.

Barış alt kategorisine en fazla Türk Edebiyatı–10'da yer verilmiştir. Bu durum, kitapta yer alan ünitelerin ("Tarih İçinde Türk Edebiyatı", "Destan Dönemi Türk Edebiyatı" ve "İslam Uygarlığı Çevresinde Gelişen Türk Edebiyatı") içerisindeki konularla doğrudan ilişkilidir. Bu üniteler içerisinde edebiyat-tarih ilişkisini konu alan ve dolayısıyla birçok savaşa gönderme yapan metinlere (destanlar, şiirler, öğretici metinler vb.) doğal olarak çok fazla yer verilmiş, bu durum da barış alt kategorisinin yoğunluk puanını artırmıştır.

Özgürlük ve demokrasi alt kategorilerine ise en fazla Türk Edebiyatı–11'de yer verilmiştir. Bu durum, kitabın "Edebiyat, Sosyal ve Siyasi Hayat İlişkisi" adlı ilk ünitesinde yer alan metinlerin ("Serbest Fırka Hatıraları", "Yol Ayrımı", "On Dokuzuncu Asır") içerikleriyle yakından ilişkilidir. Kitabın "Tanzimat Dönemi Edebiyatı" ünitesinde yer alan "Tanzimat Fermanı" adlı metin, yalnızca özgürlük ve demokrasiyle ilgili değil, insan haklarının diğer alt kategorileriyle ilgili ifadelere de yer vermiştir. Yoğunluk puanı açısından her ne kadar Türk Edebiyatı–9'un gerisinde kalsa da aslında Türk Edebiyatı–11 ders kitabı metinler açısından incelendiğinde, özellikle insan hakları tarihi eğitimine doğrudan katkı sağlayabilecek bir ders kitabı niteliği taşımaktadır.

Dil ve Anlatım ders kitaplarındaki tüm alt kategorilerin toplam yoğunluk puanları karşılaştırıldığında ise, en fazla Dil ve Anlatım–9'da insan hakları konusuna yer verildiği görülmektedir. Bu durum büyük bir olasılıkla bu kitapta geçen toplam yaklaşık sözcük sayısının, diğer ders kitaplarına göre önemli ölçüde az olmasıyla açıklanabilir. Daha açık bir deyişle, her bir kategoriye ilişkin sıklık puanları, kitaptaki sözcük sayısına oranlandığında, doğal olarak bu kitaptaki alt kategorilerin yoğunluk puanları da yüksek çıkmıştır. Yine yoğunluk puanları açısından değerlendirildiğinde, hak, hoşgörü ve barış alt kategorilerine en fazla anılan ders kitabında yer verilmiştir. Bu durum da kitapta yer alan metinlerin ("Şehri Unutan Adam", "Hayat Böyledir Güzel", "Yorgun Savaşçı", "Kadınlar Arasında", "Düşünce Özgürlüğü", "Ayran", "Dostluk" gibi) içerikleriyle açıklanabilir.

İnsan haklarıyla ilgili ifadelere ikinci sırada Dil ve Anlatım–11'de yer verilmiştir. Bu ders kitabında özellikle demokrasi alt kategorisi ile ilgili ifadeler daha fazla yer almıştır. Bu alt kategorinin geçtiği metinlere "Eski Ankara", "Hayatım", "Atatürk'ün 10. Yıl Nutku" örnek olarak verilebilir. İnsan haklarıyla ilgili ifadelere üçüncü sırada Dil ve Anlatım–12'de yer verilmiştir. Bu kitapta özellikle adalet alt kategorisine ilişkin ifadelere sıklıkla değinilmiştir "Ferhad ile Şirin", "Mendil Altında" gibi metinler bu alt kategorinin daha fazla geçtiği metinlerdendir. Dil ve Anlatım–10'da ise özgürlük alt kategorisine ilişkin ifadelere daha çok yer verilmiştir. Anılan alt kategorinin geçtiği metinlere "Kefil", "İstanbul'un Fethi", "Bağımı Vermeyen Şehit", "Çanakkale Şehitlerine", "Kanije Kalesi'nin Fethi", "1982 Anayasası'ndan", "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" örnek olarak verilebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türk Edebiyatı ile Dil ve Anlatım ders kitapları, insan hakları konusuna yer verme düzeyi bakımından incelenerek karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonunda, Dil ve Anlatım ders kitaplarında insan hakları konusuna, Türk Edebiyatı ders kitaplarındakinden daha fazla yer verildiği görülmüştür.

İnsan haklarının günümüz yaşamında ne denli önemli olduğu düşünüldüğünde, bu alanla ilgili değerlerin öğrencilere aktarılmasında ders kitaplarına da büyük bir sorumluluk düştüğü anlaşılmaktadır. O halde bu eğitimi verme açısından elverişli ortamlar yaratabilecek dil ve edebiyat ders kitaplarına metin seçerken, ders kitabı yazarları bu durumu da göz önünde bulundurmalıdır. Yazarlar, kitaplarını yazarken her ne kadar o derslerin programlarını dikkate almak zorundaysa da kendilerine tanınmış yetkileri kullanarak, kitaplarına insan haklarına duyarlı metinler seçmeye özen göstermelidir.

KAYNAKÇA

AKILLIOĞLU Tekin (1995). *İnsan Hakları–Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, A.Ü. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara.

ALPÖGE Gülçin (2003). "Çocuk Edebiyatının Çocuk Gelişimine Katkısı", *Çoluk Çocuk*, S: 24, s.32–33.

ASLAN Canan (2006). *Yazınsal Nitelikli Çocuk Kitaplarının Çocuğun Okuduğunu Anlama ve Yazılı Anlatım Becerilerine Etkisi*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

ASLAN Canan (2007). "Yaşam Gerçekliğinin Çocuklara İletilmesi Bakımından „100 Temel Eser"deki Öyküler Üzerine Bir Çözümleme", *4. Uluslararası Çocuk ve İletişim Kongresi & 4. Uluslararası Çocuk Filmleri Festivali ve Kongresi "Risk Altındaki Çocuklar"*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul, s. 85–98.

ASLAN Canan ve POLAT Dürdane (2008). "Content Analysis on Primary Education Turkish Course Books from the Point of Acquiring Critical Thinking Skills", *Issues on Education and Research - I*, ATINER, Atina, s.147–160.

ASLAN Canan ve KARAMAN-KEPENEKCİ Yasemin (2008). "Human Rights Education: A Comparison of Mother Tongue Textbooks in Turkey And France", *Mediterranean Journal of Educational Studies*, S: 13 (1), s.101–124.

ASLAN Canan (2011). "High Level Thinking Education in Mother Tongue Textbooks in Turkey and France", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 16 (4), s.29–37.

BALCI Ali (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma*, PegemA Yayıncılık, Ankara.

BAYSAL Jale (1996). "Türkiye'de İlköğretime Yönelik Türkçe Dersi Kitaplarının İçerik Açısından İncelenmesi", *Türkiye ve Almanya'da İlköğretim Ders Kitapları*, Türk-Alman Kültür Çevreleri Kurulu Yayın Dizisi, No: 11, Ankara, s.188–201.

BERELSON Bernard (1952). *Content Analysis*, The Free Pres Publishers, New York.

BÖNYAZAR Adnan (1996). "Anadili Kitaplarında Yazınsal Metinlerden Yararlanılarak Duyarlık Eğitimini Gerçekleştirme, (Almanya'da Hazırlanan Anadili Kitaplarından Örnekler)", *Türkiye ve Almanya'da İlköğretim Ders Kitapları*, Türk-Alman Kültür Çevreleri Kurulu Yayın Dizisi, 11, Ankara, s.98–104.

BORA Tanıl (2003). "Ders Kitaplarında Milliyetçilik", (Ed. Betül Çotuksöken, Ayşe Erzan, Orhan Silier), *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s.65–89.

BUERGENTAL Thomas (1995). *International Human Rights*, West Publishing, USA.

CEYHAN Erdal ve YÜĞÜT Birol (2005). *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi*, Anı Yayıncılık, Ankara.

COşKUN Hasan (1996). "Eğitim Teknolojisi ve Kültürlerarası Eğitim Bağlamında İlköğretim İkinci Sınıf Türkçe ve Almanca Ders Kitaplarının İçerik Sorunları", *Türkiye ve Almanya'da İlköğretim Ders Kitapları*, Türk-Alman Kültür Çevreleri Kurulu Yayın Dizisi, 11, Ankara, s.59–76.

ÇAYIR Kenan (2003). "İnsan Hakları ve Demokrasi Kültürünün Geliştirilmesi: Ders Kitaplarının Yazımı", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: İnsan Haklarına Duyarlı Ders Kitapları İçin*, (Ed. Melike Türkan Bağlı ve Yasemin Esen). Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s.21–45.

ÇEÇEN Anıl (1995). *İnsan Hakları*, Gündoğan Yayınları, Ankara.

ÇOTUKSÖKEN Yusuf (2003). "Anadili Öğretiminde Edebiyatın Yeri ve Önemi", *Çağdaş Türk Dili*, S: 184, , s.148–151.

DONNELLY Jack (1989). *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev: Mustafa Erdoğan, Levent. Korkut), Ankara, Yetkin Yayınları.

ESEN Yasemin ve BAĞLI Melike Türkan (2002). "İlköğretim Ders Kitaplarındaki Kadın ve Erkek Resimlerine İlişkin Bir İnceleme", *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S: 35 (1–2), s.143–154.

GEMALMAZ Semih (2001). *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Beta Basım A.ş., İstanbul.

GERARD François-Marie (2003). *Les Manuels Scolaires d'Aujourd'hui, De l'Enseignement À l'Apprentissage, Option*, No: 4, http://www.fmgerard. be/textes/option.html, s.27–28. (ET: 08.05.2007)

GIANNANGELO Duane M. ve KAPLAN Mary Bene (1992). "An Analysis and Critique of Selected Social Studies Textbooks", *Reproductions supplied by EDRS*, Memphis City Schools TN.

GÜLMEZ Mesut (1998). "İlköğretimde Kesintisiz İnsan Hakları Eğitimi", *Cumhuriyet*, 16.2.1998, s.22.

GÜLMEZ Mesut (2001). *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi*, TODAİE Yayını, Ankara.

GÜZEL Abdurrahman (2006). "Edebiyat eğitiminde amaçlar ve bu amaçlara yönelik yöntem, teknik ve örnek uygulamalar". *Milli Eğitim Dergisi,* S: 169, s.85–106.

İNAL Kemal (1998). *Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler, 27 Mayıs ve 12 Eylül Askeri Müdahale Dönemlerine İlişkin Bir İnceleme*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

KAPANİ Münci (1981). *Kamu Hürriyetleri*, A. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.

KARAMAN-KEPENEKCİ Yasemin (1999). *Türkiye'de Genel Liselerde İnsan Hakları Eğitimi*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

KARAMAN- KEPENEKCİ Yasemin (2000). *İnsan Hakları Eğitimi*, Anı Yayıncılık, Ankara.

KARAMAN-KEPENEKCİ Yasemin (2003). "İlköğretimde İnsan Hakları ve Sorumluluk Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, S: 34, s.280–299.

KARAMAN-KEPENEKCİ Yasemin (2008). *Eğitimciler İçin İnsan Hakları ve Vatandaşlık*, Ekinoks Yayınevi, Ankara.

KARASAR Niyazi (1986). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Bilim Yayınları, Ankara.

KAVCAR Cahit (1999). *Edebiyat ve Eğitim*, Engin Yayınları, Ankara.

KRIPPENDORFF Klaus (2004). *Content Analysis: An Introduction to its Methodology***,** Sage Publications, London.

MUMCU Ahmet (1994). *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, SavaşYayınları, Ankara.

NEUENDORF Kimberly A. (2002). *The Content Analysis Guidebook*, Sage Publications, London.

NEUMAN Lawrence W., (2007). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (Çev: Sedef Özge), Yayın Odası, İstanbul.

OĞUZKAN Ferhan (1993). *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Emel Matbaacılık, Ankara.

POLAT Tülin (1991). "Ortaokullarda Türkçe: Türkçe Dersleri 1", *Türkiye'nin Ders Kitapları*, Cem Yayınevi, İstanbul.

POWER, Samantha ve ALLISON Graham (2000). *Realizing Human Rights Moving from Inspiration to Impact*, Palgrave Macmillan, Hampshire.

REİSOĞLU Sefa (2001). *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Basım A.Ş., İstanbul.

SAVAŞ Behiye (2004). *Türkçe Ders Kitaplarında İnsan Hakları*, A.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Projesi, Ankara.

SENEMOĞLU Nuray (1997). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim, Kuramdan Uygulamaya*, Spot Matbaacılık, Ankara.

SEVER Sedat (1995). "Türkiye'de Gençlik Sorunlarının Kaynakları 1–2", *Abece Eğitim, Ekin ve Sanat Dergisi*, S: 115–116 s.25–26.

SEVER Sedat (2000). "Çocuk Kitaplarında Dilsel ve Görsel Duyarlık", *I. Ulusal Çocuk Kitapları Sempozyumu*, TÖMER Yayınları, Ankara, s.631–647.

SEVER Sedat (2007). "Türkçe Öğretiminde Sanatsal Bir Uyaran Olarak Karikatürün Kullanılması", *VI. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 222–229.

SEVER Sedat (2010). *Çocuk ve Edebiyat*, Ankara, Tudem Yayıncılık.

TANRIÖVER Hülya Uğur (2003). "Ders Kitaplarında Cinsiyet Ayrımcılığı", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, (Ed: Betül Çotuksöken, Ayça Erzan ve Orhan Silier), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s.106–121.

TARBA CEYLAN Deniz (2003). "İlköğretim Türkçe, Lise Türkçe ve Edebiyat Kitaplarında İnsan Hakları ve Öğrencinin Yeri", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, (Ed. Betül Çotuksöken, Ayça Erzan, Orhan Silier), Tarih Vakfı Yayını, İstanbul s.302–320.

TAVŞANCIL Ezel, ASLAN Esra A. (2001). *İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.

TIBBITS Felisa (2002). "Understanding What We Can Do: Emerging Models for Human Rights Education", ***International Review of Education***, S: 48 (3/4), s.159–171,

TİMUR Şebnem ve BAĞLI Hüma (2003). "Ders Kitaplarında Görsellik ve Tasarım: İmge ve Metin İlişkisi Açısından İnsan Hakları", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: İnsan Haklarına Duyarlı Ders Kitapları İçin*, (Ed. Melike Türkan Bağlı ve Yasemin Esen), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s.47–76.

UNESCO (1969), *Trends in Teaching About Human Rights, Some Suggestions on Teaching About Human Rights*, s.15–26.

UNESCO (1987). "Human Rights: An Ethical and Civic Education for Our Time", *Human Rights Teaching*, S: VI, s.175–184.

UNESCO (2009a). *Basic Learning Materials*, http://www.unesco.org/education/blm/blmintroen.php, (ET: 27.10.2009)

UNESCO (2009b). "Étude Comparative de Manuels Scolaires dans le Cadre du Dialogue Euro-Arabe, Coordonnée conjointement par les Commissions française et marocaine pour l'UNESCO", *Document Préparatoire***,** http://www. diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/doc/Texte_ vers_fra.doc, (ET: 27.10.2009)

YILDIRIM Ali ve ŞİMŞEK Hasan (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara.

YÖRÜKOĞLU Atalay (1996). *Türkiye ve Almanya'da İlköğretim Ders Kitapları*, Türk-Alman Kültür Çevre Kurulu Yayın Dizisi, Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 503-514, TURKEY

UĞAK VE ÇEVRESİNDE YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARI (TAKMAK KÖYÜ ÖRNEĞİ)

Sami KILIÇ[*]

ÖZET

Geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanan her toplum, kuraklığı gidermek amacıyla kendi kültürü çevresinde birtakım inanış ve uygulamalar geliştirmiş, bunları geçmişten günümüze kadar uygulamış, halen de uygulamaya devam etmektedir. Toplumlarda, yağmur yağdırma uygulamaları için yağmur büyüsü ve yağmur duası terimleri kullanılmaktadır. Türk kültüründe ise bu işlemlere, içerisinde birtakım büyüsel ve sihirsel uygulamalar bulundurmakla birlikte, genel olarak yağmur duası denilmektedir. Uşak ili Eşme ilçesine bağlı olan Takmak köyünde halkın geçim kaynağı genel olarak tarım ve hayvancılık olması sebebiyle, mevsimin kurak gittiği dönemlerde, yağmur yağdırmak için birtakım pratikler yapılmaktadır. Makalenin konusunu, günümüzde Takmak köyünde uygulanmakta olan yağmur yağdırma tekniklerinin tasviri ve tahlili oluşturmaktadır. Bu manada, katılımlı gözlem ve derinlemesine mülakat teknikleriyle elde edilen Takmak köyündeki yağmur yağdırma uygulamalarının tasviri verilerinin önemli fenomenleri, Dinler Tarihi açısından değerlendirilerek, Takmak köyündeki yağmur yağdırma tekniklerinin tarihi-dini kökenleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Takmak köyü, Yağmur duası, Sahraya çıkma, İslam Dini, Geleneksel Türk Dini.

RAIN VOLLEY APPLICATİONS IN UŞAK AND ITS SURROUNDINGS (EXAMLE OF TAKMAK VILLAGE)

ABSTRACT

Every society whose livelyhood is based on agriculture and livestock has developed a kind of belief and application around its culture so as to resolve drought, and people have applied these methods till present time and they stil continue them. In societies, for the rain volley applications, some terms of magic of the rain and prayer of rain have been used. Although there are some magical applications among them, this pratice is generally called as the prayer of rain in Turkish culture. As the livelihood of the people in Takmak village, Eşme, a town of Uşak is based on agriculture and livestock, some practices are held during the drought seasons. The subject of the article is based on description and analysis of the techniques of the rain volley applications today in Takmak village. That's why, important phenomenons of description data applications of the rain volley applications in Takmak village gained with participant observation and detailed interview technques will be evaluated in terms of History of Religions and the history of the rain volley applications in this village will be put forward with their religious origins.

Keywords: Takmak village, Prayer of rain, Going to the Sahra, Islamic Religion, Traditional Turkish Religion.

[*] Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi, elmek: skilic959@gmail.com.

GİRİŞ

Takmak köyü, UŞak ili, EŞme ilçesine bağlıdır. Köyün, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Yörük Türkmenleri tarafından Germiyanoğulları beyliği döneminde kurulduğu bilinmektedir.[1] Tarihi kayıtlarda bulunmamakla birlikte, köyün adının kaynağı hakkında köylüler tarafından bazı görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden birisi, Takmak isminin, ilkbaharda Kütahya bölgesinden Toroslar istikametine göç eden Yörük Türkmenlerinden bir grubun, köyün bulunduğu yere gelerek "*Burada takıldık kaldık*", demeleri ve burada yerleşmeleri üzerine verildiği şeklindedir. Başka bir görüşe ise köyün isminin, buraya ilk gelen Yörüklerin, *Ayın Çeşme* denilen mevkiine yerleştiği, burada yavrularını öldürdükleri yılanın, koyunlardan sağılan sütü zehirlemesi üzerine, burayı terk ederek, günümüzde köyün bulunduğu yere yerleşmeleri ve "Burası Takmak, buradan kalkmak" demeleri üzerine konulduğu şeklindedir. Cevdet Türkay'a göre ise Takmak adı, aşiret ismidir. Köye ilk yerleşenler, Burhanlı Yörük Türkmenleridir. Bozdoğan Yörüklerinden olan Burhanlı cemaati muhtemelen, Kütahya'nın, şeyhli kazası civarından ilkbaharla birlikte Hasan Dağı yaylağına giderken köyde kalmışlardır.[2]

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Takmak, Selendi, Sirge, Gümay ve Güre'nin içinde yer aldığı, *Beş-Kaza* olarak isimlendirilen nahiyelerden birisidir. Denizli'nin Mutasarrıflık olduğu tarihten itibaren, Takmak da kaza merkezi olmuştur. 1898 yılında Özmir-UŞak demiryolunun Elvanlar'dan geçmesi, Takmak kazasının eski önemini kaybetmesine yol açmıştır. Üstiklal savaşı esnasında, Yunanlılar tarafından harabeye çevrilen Takmak'ın, savaş sonrası imarının güçlüğü yüzünden kaza merkezi Elvanlar'a taşınmış ve EŞme ismini almıştır. Böylece Takmak, EŞme'ye bağlı bir köy konumuna gelmiştir.[3]

Köyün, UŞak il merkezine uzaklığı 70 km, EŞme ilçe merkezine uzaklığı ise 6 km dir. Karasal iklimin hakim olduğu köyde kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Halkın geçim kaynağı genel olarak tarım ve hayvancılıktır. Tarımsal ürün olarak genellikle, buğday, arpa, kara mercimek, nohut, tütün, susam, haşhaş ekilmektedir. Son yıllarda bağcılık ve meyvecilik yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Hayvancılıkta ise genel olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra kümes hayvancılığı da yapılmaktadır. Önceki yıllarda en önemli gelir kaynakları arasında kilim dokumacılığı yer almaktaydı. Fakat günümüzde kilim dokumacılığı unutulmaya yüz tutmuştur.

Günümüzde 650 kişilik nüfusa sahip olan Takmak köyünde, bir ilköğretim okulu, bir sağlık ocağı, bir de cami bulunmaktadır. Köy nüfusunun çoğunluğunu ihtiyarlar ve emekliler oluşturmaktadır. Köyün genç nüfusu ise genellikle İzmir ve Manisa'daki fabrikalarda çalışmaktadır. Köydeki gençlerin büyük çoğunluğu lise mezunu, orta yaş ve üzeri ise ilkokul mezunudur. Köy halkının tamamı Sünni İslam inancına sahiptir.

A-YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARI HAKKINDA GENEL BİLGİ

Geçim kaynağı tarıma dayanan ve suni yollar ile sulama imkânı bulunmayan toplumlarda, yazın kurak geçtiği dönemlerde, özellikle yağmura ihtiyaç duyulduğu zamanlarda, çeşitli yöntemler kullanılarak yağmur yağdırma uygulaması geçmişten günümüze kadar yapıla gelmektedir. Toplumlarda, yağmur yağdırma uygulamaları için *Yağmur büyüsü* ve *Yağmur duası* terimleri kullanılmaktadır. Yağmur büyüsü, çocukları ıslatmak, taşı suya daldırmak, yağmur yağmasını betimleyen hareketler yapmak gibi genel olarak benzetmeli büyü prensibine uygun pratikler ve

[1] Burhanettin İnenli, (2007), **Milli Mücadele Döneminde EŞme** (1919-1923), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, s.8.

[2] Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, Cemaâtlar,** İstanbul 1979, s.261-262, 709; Yaşar Yücel-Ali Sevim, **Türkiye Tarihi I,** Ankara 1989, s.224.

[3] EŞme Belediyesi, Kültür Hizmeti, 2008, s.14-15.

yüce varlıklar üzerinde etkileyici tesiri olduğuna inanılan dua, kurban vb. aracılığı ile yağmur yağdırmaya yönelik yapılan büyü türüdür.[4] James G. Frazer, yağmur yağdırmak için yapılan büyüyü *duygusal büyü* türü içerisinde değerlendirmektedir. Duygusal büyü ise meydana gelmesi arzulanan olayı, onu taklit ederek meydana gelmesini sağlama yöntemidir.[5] Bu tür uygulamaların temelinde mevcut durumun tersine çevrilmesi ve yağmur yağmasını taklit mantığı yatmaktadır. Yağmur duası ise mevsimin kurak geçtiği zamanlarda yağmur yağması için yüce varlıklara, atalara, kutsal Ğanlara yönelik, onları acımaya sevk edecek nitelikte yapılan yakarıĞ ve duadır.[6] Bizim kültürümüzde ise bu iĞlemlere, her ne kadar içerisinde birtakım büyüsel ve sihirsel uygulamalar bulunsa da genel olarak yağmur duası denilmektedir.[7]

GeçmiĞten günümüze birçok toplumda yağmur yağdırmak için büyüsel nitelikte çeĞitli iĞlemler yapılmıĞ ve halen de yapılmaktadır. Bu iĞlemlerin örnekleri çok sayıda olmakla birlikte, genel olarak belli bir ağacın yaprağını veya kabuğunu suya daldırma ve bunlarla çevreye su serpme, suyu ağza alarak havaya püskürtme, belli bir taĞı suya daldırma veya taĞın üzerine su serpme, hayvan yavrularını annelerinden belli bir süre ayrı tutma, bazı hayvanları özellikle siyah renkli olanları kurban etme, dövme ve yakma Ğeklinde yapılmaktadır.[8] Türk toplumunda ise yağmurun yağması için okunmuĞ belli adetteki taĞları suya daldırma, dua veya ayet yazılmıĞ olan at veya koyun kafatasını suya bırakma, insan kafatasını suya bırakma, suya tabut atma, suya kavrulmuĞ tuz atma, kırk boğumlu asma veya söğüt dalına dua okuma, takım bezden veya tahtadan yapılmıĞ bebekleri ıslatma, çocukları ıslatma, koyun ve kuzuların birbirinden ayrılarak meleĞmelerini sağlama, yılan yakma, türbelerde yağmur duasına çıkma, yağmur duası akabinde kurban kesme ve toplu halde yemek yeme gibi uygulamalar yapılmaktadır.[9]

B- TAKMAK KÖYÜNDEKĞ YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARININ TASVĞRĞ

Genel olarak geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanan Takmak köyünde, iklimin kurak geçtiği dönemlerde, yağmur yağdırmak için birtakım pratikler yapılmaktadır. Köyde sulama barajı olmasına rağmen, sulama imkanı bulunmayan tarlalarına köylüler buğday, arpa, fiğ türü tahıl ürünleri ektiklerinden, büyükbaĞ ve küçükbaĞ hayvanları genellikle meralarda otlattıklarından, kurak mevsimlerde yağmur yağdırma uygulamalarına sıklıkla rastlanmaktadır.(K.K. 1,2,3,4)

Köyde, ihtiyaç duyulduğu zamanda yağmurun yağması için yapılan pratiklere baĞlamadan önce, yağmurun yağmasına engel olabilecek durumların ortadan kaldırılması yoluna gidilmektedir. Köydeki inanıĞa göre, yağmurun yağmaması, günahlarla iliĞkilendirilmektedir. Bu nedenle, yağmur yağdırma pratikleri yapılmadan veya yağmur duasına çıkılmadan önce günah sayılan içki içmek, kumar oynamak, eğlence için dahi olsa kahvehanelerde iskambil, tavla türü oyun oynamak, yağmurun yağmasına kadar köylüler tarafından terk edilmekte, uymayanlar ise ikaz edilmektedir. Bu durum yağmurun yağmasına kadar devam etmektedir. Yağmur yağdıktan sonra önceki içki kumar gibi alıĞkanlıklarına geri dönülmektedir. (K.K., 6,10,11)

[4] Sedat Veyis Örnek, **Budunbilim Terimleri Sözlüğü,** Ankara 1973, s. 67.
[5] James G. Frazer, **Altın Dal I,** Çev. Mehmet H. Doğan, Ğstanbul 1991, s. 13-14.
[6] Sedat Veyis Örnek, **age.,** s.67.
[7] Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de Yağmur Duası II", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C. XXII, Sayı: 3-4, Ankara 1965, s.221.
[8] James G. Frazer, **age.,** s.13-14.
[9] Orhan Acıpayamlı, **agm.,** s.228; Rıfat Araz, Harput'ta Eski Türk Ğnançları ve Halk Hekimliği, Ankara 1995, s.145-146; Ayrıca geniĞ bilgi için bkz., Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla Ğncelenmesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C. XXI, Sayı: 1-2, Ankara 1963, s.1-39.

Günah sayılan eylemler terk edildiği halde yağmur yağmaz ise geleneksel yağmur yağdırma pratiklerine gidilmektedir. Bunun için Tahsin hoca[10] ön hazırlıklara başlar. Bu manada Tahsin Hoca, öncelikle yağmur yağdırmak için yapacağı işlemlerde başarılı olmak için 4444 defa *Salât-ı Nâriye*/*Tefriciye duası*[11] okur. Tahsin hoca, dua okunma işlemini tamamladıktan sonraki ikindi namazını müteakip, imam, Tahsin hoca, cami cemaatinden birkaç kişi[12] ve köydeki çocuklardan oluşan bir grup, Küçük mezarlığın[13] yanındaki harman yerinde toplanır. Buna *sahraya çıkma* denilmektedir. (K.K., 1, 2,4,9,12,14) Çocuklarla birlikte harman yerinde toplanan imam ve orada bulunanlar iki rekat *yağmur duası namazı* (*istiska namazı*) kılarlar. Namazdan sonra imam, günahlardan dolayı tövbe duası[14] ve ardından Kuran-ı Kerim okur. Okunan Kuran ayetlerinin belli bir sureden olma mecburiyeti bulunmamaktadır, fakat genel olarak *Vâkı'a suresi*[15] okunmaktadır. Kur"an okuma bittikten sonra, imam ve diğer köylüler ayağa kalkarlar, çocuklar ise mezarlıktan kıble yönünde belli bir mesafe koştuktan sonra dönerek bu sefer mezarlığa doğru koşarlar. Bu koşma işlemi yedi defa tekrarlanır ve koşma esnasında çocuklar hep birlikte,

"*Yerden bereket,*
Gökten rahmet,
Amin Allah'ım amin"

[10] Tahsin hoca, köyün yerlisi olup, yağmur yağdırma ile ilgili pratikleri bilen ve uygulayandır. Aynı zamanda iyi bir din eğitimi almış olan Tansin hoca resmi olarak imamlık yapmamış olmakla birlikte, ihtiyaç duyulduğunda köyde resmi imamın yaptığı bütün din hizmetlerini yapabilen birisidir. Köyde resmi imam olmasına rağmen, yağmur duasında cemaatle kılınan namaz hariç, ileride bahsedeceğimiz yağmur yağdırma tekniklerini Tahsin hoca yapmaktadır.

[11] Salat-ı Nâriye/Tefriciye duasının Arapça okunuşu şöyledir: "Allâahümme salli salâten kâmileten ve sellim selâmen tâammen alâ seyyidinâ Muhammedinillezî tenhallü bi-hil'ukadu ve tenfericü bihi'l-kurebu ve tukdâ bihi'l-havâicu ve tünâlu bihirreğâbu ve husnulhavâtimi ve yusteskal ğamâmu bivechihil-kerimi ve alâ âlihî ve sahbihî fîi küll-i ma'lûmin lek." Süleyman Ateş, **Büyük Dua Mecmuası,** Ankara Ts., s.166-167.

Bu duanın Türkçe anlamı şöyledir: "Allâh'ım, kendisi hürmetine düğümler çözülen, gamlar-kederler açılan, ihtiyaçlar giderilen, isteklere, hüsn-i hâtimelere güzel âkibetlere nâil olunan, kerem (cömertlik) sahibi yüzü-suyu hürmetine bulutların sulandığı, Efendimiz Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) ve onun âl ve ashâbına; her bakış ve her nefeste ve zâtınca mâlum olanların sayısınca, kâmil bir rahmet ve tam bir selâmet ihsan eyle."

[12] Bu kişiler, bahsedilen pratikler esnasında Tahsin hocaya yardım eden, köy sakinlerinden İbrahim Karataş ve Nuri Kılıç"tır.

[13] Köyde üç tane mezarlık bulunmaktadır. Bunlar, *Büyük mezarlık*, *Çelenk mezarlık* ve *Küçük mezarlık*tır. Bu üç mezarlığın yanında harman yeri bulunmasına rağmen yağmur yağdırmak için sahraya çıkma işlemi Küçük mezarlık yanındaki harman yerinde yapılmaktadır. Bu mezarlığa, genel olarak köye ilk yerleşen ailelerin cenazeleri gömülmektedir.

[14]Tövbe duası olarak şudua okunmaktadır: Estağfirullah. Estağfirullah. Estağfirullah azimel kerim ellezî lâ ilâhe illâ hûvel hayyül kayyûmü ve etûbü ileyhi tevbete abdin zalimin linefsihî lâ yemlikü linefsihî mevten ve lâ hayâten ve lâ nüşûra. Ve nes´elühüt tevbete vel mağfirete vel hidâyete lenâ innehû hüvet tevvâbur rahımu, Tevbe yârabbi! Tevbe yârabbi! Tevbe yârabbi! Eger benim elimden ve dilimden ve gözümden ve kulağımdan ve ayağımdan ve sair âza-yı cevârihlerimden senin rızâ-yı şerîfine muhalif günah, hata, isyan, şirk, kelime-i küfür, her ne ki sâdır olduysa ben onların cümlesinden tövbe ettim ve rücû ettim, pişman oldum. Bir dahi işlememeye azm ü cezm ü kast eyledim. Peygamberlerin evveli Hazret-i Adem Aleyhisselâm ve âhiri bizim peygamberimiz Muhammed Mustafa"dır. Bu ikisi ve bu ikisinin arasında ne kadar peygamberler gelmiş ve geçmiş ise ben onların cümlesine inandım, îman getirdim. Dilim ile ikrar ve kalbim ile tasdik ettim. Haktır ve gerçektir. Amentü billahi ve bimâ câe min indillah. Âmentü biresûlillâhi ve bimâ cae min indi resûlillahi. Âmentü billâhi ve melâiketihî ve kütübihî ve rusülihî vel yevmil âhiri ve bil kaderi hayrihî ve şerrihî ve minallahi teâlâ vel ba´sü ba"del mevti hakkun eşhedü en lâ ilâhe illâllahü ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve resûlühû. Süleyman Demir, Büyük Dua Demetleri şifa Hazineleri, İstanbul 1981, s.242-243.

[15]Vâkı"a suresi, genel olarak kıyametin kopması ve sonrasındaki ahiret hayatından bahsetmektedir. 63-70. ayetleri ise, tohumların yeşermesinden ve yağmurun bulutlardan yağdırılmasından söz etmektedir. Vâkı"a suresi 63-70. ayetlerin anlamı şöyledir: şimdi bana, ektiğinizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz? Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşıp kalırdınız. "Doğrusu borç altına girdik. Daha doğrusu, biz yoksul kaldık" (derdiniz). Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Buluttan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu tuzlu yapardık. şükretmeniz gerekmez mi?

tekerlemesini yüksek sesle söylerler. Bu esnada çocuklar ellerini avuç içleri aşağıya gelecek şekilde tutarlar. Çocukların koşması ve tekerleme söylemeleri sona erince imam, *Yağmur Duası*[16] ile *Seyyidü'l İstiğfar Duasını*[17] okuyarak "*el Fatiha*"der ve hazır bulunanlar da içinden *Fatiha suresi*ni okur. Bahsedilen dualar okunurken imam ve orada hazır bulunanlar ayakta dururlar, çocuklar ise dualar bitinceye kadar ayakta bekleyenlerin etrafında dönerek yüksek sesle "*amin, amin, amin Allah'ım amin*" diyerek eşlik ederler. Dua esnasında, çocuklar da dahil katılanların hepsinin ellerinin avuç içleri aşağıya doğru gelecek şekilde, başka bir ifade ile ellerin konumu normal dua yapılırken tutulanın tam tersi vaziyet alır. Böylece yağmurun yağması taklit edilmiş olur. Sahraya çıkma uygulaması altı gün devam eder. İleride bahsedeceğimiz üzere, yedinci günde çocuk, kadın, erkek, genç, ihtiyar tüm köylü yağmur duası için *Dede*[18]'ye çıkarlar. Bu günler süresince gündüz otlamaya giden koyun sürüleri içindeki kuzulu koyunlar akşam döndüklerinde kuzuları belli bir süre ayrı tutularak meleşmeleri sağlanır. Böylece Tanrı'nın acıması sağlanacağı ve yağmur yağdıracağına inanılmaktadır. Ayrıca köyde, bahsettiğimiz pratiklerin yanı sıra, yılan yakıldığında yağmur yağacağı inanışı bulunmakta, fakat uygulanmamaktadır. (K.K., 1, 2,3,4, 5, 7,8)

Altı günlük sahraya çıkma işlemi ve yedinci gün Dede'ye çıkma süresi içerisinde suya, at kafatası kemiği ve taş bırakma işlemi yapılır. Suya daldırılacak olan hayvan kafatasının mutlaka ata ait olması gerekmektedir.[19] Tahsin hoca, at kafatası suya bırakılmadan önce üzerine, önceden yazılmış olsa bile, Arapça harfler ile Nûr suresi 43. ayeti[20] yazar. 300 taşa ise tek tek şûrâ suresi 28. ayetini[21] Arapça olarak okur. At kafatasına yazma ve 300 taşa okuma işlemi bittikten sonra

[16] Yağmur Duasının Arapça okunuşu şöyledir: "Allahümmel Eskına ğaysen muğisen henîen merien ğadakan mucellelen seyhan âmmen tabekan. Allahümme eskınâ'l-ğayse ve lâ tec'alnâ mine'l kanitin. Allahümme inne bi'l-bilâdi ve'l-ibâdi ve'l-hakkı mine'l-lâ'va'i ve'ddanki mâ lâ-neşkû illâ ileyke!. Allahümme enbit lenâ'z-zer'a ve edirre lenâ'd-dar'a ve eskınâ min-berekâti's-semâ'i ve enbit lenâ min berekati'l ard. Allahümme innâ nestağfiruke inneke kunte ğaffâran fe-ersilis-semâ'e aleynâ midrâra."

Türkçe anlamı ise şöyledir: "Allah'ım, bize yardım eden, içimize sinen, ferahlık veren, bol, yararlı her tarafı kaplayan, her tarafa akıp giden, her tarafı sulayan genel yaygın yağmur ihsan eyle. Allah'ım, bizi yağmurla sula, bizi, ümitlerini yitirmiş kimselerden eyleme. Allah'ım, kullarda, illerde ve diğer yaratıklarda öyle bir güçlük, öyle bir darlık var ki senden başkasına arz edemeyiz. Ey yüce yaratıcımız, bizim için ekinleri bitir, bizim için memeleri sütle doldur, bizi göğün bereketinden sula, bize yeryüzünün bereketinden ihsan eyle. Ey cömert, kerem sahibi tanrımız, biz senden mağfiret dileriz, şüphe yok ki sen çok bağışlayıcısın, bize gökten bol bol yağmurlar yağdır, ey bağışlayıcı, merhametli Rabbimiz."

[17] Seyyidü'l İstiğfar Duasının Arapça okunuşu şöyledir: "Allahümme ente Rabbî lâ ilahe illâ ente halaktenî ve ene abdüke ve ene alâ ahdike ve vâ'dike mes'tetâtü eûzü bike min şerri mâ sanâtü ebû'ü leke bi-nîmetike aleyye ve ebû'ü bizenbî fağfirlî zünûbî feinnehû lâ yağfiruz-zünûbe illâ ente."

Türkçe anlamı ise şöyledir: "Allah'ım! Sen benim Rabbimsin! İbâdete lâyık hiçbir ilâh yoktur; ancak sen varsın. Beni sen yarattın. şüphe yok ki, ben senin kulunum. Gücüm yettiği kadar, ezelde sana verdiğim ahd ü misak ve va'dim üzerinde duruyorum. Bana lütuf ve ihsan buyurduğun nimetleri ikrar ve itiraf ederim. Günahlarımı da itiraf ederim. Sen beni affet Allah'ım! Zira senden başka günahları kimse affetmez." Süleyman Demir, age., s.244-245.

[18] Köyde *Dede* olarak, tabir edilen yer, Uşak yolu üzerinde, köye 3 km uzaklıkta, köyün yerleşim yerine nazaran yüksek olan ve Yunus Dede'nin yatırının bulunduğu ziyaret yeridir. Yatırın dört tarafı kare şeklinde yaklaşık 1 m. Yüksekliğinde taş duvarla çevrilidir ve içinde bez bağlanan ağacı bulunmaktadır. Yatırın mezarı net olarak belli değildir. Yatırı, çocuğu olmayanlar, hastalığına şifa arayanlar ziyaret etmektedir. Ayrıca, yağmur duası da burada yapılmaktadır. K.K., 1,2,5,7,14; Nihat Aytürk-Bayram Altan, Türkiye'de Dini Ziyaret Yerleri, Ankara 1992, s.298.

[19] Mülakat esnasında köylülere: "*Yağmur yağdırmak için başka hayvan kafatasına ayet yazılıp suya daldırılsa olmaz mı?*" diye sorduğumuzda, "*kesinlikle olmaz*" cevabını vermişlerdir. Diğer taraftan, köyde resmi görevli imamlardan birisinin, köy camisinin avlusundaki duvarda bulunan ve yağmur yağdırmak için kullanılan at kafatasını "bu bidattır" diyerek ortadan kaldırması üzerine, yeni bir at kafatası bulununcaya kadar yağmur yağdırma uygulamalarında sadece okunmuş taşlar suya daldırılmış, herhangi bir kafatası suya daldırılmamıştır. K.K. 1,2,3,4,13.

[20] Nûr suresi 43. ayetin anlamı şöyledir: "Görmez misin ki Allah bir takım bulutları (çıkarıp) sürüyor; sonra onları bir araya getirip üst üste yığıyor. Şöyle görüyorsun ki bunlar arasından yağmur çıkıyor. O, gökten, oradaki dağlardan (dağlar büyüklüğünde bulutlardan) dolu indirir. Artık onu dilediğine isabet ettirir; dilediğinden de onu uzak tutar; (bu bulutların) şimşeğinin parıltısı neredeyse gözleri alır!"

[21] şûrâ suresi 28. ayetin anlamı şöyledir: "O, (insanlar) umutlarını kestikten sonra, yağmuru indiren, rahmetini her tarafa yayandır. O, hakiki dosttur, övülmeye lâyık olandır."

Tahsin hoca, ulaşımı kolay olan ve köylünün suyunu içme suyu olarak kullanmadığı bir kuyuya, genel olarak da Küçük mezarlığın yakınında olan iki kuyudan birisine, tekbirler getirerek iner, ipe bağlı olan at kafatasını ve ağzı iple bağlı bez torba içerisindeki taşları kuyu suyuna daldırır. At kafatası ve okunmuş taşların belli bir usul ile suya daldırılması gerekmektedir. Her ikisinin de ipe bağlandıkları kısımdan aşağısının tamamı su ile temas edecek şekilde daldırılmasına dikkat edilir. Bu şekilde suya daldırıldıktan sonra ipleri, yağmurun fazla yağması durumunda yağmurun yağmasının kesilmesini sağlamak amacıyla, kuyunun kenar taşlarına sıkıştırılır. (K.K., 1, 2,3,4)

Yukarıda bahsettiğimiz işlemler yapıldığı halde yağmur yağmamışsa Dede'ye çıkmadan bir gün önce (sahraya çıkmanın altıcı günü) köydeki erkek çocuklardan birisine kendirden yapılan eski bir çuval giydirilir, bir kız çocuğuna da eski yıllardaki yöresel gelinlik giydirilerek *yağmur gelini* yapılır. Yağmur gelini, çuval giydirilen erkek çocuğu ve köyün diğer çocukları, köyün bütün evlerine tek tek giderek,

"*Yağmur gelini yağ ister,*
Bulgur ister tuz ister,
Yerden bereket,
Gökten rahmet,
Amin Allah'ım amin."

tekerlemesi eşliğinde bulgur, tuz ve yağ toplarlar. Çocuklara bulgur ve yağ veren ev sahipleri eski çuval giymiş olan çocuğun üzerine su döker. Ayrıca bu altıncı günde, Dede'ye çıkmak için hazırlıklar başlar. Muhtarla birlikte köyün ileri gelenleri, Dede'de pişirilecek olan yemek malzemesi için gerekli olan erzak ve koyunları temin ederler. Bu manada, tarımla uğraşan köylülerden tahıl, küçükbaş hayvancılık yapanlardan koyunlar toplanır. Gerek yiyecek malzemesi gerekse koyun toplamak için evine gidilen köylüler gönül rızası ile istenileni vermektedir. (K.K., 5, 7,8,10,11,12)

Önceden bahsettiğimiz gibi sahraya çıkma işlemi altı gün devam eder, bu süre içerisinde yağmur yağmamışsa yağmur duası için bütün köy halkı yedinci günü Dede'ye çıkar. Köydeki kadın, erkek ve çocukların da katılabilmesi için yedinci günün tatil günlerine denk gelmesine dikkat edilir. O günün sabahından öğle namazına kadar, Yunus Dede'nin mezarının bulunduğu yerde toplu olarak yenilecek olan yemeğin hazırlıkları yapılır. Kurban edilecek koyunların haricinde 8-10 tane koyun ve kuzu bulundurulur. Öncelikle işgeyedi koyunun kurban edilmesiyle başlanır. Bu koyunların eti kazanlarda haşlanır. Bir gün önce evlerden toplanan malzemelerden, pilav ve aşure pişirilir. Öğle ezanı okunduktan sonra topluca öğle namazı kılınır. Öğle namazını takiben cemaat halinde iki rekât yağmur duası namazı (istiska namazı) kılınır. Namaz esnasında imam cübbesini, cemaat de ceket veya hırkasını ters giyer. Namazdan sonra, Cuma ve bayram namazlarında olduğu gibi imam hutbeye çıkar. İmam, hutbede, hutbe dualarını okur ve istiğfar eder, fakat yağmur duasında yapılan hutbede, Cuma veya bayram namazı hutbelerinden farklı olarak, Türkçe nasihat yer almaz. Hutbe bitiminde Kuran okunur ve cemaat yağmur duası için ayağa kalkar. Bu esnada köyün çocukları cemaatin etrafında dönmeye ve yüksek sesle "Amin, amin, amin Allah'ım amin" diyerek bağırmaya başlarlar. Ayrıca bu esnada, önceden getirilen koyun ve kuzuların melemeleri sağlanır. Dua esnasında, hazır bulunanların elleri, namazlardan sonra yapılan dua formatının tersi vaziyette, ellerini avuç içi aşağıya dönük şekilde, parmaklar yağmurun yağışını betimleyecek biçiminde tutulur. Namaz ve duadan sonra hazırlanan yemek yine toplu olarak orada yenilir. (K.K., 1, 2,3,4,9,10,11,12,13,14)

Yağmur yağdırma uygulamalarından sonra çok fazla yağmur yağarsa, Tahsin hoca köylülerin de onayını aldıktan sonra, kuyunun içine bıraktığı at kafatası ve taşları çıkartır. At kafatası ve taşlar suya indirilirken olduğu gibi aynı şekilde tekbirlerle sudan çıkartılır. Böylece

yağmurun kesileceğine ve aşırı yağışın etkisiyle oluşabilecek tabii afetlerin önüne geçileceğine inanılmaktadır. (K.K., 1, 2,3,4)

C-TAKMAK KÖYÜNDEKİ YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARININ TAHLİLİ

Geçim kaynağına bağlı olarak toplumlarda, kuraklığı gidermek ve dolayısıyla kıtlığın önüne geçmek amacıyla birtakım inanışlar ve ritüeller bulunmaktadır.[22] Bu inanış ve ritüeller, genel olarak eski inanışlar ile yaygın dinin uygulamalarının bütünleşmesiyle oluşmaktadır. Takmak köyünde de geleneksel Türk dini ile İslam dininin uygulamalarının bütünleşmesiyle oluşan yağmur yağdırma inanış ve pratikleri günümüzde de uygulanmaya devam etmektedirler.

Köydeki yağmur yağdırma tekniklerinde İslam dininin etkisi, yağmur duasına çıkmadan önceki hazırlıklarla birlikte görülmeye başlamaktadır. Öncelikle İslam dininin etkisi, köylülerin yağmurun yağmamasını işledikleri günahların bir sonucu olduğuna inanmaları ve bundan kurtulmak için yağmur yağıncaya kadar günah sayılan eylemleri terk etmeleriyle kendisini göstermektedir. Bu manada gerek sahraya çıkmada gerekse Dede'de yapılan yağmur duası esnasında devamlı tövbe ve seyyidü'l istiğfar dualarının okunması, yağmurun yağmasına engel olan günahlardan kurtulma amacına yönelik bir çabayı yansıtmaktadır.

İslam dininin etkili olduğu yönlerden birisi de köyde geleneksel yağmur yağdırma ritüelini bilen ve uygulayan Tahsin hocanın, yağmur yağdırma ritüellerine başlamadan önce 4444 defa salât-ı nâriye duası okumasıdır. Böylelikle Tahsin hocanın, daha işin başında Tanrı'dan yapacak olduğu işlemlerde başarılı olmayı dilediği anlaşılmaktadır. Zira halk arasında bu duanın herhangi bir sıkıntı anında 4444 defa okunup hatmi yapılırsa, Tanrı'nın dilekleri kabul edeceğine inanılmaktadır.

Köyde, Küçük mezarlığın yanındaki harman yerinde yapılan ritüelin, sahraya çıkma olarak isimlendirilmesi dikkat çekicidir. Zira *sahra* kelimesi Arapça bir kelime olup, Türkçe'de *çöl* anlamına gelmektedir. Köyde çöl özellikleri taşıyan bir yer olmadığı gibi sahraya çıkma işlemi Küçük mezarlık yanındaki harman yerinde yapılmaktadır. Köylülere, "*niçin „sahraya çıkma" yerine „harman yerine çıkma" tabiri kullanmıyorsunuz*? diye sorduğumuzda, "*Atalarımızdan böyle duyduk, böyle gördük*" cevabını vermişlerdir.(K.K., 1,2,3,4) Kanaatimizce sahraya çıkma tabiri, *Hz. İbrahim*'in, *Hz. İsmail* ve *Hz. Haceri*, şuan *Kabe*'nin bulunduğu Arabistan çöllerine bırakması ve burada, Hz. Hacer'in oğlu İsmail için su bulabilmek için *Safa* ile *Merve* tepeleri arasında yedi defa gidip gelmesi ve *Zemzem* suyunun ortaya çıkması olayının[23] sembolik anlatımından kaynaklanmaktadır. Hac ibadetinde de bu olayın hatırasına *sa'y* denilen, Safa ile Merve tepeleri arasında yedi defa hızlı yürüme uygulaması yapılmaktadır. Buna benzer olarak, sahraya çıkmada, köydeki çocukların mezarlıktan kıble istikametine doğru belli bir mesafe koşup geri dönerek mezarlık tarafına koşmaları ve bunu yedi defa tekrarlamaları, Hz. Hacer'in su bulabilmek için Safa ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmesini hatırlatmaktadır. Böylece Tanrı'ya, Hz. Hacer'in çaresizlik içinde koştuğunda yerden Zemzen suyunu çıkarttığın gibi şuan biz de onun gibi çaresiziz, bize de gökyüzünden yağmur ver denilmek istenildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan çocukların dua edenlerin etrafında yedi defa dönmesi, yine Hac ibadetindeki Kabe etrafında yedi defa dönmekle yerine getirilen *tavaf* uygulamasını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla köydeki sahraya çıkma, bir bakıma Hac ibadetinin sembolik uygulaması olarak düşünülebilir. Zira toplumdaki yaygın inanışa göre hac ibadetini yerine getiren Müslüman'ın bütün günahlardan arınacağı inancı bulunmaktadır. Belkide köylüler, bu şekilde de olsa kısmi nitelikte sayılabilecek temsili hac

[22] Ali Selçuk, **Tahtacılar,** Ankara 2004, s.229.

[23] Ebü'l Velîd Muhammed El-Ezrâkî, **Kâbe ve Mekke Tarihi,** Çev. Y.Vehbi Yavuz, İstanbul 1971, s.326-328; Sami Kılıç, **İlahi Dinlerde Yiyecek ve İçecekler,** Elazığ 2007, s.169-170.

uygulaması ile yağmurun yağmasına engel olan günahlardan kurtulmayı dilemiş olabilirler. Ayrıca, sahraya çıkmada yukarıda bahsettiğimiz ritüellerle birlikte, iki rekat yağmur duası namazı kılınması ve Kuran okunması İslam dini kaynaklı uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hadis kaynaklarından, Müslim'deki, bir hadiste, Hz. Peygamberin yağmur duasında ellerini diğer dualarda yaptığından farklı olarak yükseğe kaldırdığı,[24] başka bir hadiste ise Hz. Peygamberin, yağmur duası esnasında ellerinin üstü ile gökyüzünü işaret ettiği,[25] başka bir ifade ile avuç içlerinin aşağıya dönük bir şekilde olduğu bildirilmektedir. İslam alimleri, bu iki hadisten hareketle, yağmur duası esnasında ellerin avuç içinin yukarıya çevrilmesinin de avuç içinin aşağıya doğru tutulmasının da müstehab olduğu kanaatindedirler. İslam alimleri, her iki durumun da müstehab oluşunu, Hz. Peygamberin, Allah'tan bir şey istediği dualarda ellerinin avuç içlerini yukarıya tutması, korkudan ve bir beladan kurtulmak veya bir sıkıntıdan Allah'a sığınmak için yaptığı dualarda ise avuç içlerini aşağıya doğru çevirmiş olmasına dayandırmaktadırlar. Dolayısıyla yağmur duasında ellerin avuç içlerinin aşağıya çevrilmesi uygulamasının kıtlık belasından kurtulmak için yapıldığından müstehap olduğu ifade edilmektedir.[26] Buradan hareketle köylülerin ve çocukların gerek sahraya çıkmada gerekse Dede'deki yağmur duası esnasında ellerinin avuç içlerini aşağıya çevirmelerini, kıtlık korkusunu ortadan kaldırmak için Hz. Peygamberin uygulamasından hareketle yaptıkları kanaati ortaya çıkabilir. Fakat köylülere bu el hareketini niçin yaptıkları sorulduğunda, yağmurun yağmasını taklit etmek için yaptıklarını belirtmesi ve bu esnada ellerini devamlı olarak aşağı-yukarı doğru hareket ettirmelerinin din etkisinden daha ziyade sembolik anlatım amaçlı olarak yaptıkları anlaşılmaktadır. Belki bu uygulama ilk yapıldığında müstehab olduğu için yapılmış olsa bile, günümüzde bu amaç unutulup, yağmur yağmasının sembolik olarak taklidine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu uygulamanın günümüzde yapılış amacı benzetme büyüsü veya yağmur büyüsü olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam dini kaynaklı olduğu anlaşılan bir diğer uygulama ise Dede'de yapılan yağmur duası namazı, hutbe ve dua esnasında imamın cübbesini, cemaatin de ceketlerini ters giymesidir. Bu uygulamaların, "Hz. Peygamber (s.a.v.) bir gün bize yağmur istemek için ezansız ve kametsiz namaz kıldırdı; hutbe okudu. Allah'a dua etti, yüzünü kıbleye doğru çevirdi ve ellerini kaldırdı. Ridâsını (dış elbise) ters çevirdi, sağını sola, solunu sağa getirdi."[27] hadisinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Özellikle yağmur duası esnasında elbisenin ters giyilmesi motifi bütün Türk topluluklarında çok yaygın bir uygulamadır.[28] Bu motifi, mevcut durumun tersine çevrilmesine yönelik bir uygulama olarak da yorumlamak mümkündür. Zira yağmur duasına, güneşli bir günde çıkılmaktadır. Elbisenin ters giyilmesiyle, bu güneşli havanın tersi olan yağışlı bir havanın oluşmasının temenni edilmesi sembolize edilmiş olabilir.

Takmak köyündeki yağmur yağdırma uygulamasında taş ve at kafatasını suya daldırma pratiği, geleneksel Türk Dininin etkisinin en bariz şekilde görüldüğü uygulamalar arasındadır. Özellikle İslam öncesi Türkler arasında, *yada* (*yad*, *yat*) adı verilen *yağmur taşı* ile *yadacı*nın yağmur yağdırma uygulaması, en yaygın ritüeller arasında yer almaktadır.[29] Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük'e göre, bu uygulama geleneksel Türk dininin meşhur ayinlerinden birisidir.[30]

[24] Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, es-Sahîh, C. I, Thk. M.Fuad Abdulbâkî, İstanbul 1992, İstiskâ, Hadis no: 895, s. 612.

[25] Müslim, İstiskâ, Hadis No: 896, s. 612.

[26] Seyyid Sâbık, Fıkhü's-Sünneh, C. I, Kahire 1990, s. 192; Ahmet Davudoğlu, **Sahîh- Müslim Tercümesi ve Şerhi,** C. V, İstanbul Ts., s. 45-46.

[27] İbn Mâce, **Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, es-Sünen,** C. I, Thk. M. Fuad Abdulbâkî, İstanbul 1992, **İkâmetü's-salât,** Bab: 153-154, Hadis no: 1268-1269, s.403; Ayrıca İslam dinindeki istiskâ (yağmur isteme) namazı için bkz., Cemal Sofuoğlu, **İslâm Dîni Esasları,** İzmir 1999, s. 354-158.

[28] Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de yağmur Duası II", s. 224.

[29] Sedat Veyis Örnek, **age.,** s.67.

[30] Gümer Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi,** Ankara 1997, s. 91.

Kaşgarlı Mahmut yada taşının yağmur yağdırmak ve rüzgar estirmek için yapılan bir tür kamlık olduğunu bildirmektedir.[31] Gumilöv ise yada taşıyla yağmur yağdırmada ruhları yardıma çağırma olmadığından dolayı, yadacıların kamlardan ayrı tutulması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca o, yada taşı ile yağmur yağdırmayı sempatik büyü olarak nitelemektedir.[32] Bu taşın kaynağının, Hz. Nuh'un oğlu Yafes olduğu hakkında görüşler bulunmaktadır. Bu konuda Tümer ve Küçük, "Nuh peygamber, Türkistan'ı, oğlu ve Türk'ün babası sayılan Yafes'e verdiği zaman ona, bu kurak ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna yağmur yağdırma kudretini bahşeder ve üzerinde "ism-i azam" duası yazılı olan bir taş verir. İhtiyaç halinde bu yazılı taşla Allah'a dua edilerek yağmur yağdırılır. Buna "Yada taşı" adı verilir. Çin, Hıristiyan ve İslam kaynaklarında Allah'ın, Türkler'in ecdadına yağmur yağdırma kabiliyeti verdiği zikredilmektedir.", bilgilerini vermektedirler.[33] Diğer taraftan, kaynakların verdiği bilgiye göre, yada ile yağmur yağdırmak için, taşın su ile ıslatılması ve bu işlemi de bu tekniği bilen yadacının yapması gerekmektedir. Yukarıdaki yada taşı ile ilgili bilgilerle Takmak köyünde Tahsin hocanın taşı suya daldırması arasında paralellik görülmektedir. Köyde bu ritüeli bilen ve uygulayanın sadece Tahsin hocanın olması, onu bir bakıma yadacı konumuna getirmekte, suya daldırdığı 300 taş ise yada taşını hatırlatmaktadır. *Türklerde Taşla ilgili inanışlar* isimli eserinde yada taşı üzerinde kapsamlı bilgiler sunan Hikmet Tanyu, taşla yağmur yağdırma tekniğinin kökeninin İslam öncesi olmakla birlikte, İslam sonrası dönemlerde, İslami motifler ile bezenerek varlığını günümüze kadar devam ettirdiğini belirtmektedir.[34] Buradan hareketle, Tahsin hocanın 300 taşı kuyu suyuna daldırması, geleneksel Türk dini uygulaması; taşın üzerine kuran ayeti okunması ve tekbirlerle kuyuya indirmesinin ise İslami motifle bezenmiş şekli olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Takmak köyündeki taşın su ile temasıyla yağmur yağdırılması, Anadolu'nun bir çok yöresinde ve çoğu Türk ülkesinde bilinen ve halen uygulanan bir ritüeldir.[35]

Yağmur yağdırmak için bazı hayvanların veya insan kafatasının suya daldırılması Anadolu'da bir çok yerde görülen uygulamalardandır.[36] Takmak köyünde ise yağmur yağdırmak için sadece at kafatasına ayet yazılıp suya daldırılmasının, Türklerin ata vermiş olduğu önem ve kutsiyetten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira en eski çağlardan itibaren at, Türklerin siyasi, dini, iktisadi ve sosyal hayatlarında önemli bir yer tutmuştur. Tarihte atı ilk evcilleştiren ve savaşlarda kullanan Türker olmuş ve bu sayede büyük devletler kurmuşlardır. Bir bakıma Türklerin tarih sahnesinde önemli rol oynamaları at sayesinde olmuştur. Bunun yanında, geleneksel Türk dininde en önemli ibadetlerden birisi at kurbanıdır. Geleneksel Türk toplumun hayatının vazgeçilmezi olan at gerektiğinde konuşan, zeka sahibi, gökten inmiş bir nevi kutsal hayvan durumundadır.[37] Yukarıda bahsettiğimiz, yağmur yağdırmak için at kafatası ve taşın suya daldırılması, geleneksel Türk inanışındaki su kültünü hatırlatmaktadır. Zira, geleneksel Türk dininde suya önemli bir dini anlam ve mahiyet yüklenmiştir. Türk din tarihi içerisinde suya diğer özelliklerinin yanı sıra temizlik ve safiyet sembolü olarak kutsallık atfedilmiştir.[38]

---

[31] ***Divanü Lûgat-it-Türk*** **Tercümesi,** C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara 1992, s.3, 159.

[32] Lev Nikolaviçen Gumilöv, **Eski Türkler,** Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 1999, s. 127.

[33] Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **age.,** s. 91-92.

[34] Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla İlgili İnanışlar,** Ankara 1987, s. 61-65, 79-80.

[35] Rıfat Araz, **age.,** s.148; Mustafa Erdem, **Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat,** Ankara 2005, s.197-198; Durmuş Arık, **Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları,** Ankara 2005, s.127-128.

[36] Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de Yağmur Duası II, s. 228; Rıfat Araz, **age.,** s.146.

[37] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** İstanbul 1991, s. 208-209, 291; Ünver Günay-Harun Güngör, **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi,** İstanbul 2007, s.98, 111; Mustafa Aksoy, "Türklerde At Kültürü ve Kımız", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** Sayı: 142, İstanbul 1998, s.40-42: İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** Ankara 1980, s.50-51.

[38] Ünver Günay-Harun Güngör, **age.,** s.77-78.

Takmak köyünde geleneksel Türk dininin etkisinin görüldüğü bir diğer uygulama, yağmur duasının Yunus Dede'nin yatırında yedi kurban kesilip, toplu halde dua yapılması ve sonrasında yemek yenilmesidir. Yağmur duasının Yunus Dede'nin yatırında kurban kesilip, toplu halde yapılması, geleneksel Türk dininin *atalar kültü*[39] ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zira, ölmüş atalara saygı gösterme ve onlar için kurbanlar takdim etme uygulaması geleneksel Türk inancının önemli unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Asya Hunları, her mayıs ayının ortalarında atalara kurbanlar sunmuşlar, aynı şekilde Tabgaçlar da atalarının mezarlarını ziyaret etmişler ve onlara kurbanlar sunmuşlardır. Göktürler ve Uygurlar da mayıs ayında kutsal dağda toplanıp, Göktanrı'ya ve atalara kurbanlar takdimi yapmışlardır. Genel olarak bütün Türk kavimleri ölmüş atalarına saygı göstermişler ve onlara kurban sunma gelenek halini almıştır. Zira İslam öncesi dönemde Türkler ölüm sonrası ikinci bir hayatın varlığına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanıyorlardı.[40] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Takmak köylülerinin yağmur duasını, atalar kültünün devamı olarak saygı duydukları ve evliya olarak kabul ettikleri, Yunus Dede'nin mezarında kurbanlar keserek, yatırının bulunduğu yerde dua ederek ona gösterdikleri saygının karşılığında Allah'tan yağmurun yağdırmasını talep ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Dede'ye çıkmada namaz ve duadan sonra toplu halde yemek yenilmesini, Türk tarihinin en eski çağlardan itibaren çeşitli vesilelerle yapılan toylar ve şenlikler ile ilişkilendirmek mümkündür. Zira, Türklerde, ataları saygılama ve dini törenlerden sonra yemekli toylar düzenlenirdi.[41] Aslında bir törende toplu halde yemek yenilmesi, törenin bittiğini ifade etmektedir. Başka bir ifade ile sosyal ve biyolojik bir safhadan başka bir safhaya geçiş dolayısıyla yapılan törenlerin sonunda ziyafet verilmesi yaygın bir uygulamadır.[42]

Köydeki yağmur yağdırma uygulamalarında geleneksel Türk dinindeki atalar kültüyle ilişkili olabilecek diğer bir uygulama, sahraya çıkma işleminin köydeki Küçük mezarlık yanındaki harman yerinde yapılmasıdır. Köydeki üç mezarlık yanında da harman yeri bulunmasına rağmen, sahraya çıkmak için Küçük mezarlığın seçilmesi manidardır. Bu mezarlık köye ilk yerleşen Türkmen Yörüklerinin ve köyün kaza merkezi olduğu dönemlerde özellikle müftü ve kadı olarak devlet hizmetleri yapmış kişilerin gömülü olduğu mezarlıktır. Uygulamanın bu mezarlıkta yapılması geleneksel Türk dinindeki ata ruhlarından yardım beklentisini hatırlatmaktadır. Diğer taraftan, sahraya çıkma uygulamasının mezarlık yanındaki harman yerinde yapılması, Tanrı'ya, bize yağmur vermediğin takdirde harman yerinde kaldıracak ürünümüz olmadığından hepimiz mezarlıkta yatanlar gibi olacağız mesajı verilmek istenmiş olabilir.

Köydeki yağmur yağdırma uygulamalarında, yağmur büyüsü veya benzetmeli büyü özelliği taşıyan unsurlara da rastlanmaktadır. Önceden bahsettiğimiz, Sedat Veyis Örnek ve James G. Frazer'in bu konuda vermiş oldukları bilgilere göre, köydeki yağmur gelini yanında bulunan ve eski çuval giydirilmiş erkek çocuğuna su serpilmesi, koyun ve kuzuların birbirlerinden ayrılarak meleşmelerinin sağlanması uygulamaları ile yılan yakıldığında yağmurun yağacağı inanışı büyüsel fenomenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında Örnek'in, yağmur büyüsü tanımı dikkate alındığında, yukarıda bahsettiğimiz hususlar yanı sıra geleneksel Türk dini inancına dayanan taşın ve at kafatasının suya bırakılmasını da yağmurun yağmasını sağlayan büyüsel işlemler olarak değerlendirmek mümkündür.

[39] Genel olarak patriarkal aile tipinin hakim olduğu toplumlarda dini bir olay olarak karşımıza çıkan atalar kültünün temelini, ölen ataların özellikle de babaların ruhlarının yaşayan akrabalarına iyilik veya kötülüklerinin dokunabileceği inancına bağlı olarak onlara karşı duyulan minnet hissi oluşturmaktadır. Bununla birlikte atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve mezarı kült olmamakta, sadece saygı duyulanlar kült haline gelmektedir. Bu manada atalar kültünü *ölüler kültü*nden ayırt etmek gerekmektedir. Ünver Günay-Harun Güngör, **age.,** s.80.

[40] Ünver Günay-Harun Güngör, **age.,** s.80; İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** s.46-47.

[41] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişine Çağları,** İstanbul 1988, s.776.

[42] Orhan Acıpayamlı, Türkiye'de Yagmur Duası II, s.232.

SONUÇ

Takmak köylüleri içerisinde bir takım sihirsel unsurlar bulunmakla birlikte temel kökleri geleneksel Türk dini ile İslam dinine dayanan ve diğer Türk topluluklarında da görülen yağmur yağdırma uygulamalarını günümüzde devam ettirmektedirler. İslam dininin etkili olduğu uygulamalar genel olarak, sahraya ve Dede'ye çıkmada istiska namazının kılınması, Kuran-ı Kerim'den Vakıa suresinin okunması, tövbe edilmesi, seyyidü'l istiğfar duası, yağmur duası ve sonunda Fatiha suresinin okunmasıdır.

Köyde, geleneksel Türk dininin devamı niteliğinde ifade edilebilecek unsurlar, kutsal kabul edilen Yunus Dede türbesinde dua edilmesi, kurbanlar kesilmesi; at kafatası ve taşın suya daldırılması uygulamasının yapılmasıdır. Aslında Yunus Dede'de öğle namazı sonrası yağmur duası dışında yapılan uygulamaların hemen hemen tamamı geleneksel Türk dini kaynaklıdır. Fakat bu uygulamalar, İslami motiflere büründürülerek günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu da Türklerin İslam'ı kabul ettiklerinde, İslam'ın özüne ters olan bazı uygulamaları bıraktıkları, İslam'a aykırı olmayan uygulamaları ise İslami motife büründürerek devam ettirdiklerine örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

ACIPAYAMLI Orhan, "Türkiye'de Yağmur Duası II", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XXII, Sayı: 3-4, Ankara 1965, s. (221-250)

ACIPAYAMLI "Türkiye'de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XXI, Sayı: 1-2, Ankara 1963, s. (1-39)

AKSOY Mustafa, "Türklerde At Kültürü ve Kımız", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 142, İstanbul 1998, s. (38-44)

ARAZ Rıfat, Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Ankara 1995.

ARIK Durmuş, Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları, Ankara 2005.

ATEş Süleyman, Büyük Dua Mecmuası, Ankara Ts.

AYTÜRK Nihat – ALTAN, Bayram, Türkiye'de Dini Ziyaret Yerleri, Ankara 1992.

DAVUDOĞLU Ahmet, Sahîh- Müslim Tercümesi ve şerhi, C. V, İstanbul Ts.

DEMİR Süleyman, Büyük Dua Demetleri şifa Hazineleri, İstanbul 1981.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara 1992.

EL-EZRÂKÎ, Ebü'l Velîd Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, Çev. Y.Vehbi Yavuz, İstanbul 1971.

ERDEM Mustafa, Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat, Ankara 2005.

Eşme Belediyesi, Kültür Hizmeti, 2008.

FRAZER James G., Altın Dal I, Çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul 1991.

GUMİLÖV Lev Nikolaviçen, Eski Türkler, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 1999.

GÜNAY Ünver-GÜNGÖR, Harun, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, İstanbul 2007.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, es-Sünen, C. I, Thk. M.Fuad Abdulbâkî, İstanbul 1992.

KAFESOĞLU İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1991.

KAFESOĞLU İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara 1980.

KILIÇ Sami, Dahi Dinlerde Yiyecek ve İçecekler, Elazığ 2007.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, es-Sahîh, C. I, Thk. M.Fuad Abdulbâkî, İstanbul 1992.

ÖGEL Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988.

ÖRNEK Sedat Veyis, Budunbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1973.

SÂBIK Seyyid, Fıkhü's-Sünneh, C.I, Kahire 1990.

SELÇUK Ali, Tahtacılar, Ankara 2004.

SOFUOĞLU Cemal, İslâm Dîni Esasları, İzmir 1999.

ŞENLİ Burhanettin, (2007) Milli Mücadele Döneminde Eğitim (1919-1923), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

TANYU Hikmet, Türklerde Tanrı ile İlgili İnançlar, Ankara 1987.

TÜMER Gümer-KÜÇÜK, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara 1997.

TÜRKAY Cevdet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, Cemaâtlar, İstanbul 1979.

YÜCEL Yaşar – SEVİM, Ali, Türkiye Tarihi I, Ankara 1989.

Kaynak Kişiler

K.K.1- Tahsin Yıldırım, 1939 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.2- İbrahim Karataş, 1932 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.3- Süleyman KILIÇ, 1938 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.4- Nuri KILIÇ, 1341 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

K.K.5- KILIÇ, Ümmü, 1944 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.6- ÖZDEMİR, Osman, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.7- ACAR, Naciye, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

K.K.8- BUHUR, Hayriye, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

K.K.9- BUHUR, Nuri, 1926 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

K.K.10- ÇIVGIN, Sudi, 1953 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.11- ÇIVGIN, Hulusi, 1964 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.12- KELEŞ, Nazif, 1929 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.13- KELEŞ, Süleyman, 1931 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

K.K.14- TÜRELİ, Süleyman, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 515-519, TURKEY

CAHİT SITKI TARANCI'NIN "KORKTUĞUM ŞEY" ADLI ŞİİRİNDE TRAJİK VİZYON

Tarık ÖZCAN[•]

ÖZET

Güzel sanatlar binlerce yıllık gelişimleri esnasında kendi repertuarlarını kurdukları gibi kendi kategorilerini de oluşturmuştur. Bu kategoriler, varlık tabakası olan sanat eserlerinin umumi prensipleridir. Estetik değer çözümlemesinde bu kategorileri hesaba katmadan yapılacak çözümlemeler, keyfi çözümlemeler olacaktır. Bir sanat eserinin umumi prensiplerini oluşturan kategoriler arasında: Güzellik, yücelik, trajik, komik, naifsi ve çocuksuyu sayabiliriz. Biz, bu çalışmamızda Cahit Sıtkı'nın bir şiirini trajik değer kategorisi bakımından çözümleyerek estetik ve trajik değer ilişkisini sanat eseri bağlamında ele almayı düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kategoriler, trajik, estetik değer, Cahit Sıtkı..

THE TRAGIC VISION IN CAHIT SITKI TARANCI'S POEM "KORKTUĞUM ŞEY" (THE THING I AM AFRAID OF)

ABSTRACT

The fine arts have formed their own categories as well as they have established their repertoires. Those categories are the general principles of the work of art that is the fold of being. The aesthetic value analyses that would be done without considering those categories would be arbitrary analyses. Among the categories that form the general principles of a work of art, we can mention beauty, sublimity, tragic, comic, naïve, childish etc. In this study, we think to handle the aesthetic and tragic value relationship in the context of the work of art by analyzing a poem of Cahit Sıtkı in the light of the tragic category.

Keywords: Categories, tragic, aesthetic value, Cahit Sıtkı.

KORKTUĞUM ŞEY

Gün çekildi pencerelerden;
Aynalar baştanbaşa tenha.
Ses gelmez oldu bahçelerden,
Gök kubbesi döndü siyaha.

Sular kesildi çeşmelerden;
Nerden dolacak bu tas nerden,
Nergislerin açtığı yerden
Ey kuş uçurtmayan ejderha?

Ne yardan geçilir, ne serden;
Korkuyorum bu gecelerden.
Bel bağladığım tepelerden
Gün doğmayabilir bir daha.

[•] Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, elmek: tozcan@firat.edu.tr

I. Estetik Değerin Trajik Boyutu

Varlık tabakaları içerisinde yer alan sanat eserlerinin hem ontolojik hem de estetik bir karakteri vardır. Sanat eserleri, özünü kategorial bir biçimde serimlediğinde sanatın umumi prensipleri olan estetik değer kategorileri ortaya çıkar. Sanat eserlerinin estetik değer kategorileri arasında güzellik, yücelik, trajik, komik, naifsi ve çocuksuyu sayabiliriz. Bunlar arasında trajik kategorisi tarihsel derinliği itibariyle Aristo'dan beri Batı sanatında işlevsel bir kategoridir. Trajik, Sophokles'in *Kral Oidipus*'inden itibaren Batı edebiyatında yükselen bir değerdir ve işlevselliğiyle edebi bir tür olma şansını yakalamıştır. Trajik durum üzerine oturtulan bu değer yargısı, edebi eserin olay örgüsündeki gerilim unsurunu elinde tutmasıyla ön plana çıkar ve sanat eserlerindeki dramatik eğrinin ivme kazanmasında önemli bir katkısı vardır. Romana böylesine işlevsellik kazandıran bu durum, şiirde zıtların ontolojik birliğini sağlayarak okuyucuyu estetik haz vasıtasıyla doyuma ulaştırır.

Trajik, insani bir durumdur. Scheler'in ifadesiyle: "Bir insan fenomeni, bir yaşam fenomenidir" (Kuçuradi 1999, 10). Aynı zamanda bir dünya halidir. Estetik niteliğini daha sonra kazanmıştır. Bu niteliğini estetik haz aracılığıyla gerçekleştirir. "Bir durumun trajik olabilmesi için bir değerin yok olması, bu değerin yok olmasına da başka bir değerin yol açması gerekir" (Kuçuradi 1999: 12). Ancak her iki değerin temsilcisi tek kişi olduğu takdirde trajik durum bütün boyutlarıyla ortaya çıkar. Trajik, tek kişinin benliğinde gerçekleşmelidir. Fakat bütün insanlığı ilgilendirmelidir.

Trajik durumu ortaya çıkaran önemli sebeplerden birisi de seçme zorunluluğudur. Özne, iki durumdan birisini seçmek zorundadır ve bu seçmek mecburiyeti, önemli bir değerin kaybına yol açtığı için özneyi zor durumda bırakır. Örneğin; aşkla bağlı olduğunuz birisinden toplumsal ödev (ahlâk-doğruluk) gereği vazgeçmeniz trajiği doğurur. Her iki değerin olumlu bir değer oluşu ve kişinin bunların birisinden diğeri adına vazgeçmek mecburiyetinde kalışı, trajiğe yol açar.

II. Bir şiir Bağlamında Trajik Değer Çözümlemesi

Trajik, Cahit Sıtkı Tarancı şiirinin en fonksiyonel temalarından birisidir. Daha çok insan ve kaderi üzerine eğilen Cahit Sıtkı Tarancı, trajik derinliğini hayat/ölüm, varlık/yokluk zıtlarının ontolojik birliği üzerine kurmuştur. Varlığın mahiyetinde olan bu çift kutupluluk ilkesi, var olanların en önemli çıkmazlarından birisidir. Çünkü hayat, kendini bu çift kutupluluk ekseninde kurarken o aradaki varlık, içinde bulunduğu bu durumu anlamlandırmaya çalışır. Ne yazık ki mahiyeti itibariyle trajik anlam üretmek yerine kaos üretir ve özne, iki karanlık uç arasına sıkışıp kalan kendi var oluşunu bir türlü izah edememenin tedirginliğini, huzursuzluğunu ve çatışmasını yaşar.

Başlangıç itibariyle ölüm insan tarafından seçilecek olumlu bir değer olmadığı için trajik derinliğin kendiliğinden kalkacağı sanılır. Normalde insan ölümü bilerek ve isteyerek seçmez. Hz Âdem ve Havva cennette kalmak koşuluyla sürekli ölümsüz kalabilirlerdi. Ancak onlar dünyayı ve bilgilenmeyi seçtiler. Bilgi ağacının meyvesini yemek, bir zorunluluk değil; "bir seçim ve denklik meselesiydi" (Barnabas İncili 1988: 112). Öznel varlığının farkına varmak isteyen insanoğlu hür iradesiyle cennete hayır, dünyaya evet demiştir. Bu bir bakıma ölüme evet demektir. İşte böylesine bir hadiseyle insanoğlu ölümlü bir varlık haline gelmiştir. Jaspers'e göre; "Bu eylem insanoğlunu kendi kaynağı yönünden suçlu duruma düşürür. Gerçi bu suç, onun kişisel suçu değildir ama, böyle bir kaynaktan gelmiş olmak başlı başına bir suçtur. Çünkü insanoğlu Tanrısal yasaya karşı gelmiştir. Ancak ölümü ile bu suçtan kurtulur" (Tunalı 2007, 238). İnsanoğlu isteyerek ve bilerek bir yasayı çiğnemiş ve bunun sonucunda da kendi soyundan gelen tüm insanların ölümlü olmasına sebep olmuştur. Bu yüzden dünyaya gelmek ölüme doğmak demektir. Ancak hayata başlamak için de dünyaya gelmek gerekmektedir. İnsanoğlu hayatı kendi özgür iradesiyle seçerken; Tanrı da

ölümü hayatın zorunlu bir ilkesi haline getirmiştir. İşte trajik olan da budur. İnsanoğlu, bu seçimiyle, sonsuz bir varlık olmaktansa sonlu bir varlık olmayı tercih etmiştir. İlk atasından beri hayatı seçen insanoğlu, ebedi olma şansını elinden kaçırmasına rağmen sürekli olarak hayata evet demektedir. Ne yazık ki hayat da kendisiyle birlikte ölümü getirmektedir.

Cahit Sıtkı, bu şiirinde yukarıda belirttiğimiz trajik görüngünün etrafında dönmektedir. Şiirin başlığı "*korktuğum şey*" ibaresiyle birlikte "*siyah*", "*ejderha*" ve "*gece*" kelimelerinin şahsında ölümü imlemektedir. Her üç kelime göz estetiği bakımından genel görüntü dünyasını ve varlığın özünü silen ve yutan bir karaktere sahiptir. Yokluğu tetikleyen bu kelimeler, herhangi bir değer üretmeyen kaosa işaret eder. Üstelik söz konusu olan dünyanın ortasında ayan beyan duran şairin varlığıdır. Şair, varlığının ölüm tarafından tehdit edildiğini görmekte ve dünyanın ortasında soylu tükenişini bekleyen özneyi, bu durum ezmektedir.

Birinci kıtada şair, duyu yitimini ön plana çıkararak estetik bir tavır almaktadır. Örneğin; "*günün çekilmesi*", "*aynaların tenhalaşması*", "*sesin gelmemesi*" ve "*gök kubbenin siyaha dönüşmesi*" tamlamalarının şahsında geceye bağlı olarak ortaya çıkan görme ve işitme kaybı duyu yitimine yol açıyor. Gece teminin baskın karakteri, ölüm temiyle paralel bir iz düşümü sürdürerek hayatın karşısına çıkarılırken insan için önemli olana (hayata) yönelen yokluğun fenomenleri (gece-ölüm) duyuları geçersiz kılmaktadır. Duyuların geçersiz kılınması ise insanın yaşama hakkını ihlal etmektedir. Bir defaya mahsus olmak üzere ödünç verilen hayatın yüce görüntülerinin karartılması, şair için değerli olanı hiçleştirerek olanla olmayanın arasındaki trajik boyutu/boşluğu bütün çıplaklığıyla ortaya koymak-tadır. Pencere ve bahçe metaforları, hayat ölüm kadranındaki saatin sarkacı gibi varlığın trajik boşluğuna vurgulamalar yaparken şairse gör(e)meyen gözünün ve işit(e)meyen kulağının adına elinden alınmak istenilen hayatının (yeryüzünün) arkasından hayıflanmak-tadır. Çünkü verilidir hayat. Şairse atasının onu ölümü pahasına Tanrının elinden aldığını bilmektedir.

İlk atanın işlediği suç, evrensel bir mahiyet kazanarak bütün insanlığın müşterek suçu olmuştur. Daha doğrusu insanoğlunun kaderi konumuna yükselmiştir. Şair, bunu çok iyi bildiği için "*Allah'ı Ararken*" şiirinde;

> Ellerim elma dalında;
>
> Âdem'le Havva ecdadım. (age., s. 151)

mısralarıyla bu evrensel ilk günahın kökenlerine vurgulama yapar.

İkinci dörtlükte trajik yapılanmayı gündüz ve gece bağlamında sürdürmeye karar veren şair, şiirinde iki derin yapı unsurunu nesnel bir görüngü aracılığıyla vermeye çalışmaktadır. Örneğin "*su*" imgesi özünde "*zamanı*" ve "*hayatı*" imlemektedir. Bu üç unsur, aynı zamanda akışkanlık özelliğiyle hayatın genel geçerliğini ve ölümü çağrıştırır. Oysa şair bütünsel birliği – yüceyi-istemektedir. Ancak yanlış tercihlerinin sonunda sonsuz ve sınırsız bir varlık olma şansını elinden kaçırarak sonlu ve sınırlı bir varlığa dönüşen insanoğlu, sürekli olarak sonsuzluğun ve sınırsızlığın arkası sıra koşar. Bir estetik değer kategorisi olan yücenin en bariz iki özelliği sonsuzluk ve sınırsızlıktır. İnsanoğlunun sonsuz ve sınırsız bir dünyadan sonlu ve sınırlı bir dünyaya indirilmesi, yüceyi trajik kılmıştır. Üstelik bu durum insanoğlunun kendi hür iradesiyle seçilmiş bir durumdur. Yücenin ilk atalar tarafından insanoğlunun elinden koparılıp alınması ve yıkıma tabi tutulması bütün insanlık için trajik bir eylemdir. Suçlu olduğu için cennetten indirilen insanoğlu, ölümle de indirildiği bu dünyadan atılmaktadır. Bunun için indirildiği dünyada hayata ve dünyaya evet diyen özne; ölüme, sürekli olarak hayır der. Özünde bu tavır, görüngüler dünyasında sonsuza kadar yaşamak için alınmış bir tavırdır. Ancak insanoğlunun hayata evet demesi ölüm gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Bunun için hayatın nergis gibi açtığı dünyada ölüm, bir ejderha şeklinde insanın günlerini bir bir yutarak tüketir. Dünya, bütün parıltısı ve nergis gibi

cazibesiyle özneyi kendi yurduna davet ederken; ölüm, pusudaki bir ejderha gibi öznenin öz duyarlığını yutmaya hazır bir halde beklemektedir.

Şair, üçüncü kıtada trajik kategorisinin iki soylu değeriyle karşımıza çıkmaktadır. Yâr ve ser, şair için vazgeçilemeyecek iki önemli değerdir. Yâr, varlığın yeryüzündeki tek tutunma umudu olarak şairi hayata bağlayan soylu bir figürdür. Onun kaybı, annenin ve hayatın kaybıdır. Üstelik var oluşun en büyük kaynağı olan ser'le –başla- paralel bir iz düşüme sahiptir. Bu iki değeri, hayatın olmazsa olmazları kabul eden şair, geceyi çirkin bir silici olarak yâr'in ve ser'in karşısına çıkarır. Gecenin yutucu karakteri aracılığıyla bizden alınan hayatın acısını ve korkusunu hissederiz. Böylece yüce olan hayatın elimizden alınması karşısında duyduğumuz acı ve korku, şiir aracılığıyla dile getirilerek *katharsis* (Aristo 1995, 22) gerçekleştirilir. Ölümün zorunluluğu ilkesi, hayatın özgürlüğünü silerken şair, hür ibdâ aracılığıyla hayatın gelip geçiciliğini vurgulayarak tutkulardan arınmamızı sağlar. Hayat ve ölüm zıtlığında varlığın ve yaratılışın kökenlerine işaret eden şair, ilk ilkenin üzerimize serptiği ölü toprağı diriltmeye çalışır. Yahya Kemal'in belirttiği gibi; "ölülerden gelen âhenge kapılma"dan (Beyatlı 1985, 127) nesnel olanın paralel bağdaşıklığında hayata tutunur. Ancak gece bir korku nesnesi şeklinde hep yanı başındadır. Sadece onun mu? Bütün insanlığın durumuna işaret eden gece, bir pozisyon olarak ölümü imlediği sürece, hayatın genel geçerliğini anlayan insanoğlu, kötülüklerden arınarak iyiliğin iç görüsüne sığınacaktır.

Trajik, özünde arınmayı sağladığına göre, şair, genel geçer varlığın ölümlülüğüne işaret ederek özneyi öz denetimine alır. Böylece sanat eseri aracılığıyla kötülük görsel bir hale getirilerek –geceye dönüştürülerek- nesnelliğin verdiği izlenim, estetik haz ilkesi gereğince okuyucu üzerinde farklı çağrışımlara açık intibalar uyandırırken *tepe* kelimesi, sonsuzluk ve sınırsızlık kavramlarının karşılığında hayatın yüceliğine vurgulamalar yapar. Tanrısal idenin yüceliğine atıfta bulunan tepe kavramıyla anlatılmak istenilen şey, Tanrısal ölümsüzlüğün kendisidir. Yani sınırlı ve sonlu olanın sınırsız ve sonsuz olma dileğidir. Ancak ölüm bütün insanlığın en büyük gerçeğidir. "İnsanı çevreleyen güzelliklerden kopma anlamındaki ölüm, yaşama sevgisini motive eden bir kaynak haline geldiğinden, her seferinde insanı daha çok huzursuz eden bir korku mitine dönüşür" (Korkmaz 2002, 239). Bunun için öznenin olmasını istediği şeyle olan arasındaki trajik boyut ve aralık ayan beyan ortada dururken; onun hayıflanmasından daha doğal bir şey olamaz. Hayat gibi yüce bir değerin çöküşünü anlayan özne, ret ve kabul noktasında evet oyunu hayattan ve gündüzden yana kullanmasına rağmen, ölümün ejder kesilen ayak seslerini de içten içe duymaktadır.

III. SONUÇ

Trajik değer kategorisi bakımından çözümlemeye çalıştığımız, *Korktuğum Şey* şiiri Cahit Sıtkı Tarancı'nın bu bağlamda yazdığı yüzlerce şiirinden sadece birisidir. Bir bakıma yaşama sevinci ve ölüm korkusu Tarancı'nın şiirlerinde trajik vizyonu tetikleyen en önemli temlerdir. Sosyal problemlerden kaçarak daha çok insan tekinin evrensel duyarlıklarını ön plana çıkaran Tarancı şiirinde bu duyarlık- ları besleyen en önemli estetik kategori trajiktir. Bu kategori, hayat ve ölüm kadranında hayat gibi yüce bir değerin çöküşü ve elinden alınışının insanlığın kaçınılmaz ve müşterek bir alınyazısı haline gelmesine karşı duyduğu korku ve acıma duygusuyla birleşerek katharsise dönüşür. Soylu ve yücenin çöküşü karşısında büyük bir travma yaşayan Cahit Sıtkı, estetik planda dile getirdiği şiirleriyle insanlığın alın yazısını trajik bir vizyona dönüştürerek sanatın imbiğinden geçirmektedir.

Cahit Sıtkı şiirinin en büyük damarı, insanlığın bu trajik görüngüsüdür. Bu görüngü, onun şiirini besleyen ana artellerden birisidir. O, umarsız sesiyle insanlığın bu dünya halini Türkçe'nin ses kâinatına taşıyarak kendi ipekten kozasını örmüştür. Tarancı, bir yönüyle Abdülhak Hâmid Tarhan ve Tevfik Fikret gibi üstatların sesleriyle yükselen karmaşık yapılaşmayı, diğer yanıyla da

Gerard de Nerval ve Guy de Musset'deki Diyanozyak istenci lirik dokuyla sıklaştırarak şiirinin sırtına yükler.

Şair, genellikle iki olumlu değerden birini tercih etme zorunluluğunun doğurduğu tercih bunalımı üzerine oturtulan trajik kategorisinin alanını genişleterek hayat-ölüm gibi zıtların ontolojik birliğine dayalı çıkmazlarımızı da trajik kategorisinin alanına başarılı bir biçimde taşımaktadır. Böylece insan yaratılışının sorgulandığı o ara trajik bir görüngü dünyası olarak şiirin vizyonunu oluşturur. Bu başarı, insanoğluna ait evrensel bir figürü yakalayarak Türkçe'nin söz varlığına taşıyan Cahit Sıtkı Tarancı'ya aittir.

KAYNAKLAR

Aristoteles (2005), **Poetika**, haz.: İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul

Barnabas Gücili (1988), Kültür Basın Yayın Birliği, çev.: Mehmet Yıldız, İstanbul

BEYATLI Yahya Kemal (1985), **Kendi Gökkubemiz**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

KORKMAZ Ramazan (2002), **Gökarea'un Yeni Yüzü- Cahit Sıtkı Tarancı**, Akçağ Yayınları, Ankara

KUÇURADİ İoanna. (1999), **Sanata Felsefeyle Bakmak**, Ayraç Yayınevi, Ankara

ORR John. (2005), **Trajik Gerçekçilik ve Modern Toplum,** çev.: Abdullah Şevki, Hece Yayınları, Ankara

TARANCI Cahit Sıtkı. (2009), **Otuz Beş Yaş**, derleyen: Asım Bezirci, Can Yayınları, İstanbul

TUNALI İsmail. (2007), **Estetik**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 521-532, TURKEY

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEKİ BAZI FİİLLERİN HÂL EKLİ TAMLAYICILARI VE BU TAMLAYICILARDA ZAMAN İÇİNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİKLİKLER

Abdurrahman ÖZKAN[•]

ÖZET

Fiilin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ögelere *fiil tamlayıcısı* denir. Fiil ile tamlayıcı veya tamlayıcılar arasındaki münasebeti kuran hâl ekleridir. Fiil-tamlayıcı ilişkisinin şeklini ve niteliğini fiilin anlamı belirlediği gibi, o dili konuşanlar da belirler. Dönemler ve sahalar arasında hâl ekli tamlayıcıların kullanımında bazen farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar tamlayıcıdaki ekin farklı işlevde kullanılması şeklinde yorumlanabileceği gibi, fiilin istem değiştirmesi olarak da açıklanabilir. Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesindeki bazı fiillerin hâl ekli tamlayıcıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fiil, tamlayıcı, fiilin istemi (fiilin rejimi), Eski Anadolu Türkçesi.

THE CASE-ENDING COMPLEMENTS OF SOME VERBS IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH AND VARIANTS SEEN IN TIME THIS COMPLEMENTS

ABSTRACT

The elements complementing the meaning of the verb from various aspects are named as *complement*. It is case-endings which makes connection between the verb and complement(s). The nature and form of verb-complement connection is determined by the meaning of the verb as well as by the speakers of the language. The usage of the case-ending complements differs between periods and fields. The differences can be interpreted as the usage of the ending in the complement in a different function. The differences can also be explained as the subjunctive substitution of the verb. In this work, the case-ending complements of some verbs in the Old Anatolian Turkish were studied.

Keywords: Verb, complement, subjunctive verb, Old Anatolian Turkish.

Fiilin anlamının gerçekleşmesi için çoğu zaman başka ögelere ihtiyaç vardır. Fiilin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ögelere *fiil tamlayıcısı* denir. Bazı fiiller doğrudan bir tamlayıcıya ihtiyaç duymazlar, bazı fiiller ise zorunlu olarak tamlayıcı veya tamlayıcılara ihtiyaç duyarlar.[1] Fiil ile tamlayıcı veya tamlayıcılar arasındaki münasebeti kuran hâl ekleridir.[2] Cümlede

• Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: ozkan@fef.sdu.edu.tr.

[1] Hangi ögenin zorunlu öge, hangi ögenin yardımcı öge olduğunu fiilin anlamına göre belirlemek gerekir. Sev- fiili eksiz veya –I ekli tamlayıcıya, kız- fiili -A ekli tamlayıcıya zorunlu olarak ihtiyaç duyar; büyü- fiili ise zorunlu bir öge istemez (Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi,* 7. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 13.).

Cümlede fiili yöneten ögelerden bazıları dil bilgisi açısından zorunlu, bazıları zorunlu değildir. Bir cümlenin dilbilgisi açısından doğru olarak kurulabilmesi için kullanılması gereken zorunlu ögeler, temel ögelerdir. Bu ögeler, bir dildeki cümlelerin iskeletini oluşturur. Anlam açısından cümleleri zenginleştiren kelimeler ise seçimlik ögelerdir. Bir cümlenin dil bilgisi yapısı açısından kullanılması zorunlu olmayan seçimlik ögeler, istendiğinde çeşitli cümlelere eklenebilir ya da çıkartılabilir (Fatma Erkman-Akerson, Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme -Sıfat İşlevli Yan Tümceler,* Simurg, İstanbul 1998, s. 66.).

belirli nesne, yer tamlayıcısı ve (bazı durumlarda) zarf görevinde kullanılan isim unsurları tamlayıcı olarak fiile bağlanırken hâl ekleriyle bağlanırlar. Dönemler ve sahalar arasında hâl ekli tamlayıcıların kullanımında bazen farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar tamlayıcıdaki ekin farklı işlevde kullanılması şeklinde yorumlanabileceği gibi, fiilin istem değiştirmesi olarak da açıklanabilir.

Fiillerin taşıdıkları farklı anlamlar, tamlayıcıların çeşitlenmesine ve aldıkları hâl eklerinin farklılaşmasına sebep olmaktadır. Fiil-tamlayıcı ilişkisinde hâl ekli tamlayıcıların durumunu belirleyen ve bu tamlayıcıların hangi hâlle fiile bağlanacağını tayin eden fiilin anlamıdır.[3] Anlam yanında fiilin kullanıldığı dönem, lehçe ve ağız yani dili kullananlar da belirleyicilik özelliği taşımaktadır.[4] *Bin-* fiili önceden *at bin-/atı bin-* şeklinde iken daha sonra *ata bin-* şeklindedir.

Tarihî metinler üzerine yapılan çalışmalarda farklı sahalarda veya farklı dönemlerde fiillerin tamlayıcılarının almış olduğu eklerdeki çeşitlilik, genellikle işlev değişikliği veya ekin farklı işlevlerde kullanılması şeklinde değerlendirilmektedir. Farklı ağız ve lehçelerde aynı öge için değişik hâl eki tercihlerinin; hâl eklerinin birbirlerinin yerlerine kullanılması veya eklerde işlev kayması olarak kabulü tartışmaya açık bir husustur.[5]

---

[2] Kaynaklarda Türkçede ismin hâllerinin sayısı ve adlandırılması konularında görüş birliği yoktur. İsmin hâllerinin sayısı, adlandırılması ve işlevleri ile ilgili olarak bakınız: Konstantin Lübimov, "Türkçede Kaç İsim Hali Var?", *Türk Dili*, S. 96, Eylül 1959, s. 688-690; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul 1985, s. 226-242; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1986, s. 326-331; Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1994, s. 68-75; Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 12-23; Ahmet Buran, "Türkçede İsim Çekim Ekleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 263-277; Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 3-8; Tahir Kahraman, "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekim Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 279-290; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara1997, s. 16-78; Osman Mert, "Türkçede Hal Kategorisi ve Öğretimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 21, Erzurum 2003, s. 25-31; Uğur Kalkan, *Türkiye Türkçesinde Hal (Durum) Kavramı ve Hal (Durum) Eklerinin İşlevleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006, s. 19-29; Gülsel Sev, *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri,* Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 35-41.

[3] Fiil-tamlayıcı ilişkisi, tamlayıcıya ihtiyaç olup olmaması, tamlayıcı sayısı, tamlayıcının niteliği (içinde bulunduğu hâl ve taşıdığı hâl eki) bakımlarından da değerlendirilerek geçişlilik-geçişsizlik sınıflandırması dışında başka sınıflandırmalar da yapılabilir. Tamlayıcıların hangi hâlle fiile bağlanacağını tayin eden fiilin anlamı olduğuna göre, Türkçedeki fiil-tamlayıcı ilişkisini esas alan bir sınıflandırmada fiilleri; 1. Tamlayıcısız fiiller (öl-, doğ-, piş- vb), 2. Tamlayıcılı fiiller (ara-, iç-, döv- vb.) şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür (Leyla Karahan, "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, Eylül 1997, s. 211-213.).

Fiilleri geçişli veya geçişsiz olarak sınıflandırma yerine bu şekilde bir sınıflandırma daha uygun olur. Şekilce geçişsiz gibi görünen bir fiil anlamca geçişli olamaz mı? Geçişsiz olarak kabul edilen bazı fiiller anlamına bağlı olarak belirli durumlarda belirtme hâlinde bulunamaz mı? Belirtme hâlinde olmayan bir öge nesne olarak kabul edilemez mi? Bu konuda bakınız: Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Tercüme: A. U. Elöve), İstanbul 1941, s. 185; Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1945, s. 295-297; A. N. Kononov, *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri*, (Tercüme: Sabit Paylı), Moskova-Leningrad 1956, (TDK Etütlerinden), s. 109, 274-276; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., Ankara 1986, s. 409, 528; Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 378-379; Münir Erten, "Türkiye Türkçesinde Geçişsiz Olduğu Halde Geçişli Gibi Kullanılmaya Başlayan Fiiller", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 1111-1124; Gülsel Sev, "Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2655-2666; Erdoğan Boz, "Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring 2007,* s. 102-108.

[4] Leyla Karahan, "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, Eylül 1997, s. 212; Erdoğan Boz, "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 509.

[5] Erdoğan Boz, *agy*., s. 509.

Fiil tamlayıcılarının farklı ekler alması her zaman için eklerin görev aktarımı[6] ile ilgili bir şekil bilgisi sorunu olmadığını, Türkçenin eski ve yeni kollarında isim çekimi eklerinin yer yer sentaksla bağlantılı bir konu olarak karşımıza çıktığını ifade eden Zeynep Korkmaz, bu konuda şunları söylemektedir: *"Bir fiilin cümleden cümleye sözden söze değişik anlamlar veya anlam içerikleri ile kullanılmış olması, o fiillerin gerektirdiği isim hâllerinde de değişiklik yapılmasına, dolayısıyla fiilin rejimi meselesine yol açmaktadır. Böylece, herhangi bir fiilin bazen bölge ve metinlere göre değişen farklı isim hâlleri aldığı da görülebiliyor. Söz gelişi, kork- fiili genellikle çıkma hâli isteyen bir fiil olduğu hâlde, "utanmak, çekinmek, aldırmak, aldırış etmek, önem vermek, değer vermek" gibi anlamlarda kullanıldığında, yönelme hâli alan bir fiil durumuna geçebilmektedir."*[7]

Ahmet Buran, fiil tamlayıcılarının aldıkları hâl eklerindeki değişmeleri şu şekilde açıklamaktadır: *"Bazı ekler zaman içinde kullanım bakımından bir değişime uğrayabilmektedir. Özellikle Anadolu ağızlarında görülen, datif-akkuzatif, akuzatif-datif ile lokatif-ablatif, ablatif-lokatif yer değiştirmelerini, Eski Türkçedeki kullanım biçimleriyle izah etmek kısmen mümkündür. Buna ilave olarak, zaman içinde fiillerde meydana gelen rejim değiştirmeleri (geçişli fiillerin geçişsiz, geçişsiz fiillerin de geçişli hâle gelmesi) ile bazı fiillerin ismi iki hâlde de kabul etmeleri, bu değişmede önemli rol oynamaktadır. Beni ağlan, beni kim gelmez ölicek. Beni ağla- fiili ifadesi bugün bana ağla- biçiminde kullanılmaktadır. Ayrıca: Beni çağır-/bana çağır-, seni beğen-/sana beğen-, seni vur-/sana vur-… vb. kullanımlarda bu ikiliği ve rejim değişimini görmek mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki özellikle Anadolu ağızlarında hemen her hâl, bir diğerinin yerine kullanılabilmektedir."*[8]

Fiil-tamlayıcı ilişkisinde fiil tamlayıcılarının aldıkları eklerdeki farklılıkları bir lehçe veya bir ağız ile diğer lehçe veya ağız arasında bir işlev değişikliği gibi değerlendirmek yerine lehçe veya ağız içinde değerlendirmek gerekir. Buna göre bir yapının lehçe veya ağız içinde sürekli kullanımı söz konusu ise bu durum lehçe veya ağzın bir özelliği gibi düşünülmeli ve tarihî süreç içindeki değişiklik de fiilin istem değiştirmesi (fiilin rejim değiştirmesi) şeklinde yorumlanmalıdır. *İstem*[9], tamlayıcının yükleme göre hâllenmesidir.

Evlen-, bin-, buluş-, meşgul ol- gibi fiillerin Eski Anadolu Türkçesi döneminde aldıkları tamlayıcılar ile günümüz Türkiye Türkçesindeki tamlayıcıları arasında fark bulunmaktadır. Bu farklı kullanım bir görev aktarımı mıdır, yoksa fiilin istemi (fiilin rejimi) ile mi ilgilidir? Bazı tamlayıcılarda hâl eklerinin farklı kullanımı görev aktarımıyla, bazı tamlayıcılardaki ekin farklılığı ise fiilin istemiyle açıklanabilir. Fiilin tamlayıcısındaki ek farklılığı ve değişikliği bir anlam ve dönem farklılığı meydana getiriyorsa bu fiilin istemi (fiilin rejimi) ile ilgilidir.

Türk dilinin değişik lehçe ve ağızlarında hâl eklerinin farklı fonksiyonlarda ve birbirlerinin yerine kullanılması hadisesine sık sık rastlanmaktadır.[10] Bu kullanılışların tesadüfi olması

[6] Zeynep Korkmaz isim çekimi eklerinde görev aktarımını şöyle açıklıyor: *"Türkçedeki isim çekimi eklerinin birbirlerinin görev sınırına girmeleri, yani bir isim çekimi ekinin gerektiğinde başka bir isim çekimi ekinin de yerini tutabilmesi"*dir (Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, İkinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 224.).

[7] Zeynep Korkmaz, *agm.,* s. 225.

[8] Ahmet Buran, "Türkçede İsim Çekim Ekleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 270. Ayrıca Anadolu ağızlarında hâl eklerinin kullanımı ile ilgili olarak bakınız: Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.

[9] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., Ankara 1986, s. 386, 528.

[10] Hâl eklerinin tarihî Türk lehçelerindeki kullanımını ele alan kaynaklardan bazıları şunlardır: Hüseyin Durgut, *Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde İsmin Hâlleri,* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Çanakkale 1999; Osman Mert, *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara1997, s. 16-78; Nasrullah Özsoy, *Eski Anadolu Türkçesinde Hal Eklerinin Fiillerle Münasebeti,* (Doktora Tezi), İstanbul

düşünülemez. Bazı fiillerin aldıkları hâl ekli tamlayıcılar ve bu tamlayıcılardaki hâl ekleri zamanla değişmektedir. Fiil tamlayıcısının belirli bir hâl ekini zorunlu olarak alması fiilin istemiyle ilgili olup tamlayıcının aldığı hâl ekinin zaman içinde değişiklik göstermesi fiilin istem değiştirmesi şeklinde değerlendirilmelidir. İstem değişmesi zamanla olan bir hadisedir.[11] Türk dilinde fiillerin rejimi veya fiilin istemi ile ilgili olan değişmeler sayıca pek azdır ve belirli fiillerde yer almıştır.[12] Bazen aynı lehçe ve ağızda fiillerin hâl ekli tamlayıcılarında ikili kullanımlara rastlamak mümkündür, bir süre eski şekil ile yeni şekil yan yana görülebilir.[13]

İsteme göre meydana gelen değişikliklerde iki durum ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi bir lehçenin kendi bünyesinde isteme göre meydana gelen değişiklikler yani ikili kullanımlar, diğeri iki lehçe arasında isteme göre ortaya çıkan değişikliklerdir.[14] Eski Anadolu Türkçesinde hem *at bin-/atı bin-* hem *ata bin-* şeklindeki kullanım, ikili kullanımdır. Türkiye Türkçesinde tamamen *ata bin-* şeklinin kullanılması ise iki lehçe arasındaki değişikliği gösterir.

Tamlayıcıların farklı ekler alması, "bazen fiillerin taşıdıkları anlam farkları veya incelikleri ile ilgili olarak, aynı zamanda onların geçişli veya geçişsiz birer fiil durumunda olmaları ile de bağlantılıdır. Ayrıca, *kapuyu vurmak, kapuya vurmak; gitmeğe korkmak, gitmekten korkmak* örneklerinde olduğu gibi, yer yer çekim ekleri almış isimlerin fiillerle olan bağlantılarındaki tasavvur ve anlatım biçiminden doğmuş bir sentaks özelliği olarak da kendini gösteriyor."[15]

Fiil-tamlayıcı ilişkisinin şeklini ve niteliğini fiilin anlamı belirlediği gibi, o dili konuşanlar da belirler. Bazı fiillerin tamlayıcılarındaki hâl eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılık göstermesi bu ilişkiyi algılayıştaki tasavvur farklılığından kaynaklanır: *at bin-/atı bin-, ata bin-*.[16] Fiil-tamlayıcı ilişkisinde, fiilin anlamı ve fiil-tamlayıcı ilişkisini anlayıştaki farklılık tamlayıcının niteliğini değiştirir: *Hendeği atlamak. Hendekten atlamak.* Fiil-tamlayıcı ilişkisinde, hangi hâl ekinin kullanılacağı, o dili kullananların bir tercihidir.[17]

Bu çalışmamızda *buluş-/bulış-, bin-, evlen-, meşġūl ol-, inkār it-/eyle-, iʿtirāf it-/ḳıl-, müṭālaʿa it-/eyle-, iḳrār it-/eyle-* fiillerinin Eski Anadolu Türkçesindeki hâl ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler üzerinde duracağız.[18] Bu fiillerin Eski Anadolu

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993; Gülsel Sev, *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri,* Akçağ Yay., Ankara 2007.

Hâl eklerinin Anadolu ağızlarındaki kullanımıyla ilgili olarak bakınız: Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996. Ahmet Buran, Anadolu ağızlarında hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanılmasını genellikle eklerin görev aktarımıyla açıklamaktadır, ancak bu durumun kısmen fiillerin rejimiyle alakalı olduğunu da belirtmektedir (s. 124, 125, 192, 193, 200, 300, 302).

[11] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., Ankara 1986, s. 528.

[12] Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, İkinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 227.

[13] Abdurrahman Özkan, "Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 1, Isparta 1999, s. 130.

[14] Melek Erdem, "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin 'İstem'e Göre Anlam Değişmeleri", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 946.

[15] Zeynep Korkmaz, *agm*., s. 226.

[16] Leyla Karahan, "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, Eylül 1997, s. 212.

[17] A. N. Kononov, *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri*, (Tercüme: Sabit Paylı), Moskova-Leningrad 1956, (TDK Etütlerinden), s. 274-276; Erdoğan Boz, "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 509.

[18] Bazı eser ve dönemlerdeki fiillerin hâl ekli tamlayıcılarını geniş bir şekilde ele alan çalışmalardan bazıları şunlardır: Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yay., Ankara 1996; Arzu Özdemir, *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları,* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004; Abdurrahman Özkan, *Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Dizin,* TDK Yay., Ankara 2009, s. 49-309.

Türkçesinde aldığı hâl ekli tamlayıcılarla günümüz Türkiye Türkçesinde aldığı hâl ekli tamlayıcılar arasında farklılık vardır.

Buluş-/bulış-, meşġūl ol- gibi bazı fiiller Eski Anadolu Türkçesinde genellikle –A ekli tamlayıcılarla kullanılırken günümüz Türkiye Türkçesinde ise –lA ekli tamlayıcılarla kullanılmaktadır. Tespit edilen bazı örneklerde bu fiillerin o dönemde istem değiştirdikleri de görülmektedir.

Buluş-/bulış- "bir araya gelmek, karşılaşmak" fiili günümüzde –lA ekli tamlayıcı istemektedir. Eski Anadolu Türkçesinde ise hem –A ekli, hem de –lA ekli tamlayıcılar almaktadır. Tespit ettiğimiz şu örneklerde *buluş-/bulış-* fiili, -A ekli tamlayıcılarla kullanılmıştır:

Beyrek adlu bir yigide bulışmaduñ mı (DKK-D, 104/5,7,8); iki ḥasret *bir birine* bulışdılar (DKK-D, 212/5); *ḳanḳı müsülmāna* bulışsalar (TİKT-896, 2b/14); bir bölük kāfir yol isterlerdi kim *Melik'e* buluşalardı (DN, 81a/12-13); *şehir begine* buluşduġın Melik'e şerḥ eyledi (DN, 235b/2); yolda *bir çobana* buluşdı (TS); yol üzerinde *her kime* buluşulursa anı hakim edelim (TS).[19]

Buluş- fiili şu örneklerde ise -lA ekli tamlayıcılar almıştır:

bigler ḳardaş uġrına *Depegöz-ile* bulışuram, ne buyurursız didi (DKK-D, 224/6); *anuñla* bulışup (TİKT-893, 173b/9); *Tātār-ıla* buluşdı (TİKT-896, 97b/5); *Sulṭān Ḳazan-ıla* buluşdılar Nebük adlu yirde (TİKT-896, 98a/7-8); çünkim kāfirler işbu vech-ile cemʿ olup *Nasṭor'la* buluşdılar (DN, 79a/6-7); evvel *ol Artuḫı-y-ıla* bulışup / anuñ-ıla virişüben buluşup (DN, 105b/6); bir gün ṭavāfda *Muḥammed-ile* bulışdum (TİKT-893, 165b/19-20).

Bin- fiili günümüz Türkiye Türkçesinde geçişsiz bir fiil durumunda olduğu için belirtme hâlinde tamlayıcı alamaz. Fakat tarihî lehçelerde bu fiil genellikle eksiz veya -I ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır.[20] Eski Anadolu Türkçesinde belirli bir zaman sonra istem değiştiren bu fiil hem belirtme hâlindeki tamlayıcıyla, hem de yönelme hâlindeki tamlayıcıyla kullanılmıştır. *Bin-* fiili şu örneklerde *at bin-/ atı bin-* şeklindedir:

yil ayaḳlu at bindi (FBŞ, 32b/6); *at* bindi (FBŞ, 55a/2); *at* biner Yūsuf'a ḳarşu varur (YZ-ŞH, 19-3); yol azan kişiden ne var binse *at* / yig ol yaya kim yol yürise oñat (FST, 8b/11); *tavla tavla şahbaz atlarını* bindiler (DKK-D, 38/6) kim *atın* biner kim cevşen geyer (DKK-D, 142/6) *tavla tavla şahbaz atlaruñ* kāfir binmiş (DKK-D, 48/1); gel yaḫşı *at* bin (DKK-D, 214/7) *yilisi ḳara ḳāżılık atın* buṭun binen (DKK-D, 267/3, 228/12), Dede Ḳorḳut *birin bindi* birin yetdi (DKK-D, 82/10) *aġ boz atlar* binüben (DKK-D, 2008,8) tavla tavla *şahbaz atlarını* biz binmişüz (DKK-D, 40/6); *at* binmek (TS); Bir şaḫş *bir şaḫşuñ atını* ġaṣb ile binse (NHT, 114a/15, *mudāʿ atı* binse (NHT, 115a/8).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz şu örneklerde ise *bin-* fiili, *ata bin-* şeklinde kullanılmıştır:

ol atlara binüp (TİKT-896, 2a/18); revān *ata* bindi vü depdi atı (SN, 3369); *ata* bindi vü ṭaġa dutdı yönin (SN, 3399); *ata* bindi hīç çalmadı üzegü (SN, 4435); *bir tazı ata* binmiş (GT, 40a/8-9); on altı biñ ḳara ṭonlu kāfir *ata* bindi (DKK-D, 127/4-5), *atına* bindi (DKK-D, 159/11), ḳız ışıqradı *ata* bindi (DKK-D, 49/2) ; *yilisi ḳara ḳāżılık atuma* binem dir-idüm (DKK-D, 139/13); bir

[19] Harezm Türkçesiyle yazılan Kısasü'l-Enbiya'dan tespit ettiğimiz şu örneklerde *buluş-* fiili -A ekli tamlayıcılar almıştır: Fülan ḳalʿanı alurġa *maña* buluşuñ (134v3); ançada *saña* buluşġay-men (229v4); men *kimersege* buluşmas-men (231v6) vb. (Aysu Ata, *Nâsıru'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, Kısasü'l Enbiya I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara 1997.)

[20] *At-ıg mündi* (ET), *at-ı bindi* (An.) (Tahsin Banguoğlu, *age.*, s. 528.). *atın mindi keldi* 'atına bindi geldi' (Kutadgu Bilig), *mündi uçmaḳnıñ buraḳın* 'Cennet burağına bindi' (Rabguzi, Kısas-ı Enbiya) (Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 225.). *Bin-* fiilinin diğer lehçelerdeki kullanımı için bakınız: Mevlüt Erdem, "Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 951-958.

mişede nice ṭura iki şīr / biniser mi *bir ata* iki dilīr (MM, 963); *bir mehābetlü ata* binmiş bir ʿacāyib er idi (DN, 12a/4), bir gün *atuma* bindüm (DN, 15a/5), tīz *atuña* bin (DN, 19b/9); ol *ata* binse (KG, 126b/5); *ata* binemezdi (MNT, 69a/2).

Az da olsa Eski Anadolu Türkçesinde *bin-* fiilinin *"at"* kelimesi dışında da eksiz veya -I ekli tamlayıcılarla kullanılması söz konusudur:

bir şaḫṣ *dābbeyi* ġaṣb ile binse (NHT, 121b/10); meger yigit *aygır* binerdi (DKK-D, 264/3).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *bin-* fiili *"at"* kelimesi dışındaki tamlayıcılarla genellikle *-A bin-* şeklinde kullanılmıştır:

hiccine binüp (TİKT-896, 28b/1); *çapar ulaġa* binüp (TİKT-896, 105a/7-8); *bir bedeviye* bindi (FBŞ, 33a/7); *ḳatıra* binmiş (FBŞ, 33a/8); *taḫta* bindi sulṭān oldı ḳamuya (YZ-ŞH, 51-10); kendü yārenleri ile *bir gemiye* binmiş ve Sulṭān Ṭurasan daḫı *bir gemiye* binmiş (DN, 10a/14-15); ḳuluñ *merkebine* binse (NHT, 8b/3); *ol deveye* binmek revādur (NHT, 95a/3); *ṭavara* binse revā olur (KG, 66a/11-12); eger and içse kim *ṭavara* binmeyem diyü… (KG, 114b/7); Beyrek *boz aygırına* bindi (DKK-D, 37/11).

Bin- fiili Eski Anadolu Türkçesinde "*at"* kelimesini tamlayıcı olarak aldığında, *"at"* kelimesi genellikle belirtme hâli ekiyle kullanılmaktadır. Diğer varlıkları tamlayıcı olarak aldığında ise yönelme hâli ekini istemektedir. Günümüzde *"at binmek"* ifadesi yer yer kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.[21] Eski Anadolu Türkçesinde *bin-* fiili *"at"* kelimesi dışında başka tamlayıcılarla kullanıldığı zaman genellikle tamlayıcının -A ekini aldığı görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde *"at bin-/atı bin-"* yerini tamamen *"ata bin-"* şekline bırakmıştır. Banguoğlu bunu *"dil tarihi boyunca bazı fiillerin istem değiştirdikleri de görülür"*[22] şeklinde açıklamıştır. İsmet Cemiloğlu, Türk lehçelerinin bir kısmında kullanılan *"at-nı min-"* şeklinin Türkiye Türkçesinde *"at-a bin-"* şekline gelmesini bir analoji (andırma, benzeme) olarak kabul etmektedir. Cemiloğlu, *"bin-"* fiilinin anlamca aynı özelliği gösteren *çık-, uç-, zıpla-, yüksel-, tırman-, sıçra-* gibi yönelme hâli eki almış tamlayıcılar isteyen fiillerin kullanılışlarına analojik olarak benzediği ve *"at bin-, atı bin-"* şekillerinin *"ata bin-"* şekline geldiği düşüncesindedir.[23] Mustafa Öner, "Türkçede İsim Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri" konusunun ele alındığı toplantının tartışma bölümünde, *bin-* fiilinin tamlayıcısının değişmesiyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: "*… At binenin, kılıç kuşananın. Bu atasözünün telaffuz edildiği bir devrede at nesneydi. Binmek fiili nesne isteyen geçişli fiildi. Bugün binmek fiili mekânla gerçekleşiyor. Binmek fiilini biz artık nesneyle direkt ilişki kurar hâlde kullanamıyoruz. Mekân, arabaya binmek, otobüse binmek, bir yere binmek. Eski kullanım akuzatifin zamanla nasıl datife dönebildiğini gösteriyor. Bu tabii ekin dönüşmesi değil, fiilin çatısının değişmesi problemidir."*[24]

Bindür- fiili *"at"* kelimesiyle *"ata bindür-"* şeklinde kullanılması gerekirken şu örneklerde günümüz Türkiye Türkçesinden farklı olarak *"at bindür-"* şeklinde kullanılmıştır: ḳız Faẓl'a destūr virdi, silāḥı tamām geyürdi; *bir kūh-peyker at* bindürdi (FBŞ, 16b/20); *ṭāzı at* bindürüb şehirdin

[21] A. Buran'ın *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri* (TDK Yay., Ankara 1996, s. 132) isimli eserinden aldığımız şu örneklerde bazı Anadolu ağızlarında *at bin-/atı bin-* şeklinin kullanıldığı anlaşılmaktadır: *atını* minir gedir (Kars. KİA, 364); letif şahım mindim *eşgin atını* (Sivas. STİAT, 124); arḫadaşlarım *atları* bindiler (Artvin. AYA, 83).

Erzurum ağzında *bin-* fiilinin tamlayıcıları şu şekilde tespit edilmiştir: *ati/eşşeği bin-, arabiya/otomafile bin-* [Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, III. Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 45.].

[22] Tahsin Banguoğlu, *age.,* s. 528.

[23] İsmet Cemiloğlu, "Nesne Kavramı Üzerine", *Milli Eğitim*, S. 148, Ankara 2000, s. ?

[24] *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 306.

yanga revān oldılar (MNT, 8b/9-10). Burada *"at bin-"* şeklinin bir etkisi görülebilir. *-A bindür-* şekli de kullanılmıştır: *bir palāniye* bindürüb ol deñiz kenārına iletdiler (MNT, 9b/8).

Buluş-, bin- gibi fiillerde görülen ikili kullanımlar, fiilin hâl eki tayinindeki değişimini göstermektedir. Söz konusu fiiller başlangıçta ihtiyaç duydukları hâl ekinin yerine, zamanla başka bir hâl ekine ihtiyaç duyar hâle gelmişlerdir.[25]

Arapça bir isimle Türkçe bir yardımcı fiilden oluşan *meşġūl ol-* fiili Eski Anadolu Türkçesinde kurallı bir şekilde daha çok –A ekli tamlayıcılar almaktadır.[26] Günümüzde ise aynı anlamı ifade etmek için –lA ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde *meşġūl ol-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki durumunu görmek mümkündür:

anı ʿimāret ḳılmaġa meşġūl ola (MNT, 10a/4); zīrā pādişāh *lehv u ṭarāba* meşġūl olurdı (MNT, 23a/7); *zīrek medḥine* meşġūl oldı (MNT, 36b/14); *gendü işine* meşġūl oldı (MNT, 53b/14); naẓar ḳıl ʿāleme ḥālüñi añla / *yaraġa* meşġūl ol sen i müsülmān (ÇN, 14); neşr-i ʿilme meşġūl oldı (TİKT-896, 36a/3); hem olmadı meşġūl *yoldaşlara* (SN, 4636); *Yūsufi istemege* meşġūl oluñ (KY, 1607); *istemege* nice meşġūl olalum (KY, 1608); bir nice gün *ʿayşa* meşġūl oldılar (KY, 2080); *ṭāʿata* meşġūl olur (KY, 2083); pes meşġūl oldı *sürmege, incüklere daḳı boyunlara* yaʿnī meşġūl oldı, *ol ṭoḳuz yüz atuñ boynını daḳı incüklerin kesmege* (KT, 216b/3); *ʿişrete* meşġūl oldı [DKK-D, 191/4]; *ʿibādete* meşġūl olsa (NHT, 95a/9); *ʿibādete* meşġūl olmaḳdan yigrekdür (NHT, 95a/11-12); ol gice *ṭāʿat ve ʿibādete* meşġūl oldılar (DN, 10a/12-13); andan *zehr-i mār yimege* meşġūl oldılar (DN, 38a/8); eger saña baylıḳ virürsem *māla* meşġūl olursın (GT, 76b/1); *sünnete* meşġūl olsa (KG, 21a/14); *ayruḳ işe* meşġūl olsa (KG, 88b/11-12).

Zeynep Korkmaz, *"Yönelme hâli ekinin meşġūl ol- birleşik fiilinden önce 'ile' anlamını veren vasıta hâli görevindeki kullanılışı da oldukça yaygındır."*[27] diyerek bu durumu ekin farklı işlevde kullanılışı şeklinde izah eder.

Eski Anadolu Türkçesinde devamlı –A ekli tamlayıcılar isteyen *it-, eyle-, ḳıl-* yardımcı fiilleriyle oluşturulan *iḳrār it-/eyle-, inkār it-/eyle-, iʿtirāf it-/ḳıl-, müṭālaʿa it-/ḳıl-* gibi bazı birleşik fiiller, günümüz Türkiye Türkçesinde –I ekli tamlayıcılar almaktadırlar. Aşağıdaki örnekler bu fiillerin Eski Anadolu Türkçesinde kurallı olarak –A ekli tamlayıcılar aldıklarını göstermektedir:

eger iḳrār eylese *bir ḳız ḳarındaşa* (NHT, 151b/1); andan ʿavrat iḳrār eylese *ʿiddeti geçdügine* ḥayż ile zamānuñ azacuġı (NHT, 6b/9); şerīki *añа* ikrār eylese (NHT, 7a/9); gerek iḳrār eylesüñ *ʿiddeti geçdügine*, gerek iḳrār eylemesüñ (NHT, 37b/18-38a/1); eger *ʿiddet geçdügine* iḳrār eylemediyise (NHT, 38a/1-2); meyyitüñ bir oġlı *borca* iḳrār eylese (NHT, 125a/9). ʿālemde hergiz kimse *kendü cāhilligine* iḳrār itmiş degildür (GT, 47b/10); andan şoñra iḳrār itsek *ḳamu beyġāmberlere* (KG, 3a/5); *birligine* ḳamu iḳrār eyledi (KY, 2038); Yūsuf eydür iy züleyḫa şimdi sen / *Tañrı birligine* iḳrār eyle sen (KY, 2065); şerīki *añа* inkār eylese (NHT, 7a/9); *ol añа* inkār eylese (NHT, 46b/5); *āḫırata müteʿallik umūruñ ekşerine* inkār iderdi (TİKT-896, 73a/5-6); daḳı bölüklerden, oldur kim, inkār eyler *nicesine* (KT, 119b/9); inkār eylemek yoḳdur *anuñ işine* (KT, 156b/6); yā bilmediler mi yalavaçlarını, pes anlar, *añа* inkār eyleyicilerdür (KT, 164a/7); *ʿāṣıḳa* nice iderler inkār (MM, 1546); her ki *ʿāṣıḳa* eylese inkār (MM, 2103); sen *ḥażret-i resūlüñ miʿrācına* inkār idesin (Kvz, 11a/3);[28] ol inkār ider *nesne virmemege* (KG, 142a/10-11); Melik Kāmil *bu söze* iʿtirāf ḳılmadı (TİKT-896, 9a/16); bunlar iʿtirāf itdiler ki *sulṭānı ḳatl itmege ḳaṣd*

[25] Mevlüt Erdem, *agy.,* s. 957.
[26] Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara1997, s. 16.
[27] Zeynep Korkmaz, *Sadruddin Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara 1973, s. 140.
[28] Gürer Gülsevin, *age.*, s. 44.

itdüklerine (TİKT-896, 76a/2); *Ṣaḥīḥ-i Müslim'e* müṭālaʿa idüp (TİKT-896, 9a/17-18) ; ʿālimler *ol mektūba* müṭālaʿa ḳıldılar (108a/17).

G. Gülsevin, *"sulṭān-ı mışır bu geleciye inkār eyledi* (Kvz.7b/17)" örneğinden hareketle *"Burada, +(y)A eki, + (y)I₂ fonkiyonunda kullanılmıştır. EAT devresinde inkār eyle- fiili kurallı olarak +(y)A (yönelme hâli) eki ile kullanılmaktadır."*[29] diyerek *inkār it-/eyle-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde -A ekli tamlayıcıyla kullanıldığını belirtir.

Şu örneklerde ise *müṭālaʿa ḳıl-* ve *iḳrār ḳıl-* fiilleri ekli veya eksiz belirtme hâlindeki tamlayıcılarla kullanılmışlardır:

pādişāhuñ gönlinden geçdi ki *Leylī cemālin* müṭāliʿa ḳıla (GT, 56b/6); çünki bunlar *ḳavl* iḳrār ḳıldılar / anlaruñ yüklerini aradılar (KY, 1469).

Günümüz Türkiye Türkçesinde *ikrar et-, inkâr et-, itiraf et-, mütalaa et-* fiilleri -I ekli tamlayıcılarla kullanılırlar. Gülsel Sev[30], et- fiiliyle oluşturulan birleşik fiillerle ilgili yaptığı çalışmada bu fiiller için şu örneklere yer vermiştir: "Bu vücut *kendisini* yeniden ikrar etmek istiyordu." (s. 135) "Bin yıl önceki Türk kültürü adına Gökalp, *Türklerin Müslüman olduktan sonra yarattıkları yüksek kültürü* inkâr ediyordu."(s. 148) "Süheylâ *bu tutumdan aldığı gizli zevki* kendi kendine itiraf etmekten çekinmiyordu." (s. 176) "…*bir şey* mütalaa et-", "Yörük Ali, *ihtiyarın cümlelerini* içinden mütalaa edip, verecek cevap bulamazken ihtiyar dertlendi." (s. 238).

Evlen-[31] fiili günümüz Türkiye Türkçesinde -lA ekli tamlayıcı alırken Eski Anadolu Türkçesinde genellikle eksiz veya -I ekli tamlayıcı almaktadır:

anı evlenem (FBŞ, 10b/7); gönlüñ *beni* evlenmek diler mi (FBŞ, 113a/2); ben *bunı* evlendüm (FBŞ, 132a/6-7); ʿāḳıbat bī-nedāmet *bir ḳız* evlendüm ki ʿālemde hīç naẓīresi yoġ-ıdı (FBŞ, 152b/16); Tengri taʿālā *yidi dürlü ʿavratı* evlenmege ḥarām ḳıldı: biri *ana*, ikinci *ḳızın*, üçünci *ḳız ḳarındaşın*, dördünci *ʿamesin*, bişinc *ḫalasın*, altınc *er ḳardaşı ḳızın*, yidinc *ḳız ḳarındaşı ḳızın* (KG, 69b/14-70a/1); eger ḳul çelebisinden desturınsuz ya *ḳaravaş* evlense revā olmaz (KG, 71a/3-4); mīrāṣ yöninden *gendü ḳulın* evlenmek revā olmaz (KG, 72a/5-6); *ol avratı* Davut evlendi (TS).

Evlen- fiiliyle benzer anlam ifade eden *nikāḥlan-* fiili de Eski Anadolu Türkçesinde -I ekli veya eksiz bir tamlayıcıyla kullanılmıştır:

şoñra *bunı* beglerden biri nikāḥlendi (TİKT-896, 17a/21); yaʿnī *bir ʿavratı* nikāḥlansa… (NHT, 98b/7); yaʿnī *bir şaḫṣuñ ḫürreyi* nikāḥlanmaġa güci yitse, ḳaravaş çiftlenmek revā degül Şafʿī ḳatında (NHT, 96b/12-13); daḫı *ata oġlınuñ ḳaravaşını* nikāḥlanmaḳ revā degül Şafʿī ḳatında (NHT, 96b/18-19); yaʿnī bir şaḫṣ *bir ʿavratı* nikāḥlansa… (NHT, 141b/5).

Türkiye Türkçesinde -I ekli bir tamlayıcının yanında -lA ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyan *evlendir-* ve *nikâhlandır-* fiilleri Eski Anadolu Türkçesinde –I ekli bir tamlayıcının yanında -A ekli tamlayıcıya ihtiyaç duymaktadır:

ḳızumı Tañrı *Cebreyil'e* evlendürdi (FBŞ, 71a/9); *bunuñ ḳızını* ki Ġāziye Ḫatun'dur, Melik Ẓāhir *oġlı Melik Saʿīd'e* nikāḥlendüricek (TİKT-896, 67b/5-6); yaʿnī bir ʿavrat *gendü nefsini barābarı degül gişiye* nikāḥlandursa, velīlerine ayırmaḳ yoḳdur (NHT, 141a/14-15); ol şarṭ ile kim

[29] Gürer Gülsevin, *age*., s. 16.

[30] Gülsel Sev, *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı,* TDK Yay., Ankara 2001, s. 148.

[31] DLT'de evlen- "ev edinmek, ev sahibi olmak" fiili belirtme hâli eki almıştır: ol *bu ewni* ewlendi " o adam bu evi kendine ev edindi." (DLT I, 259). DLT'de "eş olarak almak, izdivaç etmek " anlamında kullanılan evlen- fiili ise bu şekilde bir tamlayıcıyla yer almamıştır (DLT III, 87).

ol dağı *kızını, yā kız karındaşını buña* nikāḥlandura (NHT, 96a/10-11); yaʿnī mevlā *mükātebine gendü kızını* nikāḥlandursa… (NHT, 99b/1).

SONUÇ

Bazı fiillerin tamlayıcılarındaki ikili kullanımlar fiilin hâl eki tayinindeki değişimini ve fiilin farklı hâl ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar hâle geldiğini göstermektedir. Fiilin zamanla farklı hâl ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyması bir geçiş dönemini gerektirir. Bu sebeple bir süre ikili kullanımlar yan yana görülür.

Fiil-tamlayıcı ilişkisinin şeklini ve niteliğini fiilin anlamı belirlediği gibi, o dili konuşanlar da belirler. Fiil tamlayıcılarında görülen farklı hâl eklerinin, eklerin birbirlerinin yerlerine kullanılması veya eklerde işlev değişmesi olarak kabul edilmesi tartışmaya açıktır. Bunun yerine fiilin anlamı ve o fiili kullananların belirleyiciliğinin dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Yukarıda örnekleriyle verdiğimiz fiillerin tamlayıcılarındaki eklerin zaman içindeki farklı kullanımı fiilin istemi veya fiilin rejimiyle ilgilidir ve zaman içindeki değişiklik fiilin istem değiştirmesi (fiilin rejim değiştirmesi) olarak nitelendirilebilir.

KISALTMALAR

ÇN (Çarhnâme): Mecdut Mansuroğlu, *Ahmet Fakih, Çarhnâme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1956.

DKK-D (Dede Korkut Kitabı, Dresden Nüshası): Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, TDK Yay., Ankara 1989.

DLT (Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi): Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, TDK Yay., Ankara 1992.

DN (Dânişmend-nâme): Necati Demir, *Dânişmend-nâme,* Akçağ Yay., Ankara 2004.

FBŞ (el-Ferec Bade Şidde): *el-Ferec Bade Şidde*, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Bölümü, Nu. 1173.

FST (Ferhengnâme-i Sâdî Tercümesi): *Ferhengnâme-i Sâdî Tercümesi*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Bölümü, Nu. 1209.

GT (Gülistan Tercümesi): Mustafa Özkan, *Mahmud b. Kadî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi (Giriş – İnceleme – Metin -Sözlük),* TDK Yay., Ankara 1993.

KT (Kur'an Tercümesi): Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Bir Kur'an Tercümesi I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.

KY (Kıssa-i Yûsuf): Leyla Karahan, *Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*, TDK Yay., Ankara 1994.

MM (Menâkıb-ı Mevlâna): Halil Ersoylu, *Lokmanî Dede, Menâkıb-ı Mevlâna,* TDK Yay., Ankara 2001.

MNT (Marzubân-nâme Tercümesi): Zeynep Korkmaz, *Sadruddin Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1973.

NHT (Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi): Azmi Bilgin, *Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi,* TDK Yay., Ankara 1996.

SN (Süheyl ü Nev-bahâr): Cem Dilçin, *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1991.

TİKT-893 (Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa Bölümü, Nu. 893): Muhammet Yelten, *Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, (Giriş – İnceleme – Metin -Sözlük),* TDK Yay., Ankara 1998.

TİKT-896 (Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa Bölümü, Nu. 896): Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa Bölümü, Nu. 896.

TS (Tarama Sözlüğü): *Tarama Sözlüğü,* C. I-VIII, TDK Yay., Ankara 1996.

YZ-ŞH (Yusuf ve Zeliha): Dehri Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*, İstanbul 1946.

KAYNAKÇA

ATA, Aysu, *Nâsıru'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, Kısasü'l Enbiya I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara 1997.

BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., Ankara 1986.

BOZ, Erdoğan, "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 501-512.

BOZ, Erdoğan, "Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring 2007,* s. 102-108.

BOZ, Erdoğan, *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2007.

BURAN, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.

BURAN, Ahmet, "Türkçede İsim Çekim Ekleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 263-277.

CEMİLOĞLU, İsmet, "Nesne Kavramı Üzerine", *Milli Eğitim*, S. 148, Ankara 2000, s. ?

DENY, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Tercüme: A. U. Elöve), İstanbul 1941.

DURGUT, Hüseyin, *Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde İsmin Hâlleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Çanakkale 1999.

EMRE, Ahmet Cevat, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1945.

ERDEM, Melek, "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin 'İstem'e Göre Anlam Değişmeleri", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 939-950.

ERDEM, Mevlüt, "Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 951-958.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul 1985.

ERKMAN-AKERSON, Fatma - OZİL, Şeyda, *Türkçede Niteleme -Sıfat İşlevli Yan Tümceler,* Simurg, İstanbul 1998.

ERTEN, Münir, "Türkiye Türkçesinde Geçişsiz Olduğu Halde Geçişli Gibi Kullanılmaya Başlayan Fiiller", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 1111-1124.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, C. I-III, TDK Yay., Ankara 1995.

GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara1997.

KAHRAMAN, Tahir, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yay., Ankara 1996.

KAHRAMAN, Tahir, "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekim Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri"*, Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 278-297.

KALKAN, Uğur, *Türkiye Türkçesinde Hal (Durum) Kavramı ve Hal (Durum) Eklerinin İşlevleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.

KARAHAN, Leyla, "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, Eylül 1997, s. 209-213.

KARAHAN, Leyla, "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* , TDK Yay., Ankara 1999, s. 605-611.

KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi,* 7. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2004.

KONONOV, A. N., *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri*, (Tercüme: Sabit Paylı), Moskova-Leningrad 1956, (TDK Etütlerinden).

KORKMAZ, Zeynep, *Sadruddin Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1973.

KORKMAZ, Zeynep, "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, İkinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 222-231.

LÜBİMOV, Konstantin, "Türkçede Kaç İsim Hali Var?", *Türk Dili*, S. 96, Eylül 1959, s. 688-690.

LÜBİMOV, Konstantin, "Çekim Teriminin Anlamı Nedir?", *Türk Dili,* C. 9, S. 103, Ankara 1960, s.351-354.

LÜBİMOV, Konstantin, "Çekim Teriminin Anlamı Nedir?-II", *Türk Dili,* C. 9, S. 104, Ankara 1960, s. 408-412.

MERT, Osman, *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.

MERT, Osman, "Türkçede Hal Kategorisi ve Öğretimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 21, Erzurum 2003, s. 25-31.

ÖZDEMİR, Arzu, *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları,* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

ÖZKAN, Abdurrahman, "Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 1, Isparta 1999, s. 125-143.

ÖZKAN, Abdurrahman, *Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, TDK Yay., Ankara 2009.

ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2009.

ÖZKAN, Nevzat, "Hal Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme, *İlmî Araştırmalar,* S. 12, İstanbul 2001, s. 153-165.

ÖZMEN, Mehmet, "Özne Üzerine Düşünceler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2331-2340.

ÖZSOY, Nasrullah, *Eski Anadolu Türkçesinde Hal Eklerinin Fiillerle Münasebeti,* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

SEV, Gülsel, *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı,* TDK Yay., Ankara 2001.

SEV, Gülsel, "Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2655-2666.

SEV, Gülsel, *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Akçağ Yay., Ankara 2007.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1994.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 2005.

Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yay., Ankara 1999.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 533-538, TURKEY

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLILIK İLE İLGİLİ BAZI SORUNLAR

Mustafa SARI•

ÖZET

Türkçede anlam bilimi çalışmaların azlığı bilinmektedir. Anlam bilimi ile ilgili hem eş zamanlı hem de art zamanlı biçimde incelenmesi gereken birçok sorun bulunmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde eş anlamlılıkla ilgili bazı sorunlar üzerinde durulmuştur. Türkçede birbiriyle tamamen örtüşen eş anlamlı kelimeler var mıdır? Eş anlamlılıkla bağlam arasında nasıl bir ilişki vardır? Başka dillerden alınan kelimelerle Türkçe kelimeler arasındaki anlam yakınlığı, eş anlamlılık biçiminde değerlendirilebilir mi? Türkçede sözcük ölümü, eş anlamlılıkla ilgili midir? Standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında eş anlamlı kelimeler bakımından farklılıklar bulunabilir mi? gibi sorular, bu çalışmanın ana konularıdır.

Anahtar Kelimeler: Anlam bilimi, eş anlamlılık, Türkiye Türkçesi, ödünç kelime, anlam değişmesi.

SOME PROBLEMS ON SYNONYMY IN TURKEY TURKISH

ABSTRACT

It is well known that there are few studies on semantics in Turkey Turkish. So, there are many semantic issues which must be examined synchronicly and diachronicly in Turkey Turkish.

Some problems on synonymy in Turkish have been dwelt on in this study. The questions like „are there any absolutely synonymous word pairs in Turkish?", „How is the relationship between synonymy and context?", „Can a native word and its borrowing counterpart be synonymous. Is word deaht related with synonymy in Turkish. Are there any differences in standart Turkey Turkish and Anatolian dialects from the synonymyus point of view are the subjets of this study.

Keywords: Semantics, synonymy, Turkey Turkish, loanword, semantic change.

1. Giriş

Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de eş anlamlılıkla ilgili henüz tam anlamıyla çözüme kavuşmamış sorunlar bulunmaktadır. İngilizce için hazırlanmış olan ve sadece eş anlamlı kelimeleri içeren sözlüklerde, anlamları birbirine yakın olan kelimeler aynı madde altında toplanmıştır. Türkçede sadece eş anlamlı sözcükleri kapsayan sözlükler yaygın değildir. Ancak Türkçe sözlüklerde kelimelerin çoğunlukla yakın anlamlı başka bir kelime ile açıklandığı bilinmektedir.

Türkçede birbiriyle tamamen örtüşen eş anlamlı kelimeler var mıdır? Sözlüklerde eş anlamlı biçimde verilen kelimelerin bu özellikleri kullanıma ne kadar yansımaktadır? Başka

• Doç. Dr., Mevlana Üniversitesi, elmek: msari68@hotmail.com.

dillerden alınan kelimelerle Türkçe kelimeler arasındaki anlam yakınlığı, eş anlamlılık biçiminde değerlendirilebilir mi? Standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında eş anlamlı kelimeler bakımından farklılıklar bulunabilir mi? Bu çalışma, bu ve benzeri soruları cevaplandırmayı amaçlamaktadır.

2. Türkçede Eş Anlamlılık İle İlgili Sorunlar

Asıl konuya geçmeden önce, araştırmacıların bugüne kadar eş anlamlılıkla ilgili ortaya koydukları düşünceleri aktarmakta fayda vardır. Zeynep Korkmaz eş anlamlı kelimeler ile ilgili şu bilgileri verir:

"Anlamları aynı veya birbirine yakın olan kelimeler. Dilbilimi açısından aslında anlamca birbirine tıpı tıpına denk düşen çok az kelime vardır. Eş anlamlı sözler, genellikle bazı kelimelerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde zamanla gölgelenmeye uğrayarak anlamca birbirlerine yaklaşmalarından oluşmuştur. *bıkmak, bezmek, usanmak; göndermek, yollamak; son bulmak, sona ermek.* Bir dilin kendi kelimeleri arasında olduğu gibi alıntı kelimeleri arasında da eş anlamlı olanları vardır. Türkçe; Arapça ve Farsçadan yaptığı alıntılar dolayısıyla bu bakımdan bol örnekler vermektedir: *göz, çeşm, ayn; dudak, leb; değer, kıymet; yetenek, kabiliyet.* Dilimizde, eş anlamlı sözlerin batı dillerinden alınmış örnekleri de vardır: *doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, direktif, talimat; boyunbağı, kravat."* (Korkmaz 1992:56)

Berke Vardar'ın tanımı ise şu biçimdedir:

"İki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı göstergelerin aynı gösterileni belirtme özelliği. Örneğin *siyah* ve *kara* birçok bağlamda eş anlamlılık gösteren ögelerdir. Eş anlamlılık çoğu kez salt nitelikli olmaktan uzaktır, bu nedenle özdeşlikten çok, anlamca yakınlık belirtir. Çünkü aynı bağlamda hiçbir anlam ayırtısı getirmeden birbirinin yerini alabilecek göstergeler az sayıdadır." (Vardar, 1998)

İki tanım arasında fark vardır. Örneğin Korkmaz, yabancı ve yerli sözcükler arasındaki yakınlığı eş anlamlılık biçiminde değerlendirir. Vardar'ın tanımında ise bağlam ve eş anlamlılık arasındaki ilişki vurgulanmıştır. Buna göre bir dilde her bağlamda anlamdaş sayılabilecek kelime sayısı çok azdır.

Türkçede eş anlamlılık üzerine yoğunlaşmış ve bu konuda hatırı sayılar çalışmalar yapmış araştırmacılardan biri de Doğan Aksan'dır. Aksan, N. Goodman'ı kaynak göstererek hiçbir dilde başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden fazla göstergenin kullanılmadığını, buna bağlı olarak da bir dilde iki ayrı göstergenin bütünüyle aynı anlama gelemeyeceğini belirtir (Aksan, 1999:78). Buna göre *dilemek/istemek, çevirmek/döndürmek, darılmak/ küsmek*/*gücenmek* gibi kelimeleri yakın anlamlı ögeler biçiminde değerlendirmek gerekmektedir (Aksan, 1998:131).

Vecihe Hatipoğlu da bir dilde tam eş anlamlılığın olamayacağını, eş anlamlı görünen kelimelerin esasen birbirinin yerine kullanılamayacağını belirtir. Örneğin Türkiye Türkçesinde *ana* ve *anne* kelimeleri her zaman birbirinin yerine kullanılamamaktadır. *ana şefkati* yerine *anne şefkati* denilebilir; ancak *ana fikir* yerine *anne fikir* sözünü kullanmak mümkün değildir (Hatipoğlu, 1970:9).

Eş zamanlı ve art zamanlı örnekler üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda, Türkçede eş anlamlılıkla ilgili birtakım sorunlar bulunduğunu ve bunların dilde değişmeye yol açtığını tespit ettik. Bu sorunlar aşağıda maddeler hâlinde incelenmiş ve açıklanmıştır.

2.1. Eş Anlamlı Kelimeler Arasında Anlam Farkının Oluşması

Eş anlamlı kelimeler arasında zaman içinde anlam farkı oluşabilir. Bu durum her iki kelimenin de söz varlığında yaşamaya devam etmesine zemin hazırlar. Örneğin Türkçenin tarihî metinlerinde eş anlamlı biçimde kullanılan Türkçe *nesne* ve Arapça *şey* sözcükleri arasında zamanla anlam farkı oluşmuştur. Aşağıda *nesne* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış olan *Yüz Hadis Yüz Hikâye* adlı eserinde Arapça *şey* ile eş anlamlı biçimde kullanıldığını gösteren örnekler çıkartılmıştır:

"Lı̄kin bu gelenlerüñ kimisi Tañgrı içün geldi, (11) kimisi elüme ***nesne*** *gire diyü geldi."* (49a-10)

"Resūl ḥażreti ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem (7) buyurdı ki İslām yapılupdur biş ***nesne*** *üzerine."* (50b-6)

"Daḫı şol ***nesne*** *kim yarıñġı gün sizüñ olmaya, [51b] anı günilemeñ. Ol* ***nesne*** *kim yarın anuñıla bile kopısarsız, şimdiden anı düzüñ."* (51a-15)

"Resūl ḥażreti ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem, ben damu gibi ***nesne*** *görmedüm kim (14) damudan ḳaçaruz diyen gişiler uyurlar. Ve hı̄ç uçmaḳ gibi ʿaceb (15)* ***nesne*** *görmedüm kim anı isterüz diyen gişiler uyurlar."* (53b-15)

"Ve ḫalḳa eyü ***nesne****ler ögretgil."* (57b-5)

"Her bir ***nesne****nüñ göñli var."* (64b-2)

"Hı̄ç ***nesne*** *başarmadılar."* (68a-7)

Bu örnekler *nesne* sözcüğünün "şey, birşey" anlamıyla hem soyut hem de somut şeyleri karşılamak için kullanıldığını göstermektedir. Oysa kelime *Türkçe Sözlük*'te (2005), "Herhangi bir ağırlığı ve hacmi, rengi, maddesi olan her türlü canlı, cansız varlık, şey, obje." biçiminde anlamlandırılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *nesne* sözünün hem soyut hem de somut şeyleri karşılama özelliğini, bugün Arapça *şey* kelimesi yüklenmiştir.

Ġalyanca *lokanta* ile Fransızca *restoran* sözcükleri arasındaki ilişki de konuyla ilgili çarpıcı bir örnektir. Esasen her iki kelime de "Kazanç amacıyla açılmış, para karşılığında yemek yenilen yer." anlamındadır. Bunlardan Ġalyanca *lokanta* sözcüğünün ödünçlenme tarihi, Fransızca *restoran* sözüne göre daha eskidir. Türkiye Türkçesinde bu iki kelimenin kullanımı arasında anlam nüansı oluşmuştur. Bugün *restoran* "Para karşılığında yemek yenilen lüks ve pahalı" yerler için kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak iyi bir semtte açılmış ve üst sınıftan müşterilere hizmet veren yerler için *lokanta'*dan ziyade *restoran* sözcüğü tercih edilmektedir. Küçük bir yerleşim yerinde ya da küçük bir otobüs terminalinde *restoran* değil, *lokanta* görmek ihtimali daha yüksektir. Dahası kenar bir semtte açılmış küçük bir mekâna *restoran* denmesi çoğu zaman yadırganır.

Sözlüklere bakılırsa bu tür kelimeler eş anlamlıdır. Ancak kullanımda durum farklıdır. Sözlüklerin bu tip kelimeleri niçin eş anlamlı gösterdiği sorusunu Palmer cevaplamaktadır. Palmer, *Semantics* adlı çalışmasında, sözlüklerde birçok kelimenin eş anlamlı imiş gibi açıklandığını; ancak bunların sadece kelimeyi daha kolay anlaşılır hâle getirdiğini, gerçekte ise bunların çoğunun eş anlamlı sayılamayacağını belirtir (Palmer, 1986:88).

Eş anlamlı kelimeler arasında anlam nüansı oluşması ile ilgili son olarak *milliyetçi-ulusalcı, milliyetçilik-ulusalcılık* sözcükleri arasındaki ilişkiyi incelemek gerekmektedir.

Türk dilinde *millet-ulus*; *millî-ulusal* sözcükleri yakın anlamlı biçimde kullanılabilmektedir. *Ulus* sözcüğünün, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk dilini özleştirme çalışmaları sırasında, Arapça *millet* sözüne karşılık olmak üzere ortaya atıldığı bilinmektedir. Bugün her iki kelime de Türkiye Türkçesinin söz varlığında devam etmektedir.

Düşünce, duygu ya da sosyal hayatta ortaya çıkan değişmeler ve farklılaşmalar kısa bir süre içerisinde dile de yansımaktadır. Geçtiğimiz aylarda yazılı ve sözlü iletişim araçlarında sıkça duyduğumuz *ulusalcılık* ve *ulusalcı* sözcükleri düşünce dünyasında ortaya çıkan bir farklılaşmayı vurgulamaktadır.

Millet-ulus, millî-ulusal sözcükleri arasındaki anlam ilişkisi, *milliyetçilik-ulusalcılık, milliyetçi-ulusalcı* sözcükleri arasındaki anlam ilişkisinden çok farklıdır. *Milliyetçilik* sözü, az ya da çok içinde muhafazakârlığı barındıran ve manevi değerleri de benimseyen bir düşünce sistemini anlatırken, *ulusalcılık* söz konusu değerleri yine az ya da çok dışlayan bir düşünceyi ifade etmektedir. Bu nedenle ulusalcılığın laiklik vurgusu milliyetçiliğe göre daha belirgin ve keskindir. İnternet üzerinde yaptığımız kısa bir taramada iki kavram arasındaki farkı vurgulayan bilgilere ulaştık. Örneğin, Uludağ Sözlük adlı sitede bu fark şu cümlelerle ifade edilir: *'Ulusalcıların din diye bir davaları yoktur, milliyetçiler 700 yıl İslam bayraktarlığı yapmış bir milletin evlatları olduklarını unutmazlar.'* GTÜ Sözlük sitesinde ise *ulusalcılık* sözü şöyle tanımlanmıştır: *'Hayata soldan baktığını iddia edip aynı zamanda milliyetçi olabilme "becerisini" gösterebilmiş sol cenahın kendisini sağ zihin dünyalarından ayırmak için kullandığı terim.'* Sözlüğe göre ulusalcılar, „*Klasik milliyetçilikten farklı olarak daha seçkinci ve modernisttir, dinsel duyarlıkla arasına mesafe koyarak sağ milliyetçilikten keskin bir şekilde ayrılır.*" Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki *milliyetçilik* ve *ulusalcılık* sözcükleri arasındaki kavramsal fark, sadece din algısıyla sınırlı değildir. *Ulusalcılık*, internetin popüler sitesi Wikipedia'nın aktardığı gibi, siyasi yelpazenin daha çok sol kanadına yakındır. Düşünce dünyasındaki bu gerçekliğe bağlı olarak *ulusalcılar* bilinçli bir şekilde *milliyetçilik* sözcüğünü kullanmaktan kaçınırlar. Gazeteler ya da internet sayfalarından, her iki sözcüğün bağlamı ile ilgili yapılacak olan taramalar, anlatmaya çalıştığımız farkı kolayca gösterebilir.

2.2. Eş Anlamlılık ve Sözcük Ölümü

Doğan Aksan, s*özcük ölümü* hakkında bilgi verirken her dilin söz varlığını oluşturan sözcüklerin bazılarının dil içi ya da dil dışı etkenlere bağlı olarak yitirildiğini, unutulduğunu vurgular ve sözcük ölümüne örnek olarak Osmanlı sarayı, ordu ve yönetim düzeniyle ilgili *enderun, çorbacı, sekbanbaşı, iç oğlanı, kazasker, bostancı, subaşı, kolağası, mirliva, mutasarrıf* gibi kelimelerle ve eski giyim kuşamları yansıtan *setre, pantol, yaşmak, ferace, redingot* gibi sözcükleri gösterir (Aksan, 1999:23).

Aksan, kelimeler arasındaki eş ya da yakın anlamlılık durumunun sözcüklerden birinin unutulmasına yol açtığını şu cümlelerle belirtir:

"... Her dilde, ister, biri yabancı kökenli olsun, ister her ikisi de yerli olsun, bu türden eşanlamlı çiftlerine ilişkin bir olgu göze çarpar: Birbirine eş ya da çok yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur; bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir; kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarır. Örneğin daha Köktürkçe döneminde kullanılan *ebirmek (evirmek)* bugün unutulmuş, ancak *evirmek çevirmek* ikilemesinde kalmıştır." (Aksan, 1999:80)

Dilimizde konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde yaygın biçimde kullanılan *yorgun argın* ikilemesindeki *argın* kelimesinin kendi başına kullanımı yoktur. *Ar-* fiil köküne *–GUn* fiilden isim yapma ekinin eklenmesiyle oluşan kelime, Eski Türkçede kendi başına kullanılmakta idi. "Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Sözcüklerin Tek Biçimler Hâlinde

Yaşaması" başlıklı yazımızda konuyla ilgili çok sayıda örnek vermiştik (Sarı, 2001). Burada sadece *Divanü Lügati't-Türk*'te geçen şu parçayı aktarmakla yetinelim:

"Ardı seni kız bodu anınğ tal / Yaylır anınğ artuçı burnı takı kıwal" (Kız seni yordu, onun boyu dal gibi; iki yana ardıç gibi salınır, burnu da düzgündür.) (I-412)

Divanü Lügati't-Türk'te kelimenin *ar-, argar-, argırt-* ve *argurup* biçimleri bulunmaktadır.

Yorgun argın yakın anlamlı kelimelerle oluşturulmuş bir ikilemedir. Ancak bu anlam yakınlığı ya da eş anlamlılık sözcüklerden birinin zamanla unutulmasına yol açmıştır.

Buna benzeyen başka bir kelime de yine bugün sadece *eğri büğrü* ikilemesinde kullanılan *büğrü* sözcüğüdür. *Büğrü* kelimesi de Eski Türkçe döneminde *bükri, bügri* biçimlerinde bağımsız olarak kullanılmakta idi.

Doğan Aksan Eski Türkçedeki *ebirmek, argın* ve *bark* sözlerinin bugün Türkiye Türkçesinde unutulduğunu, bu kelimelerin sadece *evirmek çevirmek, yorgun argın, ev bark* ikilemelerinde kullanıldığını belirtir (Aksan, 1999:80).

2.3. Ödünç Kelimeler ve Yerli Kelimeler Arasında Eş Anlamlılık

Yukarıda eş anlamlılıkla ilgili Zeynep Korkmaz'dan aktarılan tanımda "Dilimizde, eş anlamlı sözlerin batı dillerinden alınmış örnekleri de vardır: *doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, direktif, talimat; boyunbağı, kravat."* biçiminde bir açıklama bulunmaktadır (Korkmaz, 1992:56).

Acaba gerçekten yerli ve ödünç sözler arasında eş anlamlılık olabilir mi? Daha somut örneklerle Korkmaz'ın verdiği *doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, talimat direktif; boyunbağı, kravat* gibi kelimeler arasında eş anlamlılık var mıdır? Ersoylu, sadece bu tip örneklerin değil, Türkçe ve Arapça kelimeler arasında bile eş anlamlılık olamayacağını, bunların olsa olsa *yabancı kaynaklı karşılık oluş* şeklinde değerlendirileceğini belirtir. Ersoylu, batıda hazırlanan eş anlamlı sözlüklere yabancı bir kelimenin alınmadığına dikkat eder. Örneğin, Türkçe *ağa* kelimesi *agha* imlasıyla, İngilizce sözlüklere girmiş ve "*1. Lord, master. 2. Local big land-owner, agha. 3. hist. Agha (title formerly given to certain officers, esp. Janissaries) elder brother, paternal uncle"* şeklinde açıklanmıştır. Ancak bu kelime eş anlamlılar sözlüklerine alınmamıştır. Sözlüklere ne *lord* ne de *master* kelimelerinin eş anlamlısı olarak alınmıştır. Bu da eş anlamlılığın bir dilin kendi öz kelimeleri arasında kabul edilmesi, yabancı dillerden gelen karşılıkların eş anlamlı değil; birer *yabancı kaynaklı karşılık* şeklinde değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelmektedir (Ersoylu, 2001).

Bu durumu daha iyi görebilmek için *Yabancı Kelimelere Karşılıklar'*dan çıkarılan şu örneklere bakmakta fayda vardır: *yayımcı, editör; yelveren, vantilâtör; yerel, lokal; uzunluk, metraj*. Bunlar arasında eş anlamlılık olması beklenemez. Kaldı ki batı kaynaklı bir kelimenin başka bir anlamı da dilimize girdiğinde yeni bir Türkçe karşılık bulmak zorunda kalıyoruz. Örneğin *lokal* için hem *dernek evi* hem de *yerel* karşılıkları bulunmuştur. Her yeni anlam için çoğu zaman farklı kelimeye ihtiyaç duyulduğundan, batı kökenli bir kelimenin birden fazla Türkçe kelimeyle eş anlamlı olması beklenir. *Lokal* kelimesi hem *dernek evi* hem de *yerel* ile eş anlamlı mı kabul edilecektir?

2.4. Kelimelerin Standart Türkçe ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımları Arasında Eş Anlamlılık

Standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında da eş anlamlılık bakımından fark bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında *kadın, avrat; herif, koca* kelimeleri anlam bakımından birbirine yakındır. Ancak bu kelimelerin standart Türkçedeki kullanımları çok farklıdır.

Avrat ve *herif* kelimeleri standart Türkçede olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Oysa Türkiye Türkçesi ağızlarında böyle bir durum söz konusu değildir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de konuyla ilgili örnek sayısı oldukça fazladır.

3. SONUÇ

Buraya kadar yapılan incelemeler ve değerlendirmelere bağlı olarak elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

1. Bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de yüzde yüz eş anlamlılık mümkün değildir.

2. Türkçenin tarihî dönemlerinde eş anlamlı biçimde kullanılan kelime çiftlerinden bazıları Türkiye Türkçesinin söz varlığında kullanılmamaktadır. Aksan"ın belirttiği gibi eş anlamlılık sözcük ölümüne neden olmaktadır. Bugün sadece *yorgun argın, eğri büğrü, evire çevire* gibi ikilemelerde yaşayan *argın, büğrü, evir- (>ebir-)* Türkçenin söz varlığında hayat bulamamıştır.

3. Eş anlamlı görünen kelimeler arasında zaman için anlam nüansı oluşabilir. *Lokanta, restoran; ulusalcı, milliyetçi; ulusalcılık, milliyetçilik* sözcükleri arasında anlam farkı bulunmaktadır.

4. Aynı anlama gelen yerli ve ödünç kelimeler arasındaki ilişki anlamdaşlık biçiminde açıklanmamalıdır. Ersoylu"nun belirttiği gibi bunlar *yabancı karşılık oluş* biçiminde değerlendirilmelidir.

5. Eş anlamlılık bakımından standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında fark bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (1999), *Anlambilim,* Engin Yayınevi, Ankara.

ATA, Aysu (1997), *Kısasü'l-Enbiya II Dizin*, TDK Yay., Ankara.

ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Feradis Dizin*, TDK Yay., Ankara.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford Press.

ERSOYLU, Halil (2001), "Eş Anlamlılık mı Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?", *Türk Dili,* Mart, s. 250- 266, TDK Yay., Ankara, 2001.

HATİPOĞLU, Vecihe (1970), "Eş Anlamlı Sözcük Var mıdır?", *Türk Dili,* Ekim, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

LYONS, John (1981), *Language and Linguistics,* Cambridge University Press.

PALMER, F. R. (1986), *Semantics,* Cambridge University Press, Cambridge.

SARI, Mustafa (2001), „Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Sözcüklerin Tek Biçimler Hâlinde Yaşaması", *Türk Dili*, S. 592, Mart 2001, s. 300-312.*Tarama Sözlüğü* (1996), TDK Yay., Ankara.

TOPARLI Recep (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* Ötüken Yay., İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005), TDK Yay., Ankara.

VARDAR, Berke (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü,* ABC Yay., İstanbul.

http://www.itusozluk.com/

http://tr.wikipedia.org/

http://www.uludagsozluk.com/

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 539-554, TURKEY

PONTUS MESELESİNİ ÇÖZÜMSÜZLÜĞE İTEN İDDİA VE TALEPLER

İbrahim TELLİOĞLU[*]

ÖZET

Pontus Meselesi bağımsız devlet kurma kısmı geçmişte kalan, siyasi, tarihi ve kültürel bazı talepler içeren kısmı günümüze kadar devam eden bir meseledir. Meselenin günümüze kadar çözülememiş kalmasında Yunanistan Parlamentosu'nun ve belirli grupların ortaya attığı, tarihi dayanağı güçlü olmayan çeşitli iddialar büyük rol oynamaktadır. Günümüzde uluslar arası kamuoyunda bu iddiaların ilmi boyutu tartışılmaksızın çeşitli kararlar alınması Pontus Meselesi'nin bugüne yansıyan kısmının daha da çözümden uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pontus Meselesi, Karadeniz Bölgesi, Türkler, Rumlar, Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Yunanistan.

ALLEGATIONS AND CONCERNS WHICH MAKE THE PONTOS ISSUE UNSOLVABLE

ABSTRACT

Pontos issue is a problem part of which - to establish an independent state- remained in the past and part of which –some historical, political, and cultural concerns- has come to-date. The reason why the problem has remained unsolved up to now is largely due to some allegations made by the Greek parliament and some other circles which have no sound historical background. Today the fact that international public opinnion still handles the problem free from any scientific perspective makes it more and more unsolvable.

Keywords: Pontos Issue, Black Sea Region, Turkish People, Greeks, Ottoman Empire, Turkish Republic, Greece.

Pontus, Grekçe deniz anlamına gelmektedir. Kolonizasyon döneminde bölgeye gelen göçmenler Karadeniz'e ilk olarak Pont Axenaz (Skit denizi)[1] akabinde de Pont Öksinos (Misafirperver deniz)[2] adını vermişlerdi. Bizans dönemine gelindiğinde Batı Karadeniz bölgesi Paflagonya ismiyle anılırken Pontus adı, Doğu Karadeniz bölgesini tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Karadeniz bölgesindeki Rumların bağımsızlık talebiyle ortaya çıkardığı ayrılıkçı hareket de Pontus ön adıyla tarihe geçmiştir.[3] Bu

[*]Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Bölümü Tarih Eğitimi ABD., SAMSUN. Elmek: telliogluibrahim@gmail.com.

[1] Bkz. P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (nşr.H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 1.

[2] Karadeniz'e verilen isimler hakkında bkz. A. C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly,* C. 34, S. 3-4 (Temmuz-Ekim 1940), s. 123-128; W. S. Allen, "The Name of the Black Sea in Greek", *The Classical Quarterly,* C. 41, S. 3-4 (Temmuz-Ekim 1947), s. 86-88; Osman Karatay, "'Kara Deniz' İsmi: Hazar ve Bulgar Boyutundan Bir Bakış", *Karadeniz*, S. 2 (Bahar 2009), s. 54-75.

[3] Yunanlılar 1922'de Rumların bölgede maruz kaldığı sıkıntıları duyurmak için hazırladıkları bir eserde bu ismi kullanırken [*Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont*, Athénes 1922; Central Council of Pontus, *Black Book The Tragedy of Pontus 1914-1922,* Athens 1922.] o zamandan beri Rumların çıkardığı isyan da Pontus adıyla anılır olmuştur. Bkz. Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontosçu Faaliyetler,* Konya 2003; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi,* Ankara 1993; Yusuf Sarınay vd., *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası,* Ankara 1999; Haşim Albayrak, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus,* İstanbul 2003; Stefanos Yerasimos,

isimlendirmenin yapılmasında başlıca coğrafi niteleme önemli bir yer sahibidir. Yunanlıların etkisiyle Batı ilim ve siyaset terminolojisine de giren Pontus tabiri, artık uluslararası camiada Doğu Karadeniz bölgesini adlandırmak için kullanılır hale gelmiştir.[4] Bu etkilenmenin bir sonucu olarak TBMM tarafından hazırlanan ve Lozan'da Türk tezini savunmak üzere hazır bulunan heyetin uluslar arası camiaya görüşlerini aktardığı eserin adı da Pontus Meselesi idi.[5] Haliyle o zamandan günümüze Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Milli Mücadele sırasında önemli bir ayaklanma olarak hafızalara kazınan isyanın adı olarak bu isim genel kabul görürken, Rumların çetecilik faaliyetleri de aynı özneyle anılır olmuştur. Mübadeleden bugüne Yunanlıların Karadeniz bölgesine yönelik iddia ve talepleri Türk tarafınca "Pontus/Pontusçu" ön ismiyle anılırken[6] artık Türkiye ve Yunanistan arasında önemli bir dışpolitika meselesi haline gelen tartışmaların sürdüğü de açıktır.

Pontus meselesinin günümüze kadar devam etmesini sağlayan meselelerin başında, Karadeniz bölgesinin tarihî ve kültürel yapısıyla ilgili iddialar gelmektedir. Bu iddiaların temeli, J. P. Fallmerayer'in 1827'de neşredilen eserine dayanır.[7] Komnenosların Karadeniz'deki hâkimiyetiyle ilgili bu çalışmanın girişinde Karadeniz bölgesinin antik dönemden itibaren Yunanlıların yurdu olduğu ve XIII. yüzyıl başlarına kadar da hep Yunanlılığı temsil eden siyasî teşekkküllerin yöreye hâkim olduğu kayıtlıdır. Hal böyle olunca bölgenin etnik ve kültür yapısı da Helenlik temelinde şekillenmiştir. J. P. Fallmerayer'in esasını belirlediği bu tarih yazıcılığı mantığı ondan sonra gelen pek araştırmacıya rehberlik etmiş ve Karadeniz bölgesiyle ilgili hazırlanan eserlere damgasını vurmuştur.[8] XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelen seyyah ve misyonerlerin notlarında da aynı tür bilgilere rastlamak mümkündür.[9]

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan tarih yazıcılığının Pontus meselesine etkisi, Yunanlıların ve Fener Rum Patrikhanesi'nin bundan yaklaşık bir asır sonra hazırladığı eserlerde de benzer iddiaların yenilenmesiyle ortaya çıkmıştır. 1920'de Rumların bölgedeki bağımsızlık taleplerinin tarihî ve kültürel alt yapısını hazırlamak için yazılan eserlerde koloni devrinden itibaren Yunanlılığı temsil eden siyasî teşekkküllerin hâkimiyeti altında bulunduğu, üç bin yıl devam eden Grek hâkimiyetinin 1461'de son bulduğu yazılıdır. Hal böyle olunca üç bin yıl boyunca bölgenin demografik ve kültür yapısı da Yunanlılık esasında şekillenmiş, Osmanlı işgaline rağmen XX. yüzyıl başlarına kadar da bu durum mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bağımsızlık talebinde

---

"Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim,* S. 43-44 (Güz 1988-Kış 1989), s. 33-76; Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri,* Samsun 1988, s. 77-81; Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu(Samsun 20-22 Mayıs 1999) Bildiriler*, Samsun 2000, s. 53-66; Süleyman Erkan, "Milli Mücadele Basını'nda Pontus Sorunu", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan* (nşr. M. A. Ünal), Samsun 1993, s. 61-71; Abdullah İlgazi, "Milli Mücadele Yıllarında Giresun ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler,* İstanbul 1997, s. 249-257; vb.

[4] Yunanlılar günümüzde Karadeniz bölgesiyle ilgili hazırladıkları eserlere ön ad olarak bu ismi kullanırken [Bkz. Hristos Samuilidis, *Geleneksel Pontos Halk Tiyatrosu* (nşr. S. Sandalcı), İstanbul 1999.] aynı niteleme batılıların ilmî çalışmalarında da görülmektedir. Bkz. Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980; Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos,* C. I-II, Washington 1985; Patricia Fann Bouteneff, "Greek Folktales from Imera, Pontos", *Fabula*, C. 44, S. 3-4, s. 292-312; G. E. Bean, "Pontus Yazıtları", *Belleten,* C. XVII, S. 66 (Nisan 1953), s. 151-178; David Winfield-June Wainwright, "Some Byzantine Churches From The Pontus", *Anatolian Studies,* S. XII (1962), s. 131-162; vb.

[5] Bkz. *Pontus Meselesi* (nşr. Y. Kurt), Ankara 1995.

[6] Bkz. Heyet, *Misyonerlik ve Pontusçuluk*, Samsun 2002; Mehmet Bilgin, *Karadeniz'de Postmodern Pontusçuluk*, İstanbul 2008; vb.

[7] Bkz. Jacop Philip Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt,* Munich 1827.

[8] Bkz. George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond,* London 1851.

[9] Bkz. Jonh Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London 1818; Eli Smith, *Research in Armenia,* C. II, New York 1833; William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,* C. I, New York 1894; Robert Curzon, *Armenia*, New York 1854; vb.

bulunan Rumlar, Karadeniz'in ait olduğu medeniyet dairesinde istiklalini savunmaya çalışmaktadır.[10] TBMM Hükümeti'nin hazırlattığı eserde de Sümerlerden başlamak üzere Anadolu'nun Türk olduğu tezi ileri sürülerek Yunanlıların iddialarına karşılık verilmeye çalışılmaktaydı.[11]

Fallmerayer'in eserini yazdığı zamandan günümüze Karadeniz tarihi hakkında pek çok belge ve bilgi bulunmuş, hem bu çalışmada hem de akabinde hazırlanan incelemelerde ortaya çıkan tarih görüşünün düzeltilmeye muhtaç olduğu anlaşılmıştır. 1940'lı yıllardan itibaren elde edilen arkeolojik buluntular esas alındığında, Karadeniz bölgesinin tarih öncesi dönemden itibaren iskâna açıldığı açıkça anlaşılmaktadır.[12] Dolayısıyla bölgenin ilk ahalisinin Yunanlılar olduğu fikri değerini yitirmiştir. Yazılı kaynaklara bakıldığında ise kolonizasyondan[13] önce Karadeniz'in güney sahillerinde farklı topluluklar yaşamaktaydı.[14] Bu sebeple bölgenin medeniyet tarihini kolonicilerle başlatmak da mümkün değildi. Üstelik siyasî tabakalaşmaya esas teşkil eden unsurların da Helenlikle bir ilgisi yoktu. Makedonyalılarla başlayan Helen siyasî varlığından yaklaşık on iki asır öncesinde bölgede bulunan Gaşkaların sekiz yüz yıl devam eden varlığından sonra Kimmer ve Sakit hâkimiyeti söz konusuydu ki bunların son ikisi, Orta Asya kökenli ve Türk olduğuna dair güçlü deliller bulunan topluluklardı.[15] Makedonyalıların hâkimiyetinin yıkılmasından sonra M. Ö. 298'de ortaya çıkan Mihridates hanedanının kurduğu Pontos krallığı ise Yunanlılıkla hiçbir alakası olmayan bir siyasî teşekkülüdü.[16] Romalılara karşı uzun bir süre bölgeyi müdafaa etmeleri bunun en açık göstergesiydi. M.Ö. 63'ten XI. yüzyılın son çeyreğine kadar ise Roma İmparatorluğu ve 395'ten sonra onun doğudaki kolu olan Bizans hâkimiyetiyle birlikte ise Romalıların bölgedeki siyasi varlığı ortaya çıkmış oldu.[17]

Karadeniz bölgesindeki Türk hâkimiyetinin ikinci önemli safhası Malazgirt Savaşı'ndan sonraki dönemde başlamıştır. Canik ve Doğu Karadeniz dağlarının güneyindeki sahaya yerleşen konar-göçer Türkmenler, Osmanlılar bölgeyi ele geçirmeden neredeyse dört asır boyunca hem siyasi hem de sosyo-kültürel bakımdan burayı bir Türk yurdu haline getirmiştir. 1195'te Selçukluların Müslüman Samsun'u kurması, XIII. yüzyılın sonlarında Ordu'yu ele geçiren Çepnilerin kurduğu Hacı Emiroğlu beyliğinin 1396/1397'de Giresun'a hâkim olmasıyla da

[10] Bkz. J. Zervos, *Hellenism in Pontos*, Athens 1920, s. 8 vd.; D. Economides, *The Pontos and the Right Claims of its Grek Population*, İstanbul 1920, s. 5, 8 vd., 32 vd., 46, 48 vd.

[11] Bkz. *Pontus Meselesi*, s. 3-12.

[12] Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda ulaşılan sonuçlar hakkında bkz. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCFD,* C. X, S. 3-4 (1952), s. 189 vd., 203 vd.; aynı yazar, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten,* C. VIII, S. 32 (I. Teşrin 1944), s. 674; Önder Bilgi, "Bafra-Kızıltepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri,* Samsun 1990, s. 1; C.A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies,* S. VI, (1956), s. 179-193; vb.

[13] Karadeniz'in güney sahillerindeki kolonizasyon faaliyetleri hakkında bkz. Robert Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies,* S. 98 (1976), s. 18-31; John Boardman, "Greek Archaeology on the Shores of the Black Sea", *Archaeological Reports,* S. 9 (1962-1963), s. 34-51; Rhys Carpenter, "The Greek Penetration of the Black Sea", *American Journal of Archaeology,* C. 52, S. 1 (Ocak-Mart 1948), s. 1-10; vb.

[14] Klâsik çağ kaynaklarında bölgede bulunan topluluklar hakkında bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi* (nşr.M. Ökmen), İstanbul 1991, s. 173 vd.; Pliny, *Natural History,* C. II *(*nşr.H. Rackham), London 1947, s. 343 vd., 355; Alexandre Baschmakoff, *La Synthese Des Periples Pontiques*, Paris 1948, s. 67 vd.; Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 133, 139 vd., 144, 148 vd., 153 vd., 160 vd.; Strabon, *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III* (nşr.A. Pekman), İstanbul 1969, s. 1 vd., 23, 33 vd; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi,* Ankara 2001; Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz,* İstanbul 2000.

[15] İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2002, s. 7, 14-30.

[16] Pontos krallığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos,* Ankara 1973; Mehmet Tezcan, "Pontos Krallığı (M.Ö. III.-M.S. IV. Yüzyıl)", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu* (nşr.V. Usta), Trabzon 2007, s. 77-107.

[17] Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz,* Trabzon 2000, s. 47-57; İbrahim Tellioğlu,"Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair Görüşler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* C. XX, S. 60 (Kasım 2004), s. 788 vd.

sahildeki Türk yayılması ortaya çıkmıştır.[18] 1264'ten itibaren Trabzon'un doğusuna ise Rize/Pazar'ın güneyinden başlamak üzere Ortodoks Kıpçaklar hâkimdi.[19] O sebeple Osmanlı Devleti Trabzon ve Torul dışındaki yerleri Türk siyasi teşekküllerinden almıştır. Üstelik elde bulunan somut delillerden Rum/Ortodoksların çevredeki bir Türk beyliğinin asker sayısından daha az nüfusa sahip olduğu, dolayısıyla taraflar arasında kıyas kabul etmeyecek fark bulunduğu anlaşılmıştır.[20] Ancak bu sonuçlara ulaşılması XX. yüzyılın ortalarından itibaren bölgeye Türk yerleşimi hakkındaki araştırmalar sayesinde olmuş ve o tarihten sonra bilim dünyasındaki kanaatler büyük ölçüde değişmiştir. Dolayısıyla hem bölge hakkında çeşitli eserler kaleme alan pek çok araştırmacının hem de Yunanlı ve Rumların, Pontus ismiyle andığı coğrafyadaki Türk varlığını Osmanlılarla başlatması tarihî gerçeklere ters düşmektedir. Haliyle daha önceki tarih kurgusuyla siyasi ve kültürel bakımdan bölgenin Yunanlılığın bir parçası olduğu şeklinde günümüzde hazırlanan eserlerin[21] de tarihî bakımdan kıymetten uzak olduğu açıktır. Bununla birlikte hâlihazırda Yunanistan'ın bölgeye yönelik iddialarında bu gerçeklerin göz ardı edilmesi, bugüne taşınan pek çok meselenin ilmî zeminde tartışılamamasına yol açmaktadır.

Pontus isyanının çıktığı günden günümüze yansıyan diğer bir anlaşmazlık konusu XX. yüzyıl başlarında Doğu Karadeniz bölgesinin nüfus yapısıdır. Bu konudaki tartışmaların ortaya çıkmasında bir Fransız araştırmacının XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin nüfusuyla ilgili çalışması büyük pay sahibidir. V. Cuinet 1892'de neşrettiği eserinde Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarını esas almakla birlikte bölgedeki Türk ve Müslüman ahalinin nüfusunu hiçbir delil göstermeksizin olduğundan az bir şekilde kayıt altına alırken Rum/Ortodoks nüfusu da olması gerektiğinden daha fazla çıkarmaktaydı.[22] Bu tarihten sonra meseleye temas eden pek çok eser V. Cuinet'in çalışmasına atıf yaparken onun bu sonuçlara nasıl ulaştığını sorgulama ihtiyacı duymamıştır. Bir araştırmacının bütün Osmanlı ülkesinde kaza nüfuslarına varana kadar ayrıntılı bir değerlendirmeyi hangi kaynağa dayanarak yaptığı üzerinde durulmadan ortaya koyduğu veriler olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu eserin meseleyle ilgisi, hem konuyla ilgili hazırlanan eserlerde bilgi kirliliği oluşmasına yol açması hem de pek çok resmi kaynağa esas teşkil etmesidir. Bu resmi kaynaklar içerisinde Rum ve Yunan kaynakları da bulunmaktaydı.

Pontus meselesine uluslararası zeminde çözüm arama çalışmaları sırasında Trabzon metropoliti Hırisantos ve Yunan delegasyonu, Karadeniz bölgesindeki Rumların, Türklerden daha fazla olduğunu iddia etmekteydi. şüphesiz bunda en önemli dayanaklarından birisi, V. Cuinet'in

[18] Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri,* Samsun 1940; İ. Tellioğlu, *age.,* s. 61-118, 145-192; Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper,* S. 29 (1975), s. 113-149; Rustam Shukurov, "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, S. I, *(*Haziran 1994), s. 20-72; Mustafa Keskin, "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler,* İstanbul 1997, s. 51-57; vb.

[19] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara 1992, s. 148-181.

[20] Trabzon'da 1347'de ve 1362-1363'teki veba salgınından önce 6.000 civarında insan yaşarken [Bkz. Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos*", Neo-Hellenika,* S. I (1970), s. 37.] Panaretos'un kaydına göre, 1386'da Taceddinoğulları'nın 12.000 askeri bulunduğu anlaşılmaktadır. [Bkz. Lebeau, *Histoire du Bas Empire,* C. XX, Paris 1836, s. 505.] İspanyol elçisi Clavijo, Nisan 1404'te Trabzon'un hemen batısındaki Hacı Emiroğlu Beyliği'nin 10.000 askeri olduğunu yazmaktaydı. [Bkz. Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr.G. L. Strange), London 1928, s. 109.] Dolayısıyla çevresindeki Türk siyasî teşekküllerinden birisinin sahip olduğu nüfus Trabzon'daki Rum/Ortodoksların neredeyse on katına denk gelmekteydi. Buna bir de 1247 civarında, Moğolların önünden çekilerek şavşat ve Artvin'in de bulunduğu bölgeye yerleşen 60.000 kişilik Türkmen grubunu [Bkz. M. Brosset, *Histoire de la Georgie,* C. I, Saint-Petersburg 1849, s. 532 vd.] ilave ederseniz, Türklerle Rum/Ortodoks ahali arasında kıyas kabul etmez bir nüfus farkı bulunduğu açıkça ortaya çıkar.

[21] Bkz. Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea,* Athens 1991; aynı yazar, *Pontos-Anatolia,* Athens 1989; vb.

[22] Bkz. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, C. I, Paris 1892, s. 46 vd., 79, 86, 107 vd, 117 vd.

yukarıda bahsedilen istatistiğiydi. Ancak onlar meseleyi daha da çözümsüz bir boyuta taşıyarak, dini açıdan Müslümanların bölgede Rum/Ortodokslardan daha fazla olduğunu kabul etmekle birlikte etnik bakımdan tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu savunmaktaydı. Hırisantos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu raporda ayrıntılı şekilde analizini yapmaya çalıştığı üzere Müslüman kimliği altında bölgede varlığını devam ettirenler içerisinde Türkler, Çerkezler, Oflular, Sürmeneliler, Stavrionlar (mühtedi Rumlar) da bulunmaktaydı. Dolayısıyla Müslümanların tamamını Türk saymak yanlıştı. Bu yüzden iki tarafın sayıları karşılaştırıldığında Rum Ortodokslar, Türklerin iki katından daha fazlaydı.[23] Benzer görüşlere Pontusçu grupların hazırladığı çalışmalarda da rastlamak mümkündür.[24]

Pontus meselesinin çözümünde ortaya konulan bu nüfus istatistikleri bir gerçeğin içini boşaltarak onun yerine başka bir doğru çıkarmayı amaçlayan siyasi bir manevradır. Zira V. Cuinet'in de yaptığı değişikliklere rağmen kabul etmek zorunda kaldığı üzere XIX. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz bölgesindeki Rum/Ortodoks nüfusun genele oranı % 25 civarındadır.[25] Zaman zaman bu miktarın altına düşse de üzerine çıkamadığı tarihen sabittir. Rumların bölgede çıkardığı isyanı meşru bir zemine oturtmak isteyen çevreler, yukarıda bahsi geçen tarihî iddiaların yanı sıra ayaklanmayı ve bağımsız devlet talebini haklı gösterecek demografik deliller de bulmak zorundaydı. O sebeple nasıl tespit edildiği ya da hangi ölçek temelinde tasnif edildiği belli olmayan bu Müslümanlık değerlendirmesini yapmışlardır.

Yunanlıların iddia ettiği üzere İslamlaşmış Rumlar meselesi o zamandan günümüze kadar devam eden bir tartışmadır. Osmanlı kayıtlarından açıkça anlaşılabileceği üzere Rum Ortodokslar içerisinde İslamiyet'i benimseyen bir kitle yoktur.[26] Başka bir deyişle Osmanlı hâkimiyeti boyunca Karadeniz bölgesinde bir aile, kabile, köy, kasaba ya da şehir topyekûn olarak Müslüman olmamıştır. Münferit olarak din değiştirenlerin sayısı ise oranlamaya giremeyecek ölçüdedir. İhtidanın en yoğun olarak yaşandığını iddia ettikleri Trabzon'da 1486-1583 arasında ihtida edenlerin sayısı sekizi erkek, ikisi kadın olmak üzere sadece 10 kişidir.[27] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da kentte din değiştirenlerin oranı önceki dönemden farklı değildir.[28] 1794-1850 yılları arasındaki sürede ihtida ederek Müslümanlığı kabul edenlerin sayısının toplam 53 kişiydi.[29] Haliyle bölgedeki nüfus dengelerine herhangi bir tesiri olması düşünülemeyecek bir din değiştirme söz konusuydu. Böyle bir ihtida hareketini tetkik etmekten yoksun uluslararası camia, Pontusçu Rumlar

[23] Bkz. *The Euxine Pontus Question Memorandum Submitted to the Peace Conference by his Eminence Mgr. Chrisanthos*, Paris 1919, s. 2 vd. Hırisantos aynı bölümde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türklerin 340.000, Sürmenelilerin 200.000, Çerkezlerin 50.000, Ofluların 200.000, mühtedi Rumların da 5.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu iddia etmektedir. Bölgedeki Rum/Ortodoksların sayısı ise Kafkaslar ve Rusya'nın güneyine kaçan 250.000 kişi ile birlikte 850.000 kişiye ulaşmaktadır. O bu görüşlerini 2 Mayıs 1919'da İngiliz Başbakanı Lloyd George'a takdim ettiği raporda da yinelemiş [Bkz. *UK ARCHIVES, National Archives, Foreign Office,* 608/82 551.] ancak itibar görmemiştir. Benzer bilgilere 3 yıl sonra hazırlanan eserde de rastlamak mümkündür. Bkz. Hellenic League of Nations Union Athens, *The Martyrdom of the Pontus and International Public Opinion*, Geneva 1922, s. 6.

[24] Bkz. *Memorandum Presented by the Grek Members of the Turkish Parliment to the American Commission on Mandates over Turkey*, New York 1919, s. 3-15; J. Zervos, *age.*, s. 10 vd.

[25] Bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914,* Madison 1985, s. 136-140. Yunanlıların ve Hırisantos'un nüfusla ilgili bahsi geçen iddiaları karşısında İngilizler bir araştırma yaptırmış ve bölgedeki Rumların genele oranının % 30 olduğunu tespit etmişlerdi. Bkz. Hikmet Öksüz-Hayati Aktaş,"Pontus Meselesi'nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansıması", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu,* s. 316.

[26] Müslümanların maden vergilerini Hıristiyanlardan daha az ödediği Gümüşhane'nin Kromni bölgesindeki toptan din değiştirme hadisesi, bu genellemeye dâhil değildir. Zira zahiren din değiştirmişgibi görünen Kromni Rumları böylece daha az vergi ödemiş, Tanzimat'la birlikte vergi farklılığı ortadan kaldırılınca da yeniden eski dinine rücu etmiştir.

[27] Bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 32.

[28] Bkz. Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, Trabzon 2006, s. 176.

[29] Bkz. Abdullah Saydam, "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 155 (Mart-Nisan 2005), s. 64.

ve Yunanlıların bu taleplerine de haliyle destek vermemiştir. Dolayısıyla din değiştirme olaylarını siyasi bir manevra aracı olarak kullanmaya çalışan unsurlar da herhangi bir netice elde edememiştir.

Türk nüfusun Müslüman ahali içerisindeki yeri konusundaki çıkış bir amacına ulaşamamakla birlikte, son yıllarda elde edilen bilgilerden, aksi bir durumun Rum Ortodokslar için geçerli olduğu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki A. Bryer'in 1986'da yayımlanan bir çalışması vesilesiyle temas edilen gerçek, Trabzon ve çevresindeki Rum/Ortodoksların etnik kimliği meselesiydi. A. Bryer, Maçka'daki Vazelon Manastırı kayıtları üzerine hazırladığı çalışmada, bölgedeki Hıristiyanların yarısından fazlasının Rum ismi taşımadığını yazmaktaydı.[30] Aynı hususta hazırlanan diğer çalışmalar vasıtasıyla farklı adlarla anılan bu Hıristiyanlar içerisinde Türklerin önemli bir grup olduğu meydana çıkmıştır.[31] Dolayısıyla asrın başındaki din/etnik kimlik bağlantısı hakkındaki tartışmalar günümüzde farklı sonuçlarla Rum ve Yunanlıların iddialarının aksine istikamette gelişmektedir.[32]

Şöyle ki Müslümanlaşmış Rumlar meselesi farklı boyutlarda günümüze kadar taşınmış ve Pontusçu grupların Karadeniz bölgesine yönelik bu amaçlı iddialarının ardı arkası kesilmemiştir. Hırisantos Oflu, Sürmeneli gibi hayali cemaatler yaratmaya çalışırken bugün de belirli çevreler elde herhangi bir delil olmaksızın benzer varsayımlarını bir propaganda unsuru olarak kullanmaya devam etmektedir. Pontus kültürü gibi muhayyel kimlikler ortaya çıkarmaya çalışarak özellikle Trabzon ve çevresinde yaklaşık 300.000 civarında Rumca konuşan Müslüman ahali bulunduğu ileri sürülmektedir.[33] Bu iddialar öyle bir boyuta ulaşmıştır ki 6 Ekim 1998'de Varşova'da AGİT çerçevesinde gerçekleştirilen bir konferansta, Yunanistan'dan bazı gruplar, muhayyel Pontusluların bugünkü sorunlarını dile getirmek ve AGİT üyelerini bu konuda bilgilendirmek için bir bildiri sunarak meseleye uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmışlardır. Veraka Graf, Varoujan Attarian ve Mihailis Haralambidis tarafından sunulan bildiride, Pontuslu adını verdikleri halkın bugün Türkiye'de, Sinop'tan Trabzon'un doğusunda, Of'a kadar olan bölgede yaşadığı, binlerce yıldan beri sahip olduğu kültürel ve etnik kimliği ifade etme gibi temel haklardan mahrum bulunduğu vurgulanmaktaydı. Pontusluların dinen Müslüman olduğu ve XVII. yüzyılda Osmanlı döneminde zorla Müslümanlaştırıldığı ifade edilen bildiride, mübadelenin etnik değil, dini kimliğe göre yapıldığı için bunların yerinde kaldığı yazılmaktaydı. Türk devleti tarafından yürütülen asimilasyon politikalarına rağmen kendilerine has Pontus kimliklerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları yazılan raporda Pontuslu aydınların kültürel birikimlerini ifade etmeye başladığı son zamanlarda Türk makamları tarafından şiddetle baskı altına alındığı kaydedilmekteydi. Yunanistan'ı ziyaret eden Pontusluların sıkı denetim ve takibe maruz kaldığı da eklenen yazıda Türk okullarında eğitim gördüğü için dillerini öğrenmek, korumak ve geliştirmek imkânından mahrum bırakılan Pontusluların bu dili kullanmalarının yasaklandığı da yazılmaktaydı. Dillerini okulda konuşan çocukların, öğrenciler, öğretmenleri veya polis tarafından dövüldüğü kaydedilerek bu sebeplerden dolayı Pontuslu öğrencilerin yüksek öğrenime devam etmelerinin imkânsız hale geldiği ifade edilmekteydi. Dergiler aracılığıyla kültürünü dile getirme teşebbüsünde bulunanların da hapis

[30] Bkz. Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr.A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 79 vd.

[31] Bkz. Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991),* C. II, Shepherdstown 1996, s. 77 vd.

[32] Bir Yunanlı araştırmacı, Grek kaynaklarına dayanarak Solaklı ve Büyükdere vadilerindeki Hıristiyanlarla ilgili yaptığı değerlendirmesinde, Vazelon Manastırı kayıtlarını teyit eder mahiyette bilgilere ulaşmıştır. 10-12.000 aileden oluşan bölgedeki Hıristiyan nüfusun tamamı Türk'tü ve XVII. yüzyıldan itibaren İslamlaşmaya başlamışlardı. Bkz. Georgios Nakrakas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (nşr.G.Onsunoğlu), İstanbul 2003, s. 222.

[33] Bkz. Ömer Asan, *Pontus Kültürü*, İstanbul 1996. G. Nakrakas'ın yukarıdaki tespitleri, Pontus kültürünün yaşatıldığı iddia edilen bu yerlerle ilgilidir.

cezalarına çarptırıldığı, demokratik ve barışçı bir şekilde Pontus bilinç ve kimliğinin bireysel veya toplu olarak ifade edilmesine izin verilmediği yazının son durum tespitiydi.[34]

Müslümanlaşmış Rumların halen Karadeniz bölgesinde varlığını koruduğu iddiaları, Karadeniz tarihi hakkında Yunanistan'daki belirli çevreler tarafından açılan yeni bir tartışma konusudur. Bahse konu iddianın sahipleri ne Osmanlı kayıtlarından ne de kilise defterlerinden kitlesel bir din değiştirme olayıyla ilgili belge bulamamıştır.[35] Bununla birlikte Trabzon ve çevresinde Rumca bilinen bazı yerler üzerinden malum iddialarını sürdürmeye devam etmektedirler. Burada meselenin çözümünde anahtar rolü oynayan, bu insanların ana dilinin ne olduğudur. Rumların tarihî kayıtlarında özellikle tartışma konusu yapılan bölgedeki Rumca bilen Müslüman unsurların köken itibariyle Türk olduğu yazılıydı. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçen bu grup, eski dininin ibadet dili olan Rumcayı bilmekteydi. Öyle ki 1960'lı yıllara kadar bölgeyi gezen pek çok gezgin Solaklı vadisinde Rumca bilen bu Türklerle karşılaşmıştır.[36] Dolayısıyla bu insanların ana dili Türkçeydi ancak gerek Hıristiyanlıktan kalma izle gerek uzun süre bir arada yaşamanın getirdiği etkilenmeyle Rumca konuşmayı da biliyorlardı.[37] Bununla birlikte Yunanistan'daki belirli çevrelerin Trabzon ve çevresine yönelik propaganda[38] faaliyetleri devam etmektedir.[39]

Patrikhanenin ve Pontusçu grupların Pontus isyanının çıkış sebebini karartarak uluslararası camiayı arzuladıkları istikamette yönlendirme çabaları, meselenin bütün yönleriyle anlaşılmasını güçleştirmektedir. 1918'den itibaren hazırlanan eserlerde[40] haklı bir gerekçe olmaksızın Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumların Türk saldırılarına maruz kaldığı yazılmaktaydı. Bu saldırılar bir süre

[34] Bkz. Hüseyin Mümtaz, *Karadeniz'in Kitabı Pontus Masalı,* İstanbul 2000, s. 101 vd.

[35] Örnek olarak bkz. Michael E. Meeker, *A Nation of Empire*, London 2002, s. 89-98, 157-167; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under The Sultans,* C. II (nşr.M. Hasluck), New York 1973, s. 469.

[36] Bazı Türklerin ısrarla ibadet dili olan Rumcayı konuşarak Hıristiyanlığını muhafaza etmeye çalıştığını belirten bir araştırmacı, İslamiyet'in benimsenmesinden sonra bu dilin kıymetini yitirdiğini ancak yine de yakın döneme kadar unutulmadığını yazar. Bkz. G. Nakrakas, *age.*, s. 222.

[37] Daha önce yaptığımız bir çalışmada Rum kimliği altında eriyerek bu dili benimseyen, ayrıca ticarî sebepler dolayısıyla Rumca konuşmayı öğrenen farklı topluluklar hakkında bir değerlendirme yapmıştık. Bkz. "Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesinde Grekçe Konuşan Topluluklar", *Türk Kültürü*, S. 493-494 (Mayıs-Haziran 2004), s. 594-598.

[38] Bu propaganda faaliyetleri içerisinde Yorgo Andreadis'in yaklaşık 40 yıl boyunca bölgede yaptığı saha araştırmaları etkili olmuştur. Ayrıca Türkiye'de çeşitli ödüller de almış öyküleri vasıtasıyla [Bkz. *Pontus'un Yitik Kızı Tamama* (nşr.R. Zarakolu), İstanbul 1997; *Neden Kardeşim Hüsnü* (nşr.G. Tuygan), İstanbul 1992; *Tolika* (nşr.T. Gürbek), İstanbul 1999; *Gizli Din Taşıyanlar* (nşr.A. Tuygan), İstanbul 1999; *Pontos'taki Evim* (nşr.Ü. Eyüboğlu), İstanbul 2007.] bu propagandalarını yazılı hale de dönüştürmüştür. Ancak onun bu iddialarını kanıtlayacak somut delillere sahip olmadığı bu eserleri okuyanlar tarafından açıkça görülmüştür. Yıllar süren titiz araştırmaları sonucunda bulduğu tek somut örnek, mübadele sırasında yatalak nenesi Kereki ile bölgede kalan ve onun ölümünden sonra da Türkler tarafından sahiplenilerek bugüne kadar hayatta kalan Todoron isimli bir Rum çocuğuydu. Temmuz 1995'te içerisinde Rum din adamlarının da bulunduğu bir kafile ile Trabzon'a gelen ve bu çocuğu bulan Andreadis, ona başından geçenleri anlatmış ancak herhangi bir ilgi görmeyince büyük bir hayal kırıklığıyla oradan ayrılmıştı Bkz. Yorgo Andreadis, *Temel Garip Todoron* (nşr.S. Sandalcı), İstanbul 1998

[39] Bu faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Cöhce, "Günümüzde Doğu Karadeniz'de Pontusçuluk Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, s. 437-481.

[40] Bkz. Grek Ministry for Foreign Affairs, *Persecutions of the Grek Population in Turkey since the Beginning of the European War*, London 1918; The London Committee of Unredeemed Greeks, *The Liberation of the Grek People in Turkey,* London 1919; The Manchester Committee of Unredeemed Greeks, *Turkey's Crimes, Hellenism in Turkey,* Manchester 1919; Ecumenical Patriarchate, *The Black Book of the Sufferings of the Grek People in Turkey,* İstanbul 1920. Daha önce yaptığımız bir çalışmada bu eserlerde yer alan bilgilerin tarihî değerine temas etmiştik Bkz. "XX. Yüzyıl Başlarında Pontusçu Yayınlar", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, Ankara 2008, s. 897-908. Bu eserlerin propaganda yönü hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz. Hayati Aktaş "Doğu Karadeniz Bölgesinde Pontus Devleti Kurma Çabaları ve Bu Amaçla Hazırlanan Propaganda Kitapları", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, s. 275-293

sonra ortaya çıkan sürgünlerle[41] yıkıcı bir hal almış ve Rum/Ortodokslara yönelik sistemli bir imha hareketi başlamıştır. Ancak uluslararası camia bu iddiaları ciddiye almamış ve arzuladıkları kamuoyu desteğini elde edememişlerdir.[42] Ancak ileride temas edilecek "Pontus soykırımı" iddialarının da aynı kurgu üzerinde şekillenmesi, Yunanlıların benzer iddialarla günümüzde de yandaş aradığını göstermektedir.

Günümüzde Pontus meselesini çözümsüzlüğe iten taleplerin başında, Yunanistan'ın "Pontus soykırımı" iddiaları en başta yer alır. Yunanistan'daki belirli çevreler yukarıda bahsedilen tarihî ya da kültürel iddiaları bir şekilde devam ettirmekle birlikte bunların bir devlet politikası haline geldiğini söylemek pek mümkün değildir. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'ndan mübadeleye kadar geçen zaman içerisinde Karadeniz bölgesinde 350.000 Rum'un sistemli olarak yok edildiğine yönelik iddialar, bugün Yunanistan Parlamentosu tarafından soykırım sıfatı da eklenerek resmi tez haline getirilmiştir.

Yunanistan'ın ileri sürdüğü soykırım iddiaları 1920'lerde yazılanlardan çok farklı değildir.[43] Ünlü çevreler bu iddiaların tarihî delillerinin zayıf olduğu görüşündedir. Zira soykırıma uğradığı iddia edilen Rumların 353.533 kişilik nüfusa sahip olduğuyla ilgili kayıt yalnızca 1912'de Fener Rum Patrikhanesinin iddialarına ve ondan naklen Yunanlıların hazırladığı eserlere dayanır.[44] Oysa muteber bilim çevreleri patrikhanenin böyle bir tespiti nasıl yaptığı ve döneme ait diğer kaynaklarda yer alan bilgilerden neden bu kadar farklı olduğu hususunu sorguladığında tatmin edici bir cevap alamamaktadır. Bu yüzden o döneme ait hem Türk ve hem de yabancı kaynaklardan bölgenin tamamında 150-200.000[45] civarında Rum bulunduğu yönündeki bilgiler itibar görmektedir. Böylece Yunanlıların hem esas aldığı rakamın güvenilir olmadığı hem de isyanın sonuçlarının yanlış aksettirildiği kolayca anlaşılabilir. Zira yukarıda bahsi geçen sayıya Ruslarla işbirliği yapan ve onlarla 1918'de yöreden göç eden 80.000[46] civarındaki Rum da dâhilken[47] 1926'da yapılan nüfus sayımında mübadeleyle[48] Karadeniz bölgesinden Yunanistan'a 182.169

[41] Yunanlıların ve Pontusçu Rumların iddialarının etkisi altındaki bir Amerikalı yetkilinin, Anglo-Helen Birliği ve İngiliz Ermeni Komitesi tarafından neşredilen eserinde sürgünlerle ilgili değerlendirmesi hakkında bkz. Mark H. Ward, *The Deportations in Asia Minor 1921-1922*, London 1922.

[42] XX. yüzyıl başlarında ileri sürülenler uluslar arası destek bulmamakla birlikte, Yunanlıların günümüzde de aynı iddiaları tekrarladığı görülmektedir. Örnek olarak bkz. Kostas Phoitades, *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks*, ? 1987.

[43] 1919'da Manchester'daki Helen Birliği tarafından "Sabah Postası" gazetesinin haberleri esas alınarak hazırlanan kitapta Yunan Dış İşleri Bakanlığı'nın verilerine dayanarak Samsun ve Trabzon'dan 150.000 Rum'un sürüldüğü, toplamda 450.000 Rum'un sürüldüğü ya da öldüğünün bilgisine ulaşıldığı, 150.000 kişinin amele taburlarında hayatını kaybettiği anlatılmaktadır. Bkz. The Manchester Committee of Unredeemed Greeks, *Turkey's Crimes, Hellenism in Turkey*, s. 1-31.

[44] Patrikhanenin bu iddiası onu takiben basılan eserlerde aynen tekrarlanmaktadır. Bkz. George Soteriadis, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London 1918, s. 11; The London Committee of Unredeemed Greeks, *The Liberation of the Grek People in Turkey,* s. 4, 11.

[45] Bu dönemde bölgeye bir yandan Yunanistan'dan Pontus isyanına katılmak için yeni gruplar gelirken diğer taraftan da Ruslarla işbirliği ya da çetecilik yaptığı gerekçesiyle yöreden ayrılanlar büyük bir nüfus hareketliliğine sebep olmuştu. Haliyle dönemin nüfus oranlarında çeşitli oynamaların olması tabiidir.

[46] Hırisantos bölgedeki Rumların sayısını abartırken bu grubun 250.000 kişi olduğunu ifade etmekteydi. [Bkz. *The Euxine Pontus Question Memorandum*, s. 3.] Hırisantos'un yazdıkları kendisinden sonra hazırlanan eserlere de kaynaklık etmiştir. Onun Rusya'ya göçenlerle ilgili olarak telaffuz ettiği bu rakam üç yıl sonra hazırlanan diğer bir araştırmada da yinelenmektedir. Bkz. Hellenic League of Nations Union Athens, *The Martyrdom of the Pontus and International Public Opinion*, s. 6.

[47] Neal Asherson, *Karadeniz* (nşr.K. Emiroğlu), İstanbul 2001, s. 236.

[48] Mübadelenin Karadeniz bölgesiyle ilgili kısmı için bkz. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000; Hikmet Öksüz, "*Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı Neticeleri*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* S. 48, (2000), s. 753-768; vb. Mübadele hakkında genel değerlendirmeler ya da Yunanistan'a etkileri konusunda bkz. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London 2002; Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi* (nşr.M. Pekin), İstanbul 2006; Kemal Arı, *Büyük Mübadele,* İstanbul 1995; Mehmet Ali

kişinin göç ettiği, uluslar arası komisyonların raporlarında yer almaktadır.[49] Patrikhanenin nasıl tespit ettiği belli olmayan sayıyı esas alsanız bile Yunanlıların iddia etiği gibi 350.000 kişi öldürülmüş ve Rusya'ya kaçan ya da mübadeleyle bölgeden gidenleri izah etmek mümkün değildir. Haliyle bu iddiaların muhayyel bir zemin üzerinde ortaya çıktığı kolayca açığa çıkarılabilir. Bununla birlikte meselenin Yunanistan açısından iç boyutu ve yapılan propaganda neticesinde ulaşılan sonuçlar dikkate alındığında, soykırım iddialarının gelecekte tarihî meseleleri ilmî bakımdan tartışılamayacak konuma getirdiği anlaşılmaktadır.

Yunanistan'ın 1994'ten beri yeniden gündeme getirdiği "Pontus soykırımı" iddiaları, Yunanistan'ın, nüfusunun yaklaşık üçte ikisi[50] göçmenlerden oluşan ve hâlâ Karadeniz bölgesinden doğuya eski Sovyetler Birliği topraklarına göç etmiş binlerce Rum'u vatandaşlığına kabul eden[51] bir ülke olarak karşılaştığı kimlik problemlerini[52] örtebilmek için ortaya attığı bir iddiadır. Başka bir deyişle Yunanistan, Karadeniz bölgesine taleplerini iç siyaset malzemesi olarak kullanmaktadır. Üzerinde Karadeniz mübadillerinin de yer aldığı göçmenler, günümüze kadar Yunan toplumuyla kaynaşmayı reddedip hâlâ kendilerini "mülteci" (Prosfiğas) veya "Anadolulu" (Mikrasiates) diye niteleyerek "yerli" (Entopii), "çoban" Vlah (Vlahi), "eski Yunanlı" (Palyoladhites) ya da sadece "Yunanlı" (Elines) olarak isimlendirdikleri Yunanlılardan farklı olduklarını ifade etmektedirler.

Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi,* İstanbul 2004; *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (nşr. R. Hirschon), İstanbul 2005; İbrahim Erdal, *Mübadele*, İstanbul 2006; Raoul Blanchard, "The Exchange of Population between Greece and Turkey", *Geographical Rewiew,* C. 15, S. 3 (Temmuz 1925), s. 449-456; Onur Yıldırım, "The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly,* C. XL, S. 1 (Mart 2006), s. 45-70; vb.

[49] Bkz. Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün* (nşr.B. Umar), İstanbul 1998, s. 336 vd.

[50] 1821'de'de 938.765 nüfusu olan Yunanistan'ın nüfusu 1842 istisna tutulursa 1839'dan 1928'e kadar sürekli olarak artmış ve 6.204.684'e ulaşmıştı Bu dönem zarfında en büyük artma 1912'de olmuş ve 2.100.000'in üzerindeki katılımla ülkenin nüfusu 4.819.000'i geçmiştir. 1928'de Anadolu mağlubiyetinin üzerine ülkeye gelen muhacirlerin sayısı 1.070.000'e yaklaşmaktaydı. Ülkede nüfusu 60.000'den fazla üç şehir vardı, Atina, Pire ve Selanik. Halkın büyük kısmı köy ve kasabalarda yaşamaktaydı. Ülkeye gelen mültecilerin 182.169'u Karadeniz bölgesinden buraya göç etmişti ve toplam mültecilerin yaklaşık % 15'ini oluşturmaktaydılar. Mültecilerin yarısı şehirlere iskân ettirilirken yarısı da köylere yerleştirilmiştir. Ancak kırsal bölgede nüfus yoğunluğu fazla olduğu için mültecilerin buradaki oranı % 13 iken yerleştikleri şehirlerde bu oran iki katına çıkmaktaydı. [Bkz. N. J. Svoronos, *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları* (nşr.M. Galip), İstanbul 1935, s. 14-91.] 1920'de 5.536.375 olan nüfus 1928'de 6.204.684'e yükselirken bu yükselmede şüphesiz en büyük pay, 1.104.216 kişiyle Türkiye'den göçenlere aitti. Bkz. A. A. Pallis, "The Greek Census of 1928", *The Geographical Journal,* C. 73, S. 6 (Haziran 1929), s. 543 vd.

[51] 1918'de Ruslar çekilirken ya da Pontus isyanı sırasında Karadeniz bölgesinden kaçan ayrılıkçı Rumların bir kısmı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Gürcistan ve Rusya'nın değişik kesimlerin Yunanistan'a göç etmeye başlamıştı 1987'de bu göçmenlerin sayısı 527 iken 1990'da 15.000'inin üzerine çıkmıştı [Bkz. Dimitri Kokkinos, "The Greek State's Overview of the Pontian Issue", *Journal of Refugee Studies,* C. 4, S. 4 (1991), s. 314.] 1999'da, on yıldan beri Rusya'dan Yunanistan'a gelen Karadeniz bölgesinden buraya göç etmiş olan Rumların sayısı 146.102 kişiye ulaşmıştı [Bkz. Lois Labrianidis, Antigone Lyberaki, Platon Tinios, Panos Hatziprokopiu, "Inflow of Migrants and Outflow of Investment: Aspects of Interdependence betweeen Greece and the Balkans", *Journal of Ethnic and Migration Studies,* C. XXX, S. 6 (Kasım 2004), s. 1188 vd.] Yaklaşık 160.000'e ulaşan bu göçmenlerin 60.000'i vatandaşlığa kabul edilirken 100.000'i turist pasaportuyla durmaktadır. [Bkz. *Recent Social Trends in Greece, 1960-2000* (nşr. D. Charalambis), Montreal 2004, s. 619 vd.] Bunlara Arnavutluk'tan göç eden 40.000 ile 60.000 arasındaki Grek kökenli göçmen de ilave edilirse sayı daha da artar. 1998'de oturma hakkı elde eden 80.000 ile 120.000 kişinin üçte biri de göç etmiş Grek kökenlilerdi. Bu tarihten önce çalışma izni alan 20.000 ile 34.000 kişi arasındakilerin de yarısı Grek kökenliydi. Bkz. Rossetos Fakiolas, "Regularising Undocumented Immigrants in Greece: Procedures and Effects", *Journal of Ethnic and Migration Studies,* C. 29, S. 3 (Mayıs 2003), s. 540.

[52] Yunanistan uzmanlarından birisinin tespitine göre, ortaçağın sonlarından itibaren Yunanistan'da Slavlık hâkimdi. Ülkede konuşulan en yaygın dil Slavca olduğu gibi coğrafî isimler de Slav kökenliydi. [Bkz. La Gorce, *Çağlar Boyu Yunanlılar* (nşr.Doğu Araştırma Merkezi), İstanbul 1986, s. 217.] Karadeniz bölgesinden Yunanistan'a göç eden mübadillerin buradakilerle anlaşamayacak kadar farklı bir dil konuştuğu konusunda uzmanlar görüş birliği içindedir. [Bkz. Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları* (nşr D. Evci), Ankara 1997, s. 22; Herkül Milas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul 1999, s. 35, nu 15; Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi* (nşr.D. şendil), İstanbul 1997, s. 127.] Mübadillerin Yunanistan'a etnolojik, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel etkileri günümüze kadar önemli bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. Geniş bilgi için bkz. D. Pentzopoulos, *age.*, s. 125-236.

Buradan açıkça anlaşılacağı üzere mübadiller, günümüze kadar Yunanlılığı kabullenmeye yanaşmamaktadır. Oxford Üniversitesi Öğretim Üyesi Renee Hirschon tarafından yapılan tespitlerden anlaşıldığı kadarıyla 1980'li yıllara kadar Türkiye göçmenlerinin yoğunlukta olduğu yerlerde Türk filmlerinin izlendiğini, ebeveynlerin çocuklarına Türkçe konuşmayı öğretip onları Türkiye'den göç ettikleri yerlerle ilgili anılarıyla büyüttüğü görülmektedir.[53] Bu amaçla Yunanistan'ın, "Pontus soykırımı" iddialarıyla bir yandan halkını birleştirmeye çalışırken diğer taraftan da soykırımdan kurtulanlara kucak açan bir ülke sıfatıyla Yunanistan'ın vatan olarak kabul edilmesini sağlamaya çalıştığı maktadır. Aynı şekilde dünyanın her yanında birbirinden farklı kültür çevrelerinde yaşayan Yunanlıların kurduğu Pontus Dernekleri vasıtasıyla soykırım iddialarını yaşatması, aynı amaç altında toplanan bu insanların farklılıklarını bir kenara bırakarak aynı kimlikle birleşmelerini ve Yunanistan'ın yüksek menfaatlerine hizmet etmelerini sağlamaktadır. Zira bugün dünyada başta ABD, Avustralya, Kanada, İngiltere ve dağılan Sovyetler Birliği ülkeleri olmak üzere 3 milyonun üzerinde Yunanlı yaşamaktadır ki neredeyse Yunanistan'ın nüfusunun 1/3'ine denk gelir.[54] Bunları bir arada tutmak için milli bir hedef ve dışı tehdit oluşturmak lazımdır ki Ermeni meselesinde denenip başarıya ulaşan Türk karşıtlığı ve soykırım iddiaları, bunun için en makul yoldur.

Yunanistan'ın Türklerle tarihî anlaşmazlık konularında soykırım iddialarını bir baskı unsuru olarak kullanmak suretiyle uluslararası kamuoyunda Türkiye'yi haksız duruma düşürme çabası, yürüttüğü faaliyetlerin son amacını oluşturur.[55] Yunanistan, hem milli birliğini sağlayabilmek ve ülke dışındaki Yunanlıları bir amaç etrafında toplayabilmek için ve hem iki ülke arasındaki ihtilaflı meselelerde uluslararası kamuoyunda Türkiye'ye üstünlük kurabilmek için "Pontus soykırımı" iddialarını gündeme getirmektedir.

24 Şubat 1994'te Yunan Parlamentosunda alınan bir kararla Pontus'ta Greklere soykırım yapıldığına dair bir kanun tasarısını kabul edilmesinden sonra Yunanistan, "Pontus Soykırımı"nın ülke ve dünya gündemine taşınması için faaliyetlere hız vermiş, her yıl 19 Mayısta "Pontus Soykırımını" anma törenleri düzenlenerek mesele sürekli gündemde tutulmuştur. Bu günlerde mesaj yayınlayan parlamento başkanı gibi resmî sıfat taşıyan kişiler açıktan Türkiye'yi suçlayıcı konuşmalar yapmaktadırlar.[56] Ancak bundan daha önemlisi dünyanın pek çok ülkesinde "Pontus Soykırımının" tanınması için lobi faaliyetleri yürütülmektedir. Bu çalışmaların bir neticesi olarak günümüzde Amerika'nın Connecticut, Florida, Georgia, Güney Carolina, Illinois, New Jersey, New York, Ohio, Pennsylvania, Rhode Island eyaletlerinde ve Güney Avustralya Parlamentosu'nda "Pontus soykırımı" kabul edilmiştir.[57]

Yunanistan'ın "Pontus soykırımı" iddiaları, muhtemel talepleri de beraberinde getirmektedir. Şöyle ki olarak AB'nin dayatmasıyla Türkiye, sözde Pontus soykırımını tanımaya ve tazminat ödemeye mahkûm edilebilir. İkinci olarak AB ülkeleri, Pontus meselesini Türkiye'ye karşı bir baskı ve ön şart olarak getirmemesine rağmen, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi, bu konuyu AB üyeliğini veto etme tehdidi olarak kullanabilir. Son olarak Türkiye'nin AB müzakere sürecinde, Pontus soykırımı iddialarını tanımak zorunda bırakılarak, Türkiye'den tazminat ve toprak talep edilmesi gündeme gelebilir.[58]

---

[53] Renée Hirschon, *Mübadele Çocukları* (nşr. S. Çağlayan), İstanbul 2005, s. 4 vd., 25 vd.

[54] Bkz. Victor Roudometof, "Nationalism and Globalization: Grek Ortodox Diaspora When Ortodox Universalism Transnational Nationalism", *Diaspora,* C. 9, S. 3 (2000), s. 379.

[55] Bkz. Mehmet Bilgin, "Postmodern Pontosculuk", *Müdafaa-i Hukuk,* S. 50 (Ekim 2002), s. 54 vd.

[56] Bkz. İbrahim Tellioğlu, "Yunanistan'ın 'Pontus Soykırımı' İddiaları ve Türkiye", *Siyaset ve Toplum,* S. 4(Güz 2005), s. 130.

[57] Bkz. http://www.greek-genocide.org/recognition.html, 02. 06. 2009.

[58] Bkz. Ahmet Güzel, *Dünden Bugüne Yunanistan'ın Pontus Hedefi,* İstanbul 2006, s. 287 vd.

Sonuçta, Pontus meselesinin 1920'li yıllarda gelişmeye başladığı andan itibaren çözüme kavuşturulmasında çeşitli iddia ve taleplerin doğurduğu sıkıntılarla karşılaşıldığı görülmektedir. Yunanlıların ve Pontusçu Rumların Karadeniz bölgesinin tarihini sahiplenme çabaları bunun bir göstergesidir. XX. yüzyılın ortalarından itibaren büyük gelişme gösteren araştırmalar sayesinde bölgenin siyasî ve kültür tarihinde Yunanlılığın ana unsur olmadığı aydınlatıldığı için bu iddiaların ilmî bir kıymeti kalmamıştır. Bununla birlikte aynı türden iddiaların günümüzde de tekrarlanıyor olması belirli çevrelerin aynı amaçta çalışmalar hazırlamaya devam ettiğini göstermektedir.

Pontus isyanı çıktığında Karadeniz bölgesinin demografik yapısı o dönemde uluslararası kamuoyunu uzun bir süre meşgul etmiş diğer bir iddiadır. Fener Rum Patrikhanesi'nin ve ondan naklen Yunan Dışişleri Bakanlığı ve Pontusçu kuruluşların iddia ettiği üzere Karadeniz bölgesinde Rum/Ortodokslar Türklerden sayıca fazla olmadığı gibi 200.000'inin üzerinde bir sayıya da ulaşmaları mümkün değildi. O sebeple Patrikhane'nin ve takipçilerinin bağımsız bir devletin nüfus altyapısını hazırlamak için ileri sürdüğü rakamlar uluslar arası camia tarafından ciddiye alınmamıştır. Günümüzde Yunanistan'ın bu rakamlar üzerinden "soykırım" iddialarında bulunması, ilmî bakımdan aynı akıbete uğrayacağının bariz bir izidir. Diğer taraftan 1920'li yıllardan beri sürekli gündemde tutulan Müslümanlaşmış Rumlar meselesi de halen çeşitli vesilelerle sürdürülen bir iddia olarak taraflar arasında polemik konusu olmaya devam etmektedir. Tarihî kayıtlar bölgede kitlesel din değiştirme yaşandığına dair bir bilgi içermemekle birlikte günümüzde Yunanlıların bu yöndeki iddiaları hız kesmeden devam etmektedir.

Yunanistan'ın devlet tezi haline getirdiği "Pontus soykırımı" iddiaları tarihçilerin tartışma zemininden çıkıp uluslararası ilişkiler ilminin disiplini içerisinde değerlendirilecek bir aşamaya ulaşmıştır. Zira bu meselenin tarihçiler tarafından tartışılıp bir çözüme kavuşturulmasına ihtiyaç duymayan Yunanlılar, iddialarına uluslararası destek bulmak için 1994'ten beri faaliyet göstermiş ve önemli mesafe kat etmiştir. Tarihî delillerle bu iddiaların temelden yoksun olduğu ortaya konulabilir olmasına rağmen Yunanlıların propagandayla ele geçirdikleri diplomatik ve psikolojik üstünlük sayesinde meseleyi tartışmaya yanaşmaması tabiidir. Haliyle yakın bir gelecekte Türkiye'nin, Pontus soykırımını tanıması için çeşitli talep ve baskılarla karşılaşma ihtimali yüksektir.

KAYNAKÇA

AKTAş Hayati, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Pontus Devleti Kurma Çabaları ve Bu Amaçla Hazırlanan Propaganda Kitapları", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu* (nşr. V. Usta), Trabzon 2007, s. 275-293.

ALBAYRAK Haşim, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus,* İstanbul 2003.

ALLEN W. S., "The Name of the Black Sea in Greek", *The Classical Quarterly,* C. 41, S. 3-4 (Temmuz-Ekim 1947), s. 86-88.

ANDREADİS Yorgo, *Gizli Din Taşıyanlar* (nşr. A. Tuygan), İstanbul 1999.

ANDREADİS Yorgo, *Neden Kardeşim Hüsnü* (nşr G. Tuygan), İstanbul 1992.

ANDREADİS Yorgo, *Pontos'taki Evim* (nşr Ü. Eyüboğlu), İstanbul 2007.

ANDREADİS Yorgo, *Pontus'un Yitik Kızı Tamama* (nşr R. Zarakolu), İstanbul 1997.

ANDREADİS Yorgo, *Temel Garip Todoron* (nşr. S. Sandalcı), İstanbul 1998.

ANDREADİS Yorgo, *Tolika* (nşr T. Özbek), İstanbul 1999.

ARI Kemal, *Büyük Mübadele,* İstanbul 1995.

ASAN Ömer, *Pontus Kültürü*, İstanbul 1996.

ASHERSON Neal, *Karadeniz* (nşr. K. Emiroğlu), İstanbul 2001.

AUGUSTİNOS Gerasimos, *Küçük Asya Rumları* (nşr. D. Evci), Ankara 1997.

BASCHMAKOFF Alexandre, *La Synthese Des Periples Pontiques*, Paris 1948.

BEAN G. E., "Pontus Yazıtları", *Belleten,* C. XVII, S. 66 (Nisan 1953), s. 151-178.

BELLİ Mihri, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi* (nşr M. Pekin), İstanbul 2006.

BIJIŞKYAN P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969.

BİLGİ Önder, "Bafra-Ökiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri,* Samsun 1990, s. 1-2.

BİLGİN Mehmet, *Doğu Karadeniz,* Trabzon 2000.

BİLGİN Mehmet, *Karadeniz'de Postmodern Pontusçuluk*, İstanbul 2008.

BLANCHARD Raoul, "The Exchange of Population between Greece and Turkey", *Geographical Rewiew,* C. 15, S. 3 (Temmuz 1925), s. 449-456.

BOARDMAN John, "Greek Archaeology on the Shores of the Black Sea", *Archaeological Reports,* S. 9 (1962-1963), s. 34-51.

BOSTAN M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

BOUTENEFF Patricia Fann, "Greek Folktales from Imera, Pontos", *Fabula*, C. 44, S. 3-4, s. 292-312.

BROSSET M., *Histoire de la Georgie,* C. I, Saint-Petersburg 1849.

BRYER Anthony, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper,* S. 29 (1975), s. 113-149.

BRYER Anthony, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 53-95.

BRYER Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

BRYER Anthony, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos,* C. I-II, Washington 1985.

BRYER Anthony, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika,* S. I (1970), s. 30-54.

BURNEY C.A., "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies,* S. VI, (1956), s. 179-193.

CARPENTER Rhys, "The Greek Penetration of the Black Sea", *American Journal of Archaeology,* C. 52, S. 1 (Ocak-Mart 1948), s. 1-10.

Central Council of Pontus, *Black Book The Tragedy of Pontus 1914-1922,* Athens 1922.

CLAVİJO Ruj Gonzales de, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr. G. L. Strange), London 1928.

CLOGG Richard, *Modern Yunanistan Tarihi* (nşr. D. Şendil), İstanbul 1997.

CÖHCE Salim, "Günümüzde Doğu Karadeniz'de Pontusçuluk Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, s. 437-481.

CUİNET Vital, *La Turquie D'Asie*, C. I, Paris 1892.

CURZON Robert, *Armenia*, New York 1854.

ÇAPA Mesut, "Karadeniz'de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu(Samsun 20-22 Mayıs 1999) Bildiriler*, Samsun 2000, s. 53-66.

ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi,* Ankara 1993.

DİLCİMEN Kazım, *Canik Beyleri,* Samsun 1940.

DREWS Robert, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies,* S. 98 (1976), s. 18-31.

ECONOMİDES D., *The Pontos and the Right Claims of its Grek Population*, İstanbul 1920.

Ecumenical Patriarchate, *The Black Book of the Sufferings of the Grek People in Turkey,* İstanbul 1920.

Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi (nşr. R. Hirschon), İstanbul 2005.

ERDAL İbrahim, *Mübadele*, İstanbul 2006.

ERKAN Süleyman, "Milli Mücadele Basını'nda Pontus Sorunu", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan* (nşr M. A. Ünal), Samsun 1993*,* s. 61-71.

FALLMERAYER Jacop Philip, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt,* Munich 1827.

FİNLAY George, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond,* London 1851.

GOLOĞLU Mahmut, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos,* Ankara 1973.

GÖKAÇTI Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi,* İstanbul 2004.

Grek Ministry for Foreign Affairs, *Persecutions of the Grek Population in Turkey since the Beginning of the European War*, London 1918.

GÜZEL Ahmet, *Dünden Bugüne Yunanistan'ın Pontus Hedefi,* İstanbul 2006.

HAMİLTON William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,* C. I, New York 1894.

HASLUCK F. W., *Christianity and Islam Under The Sultans,* C. II (nşr M. Hasluck), New York 1973.

Hellenic League of Nations Union Athens, *The Martyrdom of the Pontus and International Public Opinion*, Geneva 1922.

Herodotus, *Herodot Tarihi* (nşr M. Ökmen), İstanbul 1991.

Heyet, *Misyonerlik ve Pontusçuluk*, Samsun 2002.

HİRSCHON Renée, *Mübadele Çocukları* (nşr S. Çağlayan), İstanbul 2005.

IğIK Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi,* Ankara 2001.

İLGAZİ Abdullah, "Milli Mücadele Yıllarında Giresun ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler,* İstanbul 1997*,* s. 249-257.

ÇİÇEK Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

KARATAY Osman, "'Kara Deniz' Gemi: Hazar ve Bulgar Boyutundan Bir Bakış", *Karadeniz*, S. 2 (Bahar 2009), s. 54-75.

KARPAT Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914,* Madison 1985.

KESKİN Mustafa, "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler,* İstanbul 1997, s. 51-57.

KIRZIOĞLU M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara 1992.

KİNNEİR Jonh Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London 1818.

KOROMİLA Marianna, *Pontos-Anatolia,* Athens 1989.

KOROMİLA Marianna,, *The Greeks in the Black Sea,* Athens 1991.

KÖKTEN İklılıç, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılış Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCFD,* C. X, S. 3-4 (1952), s. 167-207.

KÖKTEN İklılıç, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten,* C. VIII, S. 32 (I. Teşrin 1944), s. 659-680.

Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

KURAN Ercüment, "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri,* Samsun 1988, s. 77-81.

La Gorce, *Çağlar Boyu Yunanlılar* (nşr Doğu Araştırma Merkezi), İstanbul 1986.

Lebeau, *Histoire du Bas Empire,* C. XX, Paris 1836.

Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athénes 1922.

MCCARTY Justin, *Ölüm ve Sürgün* (nşr B. Umar), İstanbul 1998.

MEEKER Michael E., *A Nation of Empire*, London 2002.

Memorandum Presented by the Grek Members of the Turkish Parliment to the American Commission on Mandates over Turkey, New York 1919.

MİLAS Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul 1999.

MOORHOUSE A. C., "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly,* C. 34, S. 3-4 (Temmuz-Ekim 1940), s. 123-128.

MÜMTAZ Hüseyin, *Karadeniz'in Kitabı Pontus Masalı,* İstanbul 2000.

NAKRAKAS Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (nşr. İ. Onsunoğlu), İstanbul 2003.

ÖKSÜZ Hikmet-Hayati Aktaş, "Pontus Meselesi'nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansıması", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu,* s. 307-334.

ÖKSÜZ Hikmet-Hayati Aktaş, "*Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* S. 48, (2000), s. 753-768.

ÖKSÜZ Melek, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, Trabzon 2006.

PENTZOPOULOS Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London 2002.

PHOCİTADES Kostas, *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks*, ? 1987.

Pliny, *Natural History,* C. II *(*nĢr H. Rackham), London 1947.

Pontus Meselesi (nĢr Y. Kurt), Ankara 1995.

Recent Social Trends in Greece, 1960-2000 (nĢr. D. Charalambis), Montreal 2004.

SAMUĞLİDİS Hristos, *Geleneksel Pontos Halk Tiyatrosu* (nĢr S. Sandalcı), Ġstanbul 1999

SARINAY Yusuf, vd., *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası,* Ankara 1999.

SHUKUROV Rustam, "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, S. I*, (*Haziran 1994), s. 20-72.

SHUKUROV Rustam, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991),* C. II, Shepherdstown 1996, s. 75-81.

SMİTH Eli, *Research in Armenia,* C. II, New York 1833.

SOTERIADIS George, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London 1918.

Strabon, *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III* (nĢr A. Pekman), Ġstanbul 1969.

SVORONOS N. J., *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları* (nĢr. M. Galip), Ġstanbul 1935.

TELLİOĞLU Ġbrahim, "Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair GörüĢler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* C. XX, S. 60 (Kasım 2004), s. 785-797.

TELLİOĞLU Ġbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2002.

TELLİOĞLU Ġbrahim, "Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesinde Grekçe KonuĢan Topluluklar", *Türk Kültürü*, S. 493-494 (Mayıs-Haziran 2004), s. 594-598.

TELLİOĞLU Ġbrahim, "XX. Yüzyıl BaĢlarında Pontusçu Yayınlar", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, Ankara 2008, s. 897-908.

TEZCAN Mehmet, "Pontos Krallığı (M.Ö. III.-M.S. IV. Yüzyıl*)*", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, s. 77-107.

The Euxine Pontus Question Memorandum Submitted to the Peace Conference by his Eminence Mgr. Chrisanthos, Paris 1919.

UK ARCHIVES, National Archives, Foreign Office, 608/82 551.

The London Committee of Unredeemed Greeks, *The Liberation of the Grek People in Turkey,* London 1919.

The Manchester Committee of Unredeemed Greeks, *Turkey's Crimes, Hellenism in Turkey,* Manchester 1919.

WARD Mark H., *The Deportations in Asia Minor 1921-1922*, London 1922.

WİNFİELD David -June Wainwright, "Some Byzantine Churches From The Pontus", *Anatolian Studies,* S. XII (1962), s. 131-162.

YAZICI Nuri*, Milli Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontosçu Faaliyetler,* Konya 2003.

Yerasimos, Stefanos, *"*Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim,* S. 43-44 (Güz 1988-Kış 1989), s. 33-76.

YILDIRIM Onur, "The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly,* C. XL, S. 1 (Mart 2006), s. 45-70.

ZEHİROĞLU Ahmet Mican, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz,* İstanbul 2000.

ZERVOS J., *Hellenism in Pontos*, Athens 1920.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 555-574, TURKEY

DEFTER-İ CENGİZ-NĀME'DE BOY NİŞANLARI VE DAMGALAR

Funda TOPRAK•

ÖZET

Türklerin en eski geleneklerinden biri de damgalamak veya damga vurmak geleneği olup bu gelenek Türk boylarının ayırıcı özelliği olarak karşımıza çıkar. Gerek Divanü Lugati't-Türk'te gerekse Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın şecere-i Terākime adlı eserinde Türk boy damgalarını bulmak mümkündür. Türklerdeki bu gelenek diğer akraba Orta Asya topluluklarında da görülmektedir. Kazan Tatarlarına ait dil yadigârlarından Defter-i Cengiz-name 17. yüzyılda yazıya geçirilmesine rağmen tarihi çok daha eskilere götürülen bir eserdir. Bu eserde Cengiz Han ve onun çocuklarına ait destansı hikâyeler anlatılır. Eserin dikkati çeken özelliklerinden biri de içerisinde yer alan damgalardır. Eserde ikisi ortak olmak üzere on yedi damga yer alır. Damgalardan ilki Tumavul Mergen'e aittir. Diğer on dört damga Cengiz Han tarafından beylerine beylik ve boy nişanı olarak verilmiştir. Bir damga ise Cengiz Han'ın kendi boy damgası olarak karşımıza çıkar. Eserdeki damgaların Türk damgalarına benzerliğinin ortaya konmaya çalışıldığı ve damga adlarının etimolojik incelemelerinin de yapıldığı çalışmamız Türk ve Moğol tarihinin ortak yönlerinden birine damgalara ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Damga, Defter-i Cengizname, boy nişanları..

STAMPS ANDA TRIBAL MARKS IN DEFTER-I GENGHIS-NAME

ABSTRACT

One of the seal or stamp of the oldest traditions of the Turks hit the tradition is seen as a distinctive feature of the Turkish tribes. Both Divanü Lugati't Türk and şecere-i Terakime of Ebu'l Gazi Bahadir Khan in his book Genealogy of Turkish tribes is possible to find stamps. This tradition is seen in other relatives Central Asian populations. 17 century language heirlooms of the Kazan Tatars Defter-i Cengizname, to pass on writing a piece that brought back a lot more. Cengiz this work and his children are told stories of the epic. One of the striking features of the work included in the stamps. The book is both a common stamp to seventeen. The first belongs to Mergen'e Tumavul stamps. Genghis Khan and the other on the four stamps are given by the rulers as hackneyed and the engagement length. Genghis Khan is a stamp-sized stamp us as their similarities Stamps and stamp the names of Turks in etymological studies to work on the common aspects of the history of Turkish and Mongolian aims to shed light on one of the stamps.

Keywords: Defter-i Genghisname, stamp, tribes marks.

1. Bir çeşin üzerine bir nişan veya im basmaya yarayan araç, 2. bu araçla basılan nişan, im" anlamlarında kullanılan damga adı, en eski Türkçe kelimelerden biri olup Açura Yazıtı'nın sol tarafındaki metinde şöyle geçmektedir: *Yeti yegirmi yaşımta etim erti, ölti, kabkı eti bunsız erti kara saçın teg, yerdeki tamgalıg yılkı bunsuz erti yagı tegmiş sü teni yeti miŋ oglan erti"* (On yedi erdemi yaşında idim, öldü, göz kapağının eti kara saçı gibi kedersiz idi, yerdeki damgalı at sürüsü

• Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, elmek: funda1972@yahoo.com

sayısız idi, hücum eden ordusunun kudreti yedi bin oğlan idi." (Orkun: III-134) Bu metinden de anlaşılacağı üzere Türklerde at damgalama geleneği takip edilebilmektedir. Yine bu kelimeden **tamgaci, tamgalamak, tamga ur-** gibi isim ve fiiller de türetilmiştir. Gülensoy, M. Räsänen'e dayanarak verdiği bilgilerle kelimenin diğer Türk lehçe ve şivelerdeki durumunu ortaya koyar. "Räsänen sözlüğünde atü. **Tamka** "eigentumszeichen", KB, mtü, çag. usw. **Tamka** "siegel", kmk. **Tamŋa,** Oyrat ve Soyon Türkçesinde **Taŋma** şeklinde olan kelimenin **Tamga** biçiminde Çeremişçe ve Rusçaya geçtiğini görmekteyiz. Moğolca'da kullanılan **Tamaga** kelimesi de yine Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir ödünç kelime olarak karşımıza çıkmaktadır " (Gülensoy 1989:12). Jean Paul Roux bu sözcüğün proto- Altay sözcüklerinden kabul eder. O, "tag- fiilinden –ma ekiyle türetilmiştir ve anlamı „bir hayvanın üzerine bir şeyler basmaktır", ses değişmiyle tagma, tamga olmuş olabilir" yorumunu yapar. (Roux 2005:123) Bilindiği üzere Göktürk kitabelerinde kullanılan alfabenin de yine bu Türk damgalarından çıktığı pek çok kaynakta ifade edilir.

Çalışmamız, Kazan Tatarlarının dil yadigârlarından olan ve 17. yüzyılda yazıya geçirilen Defter-i Cengiz-nāme 'deki boy nişanları ve damgalar üzerinedir.

Defter-i Cengiz-nāme, Türk dilinin önemli nesir metinlerinden biridir. Orijinal nüshaları bugün St. Petersburg'da muhafaza edilen metinler tıpkıbasım olarak 2002 yılında Macaristan'da yayımlanmıştır (Ivanics M-Usmanov 2002). Çalışmamızdaki malzeme bu tıpkıbasımdan alınmıştır. Metinde görülen okuma yanlışları da düzeltilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Cengiz-nāme altı ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır.

1. Fasl-i Dāstān –i nesl-i Cengiz
2. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Aksak Temir
3. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Şāh ogli Emet
4. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Edige Biy
5. Fasl fi beyānü'l Mecālis ve'l Mekān
6. Fasl fi beyān-i Dāstānu't- tārīh

Elimizdeki eserde bu altı bölüm içerisinde en kapsamlı ve ayrıntılı olarak işlenen destan, Nesl-i Cengiz'in anlatıldığı ilk bölümdür. Bu bölümde öncelikle Nuh peygamberden başlanarak soy şeceresi Cengiz Han'a kadar sayılır. Daha sonra bir destansı hikâye anlatılmaya başlanır ki bu Oğuz Kağan destanına benzer. Bu anlatıya göre Akdeniz'in ortasında Malta adasının hükümdarının çok güzel bir kızı olur. Adı Ülamelik Körklü olan bu kız mucizevî bir şekilde gün ışığından hamile kalır, babası önce kızını öldürmeyi düşünse de ona kıyamaz, yanına erzak da koyup onu ve cariyelerini bir gemiye bindirip nasiplerini bulmaları için denize bırakır. Bu arada Turumtay Çeçen'in oğlu Tumavul Mergen bu gemiyi bulur ve Ülemelik Körklü ile evlenmek ister ancak o, hamile olduğunu söyler, yine de Tumavul Mergen ona âşık olur. Çok damga nişanı Tumavul Mergen'in Ülamelik Körklü'ye aşkını ve damgasını söylediği bölümde geçer. Buradaki Tumavul Mergen, Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen Dobran Mergen olmalıdır.

Fasl-i Dāstān-i nesl-i Cengiz adlı bölümde ikisi ortak olmak üzere on yedi damgaya yer verilmiştir. Damgalardan ilki Tumavul Mergen'e aittir. Diğer on dört damga Cengiz Han tarafından beylerine beylik ve boy nişanı olarak verilmektedir. Bir damga ise Cengiz Han'ın kendi boy damgası olarak geçmektedir. Bu damgalar verilirken nesir içi kafiye kullanılmış böylece anlatımda canlılık sağlanmıştır. Damgalarla birlikte Cengiz Han beylerine *uran* da vermiştir. Bu da beylik simgesi olarak düşünülebilir. Beylere kutsal sayılan ve onların kişisel özelliklerine de uygun olduğunu düşündüğümüz birer ağaç ve kuş danişan olarak verilmektedir. Ivanics'in yaptığı, kaynak olarak aldığımız, tıpkıbasım ve metinde bu konuda herhangi bir açıklama yapılmadığını sadece *uran* diye kısaca geçildiğini tespit ettik. Moğolca-Türkçe Sözlük'te *uran* "sanatçı, usta, zanaatçı; ustalık el becerisi, bir işi ustalıkla yapmak" (MTSI:1355) anlamlarıyla geçmektedir.

Reşîdü"d-dîn, her boyun bir coğrafi bölgeye (sağ ve sol yan), bir ada, tamga denilen ayırt edici ambleme, ongunun belirttiği bir hayvana sahip olduğunu anlatır. Ona göre belli bir kavmin ongunu olan hayvan bu boyun üyeleri tarafından avlanamaz, bu hayvana kesinlikle kötü davranılamaz ve eti yenmez (Roux 2005:379). Eserde geçen ongunlar, Türk ongunlarıyla benzerlik gösterir. Bu ongunlar avcı kuşlardan seçilmişlerdir.

Çalışmamızda geçen damgaların şecere-i Terâkime, DivÂnü Lugati"t Türk,, TÂrih-i Al-i Selçuk"da geçen Oğuz boy damgalarıyla bir karşılaştırmasını da yapmaya, damga adlarının etimolojik kökenlerine de inmeye çalıştık.

Defter-i Cengiz-nāme"deki damgalar sırasıyla şunlardır:

Açamay Tamga: Defter-i Cengiz-name"de geçen ilk nişanı ve damgadır. Metinde şu şekilde geçmektedir.

Andın Tumavul Mergen aydı ey „lUamelik Körklü meniŋ sevmegimniŋ nişanı oldur kim menim agacım Karagay, kuşum Sonkar saçın taragay tamgam Açamay" bolsun dedi ol sebepdin Kıyat Açamay Tamga dep ayturlar" sıfatı uş bulardur. (DC 6r:15,16,17, 6v:1)

"*Ondan (sonra) Tumavul Mergen dedi ey Ulamelik Körklü, beim sevgimin nişanı o'dur ki benim ağacım Karagay, kuşum Sonkar, saçını tarayacak damgam Açamay olsun dedi, o yüzden Kıyat Açamay Damga deyip söylerler" görünüşü işte bunlardır."*

Açamay tamga iki yerde karşımıza çıkar. Cengiz Han"ın dört beyinin dört oğluna Cengiz Han soy nişanı olarak "açmay tamga" verdiğini söylerken damganın bir diğer adı **Evirne Tamga** olarak da geçmektedir.

Açamay "Diyalektlerde ev ve hayvan barınağının tepesinde çatal biçiminde çapraz konulmuş ağaçlar" (TTAS /I:89) şeklinde tespit edilmiştir. şekli bir çıta üzerindeki çeltiklere benzeyen bu damga Türk kilim ve halı motiflerinde yer alan *hayat ağacı* motifini andırmaktadır (Gülensoy 1989: 50).

Karagay: Çam ağacı anlamıyla Kumuk Türkçesinde yaşamaktadır. " *Karagay uzun busa da, özegi özden tügül*" " Çam uzun ise de özü öz değil" (Öztürk, Uyanık 2006: 113). Tatar Türkçesinde *karagay* "sonbaharda iğne yapraklarını döken ağaç; ağızlarda çam ağacı narat, çırçı" (TTAS /II:51) şeklinde geçmektedir. Altay destanlarında "dünyanın göbeğinde her şeyin merkezinde, dünyadaki ağaçların en büyüğü olan ve doruğu Bay Ülgen"in evine varan devasa bir çam ağacı vardır" denilen bu ağaç, hayat ağacı motifidir. Örneğin Gizli Tarih"te Moğolların imparatorluk ailesi ağaçlara benzetilir. Eserde Cengiz Han"ın muhataplarından birisi şöyle der: "Yüksek ağaca bezer vücudun bir gün gelir de yan yatarsa .. senin selvi ve çama benzeyen kardeşlerine.."(Roux 2005: 226).

Şunkar: Doerfer sözcüğün gelişimini şu biçimde kurar: Batı Orta Mo.şonkar < Mo. şiŋkor <*sıŋkor (TMEN I, nr.237) Sözcük, Eski Uygurca"da **sıŋkur** biçimindedir. (Laut-Zieme 23: kaz ünlüg sıŋkur kılıklıg "kaz sesli sungur görünüşlü"). Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük geri ödünçleme yoluyla Türkçeye **şuŋkar ~şunkar** biçimleriyle geçmiştir. Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Kır. şumkar (KS 692b); Kzk. şuŋkar (KTS 248a); Özb. şuŋkar (Uzb Lug. 433b); Tkm. şunkar (Trkm.Tü.611a). Ögel, bu kuşun Doğu Türkistan'da doğan nev'inden bütün kuşlar için kullanılan genel bir ad olduğunu, Türklerin tesiriyle Abbasilerden sonra Arap kaynaklarında görülmeye başlandığını belirtmektedir (Ögel 1998(1):356).

Evirne Tamga: Cengiz Han'ın ilk verdiği damga olup Buduncar oğlu Kıyat'a verilen bu damga ile Tumavul Mergen'in damgasının aynı olduğu zikredilir. Biz burada Tumavul Mergen'in

lakabının Kıyat olmasından dolayı bir karışıklığın olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü hem damgaların şekli benzememektedir hem de verilen kişiler farklıdır. Ancak diğer bir açıdan baktığımızda ise *evirne* ve *açamay* kelimeleri anlamca yakınlık göstermektedirler. Buradan da bir bağlantı ile her iki damganın aynılığı ifade edilmiş olmalıdır. Metinde Evirne Tamga şu şekilde geçmektedir:

Evvel başlap Buduncar oglı Kıyatga aydı. "siniŋ agacıŋ Karagay bolsun kuşun Şunkar bolsun uranıŋ Arucan bolsun tamgaŋ Açmay bolsun yani Evirne tamga bolsun sıfatı uş budur"

(DC 23r:4,5,6,7,8)

"İlk önce (söze) başlayıp Buduncar oğlu Kıyat'a söyledi:Senin ağacın Karagay olsun, kuşun Sunkar olsun, uranın Arucan olsun, damgan Açmay olsun yani Evirne damga olsun görünüşü işte budur:"

Evirne: 1. Birbirine dikine konulup birleştirilmiş iki çıta ve benzeri şeyler olup haç şekline benzer. 2. Üp eğiren kirman (TTAS/III:670)

Arucan : Bu kelimeye tek başına sözlüklerde rastlanmamıştır ancak biz **aru** "temiz, saf" ve **can** "can, ruh, yaratılış özelliği taşıma" kelimelerinden oluşturulmuş birleşik bir sözcük olarak bakmaktayız.

Bu damgada da kuş onsunu "şunkar" dır.

Ay Tamga: Cengiz Han tarafından Koŋrat Bey oğlu Seŋle'ye verilen bir damga olup metindeki üçüncü damga olarak geçmektedir.

Yana andın soŋ Cengiz Han Koŋrat Biy oglı Seŋlege aydı " ey Seŋle siniŋ agacıŋ Almagaç bolsun kuşuŋ Laçın bolsun uranıŋ Koŋrat bolsun tamgaŋ Ay Tamga bolsun sıfatı uş budur."

(DC23r:9,10,11,12)

"*Yine ondan sonra Cengiz Han Koŋrat Bey oğlu Seŋle'ye dedi: ey Seŋle senin ağacın elma ağacı olsun, kuşun Laçin olsun, uranın Konrat olsun damgan Ay Damga olsun, şekli işte budur."*

Almagaç "elma ağacı"dır. Elma ağacı soğuğa dayanıklılığı ve meyve veren bir ağaç olması dolayısıyla Türk kültüründe olumlu duygular yüklenen bir ağaçtır. Kaşgarlı "alma" maddesinde kelimeyi bu şekliyle Oğuzca olarak verir ve öbür Türklerin bu ağaca *almıla* dediklerini ifade eder. (DLT I:130) Orta Asya'da Almalıg ve Alma Ata gibi yer adlarının bulunması Türklerin bu meyveyi çok eskiden beri bildiklerini ve değer verdiklerini göstermektedir. Anadolu efsanelerinde ve masallarında çocukları olmayan çiftlere derviş Hızır'ın elma vermesi ve böylece çocuğun olması, güveğin gelinin önüne elma atması, sevgi belgesi olarak sevgiliye elma gönderilmesi, bereket ve uğurun kaybolması anlamında önce elma ağacını kuruması gibi pek çok motifte rastlanması elmanın Türk kültüründeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Dede Korkut kitabında güzellik ve sağlık için "güz elmasına benzer al yanaklım" benzetmesi yapılır. Manas destanında Yakup Han çocuğu olmayan karısından şikâyet ederken "gidip de elma ağacının altında yuvarlanmıyor" ifadesini kullanır (Ögel 1998 (2): 474) .

Laçın: Türkçeden hem Farsçaya hem Moğolcaya geçmiş olan bu kuşun Latince adı *Falco peregrinator*'dur. Doerfer, kelime üzerindeki tartışmaların çok olduğunu belirtir ve bu tartışmaları özetler. Doerfer sözcüğün Moğolcaya ve Tuvacaya *naçin* biçiminde geçtiğini vurgularken (TMEN IV, nr.1728), Le Coq bu kuşun ördek, kaz keklik avlamakta kullanıldığını söylemektedir (Le Coq 1914: IV, 6). B. Ögel, ise Redhouse'un bu kuşu *Falco peregrinus* demesini eleştirerek bu cins doğanların başı ve kanatlarının açık mor renkte olmasından dolayı Laçın olamayacağını çünkü Osmanlı kaynaklarının laçın'ı *akşahin* olarak niteliklerini söyler (Ögel 1998 (1): 363). H.Eren Pallo'ya dayanarak kelimenin **ala+çın** şeklinden geldiğini ve bunun Türk diyalektlerinde örneklerinin sıkça görüldüğünü söylemektedir (Eren 1999:277).

Koŋrat kelimesi "Çağataylardan bir kabile olarak" Abuşka Lugati'nde geçmektedir (Atalay 1970: 336). Ayrıca aynı kökten **koŋ** "kuzgun" kelimesiyle de ilgisi olabileceğini düşünmekteyiz (Atalay 1970:337). Reşîdü'd-dîn'de *Konkırat,* Gizli Tarih'te *Oŋgirat* biçiminde yer alan bu Moğol boyu, Moğolistan'ın doğusunda yaşar. Bu boy Cengiz Han'ın asıl ve birinci karısına aittir. Cuveynî tarafından kullanılan biçim, Türkçe *qoŋhur* "kahverengi" ve at "at" tan türediği düşünülerek açıklanabilir. Z. Ölmez Juvaini'ye dayanarak verdiği açıklamada *Konkkıran* biçiminin tekil biçim olduğunu ve yine Gizli Tarih'te *Oŋgiran* biçiminde yer aldığını söylemektedir (Ölmez 2003: 98).

Damgaya ismini veren ay Türk kozmolojisinde önemli bir yer tutar. Orhun yazıtlarında ay'a benzeyen şekil ay/ya olarak seslendirilmektedir. Çocuklara isim olarak verilir hatta Kutadgu Bilig'in önemli kahramanı Ay Toldı'dur.

Ay Tamga şecere-i Terākime ve Hüner-nÀme'de geçen Alka Evli ve Kaşgarlı'da geçen Çavındır damgalarına benzemektedir.

Serge (Süpürgi) Tamga: Cengiz Han'ın beylerinden Uysin Maykı Bey'e verdiği damga olup metnimizin dördüncü damgasıdır. Metinde şu şekilde geçer:

Yana andın soŋ Cengiz Han aydı ey Uysin Maykı Biy siniŋ agacıŋ Karagaç bolsun kuşuŋ Karakuş bolsun uranıŋ Salvat bolsun tamgaŋ Serge bolsun sıfatı uş budur."

(DC 23r:13,14,15,16)

" *Yine ondan sonra Cengiz Han dedi: Ey Uysin Maykı Bey, senin ağacın Karaağaç olsun, kuşun Karakuş olsun, uranın Salvat olsun damgan Serge olsun şekli işte böyledir"*

Karakuş: Kutadgu Bilig'de **kartal** anlamına gelmektedir. Ayrıca Türk kozmolojisinde önemli bir yeri olan bahtı, iyi şansı simgeleyen Jüpiter gezegeninin de adıdır. Böylece Cengiz Han bu kuşla birlikte iyi şansını da dilemektedir. (KB 3949, 5675) DLT'de *karakuş tavşancıl, kartal ve müşteri (Jüpiter) yıldızı* anlamlarıyla verilmektedir. (DLT III: 221) (EDPT: 644)

Doğu Avrupa'dan Altaylar'a kadar olan bölgelerde yaşayan Türkler ve diğer Bozkır kültürü mensubu toplulukların mitolojilerinde yaygın bir şekilde yer alan Garuda kuşunun aslında Türk mitolojisindeki Kara-kuş denilen yırtıcı kuş olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak bu Karakuş'un gerçekte hangi avcı ve yırtıcı kuş olduğu tartışmalıdır. Ögel'e göre bir kartal olan bu kuş E. Esin'e göre kulaklı kerkes kuşu (akbaba) veya tavşancıl kartalıdır. Orta Asya'da aynı zamanda beylik timsali olan Karakuş'un doğrudan doğruya Simurg olduğu da ileri sürülmüştür (Çoruhlu 1995: 17). Türk mitolojisinde Karakuş, ilk defa Er Töştük destanında görülür. Destan metnine göre hayat ağacında yuvası bulunan Karakuş, avlanmaya gittiği vakit her sene bir ejderha musallat olup yavrularını yemektedir. Bu kez de aynı şey olacakken Er Töştük ejderhayı öldürür ve yavruları kurtarır. Bu iyiliği üzerine Karakuş onu yeryüzüne çıkarmayı üzerine alır. Er Töştük, hayvanın

üzerine oturur ve seyahat başlar. Seyahat sırasında havadayken kahramanın, Karakuş'a verdiği yiyecek bittiği zaman kendi etini kestiğini ve sözünü ettiğimiz efsanevi kuşa verdiğini görüyoruz. Neticede Karakuş yeryüzüne çıktığı vakit Er Töştük'ün fedakârlığını görür ve onun yaralarını iyileştirerek gençleştirmesini sağlar (Çoruhlu 1995: 18). Bu yönüyle Karakuş, Simurg'a veya Garuda'ya benzetilmektedir.

Emel Esin'e göre Kutadgu Bilig'de bir cihangirin Karakuş'a binip göğe çıktığını anlatan hikâye onun Devlet Kuşu manasına geldiğini ifade etmektedir. Yine onun ifadesine göre Karakuş yıldızı ve Erentüz yıldız grubu gece gökyüzünde hikmet arayanlara delil olarak gösterilir (Esin 1967: 116).

Sergek~sergeg şeklinde tarihi metinlerde bulunan kelimeyle ilgisi olabileceğini düşünmekteyiz. Sergeg "Kâflar, kâf-ı Acemîdir, nevm-i hafife dirler ki tiz uyana" (Atalay 1970: 266), sergek "wakeful" (EDPT: 850) *esrük sergekledi* (DLT II-289). Kıpçak eserlerinden Codeks Cumanicus'ta da *sergek* "uyanık" anlamıyla yer almaktadır. (KTS 232) Kelimenin ser- fiilinden türetilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Bu durumda –ga/-ge eki gelecek zaman sıfat fiili olarak düşünülebilir ki "serecek, yenecek, yere serecek" anlamlarında da değerlendirilebilir.

Bize kelimenin bir başka anlamı olabileceği yönünde ipucu verebilecek bir nokta da yazmanın diğer nüshalarında kelimenin SÖPÜRGÜG şeklinde yazılmış olmasıdır. Serge'nin böyle bir anlamı olabileceği gibi iki harfinin unutularak yanlış bir imlayla yazılması mümkündür.

Serge Tamga şekil olarak Karaçay-Malkar damgalarından Çaraşdı boyunun damgasına benzemektedir.

Kuş Koburga Tamga: Cengiz Han'ın beylerinden biri olarak bin ok taşıyan yiğitle sefere giden bu nedenle lakabı bin sadaklı olan Urdac Beye damga olarak verilen bu damga metnimizin beşinci damgasıdır. Metinde şu şekilde geçmektedir:

"*yana andın soŋ Cengiz Han Urdac Biyge aydı ay miŋ sadakli yani miŋ temeklik andın kaldı Urdac gayetde bay kişi irdi uruşga çıkar bolsa miŋ sadaklı kişi birle çıkar irdi Cengiz Han Urdacke aydı: Ey Urdac, siniŋ agacıŋ Kayın bolsun kuşuŋ Karçıga bolsun uranıŋ Alaç bolsun tamgaŋ Kuş Kaburga bolsun tidi sıfatı uş budur."*

(DC 23v.1-8)

"*Yine ondan sonra Cengiz Han, Urdac Beye dedi: Ey bin sadaklı yani bin sözü ondan (bugüne) kalmıştır. Urdac çok zengin bir adamdı, savaşa gidecek olsa bin sadaklı adamla çıkardı. Cengiz Han Urdac'a dedi: Ey Urdac, senin ağacın kayın olsun, kuşun Karçıga olsun uranın Alaç olsun damgan ise Kuş Kaburga olsun işte şekli böyledir."*

Koburga şeklinde okunabilen kelime "baykuş" anlamına gelmektedir. Koburğa "owl" (EDPT: 587) Bu kuşa ***kuş kaburga*** şeklinde ikilemeli bir şekilde de kullanılabilmektedir. Yine tarihi metinlerde *kuzgun koburga* şekli de mevcuttur. (TT VI:59)

Kayın ağacı gücü ve dayanıklılığı ifade eder. DLT'de **kadhıŋ** ve **kayıŋ** şekillerinde görülmektedir. *Söğüt sülinğe kadhıŋ kasınğa* "söğüt ağacına yaşılık daha uygun, kayın ağacına katılık daha yaraşıklıdır" (DLT III:134)

Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *kayın* ve *kayın agaşı* şekillerinde görülebilmektedir. (KTS:133)

Ögel, Anadolu'daki kayın ağacı ile Orta Asya'daki kayın ağacı arasında fark olduğunu Anadolu'da *karaağaç* denilen ağaca Orta ve Kuzey Asya'da *kayın* denildiğini söyler. Dede Korkut'ta oklar kayın ağacından yapılmış olarak yer alır. Altay-Türk mitolojisinde göğün direği, gök ve dünya ağacı için "bay kayıng" tabiri kullanılmaktadır. *Bay kayıng*'ın resminin Altay şaman davullarında görüldüğünü ve bu ağacı önceleri Tanrı ile bir olduğuna inanıldığını sonraları Tanrıdan ayrıldığına (*kudaydan ayrılgan kayıng*) inanıldığını hem Günan hem de Ögel belirtmektedirler (Ögel 1998(2): 479). Günan, Müslüman şamanların dua ederken ve kurban sunarken ellerinde bir kayın yaprağı bulundurduklarını söyler ve kayın ağacı için yapılan dualardan birini örnek olarak verir. "*Altın yapraklı kutluk kayın, sekiz gölgeli mukaddes kayın, dokuz köklü altın yapraklı bay kayın, ey mübarek kayın ağacı sana kara yanaklı bir ak kuzu kurban ediyorum"* (Günan 1945: 64).

Karçıga: *Karçıg*a ya da *karçıgay* şekillerinde rastlanabilen kelime vahşi ve yırtıcı bir kuş olan "doğan" demektir. Karçıgay " togan'a dirler ki Sedd-i Sikenderi'de kelür" (Atalay 1970:311). Clauson, **kırguy** ve **karçıgay** kuşlarının aynı kelime olduğu görüşündedir. Ona göre Moğolca şekli karçıgay'dır ve Türkçeye geçerken *kırguy* şeklini almıştır. (EDPT: 654) D. Ross, Scully'e göre kuşun Latince adının *Astur palumbariusu* olduğunu, Kaşgar'da bu atmaca ile kuş avlandığını ve Vambery'ye göre de *karçiga* ve *karçuga*'nın kara başlı anlamına geldiğini belirtir (D. Ross 1994: 21). Dankoff, kelimeyi Tatarca olarak değerlendirirken anlamını "şahin, doğan" olarak verir (R. Dankoff 2004: 164). Ögel, bu kuş adının avcı kuşlara verilen genel bir ad olması gerektiğini söyleyerek **güvercin doğanı** şeklinde adlandırır (B. Ögel (CI) 1994: 367). Doerfer ise Özbekçe üzerinden Batı Moğolcaya geçen *karçıgay* sözcüğünün Moğolca'dan tekrar Türkçeye dönüşüyaptığı fikrindedir. Ona göre ana Türkçe *kartıka (Sag. Kırg. kartıka; Tuv. Hartıga; Koyb. Kartaga > Ana Moğolca. Kartıga, Moğolca karçıgay) şeklini almıştır. Son sesteki –y ise yine Doerfer'e göre Moğolca hayvan adlarının sonunda bulunan örn. *nokay* "köpek", *taulay* "tavşan", *mogay* "yılan", *gakay* "domuz" –y sesinden benzeşme yoluyla türetilmiş olmalıdır. (TMEN I, nr. 278) . *Karçıga* kelimesi Kumuk Türkçesinde yaşamaktadır. *Karçıga kartaysa karganı güller.* "Doğan yaşlansa kargayı kıskanır"(Öztürk, Uyanık 2006:157).

Yapılan araştırmalar kartalın veya kartal cinsi (şahin, doğan, atmaca, tavşancıl vb) diğer kuşların Türk mitolojisinde çok önemli bir türeme sembolü olduğunu göstermektedir. O, kendisinden türediliğine inanılan hayvan ata veya hayvan-anadır. Bu nedenle o aynı zamanda bir tözdür (Çoruhlu 1995:75).

Yakutların soylu kabilelerinin atası kartal idi. Ondan her türlü iyilik ve kötülük beklenebilirdi. Teleütlerden Merküt'ler bir kara kartaldan, Yurtas kabilesi de beyaz başlı bir kartaldan türediklerine inanıyorlardı. Güneş kuşu olarak da nitelenen ve Gök tanrıyla ilgili sembolizme işaret eden kartal şamanın da ruhunu sembolize eder ve yine ilk şamanın da kartaldan türediğine inanılır. şaman davulları üzerinde en sık rastlanan motiflerden biri de kartal figürüdür.

Kartal'ın bir ongun ve türeme sembolü olmasının izleri İslamiyetten sonra da devam etmiştir. Gerek Reşidü'd-dín'in, Cāmiü't-Tevārih'inde gerek Ebülgazi Bahadır Han'ın şecere-i Terākime'sinde Oğuz boylarının kartal ve diğer yırtıcı cins kuşları içeren boy sembollerini görmek mümkündür. Örneğin Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı boylarının ongunu Kartal, Avşar, Kızık, Begdili, Karkın boylarının ongunu Tavşancıl, Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çebni boylarının ongunu Sunkur idi.

Argak Tamga:[1] Cengiz Han'ın beylerinden Tamyan Bey'e verdiği bu damgada göçebe hayatın izleri görülebilmektedir çünkü arkağ dokuma gereci olarak bu hayatın vazgeçilmez ögelerindendir.

Yana andın soŋ Cengiz Han aydı ey Tamyan Biy siniŋ agacıŋ Tirek bolsun kuşuŋ Kırguy bolsun uranıŋ tutiya bolsun tamgaŋ Argak bolsun sıfatı uş budur.

(DC 23v:9,10,11,12)

"*Yine ondan sonra Cengiz Han dedi:Ey Tamyan Bey, senin ağacın Direk (kavak) olsun, kuşun Kırguy olsun, uranın Tutiya olsun, damgan argak olsun şekli işte böyledir.*"

Arkağ şeklinde sözlüklerde ve tarihî metinlerde bulabildiğimiz kelimenin anlamı Clauson tarafından "the woof (or weft) of a woven material" şeklinde bir dokuma aracı olarak düşünülmektedir (EDPT: 216). Kıpçak sözlüklerinde kelimeyi *argaç* "dokunan bezin enliliğine gerilen ipi" şeklinde bulabilmekteyiz.(KTS: 10).

Tirek ya da terek "kavak ağacı" anlamında Çağatay metinlerinde geçmektedir. Terek "Kâf-ı Arabî ile kavak ağacına derler ki Ferhad ü şirîn'de hazan bağ tarifinde kelür" (Atalay 1970: 162) *terek* "poplar" (EDPT: 543). DLT'de *tirek* "direk, kavak" anlamlarında geçmektedir. (DLT I: 387) *tirek* şekli Kıpçak metinlerinde bir cins isim olarak ağaçların genel adı olarak geçmektedir (KTS: 277).

Ögel, Radloff'a dayanarak verdiği bilgide Teleüt Türklerinin kavak ağacını "kavaktan yüksek ağaç yok" atasözüyle kutsal saydıklarını belirterek Manas destanında da ölüm ve dirilme sembolü olarak kavak ağacının kullanıldığını söyler. Anadolu masallarında görülen iyi ve kötü ruhları barındıran kavak ağacı motifini ise hayat ağacı anlayışının bir devamı olarak değerlendiren Ögel, secde eden kavak, ak kavak kızıyla evlenme, kavakta bir kız bulma, kızların kavağa çıkması gibi pek çok motif ve geleneğin Anadolu ve Orta Asya masal/destanlarında yaşadığını da ifade etmektedir (Ögel 1998(2): 476-477).

Kırğuy: D. Ross, kuş adları ile ilgili çalışmasında bu kuş hakkında şu bilgileri verir: Latince adı, *Accipiten nisus*; Mançuca adı *Silmen*'dir. Silmen, bıldırcın ve benzerini yakalayan kuşlara verilen genel bir addır. Scully'e göreyse *kargay,* İngilizce "sparrow-hawk= atmaca"nın doğu Türkçesi karşılığıdır (D. Ross 1994: 24). Ögel'e göre "bu kuşun adının ve türünün en orijinal biçimini ve zoolojik tespitini yine Anadolu'da ve Osmanlıca'da buluyoruz. Anadolu Türkçesinde *kırgay/kırgaw/kırgav* atmaca türünden bir kuştur (Ögel 1998(1): 360). DLT'de *kırguy karguy karkuy kırkuy* şekillerinde görülebilmekte olup "atmaca" anlamındadır. (DLT III:241)

Tutiyā: sürme, kuhl, göze sürülen ilaç. Sürme siyah renkte olur, göze hem güzellik hem de görüşkuvveti verir. Göze sürülüşü,aslının bir cevher oluşu,Isfahan'dan getirilmesi vs. yönlerden ele alınır. Divan edebiyatımızda sıkça kullanılmaktadır (Pala 1993:500).

Tutiyā görmeyecektir gözümüz

Hāk-i pāye süremezsek yüzümüz (Nāilî Cedîd)

Tarak Tamga: Arkağ gibi benzer şekilde verilmiş damga adlarından biri de *Tarak Tamga*'dır. Bu damga Oğuz damgalarına benzememektedir. Ancak Arap alfabesindeki ayın ve lam harflerine benzemektedir.

[1] Metnin transkripsiyonunda "irgak" şeklinde okunan kelimenin kalın sıradan ünsüz taşıması sebebiyle Argak şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.

Yana andın soŋ Cengiz Han aydı ey Kıpçak Biy siniŋ agacıŋ Karama bolsun kuşuŋ Bürküt bolsun uranıŋ Toksuba bolsun tamgaŋ Tarak bolsun tidi sıfatı uş budur.

(DC 23v:12,13,14,15)

"*Yine ondan sonra Cengiz Han dedi: "Ey Kıpçak Bey, senin ağacın Karama olsun, kuşun bürküt olsun, uranın Toksuba olsun, damgan ise Tarak olsun dedi şekli işte böyledir."*

Kelimenin eski Çağatayca şekli tarğak olup tar- "dağıtmak, saçmak" fiilinden türemiştir. Tarğak "tarak" anlamına gelmektedir. Tarğak "a comb" (EDPT 539).

Karama:"geniş yapraklı bir ağaç olup yumuşak ve içi tenebilir gövdesiyle eşya yapımında kullanılır" (TTAS/II:53). Geniş yapraklı, yumuşak ve içi tenebilir bir ağaç olması bu ağacın diş budak ağacı olabileceği fikrimizi güçlendirmektedir.

Toksuba bir Kıpçak kabilesi olarak Kitabü'l-İdrâk'te geçmektedir (KTS: 279).

Bürküt: "Bürküt, kartallar için genel bir addır. Özellikle de kaya kartalı, altın kartal ya da *Bearcoote* için. Latince adı *Aquile chrysaetus*'tur. Scully'e göre *birkut*, kaya kartalı, altın kartalın Doğu Türkçesi karşılığıdır. Bu kartal Kafkasya'da karakuş olarak bilinir. Vambery'e göre bu isim "börk =şahin başlığı" kelimesinden ortaya çıkmıştır " açıklamalarını veren D. Ross ayrıca doğancılıkta çok kullanılan bir kuş olduğuna da dikkat çekmektedir (D. Ross 1994: 16). Le Coq ise kelimenin Kırgız Türkçesinde *bürküt,* Batı Türkistan halkları arasında ise *birgüt* şekilleriyle yaşadığını söyler (Le Coq 1914:IV, 3).

Bürküt "Kâf, Kâf-i Acemîdür. Tavşancıl didükleri yırtıcı kuşa dirler ki Mecnun atası anasının vefatına düş gördügi mahalde kelür.

Yukarıdan indi iki bürküt

Kıldı ol iki hammameni kut "Yukarıdan iki tavşancıl indi iki güvercini azık yaptı" (Atalay 1970: 145).

Ögel, bürküt'ün Orta Asya'da genellikle büyük kartallara verilen genel bir ad olduğunu söyler ve Karkın boyunun kuşu olarak su bürkütünü gösterir (Ögel 1998(1):364).

Siŋli Senek Tamga :

andın soŋ yana Cengiz Han aydı ey Curmatı Biy siniŋ agacıŋ öyenki[2] bolsun kuşuŋ İtelgü bolsun uranıŋ Ak Taylak bolsun tamgaŋ Siŋli Senek bolsun tidi sıfatı uş budur."

(DC23V:17, 24V:1,2)

"*Ondan sonra yine Cengiz Han dedi. Ey Curmati Bey, senin ağacın öyenki olsun, kuşun İtelgü olsun, uranın Ak Taylak olsun damgan ise Siŋli Senek olsun deidi şekli işte böyledir."*

Bu damga DLT'de Kaşgarlı'ya göre Begtili ve Töker damgalarına; Reşîdü'd-dîn'e göre ise Eymür ve Alayuntlı damgalarına benzemektedir. Damgalarda Arap harflerinin izlerini görebilmekteyiz bu açıdan düşünüldüğünde bu damgayı Lam harfine de benzetmek mümkündür.

Siŋli senek damga adı üzerine iki yaklaşımımız olacaktır.

[2] Kelime metinde uyanı şekilinde yanlış okunmuştur doğrusu öyenki olmalıdır.

1. Senek~ seŋek "tahta testi" anlamıyla hem Anadolu ağızlarında hem de Dankoff'da yer almaktadır (Dankoff 2004: 239). Sin "kelimesi Türkiye Türkçesi ağızlarında "mezar" ve Arapça'da "diğ" anlamlarına gelmektedir (Dankoff 2004: 243). Anlam açısından düğünüldüğünde mezar anlamının damga için pek de uygun düğmeyeceği açıktır. Bu durumda kelimenin anlamını "diğ, çıkıntısı olan tahta testi" olarak düğünmek daha akla uygun görünmektedir.

2. **sın** "üzerinde insana veya başka bir canlıya benzetilerek yapılan resim, heykel" (TTAS/II:700)+lı "isimden isim yapım eki; **senek** "yaba, dirgen" (TTAS/II:710) Bu ikinci anlamı da dikkatlere sunulmaktadır. Bu durumda kelimenin anlamı "üzerinde resim bulunan yaba, dirgen" şeklinde olacaktır.

Öyenki: "bir cins büyük söğüt ağacı, salkım söğüt" (TTAS/III: 717) Dallarının geniş bir alana yayılmış olması ve su kenarlarında yetişmesi dolayısıyla bereket ve serinliği ifade etmesiyle bu ağaç da kutsal kabul edilen ağaçlardandır.

İtelgü: Sözlüklerde "bir tür av kuşu" geçen kelime "ak doğan"ın karşılığı olarak Moğolcadan yapılmış bir alıntıdır. (Dic. 94; şs 46; Seŋ.95v11, TMEN I, nr.62). Ögel, bu kuşa Anadolu'da **ötlegü, ötlegi** adı verildiğini Ahmet Vefik Paşa'nın bunu "havada çok devir yapan bir nevi kerkes kuşu" diye tanımladığını ve bu cins kartalın gerçekten havada dönüp avını ararken birtakım sesler çıkararak sürekli öttüğünü söylemektedir (Ögel 1998(1): 367). Mançuca'da *itulhen* şeklinde olan bu kuş, Scully'e göre sunkar'ın dişisidir. Latince adı *falco sacer* olan bu avcı kuş için Le Coq "büyük bir atmaca büyüklüğünde güzel bir kuştur, tüyleri açık kahverengidir. Gagasının ve göğsünün altındaki ince tüyler ise maviye çalar, gözleri ise siyahtır" açıklamalarını vermektedir (Le Coq 1914:IV, 144).

Taylak kelimesine Kıpçak sözlüklerinde rastlamaktayız. *Taylak* "deve yavrusu" olarak geçmektedir (KTS:266). Dankoff ise **taylak** kelimesini Tatarca olarak vermekte ve "tay" anlamıyla almaktadır (Dankoff 2004: 259). Ak ise renk ismi olarak sıfat görevinde olmalıdır.

Köz Tamga: Cengiz Han'ın Gerayit beye verdiği anlamı açık damgalardan biridir.

"***andın soŋ Cengiz Han aydı ey Kerayit (Gerayit) Biy siniŋ agacıŋ çüke bolsun kuşuŋ Kaz bolsun uranıŋ Ar Börü bolsun tamgaŋ Köz tamga bolsun sıfatı uş budur " (DC24R 3,4,5,6)***

"*Ondan sonra Cengiz Han dedi. Ey Gerayit Bey, senin ağacın çüke olsun, kuşun kaz olsun, uranın Ar Börü olsun damgan ise Göz Damga olsun şekli işte böyledir."*

Çüke ~yüke: "hoş kokulu küçük sarı çiçekli bir çeşit ağaç, ıhlamur ağacı, kabuğundan hamam lifi elde edilir" (TTAS/III: 606) Ayrıca kelimeyi Radloff da *cüke* şeklinde almıştır (Radloff OSTN 4: 180).

Kaz: Kelime köken olarak Clauson'a göre Hind-Avrupa kökenli muhtemelen Toharca veya Sanskritçe olabilir. Eski İngilizcedeki *Gös* ve Almancadaki *Gans* şekli de buradan gelmektedir. Türkçede ise Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren görülebilmektedir (EDPT: 679). *Kaz kopsa ördek köliğ igenür* "kaz giderse ördek gölü benimser" (DLT I:104). Kaz talihin ve bahtın kuşu olarak *korday* ile beraber geçer. *Sürdi meniŋ kutumnı kaz takı kordayımı* "benim talihimi kaz ve korday kuşlarımı uzaklaştırdı"(DLT II: 177), *kaz*: kaz (KTS: 134)

Börü: "kurt, yırtıcı hayvan" (Dankoff 2004: 90).

Kurtlar, Orta ve Güney Asya'nın hayvancılık ve avcılıkla geçinen topluluklarının en çok korktuğu hayvanlardan biriydi. Fizikî güçleri nedeniyle bu hayvanlara tabiatüstü güçler atfedilmiş ve onlar korkuyla karışık bir saygıyla anılmıştır (Rudenko 1958: 119).

Bir çalışmasında kurttan türeyiş efsanesinin tarihî coğrafyasını çizen Eliyarov, Kuzeybatı Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar olan alanlarda kurt ile ilgili adlandırmaları gerekse coğrafi adlarla ilgili olarak birçok ismin "böri" kelimesiyle alakası olduğunu gösterir. Eliyarov, "bozkurt" ismindeki "boz" kelimesinin aslında "böri" kelimesinden ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bununla ilgili olarak araştırmacı, Ortaçağ kaynaklarında geçen "borçalı" ve "bozçalı" ile benzeri kelimelerden yola çıkmaktadır. Bu araştırmacıya göre "boz" kelimesi zamanla renk ifade eder hale gelmiştir" (Eliyarov 1990: 83-86 vd.).

Pek çok araştırmacıya göre kurt, Türklerde bir "hayvan-ata" veya "hayvan-ana" sembolü idi. Zamanla gelişen Türk toplum yapısına uygun olarak bu kavram da gelişmiş, devlet, hükümdarlık vb. kavramların sembolü olmuş ve gök-yer unsurlarıyla ilgili çeşitli manalar kazanmıştır. Türklerin çevrelerindeki kavimlerde ise daha ziyade (Moğol ve Çinlilerde) kurdun yerini köpek almış, Kurt ise Türklere özgü bir sembol olarak etkisini sürdürmüştür (Çoruhlu 1995: 96). Kanlı boyunun kurttan türeyiş efsaneleri ve Göktürklerin Aşina soyundan gelmeleri gibi efsaneler buna örnek gösterilebilir. Bugut abidesinde ise kurttan süt emen bir çocuk tasviri bulunur (Çağatay-Tezcan 1976: 245-252). Cengiz Han'ın soyunun da kurttan türediğine ilişkin efsaneler Moğolların Gizli Tarihi'nde ve pek çok efsanede yer alır (Roux 2002: 201).

Kuyuşgan Tamga: Cengiz Han'ın beylerinden Mutyan Beye verdiği bu damganın şekli diğerleri dışında Sınlı Senek damgaya benzemektedir. Bu damga DLT'de Begtili, Reşîddü'd-dîn'de Yıva, Eymür damgalarını andırmaktadır.

"***Yana andın soŋ Cengiz Han aydı ey Mutyan Biy siniŋ agacıŋ Mileş[3] bolsun kuşuŋ Turna bolsun uranıŋ Baygunŋratŋ bolsun tamgaŋ Kuyuşgan bolsun sıfatı uş budur.*" (DC24r :7, 8, 9, 10)**

"*Yine ondan sonra Cengiz Han dedi: Ey Mutyan Bey, senin ağacın Mileş olsun, kuşun Turna olsun, uranın Bayguŋrat olsun damgan ise Kuyuşgan olsun işte şekli böyledir."*

Mileş: "üvez ağacı, gül çiçekliler ailesine mensup çoklukla sarımsı, kırmızı meyveleri olan ağaç veya çalı" (TTA/II: 392).

Kuyuşgan: "eğerin düşmemesi için atın kuyruğunun altından dolandırılıp eğere bağlanan çoğunlukla çeşitli süslemeler işlenmiş kayış, bağ" (ÖTDİL/II:629) şeklinde Özbek Türkçesinde tespit edilmiştir.

Turna: Sulak yerlerde ve bataklıklarda yaşayan, göçücü, iri bir kuş olup Latince adı *Grus grus* şeklindedir. Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Az. Tkm. *durna*, Tat. K .*torna*, Bşk. *torna*, Nog. *turna*, Kklp. *tırna*, Kaz. *tırna*, Kırg. *turuna*, Tuv. *durya*, Yak. *turuya.* H. Eren, ***turna*** adının kuşun çıkardığı sesten ileri geldiğini yabancı dillerde de turna'ya benzer bir takım adların kullanıldığını söylemektedir. Räsänen ? işaretiyle Moğolca *toğoriğun* biçimiyle birleştirmiş daha sonra Ramstedt'e uyarak Moğolca turağ biçimiyle karşılaştırmıştır" (Eren 1999: 419). Bilindiği üzere halk edebiyatımızda *turna motifi* en çok kullanılan kuş motiflerinden biridir, güzelliği ve boynu ile

[3] Metinde Milaş şeklinde verilen isim Mileş olmalıdır. Çünkü metinde lam harfinden sonra elif harfi yoktur.

sevgiliye benzetilir, haber getirici olma özelliği ile yine bir ikinci anlam da yine bu kuşa yüklenmektedir.

Cagalbay Tamga : Burcen Bey'e verilen bu damga Reşîdüd'd-dîn'de Bozoklardan Yaparlı, Yazıcıoğlu'nda ise yine Bozoklardan Alkaevli damgalarına benzemektedir.

"andın soŋ yana Cengiz Han aydı ey Burcen Biy siniŋ agacıŋ *İmen* bolsun kuşuŋ Küçügen bolsun uranıŋ Ak togan bolsun tamgaŋ Cagalbay bolsun sıfatı uş budur." (DC 24r:11,12,13,14)

Cagalbay: Çağatay sözlüklerinde *yağalbay kuşı* şeklinde geçen bu kuş için Clauson "*yaglı bay kuşu*" demektedir (Clauson 1960: 77). Bu kuş Türk lehçelerinde yaygın olmaktadır. Teleütçe'de *yaŋalbay* "kara başlı iskete" (EW 186b); Kırgızcada *cagalmay* "Latince Falco subbuteo denilen doğan" (KS 161b); Kazak Türkçesinde *cagaltay* "ufak kuşları avlayan orta büyüklükteki yırtıcı kuş"(KTS 83b), D. Ross ise kuşun adını *jagalbay* şeklinde verir (Ross 1994: 28). Ögel, yağalbay ~yagılbay şekillerinde okuduğu bu kuş adının Korece'de ***mai*** ve Türkçedeki ***bay*** eklerinin eski çağlarda av kuşları için kullanılan genel bir ad olabileceğine dikkat çektikten sonra sözcüğün ilk kısmının ise ***yagıl-*** fiili ile karşılaştırılması gerektiğini de vurgular (Ögel 1998(1): 366).

Küçügen~gücügen "Tatarca atmaca" kücügen "ok yeleği kuşu" (Dankoff, 2004:140) şeklinde geçmektedir. Ayrıca ses benzerliği de görülen *küykenek* "aladoğan" kelimesi de yine Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde geçmektedir. (Dankoff 2004: 189). Ögel, Döger boyunun kuşu olarak geçen **köçken kuşunu** incelemiştir. Orta Asya Türk lehçelerinde pek rastlanmayan bu kuş adını Osmanlı Türkçesi kaynaklarında *göçgen* kuşu olarak geçtiğini bunun da Arapça "sāred kuşu" olarak verildiğini belirttikten sonra bu kuşun Redhouse'da *parus major* ing. *the great titmouse* olarak geçtiğini söyler (Ögel 1998 (1): 362).

İmen: "meşe ağacı, yaprakları dantel kenarlı, sert gövdeli büyük, kalın ağaçtır ki acı meyveleri olur" (TTAS/I: 391)

Amza (Hemze?) Tamga :

andın soŋ yana Cengiz Han aydı ey Burkat Biy siniŋ agacıŋ Çagan[4] bolsun kuşuŋ Hüdhüd[5] bolsun uranıŋ Buruc bolsun tamgaŋ Amza bolsun sıfatı uş budur." **(DC24r, 15, 16, 17, 24v:1)**

"*Yine ondan sonra Cengiz Han dedi: "Ey Burkat Bey, senin ağacın Çagan olsun, kuşun Hüdhüd olsun, uranın Buruc olsun, damgan Amza olsun, şekli işte böyledir"*

Amza kelimesine sözlüklerde rastlanamamıştır ancak damgalardaki Arap harflerine olan benzerlikten yola çıkarsak bu damga şekli de Arap alfabesindeki "hemze" işaretine benzemektedir. Ön seste "h" düşmesi çok sık görülen bir ses olayıdır bu nedenle damga adının "Hemze Tamga"dan bozulmuş bir şekil olması gerektiğini düşünmekteyiz. Damgada ifade edilen kuşunda İslami bir motif olması bu kanımızı güçlendirmektedir.

[4] Çıgan şeklinde okunan kelimenin doğrusu çagan olmalıdır.

[5] Metnin transkripsiyonunda "hödhöd" şeklinde okunan kelimenin Hüdhüd şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.

Çagan: "öreñgi, akça ağaç" (TTAS/III: 398)

Buruc ~Burc: "biber" (KRC 1969:63) Kumuk Türkçesinde burc "biber", kara buruc " kara biber" anlamıyla tespit edilmiĢtir.

Hüdhüd: İpek kuşu, çavuş kuşu, ibibik. Hazreti Süleyman'a hizmet eden bir kuş olup çok uzaklardaki suyu havadan görebilme ve keşfedebilme özelliğine sahip idi. (DŞS 237-238) Hazreti Süleyman ile ilgili Kur'an ayetlerinin büyük bir bölümü Hazreti Süleyman ile Sebe Melikesi arasında yaĢanan olaylarla ilgilidir. Bu ayetlerde söz konusu iki ülkenin siyasî ve ekonomik iliĢkileri hakkında önemli detaylar verilmiĢtir. Bunun yanı sıra Hz. Süleyman'ın diğer devletlerle iliĢkisi, yönetim gücü ve Allah'ın dinini anlatmada kullandığı yöntemlerden de örnekler aktarılmıĢtır. Burada Hüdhüd Hazreti Süleyman'ın kuĢu olarak önemli bir yer iĢgal eder.

Derken (Hüdhüd) uzun zaman geçmeden geldi ve (Süleyman'a) dedi ki: "Senin kuşatamadığın (öğrenemediğin) şeyi, ben kuşattım ve sana Saba'dan kesin bir haber getirdim." (Neml Suresi, 22)

Ġki ülke arasındaki iliĢki Hazreti. Süleyman'ın ordusunda bulunan Hüdhüd'ün Sebe Ülkesi ve bu ülkenin melikesi hakkında bilgi vermesiyle baĢlar. Hazreti. Süleyman, ordusunu teftiĢettiği sırada, Hüdhüd'ün kaybolduğunu fark eder. Hüdhüd geri geldiğinde Hazreti Süleyman'a Sebe Ülkesi hakkında çok önemli bilgiler verir. Ayette ilk olarak bu bilginin vurgulanması, o dönemde bir kadın yöneticinin varlığının çok alıĢılmıĢ bir durum olmadığını gösteriyor olabilir. Hüdhüd, Sebe Melikesi'nin zenginliğinden ve ona türlü nimetlerin bağıĢlandığından da bahsetmektedir. Bu zenginliği anlatırken de özellikle Sebe Melikesi'nin tahtının büyüklüğünü vurgulamaktadır. Tahtın büyüklüğü Sebe Melikesi'nin iktidarının ve devletinin gücünü simgeliyor olabilir. Hüdhüd, Sebe Ülkesi halkının Ģeytanın kıĢkırtmalarına uyup GüneĢe taptıklarını, Allah'a Ģirk koĢtuklarını ve hidayet yoluna uymadıklarını bildirmiĢtir. Hüdhüd kuĢu Ġslamî Türk edebiyatının önemli kahramanlarından biri olup Hazreti Süleyman'a telmihte bulunan beyitlerde sıkça yer alır.

Ey nāme sen ol māhlikādan mı gelirsin

Ey Hüdhüd-i ümmîd Sebā'dan mı gelirsin (Nabi)

Serv Tamga[6] : Kıyat Bey'e verilen damga olup kaynaklarda benzer bir damga tespit edilememiĢtir. Ancak hayat ağacı figürüne benzemektedir. Servi ağacı da uzun boylu yaprakları hep yeĢil kalan bir ağaçtır. Muhtemeldir ki bu damga *servi ağacını* sembolize etmektedir. Klasik Türk edebiyatında da su kenarında yetiĢmesi, uzun bir ağaç olmasıyla sevgilinin boyunu anlatması, rüzgâr ile salınırken "hu (Allah)" sesini çıkarması gibi pek çok özelliği ile en sık kullanılan ağaçtır.

Seyr ederken boyunun şivesini gördü meger

K'utanıp geçti hayādan yere serv-i çemeni (Karamanlı Nizami)

andın soŋ yana Cengiz Han aydı ey Kayıncar oglı Kıyat siniŋ agacnıŋ Artış[7] bolsun kuşuŋ Kawdu bolsun uranıŋ taylak bolsun tamgaŋ serv bolsun sıfatı uş budur."(DC 24v: 2,3,4,5)

[6] Metnin okunuĢunda *serü* Ģeklinde okunan kelimenin Serv Ģeklinde de okunabileceğini düĢünmekteyiz.
[7] ArteĢdiye okunan kelimenin artıĢ Ģeklinde okunması gerekirdi.

"Ondan sonra yine Cengiz Han dedi:"Ey Kayıncar Oğlu Kıyat, senin ağacın Artış olsun, kuşun Kawdu olsun, uranın Taylak olsun, damgan Servi olsun, işte şekli şöyledir."

Artış: "ardıç, meyvesi tıpta kullanılan daima yeşil kalan iğne yapraklı ağaç" (TTAS/I: 73) Ardıç sözü ve ağacı, eski Uygur yazılarından Kaşgarlı Mahmud'a oradan da Anadolu'ya gelir. Kuzey Türkleri *ardıça*, *arça* derler ve bu adı taşıyan pek çok yer adı vardır. 11. yüzyılda *Artuç* Kaşgar'da iki yer adı olarak görülür. Eski Uygur metinlerinde geçen ve tedavi amacıyla kullanılan *artuç urugı* "ardıç tohumu"nun ilaç olarak kullanıldığını biliyoruz. Ögel, Türkiye Türkçesi ağızlarında geçen "*ardıcın kozu olmaz yalancının sözü olmaz*" atasözünden yola çıkarak Kaşgarlı'da geçen *kızların boyunun ardıca benzetilmesi, kızın ardıç gibi sallanması* vb. pek çok örneği delil göstererek *ardıç*'ın çoğu zaman kişileştirme ile yaygın olarak kullanılabilen önemli bir ağaç olduğu görüşündedir. (Ögel 1998(2): 473)

Kawdu: Kelime Başkurt Türkçesi'nde tespit edilmiştir. ***Kawdı*** "leylek, uzun düz gagalı, uzun ayaklı siyah beyaz renkli, iri göçmen kuş"(BTH/I: 659)

Çömüç Tamga: Çömüç~çömçe~çömiş~çömiç gibi Türk lehçelerinin pek çoğunda bu kelime çöm-~çum- "dalmak, suya girmek" fiilinden türetilmiş bir isim olup "sıvı yemekleri aktarmak için kullanılan büyük kaşık, çömçe" dir. Eren'in Clauson'a dayanarak kelimeyi "Farsça'dan bir alıntı olarak değerlendirmesi fikrine katılmamaktayız (Eren 1999 : 99). Damga isimlerinde bozkır göçebe kültürüne ait temel eşyaların verildiğini görmekteyiz. Çömçe de Türk mutfak kültüründe önemli bir alet olarak karşımıza çıkar.

***"andın soŋ yana Cengiz Han aydı ey Kaldar biy siniŋ agacıŋ sandal bolsun kuşuŋ kögercin bolsun uranıŋ arnav[8] bolsun tamgaŋ çömüç bolsun sıfatı uş budur."* (DC 24v 6, 7, 8, 9)**

"Ondan sonra yine Cengiz Han dedi: Ey Kaldar Bey senin ağacın sandal olsun, kuşun güvercin olsun, uranı arnav olsun, damgan (ise) Çömüç olsun, şekli işte böyledir."

İrnev <arnav (?) "çömlek, kova vb. kabın çevresindeki kalınlaşıp etrafını çevreleyen kenar" (TTAS/I: 411) Kullanım alanı ve anlam olarak *çömüç* kelimesiyle yakınlığı olduğunu düşünmekteyiz.

Sandal: Ar. Sandalgillerden kerestesi sert, kokulu bir ağaç. (TSII: 1254)

Kökerçin: Yabani ve evcilleşmiş birçok türü bulunan bir kuş. Tkm. *gögerçin*, Nog. *kögerşin*, Krg. *kögüçkön*, Alt. *köğörçün*, Çuv. Kavakarçan şekilleri bulunan kelime Orta Türkçede kögürçgün, Eski Kıpçakçada *kögerçin* (ya da ögerçin) olarak kullanılır. H. Eren, "Türkçe kök (>gök ~Çuvaşça kavak) kökünden geldiği açıktır. Yalnız morfolojik bakımdan açıklanmaya muhtaçtır. Türkçe üyeyik (< güveyik) adı da gök kökünden gelen bir türevdir. Madırlar kumruya ***kökpen (<kökmen)*** adını verirler. Bu adın da *kök* kökünden –men ekiyle yapıldığı açıktır" şeklinde bir yaklaşımla kelimeyi açıklamaya çalışır ancak morfolojik değişimler için yorum getirmez. (Eren 1999: 168)

Üy Tamga: "Üy" ev demektir. Burada damga şekli de bunu açıkça ifade etmektedir. Bu damga DLT'de Karaevli, şecere-i Terākime'de Alayundlu damgalarına benzerlik gösterir.

[8] Her ne kadar imlada uzatma ile arnav şeklinde okunabilecekse de irnev kelimesi de buraya uygun düşmektedir. O nedenle irnev şeklini tercih ettik.

"andın soŋ Cengiz Han aydı ey Salcut biy siniŋ agacıŋ köberüc bolsun kuşuŋ küyüldü bolsun uranıŋ barlas bolsun tamgaŋ üy tamga bolsun tedi sıfatı uş budur." **(DC 24v 10, 11, 12, 13)**

"*Ondan sonra yine Cengiz Han dedi: Ey Salcut Bey senin ağacın köberüc olsun, kuşun küyüldü olsun, uranın Barlas olsun damgan ise Ev damga olsun dedi, şekli işte böyledir."*

Köberüc ~Köbrüc olabilecek bu kelime metinde "esche fraximus" olarak verilir. Karaçay-Malkar Türkçesinde **küyrüc** "diğbudak ağacı, akçaağaç" şeklindeki tespitimizle ilgisi olabileceğini düşünmekteyiz. (Tavkul 2000: 288)

Küyüldü Kırgızca'da *küyköö* "şahin" kelimesiyle ilgili olmalıdır. ?(KS 1994: 544)

Yarım Tarak Tamga :

"***andın soŋ Cengiz Han aydı ey Temür kuvvetlü biy sen kara kişiden baylıgın birle köp mal birmekligiŋ birle biylik tabduŋ siniŋ agacıŋ cirük (ceyrük) bolsun kuşuŋ saysagan bolsun uranıŋ tapan bolsun tamgaŋ yarım tarak bolsun tedi sıfatı uş budur***." **(DC24v 14,15,16,16,17; 25r 1)**

"Ondan sonra Cengiz Han dedi :Ey Demir (gibi) kuvvetli bey, sen avama zenginliğinle çok mal vermen ile bey oldun (bu yüzden) senin ağacın cirük olsun, kuşun saksağan olsun, uranın ise tapan olsun.Damgan Yarım Tarak Damga olsun dedi, şekli işte böyledir."

Saysagan: Saksağan, karnı ak, kanatları ve kuyruğu kül rengi, diğer yerleri parlak, kara uzun kuyruklu kuşolup Latince adı *Pica pica*'dır. Eski çağlardan beri kullanılan bir ad olup Orta Türkçe ve Eski Kıpçakça'da *sağızgan* şeklinde görülmektedir. Ramstedt, Moğolca *sigajagay* biçimiyle birleştirmiştir. Brockelmann, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği biçimi *sağırgan* olarak almış ve "doğal ses" olarak değerlendirmiştir. Bugün lehçelerde de yaşamaktadır. Nog. *savıskan,* TatK. *sauskan*, Krg. *sakızgan*, Kzk. *sauskan* Alt.Tel. *sarıskan*, ğor. *sağıskan~saptaylak* (Eren 1999: 352).

Ceyrük kelimesi sözlüklerde tespit edilememiştir ancak Tuva Türkçesinde ***çoygan*** "Ladin ağacı" şeklinde bir ağaç ismi bulunmuştur. (Arıkoğlu –Kuular 2003: 26)

Tapan "tarlaya atılan tohumu örtmek için gezdirilen ağaçtan geniş araç, sürgü" (TS II:1416) kelimesi Türkiye Türkçesinde bu şekilde geçmektedir. Kırgız Türkçesinde **tabağan** "hazır cevap olan, çare bulan, tedarik etmesini bilen" (KSII-1994: 695) anlamıyla geçer. H.Eren, Tietze ve Dankoff'un kelimeyi Ermeniceden bir alıntı olarak değerlendirdiklerini belirtir ancak etimolojik bir yorum getirmez (Eren 1999: 394).

Kuş Başı Tamga: Bu damga Cengiz Han'ın kendi damgası olarak verilmektedir.

"yana Cengiz Han özüniŋ agacı çınar erdi ….maŋlûm bolgay kim Cengiz Han özüniŋ tamgası kuş baş (ı) degen tamga erdi sıfatı uş budur"(DC 25 v3,4; 25v7,8)

"*Yine Cengiz Hanın kendi ağacı çınar idi. Bilinecek ki Cengiz Hanın kendi damgası Kuş Başı denilen damga idi, şekli işte böyledir."*

Kuşbaşı şekline benzeyen bu damga Cengiz Han damgasıdır. Bu damga açıkça bir vahşi kuş gagasına benzemektedir. Oğuz boylarından Begdili damgasına da benzerlik gösteren bu damgada belirli bir kuş adı verilmeyip genel bir tanımlama yoluna gidildiğini bununla da Cengiz Hanın beylerine verdiği kuşların hepsini temsil ettiğini düşünebiliriz.

Çınar ağacı ağaçların atası olarak kabul edilir, gücü, dayanıklılığı ve köklerinin geniş oluşu ile devleti temsil ettiğine inanılır. Bu ağaç ömrünün uzunluğu ile de bir dua niyetiyle Cengiz Han'ı simgeler biçimde tasavvur edilmiştir. Manas destanında "ulu çınar" konaklama, sığınma yeridir.

Ulu çınar başından

Kızıl orman ayağına,

Köz-Kaman balalarını

Alıp gelip indirdi (Yıldız 1995:226)

Ögel, Türklerin çınarı bir ulu ağaç olarak Dede Korkut'un diliyle „kaba ağaç" olarak saymalarını Oğuz bey destanında muradın olması için çınardan beşik yaptırmalarını örnek vererek bu ağaca verilen kutsiyeti vurgulamıştır (Ögel 1998 (2): 478).

Sonuç olarak Kazan Tatarlarının önemli dil yadigârlarından olan Defter-i Cengiz-nāme boy nişanları ve damgalar açısından dikkate değer bir eserdir. Bu metin İslami sahada ve geç bir dönemde yazıya geçirildiği için Hüdhüd gibi İslami motifleri içermektedir. Ancak metin Türk damga, ağaç ve kuş adları açısından Eski Türkçenin ve Türk kültür tarihinin izlerini de açıkça taşımaktadır. Örneğin Karakuş hem Türk mitolojisi hem de kozmolojisi açısından önemli bir simgedir. Moğol tarihi açısından ise ışıktan ya da nurdan hamile kalma olayı Cengiz Hanın soyu için anlatılan Moğol efsanelerinde de geçer, bu da iki milletin Orta Asya'daki ortak kaderlerinin ve kesişen yollarının edebî bir eserde ne şekilde ortaya konulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ağağıda Türk boy damgalarına ait tablolar verilmiştir. Bu tablolardaki ongun ve damga şekilleri de ortak kültür tezimizi doğrulamaktadır.

I. KÂŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI[44]

	BOYUN ADI		DAMGASI
1	Kınık	قنق	
2	Kayığ	قيغ	
3	Bayundur	بايندر	
4	İwa, Yıwa	اقا، يقا	
5	Salğur	سلغر	
6	Afşar	افشار	
7	Beg-Tili	بكتلى	
8	Büğdüz	بكدز	
9	Bayat	بيات	
10	Yazğır	يزغر	
11	Eymür	ايمر	
12	Kara-Bölük	قرابلك	
13	Alka-Bölük	القابلك	
14	İgdir	اكدر	
15	Üregir, Yüregir	اركر، يركر	
16	Totırka	توترقا	
17	Ula-Yuntluğ	اولايندلغ[45]	
18	Töker	توكر	
19	Beçenek	بجنك	
20	Çuvaldar	جولدر[46]	
21	Çepni	جبنى	
22	Çarukluğ	جرقلغ[47]	Bunların sayısı az ve damgaları belli değildir.

(44) Daha önce de işaret edildiği gibi, Kâşgarlı listesine iki boyu dahil etmemiştir.
(45) Metinde böyle ise de aslında Ala-Yundluğ olup, istinsah hatası ile bu şekli aldığında şüphe yoktur. (46) Bunun da aslında جولدر (Çavuldur) şeklinde olması muhtemeldir. (47) Kilisli, I, s. 56-58; Atalay, I, s. 55-59.

II. REŞİD UD-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

		BOYUN ADI		ANLAMI	ET KISMI	ONKUNLU	DAMĞASI	
BOZ-OKLAR	GÜN-HAN OĞULLARI	Kayı,	قای	Muhkem.	Sağ kanı yağrın	Şâhin		1
		Bayat,	بایات	Devletli ve nimeti bol.	" " "	"		2
		Alkaravlı,	القراولی	Nereye varsa başarı gösterir.[49]	" " "	"	-------	3
		Kara-İvli,	قرایولی	Kara otağlı.	" " "	"		4
	AY-HAN OĞULLARI	Yazır,	یازر	Çok ülkeye hâkim.	Aşığlu	Kartal		5
		Döğer,	دوگر	Toplanmak için.	"	"		6
		Dodurğa,	دودورغا	Ülke almak ve hanlık yapmak.	"	"		7
		Yaparlı,	یاپرلی	.....[49]	"	"		8
	YILDIZHAN OĞULLARI	Avşar,	اوشر	Çevik ve vahşi hayvan avına heveslı.	Sağ Umaca	Tarşancıl		9
		Kızık,	قزیق[50]	Kuvvetli, yasakda ciddi.	" "	"		10
		Beg-Dili,	بیلك دلی	Büyükler gibi aziz.	" "	"		11
		Karkın,	قارقین	Çok ve doyuran aş.	" "	"		12
ÜÇ-OKLAR	GÖK-HAN OĞULLARI	Beyındır,	بایندر	Daima nimetle dolu olan yer.	Sol kanı yağrın	Sunkur		13
		Beçene,	بچنه[51]	İyi çalışır gayret gösterir.	" " "	"		14
		Çavuldur,	چاولدور	Şerefli, ünü yaygın.	" " "	"		15
		Çebni,	چبنی	Nerede yağı görürse hemen savaşır.	" " "	"		16
	DAĞ-HAN OĞULLARI	Salur,	سالور	Nereye varsa kılıç ve çomağı iş görür.	Ucayla	Uc		17
		Eymür,	ایمور	Son derece iyi ve zengin.	"	"		18
		Ala-Yuntlı,	الایونتلی	Hayvanları iyi.	"	"		19
		Üreğir,	اورکر	Daima iyi iş ve düzen kurucu.	"	"		20
	DENİZ-HAN OĞULLARI	Yigdir,	یکدر[52]	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlu	Çakır		21
		Bügdüz,	بکدز	Herkese tevâzu gösterir ve hizmet eder.	"	"		22
		Yıva,	یوا	Derecesi hepsinden üstün.	"	"		23
		Kınık,	قینق	Nerede olsa azizdir.	"	"	[53]	24

(48) Berezin yayınında ve İstanbul nüshalarında bu boyun damgası yoktur. (49) Bu boyun adının ne Berezin yayınında, ne de İstanbul nüshalarında vardır. Yazıcı-Oğlu'nunkinde de olmaması, bunun asıl nüshada da bulunmadığı ihtimalini verir. Ebü'l-Gâzi'nin listesinde de bu ad görülmüyor. (50) Berezin ve İstanbul nüshalarında قیرق dır. Fakat, bunun Yazıcı-Oğlu'nda görüldüğü gibi قزیق olduğunda şüphe yoktur. (51) Bazı İstanbul nüshalarında چنی şeklindedir. Anadolu'da bu boy Kâşgarlı'da geçtiği gibi, Beçenek (Peçenek) şeklinde tanınmıştır. (52) Berezin yayınında یکدر. İstanbul yazmalarında : یکدیر. Türkiye'de, Kâşgarlı'da olduğu gibi, İydir şeklinde tanınmaktadır.

III. YAZICI-OĞLU'NDAKİ OĞUZ BOYLARI LİSTESİ[54]

		Hanlar hanı sünüğü baş ve uca buna kan derler				
		BOYUN ADI	ANLAMI	SÜÑÜK	KUŞ	DAMGASI
BOZ-OK KAVİMLERİ Kİ SAĞ KOLDURURLAR	GÜN-HAN Oğlanları ki dökeli oğlanlarıñ ulusudur	Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ kanı yağrın	Şâhin	1
		Duvum, BAYAT بايات	Yani devletlu ve nimetlu.	" " "	"	2
		Sevvum, ALKA-EVLİ القه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	" " "	"	3
		Çehârum, KARA-EVLU قرا اولو	Yani evleri kara.	" " "	"	4
	AY-HAN Oğlanları ki ikinci oğuldurur	Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşuklu Umaca	Kartal	5
		Duvum, DÖGER دوكر	Yani derilmeğiçun bir yire geleler.	" "	"	6
		Sevvum, DODURĞA دودرغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	" "	"	7
		Çehârum, YAPARLI ياپرلي	 55	" "	"	8
	YILDIZ-HAN Oğlanları ki üçüncü oğuldurur	Evvel, AVŞAR آوشار	Yani cüst u çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa hevesli.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl	9
		Duvum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetlu ve yasakda ciddu cehd edici.	" "	"	10
		Sevvum, BEGDİLİ بكدلي	Yani beğler sözü azizdur.	" "	"	11
		Çehârum, KARKIN قاركين	Yani ula aş ve doğurucu.	" "	"	12
ÜÇ-OK KAVİMLERİ Kİ SOL KOLDURUR	GÖK-HAN Oğlanları ki dördüncü oğuldurur	Evvel, BAYINDUR بايندر	Yani hemişe bay ve nimetlu ol.	Sol kanı yağrın	Sunkur	13
		Duvum, BİÇENE بيچنه	Yani ayu dürüşici.	" " "	"	14
		Sevvum, ÇAVINDIR چاوندر	Yani namusla ve ırak çarlu	" " "	"	15
		Çehârum, ÇEBNİ چبني	Yani kandeki yağı göz derhal savaşur ve çapar.	" " "	"	16
	DAK(Dağ)-Han Oğlan. ki beşinci oğuldurur	Evvel, SALUR سالور	Yani sal ur yani kandeki irişesi kılıç ve çomakanı revan eleur.	Uzayla adlu	Uç Kuş	17
		Duvum, EYMÜR ايمور	Yani hadsiz ayu bay ol.	" "	" "	18
		Sevvum, ALAYUNDLU الايوندلو	Yani kısrakları ala ve ayu atlu.	" "	" "	19
		Çehârum, ÜREGİR اوراكير	Yani hemişe eyluk ve ihsan edici.	" "	" "	20
	DENİZ-HAN Oğlanları ki altıncı oğuldururlar	Evvel, İĞDİR ايكدر	Yani eylük ve ulalık ve beheduılık.	Aşuklu ve kıç	Çakır	21
		Duvum, BÜĞDÜZ بوكدز	Yani dökelinintevazu ve kulluk ve hizmet ider.	" "	"	22
		Sevvum, YIVA يوا	Yani mertebesi dökelinden üstün ola.	" "	"	23
		Çehârum, KINIK قينق	Yani dökelinin her yirde bunlar aziz ola.	" "	"	24

(54) Tarih-i âl-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü ktp., nr. 1390, s. 21-24.

(55) Reşîd ud-dîn nüshalarında olduğu gibi burada da boşluk vardır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

BTH *Başkort Tiliniñ Hüzligi*, Moskva 1993.

KRC Kumıksko-Ruskiy Slovar Moskva 1969.

TTAS *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*, Kazan 1979.

OSTN W.Radloff *Opıt Slovarya Tyurskik Nareçiy*.

ÖTGL *Özbek Tiliniŋ İzahli Lügati*, Moskva 1981.

MTS *Moğolca-Türkçe Sözlük I,II,* Ferdinand Lessing, Ankara, TDK Yay.829,2003.

ARIKOĞLU E (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yay. Ankara.

ARIKOĞLU E-K.KUULAR (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü,* TDK Yay. Ankara.

ÇORUHLU Yaşar (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Yay. İstanbul.

ÇAĞATAY S, -TEZCAN S. (1976). "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi :Soğdça Bugut Yazıtı" **TDAY Belleten (1975-1976),** Ankara 1976, s.245-252.

ELİYAROV S.(1990). "Kurddan TüreyiğEfsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair" **TDA, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan**, S. 65, Nisan 1990, s. 83-vd.

ESİN E (1967). "Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii", **VI. TTK Kongreye Sunulan Tebliğler,** Ankara, s. 114-116.

GÜLENSOY T (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul.

İNAN A (1945). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

IVANICS M.-USMANOV M. (2002). *Das Buch Dschingis-Legende (Defter-i Cingiznāme) I,* Studio Uralo-altaica, Szeged-Hungary.

ÖGEL B (1998)(1). *Türk Mitolojisi-I (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

ÖGEL B (1998) (2). *Türk Mitolojisi-II (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

ÖLMEZ Z (2003). *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yay., İstanbul.

PALA İ(1992). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü I-II*, Akçağ Yay.

RUDENKO S, J (1958). "The Mitological Eagle, the Gryphon,, the Winged lion and yhe Wolf in the art of Northern Nomads" **Artibus Asia**, C. XXI.s. 110-125.

ROUX J. P (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yay. Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul.

ROUX J. P (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yay. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul.

TAVKUL U (2000).*Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

YILDIZ N (1995). *Manas Destanı (W Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespitler Tahliller,* TDK Yay. Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 575-588, TURKEY

MADENİ ESERLERDEN BİR GRUP GÜMÜŞ KAP*

Gül TUNÇEL•

ÖZET

Osmanlı Maden Sanatı, Selçuklu geleneklerini devam ettirmek yanı sıra birçok yenilikleri de bünyesinde barındırır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün sanat dalları gibi zirveye ulaşan madeni eserleri arasında yer alan, gümüş buhurdanlar, kap türü, form, teknik ve süsleme özellikleri bakımından pek çok zenginlik sunar. Bunlar arasında yer alan İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi koleksiyonuna ait gümüş malzemeden oluşan dört adet buhurdan, fiziki ve süsleyici özellikleri ayrıntılarıyla tanıtılarak çeşitli bakımlardan karşılaştırma ve değerlendirmelerle tanıtılmış ve Türk maden sanatı içindeki konumu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maden Sanatı, Türk El Sanatları, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, buhurdan, gümüş

A GROUP SILVER PLATE OF METALWORKS

ABSTRACT

Besides Ottoman Metallic Art continues the traditions of Seldjuk Sultanate it keeps many changes within. Like all of the art branches of the Ottoman Empire metallic art works like silver cencers show lots of variety in form, techics and beautification. In this case four silver cencers which belong to the collection of Turkish and Islamic Art Works Museum in İstanbul are tried to be established, compared and assessed. In this connection, it's been tried to show silver cencer's place in Turkish Metallic Art.

Keywords: Metallic Art, Turkish Handcrafts, Turkish and Islamic Art Works Museum in İstanbul, censer, silver.

Türk El Sanatları arasında önemli bir grup oluşturan madeni eserler, ait oldukları devrin karakteristik form ve süsleme özelliklerini günümüze aktarır. Osmanlı Döneminde[1] zirveye ulaştığını gördüğümüz çeşitli form ve bezemeye sahip buhurdanlar[2] Sanat Tarihi bakımından da

*Türk Maden Sanatı ile ilgili çalışmamız, Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri (B.A.P.) tarafından 05/2003-22 Kodlu projemiz kapsamında desteklenmiştir.

• Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, elmek: tuncel57@yahoo.com.tr

[1] Osmanlıların İslâm Maden Sanatına katkıları hakkında bkz., Ü. Erginsoy, "Türklerin İslâm Maden Sanatına Katkıları, Turkish Contributions to the Art of Islamic Metalwork", **İslâm Sanatında Türkler, The Turkish Contribution to İslamic Arts**, İstanbul 1976, s.180-204 (s.190, 203). Osmanlı Döneminde başlıca maden işleme merkezlerinin Erzincan, Konya, Sivas, Tokat, Diyarbakır, Bursa, Edirne olduğu hakkında bkz., E. Yücel, "Türk İslâm Eserleri Müzesi", **Sanat Dünyamız**, Yıl 7, S. 20 (Eylül 1980), İstanbul 1980, s.25-30 (s.29); ayrıca M. Z. Kuşoğlu, "Gübikler", **İlgi** (Yaz 1992), Yıl 27, S.70, İstanbul 1992, s.12-15, s.14'de ayrıca Siirt, Kayseri, Gaziantep, Çorum ve Denizli'den de bahsedilmektedir.

[2] Buhurdanlar hakkında bkz., M. Z. Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2006, s.43; buhurdanlarda yakılan buhurlar arasında, Himena ağacından çıkarılan güzel kokulu reçine anlamına gelen amber için bkz., N. İslimyeli, **Sanat Terimleri Ansiklopedisi, C.1**, Ankara 1973, s. 31; Misk türü ceylanın karın derisi altından çıkarılan güzel kokulu bir madde halindeki buhur hakkında bkz., İslimyeli, **a.g.e., C.2**,

değerli birer eser niteliğindedir. Ancak madeni eserlerin bir bölümünün zamanla eritilerek başka formlara dönüştüğü bilinmektedir; fakat aslında bilinçli bir şekilde korunması gerektiği gibi sanat değerlerinin de ortaya çıkarılması önem taşımaktadır. Bu amaçla İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Koleksiyonu'na ait teşhirdeki dört adet gümüş[3] buhurdan[4], form ve bezeme özellikleri bakımından ayrıntılarıyla incelenmiş, fotoğrafları çekilerek ve ölçüleri alınarak belgelenmiş[5]; karşılaştırma ve değerlendirmelerle sanat değerleri gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır[6].

Buhurdanların birinde[7] (B.1)[8], ateşlik ağzı, ince kenarlı halka şeklindedir. Bir kısmı kesik küre şeklindeki iki parçanın, açık kısımlarının birbirinin üstüne gelecek şekilde yerleştirilmesiyle, gövde ve kapak meydana gelmiştir (Fotoğraf: 1). Kapağın tepesindeki profil kademesinden itibaren ortası bilezik gibi çıkıntı yapan silindirik görünüşü tutamak, zirvede kürevi göbekli, kabartma çiçek motifi ile taçlanmıştır. Kaide, gövde bağlantısından aşağı doğru hafifçe genişleyerek, kesik koni biçimini almış, dışa bombeli bir yüzeyle, kenarlı bir tabla üzerine halka biçiminde bir taban ortaya çıkararak oturmuştur. Ateşlikte, gövde yüzeyine eşit aralıklarla yerleştirilen üç adet ayak, uçları kaba dönük *"C"* görünüşündeki bir profilden başlayıp, kavisle aşağı yönelerek *"C-S"* biçimi bir kıvrımla tablanın kenar bordürüne yakın bir konumda tutturulmuştur (Fotoğraf: 2).

Eserin ateşlik, kapak ve tabla yüzeyinde, ajur ve kazıma tekniği ile yapılmış bezemeye yer verilmiştir. Kapağın zirvedeki göbeğe yakın bölümü, düşey konumla yan yana sıralanmış çubuklarla, kabı çepeçevre dolanan süs kuşağı oluşturacak şekilde ajurlanmıştır. Bu bölümün altındaki bombeli, geniş kapak yüzeyinde, benzer kompozisyon şeması üç kez tekrarlanmıştır. Burada düşey doğrultulu, birbirine paralel çizgilerle bezeli enli bir bordürle büyük bir bölümü çerçevelenen, daire şeklindeki göbeğin üst kısmı, birleşme yerine üç damla motifi yerleştirilen birbirine yönelmiş *"C"* biçimi motif ile iki taraftan kuşatılmıştır. Adeta stilize yarım çiçek görüntüsü motifle ajurlu bezeme yapılmıştır. Kapağın tamamını kaplayan, benzer görünüşteki bu üç kompozisyon, alt ve üstten üçer damla motifi ile sınırlanan "|" görünüşündeki şema ile birbirinden ayrılmıştır (Fotoğraf: 3).

Ateşlik bölümünde kazıma tekniği ile işlenmiş bezeme, kapaktaki ajurlu süsleme ile büyük paralellik göstermektedir. Stilize yarım çiçek biçimindeki üç adet bitkisel tasviri, kapaktan farklı

---

s.549; ayrıca Doğu ve Güney Asya'da tropikal bölgelerde yetişen, güzel kokulu Öd ağacı dallarının hoş kokusu için yakılması geleneği hakkında bkz., İslimyeli, **a.g.e., C.2**, Ankara 1976, s.621).

[3] Gümüş madeninin Anadolu'da Canca olarak bilinen Gümüşhane ile Gerger, Göregöl, Nif, Keban, Ergani, Akdağ, Espiye, Bozkır, Bereketli, Gümüşlacıköy, Sirvan ve Balya; Trakya ve Balkanlar'da ise Pravişte, Taşöz, Birin, Demirhisar, Hasköy, Trepçe, Morevik, Novobırda, Rudnik Zaplana, Sas, Srebrenica, Zirniçe, Kratova, Üsküb, Koçana, Sidrekapsi, Berkofça, Lofça ve Alasonya'da çıkarılmaları hakkında bkz., M. Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", **Türkler, C.10**, Ankara 2002, 791-801 (s.796); ayrıca bkz., Ahmet Refik, ***Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)***, İstanbul 1931; O. Belli- İ.G. Kayaoğlu, **Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi (The Historical Development of Coppersmithing in Trabzon)**, İstanbul 2002, s.2.

[4] Çeşitli madenlerden yapılan buhurdanların şamdan şeklinde olanlarına *"micmer"* denilmesi ve micmerlerde, amber veya hoş kokulu ağaç tozlarının yoğrulması sonucu yapılan mum şeklindeki çubukların yakılması ile ilgili bkz., M. Z. Kuşoğlu, "Milletlerin ve Dinlerin Ortak Mirası, Buhurdanlar", **İlgi**, S.113 (40. Yıl Özel Sayısı), İstanbul 2006, s.21-23 (s.23); ayrıca kapalı mekânların daha güzel kokmasını sağlamak için buhurdanların açık havada yakılmasının bir faydasız, boş bir çaba olduğuna dair *"Ok Meydanında buhur yakmak"* sözü hakkında bkz., Kuşoğlu, **a.g.m.**, s.23; buhurdanların, her dönemde evler ve camilerde kullanılması ile ilgili bkz., Anonim, **Metalwork and Jewellery, Woodwork**, (basım yeri ve yılı yok), s.21.

[5] İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Koleksiyonu'ndaki dört adet buhurdan, bu makalede B.1, B.2, B.3, B.4 şeklinde kodlanarak belirtilmiştir.

[6] Eserlerin fotoğraf çekimleri ve ölçülerinin alınmasında yakın ilgi ve desteğini esirgemeyen Madeni Eserler Seksiyon Şefi sayın Alev Özay'a teşekkür borçluyum.

[7] Envanter Numarası:12

[8] Eserin ölçüleri: Yükseklik 22,5cm.;Tabla çapı 22 cm.

olarak, iki sıra halinde yerleştirilmiş dörder adet stilize yaprak motifi birbirinden ayırır (Fotoğraf: 4).

Bezeme, ayrıca kaidenin tabla üzerine oturduğu bombeli yüzeyde de görülmektedir. Burada, iki kenarı ince birer profille sınırlandırılan süs kuşağında, birbirine bitişik yarım daire şeklindeki bölümler, stilize çiçek motifleri kazınarak yeknesak bir kompozisyon oluşturmuştur. Buhurdanın oturduğu tablanın çıkıntılı kenarı, kazınarak belirginleştirilen, birbiri üzerine bindirilmiş stilize yaprak motifleri ile bezelidir.

Buhurdanlardan ikincisinde[9] (B.2)[10] ateşlik, kazıma çizgilerle birbirinden ayrılmış dışa bombeli, üç bölümün birleşmesi ile oluşmuştur[11]. Form itibariyle ateşliğe benzeyen kapak bölümü, biraz daha yüksektir ve yukarıdan aşağıya doğru uzanan içbükey çizgilerle birbirine bağlanmıştır. Kapağın yukarı kısmı makara biçiminde yükselir ve üstteki daire şeklindeki yüzeyi çiçek motifi şeklinde ajurlanmıştır (Fotoğraf: 5).

Ateşlikte, bombeli gövde yüzeylerinin birleştiği yerden başlayan üç adet ayak, *"S"* görünüşünde bir kavis çizerek aşağı yönelir. Yüzeyi dilimli ayakların tablaya basan kısımları yayvanlaştırılarak birer mızrak ucu şeklinde yapılmış ve ortalarından perçinlenerek tepsiye monte edilmiştir. Buhurdanın oturduğu düz satıhlı, dairevi tabla geniş kenarlıdır (Fotoğraf: 6).

Eserde bezeme, sadece kapak yüzeyindedir. Burada, silindirik ince bir profille konturlanan, birbirine teğet konumlu çember şeklindeki bölümlerin içi, ajurla yapılmış dört, beş ve altı yapraklı stilize iri çiçek tasvirleri ile dekoratif hale getirilmiştir (Fotoğraf: 7). Buhurdan tablası üzerinde *"Şehzade Sultan Mehmed Han sene 1110"* (M.1698) yazısı kayıtlıdır[12].

Bir başka buhurdanın[13] (B.3)[14], ateşlik ve kapak bölümleri, yarım küre görünüşündeki iki parçanın birleşmesinden elde edilmiştir. Kapağın tepesindeki kubbe görünüşündeki kısım, üstten yarım silindirik ince bir profille sınırlandırıldıktan sonra hafifçe yukarıya doğru genişleyerek, zirvede kürevi bir tutamakla nihayetlenir (Fotoğraf: 8). Her iki gövde parçası dışarıdan menteşe ile tutturulmuştur. Bağlantı yerinin altındaki ateşlik yüzeyine, yatay doğrultulu, yüzeyi kazıma çizgilerle hareketlendirilmiş silindirik sap yerleştirilmiştir (Fotoğraf: 9).

Ayak, gövde bağlantısından itibaren, kesik koni şeklindeki görünüşten sonra yaptığı kırılma ile taban çevresinde çıkıntı meydana getiren bir profille genişleyerek halka biçiminde bir taban oluşturur (Fotoğraf: 10).

Eserde, yalnız kapak kısmına yapılan süslemede, yüzeyi birbirine paralel kazıma çizgilerle hareketlendirilen palmet ve rumi motifleri, çevresindeki ince kıvrık dal ve yapraklarla belirtilmiştir. Ateşlik yüzeyinde, süsleyici unsur yoktur, ancak ağız bordürünün altında kazıma ile gerçekleştirilmiş *"Sultan Mehmed Han"* yazısı mevcuttur[15] (Fotoğraf: 11).

Bir başka buhurdanın[16] (B.4)[17] ateşliğinde, halka biçiminde kenar teşkil eden ağızın altındaki gövde bölümü, yüzeyi dilimlere ayrılmış, başağı armudi görünüşte olmakla birlikte,

[9] Envanter Numarası: M.31.

[10] Eserin Ölçüleri: Yükseklik 20 cm., Tabla çapı 26 cm.

[11] Kısa bir tanıtımı için bkz., A. Özay, "Maden Sanatı", **Türk ve İslâm Eserleri Müzesi**, İstanbul (tarihsiz), s. 303.

[12] H.950 (M.1543-44) senesinde ölen ve Kanuni'nin *"Şehzadeler Gözdesi"* dediği şehzade Mehmed'in türbesine 1689 yılında vakfedildiği; türbeden 1 Nisan 1914 tarihinde İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne taşınması hakkında bkz., Özay, **a.g.m.**, s.303

[13] Envanter Numarası: 16

[14] Eserin Ölçüleri: Yükseklik 17 cm.; Kaide çapı 11 cm.

[15] Eserin, Sultan III. Mehmed (M.1595-1603) Türbesi'nde bulunmuş olması sebebiyle Sultanın yaşadığı döneme mal edilmesi ve türbeden 22 Nisan 1911 tarihinde müzeye nakli hakkında bkz., Özay, **a.g.m.**, s.303.

[16] Envanter Numarası: 7

tepe kısmı kesilerek kaideye oturtulmuştur. Topaç görünüşlü tutamağın içbükey bir bilezikle tutturulduğu kapak da, yüzeyi dilimlenmiş armudi forma sahiptir. Kaide, gövdeye bitiştiği yerden itibaren içbükey bir kavisten sonra profilli bir kademeyle genişleyerek, dilimli ve basık küre şeklini alır. Daha altı, kavisli kenarlarla aşağı doğru açılarak kalın kenarlı çember şeklinde bir taban oluşturur ve daha geniş çaplı bir tablanın göbeğine oturtulur (Fotoğraf: 12).

Eserin kapağında, zirveye, sivri uçlu iri yapraklardan meydana gelen bir göbek yerleştirilmiştir. Bunun altındaki dilimli yüzeylerin bombeli kısmı, bezemesiz ve ajurla işlenen kıvrık dal ve yaprakların alternasyonu şeklindedir. Üstteki daha kalın bir çift silme, sonra fisto frizi şeklinde bir etekle son bulur. Gövde, kapakla benzer görünüşe sahiptir. Ancak kapakta ajurlanan motifler, gövdede kabartılarak işlenmiştir. Gövde, altındaki içbükey görünüşlü düz yüzeyli bir bilezikle kaideye birleşir (Fotoğraf: 13).

Bunun altındaki içbükey yüzey, aralarına kazıma noktalar yerleştirilmiş, yan yana, dizi halinde, kavisli hatların birbirine birleştirilerek yürek benzeri bir motif oluşturduğu frizle süslenmiştir. Yürek gibi motiflerin yukarısı da üçer dilimli birer stilize yaprak biçimindedir. Altta, eş büyüklükteki dilimli yüzeyler, gövde ile benzer şekilde, bezemesiz ve kabartma olarak işlenen kıvrık dal ve yaprakların nöbetleşe kompozisyonu şeklindedir. Daha alttaki pahlı yüzeye, *"cennet mekân firdevsi aşiyân es- Sultanet gâzi Abdülhâmit Hân-ı Sâni Hazretlerinin büyük kerimeleri Zekiye Sultan tarafından ihda edilmiştir sene 1338"* ifadesi, harfler kazınarak yazılmıştır[18] (Fotoğraf: 14). Kaideyi kuşatan tabla yüzeyine, iç içe bir dizi daireden çevreye doğru genişleyen düğüm motifi kazınarak işlenmiştir (Fotoğraf: 15).

Burada tanıtmaya çalıştığımız, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi Koleksiyonu'na ait gümüş buhurdanlar form bakımından değişiklik göstermektedir. Birinde (B.3) gövde, yarım küre şeklindeki iki parçanın birleşmesinden ibarettir. Kapakla birlikte bütünleşmiş hali beyzi görünüştedir. Bir buhurdanda (B.2), ateşlik, çeyrek küreye benzer üç dilimin birleşmesinden meydana gelmiştir. Kapak bölümü de ateşliğe benzemekle birlikte, biraz daha yüksektir. Buhurdanlardan biri (B.1), kısmen kesilmiş eş büyüklükte iki kürenin, kesik bölümleri birbirini kapatacak şekilde üst üste yerleştirilmek suretiyle elde edilmiştir. Bir buhurdanda (B.4), ateşlik ve kapak, dilimli armudi forma sahiptir. Tabanları ile birbirine kavuşturulmuş, bu parçalardan ateşliğin başa geçtiği konumdaki tepe kısmı kesilerek ayak yerleştirilmiştir.

Buhurdanlar, ayakları bakımından merkezi tek ayaklı (B.3, B.4), yanlara doğru üç ayaklı (B.2) veya üç ayak yanı sıra merkezi bir ayağı da bulunanlar (B.1) olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ayrıca bu eserlerden bir tanesinde (B.3) silindirik sap mevcuttur. Merkezi tek ayaklı buhurdanlardan (B.3, B.4), bir tanesinde (B.3) ayak, kesik koni şeklinde aşağı doğru genişler. Diğerinde (B.4), makara şeklindeki bir çift kademe ile basık küre biçimindeki kaideye geçiş sağlanmıştır. Yanlara doğru üç ayaklı eserde (B.2), bombeli gövde yüzeylerinin birleşme hattından başlayan ayaklar, *"S"* görünüşünde bir kavis çizer. Ayakların her biri mızrak ucu şeklindedir ve ortasından perçinlenerek tablaya monte edilmiştir. Merkezi bir ayak yanı sıra üç ayak da olan bir eserde (B.1), merkezdeki ayak, kesik koni şeklinde aşağı doğru genişleyerek, altta, basık yarım küre biçimindeki kaideye birleşir. Gövdenin alt yarısına eşit aralıklarla yerleştirilen üç ayak, *"C-S"* görünüşünde bir kavisle aşağıya yönelerek tabla yüzeyine monte edilmiştir.

Kaide, üç adet buhurdanda (B.1, B.2, B.4) geniş kenarlı bir tabla üzerinde yer alır. Tutamak, eserlerden birinde (B.2), tepesi ajurlu çiçek motifi şeklinde nihayetlenen silindirik görünüştedir. Bir buhurdanda (B.1), silindirik görünüşle birlikte, orta kısmı plastik bir şekilde

[17] Eserin Ölçüleri: Yükseklik 33 cm.; Tabla çapı 28 cm.

[18] Yazıyı okuma zahmetine katlanan sayın Doç. Dr. Abdülkadir Dündar'a teşekkürlerimi sunarım.

profillendirilerek tepesine iri bir çiçek motifi yerleştirilmiştir. Diğer iki eserde ise tepesi minik küreli başlığa sahip kesik koni (B.3) ve başlığa sahip topaç (B.4) görünümündedir.

Yapım tekniği, buhurdanların ateşlik, kapak, kaide ve tablalarında dövme, üç ayak imalatında ise döküm şeklindedir. Bu elemanların her biri ayrı imal edildikten sonra, perçin[19] ve lehim[20] kullanımı ile birbirine eklenerek eser ortaya çıkarılmıştır.

Bezeme, dört adet buhurdanda esasen kapak bölümünde yer almakta (B.1, B.2, B.3, B.4), fakat iki eserin (B.1, B.4) ateşlik, kaide ve tablasında da görülmektedir. Bitkisel bezeme, yoğun olarak işlenmekle beraber, zoomorfik ve geometrik motifler de mevcuttur. Başlıca bitkisel motifler, ince profillerle meydana getirilmiş helezoni veya *"C-S"* kıvrımlı dallar ve yapraklar (B.1) ile yıldızvari çiçekler (B.1), iri yapraklı stilize çiçekler (B.2), ince dal kıvrımları ve yapraklar (B.4) ile palmetlerdir (B.3). Geometrik bezeme unsurları, ajurlanmış birbirine paralel düşey hatlar (B.1), örgü (B.4) balık kılçığı frizleri (B.1) ve inci dizileri (B.4) yanı sıra *"C"* kıvrımlarıdır (B.1, B.2, B.3). Zoomorfik bezeme motifi rumiler, tek bir eserde (B.3) karşımıza çıkmaktadır. Eserlerin bezeme kompozisyonlarında farklı teknikler kullanılmıştır. Bir kısmında, kapak ajurlanarak, çember şeklinde kıvrık dallarla kuşatılan, ya iri stilize çiçekler (B.2), ya da palmet ve rumilerle (B.3, B.1) yapılmış bitkisel bezeme vardır; bu motiflerin yüzeyi ayrıca kazıma çizgilerle de işlenmiştir.

İki eserde (B.1, B.4) , kapak ve ateşlik formu gibi süsleme kompozisyonları da tekrarlanmıştır. Bu eserlerden birinde (B.4), gövde ve kapak, nöbetleşe bir sırayla, biri düz yüzeyli, diğeri bitkisel motiflerle süslenmiş bombeli dilimlerden oluşmaktadır. Diğer eserde (B.1), karşılıklı yerleştirilmiş iki şer *"C"* kıvrımı arasındaki bölümlere, aşırı derecede stilize edilmiş birer bitkisel motif yerleştirilmiştir. Her iki eserde de kapak motifleri ajurlanarak ortaya çıkarılmıştır. İki buhurdan kaidesinde (B.1, B.4) kazıma ile gerçekleştirilmiş bezeme mevcuttur. Bunlardan biri (B.1), tabla üzerine oturan bombeli yüzeydedir ve her iki kenardan ince birer silme ile kuşatılarak, yarım daire biçimli yüzeylere stilize çiçek motifleri kazınarak süslenmiştir. Diğerinde (B.4), daha yoğun bir bezeme vardır. Gövdenin hemen altındaki düz yüzeyli bölümden sonra, içbükey görünümlü kuşak, kavisli çizgilerin birleştirilmesi sonucu meydana gelen yürek biçimindeki motiflerin kompozisyonu ile bezenmiştir. Üstten üçer dilimli stilize yapraklarla kuşatılan bu bezemede her bir bölüme kazıma noktalar işlenmiştir. Bu bölümün hemen altındaki dışbükey kaide yüzeyindeki dilimli bölümler, bezemesiz ve kabartma kıvrık dal ve yaprakların alternatif kompozisyonu ile süslenmiştir. Sadece bir adet buhurdan tablasında (B.4) bezeme mevcuttur. Burada, kazıma çizgilerle düğüm motifleri işlenerek yüzey doldurulmuştur. Bir eserin (B.1) tabla kenarında, kazıma çizgilerle işlenmiş stilize yaprak motiflerinin meydana getirdiği frizle süsleme gerçekleştirilmiştir.

Buhurdanlarda bezeme tekniği, dövme[21] veya döküm[22]-kabartma, ajur (delik işi-kesme)[23] ve kazımadır[24].

---

[19] Birleştirme işlemi sırasında perçin kullanımı hakkında bkz., Ü. Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişimi**, İstanbul 1978, s.29; F. Eruz, **Konuşan Maden, Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu, Gilding Copper (Tombak) and Silver Metalwork Collection**, İstanbul 1993, s. 29.

[20] Lehim işlemi hakkında bkz., Erginsoy, **a.g.e.**, s.29; Eruz, **a.g.e.**, s.29; Ü Erginsoy, "Maden Sanatı", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2**, İstanbul 1997, s. 1138-1147 (s.1140).

[21] Dövme tekniği hakkında bkz., C.E. Arseven, **Les Arts Decoratifs Turcs**, İstanbul (1950 ?), s.120; Erginsoy, **a.g.e.**, s.18-25; M. Arlı, **Beypazarı'nda Dövme Bakırcılık**, Ankara 1984, s.29-42; İG. Kayaoğlu, "Bakır Kap Yapım Teknikleri, Dövme Tekniği", **Folklor ve Etnoğrafya Araştırmaları I**, İstanbul 1984, s.215-219; N. Leotta, **Copperbeating a Living Tradition**, Ankara 1985; H. Ö. Barışta, **Türk El Sanatları**, Ankara 1998, s.94, 99; F. Eruz, **a.g.e.**, s.31, C.E. Arseven, **Türk Sanatı**, İstanbul 1970, s.239; M.Z. Kuşoğlu, "Dünden Bugüne Kakma Sanatımız, Kabartma, Çökertme", **İlgi**, Yıl 21, No:48, İstanbul 1987, s.32-35; R. Ward, **Islamic Metalwork**, London 1993, s.33-35; Erginsoy, "Maden...", s.1140.

Burada tanıtmaya çalıştığımız, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Koleksiyonundaki eserlerin usta adı[25] ve atölyeleri belli değildir[26]. Ancak iki eser üzerinde tarihlendirmeye ışık tutacak bilgiler mevcuttur. Env. No. M.31 olan buhurdanın tepsisinde (B.2), *"Şehzade Sultan Mehmet Han Sene 1110"* (M. 1698) yazılı kitabe vardır[27] ve H. 950 (M. 1543-1544)'de ölen[28] şehzade Mehmed'in türbesi için 1698 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne, Sultan III. Mehmed Türbesi'nden getirilen Env. No:16 numaralı buhurdanın ateşliğinde (B.3), ağız profilinin altına *"Sultan Mehmed Han"* yazısı kazınmıştır[29]. Bu eserin, Sultanın 1603 yılında ölümünden sonra türbesinde kullanılmak üzere yapıldığını düşünmekteyiz. Tarih kaydı bulunmayan diğer iki eserin de, paralel özellikleri göz önüne alındığında, hepsinin aynı yüzyıllara ait olabileceğini söyleyebiliriz.

[22] Döküm tekniği hakkında bkz., Arseven, **Les Arts ...**, s.120-128; Erginsoy, **a.g.e.**, s.25-28; G. Ünal, **Türk İslam Maden Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, (basım yeri ve yılı yok), s.3; Barışta, **a.g.e.**, s.95-97; Eruz, **a.g.e.**, s.27-29; Ward, **a.g.e.**, s.31-33; Erginsoy, "Maden ...", s.1140.

[23] Ajur (delik işi– kesme) tekniği hakkında bkz., Arseven, **Les Arts ...**, s.129; Ünal, **a.g.e.**, s.2-3; Arseven, **Türk Sanatı**, s. 239-240; Erginsoy, **a.g.e.**, s.37-39; Eruz, **a.g.e**., s.33; Erginsoy, "Maden...", s.1140.

[24] Kazıma tekniği hakkında bkz., Arseven, **Les Arts ...**, s.129; Erginsoy, **a.g.e.**, s.32-33; Ünal, **a.g.e.**, s.3; Eruz, **a.g.e.**, s.31, Erginsoy, "Maden...", s.1140.

[25] Sarayın 16.Yüzyıl sonlarına ait *"ehl-i hiref maaş"* defterleri kayıtlarına göre bu dönemde 55 kuyumcu ve 55 şâgird (çırak) çalıştığı, ancak Osmanlı dönemi madeni eserlerinin çok azında usta imzasının bulunmasından dolayı, hangi eseri kimin yaptığını belirlemenin imkânsızlığı hakkında bkz., Erginsoy, "Maden...", İstanbul 1997, s.1146.

[26] Buhurdanların büyük bir kısmının saray ve çevresi tarafından camilere, türbelere vakfedilmek üzere ısmarlandığı hakkında bkz., Erginsoy., **a.g.m.**, s.1146.

[27] Özay., **a.g.m.**, s.303.

[28] B. Acar, **Mufassal Osmanlı Şeceresi**, (İstanbul ?) 1996.

[29] A. Özay, **a.g.m.**, s.303.

KAYNAKÇA

ACAR, B., **Mufassal Osmanlı Şeceresi**, (İstanbul ?) 1996.

AHMET REFİK, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)**, İstanbul 1931.

ALTUNBAY, M., "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", **Türkler, C.10**, Ankara 2002, s. 791-801.

ANONİM, **Metalwork and Jewellery, Woodwork,** (basım yeri ve yılı yok).

ARLI, M., **Beypazarı'nda Dövme Bakırcılık**, Ankara 1984.

ARSEVEN, C.E., **Les Arts Decoratifs Turcs**, İstanbul (1950 ?).

ARSEVEN, C.E., **Türk Sanatı**, İstanbul 1970.

BARIŞTA, H. Ö., **Türk El Sanatları**, Ankara 1998.

BELLİ, O. - KAYAOĞLU, İ. G., **Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi (The Historical Development of Coppersmithing in Trabzon)**, İstanbul 2002.

ERGİNSOY, Ü., "Türklerin İslâm Maden Sanatına Katkıları, Turkish Contributions to the Art of Islamic Metalwork", **İslâm Sanatında Türkler, The Turkish Contribution to İslamic Arts**, İstanbul 1976, s. 180-204.

ERGİNSOY, Ü., **İslam Maden Sanatının Gelişimi**, İstanbul 1978.

ERGİNSOY, Ü., "Maden Sanatı", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2**, İstanbul 1997, s. 1138-1147.

ERUZ, F., **Konuşan Maden, Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu, Gilding Copper (Tombak) and Silver Metalwork Collection**, İstanbul 1993.

İNAL, G., **Türk İslam Maden Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, (basım yeri ve yılı yok).

İSLİMYELİ, N., **Sanat Terimleri Ansiklopedisi, C.1-3**, Ankara 1973-1976.

KAYAOĞLU, İ. G., "Bakır Kap Yapım Teknikleri, Dövme Tekniği", **Folklor ve Etnoğrafya Araştırmaları I**, İstanbul 1984, s. 215-219.

KUŞOĞLU, M. Z. "Dünden Bugüne Kakma Sanatımız, Kabartma, Çökertme", **İlgi**, Yıl 21, No:48, İstanbul 1987, s. 32-35.

KUŞOĞLU, M. Z., "Ibrikler", **İlgi** (Yaz 1992), Yıl 27, S.70, İstanbul 1992, s. 12-15.

KUŞOĞLU, M. Z., "Milletlerin ve Dinlerin Ortak Mirası, Buhurdanlar", **İlgi**, S.113 (40. Yıl Özel Sayısı), İstanbul 2006, s. 21-23.

KUŞOĞLU, M. Z., **Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2006.

LEOTTA, N., **Copperbeating a Living Tradition**, Ankara 1985.

ÖZAY, A., "Maden Sanatı", **Türk ve İslâm Eserleri Müzesi**, İstanbul (tarihsiz).

WARD, R., **Islamic Metalwork**, London 1993.

YÜCEL, E., "Türk İslâm Eserleri Müzesi", **Sanat Dünyamız**, Yıl 7, S. 20 (Eylül 1980), İstanbul 1980, s. 25-30.

Fotoğraf: 1- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.1)

Fotoğraf: 2- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.1)

Fotoğraf: 3- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.1)

Fotoğraf: 4- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.1)

Fotoğraf: 5- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.2)

Fotoğraf: 6- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.2)

Fotoğraf: 7- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.2)

Fotoğraf: 8- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.3)

Fotoğraf: 9- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.3)

Fotoğraf: 10- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.3)

Fotoğraf: 11- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.3)

Fotoğraf: 12- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.4)

Fotoğraf: 13- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.4)

Fotoğraf: 14- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.4)

Fotoğraf: 15- İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (B.4)

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 589-593, TURKEY

RUNİK TÜRK YAZITLARINDA ANLAMSAL AÇIDAN GEÇİŞLİLİK VE GEÇİŞSİZLİK ÖZELLİĞİNİ ORTAKLAŞA TAŞIYAN EYLEMLER ÜZERİNE

Hatice ŞİRİN USER[•]

ÖZET

1963'te K. Lübimov "geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin *leksik*, çatı kategorisinin ise *gramatik* birer kategori olduğu"nu ortaya koyarak *çatı* ve *geçişlilik-geçişsizlik* kavramlarını birbirinden ayırarak sistemleştirmiştir. Zeynep Korkmaz da, bu konuda Lübimov'la aynı fikirde olup "henüz çatı ekleriyle genişletilmemiş kök veya gövde halindeki fiillerde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliği, fiillerin kendi sözlük anlamlarıyla ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir." demektedir. Dolayısıyla eylem kök ve gövdelerinin "çatı ekleri" (etken, edilgen, işteş vb.) ile genişletilmesinden sonra beliren geçişlilik ve geçişsizlik özelliği *gramer* kategorisi durumundadır.

Bu yazının konusu Runik Türk yazıtlarındaki hem geçişli hem de geçişsiz özellik taşıyan eylem kök ve gövdeleridir. Bu eylemler için bugüne dek terimsel bir karşılık önerilmemiştir. *Çift çatı, ikili çatı* gibi kullanılan terimler, çatı ekleriyle genişlemiş eylemler için kullanılmaktadır. Bu yazıda Türk yazıtlarında anlam değişmesi olmaksızın hem geçişli hem de geçişsiz özellik taşıyabilen bazı eylem kök ve gövdeleri tanıtılacak ve örneklendirilecek, bu durumun nedenleri sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Geçişli ve Geçişsiz Fiiller.

ON SOME VERBS BOTH TRANSITIVE AND INTRANSITIVE IN THE TURKIC RUNIC INSCRIPTIONS

ABSTRACT

In 1963, K. Lübimov systematized the concepts of transivity and intransivity by verifying that "the category of transivity/intransivity is lexical, but the voice is grammatical". Zeynep Korkmaz shares the same opinion with Lübimov and says that "the features of transivity and intransivity of the verb stems are related to the lexical meanings of these verbs." Hence the transivity and intransivity which comes up with the voice suffixes is in the case of grammatical category.

The issue of this article is to emphasize some verbs both transitive and intransitive in the Turkic Runic inscriptions. It has not been offered a term for these verbs up to these point. The terms *çift çatı* and *ikili çatı* in Turkish are used for the verbs, derived from the voice suffixes. The verb stems both transitive and intransitive without semantic change in Turkic Runic inscriptions will be introduced and exemplified in this paper.

Keywords: Old Turkish, Verbs Both Transitive and Intransitive.

[•] Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, elmek: hatice101@yahoo.com.

Türkçe dilbilgisi kitaplarının bazılarında çatı kavramı ve geçişlilik-geçişsizlik kavramının birbiriyle karıştırıldığına 1963'te Lübimov dikkati çekmiştir: "Çatı kategorisini geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle karıştırmamalı. Çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisine sıkı bir halde bağlıdır. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bir leksik kategori, çatı kategorisi ise bir gramer kategorisidir. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden daha geniş, çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisinden daha dardır. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bütün fiilleri iki büyük gruba ayırır: Birinci gruba nesne isteyen geçişli fiiller, ikinci gruba nesne istemeyen geçişsiz fiiller girer. Not: Geçişli-geçişsiz fiiiller de olabilir" (Lübimov 1963: 150). Geçişlilik-geçişsizliğin eylem anlamıyla ilgili olduğu, kendisine özgü morfolojik bir görüntüsü olmadığı; eylemin nesneyle bağlantısının *geçişlilik-geçişsizliği*; eylemin özneyle bağlantısının ise *çatı* kavramını ortaya koyduğu meselelerine literatürde açıklıklık getirilmiş olmasına rağmen[1] bu konu bazı çalışmalarda hala çözülememiş görülmektedir.

Bu makalede çatı kavramı tartışılmayacaktır; eylem anlamlarındaki farklardan kaynaklanan geçişlilik-geçişsizliğe de değinilmeyecektir. Bu türdeki eylemler, Genel Türkçede olduğu gibi Eski Türkçede de görülmektedir: Örn. *kör-* "görmek" anlamıyla kullanıldığında *yükleme* durumuyla, "bağımlı olmak; itaat etmek" anlamıyla kullanıldığında *yönelme-bulunma* durumuyla kullanılmaktadır: *tabgaç kagan**ka kör**ti* (BK D 39); *a**nı kör**üp ança biliŋ* (KT G 13)[2]; *bu**nı kör**üp ança biliŋ* (BK K 15) ve bşk.

Bu yazıda anlamında herhangi bir değişme olmadığı halde, bir eylemin hem geçişli hem de geçişsiz özellikle kullanıldığı bazı örneklere işaret edilecektir. Eski Türkçede bu durumu sergileyen az sayıda eylem olsa da, bunlar dikkat çekmektedir. Bu türdeki eylemlerin çoğu "oturmak" ve "yerleşmek" temel anlamını ve bu anlamdan gelişen metaforik anlamları taşımaktadır. İlgi çekici olan nokta, bu eylemler eskiden beri mekâna gereksinim duyan, dolayısıyla yaklaşma-bulunma ekine ihtiyaç duyan ögeler olmasına karşın, bunların tamlayıcılarıyla olan ilişkilerinin yazıt metinlerinde kimi zaman (ekli veya eksiz) yükleme durumuyla kurulmuş olmalarıdır:

1. *olur-*: Özgün anlamı "oturmak" (ED: 150ab) olan bu eylemin yazıtlar dönemi Türkçesinde "ikamet etmek, yerleşmek, yurt tutmak"; "konuşlanmak, mevzilenmek"; "tahta çıkmak; hüküm sürmek, hükmetmek" gibi metaforik anlamlarla kullanıldığını bilmekteyiz. Aşağıdaki cümlelerde *olur-* eyleminin *Ötüken Yış* ve *Ötüken Yir* tamlayıcılarıyla kurduğu ilişkide tamlayıcılar eksizdir:

türk kagan ötükän yış∅ olursar iltä buŋ yok (KT G 3; BK K 2); *ötükän yir∅ olurup arkış tirkiş ısar näŋ buŋug yok* (KT G 8; BK K 6); *ötükän yış∅ olursar bäŋgü il tuta olurtaçı sän* (KT G 8; BK K 6).

Oysa aynı eylemin tamlayıcıları Eski Türkçe metinlerde çoğu kez yaklaşma-bulunma durumuyla çekimlenmiştir: *elig han ornı**ŋa** olorguluk* (Maitr O.11); *t(ä)ŋri t(ä)ŋrisi burhan tägräsin**tä** olorup* (Maitr. 2.10); *adın yer**dä** olorga[lırlar]*(HTIII: 0341 HtPek 158 b). Bu örnekler arasında Kül Tigin ve Taryat yazıtlarındaki *bu yir**dä** olurup tabgaç bodun birlä tüzültüm* (KT G 4-5; BK K 3); altun yış**da** *oluruŋ* tedi (T 31); *ötükän eli tägräs eli ekin ara orkun ögüz**dä** ...[yet]miş yıl olurmı[ş]* (Ta D 3-4); *an**ta** olurup* äbiŋä ıttım (ŞU B 3).

Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *çogay kuzın kara kumug olurur ärtimiz* (T 7) cümlesinde, *olur-* eyleminin *çogay kuzı* ve *kara kum* yer adlarıyla ilişkisinin akkuzatifle kurulmuş olması dikkat çekicidir. Birinci örnekte iyelikli gövdelerde kullanılan akkuzatif eki kullanılmış olması, ikinci

[1] Bkz. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Filiz Kılıç'ın konuşma kaydı, 235.s.; Korkmaz 2003: 541-542.

[2] Eylemin "görmek" anlamıyla *aŋar körü biliŋ* (KT G 11; BK K 8)

örneğin de akkuzatif olduğunu bizzat doğrulayan bir tanık durumundadır. Elbette birinci yer adının araç durumu olduğu da düşünülebilir; ancak *karlukug tabarın alıp* (ŞU G 5); *işig küçin* [bermi)ş (ä)rti] (O 5) gibi örnekler, iki tamlayıcıdan birinin *-G* diğerinin *-n* ekli olduğuna kanıttır.

2. *kon-*: "(bir yere) yerleşmek, (bir yeri) mesken tutmak" anlamlı eylem, *olur-* gibi hem eksiz (nominatif) hem de yükleme durumu ekiyle tamlayıcı almaktadır. *olur-*'tan farkı ise, yazıtlar dönemi Türkçesinde yaklaşma-bulunma durumu ekiyle tamlayıcı almamış olmasıdır:

beriyä çogay yış tögültün yazı∅ ***kon****ayın tesär türk bodun ölsikig* (KT G 6-7; BK K 5); *ötükän yeri****g kon****mış teyin eşidip biriyäki bodun kurıyakı yırıyakı öŋräki bodun kälti* (T 17) *kasar korug∅* ***kontı*** *çıt tikdi örgin yaratdı yaylad[ı]* (Tes G 2); *ol yerimi****n*** *subumı****n kon****ar* ***köç****är bän* (Ta B 4);

3. *kışla-*: "(bir yerde) kış mevsimini geçirmek; kışlamak" anlamlı eylemin, yazıtlar dönemi Türkçesindeki örneklerde, tamlayıcısıyla olan ilişkisi yalnızca yükleme durumunda olmasına karşın, *kışla-* eyleminin yapısal denkleri *yayla-* ve *yılla-* eylemleri, *-DA* ekli tamlayıcılar almışlardır[3]. ŞU G 2'de geçen *çıtımın yayladım* cümlesi ise, aynı yazıttaki *ötükän iri****n kışladım*** ve KT K 8,deki *amga korugı****n kışlap*** ile sözdizimsel denklik içindedir:

*amga korugı****n kışlap*** *yazıŋa oguzgaru sü taşıkdımız* (KT K 8); *otuz artukı eki yaşıma amgı korugın* ***kışladukda*** *yut boltı* (BK D 31); *ötükän iri****n kışladım*** (ŞU D 7).

4. *bin-*: Temel anlamı "ata binmek" olan bu eyleminin, yazıtlar dönemi Türkçesinde tamlayıcısıyla ilişkisi ekli/eksiz yükleme durumunda kurulmuştur:

*äŋ ilki tadıkıŋ çorıŋ boz [atı****g bin****ip oplayu tägdi* (KT D 32); *ekinti ışbara yamtar boz atı****g bin****ip tägdi* (KT D 33); *kül tigin bayırkun[uŋ ak adgırı****g] binip*** *oplayu tägdi* (KT D 35-36); *kül tigin azman akı****g binip*** *oplayu tägdi* (KT K 5); *kül tigin azman akı****g binip*** *tägdi* (KT K 6).

*alp şalçı ak atı****n binip*** *tägmiş* (KT D 40); *alp şalçı akı****n binip*** *oplayu tägdi* (KT K 2; 2-3; 3-4); *kül tigin az yagızı****n binip*** *oplayu tägip bir ärig sançdı* (KT K 5); *kül tigin az yagızı****n binip*** *tägdi* (KT K 7-8); *kül tigin ögsüz akı****n binip*** *tokuz ärän sançdı* (KT K 8-9); […] *özlüki****n binip*** *o[playu tägi]p üç ärig sançdı* (KÇ 15); *kül iç çor anta kesrä karlukka yäm[ä] süŋüş[dük]dä idil akı****n binip*** *oplayu tägip sança ıdıp tupulu ünti* (KÇ 19)[4].

üçünç yegän silig bägiŋ kädimlig torug at ***binip*** *tägdi* (KT D 33); *kül tigin başgıl boz at* ***binip*** *tägdi* (KT D 37); *tür[giş bodun e]tdükdä kül iç çor özlüki yägrän at* ***binip*** **(**KÇ 15).

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı gibi genellikle bir mekâna gereksinim duyan "oturmak", "yerleşmek", "bulunmak", "binmek"gibi anlamlar taşıyan eylemlerin tamlayıcılarıyla olan ilişkilerinde bazı düzensizlikler görülmektedir. Bu cümlelerde fiil-tamlayıcı ilişkilerini şöyle formülleştirebiliriz:

toponim/cins ad +∅ (eksiz) → eylem (*ötükän yir/yış ∅* ***olur-****; ötükän yir∅* ***olur-***; *anı ∅* ***olur-*** (ŞU D 10); *çogay yış tögültün yazı ∅* ***kon-***; *kasar korug ∅****kon-***; *at ∅****bin-***).

toponim/cins ad + *-G* (yükleme durumu eki → eylem (*ötükän yeri****g kon-****; kara kumu****g olur-****; atı****g bin-****; adgırı****g bin-****; akı****g bin-***).

[3] *[...]z başınta kasar kurıdın örgin anta ititdim çıt anta tokıtdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım* (ŞU D 8); *tabışgan yıl bişinç ayka täg[i ... yıl]ka ö[tükän yış b]aşınt[a] [as ö]ŋüz başınta ıduk baş kidin[tä] yabaş toku[ş] bältirint[e] anta yayladım* (ŞU D 8-9); *bars yılka yılan yılka eki yıl yayladım* (Ta B 1-2); *ulu yılka ötükän ortusınta as öŋüz baş kan ıduk baş kidinintä yayladım* (Ta B 2); *takıgu yıl[ka] yorıdım yılladım* (Ta G 2)

[4] *-G* ve *–n* yükleme durumu ekleri, Kül Tigin'in kendisine ait atları belirlemek açısından da önemli olabilir. İyelik akkuzatifliler KT'e ait atlar, *-G* akkuzatifliler ise, metinde de belirtildiği gibi, aslen *Tadık Çor, Alp Şalçı, Işbara Yamtar, Bayırku* gibi kişi ve kavimlere ait olup onlardan ganimet alınanlar olmalıdır.

toponim/cins ad + *-n* (yükleme durumu eki) → eylem (*çogay kuzı**n olur-**; yerimi**n** subumı**n kon-/ köç-**; amga korugı**n kışla-**; ötükän iri**n kışla-*; *atı**n bin-**; akı**n bin-*; *yagızı**n bin-**; özlüki**n bin-***).

Erdal *türk kagan ötükän yış olursar* cümlesiyle ilgili olarak, "başka örneklerde *olor-* eyleminin bulunmayı (lokatif) yönettiğini, bu cümlede ise *yış*'ın *local* görevde *nominative* olduğunu söyler ve hareket edilen/devinilen mekâna *nominative* durumdaki bir ad aracılığıyla da isnatta bulunulabileceğini *yol yorıdaçı yalŋuklar*" örneğiyle belirtir: "*türk xagan ötükän yïš olorsar* (KT S3) „If the Turk ruler stays in the Ötükän mountain forest, ..." has nominative *yïš* in local function; elsewhere *olor-* governs the locative. The space one moves through can also be referred to by a nominal in the nominative, e.g. in *yol yorïdaçï yalŋuklar* (MaitH XX 13r16) „people travelling on roads"." (2004: 364-365). Eski Türkçe ve Genel Türkçede bu eylemin hemen hemen tüm sintaktik kullanımlarında, tamlayıcısı lokatif ekini taşımakta olsa da, bu "yer görevindeki nominatif durumu" daha yakından incelemek ve sonuca ulaşmak zor olsa da bunun nedenini sorgulamak gerekir.

Grønbech, yazıtlar dönemi Türkçesindeki bu durumu fark etmiş; ancak özel adlarla sınırlı tutmuştur. Yazıtlarda yer adları ve yer adları gibi kullanılmış kavim adlarının dışında, özel adların hal eki almadıklarını, yükleme hali eki almış yer adına rastlanmadığını, ancak bazı istisnaların olduğunu belirtmiştir. Grønbech'in bu bağlamda özellikle üzerinde durduğu konu ise, geçişli eylemlerin nesnelerinin yükleme durumu eki almaları ve almamaları olmuştur. Yer gösteren kelimelerin eski dilde yükleme hali eki yardımıyla fiilden ayrıldıklarını *ötükän yerig konmış; ötükän irin kışla-* gibi örneklerle gösteren Grønbech, örnek cümle eylemlerinin geçişli geçişsiz ortak özelliklerine hiç değinmemiştir (1995: 129, 132-133). Kononov, geçişlilik kavramlarını düz ve dolaylı geçişlilik olarak ikiye ayırmış; düz geçişli fiillerin akkuzatif ekli; dolaylı geçişli fiillerin ise datif, lokatif, ablatif ve vasıta ekli tamlayıcılar alabildiklerini söylemiştir. (1956: 109; 274-276). Alyılmaz, *ötükän yer olur-*, *ötükän yış olur-*; *ötükän yerig olur-, kara kumug olur-* örneklerini mekânda (yerde) bulunma hali başlığı altında değerlendirerek, işin, hareketin yapıldığı mekânın datif ve lokatifin yanı sıra bu eklerle ve *üzä, sayu, ara* edatları ve *+TA üzä* yapısıyla ifade edildiğine dikkati çekmiştir (1994: 61). Karahan, "Fiil-Tamlayıcı İlişkileri Üzerine" başlıklı makalesinde fiil-tamlayıcısı ilişkisinin varlığını fiilin anlamının, biçim ve niteliğini ise o dili kullananların belirlediğini; bazı fiillerin tamlayıcılarındaki hal eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılık göstermesinin bu ilişkiyi algılayıştaki tasavvur farklılığından kaynaklandığını belirtmiş ve bu konuda *atı binmek* örneğini vermiştir (1997: 212). Bu örnek, konuyla ilgili bir çok çalışmada belirleyicidir. *bin-* eyleminin tamlayıcısıyla kurduğu ilişkinin Eski Türkçedeki tüm örneklerde ekli/eksiz yükleme durumuyla çekildiğini, bu durumun KB'de, hatta eski Oğuz Türkçesinde sürdüğünü görmekteyiz: *atın bin-* (KB 576, 1608, 3068, 3283, 3835 vb.), *at bin-*, *Burakı min-* vb. (TS). Moğolcada "binmek"anlamı taşıyan *una-* eyleminin günümüzde yükleme durumu ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyduğunu belirtmeliyiz. (Ersoy 2006: 84). Buna karşılık bu eylem günümüz Türkiye Türkçesinin yazı dilinde yönelme durumu ekiyle (ata bin-) çekimlenmektedir.

Yazıtlar dönemi Türkçesinde *bin-* eylemi, geçişliliğe yol açan çatı eki *-Dır*'ı aldığında bile, tamlayıcısının *+KA* eki yerine *üzä* edatıyla çekimlenmesi ilgi çekicidir: at *üzä bintürä* karıg sökdüm (T 25). *∅ üzä* ve *+TA üzä* yapıları, yazıtlarda *olur-* eyleminin gerçekleştiği yeri bildirmek için de kullanılmıştır: *tarduş bodun∅ üzä şad olurtum* (BK D 14-15); *tokuz oguz bodun∅ üzä kagan olurtı tir* (T 9); *kişi oglınta üzä äçüm apam bumın kagan istämi kagan olurmış* (KT D 1; BK D 3); *ol törüdä üzä äçim kagan olurtı* (KT D 16; BK D 14). BK D 21'deki *näŋ yılsıg bodunta üzä olurmadım* cümlesinin dengi, KT D 26'da *näŋ yılsıg bod(u)nka olurmadım* biçiminde kaydedilmiştir. *+KA* eki ile *+TA üzä* yapısının benzer işlevde kullanıldığının kanıtı sayabileceğimiz

bu örnekle, *at üzä bintür-* ibaresi arasındaki yapısal paralellik, Eski Türkçe döneminde *atka bintür-* kullanımının da olabileceğini akla getirmektedir.

SONUÇ

Türkçede tamlayıcının niteliği, Kononov ve Karahan'ın da belirttiği üzere 1. eylemin anlamıyla değişebilir, 2. fiil-nesne ilişkisinin algılanmasındaki farklılıktan kaynaklanabilir. Oysa Köktürk yazılı döneme ait yukarıda listelediğimiz eylemlerin anlamlarında herhangi bir değişiklik olmadığı halde, üstelik aynı dönemde, hatta aynı metinde, tamlayıcı niteliklerinin değişkenlik gösterebildiğini görmekteyiz. Bu durum, fiil-nesne ilişkisinin algılanmasındaki farklılıktan kaynaklansaydı, tek bir yazıcının elinden çıkan metinlerde söz konusu değişkenliğin olmaması gerekirdi. Acaba Eski Türkçede anlamında herhangi bir değişme olmadığı halde, bir eylemin hem geçişli hem de geçişsiz özellikle kullanılması, yükleme ve yaklaşma-bulunma durumu eklerindeki arkaik bir görev düzensizliğinden mi kaynaklanmaktaydı? Tamlayıcısıyla olan ilişkisinde bu tutarsızlığın görüldüğü eylemlerin çoğunun "oturmak" ve "yerleşmek" temel anlamını taşıması, bu eylemlerin tamlayıcılarının daha Eski Türkçe döneminden itibaren yaklaşma-bulunma durumu ekiyle de çekimlenebilmesi, *-G* ve *–KA* eklerinin Eski Türkçe öncesi dönemdeki etimolojik birliğiyle ilişkili olabilir mi?

KAYNAKLAR

ALYILMAZ, C. (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum.

ERDAL, M. (2004), *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers.

ERSOY, F. (2006), "Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2006, Sayı: 20, 81-98.

GRØNBECH, K. (1995), *Türkçenin Yapısı* (Çeviren: M. Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARAHAN, L. (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, Sayı 549, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 209-213.

KONONOV, A.N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka,* Moskva-Leningrad.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LÜBİMOV, Konstantin (1963), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatlı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili, Cilt* XIII, Sayı 147, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 150-155.

SEVORTYAN, E. V. (1960), "Türk Dillerinde Fiillerin Geçişli (Transitif) Geçişsiz (İntransitif) Olmalarına Dair", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 181-190.

Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara 1999: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 595-609, TURKEY

YENİ TÜRK EDEBİYATININ DEVİRLERİ VE GENÇ TÜRK EDEBİYATI BİRLİĞİ

Abdullah ACEHAN•

ÖZET

Bu çalışma, daha uygun olur düşüncesiyle, iki bölüme ayrıldı. İlk bölümde genel olarak edebiyat tarihi çalışmaları hakkında bilgi verildi. İkinci bölümde Genç Türk Edebiyatı Birliği ele alındı. Çok geniş bir zaman dilimi ve coğrafyayı kapsayan Türk edebiyatının şimdiye kadar birçok tasnifi yapılmıştır. Buradan yola çıkarak çalışmanın ilk bölümünde edebiyat tarihlerinin künyeleri verildikten sonra edebiyat tarihinin ne olduğu hakkında muhtelif ilim adamlarının görüşleri sıralandı. Yenileşme dönemi Türk edebiyatı, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından bu güne kadar olan zaman dilimini kapsadığı düşünülmektedir. Bu da yaklaşık olarak yüzyetmiş yıllık bir zamanı kapsayan bir dönemdir. Bu dönem için de birçok tasnif çalışması yapılmıştır. Çalışmada, yapılan bu tasniflerin değerlendirilmesinden sonra son olarak Genç Türk Edebiyatı Birliği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Edebiyat Tarihi, Metot, Terim, Usul, Genç Türk Edebiyatçılar Birliği.

THE NEW ERA OF TURKISH LITERATURE AND YOUNG TURKISH LITERATURE ASSOCIATION

ABSTRACT

This study wasseperated into two parts, for this is more appropriate. In the first part, there is generally knowledge about history of literature studies. In the second part, Assosiation of Youbg Turkish Literature is considered. There have been many classifications of Turkish Literature, which covers a wide range of time and geography. By this way, after the tags of literary history were given inthe first part of the study, views of some certain scientists - about what history of literature was - were arranged in an order. It is considered that Turkish Literature in Refreshing period comprises the period from 1839 the declaration of administartive reform till today. This is a period about one hundred and seventy years. In this period there were many classification studies. In this study, after evaluating those classifications, finally Assosiation of Young Turkish Literature is dwelled on.

Keywords: Literature, Literary History, Methods, Terminology, Rules, Yoong Turkish Authors Association.

Bu çalışma, daha uygun olur düşüncesiyle iki bölüm halinde kurgulanmıştır. İlk bölümde edebiyat tarihi ile ilgili çalışmalar sıralanarak bunların bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır; ikinci bölümde ise Genç Türk Edebiyatı Birliği adı verilen topluluk hakkında tanıtıcı bilgiler verilerek Türk edebiyatında yerine getirdikleri işlevler değerlendirilmiştir.

Gustave Lanson'a göre edebiyat tarihi, medeniyet tarihinin bir kısmıdır (Lanson; 1937, 5). Bizde edebiyat tarihi denince ilk akla gelen kişi olan Fuat Köprülü'ye göre edebiyat tarihi;

• Yard. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: aace1968@hotmail.com.

medeniyet tarihinin en mühim kısmı olduğu gibi canlı bir tarih çeşidir. (Köprülü; 1986, 1). Türk edebiyatı tarihi ilgili olarak çeşitli zamanlarda birçok çalışma yazılmıştır.[1] Bilinen ilk Türk edebiyatı tarihi Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyye'dir (1306/1890) ve Abdülhalim Memduh'a aittir.[2] Abdülhalim

[1] Bu arada bazı araştırmacılar, edebiyat tarihi fikrine karşı oldukları gibi edebiyatın da bir tarihinin olabileceğini kabul etmemektedirler. W. P. Kerr ve T. S. Eliot bu görüşü paylaşmaktadır. (Wellek; 1983, 352).

[2] Abdülhalim Memduh'un bu eserinden önce bazı antolojiler veya -tam olmasa da- bazı edebiyat tarihleri mevcuttur. Fakat az önce de ifade ettiğimiz gibi hiçbirisinin adı edebiyat tarihi değildir: Ziya Paşa Harabat [1874], Ebuzziya Tevfik: Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye [1879], Recaizade Mahmut Ekrem: Kudemadan Birkaç Şair [1885], Muallim Naci: Osmanlı Şairleri [1887], Mehmet Celal: Osmanlı Edebiyat Numuneleri [1893]. Tam olarak adı edebiyat tarihi olmasa da genel hatlarıyla, Türk edebiyatının tamamını veya bir bölümünü ele alan eselerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. A.Ferhan Oğuzkan, Türk Edebiyatı Tarihi [Tanzimat'a Kadar], İstanbul 1949
2. Abdullah Uçman, İsmail Parlatır, Nurullah Çetin vd, Tanzimat Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara 2006
3. Abdülhalim Memduh, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, Mahmutbey Matbaası, İstanbul 1306
3. Abide Doğan, İsmail Çetişli,Alim Gür vd, II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara 2006
4. Ağah Sırrı (Levent), Edebiyat Tarihi Dersleri, Maarif Matbaası, 3 Cilt, İstanbul 1932
5. Ağah Sırrı Levent, Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973
6. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988
7. Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 5 Cilt, İstanbul 2008
8. Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993
9. Alessio Bombacı, Storia Della Lettaratura Turca, Nuova Accademia Editrice, Milano 1956.
10. Ali Ekrem, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, İstanbul 1328
11. Atilla Özkırımlı, Türk Edebiyatı Tarihi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2004
12. Cevdet Kudret Solok, Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995
13. Celal Tahsin [Boran], Edebiyat Tarihi Dersleri, 1933
14. E. J. W. Gibb, Osmanlı Şiir Tarihi, [Çev:Ali Çavuşoğlu], Akçağ Yayınları, Ankara 1999
15. Faik Reşit, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, Zerâfet Matbaası, İstanbul (?).
16. Hasan Ali Yücel, Edebiyat Tarihimizden, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957
17. Hıfzı Tevfik Gönensay, Nihat Sami Banarlı, Türk Edebiyatı Tarihi, [Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar], Remzi Kitabevi, İstanbul 1941
18. Hıfzı Tevfik Gönensay, Türk Edebiyatı Tarihi, [Tanzimat'tan Zamanımıza Kadar], İstanbul 1944
19. Hüseyin Nihal Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, Işık Basımevi, İstanbul 1943
20. İbrahim Necmi Dilmen, Tarih-i Edebiyat Dersleri, Matbaa i Amire, İstanbul 1925
21. İbrahim Necmi Dilmen, Tanzimat Edebiyatı Tarihi Notları, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Semineri, Alaeddin Kral Basımevi, Ankara 1942
22. İnci Enginün, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e [1839-1923] Yeni Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005
23. İnci Enginün, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006
24. İsmail Habip Sevük, Avrupa Edebiyatı ve Biz, Remzi Kitabevi, 2 Cilt, İstanbul 1940
25. İsmail Habip Sevük, Edebi Yeniliğimiz, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940
26. İsmail Habip Sevük, Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, No:62, Matbaa i Amire, İstanbul 1924
27. İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Tarihi, 2 Cilt, Bakü 1925
28. Kazım Yetiş,Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007
29. Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, İnkılap Yayınları, İstanbul 1995
30. Koecherowa, Historia Literatury Tureckiej, GMY Yayınevi, Wroclaw 1971
31. Komisyon, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 3 Cilt, Ankara 1992
32. Komisyon, Atatürk Devri Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları,2 Cilt, Ankara 1992
33. Komisyon, Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 4 Cilt, İstanbul 2006
34. Köprülüzade Fuat (Fuat Köprülü), Türk Tarih-i Edebiyat Dersleri, İstanbul 1329
35. Köprülüzade Mehmet Fuat (Fuat Köprülü), Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Matbaa, İstanbul 1926
36. Köprülüzade Mehmet Fuat-Şahabettin Süleyman, Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı, İstanbul 1913
37. M. Fatih Andı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul 1995
38. Orhan Okay, Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005
39. Mehmet Hayrettin, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyye Dersleri, Vilayet Matbaası, Konya 1330
40. Mahir Ünlü, 20. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1987

Memduh ile başlayan edebiyat tarihçiliğimiz bugünlere kadar devam etmiştir.[3] Hatta edebiyat tarihinin nasıl olması gerektiği hakkındaki görüş bildirenler de olmuştur:

1. Âdem Ceyhan, "Türk Tarih ve Edebiyatı Araştırmalarında Usûl Üzerine", Yeni Türkiye [Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı-I], Ocak-şubat 2002, N:43, s.429.

2. Agâh Sırrı Levent, Türk Edebiyatı Tarihi Nasıl Hazırlanabilir-I, Türk Dili, 1 Haziran 1971, C. 24, No:238, s. 177

3. Agâh Sırrı Levent, Türk Edebiyatı Tarihi Nasıl Hazırlanabilir-II, Türk Dili, 1 Temmuz 1971, C. 24, No:239, s. 261

4. Agâh Sırrı Levent, Türk edebiyatı Tarihi Nasıl Meydana Gelebilir, Türk Dili, 1952, C. I, No:1, s. 3

5. Ali İhsan Kolcu, "Edebiyat Araştırmalarında Usûl Konusunda Örnek Bir Eser Olarak «Harâbat Karşısında Namık Kemal»", Türklük Bilimi Araştırmaları, Sivas 1997, N:5, s.81.

6. Ali Nihat Tarlan, Edebiyat Tarihi Hakkında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1965, C. 13, s. 12

7. Atilla Özkırımlı, Edebiyat Tarihinde Yöntem, Tarih Çeşitinde Türk Edebiyatı, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995, s. 22

---

41. Mustafa İsen, Muhsin Macit, Osman Horata vd, Eski Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2002

42. Mustafa Nihat Özön, Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi, Devlet Matbaası, İstanbul 1934

43. Mustafa Nihat Özön, Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Yayınları, Ankara 1945

44. Muvaffak Hüsnü Benderli, Edebiyat ve Edebiyat Tarihi El Kitabı, Cumhuriyet Kütüphanesi, İstanbul 1937

45. Necla Pekolcay, İslami Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981

46. Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2 Cilt, Ankara 1988

47. Nihat Sami Banarlı, Metinlerle Türk Edebiyatı Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1952

48. Orhan Rıza [Aktunç], Türk Edebiyatı Tarihi, Suhulet Basımevi, İstanbul 1934

49. Ramazan Korkmaz, Hülya Argunşah, Ali İhsan Kolcu vd, Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2004

50. Rauf Mutluay, 50 Yılın Türk Edebiyatı, Güç Birliği Yayınları, İstanbul 1976

51. Saadettin Nüzhet, Tanzimat'a Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Numuneleri, Suhûlet Basımevi, İstanbul 1931

52. Saadettin Nüzhet Ergun, Edebiyat ve Edebiyat Tarihi Özü, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1939

53. Seyit Kemal Karaalioğlu, Türk Edebiyatı Tarihi, İnkılap ve Aka Basımevi, 4 Cilt, Ankara 1964

54. Seyit Kemal Karaalioğlu, Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1973

55. şahabettin Süleyman, Tarih-i Edebiyat ı Osmaniye, Sancakyan Matbası, İstanbul 1328

56. şükran Kurdakul, Çağdaş Türk Edebiyatı, Bilgi Yayınevi, 4 Cilt, İstanbul 1994

57. Tahir Olgun, Türk Edebiyatı Tarihine Dair Manzum Bir Muhtıra, İstanbul 1931

58. Türk Edebiyatı Tarihi, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1969

59. Vasfi Mahir Kocatürk, Büyük Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1964

60. Ziya Paşa, Harabat, 3 Cilt, İstanbul 1291/1874

[3] Başlangıcından bugüne kadar olan edebiyat tarihçiliğimiz üzerine yapılmış çalışmalardan tespit edebildiklerim şunlardır:

a. Sadık Kemal Tural, "*Edebiyat Tarihi Kavramı ve Edebiyat Tarihçiliğimiz"*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi **Eğitim Fakültesi Dergisi,** Samsun 1986, N:1, s. 21

b. Nurullah Çetin, Tanzimat'tan Fuat Köprülü'ye Kadar Bizde Edebiyat Tarihçiliği, Yüksel Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988

c. Nurullah Çetin, Türkçede İlk Edebiyat Tarihi, Türkoloji Dergisi, Yıl:1991, Cilt:9, No:1, s.143

ç. Nurullah Çetin, Edebiyat Akımı Terimi, Türk Dili, 1996, N:534,s.1340.

d. Muharrem Dayanç, Yeni Türk Edebiyatı'nda Edebiyat Teorisi Literatürü Üzerine Bir Deneme, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Yıl:2006, Cilt:4, No:7, s.227

e. Turan Karataş, Edebiyat Terimleri Kaynakçası Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Yıl:2006, Cilt:4, No:7, s. 411

f. Nazım Hikmet Polat, Türk Edebiyatı Tarihi Çalışmalarının Neresindeyiz?, **Beşinci Türk Kültürü Uluslararası Bilgi şöleni, (**17 Aralık), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2002

g. Tahire şebnem Arıcıoğlu, 1923-1970 Yılları Arasında Bizde Edebiyat Tarihçiliği, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman Alim Gür, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995

8. Faruk Kadri Timurtaş, Türk Edebiyatı Tarihi Ana Kitabı Nasıl Yazılabilir ?, Türk Kültürü, Mayıs 1963, No:7, s. 28

9. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, Edebiyat Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, C.1, s. 22

10. Mehmet Kaplan, Bir Türk Edebiyatı Tarihi Yazabilmek İçin, Hisar, Kasım 1975, C.15, No:143, s. 3

11. Mehmet Kaplan, "Yeni Edebiyat Araştırma Usûlleri ve Ahmet Haşim'in şiirinde Renkli Hayaller", Fikir ve Sanatta Hareket, Ocak-şubat 1980, N:11-12 (173-174), s. 30.

12. Muhsin Ziya, Edebiyat Tarihleri Hakkında, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Ekim 1976, No:4, s. 64

13. Mustafa Şerif Onaran, Eksiksiz Bir Edebiyat Tarihi Yazılabilir mi? , Hece, N:135, s.121

14. Neslihan Demirci, Orhan Okay İle Türk Edebiyatı Tarihi Üzerine, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Yıl:2006, Cilt:4, No:7, s. 351

15. Nuran Özyer, Edebiyat Tarihi Yazımı ve Edebiyat Eleştirisi, Batı Edebiyatı Araştırmları Dergisi, Güz 1979, N:2, s. 88

16. Orhan Okay, Edebiyat Tarihi, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:10, s. 403

17. Ömer Faruk Akün, Bir Türk Edebiyatı Tarihi Yazmak Mümkün müdür? , Dergâh Mecmuası, İstanbul 1990, C. 1, No:1, s. 12.

18. Ömer Faruk Huyugüzel, Edebiyat Teorisi, Tarihi ve Tenkidi Üzerine, Dergâh Mecmuası, 1992, C. 3, N:30, s. 12

19. Philippe Van Tieghem, Edebiyat Tarihinde Usul Hakkında Bir Münakaşa, Çeviren: Cevat Perin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 30 Kasım 1948, C. 3, No:1 2, s. 163

20. Rene Wellek-Austin Warren, "Edebiyat ve Edebiyat Araştırması", [Çev. Abdullah Uçman], Fikir ve Sanatta Hareket, Mayıs 1980, N:15, (177), s.28.

21. Sadık Kemal Tural, "Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Âit Düşünceler", Edebiyat Bilimine Katkılar, Ecdad Yayınları, Ankara 1993, s. 27.

22. Selami Ece, Klasik Türk Edebiyatı Araştırma Yöntemleri, Fenomen Yayınları, Erzurum 2007.

23. Şaban Sağlık, "Edebiyat Tarihi Nasıl Yazılır? ", Edebiyat Tarihi, Edebiyat Ansiklopedisi, Edebiyat Antolojisi, Hece, N:135, s. 97

24. Şerif Aktaş, "Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Metodolojisi Üzerine", Bilig, Bahar 1997, N:5, s.197.

Burada, geniş bir zaman dilimi ve coğrafyaya sahip olan Türk edebiyatının tamamından ziyade, 1839 Tanzimat Fermanı'nda şimdiye kadar olan dönemini ele almanın daha uygun olacağını düşündüm. Tanzimat'ı başlangıç olarak seçmemin bir kaç nedeni var:

İlki, bu ferman ile cemiyet hayatında yeni devir başlar. İkincisi, yenileşme hareketinin kesin bir zaferi kabul edilir. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti, asırlardır içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden dışarı çıkarak, mücadele halinde bulunduğu başka bir medeniyet dairesine girdiğini ilan eder. Dördüncüsü, Osmanlı Devleti başka bir medeniyet dairesine girmekle kalmıyor onun değerlerini açıkça kabul ediyor. Beşincisi, bu vesika ile hükümdarın kendi hak ve hürriyetleri bir parça da olsa sınırlanıyor, keyfi idareye son veriliyor, meşrutiyet idaresine giriş yapılıyor, insan hukuku yeni bir safhaya giriyor, idari-mali-askeri sahalardaki bazı konularda ıslahat vaat ediliyordu. (Tanpınar; 1988, 129).

Göre Tanpınar'ın da ifade ettiği bu gibi sebeplerden dolayı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından bu güne kadar olan zaman dilimini kapsayan dönem üzerinde duracağım. İlk önce,

Tanzimat'ın ilanıyla başlayıp bu günlere kadar gelen bu dönemin isimlendirilmesinden bahsedelim.[4]

Birol Emil'in "Bu devir edebiyatımız üzerine, onun mahiyet ve meselelerine uygun ortak bir isimlendirmeye ilim adamlarımızca dahi varılmış değildir. Modern Türk Edebiyatı, Batı Tesirinde Türk şiiri (Kenan Akyüz), Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı (Ahmet Hamdi Tanpınar), Arayışlar Devri Türk Edebiyatı (Sadık Kemal Tural), iki neslin temsil ettiği edebiyata Tanzimat Edebiyatı denilemeyeceği (Ömer Faruk Akün'ün geniş bir „erudition"a dayanan tezi) gibi isimlendirme ve fikirlere Yenileşme Devri Edebiyatı, Son Çağ Türk Edebiyatı, Çağdaş Türk Edebiyatı vasıflandırmalarını da eklersek son yüzelli yıllık edebiyatımızın hâlâ adsız ve sıfatsız olduğunu görürüz" sözlerinden henüz isimlendirme konusunda birlikteliğin olmadığını anlıyoruz. (Emil; 1997, 160).[5]

Bu dönemin isimlendirilmesi konusunda ortak bir anlayış olmadığı gibi, dönemin tasnifi konusunda da bir ortak bakış açısına rastlamadım.[6] Vasfi Mahir Kocatürk, -tasnif konusunda ortak bir anlayış olmaması sebebiyle- Büyük Türk Edebiyatı Tarihi isimli çalışmasında sanatçıları, herhangi bir kriter veya bir metoda bağlı kalmadan geliş güzel sıralamıştır. (Karadeniz; 2008, 91). Ramazan Kaplan'a göre tasnifte kullanılan metod çok önemlidir.[7] Mevcut bazı edebiyat tarihlerinin tasnifine baktığımızda; Taine, Lanson, Brunetiere, Thibaudet, Escarpit'in metotlarının kullanıldığına şahit oluyoruz. (Narlı; 2008, 82). Sabit bir metot olmadığı için yapılan tasniflerin bir bölümü; o dönemde çıkarılan bir gazete ile (Tercüman-ı Ahval), bir bölümü dergi ile (Servet-i Fünun, Dergâh ve Hisar), bir bölümü yönetim şekline adıyla (Cumhuriyet Dönemi), hatta bir kısmı da yayımlanan poetikanın ismiyle (Fecr-i Ati Beyannamesi, Garip Mukaddimesi) isimlendirilmiştir. Öztürk Emiroğlu, Türk edebiyatındaki grupların teşekkülünde; Siyasi Çekişme ve fikir Ayrılıkları, Sosyal ve Siyasi Gelişmeler, Düalizm, Batı Kaynaklı Akımlar, Süreli Yayınlar gibi beş unsurun etkili olduğunu söylüyor. (Emiroğlu; 2003, 195).

1839'dan bugüne kadar olan zaman diliminin tasnifinde birliktelik sağlanamadığı gibi; akım, mektep gibi terimler konusunda da ortak bir düşünüş sarsı yoktur. Servet-i Fünun bir edebi dönem adı olduğu halde, Yedi Meşale, Hisarcılar ve Garipçiler birer ekol, mektep adıdır.[8] Bu terimlerin yanlış kullanılmasından dolayı bazı hatalar da yapılmıştır:

---

[4] Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatı'nın başlangıcını 1839 Tanzimat Fermanı'na değil 1860 yılında yayım hayatına başlayan Ağâh Efendi ve İbrahim Şinasi'nin birlikte hazırladıkları Tercüman-ı Ahval gazetesinin çıkış tarihinden (22 Ekim 1860) başlatmıştır. İsmail Parlatır (Parlatır; 1992, 10), Orhan Okay (Okay; 1988, 305), Birol Emil (Emil; 1997; 147) de 1860 yılını başlangıç olarak kabul edenler arasında yer almaktadırlar.

[5] Bilge Ercilasun da bu dönemi şu şekilde isimlendiriyor: "Tanzimat'tan bu güne kadar olan edebiyatı, „Batı Tesirinde Türk Edebiyatı" olarak adlandırıyoruz. Fakat belki bu edebiyata „Modern Türk Edebiyatı" veya „Yenileşme Devri Türk Edebiyatı" demek daha uygun olacaktır." (Ercilasun; 1977, 736).

[6] Şükrü Enginün'ün "Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin safhalarıyla ilgili bazı tasnif denemeleri yapılmışsa da henüz herkesçe kabul edilen, kesin bir tasnif yoktur" sözleri de bu konuda müşterek bir bakış açısının olmadığı görüşünü desteklemektedir. (Enginün; 1992, 565). Ayrıca Nuri Sağlam, edebiyat tarihimizde metot meselesinin henüz halledilmediğini düşünenmektedir. (Sağlam; 2006, 21). Yine bu konuda Selçuk Çıkla'nın da güzel bir çalışması mevcutur: Selçuk Çıkla, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmalarında Usul, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4 /1 I Winter 2009.

[7] " Başka bilimlerde olduğu gibi edebiyat araştırmalarında da yöntem, araştırmanın başarısına katkısı derecesinde değerlidir. Çeşitli bakış açıları etrafında kurumsallaştırılan yöntem anlayışlarının, ancak, edebiyatın tabiatına uygunluğu bakımından birbirlerine üstünlükleri söz konusu olabilir. Bunun dışında yöntemin başarısı, edebiyat tarihçisinin herhangi bir yöntemi uygulamadaki başarısı olarak görülmelidir. Dikkatli bir araştırmacı, eserden hareketle, esere uygun yöntem veya yöntemleri bulabilir. Burada işaret edilmesi gerekli bir husus da, karşaşa ve belirsizliğe düşünmemek kaydıyla, edebiyat tarihçiliğinde mümkün olabildiği ölçülerde çoklu bakış açılarının benimsenmesinin edebiyat araştırmalarının ruhuna daha uygun düştüğüdür." (Kaplan; 2008, 57).

[8] Şimdi burada, Öztürk Emiroğlu'nun terimlerin anlamı, akımların tanım ve özelliklerini de dikkate alarak yapmış olduğu bir tasnifi sunmak istiyorum:

"Kesin kriterlerle net bir şekilde herkesin üzerinde anlaşabileceği bir isimlendirme şimdiye kadar yapılamamıştır. Bundan dolayı kelimelerin sözlük ve terim anlamlarını, akımın tanım ve özellikleri ile toplulukların oluşum, söylem ve

"Aynı grup için kimisi akım, kimisi hareket, kimisi topluluk derken, bazen de birisi akım olarak nitelendirdiği için gerçekte akım olmayan bir oluşuma akım denilmiştir." (Emiroğlu; 2003, 39).

Orhan Okay, edebiyatımızdaki ekol, mektep düşüncesine yani terim meselesine şu şekilde bir yaklaşım sergiliyor:

"Felsefi bir düşünceden doğan sanat gruplarının ecole veya mektep diye anıldığını biliyoruz. Bunlardan bazıları belli sayıda sanatkârın bir araya gelerek bir beyanname yayımlamaları suretiyle kurulmuşlardır. Bizim edebiyat geleneğimizde fiili olarak böyle bir gruplaşma yoktur. Mevcut topluluklar Tanzimat'tan sonra batı tesirinde, batılı yazarlara özenerek veya onları taklit ederek ya sonraki tenkitçiler tarafından gruplandırılmış ve isimlendirilmiş (Tanzimat Edebiyatı yahut Edebiyat-ı Cedide gibi) veya yine batılı örneklerine özenilerek bir beyanname ile ortaya çıkmışlardır (Fecr-i Ati, Garip Hareketi gibi)." (Okay; 1992, 290).

Buraya kadar edebiyat tarihi, edebiyat tarihleri ve terimleri üzerinde durduk. Bundan sonra, yapılmış bazı tasniflerden bahsetmek istiyorum.[9] Bu tasniflerden ilki Bilge Ercilasun'a aittir. (Ercilasun; 1977, 736). Ercilasun, Yeni Türk Edebiyatı'nı şu şekilde tasnif ediyor:

1. Tanzimat Devri Türk edebiyatı (1859-1908)

a) Edebi Neviler

b) Türkçülük Cereyanı

2. Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı (1883-1908)

a) Servet-i Fünun'dan Önce (1889-1896)

b) Servet-i Fünun Edebiyatı (1896-1901)

c) Türkçülük Cereyanı

Bilge Ercilasun, "İsmail Habip, her ne kadar Tanzimat'ın birinci ve ikinci neslini ilk grup içinde veriyorsa da, Tanzimat Edebiyatı'ndan sonra, Abdülhamit devrini ayrı bir edebiyat dönemi olarak takdim ediyor. Bu bize, Orhan Okay'ın aynı konudaki teklifini hatırlatıyor.[10] Ancak dönemlerin başlangıç ve bitiş tarihlerini yeniden gözden geçirmek gerekecek ve Abdülhamit Devri Edebiyatı'na, Mehmet Kaplan'ın işaret ettiği "ara nesil" ifadesini bir alt bölüm olarak yerleştirmek

çalışmalarını da dikkate alarak şöyle bir ayrım yapmış bulunmaktayız. Etkisi fazla olmamış; Nev Yunaniler, Rübabcılar, Nayiler, Hecenin Beşi, şâiri, şâirler Derneği, Yedi Meşale ve Mavi grup; kalabalık kadrosu olan daha etkili oluşumlar; Servet-i Fünun, Fecr-i Ati, Dergâh ve Hisar Topluluğu; söylemleri, eserleri, yaptıkları, etkileme gücü ve edebiyattaki yerleri önemli oluşumlar; Genç Kalemler ve Garip hareketi olarak değerlendirilmiştir. Böylece kendi kendisiyle sınırlı kalmış oluşumlar grup, orta düzeyde etkileme gücü olanlar topluluk, en etkili oluşumlar hareket olarak üç kategoriye ayrılarak incelenmiştir." (Emiroğlu; 2003, 40).

[9] Doğal olarak yapılmış bütün tasniflerden bahsetme şansımız yoktur. Bunun için bilinen birkaç tasniften bahsetmekle yetineceğiz.

[10] Bilge Ercilasun'un bahsettiği Orhan Okay'ın bu konudaki görüşü şöyledir: "Edebiyat tarihleri umumiyetle, II. Abdülhamit devrinin başlangıcıyla, Tanzimat edebiyatının da ikinci devresinin başladığını kabul ederler. Bu tarihler birer senelik kaymalarla, Abdülhamit'in tahta çıkışı (31 Agustos 1876), birinci meşrutiyetin ilanı (23 Aralık 1876), ilk Osmanlı Meclis i Mebbusan'ının teşekkülü (19 Mart 1877), padişahın meclisi fesh etmesi(13 şubat 1878) gibi hadiselerin tarihine de bağlanabilir. Servet i Fünun edebiyatı az veya çok değişiklerle, Tanzimat'ın ikinci devresinin uzantısı gibidir. Bu bakımdan Tanzimat devresinin, edebiyat açısından, bugünkü gibi suni olarak ikiye ayırmak yerine, Tanzimat'ın ikinci devresi ile Servet i Fünun'u, adına "Abdülhamit Devri Edebiyatı" demek suretiyle bir bütün telakki etmek, sonra bu devreyi birbirinin devamı ve bazı farklılıkları olan iki edebiyat mektebi olarak değerlendirmek daha doğru olurdu. Çünkü 1878'den sonraki edebiyata hususiyetini veren âmiller arasında, İkinci Abdülhamit'in şahsiyetinin ve yönetim usulünün, müsbet veya menfi rolü ihmal edilemez. " (Okay; 1998, 305).

uygun olacaktır. Bundan sonra Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı gelmektedir. Bunun alt bölümü olan 1911-1920 yılları arasındaki edebiyata „Milli Edebiyat Akımı" denmektedir. Bu döneme „Türkçülük Akımı" ifadesi daha yerinde gibi görünüyor." cümleleriyle tasnifini açıklıyor. (Ercilasun; 1977, 736).

Bir diğer tasnif de Kenan Akyüz'e aittir. Akyüz, 1860-1923 yılları arasını sınıflandırmış ve bu döneme Modern Türk Edebiyatı adını vermiştir. Kenan Akyüz, 1860 yılından başlayıp 1923'teki Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemi şu şekilde tasnif etmiştir. (Akyüz; 1995, 4):

I. Tanzimat Devri Türk Edebiyatı[1860-1896]

İsmail Parlatır, Tanzimat Edebiyatı adı verilen ve Yeni Türk Edebiyatı'nın ilk devresi kabul edilen bu dönemi kendi içinde iki gruba ayırıyor. İlk gruba; Tanzimat'ın Birinci Kuşağı, ikincisine Tanzimat'ın İkinci Kuşağı adını veriyor. İsmail Parlatır, bu ikinci kuşağı iki kola ayırıp ilk kola Recaizade Ekrem-Hamit-Sezai'yi ikinci kola Muallim Naci ve Ahmet Mithat'ı ekliyor. (Parlatır; 1992, 10).[11]

II. Servet-i Fünun Devri[1896-1901]

1896-1901 yılları arasında faaliyet gösteren edebi topluluğa verilen addır. Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Halit Ziya, Mehmet Rauf grubun önde gelen isimleridir. Yayın organı olarak Servet-i Fünun'u seçerler. Hasan Akay, Mehmet Kaplan gibi (Kaplan; 1993, 29) Servet-i Fünun edebiyatının teşekkül sebeplerini Sosyal ve Siyasal Durum, Nesil Meseleri, Tesadüfler ve Birleşme, Cephe Oluşturma, Şahsiyetler olmak üzere beş başlık altında topluyor. (Akay;1998, 147).

III. Servet-i Fünun Dışındaki Edebiyat

Birçok edebiyat tarihinde bu şekilde bir bölüm yer almamaktadır. Kenan Akyüz gibi birkaç kişinin tasnifinde yer alan[12] bu kısım için Mehmet Kaplan "Ara Nesil" adını da kullanır.[13]

IV. Fecr-i Ati Devri [1909-1913]

Fecr-i Ati, Müfit Ratıb imzasıyla Servet-i Fünun'un 11 Şubat 1909 tarihli nüshasında yayımlanan Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi Bildirisi'yle ortaya çıkmış "Sanat şahsi ve Muhteremdir" görüşünü benimseyen gruptur. Müfit Ratib, Yakup Kadri, Şahabettin Süleyman, Cemil Süleyman, Fuat Köprülü, Faik Ali, Celal Sahir bu topluluğun üyelerindendir. (Kerman; 1979,173).

V. Milli Edebiyat Devri[1911-1923]

Milli edebiyat başlamadan önce milli bir edebiyatın doğmasına zemin hazırlayan birkaç girişim olmuştur.[14] Milli Edebiyat kavramını ilk ortaya atan Ali Canip'tir. Ali Canip, ilk önce Genç

[11] Konumuza başlangıç tarihi olarak seçtiğimiz 1839'dan bugüne kadar olan edebiyatımızın ilk grubu olan Encümen-i Şuara/Şâirler Meclisi (1861), Tanzimat Devri Türk Edebiyatı içinde yer almaktadır:

"Eski şiiranlayışına yeni açılımlar getirmek isteyen ve divan şiirinin devam etmesinden yana tavır alan grup, her hafta Hersekli Arif Hikmet Bey'in evinde toplanır. Bir yıl kadar süren toplantılarda yazdıkları şiirler ve edebiyat üzerine tartışılan şâirler şu isimlerden oluşur: Hersekli Arif Hikmet, Osman Şems, Lebib Efendi, Kazım Kapa, Manastırlı Hoca Naili Efendi, Halet Bey, Leskofçalı Galip, Yenişehirli Avni." (Emiroğlu; 2003, 47).

[12] Müstakil bir bölüm olarak yer aldığı kaynaklardan birisi Türk Dünyası El Kitabı'dır. (Tural; 1992, 471).

[13] Bu grup, Mehmet Celal, Nabizade Nazım, Mehmet Ziver, Fazlı Necip, Mustafa Reşit gibi daha çok şiir vadisinde kendisini gösteren, edebiyat tarihlerinde de ikinci planda kalmış şahsiyetlerden teşekkül etmiştir. (Kaplan; 1993, 13). Bu dönemi "Ara Nesil" olarak isimlendirenlerden biri de Emin Özdemir'dir. (Özdemir; 1994, 96). Ara Nesil konusu hakkında daha geniş bilgi için; Birol Babacan, Ara Nesil'de Tenkit, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Birol Emil, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993 ve Ersin Özarslan, Bir Ara Nesil Edebiyatçısı ve Gazetecisi Mustafa Reşit Bey Hayatı ve Eserleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Orhan Okay, Basılmamış Master Tezi, Eruzurum 1994.

Kalemler"de daha sonra Türk Yurdu"nda milli edebiyat meselesini ele almıştır. (Ercilasun; 1995, 121). Milli Edebiyat dönemi içinde yer alan belli başlı gruplar şunlardır:

Nev-Yunaniler-1912[15]
Rübabcılar-1912[16]
Nâyiler-1914[17]
Beş Hececiler-1914[18]
Milli Türk Cemiyeti-1914[19]
Şâirler Derneği-1917[20]
Dergâh Topluluğu-1921[21]

Bir diğer tasnif de İsmail Enginün"e aittir. Enginün, Kenan Akyüz"ün tasnifini bıraktığı 1923 yılından sonraki dönemi kendi içinde üç grup halinde düşünmüş ve

1923-1940 Dönemi,
1940-1960 Dönemi,

1960-ve Sonrası, şeklinde sınıflandırmıştır. (Enginün;2008, 27).[22] İsmail Enginün"ün bu tasnifin ana ve alt başlıkları şu şekildedir:

---

[14] Bunlardan ilki, 1909 yılında kurulan Türk Derneği ve bu derneğe bağlı olarak yayın hayatına başlayan Türk Derneği Dergisi"dir. (Öksüz; 1995, 60). Milli edebiyata zemin hazırlayan girişimlerden ikincisi, Selanik"te ortaya çıkan Genç Kalemler"dir. Hüsn ve şiir mecmuasına başyazar olarak Ali Canip atanır. İlk sekiz sayısı Hüsn ve şiir olarak çıkan bu dergi dokuzuncu sayıdan itibaren Genç Kalemler adını alır. (Öksüz; 1995, 78). Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp Genç Kalemler"de birlikte hareket ederler. Hilmi Ziya Ülken"e göre bu üçlüyü birleştiren tek nokta dilde Türkçülüktür. (Ülken; 1992, 307). Genç Kalemler"in kadrosu, peşinden, Yeni Lisan Hareketi"ni getirir. Yeni Lisan Hareketi, Genç Kalemler"in 8 Nisan 1927/1911 tarihli nüshasında "Yeni Lisan" başlığıyla kendini gösterir. (Öksüz; 1995, 86). Milli bir edebiyata zemin hazırlayan üçüncü olay, bir grup Tıbbiyeli gencin Türk aydınlarına ülkenin kurtuluşu için 11 Mayıs 1327/1911 tarihini taşıyan mektup göndermeleridir. Bu mektuplar vasıtasıyla Türk Ocağı"nın ilk temeli atılmış olur. (Öksüz; 1995, 114). Türk Ocağı"nın arkasından Türk Yurdu Cemiyeti ve bu cemiyete bağlı olarak Türk Yurdu mecmuası [17 Teşrin-i sani 1927/1911 günü] yayın hayatına başlar. (Öksüz; 1995, 156).

[15] Orhan Okay, fazla önemli görmediği, geçici iki edebi akım adını verdiği Nev- Yunanilik ve Nâyiler"i Milli Edebiyat"ın içinde kabul ediyor. (Okay; 2005, 57). Bilge Ercilasun, Nev-Yunaniler"i "Paris"ten yeni dönmüş olan Yahya Kemal yeni bir ses arayışı içindedir. Fransız şiirinde olduğu gibi eski Yunan"dan faydalanmak ister. Yakup Kadri de kendisi gibi düşünmektedir. Eski Yunan ve Latin klasiklerinden model olarak faydalanmayı, böylece orijinal olmayı ama aynı zamanda milli kalabilmeyi düşünmektedirler. Fakat Nev-Yunanilik düşüncesi, ilk ortaya atıldığı andan itibaren büyük bir tepki görür. Yakup Kadri, Fransız edebiyatını okurken Eski Yunan Mitolojisine merak sardığını, o dönem eserlerini çokça okuduğunu ve bu hevesle Nev-Yunanilik yoluna girdiğini söyler." cümleleriyle değerlendiriyor. (Ercilasun; 1995, 37).

[16] 1327/1911 yılında Rübab Mecmuası"nda şahabettin Süleyman"ın başkanlığında toplana Ali Naci, Halit Fahri, Süleyman Sırrı, Hakkı Tahsin, Salahattin Enis, Yakup Salih, Yakup Kadri ve Safi Necip gibi genç kuşak yazarların meydana getirdği gruptur. (Sağlam; 2009, 436). Bu konu hakkındaki kaynaklardan biri Nazım Hikmet Polat"ın Rübab Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005 isimli eseridir.

[17] Yine Rübab dergisinde, yine şahabettin Süleyman"ın başkanlığında toplanan [Halit Fahri, Selahattin Enis, Hakkı Tahsin, Orhan Seyfi, Yakup Salih, Safi Necip, Hasan Sait gibi] bir grup şâirin meydana getirdiği topluluktur. (Ercilasun; 1995, 37).

[18] 1914 yılının sonlarında ortaya çıkan ve Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Halit Fahri, Enis Behiç, Faruk Nafiz"den müteşekkil bu topluluğa Beş Hececiler adı verilir. (Tuncer; 1994, 3).

[19] 23 Teşrin-i evvel 1914 günü Halil Nimetullah, Mehmed Said, Saip Server, Hıfzı Tevfik, Rıza Nâzmi ve Halit Fahri"nin de aralarında bulunduğu Milli Türk Cemiyeti Kurulur. (Tunaya; 2007, 447).

[20] Ömer Seyfettin, Hakkı Tahsin, Orhan Seyfi, Salih Zeki, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz gibi gençleri çatısı altında barındıran şairler Derneği 1917 yılında kurulur. (Özdemir; 1994, 107).

[21] Mustafa şekip Tunç"un bir grup üniversite öğrencisiyle birlikte 1922 yılında çıkarmaya başladıkları Dergâh isimli mecmuaya, Yahya Kemal"in de katılmasıyla ortaya çıkmış bir gruptur. (Tanpınar; 1977, 109).

[22] İsmail Enginün"ün 1923 tarihini tesadüf eseri olarak seçmediğini hocanın "29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet"in ilanıyla, fiilen 23 Nisan 1920 tarihinde kurulan ve varlığını kabul ettiren devletin adı konmuştur: Türkiye Cumhuriyeti." sözleriyle açıkladığını düşünüyorum. (Enginün; 2008, 11).

I. 1923-1940 Dönemi

1) Eskiler

Abdülhak Hamit, Cenap Şahabettin, Ali Ekrem, Samih Rifat, Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Rıza Tevfik, Celal Sahir, Mehmet Emin, Hüseyin Siret gibi edebiyatçılarımız sağdır ve bu dönemde hâlâ eser vermektedirler. (Enginün; 2008, 28).

2) Memleket Edebiyatı

1923-1928 yılları arasında Halide Nusret, Necmettin Halil, Ahmet Kutsi, Necip Fazıl, Ömer Bedrettin, Ali Mümtaz, Mehmet Emin, Ziya Gökalp, İbrahim Alaattin, Şükufe Nihal gibi şairlerin Milli Mecmua'da memleket konusunu işleyen şiirleri yayımlanır. (Tuncer; 1994, 5). Bazılarına göre memleket konusunu işleyen bu şairler, Beş Hececiler'in devamı gibidir. (Özkırımlı; 1995, 198).

3) Öz şiir

Bu görüşü savunanlarda sanat sanat içindir pirensibi ile estetik tavır ön planda gelmektedir.

a) Yedi Meşale

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Muammer Lütfi, Kenan Hulusi, Sabri Esat, Vasfi Mahir, Cevdet Kudret, Yaşar Nabi, Ziya Osman Yedi Meşale adında bir grup kurarak, Yedi Meşale adında bir de kitap yayımlarlar. Aynı yılın ilerleyen günlerinde, Meşale isminde sekiz sayı çıkan bir dergiyi yayın hayatına sokarlar. Ancak bu derginin kapanması üzerine Yedi Meşale topluluğu dağılır. (Tuncer; 1994, 3).[23]

b) Müstakil Şahsiyetler

Üçüncü bölümde "Eskiler" başlığı altında adlarını sıraladığımız Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar Ahmet Muhip Dranas, Cahit Sıtkı, Fazıl Hüsnü gibi bazı şahsiyetler, bu dönemde, hiçbir gruba bağlı kalmadan müstakil olarak eser verdikleri için bu başlık altına alınmıştır. (Enginün; 2008, 72).

II. 1940-1960 Dönemi

a) Garip / Birinci Yeni-1940

Orhan Veli, Melih Cevdet ve Oktay Rifat'ın kurdukları grubun adıdır. Müşterek yayımladıkları Garip isminde bir şiir kitabı mevcuttur. [24]

b) Garip Hareketinin Dışındaki Şahsiyetler

Üçüncü Enginün, Cahit Külebi, C. Atıf Kansu, İ. Zeki Burdurlu, Behçet Necatigil, Salah Birsel, S. Kudret Aksal, Necati Cumalı, Özdemir Asaf gibi şahsiyetleri bu kısma dâhil etmiştir.

c) Hisarcılar-1950

Hisar dergisinin Mart 1950 ile Ocak 1957 arasındaki 75 sayısını çıkaran edebiyatçıların meydana getirdiği topluluktur. M. Faik Ozansoy, Orhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Gültekin

[23] Aynı yıl İzmir'de, Rauf Ahmet, Mahmut Nedim, H. Sururi, Osman Uluğ, Süleyman Sadık, Eşref Sabit, Celal Enver'den müteşekkil bir grup Yedi Meşalecilerden etkilenerek Yediveren isminde bir kitap yayımlarlar. (Gülhan; 1943, 150).

[24] Orhan Okay'a göre Cumhuriyet devrinin klasik manasıyla tek edebi mektebi, 1941'de ortaya çıkan Garip hareketidir. O da, belli beyannameleri ve altlarında belli imzaları taşıdığı için. (Okay; 1988, 306). Garip Hareketi için Hakan Sazyek, Cumhuriyet Dönemi Türk şiirinde Garip Hareketi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1996

Samanoğlu, M. Necati Karaer, Yahya Benekay, Fikret Sezgin grubun içinde yer alan edebiyatçılardandır. (Çınarlı; 1981, 242).

ç) Nazım Hikmet Çizgisini Devam Ettirenler-1954

Đlk şiiri Yeni Mecmua'da çıkan Nazım Hikmet şiire, hece vezniyle başlamıştır. 1926 yılında Rusya'dan dönerken yepyeni bir şiir anlayışı ile gelmiştir. (Tanpınar; 1977, 113). E. Behzat Lav, Đ. Bekir Tez, H. Đzzettin Dinamo, A. Halet Çelebi, C. Saffet Irgat, A. Kadir, Suat Taşer, Rıfat Ilgaz, Ömer Faruk, Mehmet Kemal, Fethi Giray gibi birçok şair Nazım Hikmet'in başını çektiği bu gruba katılmıştır. (Özdemir; 1994, 146). Atilla Özkırımlı, Nazım Hikmet'in kendisinden sonra gelen birçok şâiri etkilediğini söylüyor. (Özkırımlı; 1995, 201).

III. 1960 ve Sonrası

Đnci Enginün, 1960 sonrasını Đkinci Yeni ve Müstakil Şahıslar adını taşıyan iki başlık halinde ele alıyor. (Enginün; 2008, 27). 1960'tan sonrasını içine alan bu dönem, önceki yıllara göre biraz daha politiktir. Atilla Özkırımlı'ya göre bu durum, "Edebiyatın Politikleşmesi"dir. (Özkırımlı; 1995, 241). Mehmet Kaplan'ın "Cumhuriyet devrinde N. Fazıl Kısakürek, A. Halet Çelebi ve son yıllarda Sezai Karakoç gibi şairlerinde mistik görüşleyer veren, hatta dini yeniden politik ve sosyal hareketlerin temeli veya vasıtası yapmaya çalışanlar vardır." sözlerinden edebiyatın politikleşmenin yanında mistikleşmeye de başladığını anlıyoruz. (Kaplan; 1987, 310).

a) Đkinci Yeni

Đkinci Yeni Hareketi'nin isim babası ve teorisyeni Muzaffer Erdost'tur. Đlhan Berk, Cemal Süreyya, Edip Cansever, Turgut Uyar ve Sezai Karakoç da grubun diğer üyeleridir. Sanat için sanat anlayışını benimseyen bu hareket aynı zamanda, Garip hareketine bir tepki hareketidir. (Okay; 1998, 310). Ramazan Kaplan'a göre Đkinci Yeni bir akım değildir: "Đkinci Yeni üzerine, en hararetli tartışmaların yapıldığı yıllardan bugüne gelinceye kadar şiirdeki bu değişim, genellikle „akım" olarak nitelendirilmiştir. Fakat Đkinci Yeni'yle şiire kazandırılan değişikliklerin bir „hareket" ya da bir „değişimin" sınırlarını aşarak „akım" niteliği gösterdiği söylenemez." (Kaplan; 1981, 8).[25]

b) Müstakil Şahıslar

Đnci Enginün'ün tasnifinde Can Yücel, Özker Yaşın, Turan Oflazoğlu, Hilmi Yavuz, Erdem Beyazıt, Ataol Behramoğlu, Đsmet Özel, Enis Batur, Lale Müldür gibi kişiler bu kısma dâhil edilmiştir.[26]

---

[25] Đkinci Yeni'nin varlığını hissettirmeye başladığı günlerde (3 şubat 1955) Türk Edebiyatçılar Birliği isminde bir dernek kurulur. Yakup Kadri, Abdülhak Şinasi, Reşat Nuri, Ruşen Eşref, Nurullah Ataç, Ahmet Hamdi, Peyami Safa, Bekir Sıtkı, Suut Kemal, Ahmet Kutsi, Selahattin Batu, Sabri Esat, Samet Ağaoğlu, Yaşar Nabi, Ahmet Muhip, Ziya Osman, Bedri Rahmi, Fazıl Hüsnü, Muhtar Körükçü, Umran Nazif, Orhan Hançerlioğlu, Haldun Taner, Cahit Külebi, Sabahattin Kudret, Behçet Necatiğil, Oktay Akbal, Naim Tirali gibi üyeleri vardır. (Yıllık; 1963, 2).

[26] Đnci Enginün'ün tasnifinde bulunmayan fakat bu dönem içinde yer alan bazı grup veya topluluklar da mevcuttur:

a) D Grubu

Bilhassa 1930'dan itibaren çok genişleyen sırasıyla D Grubu, Tavanarası Ressamları, 10'lar gibi teşekkülleri doğuran resim hareketleri, mekteplerde resim öğretiminin yer alması Türk şiirini, modern resmin birçok hususiyetlerine açmıştır. Modern resmin zenginliği, Abstraction'u, çok defa ihsasta kalmaktan ve yalnız ânı yakalamakla iktifa eden genç şâirlere kolaylıkla benimseyecekleri bir zevk hazırlıyordu. Filhakika bu devrin şiirinde [bilhassa Đkinci Cihan Harbi'nden sonraki şiirde] beyaz perde sanatının daha gittikçe artan bir tesiri vardır. (Tanpınar; 1977, 117).

b) Köye Doğru

1945 yılında Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nün yayımladığı Köy Enstitüsü Dergisi ile başlayan bir köy edebiyatı vardır. Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Fakir Baykurt, Mahmut Makal gibi birçok isim ön plana çıkmıştır. Hatta Mahmut Makal'ın 1950 yılında yayımlanan Bizim Köy kitabı bu dönemin en önde gelen olayıdır. (Özkırımlı; 1995, 224);

Çalışmamızın ikinci bölümüne geçmeden önce buraya kadar olan kısmı, Öztür Emiroğlu'nun şu değerlendirmesiyle tamamlamak isitiyorum:

"Türkiye'de oluşmuş edebiyat topluluklarından ilki Servet-i Fünuncular, kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklar ve dergileri kapandığı için, ikincisi Fecr-i Aticiler söylemlerinin dönemin şartlarıyla örtüşmemesi yani savaş yıllarının kişisel ıstıraplardan çok toplumsal ve hamasi duygulara hitap eden eserlere ihtiyaç göstermesi sebebiyle kısa sürede dağılmışlardır. Genç Kalemler'in başlattığı Yeni Lisan hareketi ise Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın buhranı, Rübabcılar yine aynı sebeplerden dolayı, Nev-Yunaniler temelsiz bir anlayışı benimsemeleri, şâirler Derneği ile Dergâhçılar yeni bir devlet kurulması dolayısıyla varlıkları sona ermiştir. Yedi Meşaleciler gençlik hevesiyle bir araya gelme ve ne yapacaklarını tam olarak kendilerinin de bilmemesi, Garip ise söylemlerinden bir süre sonra kendilerinin vazgeçmesi, Hisarcılar maddi problemler, Maviciler iç sorunlar ve daha birçok sebep yüzünden son bulmuşlardır. İkinci Yeni hareketi ise diğer oluşumların hepsini az veya çok etkilemiş olan siyasi nedenler yüzünden gündemden düşmüştür. 1980'li yıllardan sonra edebiyatta grupların oluşmamasında postmodern anlayışın yanında ideolojilerin eskisi kadar güçlü olmamasının büyük payı vardır. Yeni yaşam tarzı, dayanışma ve gruplaşma yerine bireyselliği öne çıkardığı için artık topluluklar oluşmamaktadır. Günümüz dünyasında sosyal hayatın nerede ise bütün alanlarına hâkim olan küreselleşme, sanat ve edebiyat ortamını da büyük ölçüde hâkimiyeti altına almıştır." (Emiroğlu; 2003, 197).

Çalışmamızın ikinci bölümü, 1929 yılında ortaya çıkan kısa bir süre de olsa hem bir topluluk hem de aynı topluluğa bağlı Hep Gençlik dergisi olarak faaliyet gösteren Genç Türk Edebiyatı Birliği adını taşıyan grup hakkındadır.

Genç Türk Edebiyatı Birliği

Çalışmamıza ismini veren Genç Türk Edebiyatı Birliği, Ankara'da okumakta olan birkaç üniversite öğrencisinin, 1929 yılında kurmuş oldukları bir edebiyat grubudur.[27] Kurulduktan bir yıl sonra, Hep Gençlik adında bir dergi çıkarmaya başlamışlardır.[28] Samet Ağaoğlu anılarında topluluğun kuruluşundan şu cümlelerle bahsediyor:

"Yıl 1929. Ankara Hukuk Fakültesi'nde öğrenciyim. Sınıf arkadaşlarım arasında Hamit Macit Selekler, Zeki Kumrulu, Atilla Ali Rüştü, Edip Alp gibi edebiyatı sevenler, yayınlanmayan şiir ve hikâye yazanlar da var. Fakat ne onlar, ne de ben, ne de başka arkadaşlar bir sanat kuruluşu düşünmüyorduk. İstediğimiz İstanbul Darülfünun'da olduğu gibi bir öğrenci cemiyeti kurmaktı. Hâlbuki fakülte idaresi buna izin vermiyordu. O zaman aklımıza hedefe başka bir isimle erişmek geldi. Fakülte idaresi buna karşı çıkmadı tabi. Ama fakültenin başkanı rahmetli Cemil Birsel, ,,Samet bu davada beni kurnazca yendin" demekten kendini alamamıştı. şu var ki bir

Köy ve köye yönelen edebiyat için Ramazan Kaplan, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanlarında Köy, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

c) Maviciler

1 Kasım 1952 günü sanatın, sosyal bir sınıfın bayrağı yapılamayacağı görüşüyle barışın rengi olan Mavi isimli bir dergi yayın hayatına başlar. Mavi, aylık fikir ve sanat dergisidir. Küçük aralıklarla yayın hayatını [Son Mavi] Nisan 1956'ya kadar devam ettirir. Toplam 32 sayı çıkmıştır. Ankara Atatürk Lisesi öğrencilerinin çıkarttığı dergide Teoman Civelek, Ülkü Arman, Ümran Kıratlı, Bekir Çiftçi, Güner Sümer, Avni Dökmeci, Ö. Faruk Toprak, Muzaffer Erdost, Ahmet Oktay, Ali Püsküllüoğlu, Ferit Edgü, Oğuz Arıkanlı, Orhan Çubukçu'nun yazıları çıkar. Daha sonra bu kadroya Atilla Gülan da katılır. Edebiyatta ne yapmak istediklerini "Mavi'nin Düşündükleri" başlıklı bir yazıyla ifade ederler. (Emiroğlu; 2003, 169).

[27] Samet Ağaoğlu anılarında, birliğin tam kuruluş tarihin 1 Ocak 1929 olarak veriyor (Ağaoğlu;1978,16). Aynı Ağaoğlu, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi üçüncü sınıfındayken birkaç arkadaşıyla kurduğu bu birlikten "Ankara Hukuk Fakültesi'nin üçüncü sınıfında iken Behçet Kemal Çağlar, Hıfzı Oğuz Bekata gibi yakın arkadaşlarla kurduğumuz Genç Türk Edebiyatı Birliği'ni yaşatmaya çalışıyorduk. " cümlelerle bahsediyor. (Ağaoğlu; 1998, 128).

[28] Hep Gençlik dergisinin ilk sayısı Mart 1930 tarihini taşır.

bakıma yine onun istediği oldu, kurduğumuz birlik kısa zamanda sadece edebiyatçılar topluluğu manzarasını aldı." (Ağaoğlu; 1978,16).

Birlik, Ankara'da eski Kız Lisesi'ne inen yokuş üzerindeki küçük bir dükkânı cemiyet binası olarak kiralar. Topluluğun kurucusu Samet Ağaoğlu'dur. Diğer üyeleri ise Behçet Kemal Çağlar, Hıfzı Oğuz Bekata, Ahmet Muhip Dranas, Hamit Macit Seleker, Zeki Kumrulu, Cevat Perin, Sıtkı Korkmaz, Atilla Ali Rüştü, İbrahim Saffet Omay, Edip Alp Hilmi, Adnan Saci't'tir. Fakat Samet Ağaoğlu anılarında, bu birliğin otuz kişilik bir arkadaş topluluğu olduğunu ifade ediyor. (Ağaoğlu; 1998, 128). Genç Türk Edebiyatı Birliği'nin ilk üç üyesi olan Samet Ağaoğlu, Behçet Kemal Çağlar ve Hıfzı Oğuz Bekata ilerleyen yıllarda siyasete girip milletvekili olacaklardır.[29] Dernek üyeleri, "Milli şâir" Mehmet Emin Yurdakul'u kendilerine manevi önder olarak seçerler:

"Burada kanatları altına sığınabileceğimiz manevi bir rehbere ihtiyacımız vardı. Hâlbuki orada ellerini öpebileceğimiz tek bir insan kalmamış gibiydi. Ocakların eski reisleri birer birer, bazısı siyasetin, bazısı kaprislerin kurbanı olmuşlardı. O zaman aklımıza Milli şâir geldi. Onun sevimli beyaz yüzü, bir güneş gibi dağınık kalplerimizi etrafına toplayabilirdi. Hemen karar verdik, gidip görecek, birliğimize manevi reis olmasını isteyecektik. O günü hiç unutmayacağım. Ne istediğimizi öğrenir öğrenmez gözleri yaş doldu. Titrek, ahenkli sesi heyecandan kısılmıştı, „Biliyordum" diye başladı, „bu gençliğin benim hizmetlerimi nihayet takdir edeceğini biliyordum. Bugün bana mukadderdi. Göçe çimdi kuzularının başında mesut çoban gibiyim."

Fahri reisimizi birliğimizin merkezi olan küçük dükkâna davet ettik. Bize hayatından bazı fıkralar anlattı, şiirler okudu, yeni nesillerin vazifeleri üzerinde fikirlerini söyledi. Sonra hep beraber caddeye çıktık. Otuz arkadaştık. Milli şâir'i ortamıza almıştık. Adeta nümayiş yürüyüşü halinde ve herkesin hayret dolu bakışları arasında Karaoğlan Çarşısı'ndan geçerek Ulus Meydanı'na kadar geldik. O meclise gitti, biz dağıldık" (Ağaoğlu; 1998, 129).

Bir çok topluluk da olduğu bu birliğin üyeleri de kendilerini tanıtmak, kendi varlıklarından milleti haberdar etmek için Hep Gençlik dergisinin ilk sayısında bildik bir yolu takip ederler; o yol da tartışma ve polemik yoludur. Bu konuda şansları o kadar açıktır ki, Nazım Hikmet ve arkadaşları, ellerinde olmadan veya farkına varmadan, onların bu düşüncesine adeta zemin hazırlarlar:

"O yıl Nazım Hikmet ve bazı arkadaşları şöhretli „Putları Yıkıyoruz" bayrağını açarak başta Namık Kemal olmak üzere milliyetçi şöhretlere hücuma geçmişlerdi. Genç Türk Edebiyat Birliği olarak aynı yoldan karşı koymaya karar verdik ve başlangıç olarak da Namık Kemal'i

[29] Behçet Kemal Çağlar ve Hıfzı Oğuz Bekata 1943 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nden, Samet Ağaoğlu 1946 yılında Demokrat Parti'den meclise gireceklerdir (Ağaoğlu; 1978, 56). Fakat siyaset, Samet Ağaoğlu ile Behçet Kemal Çağlar'ın arasının açılmasına neden olacaktır. Demokrat Parti milletvekili olan Samet Ağaoğlu 27 Mayıs 1960 darbesi üzerine tutuklanır. Daha önce Cumhuriyet Halk Partisi milletvekili olan Behçet Kemal Çağlar'ın darbeyi yapanların yanında yer alması ve onları alkışlaması, her ikisinin arasının bozulmasına neden olur. Samet Ağaoğlu, Behçet Kemal'e neden darıldığını, anılarını kaleme aldığı Gülkökü Köşe kitabının muhtelif sayfalarında şu şekilde ifade ediyor:

"Kaderin insana nasip kıldığı cilveler oluyor bazen. Faruk Nafiz gençlik arkadaşım değildi. Behçet Kemal arkadaşım. Fakat kader birincisini bana Demokrat Parti ve Büyük Millet Meclisi çatıları altından Yassıada'nın silah, süngü, hakaret duvarları önüne kadar arkadaş yapacak; ikincisini de 27 Mayıs sabahının çılgın alkışlayıcıları arasında karşıma dikecekti" (Ağaoğlu; 1978, 45), "1946 seçimleri Demokrat Parti'nin adayı olduğum Ankara cadde ve sokaklarında karşıma gençlik arkadaşımız şâir Behçet Kemal'i değil, kamyonlar içinde „Kahrolsun Demokrat Parti" diye haykıracak kadar sokak politikacılığı yapan bir insanı çıkardı. O, bu seçimlerin nasıl hileler, baskılarla yapıldığını biliyor, hem de çok yakından biliyordu. Buna rağmen böylesine bir seçimin bu şekilde bir propagandacısı haline gelmesinin sebebi ne olabilirdi? Buna neden lüzum görmüştü" (Ağaoğlu; 1978, 57), "27 Mayıs oldu. O sabah İstanbul'da ve eski Harp Okulu önünde çılgın gösteriler yapan Halk Partililerin başında Behçet Kemal var. 1946 seçimlerinde Ankara'da olduğu gibi" (Ağaoğlu; 1978, 61).

seçerek Türk Ocağı'nda bir toplantı hazırladık. Toplantının gününü ve konusunu bildiren el ilanlarını da Ankara'nın sokaklarında Birlik üyeleri halka dağıttı:

Genç Türk Edebiyat Birliği ve
Hep Gençlik dergisi
Namık Kemal'in
Hatırasını takdis
28 ikinci teşrin 1930

Ruhu bizimle beraber olan Namık Kemal'in büyük ismini yâd etmek için Birliğimiz bugünü seçti. Aziz vatanperverlerin benliğimize mukaddes bir ateş halinde yanan heyecanı en ulvî hissimizdir. Genç Türk Edebiyatı Birliği."(Ağaoğlu;1978, 17).

Nazım Hikmet ve arkadaşlarının Putları Yıkıyoruz kampanyasını kendilerini tanıtmak, varlıklarından halkı haberdar etmek için çok iyi bir fırsat olarak gören Genç Türk Edebiyatı Birliği, bu konuyla ilgili ikinci bir faaliyet daha gösterir. O da, manevi önder olarak seçtikleri "Milli şâir" Mehmet Emin Yurdakul ile birlikte bir protesto yürüyüşü yapmak:

"Nazım Hikmet ve arkadaşlarının açtıkları Putları yıkıyoruz kavgasının yine bir karşılığı olarak Ankara'daki milliyetçi şairlerle bir çeşit sokak gösterileri yapmayı düşündük. İlk seçtiğimiz de rahmetli Mehmet Emin Yurdakul oldu. Kendisini birliğe davet ettik, biraz oturduktan sonra başta Behçet Kemal, otuz kadar arkadaşın ortasında Samanpazarı'ndan Belediye'ye doğru yürümeye başladık." (Ağaoğlu; 1978, 22).

Üzerleyen günlerde Genç Türk Edebiyat Birliği'nin üyeleri, başka bir polemik çıkarmak için Yakup Kadri'yi, kendilerine hedef olarak seçerler. Bu seçim, tesadüfî bir tercih değildir. Çünkü Yakup Kadri o dönemin, en önde gelen kalem sahiplerinden biridir. Yakup Kadri'nin fikirlerini ve eserlerini hedef alan "Kendisini Peygamber Zanneden Adam" isimli yazı, Hep Gençlik dergisinin ikinci sayısında yayımlanır.[30] Yazıyı yazan kişi belli değildir ama Samet Ağaoğlu makaleyi kendisinin kaleme aldığını ifade ediyor:

"Derginin Nisan 1930 tarihli ikinci sayısının ilk yazısı. İmza yok, ama yazan ben. Yazının ismi de „Kendisini Peygamber Zanneden Adam". Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarını isimlerini söylemeden çıkış tarihlerine göre bir adamın ruhundaki bunalımın perdeleri olarak ele alıyor; eserleri değil, yazarı tahlil ediyor, sonunda da Karaosmanoğlu'nun kendisini peygamber zannettiği hükmüne varıyordum. Bana bu yazıyı yazdıran daha çok hissi sebeplerdi. " (Ağaoğlu; 1978, 18).

Fakat Yakup Kadri, onların bu yazısına başka bir dergide çıkan makalesiyle cevap verir. Bunun üzerine Birlik, Hep Gençlik dergisinin bir sonraki sayısı olan [aynı zamanda son sayısıdır] üçüncü sayısında bir özür dileme yazısı yayımlar. Bu özür yazısını kaleme alan da ilk yazıyı yazan Samet Ağaoğlu'dur:

"Rahmetli Karaosmanoğlu bu yazının cevabını hemen verdi. Cevap, derginin Mayıs 1930 tarihli üçüncü sayısında yine benim yazdığım bir çeşit özür dileme ile birlikte çıktı." (Ağaoğlu; 1978, 19).

Genç Türk Edebiyatı Birliği'nin iki yıl gibi kısa bir ömrü olmuştur. Birliğin yayın organı olan Hep Gençlik dergisinin yayın hayatını üç sayıdan fazla devam ettirememesi de bu birliğin uzun ömürlü olmamasında etkili olmuştur diye düşünülebilir. Dağılma sürecine giren birliğin üyeleri arasında 1950'li yıllara kadar, yani siyasete girinceye kadar, herhangi bir kırgınlık veya

[30] Bir sonraki cümlede de ifade edildiği gibi bu yazıyı kaleme alan Samet Ağaoğlu'dur. Samet Ağaoğlu'nun Hep Gençlik dergisinde Adnan Sacit müstearıyla başka yazıları da çıkmıştır. (Ağaoğlu; 1978, 74).

dargınlık olamamıştır. Genç Türk Edebiyatı Birliği'nin en önde gelen kişisi olan Samet Ağaoğlu anılarında, bu derneği şu cümlelerle değerlendiriyor:

"İki yıl yaşayabilen bir Edebiyatçılar Birliği, ancak üç sayı çıkabilmiş bir dergi. Ama son elli yılın edebiyat tarihinde yer alabildi. Ahmet Muhip Dranas, Behçet Kemal Çağlar, Hamit Macit Selekler gibi şöhretler hemen hemen ilk eserlerini Hep Gençlik'te yayınladılar. Benim ilk hikâyem, ilk yazılarım yine orada çıktı. Hıfzı Oğuz Bekata yazı hayatına bu dergide başladı." (Ağaoğlu; 1978, 53).[31]

KAYNAKLAR

AĞAOĞLU Samet, Babamın Arkadaşları, İletişim Yayınları, İstanbul 1998

AĞAOĞLU Samet, İlk Köşe, Ağaoğlu Yayınları, İstanbul 1978

AKAY Hasan, Servet-i Fünun şiir Estetiği, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998

AKYÜZ Kenan, Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri, İnkılap Yayınları, İstanbul 1995

BÜRÜL Babacan, Ara Nesil'de Tenkit, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993

ÇINARLI Mehmet, "Hisar",Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt:4, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981, s.242

EMİL Birol, Türk Kültür ve Edebiyatından; Meseleler, Akçağ Yayınları, Ankara 1997

EMİROĞLU Öztürk, Türkiye'de Edebiyat Toplulukları, Akçağ Yayınları, Ankara 2003

ENGİNÜN İnci, "Cumhuriyet Dönemi Türk şiiri", Türk Dili Dergisi, N:481-482, (1992), s.565

ENGİNÜN İnci, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008

ERCİLASUN Bilge, İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995

ERCİLASUN Bilge, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, Ankara 1977

KAPLAN Mehmet, Tevfik Fikret, Dergâh Yayınları, İstanbul 1993

KAPLAN Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987

KAPLAN Ramazan, şiirimizde İkinci Yeni Hareketi, , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1981.

KAPLAN Ramazan, Edebiyat Eseri Karşısında Edebiyat Tarihçisinin Sorumluluğu, Hece, N:135, (2008), s.56

KARADENİZ Abdürrahim, Vasfi mahir Kocatürk'ün (Büyük) Türk Edebiyatı Tarihi, Hece, N:135,s 90

KERMAN Zeynep, "Fecr-i Ati", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt:3, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979, s.173

KÖPRÜLÜ Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986

[31] Topluluk dağıldıktan sonra grubun üyelerinden Hıfzı Oğuz Bekata, Çığır adında kendi dergisini çıkardı. (Ağaoğlu; 1978, 17).

LANSON Gustave, Tarih-i Edebiyatta Usul, Çev: Yusuf Şerif, Remzi Kitabevi, İstanbul 1937

NARLI Mehmet, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Hece, N:135, s.73

OKAY Cüneyd, Türk Yurdu, Akçağ Yayınları, Ankara 2006

OKAY Orhan, "Edebiyatımızın Batılılaşması Yahut Yenileşmesi", Büyük Türk Klasikleri, C.8, Ötüken-Söğüt Yayınları, İstanbul 1988, s.306

OKAY Orhan, "Yirminci Yüzyılın Başından Cumhuriyete Yeni Türk Şiiri", Türk Dili Dergisi, Sayı:481-482, (1992) , s.290

OKAY Orhan, Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005

OKAY Orhan, Konuşmalar, Akçağ Yayınları, Ankara 1998

ÖKSÜZ Yusuf Ziya, Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995

ÖZARSLAN Ersin (1994), Bir Ara Nesil Edebiyatçısı ve Gazetecisi Mustafa Reşid Bey Hayatı ve Eserleri, Atatürk Üniversitesi Sosyali Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eruzurum

ÖZDEMİR Emin, Türk ve Dünya Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994

ÖZKIRIMLI Atilla, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995

PARLATIR İsmail, "XIX. Yüzyıl Yeni Türk Şiir", Türk Dili Dergisi, Sayı:481-482, (1992), s. 10

SAĞLAM M.Halil, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Türk Basınında Rübab Dergisinin Yeri ve Önemi", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, N:21, (2009), s.436

SAĞLAM Nuri,"Medeniyet Tarihimizin En Girift Labirenti: Türk Edebiyatı Tarihi", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, N:7, (2006), s.22

SAZYEK Hakan, Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1996

TANPINAR Ahmet Hamdi, 19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988

TANPINAR Ahmet Hamdi., Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergah Yayınları, İstanbul 1977

TUNAYA Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, İletişim Yayınları, İstanbul 2007

TUNCER Hüseyin, Beş Hececiler, Akademi Kitabevi, İzmir 1994

TURAL Sadık Kemal vd, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992

ÜLKEN Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1992

WELLEK, R. ve Warren, A., Edebiyat Biliminin Temelleri, Çev: Ahmet Edip Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983

Yıllık 1962, Türk Edebiyatçılar Birliği Yayınları, Vatan Yayınları, İstanbul 1963.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 611-619, TURKEY

ANKARA İLİ AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN VARYANTLARI

Hakan AKÇA•

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarında {–yor} şimdiki zaman ekininin tarihî dönemlerden itibaren çeşitli sebeplerle pek çok varyantı oluşmuştur. {-yor} şimdiki zaman ekindeki söz konusu fonetik varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında en çok kullanılan ölçütlerden biridir. Bununla birlikte Türkiye Türkçesi Ağızlarında şimdiki zaman ekinin varyantlarıyla ilgili günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bu makalede ilk önce Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında şimdiki zaman ekinin esas alındığı çalışmalara değinilecek daha sonra Ankara ili ağızlarında {–yor} şimdiki zaman ekinin varyantları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ağızlar, Ankara İli Ağızları, şimdiki Zaman Eki, şimdiki Zaman Ekinin Varyantları.

VARIANTS OF PRESENT PROGRESSIVE TENSE SUFFIX IN DIALECTS OF ANKARA

ABSTRACT

Since ancient times there have been several variants in the present progressive tense suffix {-yor} in Turkey Turkish dialects due to various reasons. The mentioned phonetic variant in the present progressive tense suffix {-yor} is one of the most frequently used criteria in the classification of Turkey Turkish dialects. So far there have been many studies on the variants of the present progressive tense suffix in Turkey Turkish dialects. In this article, first of all, the studies focusing on present progressive tense suffix in the classification of Turkey Turkish dialects will be stated and following that the variants of the present progressive suffix in dialects of Ankara will be examined.

Keywords: Dialects, Dialects of Ankara, Present Progressive Tense Suffix, Variants of Present Progressive Tense Suffix.

GİRİŞ

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda günümüze kadar oldukça mesafe kat edilmiştir. Söz konusu çalışmaların önemli bir bölümünü Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması oluşturur. Türkiye Türkçesi ağızları genellikle fonetik ve morfolojik birtakım ölçütler esas alınarak sınıflandırılmaya çalışılmıştır. {–yor} şimdiki zaman ekindeki fonetik varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarını sınıflandırma çalışmalarında en çok kullanılan ölçütlerden[1] biridir. Çünkü {–yor} eki, bünyesindeki ses değişmeleri neticesinde ortaya çıkan varyantları ile Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında önemli rol oynamaktadır. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında {–yor} ekinin varyantları bir ölçüt olarak bazen

• Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: hakakca@yahoo.com

[1] Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında esas alınan ölçütler hakkında geniş bilgi için bk. Ömer (2000: 5-16).

tek başına yeterli olmayabilir. Çünkü şimdiki zaman ekinin aynı bölge içerisinde farklı şekillerde kullanılmış olması ağız gruplarının tespitini zorlaştırmaktadır (Biray 2007: 375). {–yor} ekinin bir ölçüt olarak yeterli olmadığı böyle bir durumda yapılan sınıflandırma çalışmasının başka ölçütlerle desteklenmelidir[2].

{–yor} şimdiki zaman ekinin kökeni konusunda dilciler arasında en yaygın görüş -A zarf-fiil ekli fiil ile yorı- /-yoru- "yürümek" fiilinin geniş zaman eki almış biçiminin (-A yorur) zamanla ekleşmesiyle (-yor < -yoru < yorur < -A yorur) ortaya çıktığıdır (Gülensoy 1985: 283). Nitekim {-yor} şimdiki zaman ekinin gelişimini tarihî metinlerden takip etmek mümkündür. XIII. yüzyıla ait bir metinde tek örnekte görülen {–(y)A yorur} biçimi XV. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak ve daha sonraki dönemlerde ekleşerek Türkçenin şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlamıştır (Gülsevin 1997: 98). XV. yüzyıldan sonraki beş yüz yıllık süreçte şimdiki zaman ekinin çeşitli sebeplerle pek çok varyantı oluşmuştur. Korkmaz, şimdiki zaman ekinin *-A yorur* biçiminden başlayarak günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında –yoru, -yor, -yo, -yörür, -ya, -yu, -yı, -y, -i, -or gibi pek çok varyantının oluşmasında Oğuz-Türkmen boylarının Anadolu'ya taşıdıkları ağız yapılarındaki birbirinden farklı özelliklerinin yanı sıra birtakım ses bilgisi ve bundan kaynaklanan şekil bilgisi ile ilgili faklı değişmelerin, dolayısıyla boylar arasındaki eğilim farklarının rol oynadığını belirtmektedir (Korkmaz 2008: 136). Ankara ilinde kendilerinin *Türkmen* olduklarını söyleyenlerin genellikle dar ünlülü şimdiki zaman eklerini kullandıkları görülmüştür.

Şimdiki zaman ekinin Ankara ili ağızlarındaki varyantlarına geçmeden önce Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında şimdiki zaman ekinin esas alındığı çalışmalara değinmek istiyoruz. Bu çalışmalarda aynı zamanda şimdiki zaman ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varyantları da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ahmet Caferoğlu yalnızca şimdiki zaman ekinin varyantlarını esas alarak Türkiye Türkçesi ağızlarını sınıflandırmaya çalışmıştır (Caferoğlu 1960: 70). Caferoğlu'nun sınıflandırması şu şekildedir:

1. –yo'lu biçimler: Daha çok Orta Anadolu ve güney bölgelerde hatta Antakya'da kullanılır.

2. –yer /–yir'li biçimler: Trabzon, Rize ve sahil boyunda, Sivas ve yörelerinde kullanılır.

3. –i / -i(y)e'li biçimler: Harput, Urfa, Elazığ, Gaziantep, Divriği ve yörelerinde kullanılır.

4. –or'lu biçimler: Dağınık olarak (örneğin Kilis'te) kullanılır.

5. –ir'li biçimler: Erzurum, Kars yani doğu bölgelerinde kullanılır.

Bir diğer sınıflandırma çalışması da Piet Kral tarafından yapılmıştır. Kral'ın sınıflandırmasında da şimdiki zaman ekinin varyantları esas alınmıştır (Şimşek 2000: 12). Bu sınıflandırmaya göre:

-Iyo: Batı ağızlarında, orta (Anadolu) ağızlarında, Amasya, Çankırı, Çorum ağızlarında, Sivas ve Tokat ağızlarında kullanılır.

-iyir: Rize ve Trabzon ili ağızlarında ve Artvin ağzında kullanılır.

-iye: Batı Karadeniz ağzında kullanılır.

-iyi / -iyu: Orta Karadeniz ağzında kullanılır.

[2] Ankara ili ağızları –yo, -yoru ve –(I)yI olmak üzere üç ana ağız grubuna ayrılmış, söz konusu sınıflandırma başka fonetik ölçütlerle desteklenmiştir (Akca 2009a).

-iy(i): Rumeli ağızlarında kullanılır.

-iy / -i: Elazığ, Malatya ve Tunceli ili ağızlarında, Gaziantep, Hatay ve KahramanmaraG ağızlarında ve Erzincan ağzında kullanılır.

-i: Doğu ağızlarında

Caferoğlu ve Kral'ın tasnif çalıGmalarında ortak nokta Ankara ili ağızlarında kullanılan Gimdiki zaman ekinin geniGünlülü (-yo) olmasıdır.

Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifiyle ilgili en derli toplu çalıGma Karahan tarafından yapılmıGtır. Karahan'ın sınıflandırılmasında Türkiye Türkçesi ağızları üç ana ağız grubuna ayrılmıGtır. Ana ağız gruplarının belirlenmesindeki morfolojik ölçütlerden biri de {-yor} Gimdiki zaman ekinde meydana gelen ses değiGmeleridir. (1996: 1-2; 43). Karahan'ın tasnifine göre Anadolu'daki ana ağız grupları ve bu gruplarda kullanılan Gimdiki zaman ekleri Gunlardır:

1. Doğu Grubu Ağızları

-yėr / -yir / -yr

-ir / -īr (-ír) / -ėr / ēr

-yė / -yi

-y

-i / - ī / -ė

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları

-y, -i, -yi, -yė, -yr, -yur /-yür, -yır /-yir, -yėr

3. Batı Anadolu Ağızları

Ekteki ünlünün genellikle geniGolması bakımından diğer gruplardan ayrılır.

Karahan'ın tasnifinde Batı Anadolu ağızları dokuz alt gruba ayrılmıGtır. Alt grupların belirlenmesinde esas alınan morfolojik ölçütlerden biri de yine Gimdiki zaman ekindeki ses değiGmeleridir (bk. 6. ölçüt, 1996: 140-147).

Karahan'ın tasnifine göre Ankara ilinde –yoru, -yo Gimdiki zaman ekleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte Karahan, dar ünlülü Gimdiki zaman ekinin (-yı /-yi) Batı grubu ağız bölgesinin bazı yörelerinde kullanıldığını belirtmiGbu yöreleri sayarken Ankara'nın ġereflikoçhisar ilçesini de zikretmiGtir (Karahan 1996: 145). Ancak Karahan, genel bir sınıflandırma yaptığı için ġereflikoçhisar'ı ayrı bir ağız grubu olarak değerlendirmemiGtir.

ġimdiki zaman ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varyantlarıyla ilgili en kapsamlı çalıGma Tuncer Gülensoy tarafından yapılmıGtır. Gülensoy, "Anadolu Ağızlarında ġimdiki Zaman Eki" adlı makalesinde ilk önce Gimdiki zaman ekinin tarihî geliGimi üzerinde durmuG,daha sonra Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan Gimdiki zaman eklerini, yapılarını ve kullanıldıkları ağız bölgelerini belirtmiGtir. Gülensoy bu çalıGmasında Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan on yedi Gimdiki zaman biçimi tespit etmiG;ancak ağız gruplarının sınıflandırmasını yapmamıGtır (1985: 281-295).

Bir diğer çalıGma Ay tarafından yapılmıGtır. Ay, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi* adlı çalıGmasında Türkiye Türkçesi ağızlarındaki fiil çekim eklerini ve varyantlarını örnekleriyle göstermiGtir. Dolayısıyla bu çalıGmada Türkiye Türkçesi ağızlarında Gimdiki zaman ekinin varyantları da gösterilmiGtir (Ay 2009).

Şimdiye kadar yapılan sınıflandırma çalışmalarında {-yor} şimdiki zaman ekinin varyantları morfolojik bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Dikkat edilirse bu ölçütte {-yor} şimdiki zaman ekinin bünyesindeki ses değişmeleri esas alınmaktadır. Bu sebeple bu ölçütü morfolojik değil de fonetik bir ölçüt olarak değerlendirmek gerekir. Ancak, eğer bir ağız bölgesinde şimdiki zaman eki olarak {-yor} kullanılırken başka bir ağız bölgesinde -mAktA, -I yat-, -Iıp yat-, -Ip bar-, -ik gel-[3] gibi farklı yapıda şimdiki zaman ekleri kullanılıyorsa bu durumda ölçüt morfolojik olarak kabul edilebilir.

Ankara ili ağızlarında kullanılan şimdiki zaman ekinin varyantları geniş ünlülü şimdiki zaman ekleri ve dar ünlülü şimdiki zaman ekleri olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.[4]

ANKARA İLİ AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN VARYANTLARI

{-yor} şimdiki zaman ekinin Ankara ili ağızlarındaki varyantları şunlardır:

a) Geniş Ünlülü Şimdiki Zaman Ekleri

1. {–(I)yo}

Ankara ili ağızlarında en yaygın kullanılan şimdiki zaman ekidir. {–(I)yo} şimdiki zaman ekinin Ankara ili ağızlarında kullanıldığı yerler şunlardır: Altındağ, Elmadağ, Kalecik, Mamak, Çankaya, Akyurt, Çubuk (Akkuzulu, Karadana, Dağkalfat, Yukarı Emirler, Yıldırımaydoğan hariç) Yenimahalle, Keçiören, Sincan, Etimesgut, Gölbaşı (Bezirhane, Soğulcak, Mahmatlı hariç), Polatlı (Beyobası, Ağılcı, Türkoba, Sarıoba, Kötek, Kurtçu, Alagöz, Köseler, Macin hariç), Haymana (Durupınar, Boyalık, Gölbek, Çalış,Oyaca, Culuk, Yeşilyurt, Topaklı, Karasüleymanlı hariç). {–(I)yo}şimdiki zaman eki belirtilen ağız bölgelerinin dışındaki bölgelerde dağınık olarak kullanılmaktadır.

{–(I)yo} biçimli şimdiki zaman ekinin Ankara ili ağızlarında şahıs ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Teklik 1. Şahıs: -(I)yo-m / -(I)yo-n

söylüyom (I/27-5)[5], *oluyom* (I/1-51), *bilmeyom* (I/4-13), *bilmēyon* (I/8-40), *üraşıyon* (II80-2), *annıyon* (I/54-6), *düzetmiyom* (I/7-2), *gonuşamāyom* (I/37-3), *inanmāyom* (I/9-45) vb.

Teklik 2. Şahıs: -(I)yo-ŋ / -(I)yo-suŋ

dövüyoŋ (I/9-37), *diyoŋ* (I/18-92), *dutuyoŋ* (I/45-54), *sormayoŋ mu* (II/56-1), *bilemeyosuŋ* (II/79-28), *nāpıyosuŋ* (II/80-60) vb.

Teklik 3.Şahıs: -(I)yo

gaçıyo (I/14-18), *acıdıyo* (I/39-30), *alıyo* (I/45-29), *deniyo* (II/65-3), *ıraslıyo* (I/48-25), *çılumıyo* (I/37-1), *dutmuyo* (II/78-59), *goşamāyo* (I/9-30), *öldürmēyo* (I/14-58) vb.

---

[3] Ali Akar, Muğla ağızlarında -{-yor} biçiminin yanı sıra bat-, bar-, gel-, dur- otur- gibi tasvirî fiillerle kurulan toplam on iki şimdiki zaman eki tespit etmiştir. bk. (Akar 2004: 61). Nurettin Demir Güneybatı Anadolu Ağızlarında şimdiki zaman eki olarak kullanılan –ik gelir yapısını incelemiştir (Demir 1996: 43-56). Ankara ili ağızlarında –I bat- biçimindeki şimdiki zaman ekine yalızca Nallıhan ilçesi Uluhan köyünde bir kaynak kişide rastlanmıştır.

[4] Ankara ili ağızları üzerine yaptığımız araştırma sonucunda Ankara ilinde boy olarak bir *Türkmen-Türk* ayrımının olduğunu, Ankara'nın güneydeki ilçelerinde (şereflikoçhisar, Bala, Haymana, Polatlı) kendilerine *Türkmen* diyenlerin dar ünlülü şimdiki zaman eklerini kullandıklarını, Ankara'nın genelinde kendilerine *Türk* diyenlerin ise geniş ünlülü şimdiki zaman eklerini kullandıklarını tespit ettik.

[5] Örneklerin alındığı kaynak: Akca 2009b.

Çokluk 1. Çahs: -(I)yo-z /-(I)yo-ŋ

ġuruyoz (I/4-98), *ġalıyoz* (I/23-5), *ekiyoz* (I/37-42), *oŋuyoz* (I/24-56), *ġarışmıyoz* (I/1-53), *geliyoŋ* (I/48-177), *geçiniyoŋ* (III/107-15), *bilemiyoŋ* (III/107-6) vb.

Çokluk 2.Çahs: -(I)yo-ŋuz / -(I)yo-suŋuz

yāyoŋuz (I/1-78), *oturuyoŋuz* (I/21-34), *gidiyoŋuz* (II/78-64), *biliyosuŋuz* (I/39-28), *geliyosuŋuz* (II/74-5), *geziyosuŋuz* (II/58-8) vb.

Çokluk 3.Çahs: -(I)yo-lar / -(I)yo-llar / -(I)yo-la /-(I)yo-lā / -(I)yo-lla / -(I)yo-llā

çārıyolar (I/7-12), *bilmiyolar* (I/48-212), *dutuyollā* (II/89-13), *diyola* (II/80-61), *gidiyola* (II/98-51), *otuTduruyolla* (II/95-49), *gidiyollā* (II/59-27), *nāpıyollā* (II/86-64) vb.

Bazı ince ünlülü fiillerde ilerleyici benzeşme sebebiyle ekin {-yö} biçimine de rastlanır:

kesiyö (I/45-48) "kesiyor", *ekiyö* (I/53-35) "ekiyor", *bitiviriyö* (I/53-35) "bitiriveriyor", *gitmiyöm* (III/108-19) "gitmiyorum".

-yor ekindeki /r/ ünsüzünün düşmesiyle veya vurgu sebebiyle ek {–(I)yō} şeklinde görülebilir:

dėyō (I/14-26), *daŋıyōŋ* (I/21-43), *namazımızı ġılıyōz* (I/22-113), *biçiyōz* (I/25-13), *gēmiyō* (II/59-31), *ziyāreT ideyyōlā* (II/63-42), *oturuyōŋ* (II/86-72) vb.

/y/ ünsüzünün inceltici etkisi sebebiyle –yo ekindeki /o/ sesi yarı incelerek /ó/ sesine dönüşebilir:

diyó (I/7-10), *isdemeyó* (I/32-151), *yitmeyó* I/36-23), *biliyón* (II/73-68) vb.

2. {–(I)yoru}

{–(I)yoru}, Ankara ili ağızlarında, Eski Anadolu Türkçesindeki biçime (-A yorı-r) en yakın şimdiki zaman ekidir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen *–A yorı-r* şimdiki zaman biçimi, Ankara ili ağızlarında sondaki /r/ ünsüzünü düşürmüş ve ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna girerek -*yoru* biçiminde ve yalnızca teklik III. şahıslar için kullanılır olmuştur.

ġimdiki zaman ekinin {–(I)yoru} biçimi Ankara ilinin Nallıhan, Beypazarı, Çamlıdere, Güdül, Kızılcahamam, Ayaş ve Kazan ilçelerinde kullanılmaktadır.

yatıyoru (II/95-47), *geleyoru* (II/63-43), *dö:şüyoru* (II/61-26), *dutuyoru* (II/89-29), *dāvet ediyoru* (II/71-2), *gidemeyoru* (II/88-29), *olmayyoru* (II/87-43), *ġaçamāyoru* (II/88-42), *çalışmāyoru* (II/93-19), *çıŋarıyoru* (II/87-17), *sıçırāyorusa* (II/89-52) vb.

3. {–(I)yor}

–(I)yor eki, {–(I)yo} ekinin kullanıldığı birkaç yerde dağınık olarak ve nadiren kullanılmaktadır:

yapıyoruz (I/11-38), *yatıyor* (I/14-29), *oluyor* (I/22-23), *giçiyor* (I/22-27), *diyor* (I/23-7), *ġaçıyor* (I/24-20), *salıyoruz* (I/27-59) vb.

/y/ ünsüzünün inceltici etkisi sebebiyle -yor ekindeki /o/ sesi yarı incelerek /ó/ sesine dönüşebilir:

diyór (I/25-52), *şeydiyórúz* (II/91-42), *olmuyór* (II/99-94) vb.

Çokluk 3. şahıs çekiminde gerileyici benzeşme sebebiyle ekin **–(I)yol** (< –(I)yor) biçimine de rastlanır:

viriyollarıdı (I/4-34), *satıyollar* (I/9-9), *çıḫıyollar* (I/14-47), *diyollar* (I/14-47), *yiyollar* (I/39-39) vb.

b) Dar Ünlülü Şimdiki Zaman Ekleri

Ağız çalışmalarında genellikle şimdiki zaman eklerinin menşei olarak Eski Türkçedeki *yorı-* fiili gösterilmiş ve bütün varyantların bu fiilden ses değişmesi yoluyla ortaya çıktığı söylenmiştir; ancak dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin kökeni ve tarihî gelişimi hakkında farklı görüşler de vardır:

Ercilasun, *o > e, ė, i Değişmesi* başlığı altında, Kars ilinde Posof yerli ağzında görülen *–yer*, *-yėr, -yir* şimdiki zaman eklerindeki bu daralmada /y/ ünsüzünü inceltici ve daraltıcı etkisinin yanı sıra Türkçede ilk heceden sonra /o/ ünlüsüzünün bulunmayışının rol oynadığını söyledikten sonra bu değişmeyi izah ederken şimdiki zaman ekini doğuran *yorı- > yürü-* fiilinin Posof ağzında **yeri-** şeklinde olduğunu kaydetmek gerektiğini belirtir (Ercilasun 1983-91).

Gülensoy'a göre: *eyle*, *beyle*, *şeyle* gibi örneklerde olduğu gibi, yuvarlak ünlülerdeki düzleşme /y/ ünsüzünün erimesi ve hece kaynaşması olaylarının kuvvetli olması sebebiyle, şimdiki zaman eki *–(i)yor* ya düzleşip diftonglaşarak *–ıy* / *-iy*; biçimine dönüşmüş ya da tamamen ünlüleşerek uzun bir *–ī* / *ī* sesine dönüşmüştür (Gülensoy 1985: 288).

Korkmaz, Nevşehir yöresi ağızlarının bazı yerlerinde düz ünlülerden sonra şimdiki zaman kip eki –yor'un düzleştiğini (Örneğin: *diye*, *isdiyir*, *dolanıyı*, *alıyı*, *gėtmīrim*, *bilmīrik* vb.), bu düzleşmenin Anadolu'nun Kastamonu, Kars, Malatya ve Ordu ağızlarında ilerlemiş durumda olduğunu belirtmektedir (Korkmaz 1994:55).

Adamovic, dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin **–i** zarf-fil eki ve **yürü-** fiiline dayandığını (**-ï yürür** / **-i yürür, -a yürür /- e yürür**) belirtir ve bu biçimle ilgili Tarihî Türk lehçelerinden örnekler verir (Adamovic 1985: 116).

Lars Johanson, Azerbaycan Türkçesinde kullanılan {-(y)Ir} şimdiki zaman biçimi ile Doğu Anadolu, Balkan, Kırım, Güney Oğuzca bölgesi ve Irak vb. ağızlarında kullanılan {-(i)yir}, {-(I)yir}, {-yir}, {-(yi}, {-y} şimdiki zaman biçimlerinin zarf-fiil eki + yüri-r fiilinin zamanla düzleşme ve büzülmeye uğramış bir tasviri fiille gittiği görüşünün yanlış olduğunu, bu biçimin büyük bir ihtimalle zarf-fiil + er-ür (er- "olmak") biçiminde bir tasviri fiile dayadığını belirtir ve **at-a er-ür* "atıyor" örneğini verir (Johanson 2009:95-96).

Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman ekinin –ar / -er ve -r şimdiki zaman ekinin ise –ır, -ir, -ur, -ür ve -r olduğunu, ancak bunların birbirine karıştığını belirtmekte, her iki ekin fonksiyon yakınlığının ve eskiden şimdiki zamanın çok defa geniş zaman eki ile karşılanmasının bu ihtimali göz önüne getirdiğini söylemektedir (Ergin 1971:134).

Vahit Türk Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde şimdiki zaman kavramı ve eklerini incelediği makalesinde Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman için ayrı bir ekin ortaya çıkmadığını, Eski Türkçedeki geniş zaman eklerinin geniş ve şimdiki zamana taksim edildiğini söylemekte, dar ünlülü şekillerin (-ır /-ir, -ur /-ür) şimdiki zaman için, geniş ünlülü şekillerin (-ar / -er) Türkiye Türkçesinde geniş zaman karşılığı olarak kullanıldığını belirtmektedir (Türk 1999:311).

Ay, Eski Türkçe döneminde şimdiki zaman için müstakil bir ekin kullanılmadığını, zaman çizgisindeki yakınlıkları nedeniyle geniş zaman eki –(V)r'nin aynı zamanda şimdiki zamanı ifade ettiğini belirttikten sonra bugün Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında –(I)yor eki ile Eski Türkçedeki –(V)r ekinin şekil ve yapı bakımından birbirine karıştığının gözlendiğini söylemektedir (Ay 2009: 493).

Eski Türkçede geniş zaman ekleri (-(V)r, -(y)Ur) hem geniş hem de şimdiki zamanı ifade ediyordu. Aynı zamanda söz konusu ek ünlü ile biten fiillere genellikle –(y)ur biçiminde ekleniyordu. Örneğin *başlayur*, *boşayur*, *tiyur* veya *tir*. vb. (Gabain 1988: 80). Kutadgu Bilig'de de geniş zaman eki aynı zamanda şimdiki zamanı da ifade ediyordu (Ercilasun 1984: 124). Kutadgu Bilig'de ünlü ile biten fiillere çoğunlukla –r geniş zaman eki eklenirken –(y)ur'lu biçimler de görülmektedir: *meŋze-y-ür*, *ti-y-ur*, *yara-y-ur*, *yi-y-ür* örneklerinde olduğu gibi (Ercilasun 1984-103). Kâşgarlı Mahmud DLT'de ünlü ile biten fiillerden sonra –r geniş zaman eki kullanıldığını belirtmiş; ancak *kakı-* fiilini anlatırken *kakı-y-ur* biçiminin Argulara ait bir özellik olduğunu söylemiştir (DLT III: 269).

Sonuç olarak Eski Türkçede geniş zaman eklerinin aynı zamanda şimdiki zaman eki olarak kullanılması, geniş zaman ekinin ünlü ile biten fiillere –r şeklinde gelmesi beklenirken –(y)ur şeklinde ya da -r şeklinde gelmesi (*tiyur* / *tir*), söz konusu ekler arasında bir farkın olduğu fikrini vermektedir. Bugün Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin kullanımı göz önüne alındığında Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde -r ekinin geniş zamanı, -(y)ur ekinin de şimdiki zamanı ifade ettiği anlaşılıyor. Dolayısıyla dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin kökeninin Eski Türkçedeki –(y)ur biçimiyle ilişkilendirebiliriz.

Bununla birlikte /y/ ünsüzünün hem inceltici hem de daraltıcı özelliği sebebiyle yoru- > yörü- > yürü- şeklinde fonetik bir gelişme mümkündür. Öte yandan Türkiye Türkçesi ağızlarında *yürü-* fiilinin Anadolu'nun bazı yörelerinde ***yeri-*** (Erzurum, Urfa, Kars) veya ***yėri-*** (Gümüşhane, Iğdır, Kars, Erzincan) biçiminde kullanılması şimdiki zaman ekindeki darlaşmada rol oynamış olabilir. Dolayısıyla söz konusu şimdiki zaman biçimlerindeki bu gelişmelerin tarihî süreç içerisinde birbirine karışmış olma ihtimali de vardır.

Dar ünlülü şimdiki zaman ekleri Ankara'nın Şereflikoçhisar, Evren, Bala, ilçelerinde; Haymana'nın Durupınar, Gölbek, Boyalık, Culuk, Çalış, Karasüleymanlı, Yeşilyurt, Topaklı, Oyaca köylerinde; Gölbaşı'nın Bezirhane, Soğulcak, Mahmatlı köylerinde, Polatlı'nın Beyobası, Ağılcı, Türkoba, Sarıoba, Kötek, Kurtçu, Alagöz, Köseler, Macin köylerinde kullanılır. Ankara ili ağılarında kullanılan dar ünlülü şimdiki zaman ekleri şunlardır:

1. –(I)yI

aşiyi "aşıyor" (III/112-38), *bekliyik* "bekliyoruz" (III/112-8), *biliyi* "biliyor"(III/107-41), *bitiyi* "bitiyor" (III/110-29), *gidiyi* "gidiyor" (III/110-29), *oynuyum* "oynuyorum" (Evren / Yusufuşağı Köyü)[6], *oturuyum* "oturuyorum" (Evren / Yusufuşağı Köyü), *biliyim* "biliyorum" (III/112-48), *oynayıP duriyi* "oynayıp duruyor" (III/111-83), *giriyi* "giriyor" (III/111-93), *biliyiŋ ŋi?* "biliyor musun" (III/111-130), *geçiyi* "geçiyor" (III/111-143) vb.

2. {-(I)yIr}

giyyir "giyiyor" (III/100-162), *çıĥıyır* "çıkıyor" (III/112-25), *dutmuyur* "tutmuyor" (Evren /Atınbaşak Köyü) vb.

3. {-(I)y}

bitiy "bitiyor", (III/110-25), *alıy* "alıyor" (III/112-48), *gėdiyler* "gidiyorlar" (Evren / Yusufuşağı Köyü), *seviyler* "seviyorlar" (Evren/Altınbaşak Köyü), *dökiyler* "döküyorlar" (Evren / Demirayak Köyü), *biliysiŋiz* "biliyorsunuz" (Evren / Solakuşağı Köyü).

[6] Evren ilçesine ait örneklerin alındığı kaynak: Balyemez 2004.

4. {-yr}

biliyrim "biliyorum" (III/103-22), *geziyrim* "geziyorum" (III/105-29), *ġısılīyrim* "sıkılıyorum" (III/103-45), *ġonuşamiyrim* "konuşamıyorum" (III/110-71), *yorulúyrúm* "yoruluyorum" (III/1000-94), *doyurmuyrdu* "doyurmuyordu" (III/102-46), *uturúyruḳ* "oturuyoruz" (III/103-23), *yapamíyrıḫ* "yapamıyoruz" (III/103-23) vb.

5. {-Īr}

çäkīrim "çekiyorum" (III/100-24), *dīríḳ* "diyoruz" (III/100-2), *işlīríḳ* "işliyoruz" (III/103-82) *alīr* "alıyor" (III/100-102), *ġedīr* "gidiyor" (III/100-53), *çalişīr* "çalışıyor" (III/102-96), *açılīr* "açılıyor" (III/102-97), *almīr* "almıyor" (III/102-93), *bilemīrim* "bilemiyorum" (III/102-10), *bilmīrim* "bilmiyorum" (III/100-3), *unudīrim* "unutuyorum" (III/100-217), *alīrıḫ* "alıyoruz" (III/102-115), *bilīrdim* "biliyordum" (III/100-217) vb.

Çokluk 3. Şahıs çekiminde gerileyici benzeşme sebebiyle ek, **{-Īl}** biçimine dönüşür.

geçinīller "geçiniyorlar" (III/100-76), *alīller* "alıyorlar" (III/102-115), *vermīller* "vermiyorlar" (III/103-2) vb.

6. {-Ī}

yarvalī "yalvarıyor" (III/100-79), *çalişī* "çalışıyor" (III/100-79), *aḫī* "akıyor" (III/103-9), *gelī* "geliyor" (III/111-43), *dī* "diyor" (III/111-54), *bilīŋ ŋi?* "bliyor musun?" (III/100-213), *olmī* "olmuyor" (III-103-46) vb.

SONUÇ

Şimdiki zaman eklerinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki çeşitliliğiyle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte şimdiki zaman ekinin varyantları Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında en çok kullanılan ölçütlerden biridir. Çünkü bu ölçüt, Anadolu'daki ağız gruplarının belirlenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Bugüne kadar yapılan sınıflandırma çalışmalarında –yor ekinin varyantları morfolojik bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu ölçütte –yor ekinin bünyesindeki ses değişmeleri esas alındığı için bu ölçütü fonetik olarak değerlendirmek gerekmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında Batı grubu ağızları içerisinde yer alan Ankara ili ağızları –(I)yo, -(I)yoru ve –(I)yI olmak üzere üç ana ağız grubuna ayrılmıştır; ancak Ankara ili ağızlarında –yor şimdiki zaman ekinin üçü geniş ünlülü, altısı dar ünlülü olmak üzere dokuz varyantı tespit edilmiştir. Şimdiki zaman ekindeki bu varyantlaşmanın sebebi olarak çeşitli fonetik hadiselerin yanı sıra boylar arasındaki eğilim farkları görülebilir.

KAYNAKÇA

ADAMOVIC Milan (1985), **Konjugationsgeschichte Der Türkischen Sprache**, Leiden – E. J. Brill.

AKAR Ali (2004), **Muğla Ağızları**, Muğla Üniversitesi Yay. Muğla.

AKCA Hakan (2009a), "Ankara İlinin Diyalektolojik Durumu", **Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı**, (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa), TDK. Yay. Ankara: 33-42.

AKCA Hakan (2009b), **Ankara İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Dizin)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ATALAY Besim (1985), **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi III**, TDK Yay. Ankara.

AY Özgür (2009), **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi**, TDK Yay. Ankara.

BALYEMEZ, Sedat (2004), **Ankara Evren İlçesi Ağzı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

BİRAY Nergis (2007), "Acıpayam Ağızlarında Kullanılan şimdiki Zaman Ekleri ve Etnik Yapı İle İlişkisi", Acıpayam Sempozyumu (1-3 Aralık 2003)i, **Acıpayam Sempozyumu Bildirileri**, Denizli.

CAFEROĞLU Ahmet (1960), "Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu" **Bilimsel Bildiriler** 1957, TDK Yay. Ankara: 65-70.

DEMİR Nurettin (1996), "Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan şimdiki Zaman Eki -ik gelir" **Uluslararası Türk Dili Kongresi** (26 Eylül-1 Ekim 1992) Ankara: 43-56.

ERCİLASUN Ahmet Bican (1983), **Kars İli Ağızları – Ses Bilgisi**, Ankara.

ERCİLASUN Ahmet Bican (1983), **Kutadgu Bilig Grameri – Fiil**, Gazi Üniversitesi Yay. Ankara.

ERGİN Muharrem (1971), **Azeri Türkçesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul.

GABAIN Annamaria Von (1988), **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY Tuncer (1985), "Anadolu Ağızlarında şimdiki Zaman Eki", **TKA Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan**, XXIII /I-2.

GÜLSEVİN Gürer (1997), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yay. Ankara.

GÜLSEVİN Gürer (2002), **Uçak İli Ağızları**, TDK Yay. Ankara.

İMER Kâmile (2000), "Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler", **Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri** (hzl. A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan), Boğaziçi Üniversitesi Yay. İstanbul.

JOHANSON Lars (2009), "Türk Dillerinde Odaksıl şimdiki Zaman Göstergeleyicisi ve Kıbrıs Türkçesinde Eksikliği" **Bilig**, Bahar, Sayı 49, Ankara.

KARAHAN Leyla (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK. Yay. Ankara.

KRAL Piet (1980), **De in Turkije gesproken Turkse dialecten met een overzicth van de verwantschapstermen in Turkije**, M.A. thesis, Leiden University.

KORKMAZ Zeynep (1994), **Nevşehir ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ Zeynep (2008), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine", **Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Akçağ Yay. Ankara.

TÜRK Vahit (1999), "Türkçede şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", **TDAY Belleten** [1999] 1996, Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 621-635, TURKEY

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ALINTI KELİMELERDEKİ SES DEĞİŞMELERİ[*]

Cüneyt AKIN[•]

ÖZET

Kırgızlar tarihi süreçte, Araplar ve Arapça ile ilişkileri neticesinde özellikle din ve ahlaka dair çok sayıda kelime ve kavram alıntılamışlardır. Özbek ve Taciklerle olan ticarî ilişkileri, hayvancılık ve tarım alnındaki münasebetleriyle birlikte ise, bu alanlara ilişkin çok sayıda Farsça kökenli kelimeyi bünyesine katmışlardır. Ruslarla Çarlık döneminde başlayan yakın temas sonucu da, resmi dillerini Rusça yapmaya, günlük konuşmalarında Rusçayı ana dil düzeyinde kullanmaya varan yoğun baskının tesiriyle, büyük bir kısmını fonetik değişime uğratmadan benimsemek durumunda kalarak, çok sayıda siyasi, idari, bilimsel ve felsefi kelime ve kavram alıntısı yapmışlar. Moğollar ve Çinlilerle coğrafi bakımdan günümüzde de yakın bağlantısı bulunan Kırgızlar, tarihi süreç içerisinde çeşitli yakınlaşmalar yaşamış hatta savaşmışlar. Belirttiğimiz bu tür ilişkiler neticesinde de, göçebe toplumun kültürüyle bağlantılı bazı kelime ve kavramları alıntılamışlardır.

Kırgız Türkçesinin alıntı kelimeler için uyguladığı ses kurallarını ve bu yöntemle Kırgız Türkçesinin özleştirme gücünü ortaya koymayı amaçlayan çalışmada, Kırgız Türkçesine Arapça, Farsça, Moğolca, Çince ve Rusçadan alıntı kelimelerin ses değişmeleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Alıntı Kelimeler, Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça, Çince.

CHANGES IN PHONETICS IN THE WORDS BORROWED BY THE KYRGYZ LANGUAGE

ABSTRACT

Throughout history, the Kyrgyz people borrowed many words and concepts especially on religion and ethics as a result of their relations with the Arabs and the Arabic language. They also borrowed many words of Persian origin on commerce, husbandry and agriculture from the Uzbek and Tajik peoples due to their relations with them in those fields. As a result of their close relations with the Russians which started in the tsar period, they not only made Russian as their official language and first language in their daily life due to the high pressure, but also borrowed many political, administrative, scientific and philosophical concepts from Russian, without phonetically changing many of them. Still geographically close to the Mongol and Chinese peoples, the Kyrgyz people got close to them, and even fought them in history. And as a result of such relations, they borrowed some words related to nomadic societies.

This study aims to reveal changes in phonetics in the words borrowed by the Kyrgyz language from Arabic, Persian, Mongolian, Chinese and Russian in order to show the power of purification of the Kyrgyz language by means of examining its rules that it applies on borrowed words.

Keywords: Kyrgyz Language, Borrowed words, Arabic Language, Persian Language, Mongolian Language, Russian Language, Chinese Language.

---

[*] Bu çalışma, "Hüseyin Karasayev'in "Kamus Naama" Adlı Eseri ve Çağdaş Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Değişmeleri" Adlı Doktora tezimin özetidir. "III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık, İzmir) basılmamış bildiri."

[•] Arş.Gör., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, elmek: cuneyt.akin@hotmail.com.

GiriŞ

ÇalıŞmamızda Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimelerin Kırgız Türkçesine alınma süreçleri ve alındıktan sonra aldıkları fonetik Şekiller ve alıntı dildeki imlâları arasındaki ses değiŞmeleri dikkatlere sunulmuŞtur. Bu kapsamda, Hüseyin Karasayev'in *Kaamus Nama* ve *Özdöştürülgön Sözdör* adlarındaki alıntı kelimeler sözlüklerindeki Farsça (1339), Arapça (1219), Rusça (66), Moğolca (60), Çince (47), Farsça-Kırgızca (90), Arapça-Kırgızca (40), Arapça-Farsça-Kırgızca (1) kelime ve kavramlar incelenmiŞtir.

Kırgız diyalektoloji tarihinde, alıntı kelimeler sözlüğü hazırlama çabalarının Hüseyin Karasayev ile baŞladığını *Özdöştürülgön Sözdör* (ÖzleŞtirilen Kelimeler) [1] ve *Kaamus Nama*(Kamus Name) [2] ancak, K. Dıykanov'un; *Kırgız dili Tarıhınan* (Kırgız dili Tarihinden) [3]adlı eserinde de Moğol, Arap, Fars ve Rus dillerinden alınan kelimelere yer verdiğini görmekteyiz. Sonrasında ise, CeniŞbek Moçoyev tarafından *Arabizmı v Kırgızkom Yazıke* (Kırgız dilinde Arabizm) adlı eser kaleme alınmıŞtır.

Ġncelediğimiz eserin yazarı olan Hüseyin Karasayev: 1944'te; *Russko – Kırgızkiy Slovar* (Rusça – Kırgızca Sözlük) (C. ġükürov ve Ġ.Yudahin ile birlikte) , 1956'da; *Orfografiyalık Sözdük* (Ġmla Kılavuzu) (Y. YanŞansin ile birlikte) , 1966'da; *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdügü* (Kırgız dilinin Ġmla Kılavuzu) , 1971'de; *Türöylüü Sözdör* (Ġkilemeler) (A. Karasayeva ile birlikte) , 1982 ve 1987'de; *Nakıl Sözdör* (Deyimler) , 1969, 1976, 1983 ve 1987 yıllarında; *Orfografiyalık Sözdük* (Ġmla Kılavuzu, 1986'da; *Özdöştürülgön Sözdör* (ÖzleŞtirilen Kelimeler) , 1990'da; *Kamus Naama (Kâmus Nâme)* ve 1992'de; *Kabus Naamadan Corop* (Kâbus Nâmeden) adlı eserleriyle Kırgız Türkçesine hizmet etmiŞtir.

Ülkemizde ise bugüne kadar Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimeler üzerine, Hülya Kasapoğlu Çengel'in bir makalesini[4] ve Erkinbek Kunduzov tarafından hazırlanan bir Yüksek Lisans tezini[5] görmekteyiz.

Bu nedenle, Kırgız Türkçesine giren yabancı kökenli (Moğol, Arap, Fars, Çin ve Rus) kelimelerin ortaya konulması, bu kelimelerin alınırken geçirdikleri fonetik değiŞmelerin incelenmesi ve de Kırgız leksikoloğu Hüseyin Karasayev'in daha yakından tanınması bağlamında, çalıŞmamız fayda sağlayacaktır.

Kırgız tarihine baktığımızda Kırgızların, çeŞitli vesilelerle baŞka din, millet ve kültürlerle tanıŞıp etkileŞim kurarak, onlara kelime ve kavram verdiği gibi, onlardan da kelime ve kavram alıntıladıklarını görmekteyiz. Çin, Moğol, Özbek, Taciklerle olan komŞuluk iliŞkileri ve bu iliŞkilerin doğurduğu ticarî ve kültürel alıŞveriŞler yankatman etkisi oluŞturarak, çok sayıda kelime ve kavram alıntılaması meydana getirmiŞtir. Ruslarla Çarlık dönemiyle yoğunlaŞan ve Sovyet döneminde Kırgızcayı tamamen etkisi altına alan iliŞkiler yumağı, altkatman etkisi oluŞturarak Rusçaya,*tuman*(duman, sis), *kirpiç*(kerpiç, tuğla), *kalpak*(kalpak, baŞ giysisi) vb. kelimelerin

[1] Husein Karasayev, **ÖzdöŞtürülgön Sözdör (**Kırgız Türkçesindeki Alıntı Kelimeler ya da Kırgız Türkçesinin ÖzleŞtirilen Kelimeleri) , Red: B.Ö.Oruzbayeva – Kırgız Sovyet Ansiklopedisinin BaŞ Redaktörü, Frunze (BiŞkek) , 1986, 421s.

[2] Husein Karasayev, **Kaamus Naama (**Kırgız Türkçesine, Arapça, Farsça, Moğolca, Çince, Rusçadan giren kelimeler ve Kırgız Türkçesinin kullanımdan düŞen kelimeleri) , ġam Yay., BiŞkek1996, 854 s.

[3] Karboz Dıykanov, **Kırgız Dili Tarıhınan (**Kırgız Dili Tarihinden) , Frunze (BiŞkek) , Mektep Yay., 1980.

[4] Hülya Kasapoğlu Çengel, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Ortak Alınma Kelimeler",**Türk Dili,** S: 521, Mayıs 1995, s. 467-479.

[5]Erkinbek Kunduzov, **Kırgızcadaki Arapça Kelimeler ve Bunların Arapça Öğrenimindeki Yeri**, Gazi Üniversitesi - Eğitim Bilimleri Enstitüsü - Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı (DanıŞman: Prof. Dr. Emrullah ĠŞLER, Ankara, 2006, 106 s.

girmesini sağlamıştır.[6] Bir de, üstkatman etkisi sonucu, Rusçanın resmi dil yapılması, eğitim-kültür-sanat alanlarında neredeyse tamamen hâkim dil olması ve kendini günlük yaşantıda da aktif olarak benimsetmesi neticesinde, çok sayıda Rusça kelime Kırgız Türkçesine girmiştir.[7]

1. Arapça Alıntı Kelimeler: İslâmı tam olarak benimsemeleri XVIII. asra uzanan Kırgızlar, bu vesileyle tanıştıkları Arapçadan, din ve ahlakla bağlantılı çok sayıda kelime ve kavram alıntısı yapmışlardır. Eraslan'ın eserindeki tespitlere baktığımızda:[8]

1. XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başı: Bu görüşü savunanların ileri gelenlerinden Zakirov *ve* Petrov'a göre Kırgızlar XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yeni dalgalar halinde Tanrı Dağları'na göçme sürecinde İslâmı kabul etmişlerdir. Bu dönemdeki Kırgız feodaller halk üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için yeni bir ideolojiye ihtiyaç duymuşlar ve bunu İslam ile karşılamışlardır.[9]

2. XVI-XVII. yüzyıllarda mutasavvıflar Yoluyla: Başta Kırgız tarihçi Mambataliev olmak üzere bazı araştırmacılar Kırgızların özellikle XVI. yüzyıldan başlayarak Nakşibendiyye ve Kadiriyye tarikatları temsilcilerinin irşad ve tebliğ faaliyetleri sonunda Müslüman olduklarını ileri sürmüşlerdir.[10]

3. XVII. yüzyılın ikinci yarısı-XVIII. yüzyıl başı: Bu kanaat daha çok Camgırçınov, Abramzon ve Darcanov tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre Kalmuklardan kaçarak güneye inen Kırgızlar Fergana, Semerkant, Buhara ve Kaşgar Müslümanları ile siyâsi, ekonomik ve kültürel ilişkileri sonunda İslâmı kabul etmişlerdir.[11]

4. XV/ll. yüzyılda Hokand Hanlığı döneminde: Üseynbayev ve Balyalieva tarafından dile getirilen bu görüşe göre, XVIII. yüzyıldan itibaren Kırgızları hakimiyeti altına alan Hokand Hanlığı Kırgız "manap"ları ve "biy"leri ile işbirliği yaparak bu halkı zorla İslâmlaştırmıştır.[12]

Bazı araştırıcılar ise; Kırgız Türkleri ile Arapların ilk karşılaşmalarını ve Arapça ile tanışmalarını şöyle yorumlamaktadırlar: Borovkov'a[13] göre, Arap halifelerinin Orta Asya'ya yönelmesiyle (tam olarak) başlamış ve Arap alfabesi ile İslam dini ise Kırgız Türklerine IX. asırda girmiştir. Buna delil olarak ise, Farabî'nin ve sonrasında Kaşgarlı Mahmut'un eserlerini gösterenler

[6] bk. E.N. Şipova, Slovar Turkizmov v Ruskam Yizıke, Nauka Yay., Alma-Ata, 1976.

[7] bk. D. Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., Ankara, 1982, C.III. s.31.

[8] S. Eraslan, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar",**Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, S. 0, s.404.

[9] S. Zakirov, **"Kocacaş"Eposunun Keebir Meseleleri,** Frunze, 1960, 13; K.İ.Petrov, **Oçerki Feodalniklı OtınoşeniY u Kırgızov v XV.-XVI. Vekah**, Frunze, 1961, 131 .A. Inan da Kırgızların Islamlaşmasının XVI. yüzyıldan sonra gerçekleştiği kanaatını taşımaktadır (Manas Destanı, s. 52. B. Camgırçınov, Kırgızı v Sostav Rossii).

[10] B. Camgırçınov, **Kırgızı v Sostav Rossii,** Moskova, 1959, 79; Abramzon, Kırgız i ih Etnogenetiçeskiye i Istoriko-Kulturnie Svyazı, Frunze, 1990, vd.; Dercanov, *"Islamnıng Kırgızistanga Taraluu Erekşelikteri",* Soveltik İşgiç Respublikalarındağı İslam, haz., Şulembayev, Almatı, 1987, s.52 vd. V. Barthold, XVII. yüzyılda kaleme alınan bazı tarihlere dayanarak Kırgızların büyük kitlesinin henüz bu dönemlerde Müslüman olmadığını belirtmektedir. Barthold, Kırgızdar, s.174. Öte yandan Bennigsen, Kırgızlar arasında tslamlaşma prosesinin XVII. yüzyıl ile XVIII. yiizyılın ilk çeyreğinde meydana geldigini kaydetmektedir. A. Bennigsen, Ch. L. Quelquejay, Sufi ve Komiser, çev. *O.* Türer, Ankara, 1988, s.271-272.

[11] K. Usenbayev, **ObŞestvenno-Ekonomiçeskie OtnaŞenia Kırgızov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva,** Frunze, 1961; 3; T.C. Balyalieva, **Dini İşenim, Salt Sana, Urp Adatlar**, Kırgız SSR Ensiklopediyası, Frunze, 1983, s.385-387.

[12] S. Mambataliev, **Sufizm Cana Anıng Kırgızstandagı Akımdarı,** Frunze, 1972. Bu kanaat kısmen Pekin Üniversitesi İşarkıyat Bölümü öğretim üyelerinden Kırgız tarihçi Enver Baytur tarafından da paylaşılmaktadır. Bk. Baytur, II, s.73-79. N. Devlet'de bu topluluğun İslâmiyeti kabûlünün XV. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başlarında Fergana'dan başladığına ve XVIII. yüzyılda tarikatlar vasıtasıyla tamamlandığına işaret etmektedir. "Çağdaş Türkiler", s.367.

[13] A.K. Borovkov, **Leksika Sredne Aziyatskovo Tafsira,** XII-XIII. Vekof (11 ve 13. asırlarda Orta Asya'da tefsir), Moskova, 1963, s.57.

vardır.[14] X ve XI. asırlardan itibaren Orta Asya Türk topluluklarının İslâm'a girme süreciyle birlikte etkilenme daha da güçlenerek, başlangıçta yaklaşık yüz olan Arapça alıntı kelimelerin sayısı, XIX. asrın ortalarına kadar binlerle ifade edilebilecek sayılara ulaşmıştır şeklinde bir görüş de mevcuttur[15]. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise sözlü gelenekte ve kültür yapısında önemli değişiklikler olmuş, Hokand Hanlığı zamanında artan İslâm etkisiyle, medreseler, dînî okullar açılmış ve Arap alfabesini okuyup yazan insanların sayısı çoğalmıştır. G. A. Batmanov, XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Arap alfabesini kullanan Kırgızların mevcut olduğunu söyler[16] ve bunu bugünkü araştırmacılar da doğrulamaktadır. Dolayısıyla, bu dönemde de Arapça kelimeler Kırgız Türkçesine yoğun bir biçimde girmiştir. Ancak giriş yolu, dînî kitaplar, Özbek, Uygur, Kazak, Tatar Türkçeleri ve Tacik dili üzerinden ve çoklukla sözlü yolla olmuştur.

2. Farsça alıntı kelimeler: Kırgız Türkleri ile tarihi süreç içinde doğrudan bir teması bulunmayan Farsların kelimeleri Kırgız Türkçesine, Orta Asya halkları ve özellikle de Özbek ve Tacikler yoluyla girmiş olmalıdır. Alıntılanan kelimeleri tematik açıdan değerlendirdiğimizde:

2.1. Eşya, alet edevat adları: *Krg.kilem* (kilim), *Krg. nayza* (kargı, mızrak, süngü), *Krg. tapança* (tabanca), *Krg.parda* (perde) vb.

2.2. Bağ-bahçeye ilişkin kelimeler: *Krg. darak* (ağaç), *Krg.mömö* (meyve), *Krg.şabdalı* (şeftâli) vb.

2.3. Yiyecek-içecek maddelere ilişkin kelimeler: *Krg. paloo* (pilav), *Krg. köknar* (köknar) vb.

2.4. Hayvan adları: *Krg. maymıl* (maymun), *Krg. pil* (fil), *Krg. mite* (vampir) vb.

2.5. Binâ ve diğer yapılarla ilgili kelimeler: *Krg.zından* (zindan), *Krg. kapas* (kafes) vb.

2.6. Dinle alâkalı sözler: *Krg. beyiş* (cennet), *Krg. peri* (peri), *kuday* (Allah) vb.

2.7. Ticaretle ilgili kelimeler: *Krg. arzan* (ucuz), *Krg.bul* (pul) vb.

2.8. Usta ve uzmanlıkla ilgili kelimeler: *Krg. ustat* (üstat), *şekirt* (öğrenci) vb.

2.9. Tıpla ilgili terimler: *Krg. mumuya* (mumya), *Krg. şal* (felç) vb.

2.10. Sıfat ve isim görevindeki kelimeler: *Krg. durus* (dürüst), *Krg. ar* (her), *Krg.eç* (hiç), *çeyrek* (çeyrek, dörtte bir), *Krg. ceke* (tek), *Krg. çilde* (kırk) vb.

Yukarıda sıralanan çeşitli alanlara dâir kelimeleri Kırgız Türkçesinde görmekteyiz.[17]

3. Rusça alıntı kelimeler: Ruslarla yakınlaşmaları Çarlık dönemiyle 1862'de başlayan Kırgız Türklerinin bu ilişkileri, Sovyet dönemi sonlanıncaya, yani 1990'a kadar yoğun bir şekilde devam etmiş, günümüzde dahi etkisini kaybetmemiştir. Bu uzun tarihi süreçte Kırgızlar, siyasi, idari, bilimsel ve felsefi çok sayıda kelime ve kavram almışlardır. Aldıkları bu kelime ve kavramları özleştiren Kırgız Türkçesi, özellikle 1930'lu yıllarda artan baskı sonucu, özleştirdiği Rusça kelime ve kavramları Rusça imlalarıyla kullanmaya başlamış, uzun tarihi süreçte yaptığı

[14] K. Dıykanov, **Kırgız Tili Tarıhınan**, Mektep Yay., Frunze,1980, s.25.

[15] Halihazırda Kırgızistan sınırları içinde olan Balagasun, bazıları tarafından, Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacib'in doğduğu yer olarak düşünülmektedir. Hacib'in yazdığı eserde yaklaşık 100 Arapça alıntı kelimenin, Kırgız Türkçesine Arap söz varlığını girişine dair ilk örnekler olduğu görüşünde olanlar vardır. Eserin yazıldığı tarihi 1069 olarak alırsak, Kırgız Türkçesinin yazılı kaynaklardaki ilk alıntı kelime örneklerini, XI. asra kadar dayandırabiliriz. Ancak, Kırgız Türklerinin 17. asırdan itibaren Araplarla münasebet kurup, Arapça kelime alıntılamaya başladıkları daha muteber bir görüş olarak görülmektedir.

[16] G.A. Batmanov, **Krakkoy Vvdeniye v Grıçeniye Kırgızkogo Yazıka**, Frunze, 1947, s.102.

[17] K. Dıykanov, **Kırgız Tili Tarıhınan,** Mektep Yay., Frunze, 1980, s.34-35.

Rusça alıntıların, ancak çok azını kendi bünyesinde eritebilmiş, hatta bununla kalmamış, Kırgız Türkçesindeki bazı kelimelerin imlasını da Rusça imlaya dönüştürmüştür: Örn. Krg. "*komuzç(u)*" (komuz çalan kişi) *Rus.* "*komuzç(i)*". Krg. "*ku(u)rdak*" (et kavurması), *Rus.* "*ku(a)rdak*" vb.

Kırgız Türkçesine alınan kelimelerdeki *v*, *f*, ve *h* ünsüzleri, çoğu zaman Rusça'dan alınmış olsa, genellikle fonetik değişim göstermektedir: Ar. "*haber*" Krg. *"kabar*", Far. "*fermān*" (ferman) Krg. "*barman, parman*" Ar. "*hava*" (hava) Krg. "*aba*" vb.

1930'lu yıllara kadar alıntılanan kelimelerdeki *v, f, h* ve *j* ünsüzleri evrilse de: Örn. *Rus.* "*foto*" (foto), Krg. "*boto*", *Rus.* "*halat*" (robdöşlük ambr, sabahlık), Krg. "*kalat*", *Rus.* "*vaza*" (vazo), Krg. "baza", vb. kelimelerde görülen bu evrilme tersine dönerek, 30'lu yıllardan sonra, alıntılanan dildeki (yani Rusçadaki) şekli koruma eğilimi hasıl olmuştur. Bu durum, her ne kadar baskıcı dil politikasıyla açıklansa da, Sovyetler Birliği'nde ve sonrasında Rusçanın resmi dil olarak Kırgızistan'da çok iyi derecede bilinmesi de etkili olmuştur. Çünkü iyi bilinerek yaygın kullanılan baskın dil, yerel dilin ses kurallarından etkilenmemektedir.

Rus alfabesindeki ts(ц), çş(ш), inceltme(ь), kalınlaştırma (ъ) ve ya (я), yu (ю), yo (e) ve yö (è) işaretlerinin Kırgız Türkçesine doğrudan ve dolaylı (Rusça kelimeler yoluyla) olarak girmesiyle birlikte, Kırgız Türkçesindeki kelimelerin bazıları da, kalınlık ve incelik bakımından, Rusça kelimelere yaklaşma eğilimi içine girmiştir: Örneğin, Rusça'da "*l*"sesini ince okutan inceltme(ь), Kırgız Türkçesine alınan Rusça kelimelerde de yer almış, bu şekilde Kırgız Türkçesinin alfabesinde olmayan bir "*l*" (Örn. ноль "sıfır") sesi, her ne kadar alfabeye dâhil edilmiş olsa da, inceltme işaretli şekliyle *Kırgızca-Rusça Sözlük*'te yer almıştır.

1940 yılında basılan *Kırgızca-RusçaSözlük*'te 1540 Rusça kelime yer alırken, 1965 yılındaki basımında bu sayı 3935'e yükselmiş ve 25 yıl içinde yaklaşık 2.5 kat artış göstermiştir. Bu kelimelerin artış göstermesiyle paralel olarak da, Kırgız Türkçesinin alıntıladığı Rusça kökenli kelimeleri özleştirmesi zorlaşmış ve bu şekilde giren kelimelerin büyük bir çoğunluğu asıllarıyla aynı imlaları taşımak durumunda kalmışlardır. Şüphesiz ki burada alfabeyle birlikte, yazım kuralları da Rus diline özel bir ayrıcalık tanımıştır. Rusça'dan Kırgız Türkçesine alınan kelimelerin, diğer alıntı yapılan dillerden alınan ve Rusça alıntı kelimelerle eş anlamlı olan şekilleri, zamanla yerlerini Rusça alıntı kelimelere bırakmıştır. Örneğin: Ar. *miyzam* "kanun, yasa" (*Rus.* zakon), Ar. Far. *darıskana* "sınıf" (*Rus.* auditorya), Ar. *uruyat* "hürriyet" (*Rus.* svaboda).

Kırgız Türkçesine alıntılanan Rusça kelimeler, yukarıda belirtildiği gibi, çoklukla asıl şekilleriyle alıntılanmış, bu durum ise, 1930'lu yıllardan başlayan ve N.Y. Mardı'in başını çektiği, "*Kırgız Türkçesi ifadelerinin yerine Rusça terimlerin alınması gerektiği*", görüşünü savunanların çabalarıyla gerçekleşmiş, bunun sonucunda ise: Krg. "*taasir*" (etki, tesir) *Rus.* "*effekt*", Krg. "*daraca*" (derece) *Rus.* "*stepen*", Krg. "*keŋeş*" (meclis, danışma meclisi) *Rus.* "*sovet*" vb. çok sayıda kelime Rusçalarıyla değiştirilmek suretiyle, Kırgız Türkçesinin özleştirerek kendine malettiği, sözlü ve yazılı eserlerinde, atasözü ve deyimlerinde kullandığı kelimeleri tarihe gömülmüş ve bu yolla, Kırgız medeniyetinin "*Ruslaşması*" amaçlanmıştır.

4. Moğolca alıntı kelimeler: Kırgız Türkçesindeki Moğolca asıllı kelime sayısı, Arapça, Farsça ve Rusça alıntı kelime ve kavramlara nispetle çok denemeyecek sayıdadır. Fakat kelimelerin çok sayıda olmaması, Moğollarla Kırgızların tarih boyunca süre gelen ilişkileriyle tenâkuz oluşturmaz kanaatindeyiz.

Alıntılanan kelimeler alan bakımından, genellikle göçebe hayata dair kültürel ifadeler, savaşçılıkla ilgili kavramlar ve idari terimleri içermektedir. Diğer alanlara dâir kelimeler de alıntılanmıştır: *Krg.* akalakçı – *Moğ.* ahlagç (vâli), *Krg.* asaman – *Moğ.* asmant (hadım edilen hayvan), *Krg.* çilapçi – *Moğ.* çılapcın (el yıkanan leğen), *Krg.* kayguul – *Moğ.* hayguul (savaş), *Krg.* malakay *Moğ.* malgay (başgiyisi) vb.

5. Çince alıntı kelimelerde: Çok sayıda olmasa da, Kırgız Türkçesinde Çinceden alınma kelime ve kavram bulmak mümkündür. Özellikle siyasi ve idari kavramların, yemek adları ve kumaş türlerine ilişkin kelimelerin alıntılandığı dikkati çekmektedir: *Krg.* cucan - *Çin.* çjan (başkan, yöneten), *Krg.*dürdün – *Çin.* çou-duan (ipek kumaş türü), *Krg.* ılıy, ılıy – *Çin.* falyu (kanun, nizam, yasa), *Krg.*laŋman – *Çin.* lyan-myan(b) (et katılan kesme hamur) vb.

6. Alıntı Kelimelerdeki Ses Değişmeleri

Bütün bu değerlendirmelerin yanında, Kırgız Türkçesindeki alıntı (Farsça, Arapça, Rusça, Moğolca ve Çince) kelimelerin, alıntılanırken ya da alıntılandıktan sonraki ses değişmelerini incelediğimiz çalışmamızı, gerçekleşen ses değişmeleri açısından değerlendirdiğimizde ise, aşağıda sıraladığımız sonuçlar ortaya çıkmıştır:

6.1. ***Ünlü kısalması*** olayı, Moğolcadan alıntılanan 1 kelime dışında, sadece Farsça (1460) ve Arapça (923) alınma kelimelerde, çok sayıda örnekte görülmektedir: Örn.: **a< ā :** abad, abat <*Far.* ābād, abayı <*Ar.* ābāyi, **ö < ū** : cöcö, çöcö <*Far.* cüce, **u < ū** : ulan <*Moğ.* uulan vb.

6.2. Sadece Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerde gördüğümüz ***ünlü uzunluklarının korunması*** olayı, /ā/ ünlüsünün /aa/ ünlüsüne Farsça 41, Arapça 40 örnek olmak üzere çok sayıda örnekte değiştiğini görmekteyiz. Az sayıda örnekte ise, /ā/ ünlüsünün 2 örnekte /oo/ya ve /ū/ ünlüsünün ise 1 örnekte /oo/ ve 2 örnekte /uu/ şekillerine dönüşerek korunduğunu görmekteyiz. Diğer alıntılanan dillerde bu ses olayının görülmemesi, bu dillerdeki ünlü uzunluklarının imlaya yansımamasıyla ilgili olsa gerektir. Örn.:**aa = ā**: albaali<*Far.* ālū-bālū, adam zaada, adam zat <*Ar. Far.* ādam zāde vb.

6.3. ***Ünlü uzamaları***nda, Farsça (97) ve Arapça (51) örneklerin yoğun olduğunu ve Rusça 1 ve Moğolca 2 örnek tespit edilebildiğini, Çince alıntı kelimelerde ise örnek bulunmadığını, ayrıca, bu ünlü uzamalarının neredeyse tamamının erimeye bağlı gerçekleştiğini, sadece Arapça 2 ve Moğolca 1 örnekte yutulmaya bağlı uzamaya rastlandığını görmekteyiz. Ayrıca, nedenini tespit edemediğimiz ünlü uzamları olmuştur. Bu ünlü uzamaları ise: Farsçadan 21, Arapçadan 7, Rusçadan 5, Çinceden 2 ve Moğolcadan alıntılanan sadece 1 örnekte karşımıza çıkmıştır. Örn.: **oo < eb** : moyloo <*Far. Far.* müy-leb, Örn.:**aa < aġ** : naama <*Ar.* naġma, Örn.:**aa < ay**: koŋtaacı<*Moğ.* huntayc vb.

6.4. İncelediğimiz dillerin tamamında örneğine rastladığımız ve çeşitli sebeplere bağlı olarak gerçekleşen ***ünlü düşmesi*** olayı, Farsça'dan 82, Arapça'dan 46, Rusça'dan 15, Çince'den 19 ve Moğolca'dan 3 olmak üzere, 165 alıntı kelimede gerçekleşmiştir. Örn.:**Ø < a:** sedyene <*Far.Far.* siya-dāne, kalba, kalaba <*Ar.* ġalabe jaliyna <*Rus.* jalovanie dotay <*Çin.* dao-tay vb.

6.5. İncelediğimiz bütün dillerden alıntılanan kelimelerde görülmekle birlikte, Farsça (172) ve Arapça'dan (292) alıntılanan kelimelerde çok sayıda örneği bulunan ***ünlü türemesi*** olayında /ı/ ve /i/ ünlüleri en çok türeyen ünlüler olmuştur. Örn.:**a < Ø:** burak barik < *Far.* berg, aşır <*Ar.* ĥaşr, malakay <*Moğ.* malgay vb.

6.6. Alıntı yapılan dillerin tamamında örneğine rastladığımız ***ünlü kalınlaşması*** olayı, Farsçadan (803) ve Arapçadan (131) alıntılanan kelimelerde yoğun olarak görülmektedir. Ayrıca, Çince (7) , Rusça (6) ve Moğolca (1) az sayıda alıntı kelimede de bu değişim saptanmıştır. Örn.:**a < e:** abıdan <*Far.* ebdān, kancar <*Ar.* ĥencer, aycaŋcuŋ <*Çin.* heycuŋcaŋ, çavadan / çamadan <*Rus.* çemedan vb.

6.7. ***Ünlü incelmesi*** olayı, yoğun olarak, Farsça (76), Arapçadan (63) ve Rusçadan (27) alıntı kelimede ve az sayıda örnekte de Çince (7) ve Moğolca (4) alıntı kelimelerde görülmektedir.

Örn.:**e < a :** kelbet <*Far.* kalbud, esil, asıl <*Ar.* aśįl, , argen <*Rus.* argan, serepçile <*Moğ.* saravçlah, çen <*Çin.* syan vb.

6.8. ***Ünlü yuvarlaklaşması*** olayı da, Farsça (102) , Arapça (142) , Rusça (14) , Moğolca (6) ve Çince'den (8) alıntılanan kelimelerde, yani, alıntı yapılan dillerin tamamında görülmektedir. Bu ses olayı, Kırgız Türkçesinin en baş'a gelen karakteristiğidir. Pek tabidir ki, Farsça ve Arapça kökenli alıntı kelimelerin çok sayıda olması, ses olaylarının çok sayıda örnekte görülmesini doğurmaktadır. Oysa bu durum, alıntı yapılan bazı dillerde az sayıda örnekte gerçekleş'en ses olaylarının karakteristik oluş'larını etkilememektedir. Ancak, ayrıca ş'unu belirtmeliyiz ki, Rusçadan alıntılanan kelimelerin sayısı çok olmasına rağmen, az sayıda Rusça kelime ses değiş'imine uğramış'tır. Bunun sebebi ise bizce, tarihi süreç içinde, Kırgız Türklerinin Rus dili'ni öğrenmeye mecbur bırakılmaları ve dolayısıyla Rusça kelimeleri de, aldıkları ş'ekilleriyle kullanmak durumunda olmalarıyla ili'kili olsa gerektir. Örn.:**o < a:** poş',poşt<*Far.* paş',boş'/ olda, alda, alla <*Ar.* allah / boş'oobay, poçtobay <*Rus.* paçtovıy / otogo, otogot <*Moğ.* otuga(n) / çokoy <*Çin.* tsohay vb.

6.9. Alıntı kelimelerdeki ***ünlü düzleşmesi*** ses hadisesi Farsça (38), Arapça (13), Rusça (9) ve Moğolca (3) alıntı kelimelerde tespit edilebilmiş', Çince alıntı kelimelerde ise örnek bulunamamış'tır. Örn.: **a < o**: raspaa, ıraspa, rasba <*Far.* rosvā / kam – gasa <*Ar. Ar.* ġamm ğossa / çıstırnay <*Rus.* ġerstinoy / ş'unkar < *Moğ.* ş'inkor vb.

6.10. Alıntı yapılan bütün dillerde görülen bu ünlü olayı, Farsça (178), Arapça (34), Rusça (12), Moğolca (8) ve Çince (7) alınma kelimede tespit edilmiş'tir. Bu rakamlardan anladığımız ise, örnek ve ş'eş'itlilik miktarı genelde at baş' giden Farsça ve Arapça kökenli alıntı kelime ses olaylarının, ***ünlü daralması*** ses olayında Farsça tarafının daha yoğun olması durumudur. Örn.:**ı < a:** gım <*Far.* gam / cambı <*Çin.Çin.* yuan-bao / barkıt <*Rus.* barhat / mıkaçı <*Moğ.* mahçı / mılal, malal <*Ar.* malāl vb.

6.11. ***Ünlü genişlemesi*** ses olayı, Farsça'dan alıntı (130), Arapça'dan alıntı (93) kelimede görülürken, Rusça 14, Çince 6 ve Moğolca sadece 3 kelime örneğinde tespit edilmiş'tir. Ör.: **a < ı:** sarap <*Far.* zırıh / kaybat <*Ar.* ġıybat / kecirnay <*Rus.* kojanıy vb.

6.12. Ünsüz değiş'melerinden ***tonlulaşma*** hadisesi, Farsça'dan alınma 119, Arapça'dan alınma 79 kelimede tespit edilmiş', Farsça'dan alıntılarda /p/lerin tonlulaş'arak /b/ye değiş'mesi, Arapça^dan alınma kelimelerde ise /f/lerin tonlulaş'arak /b/ye dönüş'mesi yoğun olarak gerçekleş'miş'tir. Diğer alıntı yapılan dillerden Rusça'da değiş'im 13 örnekle sınırlı kalmakla birlikte, /p/lerin /b/ye tonlulaş'ması en sık karş'ılaş'ılan değiş'im ş'ekli olmuş'tur. Çince 2 ve Moğolca sadece 1 kelimede bu bu ses olayı yaş'anmış'tır. Örn.:**b < p:** bada, pada <*Far.* pāde / baselke <*Rus.* pasılka / **b < (< p) < f:** abzel <*Ar.* afżal vb.

6.13. Örneklerine en sık rastladığımız ünsüz değiş'imlerinden biri de ***tonsuzlaşma*** olmuş'tur. Farsçadan alıntılanan 313 kelimede tespit edebildiğimiz değiş'imde sıkça rastladıklarımız: 129 örnek *k / ķ < g / ġ,* 169, 84 örnek *t <d*, 64 örnek *p >b,* 23 örnek *s < z ve* 13 örnek *c < ç* ş'ekilleri olmuş'tur. Arapçadan alıntılanan kelimelerde 640 örnek görülmektedir. Bu örneklerden en sık değiş'im yaş'ananlar ise: 76 örnek *p < b,* 48 örnek *t > d,* 40 örnek *ķ/k < g/ġ*, 10 örnek *s < z ve 7* örnek *ç < c* ş'ekilleridir. Rusça alıntı 11 kelimede görülen değiş'im, Moğolcadan alıntılanan 10 kelimede tespit edilmiş',değiş'imin 9 örneği ise, *k / ķ < g / ġ* ş'eklinde gerçekleş'miş'tir. Tonsuzlaş'ma olayı Çince sadece 2 alıntı kelimede görülmüş'tür. Örn.:**p < b** : paana, baana, maana <*Far.* bahane / payır, bayır <*Ar.* bāyir / aş'epke <*Rus.* aş'bıka vb.

6.14. Moğolca ve Çince alıntı kelimelerde rastlamadığımız ***sızıcılaşma*** olayı, Farsça 14, Arapça 5, Rusça 4 kelimede tespit edilebilmiş'tir. Örn.:**v < b**: rasba <*Far.* rosvā / vazvaz<*Far.* bezzaz / noovat, nöömöt, nööböt <*Ar.* navbat vb.

6.15. Farsça 330, Arapça 323 örnek tespit edebildiğimiz bu ses değişimi, Rusça ve Moğolca 17 ve Çince 9 kelimede tespit edilmiştir. Bu verilere bakıldığında ise, ünsüz olayları arasında en sık görülen ses olayının ***patlayıcılaşma*** olduğunu görmekteyiz. Örn.: **p < f :** parman, barman <*Far.* fermān / parz, farız, parız, barız <*Ar.* farz / pabrik <*Rus.* fabrika / pintuza <*Çin.* fen (b) tyaotsı vb.

6.16. Moğolca'dan alıntılanan kelimelerde örneğine rastlamadığımız ***dudaksıllaşma*** hadisesi, Farsça 33, Arapça 11, Çince 3 ve Rusça sadece 1 örnekte tespit edilmiştir. Bu dillerin tamamındaki ortak dudaksıllaşma hadisesi *m* < *n* olmuştur. Örn.: **v < h** : muzavrat <*Ar.* mužaharat / avan, obon <*Far.* Āheng / **m <n :**keremapam <*Rus.* gramofon / mampaŋ <*Çin.Çin.* min-van vb.

6.17. Tamamında sadece *ŋ* < *n* ses olayını tespit edebildiğimiz ***damaksıllaşma*** hadisesi, Farsça 5 örnek, Arapça, Rusça ve Çince 2'şer örnekte görülmektedir. Moğolca alıntı kelimelerde ise bu ses olayına rastlanmamıştır. Örn.:**ŋ < n :** laŋger <*Far.* lenger / zaŋger, zaŋker <*Ar. Ar.* zengār / bardeŋke < *Rus.* berdanka / gaŋgüŋ <*Çin.Çin.* guan-gün vb.

6.18. ***Genizsilleşme*** hadisesi, Farsça 21 ve Arapça 6 örnekte görülmektedir. Diğer dillerden alıntılanan kelimelerde bu ses olayı tespit edilememiştir. Örn.:**m < f :** milte, bilte <*Far.* fetįle / mursat, bursat, pursat <*Ar.* furśat vb.

6.19. Farsça 9, Arapça 3 ve Çince sadece 1 örnekte tespit edebildiğimiz ***sonantlaşma*** hadisesi, Rusça ve Moğolca alıntı kelimelerde görülmemektedir. Örn.:**y < c :** beypil < *Far.* behbūd

l <d : luŋtuŋ <*Çin.Çin.* du-tun / seyde, sacda, secde <*Ar.* sacda(t) vb.

6.20. Alıntı kelimelerdeki ***ünsüz benzetmeleri***, gerileyici ve ilerleyici benzetmeler şeklinde gerçekleşmiştir. Farsça 5 ilerleyici, 4 gerileyici, Arapça 9 ilerleyici, 1 gerileyici, Çince sadece 2 gerileyici benzetme örneğine rastlanmış,Rusça ve Moğolca alıntı kelimelerde bu ses olayı tespit edilememiştir. Örn.:**c_c < z_c** : cıncır, zıncır, çıncır <*Far.* zenįir / **bb< ĥb:** subbat, söömöt, sukbat *Ar.* śoĥbat / **-ç-_-ç- < -s-_-ç- :** çoçunça (782) <*Çin.* tszosıçou vb.

6.21. ***Başkalaşma*** adı altında Arapça (33) ve Farsça (23) kelimelerde tespit ettiğimiz bu ses olayı, çok sayıdaki örnekte *ld* < *ll* değişimiyle karşımıza çıkmaktadır. Örn.:**ld < ll:** çilde <*Far.* çille / **mp < bb:** kumpa, kupa <*Ar.* ḳubba(t) / **sl < st:** poslok <*Rus.* pūste (k) vb.

6.22. ***Diğer Ünsüz Değişmeleri*** başlığı altında incelediğimiz ses olayları, Arapça 140, Farsça 71, Çince 11, Moğolca 5 ve Rusça 3 kelimede gerçekleşmiştir. Değişmelerin en yoğun yaşandığı Arapça alıntı kelimelerde *h/ĥ* < *y, z* < *ż/ź* ve *g*<*Ǿ* değişimleri, Farsça alıntı kelimelerde ise daha çok *h/ĥ* < *y* değişmesi dikkatleri çekmiştir. Örn.:**z < c:** ereze, raci, erece, raca <*Far.* rįce / **n < f:** nak <*Ar.* faḳd / **r < j:** daarıŋ <*Çin.* dajen / **n < l:** dörbön <*Moğ.* dörböl / **ç< s:** boluç<*Rus.* volıst vb.

6.23. ***Ünsüz düşmesi***, incelemeye aldığımız alıntılanan dillerin tamamında görülmektedir. Arapça,,dan alıntı çok sayıda (404) örnekte tespit ettiğimiz bu ses değişiminde en çok; /Ǿ/ (151) , /h/ (49) ve /ĥ/ (94) ünsüzleri düşmüş,Farsça'dan alıntı 161 kelimede gördüğümüz ses değişiminde ise en çok; /h/ (37) ve /t/ (37) ünsüzleri düşmüştür. Çince'den 16, Rusça'dan 13, ve Moğolca'dan 3 örnek tespit edebildiğimiz bu düşme hadisesinde, incelemeye aldığımız alıntılanan dillerin tamamında /t/ ünsüzünün düştüğü görülmüştür. Örn.:**Ø < b:** aptoroy, atboroy <*Far. Far.* āftāb-rūy / ilativa <*Ar.* lebtābe / **Ø < d**: abiyençik, abiyezçik <*Rus.* abiyezdçik / **Ø < f**: ılıy, ılıy <*Çin.* falyu / **Ø < g**: çeen <*Moğ.* içegen vb.

6.24. ***Ünsüz türemesi*** olayı, Arapça 31, Farsça 28, Çince 7, Rusça 6, Moğolca 3 ve olmak üzere toplam 75 örnekte gerçekleşmiş ve bu dillerin tamamındaki ortak türeme, /y/ sesi olmuştur. Örn.:**b < Ø:** dambılda, damılda <*Far.* dāmulla / ıybaa <*Ar.* ĥayāʔ / duban <*Çin. (*dı) –duan vb.

6.25. Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimeler için düzenli bir ses olayı olmayan ***grup düşmesi***, Rusça 7, Farsça 5 ve Arapça 4 kelimede tespit edilebilmiştir. Rusça alıntı kelime örneğinin diğer alıntı dillere oranla fazla olması dikkat çekici olmuştur. Örn: **Ø < ān:** galtek <*Far.* ġaltānek / **Ø < ıt:** sak, sakıt <*Ar.* sāķıt / **Ø < ika:** karmon <*Rus.* garmonika vb.

6.26. Sadece Farsça ve Arapça'dan alıntılanan kelimelerde karşılaştığımız **ünsüz tekleşmesi** olayı ise, Arapça'dan alıntılanan 126 örnekte tespit edilmiş ve *rr > r (13) ,yy > y (21)* değişimlerinde yoğunluk kazanmıştır. Farsça'dan alıntılanan kelimelerde ise yine *rr > r* değişimi sıklıkta olmak üzere (10 örnek) , 25 ünsüz tekleşmesi olayı görülmüştür. Örn.:**r < rr:** beren <*Far.* perrān / mukarap <*Ar.* muķarrab vb.

6.27. ***Ünsüz ikizleşmesi*** olayı da, tekleşme olayında olduğu gibi, sadece Farsça (5) ve Arapça (4) alıntı kelimelerde, az sayıda örnekte görülmektedir. Örn.:**ss < s:** kassabur, kisebur <*Far. Far.* kįse-bur / **kk < ķ:** pakkaz, pakat, bakat, fakat <*Ar.* faķat vb.

6.28. ***Göçüşme*** olayı da yine sadece Arapça (17) ve Farsça (13) alıntı kelimelerde görülmektedir. Bu göçüşme olayları, hem yandaş hem de uzak göçüşmeler şeklinde gerçekleşmiştir. Örn.:**yr < ry:** çeyrek <*Far. Far.* çehār-yek / **br < rv:** arbak <*Ar.* arvāĥ vb.

6.29. Çince alıntı kelimelerde tespit edemediğimiz ***erime*** hadisesi, Farsça 52, Arapça 44, Rusça ve Moğolca ise, sadece 1'er örnekte görülmüştür. Örn.:**oo < eb:** moyloo < *Far. Far.* mūy-leb / **aa < aġ:** naama <*Ar.* naġma / **öö < of:** çirköö <*Rus.* serkof / **aa < ay:** konţaacı <*Moğ.* huntayc vb.

6.30. ***Yutulma*** hadisesi, sadece Arapça 2 ve Moğolca 1 kelimede tespit edilebilmiş, incelediğimiz diğer dillerden örnek bulunamamıştır. Örn.:**aa < he:** malaam <*Ar.* marham vb.

6.31. ***Büzülme ve derilme*** ses olayı; Arapça 40, Farsça 22, Rusça 2 ve Çince 1 alıntı kelimede tespit edilebilmiş,Moğolca alıntı kelimelerde ise örnek tespit edilememiştir. Örn.:**oo < ābi:** noot <*Ar.* nābit / **aa <aga:** saadak< Moğ. sagadag / **o < üge:** çolo <*Çin.* çilüge(n) / **oo < avo:** zoot <*Rus.* zavod vb.

6.32. SadeceFarsça (113) ve Arapça (29) alıntı kelimelerde örneğine rastladığımız ***Diftonglaşma*** olayında, Farsça *-ey- < -į-* değişimi 91 örnekte gerçekleşmiştir. Örn.:**ay < į:** buçayman, buçman, piçman <*Far.* peçmān / ayla, ile <*Ar.* ĥįla(t) vb.

6.33. Kırgız Türkçesindeki ünsüz değişmelerinin özel bir bölümünü oluşturduğu ve Türkçe kökenli kelimeler için de düzenli bir ses olayı olduğu için ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördüğümüz ***c < y değişimi'***ni**,** Rusça alıntı kelimeler dışında, incelediğimiz diğer dillere ait alıntı kelimelerde görmekteyiz: Farsça (18), Arapça (14), Çince (5), Moğolca (2).Örn.:**c < y:** cad, cat <*Far.* yād / cakut, cahut <*Ar.* yāķut / cosun <*Moğ.* yosun / cambı <*Çin.Çin.* yuan-bao vb.

SONUÇ

Son tahlilde, Kırgız Türkçesinin alıntı kelimelere uyguladığı ses değişmelerinin, Kırgız Türkçesinin özleştirme gücünü ve Kırgız Türkçesi fonetiğinin sağlamlığını göstermesi bakımından önemli olduğunu görmekteyiz.

Kırgız Türkçesi, diğer dillerden kelime alıntılarken, alıntıladığı kelimenin gerekli olan anlamıyla birlikte alıntılama yapmıştır. Örneğin: *Rus.* "*brak*" 1. Evlilik 2. Alet-edavatsız 3. Evlilikle ilgili, anlamlarını taşımaktadır. Oysa bu kelime Kırgız Türkçesinde ikinci anlamıyla ve

"*burak*" imlasıyla ön plana çıkmaktadır. Birinci ve üçüncü anlamları ikincil duruma gerilemiştir.

Kırgız Türkçesine alınan bazı kelimeler, anlam genişlemesine uğrayarak, bazen birkaç anlamı doğurmuştur. Örn:

pere „ (f.i.) Kenar, uç."	para (157) (Far.) 1. Çapak balığı. 2. Yün dikmek için incecik çubuk. 3. Tekerleğin dişi. 4. Küçük sırık.
pîr " (f.s.c. pîrân) Yaşlı, ihtiyar, (bk. sâl-hûrde)."	pir (195) (629) (Far.) 1. Eski, ilk olan. 2. İhtiyar adam, yaşlı adam. 4. Şeyh, dînî danışman. 3. Çok yaşayan, görmüş geçirmiş, ihtiyar.

Kırgız Türkçesine, VIII. asrın ortalarından XIX. asrın sonlarına kadar sözlü kanaldan giren bazı alıntı kelimeler, sözlü yollardan alınmaları sebebiyle olsa gerektir ki, eşzamanlı olarak birkaç farklı imla ile kullanılmaktadırlar. Örn:

› mıras, miras, muras (536)

muraz, murapı (551) < *Ar.* mirāŝ

› mıyaz, pıyaz (562) piyaz (630) < *Far.* piyāz

› atbeket, adıbeket (47) < *Rus.* advokat

› kokoŋza (431) hohonza (757) < *Çin.* hao-han (b) tszı **vb.**

Kırgız Türkçesinin güneybatı diyalektine oranla, kuzeydoğu diyalektinde daha az Arap ve Farsça kökenli kelime bulunmaktadır.[18] Biz bugün de, Kırgız Türklerinin Güney diyalektindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin, Kuzey diyalektinden daha yoğun olduğunu, gerek yazılı gerek de sözlü edebiyatta görebilmekteyiz.

Kırgız Türkçesine alınan kelimeler, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde belirttiği bazı Türkçe kelimelerin (Trk. "*balık*", Far. "*şehr*", Krg. "*şaar*" (şehir) – Trk. "*acun*", Ar. "*ḳālem*" Krg. "*aalam*" (âlem) vb.) Kırgız Türkçesinde kullanılma ihtimalini de azaltmıştır. Bunun dışında ayrıca, Rusçanın ilerleyen etkisi sonucunda kullanımdan düşme noktasına gelen Arapça ve Farsça alıntı kelimeler de söz konusudur. Örn: Ar. "*imarat*", *Rus.* "*zdanye*", Krg. "*zdanye-imarat*" (yapı, imaret, bina) – Far. "*sirke*", *Rus.* "*uksus*", Krg. "*uksus-sirke*" (sirke) vb. bazı Arapça ve Farsça kökenli

[18] K. Dıykanov, age.,, s.25.

kelimeler ise, yerini Rusça alıntı kelimelere terk etmiştir. Örn: Ar. "*müdür*", *Rus.* "*direktor*", Krg. "*direktor*" (müdür) – Ar. "*uruyat*", *Rus.* "*svaboda*", Krg. "*svaboda*" (hürriyet) vb.

Kırgız Türkçesine alınan kelimelerin anlamları, alıntılanan dillerin, tematik olarak, hangi alanlarıyla ilişki kurulduğuna dair bilgiler de vermektedir. Örneğin, Arapçadan alıntılanan kelimeler çoklukla dinle ve ahlakla ilgiliyken, Farsçadan alıntılanan kelimeler tarım, hayvancılık ve ticaretle ilgili, Rusçadan Kırgız Türkçesine alınan kelimelerde ise çoklukla, Sosyalist sistemle ilgili siyasi ve idari terimler, bilimsel ve felsefi kavramlar olmuştur. Alıntılanan kelimelerin büyük çoğunluğunu ise gramer kategorisi olarak isimler teşkil etmiştir.

Çok bakışta Rusçanın yoğun tesiri olduğu düşüncesi doğurabilecek olan Türk lehçelerinden olan Kırgız Türkçesinde, Farsça ve Arapça alıntıların fazlalığı dikkati çekmiştir.

Ayrıca, alıntı kelimelerin Kırgız Türkçesinin ölçünlü dilinde dahi birden fazla imlayla kullanılır olmasının, Kırgız Türkçesinin ölçünlü diline dair, ölçünlü dilin netliği sorununu gün yüzüne çıkarmıştır.

Arapça alıntı kelimelerde çok sayıda örnekte görülen ünlü kısalması olayının, Kırgız Türkçesinin genel karakterindeki uzun ünlülerin aksine bir görünüm arz ettiği görülmektedir. Bu ve benzeri bazı durumlar, Kırgız Türkçesinin fonetik karakteristiğinin, alıntı kelimeler için bazı durumlarda farklı işlediğini göstermiştir.

Kırgız Türkçesinin, Arapça, Farsça, Moğolca ve Çince alıntı kelimeler için uyguladığı özleştirmenin, Rusça alıntı kelimeler için yeterince uygulamadığı görülmüştür. Yukarıda da değindiğimiz gibi, baskıcı dil politikası, yani Rusçanın ana dili konumuna yükselip, Kırgızcadan daha iyi bilinmesi, hatta Kırgızcanın unutulması; alfabe ve eğitim sisteminin Ruslaştırması, N.Y. Mardʻın başını çektiği, "*Kırgız Türkçesi ifadelerinin yerine Rusça terimlerin alınması gerektiği*", görüşünü savunanların çabaları, hatta 1930ʻlardan itibaren başlayan süreçte, fonetiğiyle özleştirilmiş kelimelerin fonetiklerinin tekrar Rusça aslına döndürülmesi gibi çok sayıda nedenlerle birlikte, Rusça alıntı kelimelerde ses değişim örnekleri az sayıda gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

ABDULDAYEV, E, **Azırkı Kırgız Tili**, Kırgızistan Yay., Bişkek, 1998.

ABDULDAYEV, E., DAVLETOV, S., **Kırgız Tili**, Mektep Yay., Frunze, 1986.

ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., **Kırgız Tilinin Frazyogiyalık Sözdügü**, Mektep Yay., Frunze, 1980.

ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., **Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü**, Mektep Yay., Frunze, 1984.

AHMATOV, T., DAVLETOV, S., **Kirgizkiy Yizık**, Mektep Yay., Frunze, 1975.

AHMATOV, T., MUKAMBAYEV, C., **Azırkı Kırgız Tili**, **(Fonetika-Leksika)**, Mektep Yay., Frunze, 1978.

AHMATOV, T., ÖMÜRALİYEVA S., **Kırgız Tili** (**Fonetika, Leksika),** Frunze, Mektep Yay., 1990.

AKIN C.,*Kırgız Sözlükçülüğü ve Kırgızca Sözlükler*, **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literatureand History of Turkish or TurkicVolume 4/4 Summer 2009 (Sözlükçülük Sayısı)**, s.47-70.

AKMATOV, T. K.,**Atnoÿennive Kırgızkogo Yizıka K Sibirskim Tuyrkskim Yizıkam,** Frunze, Mektep Yay., 1983.

AKMATOV, T. K.,**Zvukovoy Stroy Sovremennogo Kırgızkogo Literaturnovo Yizıka**, Mektep Yay., Frunze, 1968.

AKMATOVA, A, *Modern Dönem Kırgız Urukları Ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası*, "Turkish Studies", International Periodical For the Languages, Literatureand History of Turkish or TurkicVolume 3/3 Spring 2008. 8-36.

AKSAN, D., Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., Ankara, 1982, C.III. s.31.

ATALAY, B, **Divanü Lûgati't – Türk Tercümesi**, C. I-IV, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1986.

BAJOÿNA, Ÿ N.,**Ruskaya Leksika v Sovremennom Literaturnom Kırgızkom Yizıke**, Nauka, Frunze, 1954.

BAJOÿNA, Ÿ,*Orfografiya Kirgizkih Slov v Russkih Tekstah*, "Sovetskaya Turkologiya", Baku, 1974, No: 5.

BARANOV, H. K.,**Arabsko-Ruskiy Slovar**, Nauka Yay., Maskva, 1958.

BASANGOV, B. B.,**Russko – Kalmıtskiy Slovar**, Nauka Yay., Maskva, 1940.

BASKAKOV, N. A.,**Tuyrskiye Yizıki**, Nauka Yay., Maskva, 1960.

BATMANOV Ÿ A.,**Krakkoy Vvdeniye v Ÿznçeniye Kırgızkogo Yazıka**, Mektep Yay., Frunze, 1947.

BELKOÿN, V. M.,**Karmannıy Arabsko-Russkiy Slovar**, Nauka, Maskva, 1970.

BERDÝYEVA, G.,**Arabskiy Zaimstvovaniye v TadjikskomYizıke**, DuÇanbe, 1969.

BOROVKOV A.K.,**Leksika Sredne Aziyatskovo Tafsira XII-XIII. Vekof ,** Nauka Yay., Moskova, 1963.

BORUSOV., B. M., **Russko – Arabskiy Slovar**, Nauka Yay., Maskva, 1967.

BUDAGOV, L, **Sravnitenıy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy**, Sank-Peterburg, 1869 – 1871.

BUDAGOV, R. A.,**Ÿstoriya Slov v Ÿstoriya ObÇestva**, Nauka, Maskva, 1971.

CAFEROĞLU, A.,**Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi; Ÿstanbul, 1993.

CAPAROV, ÿ., SEYDAKMATOV, K., **Kırgız Tilinin Sinonimder Sözdügü**, Ÿlim Yay., Frunze, 1984.

CLOUSON, S, G.,**An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford, 1972.

ÇOROTEGOÿN T.K., Moldokasımov, K.S,. **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaça Tarıhı**. Biskek, 2000.

DEVELLOÿOĞLU, F.,**Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 15. baskı, 1998.

DIYKANOV K.,**Kırgız Tili Tarıhınan (**Kırgız Dili Tarihinden) , Frunze (BiÇkek) , Mektep Yay., 1980.

DIYKANOV, K.,**Kırgız Fonetikasının Tarıhı**, Mektep Yay., BiÇkek, 1992.

DIYKANOV, K.,**Kırgız Tilindegi Kıyın Maseleler Cana Tugra Cazuw**, BiÇek, 1994.

DIYKANOV, K.,**Kırgız Tilindegi Ündüülör**, Mektep Yay., Frunze, 1959.

DIYKANOV, K.**, Kırgız Tilinin Körsötmö Kuraldarı**, (Kırgız SSRinin Elge Bilim Berüü Ministirdigi SSSRinin 50. Cıldıgı Atındagı Emgek Kızıl Tuu Ordendüü Kırgız Mamlekettik Üniversiteti), **Almaatı, 1998.**

DIYKANOV, K., KUDAYBERGENOV, S., **Kırgız Tilinin Morfologiyası**, Mektep Yay., Frunze, 1956.

DMÇTRÇYEV, N. K.,**Sootvetsviy r-z, Çsledovanniya Pa Cravnitelnoy Grammatike Turkskih Yizıkov (I. Fonetika),** Nauka Yay., Maskva, 1955.

*DOERFER***,** G.,*Türkische und mongolische Elemente***im Neupersischen,** C. I-IV, Wiesbaden, 1963-1975.

EMRE, A, C.,**Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (ilk deneme) , Fonetik,** Çstanbul, 1949.

ERÇLASUN, A, B.,**Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara 1993.

ERÇLASUN, A, B.,**Türk Dünyası Üzerine Çalışmalar**, Akçağ Yay., Ankara, 1999.

EREN, H.,**Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,** Bizim Biro Yay., Ankara, 1999.

ERğAHÇN S., "Kırgızların Çslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", **Ankara Üniversitesi Çlahiyat Fakültesi Dergisi,**C. 39 S. 0.

ERğAHÇN, S.,*Kırgızların Çslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar***,** "Ankara Üniversitesi Çlahiyat Fakültesi Dergisi", C. 39 S. 0

GAFAROV, M, A.,**Persidko-Ruskiy Slovar**, Maskva, 1914 – 1927.

GÖMEÇ, S.,**Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 1999.

GÜLSEVÇN, G.,**UÇak Çle Ağızları (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük) ,** Ankara, 2002.

HERBERT, R., POPPE, N., **Kırghız Manual, Bloomington**, 1963.

HOROLETS, G. Ç,**Fonetiçeskoye Osvoyenniy Russkoy Leksiki v Kırgızkom Yizıke**, 1953.

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan_tarihi

ÇMANOV, A.,**Kırgız Tili**, "Mektep" Basması, Frunze, 1990.

ÇNAN, A.,*Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi,* "Türk Dili AraÇtırmaları Yıllığı-Belleten" *1964,* Ankara, 1965, s.67.

ÇSMAÇLOV, Ç,**Turkiy Tillarda Kavm-Karindoçlik Terminlari**, TaÇkent, 1966.

KALKAN, M.,**Kırgızlar ve Kazaklar,** Selenge Yay., Çstanbul, 2006.

KARAMANLIOĞLU, A., F., **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara. 1994.

KARASAYEV H.,**Kaamus Naama (**Kırgız Türkçesine, Arapça, Farsça, Moğolca, Çince, Rusçadan giren kelimeler ve Kırgız Türkçesinin kullanımdan düÇen kelimeleri) , ğam Yay., BiÇkek, 1996.

KARASAYEV, H.,**Kamus Naama**, ğam Yay., BiÇkek,1996.

KARASAYEV, H.,**ÖzdöÇtürülgön Sözdör**, Redaktör: B.Ö.Oruzbayeva – Kırgız Sovyet Ansiklopedisinin BaÇRedaktörü, Frunze, 1986.

KASAPOĞLU - ÇENGEL, H.**, Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)**, Akçağ Yay., Ankara, 2005.

KASAPOĞLU ÇENGEL, H.,*Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Ortak Alınma Kelimeler***,**"Türk Dili", S: 521, Mayıs 1995, s. 467-479.

KORKMAZ, Z., **Gramer Terimleri Sözlüğü***,* Ankara, 2003.

KUDAYBERGENOV, C.,**Sintetiçeskiy Spolob Abrazavanniya Glagola v Kırgızkom Yizıke** (ADD), Frunze, 1968.

KUNDUZOV, E.,**Kırgızcadaki Arapça Kelimeler ve Bunların Arapça Öğrenimindeki Yeri**, Gazi Üniversitesi - Eğitim Bilimleri Enstitüsü - Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı (Danışman: Prof. Dr. Emrullah İŞLER, Ankara, 2006, (Yüksek Lisans tezi 106 sayfa).

LOYA, Y. B.,**Istoriya Lingvistiçeskih uçeniy**. Maskva, 1969.

MAGAZANOK, D. A.,**Turetsko-Russkiy Slovar**, Maskva, 1945.

MALOV, C. E.,**Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti,** Maskva, AN CCCR Yay.,, 1951.

MUKAMBAYEV, C. M.,**Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdörü**. – Şim Yay.,, 1976.

MULLER B. V.,**Persidko – ruskiy slovar,** Maskva, 1960.

NADELYAYEV, V. M.,**Nasilov, D. M., Drevnetyurskiy Slovar**, Leningrad, 1969.

ORUCBAYEVA, B. O.,**Slovaabrazavanniye v Kırgızkom Yizıke**, Frunze, 1964.

OSMANOVA C., KONKOBAYEV, K., **Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdügü**, Kırgız – Türk "Manas" Üniversitesinin Çıgarmaları, BiŞkek, 2001.

ÖNER, M.,**Bugünkü Kıpçak Türkçesi** (Tatar, Kırgız, Kazak Lehçeleri KarşılaŞtırmalı Grameri), TDK Yay., Ankara, 1998.

PERSİDKO – RUSKİY SLOVAR (V dvuh tomah), Maskva, 1970.

POLNIY PERSİDKO-ARABSKO-RUSKİY SLOVAR (Sost. Palkovnik İ D Yagello). – TaŞkent, 1909.

RADLOF, V.V.,**Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy,** I-IV, Spb., 1888-1911.

RADLOFF V.V.,**Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy (**Türk Diyalektleri Sözlüğü Denemesi) , I-IV, Spb., 1888-1911.

RADLOV B.B.,**Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy**. Sankt-Peterburg. 1893 – 1911.

RAHİMOV, T. R.,**Kitayskie Elementı v Sovremennom Uygurskom Yizıke** (slovar). Maskva, 1970.

RASANEN, M.,**Versuch einesetymologischen Wörterbuchs derTürksprachen**. Helsinki, 1969.

RTSNÇTSNE, A. R.,**Kratkiy Mongolsko-Ruskiy Slovar**, (Pod Redaksiyey SANCAYEVA, G.D.), Maskva, 1947.

RUSSKO-KALMITSKİY SLOVAR. – Sovetskaya Entsiklopediya Yay.,, Maskva, 1940.

SADVAKOV, G.,**Yizık Uygurov Fergankoy Dolını i Prablemı Vzaimodeystviye Uygurskih i Özbekskih Diyalektov**, Alma-Ata, 1972.

SAGINBAYEV, B.,**Türk Tili**, BiŞkek, 1995.

SANJEYEV, G. D.,*O Turko-Mongolskih Leksiçeskih Paralleliyah***, "**Sovetkaya Turkologiya", Baku, 1973. s.6.

SARTBAYEV, K.K.,**Türk Tilderinin Salıştırmalı Gramatikası,** Frunze, 1962.

SEVORTYAN, Ê.V.,**Probnye stat'ik "Etimologičeskomu slovarji tjurskix jazykov",** Maskva, 1966.

STEİNGASS, F., A., **Comprehensive Persian-Engllish Dictionary,** Librairie du Lıban, Beirut, 1975.

ğANSKTSY, N. M., İVANOV, B. B., ğANSKAYA, T. V., **Kratkiy EtimologiçeskiySlovar Ruskogo Yizıka**, Maskva, 1961.

ğARBATOVA, G. ğ.,**Karmannıy Russko-Arabskiy Slovar**, Maskva, 1968.

ğERBAK, A. M.,**Sravnitelnaya Fonetika Turkskih Yizıkov**, Nauka Yay.,, Leningrad, 1970.

ğİLOVA, E. N.,**Slovar Turkizmov v Russkom Yizıke**, Alma – Ata, 1976.

ğİPOVA, E.N., Slovar Turkizmov v Ruskam Yizıke, Nauka Yay., Alma-Ata, 1976.

ğUKUROV, C. ğ.,**Kırgız Tilindegi Tataal Süylömdör**, Frunze, 1955.

TENİğEV, E. R.,*Kırgızların ve Kırgızcanın Kökeni Sorunu Üzerine* (Çev. C. Turgunbayev), "Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi", S. 5, Ankara, 1996, s.56-71.

TENİğEV, E. R.,**O Partroyennii İstoriya Narodna-Razgavornogo i Literaturnıh Yizıkov**, Tuyrkologoçeskiy İsledovaniye, Maskva, 1976.

TENİğEV, E.,**Drevne –Kırgızskiy Yizık**, Kırgızistan Yay., BiÇkek, 1997.

TINISTAN UUL, K.**, Ene Tilibiz**, İstanbul, 1998.

TİMURTAğ, F. K.,**Osmanlıca Grameri**, İstanbul, 1964.

UZBEKSKO – RUSKİY SLOVAR, Maskva, 1959.

WEHR, H.,**A Dictionary of Modern Written Arabic-English**, Librairie du Liban, Beirut, 1980.

YANğANSİN Y., KUDAYBERGENOV S., DIYKANOV, K., **Kırgız Cazuusunun Tarıhınan**, Frunze, 1958.

YANğANSİN, Y.,**Sotsialisttik Uluu Oktyabr Revolutsiyasınan Kiyin Kırgız Tilinin Leksikasının ÖsüÇü**, Frunze, 1953.

YUDAHİN, K K.,**Kirgizkiy-Ruskiy Slovar,** Maskva, 1940.

YUDAHİN, K. K.,**Kırgızca-Rusça Sözlük**, (Çev. Abdullah Taymas I. Cilt A-J, Ankara 1945, II. Cilt K-Z, İstanbul, 1948.

YUDAHİN, K. K.,**O Kırgızkom Termine Akın**, Akademiku V. A. Gordlev-Skamu K yivo Semidesyatipyatiletuyu, Sbornik Statey, Maskva, 1953.

YUNUSALİYEV, B. M.,**Kırgız Dialektologiyası**, Mektep Yay., Frunze, 1971.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 637-644, TURKEY

SPİRİTÜALİZM, MATERYALİZM VE FANTASTİK ÜZERİNE FARKLI BİR HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR ANLATISI: *ÖLÜLER YAŞIYOR MU?*

Pelin ASLAN[•]

ÖZET

Hüseyin Rahmi Gürpınar, fantastik ve doğaüstü unsurlardan romanlarında sıkça yararlanır. Materyalist dünya görüşüne inanan, bu görüşü romanları aracılığıyla savunan, halka yaymaya ve empoze etmeye çalışan Hüseyin Rahmi, cin, peri, şeytan, dirilen iskeletler, geri gelen ruhlar gibi doğaüstü unsurları ve bu unsurların neden olduğu durumları aslında hep bu tarz doğaüstü ve bilinemez güçlerin olmadığını kanıtlamak için kullanmıştır. Yazar, seslendiği "cahil" kitlenin dikkatini doğaüstü ve fantastik sayesinde romanlarına çekerek, onları aydınlatmayı hedefler. Yazarın romanlarının sonu daima "gerçekçi" bir şekilde biter, romanları materyalist dünya görüşünün ruhçuluk karşısındaki zaferiyle sonuçlanır; akıl, mantık ve bilim doğaüstü gibi görünen her şeyi alt eder, fantastiği ortadan kaldırır. Ancak bu romanların içinde biri, *Ölüler Yaşıyor mu?* Hüseyin Rahmi'nin benzer konulu romanlarından ayrılır ve Hüseyin Rahmi'nin düşünsel ve edebi yaşamı açısından bir ilke işaret eder. Bu makalenin amacı Hüseyin Rahmi'nin ruhçu dünya görüşüyle de empati kurmaya çalıştığı ve "gerçekçi" değil, "fantastik" türde yazmış olduğu *Ölüler Yaşıyor mu?* adlı romanı üzerine, benzer konulu diğer romanlarıyla da karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir inceleme sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Rahmi Gürpınar, fantastik tür, doğaüstü, ruhçuluk, maddecilik.

THE DIFFERENT NARRATIVE OF HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR ABOUT SPIRITUALISM, MATERIALISM AND FANTASTIC: *ÖLÜLER YAŞIYOR MU?*

ABSTRACT

Hüseyin Rahmi Gürpınar, often benefits from the fantastic and the supernatural elements in his novels. He believes in materialist world view and through his novels he advocates it and attempts to impose and spread his views to the public. In his novels, there are many supernatural elements such as the jinn, fairy, devil, resurgent skeletons, returned souls etc. and the situations caused by these supernatural elements. By using these, his aim is always to prove that in the reality there are no such supernatural things and unknowable forces. In his point of view, these supernatural and fantastic forces, situations and atmosphere, because of their attractiveness, help him to enlighten "uneducated" people. The end of his novels is always in a "realistic" way and the materialist worldview prevails to the spiritualism. The reason, logic and science become superior to other things seem to be supernatural and they eliminate the fantastic. However, among the similar topical novels, one of them, *Ölüler Yaşıyor mu?* can be located as different because it points out the uniqueness in terms of the intellectual and the literary aspect of Hüseyin Rahmi. Thus, the aim of this article is to present a detailed and comparative analysis of *Ölüler Yaşıyor mu?* which can be evaluated as "fantastic genre", not the realistic and in which the author tries to show empathy with the spiritual world view.

Keywords: Hüseyin Rahmi Gürpınar, fantastic genre, supernatural, spiritualism, materialism.

[•] Dr., Bahçeşehir Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, elmek: aslan.pelin@gmail.com

Hüseyin Rahmi Gürpınar, yazı kariyerinde sondan bir önceki romanı olan *Ölüler Yaşıyor mu?*'yu 1932'de yayınlamıştır. Uzun yıllar spiritüalizm ve materyalizm karşıtlığını romanlarında materyalizm lehinde sonuçlanan bir biçimde sıkça işleyen yazarın bu romanı, yıkmaya uğraştığı bakış açısıyla yani ruhçulukla da empati kurmaya çalışması açısından 1921'de *İkdam*'da tefrika edilen ve 1928'de Ma'ârif Matbaası tarafından basılan *Mezarından Kalkan Şehit* adlı romanı hatırlatır. İncelendiğinde görülür ki *Mezarından Kalkan Şehit*, Hüseyin Rahmi'nin yine olağanüstü ve fantastik unsurlardan sıklıkla yararlanarak materyalizmin ruhçuluğa üstünlüğünü savunduğu tezini destekleyen bir romandır ama atmosferi itibariyle benzer konulu diğer romanlarından ayrılır. Hüseyin Rahmi kendi tezini ön plana çıkardığı romanlarının aksine, *Mezarından Kalkan Şehit*'te[1], örneğin *Gulyabani*'de yoğun bir biçimde hissedilen ironik ve alaycı bakış açısını en aza indirgemiş, karşı tezi de -nihayetinde çürütme amacıyla olsa da- anlamaya yönelik bir çabaya yer vermiştir. *Ölüler Yaşıyor mu?* ise ruhçuluk ve maddecilik mevzusunu yazar açısından bir adım daha ileriye taşır. Yazar, *Mezarından Kalkan Şehit*'te her ne kadar karşıt tezle empati kursa da bu tezi sonuna kadar reddetmede ısrarlıdır ama *Ölüler Yaşıyor mu?*'da Hüseyin Rahmi'nin karşı teze teslim olduğu görülür. Bu teslimiyet yazarın, düşünce dünyasıyla ilgili farklı bir yönelime işaret etmesi açısından önemli olduğu kadar, edebi anlamda da bir ilke işaret etmesi açısından son derece mühimdir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Ölüler Yaşıyor mu?* ile Türk edebiyatında ilk kez fantastik roman türünde bir eser yazmış olur.

Fantastik roman, içeriği ve kurgusuyla okuru, inançsızlığını bir süre için bir kenara bırakmaya razı edebilen romandır. Böyle bir roman türünün gerçek dışı ve ötesi içeriğiyle okur sarsılır, kararsızlık içinde gidip gelir, kaygı duyar, şaşırır, şüphe ve hayrete düşer. Fantastik romanlarda anlatıcının anlattıkları kendi iç gerçekliğine sahip olur, tutarlı ve doğru görünür. Sadece okur değil, öykü kişileri de olan biteni "yadırgar." Bu nedenle okura ve öykü kişilerine anlatının kendi kuralları, gidişatı da dâhil olmak üzere her şeyin "tahmin edilemezlik", "bilinemezlik", "öngörülemezlik" içinde ilerlediğinin hissettirilmesi fantastik romanın birincil özelliğidir. Roman boyunca tekinsiz, tuhaf bir atmosfer yaratılır ve olan bitene kesinlikle *hiçbir açıklama* getirilmez. Ancak bu yanlış anlaşılmamalıdır; metin içinde fantastiğin kendi iç mantığı, kendi dinamik yapısından kaynaklanan açıklamalar tabii ki olabilir ama bu açıklamalar okuru en başa götürüp fantastiğin neden orada o şekilde olduğunu anlatma çabası, yapay bir olup biteni kavratma uğraşı şeklinde olmaz. Ayrıca fantastik metinlerde metnin yaratıcısının sınırsız hayal gücü metnin ait olduğu kültürel ortama çok da yabancı olmaz; yazar, ait olduğu kültürel ve sosyal ortamın kodlarını değiştirip dönüştürür; anlatıda okurlar "uçurulur" fakat bu uçuş kontrollü olur.[2] Anlatılanlar sayıklama, tamamen gerçekdışı ya da tamamen rüya izlenimi vermez; hayal-gerçek iç içeliğini sürekli muhafaza eder. İşte *Ölüler Yaşıyor mu?* bu özelliklerin kısmen görüldüğü ilk Türkçe fantastik roman olarak Türk edebiyatında ayrı bir yerde konumlanır.

Ölüler Yaşıyor mu? Milliyet'te tefrika edilmeden bir gün önce Hüseyin Rahmi gazetede "Ölenler Yaşıyor mu?" başlıklı bir yazı yazar. Bu sorunun yanıtının bazıları için evet bazıları için hayır olduğunu söyler. "Tasdikçi" ya da "münkir" olmanın kişinin kendi özgür kararı olduğunu, inançları yüzünden kimsenin eleştirilemeyeceğini savunur. Edebi romanların uzun yıllar aşk, kıskançlık, cinayet ve hıyanet mevzularından başka bir şey işlemediğinden yakınır. Romanda elbette aşk olmalı, diyen Hüseyin Rahmi "Bütün bina bu temel taş üzerine yükseltilmesin. Ortada

[1] Bkz. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Mezarından Kalkan Şehit*, yay. haz. Kemal Bek (İstanbul: Özgür Yayınları, 1995).

[2] Modern fantastik anlatıların ne gibi özellikler taşıdığı konusunda daha fazla bilgi edinmek için özellikle Rosemary Jackson,. *Fantasy: The Literature of Subversion*. London: Routledge, 2003 ve W. R. Irwin, *The Game of Impossible: A Rhetoric of Fantasy*. Urbana: University of Illinois Press, 1976 adlı eserlere bakılabilir.

fennî, bediî merâka şâyân çok meseleler var. … Mesela rûh muammâsı…" diyerek gizemli ve belirsiz bir konuyu yeni eseri *Ölüler Yaşıyor mu?*"da romanlaştırdığını ifade eder.

Yazar, romanına başlamadan önce ruhun ölümsüzlüğüne inananların ve inanmayanların görüşlerini kaynaklara dayanarak yazdığını iddia eden ve yararlandığı Fransızca kaynakların listesini veren bir giriş yazısı kaleme alır. Ancak yazar, her iki tarafın tartışmalarına yer vereceği romanının neticede bir "roman" olduğunun farkındadır; tez ve karşı tezlere geniş yer verirse okurlarının sıkılacağını bilir. Bu yüzden romanında, felsefe sözünden ürküntü duyanlar için eğlenceli, merak uyandırıcı satırların da olduğunu söylemeden edemez. "Aklınız ne yana yatarsa ona inanırsız." diyerek bitirdiği yazısında[3] Hüseyin Rahmi'nin pozitivizmde diretmediğini, herkesin kendi yolunu seçebileceğini söylemesi yazarın kariyerinde bir ilktir. Belki de ilerleyen yaşının etkisi, yıllarca bu meselelerle uğraşması manevi güçlerle ilgili kafasını karıştırmıştır. Berna Moran, Hüseyin Rahmi'nin, romanlarının zamanla daha karamsar bir nitelik kazandığını ve yazarın sonunda dünyaya küserek köşesine çekildiğini ifade eder.[4] Bu bağlamda, bilimin kesinliğinin ve gücünün o kadar da güvenilir olmadığını ya da hâlâ birtakım gizemlerin açıklığa kavuşamadığını görmesi Hüseyin Rahmi'yi pozitivizmdeki ısrarcılığından alıkoymuş olabilir. Sonuçta, fantastik öğelerden ilk yararlandığı roman olan *Gulyabani*'nin önsözündeki tüm olağanüstü gibi görünen şeylere rağmen somut ve dış gerçeklikte ısrar eden yazar,[5] bu kez kendisini daha belirsiz bir noktada konumlandırmaktadır. İşin eğlencesinden fantastik unsurları kullandığı önceki romanlarında çokça faydalandığından artık ele aldığı meseleye daha felsefi bir boyuttan yaklaşmaktadır. Hüseyin Rahmi bu romanında yanıtlardan çok, zor soruların peşinde gibidir.

Yazarın, varoluşa dair kafasını meşgul eden soruların sayısı oldukça fazladır. Romanın hikâyesine geçmeden önce "Başlangıç" diye bir bölüm yazan Hüseyin Rahmi "Neredeydik? Nereye çıktık? Ve nereye döneceğiz? Hangi kuvvetin ürünleriyiz? Kimi eğlendirmek için bu ebedi sahnenin palyaçoluğunu yapıyoruz? Yoksa O [Allah], dinlerin uydurduğu bir heyulâ mıdır?" (s. 11) sorularının etrafında döner durur. Sonra da ruhçuluk konusuna değinir. "Gerçekten ruhlar gelip de mi maddi olmayan parmaklarıyla bu masa telgrafını tıkırdatıyorlar?" (s. 11) Ama Hüseyin Rahmi, her şeye rağmen ömrünü adadığı pozitivizmden kolay kolay ayrılmaya niyetli de değildir. Her ne kadar okurlarını neye inanmak istedikleri konusunda serbest bırakmış da "Dinlerin cennet, cehennem, Allah'ını tahtından indiren bilim ve teknoloji bir gün bu latifeci ruhların blöflerini de meydana çıkaracaktır." (s. 12) Bilime göre bir ölünün dirilmesi, bu dünyaya geri dönmesi mümkün değildir; bunlar sadece zayıf zihinlerden doğan "düşünce fantomlarıdır." Fakat yine de masa başı etrafında yaşanan ruh yazışması bir gerçek olarak durmaktadır. İşte Hüseyin Rahmi'nin belki de tek rahatsızlığı bundan kaynaklanmaktadır; bu hadise nasıl meydana gelir? İnsan beyni neden bunu çözmekte bu kadar âcizdir? Zihni bu meselelerle dolu olan yazar, tamamen hayal ürünü bir eser meydana getirdiğini belirtir. "Bu roman „fantastique'dir. En dürüst biçimde gerçek değildir. Zaten gerçeğin kesin şekli de bulunamayan muammalardandır." (s. 13) Bu satırlar Hüseyin Rahmi'nin endişelerini ortaya koyar; o her ne kadar okurlarını neye inanmaları konusunda serbest bıraktığını söylese de belki de okurları materyalizm yerine spiritüalizme inanmayı seçeceklerdir. Oysaki burada yazılanlar hayaldir; okurlar bunları gerçek olarak kabul etmemelidir. Ama hemen ardından gelen cümlede "gerçeğin ne olduğunun zaten muamma" olduğunu belirtmesi Hüseyin Rahmi'yi ilk kez verili gerçeği sorgulayan bir fantastik roman yazarına yaklaştırır. Zaten eserinin türünü de okurlarına bildirir: Fantastik yani bilindik gerçeklerin dışında da gerçeklerin olabileceğini varsayan ve gerçekçi roman türünün konvansiyonlarını altüst eden tür. Bu da tür için Türk edebiyatı

[3] Bu yazı romanın başında yer almıştır, 9. Romandan yapılan bütün alıntılar için bakınız: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Ölüler Yaşıyor mu?* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1975). Bu baskıdan yapılan alıntıların sayfa numaraları bundan sonra parantez içinde verilecektir. Bu eser, ilk defa, 1932'de *Milliyet*'te tefrika edilmiştir.

[4] Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 100.

[5] Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Gulyabani*, haz. Kemal Bek (İstanbul: Özgür Yayınları, 1997), 24-26.

macerasında önemli bir adımdır. İlk kez fantastik, modern roman türlerinden biri olarak yazarı tarafından söz konusu edilir. O güne kadar, masalla eşitlenen, varlığı bile görmezden gelinen tür, modern bir tür olarak edebiyattaki yerini almaktadır. Fakat o güne dek fantastiği hep gerçekçi romanın içinde kullanan ve olumsuzlayan Hüseyin Rahmi yine klasik bir fantastik yazarın yapmayacağı bir tavır da sergilemiş olur; "anlatılanlara inanmayın" diye baştan uyarıda bulunarak fantastiğin kendi iç gerçekliğini yıkar.

Her ne kadar fantastik roman türü açısından düşünüldüğünde bazı çelişkiler barındırsa da, böylece, ilk kez fantastik bir türde yazdığını belirten Hüseyin Rahmi'den, anlatılanların daha inandırıcı olması açısından "ben" anlatıcılı bir anlatı beklenirken[6] o anlatma edimini üçüncü tekil şahsa bırakır. Belki de çok sayıda kişinin ve görüşün karıştığı ve sadece tek tarafın bakış açısına değil karşıt bakışlara da yer vermek istemesi açısından bu seçim bu anlatıyı daha inandırıcı kılar. Diyaloglar sayesinde sık sık hem materyalist hem spiritüalist tarafları göstererek okura olayları doğrudan aktarır. Bir konakta geçen anlatıda bir anne, ruhçuluğa meraklı iki oğlu, bir kızı, ruh çağırma işlerinin bir başka meraklısı Fransız mürebbiye ve evin çalışanları yaşamaktadır. Bir de eve sık sık gidip gelen pozitivist/materyalist dünya görüşünü temsil eden dayı vardır. Cinli-perili hikâyeler okuyarak günlerini geçiren erkek kardeşler ruhun ölümsüzlüğe inanmaktadırlar. Romanın içinde bir iç anlatı da vardır. Çocuklar sürekli olarak Astronomi bilgini Camile Flammarion'un *Les Maisons Hauntees* (Perili Ev) adlı kitabını okur. Bu kitabın yazarı, doğaüstü olaylar yaşamış insanlardan aldığı mektupları doğrudan yayınlamıştır. Onların akıl almaz maceralarını okurken ana anlatının içinde meydana gelen çeşitli tuhaflıklar, örneğin çocukların hikâyede ürkütücü bir ses duyulduğunu okudukları anda, kendi gerçekliklerinde de sesler duymaları gibi, anlatının atmosferini tekinsizleştirir.

Yeğenlerinin böyle şeylere meraklı olması dayının hiç hoşuna gitmez. Ruhçuluk merakı, ona göre modernizmin getirdiği bir şeydir. Pozitif şeylerden kaçıp gözle görülmeyen şeylerle ilgilenmek, sinirleri son noktasına kadar germek, bu ölüm aşkı hep savaşın bıraktığı yadigârdır. Dayı dirilen ölülere, hayaletlere, geri gelen ruhlara inanmayı sonuna kadar reddeder. Mürebbiyenin "inanmadığınız bir şeyi göremezsiniz" açıklamalarına "görmediğim bir şeye nasıl inanabilirim?" cevabını verir. Mürebbiyenin, "Bizim gözlerimiz çok kuvvetsizdir. … Doğanın bize müsaade ettiklerini görürüz. Göstermek istemediklerini tabiatıyla göremeyiz. Bundan dolayı bizim göremediğimiz şeylerin olmadıkları gerekmez. … Ama görenler var…" (s. 26) cevabı, görmek için büyük ve bilinmeyen kuvvetlerin varlığına tam bir imanla inanmanın şart olduğunu söylemesi dayının fikirlerini değiştirmez. Dayı deneysel bilim usulünün uygulanmadığı, beş duyu ile algılanamayan her şeyin varlığına şüpheyle yaklaşmaktan yanadır. İşte anlatı hep bu karşıtlık üzerinde ilerler; her iki taraf da kendi düşüncesinin doğruluğunda ısrarcıdır; uzlaşma ya da ikna olma durumu gerçekleşmez. Zaten anlatı boyunca kardeşlerin cin ve perilerle dolu doğaüstü hikâyeleri okurken yaşadıkları tuhaflıkların da dayı açısından mantıklı bir açıklaması vardır. Yeğenlerine "Böyle cin masallarını tam bir inanmışlıkla okurken bu garipliklerden duygulanmamak mümkün müdür? Belki duyduğunuz vuruşlar bu etki ile sizde olan bersamlık bir olaydır." (s. 61) der. Yani dayı için her şeyin bir açıklaması vardır; olayı tamamen psikolojik bir vaka olarak değerlendirir. Yeğenlerin okudukları "gerçekten yaşanmış olayların" toplandığı kitapta

[6] Tzvetan Todorov, fantastik bir anlatıda anlatıcının genel olarak birinci tekil şahıs anlatıcı olması gerektiğini iddia eder. Todorov'a göre eğer anlatıda üçüncü tekil şahıs, anlatıcı rolüne bürünürse okur onun sözlerinden şüpheye düşmez; bu da fantastik kuşkun ortadan kalktığı masalın/olağanüstünün alanına girildiğini gösterir. Fantastik anlatı, inanmak, inanmamak, arada kalmak, kuşku duymak, kararsızlık yaşamak gibi tepkileri uyandırmakla yükümlü olduğundan anlatıcının özdeşleşmenin en kolay gerçekleşeceği normal "bir insan" olması ve bu insanın da anlatıcı rolünü üstlenmesi gerekmektedir. Todorov bu özdeşleşmeyi psikolojik bir oyun, bireysel bir edim olarak değil, metnin içyapısının bir zorunluluğu olarak görür. Bkz. Tzvetan Todorov, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Tanyolaç Öztokat (İstanbul: Metis, 2004), 89-90.

en okumuş, en üst düzeyden kişilerin, bilgili, saygın insanların bile başına tuhaflıkların gelmesi ve bu kişilerin yaşadıklarına kesinlikle inanmaları, yani cahil halkın hurafelerinden uzak gerçek deneyimler bile dayıyı ikna edemez. Onun için, sadece ruh-peri değil âdil bir yaratıcının olup olmadığı, ölüm ve ölüm sonrası da tartışmalı mevzulardır. Bu bağlamda dayı, Hüseyin Rahmi'yi temsil eder niteliktedir. Hüseyin Rahmi, Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerine bazı romanlarında dikkat çeker; ona göre savaş bilimsel çalışmaları kesintiye uğratmış; insanlığı geriletmiştir. Savaşın olumsuz etkileri de insanları, varlığı kanıtlanmayan manevi güçlere sığınmaya itmiştir. Yani, Gürpınar'ın hâlâ doğadaki gizemin insan psikolojisinden kaynaklandığı, "doğaüstü hastalığının görünende değil, görende" olduğu konusunda ısrarcı olduğu görülür.

Yine de "kuru kuruya inkâr edeceğine sen de ruh çağırma seanslarına" katıl diyen yeğenlerinin isteğini kabul ederek dayı da ruh çağırma deneyimi yaşar. Gelen ruh ailenin başına bir başka aile yüzünden büyük bir felaketin geleceğini haber verir. Dayı, masanın hareketinde bir hile bulamaz. İnsan hilesi olmayan bu şeyde görülmez bir kuvvetin etkisini kabul etmek zorunda kalır ama bu kuvveti doğaüstüne değil "force psychique" dediği psikolojik bir kuvvete bağlar. Ruhun gelecekle ilgili verdiği kötü haberlere ise hiç inanmaz. Geleceği kimsenin, hatta varsa bir Allah, onun dahi bilemeyeceğini iddia eder. Bunun üzerine de gelecekten haber veren hikâyeler okunur. Yine ne ruhçu taraf maddeci tarafı, ne maddeci taraf ruhçu tarafı ikna eder. Evin kızı Leman da yakında öleceğini, bunu rüyasında gördüğünü söyler. Rüyasında kendine dışardan bakmıştır; sağ olan Leman, ölmekte olan öteki Leman'ı görmüştür. Şimdi de anlatı başka fantastik figürler, rüyalar ve tekin ikizleşmesi üzerine hikâyelerle ilerler. Bu konu üzerine yazılmış Fransız hikâyeleri okunur ama sonuç hep aynıdır; iki taraf da birbirini ikna edemez.

Batıl inançlardan, körü körüne bağlanılan geleneklerden daha çok madde-ruh tartışmaları üzerine kurulu anlatıda, ölen Şeyh'in hayaletinin konağı ziyarete gelerek geride kalan ailesi için para istemesi anlatının odaklandığı temel konuyu dağıtır. Evin kalfası, onun dayı karakterini andıran uyanık Dilaver ve dayı gelenin hayalet olmadığına inanır. Ancak gelen "hayalet"in Şeyh'e tıpatıp benzeyen, onun gibi şeyhlikle geçinen, para karşılığı büyü yapan ve büyü bozan oğlu olduğunu romanın diğer kişileri anlamaz. Onların bu aymazlıkları ve gelenin Şeyh'in ruhu olduğu konusundaki ısrarları Hüseyin Rahmi'nin hâlâ halkı kandıran din adamlarını ve ona inanan saf halkı eleştirmekten vazgeçemediğini gösterir.

Anlatı açısından da ilk bakışta fantastikmiş gibi görünen bu olaylar yani Şeyh'in ruhu hikâyesi okurda fantastik bir etki yaratmaktan uzaktır; çünkü anlatıcı bunun gülünecek bir tezgâh olduğunu özellikle Dilaver'in bakış açısından okura yansıtır. Bu da, anlatının fantastik atmosferine bir nebze gölge düşürerek eski Hüseyin Rahmi anlatılarını geri getirir.

Uzun ve bir yere varmayan tartışmaların anlatının heyecan dozunu düşürdüğünün farkında olan Hüseyin Rahmi, anlatının ikinci yarısında teorik tartışmaları azaltır. Leman ölecek midir? Ailenin başına nasıl bir felaket gelecektir? Yandaki konağa yeni ve gizemli bir ailenin taşınmasıyla nihayet anlatı fantastiğin varlığını tartışmak yerine fantastikleşir. Yeni bir ruh çağırma seansında aileye yeni komşulardan uzak durma uyarısı yapılır. Seansta bir doktor da vardır ve tıpkı dayı gibi o da şaşırmıştır. Bu bilgileri veren kimdir? Gerçekten de bu dünyaya ait olmayan varlıklar var mıdır? Bu varlıklar geleceği nasıl bilebilir? Gelen ve bu haberleri veren her ne ise doğru söylüyor gibidir; komşular pek tekin durmamaktadırlar. Kimseyle iletişimi olmayan komşuların tuhaf halleri ve herkesten gizledikleri ve sık sık garip nöbetlere tutulan bir kızları vardır. Evin sırrını öğrenmek için o evin hizmetçisiyle dallı budaklı, gereğinden fazla uzun süren bir maceraya atılan Dilaver'in yaşadıkları anlatının fantastik havasını tekrar bozar, dağıtır. Evin delikanlılarından Orhan bir şekilde kızla, Şehâmet ile tanışır ve iki genç birbirlerine âşık olurlar. Leman da Şehâmet'in kardeşiyle aşk yaşar. Ancak Leman yakında öleceğinden emin olduğundan, Şehâmet de açıklayamadığı bir nedenden dolayı evliliğe yanaşmaz. Ama belki de yeryüzünün tek büyülü şeyi

aşka karşı koymak mümkün değildir. Şehâmet'in ailesi hemen Orhan'ın ailesini uyarır; eğer Orhan kızlarıyla evlenirse bu evliliğin sonu felaket olacaktır. Gençlerin anneleri Şeyh'in oğlundan bu aşkı yok edecek bir büyü yapmalarını ister. Az önce belirtildiği gibi oğul şeyh, aslında şarlatanın tekidir; herhangi bir manevi gücü yoktur. Bu büyüden bir şekilde haberdar olan Orhan şeyhe büyüyü bozdurmak için gittiğinde ise gerçekten doğaüstü olaylar yaşanır. Büyüyü bozmayı reddeden şeyhin evinin duvarına asılı levhaların yer değiştirmesi, bazılarının yere düşmesi gibi evinde çeşitli tuhaflıklar yaşanır. Bu, şeyhin manevi güçlerinden kaynaklanmaz; zaten o para karşılığı halkın inançlarını sömüren biridir, onun öyle manevi güçleri yoktur. Gerçekten Şehâmet'le ilgili tekin olmayan bir şeyler vardır ve bu belirsizlik anlatıdaki gizemi tırmandırır. Şeyhin evinde yaşananlara da hiçbir mantıklı açıklama getirilmemesi, yaşanması imkânsız bir olayın vuku bulması anlatıyı fantastikleştirir.

Nihayet Şehâmet'in sırrı açıklanır. Şehâmet'e geçmişte âşık olup onunla evlenmek için her şeyi göze alan iki genç, biraz da Şehâmet'in babasının onaylamadığı bu iki gençten kurtulmak için yaptığı planlar sonucu, birbirlerini öldürürler. Aynı anda Şehâmet yüzünden canlarından olan bu gençlerin ruhları Şehâmet'in peşini bırakmaz. Bu kötü ruhların varlığına rağmen Şehâmet ile Orhan evlenir. Ancak ruhlar peşlerini bırakmamıştır; evde her gece bir olay yaşanır. Her şeyin bir açıklaması olduğuna inanan pozitivist dayı bile "esrarlı, fantastik bir kuvvetle", mezarlarından çıkıp tekrar hayata dönen bu ruhların sergiledikleri doğaüstü nitelikteki, insan aklının kavrayamayacağı bu olaylara şaşırıp kalmaktan başka bir şey yapamaz. Bu iki aşığın ruhunu çağırdıklarında ise ruhlar Şehâmet'i öldürüp kendi taraflarına çekeceklerini, bebeğine dokunmayacaklarını, Orhan'ın da hesabını sonra göreceklerini söylerler. Dayı bu tehditlerin kendi iç dünyalarındaki şeytanlıklardan kaynaklandığını söylese de kötü ruhlar gerçekten de Şehâmet'i öldürürler. Böylece pozitivist dayı yanılmıştır; imkânsız gerçek olmuş, gizemli, bilinmez güçler gündelik hayata müdahale etmiştir. Ancak ortada ceset yoktur. Orhan ve kardeşi Turhan, Şehâmet'in kötü ruhların eline geçmesini önlemek isteyen iyi meleklerin Şehâmet'in cesedini gökyüzüne kaldırdıklarını anlatırlar. Bu kadar imkânsız bir şey olabilir mi? Mucize niteliğinde böyle bir olayın gerçekleşmesi mümkün müdür? Bu olayın tanıklarının, karısının kaybıyla zaten ruh sağlığı hiç yerinde olmayan Orhan'ın ve uzun bir süredir bağımlısı olduğu kokain sayesinde başka bir dünyayı fantaziye gerek duymadan keşfeden Turhan'ın, sözleri ne kadar güvenilir olabilir? Bir süre sonra Orhan da ortadan kaybolur. Anlatı okura sadece bu ceset konusunun açıklamasını verir. Karısını gömmeyip evde saklamak isteyen Orhan, kardeşinden onu mahzende saklamasını ve ölünce kendisini de karısının yanına koymasını ister. Turhan'ın bunu yapmasına gerek kalmaz; Orhan'ın cesedi mahzende karısının naaşı üzerinde bulunur. Onun nasıl öldüğü de bir muammadır.

Böylece, Hüseyin Rahmi'nin çok farklı bir anlatısıyla karşı karşıya olduğumuzu anlarız.

Dirilen İskelet[7] dışındaki romanlarında kullandığı fantastik güçleri, olay ve durumları en ince ayrıntısına kadar mantıklı açıklamalara bağlayan Hüseyin Rahmi, bu kez hiçbir açıklama getirmez, okuru mistik bir gerçeklik de mümkün olabilir şüphesi içinde bırakır. Açıklanamaz,

[7] *Dirilen İskelet*, Hüseyin Rahmi'nin fantastiğin varlığı konusunda açık uçlu biten bir romanı olması açısından *Ölüler Yaşıyor mu?* ile neredeyse aynı düzlemde değerlendirilebilir fakat yazar *Dirilen İskelet*'te fantastik bir roman yazdığını iddia etmez. Yine de belirtmek gerekir ki *Dirilen İskelet*'in ikinci yarısından itibaren yaşanan fantastik olaylara yazar tarafından hiçbir açıklama getirilmemiştir. Bir açıklama olsaydı bunun anlatıcı tarafından mutlaka yapılacağını bilen Hüseyin Rahmi okuru için, doğaüstü olaylara doğal açıklama yapılmaması okuru fantastiğin varlığına ikna etmiştir. Modernleştirmeye, pozitivist dünya görüşünü kuvvetlendirmeye, görünen gerçekten başka bir gerçekliğin olmadığının altını çizmeye yarayan fantastik, anlatının başlarında Hüseyin Rahmi'deki bu olağan işlevlerini yerine getirmişse de bu romanın ilerleyen kısımlarında verili gerçeği yerinden ederek, okurların ve karakterlerin dönüşümünü sağlayacak kadar sarsıcı olmasa da korkudan beslenerek, *Ölüler Yaşıyor mu?*'dan önce ilk kez bir Hüseyin Rahmi anlatısını fantastik romana yaklaştırmıştır. Bkz. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Dirilen İskelet* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1984).

birtakım tuhaf olaylarla, mevcudiyetleri kanıtlanamayacak varlıklarla kurulu anlatı, gizemli güçlerin gündelik hayata karışması sonucu imkânsız olayların inandırıcılığını okura kanıtlar, baştan ilan ettiği türe, fantastiğe uygun bir biçimde sonuçlanır. Böylece, Türk edebiyatında ilk kez kendini "fantastik" diye adlandıran bir roman, türün beklentilerine cevap vermiş olur.

Sonuç olarak, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Cumhuriyet Türkiye'sinde de roman yazmaya ve çok okunan bir yazar olmaya devam eder. Fikirlerini, ilk etkilendiği Beşir Fuad[8] çizgisi, Meşrutiyet'in getirdiği akılcı ve pozitivist dünya görüşü belirler, Meşrutiyet reformlarının devamı niteliğinde olan Cumhuriyet söylemi de bu fikirlerin daha da güçlenmesini sağlar. Eleştirel bir süzgeçten geçirmeden doğruluğuna yüzde yüz inandığı ve kendince yorumladığı pozitivist, materyalist dünya görüşünün Osmanlı-Türk toplumundaki tepeden inme durumunun farkında olduğunu düşündüren Gürpınar, bu tepeden inmeliği aşmak, halkla modernleştirici söylem arasındaki mesafeyi kapamak için çok sayıda roman yazar. Yüzyıllardır geleneksel kaidelere göre yaşayan bir halkın bir anda aydınlanmasının mümkün olmayacağını bilen yazar, alışık olduğu dilden konuşarak, hayalleri, temelsiz inançları, yersiz alışkanlıkları kullanarak halkı dönüştürmeye, akılcı olmayan bir dünyadan akılcı bir dünyaya çekmeye çalışır.

İşte bu noktada fantastik tür, onu amacına ulaştıracak en pratik yol olarak belirir; bu bağlamda Gürpınar fantastik roman türene büyük bir işlevsellik yükler. 1915'te yazdığı *Gulyabani*'den 1932'de yazdığı *Ölüler Yaşıyor mu?*'ya kadar fantastik unsurlar onun anlatılarından hiç eksik olmaz. Fantastiğin ne denli çekici olduğunun farkında olan yazar, bu malzemenin çekiciliğinden faydalanarak okurlarının sayısını arttıracağının ve fikirlerini çok daha geniş bir kitleye iletebileceğinin bilincindedir. Bu yüzden de Gürpınar'da fantastiği, oldukça popüler bir unsur olarak görürüz. Bu bağlamda fantastik özellikle unsurlarıyla, onun romanlarında hayal-gerçek iç içeliğini sonuna dek muhafaza eden, okuru sürekli bir şüphe içinde bırakan bir atmosfer yaratmaktan uzaktır. Fantastikle ilişkilendirilen *Gulyabani*, *Cadı*, *Dirilen İskelet*, *Efsuncu Baba*, *Muhabbet Tılsımı*, *Mezarından Kalkan Şehit*, *Şeytan İşi* adlı romanları, okuru sarsan, okuduklarını yadırgatan deneyimler sunmaktan daha çok okura hep korku ve tekinsizlik yaşatmaya uğraşan ama bu uğraşın da asla gerçek bir tekinsizlik olmadığını sürekli açık eden romanlardır. Eğlendirme amacını öne çıkaran, fantastik durum, olay ve varlıkları alaycı bir biçimde kullanan *Gulyabani*, *Efsuncu Baba*, *Muhabbet Tılsımı* ve *Şeytan İşi* okurda hiçbir kararsızlık duygusu yaşatmayan, fantastiğin varlığı, neden ve ne şekilde anlatıda yer aldığını en ince detaylarına kadar açıklayan bu açıdan da fantastik kurgudan uzak romanlardır. *Cadı* ve *Mezarından Kakan Şehit* de bu romanlara yakın durur ancak, bu romanlarda alaycılık çok daha aza indirgenmiş, madde-ruh tartışmalarıyla olayın felsefi boyutuna yüzeysel de olsa değinilmiştir. *Dirilen İskelet* ve *Ölüler Yaşıyor mu?* Hüseyin Rahmi'nin fantastikle ilişkilendirilen romanların içinde farklı konumdadır. İki roman da okura yadırgayacağı, gerçek hayatta yaşanması mümkün olmayan olaylar anlatır, yaşananlara açıklama getirmeden sonuçlanır, bu bağlamda fantastik roman türüne dâhil olurlar.

Ama yine de en fantastik Hüseyin Rahmi romanı bile yadırgatan, bilinenin ötesine giden, kabullenilmiş gerçeği, gerçek diye bilineni, yerleşik edebi kuralları yerinden eden, okura dünyadaki yerini sorgulatan, felsefi bir duruş kazandıran ve okurundan yüksek zihinsel katılım talep eden bir modern fantastik olmaktan uzaktır. Fantastiği hep korkuyla eşitleyen, gotiği anımsatan tekinsiz sahnelerle dolduran Gürpınar, kendi kafasındaki akılcı, bilimsel, modern Batı dünyasında bile fantastiğe olan ilginin farkındadır. Batı'nın yaşadığı bunalımlar, savaşların getirdiği karamsarlık kendine yeni bir psikolojik sığınak bulur: Mistik, gizemli güçler, ruhçuluk. Bunları konu edinen

[8] Hüseyin Rahmi Gürpınar, gerçekçiliğe, doğalcılığa, bilimselliğe ilk ve ısrarlı vurgular yapan Beşir Fuad'la daha çok genç bir yaşta tanışmıştır. Beşir Fuad'ın tavsiyesiyle klasik âşık tipini alaycı bir dille eleştiren *İstigrâk-ı Seherî* adlı tek perdelik bir komedi de yazmıştır. Bkz. Beşir Fuad, *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 20.

türün varlığını kabul ederek, *Ölüler Yaşıyor mu?* ile kocakarı masalıyla bir tutulan ve dışlanan fantastiğin ilk kez modern bir roman türü olarak Türk edebiyatı tarihinde yerini almasını sağlar Hüseyin Rahmi. Bu açıdan bakıldığında fantastiğin Türk edebiyatındaki macerasına önemli bir katkı sağlamış olur. Gürpınar, fantastiği materyalizm, ruhçuluk gibi ciddi ve felsefi konuları popülarize etmek için kullanır. Ancak vurgulanması gereken şudur ki, korku ve tekinsizliğin birincil özellik olarak belirdiği bu anlatıların içindede *Ölüler Yaşıyor mu?'*nun fantastik türe önemli bir getirisi olur. Hüseyin Rahmi"nin bu romanı sayesinde Türk edebiyatında ilk kez fantastik, masaldan farklı bir roman türü olarak okurla buluşur, bir yazar bu türün varlığını kabul edip, onu okura tanıtarak bir örneğini sunar.

KAYNAKÇA

Beşir Fuad, *Şiir ve Hakikat*. Haz. Handan İnci, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

GÖÇGÜN Önder. *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Cadı*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1981.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Dirilen İskelet*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1984.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Efsuncu Baba*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1966.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Gulyabani*. Haz. Kemal Bek, İstanbul: Özgür Yayınları, 1997.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Mezarından Kalkan Şehit*. Haz. Kemal Bek, İstanbul: Özgür Yayınları, 1995.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Muhabbet Tılsımı*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1969.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Ölüler Yaşıyor mu?* İstanbul: Atlas Kitabevi, 1975.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, *Şeytan İşi*. Haz. Kemal Bek, İstanbul: Özgür Yayınları,1997.

JACKSON Rosemary, *Fantasy: The Literature of Subversion*. London: Routledge, 2003.

IRWİN W. R, *The Game of Impossible: A Rhetoric of Fantasy*. Urbana: University of Illinois Press, 1976.

MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*. İstanbul: İletişim Yayınları,1990.

TODOROV, Tzvetan. *Fantastik*: *Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*. Çev. Nedret Tanyolaç Öztokat, İstanbul: Metis, 2004.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 645-651, TURKEY

KAZAK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK CÜMLE YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Ekrem AYAN•

ÖZET

Bu çalışmada Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin birleşik cümle yapıları bakımından karşılaştırılması yapılmış ve iki lehçenin ortak ve farklı yönlerinin hem yapı hem de tasniflendirme bakımından değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmamızda öncelikle, her iki lehçenin birleşik cümle yapıları hakkında yapılan açıklama ve tanımlar değerlendirilmiştir. Bu açıklama ve tanımlara uygun örnek cümleleri seçerken Türkiye Türkçesi için, Türkçe edebî eserleri; Kazak Türkçesi için ise, Kazak Türkçesinin en önemli eserlerinden birisi olan Muhtar Avezov'un *"Abay Yolu"* romanı kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Birleşik Cümle.

COMPARING THE STRUCTURE OF COMPOUND SENTENCES BETWEEN KAZAKH AND TURKISH

ABSTRACT

This study compares and contrasts the compound sentence structure of Kazak Turkish and Turkey Turkish. It also evaluates the similarities and the differences between both dialects in terms of structure and classification. Firstly, there is an evaluation of the explanation and the definition with reference to the compound sentence structures of both dialects. Turkish literary works were used as the sources for the examples of compound sentences of Turkey Turkish; and one of the most significant Kazak novels "The Way of Abay" by Muhtar Avezov was deployed for the Kazak Turkish examples.

Keywords: Kazak Turkish, Turkey Turkish, compound sentence.

Bir ana cümle ve bu cümlenin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden oluşan cümleler **"birleşik cümle"**dir. Türkiye Türkçesinin genel yapısına uygun olarak, temel cümle sonda yardımcı cümleler ise başta bulunur (Yaman 1999: 255). Dolayısıyla birleşik cümle bir temel cümle ve ona bağlı yan cümleler olmak üzere iki bölümden ibarettir.

Türkiye Türkçesinde , *zarf-fiil, sıfat fiil ve isim-fiil* ile kurulan cümleler basit veya birleşik olması konusunda tartışmalıdır. Türkiye Türkçesi dibilgisi kitaplarının çoğunda bu yapı birleşik cümle içerisinde gösterilmiştir. Fakat bu yapı, Muharrem Ergin ve onu takip eden Leylâ Karahan ve Metin Karaörs gibi dilbilimcilerin eserlerinde basit cümle olarak içlenmiştir. Bize göre de bu yapıdaki cümleler, basit cümledir.

Türkiye Türkçesinde "birleşik cümle" kısmında iki türlü cümle vardır. Bunlar;

Şartlı Birleşik Cümle ve İç İçe Birleşik Cümle'dir.

• Yard. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ÇağdaşTürk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elmek: ekremayan@hotmail.com.

1. Şartlı Birleşik Cümle

Şartlı Birleşik Cümle, temel cümlelerin bir işaret cümlesiyle tamamlandığı cümlelerdir. Şart cümlesi temel cümleye bağlı olarak yargı bildirir. Aksi takdirde Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Bu tür cümleler temel cümlenin içinde veya başında yer alır (Karahan 1999: 384).

Tahsin Banguoğlu "Şartlı birleşik cümleyi", "Şart cümlesi" olarak adlandırmış ve "olağan Şart cümlesi" ve "olmayası Şart cümlesi" diye ikiye ayırmıştır (Banguoğlu 1998: 549).

Şartlı birleşik cümleler, dilimizin en eski cümle tiplerinden biridir. Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Orhun Abidelerinde de rastlanır. "Kültigin yok erser köp ölteçi ertiyiz" (Gültekin olmasaydı hep ölürdünüz.) (Ediskun 1999: 384).

Şartlı birleşik cümlede yardımcı cümle olan Şart cümlesi önce, temel cümle sonra gelir ve bu da, Türkçedeki asıl unsurun yardımcı unsurdan sonra gelme kuralına uygundur. Neticede temel unsurun sonra gelmesi yüklemin sonra gelmesidir (Ergin 1999: 413).

Şartlı birleşik cümle, -sa, -se ekleri ile yapılır ve Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Temel cümlenin yüklemine bağlanarak Şartı bildirir.

Türkiye Türkçesinde Şartlı birleşik cümle yapılarına örnekler :

"**Ayaşlı bu senede o daireyi tutabilse** idi üç ay daha eşyamı orada bırakacaktım." (Ayaşlı ile Kiracıları, 249)

"**Eğer biri gelecek olursa** ben sana gazeteye ait bir şey sormak için gelmiş gibi yapacağım." (Bir Tereddüdün Romanı, 147)

"**Yalnız babamın yüzündeki birden tutuşan bu sevinç şimşeğine tanık olsaydın** hemen anlardın ki o dakikayı tamamiyle yaşatabilmek ,için her şeye karar verecektim." (Onu Beklerken, 51)

"**Güllerini bu kadar sevmese** bunu yapmazdı." (Sinekli Bakkal, 103)

Türkiye Türkçesindeki **"birleşik cümle"**, Kazak Türkçesinde **"qurmalas söylem"** terimiyle ifade edilir. Fakat Türkiye Türkçesindeki "birleşik cümle" ile Kazak Türkçesindeki "qurmalas söylem" terimi içerik açısından farklıdır. Kazak Türkçesindeki "qurmalas söylem" terimi, Türkiye Türkçesindeki "birleşik cümle" teriminden daha geniş kapsamlıdır. Sebebi ise; Kazak Türkçesi gramerciliğinde "qurmalas söylem" içerisinde Türkiye Türkçesindeki "birleşik cümle" bahsi yanında "bağlı, sıralı ve girişik cümleleri" de içine almasıdır.

Kazak Türkçesinde, "qurmalas söylem"in iç hatlarını ana başlıklarla verip Türkiye Türkçesi gramerciliğindeki "**şartlı birleşik cümle**" ve "**iç içe birleşik cümle**"lerin Kazak Türkçesindeki karşılıklarını ele alacağız.

Kazak Türkçesinde **"qurmalas söylem"** (birleşik cümle) başlığı altında üç çeşit cümle yapısı yer almaktadır.

Yapısındaki parçaların bağlanış yollarına göre qurmalas söylem, ikiye ayrılmaktadır. Bunlar; **"salas qurmalas söylem"** (sıralı cümle) ve **"sabaqtas qurmalas söylem"** (bağlı cümle) dir. "Salalas qurmalas" ile "sabaqtas qurmalas" cümlelerinin bir arada kullanıldığı üçüncü cümle türü ise **"aralas qurmalas söylem"**dir (Bekturov, Serğaliyev 1993: 190).

Salalas qurmalas söylem (Sıralı cümle): Yapısında bulunan basit cümlelerin gramatik yönden birbiriyle bağlantısı olmayan, kendi içinde eşit ilişkide olan, sentaks yönünden ve anlam yönünden bir bütünü oluşturan birleşik cümleye "salalas qurmalas söylem" (sıralı cümle) denir

(Qazak Tiliniñ Grammatikası II 1966: 169). Sıralı cümleler arasındaki anlam bütünlüğü sağlayan ana unsur, ortak zaman ve Şahıs eklerinin olmasıdır (Coşkun 1999: 249). Bu tip cümleler Türkiye Türkçesinde "sıralı cümleler"e denk geldiği için ilgili bölümde örnekleriyle birlikte ele alınacaktır.

Sabaqtas qurmalas söylem (Bağlı cümle): Basit cümlelerden birinin diğerine bağlaçlar yardımıyla bağlandığı cümlelere **"sabaqtas qurmalas söylem"** (bağlı cümle) denir (Nurmaxanova 1982: 162).

Aralas qurmalas söylem (Girişik cümle): Yapısında hem "salalas qurmalas" hem de "sabaqtas qurmalas" cümle bulunan cümleye *aralas qurmalas söylem* denir (Bekturov, Serğaliyev 1993: 206).

Salalas qurmalas ve *sabaqtas qurmalas* cümle çeşitlerinin de kendi içinde değişik bölümleri vardır. Fakat biz bu cümle çeşitlerini Türkiye Türkçesi gramerciliği esasına göre, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla karşılaştıracağız.

Kazak Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki **"şartlı birleşik cümle"**nin karşılığı sabaqtas qurmalas söylemlerin alt başlığı olan **"şartlı bağınıñqılı sabaqtas söylem"**dir.

Esas cümledeki işin hareketin, durumun gerçekleşmesini şarta bağlayarak esas cümleyle birleşen cümleye **"şartlı bağınıñgılı sabaqtas söylem"** (Şartlı birleşik cümle) denir (Balaqayev, Qordabayev 1966: 268).

Kazak Türkçesinde, esas cümleyi, *–sa* şart ekini alarak niteleyen cümleler **"şartlı bağınıñqılı sabaqtas söylem"** (Şartlı birleşik cümle)dir.

"**Şartlı bağınıñgılı sabaqtas söylem**" de *"eğer, qalay, solay, solğurlım, qanday, sonday"* gibi kelimelere sıkça rastlanır (Amanjolov, Äbilqayev, Uyıqbayev 1957: 118).

Kazak Türkçesinde şartlı birleşik cümle örnekleri:

"**Onıñ sözine ergeniñdi körsem**, bir Topıqtı emes, bükil qazaq balası qarğıs aytsın, toqtarım joq." [Onun sözüne bağlandığını görürsem sadece Tabıktı değil, bütün Kazaklar beddua etsin, beni durduramaz.] (Abay Yolu, C. III, 171)

"**Köp filosofları oqısañ**, budan da ülken, budan da acı şındıqtarğa uşırasarsıñ." [Birçok filozofu okusan, bundan da büyük, bundan da acı gerçeklerle karşılaşırsın.] (Abay Yolu, C. III, 30)

"**Sen mıqtı adamnıñ ığında bolsañ**, jaqsı bolar, -dep Qunanbayğa äkep, tanıs etip, tabıs qılğan." [Sen esaslı adamın yanında olsan, iyi olur, diyerek Kunanbay'a getirip tanıştırıp teslim etti.] (Abay Yolu, C. I, 87)

"**Öytpey Orazbayğa ne Aqışanğa erse**, olardıñ qarañğı qanişer zanına jastar tağdırın tapsırsa, Rossiyanıñ sot orındarın qara basar edi ğoy." [Öyle yapmayıp, Orazbay'a ya da Akışan'a uysa, onların karanlık ve acımasız kişiliğine gençler kaderlerini verse, Rusya'nın yargı merkezlerini adaletsizlik basardı ya.] (Abay Yolu, C. IV., 106)

"Saxarada mal urısı bolsa, bazarlarda jäne urılar bar." [Bozkırda mal için savaş olsa, pazarda da hırsızlar var.] (Abay Yolu, C. IV., 245)

"**Biraq analar özderin tek urımız dese**, mınalar özderin "savdager ğanamız" dep aytadı" [Fakat onlar, kendilerine tek boyuz deseler de, bunlar ise kendilerine "sadece tüccarız" diyorlardı.] (Abay Yolu, C. IV., 245)

"Bügin tañerteñnen bergi jüriste, **är sözde Abaydan üstemirek bolmasa**, özin kişi tanıtpay, dardaysıp kelgen Ospan qazir bir sätte özgerdi." [Bugün sabahtan beriki toplantıda, her

konuşmada Abay'dan üstün olmazsa, kendini hiç kimseye tanıtmadan büyüklenmekte olan Ospan, şimdi bir anda değişti.] (Abay Yolu, C. II, 106)

"**Ağayını qımbat bolsa**, Abay bügingi aytgan Täkejan men Äzimbaydıñ qol-ayağı çeşilgen edi." [Akrabaları değerli olsa, Abay'ın bugün söylediği Takecan ile Azimbay'ın eli kolu çözülürdü.] (Abay Yolu, C. III, 258)

"**Eğer ol key künder bul şaqta tısta bolsa**, japa-jalgız töbe basına şığıp ketedi."[Eğer o, bazı günler bu sıralarda dışarıda olsa yalnız başına tepe başına çıkardı.] (Abay Yolu, C. I, 83)

"**Qarañğı üñgirde Äbiş qol sozsa**, sonıñ appaq jüzine savsağı tiyetindey." [Ebiş karanlık mağarada elini uzatsa, sanki onun bembeyez yüzüne parmakları değiyor gibiydi.] (Abay Yolu, C. III, 157)

"**Bul adamlar bir jaqtan astırtın Orazbay, Seyseke siyaqtı baylarmen uştasıp, jalgassa**, ekinşijaqtan, zañ orındarınıñ ülken çinovnikterine de baratın." [Bu adamlar, bir taraftan gizlice Orazbay ve Seyseke gibi zengin beylerle anlaşıp onlara yanaşsa, diğer yandan kanunların uygulayıcıları olan büyük yöneticilere de gidiyorlarmış] (Abay Yolu, C. IV., 99)

"**Odan qala berse**, kiygen kiyimiñ kirgen üyiñ, barşa buyımıñ men jıyınıñ-bäri-bäri orıs xalqınıñ qalasınan, önerinen kelip otırğan düniyen!.." [Ondan başkaysa, giydiği giyimin, yaşadığı evin, bütün mal ve varlığın hepsi ama hepsi Rus halkının şehirlerinden, üretiminden gelmektedir.] (Abay Yolu, C. IV., 263)

2. İç İçe Birleşik Cümle

Bir cümlenin her hangi bir görevle başka bir cümlenin yapısında yer aldığı cümlelerdir. Bu cümleler, temel cümlenin bir unsuru veya o unsurun bir parçasını oluşturur. Bu yapıdaki temel cümlelerin yüklemi çoğunlukla "de-zannet-, san-, bil-, gör-, görün-, farzet-, düşün-" fiillerinin çekimlenmiş halidir. Yine "şartlı bileşik cümle"de olduğu gibi temel cümle sonda bulunur. Bu sıralanış Türkçe cümle yapısının özelliğidir (Karahan 1999: 63).

Muharrem Ergin, iç içe birleşik cümleyi, temel ve yardımcı cümleler ve onların ilişkileri bakımından şartları ve kişi birleşik cümlelerden farklı olduğunu ve tam bir birleşik cümle olmadığını belirtir. Fakat bu cümle, yapısında da iki ayrı cümlenin farklı bir şekilde, birbiri ile birleşik tek bir cümle olduğu açıktır. Dolayısıyla „iç içe birleşik" cümleyi bir birleşik cümle tipi olarak kabul edebiliriz (Ergin 1999 : 416). Yukarıdan anlaşıldığı üzere Muharrem Ergin, kişi bağlı cümleyi birleşik cümle yapısı içinde değerlendirmiştir.

Bağımsız bir cümlenin içinde – konuşanın kendisine veya bir başkasına ait – başka bir cümlenin yer almasıyla oluşan cümle şeklidir (Güneş1997: 380).

Karşılıklı konuşmalarda, kişinin kendi kendisine düşünmesi ve kendisiyle konuşmalarda bu tür cümleler kurulur (Bozkurt 2000: 232).

Metinlerde karşılıklı konuşmalarda, başkasına ait söz aktarıldığında, bu sözler tırnak işareti içine alınır ve *de* – fiilinin çekimlenmesiyle "iç içe birleşik cümle" oluşturulur.

Türkiye Türkçesi edebi metinlerden iç içe birleşik cümleye örnekler:

"Üşüyeceksiniz!" diyordu; **"odanıza çıkınız, yatınız, iyice örtününüz!"** diyordu; **"ben şimdi doktoru alır gelirim, şimdi, şimdi!"** diyordu." (Bir Tereddüdün Romanı, 26)

"**Suratsızlığın geçsin de her ne saçma söylesen, ben katlanırım**," dedi**."** (Ayakçı ve Kiracıları, 207)

"Nurullah üzerine yürüyen düşmanına kekeliye kekeliye: **"Bana istediğini yaparsın ama, gençliğin bu kadar sevdiği bir adam hakkında karşımda laf söyleyemezsiniz!"** diye adeta tepiniyordu." (Beş şehir, 74)

"Muhsine'nin koca koca açılmış, anlamsız gözleri geldi aklıma, **"Ne güzel kızdı, saçlarının sarısı kimsede yoktu, ne ettiler biçareye..."** diye düşündü." (Azap Toprakları, 178)

"Ne etsem" dedim, kalktım, kapıcı odasındaki çivili bastonu aldım, fabrikayı dolaşmaya çıktım." (Semaver-Sarnıç, 41)

"O zaman Süreyya saklamayı pek başaramadığı bir öfkeli sesle Suat'a dönüp: **"Evet, gitmek istiyorum, işte bunun için gideceğiz"** dedi." (Eylül,185)

"Emma, erkek ruhunu anlayan kadın dikkatiyle ve bir anne şefkatiyle **"çünkü her erkek biraz çocuktur ve iradeye muhtaçtır"** diye devam etti." (Huzur,117)

Türkiye Türkçesindeki **"iç içe birleşik cümle"** teriminin Kazak Türkçesinde terim olarak karşılığı yoktur. Türkiye Türkçesinde **"birleşik cümle"** bahsinde incelenen **"iç içe birleşik cümle"** Kazak Türkçesi gramerciliğinde **"qurmalas söylem"** bahsinde rastlamamaktayız. Fakat yapı bakımından **"töl söz"** (aktarma cümle)'ler **"iç içe birleşik cümle"**ye benzemektedir.

Kendi sözümüzü veya bir başkasının sözünü yine kendi sözümüz içersinde, yapısını değiştirmeden aynen kullandığımız cümleye **"töl söz"** (aktarma cümle) denir. Şayet bu sözü veya sözümüzü yeniden uyarlayıp, kendimize göre değiştirerek söylediğimiz cümleye ise; **"tölev söz"** (uyarlanmış cümle) denir. **"Töl söz"** ün başında ve sonunda tırnak işaretleri bulunur fakat **"tölev söz"** de bu söz konusu değildir (Amanjolov, Äbilqayev, Uyıqbayev 1957: 144).

Bazı Kazak Türkçesi gramer kitaplarında, mesela, Kazak SSR Ğilim Akademisi'nin hazırlamış olduğu *"Qazaq Tiliniñ Grameri II, Sentaks"* kitabında, ayrıca M. Balaqayev ve T. Qordabayev'in birlikte hazırladıkları *"Qazırqı Qazaq Tili Grammatikası, Sentaks"* adlı kitapta **"töl söz"** ve **"tölev söz"**ün ikisi de **"böğde söz"** (yabancı cümle) başlığı altında toplanmıştır.

"Töl söz"le ilgili olarak, başındaki ve sonundaki tırnak işaretlerinin dışındaki cümleye, **"avtor sözi"** (yazar cümlesi) denir.

"Töl söz" ile **"avtor sözi"** nin arasında *de-* fiili bağ kurar. Bu, *de-* fiili, cümlenin gelişine göre *dep, dey, der, dedi* v.b. şekillerde kullanılır (Amanjolov, A.Äbilqayev, Uyıqbayev 1957: 145).

Kazak Türkçesinden iç içe birleşik cümle örnekleri;

"Al mınav tuv biyelerdi soyıp alsın da, aşığıp otırğan qızıl qarın jas bala, kempir-şalına talşıq etsin! –dep jöneltti." [Üste şukısır atları kessin de açıkmış olan çocuklara, yaşlılara hayır etsin! deyip gönderdi.] (Abay Yolu, C. III, 78)

"Öziñ biyle! –dedi" ["Kendin idare et!" dedi.] (Abay Yolu C. III, 251)

"Özderi jeke bastarınıñ qarızınday sanap, "**Abay üşin qolım emes, qanım qajet bolsa irkilem be**! desti." [Kendileri özellikle yöneticilerin emri sayarak Abay için sadece kolum değil kanım gerekli olsa korkmam! dediler.] (Abay Yolu, C. III, 262)

"Älsirediñ, tozırlıq şağına jettiñ" dep tıqsırıp kep, üste qağıp baradı." [Kuvvetsiz düştün, yok olacak zamana geldin diyerek haykırışı dışarıdan duyuluyordu.] (Abay Yolu, C. I, 306)

"Mağaşını jumsap: **"Ötegeldi men Mayqandı şaqır!"** –dedi." [Mağaşı görevlendirip: Ötegeldi ile Maykan'ı çağır! dedi.] (Abay Yolu, C. IV., 141)

"Sol jer üşin emes, özim üşin emes, köbin üşin, mine, tuvındı köterdim, aldıña tüstim!" –deydi Orazbay ." [O yer için, heves için değil, kendim için değil, halk için, içine sancağını kaldırdım, peçine takıldım! dedi Orazbay.] (Abay Yolu, C. IV., 163)

"Şandı ğabuvıl jalğız közdi jalmavızdıñ özine bettep jönelgende "**öz ömirimde tağı munday qızıq şaq, asıl dävren körmesem de armanım joq**" dedim." [Bu büyük hücum tek gözlü canavarın üzerine doğru yöneldiğinde, "hayatımda bir daha böyle ilginç an, güzel devran görmesem de başka arzum yok" dedim.] (Abay Yolu, C. IV., 227)

"**Şın el qamqorı bolğan azamat qarızı osı eken-av!**" dep, Abay öz içine ülken bir tüyin tüygendey boldı." [Gerçek halk koruyucusu olan insanın emri buymuş demek! diyerek Abay, kendi içinde büyük bir düğümü çözmüş gibi oldu.] (Abay Yolu, C. IV., 231)

"Maqul-aq, biraq mınaday bir ötinişke oyaz da, sot ta teris dep qarsı şıqpas deymiz! – dep, Orazbay qanın içine tartıp aldı." [Kabul, fakat böyle bir talebe, yönetim de mahkeme de karşı diyerek engellemez! diye Orazbay düşüncelerini içine attı.] (Abay Yolu, C. IV., 92)

"**-Sizge barlıq jaydı kimder mälimdep otırdı?"** –dep surağan Äbişke, ol salmaqpen küle javap berdi." [Size bütün olanları kimler haber verdi? diye soran Ebişe ağır başlılıkla gülerek cevap verdi.] (Abay Yolu, C. IV., 106)

"Meniñ jetpiske kele bere qolönerge, iskerlikke tabınıp otırğanımnıñ da sırı sol! – dedi." [Benim yetmişe gelediğim halde el işine, çalışmaya devam etmemin de sırrı o! dedi.] (III, 183)

SONUÇ

1. Her iki lehçenin de şart ekleri aynıdır. Türkiye Türkçesinde *–sa/-se* olan şart eki Kazak Türkçesinde de *-sa/-se* dir.

2. Temelde her iki lehçenin de şartlı birleşik cümle yapısı aynıdır.

3. Her iki lehçede de mevcut olan bu cümle çeşidi sınıflandırma açısından farklı kategorilerdedir. Türkiye Türkçesinde "birleşik cümle" kategorisinde ele alınırken, Kazak Türkçesinde başlı başına bir bölümü oluşturmaktadır. Fakat bu kategori "qurmalas söylem" (birleşik cümle) kategorisinin dışındadır.

4. Yapı bakımından tamamıyla Türkiye Türkçesindeki "iç içe birleşik cümle"ye karşılık gelen "töl söz"ler Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi temel cümlenin başında, ortasında bulunabilir.

5. Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde var olan bu cümle çeşidi yapı bakımından da aynıdır.

KAYNAKLAR

Faydalanılan Bilimsel Kaynaklar

AMANJOLOV, A., A. ÄBDİLQAYEV. Ğ UYIQBAYEV; **Qazaq Tili Grammatikası,** Qazaqtıñ Memlekettik Oquv – Pedagogika Baspası, Almatı 1957.

BALAQAYEV, M., T. QORDABAYEV; **Qazırgı Qazaq Tili Grammatikası, Sintaksis,** Mektep Baspası, Almatı 1966.

BANGUOĞLU, T.; **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

BEKTUROV, ş., M. SERĞALİYEV; **Qazaq Tili,** Bilim, Almatı 1993.

BOZKURT, F.; **Türkiye Türkçesi,** Hatipoğlu Yayınları, Ankara 1999.

COğKUN, V.; **Özbek Türkçesinin Grameri,** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1999.

EDİSKUN, H.; **Türk Dilbilgisi,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

ERGİN, M.; **Türk Dili,** Bayrak Basın Yayın Tanıtımı, İstanbul 1999.

GÜNEğ, S.; **Türk Dili Dilbilgisi,** Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, İzmir 1996.

QAZAQ SSR ĞILIM AKADEMİYASI; **Qazaq Tiliniñ Grammatikası II, Sintaksis,** Ğılım Baspası, Almatı 1966.

NURMUXANOVA, Ä.N.; **Qazırgı Qazaq Tili,** Mektep Baspası, Almatı 1982.

YAMAN, E. ; Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesisinin Söz Dizimi Bakımından KarŞılaŞtırılması, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Faydalanılan Edebî Kaynaklar

ABASIYANIK, S. F.; **Semaver-Sarnıç,** Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

ADIVAR, H. E.; **Sinekli Bakkal,** Atlas Kitabevi, İstanbul 1983.

ÄVEZOV, M.; **Abay Jolı, C.I.,** Jeti Jarğı, Almatı 1997.

ÄVEZOV, M.; **Abay Jolı, C.II.** , Jeti Jarğı, Almatı 1997.

ÄVEZOV, M.; **Abay Jolı, C.III.,** Jeti Jarğı, Almatı 1997.

ÄVEZOV, M.; **Abay Jolı, C.IV.** , Jeti Jarğı, Almatı 1997.

ESENDAL, M. ğ.; **Ayaşlı ile Kiracıları,** Bilgi Yayınevi, Ankara 1997.

IğINSU, E.; **Azap Toprakları,** Ötüken Yayınevi, İstanbul 1993.

RAUF, M.; **Eylül,** Arma Yayınevi, İstanbul 1999.

SAFA, P.; **Bir Tereddütün Romanı,** Ötüken Yayınevi, İstanbul 1993.

TANPINAR, A. H.; **Beş Şehir,** Dergah Yayınları, İstanbul 1979.

TANPINAR, A. H.; **Huzur,** Dergah Yayınevi, İstanbul 1992.

UğAKLIGİL, H. Z.; **Onu Beklerken,** İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1992.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 653-659, TURKEY

MAHĀYĀNA BUDİZMİNE AİT SAYI VE ZAMANLA İLGİLİ BAZI TERİMLER

Özlem AYAZLI•

ÖZET

Bu makalede, Uygurcada üç, dört, beş vb. (*üç ätöz*, *beş ažun*, *tört törlüg terin kuvrag*) rakamlarla oluşturulmuş bazı terimler ve zamanla ilişkili kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu terimlerin Çince denklikleri ile olan çeviri farklılıklarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Örnekler, *Mahāyāna* Budizmine ait bir eser olan Altun Yaruk'tan alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Çince, Budizm.

SOME TERMS RELATED TO NUMBER AND TIME BELONGING TO MAHĀYĀNA BUDDHISM

ABSTRACT

In this article, it was attempted to identify some terms that are created with numbers like three, four, five, etc. and words related to time in Uyghur language. The aim was to reveal the translation differences of Chinese equivalents of these terms. The examples were taken from Altun Yaruk, the book on Mahayana Buddhism.

Keywords: Old Uighur, Chinese, Buddhism.

Uygurcanın en hacimli metinlerinden birini oluşturan *Altun Yaruk Sudur*, Mahāyāna budizmine ait bir sūtra kitabıdır. Budanın vaazlarını içeren sūtralar, Budizmin eski çağlarında kaydedilmiş daha sonra ise yazıya dökülmüştür[1].

İki bin beş yüz yıldan beri varlığını sürdüren Budizm, bu uzun süre içinde değişmiş, yeni biçimlere bürünmüştür (Conze 2004, 7). Budizm tarihi kendi içerisinde dört döneme ayrılır. İlk dönemi Hinayana "küçük araç", ikinci dönemi Mahāyāna, üçüncü dönemi ise Zen'dir[2], bu üç dönemin sonundaysa İS 1000 yıllarına ulaşılır ve günümüze kadar gelecek olan bin yıllık dördüncü dönem başlamış olur. AYS'nin de içerisine dahil olduğu Mahāyāna, Budizmin "Büyük Aracı" anlamına gelmektedir. Acı çeken bütün duyarlı varlıklardan acıyı dağıtmak uğruna kendisini aydınlanmaya, ulaşmaya adamış bu büyük aracın müridi, Mahāyāna'nın ruhani kahramanı Bodhisattva'dır. Bodhisattvanın sahip olduğu "akıl" ve "erdem" eşit ve dengelidir (Chang 1983, 478). Budanın ölümünden sonra Budizmin geliştiği iki belli başlı okuldan biri olan Mahāyāna Budizminde bodhisattva ideali savunulur. Bodhisattva, aydınlanmaya erişmiş ancak Buda olmayı erteleyerek dünya üzerindeki tüm duyarlı canlılar Budalığa erişmedikçe *saṃsāra*'dan (doğum-ölüm

• Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: civelek.o@gmail.com

[1] Garma C. C. Chang, **A treasury of Mahāyāna Sūtras, Selections from the Mahāratnakūta Sūtra**, Delhi, 1983.

[2] Bu dönemdeki ermişin adı *siddha*'dır. *Siddha* evrenle öyle bir uyum içerisine girmiştir ki evreni yöneten güçleri hem kendi içinde hem de dışında kullanabilme yeteneğini elde etmiş, olağanüstü güçlere sahip olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. Conze 2004, 8.

döngüsünden) ayrılmayı kabul etmeyen, yardıma muhtaç olanların yardımına koşan kişi olup en büyük erdemi "merhamet"tir.

Budalığın sonsuzluğu ve mükemmelliği konusunun Mahāyāna Budizminin temel görüşlerini oluşturduğu söylenebilir. Budalığın sonsuzluğunu niteleyen "yüce akıl" ve "yüce merhamet" gibi olumlu terimlerin yanı sıra olumsuz terimler de söz konusudur. Bunlar, Budanın sonsuzluğunun "ifade edilemez" ve "düşünülemez" olduğudur. *Altun Yaruk*'ta bu durum şu Uygurca ifadelerle aktarılmıştır: *sakınu sözläyü yetinçsiz*[3] "söylemesi anlatması imkansız" = 不可思議 *bu ke si yi* (G 3595 6078 10271 5460)

Mahāyāna Budizmine ait yukarıda da örneğini verdiğimiz gibi bazı belirleyici kavramlar ve sayılar vardır. Budist Uygur edebiyatına ait bir metin çevirisi sırasında bazı terimleri doğru karşılamak ve terimlerin metinle olan bağlantısını kurmayı kolaylaştırmak adına, Budist Uygur edebiyatına ait tespit edilen sayılara yüklenmiş sembolleri açıklamayı uygun gördüm[4]. Birçok kültürde, inanışta olduğu gibi Budizmde de sayılar, sembollerle yüklenmiştir; yalnızca nicelik, miktar belirtmez. Bu sayılardan bazıları şöyledir:

beş ažun[5]: *saṃsāra* içerisinde varlığın beş şekli (seviyesi). Genellikle altıdır[6]. Tanrı, asura, insan, hayvan, aç ruh (*preta*) ve cehennem zebanisi. Saṃsāradaki varlıklar yaptıklarına, amellerine göre bu doğum-ölüm döngüsü içerisinde dönerler.

beş ažun tınl(ı)glarnıŋ umugı ınagı bolgaylar "beş varlık şeklindeki canlıların umudu$_2$ olacaklar" (AYS 438.14-15)[7].

tört maharaaça täŋri: "dört mahārāja Tanrı" 四天王 *si tian wang* (G 10291 11208 12493), Realm of Desire / Hırslar diyarında göğün en alttaki dört yönünün hükümdarı. Adları şu şekildedir: *Vaiśravaṇa* (kuzeyde), *Dhṛtarāṣṭra* (doğuda), *Virūḍhaka* (güneyde), ve *Virūpāksa* (batıda).

takı ymä sizlär tört m(a)haraaçlar inçä biliŋlär "Dahası sizler dört Mahārājalar şöylece bilin" (AYS 410.20-21). 四王當知 (Taishō, Cilt 16, 428a06).

tört törlüg terin kuvrag: "dört tür topluluk"; 四部眾 *si bu zhong* (G 10291 9484 2901). Ş. Tekin, bu dört kısımdan meydana gelen topluluğun ilk ikisi olan "rahip ve rahibelerin" manastırda yaşayarak geçimlerini günün belli saatlerinde dilendikleri şeylerle temin ettiklerini öbür ikisinin ise manastıra girmeyen ve tabii bir hayat yaşayan kadın erkek müminler olduğunu dile getirir (Tekin 1993, 28).

rahipler = *toyın* (< Çin. 道人 *dao ren*)

rahibeler = *şamnanç* (< Soğd. *şmn'nç /şamnānç*)

müminler = *upase* (< Soğd. *'wp'sy* = Skr. *upāsaka*)

---

[3] *... kayu meniŋ nomlug ät'özüm ärsär arıg süzök okşatguluksuz adrok adrok sukançıg öŋ körk b(ä)lgülärin ülgülänçsiz täŋlänçsiz ädgü ädrämlärin sakınu sözläyü yetinçsiz tetir* "... benim öğretili vücudum (*Dharma-kāya*) ise temiz, benzersiz, seçilmiş, tatlı güzellik görkem belirtilerini hadsiz, hesapsız iyi erdemleri ile düşünülüp söylenemeyecek kadardır" (Ölmez 1991, $52_{164.18-.23}$)

[4] Söz konusu makaledeki örneklerin çoğu **Altun Yaruk VI. Kitap** adlı doktora tezinden yola çıkılarak oluşturulmuştur.

[5] Soğdca *''zwn*'dan gelen *ažun* sözcüğünün Çincesi olan 趣 *qu* için bak. UWb. 329b.

[6] Altı varlık olup *beş ažun* (Skr. *pāñca-gatika*) denmesini nedeni genellikle Tanrı ve *asura*ların birlikte gruplandırılmasıdır. Skr. *pāñca-gatika* "varlığın beş biçimi" için bak. Edgerton 1972, 339a.

[7] Bu cümle, Çince metinde yoktur. Uygur müstensih tarafından eklenmiştir. Taisho'da 430 b-12'de olması beklenirdi (bak. Nobel 1958, 207).

mümineler = *upasanç*[8] (< Soğd. *'wp's'nç* = Skr. *upāsikā*)

Aşağıda da görüleceği üzere bazen bu dört topluluğun kimlerden oluştuğu tek tek verilmiştir.

birök toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg terin kuvrag bo nom ärdinig boşgunsarlar tutsarlar ... "Eğer rahip, rahibe mümin, mümine, (bu) dört tür topluluk, bu öğreti mücevherini öğrense$_2$"(AYS 440.20-23) **若四部眾。能廣流布是經王者。** (Taishō, Cilt 16, 430b28).

tört törlüg terin kuvragıg açınsar ayasar küyü küzätü berip ... "dört tür topluluğa özenle saygı gösterse$_2$ gözetip ..." (AYS 407.8-9 satır). 四部之眾深心擁護 (Taishō, Cilt 16, 427c11).

kalpa: Hinduizm'e göre *kalpa*, Brahma için bir gündür ve 1,000 *yuga*'dan oluşur. (1 *yuga* = 4,320,000 yıl). Budizm'de *kalpa* genel olarak dünyanın ya da evrenin oluşumu, yeniden yaratılması arasında geçen zamanın uzunluğunu, dünyanın oluşum sürecini, varlığı ve yokluğu ifade eder. Budizm'de *kalpa*'nın ölçümüyle ilgili farklı yorumlar vardır. Genelde uzun bir zaman dilimini ifade eder. Küçük, orta, büyük ve sayılamayan *kalpa*'lar da vardır (Chang, 1983: 477).

yüz miŋ kolti nayut sanınça kalp üdlärtä üç asankelär içindä burhan kutıŋa katıglanıp ... "yüz bin koṭi, nayuta sayısınca kalpa zamanında üç Asaṃkhyeya içinde Buda kutsallığına (ulaşmaya) çalışıp" (AYS 409.21-22) 百千俱胝那庾多劫修 (Taishō, Cilt 16, 427c29-428a01).

iki kırk lakşan: 32 işaret, belirti 三十二相[9] *san shi er xiang* (G 9522 9959 3363 4249)

Buda'nın yaşadığı çağda gözle görülen ölümlü bedeninden başka bir de gözle görülmeyen, bir gölge gibi kendisini izleyen ikinci bir bedeni vardır. Bu hayalet bedenini yalnız ermiş ve inançlılar görebilirdi. Boyu 5 metreye yaklaşan bu hayalet bedende "üstün insan"ın 32 belirtisi vardı. Bu kutsal işaretler, onun evrensel hükümdarlığının işaretleri olduğu gibi aynı zamanda görülebilen vücudunu süsleyen en büyük işaretlerdi. Bunlar, tacı üzerinde bir çıkıntı, kaşları arasında bir tutam kıvırcık ak saç, altın sarısı bir ten, beyaz diş ve mükemmel bir ses, başını ve bedenini çevreleyen bir ışık halesi şeklindedir. Söz konusu bu 32 işaret[10], belirti Uygurcada *lakşan* sözcüğü dışında *b(ä)lgü, irü b(ä)lgü* ile de ifade edilirdi.

Söz konusu bu belirtiler Altun Yaruk'un çeşitli bölümlerinde anlatılır.

t(ä)ŋrim siziŋ yüüzüŋüz, tolun ayka ogşatı ärür, yüz miŋ kün t(ä)ŋri birgärü, y(a)rutu yaşutu turur täg , közüŋüznüŋ etigi, kök lenhuaka ogşayur, tüzdäm yürüŋ tişiŋiz, karlıg tag täg yaltrıyur kıdıgsız ulug ädgüŋüz, taloy ügüz täg keŋ täriŋ, ulsuz tüpsüz ädgülüg, ädgü ärdinilärin yügmäk ol, bilgä biliglig sav üzä, taşa turur üzüksüz, yüz miŋ törlüg yeg dyanlar, ymä birlä tolu ärür, adakıŋızның uulınta, çak(i)r lakşan etigi ol, miŋ kigäykä tükällig, otıra koollug ulduŋlug äligiŋiz adakıŋız 'äŋrägkläri, tözü turur etiglig, kop b(ä)lgükä ägsüksüz, kazlar hanı eligi täg, ät'özüŋüz yaltrıyur, altunlug [ta]g yaşuy{y}ur täg. "Tanrım sizin yüzünüz dolunaya benzer. Yüz bin güneş Tanrısı gibi ışık saçıyor$_2$. Gözünüzün güzelliği nilüfere benziyor. Düzgün beyaz dişiniz karlı dağ gibi parlıyor. Sınırsız ulu erdeminiz okyanus$_2$ gibi geniş, derin ve uçsuz$_2$ bir iyilik mücevheri yığınıdır. Bilgelik (erdemi) söz ile sürekli taşar. Yüz bin türlü en üstün meditasyon (yoklama) ile doludur. Ayağınızın altındaki çark alameti süstür. Bin (dingile) tekerleğe sahip el ve ayak parmaklarınızın hepsi eşit, düzgün biçimdedir tıpkı kaz kralının eksiksiz işaretleri (özellikleri)

[8] *upasanç* kelimesi Soğdca müennes eki *-nç* ile yapılmıştır (Tekin 1993, 28).

[9] AYS 645.20'de yer alan *iki kırk lakşan'ın* 三十二相 Çincesi Taisho Cilt 16, 454c05'e denk gelmektedir.

[10] F. Sema Barutçu'nun "Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası" adlı makalesinde Budanın fiziksel üstünlüğünü ve güzelliğini oluşturan ayırıcı özelliklerini ve dış görünüşünü belirleyen 32 karakteristik işaret ele alınmıştır (bak. Barutçu 1992, 11-33).

gibi. Bedeniniz ise ışıyan altın bir dağ gibidir" (AYS 450.4-23) 佛面猶如淨滿月亦如千日放光明目淨脩廣若青蓮齒佛德無邊如大海無限妙寶積其中智慧德水鎮恒盈百千勝定咸充滿足下輪相皆嚴飾轂輞千輻悉齊平手足鞔網遍莊嚴猶如鵝王相具足佛身光曜等金山清 (Taishō, Cilt 16, 432a11-17).

üç ärdini: "üç mücevher" 三寶 *san bao* (G 9522 8720) = Skr. *triratna*[11]

1. Buda: Aydınlanmış en mükemmel varlık
2. Darma: Buda tarafından bildirilen öğreti
3. Samgha: Rahip ve rahibeler veya gerçek Darma takipçileri topluluğu (Chang, 1983: 488).

üç ärdinikä tapınguluk agır ayag kılguluk äd tavar tiläyür m(ä)n "üç mücevhere hizmet etmek ve saygı$_2$ göstermek için mal-mülk$_2$ istiyorum." (AYS 441.15) 我為供養三寶事須財物願 (Taishō, Cilt 16, 431a19-20).

üç üd: "üç zaman" 三世 *san shi* (G 9522 9969), geçmiş, şimdiki, gelecek zaman

üç üdki burhanlarnıŋ ädgü tetyük köni nomlug şazınıg küyü küzätü tutmış bolgay sizlär "üç dönemdeki budaların iyi yani doğru öğretisini$_2$ gözetip$_2$ tutmuş olacaksınız." (AYS 405.7-9). 即是護持去來現在諸佛正法。(Taishō, Cilt 16, 427b29).

üç törlüg ät'öz: "üç tür beden, üç vücut" 三身 *san shen* (G 9522 9813) = Skr. *trikāya*[12]

üç ät'öz şu şekildedir:

1. Dharmakāya[13]: Dharma veya gerçekliğin vücudu olan *dharmakaya* mutlak, ruhani bir bedendir.
2. Sambhogakāya: Mutluluğa ulaşmış beden, Budanın kutsal vücudu. Budalığa giden yolda budanın uygulamalarının karşılığını, sonucunu aldığı beden.
3. Nirmānakāya: Budanın vücut bulmuş bedeni.[14]

Bu Sanskritçe kelimelerin Uygurca denkliklerine özellikle Altun Yaruk içerisindeki bir bölümde rastlamaktayız. Altun Yaruk'un ikinci kitabının üçüncü bölümünde, Sanskritçesi *trikāya* olan *üç ätöz* kavramının ayrıntılı olarak ele alındığını görmekteyiz. Bu bölüm için bak. Wilkens, 2001.

ymä kamag kertütin k(ä)lmiş köni t[ü]z tuyuglılarnıŋ üç tör[lü]g [ätöz]läri tetir: kayular ol üç [tep] tesär: inçä kaltı äŋi[lki] b(ä)lgürtmä ätözläri: ikinti tüş ätözläri: üçünç nomlug ätözläri

[11] Skr. *triratna* "the three jewels" için bak. Edgerton 1972, 258b, Soothill 1937, 63b.

[12] 法報化三身 The *trikāya*: 法 *dharmakāya*, the absolute or spiritual body; 報 *sambhogakāya*, the body of bliss; 化 *nirmānakāya*, the body of incarnation. In Hīnayāna 法身 is described as the commandments, meditations, wisdom, nirvāna, and nirvāna-enlightenment; 報身 is the reward-body of bliss; 化 or 應 (化) is the body in its various incarnations. In Mahāyāna, the three bodies are regarded as distinct, but also as aspects of one body which pervades all beings. Cf. 三身 (Soothill 1937, 269a). having 3 bodies, a Buddha (Williams 1899, 458a).

[13] 迦耶 *kāya*, the body; an assemblage

[14] *üç ät'öz* için bak. Chang 1983, 487

ärür[15] (Wilkens 2001, $110_{56\text{-}63}$, AYS 38.12-15). "ayrıca hakikatten gelmiş doğru sezenlerin üç tür bedenleri vardır. Bu üçü nedir? denirse yani birincisi görünen, vücut bulmuş beden (*nirmāṇakāya*), ikincisi karşılık, netice alınan beden (*saṃbhogakāya*), üçüncüsü ise öğretili bedendir (*dharmakāya*).

一切如來有三種身。云何為三。一者化身二者。應身。三者法身。(Taishō Cilt 16, 408b10).

Kayular ol üç törlüg tözlär tep tesär: inçä k(a)ltı äŋilki alkuka aḍkanguluk tutyaklıg töz: ikinti adınlarka tayanıp turguluk töz: üçünç tükällig bütmiş kertü töz: munçulayu üç törlüg tözlärig tınl(ı)glar oglanı ukmamışları üçün öçürmämişläri üçün arıtmamışları üçün anın üç törlüg ätözlärkä tägü umazlar: bo ok üç törlüg tözlärig ukmışları üçün öçürmişläri üçün: arıtmışları üçün: anın bügü biliglig burhanlar üç ät'özkä tägirlär[16] (Wilkens 2001, $132_{496\text{-}510}$, AYS 57.20-21) "O üç tür hakikat/*töz* nedir denirse, yani en ilki her şeye bağlı doyumsuz *töz*, ikincisi başkalarına dayanan *töz*, üçüncüsü her şeyi mükemmel tamamlanış gerçek *töz*, bunun gibi üç tür *töz*leri insanoğlu anlamadıkları, söndürmedikleri, temizlemedikleri için *üç tür ätöz*'e ulaşamazlar. Bu üç tür *töz*leri anladıkları, söndürdükleri, temizledikleri zaman bunun gibi bilgili budalar *üç ätöz*'e ulaşırlar".
何者為三。一者遍計所執相。二者依他起相。三者。成就相。如是諸相。不能解故。不能滅故。不能淨故。是故不得至於三身。如是三相。能解、能滅、能淨故是故諸佛具足三身。(Taishō, Cilt 16, 409a12-16).

on buyan ädgü kılınç: 十善業 *shi shan ye* (G 9959 9710 12991) on kötü eylemden kaçınarak on çeşit sevaba ulaştıran davranışı gerçekleştirme (Söz konusu on kötü eylem: 1. öldürme, 2. çalma, 3. zina yapma, 4. yatmak (tembellik), 5. kaba söz, 6. insanların aralarının açılmalarına sebebiyet verecek sözler, 7. boş gevezelik, 8. açgözlülük, 9. kötü-niyet, 10. yanlış bir görüşe tutunmak (bağlanmak) (Chang 1983, 494)[17].

yalaŋuklar köŋüli açsız suksız buşıka akı buyan ädgü kılınçka tavranıglı on buyan ädgü kılınç yolınta yorıgalı udaçı bolurlar "İnsanlar, gönlü tok_2, sadakadan yana cömert, sevap işlemek için gayret eden, on çeşit sevaba ulaştıran davranışta bulunur" (AYS412.10-14). **心無慳鄙。常行慧施具十善**[17]**業。**(Taishō, Cilt 16, 428a16-17).

[15] Wilkens tarafından bu bölüm şöyle çevrilmiştir: ... alle Tathāgatas die vollk[ommen] verstehenden (*saṃbuddha*) haben nämlich die drei [Körp]er welches sind jene drei? Es sind nämlich er[sten] ihre „Erscheinungskörper" (*nirmāṇakāya*), zweitens ihre „Fruchtkörper" (*saṃbhogakāya*) und drittens ihre „Gesetzeskörper" (*dharmakāya*) (Wilkens 2001, 110).

[16] Wilkens tarafından bu bölüm şöyle çevrilmiştir: Welches sind jene drei fachen Naturen (*trisvabhāva*)? Es sich nämlich erstens „die Natur die ergreifbar ist durch das alles (Ergreifende, sc. Durch die *kleśas*) und mit Anhaften versehen ist" (*parikalpitasvabhāva*) zweitens „die Natur, die (nur) bestehen kann, indem sie auf andere (Dinge) stützt (*paratantrasvabhāva*) und drittens „die gänzlich vollendete, wahre Natur" (*pariṣpannasvabhāva*) und drittens „die gänzlich vollendete, wahre Natur" (*pariṣpannasvabhāva*) Weil die Lebewesenkinder solchermaβen die dreifachen Naturen (*trisvabhāva*) nicht verstanden, (sie) nicht ausgelöscht und nicht bereinigt haben, deshalb können sie nicht zu den dreifachen Körpern gelangen. Weil sie eben diese dreifachen Naturen (*trisvabhāva*) verstanden, ausgelöscht und bereinight haben, deshalb gelangen die zauberkundigen Buddhas zu den drei Körpern. (Wilkens 2001, 132).

[17] Dünyadaki ızdıraptan kurtulmak için burhan talimatında birtakım yollar vardır. Bunlar: İman (Uyg. *kertgünç*), Ahlak kaideleri, İstiğrak (Uyg. *sakınç*), Hikmet, marifet, idrak (Uyg. *bilgä bilig*), kurtuluş (Uyg. *kutrulmak, ozmak*) (Arat 1987, 366-373). Bu yollardan biri olan ahlak kaideleri içerisinde yer alan bu *on törlüg kılınç yol* "on türlü davranış yolu" Arat tarafından Uygurcaları ile şu şekilde verilir: 1. *özlüglärg ölürmämäk* "canlıları öldürmemek" 2. *adınagunun tavarın küçäp almamak ogurlamamak* "başkasının malını zorla almamak ve çalamak" 3. adınlarnıŋ yutuzıŋa yapşınmamak "başkasının karısı ile temas etmemek" 4. *äzüglänmämäk* "yalan söylememek" 5. *çasut çasurmamak* "iftira etmemek" 6. *irig sarsıg sav sözlämämäk* "kaba ve çrkin söz söylememek" 7. asgançulamamak "yüze gülmemek" 8. adın kişiniŋ ädgüsiŋä azlanmamak, künilänmämäk "başka birisinin malına tama etmemek ve haset etmemek" 9. *övkä köŋül tutmamak, övkälänmämäk* "öfkelenmemek" 10. *tärs körüm öritmämäk* "aynı fikirde olmamak" (Arat 1987, 367).

Milyar Dünya (evren):

a. Budist kozmoloji içerisinde sayısız sistemlerden biri milyar ve güneşle ilgili sistemdir. Her dünyanın güneşi ve ayı vardır. Dünya, 1. *dhyana* göğüne kadar uzanır (Chang 1983, 496).

yüz miŋ tümän kolti nayut sanınça burhanlarka barçaka agır ayag kılmış bolur "yüz bin tümen (=100.000x10.000=1 milyar) koti, nayuta$_2$ sayısınca Budaların tamamına saygı göstermiş olur" (AYS 419.1-3 satır) 百千萬億那庾多諸佛世尊復得 (Taishō, Cilt 16, 428c01-02)

b. Bin dünya ise bin dünya evrenini oluşturur ve 2. dhyana'ya kadar uzanır. Bin dünya da milyon dünyayı (evreni) oluşturur, milyon dünya da 3. dhyana'ya kadar uzanır. Bin dünya ile milyon dünyanın oluşturduğu milyar evren de 4. dhyana'ya yani göğün en yükseğine uzanır.

çambudivip uluşta , bo yertinçü içindä , üç miŋ ulug miŋ uluşlarta , kayu näçä bar ärsär , kamag tınl(ı)g oglanı , tamuluglar ulatı , yılkı pret ažunı , barça tarıkzun "*jambudvīpa* ülkesinde, bu dünya içindeki üç bin ulu, bin (pek çok) ülkede her ne var ise bütün insan oğlunu cehennem(den) ve diğer hayvan, ruh şekillerinden tamamıyla uzaklaştırsın" (AYS 452.8-12).

贍部洲於此大千世界中所有一切有情類餓鬼傍生及地獄... 除 (Taishō, Cilt 16, 432a.26-28).

SONUÇ

Uygurcada üç, dört, beş vb. (*üç ätöz*, *beş ažun*, *tört törlüg terin kuvrag*) rakamlarla oluşturulmuş bazı kavramlar ve zamana ilişkin kelimeler tespit edilmeye çalışılmış; böylelikle Uygurca metin çevirilerine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Uygurca metinlerde gördüğümüz *üç ärdini*, *üç ätöz* vb. gibi ifadeler genelde (sırasıyla) "üç mücevher", "üç beden" olarak çevrilmiştir. Burada amaç bu sayıların ifade ettiklerini varsa Çince denkliklerini de vererek ortaya koymak olmuştur. Çince denkliklerine baktığımızda ise genelde Uygurların Çince metne bağlı kaldığını, Çinceden Uygurcaya çevirirken Uygurcada Çince sözcüklerin bire bir denkliklerini bulmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Örneğin; *tört törlüg terin kuvrag* "dört tür topluluk" = 四部眾 *si bu zhong* , *üç ärdini* "üç mücevher" 三寶 *san bao*. Bire bir çevirinin dışında bazen Çincenin yorumlandığı da görülmektedir; Çince Uygurcaya bazen uzun uzun çevrilirken bazen de kısaltılarak çevrilmiştir. Tıpkı yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi *üç miŋ ulug miŋ* (AYS 458.9) ibaresinin Çincesi 大千 *da qian* "birçok bin, binlerce" (Taishō, Cilt 16, 432a.7) anlamına gelirken Uygurlar tarafından bu "birden çok olan bin" *üç miŋ ulug miŋ* olarak yorumlanmıştır. *üç miŋ ulug miŋ*[18] gerçekte Uygurca metinlerde Çince 三千大千 (*san qian da qian*)'nın ve Skr. *trisāhasramahāsāhasra*'nın harfiyen çevirisidir. Yine yukarıda verilen bir başka örnekte ise Çincenin Uygurcaya kısaltılarak aktarıldığını görmekteyiz. Çincesi 去來現 (去 *qu* "geçmiş" 來 *lai* "gelecek" 現 *xian* "şimdi") geçmiş, gelecek, şimdiye denk gelen Uygurca ibare "üç zaman" anlamıyla kısaltılarak *üç üd* olarak çevrilmiştir.

[18] *üç miŋ ulug miŋ*'in Çincesi ve Sanskritçesi için bak. Wilkens 2007, 433a.

KISALTMALAR

AYS : bak. Altun Yaruk Sudur (Kaya, 1994).

bak. : bakınız

Çin. : Çince

G : bak. Giles

Skr. : Sanskritçe

Soğd. : Soğdca

UWb. : bak. Röhrborn

Uyg. : Uygurca

KAYNAKÇA

ARAT Reşit Rahmeti (1987). "Uygurlarda Istılahlara Dair", **Makaleler,** Cilt I, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 364-389.

AYAZLI Özlem (2009). **Altun Yaruk Sudur VI. Kitap**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

BARUTÇU F. Sema (1992). "Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987**, Ankara, s. 11-33.

CHANG Garma C. C. (1983). **A treasury of Mahāyāna Sūtras: Selections from the Mahāratnūka Sūtra**, Delhi.

CONZE Edward (2004). **Kısa Budizm Tarihi**, Çeviri: Ömer Cemal Güngören, İstanbul.

EDGERTON Franklin (1972). **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary,** c. II. Delhi.

GİLES Herbert A (1912). **A Chinese-English Dictionary**, c. I-II. 2. bs. Shanghai.

KAYA Ceval (1994). **Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin**, Ankara.

NOBEL Johannes (1958). **Suvarnaprabhāsottamasūtra, Das Goldglanz-Sūtra, Ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus: I-tsing's chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung**, Leiden.

ÖLMEZ Mehmet (1991). **Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)**, Ankara.

RÖHRBORN Klaus (1977-1996). **Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien**: **a -ärŋäk 1-6**. Wiesbaden.

SOOTHİLL William Edward (1937). **A Dictionary of Chinese Buddhist Terms**, London.

TEKİN Şinasi (1993). **Uygurca Metinler I, Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlah)**, Ankara.

WILKENS Jens (2001). **Die drei Körper des Buddha (trikāya), Ein Beitrag zum Verständnis einer zentralen Lehre des Mahāyāna-Buddhismus. Berliner Turfantexte XXI**, Turnhout.

WILKENS Jens (2007). **Das Buch von der Sündeltilgung (2 vols.), Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig, Berliner TurfanTexte XXV**, Turnhout.

WILLIAMS Monier (1899). **A Sanskrit-English Dictionary**, Oxford.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 661-677, TURKEY

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN COĞRAFYA DERSİNE YÖNELİK AKADEMİK BENLİK DÜZEYLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fatih AYDIN[•]

ÖZET

Bu araştırma, ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerini, farklı değişkenler açısından incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2010-2011 öğretim yılında Ankara'nın merkez ilçesindeki liselerde öğrenim gören 346 öğrenci oluşturmuştur. Araştırmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Verilerin analizinde frekans, yüzde, aritmetik ortalama, t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Öğrencilerin açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. Çalışmanın sonucunda öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerinin "*yüksek"* olduğu görülmüştür. Araştırmanın sonucunda, öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeyleri ile "cinsiyetleri", "öğrenim gördükleri sınıf düzeyleri", "anne ve baba eğitim düzeyleri" değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Coğrafya Eğitimi, Akademik Benlik.

THE EVALUATION SECONDARY EDUCATION STUDENTS' ACADEMIC SELF LEVELS TOWARDS GEOGRAPHY LESSON

ABSTRACT

This research was carried out to examine the secondary education students' academic self levels in terms of different variables towards geography lesson. The research group of the study are 346 high school students in the center of Ankara in 2010-2011 academic year. General survey model was used in the study. In the analysis of the data, frequency, percentage, arithmetic average, standard deviation, t test and one way variance analysis (ANOVA) were used. Students' replies given for the open ended questions were analysed by content analysis technique. As the result of the research it was found out that students' academic self levels towards geography lesson are "*high*". In the research, it was found no statistical meaningful difference between secondary education students' academic self levels and their "gender", "class levels", "parents educational levels" towards geography lesson.

Keywords: Geography, Geography Education, Academic Self.

GİRİŞ

Günümüzde toplumlar bilimsel, çağdaş ve ülke kalkınmasına hizmet verecek nitelikte bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmeye yönelik çalışmalar yürüten bilim dallarından birisi de coğrafyadır. *Coğrafya; coğrafî yeryüzündeki doğal, beşerî ve ekonomik olayları, insanla ilgi kurarak inceleyen bir bilimdir* (Doğanay, 2002). Coğrafya, insanlara dünya üzerinde yaşadıkları yer hakkında bilgi verir ve çevresindeki insanlarla olan ilişkilerinin nerede ve nasıl meydana geldiğini bilmelerine yardımcı olur. Coğrafyanın amacı, gerçek yaşam koşullarını

[•] Yard. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Coğrafya Eğitimi, elmek: fatihaydin@karabuk.edu.tr.

doğru bir şekilde hayalinde canlandırabilen geleceğin vatandaşlarını yetiştirmektir. Böylece bireyin dünyada meydana gelen siyasî, ekonomik ve toplumsal problemlerle ilgili mantıklı düşünceler üretmelerine yardımcı olur (Fairgrieve, 1926; Aktaran: Demirkaya, 2003).

Yapılan araştırmalar, hem Türkiye'de hem de dünyanın diğer ülkelerinde coğrafya eğitiminin sorunlarının temelinde; coğrafya eğitimi ve öğretimi üzerinde yeterince durulmaması ve coğrafya'da *"neyin"*, *"nerede"* ve *"nasıl"* öğretileceği sorularına cevap verilmemesinin oluşturduğunu göstermektedir (şahin, 2001; Doğanay, 2002). Erden (1998) öğretmen ve öğrencilerin genellikle coğrafyayı; ülke, şehir, nehir ve dağ isimlerinin öğrenilmesi olarak algıladıklarını belirterek, bu yaklaşımın öğrencilerin coğrafyadan zevk almalarını ve öğrenmelerini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedir.

Coğrafyanın sadece dağ, ırmak, göl adları ve ölçüleri şeklinde ezberlenmesi gereken bilgiler olmaktan çıkarılıp, bu bilgilerin insanlar için nasıl daha faydalı hâle getirilebileceğini araştıran ve ortaya koyan bir bilim olarak anlaşılması gerekmektedir. Bednarz ve diğerleri (1994) coğrafyanın günlük hayatımızda önemli bir uygumla alanı bulunduğunu ve bunun öğrencilere mutlaka aktarılması gerektiğini ifade etmiştir.

Çağdaş coğrafya biliminin anlaşılması, uygulanması ve bundan kazanç sağlanılması, etkin ve doğru bir coğrafya eğitimi ile mümkündür. Tam ve sağlıklı bir coğrafya eğitimi; dünyadaki diğer insanlarla olan bağlantımızı, çevreyle olan ilişkimizi, kendimizi anlamamıza yardımcı olan, beceri, bilgi, kavram ve temelleri daha iyi algılamamızı sağlar (Tomal, 2004).

Coğrafya öğretimi ile coğrafi sorgulama becerisine sahip, coğrafi bilginin oluşumunu kavramış bireyler yetiştirmek temel prensiptir. Bu temel prensip çerçevesinde ülkesine ve evrene sahip çıkan, doğal yaşama saygılı, iyi bir dünya vatandaşı yetiştirmek amaçlanmaktadır. Coğrafya kazanımlarının temelinde; bireyin yalnız kendi etrafındaki mekâna duyarlı olması değil, tüm dünya üzerindeki doğal, siyasi ve toplumsal etkileşimlerde bilinçli olma ve çözüm üretme duyarlılığına erişmiş olması beklenir. Yani iyi bir coğrafya eğitimi, mekânı tasvir edebilmenin ötesinde; mekânın yaşam koşullarına uyum sağlamış, mekâna zarar vermeden, onu kendi yararına kullanabilen ve mekân ile kendi arasındaki etkileşimi çözümlemiş bir dünya insanı oluşturur (Öztürk, 2008).

Benlik kavramı, bireyin algıladığı biçimde, kişinin kendisinin ne olduğunun, neyi niçin yapmak istediğinin bir ifadesi ya da diğer anlatımla *bireyin kendisi hakkındaki düşünceleridir* (Reyes, 1984; Sanchez ve Roda, 2003). Benlik kavramının yapısal olarak kendine özgü boyutları bulunmaktadır. Bunlar, sosyal benlik, maddi benlik, manevi benlik, mesleki benlik, gerçek benlik, ideal benlik ve akademik benlik gibi çeşitli başlıklar altında incelenmektedir (Bacanlı, 1999). Eğitimsel yönlendirme sürecinde en fazla *akademik benlik* kavramı üzerinde durulmaktadır. Akademik benlik kavramı, "*öğrencinin akademik (bilimsel niteliği olan) yönü baskın olan bir işte başarılı olacağına inanma ve güvenme derecesi*" olarak tanımlanabilir (Erden ve Akman, 2009; Bloom, 1998).

Akademik benlik, tanımlama ve değerlendirme boyutlarını kapsayan bir kendini algılamadır. Bu algılama, hislerden daha çok davranışlarımızın kendimiz tarafından algılanmasıyla ilgilidir. Akademik benlik kavramı kendini kabul etme, kendini değerli görme veya benlik saygısı olarak adlandırılan yapılardan çok, öz yeterlik veya yeterliliğin algılanmasıyla ilgilidir (Başoku ve Doğan, 2005).

Araştırmanın Amacı

Günümüzde yetiştirilen bireylerin bilgiye ulaşma, bilgiyi düzenleme, bilgiyi değerlendirme, bilgiyi sunma ve iletişim kurma becerileri ile donanık hale getirilmesi gerekir

(Akkoyunlu, 1995). Bireylerin bu istendik özelliklerle donanık hale gelmesi ve hem çağa ayak uydurması, değişimleri izleyebilmesi hem de değişime katkıda bulunacak bir şekilde eğitim alması gerekmektedir. Tüm bu hedeflere varabilmek için öğrencilerin sadece bilişsel özelliklerini değil duyuşsal farklılıklarını da ön plana çıkarılmalıdır.

Eğitimde duyuşsal boyutun en az bilişsel boyut kadar önemli bir etkiye sahip olduğu yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Öğrencilerin coğrafya öğrenmelerini etkileyen duyuşsal faktörlerin içinde coğrafya dersine yönelik akademik benlik kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Öğrencinin kendisini coğrafya dersinde nasıl gördüğünün, coğrafyaya veya onun belli kısımlarına olan ilgilerinin, nefretlerinin bilinmesi, coğrafya başarılarının değerlendirilmesi bakımından önemlidir.

Bu araştırma; öğrencilerin coğrafya dersinde akademik benlik düzeylerinin belirlenerek öğretmenlerin öğrencileri ile ilgili hem de öğrencilerin kendileri ile ilgili farkındalıklarına katkı sağlamak açısından önemlidir. Ayrıca bu araştırma, öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerini ortaya koyarak, öğrencilerimizin arasından coğrafyaya yetenekli olanların belirlenmesi ve ileride bu öğrencilerimizin akademik hayatlarında seçimlerini, yeteneklerinin farkında olarak yapmalarına dolayısıyla bu farkındalıkların yine bu öğrencilerin öğretmen ve velilerine kaynak olması açısından önemlidir.

Araştırmanın amacı, Ankara'daki farklı liselerde öğrenim görmekte olan ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerini farklı değişkenler açısından incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaç çerçevesinde araştırmanın problem cümlesi ve alt problem cümleleri şu şekilde oluşturulmuştur:

Problem Cümlesi: Öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeyleri nedir?

Alt Problemler:

1. Öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeyleri nedir?

2. Öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeyleri; *(a) cinsiyete, (b) sınıf seviyesine, (c) anne eğitim düzeyine, (d) baba eğitim düzeyine* göre farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırmada, lise öğrencilerinin coğrafya dersindeki akademik benliklerini ortaya koymayı amaçladığından tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacı ile evrenin tümü ya da ondan alınacak bir grup, örnek ya da örneklem üzerine yapılan tarama düzenlemeleridir (Karasar, 2007:77).

Çalışma Grubu

Araştırmaya, 2010–2011 öğretim yılı, birinci döneminde, Ankara'daki liselerde öğrenim gören 346 öğrenci katılmıştır. Araştırmanın örneklemi, tesadüfî örneklem yoluyla oluşturulmuştur. Bu tür seçimde örneklem, belirlenen listeden rastgele olarak seçilir (Çepni, 2007:20). Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyete ve sınıf seviyesine göre dağılımları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: *Araştırmaya Katılan Lise Öğrencilerin Cinsiyete ve Öğrenim Gördükleri Sınıfa Göre Dağılımları*

Cinsiyet	***f***	***%***
Kız	202	58.4
Erkek	144	41.6
Toplam	*346*	*100.0*
Sınıf Seviyesi	***f***	***%***
9.Sınıf	93	26.9
10. Sınıf	142	41.0
11. Sınıf	66	19.1
12. Sınıf	45	13.0
Toplam	*346*	*100.0*

Tablo 1'de görüldüğü gibi, çalışmaya 346 ortaöğretim öğrencisi katılmıştır. Bu öğrencilerin 202'si *(%58.4)* kız ve 144'ü *(%41.6)* erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Çalışmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin 93 tanesi *(%26.9)* 9.sınıf, 142 tanesi *(%41)* 10.sınıf, 66 tanesi *(%13)* 11.sınıf ve 45 tanesi *(%13)* 12. sınıf öğrencisidir.

Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında uygulanan coğrafya dersine yönelik akademik benlik ölçeği, öğrencinin belli bir öğrenme biriminde ne derece başarılı olacağına, sınıf arkadaşları ile kıyaslandığında öğrencinin kendi konumunun ne olacağına ve ilgili dersten elde edeceği başarının kendisi bakımından önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Veri toplama aracı olarak uygulanan "*Akademik Benlik Ölçeği*" Brooker ve diğerleri (1964) tarafından geliştirilmiş ve farklı araştırmacılar (Tezcan, 2003; Şahin Yanpar, 1994; Gökmen, 2009; Sevilmiş, 2006) tarafından çalışmalarda kullanılmıştır. Ayrıca likert tipinde olan ölçeğe açık uçlu soru da eklenmiştir. Açık uçlu soruda öğrencilerden *"neden?"* sorusuna cevap vermeleri istenmiştir. Anketin güvenirliğini belirlemek için uzman görüşü alınmış ve 198 lise öğrencisine pilot uygulaması yapılmış ve anketin *KMO katsayısı (0.77)*, *Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı (0.76)* ve *Bartlett test değeri (.000)* olarak bulunmuştur. Elde edilen bu sonuca göre, ölçeğin güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilir (Büyüköztürk, 2010).

Verilerin Analizi

Araştırma sürecinde toplanan veriler *"SPSS 15.0 for Windows"* paket programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyine ilişkin görüşlerinin dağılımında frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri kullanılmıştır. Öğrencilerin açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar "*içerik analizi tekniği"* ile çözümlenmiştir. Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılığın olup olmadığını belirlemek için "*bağımsız örneklemler t- testi"*; sınıf düzeyi, anne eğitim düzeyi ve baba eğitim düzeyi değişkenlerine göre anlamlı farklılığın olup olmadığını belirlemek için "*Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)"* kullanılmıştır. Elde edilen

bulgular tablolar halinde sunulmuştur. İstatistiksel olarak anlamlı farklılık düzeyi 0.05 olarak ele alınmıştır.

Bulgular

1. Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Bulgular

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin genel analizine ilişkin sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: *Öğrencilerin Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin Genel Analizi*

Coğrafya Akademik Benlik Puanı	N	Minimum	Maksimum	$\overline{X}$	Ss
	346	8.00	40.00	29.05	7.53

Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik puanı ortalaması **29.05**'dir. Bu değere göre, öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerinin "***yüksek"*** olduğu söylenebilir.

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyi anketindeki her bir ifadeye ve bunun nedeninin sorulduğu açık uçlu soruya verdikleri cevaplara ilişkin bulgular aşağıda tablolar halinde verilmiştir.

1.1. Anketteki Birinci Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Kendinizi coğrafya dersine olan yeteneğiniz bakımından sınıftaki diğer arkadaşlarınızla karşılaştırdığınızda nasıl görüyorsunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3: *Öğrencilerin anketin birinci sorusuna verdikleri cevapların dağılımı*

En düşükler arasında		Ortalamaların altında		Ortada		Ortalamanın üstünde		En iyiler arasında		
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	$\overline{X}$
21	6.1	24	6.9	126	36.4	90	26.0	85	24.6	3.56

Tablo 3'deki verilere göre, araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin büyük bir kısmı (%87'si) coğrafya dersine olan yeteneğini sınıftaki arkadaşlarına göre ortalarda ve ortalamanın üstünde olduğunu ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin *"neden böyle düşünüyorsunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Coğrafya dersini seviyorum. *(38 öğrenci)*
- Coğrafya dersini sevmiyorum ve çalışmıyorum. *(36 öğrenci)*
- Bu derste başarılıyım ve iyi notlar alıyorum. *(29 öğrenci)*
- Sınıfta herkes çalışıyor ve seviyeler eşit. *(25 öğrenci)*
- Coğrafya dersine çalışıyorum. *(24 öğrenci)*
- Coğrafya dersine ilgi duyuyorum. *(21 öğrenci)*
- Coğrafya dersini daha iyi anlıyorum. *(21 öğrenci)*
- Coğrafya dersini anlayamıyorum. *(14 öğrenci)*

- Coğrafya dersine daha fazla katılıyorum. *(12 öğrenci)*
- Coğrafya dersine benden daha iyi olanlar var. *(11 öğrenci)*
- Coğrafya dersine çalışmıyorum. *(9 öğrenci)*
- Coğrafya alt yapım yeterli değil. *(9 öğrenci)*
- Coğrafya öğretmenimi sevemedim. *(5 öğrenci)*
- Sözel derslerde yeterli değilim. *(4 öğrenci)*
- Zeki birisiyim. *(3 öğrenci)*
- Coğrafya zor bir ders. *(3 öğrenci)*
- Öğretmeni sevdim. *(2 öğrenci)*
- Ezber yapıyorum bu yüzden öğrenemiyorum. *(2 öğrenci)*

1.2. Anketteki İkinci Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Coğrafya dersindeki yeteneğinizi diğer derslerdeki yeteneğinizle karşılaştırdığınızda dersteki durumunuzu nasıl görüyorsunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4: *Öğrencilerin Anketin İkinci Sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Çok düşük		Düşük		Ortada		Yüksek		Çok yüksek		$\overline{X}$
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	
13	3.8	36	10.4	121	35.0	121	35.0	55	15.9	3.48

Tablo 4'deki verilere göre araştırmaya katılan öğrencilerin %51'i coğrafya dersine olan yeteneğini diğer derslere göre daha yüksek olduğunu ifade etmiştir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Diğer derslere karşı daha fazla ilgi duyuyorum. *(37 öğrenci)*
- Coğrafya dersine ayrıca bir yeteneğim var. *(34 öğrenci)*
- Coğrafya dersini seviyorum. *(34 öğrenci)*
- Diğer derslerimle aynı. *(25 öğrenci)*
- Coğrafya kolay bir ders. *(19 öğrenci)*
- Coğrafya dersine çalışmıyorum. *(18 öğrenci)*
- Coğrafya dersinde daha yüksek notlar alıyorum. *(16 öğrenci)*
- Coğrafyayı sevmiyorum. *(15 öğrenci)*
- Düzenli çalışıyorum. *(11 öğrenci)*
- Coğrafyayı zor anlıyorum. *(11 öğrenci)*
- Derse katılıyorum. *(10 öğrenci)*
- Öğretmenin uyguladığı yöntem sayesinde dersi daha iyi anlıyorum. *(10 öğrenci)*
- Coğrafya sıkıcı bir ders. *(6 öğrenci)*

1.3. Anketteki Üçüncü Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Size göre coğrafya derslerindeki başarınız sınıf ortalamasına göre nasıl olacak?* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: *Öğrencilerin Anketin Üçüncü Sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Ortalamanın çok altında		Ortalamanın altında		Ortada		Ortalamanın üstünde		Ortalamanın çok üstünde		$\overline{X}$
f	%	*f*	%	*f*	%	*f*	%	*f*	%	
18	5.2	23	6.6	94	27.2	148	42.8	63	18.2	3.62

Tablo 5'deki verilere göre öğrencilerin büyük bir kısmı (%61) coğrafya dersindeki başarılarının ortalamanın üstünde olacağını ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Coğrafya dersine çalışıyorum. *(40 öğrenci)*
- Derste iyi olanlardan biriyim. *(39 öğrenci)*
- Benden daha iyi olanlar da var. *(23 öğrenci)*
- Çalışırsam yapacağıma inanıyorum. *(17 öğrenci)*
- Coğrafya dersini çok seviyorum. *(17 öğrenci)*
- Herkesin notları birbirine yakın. *(14 öğrenci)*
- Coğrafya dersini sevmiyorum. *(14 öğrenci)*
- Coğrafya dersine çalışmıyorum . *(9 öğrenci)*
- Sınıfta çalışmayan arkadaşlar olduğu için. *(7 öğrenci)*
- Coğrafya kolay bir ders. *(6 öğrenci)*
- Coğrafya zor bir ders. *(3 öğrenci)*
- Babam coğrafya öğretmeni ve beni çalıştırıyor. *(2 öğrenci)*
- Öğretmenimiz çok çaba gösteriyor. *(1 öğrenci)*

1.4. Anketteki Dördüncü Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Coğrafya dersinden 100 üzerinden kaç puan alacağınızı düşünüyorsunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: *Öğrencilerin Anketin Dördüncü Sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı*

0-20		**20-40**		**40-60**		**60-80**		**80-100**		$\overline{X}$
f	%	*f*	%	*f*	%	*f*	%	*f*	%	
10	2.9	20	5.8	52	15.0	118	34.1	146	42.2	4.06

Tablo 6'daki verilere göre, araştırmaya katılan öğrencilerin %42'si 80-100 arasında, %34'ü 60-80 arasında not alacağını ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Düzenli çalışıyorum. *(59 öğrenci)*
- Dersi seviyorum ve derse katılıyorum. *(21 öğrenci)*
- Kolay geliyor. *(17 öğrenci)*

- Çalışmıyorum. *(15 öğrenci)*
- Kendime güveniyorum. *(14 öğrenci)*
- Kapasitem bu kadar. *(13 öğrenci)*
- İlgimi çekmiyor. *(11 öğrenci)*
- Zor bir ders. *(7 öğrenci)*
- Ezber gerektiren bir ders. *(5 öğrenci)*
- Öğretmenin ders işleyişi ilgimi çekiyor. *(4 öğrenci)*
- Heyecanlanıyorum.*(3 öğrenci)*
- Zor sorular soruluyor .*(1 öğrenci)*
- Derslere katılmıyorum. *(1 öğrenci)*

1.5. Anketteki Beşinci Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Bu dersin sonunda elde edeceğiniz başarı sizin için ne derece önemlidir?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: *Öğrencilerin Anketin Beşinci Sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Hiç önemli değil		Az önemli		Orta derecede önemli		Önemli		Çok önemli		$\bar{X}$
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	
25	7.2	23	6.6	56	16.2	118	34.1	124	35.8	3.84

Tablo 7'deki verilere göre, öğrencilerin %70'i coğrafya dersinden elde edeceği başarının kendileri için önemli olduğunu ifade etmiştir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Coğrafya dersini önemsiyorum. *(46 öğrenci)*
- Ders ortalamalarımı ve Karnemi etkileyecek. *(45 öğrenci)*
- Üniversite sınavında önemli. *(42 öğrenci)*
- İlgi duymadığım bir ders. *(17 öğrenci)*
- Hayatta işime yarayacak. *(13 öğrenci)*
- Dünya hakkında önemli bilgiler öğreneceğim. *(9 öğrenci)*
- Dersi sevmiyorum. *(8 öğrenci)*
- Sayısal bir bölümde okuyacağım için önemli değil. *(8 öğrenci)*
- Her ders benim için önemlidir. *(7 öğrenci)*
- Önemli değil. *(7 öğrenci)*
- Sözel ve TM bölümünde okuduğum için önemli. *(4 öğrenci)*
- Katsayısı yüksek olduğu için önemli görüyorum. *(4 öğrenci)*
- Alan dersi değil. *(2 öğrenci)*
- Zor bir ders olduğu için. *(2 öğrenci)*
- Coğrafya öğretmenimi üzmüş olurum. *(1 öğrenci)*

1.6. Anketteki Altıncı Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan "*Coğrafya dersinde beklediğimizden daha düşük bir başarı elde ederseniz kendinizi nasıl hissedersiniz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: *Öğrencilerin Anketin Altıncı Soruya Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Hiç rahatsız olmam		Çok rahatsız olurum		Rahatsız olurum		Kötü hissederim		Çok kötü hissederim		$\overline{X}$
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	
36	10.4	18	5.2	92	26.6	82	23.7	118	34.1	3.65

Tablo 8'deki verilere göre öğrencilerin büyük bir kısmı coğrafya dersinde bekledikleri başarıyı elde edemediklerinde bunu önemseyeceklerini ve kendilerini kötü hissedeceklerini ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Emeğimin karşılığını alamadığım için üzülürüm. (*44 öğrenci)*
- Rahatsız olurum. *(31 öğrenci)*
- Çalıştığım halde böyle olursa üzülürüm. *(27 öğrenci)*
- Coğrafyayı seviyorum ve başarılı olmak isterim. *(26 öğrenci)*
- Herkes bu dersten geçerken benim başarısız olmam beni rahatsız eder. *(16 öğrenci)*
- Ailemden azar işitmek istemiyorum. *(13 öğrenci)*
- Başarmam gereken bir ders. *(12 öğrenci)*
- Ortalamam düşeceği için. *(11 öğrenci)*
- Önemli değil. *(8 öğrenci)*
- Başarısız olduğumu düşünürüm. *(8 öğrenci)*
- İstemediğim bir sonuç olduğundan. *(5 öğrenci)*
- Fen grubunda olduğumuz için önemli değil. *(3 öğrenci)*
- Geleceğimi etkileyecek. *(2 öğrenci)*

1.7. Anketteki Yedinci Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan *"Coğrafya dersinde öğrendiklerimizin daha sonra öğreneceklerinize katkı sağlayacağına inanıyor musunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: *Öğrencilerin Anketin Yedinci Soruya Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Hiç inanmıyorum		Biraz inanıyorum		Orta derecede inanıyorum		İnanıyorum		Çok inanıyorum		$\overline{X}$
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	
40	11.6	51	14.7	67	19.4	100	28.9	88	25.4	3.41

Tablo 9'daki verilere göre öğrencilerin %54'ü coğrafya dersinde öğrendiklerinin daha sonra öğreneceklerine katkı sağlayacağına inandıklarını belirtmiştir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Her zaman lazım olabilir. *(34 öğrenci)*
- Hiçbir şey boşuna öğretilmez. *(28 öğrenci)*
- Üniversite sınavında bu konulardan soru çıkacak. *(23 öğrenci)*
- Coğrafyada konular birbirine bağlantılıdır. *(22 öğrenci)*
- Bence bir katkısı olmaz. *(18 öğrenci)*
- Belki coğrafya ile ilgili bir meslek seçerim. *(15 öğrenci)*
- Gerekli olacağını zannetmiyorum. *(9 öğrenci)*
- Yaşamımı kolaylaştırır. *(8 öğrenci)*
- Coğrafya önemlidir. *(6 öğrenci)*
- Farklı bir meslekte çalışacağım için önemli değil. *(6 öğrenci)*
- Bilmiyorum. *(5 öğrenci)*
- Coğrafya dersinde öğrendiklerimi günlük hayatta kullanmıyorum. *(1 öğrenci)*
- Matematikle alakalı olduğu için. *(1 öğrenci)*
- Önemli değil, sayısal bölümü seçeceğim. *(1 öğrenci)*

1.8. Anketteki Sekizinci Soruya İlişkin Bulgular

Öğrencilerin ankette yer alan *"Coğrafya dersinde çok önemli şeyler öğreneceğinize inanıyor musunuz?"* sorusuna verdikleri cevapların dağılımı Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: *Öğrencilerin Anketin Sekizinci Soruya Verdikleri Cevapların Dağılımı*

Hiç inanmıyorum		Biraz inanıyorum		Orta derecede inanıyorum		İnanıyorum		Çok inanıyorum		$\bar{X}$
f	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	*f*	*%*	
36	10.4	51	14.7	83	24.0	94	27.2	82	23.8	3.39

Tablo 10'daki verilere göre öğrencilerin %51'i coğrafya dersinde önemli şeyler öğreneceğini ifade etmiştir.

Öğrencilerin "*neden böyle düşünüyorsunuz*?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı şöyledir:

- Yararlı bilgiler öğreniyorum. *(32 öğrenci)*
- Coğrafya önemlidir. *(18 öğrenci)*
- Dünyayı ve ülkemizi daha iyi tanıyorum. *(16 öğrenci)*
- Günlük hayatta kullanabileceğim bilgiler. *(14 öğrenci)*
- Genel kültür katar. *(12 öğrenci)*
- Gerekli değil. *(11 öğrenci)*
- Günlük hayatta kullanabileceğimiz bilgiler değil. *(10 öğrenci)*
- Coğrafya yaşamımızın her yerinde olduğu için. *(7 öğrenci)*
- İlgimi çekmiyor. *(6 öğrenci)*

- Benim için her bilgi ve ders önemlidir. *(5 öğrenci)*
- Öğrendiklerimiz üniversite eğitiminde işe yarayacak. *(5 öğrenci)*
- Coğrafya önemli değil. *(4 öğrenci)*
- İlgimi çekiyor. *(4 öğrenci)*
- Öğrensemde mutlaka unuturum. *(2 öğrenci)*
- Yorum gücümü arttırıyor *(1 öğrenci)*
- Matematik ve diğer bilim dalları ile alakalıdır. *(1 öğrenci)*

2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

2.1. Öğrencilerin Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin "*Cinsiyet*" Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin öğrencilerin cinsiyetine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği *"bağımsız örneklemler t-testi"* ile tespit edilmiştir ve analiz sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11: *Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Karşılaştırıldığı t-testi Sonuçları*

Cinsiyet	N	$\overline{X}$	Ss	Sd	t	P*
Kız	202	29,6782	7,24142	344	1,828	,068
Erkek	144	28,1806	7,87459			

* p>0,05

Tablo 11'de görüldüğü gibi lise öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ***($t_{(344)}$= 1,828, p>0.05).*** Diğer bir ifade ile öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerinde "cinsiyet" değişkeninin bir etkisi yoktur.

2.2. Öğrencilerin Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin "*Sınıf Düzeyi*" Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin öğrenci sınıf düzeyine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* ile tespit edilmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin sınıf düzeyine göre betimsel istatistikleri Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12: Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin sınıf düzeyine göre betimsel istatistikleri

Sınıf	N	$\overline{X}$	S
9. Sınıf	93	29,6882	7,05719
10. Sınıf	142	29,1127	6,65577
11. Sınıf	66	27,1818	8,58426
12. Sınıf	45	30,3111	9,09251
Toplam	346	29,0549	7,53657

Tablo 12'de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin sınıf düzeyine göre coğrafya dersi akademik benlik ortalamaları dokuzuncu sınıfların 29.68 (S=7.05), onuncu sınıfların 29.11 (S=6.65), onbirinci sınıfların 27.18 (S=8.58) ve onikinci sınıfların 30.31 (S=9.09) olarak tespit edilmiştir. Gruplar arasında aritmetik ortalamalarının istatistiksel açıdan farklı olup olmadığını test etmek için *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* yapılmıştır. Bu analizlerin sonuçları Tablo 13'de verilmiştir.

Tablo 13: *Coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin sınıf düzeyi değişkenine göre karşılaştırıldığı ANOVA sonuçları*

Varyansın Kaynağı	KT	Sd	KO	F	P
Gruplar Arası	340,340	3	113,447	2,015	,112*
Gruplar İçi	19255,617	342	56,303		
Toplam	19595,957	345			

* p>0,05

Tablo 13'de görüldüğü gibi, öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile öğrenim gördükleri sınıf düzeyi arasında istatiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ***[F(3,342)=2.015; p>.0.05]***. Diğer bir ifade ile ortaöğretim öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile sınıf düzeyleri arasında bir ilişkinin olmadığı söylenebilir.

2.3. Öğrencilerin Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin "*Anne Eğitim Düzeyi*" Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin öğrencilerin anne eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* ile tespit edilmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin anne eğitim düzeyine göre betimsel istatistikleri Tablo 14'de verilmiştir.

Tablo 14: Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin anne eğitim düzeyine göre betimsel istatistikleri

Sınıf	N	$\overline{X}$	S
İlkokul	91	29,0879	8,31952
Ortaokul	86	29,1047	7,85760
Lise	121	28,7686	6,90140
Üniversite	48	29,6250	7,11195
Toplam	346	29,0549	7,53657

Tablo 14'de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin anne eğitim düzeyine göre coğrafya dersi akademik benlik ortalamaları ilkokul mezunu 29.08 (S=8.31), ortaokul mezunu 29.10 (S=7.85), lise mezunu 28.76 (S=6.90) ve üniversite mezunu 29.62 (S=7.11) olarak tespit edilmiştir. Gruplar arasında aritmetik ortalamalarının istatistiksel açıdan farklı olup olmadığını test etmek için *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* yapılmıştır. Bu analizlerin sonuçları Tablo 15'de verilmiştir.

Tablo 15: *Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin Anne Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Karşılaştırıldığı ANOVA Sonuçları*

Varyansın Kaynağı	KT	Sd	KO	F	P
Gruplar Arası	25,831	3	8,610	,150	,929*
Gruplar İçi	19570,126	342	57,223		
Toplam	19595,957	345			

* p>0,05

Tablo 15'de görüldüğü gibi, öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile annelerinin eğitim düzeyi arasında istatiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ***[F(3,342)=.150; p>.0.05]***. Diğer bir ifade ile, ortaöğretim öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile annelerinin eğitim düzeyleri arasında bir ilişkinin yoktur.

2.4. Öğrencilerin Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin "*Baba Eğitim Düzeyi*" Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin öğrencilerin baba eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* ile tespit edilmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin baba eğitim düzeyine göre betimsel istatistikleri Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16: Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeylerinin baba eğitim düzeyine göre betimsel istatistikleri

Sınıf	N	$\bar{X}$	S
İlkokul	41	28,3902	9,27868
Ortaokul	86	28,7791	8,43159
Lise	129	28,9380	6,57142
Üniversite	90	29,7889	7,11620
Toplam	346	29,0549	7,53657

Tablo 16'da görüldüğü gibi, araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin baba eğitim düzeyine göre coğrafya dersi akademik benlik ortalamaları ilkokul mezunu 28.39 (S=9.27), ortaokul mezunu 28.77 (S=8.43), lise mezunu 28.93 (S=6.57) ve üniversite mezunu 29.78 (S=7.11) olarak tespit edilmiştir. Gruplar arasında aritmetik ortalamalarının istatistiksel açıdan farklı olup olmadığını test etmek için *"tek yönlü varyans analizi (ANOVA)"* yapılmıştır. Bu analizlerin sonuçları Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17: *Coğrafya Dersi Akademik Benlik Düzeylerinin Baba Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Karşılaştırıldığı ANOVA Sonuçları*

Varyansın Kaynağı	KT	Sd	KO	F	P
Gruplar Arası	74,905	3	24,968	,437	,726*
Gruplar İçi	19521,051	342	57,079		
Toplam	19595,957	345			

* p>0,05

Tablo 17'de görüldüğü gibi, öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile babalarının eğitim düzeyi arasında istatiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır ***[F(3,342)=,437; p>.0.05].*** Bu bulgu, araştırmaya katılan öğrencilerin babalarının eğitim düzeyi ile öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri arasında bir ilişkinin olmadığı şeklinde de yorumlanabilir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik puanı ortalaması **29.05**'dir. Bu değere göre, öğrencilerin coğrafya dersine yönelik akademik benlik düzeylerinin "***yüksek"*** olduğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan ortaöğretim öğrencilerinin %87'si coğrafya dersine olan yeteneğini sınıftaki arkadaşlarına göre ortalarda ve ortalamanın üstünde olduğunu, öğrencilerin %51'i coğrafya dersine olan yeteneğini diğer derslere göre daha yüksek olduğunu, öğrencilerin %61'i coğrafya dersindeki başarılarının ortalamanın üstünde olacağını, öğrencilerin %42'si coğrafya sınavından 80-100 arasında ve %34'ü 60-80 arasında not alacağını, öğrencilerin %70'i coğrafya dersinden elde edeceği başarının kendileri için önemli olduğunu, öğrencilerin büyük bir kısmı coğrafya dersinde bekledikleri başarıyı elde edemediklerinde bunu önemseyeceklerini ve kendilerini kötü hissedeceklerini, öğrencilerin %54'ü coğrafya dersinde öğrendiklerinin daha sonra öğreneceklerine katkı sağlayacağına inandıklarını ve öğrencilerin %51'i coğrafya dersinde önemli şeyler öğreneceğini ifade etmişlerdir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin ankette yer alan sorulara verdikleri cevapların nedenlerine ilişkin görüşleri incelendiğinde; olumlu cevap veren öğrenciler bu cevaplara neden olarak genellikle coğrafya dersini sevdiklerini, ilgi duyduklarını, çalıştıklarını, derse katıldıklarını, coğrafyanın önemli olduğunu, kolay bir ders olduğunu, yararlı bilgiler öğrendiklerini ve eğer başarısız olurlarsa çok üzüleceklerini ifade etmişlerdir. Sorulara olumsuz cevap veren öğrencilerin yazdıkları nedenler arasında ise coğrafya dersini sevmedikleri, bu derse yeteri kadar çalışmadıkları, coğrafyanın sıkıcı olduğunu, ezber gerektiren bir ders olduğu ve ilgilenmedikleri yer almaktadır. Öğrencilerin verdikleri bu cevaplara göre coğrafya dersinde başarılı olan öğrenciler bu derse karşı olumlu yaklaşırken bu derste başarısız olan öğrenciler dersi sevmemektedir. Birçok öğrenci başarısızlığının nedenini düzenli olarak çalışmamak olduğunu kavramış olsa da hala bu derste neden başarısız olduğunu anlayamayan öğrenciler de bulunmaktadır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile *cinsiyetleri* arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu bulgu, Sevilmiş(2006), Özkal (2000) ve Bulut (1988) çalışmalarının bulgularını desteklemektedir.

Bu araştırmada ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile *anne eğitim düzeyi* arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Sevilmiş(2006) çalışmasında da

benzer bulguya ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, öğrencilerin coğrafya dersi akademik benlik düzeyleri ile *baba eğitim düzeyi* arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu bulgu, Yılmaz (2009) ve Sevilmiş (2006) çalışmalarını desteklemektedir.

Öğrencilerin akademik benlik kavramlarını geliştirmenin yolu, onlara başarı duygusunu tattırmak kadar, kendi akademik yeterliklerini sınama ve tanıma olanağı yaratmaktan da geçmektedir. Öğrencinin kendi akademik yeterliklerini (kendi öğrenme sürecini planlama, izleme ve değerlendirmesine olanak sağlayacak, proje çalışmaları, işbirlikli öğrenme vb.) değişik öğrenme etkinliklerinde sınayarak, kendi akademik yeterliklerine ilişkin algılarını, bir başka deyişle akademik benlik kavramını geliştirmek olanaklıdır (Özerkan, 2007). Farklı derslerde yapılan araştırmalar bu durumu desteklemektedir. Örneğin; Özkal (2000) çalışmasında sosyal bilgiler dersinde işbirlikli öğrenme yönteminin geleneksel öğretim yöntemlerine göre akademik benlik kavramını daha olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir. Demirbaş ve Yağbasan (2007) çalışmasında fen bilgisi dersinde sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretimin öğrencilerin akademik benlik kavramlarının gelişimine katkı sağladığını bulmuştur. Başbay ve Senemoğlu (2009) öğretim tasarımı dersinde projeye dayalı öğretimin öğrencilerin akademik benlik kavramları üzerinde olumlu etkisi olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak, öğrenci merkezli öğretimin öğrencilerin akademik benlik kavramları üzerinde olumlu etkiler yarattığı söylenebilir.

Son yıllarda coğrafya eğitimi alanında önemli bir yere sahip olan "yapılandırmacı öğrenme" kuramı, öğrencilerin bilgi üzerinde aktif bir role sahip, derinlemesine bilgi sahibi olmak için araştırmalar yapan ve öğrendiği bilgiyi kullanabilen öğrenciler yetiştirebilmeyi amaçlamaktadır. Yapılandırmacı öğrenme kuramına bu açıdan bütünlük kazandıran işbirlikli öğrenme, probleme dayalı öğrenme, proje tabanlı öğrenme, 3E-5E-7E modelleri, 4MAT yöntemi, buluş yoluyla öğrenme gibi öğrenme yaklaşımları vardır. Bu yöntemlerin coğrafya dersinde kullanılması öğrencilerin başarılarını, tutumlarını, güdülenmelerini, derse olan ilgisini, sosyal becerilerini olumu yönde arttırdığı yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir (Coşkun, 2004; Aksoy, 2004; Demirkaya, 2003; Öztürk, 2008; Aydın, 2009).

Öğrencilerimizin arasından coğrafyaya yetenekli olanların belirlenmesi ve ileride bu öğrencilerimizin akademik hayatlarında seçimlerini yeteneklerinin farkında olarak yapmalarına bu araştırma ışık tutacaktır.

Bu amaç doğrultusunda yapılan araştırmanın sonucunda elde edilen bulgulara göre aşağıdaki öneriler verilebilir.

1. Öğrencilerin coğrafya dersine yönelik olumlu akademik benlik düzeyi geliştirmek için, coğrafya öğretmenlerinin coğrafya konularını ilginç ve öğrencide merak duygusu uyandıracak yapılandırmacı yaklaşımı temel alan öğretim yöntem ve tekniklerini tercih etmelidirler.

2. Öğrencilerin verdikleri cevaplarda, coğrafyanın amacını ve önemini anlayamadıkları görülmüştür. Öğrencilerin coğrafya dersine ilişkin bu olumsuz tutumlarını olumlu hale getirebilmek için, öğrencilere coğrafyanın önemi kavratılmalıdır.

3. Coğrafya öğretmenlerine akademik benlik kavramı ile ilgili konferans ve seminerler verilmelidir.

4. Öğrencilerin coğrafya dersindeki akademik benlik düzeyleri ile öğretim yöntemleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

AKKOYUNLU Buket, "Bilgi Teknolojilerinin Okullarda Kullanımı ve Öğretmenlerin Rolü", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:11 (1995), s:105-109.

AKSOY Bülent (2004). **Coğrafya Öğretiminde Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımı,** Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

AYDIN Fatih (2009). **İşbirlikli Öğrenme Yönteminin 10. Sınıf Coğrafya Dersinde Başarıya, Tutuma ve Motivasyona Etkileri**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

COğKUN Mücahit (2004). **Coğrafya Eğitiminde Proje Tabanlı Öğrenme Yaklaşımı.** Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

BULUT Safure (1988). **The Relationship between Mathematics Self-Concept and Some Related Characteristics of Mathematics Education Turkish Freshmen at METU**. Orta Doğu Teknik Üniverstesi, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

BÜYÜKÖZTÜRK İener, **Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı (11. Baskı).** PegemA Yayıncılık, Ankara 2010

BACANLI Hasan, **Duyuşsal Davranış Eğitimi,** Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 1999.

BAğBAY Makbule ve SENEMOĞLU Nuray, "Projeye Dayalı Öğretimin Akademik Benlik Kavramı ve Derse Yönelik Tutuma Etkisi". **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:25 (2009), s:55-66.

BAğOKU DOĞAN Özlem ve DOĞAN Nuri, "Akademik Benlik Kavramı Ölçeğinin Ortaöğretim Kurumları Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavını Yordama Geçerliği". **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S:29 (2005), ss:53-62.

BEDNARZ Sarah Witham ve diğerleri. **Geography For Life, National Standards in Geography.** National Geographic Society. Washington 1994.

BLOOM Benjamin, **İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme**. Çev.: DurmuŞ Ali Özçelik, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.

BÜYÜKÖZTÜRK İener, **Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı (11. Basım)**, PegemA Yayıncılık, Ankara 2010.

ÇEPNİ Salih, **Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş**, Celepler Matbaacılık Trabzon 2007.

DEMİRBAğ Murat ve YAĞBASAN Rahmi, "Sosyal Öğrenme Teorisinin, İlköğretim 6. Sınıf Öğrencilerindeki Akademik Benlik Kavramı Puanlarının Kalıcılığına Etkisi", **Bilig Dergisi**, S:43 (2007), s:193-210.

DEMİRKAYA Hilmi (2003). **Coğrafya Öğretiminde 4mat Öğretim Sisteminin Lise Coğrafya Derslerindeki Başarı ve Tutumlar Üzerindeki Etkisi.** Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

DOĞANAY Hayati, **Coğrafya Öğretim Yöntemleri, Orta Öğretimde Coğrafya Eğitiminin Esasları.** Aktif Yayınevi, Erzurum 2002.

ERDEN Münire, **Sosyal Bilgiler Öğretimi.** Alkım Yayınevi, Ankara 1998.

ERDEN Münire ve AKMAN Yasemin, **Eğitim Psikolojisi** (18. Baskı), ArkadaŞ Yayınevi, Ankara 2009.

GÖKMEN Rafia (2009), **İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Matematiksel Akademik Benlik Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi.** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

KARASAR Niyazi, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayınları, Ankara 2007.

ÖZERKAN Emre (2007), **Öğretmenlerin Öz-yeterlik Algıları ile Öğrencilerin Sosyal Bilgiler Benlik Kavramları Arasındaki İlişki**, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

ÖZKAL Neşe (2000), **İşbirlikli Öğrenmenin Sosyal Bilgilere İlişkin Benlik Kavramı, Tutumlar ve Akademik Başarıya Etkileri**. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

ÖZTÜRK Çağrı (2008). **Coğrafya Öğretiminde 5E Modelinin Bilimsel Süreç Becerilerine, Akademik Başarıya ve Tutuma Etkisi**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

REYES Laurie Hart (1984). "Affective Variables and Mathematics Education", **Elementary School Journal**, S:84:5 (1984), s:558-581.

SANCHEZ Francisca ve RODA Maria, "Relationship between Self-Concept and Academic Achievement in Primary Students" **Electronic Journal of Research in Educational Psychology and Psychopedagogy**. S.1:1 (2003), s:95-120.

SEVİLMİŞ Fatma Derya (2006). **Lise Birinci Sınıf Öğrencilerinin Coğrafya Dersine Yönelik Akademik Benlik ve Tutumları ile Başarıları Arasındaki İlişki(İzmir/Konak İlçesi Örneği)**. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

ŞAHİN YANPAR Tuğba, "İlkokul 4. Sınıf Sosyal Bilgiler dersinde Akademik Benlik Kavramı, Ders İçi Öğrenme ve Ders Dışı Çalışma Yolları ile Başarı İlişkisi". **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 10 (1994), s:43-48.

ŞAHİN Cemalettin**, Türkiye'de Coğrafya Öğretimi (Sorunlar-Çözüm Önerileri).** Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001.

TEZCAN Nurullah (2003), **İzmir Merkez Liseleri 1. Sınıf Öğrencilerinin Biyoloji Dersine Yönelik Akademik Benlik ve Tutumlarının Ders Başarısına Etkisi**. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

TOMAL Necati (2004). "Coğrafya Öğretmenlerinin Dokuzuncu Sınıf Coğrafya Dersinin İçeriği ve Öğretim Süreci Hakkındaki Görüşleri". **Milli Eğitim Dergisi**, S:33:168 (2004).

YILMAZ Necmettin (2009), **İlköğretim Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akademik Benlik Düzeylerinin Değerlendirilmesi.** Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 679-692, TURKEY

"ol- " FİİLİYLE YAPILAN BİRLEŞİK ÇEKİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE

Özgür AY•

ÖZET

Türkiye Türkçesindeki fiil zaman ve kip çekimlerinin yeniden incelenmesi ve ayrıntılı sınıflandırmaların bulunduğu tabloların geliştirilmesi, hem Türkçenin ana dili olarak öğretiminde çıkan zorlukların aşılması için hem de içine düşülen yanlışlıkların ortadan kaldırılması için son derece önemlidir.

Türkiye Türkçesinde fiil ve kip çekimlerinde kullanılan birleşik yapılar G. Gülsevin'in "*Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine*" başlıklı bildirisinde ayrıntıları ile değerlendirilmiştir. Bu yazıda, o bildiride öne sürülen tespitlerden biri olan "*ol-*" fiili ile yapılan birleşik çekimlerin, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımı ve yaygınlığı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Birleşik Çekim, "ol-" Fiili.

ON THE COMPOUND INFLECTIONS MADE WITH VERB "TO BE" AND THEIR USES IN TURKEY TURKISH ACCENTS

ABSTRACT

It is utmost important to re-examine the inflections of the tenses and modals in Turkish and to develop tables on which these inflections are categorized in detail in order both to overcome the hardships faced during the teaching of Turkish as the mother language and to eliminate the errors in the field.

The compound inflections used in Turkey Turkish have been reviewed by G. Gülsevin in his article titled "*On the Compound Inflections of Tenses and Modals in Turkey Turkish"*. In this article, I have tried to study the uses and the prevalence of the compound inflections made with "*to be*" verb in the accents of Turkey Turkish, one of the topics G. Gülsevin has covered in his article.

Keywords: Turkey Turkish Accents, Compound Inflections Made, Verb "to be".

1. Giriş

Türkiye Türkçesi (TT) ağızları, Türk dünyasının en kalabalık grubunu oluşturan Oğuzların tüm boylardan izler taşıyan, en köklü ve en önemli ağzıdır. Başta TT olmak üzere, Türk dilinin pek çok sahasının aydınlatılması için TT ağızlarının ayrıntıları ile bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden de pek çok Türklük bilimci bu konu üzerinde araştırmalar yapmaktadır. Bu araştırmaların çoğu, bölgesel derleme ve derlemeye dayalı çalışmalar şeklindedir. Bu tür derleme ve derlemeye dayalı inceleme çalışmaları, ağızların bütünü üzerinde yapılacak karşılaştırmaların da ana malzemesini oluşturmaktadır. TT ağızları üzerine yapılacak karşılaştırma çalışmalarının artması, hem

• Yrd. Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar - Türkiye, drozguray@gmail.com.

ağızlarımızın sınıflandırılması ve ağız atlasımızın hazırlanması çalışmalarına büyük katkı sağlayacak hem de TT'nin sağlıklı ve eksiksiz bir gramerinin hazırlanmasına yardımcı olacaktır.

Bu makalede, TT gramerinin tartışmalı konularından biri olan "*ol-*" fiili ile yapılan birleşik çekimlerin ağızlarımızdaki kullanımı ve yaygınlığı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan illerden elli altısından derlenmiş ve çoğu yayımlanmış metinler[1] kullanılmıştır.

Harita: Taranan Metinlerin Türkiye'deki Dağılımı

2. Birleşik Çekim ve "ol-" Fiili İle Yapılan Birleşik Çekimler

"*Birleşik Çekim*" tabiri ile Türkiye Türkçesi ile ilgili bazı gramerlerde "*Birleşik Zaman (veya Bileşik Zaman)*"[2] bazılarında da (bir fiilin iki ayrı zamanda gerçekleşemeyeceği düşüncesinden hareketle) "*Fiillerin Birleşik Çekimi*"[3] terimi ile verilen yapılar kastedilmektedir. "*Birleşik Zaman*" adlandırması ile ilgili olarak G. Gülsevin, 1995 yılında sunduğu "*Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine*" başlıklı bildirisinde, "*„Birleşik Zaman" başlığı, terim olarak düzeltilmelidir. Çünkü herhangi bir fiil (oluş, kılış, eylem) „birden çok zaman"da gerçekleşmemektedir... Fiil, bir tek zamanda gerçekleşmektedir. Bu tür yapılarda eklerden biri „zaman", diğeri „kip (tarz)" bildirmektedir. Fakat „Birleşik Zaman" terimi, akıllarda birden çok zaman olduğu izlenimini doğurmaktadır."* demektedir.[4] Buradan hareketle çalışmamızda "*Birleşik Zaman*" terimi yerine "*Birleşik Çekim*" terimi kullanılmıştır.

"ol-" fiili ile yapılan birleşik çekimlere, TT ile ilgili gramerlerde ya hiç yer verilmemiştir ya da bu yapılar "*Birleşik Fiil*" başlığı altında değerlendirilmiştir. T. Banguoğlu, "*Tasvir Fiilleri*"

[1] Çalışmada taranan metinler, makalenin sonunda listelenmiştir.

[2] "*Bileşik Zamanlı Fiiller*" (Demiray 1970, 130); "*İkincil Zaman Ardılları*" (Adalı 1979); "*Bileşik Zamanlı Eylemler*", (Gencan 1979, 352); "*Bileşik Kipler*" (Bilgegil 1982, 271); "*Bileşik Zamanlı Fiiller*" (Ediskun 1988, 195); "*Birleşik Zaman*", (Korkmaz 1992, 28); "*Birleşik Kipli Fiiller*" (Korkmaz 2003, 730).

[3] "*Fiillerin Birleşik Çekimi*" (Ergin 1993, 302); "*Fiillerin Birleşik Çekimleri (Birleşik Zaman)*" (Gülensoy 1995, 186).

[4] Bu bildiri 2000 yılında TDAY-Belleten 1997'de yayınlanmıştır. Bk. Gülsevin 2000, 217.

ve "*Cevher Fiili*" gibi ayrı bir ad altında "*Karmaşık Fiiller*" başlığını koymuş ve "*yap-acak ol-dum, yap-mış ol-acaksın, gel-ir ol-dum*' tarzındaki yapıları orada ele almıştır.[5] TT ile ilgili son dönemlerde yazılan en önemli gramer kitaplarından biri olan Z. Korkmaz'ın "*Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*"nde bu tür yapılar, "*Birleşik Fiiller*" başlığı altında ve "*Bir Yanı Sıfat-Fiil Bir Yanı Yardımcı Fiil Olan Birleşik Fiiller*" olarak değerlendirilmiştir.[6]

G. Gülsevin daha önce adını zikrettiğimiz bildirisinde, "*Birleşik yapılarda kullandığımız **i- (< er-)** fiili, Eski Türkçede „olmak" anlamındadır. Hatta günümüzde bile "ne **i**-düği belirsiz adam" tabirinde, „olmak" anlamını sürdürmektedir. Bu fiil (**er- > ir- > i-**), Türkçenin her döneminde tıpkı „ekler" gibi fonksiyonlu (bağımlı, gramatikal) bir morfem olarak kullanılagelmiş, **gel-, yap-, otur-, sev-** gibi anlamlı (bağımsız, sözlüksel) bir morfem özelliği göstermemiştir. **i- (< er-)** fiili ile aynı anlamda olan **ol- (< bol-)** fiili de, yardımcı fiil olarak fonksiyonlu (gramatikal) bir morfem özelliği gösterir."* demiş ve TT için, bugün "*ol-*" fiilinin de tıpkı *(er->ir->) i-* fiili gibi fonksiyonlu (bağımlı, gramatikal) bir morfem olarak kullanıldığını ve Türkçe dilbilgisinin "*Zaman ve Kiplerin Birleşik Çekimleri*"nde **i- (<er-)** fiili ile genişletilmiş çekimler gibi, aynı fonksiyondaki **ol- (< bol-)** fiili ile çekimlenen yapıların da alınması gerektiğini ilk defa ortaya koymuştur.[7]

Daha sonra Z. Turan da, "*ol-*" cevherî fiili ile yapılan birleşik çekimlerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlarını, yazdığı bir makalede değerlendirmiştir.[8]

G. Gülsevin ve Z. Turan'ın bu tespitlerinden hareketle, hem ana dili öğretimimizde hem de yabancılara Türkçe öğretirken karşılaştığımız zorlukları ortadan kaldırabilmek için, TT'deki fiil zaman ve kip çekimlerinin yeniden incelenmesi ve içinde "*ol-*" fiili ile yapılan bu tür birleşik çekimlerin de yer aldığı ayrıntılı tabloların geliştirilmesi gerektiği ortadadır.

3. TT Ağızlarında "ol-" Cevherî Fiili İle Yapılan Birleşik Çekimler

"*ol-*" cevherî fiili ile yapılan birleşik çekimlerin TT ağızlarındaki kullanımı incelendiğinde, bu yapıların ağızlarımızda, TT yazı dilinde olduğu kadar yaygın olmadığı görülür. 56 ilden derlenmiş metinlerde geçen örneklere göre "ol-" fiilinin TT ağızlarındaki kullanımı şu şekilde tasnif edilebilir:

3.1. Fiil + -(y)AcAk + ol- + Zaman-Kip Eki

"ol-" cevherî fiilinin *-(y)AcAK* eki ile oluşturduğu birleşik çekimler, geleceğe yöneltilmiş bir niyeti ifade etmektedirler. Diğer bir ifadeyle bu yapı, fiildeki oluş veya kılışın teşebbüs ve niyet hâlinde olduğunu göstermektedir. TT yazı dilinde *Fiil + -(y)AcAk + ol- +DI, Fiil + -(y)AcAK + ol- + -mIş, Fiil + -(y)AcAK + ol- + -(I)yor, Fiil + -(y)AcAK + ol- + -mAlI, Fiil + -(y)AcAK + ol- + (V)r, Fiil + -(y)AcAK + ol- + -sA, Fiil + -(y)AcAK + ol- + (y)AyIm* gibi pek çok şekillerine rastlanan çekimin TT ağızlarında sadece *Fiil + -(y)AcAK + ol- + DI* biçimi tespit edilmiştir.

[5] Banguoğlu 1995, 482-486.
[6] Korkmaz 2003, 801.
[7] Gülsevin 2000, 219-220.
[8] Turan 1996.

TT Yazı Dili	TT Ağızları
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -DI	Fiil + -(y)AcAK + ol- + -DI
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -mIŞ	-----
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -(I)yor	-----
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -mAlI	-----
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -(V)r	----
Fiil + -(y)AcAK + ol- + -sA	-----
Fiil + -(y)AcAK +ol- + Emir/Gelecek (-(y)AyIm/ -ø/ -sUn/-(y)AlIm/ -(y)In/-sInlAr)	-----

a. Fiil + -(y)AcAK + ol- + -DI

TT ağızlarından derlenen metinlerde iki yerde tespit edilen bu yapı, geçmiş zamanda gerçekleşmemiş bir niyetin ifadesinde kullanılmaktadır. Bir fiilin "az kalsın yapılacak olduğunu" bildirir:

- *avlıdan **atlīcaḳ oldum** fırın var orda.* (Kırklareli/Kadıköy K., KİMİKA, 78/VIII/92).
- *sabālān erkenden nizāmiye **çıḳcaḳ oldum** kürtlē salmadı beni.* (Kırklareli/Kadıköy K., KİMİKA, 78/VIII/91).

3.2. Fiil + -mIŞ+ ol- + Zaman-Kip Eki

"*ol-*" cevherî fiilinin *-mIş* eki ile oluşturduğu birleşik çekimler, fiildeki oluş veya kılışın içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini göstermektedir. TT yazı dilinde pek çok çeşitte rastlanan çekimin TT ağızlarında sadece "*Fiil + -mIş + ol- + -DI, Fiil + -mIş + ol- +(V)r, Fiil + -mIş + ol- + (I)yor, Fiil + -mIş + ol- + -sA + -i + -DI*" biçimleri tespit edilmiştir.

TT Yazı Dili	TT Ağızları
Fiil + -mIŞ +ol- + -DI	Fiil + -(y)AcAK + ol- + -DI
Fiil + -mIŞ +ol- + -(y)AcAK	-----
Fiil + -mIŞ +ol- + -mIŞ	-----
Fiil + -mIŞ+ ol- + -(I)yor	Fiil + -mIŞ +ol- + -(I)yor
Fiil + -mIŞ +ol- + -mAlI	-----
Fiil + -mIŞ +ol- + -(V)r	Fiil + -mIŞ +ol- + -(V)r
Fiil + -mIŞ +ol- + -sA + i- + DI	Fiil + -mIŞ +ol- + -sA + i- +DI
Fiil + -mIŞ +ol- + Emir/Gelecek (-(y)AyIm/-ø/ -sUn/-(y)AlIm/ -(y)In/-sInlAr	-----

a. Fiil + -mIş + ol- + -DI

TT yazı dilinde ve TT ağızlarında sıkça kullanılan bu yapı, geçmişte meydana gelen tasarlanmamış bir eylemin sonucunu bildirir. TT ağızlarından derlenmiş metinlerde bu şeklin sadece 1. ve 3. çokluk kişi çekimlerine rastlanmıştır.

- *bu şekilde orayı* ***bitirmiş olduk****.* (Çankırı/Mart K., ġYA, 94/XXXIII/142).
- *bēlece ġısa yoldan* ***bulmuş olduḫ****.* (Sivas/Kahyalı K., SÖA, 222/VIIIb/69).
- *onun için başında* ***birikmiş olduk****.* (Afyon/ġuhut/Tekke K., ġuhA, 121/XIV/15).
- *biz evlerin birisine* ***çekilmiş olduk****.* (Afyon/ġuhut/Tekke K., ġuhA, 122/XIV/31-32).
- *adem ile hevvā* ***atışmış oldulā****.* (Afyon/ġuhut/Tekke K., ġuhA, 128/XIV/142).

b. Fiil + -mIş + ol- + -(V)r

"-mIş ol- + -(V)r" yapısı fiilin gösterdiği oluşun veya kılışın gelecek zamanda tamamlandığını ifade eder. TT ağızlarındaki kullanımı için, şu örnekler tespit edilmiştir:

- *bu şekilde yāmır dua<u>sı</u>* ***yapmış oluruz****.* (Çankırı/ġabanözü/Gündoğmuş K., ġYA, 133/LXIX/23).
- *hem ġendin* ***ġėçinmiş olursun****, hem-de benim paramı vėrirsin.* (Girasun/Urhaniye K., KÖAT, 103/X/11).
- *bõleliKle düyün* ***tamamlanmış◡olu****r*. (Afyon, AMA, 178/III/58).

c. Fiil + -mIş + ol- + -(I)yor

Fiildeki oluşun veya kılışın şimdiki zamanda olup bittiğini ifade etmek için kullanılan bu yapı, Kastamonu'dan derlenen bir metinde şu şekilde geçmektedir:

- *baḫ óğlum türkuyeyi satun* ***almış oluyosuñuz****.* (Kastamonu/Daday/Dereli Tekke Köy, AAT, 25).

ç. Fiil + -mIş + ol- + -sA + i- + -DI

Bu yapı da, geçmiş zaman çekiminde olduğu gibi (*yapmış oldum, görmüş oldunuz, öğrenmiş oldular vb.*) çekimli fiilin gösterdiği oluş veya kılışın geçmişte tamamlandığını bildirir. Ancak bu çekimde, gerçekleşmesi istek biçiminde tasarlanan oluş veya kılışın geçmiş zamana aktarılarak anlatılması söz konusudur. Rize ili ağızlarından tek örneği tespit edilmiştir.

- *benum ĝórduğumi sen* ***ĝórmiş olsāyĭdun*** *sen da āşík◡olurdun.* (Rize/Çkizdere/Çamlık K., RÖA, 255/XXVI-b/53).

3.3. Fiil + -(V)r + ol- + Zaman-Kip Eki

Fiil + -mAz + ol- + Zaman-Kip Eki

Bu yapı, fiildeki oluşun ve kılışın geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık hâlinde sürdüğünü veya süreceğini gösterir. TT ağızlarında "*ol-*" fiili ile yapılan birleşik çekimlerin en yaygın olanıdır. TT yazı dilinde olduğu gibi, TT ağızlarında da "–mAz" ile çekimlenmiş olumsuz biçimi olumlusundan daha yaygındır.

TT Yazı Dili	TT Ağızları
Fiil + -(V)r + ol- + -DI	Fiil + -(V)r + ol- + -DI
Fiil + -(V)r + ol- + -mIŞ	Fiil + -(V)r + ol- + -mIŞ
----	Fiil + -(V)r + ol- + -(V)r
Fiil + -(V)r + ol- + -(y)AcAK	----
Fiil + -mAz + ol- + -DI	Fiil + -mAz + ol- + -DI
Fiil + -mAz + ol- + -mIŞ	Fiil + -mAz + ol- + -mIŞ
Fiil + -mAz + ol- + -(V)r	Fiil + -mAz + ol- + -(V)r
Fiil + -mAz + ol- + -(I)yor	Fiil + -mAz + ol- + -(I)yor
Fiil + -mAz + ol- + -(y)AcAK	----
Fiil + -mAz + ol- + -(y)A	Fiil + -mAz + ol- + -(y)A
Fiil + -mAz + ol- + -sA	Fiil + -mAz + ol- + -sA
Fiil + -mAz + ol- + Emir/Gştek (-(y)AyIm/-ø/ -sUn/-(y)AlIm/ -(y)In/-sInlAr)	Fiil + -mAz + ol- + Emir/Gştek (-(y)AyIm/-ø/ -sUn/-(y)AlIm/ -(y)In/-sInlAr)
----	Fiil + -mAz + ol- + (V)p + -DI

a. Fiil + -(V)r + ol- + -DI

Bu yapı, geçmiŞe yönelik bir alıŞkanlık ifade eder ve geçmiŞteki alıŞkanlığın Şimdi de devam ettiğini vurgular. "*ol-*" fiili ile yapılan bu birleŞik çekimler "-mAyA baŞla-" gibi kılıŞın ve oluŞun sürdüğünü anlatır. KuruluŞundageniŞzaman eki kullanıldığı için bu birleŞik çekimler niyet ifade de ederler:

- ***ġidėr oldum*** *başıma bürüdi / ġėtme diye yar boynuma sarıldı.* (Elazığ/Kesirik K., GDĠAT, 85).
- *āla gelinim āla gelinim ben* ***gider oldum*** */ evinizi, işlerinizi* ***térk eder oldum***. (Kırklareli/ Kadıköy K., KĠMĠKA, 73/VII/43-44).
- *heĺél et ġözél haķķıñı biz* ***ġedér olduķ***. (Burdur/Bucak/Ürkütlü, ADÜM I, 109).
- *bizler* ***ġéder◡olduġ*** *vátánimizden.* (Kars/Posof, KĠA, 211/XXVI/28).
- *pérşénbé bazar oldu / cahillē* ***yazar oldu***. (Afyon/Emirdağı, ADÜM I, 49).
- *gozüm yaşı* ***ġéçer oldu*** *mermerden.* (Kayseri/Büyük Toraman K., OAAD, 52).
- *daha merdügandan eyvana* ***ener oldu***. (Malatya, MalĠA, 242/I/22).
- *cánıma* ***yéter◡oldu***. (Amasya/HızırpaŞa, AAT, 165).
- *mercimek* ***bitér◡oldu***. (Amasya/HızırpaŞa, AAT, 165).
- *orda* ***ügünür oldu*** *bi bulgūr pilavlı ḥ.* (Malatya/Çarmuzu, MalĠA, 248/VIII-a/3).

b. Fiil + -(V)r + ol- + -(V)r

Gelecekte belirli bir zamanda devam edecek olayları ifade etmek için kullanılan bir yapıdır. TT yazı dilinde kullanılmayan bu yapıya TT ağızlarında Karaman'dan derlenen bir örnekte rastlanmıştır.

- *şayat ak bulut gara dumanıñ arkasınnan gedérsé, bén annémi gaçırmış arkasınnan* ***govar◡ olurum***. (Karaman/Ermenek/Güllük Mh., KGEA, 13).

c. Fiil + -(V)r + ol- + -mIş

"*Fiil + -(V)r + ol- + -DI*" yapısı gibi, geçmişe yönelik bir alışkanlığı veya geçmişte başlamış bir sürekliliği ifade eder. Bu yapıdan farklı olarak anlamında sonradan duyma veya nakletme anlamı belirgindir. Niğde ağzından derlenmiş bir örneği tespit edilmiştir:

- *tabiī āmet gayri hėsaba aḫlı* ***irer olmuş***. (Niğ./Alay K., OAAD, 38).

ç. Fiil + -mAz + ol- + -DI

TT ağızlarında kullanılan "*ol-*" fiili ile yapılan birleşik çekimlerin en yaygın olanıdır. Geçmişe yönelik bir alışkanlık ifade eder ve geçmişte başlayan bu alışkanlığın şimdi de devam ettiğini vurgular.

- *kómür gózlúm* ***varmaz oldum*** *iline.* (Eskişehir/Koçmat K., EYA, 168/XVII/19).
- *çoḴ tansiyun hasdasıyım. hiÇ aklım da* ***yatmaz◡ oldu.*** (Balıkesir/Kepsut/Mehmetler K., BGA, I374/I-1/163).
- *masal bilmem, ōle şey bilmem, bilirdim belki de şimdi bilméyim şimdi* ***bilmez oldum***. (Kırklareli/ Kayalı K., KGMGKA, 86/XI/17-18).
- *gül idim* ***gokmaz oldum /*** *bin liralık mal idim / bi para* ***etmez oldum***. (Muğla, MuğA, 127).
- *sözü yaşlı bārı daşlı annécīmi* ***gorméz oldum***. (Manisa/Akhisar, AkCA,26).
- *el içine* ***çıḫmaz oldu ḫ***. (Malatya/Doğanşehir, MalGA, 348/CXV/11).
- *ḳızlar altun* ***dáḫmaz oldu*** *saçına.* (Amasya/Merzifon/Gümüşhacıköy, AAT, 155).
- ***gormez oldu*** *fadimanin gozleri.* (Niğde, AAT, 186).
- *iki gün üç gün arasında hėç bir tarafdan top tüfek* ***patlamaz oldu***. (KahramanmaraşGüneydadalah K., GDGAT, 166).
- *üç gün aç galdılar, her biri bir yėrde duvara yaslandılar, sesleri* ***çıgmaz oldu***. (KahramanmaraşAndırın/Tokmaklı K., GDGAT, 143).
- *gam ḳasáfet* ***gitmez oldu*** *serimden / şát olup-da gulmedi*[y]*ım nedendir.* (Yozgat, OAAD, 162).
- *odamızda* ***yanmaz oldu*** *ışıglar / bize destan yapsın ġalan aşıglar.* (Çankırı/ÇerkeşK., AAT, 111).
- *emmiler dayılar hėç bizleri / suval ėdip* ***sormaz oldu***. (Kayseri/Saçıgaralı Aşireti, OAAD, 93).
- *meded allah meded bizi yaradan / kimse* ***ġelmez oldu*** *bizim ḫánenden.* (Niğde/Veli Şah K., OAAD, 28).
- *undan sōna* ***aḳmaz oldu***. (Muğla/Ula/Portakallık K., UlaYA, 85/XIV/51).
- *ėyi* ***olmaz oldu*** *eğri ġılıcın yarası.* (Kilis/Duruca K., KMKA, 44/VII/137).
- *o adam naa* ***vermez oldu***. (Malatya/Kuluncak, MalGA, 288/LVI/3).

- *bu taKsiTli alış vĕrişlē fiĺan milletiñ◡ āĺakını bōzdu, söz yerine* ***gēlmez◡ oldu****.* (Afyon, AMA, 268/XXV/83).
- *babamın gözleri* ***görmez oldi****, aya ĵları tutardi,* ***tutmaz oldi****.* (GümüĢhane/Ġnönü Mahallesi, GKAYA, 321/367).
- *génç osmanın férmanı ġélirdi şamdan / gılıcın gabzası* ***ġörünméz oldu*** *gandan.* (Ġzmir/Tire, ADÜM I, 94).
- *niçin* ***ġetméz oldu*** *bu dağların dumanı.* (Afyon/Emirdağı, ADÜM I, 40).
- *bannāñı ˈyo ĵlaşdırrı ĵ yaˈ ĵar* ***ya ĵmaz ˈoldu mīdı*** *mayası olur mayasını ˈçalarıh.* (NevĢehir/Ürgüp/UlaĢı K., NevYA, 155/XXVII/63-64).

TT ağızlarında TT yazı dilinde olduğu gibi yeterlilik fiili ile kullanıldığı örneklere da rastlanılmıĢtır:

- *düşdüm elin kurbétiné* ***çékéméz oldum****.* (Manisa/Akhisar, AkCA, 26).
- *derdime dillere* ***diyemez olduķ****.* (Çankırı/KutluĢar K., ġYA, 127/LXI/7).
- *geldım burda* ***çalışamaz olduk****.* (Elazığ/Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 104/XIII/17)
- *yāriñ hatırını* ***soramaz olduķ****.* (Çankırı/KutluĢar K., ġYA, 127/LXI/3).
- *a gız sén saçını* ***daramaz◡ ōˈduñ****.* (Afyon, AMA, 245/XVIII/9)

d. Fiil + -mAz + ol- + -mIĢ

GeçmiĢe yönelik bir alıĢkanlığın Ģu an da devam ettiğini vurgulayan bu yapıya, GümüĢhane ve KahramanmaraĢ'tan derlenen iki örnekte rastlanmıĢtır.

- *bu sırada en öğden giden deve* ***gētmez olmuş****.* (GümüĢhane/Ġnönü Mh., GKAYA, 317/244).
- *on◡ ik◡ onüç yaşlarında galan ėbōlunuñ gardaşı imirze* ***bilinmez olmuş****.* (KahramanmaraĢ/Andırın/Tokmaklı K., GDÖAT, 149).

e. Fiil + -mAz + ol- + -(V)r

GeçmiĢe baĢlamıĢ bir alıĢkanlığın bundan sonra da devam edeceğini ifade eder:

- ***ġımıldamaz◡olur*** *çalışan eller.* (KırĢehir/Kızılcaköy, KırYA, 241/XIV/173).
- *bō misāvirlik, gidilirdi aynan şindiki gibi ya, gidilirdi.* ***gidilmez◡ olur mu****?* (KırĢehir/Mucur/ġatıroğlu Mh., KırYA, 447/LXX/59).
- ***olmaz◡ olu mu****?* (Ġzmir/TaĢköprü/Solaklar, ĠTOBA, 99/10ç/94).
- ***gĕmez◡ olulā mı*** *yā, her◡ aFta geliyalā.* (Ġzmir/TaĢköprü/Solaklar, ĠTOBA, 99/10d/109).

f. Fiil + -mAz + ol- + -(I)yor

GeçmiĢe baĢlamıĢ bir alıĢkanlığın Ģuan da devam ettiğini bildirir. Sivas'tan derlenmiĢ bir örnekte yeterlilik fiili ile kullanıldığı görülmüĢtür:

- *daha aşşadan yetişib* ***alamaz oluyòllar****.* (Sivas/Ġbeyli/Conkar K., SÖA, 160/I/17).

g. Fiil + -mAz + ol- + -sIn

"*F-mAz ol-*" yapısı *emir*, *istek*, *şart* gibi tasarlama kipleri ile çekime girdiğinde, "*kötü dilek*", "*beddua*" ve "*istemezlik*" ifadesi taşıyan fiil çekimleri meydana getirir. Niğde ve Nevşehir'den derlenen iki örnekte kullanımına rastlanılmıştır:

- ***yazmaz olsun*** *bu yazıyı yazannar.* (Niğde/Bor/Garannıkdere K., OAAD, 10).
- *aman giderse gissiñ* ***ġulmez◡ossuñ***. (Nevşehir/Ürgüp/Ulaçlı K., NevYA, 153/XXVII/10).

h. Fiil + -mAz + ol- + -(y)A (+ i- + -DI)

Geçmişteki bir oluş veya kılışdan duyulan pişmanlığın ifade edilmesinde kullanılan bu yapı, eski gramerlerimizde "*farazî şart*" diye adlandırılan, varsayıma dayalı gerçekleşmemiş olan bir şartı da ifade etmektedir.

- ***gėymez◡olaydım*** *da ben bu işliği.* (Nevşehir/ Gülşehir /Eğrikuyu, NevYA, 195/55 /42).
- *keşgi* ***sevméz oleydim***. (Manisa/Akhisar/Söğütlü Köy, AkCA, 12).

ı. Fiil + -mAz + ol- + -sA + i- + -DI

Kayseri ağzından derlenmiş bir örnekte, "*Fiil + -mAz + ol-+ -(y)A + i- + DI*" yapısında olduğu gibi, geçmişteki bir oluş veya kılışdan duyulan pişmanlığın ifadesi olarak kullanıldığı görülen bu yapı, zaman zaman gerçekleşmemiş bir şartı da ifade edebilmektedir.

- ***almaz olsaydı h̬ şu paTişañ ġızını, diyor.*** (Kayseri/Yeşilhisar/Gülbayır K., YYA, 116/IX/160).

i. Fiil + -mAz + ol- + -(V)p + -DI

TT yazı dilinde kullanılmayan bu yapı, Kars ağzından derlenmiş bir örnekte tespit edilmiştir. Bu örnekte, "*Fiil + -mAz + ol- + -sA + i- + -DI*" anlamında, geçmişte gerçekleşmesi istenilen bir hareketten söz edilmektedir.

- *arvat sénin◡ ocağıñ batsın. meni ne beliye saldın. keşge* ***doğmaz olufdu***. (Kars/ Çıldır/Koygüden K., KÖA, 357/XCI-a/82).

4. Sonuç

1. Bugün, TT yazı dilinde ve TT ağızlarında "*ol-*" yardımcı fiili de tıpkı *i- (<< er-)* fiili gibi bir cevherî fiil olarak kullanılabilmekte ve birleşik çekim oluşturabilmektedir. "ol-" fiiliyle yapılan birleşik çekimlerin yazı dilimizdeki kadar yaygın olmasa da ağızlarımızda da kullanıldığı görülmektedir.

2. "*Fiil + –mAz + ol- + Zaman-Kip Eki*" yapısı, TT yazı dilinde olduğu gibi, TT ağızlarında da "ol-" fiili ile yapılan birleşik çekimler arasında en yaygın olanıdır.

3. Bugün TT yazı dilinde kullanılmayan "*Fiil + -(V)r + ol- + -(V)r*", "*Fiil + -mAz + ol- + -(V)p + -DI*" gibi yapıların da TT ağızlarında kullanıldığı görülmüştür.

4. Hem TT yazı dilinde hem de TT ağızlarında kullanıldığı tespit edilen "*ol-*" fiili ile yapılan bu birleşik çekimlere, G. Gülsevin'in de belirttiği gibi, TT ile ilgili gramerlerin "*Zaman ve Kiplerin Birleşik Çekimleri"* başlığı altında yer verilmesi gerekmektedir.

5. Örneklerde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri[9]

a. Ünlüler

(-): Ünlüler üzerinde uzunluk işareti

(´): Ünlüler üzerinde yarı incelme / kalınlaşma işareti

(˘): Ünlüler üzerinde kısalık işareti

(˙): Geniş ünlüler üzerinde yarı daralma işareti

(ı, i, u ...): Zayıf ünlü

b. Ünsüzler

(h◡): Hırıltılı h sesi

(ķ): Arka damak k'sı

(ġ): Arka damak g'si

(ĝ): Patlayıcı gırtlak (laryngal) g'si

(ñ): Geniz n'si

(´): Ünsüzler üzerinde telâffuz noktasının daha öne kaydığını gösteren işaret

Majüskül Harf (Yarı Sedalılık İşareti)

(F) : f-v arası ünsüz

(K) : k-g arası ünsüz

(Ķ) : ķ-ġ arası ünsüz

(T): t-d arası ünsüz

('): Kendinden sonraki hecenin standart Türkçeden farklı vurgulandığını gösteren işaret.

(r, y, ğ, ...): Zayıf ünsüz

(◡): Bağlantı (liaison) işareti

6. Çalışmada Taranan Metinler ve Kısaltmaları

AA: Mehmet Aydın, **Aybastı Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük),** Türk Dil Kurumu Yayınları: 796, Ankara 2002.

AAA: Yusuf Avcı, **Amasya Aydınca Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1988.

AAT: Ahmet Caferoğlu, **Anadolu Ağızlarından Toplamalar,** Türk Dil Kurumu Yayınları: 82, Ankara 1994.

[9] Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde bu tür değerlendirme çalışmalarının yapılmasını güçleştiren en büyük sorun, hiç kuşkusuz, ağızlardan derlenen metinlerdeki transkripsiyon işaretlerinin farklı olmasıdır. Çalışmamızda taradığımız metinlerde kullanılan transkripsiyon işaretlerini olduğu gibi almayıp, bunları daha önce buna benzer çalışmalarda yapıldığı gibi, Türk Dil Kurumunun tavsiye ettiği transkripsiyon işaretleri ile değiştirdik. Bu alfabede bulunmayan ancak metinlerde kullanılan değişik işaretleri ise değiştirmeden olduğu gibi kullandık.

AAÜBD: M. Nurullah YeĞİ, **AlaĞehir Ağzı Üzerine Bir Deneme,** Ġnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Bitirme Tezi, Malatya 1997.

ADÜM I: Ahmet Caferoğlu, **Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I**, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1994.

ADÜM II: Ahmet Caferoğlu, **Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 587, Ankara 1994.

AĞAÖ Ahmet Caferoğlu, "Aydın Ġli Ağızlarından Örnekler", **TDAY Belleten 1965**, Ankara 1966, 1-28 s.

AkCA: Ahmet Caferoğlu, "Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları", **TDAY Belleten 1967**, 1-38 s.

AKD: Selahattin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 419, Ankara 1998.

AMA: Erdoğan Boz, **Afyon Merkez Ağzı (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük),** Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları: 28, Afyon 2002.

ArtYA: Turgut Açar, **Artvin ve Yöresi Ağızları**, Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 1972.

AsA: Mehmet Dursun Erdem, **Asarcık Ağzı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2001.

AvA: AyĞen Kılıç, **AvĞar Ağızları,** Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.

BarYA: Zeynep Korkmaz, **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 584, Ankara 1994.

BDA: Talat Dinar, **BaĞmakçı ve Dazkırı Ağzı,** Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.

BDM: Hayasi Tooru, **A Turkish Dialect In North-Western Anatolia -Bolu Dialect Materials-**, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo 1988.

BĞA: Hüseyin Kahraman Mutlu, Balıkesir Ġli Ağızları (Ġnceleme-Metinler-Sözlük), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

BMĞKA: Pâki Küçüker, **Bingöl Merkez Ġçe ve Köyleri Ağızları,** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1983.

ÇYA: Ahmet AkçataĞ **Çay Yörük Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1996.

DĞA Münir Erten, **Diyarbakır Ağzı (Ġneleme-Metinler-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 556, Ankara 1994.

DĞAT Ahmet Caferoğlu, **Doğu Ġllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 62, Ankara 1995.

DĞÇÇYA: Sadettin Özçelik, Erdoğan Boz, **Diyarbakır Ġli ÇüngüĞve Çermik Yöresi Ağzı (Dil Ġncelemesi, Metinler, Sözlük),** Türk Dil Kurumu Yayınları: 789, Ankara 2001.

DĞGGBA: Turgut Tok, **Denizli Ġli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli, 2002.

DS: **Derleme Sözlüğü**, 12 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982.

DTYA: Selâhattin Olcay, **Doğu Trakya Yerli Ağzı (İnceleme-Derleme-Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 580, Ankara 1995.

EBKA: Kemal Yavuz, "Ermenek Kazasının Başçukuru Köyleri Ağzı I", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı)** Fasikül 2, S. 11, Ankara 1979, 451-497 s.

EdİA Emin Kalay, **Edirne İli Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 694, Ankara 1998.

EKTA: Nuray Açıkgöz, **Emirdağ Kaçarlı Türkmenleri Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.

ErzİA Efrasiyap Gemalmaz, **Erzurum İli Ağızları (İnceleme - Metinler - Sözlük ve Derlemeler)**, 2. C., Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1978.

ErznYA: Mukim Sağır, **Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),** Türk Dil Kurumu Yayınları: 565, Ankara 1995.

EYA: Hülya Pilancı, **Eskişehir ve Yöresi Ağızları,** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991.

EYAD: Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 572, Ankara 1994.

GBAA: Zeynep Korkmaz, **Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik)**, Ankara 1956.

GDİAT Ahmet Caferoğlu, **Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1995.

GKAYA: Sabri Özcan San, **Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

HarA: Zülfü Güler, **Harput Ağzı**, Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ 1992.

HTM: Tuncer Gülensoy, "Erzurum Ağzı İle Hatem-i Ta'i Masalı", **Türkoloji Dergisi**, C. VIII, Ankara 1979, 403-457 s.

IMA: Osman Yıldız, **Isparta Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

İTOBA: Kenan ACAR, **İzmit'in Taşköprü, Ova ve Balören Ağızları,** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

KBAYA: Ahmet Buran, **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 669, Ankara 1997.

KırYA: Ahmet Günşen, **Kırşehir ve Yöresi Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 745, Ankara 2000.

KİA Ahmet Bican Ercilasun, **Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)**, Gazi Üniversitesi Yay. Ankara 1983.

KİAT Ahmet Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları),** Türk Dil Kurumu Yayınları: 116, Ankara 1994.

KİEA Ahmet Caferoğlu, "Konya İlinin Ermenek Ağzı", **TDAY Belleten 1972**, 1-16 s.

KİMİKA: Cevdet şanlı, **Kırklareli İli Merkez İlçe Köyleri Ağızları,** Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1990.

KMKA: Rıza Gül, **Kilis Merkez ve Köyleri Ağızları,** Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana 1993.

KütYA: Tuncer Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 536, Ankara 1988.

KYA: Osman Özer, **Karlıova ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.

MalİĞA Cemil Gülseren, **Malatya İli Ağızları, (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 737, Ankara 2000.

MuğA: Ahmet Caferoğlu, "Muğla Ağzı", **TDAY Belleten 1962**, Ankara 1963, 107-130 s.

NevYA: Zeynep Korkmaz, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları**, I. Cilt, Ses Bilgisi, Ankara 1977.

OAAD: Ahmet Caferoğlu, **Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 585, Ankara 1995.

OİYA: Necati Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Türk Dil Kurumu Yayınları: 788, Ankara 2001.

OTA: Fatma Özkan, **Osmaniye Tatar Ağzı**, Ankara 1997.

RİĞA Turgut Günay, **Rize İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27, Ankara 1978.

SİĞA Burhan Paçacıoğlu, **Sivas Divriği Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

SKA: Hasan Bağcı, **Sarıcakaya Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1997.

STİAT Ahmet Caferoğlu, **Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 91, Ankara 1994.

SYA: İbrahim Özkan, **Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri,** Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

ŞuhA: Yüksel Eleren, **Şuhut Ağzı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1997.

ŞYA: Ürfan Keleş, **Şabanözü Yöresi Ağzı,** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 1986.

TĞSİKD: Ayhan Durmazer, **Tekirdağ İli Saray İlçesi Köyleri Ağız Derlemeleri (İnceleme, Metin, Sözlük),** Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1996.

TYAD: Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, **Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler**, İstanbul 1992.

UKA: Zikri Turan, **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uçhum Köyü Ağzı**, Ankara 1999.

UrMA: Sadettin Özçelik, **Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 666, Ankara 1997.

UÇİA: Gürer Gülsevin, **Uçak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

UTDK: Bernt Brendemoen, Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", Uluslar Arası Türkoloji Kongresi 1998, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

UYA: Ali Kirli, **Ula ve Yöresi Ağızları,** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Enstitüsü, Kayseri 1994.

VGÇAÖ: Hamza Zülfikar, "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", **Ömer Asım Aksoy Armağanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, 297-317 s.

YÖKYTA: Ünal Demirezen, **Yozgat İli Kadışehri ve Yöresi Türkmen Ağızları (Metinler, İnceleme, Sözlük),** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

YYA: Mustafa Ekinci, **Yeşilhisar ve Yöresi Ağızları (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük),** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993.

ZBKİA M. Emin Eren, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 686, Ankara 1997.

7. Kaynakça

ADALI, O., **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.

AY, Ö. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında İstek Kipi Üzerine", **I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (1st International Symposıum Of Turkish Literature And Filology), Isparta** 23-26 Ekim 2007.

AY, Ö., "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimlerinde Kullanılan şahıs Ekleri Üzerine", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, Ankara 20-26 Eylül 2004.

AY, Ö., "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Gereklilik Kipi Üzerine", Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, İzmir-Çeşme 09-15 Nisan 2006.

AY, Ö., **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

BANGUOĞLU, T., **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları 4. Baskı, Ankara 1995.

BİLGEGİL, K., **Türkçe Dilbilgisi**, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1982.

DEMİRAY, K., **Temel Dilbilgisi**, İstanbul 1970.

EDİSKUN, H., **Yeni Türk Dilbilgisi**, İstanbul 1988.

ERGİN, M., **Türk Dilbilgisi**, Bayrak Yayınları, 20. Baskı, İstanbul 1993.

GENCAN, T. N., **Dilbilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1979.

GÜLENSOY, T., **Türkçe El Kitabı**, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri 1995.

GÜLSEVİN, G., "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", **TDAY Belleten 1997**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 215-224.

GÜLSEVİN, G., **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

KORKMAZ, Z., **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

KORKMAZ, Z., **Türkiye Türkçesi Grameri - şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

TURAN, Z. , Eski Anadolu Türkçesinde ol- Cevherî Fiili, TDAY-Belleten 1996, s. 265-289.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 693-706, TURKEY

İLKÖĞRETİM 8. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN NOKTALAMA İŞARETLERİ İLE YAZIM KURALLARINI UYGULAYABİLME DÜZEYİ

Hasan BAĞCI•

ÖZET

Yazılı bir metinde anlatımı belirginleştirmek, yazının tam ve doğru bir şekilde anlaşılmasını kuvvetlendirmek için noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılmasına ve yazım kurallarına uyulmasına dikkat edilmesi gerekir. Hangi seviyede olursa olsun öğrencilerin yazılı anlatım metinleri incelendiğinde hatalı cümlelerin daha çok noktalama ve yazım kuralları üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu hataların giderilememesinden kaynaklanan ana dili kullanma yetersizliği sorunuyla karşılaşılmaktadır. Bu yüzden araştırmanın amacı zorunlu eğitimin son aşaması olan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru uygulayabilme düzeylerini tespit etmektir. Bu araştırma betimsel nitelikte bir alan araştırmasıdır. Araştırmada veri toplamak amacıyla ilköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarından seçilen iki metin kullanılmıştır. Elde edilen bulgular sonunda öğrencilerin noktalama işaretlerini doğru kullanabilme ile yazım kurallarını doğru uygulayabilme başarısı düzeyleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Eğitimi, Noktalama İşaretleri, Yazım Kuralları.

ELEMENTARY 8 TH GRADE STUDENT'S LEVEL OF ABILITY TO APPLY SPELLING RULES AND PUNCTUATION MARKS

ABSTRACT

In a written text, in order to clarify the narration and reinforce the comprehensibility for readers to understand it accurately and properly, it is required to pay attention while applying spelling rules and using punctuation marks appropriately in their proper places. Regardless of their levels, when students' written texts are analyzed, it is found that erroneous sentences mostly focus on punctuation and spelling rules. Due to the fact that these errors cannot be corrected, problems related to insufficient use of mother tongue are encountered. Because of this reason, the aim of the present study is to determine students' level of ability to apply spelling rules and punctuation marks at elementary schools' 8 th grade, which is the last phase of obligatory education. In this study, two written texts which were chosen from Turkish Language course books of secondary education were used to collect data. In the ligth of the findings, the students' achievement levels of ability to apply spelling rules and use punctuation Marks in an appropriate way were determined.

Keywords: Turkish Education, Spelling Rules, Punctuation Marks.

• Yard. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: hbagci26@hotmail.com.

GiriG

Toplumu oluGturan bireyler arasında ortak duygu ve düGünce akıGını sağlayan dil, "*Günlük yaşamın en yalın olaylarında, bilimin ana formlarında, görenek ve törelerde hatta inançlarda kısacası yaşamın bütün alanlarında ortaya çıkar."* (Akarsu 1998, 40). GeçmiGin bütün birikimlerini günümüze bugünün birikimlerini de geleceğe taGıyacak olan dil, *"Bir anda düşünülemeyecek kadar çok yönlü, değişik açılardan bakılınca başka başka nitelikleri beliren ve bugün bile kimi sırları çözülemeyen büyülü bir varlık"* olarak tanımlanmaktadır (Aksan 2003, 11).

OluGma ve geliGme Gartları bakımından topluma ait bir eser olan dil, bütün kuralları ile o toplumu oluGturan fertler arasında bir ortaklık oluGturur. Bu ortaklık dilin anlama ve anlatma alanlarında bütün çıplaklığıyla kendisini hissettirir. Yazma, dilin anlatma alanında yer almakta ve iletiGimin en güçlü araçlarından birini oluGturmaktadır. Yazmak, insanın günlük çalıGmalarında olduğu kadar, meslekî bilgilerini baGkalarına aktarması açısından da bir ihtiyaçtır ve konuGma gibi hayatın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiGtir. Bu yüzden duygu ve düGüncelerin yanlıGanlaGılmaya sebep olmayacak Gekilde anlatılabilmesi gerekir. Nitekim bu, ilköğretimi bitiren her öğrencinin kazanması gereken bir beceridir.

Dil eğitimi ailede baGlayıp belirli bir sistem dâhilinde daha düzenli ve daha kontrollü olarak örgün eğitim kurumlarında devam eder. Bu dönemde belirlenen hedeflere ulaGmak için Türkçe eğitimcilerine ve Türkçe öğretim programlarını hazırlayanlara büyük sorumluluklar düGmektedir. Dil eğitiminin temel hedefi, bireylerin niteliklerini çağın gereklerine uygun olarak geliGtirmektir. Bu temel hedefe ulaGmak için disiplinler arası çalıGmalara ağırlık verilir. GeliGmiG ülkelerde bu hedeflere ulaGabilmek için farklı disiplinlerden yararlanma yolları aranmaktadır. Bu amaçla psikoloji, sosyoloji, nöroloji ve davranıG bilimleri alanlarında ortaya konulan geliGmeler dil öğretimine uygulamalı olarak yansıtılmaya baGlanmıGtır (Özbay 2003, 4).

Öğrencilerin yazılı anlatım metinlerini inceleyen öğretmen ve alan araGtırmacıları, öğrenci metinlerinde birçok eksikliğin olduğunu, öğrencilerin yazma becerilerinin istenen yeterliliğe ulaGamadığını ifade etmektedirler. Bu becerideki eksikliklerin bilgi aGamasından bilgilerin beceriye dönüGtürülememesine kadar geniG bir çerçeveye dağıldığı görülmüGtür. Alan yazında yapılan araGtırmalar öğrencilerin yazılı metin oluGtururken cümle yapılarında, yazım ve noktalamada, metin yapısını planlamada sıklıkla sorunlar yaGadığına iGaret etmektedir (Kavcar 1983; Ruhi 1994; Aksan ve Çakır 1997).

"Kompozisyon Eğitiminde KarGılaGılan Sorunlar" baGlıklı bir araGtırmada yazma eğitimi ile ilgili Gu sorunlara rastlanmıGtır:

a. Öğrencilerin cümle yapılarında hatalar bulunmakta, özgün niteliği olmayan genellenmiG cümleler kullanılmaktadır.

b. Söz varlığı çok sınırlıdır. Kullanılan sözcükler gündelik yaGantılarının ötesine geçememekte; sözcükler, konuGma dilindeki yerel söyleyiGlere göre yazılmakta; argo ifadeler kullanılmaktadır.

c. Yazım yanlıGları vardır. Çok sayıda noktalama yanlıGı görülmektedir.

d. Özne-yüklem uyuGmazlıkları, kip uyuGmazlıkları, sözcüğün yanlıG ya da gereksiz kullanımına dayanan anlatım bozuklukları yaygındır (Ayyıldız ve Bozkurt 2006, 49).

Bu ve benzeri sorunların çokluğu, ilköğretimdeki Türkçe derslerinde verilen yazma eğitiminin niteliği üzerinde durulması gerektiğini göstermektedir. Gi yi ve doğru yazabilmek; yazma zevk ve alıGkanlığı kazanmayı, yazma tekniğini kavramayı, yazılı anlatımın temeli olan dil kurallarını, sözcük, cümle ve paragraf hakkında yeterli bilgiyi öğrenmeyi gerektirir (Cemiloğlu

2001; Kantemir 1997). Bunlara ek olarak zengin bir kelime hazinesine sahip olmanın, sürekli bir okuma ve gözlem yapabilmenin, başarıya niyetli ve azimli olmanın, dilin özelliklerini ve inceliklerini bilmenin, duygu ve düşünceleri mantıklı ve ahenkli bir düzen içinde verebilmenin, orijinal (özgün) olmanın ve yazma işini zevkle yapabilmenin başarılı bir yazılı anlatım için şart olduğu da bir gerçektir.

Doğru ve düzgün anlatım yapabilmek doğuştan gelen bir yetenek değil dilin kurallarını algılayıp bu kuralları yapılacak etkinliklerde uygulayarak kazanılan bir beceridir. Bu yüzden öğrencilere Türkçenin inceliklerini ve güzelliklerini kavrayabilmeleri için sık sık cümle ve paragraf oluşturma, tamamlama bilgileri aktarılmalı ardından da bu bilgilerin uygulanmasına yönelik etkinlikler yaptırılmalıdır.

Konuşmada duygu, düşünce ve istekleri daha iyi aktarabilmek için ses tonu ile jest ve mimiklerden yararlanılırken yazmada en önemli yardımcımız noktalama işaretleridir. Yazının anlaşılmasını kolaylaştırmak, cümleleri birbirinden ayırmak, anlamı etkili kılmak için kullanılan noktalama işaretleri, okumanın düzenlenmesini, anlamın aydınlığa kavuşmasını ve okurun dikkatini uyanık tutmasını sağlar. Bu yüzden bu işaretleri her dilin ezgi ve sözdizimi özelliklerine göre kullanmak gerekir" (Banguoğlu 1998, 129). Yazılardan noktalama işaretlerini atarsak anlam; gölgeler, karanlıklar içinde gömülmüş gibi olur (Kantemir, 1991, 69).

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda noktalamayla ilgili sıklıkla şu sorunlara rastlanmıştır:

"Yazıda noktalamaya gereken önemin verilmemesi, kılavuz kitaplarda noktalama kurallarının mantığının verilmemesi, kılavuz kitaplarda noktalama yanlışları yapılması, noktalama kurallarını takip eden ve bu kuralların pekiştirilmesini sağlayacak olan örneklerin özensiz seçilmesi, kılavuz kitaplarda bir noktalama işareti için verilen örnek içinde geçen öbür noktalama işaretlerinin yanlış kullanılması, kuralları pekiştirecek örnekler içinde noktalama yanlışlarının yapılması, yazanların noktalama kurallarını bilmemesi, önemsememesi, noktalamanın yalnızca imtihanlarda çıkacak soruları yapabilmek için öğretilmesi ve öğrenenlerce de sadece bu amaçla öğrenilmesi, aynı eser içinde noktalama işaretlerinin yerleştirilmesinde tutarsız davranılması, bir noktalama işareti yerine başka bir işaret kullanılması, gereksiz noktalama işareti kullanılması." (Atasoy 2009, 23).

Noktalamayı sözdizimi (stilistik) işi olarak gören Gönülal, noktalama kurallarını öğretenlerin, kuralları öğrenenlerin, noktalamayı kullanan usta ve acemi yazarların, son olarak da halkın noktalamaya bakışları üzerine getirdiği eleştirilerini dilimize gereken önemi vermememiz, kuralları *nemegerekçilik* anlayışıyla küçümsememiz üzerine yoğunlaştırır (Atasoy 2009, 59).

Yazının kalıcı olduğu düşünüldüğünde yazıda noktalama işaretlerinin yerli yerinde ve doğru kullanılması için gereken özen gösterilmelidir. Bu anlayış, ana dilimize olan saygımızın da bir göstergesidir. Bir metnin tam ve doğru olarak okunup yazılmasında önemli bir yeri olan noktalama işaretlerinin ana dili eğitimi kapsamı içerisinde öğrencilere kazandırılması gerektiği Türkçe Dersi Öğretim Programı"nda belirtilmekte ve "Yazılı Anlatım" becerisi içinde ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır (MEB 2006, 35-37).

Woods'a göre noktalama işaretlerini yerleştirmenin asıl amacı anlatmak istenileni açıkça ortaya koymak, okuyucunun yazarın ne demek istediğini doğru bir şekilde kavradığından emin olmaktır (Aktaran: Atasoy, 2009, 59).

Noktalama işaretlerinin yanında yazım kurallarına da yazılı anlatımda titizlikle uyulması gerekir. Dili belirli kurallar doğrultusunda yazıya geçirme işine yazım (imlâ) denir. Kelimeleri yazıya geçirirken iletilmek istenen mesajın doğru aktarılması, okuyucunun metni doğru ve kolay

algılaması, yazılı anlatımda önemli bir husustur. Bu da herkes tarafından benimsenen yazım kurallarının yerli yerinde ve doğru kullanılmasıyla başarılabilir.

"Yazım kurallarının iki temel işlevi vardır: Bunlardan birincisi iletişimi kolaylaştırmak, ikincisi ise yazıda birliği sağlamaktır." (Kavcar vd., 2001, 83). Bu birliği sağlamak ve iletişimi kolaylaştırmak için duygu ve düşüncelerini cümleler yardımıyla anlatabilen insanların, kullandığı kelimelerin genel kabul görmüş anlamlarını ve doğru yazılışlarını bilmesi ve bu bilgilerini yazılı anlatımlarında uygulayabilmesi gerekmektedir. Korkmaz'a (1988, 157) göre Türkçenin tahribinde, imlâ karışası ve yanlışlığı önemli bir yer tutmaktadır.

Noktalama ve imlâ bilgisi, yazılı anlatımın temel taşlarındandır. Yazım yanlışı olan cümlelerde anlamda sapma, değişme ve farklılaşma ortaya çıkmaktadır. İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerine yönelik belirlenen kazanımlar için de *"İmlâ kurallarına uygun olarak yazar.","Noktalama işaretlerini uygun yerlerde kullanır.", "Yazdıklarını dil bilgisi, imlâ ve noktalama kurallarına uygunluk yönünden değerlendirir.", "Noktalama ve yazımla ilgili kuralları metinler üzerinde uygular.", "Noktalama işaretlerinin yanlış ve eksik kullanımından kaynaklanan hataları düzeltir."* ifadeleri yer almaktadır (MEB 2005, 147-149).

Yapılan araştırma öğrencilerin bu alandaki mevcut başarı durumunu tespit etmektedir. Araştırma sonucunda öğrencilerin belirlenen başarı durumları programın verimliliğine işaret edeceği gibi bu alana yönelik program geliştirme çalışmalarına da yardımcı olacağı için önemli bulunmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı, ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru uygulayabilme düzeylerini tespit etmektir.

Problem Cümlesi

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru uygulayabilme becerileri hangi seviyededir?

Bu araştırmada belirlenen genel amaca ulaşmak için aşağıdaki alt problemlerin cevapları aranmıştır:

1. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini kullanabilme başarı düzeyleri nasıldır?

2. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını uygulayabilme başarı düzeyleri nasıldır?

3. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulayabilme başarı düzeyleri *cinsiyetlerine* göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

4. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulayabilme başarı düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Yukarıda ifade edilen alt problemlerin değerlendirilmesi sonucunda ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulayabilme başarı düzeyleri tespit edilmiştir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru uygulayabilme düzeylerini belirlemek amacıyla yapılan bu araştırma betimsel nitelikte bir alan araştırmasıdır. Araştırmada var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan "tarama modeli" kullanılmıştır. Tarama modelinde araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. (Karasar 2003, 77).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Burdur il merkezinde öğrenim gören ilköğretim sekizinci sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklemi ise tesadüfî olarak belirlenmiş olan, 3 ilköğretim okulundaki 130 öğrenci oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Araştırmada veri toplamak amacıyla ilköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarından seçilen iki metin kullanılmıştır. Bu metinlerde belirlenmiş olan noktama işaretlerinin yerleri boş bırakılarak öğrencilerden bu boşlukları uygun noktalama işaretleriyle tamamlamaları istenmiştir. Araştırmanın ikinci adımında ise yine aynı metinler üzerindeki yazım yanlışı bulunan kelimelerin belirlenerek öğrencilerden bu yazım yanlışlıklarının düzeltilmesi istenmiştir. Elde edilen bulgular sonunda öğrencilerin noktama işaretleri ile yazım kurallarını uygulayabilme başarısı belirlenmeye çalışılmıştır.

Verilerin Analizi

Uygulamalar sonunda elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılarak ve SPSS 17.00 istatistik programıyla çözümlenmiştir. Elde edilen bulgulardan hareketle ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulayabilme düzeyleri belirlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin belirlenen noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulayabilme düzeylerinin bazı değişkenlere göre de değişip değişmediği tespit edilmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın birinci alt problemini, "İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini kullanabilme başarı düzeyleri nasıldır?" sorusu oluşturmaktadır. Bu alt problemle ilgili olarak araştırmaya katılan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini kendilerine verilmiş olan metinlerde doğru olarak kullanıp kullanamadıkları incelenerek başarılarının yüzde ve frekans dağılımları analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Tablo 1. *İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Noktalama İşaretlerini Kullanma Düzeyi Puanlarının Yüzde ve Frekans Dağılımları*

	Doğru		**Yanlış**		**Toplam**	
Noktalama İşaretleri	**f**	**%**	**f**	**%**	**f**	**%**
1. Nokta	90	69	40	31	130	100
2. Virgül	75	58	55	42	130	100
3. Noktalı virgül	45	35	85	65	130	100
4. İki nokta	55	42	75	58	130	100
5. Üç nokta	40	31	90	69	130	100
6. Ünlem	45	35	85	65	130	100

7. Soru İşareti	55	42	75	58	130	100
8. Kesme İşareti	85	65	45	35	130	100
9. Kısa Çizgi	50	38	80	62	130	100
10. Tırnak İşareti	55	42	75	58	130	100
11. Uzun Çizgi	95	73	35	27	130	100

Tablo 1'de, ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini kullanabilme becerilerine ilişkin veriler yer almaktadır.

Nokta işaretini uygulamaya katılan 130 öğrenciden 90'ı doğru kullanırken 40 öğrenci ise yanlış kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle nokta işaretini doğru kullanan öğrencilerin oranı % 69 yanlış kullanan öğrencilerin oranı ise % 31'dir.

Virgül işaretini yerli yerinde doğru kullanan öğrencilerin sayısı 75 iken uygun yerde kullanamayanların sayısı ise 55'tir. Diğer bir ifadeyle araştırmaya katılan öğrencilerin % 58'i virgül işaretini doğru yerde kullanabilirken % 42'si ise bunu başaramamıştır.

Uygulamaya katılan 130 öğrenciden sadece 45'i noktalı virgül işaretini doğru yerde kullanabilirken 85'i ise bu işareti doğru yerde kullanamamıştır. Yüzdelik oranları incelendiğinde noktalı virgül işaretini doğru yerde kullanabilen öğrencilerin oranı % 35 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Diğer bir ifadeyle öğrencilerin % 65'inin bu işaretin nasıl ve nerede kullanılması gerektiğini bilmediği anlaşılmaktadır.

İki nokta işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 55 iken iki nokta işaretini yerinde kullanamayanların sayısı ise 75'tir. Elde edilen verilere göre araştırmaya katılan öğrencilerin % 42'si iki nokta işaretini doğru yerde kullanabilmiştir.

Üç nokta işaretini kullanılması gerektiği yerde kullanabilen öğrencilerin sayısı sadece 40'tır. Üç nokta işaretini gerektiği yerde kullanamayanların sayısı ise 90'dır. Yani öğrencilerin ancak % 31'inin üç nokta işaretinin kullanım yerlerini bildiği ve bunu metinlerde uygulayabildiği anlaşılmaktadır. Tablo 1 dikkatlice incelendiğinde öğrencilerin üç nokta işaretini kullanmakta diğer noktalama işaretlerine göre daha başarısız olduğu anlaşılmaktadır.

Ünlem işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 45 iken ünlem işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 85'tir. Öğrencilerin bu işareti doğru kullanabilme başarısı da % 35 olarak belirlenmiştir. Bu durum, öğrencilerin ünlem işaretini kullanmada öbür işaretlere göre yeterli bilgi ve beceriye sahip olmadıklarına işaret etmektedir.

Soru işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 55 iken soru işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 75'tir. Elde edilen verilere göre araştırmaya katılan öğrencilerin % 42'si soru işaretini doğru yerde kullanırken % 58'i ise kullanamamıştır.

Kesme işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 85, oranı ise % 65; kesme işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 45, öğrenciler arasındaki oranı % 35'tir. Kısa çizgi işaretini doğru kullanabilen öğrencilerin sayısı 50, oranı ise % 38; kısa çizgi işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 80, öğrenciler arasındaki oranı ise % 62'tir. Tırnak işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 55, oranı % 42; tırnak işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 75, öğrenciler arasındaki oranı % 58'dir. Uzun çizgi işaretini doğru kullanan öğrencilerin sayısı 95, oranı ise % 73; uzun çizgi işaretini yerinde kullanamayanların sayısı 35, öğrenciler arasındaki oranı % 27'dir.

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini kullanabilme düzeyleri incelendiğinde, % 50'nin üzerinde başarılı oldukları işaretlerin uzun çizgi (% 73), nokta (% 69), kesme işareti (% 65) ve virgül (% 58) olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin kullanmada % 50'nin üzerinde başarı sağlayamadığı ve yetersiz olduğu noktalama işaretleri ise iki nokta (% 42), soru (% 42), tırnak işareti (% 42), kısa çizgi (% 38), ünlem (% 35), noktalı virgül (% 35), üç nokta (% 31) olmuştur.

Öğrencilerin üç nokta işaretini yerli yerinde doğru kullanabilme başarısının en düşük olması öğrencilerin bu konudaki bilgi ve beceri düzeylerinin yetersizliğine işaret etmektedir. Öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmakta benzer başarı düzeylerine sahip olamaması, üzerinde dikkatle durulması gereken bir sorundur.

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt problemini, "İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını uygulayabilme başarı düzeyleri nasıldır?" sorusu oluşturmaktadır. Bu alt problemle ilgili olarak araştırmaya katılan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını kendilerine verilmiş olan metinlerde doğru uygulayıp uygulayamadıkları incelenerek başarılarının yüzde ve frekans dağılımları analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Tablo 2. *İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Yazım Kurallarını Uygulama Düzeyi Puanlarının Yüzde ve Frekans Dağılımları*

Yazım Kuralları	Doğru		Yanlış		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
"de" bağlacı ve ekinin yazımı	75	58	55	42	130	100
"ki" bağlacı ve ekinin yazımı	90	69	40	31	130	100
"mi "soru ekinin yazımı	95	73	35	27	130	100
Büyük harfin yazımı	85	65	45	35	130	100
Ünlü daralması	105	81	25	19	130	100
Ünsüz yumuşaması	75	58	55	42	130	100
Pekiştirme sıfatlarının yazımı	100	77	30	23	130	100
Sayıların yazımı	115	88	15	12	130	100
Ünlü düşmesi	105	81	25	19	130	100
Ayrı ve bitişik kelime yazımı	100	77	30	23	130	100
Kısaltmaların yazımı	110	85	20	15	130	100

"de" bağlacı ve ekinin yazımını araştırmaya katılan 130 öğrenciden 75'i doğru uygularken 55 öğrenci ise yanlış uygulamıştır. Diğer bir ifadeyle "de" bağlacı ve ekinin yazımını doğru uygulayan öğrencilerin oranı % 58, yanlış kullanan öğrencilerin oranı ise % 42'dir.

"ki" bağlacı ve ekinin yazımını araştırmaya katılan 130 öğrenciden 90'ı doğru uygularken 40 öğrenci ise yanlış uygulamıştır. Bu sayılara göre "ki" bağlacı ve ekinin yazımını doğru uygulayan öğrencilerin oranının % 69, yanlış kullanan öğrencilerin oranının ise % 31 olduğu belirlenmiştir.

"mi" soru ekinin yazımını araştırmaya katılan 130 öğrenciden 95'i doğru uygularken 35 öğrenci ise yanlış uygulamıştır. "Mi" soru ekinin yazımını doğru uygulayan öğrencilerin oranının % 73, yanlış uygulayan öğrencilerin oranının ise % 27 olduğu ifade edilebilir.

Büyük harflerin yazımını doğru uygulayan öğrencilerin sayısı 85, bu kuralı yanlış uygulayanların sayısı 45'tir. Bu oranlardan hareketle büyük harfleri araştırmaya katılan öğrencilerin % 65'inin doğru uygulayabildiği ifade edilebilir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin 105'i ünlü daralmasını fark ederek metinde düzeltmeler yapabilirken 25 öğrenci bunu başaramamıştır. Ünlü daralması olayını bilen öğrenci oranı ise % 81 olarak belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan 130 öğrenciden ancak 75'i ünsüz yumuşaması olayını metin üzerinde fark ederek metinde düzeltmeler yaparken 55 öğrenci bunu başaramamıştır. Bu verilere dayanarak ünsüz yumuşaması olayını fark eden öğrenci oranının ancak % 58 olduğu ifade edilebilir.

Araştırmaya katılan öğrencilerden 100'ü pekiştirme sıfatlarının yazımını doğru yaparken 30'u bunu doğru uygulayamamıştır. Pekiştirme sıfatlarının doğru uygulanma oranı ise % 77 olarak belirlenmiştir.

Sayıların yazımını doğru uygulayan öğrencilerin sayısı 115, sayıların yazımını doğru uygulayamayanların sayısı ise 15'tir. Öğrencilerin bu uygulamadaki başarı oranları da % 88 olarak belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan öğrencilerden ünlü düşmesini fark ederek metinde düzeltmeler yapabilen öğrenci sayısı 105 iken 25 öğrenci bunu başaramamıştır. Ünlü düşmesi olayını kavrayabilen öğrenci oranı ise % 81 olarak belirlenmiştir.

Ayrı ve bitişik kelime yazımında öğrencilerin 100'ü başarılı olurken 30'u başarısız olmuştur. Bu verilere göre kelimelerin ayrı veya bitişik yazılmasında öğrencilerin başarı oranları da % 77 olarak belirlenmiştir.

Metin içerisindeki ikilemelerin yazımını doğru uygulayabilen öğrencilerin sayısı 110 olarak belirlenmiştir. Bu uygulamada öğrencilerin başarı oranları ise % 85 olarak tespit edilmiştir.

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını uygulayabilme düzeyleri tablo 2'den de anlaşıldığı gibi öğrencilerin ölçülen bütün boyutlarda % 50'nin üzerinde başarı gösterdiği tespit edilmiştir.

Öğrencilerin yazım kurallarını uygulamada en başarılı oldukları imlâ kuralı % 88'lik başarı oranıyla "sayıların yazımı" olurken en başarısız oldukları kural ise % 58'lik başarı oranıyla "de" bağlacının ve +DA ekinin kullanılması ile ünsüz yumuşaması kuralı olmuştur.

Yazım kurallarını uygulama becerileri arasında özellikle "de" bağlacı ve +DA ekinin yazımında görülen doğru kullanım düzeyinin düşüklüğü öğrencilerin bu konuda yeterli bilgi ve beceriye sahip olmadığını göstermektedir. Fakat öğrencilerin yazım kurallarını uygulama konusunda % 50 üzerinde bir başarı düzeyi sergilemeleri ise sevindiricidir.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın üçüncü alt problemini, "İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulayabilme başarı düzeyleri *cinsiyetlerine* göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?" sorusu oluşturmaktadır.

Bu alt problemle ilgili olarak araştırmaya katılan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulama başarı puanları cinsiyet değişkenine göre "t" testi ve tek yönlü ANOVA analizleri yapılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 3. *İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Noktalama İşaretleri ile Yazım Kurallarını Uygulama Düzeyi Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları*

Cinsiyet	N	$\overline{X}$	SS	sd	t	P
Kız	65	55,90	6,15	128	5.532	,000
Erkek	65	47,50	10,82			

Tablo 3'te ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım ve noktalama kurallarını uygulama düzeylerinin cinsiyete göre puan ortalamalarının t-testi sonuçları verilmiştir. Öğrencilerin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama puan ortalamaları kızlar için (X = 55,90), erkekler için ($\overline{X}$ = 47,50) olarak belirlenmiştir.

Kızların noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama düzeyi puan ortalamaları, erkeklere göre daha yüksektir. Öğrencilerin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama düzeyi puan ortalamaları cinsiyete göre kızların lehine anlamlı bir fark [t (128) = 5.532, p<.05] göstermektedir. Kızların noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama düzeylerinin erkek öğrencilere göre daha iyi durumda olduğu söylenebilir.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın dördüncü alt problemini, "İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulayabilme başarı düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?" sorusu oluşturmaktadır.

Bu alt problemle ilgili olarak araştırmaya katılan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak uygulama başarı puanları arasında bir ilişkinin olup olmadığı "t" testi ve tek yönlü ANOVA analizleri yapılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 4. *İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Noktalama İşaretleri ile Yazım Kurallarını Uygulama Düzeyine İlişkin t -Testi Sonuçları*

Uygulama Alanı	N	$\overline{X}$	SS	sd	t	P
Noktalama İşaretleri	130	25,32	5,02	129	8.012	,000
Yazım Kuralları	130	29,69	5,32			

Tablo 4'te ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama düzeylerine ilişkin puan ortalamalarının ilişkisiz t-testi sonuçları verilmiştir. Öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanabilme puan ortalamaları ($\overline{X}$ =25.32), yazım kurallarını uygulama puan ortalamaları ise ($\overline{X}$ =29.69) olarak belirlenmiştir. Verilerden de anlaşıldığı gibi öğrencilerin yazım kurallarını uygulama puan ortalamaları, noktalama işaretlerini kullanabilme puan ortalamalarından daha yüksektir.

Öğrencilerin noktalama işaretlerini uygulama düzeyleri ile yazım kurallarını uygulama puan ortalamaları arasında, yazım kurallarını uygulamanın lehine anlamlı bir fark [t (129) = 8,012, p<.05] olduğu görülmektedir.

SONUÇLAR

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını doğru olarak kullanabilme düzeylerini belirlemek için yapılan araştırmada elde edilen bulgulardan hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretlerini doğru kullanabilme düzeyleri incelendiğinde, öğrencilerin uygulamada en başarılı oldukları noktalama işareti % 73'lük başarı oranıyla uzun çizginin yerli yerinde kullanılması olmuştur. Bunu sırasıyla % 69 ile nokta işareti, % 65 ile kesme işareti, % 58 ile virgül işareti, % 42'şer ortalama ile iki nokta işareti, soru işareti ve tırnak işareti, % 38 ile kısa çizgi, % 35'er ortalama ile ünlem işareti ile noktalı virgül işareti izlerken öğrencilerin yerleştirmede en başarısız oldukları noktalama işareti ise % 31'lik başarı oranıyla üç nokta işareti olmuştur.

Öğrencilerin % 50'nin altında başarısız olduğu noktalama işaretlerini doğru ve yerli yerinde kullanamaması onların bu konudaki bilgi ve beceri düzeylerinin yetersizliğine işaret etmektedir. Öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmakta birbirine yakın başarı gösterememesi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir sorundur.

Araştırmanın bu sonuçları Arıcı ve Ungan (2008) tarafından yapılan "İlköğretim *İkinci Kademe Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Çalışmalarının Bazı Yönlerden Değerlendirilmesi*" adlı çalışmalarının sonuçlarıyla da paralellikler göstermektedir. Arıcı ve Ungan (2008) çalışmasında öğrencilerin yaklaşık yarısının (% 47.4) noktalama konusunda yanlış yaptığını tespit etmiştir.

Yine Arıcı (2008) tarafından farklı bir hedef kitleye uygulanan benzer bir araştırmanın sonuçlarına göre de üniversite öğrencilerinin yaklaşık dörtte birinin (% 24.1) yazılı anlatımlarında, noktalama işaretlerini uygulamada yanlışlıklara düştükleri görülmektedir.

Mataracı (1998) tarafından ilköğretim 5. sınıf öğrencilerinin noktalama işaretleri ile imlâ kurallarının metin üzerinde yerleştirme becerisini belirlemek için yapılan çalışmanın bulgularına göre öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanma beceri düzeyleri oldukça düşük bulunmuştur. Bu çalışmanın bulgularıyla da araştırmamızın sonuçları paralellik göstermektedir.

Erdemir'in (2007) *"Dokuzuncu Sınıf Öğrencilerinin Yazım ve Noktalama Kurallarına Ulaşma Düzeyi"* adlı çalışmasında öğrencilerin üç nokta, noktalı virgül, tırnak, kesme ve ünlem işaretlerini kullanabilme başarı düzeylerinin % 70'in altında kaldığı tespit edilmiştir. Yine Bağcı da (2007) yaptığı araştırmasında Türkçe öğretmeni adaylarının yazılı anlatımlarında *"Noktalama ve İmla Bilgisi"* kurallarını uygulayabilme başarı düzeylerini % 66 olarak belirlemiştir.

Alan yazında farklı hedef kitleler üzerine yazma becerileri ve noktalama işaretlerinin kullanılmasına yönelik yapılan bütün çalışmalarda öğrencilerin bu işaretleri beklenen seviyede doğru kullanamadıkları görülmüştür (bkz. Özbay, 1995, Kalfa, 2000, Yeşim, 2003, Avcı, 2006, Erdemir ve Bayram, 2005, Atasoy, 2009, Topçuoğlu, 2010 vb.). Bu sonuçların alınmasında bu işaretlerin işlevlerinin tam olarak anlatılamaması ya da uygulama eksikliklerinin olduğu düşünülmektedir. Çünkü öğrenciler genelde, noktalama işaretlerinin kullanım yerlerini teorik olarak bilmekte ancak metin üzerinde bunları uygulamada yeterli başarıyı gösterememektedir. Paragrafları birleştirelim. Bu yüzden bu hataların daha çok uygulama eksikliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. 2005 Türkçe Dersi Öğretim Programında (MEB 2005) çok sayıda yazma etkinliği örneğine yer verilmesi bu eksikliklerin giderilmesine yönelik olabilir.

İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını uygulayabilme düzeyleri incelendiğinde, öğrencilerin yazım kurallarını uygulamada en başarılı oldukları bölüm % 88'lik başarı oranıyla "sayıların yazımı " kuralı olmuştur. Bunu sırasıyla % 87 ile ikilemelerin yazımı, %

81 ile ünlü daralması ve ünlü düşmesi, % 77 ile pekiştirme sıfatlarının yazımı ile ayrı ve bitişik kelime yazımı, % 73 ile "mi" soru ekinin yazımı, % 69 ile "ki" bağlacı ve –ki ekinin yazımı ile büyük harflerin yazımı kuralları izlerken, öğrencilerin en başarısız oldukları kurallar ise % 58'lik başarı oranıyla "de" bağlacının ve +DA ekinin yazımı kuralları ile ünsüz yumuşaması kuralı olmuştur.

Öğrencilerin başta "de" bağlacı ve +DA ekinin yazımı olmak üzere yazım kurallarını uygulama becerilerinin düşük oranda kaldığı bölümlerde yeterli bilgi ve beceriye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat öğrencilerin yazım kurallarını uygulamada % 50'nin üzerinde bir başarı düzeyine ulaşmış olmaları memnun edicidir.

Araştırmada öğrencilerin yazım kurallarını uygulayabilme başarıları ilköğretim II. kademe öğrencileri üzerine Arıcı ve Ungan (2008) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarına göre daha yüksek olarak tespit edilmiştir. Arıcı ve Ungan'ın çalışmasında öğrencilerin % 78.9 oranında imlâ yanlışı yaptıkları görülmektedir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar ilköğretim II. kademe öğrencilerinin imlâ kurallarını kullanma düzeylerinin belirlemek için Bayram ve Erdemir'in (2006) yaptıkları benzer çalışmanın sonuçlarına göre de yüksektir. Bayram ve Erdem'in çalışmasında öğrenciler "büyük harfin kullanımı" ile "ünsüz uyumu" konusunda % 50'nin üzerinde başarı gösterirken diğer imlâ kurallarında başarı oranları % 50'nin altında kalmıştır.

Yine araştırma sonuçları Arıcı (2008) tarafından üniversite öğrencileri üzerine uygulanan benzer bir araştırmanın sonuçlarına göre de yüksektir. Arıcı yaptığı çalışmasında öğrencilerin % 68.6 oranında imlâ yanlışı yaptıklarını tespit etmiştir.

Yine araştırmanın sonuçları Topuzkanamış'ın (2009) Türkçe eğitimi öğrencileri üzerine yaptığı çalışmanın sonuçlarıyla da paralellikler göstermektedir. Topuzkanamış çalışmasında Türkçe eğitimi öğrencilerinin imlâ kurallarının 13 maddesinden sadece 3'ünde (*dA bağlacının yazımı*, *bitişik yazılması gereken sözler* ve *düzeltme işaretinin (^) kullanılmasında)* % 70'in altında bir başarı gösterdiğini diğerlerinde ise öğrencilerin % 80'in üzerinde başarı ortalaması gösterdiğini ifade etmektedir.

Erdem de (2007) çalışmasında 9. sınıf öğrencilerinin "ki" ekinin yazımı dışındaki bütün yazım kurallarını uygulayabilme düzeylerinin % 70'in üzerinde olduğunu tespit etmiştir. Bu oran araştırmamızın sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir.

Yazım (imlâ); bir sözün, bir ekin veya başka bir dil ögesinin hangi hâlde nasıl yazılacağı sorunu olduğu için dilin en temel konularından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden bir dili kullanan her bireyde bu temelin sağlam olması gerekir. İlköğretimin Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda üzerinde titizlikle durulan yazım kurallarının, yazılı anlatım açısından işlevleri dikkate alındığında bunların öğrencilere mutlaka kazandırılması gereken bir beceri olduğu unutulmamalıdır.

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç ise kız öğrencilerin noktalama işaretleri ile yazım kurallarını uygulama düzeyi puan ortalamalarının, erkeklere göre daha yüksek olmasıdır. Bu bulgu Erdem'in (2007) ve Topçuoğlu'nun (2010) çalışmalarındaki bulgularla paralellik göstermektedir.

Araştırmanın verilerinden elde edilen bir diğer sonuç da ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazım kurallarını uygulama puan ortalamalarının, noktalama işaretlerini kullanabilme puan ortalamalarına göre daha yüksek olmasıdır. Bu sonuçlar Erdem'in (2007) dokuzuncu sınıf öğrencileri üzerine yaptığı benzer çalışmanın sonuçlarıyla da paralellikler göstermektedir.

ÖNERİLER

1. Araştırma sonuçlarına göre öğrenci başarısının düşük olduğu noktalama işaretleri ile yazım kurallarının doğru kullanımına yönelik yapılacak etkinliklere ağırlık verilmelidir.

2. Yazım Kılavuzunda kuralların öğretilmesine yönelik verilen örnekler yetersiz ve bilindik örneklerdir. Bu örnekler kuralın özelliğine uygun olarak artırılmalı ve çeşitlendirilmelidir.

3. İlköğretim seviyesine uygun resmî ve özel yayınevleri tarafından hazırlanmış olan yazım kılavuzları birbirleriyle çelişen bilgilerden arındırılmalıdır.

4. Öğrencilerin noktalama ve yazımla ilgili konularda temel başvuru kaynağı olan yazım kılavuzlarında noktalama ve yazım kurallarının kullanım esasları gerekçeleriyle daha net açıklanmalıdır.

5. Öğrencilere sözlük ve yazım kılavuzu kullanma alışkanlığı mutlaka kazandırılmalıdır. Bunun için öğrencilere sözlük ve yazım kılavuzu alınması tavsiye edilebileceği gibi öğrenciler TDK internet sitesindeki sanal sözlük ve yazım kılavuzuna da yönlendirilebilir.

6. Noktalama işaretlerinin kullanım yerleri dikkate alınarak öğrencilerin işaretin hangi kullanım yerinde sıklıkla hatalar yaptığını belirlemeye yönelik akademik çalışmalara ağırlık verilmelidir.

7. Sadece Türkçe öğretmenleri değil diğer bütün branş öğretmenleri de öğrencilerin yazılı metinlerinde bu kuralların doğru kullanılmasına gereken özeni göstermelidir.

8. Öğrencilere noktalama işaretleri ile yazım kurallarının yerli yerinde kullanıldığı metinlerin yanlış anlaşılma olasılığının oldukça düşük olacağı yapılacak etkinliklerle anlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

AKARSU Bedia (1998). **Dil ve Kültür Bağlantısı**, İstanbul: İnkılâp Yayınları.

AKSAN Doğan (2003). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSAN Yeşim ve ÇAKIR Özler (1997). "İlkokul Öğrencilerinin Yazılı Anlatımlarının Metinsellik Ölçütleri ve Metin Konusu Oluşumu Açısından Değerlendirilmesi", **XI. Dilbilim Kurultayı,** (Hz. Deniz Zeyrek, Şükriye Ruhi), 22-23 Mayıs 1997, 105-128. Ankara.

ARICI Ali Fuat (2008). "Üniversite Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Hataları", **Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi,** XXI (2), (2008), s. 209-220.

ARICI Ali Fuat ve UNGAN Suat (2008). "İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Çalışmalarının Bazı Yönlerden Değerlendirilmesi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 20, s. 317-328.

ATASOY Faysal Okan (2009). **Türkçede Noktalama (Sorunlar-Çözümler-Teklifler)**, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

AVCI Emine (2006). **İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Yaptıkları Yazılı Anlatım Yanlışlarının İncelenmesi (Muğla İli Örneği),** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AYYILDIZ Mustafa ve BOZKURT Ümit (2006). "Edebiyat ve Kompozisyon Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi,** S. 4 (1), s. 45-52.

BAĞCI Hasan (2007). **Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yazılı Anlatım Derslerine Yönelik Tutumları ile Yazma Becerileri Üzerine Bir Araştırma,** Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

BANGUOĞLU Tahsin (1998). **Türkçenin Grameri,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYRAM Yavuz ve ERDEMİR Avni (2006). "Amasya'daki İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin İmlâ Kurallarını Kullanma Düzeyleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Millî Eğitim**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, S:171 (Yaz 2006), s.140-155.

CEMİLOĞLU Mustafa (2001). **Dil Bilimi Açısından Türkçe Yazılı Anlatım ve Anlatım Teknikleri Öğretimi**, İstanbul: Alfa Yayınları.

ERDEM Hilal (2007). **Dokuzuncu Sınıf Öğrencilerinin Yazım ve Noktalama Kurallarına Ulaşma Düzeyi,** Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ERDEMİR Avni ve BAYRAM Yavuz (2005) İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Noktalama İşaretlerini Kullanma Düzeyleri, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 19, Samsun.

GÖNÜLAL İsmet (1961). **Noktalama**, Ankara: Dün- Bugün Yayınevi, El Kitapları 1.

KALFA Mahir (2000). **Noktalama İşaretlerinin Türkçenin Öğretimindeki Yeri ve Önemi,** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KANTEMİR Enise (1997). **Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Ankara: Engin Yayınları.

KANTEMİR Enise (1991). **Yazılı ve Sözlü Anlatım** Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

KAPLAN Mehmet, "Kompozisyon", **Hisar,** S.101, Mayıs (1972), s.9

KARASAR Niyazi (1998). **Bilimsel Araştırma Yöntemi.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

KAVCAR Cahit (1983). "Düzgün Yazmanın Önemi ve Yolları", **Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, S: 16, AÜEBF Yayınları.

KAVCAR Cahit vd. (2001). **Türkçe Öğretimi**, Ankara: Engin Yayınevi.

KORKMAZ Alâaddin (1988). **Türkçe Kompozisyon.** Ankara: Ecdad Yayınları.

MATARACI Elvan (1998). **İlköğretim Okullarında I. Kademe 5. Sınıf Öğrencilerinin İmlâ ve Noktalama İşaretleriyle İlgili Bilgi ve Beceri Düzeyleri,** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

MEB (2000). **İlköğretim Okulları Türkçe Eğitim Programı,** İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

MEB (2005). **İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu (Taslak Basım) (6, 7, 8. Sınıflar)**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

MEB (2006). **İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı,** Ankara: MEB Yayınları.

ÖZBAY Murat (1995). **Ankara Merkez Ortaokullarındaki Üçüncü Sınıf Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Becerileri Üzerine Bir Araştırma,** Yayımlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÖZBAY Murat (2006). **Türkçe Özel Öğretim Yöntemleri II**, Ankara: Öncü Kitap.

ÖZBAY Murat (2003). **Türkçe Öğretimi Bibliyografyası,** Ankara: PegemA Yayınları.

TOPÇUOĞLU Fulya (2010). Öğretmen Adaylarının Noktalama Çizgilerini Kullanabilirlik Düzeyleri, **III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri,** 16-18 Aralık 2010, İzmir.

TOPUZKANAMIş Ersoy (2009). "Türkçe Eğitimi Bölümü Öğrencilerinin İmlâ Başarıları", **Turkish Studies,** S: 4/3, İlkbahar.

YALÇIN Alemdar (2002). **Türkçe Öğretim Yöntemlerine Yeni Bir Yaklaşım**, Ankara: Akçağ Yayınları.

YEğİL Esra (2003). **Erzurum'daki Yatılı İlköğretim Bölge Okullarıyla İlköğretim Okulları 6. Sınıf Öğrencilerinin Yazım Hataları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 707-726, TURKEY

ANADOLU'DA BİZANS-SASANİ ETKİLEŞİMİ (IV.-VII. YÜZYILLAR)

Gürhan BAHADIR•

ÖZET

Bizans ve Sasani Devletleri yaklaşık üç yüzyıl Anadolu'nun doğusunda sınır komşusu olarak hâkimiyet kurmuşlardır. Üç yüz otuz yılında Bizans Devleti'nin kuruluşundan başlayıp yedinci yüzyılın ortalarında III. Yezdigirt döneminin sona ermesine kadar devam eden dönem, Sasanilerle Bizanslılar arasında şiddetli düşmanlığın yaşandığı zaman dilimi olarak bilinir. Anadolu'nun doğusunda Bizans ve Sasani orduları üç yüzyıl boyunca karşılıklı akınlar yapmalarına rağmen Bizans ve Sasani Devletleri birbirlerinin eşitliğini kabul ederek yüzyıllarca yan yana yaşadılar. Bu makalede bu süreç açıklanırken Anadolu'nun doğu sınırında üç yüzyıl boyunca bir arada yaşamış iki toplumun benzerlikleri ve karşılıklı etkileşimi de tartışılmıştır. Ayrıca Bizans ve Sasani Devletleri arasında dini, kültürel ve siyasi durumlarının farklılıkları da vurgulandı. Bu makalede IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu'da Bizans-Sasani Devletleri tarihi, siyasi ve askeri etkileşim, dini ve kültürel etkileşim, ve iktisadi etkileşim olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Sasani, Anadolu Tarihi.

BYZANTINE AND SASANIAN INFLUENCE IN ANATOLIA (IVth - VIIth CENTURIES)

ABSTRACT

Nearly three centuries of Byzantine and Sasanid States ruled eastern Anatolia which separated the foundation of Byzantine state, in the middle of the seventh, have long been viewed as a period of bitter enmity between the Byzantine and Sasanid States. Byzantine army and Sasanid army raided between themselves in eastern Anatolia during three centuries. Despite these overt proclamations of hostility, the two empires survived side by side as acknowledged equals and also had the points of resemblance and mutual influence. Two adjacent worlds struggled themselves in eastern Anatolia. However they were torn between their religions and intellectual tradition, to come to rest in either sphere or to achieve political stability between them. Byzantine and Sasanid history in Anatolia between fourth and seventh century, subject of this article consists of three sections, which are political and military influence, religion and cultural influence, and economical influence.

Keywords: Byzantine, Sasanian, History of Anatolia.

Giriş

Anadolu, yüzyıllar boyunca Asya ile Avrupa kültürüyle Batı'da gelişen kültürler arasında bir köprü görevi görmüş ve her dönemde imparatorların ve kavimlerin ilgi odağı olmuştu. Nitekim Anadolu Hititler, Persler ve Bizanslılar tarafından çağlar boyunca paylaşıldı. Bu güçler zaman zaman tüm Anadolu'yu egemenlikleri altına aldılar, hatta sadece yarımadayı ele geçirmekle yetinmeyip, Suriye, Irak ve Mısır'ı da hâkimiyetleri altına aldılar. İnceleme dönemimiz olan IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu, Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki mücadelenin merkezi konumuna geldi.

• Yard. Doç. Dr., M.K.Ü., Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, elmek: gbahadir@mku.edu.tr

Bizans Dönemi'nde Anadolu, Küçük Asya'nın batısında bulunan bir bölgeye (Thema) verilen isimdi. Diğer yandan bugünkü tarihi coğrafyada Anadolu, Orta Asya'nın batı uzantısı olarak nitelendirilir. IV ile VII. yüzyıl Anadolu'suna hâkim olan devletler Bizans ve Sasanilerdi. Bizans ve Sasani Devletleri arasındaki etkileşim erken dönem İslâm dünyasına kadar taşınmıştı. Çalışmamızda iki devletin birbirleriyle olan etkileşimleri ele alınarak dönemin önemli iki büyük gücünün birbirlerini nasıl ve ne şekilde etkilediği incelenmiştir. Bizans-Sasani etkileşimini anlayabilmek için bu devletlerin tarihini kısaca açıklamak gerekir. Roma'dan Bizans'a geçiş süreci Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgelerinin Roma'dan önceki kültürün ve tarihin, Roma İmparatorluğu'nun iç gelişmelerinin ve dış siyasi olayların bir sonucudur. Bizans Devleti adı altında M.S. 330'dan 1453 yılına kadar devam eden devlet, aslında Doğu Roma İmparatorluğu'dur. İmparatorlar kendilerini *Baselius* yani, Roma İmparatoru olarak adlandırmışlar, halka ise *Romaioi* yani, Romalılar denmiştir. Dördüncü ve yedinci yüzyıllar arası Anadolu tarihinin temel kaynakları erken dönem Bizans ve Süryani tarih kitaplarıdır.[1]

"Bizans" adını ise Rönesans döneminde Batılılar, bu devletin tarihini ve kaynaklarını incelemeye başladıktan sonra kullanmaya başlamışlardır.[2] Bizans Devleti eski *İmperium Romanum*'un sadece bir devamıdır. Bizans, bilindiği gibi bizim Bizanslı dediğimiz kişilerin bilmedikleri daha sonraki devrin bir adıdır.[3] Bizans Devletinin ortaya çıkmasında dört temel unsur bulunmaktadır. Bu temel unsurlar Roma devlet tarzı, Grek kültürü, Hıristiyan inancının Doğu Roma İmparatorluğunda yayılması ve Kostantinapolis (İstanbul) şehrinin kuruluşudur.

Sasani dönemi, İran tarihinin en önemli ve etkili dönemlerden biri olarak kabul edilir. Bu dönem, Pers medeniyetinin en önemli başarılarına tanıklık etmiş ve İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önceki son büyük dönem olmuştur. Sasani ismi I.Ardaşir'in baba tarafından dedesi olan Sasan (Zazan)'dan gelir. M.S.220 civarında Pabag'ın ölmesiyle Ardaşir en büyük kardeşi olan Şapur'la bir güç mücadelesine girdi. Şapur'un 222 yılında vefatından sonra kardeşi Ardaşir, Part hükümdarı oldu. Böylece 400 senelik Part İmparatorluğu sona ererek, dört asırlık Sasani hâkimiyeti başladı. Babek oğlu I. Ardaşir, İran'da hüküm sürüyordu.

---

[1]Bu kaynakların belli başlıları şunlardır. Michael Whitby, **The Emperor Maurice and His Historian: Theopylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare**, Clarendon Press, Oxford, 1988.

VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophylakt Simokkattes'in yazdığı kitapta Sasani resmi belgelerine dayalı Sasaniler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu açıdan IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu'da Bizans-Sasani etkileşimi konusu için bu kitap önemlidir. Theophones, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813** translated by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford University Press,1997. Konuyla ilgili diğer önemli Bizans kaynaklarından biri de Theophanes'in vekâyinamesidir. Keşiş Theophanes'in 810 ve 814 yılları arasında kaleme almış olduğu kroniği 284'ten 813'e kadar olan devreyi kapsamaktadır. Theophanes'in daha eski kaynaklara dayanan eseri IV ile VII. yüzyıl boyunca Anadolu tarihi için fevkalade bir öneme sahiptir. Malalas, **The Cronicle of John Malalas** (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and RogerScott), Australian Association Byzantine Studies, Melborne, 1986. Bu dönemde Anadolu tarihi için önemli bir diğer kaynak eser ise muhtemelen 491-578 yıllarında Antakya'da yaşayan John Malalas'ın dünyanın yaratılışından 565 yılına kadarki zamanı kapsayan tarih kitabıdır. Eserin son bölümlerinde konumuzu ilgilendiren ve yazarın zamanında vukû bulan olaylarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Nikephoros, **Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History,** (Translated b Cyril Mango)**,** Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 1990. Bizans kaynak eserlerinden bir diğeri ise Nikephoros'un kroniğidir. Nikephoros (patriklik dönemi 806-815), 602-769 yıllarını kapsayan kitabında yedinci yüzyılın başlarında Bizans-Sasani mücadelesinden bahsetmektedir. Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**(Çev.Ömer Rıza Doğrul) I. cilt. T.T.K yayınları, Ankara, 1937. Erken dönem Anadolu tarihi için Bizans kaynak eserlerinin yanında bir de Abu'l-Farac Tarihi olarak bilinen Süryani kaynağı bulunmaktadır. Abu'l-Farac'ın yazdığı Abu'l-Farac Tarihi adıyla bilinen Süryani kaynağı umumi bir tarih kitabı olmasına rağmen erken dönem Anadolu tarihi için önemli eserlerden biridir. Bahsedilen Bizans ve Süryani kaynakları IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu'da Bizans-Sasani etkileşimi konusunun temel kaynaklarıdır.

[2] Melek Delilbaşı, *"Türk Tarihi'nin Bizans Kaynakları*", Cogito, Sayı 17, Yapı Kredi Yayınları, s. 339-351

[3]Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K., Yayınları, Ankara, 2006. s.25.

İran'da Sasaniler adını taşıyan hanedanlık M.S 224 yılında Sasani Devleti'ni yönetmeye başladı ve bu hanedanlık 416 yıl hüküm sürdü. Müslüman Araplar, bu hanedanlığa M.S.640 yılında son verdiler.[4]

Sasaniler, İran'ın eski kralların soyundan geldikleri düşüncesiyle kendilerini Ahamenidlerin varisi olarak görüyorlardı. Bu düşünceden dolayı Romalılar, Sasanilerin geleneksel düşmanları olma konumlarını devam ettirdiler. Bu düşmanlığa rağmen iki imparatorlukta birbirlerinin eşitliğini kabul ederek yan yana yaşadılar. Bu durum ise modern ilme bir tutarsızlık olarak yansımıştır. Son dönemler de yapılan araştırmalarda Bizans-Sasani Devletlerinin, çatışma halini açıklarken bu iki devlet arasındaki benzerlikler ve karşılıklı etkileşimler de tartışılmıştır. Bizans ve İran arasındaki bu benzerlikler ve etkileşimler, daha çok; Saray seronomileri, sanat, askeri, yönetim ve ticari alanlarda görülmüştür.[5] Sasaniler, özelliklede sınır komşuları olan Bizans'ı büyük ölçüde etkilemişlerdir. Bizans Devleti'nin oluşumundan Anadolu'da İslâm hâkimiyetinin başlamasına kadar geçen zamanda siyasi ve kültürel açıdan Anadolu'da etkileşim kuran Bizans ve Sasani Devletleri bulunmaktaydı. Anadolu'da üç yüzyıl boyunca Bizans-Sasani Devletleri arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkan kültürel ve siyasi yapı erken dönem İslâm dünyasının şekillenmesinde de etkili oldu.

Siyasi ve Askeri Etkileşim

Bizans Devleti'nin 11 Mayıs 330 tarihinde teşekkülünden önce Anadolu'da bir yüzyıl boyunca devam etmiş olan Roma-Sasani mücadelesi Anadolu tarihinin önemli dönemlerinden biridir. Bu dönem Sasani Devleti'nin kurulmasıyla başladı. I. Ardaşir, M.S.224 yılında Sasani Devleti'ni kurduğunda Sasaniler, İran'ın eski kralların soyundan geldikleri düşüncesiyle Anadolu'da Part İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakları geri almak için büyük bir orduyla M.S. 231 yılında Sasani Hükümdarı I. Ardaşir komutasında İran ordusu Anadolu'ya girdiğinde Roma İmparatoru Severus Alexander, Sasani tehlikesine karşı büyük Roma ordusuyla Antakya'ya geldi. Böylece III. yüzyılın ortalarında Anadolu'da Roma-Sasani mücadelesi başlamış oldu.[6]

M.S. 231 Anadolu'da başlayan Roma-Sasani mücadelesi karşılıklı akınlarla 260 yılına kadar devam etti. M.S. 260 yılında Sasani Kralı I.Şapur ile Roma İmparatoru Valerian'ın Edessa(Urfa) yakınlarında yaptıkları savaşta Roma imparatorunun Sasanilere esir düşmesiyle Anadolu'da Roma-Sasani mücadelesi doruk noktasına ulaştı. Anadolu'da 260-298 yılları arasında devam eden Roma-Sasani mücadelesi, 298 yılında Roma İmparatoru Galerius'un Sasanilere karşı kazandığı zaferle başlayan kırk yıllık barış dönemiyle son buldu. Yıllarca süren bu mücadelede kentler büyük zarar gördü ve Anadolu'nun doğusunda yaşayan halklar mağdur oldular. Hatta savaşların olmadığı zamanlarda bile olumsuz etkilendiler. Çünkü ordular için daima buralardan asker toplanıyor, takviye birlikler burada oluşturuluyor ve yedekler buradan savaşa gönderiliyordu.[7]

I. Şapur'un oğlu Narses, M.S. 293 yılında Sasani kralı olduğunda babası döneminde Anadolu'nun doğusunda doruk noktasına ulaşan Roma-Sasani mücadelesini devam ettirdi. Sasani Kralı Narses, M.S. 297 yılında Sezar Galerius'u yenerek Anadolu'nun doğusunu hâkimiyeti altına aldı.[8] Bunun üzerine Roma İmparatoru Diokletian, bozguna uğramış Sezar Galerius'un ordusunu da yanına alarak, M.S. 298 yılının kış ayında Anadolu'nun doğusunda Sasani ordusuna saldırdı ve

[4] GregoryAbu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**(Çev.Ömer Rıza Doğrul) I. cilt. T.T.K yayınları, Ankara, 1937. s.30.

[5] P. R..L. Brown, **Persia History and Heritage, Parthians and Sasanians**, Henry Melland Limited, London, 1978, s.24-25.

[6] Alessandro Bausani, **The Persians**, Elek Books Ltd.,London, 1971,s. 48-49.

[7] Elmar Schwetheim, **Antikçağ'da Anadolu**,(Çev.Nuran Batu), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s.95.

[8] Michael Whitby, **The Emperor Maurice and His Historian: Theopylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare**, Clarendon Pres, Oxford, 1988, s.203.

bozguna uğrattı. Bu savaştan sonra Antakya'ya gelen Roma İmparatoru, doğu sınırındaki Sasani tehlikesi geçinceye kadar Antakya'da kaldı.[9] Sasani Kralı Narses, aldığı bu ağır mağlubiyetten sonra Sezar Galerius ile barış yapmak istedi. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Sezar Galerius, Sasani kralı ile Nisibis (Nusaybin) antlaşmasını yaptı. Bu antlaşmayla Roma istediklerini alarak Roma-Sasani sınırının güvenliği sağlandı.[10] Roma-Sasani Devletleri arasındaki barış dönemi II. Şapur'un IV. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatoru Konstantin'e yazdığı bir mektupla sona erdi.

II. Şapur, Bizans İmparatoru Konstantin'e yazdığı mektupta Bizans'ın Makedonya sınırına kadar hükmettiği toprakların kendi atalarının mirası olduğunu ve hatta Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in de bu mirasın içinde olduğunu belirterek bu toprakların iade edilmesi gerektiğini belirtti. Bizans İmparatoru Konstantin, Sasanilerden üstün oldukları düşüncesinden dolayı bu durumu ciddiye almadı. Bizans, M.S. 314 yılında Ermenilerin Hıristiyan olması ile Anadolu'nun doğusunda Sasanilere karşı yeni bir güç kazanmış oldu. Ayrıca M.S. 320 yılında Sasani Kralı II. Şapur'un kardeşi Hürmüz'ün Bizans'a sığınması ile de Sasanilere karşı daha da güçlendi. II. Şapur, Bizans İmparatoru Konstantin'e elçi göndererek barış antlaşması yapmak istemişse de imparator buna yanaşmadı.[11]

Konstantin, devlet içindeki sorunları düzenledikten sonra doğu sınırının güvenliğini sağlamak için askeri yapılanmaya önem verdi. İmparator Konstantin'in imparatorluğun son yıllarında doğu sınırında Sasani tehlikesi belirmeye başladı. M.S. 336 yılında II. Şapur komutasında Sasani ordusu, Anadolu'nun doğusundan girerek Anadolu'da hızla ilerledi. Böylece İmparator Konstantin'in imparatorluğunun son yılında imparatorluk dönemi boyunca sağladığı Bizans-Sasani barışı Sasani ordusunun Anadolu'ya girmesi ile bozuldu. İmparator Konstantin, Sasani tehlikesi için daha önceden hazırlığını yapmıştı ve savaş için hazır durumdaydı. Bu sırada İmparator Konstantin Nikomedia(İznik)'da bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru büyük bir orduyla Sasani ordusuyla savaşmak için İznik'ten ayrıldı; fakat yolda hastalandığından bu seferden Konstantinopolis (İstanbul)'a dönen imparator Konstantin 22 Mayıs 337 tarihinde İstanbul'da öldü.[12]

Bizans İmparatoru Konstantin'in M.S. 324 yılında tek başına imparator olmasından sonraki on üç yıllık imparatorluk dönemi, dünya ve Roma tarihinin dönüm noktalarından biriydi. Konstantin'in Bizans Devletinde bıraktığı en belirgin özellikler Hıristiyanlığın devlet tarafından tanınması ve 11 Mayıs 330 tarihinde İstanbul'un Roma İmparatorluğu'nun doğusunda yeni başkent olmasıydı. Bizans Devleti'nin ortaya çıkışı Konstantinopolis'in M.S. 330'da Roma İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olarak kurulmasıyla gerçekleşmişti. Konstantin'in İstanbul'u kurmasından sonra Roma'nın doğusunda yüzyıllarca süren Roma- İran orduları arasındaki savaşlar yeni bir şekil alarak devam etti. M.S.330'da yeni bir şekil alarak Anadolu'da başlayan Bizans-Sasani mücadelesi 636 yılında İslâm ordularının Anadolu'ya girmesiyle son buldu.[13] İmparator Konstantin'in vefatından sonra oğlu Konstantin(337-361) yirmi dört yıl Bizans Devleti'ni yönetti. İmparator Konstantin'in imparatorluğunun ilk yılında doğu sınırındaki denge değişti. II. Şapur komutasında Sasani ordusu, Bizans Devleti'nde imparator değişimindeki boşluktan yararlanarak

[9] Glanville Downey, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest,** Princeton University Press, New Jersey, 1961, s. 318.

[10] Michael H. Dodgeon,Samuel N. C. Lieu, Geoffrey Greatrex,**The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars,** Biddles Ltd. London,1991. s.131.

[11]Whitby,

[12] Theophones, **The Chronicle of Theophanes Confessor:Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813** translated by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford University Press,1997, s.54. Ayrıca bkz. Downey, s.335.

[13] A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi** (Çev.A.Müfid Mansel), Ankara Maarif Matbaa, 1943, s.71. Ayrıca bkz.Ostrogorsky, s.25.

Anadolu'nun doğusunda Mezopotamya bölgesine saldırdı ve 63 günlük Nisibis (Nusaybin) kuşatmasından sonra Bizans'ın askeri üssü Nisibis'e girdi. Sasaniler, Bizans'ın doğu sınırına 10 yıl boyunca saldırılarda bulundular.[14]

Sasani ordusu, on yılın sonunda 349 yılında Anadolu'da ilerleyerek Amid (Diyarbakır)'e şiddetli hücumda bulundu. II.Şapur komutasında Sasani ordusu Amid'i aldıktan sonra ilerlerken ağır bir sele maruz kalmasaydı Bizans Anadolusunun içlerine kadar ilerleyecekti.[15] Bizans ordusu, 350 yılında Singara'da Sasani ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu tarihten sonra Bizans'ın doğu sınırında Bizans-Sasani mücadelesi karşılıklı akınlarla 361 yılında Julianus'un Bizans İmparatoru olmasına kadar devam etti.[16]

Bizans İmparatoru Julianus (361-363) yüzyıllar boyunca süregelen anlaşmazlık ve son yıllarda artan Sasani saldırılarına son vermek için 5 Mart 363'te, 65.000 askerden oluşan bir orduyla Antakya'dan Anadolu'nun doğusunda Bizans-Sasani sınırına doğru hareket etti. İmparator Julianus'un bu sefere çıkmaktaki asıl amacı Sasani ordusuna büyük bir darbe vurarak doğu sınırını güvenlik altına almaktı. Sasani Kralı II. Şapur, elçi göndererek İmparator Julianus'un bu seferini durdurmak istemişse de İmparator, Sasani elçisiyle görüşmedi. İmparator Julianus komutasındaki Bizans ordusu Sasani başkenti Ktesiphon'u kuşattı. Fakat Bizans ordusunun bu kuşatması 26 Haziran 363'te Sasani askerlerinin her yönden saldırıya geçmesiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Hatta bu kuşatmada Bizans İmparatoru Julianus da öldü.[17] Bizans İmparatoru Julianos'un Sasani ordusu ile yapılan savaşta öldürülmesinden sonra, varisi olmamasından dolayı, imparatorun kim olacağı sorunu belirdi.

Savaş sırasında başsız kalan ordu, kendi içinde Hıristiyan komutan Jovian'ı imparator seçerek imparatorluk sorununu çözdü. Yeni imparator Jovian, Sasanilerle, Bizans için hiç de uygun olmayan koşullarda barış yaptı.[18] İmparator Jovian, ordudan ayrı olarak 22 Ekim 363 tarihinde Antakya'ya geldi. Burada, Sasanilere taviz vererek antlaşma yapması sebebiyle hoş karşılanmadı. İmparator Jovian Antakya'dan İstanbul'a doğru yola çıktı ve yolda Kasım ayında öldü.[19] İmparator Jovian'dan sonra imparator olan Valens (364-378) döneminde II. Şapur komutasında Sasani ordusu, 370 yılının kış ayında Anadolu'ya girdi.[20] Bizans İmparatoru Valens, Sasani ordusunun Anadolu'ya girdiğini haber alınca *Magister Militumper Orientem*(Başkumandan) Prokopios'u büyük bir orduyla Sasani ordusunun Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için gönderdi.

Bizans-Sasani ordusu karşı karşıya geldiğinde Sasani Kralı II. Şapur, Bizans komutanı Prikopios'a mektup göndererek „„ *Bütün ordunun savaşması yerine benim seçtiğim bir asker dövüşsün ve kimin askeri galip gelirse o ordu savaşı kazanmış sayılsın. Savaşı kazanan devletin lehine elli yıllık bir barış da yapalım.*"" Şeklinde bir teklifte bulundu. Her iki tarafta bu teklifi kabul etti. II. Şapur, Ardazanes adında bir askeri seçerken Bizans komutanı Prokopios, Areobindos adında bir askeri seçti. Bu dövüşten Areobindos galip geldi ve böylece bu savaşı Bizans ordusunun kazandığı varsayılarak Bizans'ın lehine elli yıllık barış antlaşması yapıldı. Bu savaşın galibi olarak Bizans Komutanı Prokopios ve asker Areobindos İstanbul'a döndüler. [21]

[14] Theophones, s.56.
[15] Theophones, s.65-66.
[16] Whitby, s.204
[17] Nezahat Baydur, **İmparator Julianus**, Arkeoloji ve Sanat yay. İstanbul, 1999, s.103-109
[18] Michael Grant, **From Rome To Byzantium**, New York, 1998, s.126
[19] Downey, s.398
[20] Grant, s.127
[21] Malalas, **The Cronicle of John Malalas** (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Australian Association Byzantine Studies, Melborne 1986, s.198-199

Bizans İmparatoru I. Theodosios, M.S. 395 yılında büyük oğlu Arkadios'u devletin doğu, küçük oğlu Honorios'u ise batı yarısına imparator tayin etti. İmparator I. Theodosios'un yaptığı taksim aslında hiç de yeni bir şey değildi. Ancak önemli olan husus, bu taksimden sonra Batı Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkışına kadar devletin iki kısma ayrılmış olarak kalmış olmasıdır. Bununla beraber devletin birliği düşüncesi devam ediyordu. Ortada iki devlet değil, bir devletin iki imparator idaresinde bulunan iki parçası vardı. I. Theodosios (379-395)'un imparatorluk döneminde Bizans Devleti'nde Hıristiyanlık resmi din olarak kabul edilirken Bizans-Sasani mücadelesi yeni bir şekil aldı.[22]

Bizans Devleti'ni yöneten Arkadios öldüğünde sekiz yaşında olan oğlu II. Theodosios (408-450) imparator oldu. İmparator Arkadios, 408 yılında vefatından önce çocuklarının küçük yaşta olduğundan dolayı Sasani Hükümdarı I. Yezdigirt (399-421)'i vasi bıraktı. I. Yezdigirt, memnuniyetle bu vasiliği kabul etti ve II. Theodosios'a bakmak için kendi hanesinden bir mürebbi gönderdi. Daha sonra Sasani Hükümdarı I. Yezdigirt, Bizans eşrafına nameler göndererek çocuğa ihanette bulundukları takdirde onlara karşı sonu gelmeyen bir muharebe açacağını bildirdi. II. Theodosios, Bizans imparatoru olana kadar Sasani Hükümdarı I. Yezdigirt'in koruması altındaydı. İmparator II. Theodosios, henüz sekiz yaşında imparator olduğundan ve amcası Honorios'un oğlu olmadığından imparatorun ihtiraslı ablası Pulkheria, Bizans Devleti'nin yönetiminde etkili oldu.

I. Yezdigirt (399-421), Bizans Devleti ile iyi ilişkiler kurmasıyla hükümdarlığı döneminde Hıristiyanlara karşı dini tolerans uyguladı. Hıristiyanların eziyet görmelerine engel oldu. Üstelik bunun aksini uygulayan asilleri ve rahipleri de cezalandırdı. Bizans ile uzun süren bir barış antlaşması imzaladı. Bu yüzden Hıristiyanlık İranlılar arasında yayıldı ve bu konuda Maiperkat[23] Piskoposu Marutha ara bulucu olarak çalışıyordu.[24]

Sasani Kralı I. Yezdigirt'in krallığının son yıllarında Bizans-Sasani barışı uzun yıllar bozulmadığı için Bizans yönetimi Anadolu'nun doğusunun ekonomik ve siyasi yapılanmasıyla ilgilendi ve bu iş için doğu ordusu komutanı Anatolius'u görevlendirdi. Doğu ordusu kumandanı Anatolius, Garin şehrine Bizans İmparatoru II. Theodosios'un onuruna Theodosiopolis (Erzurum)[25] adını verdi. Şehri geniş bir hendekle çevirdi, duvarların temellerini çok derinlere attı ve surların üzerine muhteşem kuleler dikti; bu kulelerden ilkine imparatorun onuruna Theodosia Kulesi adı verildi.

Şehrin ortasında, bir tepenin üstünde, çok sayıda silah deposu inşa etti ve buraya Augusteum adını verdi. Şehri silahlarla ve askeri birliklerle doldurdu. Bizans, barış döneminde bu şekilde doğu sınırını güçlendirdiği sırada Bizans İmparatoru II. Theodosios'un vasisi olan Sasani Kralı I. Yezdigirt, 421 yılında öldü.[26] Yerine oğlu V. Behram, geçerek 17 yıl hüküm sürdü.[27] V. Behram, babası I. Yezdigirt'in kurmuş olduğu ve hükümdarlığı boyunca devam ettirdiği Bizans-

[22] Ostrogorsky, s.55.

[23] Maiperkat Piskoposu Marutha olarak Abu'l-Farac'ın yazdığı bu kişi Maiperkat'ta piskopos idi. Abu'l-Farac, kitabının 143. sayfasının dipnotunda Maiperkat, şehrinin Anadolu'nun doğusunda İslâm döneminde Meyyafarıkın şehri olduğunu belirtiyor. Meyyafarıkın, günümüzdeki Silvan şehridir.

[24] Abu'l-Farac, s. 142-143. Ayrıca bkz. Downey, s.450.

[25] Günümüzdeki Erzurum isminin ortaya çıkışı için bkz. Ahmet Demir, **İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi**, Kent Yay., İstanbul, 2008, s. 207'de Bugünkü Erzurum adı ise yöredeki Erzen'in Selçuklu emirleri İbrahim Yınal ve Kutalmış tarafından yıkılmasından sonra, oradan çekilen Hıristiyan halkın Kalikala'ya gelmeleri üzerine oraya da Erzen denilmesi daha sonra da bu ismin Erzurum'a dönüşmesi ile oluşmuştur. Ancak bu Erzen'in Silvan ve Siirt arasındaki Erzen'den ayrı olduğunun anlaşılması için buraya Erzen el-Rum, Arz-ı Rum adı verildi ki bu ad, sonradan şimdiki Erzurum'a dönüşmüştür.

[26] Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi**, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yay. İstanbul, 2005, s.176

[27] Abu'lFarac, I. cilt, s.43

Sasani barışını bozdu. Sasaniler, uzun yıllar devam eden barış antlaşmasını bozarak Bizans sınırına saldırıya geçtiler; fakat sonuç alamadan döndüler. Ancak bu savaş herhangi bir sınır değişikliği getirmedi ve 422 yılında, yüz sene sürmek üzere, aslında bir yıl bile devam edemeyen bir barış antlaşması yapıldı.

Bizans yönetimi Sasani Devleti'nden barış antlaşmasının şartı olarak yüklü miktarda para talep etti. V. Behram babasının döneminde sağlanan Bizans-Sasani dostluğunu bozduğundan dolayı yüksek miktarda tazminat içeren bu antlaşmayı kabul etti. Bizans yönetimi Sasani Devleti'nden savaş tazminatı olarak aldığı parayı Anadolu'nun doğusunda Bizans-Sasani sınırındaki kaleleri tahkim etmek için kullandı.[28]

Sasani Kralı V. Behram, mağlubiyetin intikamını almak için Sasani ordusunu, Anadolu'nun doğusunda Bizans sınırına gönderdi. Anadolu'nun doğusunda Bizans-Sasani sınırında yapılan savaşta Sasani ordusu tekrar Bizans ordusu karşısında mağlup oldu. Bu savaştan sonra Bizanslılar, Anadolu'nun doğusunda Arzan[29] bölgesinden 7000 esir aldılar. Amidli (Diyarbakırlı) Piskopos Acacius, kiliselerin altın ve gümüş şamdanlarını satarak lazım gelen parayı tedarik etmesiyle Arzan bölgesinden alınan 7000 esirin serbest kalmasını sağladı. Sasani krallarından V. Behram dönemi Hıristiyanlara baskının arttığı dönem olarak bilinir.[30] Sasani Kralı II. Yezdigirt (438-457) hükümdarlığının başlarında farklı uluslardan oluşan büyük bir orduyla Bizans-Sasani sınırını aşarak Bizans ülkesine saldırdı. Sasani ordusu Theodosiopolis (Erzurum)'i zapt etti.[31] Bizans ordusunun kumandanı, II. Yezdigirt'in kampına gelerek barış çağrısında bulundu.

441 yılında Sasani Kralı II. Yezdigirt'in kampında yapılan görüşmeler neticesinde Bizans-Sasani Devletleri karşılıklı olarak Anadolu sınırında istihkâm oluşturmayacaklarına dair söz verdiler. Sasani-Bizans Devletleri arasında yapılan bu barış, kısa ve önemsiz birkaç sınır çatışması dışında V. yüzyıla kadar bozulmadı.[32] I. Kavad'ın ikinci hükümdarlığından sonra Sasani Devleti Bizans'a karşı üstün konuma geldi. Sasani Kralı I. Kavad'ın 502 yılında Mezopotamya bölgesine gönderdiği büyük Sasani ordusu Anadolu'nun doğusunda büyük metropol şehirler olan Amida (Diyarbakır) ve Theodosiopolis (Erzurum) şehirlerini Sasani hakimiyeti altına aldı. Sasani ordusu Theodosiopolis şehrine girdiğinde şehri savunan Bizans generali Konstantin de esir alındı.

Bunun üzerine Bizans İmparatoru Anastasios, doğu ordusu komutanı Heyepatios komutasında büyük bir Bizans ordusunu Sasani ordusuna karşı gönderdi. Anadolu'nun doğusunda yapılan şiddetli savaştan sonra Amida (Diyarbakır) ve Theodosiopolis şehirleri tekrar Bizans hâkimiyeti altına alındı. Bu savaştan sonra altıncı yüzyılın başlarına kadar Anadolu'nun doğusunda devam eden Bizans-Sasani Devletleri arasındaki çatışmalar sebebiyle Suriye-Mezopotamya bölgelerinde bulunan sınır eyaletlerinin surları sağlamlaştırıldı.[33]

Bizans-Sasani sınırında bulunan sınır şehirleri Dara,[34]Amida ve Nisibis (Nusaybin) Bizans-Sasani egemenliği altında bulunan sınır bölgesinde kurulmuştu. Dara'nın stratejik önemi çok büyüktü. Çünkü Bizans Mezopotamyası ve ötesine Kuzey Suriye'ye ya da kuzeybatı yönünde Anadolu'ya giden bir ana güzergâhı kontrol altında tutmaya yarıyordu.[35] I. Justin, Bizans

[28] Whitby, s.205-206

[29] Arzan Batman'ın güneyinde bulunan şehrin adıdır. Bkz. L. M. Whitby "Arzane in the Late Sixth Century", *Armies and Frontier in Byzantine, (Editör: Stephen Mitchell), 205-219,* BAR International Series 156, England, 1983, s. 218.

[30] Abu'l-Farac, I. cilt, s.143-144

[31] Abu'l-Farac, I. cilt, s.149

[32] Whitby, s.206

[33] Malalas, s.223-224

[34] Mardin kent merkezinin yaklaşık 30 km. güneydoğusundadır.

[35] John Haldon, **Bizans Tarih Atlası**(Çev. Ali Özdamar), Kitap yayınevi, İstanbul, 2007, s.51. Ayrıca bkz. Ernest Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**(Çev.Fikret Işıltan), İstanbul Üniv Yay. İstanbul, 1970, s.9-10

İmparatoru olmadan önce Sasani savaşlarında Bizans komutanı olduğundan M.S. 518 yılında Bizans imparatoru olduğunda Bizans-Sasani sınır bölgesini yeniden yapılandırarak sınır şehirleri takviye etti ve Bizans sınır bölgesini Sasani ordusunun saldırılarına karşı güçlendirdi. Bu şekilde takviye edilerek büyük surlara sahip olan sınır şehirlerine uzun bir süre Sasani ordusu giremedi. Bu dönemdeki saldırılar öyle ağır ve durağan saldırılar şeklinde olmamış, karşılıklı akınlar şeklinde gelişmişti. Her iki ordu da eşit güce sahipti.[36]

İmparatoru I. Justin, 1 Ağustos 527 tarihinde vefat ettiğinde yeğeni Justinianos, Bizans İmparatoru oldu. Justinianos, Bizans Devleti'nin tahtına oturan son Latin kökenli imparatordur. Ona göre Evrensel iktidar için savaşmanın temelinde sadece Romalılık değil, aynı zamanda Hıristiyanlık da vardı. Bizans'ı büyük Roma İmparatorluğu yapma politikasını uygulamaya başlayan İmparator Justinianos, Bizans Devleti'nin bütün hazinesini kullanarak hem doğuda hem batıda savaşa girişti.[37] Hükümdarlığının dördüncü yılında, Sasani Kralı I. Kavad öldü ve onun yerine oğlu Anurşirvan (Ebedi Ruh) ismiyle bilinen I. Hüsrev (531-579) Sasani Kralı oldu.[38]

İmparator Justinianos, doğu sınırında güvenliği sağlayıp batıda seferler yapabilmek için Sasani Devleti'ne haraç ödemek pahasına Sasani Kralı I. Hüsrev ile "Ebedi" barış antlaşması yaptı. Ancak daha 538 yılında I. Hüsrev komutasında Sasani ordusu ebedi barışı bozarak Anadolu'daki Bizans sınırına saldırıya geçti. Aynı yıl içinde Sasani ordusu Fırat nehrini geçerek Anadolu'nun güneyine doğru ilerledi.[39]

Bizans, bu saldırıya hazırlıksız yakalandı. Fırat bölgesinde çok az askeri vardı ve Sasani ordusu ile bir meydan savaşına girmesi mümkün değildi. Nitekim yapılan savaşta büyük bir darbe yedi. Ordusunu bizzat yöneten I. Hüsrev, Mezopotamya mevkilerini kuşatmaktan uzak durup Anadolu'nun güneyine yönelerek Suriye bölgesindeki en zengin ve en önemli kentlerden biri olan Antakya'ya saldırıp ele geçirmeyi başardı.[40] Antakya, Halep ve Apamea'yı da aldıktan sonra Anadolu'nun içlerine doğru hızla ilerledi.[41] Bu durum karşısında daha önce yapılan Ebedi barış antlaşmasındaki tazminat miktarını yükseltmek yoluyla Justinianos, beş yıllık bir barış antlaşması sağladı. Bu antlaşma iki defa uzatıldıktan sonra ancak 562'de kalıcı bir barış antlaşması haline getirildi. Bu barışın maliyeti haracın tekrar yükseltilmesiyle fazla oldu; fakat Bizans İmparatoru Justinianos, hiç olmazsa Anadolu'nun güneyinin Sasaniler den boşaltılmasını sağlayabildi. Bu tarihten sonra iki devletin sınır bölgelerinde Sasani Devleti'nin etkinliği ve nüfuzu artmış, Bizans ise ikinci planda kalmıştır.

Bizans İmparatoru Justinianos politikasının Bizans halkına yüklediği ağır yükler gittikçe arttı ve büyük askeri teşebbüsler ile imparatorun çok canlı inşaat faaliyeti yüzünden bütün ülke mali bakımdan bitkin bir hale geldi.[42] İmparatoru Justinianos, batıda yaptığı fetihler sebebiyle doğuda ağır tazminatlar karşılığında barış antlaşmaları yaptı. Bizans-Sasani barışı döneminde Anadolu'daki Bizans-Sasani sınırını yapılandırarak sınır bölgesini takviye etti ve bu sınır bölgesi Sasanilere karşı güçlendirildi.[43] Bizans Devleti'nin stratejisi, müstahkem mevkiler ve büyük kaleleri birbirine bağlayarak ön savunma hattını oluşturmasına dayanıyordu. Bu hat sınırın

[36] John Julius Norwich, **Byzantium; The Early Centuries**, Penguin Books Ltd. London, 1990, s.195. Ayrıca bkz. Downey, s.525
[37] Norwich, s.191.
[38] Mesudi, **Muruc ez-Zeheb**(Çev. Ahsen Batur), Selenga Yay. İstanbul, 2004, s.156
[39] Abu'l-Farac, I cilt, s.152-153
[40] M. V. Levtchenko, **Bizans Tarihi**(Çev. E. Berktay), Milliyet Yay. İstanbul, 1979, s.78
[41] Abu'l-Farac, I.cilt, s.152-153
[42] Ostrogorsky, s.66-67
[43] Norwich, s.195

arkasındaki vilayetler boyunca garnizon kasabalarında ve kalelerde bulunan askeri birimlerden oluşan ikinci bir hat tarafından destekleniyordu.

Bu şekilde oluşturulan Anadolu'nun doğusunda Bizans-Sasani sınırı, siyasi ve askeri öncelikler ortaya çıktıkça ve yeni tehditler geliştikçe, V. yüzyılın sonundan Justinianos'un hükümdarlığının başına kadar büyük ölçüde sağlamlaştırıldı. Anadolu'nun doğusunda bu tür çabalara tipik bir örnek Dara Kalesi idi. Türkçe adı "Oğuz Köyü"[44] olan bu kale Bizans İmparatoru I. Anastasios tarafından 505-507 yıllarında Bizans-Sasani sınırında askeri üs olarak inşa edilmiş olan Dara şehri Anastasiopolis olarak da ismlendirildi.

Ayrıca Mezopotamya dukası 527-532 yıllarında burada karargâh kurmuştu. Muhtemelen *Magister Militiumper Orientem* de (Doğu Komutanlığı) 540'tan, kentin Sasaniler tarafından alındığı 573'e kadar buradaydı. Anadolu'nun doğusundaki savunma yapılarını karakterize eden bunun gibi büyük kaleler, bir askeri yol şebekesiyle birbirine bağlı çok sayıda küçük kalenin ve savunulan ileri karakolların ayakta kalması için inşa edilmişti.[45]

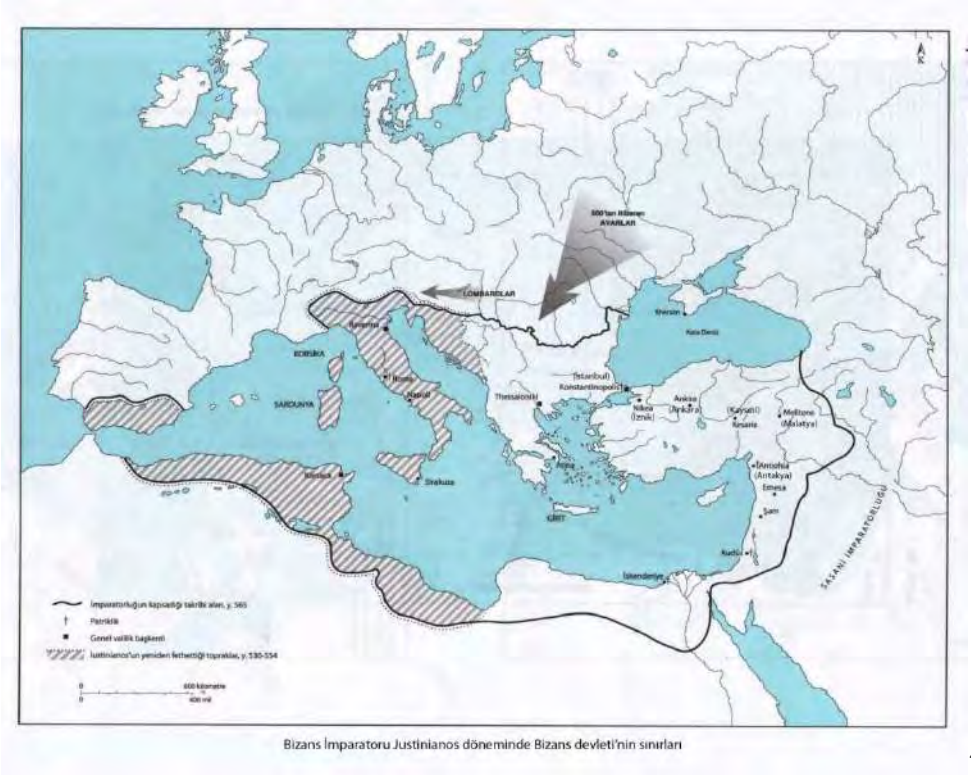

Bizans İmparatoru Justinianos döneminde Bizans devleti'nin sınırları [46]

Dara Kalesi Nisibis (Nusaybin) ve Marde (Mardin) yolu üzerinde Nisibis'in 15 km. kadar kuzeybatısındaydı ve kış mevsimlerinde aşağıya daha güneydeki Habur Çayı'na akan kuru bir su yatağının başında bulunuyordu. Büyük bölümü çeşitli sığ kuru su yatakları ve zaman zaman yükseltiler tarafından parçalanan inişli çıkışlı bir ovadan oluşan bölgenin arazisi epeyce verimsizken, Dara'nın stratejik önemi çok büyüktü; çünkü Bizans Mezopotamyası ve ötesine, Kuzey Suriye'ye ya da kuzeybatı yönünde Anadolu'ya giden bir ana güzergâhı kontrole

[44] Mardin kent merkezinin yaklaşık 30 km. güneydoğusundadır.
[45] Malalas, s.224.
[46] Bizans İmparatoru Justinianos döneminde Bizans Devleti'nin sınırını gösteren harita, John Haldon, **Bizans Tarih Atlası**, s.45'ten alınmıştır.

yarıyordu.[47] İmparator Justinianos'ın vefatından sonra yeğeni II. Justin 565 yılında imparator olunca Sasani Devleti'ne her yıl verilen vergiyi vermeyi reddetti. Bunun üzerine Bizans-Sasani Devletleri arasında düşmanlık tekrar başladı.

Bizans İmparatoru II. Justin, 570 yılında Sasani Devleti ile başlayan düşmanlık üzerine doğu orduları komutanına haber göndererek Sasani savaşına hazırlık yapmasını istedi. Sasani Kralı I. Hüsrev, Adharman komutasında Sasani ordusunu Anadolu'ya gönderdi. 573 yılında Bizans-Sasani sınırını aşan Sasani ordusu Anadolu'da hızla ilerleyerek Antakya surlarının önüne geldi. Antakya surlarını aşan Sasani ordusu, şehre girerek meşhur Julian Kilisesi dâhil olmak üzere bütün şehri yakıp yıktı.[48] Sasani istilasını takip eden yıllarda Bizans İmparatoru II. Justin, Sasani saldırılarını durdurmak için gelecekte imparator olacak Tiberos'u ordunun başına getirdi. Tiberios, Bizans ordusunu güçlendirmek için Sasanilerle 575 yılına kadar barış antlaşması yaptı.

Bizans ordu komutanı Tiberios, Bizans İmparatoru II. Justin'in ölümünden sonra 578 yılının Eylül ayında Bizans imparatoru oldu. Tiberios, Bizans imparatoru olduktan sonra II. Justin döneminde devletin uğradığı zararları telafi etmeye çalıştı. Bu doğrultuda Justinian adında bir komutanı doğu orduları komutanlığına getirdi. Doğu ordusu komutanı büyük bir orduyla Dara'ya gitti. Bunu haber alan Sasani Kralı I. Hüsrev, Tomkosroes komutasında Sasani ordusunu Bizans ordusunun Anadolu'nun doğusunda ilerlemesini durdurmak için gönderdi. Bu şekilde başlayan Bizans-Sasani savaşı üç yıl devam etti. Üç yıl süren karşılıklı akınlara barış yapılarak bir süreliğine ara verildi.[49] Bizans ordu komutanı Mavrikios, barış sürecini değerlendirerek Bizans ordusunu yeniden güçlendirdi.

581 yılında Bizans ordusu komutanı Mavrikios, 15 000 askerden oluşan Bizans ordusu ile Bizans-Sasani barışını sona erdirerek Sasani sınırına saldırdı ve Sasani ordusuna ağır bir darbe vurduktan sonra zafer kazanmış ordu komutanı olarak İstanbul'a geldi. Bizans senato üyeleri 582 yılında Tiberios'u imparatorluktan indirdirerek Mavrikios'u Bizans imparatoru yaptılar. Mavrikios'un Bizans imparatoru olmasından sonra imparator II. Justin döneminde başlayan ve 20 yıl boyunca çeşitli aralıklarla devam eden Bizans-Sasani savaşı geçici de olsa bir süre durdu.[50] Sasani kralı, 590 yılında generallerinden olan Bahram'ı azletti. General Bahram I. Hüsrev (Anuşirvan)'in torunu II. Hüsrev'in hamisi konumundaydı. Bunun üzerine genç prens II. Hüsrev Bizans'a sığındı. Genç Prens Hüsrev, Bizans imparatoru Mavrikios'un yanına gelerek tahtını almak için yardım istedi.

İmparator Mavrikios, Bizans ordusu desteğiyle gönderdiği Prens II. Hüsrev'in tahta geçmesini sağladı. Bu olay üzerine Bizans İmparatoru Mavrikios ile Sasani Kralı II. Hüsrev arasında 591 yılında barış antlaşması yapıldı. Bu barış Bizans İmparatoru Mavrikios'un Bizans tahtından indirilişine kadar devam etti. 602 yılında Bizans ordusunda bir isyan patlak verdi. İsyancı askeri birliklerin başına geçen Phokas, İstanbul üzerine yürüdü. Mavrikios, Bizans tahtından indirildi ve senatonun tasvibiyle Phokas, Bizans imparatoru ilan edildi.[51]

Phokas, 602 yılında Bizans imparatoru olduğunda özellikle izlediği Ortodoks kilise siyasetinin monofizitlerin ve Yahudilerin kanlı takibata uğratılmasına sebep olduğu Anadolu'da gittikçe artan bir nefrete muhatap oldu. Bizans'ın izlediği siyaset sebebiyle Anadolu'nun her tarafında iç isyanlar başladı. Anadolu'da tam bir askeri çöküş vuku buldu. Öldürülen Bizans

[47]W.M.Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası** (Çev. Mihri Pektaş),Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1960, s.500

[48]Downey, s.561.

[49]Theophones,s.371-372. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, s. 73-74.

[50]Theophones, s. 373-374.

[51]Ostrogorsky, s. 76.

İmparatoru Mavrikios'un intikamcısı olarak ortaya atılan Sasani Kralı II. Hüsrev Bizans'a karşı büyük bir taarruza girişti. İçten sarsılmış Bizans Devleti'nin savunma gücü ve iradesi yıldan yıla gevşiyordu. Sınır bölgesindeki mukavemet kırılıp müstahkem Dara Mevki 605 yılında düştükten sonra Sasani orduları Anadolu topraklarında süratle ilerleyerek Kayseri'yi aldılar. Hatta bir Sasani askeri birliği Kadıköy'e kadar ilerledi.[52] Sasani Kralı II. Hüsrev, batı bölgeleri komutanı Şahbaraz'ı Bizans'la savaşmaya gönderdi.[53] Şahbaraz ordusuyla gelip Antakya'da kamp kurdu. Bizans İmparatoru Phokas ile Sasani Kralı arasında yazışmalar devam ediyordu. Bu durum Bizans İmparatoru'nun Şahbaraz'la savaşı kabul edip ordusuyla yola çıkışına kadar sürdü. Bizans İmparatoru hazinelerini bin gemiyle önden gönderdi. Fakat gemiler Antakya sahilinde fırtınaya tutuldu ve hepsi de Şahbaraz'a ganimet oldu. Şahbaraz'da bu hazineyi Sasani Kralı II. Hüsrev'e gönderdi. Böylece bu hazineye „„ Fırtına hazineleri"" adı verildi. 606-607 yıllarında Sasani ordusunun Anadolu'da yaptığı hücumlar ile Anadolu'nun doğusu tamamıyla Sasanilerin işgaline uğradı.[54]

610 yılında Bizans Devleti, iktisadi bakımdan çökmüştü. Anadolu'nun kalbine Sasaniler girmişlerdi. Anadolu'nun birçok şehri Sasaniler tarafından işgal edilmişti. Bizans Devleti çöküş sürecinde bir kurtarıcı beklerken Herakleios, Phokas'ın korku rejimine süratle son vererek 5 Ekim 610 tarihinde büyük bir donanmayla İstanbul'a geldi. İstanbul Patriği Sergios tarafından kurtarıcı olarak taçlandırılan Herakleios, eski imparator Phokas'ı yakalayıp Mavrikos'u ve çocuklarını öldürdüğünden dolayı onu öldürmek isteyince başkumandan Krispos buna engel oldu. Bu olaydan sonra Bizans İmparatoru Herakleios, başkumandan Krispos'u büyük bir Bizans ordusunun başında Kapadokya'ya Sasanilerle savaşmak üzere gönderdi. Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olan Herakleios, iktidarı ele aldığında devlet bir harabe halindeydi.[55]

Sasani ordusu, 611 yılında Bizans-Sasani sınırını aşarak Anadolu'nun içlerinde hızla ilerledi. İmparator Herakleios, Bizans ordusunun ve maliyesinin çökmüş olmasından dolayı Sasani saldırısını durduramadı. Sasani Generali Şahbaraz komutasındaki Sasani ordusu, 616 yılında Antakya yakınında Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı.[56] Kuzeyde Kilikya yolunu aşarak önemli bir merkez olan Tarsus kalesini aldılar.

Bizans ordusunun mağlup edilmesinden sonra Sasaniler, Anadolu ve Şam bölgesinde hızla ilerlemeye başladılar. Güneye ilerleyen Sasaniler, Dımaşk'ı (Şam) işgal ettiler. Anadolu'da birçok şehir ve Şam bölgesinin işgal edilmesiyle birlikte Bizans, moral bakımından özellikle kuvvetli bir darbeye 616 yılında mukaddes Kudüs şehrinin üç haftalık bir muhasaradan sonra Sasanilerin eline geçmesiyle maruz kaldı. Büyük Konstantin tarafından inşa ettirilen „„Kutsal Mezar Kilisesi"" alevler içinde kaldı. Bunun Bizans'taki tesiri, hele kutsal emanetlerin en değerlisi olan Hz. İsa'nın gerilmiş olduğu haç da galiplerin eline düşüp Ktesiphon'a götürüldüğü cihetle maneviyat kırıcı oldu.[57] Bizans ordusunda yaşanan yozlaşma ve Sasani istilaları, Anadolu'nun, Filistinin ve Mısır'ın işgali, Avar-Slav akınlarıyla birlikte imparatorluğun son derece tehlikeli bir konuma sürüklendiği haberini vermekteydi. Sasaniler, 617 yılında Anadolu'ya yeniden akınlar yapmaya başladılar.

Sasani Kralı II. Hüsrev, Saitos komutasında büyük bir orduyu Bizans üzerine gönderdi. Bir

[52]Abu'l-Farac, I. cilt.s.167.

[53]Bizans-Sasani savaşının sebebi hususunda bkz. Mesudi, s.170'de Bizans generallerinden Phokas adlı birisi Sasani Kralı II. Hüsrev'in hamisi ve halaskarı Bizans İmparatoru Mavrikios'a karşı bir devlet darbesi gerçekleştirerek Bizans İmparatoru oldu. II. Hüsrev, bu olayı öğrenince, hamisinin öldürülmesinden dolayı çok sinirlendi ve Bizans üzerine ordular gönderdi.

[54]Mesudi, s.170.

[55]Nikephoros, **Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History,** (Translated by Cyril Mango)**,** Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 1990, s. 38-39.

[56] Norwich, s. 285.

[57]Ostrogorsky, s.88.

Sasani birliği tekrar Boğaziçi kıyılarına kadar ilerledi. İstanbul surlarının önlerinden güneye inen Sasani ordusu, Anadolu'nun güneyini Sasani Krallığı'nın hâkimiyeti altına aldıktan sonra İskenderiye'ye doğru hareket etti. 617 yılında Mısır'a giren Sasani ordusu, 619 yılında İskenderiye'yi alarak Mısır'ın tamamını ele geçirdi. Sasani ordusunun Bizans topraklarını işgal etmesinden 628 yılında Bizans'a iade edilmesine kadar devam eden zamanda bu topraklar Sasani hâkimiyeti altında kaldı.[58] Herakleios, hükümdarlığının ilk on yılında Bizans Devleti'nin yönetim, mali ve ordu yapısını düzeltti. Bu düzenlemelerin neticesinde Bizans-Sasani mücadelesinde 620'li yıllarda tam bir değişiklik vuku buldu.[59] Herakleios, Hazar Hakanından Sasani hükümdarı II. Hüsrev ile savaşmak için kırk bin asker göndermesini rica etti. Hazar Hakanı "*İşte ordu Derbent Geçidin (Caspian Gate)'den hareket ediyor, istediğin yerde sana katılacaktır.*" diye cevap verdi.[60] Herakleios, 627 yılının sonbaharında büyük bir orduyla Sasani seferine çıktı. Aralık ayı başında Ninive önünde yapılan savaşta Sasaniler yenildi, Herakleios komutasında Bizans ordusu ilerlemeye devam etti.

628'de II. Hüsrev tahtan indirilerek öldürüldü ve II. Hüsrev'in oğlu Kavad yeni Sasani hükümdarı oldu.[61] Sasani hükümdarı Kavad dokuz ay hâkimiyet sürdükten sonra öldü ve yerine oğlu Ardaşir iki sene hükümdarlık yaptı. Şahbaraz, Ardaşir'i öldürüp kendisi hükümdar oldu. M.S. 628 yılında Herakleios yönetiminde Bizans ordusu, Sasaniler'e karşı Anadolu'da peş peşe zaferler kazandı.[62] Herakleios ile Sasani generali ve daha sonra kralı olan Şahbaraz, 629 yılının Haziran ayında Kapadokya'daki Arabissos'ta barış şartlarını konuşmak üzere buluştular. Yapılan antlaşmada Şahbaraz Şam, Filistin, Mısır ve Mezopotamya bölgelerinden Sasani kuvvetlerini çekme taahhüdünde bulundu. Sasanilerin bölgeyi terk etmelerinden sonra Bizanslılar bölgede tekrar hâkimiyetlerini kurdular. Bizans-Sasani arasındaki mücadele her iki imparatorluğu da zayıflatmış ve bir bakıma yolu İslâm ordusu için hazırlamıştı.[63]

Yüzyıllarca karşılıklı şiddetli savaşlardan yorgun düşen Bizans Devleti, VII. yüzyılın başında İslâm fetihleri öncesinde Batı'da Slavlarla Doğu'da Sasani Devleti ile iki büyük savaş yaptı. Bu iki savaştan galip çıkan Bizans ordusu, yıllar süren savaşlardan yorulmuştu. Bu dönemde Anadolu'nun güneyinde yaşayan Araplar, Ortadoğu'da devamlı birbirleriyle savaşan siyasi birlikteliklerini sağlayamamış kabileler şeklinde yaşıyorlardı. VII. yüzyılın ortalarında Araplar siyasi birlikteliklerini sağlayarak Arabistan çöllerinde İslâm Devleti kurdular. İslâm Devleti, Ortadoğu'da tam hâkimiyet kurduktan sonra Anadolu'ya girerek yüzyıllarca devam eden Bizans-Sasani mücadelesine son verdi. İslâm Devleti'nin VII. yüzyılın başında Bizans ve Sasanileri yenmesi, bu iki devletin karşılıklı şiddetli savaşlar sonucunda yorgun düşmelerinin bir sonucudur.[64]

[58]Nikephoros, s. 45. Nikephoros, Sasani komutanının ismini Saitos olarak yazarken Mesudi, ise bu komutanı Şahbaraz şeklinde yazıyor.

[59] Norwich, s. 285.

[60]**Süryani Mihail Vekâyinâmesi** (Türkçe terc.Hrant.D. Andreasyan), Ankara, 1944 (T.T.K. kütüphanesi No:44'de yayınlanmamış tercüme).s. 6.

[61]Şahin Uçar, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yay. İstanbul,1990. s.56.

[62] Süryani Mihael Vekâyinâmei, s.10

[63]Walter E. Kaegi, **Bizans ve ilk İslâm Fetihleri** (Çev.Mehmet Özay),Kaknüs Yay., İstanbul, 2000, s .56.

[64] John Bagot Glubb, **The Great Arab Conquests**, J.B.G. Ltd.,London, 1963, s.20.

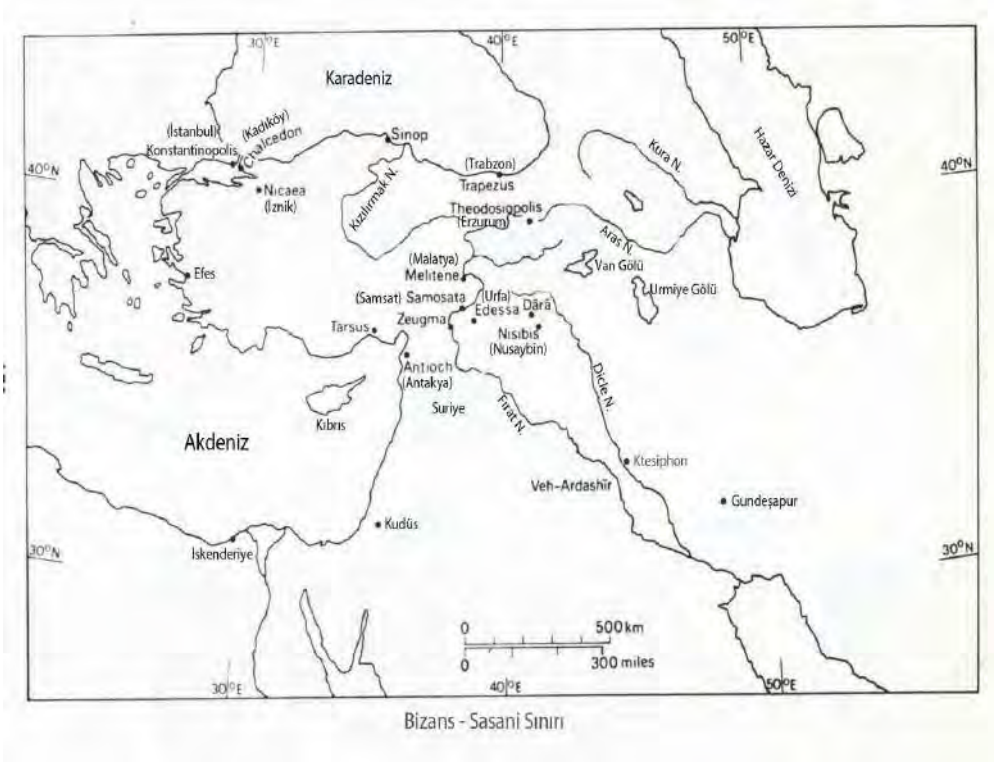

Bizans - Sasani Sınırı

65

Dini ve Kültürel Etkileşim

Bizans-Sasani Devletleri arasında kültürel etkileşim Bizans Devleti"nin Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle yeni bir şekil aldı. İznik İman formülünün ateşli bir taraftarı olan I. Theodosios, Ortodoks inancını bütün kudreti ile takviye ederek gerek putperestliği gerekse ayrı itikatta olan Hıristiyan mezheplerini acımasız bir şekilde takibata uğrattı. Ancak onun hükümeti devresinde, devletin Hıristiyanlaşması oluşumu tamamlandı. Ortodoks Hıristiyanlık, devletin resmi dini olarak tek başına kaldı; bütün diğer inançların yaşama hakları ellerinden alındı. Hıristiyanlık Bizans"ın resmi dini kabul edilerek Bizans"ta Hıristiyanlığa kesin ve son şeklini veren İstanbul Ekümenik Konsili, 381 yılında kabul edildi.

Bizans Devleti"nin dini yapısının şekillenmesinde ve mezhepler çatışmasının çıkmasında İstanbul Konsilini tamamlayan Kadıköy Konsili etkili oldu. Bizans İmparatoru Markianos (450-457) kiliseler arasındaki liderlik çekişmelerinden ülkenin büyük zararlara uğradığını gördü. Hem ülkede dini bütünlüğü sağlamak hem Apostolojik Ekümenik Kiliselerin (Kudüs, Roma, Antakya, İskenderiye) etkinliğini kırmak, hem de Başkent Kilisesini güçlendirerek ipleri ele geçirmek üzere 451 yılında Kadıköy"de bir Ekümenik konsil toplamaya karar verdi. İmparator konsilde istediği neticeyi elde edebilmek için konsile başkanlık yaptı.[66] Bizans İmparatoru Markianos gerek protokol zarureti açısından ve gerekse imparatorluk açısından, Başkent kilisesinin patriklik statüsüne çıkarılmasını zaruri görüyordu. Kadıköy Konsili"nde İmparatorun bizzat verdiği önergeyle 28. maddeyle İstanbul Kilisesi "Umumi Patrik" olarak kabul edildi.[67] Kutsal kilise kanunlarına aykırı

[65] Altıncı yüzyılda Bizans-Sasani sınırını gösteren harita, Nina Garsion, "Byzantium and the Sasanians" , *the Cambridge History of Iran (Editör; EhsanYarshater), 568-592,* s.572"den alınmıştır.

[66] Aziz S. Atiya, **Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**(Çev. Nurettin Hiçyılmaz) Doz Yay. İstanbul, 2005, s.198

[67] Bu tasarruf İznik konsilinin VI. maddesine aykırı idi.

bu tasarrufu Apostolojik Ekümenik Kiliseler (Kudüs, Roma, Antakya, İskenderiye) hiçbir zaman kabul etmedi.[68]

İmparator Markianos ülkede dini birliği temin etmeye çalışırken Hıristiyan âleminde bir daha birleşmemek üzere büyük parçalanmalara sebep oldu. 7 Şubat 452 tarihinde imparatorun emriyle başkent halkına ve ruhanilere son bir tamim yayınlandı. Bu tamimde Kadıköy Konsili kararlarının imparatorlukta titizlikle uygulanacağı ve hiçbir kimsenin ilahiyat tartışmalarına girmemesi gerektiği vurgulandı.

Bununla beraber Kadıköy kararlarına uymayanların ise şiddetle cezalandırılacağı belirtildi.[69] Devletin Kadıköy kararlarını uygulamak için kuvvete başvurması Mısır, Filistin ve Antakya'da kanlı olaylara sebep oldu. Başkent Kilisesi ile Hıristiyan doğunun Monofizit Kiliseleri arasındaki zıtlık Kadıköy Konsili kararlarından sonra erken Bizans Devleti'nin kilise ve devlet sorunlarından birisi oldu.[70]

Bizans Devleti, resmi dini (Ortodoksluk)'ni baskıyla kabul ettirme yolunu denemesiyle Anadolu'da ve Suriye bölgesindeki Monofizit Hıristiyanlar Sasani bölgesine göç ettiler. Anadolu'nun içinden ve Suriye bölgesinden göç eden Hıristiyanlar, asla İran kültürünü kabullenemediler. Aynı zamanda inançları onları istenmeyen adam yaptığından bir çeşit ülke dışılık durumunu her iki ülkede de koruyorlardı. Bizans'tan göç eden Hıristiyan toplum ile Sasani toplumu sıkı bir ilişki içerisindeydi ve Anadolu'nun doğusundaki akademilerden elde ettikleri bilgiyi paylaşıyorlardı.[71] Sasani Kralı I. Şapur'un 363 yılında Nisibis kentini ele geçirmesinden sonra, Osrhoene eyaletinin başkenti Edessa (Urfa)'ya giden Mor Afram burada Urfa Akademisi'ni kurdu. Orada on yıl yaşadıktan sonra Urfa Akademisi'nde Nasturiliğin yayılması nedeniyle okul Bizans İmparatoru Zenon tarafından 489 yılında kapatıldı. Bu tarihten sonra Bizans Devleti'nin doğu Hıristiyanlarına karşı uyguladığı baskı sebebiyle Urfa Akademisi Bizans bölgesinden Sasani bölgesinde bulunan Nisibis (Nusaybin)'e geçti. Nusaybin Akademisi, Urfa Akademisi'nin kapatılmasıyla Doğu Süryanileri'nin –Nasturilerin- en önemli kalesi haline geldi ve bu durum Bizans'ın doğusunda bulunan Nusaybin Akademisi'ni diğer akademilerden ayrıcalıklı kıldı.[72]

Kadıköy Konsilinden sonra Anadolu'nun doğusunda artan baskılardan dolayı Sasani bölgesine göç hareketi başladı. İnançlarından dolayı göç eden bu Hıristiyanlar, I. Hüsrev (Anurşirvan, 531-579) tarafından hoşgörü ile karşılandılar ve onlara yurt verilerek himaye edilmeleri sağlandı. Bununla beraber bu dönemde Bizans İmparatoru Justinianos (527-565), 529 yılında Atina Akademisi'ni kapattı ve pagan filozoflar Atina'dan gönderildi.

Sasani Kralı I. Hüsrev Hıristiyanlara karşı uyguladığı hoşgörüyü pagan filozoflara da göstererek bu filozofları Sasani şehirlerine yerleştirdi. Sasani şehirlerine yerleştirilen bu filozoflar, Grekçe kitapları tercüme etmek için yerel okullar kurdular. Benzer şekilde Gundişapur'da Nasturi mülteciler tarafından meşhur sağlık okulu kuruldu. Böylece Anadolu'nun doğusunda yaşayan Bizans toplumuyla bağlar sağlamlaştı ve İran bölgesinde yaşayan Hıristiyanlar da Sasani yönetimine sadakatle hizmet ettiler. Bizans bölgesinden gelen Monofizit Hıristiyanların İran da hoşgörüyle kabul edilmesiyle beraber bu Hıristiyanların kralın kralına sadık kalması, Sasanilerle beraber yaşamalarını sağladı. Böylece Sasani yöneticileri de yanlış düşünceden kurtarıldılar. Bunun yanında Sasani Krallarından I. Yezdigirt, I. Hüsrev (Anurşirvan) ve özellikle II. Hüsrev, Sasani

[68] Adrian Fortescue, **The Ortodoks Eastern Church**, London, 1908, s.36-37

[69] W. H. Freen, **The Rise of the Monophsite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Century**, Cambridge Univ. Press, 1979, s.142

[70] Ostrogorsky, s.55

[71] Garsion, s.588

[72] Aday Şer, **Nusaybin Akademisi** (Çev. Nesim Doru), Yaba Yay., İstanbul, 2006, s.21

Devletine sığınan Hıristiyanlara hoşgörüyle yaklaşmaları sebebiyle İran'da Monotheizm'e doğru karşı konulmaz gidişi sağladılar; fakat bu olay İslamiyet'in yayılmasının kaderini tayin etti.[73]

En yüksek resmi seviyede karşılıklı temaslar kapsamlı diplomatik protokol aracılığıyla korunuyordu. Elçilikler sadece barış görüşmeleri ve antlaşmalarda karşılıklı gidip gelmelerde aynı zamanda savaş zamanlarında bile resmi bildiri getirmeye devam ettiler. Bizans-Sasani elçileri normal olarak çok kapsamlı olarak ağırlandı. Hatta normal bir merasim kasıtlı meydan okuma olarak algılanabilirdi. Görüşmeler sıklıkla sınırda yapılırdı. Ama 561 barış antlaşmasının bir maddesi elçilerin iki krallık tarafından sağlanan kamu posta sistemi vasıtasıyla yolcu edilmeleri şartını koşuyordu ileri gelen I. Hüsrev'in büro amirleri, Patrik Peter gibi şahsiyetler eşliğine verilen yüksek makamlarla sivrilmiş kişilerdir.[74]

Bizans ve Sasani Devletleri ticaret ve hukuki komisyonlarca ortak hareket ediyorlardı ve iki krallığı tehdit eden kuzeyli göçebelerin hücumlarına karşı Kafkas geçitlerinin savunması için ortaklıklar yapıldı. İki dil konuşan tercümanlar her iki taraftan da imzalanan antlaşma metinlerini doğruluğunu onaylıyordu. Sınır komisyonlarının bize vermiş olduğu görüntü Sasani valisinin Bizans bölge başkomutanını ve mahalli piskoposları da içine alan önemli şahsiyetlerin bir araya geldiği ortak bir zemin sağlandığıdır. Bunlar ihtilaf meselelerini yatıştırmak için bir araya gelir ve sürecin sonucu olaraktan yakınlıklar meydana getirilirlerdi.

Bizans-Sasani ortaklığının en yakın ve en iyi örneği kaçak Prens II. Hüsrev'in krallık çekişmesinden dolayı Bizans'a sığındığında çok saygın bir şekilde karşılanması ve İmparator Mavrikios'un askeri ortak bir müdahale ile II. Hüsrev'in tahtına tekrar geçmesini sağlamasıdır. Ayrıca Mavrikios, II. Hüsrev'i desteklemek yoluyla İran'daki bir iç savaştan akıllıca çıkar sağladı. Savaş sona erdiğinde ve II. Hüsrev Bizanslıların yardımıyla düşmanlarını yendiğinde, iki imparatorluk arasındaki barış düzenlemelerinde Bizanslılar ödüllendirildi. Önceki çatışmalarda kaybedilmiş çeşitli toprak parçaları ve bir dizi kale kendilerine geri verildi.[75]

Bizans İmparatoru Justinianos'un Sasanilerle yaptığı barış antlaşmaları sonucunda Bizans Devleti Anadolu'nun doğusunda Sasani Devleti karşısında ikinci devlet konumuna düştü. Bizans İmparatoru Herakleios, 620'li yıllarda Sasanilere karşı kazandığı zaferden sonra Bizans İmparatoru Justinianos'un yaptığı hatayı tekrarlamadı. İmparator Herakleios, Sasani Devleti ile uzun yıllar geçerli olacak bir antlaşma yerine 591 Bizans-Sasani sınırının tekrar çizildiği ve Sasani ordusunun bir daha bu sınırı geçmeyeceği bir antlaşma yapmak istedi. Sasani Kralı Şahbaraz, 8 Nisan 628 tarihinde bu antlaşmayı kabul etmesiyle antlaşma yürürlüğe girdi. Bu tarihten sonra 640 yılında Sasani Devleti'nin İslâm hâkimiyetine girmesine kadar Bizans-Sasani ordusu karşı karşıya gelmedi.[76]

Bizans ve Sasani toplumlarının IV. ve VII. yüzyıllardaki komşulukları tesadüfî değildi. Onlar bu yüzyıllar arasında birbirlerini tamamlayarak evrensel dengeyi ve düzeni en iyi şekilde sağlıyorlardı. Bu şekilde onlar birbirlerinin güçlerini denk olarak kabul ediyorlardı. Bu durum II. Hüsrev'in Bizans İmparatoru Mavrikios'a yazdığı resmi meşhur mektupta vurgulandı.

"Başlangıçtan beri Dünyayı aydınlatmak için ve ilahi dünya düzenini korumak için iki göz vardı. Bizans Devleti ve Sasani ülkesi en akıllı yöneticiler tarafından yönetildi. Yıllarca savaşmış olan bu iki süper güç bu savaşlarda çok insanını kaybetmişti. Aynı düşünce Sasani büyükelçisi

[73] Nina Garsion, "Byzantium and the Sasanians" *, the Cambridge History of Iran (Editör; EhsanYarshater), 568-592,* Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1983, s.575-576

[74]Garsion, s.577-578

[75]Haldon, s.48

[76] Andreas N. Stratos, **Byzantium in the Seventh Century (602-604)**, (Translated by Marc Ogilvie- Grant), Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1968, s. 237.

tarafından da teyit edildi. Bir imparatorluğun dünya düzenini sağlamak için sayısız olayları kendisi tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bütün halkları başarıyla iyi bir yönetim altında tutmak gibi, güneş de bütün halkları ışınlarıyla bir arada tutmaktadır."[77]

İktisadi Etkileşim

Bizans-Sasani Devletleri arasındaki etkileşimde ticaret ve tarım önemli rol oynadı. Devletler arasında fiili bir çatışma olmaksızın geçen uzun dönemler olsa da Bizanslılar daima Doğu'dan gelen tehdidin farkındaydılar ve sınır bölgesini kontrol altında tutmak için önemli kaynaklar ayırdılar. Aynı nedenle, keza Sasaniler de, kendi sınırlarını korurken maden kaynakları, özellikle altın ve diğer metaller bakımından zengin Anadolu'nun doğusu için Bizans'a meydan okurken hatırı sayılır harcamalar da yaptılar. [78]

IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu'nun iktisadi yapısında birinci derecede tarım, ikinci derecede ise madencilik etkiliydi. Bu açıdan Anadolu'nun doğusunda sulu tarım yapılan Mezopotamya bölgesine hâkim olmak için Bizans ve Sasani Devletleri dört yüzyıl boyunca birbirleriyle savaştılar. Sasaniler döneminde Mezopotamya bölgesinde tarımdan elde edilen ürünler Bizans'ın doğu sınırında yaşayan halklar tarafından Araplara ve Sasani Devleti'nin vatandaşlarına satılmaktaydı. Tarımsal ticaret sayesinde Bizanslılar ve Sasaniler arasında etkileşim gelişti. Fırat ve Dicle nehirlerinden sulama kanalları açılarak Mezopotamya toprakları sulandı ve tarımsal verim bütün bölgeye yetecek kadar arttı.[79]

Bizans ile Sasani devletleri arasındaki ticari etkileşim dönem dönem devam eden ticari anlaşmalar sayesinde sağlanmaktaydı. Önemli ticaret malı olan Çin ham ipeğinin bu ticari etkileşimde çok özel bir yeri vardı. Bizans'ın lüks endüstrisi için ipek çok önemliydi. İpek yolu Sasani Devleti'nin sınırlarından geçtiğinden dolayı ipek ticareti Sasanilerin elindeydi. Ayrıca Bizans vatandaşları doğu ürünlerini kullanmaya alışmışlardı ve bu geleneklerinden vazgeçemiyorlardı.[80] İpek ticari bir meta olarak çok özel bir yere sahip olup Sasanilerin tekelindeydi. Çeşitli diplomatik temaslara rağmen Bizans ipek yolunu kendi kontrolüne alamıyordu.[81] Sonunda Bizans, 552 yılında ipek üretimin yolunu kaçakçılık ve hile ile keşfetti.

Bizanslı keşişler, Çin'den kozaları sağlayarak ipek böceği yetiştirmenin sırrını elde ettiler. Bizans İmparatoru Justinianos döneminde bir rahip Çin'e giderek ipek böceği kozasını bambu ağacının içine gizleyerek İstanbul'a getirdi. Bu olaydan sonra Bizans Devleti'nde ipek üretimi için iklimi en uygun yer olarak Bursa ve Antakya belirlendi. Böylece Bursa ve Antakya'da dut ağaçları ekildi ve imalathaneler kuruldu. İpek sanayi devlet tekeli altına alındı ve Bizans Devleti'nin gelirlerinin en büyük kaynaklarından biri haline geldi.[82]

Ortaçağ Anadolusunun ekonomisinde öncelikle tarım etkili olurken bunun yanında madencilik, cam işlemeciliği, ticaret, ipek ve pamuktan kumaş yapımıyla birlikte bina yapımında kullanılan taş oymacılığı da etkilidir. Bizans-Sasani Devletleri arasında yüzyıllarca süren çatışmalardan Suriye-Mezopotamya bölgesinde iki devleti ayıran sınır eyaletleri askeri ve iktisadi yönden çok etkilendiler. Ticari antlaşmalar birkaç sınır şehriyle sınırlandırıldı. Bu sınır şehirlerine

[77]Theophanes, s.415-416. Ayrıca bkz. Garsion, s.580

[78] D. S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch: A study of Early Thought in the East**, Cambridge Univ. Press, 1982, s.26

[79] C. E. Bosworth, "Some Remarks on the Terminology of İrrigation Practices and Hydraulic Construction in the Eastern arab and İranian Worlds in the third-fifth centuries A. H", *78-85*, *Journal of Islamic Studies no. 1*. Oxford, 1991, s.80

[80] W. Heyd, **Yakın Doğu Ticareti Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), T.T.K. Yay., Ankara, 2000, s.59

[81]Garsion, s.571

[82]Auguste Bailly, **Bizans Tarihi**(Çev. Haluk Şaman), İstanbul, tarihsiz, s.98

gümrük büroları oluşturuldu ve altıncı yüzyıl başında Bizans yönünde Nisibis (Nusaybin)'de kurulan gümrük sayesinde Bizans tüccarları ve Sasani tüccarları arasında ticari bağlantılar geliştirildi.

561 yılında yapılan barış anlaşmasına özel olarak koyulan bir maddede kaçakçılık durumunda uluslararası dava açma hakkı veriliyordu. Bizans-Sasani orduları Suriye ve Mezopotamya bölgelerine çok fazla akın yapıyorlardı. Bu akınlar sonucunda elde edilen rehineler ancak fidye karşılığında serbest bırakılırdı. 422 yılındaki Bizans-Sasani savaşında, Bizanslıların Arzan bölgesinde esir aldığı 7000 kişi, Amidli (Diyarbakırlı) Piskopos Acacius'un kilisenin altın ve gümüş şamdanlarını satıp, parayı tedarik etmesiyle serbest kalabildiler.[83]

Sasani Kralı I. Hüsrev (531-579) zamanındaki savaşlar sonrasında Suriye bölgesinden zorla getirilen Suriyeliler yeni kurulmuş şehirler olan Gundişapur ve veh-Ardaşir'e yerleştirildiler. Bu yeni şehirlere yerleştirilen Suriyeliler, becerikli ve sanatkârlardı. Sasanilerin bu şehirlerin oluşumunda bu sanatkârlara ihtiyacı vardı. Suriye bölgesinden getirilen ipek işçileri İran şehirlerine yerleştirildiler. Sasaniler, ipek işçilerinden bu işi kendilerine öğretmelerini istediler.[84] Sasani Kralı I. Hüsrev; Kınnesrin, Menbiç, Haleb ve Antakya'yı fethettiğinde bu şehirler içinde en çok Antakya'yı beğendi. Anadolu seferinden geri dönen I. Hüsrev, İran'da caddeleri, çarşısı ve her şeyiyle Antakya gibi bir şehir inşa etme çalışmasına başladı.

Antakya'dan getirttiği taş ustalarını bu şehirde iskân ederek şehrin yapımında çalışmalarını istedi. I. Hüsrev, bu şehrin adını Rundehusra koyarken Araplar, bu şehre el-Rumiye adını verdiler.[85] Bizans-Sasani Devletleri tarihleri boyunca ilişkileri gergindi. Devletler arasında fiili bir çatışma olmaksızın geçen uzun dönemler olsa da Bizanslılar daima Doğu'dan gelen tehdidin farkındaydılar.

Bizans ve Sasani Devletleri Anadolu'nun doğusundaki sınır bölgesini kontrol altında tutmak için önemli kaynaklar ayırdılar aynı nedenle keza Sasaniler de kendi sınırlarını korurken maden kaynakları, özellikle de altın ve diğer metaller bakımından zengin olduğundan Anadolu'nun doğusu için Bizans'a meydan okurken hatırı sayılır harcamalar da yaptılar.[86] Bizans-Sasani devletleri sınır komşusu olduğundan etkileşimler sıklıkla askeri alanda oldu. III ile VII. yüzyıllar arasında Bizans-Sasani orduları Anadolu'nun doğusunda devamlı savaş halinde bulunduklarından askeri sistemleri, savunmalarını ve silahlarını geliştirmek zorundaydılar. Bizans-Sasani ordularının ikisinin de silahlanma şekli aynı değildi. Her zaman önemli olan yay, eski çağlardan beri İranlıların karakteristik silahıydı ve bu silah Sasani döneminde daha çok kullanıma girdi. Sasanilerin kullandığı yay, Bizans'ın geliştirdiği yaya göre daha az delici ve hafif silahtı.

Bizans ve Sasani Devletleri arasındaki ticarette VI. yüzyılın bir döneminde bir değişiklik yaşandı. Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) politikası çerçevesinde Bizans-Sasani barışı sağlanmasıyla geçmişe duyulan bir özlem başladı. Eski dönemde Anadolu'nun doğusuna yerleşen Romalı ve Persliler korkmadan bir arada yaşayabiliyorlardı. Hatta onlar bir arada yaşayarak ticaret yapıp, tarımsal ürünleri birbirlerine satabiliyorlardı. Daha sonraki antlaşmalarda sınır bölgesindeki sıkı denetimle bu ticaret sınırlandırıldı.[87] Bizans Devleti'nin ekonomi tarihinde Diokletian vergi sisteminin olumlu ve olumsuz yanları görüldü. Diokletian'un zamanında vergi sistemi tek bir kalıp

[83]Abu'l-Farac, I. cilt, s.143-144

[84]Garsion, s.575

[85]İbn Adim, **Bugyetu't-taleb fi tarihi haleb**, (thk. Süheyl Zekkar), I. cilt, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989, s.91. Ayrıca bkz. Mesudi, **Muruc ez-Zeheb**, s.157'de I. Hüsrev'in 540 yılında Antakya'ya ordusuyla girdiğinde bu şehrin aynısını İran'da yapmak istediğini yazıyor.

[86]Haldon, s.52

[87]Garsion, s.575

şeklinde uygulanmadığı gibi eyaletten eyalete farklı şekillerde yapılandırıldı. Diokletian yönetiminin özel karakteristik sisteminde Roma-Suriye kanun ve müesseseleri bulunurdu.

Sasani Kralı I. Hüsrev'in vergi yapısı yerel Suriye geleneğinin devam eden basit bir sistemiydi. Sasanilere ait bu vergi sistemi İslam hâkimiyeti altında yaşamını ve gelişimini devam ettirdi. İslamiyet vergi sisteminin Bizans-Sasani Devletlerinden kopya edildiği veya önemli bir bölümünün alındığı kesin olarak tanımlanamaz; fakat İslam Devletlerinin bu vergi sisteminden hiç etkilenmemiş olduğu da söylenemez.[88]

SONUÇ

IV ile VII. yüzyıllar arasında iki rakip olarak dünya yönetimini paylaşan Bizans ve Sasani Devletleri dünya tarihine yön vermiş olan iki devletti. Bu iki devlet arasında askeri, siyasi ve diplomatik ilişkiler bulunmaktaydı ve özellikle nazik diplomatik söylemlerin arkasında derin düşmanlık yatmaktaydı. V. yüzyıldan sonraki Sasanilerin Hıristiyanlığa karşı olan hoşgörüsündeki farz edilen artış iki din arasındaki sürtüşmeyi azaltmayıp arttırdı. Özellikle VI. yüzyılın sonlarında Bizans mahkemeleri, siyasi savaşları Haçlı seferlerine çevirdi. Sasani Kralı I. Hüsrev'in, 540 yılında Kudüs'ü ele geçirip kutsal haçı Ktesiphon'a getirmesi Bizanslılar açısından onur kırıcı bir olaydı. Buna karşılık Bizans ordusunun Azerbaycan'daki Ganzak'ta bulunan kutsal ateşin bulunduğu tapınağı yıkması Kudüs'e karşı bir misilleme olarak yapılmıştı.

Bizans ve Sasani Devletlerinin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri hala tartışılmaktadır. Yapılan araştırmalarda etkileşimin sonuçları net bir şekilde reddedilmedi; çünkü etkileşimle ortaya çıkan tarihi olaylar bize bu etkileşimin olduğunu ispatlamaktadır. Bu iki devlet IV ile VII. yüzyıllar arasında Anadolu'nun doğusunda yan yana yaşayan iki süper güç olarak evrensel dengeyi ve düzeni sağlıyordu. Fakat bu şekilde yaşamış iki süper güç üç yüzyıl boyunca belli aralıklarla devam eden savaşlarda çok insanlarını kaybettiler.

Bütün devletler geçmiş tarihleriyle övünmeleriyle birlikte bu devletlerin hepsi, kendi kültürlerinin diğer kültürlerden daha üstün olduğuna inanırlar ve düşmanlarından ders almayı kesinlikle kabullenmezler Bizans-Sasani Devletleri tarihi bu durumun aksine bir örnek teşkil etmiştir. Dünya tarihinde ilginç bir durum olarak görünür ki Sasaniler, Bizanslılardan geçmiş dönem içinde Bizans kültürünü alarak kendi kültürlerine adapte ettiler ve bu kültürün İslam dünyasına yayılmasına yardımcı oldular.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi** (Çev. Ömer Rıza Doğrul), T.T.K yayınları, Ankara, 1937.

Aday Şer, **Nusaybin Akademisi** (Çev. Nesim Doru), Yaba Yay., İstanbul, 2006.

ATİYA Aziz S.,**Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**(Çev. Nurettin Hiçyılmaz) Doz Yay. İstanbul, 2005

BAİLLY Auguste, **Bizans Tarihi**(Çev. Haluk Şaman), İstanbul, tarihsiz.

BAUSANİ Alessandro, **The Persians**, Elek Books Ltd.,London, 1971.

BAYDUR Nezahat, **İmparator Julianus**, Arkeoloji ve Sanat yay. İstanbul, 1999.

BOSWORTH C. E., "Some Remarks on the Terminology of İrrigation Practices and Hydraulic Construction in the Eastern arab and İranian Worlds in the third-fifth centuries A. H", *78-85*, *Journal of Islamic Studies no. 1*. Oxford, 1991, s.80

[88]Garsion, s.602

BROWN P. R..L., **Persia History and Heritage, Parthians and Sasanians**, Henry Melland Limited, London, 1978.

DELİLBAŞI Melek, *"Türk Tarihi'nin Bizans Kaynakları*", Cogito,Sayı 17, Yapı Kredi Yayınları

DEMİR Ahmet, **İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi**, Kent Yay., İstanbul, 2008.

DOWNEY Glanville, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest,** Princeton University Press, New Jersey, 1961.

DODGEON Michael H., **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars,** Biddles Ltd. London, 1991.

FORTESCUE Adrian, **The Ortodoks Eastern Church**, London, 1908.

FREEN W. H. **The Rise of the Monophsite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Century**, Cambridge Univ. Press, 1979.

GARSİON Nina, "Byzantium and the Sasanians"*, the Cambridge History of Iran (Editör; EhsanYarshater), 568-592,* Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1983.

GLUBB John Bagot **The Great Arab Conquests**, J.B.G. Ltd., London, 1963.

GRANT Michael, **From Rome To Byzantium**, New York, 1998.

GROUSSET Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi**, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yay. İstanbul, 2005.

HALDON John, **Bizans Tarih Atlası**(Çev. Ali Özdamar), Kitap yayınevi, İstanbul, 2007.

HEYD W. **Yakın Doğu Ticareti Tarihi** (Çev. Enver Ziya Karal), T.T.K. Yay., Ankara, 2000.

HONİGMAN Ernest **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**(Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv Yay. İstanbul, 1970.

İbn Adim, **Bugyetu't-taleb fî tarihi haleb**(thk. Süheyl Zekkar), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989.

KAEGİ Walter E., **Bizans ve ilk İslâm Fetihleri** (Çev.Mehmet Özay), Kaknüs Yay., İstanbul, 2000.

LEVTCHENKO M. V. **Bizans Tarihi**(Çev. E. Berktay), Milliyet Yay. İstanbul, 1979.

MALALAS **The Cronicle of John Malalas** (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Australian Association Byzantine Studies, Melborne 1986.

MESUDİ **Muruc ez-Zeheb**(Çev. Ahsen Batur), Selenga Yay. İstanbul, 2004.

NİKEPHOROS **Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History,** (Translated by Cyril Mango)**,** Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 1990.

NORWİCH John Julius. **Byzantium; The Early Centuries**, Penguin Books Ltd. London, 1990.

OSTROGORSKY George, **Bizans Devleti Tarihi**(Çev. Fikret Işıltan), T.T.K., Yayınları, Ankara, 2006.

RAMSAY W.M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**(Çev. Mihri Pektaş),Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.

SCHWETHEİM Elmar, **Antikçağ'da Anadolu**(Çev. Nuran Batu), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

Süryani Mihail Vekâyinâmesi (Türkçe terc. Hrant.D. Andreasyan), Ankara, 1944 (T.T.K. kütüphanesi No:44"de yayınlanmamış tercüme).

STRATOS Andreas N., **Byzantium in the Seventh Century (602-604)**, (Translated by Marc Ogilvie- Grant), Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1968.

THEOPHONES **The Chronicle of Theophanes Confessor:Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813** translated by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford University Press,1997.

UÇAR Şahin, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yay.,İstanbul,1990.

VASİLİEV A.A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi** (Çev.A.Müfid Mansel), Ankara Maarif Matbaa, 1943.

Wallace-HADRİLL D. S., **Christian Antioch: A study of Early Thought in the East**, Cambridge Univ. Press, 1982.

WHİTBY Michael, **The Emperor Maurice and His Historian: Theopylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare**, Clarendon Press, Oxford, 1988.

WHİTBY L. M., "Arzane in the Late Sixth Century", *Armies and Frontier in Byzantine, (Editör: Stephen Mitchell), 205-219,* BAR International Series 156, England, 1983.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 727-738, TURKEY

AD VERMEDE ZITLIK VE BENZERLİK

Şahin BARANOĞLU•

ÖZET

Dillerin adlandırma biçimlerinin nasıl birbirine benzediğini göstermek amaçlı bu çalışmada dil içi ve diller arasındaki adlandırma zıtlık ve benzerlikleri, ayrıntılı bir şekilde araştırılmıştır. Bu çerçevede sunulan örnekler, insanoğlunun ad vermedeki benzer seçimlerini göstermektedir. Atalarımızdan kalma eserler, söz konusu örneklerin korunarak bugüne taşınmasını sağlamak bakımından önemlidir. Bu bağlamda en çarpıcı örnekler, art zamanlı olanlardır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar, günümüz Türkiye Türkçesinin derin ve zengin bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilimi, Zıt Anlamlı, Çok Anlamlı, Köktaş, Mecaz.

OPPOSITION AND SIMILARITY IN NAMING

ABSTRACT

It is researched that oppositions and similarities of naming inter-languages and among languages in this study which has the aim of explaning the similarities in the styles of naming among languages. In this framework, the presented examples refer to the mankind's similar choices in naming. The works of ancestors are important that they have preserved and brought these samples to these days. That's why the most remarkable of these samples are diachronic. The results obtained from this study show that modern Turkish has deep and rich history.

Keywords: Linguistics, antonym, polysemy, cognate, metaphore.

Dillerdeki söz varlıklarına dair çalışmalarda elde edilen sonuçlar, bugün birbirine düşman olan toplumların bile bir zamanlar bir ve beraber olduklarının göstergesidir[1]. Zıtlık ve benzerlikler manzumesi hâlinde teşekkül etmiş yapılardan ibaret söz konusu göstergeleri, en çok dil yadigârlarını incelerken fark ediyoruz; zira dil, varlıkla münasebeti sağlayabilmek için kendisini ortadan kaldırırken pek çok şeyi de saklar[2] yahut zaman içinde döküp saçar. Böylelikle mecazlaşma veya kelime edinmenin diğer yollarının[3] koordinatları silinip *rüzgar*ın *yel* anlamı *örf-i âm* / *teârüf* (common usage) olup, bir zaman için *gerçek anlam*ı (denotative meaning) olan *zaman* ise arkaik hâle gelir; tıpkı *merkep, misafir* veya *darüşşifa* gibi[4].

• Yard. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: sbaranoglu@adu.edu.tr.

[1] Günay Karaağaç, **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2008.

[2] Askerî terim, yer adı, özel ad, deyim, atasözü ve tekrarlarda sık rastladığımız bu tür saklamanın şekli tarifsizdir. *Kara* kelimesi Oğuzca'da ne *kuzey* ne de *batı* anlamında kullanıldı; ama sanat tarihi derslerinde hanların kuzeydeki kapılarından *karakapı* diye söz edilir. Köylerin en kuzeyindeki mevkilerin adı genellikle *karayer*'dir. Kış ve bahar yağmurlarını emen toprağın yaz ve güz aylarında kaya diplerinden o suyu sızdırdığı yere *karasuluk* denir. Bir köyün kahvesinde bunları dinleriz, mezarlığına uğrasak mezar taşında ETÜ *buyur-* ve *affet-* anlamlı *yarlıka-* fiilinin *affet-* anlamını görürüz. Soyadlarını sorsak *edgü*'den *iyi*'ye kadarki bütün açımaları (*edgü, ezgü, eygü, eygi, izgü, izgi*) duyabiliriz.

[3] Günay Karaağaç, *Sözlük Yapısı*, **Dil Tarih ve İnsan**, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 41-52.

[4] Abdurrahman Süreyya, **Mizânü'l-Belâga**, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1303, s. 79.

Dillerdeki *itme - çekme zinciri* (split - merger chain) adı verilip, *bilginin farkına varmak, bütünden ayırmak ve sonra bunları çeşitli ortak noktaları ölçü alarak tekrar birleştirmek*[5] olarak tanımlanan husus, bir ses bilgisi terimi olan *bütünleyici dağılım*dan (complementary distribution) farksızdır. Nasıl bir *sesbirim* bir diğerine dönüşürken *değişken ses* aşamasından geçiyorsa, bilginin tetiklediği her yeni anlam için de, ya yeni bir kelime bulunuyor ya da zayıf bilginin yerini güçlüye terk etmesiyle anlam değişmesi meydana geliyor. Bu çalışmada biz Türkiye Türkçesini esas alarak, *Kutadgu Bilig*[6] (KB) başta olmak üzere diğer metinlerin ve dillerin malzemesinden, dilin bu bilinen özelliğine eş ve art zamanlı örnekler bulmak istedik[7].

***Art Zamanlı* (Diacronic) Anlam Değişmeleri**

özle-	KB	*benimse-*	(B 13*)[8]
	TT	*göreceği gel-*	

Bazen tıpkı İng.nin *power* (güç) / *poverty* (fakirlik); *cover* (kapa-, ört-, koru-) / *cower* (çömel-, korkup çekil-) veya Türkçenin *kök / gök* yahut *taban / tavan* kelimeleri gibi zıt anlamlıların kökteşliği söz konusudur[9]. KB'deki *karşı koy-* anlamlı *özne-* (678) fiili buna örnektir. Kelimenin kökünde yahut gövdesindeki bir veya birkaç fonemin değişerek başka anlamın karşılanması illa zıt anlam için de olmaz: İng. *further / farther* veya Türkçe *yaş / yıl* gibi.

alçak	KB	*alçak gönüllü*	(43)[10]
	DLT[11]	*yumuşak huylu, uslu*	(C. I, s. 100)
	Kelile ve Dimne	*alçak gönüllü*	(28a/6)[12]
	TT	1. *yüksek olmayan*	
		2. *aşağılık, soysuz, hain*	
bilin-	KB	*bil-, anla-*	(430)[13]
	TT	*tanınmış ol-*	
keçür-	KB	1.*bağışla-*	(124)

[5] Günay Karaağaç, *Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler*, **Türk Dili**, 552 Aralık 1997, s. 499-510.

[6] R. Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig**, TDK Yay., Ankara 1991.

[7] Bunun tam tersi çalışmalar da yapılmış ve eş anlamlılıkla sebepleri adına ilginç tespitlere ulaşılmıştır: *bul- / tap-, elig - el / kol, ısır- / tişle, in- / tüş, kaç / neçe - kança, kendü / öz, kiçe / tün, kizle- / yaşır-, köpek / it, meñze- / okşa, tal / butık* vs. bk. Gürer Gülsevin, *Kutadgu Bilig"in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler*, **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, 2/2, Spring 2007, s. 276-299.

[8] Rakamın yanındaki * işareti söz konusu kelimenin KB'de sadece bir kez geçtiğini göstermektedir. Parantez içinde verilen rakamlar KB'deki beyit sayılarıdır.

[9] Kökteşlik bir yana aşağıda örneklendirileceği üzre (*ser-* vs.) bir kelimenin zıt anlamını da aynı kelimeyle ifade etmek, dilde yeni kelime edinme yollarından biridir. Zıtlık ilişkisi, türkülerde, gündelik dilde ve edebiyatta sadece yeni kelime değil *bikr-i mana* (novel sense) arama yollarından da biridir: Türkücü, *Benim **dert** çekmeğe **derman**ım mı var* derken dizideki kabadayı, ***yok et**medeki **yaratıcılık**tan* dem vuruyor. Zeki Müren'in İzmir'de TRT'den armağanını alırken ölmeden önceki son sözleri "***Ağla**sam mı **gül**sem mi bilmiyorum; herkese teşekkür ediyorum."* idi. Kimi şair ***gam**ın da **neşât**ın da rûzigârından* söz ederken kimi de ***Ağla**rım hatıra geldikçe **gülüş**tüklerimiz* der. Bu durum aynıyla *tenasüp* için de söz konusudur.

[10] *Aşağılamak, küçük düşürmek, utandırmak* anlamlı ***humiliate*'nin kökteşi olan *humility* ise *alçak gönüllülük, tevazu* ve *boyun eğme, yumuşak başlılık* anlamlarına gelir. bk. İngilizce Türkçe Redhouse (İTR),** Redhouse Yay., İstanbul 1991, **s. 474.**

[11] Besim Atalay, **Divanü Lugâti't-Türk Tercümesi**, TDK Yay., Ankara 1986,

[12] *Pes görklü ibâretile ve yumşak dilile ve **alçaklıkla** ol işiñ ziyânın ve fesâdını aña añladam ve âkıbetin aña bildürem.* bk. Kul Mesud, **Kelile ve Dimne**, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü Yazma no: 1897.

[13] Benzer şekilde *ekin-* fiili de *kendisi için ekmek* anlamındadır. (5249)

			2. *geçir-*	(5636)
			3. *öldür-*	(404)[14]
			4. *heba et-*	(1117)
	geçir-	TT	*geçir-*	
keçimlig	KB		*geçici*	(3782)
	geçimli	TT	*uyumlu*	
evlig	KB		1. *ev bark sahibi*	(164)
			2. *kadın*	(4607)[15]
	evli	TT	*evli, bekâr olmayan*	
elgi uzun	KB		*sözü geçer*	(546)
	eli uzun	TT	*hırsız*[16]	
küçen-	KB		*güçlen-*	(1053)
	gücen	TT	*darıl-*[17]	
ögretig	KB		*terbiye*	(883*)
	öğreti	TT	*doktrin*	
baŋla-	KB		1. *baŋla-*	(1)
			2. *yönet-*[18]	
			3. *rehberlik et-*	(2497, 2485)
			4. *dikkate al-*	(4034)[19]
			5. *güt- (koyug baŋla-)*	(4353*)
			6. *yarala-*	(2517*)
			7. *bak-, nezaret et-, denetle-*	(2536)[20]
			8. *yardımcı fiil*	(4125)[21]

[14] Öküŋ beg karıttı karımaz özi / Telim beg **keçür**di kesilmez sözi

[15] Birinci örnekte *-lig* ekinin çekimlik fonksiyonunu yani geçici ad yaptığını ikincide ise sözlük maddesi yaptığını görüyoruz. Bu ekin yapı ve fonksiyonları için bk. Zafer Önler, *Türkçede Lx Eki*, V. **Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Ankara 2004, C. II, s. 2203-2208. Mustafa Öner, aynı ciltteki *Türkçede –lıg > -lı Ekli Niteleme Sözlerinin EdatlaŋmasI* adlı yazısında, *-lı* ekinin kalıplaŋmasıyla elde edilen 44 Türkçe edatı belirlemiŋtir. (s. 2239-2251)

[16] *Eli uzun*'un OTÜ'deki anlamı ağızlar bir yana İstanbul Türkçesinde de vardır; ancak *hırsız* anlamı o kadar *örf-i âm* olmuŋtur ki *sözü geçer* anlamı gözden kaybolmuŋtur. Bu anlama TS ve ÖTS yer vermezken BTS'de *nüfuzlu* ve *hırsız* karŋılığı vardır (s. 329).

[17] *Küse-* fiilinin ETÜ'deki *iste-, arzula-, özle-* (küsüŋ "değerli") anlamı da *küs-* fiilinin bugünkü anlamı bakımından dikkate değerdir.

[18] Her ne kadar *Dizin*'de sehven KB'de geçen bütün kullanımlar için *baŋla-* anlamı verilmiŋse de kelime, *budun baŋla-* ve *sü baŋla-* gibi yapıları içeren Şu beyitlerde *yönet-* anlamındadır: 255, 1076, 1924, 2147, 2267, 2272, 2602, 2878, 3110, 3126, 3460, 4353, 4388, 6342. DLT'de de *baŋla-, komutanlık et-, kılavuzluk et-* anlamları verilmiŋtir. C. IV, s.74.

[19] *Neçe me bu kün söz saña aysa öz / Kiçiglerke **başla**p ayayın bu söz*

[20] Bu beyitteki *kapug baŋla-a* ifadesi için ED *supervise the gate* karŋılığını verir. bk. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish**, Sir Gerard Clauson, Oxford 1972, s. 382.

yakıŋ	KB		1. *yaklaŋ* (fizikî)	(134*)
			2. *uyuŋ*	(3036*)
	EAT		1. *yan yana gel-*	(107b/4)[22]
			2. *samimi ol-*	(97a/3)[23]
	TT		*güzel dur-, uygun ol-*	
tütün	KB		*duman*	(341)[24]
	TT		*tütün bitkisi ve yaprağı*	
ata-	KB		*ad ver-, adlandırıl-*	(748)
	TT		*tayin et-*	
atan-	KB		*ad al-*	(303)
	TT		*tayin edil-*	
igid-	OA[25]		*besle-*[26]	
	KB		1. *besle-*	(3744)
			2. *eğit-*	(C 59)
	igid	OA	*yalan* (Kül Tigin, güney yüzü, 10 st.)	
	igit-	OA	*besle-* (Kül Tigin, doğu yüzü 16. st.)	
	eğit-	TT	*eğit-*	

*Hem*in KB'de *de, ve, hem* fonksiyonlarının üçü de vardır ki ilk ikisi Kıpçak ve Karluk lehçelerinde hâlâ yaşamaktadır: *Hem* kelimesi Tatar Türkçesinde *ve; hem de …; hem … hem; da / de* olarak kullanılmaktadır.[27] *Can atası, miñ tenge beriñ, bu gel **hem** sevdagerçilikni örgenmey kelse, unda bütünley üyge kiritmeybiz.*[28]

Dede Korkut'ta *kalıñ* kelimesi *sık, kesif, kalın* anlamıyla sadece bir kez geçtiği hâlde (*Kalıñ sazlarla çevürdüm alımadum Basat!* Dresten 224-11), *kalın* şekli 51 kez ve hepsi de

[21] *Kalı oldrur erse öz kur bulup / **Okıp başlasa** ötrü kirgil turup*. Burada *çağırmaya başlayınca, çağırınca, çağırır çağırmaz* anlamı, yani *başla-* fiilinin anlam boşluğu söz konusu.

[22] *Üç bu terbiyet üzerine oruc dutıcı çetük birkaç demdeme bulara okudı, ta kim aña **yakışdılar** ve imân ve fârig ve korkusuz ve ihtiyâtsuz olup ilerü geldiler*. bk. Kul Mesut, **age**, s. 4.

[23] *Şöndi eger el virürse, eyitgil benümçün çöl düşmân meselin kim aña aldanmak gerekmez, niceme kim ol düşmân yumşaklık ve zârlık ve **yakaşmak** ve alçaklık gösterürse dahı…* bk. Kul Mesud, **age**, s. 3.

[24] *Tütünü doğru çıkmak* (işi yolunda olmak) deyimi ve "*Komşu komşunun tütününe muhtaçtır*." atasözü gibi yapılarda bu anlamı hâlâ kullanıyoruz ve söz konusu anlam bazı sözlüklerimizde yer alıyor. bk. BTS, s. 1194.

[25] Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 2007, Kül Tigin, güney yüzü 23. satır.

[26] DLT'de *iglen-* fiili *hastalan-* anlamındadır: *Uragut iglendi: Kadını ağrı tuttu* (C. I, s. 259). YTS'de ise hem *ig* (verem) hem de *igle-* (hastalan-) vardır (s. 113). **Tarama Sözlüğü** ise *iğle-* (iyle-) *hastalan-, hastalık getir-* ve *iğlü*'yü de *dertli* anlamında veriyor (TDK Yay., Ankara 1967, C. III, s. 2020). Bugün ağızlardaki *iğle-> île-* ise *hastalan-* hatta *kuru-* anlamındadır: *Kavun vs.nin çiçeğinin meyveye dönüşmeden sararıp kuruması* (Aydın, Salavatlı).

[27] Mustafa Öner, **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2009, s. 101.

[28] Can babası, yine bin lira ver, bu defa **da** tüccarlığı öğrenmeden gelirse, o zaman, o zaman hiç eve sokmayız, demiş. bk. C. Vedat Uygur, **Özbek Türkçesi- Gramer, Kelime Tahlilleri, Metinler, Aktarmalar, Sözlük**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 86. Yine Kıpçak Türkçesinden bir atasözü: *Hayat hem halk hem galiblerni hoşkıladi* (Hayat da halk da yenenleri sever).

Oğuz'un sıfatı olarak (kalın Oguz) *kalın, kalabalık, büyük, kuvvetli* anlamıyla geçer. Aynı kelime, KB'de de *kalabalık, çok, sürü* anlamındadır (5164).

Gümüzdeki *kalk-* (ETÜ *tur-*) fiiliyle ETÜ *gökyüzü* anlamlı *kalık*[29] (KB, 80. b.) yapısının *kalın* ile ilgisinin açık olduğu belliyse de *kalıñ* ve *kalın* kelimelerinin ayrı anlamlar için kullanıldığı muhakkak. Ġeginç olan Tonyukuk'ta *kalın*[30] Ģeklinde yazılan *kalın, ince olmayan* anlamlı kelimenin günümüz Anadolu ağızlarında *galıñ* olarak kullanılması. Aynı kelimede sadece *ñ* > *m* değiĢikliği[31] değil alıĢılmıĢın tersine *n* > *ñ* değiĢmesi de olmuĢtur.

Bu değiĢmeyi *kalañ*da (<*kalan*) da görüyoruz. YTS[32]'de *kalan* Ģekliyle *öbür, öteki, baĢka, geri kalan, sonraki; artık, gayrı, bundan sonra* anlamları verilen (s.122) kelime, Türkiye Türkçesi ağızlarında bugün *galañ* Ģeklinde ve *artık, bundan böyle* anlamındadır.

Zıt Anlam İçin Çok Anlamlılığın Yahut Kelimenin Bir Fonem Değişmiş Veya Eklenmişinin Kullanılması[33]

Ġng. *leave* kelimesi hem *müsaade, izin, ruhsat* hem *vazgeçmek, caymak* anlamındadır. ***Disillusionment*** ise *gözünü açma, gerçekleri görmesini sağlama* ve *hayal kırıklığı*. Ġng. *reign* (saltanat, hükümet, hüküm sür-) ile *resign* (istifa et-, terk et-) yapıları gibi KB'de Ģunlar vardır:

açıg	1. ihsan, bağıĢ	(616)	< aç-ıg
	2. acı	(1170)	< açı-g
alk-[34]	mahvet-, batır-	(1209)	< al-k-
alka-	alkıĢlamak	(5786*)	< alkı-
ar-[35]	1. aldat-		(1172)
	2. yorul-		(837)
art-	fazlalaĢ-		(349)
	arta- bozul-, kötüleĢ-		(4384)
az	1. az		(172)
	2. yolu ĢaĢır-[36] (ED, s.279)		(205)

[29] ETÜ'de *galı-* (zıpla-, yüksel-), *kalan* (vergi), *galın* (kalabalık; yoğun, fizikî kalınlık) yapıları vardır. bk. ETS (**Drevnetyurkski Slovar** - Eski Türkçenin Sözlüğü, Haz. V. Nadelyayev, D. Nasilov, E. TeniĢev, A. Ġçerbak Leningrad 1969.), s. 411-413.

[30] OA, Tonyukuk, güney yüzü, 6. satır.

[31] ETÜ'de *çeyiz, baĢlık* anlamı gördüğümüz *kalıñ*'ın (DLT C. IV, s. 255) dudaksıllaĢmaya (ñ > m) *kalım* Ģeklini pek çok günümüz Ģivesinde hatta Rusçada da görüyoruz. bk. ETS, s. 412.

[32] **Yeni Tarama Sözlüğü** (Haz. Cem Dilçin), TDK Yay., Ankara 1983.

[33] *Fono-semantik* veya *morfo-semantik farklılaĢma* denen bu hususun bir yönü de *iĢtikak* adlı sanattır: *Kimsesizim **hımsım** da yok **hasmım** da!* (Cemal Safi), *Hâlâ o **cehâlet**, o **tecâhül**, o **techîl*** (Tevfik Fikret).

[34] KB'de *alık*'ın *istek, kapris* anlamında olduğunu, yine DLT'de *alık-ın düĢ-, kendini kötü hisset-; iltihaplan-* anlamında kullanıldığını ETS kaydeder: *BaĢ alıktı: Yara iltihaplandı.* Aynı yerde kelimenin *murdar ol-* anlamı ve DLT'de *alıg*'ın *kötü* anlamı da verilmiĢtir. KB'deki *algıt-*'ın *öv-*; DLT'deki *algın-*'ın *kaybol- tüken-; öl-* ve *algıĢ*'ın *birbirini mahvet-* anlamları ve Kül Tigin'deki *alga-*'nın *öv-, iyi niyet belirt-* anlamı *ög- alga-* tekrarlı kullanımıyla ve *algaĢ* (karĢılıklı öv-) iĢteĢle birlikte verilmiĢtir. Dede Korkut'taki *alkıĢ*'ın *dua* anlamının Uygurcada, DLT'de KB'de de var olduğunu yine ETS kaydeder (s. 35-39). Ġkrindi kelimesinin de kökeni olduğu bilinen *al-* kökünün VKK (alk-) Ģeklinin kötü, VKKV (alkı- ~ alka-) Ģeklinin de iyi anlamlar için kullanıldığı anlaĢılıyor.

[35] ED her iki anlamı kaydeder (s. 193).

[36] *Azı-* fiilinin *sız-* anlamını DLT (C. III, s. 253) referansıyla ED (s. 281) ve ETS (s.72) kaydetmiĢtir; *küçük su birikintisi, gölcük; bataklık* anlamlı *azmak* kelimesinin buradan geldiği belli. *Yanıl-, yolu ĢaĢır-* anlamları da *ak-, sız-*'a

ser- kız-, öfkelen- (6543)

sabret- (807)

İng. *sheer* kelimesi, hem *yolundan sapmak* hem de *tam, bütün, düpedüz, sırf, katıksız, tamamen, dimdik, doğrudan* anlamındadır. Tamlıkla sapma aynı kelimeyle adlandırılmış. Elbet buradaki *share* (pay, hisse; böl-) yapısını da zıtlık bakımından unutmamak gerekir.

Adlandırmada Benzerlikler

Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça ve Fransızcada hem ağızdaki konuşma organının hem de insanlar arasında iletişim aracının çok anlamlı bir kelimeyle adlandırıldığı bilinir: *Dil*[37]*, lisan, zeban, yazık, langue.*

Yaz- (*yazı yaz-*) fiilinin dillerde *yar- ~ yır-* anlamlı kelimelerle (örn. *write, scribe, engrave; Grek. charaktêr; Ar. hakk*) ifade edildiğini bilinir.[38] *Zihinde tut-* anlamının Far. *ezber*, Tatar Türkçesi *küñilden*[39], örn. *by heart* şeklinde adlandırılması da ilginçtir.

Bir *üst katman* dili olarak *isyan et-* anlamını *revolt* ve *tiksindirici, igrenç* anlamını da *revolting* şeklinde adlandıran İng.de *executive* kelimesi *yönet-; execution* da *idam*[40] anlamındadır. Tıpkı Ar. *siyaset* kelimesinin hem *yönetim* hem *idam et-* anlamında kullanılışı gibi[41].

İng.de *yayıl-* anlamlı *flourish, çiçek* anlamlı *flower* ile köktedir. Türkçe *çiçek* ise XI. asırdaki KB'de *çeçek*tir ve *dağıtmak* anlamlı *çeç-* kökünden gelir. [42] Yine İng.de *arm* kelimesi *kol*, *army* de *kolluk kuvveti* anlamındadır. Türkçe *kolluk* kelimesinin kökü olan *kol*u ve bir de *kol*un şivelerde kullanılan *el* anlamını düşünürsek ad verme benzerliği netleşiyor: *Arm - army , kol - kolluk kuvveti*.

*Karakol*daki *kol* ise Moğolcada ve hatta **Dede Korkut**'ta var olan ve bugün özel ad olarak da kullanılan *karavul*[43] kelimesinden geliyorsa da KB ve DLT'de geçen *karagu* kelimesinin Türkçede hem *kör* (DLT, C. I, s. 446) hem de *karakol, gözcü* (ETS, s. 424) anlamına gelişi bir başka zıt anlamlılık örneğidir.

Teori ve *nazariye* gibi farklı kodlamalar yanında *bak-, yardım et-, hizmet et-* anlamlı *minister* ile Türkçe *bakan* yahut Ar. *nâzır* gibi örneklerden bahsetmek her ne kadar bilimsel *hâyîdelik* ise de İng. *run over* yapısının hem *ziyaret et-* hem de *ez-, çiğne-* anlamında kullanılışı en az *hediye* anlamlı kelimelerin dünya dillerindeki adlandırılma şekli kadar ilginçtir. İng.de de *present* kelimesinin anlamlarından biri *nişan almak (tüfek), gift*in ise *hüner, kabiliyet*tir. Yine *hediye* anlamlı Ar. *tuhfe*nin çokluğu *tuhaf*tır ve *garip, acayip, gülünç, münasebetsiz, garabet* gibi

çok uzak değil. *Yolu şaşır, sız-* ve *yanıl-* (yaz-uk "suç, günah") anlamları aynı kelimeyle ifade edilmiş.ED *azuk*'un ETÜ *yiyecek* anlamını, *yolunu kaybetmiş,günahkar* (Azuklar yolından kiterdi meni) anlamıyla birlikte verir (s.283).

[37] Divan şiirinde *dil* kelimesini *lisan* anlamında görmüyoruz. Hâlbuki KB'de *yorık til* (beliğ dil) *Yaruttaçı erni yorık tinli bil* (162) şeklinde geçer. *Gönül* anlamının kullanım sıklığının buna sebep olduğu anlaşılıyor. Cumhuriyet sonrası, kelimenin *lisan* anlamında, tıpkı *ulus, yanıt, kut, biçem* kelimelerinde olduğu gibi bir *yeniden canlandırma* (neogolism) olmuştur.

[38] Hatice şirin User, *Türkçede yaz- „yazı yazmak" Fiili Üzerine*, **Türk Dili**, 634, Ekim 2004, 563-571.

[39] Mustafa Öner, **age**, s. 146.

[40] İng.de hem *değnek, sopa* hem de *personel, bir idarenin bütün memurları* anlamlı *stuff* kelimesi vardır.

[41] Ar.da *siyaset* mastarı esasen *at terbiyesi* demektir, ism-i fâili *sâyis* Türkçeye *seyis* olarak geçer ve *başkan* anlamı değil *at bakıcısı* anlamında kullanılır. Kelimenin *idam yapılan yer* anlamlı *siyaset meydanı* ve diğer anlamları Osmanlı Türkçesinde ortaya çıkmıştır. bk. BTS, s. 1071.

[42] şahin Baranoğlu, *"Çeştepe" Adı Hakkında*, **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, 4/3, Spring 2009. s. 311-318.

[43] *Sınır boyundaki nöbetçi, gözcü, bekçi*: *Oguz iline **karavul** olsun didi* (Dresten 236-3).

anlamları vardır (BTS, s. 1187). Özetle, *peşkeş, bergüzar, armağan* vs. her hangisi olursa olsun *birine bir şey hediye etmek* anlamlı kelimelerin kökeninde mutlaka bir gariplik vardır.

Đng.deki *take French leave* (izinsiz savuşmak) deyimi beceriksizliğin Türkçede *acemi* Far.da ise *türki* olarak adlandırılışı gibidir. *Teos-deyus* ilişkisine benzer bu tercihin benzerini Đng.de görüyoruz: *Welsh* kelimesini büyük harfle yazarsak *Gallilerle özgü* ama küçük harfle yazarsak *borcunu ödeme-, dolandır- sözünde durma-* (argo) anlamlarına gelir.

Erük DLT'de *bütün meyveler* anlamındayken (DLT C. I, s. 69) günümüz Türkiye Türkçesinde *anlam daralması* (narrowing) ile sadece *erik* anlamındadır. Grekçede de *karpos* kelimesi *meyve*[44] anlamındayken günümüz Yunancasında *karpuzi* sadece karpuzun adıdır.

Đng.de *fate, kader* ve *fake* de *sahte, yapma, uydurma* anlamındadır. Orhan Veli, *mevzu* kelimesini *kader, hayat* anlamında kullanırken[45] acaba *mevzu hadis* terimindeki anlamını düşünmüş müdür? Her benzerlik tesadüf olamayacağına göre bu örnek, dillerdeki kodlama benzerliğinin sadece ortak özelliği sosyallik olan *gerçek* ve *mecaz anlam*lar için değil kişiye özel *çağrışım anlam*ı için de geçerli olduğunu göstermektedir. *Mevzua* kelimesi için TÖR[46]'de *axiom, postulate* karşılığının verilmesi, *cevher-araz* (töz-ilinek, substance-accident) tartışmasının uzantısı gibi.

Ar. ile Đng. arasında olup Türkçede her ikisi de kullanılan bir adlandırma örneği daha vardır: Felsefecilere göre *düşünen hayvan*, mutasavvıflara göre de *kabil-i hitap* olmakla diğerlerinden farklı olan *insan*ın adlandırılışı *Hayvan* anlamındaki Đng. *animal* ile *canlılık, hayatiyet* anlamlı *animation*un kökteşiği, Ar. aslı *hayevân* olan *hayvan* ile *ebedî canlılık* anlamlı *ab-ı hayvan* yapılarını düşündürüyor[47]. ***İnsan konuşan hayvandır*. cümlesindeki sözü söyleyenin hak etmediği tepki, tercümana olmalıydı; zira oradaki *hayvan* kelimesi *canlılık* anlamındadır ve *kabil-i hitap*tan farksızdır.** Grekçede *zoon* kelimesi de hem *havyan* he de *canlı* anlamındadır.[48]

Đnsana gelince, *teos-deyus* veya *acemi-türki* gibi adlandırmalar, düşünen toplumların düşünenlik göstergesi sayılır. Acaba Ar. *insan*[49] ve Đng. *human*[50] tercihlerinde, toplumlar kendi kendilerine mi düşünenlik ediyorlar! Yoksa bu, iradenin sıfatı olarak ünlenen *kül* ve *cüz*'e dair adlandırmadaki bir acz itirafı mıdır? Belki de bu, *Melâmîlik* değilse bile *zübde-i âlem, âlem-i ekber, şefü'l-mahlukat, insan-ı kâmil*[51] tavsiflerine daha lâyık olma tedbiridir.

Ar. *emr* kelimesi, hem **çokluğu** *umûr gör-* **deyiminde kullanılan** *iş* anlamında hem de çokluğu evâmir olan *emir* (emret-) anlamındadır. Đng. *order* da hem *düzen, tertip, çalışır durum* hem de *emret-* anlamındadır.

---

[44] Hem *ağaç meyvesi* hem de *tarlada yetişen ürün, hasat* anlamındadır. bk. Wilhelm Cemoll, **Griechisch-Deutscesh**, Wien 1965, s. 408.

[45] *Başucumda zeytinyağı yakarak / **Mevzu**umu yazmaya çalışıyordum / Bir şehirde başlayıp / Kimbilir nerde / Kimbilir ne gün bitecek **mevzu**umu*. (Bir Roman Kahramanı)

[46] **Türkçe - İngilizce Redhouse**, Redhouse Yay., Đstanbul 1992, s. 769.

[47] *Hayevân* kelimesi Ar.daki *hayvan* anlamının yanında Osmanlı Türkçesinde bu anlamın yanında *dirilik; sağlık; canlı şey, insanla beraber bütün canlılar* anlamında da kullanılmıştır. bk. Mustafa Nihat Özön, **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, Đstanbul 1965, s. 271.

[48] Liddell-Scott, **Grek-English Lexicon**, Oxford 1987, s. 345.

[49] ***İnsan* kelimesinin Ar. *karşılıklı ilişki içinde olma, bir şeye alışkanlık kazanma, sosyalleşme* anlamlı *üns* mastarından geldiği hususunda kaynaklar hemfikirse de mutasavvıflar, insanın günahkarlığını ve yaratılış gayesini unutmaya meyilli bir varlık olduğunu öne sürerek, bu kelimenin, mastarı *nisyân* olan *nesiye* fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu iddia ederler. *Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür* gibi meşhur olmuş sözler de *insan*'ın kökeni hakkındaki bu halk etimolojisini destekliyor. İnsanın kendisini *üns*'le değil *nisyan*'la açıklamaya meyilli olması ilginçtir.**

[50] **Humiliate**: Kibrini kırmak, utandırmak, hakaret etmek, rezil etmek. bk. ĐTR, s. 474.

[51] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., Đstanbul 1999, s. 269.

Bir başka diller arası benzerlik de hizmetkârlığın mecazlaştırılmasıyla olmuştur. Ar. *hademe* kökünden *mahdûm* (hizmet edilmiş)anlamlı kelime *efendi, bey, hükümdar* ve *oğul, erkek evlat* anlamında da kullanılmıştır. Kaşgarlı Şunları der: "Ogul: Herhangi bir çocuğa da *ogul* denir … Bu kelime kural dışıolarak *oglan* şeklinde cemilenir; hâlbuki *ogullar* diye cemilenmesi gerekti. Nasıl ki *erkekler* için *eren* denilmiştir *oglan* ve *eren* kelimeleri müfret olarak da kullanılır." (DLT C. I, s. 74)

Kelimenin ETÜ'deki *kız ogul* ve *urı ogul*daki *çocuk* anlamını 14. asır Tebriz sahasındaki *oglan* şeklinde görüyoruz:

Gönli açılsun anuñ ***oglan****durur*

Yâkub'uñ gönlin bu söz daglandurur[52]

Fransızcada aslî Fransızca (Latinceden gelmeyen) kelimelerden sayılan *garson* (Fr. garçon) *bekar, hizmetçi, lokanta veya kahvehane hizmetçisi* anlamlı kelimenin de sözlükteki ilk anlamı *erkek çocuk*tur.[53]

Bu örnek yukarıdaki *mahdûm* adlandırmasına tam uygun olmasa da İng.deki *damat* anlamlı *bridegroom*da benzer bir durum söz konusudur: *Bride* gelin *groom* da *uşak* anlamındadır. Damat, İngiliz'e göre *gelinin uşağı* demektir. Aynı anlam için eski Türkler *güveyi* şekli hâlâ canlı olan *küdegü*yü kullanmışlardır. Bu, *küd-* fiilinin günümüz Tatarcasında yaşayan *bekle-* (zaman) anlamından ziyade Oğuzcadaki *bekle-* (gözetle-) anlamıyla alakalı olmalı. Hatta denebilir ki *küd-* fiilinin bu anlamı, ETÜ'deki Oğuzca unsurlardan biridir. Kazak Türkçesinde *küt-* fiilinin *bekle-* ve *bak-* yanında *ağırla-, ikramda bulun-* anlamı da vardır[54]. *Küde-* şeklinin Uygurcada ayrıca *bağır-, çağır-, gürültü et-* anlamına gelmesi, kelimenin diğer şekil ve anlamlarıyla büsbütün ilgisiz değildir.[55]

İngiliz ile Türk'ün adlandırma benzerliğine bir başka örnek, kız çocuklarımızın adıdır. *Kız* kelimesi KB'de dokuz kez *nadir, pahalı* anlamında, 68 kez de *kız çocuk* anlamında geçer. Aynı eserde *kisi* kelimesi de *kadın* anlamındadır. DLT'de *kız, kız çocuk; cariye; pahalı nesne* anlamlar vardır (C. IV, s. 325). ETÜ'deki *kız ogul* yapısının yanında kız kelimesinin tek başına da *kız çocuk* anlamında kullanıldığını biliyoruz.[56]

Her ne kadar sonradan *tilki* dense[57] de eski Türk'ün hayatında *kız* kelimesi *değerli, nadir* anlamından mecazlaşarak *kız çocuk* anlamına gelmiştir. Aynı ilişkiyi *kıtlık, açlık* anlamlı *famine* ve *kadın* anlamlı *femme* arasında görüyoruz. Elbette *kız* kelimemizi *kas-, kıs-, kış, küs-* ve *küsüş* gibi yapılarla birlikte düşünmeliyiz. İng. *miss* kelimesinin de hem *özle-, ara-* hem de *kız, evlenmemiş bayan* anlamına geldiğini belirtelim.

Günümüz Türk lehçelerinde *nık, nek, nak* (tam, tam da) olarak kullanılan kelimeyi KB'deki *iyi, güzel* anlamıyla *nik* (B 64) hâlinde görüyoruz. **Steingass** dahil çoğu kaynak söz konusu kelime

[52] Hatai Tebrizi, **Yusuf ve Züleyha**, Bakü 2004, s. 11.
[53] **Petit Larousse**, Librairie Larousse, Paris 1962, s. 466.
[54] Kenan Koç vd, **Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 261.
[55] Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993, s. 80.
[56] OA, Bilge Kagan kuzey yüzü 10. satır.
[57] Tilkü: Kinaye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden "*Tilkü mü togdı azu böri mü?*" diye sorarlar. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için *tilki* denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla *kurt* derler (DLT, C. I, s. 429). Ahmet Haşim'in "*Kadın mı Güzel Erkek mi?*" fıkrasındaki aşağılayıcı düşünceler her ne kadar şahsî ise de DLT'deki gibi *Müyessiretü'l-Ulûm*'daki kadını aşağılayıcı ifadeler sosyal bir kabulün ifadesidir. bk. Bergamalı Kadri (haz. Besim Atalay), **Müyessiretü'l-Ulûm**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946, s. 8.

için Farsça diyorsa da[58] bu yapının Türkçedeki durumu *yeniden alınma* olmalıdır: *nik* < ne+ök. Çünkü hemen her dilde *tamlık, bütünlük, kiğilik* ile *güzellik, iyilik; eksiklik* ile de *kötülük* aynı kelimelerle ifade edilir. Ar. *cümle*nin *tam, bütün*; *cemal*in de *yüz güzelliği* olduğunu biliyoruz. Türkçe *bütün* kelimesi bugün *tam* anlamında kullanılmaktadır; *güzel* anlamı *eli ayağı bütün* deyiminde, *mümin* anlamı ise *dini bütün* ifadesinde yağamaktadır.

İyilik, sağlık gibi anlamlarla *tamlık, bütünlük* arasındaki iliğkiye bir başka örnek İng.den: *Örneğin Perls, "Geğtalı" terapi yaklağımını ilk kez kendini "bütünlük" hedefine adadığı için kullanmığtır. Bu bağlamda, bütün (whole), sağlık (healt) sağlıklı (healty), dinç (hale) sözcüklerinin ortak kökenine dikkat edin.*[59]

İng. *lettuce* hem *marul* hem *salata* anlamındadır. *Marul*un asıl anlam olduğu ve parça-bütün iliğkisiyle *salata* anlamına geldiği bellidir. Aynı şekilde İng. *hand,* hem *el* hem de *amele, işçi* anlamındadır. Asıl anlamın *el* olduğu ve yine mecazımürselin parça-bütün iliğkisiyle bu anlamı kazandığı açıktır. Türkçede de hem bu anlam iliğkisini hem de *tiriglig* arkaik yapısını barındıran bir söz vardır: *Elinden dirlikli* (ETÜ *tiriglig*: hayat). *Yevmiyesiyle, o gün kazanabildiği parayla geçinen insan* demektir.

*Make up*ı İng.de *yap-, yapılığ; alığtır-* ve *uydur-* anlamlarında görüyoruz; tıpkı Ar. *sun"* kelimesinin hem *yarat-* (creation) hem de *yapmacık* (manufacture) anlamına geliğigibi.

Bazen de bir edebî metinde gördüğümüz bikr-i manayı bir başka dilin çok anlamlı kelimesinde yakalarız. Eskilerin aşk anlayığını gösteren *Âşık oldur ki seve sevmezlene, maşuk oldur ki bile bilmezlene*[60] ifadesi, İng. *intimate* fiilinin hem *ima et-* hem de *dostluk kur-, yakınlık duy-* anlamlarının şerhi gibidir. Amaçsız ve genel olan *edinim* (compedence) ile amaçlı ve özel olan *kullanım*ın (performance) iliğkisini araştırmak, bu iki gücün birbirini nasıl beslediğini ortaya çıkaracaktır.

SONUÇ

Barındırdığı zıtlık ve benzerliklerle *mecazlar mezarlığı* nitelemesini hak eden dil, hep kullanıcılarını aşımığbir büyülü güçtür ve onun karğısında dilcinin durumu da sadece takipçiliktir. Bu durum adlandırma olarak da böyledir[61] şaire göre de[62]. Sadece sözü söylemek değil anlamak için de bu değiğmez ki Nef'î, şiiri için *ârif-i billâh eder ancak takdîr* der. Çünkü kelimeler sadece temsil ettikleri varlığı değil o varlığa dair bin yılların birikimini de beraberinde taşırlar. Zaman ve zemin derinliğinde olup biteni kavrayabilmek, sadece bilgiyi değil çok özel bir hâletiruhiyeyi de gerektirir: Ege köylüsü birkaç kişi bir işi yaparken *gidelim, içelim* der, eğer kafile üçü beşi geçiyorsa hemen ek yığılmasına müracaat eder: *Gidemiñ, içemiñ.*[63] Aydın ağzında (Salavatlı) tek başına birisi *giden* (<gideyin) der, bir iki kişiyse *gidelim* denir; eğer kişi sayısı çoksa *gidelimiñ gızânâ* (< kızanlar) denir.

---

[58] *Nik*'in ilkin KB'de geçtiğini kaydeden ETS, Farsça olduğunu ve *iyi, güzel* anlamına geldiğini yazıyor (s. 359).

[59] Irvin Yalom (Çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit), **Varoluşçu Psikoterapi**, Kabalcı Yay., İstanbul 1999, s. 558. Bu değerlendirmeye biz de *whole*'ün *sağlam*, wholesome'ın da *sıhhî, sıhhate faydalı* anlamını ekleyelim.

[60] Bu şairane ifadenin kime ait olduğunu ararken, dil için kullanılan *mîrî malı* (Çaldımsa da *mîrî malı* çaldım - şeyh Galib) sözünün ne kadar haklı olduğunu Ankaravî İsmail Efendi'nin şutanımında gördük: *Tecahül-i ârif oldur ki bir nesneyi bilirken bilmezlenme.* **Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhü'l-Fesâha**, 1284 (1867).

[61] İng. *spell* 1. Kelimeyi imla kurallarına göre doğru yazmak. 2. Kelimenin harflerini söylemek 3. Büyü. Macarcada Edebiyat Fakültesi, *Büyücülük Fakültesi* şeklinde adlandırılır.

[62] *Âferîn Nef"îyine tab"-ı gazel-perdâzına / Penc-beytin nüsha-i sihr-i beyândır her biri* bk. Metin Akkuş,**Nef'î Divanı**, Akçağ Yay., Ankara 1993, s. 344.

[63] Gürer Gülsevin, **Uşak İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara 2002, s. 117-118. Nurettin Demir, *Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin Çoklık Bildiren Bir Değişkesi,* **Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2000.

R. Rahmeti Arat'ın dil içi ve diller arası diye ayırıp *ödünçleme* diye adlandırığı ve Osman Nedim Tuna'nın *baĢkalaĢma* deyiĢinden hareketle *fono-semantik baĢkalaĢma* terimini kullanırken Yunus Memmedov'un *fono-semantik farklılaĢma* teriminden de söz eden Mehmet Kara'nın çalıĢmaları[64], Doğan Aksan'ın onca eseri, M. A. Castren, J. Grunzel, H. Winkler, G. J. Ramstedt, N. Poppe, W. Schott'un emekleri yahut Sandor Csoma bayraktarlığıyla baĢlayıp Armin Vambery, L. Ligeti'yle süren arayıĢlar ve Ali Şir Nevai'nin Türkçenin derinliklerinde on sekiz bin âlemden daha yüce bir âlem görme yüceliği, dilin söz konusu zıtlık ve benzerlikler üzerine kurulu adlandırma kodlarını, yani nesillerin hâletiruhiyesini ortaya çıkarmak amaçlı gayretlerdir.

KISALTMALAR

Ar. : Arapça

Far. : Farsça

Grek. : Grekçe

Đng. : Đngilizce

BTS : Hayat - Büyük Türk Sözlüğü

DLT : Divanü Lugâti't-Türk Tercümesi

EAT : Eski Anadolu Türkçesi

ED :An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish

ETS : Drevnetyurkski Slovar (Eski Türkçenin Sözlüğü)

ETÜ : Eski Türkçe

ĐTR : Đngilizce Türkçe Redhouse

KB : Kutadgu Bilig

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

OA : Orhun Abideleri

OTÜ : Orta Türkçe

ÖTS : Örnekleriyle Türkçe Sözlük

TDK : Türk Dil Kurumu

TĐR : Türkçe - Đngilizce Redhouse

TS : Türkçe Sözlük

TT : Türkiye Türkçesi

YTS : Yeni Tarama Sözlüğü

[64] Mehmet Kara, **Ayrı Düşmüş Kelimeler**, Çağlar Yay., Ankara 2004, s. 14-15.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Süreyya, **Mizânü'l-Belâga**, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1303.

AKKUş Metin, **Nef'î Divanı**, Akçağ Yay., Ankara 1993.

Ankaravî İsmail Efendi, **Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhü'l-Fesâha**, 1284 (1867).

ARAT R. Rahmeti, **Kutadgu Bilig** I Metin, TDK Yay., Ankara 1991.

ATALAY Besim, **Divanü Lugâti't-Türk Tercümesi**, TDK Yay., Ankara 1986.

Bergamalı Kadri (haz. Besim Atalay), **Müyessiretü'l-Ulûm**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946.

CAFEROĞLU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.

CEMOLL Wilhelm, **Griechisch-Deutscesh**, Wien 1965.

CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish**, Oxford 1972.

Drevnetyurkski Slovar-Eski Türkçenin Sözlüğü, haz. V. Nadelyayev vd., Leningrad 1969.

ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 2007.

ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı TDK Yay.,** Ankara 1997.

GÜLSEVİN Gürer, **Uşak İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara 2002.

Hayat - Büyük Türk Sözlüğü; Hayat Yay., İstanbul.

Hatai Tebrizi, **Yusuf ve Züleyha**, Bakü 2004.

İngilizce Türkçe Redhouse, Redhouse Yay., İstanbul 1991**.**

KARA Mehmet, **Ayrı Düşmüş Kelimeler**, Çağlar Yay., Ankara 2004.

KARAAĞAÇ Günay, **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2008.

KARAAĞAÇ Günay, **Dil Tarih ve İnsan**, Kitabevi, İstanbul 2008.

KOÇ Kenan vd., **Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara 2003.

Kul Mesud, **Kelile ve Dimne**, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü, Yazma no: 1897.

Liddell-Scott, **Grek-English Lexicon**, Oxford 1987.

ÖNER Mustafa, **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2009.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB Yay., Ankara 1995.

ÖZÖN Mustafa Nihat, **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, İstanbul 1965.

Petit Larousse, Librairie Larousse, Paris 1962.

STEINGASS F., **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Lübnan 1975.

Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 1967.

Türkçe - İngilizce Redhouse, Redhouse Yay., İstanbul 1992.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 2005.

ULUDAĞ Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., İstanbul 1999.

UYGUR C. Vedat, **Özbek Türkçesi- Gramer, Kelime Tahlilleri, Metinler, Aktarmalar, Sözlük**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.

YALOM Irvin (Çev. Zeliha Ş̧ahidoğan Babayiğit), **Varoluşçu Psikoterapi**, Kabalcı Yay., Ş̧tanbul 1999.

Yeni Tarama Sözlüğü (haz. Cem Dilçin), TDK Yay., Ankara 1983.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 739-746, TURKEY

DOĞU ANADOLU AĞIZLARINDA HÂL KAVRAMI TAŞIYAN İYELİKLİ YAPILAR

Cahit BAŞDAŞ•

ÖZET

Doğu Anadolu ağızlarında, özellikle Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş)yörelerinde ilgi, yükleme ve yönelme hâli eklerinin bilinen şekilleri, ikinci teklik şahıs iyelik ekli isimler üzerinde pek kullanılmamaktadır. Bu ağızlarda yönelme hâlinin bilinen şekli, birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleri üzerinde de kullanılmamaktadır. Bölge ağızlarında, zamir ve iyelikli isimlerin hâl ekleriyle kullanılışı esnasında bazı özel yapılar ortaya çıkmıştır. Özellikle zamir ve iyelikli isimlerin yönelme hâlindeki kullanılışlarında ortaya çıkan bu yapılar, bölge ağızlarının belirleyici özellikleri arasında sayılmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu özel yapılar, örneklerin sıklığı dikkate alınarak Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş)ağızlarından seçildi. Yöre ağızlarında kullanılan bu özel yapılar, ses ve şekil bakımından incelendi.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Ağızları, İyelikli Yapılar.

THE CASE-FUNCTIONS OF THE POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN THE EASTERN ANATOLIAN DIALECTS

ABSTRACT

The standart genitive, accusative and dative case forms have hardly used after possessive nouns of singular second person in the eastern anatolian dialects, particularly, in Elazıg, Erzincan, Erzurum and North District of Van Lake (Adilcevaz, Ahlat, Ercish) regions. Similarly, the standart form of dative case has not used on first and second singular personal pronouns in these dialects. Personal pronouns and possessive nouns with case endings are turned up certain special constructions in region dialects. These special constructions are characteristic of the region dialects mentioned above.

In this article, the special constructions in question have chosen from Elazıg, Erzincan, Erzurum and North District of Van Lake (Adilcevaz, Ahlat, Ercish) region dialects taking account of the examples frequency. These possessive constructions have been examined in terms of phonetic and morphology.

Keywords: Anatolian Dialects, Possessive Constructions.

Giriş

Son yıllarda artarak devam eden araştırmalar, Türkiye Türkçesi ağızlarının dil malzemesi bakımından oldukça zengin ve çeşitli olduğunu göstermiştir. Türk dilinin eski ve yeni pek çok özelliğini muhafaza eden bu zengin malzeme, özellikle karşılaştırmalı çalışmalarda, araştırmacılara önemli avantajlar sağlamaktadır. Ancak ağızlardaki dil malzemesinin zenginliği, doğal olarak çeşitli gramer sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Ağızlarda kullanılan bazı karmaşık dil

• Yard. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: cbasdas@dicle.edu.tr.

öğelerini gramatikal olarak açıklamak oldukça güçtür. Araştırmacıların zaman zaman karşılaştığı bu tür özel şekiller, alandaki çalışmaları güçleştirmekte ve görüş ayrılıklarına neden olmaktadır.

Başta Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş) olmak üzere, Doğu Anadolu ağızlarında, ilgi, yükleme ve yönelme hâlinin bilinen şekilleri, ikinci teklik şahıs iyelik ekli isimler üzerinde pek kullanılmamaktadır. Yönelme hâlinin bilinen şekli, aynı zamanda birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleri (ben, sen) üzerinde de kullanılmamaktadır. Hâl eklerinin zamirler ve iyelikli isimlerle kullanılışı esnasında bazı özel şekiller ortaya çıkmıştır. Bölge ağızlarının belirleyici özellikleri arasında sayılan (Karahan: 1996: 35) bu özel şekiller, farklı araştırmacılar tarafından incelenmiş (Olcay 1995; Gemalmaz 1995; Sağır 1995; Menz 2004; Dağdelemir 2008; Yavuzarslan 2008; Doğan 2008), ancak bazı tereddütler tam olarak giderilememiştir. Bu nedenle söz konusu özel yapılar, tartışılmaya devam etmektedir. Tartışmalar, daha çok yönelme hâlinde bulunan zamir ve iyelikli isimlerin özel şekilleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu çalışmada, tartışmalı özel şekillerin sıklığı göz önünde bulundurularak Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş) ağızları incelendi. Yöre ağızlarından derlenen metinlerden tespit edilen örneklerde[1], ilgi, yükleme, yönelme hâlindeki iyelikli isimler ve yönelme hâlindeki zamirlerin özel şekilleri, ses ve şekil bakımından değerlendirilecektir.

Aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi, Doğu Anadolu ağızlarında ilgi, yükleme ve yönelme hâlindeki iyelikli özel şekiller, genellikle emir-istek, dua/beddua ve küfür ifadelerinde düzenli biçimde kullanılmıştır (krş. Güler 1992: 7).

İlgi Hâlindeki İyelikli İsimler[2]

Bölge ağızlarında ilgi hâlinde bulunan ve ünlü ile biten ikinci şahıs iyeliğindeki isimlere sadece *+n* eklenmiştir.

ana+n gözü	(senin) annenin gözü	(ELÇA-117)
baba+n gözü	(senin) babanın gözü	(HA-71)
baba+n parası	(senin) babanın parası	(EYA-141)
bahça+n suyu	(senin) bahçenin suyu	(HA-34)
gapi+n önde	(senin) kapının önünde	(EYA-141)

Ünsüzle biten ilgi hâlindeki iyelikli isimler ise *+In* eki almıştır.

baş+ın ağrısı	(senin) başının ağrısı	(Elazığ)

dil+in altındaki bakla (senin) dilinin altındaki bakla (HA-34)

İlgi hâli eki ile ikinci teklik şahıs iyelik eki, şekil bakımından birbirine benzemektedir. Ünsüzle biten isimler üzerinde ise, her iki ek tamamen aynıdır (*+In*). Bu nedenle ilgi hâlinde bulunan yukarıdaki iyelikli isimler üzerinde kullanılan *+n/+In* biçimbiriminin ilgi eki mi, iyelik eki mi olduğu, ilk bakışta anlaşılmayabilir. Ancak Türkçede ilgi hâli ekinin şekil olarak her zaman

[1] Elazığ yöresinden bazı örnekler, tarafımızdan derlenmiştir.

[2] Bir ismin diğer bir isimle olan ilgisini (sahiplik, belirtme) gösteren ilgi eki, işlev bakımından diğer hâl eklerinden ayrılmaktadır. Bu nedenle, Gürer Gülsevin (1997: 16) ve Leylâ Karahan (1999: 610), ilgi ekinin hâl kategorisi dışında ayrı bir gramer kategorisi olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunurlar. Bizim de paylaştığımız bu görüşler (krş. Başdaş 2001: 30; 2004: 65), ayrı bir tartışma konusu olduğu için burada değerlendirilmemiştir.

kullanılmaması (kapı(nın) kolu) ve örneklerde *+n/+In* dışında, iyeliği ifade eden başka bir göstergenin bulunmayışı, bu eklerin ikinci teklik şahıs iyelik eki olduğunu göstermektedir.

Yükleme Hâlindeki İyelikli İsimler

Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş) ağızlarında ünsüzle biten ve yükleme hâlinde bulunan ikinci şahıs iyeliğindeki isimler, sadece *+In* eki almıştır (krş.Olcay 1995: 39; Gemalmaz 1995: I-281; Sağır 1995: 141; Güler 1992: 7; Gönen 2003: 85-86).

Allah can+ın ala	Allah (senin) canını alsın (HA-106)	
ayag+ın kes	(sen) ayağını kes (VGKHA-130)	
barmag+ın vur	(sen) parmağını vur (VGKHA-131)	
çay+ın iç	(sen) çayını iç	(EİA II-17)
dil+in tut	(sen) dilini tut	(Elazığ)
el+in bene ver	(sen) elini ver	(EA-39)
garn+ın doyur	(sen) karnını doyur	(HA-33)
gıç+ın gır	(sen) kıçını kır (otur)	(Elazığ)
gol+un galdırma	(sen) kolunu kaldırma	(EA-40)
göz+ün aç	(sen) gözünü aç	EA-40)

Bölge ağızlarında ünlüyle biten yükleme hâlindeki iyelikli isimler ise sadece *+n* alır (krş. Güler 1992: 33 ;Olcay 1995: 39; Gemalmaz 1995: I-277; Sağır 1995: 141).

araba+n gördüm	arabanı gördüm	(HA-34)
arha+n dön	arkanı dön	(HA-34)
arha+n çewür	arkanı çevir	(EA-40)
bacı+n dögir	(senin) bacını dövüyor	(EİA I-278)
bahca+n satmiyasan	bahçeni satmayasın (VGKHA-150/10)	
çene+n gapa	çeneni kapa	(HA-34)
gafa+n sahla	kafanı sakla	(EYA-285)
gapı+n kitle	kapını kilitle	(EİA II-181)
guzu+n kesmiş	kuzunu kesmiş	(EİA I-278)
kelle+n keseceyem	kelleni keseceğim	(EİA II-182)
palto+n gèy	paltonu giy	(HA-33)
peçe+n galdırma	peçeni kaldırma	(EA-40)
tärbiyä+n tah	terbiyeni takın	(ELİA-118)

Örneklerde görüldüğü gibi, yükleme hâlindeki iyelikli isimler sadece *+In/+n* eklerini almıştır. Eklendiği isimlerin ikinci şahsa ait olduğunu gösteren bu eklerin ikinci teklik şahıs iyelik eki olduğu açıktır. Ancak yükleme hâlini gösteren herhangi bir ek kullanılmamıştır. Yani yükleme hâli eksiz (Ø)'dir. Tarihî metinlerde yükleme hâli ekinin iyelik ekleri (özellikle üçüncü teklik şahıs

iyelik eki) üzerinde pek kullanılmadığı bilinmektedir (bkz. Gülsevin 1990: 187-190; 1997: 34; Boz 2008: 236-241; Bağdaş 2008: 6-13). Mesela yükleme hâli eki, Orhun Abidelerinde iyelik ekleri üzerinde hiç kullanılmamıştır (bkz. Kerimoğlu: 2007: 322-331; Bağdaş 2009: 645). Diğer lehçe ve ağızlarda da benzer örneklere rastlamak mümkündür (bkz. Buran 1996: 100; Gülsevin 2002: 85; Bağdaş-Kutlu 2004: 67).

Yönelme Hâlindeki İyelikli İsimler

Bölge ağızlarında yönelme hâli eki de ilgi ve yükleme hâli gibi, bilinen şekliyle (+A) ikinci şahıs iyeliğindeki isimler üzerinde kullanılmamaktadır. Ancak ilgi ve yükleme hâlindeki iyelikli örneklerde, hâl ekinin Ø olması dışında herhangi bir değişiklik olmazken, yönelme hâlinde bulunan iyelikli isimlerde bazı morfo-fonetik değişmeler gözlenir.

Elazığ, Erzincan, Erzurum ve Van Gölü Kuzey Havzası (Adilcevaz, Ahlat, Erciş) ağızlarından tespit ettiğimiz örneklerde, ünsüzle biten yönelme hâlindeki iyelikli isimlerin son hece ünlüsü, düzenli olarak genişlemiştir. Bu düz-geniş son hece ünlüsü, bazı kaynaklarda gösterilmemekle birlikte (krş.Güler 1992: 34), daima uzundur (krş.Güler 1992: 33; Olcay 1995: 40; Gemalmaz 1995: I-281; Gönen 2003: 86).

ağz+ān sağlıh	(senin) ağzına sağlık	(HA-73)
al baş+ān çal	(sen) al başına çal	(Elazığ)
bėl+ēn guvvet	(senin) beline kuvvet	(Elazığ)
cān+ān kurd düşe	(senin) canına kurt düşsün	(VGKHA-150)
cedd+ēn rahmet	(senin) ceddine rahmet	(EYA-291)
davar+ān sahab ol	(sen) davarına sahip ol	(HA-34)
el+ēn al	(sen) eline al	(HA-34)
ev+ēn girmiye	(senin) evine girmesin	(VGKHA-165)
geçmiş+ēn rahmet	(senin) geçmişine rahmet	(HA-105)
gėt iş+ēn	(sen) git işine	(VGKHA-130/EA-40)
göz+ēn diz+ēn dura	(senin) gözüne dizine dursun	(HA-106)
iş+ēn bah	(sen) işine bak	(HA-33)
meni al arhā+n	beni arkana al	(VGKHA-152)
ön+ēn bah	(sen) önüne bak	(Elazığ)
yan+an gelem	senin yanına geleyim	(EÖA II-120)

Bölge ağızlarında, düz-geniş ünlüyle biten iyelikli isimler yönelme hâlinde kullanıldığında, ilgi ve yükleme hâlinde olduğu gibi, sadece *+n* alırlar. Ancak yönelme hâlindeki kullanılışlarda, son hece ünlüsü uzundur.

arabā+n bindim	arabana bindim	(HA-34)
arhā+n bah	arkana bak	(EA-40)
babā+n rahmet	babana rahmet	(ELÖA-203)
cedd+ēn rehmet	ceddine rahmet	(EYA-291)

gadā+n alam	kadanı alayım	(HA-33)
dolağı gafā+n sar	dolağı kafana sar	(HA-34)
kesē+n bereket	kesene bereket	(HA-105)
torbā+n gorsun	torbana koyarsın	(EYA-320)

Birkaç örnekte, dar ünlüyle biten yönelme hâlindeki iyelikli isimlerin son hece ünlüsü, aynı şekilde geniş telaffuz edilmektedir (krş. Gemalmaz 1995: I-281; Güler 1992: 34; Olcay 1995: 40). Ancak fazla örneği yoktur.

garşān çıhsa	karşına çıksa	(EYA-227)

Tespitlerimize göre, yönelme hâlindeki iyelikli isimlerin sonunda bulunan dar ünlü, bölge ağızlarında genellikle korunmuş, sadece ek ünlüsü genişletilmiştir.

bacı+yan al	(*bacan* değil)	bacına al	(Elazığ)
garı+yan bah	(*garan* değil)	karına bak	(Elazığ)
geçi+yen ver	(*geçen* değil)	keçine ver	(Elazığ)

Aynı ağız bölgesinde, yönelme hâlindeki birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleri, iyelikli isimlerle paralel olarak, *baa, saa; bağa, sağa; baan, saan; mān, sān; bahan, sahan; been, seen; behen, sehen* şekillerinde kullanılmaktadır. Yönelme hâlindeki zamirlerin benzer kullanılışlarına, diğer Anadolu ağızlarında (bkz. Buran 1996: 147-149) ve Kırgız yazı dilinde rastlamak (*mağa, sağa,* Bağlağı-Kutlu 2004:141) rastlamak mümkündür.

Yukarıda gruplar hâlinde sıralanan örnekler incelendiğinde, ilgi, yükleme ve yönelme hâli eklerinin bilinen şekillerinin zamirler ve ikinci şahıs iyeliğindeki isimler üzerinde kullanılmadığı görülmektedir. Üç grupta verilen örneklerde, isim üzerindeki eklerin (+In/+n) ikinci teklik şahıs iyelik eki olduğu, ilgi ve yükleme hâli eklerinin bu örneklerde şekil olarak kullanılmadığı (Ø olduğu) anlaşılmaktadır. Ancak yönelme hâlindeki iyelikli isim ve zamirlerde meydana gelen şekil değişiklikleri, bu yapıların gramatikal bakımdan açıklanmasını güçleştirmiş ve görüş ayrılıklarına neden olmuştur.

Mukim Sağır (1995: 143), söz konusu özel yapılarda, *iyelik ekiyle yönelme hâli ekinin yer değiştirdiğini* iddia etmiştir. Bildiğimiz kadarıyla, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde bu iddiayı destekleyen örnek yoktur. Türk dilinde bütün ekler, belli bir hiyerarşik düzen içinde kullanılmaktadır. Eklerin sıralanış düzenine göre kelime her zaman sonunda bulunan hâl ekleri, iyelik eklerinden sonra gelir ve yer değiştirmezler.

A. Menz (2004: 2114) özetle, *hâl ekleri arasındaki eşsesliliği ve anlamsal belirsizliği gidermek için oluşturulan bir tür dizge yakıştırması* biçiminde değerlendirmiştir. Menz'in görüşüne katılmak mümkün değildir. Eğer iddia edildiği gibi ekler arasındaki eşsesliliği önlemek için tedbir alınmış olsaydı, Türkçede aynı seslerden oluşan hiçbir ek bulunmazdı. Halbuki Türk dilinin her döneminde eşsesli kelimeler bulunduğu gibi, aynı seslerden oluşan farklı ekler de kullanılmış ve herhangi bir karışıklığa ya da anlamsal belirsizliğe neden olmamıştır (ör. *-ş*: Ünlem şekli ve mastar eki; *-mA*: Olumsuzluk ve mastar eki; *+In*: İlgi hâli, vasıta hâli, ikinci ve üçüncü teklik şahıs eki).

Ahmet Buran (1996: 147), Yönelme hâlinde bulunan birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin ağızlardaki *baa, saa; bağa, sağa; baan, saan; mān, sān; bahan, sahan; been, seen; behen, sehen* şekillerinin /*ñ*/ *düşmesi ve sonda -n türemesi* sonucu meydana geldiğini ifade etmiştir.

Muharrem Daçdemir (2008: 14), söz konusu yapıların, art damak *ñ ünsüzünün çözülmesi (ñ > g, ğ, y, v, h >Ø) sonucu ortaya çıktığını ve sondaki n sesinin (+en) kuvvetlendirme eki* olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuçtur.

Paça Yavuzarslan (2008), *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında* sunduğu bildiride, yönelme hâlindeki söz konusu çekimlerin art damak geniz ünsüzünün *ñ>g>ğ>Ø biçiminde eriyip düşmesi sonucu meydana geldiğini; sondaki ünsüzün (+n) ise türeme* olduğunu iddia etmiçtir[3].

Türk dilinde ikinci çahıs iyelik ekinin *+(I)ñ=+(I)ng* olduğu ve zamirlerin sonundaki ön damak ünsüzünün (n), yönelme hâli ekiyle (+GA) birleçerek *n+g>ñ* biçiminde art damak geniz ünsüzüne dönüçtüğü tarihsel bir gerçektir. Türkçenin temel ünsüzlerinden olan *ñ<ng*'nin *ñ>g>ğ/y/v>Ø* biçiminde erimesi, fonetik bakımdan mümkündür. Bu bakımdan son üç araçtırmacının *ñ* erimesiyle ilgili değerlendirmeleri, teorik olarak doğrudur. Ancak günümüzde pek çok lehçe ve ağızda varlığını sürdüren *ñ*, Türkiye Türkiye Türkçesi, Azeri ve Gagavuz yazı dillerinde olduğu gibi, Doğu Anadolu ağızlarında da hiç kullanılmamaktadır. Bu yazı dillerinde bazı *ñ*'ler, *ñ>g>ğ/y/v>Ø* biçiminde değiçmiçve erimiç birçok *ñ* ise yerini ön damak ünsüzüne (n) bırakmıçtır. Çkinci teklik çahıs iyelik ekindeki *ñ* ile yönelme hâlindeki zamirlerde ortaya çıkan *ñ<ng* erimeyip doğrudan ön damak ünsüzüne (n) dönüçmüçtür.

Araçtırmacıların iddia ettiği gibi, zamirlerin sonundaki *n*, eriyip düçerse, geriye kalan kısım (be/ba, se/sa) ilgili çahıs ifade etmek için yeterli olabilir. Ancak ikinci teklik çahıs iyelik ekindeki [*+(I)n <+(I)ñ*] *n* düçerse, ek tamamen yok olur ve ismin hangi çahısa ait olduğu anlaçılmaz. Mesela *babān rahmet* (babana rahmet) cümlesinde *n* ünsüzünü, *pekiştirme eki* veya *türeme ses* olarak değerlendirirsek, iyeliği gösteren baçka bir ek de olmadığına göre *baba*'nın kimin babası olduğu nasıl anlaçılacaktır.

Doğu Anadolu ağızlarının karakteristik özelliklerinden olan bu özel yapılar, sürekli ünsüzden (ikinci teklik çahıs iyelik eki: *n*) sonra gelen ünlünün (yönelme hâli eki: *+a/+e*), kademeli olarak bir önceki ünlüde toplanıp erimesi ve uzun ünlüye dönüçmesi, yani "derilme" (krç. Tuna 1986: 42) sonucu (baba+n+a>babān) meydana gelmiçtir.

Yönelme hâlindeki zamirlerin *bā/baa, sā/saa; bağa sağa* çekilleri, ünsüz erimesi (n+g>ñ>ñ>g>ğ/h>Ø) ile açıklanabilir. Ancak aynı zamirlerin ağızlarda daha sık kullanılan *baan, saan; mān, sān; bahan, sahan; been, seen; behen, sehen* çekillerinde, eriyip düçtüğü iddia edilen *n* ünsüzünün korunduğu açıkça görülmektedir. Yukarıda anılan bazı araçtırmacılar, zamirin parçası olan ünsüzün (n+g>ñ>ñ>g>ğ/h>Ø) eriyip düçtüğünü, bu yapıların sonundaki ünsüzün (n) de *türeme* ya da *kuvvetlendirme eki* olduğunu iddia etmektedir. Çeçitli nedenlerle eriyip düçtüğü iddia edilen ünsüzün (n) baçka bir görevle, aynı kelimeye yeniden eklenmesi, fonetik bakımdan pek mümkün değildir.

Kelime sonunda kullanıldıkları için genellikle vurgulu olan hâl eklerinin baçka bir ekle pekiçtirilmesine ihtiyaç yoktur. Ayrıca akıcı niteliğinden dolayı düz-geniçünlüyle biten kelimelerin sonunda pek tutunamayan ve düçmeye meyilli olan (ör. Malatya ağızlarında, düz ünlülü bazı eklerin sonundaki *n* düçmüçtür: *+DAn>+DA, +nAn>+nA, +ken>+ke*, Başdaş 2009: 6:) bu ünsüzün (n) aynı koçullarda türemesi düçünülemez.

Yönelme hâlinde bulunan zamirlerin ağızlardaki *bā/baa, sā/saa; bağa/sağa* çekilleri, kanaatimizce, hâl eki (+a/+e) ile zamirin sonunda bulunan sürekli ünsüzün (n), kademeli olarak ilk hece ünlüsünde toplanıp erimesi ve uzun ünlüye dönüçmesi sonucu meydana gelmiçtir. Aynı

[3] Yavuzarslan bu görüçlerini, bizim de hazır bulunduğumuz Kurultayın yedinci oturumunda (23 Ekim 2008), "Anadolu Ağızlarında İsim Kategorilerinin Hiyerarçisi (Sıralanıç Düzeni)" başlıklı bildirisini sunarken dile getirmiçti

zamirlerin *baan, saan; mān, sān; bahan, sahan; been, seen; behen, sehen* biçimindeki kullanılışlarda ise, yönelme hâlinde bulunan iyelikli isimlerde olduğu gibi, zamirin son sesi (+n) korunmuş, sadece hâl eki (+a/+e) bir önceki ünlü içerisinde eriyerek uzun ünlüye dönüşmüştür. Diğer bir değişle, ağızlarda kullanılan bu özel şekiller, derilme neticesinde meydana gelmiştir. *bā/baa, sā/saa; bağa/sağa* biçimindeki *n*'siz yapılarda iki kademeli derilme, *n*'li yapılarda ise, tek kademeli derilme söz konusudur.

SONUÇ

Bölge ağızlarında ilgi, yükleme ve yönelme hâlinin bilinen şekilleri, ikinci teklik şahıs iyeliğindeki isimler üzerinde pek kullanılmamıştır.

İlgi ve yükleme hâli, ikinci teklik şahıs iyelikli isimler üzerinde genellikle eksiz (Ø)'dir. Yönelme hâlindeki iyelikli isimlerde ise, iyelik eki (+n) her zaman korunmuş, ancak hâl eki (+A), derilme sonucu, çoğunlukla bir önceki ünlü içinde erimiştir. Bu nedenle söz konusu yapılarda, son hece ünlüsü her zaman geniş ve uzundur.

Bölge ağızlarında yönelme hâlinde bulunan zamirlerin ve iyelikli isimlerin sonundaki *n* ünsüzü, sanıldığı gibi türeme ses veya pekiştirme eki değildir. Bu yapılarda iyelik eki ile hâl ekinin yer değiştirmesi de söz konusu değildir.

Yönelme hâli eki (+A), birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleri üzerinde, iyelikli isimlerde olduğu gibi, ilk hecede toplanıp erimiştir (bān/baan<bana, sān/saan<sana). Bazı örneklerde (bā/baa<bana, sā/saa<sana) derilme, iki kademelidir. Hâl ekiyle birlikte zamirin son ünsüzü (n) de kademeli olarak ilk ünlü içinde erimiştir.

KAYNAKLAR

BAĞDAĞ, Cahit (2001), "Divanü Lügati't-Türk'teki şiirlerde İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları", **İlmî Araştırmalar**, S. 11, s. 29-40, İstanbul Üniversitesi yayınları.

BAĞDAĞ, Cahit (2008), "Türkçede İyelik-Yükleme Sorunu Dede Korkut Örneği"**, Turkish Studies** (Dede Korkut Dosyası), Volume 3/1, S. 7, Winter 2008, s. 6-13, www.turkishstudies.net.

BAĞDAĞ, Cahit (2009), "Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli", **Turkish Studies** (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), Volume 4/8, S. 21, Fall 2009, s. 623-643, www.turkishstudies.net.

BAĞDAĞ, Cahit (2009), "Malatya Ağızlarında Son Ses (-n) Düşmesi ", **II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı,** Türk Dil Kurumu-Kafkas Üniversitesi, Kars: 21-23 Mayıs 2009.

BAĞDAĞ, Cahit - KUTLU, Abdülmukaddes (2004), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi yayınları.

BOZ, Erdoğan (2008), "Divanü Lügati't-Türk'te Belirli ve Belirsiz Nesne Yapıları", **Turkish Studies** Volume 3/1, Winter 2008, s. 236-241, www.turkishstudies.net.

BURAN, Ahmet (1996), **Anadolu Ağızlarında İsim çekimi (Hâl) Ekleri**, Ankara: TDK yayınları.

BURAN, Ahmet-OĞRAŞ şerife (2003), **Elazığ İl Ağızları**, Elazığ Kültür Kurultayı yayınları (=ELKA).

CAFEROĞLU, Ahmet (1946), **Kuzey-Doğu Ellerimiz Ağızlarından Toplamalar**, İstanbul: TDK yayınları.

DAğDEMİR, Muharrem (2008), "Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 36, s.1-16.

DOĞAN, Talip (2008), "Salmas Ağzında Hâl Ekleri", **Turkish Studies** (Türkiye Dışındaki Türkler Dosyası), Volume 3/3, S. 9, Spring 2008, s. 319-344, www.turkishstudies.net.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum Çevresi Ağızları I-III**, Ankara: TDK yayınları (=EÇA).

GÖNEN, M. Emin (2003), **Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları**, D.Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

GÜLER, Zülfü (1992), **Harput Ağzı,** Elazığ: Elazığ Belediyesi yayınları.

GÜLSEVİN, Gürer (1997), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: TDK yayınları.

GÜLSEVİN, Gürer (2002), **Uçak Gölü Ağızları**, Ankara: TDK yayınları.

KARAHAN, Leyla (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK yayınları.

KARAHAN Leyla, (1999), "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) hâli Ekleri Üzerine Bazı Düsünceler", **3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, s. 605-611, Ankara, 1996: TDK yayınları.

KERİMOĞLU, Caner (2007),"Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hâli Eki Kullanıldı mı?" **Turkish Studies** Volume 2/3, Summer 2007, s. 322-331, www.turkishstudies.net.

KORKMAZ, Zeynep (1994), **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, Ankara: TDK yayınları.

MENZ, Astrid (2004), "Türkiye Türkçesinin Ağızlarında Yakınlaşma (Örnekseme) Yoluyla Oluşan Biçimbirimsel Özellikler" **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Cilt II**, s. 2113-2116, Ankara: TDK yayınları.

OLCAY, Selahattin (1995), **Erzurum Ağzı,** Ankara: TDK yayınları (=EA).

SAĞIR, Mukim (1995), **Erzincan ve Yöresi Ağızları**, Ankara: TDK yayınları (=EYA).

TUNA, Osman Nedim (1996), **Türk Dilbilgisi Ders Notları**, Malatya.

YAVUZARSLAN, Paşa(2008), "Anadolu Ağızlarında İsim Kategorilerinin Hiyerarşisi (Sıralanış Düzeni)", **VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı,** Türk Dil Kurumu, Bilkent Üniversitesi Kongre Merkezi, Ankara: 20-25 Ekim 2008.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 747-762, TURKEY

KIRIM HANLIĞI TARİHİNİ KONU ALAN MÜSTAKİL ESERLER VE YENİ BİR KAYNAK, TARİH-İ MEVKÛFATİ

Alper BAŞER•

ÖZET

Kırım Hanlığı Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Türk devletlerinin en uzun ömürlüsüdür. Kırım Hanlığı tarihini konu alan başlıca eserler Abdulgaffar Kırımî'nin Umdet'ül Ahbar, Seyyid Mehmed Rıza'nın Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Abdullah bin Rıdvan'ın Tevarih-i De-i Kıpçak, Halim Giray'ın Gülbün-ü Hanan, Kefevi İbrahim Efendi'nin Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve De-i Kıpçak Ülkelerinindir, Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin Üçüncü İslam Giray Han Tarihi, Said Giray'ın Tarih-i Said Giray; Mehmed Giray bin Mübarek Giray'ın Târih-i Mehmed Giray adlı eseri ile Kaysunizade Remmal Hoca'nın Târih-i Sahip Giray Han adlı eserleridir. Bu eserlerin bir kısmı Kırım Hanlığı tarihinin bir dönemini ele alan özel eserler iken bir kısmı Kırım Hanlığı tarihinin tamamını konu alan genel eserlerdir. Bu eserlerle ile birlikte değerlendirilmesi gereken yeni bir kaynak da Mevkufati Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkufati adlı çalışmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti, Karadeniz, Tatar, Nogay.

SPECIFIC WORKS RELATED TO THE HISTORY OF CRIMEAN KHANATE AND A NEW SOURCE: TARİH-İ MEVKUFATİ

ABSTRACT

Khanate of Crimea was the longest lived Turkish state in the north of the Black Sea after the collapse of the Golden Horde. Major works about the history of the Crimean Khanate are Abdulgaffar Kırımî's Umdet'ül Ahbar, Seyyid Mehmed Rıza's Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Abdullah bin Rıdvan's Tevarih-i De-i Kıpçak, Halim Giray's Gülbün-ü Hanan, Kefevi İbrahim Efendi's Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve De-i Kıpçak Ülkelerinindir, Kırımlı Hacı Mehmed Senai's Üçüncü İslam Giray Han Tarihi, Said Giray's Tarih-i Said Giray; Mehmed Giray bin Mübarek Giray's Târih-i Mehmed Giray and Kaysunizade Remmal Hoca's Târih-i Sahip Giray Han. Some of these works are corcerned with a specific period of the chanate and some of these concerned with the entire history of the Crimean Chanate. As a new source, Mevkufati Mehmed Efendi's Tarih-i Mevkufati must be evaluated with these works.

Keywords: Khanate Of Crimea, Golden Horde, Black Sea, Tatar, Nogai.

Karadeniz'in kuzeyinde Türkler tarafından kurulan devletler içerisinde Kırım Hanlığı özel bir öneme sahiptir. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Kırım yarımadasında Hacı Giray tarafından kurulan Kırım Hanlığı, Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlı Devleti'ne bağlanmış,

• Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, elmek: baseralperhidayet@gmail.com

uzun süre Osmanlı himayesinde varlık göstermiş ve 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda fiilen Rus işgaline uğrayarak tarihten silinmiştir[1].

Özellikle 16. ve 17 yüzyıllarda Doğu Avrupa siyasetinde kimi zaman Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaların dışına da çıkarak etkili olan Kırım Hanlığı'nın tarihi hakkında bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'nin arşivleri başta olmak üzere komşu ülkelerin arşivlerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Hanlığın iç işleyişi ve hukuki yapısı için ise bugün genel olarak Kırım Kadı Sicilleri olarak tanımlanan kadı sicilleri önemli bir kaynaktır[2]. Bu çalışmada ise Kırım Hanlığı tarihini konu alan kronik ve risaleler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu kronik ve risalelere bakıldığı zaman iki tür eser bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Kırım Hanlığı tarihini Cengiz Han'ın fetihlerinden başlatarak kendi zamanlarına kadar getiren kronikler iken ikincisi Kırım Hanlığı tarihinde önemli yer tutan Kırım Hanları'nın hayatını ya da dönemin önemli bir siyasi olayını açıklamak için kaleme alınmış olan eserlerdir.

Kırım Hanlığı'nın tarihini bir bütün olarak ele alıp kendi zamanlarına kadar anlatan başlıca kronikler Abdulgaffar Kırımî'nin Umdet'ül Ahbar, Seyyid Mehmed Rıza'nın Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Abdullah bin Rıdvan'ın Tevarih-i Deşt-i Kıpçak, Halim Giray'ın Gülbün-ü Hanan ve Kefevi İbrahim Efendi'nin Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir isimli eserlerdir. İkinci grupta yer alan eserler içerisinde ise Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin Üçüncü İslam Giray Han Tarihi, Said Giray'ın Tarih-i Said Giray; Mehmed Giray bin Mübarek Giray'ın Târih-i Mehmed Giray adlı eseri ile Kaysunizade Remmal Hoca'nın Târih-i Sahip Giray Han adlı eserleri yer almaktadır. İkinci gruptaki eserlere ilave edilmesi gereken ve Kırım tarihinin 17. yüzyılı için büyük önem taşıyan bir eser daha bulunmaktadır. Bu eser, Mevkûfati Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkûfati isimli çalışmasıdır.

A. Kırım Hanlığı Tarihi'ni Bir Bütün Olarak Ele Alan Eserler

1. Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi, *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*: Bu eserin Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 289 ile Paris'te National Bibliotheque Nationale Turcs S. 874'de iki yazma nüshası bulunmaktadır. Eser Ananiasz Zajaczkowski tarafından bu iki nüshanın karşılaştırması yapılarak La Chronique Des Steppes Kıptchak Tevarih-i Dest-ı Qıpcak Du XVII. Siecle adıyla

[1] Kırım Hanlığı tarihi hakkında çok sayıda yayın bulunmaktadır. Hanlığın siyasi tarihini bir bütün olarak ele alan başlıca eserler şunlardır. V. D. Smirnov, Tom I: *Krımskoe Hantsvo Pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı Do Naçala XVIII Veka*. Tom II: *Krımskoe Hantsvo Pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı v XVIII Veke Do Prisoedineniya Ego K Rossii*, Moskva 2005; Oleksa Gayvoronskiy, *Poveliteli Dvuh Materikov, Krımskie Hanı XV-XVI Ctoletiyi Borba Za NasledstvoVelikoy Ordı* Tome I; *Poveliteli Dvuh Materikov, Krımskie Hanı Pervoy Polovinı XVII. Stoletiya V Borbe Za Samostoyatelsnost İ Edinovlastiei*, Tome II Bahçesaray 2009, Bu eser 1641 yılında sona ermektedir; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980, Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, 1987 California; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992 s.203-305; Yücel Öztürk "Kırım Hanlığı" *Genel Türk Tarihi,* C. 5, Ankara 2002, s.143-199; Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 746-756, (İnalcık'ın Kırım Hanlığı tarihi hakkında bu çalışma dışında da çok sayıda makalesi bulunmaktadır); J. Von Hammer-Purgstall, *Geschicte Der Chane Der Krim*, Wien 1856. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, Kırım tarihi hakkındaki yayınların bibliografyasıyla ilgili yakın tarihli bir çalışma için bkz. Giray Saynur Altuğ, "Türkiye'de ve Dünyada Kırım ile İlgili Bilimsel ve Aktüel Çalışmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:124, Şubat 2000/2001, s. 147-173.

[2] Kırım Hanlığı dönemine ait kadı sicilleri ait oldukları dönem ve kazalar için bkz. Ahmet Nezihi Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 9*, İstanbul 2003, s.1-16; Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri'ni temel alarak Kırım Hanlığı'nın 1600-1774 yılları arasındaki iktisadi ve içtimai yapısını ele alan ve sicillerin önemini ortaya koyan yakın tarihli bir çalışma için bkz, Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2007. Sicillere dayanan bu tür çalışmaların sayısının arttığı görülmektedir.

1966 yılında Varşova'da yayınlanmıştır[3]. Eserin Osmanlıca matbu basımının yanı sıra yazma nüshalarında fotokopisi verilmiş ve Fransızca çevirisi ile birlikte basılmıştır. Eser Receb Yener tarafından lisans bitirme tezi olarak 1969 yılında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Latin alfabesi ile transkribe edilmiştir.

Burada ifade etmemiz gereken bir nokta daha bulunmaktadır. Buda Rıdvan Paşazade'nin Tarih-i Rıdvan Paşa adında bir eserinin daha bulunduğudur. Bu eserin genel olarak Mısır tarihi hakkında olduğu ifade edilmekle birlikte[4] bu eserin içinde Altın Orda Devleti ile Kırım Hanlığı tarihi IV. Mehmed Giray Han'a kadar olan ele alınmıştır ve özellikle Tevarih-i Deşt-i Kıpçak'ta olduğu gibi Mehmed ve Şahin Giray kardeşlerin isyanından bahseden bölümler bulunmaktadır[5]. Bu nedenle Tevarih-i Deşt-i Kıpçak'ın Latin harfleriyle yapılacak edisyon kritikli yeni bir yayınında Tarih-i Rıdvan Paşa'nın da gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi eserinde Kırım tarihini kendi zamanına kadar yani 1640'lı yıllara kadar anlatmaktadır. Fakat eserin asıl önemi Gazi Giray'ın hanlığının son yıllarından Canbek Giray'ın ölümüne kadar geçen dönem hakkında verdiği bilgilerde bulunmaktadır. Yazarın babasının bizzat Kefe Beyi olarak bu mücadelelerin içinde bulunmuş olması eseri 1610-1630 yılları arasındaki Kırım Hanlığı tarihi araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynak haline getirmektedir. Bununla birlikte Yücel Öztürk'ün de ifade ettiği gibi eserin Rıdvan bin Abdullah'ın babasının ve Osmanlı Devleti'nin bakış açısından olayları ifade ettiği ve taraflı olduğu dikkate alınmalıdır[6].

2. Seyyid Muhammed Rıza[7], *Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar*: Eserin Türkiye, Mısır, Irak, İngiltere ve Moskova'da çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Rağıp Paşa 1016 ve Hamidiye 950 numaralı nüshalar, Reşid Efendi (Millet Kütüphanesi) 664 numaralı nüsha ile Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar kısmında H. 1473 numaralı yazmalar ülkemiz sınırları içinde bulunan nüshalardır. Bunların dışında Mısır'da Mısır Milli Kütüphanesi'nde Tarihi Türki kısmında 78 ve yine aynı kütüphanede Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmında 874 numaralar ile iki adet, Moskova'da Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalarında B 756 ve D 216 iki, Irak'ta Mekteb'ül Evkaf il Amme Türkçe Yazmaları kısmında Medrese-i Camiin Nebi şit 1817 arşiv numarasıyla bir adet, İngiltere'de National Library'de Or. 7908/3 bir adet yazma nüshası bulunmakta olup toplam on adet yazma

[3] Rıdvan Paşazade'nin hayatı ve eserleri için bkz, Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Çoşkun Üçok, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank. 2000, s. 194-195.

[4] Babinger, a.g.e, s. 194-195, Babinger sadece Mısır hakkındaki bölümlerin içeriği hakkında bilgi vermiştir.

[5] Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi, *Tarih-i Rıdvan Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 226. Altın Orda Devleti (84b-87a) ile Kırım Hanlığı tarihi (87b-104a arası), 97a-104 arasındaki kısım ise Tevarih-i Deşt-i Kıpçak'ın da temel olarak konusunu oluşturan Gazi Giray'dan Selamet Giray Han'a kadar olan Kırım tarihini, Mehmed ve Şahin Giray kardeşlerin isyanını ele almaktadır.

[6] Öztürk Tevarih-i Deşt-i Kıpçak için *"...bahis konusu kaynak vekayi hususunda detay bakımından Na'îma'yı aşan yegane kaynaktır. Rıdvan Paşazade Kazaklarla ittifak içinde bulunan Kırım hanlarını yıpratmak, babasını savunmak için karalama gayreti gösterir. Bu açıdan dikkatle tahlil edilerek kullanılması gerekir..."* demektedir, Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1,* Yeditepe Yayınları İstanbul 2004, s.19,

[7] Seyyid Muhammed Rıza, Amasya doğumlu olup 1756 yılında ölmüştür. Edirne, Niş,Diyarbakır mevliyetlerinde bulunan Seyyid Muhammed Rıza bir dönem Kefe'de de bulunmuştur. *Es-Seb'üs Seyyar*'ın dışında *Riyaz'ül Müminin* ve *Feyz'un Nur*, *Fetava* isimlerinde ahlak ve tasavvufa dair eserleri de bulunmaktadır. Bu eserler dışında muhtelif ilimlerden bahseden *Tufhet'ül Han Fi Şerh-i Nezahat'ül İzhan* adında bir eseri daha vardır. Muhammed Rıza'nın hayatı ve eserleri için bkz., Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, Osmanlıca matbu basım, Ankara 2000, s. 58; Babinger, a.g.e, s. 307-308.

nüshası bulunmaktadır[8]. Eserin Mirza Kazım Bek tarafından 1832 yılında Kazan'da Arap alfabeli matbu basımı yapılmıştır.

Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar'ın Topkapı Sarayı nüshasının önemli bir bölümü Cengiz Orhonlu'nun danışmanlığında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans bitirme tezi olarak hazırlanmıştır. 1974 yılında Aydın Aybalık eserin 1-26a, Hakkı Tanrıverdi 92b-116a ve Ahmet Nafi Telli 141b-166b arasındaki varaklarını hazırlarken 1983 yılında Erdoğan Aksoy 48b-73a arasındaki kısmını hazırlamıştır. Bu çalışmaların oldukça dikkatli bir şekilde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde Es-Seb'üs Seyyar'ın Topkapı nüshasının büyük bölümü hazırlanmıştır[9].

Seyyid Muhammed Rıza eserini Cengiz Han'dan başlatarak 1737 yılına kadar yani II. Mengli Giray dönemine kadar getirmektedir[10]. Eser sadece siyasi tarih açısından değil sosyal ve idari tarih açısından önemli olup Kırım Hanlığı ve Altın Orda Devleti'nin sosyal yapısı hakkında bilgi vermektedir. Tarhanlık rütbesinin ortaya çıkışı ya da Hanın ganimetten aldığı beşde birlik vergiye savga denilmesi gibi bilgiler bu duruma örnek olarak gösterilebilir[11]. Yine Kırım Hanlığı'nın temelini oluşturan yapılardan olan Karaçi sistemi hakkında verdiği "*…dört nefer karaçu tabir olunur halkdan ümera-yı mirliva Şirin…ve yine ümera-yı karaçudan ma'dud Argın, Barın ve Kıpçak…*"[12] tarzındaki bilgiler eserin değerini arttırmaktadır.

Seyyid Muhammed Rıza'nın Kaysunizade Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahip Giray'ı gibi Kırım tarihi hakkındaki yerli kaynakların yanı sıra Gıralı tarihçi İskender'in eserine gönderme yapması yazarın kaynak hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir[13].Yazarın bunların dışında Haydarzade Tarihi, Abdülveli Efendi Mecmuası gibi eserleri kaynak olarak kullandığı görülmektedir[14].

Sonuç olarak eserin çok sayıda yazmasının ortaya koyduğu üzere Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar'ın Kırım Hanlığı tarihinin yanı sıra Deşt-i Kıpçak tarihi içinde vazgeçilmez bir kaynaktır.

3. Abdülgaffar Kırımî[15], *Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)*: Eserin bilinen bir adet yazması bulunmakta olup Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2331 numarada bulunmaktadır. Eser Hicri 1343/ Miladi 1924-1925 yılında Necib Asım tarafından Matbaa-i Amire'de Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın ilavesi olarak Arap harfli matbu basımı yapılmıştır. Umdet'ül Ahbar genel bir tarih kitabı olup 243a-324a arasındaki kısmı yani Cengiz Han'dan 1739 Belgrad

[8] Bu bilgiler https://www.yazmalar.gov.tr'de yapılan tarama sonucunda elde edilmiştir. Babinger eserin Ragıp Paşa 1016, Hamdiyye 950, Kahire'den bir nüsha ve S. Petersburg'ta bir yazma nüshası olduğunu belirtmektedir, Babinger, a.g.e, s. 307-308.

[9] *Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar*, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Turan Gökçe'nin danışmanlığında Yavuz Söylemez tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmaktadır.

[10] Babinger'in eserin 1466 yılından başladığı şeklindeki ifadesi bu nedenle yanıltıcıdır, Babinger, a.g.e, s. 307-308.

[11] Seyyid Muhammed Rıza, *Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar*, Süleymaniye Kütüphanesi-Ragıp Paşa 1016, vr. 18a.

[12] Seyyid Muhammed Rıza, a.g.e, vr. 39a

[13] Remmal Hocaya yapılan atıf Seyyid Muhammed Rıza, a.g.e, vr. 48a; Gıralı tarihçi İskender'e yapılan atıf için bkz., Seyyid Muhammed Rıza, a.g.e, vr. 66b.

[14] Haydarzade Tarihi'ne yapılan atıf için bkz. Seyyid Muhammed Rıza, a.g.e, vr 75b, Abdülveli Efendi Mecmuası'na yapılan atıf için bkz., Seyyid Muhammed Rıza, a.g.e,vr. 119b.

[15] Abdülgaffar Kırımî'nin hayatı için bkz., Derya Derin, *Abdülgaffar Kırımî'nin, Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)'ına Göre Kırım Tarihi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara 2003, s.16-18, Bursalı Mehmed Tahir, *a.ge*,s. 99-100.

Antlaşmasına kadar Kırım Hanlığı tarihinden bahseden bölümü Derya Derin tarafından 2003 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Abdülgaffar Kırımînin, Umdetül Ahbar (Umdetüt Tevarih)ına Göre Kırım Tarihi adıyla transkribe edilmiştir[16]. Derin eserin yazarın Soğucak kalesinde sürgünde bulunduğu sırada, 1747 yılında yazıldığını ve eserin son beş varağının yani 1739-1744 yılları arasındaki bölümünün eksik olduğunu belirtmektedir[17].

Derine göre Abdülgaffar Kırımînin bu çalışmasında yirmi dört adet kaynak kullanmıştır. Bunların başlıcaları Ahmet Han Özbekinin tahrirleri (vr. 259a), Baba Ali Beğ Tarihi (266b), Ceride-i şeyh Ali El Yezidi (243a), Gelibolulu Alinin Künhül Ahbarı (279b), Tarih-i Dost Sultan Özbeki (243a), Hacı Tarhanlu El Hac Niyazın eseri (259b)dir. Bu tarz yazılı eserlerin yanı sıra Kırımî başkalarınından duyduklarını da isim vererek belirtmiştir. El-Hac Cantemür Beğden rivayetler (283a/derkenar), El-Hac Murtezadan rivayetler (283a/derkenar) de olduğu gibi[18].

Yazarın Kırım Hanlığının idari yapısı içerisinde görev almış olması, çok sayıda kaynağı ismini belirterek kullanmış olması eserin değerini arttırmaktadır, bu yüzden eserin en önemli cephesi yazarın Kırım Hanlığının iç işleyişi ve yapısı hakkındaki gözlemlerinde yatmaktadır. Yazarın Adil Giray Han devrinde şirin kabilesi beğlerinin Han ile çatışarak Kırımdan Kubana kaçtıklarında onları Kubanda koruyan Nevruz Mirzanın ağzından "*…Kırımda en asl hâkim olan Karaçi beğleridir…*" şeklinde bir ifadeyi nakletmesi Kırım Hanlığının iç yapısı ve bu yapıda karaçi tabir edilen kabilelerin konumunu göstermesi gibi örnekler eserin bu cephesini ortaya koymaktadır[19]. Yazar yine bu kabilelerin önemine binaen eserinin sonuna iki bölüm eklemiştir. Bu iki bölüm Kırım Hanlığının en büyük kabilesi şirinler ve sadece Kırım değil Deşt-i Kıpçaktaki Altın Ordanın en güçlü varislerinden olan Nogay Ordası Beyleri olan Edige ve oğulları hakkındadır. Yazar önce şirin kabilesinin tarihi "*Hanedan-ı Şirin Beğleri Vesair Mirzaları ve Asl Uruğları Beyanındadır*" ardından Nogay kabileleri beylerinin tarihini " *Ma'ruf ve meşhur olan Edigü Bey ve Anın Evladının İcmalen Ahvali Beyanındaır*" başlığı altında vermektedir[20]. Bu nedenlerle eser sadece Kırım Hanlığı tarihi için değil Deşt-i Kıpçak tarihini araştıranlar içinde özel bir öneme sahiptir[21].

4. Kefevi İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir*: Eser İkinci Feth Girayın (1736) divan katibi Kefeli İbrahim Efendi tarafından yazılmış ve İsmail Otar tarafından 2005 yılında Eskişehirde neşredilmiştir[22]. Bu neşrin dokuz ile

[16] Umdetül Ahbar ve Abdulgaffar Kırımî üzerine bir dizi inceleme kaleme alınmıştır. Eser belirtiğimiz gibi Derin tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Derinin çalışması dışında Barbara Kellner-Heinkelenin , "Kto Bıl Abdulgaffar al- Kirimi (Zametki o Krımskoe-Tatarskom İstorike XVIII. Veka", *İstoçnikovedenie İstorii Ulusa Cuçi, (Zolotoy Ordı) Ot Kalki Do Astrahani 1223-1556, Kazan 2001*, s. 378-390 isimli çalışması Umdetül Ahbarın içeriği ve Tarih-i Said Girayya dayanarak Abdulgaffar Kırımî hakkında verdiği bilgilerle özel bir öneme sahiptir.

[17] Derin, a.g.t, s.20.

[18] Derin a.g.t, s. 23.

[19] Abdulgaffar Kırımî, a.g.e, Necip Asım neşri, s. 126.

[20] Abdulgaffar Kırımî, a.g.e, Necip Asım neşri, şirinler için s. 193-203, Edige evladı için ise Necip Asım neşri s. 203-207.

[21] Umdetül Ahbarın Altın Orda Devleti tarihinin bir kaynağı olarak değerlendirilmesi için bkz, Uli Schamiloğlu, "The Umdet ül-Ahbar and Turcic Sources For The Golden Horde and The Later Golden Horde", *Central Asian Monuments*, Edited by. Hasan P Aksoy, İstanbul 1992, s. 81-93, özellikle, s. 88-93. Uli Schamiloğlunun yanı sıra Devin De Weeseye de Umdetül Ahbarın yine Altın Orda ve Ötemiş Hacı Tarihi ile olan ilişkisi bakımından değerlendirmiştir, ve bu durumu " *…for our purposes the importance of ,,Abd al-Gaffar''s work lies in its use of Ötemish Hajji''s account fort he earlier history of the Jöchid ulus from the time of Chingis Khan…*", diyerek ifade etmiştir, Devin De Weese, *Islamization and Native Religion In The Golden Horde, Baba Tükles and Conversion To Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s.144-146, 352-366, özellikle s. 353.

[22] Kefeli İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dagıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir*, Yayına Hazırlayan, İsmail Otar, Eskişehir 2005, s.3

kırkıncı sayfaları arasında günümüz Türkçesiyle, kırkbir ile doksanüçüncü sayfaları arasında transkribe edilmiş şekilde araştırmacılara sunulmuştur.

Kefevi İbrahim Efendi eserinde sadece Kırım Hanlığı'ndan değil Kırım Hanlığı ile ilişkide bulunan topluluklardan da bahsetmektedir. Örneğin Der Beyan-ı Vilayet-i Ukraniyye, Der Beyan-ı Nev ve Ecnas-ı Taife-i Kazak ve Taifeyi Nogay başlıkları bu durumu ortaya koymaktadır[23]. Yazarın temel gayesinin Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı için Deşt-i Kıpçak ve Moskova tehlikesine karşı siyaset belirlemek olduğu görülmektedir. Bu özellikle Kazakları anlatırken kullandığı " *...ve eğer devlet-i Osmaniyye haraç almamak şartıyla Eflak ve Boğdan vilayetlerine kıyasen, kendü cinslerine itibaren bir hetman nasb ve kavanin ve beravata riayet buyurulsa idi taife-i mezbure asan vechile Devlet-i Aliyye'ye münkad ve muti olup dostlarına dost düşmanlarına düşman olurlar idi…*"" şeklindeki ifadeleri bu duruma güzel bir örnektir[24]. Yazarın diğer bir gayesinin de Deşt-i Kıpçak'ın Kırım Hanlarının mirası olduğunu ortaya koymaktadır ki yazar bunu "*…El-yevm cem'i hukuk ve unvan ve elkâb-ı Deşt-i Kıpçak cihângüşâ-yı Cengiz Hanzâde ibn-i kebiri Cuçi Han neslinden olan Kırım Hanlarına münhasır ve mütealliktir…*" ifadesiyle belirtmektedir[25].

5. Halim Giray[26], *Gülbün-ü Hanan*: Gülbün-ü Hanan'ın Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları E.H. 1442, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi 22 Sel 1860, British Museum Or 11164, Avusturya Milli Kütüphanesi H.O.218'inde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser 25 Rebiülaher 1287/25 Temmuz1870'de Matbaa-i Amire'de Osmanlıca olarak basılmıştır. Bunun yanı sıra Osman Cudi tarafından H. 1327/M. 1909/1910 tarihinde yine Osmanlıca olarak fakat dili sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Bu basımın 1990 yılında Sadi Göçenli ve Recep Toparlı tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır. Cudî neşrinin en önemli özelliği esere düştüğü dipnotlarda bulunmaktadır. Cudi özellikle Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar'dan çok sayıda not düşmektedir. Es-Seb'üs Seyyar dışında Kamil Paşa'nın Tarihi Siyasiyesi, Raşid Tarihi, Asım Tarihi, Vasıf Tarihi, Telfik ül Ahbar ve Talkih ül Asar Vakayi-i Kazan ve Bulgar ve Müluk'it Tatar, Solakzade Tarihi, Naima Tarihi ve Peçuylu Tarihi Cudi'nin istifade ettiği eserler arasındadır[27].

Gülbün-ü Hanan Halim Giray'ın Kırım Hanlığı tarihini Kırım Hanları'nın biyografileri üzerinden anlatan ve Melek Hacı Giray'dan başlayarak yazarın babası Baht Giray Han'a kadar

---

[23] Kefeli İbrahim Efendi, a.g.e, *"Der Beyan-ı Vilayet-i Ukraniyye",* s. 47-55; "*Der Beyan-ı Nev ve Ecnas-ı Taife-i Kazak"*, s. 55-58, "*Taife-i Nogay",* s.58-63, Kırım Hanlığı tarihi ile ilgili bölüm ise s.70-83 arasındadır.

[24] Kefeli İbrahim Efendi, a.g.e, s.58; yazarın bu yöndeki görüşleri Zeki Velidi Togan'ın da dikkatini çekmiştir, Togan, "*Mevzu-ı bahs olan Kırım, Kafkasya, Dağıstan, Ukrayna, Lehistan, Rus, Türkistan ve İran siyasi münasebetlerini, Osmanlı Devleti'nin şimal-i şarkideki siyasetini pek vakıfane izah etmiştir*", Zeki Velidi Togan "18. Ve 19. Asır Türk Siyasi Tarihine Aid Üç Mühim Eser", *Yeni Türkistan Mecmuası*, Sayı 16'dan aktaran İbrahim Otar, Kefeli İbrahim Efendi, a.g.e, s.3.

[25] Kefeli İbrahim Efendi, a.g.e, s.42.

[26] Halim Giray'ın hayatı ve eserleri için bkz. Barbara Kellner-Heinkele, "A Chinggisid and Ottoman: Halim Gerey Sultan", *Altaica V*, Moskva 2001, s. 69-80, Gülbün-ü Hanan'la ilgili değerlendirmeleri için özellikle, s. 76-78; M. Ürekli özellikle Gülbün-ü Hanan'ın kaynakları üzerinde durmuştur, Muzaffer Ürekli, "Gülbün-i Hanan", TDVİA, C. 14, s.235-236; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmed Sarı, Ankara 1990, s. 21-22; Babinger, a.g.e, s. 372-373, Babinger Gülbün-ü Hanan'ın yazmalarından sadece Viyana ve Paris Milli Kütüphanesi'ndeki olanlara işaret etmiştir. Eserin bunların dışında kalan yazmaları hakkındaki bilgiler https://www.yazmalar.gov.tr'de yapılan tarama sonucunda elde edilmiştir. Gülbün-ü Hanan, anlaşıldığı kadarı ile "Rozovıy Kuct Hanov ili Kratkaya İstoriya Krıma", ismiyle Rusça'ya da çevrilmiş ve 2004 yılında Akmescid/Simferol'de yayınlanmıştır. Gayvronskiy, a.g.e, C. I, s 37, bununla birlikte eserin kendisini göremediğimiz için bir yorumda bulunamıyoruz; Gülbün-ü Hanan'ın edisyon kritikli basımı Arş.Grv. Dr. Alper Başer ve Arş.Grv. Alper Günaydın tarafından yayına hazırlanmaktadır.

[27] Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, Cudi Neşri, İstanbul H.1327/M. 1909-1910, Naima ve Peçuylu için, s. 62; Kamil Paşa için s. 85; Raşid Tarihi için bkz, s.126; Asım Tarihi için bkz. s. 161; Vasıf Tarihi için bkz, s.180; Telfik ül Ahbar ve Talkih ül Asar Vakayi-i Kazan ve Bulgar ve Müluk'it Tatar için bkz. s.37; Solakzade Tarihi için bkz. s.35.

getiren ve 1811 yılında tamamlanan bir çalışmadır. Halim Giray'ın bu eserinde kullandığı başlıca kaynaklar Haydarzade Tarihi, Es-Sebü'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Umdetü'l Ahbar (Umdetü't Tevarih), Abdülveli Tarihi, Şeyh Mehmed Efendi Mecmuası, Tarih-i Sahip Giray, Kefevi Abdülcelil Mecmuası, Naima Tarihi, Vasıf Tarihi ve Hürremi Çelebi'nin eseridir[28].

Halim Giray Gülbün-ü Hanan'ı yazma sebebi olarak Kırım Hanları'nın isimlerinin ve yaptıklarının unutulmaya başlamasını göstermektedir[29].

B. Kırım Hanlığı Tarihi'nin Belirli Dönemi Ele Alan Eserler

1. Kırımlı Hacı Mehmed Senai, *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*: Eserin yazma nüshası British Museum No. Add. 7870 numarada bulunmaktadır. Zygmunt Abrahamowicz bu nüshanın tıpkıbasımı ile birlikte Osmanlıca matbu basımını Lehçe'ye yaptığı çeviresiyle 1971 yılında Varşova'da yayınlamıştır. Olgierd Gorka ve Zbigniew Wojcik kitapta verilen bilgilerin tarihi değerine dair yorumlarda bulunmuşlardır. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi, Abrahamowicz'in Osmanlıca matbu yayını temel alınarak Mehmet Ülger tarafından Latin harfleriyle 2009 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans bitirme tezi olarak hazırlanmıştır.

Üçüncü İslam Giray Han Tarihi'ni yazan Hacı Mehmed Senai Kırım Hanı'nın divanında bir müddet münşi olarak çalışmıştır. Eser H. 1 Cemaziyelevvel 1054/6 Temmuz 1644'den H. 1 Şaban 1060/30 Temmuz 1650'ye kadar olan zaman dilimini içermektedir. Eserin önemi ünlü Kazak lideri Hmelnitski'nin Lehistan'a karşı gerçekleştirdiği isyan, Osmanlı-Kırım ve Kazaklar arasında gerçekleşen ittifak birliği neticesinde ortaya çıkan siyasi sürece dair verdiği bilgilerde yatar.

2. Kaysunizade Remmal Hoca, *Tarih-i Sahip Giray Han*: Eserin iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar Paris Bibliotheque Nationael Supplement Turc. No. 164 ve S. Petersburg (Leningrad) Üniversitesi Oriental Manuscripts. No. 488'de bulunan nüshasıdır. Özalp Gökbilgin bu iki nüshaya dayanarak eserin edisyon kritiğini gerçekleştirmiş ve 1973 yılında Ankara'da Atatürk Üniversitesi Yayınları arasından *Tarih-i Sahib Giray Han* ismiyle yayınlamıştır. Gökbilgin bunun yanı sıra eseri Fransızca'ya çevirisini gerçekleştirmiş, notlar ve açıklayıcı bir sözlüğü de eserin sonuna eklemiştir[30].

Eser adından da anlaşılacağı Kırım Hanı Sahip Giray'ın hanlığı dönemini ele almakta ve 1532 ile 1551 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Eserin yazarı Kaysunizade Remmal Hoca Sahip Giray Han'ın doktoru olduğu için birinci elden Kırım Hanlığı'nın iç ve dış siyasetine dair net gözlemleri içermektedir. Halil İnalcık Tarih-i Sahip Giray için "*Tarih-i Sahip Giray, tarihin bu kritik döneminde Kırım Hanlığı'nın iç yapısını ve iktidar mücadelelerini anlayabilmek için olağanüstü değeri olan bir eserdir. Bu eser tipik bir bozkır hanlığını, Osmanlı İmparatorluğu modeline göre merkezi mutlakkiyetçi bir devlet haline getirmek isteyen han olan Sahip Giray'la hanlığın ,,Cengiz Han'in Yasa Veya Töre'sine göre ,,Feodal ,,kabile devleti yapısını muhafaza etmek için uğraşan kabile aristokrasisi arasındaki ölümüne mücadelenin ilk elden tafsilatlı bir hikâyesini sunmaktadır*"[31] şeklinde bir ifadeyle eserin önemine ortaya koymaktadır.

---

[28] Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, İstanbul H. 25 Rebiülaher 1287/25 Temmuz1870 Matbaa-i Amire; Haydarzade Tarihi, Es-Sebü'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Umdetü'l Ahbar (Umdetü't Tevarih), Abdülveli Tarihi, Şeyh Mehmed Efendi Mecmuası, Tarih-i Sahip Giray, Kefevi Abdülcelil Mecmuası için bkz, s.5; Naima Tarihi için bkz. s. 46; Vasıf Tarihi için b.kz, s. 119.

[29] Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan,* Matbaa-i Amire baskısı, s. 4.

[30] Özalp Gökbilgin, Kırım Hanlığı'nın 1532-1577 yıllarını konu edinen çalışmasının Devlet Giray Han'ın tahta çıkmasına kadar geçen dönemi temel olarak Tarih-i Sahip Giray Han'a dayanmaktadır. Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yay. No: 289, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

[31] Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, Sayı: 135, Mart-Nisan 1983, s. 51-53.

Eserin Kırım-Tatar askeri organizasyonu, sefer zamanları, Sahip Giray Han döneminden yapılan dokuz askeri sefer, ordunun iç organizasyonu hakkında verdiği bilgilerde Ostachuk tarafından değerlendirilmiştir[32]. Tarih-i Sahip Giray Han'ın diğer bir önemi ise özellikle Baki Bey'in şahsında Nogay kabilelerinden olan Mansuroğulları'nın Kırım Hanlığı'nda etkisinin yükselişi hakkında verdiği bilgilerde yatmaktadır ki hanlık tarihinde şirin-Mansuroğlu rekabeti büyük yer tutacaktır.

3. Mehmed Giray, *Târih-i Mehmed Giray*: Târih-i Mehmed Giray'ın bilinen tek yazma nüshası Wien Österreichische National Biblioethek nr. 1080'de bulunmaktadır. Eser Uğur Demir tarafından Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin) adıyla 2006 yılında yüksek lisans tezi olarak transkribe edilmiştir.

Târih-i Mehmed Giray 1682-1703 yılları arasındaki olayları konu almaktadır. Eser özellikle 1683-1699 yılları arasındaki uzun savaş döneminde Kırım Hanlığı'na bağlı kuvvetlerin faaliyetleri ve Doğu Avrupa'da meydana gelen çatışmalar hakkında verdiği bilgiler nedeniyle önemlidir. Yazarın bahsettiği olaylara bizzat tanık olması eserinin önemini arttırmaktadır. Eserin sadece Kırım Hanlığı tarihi için değil dönemin Osmanlı tarihi için de büyük kaynak değeri taşımaktadır. 1703 Edirne Olayı hakkında verdiği bilgiler bu minvalde akla gelmektedir. Yazarın hem Kırım Hanlığı'na hem de Osmanlı Devleti'ne karşı yer yer eleştirel tutum takındığı görülmektedir. Örneğin "*…Fil-hakika bu Kırım halkı sözlerinde sabit kadem oldukları yoktur…*" ya da Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlarını Kırım içerisinden bazı yöneticilerin dedikodusu üzerine azletmesi, yine Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nın geleneksel olarak üzerinde hâkimiyet ilan ettiği Nogay kabileleri ile olan ilişkisine yönelik ifadeleri yazarın eleştirel boyutunu ortaya koymaktadır[33].

Sonuç olarak Târih-i Mehmed Giray bir Kırım Tatarı'nın gözünden Osmanlı-Kırım ilişkileri, Doğu Avrupa'da meydana gelen siyasi ve askeri faaliyetler, gittikçe artan Moskova tehlikesini algılamakta Osmanlı yöneticilerinin yetersizliğini ortaya koyan 1683-1703 yılları arasında Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı tarihi araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynaktır.

4. Said Giray, *Tarih-i Said Giray Han*: Yazma nüshası Berlin'de Staatsbiblioethek'de Hs. Or. Oct. 923 numarada bulunmaktadır. Barbara Kellner-Heinkele Tarih-i Said Giray Han hakkında Aus Den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan isminde bir kitap yayınlamıştır[34]. Bu çalışmanın Almanca olması nedeniyle değerlendiremedik. Kellner'in yine Tarih-i Sa'id Giray'ı temel alarak yayınladığı "Crimean Tatars and Nogay Scholars Of The 18th Century " adlı makalesinden hareketle bu eserin Yedisan Nogayları'nın başında serasker olarak bulunan Said Giray'ın otobiyografik notlarından oluşan bir eser olduğu ve Kırım ile çevresindeki Tatar toplulukların dini, ilmi ve siyasi faaliyetleri hakkında bilgi verdiği anlaşılmaktadır[35].

[32] Victor Ostapchuk, "Hronika Remmalya Hoca „Istoriya Sahip Gerey Hana" Kak Istoçnik Po Krımsko-Tatarskim Pohodam", *İstoçnikovedenie İstorii Ulusa Cuçi, (Zolotoy Ordı) Ot Kalki Do Astrahani 1223-1556, Kazan 2001*,s. 392-421. Bu makale dikkat çekici şekilde Sahip Giray Han'ın Kafkaslar üzerindeki askeri faaliyetlerinin yoğunluğunu ortaya koymaktadır, özellikle s. 397-400.

[33] Mehmed Giray, *Tarih-i Mehmed Giray*, hzl. Uğur Demir, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2006 İstanbul; Kırım halkına yönelik eleştirileri, s. 8, Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştirileri s. 92-94.

[34] Barbara Kellner-Heinkele, *Aus Den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan*, Freiburg 1975.

[35] Barbara Kellner-Heinkele, "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture ın Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centuries* içinde, eds. Michael Kemper - Anke von Kügelgen - Dmitriy Yermakov, Islamkundliche Untersuchungen 200, Berlin 1996, s. 279.

Kırım Hanlığı tarihi hakkında bilgi veren bu eserlere ilave edilmesi gereken fakat daha önce pek değerlendirilmemiş bir kaynak daha bulunmaktadır*. Bu da Mevkûfati Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkûfati adlı eseridir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümünde 1751 numara ile kayıtlı bulunan eser iki bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü yani vr. 2a-17b arasındaki kısmı Kırım Hanı III. Mehmed Giray ve kardeşi Şahin Giray'ın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketleri ve Mansuroğulları'ndan Kantemir Mirza'nın bu isyan sürecindeki rolü hakkındadır. Eserin ana kahramanı hiç kuşkusuz Kantemir Mirza'dır. Eserin ikinci bölümünde yani vr. 17b-19b arasında ise Selçuklu hükümdarı Sultan Alaadin'in Osman Gazi'ye sancak ve alem ile gönderdiği beratın suretidir ki bu bizim konumuzun dışındadır. Tarih-i Mevkufati 1966 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Muzaffer Ayozan tarafından lisans bitirme tezi olarak hazırlanmasına rağmen bugüne kadar pek dikkat çekmemiştir. Burada yapılan değerlendirmelerde bu tez yazma nüsha ile mukayese edilerek kullanılmıştır.

Eserin yazarı Mevkufati Mehmed Efendi, Osmanlı devlet örgütünün çeşitli kademelerinde çalışmış kaynaklarda IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ın kethüdası olarak saray entrikalarına karışmasıyla dikkati çekmiştir[36]. 1644 yılının Ağustos yılında Mısır eyaleti tevcih edilen Eyüp Paşa'nın divan kâtibi olarak Paşa ile birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır[37]. Kaya Sultan'ın eşi Melek Ahmed Paşa'nın sadrazam olduğu sırada "harac muhasebecisi" görevinde bulunan Mevkufati Mehmed Efendi, Melek Ahmed Paşa'nın isteğiyle 06.08.1650 tarihinde reisülküttablık makamına getirilmiştir[38]. Kösem Sultana yakınlığı nedeniyle Siyavuş Paşa'nın tepkisini çeken Mehmed Efendi'nin bunun yanı sıra Melek Ahmed Paşa'yı yeniden sadrazam yapmak istemesinden kuşkulanılmış ve 1652 yılında Midilli adasına sürülmüştür[39]. 1653 yılında yeniden "baş muhasebecilik" makamına getirilen Mehmed Efendi, 1655 yılında Melek Ahmed Paşa'nın Van'a sürülmesi üzerine haps edilmiş, İznik'e giderken yolda öldürülmüş ve İznik'e defn edilmiştir[40]. Özellikle Tercüme-i Mülteka-i Ebhur'la tanınan Mehmed Efendi'nin Telhis-i Cami ül Kebir, Sadr-üş-şeria isimli çevirileri de bulunmaktadır[41]

Tarih-i Mevkufati, III. Mehmed Giray ve kardeşi Şahin Giray'ın Mehmed Giray'ın yerine Canbek Giray Han'ın Kırım tahtına çıkarılması üzerine isyan etmeleri ve Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmalarının ardından başlayan sürecin bir değerlendirmesiyle başlar fakat anlattığı olaylar 1627-28 yıllarını kapsar.

Mevkûfati Mehmed Efendi Mehmed ve Şahin Giray" kardeşlere 1624 yılından sonra müdahale edilememesini "*…havadis-i ruzgardan sual-i şerif buyurulursa Şahin-i bi fer ve layık-ı beriden-i ser ki hain-i din ü devlet ve mehin-ı arz ü saltanat olup ceza ve sezası lazım iken Bağdad-*

* Bu eser tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Alper Başer tarafından kullanılmıştır, Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700),* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Afyon 2010.

[36] Naima Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, C. III, hzl., Mehmed Güneş, T.T.K Yayınları, Ankara 2007I, s. 956-57. Naima'da bu kayıt 1642 yılına aittir.

[37] Naima, a.g.e, C. III, s. 997.

[38] Naima, a.g.e, C. III, s. 1266.

[39] Naima, a.g.e, C. III, 1353-54, 1376.

[40] Naima, a.g.e, C. IV, s. 1588-1593; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-Nâme*, Yayına hzl., Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008, s. 75; Hasan Vecihi'ye göre Mevkufati Mehmed Efendi'nin öldürülmesinin sebebi Melek Ahmed Paşa'yı yeniden sadrazam yapmaya çalışmasıdır, Hasan Vecihi, *Vecihi Tarihi*, hzl., Ziya Akaya, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 1957, s. 126.

[41] Yazarın hayatının özeti ve eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı,* s. 417. Mülteka-i Ebhur çevirisine Naima'da dikkati çekmektedir, Naima, C.III, s.1457.

ı bihişt-abadın dest-i ahara intikali ve Abaza-i bi-dadın niran-ı fesadının iştiʿali manʿi-i kâfi olmağla…" ifadesiyle açıklar[42].

Bundan sonra ise Kırımʿda olayların geliĢimini ele alır, Yazara göre Ģahin Giray (dikkat çekici Ģekilde Mehmed Giray yerine Ģahin Giray Kırım cephesinin lideri olarak anlatımda baĢ roldedir) Osmanlı Devletiʿnin kendine karĢı uzlaĢmacı tutumunu zayıflık olarak yorumlamıĢ ve cihangirlik sevdasına düĢmüĢtür. Bu düĢüncelerini hayata geçirmek içinde Kantemir Mirza ile görüĢmüĢtür. Kantemir Mirza Şahin Girayʿa Osmanlı Devletiʿnin büyük ve yüce bir devlet olduğunu açıkladıktan sonra bu fikirlerinden vazgeçmesini öğütler. Şahin Giray bu durum üzerine Kantemir Mirzaʿnın öğütlerine hak vermiĢ gibi göründükten sonra Kantemir Mirzaʿyı ortadan kaldırmak için harekete geçer. Şahin Girayʿın Kantemir Mirzaʿyı öldürmek için harekete geçmesinin nedeni esere göre *"...mesami-i aliyye-i hüdevandigara vasıl olursa murad-ı mayuradımız gayr-ı hasıl olması muhakkakdır imdi Han Teymürün vücudu sahife-i rüzgardan hak ve rakabe-i pür akabesin tiğ-i ba diriğ ile fekk eylemek bais-i husul-i meram ettüğü…*[43]" dür yani Şahin Giray düĢüncelerinin Ġstanbulʿa iletmesinden duyduğu korku nedeniyle Kantemir Mirzaʿyı ortadan kaldırmaya karar vermiĢtir.

Şahin Giray 2000 kadar Tatar ve 500 kadar Çerkesʿi Kantemir Mirzaʿyı öldürmek üzere görevlendirir. Evinde kuĢatılan Kantemir Mirza yanındaki 30 kadar adamıyla kuĢatmayı yarıp Özü sahrasına kaçmayı ve üç gün kadar süren takibi atlatmayı baĢarır. Bu geliĢmelerden dolayı öfkeye kapılan Şahin Giray Kantemir Mirzaʿnın aile efradını yakarak korkunç bir Ģekilde öldürür ve Kantemirʿe bağlı olan kiĢileri ve ailelerini de cezalandırmaya baĢlar. Bunun üzerine Kantemir Mirzaʿya bağlı yaklaĢık 400 kiĢilik bir topluluk Kırımʿa terk ederek Tuna Yalısıʿna gelirler[44].

Bu bilgiler bizim anlatıyı tarihlendirmemize olanak sağlamaktadır. Kantemir Mirza 1606 yılından sonra Bucak havalisine yerleĢmiĢ ve yerel Tatar güçlerin lideri konumuna yükselmiĢtir. Kantemir Mirzaʿnın Bucak havalisinden iki kere dönemin iç ve dıĢ siyasi Şartları neticesinde Kırımʿa sürüldüğünü bilmekteyiz. Bu sürgünlerden ilki 1623 ikincisi ise 1625 yılındadır. Kantemir Mirza ile Şahin Girayʿın görüĢmesi, arkasından Kantemir Mirzaʿnın Kırımʿdan kaçması ve aile efradının öldürülmesi olayı 1627 yılında gerçekleĢmiĢtir. Yani Mevkufati Mehmed Efendiʿnin anlatımı bu nedenle 1627 yılında baĢlayan geliĢmeleri anlatmaktadır.

Tarih-i Mevkûfatiʿye göre Şahin Giray Kantemir Mirzaʿnın kaçıĢından sonra Oʿnu sığındığı Osmanlı Devletiʿnden talep etmiĢtir. Bu olay eserde "*…Çünkü hain-i mezbur Han Teymür Paşaʿnın der-i devletmedara iltica ve erbab-ı devletün kendüye iltıfatından haberdar olıcak mübada üzerimize asker getürmeğe sebeb ola. İmdi kendüyü mukaddemce talep içün saʿadetlü padişaha ekid ve şedid-i arz mahzar irsal idelim. Ümiddir ki dehşet-i vakai sabık mucib-i*

[42] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 2a.

[43] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 3b-4a.

[44] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 4b-5a; Zamanın Kefeʿde bulunan Ġtalyan gözlemcisi Dʿaskoli bu olay hakkında daha farklı bir anlatım takip eder. Ona göre Şahin Giray ve Kantemir Mirza arasında baĢlayan çatıĢmanın sebebi bir kan davasıdır. Mehmed Girayʿın damadı olan bir Çerkes Beyi 1621 yılında Kantemir Mirzaʿnın kardeĢlerinden birisini öldürmüĢtür. Mehmed Giray 1627 yılında Çerkes arazisine ziyarete gittiğinde damadı Mehmed Girayʿın yanına gelip hediyelerini sunmuĢtur. Mehmed Girayʿın maiyetinde olan Kantemir Mirzaʿnın amcasının oğlu SelmanĢah Mirza intikam almak amacıyla bu Çerkes Beyiʿni öldürmüĢ ve kaçmıĢtır. SelmanĢahʿın Kantemir Mirzaʿdan habersiz böyle bir Ģey yapamayacağını düĢünen Mehmed Giray kardeĢine Kantemir ve SelmanĢah Mirzaʿyı yakalaması için haber göndermiĢ fakat Şahin Giray baĢarılı olamamıĢ ve Kantemir Mirza Or Kapısıʿndan çıkarak kaçmayı baĢarmıĢtır, Emiddio Dortelli Dʿ'Askoli, "Opisanie Çernogo Morya i Tatarii, Sostavil Dominikanets Emiddio Dortelli Dʿaskoli, Prefekt Kaffi, Tatarii i Proç. 1634", Rusçaʿya Çeviren: N. Pimenova, Ed. A. Berthier-Delegard; *Zapiski İmperatorskogo Odesskogo Obşestva İstorii İ Drevnostey*, Tom. XXIV. 1902, s.107-108; Gayvoronskiy, bu Çerkes Beyinin adının Gazi Bey olduğunu ve öldürdüğü kiĢinin de SelmanĢah Mirzaʿnın babası olduğunu belirtir, Gayvoronskiy, a.g.e, Tome II, s. 114.

havf-ı lahik olup teskın-i nisan-ı kıtal ve itfa-i ateş-i cidal için mezburu irsal veyahud Bab-ı saadetden red olmakla sakin-i sahra ve cibal olup hakkımızda irad eylediği kelam ısga olunmamak mukarrerdir deyü ber-veçh-i istical mufassal ve meşruh arz mahzar gönderüp derun-i kabahat meşhununda hala Han Teymür Paşa taife-i tatardan mirzalarımız zümresinden olduğu Rikab-ı Hümayun-ı Padişahiye hafi değildir. Hala ba'zı evza-ı nahemvar ve ef'al-ı bi hencari zuhur edüp havfından fırar ve Asıtane-i saadette karar eylemiş hadd-ı zatında bir bed-i asl-i nâbekâr ve hain-i gaddardır...Bu canibe ne derece hayrı olmuş ise taraf-ı ahara dahi ol mertebeden efzun olacak değildir. Öyle olsa mezburun Dersaadetden red olunup desti beste bu tarafa irsali gayet-i meram ne nihayet-i mehamimizdir…."[45] Çeklinde anlatılmaktadır.

Şahin Giray'ın "*…Ümiddir ki dehşet-i vakai sabık mucib-i havf-ı lahik olup teskın-i nisan-ı kıtal ve itfa-i ateş-i cidal için…"* ile kastettiği olay Osmanlı Devleti'nin 1624 yılında karşı karşıya kaldığı utandırıcı yenilgidir. IV. Murad Şahin Giray'ın bu teklifini "…Han Teymür Paşa bu asıtane-i devlet âşıyanenin edna bendesi ve tabl ü alem sahibi bir efkendesidir. ..Paşa-yı mumaileyhi asıtane-i saadetimden red ve bab-ı devlet medarımı erbab-ı ilticadan sedd eylemek muhaldir…" diyerek reddetmiş ve Kantemir Mirza'yı Tırhala Sancakbeyliği ile görevlendirmiştir[46].

Kantemir Mirza Tırhala Sancakbeğliği ile görevlendirildikten sonra Tırhala'ya gitmeden önce ailesinden geri kalanları toplamak için Özi'ye yönelmiştir. Kantemir'in Özi havalisine geldiğini duyan Şahin Giray Kırım'da seçkin askerleri toplamış ve O'nu ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Kırım'ın önde gelenleri Şahin Giray'ı durdurmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Şahin Giray'ın üzerine geldiğini duyan Kantemir Mirza Tuna'yı geçerek Babadağı yakınlarındaki Toprak Köprü'ye gelmiştir. Tuna'nın bir yakasında Şahin Giray diğer yakasında ise Kantemir Mirza konuşlanarak birbirlerini gözlemeye başlamışlardır. Şahin Giray Kantemir Mirza'yı çevredeki kasaba ahalisinden talep etmiş verilmeyince harekete geçmiş fakat çevredeki Osmanlı kuvvetlerinin de Kantemir Mirza'nın yanında yer almasıyla ağır bir yenilgiye uğramış ve çok sayıda kayıp vermiştir. Hatta Şahin Giray kaçarken Kantemir'in küçük oğlu Yılantuş Mirza tarafından yaralanmıştır[47].

Bu yenilgiden sonra Kantemir Mirza yanındaki kuvvetler ile birlikte Şahin Giray'ın peşine düşmüştür. Şahin Giray takipçilerinden kurtulmayı başararak Bahçesaray'da bulunan kardeşi Mehmed Giray Han'ın yanına gelmiştir. Burada Kantemir Mirza'nın 15000 kişilik kuvveti tarafından kuşatma altına alınan kardeşler kendilerine bağlı olan Tatar askerine güvenemedikleri için Kazak Hetmanından yardım talep etmişlerdir. Bu yardımlarına karşılık olarak Kazaklara Gözleve, Balıklagu kaleleri ile elli bin altın önermişler, hatta Kazak Hetmanına "*…seni Leh kralı eylemeye bezl-i iktidar ederüm deyü kelimat-ı hile-i Cengizi ile ol bedbahtı girifte eyledi…*" diyerek Hetmanı yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu gelişmelere cevabı ise H. 1 Şevval 1037/ M. 4 Haziran 1628'de Canbek Giray'ı yeniden Kırım tahtına çıkarmak olmuştur[48].

Şahin Giray'ın teklifine evet diyen Kazaklar 8000 kişilik bir kuvvetle Almasaray'a gelmişlerdir. Kantemir Mirza Kazakların gelişiile durumun aleyhine gelişmesi üzerine daha önce Kazaklara karşı Karadeniz sahillerini korumakla görevlendirilen ve Kırım'daki gelişmeler üzerine Gözleve'ye gelen kuvvetlerin komutanı Ebubekir Bey'den yardım istemiştir. Ebubekir Bey yanındaki 250 kişilik kuvvetle tam Kazakların Almasaray geldiği anda Kantemir Mirza ile

[45] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 6a-6b.
[46] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 6b-7a.
[47] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 8a-11b.
[48] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 11b-13a.

birleşmeyi başarmıştır. Kazakların gelmesinden sonra Kantemir Mirza'nın yanındaki Tatar kuvvetleri dağılmaya başlamış ve Kantemir Mirza'ya Kefe'ye doğru kaçmaya başlamıştır[49].

Tarih-i Mevkufati'nin verdiği bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki Kazakların gelişi ile durum Mehmed ve Şahin Giray kardeşlerin lehine gelişmiş, Osmanlı kuvvetlerinin de Kantemir Mirza'nın yanında yer almasıyla Kırım tam anlamıyla bir iç savaşa sahne olmaya başlamıştır. Kazakların gelişinden sonra insiyatifi ele geçiren Şahin Giray, Ebubekir Bey ve Kantemir Mirza'yı ortadan kaldırmaya çalışmışsa da bunu başaramamış, Kantemir Mirza ve Ebubekir Bey'e bağlı kuvvetler Kefe kalesine sığınmayı başarmışlardır. Bundan sonra Şahin Giray 10000'den fazla Kazak ve 30000'deb fazla Tatar'la Kefe kalesini kuşatmıştır. Şahin Giray Kefe içindeki destekçileri vasıtasıyla Kantemir'in kendisine teslim edilmesini sağlamaya çalışmışsa da Osmanlı hükümetinin önce Kantemir Mirza'yı destekleyen habercilerinin ardından da Hasan Paşa komutasındaki altmış kadırgalık Osmanlı donanmasının gelmesiyle bu düşüncelerini gerçekleştirememiştir. Hasan Paşa Kefe'ye geldikten sonra isyancı kardeşlerin yanında bulunanlara Vezir Recep Paşa'nın da yolda bulunduğunu belirten mektuplar yazarak psikolojik üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Kazaklar ve Mehmed ve Şahin Giray'ın yanındaki Tatar kuvvetleri kaçmaya başlamışlardır. Hasan Paşa komutasındaki kuvvetler Kefe'ye ayak bastığı gün Paşa Tepesi'nde isyancı Tatar güçlerinin yenilgiye uğratılması isyancıların direnme umudunu azaltan diğer bir olaydır[50]. Kaçış sürecinde yeni Han Canbek Giray'ın Kalgayı Devlet Giray ve Kantemir Mirza Kazakları takip etmişler, Eryat? Nehri yakınlarından iki taraf arasında meydana gelen çatışmada bini aşkın Kazak öldürülmüş, altı yüz kadarı da canlı olarak ele geçirilmiştir. Bu olay ve Mehmed ve Şahin Giray kardeşlerin kaçışıyla birlikte eserin Kırım tarihini konu alan konu alan kısmı sona ermektedir[51].

Eserin Şahin Giray'ın kaçışından bahseden kısmında geçen "…*Şahin Giray'in firarı müjdesi ile halk-ı ‚alem mesrur ve şadan iken bin otuz yedi zilhiccenin gecesi*…" ifadesi ve Mehmed ve Şahin Giray'ın Kırım'ı ele geçirmek için gerçekleştirdikleri Kırım'a geri dönüşlerinden bahsedilmemesi[52] eserin 1628 yılının Ağustos ayında yazıldığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Tarih-i Mevkufati Kırım Hanlığı tarihinin en önemli olaylarından olan Mehmed ve Şahin Giray kardeşlerin isyanı, Ukrayna Kazakları ve Kantemir Mirza'nın bu isyanda oynadıkları rolü anlamak için birincil derecede öneme sahip bir kaynaktır.

Kırım tarihini konu alan bu eserler hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Kırım Hanlığı tarihini bir bütün olarak ele alan Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar, Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih), Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Değt-i Kıpçak Ülkelerinindir adlı genel tarihlerinin Rus tehlikesi nedeniyle (1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kırım'ın saldırıya uğraması bu durumun fiili hale gelişidir) yazıldığı açıktır. Gülbün-ü Hanan ise yitirilen Hanlığın Giray ailesinin bir üyesi tarafından yazılan bir ağıt hatta mezar taşıdır. Elbette bu eserlerin dışında Kırım Hanlığı tarihine kısmen değinen çok sayıda eser olmakla birlikte burada söz edilen eserler anlatımının temel konusunu Kırım Hanlığı oluşturduğu için seçilmişlerdir. Kırım Hanlığı tarihi hakkında yapılacak araştırmaların kolaylaşması ve daha derinlemesine çalışmaların gerçekleşmesi için bahsettiğimiz bu eserlerin Latin harfleri ve tıpkıbasımları ile birlikte bir külliyat halinde neşredilmesi gerekmektedir.

[49] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 13a-14a.
[50] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 14a-16b.
[51] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 16b-17a.
[52] Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, vr. 17a.

KIRIM HANLIĞI TARİHİNİ KONU ALAN TEMEL ESERLER

Abdülgaffar Kırımî, *Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)*, Türk Tarih Kurumu Encümeni'nin ilavesi, İstanbul 1343/ Derya Derin, *Abdülgaffar Kırımî'nin, Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)'ina Göre Kırım Tarihi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara 2003.

Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, Osman Cudi Neşri, İstanbul H.1327/M. 1909-1910.

Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, İstanbul H. 25 Rebiülaher 1287/25 Temmuz1870 Matbaa-i Amire.

Kaysunizade Remmal Hoca.; *Tarih-i Sahib Giray Han*, Hazırlayan Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Kırımlı Hacı Mehmed Senai; *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*, Hazırlayan Zygmunt Abrahamovicz, Varşova 1971.

Mehmed Giray, *Tarih-i Mehmed Giray*, hzl. Uğur Demir, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2006 İstanbul.

Mevkufati Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkufati, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1751.

Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi, *Tarih-i Rıdvan Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 226.

Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi; *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*, Osmanlıca Matbu ve tıpkıbasımını Fransızca çevirisini *La Chronique Des Steppes Kıptchak Tevarih-i Dest-ı Qıpcak Du XVII. Siecl*e adıyla yayına hazırlayan: Ananiasz Zajaczkowski, Varşova 1966.

Said Giray; Tarih-i Said Giray Han, Berlin'de Staatsbiblioethek'de Hs. Or. Oct. 923.

Seyyid Muhammed Rıza.; *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûk ut Tatar*, Hazırlayan Kazım Bek, Kazan 1832/ Yazma nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa1016

KAYNAKÇA

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-Nâme*, Yayına hzl., Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008.

ALTUĞ, Giray Saynur; "Türkiye'de ve Dünyada Kırım ile İlgili Bilimsel ve Aktüel Çalışmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:124, şubat 2000/2001, s. 147-173.

BABİNGER, Franz; *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Çoşkun Üçok, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank. 2000.

BAĞER, Alper; *Bucak Tatarları (1550-1700),* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Afyon 2010.

BIYIK, Ömer; *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2007.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, Osmanlıca matbu basım, Ankara 2000.

D'ASKOLİ, Emiddio Dortelli; "Opisanie Çernogo Morya i Tatarii, Sostavil Dominikanets Emiddio Dortelli D'askoli, Prefekt Kaffı, Tatarii i Proç. 1634", Rusça'ya Çeviren: N. Pimenova, Ed. A. Berthier-Delegard; *Zapiski İmperatorskogo Odesskogo Obşestva İstorii İ Drevnostey*, Tom. XXIV. 1902, s.107-108.

FİSHER, Alan; *The Crimean Tatars*, California 1987.

GAYVORONSKİY, Oleksa; *Poveliteli Dvuh Materikov, Krımskie Hanı XV-XVI Ctoletiyi Borba Za NasledstvoVelikoy Ordı* Tome I; *Poveliteli Dvuh Materikov, Krımskie Hanı Pervoy*

Polovını XVII. Stoletiya V Borbe Za Samostoyatelsnost İ Edinovlastiei, Tome II Bahçesaray 2009.

HAMMER-PURGSTALL, J. Von; *Geschicte Der Chane Der Krim*, Wien 1856.

Hasan Vecihi, *Vecihi Tarihi*, hzl., Ziya Akaya, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 1957.

İNALCIK, Halil; "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, Sayı: 135, Mart-Nisan 1983, s. 51-53.

İNALCIK, Halil; "Kırım Hanlığı", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 746-756,

KELLNER-HEİNKELE, Barbara; "Kto Bıl Abdulgaffar al- Kirimi (Zametki o Krımskoe-Tatarskom İstorike XVIII. Veka", *İstoçnikovedenie İstorii Ulusa Cuçi, (Zolotoy Ordı) Ot Kalki Do Astrahani 1223-1556, Kazan 2001*, s.378-390.

KELLNER-HEİNKELE, Barbara; "A Chinggisid and Ottoman: Halim Gerey Sultan", *Altaica V*, Moskva 2001, 69-80.

KELLNER-HEİNKELE, Barbara, *Aus Den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan*, Freiburg 1975.

KELLNER-HEİNKELE, Barbara; "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture ın Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centurie*s içinde, eds. Michael Kemper - Anke von Kügelgen - Dmitriy Yermakov, Islamkundliche Untersuchungen 200, Berlin 1996, S.279-296.

KURAT, Akdes Nimet; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

Naima Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, C. III, C.IV, hzl., Mehmed Çağrıli, T.T.K Yayınları, Ankara 2007.

OSTAPCHUK, Victor; "Hronika Remmalya Hoca „İstoriya Sahip Gerey Hana" Kak İstoçnik Po Krımsko-Tatarskim Pohodam", *İstoçnikovedenie İstorii Ulusa Cuçi, (Zolotoy Ordı) Ot Kalki Do Astrahani 1223-1556, Kazan 2001,*s. 392-421.

ÖZTÜRK, Yücel "Kırım Hanlığı", *Genel Türk Tarihi,* C. 5, Ankara 2002, s.143-199.

ÖZTÜRK, Yücel *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1,* Yeditepe Yayınları İstanbul 2004,

SMİRNOV, V. D.; Tom I: *Krımskoe Hantsvo Pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı Do Naçala XVIII Veka*. Tom II: *Krımskoe Hantsvo Pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı v XVIII Veke Do Prisoedineniya Ego K Rossii*, Moskva 2005.

SCHAMİLOĞLU, Uli; "The Umdet ül-Ahbar and Turcic Sources For The Golden Horde and The Later Golden Horde", *Central Asian Monuments*, Edited by. Hasan P Aksoy, İstanbul 1992, S81-93.

TURAN, Ahmet Nezihi; "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 9*, İstanbul 2003, s.1-16

ÜLKÜSAL, Müstecip; *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Gülbün-i Hanan", *TDVİA*, C. 14, s.235-236.

WEESE, Devin De; *Islamization and Native Religion In The Golden Horde, Baba Tükles and Conversion To Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994.

EK-I *Tarih-i Mevkufati* Varak 2-A'nın Görüntüsü

EK-II *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûk ut Tatar* Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa 1016'dan Varak 2-A'nın Görüntüsü

Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 763-777, TURKEY

ÖZBEKİSTANDA GELENEKSEL TİYATRONUN BİR ŞUBESİ: MASKARABAZLIK VE KIZIKÇILIK

Hüseyin BAYDEMİR•

ÖZET

Geleneksel Özbek tiyatrosu, biri maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu diğeri de koğırçak (kukla) tiyatrosu olmak üzere iki kolda geliÇim gösterir. Maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosunun oyuncuları canlı aktörlerdir. Bu aktörlere Özbekistan"da maskarabaz veya kızıkçı denir. Maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu, kukla tiyatrosuna göre çok daha yaygın ve materyal açısından da daha zengindir. Maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu, ortaoyununu, köy seyirlik oyunlarını, meddahlığı, müzik ve dans gösterilerini kapsar.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Özbek tiyatrosu, Özbek halk tiyatrosu, maskarabazlık-kızıkçılık, koğırçakbazlık.

A BRANCH OF TRADITIONAL UZBEK DRAMA: MASXARABAZ AND QIZIQCHI DRAMA

ABSTRACT

Traditional Uzbek drama branches out into masxarabaz-qiziqchi drama and Puppet Show. The actors of masxarabaz-qiziqchi drama are human and these actors are called as masxarabaz or qiziqchi in Uzbekistan. Compared to Puppet Show the masxarabaz-qiziqchi drama is more widespread and rich in material. Masxarabaz-Qiziqchi drama includes ortaoyun (farce), village performances drama, Maddah drama, musical and dance performances.

Keywords: Traditional Uzbek drama, Uzbek folk drama, masxarabaz (masxaraboz) and qiziqchi drama, qogirchaq (qo"g"irchoq) drama (puppet show).

Giriş

Özbekistan"da geleneksel tiyatroyla ilgili önemli çalıÇmalar yapılmıÇtır[1]. Bu çalıÇmaların hepsinde geleneksel tiyatro *„maskarabazlık ve kızıkçılık"* ve *„koğırçakbazlık"* olmak üzere iki ana baÇlık altında incelenir. Maskarabaz ve kızıkçı tiyatrosunun oyuncuları canlı aktörlerdir. Bu tiyatroda ortaoyunu, seyirlik oyunlar, meddahlık ve gölge oyunundaki bazı uygulamalara rastlamak mümkündür. Koğırçakbazlık, kukla tiyatrosudur. Maskarabaz ve kızıkçı tiyatrosu, kukla tiyatrosuna göre çok daha yaygın ve materyal açısından da daha zengindir. Konunun geniÇliği

• Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ÇağdaÇ Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elmek: baydemir25@mynet.com.

[1] Özbekistan"da geleneksel tiyatro üzerine çalıÇma yapan araÇtırmacıların baÇında Muhsin Kadirov yer alır. Kadirov"un yayımladığı "*Özbek Halk Ağzaki Draması (Surhanderya, Semerkand ve Buhara Materialleri Esaside)*, TaÇkent 1963; *Halk Koğırçak Teatri (Özbek An„aneviy Koğırçak Teatri)*, TaÇkent 1972; *Özbek Teatri An„aneleri (An„aneviy Özbek Teatri ve Uning Özbek Sovet Teatri Şekllenişidegi Roli)*, TaÇkent 1976" adlı kitaplar, bu alanda hazırlanmıÇ en önemli kaynak eserlerdir. Geleneksel Özbek tiyatrosu hakkında önemli bilgiler aktaran diğer kaynaklar da Çunlardır: Miyan Büzrük (Salihov), *Özbek Teatri Tarihi Üçün Materialler*, TaÇkent 1935; M. Rehmanov, *Özbek Teatri Tarihi (XVIII Esrden XX Esr Evveligeçe)*, TaÇkent 1963; Perepelitsina, *Uzbekskiy Narodnıy Kukolnıy Teatr* (Özbek Halk Kukla Tiyatrosu) TaÇkent 1959.

nedeniyle kukla tiyatrosu -ğu an üzerinde çalığmamız- ayrı bir makale konusu olarak değerlendirilmiğ ve bu makalede sadece maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu ele alınmığtır.

Özbekistan'da kızıkçı ve maskarabaz kelimeleri, bu geleneği çok iyi bilmeyen çevrelerce aynı anlama gelecek ğekilde kullanılır. Bazı bölgelerde kızıkçı yerine *şirinkâr*[2] tabiri de kullanılır. Halk arasından çıkmığ olan aktörlere *kızıkçı* veya *maskarabaz*, onların yapmığ olduğu iğe ise *kızıkçılık* veya *maskarabazlik* denir. Fakat bazı yağı kiğiler ve halk tiyatrosu aktörlerinin verdiği bilgiler göz önünde tutulduğunda, bu terimlerin birbirini tam olarak karğılamadığı; kızıkçı ile maskarabazın aslında aynı iği yapmadığı, dolayısıyla icra ettikleri sanatların da ince ayrılıkları olduğu anlağılmaktadır. "ğehrisebzli *şirinkâr*lardan Çöliyev ğahım"ın verdiği bilgiye göre, ğen, ğakacı, gittiği her yerde insanları güldürmeyi alığkanlık edinmiğ kiğilere *kızıkçı* -veya ğehrisebz dolaylarında *şirinkar*- denir. Kızıkçı, hikâye anlatır, türkü söyler, dans eder, ğaka ve esprilerle insanları güldürür. Özel bir kıyafeti bulunmaz. Maskarabazlar ise ikiğer, üçerli gruplar halinde gezerler. Sıra dığı ve fark edilir giyimleri vardır. Yüzlerini boyayıp düğünlerde, bayramlarda, ğenliklerde vb. eğlence mahallerinde oyun oynayan kiğilerdir" (Kadirov 1963: 27-28).

Rezzakov da benzer bir tanım yapar: Konuğmasıyla, hal ve hareketleriyle insanları güldürmeye çalığan, neğeli, ğakacı insanlara kızıkçı denir. Seyil[3], düğün ve bayramlarda gösteriler düzenleyen, yüzleri boyalı, özel giysileri olan; insanları güldürmeyi başlıca hüner olarak benimsemiğ kiğilere maskarabaz (Rezzakov 1980: 244) denir.

Maskarabaz ve kızıkçı kelimelerinin kullanımı bölgelere göre değiğiklik göstermektedir. Buhara ve çevresinde profesyonel tiyatroculara maskarabaz; insanları fıkra ve askiya[4] ile güldürenlere ise kızıkçı denir. Harezm'de, oyunlarda müzikten yararlanmayan tiyatroculara kızıkçı, müzik, dans vb. diğer vasıtalardan da yararlananlara ise maskarabaz denir. Fergana Vadisi'nde, 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başlarında özel giysi ve makyajlarıyla oyun icra eden kiğilere maskarabaz denirdi. Daha küçük toplantılarda söz oyunlarıyla insanları güldürenlere ise kızık(çı) denirdi. 19. yüzyılın ortalarında kızıkçılık, maskarabazlık anlamında kullanılır. 19. yüzyılın sonlarında, Rusya'dan Türkistan'a sirk grupları gelince, Fergana Vadisi'nde bu kavramların kullanımı yeniden değiğir. Bu sefer de sirklerde gösteri yapan sanatçılara maskarabaz, geleneksel tiyatro oyuncularına da kızıkçı denmeye başlar. 20. yüzyılda da kullanım bu ğekildedir (Kadirov 1976: 110-111). O yüzden Fergana Vadisi'nde geleneksel tiyatro *kızıkçılık*, Buhara ve Harezm dolaylarında ise *maskarabazlık* olarak adlandırılır.

Maskarabaz, *Özbek Tilining İzahli Lügati*'nde "Temağa hanelerde, ğenliklerde ve benzeri kalabalık ortamlarda oyunlar oynayan, insanları güldüren kiği, artist" [5] olarak izah edilir.

Aynı sözlükte kızıkçı ise "Halk bayramlarında, toplantılarında izleyenleri güldürücü oyunlar oynayan artist, maskarabaz"[6] diye tanımlanır.

Bütün bu tanım ve kullanımlardan yola çıkarak, profesyonel bir maskarabaz (bazı bölgelere göre kızıkçı) sahnede oyununu icra etmenin yanında saz çalabilen, halk oyunlarını oynayabilen, hikâye anlatabilen, kılıktan kılığa giren, taklit yapabilen, benzeri başka hareketlerle insanları güldüren, askiyacılıkta[7] maharetli ve aynı zamanda iyi bir ses sanatçısıdır diyebiliriz.

---

[2] Bu tabirin, II. Bayezid döneminde Osmanlı sarayında da benzeri anlamlarda kullanıldığı (Kudret 1994: 12) görülmektedir.

[3] Bahar bayramları, ğenlikler.

[4] Gük veya daha fazla kiğinin karğılıklı olarak atığmasına dayalı bir söz oyunu. Gerik sayfalarda bu konuda daha ayrıntılı bilgi verilmiğtir.

[5] bk. "Masxaraboz", *Özbek Tilining İzahli Lügati I, 451.*

[6] bk. "Qiziqchi", *Özbek Tilining İzahli Lügati II,* 572.

[7] Askiyacılık konusunda yirmi dördüncü dipnotta ve söz konusu dipnotun bağlı olduğu kısımda bilgi verilmiğtir.

> *"Hayvan (kuş, kurt vb.) taklitleri, yağmur çağırma merasimleri (Süst Kadın adlı), Aşşadorozi (Nevruz kutlamalarındaki) oyunu vb. dini-büyüsel gösteriler, Özbekistan'daki geleneksel tiyatronun ilkel düşünce sisteminin egemen olduğu dönemlerden beri var olduğunu"* (Özdemir 2003: 60)

gösterir. Bazı kaynaklar, maskarabazlık ve kızıkçılığın milattan önce üçüncü asırdan beri mevcut olduğunu (Rüstemov 1991: 50) belirtir. Özbek tiyatro tarihi araştırmacısı M. Rehmanov, maskara kelimesini milattan önce dördüncü asrın ortalarında ilk kez Yunanlıların kullandığını, maskarabazlık geleneğinin Yunanlılarla Orta Asya'ya geldiğini ve yerli tiyatro gelenekleriyle harmanlanarak zamanla geliştiğini (Allahverdiyev 1978: 195) ileri sürer. Bu geleneğin eski dönemleri kayda geçmediği için, Özbek hanlıkları döneminden öncesine ait çok az bilgi vardır[8].

Hanlıklar döneminde, şehirlerdeki maskarabaz ve kızıkçılar genellikle sazende veya mehterlik teşkilatlarına bağlıdırlar. Bu teşkilat *Mehterlik* veya *Kârhane-i Sazende* adıyla bilinir. Diğer meslek erbapları gibi maskarabaz, kızıkçı ve koğırçakbazların da özel risaleleri ve pirleri vardır (Cabbarov 1994: 284). Diğer zanaat gruplarının risalelerine benzeyen bu risalelerde maskarabazlık ve kızıkçılık hakkındaki efsanelere yer verilir, maskarabazlık ve kızıkçılığın ortaya çıkışıdini temellere dayandırılır. Şehirlerdeki maskarabazlık ve kızıkçılık gelenekleri içinde usta-çırak ilişkisi yaygındır. Çırak, ustalığa yükselinceye kadar ustasının yanından ayrılmaz, onun evinde yaşar. Ustasına bütün işlerinde yardım eder, bunun karşılığında sanatın inceliklerini öğrenir. Çırak, bu eğitim dönemindeki bütün kazancını ustasına teslim eder (Kadirov 1963: 29).

Köylerdeki maskarabaz ve kızıkçılar, şehirlerdeki gibi genellikle herhangi bir teşkilata üye değillerdir. Onlar hafızlarla, çalgıcılarla ve dansçılarla birlikte grup halinde köy köy gezerek sanatlarını icra ederler. *Oyuncular* veya *bezmciler* olarak adlandırılan bu gruplar 3-15 kişiden oluşurlar. Çıraklar da ustalarının yanında, bu gruplarda yer alırlar. Çırak, oyunun icrası sırasında ustasının en iyi seyircisi olması yanında, aynı zamanda, yardımcısıdır. Ustanın her hangi bir konuda konuşmaya başlaması için genellikle çıraklar ayak açarlar (Kadirov 1963: 29). Böylece hem izleyerek hem de kısmen uygulamaya iştirak ederek sanatın inceliklerini öğrenirler[9].

Maskarabaz ve kızıkçılar arasında sanatını icra eden ve onu esas hüneri olarak devam ettirenlerin yanı sıra bu işe merak salan amatörler de vardır. Hem profesyonel hem de amatör maskarabaz ve kızıkçılar genellikle çiftçi, çoban ve bazı meslek grupları arasından çıkarlar. Farklı tabakalardan yetişmiş olanların sayısı çok azdır. Profesyonel maskarabaz ve kızıkçıların ekserisi asıl işi olarak düğün, şenlik vb. eğlence mahallerinde insanları eğlendirerek yaşamlarını sürdürürler. Sadece kalan zamanlarında ailesinin uğraştığı çiftçilik veya asıl zanaatlarıyla ilgilenirler (Rezzakov 1980: 245). Yani her maskarabaz ve kızıkçının sanatından başka bir zanaatı, uğraşmakta olduğu mesleği vardır[10]. Bu maskarabaz ve kızıkçılar halk arasından çıktıkları için, eğlendirmeye

[8] Kaynaklarda, Özbek hanlıklarından daha önce yaşamış olan iki maskarabazın adına rastlamaktayız. Bunlardan biri *Büki*'dir. Büki, onuncu asrın sonları ve on birinci asrın başlarında Gazneliler sarayında (Kadirov 2003: 647) yaşamıştır. Diğer maskaranın ismi de Babürnâme'de geçer. Babür, *Maskara Gıyas* olarak andığı birisinin mecliste maskaralık yaptığını (Baburname 2000: 376) belirtir. Babür, eserin başka bir yerinde Hindistanlı göstericilerin değişik hokkabazlıklarını Maveraünnehir'deki gösterilerle kıyaslayarak (Baburname 2000: 568) dolaylı bilgiler aktarır.

[9] Çıraklara, Buhara ve Semerkant'ın bazı bölgelerinde -ayak açma görevlerinden dolayı- *Kârferman* denir (Kadirov 1963: 29). Kelime Farsça olup, aslı *iş buyuran* manasında ‚*kâr-fermâ*'dır (Devellioğlu 1996: 490). Fergana Vadisi başta olmak üzere ülkenin birçok yerinde ise usta kızıkçılara ve grup başkanlarına kârferman denir. Kârferman ifadesinin bu son anlamda kullanımı daha yaygındır. (Bu konuda ileriki sayfalarda da bilgi verilmiştir.) Ayrıca kukla oyununda, oyuna iştirak eden çalgıcılara da kârferman denir (Kadirov 1972: 79).

[10] Mesela, Kokan kızıkçılarından Zakir Göçmen kuyumcu, Mömin Kışlakî çiftçi, Abdulhasan terzi, Usman Kızık ayakkabıcı, Sa„di Mahsum dükkâncı, Behram Navçe kasaptır. Kaşkaderya vadisinin meşhur maskarabazlarından Mızrab ve çırağı Berdiyar Diyarov çobanlık, Açıl Mest ekmekçilik, Halim Teyyar atarcılık, Hoca Puçuk terazicilik yaparlar. Buhara etrafında nam salan Töle adlı maskarabaz ve oğlu Geday, çiftçilik yaparlar (Rezzakov 1980: 245).

çalıştıkları insanların sorunlarını, nelere karşı duyarlı olduklarını ve onları eğlendiren şeylerin neler olduğunu iyi bilirler.

Maskarabaz ve kızıkçılar, *Nevruz*, *Kızıl Gül*[11], *Lale*[12] gibi bayram ve şenliklerde, ziyafetlerde, pazar yerlerinde, düğünlerde oyunlarını icra ederler. Oyunlar, düğünlerde genellikle avluda veya bir meydanda yanan ateş çevresinde icra edilir. Seyleyiciler halka halka ateşin etrafında toplanırlar. Köylerdeki bazı büyük şölen ve eğlencelerde, düğünlerde bu seyircilerin sayısının bini aştığı, evlerin damlarından, kayaların ve ağaçların üzerinden oyunları izlemeye çalıştıkları görülür. Bu büyük eğlencelere –genellikle- iki ve beş arasında sanatçı grubu iştirak eder ve bunlar arasında ona yakın maskarabaz veya kızıkçı bulunurdu. Bunlar oyunlarını bazen tek başlarına icra ederler bazen de birkaçı birden oyuna katılırdı. Bu aktörler arasında müsabaka yapıldığı bile olurdu (Kadirov 1963: 31).

Bu tür eğlence programlarında genellikle bir plan vardır. Yaygın olan âdete göre eğlenceyi çalgıcılar başlatırlar. Yani ilk önce onlar çalgı aletleriyle bir dinleti sunarlar. Daha sonra sırayla hafızlar müzik eşliğinde şarkılar söylerler. Üçüncü olarak, grup içindeki rakkaslar müzik ve şarkıya danslarıyla eşlik ederler[13]. Sahneye en son maskarabazlar çıkar. Maskarabazların icra ettikleri oyunların da aslında bir sıralaması vardır. Yalnız bu sıralama her maskarabaza göre değişir. Bir maskarabaz gösteriye çıktığı zaman repertuarındaki oyunları belli bir sıraya göre icra eder. Bu sıralamadaki ölçütün ne olduğunu bilemiyoruz. Fakat her maskarabaz katıldığı bütün eğlence programlarında repertuarındaki oyunların icra ediliş sırasına azami derecede dikkat eder. Mesela, maskarabaz Mızrab grubunun, bu tür eğlencelerde genellikle şöyle sabit bir programı vardır: Önce bir maskarabaz iki döppiyi[14] ikiye katlayarak kulak yapar ve şakaklarına bağlar. Yüzünü boyar, bir deriye bürünür, eşek kılığında dört ayak üzerinde oyun alanına dalar. Oyun alanını iyice daraltmış olan seyircilerin üzerine yürüyerek geri çekilmelerini sağlar. Böylece oyun alanını genişletmiş olur. Daha sonra sırasıyla *Eşani Reis, Cuvazran, Serteraş, Boz Dökâni, Tegirman, Şingülmurad, Navçelik, Kohnedoz* oyunları icra edilir. Kalender kılığındaki bir maskarabazın hane sahibine, düğün sahiplerine veya eğlenceyi tertip eden kişilere ve seyirci topluluğuna iyi dileklerde bulunması, dua etmesiyle eğlence sona erer (Kadirov 1963: 31).

Maskarabazlar, kızıkçılar, gruplar halinde gezerler. *Truppe, top* ya da *töde* denilen bu gruplarda ses sanatçıları, müzisyenler, dansçılar da vardır. Bu gruplardan her birinin bir yöneticisi vardır. Bunlara *kârferman*[15], *aksakal* veya *usta* denir. Grup büyük olduğunda kârfermanın bir iki tane de yardımcısı olurdu. Yardımcılara *halfa* denir. Maskarabaz ve kızıkçıların en başarılı olanları kârfermanlığa yükselirler. Kârferman, gruptaki oyuncular tarafından seçilir ve mehterbaşı tarafından onaylanır. Bu mevki, sanatta en üst düzeydir. Grubun her şeyinden o sorumludur.

[11] Gülün ilk açıldığı dönemlerde kutlanan mahalli bir bayramdır. Kızıl Gül kutlamalarına daha çok Harezm ve Buhara dolaylarında rastlanır. Martın sonuna doğru başlar ve kutlamalar bir haftadan bir aya kadar devam eder. Şarkı, türkü, müzik, dans, maskarabaz, kızıkçı ve cambaz gösterileri, horoz, koç ve deve dövüşleri, ulak vb. oyunların oynanması gibi eğlenceler bu kutlamaların temelini oluşturur (Karebayev 2002: 87-89).

[12] Özbekistan'ın birçok yerinde lalelerin ilk açılışını kutlamak için düzenlenen şenliklerdir. Genellikle nisanın ikinci yarısında, cumartesi ve pazar günleri kutlanır. Bahar bayramları içerisinde en çok rağbet görenlerinden biridir (Medrehimov vd. 1994: 7-8).

[13] Müzik ve dans, maskarabazlık ve kızıkçılık geleneği içinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu gelenek müziksiz ve danssız düşünülemez. Gösteriler genellikle müzik ve dansla başlar ve yine aynı şekilde biter. *Hacı Kempir, Yer Bölişliş, Attarlık* gibi bazı oyunların başında, oyuncular, kadın kıyafetiyle dans ederler. Bu sırada oynak havalar çalınır. Müzik ve dans birçok zaman drama da eşlik eder. Oyunlarda çalgı olarak genellikle *karney*, *surney*, *nağare* ve *daire* kullanılır (Rahimov 2006: 37). Müzik ve dans, gölge oyunu, ortaoyunu ve seyirlik oyunlarda da önemli öğelerden biridir. (Geniş bilgi için bk. And 1985: 208-217; Üngör 1987: 299-346; Türkmen 1991: 78-81; Kudret 1994: 8-11; Düzgün 1999: 55-56; Somakcı 2006: 270-274).

[14] Özbek erkeklerin başlarına giydikleri geleneksel başlık

[15] Yukarıda belirtildiği gibi bazı bölgelerde maskarabazların yanındaki çıraklara da *kârferman* denilmektedir.

Oyunlarda en büyük roller kârfermanlara aittir. Bir gösteride icra edilecek oyunları kârferman seçer. Gruptaki diğer oyuncular, ona uymak zorundadırlar. Çalgıcı, hafız, dansçı, maskarabaz veya kızıkçılardan her birinin kârferman olma hakkı vardır (Kadirov 1963: 31, Rezzakov 1980: 245).

Maskarabazlık ve kızıkçılık geleneği içinde iki dillilik (bilinguisme) önemli yer tutar. Özbekistan'daki profesyonel maskarabazların ekserisi, Özbek Türkçesinden başka Tacikçeyi de bilirler ve duruma göre oyunlarını her iki dilde de icra edebilirler[16]. Hatta bazı oyunlarda hem Özbekçe hem de Tacikçe konuşmalar geçer. Harezm ve Fergana dolaylarındaki maskarabaz ve kızıkçılar da kendi bölgelerine yakın yerlerde konuşulan diğer Türk lehçelerini bilir, o lehçelerde de oyunlar çıkarırlar (Kadirov 1963: 31).

Maskarabazlar, canlandırdıkları rollerde o kadar başarılıdırlar ki gerek görünüşü gerek davranışları açısından canlandırdıkları tiple bütünleşirler. Dış görünüşe çok önem verirler. Herhangi bir tipi canlandıracağı zaman oyuna kesinlikle kendi günlük kıyafetiyle çıkmaz. Bir yönetici, tüccar veya herhangi bir meslek erbabını canlandıracağı zaman en ince ayrıntısına kadar onun gibi giyinmeye çalışır. Sahneye çıktığında daha oyuna başlamadan önce seyirci onun hangi tipi canlandıracağını genellikle anlar.

Bazı durumlarda seyirciler de oyuna iştirak ederler. Onlardan genellikle canlı dekor olarak faydalanılır. Mesela oyunda ağaç, kaya vb. bir dekora ihtiyaç olduğunda seyircilerden birisi ağaç, birisi kaya vb. olması için sahneye alınır. Seyirciler bazen kısa rollerde de görev alırlar. Bazı oyunların kadrosu çok kalabalık olur. Mesela Reis adlı oyun elliye yakın oyuncuyla icra edilir. Reis, maskarabazlar arasında çok yaygın olarak oynanan bir oyundur[17]. Varyantlarının sonuç kısımları genellikle farklılık gösterir. Kasaplık oyununda on iki kişi rol alır (Kadirov 1963: 51-73).

Bazı oyunlar, dev kuklalarla icra edilir. Kadirov'un Mavlovski'den aktardığı bilgiye göre, 1900 yılında Semerkant'in köylerinde büyük kuklalarla sahneye çıkıp oyunlar icra eden maskarabazlar vardı. Mesela *Ağaç Pehlivan* oyununda maskarabaz, ağaçtan yapılmış bir pehlivanla güreşir (Kadirov 1976: 36). Aynı anda iki rolü de üstlenmiş olur. *Çoban* (Kadirov 1976: 38) ve *Padeçi* (Kadirov 1976: 39) oyunlarında da maskarabaz, kukla çobanla tartışır ve kavga eder. Bu tür oyunlar genellikle kuklanın maskarabazı kaldırıp yere vurmasıyla son bulur.

Oyuncular, icra ettikleri oyunları tenkit ve mukallit olmak üzere ikiye ayırırlar. Halk tiyatrocuları arasında hem taklide dayalı oyunlara hem de bu oyunları icra eden oyunculara *mukallid* (Kadirov 1976: 25) denir. Yergi üzerine kurulu oyunlarda bütün dikkat olumsuz tip üzerinde toplanır. Olumsuz tiplerin sahnelendiği bu tür oyunlarda, tipin olumsuz yönlerini ifşa eden monolog ve diyaloglara birçok yerde *maqtav*[18] (Kadirov 1976: 104) denir. Olumsuz tipler canlandırıldığında daha çok maske[19] kullanılır (Kadirov 1963: 50). Böylece olumsuz tipler hem

[16] Meşhur maskarabazlardan Töle, Geday, Sefer (Manğıt uruğundan), Mızrab (Kıpçak uruğundan), Devlet Kara, Cöre şotkari, Açıl Mest, Halim Teyyar, (Keneges Uruğundan) ve başka onlarca profesyonel maskarabaz, oyunlarını her iki dilde de icra ederlerdi. Çift dillilik Özbekistan'daki Tacik maskarabazların da sahip olduğu bir özelliktir. Özbek ve Tacik maskarabazların ilişkileri çok iyidir ve birbirlerine usta-çırak olabilmektedirler. M. Kadirov'un Nurcanov'dan aktardığı bilgiye göre, Tacikistan'da da Özbek ve Tacik maskarabazlar her iki dilde oyun icra etmektedirler (Kadirov 1963: 31).

[17] Eskiden, Fergana'daki maskarabazlar çağrıldıkları programda reis oyununu oynayacaklarsa; maskarabaz, reis rolünde, maiyetiyle birlikte önce şehrin herhangi bir pazarına uğrar, pazarı denetler ve düğüne ya da benzeri eğlence programına öyle gidermiş. Rollerini çok başarılı bir şekilde icra ettikleri için pazardakilerin ekserisi onun gerçek reis olduğuna inanırmış (Kadirov 1963: 60).

[18] Bu tamamen mizahî bir adlandırmadır. Maqtav, Özbek Türkçesinde övmek anlamındaki maqta- fiilinden türetilmiştir. Methiye, övgü manasındadır.

[19] Maske şöyle yapılır: Kabaktan yapılmış kap ikiye bölünür. Bir parçası alınır ve üzerinde göz ve ağız delikleri oyulur. Bu deliklerin etrafı kömürle boyanır. Hamurdan burun yapılır ve yerine oturtulur. Kaşlar çizilir. Deriden yapılan saç, sakal ve bıyık yapıştırılır (Kadirov 1976: 35).

görünüşüyle hem de oyun içindeki kötü karakteriyle izleyicilere sunulmuş olur. Maske, taklide dayalı bir oyunda, taklit edilen kişi veya hayvana azami derecede benzeyebilmek için de kullanır.

Seyirlik oyunlarda komediler daha uzundur. Bir oyun uzunluğuna göre 30-40 dakikadan 3-4 saate kadar devam edebilir (Kadirov 1963: 52). Bunların sözleri genellikle düz konuşma biçimindedir. Fakat sözleri nazım biçiminde oluşturulan oyunlar da vardır[20].

Çok kişili seyirlik oyunların genellikle şöyle bir kalıbı vardır:

1. Giriş: Mukaddime (şiir, müzik, dans ve olayın başlaması)

2. Gelişme: şu alt başlıklara bölmek mümkündür:

a. Muhaliflerin karşılaşması veya olumsuz tipin gülünç bir duruma düşmesi,

b. Olumlu ve olumsuz tip(ler) arasında mücadele,

c. Olumsuz tip(ler)in mağlubiyeti,

3. Sonuç: Olumsuz tipin sopalanması ya da gülünç, aciz bir duruma düşmesi (Kadirov 1976: 215).

Oyunlarda daima bir ders verme kaygısı göze çarpar. Topluma zarar veren tipler her zaman eleştirilir. Toplum tarafından hoş karşılanmayacağı için masum insanların rencide edildiği sahnelere rastlanmaz. Ustalar, çıraklarına, kör, topal, sağır vb. özürlü kişilerle dalga geçerek, onların zayıf taraflarını oyuna alet ederek insanları güldürmemeleri gerektiğini tembih ederler (Kadirov 1976: 218).

Maskarabazlık ve kızıkçılık sadece erkeklere has bir sanat değildir. Kokan Hanlığı sarayında erkek tiyatrocuların başında, profesyonel kadın tiyatrocuların varlığı da bilinmektedir. Çalgılarında tiyatrocu, sazende, şarkıcı ve rakkaslardan oluşan bir grup bayan sanatçı sarayda gösteriler yaparlardı. Yirminci yüzyılda Semerkant, Buhara ve Surhanderya vilayetlerinde tanınmış kadın maskarabazlar yetişmiştir. Rozi şaimova, Zülfi Süydiyeva, Cögi Vahidova, Selamet Mügelova, Adalet Tursunova bunlardan bazılarıdır. Kadın maskarabazların izleyicileri de yine kadınlardır. Bu oyunlar genellikle erkeklerden uzak yerlerde, çoğunlukla kapalı mekânlarda icra edilir. Erkek oyuncuların icra ettikleri oyunları uzaktan olsa bile kadınlar da izleyebilmektedir. Kadın tiyatrocular arasında da usta çırak ilişkisi mevcuttur. Kadınların oynadıkları oyunlarda genellikle karı-koca, anne-kız, baba-kız, kaynana-gelin vb. arasındaki ilişkiler; aile içi şiddet, sevgi, sevgililerin kaderi, kadınların toplumdaki yeri, kadınların sıkıntıları, ahlak, iffet vs. konular işlenir. Kadınların hayattan beklentileri oyunlara yansıtılır (Rezzakov 1980: 245-246).

Maskarabazlık-kızıkçılık geleneği içinde hikâye anlatma da önemli yer tutar. Maskarabazlar ve kızıkçılar, çevrelerinde yaşanan olayları hikâyeleştirerek anlatmakta mahirdirler. Bu durumda hikâyeyi sadece anlatmakla kalmaz, onu adeta oynarlar. Maskarabaz, hikâye anlatırken kostüm veya makyaj kullanmaz. Sıradan bir hikâye bile, profesyonel aktör tarafından icra edildiğinde görsel bir şahesere dönüşebilir. Maskarabaz veya kızıkçı, farklı ses tonlarıyla diyalog sahnelerini icra eder, aynı anda birbirinden çok farklı birkaç tipi izleyici karşısında canlandırabilir. Bir aktör tarafından icra edilen bu hikâyelere "*dramatik hikâye*" denir. Profesyonel maskarabaz ve kızıkçıların repertuarında dramatik hikâyeler önemli bir yer tutar. Bu hikâyeler ustadan veya başka bir aktörden öğrenilmiş de olabilir bizzat maskarabaz veya kızıkçının kendisi tarafından tasnif edilmiş de olabilir. Sanatçı, günlük hayatta karşılaştığı gülünç bir vakayı ya

[20] Muhsin Kadirov bu oyunlardan birinden bir parça aktarır. Karı ve koca arasındaki tartışmayı ihtiva eden bu oyunun sözleri nazım biçimindedir (Kadirov 1976: 52).

olduğu gibi ya da biraz geliştirerek icra edilebilecek bir hikâyeye dönüştürebilir. Bu durumda hikâyeyi ilk önce yakın çevresine anlatır. Hikâyede veya anlatımda tespit ettiği eksiklikleri giderdikten sonra halk arasında icra etmeye başlar. Dramatik hikâyeler, güldürerek eğlendirme üzerine kurulu olduğu için, maskarabaz veya kızıkçının amacı izleyenleri güldürebilmektir. Hikâyenin icrası sırasında izleyicilerden aldığı tepki, bu oyunun başka zamanlarda da icra edilip edilmeyeceğinin göstergesi olacaktır. Hikâye ve icrası bir bütün olarak beğenildiğinde, onu icra eden maskarabaz ve kızıkçının repertuarında artık kalıcı olur. Usta-çırak ilişkisiyle gelecek nesillere intikal ettirilir (Kadirov 1963: 20-22).

Bazı sanatçılar sadece dramatik hikâye icra etme konusunda uzmanlaşmışlardır[21]. Dramatik hikâyeler özellikle Fergana Vadisi kızıkçıları ve Harezm maskarabazlarının repertuarında önemli yer tutar. Hatta maskarabazların bazı konulu türküleri ve fablları da icra ederek anlattıkları görülebilmektedir (Kadirov 1963: 21). M. Rüstemov, saz çalıp şarkı söyleyerek güzel hikâyeler anlatanlara meddah[22] dendiğini (Rüstemov 1991: 50) belirtir.

Maskarabazlar ve kızıkçılar fıkra anlatmada, laf ve askiyacılıkta da oldukça mahirdirler. *Laf* mübalağaya dayalı bir atışmadır. Bu atışmaya katılana *lafbaz* veya *lafçi denir*. Atışmaya ise *laf uruş, laf eytiş, lafbazlik* adlarıyla ifade edilir. Laflar, karşılıklı söylenen iki üç cümleden ibarettir. Birinci *lafçı* akla mantığa sığmayacak, dünyada olma ihtimali bile olmayan bir şey söyler. Diğeri ise ona yine aynı derecede mübalağa ile cevap verir[23]. Kimin *laf*ı dinleyicilerin hoşuna giderse atışmayı o kazanmış olur (Yıldız 2006: 101-102). Askiya da karşılıklı atışmaya dayalı bir söz oyunudur. Askiya, *laf*tan daha uzundur. İki veya daha fazla kişinin ince ve iğneleyici esprilerle atışması üzerine kuruludur. Dolayısıyla hazırcevaplılık, alaya alma, kızdırma ve hatta bazen müstehcenlik askiyanın özünü oluşturabilir. Askiyanın en geleneksel ve karmaşık türü *peyrav*dır. Peyravda belirlenen bir konu üzerine atışılır. İyi bir askiyacı, söz sanatında usta ve dilin inceliklerini çok iyi bilen demektir. Askiyacılıkta isimleri unutulmayan ustaların ekserisi maskarabaz ve kızıkçılardır[24] (Muhammediyev 1962: 7-45; Kahhar 2000: 303-304; Yıldız 2006: 102-104).

---

[21] Semerkant'ta Nurata reyonuna bağlı Çoşköyünden Temir Halkulov (1893-1960) meşhur bir dramatik hikâye icracısıdır. Kadirov, onun hakkında şu bilgileri verir: "Repertuarında onlarca hikâye bulunan Halkulov, bir hikâyeyi ortalama 3-4 saatte icra eder. O, bir hikâyeyi anlatmaz, onu canlandırır, diriltir adeta. Mesela *Eski Âşık-Maşuklar* adlı hikâyede işveli kadın, kocası, oynaşı, hikâyeci ve daha başka rolleri icra etmedeki başarısı olağanüstüdür. Onun sanatının önemli bir hususiyeti de hikâyelerinde lirik ve hicvî şiirlerin bulunmasıdır. 1959 yılında kendisiyle görüştüğümüzde bitkin haliyle bize *Eski Âşık-Maşuklar* hikâyesinden bir kesit icra etti. Olağanüstü mahareti bizleri hayrete düşürdü. Ne yazık ki sağlık durumu nedeniyle repertuarındaki hikâyeleri derleme imkânımız olmadı" (Kadirov 1963: 21).

[22] Geleneksel Özbek tiyatrosu konusunda en otorite isimlerden biri Muhsin Kadirov'dur. Kadirov, eserlerinin hiçbir yerinde, Özbekistan coğrafyasında meddah sözcüğünün bu anlamı üstlendiğine dair ifade kullanmamıştır. *Özbek Tilining İzahli Lugati*'nde de meddah sözcüğünün, Rüstemov'un belirttiği bir anlamı yoktur. Bu sözcük Özbek Türkçesinde daha çok *vaiz* anlamında kullanılmaktadır. Özellikle Harezm dolaylarında *Halfe* olarak adlandırılan ve kadınlara destan ya da hikâye anlatan sanatçılar vardır. Halfeler de kadınlardır. Bu geleneğe *halfecilik* denir. Halfeler çoğunlukla şarkıcı, dansçı ve çalgıcı (daireci) olmak üzere üç kişilik gruplar halinde gezerler. Ya şarkı söyleyip dans ederler ya da destan/hikâye anlatırlar. Destan/hikâye anlattıklarında müzik ve dansa genellikle yer verilmez. (Sabürov 1970: 66; halfeler konusunda ayrıca bk. Açа 2002: 84-85). Bu, belli bir ses tonuyla yapılan düz bir anlatımdır. Yani meddahlıktaki gibi taklit ya da canlandırmaya rastlanmaz. Dolayısıyla halfeciliği de meddahlıkla karıştırmamak gerekir.

[23] Bir *laf* örneği:

- Benimle atışayım diyorsun, yaşınkaç?
- Adem atadan yedi burç büyüğüm. (Bunun üzerine önceki lafçı ağlamaya başlar)
- Niçin böyle fena ağlıyorsun?
- Senin doğduğun yıl benim evli barklı bir oğlum ölmüştü. O aklıma düştü.. (Kahhar 2000: 301).

[24] *Askiyacılık, maskarabazlık ve kızıkçılıkla genellikle karıştırılır. Hâlbuki askiyacılık tamamen farklıdır fakat* maskarabazlık ve kızıkçılık geleneği içinde önemli bir yere sahiptir. Maskarabazlık ve kızıkçılıkta icra vardır. Askiyacılık sadece konuşma üzerine kuruludur. Askiya, dramatik oyunlara monte edilebilir. Mesela, Fergana Vadisi ve Taşkent dolaylarında çok yaygın olan *Ağaç Pehlivan* (Kadirov 1976: 48) oyununda askiya önemli yer tutar. Fakat oyunun

Çoğunlukla bir aktör tarafından icra edilen bazı dramatik pandomimalar da maskarabaz ve kızıkçıların repertuarında önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar, hayvanların ve insanların taklit edildiği pandomimalar olmak üzere iki gruba ayrılır. Maskarabaz veya kızıkçı, hayvanların taklit edildiği pandomimalarda genellikle yüzüne maske takar, sırtına da taklit ettiği hayvana benzemesi için post vb. şeyler geçirir. Bu oyunlarda genellikle hayvanların yiyecek arayışları, kendi aralarındaki münasebetleri, bazı karakteristik özellikleri ve hareketleri, avlanma esnasındaki davranışları taklit edilir[25]. İnsanların taklit edildiği pandomimalarda ise genellikle herkes tarafından tanınan kişiler, değişik meslek erbapları, esrarkeşler, kumarbazlar, hırsızlar vs. taklit edilir. İnsanların taklit edildiği pandomimalarda da asıl amaç, eğlendirmek ve güldürmektir. Hayvanlar taklit edilirken post, maske, is, boya vb. araçlar kullanıldığı halde insanlar taklit edildiğinde genellikle herhangi bir araç kullanılmaz[26] (Kadirov 1963: 22-26).

Geçmişten beri maskarabazlık ve kızıkçılığın Buhara, Harezm ve Fergana olmak üzere üç ana merkezi vardır. Bu merkezlerde oyunların icra edilişi ve gelenekle ilgili terminoloji bazı yönleriyle farklılıklar gösterir. Dolayısıyla maskarabazlık ve kızıkçılığın Özbekistan'da üç ayrı mektebi vardır[27].

1. Buhara Mektebi

Buhara mektebinde, köylerde icra edilen oyunlarla şehirlerde icra edilen oyunlar arasında, icra ediliş yöntemi ve konu bakımından belli başlı farklılıklar vardır. O yüzden bu mektep, köy tiyatrosu ve şehir tiyatrosu olmak üzere iki başlık altında incelenebilir:

a. Buhara Mektebi Köy Tiyatrosu

Buhara mektebine dâhil edilen bölgelerdeki köylerde icra edilen oyunlar ve bu oyunları icra eden gruplar, diğer bölgelere göre bir takım mahallî hususiyetlere sahiptir. Buhara mektebine bağlı köy tiyatrosu dendiğinde hemen akla Mireki Dağı ve eteklerindeki köylerde icra edilen oyunlar gelir. Buhara mektebi köy tiyatrosunda bilinen en eski meşhur maskarabaz Babayar'dır. 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yaşamıştır. Başkanlık ettiği tiyatro grubunda şadi, Kelle, Muhammed Halık, şerkul Hırri gibi bilinen oyuncular vardır. Mireki Dağı çevresindeki köy ve kasabalarda şöhret kazanan Babayar, oyun icra etmede, hikâye anlatmada o kadar mahirdir ki son zamanlara kadar ismi bu bölgelerde daima anılmıştır. Babayar'dan sonra onun ekolünü geliştirerek devam ettiren maskarabaz Mızrab (1848-1918)'dır. Mızrab, otuz yaşına kadar Babayar'ın yanında çıraklık yapar. O da ustası gibi oyunları iki dilde (Özbek Türkçesi ve Tacikçe) icra eder. Mızrab, bir süre sonra şehrisebz Beyliği ve Buhara'da ustasından daha büyük bir şöhret kazanır. Onun tiyatro grubunda Muhammed Diyar, Muhammed Nazar, Böte Deraz, Turdiali Mevlançe, Muhammedali, Avazmurad, Ergeş Rozi, Tursunbaba Halikov, Berdiyar Diyarov gibi maskarabaz ve sazendeler yer alırlar. Mızrab, hem ustasından öğrendiği oyunları

kendisi değildir. *Askiya*'nın Anadolu'daki paraleli, ortaoyunu ve gölge oyunundaki *muhavere* kısımlarıdır (Yıldız 2006: 104) diyebiliz.

[25] *Ahu, Suğur* (Dağ Sıçanı), *Yumrankazık* (Tarla Faresi), *Kelemüş* (Lağım Faresi), *Kuyan* (Tavşan), *Ayık* (Ayı), *Taşbaka* (Kaplumbağa), *Buka* (Boğa), *Böri Bilen İt* (Kurt ile Köpek), *Keklik, Müsiçe* (Kumru), *Bedane* (Bıldırcın), *Bülbül, Horaz Bilen Tavuk* (Kadirov 1963: 22) gibi oyunlar bu tür pandomimalara örnek gösterilebilir. Bu oyunların esasını jest ve mimikler oluşturur. Metin And ve şükrü Elçin, bu ve benzeri oyunlara Anadolu'da *dilsiz oyunları (samıt, samut* veya *lâl)* (And 1985: 158), *sessiz oyun* (Elçin 1991: 67) dendiğini belirtirler. Azerbaycan'da *samit, samut, sum oyunu* adlarıyla bilinir (İsmayılov vd. 2005: 283).

[26] *Nişåldäpäzlik, Köhnädöz, Köknåri, Cuvåzkäş, Åvçi, Sıgır Såğiş* gibi oyunlar bu tür pandomimalara örnek verilebilir (Kadirov 1963: 24-26).

[27] Muhsin Kadirov, 1976 yılında yayımladığı *Özbek Teatri An„aneleri (An„aneviy Özbek Teatri ve Uning Özbek Sovet Teatri Şekllenişidegi Roli)* adlı kitabında bu mekteplerin belli başlıözelliklerini (s. 109-191) açıklar. Makalenin tiyatro mektepleriyle ilgili bu kısmında ilgili eserden yararlanılmıştır.

değiştirir hem de bunlara yeni oyunlar ilave eder. Onun grubu, kırka yakın oyunu profesyonel bir biçimde icra eder. Mızrab'dan sonra bu ekolü devam ettiren oyuncu, Mızrab'ın ustası olan Babayar'ın torunu Berdiyar Diyarov (1884-1923) olmuştur.

Üçüncü, Buhara mektebi köy tiyatrosu içinde anılan ve herhangi bir gruba bağlı olmadan, tek başına köy köy gezip oyunlar icra eden meşhur maskarabazlar da vardır. Adil Döpiyaze (1855-1923), Halmurad Kazi (1830-1960) bunlardan en meşhur olanlarıdır.

19 ve 20. yüzyıllarda, Buhara mektebi köy tiyatrosuna bağlı olan diğer meşhur tiyatro grupları ise şunlardır: Baysun'da Kel Hamid grubu. Bu grupta Usta Mirza, Usta Sadık, Usta Leyla, Ramazan Hırrî gibi maskarabazlar yer alır. Bu grubun icra ettiği oyunları 20. yüzyılda Haci Balta, Dani Memediyarov, Usta Kudret Yoldaşev gibi maskarabazlar devam ettirirler.

Siyne ve Gereşte'de de Abduhalık, Kudret, Abdulla, Ferman gibi maskarabazların bir grubu vardır. Bu grubun geleneklerini daha sonra Nazrulla Narov ve Nusret Cabbarov devam ettirirler. Yine Gereşte'de Hafız Rüstemhan'ın başkanlık ettiği başka bir grupta Muhammed Tazi, Usman Kazi, Kasımali Cağcağ adlı maskarabazlar yer alır. Bu grubun son temsilcileri Muradhoca Abilov ve Saidhan Şahanov'dur.

Köy tiyatrosundaki gruplar çok büyük değildir. Bu gruplarda genellikle 5-15 oyuncu yer alır. Oyunlar avlu ya da meydanlarda icra edilir. Meydanın ortasında yakılan ateş çevresinde oynanır. Seyirciler, oyun alanının etrafını çevirerek izlerler. Nevruz gibi bayramlar, şenlikler, büyük ziyafetler, düğünler oyunların daha çok oynandığı zamanlardır. Köy tiyatrosunda müzik, dans, pandomima önemli bir yer tutar. Hareket, sözden daha önemlidir. Monolog ve diyalog, daima hareketin arkasında, ikinci planda yer alır. Monolog ve diyalogun yeri kılık kıyafetle, jest ve mimiklerle, beden diliyle doldurulmaya çalışılır. Üzüleyenleri güldürmeyi, eğlendirmeyi amaçlayan köy tiyatrosunda taklit çok önemlidir. Alkışlı oyunları, bıçak oyunu, at oyunu, köy tiyatrosunun hitap ettiği çevrelerde en çok sevilen oyunlardır. *Eçkicanim* (keçiciğim), *Nanaycan*, *Bürgem* (pirem), *Maşabe* (yemek adı), *Köse*, *Döpiyaze*, *Bedene* (bıldırcın), *Postinim* (kürküm) gibi konulu türküler de sahnede sıkça icra edilen oyunlardandır.

b. Buhara Mektebi Şehir Tiyatrosu

Buhara Hanlığı'na bağlı olan Buhara, Semerkant, Kermene, Gıcduvan, Keltekorgan, Karşi, Şehrisebz, Denav, Termiz ve Hocend gibi şehirlerde icra edilen oyunlar, Buhara mektebine bağlı şehir tiyatrosuna dâhil edilir. Bu bölgelerde, insanları eğlendirmek için şehir şehir dolaşan sanatçı gruplarına *hafızlar, makamcılar, sazende*, *cuvanler* (civanlar), *koğırçakbazlar* (kuklacılar), *neyrengbazlar* (sihirbazlar), *karneyci-surneyciler*, *maskarabazlar* da denilirdi. Bu grupların her birinde şarkıcılar, dansçılar ve tiyatrocular olurdu.

Buhara Hanlığı döneminde kale surlarıyla çevrili olan şehirlerde neredeyse her mahallenin bir sanatçı grubu olurdu. Bu sanatçı gruplarına *kelanpa*, *usta*, *kârferman* veya *galib* denilen yöneticiler başkanlık ederlerdi. Buhara'da *galibhane* adı verilen ve *mirşabbaşı*'na bağlı olan bir sanatçılar teşkilatı vardı. Bu teşkilata *galibbaşı* başkanlık ederdi. Bir düğüne tiyatro topluluğu çağrılacak olsa önce mirşabbaşı'na müracaat edilir, yazılı bir izin belgesi alınır ve onunla galibbaşı'na başvurulurdu. Galibbaşı da teşkilata bağlı olan gruplardan birini görevlendirirdi.

Bu seyyar tiyatro gruplarından başka hanın sarayında ve ona bağlı şehir beylerinin saraylarında da maskarabazlar ve koğırçakbazlar diye bilinen profesyonel tiyatro toplulukları olurdu. Hem sahne oyunları hem de kukla oyunları icra ederlerdi. Genellikle erkeklerden oluşan tiyatro toplulukları erkeklere, kadınlardan oluşanlar da kadınlara gösteri düzenlerlerdi. Saraydaki bu topluluklar *kuşbeyi*'ne bağlı olurlardı. Koğırçakbazlar grubunda ortalama on, maskarabazlar grubunda da on altı kişi olurdu. Çalgıcılar, rakkaslar ve ses sanatçılarıyla birlikte toplam sayı yüzü

ağırdı. Saraya bağlı bu sanatçı grupları, sadece sarayda gösteri yapmazlardı. Hanın emriyle, özellikle bayram günleri öğleden sonra, pazar meydanlarında halka açık gösteriler düzenlenirdi. Bu gösterilere *çevki* denirdi. Çevki, saat on dört ve on yedide olmak üzere ikişer saatlik iki gösteri halinde düzenlenirdi. Gündüz gösterilerini seyretmek için binlerce insanın toplandığına dair malumatlar vardır. Gündüz programında müzik, dans, akrobasi, taklit vb. gösteriler olurdu. Gece ise ağırlıklı olarak dramatik oyunlar ve kukla oyunları icra edilirdi. Gündüz ve gece gösterilerinde, sahnede en çok kalan sanatçılar maskarabazlar olurdu. Programın sorumluluğu da onlara aittir.

Sarayda çalışan sanatçılara *rikabi* denirdi. 19. yüzyılda Buhara Hanlığı sarayında çalışan meşhur maskarabazlardan birisi Seyfulla'dır. Seyfulla aynı zamanda iyi bir sazende ve rakkastır. Seyfulla ve ekibinin icra ettiği oyunları daha sonra Töle (1842-1916) adlı maskarabaz ve grubu devam ettirir. Töle, Seyfulla'nın yanında yetişmiştir. Töle, Sefer Abdullayev, Geday, Nesim Kayrak, Evliyakul Kadirov gibi maskarabazları yetiştirir. Sarayda çalışan tiyatro toplulukları bazı durumlarda özel izinlerle şehirdeki düğünlerde gösteriler düzenlerlerdi. Bu gösterilerden bazılarının 8-10 saat sürdüğü olurdu.

Buhara mektebinde küçük gösterilere *meyde maskarabazlık,* büyük gösterilere ise *kette maskarabazlık* denir. Göstericiler iki dilde de (hem Özbek Türkçesi hem de Tacikçe) oyun icra edebilirler. Oyunlarda müzik ve dansa pek rastlanmaz. Oyunlar genellikle olumsuz tipin sopalanmasıyla biter.

2. Harezm Mektebi

Hive Hanlığı'na bağlı bölgelerde icra edilen oyunlar ve oyunculuk Harezm mektebine dâhil edilir. Hive Hanlığı sarayında tiyatroculara fazla yer verilmediğinden, bu bölgelerde geleneksel tiyatro Buhara ve çevresine göre daha az gelişmiştir. Hive Hanı II. Muhammed Rahim (1864-1910) döneminde sarayda sadece bir maskarabaz görevlendirilir. Maskarabazlar, yönetim merkezlerinden uzak tutulur. O yüzden maskarabazlar merkezden uzak bölgelerde daha yoğun olarak görülür. Buharadaki gibi güçlü teşkilatları bulunmaz. Harezm mektebi içinde anılan en meşhur maskarabazlar Hudaybergen, Metcan, Buvecan, Yapiğdi, Metcan Bakay ve Navzalim Baba'dır.

Harezm mektebinde büyük tiyatro gruplarına rastlanmaz. Genellikle iki maskarabaz yanlarına rakkas ve çalgıcılardan bir kaçını alarak küçük gruplar halinde gösteri yaparlar. Gruptaki maskarabazların sayısı az olduğundan, icra edilen oyunlar daha kısadır. Harezm mektebi tiyatroculuğunda pandomima, parodi ve komik hikâye anlatımı daha yaygındır. Gösterilerde taklit, müzik ve dansın ağırlığı dikkat çeker. 19 ve 20. yüzyıllarda, Mangıt Vilayeti tiyatrocuların en yoğun olduğu bölgedir. Özellikle Kıpçak ve Kılıçbay köylerinde yetişmiş olan maskarabazlardan Kuvvet Kelle, Metyakub Kör, Baltakul, Kırkın, Eşemet, Dösemet neredeyse bütün Hive Hanlığı'nda tanınan meşhur tiyatrocularıdır.

Ziyafetlerde ve daha küçük aile toplantılarında maskarabazların icra ettikleri oyunlara genel olarak *tökme* denir. Bu oyunları icra edenlere de *tökme* ya da *tökme maskarabaz* denir. Tökme maskarabazların en mahir oldukları alan ise komik hikâyeler anlatmaktır. Bu alanda en meşhur maskarabaz Buvecan Toktok (1870-1940)'tur. Daha sonra bu geleneği onun yetiştirdiği maskarabaz Hudaybergen Toktok devam ettirir. Bu tür hikâyelerde diyaloglar önemli yer tutar. Hikâyeci maskarabaz ses tonunu değiştirerek birkaç kişiyi aynı anda seslendirir. Ücra sırasında jest ve mimiklere önemli derecede yer verilir. Bir hikâye bazen bir hatta iki-üç saat boyunca anlatılır. Hikâyelerde türkü, müzik, dans ve pandomima önemli yer tutar. Bunların hepsi bir aktör tarafından icra edilir. Küçük topluluklara hitap eden gösterilere *meyde kızığlık* veya *tökme*; bayramlarda, şenliklerde, seyillerde toplanan daha büyük izleyici kitlelerine hitaben hazırlanan büyük gösterilere ise genel olarak *kette kızığlık* ya da -yaygın adıyla- *hetarli oyun* denir.

Hetarli oyun, kayraklar[28] eşliğinde, *narim-narim* ve *maskarabaz (gül*) makamları ile oynanan rakslarla başlar. Fergana mektebinde oyunlu *yelle*lerle[29], Buhara mektebinde ise genellikle *zeng oyun* ile başlar. Müzikli, danslı bu başlangıç bölümü, seyirciyi asıl oyunlara hazırlama kısmıdır. Arkasından birkaç beyit ya da dörtlük okunur. Bu kısma Fergana mektebinde *na,ıthanlık* veya *serehbar*, Harezm mektebinde *rubai hetari* adı verilir. Bu manzumeler ya bir oyuncu tarafından okunur ya da iki oyuncu tarafından karşılıklı söylenir. Daha sonra oyunlar icra edilir. Büyük bir gösteride genellikle 8-10 oyun oynanır. Konuları ve oyuncu kadrosu birbirine yakın olanlar art arda icra edilir. Her iki üç oyundan sonra mola verilir. Bu arada oyuncular hem dinlenir hem de kostüm değiştirirler. Harezm mektebinin en önemli özelliği, oyunların kısa ve daha az sayıda aktörle icra edilmesidir. Hetarli oyun, maskarabazların maskeyle ve gülünç hareketlerle oynadıkları *lezgi* adlı oyunla son bulur.

Hetarli oyunun planı aşağıdaki gibidir:

1. Mukaddime: Narim-narim ve maskarabaz (gül) makamları eşliğinde dans.

2. Rubai hetari: Manzume (rubai/ler) okunur.

3. Oyunlar: Oyunlar üç kısımda icra edilir. Buna göre:

a. Berdibay Salkı, Serteraş ve Kempir adlı oyunların icrası.

b. Hankali Gevdenbay, Azayimhan, Haçatur Ermani adlı oyunların icrası.

c. Etikçi Kazak, Depmeçi, Karakalpak, Koşnazar Kaykı adlı oyunların icrası.

4. Hatime: At oyununun icrası.

5. Bitiş:Oynak hava eşliğinde *lezgi* adı verilen dans.

Mukaddime, hatime ve bitiş kısımları daima sabittir. Rubai hetari bölümünde rubaî mutlaka okunur. Okunacak rubaîyi maskarabazlar seçerler. Maskarabazlar, oyunlarda da seçme hakkına sahiptirler fakat daha çok yukarıda belirtilen oyunlar icra edilir.

Harezm tiyatrosu "hetarli oyun" denilen büyük gösterileri diğer mekteplere göre daha iyi koruyabilmiştir. Bu mektep, pandomimadaki başarısı ve tökme denilen gülünç hikâyelerle diğerlerinden ayrılır. Oyunlar son zamanlara kadar maskeyle oynanırdı. Türkü, müzik ve rakstan azami derecede faydalanılır. Harezm ekolünde gösteri gruplarında genellikle iki maskarabaz bulunur. Grubun diğer üyeleri rakkas ve çalgıcılardır. Tamamı maskarabazlardan oluşan büyük tiyatro gruplarına rastlanmaz. Oyunlar daima müzik ve dans ile son bulur.

Harezm mektebinde keçi ve koyun derisinden yapılan maskeler kullanılır. Maskarabazlar yanlarında iki üç tane farklı maske taşırlar. Her üç mektepte de maskeler, hayvanların taklit edildiği pandomimalarda ve gülünç tiplerin canlandırılmasında kullanılır. Bazı tiplerin hicvedildiği oyunlarda ise daha çok makyaja başvurulur (Kadirov 1976: 406).

Harezm'in meşhur maskarabazları Kazak, Türkmen, Karakalpak ve Azeri Türkçelerini de bilirler ve bu lehçelerle de oyunlar icra edebilirler.

3. Fergana Mektebi

Kokan Hanlığı'na bağlı şehirlerde icra edilen oyunlar Fergana mektebine dâhil edilir. Bu bölgelerde kültür ve sanat merkezi olan Kokan, halk tiyatrosunun da merkezi sayılır. Fergana mektebinde geleneksel tiyatroculara maskarabaz yerine *kızıkçı* denir.

[28] Dansçıların oynarken ellerinde tuttukları ve birbirine vurarak müziğin ritmine göre sesler çıkardıkları küçük taşlar.

[29] *Yelle*, kırık havaların, oynak bir ezgiyle söylenen türkülerin, şarkıların genel adıdır.

Molla Kasım'ın verdiği bilgilere göre Kokan Hanı Medelihan (1822-1842) zamanında büyük bir şöhretle, Bidiyar Şum adlı bir kızıkçı oyun icra eder. Bidiyar Şum, Fergana mektebinde adı bilinen en eski kızıkçılardandır. O, birçok usta kızıkçı yetiştirir. Onun sanatını, daha sonra Kokan şehrinde kurulan ve Zakir Eşan (1815-1892) adlı bir kızıkçının başkanlık ettiği tiyatro grubu devam ettirir. Bu gruba, Kokan ve Mergilan dolaylarında meşhur olan kızıkçılar katılır. Sa,,di Mahsum, Mulla Haşim, Usman Kızık, Abdulhasan Kaşgariy, Meresul Kara, Mulla Narmet, Abduaziz Kızık, Behrambay, Hasan Bükri, Kelsarık, Mömin Kişakî, Rıza Küyik, Halmet Meş, Rahimbek, Halimcan, Mulla Abdukadir, Rüstemcan, Abdahas, Bahtiyar Bukak, Devlet Navçe, Mathalık Ata bunlardandır. Bu büyük tiyatro grubu, bilinen birçok eski oyunu geliştirir, yeni oyunlar ekler ve halk tiyatrosunu daha profesyonel bir seviyeye yükseltir. Fergana Vadisi'ndeki bütün şehirlerde ve Taşkent'te 19-20. yüzyıllarda yetişmiş olan bütün kızıkçılar bu topluluğun etkisinde kalırlar. Zakir Eşan'ın grubu, sadece oyunculardan oluşturulmuş olan en büyük tiyatro topluluğudur. Zakir Eşan, bilinen en profesyonel kızıkçılardan biridir. Onun grubu, Kokan Hanlığı sarayında da sık sık gösteriler düzenler.

Fergana mektebinde şehir tiyatrosu ön plandadır. Köylerdeki kızıkçılar, genellikle şehirde bir kızıkçının çırağı olduktan sonra sanatı öğrenirdi. Fergana kızıkçılarının en başarılı olduğu dallar tenkit, taklit ve gülünç hikâye anlatımıdır. Hikâyecilik, Fergana mektebinde pandomima ve taklit ile birlikte yaygındır. Sahnede kostüm ve makyaj kullanılmaz. Hikâyeler monolog ve diyalog üzerine kurulur. En meşhur hikâyecilerden biri Yusufcan kızıktır. Jest ve mimikler, beden dili çok önemlidir. Fergana kızıkçıları arasında *maktav* adı verilen ve sadece monologa dayalı hicvî hikâyeler de çok yaygındır. Maktavda, bir kişinin hayatı ve felsefesini dinleyici karşısında anlatmak esastır. Kızıkçı, kılığına girdiği kişiyi anlatırken dinleyicileri güldürerek katılımı yükseltmeye çalışır. Fakat maktavda asıl amaç hicvetmektir. O yüzden daima olumsuz tipler anlatılır. Olumsuzluklar abartılarak eleştirilir.

Zakir Eşan öldükten sonra büyük tiyatro topluluğu dağılır. Kızıkçıların her biri bir yere gider ve geleneği devam ettirirler. Onlardan biri olan Mulla Narmet, yeni bir tiyatro grubu oluşturur. Bu yıllarda Türkistan'ı Ruslar işgal edince, bölgeye Rus sirk gösterileri akın eder. Geleneksel tiyatro hızla kan kaybetmeye başlar. Mulla Narmet ve ekibi, halk tiyatrosunun bütün geleneklerini hiç taviz vermeden bolşevik dönemine kadar taşırlar. Mulla Narmet'in repertuarında 360 tane oyun vardır.

Fergana kızıkçılık mektebinde, Kokan'dan sonra bu sanatın en yaygın ve geliştiği olduğu şehir Mergilan'dır. Fergana kızıkçılığında müzik ve dans önemli yer tutar. Başarılı bir kızıkçı olabilmek için müzik ve dansta da mahir olmak gerekirdi. Zakir Eşan'ın grubu dağıldıktan sonra Sa,,di Mahsum (1825-1899) ve Yusufcan şekercanov (1869-1959) Mergilan'a gelip yeni bir grup kurarlar. Sa,,di Mahsum öldükten sonra grubu Yusufcan şekercanov idare eder. Yusufcan şekercanov, profesyonel olan ve bilim çevrelerinin kendisinden çokça faydalandığı meşhur kızıkçılardan biridir. Mergilan'da ayrıca *Artıkbay, Hakkul Taşa, Abduaziz Haci, Sabir Kari* ve *Taşbek,* kızıkçılar tiyatrosunun en başarılı temsilcileridir.

Fergana mektebinde önemli tiyatro merkezlerinden biri de Andican'dır. Zakir Eşan'ın grubu dağıldıktan sonra Andican'a gelen Mathalık Ata (1840-1910) bir grup kurar. *Aşır, Beşir, Kel, Nazır, Hasan* ve *Cöre* gibi kızıkçılar, Andican kızıkçılık geleneğini temsil eden başarılı oyunculardır.

Oyunun bir bütün olarak icra edilişinde, mesajın verilmesinde, söz oyunlarında, diyalogda Fergana mektebi diğerlerinden daha başarılıdır. Kostüm ve makyajda da diğerlerinden çok daha öndedir. Fergana kızıkçıları laf ve askiyacılıkta da çok daha iyidirler. Özellikle olumsuz tiplerin ifşa edilmesinde askiyadan ustalıkla faydalanılır. Oyunlar -Buhara mektebinde olduğu gibi-

Fergana mektebinde de genellikle olumsuz tipin sopalanmasıyla biter. Fergana kızıkçılarının bir kısmı Kırgız ve Uygur Türkçelerini de bildikleri için bu bölgelerde de oyunlar icra ederler. Fergana mektebinde küçük gösterilere *meyde kızığlık,* büyük gösterilere ise *kette kızığlık* denir.

SONUÇ

Geleneksel Özbek tiyatrosunun dramatik sahne oyunlarına dayalı kolu Harezm ve Buhara çevrelerinde *maskarabazlık*, Fergana Vadisi'nde ise *kızıkçılık* olarak adlandırılır. Bu sahne oyunlarının canlı aktörleri maskarabaz ve kızıkçılardır.

Maskarabaz ve kızıkçı tiyatrosu, kökleri milattan önceki dönemlere dayanan çok eski bir geleneğe sahiptir. Fakat bu gelenekle ilgili asıl malumat, Özbek hanlıkları döneminden sonraya aittir. Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları çevrelerinde icra edilen maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu, belli başlı özellikleriyle farklılıklar gösterir. Buhara, Harezm ve Fergana mektebi olmak üzere her biri ayrı ekol kabul edilir. Oyunların icrasında, kostüm ve makyajda, söz oyunlarında Fergana mektebi diğerlerine göre çok daha ileridedir. Harezm mektebi, *hetarli oyun* adı verilen uzun gösterilerin formunu daha iyi koruyabilmiştir. Buhara mektebinde, şehir ve köy tiyatroları da bazı yönleriyle farklılıklar gösterir.

Maskarabaz ve kızıkçıların icra ettikleri dramatik oyunların genellikle belli bir kalıbı vardır. Oyunlarda çoğu kez iyi(lik) ve kötü(lük) karşılaştırılır. Fergana ve Buhara mekteplerinde bu tür oyunlar hep kötünün sopalanmasıyla biter. Harezm mektebinde ise dans ve müzikle biter.

Maskarabaz ve kızıkçılar çoğunlukla gruplar halinde gezerler. Büyük grupların her birinde maskarabaz, kızıkçı, ses sanatçısı, çalgıcı ve dansçı bulunur. Gruplara başkanlık eden kişilere kârferman denir. Grup başkanları hem oyunlardan hem de grubun her şeyinden sorumludur. Maskarabazlık ve kızıkçılık geleneğinde usta çırak ilişkisi vardır. Bütün meşhur oyuncular, ustaların yanında yetişmişlerdir.

Oyunlar daha çok bayramlarda, seyillerde ve belli başlı özel günlerde gösterilir. Oyunlar, evlerin avlularında, meydanlarda ve kırlarda sergilenir. Erkek oyuncular erkeklere, kadın oyuncular da kadınlara gösteri yaparlar.

Dramatik oyunlar yergi ve komiklik üzerine kuruludur. Komediler, diğerlerine göre daha uzundur. Uzun oyunlar daha kalabalık bir oyuncu kadrosuyla icra edilirler. Bazı oyunlarda oyuncu sayısı elliye kadar çıkabilmektedir. Dramatik oyunlarda müzik ve dansa sıkça rastlanır. Müzik ve dans bazı oyunların başında ve sonunda yer alır. Bazılarında dramatik oyunun içinde de bulunur. Maskarabaz ve kızıkçılar tiyatrosu, bu yönüyle gölge oyunu, ortaoyunu ve Anadolu'daki seyirlik oyunlarla benzerlik gösterir.

Maskarabaz ve kızıkçıların mahir oldukları bir diğer alan da hikâye anlatımıdır. Hikâye anlatımında taklit ve canlandırma önemlidir. Bu yönleriyle meddahlara benzerler. Maskarabaz ve kızıkçılar iyi birer fıkra anlatıcısı, *lafçı* ve *askiyacı*dırlar. Askiya, gölge oyunu ve ortaoyunundaki muhavere kısımlarının Özbekistan'daki paralelidir. Fakat uygulamadaki bazı yönleriyle muhavereden ayrılırlar.

Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgalinden sonra geleneksel Özbek tiyatrosu gittikçe kan kaybetmeye başlar. Bunun başlıca sebeplerinden biri, sirk gösterilerinin Ruslarla birlikte bölgeye gelmesidir. Bir diğer sebebi de oyunların icra edildiği bayramların, şenliklerin vb. günlerin önceki gibi rahatça kutlanamamasıdır. Özbekistan'da halen maskarabaz ve kızıkçılar vardır. Fakat eğlence çeşitleri ve anlayışının tamamen değiştiği günümüzde, bu geleneğin eski canlılığını koruyabilmesi pek tabiî mümkün olamamıştır.

KAYNAKÇA

AÇA, Mehmet (2002). "Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar", *Millî Folklor,* S. 53, 78-93.

ALLAHVERDİYEV, Mahmud (1978). *Azerbaycan Halg Teatrı Tarihi,* Bakı: Maarif Neşriyyatı.

AND, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri,* İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Baburnâme "Babur'un Hâtıratı" (2000), (hzl.: Reşit Rahmeti Arat), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

CABBAROV, Əsa (1994). *Özbek Halkı Etnografiyasi.* Taşkent: Okıtuvçi Neşriyati.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* (hzl. Aydın Sami Güneyçal). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

DÜZGÜN, Dilaver (1999). *Erzurum Köy Seyirlik Oyunları,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ELÇİN, Şükrü (1991). *Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu),* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

İSMAYILOV, Hüseyn-ORUCOV, Tahir (2005). *Azerbaycan Halk Edebiyyatından Seçmeler (Karavelliler, Oyunlar ve Halk Tamaşaları)*, Bakı: Şərg-Gerb.

KADİROV Muhsin (1963). *Özbek Halk Ağzaki Draması (Surhanderya, Semerkand ve Buhara Materialleri Esaside),* Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi Neşriyati.

KADİROV Muhsin (1972). *Halk Koğırçak Teatri (Özbek An,,aneviy Koğırçak Teatri)*, Taşkent: Edebiyat ve San,,at Neşriyati.

KADİROV Muhsin (1976). *Özbek Teatri An,,aneleri (An,,aneviy Özbek Teatri ve Uning Özbek Sovet Teatri Şekllenişidegi Roli),* Taşkent: Gafur Gulam Namidegi Edebiyat ve San,,at Neşriyati.

KADİROV Muhsin (2003). "Masxara", *Özbekistan Milliy Entsiklopediyasi, 5. C.,* Taşkent: Devlet İlmiy Neşriyati.

KAHHAR, Tahir (2000). "Askiye", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk edebiyatları Antolojisi*, C. 14, Özbek Edebiyatı I (akt.: Rıdvan Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 303-309.

KAREBAYEV, Usman (2002). *Özbek Halkı Bayramleri,* Taşkent: Şark Neşriyat.

KUDRET, Cevdet (1994). *Ortaoyunu,* I, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

MEDREHİMOV, A. S. - HUVEYTOV Ğ.H. (1994). *Bahar Bayramleri, Nevruz Hikmetleri, Nevruz Desturhani*, Taşkent: Kamusler Başkanlığı Tehririyeti.

MUHAMMEDİYEV, Resul (1962). *Askiya,* Taşkent: Özbekistan SSR Devlet Bediiy Edebiyat Neşriyati.

Özbek Tilining İzahli Lugati, (1981), II C., Moskva: İzdatelstvo Russkiy Yazık

ÖZDEMİR, Nebi (2003). "Türk Halk Tiyatrosu", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi,* C. 3, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.

PEREPELGİTSINA, L. A. (1959). *Uzbekskiy Narodnıy Kukolnıy Teatr,* TaGşkent: Gosudarstvennoe Gzlatelsvo Xudocestvennoy Literaturı UzSSR.

RAHGMOV, B. (2006). *Musika Tarihi Feniden Ma'ruzeler Metni*, (II-kısm). Urgenç: Urgenç Devlet Universiteti.

REZZAKOV, H. (1980). "Ağzaki Drama", *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi,* TaGşkent: Okıtuvçi NeGşriyat.

RÜSTEMOV, M. (1991). *Özbek Etnografiyasi, 4. Tom,* TaGşkent: Nizamiy Namidegi TaGşkent Devlet Pedagogika Gnstituti.

SABÜROV, Nasrulla (1970). "Halfeler Repertuaride Yengi KoGşkler", *Özbek Sovet Folklori Meseleleri,* TaGşkent: Özbekistan SSR Fen NeGşriyati.

SOMAKCI, Pınar (2006). "Karagöz Müziği", *Somut Olmayan Kültürel Miras Yaşayan Karagöz Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* (hzl.: M. Öcal Oğuz, Yeliz Özay), Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını. 270-274.

TÜRKMEN, Nihâl (1991). *Orta Oyunu.* Ankara: MEB Yayınları.

ÜNGÖR, Etem Ruhi (1987). "Ortaoyununda Mûsikî", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* (III. C. – Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor AraGştırma Dairesi Yayınları. 299-352.

YILDIZ, Naciye (2006). "Özbek Halk Edebiyatında Latife, Laf, Askiya", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.* (hzl: Yunus Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekci), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat AraGştırmaları Enstitüsü. 99-105.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 779-856, TURKEY*

DİYARBAKIRLI KÂMÎ VE MEVLİD-İ

Ekrem BEKTAŞ•

ÖZET

1805 yılında Diyarbakırda doğan Mehmed Şabân Kâmî, hareketli ve uzun bir ömür sürdükten sonra yine aynı şehirde 1884 yılında vefat etmiştir. Hayatı ve eserleri üzerine bugüne kadar bilimsel bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada, Kâmî'nin hayatı ve Diyarbakır yöresinde okunan Mevlid-i şerif'i üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonunda Mevlid metninin çevriyazısı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakırlı Kâmî, Mehmed Şabân Kâmî, Mevlid, Mevlid-i şerif**.**

KAMİ OF DİYARBAKIR END HIS MEVLİD

ABSTRACT

Kami of Diyarbakır born in 1805 in Diyarbakır was died in the same city in 1884 after having a long and active life. So far, any academic study has not been done about his life and works. In this study, the life story of Kami of Diyarbakır and his work named Mevlid-i şerif were considered. At the end of the study, the transcripted text of his Mevlid was given.

Keywords: Kâmî of Diyarbakır, Mehmed Şabân Kâmî, Mevlid, Mevlid-i şerif.

Hayatı[1]

Asıl adı Mehmed Şa„bân olan Kâmî, Hoca Ahmed Efendi adında bir zatın oğlu olup 15 Şa„bân 1220 H. (Milâdî 8 Kasım 1805) tarihinde – o zamanki adıyla- Diyarbekir'de doğar. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i hıfzettiği için, "Hâfız Mehmed Şa„bân" olarak da anılır. Devrin tanınmış ilim adamlarından tahsilini tamamladıktan sonra Ulu Cami bitişiğindeki Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi'nde ders vermeye başlar. Bir süre sonra öğrencilerinden büyük bir kısmının askere alınmaları üzerine, İstanbul'a gider ve isteğine uygun emir çıkartarak Diyarbakır'a geri döner. İstanbul'dan aldığı talimata rağmen, Ordu komutanı Hâfız Paşa öğrencileri askere almada ısrar edince, Şa„bân Efendi gücenir ve 1254 H./1838 M. yılında Mısır'a gider. Orada Mehmed Ali ve

---

∗ Bu makale, Adıyaman Üniversitesi tarafındandan 15-16 Mayıs 2009 tarihinde düzenlenen Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu'nda sunulmuş ve yayımlanmış olan bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır. Bildiri için bkz. Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu (15-16 Mayıs 2009) Editörler: Doç. Dr. Süleyman Çaldak-Yrd. Doç. Dr. İbrahim Halil Tuğluk, Ankara 2010, s. 147-156.

• Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: ekrembek13@yahoo.com

1 Kâmî'nin hayatı hakkında bilgi için bkz.: Ali Emirî, *Tezkire-i Şu'arâ-i Âmid*, Matba'a-i Âmidî, C. 1, s. 409-411; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 339; Ali Emirî Efendi, *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*, Haz. Galip Güner-Nurhan Güner, s. 48; Haluk İpekten vd., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, s. 242; Nâil Tuman, *Tuhfe-i Naili*, C. II, s. 846-7; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. 2, s. 773-775. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C. 2, s. 41-45.

İbrahim Paşa'dan himaye görür ve kendisine maaş bağlanır. Kâmî, Mısır'da iken Rufâ'î tarikatı şeyhlerinden İbrâhîm-i Bacûrî'ye intisap eder ve ondan da icâzet alır. Mehmed şa'bân, Mısır'da iken hacca gider ve hac dönüşü İstanbul'a uğrar; oradan da Diyarbakır'a geri gelir. Diyarbakır'da yaptırdığı evin bir kısmını tekke hâline getirerek tarikatını yaymaya başlar. şa'bân Efendi, 1266 H./1850 M. yılında Kerkük'e giderek şeyh Abdurrahman-ı Talebânî (ö. 1858-9)'den Kâdirî tarikatına dair dersler alır ve Irak'ta bulunan büyük zatların kabirlerini ziyaret eder. 1270 H./1854 M. yılında meydana gelen Osmanlı-Rus harbine katılır ve harp bitiminde memleketine geri döner. Tekrar İstanbul'a gidip beş sene kaldıktan sonra Diyarbakır'a gelip yerleşen şa'bân Efendi, 1301 H./1884 M. yılında vefat eder. Kâmî'nin vefatına hem öğrencisi, hem de akrabası Ali Emirî şu tarih manzumesini yazar:

Hâfız-ı Kur'ân mücevvid âlim ü şeyh ü fakîh
Mûsikî-dân şâ'ir ü münşî vü hattât-ı cihân

Kâdirî vü Nakşbendî vü tasavvuf-âşinâ
Hikmet ü hey'et nücûmun vâkıf-ı ferd-i zamân

Vâfık u sâbîh mu'abbir mantıkî sâhib-nefes
Hem müfessir hem muhaddis hem sahî hem nüktedân

Etdi ol pîr-i mübârekden fezâ'il iktibâs
Oldu altmış yıl bu kişverden çıkan hep fâzılân[2]

Ali Emirî ve ondan naklen bazı kaynakların bildirdiğine göre, Mehmed şa'bân Efendi, şiirlerinde iki mahlas kullanmıştır. şairin ilk kullandığı mahlası "Refîk"tir. "Kâmî", onun daha sonra şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Ali Emirî'nin bu konuda verdiği bilgi şöyledir: "*Refîk, Üstâd-i ekremimiz Hâfız Mehmed Şa'bân Kâmî Efendi Hazretleri 'unvân-ı cevânîlerinde ittihâz buyurdukları mahlasdır. Yirmi beş yaşında yani 1245 senesine kadar bu mahlas ile inşâd-ı âsâr ederek muahharan Kâmî mahlas-i âlîsi intihâb buyurmuşlar idi.*"[3]

Edebî Kişiliği

Mehmed şa'bân, şairliğinden ziyade, âlim ve mutasavvıf kişiliğiyle öne çıkan bir şahsiyettir. Talebesi Ali Emîrî, yukarıya aldığımız tarih manzumesinde hocasını şu sıfatlarla över: Hâfız, tecvidle Kur'ân okuyan, âlim, şeyh, fakih, musiki-dân, şâir, münşî, hattat, tasavvuf-âşina, felsefeci, astonomi bilen, mu'abbir, mantıkçı, müfessir, muhaddis, nüktedân…

Bursalı Mehmed Tahir de "Tabî'at-ı şi'riyyesi 'ilm-i hat ve mûsîkîye de intisâbı vardır"[4] diyerek Kâmî'nin sadece şiir, müsikî ve hat sanatlarıyla uğraştığını bildirir.

Mahmut Kemâl İnal ise Kâmî'nin şiirleri için "*Kâmî Efendi'nin gördüğüm mevzun sözleri –emsalinin sözleri gibi- şiir değil, hatta nazmı muntazam addolunabilecek mertebeden de hayli uzaktır."* değerlendirmesinde bulunduktan sonra, Ali Emirî'nin yukarıda zikrettiğimiz hocası hakkındaki övgü dolu ifadelerini de "sevdiğini göğe çıkarmak, sevmediğini yerin dibine indirmek itiyadında bulunan Emirî Efendi -pek ziyade hürmet ettiği-…."[5] diye eleştirir.

2 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1970, C. 2, s. 774; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Diyarbakır, 1957, C. 2, s. 42.

3 Ali Emirî, *Tezkire-i Şu'arâ-ı Âmid*, Matba'a-i Âmidî, Dersaâdet, 1328, s. 409.

4 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı* Müellifleri (I-III), Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000, s. 339.

5 İnal, age, 774.

Kâmî'nin tüm eserlerini özellikle de *Divânı*'nı incelemeden onun edebî kişiliği üzerinde fikir beyan edip hüküm vermek objektiv olmasa gerek. Ancak üzerinde çalıştığımız Mevlid'e göre, ğa'bân Kâmî Efendi ne Ali Emîrî'nin övdüğü kadar mükemmel, ne de Mahmut Kemâl İnal'ın yerdiği kadar zayıf bir şâirdir.

Gerek yazdığı eserlerden, gerekse kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Kâmî'nin, Arapça ve Farsça'ya vâkıf ve bu dillerde şiir yazacak kadar bilgisi olduğunu söyleyebiliriz. *Kasîde-i Bürde*'ye nazire yazmış olması da onun Arapça'ya olan vukûfunu gösterir. Ayrıca üzerinde çalıştığımız Mevlid'te geçen âyet ve hadisler de şâirin Arapça bilgisini gösteren önemli ipuçlarındandır. Âyet ve hadislerden yapılan iktibaslardan bazıları aşağıda sunulmuştur:

Cümleden müstağnî Allāhu'ṣ-ṣamed
Olmadı anın için *küfven aḥad (6)*[6]

Ḥażret-i İbrāhim'e erdi o nām
Nār-ı Nemrūd oldu çün *berden selām (133)*

Gözleri vaṣfında *mā-zāğa'l-baṣar*
Remzi engüştünde *ve'n-şaḳḳa'l-ḳamer* (300)

Oḳunur *ve'ş-şemsi* ḍaddi bā-ṣafā
Dışı eti sulṭān-ı gül rengi zîbā (305)

Sür çıḳar ğayrı dilinden el-meded
Tā tecellî ḳıla *Allāhu'ṣ-ṣamed (483)*

Ol ne şeb şām-ı sevād-ı aʿẓamı
Sūre-i *ve'l-leyl* zülf ü perçemi (493)

Maʿna-yı *küntüm ṭuḥibbūn* sırrına
Muṭṭaliʿ ol ey ḳalem er birin (576)

Maẓhar-ı ḥaḳḳaʿl-yaḳîn oldu güzîn
Gönderildi *raḥmeten li'l-ʿālemîn (598)*

Maṭlaʿ-ı *faṣdāʿbimā tü'mer* ḳarîn
Ṭalʿat-endāz oldu Mekke'ye emîn (613)

Āyet-i *lemḥ'il-baṣar* bürhānıdır
Ev hüve aḳreb Ḫudā'nın şānıdır (618)

Ehl-i meclis ola cümle kām-yāb
Oḳuna ṭūbā lehüm ḥüsnü me'āb (634)

6 Parantez içindeki rakamlar metindeki beyit numaralarını gösterir.

Bazı beyitlerde de ya mısraın tamamı ya da bir kısmı Arapça ibarelerden meydana gelmektedir:

Ola bī-ġāye ber-aṣḥāb-ı güzīn

Rıżvanu'llāhi ʿaleyhim ecmaʿīn (40)

Bir Resūl-i muḫteremdir ol hümām

ġerʿi bāḳī tā *ilā yevmi'l-ḳıyām (153)*

Eyledi ol Ḳıbe münādī bir nidā

Ḥamdü li'llāh cā'enā ḫayru'l-verā (231)

Dedi evvel ayda Ādem bā-ṣafā

İbşiri bi'l-Muṣṭafā yā ẕe'l-vefā (234)

Yoḳ Ḳerīk Allāh için yazmıḳ ḥad

Ḥayṣu şi'te inneke menṣūru ḳad (340)

ġaʿfbân Kâmîʿfnin Mevlidʿfinde kullandığı dil, yaḳıldığı yüzyıla göre ağır denilebilir. Bunda onun âlim kiḳiliğinin etkisi olsa gerek. AḳaġıdaKi örnek beyitlerin bazı mısralarının tamamı Farsça zincirleme tamlamalardan oluḳmaktadır:

Hem Ḳıhenḳāh-ı ḫidīv-i maʿdelet

Ḳāfile-sālār-ı ceyş-i mesʿadet (33)

Ez-ḫiṭāb-ı ʿizzet-i sırr-ı elest

Bā-belā zerrāt-ı insān oldu mest (157)

Ṣadr-ı aḳṣā-yı niyāz-ı şāh-vār

Ümmetī vā ümmetī ez-Kirdgār (328)

Ġonça-i ṣad-berg-i gül-rengīn ṣenā

Ġıtiẓām-baḫḳāyı ʿālemçün revā (474)

ġairin, bazı beyitlerde ise Türkçenin ahenkli söyleyiḳini yakaladığını görüyoruz:

Açdı ol demde ḳanadların o ḳuḳ

Ḳalbim ile arḳamı mesḥ etdi ḫoḳ (291)

---

231 Allah'a hamd olsun ki sonda gelenlerin hayırlısı bize geldi. Arapça ibare. S'de bu ve bir önceki beyit birleştirilerek şöyle nazmedilmiş: Ḥażret-i Āmine der oldı nidā

Li'llahi'l-ḥamd cā'enā ḫayru'l-verā

340-345 arası beyitler S'de yok; "İstediğin sekilde sen zafer elde etmişsin." anlamında Arapça ibare.

328 S'den alınmış.

Merḥabā ṣad merḥabā yā Muṣṭafā

Merḥabā ehlen ve sehlen merḥabā (309)

Secde içre diŋlediler sözünü

Yıḳadılar kevṣer ile yüzünü (336)

Ol çobandır ümmete ümmet ḳoyun

Olmaz anıŋ koyununa bir oyun (406)

Mevlid'teki bazı beyitlerin de zorlama hatta Mahmut Kemal İnal'ı haklı çıkaracak türden "mevzun söz"lerden ibaret olduğunu söyleyebiliriz. AÇıḳlığa örnek olarak aldığımız beyitler bu türdendir:

Bir direm ṣarf eylese andan ṭaraf

Ḥaḳḳ aŋa verir mükāfātı Ḳaṭref (69)

Yoluŋa ḳurbān edeyim birini

Va'dim olsun ey kerem kānı ġanī[142] (142)

Vara vara vardı ol kāfirlere

Gördü ṭolmuÇdur'adūlardan dere (192)

Yiyecek aŋa tedārik eyledim

Ḍamre'ye koÇdumçobana söyledim[405] (405)

Söz tekrarları Çirde âhengi sağlayan önemli bir unsur olamakla birlikte Kâmî Mevlid'inin bazı beyitlerinde sözkonusu tekrarlar peÇ peÇe sıralanınca, hoÇ karÇılanmaması gereken türden tekrarlar oluyor:

Gel beri ey ṭūti-i hūhū-yı zen

Serv-i nāz üzre seḥerlerde öten (476)

Gel beri ey ṭūṭi-i sükker-suḫen

ĀÇınā-yı remz-i a'cāz-ı dehen (477)

Gel beri ey ḫāme-i mu'ciz-beyān

Cilve-gīr-i 'arÇ u ferÇ uāsmān (478)

Ol zamān *ol* nūr-ı aʿẓam Muṣṭafā

Ṭoġdu benden 'āleme verdi ṣafā (292)

Ne ḫalā *vü ne* melā *vü ne* semā

Oldu yek-ser cümle nā-būd u fenā (593)

142 Bu beyit S'de şöyledir: Rāh-ı 'ışḳında birin ḳurbān edem

Ḫıṭṭa-i mülk-i 'Arab'da şān edem

405 Yiyecek ana D: Rūz-ı merre ben S.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Şa'bân Kâmî Efendi, bir âlim, bir mutasavvıf, bir hâfız, bir hattat ve bir şairdir. Ancak o, şairliğinden ziyade âlim ve mürşid kişiliğiyle öne çıkmış biridir. *Divânı* ve diğer eserleri incelendikten onun edebî kişiliği ve edebiyat tarihimizdeki gerçek yeri tespit edilecektir.

Eserleri

1- *Dîvân*: Şairin *Divânı* 1280 H./1863 M. yılında Arap harfleriyle basılmıştır. Bu baskının serlevhasında "*Dîvân-ı Şeyh Mehmed Şa'bân Kâmî el-Âmidî*" ibaresi yazılıdır. Çok 28 sahifede kasideler yer almaktadır. Bundan sonra eser tekrar birden başlamak üzere numaralandırılmış sırasıyla gazeller, terci-bendler, tahmis, bir lügaz, bir mürabba ve bazı müfredlere yer verilmiştir.[7]

2- *Kaside-i Kamısiyye*: Arapça 201 beyitten ibaret olan eser, *Kasîde-i Bürde*'ye naziredir. Telif tarihi 1279 H./1862 M. olup 1280 H./1863 M. yılında basılmıştır.

3- *Mevlid*: Daha sonra teferruatlı bir şekilde üzerinde durulacaktır.

4- *Mi'râciye*: Şevket Beysanoğlu'nun ayrı bir eser olarak değerlendirdiği Mi'râciye, 1280 yılında İstanbul'da Kasîde-i Kamısiyye, Hadîka-i Ma'neviyye ve Şifaniyye olarak isimlendirilen Mevlid ile birlikte aynı cilt içinde basılmıştır. Tamamı 150 beyit olan ve Hz. Muhammed'in miraca çıkışını anlatan bu kısmın müstakil bir eser değil, Kâmî *Mevlid*'inin miraciye bölümü olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden Mevlid metnine dahil edilmiştir.[8]

5- *Hadîka-i Ma'neviyye*: Hazret-i Hasan ve Hüseyin'in şehid edilişlerini ve Kerbelâ faciasını anlatan manzum bir risaledir. Bu kitapçık da *Kasîde-i Kamısiyye* ve *Mevlid-i Şerif* ile birlikte 1280 H./1863 M. de basılmıştır. Tamamı 214 beyittir.

6- *Redd-i Protestan*: Protestanlığın reddi hakkında yazılmış Türkçe bir risaledir.[9]

7- *Fâtih-i Müşkilât*: Eserin 18 bahisten ibaret olduğu ve Sultan Abdulaziz'e takdim edildiğini Şevket Beysanoğlu bildirmektedir.

8- *Münşeat*: Kâmî'nin mektuplarını içine alan bir eserdir.

9- Hazreti İsâ'nın nüzulüne ve Deccal'a dair risale.

7 Mahmud Kemal İnal, şairin Divânı için şu bilgiyi verir: "Bir münacat, bir mi'raciye, birkaç naat ve medhiye ile birkaç kasideyi ihtiva ettiği halde "Divan" namı verilen mecmuası "27" sahifeden ibarettir. 1863 [1280 H.] te taş basma ile İstanbul'da tabolunmuştur." İnal, C. 2, s. 773.

8 Türk Edebiyatında Manzum Mirac-nâmeler adlı çalışmanın yazarı Metin Akar (1987: 118)'deki bir dipnotta, Kâmî'nin DTCF Kütüphanesi No: 1222 ve 1301'de kayıtlı bulunan Mevlid'inde Mirac bölümlerinin olduğunu tespit ettiğini, ancak eseri inceleyemediğini ifade etmektedir. Yazarın kütüphane bölümü belirtmeden verdiği sözkonusu numaralardaki Kâmî'ye ait Mevlidleri, gerek yazma, gerekse basma bölümlerini araştırmamıza rağmen bulamadık.

9 Ali Emirî'den naklen *Son Asır Türk Şairleri* ve *Diyarbakır Fikir ve Sanat Adamları* adlı eserlerde isimleri zikredilen bu eserlerin şimdilik herhangi bir nüshasına rastlanılmamıştır.

Mevlid-i Nebî[10]

Kâmî ğa„bân Efendi"nin yazmıÇolduğu Mevlid"in -Çimdilik kaydıyla- ikisi yazma, biri de matbu olmak üzere üç nüshası elimizdedir. Matbu nüsha, Kâmî"nin *Kasîde-i Kamîsiyye* ve *Hadîka-i Ma'neviyye* adlı eserleriyle birlikte 1280 H./1863 M. yılında Ġstanbul"da basılmıÇolan taÇbaskıdır. Ancak yukarıda adlarını saydığımız eserleri içine alan bu cild içinde Kâmî"nin iki ayrı Mevlid"i varmıÇgibi düzenlenmiÇtir. Cilt içinde yer alan ilk eser, *Mevlid-i Şerîf* olarak isimlendirilip "Der-Beyân-ı ğurût-ı Kırâ"at, Der-Beyân-ı Fezâ"il-i Kırâ"at-ı Mevlid-i ğerîf, "Der-Beyân-ı Ġhsâsât-ı Hazret-i Muhammedî „Aleyhi Salavâtü"l-Ebedî", "Der-Beyân-ı Mu„cizât-ı Fahr-ı Risâlet-penâh „Aleyhi Salavâtu"llâh" ve "Der-Beyân-ı Mi„râc-ı Hazret-i Muhammedî „Aleyhi Salavâtu"l-Ebedî" alt baÇlıklarından meydana gelmektedir.

Kâmî"nin aynı cilt içinde, *Kasîde-i Kamîsiyye* ve *Hadîka-i Ma'neviyye'*den sonra ayrı bir eser olarak düzenlenmiÇve "Risâle-i Mevlid-i ğerîf „Ġrfâniyye Te"lîf-i Mehmed ğa"bân Kâmî el-Âmidî" ismiyle baÇka bir eseri yer almaktadır. BaÇlıktan da anlaÇıldığı gibi, Mevlid-i ğerîf "*İrfaniyye*" olarak isimlendirilmiÇtir. Bu kısımda da "Nazm-ı Latîf Der-Beyân-ı Fezâ"il-i Bezm-i Mevlid-i ğerîf", "Na"t-ı ğerîf", "Beyân-ı Ġbtidâ-i Nûr-ı Ahmedî, Keyfiyet-i Hazret-i „Abdu"llâh", "Beyân-ı Avân-ı Haml-i Hazret-i Âmine", "TeÇrîf-i Hazret-i Fahr-i Risâlet", "Na„t-ı ğerîf" ve "Matlabu"d-Du„â" alt baÇlıkları yer alır. Görüldüğü gibi, bu alt baÇlıklar bir mevlidde bulunabilecek türden baÇlıklardır. Dolayısıyla "Kâmî"nin *Mevlid* "i, halk tarzı olarak bilinen yanlıÇbir tasnifle düzenlenmiÇtir" kanaatindeyiz. ğairin *Kasîde-i Kamîsiyye* ve *Hadîka-i Ma'neviyye* ile aynı cilt içinde bulunan ve 1280 H./1863 M. tarihinde basılan Mevlid"i, Süleymaniye Kütüphanesi Kadı-zâde Burhaneddin No 146"da kayıtlı olup çevriyazıda S kısaltmasıyla gösterilmiÇtir.

Kâmî Mevlid"inin elimizde bulunan yazma nüshalarından ilki, Ankara Millî Kütüphane Yz. A 5748 numara ile kayıtlı nüshadır. Ġstinsah kaydındaki bilgiye göre nüsha, Abdulkadir Vefâyî tarafından 1105H./1693 M. yılında yazılmıÇtır. Ancak burada verilen istinsah yılında bir yanlıÇlık olsa gerek… Çünkü Kâmî"nin doğum tarihi 15 ğa„bân 1220 H./Ekim 1805 M."dir. ğairin eserine düÇtüğü tarih de "kad miskü hitâm" ibaresiyle 1271 H./1854-5 M."dir. Dolayısıyla eserin bu tarihte istinsah edilmiÇolması imkânsızdır. Çevriyazıda bu yazma M kısaltmasıyla gösterilmiÇtir.

Kâmî *Mevlid*"inin yukarıda değindiğimiz matbu nüshasından 18, M nüshasından da 23 yıl sonra, yani 1299H./1881M. yılında istinsah edilmiÇve Diyarbakır Ġhtisas Kütüphanesi 4378 numarada kayıtlı bir yazma nüshası daha vardır. Bu yazma nüshanın tavsifi daha önce Önder Göçgün tarafından yapılmıÇve bilim âlemine tanıtılmıÇtır.[11] Ancak Göçgün"ün *Mevlid*"in dua bölümünde yer alan

10 Kâmî'nin Mevlid'i, gerek Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-necât adlı eseri ile gerekse Kâmî'den sonra bu bölgede yetişmiş ve mevlid yazmış Diyarbakırlı İbrahim Re'fet (ö. 1903), Siverekli Hacı Yusuf Sami Efendi (ö. 1932) ve Siverekli İbrahim Re'fet (ö. 1938) gibi şairlerin yazdıkları Mevlidler arasında benzer yönler vardır. Ancak bu metinler arasındaki etkileşim ayrı bir çalışma konusu oluşturacak kadar fazla olduğundan, bu konu üzerinde durulmamıştır. Sözünü ettiğimiz bu metinler için bkz. *Süleyman Çelebi Mevlid, (Vesiletü'n-necât)*, haz. Necla Pekolcay, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980; Ekrem Bektaş, "Siverekli İbrahim Re'fet ve Mevlid'i", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Yıl: 2007, S. 17, s. 77-103; Ramazan Özgültekin, *Siverekli Hacı Yusuf Sami Efendi Hayatı ve Eserleri, Siverek*, 2005; Hüseyin Akpınar-Hikmet Atik, "Siverekli Sami Efendi'nin Mevlid'i ve Şanlıurfa Yöresinde İcrâsı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed" (7-8 Mart 2009) sempozyumunda sunulan bildiri.

11 (1979: 218)

Nâzımın budur niyazı yâd ola
Fâtihayla rûhu her dem şâd ola

beytinden hareketle eserin müellifi için "17. yüzyılın 2. yarısında ve 18. yüzyılın başlarında yaşayan ve Hz. Peygamber'e yazdığı kasidelerle tanınan Yahya Nazîm Efendi olduğunu sanıyoruz" demesi, herhalde bir dikkatsizlik sonucu olsa gerek. Çünkü yukarıda verilen beyitten yedi beyit sonra gelen

Kâmi Mevlid-i Resûl oldu tamâm
Nazmına târîh "kad miskü hitâm"

beytiyle hem "Kâmî" mahlası, hem de "*kad miskü hitâm"* ifadesiyle *Mevlid*'in telif tarihi olan 1271 H./1854-5 M. yılı verilmiştir.

Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları adlı eserin yazarı Şevket Beysanoğlu (1957: 41), Kâmî'nin, biri matbu, biri de yazma olmak üzere iki Mevlid'i ve bir Miʿraciye'si olduğunu ifade eder. Hâlbuki Beysanoğlu'nun Miraciye ve biri yazma, biri de matbu Mevlid olarak değerlendirdiği eserlerin üçü de tek bir Mevlid'den ibarettir. Yazarın Mevlid ile Miraciye olarak değerlendirdiği eserler, daha önce de ifade edildiği gibi, *Kasîde-i Kamısiyye, Hadîka-i Maʿneviyye* ile birlikte 1280 H./1863 M. yılında İstanbul'da basılmıştır. Kâmî *Mevlid*'inin matbu ile iki yazma nüshası arasında yaptığımız karşılaştırmaya göre, şairin bir tek Mevlid'inin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla Beysanoğlu'nun Kâmî'nin iki ayrı Mevlidi ile Miʿraciye'sinin olduğunu ileri sürmesi, kanaatimizce, yeterli kadar araştırma ve karşılaştırma yapılmadan verilmiş bir hükümdür. Bu yüzden elimizdeki iki yazma Mevlid metni ile Miʿraciye olarak gösterilen matbu metni ve aynı cilt içinde "İrfâniyye" olarak gösterilen Mevlid metnini bir tek Mevlid olarak değerlendirdik ve tenkitli metni buna göre kurmaya çalıştık.

Kâmî Mevlidi'nin elimizdeki iki yazma nüshası arasında çok benzerlikler bulunmaktadır. Daha sonra istinsah edilen D nüshasının, M nüshasının oluşturduğu kolun, başka bir nüshasından istinsah edildiğini tahmin ediyoruz. Çünkü M nüshası 320 beyitken, D nüshası 408 beyitten oluşmaktadır.

S kısaltmasıyla verdiğimiz matbu Mevlid'in toplam beyit sayısı ise 500'dür. Ancak bu rakama iki yazma nüshada da bulunmayan 158 beyitlik Miʿraciye bölümü dahildir. Matbu metinle yazma nüshalar arasında büyük farklılıklar vardır. Hikâye edilen vak'alar aynı olduğu halde, ifade tarzı birbirinden tamamen farklıdır. Hatta yazma nüshaların dili, matbuya göre çok daha sade ve anlaşılırdır.

Elimizdeki iki yazma ve matbu nüsha arasında yaptığımız karşılaştırma sonucunda Mevlid'in beyit sayısını 663 olarak tespit ettik. Ancak Mevlid metninin başında yer alan ve Mevlid kandilinin faziletinden bahseden 7 bendlik murabba ile sadece yazma nüshalarda yer alan ve İbn Hacer el-Heysemî (ö. 1565)'nin Arapça Mevlid'inden iktibas edilmiş olan 15 beyitlik kısım bu sayıya dâhil değildir. Başlaki murabba ile Mevlid'in vezni, Süleyman Çelebi (ö. 1422) *Mevlid*'inde kullanılan aruz kalıbına uygun olup "Fâʿilâtün fâʿilâtün fâʿilün"dür. Aslında her iki eser arasındaki benzerlik sadece ölçüde değil, yer yer muhtelif beyitlerde de kendisini göstermektedir. Meselâ Kâmî'nin nakarat beyti olan

Dü cihânda her kim isterse necât
Okusun sultân-ı kevneyne salât

beyti, Süleyman Çelebi'nin meşhur eserindeki

"Ger dilersiz bulasız oddan necât
Işk ile derd ile ayduñ es-salât"

beytini andırmaktadır.

Mevlid'in bölüm başlıkları, yazma nüshalarda olmayıp sadece matbuda vardır. Bir bölümün başlığı da tarafımızdan konulmuştur. Gerek bu başlıklara, gerekse içlenen konuya göre, Kâmî Mevlidi şu bölümlerden oluşur

1. Tevhid bölümü: Allâh'ın birliği ve büyüklüğünün anlatıldığı bu bölüm, 1-25 beyit arasıdır. Monotonluğu gidermek ve Hz. Muhammed'e salât ve selâm getirmek için her bölümün sonunda tekrar edilen

"Dü cihânda her kim isterse necât
Okusun sultân-ı kevneyne salât"

nakarat beyti yer alır. Ancak bu nakarat beyti M ve S'de bazen değişmektedir.

2. Na„t-ı Şerîf: 26-44. beyitler arasındaki bu bölümde, Hz. Muhammed'in âlemin kendisiyle övündüğü, âlemin yaratılmasına vesile olduğu, nebîler serveri, şefâ'at madeni, Allâh'ın sırlarının hazinesi, hâtemü'l-enbiyâ olduğu ve âlemlere rahmet olarak gönderildiği… anlatılmaktadır.

3. Sebeb-i Te'lîf: "Der-Beyân-ı şurût-ı Kırâ'at" başlığıyla yer alan bu bölümde (45-54) Kâmî, Hz. Muhammed'in faziletleri hakkında bir eser yazmak istediğini belirttikten sonra, ona salât ve selâm getirmenin hem dünyada, hem de ahirette insanı mutluluğa ulaştırdığını anlatır. Bir Fâtiha ile ruhunun şâd edilmesi ricasını

"Nâzımın budur niyazı yâd ola
Fâtihayla rûhu her dem şâd ola"

beytiyle dile getirir.

Kâmî Efendi, sebeb-i te'lîften sonra (55-73), Mevlid okuma veya okutmanın faziletini belirtmek üzere, Mısır'da geçen şu vak'ayı nakleder:

"Mısır'da her sene Mevlid okutan saygın bir kimsenin Yahudi bir komşusu varmış. O Yahudi'nin de çok iffetli bir eşi varmış. Yahudi'nin eşi Müslüman olduktan sonra rüyasında, Hz. Muhammed'in ashabıyla kendisini imana davet etmek için evlerine geldiğini görür. Kadın, sabah olunca gördüğü rüyayı eşine anlatır. Yahudi adam da sonraki gece aynı rüyayı görür ve böylece karı koca Müslüman olurlar. Aynı aile Müslüman olduktan sonra Mevlid-i şerîf okutur."

Şâir, Mevlidin feyziyle bir Yahudi ailesinin kurtuluşa erdiğini ifade ettikten sonra, mevlid okuma veya okutmanın, özellikle mevlidin başında ve sonunda aşr-ı şerîf okumanın faziletinden söz ederek bölümü bitirir.

4. Mevlid Okumanın Fazileti: "Der-Beyân-ı Fezâ'il-i Kırâ'at-ı Mevlid-i şerîf" başlığı altında Kâmî, mevlid okumanın faziletinden bahseden bir hikâye (74-104) anlatır:

"Muzaffer adlı Bağdad valisinin bir oğlu vardır. Valinin oğlu, bir gün bakıcısına haber vermeden dışarı çıkar. Serkeş bir ata binmiş olan bir kişi, bu çocuğa çarparak kazaen onun ölümüne sebep olur. Bu hadiseyi dadı ve hizmetkârlardan haber alan vali, çarpan kişiyi cezalandırmak üzere bağlatır. Gaibten görünen bir ihtiyar, biçare adama "Mevlid-i şerîf va„d et!" der. Adam, tavsiyeye uyarak bir mevlid oku(t)mayı va„d eder. Bunun üzerine tavrı değişen vali, kazaya sebep olan kişiyi affeder ve oğlunun Allah'ın emriyle öldüğünü kabul ederek kadere teslim olur. Kendisinde yasın üzüntüsü geçince, merak ederek gence "Sende bir hususiyet, bir tesir var... Nedir bunun sebebi?" diye sorar. Genç adam da şâhit olduğu fevkalâde hâli ve va„dini anlatır. Böylece Mevlid okumanın faziletini öğrenen vali, bu hadiseden sonra her yıl mevlid okutmaya başlar; halka ziyafet verir; Mevlid okutmanın pek çok faydasını görmüş olur."

Matbu nüshada söz konusu hikâye (90-103) biraz farklılık arz eder: "Bağdad'ta yaşayan bir genç, bir topluluk içinde okunan mevlid-i şerifi dinledikten sonra, gece bir rüya görür: Düşünde Kıyamet günü bir münadinin (seslenici), mevlid ehli olanları sürekli cennete çağırdığını ve onlara kalacakları köşkleri gösterdiğini görür. Bu rüyadan sonra genç her yıl mevlid kandiline iştirak eder. Bir gün herkesin bu gencin öldüğünü sandığı bir anda, o gözünü açar ve cennetteki köşkünü gördüğünü söyleyerek halkı hayrette bırakır."

5. Beyân-ı İbtidâ-i Nûr-ı Ahmedî: Bu bölümde (105-182) şair, Allâh'ın hiçbir şeyi yaratmadan önce Hz. Muhammed'in nûrunu yarattığını, bu nûr ile her şeyin vücud bulduğunu ifade ederek söze başlar. Sanatkâr bu kısımda "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" âyet-i kerimesiyle "Habibim, sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım!" hadis-i kudsîsini anlattıklarına delil olarak iktibas eder. Bu bölümde, iblis hariç bütün meleklerin Nûr-ı Muhammedî'ye secde ettiği, iblis'in secde etmediği için lânetlendiği, yine bu nûrun Hz. Âdem'de, Hz. Havva'da, Hz. şît'te, Hz. Nuh'ta, Hz. Süleyman'ın mühründe, Hz. Yusuf'un güzelliğinde, Hz. İbrahim'de, Hz. İsmail'de ve Hz. İshak'da göründüğü ifade edilir.

Nakarat beytinden sonra bu bölümün bir devamı olarak (140-182) Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalib'in on erkek çocuğu olması hâlinde birini kurban edeceğini söylemesi vak'ası anlatılır. On oğlu olan Abdulmuttalib, Mekke'nin ileri gelenleri ile bir toplantı yapar ve çekilecek kura sonucu bir oğlunu kurban edeceğine karar verir. Kâbe'de toplanan heyet, kura çeker ve ilk kura Abdullah'a çıkar. Ancak oradakiler buna razı olmayıp Abdullah'ı kurban olmaktan kurtarmak için on deve fidye olarak ortaya koyarlar. Kura çekiliği on defa tekrar edilir ve her seferinde de kura Abdullah'a isabet eder. Deve sayısı yüze çıkarılınca, bu sefer kura deveye çıkar ve Abdullah kurban edilmekten kurtulur.

6- "**Keyfiyet-i Hazret-i „Abdu'llâh**" olarak isimlendirilen bu bölümün (184-224) ilk beyitlerinde yine Hz. Muhammed'in nurundan söz edilir. Daha sonraki beyitlerde, rahiplerin Hz. Muhammed'in geleceğinin yakın olduğunu söylemesi üzerine, gam müşriklerinden yetmiş kişinin Hz. Muhammed'in babası olacak kişiyi öldürmek niyetiyle Mekke'ye gelmeleri anlatılır. Hz. Âmine'nin babası Vehb ile ava çıkmış olan Abdullah'ı avda iken öldürmek isteyen müşrikler, Allah tarafından gökten gönderilen askerlerin yardımıyla orada katledilirler. Sonraki beyitlerde de (190-219) Hz. Âmine ile Hz. Abdullah'ın evliliği anlatılır. Bu beyitlerde kız isteme âdeti, anne ve babaların rızası ve yapılan nikâh ve düğün merasimleri kısa da olsa anlatılır.

7- "**Beyân-ı Avân-ı Haml-i Hazret-i Âmine**" başlığı altında (225-243) Kâmî, Âmine Hanım'ın Hz. Muhammed'e hamile kalmasını kısaca ve gayet edebî bir üslupla anlatır. Çocuğun anne rahmine düştüğü ilk gün, validesi gaipten bir ses duymuş ve peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muahammed'e hamile olduğu haberini almıştır. Hamileliğin her ayında sırasıyla Hz. Âdem, Hz. şît, Hz. İdris, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. İsmail, Hz. İbrahim, Hz. Musâ ve Hz. İsâ Âmine'yi ziyaret edip ona müjde verirler.

8- "Teşrîf-i Hazret-i Fahr-i Risâlet" olarak adlandırılan bu bölümde (244-318), Hz. Muhammed'in dünyaya gelişi ile doğum öncesi ve doğum sonrası meydana gelen bazı mucizeler anlatılır. Doğum anında Âmine Hanım'ın yanında Hz. Havva, Hz. Asiye, Hz. Meryem ve Hz. Sara vardır. Yine doğum ânında birçok melek ve hurî yardım etmek üzere hazır bulunurlar. Gökten inen üç meleğin ellerindeki alemlerden birini şarka, birini garba, birisini de Kâbe'nin üzerine dikmeleri, Kureyşlilerin hayvanlarının dile gelmesi, develerinin raks etmesi, denizde bulunan canlıların birbirine müjde vermesi, havada la'l taşı gibi kırmızı ibrik ve altından bir leğenin hazır bulunması, kanatları gümüş ve gagaları kırmızı nuranî beyaz kuşların evin içinde kanatlanması gibi olağanüstü vak'alar anlatılır. Bu bölümün sonunda sekiz beyitlik bir merhaba (304-311) bölümü vardır.

9- "**Der-Beyân-ı İrhâsât-ı Hazret-i Muhammedî „Aleyhi Salavâtü'l-Ebedî**" Hz. Muhammed'in Peygamberlikten önceki mucizelerinin anlatıldığı bu bölümde (319-362), bazı âyetlerden iktibas yapılmıştır. Hz. Muhammed'in henüz kundakta iken Kâbe'ye dönüp secde etmesi ve "Ümmetî… Ümmetî..."(Ümmetim, ümmetim) diye dua etmesi, Kâbe'nin kendisine secde etmesi, Save gölünün kuruması, tâk-ı Kisrâ'nın yıkılması, bin yıldır devam eden Mecûsîlerin yaktığı ateşin sönmesi, puthane ve kiliselerdeki putların devrilmesi gibi mucizeler ile Mekke'de bulunan bazı Yahudîlerin Hz. Muhammed'i görmeye gitmeleri ve bir Yahudî'nin düşüp bayılması, o yıl hamile kalan bütün kadınların erkek çocuk doğurmaları gibi hadiseler anlatılır.

10- Hz. Muhammed'in süt anne Halîme'ye verilmesi:[12] Bu bölümde (363-427), genel olarak Sa„d kabilesinin içinde bulunduğu kıtlıktan, Halime'nin kocası Haris'in ailesinden, Halime'nin faziletinden ve Damre isimli erkek çocuğundan, Hz. Muhammed'in Halime'nin dışında kimsenin memesini tutmamasından, kısacası bu ailenin Hz. Muhammed'i emzirmek üzere almaları ve aldıktan sonra gerek maddî, gerekse manevî dünyalarında meydana gelen değişikliklerden söz edilir. Yine bu bölümün sonunda Hz. Muhammed'in süt kardeşi Damre ile koyun gütmesi, ayağı sakatlanan bir koyuna elini sürmesiyle iyileşmesi, bir aslanla konuşması, kuyuya düşen bir kadının oğlunu kuyudan çıkarması gibi mucizeler anlatılır.

11- "Der-Beyân-ı Mu„cizât-ı Fahr-ı Risâlet-penâh „Aleyhi Salavâtu'llâh" başlığıyla yer alan bu bölümde (428-472), Hz. Muhammed'in peygamberliğini gösteren mucizeleri anlatılır.

"Dinle cândan mu„cizât-ı Ahmed'î
Bulasın zevk-ı hayât-ı sermedî"

beytiyle başlayan bu bölümde anlatılan hasais, delâil ve mucizeler kısaca şunlardır: Hz. Muhammed'in sırtındaki nübüvvet mührü, bir bulutun onu güneşten korumak için sürekli başının üstünde dolaşması, terinden gül suyu elde edilmesi, parmağıyla ayı ikiye bölmesi, Hirâ dağına çıkınca dağın sarsılması, pişmiş kuzunun dile gelip zehirli olduğunu haber vermesi, diktiği hurma ağacının hemen meyve vermesi, Bedir savaşında attığı bir avuç toprakla kâfirleri dağıtması, parmağından çeşme gibi suyun akması, namazı geçmesin diye güneşin batışını durdurması, elindeki yemeğin Allah'ı tesbih etmesi, taş ve ağaçlarla selâmlaşıp konuşması, kırk yaşına erişince risâlet tacını giyip miraca yükselmesi, Kur'ân'ın kendisine nazil olması, bir bedevinin, yavruları ölmek üzere olan bir geyiği yakalamasıyla Hz. Muhammed'in geyiğe kefil olup yavrularını emzirince tekrar dönmesi ve o bedevinin iman etmesi, Hz. Muhammed'in hutbe verirken dayandığı ağacın kaldırılmasıyla insan gibi inlemesi ve peygamberin onu sıvazlamasıyla durması... Kâmî bu bölümün son beyitlerinde,

"Midhat-i pâkinde kâsırdır kalem
Gelmemiş kendi gibi bir zü'l-kerem" diyerek

Hz. Muhammed'i övmede kalemin kifayetsiz olduğunu belirtir.

"Otuz üç bin mu„cizât-ı Mustafâ
Zâhir oldu „âleme verdi safâ"

beytiyle de Hz. Peygamberin otuz üç bin mucizesiyle insanlığa huzur verdiğini söyleyerek bölümü bitirir.

12- Mirâc: "Der-Beyân-ı Mi„râc-ı Hazret-i Muhammedî „Aleyhi Salavâtu'l-ebedî" başlığı altında (473-622) anlatılan mirac mucizesi, Kâmî Mevlid'inin en uzun bölümü olup sadece matbu nüshada vardır. Çok beyitlerde Hz. Peygamber methedilir. Daha sonra Hz. Muhammed'in Hz. Cebrail ile başlayan miraç yolculuğu anlatılır. Sırasıyla Hz. Peygamberin Mescid-i Aksa'ya gidip iki rekât nafile namazı kılması, "Sahretu'llâh" adı verilen meşhur kaya üzerinden semaya çıkması, dokuz kat feleği seyretmesi, Beyt-i Mâmûr'a ayak basıp orada vitir namazı kılması, on iki burcun

12 Mevlid'de başlık yok, nakarat beytinden dolayı ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmiştir.

sırrını görmesi, Sidre'ye kadar Cebrail'le çıkması, ondan sonra refrefe binip "Kabe kavseyn"e kadar tek başına yükselişi anlatılır. Kâmî Efendi, mirac hadisesinin hem bedenen, hem de ruhen gerçekleştiğini

"Oldu otuz dört mi'râc-ı Resûl
Biri cismi gayri rûhânî vusûl"

beytiyle dile getirir.

12- Matlabu'd-Du'â: Kâmî, mevlidin son bölümü (623-663) olan du'â bölümünde, ism-i âzam, şân-ı risâlet, mağrık-ı şân-ı hidâyet, sırr-ı furkân, arş-ı âzam, levh-i mahfûz, nûr-ı efham, enbiyâ, evliyâ, etkıyâ, asfiyâ, çâr-yâr-ı bâ-safâ, âl ü evlâd, hûn-ı çeşm-i âşikân, sırr-ı pâk-i ârifân hürmeti için" dualarının kabul olmasını, mecliste bulunanların iki dünyada da mutlu olup günahlarının bağışlanması için niyaz eder. Daha sonra matbu nüshada Osmanlı padişahı Abdulaziz Han (1861-1876)'a; matbu nüshadan 18 yıl sonra istinsah edilen D nüshasında ise Gazî Abdulhamid Han (1876-1909)'a, kendisine ve ailesine dua eder.

"Kâmî Mevlid-i Resûl oldu tamâm
Nazmına târîh *kad miskü hitâm"*

beytindeki "*kad miskü hitâm*" ibaresiyle Mevlid'in telif tarihi verilir.

Mevlid Nüshaları

D: Diyarbakır İl Hususi Kütüphanesi No: 4378/A

İstinsah tarihi: 1 Cemaziyelevvel 1299 / 21 Mart 1882.

Müstensih: Seyyid Mahmûd er-Rüşdî el-Çermûkî bin 'Abdulkâdir el-ma'rûf Bâlî-zâde min telâmîz-i 'İsmâ'îl el-Hilmî bin 'Ömer Efendi el-Çermûkî.

Kitap ölçüsü: 130,5 x140,5 mm

Yaprak sayısı: 18

Satır sayısı: 14

Yazı: Harekeli Nesih

Baş:

Ḥażret-i Allāh'a çoḳ ḥamd u şenā
Çünki vācibdir diyelim evvelā

Son:

Ḥamdu'llillāh buldu çünki iḫtitām
Söyleyeler eṣ-ṣalāt ü ve's-selām[13]

M: Ankara Millî Kütüphane Yz. A 5748

İstibsah tarihi: ḫamse ve mi'ete ve elf fi-şehr-i Rabî'ü'l-evvel. 1105H/ Ekim-Kasım 1693[14]

---

1 S'de yok.

13 D nüshasındaki ketebe kaydı şöyledir: Ketebehu el-faḳîr el-ḥaḳîr el-mu'terif ve's-Seyyid Maḥmūd er-Rüşdî el-Çermūkî bin 'Abdulḳādir el-ma'rūf Bālî-zāde min telāmîẕ-i 'İsmā'îl el-Ḥilmî bin 'Ömer Efendi el-Çermūkî ġafarallāhu ẕunūbehumā v'estur 'uyūbehumā ve-li cemî'i'l-ümmetihi Muḥammed 'aleyhi's-ṣalatu ve's-selām. Āmîn. Fe-ḳad temme haẕā fî-yevmi'l-aḥadi 21 māh-i Cemāẕiyü'l-evvel sene 1299. 28 Mart 1298-14 Nisan 1882 Pazar.

14 Burada verilen istinsah tarihinde bir yanlış olduğu kanatindeyiz. Doğum yılı H. 1220 / M. 1805 olan Kâmî'nin bu tarihten önce eser yazmış olması imkânsızdır.

Müstensih: Abdu'l-ḳādir Vefāyī (Diyarbakırlı)
Kitap ölçüsü: 190x140 mm.
Yaprak sayısı: 13
Satır sayısı: 13
Yazı: Harekeli Nesih
Baş:

Ḥażret-i Allāh'a çoḳ ḥamd ü ṣenā
Çünki vācibdir diyelim evvelā

Son:

Ḥamdü li'llāh buldu çünki iḫtitām
Söyleyeler eṣ-ṣalāt ü ve's-selām

Nakarat beyitleri sürh mürekkeple yazılmıGtr.[15]
S: Süleymaniye Kütüphanesi Kadı-zâde Burhaneddin No: 146.
Basım tarihi: 12 Rebi'ü'l-evvel 1280 / 27 Ağustos 1863.
Kitap ölçüsü:
Sayfa sayısı: 21+15
Satır sayısı: 17
Yazı: Harekeli matbaa yazısı.
Başı:

Bāreke'llāh yazdılar ehl-i edeb
Mevlid-i pāka Gurūṭ-ı münteḫab[16]

Son:

Kāmī mi'rāc et ṣalāt-ı ḫams ile
Ḳıl selām-ı Aḥmed'ī zīver dile

15 M nüshasının temme kaydı şöyledir: Harrerehu bi-ḳalemi'l-faḳīrü'l-ḥaḳīr 'Abdu'l-ḳādir Vefāyī sene ḫamsu mi'et ve elf fī-şehr-i Rebī'ü'l-evvel. 1105H. / Kasım 1693 M.

16 Matbu olan bu nüshada şairin iki ayrı Mevlidi varmış gibi ciltlenmiştir. Birinci bölümün baş ve son beyitleri yukarıda verilmiştir. İkinci bölümün baş ve sonu beyitleri ise şöyledir:

Baş: Ḥamd-i bī-iḥṣā-i gül-berg-i rıżā
Medḥ-i mānend-i kemāl-i āşinā

Son: Oldu Mevlidü'n-Nebī bunda tamām
Kāmī tārīḫiŋ oḳu misk ü ḫitām

METİN

Risāle-i Mevlid-i Şerīf ʿİrfāniyye min Teʾlīf-i Muḥammed Şaʿbān Kāmī Efendi

Naẓm-ı Laṭīf Der-Beyān-ı Feżāʾil-i Bezm-i Mevlid-i Şerīf[17]

Fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün

1 Ḥażret-i Ḥaḳḳ'dan ʿināyet isteyen
Meclis-i feyż-i Resūluʾllāh'a gel
Hem ḥabībinden Ḳeffāʿat isteyen
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāh'a gel

2 Oldu mevlidi Resūlʾüŋ çün hemān
Nūr-ı raḥmetle bütün ṭoldu cihān
Her cihetle bulmaḳ istersen emān
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāh'a gel

3 Ġıbṭa-ḫᵛārıdır Ḳab-i Ḳadr u Berāt
Leyle-i mevlidiniŋ hep kāʾināt
Maġfiretle isteyen tāze ḥayāt
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāh'a gel

4 Ṣıdḳ u iḫlāṣ ile diŋle ʿāḲıḳān
ĀteḲi ʿaḲḳ sizleri yaḳsın hemān
Bulasız rūz-ı cezāda siz emān
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāh'a gel

---

17 Başlık S: Der-makām-ı Segāh M; Naẓā Vaṣf-ı Mevlid-i Şerīf D.

1b Meclis-i feyż-i M: Meclis-i pāk-i S, Mevlūd-i pāk-ı D.

1d "Mevlid" kelimesi D ve M nüshalarında hep "Mevlūd" şeklinde yazılmıştır. D'de 2. ve 4. mısraların yeri takdim-tehir edilmiş.

2a hemân: M: ʿayān D.

2, 3, 5 ve 7. bendler S'de yok.

3d Mevlid-i pāk-i M: Meclis-i feyż-i D.

4b ʿaşḳ sizleri: M, D: ʿaşḳı sizi A.

4 Bu bendin yerine S'de şu bend vardır: Diŋle fikr et cān u dilden ʿāşıḳān
Şemʿine pervāne-āsā yane yan
Dü-cihānda bulasın emn ü emān
Mevlid-i pāk-i Resūlu'llāh'a gel

5 Ḫastegān-ı ʿaÇḳ olan ey ẕüʾl-himem
Dertlere oldur ṭabīb-i muḥterem
Ġösteyen feyż-i Ḫāhīʾden kerem
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāhʾa gel

6 Bil ġanīmet iÇbu māh-ı raḥmeti
Saʿy ḳıl elden ḳaçırma fırṣatı
Bulmaḳ isterseŋ rıżā-yı ḥażreti
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāhʾa gel

7 Leyle-i mevlidi iḥyā et müdām
Müstaḥaḳ ola saŋa dārüʾs-selām
Kāmiyā eyle ṣalāt ile selām
Mevlid-i pāk-i Resūluʾllāhʾa gel

Haẕā Mevlidüʾn-Nebī ṣallaʾllāhu ʿaleyhi ve sellem[18]

Biʾsmiʾllāhiʾr-raḥmaniʾr-raḥīm

Ḥażret-i Allāhʾa çoḳ ḥamd u ṣenā
Çünki vācibdir diyelim evvelā
Ḥamd-i bī-iḥṣā-i gül-berg-i rıżā
Medḥ-i mānend-i kemāl-i āÇınā
Bā-naġam-sāz-ı hezārān-ı cinān
Ol nesaḳ-sāz-ı cihān rā her zamān
Kim odur baḫÇende-i faṣl-ı rebīʿ
Cāri-i mecrā-yı elṭāf-ı rebīʿ

5c feyż-i M, Y: luṭf-ı A.

5d Mevlid-i pāk-i M; Meclis-i feyż-i D.

6 Bu bend S'den alınmıştır.

7 Mevlid-i pāk-i D: Meclis-i feyż-i M; Bu bendin yerine S'de şu bend vardır: Bezm-i Mevlide edībāne buyur
Ḫˇāb-ı ġafletden uyan ḳalma uyur
Kāmiyā eyle ṣalāt bā-ḫuṣūṣ
Meclis-i pāk-i Resūlullāh'a gel

18 Başlık D: Mevlid-i Şerīf S; Mevlidü'n-Nebī ʿAleyhis-sellām Naẓm-ı Kāmī Efendi M.

1 S'de yok.

2 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'den alınmış.

Vālid ü mevlūddan tenzīh-i ẕāt
ʿAfv u ġufrān ile mevṣūfuʿṣ-ṣıfāt

Cümleden müstaġnī Allāhuʿṣ-ṣamed
Olmadı anıŋ için *küfven aḥad*

Bī-müĢīr ü bī-müdīr ü lā-mekān
BaḫĢı sulṭānī ana maḫṣūṣ-ı Ģān

Ḳudret-i sırrı taʿalluḳ rū-nümūd
Beyne kāf u nūn ʿadem oldu vücūd

Ȯbtidā ḫalḳ etdi nūr-ı Aḥmedʿī
Bāʿiṯ-i raḥmet vücūd-ı sermedī

Cevher-i nūr-ı Muḥammed Muṣṭafā
Oldu ḫilʿat-baḫĢı ʿālem bā-ṣafā

Baʿde-mā ketm-i ʿademden ʿāleme
Hem getirdi tekrīm etdi Ādemʿe

Rāzi-i Ādem daḫı biʿl-iṣtifā
Nūr-ı Aḥmedʿle edip kesb-i ṣafā

Maʿrifet için bizi var eyledi
Gizli kenzin cümle iẓhār eyledi

Ārif-i biʿllāh olup ẕikr edelim
Niʿmet ü iḥsānına Ģükr edelim

6 Onun hiçbir dengi yoktur. Kur'an-ı Kerim, 112/4.

7 Bu ve bundan sonraki beyit S'den alınmış.

9 İbtidā D: Evvelā S / Bāʿiṯ-i raḥmet vücūd-ı D: ʿAḳl-ı kül şāh-ı risālet S.

10 S'den alınmış.

11 S'de yok.

12 S'den alınmış.

13 S'de şöyledir: Ḥaḳ berāy-ı maʿrifet var eyledi
Kenzi mahfī ḥikmet iẓhār eyledi

15 S'de yok.

Ẕikr ediŋ beni buyurdu çün Ḫudā
Ben de sizi ẕikrederim bā-'aṭā

Ṣıdḳ ile bir kimse Allāh söylese
Eriġr maḳṣūdına her ne ise

Allāh adın ẕikr edelim 'aḲḳ ile
Açıla āyīne-i dil ẕevḳ ile

Her kimi sevse göŋül iÇār eder
Dilde ismiŋ dā'imā iẓhār eder

Da'vā ḳılmaḳ dil ile āsān olur
Gerçek olan kiÇde burhān olur

Ger seversin Ḥaḳḳ'ı sen göster Çulūd
Ṭurmasın ẕikr eylesin diliŋ Vedūd

PādiÇāhlar pādiÇāhı lā-mekān
Ancaḳ oldur ḥākim-i muṭlaḳ hemān

Yoḳ Çerīkiyoḳ naẓīri bī-miṣāl
Yoḳ müÇīri yoḳ vezīri lā-yezāl

Ḥaḳḳımızda luṭfu bī-ḥad bī-'aded
EriÇr her bendeye andan meded

Edelim çün Ḥaḳḳ'a Çükr ü minneti
Kim bizi ḳıldı Muḥammed ümmeti

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

16 Ṣıdḳ ile bir kimse M: 'Aşḳ ile bir bende S / Erişir maḳṣūdına D: Vāṣıl-ı maḳṣūd S.

17 Allāh adın ẕikr idelim 'aşḳ ile D: Ẕikr ü fikriŋ eyle dā'im Ḥaḳ ile S.

18 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok; iẓhār D: iksār M.

20 Ḥaḳḳı D, M: Ḥażreti S / ẕikr eylesin diliŋ S: diliŋ disin dā'im D; disin diliŋ dā'im M.

21 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'de yok.

24 çün D: biz M; Edelim çün Ḥaḳḳ'a şükr ü minneti D: Ḥadden efzūn ḥaḳḳımızda ni'meti S / Kim bizi ḳıldı D, M: Siyyemā ḳılmış S.

25 S'de yok.

Naʿt-i Şerīf[19]

Ḥażret-i Aḥmed nebīler serveri
Kim nebīmiz oldu ʿālem reh-beri

Bāʿiṯ-i īcād-i ʿālem Muṣṭafā
Bādi-i feyż ü ʿināyet bā-ṣafā

Būsitān-ı bāġ-ı vahdet bülbülü
Gülsitān-ı maʿrifet ġonca gülü

Ṭūti-i baḫĢı ḥalāvet Çeh-peri
Sükkeristān-ı belāġat reh-beri
Kim odur feyż-i belāġat gülĢeni
Kim odur nūr-i hidāyet rūĢeni

Ẕāt-i pāki maḥrem-i rāz-ı Ḫudā
Vaṣf-i pāki iftiḫār-ı enbiyā

Kim odur luṭf u Çeṯāʿat maʿdeni
Kim odur esrār-ı ḥikmet maḥzeni

Hem Çeheneğāh-ı ḫidīv-i maʿdelet
Ḳāfile-sālār-ı ceyĢi mesʿadet

Āb-ı rūyıdır cihānıŋ bā-ṣafā
Ḥażret-i Aḥmed Muḥammed Muṣṭafā

Kim odur gencīne-i esrār-ı Ḥaḳ
Kim odur āyīne-i envār-ı Ḥaḳ

19 Başlık S'den alınmış.

26 reh-beri S: mefḥari D, M.

27 Bāʿiṯ D: Bādī-i S / Bādī-i feyż ü ʿināyet, D, M: Nādī-i emcād-ı Ādem S.

29 S'den alınmış.

30 Beyit S'de yok; feyż-i D: bāġ-ı M / rūşen: D ve M'de "revşen" şeklinde harekelenmiş.

32 S'de yok.

33 S'den alınmış.

34 Ḥażret-i Aḥmed Muḥammed D, M: Mesned-i şāh-ı melāḥat S.

35 M'den alınmış.

Ḥāmi-i ümmet Ǧeḥīʿül-müẕnibīn
Māḥi-i küfr ü ḍalālin müǦirkīn

Olsun aŋa çoḳ ṣalāt ile selām
Āl u aṣḥābına anıŋ biʿt-tamām

Ṣad ṣalāt ile selāmı cüzʿ ü kül
Der-riyāż-ı ravża-i faẖrüʿr-rüsül

Tā ki gerded nūr-ı ẖurǦid-i münīr
Her Ǧebāngeh ḳurṣ-ı meh rā müstenīr

Ola bī-ġāye ber-aṣḥāb-ı güzīn
Rıżvanuʿllāhi ʿaleyhim ecmaʿīn

Oldur ol sulṭān-ı ẖatmüʿl-mürselīn
Ṣadr-ı ʿālem raḥmeten liʿl-ʿālemīn

Kāmi ilhām-ı Ḫudā bu ẖayr eṩer
Bādi-i ʿafvıŋ ola rūz-ı mefer

Cennet ile müjdelensin yād eden
Fātiḥayla nāẕımı dil-Ǧād eden

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Der-beyān-ı Ṣurūṭ-ı Ḳıraʿʾat[20]

Yazalım evvel faẓīletden eṩer
Var anıŋ ḥaḳḳında rāvī muʿteber

Her kim eylerse ṣalāt ile selām
Ḥażret-i Peyġam-bere her ṣubḥ u Ǧām

37 S'de yok.

38 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'den alınmış.

41 Ṣadr-ı D, M: Şāh-ı S.

42 Bu ve bundan sonraki beyit S'den alınmış.

20 Başlık S'den alınmış.

45-105 arası beyitler M'de yok; evvel faẓīletden D: ḥüsn-i faẓīletden S / Var anıŋ ḥaḳḳında rāvī S: Taṣliye ḥaḳḳında vāfir D.

46 Bu ve bundan sonraki iki beyit D'den alınmış.

Dünyevī olur o kimse kām-yāb
Uẖrevī *ṭūbā lehüm ḥüsnü me'āb*

Her ne deŋli müÇkil iÇ olsa eger
Çatese fetḥine anıŋ ol ẓafer

Ebtidā etsin ṣalāt ile selām
Ṣoŋrası ḳılsın ṭaleb Ḥaḳḳ'dan merām

Āḫirinde bir de getirsin ṣalāt
EriÇir maḳṣūdına bulur ḥayāt

Nāzımıŋ budur niyazı yād ola
Fātiḥayla rūḥu her dem Çād ola

Var rivāyet nice çoḳ 'allāmeden
Cāri etmiÇdir eşerler ḫāmeden

Bāreke'llāh yazdılar ehl-i edeb
Mevlid-i pāka Çurūṭ-ı münteḫab

Yazdı Mevlidü'n-Nebī ḫāṣiyyetin
Cümle taḥḳīḳ eyledi māhiyyetin

Mıṣr ilinde bir güzel ẕāt-ı kirām
Oḳudurdu her sene mevlid-i tām

Bir Yahūdī ḳonÇusu hem var idi
'Effetiyle 'avreti dildār idi

---

47 "ḥüsnü" D'de "hüsne" şeklinde harekelenmiştir. "…Varılacak güzel yurt da onlar içindir." Kur'ân-ı Kerîm, 13/29.

49 S'de bu beyit şöyledir: İbtidā Peyġam-bere ḫatm-ı şerīf
Oḳuya erbābı bā-'aşr-ı laṭīf

50 S'de bu beyit şöyledir: Ba'de-zīn ede ṣalātı bā-selām
Ḥāżıru'l-meclis ber-ā-ber ḫāṣ u 'ām

51 S'de yok.

52 M'de yok.

53 S'den alınmış.

54 D'den alınmış.

56 hem D: da S / 'İffetiyle D: 'İffeti üzre S.

Seyr ederdi mevlidin cem'iyyetin
Bilmez iken ḥürmet ü māhiyyetin

Ol zene etdi hidāyet Müste'ān
Gördü Peyġam-beri rü'yāda hemān

Ḳonuşunuŋ evine gelmiş oḳıdı
Āl ü aṣḥābıyla ulu pādişāhı

60 'Avrete īmānı telḳīn eyledi
Dīn-i İslām'ı anıŋçün söyledi

Eyledi gündüz olunca āşikār
Gördügünü zevcine ol gül-'iẕār

İrte gece zevci dahı nāgehān
Ol da ol devlete erdi ġāfilmān

Ḫatm-ı Ḳur'ān u żiyāfet şevḳ ile
Etdiler icrā-yı mevlid 'aşḳ ile

Feyż-i mevlid ile buldular necāt
Olmış iken küfr ile anlar memāt

65 Var ġürūṭu gündüzü ḫatm-i şerīf
Gecesi cem'-i mesākīn-i münīf

Oḳusun 'aşr-i şerīfi ḫoş edā
Evvel ü āḫirde bir aḥsen ṣadā

---

57 S'den alınmış.

58' D'den alınmış.

59 S'de iki beyit tek beyit halinde şöyledir: Gördü rü'yāsında ol ḫayru'l-beşer
Teşrīf etmiş bezm-i Mevlid'e meger

60 'Avrata īmānı telḳīn eyledi D: Telḳīn etdi dīn ü İslām'ı zene S / Dīn-i İslām'ı anıŋçün söyledi D: Sā'ati ḳıldı ḳabūl geldi dīne S.

61 Eyledi D: Söyledi S / ol D: o S; gül'iẕār S: ne ki var D.

62 İrte gece zevci dahı nāgehān D: Leyle-i ātīde zevci bī-gümān S / Ol da ol devlete erdi D: Dīn ü İslām ile oldu S.

63 Bu ve bundan sonraki iki beyit D'den alınmış.

66 Bu beyit S'de şöyledir: Ḫūb ṣadā tecvīd ile ger oḳuna
Sāz-ı 'uşşāḳın teline ṭoḳuna

Böyle mevlid etse kim ḳılsa ṭa‘ām
Hem buḫūr u Ç̧erbet ü ta‘ẓīm-i tām

Feyż-i rūḥāniyyet olur āG̦kār
Ġ̈ayr ol bezme melā’ik bī-Ç̧ümār

Bir direm ṣarf eylese andan ṭaraf
Ḥaḳḳ aŋa verir mükāfātı Ç̧eref

Bir ṭaġ altın güya ṣarf etmiG̦dir ol
‘Ġ̈ayr-i Mevlā‘da olur öyle ḳabūl

Sāye-i Ḥamd-i Livāda Ç̧evḳ ile
ḤaG̦ı ola yarın velīlerle bile

Görmeye her dü-cihānda miḥneti
‘Afv u ġufrān ile bula cenneti

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Der-Beyān-ı Feżā’il-i Ḳırā’at-ı Mevlid-i Şerīf [21]

Bir ḥikāyet naḳl edem ḳulaḳ dutın
Nār-ı ‘aG̦ka siz dütin gibi dütin

Çün Muẓaffer nāmı Baġdād Vālisi
Var idi bir oğlı ‘ömrü yarısı

---

67 etse kim ḳılsa ṭa‘ām D: eylese ger bir enām S / Hem buḫūr u şerbet ü ta‘zīm u tām D: Şerbet ü ‘ūd u buḫūrla hem ṭa‘ām S.

71 Bu beyit S’de şöyledir: Hem livā-ı ḥamd u nuṣret iltivā
Sāyesinde ola ‘izzet iḫtivā

72 Bu beyit S’den alınmış.

73 S’de nakarat beyti şöyledir: Ṣad ṣalāt u ṣad selām-ı bī-şümār
Ber-ḥabīb-i Ḥażret-i Perverdigār

21 S’den alınmış.

74 D’den alınmış.

75 S’de şöyle: Bir Muẓaffer nām ḫalīfe-zādeyi
Şehr-i Bāġdād içre serv-āzādeyi

Ḳapıdan çıḳmıǤdıbir gün ol püser
Dāyesinden ḫādiminden bī-ḫaber

BinmiǤidi ser-keǤata bir kiǤi
Baḳ ne dürlü oldu anıŋ hem iǤi

Bādi-i Ǥaṛanc-veǤoynatdı at
Çocuġu başdırdı çocuḳ oldu māt

Gördü dāye ḫādimān keyfiyyeti
Söylediler Ǥaṫa iǤlu ḥasreti

80 Emr edip bī-çāreyi baġladılar
Çocuġuŋ üstüne çoḳ aġladılar

Baḳdı ġā'ibden ṭurur bir iḫtiyār
Dedi mevlidüʿn-Nebī vaʿd et a yār

Ol daḫı ol vech ile eyledi vaʿd
Kār u bār u naḥsı oldu cümle saʿd

Anı görünce ḫalīfe bī-Ǥúūr
Eyledi biŋ ilṭifāt ile ḥużūr

Vālī anıŋ cürmünü ʿafv eyledi
Ḥaḳḳʿın emri böyle imiǤ söyledi

76 D'den alınmış.
77 S'de şöyledir: Biri ser-keş ata olmuşken süvār
Pāy-māl etdi anı bī-iḫtiyār
78 D'den alınmış.
79 D'den alınmış.
80 S'de şöyledir: Ḳopdu ol demde ġirīv ü āh u vāh
Ṭutdular baġladılar ol ẕātı āh
81 S'de şöyledir: Yanı başında aŋa bir iḫtiyār
Vaʿd-ı mevlid eyle dedi baḫtiyār
82 S'de şöyledir: Eyledi iḫlās ile ḳalbinde vaʿd
Kār-bār-ı naḫsı oldu cümle saʿd
83 S'den alınmış.
84 S'de şöyledir: Bu ne ḥikmet seni ʿafv etdim dedi
Vaʿd-ı mevlid eyledigin söyledi

Bir ḫavāṣ vardır dedi sende kiÇi
Gitdi kendimden bu yasın teÇvīÇi

Ol yigit keyfiyyeti naḳl eyledi
Ol ne yüzden olduġunu söyledi

ĠÇidince ol ḫalīfe ʿaÇḳ ile
Her sene icrāsın etdi Çevḳ ile

Hem mesākīn ḳarnını eyledi ṭoḳ
Ol daḫı ḫāṣiyyetini gördü çoḳ

ġübhe yoḳ vardır fuyūżātı ʿayān
Muḫliṣ olmaḳ maʿrifet lāzım hemān

ġehr-i Baġdād içre gördü bir cevān
Bir ʿazīm cemʿiyyet olmuÇ nāgehān

Ḳıldı ışġā oḳunur mevlid-i pāk
Oldu nār-ı ʿaÇḳ ile ol sīne-çāk

Ḳaynadı nebʿ-i muḥabbet yatdı Çāb
Gördü rūʾyāda olup rūz-ı ḥesāb

Bir münādī ehl-i mevlidi müdām
Çaġırır dārüʿs-selāma müstedām

GörmemiÇ göz ḳaṣr-ı ʿālī anda ben
Gördügüm ṣāʿatde oldum cān-fiken

Dediler mevlid-i pāk-i ḥażreti
Eyleyen icrā bulur bu devleti

Uyḳusundan uyanınca bā-rıżā
Her sene mevlide ḳıldı cān fedā

85 D'den alınmış; "Gitdi" kelimesi "Getdi" şeklinde harekelenmiş.

86 S'de yok.

87 İşidince ol ḫalīfe S: Anı işitdi Muẓaffer D / icrāsın etdi D: icrā ederdi S.

88 Bu ve bundan sonraki beyit D'den alınmış.

90-103 arası beyitler S'den alınmış.

Cān verirken bā-tebessüm vuṣlata
Nā'il oldu gitdi ṭoġru cennete

Gördüler bu ḥāli cümle āĢikār
Ẓannederler olmamıĢ olbaḫtiyār

Gözlerin yumdu güler gül-ġonce-fem
Maẓhar-ı nūr-ı tecellā-yı niʿam

Bu vefāt etmiĢ değildir söyledi
Ḥāżıruʿl-meclis Ģehādet eyledi

Gözlerin açdı o demde ol cevān
Eyledi aṣḥābına ḥālin beyān

Bezm-i mevlide serip cān ḥaṣrını
Ölmeden cennetde gördü ḳaṣrını

Mevlid-i pāk-i Resūle ḥürmeti
Etdigiçün buldu luṭf u raḥmeti

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Beyān-ı İbtidā-i Nūr-ı Aḥmedī[22]

Māye-i sırr-ı vücūd-ı Aḥmedī
Mebde-i raḥmet cihān-ı sermedī

Diŋleyiŋ siz ʿāĢikān-ı Muṣṭafā
Nice geldi ʿāleme ṣāḥib-vefā

Hem nice gelmiĢ vücūda kā'ināt
Nice ḫalḳ etmiĢ Ḫudā-yı pāk-żāt

Cümle ʿālem ḫalḳ olunmazdan ezel
Ḥażretiŋ nūruŋ yaratdı lem-yezel

104 Bu beyit S'de şöyledir: Ger dilersin her dü ʿālemde necāt
Ḥażret-i Aḥmed için oḳu ṣalāt

22 Başlık S'den alınmış.

105 S'den alınmış.

106-123 arası beyitler S'de yok.

Cānib-i Ḥaḳḳ'dan irādet oldu çün
Kim ṭoḳundu bir birine kāf [ü] nūn

Çün murād etdi ḫudāvend-i ġafūr
Ala nūrından anıŋ bir ḳabża nūr

Oldu ol nūra tecellī-i Ḫudā
Derleyip ol dem o nūr etdi ḥayā

Geldi çün andan vücūda her vücūd
Baḳ ne iḥsān eyledi Rabb-i Vedūd

Kim anıŋ her ḳaṭresinden evvelā
Ẓāhir oldı rūḥ-ı ḳuds-i enbiyā

Ḳudretiyle anı maḥbūb eyledi
Enbiyāya cümle maṭlūb eyledi

Maẓhar-ı *levlāk* ile sulṭān-ı dīn
Gönderildi *raḥmeten li'l-ʿālemīn*

Nice müddet ʿarǦı aʿlā üzre ol
Ḥaḳ tecellīsine bulmuǦdu vuṣūl

Ādemi ḫalḳ etdi ṣoŋra ẕüʾl-celāl
Nūr-ı Aḥmedʾle aŋa verdi cemāl

Ḥażret-i Ādem de girdi cennete
Oldu müstaġraḳ kemāl-i niʿmete

Līk arḳa cānibinden ṣaf-be-ṣaf
Gördü ṭurmuǦlar melā'ik ol ṭaraf

Ṣordu Ādem Ḥażret-i Ḥaḳḳ'dan o gün
Bu melekler arḳada ṭurmuǦ nıçün

---

109 ṭoḳundu D: ṭoḳuna M.

111 Derleyip D: Derledi M.

112 Rabb-ı vedūd D: Rabbim vedūd M.

115 "Habibim sen olmasaydın felekleri yaratmazdım." Hadis-i Kudsi, Keşf'ü'-Hafâ, C. 2, s. 164 / "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik". Kur'ân-ı Kerim, 21/107.

117 cemāl D: kemāl M.

Ḥaḳ buyurdı anda vardır nūr-ı ṣāf
ġevḳ ile anlar eder anı ṭavāf

Nūr-ı Aḥmed'dir anı sen bil yaḳīn
Olur ābād anıŋ ile mülk-i dīn

Ben seni ol nūr için var eyledim
'Ālemi hep andan izhār eyledim

Ḥażret-i Ādem o dem etdi niyāz
Cebhesine geldi nūr-ı Ḥaḳ-ı nāz
Hem Ḫudā şehādet barmaġında feyż-i nūr
Ḥikmet-i Mevlā ile etdi ẓuhūr

ġu'lelendi cebhede nūr-ı Ḫudā
ḲarĠısında ol melā'ik çekdi ṣaf

Secde içün oldu fermān-ı Ḫudā
Hep melekler eylediler iḳtidā

Ġayr İblīs eyledi fermānı red
Dergeh-i Haḳ'dan o demde oldu ṭard

Bir zamāndan ṣoŋra emretdi Ġafūr
Cebhe-i Ḥavvā'da nūr etdi ẓuhūr

Naḳl edip bir ḳaç nebīlerden o nūr
Ḥażret-i Nūḥ'a gelip verdi sürūr

---

124 etdi D, M: ḳıldı S / Cebhesine geldi nūr-ı D, M: Lem'a-pāş-ı cebhe oldu S.

125 Hem şehādet barmaġında feyż-i D, M: Re's-i engüşt-i şehādetde S / Ḥikmet-i D, M: Ḳudret-i S.

126 Bu beyit S'de şöyledir: Ol ḥużūr-ı fā'iżü'n-nūrunda ṣaf
Bağladı ol-dem melā'ik ber-şeref

127 Bu beyit S'de şöyledir: Çün berā-yı secde fermān-ı Ḫudā
Oldu secde ḳıldı cümle ber-rıżā

128 Dergeh-i M, S: Dergāh D.

129 Bir zamāndan ṣoŋra emretdi D, M: İntiḳāl-i nūr bā-emr-i S / Cebhe-i Ḥavvā'da nūr etdi D, M: Ṭurre-i ġarrā-yı Ḥavvā'da S.

130 Bu beyit S'de şöyledir: Etdi Şiş'iŋ cebhesi üzre ḳarār
Ṣoŋra Nūḥ'a verdi bir ḥüsn-i nigār

Ḥażretiŋ nūruŋ Süleymān mührüne
Aldı teshīr oldu ʿālem mihrine

Ḥüsn-i Yūsufʿda żiyālandı hemān
Buldu zindāndan ḫalāṣıŋ ol zamān

Ḥażret-i Ġbrāhimʿe erdi o nām
Nār-ı Nemrūd oldu çün *berden selām*

Ḥażret-i Ġsmāʿilʿe nūr-ı kerīm
Erdigi dem indi bir kebĢi ʿazīm

Nice ʿallāme getirmiĢler delīl
Ḥażret-i Ġshāḳ için ẕebḥ-i cemīl

Ġki boġazlanmıĢıŋ oġlu benem
Demedi bunu Resūl-i muḥterem

Geldi bir aʿrābī bir gün söyledi
Ġki boğazlanmıĢıŋ oğlı dedi

Etmedi aʿrābiye redd-i cevāb
Ol sebeble iḫtilāf oldu ṣavāb

Dü cihānda her kim isterse necāt
Okusun sulṭān-ı kevneyne salāt

Ġşbu tertīb üzre naḳl etdi o nūr
Buldu ʿAbduʾl-muṭṭalibʿde ḥoĢẓuhūr

---

131 Ḥażretiŋ nūruŋ D, M: Cevher-i nūrı S / Aldı D, M: Geldi S.

132 Buldu zindāndan ḫalāṣıŋ ol zamān D: Oldu ol nūr ile sulṭān-ı cihān S.

133 "Ey ateş! İbrahim için serinlik ve esenlik ol!" dedik. *Kur'ân-ı Kerim*, 21/69. Bu beyt S'de şöyledir:

Bā-müselsel muntaḳil ol sırr-ı nūr
Ḥażret-i İbrāhīm'e verdi sürūr

134 nūr-ı kerīm D, M: buldu vüsūl S / Erdigi dem indi bir kebş-i ʿazīm D, M: Cānib-i Ḥaḳ'dan ẕebiḥ indi nüzūl S.

135 Bu ve bundan sonraki üç beyit M'de yok; Nice ʿallāme getirmişler D: Baʿzılar etdi rivāyet bā- S.

136 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'de yok.

139 M'de nakarat beyti şöyledir: Ger dilersiz bulasız oddan necāt
ʿAşḳ ile derd ile edin e's-selāt

140 İşbu tertīb üzre D, M: Ḥüsn-i tertīb üzre S.

Çünki ʿAbduʿl-muṭṭalib etmiǴdivaʿd
On ʿaded oġlum olursa ey Aḥad

Yoluŋa ḳurbān edeyim birini
Vaʿdim olsun ey kerem kānı ġanī

Gördü ʿAbduʿl-muṭṭalib düǴdemeger
Arḳasından çıḳmıǴ anıŋ bir Ǵeer

Ḥażret-i Aḥmed için oldur peder
Gelir andan daḫı bir ʿālī-püser

Fetḥ ü nuṣret cevher-i tīġinde var
Ḳabża-i ḥükmünde eyler iftiḫār

BulmuǴken küfr ile ʿālem memāt
Ola nev-baḫǴende iksīr-i ḥayāt

Rubʿ-ı meskūnı dutup budaḳları
ḲaplamıǴdır ʿālemi yapraḳları

Etdi rü'yāyı ṣabāḥ evvel beyān
Ḳıldı taʿbīrin muʿabbir ḥoǴʿayān

Dedi bir oġluŋ olur bil ey fetā
Musṭafāʿ'ya olacaḳdır ol ata

Her cihetle ol olur sulṭān-ı baḫt
Cümle ʿālemden olur ol tāc ü taḫt

141 Çünki ʿAbdu'l-muṭṭalib etmişdi D, M: Eylemişdi rāz-ı ārām-sāzı S / oġlum olursa D, M: ferzendim olsun S.

142 Bu beyit S'de şöyledir: Rāh-ı ʿışḳında birin ḳurbān edem
Ḫıṭṭa-i mülk-i ʿArab'da şān edem

143 Gördü ʿAbdu'l-muṭṭalib düşde D, M: Ḥikmet-i Ḥaḳ gördü ru'yāda S / Arḳasından çıḳmış anıŋ bir D, M: Ẓahr-ı ẓuhrından çıḳar nūr-ı S:

144 Bu beyit ve bundan sonraki iki beyit S'den alınmış.

147 Rubʿ-i meskeni dutup D: Ṭutmuş āfāḳı bütün M. Bu beyit S'de şöyledir: Olmuş āfāḳ-gīr-i ʿālem sebzezār
Berg-i şāḫān-ı ʿināyet lemʿadār

148 Bu beyit S'de şöyledir: Etdi taʿbīrin muʿabbīr dil-pesend
Ola bir ferzend-i saʿd-i ercümend

149 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'de yok.

Nūr-ı vechiyle cihān tābān ola
Ḥüsnüne Ç̇ems ü ḳamer ḥayrān ola

Ehl-i beytidir budaḳlar ol mehin
Ümmet-i pāki varaḳlar ol Ç̇ehin

Bir Resūl-i muḥteremdir ol hümām
ġer'i bāḳī tā *ilā yevmi'l-ḳıyām*

Fāṭıma seyyīde ol ṣāḥib-ḥaseb
Hem ḲureyÇ̇ aṣlı pākīze-neseb

155 Geldi 'Abdu'llāh andan 'āleme
BaḫÇ̇ı revnaḳ oldu ol dem ādeme

Buldu ol dem ḫilḳat-i Ādem cemāl
Ḫil'at-ı cūd-ı vucūd ile kemāl

Ez-ḫiṭāb-ı 'izzet-i sırr-ı elest
Bā-belā zerrāt-ı insān oldu mest

Cennetiŋ gülÇ̇en-serāyında ḫırām
Ḳıldı Ḥavvā ile bā-ḥüsn-i niẓām

Pertev-efken ẓahr-ı pākinden Ç̇ef
Oldu ṣaf-beste sürūÇ̇ān ol ṭaraf

160 Ṣordu esrārıŋ Ḫudā'dan bā-ṣafā
Dedi vardır anda sırr-ı Muṣṭafā

Cebhesinden nūr-ı Ahmed lem'adār
Kim göre 'āÇ̇ıḳ olurdu āÇ̇ikār

152 S'de yok, "meh" ve şeh" kelimeleri D ve M'da "māh ve şāh" şeklindedir.

153 hümām D, M: cenāb S / yevmi'l-ḳıyām D, M: yevm'il-ḥisāb S.

155 Bu beyit S'de şöyledir: Baḫş-ı revnaḳ oldu ẓāt-ı ādeme
Geldi ünsiyyet vücūd-ı 'āleme

156-160 arası beyitler S'den alınmış.

161 Cebhesinden D: Cebhesinde M; Ṭurresinden S; lem'adār D, M: lem'a-pāş S / Kim göre 'āşıḳ olurdu āşikār D, M: Ḳıldı sırr-ı Aḥmed'i ol demde fāş S.

Ḥüsnü ṭoldurdu cihānı ser-te-ser
ġāyi‘ oldu ‘āleme iǴbu ḫaber

Künyesi Bū Ṭālib ü ‘Ġmrān nām
Ḥaḳ birāder oldu ‘Abdu‘llāh‘a tām

Hem Bū Ṭālib ile ‘Abdu‘llāh Ǵāh
Bir atadan oldular bī-iǴtibāh

Çünki ‘Abdu‘l-muṭṭalib on oġlu tām
Oldu ẕebḥiŋ diledi birin hemān

Etdi Ǵūā ehl-i dāniǴẕī-‘uḳūl
Ḳur‘a ile birisin ẕebḥ ede ol

Cem‘ olup Beytü‘l-ḥarām‘a ol zamān
Atdı ‘Abdu‘l-muṭṭalib ḳur‘a hemān

DüǴdü‘Abdu‘llāh‘a ḳur‘a āǴkār
Baḳ ne iḥsān edecekdir Kirdgār

Aŋa rāżı olmadı ehl-i kerem
Artdı ‘Abdu‘lmuṭṭalib‘de hemm ü ġam

‘Aḳl-ı kāmil hüsn-i efzā bā-ṣafā
Olduġuçün vermedi kimse rıżā

Ġtifāḳ u iḳtiżā Ǵer‘ etdiler
Bā-muḳābil on cemel vaż‘ etdiler

Geldi yine ḳur‘a ‘Abdu‘llāh‘a çün
Etdiler ondan füzūn anıŋ içün

163 S'den alınmış.

164 S'de yok.

165 ‘Abdu'l-muṭṭalib on oġlu tām D, M: ferzendān-ı ‘Abdu'l-muṭṭalib S.

166 ẕi-‘uḳūl D, M: ẕü'l-‘uḳūl S / Ḳur‘a ile birisin ẕebḥ ede ol D, M: Birisin ḳur‘ayla ẕebḥin ḳıla ol S.

167 S'de yok.

168 S'de bu beyit şöyledir: Ḳur‘a-endāzī olunca intiḫāb
Ḥikmet-i Ḥaḳ oldu ‘Abdu'llāh muṣāb

169 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok.

171 Bā-muḳābil on cemel vaż‘ etdiler S: Ḳarşısına on deve vaż‘ etdiler D, M.

172 S'de yok.

Ḥāṣılı on defʿa ḳurʿa atdılar
Her atıĢda on deve ẕamm etdiler

Yüz deve tekmīl olınca ol zamān
Ḳurʿa düĢdücānib-i ible hemān

Ādemʿe Haḳḳʿın ʿināyet Ģānıdır
Yüz deve Ģerʿan bir ādem ḳanıdır

Yüz deve tekmīl edince pāk-ẕāt
Buldu ʿAbdullāh o demde ḫoĢḥayāt

Kimde ki nūr-ı Resūl oldu beyān
Oldu ol mü'min muvaḥḥid bī-gümān

Çünki neslen baʿde neslin nūr-ı pāk
Naḳl olundu bī-sifāḥ u bī-Ģirāk

Nesl-i Ādemʿden nikāḥ-ı Ḥaḳḳ ile
Geldi ʿAbdullāhʿa erdi Ģavḳ ile

Kimde bulundu o nūr-ı Muṣṭafā
Ehl-i cennetdir o ẕāt-ı ẕüʿl-vefā

Böylece Müslim rivāyet eylemiĢ
Taṣḥīḥ etmiĢ Veysī ḥaḳḳı söylemiĢ

Faḫr-ı Rāzī ġeyḫ-i Kerḫī muʿteber
Ġıtifāḳ eyledi cümle bā-dīger

Dü cihānda kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne salāt

---

173 atışda D, M: birinde S.

174 deve D, M: cemel S; ol zamān D, M: nāgehān S.

176 tekmīl D: ḳurbān M; Yüz deve tekmīl edince pāk-ẕāt D, M: Ṣad cemel ḳurbān-ı Ḥaḳ etdi ol ẕāt S / o demde ḫoş D, M: ẕebḥinden S.

177 beyān D: ʿayān M; S'de bu beyit şöyledir: Her kime naḳl oldu nūr-ı Aḥmedī
Ehl-i cennetdir o ẕāt-ı sermedī

178 Naḳl olundu D, M: Müntaḳildir S.

179 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok.

182 M'den alınmıştır.

Keyfiyyet-i Ḥażret-i ʿAbduʾllāh[23]

Erdi ʿAbduʾllāhʾa çün nūr-ı Resūl
Kīn ʿadāvet baġladı ehl-i cehūl

Cübbe-i Yaḥyāʾyı ġāmʾda ser-te-ser
Ḫūn-çekīde gördüler ehl-i naẓar

Baḳdılar ruhbān nücūma āḲkār
Dediler gelse gerekdir baḫtiyār

ġübhesiz gelmekdedir ol ẕāt-ı nūr
Nāsıḫ-ı Tevrāt u Ḳncīl ü Zebūr

Ḫayli müḲrik cemʿ olup ʿahd etdiler
Ḳatl-i ʿAbduʾllāhʾa yek-ser gitdiler

ġarṭ u ʿahd etdi o dem yetmiḲ nfer
Varıp icrā-yı ʿadāvet edeler

Çıḳdılar ġāmʾdan gürūh-ı mülḥidān
Mekke yolun ṭutdular olup revān

Mekkeʾye anlar yaḳın olunca çün
Ṣayda varmıḲ di ʿAbduʾllāh o gün

Vara vara vardı ol kāfirlere
Gördü ṭolmuḲdurʿadūlardan dere

---

183 Nakarat beyti M'da şöyledir: İsterise ḫ bulasın fevz ü necāt
Rūḥ-ı faḫru'l-mürselīne ver ṣalat

23 Başlık S'den alınmış.

184 S'de yok.

185 Ser-te-ser D, M: āşikār S / ehl-i naẓar D, M: bī-iḫtiyār S.

186 S'de yok.

187 Şübhesiz D, M: Dediler S / Tevrāt u İncīl ü D, M: İncīl ü Tevrāt S.

188 Ḫayli müşrik cemʿ olup ʿahd etdiler S: Ḥüzn u ġamla bir yere cemʿ oldular D, M / yek-ser gitdiler S: şūrā ḳıldılar D, M.

189 Etdi D: etmiş M; S'de bu beyit şöyledir: Der-kemīn vādī-i ān aʿdā-yı dīn
Olmuş iken oldu ʿAbdullāh ḳarīn

190-195 arası S'de yok; ṭutdular olup D: ṭutup oldular M.

192 ṭolmuşdur D: ṭurmuşlar M.

Ḥamle ḳıldı cümlesi çün üstüne
Aldı ʿAbduʿllāh yayını destine

Anlar ile girdi ḥarbe ol zamān
Āsumāndan indi ʿasker nāgehān

195 Eriḡip kāfirleri ḳatl etdiler
ʿAvdet eyleyip semāya gitdiler

Ḥażret-i Āmīneʿniŋ ʿālī-neseb
Ṣayda varmıḡdıo gün babası Vehb

Ḥāl-i ʿAbduʿllāhʿdan oldu çün ḫabīr
Cān u göŋlün sırrına oldu esīr[24]

Var idi Vehbʿīn mübārek bir ḳızı
Yüzü ḫūrḡid gözü Zühre yıldızı

Vaṣf olunmaz ḥüsn ü ḫulḳu z̤üʿl-vefā
Olacaḳdır ümm-i pāk-i Muṣṭafā

200 Ḫānesine geldi Vehb ḳıldı ḳarār
Zevcesine rāzı etdi āḡkār
Söyledi bizden götür birçok selām
Ümm-i ʿAbduʿllāhʿa ey ḡīrīn kelām[25]

Çoḳ ekābir duḫterim istediler
Bī-ḳıyās [emvāl] ü niʿmet verdiler

192 yayını D: kemānı M.

193 D ve M'da "Āsumān kelimesi "Āsimān"; "nāgehān" kelimesi de "nāgihān" şeklinde harekelenmiş.

196 ʿālī-neseb D, M: babası Vehb S / Ṣayda varmışdı o gün babası Vehb D, M: Iṭṭılāʿ-ı seyr olup ʿālī-neseb S.

197 S'de yok.

200 S'de yok; ḳıldı M: itdi D / rāzı D: sırrı M.

201 Söyledi bizden götür birçok selām D, M: Ehline vardı dedi sırr-ı kelām S / ey şīrīn kelām D, M: var söyle selām S.

202 emvāl D: māl D; A; bu ve bundan sonraki beyit S'de tek beyit olarak şöyledir:

Siz bilirsiz duḫterim saʿd-aḫterim
İstenildi vermedim ben beklerim

Siz bilirsiz vermedik anı hemān
Ṣaḳlarız ancaḳ sizinçün bī-gümān

Nefs-i ʿAbduʿllāh için virem anı
Kim odur esrār-ı ḥikmet maḥzeni

Ümm-i ʿAbduʿllāhʿa geldi ʿaḲḳ ile
Söyledi keyfiyyeti pür-Ḳevḳ ile

Çün iḲtdi bu sözi ol gül-ʿiẕār
Ol dem etdi bu cevābı iḫtiyār

AhḲam olup geldi ʿAbduʿl-muṭṭalib
Söyledi keyfiyyeti ḳaldı ʿacīb

Rāżı oldu bu ḫuṣūṣa ol saḫī
Cān u dilden hem feraḥlandı daḫı

Cemʿ olup söz verdiler iki ṭaraf
ġāyıʿ oldu ʿāleme iḲbu Ḳṣref

Dīn-i Ḳslām üzre tenkīḥ etdiler
Ḳki cānibden murāda yetdiler

Ṭoḳuzuncu gecesi māh-ı Receb
Ḳıldılar ʿaḳd u nikāḥı müsteḥab

Hem kuruldu bir muʿaẓẓam ḫoḲ düḲn
Māl ü niʿmetler ṣaçıldı yeddi gün

Cumʿa gecesi idi Ḳḍems ile māh
Ḳkisi bir burca etdiler penāh

---

203 vermedik: D ve M'de "vermedıḳ" şeklindedir.

204 S'den alınmış.

205-210 arası beyitler S'de yok.

207 Olup D: oldu M.

209 Bu beyit S'de şöyldir. Ṭıbḳ-ı işʿār etdi teblīḲiŋ şeref
Oldular rāżī o dem her dü ṭaraf

211 ʿaḳd u nikāḥı M: ʿaḳd-ı nikāḥı D; Bu beyit S'de şöyledir: Ḳıldılar ʿaḳd-ı nikāḥ-ı münteḥab
Rūz-ı sādis ʿaşr-ı evveldir Receb

212 Bu beyit S'de şöyldir: Sūr-ı aʿẓam ḳurdu anlar yeddi gün
Beẕl-i emvāl u niʿam oldu füzūn

Söylenir leylü'r-Reġā'ib ismine
MüÇeri oldu felekler resmine

Maṭla'-ı ṣubḥ-ı ṣabāḥatdan Çıḳaḳ
Oldu āfāḳ-gīr bā-Rabbi'l-falaḳ

Vālideyni ḥażretin ol Çelebi hemān
Gördüler āṯār-ı feyżi ḫoÇ'ayān

Ẓāhir ü bāṭınları taṭhīr olup
Luṭf-ı Ḥaḳ ile bütün tenvīr olup

Eyledi ḥayż u nifāsdan Ḥaḳ berī
Annesi raḥminde pāk olsun yeri

Cism-i pāki anlarıŋ oldu hemān
Ḥūri-yi cennet miṯāli ol zamān

Ṣayda „Abdu'llāh vardı ġafleti
Artdı yolda iÇtiyāḳı Çiddeti

Ṣuṣadı gördü Ḫudā'dan ḥikmeti
Ṭolu ṭaÇüstünde bir cām Çerbeti

Alıp içdi oldu cismi nūra ġarḳ
Nūr-ı Ḥażret oldu ṣulbünde falaḳ

Ba'dehū Āmīne 'de nūr-ı Resūl
Ẓāhir oldu gördüler ṣāḥib-'ukūl

---

213 Bu beyit S'de şöyledir: Leyle-i Cum'a ḳamerle āfitāb
Etdiler burc-ı sa'ādet iktisāb

214 S'de yok.

215 S'den alınmıştır.

216 ḫoş 'ayān D: müste'ān M; Gördüler āṯār-ı feyżi ḫoş 'ayān D, M: Gördü pür-āṯār-ı feyż-ı müste'ān S.

217 Bu bundan sonraki iki beyit S'de yok.

220 ġafleti D, M: nāgehān S / Artdı yolda iştiyāḳ u şiddeti D, M / Bir ḥarāret buldu göŋülde nihān S.

221 Bu beyit S'de şöyledir: Ṣundu hātif ṭolu bir cām şerbeti
Nūş edince gitdi sūziş şiddeti

222 Alup içdi oldu cismi D: Aldı içdi oldu ol-dem M; Bu beyit S'de şöyledir: Oldu ol dem baḥr-ı sırr-ı nūra ġark
Cebhesinden pertev-efken feyż-i Ḥaḳ

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Beyān-ı Avān-ı Ḥaml-i Ḥażret-i Āmīne [26]

225 Feyż-i bārān-ı ḫudavend-i bahār
Eyledi rū-yı zemīni sebzezār

CūĢageldi ẕevḳi-i yemm-i neĢāṭ
Cilveger ezhār u sünbül der-bisāṭ

Ḫilḳati āṣār-ı feyż-i Muṣṭafā
'Ālemi iḥyā edip verdi ṣafā

Kāmı ḥāṣıl oldu cümle bülbülüŋ
Gördü açıldığını ġonca gülüŋ

ġem'-i maḳṣad rām olup pervāneye
Erdi 'āĢıḳ vuṣlat-ı cānāneye

230 Ḥażret-i Āmīne 'den ṣıḥḥat ḥaber
Dedi düĢdü naḥme ol ḫayru'l-beĢer

Eyledi ol Ģıḥ münādī bir nidā
Ḥamdü li'llāh cā'enā ḫayru'l-verā

Geldi hātifden baŋa bir ḫoĢṣadā
Var seniŋle Ģatm-ı ḫatmü'l-enbiyā

Enbiyālar geldi bir bir yanıma
BaĢḳa ḥālet erdi ol dem cānıma

---

223 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok. Ẕāhir oldu D: Oldu ẓāhir M.

26 Başlık S'den alınmış.

226 S'den alınmış.

227 Bu beyit S'de şöyledir: Ḫilḳat-i āṣār-ı lıṭf-ı Muṣṭafā
'Āleme baḫşende iḥyā-i ṣafā

231 Allah'a hamd olsun ki sonda gelenlerin hayırlısı bize geldi. Arapça ibare. S'de bu ve bir önceki beyit birleştirilerek şöyle nazmedilmiş: Ḥażret-i Āmīne der oldı nidā
Li'llahi'l-ḥamd cā'enā ḫayru'l-verā

232 D'de tekrar edilmiştir; M ve S nüshalarında beyit aşağıdaki gibidir: Her ayıŋ başında geldi bir ṣadā
Var seniŋle dedi ḫatmü'l-enbiyā

233 Beyit S'de şöyledir: Geldi bir bir enbiyā vü aṣfiyā

Dedi evvel ayda Ādem bā-ṣafā
İbşiri bi'l-Muṣṭafā yā ẕe'l-vefā

Māh-ı ṣānī geldi çün Ḥażret-i ġīṣ
Dedi budur müjde ol ṣāḥib-ḥadīṣ

Māh-ı ṣāliṣ geldi Ḳadrīs nāgehān
Dedi ḥamliŋ Ḥażret-i faḫr-i cihān

Māh-i rābiʿ geldi çün Ḥażret-i Nūḥ
Dedi budur ṣāḥib-i naṣr u futūḥ

Māh-ı ḫāmis geldi Hūd-ı aṣfīyā
Kim budur ṣāḥib-Ḳırāʿat Muṣṭafā

Māh-ı sādis geldi Ḫbrāhīm Ḫalīl
ḪbḲırī biʿl-Muṣṭafā ḫulḳ-ı cemīl

Māh-ı sābiʿ geldi Ḳsmāīl melīḥ
Dedi ḥamliŋ bil Muḥammedʿdir faṣīḥ

Māh-ı ṣāmin dedi Mūsā-i Kelīm
Ḳur'ān inzāl edecek budur kerīm

Māh-ı tāsiʿ geldi ʿĪsā nāgehān
Dedi ḥamliŋ mefḫar-ı sulṭāniyān

Dediler ṭūbā leke yā ẕe'l-vefā

234 Vefâ sahibi Mustafa ile müjdele. Anlamında Arapça ibare. Bu beyit S'de şöyledir:

Şehr-i evvel āmed Ādem bā-ṣafā
Dedi ḥamliŋ ibşiri bi'l-Muṣṭafā

235 Māh-ı ṣānī geldi çün D, M: Māh-ı devvüm söyledi S / Dedi budur müjde ol D, M: Faḫr-ı ʿālem işte bu S.

236 Māh-ı ṣāliṣ geldi D, M: Şehr-i ṣāliṣ āmed S.

237 Māh-i rābiʿ geldi çün D, M: Şehr-i çārum söyledi S / Dedi budur ṣāḥib-i D, M: Ol mübeşşer kim budur S.

238 Māh-ı D, M: Şehr-i S / Kim budur D, M: Dedi bu S.

239: İbrāhīm Ḫalīl M, S: İsmāʿīl melīḥ D / İbşirī bi'l-Muṣṭafā ḫulḳ-ı cemīl S: Didi ḥamliŋ bil Muḥammed'dir D, M.

240 Māh-ı sābi' D: Şehr-i heftüm S; İsmāʿīl melīḥ M: İbrāhīm Ḫalīl D; İsmāʿīl ẕebīḥ S; Dedi ḥamliŋ bil Muḥammed'dir faṣīḥ M, S: İbşiri bi'l-Muṣṭafā dedi cemīl D.

241 dedi D, S: geldi M / budur D, M: buŋa S.

Dü cihānda her kim isterse necāt
Okusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

242 Māh-ı tāsi' geldi 'Îsā nāgehān D, M: Şehr-i tāsi' 'Îsî-i Meryem hemān S.

243 Bu nakarat beyit M'de yoktur. D nüshasında nakarat beytinden sonra, İbn Hacer el-Heysemî'nin En-ni'metü'l-Kubrâ 'ale'l-Âlem fî-Mevlidi Seyyidi Veledi Âdem, (İstanbul, 1980, s. 47) adlı eserinden alınmış şu on beş beyit yer alıyor: Yā Amine büşrāki subḥāne men a'ṭāki

Li-ḥamlik bi-Muḥammedin Rabu's-semā hennāki

(Ey Amine! Sana müjdeler olsun. Yeryüzünün Rabbi, Muhammede'e hamile kalmanla seni tebrik etti.)

Bi'l-Muṣṭafā sa'duki ġaleb lemmā ḥamelti fî-Receb

Ve mā tereyn minhū ta'ab haẕāe'n-nebiyü'z-zāki

(Receb ayında hamile kalıp zahmet çektiğin kişi tezkiye edilmiş Hz. Muhammeddir.)

Şa'bānu şehru'ş-şānîbihi'n-nebiyü'l-'Adnāni

Huve ṣāḥibü'l-Ḳur'āni mine'l-ḫenā ḥaşāki

(Kur'an sahibi ve Adnan soyundan gelen o Nebi, senin hamileliğinin ikinci ayı olan Şaban'da sana zahmet vermedi.)

Ramażānu cāki bi'l-hanā haẕā e'n-nebiyyu yeşfe'u lenā

Nelḥaḳu bi-mevlidihi'l-gina ve Rabbuki a'ṭāki

(Ramazan ayı sana mutluluk getirdi. Bu Nebi bizlere şefaat edecek. Biz onun mevlidiyle mutluluğa yetişiyoruz. Ve Rabbin'dir bunu sana veren.)

Şevvālu cāki müs'iden li-ḥamliki bi-Muḥammeden

Ve mā tereyn minhū riden haẕā e'n-nebiyü'z-zāki

(Şevval ayı da senin Muhammed'e olan hamileliğine mutluluk veriyor. Ondan sıkıntı çekmiyorsun. Zira bu terbiye edilmiş Hz. Muhammed'dir.)

Ẕi'l-ḳa'de cāki bi'l-vefā ve şerrefeki bi'l-Muṣṭafā

Ve Rabbuki 'anki 'afā ve ḫuṣṣaki ve ḥamāki

(Zilkade sana vefa ile geldi ve seni Mustafa ile şereflendirdi. Rabbin afiyet bahşetti, ve seni has kıldı ve korudu.)

Ẕi'l-ḥicce sādis şehruki yā Āmine yā baḫteki

Allāhu yecma' şemleki bi-seyyidin vefāki

(Zilhicce altıncı ayın ey Amine! Ne bahtlısın. Allah seni derleyip toparlayacak, imdadına yetişecek bir efendiyle.)

Muḥarrem cāki bi'l-henā ve ḫuṣṣe ḳalbuk bi'l-menā

Ve mā terayn minhu 'anā haẕā e'n-nebiyyu'z-zāki

(Muharrem ayı sana mutluluk getirdi ve kalbini ferahlattı. Bu ayda sıkıntı çekmedin. Zira o hamile olduğun kimse temiz kılınmış Hz. Muahammed'dir.)

Ve fî'ṣ-Ṣafer ye'ti'l-ḫaber bi-ẕî'n-nebiyyu'l-mufteḫar

Min eclihi inşaḳḳa'l-ḳamer nūrun bihi aksāki

(Safer ayı, şanlı Nebi'den haber getirecek. Ondan dolayı ay ikiye yarıldı ve o bir nur ki seni onunla giydirdi.)

Ve fî-Rebî'ü'l-evveli vulide'n-nebiyyü'l-mürseli

Yā Amine teemmeli bi-faḫrihi eksāki

(Rebiülevvel ayında ise gönderilen elçi doğdu. Ey Amine! Onun şan ve şerefiyle seni donatıverdi.)

Teşrīf-i Ḥażret-i Faḫr-i Risālet[27]

On ikinci gün Rebīʿü'l-evvelʿīŋ
Hem dü-Ç̣anbih gecesi idi biliŋ
Pertev-efken nūr-ı sırr-ı müctebā
Oldu rūÇ̣an-gīr-i Ḥaḳ arż u semā

Bir de gördüm iki Ç̣aḳḳ oldu dīvār
Çıḳdı dört ḥūrī miṣālī gül-ʿiẕār

Birisi Ḥavvā idi ümmü'l-beÇ̣er
Birisi hem Āsiye idi meger

Biri Meryem biri Sārā gül-ʿiẕār
Dördü de biribirinden yādigār

Vulide'n-nebiyyu meḫtūnen mukaḫḫalen medhūnen
Bi-ḥācibin maḳrūnen ve ḥüsnuhu vefāki

(Peygamber, sünnet edilmiş, sürmelenmiş ve hoş yağlarla bezenmiş olarak doğdu. Koruyucu ile birlikte güzelliği yeter sana.

Sümmiye Muḥammed 'an yaḳīn Resūlu Rabbi'l-ālemīn
Eṣ-ṣādiḳu'l va'dü'l-emīn ve Rabbuki mevlāki

(O gerçek olarak Muhammed ismiyle isimlendirildi. Alemlerin Rabbi olan Allah'ın Resülü, sözünde duran, güvenilir kimsedir. Rabbin, senin dostundur.)

Ṣallu 'alā nebiyyiküm yā ümmet Muḥammed külluküm
Ve alihi fī-medḥiküm haẕā e'n-nebiyyu'ẕ-ẕāki

(Ey Muhammed'in ümmeti! Hepiniz peygamberimize ve ailesine salat ve selam getirin. Zira bu tezkiye edilmiş Muhammed hepimizi övüyor.)

Haẕā'n-nebiyyü'l-ümme ḳad cā'enā bi'r-raḥmuha
Neskün bi-fażlihi'l-cenne li-raġmi men 'ādāki

(Bu ümmetin peygamberidir, rahmetle bize geldi. Düşmanın rağmına biz cennete gireriz.)

Yā Rabbi yā ġaffārī iġfir li-ẕi'l-ḥuḍḍari
Bi's-sādāti'l-ebrāri ve'l-Hāşimiyyü'ẕ-ẕāki

(Ey bağışlayan Rabbim! Mevcud kişiyi, hazır olanları, Allah'ın velileri ve bu Haşimî'nin (Hz. Muhammed) hürmetine bağışla.)

27 Başlık S'den alınmış. D nüshasında "Rūḥ-i pāk-i Ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā rā ṣalavāt." ibaresi yazılıdır.

244 On ikinci gün D, M: Leyle-i iṣneyn S / Hem Dü-şenbe gecesi idi D, M: On ikinci günü ferdāsı S.

245 S'den alınmış.

246 dīvār D, M: cidār S / dört ḥūrī miṣālī gül-'iẕār D, M: mānendī-i ḥūrī çār yār S.

247 Āsiye kelimesi D'de "Āṣiye" şeklinde yazılmıştır.

Serv-i nāzī-i ḫırāmān-ı cinān
Nāz ile üç ḥūrī geldi nāgehān

Çevre yanıma gelip oturdular
Hem baŋa bir çoḳ tesellī verdiler

Pādiġāh-ı mesned-i 'ilm-i ledün
Salṭanat-ārā-yı 'irfān-ı 'aden

Ol eṭibbā-i ḳulūb-ı 'at serveri
Ḥoḳḳa-i ma'cūn-ı ḥikmet cevheri

Ḫātem-i nūr-ı risālet Muṣṭafā
Ḥātim-i sırr-ı seḫāvet bā-ṣafā

Tebġīr etdiler beni her vech ile
Vaṣf-ı pāki anlarıŋ gelmez dile

Gözlerimden perdeler gitdi hemān
Çoḳ melekler kendime oldu 'ayān

Cennetiŋ ḥūrīleri geldi ḳamu
Müjdelerle dediler ey baḫtlu

Ber-havā basṭ oldu sündüsden döġek
Ḳudret-i Ḥaḳla bezendi nüh felek

Ma'rifet ṣānī ṭarīḳat cilveger
Süvvüm iẓhār-ı ḳudret 'at müfteḫar

248 Bu ve bundan önceki beyit S'de tek beyit olarak geçer. Biri Meryem biri Sārā D, M: Meryem ü Sārā vü Ḥavvā S / Dördü de biri birinden yādigār D, M: Cümlesi bā-Āsiye müjde-şi'ār S.

249 S'den alınmş.

250 yanıma gelip oturdular D: yanımı alıp oturdular M: yanımda baŋa üns oldular S / Hem baŋa bir çoḳ tesellī virdiler D, M: Bā-tesellī ḫāṭırım ḫoş ṣordular S.

251 Bu ve bundan sonraki iki beyit S 'den alınmış.

254 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'de yok.

256 S'de yok; "baḫtlı" kelimesi vezin için "baḫtlu" şeklinde okunmuştur.

257 Ber-havā bast oldu sündüsden döşek S: Bir beyāz dībāc sündüsden döşek D, M: Ḳudret-i Ḥaḳla bezendi nüh felek S: Kim havā üstünde serdi bir melek D, M.

258 S'den alınmış.

Feṯḥ-i bāb oldu semā gitdi ẓulem
Üç melek indi elinde üç ʿalem

Cānib-i Ǧarḳa birisin dikdiler
Ṣavb-ı ġarba ötekini çekdiler

Beytiŋ üstünde birin tefẖīm ile
Naṣb olundu Ǧevḳ ile taʿẓīm ile

Ġındiler gökden melekler ṣaf-be-ṣaf
Kaʿbe-āsā ḳıldılar beytim ṭavāf

Ney-zen-i Ǧems ü melā'ik Zühre tek
Mevlevī devrānıŋ eyler nüh felek

Ḫāliḳ'a tesbīḥ ederler biʿt-temām
Aḥmed için hem ṣalāt ile selām

Nūr-i Aḥmed Ǧuʿlelendi nāgehān
Feyż ile ṭoldu ser-ā-ser hep cihān

ġām u Rūm iḳlīm-i Ḳayser Ǧarḳ u ġarb
KeǦf-i Ḥaḳḳ ile baŋa göründü hep

Ol gece cümle ḲureyǦ'in ḥayvānı
Geldi dile hep iǦtdiler anı

Raḳṣa geldi develer uçdu Ǧuhūb
Ol cihetle cismime düǦdü ruʿūb

---

259 Feṯḥ-i bāb oldu semā gitdi D, M: Ḳalmadı semt-i semā üzre S / elinde S: yedinde D; destinde M.

261 ve 262. beyitlerin yerine S'de şu beyit var: Şarḳ u ġarba biri Beyte muntaṣab
Her biri bir sırla olmuş münteḫab

262 İndiler gökden melekler D, M: Ṭoldu beytim ez-melā'ik S: ṣaf-be-ṣaf S: ṣāf u ṣaf D, M / ḳıldılar beytim ṭavāf D, M: ṭavaf olundu her ṭaraf S.

263 S'den alınmış.

264 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok.

266 Ḥaḳḳ ile D, M: Rabbānī S.

267 S'de yok; Geldi dile M: Dile geldi D.

268 Raḳṣa geldi develer uçdu D: Oldu perende semāda pür S, Çün şuhūb uçdu havāda nāgehān M / Ol cihetle cismime düşdü ruʿūb D, S: Gördügümde ḫavfa düşdüm ben hemān M.

Tebşīr etdi birbirin ehl-i biḥār
Dediler gelir ḥabīb-i Kirdgār

Hem havā üzre dutar iki ḥasen
La'l ibrīḳ ile altından legen

Bir ṭabur nūrānī berrāḳ sāde ḳuş
La'l-minḳār hem ḳanadları gümüş

Ḫānem içinde bütün per açdılar
Lü'lü' ü mercān cevāhir ṣaçdılar

Söyledim dāye ġifā'ya al düşür
Açamam gözlerim aldı dedi nūr

Nice envā'-ı lüġāt ile ṣadā
Ẓāhir oldu ḫānem içre cā-be-cā

Nice ḥūrī [v]ü melekler geldiler
Her biri bir dürlü müjde verdiler

Dürr-i yāḳūtdan buḫūrdānlar yanar
Elde pervāne gibi şem'a döner

Dediler oġluŋ gibi bir pāk-ẕāt
Gelmemişdir böyle bir 'ālī-ṣıfāt

Bu gece ol bir gecedir ḫoş'ayān
Nūr-i feyż-i Ḥaḳḳ ile ṭoldu cihān

---

269 Tebşīr etdi birbirin ehl-i biḥār D, M: Dediler ṭūbā leke ey baḫtiyār S / Dediler gelir D: Maṭla'-i burc-ı S, Söylenür gelir M.

270 S'de yok.

271 berrāḳ sāde ḳuş D, M: ḳuds-āşinā S / La'l minḳār hem ḳanadları gümüş D, M: Sīm-per minḳārı la'līn hümā S.

272 Ḫānem içinde bütün D, M: Ṣaḥn-ı ḫānemde S / Lü'lü' ü mercān cevāhir D, M: Cevher-i envār-i ḥikmet S.

273 S'de yok; Açamam M: Açayım D.

275 S'de yok.

276 S'de şöyledir: Micmer-i yāḳūt-ı 'anber yandırır
Şem'ime pervāne-āsā döndürür

277 S'de şöyledir: Böyle bir ferzend-i sa'd-ercümend
Gelecek senden cihāna dil-pesend

Kā'ināta Ḥaḳ bu Ḳeb raḥmet ḳılur
Ser-te-ser ʿālemleri cennet ḳılur

Bu gecedir leyle-i Ḳadr-i ṣafā
Bu ṣeher gelse gerekdir Muṣṭafā

Bunca elṭāfıŋı seyr etdim hemān
Sönmez āteÇcānıma düÇdü yaman
İsteriseŋ bulasın fevz ü necāt
Rūḥ-ı faḫru'l-Mürselīn'e ver salāt

Ṣuṣadım ġāyet ḥarāretden o dem
Artdı yolda iÇtiyāḳım dem-be-dem

Bir gümüÇ kāfūr u billūrdan ḳadeḥ
Ṭolu kevŞer cānlara verir feraḥ

Sāḳi-i gül-çehre-i ḥikmet ile
Ṣundu bir kāse feraḥ-baḥÇā dile

Biŋ nevāziÇle baŋa getirdiler
Ḫıżmetim üzre ayaḳda ṭurdular

Ṭatlı idi bal u sükkerden yaḳīn
Ṣavuḳ idi buz ile ḳardan hemīn

NūÇ edince rāḥat oldum ol zamān
Faḫr-i ṣādıḳ olmıÇ idi nāgehān

278 ḫoş ʿayān D, M: pāk-ẕāt M / feyż-i Ḥaḳḳ ile ṭoldu cihān D, M: raḥmetle ṭoludur kā'ināt S.

279 S'de yok.

280 ṣafā D, M: güzīn S / gerekdir Muṣṭafā D, M: gerek ol şāh-ı dīn S.

281 elṭāfıŋı M: elṭāfı ki S; elṭāf ile D; M'nüshasında bu beyitten sonra "Rūḥ-ı pāk-ı Ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā rā ṣalavāt" iberesi ve Heysemî'nin Mevlid'inden alınmış bölüm yer almaktadır.

282 M'den alınmış.

283 o dem D: ḳatı M / yolda D: dilde M; dem-be-dem D: şiddeti S.

284 bilūr: D, M'de "belür" şeklinde harekelenmiştir.

285 S'den alınmış; "ile" D: Metinde "ala" şeklinde yazılmış.

261 S'de yok.

287 bal u sükkerden D, M: gülbe-şekerden S / buz ile ḳardan D, M: berf ile buzdan S.

288 ol zemān D, M: sāʿati S / olmuş idi nāgehān D: olmuş idi bī-gümān M; gösterirdi ṭalʿati S.

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Bir beyāż nūrānī̇ ḳuG ȯdu ʿayān
Nūr içinde Ǧevḳ ile ḳaldım hemān

Açdı ol demde ḳanadların o ḳuG
Ḳalbim ile arḳamı mesḥ etdi ḫoG

Ol zamān ol nūr-ı aʿẓam Muṣṭafā
Ṭoġdu benden ʿāleme verdi ṣafā

Sāḥil-i baḥra atıldı ez-ṣadef
Dürr-i yek-tā-yı girān-māye Ǧeref

Ṭoġdu ol sāʿatda ṣubḥ u müstenī̇r
Āfitābī̇-i saʿādet ez-żamī̇r

Sāḥa-i sırr-ı serā-yı Aḥmedī̇
Buldu ol nūr-ı tecellī̇ sermedī̇

Mevc-ḫī̇z oldu neǦāṭ u ẕevḳ-i yem
Gitdi der-mülk-i ʿadem endūh u ġam

Pāk u ṭāhir nūr ile ālūde hem
Başdı dünyāya neẕāfetle ḳadem

Kāmī̇ Ǧevḳ aldı beni oḳu laṭī̇f
Merḥabādan ileri naʿt-i Ǧerī̇f

289 S'den alınmış.

290 beyāż M: beyāz D; ʿayān, M: beyān Y.

291 S'de bu ve bir önceki beyit tek beyitle şöyledir: Bir beyāż nūrānī̇ murġ oldu ʿayān
Ḳalb u ẓahrım mess edip ol bī̇-nişān

293 Bu beyit S'de şöyledir: Maşrıḳ-ı burc-ı ṣabāḥat Muṣṭafā
Pertev-efken oldu dehre bā-ṣafā

293 Bu ve bundan sonraki üç beyit S'den alınmıştır. Ancak bu beyit S'de şöyle tekrar edilmiştir:
Dürr-i yek-tā şī̇me-i burc-ı ṣadef
Düşdügü ān mevc-ḫī̇z oldu şeref

297 S'de yok.

298-306 arası D'den alınmış.

Gülsitānī *lī-ma'allāh* bülbülü
Būsitānī bāġ-ı vaḥdet bir gülü

Gözleri vaṣfında *mā-zāġa'l-baṣar*
Remzi engüÇtünde *ve'n-şaḳḳa'l-ḳamer*

Sūre-i *ve'l-leyli* 'anber ṭurresi
Ebruvānı nūr-i esved ġurresi

Cebhesinde āyet-i nūr-ı mubīn
Der-dehen pertev-fiken dürr-i-şemīn

ḲaÇları mā-beyni açıḳ āÇıkār
Nūr-ı a'ẓam anda olmuÇ ḫem'adār

La'l u yāḳūt leblerinden aldı reng
Noḳṭa ṣıġmaz aġzına ẓāhirde teng

Oḳunur *ve'ş-şemsi* ḫaddi bā-ṣafā
DıÇ ḫeti sulṭān-ı gül rengi zībā

Ḥüsn-i ḫulḳına muvāfıḳ bī-bedel
Anı çün övmüÇ yaratmıÇ ḥī-yezel

TeÇrīf edince cihāna bā-ṣafā
Eyledi memlū ṣadā-yı merḥabā

Diyelim 'aÇḳ ile biz de merḥabā
Bā'iṣ-i raḥmet ola rūz-ı cezā

Merḥabā ṣad merḥabā yā Muṣṭafā
Merḥabā ehlen ve sehlen merḥabā

300 "Gözü kaymadı", *Kur'ân-ı Kerim*, 53/17 / "Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı." *Kur'ân-ı Kerim*, 54/1.

301 Geceye yeminle başladığı için "Leyl" denilmiştir. Tamamı 21 âyettir. Kur'an-ı Kerim'in 92. sûresidir. / Ebruvān: D'de "ebrevān" şeklinde harekelenmiştir.

305 Kur'ân-ı Kerim'de 91. sûre olup 15 âyettir.

307 S'de yok; bā-ṣafā: Y: cā-be-cā M, A.

308 D'den alınmış.

309 Muṣṭafā D, M: müctebā S / merḥabā M, D: bā-ṣafā D.

Merḥabā sulṭān-ı ʿālem merḥabā
Merḥabā burhān-ı Ādem merḥabā

Merḥabā ey nūr-ı Raḥmān merḥabā
Merḥabā ey Ç̧ems-i ʿirfān merḥabā

Merḥabā ey bülbül-i bāġ-ı elest
Merḥabā ʿaQ̧ḳınla ʿālem oldu mest

Merḥabā Ç̧āh-ı risālet serveri
Merḥabā māh-ı Ç̧efāʿat enveri

Merḥabā esrār-ı ḥikmet bülbülü
Merḥabā bāġ-ı nübüvvet bir gülü

Merḥabā gencīne-i esrār-ı Ḥaḳ
Merḥabā āyīne-i envār-ı Ḥaḳ

Merḥabā ey nūr-ı çeÇ̧m-i aṣfiyā
Merḥabā ey Ç̧āh-ı ḫatm-i enbiyā

Sāye-i Ḥamd-i Livāda ber-sezā
Ḳıl Ç̧efāʿat cümleye yā Muṣṭafā

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

311 S'de yok.

312 bülbül-i bāġ-ı D, M: sāḳī-i bezm-i S / Merḥabā D, M: Bāde-i S.

313 S'den alınmış.

314 esrār-ı D, M: gülzār-ı S / bir gülü D, M: sünbülü S.

316 ḫatm-i enbiyā D: ḫatmü'l-enbiyā M, S.

317 S'den alınmış.

318 Bu beyit S'den alınmış. D'de bu bölümün sonunda şu âyeti kerime vardır: "Eʿuẕubi'llāhi mine'ş-şeytāni'r-racīm. "İnnallāhe ve melā'iketehu yuṣallune 'ale'n-nebi. Yā eyyuhe'l-leẕine amenu ṣallu 'aleyhi ve sellimu teslīmen. Allāhumme ṣalli 'alā seyyidinā Muḥammedin ilā āḫir". (Şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım. "Allah ve melekleri, Peygambere çok salevât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyle selâm verin." Kurân-ı Kerim, 33/56. "Allahım efendimiz Muhammed'e salat ve selam olun." M'da "Rūḥ-ı pāk-ı Hażret-i Muḥammed Muṣṭafā rā ṣalavāt." yazılıdır.

Der-Beyān-ı İrhāṣāt-ı Ḥażret-i Muḥammedī
ʿAleyhi Ṣalavātüʿl-Ebedī[28]

Bir Çeker ver tāze-ter ṭıfl-i dile
Gel debistān-ı maʿārifde dile

Söyle irhāṣāt-ı feyż-i Aḥmedi
Bulasın żevḳ-i ḥayāt-ı sermedī

ġāhid-i ṭıfl-i dil-ārā-yı cemāl
Buldu teŞrīf ile ālem pür-kemāl

Oldu pā-beste vücūd-ı ʿāleme
DüÇdü ḫāḳ-ı cihāna demdeme

Ḥażret-i maḥbūb-ı Rabbüʿl-ʿālemīn
Gün gibi baʿdeʿl-fecir ṭoġdu yaḳīn

TebŞīr etdi birbiriŋ arż u semā
Geldi dünyāya Muḥammed Muṣṭafā

Naġme ṭutdu Zühre raḳṣ etdi felek
Birbirine müjde verdi her melek

Bu ʿacā'ibden Āmīne bir zamān
Ḥayret içre ḳalmıŞ idi nāgehān

Giydi cennet ḥullesinden bā-ṣafā
Ḳundaḳ içre söyler ol dem ümmetā

28 Başlık S'den alınmış.

319 Bu ve bundan sonraki beyit S'den alınmıştır.

321 Buldu teşrīf ile ālem pür-kemāl D, M: Laʿl-i rūmmānī lebinde yāġ u bal S.

322 S'den alınmıştır.

323 S'de bu beyitten önce "Naʿt-ı Şerīf" yazılıdır. Ḥażret-i maḥbūb-i Rabbi'l-ʿālemīn D, M: Pādişāh-ı kişver-i dīn-i mubīn S.

324 S'den alınmıştır.

325 S'de yok; ṭutdu D: dutdu M.

326 Āmīne bir zamān D, M: yatarken bī-şuʿūr S / Ḥayret içre ḳalmış idi nāgehān D, M: Çeşmiŋ açdı maṭlaʿ-ı pākīze nūr S.

327 S'de yok; Giydi D: Gördü M.

Ṣadr-ı aḳṣā-yı niyāz-ı Ġafı-vār
Ümmetī vā ümmetī ez-Kirdgār

Secde etmiĠ cānib-i Beyte ʿayān
Taḥmīd ü tevḥīd eder faḫr-i cihān

Kuḥl-i ḳudretle mukaḥḥal gözleri
Kevṯer ü zemzemden aḥlā sözleri

Ẓāhir olmuĠ anda Ḥaḳḳ'ın ḳudreti
Göbegi kesilmiĠ olmuĠ sünneti
Cümle terbiyesi olmuĠ müĆk-i nāb
Ṣanki ṭoġmuĠḫānem içre āfitāb

Geldi ol dem üç melek tefḫīm ile
Ḫizmet için Ḥażrete tekrīm ile

Uçları cevherle iĆlenmiĠ münīr
Elde ṭutmuĠ nerheme sāde ḥarīr

Birinin destinde laʿl ibrīḳ ḥasen
Öteki ṭutmuĠduraltından legen

Secde içre diṉlediler sözünü
Yıḳadılar kevṯer ile yüzünü

Cennet ehli daḫı geldiler ʿayān
Ḳıldılar ol gevhere cevher-feĠān

Ḳalmadı ṣabrım görünce ben anı
ʿĠazz ile āġūĠaaldım gül teni

Baḳdım açdım gördüm anıṉ ẓahrını
Beyżavī Ćekli nübüvvet mührini

328 S'den alınmış.

329 etmiş D, M: ḳılmış S; ʿayān D, M: emīn S / Taḥmīd D, M: Temcīd S; faḫr-i D, M: şāh-ı S.

331-337 arası beyitler S'de yok.

338 ʿİzz ile āġūşa aldım D, M: Aldım āġūş-ı hezāra S.

339 Baḳdım açdım gördüm anıṉ ẓahrını D, M: Ṭabʿ olunmuş beyne kıtfeyn müttefaḳ S / mührini D, M: mühr-Ḥaḳ S.

Yoḳ ǧeīrk Allāh için yazmıǧ ḥad
Ḥayṯu ṣi'te inneke menṣūru ḳad

Geldi ʿAbduʿl-muṭṭalib çün Kaʿbeʿden
Söyledim ol dem aŋa aḥvāli ben

Ǧördince sözlerim buldu sürūr
Ḳapıyı açıp eve etdi mürūr

Gördü ṭūbā-ḳadd bir merd-i kebīr
Ṭurup anda Ḥażrete olmuǧbaṣīr

Dedi var git ǧimdilik gelme beri
Görmek olmaz ǧimdi aṣlā serveri

Üç gün üç gice melekler biʿt-tamām
Edecek anı ziyāret ey hümām

Ẓāhir oldu Kaʿbeʿden bir ḫoǧṣadā
Söyledi geldi Muḥammed Muṣṭafā

Gördü ol mihr-i ṣabāḥat vaḥy-i Ḥaḳ
Ḫıżr-ı dībāc-ı ḳımāt içre falaḳ

Birbirine verdi erkānı selām
Kaʿbeʿden iǧtdiler hep ḫāṣṣ u ʿām

Leyle-i Ḳadr olduġuna bu delīl
Kaʿbe daḫı secde etmiǧaŋa bil

Sāve baḥrı kuruyup oldu ʿadem
Ṭāḳ-ı Kisrā daḫı ǧaḳk oldu o dem

340-345 arası beyitler S'de yok; "İstediğin sekilde sen zafer elde etmişsin." anlamında Arapça ibare.

341 Ol dem D: çıḳdım M.

342 açıp eve etdi D: açdı eve ḳıldı M.

343 Ṭurup D: Ṭurmuş M.

346 Bu beyit S'de mükerrer yazılmış ve aşağıdaki gibidir: Ḳaʿbeden aldı ṣadā-ı ḫoş-edā
Geldi Aḥmed ʿaşḳına cānlar fedā

347 S'den alınmış.

348 Kaʿbe'den D, M: Kaʿbe'niŋ S.

349 S'de yok.

350 ḳuruyup D: ḳurudu M, S.

Söndü Fāris‟de Mecūsī āteGi
Ḳalmadı küffārın aṣlā tābiGi

Nice put-ḫāne kenīsā vü ṣanem
Yıḳılıp müGirklere verdi elem

Bir Yahūdī Mekke‟den ṣordu ḫaber
Dedi var mı bu gece toġmuG beGr

Oldu ʿAbdu‟llāh‟ıŋ oġlu dediler
Anıŋ ile görmege hep geldiler

355 Ol Yahūdī gördügü demde hemān
Gitdi ʿaḳlı düGdü yere nāgehān

Gitdi dedi devleti Gsrāil‟ıŋ
Geldi ḲureyGde nübüvvet siz biliŋ

Ol gece cümle mülūkün taḫtları
Ser-nigūn oldu ser-ā-ser baḫtları

Yırtıcı ḥayvān bütün etdi firār
Issız olan yerde etdiler ḳarār

Ol sene dünyā yüzünde cümle zen
Ṭoġdular erkek çocuḳlar cümleten

360 Sāl-i Fīlden elli beGgün ṣoŋra Gah
Başdı dünyāya ḳadem ol pādiGah

Cān u dilden ḳıl ṣalāt ile selām
Ḥażret-i Peyġam-bere ber-müstedām

---

351 "tābiş" kelimesi nüshalarda "tābeş" şeklinde harekenmiş; küffārın D, S: küffārıŋ M.

352 müşriklere D, M: kāfirlere S.

353 Mekke'den D, M: ṣubḥ-dem S.

354 Anıŋ ile görmege hep geldiler D, M: Görmege birlikde cümle geldiler S.

355 Ol Yahūdī gördügü demde hemān D, M: Gördügü ānda Yahūdī nā-gehān S.

356 Gitdi dedi D: Dedi gitdi M, S.

357 taḫtları D, S: baḫtları M / baḫtları D: taḫtları M.

359 cümle zen D, M: cins ü zen S.

360 ol pādişāh D, M: bī-iştibāh S.

361 S'den alınmış.

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

[Hz. Muhammed'in Süt Anne Halîme'ye Verilmesi][29]

Diyelim tāze rivāyet muʿteber
Bī-nihāyet naḳline vardır eşer

Saʿd ili olmuĢduḳaḥṭa mübtelā
Daḫı anlardan da gitdi bu belā

365 Mekke'de çoḳdur ʿināyet yediler
Emzirelim hem ṣabī söylediler

Ḥāriṯ adlı bir muvaḥḥid var idi
Faḳr elinden kārı āh u zār idi

Hem Ḥalīme adlı vardı ʿavreti
Ehl [ü] ḳāniʿ ṭatlı baldan ṣoḥbeti

Ḍamre adlı bir çocuġu var idi
Ol acından yatmayıp aġlar idi

Geldi hātifden ṣadā-yı baḫtiyār
Olacaḳsın Muṣṭafā'ya Ģrdār

365 Var git anı sen getir bul rāḥatı
Anıŋ ile eyle kesb-i devleti

Ḥikmet-i Ḥaḳ aldı ġaflet ol zamān
Gördü rü'yāsında bir merd-i cevān

29 Bu bölümün başlığı tarafımızdan konulmuştur. Bölümün tamamı M'de yok.

363 S'de yok.

364 Daḫı anlardan da gitdi bu belā D: Gitdi anlardan da ol derd ü belā S.

365 Bu beyit S'de şöyledir: Murżiʿa zenler dediler varalım
Mekke'den ṣıbyān alıp emzirelim

367 Hem D: Bir S.

368 Bu beyit S'de şöyledir: Söylenirdi oġluna Ḍamre be-nām
Açlıġınan aġlar idi ṣubḥ u şām

369 Geldi D: Aldı S / Olacaḳsın Muṣṭafā'ya D: Muṣṭafā'ya olacaḳsın S; şīrdār S: şīr ü dār D.

370 D'den alınmış.

Ḳıdi bir Ḳerbet elinden yādigār
Baḳdı iki memesinden süd aḳar

Uyanıp zevcine ḥāli söyledi
Mekke'ye gitmek için cehd eyledi

Yola düḲdüler hemān kervān ile
Ol Ḥalīme Ḥārīṯ ü Ḍamre bile

Merkeb aḳsaḳ yürümez hem-rāh ile
Ḳaldılar geride anlar āh ile

Kārbān ehli ileri vardılar
Her biri nefsince çocuḳ buldular

Ḳanḳı zen Aḥmed'e ḳıldı raġbeti
Dutmadı memelerin gör ḥikmeti

Böyle ḥayret içre çekerken keder
Geldi bir ẕāt anlara verdi ḫaber

Dedi 'Abdu'l-muṭṭalib ṭorunu var
Gidiŋ alıŋ siz anı ey baḫtiyār

Oldular beyt-i Resūl'e çün revān
Gördü anları Āmīne ol zamān

371 S'de yok.

372 İçdi bir şerbet elinden yādigār D: İçdi ru'yāsında bir cām-ı nigār S.

373 S'de yok.

374 Yola düşdüler hemān D: Düşdü ol sā'at yola S / Ol Ḥalīme Ḥārīṯ ü Ḍamre D: Ḥārīṯ ü Ḍamre Ḥalīme hep S.

375 geride D: pes-mānde S.

376 İlerü D: muḳaddem S / biri nefsince çocuḳ buldılar D: birisi bir ṣabī emzirdiler S.

377 Aḥmed'e ḳıldı D: ḳıldı Resūle S / memelerin D: hīç bir meme S.

378 S'de bu beyit şöyledir: Mekke'ye girdi Ḥalīme pür-keder
Verdi bir ẕāt aŋa tebşīr-i ḫaber
ayrıca D'de şöyle bir beyit daha var: Mekke'ye Ḥarīṯ Ḥalīme geldiler
Ḳalmışdır anda çocuġı bildiler ?

379 S'de bu beyt şöyledir: Nezd-i 'Abdu'l-muṭṭalib'e baḫtiyār
Bir ṣabī var anı var ḳıl iḫtiyār

380 S'de bu beyt şöyledir: Gitdi devlet-ḫāne-i Āmīne 'ye
Feyż-i Ḥaḳ'dan vāṣıl oldu baḳ neye

Dedi Āmīne Muḥammed Muṣṭafā
Ġıṭ budur ʿāleme baḫş ṣafā

Ger Ḥalīme sen dedi memeŋ dutar
Yoḳ deġilsin aġzına verseŋ atar

Her-kesin südünü yemez bu ṣabī
Nesl-i ʿālī hem olacaḳdır Nebī

Laʿl-i leb ġonçe-feme verdi meme
Aldı aġzına anı eme eme

385 Ṣaġ memesini emerdi Muṣṭafā
Ṣol memesin Ḍamre yerdi bā-ṣafā

Gördü ʿAbduʿl-muṭṭalib çoḳ oldu şād
Verdi kisve aḳçe-i emvāl ü zād

Aġlayıp dedi Āmīne yā Ḫudā
Bir de evlādımla vuṣlat ḳıl ʿaṭā

Ertesi gün oldular yola revān
Geçdi merkeb geri ḳaldı kārbān

Kārbān ehli bu sırrı gördüler
Cümlesi anda taḥayyür ḳaldılar

390 Dile gelip söyledi ol dem ḥımār
Vardır arḳamda ḥabīb-i Kirdgār

Çünki anlar bu sözü işitdiler
Ḫāk-i pāyine o şāhıŋ gitdiler

381 S'den alınmış.

382 S'de şöyledir: Dutmadı hīç bir meme işbu beşer
Sen Ḥalīme'sin eger memeŋ dutar

383 D'den alınmış.

384 Laʿl-i leb ġonçe-feme verdi S: Ḥażretin aġzına verdi ol D / aġzına anı S: iki laʿline D.

385 memesini emerdi D: memesin mess ederdi S / yerdi bā-ṣafā D: iḫvān-ı ṣafā S.

386 çok D: pür S / Verdi kisve aḳçe-i D: Ḳıldı iʿṭā kisve-i S.

387, 389, 390, 391, 392, 393, 396 ve 397. beyitler S'de yok.

388 Ertesi gün oldular D: Oldular ferdāsı gün S.

389 "Kārbān" D'de "kārubān" şeklinde harekelenmiş.

Bir gün anlar kārbānı geçdiler
Bir kenīsā yanına eriÇdiler

Nūr-ı Aḥmed ol zamān oldu beyān
ġu'lelenip göklere çıḳdı 'ayān

Gördüler nūr-ı Resūlī rāhibān
Dediler budur Muḥammed bī-gümān

Çün ihānetle ḥabībe geldiler
Gökden āteÇindi cümle yandılar

Ol mekāndan ẕevḳ ile ṣavuÇdular
Hep selāmetle eve ḳavuÇdular

Anlarıŋ artdı naṣībi devleti
Gün-be-gün oldu ziyāde ni'meti

Hem Ḥalīme dedi üç sene muḳīm
Ḫānem içre ḳaldı ol dürr-i yetīm

Ġā'iṭ ü bevlini aṣlā görmedim
Yıḳayıp eṣvābına ṣu urmadım

Hīç bir iÇde yanılıp sehv etmedi
Hem uÇaḳ oyununa ol gitmedi

Anneden yoḳ gözleri 'avret meger
Geldi būs etmege anı mu'teber

394 S'de bu beyit şöyledir: Bir kenīsānıŋ öŋünde rāhibān
Bildiler kim ḥaḳ Nebīdir bī-gümān

395 S'de bu beyit şöyledir: Ederiz aŋa ihānet ṣandılar
Geldigi anda yanına yatdılar

396 ve 398. beyitler S'de yok.

397 S'de bu beyt şöyledir: Ṣaġ u sālim aldı gitdi ḥażreti
Gün-be-gün artdı naṣib ü devleti

399 bevlini aṣlā D: bevl ü veseḫ ben S / Yıḳayıp D: Üç sene S.

400 S'de bu beyt şöyledir: Görmedi bāzīçesin bir merd ü zen
Cāme vü ten nūra banmış cümleten

401 Bu beyt S'de şöyledir: Geldi bir a'mā būs itsin yüzünü
Dest ile men' etdi açdı gözünü

Ġıtedi būs ede yüzün ḥażretin
Sürdü elin açdı gözüŋ ʿavretin

Ol zamān açıldı ana iki göz
ġāyiʿ oldu ḫalḳ içinde iĢbu söz

Dedi ḥażret Ḍamre ile giderim
Hem ber-ā-berce ḳoyunlar güderim

405 Yiyecek aŋa tedārik eyledim
Ḍamreʿye koĢdumçobana söyledim

Ol çobandır ümmete ümmet ḳoyun
Olmaz anıŋ koyununa bir oyun

Ümmetiyim ḳanı yā daʿvā eden
Ḥaḳ bulunca Ģerʿini dutup giden

Emrini ṭut eylesin seni ḳabūl
Ümmetimdir söylesin yarın Resūl

OlmuĢ idi bir ḳoyun çün leng-pā
Sürdü destin sāʿatī buldu Ģifā

410 Sürdü bir arslan yüzün ayaġına
Ol yapıĢıdı arslanıŋ ḳulaġına

Anıŋ ile çoḳ tekellüm eyledi
Amma bilmezdim aŋa ne söyledi

Döndü arslan geri gitdi ser-te-ser
Bir ġanem ürkütmedi ol Ģīr-i ner

Bir ḳapı öŋünde zen aġlayaraḳ
Āh u feryād ile cān ṭaġlayaraḳ

---

402 S'de bu beyt şöyledir: Būsına vaḳtā ki aʿmā sürdü yüz
Ḥikmet-i Ḥaḳ'la açıldı iki göz

403 S'de yok.

404 ḥażret D: bir gün S / Hem ber-ā-berce ḳoyunlar D: Bā-maʿiyyet ben de aġnām S.

405 Yiyecek ana D: Rūz-ı merre ben S.

406 Ol D: Bu S.

409 ḳoyun D: ġanem / Sürdü destin sāʿati D: Destini sürdügü ān S.

412 arslan giri gitdi ser-te-ser D: andan gitdi arslanber-muṭiʿ S / ol şīr-i ner D: şīr-i şecīʿ S.

UÇaġım düÇdüḳuyuya söyler ol
Etdi İmā bi're ol demde Resūl

Ḳaynadı ṣu ḳuyudan ṭaÇdı hemān
Çıḳdı çocuḳ 'āfiyetle ḫoÇ'ayān

Ḍamre geldi aġlayarak ḳarÇıma
Söyledi gör n'İtdiler ḳardaÇıma

Aldı ṭaġa gitdi kendin bir dilİr
Ḳarnını yardı o dem mānend-i Ḫ̄ır

Ben taḥammül etmedim gördüm anı
Cāri oldu baṭn-ı pākinden ḳanı

Sā'atİ Ḥāriṣ Ḥalİme pür-devān
Gitdiler buldular anı bİ-ziyān

Bu ḫusūṣāt oldu ifÇā 'āleme
Velvele düÇdü sr-ā-ser 'āleme

Ḫavfa vardım ḳaṣd eder ehl-i fesād
Mekke'ye götürdüm anı ṣaġ u Çād

Geldi istiḳbāle cümle Çādmān
Buldu ĀmİIne o dem bir tāze cān

Oldu irhāṣātı Ḥażret-çün 'ayān
'Ālem içre söylenirdi bİ-gümān

Midḥatın Vāsıṭ ḳalemdānİ ola
Milket-i Sūdān devānİ buluna

413 aġlayaraḳ D: aġladı S / cān ṭaġlayaraḳ D: cānlar ṭaġladı S.

414 Uşaġım D: Çocuġum S; söyler ol D: dedi ol S / Etdi imā bi're ol demde D: Eyledi imā ḳuyuya ol S.

415 'āfiyetle ḫoş 'ayān D: ṭaşraya emn u emān S.

416 Bu ve bundan sonraki dört beyit S'den alınmıştır.

422 cümle D: çok kes S.

423 S'de yok.

424 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'den alnmıştır.

425 ʻÜǧri miʻǧāı yazılmaz ḥaḳḳa dek
Midḥat-ı evṣāfı dil çekme emek

Ola bī-ḥadd-i taḥiyyāt u ṣalāt
Ravża-i rıżvān-ı faḫr-ı kā'ināt

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭānı kevneyne ṣalāt

Der-Beyān-ı Muʻcizāt-ı Faḫr-ı Risālet-penāh ʻAleyhi Salavātuʻllāh[30]

Diŋle cāndan muʻcizāt-ı Aḥmedʻī
Bulasın ẕevḳ ü ḥayāt-ı sermedī

Nūr idi anıŋ vucūdı ser-te-ser
Nūra olmaz ẕerrece sāye eṣer

430 Ḫātem-i mühr-i nübüvvet āḳkār
Beyn-i kitfeyn olur idi lemʻadār

Feyż ile baḳa ucunda müstedām
Sāye-bān eylerdi anı bir ġamām

Ḫeriden nice görürse emīn
Arḳadan da öyle görürdü yaḳīn

Ḥüsn-i fānūsın gören pervāneler
Ġayr-ı Ḥaḳḳ'ı ḥüsne ṣanma yanalar

Leyle-i ẓalmāda ḥüsn-i cevheri
ġermesār eylerdi māh-ı enveri

---

427 'de yok.

30 Başlık S'den alınmış.

428 Diŋle cāndan D, M: Güşvār ol S / ẕevḳ ü D: ẕevḳ-i M.

429 Nūr idi anıŋ vucūdı ser-te-ser D, M: Nūr-ı şafından vücūdu ser-te-ser S / ẕerrece D: ebed sāye S.

430 S'den alınmış.

431 Bu beyt S'de şöyledir: Gün ṭoḳunmasın Resūle dü-cihān
Ebr-i ḳudret çetr oldu sā'ibān

432 İleriden D: İreliden S; İrelüde M.

433 Bu ve bundan sonraki beyit S'den alınmış.

435 DevGrirlerdi terinden gül ṣuyı
Ṭurresiniŋ ḳoḳusı ʿanber būyı

Āsmān-ı merḥamet mihr-i münīr
Ḫˇāce-i esrāri-i ḥikmet-żamīr

Barmaġıyla māha īmā etdi çün
Ġki Ǧaḳḳ oldı anı gördü bütün

Baṣdı ol ṭaġ-ı Ḥirāʾya çün ḳadem
Lerzelendi pāyini baṣdıġı dem

Ol zamān emr etdi ol Ǧān-ı Ǧecīʿ
Sākin ol emr edecek oldu muṭīʿ

440 Zehr ile biǦmiǦḳuzu ḫoǦ söyledi
Yeme benden yā Resūluʾllāh dedi

Dikdi ḫurmā dalını Ǧān-ı güzīn
Dikdigi sāʿat yemiǦ verdi hemīn

Bir avuç ḫāk ile ol ḥüsn ü ḳamer
Etdi küffārı Bedirʾde der-be-der

Barmaġından çeǦmeler aḳıtdı ḫoǦ
Ḳıldı Ġslām ʿaskeri ṭoyınca nūǦ

---

435 S'de bu beyit şöyledir: Ḳaṭre-i ḥüsn-i ʿaraḳ-rīz-i gül-āb
Zülf-i leylī ʿıṭr-ı sārī müşk-nāb

438 S'den alınmış.

437 S'de yok.

436 S'de bu beyit şöyledir: Serv-ḳāmet çün Ḥirā'da ḫoş-ḫırām
Olduġu ān lerzelendi bā-tamām

439 S'de bu beyit şöyledir: Eyledi fermān sükūnet ṭutdu ol
Pister-i mehd içre gūyā yatdı ol

440 S'de bu beyit şöyledir: Geldi dile semm ile pişmiş ḳuzu
İşidildi her ne kim oldu sözü

441 sāʿat D: demde M; Beyit S'de şöyledir: Ġars edince bir şecer verdi şemer
Etdi engüşt ile ve'n-şaḳḳa'l-ḳamer

442 ḥüsn ü ḳamer M, S: ḥüsn-ı ḳamer D / Etdi D, M: Ḳıldı S.

443 M'da yok ve S'de de şöyledir: Aḳıdıp parmaḳlarından şāfi āb
Teşnegānı nūş edince buldu ḫˇāb

Geçmesin vaḳt-i namāz emr etdi çün
Olmadı ol dem ġurūb eglendi gün

Nice ölmüǧ kimseye verdi ḥayāt
Gördü nice kimseler buldu necāt

Ġıdiḫār etmezdi bu gün yarına
Ikrām eylerdi dem-ā-dem yārine

Tesbīḥ etdi keff-i pākinde ṭa'ām
Gördüler ṣofrāda nice ḫāṣṣ u 'ām

Uyanıḳla nice görürse Resūl
Görür idi öylece uyurken ol

Ṭaǧu aġaçlar aŋa verdi selām
Eyledi anlarla ẓāhirce kelām

Nice dā'-i bī-devā için Ḥabīb
Oldu baḫǧede devā ile ṭabīb

Ḳırḳ yaǧında ol risālet tācını
Giydi buldu maḳṣadıŋ mi'rācını

Ġıdi vaḥy için aŋa hem Cebra'il
Nāzil oldu daḫı Ḳur'ān-ı celīl

444 namāz D, M: ṣalāt S.

445 ölmüş D: mürde M; S'de bu beyit şöyledir: Nice mürde kimseye baḫş-ı ḥayāt
Eyledikde gördü anı nice ẕāt

446 S'de yok; yārine D: cārīne M.

447 Bu beyit S'de şöyledir: Dest-i i'cāzında tesbīḥ-i ḥacer
Müstemī' oldu ṣahābi ser-te-ser

448 S'de şöyledir: Uyanıḳla nice işitse yaḳīn
Öyle uyurken işidirdi emīn

449 Eyledi D: Söyledi M; S'de şöyledir: Secdeden dedi selām aŋa şecer
Gördüler aldı selāmın mu'teber

450 S'den alınmış.

451 S'de bu beyit şöyledir: Sāl-i ḳırḳında Muḥammed Muṣṭafā
Oldu ser-tāc-ı risālet bā-ṣafā

452 S'de bu beyit şöyledir: Peyk-i vaḥy-ı ṭā'ir-i ḳuds-āşiyān
Eyledi inzāl-i Ḳur'ān ol zamān

Gördü bir aʿrābi ṣaḥrāda Resūl
Bir geyik ṭutmuǴ ƭġān eyler melūl

Dedi yavrum var amān ey nesl-i pāk
Aclarından ḫavfım olurlar helāk

Ġki sāʿat gel baŋa sen ol kefīl
Yavrularım emzirem dönem ʿacīl

Ben kefīl dedi Resūl-i kāʾināt
Dedi gelmezse saŋa olur memāt

Yavrusına gitdi versin ol meme
ʿAnberīn ḳoḳu ile ṭoydu heme

Dedi ḥāli yavrular ṭutdu ḳarār
Bu ġıda besdir bize sen ṭurma var

Mühletinden ilerice Ǵādmān
Geldi geyik etdi aʿrābī īmān

Hicret etdikde Medīneʿ'ye Resūl
Nice kimse etdi Ġslāmʿ'ı ḳabūl

Cumʿa günü mescid içre ol ḥabīb
Bir aġaç üstünde hem oldu ḫaṭīb

Ṣoŋra minber yapdılar anda hemān
Ġstedi çıḳsın aŋa faḫr-ı cihān

Anı gördü minberi evvel Ǵeer
Firḳatinden urdu bir ṣayḥa meger

Ġki Ǵaḳḳ oldu yıḳıldı ol zamān
Geldi ḳoçdu Ǵeeri Faḫr-i cihān

Gitdi anıŋ iŋlemesi ol zamān
Etdi anı minber altında nihān

453 S'de yok; ṭutmuş D: dutmuş M.

454-467 arası beyitler S'de yok.

456 Dedi gelmezse saŋa olur memāt D: Sāʿatinde anı bıraḳdı o ẕāt M.

458 ḥāl-i yavrular M: ḥāli yavrular D.

459 ilerice D: irelüce M / etdi aʿrābī īmān D: buldu ol dem tāze cān M.

Midḥat-i pākinde ḳāṣırdır ḳalem
GelmemiÇ kendi gibi bir ẕü'l-kerem

Mūy-i pākine anıŋ yetmez bahā
Mu'cizātına daḫı yoḳ intihā

Ẓahr-ı pākinden görürdü ittifāḳ
Mütteḥiddi aŋa nezdīk ü uzaḳ

Otuz üç biŋ mu'cizāt-ı Muṣṭafā
Ẓāhir oldu 'āleme verdi ṣafā

Ḥüsn-i vaṣfı ḫāric-i vüs'-i beÇer
Mu'cizātı bī-nihāyet mu'teber

Ol zebān-keÇḫāme-i mu'ciz-beyān
Vaṣf-ı mi'rāca ḳurulmuÇ nedübān

Dü cihānda her kim isterse necāt
Oḳusun sulṭān-ı kevneyne ṣalāt

Der-Beyān-ı Mi'rāc-ı Ḥażret-i Muḥammedī
'Aleyhi Ṣalavātu'l-Ebedī[31]

Ḥamd-i i'cāz-ı ḥaḳīḳat bī-behā
Medḥ-i evṣāf-ı ṭarīḳat reh-nümā

Ġonça-i ṣad-berg-i gül-rengīn ṣenā
Ġuṭiẓām-baḫÇāyı 'ālemçün revā

Ṣad ṣalāt u ṣad selām-ı bī-Çümār
Ber-ḥabīb-i ḥażret-i Perverdigār

---

465 anıŋ inlemesi ol zamān D: ol dem inlemesi ḫoş 'ayān M.

468 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'den alınmış.

472 M'de nakarat beyti böyledir: Fānidir dünyā'yırır bir gün memāt
Diyelim cān u göŋülden e'ṣ-ṣalāt

S'de ise şöyledir: Sad ṣalāt u ṣad selām-ı bī-şümār
Ber-ḥabīb-i ḥażret-i Perverdigār

31 Bu bölümün tamamı S'den alınmış ve besmele ile başlar.

Gel beri ey ṭūti-i hūhū-yı zen
Serv-i nāz üzre seḥerlerde öten

Gel beri ey ṭūṭi-i sükker-suḫen
ĀĢıṅā-yı remz-i aʿcāz-ı dehen

Gel beri ey ḫāme-i muʿciz-beyān
Cilve-gīr-i ʿarĢ u ḳurĢ u ūasmān

Gel beri ey hüdhüd-i dāruʿs-selām
Hem-çü ṭāvūs gülsitān-ı ḫoĢḫırām

480 Naġme-sāz-ı bülbül-i bāġ-ı ṣafā
Yār-ı Maḥmūd u Muḥammed Muṣṭafā

Eyle miʿrāc-ı ḥabībi sen beyān
ġemʿ-i vaṣla yan ya ḳıl pervāne-sān

PādiĢāh-ı mülk-i ʿaĢḳa ol nedīm
Tā bulasın Ģevḳ ile ḳalb-i selīm

Sür çıḳar ġayrı dilinden el-meded
Tā tecellī ḳıla *Allāhu'ṣ-ṣamed*

Aḳdı çeĢmi mīm-i Aḥmedʿden ḥayāt
ÇeĢme-i cūd-ı vücūd-ı kāʿïnāt

485 Cevher-i nūr-ı nübüvvet ʿaĢḳıdır
Pāye-i miʿrāc-ı vuṣlat ʿaĢḳıdır

Süllem-i minhāc-ı eslem ʿaĢḳıdır
Ādeme ikrām-ı aʿẓam ʿaĢḳıdır

Olmasaydı ʿaĢḳ olmazdı felek
Ḫıdmet ile emr olunmazdı melek

ʿAĢḳ ile ḥāṣıl olur cümle merām
ʿAĢḳ ile buldı cihān ḥüsn-i niẓām

ʿAĢḳdır ḥüsn-i dil-ārā-yı kemāl
Zīb-baḫĢ-ı zīver-i rūy-ı cemāl

483 "Allah sameddir." *Kur'an-ı Kerim*, 112/2.

Bir gece māh-ı münīr-i nüh-ḳıbāb
MüÇḳ-bū zülf-i siyeh sāde niḳāb

490 ġevḳ ile ünsiyyet-i firḳat iken
ʿAÇḳ ile ālüfte-i ülfet iken

Leyle-i leylāda ol ḥüsn-i ḳamer
Ünṣ-i Ümmühāni olmuÇdumeger

Ol Çıḅ-i ḳadr-i Çerīf-i muʿteber
Nüh sipihrān olacaḳdır cilveger

Ol ne Çıḅ Ġām-ı sevād-ı aʿẓamı
Sūre-i *ve'l-leyl* zülf ü perçemi

ġāhid-i ḫalvetgeh-i ḳurb-ı Ḏāh
Maḥrem-i ḫāṣṣ-ı ḥarīm-i pādiĠāh

495 ġemʿ-i Çıḅ-esrā fürūzān-ı cemāl
Zīver-i bezm-i ḥabīb-i ẕüʿl-celāl

Maḥrem-i ḫalvet-serā-yı münteḫab
Leyle-i ḳadri muṣarraḥdır o Çıḅ

Ḫᵛān-ı ġufrān-ı kerem oldu bisāṭ
Hāle-i pīĠġīr-i raḥmet ber-sımāṭ

ġemʿ-i encümle bezendi nüh felek
Ḫıdmete āmāde oldu hep melek

FerĠi rāhıdır Ġüʿā'-i kehkeĠān
Nūra mustaġraḳ zemīn u āsumān

500 Bir satır yazmıÇḳadar ḥüsnüŋde ḫaṭ
Dü künūz encüm ola aŋa nuḳaṭ

Ḫᵛāce-i ʿilm-i ledündür bu gece
Ḫādim-i sūr-ı ʿAdenʿdir bu gece

493 Bkz. *Kur'an-ı Kerim* 92. ayet.

Ḥażret-i Cibrīl-i Sidre-āǧyān
Etdi ol ǧeb ʿazm-i gülzār-ı cinān

Aldı bir raʿnā burāḳ-ı meh-cebīn
Zīn-i cevherdār ile ol etdi zīn

Müjde-i vuṣlatla ǧāzd oldu Burāḳ
Buldu ol dem merhem-i zaḫm-ı firāk

Açdı bā-ʿavn-ı Ḫudā perr-i himem
Bārgāh-ı Aḥmedʿ̈e baṣdı ḳadem

Etdi teblīġ-i selām-ı ḥażreti
Müjde-ḫʿān oldu visāl-i daʿveti

Bir ṣabāḥuʿl-ḫayr insānī yüzü
Ḫıṭṭa-i Çīnʿ̈ī yaḳar āhū gözü

Öyle bir Edhem sipihr-i Cem-miṣāl
Ġazine ermez ṣabā ḳılsa ḫayāl

Ġstedi olsun süvār ol verdi yan
Cebrāʾīl oldu uyan-gīr ol zamān

Dedi Cebrāʾīl neden etdi ẓuhūr
Ġbuḥālet kendime anı ṭuyūr

Dedi ser-keǦik degil maḳṣad Burāk
Bir niyāzım var benim bā-iǦtyāḳ

Benden aʿlā görse bir eǦheb-nigār
Eylesin vaʿd olmaya bu ǧeb suʾāl

Vaʿd edip ol *raḥmeten li'l-ʿālemīn*
Açdı ǦĞh-per pür-meserretle hemīn

Ṭarfetüʿl-ʿayn içre ǦāĞh-ı ıṣṭıfā
Mescid-i Aḳsāʿ̈ya ṣaldı merḥabā

Girdi ervāḥ sūret-i cisme hemān
Oldular tevḳīr-i istiḳbāl revān

Ḳıblegāh-ı enbiyā vü evliyā
Oldu miḥrāb-ı viṣāle pīÇvā

Aldı tekbīr-i niyāzı ʿaÇḳ ile
Çḳi rekʿat ḳıldı anda nāfile

Ṣaf ṣaf oldu enbiyā vü aṣfiyā
Muṣṭafāʿya eylediler iḳtidā

Baʿde-zīn nūr-ı Muḥammed Muṣṭafā
Ṭalʿat-endāz oldu ber-semt-i semā

Ṣaḫretuʿllāhʿa ʿurūc etdi o Çāh
Eyledi ʿazm-ı burūc mānend-i māh

Ne hevā sedd oldu aŋa ne felek
Geldi istiḳbāline cümle melek

Ḫalḳa-i tevḥīde girdi hep sürūÇ
Hem-çü Mevlānā semāʿ etdi ḫurūÇ

Ol ḫaṭīb-i minber-i levlāk-Çān
Süllem-i nūr-pāya oldu āsumān

Ḳıldılar icrā-i resm-i Çıdriyār
Dediler ṭūbā seniŋçün baḫtiyār

DüÇdü çerḫ-i evvele pür-demdeme
Çün misāfir oldu ceddi Ādemʿe

Dediler ḥikmet nedir kim Kirdgār
Bunda verdi Ādemʿe ḥüsn-i ḳarār

Dehrden edince ervāḥ irtiḥāl
Ol maḳāma gelir elbetde ne ḥāl

Nār u nūra müstevādır ol semā
Der-ṭarīḳat evvel esmā-i semā

ʿAzm ederken bu sebebden ol Resūl
Anda ḳoydu nefsini ḳablelʿl-vuṣūl

Vech-i ṣānī kevkebidir çün ḳamer
Sür'at-i seyr ile vāfir devr eder

Aŋa beŋzer yoḳ bu sür'atde felek
Ḳalb-i ādem oldu aŋa miṣl ü denk

Resm eder ebrū-yı yāri nev-hilāl
Geh nüzūl ü geh teraḳḳī geh kemāl

Oldu mirḳātı anıŋ ḳat ḳat semā
Ḫāk-i pāy ile bulup çeḪmi cilā

MüḪteriīsi mihr-i envār-ı mübīn
Naġme-sāzı Zühre-i Zehrā-cebīn

Pertev-i revnaḳ-Ḫ'ārın mihr ü māh
Ceẕbe-i ḥüsnünden aldı cilvegāh

Nüh felek tedrīc ile seyrengehi
Oldu bulsun bī-mekān-ı dergehi

Ger dilersiz dü 'ālemde necāt
Rūḥ-ı pāk-ı Aḥmed'e ediŋ ṣalāt

Başdı çünki Beyt-i Ma'mūra ḳadem
Urdu miḥrāb-ı visāl-i yāre dem

Ḳıldı anda ol namāz-ı vitri Ḫāl
Vitr idi ol dem teveccühden murād

Ḫ̇ıtidā etdi melā'ik ṣaf-be-ṣaf
Dediler maḫṣūṣdur saŋa Ḫ̇eref

On iki aḥkām-ı burcu gördü hep
Her birinde nice sırr-ı münteḫab

Seb'a-i seyyāreyi seyr eyledi
Vardı kürsī vüs'atin devr eyledi

Ḫ̇ns ü cīnin ṣūreti üstünde var
Her birine bir melek baḳmıḪ̇turur

535 "şi'ār" kelimesi M'de "şu'ār" şeklinde harekelenmiş.

Ellerinde ṣırmalı perde dutar
Ḳanġısı taġyīr olursa setr eder

Görmeye kimse anıŋ esrārını
Bilmeye füssāḳını ebrārını

AŋlaSettār isminiŋ ḫāṣiyyetin
KeÇf-i ʿayba yoḳ rıżāsı ḥażretin

Üç yüz aḫlāḳın güzel keyf ü kemi
Ḥüsn-i ḫulḳ oldu ḳamunun aʿẓamı

Ḳıṣṣadan al ḥiṣṣe ey dil sen daḫı
Olasın dāʾim kemāletle saḫī

Ger dilersin olasın ehl-i selām
Muṣṭafāʾya ver ṣalāt her ṣubḥ u şām

Andan etdi Sidreʾye ʿazm-i sefer
Fehm edip sırr-ı beÇāretden eşer

Ġayrı bir cilde olur revnaḳ-Çıʿār
Ol mekānıŋ vāṣılı kenzler açar

Anda bulur cümle aʿmāl müntehā
Sidre oldu ol sebebden intihā

Her ʿamel iḫlāṣı üzre devr eder
BaʿżıʿarÇabaʿżısı levḥa gider

Kiminiŋ cāyı bilinmez bī-ebed
Bilir ancaḳ Ḥażret-i Ferd ü Ṣamed

Oldu Sidrʾe Cebraʾīlʾe çün maḳām
Sidre imiÇ dereceh-i Ḥaḳʾdan merām

Çün dimāġ-ı ādemī Sidre-ṣıfat
Cebraʾīlʾī ʿaḳl-i Raḥmānī-ṣıḳat

Ġtidāl üzre ola kām-ı dimāġ
Nūr-ı feyżinden alır rūÇ çerāġ

Ḥaḳḳ-ı aḥkām Sidre'den taḳsīmidir
Emr ü nehy ü germ ü serd tefhīmidir

Kürsiden eyler tedellā dem-be-dem
Sırr-ı Ḥaḳ'dan Sidre'ye iki ḳadem

Naṣṣ ile ṣābitdir anı etme red
Eyle iḳrār etme te'vīl ile sed

Anı idrāk eylemez 'aḳl-i beṣer
Ḥaḳ bilir ancaḳ o ḥāl-i mu'teber

Ger dilersin Sidre'de ṭutmaḳ maḳām
Ḳıl hezārān-ı ṣalāt bā-selām

Ḳıldı seyrān Sidre'yi çünkü ḥabīb
Çıḳdı kürsī üstüne oldu ḫaṭīb

Tefsīr etdi *āyetü'l-kürsī*'yi tām
Tā ḥarīm-i vuṣlata olsun imām

Cebra'īl ile Burāk bā-iḥtiyāḳ
Dedi anda bi'ż-żarūrī el-firāḳ

Düşdü pāy-ı Ahmed'e Refref-nigār
Ḳurb-ı vuṣlatla aña oldu süvār

Aldı Refref nāz ile gitdi anı
Etdi güm-kerde ser-ā-ser her yanı

Andan etdi meyl-i 'arşı istivā
Anda buldu dil hevā-gīr-i ṣafā

Oldu 'arşu kürsī şāha cilvegāh
Kāffe-i esrārına ḳıldı nigāh

Geldi esrār-ı tecellā-yı nigār
Ġayrıdan bulmaz tesellī dil-figār

Yazdı tāḳ-ı istivāya ismini
Aṭlas-ı nev-pūş ṣardı cismini

Basṭ edersin ferş i'arşavechi var
Ferşile çünki olup 'arş üstüvār

Gördü esrār-ı Ḫudā'yı bī-Ḡünār
GörmemiḠdianı çeḠmi rūzigār

Eyledi andan öte ṭayy-ı mekān
Ḳābe ḳavseyne ulaḠdınāgehān

Dīde tā ki perdeden eyler güẕer
Maḳṣadın āyīnesin bulur naẕar

Ma'na-yı *küntüm ṭüḥibbūn* sırrına
Muṭṭali' ol ey ḳalem er birrine

'Aḳla bu vādī degildir cilveger
Kim ala sırr-ı Ḫudā'dan ol ḫaber

Ḥażret-i Ḥaḳ'dan i'ānet ḳıl ṭaleb
'Ārif-i bi'llāh ile ol münteḫab

Geçdi terkīb 'āleminden Muṣṭafā
Nūr-ı maḥż oldu vücūdu bā-ṣafā

ḲılmıḠken tābiḠi 'aḈḳı Ḡümūl
Baḥr-ı nūr-ı muṭlaḳa buldu vüṣūl

Ḳayd-ı rūḥ tedbīr-i tenden çekdi dest
Bir ṣadā aldı ḳalemden oldu mest

Naġme-sāz-ı leẕẕetinden bā-ḫuṣūṣ
Sırr-ı vicdān cünbüḠü tdi ẓuhūr

Kendi kendinden geçip ol nāmdār
Gitdi destinden 'inān-ı iḫtiyār

Kenzi maḫfiyy-i ma'ārif dürcüne
Vāṣıl oldu cem'-i cem'iŋ burcuna

Erdi minnī *lī-ma'allāh* rāzına
Vāḳıf oldu dil-nüvāz-ı nāzına

576 "Eger Allâh'ı seviyorsanız….", *Kur'an-ı Kerim*, 3/31.

584 "dürc" kelimesi S'de "derc" şeklinde harekelenmiş.

585 "Allah ile birlikte…..", Kur'ân-ı Kerim, 17/22. Bu ibare bir çok âyetde geçmektedir.

Ebruvānı ḳabe ḳavseyne niǧān
Sırr-ı *sübḥāne'l-leẕī* oldu ʿayān

Maẓhar-ı esrār-ı *mā-zāġa'l-baṣar*
Gördü ol āyāt-ı kübrāda neler

Cilve ḳıldı der-meyān nāz u niyāz
Maḥv olup yāsı niyāzın ḳaldı nāz

Oldu raḥmetle ǧıdhā'at istivā
Ḳıldı deryā mevc-ḫīzi ber-hevā

Eyledi ṭayy-ı maḳāmāt-ı fenā
Oldu ol dem vāṣl-i yāra āǧāz

Olmasa mir'āt-ı dilde sırr-ı dāġ
Açmaz envār-ı ǧuhūdadīde zāġ

Sırr-ı Mevlā'dan açıldı bir ḳapu
Girdi ol sırr-ı hüviyyet dedi hū

Ne ḫalā vü ne melā vü ne semā
Oldu yek-ser cümle nā-būd u fenā

Bī-lafiẓ hem bī-ḥurūf u bī-ṣadā
Bī-kem ü bī-keyf ile dedi Ḫudā

Ben saŋa āyīne-i ḥüsn-i kemāl
Sen baŋa mir'āt-ı meǦhūd-ı cemāl

Kim göre ẕātıŋ beni görmüǦ yaḳīn
Vāṣıl-ı ʿaynu'l-yaḳīn olduŋ emīn

Bā-tecellī ol ḥabīb-i kibriyā
Buldu yek-rengī-i vaḥdetle vidā

Maẓhar-ı ḥaḳḳa'l-yaḳīn oldu güzīn
Gönderildi *raḥmeten li'l-ʿālemīn*

586 "Bir gece âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye…", Kur'ân-ı Kerim, 15/1.

587 "Gözü kaymadı", Kur'ân-ı Kerim, 53/17.

592 "kapı" kelimesi kafiyeden dolayı "kapu" şeklinde okunmuştur.

598 "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik". Kur'ân-ı Kerim, 21/107.

ġeǴ maʿānī̱ gitdi oldu ʿayn-ı ferd
Mī̱m-i Aḥmed maḥv olup ḳaldı aḥad

Sırr-ı ism-i aʿẓam oldu ṭalʿatı
Aldı evṣāf-ı Ḫudāʾdan ḫilʿatı

Ḳalmadı esrār-ı Ḥaḳḳı bā-ṣafā
Gördü cümle faḫr-ı ʿālem Muṣṭafā

Eyledi ḥüsn-i taḥiyyāt u selām
Oldu ṭoḳsan biŋ kelām-ı müstedām

Ger dilersin bulasın ẕevḳ u ṣafā
Ver ṣalavāt ber-revān-ı Muṣṭafā

Yazdılar bu sırrı erbāb-ı vüṣūl
BaǴgöz ile gördü Mevlāʾyı Resūl

Olamaz bu ḥāle vāḳıf ḫārici
Eyleme inkār olursun ḫāricī̱

Bu ḫuṣūṣāt ḳāle gelmez ḥāldir
Bu sözü iṯbāta naẓım dāldir

Çünki terkī̱bin ḳomuǴduʿarǴaol
Eyledi ʿavdet aŋa buldu vüṣūl

Seyr edip gülǴen-serā-yı cenneti
Gördü lā-yuḥṣā kemāl-i niʿmeti

Dār-ı ʿadne serv-i nāz etdi ḫırām
Rü'yetuʾllāh andadır yevmeʾl-ḳıyām

Semt-i Mūsāʾya edip ʿaṭf-ı zimām
Eyledi anıŋ ile bir çoḳ kelām

El-vedāʿ ile eriǴdiĀdeme
DüǴdü ɵlāke firāḳ-ı demdeme

Hep sürūǴ [i] enbiyā vü evliyā
Bārekeʾllāh dediler bā-Muṣṭafā

Maṭla'-ı *faṣdā 'bimā tü'mer* ḳarīn
Ṭal'at-endāz oldu Mekke'ye emīn

Oldu otuz dört mi'rāc-ı Resūl
Biri cismī ġayrı rūḥānī vuṣūl

Eyleme 'arḲ üzre Ḥaḳḳ'ı sāmi'ān
Çün ḳadīme olamaz ḥādiṯ mekān

ġeḲ ıhetden ol münezzeh ẕü'l-celāl
Bī-miṯāl u bī-naẓīr açdı cemāl

Sür'at-ı mi'rācı sen ṣanma 'aceb
Oldu ḳādir her Ḳaye ḥażret-i Rab

Āyet-i *lemḥ'il-baṣar* bürhānıdır
Ev hüve aḳreb Ḫudā'nıŋ Ḳānıdır

Baḳ Fütūḥāt'a anı eyle yaḳīn
Tā ki Ḳekkinden olasın sen emīn

Ḳuvve-i ḥavṣala-i 'aḳl-i beḲer
Ẓāhir idrāk edemez ẕerre ḳadar

Eyledi tekmīl-i mi'rāc ol emīn
Ḥüsn-i nūr-ı muṭlaḳa oldu ḳarīn

***Kāmī** mi'rāc et ṣalāt-ı ḫams ile*
Ḳıl selām-ı Aḥmed'i zīver dile

Maṭlabü'd-Du'ā[32]

Ḫatm-i Mevlidü'n-Nebiy-yi Muṣṭafā
Oldu iḫlāṣ üzre lāzımdır du'ā

Ey ḫudāvend-i kerīm ü ẕü'l-celāl
Vāḥid ü ḥayy u ḳadīm ü lā-yezel

613 "Sana emrolunanı açıkça söyle…", Kur'ân-ı Kerim, 15/94.

618 "….göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir., Kur'ân-ı Kerim, 16/77.

32 Başlık M'den alınmış.

623 S'de yok.

625 Ḥaḳḳ-i aʿẓam ḥürmetine yā Ḫudā
Müstecāb eyle duʿāmız dāʾimā

Mefḫar-ı Ḫalḳ-ı risālet ḥürmeti
Maḫrūḳ-ı Ḫems-i hidāyet ḥürmeti

Sırr-ı Furḳān ʿarḫ-ı aʿẓam ḥürmeti
Levḥ-i Maḥfūẓ nūr-ı efḫam ḥürmeti

Enbiyā vü evliyālar ḥürmeti
Etḳıyā vü aṣfiyālar ḥürmeti

Çār-yār-ı bā-ṣafānıŋ ḥürmeti
Āl ü evlād-ı abānıŋ ḥürmeti

630 Hem be-ṣubbān-ı behiḫtān-ı rıżā
Hem be-sırr-ı ġāh-ı Merdān-ı Ḫudā

Ḫūn-ı çeḫmi ʿāḫḳānıŋ ḥürmeti
Sırr-ı pāk-i ʿārifānıŋ ḥürmeti

Ḫubumeclis bādi-i raḥmet ola
Maḳṣad-ı aḳṣāya cümle yol bula

---

624 Bu beyit S'de şöyledir: Ey nasaḳ-sāzī-i ʿālem ber-kemāl
Ey kerem-kārī-i ādem ẕü'l-celāl

625 ḥürmetine yā Ḫudā M, D: ḥürmeti ḳıl feth-i bāb S / Müstecāb eyle duʿāmız dāʾimā D, M: Dā'imā olsun duʿāmız müstecāb S.

626 S'de şu beyit var: Hem be-cāh-ı ḥażret-i faḫrü'r-Rüsül
Reh-ber-i nūr-ı hidāyet ber-sübül

627 Beyit S'de şöyledir: Hem be-nūr-ı ʿarş ü kürsī vü felek
Hem be-sırr-ı ḫāme vü levḥ ü melek

628 Beyit S'de şöyledir: Hem be-ḥaḳḳ-ı enbiyā vü eviyā
Hem be-cāh-ı etḳiyā vü aṣfiyā

629 Beyit S'de şöyledir: Hem be-ḥubb-ı çār-yār-ı bā-ṣafā
Hem be-feyż-i āl u aṣḥāb-ı ʿabā

630 S'den alınmış.

631 Beyit S'de şöyledir: Hem be-ʿaşḳ-ı ḫūn-ı çeşm-i ʿāşıkān
Hem be-şevḳ-i sırr-ı pāk-i ʿārifān

632 bādī-i D: bāʿiṣ-i M.

Bā'iṯ-i cem'iyyeti mesrūri ḳıl
Dü-cihānda luṭf ile maġfūri ḳıl

Ehl-i meclis ola cümle kām-yāb
Oḳuna ṭūbā lehüm ḥüsnü me'āb

635 Sāye-i 'adl-i Ḫüdāhīde hep
Olalar āsūde-ḥāl-i münteḫab

Siyyemā 'Abdu'l-'azīz Ḫān-ı ferīd
Gün gün üzre Ḫüdāveti olsun mezīd

Bāġ-ı dil-i reḤk-güvār faṣl-ı bahār
Salṭanat taḫtında olsun pāydār

Görmeye vaḳt-i ḫazān-ı rūzgār
Bāha-i iḳbāl ü baḫt-ı sāyedār

ġermesār olsun 'adūsu ser-te-ser
Ḫıẕmetinde ḳalalar beste-kemer

640 Rusiya'nın yüzleri olsun siyeh
Münhezim maḳhūr olup eyleye āh

Ḫülerine düḪeṭā'ūn u vebā
Devlet ü mülkü ola cümle hebā

Bir ṭarafdan ḳaḥṭ ile ḳahr olalar
Günde yüz biŋ dürlü miḥnet bulalar

'Asker-i Ḫülāmiyān manṣūr ola
Ḳuvvet ü nuṣret bulup mesrūr ola

---

633 mesrūri D: mesrūri M; maġfūr S / maġfūri D: maġfūr M; mesrūr S.

634 ḥüsnü: D ve M'de "ḫüsne" şeklinde harekelnmiştir. "…Varılacak güzel yurt da onlar içindir." Kur'ân-ı Kerîm, 13/29.

635 S'de yok.

636 'Abdu'l-'azīz Ḫān-ı ferīd S; ġāzī vü ḫān 'Abdu'lḥamīd D; M'da şöyle bir beyit vardır:

Pādişāh-ı dīn ü İslāmı müdām
Maẓhar-ı tevfīḳ ḳıl Rabbu'l-enām

637 Bu ve bundan sonraki beyit S'den alınmış.

640-647 arası beyitler M'den alınmış.

Cümle-i aʿdā-i dīn olsun ḥaḳīr
Daḫı evlād ü ʿayāli hep esīr

Ḥā'in-i Ġılām olan ẓālimleri
Terbiye ḳıl eyle ıṣlāḥ anları

Hep müĢīrān u vezirān u ferīḳ
Olalar Ḳaṣrʿ-i Ḫalīf üzre ṣadīḳ

Dest-gīr ol cümleye ḥayy u ferd
Ḳıl muḳārin eyle hem ḫayra meded

Niyyet-i pāki pezīrā-yı ḥuṣūl
Bula dā'im maḳṣad-ı aṣla vüṣūl

Olmaya devrinde rūy-ı iḫtilāl
Gelmeye ṭabʿ-ı cihān-bāna melāl

Ṭurra-i eczā-yı ümmīdi saʿīd
Ola cemʿiyyetle ḫoĢbūy-ı mezīd

ʿAsker-i Ḫānane manṣūruʾl-livā
Feth-i Rabbāniyle olsun dā'imā

Daḫı sā'ir bendegān-ı ṣādıḳān
Sü'r-i luṭf ile olalar Ḫālmān

Merḥametlerin füzūn eyle müdām
Cümle Ġılām üzre ey Rabbüʾl-enām

Nāẓım-ı ʿāciz ḳuluḫ ḳıl kām-kār
Dü cihānda olmaya hem Ḫaṣmesār

El-emān maḥrūm-ı dīdār eyleme
Öyle ḥırmāna giriftār eyleme

---

648 Bu ve bundan sonraki iki beyit S'den alınmış.

652 Rabbāniyle olsun D, M: nuṣretle olalar S.

653 D'de yok; üzre ey S: üstüne M.

654ʿāciz ḳuluḫ ḳıl D: mevlūd olsun S / Dü cihānda olmaya hem şermesār D: Bu eşer ḳalsun cihānda yādigār S; M'da beyit şöyledir:

Nāẓımı mevlūdı hem me'cūr ola
Dü-cihānda her cihet mesrūr ola

Yā Ḫudā luṭfuŋla ʿālī ḳıl anı
Göŋlü olsun feyż-i ʿaḲḳıŋ maḥzeni

Kār u bārında müdām ol dest-gīr
Ola ʿirfān ile bī-miṯl ü naẓīr

Levḥa-i ʿizzetde ḳayd et adını
Eyle hem ḫayruʿl-ḫalef evlādını

Sāye-i luṭf-ı cihān-dārīde ol
Maḳṣad-ı aḳṣāsına bula vuṣūl

660 Dü cihānda çekmeye ḥasretle āh
Dā'imā ġafletden eyle intibāh

Sen naṣīb eyle bu ʿabd-i nāẓıma
Kāmil īmān ile ḥüsn-i ḫātime

Kāmi *Mevlid-i Resūl* oldı tamām
Naẓmına tārīḫ *ḳad misk ü ḫitām*

(تمام و مسک قد /1271H./1854-5M.)

Ḥamdü li'llāh buldu çünki iḫtitām
Söyleyeler eṣ-ṣalāt ü ve's-selām[33]

656 M'dan alınmış.

657 Bu ve bundan sonraki beyit S'de yok.

659 S'den alınmış.

662 M'den alınmış; S'de beyit şöyledir: Rūzī ḳıl yā Rabb ʿabd-i nāẓıma
Ḫayr-ı aʿmāl eyle hüsn-i ḫātime

662 Bu beyt S'de şöyledir: Oldu Mevlidü'n-Nebī bunda tamām
Kāmī tārīḫiŋ oḳu misk ü ḫitām

663 S'de yok.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Hüseyin-Atik, Hikmet, "Siverekli Sami Efendi'nin Mevlid'i ve Şanlıurfa Yöresinde Görâsı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed" (7-8 Mart 2009) Sempozyumunda sunulan bildiri.

Ali Emirî, *Tezkire-i Şu'arâ-ı Âmid*, Matba'a-i Âmidî, Dersaâdet, 1328.

Ali Emirî Efendi, *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*, (haz. Galip Güner- Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara, 2003.

BEKTAŞ, Ekrem, "Siverekli İbrahim Re'fet ve Mevlid'i", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Konya, 2007, S. 17, s. 77-103.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 2 C. Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Diyarbakır, 1957.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* I-III, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000.

GÖÇGÜN, Önder, *Diyarbakır, Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerine Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 3. Sayı (Fasikül 1-2), Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, 191-238.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. 2, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1970.

İPEKTEN Haluk vd., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Kâmî Şaban Mehmed Efendi, *Divân*, 1280.

MAZIOĞLU, Hasibe, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", Türkoloji Dergisi, VI. Cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974. s. 31-62.

ÖZGÜLTEKİN, Ramazan, *Siverekli Hacı Yusuf Sami Efendi Hayatı ve Eserleri*, Siverek, 2005.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2006.

PEKOLCAY, Necla, *Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesiletü'n-necât)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaç.yer Neşriyat, Ankara, 1996.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* , Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

ŞÜKÛN, Ziya, *Farsça-Türkçe Lûgat, (Ferheng-i Ziya)*, III C, MEB Yayınları, İstanbul, 1996.

TUMAN, Mehmet Nâil, *Tuhfe-i Nâ'ilî -Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, I-II, (haz. Cemâl Kurnaz- Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yıyınları, Ankara, 2001.

Yeni Tarama Sözlüğü , (Düzenleyen: Cem Dilçin), TDK Yıyınları, Ankara, 1983.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 857-861, TURKEY*

ELMADAĞ ŞEHRENGİZİ

Nurşat BİÇER•

ÖZET

İbrahim Terzioğlu Türk kültürü, tarihi, şehircilik ve mimari alanlarında çalışmalarıyla tanınan bir araştırmacıdır. Terzioğlu araştırmacı kimliğinin yanında şair, yazar ve fotoğrafçı olarak da tanınmaktadır. şehir kitapları geleneğini günümüzde sürdürmeye gayret eden bir kültür adamıdır. İbrahim Terzioğlu'nun hayatı ve *"Elmadağ Şehrengizi"* bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. *"Elmadağ Şehrengizi"*nin biçim ve içeriği hakkında çeşitli bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Terzioğlu, Elmadağ şehrengizi, Mimari, şehir.

ELMADAĞ ŞEHRENGİZİ

ABSTRACT

İbrahim Terzioğlu Turkish culture, history, architecture, urbanism and a researcher in the areas known for his work. Besides the identity of the researcher Terzioğlu poet, writer and photographer, also known as. Strive to maintain the tradition of books today that the city is a man of culture. İbrahim Terzioğlu's life and "Elmadağ şehrengizi" constitutes the subject of this article. "Elmadağ şehrengizi" will be given a variety of information about the format and content.

Keywords: İbrahim Terzioğlu, Elmadağ şehrengizi, architecture, city.

İbrahim Terzioğlu'nun Hayatı

1964'te Erzurum'da doğan yazar, ilk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamlar. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde akademik eğitimine başlar. 1986 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun olur.

Türkiye'de değişik vakıf eserlerinin restorasyonunda uygulayıcı olarak çalıştıktan sonra Moskova ve Roma'da milenyum restorasyonlarında incelemeler yapar. Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan konulu fotoğraf sergileri açar. On beş yıl Keçiören Belediyesi'nde başkan yardımcısı olarak görev yapar.

Semra Alyılmaz, *İbrahim Terzioğlu ve "Keçiören Şehrengizi"* adlı makalesinde Terzioğlu'nun hayatı hakkında şu değerlendirmelerde bulunur:

Belediye Başkan yardımcısı olduğu yıllarda (15 yıl) Keçiören'in hem modern hem de tarihî bir kent hüviyeti taşımasında önemli katkılarda bulunur. Belediye tarafından inşa edilen her mimarî yapıda (başta Estergon Kalesi ve Estergon Türk Kültür Merkezi olmak üzere); parkta, bahçede, anıtta, heykelde, sanat eserinde, düzenlenen bilimsel toplantılarda Terzioğlu'nun meslekî ve sanatsal birikiminin, alın terinin, göz nurunun olduğu bir gerçektir.

• Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: nursatbicer@gmail.com.

Gecekondularla kaplı arazi kamulaştırılarak üzerine inşa edilen; farklı mimarî yapısı, ticaret alanları, müzesi, kafeteryası, restorantı, çevre düzenlemesiyle Keçiören'e ayrı bir değer katan ve sanatçıların, yazarların, şairlerin, milletvekillerinin, bakanların, devlet başkanlarının adeta buluşma / görüşme mekânı hâline gelen Estergon Türk Kültür Merkezi'nin yapımı sırasında Terzioğlu'nun İstanbul – Edirne - Semerkant – Kastamonu – Konya – Sivas – Kütahya – Bursa - Ankara arasında (sağlığını da hiçe sayarak) nasıl özveri ile çalıştığını yakın dostları her vesileyle dile getirmektedirler.

İbrahim Terzioğlu'nun Keçiören Belediyesi'ndeki yöneticiliği 2009 yılında Keçiören Belediyesi'ndeki yönetimin değişmesiyle sona erer.

2009 yılından itibaren Elmadağ Belediyesi'nde "uzman" olarak görev yapan Terzioğlu, arta kalan zamanını Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayları'nın düzenlenmesi, modern şehircilik ve geleceğin mimari yapılarının inşası, kültür ve sanat eserleriyle ilgili bilimsel kitaplara editörlük için sarf etmektedir (Alyılmaz, 2010).

İbrahim Terzioğlu'nun *Yürek Nefesi*, *Mavi Yıldız*, *Bakırdan Tenler*, *Bir Bulut Olsam* adlı şiir kitapları ve *Osmanlı Padişahları*, *Selçuklu Evleri*, *Keçiören Şehrengizi*, *Türk Dünyası Mimarlık Abideleri*, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Astana Kurultayı Bildiriler Kitabı* adlı eserleri bulunmaktadır. Türkiye ve Avrasya Yazarlar Birliği üyesi, Türkiye Mühendisler ve Mimarlar Birliği'nin Dış İlişkiler Koordinatörü ve Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayları Yürütme Kurulu üyesidir. Terzioğlu, evli ve üç çocuk babasıdır.

Şehrengiz Edebî Türü ve "Elmadağ Şehrengizi"

Şehrengiz sözcüğü Farsçadan alınmış bir kavram işaretidir. Farsça "Şehr + engiz" sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş birleşik bir kavram işaretidir.Bu sözcük Türkçede özel bir anlam anlam kazanarak bir şehrin / kentin güzelliklerini, tarihini, kültürünü anlatan kısa manzum eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır (Alyılmaz, 2010).

Türk edebiyatında XIV. yy.'nin ilk yarısında ortaya çıkan şehrengiz türünün ilk örnekleri Mesihi ve Zati'nin Edirne için yazmış oldukları eserlerdir. Edirne için kaleme alınan bu şehrengizlerin yazılış tarihleri ve hangisinin önce yazıldığı bilinmemektedir. Bununla beraber şehrengiz türünün Fars edebiyatı mı Türk edebiyatı mı kaynaklı olduğu da cevabı belirsiz sorulardandır. Bu soruya araştırmacılar değişik cevaplar vermişlerdir. Kimileri bu türün Türk edebiyatı kaynaklı olduğunu kabul ederken kimileri Fars edebiyatına ait olduğunu kabul etmişlerdir (Tığlı, 2007).

Hem seyahatnameler ve gezi yazıları hem de şehirlerle ilgili her türlü eser, zaman içerisinde unutulmaya yüz tutan kültür ögelerini, insanların yaşayış biçimlerini, meydana getirdikleri sanat ürünlerini, adetlerini, inançlarını, gelenek ve göreneklerini sadece yazıldıkları dönemin insanına değil, sonraki nesillere de tanıtarak aktarma görevini üstlenen önemli belgelerdir (Canım, 1998).

Cumhuriyet döneminin ilk şehrengiz türündeki eseri Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *"Beş Şehir"* adlı eseridir. Çeşitli çalışmalarıyla tanınan İbrahim Terzioğlu, şehrengiz alanında daha önce hazırlamış olduğu *"Keçiören Şehrengizi*" adlı eserinden sonra başkentimizin başka bir güzel ilçesi olan Elmadağ hakkında da büyük gayretler sonucunda *"Elmadağ Şehrengizi"* (Ark Yayınları, Ankara, 2010, 363 s.) adlı eserini çıkarmış bulunuyor. *Elmadağ Şehrengizi"* adlı eser, kapak ve iç tasarımı, dizaynı, içeriği zenginleştiren fotoğraflarıyla bir bütünlük arz ederek okuyuculara görsel bir şölen sunmaktadır.

İbrahim Terzioğlu, *"Elmadağ Şehrengizi"*nin ön sözünde Elmadağ'ın tarihteki yerinden, sahip olduğu doğal güzelliklerden ve kültürel dokusundan bahsederek bu şehrengizi kaleme alma amacını açıklayarak bazı tasvirler yaparak ve Elmadağ'daki eserlerin insanlara tanıtılması gerektiğini şu sözlerle açıklamaktadır:

Yeşildere'de çıkarılan süt dolu memeleriyle dişi, yeleleriyle erkek aslan heykeli iki cinsiyeti bir bedende toplamış belki de dünyada tek eserdir. Binlerce yıl önce kusursuz bir işçilikle yapılan bu eser bir köyün meydanında değil, ülkenin en güzel müzesinde insanlığa tanıtılmalıydı.

...

Hasanoğlan'daki eğitim tesisleri bir zamanlar tarla ve harman yeriymiş. Kısa bir dönem halkın bu milletin çocuklarının bizzat alınteriyle yapılmıştı. Şimdilerde viran durumdaki bu yapılar bir el atılmasını beklemekte. Nüsret Suna'nın yaptığı Yavuz, Kanuni, Fatih, Şinasi, Mehmet Akif büstleri dağlardaki taşlar misali kına tutmuşlar. Habil ile Kabil kavgasından vazgeçilmeli bu eserlere sahip çıkılmalı. Ülkemizin en güzel ve en zengin bitki çeşitlerinin bulunduğu, başkentin burnunun dibindeki cennet misali buralar insanlığa anlatılmalı, tanıtılmalı.

Elmadağ'ın tarihi, kültürü, doğal güzellikleri ve seçkin simalarının bütün yönleriyle anlatıldığı bu eser, Elmadağ'ı tanımak isteyenlerin önüne engin ufuklar açmaktadır. Eser aşağıdaki bazı başlıklardan oluşmaktadır:

Elmadağ'ın Hikayesi (s. 15-17) bölümünde Elmadağ'ın genel tanıtımı yapılarak kültürel ögelere ait bilgiler verilmiştir. Elmadağ'da Düğün (s. 39-43) bölümünde Elmadağ'ın düğün geleneği, düğünlerde yapılan etkinlikler hakkında bilgiler verilmiştir. Hacer Biçer (s. 51-53), Asırlık Çınar; Lebibe Ölçer (s. 55-57) gibi bazı bölümlerde Elmadağ'ın önemli şahsiyetlerinin hayatlarından birer kesit sunularak bu kişiler tanıtılmıştır. İdris Dağı'na Yolculuk (s. 145-151) bölümünde Elmadağ yakınlarında bulunan İdris Dağı'na yapılan yolculuk esnasında gezilip görülen manzaralar ve yerler hakkında bilgiler verilmiştir. Elmadağ'ın şehrül-Eminleri (s. 293-299) bölümünde geçmişten günümüze Elmadağ'da belediye başkanlığı yapan şahsiyetlerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Arkeolojik Dönem (s. 300-304) bölümünde Elmadağ'da çıkarılan arkeolojik kalıntılarla birlikte Elmadağ'ın tarihi dönemlerine ışık tutulmuştur. Elmadağ'ın geçirmiş olduğu evreler, tarihi dönemlerdeki yaşantı biçimi ve kullanılan eşyalar hakkında bilgiler verilmiştir. Osmanlı Dönemi Kayıtlarında Elmadağ (s. 305-312) bölümünde Osmanlı arşivinde Elmadağ'la ilgili bulunan kayıtlardan örnekler sunularak Osmanlı dönemindeki Elmadağ'ın durumu hakkında veriler gösterilmiştir.

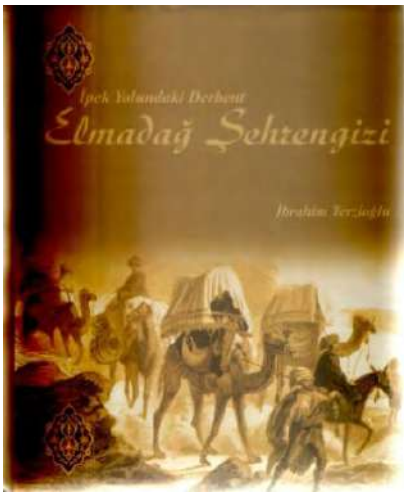

İbrahim Terzioğlu, Elmadağ'ın tarihi ve tarihte oynadığı rollere ilişkin bilgiler vererek düşüncesini desteklemek amacıyla bulunan arkeolojik kalıntılarla örnekler vermektedir. Bu konu hakkında şunları söylemektedir:

Elmadağımız önce Asi Yozgat sona Küçük Yozgat ve nihayet Elmadağ adını alır. İpek yolu üzerinde önemli bir karakol (Derbent) olan şehrimiz Hz. İsa'dan önce kurulmuş birçok medeniyete beşiklik yapmaktaydı. Bizler bu topraklara Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından 1073'lü yıllarda yerleşmişiz. Büyük ticaret yolunda İdris Dağı ve Elmadağ arasındaki bu nokta güvenlik açısından çok önemli olduğu kesindi. İşte Selçuklular ve Osmanlılar güvenilir Türkmen boylarını buralara koruyucu olarak yerleştirmişlerdir.

Hemen her köyünde arkeolojik eserler bulunan memleketimiz geleneklerini gelişen ve değişen dünyamızda koruma mücadelesi vermektedir.

...

Elmadağ, Hattuşha başkenti olan Hitit krallığının içerisindeydi. Hitit, Roma, Bizans ve Selçuklu, Osmanlı eserleri bulunmaktadır. Hasanoğlan Mezar Buluntusu olan gümüş heykel Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindedir ve M.Ö. 2100-2000 yılları eseridir. Demek ki Elmadağ'ın 4 bin yıllık bir tarihi vardır.

Elmadağ'ın Sarıkışla köyünde yaşayan insanların gelenek ve göreneklerinden kesitler sunmak için şu örnekler verilmektedir:

Sarıkışlalılar birbirine tutkun her işlerini imece usulü yaparlar, hiç kimse kendini bir başkasından üstün göremezmiş. Köyün ağası da, marabası da aynı tavadan aş yermiş. Düğünleri bir başka şaşaalı olurmuş. Koçlar, düveler, develer kesilir kara kazanlarda etler, ak kazanlarda pilavlar pişer, sini sini hoşmerimden helke helke ayranlar, şerbetler hazırlanırmış.

Elmadağ'da çıkarılan arkeolojik kalıntılar ve bunların bazı özellikleri hakkında bilgiler verilerek Hasanoğlan Ana Tanrıçası şöylece betimlenir:

Bu miraslardan biri de Hasanoğlan köyünde bir temel kazısı yaparken gün yüzüne çıktı. Bu yaklaşık bir karış kadar gümüş bir heykeldi. Daha doğrusu heykelcikti. Başı çok sanatkârane altın plaka ile kaplanmış bedeninde aynı tarzda altın kuşaklar sarılı, ayak bileklerinde ise iki altın halhal vardı.

Hasanoğlan Ana-Tanrıçası günümüzde yaşayan Anadolu insanıyla bire bir örtüşür. Ana-Tanrıçaya bakıldığında alnına altın dizmiş, ayak bileklerine halhal takmış bir Anadolu kadınını görmüş gibi olursunuz.

İbrahim Terzioğlu Elmadağ ve köylerini adım adım gezerek gezdiği, gördüğü yerleri ve insanları kendi diliyle anlatmaktadır. Yukarı Kamışlı hakkında birtakım bilgiler vererek şu betimlemeleri yapmaktadır:

Yukarı Kamışlı 210 yıllık bir köy. Dört hane olarak kurulmuş. Köyün yaşlısını sorduğumuzda çocuklar İso Dede dediler. İso Dede'ye bizi götürür müsünüz diyince de hemen arabaya atladılar. Günlerdir yağan yaz yağmuru her tarafın düzenini bozmuş fakat her taraf yaz sarısı olması gerekirken yemyeşil bir çift göz gibi insana bakmada. Evlerin büyük bir kısmı iki katlı beyaz badana ile boyanmış oldukça muntazam. Arabayla dev ağaçlı meydandan geçip İso Dede'nin evine doğru yol aldık.

İbrahim Terzioğlu, eserinde ayrıca, Elmadağ'ın tarihi dokusunu, doğal güzelliklerini, geçmişini, canlı tanıklarını yansıtan 69 fotoğraf, 9 tablo ve 22 arşiv belgesine yer vermiştir.

Kullanılan fotoğraflar anlatılan konuyla bağlantılı olarak özenle seçilerek kitabın ilgili bölümlerine eklenmiştir.

Yaptığı bu güzel çalışmayla unutulmaya yüz tutmuş birçok noktanın aydınlanmasına vesile olan *"Elmadağ Şehrengizi"* adlı eserinden dolayı İbrahim Terzioğlu'nu kutlar yapacağı değerli çalışmalarının artarak devam etmesini dileriz.

KAYNAKÇA

ALYILMAZ Semra, "İbrahim Terzioğlu ve "Keçiören şehrengizi"", **Turkish Studies**, Volume 5/3 Summer (2010).

CANIM Rıdvan, **şehir ve İnsan (şehir İle ilgili Deyimler)**, İstanbul 1998.

TIĞLI Fatih, "Klâsik Türk Edebiyatında şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi", **Turkish Studies**, Volume 2/4 (2007).

KARASOY Yakup-YAVUZ, "Orhan Nüvîsî ve "Sehrengîz-i İstanbul"u, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 20, Konya (2006), s. 1-20.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 863-882, TURKEY*

DERGÂH'TAN BÜYÜK DOĞU'YA ŞİİR İLK DÖNEM CUMHURİYET DEVRİ POETİKA MUHİTLERİNDE ŞİİR TARİFİ DENEMELERİ

Adem CAN•

ÖZET

Bu çalışmada ilk dönem Cumhuriyet Devri poetikalarının şiir tarifleri değerlendirilmiştir. Bu dönem poetikaları, hemen hemen ortak bir tarifte ittifak etmiştir. Döneme hâkim poetik düşünceyle tutarlı olan bu genel tarif, saf şiir yanlısı sembolizme dayanır. Şiirin bu tarzda tarifi, dönemin başlarında Dergâh muhitinde temellendirilmiş ve daha sonra ortaya çıkan poetik muhitlerde tekâmül ederek Büyük Doğu'ya kadar ulaşmıştır. Bu süreç zarfında bazı itirazlar dışında ciddi bir dirençle karşılaşmamıştır. Büyük Doğu'da yerli geleneğe yaklaştırılan söz konusu tarifin önemli kavramları, net bir anlama da kavuşturulmuştur. Dönem boyunca tekâmül eden şiir tarifi, genel bir bütünlük arz eder ve devrin şiirini anlamada son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Devri Poetikası, Poetik Düşünce, Poetika Muhiti, Şiir Tarifi.

DEFINITIONS OF POEM IN THE FIRST PERIOD OF REPUBLICAN ERA POETICAS FROM DERGAH TO BÜYÜK DOĞU

ABSTRACT

In this study, poetry definitions of the first period of Republican Era poeticas are evaluated.The poeticas of this period have almost common definitions. This general definition which is coherent with the poetic thought related to the period based on the pro- pure poetry symbolizm. At the beging of the period,the definition of the poetry in this form is primarily formed at "Dergah School" which is a journal published by a group of writers.Later on, ıt has reached till to the "The Great East" by developing in emerging poetic magazines.In this process, it did not encounter serious resistance except for some objections. The most important concepts of this definition which were brought closer to locale traditions in The Great East have also been reached to a clear meaning. The developing poetry definition throuhout the period presents a general integrity and it is extremely important for us to understand the poetry of this period.

Keywords: The poetic of The Republican Era, poetic thought, poetic milieu, definition of poem.

Şiire yeni bir anlam yükleme iddiasını taşıyan her metin, her şeyden önce şiiri yeniden tarif etmek zorundadır. Bu yüzden her poetika metni beraberinde yeni bir şiir tarifi getirir. Aslında bu tarif, o poetikanın özüdür. Bir başka deyişle poetikaların programı, şiir tariflerinde gizlidir. Yazar ne söyleyecekse bu tarif üzerinden söyleyecektir. Öteki bahisler bu tarifin uzantısıdır. Bu tarifle uyumsuz fikirlere yer veren poetikalar tutarsızdır. Hâlbuki bir poetika için tutarsızlık, en büyük zafiyettir. Çünkü son derece şahsi olan poetik düşüncenin tutarlılıktan başka dayanağı yoktur. Tutarlı olmayı aklına koymuş her poetika yazarı, şiiri tarif ederken çok hesaplı davranacaktır.

• Yard. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: adem.can@mynet.com.

Nitekim poetikaların şiir tarifine bakarken özgün bir düşüncenin iyi hesaplanmış özüyle karşılaşırız.

Şiir tarifleri, poetik anlayışların belirleyicisidir. Çünkü şiiri tarif konusunda mutabık kalan bir neslin, öteki meselelerde uzlaşması zor değildir. Bu yüzdendir ki aynı düşünceyi paylaşan grup, mektep, nesil, ekol gibi oluşumlar; aslında aynı şiir tariflerine bağlanan edebî teşekküllerdir. Öyleyse münferit gibi görünen şiir tarifleri, gerçekte belli bir anlayışın yeni bir ifadesidir. Yani aynı poetik düşünce muhitine mensup yazarlar, bütün muhitin benimsediği geniş bir tarife yeni bir açıklama getirmektedirler. Dolaysıyla dönemin şiir anlayışını tespit etmek için ilk önce mevcut şiir tariflerine bakmak gerekir. Çünkü belli bir düşünceyi sınırlandırıp sabitleyen, onun karakteristik hususiyetlerini tayin eden ve ötekilerden farkını vurgulayan tarifler, şiir anlayışlarını belirlemede daha başlatan yeteri kadar fikir verecek niteliktedir. O hâlde şiir tarifleri, poetik düşünce tarihinin incelenmesinde önemli imkânlar sunmaktadır. Kısacası belli bir dönemin poetik düşüncesini tespit ederken şiir tariflerinden yola çıkmak sağlıklı bir başlangıç olacaktır.

Önemli şiir tarifleri, genellikle güçlü poetika muhitlerinin ürünüdür. Güçlü poetika muhitleri ise yeni sayılabilecek fikirleri ekseriyetle birtakım dergilerde vücuda getirmektedir. Bunun içindir ki modern Türk edebiyatında şiir tarifleri, genellikle poetika muhitlerinin sözcüsü sayılan seçkin dergilerde yer alır. Hatta poetik meselelerin ele alınması, biraz da bu dergiler sayesindedir. Cumhuriyet Devri Türk edebiyatına bu dikkatle bakıldığında poetik meselelerin zuhur ettiği ilk memba Dergâh mecmuasıdır. Dergâh'ta bir araya gelen devrin önemli sanatkârları, poetik bahislere yeni yaklaşımlar getirmişlerdir.[1] Birbirinden epeyce farklı kişiliklere sahip bu sanatkârlar, poetik düşüncede birleşmiş gibidirler. Bir başka deyişle tek bir poetikayı farklı cepheleriyle birlikte inşa etmişlerdir. Onları birleştiren en önemli hususiyet, estetiklerinin kaynağıyla ilgilidir. Aslında Dergâh mecmuası çevresinde oluşan poetik düşüncenin asıl kaynağı Batı'dır. Hatta biraz daha özelleştirmek gerekirse "sembolizm"dir.[2] Dergâhçıların şiire olduğu kadar, şiirin meselelerine de sembolist bir nazarla baktıkları bilinmektedir. Dahası ele aldıkları meselelerin çoğu, sembolizmden tevarüs etmiştir. Hatta bu sembolist tavır, üslûp ve ifadenin de belirleyicisi olmuştur. Bu yüzden Dergâh yazarları, poetik meselelerde kesin hükümlerden kaçınan, öteki sanatları da dikkate alan, sezgiye dayalı muğlak bir söylemi benimsemişlerdir. Bu mecmua muhitinde ortaya konan şiir tarifi, bizde hemen hemen yeni bir anlayışın ifadesidir. şüphesiz bu anlayışın hâkim kavramları Batılıdır ve Türk edebiyatı uzun süreden beri Batı'ya yabancı değildir. Ancak ortaya konan poetik düşünceye bakılırsa Batılı şiir düşüncesine belki de ilk defa bu kadar güçlü bir biçimde nüfuz edilmiştir.[3] Nitekim bu tarifin hâkim motifleri farklı zamanlarda ve farklı sebeplerle pek çok defa tenkit edilmesine rağmen etkisini günümüze kadar sürdürmüştür.

---

[1] Dergâh mecmuası ve yazar kadrosu için bkz. Fikret Uslucan **"Dergâh Mecmuası" Üzerine Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun 1995, ss. 15 – 21.

[2] Orhan Okay, sembolizmin en önemli temsilcilerinden Paul Valéry için "*1920 – 1940 arası Türk şiir neslinin istisnasız ve ihtirasla bağlandığı Fransız poetikacısı*" der. Bkz. M. Orhan Okay, **Poetika Dersleri**, (2. bas.), Hece Yay., Ankara 2005, s. 185. Bu yıllar arasında yayımlanan kimi dergiler Valéry'nin şiirdüşüncesini tercüme ederler. Bkz. Paul Valéry, "şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 13 (Nisan 1936), s. 249. Hatta bazı dergiler onun şiir ve edebiyat hakkındaki öz deyişlerini listeler hâlinde neşrederler. Bkz. Paul Valéry, "Edebiyat", **Oluş**, S. 3, 4 (1939), s. 41, 57. Bu dönemde bizdeki Valéry hayranlığını ifade eden bir yazı için bkz. Munis Faik Ozansoy, "Valéry'nin Dersi", **Marmara**, S. 10 (Ocak – şubat 1938), 97. Munis Faik'in bu yazıda sözünü ettiği meşhur konferans metni için bkz. Yaşar Nabi Nayır – Salih Bolat, **şiir Sanatı**, (1. bas.), Varlık Yay., İstanbul 2004, s.76.

[3] Cumhuriyet Dönemi dergilerinde Batılı poetik düşünceyle ilişkiyi sıcak tutan pek çok çeviri yapılmış, hatta meraklıları için şiirtarifiyle ilgili vecizeler listesi hazırlanıp yayımlanmıştır. 1935 yılına ati örnek bir metin şöyledir:

"Şiir felsefeden önce öğrenilmelidir. Felsefe şiirden daha ince olmasına rağmen şiir felsefeden daha sade, daha hisli, daha coşturucudur." John Milton (1608 – 1674)

"Şiir ruhun müziğidir; bilhassa ulu ve duyan ruhların." Voltaire (1694 – 1778)

Dergâh çevresinde şiiri tanımlayanlardan biri Abdülhak şinasi (Hisar)'dir. "*Zaten şiir nedir*?" diye soran yazar, bu soruya cevaben şöyle bir tarif ortaya koyar: "*Ne olması iktiza ettiğini düşünmekten ziyade nasıl olduğuna bakacak olursak şiir, belki biraz da hakikati ibhamiyle birlikte görüp tefsir etmek, bu cihetle onu dumanlı, renkleri birbirine aksetmiş olarak irae etmektir.*"[4] Bu tarifte dikkat çeken ilk kavram "hakikat"tir. Yazar, şiir için kısaca "*hakikati tefsir etmek*" demektedir. Zira hakikat çıplak değildir. Hatta onu teşhis etmek de mümkün değildir. Bu yüzden hakikat, şiirin "*dumanlı ve renkleri birbirine aksetmiş*" büyüleyici atmosferinde ancak yarı kapalı bir biçimde gösterilebilir. Abdülhak şinasi, burada görsel bir betimlemeyle tarif ettiği şiiri, yıllar sonra Varlık dergisine yazdığı bir başka yazısında sesle ilişkilendirecek ve şöyle diyecektir: "*Şiir, bizzat musiki gibi fikrin ve felsefenin tahteşşuurumuz içinde aks-i sedası yahut devamı demektir... Şiir, insanların kalplerine uğrayan ilâhî hislerdir. Şiirin musikisi kalplerimize ve fikirlerimize anlayışımızın fevkinde telkinler ve ispatlar getirir. Şairler mantık ve muhakeme ile tahlil ve hüküm edenler değil, hadesleriyle, hassasiyetleriyle hisseden, lisanlarının ahenkleriyle ve musikileriyle ifade ve ihsas etmesini bilenlerdir.*"[5] Yazar, ilk tanımda yer verdiği "hakikat" kavramını burada "fikir ve felsefe" ile karşılamış gibi görünmektedir. Ancak yazının devamında bu "fikir ve felsefe"yi biraz daha kutsallaştırarak "ilâhî hisler" kavramına dönüştürmekte ve böylece yeniden ilk tanıma yaklaşmaktadır. Her iki yazı birlikte değerlendirildiğinde yazara göre şiir, ilahî hisler mahiyetindeki hakikati renkler ve seslerle duyuran bir telkin vasıtasıdır. şiirin bu telkini gerçekleştirebilmesi için ifadede muvaffak olması gerektiğini düşünen A. şinasi, Ağaç dergisine yazdığı bir başka yazıda bu duruma dikkat çeker: "*Şiir mükemmel bir ifadedir. Eda muvaffakiyetinin bir mucizesidir. Güzel bir mısra, bir kelimesinin yerini değiştirirseniz vezni*

"Şiir, muhayyileyi müfekkirenin yardımıyla kuvvetlendirerek zevk ve gerçeği birleştirmek arıdır. Şiirin özü buluştur: beklenilmeyen ve okuyucuyu hayretlere sokan buluşlar." Samuel Johson (1709 – 1784)

"Aklın donmuş bölgelerinde şiirin yeri yoktur. Şiir kalbe doğrudan doğruya yatmalıdır. Kalpten geldiği için." Schiller (1759 – 1805)

"Şiir kuvvetli duyguların kendiliğinden taşmasıdır: Kaynağın fışkırdığı yer, sessizlikte biriken heyecanların toplandığı yerdir." William Wordsworth (1770 – 1850)

"Fennin özü ve amacı gerçeği elde edip bizlere sunmak; şiirin özü ve amacı ise geçici sevinçleri tespit edip bizlere aşılamaktır. Bence nesir = kelimelerin en iyi dizilişi, şiir = en iyi kelimelerin en iyi dizilişidir." Samuel T. Coleridge (1772 – 1834)

"Şiir muhayyilenin öyle bir lavıdır ki fışkırışı akılda vuku bulabilecek bir depreme mani olur." Lord Byron (1788 – 1824)

"Şiir en iyi kafanın, en iyi ve mutlu anlarının tespit edilişidir. Şiir hayatın tam bir yansımasıdır." Shelley (1792 – 1822)

"Şiir acayipliğin çokluğuyla değil, güzelliğinin çokluğuyla göze çarpmalıdır." John Keats (1795 – 1821)

"Şiir ressamın renklerle yaptığını kelimelerle yapmak arıdır." Macaulay (1800 – 1859)

"Şiir biricik gerçektir – akıllı bir insanın görünenler peşinden değil bir idea ardından haykırışlarıdır." R. W. Emerson (1803 – 1882)

"Bir kitap okuduğum zaman vücudum hiçbir ateşin ısıtamayacağı kadar soğursa onun şiir olduğunu anlarım. Heyecandan beynimin attığını hissettiğim zaman da gene şiir okuduğumu anlarım. Ben şiiri ancak bu iki şekilde anlayabiliyorum. Başka bir şekli var mı?" Emily Dickinson (1830 – 1886)

"Bir şiirin ödevi onu yazanın hissettiğini olduğu gibi okuyanda da yaşatmasıdır sanırım." A. E. Housman (1859)

"Şiir bir kapının açılışı ve kapanışıdır. Bu esnada içeriye bakanlara bir saniye içinde acaba ne gördük dedirtir." Carl Sandburg (1878 -)

"Şiir iki duygu arasında en kısa yoldur." Louis Untermeyer (1885 -) Bkz. "şiiri Yaratanlar şiiri Nasıl Tanımlamışlar?", **Yücel**, S. 7 (Eylül 1935), s. 21.

1939 yılına ait bir başka listede ise Paul Valéry'nin şiirve edebiyat hakkındaki görüşleri bir araya getirilmiştir. Bu özdeyişlerden şiirle ilgili olanları şöyledir: *"Şiir, zekânın bir bayramı olmalı. Bundan başka bir şey de olamaz. / Birçoklarının şiir hakkındaki fikirleri o kadar müphemdir ki fikirlerinin bu müphemiyeti onlar için şiirin tarifidir. / Şiirin mevcudiyeti esas itibariyle inkâr edilebilir ve insan bundan gurur duymaya yeltenebilir. Bu noktada şiir, Allah'ın ta kendisine benzer. / Şiire karşı sağır, Allah'a karşı da kör kalınabilir, netice farksızdır.* Bkz. Paul Valéry, "Edebiyat", **Oluş**, S. 3 (1939), s. 41.

[4] Abdülhak şinasi (Hisar), "şiirde Vuzuh", **Dergâh**, S. 12 (Ekim 1337/1921), s. 193.

[5] Abdülhak şinasi (Hisar), "Ahmet Haşim'in şiirleri", **Varlık**, S. 23 (Haziran 1934), s. 858.

bozulmasa, sırrı bozulacak ve kerameti kaçacak bir ahenktir. İşte bunun içindir ki asıl şiirler tercüme edilemez nağmelerdir."[6] Bu son tanımda ifadedeki ahenge karşılık olarak kullanıldığını düşündüğümüz "eda" kavramıyla da karşılaşmaktayız.

Abdülhak şinasi'nin Dergâh'ta neşrettiği "şiirde Vuzuh" yazısından birkaç ay önce Ahmet Haşim, yine aynı dergide "şiirde Mana" adıyla önemli bir poetika yayımlamıştır.[7] şair bu yazıyı daha sonra kısmen değiştirip geliştirerek 1926 ve 1928'de neşrettiği Piyale şiir kitabına ön söz olarak alacaktır.[8] Türk edebiyatında geniş yankı uyandıran bu poetikada Ahmet Haşim, şiiri şöyle tanımlar:

> "Her şeyden evvel şunu itiraf edelim ki, şiirde manadan ne kastedildiğini bilmiyoruz. „Fikir" dedikleri bayağı mütalaalar yığını mı, hikâye mi, mazmun mu ve „vuzuh" bunların adi idrake göre anlaşılması mı demektir? şiir için bunları elzem addedenler, şiiri, tarih, felsefe, nutuk ve belâgat gibi bir sürü „söz" sanatlarıyla karıştıranlar ve onu asıl çehre ve alâiminde seçip tanımayanlardır…
>
> Hâlbuki şair, ne bir hakikat habercisi, ne bir belâgatli insan, ne de bir vâzı-ı kanundur. şairin lisanı „nesir" gibi anlaşılmak için değil, fakat duyulmak üzere vücut bulmuş,musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır. „Nesir"de üslûbun teşekkülü için zaruri olan anasırın hiçbiri şiir için mevzu-ı bahs olamaz. şiir ile nesir, bu itibarla, yekdiğeriyle nispet ve alâkası olmayan, ayrı nizamlara tâbi, ayrı sahalarda, ayrı eb'ad ve eşkal üzere yükselen, ayrı iki mimaridir…
>
> şiirin evzâ ve harekâtını taklide özenen bir nesrin sahteliğine, ancak nesrin sarahat ve insicamını istiare eden gölgesiz bir şiirin hazin çıplaklığı erişilebilir. Denilebilir ki şiir, nesre kabil-i tahvil olmayan nazımdır.
>
> şiir bir hikâye değil sessiz bir şarkıdır."[9]

Haşim'in yazısı bir reaksiyon poetikasıdır. Bu daha ilk cümlede ortaya konmuştur: "*Birkaç ay evvel bu sayfalarda* (Dergâh mecmuasında) *intişar eden ve manası bazılarınca muğlâk telakki edilen bir manzume* (Bir Günün Sonunda Arzu isimli şiir) *münasebetiyle şiirde „mana" ve „vuzuh" hakkında hayli şeyler söylenmiş ve yazılmıştı.*"[10] Haşim bu yazıyla söz konusu tenkitlere cevap vermektedir.[11] Dolayısıyla şiiri tanımlarken mana üzerinde durmuştur. şair, her şeyden önce şiirde mana ile ilgili beklentiye itiraz eder. Birer mana vasıtası olabilecek fikir, hikâye ve mazmunu asıl şiirin doğasına aykırı bulur. şiirden bunları bekleyenleri, hakiki şiiri tanımamakla suçlar. şaire göre şiir, bir söz sanatı da değildir. O hâlde şiir nedir? Kendiliğinden ortaya çıkan bu soruya Haşim, kendine has duyuş ve tespitle şöyle cevap verir: "*Şairin lisanı* (yani şiir) *nesir gibi anlaşılmak için*

---

[6] Abdülhak şinasi (Hisar), "Edebiyata Dair Fıkralar ve Düşünceler", **Ağaç**, S. 13 (Haziran 1936), s. 3.

[7] Aslında yazıların neşredilme tarihlerine bakılırsa Ahmet Haşim'in yazısının daha önce ele alınması gerekirdi. Çünkü Haşim'in yazısı 8. sayıda A. şinasi'nin yazısı 12. sayıda yayımlanmıştır. Ancak A. şinasi'nin yazının sonuna koyduğu yazılma tarihi dikkate alınırsa "şiirde Vuzuh"un "şiirde Mana"dan daha önce yazıldığı anlaşılır. Ahmet Haşim "şiirde Mana" adlı yazısını Ağustos 1337/1921'de neşretmiştir. Hâlbuki A. şinasi, "şiirde Vuzuh"un sonuna Haziran 1337/1921 tarihini koymuştur. Bu yüzden, eğer baskı hatası yoksa A. şinasi'ye ait yazının daha önce yazıldığını kabul etmek gerekir. Öte yandan A. şinasi'nin yazısında Haşim'le ilgili herhangi bir göndermeye rastlanmaz. Hâlbuki Haşim'in yazısı yayımlandığı zaman dikkatleri üzerine çekmişti Bu çalışmada düşüncenin tekâmül seyri esas alındığından A. şinasi'nin yazısı daha önce değerlendirilmiştir.

[8] Değişiklikler için bkz. M. Orhan Okay, **age**, ss. 92 – 110.

[9] Ahmet Haşim, "şiirde Mana", **Dergâh**, S. 8 (Ağustos 1337/1921), ss. 113–114.

[10] Age, ss. 113–114.

[11] Bu tenkitlerle ilgili bir çalışma için bkz. Erdoğan Erbay, " „Bir Günün Sonunda Arzu" şiirinin Ardından Ahmet Haşim ve Dergâh Mecmuası Yazarlarına Yöneltilen Tenkit ve Tehziller", **Türk Kültürü İncelemeleri**, S. 8 (İstanbul 2003), ss. 165 – 184.

değil, fakat duyulmak üzere vücut bulmuş, musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır." Bu tanıma göre Şiir, bir musiki parçasının tesirini temin edecek derecede ahenkli bir terkip ve büyüleyici bir telkin vasıtası olmalıdır. Buna Şiir demektense Şarkı demek daha doğru olur. Nitekim HaĢim, yazısının devamında "*Şiir bir hikâye değil sessiz bir şarkıdır.*" derken bunu kastetmiĢtir. Burada Şarkının sessiz olması dikkat çekicidir. Sessiz Şarkı yerine sözsüz Şarkı da denilebilir. Tıpkı bu Şarkı gibi Şiirin hususiyeti de söylediklerinden değil, hissettirdiklerinden ileri gelir. Dolayısıyla nesrin muhtaç olduğu Şeyler Şiir için lüzumsuzdur. Şiirle nesir arasındaki farka özel bir itina gösteren Ahmet HaĢim, bir metnin Şiir olabilmesi için nesre ait her Şeyi dıĢarıda bırakması gerektiğine inanır. Çünkü "*şiir ile nesir, yekdiğeriyle nispet ve alâkası olmayan, ayrı nizamlara tâbi, ayrı sahalarda, ayrı eb'âd ve eşkâl üzere yükselen, ayrı iki mimaridir... Denilebilir ki şiir, nesre kabil-i tahvil olmayan nazımdır.*"

Ahmet HaĢim ile Abdülhak Şinasi'nin Şiire yükledikleri anlam hemen hemen aynıdır. Abdülhak Şinasi Şiirde anlam aranamayacağını HaĢim'den daha önce söylemiĢtir. Yazarın "Şiirde Vuzuh" yazısının ilk cümleleri Şunlardır: "*Şiir tamamıyla hissedilip sevilmek için acaba tamamıyla anlaşılmaya muhtaç mı, yani şiirde vuzuh elzem midir? Bence, bu şekilde sorulan suale ‚değildir' diye cevap vermek o kadar mukadder ki...*"[12] Yine Şiirle nesir arasında kesin bir ayrım yapan HaĢim gibi, A. Şinasi de "*Asıl şiirler tercüme edilemez nağmelerdir*" der. HaĢim'le Şinasi'yi buluĢturan bir baĢka ortak nokta, Şiirle musiki arasında sıkı bir iliĢki kurmalarıdır. Her ikisi de Şiirin sözden ziyade bir nağme veya Şarkı olduğuna inanır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu iki poetikanın teklif ettiği fikirler 19. yüzyılda ortaya çıkan sembolizmin temel ilkeleridir.[13] Hem Ahmet HaĢim hem de A. Şinasi bizzat poetikalarında Fransız sembolistlerin adını hayranlıkla zikrederler. Hatta A. Şinasi, HaĢim'in bu hayranlığından söz ederken "*Ahmet Haşim'in eseri bizde Şeyh Galip, Abdülhak Hamit, Cenap Şahabeddin'i kısmen içine alan bir şiir mıntıkasıdır. Fakat onun asıl üstatları Fransız ‚Sembolist'leriydi.*"[14] der. Dolayısıyla HaĢim'in Şiir tanımı sembolist öğretiye sıkı sıkıya bağlıdır.[15] Ahmet HaĢim bunu

[12] Abdülhak Şinasi (Hisar), "Şiirde Vuzuh", **Dergâh**, S. 12 (Ekim 1337/1921), s. 193.

[13] Sembolizm hakkında geniĢ bilgi için bkz. Ġsmail ÇetiĢli, **Batı Edebiyatında Edebî Akımlar**, (8. bas.), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 108.

[14] Abdülhak Şinasi (Hisar), "Ahmet HaĢim'in Şiirleri", **Varlık**, S. 23 (Haziran 1934), s. 858.

[15] Fransız sembolistlerinden Paul Verlaine, L'art Poétique (Şiir Sanatı) adlı meĢhur Şiirinde sembolist öğretiyi Şöyle formülleĢtirir:

Şiir Sanatı
Musiki, her Şeyden önce musiki;
Onun için tekli mısradan Şaiĝma.
Kıvrak olur, erir havada sanki;
Ağır aksak söyleyiĢ eyanaĢma.

Kelime seçerken de meydan senin;
Bile bile bir nebze aldanmalı.
Dumanlısı güzeldir türkülerin;
Öyle hem seçik olsun hem kapalı.

Güzel gözler tül ardında görünsün
Gün ıĢığı titremeli Şiirinde
Ak yıldızlar maviliğe bürünsün
Ilgıt ılgıt sonbahar göklerinde.

Ara rengin peĢindeyiz çünkü biz;
Rengin değil, ara rengin sadece.
Ancak öyle sarmaĢ dolaĢederiz
Kavalı boruyla, rüyayı düĢle

gizleme ihtiyacı duymaz. Hatta şiiri tarif ederken üstatlarının sözlerini doğrudan iktibas ettiği de olur. Dahası iktibas ettiği bu tariflerle kendi yaptığı tarifler nerdeyse birebir örtüşmektedir. Mesela Mallarmé'den yaptığı şu alıntı bu durumun en açık göstergesidir: "Mallarmé *bu esasları vaz'ettikten sonra, şiirin ve şairin mahiyet ve hususiyetlerini şu suretle tayin ediyor: Şiir ahenk ve timsal ile edebî bir fikri ifade eden bir nağmedir. Binaenaleyh şiir yalnız derunî bir teheyyücün mahsulü olan manzumelere denilebilir. Tasvir, tarif, talim ve hitabet şiirleri ancak nesrin birer müştereddi şeklidir.*"[16] Aslında Haşim, tıpkı Fransız sembolistler gibi şiirin tarifine pek taraftar değildir.[17] Zira bu anlayışa göre şiir herhangi bir tanımın içine rahatça sığdırılacak kadar somut değildir. Bu yüzden o da üstatları gibi şiirin ne olduğundan çok ne olmadığı üzerinde durmuştur.[18]

Nükte belâsından kurtulmaya bak;
Acı zekâ, sulu gülüş neyin?
Çıkarıştırmı bu cins sarımsak
Maviliğin yaş dolar gözlerine.

Tut belâgati boğazından, sustur
El değmişken bir zahmete daha gir;
Kafiyenin ağzına da bir gem vur
Bırakırsan neler yapmaz kim bilir?

Nedir bu kafiyeden çektiğimiz
Hangi sağır çocuk, ya deli zenci
Sarmış başımıza bu meymenetsiz
Bu kof sesler çıkaran kalp iniciyi?

Hep musiki, biraz daha musiki;
Havalanan bir şey olmalı mısra
Deli bir gönülden kalkıp gitmeli
Başka göklere, başka sevdalara.

Dağılıp tozu sabah rüzgârlarına
Mısraların alsın başını gitsin
Kekik, nane kokaraktan, dört yana…
Üst tarafı edebiyat bu işin
(Çev. S. Eyüboğlu – M. C. Anday)

[16] Ahmet Haşim, "Sembolizmin Kıymetleri", **Hayat**, S. 26 (Mayıs 1927), s. 507.

[17] Ahmet Haşim, şiirin tarifine itirazını yine bir Fransız sembolisti örnek göstererek ortaya koymuştur. Bir eleştiriye cevap mahiyetinde olan yazısında şöyle der: *"Fransız sembolist mektebi üstadı, Encümen-i Daniş azasından büyük şair Henri de Régnier"nin olan bu cevap, gerçi bir Ziya Gökalp Beyi merhametle tebessüm ettirecek kadar sade ve basittir. Korkunç bir gergedan gibi ilmî bir boynuzu, felsefî bir dişi ve içtimaî bir kuyruğu olmadığı için kâfi derece havassa çarpmıyor. Fakat nümayiş müptelâsı olmayanlar için o sadeliğin derin hakikati karşısında, bütün o içi boş ve karışık cümleleriyle, dünyanın bütün Gökalp"ları, baştan başa soluk ve gülünçtür. Hars mühendisi, ,,şiir"in, şiir olmak için, ne gibi anasırdan âzâde olması ve ne gibi anasırı ihtiva etmesi lâzım geldiğini, şiirin ne suretle bediî, gayr-ı bediî, millî, gayr-ı millî olacağını biliyor. Fakat büyük Fransız şairi bütün bu işlerden bîhaberdir. Firarî ,hayal"i rakîk bir lisanın rengârenk tülleri içinde yakalayan ve şiiri ta ruh ve musiki hududuna kadar götürmek mucizesini gösteren Henri de Régnier, ,,Yeni Hayat" isimli topal şaheserin nâzımına mekşûf olan esrarın hiçbirine âgâh olmadığı için, ,,Şiir Nedir?" diye sorulan suale ancak şu kısa ve mütevazıâne cevabı verebiliyor: ,,İstîzahınıza cevap veremediğimden dolayı beni affediniz. Şiiri tarif etmeğe kendimi muktedir göremiyorum. Hakîr bir şairden başka bir şey değilim. Şiirin tarifi külfetini nazariyatçılara bırakıyorum." "* Bkz. Ahmet Haşim, "Bir Cevap", **Müstakil Gazete**, S. 29 (Mart 1340/1924) / İbrahim Demirci, "Ahmet Hamiş'in ,Bir Cevap"ı", **Hece**, S. 59 (Kasım 2001), s. 93.

[18] Sembolistlerin üstadı Paul Valéry şiiri şöyle tarif eder: *"Şiir, çığlıkların, gözyaşlarının, okşayışların, öpüşlerin, iniltilerin gizlice anlatmaya çalıştığı ve eşyanın görünürde malik olduğu hayat ve tahmin edilen maksadında ifade etmek ister göründüğü bu şeyleri veya bu şeyi konuştuğumuz dil vasıtasıyla tasvir veya aslına irca etmek tecrübesidir. Bundan başka türlü tarif edilemez; olana cevap vermek yolunda harcanan enerji cinsindendir."* Bkz. Paul Valéry, "Şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 15 (Nisan 1936), s. 284.

Tanım yaparken şiirle nesir arasındaki fark üzerinde bu kadar ısrar etmesinin sebebi bu olmalıdır.[19] Zaten şiirin ne olduğunu söylediği tariflerinde de son derece serbest bir dil kullanır. Bu cümlelerden kesin bir hüküm çıkarmak çoğu zaman imkânsızdır. Böyle bir yazısında şiiri şöyle tarif eder: "*Şiir bir baş belâsıdır. Evvelâ radyum gibi istihalesi güç bir maddedir. Dağlar teşkil edecek söz yığınlarından bazen bir katresi bile damlamaz. Bu giran-baha ve garip ışık zerresinin tekevvünü için de ters işleyen karmakarışık asaptan yapılmış bir imbik cihaz lâzım.*"[20]

Abdülhak şinasi Hisar ve Ahmet Haşim ile birlikte hoca sıfatıyla Dergâh mecmuasının yazar kadrosu arasında olan ve başyazar mevkiinde bulunan Yahya Kemal, şiiri tarif ederken arkadaşlarından ayrılmaz. Denilebilir ki A. şinasi ve Haşim'in şiir tanımlarında tekrar eden ana madde mahiyetindeki kavramlar Yahya Kemal'de de mevcuttur. Bu benzerlik, herhangi bir düşünenin, bir muhitin mahsulü olduğunu gösteren en güzel örneklerden biridir. Kemal, 1926'da yazdığı hususi bir mektupta şiiri şöyle tarif eder:

> "şiir kalpten geçen bir hadisenin lisan hâlinde tecelli edişidir; hissin birden bire lisan oluşu ve lisan hâlinde kalışıdır. Düşündüklerimizi vezinle ve lisanla ifade edişimiz şiir değildir. Bir mısraın şiir olup olmadığı gayet aşikârdır. Derunî ahenk ile ifade edilmişse şiirdir. Fakat duyulmaksızın yalnız vezin ve lisan mümaresesiyle söylenen söz şiir olamaz…
>
> şiir bir nağmedir. Lâkin Frenklerin kuğu nağmesi dedikleri çok nadir ve halis bir cevherdir. Bu nağmeyi ifade etmek için vezin ve lisan ancak ve ancak bir âlettir."[21]

Abdülhak şinasi'nin "*Şiir, insanların kalplerine uğrayan ilâhî hislerdir.*" sözüne karşılık, Yahya Kemal "*Şiir, hissin birden bire lisan oluşu ve lisan hâlinde kalışıdır.*" der. Dikkat edilirse bu iki ifade birbirinin devamı niteliğindedir. Âdeta ilkine cevap veren ikinci ifade onu tamamlamış gibidir. Yine Yahya Kemal'in "*derunî ahenkle ifade edilen çok nadir ve halis bir kuğu nağmesi*" dediği şiir için A. şinasi "*mükemmel bir ifade, eda muvaffakiyetinin bir mucizesi*" der. Yazarın "*Güzel bir mısra, bir kelimesinin yerini değiştirirseniz vezni bozulmasa, sırrı bozulacak ve kerameti kaçacak bir ahenktir.*" sözü, Kemal'in "*Bir mısraın şiir olup olmadığı gayet aşikârdır. Derunî ahenk ile ifade edilmişse şiirdir.*" sözündeki "derunî ahenk" kavramını açıklar mahiyettedir. Her üç yazarın mutabık kaldıkları bir başka husus da şiirle müzik arasındaki münasebettir. Haşim, şiiri doğrudan "*musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisan" olarak görür. Ona göre "şiir bir hikâye değil sessiz bir şarkıdır.*" Yahya Kemal ise "*Şiir bir nağmedir. Lâkin Frenklerin kuğu nağmesi dedikleri çok nadir ve halis bir cevherdir.*" der. Abdülhak şinasi de şiire benzer bir anlam yükler. Yazara göre şiir, "*bizzat musiki gibi fikrin ve felsefenin tahteşşuurumuz içinde aks-i sedası yahut devamı demektir.*" Bir başka cümlede ise "*İşte bunun içindir ki asıl şiirler tercüme edilemez nağmelerdir.*" diyecektir. şiirle musiki arasında kurulan ilişkinin kaynağı yukarıda belirtildiği gibi sembolizmdir. "*Musiki, her şeyden önce musiki*" diyen Paul Verlaine, sembolizmin bu temayülünü tek mısra ile formülleştirmiştir.

Yahya Kemal pek çok şiir anlayışının bir arada yaşadığı Cumhuriyet Döneminde, daha önce yaptığı tanıma rağmen, farklı tanımlara müsamaha gösterecek hoşgörülü bir tavır takınır. Bir yazısında şiir tanımıyla ilgili düşüncesini şöyle ifade eder: "*Şiire dair kendi görüşümü yegâne*

---

[19] Ahmet Haşim'in *"Şiir ile nesir, yekdiğeriyle nispet ve alâkası olmayan, ayrı nizamlara tâbi, ayrı sahalarda, ayrı eb"ad ve eşkâl üzere yükselen, ayrı iki mimaridir... Denilebilir ki şiir, nesre kabil-i tahvil olmayan nazımdır."* cümleleri ile Paul Valéry'nin *"Bir şiirin nesre ircaının, nesir olduğu nispette söylenmesinin ve anlaşılmasının imkânsızlığı, o şiirin şiir olarak mevcut olabilmesi için nazarı itibara alınması gereken aslî şartlardandır."* cümleleri arasında açık bir benzerlik vardır. Bkz. Paul Valéry, "şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 14 (Nisan 1936), s. 268.

[20] Ahmet Haşim, "Kapanan Bir Mecmua", **Ökdam**, S. 11351, (Üçüncüteşrin1928) / **Bütün Eserleri – 2: Bize Göre – Ökdam'daki Diğer Yazıları**, (Haz. Ş.Enginün – Z. Kerman), (3. bas.), Dergâh Yay., İstanbul 2004, s. 179.

[21] Yahya Kemal (Beyatlı), **Edebiyata Dair**, (4. bas.), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1997, s. 48. ("şiir" başlığını taşıyan bu yazı Yahya Kemal'in Faruk Nafiz'e Varşova'dan (1926) gönderdiği bir mektubun Süleyman şevket tarafından **Güzel Yazılar**'a (İst.1947, s76) alınan küçük bir parçasıdır.)

doğru görüş saymaktan uzağım. Bu ancak benim kendi görüşümdür, diyebilirim. Bu asırda mademki çeşit çeşit ve hatta birbirine zıt şiir çığırları var ve bu çığırlar arkalarından birçok hayranlarını sürüklüyorlar; şiirin yalnız bir türlü tarifine güvenmek, hakikate göz yummak olur."[22]

Şiiri meçhulün sesi olarak duyan ve onda vuzuhun aranamayacağını söyleyen bir başka yazar, Hasan Ali Yücel'dir. 1927'de yazdığı bir yazıda şiiri uzun uzadıya tarif ederken yukarıda bahsedilen Dergâhçıların ortaya attığı kavramlara başvurur. Kendisi de Dergâh yazarlarından olan Hasan Ali, en genel manasıyla şiiri şöyle tarif eder: "*Şiir, en geniş manasıyla, hayat ve kâinatın karanlıklarında yaşayan meçhulün sesidir. Onun için müphem, zekâya asi, vuzuhtan müteneffirdir. Şiir, hakikatin hayale i'tilâsı, hayalin hakikate sukutudur. Onun için bir bakışta duman bir bakışta sehâba benzer. Avuçlarınıza aldıkça yok olduğunu görürsünüz; gözlerinizle takip etmek istedikçe başınız döner ve büsbütün onu kaybetmiş olursunuz.*"[23] Bu tarifin yukarıda yer alan Abdülhak Şinasi Hisar'a ait "*Şiir, belki biraz da hakikati ibhamiyle birlikte görüp tefsir etmek, bu cihetle onu dumanlı, renkleri birbirine aksetmiş olarak irae etmektir.*" cümlelerinden ne derece mülhem olduğu açıktır. Yine Ahmet Haşim'in aynı yıllarda yazdığı bir tanımda geçen "*Şiir bir baş belâsıdır. Evvelâ radyum gibi istihalesi güç bir maddedir.*" sözüyle dile getirdiği şiir tarifinin zorluğu ortak bir kanaattir. Hasan Ali, yazısın devamında şöyle der:

> "Şiir, mevcut olanın mevcut olması arzu edilene ilticası; noksanın kemale iştiyakıdır. Bu itibarla şiir, ruhlar için bir adese vazifesi görür; onun âletine tesadüf eden şeyleri cesamet-i tabiiyesinden çok daha büyük görürüz. „Büyük", fakat „başka" değil!..
>
> Şiir, zekânın kendini tel'in etmesi; kalbin bu acze karşımerhamet duymasıdır. Bu nokta-i nazardan en yüksek şiir musikide bulunur, musikinin en yüksek şiiri ise senfonilerde duyulur. Şiir, ruhların miracıdır. Orada insan kalbi, hayatın kendisiyle bilâ-vasıta temas eder. Hayat ile ittisalin ve onunla bî-lafz ü kelimat telâkinin verdiği manevi hazzı hiçbir şey veremez. Onun içindir ki ilme ısınmayanlar pek çok olduğu hâlde şiiri sevmeyen – anlayan demiyorum – insanlar pek azdır. Tabiata karşı azâ-yı havâs nasıl münfailse kalp de güzelliğe karşı öyledir. Açık olan gözün görmemesindeki imkânsızlığı, ayniyle, hayata teveccüh etmiş bir kalbin vuruşlarında da bulabilirsiniz.
>
> Şiir, mütenahiye sığmayan ruh-ı beşerin namütenahiliklere gömülmesidir. Namütenahilik olmasaydı şiir olmazdı, şiir vücuda gelmeseydi sonsuzluk fikri tahassül edemezdi. O zaman ruh-ı beşer, kökünü toprakların altına uzatamayan, dallarını havalara yükseltemeyen bir nebat gibi bodur kalır ve kururdu. Şiir insaniyetin nesg-i hayatiyesidir."[24]

Bu tarifte dikkati çeken en önemli hususiyet şiirin yüceltilmesidir. Öyle ki "*şiir, ruhların miracı*"dır. Zekâyı aşar ve insan bu acze kalbiyle ağlar. "*Bu nokta-i nazardan en yüksek şiir musikide bulunur.*" şiirle musiki arasında kurulan ilişkiden yukarıda söz edilmişti. Dergâh yazarlarının şiiri tarif ederken üzerinde en fazla ısrar ettikleri bu ilişkiyi Hasan Ali de benimsemiştir. Yine onlar gibi Hasan Ali de şiire yarı kutsal bir mahiyet atfeder. Yazara göre şiir mütenahiye sığmayan insan ruhunun sonsuzluğa açılmasıdır. Hatta sonsuzluk fikri şiirden doğmuştur. O hâlde şiir, hayatın en ulvi gayesi, özü ve esasıdır.

Yazarlık hayatına Dergâh mecmuasında başlayan ve derginin kurucuları Yahya Kemal ile Ahmet Haşim'den önemli ölçüde etkilenen Ahmet Hamdi Tanpınar,[25] şiiri tarif ederken – yine

[22] **Age**, s. 46.
[23] Hasan Ali (Yücel), "Şiir ve şair", **Hayat**, S. 50 (TeşrinisaniI927), s. 467.
[24] **Agm**, s. 467.
[25] Ahmet Hamdi Tanpınar, Antalyalı Genç Kıza Mektup'ta Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'in kendi üzerindeki tesirlerini şöyle belirtir: "*Şiirde ve fikirde ilk ve galiba yüzünü gördüğüm son hocam Yahya Kemal oldu. Haşim'i daha*

sembolistlere has bir dikkatle – bedii zevki temin eden büyüleyici bir lisan ifadesini kullanır ve bu lisanı oluşturan unsurlar üzerinde durur. Tanpınar'ın tarifi şöyledir:

> "Bizim şiirden anladığımız mana, kelimelerin terkibinden doğan ritim, ahenk vs. vasıtalarla alelâde lisanla ifadesi kabil olmayan derunî haletlerimizi, heyecanlarımızı, istiğraklarımızı, neş'e ve kederimizi ifade eden ve bu suretle bizde bediî alâka dediğimiz büyüyü tesis eden bir sanat olmasıdır. Zahirî bir bakışa bununla vezin, kafiye, şekil dediğimiz kayıtların arasında hiçbir münasebet bulamaz; bunları sonradan gelme, hakikî bünye ile alâkası olmayan birtakım ilâveler, lüzumsuz kayıtlar gibi görür; fakat biraz daha yakından gören bir göz, bütün bu sonradan gelme lüzumsuz ilâvelerde şiirin nizamını, mükemmeliyet dediğimiz, kıvılcımı çıkartmak için, zekânın madde ile mücadelesini temin eden esaslı unsuru bulur."[26]

Yazarın sözünü ettiği büyüleyici lisan, kelimelerin terkibinden doğmuştur. Doğal dilin ifade etmekten aciz kaldığı deruni duygularımızı kendine özgü ritim ve ahenkle dile getirme kabiliyetine sahip bu dil, kendi musikisini kendisi icat eder. Tanpınar, bu tanımda doğrudan musiki kelimesini zikretmese de "*kelimelerin terkibinden doğan ritim ve ahenk*" sözüyle daha önce üstatları tarafından pek çok defa tekrar edilen şiirin musiki ile münasebetini kastetmiş olmalıdır. Yine "*Şiir kalpten geçen bir hadisenin lisan hâlinde tecelli edişidir; hissin birden bire lisan oluşu ve lisan hâlinde kalışıdır.*" diyen Yahya Kemal'e karşılık Tanpınar "*Şiir, alelâde lisanla ifadesi kabil olmayan derunî haletlerimizi, heyecanlarımızı, istiğraklarımızı, neş'e ve kederimizi ifade eden ve bu suretle bizde bediî alâka dediğimiz büyüyü tesis eden bir sanat.*" der. Yahya Kemal'in, "*Düşündüklerimizi vezinle ve lisanla ifade edişimiz şiir değildir. Bir mısraın şiir olup olmadığı gayet aşikârdır. Derunî ahenk ile ifade edilmişse şiirdir.*" fikrine Tanpınar şu sözlerle iştirak eder: "*Zahirî bir bakış bununla (şiirle) vezin, kafiye, şekil dediğimiz kayıtların arasında hiçbir münasebet bulamaz; bunları sonradan gelme, hakikî bünye ile alâkası olmayan birtakım ilâveler, lüzumsuz kayıtlar gibi görür.*" Her iki sanatkâr da vezin ve kafiye gibi kayıtlara bağlı sözü şiir saymamakla birlikte bunların şiire hizmetini kabul eder. O kadar ki şiir, vezin ve kafiye gibi ahenk kayıtlarına bağlı kalan söz değil; belki oluşturduğu iç ahenkte vezin ve kafiyeyi kullanmakla birlikte onları unutturan sözdür.

Şiir ve şiirin meseleleri üzerinde estetik bir dikkatle duran Ahmet Hamdi Tanpınar, şiiri tarif ederken kendi muhitinin poetik anlayışına bağlı kalmıştır. Aslında pek çok poetik meseleyi irdeleyen Tanpınar, üstatları gibi, şiiri tarif etme konusunda çekimserdir. Oldukça soyut tariflerinde ise şiirin ne olduğundan çok, şiir için haricî olanları tespit eden özgün ifadelere yer vermiştir.

Görüldüğü gibi Dergâh'ta kök salan ve ekseriyeti şairler tarafından yazılan poetik metinlerdeki şiir tarifleri birbirinden çok farklı değildir. Anahtar kavramlarına kadar aynı olan bu tariflerin okurda farklılık hissi uyandırması, yazarlarının üslûbuyla ilgilidir. A. Şinasi Hisar, Ahmet Haşim, Yahya Kemal ve A. H. Tanpınar gibi yazarlar; anlattıkları şeyi farklı renklerde gösterecek şahsi birer üslûp sahibidirler. Hakikatte ortaya konan şiir tarifleri aynı muhitte gelişen tek bir anlayışa bağlıdır. Bu tariflerin en genel vasfı ise saf şiire uygunluktur.

Batı'da olduğu gibi bizdeki saf şiir taraftarları da şiiri tarif konusunda son derece ihtiyatlıdır. Yukarıda zikredilen Dergâh şairleri şiiri tarife pek fazla yanaşmamışlardır. Fakat şiiri tariften sakınanlar yalnızca şairler değildir. Şair olmayan ancak şiir hakkında yazı kaleme alan yazarlar da bu konuda ketumdur. Devrin yetenekli yazarlarından Peyami Safa, kendisine bir mektupla müracaat eden Behçet Kemal Çağlar'a cevaben şiir tarifi hakkında şunları söyler:

---

evvel okumuş ve sevmiştim. Bu iki şair bana kendilerinden evvelkileri unutturdular." Bkz. Mehmet Kaplan, **Tanpınar'ın Şiir Dünyası**, (4. bas.), Dergâh Yay., İstanbul 2001, s. 227.

[26] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Şiir Hakkında", **Görüş**, S. 1 (Temmuz 1930), s. 18.

> "Cevap vermedim. Zira itiraf edeyim ki, benden hiç olmazsa küçük bir şiir tarifi isteyen bu müracaatı abes buluyordum ve sanıyordum ki, şiire en zıt şey, tarif ve tahdidine yürümektir. Meçhulün vasıtasız, muhakemesiz ve tarifsiz malum olmaya gidişinden başka manaya gelmeyen şiir, ne anlatılabilir ne öğretilebilir… şiir, kelimelerin ardında tefekkürden de geniş bir ruh atılışıyla varabileceğimiz çizgisiz, köşesiz ve hudutsuz bir âlemin sezilişidir."[27]

şiirin tarifine açıkça karşı çıkan Peyami Safa, ona kelimelerin ardında fikirden geniş bir ruh atılışıyla varabileceğimiz sonsuz bir âlemi sezişi demektedir. Bu tanımda metafizik bir duyarlılık dikkat çeker. En azından bahsedilen âlem fiziki dünyanın sınırlarını aşar. Yazara göre bu kadar soyut ve sınırsız olan bir mefhumu tarif etmek, onu sınırlandırmaktır. Bu sınırlandırma ise şiiri hakiki hüviyetinden ayrı düşünerek inkâr etmek demektir.

Mutlak varlığın ilham ve sezgiyle kavranabileceği düşüncesi, Doğu medeniyetinin en belirleyici karakteristiğidir. Bu yüzden mistisizmin asıl kaynağı Doğu'dur. Felsefeden bilime, hayattan sanata Doğu'ya ait her değer az çok mistiktir. Batı ise tam tersine maddecidir. Maddeci düşünce determinizm, pozitivizm ve materyalizm akımlarıyla oldukça güçlü bir sisteme de kavuşturulmuştur. Ancak bu maddeci düşünceden bunalan Batı, sonunda sezgiyle elde edilen mistik ve metafizik düşünceye yönelir. Pozitif bilgiden şüpheeden İmmanuel Kant'la başlayan bu düşünce akımı, 20. yüzyılın başlarında Henri Bergson'la tamamlanır. Sezgicilik olarak adlandırılan bu düşünce sistemi, sanatı da etkiler. Buna paralel olarak nesne ve eşyanın ötesindeki hakikati sezdirmeyi amaçlayan sembolizm ve empresyonizm gibi sanat akımları oraya çıkmıştır. Doğu mistisizminin sanattaki ifadesi ise biraz daha farklı olmuştur. Edebiyattan mimariye kadar hemen her tür sanatta sezdirilmek istenen bir hakikat daima mevcuttur ve bu hakikat temsilî ve alegorik bir biçimde sunulur. Doğu edebiyatlarında şiir; istiare, mazmun ve alegoriden oluşan büyük bir kültür vücuda getirmiştir. O hâlde medeniyet daireleri ne kadar farklı olursa olsun, Henri Bergson'un sözünü ettiği sezgicilik ile İmam Gazali'nin mükâşefe ilmi arasında mutlak bilgiye ulaşma yöntemi bakımından az çok bir benzerlik mevcuttur. Dolayısıyla mistisizmin asıl kaynağı Doğu İslam medeniyetidir.

Bergson felsefesine büyük bir ilgi gösteren Dergâhçılar, kaynakları Batı olmasına rağmen, dolaylı bir yoldan geleneksel değerlere yönelmişlerdir. Bir başka deyişle Dergâh hareketi, farklı bir çıkış noktasından hareket etmekle birlikte, esasen Doğulu değerlere dayanan mistik ve metafizik bir estetiğin peşindedir. "*Kısacası Dergâh, batıdan ödünç alınmış fikirlerle doğuya yönelişi ve mistik nitelikler taşıyan modern bir eğilimi temsil etmektedir.*"[28] Bu anlamda dergiye en büyük katkıyı sağlayanlardan biri Mustafa şekip Tunç'tur. Hatta estetikle ilgili yazıların daha çok bilimsel olanları da ona aittir. Mustafa şekip, bu anlayışa uygun olarak, daha sonra Ağaç dergisine yazdığı bir yazıda doğrudan şiiri ele alacak ve onu şöyle tarif edecektir:

> "şiir, felsefe ve ilim gibi mücerret fikirlerle değil hayal ve sembollerle yapılır. Fakat bunları sadece sıralamakla da şiir olmaz. Çünkü şiir ne bir teşbih kumbarası, ne de bir istiare kaleydoskopudur. şiir hislere sinmiş bir dünya ve hayat görüşünün realiteler üzerine attığı ağla, müşahhas hayallerde topladığı bir cihandır. Bunun için de, şairin içinde temaşa edilen bir âlem, plâstik ve müzikal bir hava, bütün varlıklara sirayet edecek ruh ve bu ruhun tercümanı olan (semboller) remzler olması lâzımdır. şiirin güzelliği ve ifadesindeki kudretin sırrı da buradan gelir. şair kendi âlemiyle evvelâ kendisi teshir edilmiştir. Başkalarına yaydığı füsun kendi füsununden başlar. şairin en büyük zevki kendi âlemini bütün ahenk ve sembolleriyle örmektir. Bunun için de plâstik bir görüş ve kelimeleri

[27] Peyami Safa, **Objektif-2: Sanat Edebiyat Tenkit**, (3. bas.), Ötüken Yay., İstanbul 1978, s. 282.
[28] Beşir Ayvazoğlu, **Geleneğin Direnişi**, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 134.

bunlara göre ahenklendirmek ister. Şiirin bütün çilesi burada toplanır. Her şairin öteye beriye serpiştirdiği birçok notları vardır. Bunlar şairin şiire varıncaya kadar ruhunun geçirdiği sergüzeştlerin görünür izlerini aksettirir. Şekil, ses ve fikrin birbirleriyle kaynaşarak tek bir cevher hâline gelmesi demek olan şiir, vücuda gelinceye kadar da bu esrarlı çalışmaya devam eder… Şiir, akılla plâstik sanatlar ve musiki arasında raks eden bir sanat kalıyor."[29]

Mustafa Şekip'e göre şiir, felsefe ve ilmin soyut fikirle anlattığını, hayal ve sembollerle anlatır. Çünkü "*Şiir hislere sinmiş bir dünya ve hayat görüşünün realiteler üzerine attığı ağla, müşahhas hayallerde topladığı bir cihandır.*" Öyleyse "*şairin içinde temaşa edilen bir âlem, plâstik ve müzikal bir hava, bütün varlıklara sirayet edecek ruh ve bu ruhun tercümanı olan (semboller) remizler olması lâzımdır.*" Buna göre içinde büyük bir âlem taşıyan şair küçük bir evrendir (mikro kozmos). Böylesine bir âlem ancak remizlerle (semboller) sezdirilebilir. Dolayısıyla şiir pek çok imkândan istifade etmek zorundadır. Bu zorluğu yenmek isteyen şirin, akılla plastik sanatlar ve musiki arasında raks eden bir cambaz olması gerekecektir.

Dergâh'ta yolları kesişen yazar, şair ve filozofların şiir tarifleri büyük bir benzerlik gösterir. Onlar bu tariflere dönemin ilerleyen yıllarında da sadık kalmışlardır. Hatta bu telakki dönemi dolduran geniş bir tesir dalgası meydana getirmiştir. Fakat 1940'lara doğru şiir tanımında kısmi bir değişimin görülür. Bu değişimin asıl sebebi yeni düşünce akımlarıdır. Özellikle sosyalist yazarlar, eski tanımlara itirazı ima eden ifadelere yer verirler. Ancak bu yeni tanımlar da eski kavramları kullanmaktan kurtulamamıştır. Şiiri, ihtiras ve lirizm olarak tanımlayan Sadri Ertem, bu iki duygunun birleşmesinden doğan şirin ortaya çıkışını "derunî infilâk" ibaresiyle karşılar.[30] Bu ibare her hâlde Yahya Kemal'in "derunî ahenk" sözünden az çok mülhemdir. Bununla birlikte aynı yıllarda kaleme alınan kimi şiir tarifleri kelimeyi yücelten sembolist anlayışın henüz etkisini yitirmediğini gösterir. Yunus Kâzım Köni'ye ait bir tarif bu durum için iyi bir örnektir. Yazar bu tanımında şöyle der: "*Şiir ki akşam bulutlarının kenarlarını yalayan son altın ışıktır, şiir ki seher vaktinin tazeliğidir; bulutlardan o parıltıyı, denizden o esrar dolu kırık ay şualarını kaldırırsanız ve o seher saatleri geçerse, bulutlar her günkü bulutlar, deniz her günkü deniz ve seher vakti seherleşen manzaranın alelâdeliği de meydana çıkar. İşte şiirde kelimelerin böyle bir parıltısı, ay parıltısının suda eriyişi ve tazeliği vardır.*"[31] Yunus Kâzım, aynı yazının devamında kaynağı sembolizm olan ve Dergâh'tan beri pek çok yazıda belirtilen kelime uyumuna bir kez daha değinir. Bu düşünceye göre kelimelerin yan yana gelmesinden kelimelerin üstünde yeni ve büyüleyici bir anlam doğar. Yazara göre kısaca bu, sözdür. Öyleyse şiir, söz söyleme sanatıdır.[32] Bu yazıdan birkaç ay sonra bu kez Orhan Veli meşhur poetikasında "*şiir, yani söz söyleme sanatı*" diyerek şiiri aynı biçimde tarif edecektir.

Varlık dergisinde Orhan Veli'nin "Şiire Dair" başlıklı yazı serisinin başlamasından sadece altı sayı önce, yine aynı dergide Bergson felsefesinden mülhem yeni bir şiir tarifi yer alır. Cemil Sena Ongun'un kaleminden çıkan yazıda şiir şöyle tarif edilmiştir:

[29] Mustafa Şekip Tunç, "Şiir ve Fikir", **Ağaç**, S. 4 (Nisan 1936), s. 2 / **Büyük Doğu**, S. 17 (Şubat 1946), s. 6.

[30] Yazar bu tanımında şiirin şöyle der: *"Mücerret fikir hâlinde şairle romancıyı ayırmaya lüzum yoktur. Fakat iş müşahhaslaşınca tamamen değişiyor. Bu fark nereden geliyor? Bu fark şiirle romanın bünyesi arasındaki farktır. Çünkü şiir = ihtiras + lirizmdir. Şiir her şeyden evvel derunî bir infilâktır. Bu infilâkı yapamayan şair ağzıyla kuş tutsa nafiledir."* Bkz. Sadri Ertem, **Fikir ve Sanat**, Semih Lütfi Kitabevi Yay., İstanbul 1939, s. 11.

[31] Yunus Kâzım Köni, "Bir Şiir ve Bir Manzume", **Yeni Adam**, S. 246 (Eylül 1939), s. 12.

[32] Yazarın bu tarifi yaptığı ilgili bölüm şöyledir: "*Burada bir daha tekrar edeyim: Şiir söz sanatıdır. Söz aslında manalı bir kelimedir. Fakat şiirde mana kelimenin kendi içindeki, zihnî mefhum değildir. Kelimeler bir araya gelince o kelimelerde esasen mevcut olandan başka, yeni bir mana, yeni bir tasavvur husule gelir.*" Bkz. Yunus Kâzım Köni, **agm**, s. 12.

> "Bize göre Şiir, musiki ile mimariyi, dans ile resmi kendisinde toplayan yani, hesapla hendeseyi kaynaştıran bir sanattır ve en gerçek Şiir, geometrik görüşler içinde adedi saklayabilendir; yani mahdudiyeti sonsuzlukla kaybettiren, parçalıyı parçasızın bünyesinde eritebilendir. Şiir, doğrudan doğruya bir sonsuzluktur, bir bütündür. Nasıl ki, bir kâğıda çizdiğimiz küçük bir üçgenin alanı ile yıldızlar arasına çizildiğini farz edeceğimiz muazzam bir üçgenin alanı aynı kıymete malik ise öylece Şiir her şeklinde muhtevaları ne olursa olsun, hep aynı geometrik – estetik vasıflara malik olan bir bütündür.
>
> Hülasa sanat, bize göre bir geometridir. Fakat geometri nasıl ki mekâna şekil verirse, Şiir de heyecanlarımıza, ideallerimize şekil verir. Şiir ruhu maddede, fikri harekette, ideali seste billûrlaştıran bir yaratıcıdır. Bu bakımdan en yüksek Şair, lisana, bu tanrısal ve plâstik değeri açılayabilendir. Yani ruhi nizamı, geometrik nizama en iyi uydurabilen, şekil ile manayı uzlaştırabilendir.
>
> Bize göre Şiir, kamusal tasavvurların sübjektif ve şahsî bir hassasiyet süzgecinden geçirilmesi ve bunların geometrik zarflarla ifadesinden ibarettir."[33]

Şiiri sonsuz bir bütün olarak kabul eden Cemil Sena Ongun'la "*Şiir hislere sinmiş bir dünyadır.*" diyen Mustafa Şekip Tunç arasında önemli bir benzerlik mevcuttur. Yine Cemil Sena Ongun'a ait "*Bize göre şiir, musiki ile mimariyi, dans ile resmi kendisinde toplayan yani, hesapla hendeseyi kaynaştıran bir sanattır.*" sözü ile Mustafa Şekip'e ait "*Şairin içinde temaşa edilen bir âlem, plâstik ve müzikal bir hava, bütün varlıklara sirayet edecek ruh ve bu ruhun tercümanı olan (semboller) remzler olması lâzımdır.*" sözü, daha önce Şiirin ihtiva ettiğini söyledikleri sınırsız âlemi sezdirmek için öteki sanatlara müracaatları bakımından paralel ifadelerdir. Cemil Sena bu müracaata bir açıklama da getirir ve "*Şiir ruhu maddede, fikri harekette, ideali seste billûrlaştıran bir yaratıcıdır.*" der. Belli ki her iki yazar da Şiiri, hakiki bir âlemin ifadesi veya bizzat kendisi kabul etmektedir. Ancak Cemil Sena'nın hesap ve hendese üzerindeki ısrarı dikkat çekicidir.[34] Sanat bize göre bir geometridir, diyen ve Şiirde geometrik bir estetik arayan yazar; bununla Şiirin yalnız biçim bakımından bir nizama bağlanmasını kastetmez. Yazara gire "*geometri nasıl ki mekâna şekil verirse, şiir de heyecanlarımıza, ideallerimize şekil verir.*" Kısacası nasıl uzay boşluğunun sonsuzluğu ancak geometriyle kayıt altına alınabiliyorsa, hudutsuz insan duyguları da yalnız Şiirle kayıt altına alınabilir.

Aralık 1939'da Varlık dergisinde "Şiire Dair" üst başlığıyla kaleme aldığı beşyazının ilki olan "Garip"te Orhan Veli, kendinden önceki saf Şiir taraftarı tanımlara tepki sayılabilecek kısa bir tarif yapar:[35] "*Şiir, yani söz söyleme sanatı, geçmiş asırlar içinde pek çok değişikliklere uğramış ve en sonunda bugünkü noktaya gelmiştir. Bu noktadaki şiirin doğru dürüst konuşmadan bir hayli farklı olduğunu kabul etmek lâzımdır.*"[36] Orhan Veli'nin tek cümleye sığdırdığı Şiir tanımı – yukarıda da belirtildiği gibi – daha birkaç ay önce Yeni Adam'da "*Burada bir daha tekrar edeyim: Şiir söz sanatıdır.*" diyen Yunus Kâzım Köni'ye ait gibidir. Orhan Veli bu tarife bir sonraki yazıda

[33] Cemil Sena Ongun, "Şiirde Formalizm Hakkında Bir Deneme", **Varlık**, S. 148 (Eylül 1939), s. 108.

[34] Sanatın geometriyle izahı Pythagorasçı felsefeyi düşündürmektedir. Matematik ve musikiyle çok uğraşan Pythagorasçılar, sayılardan edindikleri bilgileri genelleştirerek sayıları bütün varlığın ilkeleri (arkhé) yapmışlardır. Onlara göre nesnelerin özü, gerçeği, varlığın ana maddesi (arkhé) sayıdır. Geniş bilgi için bkz. Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, (5. bas.), Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1995, s. 31.

[35] Bu tarif, Ahmet Haşim'e bir itiraz niteliğindedir. Çünkü Haşim, Şiirde mana meselesini izah ederken "*Şiir için bunları* (fikir, hikâye ve vuzuh gibi mana unsurlarını) *elzem addedenler; şiiri tarih, felsefe nutuk ve belâgat gibi bir sürü „söz" sanatıyla karıştıranlar ve onu asıl çehre ve alâiminden seçip tanımayanlardır.*" der. Orhan Veli ise bu cümlelerdeki iki ana kavramı kullanarak Şiiri bu telâkkinin tam tersine tarif eder: "*Şiir, bütün hususiyeti edasında olan bir söz sanatıdır. Yani tamamıyla manadan ibarettir.*"

[36] Orhan Veli (Kanık), "Şiire Dair: Garip", **Varlık**, S. 154 (Aralık 1939), s. 266.

da sadık kalır ve "*Şiir, bütün hususiyeti edasında olan bir söz sanatıdır. Yani tamamıyla manadan ibarettir. Mana insanın havass-ı hamsesine değil, ruhiyatına hitap eder.*"[37] der. Şairin, bu tarifte "eda" kelimesiyle neyi kastettiği açık değildir. Ancak ikinci cümleden "eda"yı "mana"ya eşittuttuğu anlaşılmaktadır. Fakat bu mana saf şiir taraftarlarının öteden beri sözünü ettikleri, kelimelerin bir araya gelmesinde doğan ikinci bir mana olmalıdır.[38] Nitekim Yunus Kâzım Köni de söze aşağı yukarı aynı anlamı vermiş ve şöyle demişti: "*Burada bir daha tekrar edeyim: Şiir söz sanatıdır. Söz aslında manalı bir kelimedir. Fakat şiirde mana kelimenin kendi içindeki, zihnî mefhum değildir. Kelimeler bir araya gelince o kelimelerde esasen mevcut olandan başka, yeni bir mana, yeni bir tasavvur husule gelir.*"[39] Yunus Kâzım Köni ile Orhan Veli arasında açık bir benzerlik mevcuttur. Birincinin kelimeler arasındaki uyumdan ileri geldiğini söylediği yeni mana veya yeni tasavvuru, ikincisi "eda" kelimesiyle karşılamış gibidir. Orhan Okay; kelime seçimine şiddetle karşı çıkan, şiirde vezin ve kafiyeyle birlikte "ahenk"i de reddeden Orhan Veli'nin "eda" kelimesine yüklediği anlamı "paradoks" olarak görür.[40]

Bir başka şair Asaf Halet Çelebi, şiiri tarif ederken yine kelime üzerinde durur ve kelimeler arasındaki uyumdan doğan anlamı yeni bir tarife kavuşturur. "*Şiir, kelimelerin lügat manalarından ziyade onların tılsım formülleriyle açılır sihirkâr bir bahçedir.*" diyen şair, kelimelerin şiire girerken kendi anlamlarından soyunmalarını ister. Fakat bu nasıl sağlanacaktır? Hakiki şiiri yazmak için iptidaileşmenin şart olduğunu söyleyen şair, kelimeler için de aynısını düşünmüş olmalıdır. Aslında bir saf şiir telakkisi olan bu düşünceye göre, şiirin büyüleyici bir bütün olabilmesi için bünyesine aldığı kelimelerin her türlü anlam ve çağrışımlarından kurtularak bakir kalmaları gerekir. Zira kelimeler ancak bu şekilde yeni bir anlam iklimi oluşturabilirler. Daha sonra değişik meseleler üzerine iyi bir poetika[41] yazacak olan Asaf Halet Çelebi, şiirin tarifiyle ilgili bu ilk cümlelerini şöyle bir araya getirmişti:

> "Hakikî şiir yazmak için ya çok iptidaileşmek ve ağaca sopa vuran zattan daha eski devirlere veya cemiyetin hududunu aşarak ötelere gitmeli… Bunu yapanlar ne kadar azdır ve onların hakikî şiirine initié olmak ne kadar az kimselere nasip olmuştur. Ancak onların meşrurunda da şairin tesirinden ziyade kendi iç âlemimizin aksini, kendimizi görürüz ve şairin tesirini hatırlamaya vakit bile bulamayız. Hakikî şiir kelimelerin lügat manalarından ziyade onların tılsım formülleriyle açılır sihirkâr bir bahçedir."[42]

Yedi Meşale şairlerinden Yaşar Nabi Nayır, saf şiir taraftarlarına has bir tereddütle hiçbir tanımı tek başına yeterli bulmaz. Şiiri tarif etmenin güçlüğü karşısında şair şöyle der:

> "İnsan emeğinin ürünleri arasında şiir kadar anlatılması güç bir şey düşünülebilir mi? Şiirin yüzlerce tanımı yapılmıştır, daha yüzlercesinin de yapılacağına şüphe yok. Bunlardan çoğu, bir noktadan şiirin ruh ve mahiyetine yaklaşabilir, ama hiçbiri tam anlamıyla şiiri anlatamaz.
>
> Şiiri olumlu bir ölçü içinde mihenge vurmaya, bir kurala sımsıkı bağlı tutmaya kalkışanlar er geç hapsetmek istedikleri şeyin bu çerçeveleri kırıp taştığını görmeye mahkûmdurlar."[43]

---

[37] Orhan Veli (Kanık), "Şiire Dair: 2; Âhenk ve Tasvir", **Varlık**, S. 156 (Ocak 1940), s. 315.

[38] Orhan Veli poetikasının "şairane" bölümünde *"İşte eski şiirin yukarıda bahsettiğim hususiyeti bu edadır ve ismi de „şairane"dir"* diyerek "eda"yı "Şairane" sayacak ve ona itiraz edecektir. Dolayısıyla aynı serinin devamı olan bu iki metinde "eda" kavramına yüklenen anlamlar birbiriyle çelişmektedir. Bkz. "Şiire Dair: 4; Şairane", **Varlık**, S. 158 (Şubat 1940), s. 358.

[39] Yunus Kâzım Köni, "Bir Şiir ve Çok Manzume", **Yeni Adam**, S. 246 (Eylül 1939), s. 12

[40] M. Orhan Okay, **age**, s.58.

[41] Mustaf Miyasoğlu, **Asaf Halet Çelebi**, MEB Yay., İstanbul 1994, s, 121.

[42] Asaf Halet Çelebi, "Şiirde Şairin Tesiri", **Yeni Adam**, S. 312 (Birinci Kanun 1940), s. 4.

[43] Yaşar Nabi (Nayır) – Salih Bolat, **Şiir Sanatı**, (1. bas.), Varlık Yay., İstanbul 2004, s. 127.

Hiçbir tarifin şiiri kuşatamayacağına inanan Yahya Nabi, "*Şiiri ancak severiz ve karşılaştığımız zaman, açıklamak gereğini duymadan ,,işte şiir" deriz.*" sözüyle şiirin tarifini lüzumsuz bulur. Dolaylı bir tarife müracaat eden yazar, sembolistlerin öteden beri ısrarla vurguladıkları musikiyi şiirin asli değeri olarak tanır. Ancak vezin ve kafiyeyi musikinin temin edilmesinde birer yardımcı unsur addeder ve şiirin manzum yazılarda aranmasını son derece yanlış bulur. Yazara göre "*Geniş manasıyla şiir ne kadar tanımı imkânsız bir kavramsa manzum yazı çerçevesi içinde şiir de o kadar başıboştur, nazariyeler içinde kalıplanması o kadar imkânsızdır.*"[44]

Dergâh mecmuasıyla birlikte yeni bir ivme kazanan saf şiire taraftar poetik düşünce, 1940'lara kadar hemen hiç kesintiye uğramadan devam eder. Dolayısıyla bu devir poetikalarının çoğu sembolist kavramları kullanır. Hatta bazıları bu kavramların açıklanmasından ibarettir. Aslında bu poetik tutum, 1930'lardan sonra gelişen Yeni Edebiyat anlayışıyla bir nevi takviye edilmiştir. Bu yüzden özellikle Batı edebiyatlarını bilenler sembolist düşüncenin doğruluğundan şüphe etmezler. Dahası bu düşünceyi eleştirenler bile şiiri tarif ederken çoğu zaman onun kavramlarını kullanmak zorunda kalmışlardır. Sembolizme taraftar olanlar ise genellikle bu akımın öncülerini tefsir etmişlerdir. Suut Kemal Yetkin, böyle bir tanımda şiirle nesir arasındaki farkı vurgular ve şöyle der:

> "şiir için, nesir olmayan şey derler. Belliyi belirtmek gibi görünen bu tanımlama, şiirin derin bir yönüne dokunmaktadır. Valéry, düz yazıyı yürüyüşe şiiri raksa benzetir. Yürüyüşünaçık bir amacı vardır. Her yürüyüş,istenilen şeye yönelmiş bir hareketi ifade eder. Bu hareketin tarzı, hızı, o şeyin cinsine ve uyandırdığı arzunun şiddetine bağlıdır. Yürüyüş gibi, düzyazının da bir hedefi, bir amacı vardır.
>
> Raks ise birtakım hareketlerden ibarettir. Fakat bu hareketlerin amacı, kendilerindedir. Gideceği yere raks ederek giden bir kimse görülmemiştir. Raks gibi şiirin de başka yerlerde gözü yoktur, amacı kendisindedir. Fakat raks, faydacı hareketten ve dışhedeften ne kadar uzak olursa olsun, bayağı yürüyüşgibi, aynı uzuvları, aynı kemikleri, aynı adaleleri ve aynı sinirleri kullanır. şiir de düzyazıdan çok farklı olmakla birlikte aynı kelimeleri, aynı şekilleri, aynı ses perdelerini kullanmaktadır. Üstelik raks, hayat için gerekli olan vücut hareketleriyle nasıl gayesi kendinde olan bir hareketler sistemi yaratıyorsa, şiir de yaşamak ihtiyacından doğmuş olan ve bu sıfatla hayatın ve düşüncenin buyruğunda bulunan sözcükleri sanki köklerinden çıkararak onlarla kendi kendine yeten bambaşka bir dünya yaratıyor."[45]

Suut Kemal'in sözünü ettiği şiirle nesir arasındaki fark Hacim'den beri sürekli bahsedilen sembolist bir telakkidir. Yine tanımın son cümlesindeki köklerinden çıkarılan kelimelerle kendi kendine yeten bambaşka bir dünya kurulması fikri aynı telakkinin devamı olarak yukarıdaki pek çok tarifte dile getirilmiştir. Buna göre kelimeler, tıpkı raksın hareketleri gibi, ritim ve ahenkten ileri gelen yeni bir mana iklimi oluşturur.

Dergâh'ta temellendirilen sembolist şiir tarifi, etkisini hemen hiç yitirmeden Büyük Doğu muhitine kadar ulaşır. Çekirdeği daha önce Ağaç'ta atılan Büyük Doğu dergisi, poetik bir muhit oluşturacak nitelikli bir kadroya sahiptir. Fakat poetik meselelerde başçiçeken asıl yazar, denginin kurucusu Necip Fazıl Kısakürek'tir. şiirle ilgili fikirleri daha önceye dayanan ancak poetikasını 1946'da yazan Necip Fazıl, bütün poetika tarihini kısaca gözden geçirdikten sonra o güne kadar

[44] **Age**, s. 127.

[45] Suut Kemal Yetkin, **Edebiyat Üzerine Denemeler**, Palmiye Yay., Ankara 2007, s. 5. (Yazı, 22 Ağustos 1943'te kaleme alınmıştır.)

Şiirin gerçek manada tarif edilemediği kanaatine varmıştır.[46] Şaire göre Aristo'dan Valéry'ye kadar bütün poetika fikircileri şiiri tarifte acizdirler. Yazısına bu tespitle başlayan Necip Fazıl, Türk edebiyatının poetika başlığını taşıyan bu ilk metninde uzun bir şiir tarifi yapar. Poetika'nın ilk bölümünü oluşturan bu yazıda şiir şöyle tarif edilir:

> "Şiir nedir, suali insanoğluna Aristo'dan bugüne kadar, duman kıvrımlarındaki muadelenin tespiti kadar çetin göründü ve gayet adî laflar ettirdi. Aristo'dan Paul Valéry'ye kadar bütün poetika fikircileri, ya sahilsiz bir tecrit denizinde boyuna açılmaktan yahut 'musiki ruhun gıdasıdır' der gibi aşağının bayağısı birtakım his tekerlemelerine düşmekten başka bir şey yapamadılar.
>
> Çok poetika fikircisine göre şiir, tabiatı eşya ve hadiseleri taklitten ibarettir. Sonunculara göreyse yine şiir, kaba bir his aleti değil, girift bir idrak metodu… Fikrin hususi ifade kalıpları içinde tahassüs edasına bürünmesi işi..
>
> Bizim şiir anlayışımız, yirminci asra bağlı bu son kavrayışla, sanatların sanatını kendi mücerret zemini üzerinde en yakın billûrlaşmaya doğru ileri bir haysiyet görse de tamamlık ve yeterlik bulmaktan çok uzaktır. Bizce bu görüş, sanatların sanatına ait şekli bulmak için giriftlerin girifti bir çizgi senfonyasından yalnız tek bir hattı heceleyebilmiş olmaktan daha verimli değil…
>
> Şiir, eşya ve hadiselerin bütün mantık yasaklarına rağmen en mahrem, en mahcup, en hassas ve en mahkûm nahiyelerini yoklayarak ve nispetlerini karıştırarak mutlak hakikati arama işidir.
>
> Nebatlaşmaya doğru giden cemad, hayvanlaşmaya doğru giden nebat, insanlaşmaya doğru giden hayvan, en sonra da kendi kendisini aşmaya doğru giden insanın, hülasa bütün kadrosuyla bütün âlemin, akan su, uçan kuş ve düşünen insanla beraber, bilerek veya bilmeyerek cezbesine sürüklendiği mutlak hakikati aramak yolunda çocukça, cambazca ve kahramanca bir usul… Sırdaşlık ve lâubalilikte en verimli ve en pervasız, kaba fayda ve kuru akılda da en boynu bükük ve en korkak cehd…
>
> Şiir mutlak hakikati aramakta, fevkalâde sarp ve dolambaçlı, fakat kestirme ve imtiyazlı bir keçi yoludur. Oradan kalabalıklar değil, gözcüler, işaret memurları ve kılavuzlar geçer.
>
> Şiir, beş hassamızı kaynaştırıcı idrak mihrakında, maddi ve manevi bütün eşya ve hadiselerin maverasına sıçramak isteyen küstah ve başıboş kıvılcımlar mahreki… Ve o, bir noktaya varmanın değil, en varılmaz noktayı sonsuz ve hudutsuz aramanın davası… Maddi ve manevi eşya ve hadiselerin maverasında karargâhını kurmuş olan mutlak hakikat kapısı önünde, ebedî bir fener alayı…
>
> Mutlak hakikat Allah'tır.
>
> Ve şiirin, ister ona inananın ve ister inanmayanın elinde, ister bilerek ve ister bilmeyerek onu aramaktan başka vazifesi yoktur."[47]

Daha sonra zaman zaman kısmen değişecek olan Poetika'nın[48] bu ilk neşrinde Necip Fazıl şiir için "*sanatların sanatı*" demektedir. Bunu, sanatların göz bebeği veya sanatların özü şeklinde

[46] Poetika'sını 1946'da yazan Necip Fazıl, aslında poetik düşüncelerini daha önce değişik dergilerde ortaya koymuştur. Bu fikirleri ihtiva eden yazılar için bkz. "Sanat Hakkında", **Varlık**, S. 52 (Eylül 1935), s. 50 / "Fil Dişi Kule", **Ağaç**, S. 3 (Mart 1936) / "Manzara" **Ağaç**, S. 4 – 10, (1936) / "Necip Fazıl Diyor ki", **Her Ay**, S. 4, (Haziran 1937).

[47] Necip Fazıl Kısakürek, "Poetika: 1 – Şiir Nedir?", **Büyük Doğu**, S. 48 (Eylül 1946), s. 2 / **Çile**, (35. bas.), Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998, s. 472.

[48] İlkdefa 1946 yılında Büyük Doğu dergisinde İdeolocya Örgüsü genel başlığı altında neşredilmeye başlanan Poetika daha sonra Sonsuzluk Kervanı, Çile, Şiirlerim ve yeniden Çile şiirkitaplarına da alınmıştır. Fakat şiirkitaplarına

anlamak da mümkündür. Şair, daha bu ilk sözüyle şiiri diğer sanatlara üstün tutuğunu söylemiş oluyor. Poetika'nın ilerleyen bölümlerinde şiiri ilimle de karşılaştıran ve onu ilme üstün tutan Necip Fazıl, şuhâlde şiiri insan uğraşının en üstünü addetmektedir. Aslında şiirle ilgili bu telakki hem Doğu'da hem de Batı'da öteden beri mevcuttur. İslam kaynakları şaire hususi bir yer ayırır. Kur'an-ı Kerîm'in şuarâ Suresi'ndeki şairlerle ilgili tenkit, şiirleriyle İslamiyet'e iftira eden müşriklere yöneliktir.[49] Nitekim bizzat Ashab-ı Kiram arasında Hz. Muhammed'in takdirlerini kazınmış şairler bulunmaktaydı. Hatta şair sahabeler onun huzurunda şiir bile okuyabiliyorlardı.[50] Sahih hadis kitaplarında İslamiyet'e uygun şiir için takdir edici hükümler yer alır.[51] Batı'da ise durum biraz daha farklıdır. Antik Yunan destanlarında şair, yarı kutsal bir varlıktır. Büyük bir destan vücuda getiren Homeros, aslında başlatan sonra Paganist bir inanç sistemini anlatır. Tanrılar arası ilişki ve insanın tanrılara karşı mesuliyeti bu destanların asıl temi olarak telkin edilir. Cumhuriyet Devri şiir poetikasının çok fazla etkilendiği sembolizm ise şiiri neredeyse yeni bir din telakki eder.[52]

Necip Fazıl sanatların sanatı dediği bu yüce uğraşın tam olarak tarif edilebileceğine kani değildir. Şaire göre şiire ait şekli bulmak için onu tarif etmek, giriftlerin girifti bir çizgi senfonisinden tek bir hattı heceleme mesabesinde bile değildir. Buna rağmen onu tarif eden şair, daha ilk cümlesinde bütün poetikasının özü sayılabilecek hükmü ortaya koyar: "*Şiir, eşya ve hadiselerin bütün mantık yasaklarına rağmen en mahrem, en mahcup, en hassas ve en mahkûm nahiyelerini yoklayarak ve nispetlerini karıştırarak mutlak hakikati arama işidir.*" Bütün mevcudatın cazibesine kapıldığı mutlak hakikat nedir? Şair bu soruya ilk bölümün son cümlelerinde kesin bir cevap verir: "*Mutlak hakikat Allah'tır.*" O hâlde şiir, mutlak hakikat olan Allah'ı arama işidir. Nitekim şair, daha sonra bu bölümün sonuna "*Şiir, Allah'i sır ve güzellik yolundan arama işidir.*" cümlesini ekleyecek ve şiiri kesin bir biçimde tarif edecektir.[53] Necip Fazıl'ın şiir tarifi kendinden öncekilerle karşılaştırıldığında görülen en belirgin fark, bu tarifin

---

alınırken kısmen değiştirilmiştir. Poetika'nın son şekli için Çile'nin 1974 sonrası basımlarına bakınız. Ayrıca yazının ilk şekliyle son şeklinin karşılaştırılması içi bkz. M. Orhan Okay, **age**, s.138.

[49] "şuarâ Suresi", **Kur'ân-ı Kerîm**, 26. Sure, 224. Ayet.

[50] Bir keresinde "*Hz. Ömer, Mescid-i Şerif'egirmiş. Bakmış ki Hassân şiir inşâdiyle meşgul. Ona dik dik bakmış. O da: „Bu mescitte senden daha hayırlısı hazır olduğu hâlde ben şiir inşâd ederdim." dedikten sonra Ebû Hüreyre radiya'llâhu anh'a dönüp: „Allâh aşkına söyle, Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem'in „Hassân! Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem'den yana (küffâr-ı Kureyş'e) cevap ver. İlâhî, onu (yani Hassân'ı) Rûhü'l-Kuds (Cibrîl) ile te'yîd et!" buyurduğunu işittin mi? (işitmedin mi?)"diye sual ettiği, onun da „Evet (işittim)."dediği (sened-i muttasıl ile) rivayet olunuyor."* Bkz. **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh ve İgerhi**, C. 2, müellifi: Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi'z-Zebîdî, mütercim ve şârihi: Kâmil Miras, (7. bas.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1981, s. 395. Ayrıca şiirokuma meselesiyle ilgili içtihat için bkz. **age**, s. 396.

[51] Konu ile ilgili bir hadis şöyledir: *"Ebû Hüreyre radiya'llâhu anh'dan şöyle rivayet edilmiştir: Ebû Hüreyre, (bir kere dostlarına) menkıbeler anlatırken, Resûlullâh salla'llâhu aleyhi ve sellem'i de yâd ederek, Resûl-i Ekrem'in (Abdullâh İbn-i Revâha âtîdeki beyitleri inşâd ettiği sırada hüsn-i şiirini takdir ederek) "Şüphesiz kardeşiniz bâtıl söz söylemez, buyurduğunu haber vermiştir."* Hadis-i şerifin şerhi için bkz. **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh ve İgerhi**, C. 4, müellifi: Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi'z-Zebîdî, mütercim ve şârihi: Kâmil Miras, (7. bas.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1982, s. 127. Bir başka hâdis ise şöyledir: *"Übey İbn-i Kâ'b radiya'llâhu anh'dan, Resûlullâh salla'llâhu aleyhi ve sellem'in: „Şiirden bir kısmı şüphesiz ki hikmettir (ibret-âmiz bir levhâdır) buyurduğu rivayet olunmuştur*. İgerhi için bkz. **age**, C.12, s. 154.

[52] Cumhuriyet Devri poetika yazarları bu sembolist telâkkiye vakıftırlar. Bu durumu örneklendiren bir yazı için bkz. Ahmet Hâşim, "Sembolizmin Kıymetleri", **Hayat**, S. 26 (Mayıs 1927), s. 507.

[53] Aslında Necip Fazıl çok daha önce yazdığı bazı yazılarda şiiriibirkaç cümle ile tarif etmiştir. Bu cümlelerde Poetika'daki tarifin ipuçlarını bulmak mümkündür. Meselâ *"Şiir, Allah'ı sır ve güzellik yolundan arama işidir."* diyen şair, Ağaç dergisine yazdığı bir yazıda bu tanımın ipucu ve sebebi sayılabilecek şudüşünceye yer verir: *"Mistik telâkkiye göre her şeyden ve her ifadeden evvel var olan Allah, âlemleri, bir aşk hamlesi içinde, görünmek, bilinmek ve sevilmek için yarattı. O hâlde hayat, ilk sebep ve ilk hamlenin, fıldişi kulesini yırtması ve gömleğini sıyırması hadisesidir."* Bkz. "Fil Dişi Kule", **Ağaç**, S. 3 (Mart 1936), s. 1. Yine kendisiyle yapılan bir mülâkatta şiiriiçin şöyle der: *"Benim için şiir his değil, idraktir. Hissin fevkindedir. Şiir bir idrak vasıtasıdır."*, **Her Ay**, S. 4 (Haziran 1937), s. 96.

ötekilerden daha kesin bir anlama sahip olmasıdır. Şiir, Dergâh'tan beri pek çok poetikada ancak dolaylı bir biçimde tarif edilebilmiştir. Hatta bu tariflerin çoğunda şiirin ne olduğu değil, ne olmadığı üzerinde durulur. Şiirin herhangi bir hususiyeti ancak öteki sanatlara müracaatla izah edilir. Dolayısıyla zaman zaman son derece muğlak tarifler ortaya konmuştur.[54] Hâlbuki Necip Fazıl, Poetika'sının anahtarı kabul edilebilecek bu ilk bölümde, emin adımlarla kesin bir hüküm hazırlar: "*Şiir, Allah'ı sır ve güzellik yolundan arama işidir.*"

Çok bakışta şiirin dinî bir araç kabul edildiği fikrini akla getiren bu yargı, metnin sonunda yer verilen kısa bir paragrafla tasrih edilmiş ve yanlış anlamanın önüne geçilmiştir: "*Ve şiirin, ister ona inananın ve ister inanmayanın elinde, ister bilerek ve ister bilmeyerek onu aramaktan başka vazifesi yoktur.*" Demek ki şiir, bir arama cehtidir. Bu hükümden sonra mesela kendini vuslata adamış bir mutasavvıfın hayatının da şiir olması gerekir neticesine ulaşılabilir. Kaldı ki bir dervişin seyr ü sülukû fiziksel olmaktan ziyade fikrîdir. Ve bu yolculuğa çıkanın dilinden ve gönlünden başka sermayesi de yoktur. O, bütün çilesini bu iki vasıta sayesinde tamamlar. Mesela Yunus Emre'nin hayatını şiirinden ayrı düşünmek doğru değildir. Onun şiiri, onun hakiki hayatıdır. Çilesini onda çekmiş, vuslata onda ermiştir. "*Hamdım, piştim, yandım.*" diyen şairin de aslında gayesi şiir söylemek değildir. O bu sözle hayatını anlatmaktadır. Yunus'a "*Beni de piştiğin belâ kabında / O kadar kaynat ki, buhara benzet!*" diyen Necip Fazıl'ın, bu çileden habersiz olması düşünülemez. O, şiire "*Mutlak hakikati arama işi*" derken şiirle yaşadığını, şiirde yaşadığını, çilesini şiirde çektiğini de haber vermiştir.[55] Şair, bu çilenin mahiyetini de haber verir: "*Şiir, mutlak hakikati aramakta, fevkalâde sarp ve dolambaçlı, fakat kestirme ve imtiyazlı bir keçi yoludur. Oradan kalabalıklar değil, gözcüler, işaret memurları ve kılavuzlar geçer... Şiir, bir noktaya varmanın değil; en varılmaz noktayı, sonsuz ve hudutsuz aramanın davası...*" şiir için oldukça kesin bir tanım getiren Necip Fazıl, onun mahiyetini izah ederken mistik kavramlara müracaat eder: "*Şiir, sonu bulunmaz, dibine varılmaz, etrafı çerçeveye alınmaz, iç delâletlerin, maske altında maske, maske altında maske, maske altında maskesi olarak soydaş gayesini, remzî ve sırrî mahiyetinde hülasa edici ulvî bir idrak makamı hâlinde karşımızda abideleşiyor.*"[56] Aslında bu kavramlar yukarıda incelenen bazı tariflerde de kullanılmıştır. Mesela "sır", "remz" ve "çile" gibi kavramlara Mustafa Şekip Tunç'un tarifinde rastlanmaktadır. Ancak Bergson felsefesinden etkilenen Mustafa Şekip'in bu kavramaları kullanması, her hâlde varlığı sezgi yoluyla kavrama

[54] Yukarıda incelenen bazı poetikaların şiirtarifiyle ilgili önemli cümleleri şunlardır: "*Şiir, bizzat musiki gibi fikrin ve felsefenin tahteşşuurumuz içinde aks-i sedası yahut devamı demektir. / Şiir, insanların kalplerine uğrayan ilâhî hislerdir.*" (Abdülhak Şinasi Hisar); "*Şairin lisanı „nesir" gibi anlaşılmak için değil, fakat duyulmak üzere vücut bulmuş, musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır. / Şiir bir hikâye değil sessiz bir şarkıdır.*" (Ahmet Haşim); "*Şiir kalpten geçen bir hadisenin lisan hâlinde tecelli edişidir; hissin birden bire lisan oluşu ve lisan hâlinde kalışıdır. / Şiir bir nağmedir.*" (Yahya Kemal); "*Şiir, en geniş manasıyla, hayat ve kâinatın karanlıklarında yaşayan meçhulün sesidir. / Şiir, ruhların miracıdır. / Şiir, mütenahiye sığmayan ruh-ı beşerin namütenahiliklere gömülmesidir*" (Hasan Ali); "*Şiir, alelâde lisanla ifadesi kabil olmayan derunî haletlerimizi, heyecanlarımızı, istiğraklarımızı, neş'eve kederimizi ifade eden ve bu suretle bizde bediî alâka dediğimiz büyüyü tesis eden bir sanattır.*" (Ahmet Hamdi Tanpınar); "*Şiir, kelimelerin ardında tefekkürden de geniş bir ruh atışıyla varabileceğimiz çizgisiz, köşesiz ve hudutsuz bir âlemin sezilişidir.*" (Peyami Safa); "*Şiir, akılla plâstik sanatlar ve musiki arasında raks eden bir sanat kalıyor.*" (Mustafa Şekip Tunç); "*Şiir kelimelerle güzel şekiller kurmak sanatıdır.*" (Cahit Sıtkı); "*Bize göre şiir, musiki ile mimariyi, dans ile resmi kendisinde toplayan yani, hesapla hendeseyi kaynaştıran bir sanattır ve en gerçek şiir, geometrik görüşler içinde adedi saklayabilendir.*" (Cemil Sena Ongun); "*Şiir, yani söz söyleme sanatı.*" (Orhan Veli Kanık); "*Şiir kelimelerin lügat manalarından ziyade onların tılsım formülleriyle açılır sihirkâr bir bahçedir.*" (Asaf Halet Çelebi).

"*Şiir, yani söz söyleme sanatı*" (Orhan Veli Kanık)

[55] Necip Fazıl'ın Poetika'sıyla şiir arasındaki ilişki üzerine bir değerlendirme yazısı için bkz. Vefa Taşdelen, "Necip Fazıl'ın Çilesi, şiiri ve Poetikası Arasındaki İlişki Üzerine", **Hece**, (Necip Fazıl Özel Sayısı), S. 97 (Ocak 2005), s. 214.

[56] Necip Fazıl Kısakürek, "Poetika: 3 – şiirin Gayesi", **Büyük Doğu**, S. 50 (Ekim 1946), s. 2 / **Çile**, (35. bas.), Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998, s. 476.

çabasının neticesidir.[57] Bu sezgici düşünce şüphesiz kendi nesli gibi, Necip Fazıl'da da vardır. "*Şiir, tek kelimeyle üstün idraktir ve idrak yolunda basit ve kuru fikrin koltuk değneklerini elinden alıp onu en karanlık sezişlerin kanadı üzerine çeken ve ışık hızıyla uçuran sihirli seccadedir.*"[58] diyen şair, şüphesiz sezgici düşünceye rağbet etmektedir. şiir tarifinin remzî ve sırrî oluşuda bu düşünceyle ilişkilendirilebilir. Fakat onun şiir tarifi ne kadar remzî ve sırrî olursa olsun, her şeyden önce her hâlde tereddütsüz bir imanın ifadesidir ve belki kesinliğinin sebebi de budur. Aslında Necip Fazıl'ın Poetika'sında geçen "hakikat" kavramı yukarıda incelenen bazı poetikaların da önemli motifiydi.[59] Abdülhak şinasi Hisar, "şiir, belki biraz da hakikati ibhamiyle birlikte görüp tefsir etmek" ifadesine yer vermişti. Buna karşılık şirde her türlü mananın aleyhinde olan Ahmet Haşim, "*Şair, ne bir hakikat habercisi, ne bir belâgatli insan, ne de bir vâzı-ı kanundur.*" diyerek şirdeki hakikate itiraz etmişti. Hasan Ali Yücel ise "*şiir, hakikatin hayale i'tilâsı, hayalin hakikate sukutudur.*" diyerek hayalle hakikati şirde birleştirmişti. Bu tanımlarda geçen "hakikat" kelimesinin anlamı nedir? Felsefe tarihinin her dönemde yakasına yapıştığı "varlık" mı, yoksa "tarihî ve toplumsal gerçeklik" mi, ya da ancak duyularla elde edilen "madde" mi, belli değildir. Hâlbuki Necip Fazıl, "hakikat" kavramının neye tekabül ettiğini kesin bir dille ortaya koyar: "Mutlak hakikat Allah'tır." Son olarak mutlak hakikat olan Allah nasıl aranır ve bu yolculuğun hikâyesi nedir? Bu sorular karşısında ilim ve felsefe yaya kalmaktadır. Mutasavvıf telakkiye göre eğer bu yolculuğun bir hikâyesi yazılacaksa o, şirden başka bir şey olamaz. Leyla vü Mecnûn ile Hüsn ü Aşk bu hikâyenin en güzel örneklerindendir.

SONUÇ

Poetik düşünce tarihinin en eski meselelerinden biri, şirin tarifidir. Sadece şiir tariflerine bakarak bile poetikaların ana karakterini tespit etmek mümkündür. Herhangi bir devrin şiir telâkkisini belirlemek için mevcut poetikaların şiir tariflerine bakmak kâfidir. Cumhuriyet Devri poetikalarındaki şiir tariflerine bu dikkatle bakıldığında, tıpkı fikirler gibi, tariflerin de bir tekâmül seyrine tâbi olduğu görülmektedir. Buna göre, dönemi hazırlayan Dergâh muhitinde şiir yeniden tarif edilmiştir. Bu tarifin en önemli özelliği saf şiir anlayışına dayanmış olmasıdır. Fakat saf şiir yanlısı olan Ahmet Haşim, Yahya Kemal, A. şinasi Hisar, A. Hamdi Tanpınar, H. Ali Yücel, Peyami Safa, Mustafa şekip, Yunus Kâzım Köni, Yaşar Nabi, Suut Kemal vb. sanatkârlar, şiiri tarif konusunda son derece ihtiyatlıdırlar. Onlar şirin ne olduğu değil, daha çok ne olmadığı üzerinde durmuşlardır. Yaptıkları çok kısa tariflerde ise kelime seçimini öne çıkarmaktadırlar. Ayrıca mahiyetini tam olarak belirtmedikleri bir hakikatten söz etmekte ve şiiri onunla ilişkilendirmektedirler. Bu anlayışı sürdüren sanatkârların kaynak olarak doğrudan sembolizme bağlandıkları görülmektedir. Ancak fikirleri incelendiğinde sadece sembolizmle yetinmedikleri, sezgicilikten de etkilendikleri anlaşılmaktadır. Dönemin şartları gereği sezgiciliği öne çıkaran Dergâhçılar, aslında üstü kapalı olarak geleneksel bir düşünce sistemi olan mistisizme de yönelmişlerdir. Bu senteze iştirak eden pek çok yazar, yaptıkları tariflerde şiiri hayli yüceltmiştir. Onlara göre şiir, insanoğlunun en asil uğraşıdır. Dönemin sonuna doğru ortaya çıkan Garip hareketi ise şiiri yalnızca bir söz sanatı sayarak bu yüceltmeye karşı çıkar. Ancak bu karşı çıkış, söz konusu

[57] Bergson'dan önemli ölçüde etkilenen Mustafa şekip Tunç, ona olan hayranlığını gizlemez. Nitekim Bergson felsefesini değerlendirdiği bir yazısında şöyle der: *"Bu feylesof, hayat, şuur, hürriyet, irade, tekâmül, ruh, hafıza, zekâ gibi en karmaşık ve kavgalı meseleleri öyle zarif ve zarif olduğu kadar da reddedilmesi güç bir surette çözer ki insan fevkalâde bir felsefe dehasıyla karşılaştığına şüphe etmedikten başka kendi düşünce tarzlarının da az zaman içinde farkında olmadan bir devrime uğradığını görür."* H. Bergson, **Yaratıcı Tekâmül (L'Évolution Créatrice)**, (Çev. M. şekip Tunç), (2. bas.), MEB Yay., İstanbul 1986, s.VII.

[58] Necip Fazıl Kısakürek, "Poetika: 4 – şiirin Unsurları?", **Büyük Doğu**, S. 51 (Ekim 1946), s. 2 / **Çile**, (35. bas.), Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998, s. 478.

[59] şiiri "hakikat"in ifadesi olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Kenan Çağan, "Hakikati İfade Biçimi ya da Hakikatin Bilgisi Olarak şiir", **Hece**, S. 53, 54, 55, (Mayıs – Haziran – Temmuz), 2001.

anlayışı ortadan kaldırmaya yetmez. Garip hareketinden sonra da devam eden bu saf şiir tarifi, Büyük Doğu çevresinde Necip Fazıl'la birlikte tam bir mistik karakter kazanacaktır. Fakat bu mistik karakterine rağmen Necip Fazıl'ın tarifi, öncekilerden daha nettir. Çünkü önceki tariflerde şiirin ilişkilendirildiği hakikatin ne olduğu belli değilken Necip Fazıl'da hakikat, mutlak bir anlama kavuşmuştur. Böylece 1920'lerde başlayan şiir tarifi, 1940'lara kadar gelişerek devam etmiştir. Bu yüzdendir ki Dergâh'tan Büyük Doğu'ya ilk dönem Cumhuriyet Devri poetikalarındaki şiir tarifleri, kronolojik bir tekâmül seyrine tâbi olarak mutlak bir bütünlük arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Ahmet Haşim, "Sembolizmin Kıymetleri", **Hayat**, S. 26 (Mayıs 1927), s. 507.

Ahmet Haşim, "şiirde Mana", **Dergâh**, S. 8 (Ağustos 1337/1921), ss. 113–114.

Ahmet Haşim, **Bütün Eserleri – 2: Bize Göre – Şiir Âlem'daki Diğer Yazıları**, (Haz. Ş. Enginün – Z. Kerman), (3. bas.), Dergâh Yay., İstanbul 2004.

AYVAZOĞLU Beşir, **Geleneğin Direnişi**, Ötüken Yay., İstanbul 1997.

BERGSON Henry **Yaratıcı Tekâmül (L'Évolution Créatrice)**, (Çev. M. şekip Tunç), (2. bas.), MEB Yay., İstanbul 1986.

BEYATLI Yahya Kemal, **Edebiyata Dair**, (4. bas.), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1997.

ÇAĞAN Kenan, "Hakikati İfade Biçimi ya da Hakikatin Bilgisi Olarak şiir", **Hece**, S. 53, 54, 55, (Mayıs – Haziran – Temmuz), 2001. ss. 401–404.

ÇELEBİ Asaf Halet, "şiirde şairin Tesiri", **Yeni Adam**, S. 312 (Birinci Kanun 1940), s. 4.

ÇETİŞLİ İsmail, **Batı Edebiyatında Edebî Akımlar**, (8. bas.), Akçağ Yay., Ankara 2007.

DEMİRCİ İbrahim, "Ahmet Hamiş'in „Bir Cevap'ı", **Hece**, S. 59 (Kasım 2001), s. 93.

ERBAY Erdoğan, " „Bir Günün Sonunda Arzu" şiirinin Ardından Ahmet Haşim ve Dergâh Mecmuası Yazarlarına Yöneltilen Tenkit ve Tehziller", **Türk Kültürü İncelemeleri**, S. 8 (İstanbul 2003), ss. 165 – 184.

ERTEM Sadri, **Fikir ve Sanat**, Semih Lütfi Kitabevi Yay., İstanbul 1939.

GÖKBERK Macit, **Felsefe Tarihi**, (5. bas.), Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1995.

HİSAR Abdülhak şinasi, "Ahmet Haşim'in şiirleri", **Varlık**, S. 23 (Haziran 1934), ss. 858 – 859.

HİSAR Abdülhak şinasi, "Edebiyata Dair Fıkralar ve Düşünceler", **Ağaç**, S. 13 (Haziran 1936), ss. 3 – 4.

HİSAR Abdülhak şinasi, "şiirde Vuzuh", **Dergâh**, S. 12 (Ekim 1337/1921), ss. 193 – 195.

KANIK Orhan Veli, "şiire Dair: 2; Âhenk ve Tasvir", **Varlık**, S. 156 (Ocak 1940), ss. 315 – 316.

HİSAR Abdülhak şinasi, "şiire Dair: 4; şairane", **Varlık**, S. 158 (şubat 1940), s. 358.

HİSAR Abdülhak şinasi, "şiire Dair: Garip", **Varlık**, S. 154 (Aralık 1939), ss. 266 – 268.

KAPLAN Mehmet, **Tanpınar'ın şiir Dünyası**, (4. bas.), Dergâh Yay., İstanbul 2001.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Manzara" **Ağaç**, S. 4 – 10, (1936), ss. 1 – 2.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Necip Fazıl Diyor ki", **Her Ay**, S. 4, (Haziran 1937). ss. 96 – 100.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Fil Diş Kule", **Ağaç**, S. 3 (Mart 1936), ss. 1 – 2.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Poetika: 1 – şiir Nedir?", **Büyük Doğu**, S. 48 (Eylül 1946), s. 2.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Poetika: 4 – şiirin Unsurları?", **Büyük Doğu**, S. 51 (Ekim 1946), s. 2.

KISAKÜREK Necip Fazıl, **Çile**, (35. bas.), Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Sanat Hakkında", **Varlık**, S. 52 (Eylül 1935), ss. 50 – 52.

KISAKÜREK Necip Fazıl, "Poetika: 3 – şiirin Gayesi", **Büyük Doğu**, S. 50 (Ekim 1946), s. 2.

KÖNİ Yunus Kâzım, "Bir şiir ve İki Manzume", **Yeni Adam**, S. 246 (Eylül 1939), s. 13.

MİYASOĞLU Mustaf, **Asaf Halet Çelebi**, MEB Yay., İstanbul 1994.

NAYIR Yaşar Nabi – BOLAT Salih, **şiir Sanatı**, (1. bas.), Varlık Yay., İstanbul 2004.

OKAY M. Orhan, **Poetika Dersleri**, (2. bas.), Hece Yay., Ankara 2005.

ONGUN Cemil Sena, "şiirde Formalizm Hakkında Bir Deneme", **Varlık**, S. 148 (Eylül 1939), ss. 108 – 115.

OZANSOY Munis Faik, "Valéry'nin Dersi", **Marmara**, S. 10 (Ocak – şubat 1938), 97 – 99.

Peyami Safa, **Objektif-2: Sanat Edebiyat Tenkit**, (3. bas.), Ötüken Yay., İstanbul 1978.

Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh ve şerhi, C. 2, (müellifi: Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi'z-Zebîdî, mütercim ve şârihi: Kâmil Miras), (7. bas.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1981.

"şiiri Yaratanlar şiiri Nasıl Tanımlamışlar?", **Yücel**, S. 7 (Eylül 1935), ss. 21 – 22.

"şuarâ Suresi", **Kur'ân-ı Kerîm**, 26. Sure, 224. Ayet.

TANPINAR Ahmet Hamdi, "şiir Hakkında", **GörüşS**. 1 (Temmuz 1930), s. 18 – 24.

TAŞDELEN Vefa, "Necip Fazıl'ın Çilesi, şiiri ve Poetikası Arasındaki İlişki Üzerine", **Hece**, (Necip Fazıl Özel Sayısı), S. 97 (Ocak 2005), ss. 214 – 222.

TUNÇ Mustafa şekip, "şiir ve Fikir", **Ağaç**, S. 4 (Nisan 1936), ss. 2 – 3.

TUNÇ Mustafa şekip, "şiir ve Fikir", **Büyük Doğu**, S. 17 (şubat 1946), s. 6.

VALÉRY Paul, "Edebiyat", **OluşS**. 3, 4 (1939), s. 41, 57.

VALÉRY Paul, "şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 13 (Nisan 1936), s. 249, 52.

VALÉRY Paul, "şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 14 (Nisan 1936), s. 268.

VALÉRY Paul, "şiir Meseleleri", **Kültür Haftası**, S. 15 (Nisan 1936), s. 284.

YETKİN Suut Kemal, **Edebiyat Üzerine Denemeler**, Palmiye Yay., Ankara 2007.

YÜCEL Hasan Ali, "şiir ve şair", **Hayat**, S. 50 (Teşrinisani 1927), s. 467 – 468.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 883-898, TURKEY*

HALİDE NUSRET ZORLUTUNA'NIN ROMANLARINI KRONOTOPİK OKUMA

Betül COŞKUN•

ÖZET

Zaman - uzam şeklinde çevirebileceğimiz kronotop kavramı, Michael Bakhtin tarafından ortaya atılmıştır. Romanda her zamanın mekâna temellük ettiği düşüncesini ifade eden kronotop, Türk romanını anlamak açısından önemli bir imkân sunar. Osmanlı'nın yıkılış Cumhuriyet'in doğuş sürecinde yaşamış kadın yazarlardan Halide Nusret Zorlutuna'nın romanları tanıklık ettiği tarihi süreci içerir. Bu sebeple onun romanlarında mekân çoğu zaman tarihi, zaman zaman psikolojik, kozmik, biyografik zamanı beraberinde getirir. Onun romanları üzerinden yapılacak bir kronotopik inceleme, hem romanlardaki karmaşık olay örgüsü ve karakterleri anlamayı kolaylaştıracak hem de mekân üzerinden dönemin tarihi izlerini, yazarın biyografisini, psikolojik ve kozmik zamanı okumayı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halide Nusret Zorlutuna, Michael Bakhtin, Kronotop, Mekân, Zaman, Türk Romanı.

CHRONOTOPIC READING OF THE NOVELS OF HALIDE NUSRET ZORLUTUNA

ABSTRACT

The term Chronotope, which we may interpret as time -space, was put forward by Michael Bakhtin. Chronotope, which in the novel expresses the idea that every time seizes space, offers an important opportunity to understand Turkish novel. Being among the authors lived in the period between the collapse of the Ottoman and the emergence of the Republic, Halide Nusret Zorlutuna's novels include the period they witnessed. Hence, the space or location in her novels implies psychological, cosmic, and biographic time. A chronotopic study of her novels would not only facilitate comprehension of complex pattern of events in her novels, but also provide a chance to read historical traces, the biography of the author, psychological and cosmic time through space or location.

Keywords: Halide Nusret Zorlutuna, Michael Bakhtin, Chronotope, Space, Location, Time, Turkish Novel.

Giriş

Klasik roman incelemelerinde romanda mekân ve zaman unsurları ayrı ayrı ele alınır. Oysa Rus eleştirmen Bakhtin'e göre zaman uzamdan yani içinde bulunduğu mekândan ayrı düşünülemez. Bakhtin'in Einstein'in görelilik teorisinden aldığı kronotop kavramı[1], roman içinde zaman ile mekân ilişkisini ortaya koyar. Bu teoriye göre, romanda mekân, eserin yazıldığı ve okunduğu zamanla ilişki içindedir. Kavramın adını oluşturan "chronos" zaman, "topos" mekân demektir. Türkçeye zaman - uzam şeklinde çevrilebilecek kronotop, romanda edebiyat, coğrafya ve tarih disiplinlerinin kesişmesini zorunlu kılar.

• Dr., Fatih Üniversitesi, elmek: CoskunBetul@gmail.com

[1] Makalenin orijinal künyesi şöyledir: Michael Bakhtin, "Forms of time and the Chronotope in the Novel", The Dialogic Imagination, Austin: University of Texas Press, 1992. Biz çalışmamızda Sibel Irzık'ın çevirisini esas aldık: Mikhail Bakhtin, "Romanda Zaman ve Kronotop Biçimlerine İlişkin Sonuç Niteliğinde Kanılar", *Karnavaldan Romana – Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, Haz: Sibel Irzık, Ayrıntı Yayınları, 2001, s.315-334

Bir romanın kronotopik açıdan incelenmesi zamanın "ete kemiğe bürünür"[2] olması demektir. Zamanın mekânsal değerinin veya mekânın zamansal değerinin ortaya koyulması, toplum içindeki kompleks ilişkilerin ve çatışmaların anlaşılmasını sağlar. Yani "olayların gösterilebilirliliği, temsil edilebilirliliği için gerekli zemini hazırlayan zaman uzamdır."[3] Bu sayede zamanın daha görünür olarak sosyal yapıdaki izlerini sürmek mümkündür. Dolayısıyla kronotopik okuma, romanın zaman, mekân unsurları kadar olaylarının da "dokunulur hâle" gelmesini sağlar. "Romanın tüm soyut ögeleri – felsefi ve toplumsal genellemeler, fikirler, neden- sonuç analizleri – zaman uzamın çekimine kapılır, zaman – uzam aracılığıyla kan ve can bulup sanatın imgeleme gücünün işini yapmasına izin verir."[4]

Türk romanında mekân, tarihsel süreçle beraber değişen insan ve medeniyetin simgesi olarak kullanılır. Osmanlı'nın çöküş ve Türkiye'nin kuruluş dönemine şahit olan ve uzun hayatı süresince siyasi ve toplumsal gelişmelerin bizzat uygulayıcısı ya da tanığı olarak bulunan Halide Nusret Zorlutuna'nın romanları kronotopik okumaya müsaittir[5].

Onun ilk romanı *Küller* hariç[6], romanlarında mekân mutlaka zamana temellük eder. Bu, dönemle iç içe girmiş Halide Nusret'in biyografisi ile yakından ilgilidir. Halide Nusret'in hayatına tarih birkaç kanaldan sızar. II. Abdülhamit devrinin tanınmış simalarından Avnullah Bey'in kızı olarak dünyaya gelir. Babasının birkaç kez sürgün edilmesi, sürgün dönüşü babasının mutasarrıflığı dolayısıyla yaşadığı Kerkük, Halep, İstanbul şehirleri ve bunlar arasındaki yolculuklar, II. Meşrutiyet döneminin siyasi kargaşası içinde babasının tevkifleri, onun bilinçaltına coğrafya ve zamanı bir arada nakşeder. Romanlarının ana temalarından olan Meşrutiyet dönemi, baskı ve hürriyet zıtlığı içinde yaşandığı mekânlarla romana girer. Gençlik döneminde "cihan harbi" ile tanışır. „Savaş yılı neslinin" hayat hikâyesinin çok yoğun olduğuna dikkat çeken Halide Nusret'in şahsî hayatında I. Dünya Savaşı'nın büyük bir etkisi vardır:

"Dönüp geriye bakarken, hâlâ bu yaşta titrediğimi hissederim. Bizim neslin o yirmi beş yılı başka nesillerin ve başka milletlerin iki yüz elli yılından daha doludur: Meşrutiyet ilanı, o devrin korkunç hercümerci... Arkadan hemen Trablusgarp harbi… Nefes bile almadan Balkan Harbi; o korkunç, o akıl almaz yenilgi… Ve Birinci Cihan Harbi…"[7]

İstanbul, I. Dünya Savaşının, "kara rüya"nın[8] yaşandığı bir kronotop olarak romanların ana merkezlerinden birini oluşturur. İstanbul'un işgâli ile gelen esaret korkusu, yazarın psikolojisinde ve milliyetçi kimliğinin oluşumunda önemli bir rol üstlenir. Milli Mücadele ile pek çok entelektüelin ilgi odağı haline gelen Anadolu, Halide Nusret'in hayatında en uzun ömürlü tarihî etkiyi oluşturur. Halide Nusret, Milli Mücadele'ye "gerçek bir çalışkuş"[9] olarak dahil olur. Onun

[2] (Haz: Sibel Irzık), age,s.28
[3] (Haz: Sibel Irzık), age,s.324
[4] (Haz: Sibel Irzık), age,s.325
[5] Romanları kronotop açısından inceleyen az sayıdaki çalışma için bkz: Nüket Esen, "Ahmet Mithat'ta Kronotop Kavramı", *Kitap-lık,* S: 54, Temmuz Ağustos 2002; Sema Uğurcan, "Anadolu Yollarında Üç Yazar", *Türk Edebiyatı*, S: 406, Ağustos 2007, Sema Uğurcan, "Attila İlhan'ın Romanlarında Tarihî Bir Gezinti", *Attila İlhan Armağanı: Kaptan'a Saygı İle*, (Haz: Yakup Çelik), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
[6] Halide Nusret, altı roman yayımlamıştır. Bunlardan ilk romanı *Küller'de*, mekân unsurundan yeterince faydalanamamıştır. Olayların geçtiği mekânlar silik olup realist tasvirler yer almaz. *Sisli Geceler, Aşk ve Zafer* ve *Aydınlık Kapı* romanları genel olarak Mütareke dönemini anlatır. *Gül'ün Babası Kim;* cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, *Büyükanne* ise 1960'lı yıllarda geçer.
[7] (Konuşan: Turgut Günay), "Halide Nusret Zorlutuna ile Bir Konuşma", *Töre*, S: 29-30, Ekim- Kasım 1973
[8] (Konuşan: Nezih Demirtepe), "Halide Nusret Zorlutuna Milli Mücadele Yılları İstanbul'unu Anlatıyor", *Türk Edebiyatı*, S: 115, Mayıs 1983
[9] Bu benzetme, Mehmet Çınarlı'ya aittir. Mehmet Çınarlı, *Sanatçı Dostlarım,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1979, s.149

roman mekânlarındaki çeşitlilik, bu biyografi ile birebir örtüşür. Bundan sonraki hayatı, inkılâplar Türkiye'sinin merkez Ankara olmak üzere Anadolu coğrafyasındaki izdüşümüdür. Halide Nusret'in romanlarında zaman – uzam genel itibariyle iki şekilde görülür: İlki, mekânların siyasi tarihin izlerini taşıması şeklinde karşımıza çıkar. Halide Nusret, *Bir Devrin Romanı*'nda anlattığı "devri ve tarihi" hemen tüm romanlarının merkezine taşır. Dolayısıyla *Sisli Geceler*'den *Aydınlık Kapı*'ya kadar romanlarında mekân üzerinde tarihî ve otobiyografik bir gezi yapma imkânı doğar. Romanlarda siyasi tarihin mekâna temellük etmesi; Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecindeki hareketliliğe paralel olarak hızlanır. Milli Mücadele dönemi Anadolu – İstanbul arasındaki gelgitler, yol ve şehir kronotoplarını oluşturur.

Halide Nusret'in romanlarında kronotop ikinci olarak psikolojik ve kozmik zamanlarda belirir. Her ne kadar sosyal konulara yer verse de bu romanların tamamı aile içi entrika ve üçlü aşk ilişkilerine dayanır ve ev içinde geçer. Romanların kahramanlarının psikolojilerini belirleyen unsurların başında mekân gelir. Halide Nusret, psikolojik mekânları, kahramanların içinde bulundukları zamanla iç içe geçmiş birer zaman – uzam şeklinde kullanır. Bu romanlarda, entrikaların, çatışma ve çelişkilerin, ferdi ve toplumsal değişimlerin göstergesi olarak "ev, oda, kapı, eşik, pencere, bahçe" önemli bir işlev üstlenir.

I. Kronotopik Unsurlar

I.1.Tarihsel Dönemin Yansıtıcısı Olarak Şehirler

I.1.1. Anadolu – İstanbul: Cephe İçi / Cephe Gerisi

Halide Nusret'in romanlarında merkez İstanbul olmakla birlikte Anadolu'nun veya Ankara'nın ağırlığı kronolojik olarak artar. Bu değişime paralel biçimde İstanbul ve Anadolu arasındaki zıtlık belirgin şekilde görülür. Mekândaki bu keskin mukayese, Milli Mücadele döneminde Anadolu'nun oynadığı tarihi rol ile ilgilidir. Mekânlar, Milli Mücadele döneminin Ankara merkezli bakışını yansıtır. İstanbul, "renksiz ve manasız bir memleket, zindan"; Anadolu "ümitsizlere ümid"tir. Anadolu içinde başta Ankara olmak üzere bazı şehirler öne çıksa da, yazarın mekân algısında Anadolu, İstanbul karşısında bir bütündür. Keza Anadolu ve İstanbul için "şehir" yerine "memleket" kelimelerinin tercihi de bunu gösterir. Bu açıdan, yazar Milli Mücadele dönemi mekânlarında mekânın zamanla bağını dikkate alarak cephe içi ve cephe gerisi şeklinde kategorize eder.

1918'de yazılan fakat romanın yazıldığı tarihten daha ileri bir tarihi, 1926-1929 yıllarını anlatan *Küller* romanında, yazarın içinde bulunduğu zaman yani içinde bulunduğu dönem yer almaz. Romanda Beyrut, İsviçre ve Roma gibi şehirlerin tercih edilmesi ise anlamlıdır. "Hayal adlı mübarek teselliye" sığınan ve Romantik edebiyatın etkisinde olan Halide Nusret, bu yıllarda romanı dönemin zorluklarından bir kaçış şeklinde görmektedir. Dolayısıyla romanında tarafsız ülkelerin şehirlerini seçer.

İstanbul – Anadolu arasındaki tezadın yanı sıra, İstanbul da kendi içinde bir "tezatlar âlemi"dir. Halide Nusret, Milli Mücadele dönemi İstanbul'unu anlattığı *Sisli Geceler, Aydınlık Kapı* ve *Aşk ve Zafer* romanlarında bu tezada mutlaka vurgu yapar. Tezat; açlık, sefalet ile eğlence, israf arasındadır. Halide Nusret, başka kurgular içinde hep aynı İstanbul'u anlatır. Roman olay ve kahramanları değişse de Milli Mücadele dönemi İstanbul'u hiç değişmez. Bu, ideal, milliyetçi kahramanlar için bunaltıcı, daraltıcı bir şehirdir.

Sisli Geceler romanının ideal kadın kahramanı Zehra, romanın başında doktor eşine sürekli olarak "Gidelim" der. Gitme eylemi ve yolculuk Anadolu'yadır. Bırakılan eski memleket İstanbul'dur. Romanda İstanbul – Anadolu arasındaki gelgitler, İstanbul – Anadolu – İstanbul - Anadolu şeklinde düzenlenmiştir. İstanbul'da başlayan roman, İzmir'de biter. İstanbul romanda iki

sebeple olumsuz çizilir: Birki; cephe gerisinde kalması ve düşman işgaline boyun eğmesi; ikincisi romandaki yasak aşka imkân vermesidir. İdeal kadın Zehra'nın yuvası, Fikret ile Mine arasındaki "sisli" aşkın ortaya çıkması ile sarsılır. Mine ile Fikret arasındaki sisli aşk, İstanbul'da içinde yaşadıkları köşkte gün yüzüne çıkar, fakat sonunda Mine intihar eder ve Zehra ile Fikret'in evlilikleri yıkılmaz. Yazarın Anadolu'da hastabakıcılık yapan milliyetçi Zehra'nın karşısında santimantal Mine'yi mağlûp etmesi düşündürücüdür. Çünkü dönem ve coğrafya, Zehra gibi idealist kadınlara ihtiyaç duyar. Bu ideal ailenin çocukları Gaye'nin de Milli Mücadele dönemi Anadolu'sunda dünyaya gelmesi, kahramanların Anadolu – İstanbul karşıtlığına imkân verecek şekilde konumlandırdığının bir başka göstergesidir.

Zehra ve Fikret'in Anadolu'da bulunduğu iki yıllık süre zarfında, mektuplar aracılığıyla İstanbul ve Anadolu'dakilerin tarihî sürece yaklaşımları da sergilenmiş olur. İstanbul'da kalanlar esaretin etkisiyle Anadolu'daki Milli Mücadele'ye kayıtsız ya da yabancıdır. Bunun ana nedeni sansürdür. Sansür, kahramanların olaylara yalnızca İstanbul'da gördükleri cephesinden bakmalarına neden olur. Nitekim mektupların gönderildiği tarafta bulunan Sacide, "Anadolu harekatı hakkında ümitsizdir."[10] Mektubu Anadolu'dan, cepheden gönderen Zehra ise İstanbul'daki Sacide'nin "Ne çok insan ölüyor!" serzenişine "fertler milletin yaşaması için ölüyor."[11] şeklinde cevap verir. Nitekim romanın Yakup Kadri'nin *Kiralık konak* romanındaki Hakkı Celis'i hatırlatan melankolik kahramanı Nüzhet, bu ideal uğruna Anadolu'da şehit olur.

Aydınlık Kapı'nın merkezinde, elli yılı aşkın bir süreyi konu alsa da, *Sisli Geceler*'de olduğu gibi İstanbul'u vardır. I. Dünya Savaşı ve işgal yıllarında roman kahramanları çiftlikte yaşamalarına rağmen bu hadiselerin İstanbul'a etkileri verilir. Öte yandan işgal yıllarındaki İstanbul ile romanın sonundaki 1950'li yılların veya romanın yazıldığı dönemin İstanbul'u ile mukayeseye girişir. Bu mukayesenin sebebi, İstanbul'un imar sürecine vurgudur. Kadıköy, Bostancı ve Feneryolu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki görüntüsünü tasvir ederken o dönemdeki yoksulluğuna, "toz ve çamuruna" dikkat çeken yazar, bu tabloya romanı yazdığı tarihten bakar ve "caddenin iki tarafında, şimdiki gibi birbirine yakın süslü bahçeler içinde muhteşem betonlar yoktu."[12] der. Bu, Bakhtin'in "Romanda Zaman ve Kronotop Biçimlerine İlişkin Sonuç Niteliğinde Kanılar" adlı makalesinde tartıştığı "yazar betimlediği olaylara hangi zamansal ve uzamsal bakış açılarından bakar?" sorusuna verdiği cevapla açıklanabilecek bir durumdur. Bakhtin'e göre yazar; "Betimlediği gerçekliğe adeta teğet olarak konumlandığı ölçüde, gözlemini tüm karmaşıklığı ve bütünlüğüyle çözülmemiş olan ve oluşumunu hâlâ sürdüren kendi zamandaşlığından yapar."[13] Buna göre, yazar kurguladığı eserde tarihi, içinde bulunduğu zaman diliminden tamamen sıyrılarak algılayamaz. Bu tarihsel algı, *Aydınlık Kapı*'daki İstanbul tasvirinde belirgin şekilde gözlenir. Halide Nusret, işgal yılları İstanbul'u ile Vildan'in yaşadığı 1950'lerin İstanbul'una romanını yazdığı "bugünden" yani yaşadığı zamandan bakar.

Sisli Geceler'deki mütareke İstanbul'unun mücadeleye kayıtsız, eğlence ve zevke dalmış yüzü, *Aydınlık Kapı*'daki kart karakter Lerzan'in gezilerinde ortaya çıkar. Lerzan'ın, bir kısmı düşman askerlerinden oluşan eğlence hayatı Moda, şişli ve Bağdat caddesi üçgeninde geçer. Bu mekânlar, "harp sosyetesi" ile temasını sağlar. "Yaralamak ve yararlanmak için yaratılmış gavare, bedbaht bir ruh."[14] Lerzan için İstanbul şahsi arzu ve heveslerini yaşayabileceği bir çevreden öteye geçmez. Buna mukabil Vildan için Mütareke yılları İstanbul'u, bu dönemde "korkunç bir tezatlar âlemi"dir:

[10] Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler,* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.95
[11] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.95
[12] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, (Haz: Betül Coşkun), Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.108
[13] (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana,* s.330
[14] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.225

"Bir yanda düşman zabitleriyle pervasızca dans eden, kadeh tokuşturan birkaç soysuzun dillere destan olan lüksü, sefahati; bir yanda bu manzarayı görmemek için kör olmak isteyen gerçek Türk ailesinin gerçek ıstırabı ve sefaleti…"[15]

Halide Nusret, romanda işgalle kayıtsız Lerzan ile işgal karşısında duyarlı Vildan ve Fazilet karakterlerini İstanbul'da buluşturmak suretiyle mütareke dönemi İstanbul'unun panoramasını çizer. Bu panoramada "bir yan açlıktan ölürken" "öbür yanı şampanyadan boğulmaktadır." Halide Nusret, bu tezadı romanda Belvü gecesi sahnesi ile belirginleştirir. Fazilet ve Vildan, bir hayır müessesi menfaatine Belvü'ye davet edilir. Salonda yabancı zabitlerle Türk kadınları dans etmektedir. Piyano çalmak için davet edilen Fazilet çalmayı reddeder ve "iki asırlık bir ıstırap yükünün altında çöküver"ir.[16] Halide Nusret'in *Bir Devrin Romanı*'nda da da anlattığı bu olay, romanda otobiyografik bir unsur olarak İstanbul'un milli mücadeleye kayıtsız tarafını sergiler.

Aşk ve Zafer romanında, önceki romanlarda çizilen mütareke İstanbul'u daha belirginleştir. Romanın reel zamanı mütarekenin başladığı 1917'den 1920'ye kadarki süreyi kapsar. I. Dünya Savaşı'nın İstanbul'da birleştirdiği, Kurtuluş Savaşı'nın Anadolu'da ayırdığı Zinnur İbrahim çiftinin kaderinde belirleyici unsur tarih ve coğrafyadır. Urfalı İbrahim ile İstanbullu paşa kızı Zinnur arasındaki aşk, önce kültürel farklılığa, sonra Kurtuluş Savaşı ile aralarına giren fiziksel mesafeye yenik düşer. Sonunda Urfa kurtuluşsavaşında başından yaralanan İbrahim ile Zinnur'un aralarındaki nişan bağı bozulur. Bu aşkın arka cephesinde savaş vardır. Her ne kadar Urfa ve Ankara da romanın mekânlarını oluştursa da asıl teferruatlı ve gerçekçi tablo İstanbul'dan sunulur. Halide Nusret, *Aşk ve Zafer*'de İstanbul'daki başka bir tezada dikkat çeker.[17] 1917'de İstanbul'a gelen bahar "sarhoştur, tabiat harikuladedir; fakat halk "ölümden, hastalıktan, kıtlıktan bıkmıştır."[18]

Zinnur ve ailesi, İstanbul'un işgal zamanından doğrudan etkilenir. Zinnur'un teyzesi bir atışçemiliterle evlenip Berlin'e gider, dedesi "harp sosyetesi" ile yakın temas hâlindedir. Berlin, müttefik ülke Almanya'nın başkenti olarak yeni bir kronotoptur. İstanbul'da harple zenginleşen bir sınıf, "komşu kapısı Almanya"ya seyahatler yapar ve "rütbeli Alman zabitleri ahbap edinir." İstanbul kronotopunda, "harp sosyetesi" ile başlayan yeni etnik yapı mekân üzerindeki önemli bir tarihsel değişimdir. İstanbul'un yoksullaşan, mağdur vatansever halkının yanı sıra Alman hayranı kesim ile azınlık ve yabancılardan oluşan yeni sınıf, bu etnik yapının ayrıntıları olarak karşımıza çıkar.

Mondros mütarekesinin İstanbul'daki yansımalarını anlattığı bölüm, *Aydınlık Kapı*'da olduğu gibi yalnızca mütareke döneminin değil, romanın yazıldığı dönemin izlerini de taşır. Bu, Bakhtin'in "temsil edilen dünyanın zaman uzamı kadar yapıtın okuyucularının ve yaratıcılarının zaman uzamını da hissetmek"[19] şeklindeki tespitiyle açıklanabilir. *Aşk ve Zafer'de* yazar, içinde bulunduğu zamandan bağımsız hareket edemez ve "Sonradan -1926 yılında intişar etmiş bir yazısında- Atatürk; mütarekenâmeyi okuduğu günkü duygularını şöyle anlatmıştır:"[20] diyerek Atatürk'ün daha sonraki bir zamanda yaptığı tespiti ekler. Daha sonra, yeniden Mondros Mütarekesi'nin İstanbul'una döner ve halkın bu mütarekeyi bir kurtuluş reçetesi olarak algıladığına dikkat çeker. Fakat Anadolu'nun ve İstanbul'un işgali ile "mütareke afeti korkunç bir kâbus halinde güzel şehrin üstüne abanır."[21] Bu, İstanbul'da yaşayan Zinnur ve ailesi için yenilginin kabulü ve

[15] Halide Nusret Zorlutuna, age, s. 126
[16] Halide Nusret Zorlutuna, age, S.173
[17] Yazarın bu tezatla başladığı romanla 1919'da yazdığı "Git Bahar" şiiriarasında metinler arası ilişki kurduğu görülür. Her iki metnin de ana konusu İstanbul'un tabii güzellikleri ile sosyal siyasi durumu arasındaki tezattır.
[18] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer*, (Haz: Betül Coşkun), Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.77
[19] (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana*, s.329
[20] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer*, s.76
[21] Halide Nusret Zorlutuna, age, s.81

ümitsizlik demektir. Nitekim mütarekenin ardından Berlin'den teyze ve eniştesi; savaştan da dayısı Bedii döner. Bedii, savaşın insan psikolojisi üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından yazarın çizdiği en başarılı karakterlerden biridir. O, ümidini kaybetmiş, "manen kaybolmuş"tur. Romanın sonunda onu İstanbul ve yenilginin karamsar atmosferinden kurtaran ve dirilten şey, tıpkı Berlin'den gelen Vedia'nın eşi Rüştü gibi Milli Mücadele ruhu olur. Yazarın, romanın ortalarında değişik coğrafyalara dağılmış bu insanları birleştirmesi manidardır. Rüştü, Bedii ve İbrahim romanın ilerleyen kısımlarında İstanbul'u terk ederek Anadolu'daki milli mücadeleye katılırlar. Yazar, Mondros Mütarekesi'nin ardından Rumeli, İstanbul, İzmir'in işgalini; Atatürk'ün Samsun'a çıkışıyla başlayan "Anadolu'ya yürüyüş" kronolojik olarak aktarır. Bu tarihi yürüyüş kahramanların da İstanbul'dan Anadolu'ya yürüyüşüyle paralel gelişir. Öte yandan, Anadolu ve Ankara milli mücadelenin yeni merkezi olsa da İstanbul'un Anadolu üzerindeki hâkimiyeti İstanbul'dan Anadolu'ya giden aydın kitlesi ile devam eder. İstanbul geçici olarak esir bir coğrafyadır; fakat bu coğrafyanın içindeki hür entelektüel, asker, siyasetçi Anadolu'daki Milli Mücadele'nin rehberi ve uygulayıcısıdır.

I.1.2. İzmir: Yolun Başı / Yolun Sonu

Halide Nusret'in hayat coğrafyasında İzmir'in önemli bir yeri vardır. Çocukluk döneminde bir süre ikamet ettiği İzmir için "Çocukluk rüyalarımın cennet bahçesi"[22] tabirini kullanır. Her ne kadar 1905 -1906 yıllarında bu şehirde yaşamış olsa da onun romanlarında İzmir daha sonraki bir tarihle, Kurtuluş Savaşı'ndaki rolüyle belirir. Halide Nusret, bu yıllarda İstanbul'da yaşamakla birlikte İzmir'deki mücadeleye gazete yazılarıyla destek verir.[23] Biyografisine paralel olarak romanlarda İzmir'in kronotop olarak varlığı ancak duyulan, içselleştirilen bir merkez şeklinde ortaya çıkar.

İzmir, *Sisli Geceler* romanında bir "son" ve "başlangıç" olarak romanın çözülüşünde önemli bir fonksiyon yüklenir. Romanda Anadolu'daki Milli Mücadele, Zehra ve Fikret'in gittiği Ankara ile Nüzhet'in gittiği İzmir üzerinden gösterilir. Nüzhet, ağabeyi Fikret ile karısı Mine arasındaki aşkı öğrendikten sonra ferdi idealini milli ideale dönüştürerek İzmir'e gider. Bu gidişle, hem romanın sonunu hem de tarihi arka planını oluşturan üçlü aşk çözülür. Dolayısıyla İzmir'in tarihi ile romanın merkezindeki aşk arasında sıkı bir irtibat vardır. Nüzhet, Zehra'ya İzmir'den gönderdiği bir mektupta, "Uzun ve meşakkatli yolumuz, artık sonuna yaklaştı. Yalnız bir iki adım… Sonra oradayız, İzmir'de!..." diye yazar.[24] Yol, yani Milli Mücadele Nüzhet gibi "birkaç kurban"la biter. Fakat bu bitiş, yeni bir başlangıçtır. Romanın tezine uygun şekilde, Zehra Nüzhet'in vasiyeti üzerine İzmir'de "9 Eylül Hastanesi" ve "9 Eylül Mektebi" yaptırır. Okul ve hastane savaşsonrası ülkenin en çok ihtiyaç duyduğu iki kurumdur. Dolayısıyla Zehra ve Fikret'in İstanbul'da başlayan hayatı İzmir'de son bulur. Bu anlamda, yazar İzmir'i ülkenin yeniden imar sürecine uygun olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıç merkezlerinden biri olarak kullanır.

I.1.3. Ankara: Sevimli Yuva / Kurucu Şehir

Ankara, *Aydınlık Kapı* dışındaki tüm romanlarda "ideal, küçük aile"nin "ideal yaşantıya" sahip olduğu ideal merkezdir. Ankara'yı ideal kılan şey Kurtuluş Savaşı ve genç Cumhuriyet'teki rolüdür. Başlangıçta İstanbul'un öne çıktığı romanların sonlarında Ankara'nın ideal mekân olarak

[22]Halide Nusret Zorlutuna,"Selâm Sana Güzel İzmir", *Kadın Gazetesi,* yıl: 2, S: 81, 13 Eylül 1948

[23]Halide Nusret, işgal yıllarında *Güzel İzmir* adlı bir dergide işgâli kınayan, milli duyguları canlandıran yazılar yazdığını ifade etmektedir. Bkz: Halide Nusret Zorlutuna, "Selâm Sana Güzel İzmir", *Kadın Gazetesi*, 13 Eylül 1948; Araştırmamız sırasında, Mustafa Necati'nin çıkardığı *Yeni İzmir*'de Halide Nusret'in yazılarına rastgeldik. Halide Nusret, "Hayatın Manası", *Yeni İzmir,* S: 1, 9 Mayıs 1335; Halide Nusret, "Anadolu Kadını", *Yeni İzmir,* S: 1, 9 Mayıs 1335.

[24] Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler*, s.211

yüceltilmesi yazarın biyografisi ile ilgilidir. Ankara, Halide Nusret'in "yurdun dört bucağı"nı gezdikten sonraki son durağıdır. 1948'den ölümüne kadarki süreyi Ankara'da geçiren yazar, Anadolu'da bulunduğu süre zarfında da Ankara'nın siyasi ve tarihi hareketinin çekim alanında bulunmuştur. Romanların merkezinde yer alan Ankara, roman kahramanlarının ailelerini kurarken yeni devletin de kurulduğu bir kenttir.

*Sisli Geceler'*de Ankara, Fikret ile Zehra'nın "küçük ev"lerinde ve "hastane"de Milli Mücadele'ye fiili destek verdikleri şehirdir. Ev ve hastanede, Zehra doktor eşine hastabakıcılık yaparak "bir doktor arkadaş gibi" yardım eder, "büyük maksat uğruna kan döken vatan yavrularına şifa dağıtır."[25] Yazar, hastane ve evi, genç Türkiye'nin kuruluşunda iki yapıcı unsur olarak kullanır. Bu anlamda "küçük şehir", "büyük maksatlarla" adeta genişler. Mekâna bu değeri veren zamandır.

*Gül'ün Babası Kim'*de Edirne – İstanbul arasında geçen olaylar, romanın sonunda Meclâ'nın ablasına Ankara'dan gönderdiği mektupla Ankara'ya yönelir. Romanın başında "ev, yuva, aile, izdivaç gibi mefhumlarla alay eden" ve Talat'tan gayrimeşru bir çocuk dünyaya getiren Meclâ, romanın sonunda Ankara Çankaya'da İbrahim Mümtaz'la "şipşirin bir yuva" kurar. İstanbul'da "harp sonrası neslin" hatasına düşerek ahlâksız bir hayat yaşayan Meclâ, Edirne'de temizlenir, olgunlaşır. Ankara, bu olgunlaşmanın sonunda ulaşılan zirvedir. Meclâ, Cumhuriyet Türkiye'sinde kadına biçilen "akıllı ev hanımı" rolünü mükemmel bir şekilde yerine getirir. Böylece yazar, Ankara'yı öteki romanlarda olduğu gibi yeni bir ailenin kuruluşuna imkân veren kuruluş şehri olarak kullanır.

Ankara, *Beyaz Selvi* romanında olayların geçtiği ana şehirdir; fakat reel olarak varlığı söz konusu değildir. Yalnızca romanın başkahramanı Nadide ile kendisini aldatan kocası Doktor Hamid'in gittikleri Ankarapalas'taki balo ile Ankara değişen toplumsal süreci yansıtan bir şehre dönüşür. Ankarapalas otelinde kadınlı erkekli dans ve eğlenceler, yeni Türkiye'nin değişimini yansıtır. Nadide, burada da muhafazakâr bir tutum sergileyerek yalnızca aile fertleri ile dans eder. Fakat gecenin ilerleyen saatlerinde "Türk'ün en büyüğü" Nadide'yi dansa kaldırır. Böylelikle romanda kurucu şehre kurucu lider Atatürk de eklenmiş olur. Fakat romanın çerçeve zamanı 1943-44 yılları olmasına rağmen Nadide'nin baloda Atatürk'le dans etmesi romanda zamanın kullanımıyla alâkalı bir teknik kusur olarak belirir.

Sosyal konuları içeren didaktik bir çocuk romanı şeklinde değerlendirilebilecek *Büyükanne*'de, çocuklara tarih anlatmayı seven büyükanne ile tarih okumaya düşkün büyükbabanın gezi yeri olarak Ankara'yı seçmeleri önemlidir. Öteki romanlardan daha ileri bir tarihi, 1967- 68'i ele alan roman, Ankara'nın geçmişi ve hâldeki konumlarını çocuklara tanıtmayı hedefler. Tarihi, ibret verici bir unsur olarak çocuklara aktaran büyükanne, Milli Mücadele dönemi Ankara'sındaki yoksulluk ve imkânsızlıkları şu şekilde anlatır:

"O vakitler Ankara, küçük bir şehirdi, evlerinin çoğu derme çatmaydı, şehirde kiralık ev de bulunmuyordu. Biz Keçiören'de büyük bir bağ köşkünde oturuyorduk. Bağ köşkleri pek sağlam yapılar değildir. Kışın mevsiminde oralarda barınmak güçtü. Fırtınalı gecelerde pencerelerdeki tahta kepenkler zangırdar, camlar şangırdar, aralarında rüzgâr ıslık çalardı."[26]

Bu zorlu şartlar, İstanbul'da yetişmiş büyükanne için gençlik yıllarında oldukça tahammül edilmezdir. Ankara'nın imkânsızlıklarına yaklaşan düşman askerinin "top sesleri" de eklenince şartlar daha da ağırlaşır. Büyükanne, bu şartları yaklaşık yarım yüzyıl sonra tatlı bir hikâye gibi anlatır. Böylelikle roman boyunca çocuklara istediği milli şuuru vermiş olur. Büyükanne, çocuklara Ankara'nın geçmişinin yanı sıra 1960'lı yıllardaki halini de tanıtır. Bunun için düzenledikleri turistik gezide, roman kahramanları Ankara'nın tarihi ve tabii güzelliklerini birer rehber gibi

[25]Halide Nusret Zorlutuna, age, s.94
[26] Halide Nusret Zorlutuna, *Büyükanne,* L&M Yayınları, İstanbul 2005, s.140

gezerler. Savaş dönemininin küçük evlerinin yerini artık "apartmanlar" almıştır. Bu değişim, yazara göre Ankara'nın "güzelleşmesi" demektir. Böylelikle yazar, Cumhuriyet öncesi ve sonrası imar edilmiş Anadolu'dan Ankara örneğini sunar.

Halide Nusret'in otobiyografik izini sürdüğümüz İstanbul Ankara güzergâhı, *Aşk ve Zafer'*de Ankara'nın, özlenen fakat sefasını "düşman askerlerinin sürdüğü"[27] İstanbul'a tercihi ile noktalanır. Zinnur ve ailesinin Ankara'ya yerleşmesi, Zinnur'un Urfa'daki nişanlısına fiziksel olarak yakınlaşması demekse de aralarındaki bağ Ankara'da kopar. Çünkü yazar romanda "aşk" ile "zafer" arasında bir ters orantı kurmuştur. Aşk kaybedilirken zafer kazanılır. Öteki romanlarda olduğu gibi roman kahramanları Ankara'da yine Çankaya'da bağ köşklerinde oturur. Ankara, İstanbullu bir aile için "konforlu" bir şehir değildir; fakat herkes "kendine düşen vazifeyi" yapmak için oradadır. Halide Nusret'in dikkati bu noktada daha ziyade kadınlar üzerindedir:

"Nazlı İstanbul kızları; o yılların en basit konfordan mahrum Ankara evlerinde; gece yarıları diz boyu kara bata çıka bahçenin bir köşesindeki helaya gitmek zorunda idiler. O küçük hanımlar ki, Anadolu toprağı diye Anadolu Hisarı kıyılarını ve ormanlarını; köy olarak da Vaniköy, Erenköy ve Kadıköy'ü bilirlerdi."[28]

I.1.4. Urfa: "Hapishane"/"Asil Türk Şehri"

Urfa, Halide Nusret'in öğretmenlik yaptığı Anadolu şehirlerinden biridir. Halide Nusret, "Urfa'ya başka türlü tutul"[29]muştur. Burada kaldığı süre zarfında *Aşk ve Zafer* romanı için malzeme toplar, Kurtuluş Savaşı'nda en büyük direnişlerden birinin gerçekleştiği bu topraklarda olayları bizzat yaşayan "canlı şahitleri" ile görüşür. Urfa'da geçen *Aşk ve Zafer*'in zaman zaman tarih kitabına dönüşmesi biraz da bundandır.

Romanlarda Urfa iki açıdan, siyasi ve kültürel kimliği ile kahramanların hayatını etkiler. *Aydınlık Kapı* ve *Aşk ve Zafer'*de İstanbullu kızlar Lerzan ve Zinnur sevdikleri erkek kanalı ile Urfa şehri ile irtibata geçerler. *Aydınlık Kapı'*da Lerzan, âşık olduğu İsmail'le beraber Urfa'ya kaçar ve bir süre Urfa'da bulunur. Yazar, bu sürede Urfa'nın tarihi arka planını romana sokmaz; fakat kültürel farklılığı ile Urfa Lerzan'ın psikolojisini olumsuz etkileyen bir şehre dönüşür Yazara göre "apayrı bir cihan" olan Urfa'da Lerzan "korkunç bir yalnızlığa" düşer. Burada zaman tekdüzedir ve serbest bir hayata alışmış Lerzan için bu tahammül edilmezdir. İstanbul'da kendisi gibi serbest yaşayan kocası İsmail, Urfa'da bambaşka birine dönüşür Urfa, kendi gelenekleri içinde büyümüş kahramanlar üzerinde gelenek lehine değiştirici bir fonksiyon eda eder. İsmail'in dört duvar içine hapsettiği Lerzan, "cemiyet hayatı"ndan büsbütün uzaklaşır. Türk Ocağı'ndaki verilen danslı çaylara da katılmasına izin yoktur. Türk Ocağı, bu geleneksel şehirde modernleştirici bir tarihi kurum olarak belirir. Yazar, Urfa'nın o dönemdeki tarihi sürecini anlatırken yine "içinde bulunduğu zaman"dan sıyrılamayıp romanı yazdığı dönem için "şimdi elbette böyle değil"[30] şeklinde değerlendirme yapar.

*Aşk ve Zafer'*de yazarın zihnindeki bölünmüş Urfa daha keskinleşir. İstanbullu paşa kızı Zinnur, "mert Anadolu çocuğu" İbrahim'le nişanlanınca fiziksel olmasa da kültürel olarak Urfa ile temasa geçer. Urfa, hem Zinnur hem de kültürün içinden çıkan İbrahim için "özlenecek bir yer" değildir. İbrahim'in Urfa ile ilgili kanaatleri hep olumsuzdur. Hatta yazar, Urfa'dan Zinnur'a mektup gönderen Zeliha'nın sözlerine bile "dört duvar arasında yetişmiş bir kızım"[31] şeklinde

[27] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer,* s.141
[28] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.155
[29] Emine Işınsu, "Halide Nusret Zorlutuna ve Aşk ve Zafer", *Töre*, S: 95, Nisan 1979
[30] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.130
[31] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer*, s.158

serzeniş yerleşimdir. Bu, yazarın bakış açısı ile İbrahim'in bakış açısının kesişmesi demektir. Öte yandan, yazarın Urfa'ya olan dikkati daha ziyade Milli Mücadele'deki rolüyle ilgilidir. İbrahim, Urfa'daki mücadeleye katılır. Halide Nusret, şehrin Milli Mücadele'deki rolünü anlatırken zaman zaman tarihi belgelere başvurur. Sivas'tan gelen telgraf, tarihi kitaplarda Fransızların işgal süreciyle ilgili sözleri ile roman zaman zaman tarih kitabına dönüşür. Yazarın hayatını geçirdiği bir şehir olması nedeniyle de Urfa'nın cadde, sokak, konak ve evleri detaylı şekilde verilir. Yazar bu tarihi belgelere dayanarak Urfa'yı Sümer Türklerinin kurduğunu ifade eder. Halide Nusret'in öteki romanlarında da savunduğu bu tez, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki genel ideolojiyi yansıtır. [32]

Yazarın Urfa şehri ile ilgili iki kanaati belirir. Urfa tarihi rolü ile bir "Türk şehri"dir; fakat gelenek ve kültürü kadın için "korkunç bir mahpus hayatı"dır.[33]

I.2. "Yeknesak Günler"in Kaynağı Taşra

Halide Nusret'in romanlarının ana mekânı genellikle şehir, çoğunlukla da İstanbul'dur. Öte yandan, köy ya da taşra, kahramanların bir süre ikamet ettikleri gündelik zamanın yansıtıcısı olarak üç romanında kullanılır ve "sıradan, alelâde, döngüsel gündelik zaman"[34]ı içine alır. *Büyükanne* romanında büyükanne ve ailesinin ve *Aydınlık Kapı'*da Lerzan ve Vildan'ın yılın belli dönemlerinde kaldıkları çiftliğin bulunduğu köyler, pastoral unsurları ile kozmik zamana zemin hazırlar. Fakat kronotop olarak taşra, *Gül'ün Babası Kim*'de Bakhtin'in "asılı kalmış zaman"[35]ına örnek teşkil eder. Taşra, bu romanda iki açıdan kronotop özelliği gösterir. Birki "döngüsel olmayan zaman"a kaynaklık teşkil ettiği; ikincisi de Cumhuriyet sonrası "küçük burjuva taşra kasabası" özelliği gösterdiği içindir.

Bakhtin'e göre, "Kasabalar gündelik döngüsel zamanın mahalleridir. Burada hiçbir olaya rastlanmaz, yalnızca kendilerini sürekli yineleyen ‚etkinlikler' bulunmaktadır."[36] *Gül'ün Babası Kim*'de gayri meşru çocuğa hamile olan Meclâ, Edirne'nin kenar köylerinden birinde tekdüze bir hayata mahkûm olur. Edirne, Meclâ'nın hayatına iki cepheden girer:

1. Meclâ'nın gezileri sırasında karşılaştığı, şehir merkezinin tarihî ve tabiî güzellikleri
2. Meclâ'nın kaldığı yer dolayısıyla köye daha çok benzeyen kenar semtleri

Birinci cephesi itibariyle Edirne, tabii güzellikleri ile olduğu kadar tarihi ile Meclâ'yı etkileyen "asıl şehir"dir. Tarihi bina ve camileri, Meriç nehri Osmanlı'yı hatırlatır. Fakat romana hâkim olan, ‚ikinci Edirne'dir. Bu anlamda, Edirne bir "taşra"dır. İstanbul'dan gelmiş eğitimli, zengin bir genç kadın için şartları oldukça zordur. *Yaban* romanında olduğu gibi, Meclâ farklı şivelerle konuşan halkla uyum sağlayamaz ve burayı bir "vahşet"[37] olarak adlandırır. Öğretmen arkadaşları ile arasındaki bağlantıyı kesen, hayatı durduran çetin kışları, kurtları ve sefaleti ile Edirne'nin bu kesimine olumsuz bir bakış hissedilir. Yazar, burası için "köy, kenar mahalle, civar köy" kelimelerini kullanırken, Edirne'nin merkezi için "asıl memleket" demektedir.[38] Edirne, mekân olarak kahramanın hayatında önemli bir işlev üstlenir. Başlı başına, kahramanın dünyaya bakışını değiştiren bir yerdir. Pek çoğu gün batımı olan, çobanların da eşlik ettiği tabiat tabloları Meclâ'nın ruhunun temizlenmesini sağlar:

[32] Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Tarih Heyeti tarafından hazırlanan ders kitaplarında Türklerin Ağrı Mezopotamya'ya göç ettikleri ve Sümer medeniyeti unvanı aldıkları iddia edilmektedir. Bknz: Afet İnan, Samih Rıfat, Yusuf Akçura vd, *Türk Tarihinin Ana Hatları,* Kaynak Yayınları, 1999, s.60

[33] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.132

[34] (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana,* s.322

[35] (Haz: Sibel Irzık), age, s.322

[36] (Haz: Sibel Irzık),age,s.320

[37] Halide Nusret Zorlutuna, *Gül'ün Babası Kim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.160

[38] Halide Nusret Zorlutuna, *age,* s.58

"Bu, onun tanıdığı kanlı, çamurlu, iğrenç küreye benzemeyen bir âlemdi; kızın önüne bir masal dünyası, bir efsaneler cihanı açılmış gibi idi."[39]

Romanın sonuna kadar sefalet içindeki köy evi ile köyün tabii güzellikleri dışında Meclâ'nın hayatının seyrini değiştiren bir olay yer almaz. Buna paralel olarak taşrada ses yoktur, diyalogların azlığı Meclâ'nın iç konuşmalarına imkân hazırlar. Zaman çok yavaş akar ve zamana hâkim olan tabiattır. Birbirine benzeyen evler içinde günler birbirine benzer şekilde geçer. Bu, Meclâ'nın taşradaki zamanını anlattığı günlükte bariz şekilde görülür. Meclâ'nın günlüklerinin peş peşe sayfaları şu cümlelerle başlar: "Yağmurlar başladı. Benim halsizliğim ve can sıkıntım da günden güne artıyor. Hâlimi en iyi ifade eden kelime bezginliktir."[40], "Artık kış geldi. Yine sefil kulübemin yarım aydınlığı içinde bitmez tükenmez itikaf günleri başladı."[41], "Meğer kış gelmemiş miş. Yalancıktan, bizi korkutmak için böyle bir görünüp geri gitti. Üç gündür havada tatlı bir bahar kokusu, toprakta feyizli bir bahar rengi var. Fakat ben iyi değilim."[42], "Kanunuevvel kışa kolkola geldi… Kışın aç kurtlar gibi uluyup çıldıran kara gecelerinden ve bana o gecelerden daha korkunç görünen ağır, kurşuni günlerinden müthiş surette korkuyorum."[43] Tabiatın sunduğu yeknesak zaman, Meclâ'yı bunaltır, bezginleştirir. Edirne'nin kenar semti, Meclâ'yı sıkan bu anlarda psikolojik bir temizlenme sürecini de beraberinde getirir. Meclâ, yinelenen bu döngü içinde iç dünyası ile baş başa kalırken olgunlaşır. Öte yandan, küçük bir memlekette gayri meşru bir çocuk dünyaya getirmek, ona reddettiği toplumsal alışkanlık, ahlâk ve anlayışın önemini idrak ettirir.

Halide Nusret, Cumhuriyet'in temellerinin atıldığı dönemde Edirne'de öğretmenlik yapmıştır. Pek çok değişimin yaşandığı bu devirde, Edirne'deki memur kesimi de bu değişime ayak uydurmaya çalışır. Halide Nusret, Cumhuriyet'in kadın öğretmenlerinden biri olarak peş peşe yapılan inkılapları buradan takip eder. *Gül'ün Babası Kim*'de Cumhuriyet öğretmen ve memur kesimi başta Muallimler Birliği olmak üzere çeşitli yerlerde toplanırlar. Bu toplantılarla, Edirne genç Cumhuriyeti yansıtan bir kronotop olarak işlenir.

I. 3. Karşılaşma Alanı Olarak Yol

Bakhtin, "Yol, rastlantısal karşılaşmalar için özellikle iyi bir yerdir. Yolda- tüm toplumsal sınıfların, zümrelerin, dinlerin, milliyetlerin, çağların temsilcileri olan – çok değişik insanların izledikleri uzamsal ve zamansal patikalar, tek bir uzamsal ve zamansal noktada kesişir. Olağan koşullarda toplumsal ve uzamsal mesafeyle birbirinden ayrılan insanlar rastlantısal olarak bir araya gelebilirler."[44] der. Yol, toplumsal kaynaşma ve karşılaşmaya imkân tanır. Toplumun durağan yapısının harekete geçişini sağlar. Harekete geçen etnik unsurlar, yolda birleşir ve bu, kargaşa ya da kaynaşmayı beraberinde getirir.

Halide Nusret'in şiirlerinde sıklıkla gördüğümüz yol kronotopu[45], romanlarda nadiren karşımıza çıkar. Yolculuk vardır; ama bu, zamansallık öğesinin ağır bastığı bir yolu barındırmaz. *Sisli Geceler*, *Gül'ün Babası Kim*, *Aydınlık Kapı* ve *Aşk ve Zafer*'de kahramanların İstanbul'dan Anadolu'ya yolculuğu söz konusudur. Fakat kahramanlar, dönem şartları içinde oldukça zor olan bu yolculuktansa ulaştıkları Anadolu hakkında konuşurlar. Ancak, yol kronotopu Bakhtin'in tezine

[39] Halide Nusret Zorlutuna, *Gül'ün Babası Kim*, s.80-81
[40] Halide Nusret Zorlutuna, *Gül'ün Babası Kim,* s.153
[41] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.154
[42] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.154
[43] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.155
[44] (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana,* s.317
[45] Halide Nusret'in, *Yurdumun Dört Bucağı* adlı şiirkitabının pek çok şiiri Anadolu'da yollarda geçer. "Yol Boyunca Mısralar, Bilecik'ten Antep'e, Erciyes, Yayla Türküsü, Şu Karşıki Dağ" bunlardan bazılarıdır.

uygun şekilde Kurtuluş yılları İstanbul'unda yer alır. *Aşk ve Zafer'*de Zinnur'un başından geçen, *Büyükanne* ve *Aydınlık Kapı*'da tarihi bir olay şeklinde anlatılan bir hadise yolda gerçekleşir. *Aşk ve Zafer*'de Zinnur, Eyüp'e giderken vapurda bir Rum kızı ile karşılaşır. Terzi Eleni'nin çırağı olan bu kadın, dönemin azınlıkların lehine olan gelişmelerinden güç alarak Zinnur'u taciz eder. "Geçti o günler kuzum. şimdi bizim günümüz bizim."[46] der. Bu hadise, işgal yılları İstanbul'unda karşıt tarafları – Türk ve azınlıkları- rastlantısal olarak birleştiren bir unsur olarak yolun fonksiyonunu gösterir. Öte yandan, romanlarda yol, akan bir yol değildir. Karşılaşmalar, vapur, iskele ya da tramvaylarda gerçekleşir. Bu, yolda karşılaşan tarafların kadın olmasıyla ilgilidir. Halide Nusret, dönemin geleneksel yapısı ve muhafazakâr yaklaşımının etkisiyle kadın kahramanlarının sokakla ilişkisini sınırlı düzeyde ve ancak iskele, vapur ve tramvay gibi duraklarda kurar.

I.4. Ev Çözümlemeleri

Romanlarda evi okumak; bir yandan kahramanların iç dünyalarını, psikolojilerini; diğer yandan tarihi okumak demektir. Bu anlamda ev tarihsel zamanı olduğu kadar psikolojik, biyografik ve kozmik zamanı yansıtan bir uzamdır. Bachelard, edebiyatta ev çözümlemelerinden karakter çözümlemelerine ulaşır ve ev ile odayı, "içtenlik çözümlemesinde yazarlara ve şairlere rehberlik eden ruhbilimsel diyagramlar"[47] şeklinde değerlendirir. Çünkü, "ev bizim dünya köşemizdir."[48] Bu köşe kahramanların içinde bulunduğu ruhsal ve tarihsel süreci somutlaştıran bir mekândır.

Halide Nusret'in tamamı ev içinde geçen romanları, ev ve unsurları üzerinden zamanı okumayı gerekli kılar. Romanlarda ev çeşitleri ile çöken imparatorluk, doğan Cumhuriyet arasında sıkı bir bağ kurulmuştur. Bakhtin'in daha ziyade tarihsel zamanla ilişkisini ortaya koyduğu evin bölümleri, Halide Nusret'in romanlarında oda, eşik, merdiven, pencere, balkon, kapı, tarihsel zamandan ziyade psikolojik ve kozmik zamanın yani "ansal" olayların uzamı olarak belirir.

I.4.1.Küçülen Ülke- Küçülen Ev: Tarihî Değişimin Kaynağı Olarak Ev Tipleri

Bakhtin, makalesinde ev tiplerinden "Çatı"nın romanlarda feodal dönemin lordlarının yaşadığı yer olarak kullanılan bir kronop olduğunu belirtir.[49] Halide Nusret'in romanlarında, Bakhtin'in bu tespitine benzer şekilde köşkten apartmana doğru bir değişim görülür. Bu romanın kurgusuna, köşkte başlayan hayatın dairede, modern evde bitmesi şeklinde yansır. Değişim, çoğunlukla İstanbul'daki köşkya da konağın Ankara'daki mütevazı daireye dönüşümü şeklinde gelişir. Bu mekân tiplerine tarihsel sürecin göstergesi olarak çiftlik de eklenir. Tanpınar evdeki bu değişimi şöyle anlatır: "imparatorluk küçüldükçe orta sınıfın şehirli evi de küçülüyor, hizmetçi kadrosu da daralıyordu. Onun için bu üçüncü devirde ev hanımları, konak yavrusu denen evleri tercihe başlamışlar ve Meşrutiyete doğru ise „kutu gibi", „iki bakla bir nohut", „şöyle idaresi kolay" tabirleriyle tarif edilen ölçüye inmişlerdi."[50] "Ahşap" konak/ köşk yalının yerini alan "beton" bina/ apartman/ villalar, Halide Nusret'in romanlarında kurduğu İstanbul Anadolu zıtlığına paralel şekilde gelişir. Ahşap konak devrini tamamlamış "eski" Osmanlı'dır. Konak gibi İstanbul da eskiyi hatırlatan bir şehirdir. Ankara, bu "eski"nin üzerine kurulmuş yenidir ve yeni bir milletin inşası, bu şehirde, bu şehrin "daire"lerinde yapılacaktır. Dolayısıyla apartman, Cumhuriyet'in idealize ettiği yeni kimliğin oluşumu demektir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan rejim değişikliği ile ev arasındaki yakın ilgi, Cumhuriyet'in "modern milleti modern ev tasarımı ile"[51] inşa etmek fikrinin sonucudur.

[46] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer,* s.87
[47] Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, (Çev: Aykut Derman), Kesit Yay., 1996, s.64
[48] Gaston Bachelard, age,s.32
[49] (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana*, s.319
[50] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.25
[51] Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 236

Küller romanında Suzan ve Namık'ın çocuklukları ve kalan hayatları köşkte geçer. *Sisli Geceler*'de, olayların geliştiği yer Erenköy'deki köşktür. 1920'li yıllarda, Milli Mücadele döneminde bir yığın hizmetçi ve halayığı, geniş bir aileyi barındıran köşkün romanın bittiği 1940'lı yıllardaki akıbeti verilmez; fakat romanın sonunda bu geniş aileden kopan çekirdek aile, Zehra ve Fikret çocukları ile birlikte İzmir'de yaşar. Romanda bu değişimin bir başka cephesi, Zehra'nın evlenmeden önce yaşadığı köşkte kendini gösterir. Zehra'nın ev değişimi, büyükçe bir evden küçük bir evin kiralık odasına doğrudur. Önce Fatih'te büyükçe bir konakta yaşayan aile, oğlun Cihan Harbi'nde şehit oluşu, babanın ölümü ile parçalanır. Zaten içinde eski kalabalığın kalmadığı köşk, bir yangınla yok olur. Fakat yangına kadar, daha önce çalışanları gönderilen köşkün eşyaları birer birer satılmış, konağın içi boşaltılmıştır. 1920'lerde dağılmaya başlayan konağın yanması, dağılan Osmanlı'nın tamamen yıkılmasıyla eşzamanlıdır. Aslında, yangın bu döneme has bir tarihî olgu değildir; fakat Osmanlı'nın ihtişamlı devirlerinde yangına rağmen servet "otuz kırk senede bir şehrin yeni başdan yapılma"sını[52] sağlar. Bu servetin kaybı, mali ve siyasi gücün zayıflaması, yangının yok edilen ve yeniden yapılamayan şehirdeki rolünü de değiştirir. Konağın yıkılışı, *Aydınlık Kapı*'da trajik bir hikâye içinde geçer. Romanın başındaki biri Ege kıyısında, diğeri İstanbul'daki iki konak romanın sonunda dağılır. Ege kıyısında bir yığın hizmetçi ile dolu Veliyüddin Paşa'ların konağı romanın sonuna doğru yavaş yavaş yok olur:

"Memlekette her gün bir inkılap, bir yenilik…

Bizim evimizde de eskiler, birer birer, yerlerini yeni gelenlere bırakarak öbür dünyaya göç etmişlerdi."[53]

1950'lerde Vildan "yarı yalı yarı villa" bir evde yaşarken, oğlu Behçet evlenerek modern bir villaya damat gider. Böylelikle yazara göre dönem için "gerekli, mecburi" bir mekân değişimi kahramanlar tarafından olağan şekilde gerçekleşir. Öte yandan, İstanbul Göztepe'deki Selim Zekai Bey'in köşkünün dağılması bu kadar "tabiî" ve "acısız" olmaz. Babanın ölümü ile köşkte yalnız kalan Fazilet ile İffet, büyük bir maddi sıkıntının pençesine düşerler. Bu, Osmanlı'nın içinde düştüğü ekonomik krizin bir tezahürü şeklinde cereyan eder. Debdebe ve rahata alışmış kızların ve köşkün yaşadığı tek trajedi bu değildir. Köşkün balkonundan düşman gemilerinin İstanbul'a girişini izlerler. Köşkün işgale çaresiz tanıklığı, seyirciden öte gidemeyişi ile İstanbul'un çöken Osmanlı'ya yaptığı tanıklık arasında sıkı bir ilişki vardır.

Gül'ün Babası Kim, Ada'da bir köşkte başlar, Ankara Çankaya'da "bir buçuk katlı bir bina"da biter. *Aydınlık Kapı,* çiftlik ve köşkte başlar, modern bir villada devam eder. *Aşk ve Zafer'*de romanın başında Çiftehavuzlar'daki leylaklı köşkün[54] yerini romanın sonunda "modern villalar" alır. *Büyükanne*'de büyükannenin gençliğinin geçtiği Ankara evleri idealize edilir. Bu, Halide Nusret'in, Cumhuriyet dönemindeki "ahşap beton karşıtlığı"[55] ideolojisini desteklediğini gösterir. Ahşap konak devrini tamamlamıştır, yeni ulusun inşası beton ve daha sağlam temeller üzerine inşa edilecektir. Halide Nusret, bu teze uygun olarak konakta başlayan beton evde biten romanlar kurgular.

Halide Nusret'in romanlarında "içgüdü" ve "yeni Cumhuriyet'in ideal mekânı" olarak çiftlik kullanılır. *Aydınlık Kapı*'da Lerzan ile Vildan'ın yaz aylarını çiftlikte geçirmeleri onların hayatlarını etkileyecek karakter oluşumunda etkili olur.

[52] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s.19

[53] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.214

[54] *Aşk ve Zafer'*deki leylaklı köşk, Halide Nusret'in hatıralarında anlattığı, genç kızlığını geçirdiği Göztepe'deki köşklerini hatırlatır. Halide Nusret'in yaşadığı Göztepe'deki köşk, onun şahsi hayatında olduğu kadar ülkenin kaderinde de rol oynar. Mustafa Necati ve arkadaşları bu köşkte, milli mücadele plan ve programlarını yapar.

[55] Handan İnci, *Roman ve Mekân - Türk Romanında Ev*, Arma Yay., İstanbul 2003, s.176

"Lerzân selamlıkta uçakların birinin sırtına binek gibi binerek onu kırbaçlarken; Vildan haremde oyuncak dolabının önünde bebeklerine entariler biçip diker ve onlarla yavaş yavaş konuşurdu. (….) Mehtaplı kış gecelerinde de o; ahretlik kızları kandırır, bahçenin uzak köşelerinde kartopu oynamaya götürürdü. Bu gecelerde Vildan, ya büyükannesinin dizleri dibine sokularak ona eski zamanlara ait hatıralarını anlattırır yahut da yatağının içine büzülerek Çerkez dadının anlattığı peri masallarını anlattırırdı. (…) Yazın çiftlikte de Lerzân; ağaç tepelerinde kuş yuvaları aramakla meşgulken, Vildan kümes önlerinde mini mini civcivlere yumurta sarısı yedirmekle vakit geçirirdi."[56]

Çiftliğin tarihselliği *Büyükanne* romanında ortaya çıkar. Halide Nusret'in romanları içerisinde en ileri zamanı, 1960'lı yılları anlattığı bu romanda, büyükanne ve büyükbaba çiftlikte yaşarlar. Çok taşındıkları zaman harabe olan köşk ve çiftliği imar etmişler, yetiştirdikleri tarım ürünleri ile yurt dışında dahi tanınmışlardır. Aynı şekilde, büyükanne ve büyükbaba bu çiftlikte yalnızca kendi ürettikleri yerli malı kullanırlar. Bu yönüyle çiftlik, 1960'lı yılların Anadolu'sunun kalkınması, imarı projesinin izdüşümüdür. Tabiatla ve halkla iç içeliği ile gelenek ile sanayinin birleşimidir.

Halide Nusret'in romanlarında kullandığı ev tiplerinden biri de kulübedir. *Gül'ün Babası Kim'*de Meclâ'nın iki sene yaşadığı taşradaki kulübe simgesel bir değer taşır. Bachelard'ın "yoğunlaşmış yalnızlık odağı"[57] şeklinde ifade ettiği kulübe, Meclâ için "yeknesak" bir "buzlu hapishane"dir. Buza vurgu, kulübenin özellikle kış günlerinde dışarıya kapalı bir hapishaneye dönüşmesindendir. Yazar, kenar semtte böyle bir ev seçmek suretiyle gayri meşru bir çocuk annesinin üzerindeki toplumsal baskıyı daha etkili hissettirirken Meclâ'nın iç dünyasına ve vicdanına yönelmesini sağlar. Psikolojik zamanın romana hâkim olduğu bu anlarda kar, "dış dünyayı yok sayar" ve kahramanı "uzak geçmişe götürür."[58]

I.4.2. Ev'in Bölümleri: "Ana Eylem Mahalleri"[59]

Bakhtin, karşılaşma kronotopunu anlatırken evin bazı bölümlerinin kronotopik değeri üzerinde durur. Misafir odaları, salonlar "entrika ağlarının örüldüğü, kahramanların karakterini, fikirlerini ve tutkularını ifşa ettikleri"[60]; eşik ve ilgili kronotoplar merdiven, koridor, ön hol ise "kriz olayların, bir insanın tüm yaşamını belirleyen düğümlerin, dirilişlerin, yenilenmelerin, tecellilerin, kararların gerçekleştiği yerdir."[61] Halide Nusret'in romanlarında eşik ve salon uzamı hem tarihsel karşılaşma hem de psikolojik zamanı yansıtan birer kronotop olarak önemli bir fonksiyon eda eder. Dolayısıyla bu romanlarda evin bölümleri, ev tiplerinden farklı olarak tarihsel zamana değil kozmik ve psikolojik zamana kaynaklık eder.

Sisli Geceler'de roman kahramanları ana mekân olan köşkün değişik bölümlerinde hareket hâlindedir. Geniş bir aile içindeki yasak aşkı işleyen romanda, evin bölümleri bu yasak aşkın gizlenmesine ya da ifşa edilmesine uygun fonksiyonlar üstlenmiştir. Teyze çocukları olan Mine ile Fikret'in "sisli aşkı", Fikret'in kardeşi ve Mine'nin kocası Nüzhet ve Fikret'in karısı Zehra'ya rağmen romanın sonunda gün yüzüne çıkar. Bu aşkın merkezindeki kahraman Mine'nin ev içindeki hareketleri, "sofa, merdiven, kapı ve bahçe"[62] ya da tersi istikamette "merdiven, sofa, yatak odası, balkon" şeklinde gelişir. Bu Mine'nin merkezde olduğu üçlü aşkın gelişimine paralel bir

[56] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.18-19
[57] Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, s.59
[58] Gaston Bachelard, age, s. 66
[59] Bakhtin; bu ifadeyi "merdiven, ön hol, koridor" kronotopları için kullanır. Bkz: (Haz: Sibel Irzık), *Karnavaldan Romana,* s.322
[60] (Haz: Sibel Irzık), age, s.320
[61] (Haz: Sibel Irzık), age,s.322
[62] Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler,* s.202

istikamettir. Evin bu bölümleri "dış" ve "iç" şeklinde bir bütünlük gösterir. Balkon, pencere, kapı ve bahçe; evin dışarıya açılan kısımlarıdır. "Sisli gece"ler hep dışta, "bahçe"de geçer. Balkon, "sisli gecenin" seyredildiği yerdir. Dışa açılan mekânlar, Bachelard'ın kapı için söylediği işlevi görür: "İstekleri, iç dürtüleri, varlığı en gizli yerine varıncaya kadar açma dürtüsünü, içine kapalı tüm varlıkları açma isteğini bir araya toplayan bir düşün kökenidir."[63] *Sisli Geceler'*de aile fertlerinin toplandığı sofa, Mine ve Fikret için geleneğin, vicdanın ve aile baskısının ifadesidir. Fikret ve Mine sofanın çekim alanından bahçede ve yatak odasında kurtulurlar. Dört sisli gecenin de yaşandığı bahçe, adım adım aşkın ifşası demektir. Fikret, romanın başında "başından şimşek kadar hızla geçen bir düşüncenin zehrini"[64], yani kardeşinin nişanlısı Mine'ye olan zaafını bahçede, birinci sisli gecede duyar. Mine'ye olan aşkını romanın sonunda, son sisli gecede kabullenir. Mine, sisli gecede bahçede Fikret'e olan duygularını hissettirir. Roman boyunca indiği ya da çıktığı merdivenler bu yasak aşktan kaçışın simgesidir. Mine, yasak aşktan "yatak odası"na kaçarak kurtulur. Yatak odası, çözüm mahallidir. Zehra, Mine'nin aşkını itiraf ettiği günlüğü yatak odasında okur, Fikret ile Mine'nin itiraf sahnesi yatak odasında gerçekleşir. Mine, yatak odasında durulur veya hırçınlaşır. Odasından dışarıya açılan balkon ise, romanda kozmik zamana imkân vermekle kalmaz, olayların bitişine de ortam hazırlar. Roman boyunca odasından balkona çıkan Mine için balkon "tehlike" demektir:

"Acı bir yeis içinde kapağı bıraktı; balkona yürüdü.

(…..)

Mine başını direğe dayadı; bu sesi, denizin sesini dinledi. Dalgalar ona kendi dilleriyle;

- Gel Mine, diyorlardı, gel mavi gözlü çocuk! Bizim koynumuzda çok rahat edeceksin!

Biçare küçük kadın, bu daveti duymamak istiyordu. Bu ses onu tehlikeli bir surette çekiyordu."[65]

Nitekim romanın sonunda balkondan "çağıran sese" kendisini teslim eden Mine, denizde intihar eder. Böylelikle romandaki üçlü aşkçözülür.

Aydınlık Kapı romanının kurgusu, iki zıt karakter ve anlayışlaki kardeşin zıtlığının aydınlık karanlık tezadı üzerinden gelişmesine dayanır. Romanın aynı zamanda başlığı olan "aydınlık kapı", kapıya ulaşan yol ve merdiven simgeleri ile Lerzan ile Vildan'ın hayatında belirleyici bir rol üstlenir. "şeytan kız"[66] Lerzan, roman boyunca "şeytani" kararlarına merdiven "inerek" ulaşır. İndiği merdivenler genellikle karanlıktır: "Koca sofayı bir kedi çevikliği ve sessizliği ile geçip karanlık merdivenlerden indim."[67]; "Hele karanlık merdivenlerden, eski tahtaları gıcırdatmamaya çalışarak sürüne sürüne inerken"[68] romanın sonunda ışıklı merdivenlerden aydınlık kapıya ulaşacak olan idealize kahraman Vildan, ablası Lerzan'ın bu inişine şahit olur; ama henüz kendisinin ulaşamadığı aydınlık kapıya onu çekemez: "Lerzan, karanlık içindeydi, görüyordum. Fakat onu bu korkunç zulmetten çekip kurtarmaya muktedir değildim."[69] Nitekim romanın sonunda Vildan onun ölümü üzerine, "Karanlıkta yaşadı. Aydınlık kapıya götüren yolda bir adım bile atamadan ölüp gitti…"[70] değerlendirmesini yapar. Vildan ise, Lerzan'ın ölümüyle aydınlık yolda ilerlemeye

[63] Gaston Bachelad, *Mekânın Poetikası,* s. 235
[64] Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler*, s.27
[65] Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler*, s.138
[66] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı,* s.43
[67] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.162
[68] Halide Nusret Zorlutuna,age,s.74
[69] Halide Nusret Zorlutuna, age, s.202
[70] Halide Nusret Zorlutuna, age,s.226

başlar. Romanın sonunda aydınlık kapıya ulaştığı sahnelerde zaman yavaşlar, saatler ilerlemez ve Vildan "enginlik, ferahlık, ışık, sonsuz, aydınlık" kelimeleri ile anlattığı "sonsuz büyüklük"e[71] ulaşır:

"Hayatı boyunca ıstırap çektikten, kıvrandıktan, yandıktan sonra nihayet halktan halka giden ışıklı yolu bulmuştu. İşte aydınlık kapı."[72]

Aydınlık Kapı'da zamanı durağanlaştıran yol, merdiven ve kapı; somut değil soyut bir anlamı karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Lerzan'ın inerek ve Vildan'ın çıkarak ilerledikleri yol ve merdiven, hayatı karşılayan ve tasavvufi içeriği de hatırlatan bir anlama sahiptir. Nitekim Vildan, bu yolda, Kubbet'ül-Uşşak'ın eşiğinde manevi bir hâl yaşayan arkadaşı Fazilet'in rehberliğinde ilerler.

Aşk ve Zafer romanında, balkon ve bahçe dönemin geleneksel yapısını yansıtır. Romanda aşk, "Zinnur balkonda, İbrahim sokakta"[73] iken gerçekleşir. Zinnur "balkon kapısını açarak" dışarı çıkar; ya da bahçede gezinir. İbrahim ise onu dışarıdan görür. Zinnur ve İbrahim'in aşkı, bu açıdan Tanzimat romanlarındaki aşklara benzer. Yüz yüze görüşmeleri roman boyunca yalnızca bir kez olur. Nişan sonrasında görüşmeleri mektup aracılığıyla olur. Bu, yazarın flört ve kadın erkek ilişkisindeki geleneksel tavrının bir sonucudur:

"Evet evlenmişler, amma sevişmeden. Yani evlenmeden evvel değil. Evlendikten sonra sevmişler birbirlerini. Bu temiz bir şey. Eskiler: „Sevip dostuna varma, boşanıp kocana varma!" demişler…"[74]

Balkon ve bahçe, romanda yazarın ve devrin kadın erkek ilişkisini sınırlayan, kadının ev içine, erkeğin sokağa dahil olduğu toplumsal düzenin yansıtıcısı olarak yer alır.

SONUÇ

Halide Nusret, romanlarında temelde iki kronotop kullanır. Bunlar; şehir ve karşılaşma kronotoplarıdır. Şehir kronotopları Osmanlı'nın yıkıldığı Cumhuriyet'in kurulduğu tarihsel süreci yansıtır. Karşılaşma kronotopları ise, bir zamanı içerir; fakat bu tarihî değil psikolojik, kozmik zamandır. Romanlardaki çok çeşitli karşılaşma kronotopları "ev"in bölümleri hâlinde sunulur. Bu, yazarın tarihi ve psikolojik hâlleri "ev" üzerinden iletmeyi seçmesindendir. Dolayısıyla onun romanlarında, ev, evin odası, salonu, eşiği, merdiveni, kapısı kahramanların karışık ruh hâllerini anlamayı; olaylar arasındaki bağı kurmayı sağlar.

Şehir kronotopları, Halide Nusret'in hayat coğrafyası ile kıyaslandığında çok çeşitlilik göstermez. "Yurdun dört bucağı"nı gezmiş bir öğretmen ve mutasarrıf babasının peşinde Kerkük, Halep, Antakya gibi şehirlerde yaşamış bir yazar olarak romanında yalnızca dört şehir kronotopundan faydalanması onun anlatmak istediği tarihî süreçle ilgilidir. Romanların hemen tamamının arka fonunu oluşturan Kurtuluş Savaşı; İstanbul, İzmir, Ankara ve Urfa ile gelir. Yazar, romanlarda zengin öğretmenlik tecrübelerine rağmen Cumhuriyet'in sonraki dönemlerini bir kronotop olarak işlemez. Halide Nusret romanlarında hep aynı İstanbul'u anlatır. Bu, işgal dönemini yansıtan tablolarıyla çöken Osmanlı ve doğan yeni Türkiye'nin kriz noktasıdır. Öte yandan Urfa, Ankara ve İzmir gibi Anadolu'daki Milli Mücadele'yi yansıtan şehir kronotopları ise, İstanbul kadar canlı bir tarih sunmazlar. Yazarın bu şehirleri seçiminde yaşantı ve gerçekçi anlatışın yerini gözlem ve ideolojik tutum dikkati çeker. Öte yandan şehir kronotoplarında yazarın tarihi belge ve vesikalardan ziyade şahsî tecrübelerine dayandığını ayrıca belirtmek gerekir. Şehir

[71] Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası,* s.198
[72] Halide Nusret Zorlutuna, *Aydınlık Kapı*, s.287
[73] Halide Nusret Zorlutuna, *Aşk ve Zafer,* s.60
[74] Halide Nusret Zorlutuna, age, s.37

kronotoplarının takibi, okuyucuyu İstanbul'dan Anadolu'ya götürür. Anadolu çoğu zaman Ankara ile özdeşleşir. Eski başkentten yeni başkente yöneliş, erken dönem Cumhuriyet ideolojisini yansıtır. Eski, karışık ve esir İstanbul yerine imar edilen, düzenli Ankara tercihi bütün romanların ortak kronotopu olarak belirir. Şehir kronotopunun yanı sıra Edirne ile öne çıkan taşra kronotopu; romanda kozmik zamana imkân sunarken inkılâpların taşrada yaşayanlarca algılanış sürecini de yansıtmış olur.

Karşılaşma kronotopu olarak kullanılan "ev" de şehir kronotopunda olduğu gibi otobiyografik kökenlidir. Halide Nusret'in hatıralarında anlattığı üzere, sürekli ev değiştiren ailenin kaderi ülkenin kaderi ile paralel ilerler. Adeta Halide Nusret'in evi küçüldükçe romanlardaki evler de küçülür. Bu, dönemi; konak – apartman değişimi üzerinden okuma imkânı sağlar.

KAYNAKÇA

BAKHTİN Mikhail "Romanda Zaman ve Kronotop Biçimlerine İlişkin Sonuç Niteliğinde Kanılar", *Karnavaldan Romana – Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, Haz: Sibel Irzık, Ayrıntı Yayınları, 2001.

BOZDOĞAN Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

ÇINARLI Mehmet, *Sanatçı Dostlarım,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979.

DEMİRTEPE Nezih, "Halide Nusret Zorlutuna Milli Mücadele Yılları İstanbul'unu Anlatıyor", *Türk Edebiyatı*, S: 115, Mayıs 1983.

ESEN Nüket, "Ahmet Mithat'ta Kronotop Kavramı", *Kitap-lık,* S: 54, Temmuz Ağustos 2002.

GÜNAY Turgut, "Halide Nusret Zorlutuna ile Bir Konuşma", *Töre*, S: 29-30, Ekim- Kasım 1973.

Halide Nusret, "Anadolu Kadını", *Yeni İzmir,* S: 1, 9 Mayıs 1335.

Halide Nusret, "Hayatın Manası", *Yeni İzmir,* S: 1, 9 Mayıs 1335.

İNAN Afet, AKÇURA Yusuf vd, *Türk Tarihinin Ana Hatları,* Kaynak Yayınları, 1999.

İNCİHandan, *Roman ve Mekân - Türk Romanında Ev*, Arma Yay., İstanbul, Mayıs 2003.

TANPINAR Ahmet Hamdi, *Beş Şehir,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1976.

TANPINAR Ahmet Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

UĞURCAN Sema, "Anadolu Yollarında Üç Yazar", *Türk Edebiyatı*, S: 406, Ağustos 2007.

UĞURCAN Sema, "Attila İlhan'ın Romanlarında Tarihî Bir Gezinti", *Attila İlhan Armağanı: Kaptan'a Saygı İle*, (Haz: Yakup Çelik), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

ZORLUTUNA Halide Nusret *Büyük Anne,* L&M Yayınları, İstanbul, 2005.

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Aşk ve Zafer*, (Haz: Betül Coşkun), TimaşYayınları, İstanbul, 2008.

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Aydınlık Kapı*, (Haz: Betül Coşkun), TimaşYayınları, İstanbul, 2008.

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Beyaz Selvi,* Uğur Kitabevi, İstanbul, 1945.

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Gül'ün Babası Kim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Küller*, Suhulet Kütüphanesi- Kader Matbaası, İst, 1337 (1921) .

ZORLUTUNA Halide Nusret, *Sisli Geceler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

ZORLUTUNA Halide Nusret,"Selâm Sana Güzel İzmir", *Kadın Gazetesi,* Y: 2, S: 81, 13 Eylül 1948.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 899-924, TURKEY

TERMAL TURİZM POTANSİYELİ AÇISINDAN KOZAKLI (NEVŞEHİR) KAPLICALARI

Turhan ÇETİN•

ÖZET

Bu araştırmada Kozaklı (Nevşehir) ilçe merkezinin termal turizm potansiyeli ve turistlerin termal turizm ile ilgili düşünceleri değerlendirilmiştir. Çalışmada nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini Kozaklı ilçe merkezideki termal otellerde konaklayan 144 turist oluşturmaktadır. Katılımcıların yarısından fazlası bulunduğu termal tesise arkadaş ve akraba tavsiyesi ile geldiğini belirtmiştir. Katılımcıların onda biri de bulunduğu termal tesise doktor tavsiyesi ile geldiğini belirtmişlerdir. Turistlerin Kozaklı'daki termal tesislere gelmekteki en önemli amaçlarının %32,6 ile sağlığına yararlı olduğu için ve %28,5 ile dinlenme amaçlı olduğu görülmektedir. Katılımcıların termal tesislere geliş sayıları cinsiyetlerine göre değişmektedir. Termal tesislere ikinci ve daha fazla gelenlerin yaklaşık üçte ikisi kadındır. Yörenin dünyada iyi tanınan ve termal turizmin merkezi olabilmesi için uluslararası düzeyde iyi tanıtılması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Kozaklı, Nevşehir, Termal Turizm, Kozaklı Kaplıcası, Sağlık Turizmi.

KOZAKLI (NEVŞEHİR) SPAS AS REGARDS TO THERMAL TOURISM POTENTIAL

ABSTRACT

This study is related to the opinions of the people of the Kozaklı town of Nevşehir province and the visitors coming to the town regarding to thermal tourism potential of the region. The study was carried out by the use of quantitative research models. The sample of the study was constituted by 144 visitors staying in the thermal hotels of the town. More than half of the participants stated that they come to the town upon the advice of a friend or a relative. One tenth of the visitors said that they came there upon the suggestion of a doctor. One third of the participants appeared to have come to the town for health reasons and one third of them were there for relaxation. The number of the visitors changes according to the gender. Two third of the people who came to the facilities more than twice were women. The region needs international advertisement in order to become a thermal tourism center with worldwide recognizance.

Keywords: Kozaklı, Nevşehir, thermal tourism, Kozaklı spas, health tourism.

1. Giriş

Turizmin, Latincede sözcük olarak dönme, dolaşma anlamına gelen *tornus* sözcüğünden türediği (Özçağlar, 2000:162) ve Fransızca *tour* (turlamak, tur atmak) fiilinden geliştirilerek literatüre girdiği bilinmektedir (Doğanay, 2001:9). Basit anlamıyla turizm, dinlenmek ve tatil geçirmek amacıyla geziye çıkmaktır (Soykan, 2004:6; Özgüç, 2003:14). Köksal (1994) ise turizmi "zevk için seyahat olayı" olarak nitelendirmiştir. Uluslararası Turizm Uzmanlar Birliği (AIEST)'ne

• Yard. Doç. Dr., Gazi Üniveersitesi Gazi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD., elmek: cetin.turhan@gmail.com.

göre turizm, yabancıların seyahat ve geçici veya sürekli asli kazanç elde etme faaliyeti için yerleşmeye dönüşmemek koşuluyla, konaklamalarından doğan ilişkilerin ve olayların tümü olarak tanımlanmaktadır.

Günümüzde turizm olgusu, hızla değişerek yeni turistik olguların ortaya çıktığı bir sürece dönüşmüştür. Bu nedenle turistik ürünü talep edenlerin istekleri, turizmi arz eden ülkelerin ürünlerini çeşitlendirmesini beraberinde getirir. Turizmin çeşitlendirilmesi kapsamında ele alınan önemli aktivitelerden biri de termal turizmidir (Kozak, 1996; Doğanay, 2001; Doğaner, 2001; Özgüç, 2003; Ünlüönen ve Tayfun, 2009; Piri, 2008; Tunçsiper ve Kaçlı, 2008; Özbek ve Özbek, 2008; Sandıkçı, 2007). Türkiye'de termal turizme gereken önemin verilmesi hem Türk turizmini çeşitlendirecek hem de daha az turistle daha fazla döviz elde edilecektir.

Turizm sektöründeki ilerlemelerde gelişmiş ülkelerin rolleri büyüktür. Çünkü kent yaşamından sıkılan insanlar, dinlenmek, hobilerini tatmin etmek vb. sebeplerle değişik mekânlar veya rekreasyon alanları aramışlardır. Bu bağlamda özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra turizm sektörü önem kazanmıştır. Bu dönemden sonra turizmini geliştiren ülkeler, bütçe açıklarının kapatılmasında bu gelirlerden önemli ölçüde yararlanmışlardır. Nitekim günümüzde de ülkemiz için bu durum geçerlidir. Turizm, dış ticaret açığımızın kapanmasında 21,3 milyar dolar katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, insanlar ve ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde ve soğuk savaş rüzgârlarının yok edilmesinde turizm sektörü oldukça etkili rol oynamıştır (Olalı, 1981; Akova, 1998). 2009'da dünyanın en çok turist çeken ve en çok turizm gelirine sahip ilk 10 ülkesinin sıralamasına göre Türkiye, gelen turist sayısında 7. sırada, turizm gelirleri arasında ise 9. sırada yer almaktadır (UNWTO).

Dünya turizm sektörü her geçen yıl büyümektedir. 1950'de turizm hareketine 25 milyon kişi katılmış ve turizm harcamaları 2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1992'de ise turizme katılanların sayısı 475 milyona turizm harcamaları ise 268 milyar dolara yükselmiştir (Yazıcı, 1997:19). 2009 yılında ise turizme katılanların sayısı 880 milyon kişiye yükselirken turizm harcamaları da 852 milyar dolara yükselmiştir (UNWTO, 2010). Türkiye'yi 2009 yılında 25,5 milyon turist ziyaret etmiş ve 21,3 milyar dolar gelir elde edilmiştir. Türkiye'nin sahip olduğu doğal ve kültürel değerler ile turizmden elde edilen gelirin doğru orantılı olmadığı görülmektedir.

1. 1. Sağlık Turizmi ve Termal Turizm

Sağlık turizmi; sağlığı koruma ve iyileştirme amacıyla belirli bir süre için yer değiştiren insanların doğal kaynaklara dayalı turistik bir tesise giderek kür uygulaması, konaklama, beslenme, dinlenme ve eğlence gereksinmelerini karşılaması olarak tanımlanabilir.

Türkiye'de alternatif turizm çeşitleri arasında sağlık turizminin önemli bir yeri vardır. Alpinizm, klimatizm ve termalizm açısından yüksek potansiyele sahip bölgelerin turizme açılması ile bu bölgelerin turistik aktivite ve çekim merkezi hâline gelmesiyle oluşan turizm hareketine sağlık turizmi denilmektedir (Doğanay, 1992:78; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988; Yazıcı, 1997:20).

Günümüzde gelişmiş ülkelerde yoğun çalışma şartları, şehirlerin kalabalıklaşması ile ortaya çıkan stres, işgücünü ve buna bağlı olarak üretimin azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler, insan sağlığının korunması, işgücü verimini ve dolayısıyla üretimi arttırmak, sağlıklı yaşamı sağlamak amacı ile doğal turizm kaynaklarından temiz hava, güneş, deniz, şifalı termal suların dinlendirici ve tedavi edici özelliklerinden, iklim ve çevre olanaklarından, diğer turizm çeşitleri ile birlikte yararlanarak güncel sorunlarını çözmeye çalışmaktadır (Özbek,1991:15; Avcıkurt ve Çeken, 1998).

İnsanların turizme yönelmelerinde etkili olan faktörlerden biri de sağlıktır. Bu yüzden insanlar yüzyıllardır çeşitli rahatsızlıklarını gidermek için termal su kaynaklarından yararlanma düşüncesini gelenek hâline getirmiştir (Şahin, 2007:397; Karagülle, 2002b; Karagülle ve Karagülle, 2002a). Termal turizm, doğal şekilde belirli sıcaklığa sahip olarak yer üstüne çıkan ve faydalı mineralleri içeren şifalı su, çamur ve buharların bulunduğu yörelerde, yöreye özgü iklim şartları içerisinde gerçekleşen turizm türüdür (Kozak vd 2006:20; Doğanay, 2001:258; Tuncel ve Doğaner, 1992:47; Kozak, 1997; Kozak, 1992; Ülker, 1988; Doğaner, 2001:74; Şiban vd. 2008:107; Çelik, 2001; Kahraman, 1991a; Şimşek, 1991; Erdoğan ve Aklanoğlu, 2008:84; Akbulut, 2010:36).

Termal turizm kavramı konusunda değişik tanımlamalar yapılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı termal turizmi şu şekilde tanımlamaktadır: Termomineral su banyosu, içme, inhalasyon, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile yapılan kür (tedavi) uygulamalarının yanı sıra termal suların eğlence ve rekreasyon amaçlı kullanımı ile meydana gelen turizm türüdür (www.turizm.gov.tr).

Avrupa Kaplıcalar Birliği (ESPA)'ne göre 2004 yılında termal turizm amaçlı olarak Almanya ve Macaristan'a 10 milyon kişi, Rusya'ya 8 milyon kişi, Fransa'ya yaklaşık 700 bin, İsviçre'ye 800 bin ve İspanya'ya 400 bin kişi gitmiştir. Japonya'nın sadece Beppu şehrine yılda 12–13 milyon kişi termal turizm amaçlı olarak gelmiştir. Bu ülkelerde modern tıbbın ve sosyal güvenlik kurumlarının desteğini de alarak diğer tedavi imkânları ile bütünleşmiş olarak termal turizmin önemi giderek artmaktadır. Bu gibi ülkelerde turizmin en büyük gelir kaynaklarından birini termal turizm oluşturmaktadır (Özbek, 1991; Doğanay, 1988-1989; Ramos ve Ramos, 2007; Tengilimlioğlu vd, 2002; Ülker, 1986:214; Şahin, 2007: 394; Çetin, 2010:7; Çavuş, 1994; Belkayalı, 2009b; Yılmaz ve Bayar, 2006:1193).

Dünyadaki termal alanlar incelendiğinde, jeotermal kaynakların manto, genç tektonizma ve volkanizma gibi sıcak kütlenin sıkıştırması sonucu açığa çıkan elektriksel ısınmayla oluştuğu ve dünya genelinde jeolojik özellikler incelendiğinde volkanik oluşumlar ile jeotermal kuşaklar arasında paralellik bulunduğu görülmektedir (Ilgar, 2005:88; Ketin, 1982).

Yurdumuz maden suyu ve kaplıca bakımından oldukça zengindir. Türkiye mineral bakımından zengin 1300'den fazla yeraltı sıcak su kaynağına sahiptir. Nitekim bu kaynaklardan 500 kadarı şifalı olarak bilinmektedir (Ülker, 1988:18; Şimşek, 1991; Çağlar, 1973; Yüzbaşıoğlu vd, 1991; Çoruh, 1986). Uygarlığın beşiği olarak nitelendirilen Anadolu topraklarında gelmiş geçmiş birçok devletin sıcak su kaynakları etrafında yerleşikleri, bıraktıkları tarihi eserlerden anlaşılmaktadır. Türkiye'de adını termal kaynaklardan alan ve termal kaynaklara bağlı olarak gelişen birçok yerleşim yeri bulunmaktadır (Bulut, 1999:187). Bu bağlamda Kozaklı ilçe merkezi de Hamamorta Köyü ile yakın çevresindeki köylerin birleşmesiyle termal kaynaklara bağlı olarak kurulmuş ve bugünkü duruma gelmiştir.

Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdıkları geleneksel kültürün içinde var olan "yıkanma" ve "temizlik" işlevi akarsu boylarında yerine getirilirken; Anadolu'da yerleşik toplumsal gelişme, köy, kasaba ve kent yaşamı biçimine geçişle birlikte, "hamamlar" ortaya çıkmıştır. Türkler, kendi kültürünün mimari karakterlerini yansıtan "Türk Hamamları"nı inşa etmişler ve o günün tıp görüşü ile daha sağlıklı biçimde uygulanmaya başlanan bu gelişimle "kurnalı yıkanma" yerleri ve yanında tedavi amaçlı kaplıca havuzu tekniği, Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bugün Avrupa'da olduğu gibi, Amerika'daki "Türk Hamamları" da bu kültürün eseridir (Özer, 1991; Çekirge, 1981).

On dokuzuncu yüzyılda batı ile ilişkiler neticesinde kaplıca tedavisindeki bilimsel yaklaşımlar görülmüş ve ilk planlı, programlı çalışmalar Cumhuriyet Döneminde başlamıştır. Hem

yabancı hem Türk bilim adamları tarafından kaplıca sularının analizi yapılmış, raporları hazırlanmıştır. Bursa ve Yalova kaplıcalarının imarı gerçekleştirilip modern teçhizatlarla donatılmıştır. Aynı tarihlerde Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle Armutlu (Yalova) Kaplıcaları da düzenlenerek hizmet vermeye başlamıştır. Nitekim Atatürk, Armutlu ve Yalova'daki kaplıcaları daha sonraki zamanlarda sık sık ziyaret ederek hem kaplıcalarda dinlenmiş hem de yörenin termal turizm açısından gelişmesini sağlamıştır (Göney, 2009:29; Belkayalı ve Akpınar, 2009a; Kahraman, 1991b). Bu bağlamda konu ile ilgili akademik çalışmaların yapılması, ülkemizde de Balneoloji bilim dalının hak ettiği yere ulaşabilmesi için 1938 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Hidroloji Kürsüsü kurulmuştur (Karagülle, 2002b; Özer, 1991b; Arasıl, 1991).

Türkiye'deki termal kaynaklar potansiyel açısından dünyada ilk 7 ülke arasında, Avrupa'da ise ilk sırada yer almaktadır. Ülkemizin termal suları, hem debi ve sıcaklıkları hem de çeşitli fiziksel ve kimyasal özellikleri ile Avrupa'daki termal sulardan daha üstün nitelikler taşımaktadır (Yılmaz ve Bayar, 2006:1198). Ancak termal turizm konusunda aynı başarıyı gösterdiğimiz söylenemez. Ülkemizde 46 ilde 190 civarında kaplıca tesisi bulunmaktadır. Ancak bu tesislerin toplam yatak sayısı çok düşük ve büyük bir bölümü de modern bir yapıya sahip değildir.

Türkiye'de kaplıca turizmine katılan turist sayısı 1981 yılında 63999 kişiiken bu sayı 1998 yılında 375606'ya yükselmiştir (Doğaner, 2001:79). 2009 yılında ise ülkemizde 284250 kişi termal turizmden faydalanmıştır. Ancak Türkiye'de kaplıca turizmine katılmada coğrafi bölgeler arasında eşitsizlik bulunmaktadır. 1999 verilerine göre kaplıca turizmine katılım oranı Marmara Bölgesinde %43,8, Ege Bölgesinde %26,6 iken Karadeniz Bölgesinde bu oran %12,6 olarak gerçekleşmiştir (Doğaner, 2001:79).

1. 2. Termal Turizmin Önemi

Termal turizmde son yıllarda hızlı bir yükseliş olmasında insan sağlığının son derece önemli olması, turizme katılanların turizmden beklentilerinin zaman içinde değişime uğraması, Avrupa'daki yaşlı nüfus oranının fazla olması, termal turizmin yılın tüm aylarında uygulanabilir olması, termal turizmde tedavi süresinin uzunluğu, insanların kimyasal ve yapay tedavilerden kaçışı gibi nedenler etkili olmuştur (Bulut ve Girgin, 2001:62; Öbret, 2007:137; Selvi, 1996; Ünal, 2003:117; Selvi, 2008; Zaman, Polat ve Özdemir, 2000).

Türkiye termal turizm potansiyeli bakımından oldukça zengindir. Özellikle kırsal yörelerin ve küçük ilçelerin ekonomik olarak gelişmelerinde termal turizmin lokomotif etkisi oldukça önemlidir (Doğanay ve Soylu, 1999:2-3; Taşyılgil, 1995:300; Soylu, 2003:118; Gürbüz ve Korkmaz, 2001:98; Sandal ve Gürbüz, 2003:35-36; Güner ve Sever, 2000:106; Akova, 2004:80; Bulut, 1997:71; Kılıçaslan ve Aydınözü, 2000:248; Şahin, 2007:394; Elmastaş, 2002; Polat ve Elmastaş, 2005; Sevindi, 2008:122; Sevindi ve Özdemir, 2001; Tıraş, 2004:104; Ünlü, 1998:576; Zaman, 2001; Aslan, 1994; Aslıhak, 1998). Nitekim Sandıklı, Haymana, Kızılcahamam, Simav, Gönen, Gazlıgöl gibi yerleşmelerin bugünkü durumlarına gelmelerinde en önemli etken termal turizm potansiyelleridir. Bu bağlamda araştırma alanı olan Kozaklı ilçe merkezinin gelişmesinde termal kaynakların tek başına etkili olduğu söylenebilir.

1. 3. Araştırma Alanının Coğrafi Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Kozaklı İlçesi, İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümünde yer almaktadır. Yönetim açısından ise Nevşehir iline bağlı ilçe konumundadır. Kozaklı İlçesi Nevşehir il merkezinin kuzeyinde yer almakta ve yüzölçümü 789 km²'dir. İlçe merkezinin ortalama yükseltisi 950 ile 1050 metre arasındadır. İlçe kuzeyde Şefaatli (Yozgat), doğuda Yeni Fakılı (Yozgat), güneyde Hacıbektaş ve Avanos (Nevşehir), batıda ise Boztepe ve Mucur (Kırşehir) ilçeleri ile çevrilidir (Şekil 1). İlçe merkezi Nevşehir ve Kırşehir il merkezlerine 85 km, Kayseri il merkezine

90 km, Ankara il merkezine 275 km, Adana il merkezine 370 km, Konya il merkezine 315 km ve Gaziantep il merkezine ise 430 km karayolu mesafesinde bulunmaktadır.

Kozaklı İlçesinin topografik özellikleri incelendiğinde, akarsular tarafından az yarılmış geniş düzlüklerin hâkim olduğu görülmektedir. Yörenin suları Kızılırmak Nehrinin büyük kollarından biri olan Delice Çayının kolları tarafından drene edilmektedir. Yörenin yükseltisi 950 ile 1150 metreler arasında değişmekte ve dağlık alan ve yüksek tepelere rastlanılmamaktadır. Yöre Bozok Platosu'nun güney kesimlerini oluşturmaktadır.

Şekil 1. Araştırma alanının lokasyon haritası

Araştırma alanında karasal iklim hüküm sürmektedir. Nevşehir meteoroloji istasyonu verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık 10,9 °C olup, ocak ayı ortalama sıcaklığı -0,4ºC ve temmuz ayı ortalama sıcaklığı ise 21,7 ºC'dir. Yörede yıllık toplam yağış miktarı 406,3 mm dir. Bu yağışın %38'i ilkbahar, % 36'sı kış, % 15'i sonbahar ve % 11'i de yaz mevsiminde düşmektedir.

Araştırma alanını oluşturan Kozaklı ilçe merkezi, 1954 yılına kadar Kırşehir İli Avanos İlçesine bağlı Hamamorta adında bir köy yerleşmesiydi. Bu tarihten sonra birbirine yakın olan

Hamamorta, Bağlıca, Buruncuk ve Kozaklı köyleri birleştirilerek Nevşehir ilçesine bağlı ilçe merkezi statüsüne getirilmiştir (Soylu, 2003:105). İlçede 2000 yılında 1 kasaba (Kozaklı) ve 29 köy (4'ü belediye örgütlü köy yerleşmesi) bulunmaktaydı. 2007 yılında yapılan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne göre 16364 kişiolan ilçe nüfusunun %51'ini (8347 kişi) kadınlar, %49'unu (8017 kişi) ise erkekler oluşturmaktadır. Yine ilçe nüfusunun %41,4'ü (6771 kişi) Kozaklı ilçe merkezinde, %58,6'sı da (9593 kişi) kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır. İlçe merkezi nüfusunun %49,3'ünü (3336 kişi) erkekler ve %50,7'sini de (3435 kişi) kadınlar oluşturmaktadır. Hem ilçe nüfusunda hem de Kozaklı kasabası nüfusunda kadın nüfus oranının fazla olduğu görülmektedir. 2009 yılı nüfus verilerine göre ilçenin toplam nüfusu 15726 kişiye düşerken ilçe merkezi nüfusu ise 6945 kişiye yükselmiştir.

1. 4. Jeolojik Özellikler ve Jeotermal Alan

Araştırma sahasında jeolojik yapı genel hatlarıyla paleozoik yaşlı şist, kuvarsit ve mermerlerden oluşan temel üzerine Eosen yaşlı kum taşı, kalker ve marn serisinden meydana gelmektedir (şekil 2). Yukarıdaki serinin üzerinde yer yer Oligosen'e ait jips, silt ve marnlar ile konglomera ve kumtaşı da bulunmaktadır. Neojen yaşlı tüf, ignimbirit, marnlı kalker ve kalkerlerden oluşan bir yapı yine eski formasyonlar üzerinde yer almaktadır. Traverten ve alüvyal örtü ise en üstte bulunan en genç oluşumlardır (Soylu, 2003:8; Kopar, 2008:76-77; Akkuş, 2005)

Sahada jeotermal kaynakların varlığı tektonik oluşumla yakından ilgilidir. Anadolu'nun genel tektonik karakterine bakıldığında, bölgenin Üst Miyosen'den itibaren kuzey-güney yönde sıkıştığı bilinmektedir. Öyle ki Anadolu plakasının doğudan batıya doğru hareket etmesi sonucunda Anadolu'da sıkışma, açılma ve gerilme hareketleri olmuştur. Bundan dolayı açılma çatlaklarındaki grabenler ve diğer zonlarda önemli jeotermal sistemler meydana gelmiştir (şengör 1984, Akt: Soylu 2003; Karabulut, 1999).

Yöredeki sıcak su kaynakları genellikle fay hatları yakınlarında veya üzerinde yer almaktadır. Bu kaynakların çeşitli tarihlerde meydana gelen tektonik hareketlerden ve depremlerden etkilendikleri de dikkate alınırsa, sıcak su kaynaklarının fay kaynağı olduğu söylenebilir (Soylu, 2003:9; Doğan Jeotermal, 2000).

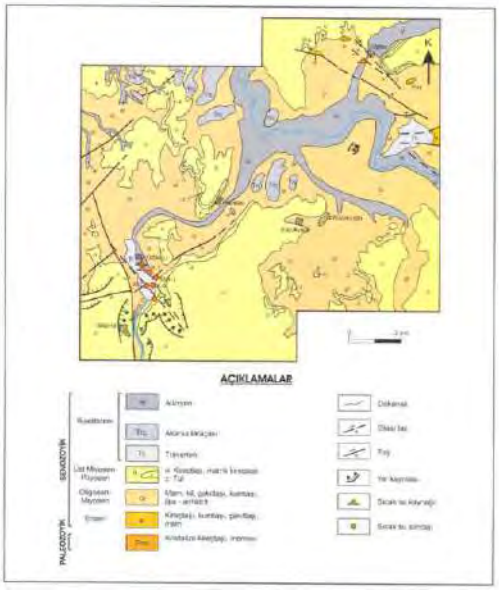

şekil 2. Kozaklı ve çevresinin jeoloji haritası (Erişen ve Özgür 1999)

1. 5. Kozaklı'da Jeotermal Kullanımı ve Termal Turizm

Kozaklı'da termal kaynakların kullanımı Selçuklu Dönemine kadar dayanmaktadır. Ancak yöre halkı termal kaynaklardan havuzda banyo yapmak şeklinde yararlanmıştır. Bu konudaki ilk ciddi teşebbüsler 1960'lı yıllarda başlamıştır. 1960 yılında o dönem için modern sayılabilecek ilk tesis Nevşehir Özel İdaresi tarafından yapılarak özel işletmeye kiralanmıştır. Bunu, bölgede MTA'nın yaptığı sondaj çalışmaları takip etmiş ve günümüze kadar gelişerek bu gün jeotermal kaynaklardan en iyi şekilde yararlanmaya çalışan bir yerleşim birimi hâline gelmiştir. Kozaklı'da termal kaynaklardan termal turizm, konut ısıtılmasında ve seracılık uygulamalarında yararlanılmaktadır (Soylu, 2003:110; Karakuş ve Çetin, 2003). Konutların termal kaynaklarla ısıtılması çalışmasına 1998 yılında başlanmış, 2001 yılında tamamlanan çalışmalar ile başta resmi konutlar olmak üzere 600 konutun ısıtılması sağlanmıştır.

Fotoğraf 1. Jeotermal kaynaklarla ısıtılan seralar yöredeki ekonomik etkinliklerden biridir. Yetiştirilen sebze ve çiçek yakın çevredeki büyük şehirlere pazarlanmaktadır.

Bilindiği üzere karasal iklimin hüküm sürdüğü alanlarda ısıtma giderlerinden dolayı seracılık faaliyetleri verimli değildir. Ancak termal kaynakların bulunduğu, bu gibi alanlarda ısıtma ucuza geldiğinden ekonomik bir sektör olarak gelişebilme imkânına kavuşmaktadır. Yörede büyüklükleri 500-700 m^2 arasında değişen 20 civarında sera kurulmuştur (Fotoğraf 1). Başta domates, salatalık, biber, patlıcan, fasulye, marul, brokoli gibi ürünlerden yıllık 400 tondan fazla ürün elde edilmektedir. Ayrıca çiçek seralarındaki üretim yakın çevredeki büyük şehirlerin çiçek ihtiyacını karşılamaya yönelik önemli ekonomik bir etkinliktir.

Fotoğraf 2. Yörede son yıllarda 5 yıldızlı termal otellerin sayısı artmıştır. Ön planda 5 yıldızlı termal otel, arka planda solda SSK Kür Merkezi ve sağda ise 5 yıldızlı termal otel görülmektedir.

Kozaklı kaplıcalarında yapılan analizler ve klinik uygulamalar sonucu; termal su kaynaklarının anti depresif tedavilerde, romatizmal hastalıklar, nevrit, nevralji, kas ve iskelet sisteminin ağrılı durumlarında, ağrı giderme ve fonksiyonları iyileştirmede, cilt hastalıklarında, bağırsak ve safra kesesi fonksiyonlarının artırılmasında, çeşitli adale ve kemik rahatsızlıkları, bel ve boyun fıtığı, eklem ve eklem dışıkireçlenmeler, muhtelif böbrek ve idrar yolları rahatsızlıkları, mide, bağırsak ve safra kesesi rahatsızlıkları, kas romatizması, nevralji, stres ve buna bağlı rahatsızlıklar, uykusuzluk, fiziksel ve ruhsal yorgunluklar, kan dolaşımını düzenlemede ve kırıkların kaynamasında tedavi edici özelliğinin bulunduğu saptanmıştır (Karagülle, 2002a; Koç, 2005; Ülker, 1988)

Tablo 1. Kozaklı kaplıcalarındaki kaynak sularının kimyasal analiz raporu

Katyonlar	**Mg/lt**	**milival/lt**	**% milival**	**Anyonlar**	**Mg/lt**	**milival/lt**	**% milival**
K^+	21	0.54	1.69	HCO_3	427	7.0	20.02
Na^+	440	19.13	60.02	CO_3	10		
Nh_4	0.31	-	-	SO_3	486	10.13	28.98
Ca^{++}	208	10.4	32.63	CI	632	17.83	51.00
Mg^{++}	21.09	1.8	5.64	F	4.0		
Fe(total)	0.05			NO_2	0.01		
As(total)	0.17			PO_4(total)	0.05		
Li^+	0.20			Toplam	1559.06	34.94	100.00
Mn(total)	0.05						
Al^{+++}	0.50						
Toplam	692.18	31.87	100.00				

Kaynak: Doğan Jeotermal, 2000

Kozaklı kaplıcalarında kullanılan termal kaynakların eriyik madde açısından son derece zengin olduğunu, birçok hastalığın tedavisinde kullanılabilecek mineral taşıdığını göstermektedir.

Belediye Hamamı ve Belediye Şehir Kaplıcası yöredeki termal tesislerin ilk örnekleridir. 1990-2001 yılları arasında 13 özel işletme hizmete girmiş ve Kozaklı'daki termal işletme sayısı 15'e ve yatak sayısı da 2287'ye yükselmiştir. Daha sonra bölgenin termal turizm alanı ilan edilmesi ve verilen teşvikler sayesinde oldukça modern ve rekabet gücü yüksek 4 ve 5 yıldızlı tesisler yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan Roza Resord Otel, Assos Termal Otel ve Diva Şifa Otel 5 yıldızlı termal otellere örnektir. Yatak kapasitesi hizmete giren bu tesislerle birlikte 6005'e yükselmiştir.

Tablo 2. Kozaklı İçe merkezindeki Termal Oteller ve Yatak Kapasiteleri (gün/kiği)

Termal Tesis	**Yatak Kapasitesi**	**İşletme Şekli**
Rosa Resord Otel(5*)	864	Özel
Assos Termal Otel(5*)	1200	Özel
Diva Ğbis(5*)	470	Özel
Grand Otel(4*)	324	Özel
Termalya(4*)	357	Özel
Buğra Termal(3*)	180	Özel
Yapısel	600	Özel
Dadak Termal Otel	200	Özel
Karayolları	120	Özel
Altınsu	150	Özel
Çiftçiler	80	Özel
Sezerler	120	Özel
Doğan Termal	72	Özel
Gündüz Termal	80	Özel
Hacıveli Termal	160	Özel
ĞüneĞ Termal	130	Özel
Horasan Termal	48	Özel
Belediye şehir Kaplıcası	60	Belediye
Belediye Hamamı	150	Belediye
ÇoĞkuner	48	Özel
Türkmen Termal	64	Özel
Hazal	48	Özel İdare
Müstakil Apart	80	Özel
SSK Kür Merkezi	400	Kapalı
Toplam	6005	

Önceki dönemlerde Kozaklı kaplıcalarına yakın çevredeki NevĞehir, Kayseri, KırĞehir ve Yozgat illerinden gelen turistler daha fazla iken, son dönemlerde yatak kapasitesi fazla olan 4 ve 5 yıldızlı otellerin hizmete açılması ve turizm Şirketlerinin destinasyon olarak yöreyi arza sunması ile başta Adana, Gaziantep, Hatay, şanlıurfa, KahramanmaraĞ, Osmaniye, Mersin, Ankara, Aksaray, İstanbul illeri olmak üzere Türkiye'nin birçok ilinden turist çekmektedir. Son dönemlerde yapılan çalıĞmalarla Kozaklı termal tesisleri yurt dıĞından da yabancı turist çekmeye başlamıĞtır. Yurt dıĞında yaĞayan Türk vatandaĞları yaz tatillerinin bir kısmını Kozaklı kaplıcalarında geçirmektedir. Bu vatandaĞlarımız yaz tatilinde hem akrabalarını ziyaret etmekte hem de bu bölgedeki önemli termal kaynak olan Kozaklı kaplıcalarından yararlanmaktadır (Yılmaz, 1994).

1. 7. Kozaklı'nın Ulaşım Özellikleri

Turizm ile ulaĞım arasında sıkı bir iliĞki vardır. Turizm ulaĞım istemlerine bağlı olarak başlamıĞ, geliĞme göstermiĞ ve turizmin yayılması da ulaĞımı canlandırmıĞtır. Bu iliĞki turizm ulaĞırması kavramını ortaya çıkarmıĞtır (Doğaner, 1996:20). Karayolu, havayolu, demiryolu ve denizyolu bağlantılarının koordineli ve ulaĞım sistemlerinin geliĞmiĞ olduğu yöreler turizm bakımından geliĞme göstermektedir.

Şekil 3. Kozaklı ve çevresinin ulaşım ağı haritası

Özellikle kaplıca turizminin gelişme gösterdiği yöreler içerisinde; karayolu ulaşım ağının geliştiği, olduğu demiryolu ve havayolu ulaşımı açısından uygun coğrafi konumda bulunan yerler termal turizmde ileri düzeydedir. Ancak ulaşım ağının geliştiği kaplıcalarda ise genellikle yararlanma yerel düzeyde kalmaktadır. Nitekim Afyonkarahisar, Sandıklı, Kızılcahamam, Kütahya, Yalova, Kozaklı (Nevşehir), Bursa ve İzmir „deki termal alanlar Türkiye"de termal turizmin en fazla geliştiği yörelerdir (Doğaner, 2001:80; Karabulut, 1997; Çetin 2010; Doğaner, 1998:11; Doğanay ve Soylu, 1999:6; Özav, 1994:233; Tağıl,1995:311; Soylu, 2003:117; Doğanay, 1992:80; Bulut, 1997:111; Ceylan, 1998:549; Bulut, 1998; Bulut, 1999; Bulut ve Girgin, 2001; Doğanay, 2001:55; Özgüç, 2003:96; Garipağaoğlu, 2002:204; Ünal, 2007; Tıraş, 2004; Tuncel ve Doğaner, 1992:50).

Kozaklı ilçe merkezi Kayseri-Ankara karayolu üzerindeki Topaklı Köyü"nün 24 km kuzeyinde yer almaktadır. İlçe merkezinden her saat başında Nevşehir ve Kayseri"ye otobüs seferi bulunmaktadır. Yörenin havayolu ulaşımına göre durumu incelendiğinde, sivil uçuşlara da açık olan Kayseri Askeri Havaalanına 95 km, Nevşehir Tuzköyü Sivil Havaalanına ise 110 km mesafede bulunmaktadır. Kozaklı ilçe merkezine demiryolu ile ulaşmak mümkündür (Şekil 3). Kayseri-Şefaatli-Yerköy-Kırıkkale-Ankara demiryolu Kozaklı"ya 16 km uzaklıkta bulunan Yenifakılı (Yozgat) ilçe merkezinden geçmektedir. Dolayısıyla yöreye demiryolu ile ulaşım kolaydır.

2. Yöntem

Bu araştırma Kozaklı ilçe merkezinin termal turizm potansiyelini ortaya koymaya yönelik olarak tarama modeliyle yapılmıştır. Araştırmanın örneklemini Kozaklı ilçesine termal turizm için gelen turistlerden anket uygulanan 144 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak katılımcıların termal turizm ve Kozaklı"yı tercih etmelerine ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen 30 soruluk bir anket uygulanmıştır. Verilerin analizinde SPSS paket programı kullanılmıştır. Araştırmanın alt problemlerinin çözümlenmesinde frekans (f),

yüzde (%) ve Ki-Kare testleri uygulanmıştır. Ayrıca yöredeki arazi gözlemi ve inceleme gezisi sırasında termal turistler, otel işletmeleri, yerel yöneticiler ve mülkî idare yetkilileri ile görüşmeler yapılarak bilgi derlenmiştir.

3. Bulgular ve Yorum

Kozaklı ilçe merkezindeki termal otellerde konaklayan ve araştırmaya katılan turistlerin cinsiyet, yaşgrubu, aylık ortalama gelirleri, meslekleri ve eğitim durumlarına ilişkin özelliklerinin yüzde (%) ve frekans (f) değerlerinin dağılımı Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Kozaklı İlçe Merkezinde Araştırmaya Katılanların Betimsel Özellikleri

Betimsel özellikler		**f**	**%**	**Betimsel özellikler**		**f**	**%**
Yaş Grubu	15-24	33	22,8	**Cinsiyet**	Kadın	78	54,2
	25-34	43	29,9		Erkek	66	45,8
	35-44	40	27,8		Toplam	144	100,0
	45-54	18	12,5	**Gelir Durumu**	500 TL'den az	15	10,4
	55-64	9	6,3		501-1000 TL	67	46,5
	65 +	1	0,7		1001-1500 TL	28	19,4
	Toplam	144	100,0		1501-2000 TL	19	13,2
Meslek	Emekli	32	22,2		2001 TL 'den fazla	15	10,4
	İşçi	22	15,3		Toplam	144	100,0
	Memur	25	17,4	**Eğitim Durumu**	Okuryazar değil	23	16,0
	Serbest meslek	20	13,9		İlkokul	25	17,4
	Öğrenci	16	11,1		Ortaokul	21	14,6
	Ev hanımı	22	15,3		Lise	40	27,8
	Diğer	7	4,9		Yüksekokul ve üniversite	35	24,3
	Toplam	144	100,0		Toplam	144	100,0

Tablo 3 incelendiğinde araştırmaya katılan turistlerin yaklaşık %55'ini erkekler, %45'ini ise kadınlar meydana getirmektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunu (%93) 15-54 yaşları arasındaki turistler oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan turistlerin yaklaşık dörtte biri yüksekokul ve üniversite mezunudur. Ancak grubun %16'sının okuma yazma bilmemesi dikkat çekicidir. Katılımcıların yaklaşık yarısı 500-1000 TL aylık ortalama gelir sahip olduğu görülmektedir. Bu durum katılımcıların anket doldururken gelirlerini olduğundan daha az beyan etmeleri ile ilgilidir. Katılımcıların yaklaşık dörtte birini emekliler oluşturmaktadır. Bu grubu %17,4 ile memurlar izlemektedir.

Tablo 4. Kozaklı İlçe Merkezinde Araştırmaya Katılan Turistlerin Bulundukları Termal Tesislere Kimin Tavsiyesi İle Geldiklerine İlişkin Görüşlerinin Dağılımı

Kimin tavsiyesi ile geldiniz?	f	%
Doktor	16	11,1
Arkadaş/akraba	76	52,8
Radyo-televizyon	20	13,9
Katalog-broşür	16	11,1
İnternet sitesi	9	6,3
Gazete ve dergi	4	2,8
Diğer	3	2,1
Toplam	144	100,0

Tablo 4'te katılımcıların "Bulunduğunuz Termal Tesise Kimin Tavsiyesi Üzerine Geldiniz?" sorusuna verdikleri cevaplar incelenmiştir. Buna göre katılımcıların yarısından fazlası bulunduğu termal tesise "Arkadaş/Akraba" tavsiyesi ile geldiğini belirtmiştir. Katılımcıların onda birinden biraz fazlası ise bulunduğu termal tesise "Doktor" tavsiyesi ile geldiğini belirtmiştir. Bu sonuç ülkemizde termal turizmden yararlanmada doktor ve sağlık kuruluşları etkisinin gelişmiş ülkelerdekilere göre çok daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Nitekim Afyon ilindeki termal turistlere uygulanan ankette de benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Çetin, 2010:178). Ancak kaplıcalardan sağlık personeli olmadan yararlanma ve bilinçsiz tedavi yöntemleri yarar yerine zarar verebilmektedir (Garipağaoğlu, 2002:208; Bulut, 1999:201).

"Bulunduğunuz Termal Tesise Kimlerin Tavsiyesi Üzerine Geldiniz?" sorusuna katılımcıların %2,8'i gazete ve dergi, %6,3'ü ise internet sitesi cevabını vermiştir. İnternet sitesi cevabı verenlerin oranının diğer araştırmalara göre daha fazla olmasının nedeni katılımcıların içerisinde genç nüfusun fazla olmasıyla ilgilidir.

Tablo 5. Kozaklı İlçe Merkezinde Araştırmaya Katılan Turistlerin Bulundukları Termal Tesislere Geliş Amaçlarına İlişkin Görüşlerinin Dağılımı

Termal tesise geliş amacınız	**f**	**%**
Sağlık kurumundan sevk edildim	10	6,9
Rahatsız olan bir yakınıma refakatçi olarak geldim	15	10,4
Sağlığıma yararlı olduğu için	47	32,6
Tatil	24	16,7
Dinlenme	41	28,5
Diğer	7	4,9
Toplam	144	100,0

Tablo 5'te katılımcıların "Bulunduğunuz Termal Tesise Gelmekteki En Önemli Amacınızı Belirtiniz?" sorusuna verdikleri cevaplar incelenmiştir. Buna göre katılımcıların %32,6'sı "Sağlığıma Yararlı Olduğu İçin" ve %28,5'i de "Dinlenme" amacıyla bulundukları termal tesise

geldiklerini belirtmiştir. "Sağlık kuruluşundan sevk edilen" turistlerin oranı % 6,9'dur. Bulundukları tesise "tatil" amacıyla gelenlerin oranı ise % 16,7'dir.

Tablo 6. Araştırmaya Katılan Turistlerin Termal Tesislere Tedavisi İçin Geldikleri Hastalıklara İlişkin Görüşlerinin Dağılımı

Tedavisi İçin Geldikleri Hastalık	**f**	**%**
Yürüme güçlüğü	1	,7
Romatizma/kemik erimesi	55	38,2
Böbrek hastalıklar	3	2,1
Kadın hastalıkları	3	2,1
Akciğer ve kalp hastalıkları	4	2,8
Mide hastalıkları	2	1,4
Cilt hastalıkları	4	2,8
Genel huzursuzluk	2	1,4
Diğer	9	6,3
Hastalık tedavisi için gelmeyenler	61	42,4
Toplam	144	100,0

Tablo 6'da bulundukları termal tesise bir hastalığın tedavisi için geldiklerini belirtenlerin hangi rahatsızlıklarının bulunduğuna ilişkin görüşleri değerlendirilmiştir. Buna göre katılımcıların %42,4'ü hastalığının tedavisi için gelmediğini, %57,6'sı ise termal tesise hastalığının tedavisi için geldiğini belirtmiştir. Termal tesise hastalığının tedavisi için gelenlerin üçte ikisi romatizma/kemik erimesi hastalığının bulunduğunu belirtmiştir. Katılımcılardan 1 kişi yürüme güçlüğü, 2 kişi ise mide hastalıkları ve genel huzursuzluk rahatsızlıklarının bulunduğunu belirtmiştir.

Tablo 7. Turistlerin termal tesislere kaçıncı defa geldikleri ile bulundukları termal tesisi seçmelerinde etkili olan faktörler arasındaki ilişki dağılımı

Tesis seçiminde etkili olan faktörler		**İlk**	**İkinci**	**Üçüncü ve daha fazla**	**Toplam**
Yaşadığım yere yakın	N	11	4	3	18
	%	61,1	22,2	16,7	100,0
Yörenin iklim özellikleri	N	2	2	5	9
	%	22,2	22,2	55,6	100,0
Akraba/Arkadaş	N	10	4	3	17
	%	58,8	23,5	17,6	100,0
Ücretin uygunluğu	N	10	5	1	16
	%	62,5	31,3	6,3	100,0

Ulaşım koşulları uygun	N	4	2	2	8
	%	50,0	25,0	25,0	100,0
Termal suyun özelliği	N	27	11	12	50
	%	54,0	22,0	24,0	100,0
Sportif aktiviteler	N	2	0	0	2
	%	100,0	,0	,0	100,0
Sağlık hizmetleri	N	12	10	2	24
	%	50,0	41,7	8,3	100,0
Toplam	N	78	38	28	144
	%	54,2	26,4	19,4	100,0

Tablo 7'de katılımcıların "Bu Termal Tesisin Seçiminde Etkili Olan Özelliklerden Size Göre En Önemlisini İşaretleyiniz?" sorusu ile "Bulunduğunuz Termal Tesise Kaçıncı Gelişiniz?" sorusuna verdikleri cevaplar karşılaştırılmıştır. Buna göre katılımcılardan "Yaşadığım Yere Yakın" seçeneği işaretleyenlerin %61,1'i bulundukları termal tesise ilk kez geldiklerini belirtmiştir. Bu grubun %16,7'si ise "Üç ve Daha Fazla Kez" bulunduğu termal tesise geldiğini belirtmiştir. Aynı soruya "Yörenin İklim Özellikleri" cevabını verenlerin yarıdan fazlası "Üç ve Daha Fazla Kez" bulunduğu termal tesise geldiğini belirtmiştir. Termal tesisin seçiminde "Akraba/Arkadaş" çevresinin etkili olduğunu ifade edenlerin %58,8'i "İlk Kez" bulundukları termal tesise geldiklerini belirtmiştir. Katılımcılardan "Termal Suyun Özelliği" ni işaretleyenlerin %54'ü bulundukları termal tesise "İlk Kez" geldiklerini, %24'ü ise "Üç ve Daha Fazla Kez" geldiklerini belirtmiştir. "Sağlık Hizmetleri" ile kalacakları termal tesise karar verdiklerini söyleyenlerin %50'si "İlk Kez", %41,7'si "İkinci Kez" ve %8,3'ü de "Üç ve Daha Fazla Kez" cevabını vermiştir.

Tablo 8. Turistlerin termal tesislerde boş zamanlarını nasıl değerlendirdikleri ile eğitim durumları arasındaki ilişki dağılımı.

		Okuryazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Yüksekokul üniversite	Toplam
Kitap okuma	N	0	1	1	3	2	7
	%	0	14,3	14,3	42,8	28,6	100,0
Gazete ve dergi okuma	N	4	2	0	3	4	13
	%	30,8	15,4	,0	23,1	30,8	100,0
Spor yapma	N	6	4	3	3	9	25
	%	24,0	16,0	12,0	12,0	36,0	100,0
Yürüyüş	N	2	4	3	5	1	15
	%	13,3	26,7	20,0	33,3	6,7	100,0

TV izleme	N	5	4	2	4	3	18
	%	27,8	22,2	11,1	22,2	16,7	100,0
Gezilere katılma	N	1	2	3	2	0	8
	%	12,5	25,0	37,5	25,0	,0	100,0
İnternet kafe	N	0	2	1	2	0	5
	%	,0	40,0	20,0	40,0	,0	100,0
Alış veriş	N	0	0	0	0	1	1
	%	,0	,0	,0	,0	100,0	100,0
Dinlenme	N	4	3	5	10	8	30
	%	13,3	10,0	16,7	33,3	26,7	100,0
Tesiste oyalanma	N	0	3	1	8	6	18
	%	,0	16,7	5,6	44,4	33,3	100,0
Diğer	N	0	0	2	0	2	4
	%	,0	,0	50,0	,0	50,0	100,0
Toplam	N	23	25	21	40	35	144
	%	16,0	17,4	14,6	27,8	24,3	100,0

Tablo 8'de katılımcıların "Termal Tesiste Boş Zamanlarınızı En Çok Aşağıdakilerden Hangisi İle Değerlendirirsiniz?" sorusuna verdikleri cevaplar ile eğitim durumları karşılaştırılmıştır. Buna göre katılımcıların 7 tanesi kitap okuma yanıtını vermiştir. Bu yanıtı verenlerin %42,8'i lise mezunudur. Bu grubun % 28,6'sı ise yüksekokul ve üniversite mezunudur. Katılımcıların yaklaşık beşte biri dinlenme yanıtı vermiştir. Bu grubun %33,3'ü lise mezunu, %26,7'si ise yüksekokul ve üniversite mezunudur. Yine aynı soruya spor yapma yanıtını verenlerin %36'sı yüksekokul-üniversite mezunu, %24'ü ise okuryazar değildir. Katılımcıların %12,5'i televizyon izleyerek boş zamanını geçirdiğini belirtmiştir. Bu grubun %27,8'i okuryazar değil iken, % 22,2'si ilkokul ve %22,2'si de lise mezunlarıdır. Katılımcılardan tesislerde oyalanarak boş zamanını değerlendirenlerin %44,4'ü lise mezunu, %5,6'sı ise ortaokul mezunudur. Katılımcıların sadece biri boş zamanlarını alış veriş ile değerlendirmektedir.

Tablo 9. Turistlerin termal tesislere kaçıncı defa geldikleri ile cinsiyetleri arasındaki ilişkin dağılımı.

Kaçıncı Defa Geldikleri		Erkek	Kadın	Toplam
İlk	N	45	33	78
	%	57,7	42,3	100,0
İkinci	N	12	26	38
	%	31,6	68,4	100,0
Üçüncü ve daha fazla	N	9	19	28
	%	32,1	67,9	100,0
Toplam	N	66	78	144
	%	45,8	54,2	100,0

X^2=9,642 sd=2 p<0,008

Tablo 9'da katılımcıların "Bulunduğunuz Termal Tesise Kaçıncı Gelişiniz?" sorusuna verdikleri cevaplar ile cinsiyetleri karşılaştırılmıştır. Katılımcılardan bulunduğu tesislere ilk kez gelenlerin %57,7'si erkek, %42,3'ü ise kadındır. Bulunduğu termal tesise ikinci defa geldiğini belirten grubun %68,4'ü kadın, %31,6'sı ise erkektir. Bulundukları termal tesise üçüncü ve daha fazla defa geldiklerini belirten katılımcıların %67,9'u kadın, %32,1'i de erkektir.

Katılımcıların bulundukları termal tesislere kaçıncı defa geldiklerine ilişkin görüşleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (X^2=9,642 ; $P \leq 0,05$). Başka bir ifade ile katılımcıların termal tesislere kaçıncı defa geldikleri cinsiyetlerine göre değişmektedir. Tablo 9'dan da anlaşıldığı gibi bulundukları termal tesislere ikinci ve üçüncü ve daha fazla kez geldiklerini belirtenlerin yaklaşık üçte ikisi kadındır.

Tablo 10. Turistlerin termal tesislerdeki tedavileri değerlendirmeleri ile cinsiyet arasındaki ilişkin dağılımı.

Termal tedaviyi değerlendirme		Erkek	Kadın	Toplam
Alternatiftir	N	25	37	62
	%	40,3	59,7	100,0
Tıbbî tedavi ile birlikte yapılmalı	N	29	29	58
	%	50,0	50,0	100,0
Farklı bir tedavi karşılaştırılamaz	N	12	12	24
	%	50,0	50,0	100,0
Toplam	N	66	78	144
	%	45,8	54,2	100,0

X^2=1,332 sd=2 p<0,514

Tablo 10'da katılımcıların "Termal Sularda Yapılan Tedavileri Nasıl Değerlendiriyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevaplar ile cinsiyetlerinin karşılaştırılmasına yönelik veriler bulunmaktadır. Buna göre araştırmaya katılan turistlerin %43,1'i termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun %59,7'si kadın, %40,3'ü ise erkektir. Kadınların erkelere göre termal sularla yapılan tedaviyi alternatif olarak görmeleri oldukça düşündürücüdür. Katılımcıların %40,3'ü termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedavi ile birlikte yapılması gerektiği görüşündedir. Bu grubun yarısı erkek, yarısı da kadındır. Katılımcıların %16,6'sı da termal sularla yapılan tedavilerin farklı bir tedavi olduğunu ve tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Bu grubun yarısı erkek, yarısı da kadındır.

Katılımcıların termal sularla tedaviyi değerlendirmelerine ilişkin görüşleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur (X^2=1,332 ; P ≤ 0,05). Diğer bir ifade ile katılımcıların termal sularla tedavileri değerlendirmeleri cinsiyete göre farklılık göstermemektedir.

Tablo 11. Turistlerin termal tesislerde kalmayı planladıkları süre ile cinsiyetleri arasındaki ilişkinin dağılımı.

Cinsiyet		**1gün**	**1haftasonu**	**3-7 gün**	**8-14 gün**	**15 gün ve daha fazla**	**Toplam**
Erkek	N	7	16	26	11	6	66
	%	10,6	24,2	39,4	16,7	9,1	100,0
Kadın	N	4	28	27	9	10	78
	%	5,1	35,9	34,6	11,5	12,8	100,0
Toplam	N	11	44	53	20	16	144
	%	7,6	30,6	36,8	13,9	11,1	100,0

X^2=4,340 sd=4 p<0,362

Tablo 11'de katılımcıların "Bulunduğunuz Termal Tesise Ne Kadar Süre Kalmayı Düşünüyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevaplar ile cinsiyetleri karşılaştırılmıştır. Buna göre erkeklerin %39,4'ü bulundukları termal tesislerde 3-7 gün kalmayı planlamaktadır. Aynı grubun %24,2'si ise tesislerde bir hafta sonu kalmayı düşündüklerini belirtmiştir. Erkeklerin %16,7'si 8-14 gün, %10,6'sı bir gün ve %9,1'i de 15 gün ve daha fazla bulundukları termal tesislerde kalmayı planladıklarını belirtmiştir. Araştırmaya katılan kadınların %35,9'u termal tesislerde bir hafta sonu kalmayı planladıklarını belirtmiştir. Aynı grubun %34,6'sı da tesislerde 3-7 gün kalmayı düşündüklerini ifade etmiştir. Kadınların %12,8'i 15 gün ve daha fazla, %11,5'i 8-14 gün ve %5,1'i de bir gün bulundukları termal tesislerde kalmayı planladıklarını belirtmiştir. Katılımcıların %36,8'i 3-7 gün, %30,6'sı da bir hafta sonu termal tesislerde kalmayı düşünmektedir. Katılımcıların üçte ikisinden fazlası termal tesislerde kısa süre kalmayı planlamaktadır. Bu durum yaş grubuyla ve termal tesislere geliş amaçlarıyla yakından ilgilidir.

Katılımcıların termal tesislerde kalmayı planladıkları süreye ilişkin görüşleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur (X^2=4,340 ; P ≤ 0,05). Başka bir ifade ile katılımcıların termal tesislerde kalmayı planladıkları süre cinsiyete göre değişmemektedir.

Tablo 12. Turistlerin termal tesislerde uygulanan tedavileri değerlendirmeleri ile eğitim durumları arasındaki ilişki dağılımı.

Eğitim durumu		**Alternatiftir**	**Tıbbî tedavi ile birlikte yapılmalı**	**Farklı bir tedavi karşılaştırılamaz**	**Toplam**
Okuryazar değil	N	6	11	6	23
	%	26,1	47,8	26,1	100,0
İlkokul	N	9	11	5	25
	%	36,0	44,0	20,0	100,0
Ortaokul	N	6	12	3	21
	%	28,6	57,1	14,3	100,0
Lise	N	22	10	8	40
	%	55,0	25,0	20,0	100,0
Yüksekokul ve üniversite	N	19	14	2	35
	%	54,3	40,0	5,7	100,0
Toplam	N	62	58	24	144
	%	43,1	40,3	16,7	100,0

X^2=13,663 sd=8 P=0,091

Tablo 12'de katılımcıların eğitim durumları ile "Termal Sularla Yapılan Tedavileri Nasıl Değerlendiriyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevaplar karşılaştırılmıştır. Buna göre lise mezunu katılımcıların %55'i termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun dörtte biri termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini ve beşte biri de farklı bir tedavi olduğunu, tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Yüksekokul ve üniversite mezunu olan grubun %54,3'ü termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun %40'ı termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini ve %5,7'si de termal sularla yapılan tedavilerin farklı bir tedavi olduğu ve tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Afyon ilinde yapılan araştırmada ise lise mezunlarının %28,6'sı, yüksekokul ve üniversite mezunlarının da %24,2'si termal sularla yapılan tedavileri alternatif olarak görmektedir (Çetin, 2010:226). Kozaklı ve Afyon'daki lise ve yüksekokul-üniversite mezunu turistlerin düşünceleri arasındaki farklılık oldukça düşündürücüdür.

Katılımcılardan ilkokul mezunu olanların %44'ü termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %36'sı tıbbi tedaviye alternatif olduğunu ve %20'si de farklı bir tedavi olduğunu tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Okuryazar olmayan katılımcıların %47,8'i termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %26,1'i tıbbi tedaviye alternatif olduğunu ve %26,1'i de farklı bir tedavi olduğunu tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Ortaokul mezunu olanların %57,1'i termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %28,6'sı tıbbi tedaviye alternatif olduğunu ve %14,3'ü de farklı bir tedavi olduğunu tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir.

Katılımcılardan ilkokul, ortaokul ve okuryazar olmayan grubun ağırlıklı olarak termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedavi ile birlikte yapılması gerektiğini düşündükleri, lise ve üniversite mezunu olanların ise termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmeleri oldukça düşündürücüdür. Katılımcıların termal sularla yapılan uygulamaları değerlendirmelerine ilişkin görüşleri ile eğitim durumları arasında anlamlı bir ilişki yoktur (X^2=13,663 ; P ≤ 0,05). Başka bir ifade ile katılımcıların termal sularla yapılan uygulamaları değerlendirmeleri eğitim durumlarına göre değişmemektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Araştırmaya katılan turistlerin yaklaşık %55'ini erkekler, %45'ini ise kadınlar meydana getirmektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu 15-54 yaşları arasındadır. Araştırmaya katılan turistlerin yaklaşık dörtte biri yüksekokul ve üniversite mezunudur. Grubun %16'sı okuma yazma bilmemektedir. Katılımcıların yaklaşık dörtte birini emekliler oluşturmakta ve bu grubu memurlar izlemektedir.

Katılımcıların yarısından fazlası bulunduğu termal tesise arkadaş ve akraba tavsiyesi ile geldiği görülmektedir. Katılımcıların onda birinden biraz fazlası ise bulunduğu termal tesise doktor tavsiyesi ile gelmiştir.

Katılımcıların yaklaşık üçte biri sağlığıma yararlı olduğu için, üçte birine yakını da dinlenme amacıyla bulundukları termal tesise geldiklerini belirtmiştir. Sağlık kuruluşundan sevk edilen turistlerin oranı azdır. Bulunduklara tesise tatil amacıyla gelenler ise katılımcıların altıda birini oluşturmaktadır. Kozaklı ilçe merkezindeki termal oteller tatil amaçlı olarak gelen turistlerin yöreye sürekli olarak gelmelerini sağlamak amacıyla yakın çevredeki doğal ve kültürel turizm değerlerini tanıtıcı turlar düzenlemelidir.

Araştırmaya katılanların %57,6'sı termal tesise hastalığının tedavisi için geldiğini belirtmiştir. Termal tesise hastalığının tedavisi için gelenlerin üçte ikisi "Romatizma/Kemik Erimesi" hastalığının bulunduğunu belirtmiştir.

Termal tesiste boş zamanlarını kitap okuyarak değerlendiren katılımcıların yarıya yakını lise mezunudur. Bu grupta ikinci sırada yüksekokul ve üniversite mezunları gelmektedir. Katılımcıların yaklaşık beşte biri dinlenerek boş zamanlarını değerlendirmektedir. Bu grubun üçte biri lise mezunu, yaklaşık dörtte biri ise yüksekokul ve üniversite mezunudur.

Katılımcıların bulundukları termal tesislere kaçıncı defa geldikleri cinsiyetlerine göre değişmektedir. Bulundukları termal tesislere ikinci, üçüncü ve daha fazla geldiklerini belirtenlerin yaklaşık üçte ikisini kadınlar oluşturmaktadır.

Araştırmaya katılan turistlerin %43,1'i termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun %59,7'si kadın, %40,3'ü ise erkektir. Katılımcıların %40,3'ü termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedavi ile birlikte yapılması gerektiği görüşündedir. Katılımcıların %16,6'sı da termal sularla yapılan tedavilerin farklı bir tedavi olduğunu ve tıbbi tedavi ile karşılaştırılamayacağını belirtmiştir. Katılımcıların termal sularla yapılan tedavileri değerlendirmeleri cinsiyete göre farklılık göstermemektedir.

Erkeklerin %39,4'ü bulundukları termal tesislerde 3-7 gün kalmayı planlamaktadır. Aynı grubun %24,2'si ise tesislerde bir hafta sonu kalmayı düşündüklerini belirtmiştir. Araştırmaya katılan kadınların %35,9'u termal tesislerde bir hafta sonu kalmayı planladıklarını belirtmiştir. Aynı grubun %34,6'sı da tesislerde 3-7 gün kalmayı düşündüklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların %36,8'i 3-7 gün, %30,6'sı da bir hafta sonu termal tesislerde kalmayı düşünmektedir. Katılımcıların üçte ikisinden fazlası termal tesislerde kısa süre kalmayı planlamaktadır. Bu durum yaş grubuyla ve termal tesislere geliş amaçlarıyla yakından ilgilidir.

Katılımcıların termal tesislerde kalmayı planladıkları süreye ilişkin görüşleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Lise mezunu katılımcıların %55'i termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun dörtte biri termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini belirtmiştir. Yüksekokul ve üniversite mezunu olan grubun %54,3'ü termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmektedir. Bu grubun %40'ı da termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini belirtmiştir. Katılımcılardan ilkokul mezunu olanların %44'ü termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %36'sı da tıbbi tedaviye alternatif olduğunu belirtmiştir. Okuryazar olmayanların %47,8'i termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %26,1'i de tıbbi tedaviye alternatif olduğunu düşünmektedir. Ortaokul mezunu olanların %57,1'i termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedaviler ile birlikte yapılması gerektiğini, %28,6'sı da tıbbi tedaviye alternatif olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların termal sularla yapılan tedavileri değerlendirmeleri eğitim durumlarına göre değişmektedir.

Katılımcılardan ilkokul, ortaokul ve okuryazar olmayan grubun ağırlıklı olarak termal sularla yapılan tedavilerin tıbbi tedavi ile birlikte yapılması gerektiğini düşündükleri, lise ve üniversite mezunu olanların ise termal sularla yapılan tedavileri tıbbi tedavilere alternatif olarak görmeleri oldukça düşündürücüdür. Bu durumun nedenini araştırmak amacıyla sosyologların, turizmcilerin ve psikologların daha detaylı araştırmalar yaparak bu konunun nedenlerinin ortaya konulması gerekmektedir.

Termal turizm işletmelerinin reklam broşürü, katalog gibi tanıtım araçlarında müşterilere doğru bilgiler sunulmalı ve işletmenin imajını güçlendirecek faaliyetler yapılmalıdır. Çünkü işletme imajı ve doğru bilgilendirme termal tesislerin tercihinde oldukça önemlidir. Nitekim katılımcıların termal tesisleri tercih etme nedenleri arasında arkadaş ve akraba tavsiyesi birinci sırada gelmektedir.

Kozaklı kaplıcaları Orta Anadolu'daki termal tesisler içerisinde pilot bölge seçilmeli ve Avrupa standartlarına uygun hâle getirilmelidir. Avrupa ülkelerindeki Sosyal Güvenlik kurumları bu standartlara uygun olan yerlerdeki kaplıcalarda tedavi görenler için ödeme yapmaktadır. Bu bağlamda yurtdışındaki turistlere yönelik olarak yabancı işletmecilerle ortak işletme açılmalıdır. Bu konuda yasal düzenlemeler için Sağlık Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı girişimlerde bulunmalıdır. Bu konu incelenirken başta Avrupa ülkeleri ve diğer gelişmiş ülkelerdeki yaşlı nüfus oranlarının her geçen yıl arttığı ve yaklaşık olarak 20 milyon kişilik bir termal turizm pazarı olduğu unutulmamalıdır.

Termal turizme katılanlar kaplıcaya sadece şifalı su için değil, kaplıcada bulunan çeşitli etkinliklere de katılmak ve eğlenmek, bunun yanı sıra gelmiş olduğu yöreyi de gezip görmek ister. Bu nedenle Kozaklı ve yakın çevresindeki doğal ve kültürel turizm değerlerinin tanıtılması için işletmeler gezi araçları ile turistlere bu hizmeti sunmalıdırlar. Bu bağlamda alternatif turlar düzenlenmeli ve tanıtım amaçlı broşürler hazırlanarak tur programları kapsamına alınmalıdır.

Kozaklı ve çevresinde karstlaşma devam etmektedir. Buna bağlı olarak yörede örtü-çökme dolini oluşmuştur (Kopar, 2008:83-84). Bu nedenle yörede planlanan termal tesisler yapılırken bu konu dikkate alınmalıdır.

Kozaklı ilçe merkezinde Nevşehir Üniversitesi'ne bağlı termal turizm alanında marka olacak *Termal Turizm Meslek Yüksekokulu* kurulması yerinde olacaktır.

Kozaklı çevresindeki köylerde üretilen günlük süt, yumurta, peynir, sebze ve meyveler ile diğer kuru gıda ürünlerinin turistlere satışı için *Organik Tarım Ürünleri Pazarı* kurulmalıdır. Bu pazar hem turistlerin taze ve doğal ürünlere ulaşmasını sağlayacak hem de çevredeki köylülerin ekonomik kalkınmalarına yardımcı olacaktır.

Yöreye gelecek yerli ve yabancı turistlerin sayısını artırmak ve yörenin termal turizmde marka olabilmesi için uluslararası düzeyde Kozaklı'yı daha etkili tanıtabilmek amacıyla Kozaklı Tanıtma Vakfı (KOZTAV) kurulmalıdır. Vakıf yönetiminde, turizm coğrafyacısı, tarihçi, çevre bilimci ve sanat tarihçi uzmanlar ile Turizm Bakanlığı'ndan yetkili, Belediye Başkanı ve Kaymakam'ın bulunması gerekir.

KAYNAKÇA

AKBULUT Gülpınar, "Türkiye'de Kaplıca Turizmi ve Sorunları", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:1(2010), s.35-54.

AKKUş İbrahim vd. **Türkiye Jeotermal Kaynakları Envanteri**, MTA Yayınları, Ankara 2005.

AKOVA İsmet, "Türkiye'de Turizm Sektörünün Olanakları ve Ekonomik Fonksiyonları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S:6(1998), s.59-92.

AKOVA İsmet, "Avrupa Birliğine Katılım Sürecinde Türk Turizmi", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:43(2004), s.71-96.

ARASIL Tansu, "Termal Suların Sağlık Alanında Kullanımı", **Anatolia Dergisi**, S:17-18 (1991), s.45-54.

ASLAN Z, **"**Türkiye'de Termal Turizmi Arz ve Talebi", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, S:1994, s.39-50. Ankara.

ASLIHAK A (1998). **Türkiye'de Termal Turizm ve Ankara-Haymana Kaplıcası İncelemesi**. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

AVCIKURT C. ve ÇEKEN H, "Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Geliştirilmesi", İstanbul: **Turizmde Seçme Makaleler,** TUGEV Yayınları No: 47 (1998).

BELKAYALI Nur ve AKPINAR Nevin, "Yalova Termal Kaplıcaları'nın Rekreasyon ve Turizm Amaçlı Kullanımının Ekonomik Değerinin Seyahat Maliyeti Yöntemi İle Tespit Edilmesi", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, S:2 (2009a), s. 177-184.

BELKAYALI Nur (2009). **Yalova Termal Kaplıcalarının Rekreasyonel ve Turizm Amaçlı Kullanımının Ekonomik Değerinin Belirlenmesi.** Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

BULUT İhsan, "Turistik Potansiyel Yönünden Yozgat İli Kaplıcaları", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:2 (1997), s. 69-114.

BULUT İhsan, "Reşadiye Kaplıcalarının Coğrafi Etüdü", **15. Jeomorfoloji Bilimsel ve Teknik Kurultayı** (20-24 Nisan 1998), Ankara.

BULUT İhsan, "Kökeni Termal Kaynaklara Dayanan Bir Yerleşme: Sivas-Sıcak Çermik", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S:119 (1999), s.187-207.

BULUT İhsan ve GÜRGÜN M, "Bingöl Köş Kaplıcalarının Coğrafi Etüdü", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:5 (2001), s. 59-81.

CEYLAN M. Akif, "Urganlı Termal Kaynakları (Ahmetli-Manisa)", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:33 (1998), s.537-550.

ÇAĞLAR K. Ö, **Türkiye Şifalı Sular Kitabı**, M.T.A. Yayınları, Ankara 1973.

ÇAVUşğ, "Termal Turizmi ve Sandıklı Termal Turizm Potansiyeli", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, S:1994, s. 48-63, Ankara.

ÇEKİRGE N, "Kaplıca Mimarlığı ve Kaplıcalarımız", **Anatolia Dergisi,** S:17-18 (Mayıs–Haziran 1991), s.40-44.

ÇELİK Sabri (2001). **Termal Turizm İşletmelerinin Yapısı, İşleyişi ve Müşterilerin Rekreasyon Talebi: Sandıklı Hüdai Kaplıcası Modeli.** Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

ÇETİN Turhan, **Termal Turizmin Başkenti Afyonkarahisar**, Beyazkalem Yayınevi, Ankara 2010.

ÇORUH S, "şifalı Sularımız ve Tıbbı Turizm Sorunlarımız", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, S:1986, s. 44-60, Ankara.

DOĞAN JEOTERMAL, **Kozaklı Jeotermal Yatırım Master Plan Etüdü**, Ankara 2000.

DOĞANAY H, "Erzurum"un Termal Turistik Potansiyeli", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, S:1988-1989, s. 156-173, Ankara.

DOĞANAY H, "Kurşunlu Termal Turistik Bölgesi", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, S:1992, s. 77-96, Ankara.

DOĞANAY H. ve Hasbi Soylu, "Deliçermik Kaplıcası"nın (Erzurum) Turizm Açısından Önemi", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:34 (1999), s. 1-18.

DOĞANAY H, **Türkiye Turizm Coğrafyası,** Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

DOĞANER Suna, "Türkiye"de Turizm Ulaşımı", **AKDTYK Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S:4 (1996), s. 19-47.

DOĞANER Suna, "Türkiye Turizm Ulaşımı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S:6 (1998), s.1-25.

DOĞANER Suna, **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

ELMASTAş N, "Hasanabdal Kaplıcası", **Marmara Coğrafya Dergisi**, S:6 (2002), s.73-96.

ERDOĞAN E. ve AKLANOĞLU F, "Termal Turizm ve Afyon-Gazlıgöl Örneği", **E-journal of New World Sciences Academy (www.newwsa.com)**, S:1 (2008), s.83-92.

ERGİN B. ve ÖZGÜR R, **Kozaklı (Nevşehir) Alanının Jeotermal Enerji Olanaklarına İlişkin Değerlendirme Raporu (Yayınlanmamış) No:10376**, MTA, Ankara 1999.

GARİPAĞAOĞLU N, "Türkiye"den Sağlık Turizmine Bir Örnek: Sivas-Kangal Balıklı Çermik", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S:141 (2002), s. 199-210.

GÖNEY, Süha, **Atatürk ve Armutlu Kaplıcaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNER İbrahim ve SEVER Ramazan, "Az Bilinen Bir Göçme: Malatya-Ağaçlıispendere Göçmeceleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:35 (2000), s.105-122.

GÜRBÜZ M. ve KORKMAZ H, "Ilıca Kasabasında Sağlık (Termal) Turizmi", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:36 (2001), s.87-104.

ILGAR R, "Ekolojik Bakış'a Jeotermal Kaynaklara Dualist Yaklaşım", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**(www.e-sosder.com), S:13(2005), s.88-98. (ET: 24.12.2009).

İBRET Ünal, "Türkiye'de Yeni Gelişen Bir Termal Turizm Merkezi: Çavundur Kaplıcası", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:18 (2007), s. 135-163.

İLBAN M. Oğuzhan, KÖROĞLU Ahmet ve BOZOK Düriye, "Termal Turizm Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Gönen Örneği", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:13 (2008), s.105-129.

KAHRAMAN Nüzhet, "Sağlık Turizmi Kapsamında Kaplıcalarımızın Yeri ve Önemi", **Anatolia**, S:15-16 (Mart-Nisan 1991a), s.10-12.

KAHRAMAN Nüzhet, "Termal Turizm Olayı ve Yalova Kaplıcaları", **Anatolia,** S:17-18 (Mayıs-Haziran 1991b), s.10-13.

KARABULUT Y, "Türkiye'de Demiryolu Ulaşımı", **Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:6 (1997), s.163-188.

KARABULUT Y, **Türkiye'de Enerji Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999.

KARAGÜLLE Zeki ve KARAGÜLLE Mine, "Yaşlılıkta Balneoterapi ve Kaplıca Tedavisi", (Ed: Zeki Karagülle), **Balneoloji ve Kaplıca Tıbbı,** Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 2002a, s. 139-146.

KARAGÜLLE Zeki, "Kaplıca Tedavisinde Termal, Mineralli ve Termomineral Sular", (Ed: Zeki Karagülle), **Balneoloji ve Kaplıca Tıbbı,** Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 2002b, s. 37-50.

KARAKUş Ufuk ve ÇETİN Turhan, "Jeotermal Enerjinin Kullanım Alanları ve Kırşehir Örneği", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S:2 (2003), s. 9-25.

KETİN İhsan, **Genel Jeoloji**, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1982.

KILIÇASLAN Aydın ve AYDINÖZÜ Duran, "Afyon İlinde Kaplıca Turizmi Özellikleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:35 (2000), s. 247-260.

KOÇ Fevziye, **Türkiye Kaplıcaları**, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2005.

KOÇAK A (1996). **Kozaklı (Nevşehir) Jeotermal Alanının Su Kimyası ve Rezervuar Sıcaklığının İncelenmesi.** Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

KOPAR İ "Kozaklı (Nevşehir) Jeotermal Sahası'nda Oluşan Örtü-Çökme Dolini'nin (Cover-Collapse Sinkhole) Oluşumu ve Sonuçları Bakımından Bir Değerlendirme", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:49 (2007), s. 73-88.

KOZAK N, "Termal Turizm Yöneticiliği ve Önemi", **Anatolia Dergisi**, S:29-30 (1992), s. 33-40.

KOZAK N (1996). **Termal Turizmi Müşteri Profilini Belirleme Aracı Olarak Tüketici Araştırmaları: İç Turizme Yönelik Bir Uygulama.** Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

KOZAK N, "Türkiye'de Termal Turizm İşletmelerinde Konaklayan Türk Turistlerin Profilinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", **Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi**, S:1-2 (1997), s.62-73.

KOZAK N, KOZAK M.A. ve KOZAK M, **Genel Turizm**, Detay Yayıncılık, Ankara 2006.

KÖKSAL A, **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Gazi Büro Kitabevi, Ankara 1994.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, **Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlaması**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. No: 1006, Ankara 1988.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, **Sağlık Turizmi ve Turist Sağlığı,** Yatırımlar Genel Müdürlüğü Yayınları No: 8, Ankara 1993.

OLALI H, **Turizm,** Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

ÖZAV Lütfi, "Gediz-Ilıca Termal Turizm Merkezi", **Turizm Yıllığı**, 1994, s.230-247, Ankara.

ÖZBEK T, **Nevşehir-Kozaklı Kaplıcası Hidrojeolji Etüd Raporu**, MTA Yayınları 5451, Ankara 1975.

ÖZBEK T, "Dünyada ve Türkiye'de Termal Turizmin Önemi", **Anatolia Dergisi**, S:17-18 (Mayıs-Haziran 1991), s.15-30.

ÖZBEK T. ve D. ÖZBEK, "Termal Kaynakların Sağlık ve Termal Turizme Entegrasyonu", **Jeoloji Mühendisleri Odası Haber Bülteni Dergisi**, S:2-3 (2008), s. 99-113.

ÖZÇAĞLAR Ali, **Coğrafya'ya Giriş (Sistematik-Kavramlar-Yöntemler)**, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara 2000.

ÖZER N, "Kaplıca Hekimliğinin Çağdaş Gelişimi", **Anatolia Dergisi**, S:17-18 (Mayıs-Haziran 1991), s.35-39.

ÖZGÜÇ Nazmiye, **Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.

PİRİ, **Sağlık ve Termal Turizmi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Raporu, Ankara 2008.

POLAT S. ve ELMASTAŞ N, "Tekman-Kiği Hamzan (Çimenözü) Termal Su Kaynakları (Erzurum)", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:14 (2005), s. 235-249.

RAMOS Adilia ve Rossana SANTOS. (2007). **The Quality and Innovation in Thermal Tourism Destinations. (http://www.esade.edu/pdf**, ET:15.07.2008).

SANDAL E.K. ve GÜRBÜZ M, **"**Ekinözü Çimenleri'nde (Kahramanmaraş) Sağlık Turizmi", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:41 (2003), s. 23-40.

SANDIKÇI M, "Müşteri Memnuniyeti Ölçülmesi ve Sandıklı Hüdai Kaplıcası'nda Bir Alan Araştırması", **Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, S:2 (2007), s. 39-53.

SELVİ Murat Selim (1996). **Bir Turizm Potansiyeli Olarak Kaplıca Turizminin Değerlendirilmesi Kangal Balıklı Kaplıca Uygulama Çalışması**. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

SELVİ Murat Selim, "Sağlık Turizmi", (Ed.: Necdet Hacıoğlu ve Cevdet Avcıkurt), **Turistik Ürün Çeşitlendirilmesi**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2008, s.275-294.

SERRUYA S, **Kozaklı Kaplıcaları (Nevşehir Vilayeti) MTA Derleme Raporu** (Çev. M. Malkoç), MTA Yayınları 3207, Ankara 1963.

SEVİNDİÇ, "Sağlarca Kaplıcası'nın (Siirt) Termal Turizm Potansiyeli", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:40 (2008), s.115-131.

SEVİNDİĞİ C. ve ÖZDEMİR M, "Sarmaşık Kaplıcası", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:27 (2001), s.159-173.

SOYKAN Füsun, "Kırsal Turizm ve Türkiye Turizmi İçin Önemi", **Ege Coğrafya Dergisi**, S:12 (2004), s. 1–11.

SOYLU Hasbi, "Türkiye'de Jeotermal Enerji Uygulamaları ve Kozaklı (Nevşehir) Örneği", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S:142 (2003), s. 99-120.

ŞAHİN İ. Fevzi, "Sağlık Turizmi Açısından Erzin İçmeleri ve Çevresel Etkileri", **Çeşme Ulusal Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı** (21-23 Kasım 2007), s. 393-401, İzmir.

ŞİMŞEK Ş, **"**Türkiye'de Termal Kaynakların Potansiyeli ve Genel Özellikleri", **Anatolia**, S:17-18 (Mayıs Haziran 1991), s. 5 - 9.

TAŞLIGİL N, **"**Manisa'nın Termal Turizm Potansiyeli", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:30 (1995), s. 299-317.

TENGİLİMOĞLU Dilaver, H. Dilek SEVİN ve Bilal AK. **Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Termal Turizmin Geliştirilmesi,** Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi, Ankara.

TIRAŞ M, "Haruniye Kaplıcaları", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:43 (2004), s.97-108.

TUNCEL Metin ve Suna DOĞANER, "Kütahya'da Kaplıca Turizmi", **Ege Coğrafya Dergisi**, S:6 (1992), s. 47-60.

TUNÇSİPER Bedriye ve Mehmet KAŞLI, "Termal Turizmin Ekonomik Etkileri: Gönen Örneği", **Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:1 (2008), s. 120–135.

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU, **2009 yılı Turizm İstatistikleri**, Yayın ve Bilgi Dağıtım Daire Başkanlığı, (Erişim: 17.10.2010).

ÜLKER İ, **"**Sağlık Turizmi ve Kaplıca Sularımızın Değerlendirilmesi", **Türkiye Turizm Bankası Turizm Yıllığı**, 1986, s. 204-220, Ankara.

ÜLKER İ, **Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlaması**. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 1006, Ankara 1988.

ÜNAL Ç, "Pasinler Kaplıcalarının Coğrafî Etüdü", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:10 (2003), s. 115-132.

ÜNLÜ M, "Demirci-Hisar Kaplıcaları (Manisa)", **Türk Coğrafya Dergisi**, S:33 (1998), s. 559-580.

ÜNLÜÖNEN Kurban ve Ahmet TAYFUN, "Turizmin Türkiye Ekonomisindeki Yeri", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi** (www.esosder.org), S:27 (Kış 2009), s. 1-17.

WORLD TOURISM ORGANIZATION (WTO), **(www.world-tourism.org)**, (Erişim: 14.01.2010).

YAZICI H, "Turizm Potansiyeli Yönünden Eskişehir Sakarı Ilıca Kaplıcaları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S:110 (1997), s. 19-31.

YILMAZ Cevdet, "Türkiye'de Turizmin Geliştirilmesi ve Turizm Gelirlerinin Artırılmasında Batı Avrupa'daki İşçilerimizden Faydalanma İmkânları", **Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı**, 1994, s. 328-342, Ankara.

YILMAZ Mutlu ve Rüya BAYAR, "The Potential of Thermal Tourism in Turkey", **National Scientific Conference with International Participation under the heading "20 Years**

Union of Scientists in Bulgaria-Branch Smolyan" October, 20-21, 2006, pp.1191-1199, Smolyan, Bulgaria.

YÜZBAğIOĞLU N. ve diğerleri, "Türkiye'de Kaplıca Kullanımının Bugünkü Durumu", **Anatolia,** S:17-18 (Mayıs-Haziran 1991), s. 7-9.

ZAMAN M, POLAT S. ve ÖZDEMİR M, "Diyadin Kaplıcaları", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S:4 (2000), s. 349-378.

ZAMAN M, "Havza Kaplıcaları", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:27 (2001), s. 235-257.

www.turizm.gov.tr (Erişim Tarihi:15.07.2010).

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 925-938, TURKEY*

YAZILI BASINDA HABER CÜMLELERİNİN ANALİZİ[*]

Selcen ÇİFCİ[•]

ÖZET

Araştırmada, bir iletişim formu olarak haber cümlelerinin taşıdıkları ve taşımaları gereken nitelikler üzerinde durulmuş, mevcut yazılı basından aynı haberlerin veriliş biçimleri derlenerek aralarındaki ortaklıklar ve farklılıklar vurgulanmıştır. Bu amaçla günlük yazılı süreli yayın organlarından tiraj sıralamasına göre ilk beşte bulunanlar seçilerek haber yazıları derlenmiş, on günlük süreçte derlenen yazılar haber iletişim biçiminin kurallarına göre ve habere yapılan etkiye göre sınıflandırılmıştır; etkinin açık nedenleri irdelenerek, iletişimi bozucu veya okuyucuyu yanıltıcı anlatım tekniklerine dikkat çekilmiştir. "Haber" kavramının medya okur-yazarlığı çerçevesinde nasıl anlaşılması gerektiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Haber cümlesi, haber, gazete.

ANALYSIS OF HEADLINES IN WRITTEN PRESS

ABSTRACT

In this study, It's focused on the qualities of news sentences (News sentences refer to the sentences that could be seen in newspaper and written press) It's stressed the similarities and the differences of news sentences that in written press. Five newspaper that're rated in bestseller list are investigated the techiques of expression which could fake the news readers are how should be understood the concept of "News" is explaned in the context of media literacy.

Keywords: News sentence, news, newspaper.

GİRİŞ

Haber ve Haber Cümlesi Nedir?

"Haber", çok genel tanımıyla *bilgi* anlamında kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük'te verilen tanımı da kavramın bu yönünü vurgulamaktadır: "1. Bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi, salık. 2. İletişim veya yayın organlarıyla verilen bilgi. 3. Bilgi." *Haber cümlesi* ise bir olayı, olguyu, bilgiyi bir başkasına aktarmak, iletmek amacıyla kurulmuş cümledir. Gramer alanındaki haber cümlesi (kipi) tanımları da bu tanımın gramer bakımından ifadesinden ibaret görünmektedir: Haber (bildirme) kipleri, müspet veya menfi olarak, yapılan veya yapılacak olan hareketleri haber veren kiplerdir. (Ergin, 1985: 289)

Haber Cümlesinin Nitelikleri Nelerdir?

Bireyler arası iletişimde aktarılan haber cümleleri, kişilerin birbirleriyle ilişkilerinin tür ve derecesine göre değişebilmektedir. Buna herhangi bir şekilde sınır getirmek mümkün değildir ve belki doğru da değildir; ancak, kamuya bilgi veren kurumsal haber kaynaklarının bir haber

[*] Bu çalışma, 17 Nisan 2009 tarihinde "I. Uluslararası Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı" Sempozyumunda bildiri olarak okunmuş, ancak hiçbir şekilde (özet veya tam metin) yayınlanmamıştır.

[•] Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, elmek: selcen73@gmail.com

cümlesini kurarken dikkat etmesi, uyması gereken birtakım kurallar vardır. Bu kuralların bir kısmı moral değerlerle, bir kısmı da yazma tekniği ile ilgilidir.

Haberde olması gereken ve beklenen özellikler: Önem, ilginçlik, yakınlık, duygusallık, sık tekrarlanma, hedef kitlenin genişliği, en büyük olmak, en küçük olmak, tek olmak, ilk olmak, meşhur olmak, merak uyandırmak (Banar, 206: 4) gibi temel niteliklerdir. Bu nitelikler, haberin değerini, okunurluğunu azaltan ya da artıran önemli kriterlerdir. Ancak, bunlar haberin güvenilir ve doğru olmasıyla doğrudan ilgili unsurlar değildir. Haberin değerli ve güvenilir olması için şu kriterlere de uygunluk göstermesi gerekmektedir: Tarafsızlık, kişilik haklarına ve sosyal değerlere saygılılık gibi. Elbette ki bu ölçülere göre, bir haber oluşturulmamalı, tespit edilen ve haber değeri bulunan olaylar ve olgular yukarıdaki kriterlere göre sunulmalıdır.

Çalışmada haber cümlelerinin nitelikleri üç grupta toplanarak değerlendirilmiş ve elde edilen haber bulguları bu sınıflandırma çerçevesinde değerlendirilmiştir: a) Haber cümlesinin gramer bakımından özellikleri b) Haber cümlesinin içerik bakımından taşıması gereken nitelikler c) Sunum tekniği bakımından haber cümlelerinin özellikleri

A. Gramer Bakımından Haber Cümlesinin Özellikleri Az sayıda sıfat ve zarfla tasvir edilmiş olmalı: Haber cümlesinde tasvir edilen ayrıntılar, okuyucu üzerinde duygusal etki bırakarak haberin niteliğini ve amacını değiştireceği gibi, dikkatin başka noktalara yönelmesine de yol açabilir. Ancak, haberin bütünlüğüne yardım edecek temel nitelikleri vurgulayan sıfat ve zarflara yer verilmelidir. Bunlardan tamamen sakınmak bulanık, muğlak bir haber cümlesi ortaya çıkarabilir; bu da haberin gövdesine ulaşan okuyucunun kafasını karıştırabilir.

Bilinmeyen kelimelerin ve terimlerin kullanılmasından kaçınılmalı: Basın yayın organları, genel bir hedef kitleye (kamuoyuna) haber aktardığı için hedef kitlenin bilgi alt yapısında olmayan terim ve başkaca bilinmeyen kelimeleri kullanmaktan kaçınmalıdır. Mümkünse Türkçeleştirilmeli, metin içerisinde ise açıklamasını yapmalıdır. Yoksa, haber yeterince anlaşılamayacağı için değeri ve etkisi azalabilecektir.

Temel üç kipin dışına çıkmamalıdır: Gramer konusu olarak haber cümlesi: "Bir hareketin yapıldığını, yapılmakta olduğunu veya yapılacağını haber vermek, bildirmek amacıyla kurulan cümlelerdir." (Cemiloğlu, 1994: 79) Basın yayın organlarında kullanılan haber cümleleri de bu tanımlara uygun olarak belirli geçmiş zamanda, gelecek zamanda ve şimdiki zamanda olmalıdır. Geniş zaman kipi haber vermede kullanılabilecek uygun bir kip değildir. "Haber cümlesi"nin gramer tanımlarında sözü edilen kiplerden başka bir kiple kurulması doğru değildir. Ancak, bu durum magazin haberlerinde hoş görülebilirse de kamuoyunu ilgilendiren temel haber cümlelerinde farklı anlamalara yol açabilir.

Gramer bakımından "olumlu cümle"lerle kurulmalıdır: Olumsuz cümle yapıları, insan psikolojisini de olumsuz tutuma itebilmektedir. (Yüksel, 2006) "Beklenen sonuca ulaşılamadı." yerine, "Sonuç şöyle oldu." demek daha doğrudur.

Haber cümlelerinde kullanılan yüklemler: Haber cümlelerinde çok çeşitli fiiller yüklem olarak kullanılmaktadır. Bunların sayıları ve tam içerik analizleri başka bir çalışmanın konusunu oluşturabilir. Haber yükleminin tam olarak neyi aktardığına dikkat edilmeli; haberi propaganda boyutuna taşıyacak (özellikle parlak sözler) yüklemler kullanmamaya özen gösterilmelidir. Bir okuyucunun şu şikâyeti bunu anlamlı biçimde vurgulamaktadır: "Eskiden büyüklerimiz bir şeyler «*söylerdi*» veya «*derdi*»; şimdi «*mesaj verir*» oldular. Artık «*toplantı*»ya tenezzül eden yok; hepsi «*zirve yapıyor*». Mesaj vermek'ten söz ediyorsunuz. Bence beteri var: «*dedi*, *söyledi*» yerine «*şeklinde konuştu*» diye biten haber cümleleri." (Devrim, 2005)

Yalın ve olabildiğince kısa olmalıdır: Basit ve sıralı cümlelerin uzatılarak kullanılması hem anlatım bozukluğuna kolayca yol açabilmekte (Köstekçi, 1992), hem de bilgi metinlerinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Haber cümlelerinde daha çok "iç içe birleşik cümleler"in kullanılması uygun görünmektedir. "Ki'li birleşik cümleler" ve "şartlı birleşik cümleler" ancak haberin alındığı kaynağın durumuna göre yer verilebilecek cümlelerdir.

B. Haber Cümlelerinin İçerik Bakımından Nitelikleri

Haberin ilk cümlesi/cümleleri 5N+1K'ye uygun olmalıdır: Bir haber cümlesi olayın nerede, ne zaman, nasıl, niçin, neyle, kim/kimler tarafından yapıldığını belirtecek şekilde düzenlenmelidir. (Banar, 2006: 128) Bilginin bu şekilde düzenlenmesi, haberciliğin temel kurallarındandır. Bu sorular, eğitim-öğretimde metin altı sorularının birinci tipini oluştururlar; cevabı metin içerisinde yer alan sorulardır. (Akyol, 2006: 227) Bir metin üzerinde farklı amaçlarla çalışabilmek için öncelikle metnin bu kurala göre anlaşılması gerekmektedir.

Abartılı ifadelerden kaçınmalıdır: Abartılmış ifadeler ve zıtlıkların aşırı vurgulanması, bir konunun daha iyi anlaşılması için eğitim-öğretimde kullanılmaktadır. (Ergin, 1998: 68, 81) Ancak, bilgi verme amacıyla, objektif olunması gereken iletişimde abartılı ifadelere başvurmak, içeriği de önemli ölçüde etkileyeceğinden bir propaganda etkisi meydana getirebilir. *Kesinliği olmayan veya hileli tahminler* gibi (propagandacritic, 2005), okuyucuları yersiz bir endişeye ya da korkuya sevk edebilir.

Öznel haber cümleleri kurmaktan kaçınılmalıdır: Haber yazan ile yorum yapanın görevi birbirine karıştırılmamalıdır. Habercinin görevi olmuş olanı, olmakta olanı ve biliniyorsa olacak olanı kamuoyuna ulaştırmada aracılık, elçilik etmektir. Haberciden her ne kadar bir makine objektifliği beklenemeyecekse de habercinin taşıdığı sorumluluğu yerine getirmesi beklenir. Aksi hâlde, kamunun habercisi olma niteliğini yitirip belli bir kesimin sözcüsü sıfatını alabilir.

İfadeler kesin anlamlar taşımalı: Belirsiz, bulanık ifadelerden kaçınılmalıdır. Bu tür ifadeler de "abartılmış ifadeler" gibi, okuyucu üzerinde propaganda etkisi meydana getirebilir; okuyucuyu yanıltacağı gibi, habercinin de güvenilirliğini zedeleyebilir.

Süslü anlatımdan uzak durulmalıdır: Süslü ve gösterişli haber ifadeleri, haberin vurgusunu ve etki gücünü artırmakla birlikte haberin içeriğini gerçeğinden farklı olarak, hileli biçimde değiştirebilir. Özellikle, belirli kişiler ve kurumlar için kullanılacak parlak sözler (glittering generalities) temel bir propaganda tekniğini yansıtmaktadır. (Burns, Roe, Ross, 1982: 255) Elbette, resmî gazete üslubu kullanılmayacaktır; ancak, sanat endişesine düşmek de habere itibarı etkileyecektir. (Dumanlı, 2003: 18)

C. Haber Cümlelerinin Sunum Tekniği Bakımından Nitelikleri

Haberin kaynağı belirtilmelidir: Haberin nereden veya kimden alındığı açık şekilde belirtilmelidir. "*bir üst düzey yetkili*", "*istatistiklere göre*" gibi ifadeler, temel propaganda tekniklerinden "*transfer tekniği*"nin kullanıldığını işaret eder. Pek çok okuyucu bu gibi hileli kaynakları gerçeğinden ayırt edemez. Ayrıca, mutlaka bir haber teyit edilmiş olmalıdır. (Dumanlı, 2007: 49) Okullarımıza konan "Medya Okur-Yazarlığı" dersi de medyanın daha doğru anlaşılmasını sağlamak amacı yanında okuyucuyu basın yayının enformatik tuzaklarından korumak amacını taşımaktadır.

Farklı görüşler varsa mutlaka yer verilmelidir: Haberin kuralları, sanatın değil, bilimin kurallarına tâbidir. Bilimsel işleyişe uygun olarak âdil davranılmalı, haber bilimsel bir desenle sunulmalıdır. Aksi bir durum, habercilere zaman zaman hukukî sıkıntılar yaşatmasının yanı sıra habere konu olan kişi ya da kurumların haklarının ihlâli sonucunu doğurmaktadır.

Haber cümlesi doğruyu yansıtmalıdır: Yanlış ve yalan haber, haber kurumlarına olan saygı ve güveni elbette zedeleyecektir. (Dumanlı, 2003: 16) Bu niteliğin izaha ihtiyacı yoktur. Haber cümlelerini bu bakımdan incelemek başka bir uzmanlık alanını ve başka bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu çalışmada haber cümlelerinin bu yönü incelenmemiştir.

Özne ile yüklem birbirine yaklaştırılmalıdır: Sunum tekniği bakımından haberin vurgusunu güçlendirmek amacıyla özne, yükleme yakın tutulmalıdır.

Soru cümleleriyle sunulmamalıdır: Soru cümlesi, doğru ve etkili bir haber cümlesi değildir. Özellikle retorik (Özdemir, 2002: 95; Kılıç, 2005: 95) sorular haber cümlesini etkileyici kılabiliyor, önemli bir içerik vurgusu sağlıyorsa da haber cümlesine öznellik kattığından dolayı haberin içeriğine de zarar verebilmektedir.

Okuyucunun ilgisini çekmelidir: Haberin ilgi çekmesi oranında değer kazandığı bilinmektedir. İlgi çeken haberin hedef kitlesi daha geniş olmaktadır. Ancak, haber cümlesinin ilgi çekiciliği "hedef kitle" normunun dışındaki unsurlarla sağlanmamalıdır. (Dumanlı, 2007: 52) Gerçekten ilgi çeken haberler zaten pek çok yayın organında paralel haber olarak yer almaktadır. Çok ilgi çekici bir haberin diğer yayın organlarında da yer alması, haberin çekiciliğini; sadece bir yayın organında yer alması ise habercinin haber yakalamadaki başarısını, bazen de haber cümlesindeki ilgi toplayan hileyi işaret etmektedir.

YÖNTEM

Çalışmada Kullanılan Yöntem

Araştırmada Türkiye'de günlük satış rakamı en yüksek olan ulusal gazetelerden beşi seçilerek on gün boyunca karşılaştırmalı olarak taranmış, birden fazla gazetedeki paralel haberler tespit edilerek alan yazınındaki "haber cümlesi yazma ölçütleri"ne göre değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bazı haberlerin gazetelerin farklı nüshalarında paralel haber olarak yer aldığı görülmüştür; bundan dolayı haberlerin servis tarihleri dikkate alınmıştır; sadece aynı gün birden fazla gazetede paralel haber olarak yer almasına dikkat edilmiştir.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Gazetelerin satış rakamları günden güne farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle çalışma için gazetelerin sadece 23.02.09 – 02.03.09 tarihleri arasındaki en yüksek satış rakamlarına göre ilk beş ulusal gazeteyle sınırlandırılmıştır.

Seçilen gazetelerde yer alan haberlerin sadece birden fazla gazete tarafından servis edilenleri değerlendirmeye alınmıştır. Herhangi bir gazetenin başka bir gazete tarafından yer verilmeyen haberi incelemeye alınmamıştır.

Çalışma, seçilen gazetelerin on günlük (02.03.2009 /11.03.2009) tarihleri arasında) nüshalarıyla sınırlandırılmıştır.

Varsayımlar

Seçilen gazetelerin, ulusal gazetelerin haber sunum tekniklerini yeterince temsil ettiği varsayılmıştır.

On günlük tarama sürecinin, birden fazla ve yüksek tirajlı gazetelerin taranmasından dolayı, yeter miktarda haber cümlesi tipini elde etmeye uygun olduğu varsayılmıştır.

Bulgular ve Yorumları

Türlerine Göre Haberlerin Dağılımı

Haber Türü	**Haber Sayısı**	**Haber Türü**	**Haber Sayısı**	**Haber Türü**	**Haber Sayısı**
Toplumsal	70	Adlî	11	Politik	22
Üniversite	14	İş dünyası	9	Ulaşım	7
Meteoroloji	3				
				TOPLAM	**136**

Haber ortaklıklarının en fazla toplumsal nitelikli haberlerde bulunduğu görülmektedir. Bunu politik haberler ve üniversitelerle ilgili haberler izlemektedir. Paralel haberlerin hangi tür haberde yoğunlaştığı çalışmanın konusunu oluşturmadığından bu tablo hatalı haber ve haber cümlelerinin hangi tür haberlerde yoğunlaştığını anlamada yardımcı olacaktır.

Yukarıdaki tabloda yer alan çeşitlilikteki 136 haber cümlesinin yaklaşık %57'sinde (78 haber) alan yazınından derlenen haber cümlesi ve gövdesi kriterlerine uygunluk bulunmadığı tespit edilmiştir.

Gazetelerin Hatalı Haber Cümlesi Oranları

	Elde Edilen Paralel Haber Toplamı	Hatalı Haber Sayısı
A Gazetesi	29	18
B Gazetesi	28	13
C Gazetesi	36	26
D Gazetesi	29	15
E Gazetesi	14	6

Tabloda gazetelere karşı öznel bir tutumla yaklaşmış olma yargısından imtina edildiği için ve ayrıca çalışmanın amacı herhangi bir gazetenin haber cümlesi yanlışlarını ortaya koymak olmadığından gazete adları verilmemiştir. Gazeteler arasında hatalı haber cümlesi oranları bakımından önemli farklılıkların bulunduğu anlaşılmaktadır. E gazetesinin hatalı oranı %42'de kalırken C gazetesinin hatalı haber oranının yaklaşık % 72'ye ulaştığı görülmektedir. Haber profesyonelliği ile bir gazetenin satış miktarı arasındaki ilişkinin ne olduğunu bilmiyoruz; ancak, yüksek miktarda satışı bulunan bir gazetenin %72 gibi yüksek bir oranda kusurlu haber sunması, beklenen bir durum değildir.

Hatalı Haberlerin Hata Türlerine Dağılımı

Hata Türü	f	Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K	31	Kip	10	Bilinmeyen kelime	1
Kaynak göstermeme	19	Öznellik	9	Süslü	5
Karşıt görüşe yer vermeme	2	Abartılı ifade	7	Kesinlik taşımayan ifade	7

Hatalı Haber Cümlelerinin Haber Türlerine Dağılımı

Haber Türü	f	Haber Türü	f	Haber Türü	f
Toplumsal	39	Adlî	4	Politik	12
Üniversite	9	İş dünyası	8	Ulaşım	3
Meteoroloji	2				

Gazeteler arasında en çok paralellik taşıyan haber türünün "*toplumsal*" nitelikli olması dolayısıyla, en yüksek hata miktarı da doğal olarak bu türde görülmektedir. Toplumsal nitelikli 70 paralel haberin %55'inde hata tespit edilmiştir. Bu rakam, toplam paralel haber/hata oranına uygundur. Ancak, bu tabloda dikkatimizi, "iş dünyası" ve "üniversiteler" ile ilgili haberler çekmektedir: İş dünyası paralel haberlerinin yaklaşık %88'inde kusur bulunmaktadır. Üniversite haberlerinin haber cümlelerinde ve haber gövdelerinde rastlanan hata oranı da, iş dünyası haberlerindeki kadar olmasa bile, politik haber cümlelerindeki hata oranını (%54) aşarak önemli bir ölçüye ulaşmıştır: %64.

Haber Cümlelerindeki Hata Çeşitliliğinin Haber Türlerine Dağılımı

Toplumsal Nitelikli Haberler			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	17	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	10
Bilinmeyen kelime kullanma	-	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	10
Haber cümlesine öznellik katma	3	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	1
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	-	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	1
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	5	TOPLAM	47

Toplumsal nitelikli paralel haberlerde en sık karşılaşılan hatanın 5N+1K habercilik temel kuralına uyulmaması olduğu görülmektedir. Hata türlerinin tek tek ayrıntılı bir analizi yapılmamıştır; ancak buradaki hataların büyük çoğunluğunun "Ne zaman?" sorusuna cevap verilmemiş olmasından kaynaklandığı gözlemlenmiştir.

Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkılarak yapılan hataların ise daha çok belirsiz geçmiş zamanla kurulan cümlelerden kaynaklandığı anlaşılmıştır; bunların ise aslında çoğunluğu hata kapsamında değerlendirilmeyebilir; çünkü bu kiple kurulan cümlelerin bir kısmının, "*ifade kesinliği*"ni bozmadığı gözlemlenmiştir.

Kaynak göstermeme hatalarının ise bir kısmı kaynak habercinin belirtilmemesinden, kalan kısmı ise haberin gövdesinde bilgiyi kimlerin verdiğinin belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu hata türünün oranı çok yüksek görünmese de metnin içeriğine ciddi zarar verebileceğinden, önemli sayılmalıdır.

Adlî Haberler			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	-	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	-
Bilinmeyen kelime kullanma	-	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	2
Haber cümlesine öznellik katma	-	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	1
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	-	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	1	TOPLAM	4

Adlî konularda belirlenebilen paralel cümlelerin sayısı oldukça azdır. Bunların üzerinden herhangi bir yorum yapmak sağlıklı olmayabilir; ancak, burada 5N+1K hatasına rastlanmaması dikkatimizi çekmektedir.

Politik Haberler			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	3	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	1
Bilinmeyen kelime kullanma	1	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	2
Haber cümlesine öznellik katma	3	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	1
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	-	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	6
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	1	TOPLAM	18

Haber cümlesini abartılı oluşturma ve cümleye öznellik katma propaganda içeriğini güçlendirmektedir. Buna uygun olarak politik içerikli haber cümlelerinde abartılı ifadelere yer verilmesi dikkatimizi çekmektedir; bunda gazetelerin siyasî taraftarlıklarının rol oynadığı düşünülmektedir. Kullanılan abartılı ifadeler, bir siyasi grubun desteklenmesi amacına yönelik olarak görülmektedir. "Haber cümlesine öznellik katma" hatasını da "abartılı ifade kullanma" ile birleştirmek yanlış olmayacaktır. Bu durumda, propaganda üslubu taşıyan ifadeler daha da yoğunlaşacaktır.

Üniversite Haberleri			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	3	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	-
Bilinmeyen kelime kullanma	-	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	1
Haber cümlesine öznellik katma	3	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	1
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	2	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	1
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	1	TOPLAM	12

Üniversite haberlerine karşı gazetelerin çok duyarlı oldukları görülmüştür. Ġlgili haberler az sayıda olmakla birlikte paralel haber olma özelliği çok yüksek bulunmuştur; "koridorda ıslık çalan profesör" haberi, taranan beş gazetede de paralel haber olarak yer almıştır. Politik nitelikli haberlerde olduğu kadar olmasa da burada da propaganda izlerine rastlanmaktadır. "Öznellik", "karşıt görüşe yer vermeme", süslü ve gösterişli haber cümlesine yer verme" aynı kapsamda düşünüldüğünde haber hatasının bir noktada yoğunlaştığı görülmektedir.

İş Dünyası Haberleri			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	7	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	-
Bilinmeyen kelime kullanma	-	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	-
Haber cümlesine öznellik katma	1	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	2
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	-	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	-
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	-		10

Ġş dünyası haberleri sayıca çok az görünmektedir; ancak, belirlenen dokuz paralel haberin sekizinde on çeşit hataya rastlanması, ortaya çıkan veriyi değerli kılmaktadır. Burada toplam dokuz haberin yedisinde 5N+1K kuralına uyulmadığı görülmektedir; bunların da tamamına yakını "Ne zaman?" sorusuna yer verilmemesidir. Aynı hata türüne, diğer haber gruplarında da sık rastlanmıştır. Ġş dünyası haberlerinde yoğunluk kazanması, dikkatli bir okuyucuya kötü bir reklam metnini düşündürebilir.

Ulaşım Haberleri			
Hata Türü	f	Hata Türü	f
5N+1K kuralına uymayanlar	1	Temel haber cümlesi kipinin dışına çıkanlar	-
Bilinmeyen kelime kullanma	-	Habere kaynak göstermeme (Haberi derleyenin belirtilmemesi ve/veya haber gövdesinde kaynağı belirtmeme)	1
Haber cümlesine öznellik katma	-	Süslü ve gösterişli haber cümlesi kullanma	-
Haber gövdesinde karşıt görüşe yer vermeme	-	Haber cümlesinde abartılı ifade kullanma	1
Kesinlik taşımayan haber cümlesi kullanma	-	TOPLAM	3

Ulaşım haberleri de gündeme nadir giren haberlerdendir. Dolayısıyla, bu rakamlar üzerinden değerlendirme yapılamaz.

Paralel Haberlerde Hiç Rastlanmayan Hata Türleri

Az sayıda sıfat ve zarfla tasvir edilmiş olma	Gramer bakımından "olumlu cümle"lerle kurulma
Yalın ve olabildiğince kısa olma	Doğruyu yansıtma
Özne ile yüklemi birbirine yaklaştırma	Soru cümleleriyle sunmama
Okuyucunun ilgisini çekme	

Yukarıdaki hata türlerine alan yazınında tanımlanmakla birlikte taranan paralel haberlerde hiç rastlanmamıştır. Bu hata türlerinden bazıları, araştırmacı tarafından kontrol edilemeyeceği için haber cümlesi taramada dikkate alınmamıştır. Bunlar, "*doğruyu yansıtma*" ve "*okuyucunun ilgisini çekme*" kriterleridir. Diğer beş hata türüne rastlanmamış olması, habercilik adına değerli ve olumlu bir kayıttır.

Sonuç ve Toplu Değerlendirme

En yüksek tirajlı beş ulusal gazetenin on günlük nüshalarının taranması sonucunda 136 paralel haber elde edilmiştir. Tespit edilen paralel haberler nitelik bakımından şu ana gruplar altında toplanmıştır: Toplumsal nitelikli olanlar, politik olanlar, adlî haberler, iş dünyası haberleri, üniversitelerle ilgili haberler, ulaşım haberleri ve meteoroloji haberleri. Bu haberler, alan yazınından belirlenen haber cümlesi ve gövdesiyle ilgili on altı kritere göre değerlendirilmiştir. Kriterlerin dokuzuyla ilgili hatalı haber tespit edilirken, yedi kriter bakımından hiçbir hataya rastlanmamıştır. En çok hatalı haber toplumsal nitelikli olanlarda (39 hata), en az hata ise adlî haberlerde, ulaşım ve meteoroloji haberlerinde görülmüştür. Hata türleri bakımından incelendiğinde ise çok sık karşılaşılan 5N+1K hataları dikkatimizi çekmiştir (39 hata); bunu, haberin kaynağını açık belirtmeme hataları (19 hata) izlemektedir. Az sayıdaki politik haberde, üniversite ve iş dünyası haberlerinde öznelliğin, abartı ve süslü ifadelerin yüksek oranlarda görülmesi anlamlı bulunmuştur. Gramerle ilgili bazı hataların hiç görülmemesi (yalın ve kısa cümle kurmama, yapıca olumlu cümle kurmama, soru cümlesiyle haber başlığı oluşturmama gibi), bazılarına da çok az rastlanması (temel üç kipin dışına çıkma, çok sayıda sıfat ve zarfla betimleme cümlesi kurma, cümlenin kesin bir yargı taşımaması gibi) olumlu bir sonuç olarak kaydedilmiştir.

Haber cümlelerinin ve gövdelerinin taşımamaları gereken nitelikler bakımından daha detaylı çalışmalarla incelenmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Özellikle, hata türlerinden her birisinin ayrı bir çalışmaya konu edilmesi gerekmektedir. Böylece, hatalı haber cümlesi kurma ve haber gövdesi oluşturma nedenleri de aydınlatılmış olacaktır.

Tarama Tarihlerine Göre Paralel Haberlerin Listesi

(Haber Başlıklarıyla)

02.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Milliyet **(Turşucu fuhuş şebekesi kurmuş)** Posta **(Turşucuda kirli işler)** Sabah **(Turşucuya fuhuş baskını)**	Adliye	Posta **(ÖLÜMÜNÜ YAZDI)** Milliyet **(Çeber, Yaklaşan ölümünü anlatmış: İşkence altında son mektup!)**
Toplumsal	Sabah **(Birlikte ava gittiği kuzenini öldürdü)** Posta **(Teyze oğlunu avda öldürmüş)**	Toplumsal	Posta **(„Sivil polisim" deyip kurşun yağdırdı)** Sabah **(„Sivil polisim" diyerek öldürdü)** Milliyet **(„Omuz atma" kavgasında 2 ölü)** Hürriyet **(İki kardeşi sokakta vurdular)**

03.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Üniversite	Sabah (**YÖK Genel Kurulu'na jet hızıyla atama**) Posta (**Türban savunucusu YÖK'e atandı**) Milliyet (**YÖK'te İlahiyat Çatlağı**)	Üniversite	Sabah (**YÖK bahçesinde ceylan besleyecek**) Posta (**Bu poz Başbakan'ı kızdırabilir!**)
Üniversite	Zaman (**Tıp fakülteleri arasında akademisyen rotasyonu**) Hürriyet (**Tıptaki mecburi hizmet AİHM'lik**) Milliyet (**Tıpta sevk tartışması**)	Toplumsal	Hürriyet (**Yeğeniyle evlenmeyen sevgilisini vurdu**) Posta (**Yeğeni uğruna katil oldu**)
Üniversite	Posta (**Profesörü ıslık yaktı**) Sabah (**Islıkla „Halimem'i çalana soruşturma**) Hürriyet (**„Tombalacık Halime" türküsü profesörün başına iş açtı**) Milliyet (**Bu da ıslık soruşturması**) Zaman (**Koridorda ıslık çalan öğretim üyesine soruşturma açıldı**)	Ulaşım	Hürriyet (**Metrobüs 1 ay gecikmeyle bugün Anadolu Yakası'nda**) Sabah (**Metrobüs kıtaları aştı**)

04.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Ş dünyası	Hürriyet **(„Yumuşaklık" rekortmeni İpek Kağıt, 400 milyon dolar yatıracak)** Milliyet **(İpek'e 40. yaş günü hediyesi)**	Toplumsal	Hürriyet **(Çöp evde yaşayan çocuklar koruma altında)** Milliyet **(Üç kardeş çöp evde yaşıyordu: Buna yürek dayanmaz!)** Posta **(Kendisi tatlı dünyası acı)**
Ş dünyası	Milliyet **(290 milyon aboneyi konuşturuyor)** Posta **(Vodafone sürpriz yaptı)** Hürriyet **(Vodafone, 1.3 milyar TL yatıracak, fiyatta „ölümcül indirim" yapmayacak)**	Toplumsal	Posta **(Şehidin ailesine şoku)** Milliyet **(Şehit ailesine intihar şoku)** Hürriyet **(„Şehit" dendi intihar çıktı)**

05.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Hürriyet **(Kocasını döven kadına eve yaklaşmama cezası)** Posta **(Kocasını dövene ceza)** Sabah **(İçip içip kocasını döven kadına 6 ay uzaklaştırma)**	Toplumsal	Posta **(Türk usulü kaza)** Hürriyet **(592 metre hata)** Sabah **(Pilotlar geç fark etti)** Milliyet **(İrtifa göstergesi arızalıymış)**
Toplumsal	Hürriyet **(Vahşette „şüpheli" genç kızın sevgilisi)** Posta **(Kesik başın sırrı kıskançlık)** Sabah **(Vahşi cinayette sır perdesi aralanıyor)** Milliyet **(Liseli Münevver'in ölümü sır)**	Toplumsal	

06.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Politik	Posta **(Rabbim Cleveland dedi)** Hürriyet **(Allah'tan yardım istedim Cleveland içime doğdu)**	Adliye	Hürriyet **(Kol kola girme cezası)** Posta **(Hakemden „Kol kola girin" cezası)**
Toplumsal	Posta **(Evde kan izleri)** Hürriyet **(Ekip kurduk onu arıyoruz)**		

07.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Hürriyet **(Münevver cinayetinde söylenti bombardımanı)** Sabah **(Bugün doğum günüydü)** Posta **(Şoför de kayıp; Facebook'ta da aranıyor)** Milliyet **(Kesik baş cinayetinde „sanal" umut)** Zaman **(Testeredeki kan izi araştırılıyor)**	Toplumsal	Posta **(Vahşet)** Hürriyet **(Otoyolda 3 ceset)** Zaman **(Yol kenarında esrarengiz 3 ceset)** Milliyet **(3 kişiyi başlarından kurşunlayıp yol kenarına attılar; Otobanda katliam!)** Zaman **(Yol kenarında esrarengiz 3 ceset)**
Adliye	Zaman **(Ek belgeleri görünce şaşırdı: Ben bunları bilgisayarımdan silmiştim)**; (Bilgisayardan sildiği dosyalar cezaevinin yolunu açtı) Sabah **(27 saat ifade veren Balbay tutuklandı)** Milliyet **(Balbay ve Aydın tutuklandı)**	Üniversite	Hürriyet **(Üniversitelilerin yüzde 87'si tacize uğramış)** Milliyet **(Kampusta taciz var)**
		Toplumsal	Posta **(Trafikte intihar)** Sabah **(Seyir halinde borç intiharı)**

08.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Politik	Hürriyet **(Obama Sürprizi)** Posta **(Yer Yerinden Oynar)** Zaman **(Obama'dan Türkiye sürprizi)**	Politik	Milliyet **(„Ilımlı İslam" tanımına NO!)** Posta **(Türkiye'yi ılımlı İslam ülkesi olarak görmüyoruz)**
Toplumsal	Zaman **(Ankara'daki katliamda miras kavgası şüphesi)** Hürriyet **(Katil şüphelisi amca oğlu)** Milliyet **(Sır infazda büyük oğul da öldürülmüş)** Sabah **(Dördüncü kurban ağabey)** Posta **(Vahşette 1 kurban daha)**		

09.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Sabah **(Katiller beyaz ayakkabıdan teşhis edildi)** Posta **(Spor ayakkabısı katili yakalattı)**	Toplumsal	Milliyet **(Korkunç Şüphe; Anne, bebeğini vahşice öldürdü)** Sabah **(Psikolojik sorunlu anne 33 günlük bebeğini öldürdü)** Hürriyet **(Bebeğini yirmi yerinden bıçakladı); (33 günlük kızını bıçakla öldürdü)** Posta **(33 günlük kız bebeğini 33 yerinden bıçakladı)**
Toplumsal	Sabah **(Münevver'in katil zanlısı 6 gündür kayıp)** Posta **(Kafayı Çekti Münevver'i Testere İle Kesti)** Milliyet **(Kesik Baş Cinayetinde Bir Yetkili Açıkladı: Katil, aşırı alkollü ve haplıydı)**	Toplumsal	Zaman **(Katil zanlısı, aileyi para çekmek için bankaya götürmüş)** Sabah **(Yakalanmasaydı bugün evlenecekti)** Milliyet **(Zanlı: Anne İle Kardeşlerini Ağabey Öldürdü; Katliamda şok iddia)**
Politik	Sabah **(Dünyanın Gözü Obama'nın Türkiye Ziyaretinde: Yeni dönemin adı DERİN İTTİFAK)** Milliyet **(YENİ DÖNEM)** Zaman **(Obama'nın antidepresan ziyareti)**	Politik	Posta **(HİLEİ KALABALIK)** Milliyet **(AKP mitinginde „photoshop" kalabalığı)** Hürriyet **(Manisa klonları)**

10.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Hürriyet **(Küçük kızla birlikteliğin cezası 33 yıl hapis)** Posta **(İmam nikahlı birlikteliğe 33 yıl hapis)**	İş dünyası	Milliyet **(TTNet'in yeni silahı, „mini laptop" olacak)** Zaman **(Müşterilerimize ucuz bilgisayar satacağız)** Sabah **(TTNet, abonelerini mini dizüstü ile tavlayacak)** Hürriyet **(TTNet, yeni aboneye „netbook" verecek)**
Politik	Sabah **(OBAMA'NIN TÜRKİYE ZİYARETİ YUNANİSTAN'I KISKANDIRDI: Komşu çatladı!)** Milliyet **(„Obama gelmiyor" diye Atina şoka girdi)** Posta **(YUNANİSTAN'da Obama kıskançlığı)**	Toplumsal	Posta **(VAHŞET)** Milliyet **(Kardeşini yaktı mı?)** Sabah **(Kardeşini sobada yaktı küllerini çatıda sakladı)** Hürriyet **(İntihar görüntülü cinayet olabilir) ; (Çatıdaki çuvaldan yanmış kemik çıktı)** Zaman **(Ataşehir'de vahşi cinayet: Kardeşini öldürüp sobada yaktı)**
Politik	Sabah **(Miting değil mevlit)** Milliyet **(Küçük kızlardan Kürtçe ilahi)**	Meteoroloji	Sabah **(Toz bulutu ve yağan çamur, hayatı felç etti)** Hürriyet **(Şırnak'a toz çöktü okullar tatil oldu)** Posta **(Burası Şırnak ve saat 12.00)**

11.03.2009 Tarihli Paralel Haberler			
Toplumsal	Sabah **(Ajda Kürtçe şarkı söyledi) ; (Hep bir ağızdan Güldünya Şarkıları)** Posta **(Süperstar'dan Kürtçe türkü)** Milliyet **(Ajda Kürtçe söyledi)** Hürriyet **(TARİHE GEÇECEK KONSER)**	Politik	Sabah **(Bir buçuk saatte Eskişehir'e geldi sıra İstanbul'da)** Posta **(Hızlı tren sınavı geçti)** Zaman **(Hızlı trene ilk seferinde tam not)** Hürriyet **(Hızlı trende 250 kilometre hızda basın tanıtımı)** Milliyet **(Hızlı tren ilk sınavını verdi)**
Toplumsal	Sabah **(Cinayette para zanlıdan çıktı)** Zaman **(Katledilen ailenin parası zanlının arkadaşında çıktı)**	Toplumsal	Zaman **(„13 günlük bebeğini döverek öldürdü" iddiası)** Posta **(ÇOK GEÇ KALDINIZ)** Sabah **(13 günlük bebeği döverek öldürdü)**

KAYNAKÇA

ADİL, İdris (1988), **Uluslar arası İletişim Düzeni ve Türk Basınının Dış Haber Kaynakları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Korkmaz Alemdar, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AKYOL, Hayati (2006), **Türkçe Öğretim Yöntemleri**, Kök Yayıncılık, Ankara.

BANAR, Seçil (2006), **Türkiye'de Haber Verme İşlevinin Kişilik Hakları ve Etik Yaklaşımla Değerlendirilmesi**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 15, s.125-137.

BURNS Paul C., ROE Betty D., ROSS Elinor P., **Teaching Reading In Elementary Schools,** Houghton Mifflin Company, Boston 1982.

CEMİLOĞLU, İsmet (1994), **14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi**, TDK Yay., Ankara.

DEVRİM, Hakkı (2005), **Reyhan Gürtuna'nın Şapkaları**, Radikal Gazetesi, 10 Mart. http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=146069)

DUMANLI, Ekrem (2003), **Haber Kılavuzu**, Zaman Kitap, İstanbul.

DUMANLI, Ekrem (2007), **Medya**, Zaman Kitap, İstanbul, 3. Baskı.

ERGİN, Akif (1998), **Öğretim Teknolojisi-İletişim**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2. Baskı.

ERGİN, Muharrem (1985), **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayıncılık, İstanbul, 16. Baskı.

KILIÇ, Filiz (2005), **Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık**, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, Mart.

KÖSTEKÇİ, Mehmet (1992), **Üniversite Öğrencilerinin Cümle Hataları Üzerine Bir Analiz Çalışması**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Önal, Gazi Üniv. Sosyal Bil. Enst., Türkçe Eğitimi Bilim Dalı.

MORA, Necla (2008), **Medya Çalışmaları, Medya Pedagojisi ve Küresel İletişim**, Alt Kitap.

ÖZDEMİR, Sevim (2002), **Cubrân Halil Cubrân'ın "Surâhu'l-Kubūr" Adlı Hikâyesi**, Nüsha, Yıl:2, Sayı:5, Bahar.

YÜKSEL, Erkan (2006), **Radyo ve Televizyonlarda Haber Dili ve Haber Yazım Teknikleri**, Yerel Medya Eğitim Seminerleri, XII. Yerel Medya Eğitim Semineri, Konrad Adenauer Vakfı, 13-14 Nisan Adana.

YÜKSEL, Erkan (2009), **Hangi Haber Aktarma Yüklemi Nerede Kullanılır?** http://www.dorduncukuvvetmedya.com/dkm/article.php?sid=7344

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.

http://www.propagandacritic.com, (08. 04. 2005)

http://www.medyatava.com/tiraj.asp, (03.03.2009).

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 939-951, TURKEY

ALEV ALATLI'NIN KÂBUS ROMANININ TEMATİK AÇIDAN TAHLİLİ

Ömer ÇONA•

ÖZET

Alev Alatlı çağdaş Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından biridir. Bunun yanında fikirleriyle ve Türkiye'nin meselelerine karşı duyarlı tavırlarıyla da kendisinden söz ettiren bir aydındır. Romanlarında toplumsal meseleleri hassas bir duyarlılıkla gözlemleyerek özgün yaklaşımlar getiren Alev Alatlı Türkiye'nin yakın tarihi sürecine ve Türk aydınına derinlemesine bir bakış açısı sunar.

Bireylerin yaşantısı üzerinden hareket ederek Türkiye'nin toplumsal meselelerine adeta bir sosyolog gibi eğilen yazar, Schrödinger'in Kedisi romanında da İmre Kadızade karakteri üzerinden bu kurguyu gerçekleştirmiştir. Bu romanda farklı karakterlerin yaşantıları üzerinden Türkiye'de modernite ile birlikte değerlerin kaybı, aydının topluma yabancılaşması, insanlar arası iletişim kopukluğu, dinin yanlış yorumlanması, nihilizm, toplumun yozlaşması gibi pek çok konu bir ütopya içerisinde kurgulanmıştır. Bu ütopik mekân ve zaman romanın üst anlatısını oluşturmakta ve asıl anlatılmak istenen vaka ise alt anlatılar şeklinde sunulmuştur. Bu yöntem postmodern anlatılarda karşımıza sıkça çıkan bir tekniktir.

Çalışmamızın amacı Alev Alatlı'nın "Schrödinger'in Kedisi/ Kâbus" romanında temayı ele alıp eser üzerinde örneklendirmek böylece eserin fikirsel bağlamda arka planını çözümleyip sanatçının edebi kişiliğini yansıtacak sonuçlara ulaşmaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, Postmodernizm, Ütopya, Tema.

A THEMATIC ANALYSIS OF THE ALEV ALATLI'S KÂBUS NOVEL

ABSTRACT

Alev Alatlı is one of the leading writers of contemporary Turkish literature. In addition she is an intellectual talked about herself by her ideas and sensitive attitudes to Turkey's issues. In novels Alev Alatlı, who handle the social issues by sensitivity, is provide an in-depth perspective to Turkey's close historical process and Turkish intellectual.

The author who writes like a sociologist, focusing on Turkey's social issues, acting by through the individuals life, is carried out this fiction through the character who named İmre Kadızade on Schrödinger'in Kedisi novel. In this novel many issues such as losing the norm with modernity on the Turkey, estrangement the intelectual to society, lack of communication between people, wrong interpretation of religion, nihilism, the degeneration of society construct on the utopia through the life of different characters. This utopian space and time creating the top narrative of the novel and the actual case presented by sub narratives. This metod frequently present in the post-modern narratives.

The aim of our study is handling the theme on the Alev Alatlı's novel of Schrödingerin Kedisi and sampling on the book. So resolving the intellectual backround of novel and achieve the result of literary personality of the author's reflection.

Keywords: Schrödinger'in Kedisi, Novel, Theme, İdeas, Modernism.

• Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, elmek: omercona@hotmail.com.

Giriş

Alev Alatlı, 1999 yılında yayımlanan Schrödinger"in Kedisi/Kâbus romanında ütopik bir zaman ve mekan kurgulamaktadır. 2020"li yılların anlatıldığı romanda Yeni Dünya Düzeni adı verilen bir tarikat tarafından birbirini takip eden komplolar sonucu parçalanarak yok edilen Türkiye"nin genel durumu ortaya konur. Romanın başkahramanı İmre Kadızade bu tarikata intisap etmek isteyen bir "talip" dir. Ancak tarikat, Talip İmre Kadızade"yi yeğeni Devrim Kuran"ı nihilizme sürükleyip ölümüne yol açmakla suçlamaktadır. İmre Kadızade"nin, vasıllar meclisi tarafından Adrianople Islahanesi"nde yargılanma sürecinde, kahramanın geriye dönüşler şeklinde yaşamından sunduğu kesitler eserin alt anlatılarını oluşturur. İmre Kadızade"nin mahkemedeki günler süren savunmasından sonra bu tarikata karşı olan ve kendilerine "Onarımcılar" diyen bir grup tarafından kurtarılışı ile eser son bulur.

Genel hatlarını kısaca verdiğimiz eser iki cilt şeklinde düzenlenmiştir. İkinci kitap Rüya"da ise "Onarımcılar",ın Türkiye"nin yeniden birleşmesi için verdiği mücadele anlatılmıştır.

İmre Kadızade"nin mahkeme salonunda yargılanışı ile birlikte biz aynı zamanda eski Türkiye"nin sosyal, siyasi ve ekonomik durumuna şahit oluruz. Yani yazar bireylerin hayatları etrafında toplumun sosyolojik portresini derinlemesine analiz etme imkânı bulmuştur. Bu alt anlatı eserin ana sorunsallarını kapsar. Eski Türkiye"de insanlar hayatı günü birlik yaşamakta ve hemen hemen her şeye kayıtsız kalmaktadırlar. Bunun sebebi ise yazarın "afazi" adını verdiği bir çeşit hastalıktır. Bu hastalık insanların konuşulanları anlamaması şeklinde açıklayabileceğimiz bir dil kaybından ileri gelmektedir. Eski Türkiye"deki kavram karmaşası, neyin doğru neyin yanlış olduğunu ayırt edememe, yaşam üzerine insanların genel bir felsefesinin olmayışı onların zihnindeki kelimelerin yavaş yavaş ortadan kaybolmasına yol açmıştır. Bu, Yeni Dünya Düzeni adı verilen tarikatın bir komplosu olarak Türk insanlarını moronlaştırma projesidir. Bunun sonucunda insanlar algılarını, düşünme yetilerini ve iletişimlerini kaybetmişlerdir.

Romanda 80"li ve 90"lı yılların Türkiye"sinin genel görünümü karakterlerin yaşantıları üzerinden verilerek bu yıllarda Türkiye"de hâkim olan hayat görüşü, yaşantı ve fikirler ele alınmıştır. Kahramanların her biri romanda Türkiye"nin eleştirilen bir yönünü temsil etmektedir. Bu bağlamda yazar eserdeki fikirleri kahramanların hayatlarına ve doğal olarak konuşmalarına işlemiştir.

Romanda dil yitiminin toplumda doğurduğu derin sarsıntılar bir belgesel tadında ele alınmıştır. Bunun yanında Türk toplumunu çok iyi gözlemleyen yazar batıl inançlardan ideolojilere, toplumun ve kurumların eleştirisinden modern bilimin insanlığa sunduğu felsefi akımlara kadar pek çok meseleyi ütopik bir dünya içerisinde ele almayı ve örneklemeyi başarmıştır. Yazar tematik malzemeyi monolog, iç konuşma, bilinç akışı, diyalog ve bazı metinler arası ilişkilerle örneklendirmiştir.

Temalar

Schrödinger"in Kedisi"nde, özellikle İmre Kadızade"nin mahkeme salonunda yargılanışı ile birlikte kahramanın kendi ve çevresindeki insanların hayatlarını anlatışı eserdeki tematik malzeme yükünü çeken önemli bir bölümdür. İmre Kadızade, çocukluğundan itibaren hayatının dönüm noktalarına değindiği mahkemedeki savunmasında aynı zamanda Türkiye"nin yok olma sürecini masaya yatırır. İmre Kadızade ve etrafındaki insanların yaşam serüveni ile Türkiye"nin yok oluş süreci arasında bu bağıntı gerçekten çok ustaca kurgulanmıştır. Zira geniş kahraman kadrosu içerisinde yazar karakterlerin her birine Türkiye"nin yok oluş süreciyle bağıntılı bir takım kimlikler yüklemiştir. Bu bağlamda İmre Kadızade kendi toplumuna yabancılaşan Türk aydınını simgelerken Devrim adım adım yıkılışa giden Türkiye"yi sembolize eder. Romanda modernitenin insana

dayattığı dünya görüşüne karşı bir tavır geliştirilmiştir. Bu bağlamda eser modernitenin oluşturduğu düzeni en geniş ayrıntılarıyla ele almış ve bunu toplumun hayatına nasıl yansıdığını örneklemiştir.

Afazi/ Dil Yitimi

Romandaki en temel sorunsal eski Türkiye insanlarının birbirleriyle, geçmişleriyle ve hayatla olan bağlantısını koparan afazi hastalığıdır. Afazi, insanın zihnindeki kelimelerin kaybolmasıyla o kelimeyi karşılayan maddi dünyadaki nesne ya da olgu arasında ilişki kuramamaya sebep olan bir tür beyin hastalığıdır. Yeni Dünya Düzeni adı verilen tarikat uzun yıllar Türkiye'yi ele geçirmek için psikolojik savaş ünitesi vasıtasıyla medya sayesinde toplumda değerler üzerinde bir kavram karmaşası oluşturmuştur. Bununla birlikte Türk insanı bu karmaşa içerisinde neyin doğru neyin yanlış olduğuna zamanla karar verememiş ve zihin bulanıklığı bütün toplumu etkilemeye başlamıştır. Bunun yanında eski Türkiyeliler "anacıl" bir toplum olduğundan son iki yüzyıldır sürekli batı medeniyetini taklit etmişler ve üretmeden tükettikleri için kendilerine özgü bir hayat ideolojisi geliştirememişlerdir. Yani eski Türkiyeliler ideoloji yoksunudur. Değerler üzerinde hiç kimse ortak bir görüş bildiremediği gibi toplumdaki değerlerin asıl anlamı da hafızalardan çoktan yitip gitmiştir.

Türkiye'nin yok olma sebebi eserde dilin yok olmasıyla bağdaştırılır. Buna göre eski Türkiye'de insanlar kelimeler üzerinden anlaşamıyorlardı çünkü kelimenin anlamı zaten çoktan uçup gitmişti. Bu sebeple insanların anlaşma biçimi eserde şu şekilde tasvir edilir:

"*Bizim tespitlerimize göre, konuşma yetiniz ülke çapında zedelenmişti, dedi Başdanışman, Yirminci Yüzyılın son çeyreğinde birbirinizle ancak „Eylem koy!" „Tavır al!" „Ensesine yapış!" düzeyinde ilişki kurabiliyordunuz. Anladığım kadarıyla parlamento seviyesinde bile bir konunun üzerinde kesintisiz konumsa yapılamıyormuş. Kendinizi ancak yan bakmalar, omuz atmalar, dalaşmalarla ifade edebiliyormuşsunuz! Bütün bunlar on-insan davranıl biçimleri! Diye ekledi Evengelista. Örneğin, Büyük Mimar Sinan'in kabrinin abdesthaneye donuşmuş olması ya da daha sonraki yıllarda Parlamentonuzun tavanlarından sarkan çiğ köfte yumruları ya da atıklarını baraj golüne dökecek şekilde inşa edilen villalar. Bunlar „Mimar Sinan" „Parlamento" „içme suyu" kelimelerinin zihinsel karşılıklarının olmadığını gösteriyor. Az önce de işaret ettiğim gibi, hiç değilse felsefe, matematik, teorik fizik, hatta ilahiyat gibi alanlardaki fikri sefaletiniz sizi uyarabilirdi diye düşünüyorum*."(Alatlı, 2010: 56-57)

Romanda eski Türkiye insanının birbirlerine karşı tahammülsüz oluşu da afazi ile açıklanmaktadır:

"*Sapasağlam görünüşlü insanlarımızın konuşulanların tümünü, bütünüyle anlamadıklarını, kelimeleri kullanma yetilerinin kaybolmuş olduğunu söyleseler de inanmamayı seçerdik. Büyük ihtimalle "konuşuyor işte" der geçiştirirdik. O yıllarda dilimize pelesenk ettiğimiz tepkiydi bu; "konuşuyor işte". Söylenenlerden etkilenmemeye niyetli olduğumuzda kullanırdık, "konuşuyor işte". Karşı tarafın ahmak olduğunu, boş konuştuğunu ima ederdi; konuşuyor işte. Uzun bir süre bende Devrim'i öyle geçiştirmeye çalışmıştım, "konuşuyor işte". Adetti, babalar çocuklarını, çocuklar babalarını, öğrenciler hocalarını, avukatlar hâkimleri, milletvekilleri bakanları, muhalefet iktidarı, doktorlar hastaları, hepimiz hepimizi böyle geçiştirirdik, "konuşuyor işte". "Konuşuyor işte" bizi geçmişimizin hâsılatından yalıtan barbar Avarlardan bu yana en masum vahşeti güle oynaya benimseten fesadın parolası oldu. Medeni dünyadan sürülmemizle sonuçlanan toplumsal cinnetin özeti…"*(Alatlı, 2010: 58)

Onarımcılar, psikolojik savaş ünitelerinin sistematik olarak Türkiye'deki insanlar›n zihnindeki kelimelerin anlamlarını kaydırdıklarım düşünürler. Bunu "hak" kavramını örnek alarak anlaşılır kılmaya çalışırlar. "Hak" kelimesinin Türkiye insanındaki geleneksel tasarımı "doğru, gerçek, adil, harcanmış emeğe karşılık olan" gibi değerlerdir. "Dalavere" kelimesinin geleneksel

tasarımı ise, "el altından yürütülen kötü iş"tir. Küresel kapitalist ahlâk, önce "kötü iş" kavramını yeniden tanımlar: Kötü iş yoktur; başarısız iş vardır. Bu yerleşince, Türkiye mağdurlarının birikim, servetini "dalavere" ile "emek sarf etmeden" edinmiş, ama başarılı olmuş birinin mülkiyet hakkını gönül rahatlığıyla savunmaya başlar. Diğer bir kısmı neden söz edildiğini anlamadığı için "yabancılaşmaya" başlar. Böylece "hak", kendine ilişkin geleneksel tasavvurları yavaş yavaş kaybeder. Onarımcıların bu örneği, dilin bütünüyle hafıza olduğunu anlatır.[1]

Bu noktada insanların zihinlerinde kavram karmaşası o boyutlara ulaşmıştır afazi hayatın her alanını etkilemektedir:

"Çocukları hatırlıyorum aynı anda birden fazla dile, yani aynı nesnenin birden fazla sesli, yazılı karşılığına muhataptılar. Ve bunlar sürgit değişiyordu. Yaşamları, şeyleri isimlendirmekle geçti. Üzerinde düşünecek, akıl yürütecek dermanları kalmadı. En basitinden para birimiyle ilişkileri, eski Türkiye'de yaşayanlar ekonomik aklın yoluna girememişlerdi. Biliyorsunuz, bunun sonucu olarak yüzyıldan fazla bir süre enflasyon çektik. Önce kuruş, metelik kelimeleri kayboldu, sonrada rakamlar. Yüzyıla aşkın bir enflasyon dönemi paraya, tasarrufa, yatırıma ilişkin kavramlarımızı kattı karıştırdı. Milyon demek isterken bin, milyar demek isterken milyon der olduk. Kuşakların arası açıldı. Trilyon, katrilyon gibi sözcüklere dilimiz dönmez oldu. Bu yüzyılın başlarında zenginleşiyor muyuz, yoksullaşıyor muyuz kestiremiyorduk. Etik kavramlarımız öylesine alt üst olmuştu ki, zenginleşmeli miyiz onu da bilmiyorduk. Koalisyonun ekonomik aklından öyle uzaktık ki yoksulluğun erdemlerini sayıp döktüğümüz, hatta mağdurlara imrendiğimiz oluyordu." (Alatlı, 2010: 58)

Afaziklerde dil yetersizliğinden daha ciddi olan şey, genel entelektüel kapasitenin düşüklüğüdür. Bilincin ve dilin içeriğini ve düzeyini sosyal-kültürel etkileşimler belirler. Entelektüel yetenek, bu içerik ve düzeyin bir özeti olarak dile yansır; dil de entelektüel yeteneğe yansır. Afazik insan, düşünme niteliğini kaybeder. Dilin zenginliği, düşüncenin gelişmişliğinin işaretidir; dilin küçülmesi ise ilkelliğe geri dönüşün işaretidir.[2]

Koalisyon"un alt kolu olan "Vasıllar Meclisi" celbedilmis afazi yöntemini kullanarak "Türkiyeli mağdurları moronlaştırma projesi" adlı sistemli bir çalışmaya girer. Koalisyonun "psikolojik savaş ünitesi" uzun yıllar sürecek olan bu projeyi gerçekleştirmek için çalışmalarına baslar. Bu amaçla ilk hedefleri, kültürünün en önemli parçası olan "dil" ile mücadeledir. Sahip oldukları teknolojiler ve keşfettikleri yöntemlerle, insan beyninin dil yetisinin merkezi olan beyindeki Wernicke alanını yapay yollarla hasara uğratıp yozlaştırmak isterler. Teorik olarak mümkün olabilecek bu yöntemle, kişinin beynine düzenli ve düzensiz uyarıcılar gönderilerek hasara uğraması sağlanır. Dil, uzun bir tarihi gelişim surecinde ortaya cıkmış bir yetidir. Kişinin ait olduğu toplumla ilişkisini sağlayan dil yetisi ise bu bilgi birikiminin yani kültürün temelini oluşturur. Kişinin sahip olduğu en önemli kültürel değer olan lisanından uzaklaştırılarak kişi ait olduğu topluma yabancılaştırılır ve o toplumdan uzaklaştırılır. Kültürel kodlamaları algılamayan beyin kişinin ait olduğu toplumdan uzak kalmasına neden olur. Tek basına kalmış bireylerin ya da ortak kültürel değerleri olmayan insan topluluklarının yönetilmesi daha kolay olur:[3]

"*Soyadı Kanunu!" dedi İmre Kadızade, birden, "Soyadı Kanunu. Eski Türkiye'de sülaleler de böyle " düştü!" İnsanlar, genlerinin izini süremez oldular, çünkü Soyadı Kanunu'yla birlikte*

[1] Mehmet Narlı, "Kâbus: Dil ve Algı Kaybı", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran 2007, Sayı: 1,Cilt: 17, s: 113.

[2] Oktay Yivli, "Alev Alatlı"nın Romancılığı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 69.

[3] Kubilay Ünsal, "Alev Alatlı"nın Romanları Üzerine Bir İnceleme", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2008. s.119.

*yeğenler, amcalar, dayılar, her biri bir başka soyadı aldı, izlerini kaybetti. Biz de bile iki soyadı var; Kuran ve Kadızade. Yoksa komplonun bir parçası da bu muydu? İnsanları genlerinden kopartmak yani! Olabilir mi? Niçin olsun?"(*Alatlı 2010: s.160)

Uzun yıllar sonucu medya desteği ile yürütülen bu komplo yüzünden eski Türkiye'de insanlar büyük bir bilgi bombardımanına tutulmuş ve hayat karşısındaki algıları büyük ölçüde yok edildiği için adeta uçar gibi yaşamaktadırlar çünkü kavramlar ve algılar belirli bir karşılıktan yani sabit bir bağlamdan kopmuş adeta havada kalmıştır. Türkiye'ye yapılan son komplodan sonra zaten son haddine gelmiş afazi yüzünden Türkiye'de büyük bir iç karışıklık çıkar iki hafta içerisinde iletişim beden diline düşer.

Romanda bireyi ait olduğu kültürden koparmak için, birey kendisinin ait olduğu kültürün ortak değerlerine yabancılaştırılır. Kişi celbedilmis afaziye sürüklenir. Bireysel afazi, zamanla toplumsal afaziye dönüşür ve ülke birbirlerinden tamamen bağımsız hiçbir ortak değerleri olmayan kişiler topluluğundan ibaret kalır.[4]

Onarımcılar ise bu psikolojik savasın karsısında durup, kaybedilmiş değerleri bir arada toplayarak biz kimliğini tekrar ortaya çıkarmaya, "onarmaya" çalışmaktadırlar.[5]

Görecelilik

Kâbus romanında üzerinde durulan önemli bir fikir de görecelilik kavramıdır. Romanda Aristo felsefesine dayanan dünyayı iyi-kötü, güzel-çirkin, siyah-beyaz olarak gören zihniyete karşı İmre Kadızade ve Onarımcıların modern bilimi örnek göstererek bir şeyin ya siyah ya beyaz olarak algılanamayacağı belirtilir. Çünkü dünyadaki hiçbir şeye yönelik kesin, genel-geçer yargılar ileri sürülemez. Saçaklı mantık buradan doğar. Bu mantık kitaba ismini veren bilim adamı Schrödinger'in kedisi üzerinde yaptığı deneyden ilham alır. Bu deneyle ilgili kitapta verilen şu bilgiler dikkat çekicidir:

...

"Yarı geçirgen bir ayna al, önüne bir ışık kaynağı, mesela, bir ampul koy," dedi Erkani Keyman, bir gün piposunu özenle doldururken. "Aynanın arkasında ampulden neşredecek fotonları algılayacak bir detektör, detektöre bağlı bir de silah olsun. Silahın namlusunun kutuya kapatılmış bir kediye doğrultulmuş olduğunu duşun. Ampulü yak. Foton aynadan sekmeden geçerse, detektör silahı tetikler ve kedi olur. Foton seker de aynadan geçmezse, kedi sağ kalır."

" Aynaya yüz foton gelirse, ellisi geçer, ellisi seker diyelim. Soru: Peki, tek bir tane foton gelince neler oluyor? O foton ne yapacak? Ya geçecek aynadan, kedi ölecek ya da sekecek, geçmeyecek, kedi yasayacak. Ne zaman geçecek ne zaman sekecek? Onu fotona soracaksın."

"Keyfine göre mi takılacak yani? Onu mu demek istiyorsun?"

" Evet. Sen ne yaparsan yap. İstersen ampulü güçlendir, fotonların sayısını arttır, istersen azalt. İster beş yüz mumluk, bin beş yüz mumluk ampul kullan, ister renkli ampuller tak. Sonucu kontrol edemiyorsun.

"Kedinin sansına kalmış."

" Şans değil bilinmezlik." Dedi profesör

...

[4] Kubilay Ünsal, agt., s. 116
[5] Kubilay Ünsal, agt., s. 116

*"Daha çok kısmete benziyor," diye mırıldandıydım, "O foton, Schrödinger'in kedisinin kısmeti gibi."(*Alatlı 2010: s.125-126)

Bu deneyden hareket ederek kitapta dünya üzerinde yüzde yüz doğruluğu kanıtlanmış hiçbir şeyin olamayacağının, her şeyin bir görece meselesi olduğunun altı çizilmek isteniyor. Bununla birlikte modern dünyanın insana dayattığı hayatı algılayış biçimlerine de eleştirel bir yaklaşımı beraberinde sunan saçaklı mantık, Aristo felsefesinin modern batı dünyasına miras bıraktığı iki kutuplu düşünme vizyonuna bir alternatif sunmaktadır. Zaten kitapta Onarımcılar saçaklı mantığı kabul ederek Türkiye'yi kurtaracak yeni bir dünya görüşünü ortaya koymakta ve Yeni Dünya Düzeni tarikatına ve onun tek değerli, adeta bilgisayarın çalışma mantığına dayanan 1/0 mantığını çürütmeye çalışmaktadırlar.

Saçaklı mantığa göre dünya üzerinde var olan her şey her an birbirini etkilemektedir. O yüzden gerçeklik her an değişkenlik gösterir ve yüzde yüz kavranamaz, bilinemez:

"*Ufacık bir kelebeğin kanat çırpmaları belli bir sure sonra atmosferin durumunu tümüyle değiştirebilir*! (Alatlı 2010: s.127)

Saçaklı mantık; dünyaya dair olup da yüzde yüz doğru ya da yüzde yüz yanlış olduğu kanıtlanmış tek bir veri yoktur sözüyle savunulur (Alatlı 2000: s.139). Bu düşünceler doğrultusunda İmre pozitif bilimleri irdelemeye baslar. İmre, matematik ve psikoloji eğitim gördüğü bilim dalları olduğu için ilk olarak bu bilim alanlarında saçaklı mantığı sorgular. Aristo'ya karşı Buda örneğinin verildiği kitapta Ying Yang felsefesi yani siyahın içindeki beyaz beyazın içindeki siyah örneği verilir.[6]

"Sahici dünya, kırçıl bir dünyadır. Aslında siyah-beyaz yoktur. Karadır denilen saç, kumaş, gece gibi şeylerin siyahı birbirini tutmaz. Köpük, bulut, kemik, diş, kar gibi nesnelerin beyazı da birbirinden farklıdır. Beyaz diye bir şey yoktur, beyazımsı şeyler vardır."(Alatlı 2010: s.128)

Kitapta bilimin verileri ile gerçek dünyanın verilerinin birbirini tutmadığı savunulur. Saçaklı mantığa göre gerçek dediğimiz şey uçlarda yer almaz iki uç arasında bir yerdedir. Her ikisinden de izler taşır. Bu bağlamda kitapta siyah ile beyaz arasında bulunan bir değeri belirtmek için "kırçıl" kelimesi kullanılmıştır:

"*Dünya kırçıl olduğu hâlde bilim, siyah-beyazdır. Gerçek dünya saçaklıdır, bilim ise düzenlidir. Gerçek, bunların arasında bir yerdedir. Bilim, kırçıl bir dünyayı anlatmaya çalışırken içinde kırçıl sözcük bulunmayan bir dili kullanıyor. Bu, baslı basına büyük bir sorundur. Aradan geçen onca süreye rağmen hâlâ bilimde Aristo kuralları geçerlidir*" (Alatlı 2010: 132)

Aristo'nun yüzyıllardır dünyada kabul edilen ve hiç eleştirilmeyen felsefesi aslında dünyadaki gerçekliğe hiç de uymamaktadır. Çünkü daha öncede belirttiğimiz gibi dünyada yüzde yüz doğrular yoktur:

"*Doğru düşünme sanatı, iki bin yıldır Aristo'dan sorulmaktadır. Oysa sahici dünya onun tanımladığı gibi değildir. Sahici dünya gri, kırçıl ve saçaklıdır. Dünyada kesin olan hiçbir şey yoktur. Yeryüzünün, Mars'in ya da Ay'in en ayrıntılı haritaları bile ovaların nerede bitip dağların nerede başladığını gösteremiyor. Tıptaki büyük gelişmelere karsın ölü ile diri arasındaki çizgi kesin olarak çizilememiştir"* (Alatlı 2010: 139-140).

[6] Kubilay Ünsal, agt., s.122

Yozlaşma

Romanda yozlaşmanın en belirgin sebebi aslında daha önce değindiğimiz dil yitimi/ afazi hastalığıdır. İnsanların değerler konusunda yaşadığı akıl bulanıklığı toplumu bir arada tutan kavramların içinin boşalmasına ve ait olduğu topluma yabancı kimliksiz bireylerin doğmasına yol açmıştır.

Kâbus romanında İmre Kadızade'nin mahkemedeki savunması kendi hayatı üzerinden bir Türkiye portresini çizdiği bölümdür. Kahramanları üzerinden Türk toplumundaki yozlaşma sürecini gözler önüne seren yazar, 80'li ve 90'lı yıllar boyunca eski Türkiye'nin manzarasını çarpıcı bir bakış açısı ile verir. Bunu yaparken İmre Kadızade ve yeğeni Devrim'in hayat hikâyesi merkezde yer alır.

Aile toplumda yozlaşmanın en açık bir şekilde belirdiği müessesedir. Devrim'in içinde doğup büyüdüğü aile ortamı mutsuzlukların, kavgaların ve aile içi şiddetin egemen olduğu bir ortamdır. Babası Bekir ile annesi Müjgan arasındaki huzursuz evlilik çocukları Devrim, Ekim ve Toprak'ın yetişmelerini olumsuz yönde etkileyecektir. Nitekim anne baba şefkatinden uzak olan bu çocuklardan Devrim nihilizme sürüklenip eroin bağımlısı olarak intihar edecek, Ekim evlendiği Hıristiyan gencin dinine girip ülkeyi terk edecek, Toprak ise radikal İslamcı örgütlere katılacaktır. Ailenin çöküşü romanda ahlaki çöküntünün temeli olarak ele alınır. Devrim'in hayat hikâyesinin anlatıldığı satırlarda aile kontrolünden bağımsız gençlerin içine düştükleri vahim durum gözler önüne serilmektedir. Devrim'in etrafında bulunan gençlerin hayat karşısında bir duruşları ve gelecek beklentileri yoktur. Bu bağımsız yaşayış onları doğal olarak uyuşturucuya bağımlı hale getirecektir. Sorunlardan kurtulmanın en kolay yolu olarak da Devrim kurtuluşu uyuşturucuda bulur.

Schrödinger'in Kedisi'nde toplumsal yabancılaşma/yozlaşma, genelde tüm insanlığın özelde de Türk toplumunun normatif değerlerden uzaklaşarak cinnet geçirmesi hali olarak değerlendirilir. Eserin zengin dokusu içinde yer verilen din, dil, bilim, tarih, kültür ve davranış yabancılaşmaları toplumsal cinnetin göstergelerinden bazılarıdır. [7]

Türk toplumu bu evrelerden geçmiş, bir dil karışıklığının içine düşmüştür. Bilinen, konuşulan sözcük sayısı azalmıştır. Kavramların içi boşalmıştır. Ahlaki değerler, aile, erdem önemsizleşmiştir. Böylesi yıkıcı bir afaziye maruz kalan Türk insanı, çevresindeki gelişmelere karşı duyarsızlaşmıştır. Bütün bu gelişmeler, toplumu tamamen saran bir yozlaşmayla son bulmuştur.[8]

Romanda dikkati çeken bir unsur, roman kişilerinin temsil ettikleri değerlerdir. Bu değerler günümüz Türkiye'sindeki farklı görüşleri temsil eder. Kişilerin hayat tarzları, dünya görüşleri ve eylemleri, romandaki çatışmalarıyla bu değerlerin yansıtıcı niteliğindedirler. İntihar eden ve ölümünden sorumlu tutulan İmre'nin yeğeni Devrim Kuran, Türkiye'deki çöküşün temsilcisidir. Adım adım yok oluşa sürüklenen genç kız günümüz Türkiye'sidir.[9]

İdeoloji

Roman boyunca eski Türkiye toplumunun ideoloji yoksunu olduğu ve hayat karşısında belirli bir tavrının olmadığı için uzlaşma siyasetini seçtiği belirtilir. Türk siyaseti de entelektüel birikimlerden beslenmediği ve siyasetçilerin günü birlik çıkar peşinde koştuğu için yazarın eleştirilerinden nasibini alır.

[7] Mümtaz Sarıçiçek, "Schrödinger'in Kedisi'nde Yabancılaşma", Türk Yurdu, Ocak 2009, Cilt: 29, Sayı: 257.
[8] Oktay Yivli, agt., s.59.
[9] Vedat Kurukafa , "Alev Alatlı'nın Schrödinger'in Kedisi Romanında Yeni Dünya Düzeni Karşısında Türkiye", http://www.turkedebiyatimiz.com/index.php?mod=article&cat=Tahlil%C4%B0nceleme&article=107.

Romanda Türk halkının duyarsızlığı ve tepkisizliği idrak yoksunluğuna bağlanır. İdrak yoksunu bu insanlar bilinç ve algılama yetisini kaybetmiş on- insan konumundadırlar. Türkiye'nin eleştirilen ideolojisi ise bu ön insanları yönetmek için kullanılan anti-ideolojidir. Diğer adıyla; çoğunluğun kendilerini doğrudan tehdit etmediği için tümüyle reddetmediği, genel kabul edilebilir siyasi düşünceleri kapsayan uzlaşma yöntemidir. Uzlaşma yöntemi ile ödün vermeyen düşünceler "aşırı uçlar" olarak kabul edilirken, kötülükle, fanatizmle es tutulur. Bunun yanında "ılımlılık" ise erdemlerin en yücesi olarak kabul görür. Bütün siyasi düşünceler ve ideolojiler "ılımlılık" ilkesince kabul edilebilir bir derecede merkezde toplanır.[10]

Alatlı'ya göre, Türkiye'yi yıkıma götüren yabancılaşma göstergelerinden biri olan davranış bozukluğunun tipik bir yansıması „uzlaşma'dır. „Eski Türkiye'de bu kavram, içi boşaltılıp anlam kaymasına uğratılarak değer ve inançlardan ödün verme kültüne dönüştürülmüş, en çok da siyasal alanda böyle yapılmıştır. Tüm siyasal ve ideolojik görüşler, uzlaşma adı altında inançlarından taviz vererek özünü kaybetmiştir.[11]

Uzlaşma ile aynı akıbete uğrayan bir başka kavram „hoşgörü'dür. İmre, geçim olsun diye teşvik edilen hoşgörünün sahtekârlığını düşünür. Ona göre, bu sahte hoşgörünün çağrıştırdığı „tahammül' ise, „kendi işine bakmanın, sorumsuzluğun, yabancılaşmanın öteki adıydı.[12]

"*Bilemedik. Hoşgörüsüzlük dünyanın en büyük günahı olarak pazarlandı, hırsıza hırsız, fahişeye fahişe diyemez olmuştuk. Kelimeler dilden düşmüş, onların temsil ettikleri bilgi, düşünce, çağrışım, tasarım, tasavvur ve önlemler bir daha geri gelmemek üzere kaybolmuşlardı"* (Alatlı 2010: s. 693).

Bu satırlardan anlaşılacağı üzere yazar eski Türkiye toplumunun bir hayat görüşünden yoksun oluşunu da afaziye bağlar. Çünkü toplumda kelimelerin temsil ettikleri kavramlar artık yoktur. Türk toplumu yozlaşmanın son safhasını yaşamaktadır. Yazar uzlaşmacılık adı altında insanların "bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın" felsefesine bürünerek anti-ideolojiyi benimsediğini anlatmaya çalışır. Toplum yönünü şaşırmıştır ve ona yol gösterecek siyasetçiler topluma pusula olmaktan çok uzaktır. Siyasiler kendi çıkarları için ekonomide belirli güç odaklarına tavizler vermeye başlarlar. Sonuç olarak ekonomi bu çıkarcılık anlayışı ile belirli grupların eline geçer ve Türkiye'nin parçalanmasına yol açan büyük bir süreci beraberinde getirir.

İdeoloji bahsinde roman kahramanı Bekir Kuran'ın yaşamına da değinmeliyiz. Bekir Kuran kendisinin ifadesiyle Marksist görüşleri olan bir iş adamıdır ve sürekli anti-kapitalist nutuklarıyla bu fikirlerini savunur. Ancak ticaret hayatı boyunca sürekli kapitalist çıkar ilişkilerine dayanan alış verişlere girişmiştir. Onun ideolojisi yaşam pratiğinin tam zıddıdır. Yazar, Bekir Kuran karakteri üzerinden ekonomideki uzlaşı düzenine geniş yer verir.

Romanda Kuran ailesinin en küçük ferdi olan Toprak "Salihun Komandoları" adı verilen silahlı radikal bir gruba katılır. Ancak İslamcı söyleme sahip olan bu cemiyetin üyeleri bir yandan batılı değerlere karşı çıkarken bir yandan düşman olarak gördükleri batılılar gibi giyinmektedir. Toprak'ın beysbol şapkası ve Amerikan tişörtleri ile bu ideolojiyi savunması garip bir durum oluşturur. Bütün bunlar toplumda afazinin yol açtığı kaosun ve her şeyin birbirine karışmasının yol açtığı bir durumdur.

Laik düzeni kabul etmeyen, şeriat kanunlarından başka yasa tanımayan fanatik İslamcı guruplar ülkede var olan sistemi kendi lehlerine kullanarak güçlerini hızla arttırmaktadır. Salih

[10] Kubilay Ünsal, agt. s. 120.
[11] Mümtaz Sarıçiçek, agm.
[12] Mümtaz Sarıçiçek, agm.

Hoca tarafından yer altında kurulan bir tarikat romanda anlatılarak bu mesele üzerinde de durulur. Toprak Salihun fedailerinden birisi olur. Aile büyüklerini, kanunları, yasaları umursamaz. Şeyhinin buyrukları doğrultusunda hareket eder. Dedesinin ölümüne sebep olduğu zaman Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına göre yargılanmayı kabul etmez. Yer altında kurulan şeriat mahkemesi tarafından yargılanır. Fanatik İslamcıların ülkede ulaştığı nokta ve gençler arasında yaygınlaşmaya başlaması İmre'nin tedirgin olmasına neden olur. İslam'ın siyasi bir boyut kazanmasını, politik söylemlerle kişilerin İslam dini'ni kullanarak on plana çıkmasını, yeryüzü tanrıları yaratılmasını eleştirilir.[13]

Nihilizm romanda üzerinde durulan bir başka meseledir. Özellikle gençler arasında yaygınlaşan bu akım Devrim karakteri üzerinden örneklenmeye çalışılır. Devrim ve arkadaş çevresi gelecekten hiçbir beklentisi olmayan tiplerdir. Özellikle Devrim'in âşık olduğu genç Sarp tam da bu ideolojinin bir simgesi gibidir. Sarp bu dünyada hiçbir değere ve gerçeğe inanmaz. Her hakikati ve kuralı reddeder. Bununla birlikte yaşamdan bir beklentisi yoktur. Aile, evlilik, tanrı gibi mefhumları dışlar. Devrim de zamanla Sarp'ın bu fikirlerine bağlanır. Sonuçta intiharla hayatını noktalar. Bu durum İmre tarafından şu cümlelerle açıklanır:

"*Devrim ruh kanserine yenik düştü. Ruhun kanseridir nihilizm. Devrim, nihilizme yenik düştü. Onu diğerleri izlediler. On- on beş yıl içinde esim, dostum, akrabalarım, Naçeyev'den emir almışlarcasına tam yol çamurun içine daldılar. Ne kadar mümkünse o kadar yakıp yıktılar. Gözlerinin önünde sevinçle yok olurken, kendilerini yaşatabilecek hiçbir kurumun ellerinden kurtulamadığını gördüm."* (Alatlı 2010, s.55)

Yeni Dünya Düzeni tarikatı Nihilizme karşıdır. Onlar tek bir doğru yani tekleşmiş bir düzen istediklerinden boşlukta duran her kavrama karşıdırlar. Bu yüzden bünyelerinde "Dünya Anti-Nihilist Teşkilatı" diye bir kurum bile mevcuttur.

Aşk ve Cinsellik

Schrödinger'in Kedisi romanında İmre Kadızade karakteri çocukluğundan kalma bir takım korkular ve tabular yüzünden cinsel kimliğini hiçbir zaman yaşayamamıştır. Körkuyu köyündeki bağnazlıklar ve İmre'nin bilinçaltına yerleşmiş ve onun ileriki yaşlarda cinsel kimliğinden uzaklaşmasına sebep olmuştur.

Benzer bir bağnazlıkla büyümüş, yine Anadolu'dan gelen Münevver, bir cinle olan ilişkisini anlatır:[14]

"Öyle deme, Ayla Abla! Yakacık'ta bir gelin var, kocası askerde, onun Cin'i onu hamile bıraktı. Vallahi de billahi de! Bana inanmazsan, çağırayım kayınvalidesine sor! Hocalar getirttiler, hocalar üç gün üç gece okudular da, öyle gitti. Yoksa her gece kadının koynuna giriyordu!"

"Kadın da bundan hamile kaldı?"

"Kaldı ya! Böyle şeyler olur! Kuran'da yeri var." Parmaklarını tahtaya vurmuş, kulağını çekmiş, "Allah korusun! Bu yastan sonra gebe kalmak da var!" "Yatmazsan gebe kalmazsın!" demiş Ayla, yine bir şey söylemiş olmak için. Fakat Münevver'in kızarmasından kuşkulanmış. Ona da delilik gibi bir şey gelmiş olmalı ki, "Bana bak kız, yoksa Cin'in koynuna mı girdin?" Münevver, utanmış sıkılmış, " Ne yapayım, İzzet sokağa çıkar çıkmaz geliyor!" diye fısıldamış, "Eve girer girmez öpüyor beni. Yavaşça yatak odasına doğru çekiyor..." (Alatlı 2010: s.393)

Cinsellik roman boyunca başlı başına bir tabu olarak işlenir. Türk toplumunda insanlar cinsel bilgilerden mahrum yetiştirildiği için kulaktan dolma yalan yanlış bilgilerle cinsel

[13] Kubilay Ünsal, agt., s. 127.
[14] Kubilay Ünsal, agt., s.129-130.

kimliklerini yeterince kavrayamamakta ve bağnazlığın getirdiği bastırılmışlıklarla büyümektedir. İmre Kadızade'nin kendi cinsel kimliğine yabancılaşmasında kadınlar hamamına gidişinin büyük rolü vardır.

Romanda Oğuz karakteri eşcinseldir ve cinsel kimliği yüzünden ailesi tarafından dışlanmıştır. 12 Eylül'de tutuklanarak işkenceyle öldürülen Oğuz'un aile içerisindeki şahsiyeti hep cinsel kimliği açısından ele alınır ve hatırlatılır.

Bekir Kuran karısı Müjgan'ı sekreterleriyle aldatır. Kuran ailesinin en yaşlısı Osman Kuran köyden İstanbul'a geldikten sonra Zozulya adında kendisinden çok genç bir kadınla cinselliği yeniden keşfeder ancak torunu Toprak tarafından zina işlediği gerekçesiyle öldürülür.

Roman kahramanı İmre gençliğinde Yusuf Eralın'a asıktır. Aralarındaki ask hiçbir zaman birlikteliklerini sağlayamasa da İmre için Yusuf hayatına giren tek erkektir. Devrim uğruna uyuşturucu bağımlısı olduğu Sarp'a asıktır. Bekir gençliğinde Mehin adında bir kıza âşık olur ancak kız onu beğenmez. Bekir ömrü boyunca Mehin'i unutamaz. Her üçü de asklarının gerçek karşılıklarını bulamazlar ve aşklarının hatıralarını yaşarlar.[15]

Cehalet/ Bağnazlık

İmre Kadızade'nin çocukluğunun geçtiği Çankırı Çerkes'e bağlı Körkuyu köyü romanda cehaletin ve bağnazlığın sembolü olarak belirir. Köyün dünya üzerinde unutulmuş bir karanlıklar ülkesi olduğunu belirtmek amacıyla sık sık İmre'nin ağzından köyün korkutucu görüntüsünün tasviri yapılır. Körkuyu'da Kuran ailesi Osman Kuran'ın hayata bakış açısıyla yönetilir. Osman Kuran kendi tabiriyle dinine sıkı sıkıya bağlı bir müslümandır. Ancak onun her fırsatta kendi ağzından verilen ifadeleriyle dini yanlış yorumlayan görüntüsü Körkuyudaki cehaletin ve bağnazlığın birer timsali gibidir.

Schrödinger'in Kedisi Kâbus romanında yobaz-softa tipinin örneği Osman Kuran'dır. Çankırı'nın Çerkeş ilçesi Körkuyu köyünde doğup büyüyen Kuran, bağnaz düşüncelere sahiptir. Her türlü kötülüğü şeytanla açıklar. Çocuklarını korku ve baskıyla yetiştirmiş, onlara karsı hiçbir zaman sevgisini göstermemiştir. Bu aileden yetişen çocuklar devrimci hareket içinde yer alırlar. Özellikle Bekir Kuran'ın bu yüzden yıllarca babasıyla arası açık kalmıştır. Ancak Bekir, is adamlığına soyunduktan sonra babası onu affeder.[16]

Modernite ve Postmodernizm

Roman da iktidarı ele geçiren Yeni Dünya Düzeni tarikatı bütün dünyayı tekleşmiş ve ekonomik aklın yoluna girmiş bir düzene götürmeye çalışır. Bu tekleşmiş dünya da Yüce Pir adı verilen tarikatın liderine tam itaat vardır. Farklılıklar, yerel kimlikler bu yeni düzen tarafından kabul görmez. Yeni Dünya Düzeni tarikatı bireyin çok benli çok özneli kimliğini yok ederek karşısındakini içselleştirmek yerine ötekileştiren bir insan anlayışına sahiptir. Türkiye birbirini izleyen komplolar sonucu parçalanmadan önce post modern faşizmi temsil eden bu tarikat tarafından modernitenin silahları ile afaziye sürüklenir.

Post modern düşünce sistemi amacına ulaşmak için modern düşünce sistemini kullanmaktan çekinmez. Eski Türkiye'de siz, ben, herkes, hepimiz, formatlarının kendilerinden farklı olduğunu sezen insanlar, birbirinden uzak durmaya çalışıp, sadece aynı kodlama sistemini paylaştıklarına inandıklarıyla birlikte olurlar. Yaşanan kaosla mücadele edemeyeceklerini anlayan insanlar, aile, sınıf arkadaşları, is arkadaşları, internet arkadaşları gibi herkesin kendisine yakın

[15] Kubilay Ünsal, agt., s.129-130
[16] Oktay Yivli, agt., s.247.

düşüncede olan, aynı kodlamaları paylaştıkları kişilerle bir araya gelmeye baslar. Toplum ayrışmaya baslar. Farklılıklar çoğalır. Özellikle 80'li yıllarda görünmeye başlayan örgütlenmeler artar ve bu durum Koalisyon için kolay yönetilebilecek küçük guruplar oluşmasına neden olur. Türkiye'yi bölünmeye götüren bu küçük guruplaşmalar Yeni Dünya Düzeni'nden aldıkları destekler ile güçlenirler ve neticesinde Türkiye pek çok yasal ve yasal olmayan Anadolu Devletçikleri'ne bölünür.[17]

Alatlı'da modernizm eleştirel biçimde ele alınır. Modernizm, Türk insanının, ortaya çıkan küçük bir değişikliğin zamanla büyüyen bir değişikliğe yol açtığını görmesini engellemiştir. Oysa gündelik yasam içinde gerçeklesen en küçük bir olayın bile kişinin dünyasını altüst edebileceği tartışmasız bir gerçektir.[18]

Bu tavır toplumu felsefi bir bakış açısıyla gözlemleyen yazarın kendisini ve içinde yaşadığı toplumu kuşatan moderniteye ve onu temsil eden modern çağın her türlü değerine karşı bir başkaldırıdır. Yazar eser üzerinden moderniteyi ve onun hayatımızı her yönüyle etkileyen kapitalist ekonomik düzenini eleştirir.

Alev Alatlı, post modern anlayış çerçevesinde dünyanın küreselleşmesi karsısında gerekli donanıma ve hazırlığa sahip olmayan ülke insanlarının ve toplumların içine yuvarlanacağı kaosu sergilemek istemiş görünmektedir. Türkiye üzerinden kurduğu kötücül senaryo, tek merkezli bir dünya algısı çerçevesinde kurulan yeni düzeninin sert diktacı yüzünü dikkatlere sunar. Bu, aynı zamanda romanın kurmaca dünyasında post modernizmin demokratik çoğulculuk ilkesiyle paradoks oluşturan yapıda ilerleyen bir görünüm kazanır. [19]

Ekonomi

Yeni Dünya Düzeni tarikatı dünyadaki ekonomik kaynaklara hükmeden bir tarikattır. Koalisyon bu sayede basın ve yayın organlarını ellerinde tutar ve ülkelerin kültürel soykırıma uğraması için bunları kendi amaçları için kullanır.

Dünya toprakları bütün zenginlikleriyle kendi kontrolleri altındadır. İnsanları sınıflandırırken bile "sömürülmezler" olarak adlandırdıkları bir sınıf ayrımı yaparlar. Sömürülmezler artık ellerinde sömürülecek hiçbir şey kalmayan, Koalisyon için önem taşımayan insanlar gurubudur. Türkiye de değerli maden yatakları, stratejik öneme sahip zenginlikleri ile sömürü altındadır.[20]

Kutsal Koalisyona katılmak için Yüce Pir'in gösterdiği ekonomik aklın yoluna girmek gerekmektedir. Taliplerin eğitimlerinin önemli bir kısmı bu düşünce sistemine ayrılır.

Romanda eski Türkiye'nin parçalanışı siyasetçilerin çıkar sağlamak ve iktidarda kalmak için baskı çevrelerine imtiyaz vermesi sonucu ekonomik üretim araçlarını kaybetmiş bir ülke olmasına bağlanır. Psikolojik savaş ünitesi adını verdikleri oluşumun yıllardır sistemli bir şekilde planladığı bu durum sonucu Türk ekonomisi iflas eder ve borçlarını ödeyemeyeceğini bildirir. Böylece parçalanışa giden süreç başlamış olur.

Komplo

Schrödinger'in kedisi bir anti-ütopya niteliği taşıyan romandır. Eserde Türkiye, 80'li ve 90'lı yıllar boyunca başarısız siyasetçilerin hataları ve toplumun yozlaşmasıyla birlikte insanların

[17] Kubilay Ünsal, agt., s. 124-125.
[18] Oktay Yivli, agt., s.71.
[19] Yasemin Küçükcoşkun, "1980-2005 Dönemi Türk Edebiyatında Ütopik Romanlar ve Ütopyanın Kurgusu", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006, s. 55-56.
[20] Kubilay Ünsal, age., s.128.

değerlerden ve ulusal kimlikten kopuşu sonucu birbirini takip eden komplolar sonucu parçalanır. Kutsal Koalisyon adı verilen Yeni Dünya Düzeni tarikatının psikolojik savaş ünitesi biriminin organize ettiği bu komplonun temelinde medya desteği ile birlikte insanların algılarında büyük bir bilgi bombardımanı başlar. Bilgi kirliliği ve kavram kargaşasının yoğun olarak yaşandığı bu dönemden sonra insanlar hayata karşı olan değerlerini ve algılarını kaybederler. Bu durum afazi denilen bilinç ve kelime kaybına yol açar. Türk toplumunda insanlar artık modernitenin de etkisiyle kültüründen kopan bir yığına dönüşür. Ekonominin de devletin tekelinden tamamen çıkıp ülkenin borç batağına sürüklenmesiyle birlikte ülke iflas eder. Bu durumun sonucunda önce ülkede elektrikler gider ve hayat felç olur. Daha sonra ülkede temel ihtiyaç maddeleri karaborsaya düşer. Fırınlar bile çalışmaz. Ülke büyük bir hızla kaosa sürüklenir. Afazi Türk toplumunu baştanbaşa sarmıştır. İnsanlar zaten iletişimlerini gerçekleştirdikleri dili çoktan kaybetmişlerdir. İki hafta içinde iletişim beden diline düşer. İnsanlar bir toplumun üyeleri olduklarını çoktan unuttukları için birbirlerine saldırırlar bunun sonucunda hayatta kalabilmek için toplumda büyük bir iç savaş başlar. Yüz binlerce insan ölür ve ülke içinde devletçikler türemeye başlar. Yeni Dünya Düzeni bu ayrışmayı destekler çünkü Anadolu Devletçiklerini yönetmek çok daha kolaydır.

Bundan sonrası ise Yeni Dünya Düzeni‟nin hâkimiyetini kurduğu romanda 2020‟li yıllar olarak telaffuz edilen zamana denk gelir. Koalisyon yavaş yavaş Türkiye‟yi ele geçirir.

SONUÇ

Alev Alatlı Schrödinger‟in Kedisi romanında, kurduğu ütopya içerisinde okuyucuya ulaştırmak istediği fikirleri birtakım estetik kurgulamalar ve yöntemler vasıtasıyla başarıyla işlemiştir. “Dünyayı bilmeyen dünyanın maskarası olur” diyen yazar eserinde dünya politik düzeni ve hayatı algılayışımızla ilgili pek çok meseleye değinmiş ve bu tematik meseleleri başarıyla örneklendirmiştir. Eserde İmre Kadızade‟yi Alatlı‟nın kendisi olarak görebiliriz. Zira yazar fikirlerini emanet ettiği karakteri vasıtasıyla Türk toplumuna yönelik pek çok meseleye değinmekte ve Türk aydınının ıstırabını başkahramanının ağzından kendi yaşamışçasına aktarmaktadır. Bu yaşantılar tematik malzemede saklıdır ve Alatlı roman boyunca karakterleri tematik malzeme ile özdeşleştirilerek onların hayat hikâyeleri üzerinden eserin etrafında dönen problemleri örneklendirmeye ve konuyu zenginleştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Türk toplumuna yöneltilen eleştirilerin kişilerin hayatları üzerinden sembolize edilerek verilmesi romana yeni imkânlar sunmuş ve romanın akıcılığını sağladığı gibi romanın savunduğu tez estetik bir biçimle verilmeye çalışılmıştır.

Yazara göre romanda modernite ile birlikte dünyada egemen olan güç çevreleri toplumları kimliklerinden koparark kendisine yabancılaştırmaktadır. Bunu yaparken romandaki komplo örneğinden yola çıkarak yazar okuyucusuna uyarılarda bulunuyor ve dile sahip çıkılmasını öneriyor. Çünkü dil hayat ile bireyin bağını sağlayan yegâne unsur olduğu gibi onun geçmişiyle dolayısıyla kültürüyle devamlılığını sağlayan bir olgudur. Bu bağlamda Türk toplumunu analiz ederek ona eleştiriler sunan sanatçı “Onarımcılar” adını verdiği topluluğun felsefesiyle de Türk insanının hayata ve meselelere bakışını değiştirecek yepyeni bir görüş teklif ediyor. Sanatçının bilimle gündelik gerçeği karşılaştırması ve bunu yine toplumun davranış pratiği ile ilişkilendirmesi de bu konuyla bağlantılıdır. Sonuç olarak yazar okuyucusunu görmek istemediği çarpıcı gerçeklerle karşı karşıya bırakarak onda yeni bir uyanışın ve düşünüşün oluşmasını beklemekte ve bunu roman sanatı içerisinde estetik bir şekilde sunmaktadır.

KAYNAKÇA

ALATLI, Alev, **Schrödinger'in Kedisi 1.Kitap: Kâbus**, Everest Yayıncılık, İstanbul, 2010.

KURUKAFA, Vedat, **Alev Alatlı'nın Schrödinger'in Kedisi Romanında Yeni Dünya Düzeni Karşısında Türkiye**, http://www.turkedebiyatimiz.com/index.php?mod=article&cat=Tahlil%C4%B0nceleme&article=107.

KÜÇÜKCOŞKUN, Yasemin, **1980-2005 Dönemi Türk Edebiyatında Ütopik Romanlar ve Ütopyanın Kurgusu**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006.

NARLI, Mehmet, "**Kâbus: Dil ve Algı Kaybı**", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran 2007, Sayı: 1,Cilt: 17.

SARIÇİÇEK, Mümtaz, **Schrödinger'in Kedisi'nde Yabancılaşma**, Türk Yurdu, Ocak 2009, Cilt: 29, Sayı: 257.

ÜNSAL, Kubilay, **Alev Alatlı'nın Romanları Üzerine Bir İnceleme**, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2008.

YİVLİ, Oktay, **Alev Alatlı'nın Romancılığı,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 953-963, TURKEY

ORHAN PAMUK'UN ROMANCILIK SERÜVENİNDE YENİ BİR DURAK: TEMATİK ROMANLAR

Fethi DEMİR•

ÖZET

Orhan Pamuk'un romancılık kariyeri değişik tarzlarda yazılmış yapıtlardan oluşmaktadır. İlk romanı *Cevdet Bey ve Oğulları*'nı klasik gerçekçi tarzda kaleme alan Pamuk, *Sessiz Ev*'de ise modern anlatı tekniklerine yönelir. Daha sonra modern ve postmodern anlatı tekniklerini geleneksel değerlerle sentezlediği *Beyaz Kale*'yi, *Kara Kitap*'ı ve *Yeni Hayat*'ı yazar. Pamuk, postmodern anlatı tekniklerine ek olarak, popüler okura hitap eden polisiye ve cinsellik ağırlıklı bir boyuta yer verdiği *Benim Adım Kırmızı*'dan sonra tematik romanlara yönelir. Pamuk'un tematik romanları ise *Kar* ve *Masumiyet Müzesi*'dir. Bu iki romanı yazarın önceki romanlardan ayıran en temel özellik işledikleri ana temanın çok fazla öne çıkması/çıkarılmasıdır. Orhan Pamuk romancılık kariyerinde eksik olan siyasi roman örneğini *Kar* ile aşk romanı örneğini de *Masumiyet Müzesi* ile tamamlar. Zira *Kar* hem yayımlanmadan önce hem de yayımlandıktan sonra, politik bir roman olarak tanıtılmıştır. Aynı şekilde, kendisine yönelik yapılan aşkı yeterince anlatmıyor eleştirilerine *Masumiyet Müzesi*'ni yazarak cevap veren Pamuk, böylece romancılığının bir başka yönünü de tamamlamış olur.

Anahtar Kelimeler: Kar, Politika, Masumiyet Müzesi, Aşk.

A NEW STATION AT THE NOVEL WRITING ADVENTURE OF ORHAN PAMUK: THEMATIC NOVELS

ABSTRACT

Orhan Pamuk's novel writing career occurs through works which have been written with varied styles. Pamuk, who wrote out his first novel, *Mr. Cevdet and His Sons,* with a classic realistic style, aims modern narration techniques in *The Silent House*. Then he writes *The White Castle*, *The Black Book* and *The New Life* novels which he synthesizes modern and post-modern narration techniques with conventional values. In addition to post-modern techniques, Pamuk aims to thematic novels after publishing *My Name is Red* which has a certain emphasis largely about detective and sexuality aspects. Thematic novels of Pamuk are *Snow* and *The Museum of Innocence.* The most important characteristic which distinguishes these two novels from prior novels of author is coming of main themes into prominence. With *Snow* Orhan Pamuk completes example of political novel lacking in his novel writing career, and with *The Museum of Innocence* he completes example of romance. Forasmuch, *Snow* has been introduced as a political novel before publishing and also after published. Likewise, Pamuk, who responded critiques against himself not to write enough about love by writing *The Museum of Innocence*, thus completes another way of novel writing career, as well.

Keywords: Snow, Politic, *The Museum of Innocence*, Romance.

• Erciş Meslek Yüksekokulu, Doktora Öğrencisi, elmek: mfethi_demir@yahoo.com

Giriş

Orhan Pamuk, romancılık kariyeri boyunca kendini sürekli yenileyen, yeni teknikler, yeni anlatım biçimleri deneyen bir yazardır. Hemen her romanı, daha öncekilerle bir biçimde ilişkili olmasına rağmen önemli farklılıkları da bünyesinde barındırır. Bir bakıma "Pamuk'un romanları, içsel olarak birbirlerine karşılıklı bağımlı öğelerden titizlikle inşa edilmiş binaları andırır"[1] ve aralarında bir "iç bağıntı"[2] vardır. Öte taraftan hemen her romanında farklı biçim denemeleri yapan Pamuk, edebi açıdan sürekli bir arayış içerisinde olur. "Sadece temada, kurguda, dilde değil 'paradigma'da yenilik"[3] yapan yazar, "yola çıktığı roman serüveninde her yeni romanıyla yeni ve şaşırtıcı olanı"[4] yakalamaya gayret eder. Böylece ortaya farklı yöntemlerle ve tekniklerle yazılmış romanlar çıkar.

Pamuk, ilk romanı *Cevdet Bey ve Oğulları*'nı klasik gerçekçi tarzda kaleme alır.[5] "Genel ve bireysel tarihi verilerle, otantik mekânlardan yararlanılarak kurgulanan bu roman, sosyo-ekonomik bir metin olarak okunabileceği gibi, sade Türkçesi, kolay anlaşılır olay örgüsüyle sadece bir roman olarak da okunabilir."[6] Özellikle klasik okur tarafından çok beğenilen bu yapıt, postmodern romana mesafeli duran okur kitlesi için Pamuk'un en önemli yapıtıdır.[7] *Cevdet Bey ve Oğulları*'ndan sonra modern bir metin olarak kabul edilen *Sessiz Ev*'i yazan Orhan Pamuk, bu romanda da tıpkı *Cevdet Bey ve Oğulları*'nda olduğu gibi Türkiye'nin II. Meşrutiyet döneminden 1980 öncesine kadarki yakın tarihini üç kuşak bağlamında anlatır.

Beyaz Kale ile birlikte yeni bir roman anlayışına yönelen Pamuk, bu yapıtıyla "postkolonyalist romanın, Türkiye'deki ilk örneğini"[8] verir. Aslında bir geçiş dönemi eseri olan *Beyaz Kale* açık bir biçimde kendinden önce yazılan *Sessiz Ev*'e bağlıdır. Nitekim *Sessiz Ev*'in kahramanlarından Faruk'un Gebze arşivinde yaptığı çalışmalara dayandırılır ve aynı zamanda *Sessiz Ev*'in 1980 öncesi dönemde öldürülen solcu karakteri Nilgün'e adanır.

Beyaz Kale, her ne kadar *Sessiz Ev* ile ilişkilendirilebilen bir roman olsa da birçok bakımdan farklı bir metindir. Çünkü "Doğu-Batı sorunu, kurmaca, iyi ile kötü, efendilik ile kölelik, kültürlerarası çatışma gibi sorunları içselleştiren roman, bu izlekleriyle bir ayrışmayı gösterir."[9] Pamuk'un sadece kullandığı anlatı teknikleri ve izlekler açısından değil yeni bir roman dili oluşturmak bakımından da yenilikçi bir tavır içinde olduğunu dile getiren Semih Gümüş, *Beyaz Kale*'yi, "postmodernizmin olanaklarını keşfetmeye başlayan romancının metinle arasındaki ilişkiyi daha tam olarak çözemediği bir roman"[10] olarak değerlendirir.

Pamuk'un romancılığındaki ikinci dönem, *Beyaz Kale*'nin açtığı kanaldan gelen *Kara Kitap* ve *Yeni Hayat*'tan oluşur. Pamuk'un *Beyaz Kale*'de ilk işaretlerini verdiği postmodern roman anlayışı, *Kara Kitap* ile sıçrama yapar, *Yeni Hayat* ile alanını genişletir. Böylece geleneksel-gerçekçi yaklaşımdan uzaklaşan Pamuk, "anlattıklarıyla okurunu çok eden Kafka'nın metinlerindeki biçim ve içerik dokuları arasında yaşanan çelişkiye/gerilime benzer bir durumda,

[1] A.Ayşegül Uğurlu, *Orhan Pamuk Romanlarında Atmosfer*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 57.
[2] Ahmet Oktay, "Kan Lekesi Olabilen Söz", *Milliyet Gazetesi*, 31.07.1990, s. 10.
[3] Ali Bayramoğlu, "Orhan Pamuk ve Nobel", *Yeni Şafak Gazetesi*, 14.10.2006, s. 4.
[4] Feridun Andaç, "Orhan Pamuk'un Romanla Süren Yolculuğu", *Hürriyet Gösteri Dergisi,* Kasım 2006, s. 10.
[5] Jale Parla, "Orhan Pamuk Tartışması", *Radikal Gazetesi,* 24.02.2005, s. 11.
[6] Ömer Lekesiz, "Pamuk Sargılı Nobel", *Yeni Şafak Kitap*, 01.11.2006, s. 6.
[7] Semih Gümüş,"Orhan Pamuk Romanının Anlamı", *Tempo Dergisi*, 21.12.2006, s. 308.
[8] Jale Parla, **agy.,** s. 11.
[9] Semih Gümüş,"Postmodernizm Kavşağında Orhan Pamuk Romanı", *Milliyet Sanat Dergisi*, Aralık 2006, s. 83.
[10] Semih Gümüş, **agm,** s. 83.

okuru, bir yerlerden tanıdığı ama kendini güvensiz ve yabancı hissettiği bir atmosfere sokar."[11] "Bir yandan metnin özellikle 'kitle'nin' hoşuna gidebilecek bir öyküsünü oluştururken; öte yandan, metnin derinliklerinde de 'metin kurtları'nın' çözebileceği yani entelektüellere, gerçek edebiyat okurlarına hitap eden"[12] *Kara Kitap* ve *Yeni Hayat* çok katmanlı postmodern metinlerdir.

Pamuk'un romancılık serüveninde *Benim Adım Kırmızı* farklı bir yerde değerlendirilmelidir. Pamuk'un ikinci dönem romanlarıyla benzerlik taşıyan ve bazı eleştirmen tarafından bu dönem içerisinde gösterilen *Benim Adım Kırmızı* bazı temel farklılıklar taşır. Öncellikle *Benim Adım Kırmızı* postmodern anlatı tekniklerini kullanmakla birlikte klasik ve modern romana ait unsurları da bünyesinde barındırır. Tarihin ve geleneğin kullanımı, zamanın belirli olması, çoklu bakış açısına dayanan somut bir olay örgüsünün varlığı, *Benim Adım Kırmızı*'yı Pamuk'un postmodern romanlarından ayrıştırır. Ayrıca Pamuk'un uluslararası bir yazar haline gelmesinin ve okur kitlesinin hem nitelik hem de nicelik olarak farklılaşmasının izleri *Benim Adım Kırmızı*'da kendini net bir biçimde gösterir. *Kara Kitap* ve *Yeni Hayat*'ın çok katmanlı ve muğlâk anlam dünyasına ek olarak Pamuk, popüler okura hitap eden polisiye ve cinsellik ağırlıklı bir boyutu *Benim Adım Kırmızı*'da daha belirgin bir biçimde kullanır. Cinsellik ve aşkı yeterince işlemediğine dair eleştirileri dikkate alan Pamuk böylece romancılığının üçüncü evresini oluşturan tematik romanların da ilk işaretlerini verir.

1. Tematik Romanlar: Kar, Masumiyet Müzesi

Bir temayı, belirgin bir biçimde işleyen romanlara, tematik roman denir. Tematik romanlarda, genel olarak anlatının merkezinde bir tema olur ve bu tema; kişilerden mekânlara, kurgudan bakışaçısına, zamandan anlatım tekniklerine kadar romanın tüm unsurlarına sirayet eder. Daha çok, yazarın metin üzerindeki egemenliğini sınırlandıran, okurun da anlatıya müdahil olmasına imkân veren ve okur beklentilerini önceleyen modern sonrası dönemde, tematik romanlar yaygınlaşmıştır. Orhan Pamuk da, okurdan gelen aşkı ve siyaseti yeterince anlatmıyor/anlatamıyor eleştirilerini dikkate alır ve romancılığının üçüncü evresinde tematik romanlar yazar.

Orhan Pamuk'un üçüncü dönem romanları *Kar* ve *Masumiyet Müzesi*'nden oluşur. Bu iki romanı diğer romanlardan ayıran en temel özellik işledikleri ana temanın çok fazla öne çıkması/çıkarılmasıdır. Pamuk, romancılık kariyerinde eksik olan siyasi roman örneğini *Kar*'la;[13] aşk romanı örneğini de *Masumiyet Müzesi* ile tamamlar. *Kar* hem yayımlanmadan önce hem de yayımlandıktan sonra, siyasi bir roman olarak tanıtılır. Aynı şekilde, kendisine yönelik yapılan aşkı yeterince anlatmıyor eleştirilerine Yeşilçam melodramlarına göndermeler taşıyan zengin adam-fakir kız ilişkisi etrafında gelişen aşk temalı *Masumiyet Müzesi*'ni yazarak cevap verdiğini söyleyen[14] Orhan Pamuk, bir bakıma tematik romanlar yazdığını kabul eder.

1.1. Postmodern Bir Darbenin Romanı: Kar

Orhan Pamuk, 2002 yılında yayımlanan *Kar*[15] adlı romanıyla daha önceki yapıtlarından oldukça farklı bir metinle okurun karşısına çıkar. Daha çok "postmodern darbe" olarak adlandırılan 28 şubat sürecine odaklanan Pamuk, Türkiye'nin güncel politik atmosferini bu bağlamda ele alır. İlk kez bir romanında güncel politikayı bu kadar net bir biçimde tartışan Pamuk, Türkiye'nin

[11] A. Aysegül Uğurlu, **agt**., s. 10.
[12] Atilla Birkiye, "Nobel Öyküleri-III", *Referans Gazetesi*, 28.10.2006, s. 24.
[13] A. Ömer Türkeş,"Buzlar Çözülmeden", *Virgül Dergisi,* şubat 2002, s. 20.
[14] Röp: Banu Güven, "Orhan Pamuk'la Masumiyet Müzesi Üzerine Çok Söyleşi", *Radikal Gazetesi*, 30.08.2008, s. 22.
[15] Orhan Pamuk, *Kar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 1. Baskı. (Makalemizde parantez içersinde verilen sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir.)

1990'lı yılların ortasındaki siyasi panoramasını Kars şehri bağlamında ve daha çok liberal demokrat bir bakış açısından değerlendirir.

Türkiye'nin 1990'lı yılların başından itibaren yoğun bir biçimde tartışmaya başladığı, siyasal İslam, laiklik, darbeler, Kürt sorunu gibi önemli siyasi meselelerini içeren *Kar*, alışagelmiş politik romanlarda olduğu gibi belirli bir görüşün sözcülüğünü yapmaz. Politik temaları ele alırken daha çok liberalizmin bireysellik vurgusunu öne çıkaran yazar, belirli bir ideolojiyi temsil eden simge tiplerden çok, bireysel farklılıkları belirgin politik kahramanlar çizer. Yine karşıt ideolojilere sahip kişiler arasındaki benzerlikler de yazarın kolektif-çatışmacı bir bakış açısından çok; bireysel-uzlaşmacı bir yaklaşımı öne çıkarmaya çalıştığını gösterir. *Kar*'ın bireysel-uzlaşmacı bakış açısı, Türkiye'nin gergin siyasi atmosferi sebebiyle eleştirilere maruz kaldığı gibi, romanı klasik anlamda bir politik roman olmanın ötesine taşır.

Kar'ı farklı bir politik roman yapan esas itibariyle politik temalara farklı bir bakış açısı getirmesidir. Bu bağlamda üzerinde durulan en önemli tema darbelerdir. Nitekim romanın kurgusu esas olarak Kars'ta gerçekleştirilen ve üç gün süren oyunsu-karikatür bir darbeye dayanır. Bu yönüyle kamuoyunda "28 şubat Darbesi" olarak adlandırılan gizli müdahaleyi andırır. Çünkü "28 şubat" sürecinde, 12 Eylül darbesinde olduğu gibi açık bir müdahaleden çok; gizli, politik hatta kimi siyaset bilimcilerine göre postmodern bir müdahalede bulunulmuştur. *Kar*'da da bir nevi 28 şubat döneminin parodisi yapılır.

Sunay Zaim ve ekibi tarafından Millet Tiyatrosu'nda sergilenen Vatan Yahut Çarşaf adlı oyun esnasında olaylar çıkar. Önceleri kimse sahnede sergilenen şeyin bir oyun mu yoksa darbe mi olduğunu fark edemez. Örneğin izleyiciler, askerler tarafından açılan ateşi ilk başta "korkutucu oyunun eğlenceli bir parçası olarak" (s. 158) algılar. Yine " her şey televizyonda gösterilen bir oyunun ve pencerelerin önünde eski masallardaki gibi hiç durmamacasına yağan karın eşliğinde gerçekleştiği için" (s. 171) önceleri kimsede bir korku duygusu oluşmaz. Fakat Sunay Zaim'in "Bu bir oyun değil, başlayan bir ihtilaldır," (s. 160) demesiyle işin rengi değişir. Sunay Zaim'in yanına sahneye gelen Z. Demirkol'un "Yaşasın Cumhuriyet!", "Yaşasın ordu!" "Yaşasın Türk milleti!" ve "Yaşasın Atatürk!" (s. 160) diye bağırmasıyla darbe süreci de fiilen başlamış olur. Bu süre zarfında trajik bir sürü olay yaşanır. Üç günlük darbe süresince sokağa çıkma yasağı ilan edilir, evler basılır, birçok kişiye işkence edilir, yirmi sekiz kişi öldürülür. Refah Partisi'nin belediye başkan adayı Muhtar, adaylıktan çekilmek zorunda kalır.

Romandaki darbe, aslında Türkiye'de daha önceki darbelerden izler taşıyan bir bakıma tüm bu darbelerin parodisini yapan trajikomik bir oyun olarak kurgulanır. Örneğin Kars'taki yerel televizyon kanalında konuşan Sunay Zaim, "dış düşmanlarımızın kışkırttığı Kürtçülerin ve dincilerin ve seçmenin oyunu almak için her şeyi yapan yoz siyasetçilerin Kars'ı uçurumun kenarına getirdiğini" (s. 206) söyler. Yine birçok kişiyi öldüren Z. Demirkol ve adamları, "(b)ir ihtilalın gerçek bir ihtilal olması için radyo ve televizyonlarda kahramanlık ve serhat türküleri okunmalı" (s. 172) diyerek gür sesli bir türkücü aralar.

Kar'daki bir diğer politik tema ise, Kemalizm'dir. Romanda daha çok Kemalizm'in jakoben bir anlayışla yorumlanması ve bireysel özgürlüklerin devlet için feda edilmesi anlayışı eleştirilir. Örneğin darbenin yöneticisi konumunda olan Sunay Zaim, askerlere "Zalim olmayın (…) ama ihtilalın ve devletin güçlü olduğunu, kimseye pabuç bırakılmayacağını hissettirin" (s. 197) emrini verir. Ve halka "şerefli ve aziz Türk milleti, (…) Aydınlanma yolunda çıktığın o büyük ve soylu yolculuktan kimse seni döndüremez. Merak etme. Tarihin tekerine gericiler, pislikler, örümcek kafalılar asla çomak sokamaz. Cumhuriyet'e, özgürlüğe, aydınlığa uzanan eller kırılır." (s. 155) mesajını yollar ve bu tavrını roman boyunca sürdürür. Örneğin halk için "(m)odern sanattan anladıkları yok, modern olamazlar!" (s. 405) der. Yine "eğitim enstitüsü müdürünü vuranı

bulup assak, bunu canlı yayınla televizyondan versek, bundan sonra bütün Kars mum gibi olur" (s. 201) önerisinde bulunur.

Kar'da Kemalizm'e yönelik ironik göndermeler de yapılır. Örneğin Atatürk rolünü oynayacak oyuncu arayışlarına yönelik dile getirilen "(e)skiden kimse sarı saçlı, mavi gözlü bu büyük Batılılaşma kahramanını bir Türk'ün canlandırabileceğini düşünmez, hiç çekilmeyen bu büyük milli filmlerde başrolde hep Laurence Olivier, Curd Jürgens, Charlton Heston gibi aktörler düşünülürdü" (s. 190) ifadesi ironik bir değerlendirmedir. Yine Ka'yı Kars'a Cumhuriyet gazetesi göndermesine rağmen, Sunay'ın Ka'ya, "Cumhuriyet gazetesindeki dostların da sana değil, askerlere inanır." (s. 203) demesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Öte taraftan Ka'nın "sokaklardaki başörtülü kadınların çıklığına bakıp hemen siyasal sonuçlar çıkarabilen laik aydınların" (s. 27) alışkanlığını edinememiş olması da Kemalist aydınlara yönelik bir göndermedir.

Kar romanında işlenen politik temalardan biri de siyasal İslam'dır. 28 şubat'ı andıran bu postmodern darbe esas itibariyle siyasal İslamcılara karşı yapılmıştır. Siyasal İslamcıları da tıpkı Kemalistler gibi liberal demokrat bir perspektiften değerlendiren Pamuk, ortak noktaların altını çizerek bir diyalog zemini oluşturmaya çalışır. *Kar*'da her şeyden siyasal İslamcı hareketin özellikle 1980 sonrasında örgütlenmeye ve bu örgütlenmeyle beraber güçlenmeye başladığına değinilir. Kapı kapı dolaşan, takımlar halinde özelikle yoksul mahalleri ziyaret eden, yardımlar dağıtan muhafazakâr cemaatler, dernekler ve partiler aynı zamanda sefaletin ve yoksulluğun Allah'ın yolundan uzaklaşıldığı için arttığını halka telkin eder. (s. 30-31) Yine Kars'taki yerel gazeteci Serdar Bey'e göre "herkesten daha çalışkan, dürüst ve alçakgönüllü" (s. 31) olan siyasal İslamcıların itibarı Kars şehrindeki eski kan davaları, etnik ayrımcılık ve milliyetçilik yüzünden daha da artmıştır ve beş gün sonra yapılacak yerel seçimleri de kazanmalarına kesin gözüyle bakılmaktadır. (s. 31) Nitekim Refah Partisi'nden belediye başkan adayı Muhtar da "(s)eçime beş gün kaldı, kazanacağımızı iyice anladıkça devlet başımıza bir çorap örmek için her şeyi deniyor," (s. 53) der. Lacivert de "belediye başkanının ve eğitim enstitüsü müdürünün bu darbeye ortam yaratsın diye devlet tarafından vurulduğunu" (s. 226) ileri sürer.

Kar'da, siyasal İslamcı hareketin tek bir yapıdan oluşmadığı, farklı eğilimleri ve siyasi yaklaşımları içinde barındırdığı da anlatılır. Refah Partisi ve bu partiden aday olan Muhtar, siyasal İslamcıların ılımlı kanadını temsil eder. Muhtar, romanda ılımlı İslami parti olarak anlatılan Refah Partisi'nin belediye başkan adayıdır ve seçimleri kazanacağına da kesin gözüyle bakılmaktadır (s. 31). Fakat seçimlere beş gün kala askeri darbe yapılır ve Muhtar adaylıktan çekilmek zorunda kalır. "Kapıyı çalan ilk askere belediye başkan adaylığından çekildiğini bildiren bir kâğıdı imzalayıp" (s. 201) veren Muhtar, gözaltına alınır ve kendisine şiddet uygulanır. Gördüğü fiziki şiddeti meşrulaştırmaya çalışan Muhtar'ın bu uzlaşmacı tavrı, radikal İslamcı kanadı temsil eden Lacivert tarafından eleştirilir. Muhtar'ın ılımlı İslamcı siyasi anlayışını pek onaylamayan Lacivert'e göre Muhtar "seçimleri kazansa bile, makam koltuğuna oturabilmesi için devletten yediği dayakları sineye çekebilecek biri olduğunu onlara kanıtlaması gerek (…) Bu yüzden yediği dayaktan memnun bile kalmıştır." (s. 77). Yine Ka, "Muhtar'da, polis tarafından hırpalanınca ağrıdan almaya, hakaretleri ve itilip kakılmayı onur sorunu yapmamaya, polisin ve devletin acımasızlığını, elektriklerin kesilmesi, yolların hep çamurlu olması gibi doğal bir şey olarak kabul etmeye alışmış birinin soğukkanlılığını ve ezikliğini" (s. 66) hisseder. Romanın sonunda da ekonomik olarak zenginleşen Muhtar'ın sabır ve tevekkül içinde yapılacak ilk seçimleri kazanarak belediye başkanı seçileceğini düşünmesi (s. 414) siyasal İslamcı anlayışın ılımlı kanadına ilişkin bir belirlemedir.

Siyasal İslamcı hareketin en önemli gündem maddelerinden birini oluşturan başörtülü kızların durumu, romanda ayrıntılı bir biçimde işlenir. Pamuk her şeyden önce başörtüsü

meselesini, insan ve kadın hakları sorunu olarak görür.[16] Bu bağlamda türban sorununu sadece tek bir açıdan anlatmayan Pamuk, konuyu ilişkin farklı değerlendirmelere yer verir. Örneğin laik enstitü müdürüne göre kadın başörtüsünü çıkarırsa, toplum içinde daha rahat, daha saygın bir yer edinir (s. 49). Hâlbuki enstitü müdürünü öldüren İslamcı militan ise birkaç örnek sıralayarak kadının başını örttüğü zaman toplum içinde daha mutlu olduğunu savunur (s. 49). Romanda türbanın sınıfsal ve tarihi arka planına dair değerlendirmeler de yapılır. Örneğin 1960'lı yıllarda özellikle "İstanbul'un Batılılaşmış çevrelerinde başörtüsü takan bir kadın ya mahalleye üzüm satmak için İstanbul'un civarından, mesela Kartal'daki bağlardan gelen biri (…) ya sütçünün karısı, ya da aşağı sınıflardan olan bir başkası(dır)." (s. 27). Yine başörtüsü takmayı annesinden gören genç kızların bunu siyasal bir simge olarak benimsemelerinin, okuldaki yasakçı yöneticilerle direnişçi arkadaşlarının telkinlerinden kaynaklandığından bahsedilir (s. 22). Başka bir ifadeyle başörtüsünün siyasal bir mesele hâline gelmesinde gerek siyasal İslamcıların gerekse yasakçı anlayışın etkili olduğunu dile getiren yazarın bu tavrı, hem İslamcıları hem de Kemalistleri tam anlamıyla memnun etmez.[17]

Daha çok siyasal İslamcı-laik çatışmasının gölgesinde kalan Kürt sorunu da 1990'lı yıllar Türkiye'sinin önemli bir meselesi olarak romandaki yerini alır. Kürt sorununa ilişkin herhangi bir kişi kurgulamayan Pamuk, bu konudaki izlenimlerini ve değerlendirmelerini satır aralarında anlatır. Esas itibariyle *Kar*'da "edebi bir strateji olarak inşaedilen „Kürtlük" kavramı, herhangi bir grubun tarafını tutmaktan çok, her bireyin ayrıksı taraflarını ön plana çıkarmaya yaramaktadır."[18] Başka bir ifadeyle diğer politik olayları olduğu gibi Pamuk, Kürt sorununu da liberal-demokrat bir bakış açısıyla değerlendirir.

Belirli bir kişi bağlamında tartışılmayan, bir bakıma yüzeysel ve çekingen bir yönteme ele alınan Kürt sorunu daha çok şiddet, çatışma ve gerilim boyutuyla içerilenir. Örneğin 1970'li yıllarda Ka'nın solcu arkadaşlarından Ferhat, "PKK'ya katılmış, milliyetçi bir heyecanla" (s. 62) çeşitli eylemler düzenlemiştir. Kadife'nin arkadaşı Hande'nin evleneceği "yakışıklı bir Kürt delikanlısı" (s. 125) ise siyasete bulaştığı için öldürülmüştür. Öte taraftan "İslamcı Kürtler ile Marksist milliyetçi Kürtler arasında" (s. 74) şiddetli çatışmalar yaşanmaktadır. Nitekim siyasal İslamcı Lacivert, "Batılı gazetecilerin gözünde Kürt milliyetçisinin İslamcı olanı değil ateist olanı daha makbuldür" (s. 232) diyerek Avrupa'nın Marksist Kürtleri destlerken İslamcı Kürtleri görmezden geldiğini iddia eder. Ayrıca Kürt sorunu konusunda ironik göndermeler de yapılır. Örneğin sadece Türkleri zehirlediği ileri sürülen „Bölücü Şerbet" üzerinden yapılan belirlemeler Pamuk'un Kürt sorunu konusunda, 1990'lı yıllardaki resmi görüşe ilişkin eleştirilerini içerir (s. 208).

Siyaset teması etrafında kurulan *Kar*'ın bu özelliği eleştirmenlerin de dikkatini çeker. Necmiye Alpay'a göre farklı siyasal anlayışlara sahip okurlarda farklı algılar yarattığı için kışkırtıcı bir metin olan *Kar*'da, her okur kışkırtma öğelerinden bir bölümüne tepki duyabilir.[19] Sema Yıldırım ise *Kar*'ın Türkiye'deki siyasi çatışmaların laboratuar koşullarında ortaya konduğu bir siyasi roman olarak okunabileceğini söyler.[20] Feridun Andaç'a göre ise Pamuk, *Kar'*da, "siyasal söylemi izleksel olmanın ötesinde roman biçiminin belirleyici yanı olarak, anlatı dokusuna yedirerek, yer/mekân, aidiyet/kimlik olgusunu sorgulamayı öne alarak, insanlık durumlarından söz

[16] Röp: Havva Setenay Gülhan, "Laik Kemalist Kadınları Kızdırmaktan Korktum", *Yeni Şafak Gazetesi,* 01.02.2002, s. 14.

[17] Ece Koçal, *Avrupa Birliği Sürecinde Basında Milliyetçilik: Orhan Pamuk Davası Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 106.

[18] Nathaniel Brann Riley, *Orhan Pamuk'un Kar'ında Epigrafik İlişkiler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 92.

[19] Necmiye Alpay, "Kar Kışkırtıcı", *Milliyet Sanat Dergisi*, Mart 2002, s. 8.

[20] Sema Yıldırım, "Orhan Pamuk'un Yeni Romanı „Kar" Üzerine Notlar", *Güney Dergisi*, Nisan 2002, s. 70.

eder."[21] Yıldız Ecevit ise Pamuk'un *Kar*'da toplumsal konuları odağına aldığını ve bir toplumcu gerçekçi yazar öykünmeciliği içindeymiş gibi konusal gerilimi de göz ardı etmeden yazarla kahramanları üstkurmaca düzlemde buluştur*duğunu* dile getirir.[22]

Güncel politik temaları odağına yerleştirdiği için *Kar* hakkında olumsuz eleştiriler de dile getirilir. Örneğin Alper Akçam, *Kar*'ın Pamuk'un romancılığı bakımından bir eşik, bir kriz anı, bir anahtar konumda durduğunu ve yazarın bu romanla, kendi yazınsallığıyla, başarı ve ödül beklentileri arasında bir köprü kurmaya çalıştığını ileri sürer.[23] Süreyya Evren ise Pamuk'un *Kar*'da, "içine doğmuş olduğu, tutkunu olduğu dile bir Nobel armağan edebilme yolunda kendisine gözünü budaktan sakınmayan yegâne sürgün aydın tanımını uygun bulduğunu"[24] dile getirir. A. Ömer Türkeş'e göre ise *Kar*, Pamuk'un romancılığında bir açılma değil bir iş kazası olmakla birlikte Nobel'e ulaşmak için uygun bir basamaktır.[25]

Orhan Pamuk, *Kar*'a ilişkin dile getirilen eleştirilere çeşitli vesilelerle cevap verir. *Kar*'ın radikalizme ılımlı bakışın romanı olduğunu söyleyen[26] Pamuk, *Kar*'da bire bir propaganda yapmak, siyasi bir ders vermek niyetinde olmadığını belirtir. Pamuk'a göre *Kar*, "Türkiye'de yapılan acılı, şiddet yüklü, acımasız, yaralar, izler bırakan, ruhlarımızı sarsan, bizi hoşgörüsüz yapan ve bize benzemeyeni ağlağılamak, kahretmek, yok etmek amacına yönelik siyasetin arkasında ne tür ruhsal kıpırdanmalar, acılar, insan malzemesi, doku ve maddi bir hayat olduğunu göster(ir)."[27] Pamuk, bu panoramayı sunarken de tüm siyasi kesimlere hoşgörüyle yaklaşmaya ve insan odaklı bakışaçısını korumaya özen gösterir.

1.2. Yerli Film Tadında Bir Aşk Hikâyesi: Masumiyet Müzesi

Masumiyet Müzesi[28], Orhan Pamuk'un Nobel Edebiyat Ödülü'nü almasından yaklaşık 2 yıl sonra 2008 yılının Eylül ayında yayımlanır. Pamuk'un şu ana dek yayımlanan son romanı olan *Masumiyet Müzesi* de tıpkı *Kar* gibi tematik bir romandır. *Kar'*da siyaseti romanın odağına yerleştiren Pamuk, burada ise aşk temasını tüm yönleriyle irdeleyerek, kendisine yönelik aşkı yeterince anlatmıyor/anlatamıyor iddialarına da bir bakıma cevap vermiş olur.

"Pek çok şey yan yana geldi ama kafamda ta eskiden işlemek istediğim bir hikâye vardı. Ama şu da vardı. Ben mesela 'Kar' romanında Türk toplumuna siyasetin içinden baktım. 'Benim Adım Kırmızı'da resim sanatının içinden baktım. 'Kara Kitap'ta İstanbul'dan ve birazcık kültürel tarihten baktım. Burada da yaşadığımız toplum; bizler nasıl bir aşk yaşıyoruz... Ya da aşkı yaşayış şekillerimizle ilgili bir roman yazmak istiyordum. Bunun daha yaygın şekilde söyleniş şeklini aşk romanı yazmak istiyordum. Ama değişik bir aşk romanı yazmak istiyordum. Ne yapmak istediğimi biraz biliyordum. Ve altı yıldır bununla uğraşıyordum, evet."[29]

Kar'da klasik politik romanın kalıplarını zorlayan Pamuk, *Masumiyet Müzesi'*nde de değişik bir aşk romanı yazar. Aşk, bekâret, masumiyet, cinsellik gibi konuların 1970'li yıllarda İstanbul'un üst sınıfları arasında nasıl algılandığına dair fikirlerini, takıntılı bir âşığın sevdiği kadın için tüm hayatını vermesi ve aşkını yaşatmak için bir müze kurmaya çalışması bağlamında ve Yeşilçam melodramlarının melankolik atmosferi içinde anlatır.

---

[21] Feridun Andaç, **agm.,** s. 10.
[22] Yıldız Ecevit, "Pamuk: Bir Kurgu Ustası", *Sabah Gazetesi Pazar Eki*, 15.10.2006.
[23] Alper Akçam, "Karanlıkta Gelen Ödül'e 'Buruk Kutlama'", *Virgül Dergisi*, Aralık 2006, s. 58.
[24] Süreyyya Evren, "Pamuk, Şafak, 301 ve Üçüncü Yollar", *Varlık Dergisi*, Kasım 2006, s. 37.
[25] A. Ömer Türkeş, **agm.,** s. 22.
[26] Röp: Derya Sazak, "Konuşmak Kolay Mı?", *Milliyet Gazetesi*, 21.01.2002, s. 16.
[27] Röp: Tuğrul Eryılmaz, "Her Yerde Kar Var", *Milliyet Gazetesi*, 17.01.2002.
[28] Orhan Pamuk, *Masumiyet Müzesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, 1. Baskı. (Makalemizde parantez içersinde verilen sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir.)
[29] Röp: Banu Güven, a.g.r., s. 22.

Masumiyet Müzesi'nin kurgusundan bakış açısına, zamanından mekânlarına, kişilerinden anlatım tekniklerine kadar tüm unsurlarına sirayet eden temel olgu Kemal'in Füsun'a duyduğu tutkulu aşktır. Önceleri Nişantaşılı bir burjuvanın kaçamağı gibi başlayan Kemal ile Füsun aşkı, süreç içersinde melankolik, tutkulu, saplantılı bir aşka dönüşür Pamuk da Kemal'in Füsun'a duyduğu aşkın en sonunda Füsun'u aşığını ve Füsun'la ilgili her şeye, daha sonra da bütün âleme duyulan bir aşka dönüştüğünü söyler.[30] Nagehan Alçı ise Kemal ile Füsun aşkının bir Doğu-Batı aşkı olduğunu, Batıyı temsil eden Kemal ile Doğuyu temsil eden Füsun'un tıpkı oryantalist görüşte olduğu gibi birbirlerine asla kavuşamayacaklarını dile getirir.[31]

Masumiyet Müzesi'ndeki aşk, çeşitli evreleri olan bir süreç biçiminde işlenir. Kemal ile Füsun aşkının ilk evresini etkilenme dönemi oluşturur. Füsun'u ilk gördüğü anda ondan etkilenen ve ona dair hayaller kuran Kemal, ilk başlarda bu hayallerden uzaklaşmaya çalışır. Örneğin Füsun'un çok güzel olmadığını, Sibel'i çok sevdiğini ve Füsun'u unutması gerektiğini aklından geçirerek kendi kendini telkin etmeye çalışır (s. 16). Fakat bu dönemde Kemal, kendisine tam olarak itiraf etmese de Füsun'a tutulmuştur.

İkinci dönem ise cinselliğin ve şehvetin öne çıktığı bir süreçtir. Kemal ile Füsun arasındaki gizli ilişki daha çok Nişantaşılı bir burjuvanın kaçamağı olarak anlatılır. Kemal de bu dönem için "Allah'ın, bazı özel kullarına, babamlara, amcamlara ancak elli yaşından ve büyük eziyetlerden sonra bağışladığı ahlak dışı erkek mutluluğunu; yani bir yandan eğitimi, kültürü uygun, aklı başında ve güzel bir kadınla mutlu bir aile hayatını bütün zevkleriyle paylaşırken, diğer yandan güzel, çekici ve vahşi bir kızla gizli ve derin bir ilişkiliğiksini yaşayabilme talihini, bana daha otuz yaşındayken ve çok da bir acı çekmeden neredeyse karşılıksız olarak bağışladığı anlamına geliyordu bu." (s. 133) değerlendirmesini yapar. Bir müddet sonra da "(m)utluluklarının asıl kaynağı gizli sevgilileri olan, ama karıları ve sayesinde mutluymuşlar gibi davranan erkekler gibi yapmaya" (s. 138) başladığını söyler. Kemal'in ahlak dışı erkek mutluluğu olarak değerlendirdiği bu dönem, Kemal ile Sibel'in nişan töreniyle son bulur.

Masumiyet Müzesi'ndeki aşk teması, Füsun'un Kemal ile Sibel'in nişanından sonra ortadan kaybolmasıyla farklı bir boyut kazanır. Tıpkı Yeşilçam melodramlarında olduğu gibi Kemal'in kendisini kandırdığını öğrenen Füsun, geride hiçbir iz bırakmadan ailesiyle birlikte başka bir semte taşınır. Tasavvufi anlamda söylenecek olursa bir günah işleyen Kemal, sevgilinin diyarından kovulmuştur ve ancak kendini terbiye ederek, sabırlı davranarak yani tıpkı ismi gibi kemale ererek büyülü, sihirli ve büyük sevgiliye (Füsun'a) kavuşabilecektir. Füsun'un geride hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolması ile birlikte Kemal'in acı, sabır ve arayış dolu çile dönemi de başlar. Bu dönemin en belirgin özelliği Kemal'in çektiği aşk acısıdır. Örneğin Füsun'u her zaman buluştukları Merhamet Apartmanı'nda büyük bir acıyla, sabırsızlıkla defalarca bekler. "Sabırsızlıktan titreyerek içeri girerdim; ilk on-on beş dakikada aşk acımla umut birbirine karışır, karnımla yüreğim arasındaki ağrıyla, burnumun ve alnımın içinde hissettiğim heyecan çatışırdı." (s. 164) diyerek bekleme acısını ifade eden Kemal, aynı zamanda bir aşk perhizi de uygulamaya çalışır. Nişantaşı merkezli bir aşk haritası hazırlar ve bu haritadaki mekânları Füsun'u hatırlatma derecelerine göre renklere boyar. Öte taraftan "Aşk Acısının Anatomik Yerleşimi" (s. 166-171) adlı bölümde aşk acısını vücuduna yerleşmesini anlatır, hatta aşk acısının yerleştiği noktayı insanın iç organlarını gösteren resim üzerinde işaretler (s. 166).

Kemal'in sabır, çile ve acı dolu, yer yer tasavvufi göndermeler taşıyan melodramatik aşk yolculuğunun bir diğer merhalesi 339 gün sonra Füsun'la tekrar buluşmasıdır (s. 259). Bu buluşma yine tasavvufi aşk tabiriyle söylenecek olursa bir "yalancı vuslata" tekabül eder. Çünkü aklında

[30] a.g.r., s. 23.
[31] Nagehan Alçı, "Pamuk Oryantalizmi", *Akşam Gazetesi*, 03.09.2008.

mutluluk ve evlilik hayalleri ile Füsun'ların Çukurcuma'daki evine gider; fakat burada Füsun'un evli olduğunu öğrenir (s. 262). Böylece büyük bir hayal kırıklığına uğrayan Kemal için „yalancı vuslat" sona erer ve çile dönemi yeniden başlar. Aşkın bu evresi „Esas Çile Dönemi" dir. Kemal, uzun uğraşlardan sonra Füsun'un bulunduğu yere gelmiştir; ancak Füsun'a kavuşabilmesi için daha da zorlu ve çetin bir süreci aşması gerekmektedir. Yaklaşık sekiz buçuk yıl sürecek olan bu süreç içerisinde Kemal, hemen her akşam Füsunların evine gider, onlarla akşam yemeği yer ve Füsun'un bir gün kocasından ayrılarak kendisine döneceğini umut ederek yaşar. Bu süreç zarfında Kemal, hayal kırıklıkları, acılar, umutsuzluklar da yaşar. Örneğin bazen Füsun ve ailesinin kendisini kandırdığını ve bu yüzden bilinçaltından Füsun'u kazıyarak, onu unutmayı ve bir daha görmemeyi aklından geçirir (s. 271). Yine dönem dönem büyük kalp kırıklıkları yaşadığını düşünür (s.299). Fakat bir türlü Füsun'u geride bırakıp yeni bir hayata başlayamaz. Kemal için Füsun bir sevgili olmanın ötesinde hayatın anlamına dönüşmüştür. Nitekim "hayatımın benim elimden çıktığına, Füsun'a olan bağlılığım yüzünden benim iradem dışında şekillenen bir şeye dönüştüğüne karar verdim." (s. 267-268) der. Füsun'un aşkıyla bir nevi kişilik parçalanması yaşayan, iradesini kaybeden ve edilgenleşen Kemal, kendini tamamen olayların akışına bırakır.

Kemal ile Füsun'un tekrar yakınlaşmaları restorasyon döneminde, kendini Füsun'a göre ayarlayan Kemal, Füsun'u adeta tüm yönleriyle özümser. Örneğin Füsun'un ruh hali nasılsa Kemal de aynı ruh haline bürünür (s. 324). Yine Kemal, Füsun'un bakışının anlamını, hangi yüz ifadesinin hangi duyguya denk düştüğünü sekiz yılda öylesine iyi öğrenir ki, Füsun'un yüz ifadelerinden beraber izledikleri filmlerde ne olup bittiğini rahatlıkla anlar (s. 328). Ayrıca Kemal'in Füsun'a duyduğu aşkın arkasında durması, sonunda toplum tarafından da kabul görür ve ilk başlarda Kemal ile Füsun'un aşkını onaylamayan burjuva dünyası, Kemal'in kararlı duruşu sayesinde bu ilişkiyi onaylamak zorunda kalır (s. 406). Füsun'a duyduğu aşkın toplum tarafından kabul görmesi, Kemal'i de psikolojik anlamda rahatlatır.

Kemal, "sabırla, tevekkülle insanın kazanamayacağı kalp, fethedemeyeceği kale yoktur" (s. 521) şiarıyla hareket ederek sonunda Füsun'a kavuşmaya yani vuslata çok yaklaşır. Füsun'un Feridun'dan boşanmasından sonra geçmişe dair her şeyi unutma kararı alırlar ve iki bekâr genç gibi tüm ritüellerini yerine getirerek evlenmeye karar verirler. Avrupa'da düğün alışverişi için yapmak için Füsun'un annesini de yanlarına alarak Kemal'in şoförü Çetin Efendi'nin kullandığı 56 model Chevrolet'le yola çıkarlar. Babaeski civarlarında konaklamak için kaldıkları Büyük Semiramis Oteli'nde Kemal ile Füsun birlikte olur (s. 532). Bu birliktelik sevgililerin kavuşmalarını, tensel anlamda vuslata ermelerini simgeler. Fakat bu tensel vuslat ruhsal anlamda bir vuslatı içermediği için kalıcı olmaz. Nitekim birlikte oldukları gecenin sabahında Füsun, sinema yıldız olmasına izin vermediği ve aşklarının ilk döneminde kendi hediye ettiği küpeleri fark etmediği için Kemal'e öfkelenir (s. 538) ve Yeşilçam melodramlarındaki gibi arabayı çok hızlı kullanarak bir nevi intiharı çağrıştıran bir kazaya sebep olur. Kazada Füsun ölür, Kemal ise yaralı olarak kurtulur.

Füsun'un ölmesi, aşkın farklı bir boyuta evirilmesi anlamına gelir. Nitekim aşk; ruhsal, felsefi ve psikolojik yoğunluk kazanarak derinleşir. Kemal, Füsun'un ölümü üzerine ona duyduğu aşkı kalıcı hale getirmek içim bir müze kurmaya karar verir. Aynı zamanda bu ölümsüz aşkın, bir de kitabını yazdırır. Kurduğu müzede yaşamayı planlayan Kemal, müzede sergilenen eşyalarla Füsun'un yokluğunun verdiği acıyı dindirmeye, kendini teselli etmeye çalışır. Bu sebeple tüm dünyada müzeler gezen takıntılı âşık Kemal Basmacı, yine Yeşilçam melodramlarını çağrıştırır bir biçimde 12 Nisan 2007 tarihinde yani Füsun'un ellinci doğum gününde Milano'da her zaman kaldığı otelde sabaha doğru geçirdiği kalp krizinden ölür (s. 580). Böylece bir burjuvanın günübirlik bir kaçamağı olarak başlayan aşk, süreç içerisinde yoğunlaşır, derinleşir, önce bir karasevdaya ardından adeta bir yazgıya dönüşür Sonunda sevgilinin fiziki varlığını da aşan aşk, felsefi bir derinlik kazanır.

Sonuçta Pamuk'un "(ç)ok melodramatik, Türk sinemasına, Türk filmlerine layık temalar, müzikler var içerisinde"[32] dediği *Masumiyet Müzesi,* tipik bir Yeşilçam kalıbı olan zengin erkek-fakir kız aşkını anlatılır. [33] Zengin erkek-fakir kız aşkı kalıbı içerisinde ilerleyen hikâye, bilinçli bir biçimde gevşek bırakılan kurgusuyla, kişilerin kimi zaman sebepsiz davranışlarıyla, yerli sinema dünyasıyla ilişkilenmesiyle ve dramatik sonuyla yerli film tadında bir aşk romanı olarak okunabilir.

SONUÇ

Orhan Pamuk, anı, senaryo, deneme türünden kitaplar yayımlasa da esas itibariyle Türk romanının 1980 sonrası dönemine damgasını vurmuş yazarların başında gelir. Pamuk, romancılık serüveni boyunca yeni ve farklı olanı yakalamaya çalışır, yalnız Türkiye'nin değil dünya edebiyatının gündemini de yakından takip eder. Yazarlığı profesyonel bir iş olarak algılaması, basın, medya ve reklam ilişkilerini etkin biçimde kullanması, romanlarını yoğun bir etüt çalışmasının neticesinde kaleme alması, Doğu-Batı, kimlik, gelenek-modernlik gibi Türkiye'nin kadim meselelerine yeni bakış açıları sunması, postmodern romanın Türkiye'deki ilk önemli örneklerini vermesi ve aynı zamanda siyasi konulardaki iddialı fikirleri, ününü Türkiye sınırlarının dışına taşımıştır.

Romancılık kariyeri boyunca farklı tarzlarda romanlar kaleme alan Pamuk'un 2002 yılında yayımlanan *Kar* ile 2008 yılında yayımlanan *Masumiyet Müzesi* adlı eserleri, tematik romanlardır. *Kar*'da Türkiye'nin güncel politik meselelerini, *Masumiyet Müzesi*'nde de aşk temasını romanın merkezine yerleştiren yazar, böylece politik konuları ve aşkı yeterince anlatmıyor/anlatamıyor eleştirilerini dikkate aldığını gösterir. Nitekim her iki romanda da üstanlatıcı olarak anlatıya dâhil olan Pamuk, kendini bir bakıma romanı yazmak zorunda bırakılmış gibi hisseder. *Kar*'da, Ka'nın öldürülmesi üzerine onun geride bıraktıklarından yola çıkarak romanı yazan arkadaşı, *Masumiyet Müzesi*'nde de Kemal Basmacı'nın sevgilisi için kurmayı düşündüğü müzenin hikâyesini yazması için ricada bulunduğu bir tanıdık olarak ortaya çıkar. Üstanlatıcı kimliğiyle beliren Orhan Pamuk karakteri de kurgudan anlatıcıya, zamandan mekâna, kişilerden anlatım tekniklerine kadar tüm roman unsurlarına sirayet eden bir ana tema etrafında şekillenen bir politik hikâye ile bir aşk hikâyesi anlatır.

Sonuçta süreç içerisinde uluslararası bir yazar haline gelen ve Nobel Edebiyat Ödülü ile bu kimliğini pekiştiren Pamuk, *Kar* ve *Masumiyet Müzesi* ile yerelden evrensele açılan romancılık serüveni zarfında eksik bıraktığını düşündüğü iki alanı tamamlamış olur. Pamuk'un dünya edebiyatının gündemiyle at başı giden romancılık kariyerinin hangi denizlere yelken açacağını, yelkenini hangi rüzgârlarla dolduracağını, romancılığına ilişkin hangi eleştirileri dikkate alacağını ya da kendince eksik gördüğü hangi alana yöneleceğini bekleyip görmek lazım.

[32] Röp: Yasemin Çongar, "Orhan Pamuk'la 4,5 Saat", *Milliyet Gazetesi,* 20.11.2006, s. 11.
[33] A. Ömer Türkeş,"Kırık Bir Kalbin Romanı", *Radikal Kitap Eki*, 05.09.2008.

KAYNAKÇA

Ahmet Oktay, "Kan Lekesi Olabilen Söz", *Milliyet Gazetesi*, 31.07.1990.

AKÇAM Alper, "Karanlıkta Gelen Ödül'e 'Buruk Kutlama'", *Virgül Dergisi*, Aralık 2006, s. 58-60.

ALÇI Nagehan, "Pamuk Oryantalizmi", *Akşam Gazetesi*, 03.09.2008.

ALPAY Necmiye, "Kar Kış Kurtıcı", *Milliyet Sanat Dergisi*, Mart 2002, s. 81-83.

ANDAÇ Feridun, "Orhan Pamuk'un Romanla Süren Yolculuğu", *Hürriyet Gösteri Dergisi,* Kasım 2006, s. 8-10.

BAYRAMOĞLU Ali, "Orhan Pamuk ve Nobel", *Yeni Şafak Gazetesi*, 14.10.2006.

BÜRKÜYE Atilla, "Nobel Öyküleri-III", *Referans Gazetesi*, 28.10.2006.

ÇONGAR Yasemin, (Röp)"Orhan Pamuk'la 4,5 Saat", *Milliyet Gazetesi,* 20.11.2006.

ECEVİT Yıldız, "Pamuk: Bir Kurgu Ustası", *Sabah Gazetesi Pazar Eki*, 15.10.2006.

ERYILMAZ Tuğrul, (Röp) "Her Yerde Kar Var", *Milliyet Gazetesi*, 17.01.2002.

EVREN Süreyyya, "Pamuk, Şafak, 301 ve Üçüncü Yollar", *Varlık Dergisi*, Kasım 2006, s. 36-41.

GÜMÜŞ Semih, "Orhan Pamuk Romanının Anlamı", *Tempo Dergisi*, 21.12.2006, s. 308.

GÜMÜŞ Semih, "Postmodernizm Kavşağında Orhan Pamuk Romanı", *Milliyet Sanat Dergisi*, Aralık 2006, s.82-83.

GÜVEN Banu, (Röp) "Orhan Pamuk'la Masumiyet Müzesi Üzerine Çok Söyleşi", *Radikal Gazetesi*, 30.08.2008.

KOÇAL Ece (2006). *Avrupa Birliği Sürecinde Basında Milliyetçilik: Orhan Pamuk Davası Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

LEKESİZ Ömer, "Pamuk Sargılı Nobel", *Yeni Şafak Kitap*, 01.11.2006.

PARLA Jale, "Orhan Pamuk Tartışması", *Radikal Gazetesi,* 24.02.2005.

RİLEY Nathaniel Brann (2007). *Orhan Pamuk'un Kar'ında Epigrafik İlişkiler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SAZAK Derya, (Röp) "Konuşmak Kolay Mı?", *Milliyet Gazetesi*, 21.01.2002.

SETENAY İLHAN Havva, (Röp) "Laik Kemalist Kadınları Kızdırmaktan Korktum", *Yeni Şafak Gazetesi,* 01.02.2002.

TÜRKEŞ A. Ömer, "Buzlar Çözülmeden", *Virgül Dergisi,* Şubat 2002, s. 20-22.

TÜRKEŞ A. Ömer, "Kırık Bir Kalbin Romanı", *Radikal Kitap Eki*, 05.09.2008.

UĞURLU A. Ayşegül (2003). *Orhan Pamuk Romanlarında Atmosfer*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

YILDIRIM Sema, "Orhan Pamuk'un Yeni Romanı 'Kar' Üzerine Notlar", *Güney Dergisi*, Nisan 2002, s. 68-73.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 965-984, TURKEY

KIBRIS ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KIBRIS'TA KURULAN PARA VAKIFLARI (VAKF-I NÜKÛD)

Mehmet DEMİRYÜREK•

ÖZET

Đslâm medeniyetinin vakıf kurumu dâhilinde mütalaa edilen ve Osmanlı öncesi dönemde kurulmaya başlanan nakit para vakıfları (vakf-ı nükûd) Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında tatbik edilmiş uygulamalardan biridir. Kıbrıs'ın Osmanlı toprakları arasına katılmasının üzerinden yarım asır geçmeden, XVII. yüzyıl başlarında Kıbrıs'ta da para vakıflarının kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Kıbrıs'taki ilk örnekleri XVII. yüzyıl başlarında görülen para vakıfları XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da kurum olarak varlığını sürdürmüş ve birçok para vakfı kurulmuştur. Hem kadınlar hem de erkekler tarafından kurulan nakit para vakıfları genel olarak "muamele-i şer'iyye" yoluyla işletilmiştir. Çalışmamızın amacı, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta kurulmuş olan para vakıflarının hukukî statülerini, kuruluş şartlarını ve amaçlarını, işleyişlerini ve vakfedilen paraların miktarı gibi konuları ele alarak genel bir değerlendirme yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Para Vakfı (Vakf-ı Nükûd), Kıbrıs, Kıbrıs Ekonomisi.

ACCORDING TO THE RECORDS OF NICOSIA CADI'S COURT, THE MONEY FOUNDATIONS FOUNDED IN CYPRUS IN THE FIRST PERIOD OF 18th CENTURY

ABSTRACT

The Vakf-ı Nükûd (money foundations) were established in the Ottoman Empire in the 15th century. But these foundations were legalised by şeyhülislam Ebüssuud Efendi in the 16th century.These foundations were founded in Cyprus in the 18th century but we have not seen any detailed researches concerning these foundations. There are not any researches or knowledge about these foundations. Acccording to the records of the Nicosia Cadi's Court, these foundations were founded in the early of 18th century, too. These foundations were set up by men or women. These persons determined the conditions of working of the vaqf and they were registered in the records of the Nicosia Cadi's Court. The aim of this study is to reveal the money foundations founded in the earyl of 18th century, their legal statutes, the conditions of foundations, the goals of foundations and their methods of working. We will, also compare these foundations with the other money foundations founded in the Ottoman Empire and avaluate our findings. In this present study it will be used the records of the Nicosia Cadi's Court.

Keywords: Money Foundations, Cyprus, The Economy of Cyprus.

• Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi, Yeni ve Yakınçağ Tarihi, elmek: mehmetdmryrk@gmail.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın ayrılmaz parçalarından biriydi. Vakıf kelimesinin fiil olarak sözlük anlamı "*habsetmek ve alıkoymak demektir.*" Hukukî anlamı ise "*bir şeyin intifa hakkının (veya mülkiyetinin) kamu yararına (Allah'in kullarına) tahsis edilerek, devamlı olarak başkalarının intifa ve temellükünü engellemek, durdurmak*"tır.[1] Pek çok sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyet vakıflar sayesinde icra edildiği gibi;

"*Dini vazifelerin yerine getirilmesi için gereken cami, mescid gibi tesislerin veya türbe gibi dinî olarak önemi büyük olan yerlerin imarı, bakımı ve onarımı için kurulan vakıflar yanında, bu gibi tesislerde görev alan imam, müezzin gibi kişilerin geçimini sağlamak için de vakıflar kurulmuştur.*"[2]

Bu amaçlarla XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta birçok vakıf kurulmuştur. Nakit para vakfı da bunlardan birisidir. Aynı dönemde kurulan diğer vakıflara oranla sayıları azımsanamayacak derecede olmasına rağmen XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ın sosyal ve ekonomik tarihini ele alan iki önemli eserde Kıbrıs'taki nakit para vakıfları konusu açıklığa kavuşturulmamıştır. Ali Efdal Özkul "Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750" adlı eserinde sadece bir para vakfı (Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa) üzerinde durmuş, vakfın işletilmesi ile ilgili olan ribh oranını yanlış hesaplamış,konuya sadece "*Kıbrıs'ta fazile borç para verme*" uygulaması açısından yaklaşmış ve nakit para vakfının amacının "*vakfedilen paranın tayin edilen mütevelli tarafından, ihtiyacı olanlara belirli miktarda faizle borç verilerek yaşatılmasıdır*"[3] şeklinde bir görüşü dile getirmiştir. Dönemi ele alan ikinci eser Nuri Çevikel'in "Kıbrıs Eyaleti 1750-1800" adlı eseridir ve bu eserde ise konuya hiç değinilmemiştir.[4] TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs" ve KKTC Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan "Kıbrıs Vakıfları"[5] adlı eserlerde de nakit para vakıflarının sadece isimleri ve vakfedilen paraların miktarları verilmiştir. Fakat her iki eserdeki listede de eksiklikler vardır.

Bu nedenlerle araştırmamızda ilk olarak Kıbrıs'taki para vakıfları ile karşılaştırma yapabilmek için, kısaca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para vakıflarının temel nitelikleri üzerinde durulacaktır. İkinci olarak Kıbrıs'ta ilk para vakıflarının ne zaman kurulduğu sorusunun cevabı aranacaktır. Üçüncü olarak da XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta kurulan nakit para vakıfları her yönüyle ele alınarak Osmanlı İmparatorluğu genelindeki para vakıfları içerisinde Kıbrıs'taki para vakıflarının yeri tespit edilip genel bir değerlendirme yapılacaktır. Kıbrıs (Lefkoşa) şer'iyye Sicilleri'ndeki nakit para vakfı kayıtları kaynak olarak kullanılacaktır.

A. Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakıfları

Kıbrıs'ta kurulan nakit para vakıflarının hukukî statüsünü belirlemede ve vakfın işletilmesinde izlenecek yolun tespitinde Osmanlı İmparatorluğu genelindeki uygulamanın nasıl örnek alındığını ortaya koyabilmek için imparatorluk genelindeki temel uygulama ve anlayışı kısaca belirtmek yerinde olacaktır. "*Borç vererek sağladıkları faiz geliriyle amaçladıkları*

[1] Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, TTK yayını, Ankara 1998, s. 28-29.

[2] Ali Efdal Özkul, **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 248.

[3] Ali Efdal Özkul, **age.,** s. 255-256.

[4] Nuri Çevikel, **Kıbrıs Eyaleti 1750-1800**, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2000.

[5] TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs**, Ankara 2000, s. 206; KKTC Vakıflar Genel Müdürlüğü, **Kıbrıs Vakıfları**, Lefkoşa 1997, s. 4.

faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlar"[6] olarak da ifade edilen nakit para vakıfları XV. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da mevcut idi. 1456-1494 yılları arasında 41 tane nakit para vakfı kurulmuştu.[7] Nakit para vakfı konusunda XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalara değinen Ahmet Akgündüz, şeyhülislam Ebusssud Efendi'nin konuya yaklaşımını, sonraki uygulamalara temel oluşturması açısından, aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

"*Ebussuud'un nakit para vakfını İmam Muhammed'in teamül esasına bağlamasına rağmen, buna karşı yapılan şiddetli tenkitlerin bertaraf edilmesi için olacak ki, uygulamada bu değil, İmam Züfer'in görüşü benimsenerek kararlar verilmiş ve vakfiyeler düzenlenmiştir. İmam Züfer vakfın bağlayıcılığını kabul etmediği için de, önce onun görüşüne göre vakfın sıhhatine; sonra da vakfın sıhhati ile lüzumunu birbirinden ayırmayan imameynin görüşüne uygun olarak bağlayıcılık kazandığına yani lüzumuna karar verilme yolu benimsenmiştir. Verilen kararların muhtevası genellikle şu şekildedir:*

,İmam Züfer katında nükûdun vakfı sahihtir. Lâkin onun mezhebinde vakfın lüzumu yoktur. Pes bu takdirce malik vakfiyyetinden rücu eyledim, asıl malımı talep ederim dese, mütevelli dahi şu cevabı verecektir: Ebu Yusuf ve Muhammet katlarında mütevelliye teslimden sonra vakfın sıhhatinden lüzum ayrılmadığından, onların görüşü ile vakfın lüzumuna görüş isterim. Hâkim de İmam Züfer'in görüşüne uyarak nakit para vakfının sıhhatine hükmettikten sonra, imameyn kavli ile lüzumuna dahi hükmeyler."[8]

Nakit para vakıflarının işletilmesinin üç yolu olduğu belirtilmektedir. Bunlar mudarebe şirketi kurarak işletme (emek-sermaye ortaklığı), fakirler için kredi olarak vererek işletme ve muamele-i şer'iyye (murabaha-i mer'iyye=yılda belli oranda faiz alarak paranın işletilmesi) yoluyla işletmedir.[9] Nakit para vakıflarının işletilmesinde sıklıkla başvurulan yöntemlerden olan muamele-i şer'iyye uygulamasında Ebussuud Efendi'nin başvurusu ile Kânunî Sultan Süleyman tarafından belirlenen yıllık % 15'lik ribh uygulaması temel olarak kabul edilmiştir."[10]

XVI. yüzyılda İstanbul'da bulunan nakit para vakıfları % 10 civarında faizle işletiliyordu. XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Bursa'daki nakit para vakıflarında ribhler (faizler) genellikle yıllık % 11 ile % 13 arasında değişiyordu.[11] XIX. yüzyılda Karacabey (Mihaliç) kazası ve köylerine ait 35 para vakfındaki yıllık faiz % 15 idi.[12] XVII. yüzyılda Kayseri'de kurulan nakit para vakıflarındaki ribhler ise yıllık % 10 ila % 20 arasındaydı.[13]

B. Kıbrıs'ta Kurulan İlk Nakit Para Vakıfları

Kıbrıs'ta kurulan ilk nakit para vakıflarının XVII. yüzyıl başlarında kurulduğu görülmektedir. Bu konuda KŞS (Kıbrıs şer'iyye Sicili)'nde 3 kayıt vardır. Ancak söz konusu vakıflar gerçek anlamda bir nakit para vakfı kaydının taşıdığı tüm özellikleri taşımamaktadır. Çünkü bu vakıflarla ilgili kayıtlarda vakfın ne hukûki yapısı, ne mütevellisi ve ne de işleyişi gibi

[6] şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 88-89.

[7] Ahmet Akgündüz**, age.,** s. 157.

[8] Ahmet Akgündüz**, age.,** s. 157-158.

[9] Ahmet Akgündüz**, age.,** s. 158-162.

[10] Ahmet Akgündüz**, age.,** s. 162-163.

[11] şevket Pamuk, **age.,** s. 89.

[12] Hamza Keleş,"Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:21, Sayı: 1 (2001), s. 199.

[13] Özen Tok, **Kayseri Para Vakıfları**, Kayseri 2008, s. 36-56. Bu eserde verilen bilgilere göre doğrudan doğruya nakit para ile kurulan vakıflarda yıllık ribh (faiz) % 15 veya % 20 idi. Gayr-i menkul olarak veya gayr-i menkulle birlikte kurulan vakıflarda ise yıllık ribh % 10 idi. Vasiyet yolu ile kurulan nakit para vakıflarından birisinin yıllık ribh oranı da % 15 idi. Bununla birlikte her nakit para vakfı kaydında yıllık ribh oranı belirtilmiş değildir.

konular üzerinde durulmuştur. Yine de bu üç kayıt mahiyetleri açısından Kıbrıs'taki ilk para vakıfları olarak kabul edilmeye lâyıktır. Bu kayıtların birincisi Evâil-i Zilhicce 1018 [25 şubat- 6 Mart 1610] tarihlidir.[14] Kayıtta sadece Ali Beşe ibn-i Abdullah'ın, ölümünden sonra ruhu için "*bir cüz'-i şerif*" okutması şartıyla kendi evladına "*yüz dip zeytin agacı ile yüz kuruş*" verilmesini ölmeden önce vasiyet ettiği ve kızının da babasının bu vasiyetini kabul ettiği belirtilmiştir.[15] 18 şaban 1019 [5 Kasım 1610] tarihli olan ikinci kayda göre, Debbağhane Mahallesi Mescidi İmamı İbrahim Efendi ibn-i Mustafa, Lefkoşa Mahkemesine müracaat ederek Çeribaşı Hüsrev Bey'in adı geçen mescidde imam olan kişinin her sabah bir "*Yasin-i şerif*" okunması şartıyla, iki bin akçe vakfettiğini, bu parayı oğlu Hızır Çelebi'ye verdiğini ve kendisinin de söz konusu parayı Hızır Çelebi'den aldığını belirtmiştir.[16] Okunacak Yasin-i Şerifin sevabı ile ilgili açık bir kayıt yoksa da sevabının vâkıfın ruhuna hediye edileceğini düşünmek yanlış olmaz. Üçüncü kayıt ise evâsıt-ı Ramazan 1019 [26 Kasım-1 Aralık 1610] tarihlidir. Bu kayda göre ise, Lefkoşa'ya bağlı Kaymaklı köyü sakinlerinden olan Ali Kethüda bin Abdullah mahkemeye müracaat ederek aynı köylü Musa Beşe'nin hayatta iken köy mescidine iki bin akçe vakfettiğini ve kendisini de mütevelli tayin ettiğini belirtmiştir.[17]

4 numaralı KŞS'nde yer alan evâil-i Cemaziyelevvel 1045 [13-23 Ekim 1635] tarihli nakit para vakfı kaydı, vakfın içeriği açısından klasik nakit para vakfı kayıtlarına benzemektedir. Bu kayıtta 4 nakit para vakfından bahsedilmiştir. Birinci nakit para vakfı es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı'dır ve ölümünden sonra vasiyeti üzerine kurulmuştur. Kayda göre, Kıbrıs Yeniçerileri Kethüdası es-Seyyid Seydi Kethüda hayatta iken Ayasofya Camii'nde haftada bir gün öğle namazından sonra "*Muhammediye-i Şerif*" okunması, bu görevi yapacak kişiye günlük iki akçe verilmesi, mütevelliliğin "*neslen ba„de neslin ve karnen ba„de karnin evlâd-ı evlâdına ve ba„de'l-inkırâz mahrûse-i merkûmede hâkim-i hâkimü'ş-şer„ olan efendi hazretleri"*ne verilmesi, Muhammediye-i Şerifi okuyacak kişinin Lefkoşa hâkimi tarafından seçilmesi ve vakfedilen sekiz bin akçenin her yıl "*onu on iki akçe hesabı üzere kefîl-i melî veyâhûd rehn-î kavî ile istirbah*" olunması şartlarıyla sekiz bin akçe vakfetmiştir.[18]

Aynı kayıt içinde yer alan ikinci nakit para vakfı Hatice Hatun Vakfı'dır. Kayda göre, Hatice Hatun; Ayasofya Camii'nde kuşluk vaktinde Kur'an-ı Kerim'den bir "*cüz-i şerif*" okunması ve bu görevi yapacak kişiye günlük iki akçe verilmesi şartıyla dört bin akçe vakfetmiştir.

Söz konusu kayıt içerisinde yer alan üçüncü nakit para vakfı Rukiye Hatun Vakfı'dır. Kayda göre Rukiye hatun hayatta iken; Ayasofya Camii'nde kuşluk vaktinde kendi ruhu için Kur'an-ı Kerim'den "*bir cüz'-i şerif*" okunması şartıyla iki bin akçe vakfetmiştir.

---

[14] TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs**, Ankara 2000, s. 206; KKTC Vakıflar Genel Müdürlüğü, **Kıbrıs Vakıfları**, Lefkoşa 1997, s. 4.

[15] KŞS, Defter No:3, H.1018-1019, s. 34-35. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan Osmanlı İdaresinde Kıbrıs isimli eserde (Ankara 2000, s. 206) Ali Beşe ibn-i Abdullah'ın sadece 110 kuruş vakfettiği belirtilmiştir. Keza Kıbrıs Vakıfları (Lefkoşa 1997, s. 4) adlı eserdeki bilgi de aynı olup her ikisi de yanlıştır Zira vakfedilen 110 kuruş değildir. 100 kuruş ve 100 zeytin ağacı vakfedilmiştir.

[16] KŞS, Defter No:3, s. 169.

[17] KŞS, Defter No:3, s. 120.

[18] "Ayasofya nâm câmi„-i şerîfde haftada bir gün ba„de salâti'z-zuhr rûhiyçün yevmî ikişer akçe vazîfe ile Muhammediye-i şerîf tilâvet olunmak üzre tevliyeti neslen ba„de neslin ve karnen ba„de karnin evlâd-ı evlâdına ve ba„de'l-inkırâz mahrûse-i merkûmede hâkim-i hâkimü'şşer„ olan efendi hazretleri hizmet-i tevliyet ile Muhammediye-i şerîf tilâvetini sulehâdan birer kimesneye tevcîh ede deyü beher sene onu on iki akçe hesâbı üzre kefîl-i melî veyâhûd rehn-i kavî ile istirbâh olunmak üzre muhassin-i mâl ve atyeb-i menâlinden ifrâz idüp vakf-ı sahîh-i şer„î ile vakf ve habs eylediği sekiz bin nakd-i râyic-i fi'l-vakt akçenin", KŞS, Defter No:4, s. 122.

Vakfedilen toplam para on dört bin akçedir. Anlaşıldığına göre her üç vakfın da mütevellisi Sitti bint-i Abdi Hatun idi. Sitti bint-i Abdi Hatun vekili Mehmet Beşe ibn-i Ali aracılığıyla mahkemeye başvurmuş ve kendi isteğiyle mütevellilikten ayrıldığını, mütevelliliği es-Seyyid Hüseyin Çelebi'ye devrettiğini, söz konusu on dört bin akçeyi yeni mütevelliye verdiğini bildirmiştir. Vekil Mehmet Beşe ibn-i Ali'ye göre, Sitti bint-i Abdi Hatun da Ayasofya Camii'nde kuşluk vaktinde "*iki cüz-i şerif*" okunması ve mütevellisinin kendi evladı olması şartıyla sekiz bin akçe vakfetmiştir. Toplam yirmi iki bin akçe mütevelli Hüseyin Çelebi'ye teslim edilmiştir.[19]

Söz konusu kayıtta yer alan 4 nakit para vakfından sadece Es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı şartları içerisinde vakfedilen paranın işletilmesiyle ilgili bir şart bulunmaktadır. Bu şarta göre vâkıfın vakfettiği sekiz bin akçe, yıllık "*onu on iki akçe*" yani yıllık % 20 kâr hesabıyla işletilecekti. Es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı Kıbrıs'ta kurulan ve vakfedilen paranın nasıl ve hangi oranda kâr ile işletileceğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Çünkü gerek bu tarihten önce kurulan 3 nakit para vakfı kaydında gerekse Es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı ile aynı tarihi taşıyan diğer 3 kayıtta vakfedilen paraların işletilmesi hususuna hiç değinilmemiştir. Bu nedenle Es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı vakfedilen nakit paranın nasıl ve hangi oranda işletileceğini gösteren Kıbrıs'taki ilk nakit para vakfı olma özelliği taşımaktadır.

B. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları

Kıbrıs şeriye Sicilleri kayıtlarında 1636-1708 yılları arasında kurulmuş herhangi bir nakit para vakfı kaydına rastlanmamıştır. 1709-1750 yılları arasında ise Kıbrıs'ta 14 adet nakit para vakfı kurulmuş olduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1709-1750 yılları arasında kurulan toplam vakıf sayısı 26'dır.[20] Bu vakıflardan 14 tanesi nakit para vakfı olduğuna göre, kurulan vakıfların % 53,8'ini nakit para vakıfları oluşturmaktadır. Ancak ne yazık ki, para vakıflarının nasıl işletildiği sorusuna cevap olacak döneme ait sadece tek kayıt vardır. 2 Zilhicce 1132 [5 Ekim 1720] tarihli bu kayda göre, Lefkoşa'nın Kızılkule Mahallesi'nde yaşayan Mehmet bin Yusuf aynı mahalledeki evini Molla Ömer'e 35 kuruşa satmıştır. Molla Ömer adı verilmeyen bir para vakfının mütevellisiydi. Mehmet bin Yusuf bu para vakfından borç para almıştı ve borcu 35 akçeydi. Evin satışından elde edilen söz konusu 35 kuruş Mehmet bin Yusuf'un borcu olan 35 akçe ile takas edilmiştir.[21]

Ancak vurgulamak gerekir ki, bu dönemde 35 akçe 35 kuruşa eşit değildi. Bu nedenle bu satışta hile-i şer'iyye vardır. şöyle ki, XVIII. yüzyıla girerken akçenin değeri iyice düşmüş ve yeni bir para birimi ortaya çıkmıştı. Bu para birimi "kuruş"tu. Akçe olarak değeri 120 akçe, para olarak değeri ise 40 paraydı.[22] Bu hesaba göre 1 kuruş=40 para=120 akçeydi. Akçe paranın üçte biri değerindeydi. Bir başka deyişle 1 para 3 akçeydi. 10 numaralı KşS'nde bulunan 1720 yılına ait bir kayıtta 1 kuruşun 40 para demek olduğu belirtilmiştir.[23] Yine 20 şevvâl 1134 (3 Ağustos 1722) tarihli bir başka kayıt ise "cedîd" kuruşun120 akçe olduğunu belirtmektedir.[24] Yukarıdaki kayıtta belirtildiğine göre Mehmet bin Yusuf'un borcu 35 akçeydi. Ev satışından elde edilen para ise 35 kuruştu ve 35 akçelik borçla takas edilmişti. Oysa evin gerçek değeri 35 kuruş, yani esasında 4200 akçedir. Kaydın son cümlesi de ilginçtir. Buna göre bundan sonra "*mârru'z-zikr*

[19] KşS, Defter No:4, s. 122.

[20] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan Osmanlı Şeriyesinde Kıbrıs (Ankara 2000) adlı eserin 213-219 sayfalarında verilen listede 23 vakıf kayıtlıdır. Bunların 11 tanesi nakit para vakfı, 12 tanesi ise gayr-i menkul vakfıdır. Ancak incelenen döneme ait sicillerde bu listede olmayan 3 para vakfı daha tesbit edildiğinden, bu dönemde kurulan vakıf sayısı 26'dır.

[21] "*deynim olan ol mikdâr akçeye takâs idüp*", KşS, Defter No:10, s. 52.

[22] şevket Pamuk, **age.,** s. 175.

[23] KşS, Defter No:10, s. 11.

[24] KşS, Defter No:10, s. 8.

menzil müşterî-i mezbûr Molla Ömer Efendi'nin mülk-i müşterâsıdır". Yani satılan ev, evi satın alan ve aynı zamanda adı verilmeyen vakfın mütevellisi olan Ömer Efendi'nin malı olmuştur.

Bu alışverişten kârlı çıkan mütevelli Ömer Efendi'dir. Çünkü Ömer Efendi evi 35 kuruşa satın aldığından, aslında akçe hesabıyla ev için 4200 akçe ödemesi gerekiyordu. Ama 35 akçelik borç, ev satışından elde edilen 35 kuruşluk gelirle takas edildiği için Ömer Efendi aslında 4200 akçe değil 35 akçe ödemiş oluyordu. Söz konusu 35 akçe vakfın borcuna karşılık olarak vakıf hesabına konsa bile 4200-35= 4165 akçe Ömer Efendi'nin cebinde kalmıştır. Eğer takas gerçekleşmemiş olsaydı söz konusu 4165 akçenin evin eski sabibine verilmesi gerekecekti. Bu alışverişten zararlı çıkan kişide borçlu olan evin sahibidir. Çünkü evini gerçekte 35 kuruşa değil 35 akçeye satmıştır. Bir başka deyişle borçtan kurtulmuş ama evden olmuştur. Yani 4165 akçe zararına evini satmıştır.

1. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları ile İlgili Vakfiyeler

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ta kurulan para vakfı ile ilgili vakfiye kayıtlarında genel olarak vakfın mahiyeti ile ilgili şu sıra takip edilmiştir.

1. Dua[25]

XVIII. Yüzyılın ilk yarısına ait Kıbrıs şer'iyye Sicillerinde yer alan sadece 2 nakit para vakfı kaydında dua vardır. Diğer 12 kayıtta dua yoktur.[26]

İki kayıtta yer alan dualar şunlardır:

"*Elhamdülillâhi'llezi fütiha bi-miftâhi inâyeti uyûni ashâbi'l-hayrât ve nevvere misbâhe hidâyeti kulûbi erbâbi'l-hasenât ve's-salâtü ve's-selâm alâ resûlihî Muhammed-i nebî el-meb,ûs bi'l-Kur'an el-mü'eyyed bi'l-mu,cizeti ve'l-burhân ve âlâ âlihî ve ashâbihî ed-dâ,în ile'l-birr ve'l-ihsân*"[27]

"*El-hamdü li veliyyihi ve's-salâtü ve's selâmü alâ nebiyyihi ve alâ alihi ve ashâbihi ecmain*."[28]

2. Vakfı kuran kişinin (vâkıfın) tanıtımı[29]
3. Mütevelli'nin tanıtımı[30]
4. Vakfedilen paranın miktarı[31]
5. Vakfı kuran şahsın vakfın işleyişiyle ilgili şartları
6. Vakfın hukûkî statüsü[32]
7. Vakfiyenin tarihi
9. şahitler.

[25]Bu bölüme "Davet" de denir. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealtı Neşriyâtı, İstanbul 1998, s. 360. Ancak bu dua bölümü çoğunlukla para vakfı kayıtlarında yoktur. Bkz. şaşı Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı, KşS, Defter No:7, s. 103; El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 123.

[26] Örneğin bkz. şaşı Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı, KşS, Defter No:7, ,s. 103; El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 123.

[27] Durdu bint-i Hasan Vakfı, KşS, Defter No:14, s. 40.

[28] " Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 111.

[29] Bu bölüm "Vâkıfın Tanımı" olarak da adlandırılır. Mübahat Kütükoğlu, **age.,** s. 361.

[30] Bu bölüme "Mütevellinin Tanımı" da denir. Mübahat Kütükoğlu, **age.,**s. 361-362.

[31]Bu bölüme "Mevkûfun Tanımı" da denir. Mübahat Kütükoğlu, **age.,**s.362.

[32]Bu bölüm Kütükoğlu'nun adı geçen eserinde "Vakıftan Rücu, Mütevelli'nin Ğıtıazı, Hâkimin Hükmü, ve Vakfı Bozacaklar için Beddua" şeklindeki alt başlıklarla ele alınmıştır. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, **age.,**s. 364-365.

2. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Nakit Para Vakıflarının Hukûkî Temelleri

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta kurulan nakit para vakıflarının vakfiyelerinde genellikle nakit para vakfının hukukî statüsü uzun uzun açıklanmış ve söz konusu vakfın İslâm hukukuna uygunluğu tescil edilmiştir. Vakfı kuranın şartları açıklandıktan sonra, vâkıf veya vekili mahkeme huzurunda üç imama göre nakit para vakfının caiz olmadığını ileri süren ve mütevelliye teslim edilmiş olan paranın kendisine iade edilmesini talep eder. Mütevelli üç imama göre nakit para vakfının caiz olmadığı düşüncesinin doğru olduğunu, ancak İmam Hazret-i Züfer'den İmam Ensarî'nin rivayeti üzerine nakit para vakfının caiz olduğunu söyleyerek parayı vermeyi reddeder. Vâkıf veya vekili bir kez daha itiraz eder ve durumun öyle olmasına rağmen İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye göre vakfın bağlayıcılığı olmadığını ileri sürerek yeniden paranın kendine iadesini talep eder. Mütevelli ise, (günümüz Türkçesiyle) "durum öyledir ama İmameyn-i Hümameyn'e [İmam Ebu Yusuf ve İmam Ebu Muhammed] göre, vakfın caizliği bağlayıcılığından ayrılmaz, yani caiz olan vakıf aynı zamanda bağlayıcıdır" diyerek parayı vermeyi yeniden reddeder. Mahkeme de bu anlayışa uygun olarak nakit para vakfının caiz ve bağlayıcı olduğuna karar verir.

8 şaban 1133 [4 Haziran 1721] tarihinde kaydedilen Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Hatun Vakfı vakfiyesinde bu durum şöyle ifade edilmiştir:

"Vekîl-i mezbûr ınân-ı kelâmını semt-i âhara rücû'a atf edüp cânib-i istirdâda sarf edüp E'immme-i Selâse-i nahârîr aleyhim mennü'l-Meliki'l-Kadîr katlarında vakf-ı nukûd ve ona müteferri'' olan şurût [u] kuyûd sahîh olmadığı ecilden meblağ-ı mezkûr üç yüz guruşu bi'l-vekâle istirdâd taleb ederim dedikde Mütevellî-i mezbûr İbrahim Ağa cevâbında fi'l-hakîka vakf-ı derâhîm ü denânîr E'immme-i Selâse-i nahârîr re'y-i mu'teberleri üzere [sahîh değildir;] lâkin hazret-i İmâm Züfer'den İmâm Ensârî rivâyeti üzere sahîhdir ve fetvâ dahi kavl-i mezkûr üzere olup fî-zemânînâ kuzât-ı İslâm rivâyet-i mezkûr üzere hükme müvellâ olmuşlardır deyü redden imtinâ'' edicekvekîl-i mezbûr tekrâr nizâ'a şürû'' edüp eğerçi rivâyet-i mezkûre üzere vakf-ı merkûm sahîh ve müftâ-bih ve hukkâm dahi rivâyet-i mezkûr üzere hükme müvellâ olmuşlar, lâkin İmâm-ı A'zam ve Hümâm-ı Akdem katında sıhhat lüzûmu müstelzim değildir; ona binâ'en meblağ-ı mezkûr üç yüz guruşu bana teslîm eylesin dedikde mütevellî-i mezbûr tekrâr cevâba tasaddî edüp fi'l-vâki'' kazıyye minvâl-i meşrûh üzeredir, lâkin "el-Vakfu izâ sahha lezime." diyen İmâmeyn-i Hümâmeyn kavl-i şerîfleri üzere sıhhat lüzûmundan müfârık değildir [dedikde] hâkim-i muvakkı'-ı sadr-ı kitâb huzûrunda müterâfi'ân ve fasl u hasme tâlibân olduklarında hâkim-i müşârun-ileyh esbağa'llâhü ni'amehû aleyh hazretleri dahi cânib-i vakfı evlâ ve min-külli'l-vücûh ahrâ görüp vakf-ı mezbûrun rivâyet-i mesfûre üzere evvelen sıhhatine ve sıhhat lüzûmundan müfârık değildir diyenlerin kavl-i şerîfleri üzere sâniyen lüzûmuna dahi mahzar-ı vekîl-i merkûmede şerâyit-ı hükmü mürâ'î olduğu hâlde hükm-i sahîh-i şer'î ve fasl-ı sarîh-ı mer'î eyleyip min-ba'd vakf-ı mezbûr hükm-i mezkûr ile vakf-ı sahîh u lâzım olup nakz u tahvîl ve tağyîr ü tebdîli muhâl oldu."[33]

Bununla birlikte incelenen nakit para vakfı kaydının hepsinde bu tür uzun açıklamalar yoktur. Vâkıfların ölümünden sonra vasiyetleri gereği onlar adına kurulan nakit para vakıfları böyledir. 7 şevvâl 1121 [12 Ekim 1709] tarihli şağı Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı kaydında bu tür bir açıklama yoktur. Vakfın hukukî statüsüne değinilmemiştir. Vâkıfın şartları açıklandıktan sonra vakfedilen Kur'an-ı Kerim ile 40 kuruşun mütevelliye teslim edildiği belirtilmiştir.[34]

[33] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Hatun Vakfı, KŞS, Defter No:10, s. 111-112.
[34] Şağı Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı, KŞS, Defter No:7, s. 103-104.

25 şaban 1133 [21 Haziran 1721] tarihli olan Bîcan bint-i Beşir Vakfı da böyledir. Esasında bu vakıf Bîcan bint-i Beşir adlı kadının ölümünden sonra onun adına kurulmuştur. Söz konusu kayda göre, Lefkoşa'nın Karamanî-zâde Mahallesi Cami-i şerifi imamı Mustafa Efendi bin Mehmet Efendi mahkemeye müracaat ederek Bîcan bint-i Beşir'in öldüğünü, hayatta iken (günümüz Türkçesiyle) "*ben öldükten sonra malımdan 50 kuruş ayrılıp vakfedilsin, bu paranın geliri Karamanî-zade Mahallesi Cami-i Şerifi imamı kim ise ona verilsin, buna karşılık imam efendi beş vakit namazdan sonra Kur'an-ı Kerim'den 10 ayetlik bölüm okuyarak sevabını ruhuma hediye eylesin*"[35] diye vasiyet ettiğini belirterek söz konusu caminin imamı kendisi olduğu için Bîcan Hanım'ın terekesinden bu parayı talep ettiğini beyan etmiştir. Fakat terekeyi elinde tutan Emete bint-i Kasım Çelebi "bu vasiyet konusunda benim bilgim yok" diyerek parayı vermeyi reddetmiştir. Bunun üzerine mahkeme davacıdan şahit bulmasını istemiştir. Aynı mahallede yaşayan Cafer Ağa bin Mehmet, Ahmet Çelebi bin İbrahim ve Mehmet Ağa bin Ahmet şahitlik etmesi üzerine imam Efendi'nin talebi kabul edilmiştir.

18 Cemaziyelevvel 1126 [1 Haziran 1714] tarihli kayda göre, Lefkoşa'nın Debbağhane Mahallesi'nde ölen Kara Meryem Hatun bir nakit para vakfı kurmuş ve mütevelli olarak da Hasan Beşe bin Abdullah'ı tayin etmiştir. Kara Meryem Hatun ölünce mütevelli Hasan Beşe bin Abdullah mahkemeye müracaat ederek müvekkili Kara Meryem Hatun'un vârisi olmadığı için öldükten sonra evinin satılarak geliriyle bir vakıf kurulmasını vasiyet ettiğini, mütevelli olarak da kendisini seçtiğini belirtmiştir. Mütevelliye göre söz konusu ev 31 kuruşa Fatma Hatun'a satılmış ve kendisi bu parayı mütevelli olarak teslim almıştır.[36]

1 Muharrem 1137 [20 Eylül 1724] tarihli kayda göre Lefkoşa'nın Debbağhane Mahallesi'nde yaşayan Çorbacı Mustafa Ağa bin Nurullah aynı mahallede bulunan mescide 10 kuruş vakfetmiş ve bu paranın gelirinin söz konusu mescidin imamlarına verilmesini şart koşmuştur.[37]

15 Cemaziyelahir 1139 [5 şubat 1727] tarihli kayıt da yukarıdaki iki kayda benzemektedir. Söz konusu kayda göre, Arap Ahmet Paşa Camisi Mütevellisi olan El-Hâc Sinan Ağa mahkemeye başvurarak şuanda ölmüş olan Hanım bint-i Halil'in ölümünden beş gün önce "öldükten sona malımın üçte biri olan 50 kuruşu vakfettim, paranın işletilmesinden elde edilen faizinden 1 akçe mütevelliye verilsin, kalan para Arap Ahmet Paşa Camisinde imam olanlara verilsin, onlar da karşılık olarak akşam namazından sonra Kur'an-ı Kerim'den 10 ayet miktarında okuma [şifa] yapsın ve sevabını ruhuma hediye etsin" dediğini belirtmiştir. Mütevelli paranın terekeden tahsilini talep etmekteydi. Terekeyi elinde bulunduran Emine bint-i Ali ise terekenin kendisinde olduğunu kabul ancak böyle bir vasiyetin varlığını reddetmiştir. Molla İsmail ibn-i el-Hâc Ali ile Yusuf Ağa ibn-i Abdullah, Mütevelli El-Hâc Sinan Ağa'yı destekleyici şahadette bulununca mahkeme söz konusu 50 kuruşun mütevelliye teslimine karar vermiştir.[38]

Bu döneme ait 14 para vakfı kaydının 9'unda vakfın hukûkî statüsüne değinilmiş ve bazen kısa[39] bazen de uzun[40] olarak gerekli açıklamalar yapılmıştır.

---

[35] "*hâl-i hayâtında maraz-ı mevtinde tasarrufât-ı şer„iyyesi nâfize olduğu hâlde bi-emri'llâhi Te„âlâ vefât eylediğimde mâlımdan elli guruş ihrâc u ifrâz ve hasbeten li'llâhi Te„âlâ vakfolunup gallesi mescid-i mezbûrda her kim imâm olursa ona meşrût olup ol dahi ahz ve her yevm ba„de-salâti'l-mağrib Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'dan bir aşr-ı şerîf tilâvet edüp sevâbını rûhuma hibe eylesin deyü vasiyyet edüp*", Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KŞS, Defter No:10, s. 123.

[36] Kara Meryem Hatun Vakfı, KŞS, Defter No:8, s. 1107. Bu kayıtta vâkıfın şartlarına değinilmemiştir.

[37] Çorbacı Mustafa Ağa bin Nurullah Vakfı, KŞS, Defter No:11, s. 96.

[38] Hanım Bint-i Halil Vakfı, KŞS, Defter No: 12, s. 133.

[39] "*vekîl-i mezbûr ınân-ı kelâmını semt-i rücû„a atfedip vakf-ı nukûd ve ona müteferri„ olan şurût u kuyûd sahîh olmadığı ecilden meblağ-ı mezkûru istirdâd murâd edüp hâkim-i muvakkı„-ı sadr-ı kitâb huzûrunda müterâfi„ân alâ-tarîkı'l-muhâkeme taleb ü da„vâ eylediklerinde hâkim-i mûmâ-ileyh dahi cânib-i vakfı evlâ görüp alâ-kavli men-yerâhü*

Kurulan nakit para vakfının hukûkî statüsünün yapıldığı 9 kayıtta genellikle iki temel özellik üzerinde durulmuştur:

1. İslâm hukukuna/hukukçularına göre nakit para vakfının caiz [sahîh] olması
2. İslâm hukukuna/hukukçularına göre nakit para vakfının bağlayıcı [lüzum/lâzım] olması

Ele alınan dönemde kurulan ve nakit para vakfının hukukî statülerinin açıklandığı 9 nakit para vakfı kaydının 6'sında nakit para vakfının caiz [sahîh] olduğu İmam Züfer'e atfedilmiştir. Bu atıflara göre İmam Ensarî nakit para vakıflarının caizliği konusunda İmam Züfer'den bir rivayet nakletmiştir. Böylece nakit para vakfı caiz sayılmıştır. Bu durum genellikle şöyle ifade edilmiştir:

"İmâm Züfer aleyhi rahmedü'l-ekberden vakıf nukûdun ve ana müteferri,, eden şurût u kuyûdun sıhhatini rivâyet eden İmâm Ensârî aleyhi rahmedü'l-bârî'nin kavl-i şerîfi müftâ-bih olup fî zamâninâ kuzât-ı İslâm ve vülât-i enâm rivâyet-i mezbûre üzre hükm-i müvellâ olmuşlardır deyü redden imtinâ (…)."[41]

"lakin imâm-ı mu,teber-i hümâm cennet-makarr-ı hazret-i İmâm Züfer'den İmâm Ensârî rivâyeti üzre vakf-ı nükûd ve ona müteferri,, olan şürût ve kuyûd sahîhcedir binâ'enaleyh vakf-ı mezbûr sahîh ve ber-mûceb-i şart-ı vâkıf aldığı akçeyi teslîmden imtinâ,, idüp (…)"[42]

"*Hazret-i Züfer'den dâric-medâric rahmet-i Bârî İmâm Ensârî rivâyetinde vakf-ı nükûd ve zımnında olan şurût u kuyûd sahîh ve câ'iz ve şeref-i sıhhat ve cevâzı hâ'izdir deyü meblağ-ı mezkûru redden imtinâ,,"*[43]

---

vakf-ı mezbûrun sıhhat ü lüzûmuna ba,,de'l-hükm vekîl-i mezbûr bî-vech mu,,ârazadan men,, olunup min-ba,d vakf-ı mezbûr hükm-i mezkûr ile vakf-ı sahîh u lâzım olup nakz [u] tahvîli ve tağyîr ü tebdîli muhâl oldu." El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KŞS, Defter No.10, s. 123.

[40] "*Vekîl-i ârif kelâmını semt-i âhara sârif olup mütevellî-i mûmâ-ileyh muvâcehesinde bi'l-vekâle takrîr-i da,,vâ ve tasvîr-i müdde,,â edüp vakf-ı nukûd ve zımnında olan şurût u kuyûd inde'l-e"immeti's-selâseti't-tehârîr aleyhim rahmedü'l-meliki'l-habîr sahîh olmamağla vakf-ı mezbûrdan vekâletim hasebiyle rücû,, eyledim meblağ-ı mersûm altı yüz guruşun bana reddini taleb ederim dedikde mütevellî-i reşîd cevâb-ı sedîde agâz edüp fi'l-vâki,, lede'l-e"immeti's selâse vakf-ı nukûd bâtıl ve zımnında olan şurût u kuyûd hilye-i sıhhat ve kabûlden âtıldır lâkin hazret-i imâm-ı mu,,teber ve hümâm-ı cennet-makarr Hazret-i İmâm Züfer aleyhi rAhmedü'l-ekberden vakıf nukûdun ve ana müteferri,, eden şurût u kuyûdun sıhhatini rivâyet eden İmâm Ensârî aleyhi rAhmedü'l-Bârî'nin kavl-i şerîfi müftâ-bih olup fî zamâninâ kuzât-ı İslâm ve vülât-i enâm rivâyet-i mezbûre üzre hükm-i müvellâ olmuşlardır deyü redden imtinâ,, ve hâkim-i mevki,, sadr-ı kitâb tûbâ leh ve hüsne me"âb hazretleri huzûrunda müterâfi,,în ve fasl u hasma tâlibân olduklarında hâkim-i müşârun-ileyh esbağallâhu ni,amehû ileyh hazretleri dahi cânib-i vakfı evlâ ve ahrâ görüp vakf-ı mezbûrun imâm-ı merkûm aleyhi rAhmedü'l-meliki'l-kayyûm re"y-i şerîfi ve mezheb-i münîfi üzre sıhhatine hükm-i sahîh-i şer,,î ve kazâ-i sahîh-i sarîh-i mer,,î eyledikden sonra vekîl-i merkûm fâik ve ârif-i hakâyık ve dakâyık tekrâr bi'l-vekâle nizâ,,a şurû,, ve bast-ı mukaddimâta rücû,, edüp eğer nukûd-ı mezbûrenin sıhhat-i vakfiyyeti hükm-i hâkim ile sahîha oldu lâkin imâm-ı akdem ve hümâm-ı efham Ebû Hanîfe-i Küfî cûzâ hayru'l-cezâ ve Küfî hazretleri katında sıhhat lüzûmu müstelzim olmamağla vakfdan rücû,, amiknet ve fesh ve ibtâle kudret olmağın vakf-ı mezbûrdan vekâletim hasebiyle bu vechile rücû,, etdim deyü tekrâr da,,vâ-yı istirdâd edicek mütevellî-i merkûm cevâb-ı bâ-savâba tasaddî edüp eğerçi imâm-ı mûmâ-ileyh rahmedullâhi aleyh kavl-i şerîfi üzre sıhhat lüzûmu müstelzim değildir lâkin İmâmeyn-i Hümâmeyn Ebû Yusuf Yakub bin İbrahim el-İmâmü's-Sânî ve İmâm-ı Sâlis Muhammed bin eş-Şeybânî mezheb-i şerîflerinde sıhhat lüzûmu müstelzimdir deyü tekrâr mürâfa,a ve merreten ba,,de uhrâ mürâfa,,a edüp kazâ-i sâbıkı ihkâm ve emr-i vakfı ibrâm recâsıyla luzûm-ı vakfa hükm ve kazâ iltimâs edicek hâkim-i mûmâ-ileyh ahsenallâhu ileyh dahi iltimâs-ı mütevellî-i merkûma muvâfakat edüp mes"ûl fi'l-hükm olduğu halde hükm-i sahîh-i şer,,î ve kazâ-i sarîh-i mer,,î eyleyüp min ba,,d vakf-ı mezbûr hükm-i mastûr ile sahîh ve lâzım olup efrâd-ı âferîdeden bir ferd içün şer,,an nakz u tahvîle mecâl muhâl ve tebdîl ü tağyîri mümteni,,üll-ihtimâl oldu."* Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa Vakfı, KŞS, Defter No:16, s. 140-142.

[41] Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa Vakfı, KŞS, Defter No:16, s. 140-142.

[42] Durdu bint-i Hasan Vakfı, KŞS, Defter No:14, s. 40.

[43] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No:12, s. 35-36; "lâkin hazret-i İmâm Züfer'den İmâm Ensârî rivâyeti üzere sahîhdir.", Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No:10, s. 111-112; "*İmâm Züfer hazretlerinden Ensârî rivâyeti üzre sahîhdir deyü meblağ-ı mezbûru redden imtinâ,, idüp*", El-Hâc Mustafa bin Yavuz Vakfı, KŞS, Defter No:12, s.49-50; "*hazret-i İmâm Züfer aleyhi rahmetü'l-ekberden İmâm Ensârî aleyhi rahmetü'l-bârî rivâyeti üzre vakf-ı nükûd ve zımnında olan şurût u kuyûdun sıhhati mukarrerdir deyü teslîmden imtinâ,,*", Hasan Ağa İbn-i el-Hâc İsmail Ağa Vakfı, KŞS, Defter No:15, s. 87.

2 kayıtta ise hem caizlik konusunda hem de bağlayıcılık konusunda herhangi bir atıf yapılmamış, kararı hâkim vermiştir. Bu durum şöyle ifade edilmiştir:

"Hâkim-i mûmâ-ileyh dahi cânib-i vakfı evlâ görüp alâ-kavli men-yerâhü vakf-ı mezbûrun sıhhat ü lüzûmuna ba'de'l-hükm vekîl-i mezbûr bî-vech mu'ârazadan men' olunup min-ba'd vakf-ı mezbûr hükm-i mezkûr ile vakf-ı sahîh u lâzım olup"[44]

1 kayıt ise bir evin satılarak elde edilen paranın vakfedilmesi şeklinde olduğu için farklı bir durum söz konusudur. 14 Cemaziyelahir 1158 [14 Temmuz 1745] tarihli kayda göre, Lefkoşa'da Kızılkule Mahallesi'nde yaşayan Gülsüm bint-i Derviş Kızılkule Mahallesi'nde bulunan evini vakfetmiştir. Vakfiye şartlarına göre, hayatta olduğu sürece bu evde kendisi oturacak, ölünce mütevelli olarak tayin ettiği Omorfa Kazasına bağlı Peristerona köyü Camisi imamı ve mütevellisi El-Hâc Abdurrahman Efendi ibn-i Davud hâkim izni ile evi satacak, evin parasını işletecek [istirbâh edecek], elde edilen gelir adı geçen cami imamlarına verilecek, imamlar bunun karşılığında her sabah bir Yasin-i şerif okuyup sevabını vakfın kurucusunun ruhuna hediye edeceklerdi. Kayıt sırasında Gülsüm Hanım bizzat mahkemede bulunmuştur. Vakfedilen mal doğrudan doğruya nakit para olmadığından vakfın hukukîliği konusunda nakit para vakıflarına benzer bir gelişme söz konusu olmuştur. Vakfı kuran (günümüz Türkçesiyle) "*akar vakfı Ebu Numan bin Sabit el-Kûfi katında sahihtir ama bağlayıcı değildir. Bu nedenle vakfetmekten vazgeçtim*" demiştir. Mütevelli ise "*bu doğrudur ama İmam-ı sâni Ebu Yusuf bin Yakub ve İmam-ı sâlis Mehmet Şeybanî'ye göre caiz olması bağlayıcı olması anlamına gelir*"[45] diyerek vakıftan dönüşü reddetmiştir. Hâkim de bu görüşü onaylamış ve vakıf geçerlilik kazanmıştır.[46]

Nakit para vakıflarının bağlayıcılığı [lüzumu/lâzım oluşu] konusunda ise Şeyhâmeyn-i Hümâmeyn denilen İmam Ebu Yusuf ile İmam Ebu Muhammed'e atıf yapılmıştır. Bu imamlara göre vakfın caiz olması bağlayıcı olduğu anlamına da gelir. 9 nakit para vakfı kaydının[47] 7 tanesinde bu atıf vardır. Söz konusu 7 kaydın birinde "Şeyhameyn-i Hümâmeyn" denilerek söz konusu imamlar açıkça yazılmamıştır.[48] Ancak diğer 6 kayıtta "Şeyhameyn-i Hümâmeyn"in kim olduğu açıkça yazılmıştır.[49]

---

[44] El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KŞS, Defter No:10, s. 123 ; "*mûmâ-ileyh kelâmını semt-i âhara atf idüp vakf-ı mezbûrdan rücû' murâd iderim deyü mezbûr Menlâ Ahmed'den istirdâd eyledikde hâkim-i mevki'-i sadr-ı kitâb tûbâ-lehû ve hüsn-i me'âb hazretleri dahi vakf-ı mezbûrun sıhhatine ba'de'l-hükm mezbûr Menlâ Ahmed'in zabtına tenbîh birle*", Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Ağa Vakfı, KŞS, Defter No:15, s. 30.

[45] Şıfadeler tarafımızdan sadeleştirilmiştir.

[46] Gülsüm bint-i Derviş Vakfı, KŞS, Defter No:16, s. 30-31.

[47] Aslında Gülsüm bint-i Derviş Vakfı'nın kaydı doğrudan doğruya nakit para vakfı değildir. Ancak evin satılması sonucu elde edilecek para vakfedildiği için bu çerçevede değerlendirilmiştir.

[48] "Şeyhâmeyn-i Hümâmeyn kavl-i şerîfleri üzere sıhhat lüzûmundan müfârık değildir ", Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No:10, s. 111-112.

[49] "*İmâmeyn-i hümâmeyn İmâm Ebu Yusuf es-Sânî ve İmâm Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî âmilehüma'llâhu te'âlâ bi'l-lütfi's-samedânî katlarında sıhhat ve lüzûm-ı mütelâzımân ve mütekâribândır.*", El-Hâc Mustafa bin Ömer Vakfı, KŞS, Defter No:12, s. 49-50; "*lâkin İmâm Rabbânî Ebû Yusuf el-imâmü'l-imâmi's-sânî mezheb-i hatîrlerinde vâkıf mücerred vakaftü demekle ve imâm-ı sâlis Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî re'y-i münîrinde teslîm-i ile'l-mütevellî olunmağla lüzûm ârız olup rücû'a ihtimâl muhâldir.*", Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No:12, s. 35-36; "*imâmeyn-i hümâmeyn İmâm Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî re'y-i münîflerinde sıhhat ve lüzûm tev'emân olmağla vakf-ı mezbura lüzûm dahi ârız olmuşdur.*", Durdu bint-i Hasan Vakfı, KŞS, Defter No:14, s. 40; "*imâmeyn-i hümâmeyn Ebû Yusuf Yakub bin İbrahim el-imâmü's-sânî ve imâm-ı sâlis Muhammed bin el-Hasan eş-Şeybânî mezheb-i şerîflerinde sıhhat-i lüzûmdan gayr-i mufârakadır.*", Hasan Ağa ibn-i Hacı İsmail Ağa Vakfı, KŞS, Defter No:15, s. 87; "*İmâmeyn-i Hümâmeyn Ebû Yusuf [sh. 142] Yakub bin İbrahim el-İmâmü's-Sânî ve İmâm-ı Sâlis Muhammed bin eş-Şeybânî mezheb-i şerîflerinde sıhhat lüzûmu müstelzimdir.*" Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa, KŞS, Defter No:16, s. 140-142; "*İmâm-ı Sânî Ebû Yusuf bin Yakub ve İmâm-ı Sâlis Mehmed Şeybânî katında sıhhat lüzûmu müstelzimdir.*" Gülsüm bint-i Derviş Vakfı, KŞS, Defter No:16, s. 30.

3. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kurulan Nakit Para Vakıflarında Vâkıflar, Vâkıf Vekilleri ve Mütevelliler

Kıbrıs'ta nakit para vakfı ile ilgili kayıtlarda eğer varsa duadan sonra vakfı kuranlar tanıtılmaktadır. Bazı kayıtlarda dua bölümü yoktur ve doğrudan vâkıfın veya vekilinin, vekilliğe ğabit olanların ve kurucu mütevellinin tanıtımı söz konusudur. 20 ğaban 1133 [16 Haziran 1721] tarihli kayda,

"*Medîne-i Lefkoşa mahallâtından Arabahmedpaşa Mahallesi sâkinlerinden el-Hâc Ahmed bin Osman nâm kimesne tarafından husûs-ı âti'l-beyâna vekîl olup vekâleti nehc-i şer,î üzere sâbite olan es-Seyyid Ahmed Çelebi ibn-i es-Seyyid Ali nâm kimesne meclis-i şer,-i hatîr-ı lâzımü't-tevkîrde mahalle-i mezbûrda vâki,, Câmi,-i Şerîf Evkâfı Mütevellîsi olan işbu râfı,u'l-kitâb el-Hâc Sinan Ağa bin Ali nâm kimesne mahzarında bi'l-vekâle ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edüp*"[50] ifadesiyle başlanmıştır.

Bazen tescil sırasında vâkıfın vekili değil bizzat kendisi mahkemede hazır bulunmaktadır. 11 Rebiülahir 1150 [8 Ağustos 1727] tarihli kayıt böyle bir kayıttır ve vakfın kaydına "*Arab Ahmed Paşa mahallesi sâkinlerinden sâhibü'l-hayrât Emîr Ağa-zâde es-Seyyid Ali Ağa nâm kimesne meclis-i şer,de işbu hâzır-ı bi'l-meclis Mütevellî Molla Ahmed bin Mehmed muvâcehesinde takrîr-i kelâm idüp*"[51] denilerek başlanmıştır.

Eğer vakfı kuranların sayısı birden fazla ise iştirak eden herkes ayrı ayrı yazılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bu tür bir nakit para vakfına tesadüf edilmemiştir.

Bu araştırmada kaynak olarak Lefkoşa şer'iye Sicilleri kullanıldığı için XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta nakit para vakfı kuranların hepsinin Lefkoşalı olduğu görülmektedir. 14 kayıttan 13'ünde vâkıfın yaşadığı mahalle de belirtilmiştir. 1 kayıtta mahalle belirtilmemiş sadece vâkıfın Lefkoşa'da yaşamakta olduğu ifade edilmiştir.[52] 1709-1750 yılları arasında nakit para vakfı kuranların 3 tanesi Ömeriye Mahallesi'nde,[53] 2 tanesi Kızılkule Mahallesi'nde,[54] 3 tanesi Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nde,[55] 2 tanesi Debbağhane Mahallesi'nde,[56] 1 tanesi Nevbethane Mahallesi'nde,[57] 1 tanesi Cami-i Cedîd Mahallesi'nde[58] ve 1 tanesi de Karamanî-zâde Mahallesi'nde[59] yaşıyordu.

1709-1750 yılları arasında kurulan 14 nakit para vakfının 9 tanesi kadınlar tarafından, 5 tanesi ise erkekler tarafından kurulmuştur. Vakfın tescili sırasında 9 kadının 4 tanesi mahkemede vekilleri aracılığıyla temsil edilmiştir.[60] 1 tanesinde ise vakfı kuran kişi mahkemede bizzat hazır bulunmuştur.[61] Kadınlar tarafından kurulan nakit para vakfından 4 tanesi vâkıflarının

[50] El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 123.

[51] Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KşS, Defter No:15, s. 30.

[52] Hasan Ağa ibn-i Hacı İsmail Vakfı, KşS, Defter No:15, s. 87.

[53] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 111-112; Durdu bint-i Hasan Vakfı, KşS, Defter No:14, s.40; şaşı Cemile bint-i Abdülkadir Vakfı, KşS, Defter No:7, s. 103-104.

[54] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KşS, Defter No:12, s. 35-36; Gülsüm bint-i Derviş Vakfı, KşS, Defter No:16, s. 30.

[55] Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KşS, Defter No:10, s.123; Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KşS, Defter No: 15, s. 30; Hanım bint-i Halil Vakfı, KşS, Defter No:12, s. 133.

[56] Kara Meryem Hatun Vakfı, KşS, Defter No:8, s. 107; Çorbacı Mustafa Ağa bin Nurullah Vakfı, KşS, Defter No.11, s. 96.

[57] Hacı Mustafa bin Ğıvaz Vakfı, KşS, Defter No:12, s. 49-50.

[58] Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa, KşS, Defter No:16, s. 140-142.

[59] Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 123.

[60] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KşS, Defter No:10, s. 111-112; Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KşS, Defter No:12, s. 35-36; Durdu bint-i Hasan Vakfı, KşS, Defter No:14, s. 40; Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa, KşS, Defter No:16, s. 140-142;

[61] Gülsüm bint-i Derviş Vakfı, KşS, Defter No:16, s. 30.

ölümlerinden sonra vasiyetleri üzerine kurulmuştur.[62] Söz konusu yıllarda kurulan nakit para vakıflarından 5'i erkekler tarafından kurulmuş ve tescil sırasında vâkıflardan ikisi mahkemede hazır bulunmuş,[63] kalan 3'ü ise vekilleri tarafından temsil edilmiştir.[64]

Arsa, ev, dükkân vb. taşınmaz malların vakfedilmesinde olduğu gibi,[65] incelenen nakit para vakıflarında da iki mütevelli ile karşılaşılmaktadır. Đlk mütevelli vakfın kaydı sırasında varsa vekille, vekil yoksa vâkıfın kendisiyle birlikte mahkemede hazır bulunmaktadır. Đkinci mütevelli ise vakıf kurulduktan sonra vakfı idare edecek olan mütevellidir ve bu ikisi birbirinden farklıdır. Bu nedenle ilkine "*kurucu mütevelli"*, ikincisine ise "*idareci mütevelli*" adı verilebilir. Kurucu mütevellinin görev süresi vakfın sicile kaydedilmesi ile sona ermektedir. Ancak kurucu mütevelli idareci mütevelli olarak da atanabilmektedir. Đdareci mütevellilerin görev süresi normal şartlarda ömür boyudur.

Vakfın kaydı sırasında kurucu mütevellinin varlığı bir ön şart olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü para vakfının kayıt işlemlerinin Đslâm hukukuna uygun olarak tamamlanması için mahkemede bir kurucu mütevelli olması gerekmektedir. Kurucu mütevellinin görevi bir kayıtta *"vakf-ı âtiü'l-beyânı li-ecli't-tescil (...)"*[66] şeklinde belirtilmiştir. Söz konusu mütevellinin görevi bir başka kayıtta ise "*vakf-ı atiü'z-zikre li-ecli't-tescil*"[67] şeklinde ifade edilmiştir. Öyleyse kurucu mütevellinin temel görevi vakfın kaydının tescilini sağlamaktır. Bu mahkemede gerçekleşmekten sonra görevi sona ermektedir. Đdareci mütevelli ise vakıf kurulduktan ve mahkemede tescil edildikten sonra genellikle bir ücret karşılığında vakfı idare eden kişidir. Kurucu mütevelli ile idareci mütevelli arasındaki farklardan biri ikincisinin bu görevi para karşılığı yapmış olmasıdır. Bu nedenle vâkıflar vakfını kurup kaydettirirken mütevellilerin ne kadar maaş alacaklarını da kayıtlara geçirtmişlerdir. 1709-1750 yılları arasında kurulan para vakıflarından 3 tanesi vâkıfların ölümünden sonra kurucu mütevellilerin girişimiyle mahkemede tescil ettirilmiştir.[68]

Tablo 1. XVIII. Yüzyılda Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıflarında Mütevellilere Verilen Ücret

Vakfın Adı	Mütevellinin ücreti (yıllık)
Ağa Cemile bint-i Abdülkadir Vakfı	4 kuruş
Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı	20 kuruş
Ahmet bin Osman Vakfı	2 kuruş
El-Hâc Mustafa bin Đvaz Vakfı	2 kuruş
Durdu bint-i Hasan Vakfı	1,5 kuruş
Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı	6 kuruş
Hasan Ağa ibn-i el-Hâc Đsmail Ağa Vakfı	12 kuruş

Para vakfedenler veya onların vekilleri, mütevellilik hizmeti karşılığı olarak vakfın mütevellisine verilecek yıllık ücreti ve vakfın idareci mütevelli olmak hakkının kimlerde olduğu

[62] Ağa Cemile bint-i Abdülkadir Vakfı, KâS, Defter No:7, s. 103-104; Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KâS, Defter No:10, s. 123; Hanım bint-i Halil Vakfı, KâS, Defter No.12, s. 133; Kara Meryem Hatun Vakfı, KâS, Defter No:8, s. 107. Vasiyet üzerine XVII. Yüzyılda kurulan para vakıfları için bkz. Özen Tok, a.g.e., s. 157-170.

[63] Hacı Mustafa bin Đvaz Vakfı, KâS, Defter No:12, s. 49-50; Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KâS, Defter No:15, s. 30.

[64] Hasan Ağa ibn-i Hacı Đsmail Vakfı, KâS, Defter No:15, s. 87; Ahmet bin Osman Vakfı, KâS, Defter No:10, s. 123.

[65] Fatma Hatun bint-i Hüseyin Vakfı, KâS, Defter No:14, s. 9; Es-Seyyid Mustafa Bekir Efendi ibn-i Ali ibn-i Sina, KâS, Defter No:21, s. 314.

[66] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KâS, Defter No:10, s. 111-112.

[67] Durdu bint-i Hasan Vakfı, KâS, Defter No:14, s. 40.

[68] Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KâS, Defter No:10, s. 123; Hanım Bint-i Halil Vakfı, KâS, Defter No: 12, s. 133; Kara Meryem Hatun Vakfı, KâS, Defter No:8, s. 107.

konusunu da açıklığa kavuşturmuşlardır. Vakfiyesi sicile kaydedilen nakit para vakıflarından 7 tanesinde mütevelliye verilecek ücret açıkça yukarıda tablo halinde gösterilmiştir.

1709-1750 yılları arasında kurulan nakit para vakfı kayıtlarına göre aynı kişi önce kurucu mütevelli, vakfın tescilinden sonra da idareci mütevelli olarak atanabilmekteydi. Bu konuda 3 kayıt bulunmaktadır: 8 şaban 1133 [4 Haziran 1721] tarihli Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı kaydına göre, vâkıfın eşi olan İbrahim Ağa bin Mehmet Ağa, önce kurucu mütevelli olarak vakfı tescil ettirmiş, sonra da vâkıfın şartı gereği idareci mütevelli olarak tayin edilmiştir.[69] 20 şaban 1133 [16 Haziran 1721] tarihli El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı kaydına göre, El-Hâc Sinan Ağa bin Ali önce kurucu mütevelli olarak vakfı sicile kaydettirmiş, sonra da vâkıfın şartı gereği idareci mütevelli olarak atanmıştır.[70] Yine 12 Rebiülahir 1139 [7 Aralık 1726] tarihli Hatice bint-i Abdullah Vakfı kaydına göre El-Hâc Mustafa Efendi vakfı önce kurucu mütevelli sıfatıyla sicile kaydettirmiş sonra da vâkıfın şartı gereği idareci mütevelli olarak tayin edilmiştir.[71]

Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı kurucusunun diğer nakit para vakıflarında görülmeyen ilginç bir durumu vardır. Vâkıf bir mütevelli tayin etmiş olmasına rağmen kendisi hayatta olduğu sürece vakfın "*şürût-ı kuyûd*"unun kendi yetkisinde olacağını, kendisi öldükten sonra da bu yetkinin evladına intikal edeceğini şart olarak belirlemiştir. Ayrıca mütevelliyi veya Kur'ân-ı Kerim okuyacak 10 kişiyi azletme yetkisinin de yine hayatta olduğu sürece kendisinde olacağını kayda geçirtmiştir.[72]

4. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kurulan Nakit Para Vakıflarında Vakfedilen Para Miktarı ve Bu Paraların İşletilmesi

1709-1750 yılları arasında kurulan 14 nakit para vakfından 13'ünde vakfedilen paranın miktarı bellidir. 1 nakit para vakfı vâkıfın ölümünden sonra evinin satılmasıyla elde edilecek para ile kurulmuş olacağından/olduğundan vakfedilen miktar belli değildir. Vakfedilen paralarla ilgili tablo aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2. XVIII. Yüzyılda Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıflarında Vakfedilen Para Miktarları

Vakfın Adı	Vakfedilen Para Miktarı
şaşı Cemile bint-i Abdülkadir Vakfı	40 kuruş
Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı	300 kuruş
Ahmet bin Osman Vakfı	40 kuruş
Bîcan bint-i Beşir Vakfı	50 kuruş
El-Hâc Mustafa bin İvaz Vakfı	40 kuruş
Hatice bint-i Abdullah Vakfı	300 kuruş
Durdu bint-i Hasan Vakfı	50 kuruş
Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı	400 kuruş
Hasan Ağa ibn-i el-Hâc İsmail Ağa Vakfı	300 kuruş
Fatma Hatun bint-i Hüseyin Vakfı	600 kuruş
Gülsüm bint-i Dervişş Vakfı	Belirtilmemiş[73]
Kara Meryem Hatun Vakfı	31 kuruş
Hanım bint-i Halil Vakfı	50 kuruş
Çorbacı Mustafa Ağa Vakfı	10 kuruş
Toplam	2211 kuruş

[69] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KşS, Defter No: 10, s. 111-112.
[70] Ahmet bin Osman Vakfı, KşS, Defter No.10, s. 123.
[71] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KşS, Defter No:12, s. 35-36.
[72] Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KşS, Defter No:15, s. 30.
[73] Vâkıf ölünce evinin satılmasıyla elde edilecek para vakfedilmiştir. Vâkıf kayıt sırasında hayatta olduğundan ve ev de satılmamış olduğundan vakfedilen para miktarı belli değildir.

Tablodan da görüleceği üzere 1709-1750 döneminde kurulan nakit para vakıflarında vakfedilen en düşükmiktar 10 kuruş,en yüksek miktar ise 600 kuruştur. Vakfedilen toplam miktar ise 2211 kuruştur.

1709-1750 yılları arasındaki dönemde Kıbrıs'ta kurulan 14 nakit vakfının sadece 1'inde vakfedilen paraların işletilmesinden hiç bahsedilmemiştir. Bu vakıf vasiyeti üzerine vâkıfın ölümünden sonra evinin satışından elde edilen para ile kurulmuştur.[74] Yine söz konusu 14 nakit para vakfının 3'ünde paranın nasıl işletileceği açıkça belirtilmemiş,sadece "*vakf olunub gallesi*"[75], "*on kuruş vakf ve gallesini*"[76] ve "*bey,, edüp semenini istirbâh*"[77] ifadeleri kullanılmıştır. Bu vakıfların 4 tanesinde biraz daha ayrıntı olmasına rağmen yine bir netlik yoktur ve

"*yed-i mütevellî ile [alâ-]vechi'l-halâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî yâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ikisinin biriyle istirbâh ve istiğlâl olunup*",[78] "*yed-i mütevellî ile alâ-vechi'l-halâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile veyâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ikisinden biri ile istirbâh ve istiğlâl olunup*",[79] "*meblağ-ı mezkûr vech-i şer,î üzre istirbâh olunup*"[80] ve "*Ber vech-i meşru''i''mâl*"[81] ifadeleri kullanılmıştır.

Bîcan bint-i Beşir Vakfı vâkıfın ölümünden sonra 50 kuruş vâkıfın terekesinden alınarak kurulmuştur. Vâkıfın şartına göre vakfın "*gallesi*" Lefkoşa'da Karamani-zâde Mahallesi mescidinde bulunan imamlara verilecek, imam efendiler de buna karşılık akşam namazından sonra "*bir aşr-ı şerif* " okuyup sevâbını vâkıfın ruhuna hediye edeceklerdi. Paranın nasıl işletileceği açıklanmadığı için yıllık geliri hesaplamak mümkün görünmemektedir.[82]

Ancak Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, Ahmet bin Osman Vakfı ve Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı'nın harcamalarından hareketle vakfedilen paraların yıllık yüzde kaç faiz ile işletilmesinin hedeflendiği ortaya konulabilmektedir. Buna göre; Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı için vakfedilen para 300 kuruştur. Bu paranın "*yed-i mütevellî ile [alâ-]vechi'l-halâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî yâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ikisinin biriyle istirbâh ve istiğlâl*" olunmasından elde edilecek faizin yıllık 60 kuruş olması beklenmektedir. Yıllık 60 kuruşluk gelirin; 30 kuruşu her ay "*Kur''ân-ı azîmü'ş-şân'dan bir hatm-i şerîf edüp sevâbını*" vâkıfın ruhuna hediye etmesi şartıyla, Ömeriye Camii'nde imam olan Es seyyih Hafız Ali'ye, 5 kuruşu ise *"her sene Leyle-i Kadir'de iki hatm-i şerîf tekmîl edüp birinin sevâbını"* birinin sevabını vâkıfın babasının, diğerinin sevabını da vâkıfın annesinin ruhuna hediye etmesi şartıyla ise yine aynı kişiye verildikten sonra kalan 25 kuruşun 20 kuruşu mütevelliye verilecek, kalan 5 kuruşa ise mum alınacaktı. Sonuç olarak bu vakfın parası % 20 yıllık faiz ile işletilmiştir demektir. Çünkü 300 kuruşun yıllık % 20 ile işletilmesi sonucu elde edilecek gelir 60 kuruştur.[83]

El-Hâc Ahmet bin Osman vakfı için vakfedilen para 40 kuruştur. Bu paranın "*yed-i mütevellî ile alâ-vechi'l-halâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile veyâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ikisinden biri ile istirbâh ve istiğlâl"* olunmasından elde edilecek faizin yıllık 8 kuruş olması beklenmektedir. Yıllık 8 kuruşluk gelirin; yılda 3'er kuruş 2 müezzine [Toplam 6 kuruş] ve yıllık 2 kuruş da

[74] Kara Meryem Hatun Vakfı, KŞS, Defter No:8, s. 107.
[75] Bîcan bint-i BeşirVakfı, KŞS, Defter No:10, s. 123.
[76] Çorbacı Mustafa Ağa bin Nurullah Vakfı, KŞS, Defter No.11, s. 96.
[77] Gülsüm bint-i DervişVakfı, KŞS, Defter No:16, s. 30.
[78] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No: 10, s. 111-112.
[79] El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KŞS, Defter No.10, s. 123.
[80] Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KŞS, Defter No:15, s. 30.
[81] Hanım Bint-i Halil Vakfı, KŞS, Defter No: 12, s. 133.
[82] Bîcan bint-i BeşirVakfı, KŞS, Defter No:10, s. 123.
[83] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No: 10, s. 111-112.

mütevelliye verilecekti. Sonuç olarak bu vakfın parası % 20 yıllık faiz ile işletilmiş demektir. Çünkü 40 kuruşun yıllık % 20 faiz ile işletilmesinden elde edilecek gelir 8 kuruştur.[84]

Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı için vakfedilen para 450 kuruştur. Bu paranın " *vech-i şer'î üzre istirbâh*" olunmasından elde edilecek faizin yıllık 67,5 kuruş olması beklenmektedir. Bu paranın yıllık 2400 parası [60 kuruş][85] Kur'an-ı Kerim okuyacak 10 hafıza verilecekti. Mütevelliye ise yıllık olarak verilecek miktar 300 paraydı [7,5 kuruş] Toplam gelir ise 2700 para [67,5 kuruş] idi. 450 kuruşun yıllık 67,5 kuruş gelir getirmesi için ise % 15 faizle işletilmesi gereklidir.[86]

Kalan 6 nakit para vakfında vâkıflar, vakfettikleri paraların nasıl işletileceği konusunda net bir ifade kullanmışlardır. Buna göre; bu vakıflardan Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı "*kefîl-i melî ve rehn-i kavî ile onu on bir buçuk hesabı üzere*"[87] [yıllık % 15]; El-Hâc Mustafa bin Övaz Vakfı "*onu on iki kuruş olmak üzere rehn-i kavî ve kefîl-i melî yahud hâl iktiza ettirdiğine göre ikisinden biri ile*"[88] [yıllık % 20]; Hatice bint-i Abdullah Vakfı "*rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile onu on bir buçuk hesabınca*" [89] [yıllık % 15]; Durdu bint-i Hasan Vakfı "*rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile le-d-el iktiza ikisinden biri ile onu on bir buçuk hesabı üzere*"[90] [yıllık % 15]; Hasan Ağa ibn-i el-Hâc İsmail Ağa Vakfı "*senede onu on bir buçuk hesâbı üzre rehn-i kavî ve kefîl-i melî ve lede'l-ihtiyâc ikisinden biri*"[91] [yıllık % 15]; Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa Vakfı "*senede onu on bir buçuk guruş hesâbı üzre*"[92] [yıllık % 15] "istirbah" olunacak, yani işletilecekti. Bu vakıf parasından yararlanmak isteyenler yıllık olarak yukarıdaki oranlarda faiz ödemek zorunda idiler.

Tablo 3. XVIII. Yüzyılda Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıflarının İşletilmesinde Uygulanan Faiz Oranları

Vakfın Adı	Yıllık Faiz Oranı (%)
Cemile bint-i Abdülkadir Hatun	15
Mustafa bin Övaz	20
Hatice bint-i Abdullah	15
Durdu bint-i Hasan	15
Hasan Ağa ibn-i el-Hâc İsmail Ağa	15
Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa	15
Mümine bint-i el-Hâc Mustafa	20[93]
El-Hâc Ahmet bin Osman	20
Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali	15

[84] El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KâS, Defter No.10, s. 123.
[85] O yıllarda 1 kuruş 40 para idi.
[86] Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KâS, Defter No:15, s. 30. Özkul, a.g.e, s. 258.
[87] Şâkir Cemile bint-i Abdülkadir Vakfı, KâS, Defter No:7, s. 103-104.
[88] Hacı Mustafa bin Övaz Vakfı, KâS, Defter No:12, s. 49-50.
[89] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KâS, Defter No:12, s. 35-36.
[90] Durdu bint-i Hasan Vakfı, KâS, Defter No:14, s. 40.
[91] Hasan Ağa ibn-i Hacı Osmail Vakfı, KâS, Defter No: 15, s. 87.
[92] Fatma Hatun bint-i Hüseyin Vakfı, KâS, Defter No:14, s. 9. Ali Efdal Özkul, adı geçen eserinde bu vakfın yıllık % 11,5 faizle işletildiğini belirtmekte ise de bu doğru değildir. Belgede geçen "onu on bir buçuk" ifadesini % 11,5 değil, % 15 olarak değerlendirmek gerekmektedir.
[93] Bu ve bundan sonraki 2 vakfın kaydında yıllık faiz oranı açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte harcanması planlanan gelir miktarı verildiği için bundan hareketle yıllık faiz oranı hesaplanmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta kurulan nakit para vakıflarının yıllık % 15 veya % 20 faizle ve mütevelli eliyle işletildiği anlaşılmaktadır. Ali Efdal Özkul 1726-1750 yılları arasındaki dönemde yıllık faiz oranlarının % 7 ile % 11,5 arasında değiştiğini belirtmekte ise de[94] bu doğru değildir. Yazarın zikrettiği kaynaklara bakıldığı zaman da kendisinin yorumunu doğrulayacak bir ifadenin mevcut olmadığı görülmektedir. Yaygın olan uygulama % 15'tir. Vakıf mallarının heba olmasını önlemek için olsa gerek bu paralar işletilirken ya güçlü bir rehin ya da varlıklı bir kefil bulunması zorunlu tutulmuştur. Nakit para vakfının parasını kullanmak isteyen kişi söz konusu parayı mütevelliden alırken ya bir rehin ya da bir kefil gösterdikten sonra parayı alır, sene sonunda ise vakfiye şartına göre % 15'lik veya % 20'lik faizini de hesaba katarak parayı mütevelliye iade ederdi. Bu faiz vakfın devamlılığı için şarttı. Çünkü vakfın masrafları vakfedilen paranın işletilmesiyle elde edilen faizden karşılanmaktaydı.

Ali Efdal Özkul, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki para vakıflarını değerlendirirken vakıf paralarının faizle işletilmesini Osmanlı idaresi döneminde Kıbrıs'ta faizle borç para verildiğinin ispatı şeklinde değerlendirmektedir.[95] Ancak buradaki faiz Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen genelinde kabul edilmiş kanunî bir uygulamadır.[96] Bu, Kıbrıs adasına has bir özellik değildir.

5. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Nakit Para Vakfı Kuran Vâkıfların Şartları

Para vakfı kayıtlarında vâkıf tanıtıldıktan ve vakfedilen miktar kaydedildikten sonra sıra vâkıfın vakıfla ilgili şartlarına gelmektedir. Bu kısım vakfiyelerde, kayıt sırasında eğer vâkıf bir vekil tarafından temsil ediliyorsa, vâkıf kasdedilerek "*şöyle şürût eyledi ki (...)*"[97] şeklinde; kayıt sırasında eğer vâkıf bir vekil tarafından temsil edilmiyorsa, bizzat orada hazır bulunuyorsa "*şöyle şürût eyledim ki (...)*[98] şeklinde kaydedilmiştir. İncelediğimiz vakfiye kayıtlarında vâkıfların birinci şartı çoğunlukla vakfın işletilmesiyle ilgidir ve genel olarak "*Meblağ-ı mezkûr yed-i mütevellî ile alâ-vechi'l-halâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile veyâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ikisinden biri ile istirbâh ve istiğlâl olunub* "[99] şeklindedir. Bu ifadeden sonra ise elde edilecek "*ribh ve nema"*nın nerelere harcanacağı açıklanmaktadır.

İncelenen 14 para vakfının 13'ünde vâkıflar vakfettikleri paranın işletilmesi ile ilgili şartlarını açıklarken genellikle ödünç para verilecek kişilerin taşıması gereken özelliklerden bahsetmemişlerdir. 1 nakit para vakfı kaydında ise bu konuya da değinilmiş ve vakıftan ödünç para alacakların "*sadık-ı emanet ve diyânete lâyık*" kimseler olması gerektiğini belirtmiştir.[100] İncelenen dönemin ilk nakit para vakfı 1709 yılında kurulan şair Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı'ydı. Cemile Hatun vakfettiği paranın işletilmesinden elde edilecek faizin harcanacağı yerleri şöyle şart eylemiştir:

1. Her ay ulemadan bir kişi Kur'an-ı Kerim'den "*Allah rızası için*" "*bir cüz'-i şerif*" okuyarak sevabını vâkıfın ruhuna hediye edecek ve karşılığında "1 sülüs kuruş"alacaktı.[101][yıllık 4 kuruş]

[94]Özkul, a.g.e., s. 256.

[95] Özkul, a.g.e., s. 256.

[96]Ayrıntı için bkz. Mehmet şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, (1985), s. 207-220; Keleş a.g.m. s. 189-207.

[97] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No: 10, s. 111-112.

[98] Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KŞS, Defter No:15, s. 30.

[99] El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KŞS, Defter No.10, s. 123.

[100] Hacı Mustafa bin Öveyz Vakfı, KŞS, Defter No:12, s. 49-50.

[101] "1 kuruş 120 akçe" hesabıyla, 120'nin 1/3'ü 40 kuruştur demektir. Bir yılda 12 ay olduğuna göre, Kur'an-ı Kerim okuyanlara yılda 12x40=480 akçe verilecek demektir. 480 akçe ise 4 kuruş demektir.

2. Kalan 2 kuruşu ise mütevelliye verilecekti.[102]

1721 yılında kurulan Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı için vakfedilen para 300 kuruştu. Vâkıfın şartına göre bu para yıllık % 20 faiz işletilecekti. Bu şekilde işletilen 300 kuruşun yıllık geliri 60 kuruştur. Vâkıf paranın işletilmesiye elde edilecek kazancın harcanacağı yerleri şöyle kayda geçirtmiştir:

1. Ömeriye Camii'nde birinci imam olan Es-Seyyid Hafız Ali Efendi'ye iki ayda 2,5 kuruş verilecekti. [yıllık 30 kuruş] Karşılığında imam efendi her ay 1 hatim indirecek ve sevabını vâkıfın ruhuna hediye edecekti.

2. Aynı imama ayrıca 5 kuruş daha verilecekti. İmam Efendi bunun karşılığında kadir gecesinde 2 hatim indirecek, birinin sevabını vâkıfın babasının ruhuna, diğerinin sevabını da vâkıfın annesinin ruhuna hediye edecekti.

3. 5 kuruşluk bal mumu satın alınacak ve mübarek gecelerde Ömeriye Camii'nde yakılacaktı.

4. Mütevelliye yılda verilecek para ise 20 kuruş olup bu görev kocası İbrahim Ağa ve onun evlatlarına ait olacaktı. Eğer sülâle yok olursa o takdirde Ömeriye Camii'nin ikinci İmamı kim ise o mütevelli olacaktı.[103]

1726 yılında kurulan Hatice bint-i Abdullah Vakfı için 300 kuruş vakfedilmiştir. Vakfiye şartlarına göre bu para yıllık % 15'lik faizle işletilecekti. Bu durumda elde edilecek gelir yılda 45 kuruştu. Faiz olarak elde edilecek 45 kuruşun harcanması gereken yerleri şunlardı:

1. Hafız İbrahim Efendi bin el-Hâc Ahmet'e her gün 6 "*sağ akçe*" verilecek, o da bunun karşılığında senede 6 defa hatim indirecek, mübarek gecelerde Lefkoşa'daki "*Ayasoyfa Cami-i Kebiri mahfelinde*" duasını edecek, hâsıl olan 3 hatimin sevabını Hz. Muhammet'in ruhuna, diğer 3'ünün sevabını ise Tuzla kazasında bulunan Ümmül Haram Hazretlerinin ruhlarına hediye edecekti.

2. Hafız es-seyyid Ali Efendi'ye de 6 "sağ akçe" verilecek, o da karşılığında her sene 6 hatim indirecek, aynı caminin mahfelinde dua edecek, hâsıl olan sevabın üçünün sevabını seyyidlerin ruhlarına, diğer üçünün sevabını da vâkıfın ruhuna hediye edecekti.

3. Vakfın Mütevellisi El-Hâc Mustafa olacak ve kendisine günlük 3 "sağ akçe" maaş verilecekti.

4. Vakfa Molla Efendi ile Haremeyn-ü Şerifeyn mütevellileri ücretsiz olarak nazırlık yapacaklardı. Bu kimseler mütevellinin kusurunu görürlerse onu azledecekler yerine dindar bir kimseyi mütevelli tayin edeceklerdi. Aynı kişiler hafızların görevlerini yapmadıklarını tespit ederlerse onları da değiştireceklerdi.

5. Nazırlar vefat eden hafızların yerine uygun olanları da seçeceklerdi.[104]

1739 yılında kurulan Hasan Ağa ibn-i el-Hâc İsmail Ağa Vakfı için vakfedilen para 300 kuruştu. Vakfiye kaydına göre söz konusu 300 kuruş yıllık % 15 faizle işletilecekti. Bu şekilde işletilen 300 kuruşun yıllık geliri 45 kuruştur. Vâkıf paranın işletilmesiyle elde edilecek bu 45 kuruşun harcanması gereken yerleri şöyle kayda geçirtmiştir:

[102] Bu vakıf % 15 yıllık gelir ile işletilecekti. Vakfedilen para 40 kuruş olduğuna göre yıllık faiz 6 kuruş demektir. Bu 6 kuruşun 4'ü Kur'an-ı Kerim okuyanlara, 2 kuruşu ise mütevelliye verilecek demektir.

[103] Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı, KŞS, Defter No: 10, s. 111-112.

[104] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No:12, s. 35-36.

1. Arap Ahmet Paşa Camii Vakfı mütevellisi bu vakfın da mütevellisi olacak, karşılığında ise yıllık 12 kuruş mütevellilik ücreti alacaktı.

2. Arap Ahmet Paşa Camisi'nde vaaz veren Abdullah Efendi'ye yıllık 18 kuruş verilecek, Vaiz Abdullah Efendi bunun karşılığında her Cuma ve mübarek gecelerde vaaz verecekti.

3. Hafız Ali Efendi'ye yılda 15 kuruş verilecek, bunun karşılığında Hafiz Ali Efendi senede 3 hatim indirerek mübarek gecelerde vâkıfın annesinin ruhuna hediye edecekti.[105]

Kişilerin kurdukları vakıflardan beklentileri ise daha çok kişisel gibi görünmektedir ve "*vakıf, bir kimsenin Allah'a yakın olmak gayesiyle, menkul veya gayr-ı menkul mâl veya mülkünü dinî ve sosyal bir gaye için tahsis etmesidir*"[106] şeklindeki tanıma pek de uymamaktadır. Nakit para vakfı kuranlar genellikle kendileri hayatta iken sağlıklarına dua edilmesi için,[107] öldükten sonra da ruhlarına hediye edilmesi için[108] vakıfları kurmuş görünmektedirler. Bununla birlikte Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Vakfı ile ilgili kayıtta kazancın 5 kuruşuile bal mumu satın alınması ve bunun Ömeriye Camii'nde yakılması şeklinde bir şart bulunmaktadır. Bu şart kişisel çıkar ile ilgili olmayıp vakfın gayesine uygundur. Yine Hasan Ağa el-Hâc İsmail Ağa Vakfı ile ilgili kayıtta da Cuma günleri ile mübarek gecelerde cemaate vaazlar vermesi karşılığında Vaiz Abdullah Efendi'ye 18 kuruş verilsin şeklinde bir şart bulunmaktadır. Bu şart da kişisel çıkar ile ilgili olmayıp vakfın gayesine uygundur. Nakit para vakıflarının bir başka özelliği de, o devirde çeşitli dînî görevleri yapanlara devletçe maaş ödenmediği için, bu vakıflar sayesinde bu görevlilere bir gelir kapısını açmış olmasıdır. Özellikle çeşitli camilerin imamları, müezzinleri ve hafızları bu sayede gelir elde etmiş oluyorlardı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında nakit para vakfı kuranların hiçbirisi kurdukları vakıflardan ekonomik çıkar sağlamak yoluna gitmemişler, böyle bir şartı kayda geçirtmemişlerdir. Daha çok toplumsal çıkar söz konusudur. Kişisel beklentiler ise dünyevî değil uhrevîdir.[109]

6. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kurulan Nakit Para Vakıflarının Görevlileri

İncelenen dönemde kurulan nakit para vakıflarının en önemli görevlisi şüphesiz mütevellileridir. Çünkü vakfedilen parayı işletecek olan, vakfı koruması gereken ve vakfın vakfiye şartlarına uygun olarak faaliyet göstermesini sağlayacak olan mütevellilerdir.

Mütevelli dışında nakit para vakıfları ile ilgili olarak sadece bir kayıtta bir başka görevli olan "nazır"dan bahsedilmektedir. Hatice bint-i Abdullah Hatun vakfiyesinde "*sene-i mezbûrda revnak-efzâ-yı şerî,at-ı Ahmediyye Molla Efendi Hazretleri ile Heremeynü'ş-şerîfeyn mütevellîleri hasbî nâzırlar*" olsun diye şart koşmuştu. Nazırlar, mütevelli tarafından hazırlanan vakfın muhasebesini kontrol edecekler, mütevelliyi kusurlu bulurlarsa azledip yerine yenisini atayacaklardı. Ayrıca hafızlardan birisi görevini yapmamış ise onu da azlederek hak edeni hafız olarak tayin edeceklerdi. Vakıf gelirinden maaş alamayacaklardı.[110]

---

[105] Hasan Ağa ibn-i Hacı İsmail Vakfı, KâS, Defter No: 15, s.87.

[106] Mübahat Kütükoğlu, **age.,** s. 359.

[107] "*bâkî on iki hatm-i şerîfin sevâbını benim rûhuma Cum„a günlerinde câmi„-i mezbûrede du„âsın virüp ben sıhhatde oldukda selâmetim içün ve ba„de'l-vefât rûhuma ihdâ eyleyeler*", Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Vakfı, KâS, Defter No:15, s. 30.

[108] "*sevâbını ruhuma ihda ideler*", Hanım bint-i Halil Vakfı, KâS, Defter No:12, s. 133.

[109] Osmanlı İmparatorluğu'nun değişikyerlerinde Nakit para vakıflarının farklı amaçlarla kurulduğu anlaşılıyor. Özen Tok'un tespitlerine göre, XVII. yüzyılda Kayseri'deki para vakıfları "avarız vergilerinin ödenmesi, mescid ve camilerin imam, hatip ve müezzin gibi görevlilerine para verilmesi, vâkıfların ruhları için Kur'an-ı Kerim okunması ve bayındırlık faaliyetleri (çeşme tamiri gibi) için" kurulmuşlardır. Bkz., Tok, a.g.e, s. 178-210.

[110] Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KâS, Defter No:12, s. 35-36.

SONUÇ

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta kurulan nakit para vakıfları (vakf-ı nükûd) kurulma, hukukî statü, vakfın işletilmesi, görevlileri, yıllık elde edilecek ribh oranı gibi konularda imparatorluğun diğer bölgelerindeki uygulamalara paralel bir uygulamaya tabi tutulmuşlardır. Uygulanan yıllık faiz oranı % 20'yi aşmamıştır. Genel ve yaygın uygulama ise % 15'tir. Nakit para vakfı kuranlar sadece erkekler değildir. Kadınlar da nakit para vakfı kurmuşlardır.

İncelenen 14 nakit para vakfı kaydına göre vâkıfın doğrudan kendisi veya ailesinden birisi için ekonomik çıkar sağlama amacıyla nakit para vakfı kurduğu şeklinde bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Kurulan vakıflar vakfın asli yapısına uygundur. Bazı nakit para vakıflarında mütevellilik ilgili aileye meşrut olsa da mütevelli sonuçta vakfı yaşatacak kişidir ve bu görevi karşılığı ancak maaş almaktadır.

KAYNAKÇA

a. ARŞİV BELGELERİ (KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde Bulunan Kıbrıs Şer'iye Sicilleri Fotokopileri)

1. Ali Beşe ibn-i Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No: 3.

2. Çeribaşı Hüsrev Bey Vakfı, KŞS, Defter No: 3.

3. Ali Kethüda bin Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No: 3.

4. Es-Seyyid Seydi Kethüda Vakfı, KŞŞ, Defter No: 4.

5. Hatice Hatun Vakfı, KŞŞ, Defter No: 4.

6. Rukiye Hatun Vakfı, KŞŞ, Defter No: 4.

7. Sitti Bint-i Abdi Hatun Vakfı, KŞŞ, Defter No: 4.

8. Şaşı Cemile bint-i Abdülkadir Hatun Vakfı, KŞS, Defter No: 7.

9. Kara Meryem Hatun Vakfı, KŞS, Defter No: 8.

10. Mümine bint-i el-Hâc Mustafa Hatun Vakfı, KŞS, Defter No: 10.

11. El-Hâc Ahmet bin Osman Vakfı, KŞS, Defter No: 10.

12. Bîcan bint-i Beşir Vakfı, KŞS, Defter No: 10.

13. Çorbacı Mustafa Ağa bin Nurullah Vakfı, KŞS, Defter No: 11.

14. El-Hâc Mustafa bin Şeyh Vakfı, KŞS, Defter No: 12.

15. Hatice bint-i Abdullah Vakfı, KŞS, Defter No: 12.

16. Hanım Bint-i Halil Vakfı, KŞS, Defter No: 12.

17. Durdu bint-i Hasan Vakfı, KŞS, Defter No: 14.

18. Emir Ağa-zâde es-Seyyid Ali Ağa Vakfı, KŞS, Defter No: 15.

19. Hasan Ağa ibn-i Hacı İsmail Vakfı, KŞS, Defter No: 15.

20. Gülsüm bint-i Dervişe Vakfı, KŞS, Defter No: 16.

21. Fatma Hatun bint-i Hüseyin Ağa, KŞS, Defter No: 16.

b. RESMÎ YAYINLAR

1. TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs**, Ankara 2000.

2. KKTC Vakıflar Genel Müdürlüğü, **Kıbrıs Vakıfları**, Lefkoşa1997.

c. KİTAPLAR VE MAKALELER

AKGÜNDÜZ Ahmet, **Osmanlı Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, TTK Yayını, Ankara 1998.

KELEş Hamza, "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının Çeşitleri, Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma", **GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:21, Ankara 2001, Sayı: 1, s.189-207.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealtı Neşriyâtı, İstanbul 1998.

ÖZTÜRK Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

ÖZKUL Ali Efdal, **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

İğMİŞEK Mehmet, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, Ankara 1985, s.207-220.

PAMUK İşevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Para**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

TOK Özen, **Kayseri Para Vakıfları**, Kayseri 2008.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 985-998, TURKEY*

TARİHÎ TÜRKİYE TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ „KARMAŞIK CÜMLE" ÖRNEKLERİ ÜZERİNE

Enfel DOĞAN•

ÖZET

Çeşitli içinde birleşik cümle türlerinden en az ikisi bulunan, yani farklı türden en az iki yardımcı cümleyi veya bir yardımcı cümle ile bir ya da daha fazla cümlemsiyi bünyesinde taşıyan cümleler bazı dilcilerce *karmaşık cümle* olarak değerlendirilmektedir. Türk dil bilgisi kitaplarının bir kısmında *girişik cümle* veya *girişik-birleşik cümle* yapısının müteradifi olarak da *karmaşık birleşik cümle* terimi kullanılmaktadır. Buna göre, yan cümlesi isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil cümleciği (cümlemsi) olan cümleler *karmaşık cümle* olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda, farklı türdeki cümle yapıları aynı terimle adlandırılarak bir terim kargaşasına da yol açılmaktadır. Biz ise, ancak cümle bağı edatlarıyla kurulmuş (Farsça kökenli) birden fazla birleşik cümlenin ya da bir Türkçe cümle yapısı ile Farsça kökenli bir birleşik cümle yapısının bir araya geldiği yapılar için bu terimin kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Söz Dizimi, Cümle Bilgisi, Karmaşık Cümle, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi.

ABOUT COMPLEX SENTENCES IN HISTORICAL TURKISH TEXTS

ABSTRACT

It ispossible to denominate as compound sentence which contains at least two kind of compound sentence that is including two different kind of subordinate sentences. In some of the Turkish grammar books it is used the term of complex-compound sentence as also the synonym of the intricate sentence or intricate-compound sentence structure. We have established more than one particle per only unified sentence of sentence, or a Turkish sentence structure sentence structure combined with a Persian background come together for the construction of these terms should be used to think.

Keywords: Syntax, Complex Sentence, Old Anatolian Turkish, Ottoman Turkish.

Türkiye Türkçesi söz diziminde cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılmasında özellikle birleşik cümle hakkında farklı görüşlerin olduğu herkesçe bilinmektedir. Daha çok, içerisinde fiilimsi bulunduran cümlelerin basit mi yoksa birleşik (girişik) cümle mi olarak adlandırılacağı konusunda yoğunlaşan bu tartışmalar,[1] son dönemde şart ekinin kip eki mi yoksa zarf-fiil eki mi olduğu,[2] iç içe birleşik cümlenin basit mi yoksa birleşik cümle mi olarak kabul edilmesi gerektiği[3]

• Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: enfeldogan@yahoo.com

[1] Bu konuda şukaynaklardan yararlanılabilir: A. N. KONONOV, "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", **Bilimsel Bildiriler 1957,** TDK Yayınları, Ankara 1960, s. 175-179; Beşir GÖĞÜş, "Türkçede Cümlemsilerin Kuruluşu ve Temel Cümleciğe Bağlanma Şekilleri", **TDAY Belleten, 1968**, Ankara 1969, s. 89-142; Leylâ KARAHAN, "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)**, Ankara, 1995, s. 36-39; Hamza ZÜLFİKAR, "GirişikCümle Sorunu", **Türk Dili**, Sy. 521**,** Haziran 1995; Alaeddin Memmedoğlu, "Türk Dilinde Girişik BirleşikCümle Meselesi", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı,** Ankara 1999, s. 745-768; Hülya SAVRAN, "Birleşik Cümle Üzerine", **Türk Dili**, Sy. 568, Nisan 1999, s. 325-330.

[2] Gürer GÜLSEVİN,Türkçede -sA şart Gerundiumu Üzerine", **Türk Dili**, Sy. 467, Kasım 1990, s. 276-279; Leyla KARAHAN, "-sa / -se Eki Hakkında", **Türk Dili**, Sy. 516, Aralık 1994, s. 471-474, Hayati DEVELİ,"-sA

eksenine kaymıştır. Buraya kişi li cümle yapısının bağlı mı yoksa birleşik cümle mi kabul edilmesi gerektiği şeklindeki görüş ayrılıklarını da ekleyebiliriz.[4]

Bu yazıda bu konuya fazla temas edilmeden *karmaşık cümle* meselesine geçilecektir:

1) Girişik (Girişik Birleşik) Cümle İçin "Karmaşık Birleşik Cümle" Teriminin Kullanılması

Türk dil bilgisi kitaplarının bir kısmında *girişik cümle* veya *girişik-birleşik cümle* yapısının müteradifi olarak "karmaşık birleşik cümle" terimi de kullanılmaktadır.[5] Buna göre, yardımcı cümlesi isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil cümleciği (cümlemsi) olan cümleler *karmaşık birleşik cümle* olarak adlandırılmaktadır (*Bir zaman bakacaksın semâya ağlayarak* // *Seni sevdiğimi unutma sakın* // *Geçti, istemem gelmeni* // *Uzaklarda, çok uzaklarda, sucuların hiç durmayan çıngırakları…* örnekleri gibi).

Bununla beraber *girişik cümle* için *karmaşık birleşik cümle* teriminin kullanılması çok yaygın değildir. Banguoğlu'nun aşağıda künyesini verdiğimiz eserinin yanı sıra, onun bu eserinden alıntı yapan bazı makalelerde [mesela; Melek Erdem, "Türkmen Türkçesinde Üç Cümleciklerin Morfosentaktik Açıdan İncelenmesi", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, Sy. 3 (Eylül 2007), Ankara, s. 26-51], ayrıca bazı tez çalışmalarında bu terimin kullanıldığını tespit ettik [İsmail Hakkı Turhan, **Bakî'nin Mevahibü'l-Ledünniye Tercümesinde Karmaşık Birleşik Cümle Tipleri**, İstanbul Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, 86 s., (danışman: Prof. Dr. Mertol Tulum)." Nadejda Kirli, **N.N. Baboğlu'nun 'Legandanın İzi Adlı Eserinin Cümle Bilgisi Yönünden İncelenmesi,** Çukurova Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2001, (danışman: Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın); Muna Yüceol Özezen, **Namık Kemal'in Romanlarında Cümle**, Çukurova Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Adana 2000 (danışman: Doç. Dr. Mehmet Özmen) gibi].

2) İçerisinde Birden Fazla Birleşik Cümle Bulunan Cümleler İçin Karmaşık Cümle Teriminin Kullanılması

Bundan başka, içinde birleşik cümle türlerinden en az ikisi bulunan cümleleri karmaşık birleşik cümle olarak değerlendiren dilciler de vardır. Yani, karmaşık cümleler farklı türden en az iki yardımcı cümleyi bünyesinde taşıyan birleşik cümlelerdir diye de tanımlanmaktadır.

Bu tür cümleler için *karmaşık cümle* terimini ilk kullanan, M. Kaya Bilgegil'dir. Bilgegil "Çeşitli bileşik cümlelerin bir araya gelmesinden hasıl olan cümlelere karmaşık cümle adı veriliyor."[6] diyerek bir dipnot düşmüştür. Bu dipnotta "Bu terim, M. Tuğrul'a aittir. Sâbetinden dolayı benimsiyor, bulucusunun ismiyle kullanıyoruz."[7] diye ilave bir bilgi vermiştir. Bilgegil bu bilginin devamında sonra sekiz adet karmaşık cümle örneği vermiştir:

Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan BirleşikCümleler Üzerinde Bir İnceleme", **TDAY-Belleten 1995**, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 115-152; İsmet CEMİLOĞLU, **Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme**, TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 62-64.

[3] İsmet CEMİLOĞLU, **age**, s. 65-67; Leylâ KARAHAN, "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine", **Türk Dili**, Sy. 583, Temmuz 2000, s. 16-23.

[4] K. Mehmet Gece, "Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle", **Türk Dili**, Sy. 562, Ekim 1998, s. 332-339; Leyla KARAHAN, **agm**, s. 16-23, Mustafa ÖZKAN-Veysi SEVİNÇ, **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**, 3F Yayınları, İstanbul 2008, s. 157-160.

[5] Tahsin BANGUOĞLU, **Türkçenin Grameri**, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 1990, s. 562.

[6] M. Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi,** Dergâh Yayınları, İstanbul 1981, s. 97.

[7] M. Kaya Bilgegil, **age.,** s. 97.

"a) *Sınıfı geçtiğiniz için, babanız tarafından taltif görür, bir büyük şehre gönderilmek istenirseniz, -ki isteneceğiniz muhakkaktır- yalnız İstanbul'a gitmek isteyiniz ama bu şehrin tarihî yerlerini dolaşınız.*

b) Derslerimi büyük bir dikkatle dinliyen, verdiğim vazifeleri zamanında hazırlayan, her sualime en mükemmel şekilde karşılık veren sizler olduğunuz hâlde, -imkânsız ya- başka derslerde başarı gösteremezseniz büyük bir hayal kırıklığına uğrarım, sizleri de hiç affetmem.

c) Öyle kendinden geçmiş öyle etrafını görmez olmuşki -böyle bir imkânı bulunca, nasıl olmasın- nerdeyse karşısına çıkan babası olsa tanımayacak.

ç) Koşarak kahkaha atarak sınıfa giren Süheylâ, hocasını görünce -o hocanın ki hiç şakası yoktur- ne yapsa beğenirsiniz, hemen ağlamağa başladı; fakat hoca onun farkında değilmiş gibi davrandı.

d) Nihal Hanım; kumaş satan büyük mağazaların, vitrinleri iyi tanzim edilmiş ıtriyat mağazalarının önlerini birer birer dolaştı; nihayet gözleri öyle bir yere takıldı ki -nasıl takılmasın- Ankara sosyetesinde kimsede bulunmıyan bir kürke rast gelmişti; fakat evinin en nadide eşyalarını da satsa, eline o kürkü alabilecek para geçmiyecekti; içini çekerek ilerledi.

e) Beni görünce, bir şey sormak isterseniz, çekinmeyiniz.

f) Ali, bu havadisi duyunca, önce üzülmese bile, sonra canı sıkılır, hatta ağlar.

g) Sizi görüp bunları öğrenmeseydim, ne sınıfı geçebilirdim, ne Avrupa imtihanlarında başarı gösterebilirdim."[8]

Bilgegil'in verdiği bu örneklerden kapsamın geniş tutulduğu, arasözlü cümlelerin ve bağlı cümlelerin de *karmaşık cümle* içerisinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Halil İbrahim Delice birden fazla birleşik cümlenin bir araya gelmesiyle oluşan yapıları karmaşık cümle olarak nitelemiştir: "Bir cümle içinde yukarıda çeşitlerini verdiğimiz cümle yapılarının en az ikisi bir arada bulunursa, bu tür cümleler de karmaşık birleşik cümle adıyla tanımlanmaktadır: "*Dinlediğin velvele ninni değil… [O] bir ebedî sel[dir] ki, adı zamandır (ki'li birleşik) [ve o,] müstakbele kükreyerek (zarf-fiilli girişik birleşik) akmada[dır]; sen de o coşkun sele katıl!* gibi".[9]

Rasih Erkul da Bilgegil ve Delice'yle paralel bir tanım yapmıştır: "Karmaşık cümle, birleşik cümle türlerinden en az ikisinin oluşturduğu cümledir: „*Öyle sanıyordum ki babam gelirse her şey düzelecek*" cümlesi ki'li birleşik cümle içerisinde „babam gelirse" şart cümlesi yer almıştır."[10]

Nergis Biray iki ayrı makalesinde Kırgız Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde de bu cümle tipinin bulunduğunu, araştırmacıların eserlerinde bu cümle tipine yer verdiklerini belirtmektedir:

"III. Aralaştataal Süylöm *(Girişik veya Karmaşık Birleşik Cümle)*: Farklı yapıdaki en az iki veya daha çok cümlenin bir araya gelmesiyle oluşmuş birleşik cümlelerdir. Örnek: "Bay bilgendi kul **bilet**, aytayın de**se** – erki **cok** *(Bay'in bildiğini kul da bilir, söyleyeyim dese gücü yok).* (KTS, 289)".[11]

"*Aralas Qurmalas Söylem (Girişik veya Karmaşık Birleşik Cümle): Aralas Qurmalas Söylem, bazı Kazak gramerlerinde yer almamaktadır. Bu tür cümleler, farklı yapıdaki en az iki*

[8] M. Kaya Bilgegil, **age.,** s. 98.

[9] Halil İbrahim Delice, **Türkçe Sözdizimi**, 2. bs., Kitabevi, İstanbul 2003, s. 146.

[10] Rasih Erkul, **Cümle Metin Bilgisi**, 2. bs., Anı Yayıncılık, 2007, s. 76-77.

[11] Nergis Biray, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sy. 10, Bişkek 2004, s. 70.

veya daha fazla cümlenin bir araya gelmesiyle oluşmuş birleşik cümlelerdir. Bu cümleler, iç içe girmiş bir yapı arz ederler."[12]

Hem girişik cümle için hem de içerisinde birden fazla birleşik cümle yapısı bulunduran cümleler için *karmaşık cümle* teriminin kullanılması durumunda, iki farklı cümle tipinin aynı terimle adlandırılması söz konusu olacaktır.

Dil bilgisi kitapları üzerinde yaptığım taramalar sonucunda, birden fazla farklı yardımcı cümlelerle kurulan birleşik cümle yapılarını "karmaşık cümle" olarak adlandırmanın çok da yaygın olmadığını tespit ettim. Yani Bilgegil, Delice ve Erkul dışında kalan dil bilgisi araştırmacıları böyle bir cümle tipini kabul etmemekte ve böyle bir terimi kullanmamaktadırlar.

Esasen bugünkü edebî eserlerimiz üzerinde yapılan söz dizimi incelemelerinde bir cümle tipinin içerisinde birden fazla ve farklı yardımcı cümleler yer alabilmekte, ama sonuçta cümle yapı bakımından, o cümleye hâkim olan ana yardımcı cümleye göre adlandırılmaktadır.

"Eğer dersi kaçırmak istemiyorsan fakülteye erken gel, dedi." cümlesi ana yapı olarak *iç içe birleşik cümle*dir. Üç cümle ise kendi içinde bir *Şartlı birleşik cümle*dir. Yani iki farklı cümle tipi bir cümle içinde bir araya gelmektedir.

"Çok yoruldum diyorsan biraz dinlenelim." cümlesi ana yapı olarak *Şartlı birleşik cümle*dir. Bu birleşik cümlenin Şart cümlesinde ise bir *iç cümle* mevcuttur. Bu örnekleri *karmaşık birleşik cümle* şeklinde adlandırmak çok da doğru görünmemektedir. Çünkü sonuçta cümleyi inceleyince türü hakkında bir kanaate varılabilmektedir.

Ancak tarihî metinler üzerindeki söz dizimi çalışmalarında bazı girift cümle yapıları karşımıza çıkmakta ve metinlerin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Özellikle Farsça kökenli cümle yapılarının, yani cümle bağı edatlarıyla kurulan birleşik cümle yapılarının[13] ve ki"li birleşik cümlelerin[14] yine Farsça kökenli başka bir cümle türü yahut da Türkçe bir yardımcı cümle ile bir araya gelmesiyle oluşan cümleler metinlerde sıklıkla geçmektedir.

Eğer içerisinde fiilimsi bulunduran yapılar birleşik cümle kabul edilecekse, bunlar için "karmaşık" ya da "karmaşık birleşik" değil, *girişik (girişik-birleşik)* cümle terimini kullanarak meselenin ilk ayağı çözümlenebilir. İkinci olarak da, *karmaşık cümle* terimi, Bilgegil, Delice ve Erkul"un verdikleri örneklerin tamamı için değil de; sadece cümle bağı edatlarıyla kurulmuş birden

---

[12] Nergis Biray, "Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,** Sy. 13, Bahar-2003, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 288.

[13] Cümle bağı ile kurulmuş birleşik cümleler üzerine yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Şükrü H. AKALIN, "Dede Korkut Kitâbı"nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine", **Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, III, Adana; Ş. H. AKALIN, **Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Zaman Cümleleri**, Adana 1996 (Profesörlük Başlıca Araştırma Eseri); Ş. H. AKALIN, "Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Bağı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler", **Türk Dili**, Sy. 518, Şubat 1995, s. 156-163; İsmet CEMİLOĞLU, "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün"lü Cümleler", **Türk Dili**, Sy. 510, Haziran 1994, s. 409-413; Enfel DOĞAN, "Ahlâk-ı Alâî"deki Çün"lü Birleşik Cümle Yapıları", **TDAY Belleten**, **2006/2**, Ankara 2009, s. 29-40; Enfel DOĞAN, "Osmanlı Türkçesinde Kullanılan Farsça Yapılı Karşılaştırma Cümleleri", **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 27-28 Ağustos 2007, UTEK 2007, Bildiriler,** (Editör: Prof. Dr. Hayati DEVELİ), C. I, Türkçenin Söz Dizimi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, s. s. 153-165.

[14] Ki"li birleşik cümle üzerine yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Mertol TULUM, **Sinan Paşa, Ma"ârif-nâme ve ki"li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme**, Yayımlanmamış doçentlik tezi, İstanbul 1978; Mustafa ÖZKAN, "Eski Türkiye Türkçesinde ki/kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine", **İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXXI, İstanbul, 2004, s. 243-255; Muhammet YELTEN, "Parsnâme"deki Ki"li Cümleler Üzerine", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, Sayı 4, Ankara, 2005, s. 46-56; Ece ÇOHADAR, **Türkiye Türkçesinde Ki"li Birleşik Cümle Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2008.

fazla Farsça kökenli birleşik cümlenin ya da bir Türkçe yardımcı cümle ile Farsça kökenli bir birleşik cümle yapısının bir araya geldiği yapılar için kullanılabilir. Böylelikle yeni bir terim kargaşasının yaşanmasının da önüne geçilebilir.

***

Konunun tam anlamıyla kavranılabilmesi amacıyla burada öncelikle cümle bağı edatlarıyla kurulmuş cümleler hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olabilir:

"*Çün, çü, çünki, egerçi, gerçi, vâkıa, her çend, çendân, vaktâ ki, tâ ki, mâdem ki, kaçan, kaçan ki* vb." çoğu Farsça kökenli cümle bağı edatları bağlarına geldikleri cümleleri zaman, sebep, vasıta, tarz, karşıtlık vb. işlevlerle bir sonraki cümleye bağlarlar: *Çün ,,Arafât'a yakın oldılar; yohsul ol baya bakdı = Arafat'a yaklaşınca yoksul o zengine baktı (KN, 18).*

Başında bu edatlardan biri bulunup çekimli bir fiil alan veya hüküm bildiren bir yüklem ismini bünyesinde bulunduran ve böylelikle yukarıda belirtilen işlevlerden birine sahip olan ilk cümle yardımcı cümle; bu cümleden sonra gelen cümle ise temel cümledir. Bu şekildeki cümle yapıları Farsçadan tercüme edilen eserler yoluyla Türkçe söz dizimine girmiştir. "Türklerin İslâmiyet dairesine girmeleriyle birlikte Fars kaynaklı ki"li birleşikcümlenin yanında ,,çün"lü birleşikcümleler de Türk sentaksına girmiş,bilhassa dil yönünden Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıyan eserlerde bol bol kullanılmıştır."[15]

Çünki bunlar Ya,,kûba irişdiler

Geldiler Ya,,kûb-ıla görişdiler (YZ, 67)

[Bunlar Yakup'a eriştikçe, gelip Yakup'la görüşüyüler.]

Çü yokdur bu âlemde andan ulu

Eyü adı anuñ cihân toptolu (SüN, 68)

[Bu âlemde ondan ulusu olmadığı için cihan onun iyi adı ile doludur.]

Egerçi ki şimdi sürersin safâ

Velî tâ ölince çekersin cefâ (CK, 950)

[Her ne kadar şimdi sefa sürsen de ölünceye kadar cefa çekeceksin.]

Her çend şer'en ,,de ta,,addüd-i menkûha da câyizdür; lâkin kasm-ı nafaka ve anlar emsâlinde müsâvî tutılmak ile meşrûtdur. (AA, 117a/7-9)

[şeriatta birden fazla eşle evlilik ancak nafakanın taksiminde ve onların emsali işlerde eşlerin eşit tutulması şartı ile caizdir.]

Anadolu'da Oğuz Türkçesinin yazı dili hâline gelme sürecinde Farsçadan yapılan tercümeler sonucunda yoğun bir şekilde Türkçeye giren cümle bağı edatıyla kurulmuş cümleler, Osmanlı Türkçesi metinlerinde de sıklıkla kullanılmıştır.

***

Farsça kökenli bir cümlenin yine Farsça kökenli başka bir cümle ile yahut da bir Türkçe yardımcı ile bir araya gelmesiyle oluşan *karmaşık cümle* yapıları tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu cümle tiplerini şu üst başlıklar altında sınıflandırmak mümkündür:

1. Üç Farsça kökenli cümle tipinin bir arada bulunduğu karmaşık cümleler,

[15] İsmet Cemiloğlu, "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün"lü Cümleler", **Türk Dili**, Sy. 510, s. 409.

2. İki Farsça kökenli cümle tipiyle bir Türkçe yardımcı cümlenin bir arada bulunduğu karmaşık cümleler,
3. Bir Farsça kökenli cümle tipiyle iki Türkçe yardımcı cümlenin bir arada bulunduğu karmaşık cümleler,
4. İki Farsça kökenli cümle tipinin bir arada bulunduğu karmaşık cümleler,
5. Bir Farsça kökenli cümle tipi ile bir Türkçe yardımcı cümlenin beraber bulunduğu karmaşık cümleler.

***

1. Üç Farsça Kökenli Cümle Tipinin Bir Arada Bulunduğu Karmaşık Cümleler

1.1. Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Egerçi Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümlenin ve Bir Ki'li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Dahı **çün** senüñ önüñe bir iş gele; **egerçi** sen anı başarı-bilürsiñ, kendü bilüñe inanma **ki** âhir pişmân olursın. (KN, 33)

[Senin önüne bir iş geldiğinde her ne kadar sen onu başarabilirsen de sonra pişman olmamak için kendi bilgine inanma.]

2. İki Farsça Kökenli Cümle Tipiyle Bir Türkçe Yardımcı Cümlenin Bir Arada Bulunduğu Karmaşık Cümleler

2.1. Egerçi Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir İç Cümle ve Ki'li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Egerçi** baʿżı ulemâ "*Kurbân olınmaga getürilen İsmâʿîl degül İshâk idi.*" dimişlerdür; ammâ ekserüñ kavli budur **ki** Hazret-i İsmâʿîl idi. (MY, 16a/5-7)

[Her ne kadar bazı ulema "Kurban olunmağa getirilen İsmail değil İshak idi" dedilerse de çoğunluğun kavli Hazret-i İsmail'dir.]

2.2. Egerçi / Vâkıa Cümle Başı Edatlarından Biriyle Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Şart Cümlesinin ve Bir Ki'li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Muvahhid-iseñ anı bil **ki** kamu ol birdür

Egerçi çoh görinür sûreti-le bu efvâc (AD, XV/16)

[Tevhit ehli isen, her ne kadar bu topluluklar suret bakımından çok görünürlerse de hepsinin bir olduğunu bil.]

2.3. Bir Şart Cümlesi, Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ve Bir Ki'li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Eger dirseñ ki "**Çün** ʿabd-i meʾmûr ihtiyârında muẕṭarr u mecbûr ola; pes bu ihtiyâr hakîkatde cebr-i mahza râciʿ, ve ihtiyâr-ı sırfa mübtenî olan emr ü nehye mâniʿdür ve mecbûr-ı mahza emr ü nehy ʿaklen nâ-müstahsen ve Ḳurʾânen gayr-ı vâkiʿdür.", biz eydürüz **ki**… (AA, 165b/1-5)

[Eğer "Kul iradesiyle yaptığı hareketlerde mecbur kalınca bu gerçekte tam bir zorlama olup irade özgürlüğüne dayanan emir ve yasaklara engeldir. Ayrıca cebir hâlinde emir ve yasaklar akla uygun değil, Ḳurʾan'da caiz değildir." dersen, biz …. deriz.]

2.4. Bir Şart Cümlesi ile Bir Ki'li Birleşik Cümlenin ve Meger ki Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Pes bir kimesne kendüye ‚adl idememek ihtimâlin vir**se ki** havf andan ‚ibâretdür, mûcib-i Nass-ı Kerîm üzre aña vâhide ile iktifâ vâcib ve birden artuk harâm olur; **meger ki** kendünüñ ‚adl itmesine câzim ve fi"l-cümle cevr itmek ihtimâli müntefî vü mün‚adim ola; anuñ hakkında ta‚addüd mücevvez ve teksîr murahhasdur. (AA, 117a/11-14)

[Bir kimsenin eşine adalet edememe ihtimali varsa Kur'an-ı Kerim mucibince ona tek evlilik vacip, birden fazla hanım haram olur. Eğer adaletli olabileceğine inanıyorsa ve ilk eşine eziyet etme ihtimali ortadan kalkmışsa ona çok eşlilik caizdir.]

2.5. Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir İç Cümle ve Ki"li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Çünkim takdîr-i Hüdâ bu imiş kim bî-günâh ‚Osmân Hân'ı cümle ‚asker gulûsıyla şehîd idüp yerine Mustafâ Hân'ı yine pâdişâh ettiler; ammâ "Mükellef deyil, ‚aklında hıffet var." diyü seng-i mezâr mesâbesine kodılar. (SN, 58a/1-2)

[Allah'ın takdiriyle cümle askerler saldırıp günahsız Osman Han'ı şehit edip yerine Mustafâ Hân'ı padişahyaptılar, ama sonra aklında hafiflik var, yükümlülük sahibi değil diye onu mezar taşı derecesinde değerlendirdiler.]

3. Bir Farsça Kökenli Cümle Tipiyle İki Türkçe Yardımcı Cümlenin Bir Arada Bulunduğu Karmaşık Cümleler

3.1. Bir Şart Cümlesi ile Bir Ki"li Birleşik Cümlenin ve Bir İç Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Eger** korkma**sa**ydum benden sonra gelenlerden ya‚nî dânâlardan ki eydeler, ‚*Sokrat key ulu da‚vî kıldı*." diyüp ‚ayblayalar; ‚*Ben hîç nesne bilmezem*." diye-y-idüm. (KN, 33)

[Eğer benden sonra gelenlerden, yani „Sokrat çok büyük dava kıldı." deyip ayıplayacak bilginlerden korkmasaydım, „Ben hiçbir şey bilmem" derdim.]

○ **Eger** hayâl olmay**a**ydı, bir kimesne âşinâsın, belki akrabâsın bilmeyüp her bâr ki mülâkî ola, "*Sen kimsin*?" **diyeydi**. (AA, 28b/3-4)

[Eğer hayal olmasaydı, bir kimse dostlarını belki de akrabalarını bilmeyip her karşılaşmalarında „Sen kimsin?" der idi.]

○ "*Sükûtun aslı ne idi*?" dinilür**se** câizdür **ki** dahı vâzıh beyân nâzil ola diyü tevakkuf itmiş ola. (MY, 30b/12-13)

[Sükûtun aslı ne idi denilirse daha açık beyan nazil olsun diye duraklamış olmak caizdir.]

3.2. Bir Şart Cümlesiyle Bir İç Cümlenin ve Meger ki Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Ammâ sîga-i istisnâ ile eger muhâtab yine cezm fehm eyle**se**, İmâm Gazzâlî "*Yine vefâ vâcib olur.*" dir; meger mu‚tezir ola. (AA, 150a/9-10)

[İstisna sigasıyla, karşısındaki yine yemin olarak anlarsa, İmam Gazzâlî -özrü bile olsa- "Yine de sözünü tutması vaciptir." der.]

4. İki Farsça Kökenli Cümle Tipinin Bir Arada Bulunduğu Karmaşık Cümleler

4.1. Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Ki"li Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Çün** Tangrı te‚âlâ beni garkdan kurtardı; ümîddür **ki** bir çâre biribiye. (KN, 25)

[Tanrı teala beni boğulmaktan kurtardığı için bir çare göndermesi umulur.]

○ **Çün** zûd mîr olup burada hâk olur kiÇi

Pes assı ne **ki** olasın emîr yâhû pâdiÇâh (AD, V/12)

[KiÇi tez elden emir olsa bile sonu toprak olduğu için padiÇâh veya emir olmanın ne yararı var.]

○ **Çün** keyfiyyet-i bî-hûÇlığı gide ve ʿakl u hiss ʿavdet ide; saʿîd ü münaʿʿam olan göre **ki** revâyihinden muʿattar-ı meÇâmm ve safâ-yı ten-i yârüñ endâmından ol vechle sürûr u lezzet bula **ki** nitâk-ı kelâm ihâta-i takrîrinden ʿâciz ola. (AA, 41b/9-12)

[Akılsızlık durumu gidip akıl ve duygu geri dönünce, nimete nail olan mübarek kiÇi güzel kokulardan ve yârin teninin safasının güzelliğinden sözle ifade edilemeyecek kadar sürur ve lezzet bulur.]

○ Ve **çün** merrâtla tenbîh olındı **ki** ʿadâlet vasatdur ve her nesne ki vasatdan zâyil ve bir cânibe mâʾil ola, aña ism-i ʿadl ıtlâkı galatdur; pes vasat ki ʿadâletdür, ne nesnedür bilinmek gerek. (AA, 62b/14-16)

[Defalarca adaletin vasat olduğu ve vasatlıktan çıkıp bir tarafa meyletmiÇi bir nesneye adalet ismi verilemeyeceği tembihlendiği için adalet olan vasatın nasıl bir Çey olduğu bilinmelidir.]

4.2. Egerçi / Her Çend ki / Vâkıa Cümle Başı Edatlarından Biriyle Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Kiʾli Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ KiÇi **ki** söz bilmeye, adamılıkdan taÇra ola, **egerçi** sūreti âdem-ise. (KN, 39)

[Söz bilmeyen kiÇi insan suretinde olsa bile adam değildir.]

○ Himmetüñ yüce dut **kim** olardan **her-çend ki** devlet ve yiglik niÇânı sende žâhir ve salâh eseri çihreñde bellüdür; ammâ Çefkatdan söylenecek sözi kendüzüme vâcib gördüm. (KN, 5)

[Onlardan devlet ve iyilik alameti sende zahir, salihlik eseri çehrende belli olsa da Çefkatten dolayı söz söylemeyi kendime vacip gördüm; sen himmetini yüce tut.]

○ Sahın zinhâr sen anuñ ala gözleri âlından

Ki câdû-yı siyeh-dildür **egerçi** hûb u raʿnâdur (AD,134/5)

[O güzel ve etkileyici bile olsa aslında gönlü kararmıÇcadı olduğu için sen onun ela gözlerinin hilesinden sakın.]

○ Pes **egerçi ki** insân dahı niçe efʿâl ü evsâfda sâyir hayvânâta müsâvî, bel nebâtâta vü cemâdâta müÇârikdür; lâkin bir hâssa-i mahsûsa ve eser-i hâss u muʿayyeni vardur **ki** anda hayvânâtdan bir ferd ve cemâd u nebâtâtdan bir Çey aña müÇârik degüldür. (AA, 37a/2-5)

[Her ne kadar insan birçok fiil ve vasıflarında diğer canlılara eÇit, belki bitkilere ve cansızlara ortaksa da onda canlılardan, cansızlardan ve bitkilerden hiçbir Çey kendisine ortak bulamadığı bir özelliği ve çok üstün bir niteliği vardır.]

○ Belki baʿzı mutasavvife zâhib oldılar ki cism-i vâhid iki hayyizde mütehayyiz olmak ecsâm-ı uhreviyyede muhâl degüldür, **egerçi** ecsâm-ı dünyeviyyede istihâlesi bedîhîdür. (AA, 40a/10-12)

[Bazı mutasavvıflar, dünyevi cisimlerin aynı anda iki mekânda birden bulunmasının mümkün olmadığı açık olmasına rağmen, uhrevi varlıklarda bunun imkânsız olmadığına inandılar.]

○ Ġmâm Gazzâlî **egerçi** böyle buyurmıĢdur, velâkin mecâl-i nazar vardur **ki** bu, hakîkatde kısm-ı sânîdendür. (AA, 129b/8-9)

[Ġmam Gazzâlî her ne kadar böyle buyurduysa da bunun aslında ikinci kısımdan olması daha mümkündür.]

○ **Egerçi** bundan gayrı dahı rivâyât vârid olmıĢdur; velâkin esahhı budur **ki** zikr olındı. (MY, 23a/18-19)

[Bundan baĢka rivayetler varit olduysa da en sahihi zikrolunandır.]

○ Baʿzı ulemâdan menkûldur **ki** sol cânibe yatmakda **egerçi** râhat ziyâdedür; ammâ kalbe zararı vardur. (MY, 277a/2-3)

[Bazı ulemadan sol tarafa yatmanın rahatı çok olsa da kalbe zararı olduğu nakledilmiĢtir.]

○ Meftun-ı mehâsin-i tabiat olması lâzım gelen bu ziyaretçi, Fenerler hizasından Boğaz dâhiline girmeye baĢladığı zaman, enzâr-ı temâĢâsı önünde öyle bir saha-yı dil-ârâ tecelli ediverir **ki** bu sahanın iki tarafını **vâkıa** imtidâdî epeyce bir çıplaklık tahdîd ederse de tam cephede enzâr-ı hayretine zarif zarif yalılarla müzeyyen olan etekleri bir derya-yı latîfin emvâc-ı zemzeme-pîrâsıyla ıslanmakta bulunan iʿvicâclı yeĢil tepeler tesadüf eder. (N. Nazım, Zehra)

[Tabiatın güzelliklerine meftun olması lazım gelen bu ziyaretçi Fenerler hizasından Boğaz içine girmeye baĢladığı zaman, iki tarafını uzunlamasına epeyce bir çıplaklığın sınırladığı, ancak tam cephede hayret nazarlarına zarif zarif yalılarla süslü olan etekleri bir hoĢdenizin güzel sesli dalgalarıyla ıslanmakta bulunan eğri büğrü yeĢil tepelerin rastladığı gönül süsleyici bir sahra karĢısına çıkıverir.]

○ Ve birdenbire aklına geldi ki kıĢ vâkıa her Ģeyi çürütüyor, harap ediyordu; fakat öyle çiçekler, öyle fidanlar vardı ki bunları onun zulmüne karĢı tedbirler, takayyüdlerle saklayabiliyorlar, hüsn-i muhafaza ediyorlardı. (M. Rauf, Eylül)

[Birdenbire aklına, kıĢın her Ģeyi çürütüp harap etse de birçok çiçek ve fidanı onun zulmüne karĢıtedbirlerle saklayabildikleri ve güzelce koruyabildikleri geldi.]

○ Vâkıa Ģimdi Hacer evvelkinden titiz, evvelkinden hırçındır; ama yemin ederim ki fena kalpli değildir. (M. Rauf, Eylül)

[Her ne kadar Hacer Ģimdi evvelkinden titiz ve hırçınsa da fena kalpli biri olmadığına yemin ederim.]

4.3. Her Çend Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Her çend** esâlîb-i mebânîsi evvelkiler gibi tahkîkât-ı hikemiyye ve tedkîkât-ı ʿilmiyye üzerine müĢtemil degüldür; ammâ **çün** terâkîb ü maʿânîsi vuzûh u zuhûr ile müttesim, ve elfâz u ʿibârâtı levh-i ʿuzûbet ü sühûlet üzre mürtesimdür, kulûb-ı ʿâmmede cây-gîr ve evvelkilerden ziyâde Ģöhret-pezîr olmıĢdur. (AA, 6b/17-19)

[Her ne kadar bu eserin üslubu evvelkiler gibi felsefi tahkikler ve ilmî tetkikler üzerine kurulmamıĢsa da terkip ve manaları açıklıkla ortaya çıktığı, söz ve ibareleri tatlılık ve kolaylık

levhası üzerinde resimlendiği için halkın kalbinde yer edinmiş ve diğerlerinden fazla şöhret kazanmıştır.]

4.4. Vaktâ-ki Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Kayıtlı Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Vaktâ-ki** ma‟lûm oldı **ki** bu ahlâkdan kısm olan hikmet ol mukassem olan hikmet değüldür, kısm-ı âherdür; “Taksîm-i şey‟-i ilâ nefsihî ve ilâ gayrihî” lâzım gelmeyüp su‟âl bi‟l-külliyye mündefi„ oldı. (AA, 47a/8-10)

[Bu ahlaktan bir bölüm olan hikmetin o kısımlara ayrılan hikmet olmadığı malum olunca kendisine ve kendinden başkasına bir şey taksimi lazım gelmeyip soru bütünüyle ortadan kalktı.]

5. Bir Farsça Kökenli Cümle Tipi ile Bir Türkçe Yardımcı Cümlenin Beraber Bulunduğu Karmaşık Cümleler

5.1. Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir İç Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Çün** silk-i sohbetde intizâmla müşerref olanlar gazâ-yı küffârı cihâd-ı ekber bildiler idi; “*Yâ Resûlullâh! Cihâd-ı ekber nedür?*” diyü su‟âl kıldılar. (AA, 106a/5-7)

[Sohbet halkasına katılmakla müşerref olanlar kâfirlerle gaza etmeyi büyük cihad bildikleri için “Ya Resulullah! Büyük cihad nedir?” diye soru sordular.]

○ **Çün** seyyidine teşeffü„ ve halâs-ı bendesini tevakku„ eyledüm; seyyidi eyitdi: “*şefâ„atüñüz kabûl ve siyâh mücrimden hıll-i gulûl eyledüm*. (AA, 148b/4-5)

[Efendisinden şefaat dileyip kölesini azat etmesini isteyince efendisi “şefaatinizi kabul ettim ve siyah suçlunun emanete hıyanetini helal eyledim” dedi.]

○ “*Yâ Resûlullâh, **çünki** bizi muhtâr kılduŋ; bize âdemîlerümüz gerekdür, koyunda ve devede gözümüz yokdur*.” didiler. (MY, 180a/3-4)

[“Ey Resulullah! Bizi yetkilendirdiğin için bize adam lazımdır, koyunda ve devede gözümüz yoktur.” dediler.]

○ **Çünkim** altı ay muhâsarada kal‟a feth olmayup şiddet-i şitâlar dahi gelüp Ak Deñiz‟iñ telattumın cümle mellâhân ı keşfi-bânlar bilüp „askere haber ettiler; „asker içre bir güft ü gû olup, *“Kal‟a fethinden ferâgat idelim, sene-yi sâbık üzre, ma‟a‟z-ziyâde harâc alalım!”* diyü „asker-i İslâm müşâvere edüp bu rây ı tedbîr üzre Harkil Kırala elçi gönderüp anlar dahi harâcı kabûl ettiler. (SN, 15a/30-34)

[Altı ay süren kuşatmada kale fethedilemeyip kışın şiddetli zamanları da gelince Akdeniz‟in dalgalanmalarını gemicilerin askerlere bildirmeleri üzerine ordu içinde bir dedikodu ortaya çıktı, “Kale fethinden vazgeçelim, geçen seneye oranla daha fazla haraç alalım” diye istişare ederek bu görüş üzerine Harkil Kral‟a elçi gönderdiler, onlar da haracı kabul ettiler.]

5.2. Çün Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Şart Cümlesinin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Bendede **çün** Hakk‟un ni„meti mevcûd ola -„ilm ü „amel ve fazl ü kemâl ve mâl ü cemâl gibi-; eger bende ol ni„metüñ vücûdı Hak‟dan olmasına „ârif ve dâyimâ zevâl ü fenâ vü meslûb olmasından hâ‟if olur**sa**, anda „ucb yokdur. (AA, 95b/8-11)

[Kulda ilim ve amel, fazilet ve olgunluk, mal ve güzellik gibi Hakk'ın nimetleri mevcut olduğunda eğer kul o nimetin Hak'tan geldiğini biliyor ve daima o nimetin sona ermesinden korkuyorsa o harekette bir kibir alameti yoktur.]

5.3. Bir Şart Cümlesi ile Mâdem ki Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Meselâ bir şahsa nazar eyle**señ**, mâdâm ki mukâbelededür, müdrikdür ve sûreti hiss-i müşterekdedür, ammâ mukâbeleden gâyib oldukdan soñra sûreti hiss-i müşterekden zâyil olur, hayâlde kalur; pes hayâl hiss-i müştereküñ hâfızı ve hazînedârıdur. (AA, 28b/1-3)

[Bir şahsa baksan, karşılık verdiği, idrak ettiği ve görüntüsü ortak duyuda olduğu, ama karşılık vermekten uzaklaştıktan sonra görüntüsü de ortak duyudan silinip sadece hayalde kaldığı için hayalin ortak duyu merkezinin koruyucusu olduğunu görürsün.]

5.4. Bir Şart Cümlesi ve Egerçi / Vâkıa Cümle Başı Edatlarından Biriyle Kurulmuş Bir Birleşik Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Ma‚zûr dut **egerçi** fakîr-âne tuhfedür

Ger Ahmedî ider**se** yoluña cân fidî (AD, 623/7)

[Ahmedi yoluna can feda ederse, her ne kadar fakire yaraşır bir armağan olsa da mazur tut.]

○ **Gerçi** bî-bâr-durur serv bigi emr it**señ**

Hâr u ney bigi bitüre gül ü şekker nergis (AD, XLV/26)

[Nergis, servi gibi semeresiz ise de sen emredersen, dikenin gül ve kamışın şeker vermesi gibi yemiş bitirir.]

○ Ve murabba‚lar dahı cem‚ olın**sa**, **egerçi** fürce kalmaz; lâkin murabba‚ müseddesden tengdür. (AA, 33a/6-7)

[Kareler toplandığında her ne kadar boşluk kalmazsa da kare, altıgenden dardır.]

○ **Vâkıa** Zehra'yı da vaktiyle sevmiş**t**, hem de "sevmek"ten ne mana çıkar**sa** o yolda sevmiş**t**; fakat şimdi Sırrıcemal'e olan muhabbeti buna benzemiyor idi. (N. Nazım, Zehra)

[Vaktiyle Zehra'yı da -hem de sevmekten ne mana çıkarsa o yolda- sevdiyse de şimdi Sırrıcemal'e olan sevgisi buna benzemiyor idi.]

5.5. Vaktâ-ki Cümle Başı Edatı ile Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir Şart Cümlesinin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ **Vaktâ-ki** bu da‚vî matlab-ı ‚âlî ve îrâd itdükleri delîl za‚îf ü vâhî oldıy**sa,** muhakkikler aña iltifât itmediler. (AA, 41b/17-19)

[Bu dava yüce bir talep ve getirdikleri delil zayıf ve saçma olduğu için muhakkikler ona iltifat etmediler.]

5.6. Bir Ki'li Birleşik Cümle ile Bir Şart Cümlesinin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Eger diler**señ** **ki** senüñ kuluñ saña mutî‚ olup kullug ide, sen-dahı kullugından kaçma. (KN, 14-15)

[Eğer kulunun sana muti olup kulluk etmesini dilersen sen dahi kulluk görevinden kaçma.]

○ Ve bu zâhirdür **ki** her kim dile**se ki** bir tâyifeye mensūb ola, anlaruñ-ıla dursa, otursa, sohbet itse gerek. (KN, 15)

[Bir taifeye mensup olmak isteyen hem kimsenin onlarla oturup kalkması ve sohbet etmesinin gerektiği zahirdir.]

○ Kaçan nefs cengde ıztırâb eyle**se**, aña dirin ki "Sabr eyle, mekânuñda karâr kıl. Yâ zafer bulup mahmûd olasın, yâ helâk olup istirâhat bulasın." (AA, 61a/1-3)

[Ne zaman nefis cihatta ızdırap çekse, ona „Sabr et, mekânında karar kıl. Böylece ya zafer bulursun ya da helâk olup rahata erersin." derim.]

○ **Eger** ifrât ider**se**, tehevvür olur **ki** insân kendüsini bî-nef„ mehâlike ilkâ ve mukâvemeti hadd-i imkân ve dâyire-i kudretden bîrûn olan düşmenle mukâbele-i bî-vech ve mukâtele-i nâma„kûl idüp kendüyi yâ ihlâk yâ ızrâr itmekdür. (AA, 46a/16-19)

[Eğer ifrat ederse, insanın faydasız tehlikelere atılarak ve karşı konulması imkânsız bir şekilde akla yatkın olmayan kanlı kavgalara karışarak kendisini helak etmesi ya da kendisine zarar vermesi demek olan tehevvür meydana gelir.]

○ Eyle bir sevâd-ı mu"azzam şehr-i kebîrdir **kim** şehr-i İslâmbol içre biñ âdem merhûm ol**sa** yine âdem deryâsından omuz omuzı sökmez.(SN, 14a/26-28)

[İslambol, şehir içinde bin kişi rahmetli olsa bile yine insan denizinden omuz omuzu sökmeyecek muazzam bir büyük şehirdir.]

○ Hakk-ıçun eyle tâ„atı itme sevâb-ıçun

Ger dile**se**ñ **ki** irmeye bâzâruña kesâd (AD, XVIII/17)

[Eger pazarına kesat ermemesini dilersen, ibadeti Hak için eyle, sevap için eyleme.]

○ Huşûneti bir dereceye gelmişdi **ki** önüne kim rast gelir**se** haşlar, eline ne geçerse kırar idi. (N. Nazım, Zehra)

[Öfkesi, önüne kim rast gelse haşlayacak, eline ne geçerse kıracak bir dereceye gelmişti.]

○ İmdi yine kendi kendine itiraf ediyordu **ki** bu anda Süreyya için hayatını iste**se**ler mesut olarak verirdi. (M. Rauf, Eylül)

[İmdi yine kendi kendine bu anda Süreyya için hayatını isteseler mesut olarak vereceğini itiraf ediyordu.]

○ Onlar konuşurken Suad düşünüyordu **ki** zevci gibi kalabalığı sevmez bir adam değil, kalabalık içinde büyümüş Necib Bey bile kendine bir eş bulur**sa** burada, zevcinin cehennem dediği bu köşede yaşamağa râzı idi. (M. Rauf, Eylül)

[Onlar konuşurken Suad, değil zevci gibi kalabalığı sevmez bir adamın, kalabalık içinde büyümüş Necib Bey'in bile kendine bir eş bulursa burada, zevcinin cehennem dediği bu köşede yaşamaya râzı olacağını düşünüyordu.]

5.7. Bir Kişilik Birleşik Cümle ile Bir İç Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Sandı kim "*Bilürem.*" diye-y-idi. (KN, 32)

[Bilirim diyeceğini sandı.]

○ Ve biz min-ba„d hikmet-i „ameliyyenüñ **ki** bu kitâb anuñ beyânı-çün mevzû„ ve tâlibe kemâl-i nefsi-çün mahall-i teveccüh ü şerf„dur, *mevzû„ı nedür* ve „ulûm-ı selâse **ki** anuñ eczâsıdur,

mevzû,ları nedür beyân ve muhadderât-ı ma,ânînüñ çehrelerin bürka,ı ,ibârâtdan ,ayân idelüm. (AA, 19a/14-17)

[Biz bundan sonra -daha çok kendisinin tarifi için yazılmış ve isteklilere şöhret olgunluk sağlamak için kaleme alınmış olan- teorik felsefenin ve onun bölümlerinden olan üç ilmin konularının ne olduğunu ifade edecek, mana örtülerinin yüzlerini ibare peçelerinden kurtaracağız.]

○ Ve hükemâ **ki** "*,Akl ve ,âkıl ve ma,kûl müttehiddür*." dirler, murâdları bu ma,nâdur. (AA, 22a/7-8)

[Akıl, akleden ve akledilen bir bütündür diyen filozofların kastetikleri bu manadır.]

5.8. Bir Şart Cümlesi ve Meger ki Cümle Başı Edatıyla Kurulmuş Bir Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ Birisinde ihmâl ve ityânında ihlâl eyle**se**, âhiretde ,azâb-ı câvidânîden necât ve fi'l-cümle Hak celle-ve-,alâ katında derecât bulmak yokdur, *meger kim* ikrâr-ı bi'l-lisân itmekde ,özri ola. (AA, 68a/12-15)

[Dil ile kabulde bir özrü olmadığı sürece, iki tanesinden birisinde ihmal gösterirse ahirette ebedî azaptan kurtulamaz ve Hak celle ve alâ katında derece bulamaz.]

5.9. Egerçi Cümle Başı Edatı ile Kurulmuş Bir Birleşik Cümle ile Bir İç Cümlenin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşanlar

○ "***Egerçi*** *kim yoldaşlarımuñ cümlesi İslâm'a râgıblardur; ammâ benüm himmetüm dahı ziyâdeyedür.*" didi. (MY, 189a/9-10)

["Her ne kadar yoldaşlarımın hepsi İslam'a rağbet edenlerdense de benim himmetim daha fazlayadır." dedi.]

SONUÇ

Tarafımızdan yapılan taramalar sonucunda *karmaşık cümle* teriminin bazı kaynaklarda girişik cümleler için, üç kaynakta da bünyesinde birden fazla yardımcı cümle bulunduran cümleler için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yapı bakımından nasıl adlandırılacağı zaten yıllardır tartışılmakta olan *girişik cümle* konusunu bir de *karmaşık cümle* terimini bu cümle için kullanarak gündeme getirmek bu konuda karşaşayı artırmak demek olacaktır. Yukarı da değinildiği üzere eğer bünyesinde fiilimsi bulunan yapılar birleşik cümle kabul edilecekse bunlar için "karmaşık cümle" ya da "karmaşık-birleşik cümle" değil, *girişik* ya da *girişik-birleşik cümle* terimi kullanılmalıdır.

Eğer Türkçe söz diziminde *karmaşık cümle* adlı bir terim kullanılacaksa bu, Farsça kökenli cümle bağı edatlarıyla kurulmuş birden fazla birleşik cümlenin veya bir Türkçe yardımcı cümle ile Farsça kökenli bir birleşik cümle yapısının bir araya geldiği yapılar için yapılmalıdır.

Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinleri üzerinde yapığımız genel taramalar sonucunda -beş genel başlıkta topladığımız- yirmi bir adet karmaşık cümle tipi tespit edilmiştir. Tarihî Türkiye Türkçesi metinleri üzerinde yapılan söz dizimi taramalarının sayısının artırılması hâlinde başka tiplerin de saptanması mümkün olacaktır. Özellikle cümle bağı edatlarıyla kurulan bu girift birleşik cümle yapılarının niteliklerinin tam olarak ortaya çıkarılması hem metinlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak hem de karmaşık cümlelerin çözümlenmesinde fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

AKALIN Şükrü Halûk, "Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Bağı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler", **Türk Dili**, Sy. 518, Şubat 1995, Ankara, s. 156-163.

BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 1990.

BİLGEGİL M. Kaya, **Türkçe Dilbilgisi,** Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.

BÖRAY Nergis, "Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,** Sy. 13, Bahar-2003, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 281-309.

BÖRAY Nergis, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sy. 10, Bişkek 2004, s. 63-81.

CEMİLOĞLU İsmet, "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün'lü Cümleler", **Türk Dili**, Sy. 510, Haziran 1994, Ankara, s. 409-413.

DELİCE H. İbrahim, **Türkçe Sözdizimi**, 2. bs., Kitabevi, İstanbul 2003.

DOĞAN Enfel, "Ahlâk-ı Alâî'deki Çün'lü Birleşik Cümle Yapıları", **TDAY Belleten**, **2006/2**, Ankara 2009, s. 29-40.

DOĞAN Enfel, "Osmanlı Türkçesinde Kullanılan Farsça Yapılı Karşıtlama Cümleleri", **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 27-28 Ağustos 2007, UTEK 2007, Bildiriler,** (Editör: Prof. Dr. Hayati DEVELİ), C. I, Türkçenin Söz Dizimi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, s. s. 153-165.

ERKUL Rasih, **Cümle Metin Bilgisi**, 2. bs., Anı Yayıncılık, 2007

KARAHAN Leylâ, "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine", **Türk Dili**, Sy. 583, Temmuz 2000, Ankara, s. 16-23.

ÖZKAN Mustafa - SEVİNÇLİ Veysi, **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**, 3F Yayınları, İstanbul 2008.

KISALTMALAR VE TARANAN ESERLER

AA: **Ahlâk-ı Alâî** (Enfel Doğan, **Ahlâk-ı Alâî (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi),** İstanbul Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2006)

AD: **Ahmedî Divanı** (Yaşar Akdoğan, **Ahmedî Divanı, Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri**, İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 1979)

CK: **Cilâu'l-Kulûb** (Mustafa Özkan, ***Cinânî, Cilâü'l-Kulûb, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük***, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990)

KN: **Kabusname Tercümesi** (Şeyhoğlu Sadrüddin)

M. Rauf, **Eylül** (Haz.: Enfel Doğan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005)

MY: **Me„âlîmü'l-Yakîn** (Ayhan Tergip, **Bakî'nin Me„âlîmü'l-Yakîn Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi (Metin-Sözlük),** İstanbul Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2010)

N. Nazım, **Zehra** (Haz.: Enfel Doğan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006)

SN: **Seyahatname** (Evliya Çelebi)

SüN: **Süheyl ü Nevbahâr** (Cem Dilçin, **Mes„ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük**, AKM Yayınları, Ankara 1991)

YZ: **Yusuf ve Zeliha** (Şeyyad Hamza, **Yusuf ve Zeliha**, Nakleden: Dehri Dilçin, TDK Yayınları, İstanbul 1946).

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 999-1010, TURKEY*

NAMIK KEMAL'İN İBRET GAZETESİNDE SIRALADIĞI SOSYAL TENKİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU•

ÖZET

Namık Kemal, İbret gazetesinde sosyal tenkitler yapmış ve toplumsal problemlere çözüm önerileri sunmuştur. Özellikle sosyal eğitim, aile, tembellik, kültürel yozlaşma ve modernleşme gibi konularda günümüze ışık tutan bir dizi makale kaleme almıştır. Bu makalelerdeki teklifler bir asır önce sıralanmasına rağmen günümüzdeki benzer problemleri aydınlatacak mahiyettedir. Bu yazılarda Avrupa'dan yeni dönen Namık Kemal'in Avrupa deneyimlerinden izler bulunmaktadır. Yazar, sık sık Avrupa'daki uygulamalara da değinerek gelişmenin ve modernleşmenin anahtarlarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, İbret Gazetesi, Sosyal Tenkitler Ve Çözüm Önerileri.

THE SOCIAL CRITIQUES AND SOLITION OFFERS WHICH NAMIK KEMAL HAS ENUMERATED IN NEWSAPAPER OF IBRET

ABSTRACT

Namık Kemal had made social critiques and had offered solition offers to social problems. Especially he had writed a lot of articles that enlightened to this age about social training, family, indolence, culturel degenerate and modernizing. İn spite of this aticles were writed an half age ego, it illuminate same problems in our time. İn these articles, there are some clues of experience of Namık Kemal who turned nearly from journey of Europe. Writer indicates the keys of the development and modernizing touching often on the applications in Europe.

Keywords: Namık Kemal, Newspaper of İbret, Social Critiques and Solition Offers.

GİRİŞ

Namık Kemal, İbret gazetesinde olgunluk döneminin en verimli makalelerini yayınlamıştır. Bu makalelerinde özellikle sosyal alanda gördüğü aksaklıkları tenkit etmiştir. Ayrıca çocuk eğitimi, çevre kirliliği, görücü usulüyle evlilik, medeniyet, karı koca münasebetleri gibi konularda tenkitlerini ve çözüm tekliflerini dile getirmiştir. İbret gazetesinin ilk sayfasında düzenli olarak yazılar neşreden Namık Kemal bütün yazılarının altında *Kemal* ismini kullanmıştır.

Namık Kemal'in yazı hayatı Şinasi ile tanışınca farklı bir vadiye sürüklenir. O, belki de Şinasi'nin tesiriyle gazete çıkaran, Avrupa'da matbaa kuran, devrin aydınlarına yön veren bir kişilikle karşımıza çıkar. Tasvir-i Efkâr, Hürriyet ve İbret gazetelerindeki makaleleri ile devrine yön verir, geleceğe ışık tutar.

Namık Kemal, yirmi üç yaşında Şinasi'nin gözetiminde gazeteciliğe başlamıştır. Yirmi yedi yaşında Paris'te Hürriyet gazetesini idare etmiş ve otuz iki yaşında iken İbret gazetesinde

• Yard. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: hdogramacioglu@mynet.com

topluma seslenmiştir. Ancak İbret gazetesi on dokuzuncu sayıda Namık Kemal'in "İstikraz" adlı makalesiyle Fuat Paşa'yı eleştirmesi üzerine dört aylığına kapatılmış daha sonra düzensiz aralıklarla tekrar çıkmıştır. Namık Kemal bu sıkıntılı süreçte sağlam fikirli ve toplumu bilgilendiren bir tavırla okuyucuların karşısına çıkmıştır. Sadece toplumu eleştirmekle kalmamış, olması gerekenleri de maddeler halinde ve sistematik bir yaklaşımla sıralamıştır.

Namık Kemal ve İbret Gazetesi

Namık Kemal, İbret'ten önce Diyojen gazetesinde düzensiz aralıklarla yazılar yayınlamaktaydı. 1870 yılında Avrupa'dan dönünce gençleri etrafında toplayıp bir gazete çıkarmak niyetindeydi. Ancak o dönemde gazeteler daha çok Rum asıllı kişilerin tasarrufunda bulunmaktaydı. Bu sırada Diyojen gazetesi kapatılınca Namık Kemal ve arkadaşları İstikbal adı altında bir gazete çıkarmak istemişler ancak Babıâli bu gazetenin çıkarılmasına izin vermemişti. Bu sırada Aleksan Sarrafyan İbret gazetesini 1870'te çıkarmaya başlamıştı. Ancak bu gazete 1871 sonunda kapatılınca Namık Kemal ve arkadaşları devreye girerek gazetenin imtiyaz hakkını almışlardır. 13 Haziran 1872'de Namık Kemal ve arkadaşları (Reşat, Nuri, Ebuzziya Tevfik, ve Mahir Beyler) bir bildiri yayımlayarak ilk sayıyı çıkartırlar. Bu tarihten itibaren İbret gazetesi Namık Kemal'in denetiminde çıkmaya başlamıştır.

عبرت

(İbret'in 7. Sayısı. Bu sayıda N. Kemal'in Vefa-yı Ahd başlıklı yazısı bulunmaktadır.)

Namık Kemal ve arkadaşlarının yazılar neşrettiği İbret üzerine bugüne kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Bu hususu yıllar önce Tanpınar da belirtmiştir. Tanpınar, İbret gazetesinin bugüne kadar incelenmediğini, bâkir kaldığını belirttikten sonra Namık Kemal ve İbret gazetesi hakkında sözlerine şöyle devam eder:

"...mevzu adeta bâkir bulunmaktadır, denilebilir. Bu vesikalar tamamıyla tetkik edildiği zaman, birçok ve birbiriyle tezat hâlinde fikir cereyanlarına tesadüf edilecek ve belki de Namık Kemal'in dönüşü meselesi tenevvür edecektir."[1]

Tanpınar, Namık Kemal'in Paris'ten döndükten sonra fikirlerinde tezatlar yaşamış olabileceğini vurgulamaktadır. Ancak İbret'teki makalelerinde sistematik olarak tenkitlerini sıralayan Namık Kemal, sosyal hadiselere mantıklı ve tutarlı çözümler sunmaktadır. Namık Kemal'in eserlerinde ortaya konulan düşünceler bir nüve şeklinde gazetedeki makalelerinde yer almaktadır. O, bir gazeteci kimliği ile sosyal hadiselere bakmış daha sonra da romancı ve tiyatrocu kişiliği ile sosyal alanda gördüklerini roman ve tiyatrolarına yansıtmıştır.

[1] Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, s. 230

"Namık Kemal dönemin en etkili gazetecisidir. Namık Kemal'in daha sonra edebî eserlerinde de tezahür edecek fikirleri önce makalelerinde yer alır."[2]

Bu bakımdan İbret'teki makaleler Namık Kemal'in düşüncelerini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Sosyal Tenkitler ve Teklifler

1. Sosyal Eğitim

Namık Kemal, İbret'te sosyal eğitim üzerinde fazlaca durmuştur. O, Paris'ten döndükten sonra toplumun eğitilmesi meselesine eğilmiş ve tenkitlerini bazen istihza ederek bazen de ciddi bir üslupla sıralamıştır. Bununla ilgili bir makalesini koleranın salgın olduğu 1872 Haziran'ın sonunda kaleme almış ve o dönem doktorlarının kapuz ve patlıcan tüketilmesinin kolera açısından mahzurlu olduğunu belirtmeleri üzerine halkın bu uyarıyı dikkate almamalarından istihza ile bahsetmiştir. Makalesinin devamında camilerde Cuma hutbelerinde halkın eğitilebileceğini savunmuştur:

"Hıfz-ı sıhhat esbabında kusur, halkımızın lazıma-i Ganı gibidir. Cenab-ı Hak saklasın, kolera zamanında bile bayağı ukalamızdan addolunan zevatı karpuz ve patlıcan yemekten mene muktedir olmak kaleler fethetmekten müşkül görünür. Bu ise ecel meselesince halkın zihninde takarrür eden bir yanlış itikattan neşet etmedir. Vaiz efendiler cevami-i şerifede kıssa-hânlık edeceklerine böyle dünya ve ahirete nafi ve hayat-ı millete kâfil olacak mesailden bahse himmet eyleseler efkâr-ı umumiyede mevcut olan bu yolda birçok su-i zehaplar pek çabuk mündefi olur."[3]

Burada yazar, toplumun sadece okullarda değil farklı platformlarda da eğitilebileceğini öne sürmüştür. O, özellikle tenkitlerinin sonunda tekliflerini de sıralamıştır. Ona göre toplumun eğitilmesi için camilerde halka sağlıklı yaşama konusunda vaazlar verilmelidir. Ancak sosyal eğitimin sağlanması için modern okulların açılması gerekmektedir. Okul açmak için gerekli mali kaynağın millî ve kültürel yapımızda var olan sosyal dayanışmada gizli olduğunu *İbret* başlığı ile kaleme aldığı bir makalesinde şöyle belirmektedir:

"Mesela yüz kişi bir yere toplansa da her biri hayır için günde iki kuruş verse yüz çocuk okutacak bir mektebin mülkümüzde idaresine kifayet edebilir. O çocuklar ise hiçbir vakit bir günde hayır için bir kuruş veremeyecek bir halde bulunmaz."[4]

Yazar, sosyal dayanışmanın önemine dikkat çekerken her şeyi devletten beklemenin yanlışlığına değinmektedir. Bizim okul yapmak bir yana, başladığımız okulları bile tamamlayamadığımızı belirtmektedir:

"Bir mektep yapmadık. Hatta bu kadar himmetler, bu kadar akçelerle vücuda gelen Darüşşafaka'yı bile nakıs bıraktık. Şeran ve aklen memur olduğumuz taharri-i marifetin tariki bu mudur?"[5]

Yazar, bu eleştirisini yapmakta haklıdır. Günümüzde bile eğitim faaliyetlerinin devamı için halk desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Namık Kemal, İbret gazetesinde özellikle kızların eğitimi üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin ilk eğiticisi annedir. Geleceğin annelerini oluşturacak olan kızlar okutulursa ve onlara iyi bir eğitim verilirse toplumumuz terakki edecektir. Bununla birlikte yazar, Avrupa'da kızları okuttukları için hemen her

[2] İnci Enginün, Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, (1839–1923), Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 54

[3] Namık Kemal, "Nüfus", İbret, Sayı 9, 25 Haziran 1872

[4] Namık Kemal, "İbret", İbret, Sayı 9, 25 Haziran 1872

[5] Namık Kemal, agm

sahada çalışan bayanlara rastlamanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Özellikle mekteplerdeki hocaların yarıdan fazlasını genç bayanların oluşturduğuna dikkat çekmektedir:

"...her nevi mekteplerinde olan hocaların nısfından ziyadesi kadınlar veya daha vazıh tabir olunmak istenirse yirmi beĞyaĞına varmamıĞkızlardır. Cumhur reisleri, nazırlar, vükelâ-yı ümmet, generaller, memurlar, âlimler, edipler hemen ekseriyet itibariyle zevcelerini onlardan intihap ederler."[6]

Namık Kemal, Avrupa'da kızların okumalarına ve bir işe girmelerine olanak sağlandığını belirtmekte bizde ise kızların hemen evlendirilip okumaktan mahrum bırakıldıklarını ifade etmektedir.

2. Aile

Namık Kemal, toplumun eğitilebilmesi için işe aileden başlamak gerektiğini düşünür. Ailenin eğitilmesi, toplumun temelinden eğitilmesi anlamına gelmektedir. Böylece aile yapısı düzgün bireylerin oluşturduğu bir toplumda huzur ve karşılıklı dayanışma tesis edilir. Namık Kemal, art arda sorular sorarak ve sık sık tekrarladığı *Ne zamana kadar?* Cümlesiyle toplumsal aksaklıkların çıkış noktası olarak aileyi gösterir:

"Ne zamana kadar pederler oğlunun mutlaka kendi gibi olmasını veyahut mesela kendi mahalle imamı iken oğlu tabip olmak isterse ayıbını kara toprak örtmesini temenni edecek? Ne zamana kadar valideler kızlarını satılık matah gibi senelerce her gün bir esirci bakıĞı görücünün nazar-ı muayip-cünayesine arz ettikten sonra hediyelik cariye gibi bir kerecik rızasını bile sormaya tenezzül etmeksizin kendi beğendiği bir adamın eline teslim edecek? Ne zamana kadar biraderler, hemĞireler, kayınvalideler, gelinler menfaat için, inat için, zevzeklik için birbirinin etini yemeye, kanını içmeğe çalıĞacak? Ne zamana kadar..."[7]

Yazar, aile boyutunda sosyal yaralarımızı dile getirirken aileleri bilinçlendirmek için çareler düşünür. Çünkü ona göre toplumun çekirdeğini, kuvve-i merkezini aile oluşturmaktadır. Böylece aile bilinçlendirilirse sosyal problemler kendiliğinden çözülmüş olacaktır. Namık Kemal, toplumumuzda aile içerisinde yaşanan sıkıntılardan bahsederek misaller getirir. O, bu sıkıntıları kişilerin çocukluk dönemlerinden itibaren yanlış eğitilmelerine bağlar:

"Bizde aile muamelatından az çok bir fikir hâsıl etmek için orta halli bir efendinin hanesine girilse, câri olan ahvâle nazar-ı ibretle bakılsa ne görülür? Tabiatıyla pîĞi nazara en evvel ailenin pederi tesadüf eder; onun muamelatına layıkıyla dikkat olunursa görülür ki, vaktiyle çocuk imiĞ, her türlü hevâyiç ve lezâizini hazırlayacak bir dadı veya bir beslemesi varmıĞ her belasını o çeker imiĞ. Biraz sinnini almıĞ, evlendirmiĞler; dadı gitmiĞ yerine bacı gelmiĞ. Efendinin münasebetli münasebetsiz ne kadar merakı ne kadar arzusu var ise –velev ki, her biri birkaç gece uykusuzluğu, birkaç gün hastalığı, bin türlü meĞakk-i cismaniyi, yüz bin türlü azab-ı ruhaniyi mucip olsun- hanım onların cümlesini yerine getirmedikçe boğazından rahatça bir lokma geçmek ihtimali yoktur.

Efendi, çocukluğunda, mesela bir kedi beslemiĞ; onunla eğlenirmiĞ. Teehhülden sonra kedi gitmiĞ; yerine bir iki çocuk gelmiĞ. Evvelleri kendisine yaptığı gibi, Ğimdi de terbiye namıyla kendinin ne kadar hevesâtı var ise çocuklarının fikir ve vicdanına intiba ettirmeye çalıĞıyor."[8]

[6] Namık Kemal, "Maarif", İbret, Sayı 16, 4 Temmuz 1872
[7] Namık Kemal, "Aile", İbret, Sayı 56, 19 Kasım 1872
[8] Namık Kemal, agm

Yazar, ailelerimizde yaşanan sıkıntıları tahlile yönelirken aile bireylerinin geçmişlerine, çocukluk dönemlerine bakar. Böylelikle sıkıntıların kaynağını bulmaya çalışır. Ailenin reisi olan babayı inceledikten sonra evin hanımının yetişme tarzı üzerinde durur:

"Hanımının da çocukluğunda bir sevgili bebeği varmıŞ.Teehhülden sonra bebek gitmiŞ, yerine bir kız gelmiŞ;o da büyümüŞ,bebek nasıl hanımefendinin emrettiği yerde yatmaya mecbur ise kız da öylece hanımefendinin arzu ettiği beyin koynuna girmekte muztar olmuŞ. Nihayet teverrüm etmiŞ.Biçare gâh ettiğini, gâh Cenâb-ı Hakk'ın mücâzâtını düŞünerek iki elini böğrüne koymuŞ,rahat döŞeğinin etrafını hazin hazin dolaŞır dururmuŞ."[9]

Namık Kemal bu sahneyi Zavallı Çocuk oyununda sahnelemiştir. Zavallı Çocuk'taki veremli kızın etrafında dolaşma sahnesi İbret gazetesindeki bu düşüncenin sergilenmesinden ibarettir. Anne babaların çocuklarına davranış tarzlarının sebepleri bu makalede irdelenmiştir. Toplumumuzda bugün bile rastlanabilecek bir hadisenin ortaya çıkış sebebini yazar kişilerin çocukluk dönemlerine bağlamaktadır. Namık Kemal, aileyi oluşturan fertler üzerinde durduktan sonra çocukların yetiştirilme tarzlarına dikkat çeker. Bazı babaların kendilerinin erişemedikleri makam ve mevkilere evlatlarının yetişmeleri için onları zorladıklarını belirtir:

"Pederler görüyoruz ki evladını kendi fikir dairesine hasretmek değil, kendi fikrinin eriŞemediği maaliyeye isâl etmedikçe bir türlü rahat edemez."[10]

Namık Kemal, Osmanlı'nın son döneminde birçok ailede görülen çocuk aldırma meselesine de değinmiştir. *Çocukların ana rahminde katledilmesi* olarak değerlendirdiği kürtaj olayını *cana kıymak* şeklinde adlandırmıştır. Namık Kemal, bu tür yollara başvuranları İbret gazetesinde yayımladığı birçok makalesinde katiller olarak nitelendirmiştir:

"Acaba bir insan iki dakikalık sefası için hâsıl ettiği bir masumun daha dünyasını görmeden, daha validesinin memesini emmeden hayatına nasıl yürekle kast eder? Acaba bir valide aguŞunadüŞükten sonra bir kılını kopartmak için feda-yi can edeceği malum olan ciğerparesine daha cismi cisminden, canı canından ayrılmadan ne merhametsizlikle canına kıyar?"[11]

Bu yollara başvuranların ise gerekçe olarak vatana hizmet ettiklerini söylediklerini belirten yazar, vatana çocuklarımızı öldürmekle hizmet edemeyeceğimizi belirtir:

"Ebnâ-yı vatanın teksirine çocuklarımızı daha rahm-ı maderden öldürmekle ve doğanları Körükçüoğlu macunu veya afyon Şurubu ile temsim etmekle, vücutlarımızı müskirat denilen zehr-i müzmin ile helak eylemekle mi hizmet edeceğiz?"[12]

Namık Kemal aile hakkında düşüncelerini bu şekilde sıralayarak halkı bilgilendirmek istemiştir.

3. Tembellik

Namık Kemal, tembellik hakkında halkı uyarmak ve bilinçlendirmek gayesiyle makalelerinde bu konuyu sıkça ele almıştır. Yazara göre tembellikten kurtulabilirsek istikbalimizi de güvence altına almış oluruz. Böylece bizdeki asıl sosyal problemin tembellik olduğuna değinen yazar Avrupa'da seksen yaşına gelmiş insanların bile zengin olmalarına rağmen her gün akşama kadar çalıştıklarına değinmiştir:

[9] Namık Kemal, agm
[10] Namık Kemal, agm
[11] Namık Kemal, "Nüfus", İbret, Sayı 9, 25 Haziran 1872
[12] Namık Kemal, "Aile", İbret, Sayı 56, 19 Kasım 1872

"Halkın ise o kadar miknetle beraber hazinelere malik olan en büyük ashâb-ı serveti seksen yaşında olduğu halde gene mağazasına gider, akşama kadar ayaklı hizmetkâr gibi işle iştigâl eder."[13]

Türk toplumunun Batı medeniyeti karşısında geri kalmasının arka planında ekonomik sıkıntılar ve yoksulluk değil tembellik bulunmaktadır. Namık Kemal, bir başka makalesinde vatan evlatlarına seslenir. Bu seslenişte gaflet uykusundan uyandırma edası vardır: "Ey ihvan-ı vatan, nice bu hâb-ı tenperestâne?.. İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım… Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım."[14] Yazarın bu seslenişinde bir feryat vardır. Neden biz de Avrupalılar gibi bir şeyler üretemiyoruz, yoksa felçli hasta mıyız?, diyerek toplumu eleştirir. Ona göre bütün başarıların sırrı çalışmakta ve toplumsal barışta saklıdır. Namık Kemal, yukarıda dile getirdiği çalışma fikrini bir beytinde şöylece özetler:

"Sana senden gelir bir iş ancak dâd lâzımsa
Ümîdin kes zaferden gayriden imdâd lâzımsa"[15]

Şâirin *gayriden* diye tavsif ettiği grup toplumsal anlamda düşünüldüğünde *diğer insanlar* anlamına gelmektedir. Ancak kinayeli olarak düşündüğümüzde ülkeler platformunda yabancı devletler kastedilmiştir. Namık Kemal'e göre ülke içerisinde bizim evimiz neyse dünya içerisinde ülkemiz de öyledir. Geri kalmışlıktan kurtulmamızın çaresi gelişmiş ülkelerden yani *gayriden* yardım dilenmek değil çok çalışmaktır. Çalışmanın neticesinde medeniyet doğar. Ancak öncelikle halkımızı çalışmanın gerekliliğine inandırmak lazımdır. Namık Kemal, niçin çalışalım, medeniyet ne işimize yarar, sorularını soranların bulunduğunu belirtir. Halkın medeniyeti, Avrupalılaşmayı yanlış anladığını vurgular. Namık Kemal, medeniyet şöyleymiş, böyleymiş, olmasa ne olurmuş, niçin çalışalım ki, gibi sorulara cevaplar üretir.

"Medeniyet mermerden masnu saraylar peyda edermiş. O kadar metin binalar ecele mi methal bırakmaz? Medeniyet geceleri sokakta gaz peyda edermiş. Allah'ın güneşi zail olduktan sonra… (…) Medeniyet vapurlar, şimendiferler husule getirirmiş. Üç kametine bir kulübe ve maişetine iki dönüm toprak kâfi olan bir adamın üç yüz saatlik yerlere gitmeye ve beş on gün denizler içinde kalmaya ne ihtiyacı olabilir?"[16]

Bunun gibi onlarca soruyu sıralayan yazar makalesinin sonunda bu düşüncelerin yanlışlığını ortaya koyar:

"Evet, kargir binalar ecele mukavemet etmez. Fakat yanmaya yıkılmaya karşı durur. Letafet ve ma'muriyetle birkaç karın evlada kalır. Evet, geceleri işsiz bir adam için muttasıl ailesini terk edip de sokaklarda eğlence taharri etmekte bir letafet yoktur. Fakat gaz olan yerlerde ashâb-ı sây ve ticaret, geceleri de altı yedi saat kendi işiyle veya alışverişiyle meşgul olur ve bu suretle ömrü üzerine bir ömür daha katar. Şimendifer veya vapur ile birkaç yüz saatlik yerlere giden veya birkaç gün deniz üzerinde çalkalananlar ise ta cihanın öbür tarafına giderler ve havayic-i hayatı getirirler, vatandaşlarının ayağına isâl ederler."[17]

Görüldüğü gibi Namık Kemal halk arasında yanlış bilinen medeniyeti anlatmaktadır. O, tembellikten kurtulmak için işe aileden, daha sonra toplumdan başlamak gerektiğini düşünür. Toplumun bilgilendirilmesini ve böylece gelişmek için yeni adımlar atabileceğimizi düşünür.

[13] Namık Kemal, "Terakki", İbret, Sayı 45, 12 Kasım 1872
[14] Namık Kemal, agm
[15] Önder Göçgün, Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 66
[16] Namık Kemal, "Medeniyet", İbret, Sayı 84, 1 Ocak 1873
[17] Namık Kemal, agm

Yazar, her şeyi devletten beklemenin yanlış olduğunu belirterek toplum olarak el ele verip çalışmalı ve yeni teşebbüsler yapmalıyız, der ve bu fikrini destekleyici bir misaller verir:

"Belki birtakımı bir yere toplanırlar, bir fabrika veya fabrika olmazsa ufacık bir tezgâh peyda ederler. Onda kazandıkları para ile ufacık bir Şirket, onun kârıyla da ufacık bir banka teşkiline iktidar hâsıl edebilirler. Bu hâsıl olduktan sonra kendilerinde zenginliğin başlaması tabiidir. Yoksa iptida zenginleşmek sonra fabrika, sonra mektep yapmak murat olunursa bizce vusûl-ı maksat için kimya ve define aramaktan başka çare yoktur."[18]

Yazar yukarıda sıraladığı kalkınma çarelerini Avrupa'daki gözlemlerinden hareketle dile getirmiştir. Avrupa'da gözlemlediği ve bugün ülkemizde "Yap-işlet-devret" modeline dönüşen sistemi bir asır önceden dile getirmiştir. Bu sistemin işlemesi için de çalışmalı, tembellikten kurtulmalıyız. Maddi imkânsızlıkları bahane ederek çalışmayan insanlara çözüm teklifleri sıralayan yazar, zenginliğin temelinde çalışmanın yattığını dile getirmiştir.

4. Avrupa ile Mukayesemiz ve Geri Kalmışlığın Tenkidi

Namık Kemal, Osmanlının son dönemlerinde halkın Avrupalılaşmayı yanlış anladığını ve kültürel yozlaşmanın gelişme, terakki olarak algılandığını belirtmiştir. Yazar, önce olması gerekenleri sıralamış, sonra da bizdeki duruma dikkatleri çekmiştir. Gelişmiş ülkeleri tasvirlerinde gözlem gücü kuvvetli olan yazarın Avrupa'daki intibaları mevcuttur:

"…Kundura boyası yapar bir adam vasiyetnamesinde fukaraya yirmi bin lira bırakıyor. Bu saadet yalnız Londra'ya değil Fransa'nın, Almanya'nın, İsviçre'nin, Amerika'nın derecât-ı mütefavite ile her tarafına şamildir. (…) Fabrikalarına girilse dehşetten tüyler ürperir. Görünen makine değil, güya dağ parçası kadar bir dîv-i aheninbedendir ki ağzından ateşler püskürerek ve her uzvu hareket ettikçe başka bir sada-yı müthişpeyda ederek, kendini zincir-i hükmüne esir eden melek'ül-aklın gece gündüz bilâ-ârâm infaz-ı fermanına çalışır."[19]

Namık Kemal, Avrupa'yı tasvir ederken fabrikalardan ve sürekli çalışan insanlardan bahseder. Avrupalıların sürekli çalıştıklarını ve asıl batılaşmanın aslında çalışmadan ibaret olduğunu anlatmaya çalışır:

"Keramet-i marifet oralarda demiri altına, kömürü gümüşe tahvil eylemiş, o iki cevheri bulmak için amak-ı zemine iniyorlar. Bahr-i Muhit'in altında bir ufak kaza kadar yerler açıyorlar, içinde dört beşbin kişinin iskânına kâfi köşklere gazlı, sokakları muntazam kasabalar yapıyorlar, etrafında kara vapurları işletiyorlar."[20]

Yazara göre Avrupalılar sadece çalışkanlık yönüyle değil adaletli davranma konusunda da bizden ileridedirler. Avrupa mahkemelerinde hâkimler herkese aynı mesafede dururlar:

"Hele parlamentonun verdiği ahkâmı tatbike memur olan mahkemelerde hâkimler görülür ki tarafeyne sorulsa insaf ve adaletlerine pederlerinin şefkat-i übüvvetinden ziyade istinat ederler."[21]

Bu davranış biçimi Avrupa'nın o devirdeki gelişmişlik düzeyini göstermektedir. Yazar, gelişmiş batılı ülkelerin yollarını, köprülerini ve trenlerini tasvir ettikten sonra bizim memleketin neden mamur edilmediğini anlatır. Bizim mamur olmamız için yapmamız gerekenlere atıfta bulunur:

[18] Namık Kemal, "İbret", İbret, Sayı 3, 18 Haziran 1872
[19] Namık Kemal, "Terakki", İbret, Sayı 45, 12 Kasım 1872
[20] Namık Kemal, agm
[21] Namık Kemal, agm

"Memlekette esbâb-ı mamuriyet yok denilecek... Yapmamışız ki olsun. Avrupa, caddeleriyle, limanlarıyla, şehirleriyle, kasabalarıyla halk olmadı ya! Bir iki yüz sene evvel oranın da bizim memleketten hiç farkı yoktu. Say ile orada vücûda gelen şeyler burada niçin yapılmasın? Halkımızda servet yok denilecek... İbret'te birkaç kere beyan etmişidik ki sayi, servet vücûda getirmez; serveti say vücûda getirir."[22]

Yazar, Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine ulaşmasına gerekçe olarak halkın çok çalışmalarını gösterir. İcatları ve ıslahatları uykusuz geceler ve rahatı terk etmekle başarmışlardır:

"...ve bu türlü icat ve ıslah uğrunda dünyaya bir gelenlerden sayılmaya layık kaç bin sahib-i kemal kaç seneler gecelerde uykusunu, gündüzlerde rahatını terk etmiştir."[23]

Avrupa bu şekilde gelişmiştir. Bizim de aynı zahmetli yoldan geçerek ilerlememiz gerekmektedir. Yazar, hemen bütün makalelerinde bu görüşü savunmuştur. Ona göre zenginlik, başarı, ilerleme hep çalışmanın neticesidir. Makalelerinde Avrupa'nın ilerlemişliği, bizim ise geri kalmışlığımızın mukayesesi hep çalışma ekseninde döner durur. Ancak yazar, sadece çalışmanın yeterli olmadığını, planlı, projeli çalışmanın ilerlememizi hızlandıracağını vurgulamıştır. Stratejik gelişme planları hazırlarken bugünün kriterlerini ve hedeflerini değil yıllar sonrasının hedeflerini belirlememiz gerekmektedir. Sistematik düşüncenin toplumumuzda var olmadığından yakınan yazar, her işimizde günlük değil belki asırlık planlar yapmamız gerektiğini vurgular. Bu fikrini ispat etmek için Avrupa'dan deliller sıralar. Avrupa'da insanlar yüzyıllar sonrası için bugünden çalışmaktadırlar:

"Onlar da bizim gibi bir dakika sonra yaşayacağını sahihan bilmez ve nihayet yüz seneden ziyade yaşayamayacağını yakinen bilir birer mevcûd-ı fâni iken dünyaya kazık çakacak surette taşkın yontulmuş ve belki demirden dökülmüş saraylarda oturmaya çalışıyorlar. (...) Onlar beşyüz sene sonra makinelerini idare için iktiza eden kömürün şimdiden tedarikine çare düşünüyorlar. Biz, beş gün sonra midemizin hareketi için kat'iyyü'l-vücûp olan gıdanın esbâb-ı istihsalini bile düşünmüyoruz. Onlar iktiza ederse kendi karınlarını aç bırakıyorlar, çocuklarının fikrini besliyorlar. Biz, düğünde ahbaba ziyafet verememek korkusuyla çocuklarımızı mektebe bağlatmıyoruz da nimet-i marifetten mahrum ediyoruz."[24]

Avrupa ile aramızdaki gelişmişlik uçurumunu sebepleriyle açıklayan yazar bu düşünceleriyle toplumsal tenkitlerini yapıcı bir üslup kullanarak dile getirmiştir.

5. İç Çekişmelerimiz ve Dayanışma Yoksunluğu

Namık Kemal, toplumumuzda sıklıkla rastlanan iç çekişmelerin sosyal terakkiye engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Toplumun en alt tabakasından en üst kısmına kadar her yerde iç çekişmelerin var olduğunu ifade eden yazar bu durumun yanlışlığını belirtmek için tarihten misaller getirir. Özellikle asayişi sağlamak bahanesiyle muarızlarını katleden nice vezirlerin, sultanların boş yere kan döktüklerini dile getiren yazar bu davranışların hiç kimseye bir yarar sağlamadığını belirtir:

"...mesela bir vezir peşinde birkaç bin kişi taşımak veyahut gittiği bir memlekete şiddet-i şekimesini irae için eline geçen birkaç bigünahı ağaçlara, köşe başlarına asmak gibi efâlde birçok garâib ve mezâlim zuhur ettiği hâlde kavâid-i şeriyyeyi savn-ı ilahide bıraktılar."[25]

[22] Namık Kemal, "Vatan", İbret, Sayı 121, 22 Mart 1873
[23] Namık Kemal, "Terakki", İbret, Sayı 45, 12 Kasım 1872
[24] Namık Kemal, "İstikbal", İbret, Sayı 18, 8 Temmuz 1872
[25] Namık Kemal, "Bir Mülahaza", İbret, Sayı 4, 18 Haziran 1872

Tarihte yapılan yanlış davranışlara dikkat çeken yazar geleceğimizi güvence altına almak için başkalarının haklarını çiğnemenin yanlışlığına değinir. Ona göre iç çekişmelerle ve başkalarını güçsüz bırakarak ilerlememiz mümkün değildir: *"Temin-i istikbal gayrın zaafını temenni ile olmaz; istihsal-i kuvvetle olur."*[26] Kuvveti temin ettikten sonra birlik içerisinde olmamız gerekir. İçeride birliğimizi sağlamak için de dürüst ve güvenilir olmalı; her zaman hakikati söylemekten çekinmemeliyiz. Özellikle milleti yanlış bilgilendirip farklı mecralara sürüklemek birlikteliğimize zarar verebilir:

"Hülasa itikadımızca bir adam bir diğerini sever veya sevmez. Fakat o sevdiği veya sevmediği zat gerek peder veya birader gibi en yakın akrabasından olsun, gerek yüzünden mazarrat görülmüş en çetin düşmanından bulunsun, efkâr-ı umumiye karşısında onun ahvali muhakeme etmek istenilince hakikati o türlü infialat-ı nefsanîye altında ezdirmek ve bu suretle bir zattan intikam veya başka bir şey almak için milleti iğfale çalışmak namus ve vicdanını en ziyade ihlal eden ahlak-ı seyyiedendir."[27]

Yazar, iç çekişmelerimizin terakkimize engel olduğu görüşündedir. Yazar, neden birlik olamadığımızı kendi kendine sorular sorarak sorgulama yoluna gider:

"Ya biz vatanımız içinde hukukça müsavi, menfaatçe müştereken bulunduğumuz halde lisan ve mektep daiyesiyle niçin birbirimizden ayrılmak isteyelim?"[28]

Yazar, Avrupa ve Amerika'dan örnekler vererek bizim de birlik olmamız gerektiğini savunur:

"İsviçre ve Belçika'da müteaddit lisanlar söylenmekte; Amerika'ya her sene kırk lisan söyler adamlar giderek ertesi yıl kırk yıllık yerli hükmüne girmekte iken…"[29]

Bizim tarihimiz, kültürümüz, coğrafyamız aynı olmasına rağmen birlikten ayrılmamızın akıl kârı olmadığı meydandadır. Yazar, bu görüşünü bir atasözüyle destekler ve ardından misaller verir:

"Mesail-i umumiyedendir ki kuvvetin tezayüdü teavünün tezayüdü ile hâsıl olur. Hatta yalnız cihan-ı insaniyetin değil, avâlim-i maddiyatın bile rabıta-yı intizamı eşya beyninde mevcut olan aheng-i ittihattır. Bir koca fabrikanın en küçük bir çarkı bozulsa umum edevatına halel gelir; Zühal'in en küçük bir çarkını yerinden oynasa bizim Güneşimizin tedvir ettiği avalim belki bütün bütün herc ü merc olur."[30]

Cansız addedilen varlıklarda bile bir düzen ve işbirliği içerisinde çalışma görülürken aynı devletin çatısı altında dayanışmadan yoksun ve iç çekişmelerle yaşamamız, dünyanın bile dengesini bozabilecek nitelikte zararlı bir davranış biçimi olur. Yazar, bu görüşlerini birçok makalesinde savunmuştur.

6. Çevre Kirliliği ve Sosyal Bilinçlenme

Namık Kemal, İstanbul ve taşrada gördüğü çevre kirliliğini tenkit etmiştir. Ayrıca çevre bilincinden yoksun insanları eleştirerek olması gerekenleri sıralamıştır. Yazar bu eleştirilerinde kirli İstanbul ve Anadolu tasvirleri yapar:

"Mahalle ve hanelerin pisliği pek göz önünde olan şeylerdendir. İstanbul'da sokaklar vardır ki köpek leşlerinin ve sair bin türlü mundarlıkların istilası cihetiyle bir taraftan bir tarafına

[26] Namık Kemal, "Bir Mülahaza", İbret, Sayı 2, 15 Haziran 1872
[27] Namık Kemal, "Garez Marazdır", İbret, Sayı 19, 9 Temmuz 1872
[28] Namık Kemal, "İmtizac-i Akvam", İbret, Sayı 14, 2 Temmuz 1872
[29] Namık Kemal, agm
[30] Namık Kemal, "İttihad-ı İslâm", İbret, Sayı 11, 27 Haziran 1872

geçilmez. TaĢrada memleketler vardır ki lağımları en büyük caddesinden akar. Hâlbuki bu müzahrefatın defi için istikbali beklemeye mecbur değiliz.(...) Fakat hanelerimiz de sokaklarımızdan pek aĢağı kalmıyor. Herkesin evini de devlet mi tathir etsin?"[31]

Herkesin evini devlet temizleyemeyeceğine göre her hane halkı kendi evini ve evinin önünü temizlemekle mükellef olmalıdır. Yazar, görmek istediği tabloyu Avrupa'dan hareketle tasvir eder. Avrupa'da renkli mesire yerleri ve fıskiyelerle çevrili bahçeler vardır:

"Gündüzleri fıskiyelerden feveran eden sular nurdan yapılmıĢ bir minare Ģeklini alır.(...) Nûr-ı nazar bahçesinin bir baĢından bir baĢına bitap olarak yetiĢir. Öyle bir bahçe ki riyaz-ı huldu temaĢaya muktedir olan bir adam bu dâr-ı mihnet içinde ondan mükemmel bir taklidini yapmaya muktedir olabilmesi meĢkûktür."[32]

Yazar, çevre temizliğine, özellikle de park, bahçe ve sokakların tertipli olmasına dikkat etmek gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bizde evlerin görüntüsü de bozuktur. Fakirlik adeta evlerin biçimlerine aksetmiştir. Yazar bu düşüncesini tablolaştırır:

"Fakr u zaruret ve ıstırâb u mezellet her köyün ve belki her evin toprak duvarlarında ve çürük tahtalarında yeni mezarlara ve eski tabutlara yakıĢacak kadar hail ve siyaha mail bir kirli renk ile tasvir olunmuĢ görünür."[33]

Namık Kemal, topluma ayna tutarak olması gerekenle var olan vaziyetin mukayesesini yapar. Özellikle sağlıklı yaşam konusunda bilgiler veren yazar işe temizlikten başlar. Öncelikle sokaklarımızın düzenli olarak temizlenmesi gerekmektedir. Çevre kirliliğinin olduğu her yerde hastalıkların artacağını dile getirerek buraların temizlenmesi gerektiğinden bahseder. Yazar, bu tenkitlerini sıraladıktan sonra özellikle İstanbul'un bir hamlede Londra gibi olamayacağını, Rumeli'nin de birkaç küçük çabalama ile Paris'e benzeyemeyeceğini belirtir:

"Evet, Ģöyle birkaç sene içinde Ġstanbul'u Londra veya Rumeli'yi Fransa haline getirmek mümkün olmadığını biz de biliyoruz. Fakat mademki Avrupa bu hale iki asır içinde gelmiĢ ve mademki esbâb-ı terakkice onlar mucit olmuĢ, biz o vesaiti hazır bulacağız."[34]

Namık Kemal, çalışma ve gayret ile kısa zamanda Avrupa'dan daha tertipli şehirlere sahip olabileceğimizi vurgulamaktadır.

7. Toplumsal Huzursuzluk ve Demokrasiden Yoksunluk

Namık Kemal, sosyal tenkitlerini sıralarken okuyucularını bilgilendirmeyi de ihmal etmez. Ona göre toplum olarak istikbali hedefleyerek yaşamalıyız. İstikbali yakalamak ise toplumsal huzuru sağlamakla mümkün olabilecektir. Yazara göre memleketin evleri bir evin odaları gibidir. Bu odalarda huzur olursa saadet ortaya çıkar:

"Bir mülkün evleri bir evin odalarına benzer; her odasında bir nefret-i daimiye ve kavga-yı ruzmerre cari olan hanelerde rahat mı olur? Mamuriyet mi kalır? Saadet mi husûl bulur?"[35]

Yazar, özellikle ülkemizde yaşayan farklı ırk ve mezhep mensuplarının vatanımız için tehlike değil bir kazanç olduğunu vurgular. Öyle ki her farklı etnik topluluk bir orkestrada farklı enstrümantallerin bulunması gibi sosyal ahenge hizmet edecektir:

[31] Namık Kemal, "Nüfus", İbret, Sayı 9, 25 Haziran 1872
[32] Namık Kemal, "Terakki", İbret, Sayı 45, 12 Kasım 1872
[33] Namık Kemal, "Rumeli Demiryolu'nun Akdeniz'le Olan Münasebatına Dair Bazı Malumat", İbret, Sayı 49, 9 Kasım 1872
[34] Namık Kemal, "Terakki", İbret, Sayı 45, 12 Kasım 1872
[35] Namık Kemal, "Aile", İbret, Sayı 56, 19 Kasım 1872

"…hâsılı cemiyetimiz her uzvuna natıkıyet gelmiş bir vücuda benzeyecek, ihtilafımız bir çalgı takımının makamatında görülen ihtilaflar gibi daima bir hüsn-i ahenge hizmet edecek."[36]

Namık Kemal toplumumuzda yaşayan farklı ırk ve din mensuplarının bir ahenk içerisinde yaşamaları gerektiğinin altını çizmiştir. Böylece sosyal huzur tesis edilmiş olunacaktır. Yazar, *Vefâ-yı Ahd* adlı makalesinde Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan farklı milletlere tarihten misaller getirerek ecdadımızın onlara yaptığı iyiliklere dikkat çekmiştir. Diğer milletler bir yeri ele geçirince katliamlar yaptıkları halde Osmanlılar fethettikleri yerlere diğer ülkelerin uygulamalarından farklı olarak ilim ve medeniyet götürmüşlerdir. Eski devirlerde birbirine düşman devletler bir bölgeyi ele geçirdiklerinde masum çocukları bile katlederlerdi. Osmanlı askerleri ise yeni bölgeler fethederken ele geçirdiği bölgenin insanlarına şefkatle muamele etmişlerdir. Böylece fethedilen yerlerdeki insanlar sosyal adaletimizi görüp benimsemişlerdir:

"Tarihçe bir garib temaşadır ki devletlerin zaman-ı zuhurunda düşmanlar ara sıra bir köyü basmaya muktedir oldukça cebr ü şiddetle kadınların karnını yarar, henüz gözünü açmış ve fakat dünya görmemiş masumları ifna ederlerdi. Osmanlılar her gün şehirler fethettikçe ellerine geçen çocukları (cebr ü şiddetle değil) ilm ü şefkatle terbiye eder, vatanın evladını teksir ederler idi."[37]

Namık Kemal, Osmanlı'ya ihanet etme düşüncesinde olanları uyararak geçmişte size yapılan iyiliklere karşı vefa gösterin ve Osmanlı topraklarında birlik olun, demektedir. Devleti oluşturan farklı milletler vefalı olursa toplumsal birlik ve huzurun sağlanacağını belirten yazar fikrî ayrılıkların ise yararlı olacağını savunmaktadır. Çünkü fikirlerin çatışmasından hakikat şimşeği çıkacaktır. Fikirlerin çarpışması ise demokratik ve katılımcı bir biçimde yapılmalıdır. Yazar, düşüncesini desteklemek için medenî milletlerdeki uygulamaları dile getirir:

"…fiillerini tabiata tevfik ile melûf olan memalik-i mütemeddine halkı hükümetin galeyân-ı umûrunu dahi daima meydan-ı bahse atarlar. Vaz'-ı nizam eden meclislerini halka açık tutarlar. Gerek vaz' edecekleri nizamâtı ve gerek teferruât-ı idâreyi gazetelerin lisan-ı muhaveresine düşürürler. Bu suretle kırk elli bin ashâb-ı kemâlin efkârını hülasa ederler de ona göre iş görürler."[38]

Namık Kemal, bizde demokratik düşünce sisteminin henüz yerleşmediğinden katılımcı bir sosyal yapının henüz teşekkül etmediğini belirtir. Yazar, yukarıdaki makalesinin devamında toplumdaki bütün bireylerin fikir alışverişinde bulunmaları ve işlerini ona göre tanzim etmeleri gerektiğini savunmuştur.

SONUÇ

Namık Kemal, Avrupa'dan döndükten sonra İbret gazetesinde yazarlık yapmış ve bu gazetede sosyal alanda gördüğü aksaklıkları sıralamıştır. Sosyal problemleri sadece göstermekle kalmamış bunlara çözüm önerilerini de sunmuştur. Namık Kemal'in İbret'te sıraladığı fikirleri onun daha sonra edebî mahsullerinde ileri sürdüğü fikirlerinin nüvesini oluşturmaktadır. Yazar, bu düşüncelerini sistematik bir plan dâhilinde kaleme almış ve İbret'in ilk sayfalarında okuyucularına sunmuştur. Gazetedeki yazıların büyük çoğunluğu sosyal meselelerle ilgilidir. Ancak Namık Kemal, sadece 19. Asrı ilgilendiren sosyal bozukluklara değil toplumumuzda yüzyıllardır var olan ve müzmin bir hastalık gibi çağları aşıp gelen sosyal eğitim, aile, tembellik, kültürel yozlaşma ve modernleşme gibi sosyal problemlere değinmiştir. Yazarın günümüzde bile devam eden bu problemlere sunduğu çözüm önerileri çağları aşıp gelen teklifler olarak bakıldığında sistemli ve dikkate değer olarak değerlendirilebilir.

[36] Namık Kemal, "Vatan", İbret, Sayı 121, 22 Mart 1873
[37] Namık Kemal, "Vefâ-yı Ahd", İbret, Sayı 7, 10 Haziran 1872
[38] Namık Kemal, "Barika-i Hakikat Müsademe-i Efkârdan Çıkar", İbret, Sayı 98, 9 Ocak 1873

KAYNAKÇA

ENGİNÜN İnci, **Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, (1839–1923)**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

GÖÇGÜN Önder, **Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri**, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Namık Kemal, "Aile", **İbret**, Sayı 56, 19 Kasım 1872.

Namık Kemal, "Barika-i Hakikat Müsademe-i Efkârdan Çıkar", **İbret**, Sayı 98, 9 Ocak 1873.

Namık Kemal, "Bir Mülahaza", **İbret**, Sayı 4, 18 Haziran 1872.

Namık Kemal, "İbret", **İbret**, Sayı 3, 18 Haziran 1872.

Namık Kemal, "İstikbal", **İbret**, Sayı 18, 8 Temmuz 1872.

Namık Kemal, "Maarif", **İbret**, Sayı 16, 4 Temmuz 1872.

Namık Kemal, "Medeniyet", **İbret**, Sayı 84, 1 Ocak 1873.

Namık Kemal, "Moda", **İbret**, Sayı 95, 16 Ocak 1873.

Namık Kemal, "Nüfus", **İbret**, Sayı 9, 25 Haziran 1872.

Namık Kemal, "Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le Olan Münasebatına Dair Bazı Malumat", **İbret**, Sayı 49, 9 Kasım 1872.

Namık Kemal, "Terakki", **İbret**, Sayı 45, 12 Kasım 1872.

Namık Kemal, "Vatan", **İbret**, Sayı 121, 22 Mart 1873.

Namık Kemal, "Vefâ-yı Ahd", **İbret**, Sayı 7, 10 Haziran 1872.

TANPINAR Ahmet Hamdi, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1011-1020, TURKEY*

GAVRİİL VASİLYEVİÇ KSENOFONTOV VE ONUN BÜYÜK ÇALIŞMASI ELLEYADA'NIN GEÇ YAYINLANMASININ NEDENLERİ

Muvaffak DURANLI[*]

ÖZET

Saha Türkü tarihçi Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov'un kısa yaşamı (1888- 1937), toplumunu hem çağdaş bir seviyeye ulaştırmak hem de onun kültürel zenginliğini ortaya koymak için yürüttüğü çabalarla doludur. Kültürün pek çok alanında ürünler veren bilim adamının bazı eserleri, ne yazık ki ancak onun ölümünden sonra yayınlanabilmiştir. Bu eserler arasında ilk sırada yazarın "Elleyada" adını verdiği çalışma yer almaktadır. Bu çalışmada, Saha Türklerinin ilk atası kabul edilen Elley ve onun çevresinde gelişen efsaneler, bütün Saha uluslarından derlenmiş ve Rusçaya çevrilmiştir. G. V. Ksenofontov'un bu çalışması dönemin siyasi çatışmaları arasında bir kenara itilmiştir. Makalede Saha Türklerinin ilk bilim adamlarından biri olan G. V. Ksenofontov'un hayatı ve "Elleyada" adlı çalışmasının geç yayınlanmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydın, İlk Ata, Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov, Saha, Elleyada.

GAVRIIL VASILEVICH KSENOFONTOV AND THE REASONS OF HIS GREAT WORK *"ELLEİADA"*'S LATE PUBLISHING

ABSTRACT

Sakha Turks historian Gavriil Vasilevich Ksenofontov's short life (1888-1937) is full of his efforts to bring his community up to a modern standard and also to present its cultural richness. Unfortunately, some works of this scholar who gave contribution in many fields of culture were published after his death. Among them, the work that author named "Elleiada" comes first. In this work Ellei which Sakha Turks except as his first ancestor and the legends growing around him were collected from all Sakha people and translated into Russian. This work of G. V. Ksenofontov was marginalized in the midst of political conflicts of current time. In this paper it will be elaborated one of the first Sakha Turks scholar G.V. Ksenofontov's life and the reasons for late publishing of his work named "Elliada".

Keywords: Intellectual, First Ancestor, Gavriil Vasilevich Ksenofontv, Sakha, Elliada.

Bağımsızlığı, köklü bir bilimsel alt yapı ile bütünleştirmiş toplumların bilim adamlarının geçmişte oluşturulmuş birikim sayesinde tek bir alanda çalışmaları ve uzmanlaşmaları yeterli olmaktadır. Bu nedenle bu toplumların bilim adamları ya "tarihçi", ya "sosyolog" ya da "edebiyat tarihçisi" gibi tek bir unvanla anılmaktadırlar.

Bu kategoriye girmeyen toplumların bilim adamları ise omuzlarında ağır bir yük taşımak zorundadırlar. Onlar, bir taraftan aydın olmanın bilinciyle toplumsal sorunların çözümüne, diğer taraftan kendi kültür ve tarihleri üzerinde, pek çok alanda ve en önemlisi çok yönlü (disiplinler arası) çalışmalar yürütmek zorunda kalmaktadırlar. Belki de bu nedenle bu ikinci grup içinde yer alan bilim adamları, "tarihçi, sosyolog, kültür tarihçisi, araştırmacı" gibi unvanları, bu unvanların sorumluluklarını bir arada taşımak ve bu alanlarda eser vermek zorunda kalmışlardır.

[*] Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, elmek: m_duranli@hotmail.com

Bu grupta yer alan bilim adamlarının zorunlulukları sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Bağımsızlığına tam anlamıyla sahip olmayan bu toplumsal yapı içinde bilim adamları egemen kültüre de hâkim olmak ve bu kültürün otoritesinden gelen bütün baskılara direnmek zorunda kalmışlardır.

İşte bu tanımlamaya uyan bilim adamı, aydınlardan biri de Saha Türkü Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"dur. Araştırmacı, tarihçi G. V. Ksenofontov, farklı bilim disiplinlerini bir arada kullanan ve bütün bu disiplinlere kendi toplumsal bilincini de katan kişiliğiyle Saha Türk toplumunun yetiştirdiği değerlerden birisidir.

Saha Türk tarihçi Marianna Filippovna Markova, Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"un bilimsel kişiliğinde disiplinler arası yaklaşımın ne derecede önem kazandığını şu şekilde belirtmektedir.

"... G. V. Ksefontov, Saha aydınlarının ilk temsilcilerinden biri, büyük bilim adamı-etnograf, folklorist, din bilimci, mitologdur. O, Sahaların geleneksel kültürünü iyi bilen bir ansiklopedisttir. Araştırmacı aynı zamanda başarılı bir şekilde etnografi, mitoloji, dilbilim, folklor, kültür tarihi alanlarında çalışmıştır. Onun çalışmalarında disiplinler arası bir yaklaşım yer almaktadır. Görünüşe göre, bu durum, bilim adamının etnos, etnosa ait kültür, dil, folklor, din, dünya görüşü ve çevreyi bütünleyici bir model olarak algılamış olmasıyla açıklanmaktadır"[1].

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"un disiplinler arası yaklaşımının temelinde onun farklı eğitim süreçlerinden geçmiş olması, ülkesinin yaşadığı siyasal değişimler önemli bir yer almaktadır.

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov'un Hayat Yolu

G. V. Ksenofontov, 16 Ocak (eski takvime göre 4 Ocak) 1888 yılında Yakutsk Bölgesi Batı Kangalas Ulusu III. Maljegar nasleginde[2] varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Bu dönem, Yakutistan topraklarında eski inançların toplum içinde hala canlı olduğu bir dönemdi. Ksenofontov ailesi, Saha inanç sistemini benimsemiş ve gündelik yaşamlarında bu sisteme saygılı kalmış insanlardan oluşuyordu.

Karı koca Ksenofontovların doğan çocukları yaşamıyor, kısa sürede ölüyordu. Çocuklarına kötü ruhların zarar verdiğini düşünen anne baba Ksenofontovlar, toplumda var olan bir geleneği uygulayarak bu kaderi değiştirmek istediler. Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"u doğumundan hemen sonra yetişmesi için Saha Türkü olan İona Sleptsov"un ailesine verdiler. Çocuğun yeri değiştirildiği için kötü ruhlar ona zarar veremeyecekti[3].

Bu geleneksel uygulama, Ksenofontov ailesinin yaşamında oldukça etkili olmuş ve Gavriil"le birlikte ailenin kaderi tamamiyle değişmişti. Gavriil"den sonra anne, beş erkek ve üç kız çocuk daha doğurdu[4]. Ksenofontov ailesi artık mutlu ve en önemlisi büyük bir aile olmuştu.

Ksenofontov ailesinin ekonomik seviyesinin iyi olması Gavriil"in iyi bir eğitim almasını sağladı.

[1] M. F. Markova, "Etnografiçeskie issledovaniya traditsionnoy modeli kulturı yakutov (XVII- naçalo XX vv), *Nauka i Obrazovanie,* Yakutsk, 2006, Sayı 3, s. 76.

[2] Çarlık Rusya"sında ve daha sonra Sovyetler Birliği döneminde de devam eden, nahiyeden küçük, daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların yerleştiği yerleşim biçimi. Bak. "Nasleg", http://ru.wikipedia.org: ET. 18. 01. 2011)

[3] E. N. Romanova, "G. V. Ksenofontov: mif o stranstvuyuşçem geroe", *D. D. Tumarkin, Repressirovannıe etnografi*, Moskova, 2003, s. 80.

[4] E. N. Romanova, *agm.,* s. 80.

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"un eğitiminde babası Vasiliy Nikiforoviç Ksenofontov"un etkisinin belirgin olduğu anlaşılmaktadır. G. V. Ksenofontov"un fen bilimlerine ilgi duymasına rağmen babası onun hukuk alanında eğitim görmesini istiyordu. Gerek yakın bir şehirde böyle bir eğitim verecek üniversitenin olmaması gerekse ekonomik yönden babasına bağımlı olan G. V. Ksenofontov, Tomsk Üniversitesi Hukuk Fakültesinde okumak zorunda kalmıştı[5]. Hukuk fakültesini bitiren G. V. Ksenofontov, 1913- 1917 yıllarında Yakutsk"ta avukat olarak çalıştı. Tomsk Üniversitesi Hukuk Fakültesini okuduğu yıllarda geleceği ve yaşama bakış açısı şekillenmeye başlayan bilim adamının bu dönemdeki en yakın arkadaşı, Aleksey Nikiforoviç Nikiforov"du.

Genç yaşta, öğrenciliği sırasında ölen bu etkin arkadaşı sayesinde Ksenofontov, Tomsk"ta okuyan diğer Sibiryalı öğrencilerle tanışıp kaynaşmış, E. K. Pekarskiy"in sözlük çalışmalarına katılma imkânına sahip olmuştur[6]. Bilindiği gibi, Pekarskiy"in sözlük çalışması 1904 yılında başlamış ve fasiküller halinde yayınlanmıştır. Bu çalışmanın on üçüncü fasikülü 1930 yılında yayınlanmıştır. Pekarskiy"in bu büyük çalışmasında ana dilini çok iyi bilen pek çok araştırmacı ve öğrenciden yardım aldığı bilinmektedir[7].

Aleksey Nikiforoviç Nikiforov, G. V. Ksenofontov"a halkını araştırma isteğini de aşılamıştır.

"Daha Tomsk'ta okurken Ksenofontov yaz tatillerinde dini inançları incelemeye, folklor materyallerini derlemeye, Saha halkının „sözlü tarihine" daha fazla önem vermeye başladı. ..."[8].

Grigoriy Nikolayeviç Potanin, eşini kaybettikten ve 1899"da Asya"ya son yolculuğunu yaptıktan sonra hayatının geri kalanını İrkutsk, Krasnoyarsk ve Tomsk gibi Sibirya şehirlerinde geçirdi. Bu şehirlerde dersler verdi[9]. İşte bu dönemde G. V. Ksenofontov, G. N. Potanin ve onun eserleriyle tanışma imkânına sahip oldu.

Tomsk"taki öğrencilik dönemindeki bu etkileşim onun 1913- 1917 yılları arasında Yakutsk"ta gerçekleştirdiği avukatlık çalışmalarına da yansımıştı. Bir yandan kendi hemşehrilerinin hukuki sorunları çözen G. V. Ksenofontov, diğer yandan toplumun öncelikli sorunlarıyla da ilgilenmekteydi. Ona göre, bu sorunların başında ilk sırada alfabe sorunu geliyordu.

1917 yılına kadar Sahalar, Otto Böhtling tarafından hem Latin alfabesinden hem de Kiril alfabesinden alınmış harflerle oluşturulan devşirme bir alfabeyi kullanmışlardır[10]. G. V. Ksenofontov, özgün bir alfabe taraftarı olarak 1914 yılında "Yakutskaya Okraina" gazetesinde "Nujna li yakutam pismennost?" (Sahalara Yazı Gerekli mi?) adlı makaleyi kaleme aldı. Bu, Yakutsk"un toplusal yaşamında ana dilde eğitim ve özgün bir Saha alfabesi yaratılmasıyla ilgili yazılar içinde önemli bir yere sahipti. Daha sonra 1916 yılında Ksenofontov bu düşüncenin devamını bir üniversite açılması önerisiyle sürdürdü.

G. V. Ksenofontov, 14. 09. 1916 tarihinde "Yakutskie Voprosı" adlı gazetenin sayfalarında yer alan "Osnovnıe zadaçi Yakutskoy intelligentsii" (Saha Aydınlarının Temel Problemleri)

[5] A. N. Dyaçkova, *G. V. Ksenofontov, Şamanizim, Naucnıe Trudı (Publikatsii 1928- 1929 gg),* Yakutsk, 1992, s. 7

[6] E. N. Romanova, *agm.,* s. 83.

[7] Hasan Eren, "Pıekarski Edward", *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar,* Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1998, s. 249.

[8] E. N. Romanova, *agm*.,s. 83.

[9] V. A. Orbuçev, "Zaslugi G. N. Potanina kak issledovatelya Tsentralnoy Azii", *Oçerki Severo- Zapadnoy Mongolii*, İkinci Baskı, Gorno- Altaysk, Ak- Çeçek, 2005, (V. A. Orbuçev"in sunuş yazısında sayfa numarası yer almamaktadır)

[10] Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ, Ankara, 2006, ss. 166- 167.

makalesinde bölgede hem Saha Türklerinin hem de diğer Sibirya halklarından gençlerin eğitimi için bir üniversite açılmasını arzuluyor ve halkı için eğitimin önemini şu şekilde dile getiriyordu.

"Yaşam belirli gruplar, sınıflar arasındaki karşılıklı ilişkilerde radikal değişimleri baskın bir şekilde talep etmektedir; yaşam genel (Saha) hukuk sisteminde düzeltmeler de getirmektedir, bunun için bize kendi aramızdan çıkmış hukukçular gereklidir, onların yardımı ve danışmanlığı olmaksızın halkın fakir, az gelirli bölümü çok acımasız durumda olacaktır. Sonuç olarak bizim temel amacımız, hukuki ve ekonomik durumumuzu yükseltmektir, bunun için de kendi ülkemizi incelemek, araştırmamız gereklidir; ülkemizin çekirdeğinde dinlenen ölü zenginliklerimiz de gereklidir… Çok şey, çok şey var, bizim yurtseverlerimizin yapacağı çok şey var, biz sadece istemeliyiz. Beklemek, birilerinin bizlere gelip hayatımızı iyileştireceğini beklemek, birilerinin bizim refahımızı yükselteceğini beklemek, bu bizim işimiz değil… zira herkes kendi mutluluğunu kendi kendine oluşturmalıdır.; biz kendimiz düşünmeli ve kendimiz için endişelenmeliyiz. Eskiden beri daha eğitimli halkların daha iyi yaşadığı bilinmektedir. Sonuç olarak biz, yüksek eğitimli insanların ... Bizim aramızdan daha fazla çıkmasını düşünmeliyiz… Bize üniversite gerek"[11].

Bu dönemde gazetenin redaktörü G. V. Ksenofontov'un eski arkadaşı Vasiliy Vasilyeviç Nikiforov'dur (Kulumnuur), gazeteyi çıkardığı yıllarda Yakutistan'daki ulusal özgürlük hareketinin ideoloğu olan Nikiforov, aynı zamanda „Soyuz Yakutov" (Saha Birliği) adlı ilk politik organizasyonun da kuruculuğunu yapmıştır[12] .

Gerek "Soyuz Yakutov" organizasyonundaki çalışmaları gerekse onun redaktörlüğü döneminde gazetede çıkan yazılar, V. V. Nikiforov'un kısa süre içinde düşman olarak tanınmasına yol açtı. 19 Eylül 1927'de Bilimler Akademisi'nin çalışmaları için gittiği Leningrad'dan dönen V. V. Nikiforov Yakutsk'ta tutuklandı. 21 Ağustos 1928'de Nikiforov'un davası on yıl sürgün olarak belirlendi. Bu tarihten bir ay sonra Vasiliy Vasilyeviç Nikiforov, Novosibirsk hapishanesinde öldü[13].

Bu yıllar içinde G. V. Ksenofontov'un, dönemin diğer bilim adamları, aydınları gibi çarlık yönetimine karşı çıkmış ve insana değer veren yeni bir düzeni arzulamıştır.

1920 yılı ile birlikte G. V. Ksenofontov'un hayatında yeni bir dönem başladı. Bu yıl, yeni kurulan Sovyet sisteminin Sibirya'da topraklarında ve Sibirya halklarının gündelik yaşamın her aşamasında varlığını hissettirmeye başladığı yıldı. Saha aydınlarının, bilim adamlarının yeni sistemden beklentileri ilk bakışta karşılanmış gibi gözükmekte ve bu nedenle Ksenofontov gibi aydınlar, bilimsel çalışmalara hız vermekte ve yazdıkları gazete yazılarıyla Saha halkına yeni sistemi anlatmaya çalışmaktadırlar.

G. V. Ksenofontov, artık hayatına yeni bir yön vermiş ve avukatlık çalışmasını bırakarak İrkutsk Üniversitesinin Toplum Bilimleri Fakültesi'nde asistan olarak çalışmaya başlamıştır. Bu çalışma hayatı sadece öğrenci yetiştirmek değil, aynı zamanda kendini de yetiştirmek üzerine kuruludur.

Bu yıllarda İrkutsk üniversitesi bünyesinde tarih- filoloji ve hukuk fakültesi bulunuyordu. Asistanlığının yanı sıra "Tarih- Filoloji Fakültesinin dinleyici öğrencisi olan Gavriil Vasilyeviç, G. S. Vinogradov, M. K. Azadovskiy ve B. E. Petri'nin derslerini dinlemeye başladı. V. V. Bartold ve L. Ya. Şternberg'in öğrencisi olan B. E. Petri'nin seminer ve derslerine özel bir ilgi gösterdi"[14] .

[11] E. N. Romanova, *agm.*,s. 86.
[12] E. N. Romanova, *agm.,*ss. 86- 87.
[13] A. N. Zemtsov, *Vragi Naroda,* Moskova, 2007, ss. 14- 15.
[14] E. N. Romanova, *agm.,*s. 91.

Ksenofontov için Prof. B. E. Petri, yararlanılabilecek tek kaynaktı. Onun ilgi alanı artık Ksenofontov"da ilgi alanıydı.

Petri"nin ilgilendiği Sibirya halklarının köken problemi Ksenofontov"un inceleme konusu olacaktı. Hocasının etkisi altında genç, arkeoloji ve fiziki antropolojiyle de ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladı. 1920 yılında okul derneğinin oturumlarında Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov, "Proishojdenie yakutskogo naroda" (Saha Halkının Kökeni), "Evolyutsiya kumısnogo prazdnika" (Kımız Bayramının Evrimi) adlı tebliğleri sundu[15].

İrkutsk Üniversitesinde üç yıl çalıştıktan sonra Ksenofontov, 1923 yılında üniversiteden ayrıldı ve folklor materyallerini daha iyi derlemek için vatanına döndü. Bir yıl boyunca Kuzeyde kaldı (Bulun Bölgesi Kyusyur köyü, Olenek nehri yakınları) ve Saha Türklerinin inançları, folkloru ve yaşam biçimiyle ilgili zengin bir materyalle geri döndü.

Fakat bu materyal de onun için yeterli değildi. Kısa bir dinlenme sonrasında 1925 yılında düşlediği gerçek yolculuğa çıkabildi. Bu yolculuğun güzergâhı sadece Yakutistan topraklarıyla sınırlı kalmadı. Yakutsk- Batı Kangalas ve Sredne- Vilyuy Ulusu naslegleri- Vilyuysk şehri- Verhne- Vilyuysk- Mahra- Nyurba- Şeya- Suntar- Hadan- Sadın- Çona- Erbogaçan- Novoturuhansk- Krasnoyarsk. Bu güzergâhtan sonra Hakasya ve Batı Buryatistan. Bu büyük ve yorucu yolculuk, G. V. Ksenofontov"a "Elleyada" adlı çalışmasının temelini oluşturacak zengin bir materyal verdi ve yaklaşık bir yıl sürdü.

1926 yılından sonra da G. V. Ksenofontov gerek Rusya gerekse Yakutistan"daki çeşitli arşiv ve kütüphanelerde çalıştı. 1928 yılından itibaren topladığı materyalleri düzenleyip yayına hazırlamak amacıyla İrkutsk"a yerleşti.

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"un İrkutsk"a yerleşmesi kısa sürede meyvesini verdi. O, 1929 yılında büyük bir derleme çalışmasının ürünü olan „Hrestes. Şamanizm i Hristianstvo" adlı eserini yayınladı. Çalışmasının „Yazardan" adlı sunuş yazısında amacını ortaya koyan Ksenofotontov"un döneminin siyasetçileriyle de ters düşmemeye çalıştığı görülmektedir. Çalışmanın birinci fasikülü yayınlanır yayınlanmaz „Bezbojnik" gazetesinin 14. sayısında gazete yazarlarından T. Ursinoviç tarafından bir eleştiri yazısı yayınlanmıştır. Yazarın bu eleştiriye karşı yaklaşımı, onunla polemiğe girmekten kaçınma çabasını da ortaya koymaktadır. G. V. Ksenofontov, ikinci fasikülde T. Ursinoviç"in eleştirilerinde haklılık payı olduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir.

"Eleştiri yazısının yazarı T. Ursinoviç, birinci fasiküldeki materyalin ölen ve yeniden dirilen tanrı kültünün kökeni gibi önemli bir soruna çok yakın bir yaklaşım içerdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Ursinoviç, etnografların bizim ateistlerimiz için ilginç materyallerin derlenmesiyle uğraşmaları isteğini de dile getirmektedir.

Anti dini cephedeki merkezin aktif çalışanlarından birinin bu yargısı, bizi Sibirya'nın yerli halklarının şamanistik görüşlerinin kalıntılarına daha ciddi yaklaşmaya yöneltmektedir. T. Ursinoviç büyük ölçüde haklıdır ve diğer yönden de bizim etnograflarımız şimdiye dek Akdeniz halklarının dini kültleriyle şamanistik tasavvurların benzerliği konusuna pek de ilgi göstermemişlerdir"[16].

[15] A. N. Dyaçkova, *G. V. Ksenofontov, Şamanizim, Naucnıe Trudı (Publikatsii 1928- 1929 gg),* Yakutsk, 1992, s. 7

[16] G. V. Ksenofontov, *Hrestes. Şamanizim i Hristianstvo,* İrkutsk, 1929, s. VII.

G. V. Ksenofontov"un bu çalışmasında yer alan "Göçebe Yaşam Tarzındaki İlahların Evrimi"[17] adlı bölüm, yazarın değişen dünyadaki değişen değerleri yorumlaması ve Ural- Altay halklarına yaklaşımını ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

G. V. Ksenofontov, İrkutsk"taki sessiz ve verimli çalışma döneminden sonra 1933 yılında yeniden Yakutistan"a döndü. 1935 yılında Yakutsk"ta düzenlenen I. Dilbilim Kongresine katıldı. Bütün bu yıllar içinde durmak bilmeden büyük çalışmasının hazırlığıyla uğraştı ve 1937 yılında İrkutsk"ta „Uraanghay- Sahalar. Oçerki Po Drevney İstorii Yakutov" adlı çalışmasının ilk cildini yayınlatmayı başardı[18] .

1937 yılında G. V. Ksenofontov ailesiyle yaşamak için Moskova bölgesinde yer alan Dimitrov şehrine gitti ve çalışmalarının yayınıyla ilgilendi.

23 Nisan 1938"de Gavriil Vasilyeviç Moskova"da kanıtlanmayan bir suçlamayla tutuklandı, daha sonra aynı yılın 28 Ağustos tarihli SSCB Yüksek Şura Askeri Kurul kararıyla kurşuna dizilmesi kararlaştırıldı, karar aynı gün yerine getirildi. G. V. Ksenofontov"un davası on dokuz yıl sonra tekrar görüşüldü, Ağustos 1957"de Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"a itibarı, haksızlığa uğramış pek çok bilim adamına yapıldığı şekilde, iade edildi.

Dönemin haksızlığa uğramış pek çok aydını, bilim adamı gibi, 1957 yılında itibarını iade edilinceye dek *"... Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov'un adı Saha ulusal tarihinde ‚halk düşmanı" olarak yer aldı"*[19].

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov"un 1937 yılında ilk cildi yayınlanan dev eseri "Uraanghay-Sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov" uzun bir aradan sonra 1992 yılında Yakutsk"ta Saha Cumhuriyeti Ulusal yayınevi tarafından tekrar basıldı. Eserin iç kapağında "…1938 yılında yalan suçlamayla kurşuna dizilmiştir, bu nedenle yazarın kitabı geniş okuyucu kitlesine ulaşamamıştır"[20] açıklamasının yer alması bilim adamına yapılan haksızlığın en açık ifadesi olmalıdır.

G. V. Ksenofontov"dan geriye kalan bilimsel miras günümüz insanı için oldukça büyük bir değer içermektedir. Onun pek çok çalışması, günümüzde tekrarı mümkün olmayan sözlü kültür verilerinin örneklerini içermektedir.

G. V. Ksenofontov"dan geriye kalan bu çalışmalar arasında sözlü kültür ürünlerini derleme açısından en dikkat çekeni, bilim adamının kurşuna dizilmesinden uzun yıllar sonra yayınlanmış olan "Elleyada" adlı çalışmasıdır.

Elleyada'nın Geç Yayınlanmasının Tarihi

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov, topladığı efsaneleri düzene koymak, çevirmek amacıyla Haziran 1926"da Leningrad"a geldi. Bu dönemde hayatlarının bir dönemini Sibirya"da sürgün geçirmiş olan E. K. Pekarskiy ve İ. İ. Maynov, Leningrad"da Yakutistan Özerk SSC Üretim Gücünün İncelenmesiyle ilgili SSCB BA Komisyonu kadrosunda çalışıyorlardı.

Saha Türkleri ile ilgilenen her iki bilim adamı da *"Ksenofontov tarafından toplanan materyallerin eşsiz bir değerde olduğunu çok iyi anlıyorlardı. Bilim adamının çalışmalarının yayınlanmasına her türlü desteği vererek ona yardım etmeye gayret ettiler"*[21] .

[17] G. V. Ksenofontov, *age.,* ss. 103- 120.
[18] Kitabın ayrıntılı tanıtımı için bak. Harun Güngör, "Uraanghay- Sahalar", *Bilge*, sayı 4, 1995, ss. 293- 295.
[19] E. N. Romanova, *agm.,* s. 79
[20] G. V. Ksenofontov, *G. V. Ksenofontov. Uraanghay- Sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov*, c. I, Yakutsk, 1992, s. 4.
[21] A. N. Dyaçkova, "Elleyada G. V. Ksenofontova (k voprosu ob istorii izdaniya)", *Nauka i Obrazovanie*, No 3 (39), 2005, s. 60.

"İ. İ. Maynov, 30 Haziran 1926 tarihinde çalıştığı komisyona altı yaprak olarak Saha efsaneleriyle ilgili bir özet sundu ve G. V. Ksenofontov'un materyallerine gönderme yaptı. Bu efsanelerin bilimsel değerini vurgulayan İ. İ. Maynov, Vilyuy Sahaları arasında Ksenofontov tarafından derlenen bu hikâyelerin şimdiye dek bilinmeden kaldığına dikkat çekti"[22].

A. N. Dyaçkova'nın Rusya Bilimler Akademisi arşiv kayıtlarından aldığı şu cümle, İ. İ. Maynov'un yaklaşımını bütünüyle ortaya koymaktadır.

"Bu hikâyeler, farklı ilahların adını anan, farklı kahramanları olan Saha destanının tamamen farklı bir halkasını oluşturmaktadır ve hikâyelerde Yakutsk çevresindeki Sahaların hafızasından tamamen silinmiş olan arkaik bir yaşantının çizgileri korunmuştur"[23].

A. N. Dyaçkova, İ. İ. Maynov'un bu sunumundan sonra G. V. Ksenofotov'un da komisyona bizzat çağrıldığını, komisyonun bu çalışmanın yıl sonuna kadar bitmesini ondan talep ettiğini bildirmektedir. İçeride yapılan görüşmelerde komisyon, Ksenofontov'un bu çalışmasını ekonomik açıdan destekleme kararı aldıysa da 1927 yılında bu desteğin de kesildiği görülmektedir.

Bu dönemde G. V. Ksenofontov'un çalışmasına P. A. Oyunskiy'in destek çıktığı görülmektedir. P. A. Oyunskiy'in girişimiyle G. V. Ksenofontov, 23- 24 Mayıs 1927'de Moskova'da yapılan Cumhuriyetin Sorumlu Çalışanları Oturumu'na kendi bilimsel faaliyetinin sonuçları ile ilgili bir tebliğle katılmaya davet edilmiştir.[24] G. V. Ksenofontov'un bu oturumda sunduğu tebliğ, onun bilimsel niteliğini ortaya koymak açısından oldukça önemli bir etki sağlamıştır. 3 Eylül 1927 tarihinde Yakut Özerk Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserliği Kurulu, 1 Mayıs 1927'den geçerli olmak üzere G. V. Ksenofontov'a aylık 200 ruble ödenmesine karar verdi. Bunun sonucu olarak da bilim adamının çalışmalarının "Saha Keskile" tarafından yayınlanması anlaşması yapıldı. Yayınlanma yeri Moskova olarak belirlendi. Fakat bu anlaşma hükümet tarafından onaylanmadı[25].

Bu yaklaşım, gerçek bir bilimsel çalışmayı yok sayamayan fakat siyasi baskılara karşı da dayanamayacak bir komisyonun kararı olmalıydı. Zira 1927 yılı yazı Yakutistan için iç çatışmaların yaşandığı bir dönem olarak kaynaklara geçmişti.

Bu dönemde, Gavriil Vasiyeviç Ksenofontov'un kendisinden iki yaş küçük kardeşi Pavel Vasilyeviç Ksenofontov, Yakutistan'da patlak veren Konfederalistlerin hareketinin ideologu olarak kayıtlara geçmişti.

1890 yılında Batı Kangalas ulusu IV. Maljegar nasleginde doğan P. V. Ksenofontov, Moskova Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi ve 1925- 1927 yıllarında Yakutistan Özerk SSC Finansman Halk Komiserliği'nde çalıştı. Bu yıllarda Yakutistan topraklarına Sovyetler Birliğinden gelen göçmenlerin yerleştirilmesine karşı çıkan P. V. Ksenofontov, Nisan 1927 yılında başlayan silahlı çatışmalar sürecinde 28 Eylül 1927 de Kundoma köyünde "Mlado- Yakutskaya natsionalnaya sovetskaya sotsialistiçeskaya partiya konfederalistov" (Konfederalistler Genç- Saha Ulusal Sovyet Partisi) adlı partinin kuruluşunu ilan etti.

Daha sonra silahlı bir isyana kalkışan Ksenofontov ve taraftarları kısa zamanda pek çok bölgede egemen oldular. 4 Aralık 1927'de Mıtatsı köyünde partinin genel sekreterliğine P. V. Ksenofontov seçildiyse de baskı ve yıldırma politikaları sonucunda 1 Ocak 1928'de teslim oldu

[22] A. N. Dyaçkova, *agm.,* s. 60.

[23] A. N. Dyaçkova, İ. İ. Maynov'un bu konuşma metni için Rusya Bilimler Akademisi Arşivindeki şu dosya numarasını vermektedir, F. 47, op. 4, ed. Hr. 96, yaprak. 13.

[24] A. N. Dyaçkova, *agm.,* s. 61.

[25] A. N. Dyaçkova, *agm.,* s. 61.

(bazı kaynaklara göre, anlaşmaya gitti). Hızlı bir şekilde yargılanan P. V. Ksenofontov, 27 Mart 1928 yılında kurşuna dizildi. Onunla birlikte 272 kişi tutuklandı, bunlardan 128'i kurşuna dizildi[26].

Kardeşinin başına gelenler Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov için büyük bir yıkımdı, fakat ülkenin içinde bulunduğu ortam tepki göstermek ve hak aramak için uygun bir ortam değildi.

Bu tarihten sonra Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov'un "Elleyada" adlı çalışmasını yayınlatmak için yaptığı başvurular cevapsız kalmaya başladı. Bu, bir şekilde kardeşinin siyasi faaliyetinden dolayı Ksenfontov'un sorumlu tutulması olarak görülse de gerçekte bu dile getirilmiyordu. Örneğin dönemin yazarlarından biri olan ve 1926 yılı Bakü Kongresine Yakutistan temsilcisi olarak katılan Aleksey Andreviç İvanov- Künde[27], bu yayına karşı çıkışının nedenini şu cümlelerle belirtiyordu.

"Şimdi Saha uluslarında kollektivizasyon için sınıfsal bir mücadele sürmektedir. Bununla ilgili şiir ve hikâyeler „Elleyada'dan çok daha değerlidir"[28].

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov, kurşuna dizildiği 1938 yılına kadar "Elleyada"yı yayınlatamadı. Bu tarihten sonra da eserin orijinal ve kopyalarının kaderi, nerede olduğu ne soruldu ne de görüldü.

"Elleyada"nın Bulunması

1965 yılında P. E. Efremov, Devlet Anti- Dini Yayıncılık (Moskova) arşivlerinde sürdürdüğü çalışma sırasında G. V. Ksenofontov'un el yazması çalışmasına rastladı. Bu çalışmanın gün ışığına çıkmasının gerekliliğine inanan araştırmacı, daha sonraki yıllarda bu fikrini meslektaşı N. V. Emelyanov ile paylaştı. Metin üzerinde gerekli düzeltmeleri yapan SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü Saha Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü çalışanları (P. E. Efremov, N. V. Emelyanov), el yazmasının birinci bölümü şeklinde kurgulanmış olan "Sahalarda İlkel Çoban dini" başlıklı bölümü teknik nedenlerden dolayı ayrı bir basım olarak değerlendirmeyi düşündükleri için yayından çıkardılar[29].

Sibirya tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan A. P. Okladnikov'un sorumlu redaktörlüğünü yaptığı bu çalışma, yine A. P. Okladnikov'un eserin önemini belirttiği ön sözle bilimsel literatüre girdi.

A. P. Okladnikov, "*El yazmasının yayınlanması gerek Saha halk bilim çalışmalarına gerekse Sibirya halklarının erken dönem tarihine ilişkin problemlerin çözümüne büyük bir katkı…"*[30] olduğunu belirttiği ön sözde sözlü kültür ürünlerinin tarihi problemlerin çözümüyle ilgisinin ilginç örnekleri de vermiştir.

Bu çalışmayla birlikte G. V. Ksenofontov'un yaşamının bütününe yaydığı derleme çalışmaları araştırmacının ölümünden yaklaşık kırk yıl sonra gün ışığına çıktı. Çalışma, Kangalas

[26] E. P. Antonov, "Dvijenie Konfederalistov v Yakutii 1927- 1928 gg.", *Sibirskaya Zaimka,* No 5/2002 (http://www.zaimka.ru: ET: 15. 05. 2010)

[27] Gerçek adı Aleksey Andreviç İvanov olan bu kişi çalışmalarında (Künde) takma adını da kullanmıştır. 1898-1934 yılları arasında yaşayan Künde, 1923 yılından itibaren Yakutistan'da yayınlanan "Kıım" dergisinin Sanat Yönetmeni, daha sonraki yıllarda aynı adlı gazetenin Redaktör görevlerini üstlenmiş, 1931 yılından itibaren Yeni alfabe komitesi'nin sekreterliğini yürütmüştür. Künde'nin çeşitli yıllarda "Marba", "Kötü Haber Veren Kurbağa" ve "Kumarbazlar" adlı edebi eserleri bulunmaktadır. Künde, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresine Yakutistan temsilcisi olarak da katılmıştır. Bak. (http://wiki.rgo.ru/1794-page2413.html. ET: 20 Ekim 2010)

[28] Kyunde, M. A., "Ob izdanii „Elleyadı", *Avtonamnaya Yakutita*, 1930, No 134.

[29] A. P. Okladnikov, *G. V. Ksenofontov, Elleyada. Materialı po mifologii i legendarnoy istorii yakutov*, Moskova, 1977, s. 4.

[30] A. P. Okladnikov, *age.*, s. 8.

ulusu, Kangalas ulusu Maljegar nasleği, Nam ulusu, Borogon ulusu, Boturus ulusu, Tatta ulusu, Amga, Oymyakon ulusu, Verhoyansk bölgesi, Marpa ulusu, Nürbin ulusu, Suntar ulusu, Hoçin uluslarından derlenmiş temelde atalarla ilgili efsanelerin toplamını oluşturmaktadır. Bütün bu efsanelerde Saha Türklerinin ortak atası "Elley" adını taşımaktadır. Efsaneler, farklı ifadelerle de olsa Elley'in bu topraklara dışarıdan bir yerlerden geldiğini belirtmektedirler. Elbette Elley, bu toprakların ilk sakini değildi. Yeni geldiği bu topraklardan kız alan Elley, geçmişinden getirdiği kültür birikimini bu toprakların insanıyla paylaştı. Onun soyu çoğaldı, çoğalırken parçalandı, parçalanırken büyüdü ve günümüz Saha ulusunu oluşturdu.

Gavriil Vasilyeviç Ksenofontov'un "Elleyada" adlı eserinin geç yayınlanmasının bir nedeni de onda yer alan efsanelerin bir toplumun ortak atası etrafında şekillenen efsanelerden oluşmuş olmasıdır. Ksenofontov'un yaşadığı yıllar, efsanelerin özüyle çelişen yıllardı. Yeni kurulan ve şekillenme sürecinde bulunan Sovyet toplumunda Sovyet toplum ideologları tarafından yönetilen bir "ulus" kavramı olmalıydı. Efsanelerde Rusların "yeni gelenler" veya "davet edilmeyenler" olarak tanımlanması, Sovyet sistemi için kabul edilebilecek tanımlamalar değildi.

Gerek G. V. Ksenofonotov'un aile üyelerinin kaderi gerekse efsanelerin içeriği bu çalışmanın bu kadar geç yayınlanmasının kaderinde belirleyici olmuştur. Bu geç yayınlanma, belirli bir noktada G. V. Ksenofontov'un eserinin dönemin politik taleplerine göre değiştirilip bozulmasını da önlemiş olmalıdır.

Günümüzde G. V. Ksenofonotov, ülkesindeki bilimsel çalışmalarda hak ettiği yeri alan bilim adamları arasında anılmaktadır. Bugün Kangalas ulusunun yaşadığı Pokrovsk şehrinde bilim adamının adı, küçük bir müzede yaşamaktadır[31].

Bütün bunlar bilimle yoğrulmuş bir insanın çektiklerinin, yaşadıklarının acısını hafifletir mi? Ne yazık ki, bugün, geçmişten özür dileme hakkına sahip değildir. Bugün, geçmişin birikimini düşünmeden kullanan da olmamalıdır. Geçmişten günümüze kalan her çalışma, geçmişte, bugünkü koşullara benzemeyen bir ortamda yaratıldığı için bir kat daha değerlidir.

KAYNAKÇA

ANTONOV E. P. (2002), "Dvijenie Konfederalistov v Yakutii 1927- 1928 gg.", *Sibirskaya Zaimka,* No 5 (http://www.zaimka.ru: ET: 15. 05. 2010)

DYAÇKOVA A. N. (1992), *G. V. Ksenofontov, Şamanizim, Naucnıe Trudı (Publikatsii 1928-1929 gg),* Yakutsk.

EREN H. (1998), "Pıekarski Edward", *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, ss. 248- 249.

GÜNGÖR H. (1995), "Uraanghay- Sahalar", *Bilge,* Sayı 4, ss. 293- 295.

İVANOV V. N. (1992), "Uraanghay- Sahalar G. V. Ksenofontova", *G. V. Ksenofontov. Uraanghay- Sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov*, c. I, Yakutsk, ss. 9- 11.

KSENOFONTOV G. V. (1929), *Hrestes. Şamanizim i Hristianstvo,* İrkutsk.

KSENOFONTOV G. V. (1992) „. *Uraanghay- Sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov*, c. I, Yakutsk.

[31] 1962 yılında Kangalas ulusuna bağlı Pokrovsk şehrinde yer alan ve çok kısa bir düre için Sergo Ordjonikidze'nin yaşadığı ev, (1916- 1917) Ordjonikidze müzesi olarak düzenlenmiş ve 1992 yılında bu küçük ölçekli müze eve G. V. Ksenofontov müzesi adı verilerek yazarın kişisel eşyaları sergilenmeye başlamıştır.

MARKOVA M. F. (2006), "Etnografiçeskie issledovaniya traditsionnoy modeli kulturı yakutov (XVII- naçalo XX vv)", *Nauka i Obrazovanie* (Gosudarstvennıe uçrejdenie Akademi Nauk Respubliki Saha, Sayı 3, Yakutsk, Etnografiçeskie issledovaniya, ss. 72- 77.

OKLADNİKOV A. P. (1977), *G. V. Ksenofontov, Elleyada. Materialı po mifologii i legendarnoy istorii yakutov,* Moskova.

ORBUÇEV V. A. (2005), "Zaslugi G. N. Potanina kak issledovatelya Tsentralnoy Azii", *Oçerki Severo- Zapadnoy Mongolii,* İkinci Baskı, Gorno- Altays, Ak- Çeçek,(V. A. Orbuçev'in sunuş yazısında sayfa numarası yer almamaktadır).

ROMANOVA E. N. (2003), "G. V. Ksenofontov: mif o stranstvuyuşçem geroe", *D. D. Tumarkin, Repressirovannıe* etnografı, Moskova, ss. 78- 104.

ŞİRİN USER, Hatice (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri,* Akçağ, Ankara.

ZEMTSOV, A. N. (2007), *Vragi Naroda,* Moskova, ss. 14- 15.

(http://wiki.rgo.ru/1794-page2413.html. ET: 20 Ekim 2010)

"Nasleg", http://ru.wikipedia.org: ET. 18. 01. 2011).

Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1021-1038, TURKEY

GALAT SÖZLÜKLERİ VE MEHMED HAFÎD EFENDİNİN GALATÂT SÖZLÜĞÜNDEKİ ÇAĞATAYCA SÖZCÜKLER

Emin EMİNOĞLU•

ÖZET

Bu çalışmada, galat sözlükleri ve galatları ele alan kaynak kitaplar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar yazılan galat sözlükleri temin edilerek bu eserlerden yazarlarının galatlar hakkındaki görüşleri belirlenmiş, ayrıca galat sözlüklerinin dil tarihi açısından önemi vurgulanmıştır. Galat sözlüklerinden ve galatlar hakkında günümüzde yapılan bilimsel çalışmalardan yararlanarak Türkçe ya da Türkçeyle ilişkili galatların bu sözlüklerde ele alınış biçimleri gösterilmeye çalışılmıştır. Türkçe yazılmış galat sözlükleri arasında; yazılış tarihi bakımından en eski, ele aldığı sözcük sayısı bakımından en zengin, sayfa sayısı bakımından en hacimli olan ve üzerinde çalışılmamış Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Galâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı sözlüğündeki Çağatayca sözcükler, asıllarının gösterilmesi bakımından önemli görülmüş ve Latin harflerine çevrilerek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Galat, Galatât, Sözlük, Mehmed Hafîd Efendi, Çağatayca.

THE GALAT DICTIONARIES AND MEHMED HAFÎD EFENDİ'S GALATÂT DICTIONARY AND THE CHAGATAYIES WORDS OF IT

ABSTRACT

In this study, the general information about galat (false usages) dictionaries and the reference books including the galat words and structures are analysed. The galat dictionaries written between the dates from the beginnings of the nineteenth century and the first fifteen years of the twentieth centuries are collected. We pointed out the opinions of the writers about the galat from their own dictionaries. And we also focused on the importance of the galat words in the light of the language history. The scientific data of galats in our century and the galat dictionaries are used in our study. The example galats about the Turkish language and the galats wich are in Turkish are all structured in our investigation. Mehmed Hafîd Efendi's dictionary known as *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Galâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* wich is the oldest one written in Turkish, having a rich vocabulary, and also with a huge volume and that has not been specially searced. In this dictionary the Chagatay Turkish words are all pointed out in respect to their etymologies that is very importent for our study, and this words have been translated in to the Latin letter.

Keywords: Galat, Galatât, False Usages, Dictionary, Mehmed Hafîd Efendi, Chagatayies.

Sözlük anlamıyla "yanlış, kelime veya söz; yanılma"[1] olarak bilinen galat sözcüğü, Osmanlı Türkçesinde, "*galat-ı basar* 'görüş duygusunun aldanması; *galat-ı fâhiş* 'pek açık yanlış'; *galat-ı hiss* 'duygu yanılması'; *galat-ı rü'yet* 'bir rengi başka bir renk olarak görme; göz bozukluğu';

• Yard. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: gemingeminoglu@gmail.com

[1] *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.

galat-gû „yalan yanlışsöyleyen"; *galat-nüvis* „yalan yanlışyazan"; *galat-ı meşhur* „yaygın yanlış"[2] gibi değişik tamlamalar içinde kullanılmıştır. Arapçadan dilimize girmiş *galat* „yanlış" ve çoğulu *galatât* „yanlışlar" sözcüğü, geçmişte olduğu gibi bugün de daha çok başka dillerden dile giren, ses, biçim ve anlam bakımından değişikliğe uğrayan sözcük ve yapıları göstermek için bir terim olarak kullanılmaktadır.

Başka dillerden alınmış sözcük ya da yapıların yazımı ya da söylenişiyle ilgili olarak doğru-yanlış ve eski-yeni karşıtlığı üzerine Türkçede "*galat-ı meşhûr lügat-i fasîhten evlâdır* „yaygınlık kazanmış yanlış doğru düzgün sözden daha üstündür." ya da "*galat-ı meşhûr fasîh-i mehcûrdan evlâdır* „yaygın yanlış, terkedilmiş sözden daha üstündür." gibi sözler kullanılagelmiştir. Bu anlamda galatât üzerine yapılan tartışmalar, alıntıların alındığı dildeki kurallara göre mi yoksa alıcı dilin kurallarına göre mi kullanılması gerektiği yönünde sürdürülmüştür. Yani *galat* „yanlış" ile *fasih* „doğru" üzerinde durulmuş ve kimine göre alıntılar için *doğru*, alınan dildeki biçimin korunması iken kimine göre alan dilin kurallarına uydurulmuş biçim olarak kabul edilmiştir. Alıntının zaman içinde kazandığı anlam ve biçim bakımından değişikliği ve bu son biçimiyle kabul görmesi de için içine katılınca eski-yeni ikiliği de doğrunun belirlenmesinde ayrı bir ölçüt durumuna gelir olmuştur. *Eski* olarak yazıya geçirilmiş biçim kabul edilmiş; bugünkü konuşma diliyle, söz ya da konuşma hâli de *yeni* yerine konularak doğruya ulaşılmaya çalışılmıştır.[3]

Bu konu ayrıca, *meşhur* „yaygınlık kazanmış" ve *evla* „üstün" yönüyle de değerlendirilebilir. Meşhur olmak, dilin kullanıldığı zamanla; evla ise değerlendirmenin yapıldığı zaman ve mekânla ilişkilidir. Canlı ve değişken bir yapıya sahip olan dilin kullanımında dil kullanıcısı; yeni sözcük yapma, kullanımdan düşmüş sözcükleri kullanıma sokma, başka dillerden alıntı yapma gibi çeşitli yollarla dili canlı tutarken içinde bulunduğu zaman ve mekânda özenti, taklit, moda gibi dil dışı etkilerle dili aynı zamanda değiştirir de. Dolayısıyla yaygınlık kazanma, dil yapımı ve yaratımı sonucu ortaya çıkan yenilikle ilişkili; üstünlük ise dil kullanıcısının dili kullandığı zaman ve mekânla ilişkili bir hâl alır.[4]

"Yanlış" kavramı, dil-söz ilişkisi bakımından da değerlendirilebilir. Bu ilişkiye göre, belirleyici ve değiştirici olanın dil mi yoksa söz mü olduğu da konunun bir başka boyutudur. F. Saussure'nin yaptığı ayrıma göre; dil, toplumu oluşturan bireylerin uzlaşısına dayalı bir bütün olarak toplumsaldır, söz ise dilin bireyler tarafından kullanılan biçimi olarak bireyseldir.[5] Chomsky'ye göre de "dil", edinilir; "söz" ise kullanım sonucu ortaya çıkar.[6] Sözü belirleyen *dil* olduğu hâlde, bireysel kullanım olan *söz* de zaman içinde toplumsal bir uzlaşıya dönüşerek dili değiştirebilmektedir. Dil dışı etkilerle ortaya çıkan bu dönüşüm sonucu, dilin ölçünlü (standart) kurallarına göre yanlış olarak bilinen kullanışlar, toplumun diğer üyelerince benimsenip kabul gördüğü andan itibaren doğru kabul edilmekte ve artık yeni biçim, önceki doğruyla yer değiştirmektedir. Dilin bu anlamda, zaman içinde geçirdiği değişim, değerlendirmenin yapıldığı zaman ve mekâna göre doğru veya yanlış olarak kabul edilebilmektedir.[7]

---

[2] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.

[3] Bu konuda geniş bilgi için, Günay Karaağaç ("Dilcilikte Dilbilgisi ve Doğru-Yanlış Kavramı", *Dil Tarih ve Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 29-35)'a bakılabilir.

[4] Geniş bilgi için bk. Günay Karaağaç, agm., s. 29-35.

[5] Geniş bilgi için bk. F. Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev.: Berke Vardar), Ankara 1985, s. 22.

[6] Bu konuda bk. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 53.

[7] Dil-söz ilişkisi bakımından Hayati Develi ("Kemalpaşazâde ve Ebussuûd'un Galatât Defterleri", *İlmî Araştırmalar 4*, İstanbul 1997, s. 100-103)'ye ve Emin Eminoğlu ("Yazı Dili Konuşma Dili İlişkisi ve Konuşma Eğitimi", III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 16-18 Aralık, İzmir 2010, 353-359)'na bakılabilir.

Dildeki alıntıların seslendirilmesindeki ya da yazımındaki yanlışlıkla ilgili, Türkçe için bir zaman "galat, galatât" gibi kavramlar kullanılmıştır; bugün de bu konu; dil yanlışı ve yazım yanlışı gibi kavramlarla karşılanmaktadır. Bu konunun temelinde, zaman içinde dilin kendine özgü ses, biçim, anlam vb. çeşitli dil bilimsel özelliklerinin veya sözcük yapımı ve söz kullanımı esaslarının ortaya koyduğu kurallara uygunluğu yatmaktadır. Başka bir ifadeyle, her dilin kendine özgü bir ses ve biçim sistemi vardır. Dile giren yabancı unsurlar, bu sistem içinde bir süzgeçten geçirilir ve bir anlamda o dilin kurallarına göre değiştirilir/dönüştürülür, Türkçe için söyleyecek olursak Türkçeleştirilir, o dilin söz varlığında yerini alır. Söz konusu uyumsuzluklar, alıntı değil de Türkçe sözcüklerde ise bu defa da kullanımda bir yanlışlık söz konusudur ki, doğru kabul edilecek biçim, yazımda doğru kabul edilen ölçünlü (standart) yazı dili ölçüleri, konuşmada ise genellikle yazı diline esas alınan ağzın ölçüleridir.

XIX. yüzyılın başından itibaren galatât konusunda pek çok yazı yazılmış, doğru-yanlış listeleri hazırlanmış, kitaplar ve sözlükler yayımlanmıştır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, bu konuda "…Türkiyede yazılan ilk eser, Kemal Paşazade'nin *et-Tenbîh 'alâ galati'l-câhil ve'n-Nebîh* veya *Risâle-i Sakatât-ı Avâm* gibi adlarla kaydedilen Arapça eseridir…" "… *et-Tenbîh 'alâ galati'l-câhil ve'n- Nebîh*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3879, 30b-45b. Aynı risalenin bir başka nüshası şudur: *Risâle-i Sakatât-i Avâm li'bni Kemalpaşzâde rahmetullahi aleyh*, Süleymaniye Ktp., Esat Efendi, nr. 3597, 65a-71b"[8]. Arapça bu eserin Türkçeye tercümesi olan *Terceme-i Galatâti'l-Avâm* üzerinde inceleme yapan Develi, tercümenin mütercimi, baskı tarihi ve yerinin belli olmadığını yazar.[9] Tercümenin baskısında biz de bu bilgileri bulamadık. Ancak Mustafa Kaçalin[10], eserden bahsederken "…kitap Terceme-i Galatâtü'l-Avâm adıyla Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul 1289, 1311)." bilgisini vermektedir. Burada verilen tarihe göre bu konuyla ilgili Türkçe yazılan ilk çalışma *Terceme-i Galatâti'l-Avâm* olarak görünebilir.

Ancak, tespitlerimize göre Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürrerü'l-Müntahabâti'l-Mansûre fi-Ġalâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı galat sözlüğünün yazmasının Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu.: E.H. 2043'te kayıtlı nüshada 1219/1804 tarihi bulunmaktadır ve TDK Kütüphanesi Sözl. AN/608'de kayıtlı baskısı üzerindeki tarih de 1221 (Miladi 1806)'dir. Dolayısıyla istinsah ve baskı tarihine göre bu eser, bu konuda yazılan ilk Türkçe sözlük olma özelliğini taşımaktadır.

Bugüne kadar galatlar konusunda yazılmış kitapları, galatât sözlükleri ve bu ögelerle ilgili bilgi içeren, bunları açıklayan veya dizin olarak ele alan çalışmalar olarak sınıflandırmak mümkündür. Buna göre, yapılan çalışmaları sözlüklerden başlamak üzere, bir kısmı çeşitli kaynaklardan derlenen bir kısmı da üzerinde kendi inceleme ve tespitlerimiz doğrultusunda edindiğimiz kısa bilgileri vererek şöyle sıralamak mümkündür:

1. *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-Ġalâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*, (*Galat-ı Meşhure*), Mehmed Hafîd Efendi, Müstensih: Mehmed Şefkât, istinsah: 1219/1804, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu.: E.H. 2043, 2044, 446 s., Talik, 19 satır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Nu.: 45 Hk 5302, 111-498 s., Nesih, 19 satır; Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Arşiv Nu.: 22 Sel 1620; Ankara Milli Kütüphane Mf1994 A2278'de kayıtlı mikrofilm; TDK Kütüphanesi Sözl. AN/608'de kayıtlı baskı, 1221/1806, 27+534 sayfa. Diğer baskı: Darü't-tıbaa, 1331. Eserde Arapça, Farsça ve Çağatayca olmak üzere yaklaşık 1065 sözcük incelenmiştir.

[8] Hayati Develi, agm., s. 99 ve 104.
[9] Hayati Develi, agm., s. 104-105.
[10] Mustafa Kaçalin, "Galat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 13, İstanbul 1996, s. 302.

2. *Terceme-i Galatâti'l-Avâm*, İbni Kemâl şemseddin Ahmed'den tercüme, İstanbul 1289[11]/1872, 16 s. 87 sözcük incelenmiştir. [Diğer baskı: *Terceme-i Galatâtü'l-Avâm*, (İbni Kemal şemseddin Ahmed), Alem Matbaası Ahmed İhsan ve şürekası, İstanbul 1311/1893, 18 s.]

3. *Galatât*, Sırrı Paşa, Matbaa-i Ebuzziya, 63 s. 1299/1882'de Kastamonu'da yazılmıştır, 194 sözcük incelenmiştir. [2. baskı, İstanbul 1301/1884; 3. baskı, İstanbul 1305/1888, 63 s.]

4. *Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lügât*, Mustafa İzzet, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1302/1884, 133 s. 528 sözcük incelenmiştir.

5. *Galatât-ı Terceme*, Said Kemal Paşazade, 1. defter, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1306/1889, 63 s.; 2. defter, Artin Asaduryan şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1306/1889, 63-120 s.; 3. defter, Artin Asaduryan şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1306/1889, 121-170 s.; 4. defter, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1306/1889, 171-297 s.; 5. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1306/1889 55-57 s.; 6. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 58-96 s.; 7. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 98-136 s.; 8. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 138-192 s.; 9. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309/1892, 194-225 s.;10, 11, 12. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1311-1312/1894-1895, 227-318 s.; 13, 14, 15, 16. defterler, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1312-1315/1894-1897, 319-512 s.

6. *Tehzîbü'l-Kelâm fi Lisâni'l-Havâss ve'l-Avâmm ve İjtihâbü'l-Evhâm min Ezhâni'l-Enâm*, Mustafa Rüşdü, İstanbul 1313/1895, 146+12 s. 224 sözcük incelenmiştir. [Arapça ve Farsça yanında Batı kaynaklı sözcükleri de ele almıştır.]

7. *Defter-i Galatât*, Ali Seydi, Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân, Dersaadet, 1324/1906, 250 s. [Özellikle konuşma dilinde, bozulmuş olan yaklaşık 1500 sözcüğün asıllarını ve doğru şekillerini verir, bunun yanında yaklaşık 700 yakın anlamlı ya da eşanlamlı sözcüğün farklarını ortaya koyar.]

8. *Fâzılın Galatât Defteri*, Ali Himmet (Berki), şems Matbaası, Samsun 1338/1919, 91 s. 396 sözcük incelenmiştir.

9. *Yeni Galatât*, Filiz Tekin Halid, İkdam Matbaası, İstanbul 1926, 38 s. 90 sözcük incelemiştir.

Bunların yanında yanlış yerleşmiş ögelerle ilgili bilgi içeren ve sözlükten ziyade bu ögeleri açıklayan ya da bunları dizin olarak ele alan şu çalışmalar anılabilir:

10. *Tetkik-i Galatât-ı Tercüme*, Mehmed Halid, İstanbul 1306/1889. [Fransızcadan yapılan çevirilerde yanlış tercüme edilen sözcükler alfabetik olarak dizilmiştir.]

11. *Talim-i Kitabet, (İmlâ ve Galatât,* Faik Reşad, İstanbul 1308/1891. [İkinci baskı: *Rehber-i İmlâ*, İstanbul 1309/1892.].

12. *Talim-i Kitabet, Rehber-i Esmâ-i Türkiyye*, Faik Reşad-Ali Nazimâ, İstanbul 1308/1891.

13. *Tetebbuat ve Müstahzârâtım*, Halil Rüşdü, İstanbul 1897. [İncelenen maddelerde sözlüklerden farklı olarak örnek cümleler de vermiştir.]

14. *Sakatatü'l-Avam* (*Galatât-ı Avâm* veya *Risâle-i fi Tashîhi'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'n-Nâs*), şeyhülislam Ebussuûd Efendi, İstanbul. [Mustafa şevket şehrî tarafından şerhedilerek yayımlanmıştır: İstanbul 1318/1900. Süleymaniye Ktp., Esad Ef. 3597, 72a-72b; Esad

[11] Bu tarih, Mustafa Kaçalin, agm., s. 302'de verilmiştir.

Ef. 3755, 4a-4b; Esad Ef. 3612, 124b-125a; Reşid Ef. 1053, 42a-43b; Serez 3879, 45b-46a; Denizli 404, 16a; Tırnovalı 1865, 97b-98a; Üİ Ktp., AY, nr. 1496, 140b-142a.]

15. *Mecmuam*, Ahmed Ziyaeddin Kerküklü, İstanbul 1319/1901, s. 174. 598 sözcük incelenmiştir.

16. *Türkçemiz ve Uydurmacılık*, Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul 1977.

17. *Uydurma Olan veya Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, F. Kadri Timurtaş, İstanbul 1979. 62 sözcük incelenmiş ve bir liste verilmiştir.

18. *Dil Yanlışları*, Ömer Asım Aksoy, Ankara 1980. 900 sözcüğün elemesi yapılmıştır. [İkinci baskı: Ankara 1985, 1170 sözcük incelenmiş; 3. baskı: Ankara 1990, 1300 sözcük incelenmiştir.]

19. *Osmanlıcada Yanlış Kelimeler ve İbareler Sözlüğü*, Osman Nuri Ergin.

20. *Kâmûs-ı Türkî*, Şemseddin Sami (I-II cilt, Üçüncü Matbaası, İstanbul 1317-1318/1901-1902, I. cilt 796 s., II. Cilt 797-1574 s.)'de yaklaşık 500 sözcük galat olarak değerlendirilmiş, bunlardan 200'ü açıkın sözcüğün kullanılmasının asla doğru olmadığı, 300 sözcüğün de kullanılmamasının daha uygun olacağı söylenmiştir.[12]

21. Mustafa İzzet'in, *Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lügât* adlı eserinin başında, galatlar konusunda yazılmış eserlerden bahsedilirken Kemalpaşazâde ve şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'den başka "*…tahrîfât sâhibi Cemâleddîn Efendi ve Bursalı Hüsrevzâde Mehmed Efendi galatât hakkında risâleler yazmışlardır.*" bilgisi verilmektedir. Ancak bu risaleleri bulamadık.

Bu konuda yazılan sözlüklerin ele aldığı sözcükleri ve yapıları, kökenlerine göre Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, Latince, Yunanca, Ermenice kökenliler ve elfâz-ı Çağatayî şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bu kitaplar, ya bu dillerden sadece birinden ya Arapça ve Farsçadan ya da bu dillerle birlikte Fransızca ve İngilizce gibi Batı dillerinden Türkçeye giren sözcüklerin ve yapıların kullanımıyla ilgili bilgiler içermektedir. Örneğin, Said Kemal Paşazade'nin *Galatât-ı Terceme*'si Fransızca sözcükleri; *Terceme-i Galatâti'l-Avâm* ise sadece Arapça sözcükleri ele alırken Ali Seydi'nin *Defter-i Galatât*'ı Arapça, Farsça ve Batı dillerinden Türkçeye girmiş sözcükleri ele almaktadır.

Bu kitapların yazarları, galatât hakkındaki görüşlerini ve bu konuda kitap yazma gerekçelerini eserlerinin başında açıklamışlardır.[13] Buradan anlaşıldığına göre bu yazarlar, dil meseleleriyle yakından ilgilidirler. Türkçeden başka, eser meydana getirecek kadar ikinci hatta üçüncü bir dili bilmekte ve bu dillerin dil bilgisi kurallarına da oldukça vakıflardır.

Sözlük yazarlarının galatât hakkındaki düşüncelerini eserlerinin mukaddime ve ifâde-i merâm kısımlarından alıntılar yaparak şöyle sıralamak mümkündür:

Terceme-i Galatâti'l-Avâm'a göre, din ilimlerinin en temel vasıtası olan Arapçanın bilinmesi ve dilin lafız-mânâ ilişkisi bakımından doğru kullanılması önemlidir. Arapça kelime ya da ibareler Türkçede yanlış kullanılmaktadır. Galatların bir kısmı halk ile bir kısmı da havas ile ilgilidir.[14]

[12] Mustafa Kaçalin, agm., s. 302.

[13] Yukarıdaki listede 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13 ve 15 numaralı eserlerin yazarlarının görüşleri Zuhal Kültüral (*Galatât Sözlükleri*, Simurg Yayınları, İstanbul 2008, s. IV-XII)'da özetlenmiştir.

[14] Zuhal Kültüral, age., s. IV.

Sırrı Paşa, *Galatât*'ta: "*…taklîd-i avâm ile isti'mâl-i galat lisânı ifsâd eder…*" (avamı taklit ederek, avam gibi konuşmaya çalışarak dili yanlış kullanmak lisanı bozar) görüşündedir. Sırrı Paşa, galatları, galat olmakla birlikte kullanılması uygun olan sözcükler; söz ustaları tarafından uygun görülmediği hâlde kullanılan sözcükler; kullanılması kesinlikle uygun olmayan sözcükler olmak üzere üçe ayırır.[15]

Mustafa Özet, *Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lugât*'ta: *"...birincisi, kesret-i şüyû'ı ve lâ-siyemmâ galatı sahîhinden efsah olması hasebiyle tagyîri müteazzir olanlardır.*" "*…İkincisi kıllet-i şüyû'ı ile berâber fesâhati ihlâl etmeyeceğinden tagyîri lâbüd olanlardır...*" sözleriyle bazı sözcüklerin dile yerleşip yaygınlaştığını bunların yanlışının doğrusundan daha fasih olduğunu ve aslına değiştirilmesinin güç olduğunu; bazılarının ise az kullanılmakla beraber yanlış olduğu hâlde kullanıldığında fesahati bozmayan biçimler olduğunu, bunların değiştirilmesi gerektiğini ifade eder. "*...ve benim fikrimce sâmia gibi fesâhata bir mîzân olamayacağından hangi lugat sem'a mülâyim gelirse anı kabul etmek evlâ olduğundan galat olarak yazılmış ve telaffuz olunmuş pek çok kelimât vardır ki fesâhatda sahîhinden evlâdır...*" diyerek kulağa uygun ve yumuşak gelen biçimin, aslına bakılmaksızın, kullanılmasının daha iyi olacağını belirtir. Ancak, "*…bir galatı bilerek söyleyip yazmakta be's olmayıp lâkin bu husûs cehl ile olursa ol vakt mu'ayyebâtdan addolunur…*"[16] sözleriyle bir anlamda, galat-ı meşhurun çerçevesini, okumuş yazmış olanların kullandığı ve yaygınlaştırdığı sözcükler olarak çizmekte ve bunların kullanılmasından yana olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, kitabındaki bazı sözcüklerin galat olmadığını, bunları, asıllarını göstermek amacıyla kaleme aldığını yazar.

Said Kemal Paşazâde, *Galatât-ı Terceme*'de, Fransızcadan tercüme edilirken yapılan yanlışlıkları göstermek amacıyla 16 defter olarak yayımladığı eserin ikinci defterinin başında: "*…tercüme demek (harf zarfest ve ma'ânî hemçü âb) medlûlünce âb makâmında olan ma'nâyı bir lisânın elfâz-ı zarfından diger bir lisânın zurûf-ı elfâzına nakl itmek demek olup tecvîz olunan tezyînât zarf-ı cedîdin suyı bozması ihtimâline mebnî muhâfızan ba'zı eczâ-yı kimyeviye katmak kâbilindendir.*" (… Harf kaptır, anlam ise onun içindeki su gibidir. Tercüme demek, bir dilin kabındaki suyu başka bir dilin kabına aktarmaktır. Caiz görülen süslemeler, yeni kabın suyu bozması ihtimaline karşı, onu korumak için, ona bazı kimyevi maddeler katmak gibidir.) Bir dilden diğer dile tercüme ederken sözcükte değişiklik olabilir ama bu değişikliğin anlamı bozmayacak ölçüde olması gerekir. Sözlükte, sadece sözcüklerin doğru yazımları ele alınmamış; 11. defterden 16. deftere kadar, "*Fransızca sıfatların mevsûflardan evvel veya sonra getirilmesi mebhasından*" başlığı altında, Fransızca söz dizimiyle ilgili bazı açıklamalara da yer verilmiştir.[17]

Mustafa Rüşdü, *Tehzîbü'l-Kelâm fî Lisâni'l-Havâss ve'l-Avâmm ve Özhâbü'l-Evhâm min Ezhâni'l-Enâm*'da: "*…bunu tahrîrden garazımız derûnunda münderic galatâtı ist'mâl etmemeliyiz tavsiyesinde bulunmak değil, belki lisânımızda mevcut bütün galatâtı bir yerde göstermekten ibârettir. Yoksa dâire-i mezkûre dâhilinde iki çift söz söylemek, iki satır yazı yazmak bile müstehil olur…*"[18] sözleriyle galat kullanmama konusunda bir tavsiyede bulunmadığını, sadece galatâtı tespit ettiğini ve bütününü bir yerde göstermekten başka bir amacının olmadığını belirtir.

Ali Seydî, *Defter-i Galatât*'ta: "*Lisânın kâideden değil, bilakis kâidenin lisândan tevellüd eylediğine vâkıf olanlarca malumdur ki…*", "*... galat-ı meşhûrun fasîh-i mehcûrdan evlâ*

[15] Sırrı [Paşa], *Galatât*, 2. baskı, Matbaa-i Ebuzziya , İstanbul 1301/1884, s. 3.

[16] Mustafa Özet, *Tashihü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lügât*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1302/1884, s. 3-6.

[17] *Galatât-ı Terceme*, Said Kemal Paşazade, 2. defter, Artin Asaduryan şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1306/1889, s. 68.

[18] Mustafa Rüşdü, *Tehzîbü'l-Kelâm fî Lisâni'l-Havâss ve'l-Avâmm ve Özhâbü'l-Evhâm min Ezhâni'l-Enâm*, İstanbul 1313/1895, s. 4-6.

olduğu…derkâr…", "*… isti'mâl-i umûmîye dâhil olarak senelerden beri ta'ammüm ve teessüs etmiş kelimât ve terkîbât-ı gayr-ı sahîhenin fasîhleriyle, asıllarıyla istibdâline kolaylıkla imkân bulunamayacağı emr-i âşikâr ise de herkes kendi lisân-ı mâderzâdının esas ve mâhiyyetini, kavâ'id ve nazariyyâtını, elfâzın menşe i'tibariyle olan keyfiyyâtını bilmeğe, hangi kelimelere, terkiplere sahîh, hangilerine gayr-ı sahîh demek lâzım geleceğini öğrenmeğe mecbûr…*"[19] (… dil kurallarla yapılmaz, kurallar dilden çıkarılır. Yaygınlık kazanmış yanlışlar, asıllarından daha doğrudur. Senelerdir yaygınlaşmış, yerleşmiş ve herkes tarafından kullanılagelen sözcüklerin yeni biçimlerini asıllarıyla değiştirmek zordur. Ancak, herkes, ana dilinin esas ve içeriğini; kurallarını; bu konudaki görüşleri; sözlerin köken bakımından doğrusunun ne olduğunu bilmek ve hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu öğrenmek zorundadır.) sözleriyle galat konusundaki görüşlerini ve bu tür bilgileri içeren eserlere duyulan ihtiyaç sonucu eserini meydana getirdiğini söyler.

Ali Himmet, *Fâzılın Galatât Defteri*'nde: "*… bir kelime mensûb olduğu lisândan diğer lisâna nakl edilince artık bu lisânda kabul edildiği şekilde galat değil, savab ve aslı o îtibarla galat addolunur…*" "*… Fakat böyle nakil sûretiyle değil âriyeten alınan kelimâtın asılları üzere muhâfazası lâzımdır. Bu lüzûma riâyet etmeyen lisânda mübâlâtsızlık etmiş ve belki vukûfsuzluk göstermiş olur…*"[20] sözleriyle, dile yerleşmemiş ödünç sözcüklerin aslındaki gibi kullanılması gerektiğini; ancak yaygınlık kazanmış ve kabul görmüş ise yeni şekline kullanılmasının doğru olduğunu ifade eder.

Filiz Tekin Halid, *Yeni Galatât*'ta: "*Dilimizde hatâlar çoğalmaya başladı; bu gidiş ile daha da çoğalacak görünüyor. Bunun önüne geçmenin acabâ hiç çâresi yok mudur? Bence vardır; o da dilimizi Arap ve Acem lugatlarından temizlemek ve hele bunları kâide ve terkipleri ile kullanmağı ve Arapçada tasrîfât yapmayı bi'l-külliye terk etmektir…*" "*…başımıza bir belâ da yazımız, ya'nî, Arap yazısıdır.*", "*… bir yazı ki, ma'nâsı bilinmedikçe okunamaz, okunamadıkça ma'nâ çıkarılamaz; tam bir devr-i bâtıl!..*", "*…dilimizde hatâlar çoğaldı dimiş idim. Bunlardan hâtıra gelen ba'zılarını yazdım; şu risâlecik meydâna geldi. Maksadım böyle mülemma' lisân ve bozuk yazı devâm etdikçe hatâdan kurtulamayacağımızı anlatmakdır…*" diyerek galatâtı önlemenin yolunun Arap yazısını değiştirmek ve Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş sözcük ve yapılardan dili temizlemek olduğunu savunur.

Mehmed Hafîd Efendi, *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ġilâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı sözlüğünün başında Arapça olarak Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi'nin bu konuda yazdığı eserlerinde sadece Arapça sözcükler üzerinde durduklarını ancak dilimizde Arapçanın yanında Farsça ve Yunanca sözcüklerin de bulunduğunu bunun yanında bazı sözcüklerin ise Çağataycadan geldiğini ifade eder. Mehmed Hafîd, galatları; bir kısım dil bilginlerinin mutlak surette ve bazı durumlarda caiz gördüğü galatlar, dil bilginlerinin uygun görmediği ancak ilim adamları arasında yaygınlık kazanıp çeşitli eserlerde kullanılan galatlar ve hiçbir alimin uygun görmeyip kullanmadığı galatlar olarak üç grupta değerlendirir.[21]

Yukarıdaki yazarların galat ve galatât hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Bir dilden başka bir dile alıntılanmış sözcükler, alan dilde kabul gördüğü biçimiyle kullanılmalıdır. Bunların sözlüklere alınmasının sebebi, asıllarını ve kökenini göstermektir.

2. Alan dilde az kullanılan ve yaygınlık kazanmayan yanlışlar, değiştirilebilir. Bunları düzeltmek gerekir.

[19] Ali Seydi, *Defter-i Galatât*, Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân, Dersaadet, 1324/1906, s. 3, 5, 6.
[20] Zuhal Kültüral, age., s. XI.
[21] Abdulkadir Özcan, "Hafîd Efendi", *TDV Ġslâm Ansiklopedisi (DĠA)* C 15, Ġstanbul 1997.

3. Tercüme yoluyla dile giren sözcükler, alan dilde değişikliğe uğrayabilir. Bu değişiklikler, anlamı bozuyorsa bunlar aslı gibi yazılmalıdır.

4. Galatlar, bilim adamlarınca kullanılabilir ama bilinmeden yapılan yanlışlar vardır ki bunlar ayıplanır. Ölçü, okuryazarlarca kullanılmak ve yaygınlaşmaktır.

5. Nakil yoluyla değil de ödünçleme yoluyla alınan sözcüklerdeki bazı yanlışlıklar kesinlikle kullanılmamalıdır.

6. Galatların bir kısmı halk için bir kısmı havas içindir.

7. Galat ile sahihi birbirinden ayırmak gerekir.

8. Ana dilin kuralları herkesçe bilinmelidir.

9. Avam gibi konuşmaya çalışarak dili yanlış kullanmak dili bozar.

10. Türkçeyi Arapça ve Farsça unsurlardan arındırmak, bunları kullanmamak ve dilden atmak gerekir.

Yakın zamanda galat sözlükleri ve bunların söz varlığı konusunda değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların galat sözlükleri hakkındaki değerlendirmeleri, hem bu sözlüklerin dil tarihi açısından önemini hem de galat sözlükleri üzerine yapılan çalışmaların bu önemi ortaya koymada katkılarını göstermektedir:

"… Galatlar, Türkçeye giren yabancı asıllı kelimelerin Türkçe kuralların etkisiyle nasıl bir değişim içine girdiklerini göstermeleri bakımından oldukça önemlidir…"[22]; "…Galatâtı ele alan eserleri gözden geçirdiğimiz takdirde imlâdan, mânâya; fonetikten morfolojiye kadar bütün değişikliklerin galat bahsinin içinde yer aldığını görmekteyiz…"[23]; "…Galat sözlükleri bazı kelime ve deyimlerin asıllarını aydınlatmada faydalı olduğu gibi yanlış biçimleriyle yerleşen kelimelerin çok defa asıl biçimlerinin unutularak benimsendiğini ve dilin yapısına uygun şekilde kullanıldığını göstermesi açısından da önemlidir…"[24]; Türkiye Türkçesi araştırmacıları galatât defterlerinin verdiği malzemeyi, bilhassa alıntı kelimelerin Türkçede geçirdikleri fonolojik, morfolojik ve semantik gelişmelerin takibi için bir kaynak olarak kullanmaktadırlar…"[25]; "…Bu sözlükler, bazı kelime ve deyimlerin asıllarını aydınlatmada yararlı olduğu gibi yanlış biçimiyle yerleşen kelimelerin çoğu zaman yanlış oldukları unutularak benimsendiğini ve dilin yapısına uygun olarak yerleşip kullanıldığını göstermesi bakımından sözlük bilimi tarihinde önemli bir yer tutar…"[26]

Bu görüşlerden başkaca önemli bir değerlendirme daha vardır: "…Türkçenin ve Türkçe unsurların söz konusu bile edilmediği devirlerde hazırlanmış bu tür sözlük ve yazıların başlıca konusu, Arap ve Fars dillerinden yapılan alıntılardır; Türkçenin kendi eski ve yeni biçim ve anlamları, ancak yirminci yüzyıl başlarından itibaren yazılan kitap ve yazıların konuları arasına girmeye başlar. Dolayısıyla, eski galat sözlükleri, Türkçede türetme veya yenicilik, değiştirme veya eskicilik yollarıyla ortaya çıkan yeniler veya yanlışları değil, yabancı dillerden alınan unsurları konu edinirler. Galat sözlükleri, diller arasındaki alış verişlerin nasıl gerçekleştiğini bilmeden, Türkçeye, aldığı unsurlar üzerinde ses ve anlamca tasarruf hakkı tanımadan hazırlanmışlardır. Galat sözlüklerinin Türkçe, Türkçe gırtlağı ve Türkçenin anlam örgüsü karşısındaki bu şaşı tavrını bugün de sürdürüp, Türklere, Türkçenin başka dillerden aldığı kelimeleri hangi ses ve anlam

[22] Recep Toparlı, "Türkçemizdeki Galat Sözler", *Türk Dili 540*, Ankara 1996, s. 607.
[23] Kemal Yavuz, "Galat, Galatat ve Muînî'nin Dildeki Tasarrufları", *Türk Dünyası Araştırmaları 60*, Haziran 1989, s. 128.
[24] Mustafa Kaçalin, agm., s. 301.
[25] Hayati Develi, agm., s. 99.
[26] Zuhal Kültüral, age., s. I.

yapısında kullanmaları gerektiğini öğretmeye kalkışanlar vardır…", "…Galat sözlüklerini tersten okumak gerekmektedir: Onların galat dedikleri yanlış, yanlış dedikleri doğru olanlardır…"[27]

Bizce galat sözlükleri hiç değilse, bir sözcüğün o zaman için kullanılan biçimini kaydeden, aynı zamanda, yaygın olarak kullanılan biçimi tespit eden kaynaklardır. Böylece yaygın yanlışlığın yani galat-ı meşhurun, o zaman için o mekânda Türkçedeki görünümünü bildirmeleri yönüyle bile dil tarihi açısından önemli bir yere sahiplerdir.

Galat sözlüklerinin söz varlığını madde başlarına göre sayısal olarak değerlendirdiğimizde, Kültüral'ın çalışmasında, ortak maddelerin birleştirmesini de dikkate alarak, 2635 madde başının yer aldığı görülür. Buna Develi'nin çalışmasındaki madde başlarını da katarsak yaklaşık 2770 olur.

Bugünkü bilgilerimize göre üzerinde inceleme yapılmayan iki önemli galat sözlüğü vardır. Bunlardan biri Fransızca sözcükleri ele alan Said Kemal Paşazade'nin *Galatât-ı Terceme* adlı eseridir. 16 defterden oluşur ve 512 sayfadır. İkincisi ise, Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ğalâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı sözlüğüdür. Mehmed Hafîd Efendi'nin sözlüğü bu konuda yazılmış ilk Türkçe sözlüktür; 534 sayfadır ve 1065 sözcük ele alır, bu yönüyle en hacimli kaynaktır. Bu sözlüğü diğer pek çoğundan ayıran bir özelliği de Çağatayca sözcüklere yer vermiş olmasıdır. Başka bir ifadeyle Türkçe sözcüklerin değişmiş biçimlerinin Çağatayca asıllarından galat olduğunu yazar.

Biz yazımızın ikinci bölümünde, Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ğalâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı sözlüğündeki Çağatayca sözcükleri vereceğiz.

Galat sözlüklerinde, yabancı unsurları bir kenara bırakırsak, bu sözlüklerin malzemesini dil yanlışları açısından değerlendiren ve sınıflandıran çalışmalarda Türkçe unsurlarla ilgili yanlışların şu şekilde ele alındığı görülmektedir:

1. Arapça ek alan Türkçe kelimeler: (*gidiş-at, var-iyet*)

2. Farsça ek veya edat alan Türkçe kelimeler: (*dil-baz, boru-zen, iş-güzar*)

3. Arapça kelimelerle birleşen Türkçe kelimeler: (*man-kafa*)

4. Farsça kelimelerle birleşen Türkçe kelimeler: (*ak-şam, balık-hane*)

5. Türkçe kelimelerin Farsça kurala göre yapılan tamlamalarda yer alması: (*resm-i geçit, donanma-yı hümayun, sancağ-ı şerif*)

6. Türkçe kelimelerin arasına Farsça edatların getirilmesi: (*ay be ay, gün be gün*)

7. Arapça ve Farsça kelimelere fazladan eklenen Türkçe ekler: (*Arabi-ce, Fârisi-ce, şamdan-lık, ezber-den*)

8. Orijinalleri dışında kullanılan bazı Türkçe kelime ve kelime grupları:[28] (*bek < berk; uçkur < içkur; böbrek < bögrek; irmik < yarmık*)

9. Arapça kelimlere Türkçe addan ad yapma eki getirilmesi:[29] (*tekâüd-lük*)

10. Sıfat derecelendirmelerinde ayrıca Türkçe unsurların kullanılması:[30] (*daha âlâ, en akdem*)

[27] Günay Karaağaç, agm., s. 34 ve aynı sayfadaki 36. dipnot.
[28] Bu sınıflandırmanın ilk sekiz maddesi, Recep Toparlı, agm., s. 616-617'den alınmıştır.
[29] bk. Mustafa Kaçalin, agm., s. 301.
[30] bk. Mustafa Kaçalin, agm., s. 301.

11. Kök ve tarih itibarıyla Türkçe asıllı kelimeler:[31] (*cam eriği > cân eriği; kurşak > kuşak; konur al> kumral*)

Görüldüğü gibi, yabancı dillerden dile girmiş sözcüklerin dışında, Türkçe sözcük ya da eklerin yabancı unsurlarla kullanımı ya da bunların yabancı dillerin kurallarına göre işletilmesi galat olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Türkçe asıllı sözcüklerin zamanla çeşitli etkilerle değişmiş biçimleri, o zaman için Türkiye Türkçesinde galat kabul edilmiştir. Mehmed Hafîd Efendi, sözlüğüne aldığı Türkçe sözcüklerin Çağatayca asıllarına göre galat olduğunu söylemiştir. Türkçe sözcüklerin asıllarının Çağatayca olarak gösterilmesi diğer sözlüklerde pek az rastlanır bir durumdur. Örneğin Kültürel'in çalışmasında dokuz kaynağın söz varlığı birleştirilmiştir ve sadece şu örneklerde sözcüklerin Çağataycadaki asılları gösterilmiştir: *ağa*: Çağatay lisânında „büyük birader" mânâsınadır (Tashîhü'l-Galatât, 25). *çanta*: Aslen Çağatayî olup doğrusu *cuntay*'dır (Defter-i Galatât, 101). *etmek* „ekmek": Bunu etmek yazmalı, çünkü aslı Çağatayca *ütmek*'tir. (Tehzîbü'l-kelâm, 45). Aslı yâni Çağataycası *ütmek*'tir (Mecmuam, 7). *hanım*: Çağatay lisânında han karısına ve akâribinden olan nisâya derler (Tashîhü'l-Galatât, 63). *pek*: Bu lisânın aslı Çağatayca *berk*'tir (Defter-i Galatât, 69). Burada bir lehçeyi yabancı bir dil gibi kabul etmekten ziyade, Türkçe biçimlerin asıllarını göstermek için Çağatayca kullanılmıştır.

Mehmed Hafîd Efendi'nin Türkçe sözcükleri Çağatayca biçimlerine göre galat olarak değerlendirmesi, elbette Çağataycayı yabancı bir dil gibi görmesinden değildir. Galat sözlüklerine alınan sözcüklerin bir kısmı, asılları gibi kullanılmasını önermek için değil, bunların asıl biçimlerini ya da eski biçimlerini gösterme gayretindendir. Mehmed Hafîd, bu eserini 19. yüzyılın hemen başında kaleme almıştır. Bu tarih, henüz Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemine ait dil yadigârlarından haberdar olunmadığı bir zamandır. Ayrıca "…Göktürkçe - Uygur Türkçesi - Karahanlı Türkçesi - Harezm Türkçesi çizgisinde gelişen kolun bundan sonraki adı, "Çağatay Türkçesi"dir." "… Çağatay Türkçesi, 14. yüzyılın ikinci yarısında kurulup 15. yüzyılın başlarından itibaren eser vermeye başlayan Doğu Türkçesi kolunun yabancılar tarafından verilmiş yeni adıdır… Bu lehçenin dikkat çekici bir yönü de Uygur Türkçesine ait bazı özelliklerin Karahanlı ve Harezm dönemlerindeki gelişmeden etkilenmeksizin canlandırılmış olmasıdır…" "… Doğu Kolu'nun Harezm Türkçesi döneminden sonra başlayan Çağatay Türkçesi 19. yüzyıl sonlarına kadar Türkistan'ın yeniden ortak edebî dili olmuştur…".[32] Dolayısıyla Çağatayca, eski biçimleri göstermek için kullanılmış bir terimdir.

Mehmed Hafîd Efendi'nin Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ġlâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre'sindeki Çağatayca Sözcükler[33]

AĞA (اغا) 36**:** Türkîde müstaʿmel oldugu gibi Çagatayîde ancak büyük karındaş maʿnâsına olup ekser büyük karındaşlar vekîl-i peder ve büzürg-i hâne olmagıla sâir cinsine nisbet ile büyüklere dahı şâmil olmuşdur Arabîde feth-i cîm ve teşdîd-i sâ-yı müselles ile *cesâme* ve Fârisîde feth-i hemze ve medd-i kâf ile *aka* dirler.

AĞIL (اغل) 36**:** Agnâm ve emsâli hayvân habs eyledikleri mahal-i maʿrûfun ismi. Çagatayîde medd-i hemze ve zamm-ı gayn ve sükûn-ı lâm ile ***aġul*** (اغول)'dan galat olup Arabîde feth-i hâ ve kesr-i zâ ve sükûn-ı yâ ve hâ ile *hazîre* ve Fârisîde medd ü kasr-ı hemze ile *agıl* ve *âgıl* (آغل) ve vâv ile *agul* dirler.

[31] bk. Kemal Yavuz, agm., s. 129.

[32] Bilâl Yücel, "Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Sayı 1, Dilek Matbaası, Sivas 2001, s. 39, 56-57.

[33] Buradaki Çağatayca sözcükler, eserin TDK Kütüphanesi Sözl. AN/608'de kayıtlı, 1221/1806 tarihli baskısından taranmış ve Latin harfleri sırasına dizilerek aktarılmıştır. Madde başlarının yanındaki rakamlar, sözcüklerin sözlükteki sayfa numarasını göstermektedir.

ARDUÇ (اردوج) 22**:** Serv-i cebelî kısmından meyvesi nubaka ve Çiçeği ve varakı ılguna Çiçeğine şebîh etraf-ı cibâl-i âsitânede dahı mevcûd olup tohmı ve Çiçeği ma,rûflardır. Çagatayîde feth-i hemze ve sükûn-ı râ ve zamm-ı tâ ve vâv iGbâı ile ***artuç*** (ارتوج)"dan galat olup Arabîde feth-i hemze ve zamm-ı hâ ve sükûn-ı bâ ve lâm ile *ebhül* ve Fârisîde feth ü medd-i nûn ve zamm-ı râ-yı Fârisiyye ve sükûn-ı vâv ve âhirde nûn ile *nârven* dirler.

ARMUD (ارمود) 24**:** Envâ,-ı kesîr-i meyve-i marûfenin ismi. Çagatayîde feth-i hemze ve âhirde tâ ile ***armut*** (ارموت)"dan galat olup Arabîde zamm-ı kâf ve teşdîd ve feth-i mîm ve sâ ve feth ü medd-i râ *kümmesrâ* ve Fârisîde yine feth-i hemze ile *emrûd* dirler.

AşIK (اشق) 34**:** Sıbyânın mülâ,abe eyledikleri ma'rûf üstühân-pârenin ismi. Çagatayîde feth-i hemze ve zamm-ı Çîn ve vâv-ı mukhem ile ***aşuk*** (اشوق)"dan galat olup Arabîde feth-i hâ ve kesr-i kâf ve sükûn-ı yâ ile *hakîk* ve Fârisîde zammeteyn ve sükûn-ı lâm ile *bücül* dirler.

AYAK (اياق) 59**:** Ekser hayvânda mevcûd a,zâ-yı re'îse-yi zâhiriyyeden ma,rûf uzvun ismi. Çagatayîde ***ayag*** (ياغ)"dan galat olup Arabîde kesr-i râ ve cîm ve sükûn-ı lâm ile *ricl* ve Fârisîde medd-i bâ-yı Acemiyye ile *pâ* dirler.

BAKIR (بقر) 93**:** Ma,den-i ma,rûfdur ki âvânî-yi kesîre a,mâl iderler. Feth-i bâ ve kesr-i kâf ve sükûn-ı râ ile müsta,meldir. Çagatayîde fethateyn ve sükûn-ı râ ile ***bakır*** (بقر)"dan galat olup Arabîde zamm-ı nûn ile *nühâs* ve Fârisîde zamm-ı mîm ile *müs* dirler. Türkîde feth-i kâfdan ,udûl-ı ism-i hayvândan def,-i iltibâs içün olup aslına mürâ,âta elif ile bakar tahrîrinden ictinâb mülâyımdır.

BAL (بال) 70**:** Zenbûrun cem,, ve iddihâr eyledigi fevâyid-i kesîreyi câmi,-i hulviyyâtdan Çiçey-i ma,rûfun ismi. Çagatayîde feth-i bâ ve sükûn-ı lâm ile ***bal*** (بل)"dan galat olup Arabîde ism-i eÇheri feth-i ,ayn ve sîn ve sükûn-ı lâm ile *'asel* ve Fârisîde feth-i hemze ve sükûn-ı nûn ve zamm-ı kâf-ı ,acemiyye ile *engübîn* dirler. Latîfe bülegâ-yı Arabdan biri ,asel ile cemelin Türkîde isimleri mübâdele olunsa müsemmâlarına mutâbık olur. Zîrâ ,asel deve ve cemel zî-baldur dimiÇ.

BALIKÇIN (بالقچن) 71-72**:** Turnaya Çiçeğine şebîh tayr-ı ma,rûfun ismi. Türkî ve Fârisî iki cüzden mürekkeb ***balıkçîn*** (بالقچين)"den galat olup Arabîde zamm-ı tâ ve teşdîd ü feth-i vâv ile *tuvvel* ve Fârisîde zamm ü medd-i bâ-yı Arabîyye ile *bûtîmâr* dirler. Balık Türkî ma,rûf ve çîn Farisîde çîden masdarından vasfi terkîbî olup balıklar cem,, idici ma,nâsını ifâde ider…[34]

BALTA (بالطا) 71**:** Demirden ma,mûl âlet-i kadîme-i ma,rûfenin ismi. Çagatayîde feth-i bâ ve tâ ve sükûn-ı lâm ile ***balta*** (بلته)"dan galat olup Arabîde feth-i kâf ve zâ ve sükûn-ı râ ve mîm ile *kerzem* ve Fârisîde feth-i tâ ve bâ ve sükûn-ı râ ile *teber* dirler.

BİLEZİK (بلەزك) 97**:** Bilege bend olunan halî-yi nisâdan Çiçey-i ma,rûfun ismi. Çagatayîde ***bilerik*** (بيلارك)"den galat olup Arabîde kesr-i sîn ile *sivâr* ve cem,i *asâvire* gelür ve Fârisîde feth-i hemze ve râ ve sükûn-ı bâ ve nûn ile *ebrencen* dirler.

BONCUK (بونجق) 101**:** Ma,denî ve ,amelî olup ekserî sıbyân mülâ,abe eyledikleri Çiçey-i ma,rûfun ismi. Çagatayîde zamm-ı mîm ve sükûn-ı nûn ile ***muncuk*** (منجق)"dan galat olup Arabîde feth-i hâ ve zâd-ı mu,cemeyn ile *hazaz* ve Fârisîde zamm-ı mîm ve sükûn-ı hâ ile *mühre* dirler.

BUD (بود) 99**:** Hayvanâtın pes-pâyı ki insânda uyluk dirler. Çagatayîde tâ ile ***but*** (بوت)"dan galat olup Arabîde feth-i fâ ve sükûn-ı hâ-yı mu,ceme ile *fahz* ve Fârisîde medd-i râ ile *rân* dirler.

[34] Bu madde baÇının devamı vardır, ancak yazar tarafından istitrâd (konunun aslından olmayıp yeri gelmiÇken söylenen söz) olarak belirtilmiÇtir. Dolayısıyla devamının yazılmaması uygun görülmüÇtür.

BUDAḲ (بوداق) 99**:** EṢcâr ü sâirde etrâfa müteferrik asla mülâsık Ṣeyler maʿnâsına olan nesnelerin ismi. Çagatayîde dâl yerine tâ ile ***butaḳ*** (بوتاق)ʿden galat olup Arabîde zamm-ı Ṣîn ile *şuʿbe* ve Fârisîde medd-i fâ ile *fâh* dirler.

BUZ (بوز) 99**:** ġiddet-i Ṣıtâda sulardan müncemid olan Ṣey-i maʿrûfun ismi. Çagatayîde bâ yerine mîm ile ***muz*** (موز)ʿdan galat olması münfehimdir. Ammâ serdî-yi hevâdan eyyâm-ı Ṣıtâda rîze rîze dökülen müncemid kara Fârisîde zamm-ı bâ ve sükûn-ı zâ-yı Acemeyn ile *puj* dimelerinden teṢbîhen Ṣâyiʿ olması dahı mülâyımdır. Arabîde feth-i cîm ve mîm ile *cemed* ve Fârisîde ism-i eḲheri feth-i bâ ve sükûn-ı hâ-yı muʿceme ile *yah*dır.

ÇḊBḠNLḠK (جبنلك) 126**:** Sürü-yi sinek nâm-ı mûzîden muhâfaza için envâʿ-ı agḠaṬdan husûsen bir bürüncekden hıyâta olunan peṢe-hânenin ismi. Kesr-i cîm ve bâ-yı Arabiyye ile istiʿmâli maʿrûfdur. Fârisîde Aʿrâb-ı muharrer ve cîm ve bâ-yı Acemiyyeler ile *çipinlik* (چپنلك)ʿden galat olup Arabîde kesr-i kâf feth-i lâm ile *kille* ıtlâk olunup hayvân-ı meḲhûrun indüʾl-Arab künyeti ebû-disâr olmagıla Ṣey-i maʿrûfa beyt-i ebû-disâr dahı isim olduguna bu beyt latîf Ṣâhiddir. beyt: … maʿnâsına oldugu simârüʾl-kulûb nâm-ı müellifde mübîndir. Hafî olmaya ki Lisân-ı Çagatayîde ***çipin*** (چپن) sürü-yi sinegin ismi olmagıla Türkî edât ile sineklik gibi ***çipinlik*** (چپنلك) dimiṢlerdir. Baʿdehû Fârisîye bi-aynihi nakl ile istiʿmâl olunmuṢ ammâ ʿarûsı mahal-i âhere nakilde istiʿmâl ve karârgâhına ev yahte olan elvân-ı agḠaṬdan maʿmûl nesneye lisân-ı Türkîde teḲbîhen *çipinlik* ıtlâk olunmuṢdur Arabîde ism-i mevzûʿ-ı fethât-ı selâse ile *hacle* olup Fârisîde kesr-i sîn ile *sitâre* dirler.

ÇḊFT (چفت) 130**:** EṢmaʿnâsına kesr-i cîm ile Çagatayîden meʾhûz olup Fârisîde zamm-ı cîm ile *cift* ve Arabîde feth-i zâ ile *zevc* dirler.

DAL (دال) 165**:** Budak dahı dirler. EṢcârın etrâfına münḠaʿib olan nesnelerinin ismi. Çagatayîde feth ü medd-i tâ ile ***tal*** (تال)ʿdan galat olup Arabîde zamm-ı gayn ve sükûn-ı sâd ile *gusn* ve Fârisîde medd-i Ṣîn ile *şâh* dirler.

DAR (دار) 162**:**Bol yaʿnî vasîʿ-in mukâbilinin ismi. Çagatayîde medd-i tâ ile ***tar*** (تار)ʿdan galat olup Arabîde feth-i zâd ü sükûn-ı yâ ile *zayk* ve kezalik feth-i zâd ve kesr ü teṢdîd-i yâ ile *zayyık* ve Fârisîde feth-i tâ ve sükûn-ı nûn ve âherde kâf-ı Fârisiyye ile *teng* dirler.

DEMḠR(دمر) 173**:** Fîhi beʾsün Ṣeddîd ile mevsûf ve nâsa menâfiʿ-i kesîresi olan maʿden-i maʿrûfun ismi. Çagatayîde zammeteyn ve sükûn-ı râ ile ***tümür*** (تمر)ʿden galat olup Arabîde feth-i hâ ile *hadîd* ve Fârisîde müstaʿmel ve hâmına medd-i hemze ile *âhen* dirler. Ammâ Ferheng-i Mahmûdîde teymur feth-i tâ ile pûlâd ü pâdiṢâh-ı meḲhûr Teymurlenk isimleri olup hazf ile ism-i Ṣâhs-ı merkûm temür dahı istiʿmal olundugu ve demür feth-i dâl ve zamm-ı mîm ile Efrasyâb akrabâsından SiyâvuṢun katline çok saʿy iden pehlivânın nâmı oldugı muharrerdür. Bundan münfehim olan esmâ-yı ricâl demür olmak lâzım gelür. Ammâ pûlâd aga tercümesi feth-i tâ ve sükûn-ı yâ ile teymur aga ve muhaffefi temür aga ıtlâkları becâ olur. Lakin kesr-i tâ ve sükûn-ı yâ ile teymur hayvânât batınından ihrâc olunan harze ki bâd-zehre karîb menâfiʿ-i vardır. Ol seng-pârenin ismi olmagıla müstâʿmel oldugu sûretde teymurlenk ve emsâlî yine galatdan sâlim olmaz.

DḠRḊ(دیرى) 182**:** Zî-rûh yaʿnî zıdd-ı meyyit maʿnâsına müstaʿmeldir. Çagatayîde dâl yerine tâ ile ***tiri*** (تیرى)ʿden galat olup Arabîde feth-i hâ ve teṢdîd-i yâ ile *hayy* dirler. Cemʿi feth-i hemze ve sükûn-ı hâ ile *ahyâ* gelür ve Fârisîde kesr-i zâ ve sükûn-ı nûn ile *zinde* dirler.

DḠġ(دیش) 182**:** Dürc-i dehânda derc olan leâlî-yi maʿrûfenin ismi. Çagatayîde yine tebdîl-i dâl ile ***tiş*** (تیش)ʿden galat olup Arabîde kesr-i sin ve teṢdîd-i nûn ile *sinn* ve Fârisîde feth-i dâl ve sükûn-ı nûn ile *dendân* dirler. Ekser-i isnân-ı insân otuz iki olmagıla terbîʿ olunup beyneʾl-

arab dört ism ile meÇhûrdur. Zîr ü bâlâ çîn-i tebessümde âÇikâr olan sekiz dânesine mübâsim ü tarafeynde ikiÇeden yine ‚aded-i merkûma *senâyâ* ve bunların mâ-ba‚dı ‚aded-i mezbûr ki eger nesne anlar ile kırılur teÇdîd-i sîn ile *kessâr* ve anların verâsında sekiz tiÇki azu ta‚bîr olunur ta‚âmı yumuÇatdıgından yine teÇdîd-i hâ ile *tahhân* dirler. Def‚-i iltibâs içün ‚ömr-i Çerîfiniz ne mikdârdır dimek evlâdır. Zîrâ mecâlis bülegâda sin-i Çerîfiniz su'âline otuz iki cevâbı mesmû‚umuz olmuÇdur Çstitrâd…[35]

DON (دون) 180**:** Ayaga giyilen câme-i ma‚rûfun ismi. Çagatayîde dâl yerine tâ ile ***ton*** (تون)'den galat olup Arabîde feth-i sîn ve kesr ü medd-i vâv ile *serâvîl* ve Fârisîde zamm-ı tâ ve medd-i mîm ile *tumân* dirler. Lakin vaz‚î gür[eÇicilerin giydigi deri ton olup sonra ta‚mîm olunmuÇdur Fâide-i serâvilin tezkîr ü te'nîsi câiz olup cemi‚î serâvilât gelür. Rivâyet-i sîbeveyh üzre serâvil ism-i müfred ve a‚cemî olmagıla ta‚rîb olunmuÇdur Sûretâ hâlet-i ta‚rîf ve tenkîrde lâ-yensarif olanlara Çebîh lakin munsarifdir. Eger bunun ile bir Çâs tesmiye olunsa veya ‚alem oldugu hâlde tasgîr olunsa yine gayr-ı munsarifdir. Zîrâ ‚atâk gibi mü'ennes-i zâid ‚ale's-sülâsî olur. Ammâ nahviyyûndan ba‚zı kimseneler serâvil hâlet-i tenkîrde dahı gayr-ı munsarifdür kavilleri sirvâlin ve sirvâletinin cem‚i i‚tibârıyladır. Egerçi gayra munsarif olması kıyâsa evfakdır. Lâkin isti‚mâl ehl-i lisâna nazaran munsarif olmak lâzımdur.

DÖŞEK (دوشك) 180**:** Câme-i hâb-ı ma‚rûfun ismi. Çagatayîde vezn-i merkûm ile ***töşek*** (توشك)'den galat olup Arabîde kesr-i fâ ile *firâş* ve Fârisîde kesr-i bâ-yı Acemiyye ile *pister* dirler.

ELA (الا) 47-48**:** Gözde ve alaca nesnelerde isti‚mâl iderler. Çagatayîde feth-i hemze ve lâm ve sükûn-ı hâ ile ***ala*** (اله)'dan galat olup Arabîde sevâd ve beyâzdan mürekkeb ma‚nâsına feth-i hemze ve râ ve sükûn-ı bâ ve kâf ile *ebrâk* Fârisîde kesr ü medd-i pâ-yı Fârisiyye ve feth-i sîn ve sükûn-ı hâ ile *pîse* dirler.

EMEK (امك) 53**:** Zahmet ve meÇekkat ma‚nâsına ma‚rûf Çagatayîde feth-i hemze ve sükûn-ı mîm ile ***emgek*** (امكاك)'den galat olup Arabîde feth-i kâf ve teÇdîd-i dâl ile *kedd* ve Fârisîde feth-i râ ve sükûn-ı nûn ile *renc* dirler.

ERİK (ارك) 24**:** Envâ‚-ı ma‚rûf meyvelerin ismi. Çagatayîde zamm-ı hemze ile ***örük*** (اروك)'den galat olup Arabîde kesri-i hemze ve teÇdîd ü medd-i cîm ile *iccâs* ve Fârisîde medd-i hemze ve lâm ile *âlû* dirler.

ESNEMEK (اسنەمك) 30**:** Rehâvet-i vucûddan ‚ârız olan hâlet-i ma‚rûfenin ismi. Çagatayîde kesr-i hemze ve sükûn-ı yâ ve medd-i nûn ile ***isnemek*** (ايسنامك)'den galat olup Arabîde zamm-ı sâ-yı müsellese ve sükûn-ı vâv ve medd-i bâ ve feth-i hemze ile *sü'ebâ* ve Fârisîde feth-i hâ ve sükûn-ı mîm ve hâ ve medd-i yâ ile *hamyâze* dirler.

ETEK (اتك) 10**:** Esvâb ve gayrının taraf-ı esfeline derler. Ma‚rûfdur Türkistân ahâlisinden Türkî tekellüm eden Çagatay tâifesinin aslî Türkî lügati olan kesr ü medd-i hemze ve feth ü medd-i tâ ile ***itek*** (ايتاك)'den galat olmagıla Çöhretine binâen yâ tahrîr olunmayıp lakin aslına imâen kesr-i hemze ile kırâatı münasipdir. Arabîde mânâ-yı merkûme dâl feth-i zâl ve sükûn-ı yâ ile *zeyl* ve Fârisîde feth ü medd-i dâl ve feth-i mîm ü sükûn-ı nûn ile *dâmen* dirler. Hafî degildir ki Türkî deyü isti‚mâl olunan ibârâtın aslı Çagatayî olup ba‚zı elfâzı tirâÇide ve perdaht ve ekserini alâ hâlihi diyar-ı Rûmda tefevvüh iderler.

EYRİ (ايرى) 62**:** Togrının mukâbili olarak Çagatayîde ***egri*** (اكرى)'den galat olup Arabîde zamm-ı mîm ile *mu'avvec* Farisîde feth-i kâf ile *kec* dirler.

[35] Bu madde baÇının devamı vardır, ancak yazar tarafından istitrâd (konunun aslından olmayıp yeri gelmiÇken söylenen söz) olarak belirtilmiÇtir. Dolayısıyla devamının yazılmaması uygun görülmüÇtür.

İNCÜ (انجو) 54**:** Sadef içinde tekevvün iden cevher-i ma‚rûfun ismi. Çagatayîde zamme iÇbâ‚ içün vâv ile ***üncü*** (اونجو)"den galat olup Arabîde zamm-ı lâmeyn ile *lü'lü'* ve Fârisîde zamm-ı mîm ve sükûn-ı râ-i mühmele-i evvelî ve kesr ü medd-i sânî ile *mürvârîd* dirler. Amma dürr-i yetîmi iki vech ile beyân eylemiÇlerdir. Biri sadef-i kebîr içinde yektâ olması ve digeri sagîr ve kebîr tâmü'l-istidâre olmagıla dâyimü'l-hareket olması ya‚nî yetîmin ebeveyn-i fıkdânda bir mahalde karârı olmayup kimi görür ise ana meyl ve hareketine teÇbîh olunmuÇdurlakin haremeyn muhteremeyn ahâlîlerinin ‚atîk ve sıgarına mâil olan incülere i‚tibârları ruhsatına mebnî oldugu aÇikâr iken eytâmın hafâret ile imrâr-ı evkât eylemelerinden hâsıl olan sufret-i vechlerine teÇbîh olunmuÇdur Tevcîhleri nâ-becâdır kütüb-i eslâfda incünün nihâyet vezni üç miskâldür dimeleri emr-i ‚acîbedir. Zirâ dirhem ve miskâla kıyâs olunmaz. Gügercin yumurtasına müÇâbih bir çift mengûÇ müÇâhidimiz oldukda on sekiz bin guruÇ virilüp sâhibesi râziyye olmadı.

İS (ايس) 64**:** Ta‚âmlarda olan râyiha-yı mahsûsanın ismi. Çagatayîde mutlaka koku ma‚nâsına mevzû‚ olmagıla Arabîde râyiha-yı meÇhûre mürâdifi feth-i ‚ayn ve sükûn-ı râ ile *'arf* ve Fârisîde zamm ü medd-i bâ ile *bûy* dirler.

ŞAK (قاق) 326**:** Emrûd kurusuna tahsîs eylemiÇlerdir. Çagatayîde ‚umûmen kurı nesnelere ıtlâk olunup Arabîde medd-i yâ ile *yâbis* ve Fârisîde zamm-ı hâ-yı mu‚çeme ve sükûn-ı Çîn ve âhirde kâf-ı Arabiyye ile *huşk* dirler.

ŞARINDAğ (قرنداش) 328**:** Batn-ı vâhidden tevellüd iden evlâda ve ba‚de't-ta‚mîm cemî‚ ihvâna dâl ile ıtlâkı Çâyi‚dir. Fârisîde iki cüzden mürekkeb dâl yerine tâ ile ***şarıntaş*** (قرنتاش)"dan mübeddel olup Arabîde feth-i hemze ile *ah* dirler. Batn ve Çekm ma‚nâlarına Türkîde *karın* ma‚rûf ve medd-i tâ ile *taş* Fârisîde Çerîk ya‚nî ortak ma‚nâsına ve ma‚nâ-yı mukârenet ile edat-ı Çirket olmagıla Türkî ve Fârisî lisânından mürekkeb olup ma‚nâ-yı terkîbiyyesi *karın ortagı* dimek olur. Pâdâğ ve tercümesi ayakdaÇ ve emsâlleri bi'l-cümle dâl ile tahrîr ve kırâ"at olunan elfâz-ı mürekkebelerde vâki‚ daÇın aslı taÇ olup harf-i tahrîf-i dâla tebdîl olunmuÇdur Ammâ esmâ-yı ricâlden bektaÇdahı cüzeynden mürekkeb olup cüz-i evveli bek sıhhat ve sânisi taÇ sang ma‚nâların olmagıla kuvvet-i bedenden kinâye olur.

ŞILAVUZ (قلاوز) 362**:** Yol gösterici ma‚nâsına kesr-i kâf ile müsta‚meldir. Çagatayîde feth-i kâf ile ***şalavuz*** (قلاوز)"dan galat olup Arabîde fethi-i dâl ile *delîl* ve Fârisîde iki cüzden mürekkeb *rehber* dirler. Cüz-i evveli yol ma‚nâsına râh muhaffefi *reh* ve sânîsi zamm-ı bâ ve sükûn-ı râ ile *bür* yine zamm-ı evvel ile bürden lafzından ism-i fâil olmagıla ma‚nâ-yı terkîbiyyesi *yol iledici* dimek olur. Kesret-i isti‚mâl ile def‚-i sıklet içün *bür*ün zammesini fethaya tebdîl eylemiÇlerdir.

KÖMÜR (كمور) 386**:** Îkâd-ı nâr içün i‚mâl olunan Çey-i meÇhûrun ismi. Çagatayîde iÇlâ‚-ı kesr içün yâ ile ***kimür*** (كيمور)"den galat olup Arabîde feth-i fâ ile *fahm* ve Fârisîde kesr-i nûn ve medd-i kâf-ı Acemiyye ile *nigâl* dirler.

KÖPRÜ (كوپرو) 388**:** Üzerinden mürûr ve ‚ubûr içün ‚ale'l-mâ binâ olunan Çey-i ma‚rûfun ismi. Çagatayîde terk-i kâf ile ***köprüg*** (كوپروك)"den galat olup Arabîde kesr-i cîm ve sükûn-ı sîn veyâ feth-i cîm ile *cisr* ve Fârisîde zamm-ı bâ-yı Acemiyye ve sükûn-ı lâm ile *pül* dirler.

MANŞAR (منطر) 436**:** Nısf-ı beyza sûretinde arzdan zuhûr ve tomalan nâmıyla meÇhûr Çey-i ma‚rûfun ismi. Çagatayîde feth-i mîm ve sükûn-ı nûn ve medd-i tâ ile ***mantar*** (منتار)"dan galat olup Arabîde feth-i kâf ve sükûn-ı mîm ile *kem'e* ve Fârisîde feth-i sîn ve medd-i mîm ve zamm-ı râ ve vâv-ı ma‚rûfe ile *semmârûg* dirler.

OṬAḴ (اوطاق) 58**:** Mülûk-ı vüzerâya mahsûs kebîr ve ma,,rûf çadırın ismi. Çagatayîde âhirde gayn ile ***oṭag̱*** (اوطاغ)"dan galat olup Arabîde medd-i fâ ve feth-i zâ ve sükûn-ı hâ ile *fâze* ve Fârisîde medd-i bâ ve kâf-ı Fârisiyye ve râ ile *bârgâh* dirler.

ÖRDEK (اوردك) 56**:** Hayvanât-ı mâiyyeden tayr-ı ma,,rûfun ismi. Çagatayîde kesr-i hemze ve yâ iÇbâ,, ve sükûn-ı râ ile ***irdek*** (ايردك)"den galat olup Arabîde kesr-i hemze ve feth ü teÇdîd-i vâv ile *ivvez* ve Fârisîde zamm-ı mîm ve sükûn-ı râ ile *mürgâb* dirler. Egerçi iki cüzden mürekkeb olup su kuÇudimek ma,,nâsını ifade ider lakin fesh-i izâfet ile ilmiyyete nakl ve hayvân-ı merkûma ism-i mahsûs olmuÇdur

PAMUG̱ (پاموغ) 73-74**:** Bir zirâ,, kadli ma,,rûf-ı nebâtın gılâf içinde tohumundan hâsıl olan metâ,,-ı letîfin ismi. Çagatayîde mîm ile ***mamug̱*** (ماموغ)"dan galat olup Arabîde zammeteyn ve sükûn-ı nûn ile *kutn* ve Fârisîde feth-i bâ-yı Acemiyye ve bâ ve sükûn-ı nûn ve hâ ile *benbe* dirler.

ŞAÇ (صاج) 253**:** BaÇdan enseye irsâl olunan mûy-ı ma,,rufun ismi. Çagatayîde feth-i sîn ve sükûnı yâ ile ***sayc*** (سيج)"dan galat olup Arabîde fethateyn ile *şu'ufe* ve Fârisîde kesr-i kâf-ı Acemiyye ve sükûn-ı yâ ve zamm-ı sîn ile *giysû* dirler.

SÜD (سود) 239**:** Yarasa kuÇundan mâ,,adâ üzn-i zâhirîsi olan cemî,, hayvânâtın memelerinden hâric Çeyi ma,,rûfun ismi. Çagatayîde dal yerine tâ ile ***süt*** (سوت)"den galat olup Arabîde fethateyn ve sükûn-ı nûn ile *leben* ve Fârisîde kesr-i sarîh-i Çîn ve sükûn-ı yâ ile *şîr* dirler ve Çîr süte ism oldugu gibi arslanın dahı ismi oldugu meÇhûrdur. Erbâb-ı lugat süte kesr-i sarîh ve arslana kesr-i hafî veyâ evvelâ yâ-yı ma,,rûfe ve sâniyen yâ-yı mechûle kayd idüp gûyiyâ fark ve beyân eylemiÇlerdir. Zurefâ-yı Acemden semâ,, ve hıfza mevkûf olup tahrîr ile ifâdesi mümkün olmayan edâlardandır.

ṬAG̱ (طاغ) 271**:** Sahrâ ü vâdî-yi zıdd-ı emâkin-i ma,,rûfenin ismi. Çagatayîde yine evvelde tâ ile ***tag̱*** (تاغ)"dan galat olup Arabîde fethateyn ile *cebel* ve Fârisîde zamm-ı kâf-ı Arabiyye ve izhâr-ı hâ ile *kûh* dirler. Hafî olmaya ki asl-ı lisân-ı Türkî olan zebân-ı Çagatayîde vâki,, tâ-yı meksûreleri zamânımız lisânına nakilde dâla tebdîl eyledikleri gibi ekser tâ-yı memdûde ve meflûceleri dahı tâya tebdîl ile isti,,mâl eylemiÇlerdir.

ṬARAḴ (طرق) 273**:** Ünsân ve hayvânın mûyını tanzîm içün isti,,mâl olunan Çey-i ma,,rûfun ismi. Mârü"z-zikr tebdîl-i tâ-yı meftûhaya mülhaken. Çagatayîde feth-i tâ ile ***taraḳ*** (ترق)"dan galat olup Arabîde zamm-ı mîm ve sükûn-ı Çîn ile *muşt* ve Fârisîde medd-i Çîn ile *şâne* dirler.

ṬAg̱ (طاش) 271**:** Ma,,den-i ma,,rûf ve meÇhûrun ismi. Çagatayîde meddi tâ ile ***taş*** (تاش)"dan galat olup Arabîde fethateyn ile *hacer* ve Fârisîde feth-i sin ve sükûn-ı nûn ve âhirde kâf-ı Acemiyye ile *seng* dirler. Üstitrâd…[36]

ṬAVg̱AN (طوشان) 275**:** Hayvân-ı ma,,rûfun ismi. Çagatayîde medd-i tâ ve kâf ve zamm-ı vâv ve sükûn-ı Çîn ile ***tavuşḳan*** (تاوشقان)"dan galat olup Arabîde feth-i hemze ve nûn ve sükûn-ı râ ile *erneb* ve Fârisîde iki cüzden mürekkeb *hargûş* dirler. Feth-i hâ-yı mu,,ceme ve sükûn-ı râ ile *har* ma,,rûf ve zamm-ı kâf-ı Fârisiyye ile *gûş* kulak ma,,nâlarına olmagıla teÇbîhen uzun kulaklı dimegi ifâde ider istitrâd…[37]

TERKÜ (تركو) 111**:** Merkûb olan hayvanâta berâber tahmîl ve bend eyledikleri Çey-i ma,,rûfun ismi. El-a,,câmu tutraku kesîran kâ,,idesine mebnî. Çagatayîde râ yerine râ-yı mu,,ceme ile ***tezgü***

[36] Bu madde baÇının devamı vardır, ancak yazar tarafından istitrâd (konunun aslından olmayıp yeri gelmiÇken söylenen söz) olarak belirtilmiÇtir. Dolayısıyla devamının yazılmaması uygun görülmüÇtür.

[37] Bu madde baÇının devamı vardır, ancak yazar tarafından istitrâd (konunun aslından olmayıp yeri gelmiÇken söylenen söz) olarak belirtilmiÇtir. Dolayısıyla devamının yazılmaması uygun görülmüÇtür.

(تزكو)'den galat olup Arabîde kesr-i sîn ve sükûn-ı mîm ile *simt* ve Fârisîde kesr-i fâ ve sükûn-ı tâ ile *fitrâk* dirler. Gösmeyn-i merkûmeyne bend olunan baga dahı ıtlâk olunur.

ULAḲ ve **ULAĠ** (اولاغ و اولاق) 58**:** Bir mahalden mekân-ı digere süvâri ve icâlet-i revende olanların ,alemi. Çagatayîde ikisi bilâfark ancak çâpükrev esbin ismi olmagıla Arabîde râkibe feth-i bâ ile *berîd* vü merkûbuna kesr-i mîm ve feth-i sâd ve sükûn-ı hâ ve fâ ile *mihsaf* [mishaf] ve Farisîde evvelâ medd-i yâ ve sükûn-ı mîm ve kesr ü medd-i cîm ile *yâmcîk* ve sâniyen medd-i bâ ve sükûn-ı dâl ile *bâdreng* dirler.

ÜVEGĠATA (اوكى آتا) 58**:** Zevc-i mâderin ma,rûf ismi. Çagatayîde zamm-ı hemze ile ***üvey ata*** (اته اوى)'dan galat olup Arabîde feth ü medd-i râ ile *râb* ve Farisîde feth-i bâ ve sükûn-ı dâl ile *bedpeder* dirler.

YĠGĠT(يكت) 527**:** Tâze ve genç ma,nâsına kesr-i yâ ile müsta,meldir. Çağatayîde feth-i yâ ve kesr-i kâf ve sükûn-ı tâ ile ***yegit*** (يكت)'den galat olup Arabîde medd-i Çîn ile *şâb* ve Fârisîde zamm-ı cîm ve medd-i vâv ile *cüvân* dirler.

YÜCE (يوجه) 528**:** Yüksek ma,nâsına isti,mâli ma,rûfdur. Çagatayîde zamm-ı hemze ve ihfâ-i vâv ile ***uca*** (اوجه)'dan galat olup Arabîde medd-i ,ayn ile *'âlî* ve Fârisîde zamm-ı bâ ve feth-i lâm ve sükûn-ı nûn ile *bülend* dirler.

YÜZÜK (يوزك) 528**:** Mühr ü gayr-ı zînet içün küçük parmaga takdıkları Çeşy-i meÇhûrun ismi. Çagatayîde zamm-ı hemze ve zâ ve ihfâ-i vaveyn ile ***üzük*** (اوزوك)'den galat olup Arabîde medd-i hâ-yı mu,ceme ve feth-i tâ ile *hâtem* ve Fârisîde feth-i hemze ve nâ ve zamm-ı kâf ve sükûn-ı nûn ve Çîn ile *engüşter* dirler.

SONUÇ

Galat sözlükleri, yazıldıkları dönemin dil kullanımı hakkında bilgi içeren, yabancı dillerden Türkçeye girmiÇ sözcüklerin o zaman ve mekânda ne kadar yaygın olduklarını bildiren, bu sözcükleri yazıldığı ya da söylendiği biçimiyle kaydeden, Türkçenin alıntıladığı yabancı sözcüklerin Türkçede hangi kurallara göre değiÇtiğini gösteren, Türkçe sözcüklerin zaman içinde ses ve biçim bakımından geliÇimini ve değiÇimini ortaya koyan kaynaklar olarak dil tarihi içinde özel bir yere sahiplerdir.

Galat sözlüklerindeki sözcük ve yapıları genel hatlarıyla; diğer dillerden Türkçeye giren ve yaygınlık kazanan yani galat-ı meÇhur kabul edilen ve bu Çekilde kullanılmaları uygun görülenler; az kullanılan, dile yerleÇmemiÇ, değiÇtirilmesi daha kolay ve yanlıÇ kabul edilenler; özellikle Türkçe sözcüklerin asıllarını ya da eski biçimlerini göstermek için ele alınanlar olmak üzere sınıflandırmak mümkündür.

Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ġlâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı sözlüğü, galatlar konusunda yazılmıÇ sözlükler içinde sayfa sayısı bakımından en hacimli, yazılıÇ tarihi bakımından en eski, ele aldığı sözcük sayısı bakımından en zengin sözlüktür.

Mehmed Hafîd Efendi'nin sözlüğündeki Çağatayca sözcükler, kullanılan biçimleriyle karÇılaÇtırıldığında Çöyle sınıflandırılabilir:

1. Ünlüsü değiÇenler: *etek < itek, erik < örük, esnemek < isnemek, aşıḳ < aşuḳ, aġıl < aġul, ela < ala, inci < üncü, ördek < irdek, baḳır < baḳar, boncuḳ < muncuḳ, demir < tümür, ḳılavuz < ḳalavuz, kömür < kimür, yigit < yegit*

2. Ünsüzü değiÇenler: *arduç < artuç, armud < armut, oṭaḳ < oṭaġ, üvegi ata < üvey ata, ayaḳ < ayaġ, eyri < egri, pamuġ < mamuġ, bilezik < bilerik, bud < but, budaḳ < butaḳ, buz <*

muz, boncuḳ < muncuḳ, terkü < tezgü, cibinlik < çipinlik, dar < tar, dal < tal, demir < tümür, döşek < töşek, don < ton, diri < tiri, diş < tiş, süd < süt, saç < sayc, ḳarındaş < ḳarıntaş

3. Ünsüzü düşenler: *emek < emgek, ṭavşan < tavuşḳan, köprü < köprüg, yüce < uca, yüzük < üzük*

4. Ünlüsü düşenler: *üvegi ata < üvey ata, ṭavşan < tavuşḳan*

5. Yabancı bir dilden alınan sözcükle yapılanlar: *balıḳçın*

6. Çağataycadaki biçimiyle kullanılanlar: *is* „koku", *ulaḳ - ulaġ, aġa, ḳaḳ*

7. Arap harfleriyle yazılışında farklılık olanlar: *bal < bal, balṭa < balta, ṭaş < taş, ṭag < tag, ṭaraḳ < taraḳ, manṭar < mantar*

KAYNAKÇA

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, (Haz. Recep Toparlı), Ankara 2000.

AKSAN Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 2007.

AKSOY Ömer Asım *Dil Yanlışları*, TDK, Ankara 1980.

Ali Himmet [Berki], *Fâzılın Galatât Defteri*, Şems Matbaası, Samsun 1338/1919, 91 s.

Ali Seydi, *Defter-i Galatât*, Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân, Dersaadet, 1324/1906.

BLOOMFİELD Leonard, *Language*, United States of America, 1966.

CLAUSON Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

DEVELİ Hayati "Kemalpaşazâde ve Ebussuûd'un Galatât Defterleri", *İlmî Araştırmalar 4*, İstanbul 1997, s. 99-125.

DEVELİ Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.

EMİNOĞLU Emin, "Yazı Dili Konuşma Dili İlişkisi ve Konuşma Eğitimi", *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 16-18 Aralık, İzmir 2010, s. 353-359.

EMİNOĞLU Emin, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.

EREN Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

Filiz Tekin Halid, *Yeni Galatât*, İkdam Matbaası, İstanbul 1926, 38 s.

GÜLENSOY Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 cilt, TDK Yayınları, Ankara 2007.

KAÇALİN Mustafa, "Galat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 13, İstanbul 1996, s.300-303.

KARAAĞAÇ Günay "Dilcilikte Çok şekil ve Doğru-Yanlış Kavramı", *Dil Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 29-35.

KÜLTÜRAL Zuhal, *Galatât Sözlükleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

KÜLTÜRAL Zuhal, *Galatât Sözlükleri*, Simurg Yayınları, İstanbul 2008.

Mehmed Hafîd Efendi, *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fî-Ġlâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*, (*Galat-ı Meşhure*), istinsah: 1219/1804; baskı: Ġstanbul 1221/1806, 27+534 s.

Mehmed Halid, *Tetkik-i Galatât-ı Tercüme*, Ġstanbul 1306/1889.

Mustafa Ġzzet, *Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lügât*, Matbaa-i Ebüzziya, Ġstanbul 1302/1884, 133 s.

Mustafa RüĢdi, *Tehzîbü'l-Kelâm fî Lisâni'l-Havâss ve'l-Avâmm ve Ġhâbü'l-Evhâm min Ezhâni'l-Enâm*, Ġstanbul 1313/1895, 146+12 s.

Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Katı*, (Haz.: Mürsel Öztürk - Derya Örs), TDK Yayınları, Ankara 2000.

ÖZCAN Abdulkadir, "Hafîd Efendi", *TDV Ġslam Ansiklopedisi (DĠA)*, C 15, Ġstanbul 1997.

ÖZKAN Mustafa, *Ġnsan Ġletişim ve Dil*, 3F Yayınevi, Ġstanbul 2008.

PAÇACIOĞLU Burhan, *VIII - XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 2006.

REDHOUSE J. W., *Turkish end English Lexicon,* New Edition, Çağrı Yayınları, Ġstanbul 2006.

Said Kemal PaĢazade, *Galatât-ı Terceme*, 16 Defter, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, Ġstanbul 1306-1315/1889-1897, 512 s.

SARI Mevlüt, *El-Mevârid Arapça Türkçe Lûgat*, Bahar Yayınları, Ġstanbul 1984.

SAUSSURE F., *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev.: Berke Vardar), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.

Sırrı [PaĢa], *Galatât*, , Matbaa-i Ebuzziya, 2. baskı, Ġstanbul 1301/1884, 63 s.

Şemseddin Sami, *Kâmû-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Ġstanbul 1987.

Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-Lügat*, (Haz. Ahmet Kırkkılıç), TDK Yayınları, Ankara 1999.

Terceme-i Galatâti'l-Avâm, Ġbni Kemâl Şemseddin Ahmed'den tercüme, Ġstanbul 1289/1872, 16 s.

TOPARLI Recep, "Türkçede Galatlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1985, s. 159-174.

TOPARLI Recep, "Türkçemizdeki Galat Sözler", *Türk Dili 540*, Ankara 1996, s. 607-618.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005.

Türkçenin Çağdaş Sorunları, (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), Divan Yayınevi, Ġstanbul 2006.

YAVUZ Kemal, "Galat, Galatat ve Muînî'nin Dildeki Tasarrufları", *Türk Dünyası Araştırmaları 60*, Haziran 1989, s. 127-148.

YÜCEL Bilâl, "Doğu Türkçesinin GeliĢme Dönemleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Sayı 1, Dilek Matbaası, Sivas 2001, s. 35-66.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1039-1056, TURKEY*

KINIK BOYUNUN ALAĞEHĠR AĞIZLARINA ETKĠLERĠ

Sevda ERATALAY•

ÖZET

Oğuz boylarının (Kayı, Kınık, Salur, Avşar vs.) Anadolu'ya göçü, şüphesiz, bölgede ağız tabakalarının oluşmasındaki en büyük etkendir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleşmiş olan bu boyların dağılımı tam olarak tespit edilememiştir. Bu sorunu çözmek için, uzun soluklu ağız araştırmaları yapmak gerekir. Ağızlar, dilin önemli kaynaklarındandır. Herhangi bir bölgede yöre halkının kullandığı ağız özelliği, geçmişe yönelik soruların cevaplanmasında yardımcı olmaktadır. Bu amaçla çalışmada, Manisa'nın Alaşehir İlçesi'ne bağlı köylerden derlenen metinlerin dil özellikleri ile Kınık boyu dil özellikleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alaşehir Ağızları, Oğuz Türkçesi, Kınık Ağzı.

EFFECTS OF THE KINIK TRIBE IN DIALECT OF ALAŞEHĠR

ABSTRACT

Certainly in the formation of dialects in Anatolia, the migration of Oghuz phratries (Kayı, Kınık, Salur, Avşar v.s) to this region has been the most important factor. The distribution of phratries in the various parts of the region has not been determined yet. To solve and clarify this issue, long term and comprehensive studies are needed to be carried out. Dialects are important sources of the language. A dialect's specialities which is used in a common area by the local inhabitants may help to answer some guestions about the past. To this end, in this study the language features the texts collected from the villages of Alaşehir, Manisa and these features have been compared with those of Kınık phratry.

Keywords: Alaşehir Dialects, Oghuz Dialect, Kınık Dialect.

Anadolu, tarih içinde sayısız medeniyete kaynaklık etmiş geçiş bölgelerinden biridir. Farklı kültürler; dili, edebiyatı, geleneği, sanatı, dini ile Anadolu'yu zenginleştirmişlerdir. Çünkü bölgeye gelen, konan-göçen ya da yerleşen her kültür kendine özgü pek çok ürünü de beraberinde getirmiş olur. Bu ürünlerden biri de şüphesiz ağızlardır. Ağız, *"bir lehçe veya şive içerisinde, daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla söyleyiş bakımından farklılık gösteren konuşma biçimleridir"*[1]. Bu tanım doğrultusunda; Anadolu'da fazlaca söyleyiş farklılığının bulunduğu düşünülebilir. Çünkü Anadolu'da lehçe-şive olarak tanımladığımız dil özellikleri göze çarpmaktadır. Örneğin; Doğu Anadolu bölgesinin bazı yerlerinde Azerbaycan Türkçesinin etkisi görülürken[2], Doğu Karadeniz ağızlarında da Kıpçakça dil özelliklerinden söz edilmektedir[3]. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu'nun ağız çeşitliliği yönünden ne kadar zengin olduğu anlaşılmaktadır.

• Arş. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, elmek: sevdaeratalay@hotmail.com

[1] Mustafa Özkan, **Tarih İçinde Türk Dili,** Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999. s.8

[2] Ahmet Bican Ercilasun, Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TKA, XXIII/1-2, 1985, s.221.

[3] Can Özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.13, Ankara, 2002, s.119-124.

Ağızlar, dilin önemli kaynaklarındandır. Herhangi bir bölgede yöre halkının kullandığı ağız özelliği, geçmiğeyönelik soruların cevaplanmasında yardımcı olmaktadır. Halk ağızları, geleneksel dil özelliklerini koruyan ve bu özellikleri yağatmaya çalığan kalkan gibidir. Geçmiğin izlerini sözcüklerde saklayan halk, kendi yağantısının da katkısıyla yeni türetme yollarını keğfetmektedir. Her bölgenin kendi içinde geliğtirmiğ olduğu ağız özelliği, aynı zamanda o bölgenin tarihi geçmiğine de ayna tutmaktır. Bu bağlamda yapılan ağız çalığmaları; dilin, karanlık dönemlerine ığık tutacak düğüncesi ile özen gösterilen alanların başında gelmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine ilk arağtırmalar 1867 yılından itibaren başlamığ ve genellikle yabancı Türkologlar tarafından yapılmığtır. İlk arağtırmalar daha çok folklorik unsurları içerdiğinden ağız özellikleri açısından tam olarak doğru sonuç vermez. A. Maksimov, J. Thúry, I. Kunos, M. Hartmann, K.Foy, V. Pisarev, F. Giese, J. Deny, T. Kowalski, M. Räsänen gibi önemli isimler bu alanda çalığmalar yapan Türkologlar arasındadır. Dilbilgisi çerçevesinde; Türkiye Türkçesi ağızları üzerine, Lehistanlı Türkolog Tadeusz Kowalski - o dönem ele alınarak düğünüldüğünde- bize en geniğ ve en doğru bilgiyi ulağtıran isim olarak bilinir[4].

Türkiye'de ağız arağtırmaları özellikle Cumhuriyet döneminden sonra geliğme gösterir ve bu durum son yıllarda gittikçe ilerleme kaydeder. 1940'lı yıllarda başlayan -1932 yılında yapılan dil devriminin bunda katkısı büyüktür- ağız çalığmaları oldukça geç kalınmığ çalığmalardır. Bu çalığmalar daha çok geçmiğe yapılmığ arağtırmalara dayanmaktadır.

Bu çalığmaların başlamasından sonra; halkın kullandığı sözcükleri tespit edip bir araya getirmek ve bu doğrultuda Türkçe adına önemli adımlar atmak amacıyla, halk ağzından derlenen sözcüklerin tespitine gidilmiğtir. Bu amaçla Türk Dil Kurumu 1939 ve 1949 yılları arasında *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'ni yayınlamığtır. Daha sonra bu Derleme Sözlüğü'nün de eksiklikleri göz önünde bulundurularak ikinci sözlük çalığmasına gidilmiğtir. 1952 yılında yeni bir Derleme Sözlüğü oluğturulup 1975 yılı sonrasına kadar devam etmiğtir. Diğer bir sözlük de Hamit Zübeyir Koşay ve Orhan Acıpayamlı (Aydın) tarafından 1952 yılında yayınlanan *Anadilden Derlemeler* adlı çalığmadır[5].

Ağız çalığmalarına metin derlemeleri açısından bakıldığında; akla gelen ilk isim, Ahmet Caferoğlu'dur. Dil çalığmalarının önemli basamağını oluğturan Caferoğlu, henüz geliğme göstermemiğ olan teknoloji ve pek çok sebepten dolayı çalığmalarını sağlıklı biçimde yansıtamamığtır. Caferoğlu, pek çok ağız çalığmasının oluğumuna zemin hazırlamığ önemli Türkologlardandır. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalığma yapan önemli pek çok isim bulunmaktadır[6].

Bu çalığma ile karğılağtırmalı bir ağız arağtırması amaçlanmığtır. Burada Manisa'nın ilçelerinden Alağehir'in ağız özellikleri ve Oğuz boylarından biri olan Kınık boyunun dil özellikleri karğılağtırılmığtır. Çalığmada öncelikle; Türk dili ve kültürü üzerine pek çok bilgiyi, ilk elden bize ulağtıran Kağgarlı Mahmut'un Oğuzlar ve Oğuz Türkçesi ile ilgili görüğlerinden hareketle, Oğuzlar ve Oğuz tarihi üzerine kısa bilgiler verilmiğ, daha sonra da bu iki ağız özelliği örneklerle

[4] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağız Arağtımalarına Toplu Bir Bakığ"**Türk Dili Üzerine Arağtımalar,** C.II, TDK.Yay., Ankara, 1995, s.232-234.

[5] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızları Üzerindeki Arağtımaların Bugünkü Durumu ve Karğılağığı Sorunlar" **Türk Dili Üzerine Arağtımalar,** C.II, TDK.Yay., Ankara, 1995, s.199-202.

[6]Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalığma yapan önemli isimler ve onların çalığmalarını; Zeynep Korkmaz, **Türk Dili Üzerine Arağtımalar** adlı eserin II. Cildinde yer alan "Anadolu Ağız Arağtımalarına Toplu Bir Bakığ"başlıklı makalesinde geniğ biçimde yer verir. Ayrıca; Prof. Dr. Tuncer Gülensoy ve Dr. Ercan Alkaya'nın 2003 yılında Akçağ Yayınlarından çıkan **Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası** adlı eserde de sistematik biçimde sıralanmığ pek çok ağız çalığması yer alır.

karşılaştırılmaya ve ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. XI. yüzyıldan sonra Anadolu'ya göç etmeye başlayan Oğuzlar, bölgede pek çok iz bırakmıştır. Bu bağlamda Anadolu'daki pek çok ağız özelliğini, Oğuzların dil özelliklerinde aramak gerekmektedir.

1. Oğuz tarihi ve Anadolu'da Oğuzlar

1.1 Oğuz Tarihi

Tarihi kaynaklara göre şamanist göçebe olarak VI. ve VIII. yüzyılda ortaya çıkan Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin de kurucuları arasında sayılır. Bu sebeple Oğuz adı özellikle Orhun ve Yenisey yazıtlarında sıklıkla kullanılmaktadır. Yenisey Yazıtlarında altı boy olarak belirtilen Oğuzlar, Uygurların Göktürk Devletine son vermesinden sonra (M.S 744 yılında) Uygur egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Oğuzların bir bölümü batıya göç ederek Aral Gölü'nün kuzeyinde kendi yaşamlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Oğuzlar kendi içinde doğu ve batı kolu olmak üzere ikiye ayrılır. Dillerinde s/z seslerinin egemen olduğu doğu kolunu Oğuzlar oluşturururken; r/l seslerinin hâkim olduğu batı grubunu da soydaşları olan Oğurlar oluşturur.

Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların 22 boydan oluştuklarını dile getirir. Kaşgarlı'ya göre iki boy Oğuz boyundan değildir. Bu iki boyun sayıları yetersiz olduğu gibi kendilerini tanımlayacak Oğuz damgası da bulunmamaktadır. Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserine göre; Oğuz Han altı oğlundan her birine dört bölük Oğuz boyu paylaştırmıştır. Bu paylaştırmanın sonucu olarak da Oğuz boyları, 24 Oğuz boyuna karşılık gelmektedir[7]. Aynı şekilde Faruk Sümer de Oğuz boylarının tam listesinin XIV. yüzyılın başlarında Reşideddin tarafından oluşturulduğunu ve o listede de 24 Oğuz boyundan bahsedildiğini bildirmiştir[8].

X. yüzyılda batıya doğru göç ederek Hazar ve Azerbaycan dolaylarına yerleşen Oğuz boylarından bazıları Türkmenistan'da kalır. Kıpçak bölgesinde Büyük Oğuz Devleti'ni kuran Oğuzlar, XI. yüzyıldan sonra İslamiyet'i seçerek göçebelikten yerleşik hayata geçmiş ve Sırderya kıyısında Yenikent'i kurmuşlardır[9].

XI. yüzyıldan sonra kalabalık Türk kuvvetleri halinde Anadolu ve Suriye bölgelerine kadar gelen Oğuzlar, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen adıyla anılmaya başlanır. Oğuzlar, tarihte ilk büyük devletleri olan Selçukluları, Kınık boyuna dayandırarak kurmuşlardır. Selçuklu soyunun zayıflamasında da etkili olan Oğuzlar, daha sonra Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılara bırakarak altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam aleminin liderliğini yapmışlardır[10].

1.2. Oğuzların Anadolu Sahnesine Çıkışı

Anadolu'yu zengin kılan önemli basamaklardan biri de beylikler ve boylardır. Moğol baskınından kurtulan ve kendi kültürünü yaşatmaya çalışan Oğuzlar, özellikle 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkistan ve Hazar'da bulunan soydaşlarının da yardımıyla yavaş yavaş Anadolu topraklarında varlığını hissettirmeye başlar[11]. Oğuz boylarının XI. yüzyıldan itibaren bölgeye göç etmesiyle birlikte Anadolu, yavaş yavaş Türk yurdu haline gelmeye başlar. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce Oğuzların, Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı oldukları bilinir. Gaznelilerden kaçan Oğuzlar bu dönemde Anadolu'ya girmişler ve Azerbaycan'dan Diyarbakır'a kadar yayılmaya başlamışlardır. Bizans hâkimiyetinin kırılması ve Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin başlaması 1040 yılına rastlar. Yine bu dönem içinde Türkmenler de yurt

[7] A. Dilaçar, **Türk Diline Genel Bir Bakış,** TDK Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s. 87-88.
[8] Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler),** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 3.
[9] Fuat Bozkurt, **Türklerin Dili,** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2002, s. 229.
[10] Sadettin Gömeç, Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz-Kağan Destanları Üzerine Bir-Kaç Söz, s.118. **http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/32/238** (ET:29.09.2010)
[11] Faruk Sümer, age., s. 5

bulmak adına Anadolu'ya gelip yerleşmiş ve burada tampon bölge oluşturma çabasına girmiştir. Özellikle 1071 Malazgirt zaferinden sonra Bizans'ın gücü tamamen kırılmış ve bu tarihten itibaren Anadolu Türk yurdu haline gelmeye başlamıştır. Anadolu'nun yanı sıra Azerbaycan, Irak ve Suriye de Oğuz göçlerine sahne olmuştur. Oğuzlar yerleştikleri bölgelere Türkçe adlar vermiş ve tüm varlıklarıyla Anadolu'da hissedilmeye başlamışlardır.

Oğuzlar, Anadolu'ya XI.- XV. yüzyıllar arası göç etmiş ve daha önce de belirtildiği üzere bu bölgeyi ağız özelliği açısından etkileyerek pek çok ağız çeşidinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Oğuzların dil özellikleri, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da; hâkim unsur olarak dikkat çeker. Çünkü bu yüzyıl, siyasi gelişmelerin yanı sıra Oğuz Türkçesine dayalı yeni bir yazı tarihinin de başlangıcını oluşturur[12].

2. Oğuz Türkçesi ve Evreleri

2.1. Oğuz Türkçesi

Yazın ve dil açısından geç kalmış sayılan Oğuzların; tarihsel açıdan bakıldığında; adının yeni olmadığı görülür. Oğuz adı Köktürk Yazıtlarında boy adı olarak verilmektedir.

"…tokuz Oguz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid…" (Dokuz Oğuz beyleri, milleti!.. bu sözümü iyice işit…)[13].

Karahanlı döneminde de varlık gösteren Oğuzlar, kendi yapıları içinde bağımsız bir devlet olma olgusunu gerçekleştiremediklerinden dolayı dil açısından geç kalmış sayılırlar.

Hayati Develi Oğuz Türkçesi'ni konuşma dili bakımından *"X. yüzyılda Önasya'da varlığını hissettirmekte ve XI. yüzyılda da batı ve Anadolu'da etkilerini göstermektedir"*[14] der. Orta Türkçenin üçüncü evresi olarak bilinen Batı Türkçesinin kaynağı bazı Türk dili araştırmacılarına göre; Eski Osmanlıca veya Eski Anadolu Türkçesi biçiminde tanımlanır. Bu Türkçenin kaynağını Oğuz Türkçesi oluşturur.

Oğuz Türkçesinin hemen ardından gelen Selçuklu Türkçesi özellikle XII. yüzyılın sonlarına doğru gelişme göstermiştir. Selçuklu Türkçesinin temellerini, sadece halkın kullandığı Karahanlı Türkçesi ve Oğuz Türkçesi oluşturur. Çünkü bu dönemde bilim dili olarak Arapça, yazın dili olarak Farsça kullanılmıştır[15].

Oğuz Türkçesi dil açısından güçlenmeye ve kendini göstermeye başladıktan sonra (XIII. yüzyıl ve sonrası) Anadolu'da kullanımı artmış ve yazı dillerinin ortaya çıkmasıyla yeni bir döneme girilmesini sağlamıştır.

Bu gelişmeler doğrultusunda Eski Anadolu Türkçesi adı altında Batı Türkçesi'nin bir evresi başlamıştır ki bu evre, Oğuz Türkçesi temelleri üzerinde oturmaktadır. Türkologlar Oğuz Türkçesini birkaç evreye ayırarak incelemektedir.

2.2.Oğuz Türkçesinin Evreleri

Pek çok Türk dili araştırmacısı Oğuz Türkçesi'ni farklı sınıflandırmalar yaparak araştırmıştır. Muharrem Ergin'e göre Oğuz Türkçesi, Hazar Denizi'nden Balkanlara kadar uzanan *Batı Türkçesi* biçiminde tanımlanır. Ergin Oğuz Türkçesi'ni;

[12]Leylâ Karahan, **Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Gelişimi**, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, No: 3, 2002, s. 147.

[13] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay. Ankara, 1994, s. 22.

[14] Hayati Develi, "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net, (ET. 12.03.2010)

[15] Fuat Bozkurt, age., s. 232.

a. Doğu Oğuzca (Azeri Türkçesi)
b. Batı Oğuzca (Osmanlı Türkçesi)

olmak üzere iki alt başlık altında inceler[16].

Hayati Develi; *"bir taraftan coğrafi şartların ve zaman'ın etkisiyle farklı "ağız"lara bölünüp gelişirken bir taraftan da bu ağızlar kendi içlerinde birleşerek bir kaç "standart" etrafında toplanmıştır. XXI. yüzyıldan geriye doğru baktığımızda yazılı metinlerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Oğuzcanın, iki büyük standart oluşturduğunu görmekteyiz[17]."* biçiminde açıkladığı Oğuz Türkçesi'ni

a. Türkiye Türkçesi
b. Azerbaycan Türkçesi alt başlıkları altında ele alır.

Fuat Bozkurt Oğuz Türkçesi'ni, farklı ve daha geniş bir sınıflandırma ile Önasya'daki geçmiş tarihsel ve toplumsal süreç içinde olmak üzere üç evrede ele alır. Bozkurt bu süreçleri,

a. Selçuklu Türkçesi

b. Anadolu Beylikleri Türkçesi

c. Kuruluş Yılları Türkçesi

biçiminde belirtir[18].

Baskakov 1960 yılında yaptığı sınıflandırmada ise, öz Oğuz grubu olarak „Batı" terimini kullanır. Baskakov'a göre Oğuz Türkçesi;

a) *Oğuz-Türkmen,* grubu içinde X. ve XI. yüzyıl Eski Osmanlıca bulunmaktadır.

b) *Oğuz-Bulgar* grubu; Uz, Peçenek, Gagauz, Balkan Türk lehçe ve ağızlarından oluşur

c) *Oğuz-Selçuk* grubu içinde ise Selçuk, Osmanlı, Azeri ve Kırım Oğuzcası olarak ayrılır.

Ayrıca Baskakov'un; Karahanlı, Harezm, Doğu Altın Ordu, Çağatay, Eski Özbek, Yeni Özbek ve Yeni Uygur lehçelerini de "Karluk-Uygur alt grubu" başlığı altında Karluk grubuna bağladığı görülmektedir. Bu bağlamda Baskakov, Oğuz lehçelerini; birinci derecede Güneydoğu (Karluk) ve ikinci derecede Kuzeybatı (Kıpçak) grupları ile ilişkilendirmektedir[19].

Johannes Benzing ve Karl Heinrich Menges "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" adlı çalışmada farklı bir sınıflandırma yaparlar. Bu sınıflandırma ile Benzing ve Menges, Güney Türkçesi (Oğuz gurubu) içerisine belli dillerin girdiğini belirtir. Benzing ve Menges'in sınıflandırmasına göre;

a) *Osmanlıca,* (Türkiye Türkçesi, Türkçe) Anadolu ve Rumeli lehçeleri (Trakya, Makedonya Türkçesi ve Gagauzca da sayılabilir.) ile Kırım'ın güneyinde konuşulan Kırım Osmanlıcası bu grup içerisinde belirtilir.

b) *Azerice*, Rus Azerbaycanı, Kuzey-Batı İran, Güney İran'daki Kaşkay dili.

c) *Türkmence,* Rus Türkmenistan'ı, Kuzey-Doğu İran ve Hazar Denizi'nin kuzey-batı kıyılarında konuşulan dil biçiminde Türk dillerini sınıflandırmışlardır.

[16] Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1998, s. 15.
[17] Hayati Develi, agm., (ET. 12.03.2010)
[18] Fuat Bozkurt, age., s. 231.
[19] A. Dilaçar, age., s. 92-93.

Ayrıca; Benzing ve Menges Oğuz grubu ile ilgili olarak "Kaşgarlı'nın sözünü ettiği Oğuz kelimelerinin; XIII. yüzyıl Selçuklu metinleri, XIV. yüzyıl başlangıcından bu yana gelen eski Osmanlıca metinler ve XIV. yüzyılın sözlüklerindeki „Türkmen" kelimeleri gibi." biçiminde görüş bildirirler[20].

2.3. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Unsurlar

Kaşgarlı Mahmut, Oğuz boylarından her birinin, kendi içinde geliştirdiği farklı ağız özelliğinin bulunduğunu söyler. Kaşgarlı eserinde, Oğuzların ve Kıpçakların aynı ağız özelliğini taşıdığını belirterek pek çok dil özelliğini örneklerle anlatır[21]. Eserinde Türklerin dil özelliklerinin yanı sıra pek çok milletin ya da boyun dil özelliğinden de söz eden Kaşgarlı Mahmut aynı zamanda bu sebeple karşılaştırmalı dil çalışmalarının da öncülüğünü yapmış olur.

Ahmet Bican Ercilasun'un da dile getirdiği gibi, *Divan-ı Lügâti't Türk*'te özellikle Oğuz ağzına yer verilir. Kaşgarlı Mahmut, Arapların Türkçe öğrenmesi bakımından bu eseri gerekli görür ve bunun için de eserini, Oğuz Türklerinin dil özelliklerini göz önünde bulundurarak oluşturur. O dönem; Arapların en çok ilişki içinde bulunduğu Türkler, Oğuz Türkleridir. O tarihte Türkmenistan, Azerbaycan ve Anadolu Türkmen Oğuzları aynı yönetim altındadır. Bu sebepledir ki XI. yüzyılın sonlarında henüz yazı diline dönüşmeyen Oğuz Türkçesi, Türkistan'dan Marmara ve Batı Anadolu bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada konuşma dili olarak kullanılmıştır[22].

Anadolu, özellikle Oğuz boylarının yerleşmesinden sonra farklı ağız özellikleri ile karşılaşmıştır. Bu durum bugün hemen her bölgede kendini hissettirir. Bazı sözcükler aynı bölgenin farklı yerlerinde bile değişiklikler gösterebilmektedir. Kaşgarlı Mahmut, Oğuz boylarının her birinin değişik ağız özellikleri ile konuştuğunu dile getirir. Bu sebepledir ki Anadolu'da varlığını hissettiren Oğuz boyları, kendi kültürlerini yansıttıkları gibi ağız özelliklerini de yöreye yaymışlardır. Bu durum Anadolu insanının yaşattığı pek çok sözcük ve gelenekte görülmektedir.

Anadolu'nun hemen her bölgesindeki pek çok ilde Oğuz boylarından herhangi birinin adını taşıyan pek çok köy ya da yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Bu durum; elbette o yöreye verilen Oğuz boyunun adını, yine o boyun dil özelliklerini taşıması açısından kesin bilgi vermez; ancak bugün Anadolu'da bulunan pek çok ağız özelliği, bazı Oğuz boylarıyla benzer dil özelliklerini yansıtması bakımından önem taşır.

Leylâ Karahan özellikle, Kaşgarlı'nın Oğuz Türkçesi dil özellikleri olarak belirlediği bazı örneklerden yola çıkarak (*t>d, d>y* değişmeleri, kelime başında *b>m* değişmesinde *b*'lerin korunması, *g* düşmesi) Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarının Oğuz Türkçesi ile ortak dil özelliklerine sahip olduğunu dile getirir[23].

Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu" adlı makalesinde; Anadolu'da bulunan bazı Oğuz boylarını tespit ederek yine bu Oğuz boylarının bir takım dil

[20] Johannes Benzing ve Karl Heinrich Menges, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", **Tarihî Türk Şiveleri**, Çev.: Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 3

[21] Besim Atalay, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, TDK Yay., Ankara, 1998, s. 28-35.

[22] A.Bican Ercilasun, "Oğuz-Türkmen Dil Kaynakları", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 11, Bahar, 2001, s. 7

[23] Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net, (ET. 14.03.2010

özelliklerini ayrıntılı biçimde işler[24]. Burada; Salur, Kınık ve Avşar boylarının ağız özelliklerini tek tek açıklayan Korkmaz, bu boylar hakkında da geniş bilgiler verir.

Güney-batı Anadolu, etnik bakımdan Oğuzların gelip yerleştiği bölgeler arasındadır. Burası daha sonra bölgeye göç eden Yörük ve Türkmen boylarının yerleşim yeri olarak bilinir[25].

Oğuz boyları içinde önemli bir yere sahip olan ve üçüncü büyük Oğuz boyu olarak tanınan Kınık boyu dil özellikleri ile Batı-Anadolu'da yer alan Alaşehir ve çevresi ağız özelliklerinin karşılaştırılması incelememizin ana konusunu oluşturmaktadır.

2.4. Batı Anadolu'da Oğuzca Yer Adları

Batı Anadolu'da bulunan pek çok köy ya da yerleşim yerinin adı bugün, Oğuz boy adlarından kaynaklanmaktadır. Faruk Sümer'e göre Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı olan Halka Havlu köyü aslında Oğuz boyu olan Alka Evli olması ihtimalini akla getirir[26].

Alka Evliler yirmi dört Oğuz boyundan biridir. Anadolu'nun fetih ve zaferlerine katılmayan boy olarak da bilinen bu boy Kaşgarlı'da Alka-Bölük, Reşideddin'de ise Alkaravlı biçiminde geçmektedir; Reşideddin'in sınıflandırmasına dayanarak yeni sınıflandırmalar yapan Ebu'l-Gazi ve Yazıcı-oğlu bu boyu Alka Evli adıyla anmaktadır[27].

İnceleme bölgemiz olan Alaşehir'de Oğuz boylarının isimleri ile kurulmuş pek çok merkez köye rastlanır. Örneğin Avşar köyü Alaşehir'e bağlı köylerden biridir. Faruk Demirtaş "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları" adlı yazısında bu boyla ilgili geniş bilgiler verir. Avşar boyunun Oğuz boyu içinde önemli bir yere sahip olduğunu belirten Demirtaş;„Yörükler arasında Avşarlar'ı alt bağlığı altında; bu boyun Uşak ve Aydın çevrelerinde bulunduğunu dile getirir. Özellikle XVI. yüzyılda Anadolu'nun Batı tarafında bulunan Avşarlara bu döneme ait defterlerde de rastlandığını açıklar. Hatta Aydın ve çevresindeki cemmat-i Avşarlu ve Balabanlu oymaklarından bahseder[28]. Bugün Alaşehir ve çevresinde Balaban, Balabancı ve Balabanlı soyadını taşıyan pek çok aile bulunmaktadır. Ayrıca Alaşehir'in köylerinde pek çok sokak isminin de Balaban Sokak olması dikkat çekicidir. Avşar adını taşıyan pek çok köye bugün Bolu, Kastamonu, Konya, Kütahya, Ankara ve Kayseri gibi illerde de rastlanılmaktadır[29].

XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir defterlerine bakıldığında Kınıklara ait seksen bir yer adının bulunduğu görülmektedir. Bu da Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde Kayı, Avşar ve diğer birkaç boy ile birlikte Kınık boyunun da birinci derecede tesirli olduğunu ortaya koymaktadır. Kınık yer adlarından dokuzar köy Ankara ile Kütahya'da, sekiz köy Sivas, altı köy Bursa ve Konya, beşer köy Çankırı ile Karahisarısâhib, dörder köy de Malatya ve Kastamonu sancaklarında bulunmaktaydı. Bu köylerin bulunduğu bazı yöreler, Kınıkların nüfus olarak en çok hangi merkezlere yerleştiklerini de göstermektedir[30].

Anadolu'nun hemen her bölgesinde izlerine rastladığımız Oğuz boylarından bazılarını sadece bir bölge ile sınırlandırmak herhalde yanlış olur. Bu bağlamda Oğuz boylarından her birinin

---

[24] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", **T.D.A.Y Belleten**, Ankara, 1971, 21-32.

[25] Zeynep Korkmaz, **Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik),** TDK Yay. Ankara, 1994, Giriş Bölümü.

[26] Faruk Sümer, age., s.255.

[27] Faruk Sümer, age., s.254.

[28] Faruk Demirtaş,"Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, **http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/**, s. 345.

[29] Faruk Sümer, age., s. 235.

[30] Faruk Sümer, "Kınık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 2002, s.418.

Anadolu'nun pek çok bölgesine dağıldığını; ayrıca birden fazla boyun bir bölgenin sınırları içinde bulunduğunu görmek mümkündür.

Anadolu'da farklı Oğuz boylarının bulunması; elbette ağız çeşitliliğinin oluşmasında etkilidir. Bazı bölgelerde birden fazla boyun bulunması, ağız özelliklerinde karışmaları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle çalışma bölgesinde Kınık boyu dil özelliklerinin yanı sıra Avşar boyunun dil özellikleri de görülmektedir.

3. Kınık Boyu ve Dil Özellikleri

3.1. Kınıklar

Kınıklar Oğuzların önemli bir bölümünü oluşturan boylardandır. Bu boy aynı zamanda Selçuklu hanedanının kurucusu olarak da bilinir[31]. Kaşgarlı Mahmut, Kınıklılara Oğuz boyları listesinde ilk sırada yer verir ve bu boyu çağının sultanlarının boyu olarak belirtir. Reşîdüddin Fazlullah'ın *Câmi'u't-tevârih* adlı eserinde tam ve ayrıntılı olarak verilen Oğuz boyları listesine göre Kınıklar, listenin sonunda yirmi dördüncü sırada yer alır. Üçdir, Büğdüz ve Yıva boylarıyla birlikte Deniz Han'ın oğulları arasında gösterilen Kınık boy adının "her yerde yüce" anlamına geldiği de belirtilmiştir.

Moğol istilası sonucu, Seyhun boylarında bulunan Kınık boylarından bir kısmı Bozok ve Üçok boylarının büyük kollarından teşekkül eden Türkmen kümesi içinde Anadolu'ya gelir. Daha sonra Moğolların Anadolu'ya ayak basması ile birlikte bu Türkmen kümesi Suriye'ye göç eder. Yüregir, Salur, Bayındır ve Kınık'tan meydana gelen Üçoklar Memlüklerin yanında Çukurova'nın fethine katılır. Daha sonra yine Kınık boyunun bir kısmı Ceyhan ırmağından Nur dağlarına doğru geniş bir alana yerleşir. Memlüklere karşı ayaklanarak 1378'de Memlük hâkimiyetine son veren Kınıklar daha sonra kendi içlerinde Üçoklardan olan Yüregirlere karşı da saldırılarda bulunurlar. Tüm bu saldırıların neticesinde Anadolu'da gittikçe güçlenen Kınıklar özellikle Güney Anadolu'da da etkin rollerde bulunurlar. Siyasi güçlerini XV. yüzyılda kaybetmeye başlayan Kınıklılar yerleşik hayat konusunda oldukça etkin ve başarılı oldukları için Osmanlı'nın Anadolu birliğini kurduğu dönemde de önemini korur.

Osmanlı, Anadolu'da Kınıklıların oturduğu yerleri kendi adlarıyla anılan kaza haline getirir. Bu sebeple yukarıda da belirttiğimiz üzere günümüzde Anadolu'da halen "Kınık" adı ile anılan pek çok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunların pek çoğu Kınık adı ile halen devam etmektedir. Ayrıca; Kınıkdelileri, Kınıkderesi, Kınıkkoz, Kınıklı, Kınıklar gibi isimlerle anılan yerleşim yerlerine de rastlamak mümkündür. Özellikle 2000 sayımına göre nüfusu 10.000'in üzerinde ve ilçe merkezi durumunda olan önemli bir merkez bulunmaktadır[32].

3.2 Kınık Boyu Dil Özelliklerinin Alaşehir Yöresi Dil Özellikleri Üzerinden Karşılaştırılması

Zeynep Korkmaz'ın incelediği Kınık boyu dil özellikleri[33] bugün, Anadolu'nun pek çok yerleşik ağız grubunda varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmamızda Alaşehir'e bağlı merkez köylerden derlenen metinlerden yola çıkılarak Kınık boyu dil özelliklerinin yöredeki kullanımları üzerinde durulacaktır.

[31] Faruk Sümer, age., s. 356.

[32] Faruk Sümer, "Kınık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 2002, s.419.

[33] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Çeşitli Oğuz Boylarının Rolü", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C. II, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 182-183.

3.2.1. ŋ, ñ Kullanımı

Eski Türkçeden beri varlığını sürdüren ŋ, *ñ* genzel damak sesleri Kınık boyu dil özelliği olarak, yöre ağızlarında (özellikle 2. tekil Çokluk şahıs eklerinde ve ilgi eki *-In*, *-Un*'da) görülmektedir.

…emir subayına mākimeye verirseniz beni veriŋ dedi[34]. (s.95, 1-a/21) "…emir subayını mahkemeye verirseniz bana (da) verin dedi."

Burada 2. çokluk Çokluk şahıs eki ile 2. teklik Çokluk şahıs ekinin emir biçiminin bu ses ile kullanıldığını görmekteyiz.

Hatayıŋ teşkilatına almek üçün…(s.95, 1-a/7) "Hatay'ın teşkilatını almak için…"

Köyüñ isannarı yapıyōdu (s.191, 24-b/5) "Köyün insanları yapıyordu."

Yukarıdaki örneklerde bu ekin isim çekim eklerinden ilgi ekine geldiği görülür.

Çalışma bölgemizde *"kadar"* ilgecinin (edatı) ***gadaŋ*** biçiminde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu biçim belki de çabukluk ve söyleme kolaylığı olarak açıklanabilir.

…hanı neden bu gadaŋ çok metediyoŋuz gayınvalideñizi demiş.(s.129, 8-c/11-12) "…hani neden bu kadar övüyorsunuz kayınvalidenizi demiş."

Bu özellik Eski Anadolu Türkçesi ve daha önceki yazı dillerinde ortak olan özelliklerden biri olarak kabul edilmektedir. Leylâ Karahan bu özellikle ilgili olarak; *"Eski Anadolu Türkçesi, damak n'sinin korunduğu diğer bölgelerin (Batı Anadolu, Orta Anadolu, Güney Anadolu, kısmen Batı ve Orta Karadeniz) ağızlarıyla birleşmektedir*[35]*."* biçiminde konuya açıklık getirir.

3.2.2. k›g Değişimi

Kınık boyu özelliklerinden bir diğeri de sözcük başında kullanılmakta olan *k-* ve *k*- damak seslerinin tonlulaşarak *g-* ve *g-*„ye dönüşmesidir. Bu durum yöre ağızlarında, örneğine sık rastlanan özellikler arasında bulunmaktadır. Hemen her örnekte karşılaştığımız sözcük başı *k-* sesi, *g-* sesine ya da k~g arası ünsüzü karşılayan *"K"* [36] sesine dönüşmektedir.

guduz inesi vuruldu baña ine**K** **g**udurdu… (s.190, 24-a/7)

…yedi dane ***g***adeşim varıdı… (s.110, 4-a/7) "…yedi tane ***k***ardeşim vardı."

…ben Çanak***K***aleniñ ***g***arşısındı ecebaT deyôlâ…(s.152, 15-a/8) "…ben Çanakkale'nin karşısında Eceabat diyorlar…"

…ba***KK***al kahvemize gelirler.(s.157, 16-a/63) "…bakkal kahvemize gelirler."

…mesir alanımız gerçe***K***ten geniş ço***K*** güzel. (s.159, 16-b/72)

Bununla ilgili olarak Gürer Gülsevin de Oğuz grubu ağızlarının en belirgin özellikleri arasında bu ünsüz ötümlüleşmesini göstermektedir. Oğuz lehçe ve ağızlarında bulunan ötümlüleşmelerin derece ve yoğunluk bakımından farklılık gösterebildiğini dile getiren Gürer Gülsevin, Türkiye Türkçesi yazı dilinde de sadece ince ünlülü kelimeler başındaki „*k*" seslerinin ötümlüleşip „*g*" olduğu halde (kel-›gel-, fakat kal- ≠ kal-, gibi) günümüz Türkmen Türkçesinde, hem ince hem de kalın ünlülü kelimelerin başındaki „*k*" seslerinin ötümlüleştiğinden söz etmektedir

[34] Parantez içerisinde öncelikle tezin sayfa numarası verilmiştir. Daha sonra kişilerden derlenen metinlerin ayrımını kolaylaştırmak adına alt bölümler belirlenmiştir. Her alt bölüm sözcüklerin kolay bulunabilmesi adına beşerli cümleler halinde ayrılmıştır ve son olarak satır numaraları gösterilmiştir.

[35] Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net, (ET. 14.03.2010)

[36] Bu ses için kullanılan işaret, Zeynep Korkmaz'ın Güney-Batı Anadolu Ağızları adlı eserinden aynen alınmıştır.

(kel-›gel-; kal-› gal- gibi). Türkiye Türkçesinin ağızlarında da bu ötümlüleşme derecelerinin farklılık gösterdiğini belirterek bu durumun daha çok Batı Anadolu ağızlarında biçimlendiğini aktarır[37]. Burada Gürer Gülsevin, özellikle günümüz Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan bu ses özelliğinin Oğuz grubu ağız özelliklerinin etkisine bağlar ve bu özelliğin Batı Anadolu ağızlarında da sıklıkla kullanıldığına dikkat çeker.

Leylâ Karahan bu özelliği; *"Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında k>g değişmesinin varlığı, bazı eserlerde kullanılan özel işaretle (üç noktalı kef, çift keşideli kef) anlaşılıyor. Eski Anadolu Türkçesi, bu bakımdan da Anadolu ağızlarıyla birleşir. Bütün bu özelliklerin, Oğuzcayı karakterize ettiği için Eski Anadolu Türkçesi ve Anadolu ağızlarında ortak olması tabiidir*[38]." biçiminde açıklar.

3.2.3. r ve l Seslerinin Düşmesi

Hece ve sözcük sonunda bulunan „*r*" ve „*l*" seslerinin pek çok sözcükte düştüğü görülür. Bu seslerle ilgili olarak Ahmet Buran *"Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" adlı makalesinde, "Akıcı* ***r*** *ve* ***l*** *ünsüzleri söyleyiş zorluğu ve akıcı ünsüzler oluşları dolayısıyla düşmeye yatkın ünsüzlerdir. Bu ünsüzler düşerken boğumlanma sürelerini yanlarındaki ünlüler kendi üzerlerine alır ve uzarlar*[39]*."* demektedir. Zeynep Korkmaz bunu, Kınık boyu ağız özelliklerinden Anadolu'ya geçen özellik olarak açıklar. Bu durum, Alaşehir ve merkez köylerinde yapılan derleme metinlerde sık sık karşımıza çıkar.

Burdu düğünnē nası ossuñ gızım (s.161, 17-b/1) " …burada düğünler nasıl olsun kızım"

Buradaki „*l*" sesinin hem isim hem de eylem kökenli sözcükte düştüğü görülür. Bölgede pek çok sözcüğün hemen her basamağında „*l*" sesinin düştüğü görülür. Yöre ağızlarında „*r*" sesinin düşmesi, sözcük içinde başka bir ses olayını meydana getirir ki o da; yöre ağızlarında, özellikle vurgulu söylenen „*r*" sesinin düşmesi durumunda kendinden önce gelen ünlüyü genellikle uzun ünlü yapması yönündedir. Çalışma bölgesinde ünsüz düşmeleri sıkça görülen ses olayları arasında sayılır; ancak hiçbiri „*r*" ünsüzü kadar uzun ünlü oluşumuna neden olmaz.

…deliganнılā̄ gidip habā̄ yollā̄dık. (s.139, 12-a/2-3) "…delikanlılar, gidip haber yollardık."

Yöre ağızlarında *"sonra"* sözcüğünü farklı söyleyiş biçimleri ile kullanılır. Örneklerde de görüldüğü üzere „*r*" sesi çok defa düşer. Bu sözcük; sōna, sō, sōra, soñura, sōnna gibi pek çok biçimde karşımıza çıkmaktadır.

…sōnada bi ōlu oldu bi da hamileydi. (s.146, 13-b/49-50) "…sonra da bir oğlu oldu bir daha hamileydi."

…ondan sō samanı gari ineKlerimizi veriyōz. (s.173, 19-b/110-111) "…ondan sonra samanı artık ineklerimize veririz."

…gatarız ondan sō Çekerinn bi de… (s.176, 20-b/40) "… katarız ondan sonra Çekerini bir de…"

…dediKden sōra gızım derdiñ nedir deyo… (s.154, 15-a/92-93) "…dedikten sonra kızım derdin nedir diyor…"

[37] Gürer Gülsevin, Uşak GliAğızlarının Ortak özellikleri ve Ağız Bölgeleri", **Zeynep Korkmaz Armağanı**, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 208.

[38] Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin KuruluşunGda Yazı Dili-Ağız İlişkisi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net, (ET. 14.03.2010)

[39] Ahmet Buran, "ÇağdaşTürk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" **Çukurova Üniversitesi Türkoloji AraştırmalarıMerkezi,** Çukurova Üniversitesi, http://**turkoloji**.cu.edu.tr (ET:09.03.2005)

…soñura yimez içmezdim ben heç… (s.167, 18-b/39) "…sonra yemez içmezdin ben hiç…"

…ondan sōnna içeyi giTTim. (s.204, 28-a/1) "…ondan sonra içeye gittim."

Yukarıdaki son örnekte zor çıkartılan titreşimli *r* sesinin bölgede ilerleyici benzeşme yolu ile kurulan bir örneğine rastlanmaktadır. Sözcük içinde söylenmesi zor olan bu ses sözcükten atılmasa da sesin kullanımı benzeşme yolu ile sağlanmıştır.

3.2.4. Şimdiki Zaman Ekleri

Alaşehir ve merkez köylerinde kullanılan şimdiki zaman *-yor* ekinin şahıs eklerinin çekimi ile birlikte çeşitli biçimleri ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; bu ek, şahıs eklerinin çekimi esnasında *-yon, -yon□, -yo, -yoz, -yon□uz, -yolā* biçimleriyle kullanılmaktadır[40]. Aslında Batı Anadolu ağızlarında, çok şekilli şimdiki zaman ekleri fazlaca kullanılmaktadır.

Ali Akar, *Muğla Ağızlarında Şimdiki Zaman Biçimleri* adlı makalesinde Muğla ağızlarında kullanılmakta olan 12 çeşit şimdiki zaman ekinden bahsetmektedir[41]. Ali Akar bölgedeki şimdiki zaman ekinin çeşitliliğini Oğuz Türkçesi yazı diline ve Oğuz, Kıpçak ağızlarının etkilerine bağlamaktadır.

Tuncer Gülensoy *Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki* adlı yazısında Muğla, Aydın, Denizli, Uşak ve Kütahya ağızlarında şimdiki zaman eki *-yor* ekinden başka, yardımcı fiillerle kurulan şimdiki zaman kullanımlarını ortaya koyar. Özellikle Türkmen Türkçesinde bulunan *yatmak* yardımcı eyleminin Oğuz Türkçesinde eskiden beri kullanılmakta olan bir eylem olduğunu hatırlatarak, bu eylem yardımı ile yapılan şimdiki zaman durumundan söz eder. Türkmen Türkçesindeki *bar-ı-yatır* biçiminin Muğla ağzındaki *gel-i-p-batırı* ile aynı olduğunu ifade eden Gülensoy; aynı zamanda, burada yabancı Türkologların da bu zaman eki ile ilgili araştırmalarını da belirtmektedir[42].

Zeynep Korkmaz; *-yat-* ve bu eylemin sesçe değişmesinden ibaret olarak vurguladığı *-bat-* ve *pat-* yardımcı eylemleriyle yapılan şimdiki zaman ekinin, daha çok Muğla ve yöresine özgü bir özellik olarak vurgulamaktadır[43]. Ayrıca Korkmaz, özellikle Güney-Batı Anadolu ağızlarına özgü olan -daha çok Denizli, Muğla ve Aydın çevresi- ve bu bölgelerde yoğunluk kazanan "*yörü-, var-, yat-"* yardımcı fiilleriyle kurulan şimdiki zaman kullanımını, vaktiyle bölgeye yerleşmiş olan Kayı, Alayunt ve Eymir boylarına bağlamaktadır. Korkmaz; bölgede bulunan şimdiki zaman biçimlerinin bu boyların ağız özellikleri ile bağlantılı olabileceğini dile getirir[44].

Nurettin Demir'e göre "Derleme Sözlüğüne *batı, -batır*, *-batırı, patı, patır* şeklinde alınmış birlikler bugünkü standart Türkiye Türkçesinde artık görülmeyen *-ip yat-ır* birleşik fiilinden ortaya çıkmıştır. Bilimsel kaynaklarda Osmanlı Türkçesinde ve bugünkü Türkiye Türkçesi ağızlarında *-ip yat-* tasviri fiilinin süreklilik ifadesiyle kullanıldığını gösteren bilgiler vardır[45]." Bundan ortaya çıkmış olan şimdiki zaman ekleri bu gün başta Güneybatı Anadolu olmak üzere ağızlarda

[40]Zeynep Korkmaz, "Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Çeşitli Oğuz Boylarının Rolü", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C. II, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 183.

[41]Ali Akar, "Muğla Ağızlarında şimdiki Zaman Biçimleri", S. 4, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Muğla, 2001, s .3-8

[42]Tuncer Gülensoy, "Anadolu Ağızlarında şimdiki Zaman Eki", **Türk Kültürü Araştırmaları,** S. XXII/1-2, Ankara, 1985, s.290. (F.Korç'un *"Batı Türk dillerindeki şimdiki zaman ekinin menşei"* adlı yazısına göre; -yor ve -yar ekleri -yat'dan türeyerek *-ır yatır* halini almaktadır. Aynı eki K. Foy; yürü-, yorı-›-yor, -yar olarak kabul etmektedir.)

[43]Zeynep Korkmaz, age., 1994, s.87-92.

[44]Zeynep Korkmaz "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", **TDAY-Belleten 1971,** TDK. Yay. Ankara, 1989, s. 32

[45]Nurettin Demir, "Derleme Sözlüğü'nde şimdiki Zamanla İlgili Veriler", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, http://turkoloji.cu.edu.tr.

(ET:11.03.2010).

kullanılmaktadır. Başlıca, *-ip* zarf-fiil ekinin ünlüsüyle aynı olan ünlü, çift dudak ünsüzü *-b, -ip yat-ır > -iPPatır > -ibatır* şeklindeki gelişmeye işaret eder. Güneybatı Anadolu ağızlarında da bunun değişik örnekleri ağızlarda hâlâ yaşamaktadır. Bölgede varlığını sürdüren şimdiki zaman ekini daha çok Güney Batı Anadolu ağızlarına özgü olan bir özellik olarak vurgulanmaktadır[46]. Nurettin Demir burada daha çok Muğla ağzına özgü bir kullanım gibi gösterilmekte olan farklı yapıdaki şimdiki zaman eklerinin, Derleme Sözlüğü'nde Güney Batı Anadolu'nun hemen her bölgesinde kullanılan bir ek olduğunu belirtir.

Zeynep Korkmaz da *Güney-Batı Anadolu Ağızları* adlı eserinin sonuç bölümünde bölgede kullanılan şimdiki zaman eklerinin bu zarf-fiil eklerinden türemiş olabileceği düşüncesinden söz eder.

Mecdut Mansuroğlu bu eki, "*-p, -up/-üp* zarf-fiil eki *dur-* yardımcı fiilinin geniş zamanı ile yer yer geçmiş zaman ifadesi de olan bir süreklilik ifade eder." şeklinde tanımlamaktadır[47]. Bu şimdiki zaman eki, Muğla ve yöresinde sıklıkla kullanılan; ancak değişik türleriyle Güney-Batı Anadolu'da varlığını devam ettirmekte olan ve Türkçenin belli dönemlerinde kullanılmış olan zaman eklerindendir.

Nergis Biray; Denizli'ye bağlı Acıpayam'da yapmış olduğu araştırmalar sonrası şimdiki zaman ekinin; türleri, etnik yapısı ve Acıpayam'da kullanımı ile ilgili örnekleri makalesinde ayrıntılı biçimde verir. Bu bölgede de şimdiki zaman ekleri hemen hemen aynı görevde kullanılmaktadır. Nergis Biray, özellikle *-P* zarf-fiili ile birlikte kullanılan *-dur < -tur* tasviri fiilinin; bölgede, süreklilik gösteren şimdiki zaman anlamlı yardımcı fiiller olarak bölgede sıkça kullanılan *-P tur-, -P dur-* biçimli örneklerini belirtir. Bu ve buna benzer pek çok örnek yöre ağzında kullanılmaktadır[48].

Çalışma bölgesi Alaşehir ve çevre köylerinde, Muğla ağızlarındaki kadar çok şekilli şimdiki zaman eki kullanılmamaktadır; ancak bölgede birden fazla şimdiki zaman eki ile de karşılaşmak mümkündür. Ali Akar'ın Muğla ağızlarında belirlediği Fiil + zarf-fiil eki *(-Ip) + börü- (<yörü-)* biçimli şimdiki zaman eki Alaşehir ve merkez köylerinde kullanılmaktadır. Metinlerde karşılaşmadığımız bu zaman eki yöre ağızlarında, hayat gid-***ip börü*** (hayat gidip duruyor ya da hayat sürüyor) biçiminde kullanılmaktadır. Fiil + zarf fiil eki *(-ip) +bar* biçimli şimdiki zaman eki de Alaşehir ve yöresinde kullanılmaktadır; ancak yine, metinlerimizde bu ağız özelliğini gösteren örnekler bulunmamaktadır.

Fiil + zarf fiil eki *(-Ip) + dur-* biçimli geniş zaman eki Alaşehir yöresi ağızlarında şimdiki zaman ya da geniş zaman biçiminde kullanılmaktadır;

okuy***up dur***uyiiñ. (s.103, 3-a/31) "durmadan okuyorsun" ya da "durmadan okursun" biçiminde söylenir.

Caşiegin Turgunbayev bu ekin Kıpçak ve Harezm Türkçesi ile aynı dönemi paylaşan Eski Anadolu Türkçesinde de aynı yapı ve görevde kullanıldığını dile getirmektedir. Turgunbayev; *"-A/-U/-I zarf-fiil ekinin zaman açısından süreklilik bildirmesi onun şimdiki zaman içinde yer almasını sağlamıştır. -p zarf-fiil ekinin bitmişliği bildirmesi ise geçmiş zaman için kullanılmasına elverişli*

[46] Nurettin Demir, agm.

[47] Mecdut Mansuroğlu, "Eski Osmanlıca", **Tarihî Türk şiveleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 267-268.

[48] Nergis Biray, "Acıpayam Ağızlarında Kullanılan şimdiki Zaman Ekleri ve Etnik Yapı İle İlişkisi", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi,** Çukurova Üniversitesi, http://**turkoloji.**cu.edu.tr (ET:08.03.2005)

olmuştur[49]*."* der. Nitekim bölge ağzında bu ekler, aynı yapı ve görevde kullanımını devam ettirmektedir.

Muğla ağızlarında kullanılan diğer bir Şimdiki zaman eki de Fiil + zarf fiil eki *(-Ip/) + bat-(<-Ip batır <-ıp yatır)* ile kurulan biçimdir. Bu yapı yörede;

… bi gel***iP*** batırı. (s.115, 5-b/43). "…hem öyle geliyor ki" biçiminde kullanılmaktadır.

Bölge ağızlarında kullanılmakta olan diğer Şimdiki zaman eklerine gelince;

kötüydümüde bilme***yo***n eyidimide bilme***yo***n (s.188, 23-a/72) "Ne kötü olduğumu biliyorum ne de iyi olduğumu."

…üÇ sene olu***yō*** iÇiTe üÇsene… (s.195, 25-a/15) "…üç sene oluyor içinde üç sene…"

…adamıñ hayvannarını bakı*yoz* (s.197, 25-b/79) "…adamın hayvanlarına bakıyoruz."

…numarenen geli*yoñuz* ya bizim gız dedim (s.201, 27-a/14) "…numarayla geliyorsunuz ya bizim kız dedim."

asKerlē iÇēyapı*yō* toplanı*yolā* (s.207,28-b/82) "askerler Şey yapıyor toplanıyorlar."

3.2.5. Ünlü Ġncelmeleri

Kınık boyunun ağız özelliklerinden biri olarak gösterilen ünlü incelmeleri pek çok örnekte karŞımıza çıkmaktadır.

esKeri yolladıK ***e***skerden gelessiye ÇeTT oldu (s.174, 20-a/25-26) "Askere yolladık askerden gelene kadar Şehit oldu.

…on sarıle***e*** taktılā (s.185, 22-c/36-37) "…on sarı lira taktılar."

…bir***e***z fazlıle Şirdiler. (s.283, 54-a/40)

…iki d***e***nesini de… (s.268, 49-a/32) "…iki tanesi de…"

3.2.6. Gelecek Zaman Eki

Gelecek zaman eki (*-acak/-ecek*) ünlü düŞmesi ile baŞtaki *-a* ve *-e* sesini kaybetmektedir. Bu özellik çalıŞma bölgesi AlaŞehir'de fazlaca kullanılmaktadır. Gelecek zaman ekindeki ünlü düŞmesi sonucu aynı zamanda ünlü incelmesi özelliğine de örnektir.

baŞka ne ol***ceK*** iÇiTē (s.210,29-a/112) "…baŞka ne olacak içinde."

…sebePTen gini kötü vā***ceK*** sözümde… (s.218,32-b/45-46) "…sebepten yine varacak sözümde…"

ne iÇKencēsi y***a***P***ceK***lē tokadınan (s.243, 40-a/7) "Ne işkencesi yapacaklar tokatla."

3.2.7. Uzun Ünlüler

Derlenen metinlerde göze çarpan diğer bir özellik ise ünlülerin uzun okunması yönündedir. Bu uzun ünlüler genellikle sözcük başında bulunmaktadır. Zeynep Korkmaz, bunu da Kınık boyu dil özellikleri arasında saymaktadır. Bu biçim, Eski Anadolu Türkçesi'nde de (özellikle XIII. XIV. yüzyılın harekeli metinlerinde) kullanılmış; ayrıca Oğuz Türkmen lehçelerinde pek çok sözcükte de aynı yapı korunmuştur. Bu uzunluklar Oğuz Türkçesi'ni temsil etmektedir[50]. Korkmaz "Batı

[49] Caferoğlu, Turgunbayev, "-a Turur Şimdiki Zaman Ve –p turur GeçmiŞ Zaman Eklerinin Yapısı" **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 8, (1999) s. 500-502.

[50] Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", **Türk Dili Üzerine AraŞtırmalar**, C.I, TDK Yay., Ankara, 1995, s.209.

Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında" adlı makalesinde konu ile ilgili olarak, özellikle Batı Anadolu ağızlarında kullanılan bu uzunlukların, vurguyla karışık uzunluğa ağırlık veren ahenkli bir konuşma tarzının olduğunu belirtilmektedir. Özellikle Dinar (Afyon) bölgesinde kullanımına az rastlanan uzunlukların bölgede; daha çok Kınık, Avşar ve Kazanpınar gibi yerleşik Türkmen köylerinde kullanılageldiği açıklanmaktadır[51].

…geldiK iSTē meKKēde bi... (s.227, 36-a/24)

…ayanın Çēyini sārmıŞlar. (s.231, 37-a/93)

ēvleri soyyōlarımıŞ ŞiTe. (s.233, 38-a/4-5) "Evleri soyuyorlarmış şişe."

baŞlārız ilāc aTmēye maymıncıK o aradā açıldıK baŞnā… (s.248, 42-b/19). "Başlarız ilaç atmaya maymuncuk -bir çeşit böcek- o arada açıldık başına…"

3.2.8. mI, mU Soru Eki

Yöre ağızlarındaki kullanımı sadece birkaç köyle sınırlı olan bir diğer ağız özelliği de; *-mI* ve *-mU* soru eklerinin, bazı kiplerin çekiminde kip ekinden önce gelmesidir[52].

3.2.9. I.Teklik Şahıs Eki

Ayrıca; 1.Şahıs ekinin görülen geçmiş zamanın dışındaki diğer kiplerde, genel olarak *-m* değil *-n*'li biçimi ile kullanılması da Kınık boyu ağız özelliklerinden olduğunu göstermektedir.

…yedi buçuK leramıydı bilmiyo***n*** (s.261, 47-a/10). "Yedi buçuk lira mıydı bilmiyorum."

ben alayā gidiyo***n*** dedim (s.262, 47-a/45) "ben alaya gidiyorum dedim."

hindi Çērde gidemeyo***n*** yanna (s.265, 48-b/17-18) "şimdi Çeşhirde gidemiyorum yanına"

Bu özellikle ilgili olarak Ahmet Bican Ercilasun, Türkmen Türkçesindeki teklik 1. Şahıs ekinin *-n* ile kurulduğunu ve bu ekin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de karşımıza çıktığını dile getirir. Ercilasun bu özelliğin Batı Anadolu ağızlarında yaygın biçimde kullanıldığını söyler[53].

3.2.10. Yükleme ve Yönelme Durumu Ekleri

Zeynep Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarında -hatta Türkiye Türkçesi Anadolu ağızlarında- yükleme durumu ekinin yönelme durumu anlamında, yönelme durumu ekinin de yükleme durumu anlamında yer değiştirerek kullanılmasını Kınık boyu ağız özelliği olarak açıklar. Korkmaz, Eski Türkçedeki *-ıg/-ig,-ag/-eg* eklerinin zamanla eriyip kaybolması sonucu *-ı, -i, -a, -e* biçimlerine dönüştüğünü, dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu ses özelliğinin de Eski Türkçe döneminin kalıntısı olduğunu belirtir[54].

Çalışma bölgesi Alaşehir'de, bu dil özelliği ile ilgili kullanımlar aşağıdaki gibidir;

…dağları gaçdık biz dēdi (s.141, 12-b/37) "…dağlara kaçtık biz derdi."

beni bōŞluydu (s.97, 1-b/14) "Bana borçluyudu."

---

[51] Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.II, TDK Yay., Ankara, 1995, s.124.

[52] Metinlerde, doğal dili bozmamak için derleme yapan kişilere sorular doğrudan sorulmamıştır; bu yüzden özellikle yöreye ait olan ve sıklıkla kullanılan bazı ağız özellikleri metinlere yansıtılamamıştır. Ancak tarafımızdan "Yatı mıyodun? Alı mıyon?" biçimli pek çok örneğin yöre ağızlarında sık sık kullanıldığı bilinmektedir.

[53] A.Bican Ercilasun, "Oğuz-Türkmen Dil Kaynakları", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı:11, Bahar, 2001, s.11-12.

[54] Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.I, TDK Yay., Ankara, 1995, s.212

Amadı Memed***e*** evēdik (s.97, 1-a/80) "Ahmeti Mehmet***i*** evlendirdik."

Türkmen Türkçesi ağızlarında bulunan farklı yapıdaki eklerden biri de çokluk ekidir. Pek çok biçimi ile karşılaşılığımız çokluk eklerinden biri *-nar*, *-ner* biçimi ile kurulanlardır[55]. Bilindiği üzere Türkiye Türkçesi'nde kullanılmakta olan *-lar*, *-ler* çokluk ekleri, Türkiye Türkçesi ağızlarında pek çok çeşidi ile karşımıza çıkar. Özellikle Batı Anadolu ağızlarında ve çalışma bölgesi Alaşehir'de *-nar* ve *-ner* biçimli çokluk ekleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yöre ağızlarında bu çokluk eklerinin uzun ünlülü (*-nā ve -nē* olarak) biçimleri ile karşılaşılır.

…abı on***nā*** gelmedi (s.126, 8-a/20) "…abla onlar gelmedi."

Bayram***nā***da geçken mesela…(s.135, 11-a/48)

Burdu düğün***nē*** nası ossuñ gızım…(s.161, 17-b/1) "Burada düğünler nasıl olsun kızım"

Anadolu, hala Oğuz boylarının dil özelliklerini kendi içinde kullanmaya devam etmektedir. Gürer Gülsevin'in de belirttiği gibi Oğuzlar Anadolu'nun sadece birkaç bölgesi ile sınırlı değildir. Bazen sadece bir tek Oğuz boyuna aitmiş gibi gösterilen dil özelliği başka bir Oğuz boyunun da kullandığı özellikler arasında sayılabilir[56]. Turgut Tok "Denizli Ġli Ağızlarında Vurguya Dayalı Ünsüz Düşmesi" adlı makalesinde Denizli ve çevresinde belirlediği ağız özelliklerinden söz eder. Bu bağlamda; çalışma bölgesi Alaşehir ve çevresinde de aynı özelliklerin kullanıldığı görülür. Tok bu çalışmasında; Denizli ve çevresi için "Bölge, genel olarak Oğuz-Türkmen-Yörük yerleşimine sahip olduğu için ağızlar, bu boylara ait ses ve şekil özelliklerini taşımaktadır[57]" der.

Muğla, Denizli ve Alaşehir birbirine yakın yerler olduğundan ağız farklılıkları çok değildir. Buna rağmen bu yerlerin ortak olmayan kullanımları da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak Zeynep Korkmaz, pek çok bölgede kullanılan farklı yapılardaki şimdiki zaman eklerinin örneğini vererek bunu bir zenginlik olduğunu belirtir. Korkmaz bu durumu Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmiş olan Oğuz-Türkmen boyları ile Kıpçak ve diğer Türk boylarının ortak değerleri dışındaki eğilim farklılığı ve ayrılıklarına bağlar[58].

Konum olarak birbirine yakın olan yerleşim yerleri arasındaki ağız farklılıkları daha çok hissedilmektedir; bu durum, kendi içinde farlılık gösteren Oğuz boylarının, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki etkilerini göstermektedir.

SONUÇ

Oğuz boylarının önemli çoğunluğunu oluşturan Kınıkların ağız özelliği ile Alaşehir'de kullanılan ağız özellikleri karşılaştırıldığında, ortak pek çok kullanım olduğu görülmektedir. Ancak; daha önce de belirtildiği üzere bu bölge, sadece Kınık boyunun ağız özelliklerini taşımaz. Derleme yapılan Alaşehir ve merkez köylerinin aynı zamanda Avşar boyu ağız özelliklerini de taşıdığı söylenebilir. Batı Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleşen -Manisa-Demirci, Afyon, Uşak, Aydın-Bozdoğan-Söke-Birge, Muğla-Milas[59]- Avşarlar, dil özelliklerinin pek çoğunu bölgeye

[55] Hikmet Yılmaz, "Çokluk Eki -lar/-ler Üzerine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yay., S:15 (2003), s.127-128.

[56] Gürer Gülsevin, "Anadolu Ağızlarında Etnik(Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine", (Ed. Gürer Gülsevin, Mehmet Dursun ERDEM) **Hamza Zülfikar Armağanı,** Turkish Studies, 2009, s. 1069-1071. (26.01.2010)

[57] Turgut Tok, "Denizli Ġli Ağızlarında Vurguya Dayalı Ünsüz Düşmesi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net (ET. 10.03.2010

[58] Zeynep Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve Şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine" (Ed. Ekrem Arıkoğlu), **Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, , Akçağ Yay., Ankara 2008, s. 136-138.

[59] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Çeşitli Oğuz Boylarının Rolü", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.II, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s.183.

yerleşmiş olan boydaşlarına yansıtmışlardır. Örneğin; araştırma bölgesi Alaşehir ve pek çok köyü Zeynep Korkmaz'ın Avşar dil özelliği olarak belirttiği r~l değişimini sık sık kullanmasıyla dikkat çeker.

Selbes›serbest s.202,27-a/43, lapor›rapor (s.244,41-a/129), bilader›birader (s.251,43-a/42) örneklerinde olduğu gibi.

Bunun dışında yine Avşar özellikleri arasında sayılan Eski Türkçedeki ilk hece ***i-***„leri bölgede kullanımı aynen devam etmektedir. didi›dedi (s.108,3-b/89), yimedim›yemedim (s.124,7-b/21) gibi.

Alaşehir ve köylerinden derlenen metinlere baktığımızda, Oğuz boylarından biri olan Salur boyu ağız özelliklerinin bölgede kullanılmadığını görmekteyiz. Oysa Salurlar, Batı Anadolu'da sadece Manisa ve çevresinde bulunmaktadırlar. Ancak Kınık boyunun dil özelliklerini taşıyan Alaşehir ve çevre köyleri, Salur boyu ağız özelliğinden çok Avşar boyu dil özelliklerinden bazılarını kullanması yönünde dikkat çeker.

Oğuz boyları Anadolu'nun pek çok yerinde varlığını hissettirir. Bundan dolayıdır ki aslında bu boyların pek çok özelliğinin yanında dil özellikleri de Anadolu'nun hemen her köşesine yayılmış durumdadır. Herhangi bir bölgeyi sadece bir tek Oğuz boyunun bölgesiymiş gibi kabullenmek elbette yanlıştır. Oğuz boylarının her biri Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleşmiş durumdadır; ancak herhangi bir Oğuz boyuna aitmiş gibi gösterilen bir bölgede, diğer Oğuz boylarının etkileri de hissedilmektedir. Anadolu'da Oğuz boylarının yerleşim alanlarını tek tek tespit edebilmek neredeyse olanaksızdır. Anadolu'nun herhangi bir yerinde kullanılan çok farklı bir sözcük ya da özellik, Oğuzların oradaki varlığını elbette hissettirmektedir; ancak hangi boyun; nerede, ne kadar etkili olduğunu anlamak kolay değildir. Bu sebeple belki de Oğuzları Anadolu'nun hemen her köşesinde aramak gerekir.

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili çalışmalar devam ettikçe Oğuz boylarının Anadolu'yu özellikle dil açısından nasıl etkilemiş olabildiğine de tanık olmuş olacağız.

KAYNAKLAR

AKAR Ali, "Muğla Ağızlarında şimdiki Zaman Biçimleri", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 4, (2001), s.1-10

ATALAY Besim, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C.1, TDK Yay., Ankara, 1998.

BENZING Johannes ve MENGES Karl Heinrich, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", **Tarihî Türk şiveleri**, Çev:. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s.1-14.

BÖRAY Nergis, "Acıpayam Ağızlarında Kullanılan şimdiki Zaman Ekleri ve Etnik Yapı İle İlişkisi", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi,** Çukurova Üniversitesi, http://**turkoloji**.cu.edu.tr

BOZKURT Fuat, **Türklerin Dili,** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2002.

BURAN Ahmet, "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi,** Çukurova Üniversitesi, http://**turkoloji**.cu.edu.tr

BURAN Ahmet, **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri**, TDK Yay., Ankara, 1996.

DEMİRTAŞ Faruk, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, **http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/** s. 321-365.

DEVELİ Hayati, "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması",**Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), www.**turkishstudies**.net, (ET. 12.03.2010), s.213-230.

DİLAÇAR Agop, **Türk Diline Genel Bir Bakış**, TDK Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964.

ERATALAY Sevda, **Alaşehir ve Yöresi Ağızları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "Oğuz-Türkmen Dil Kaynakları", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.11, Ankara, 2001, s. 7-13.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, XXIII/1-2, 1985, s.219-223.

ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1998.

GÖMEÇ Sadettin, Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz-Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz, **http: //dergiler. ankara. edu. tr/ dergiler/ 18/32/238** s.113-121.

GÜLSEVİN Gürer, "Anadolu Ağızlarında Etnik(Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine" (Ed. Gürer GÜLSEVİN, Mehmet Dursun ERDEM) **Hamza Zülfikar Armağanı, Turkish Studies**, www.**turkishstudies**.net (ET. 08.06.2010) s. 1067-1080.

GÜLSEVİN Gürer, "Uçakgili Ağızlarının Ortak Özellikleri ve Ağız Bölgeleri", **Zeynep Korkmaz Armağanı**, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 206-215.

GÜLENSOY Tuncer, "Anadolu Ağızlarında şimdiki Zaman Eki" **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi,** S. XXII/1-2, 1985, Ankara, s. 282-295.

GÜLENSOY Tuncer, Alkaya Ercan, **Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası**, Akçağ Yay., Ankara, 2003.

KARA Mehmet, **Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, Akçağ Yay., Ankara, 1998.

KARAHAN Leylâ, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Gelişimi", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S:3, Kırgızistan, 2002, s. 147-153.

KARAHAN Leylâ, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun ERDEM), www.**turkishstudies**.net. (ET. 10.05.2009), s.1-12.

KORKMAZ Zeynep, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", **T.D.A.Y-Belleten**, Ankara, 1971, 21-32.

KORKMAZ Zeynep, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine" (Ed. Ekrem ARIKOĞLU), **Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Akçağ Yay., Ankara 2008, s.131-139.

KORKMAZ Zeynep, "Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Çeşitli Oğuz Boylarının Rolü", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C II, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s.180-187.

KORKMAZ Zeynep, "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.II, TDK Yay., Ankara, 1995, s.123-127.

KORKMAZ Zeynep, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış" **Türk Dili Üzerine Araştırmalar,** C.II, TDK.Yay., Ankara, 1995, s.232-248.

KORKMAZ Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", (Ed. Gürer GÜLSEVİN, Metin ARIKAN) **Fikret Türkmen Armağanı**, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2005, s. 471-474.

KORKMAZ Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 205-216.

KORKMAZ Zeynep, **Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik),** TDK Yay. Ankara, 1994.

MANSUROĞLU Mecdut, "Eski Osmanlıca", **Tarihî Türk Şiveleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 247-276.

ORKUN Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay. Ankara, 1994.

ÖZKAN Mustafa, **Tarih İçinde Türk Dili,** Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999.

SÜMER Faruk, **Oğuzlar(Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

SÜMER Faruk, "Kınık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 2002, s.418-419.

TİMURTAŞ Faruk Kadri, Eski Türkiye Türkçesi (XV. yüzyıl), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.

TOK Turgut, "Denizli İli Ağızlarında Vurguya Dayalı Ünsüz Düşmesi" **Turkish Studies**, (Ed. Mehmet Dursun ERDEM), www.**turkishstudies**.net. (ET. 12.03.2010), s.841-848.

TOSUN İbrahim, Doğu Anadolu Halk Ağızlarının Ortak Dil Özellikleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2010.

TURGUNBAYEV Cağfegin, "-a turur şimdiki Zaman Ve -p turur Geçmiş Zaman Eklerinin Yapısı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 8, Ankara, 1999, s. 497-505.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Ankara, 2002.

YILMAZ Hikmet, "Çokluk Eki -lar/-ler Üzerine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yay., S. 15 (2003), s. 125-130.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1057-1069, TURKEY

DİL BİLGİSİ ÖĞRETİM YÖNTEMİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER*

İlhan ERDEM•
Muhittin ÇELİK•

ÖZET

Dil bilgisi, sistemi oluşturan kuralları bulmayı, bunları tutarlı bir biçimde açıklamayı amaçlayan çalışma alanıdır. Bireyin ana dilini bilmesi, o dili oluşturan dil dizgelerinden haberdar olmasıyla mümkündür. Dil bilgisi, dil becerilerinin (okuma, dinleme, konuşma, yazma) geliştirilmesinde öğretimin vazgeçilmez bir parçasıdır. Dil bilgisi öğretimi, dille ilgili bilgilerin verildiği, Türkçenin anlama ve anlatma dil becerileriyle birlikte, bu alanları destekleyici, açıklayıcı ve örgütleyici öğretim etkinliklerini içerir. Dolayısıyla dil bilgisi öğretiminin diğer dil becerilerinden ayrı ele alınması düşünülemez. Bu yüzden dil bilgisi öğretiminden amaç ana dili iyi kullanmaktır. Türkiye'de dilbilgisi öğretim yönteminde buna çok dikkat edilmediği görülmektedir. Dil bilgisinin diğer dil becerilerini geliştirebilmesi için metinden en azından cümleden hareketle, işlevsel bir şekilde öğretileceği bir yöntem kullanılmalıdır. Dil bilgisi öğretilirken ezberden kurtulmak için tanımdan örneklere değil örnekten ve sezdirdikten sonra kurala ulaşılacak bir yöntem kullanılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ana Dili, Dil Bilgisi, Dil Bilgisi Öğretimi, Yöntem.

EVALUATIONS ON GRAMMAR TEACHING METHODS

ABSTRACT

Grammar as an area of linguistics intends to find and study the rules that form the language system. For someone to know his mother tongue requires a familiarity with the system of rules forming that language. Grammar is an integral part of instruction in developing the language skills e.g. reading, listening, speaking, and writing. Teaching grammar includes the provision of linguistic knowledge and comprehension and expression skills in Turkish, as well as the instructional activities supporting, explaining, and organizing these language areas. Therefore, teaching grammar cannot be considered as isolated from other language skills. Thus, the main purpose of grammar teaching is to use mother tongue well. It is observed that this point is not considered well in teaching grammar in Turkey. It is necessary to use a method in which grammar can be taught more functionally based on contextual texts or at least sentences in order to improve the other language skills. In order to avoid memorization in grammar teaching, an inductive method in which students discover the rule intuitively through examples rather than a method in which students learn the rule first and examples next.

Keywords: Mother Tongue, Grammar, Teaching Grammar, Method.

---

* Bu makale, Dokuz Eylül Üniversitesince 16-17-18 Aralık 2010 tarihlerinde düzenlenen III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan sözlü bildiri genişletilerek ve düzeltilerek hazırlanmıştır.

• Yard. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: ierdem@inonu.edu.tr

• Yard. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: mcelik@inonu.edu.tr

1.Dil Bilgisi

Dil bilgisi, terim anlamı olarak farklı şekillerde tanımları yapılmış bir kavramdır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Bir dilin seslerini, kelime yapılarını, kelime anlamlarını, kelime kökenlerini, cümle kuruluşlarını ve bütün bunlarla ilgili kuralları inceleyen bilime dil bilgisi denir. Dil bilgisi doğru konuşma ve yazmanın bilimsel yöntemini öğretir. Dil bilgisi konuşma ve yazma ile uğraştığı için, onun konusu hem ağız ve kulak dili hem de yazı, yani kalem ve göz dilidir (Ediskun 1988,65).

Bir dili konuşanların o dil hakkında bildikleri her şey dil bilgisi kapsamında yer alır. Ses bilgisi ses sistemini, anlam bilim anlamlar sistemini, biçim bilgisi kelimelerin oluşkurallarını, söz dizimi de cümle kurgusunun kurallarını belirler. Bir de kelime dağarcığı dediğimiz sözlük de dil bilgisinin ayrı bir alanıdır (Fromkin and Romdan 1983,17).

Dil, kurallar yığını olarak düşünüldüğünde dil bilgisi, bir dilin morfoloji ve sentaks yapısının kurallarını oluşturan bir alandır. Bu kurallar, ana dilini konuşabilen bireylerce tabii olarak bilinen kurallardır. Bir dil onu konuşan bireyin bireysel hafızasında var olur. Hafızadaki kurallar, ana dilini konuşanda kendiliğinden oluşur (Murcia ve Hilles 1988,16). Encyclopedic Dictionary of Lingusitics'in verdiği dil bilgisi tanımları ise şöyledir:

1. Morfolojik kategori ve şekilleri sistematize eden, sentaktik kategoriler oluşturan ve kelime yapısının anlamını veren dil yapısıdır.

2. Bir dilin yapısını araştıran, onun organizasyon düzeyini belirleyen, onu kategorize edip diğer alanlarla ilişkisini sağlayan dil bilim alanıdır.

3. Gramer terimi, gramatikal kategorilerin fonksiyonlarını ve sözlük gramerini tanımlamakta kullanılır (Meskhi 2002, 4).

W. N. Francis (Aktaran: Hartell 1985, 109-110) üç dil bilgisi tanımı yapmıştır:

1. Bir dilin kelimelerinin şekilî kalıplar dizisinin daha geniş anlama yapılarıyla ortaya çıkarılmasına gramer denir.

2. Tanım, analiz ve biçimsel dil kalıplarının şekillendirilmesiyle ilgili dil bilimin bir alanıdır.

3. Dil bilgisi, dil bilim kurallarıdır.

Bu tanımlara ek olarak Karl W. Dykema, dördüncü gramer türü olarak okul gramerini söylemektedir. Beşinci tür gramer olarak da M. Kolln, nesir öğretiminde kullanılan üslup gramerini belirtmektedir.

2. Ana Dili Dil Bilgisi İlişkisi

Ana dili edinimi, doğal hayatın vazgeçilmez kurallarından biridir. Doğan her çocuk fiziksel ve zihinsel bir sorunu olmadıkça bir ana diline süreç boyunca sahip olur.

Doğan her çocuk ana dilini kazandığına göre her ulus çocuklarına ana dilini öğretmeyi hedefler ve buna göre bir öğretim sistemi geliştirir. Bu anlamda ana dili öğretimi, bütün ulusların asla vazgeçemeyeceği en temel eğitim ve öğretim etkinliklerinden birisidir. Ana dili ediniminde asıl sorun, bu etkinliklerin nasıl ve hangi amaç doğrultusunda organize edileceğidir. Çocuğun bilişsel ve duyuşsal düzeyine göre organize edilmeyen öğretim etkinliklerinden istenilen sonuçlar elde edilemez.

Dil, bir sistemler bütünüdür. Bu sistemde görevli pek çok unsur vardır. Bu unsurların bir araya geliş şeklini düzenleyen ve bunların bir sistem dâhilinde anlamlı birer birim hâline gelmesini sağlayan dil bilgisidir. Dil bilgisi, dildeki bu sistemliliği ortaya koymayı hedefleyen bir çalışma alanıdır.

Birbirlerinden etkilenen ilişkisel bir sistem olan dil, bu sistemin açıklayıcısı durumunda olan dil bilgisi sayesinde kurallaşır. Dil bilgisi, sistemi oluşturan kuralları bulmayı, bunları tutarlı bir biçimde açıklamayı amaçlayan çalışma alanıdır. Dile değin böylesi bir bilgi iki ayrı işlevi gerçekleştirmekte kullanılabilir: Bireyin ana dilinin yapılarını, olanaklarını öğrenerek açık, sağlam ve daha etkili bir iletişimin gerçekleştirmesini sağlamak; ikinci bir dil öğreniminde o dilin dizgesini oluşturan kuralları kavrayıp ana dili ile karşılaştırmasını olanaklı kılmaktır. Dil bilgisi öğretiminin izlencesi, bu iki amaca uygun olarak düzenlenmelidir. Amaç, dil bilgisi öğretmek değil, içinde yaşanan dili kavratmaktır (Adalı 1983,34-35).

Dil bilgisi, ana dili eğitiminin amaçlarından biridir. Dil bilgisi aynı zamanda bir dilin sesleri, sözcük türleri, bunların yapıları, cümle olarak dizilmeleri ve cümle içindeki görevleri, çekimleriyle ilgili kuralları inceleyen bir bilim dalıdır. Dil becerilerine yardımcı birer veri olarak dil bilgisinin bu unsurları eğitimin de bir unsurudur.

Kişi, ana dilini anlamaya ve konuşmaya başladıktan sonra dilin gramer yapısını da algılamaya başlar. Bireyin ana dilini bilmesi, o dili oluşturan dil dizgelerinden haberdar olmasıyla mümkündür. Bir dili oluşturan yapısal ve işlevsel kurallar bütünü, onun gramer yapısında gizlidir. Bu yüzdendir ki insanın ana diline hâkimiyeti, onun gramer yapısına hâkim olması demektir. Ancak bir kişinin tam olarak ana diline hâkim olması için o dilin dil bilgisi kurallarını da içselleştirmesi gerekir. Ayrıca ana dili ediniminde kişinin ait olduğu toplumun kültürel ve tarihî bağlarını da algılaması mümkündür. Çünkü dil öğretimi aynı zamanda kültür öğretimidir.

3. Dil Bilgisi ve Dil Becerileri

Dil bilgisi, dil becerilerinin (okuma, dinleme, konuşma, yazma) geliştirilmesinde öğretimin bir parçasıdır. Öğrenciler, dile ve dil bilgisine hâkimiyetleri ölçüsünde özellikle yazma becerilerinde başarılı olurlar (Huchinson vd. 2002, 43).

Dil bilgisi, dilin kullanım biçimini, görünümünü tasvir etmeye çalışır. Konuyla ilgili kurallar, bu kurallara uygun ya da aykırı örnekler de sıralanır. Sese, kelimeye, cümleye hep ayrı ayrı pencerelerden bakılır ve bunlar birbirinden bağımsız ögeler olarak değerlendirilir. Bu bilgi dalında sisteme yüzeysel olarak yaklaşılmakta; konular "Bu böyledir. Böyle bakacaksın! Böyle düşüneceksin!" şeklinde verilmekte, örnekler de yazı diline ait seçkin eser ve yazarlardan seçilmektedir (Sağır 2002,4).

Dil bilgisi öğretimi, dille ilgili bilgilerin verildiği, Türkçenin anlama ve anlatma dil becerileriyle birlikte, bu alanları destekleyici, açıklayıcı ve örgütleyici öğretim etkinliklerini içerir. Dolayısıyla dil bilgisi öğretiminin diğer dil becerilerinden ayrı ele alınması düşünülemez.

Okuma metinleri üzerindeki dil bilgisi çalışmaları, parçanın doğru okunmasını ve anlaşılmasını sağladığı gibi, öğrencilerin konuşmalarını ve yazmalarını da geliştirir (Öz 2001,267). Metinleri takip ederek metinlerden kurallara ve metinlerdeki görevlerden şekillere gidildiğinde, gramerimiz çok daha başka bir görüş açısından ve kapsamlı bir şekilde, ufku genişletmiş olarak karşımıza çıkacaktır (Korkmaz1995,10).

Dil bilgisi doğru düşünme, doğru konuşma ve yazmaya yardımcı bir çalışma alanıdır. Dil bilgisi öğretimiyle öğrenciler, dilin imkânlarını, sınırlarını ve gizli gücünü ortaya çıkarırlar. Ana dili öğretiminde amaçlara, anlama ve anlatma etkinlikleriyle ulaşılırken bu etkinlikler, yazım, noktalama ve dil bilgisi çalışmalarıyla beslenir (Sever 2000,25).

Bir öğrencinin sıfat, edat veya fiilin tanımını ezbere bilmesinin ona hiçbir faydası yoktur. Önemli olan, öğrencinin Türkçeyi doğru, güzel ve etkili bir şekilde sözlü olarak kullanmayı alışkanlık hâline getirmesi, okuduğu bir metinde veya dinlediği bir konuda işlenen fikir ve duyguyu kavrayıp sezebilmesi, ondan zevk alabilmesidir (Özbay 1997,15).

Konuşulanları, okunanları, izlenilenleri anlama önce dil bilgisinin konularıdır. Önce kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin, paragrafların anlamlarını; anlam ve görev ilişkilerini bilmek gerekir. Bu, metnin anlaşılması için şarttır. Dil bilgisine ait bu birimlerle anlam arasındaki ilgi iyi kavratılarak, sağlam ve tutarlı anlatımın ne olduğu sezdirilerek dilin kullanımı konusunda bireye güven kazandırılmalıdır (Sağır 2002,7). Metnin algılanması ve anlamlandırılması Türkçe dersinin amacının da gerçekleşmesini sağlar.

4. Dil Bilgisi Öğretiminin Amacı

Dil bilgisi öğretiminin amacı; dilin kurallarını öğretmek değil, sahip olunan dili dil becerilerinin geliştirilmesinde dayanak olmasını sağlamaktır. Dil becerilerinden bağımsız dil bilgisi öğretimi, ezbere yönlendireceğinden istenilen sonuca ulaştırmayacaktır.

Ana dili öğrenimi aşamasında çocuk, doğuştan bir dil düzeneğine ve bu düzeneği oluşturan sezgisel dil bilgisine sahiptir. Dil bilgisi öğretimi, içselleştirilmiş bu bilgiyi bilinçlendirme görevini görmelidir. Sezgisel dil bilgisini bilinçlendirme görevini görecek dil bilgisi öğretiminin sağlıklı olarak yapılabilmesi için aslında sezgisel olarak adlandırılan dil bilgisinin iyi bir sunuma ihtiyacı vardır (Özbay 2006,150).

İlköğretim okulunda, Türkçe dersleriyle öğrencilerin konuşma, yazma, okuma ve dinleme yönlerinden gelişmeleri ve gerekli alışkanlıkları, becerileri kazanmaları istenildiğine göre dil bilgisi öğretimi; kendi başına bir amaç değil, ancak amaca varabilmek için yararlanılacak dille ilgili, bir çalışma alanıdır. Çocuk, okula gelinceye kadar dili kullanmayı becerebilmektedir. Dil bilgisinin bu devredeki yardımı, çocuğun farkında olmadan kullandığı birtakım kuralları sezmesi yoluyla dili kullanmada güven kazanması; dil becerilerini kazanmada kendi kendisini kontrol imkânını kazanması şeklinde kullanma ile ilgili alışkanlıklar, beceriler kazanmasıdır (Öz 2001,259).

Dil bilgisi konuları, öğrencinin dil becerilerinin geliştirilmesinde bir etkinlik alanı olarak düşünülmeli, dil bilgisi dil becerilerine ulaşmada araç olmalıdır. Önemli olan dil bilgisi kurallarının metinde bulunması değil, öğrencilerin bunları doğru kullanması, kullanırken dil becerisine kattığı değeri sezmesi, kendi dil yapısını oluştururken bunları başarıyla kullanabilmesidir (Karadüz 2007, 292). Örneğin; fonetik unsurları içeren ses özellikleri iyice kavratıldığında okunan metnin algılanması ve anlamlandırılmasıyla doğru seslendirilmesi mümkün olacaktır. Yapılan sesli okuma etkinliklerinde ses bilgisi ile ilgili kusurlar, uygulamalı olarak düzeltilmelidir. Bu şekilde çocuk, yöresel ağzından kaynaklanan ses kusurlarını da düzeltecektir. Ayrıca doğru seslendirmeyle dinlenen metnin anlaşılması da en üst düzeyde olacaktır.

Dil bilgisi konularını öğrencilere sevdirmek ve dil bilgisi konularını onlar için yararlı bir hâle dönüştürmek gerekir. Dil bilgisi konuları ile öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçları arasında bir ilişki olmalıdır. Türkçe öğretmenleri, dil bilgisini öğretme sebeplerini bilmeli ve öğrenciye dilimizin kurallarını öğrenmesinin ona ne gibi fayda sağlayacağını açıklamalıdır.

5. Dil Bilgisi Öğretimi Yöntemi

Öğretimin her basamağında dil bilgisi öğretildiği halde bu bilgileri kullanamayan, bunları dil becerilerine yansıtamayan, her basamakta tekrar öğrenmeye çalışan öğrencilerin varlığı; dil bilgisi öğretim yöntemini sorgulamamıza sebep olmaktadır. Sorun bu kadar

derinlerde ve geçmişte olduğuna göre geleneksel anlayışın bu sorunları ortaya çıkardığını söylemek mümkündür.

Günümüzde üzerinde en çok tartışılan sorunlardan biri, ana dili öğretiminde kullanılacak yöntemlerin neler olması gerektiğidir. Türkçenin öğretiminin değişik aşamalarında birbirini bütünleyen biçimde hangi yöntemlerle daha başarılı olunacağı cevap bekleyen bir sorudur. Öte yandan araştırılıp uygulamalarla sınanıp çözülmesi gereken bir sorundur. Sorunun diğer bir önemli boyutu ise, öğrencilere öğretimin amaçlarına yönelik davranışlar kazandırmakla görevli öğretmenlerin, uygulamalarla sınanıp geliştirilen sonuçları paylaşabilmesi, uygulamaya sokabilmesi ve böylece daha başarılı bir öğretimi gerçekleştirdiğini görebilmesidir. Bu yaklaşım, öğretimde verimsizlik nedeni olarak görülen geleneksel öğretim uygulamalarında yenilikler ve değişiklikler yapmayı ya da yeni öğretme-öğrenme modellerini kullanmayı gerektirmektedir (Sever 2000,28).

Dil bilgisi öğretimi kuramsal bilgilere değil, uygulamaya dayanmalıdır. Bu amaçla dil bilgilerinin öğretiminde, kuralların verilmesinin yanında, bu kuralların kelime, cümle ve metin düzeyindeki uygulamaları amaçlanmalıdır (Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu 2006, 7).

Ana dili eğitimi için gramer öğretimine dair kuralları tam olarak ortaya konmuş, nasıl uygulanacağı belirlenmiş bir yöntemden söz edilemese de bu konuda çeşitli kanaatler vardır. Bunlardan biri Emre'nin, Cumhuriyet öncesinden başlayıp Cumhuriyet döneminde de devam eden gramer çalışmalarının yapıldığı süreçte, gramerimize teksif usulü adı verilen ve kuralları örneklerden çıkarmaktan ibaret olan bir öğretim sistemi girdiğini belirttiği görüştür (Çeçen 2008,135).

Sezdirme metodu, görüldüğü gibi eskiden beri üzerinde durulan bir konudur. Grameri şekil esasına göre öğretmek, dilin tam olarak anlaşılmasını sağlamaz. Gramer şekil açıklaması değildir çünkü. Aynı şekil bazen birden fazla kategori ifade edebilir. Dil bilgisi öğretiminde en sağlam yol, "fikir grameri" metodudur. Yani, fikir ve düşünce kategorilerini öne alarak öğrenciye ilk önce anlatım ve cümle tiplerini misallerle göstermektir. Kiper de Dilaçar'ı destekleyerek "fikir grameri"nin "şekil grameri"ne feda edilmemesi, öğrenci belleğinde bir dil bilgisi kuralları avadanlığı (kutusu) kurmaktan vazgeçilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü şekil öğretme kaygısıyla içerikten ve anlamdan vazgeçilmesi, dil bilgisi öğretiminin amacına uygun düşmemektedir (Akt.: Çeçen 2008,135).

Dil bilgisi dersi uygulamalarında şu üç aşamanın dikkate alınması gerekir.

1. Öğrenciye kuralın örneklerle, cümlelerle ve metinle sezdirilmesi,
2. Kuralı sezen öğrenciye kural ve tanım hakkında bilgi verilmesi,
3. Kuralı öğrenen öğrencinin öğrendiklerini beceriye dönüştürülmesinin sağlanması esastır.

Geleneksel olarak, dil bilgisi öğretiminde bu üç aşamadan sadece ikincisi ele alınmakta ve öğretim buna göre yapılmaktadır. Bu da öğrencilerin dil bilgisi konularını öğrendikleri hâlde beceriye dönüştürememelerine sebep olmaktadır. Oysa dil bilgisi öğretiminde bu, en kolay aşamadır. Çocuk bunları kitaplardan da öğrenebilir. Diğer aşamaların gerçekleşmesi ve öğrenilenlerin beceriye dönüşmesi için öğretmenin rehberliğine ihtiyaç vardır. Öğretmenlerin meslekî becerileri de burada başlamaktadır.

Öğretmenlerin çoğu dil bilgisini ayrı bir ders gibi düşünmekte, Türkçe dersinin bütünlüğü içinde ona yer vermemektedir. Ders kitabı, defter, yazı tahtası dışında herhangi bir araç-gereci

kullanmamakta ya da kullanamamaktadır. Konular genellikle anlatma metoduna göre işlenmekte, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene gidilmemekte, dil bilgisi bir kurallar yığınıymış gibi hareket edilmekte, ezberci bir tutum izlenmekte, uygulamaya yer verilmemektedir.

İlköğretim ve ortaöğretimdeki dil bilgisi dersinde, öğretmen kural söylememeli, birçok örnekten yararlanarak, çocukların gözleri önünde kuralların oluşum tarzını açıklamalıdır. Kuralı öğrenci kendi bulduktan sonra tanım bir sonuç olarak öğrenciye verilmelidir.

Dil bilgisi, dille anlatımın şekillerini inceler ve belirler; örnekler yaparak ve örnekler göstererek dilin genel ve özel kurallarını ve bu kuralların birbirleriyle ilgilerini ortaya koyar. Bu sayede de dilin daha çabuk, daha düzgün şekilde öğrenilmesi ve kullanılması sağlanmış olur. Bu yoldan öğrenim, gelişigüzel değildir. Çünkü kurallara gerçekten nüfuz etmek isteyen kimse, kelimelerin maddî varlığından hareket ederek bunların derin anlatım değerine erişmeye çalışır. Dil bilgisi öğretimi çalışmaları, milletin zihniyetini, eğilimlerini ve zevkini aksettiren eserlerin ve konuşulan dilin eğilimlerine dayanır (Özbay 2006,145).

Dil bilgisi, genellikle anlama-anlatma etkinliklerinden ayrı olarak bağımsız bir ders olarak görülmekte ve uygulanmaktadır. Bu, dil bilgisi öğretiminin hedeflediği amaçlarına da uymayan bir uygulamadır. Dil bilgisi, bağımsız bir ders olarak değil, okuma-anlama etkinliği ile birlikte yürütülmelidir. Bu dersle ilgili çalışmalar, öğrencilerin anlama, konuşma, yazma becerilerini geliştirmeye yönelik olmalıdır. Öğrencilerin konuşurken ve yazarken yaptıkları yanlışların doğruları gösterilerek yeterince alıştırma yapmaları sağlanmalıdır (Ünalan 2001,141).

Dil bilgisi öğretimi günlük konuşma dilinden bağımsız ele alınmalıdır. Dil bilgisi, çocukların kişisel hayatlarıyla okudukları edebî eserler arasındaki bağı kurguladığından edebî metinlerle yapılmalıdır. Böylelikle öğrenciler, kişisel dil tecrübelerinden hislerini açıklama sürecini keşfeder, kelimelerin anlatım gücünün farkına varırlar (Huchinson vd. 2002, 40).

Dil bilgisi çalışmalarında kullanılacak örneklerin seçkin edebî eserlerden alınmış metinlerden olması ve anlatım birimi olan cümle düzeyinde bulunması gerekir. Bu sayede öğrenci ilişkiler bütünlüğünü kavrayacak ve bildiklerinin yardımıyla bilmediklerine ulaşarak onları sistemleştirecek ve bu yolla kalıcı öğrenme gerçekleşecektir.

Cümle çözümlemelerinden maksat, genelde kurucuları; yüklemi, öznesi, nesnesi, tümleci açıkça belli cümlelerde, o kurucuların altına yüklem, özne, nesne, tümleç yazmak değildir. Önemli olan yüklem- özne, yüklem- nesne, yüklem- tümleç ilişkilerini kavrayarak, bu ögeler arasındaki söz alış verişini görmek, sonra da isimlendirmektir. Önemli olan, öğrencinin doğru, düzgün ilişkiler kadar anlatım bozukluğu olan cümlelerdeki kusurlu ilişkileri de fark ederek kendi yazılarında o yanlışlara düşmemesidir. Yüklem olan sözcük ya da sözcük grubuna yüksek sesle " Kim?, Ne?"; "Kimi?, Neyi?"; "Kime?, Neyi"; "Kime?, Kimde?, Kimden?, Neye?, Neden?, Nereye?, Nerede?, Nereden?" ; "Nasıl?, Niçin?, Ne şekilde?, Ne ile?, Ne zaman?, Hangi sebeple?" sorularını sorarak, doğru cevabı veren kurucu kadar, anlatım bozukluğu sebebiyle cevap veremeyen öge yanlışını görebilmektir (Sağır 2002,55).

Türkçemizin yapı, kural ve imkânlarının öğrencilere uygulamalarla kavratılması ve onlarda Türkçeyi doğru kullanma duyarlığı ve bilincinin oluşturulmasında ana dilinin etkinlikleriyle bütünleşmiş bir dil bilgisi öğretimine önemli görevler düşmektedir (Sever 2000,25).

Modern dil bilimciler, dilde çift eklemliliğin olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Yani dilin bir şekil, bir de anlam yönü vardır. Türkçe öğretiminde dilin bu özelliği göz ardı edildiği için dile ya şekil ya da anlam bakımından yaklaşılmakta bu da dil öğretiminde çelişkilere sebep olmaktadır.

Bütün bunlar Türkçe öğretiminin dil bilimin ortaya koyduğu yeni yöntem ve yaklaşımlarla ele alınması gerektiği sonucunu ifade etmektedir (Özbay 2006,152).

> *"Türkçe dersinin öteki etkinlikleri olan metin çözümlemeleri, kelime, dağarcığının zenginleştirilmesi, okunan metnin dilinin, anlatımının ve türünün incelenmesi, yazılı ve sözlü anlatım çalışmaları da öğrencilerin anlama ve anlatma yeteneklerinin geliştirilmesini amaç edinmiştir. Bu çalışmalar nasıl birbiri içinde, birbirini destekler ve tamamlar biçimde verilecekse dil bilgisi çalışmalarının da bunlarla birlikte, o etkinlikler içinde, onlarla kaynaştırılmış olarak yürütülmesi gereklidir. Türkçenin bu etkinliklerinden, soyutlanmamış bir dil bilgisi öğretimi, 6., 7., 8. sınıflarda, ne kadar iyi yapılırsa yapılsın, çocuğun bir gün kullandığı dil ile ilgisi kurulamamış, ezbere bilgiler hâline getirilmiş birtakım soyut kurallar, soyut tanımlar yığınını öğrencilerin belleklerine zorla aktarmaktan başka bir sonuç vermez (1981 Türkçe Programı 2000,36)."*

Dil bilgisi; dilin düzeni ve kuralları olmanın ötesinde ana dilinin önemli bir parçası olmasından dolayı, dil bilgisi öğretimine gerekli özen gösterilmelidir. Ana dili edinimindeki işlevinden dolayı dil bilgisi, ayrı bir ders olarak okutulmaktan çok Türkçe öğretimi dersinde belli bir bağlam içinde verilmelidir.

6. Örnekten Kurala

Dil bilgisi konularının yalnızca kurallar ve kelime örnekleriyle desteklenerek anlatılması, onların kısa sürede unutulmasına yol açar. Verilen kural ve bilgilerin edebî eserlerden ve yazılı metinlerden seçilen bolca örneklerle desteklenmesi, hem kuralların daha kolay akılda kalmasını sağlar hem de dil bilgisini bir kurallar yığını olmaktan çıkararak okuyucunun edebî zevkinin gelişmesine ve bilgisinin artmasına yardımcı olur (Korkmaz 2003, XXXIII).

Dil bilgisi konularının soyutluktan kurtarılması için tanımdan kurallara, oradan da özelliklere ve örneklere doğru bir çizgi izlenmelidir. Bu yüzden, öğrencinin bildiklerinden yola çıkıp bilinenle bağlantılı bilinmeyeni bulduarak yeni bilgilere ulaşılmalıdır. Ulaşılan bilgilerle planlı ve düzenli ilerlemeyle konular, çeşitlendirilip gruplandırılacak ve sonuçta da kurala ve tanıma ulaşılacaktır. Öğrenci bilgiyi hazır bulmamalı, bilgiye, kurala kendi çabalarıyla ulaşarak davranışa dönüştürmelidir. Biçimi öne çıkaran bir yöntem değil, biçimi işlevle birleştirip karşılaştırmalar yaptırarak somut örneklerle kavratılan bir dil bilgisi öğretimi gerçekleştirilmelidir (Ertekinoğlu 2003,38).

Metin incelemesi sırasında kelimeler, deyimler vb. dil ve anlatım özellikleri üzerinde durulurken, dil bilgisinden o gün işlenecek konu ile ilgili küçük örneklere kısaca öğrencilerin dikkatleri çekilebilir, onlara küçük tespitler yaptırılabilir; metin üzerinde çalışmalar sonuçlandıktan sonra anlatım çalışmalarına geçmeden, yeniden metne dönülerek önceden yapılmış olan tespitler, bir kurala, bir tüme varacak biçimde birleştirilip işlenebilir (1981 Türkçe Programı 2000,36).

Dil bilgisi kuralları, sözden ve yazıdan ayrı, hazır sonuçlar olarak öğretilmez. Böyle bir öğretim ezberlemeye alıştırır, uygulama gücü kazandırmaz. Öğretmen verdiği örneklerdeki benzerliklerden yola çıkarak kurallara ulaşır. Böylece öğretimde gözleme dayanan bir tüme varım yöntemi izlemiş olur. Kuralların öğretiminde öğrenciyi doyuracak, kuralı doğru kullanmaya yetecek derinlikte bilgi verilmelidir. Sorunu açıklayacak, tanıtacak zengin örnekler, değişik durumlar üzerinde çalışılmalıdır (Göğüş 1978,350).

7. Metin ve Cümle

Metin, dil becerilerinin kazandırılmasında ana malzeme olduğundan dil bilgisi de metnin kavranmasında dil becerilerini destekler. Metin incelemelerinde dil bilgisi ile ilgili hususların da sezdirilmesi, iyi bir ana dili eğitimi için şarttır. Böyle bir öğretim etkinliğinde öğrenci, metnin

oluşumunda görev üstlenen dil bilgisi kurallarının farkına varacaktır. Böylelikle hem dil bilgisi konularını sezme yoluyla kavramış olacaktır hem de metnin oluşumunda dil bilgisinin etkisi hakkında bilgi sahibi olacaktır. Böylelikle öğrencide dil bilgisine karşı oluşabilecek olumsuz tavırlar engellenecektir.

Dil bilgisi, „bir dilin içeyişindeki yapısal kuralların bilgisi; yani, ses, biçimbilgisi ve sözdizimi kurallarının bilgisi" ya da „... sözcüklerin ve biçimbirimlerin cümle gibi daha büyük dilsel birimler oluşturduğu kurallar dizgesi" gibi benzer biçimlerde tanımlanmaktadır. Dil bilgisi bu tanımlardaki biçimiyle ele alındığında, dil bilgisi öğretimi de salt dildeki seslerin, biçimbirimlerin, sözcüklerin ve cümleleri oluşturan kuralların açıklanmasından öteye gidemez. Dil bilgisel yapılar biçim ve kurallardan oluşsa da bu yapılar, iletişimde bir „anlam" ifade etmek için uygun bağlamlarda kullanılırlar. Yabancı dilde dil bilgisi öğretiminin amacını, dil bilgisi kurallarının gerçek yaşama aktarılması yani, bu kuralların o dilde bir anlam aktarmak için iletişim kurarken kullanılması olarak belirlersek „dil bilgisi" ve „iletişim" arasında bir köprü kurmak durumunda kalırız (Cem 2005,11). Dilde iletişimi ve bağlamı oluşturan asıl unsur, cümle ilişkileriyle onun üst birimi olan metindir. Hatta yapılan son dil bilim çalışmaları metinleri de yeterli görmemekte metinlerarasılık kavramı üzerinde durmaktadır.

Söz bölüklerinin karşısında, özne, nesne, tümleç gibi cümle ögeleri de ayrı ayrı ilişkiler meydana getirir. Bunlar, mantığa dayanan statik dilin değil, anlatış psikolojisine dayanan dinamik sözün parça ve sınıflarıdır. Aristo ve Kant felsefelerinde, fikir, kategori denilen belli kalıplara döküldükten sonra anlaşılıp birer kavram hâline geldiği gibi, dilde de söz, gramer kalıplarına dökülerek düşünülür, söylenir, aynı şekilde de kavranır (Dilâçar 1971,94).

Aradan binlerce yıl geçtiği hâlde, anlatımda sözün ve cümlenin değeri değişmemiştir. Hâlâ cümle hâlinde düşünüyor ve cümle hâlinde anlatıyoruz. Meydana gelen biricik değişiklik, anlatımın, yani cümlenin, kelimelere bölünebilir bir duruma gelmiş olmasıdır. Fakat bu durum, gramerde ilk konu olarak kelimelerin ele alınmasını gerektirmez, çünkü bir dil ana dili olarak konuşulurken bu çözümleme yapılmaz. Kelimeler ancak cümleye girip görev aldıkları zaman tam ve kesin bir değer kazanır. Onlar, bir dilin kelime hazinesinde, içleri gizli güçle dolu, fakat görevleri belirsiz ve genel olarak bir kavram ya da fikir anlatan durağan varlıklardır. Bu durumda olan kelimeler, kılçalarda ayrı ayrı koğuşlarda görevsiz olarak bekleyen birer ere benzer. Cümleye girdikleri zaman ise bir dizilişi sistemine ve karşılıklı bağıntı esasına göre cephede görevlendirilmiş bir bütünün dinamik ögeleri olurlar. Cümlede tüm ögeler arasında zincirleme bir bağ vardır. Ögeler hem birbirlerine bağlıdır hem de kendi içlerinde bir bütündür. Ögeleri oluşturan söz öbekleri arasında da zincirleme ve bağlı olunan yönetici bir element vardır. Cümle kurmak, kelimeler arası bağdaşıklığı gerçekleştirerek cansız kelimeler yığınına hayat vermek demektir. Bir cümleyi anlamak ise içerdiği çeşitli kelimeleri birleştiren bağları kavramak demektir (Eker 2003,354).

Cümle, kurgusu bakımından dil bilgisinin bütün konularının rahatlıkla anlatılacağı bir nitelik taşımaktadır. Özellikle ilköğretimde yapılan dil bilgisi uygulamalarında ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve anlam bilimle ilgili konular ele alındığından, bu alanları ilgilendiren bütün konular cümleyle verilebilmektedir. Ayrıca öğretilen konuların öğrencinin anlama ve anlatma becerilerinin gelişmesine katkısının olması gerekir. Kelimeler ve kelime grupları ancak cümle içinde bir anlam çerçevesi oluşturduğundan cümle olmadan anlam ilişkisi kurulması mümkün değildir. Hatta edatlar ve bağlaçlar gibi kimi görevli dil bilgisi konuları ancak cümle içinde ortaya çıkmaktadır.

Cümle çözümlemeleriyle kelimelerin ve eklerin görev, şekil ayrımları ortaya çıkar. Çözümlemelerde sadece şekle bağlı kalmak doğru olmaz. şekil, kendini apaçık gösteren bir

belirtidir; asıl önemli olan çekimin görevidir. Mesela; "Kalemle yazıyorum." ve "Annemle sinemaya gittim." cümlelerindeki –le eklerinden birincisi aletlik durumun, ikincisi ise birliktelik durumun değerini verir. Şekle dayanmayan görevleri unutmamak, bunları da meydana çıkarıp adlandırmak gerekir. Bu da ancak kullanım ile mümkündür. Mesela; beş saat ile saat beş, karı koca ile kocakarı, "Kim vali oluyor?" ile "Vali kim oluyor?" çiftleri arasındaki farklar şekle değil, sıraya dayanır.

Dil bilgisi öğretimindeki bir başka sıkıntı da morfolojinin sentaksla bağlantısının kurulmamasıdır. Her şeyden önce cümlenin ana unsuru olan yargının tespiti için ek bilgisine ihtiyaç vardır. Kip, şahıs, hâl, fiilimsi eklerinin cümleleri çözümleyebilmek için öncelikle öğretilmesi gerekir. Bu ekler bilinmeden çözümleme yapılamayacağı gibi bunların öğretilebilmesi de ancak bunları cümle içerisinde göstermekle mümkündür (Öztürk 2004,689). Özellikle isim hal ekleri isimlerin diğer kelimelerle ilişkilendirilerek cümlenin anlam kazanmasını sağlayan temel vasıtalar olduğu örnek metinlerle sindirilerek öğretilmelidir.

Anlatım çalışmalarında da öğrencinin cümlenin ögelerini bilmesi çok önemlidir. Özellikle konuşma bozukluklarının bir kısmında öğrencinin cümlenin ögelerini bilmesi, bu kusurların giderilmesinde olumlu katkılar sağlayacaktır. Okuma esnasında nefes kontrolü sağladığımız ve cümlenin anlaşılması için onu böldüğümüz noktalama işaretlerinin yerini konuşmada duraklar almaktadır. Özellikle çoğu öğrencide görülen hızlı konuşmaya bağlı olan vurgusuz konuşma, nefes kontrolünü sağlayamama, hece ve ses yutumlarının önlenmesinde durakların büyük bir önemi vardır. Bunlar öğrenciye öğretilerek dil becerilerinin kazanılmasındaki etkileri uygulamalı olarak verilmelidir. Dil bilgisi öğretiminde yöntem ve teknik belirlenirken öğrenci merkezli bir eğitim amaçlanmalıdır. Öğrenci merkezli eğitimde öğretilenlerle ilgili bir problem ortaya konur. Öğrenciler, konuyla ilgili durumları inceleyerek ve üzerinde tartışarak düşünceler üretir. Öğretmenin rehber olduğu bu ortamlarda öğrenciler, kendi fikirlerini ortaya koyarlar. Karşıt fikirler gündeme geldiğinde öğrencide kendi eksikliğini tamamlamak için daha fazla bilgi edinme ve sorulara mantıklı cevaplar arama hevesi uyanır (Barın ve Demir 2006, 227).

Cümlenin ögelerinin öğrenciye verilmesinde bu ögelerin anlama ve anlatımdaki özelliklerinin de verilmesine dikkat çekilmelidir. Aksi takdirde verilen bilgiler, kuru ve ezber bilgi olmakla kalır. Anlama etkinliklerinde cümlenin ve metnin anlaşılmasında bunların parçalarla verilmesi gerektiği vurgulanır. Zihin, bir mesajı bütün olarak algılamak yerine onları bölümlendirerek algılamaya yatkındır. Öğe cümlenin veya metnin algılanmasında cümlenin ögeleri bütünün parça parça algılanmasına yardımcı olur. Özellikle okuma becerilerinin geliştirilmesinde cümlenin ögelerinin üzerinde durmak gerekir. Okuma esnasında yapılan duraklarda noktalama işaretleri ile kelime öbeğinin bittiği yeri gösteren cümlenin ögeleri belirleyicidir.

8. Konuların İşlevselleştirilmesi

Dil becerilerinin (okuma, yazma, konuşma, dinleme) gelişimi temelde iyi bir dil bilgisine dayanmaktadır. Nitekim bilgi olmadan becerinin belirli bir seviyenin üstünde gelişemeyeceği unutulmamalıdır. Bu nedenle öğrencilerin iyi bir dil becerisine sahip olmasını isteyen eğitim sistemi, öncelikle öğrencilerine temel dil bilgisi kurallarını işlevsel biçimde kavratmakla işe başlamalıdır.

Yabancı dil öğreniminde de o dilin gramatikal özelliklerinin sezilmesi ve ona göre öğrenilen yabancı dile bir bakış açısı kazandırılması gerekir. Dolayısıyla, bir dilin işleyiş sistemini kavramak ancak dilin gramer yapısını bilmek ile mümkündür. Kişinin öğrendiği yabancı dilin işleyiş sistemini kavraması da ancak ana dilinin işleyiş sisteminin kavranmasıyla mümkündür. Bu, yabancı dilin gramer metoduyla öğretilmesi demek değildir, sadece gramerine hâkim olunan dilin öğrenilmesi daha kolay ve kalıcı olacaktır. Türkiye'de yabancı dil yıllarca öğretildiği hâlde bunun öğretilmemesinin altında yatan sebep, iyi bir ana dili eğitimi verilememesidir.

Ezbere dayalı dil bilgisi öğretiminin amacına ulaşamayacağını vurgulayan Quandt (1983), gramer bilmenin, gramerin kendisi hakkında bir şeyler bilmek olmadığını; dilin nasıl işlediğini, tecrübe ve kullanımlarla bilmek olduğunu belirtirken dilin işlevine dikkati çekmektedir. Önemli olan kural bilmek değil, dili doğru kullanabilmektir.

Dil bilgisi işlevsel hâle getirilmeyince soyut kalmakta, verilenler kalıcı olamamaktadır. Dil bilgisi öğretiminde işleve dikkat edilmelidir. Fakat geleneksel dil bilgisi öğretiminde ve öğretmenlerin genelde kullandıkları öğretim yöntemlerinde dil bilgisinde göreve dayalı tanımlardan hareket edildiği görülmektedir. Dil bilgisi kazanımlarında kuralların işlevi sezdirildikten sonra görev tanımı yapılmalıdır. Mesela kelime türü öğretiminde soyut bir şekilde kelimenin türü hakkında bilgi verilmesi ve bu kelimelerin görevlerine göre adlandırılması yanlıştır. Çünkü kelime ancak cümle içindeki kurgusuyla ve işleviyle görev ismini alabilir. Aynı kelime modifier (anlama değişiklik vermek) (Dilâçar 1971,94) olarak farklı görevler üstlenebilir. Bu yüzden kelimelere şeklî bakmak yanıltıcıdır ve dil bilgisi öğretiminin temel yaklaşımlarına aykırıdır. Dil bilgisinde işlev; bir kelimenin, ekin ya da ögenin, cümlede oynadığı rol, taşıdığı ya da aktardığı anlam demektir. Şekil ögeleriyle bir ilgisi yoktur. Örneğin, güzel kelimesi "güzel yazı"da sıfat, "güzel yazıyor"da zarf, "bir güzel gördüm"de isim görevindedir. "güzel yazar"da ise görevi hiç belli değildir, cümlenin gelişine bağlı olarak yazan kişimi güzel, yoksa yazma eylemi mi?

İşlevsellik sadece derin yapıda anlamın çözümlenmesi, kelimelerin söz dizimiyle oluşturduğu kelime türlerinin tespitinde değil, eklerin görevleri bakımından da belirleyicidir. –cı ekini meslek yapım eki olarak gösterdiğinizde, Atatürkçüʻyü, inatçıʻyı, balicisini, birinciʻyi, yolcuʻyu, hancıʻyı bu tanımda nereye yerleştirebiliriz? Ek konusunda da şekilden ziyade işleve bakmak gerekir. Her ekin şekil değişmediği için aynı görevi yüklendiğini sanmak, dilin kuruluş ve işleyişine aykırıdır. Kelime ve kelime gruplarının çözümlenmesinde eklerin işleyiş sistemleri de ortaya çıkar. Örnekteki söz diziminde şekil özelliklerinin yeri ve işlevi açıkça görülmektedir.

"bir şa-ir dır-var ki ı-yaş-dık in-devir bütün n-u-ruh-u i-şir-n-e ur-dol-dur ve de-el-i-n u-tut-tuk bu elmas ın-bardak sı-ayna-n-ı p-çevre-çe an-vur i-muhit-nin hususi ve li-gölge ü-yüz-ün ecek-gel dan-asır-lar –e-y-öte ta-taze-p ve dinç lar-tı-pırıl de-i-n-hal aks ir-tir-et."

"bir şair var ki yaşa devir bütün ruh şir dol ve el tut bu elmas bardak ayna çevre vur muhit hususi ve gölge yüz gel asır öte taze ve dinç pırıl hal aks et."

Cümlede anlam kurgusunun sağlanmasında eklerin önemi inkâr edilemez. Yukarıdaki örnekte eklerin yerleri değiştirilerek ve ekler tamamen kaldırılarak iki cümle oluşturulmuştur. Görüldüğü gibi cümle anlaşılmamaktadır. Bu da morfolojik özelliklerin cümle kurgusunda ve cümlenin anlam kazanmasında oynadığı rolü göstermektedir. Dil bilgisi öğretiminde öğrenciye bunlar sezdirildiğinde veya öğretildiğinde onun cümleye ve dil bilgisine bakışı değişecektir. Özellikle anlatım çalışmalarında bunlar göz önüne alınarak öğrencinin anlatımına zenginlik katılmalıdır.

Kelimeler ancak cümleye girip görev aldıkları zaman tam ve kesin bir değer kazanırlar. Onlar, bir dilin kelime hazinesinde, içleri gizil güçle dolu, fakat görevleri belirsiz ve genel olarak bir kavram veya fikir anlatan duruk varlıklardır. Bu durumda olan kelimeler, kışlalarda ayrı ayrı odalarda görevsiz olarak bekleyen birer ere benzerler. Cümleye girdikleri zaman ise, bir disiplin sistemine ve karşılıklı bağıntı esasına göre cephede görevlendirilmiş bir tümün ögeleri olurlar (Dilâçar 1961,24).

Dilbilimin dil incelemelerine çok katmanlı yaklaşımının en önemli göstergesi ise, dilde yapı-anlam-işlev boyutlarının, özellikle son dönemde, en başta yabancı dil öğretimi bağlamında,

özenle vurgulanmasında görülebilir. Dilde öncelikle bir yapı düzleminden söz edilmesi doğaldır. Seslerin biçimbirim ve sözcükleri oluşturması belli kurallara bağlıdır; Türkçede büyük-küçük ünlü uyumu, ya da sözcük başında iki ünsüz bulunmaması bu tür kurallardandır. Sözcüklerin de yapısal kuralları vardır; sözgelimi adlar durum ekleri ya da çoğul eki alabilirler, tümcedeki yerleri de bellidir; eylemler içinse zaman, kip ve kişi eki gereklidir. Bu tür kurallar elbette görmezlikten gelinemez. Dil incelemelerinde en az iki boyut daha vardır ancak, ne yazık ki, günümüz Türkçe öğretiminde çoğu zaman bu yapı boyutu ötesine geçilememektedir (Kocaman 2008).

Bütün bunların da dışında, dilbilim son yıllarda, anlamın da ötesinde dil kullanımının üçüncü boyutundan, dil birimlerinin işlevinden söz etmeye başlamıştır. Özellikle 1970'lerden sonra gelişen söylem ve edimbilim incelemelerinde, dil kullanımının amacı, sözcük ve tümcelerin genel anlamları dışında, kişiye ve bağlama dayanan anlamları öne çıkmaya başlamıştır. Kısaca söylemek gerekirse, dille ne yaptığımız, bir sözce ya da tümceyi niye ürettiğimiz en az yapı ve anlam kadar önemli görülmektedir.

9. Sonuç ve Tartışma

Dil bilgisi öğretiminin ana dili edinimindeki katkısı inkâr edilemez bir gerçektir. Bu gerçeğe rağmen uygun yöntemle yapılmayan dil bilgisi etkinlikleri çocuğun dil becerilerine bir katkı sağlamayacaktır.

Dil bilgisi öğretim yöntemindeki en önemli hususlardan biri de dil bilgisinin metinlerden en azından cümlelerden hareketle öğretilmesidir. Özellikle anlama ve anlatma dil becerilerinin gelişmesinde metnin de ötesinde artık metinlerarasılığın gündemde olduğu günümüzde cümle ve metin anlaşılırlığının ve çözümlemelerinin artık tamamlanmış olması gerekir. Bunu da sağlayacak en önemli husus, metnin ve cümlenin dil yapılarının çözümlenmesidir.

Dil bilgisi işlevsel olarak verilmeli, kurallardan tanımlara gidilerek sonunda da öğrenci, özellikle anlatım becerilerinde dil yapılarını kullanacak düzeye getirilerek dil bilgisi öğretimi ezbercilikten uzaklaştırılarak kavranma sağlanmalıdır.

Sağlıklı dil bilgisi öğretimi bireylerin sadece ana dillerindeki yeterliliklerini göstermeyecek aynı zamanda yabancı dil öğrenimine de önemli katkılar sağlayacaktır.

Bütün bunların yanı sıra dil bilgisi öğretim yöntemiyle ilgili alanda yeterli yayın ve araştırma yoktur. Yukarıda belirlenen esasların sınanacağı ve doğrulanıp ya da yeterli görülmeyeceği araştırmalara ihtiyaç vardır.

Dil biliminin dil bilgisi öğretimindeki yerine ve işlevine ilişkin de araştırmalara da ihtiyaç vardır. Klasik dil bilgisi öğretiminden uzaklaşmanın yolu, dilbilim çalışmalarının ortaya çıkardığı yeni uygulama ve teorileri de değerlendirmektir.

Dil bilgisi öğretimi, her düzeyde sesten cümleye bir sıra ile yapılmaktadır. Bunun doğruluğu veya sakıncaları yapılacak araştırmalarla cevap bulmalıdır.

KAYNAKÇA

ADALI, Oya (1983). "*Ana Dili Olarak Türkçe Öğretimi Üstüne*". **Türk Dili: Dil Öğretimi Özel Sayısı**. Sayı: 379–380.

BARIN, Erol ve DEMİR, Celal (2006). **Türk Dil Bilgisi-1.** Ankara: Öncü Kitap.

BÖREKÇİ, Muhsine (1997). "*Türk Dilinin En Büyük Sorunlarından Biri: Dilbilimin Dil Öğretimine Yansımamış Olması".* **TÖMER Dil Dergisi.** S. 56.

CEM, Ayşen (2005). "*Dilbilgisi Öğretiminde Biçim-Anlamkullanım Üçlüsü: Ders Malzemesi Hazırlama ve Uygulama Önerisi*." **TÖMER Dil Dergisi.** S. 128.

DİLÂÇAR, A. (1961). "*Gramer Öğretiminde Metot."* **Türk Dili**. S.116.

DİLÂÇAR, A. (1971). "*Gramer."* **TDAY Belleten 1971.** Ankara: TDK Yay.

EDİSKUN, Haydar (1988). **Türk Dilbilgisi.** 3. Baskı İstanbul: Remzi Kitabevi.

EKER, Süer (2003). **Çağdaş Türk Dili.** 2. Baskı.Ankara: Grafiker Yay.

ERDEM İlhan (2007). "*Öğretmen Görüşlerine Göre Dil Bilgisi Konularının Öğretilme Güçlükleri.*" **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**. C: 6. S: 1.

ERDEM, İlhan (2007). **İlköğretim II. Kademede Dil Bilgisi Öğretiminin Sorunları Üzerine Bir Araştırma.** Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ERTEKİNOĞLU, Servet (2003). **Türkçe Derslerinde Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi.** İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

FROMKİN, V. and ROMDAN, R. (1983). **An Introduction to Language**.

GÖĞÜS, Beşir (1978). **Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi,** Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

HARTELL, P. (1985). *Grammar, Grammars, and the Teaching of Grammar*. **College English**. Volume: 47.No: 2. February.

HUDSON, R. (1992). Teaching Grammar: A Guide fort he National Curriculum. Oxford. Blackwell.

HUTCHİNSON, D. ; McCAVİTT, S.; KUDE, K.; VALLOW, D. (2002). **Improving Student Achievement Through Grammar Instruction**. Chicago, Illinois:St. Xavier University, May.

İŞCAN, Adem **(2007).** "*İşlevsel Dil Bilgisinin Türkçe Öğretimindeki Yeri"* **Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,.** S.1. s. 253-258.

İŞCAN, Adem ve KOLUKISA, Hamza (2005). **İlköğretim İkinci Kademede Dil Bilgisi Öğretiminin Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri**. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt:5. S.1.

KAMADAN, M. (1969). *Ortaöğretimde Dilbilgisi Sorunu*. **Türk Dili**. C. XX. S. 216. Eylül 1969.

KARADÜZ, Adnan (2007). "*Dil Bilgisi Öğretimi"*. **İlköğretimde Türkçe Öğretimi** (Editör:Ahmet Kırkkılıç ve Hayati Akyol) (ss. 281-308). Ankara: PegemA Yayıncılık.

KOCAMAN, Ahmet (2008). **"***Dilbilim, Türkçe öğretimi ve ötesi"* **Türk Dili Dergisi**. Cilt 22 Sayı:127 Temmuz Ağ-2008

KORKMAZ, Zeynep (1995). *Ön Söz*. **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı.** Ankara:TDK Yay.

KORKMAZ, Zeynep (2003). **Türkiye Türkçesinin Grameri (şekil Bilgisi).** Ankara: TDK Yay.

MEB. (2000). **İlköğretim Okulu Ders Programları Türkçe - Yazı Programı 6-7-8.** İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

MESKHİ, A. (2002). **Systemic Approach in Teaching Grammar to Adult Learners**. ERİC. ED 468 601.

MURCİA, M. C., HİLLES, S. (1988). **Techniques and Resources In Teaching Grammar.** Oxford: Oxford University Press.

ONAN, Bilginer (2005). İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Öğretiminde Dil Yapılarının Anlama Becerilerini (Okuma/Dinleme) Geliştirmedeki Rolü. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ÖZ, M. Fevzi (2001). **Uygulamalı Türkçe Öğretimi.** Ankara: Anı Yayıncılık.

ÖZBAY, Murat (1997). "*Test Türü İmtihanların Türkçe Öğretimindeki Yeri*." **Bilge**. Kış 11.

ÖZBAY, Murat (2006). **Özel Öğretim Yöntemleri II**. Ankara: Öncü Kitap.

ÖZTÜRK, Erol (2004). "*Cümle, Kelime Grupları ve Kelime Öğretimi*" **Türk Dili**. S. 635. Kasım 2004.

QUANDT, J.I. (1983). **Language Arts for the Child**. Prentice-Hall, Inc. Engleood Cliffs. N.J. 07632.

SAĞIR, Mukim (2002). **İlköğretim Okullarında Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

SEVER, Sever (2000). **Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme.** 3. Baskı. Ankara: Anı Yayıncılık.

ÜNALAN, Şükrü (2001). **Türkçe Öğretimi.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

ÜSTTEN (USLU), Aliye (2004). "*Dil Bilgisi Öğretimi İle İlgili Yaklaşımlar Ve Tartışmalar*."**Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**. S. 56.

YAPICI, Mehmet (2004). "İlköğretim dilbilgisi konularının çocuğun bilişsel düzeyine uygunluğu", *İlköğretim-Online, 3*(2), 35-41, [Online]: http://ilkogretim-online.org.tr

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1071-1086, TURKEY

MODERN AZERBAYCAN EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINDA TÜRKÇE MES'ELESİ

Ali EROL•

ÖZET

Türkçenin edebî dil olarak kullanılması yönündeki gayret ve çalışmalar, tıpkı bizde olduğu gibi Azerbaycan kültür sahasında da sancılı bir seyir izlemiştir. Uzun yıllar Arap ve Fars etkisi altında kalan Azerbaycan edebiyatında XVII. yy'da Molla Penah Vagıf ile başlayan halkçı yaklaşımlar, özellikle XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren Ahundov, Zerdabî ve Şirvanî gibi isimlerle daha organize ve sistemli bir yapıya kavuşmuştur.

Bununla birlikte Azerbaycan'da ana dili kavramının daha yoğun bir şekilde vurgulandığı dönem XX. yy.'ın başlardır. Bu gelişmede şüphesiz ki 1905 Manifestosu'nun yarattığı hürriyetçi atmosferi fırsat bilerek harekete geçen "Maarifçiler"in rolü büyük olmuştur.

Aynı dönemde edebî sahada da daha çok Molla Nasreddin grubunun temsil ettiği "halk dili" tezi ile, Füyûzat yazarlarının savunduğu "İstanbul Türkçesi" tezi ekseninde yapılan "edebî dil" tartışmaları, Azerbaycan Türkçesinin yabancı unsurlardan temizlenmesi yolunda önemli kazanımlar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Edebiyatı, Edebî Dil, Molla Nasreddin, Füyûzat.

THE ISSUE OF TURKISH DURING THE INITIAL YEARS OF MODERN AZERBAIJANI LITERATURE

ABSTRACT

Efforts and endeavours towards using Turkish as the language of literature in Azerbaijan were arduous and painful as in Turkey. Populist approaches starting with Molla Penah Vagıf in the 17th c. and particularly the efforts of Ahundov, Zerdabi and Şirvani in the second half of the 19th c. afforded a more organised and systematic quality for Azeri literature, which was under the Arabian and Persian influence for many years.

However it was not until the beginning of the 20th c. that we see an emphasis on the concept of mother tongue in Azerbaijan more extensively than before. Apparently the role and contribution of "Maarifçiler", who were quick to work hard by taking advantage of the liberal atmosphere induced by the 1905 Manifest, was important.

The period witnesses a debate between "public language" supported by Molla Nasreddin group and "Istanbul Türkçesi" supported by writers of Füyuzat as to what the language of literature should be. Such discussions and works contributed to the elimination of foreign elements in Azerbaijani Turkish.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Azerbaijani Literature, Literary Language, Molla Nasreddin, Füyuzat.

• Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: alierol2@yahoo.com

Giriş

Kendi geleneksel yapısı içerisinde geliğimini sürdüren Halk edebiyatı bir tarafa bırakılırsa, Azerbaycan edebiyatı, tıpkı bizde olduğu gibi, Klasik kültür ve Batı olmak üzere temelde iki önemli tesir merkezi altında şekillenmiğtir.

Bilindiği üzere Azerbaycan'da VII. yy'dan itibaren idarî yapının Arap hâkimiyetine geçmesi ile birlikte kültürel anlamda bir yabancılağma eğilimi başlamığ, X. ve XI. yüzyıllarda eserlerin çoğu Arapça ya da Farsça olarak kaleme alınmaya başlanmığtır.

Klasik edebiyat olarak adlandırdığımız bu anlayığ zaman zaman gösterilen bazı bireysel tepkiler dığında varlığını XIX. yy'ın ikinci yarısına kadar devam ettirmiğtir. Söz konusu süreçte Türkçenin edebî dil olarak geliğtirilmesi adına alınan mesafe birkaç cümle ile şu şekilde özetlenebilir.

Harzemşahlar, Moğollar ve ardından Timurluların Azerbaycan sahalarına inmeleri ile bölgede artan Türk nüfusu, XIII. yy'dan itibaren Azerbaycan'da hem siyasî, hem de kültürel anlamda önemli geliğmeler yaşanmasına neden olur. Özellikle Türkçeyi resmî devlet dili olarak kabul eden İlhanlılar döneminde Türkçe sadece Türk köylerinde değil, çağın medeniyet merkezleri sayılan Tebriz, Şiraz, Hemedan gibi bölgelerde de büyük rağbet görmeye başlar. Bu dönem aynı zamanda şiirlerinde Hasanoğlu (Pûr Hasan) mahlasını kullanmığ olan Şeyh Özzeddin'in Türkçeyi edebî dil olarak kullanma geleneğini başlattığı dönemdir. Esferayanî Türkçe şiirleri tespit edilmiğ ilk Azerî şair olarak bilinmektedir[1].

Eserlerinde Azerbaycan Türkçesini bütün zenginliği ile kullanmığ olan Kadı Burhaneddin (1344-1398)'in ardından Türkçenin genel anlamda edebî dil olarak içerlik kazandığı önemli bir dönem şüphesiz ki Safevîlerin hâkimiyet yıllarıdır. Safevî Devleti döneminde (1502-1524) yönetimin daha çok Türk kökenlilerden oluğması ve şah İsmail Hataî (1486-1526)'nin bireysel gayretleri, millî kültür kaynaklarının değerlendirilmesi adına önemli bir fırsat olmuştur. Yazdığı şiirleri ile Türkçecilik cereyanını da başlatacak olan Hataî zamanında, Türkçe, resmî dil kabul edilmiğtir. Azerbaycan Türkçesinin edebiyat dili olarak geliğtirilmesi adına son derece önemli bir misyon üstlenmiğ olan Fuzûlî (1494-1556) de yine bu dönemde yaşamığtır.

Safevîler Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan iç karığıklığın ardından XVIII. yy'da İran'a karşı kuzeyde başlatılan bağımsızlık hareketleri sonucu Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Talığ, Bakû, Nahçıvan, Şirvan, Hoy gibi bölgelerde hanlıklar kurulmuştur. Bu süreç önemli sıkıntılara yol açmakla birlikte kültürel çalığmalara millî bir ruh kazandırması açısından da oldukça olumlu sonuçlar doğurmuştur. Pek çok şair klâsik mazmunları terk ederek güncel olaylara yönelmiğ, şakir Şirvanî, Şirvanlı Ağa Mesih, Tebrizli Saib, Melik Beğ Avcı, Vâgıf Hüseyin Han gibi isimler çalığmalarında yaşadıkları dönemin tasvirlerine yönelmiğler, Türkçe yazma eğilimi artmığtır. Söz konusu geliğmede Kuba ve Salyan hâkimi Feth Ali Han, Abbas Kuli Ağa Bakıhanlı, Hurşid Banu Hanım, (Natevan) gibi sanatçı tabiatlı hanların da önemli rolleri olmuştur[2].

Sonraki yıllarda halk diline, şekil, ifade ve üslûp açılarından Halk edebiyatına dönüş esasına dayanan çalığmalarla birlikte Türkçe, çoğu zaman "ana dili" vurgusu ile, edebî eserler açısından önemli bir kriter olma özelliği kazanmaya başlamığtır. Bu yönde yapılan çalığma ve yaşanan geliğmelere geçmeden önce burada bir tespite yer vermeyi uygun görüyoruz:

[1] Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE, Ayyıldız Matb., Ankara 1976, s. 466.

[2] Yavuz Akpınar, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, İstanbul-1994, s. s. 31-32

Azerbaycan edebiyatının yeniden yapılandırılmaya başlandığı ileriki yıllarda, dil adına geçmişte yaşanan olumsuzlukları sorgulayan Abbas Sehhet, o dönemde Arapça ve Farsçaya olan eğilimin tamamen anlamsız bir kompleksten kaynaklandığını belirtir. Bu geleneğin milleti açısından bir zafiyet olduğunu ifade eden yazar, medeniyet seviyesi yüksek kabul edilen milletlerin kültürüne, diline hayranlık duyulduğunu, İbn-i Sina, Farabî gibi dâhilerin Türk oldukları halde eserlerinin çoğunu Türkçe yazmadıklarını, kendilerini takip edenlerin de genellikle Farsçaya yöneldiklerini vurgularken büyük bir sitem içerisindedir[3]. Şair yine bir şiirinde de bu yöndeki düşüncelerini şu dizeleri ile dile getirir:

Türk dilile tereqqi étmek bize mehaldir,
Menfeet yox, boş şéydir, ancaq böyük zevaldır [4].

Abbas Sehhet'in eleştirdiği içte bu bakış açısı XVII. yy'ın sonlarına doğru kırılmaya başlamıştır. Nizami Xudiyev bu kırılma takvimini, Azerbaycan edebî dilinin millî dil anlayışı çerçevesinde şekillenme sürecini verirken şu şekilde bir kronoloji ortaya koyar:

1. *XVII-XVIII esr.*
2. *XIX esr.*
3. *XX esrin evvelleri*
4. *XX esrin 20-30-cu illerinden sonraki merhele* [5].

Yukarıdaki tabloda da vurgulandığı üzere Azerbaycan edebiyatında XVII, özellikle de XVIII. yüzyıl dil konusunda daha bilinçli bir tavrın oluşmaya başladığı dönemdir. Bu konudaki öncü isim ise şüphesiz ki Molla Penah Vâgıf'tır (1717-1797). Şiirlerinde şekil, ifade ve üslûp açılarından Halk edebiyatı geleneğine yönelen Vagıf, böylelikle Azerbaycan Türkçesinin Arapça ve Farsçadan arındırılması adına ilk adımı atmış olur. Edebiyat tarihlerinde "Mahallî Klâsisizm Hareketi" olarak da tanımlanacak olan bu hareket çağdaşı ve arkadaşı Molla Veli Vidadî (1709-1809) tarafından ekolleştirilecek, Kazımoğlu'nun ifadesi ile Azerbaycan edebiyatında "çiçeklenme dönemi" bu tarihlerden itibaren başlayacaktır [6].

Aynı konuda daha sistematik ve bilinçli çalışmalar ise XIX. yy'ın ikinci yarısında Mirze Feteli Ahundov'dan gelir. Modern Azerbaycan edebiyatının temel esaslarını belirleyecek olan Ahundov, özellikle tiyatroları ile "ana dili" ile de sanatsal çalışmalar yapılabileceğini ortaya koyar[7]; aynı amaç doğrultusunda Türk alfabesinin yeniden düzenlenmesi için ilk çalışmaları başlatır[8]. Onun açtığı yolda ilerleyen, Necef Bey Vezirov, yine aynı dönemlerde kaleme aldığı Türkçe eserleri ile edebî dilin zenginleşmesi adına önemli katkılar sağlar.

XIX. yy'ın ikinci yarısında Azerbaycan'da Türkçe bilincinin gelişmesinde önemli rol oynayan bir diğer isim şüphesiz ki Hasan Bey Melikzâde Zerdabî (1837-1909)'dir. 1875 yılından itibaren Türkçe olarak yayınladığı "Ekinçi" gazetesi ile ana dili mes'elesini gündeme taşıyacak olan Zerdabî, bu konuda kendinden sonrakilere yol açması bakımından da önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Her ne kadar genel yayın ilkeleri ve içerik açısından farklı yaklaşımlar hatta karşıtlıklar söz konusu olsa da[9], 1905'e kadar Türkçe yayın izni alabilen dört gazete[10], yayın dilleri

[3] Abbas Sehhet, **Eserleri II**, Azerbaycan Dövlet Neşr.,Bakı-1976, s. 45.
[4] Memmed Memmedov (Hazırlayan), **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, Yazıçı, Bakı-1988, s. 322.
[5] Nizami Xudiyev, **Azerbaycan Edebi Dili Tarixi**, Yargıcı Ofset, Ankara-1997, s. 5.
[6] Samir Kâzımoğlu, **Türk Toplulukları Edebiyatı I**, Ecdâd Yay., Ankara-1994, s.125.
[7] Geniş bilgi için bk: E. Demircizade, "Mirze Feteli Axundovun Dramaturgiya Dili", **M.F Axundov Meqaleler Mecmuesi**, (Haz: Nadir Memmedov), Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası Neşr.,Bakı-1962. s. 188-202
[8] Geniş bilgi için bk: Samir Kazımoğlu, "Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Tarihinden", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, Kültür Bakanlığı C.2, Ankara-Ocak 1994, s. 91-98
[9] Mitat Durmus, "Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve „Molla Nesreddin Dergisi", **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008, s. 358 (http://turkishstudies.net/ E.T: 7.01.2011)

ile bu sürece katkı sağlamışlardır. İlk olarak 1879'da Tiflis'te Hacı Seyid Efendi Ünsüzâde tarafından çıkarılan haftalık "Ziya" ve "Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884)"'nin yayın dili Azerbaycan Türkçesi olmuştur. Sonrasında Celâl Ünsüzâde'nin yayınladığı "Keşkül (1883-1891)" ise Rusça ve Farsça makalelere de yer vermekle birlikte yayın dili olarak yine Türkçeyi tercih etmiş, "Ziya"ya göre daha açık bir dil politikası benimsemiştir[11].

1903'te Mehmet Ağa Şahtahtlı, tarafından Tiflis'te yine Türkçe yayınlanan "Şark-i Rus" ise, Celil Memmedkuluzâde, Mirze Elekber Sabir, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzâde, Memmed Seid Ordubadî, Elikulu Gemküsar, Eli Nazmi gibi pek çok isim için ilk kalem tecrübelerinin edinildiği bir yayın organı olmuştur.

Maarifçi Çalışmalar

Gerek edebî, gerekse pedagojik faaliyetlerinde Türkçenin yaşatılıp yüceltilmesi adına önemli gayretleri olan Abdulla Şaik bir çalışmasında medeniyetin anahtarı olan dilin, yazarların elinde olduğunu vurgulamaktadır[12].

Bu vurgudan da anlaşılacağı üzere XX. yy'ın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan'da dil bilinci konusunda aydınları harekete geçirecek ilk unsur medeniyet ve terakki kaygısı olmuştur. Dolayısıyla bu konudaki ilk adımlar da, sonraki yıllarda "Maarifçiler" olarak adlandırılan ve gelişmenin temel şartını eğitim sahasında yapılacak düzenlemelere bağlayacak olan aydınlar tarafından atılacaktır. Özellikle 1905'te ilan edilen "Hürriyet Manifestosu"nun ardından yeni müfredat programlarının hazırlanması, millî sınıflarının oluşturulması ve hepsinden önemli olarak eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi adına atılan adımlarda da rehber isimler yine onlar olacaktır. Bu arada söz konusu süreçte, 1881'den itibaren Kazan, Taşkent, Ufa ve Bakü gibi merkezî bölgelerde Türkçe eğitim taleplerinde bulunan Gaspıralı'nın da, bu yöndeki çalışmalara büyük katkılar sağladığını belirtelim. Zira 1905'e kadar Azerbaycan'da düzenli takip edilebilen tek gazete olarak Tercüman, Zerdabî, Ezim Şirvanî, Hebib Bey Mahmutbeyli, Sultan Mecit Ganizâde gibi konuya duyarlı isimler için önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

Dil ve eğitim açısından konuyu değerlendirdiğimizde Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk ders kitabı olan "Müntehabat" ın Ahundzade'nin hocası Mirza Şefi Vazıh (1794-1852) tarafından kaleme alınmış olduğunu görürüz [13]. Aynı yıllarda dil konusundaki kaygılarını Ekinçi ile gündeme taşıyacak olan bir diğer isim Zerdabî ise Türkçe eğitim konusundaki çalışmaların Türkçeye içerlik kazandıracağı inancı içerisinde[14] öğretmenlere yönelik programları ve tavsiyeleri ile gelişim süreci açısından önemli rol oynamıştır.

Yazıları ile Ekinçi'nin yayın politikasında da hayli etkili olan Seyyid Ezim Şirvanî, 1869 yılında Şirvan'da açtığı okulda pozitif bilimlerle birlikte Farsça ve Rusça yanında Azerbaycan Türkçesi dersleri okutmuştur[15]. Bir başka eğitimci olan Mehemmed Sıdkî, Nahçıvan'da açtığı bir okulda öğrencilerine Türkçeyi öğretmeyi temel görev bilmiş, kendi ders kitaplarını kendisi hazırlamıştır. Türkçe hakkındaki kaygılarını *"Bu dil bir libasa benzeyir ki, güya pambığı Türkistan'da ekilib, ipliyi İran'da eyrilib, rengi Erebistan'da verilib, özü de Azerbaycan'da*

[10]Ağaferi Zeynalov, "Keçen Esrin 90. İllerinde Azerbaycan Dövr-i Matbuatı Uğrunda Mübarize", **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri**, Elm Neşr.,Bakı-1979, s. 202.

[11]Kamal Talıbzade, **Azerbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi** (1800-1920-ci İller) Maarif Neşr.,Bakı-1981, s.90.

[12]Abdulla Şaiq; "Yazıçılarımızın ve Dilçilerimizin Şeref Şöyi", **Edebiyyat ve İncesenet Qezeti**, III. International, Bakı-24 Aprel 1944.

[13] Yavuz Akpınar, **age**, s. 48

[14] Hesenbey Melikzâde Zerdabî, "Açıq Mektub", **Heyat Qezeti**, No:35, Bakı-14.2.1906.

[15]Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", **Türk Kültürü**, Nu: 18, Ankara-1964, s.131.

tohunub, Rusya'da ise gümrüklenibdir"[16]. Şeklindeki sözleri ile ortaya koyan Sıdkî, Paşa Sultanof ile birlikte Azeri Türkçesi-Farsça-Rusça bir sözlük de hazırlamış ancak bu çalışmasını bastıramamıştır[17].

Türkçenin yeniden yapılandırılması ve yazı dili olarak yaygınlaştırılması için yoğun çaba harcayan bir diğer eğitimci de Feridun Bey Köçerli'dir. Yazar, öğretmenlik yaptığı dönemlerde Zöhrabzade ile birlikte "Ta'lim-i Lisan-ı Türki adlı bir ders kitabı yayınlamıştır[18].

Eğitimci yazarların gayret ve çalışmaları 1905 Manifestosu ardından girilen yeni dönemde de devam etmiştir. 1906'da temel konulardan birinin "dil ve eğitim" olduğu I. Muallimler Kurultayı' toplanmış, "İkinci Yıl", "Üçüncü Yıl","Yeni Türk Elifbası" gibi kitaplar hazırlamak üzere aralarında Hasan Bey Zerdabî, Feridun Köçerli, Mahmud Beyova, Süleyman Sani ve Abdulla Şaik gibi isimlerin bulunduğu bir komisyon seçilmiştir. İlk Türkçe-Rusça sözlük yine bu dönemde, 1907'de U. Hacıbekov tarafından hazırlanmıştır[19].

1906 Ağustosunda Nijini-Novgorod'da düzenlenen "III. Umum Rusya Müslümanları Kongresi"nde de eğitim dili ve Türkçe adına önemli kararlar alınmıştır. Söz konusu kongrede Gaspıralı İsmail, Sadri Maksûdi (Arsal), Mirza Cafer Topçubaşı, Akçuraoğlu Yusuf ve Fatih Kerimî gibi fikir ve kültür adamlarının yaptıkları görüşmeler sonucu bir eğitim programı hazırlanmış, ilköğretim zorunlu hâle getirilmiş ve son sınıflarda Türkçe eğitim verilmesi karara bağlanmıştır.

Tadeusz Swietochowski, konu ile ilgili olarak Azerbaycan'da özellikle 1905 yılından itibaren eğitim alanında yapılan çalışmalarla okuma yazma oranında büyük artışlar sağlandığını, bu oranın 1914'te iki katına ulaştığını ifade etmektedir[20]. Bize göre bu artışta yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaların önemli payı olmuştur. Ancak hemen ifade edelim ki bu çalışmalar sadece akademik çalışmalarla sınırlı kalmamış, süreç edebî metin örnekleri ile pekiştirilmiştir. Nitekim aynı konuda Türk edebiyatında da benzer bir süreç yaşandığını görürüz. Daha önce pek çok kez denendiği halde Türkçenin sadeleştirilmesi konusunda ilk kez gerçekçi adımlar atan "Genç Kalemler" in temsilcilerinden Ali Canip, bir çalışmasında başarılarının sırrını, pratiğe verdikleri öneme bağlamaktadır. XVIII. yy'ın en ünlü âlim ve şairlerinden Osmanzade Taib Efendi'nin "Münşeat"ında açık ve anlaşılır yazmayı tavsiye ettiğini, daha sonra Namık Kemal'in üç dilden mürekkep bir dil olamayacağı gerekçesi ile Osmanlıcaya itiraz ettiğini, yine arkadaşı Ziya Paşa'nın "şiir ve İnşâ" adlı makalesi ile benzeri görüşleri savunduğunu, ardından Şemseddin Sami, Muallim Naci, Hüseyin Cahit gibi isimlerin maruz kalınan dil istilasından şikayet etmekle birlikte söz konusu kaygıların giderilmesi adına somut adımlar atmadıklarını belirten Canip sözlerini şu şekilde bağlar: *"İşte Genç kalemlerin rolü, bu noktadan başlamak, mücadele etmek ve hemen iddialarının tatbikine geçmek olmuştur."*[21].

Ali Canib'in ifadesi ile "iddiaların tatbiki" ya da Türkçenin sadeleştirilmesi ve edebî dil olarak işlenmesi konusunda ihtiyaç duyulacak olan pratik çalışmalar da, Azerbaycan'da yine daha çok Maarifperver-realistler olarak bilinen bu yazarlar tarafından ortaya konulmuştur. Süleyman Sani Ahundov, Sultan Mecid Genizâde, Reşid Bey Efendizâde, Abdulla Şaik, İbrahim Bey Musabeyov, Mehemmed Garayev, Mirze Mehemmed Ahundov gibi çoğu pedagog ya da öğretmen

[16] Haver Aslan, "Azerbaycan'da Dil Islahatı'nın İlk Öncüleri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** Kazancı Matbaacılık Sanayi, İstanbul şubat 1983, s. 22'den naklen.

[17] Yavuz Akpınar, **age**, 442.

[18] Yavuz Akpınar, **age**, s. 425.

[19] Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999, s. 200

[20] Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev: Nuray Mert), İstanbul-1988, s. 85.

[21] Ali Canip Yöntem, "Yeni Dil Davası", **Yakın Tarihimiz**, C.I, S.12, 1962, s.372.

kökenli olan bu isimler özellikle çocuklara yönelik yaptıkları edebî çalışmalarında, onlara Türkçeyi sevdirme gayreti içerisinde olmuşlardır:

Türk dili bir gözel, şirin dildir,
Onu öğrenmeye hemiyyet édin[22].

Maarifperver realistler yine Eğitim Bakanlığınca düzenlenen faaliyetlerde de aktif rol almışlar, Avrupa'daki pedagojik gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Gerek bilimsel, gerekse edebî çalışmalarında eğitim ve öğretim vurgusu yapmışlar, okulu ve okullaşmayı tebliğ etmişler, didaktik tarzdaki şiirleri ile daha çok çocuk terbiyesi üzerine yoğunlaşarak kendi çizgilerini oluşturabilmişlerdir. Nitekim Mir Celâl onların edebiyat dünyasındaki farklılıklarını edebî çalışmalarında eğitim ve terbiye üzerine odaklanmalarına ve daha çok çocuk edebiyatına yönelmiş olmalarına bağlar[23]. Abdulla şaik'in öğrencisi olan Mirvarid Dilbazi de ileriki yıllarda bu farklılığın özellikle "ana dili" açısından yeni nesil üzerindeki etkilerini açıklarken, söz konusu eserlerdeki sadeliğe ve samimiyete dikkat çekecektir[24].

Molla Nasreddin ve Füyûzat'ın Dil Politikaları

XIX. yy'ın ikinci yarısına kadar Azerbaycan'da ana dili üzerinde yapılan çalışmalar XX. yy'ın başlarından itibaren yaygın bir tavır olarak kendini hissettirmeye başlamış, bu tavır 1905'te ilan edilen Hürriyet Manifestosu ile birlikte millî bir nitelik kazanmıştır. Arat 1905 ile 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar olan yılları "millî-içtimai devir" olarak adlandırır[25]. şüphesiz ki böyle bir adlandırmada başta dil olmak üzere edebiyat ve diğer kültürel faaliyetlerde görülen söz konusu tavrın rolü büyük olmuştur. O yıllarda ortaya konulan kültürel çalışmalara bakıldığında da, izlenecek yolun şekillenmesinde millî bakış açısının önemli bir etken olduğu görülür.

Ancak söz konusu bakış açısı, yine Türk edebiyatında olduğu gibi bazı arayış ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Millî dil ve millî edebiyat konusundaki algı farkından kaynaklanan bu tartışmalara odaklık eden en önemli yayın organlarından biri Molla Nasreddin, diğeri ise Füyûzat olmuştur. Bu çerçevede Molla Nasreddin yazarlarının millî bir dilin ancak halkçı bir tavırla gerçekleşebileceği yönündeki yaklaşımlarına karşın, Füyûzat kadrosu daha çok milliyetçi fikirler doğrultusunda ortak dil olarak "İstanbul Türkçesi" tezini ortaya koymuştur. Xudiyev'in konu hakkındaki tespiti şu şekildedir: *"Satirik –realistlerin lirik-romantiklerden bir ferqi de bundan ibaretdir ki, birinciler, esasen „yerli" dili edebî dil seviyesine qaldırmağa cehd edir, ikinciler ise İstanbul'dan hazır edebî dil getirmeyi tebliğ edirdiler- daha doğrusu, praktik olaraq hemin dilde yazırdılar"*[26].

Azerbaycan Türkçesinin dış etkilerden korunmasında önemli rolü olan Molla Nasreddin, 1906 yılında Ömer Faik Numanzade ve Celil Memmedkuluzade tarafından Tiflis'te yayınlanmaya başlanmıştır. Dergi, kadrosunda yer alan Mirze Elekber Sâbir, Eli Nazmi, Ebdürrehim Bey Hakverdili, Mehemmed Seid Ordubadî, Elikulu Gemgüsar, Selman Mümtaz gibi isimlerle büyük bir okuyucu kitlesi bulmuş, başta Türkiye olmak üzere Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan, Dağıstan, Kırım ve İran gibi geniş bir coğrafyada takip edilmiştir.

Molla Nasreddin'in kurucusu Celil Memmedkuluzade 27 Yanvar 1907 tarihli "Ana Dili" adlı yazısında, Arapça Farsça ifadelerin yoğun olduğu bir diyaloğa kulak misafiri olan annesinin,

[22] Abbas Sehhet, **Seçilmiş Eserleri**, Lider Neşr., Bakı- 2005, s. 152.
[23] Mir Celâl, **Azerbaycan'da Edebî Mektebler** (Haz: Tehsin Mütellimov), Bakı- 2004, s. 316.
[24] Mirvarid Dilbazi, "Xatirelerde Yaşayan İnsan", **Azerbaycan** (Azerbaycan Yazıçılar Birliyinin Aylık Edebî-Bedii Jurnalı), Bakı şeheri Kommunist Neşr. Metb., Bakı-7 İyul 1981, s. 132.
[25] Reşit Rahmeti Arat; "Matbuat", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., C.7, Eski şekil 1997, s.380.
[26] Nizami Xudiyev, **age**, s. 413.

"hangi dille konuşuyorsunuz?"sorusuna karşılık aldığı "ana dili" cevabı karşısında yaşadığı şaşkınlığı anlatır[27].

Basit olmakla birlikte dil bilinci açısından bir vurgu olma özelliğine sahip olan işte bu anekdot, Molla Nasreddin'in izleyeceği temel dil politikasının anahtarlarını verir. Memmedkuluzade, sonraki pek çok yazısında "ana dili" vurgusu yapacak, Farsça ve Rusça yazanları eleştirerek edebî dilin geliştirilmesi ve konuşma diline yakınlaştırılması konusunda son derece duyarlı bir tavır sergileyecektir.

Bu noktada derginin belki de en önemli ismi olan Elekber Sabir'in de gücünü daha çok aynı duyarlılıktan aldığını söylemek mümkündür. Abbas Sehhet onun başlattığı yeni şiirin kabul görmesinde, anlaşılır dil kaygısının son derece önemli rol oynadığını belirtir[28]. Bir şiirinde,

İnteligentik bu ki buhtan değil,
Türkî danışmağ bize şayan değil,
Türkî dili gâbil-i irfan değil,
Biz buna şâ'il olan insanlarığ .
Ay barakallah, ne güzel canlarığ![29]

şeklindeki dizeleri ile aydın geçinenlerin Türkçe konusunda gösterdikleri zafiyetlere işaret edecek olan Sabir'in "halkçı şair" unvanı ile anılmasının en önemli gerekçelerinden birisi de yine ortaya koyduğu bu dil bilincidir.

Gerek Memmedkuluzade'nin gerekse Sabir'in edebi dil konusunda sergiledikleri bu tavır, başta Eli Nazmi olmak üzere, hemen hemen bütün Molla Nasreddin yazar kadrosu tarafından benimsenmiş bir tavırdır. Bu nedenle yukarıda Xudiyev'in de belirttiği gibi, dilde halkçılık ilkesi daha çok Molla Nasreddin kadrosunda yer alan realist yazarların söylemi olarak değerlendirilmektedir.

Ancak hemen ifade edelim ki, edebî dilin, millî edebiyat ve millî dilin halkçı bir bakış çerçevesinde geliştirilmesi gerektiği düşüncesi, realistler yanında bazı lirik romantiklerce de kabul görmüş ve zaman zaman pratiğe aktarılmıştır. Bu tavır, ileriki yıllarda, onların bağlı oldukları edebî akımlar konusunda da farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Memmed Cefer, Mir Celâl Kamran Eliyev Kamal Talıbzâde, Yavuz Akpınar ve Şifan Murat Yıldırım tarafından yapılan ilgili çalışmalarda Cefer Cabbarlı, Abdulla Şaik, Ahmet Cevad, Abbas Sehhet gibi isimler hem realist hem de romantik yönleri ile ele alınmışlar, bazı isimler "maarifperver-realist" kapsamında değerlendirilmişlerdir[30].

Şüphesiz ki bu yönde yapılan tasniflerdeki farklılıkta dil ve üslup konusunda sergilenen tercihlerin rolü büyük olmuştur. Söz gelimi belli çalışmalarından yola çıkılarak Romantizm temsilcisi olarak görülen Şaik'in, dil konusundaki düşünceleri kendisini realist kanatla aynı cepheye taşır. Şaik başlarda Füyûzat yazarıdır. Ancak zamanla dil anlayışının kendisine uygun olmadığını görünce yavaş yavaş Molla Nasreddin'e yönelmeye başlamıştır. Hatta bu konuda daha da ileri giderek zaman zaman Molla Nasreddin'i bile eleştirmiştir. Yazar konu ile ilgili bir yazısında *"Molla Nesreddin mecmuesinde C. Memmedquluzade ve Ömer Faiq, Mehemmed*

[27]Celil Memmedquluzâde, "Ana Dili", **Eserleri III** (Haz: Eziz Mirehmedov- Turan Hesenzâde) Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı-1984, s.11-12

[28] Abbas Sehhet; **Eserleri II**, Bakı-1976, s. 13-14.

[29] Mirza Ali Ekber Sabir; **Hophopname**, (Haz: Hamid Mehemmedzâde) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Azerneşr, Bakı-1962, s. 217.

[30]Ali Erol, **Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., İzmir -2007, s. 64-65.

Hadi'nin ve Müznib'in lisanına ciddi hücumlar yapır ve keskin meqaleleri ile dili temizlemeye, sadeleşdirmeye çalışırdılar. Feqet, Molla Nesreddin'in dili sade ve anlayışlı olmaqla beraber cümle quruluşu cehetinden rus ve ereb gramerinin müeyyen te'siri vardı." diyerek her iki tarafın (Molla Nasreddin ve Füyûzat) eksikliklerini gördüğünü ve bunlardan uzak olarak mümkün mertebe açık ve anlaşılır yazmaya çalıştığını söyler [31].

Biraz sonra değineceğimiz gibi, devrin şartları gereği kapalı bir üslupla yazmak zorunda kaldıkları bir tarafa bırakılırsa, Azerbaycan edebî dilinin geliştirilmesi ve yabancı etkilerden temizlenmesinde Abdulla Şaik'in büyük hizmetleri olduğu muhakkaktır. Şair halk dilini tabiî Allah vergisi olarak görmüş ve onu Türkçe için bitmez tükenmez bir kaynak olarak değerlendirmiştir. O, Türkçenin Allah tarafından ulu ve büyük bir kavim olan Türklere bahşedilmiş bir nimet olduğuna inanır[32]. Bu anlayış doğrultusunda özellikle didaktik nitelikteki eserlerinde halk dili ve üslubuna, deyim, atasözü, tekerleme gibi bu sahaya ait unsurlara yer vermiş, bilimsel çalışmalarında Azerbaycan Türkçesinin morfolojik yapısı, sentaks, fonetik ve üslûp özellikleri üzerine araştırmalar yapmış, Fuzûlî, Vâqıf, Şirvanî, Ahundov ve Sâbir gibi konuya duyarlı isimlerin dil konusundaki fikir ve uygulamalarını araştırmıştır.

Yine ana dili konusundaki pozitif yaklaşımları ile temsil ettiği edebî akımın dışına taşmış olan Abbas Sehhet'in de zaman zaman benzer bir tavır sergilediğini görürüz. Yazar bu anlamda "Teze şe'r Nece Olmalıdır?" adlı makalesinde halk dili ve edebiyatının önemini vurgular; Batı edebiyatının başarısını ancak kendi öz kaynaklarına dönmek sureti ile yakalayabildiğine dikkat çeker[33]. Yine bir başka yazısında da kendi kültürünü, "öz dilini" bir tarafa bırakarak Arapça Farsça yazmayı meziyet sayanları eleştirir[34]. Arkadaşı Sabir için yazdığı aşağıdaki dizeler de yine Sehhet'in benimsemiş olduğu "dilde halkçılık" ilkesine gönderme niteliği taşımaktadır:

Xatirim şé'rinle şirinkamdır,
Layiq-i teqdir-i xass ü amdır.
Terz ü üslub-i beyanın sadedir,
Cezb-i qelb étmekliye amadedir[35].

Azerbaycan'da XX. yy'ın başlarından itibaren alevlenen dil tartışmaları konusunda alternatif bakış açısı ile öne çıkmış olan diğer yayın organı Füyûzat'tır. Ancak ülkenin geleceği açısından Molla Nasreddin ile pek çok konuda amaç birliği içerisinde olan Füyûzat'ın dil meselesinde farklı bir yol izlediği görülür. Nitekim bu tavır daha ilk sayıdan itibaren dikkatlerden kaçmayacak ve Gaspıralı İsmail dergiye yazdığı bir mektubunda giriştiği takdir etmekle birlikte dil konusunda uyarıda bulunacak, kendilerine sade bir dil kullanmalarını tavsiye edecektir[36]. Dil açısından Füyûzat'ın sergilediği bu muhafazakâr tutum, Tarana Abdulayeva'ya göre derginin geniş kitlelere yeterince ulaşamamasının da en önemli nedenidir[37].

Konu sanat ve edebiyat çerçevesinde ele alındığında Füyûzat'ın, benimsediği sanat anlayışının, izleyeceği dil politikasında da hayli etkili olduğu görülür. Bir karşılaştırma amacı ile ülkemizde Tanzimat'tan, hatta çok daha öncesinden bu yana edebiyat ve sanat dili olarak Türkçe

[31] Abdulla Şaiq, "Edebi Fikri Döyüşler", **Eserleri V**(Haz: Kemal Talıbzade), Yazıçı NeşR.,Bakı-1978, s. 307.
[32]Abdulla Şaiq, " Bir Neçe Söz", **Eserleri IV**, (Haz: Kemal Talıbzade), Azer NeşR., Bakı-1977, s.340.
[33] Abbas Sehhet, **Eserleri II, (Meqaleler, Tercümeler)**, Azerbaycan Dövlet NeşR.,Bakı-1976, s. 7-9,34.
[34]Abbas Sehhet; "Milli Şedallar", (Mir Celâl; **Azerbaycan'da Edebi Mektebler** Bakı- 2004, s. 284'den naklen).
[35] Abbas Sehhet; "Sabir", **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, (Haz.: Memmed Mem-medov), Yazıçı, Bakı-1988, s. 298.
[36] Erdoğan Uygur, Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.7, S.2, Ankara-Haziran 2010, s. 158.
[37] Terane Abdullayeva, **Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları,** (BasılmamışDoktora Tezi, DanışMan: Prof Dr. Fikret Türkmen), Ege Üniversitesi TDAE, İzmir-2005, s. 106.

üzerinde yapılan tartışmalara baktığımızda, sürecin bir yerde aniden kesiliverdiğini görürüz. Bunun temel nedenlerinden birisi biraz önce de belirttiğimiz gibi savunulan dil görüşünü yansıtan edebî çalışmaların eksikliğidir. Bu anlamda dilde sadeliği savunmakla birlikte "Genç Kalemler"e gelinceye kadar pek çok isim düşüncelerini pratiğe taşıyamamışlardır ki bu sonuç, daha çok "sanat için sanat" kaygılarının bir ürünüdür.

Bir çelişki olarak da değerlendirebileceğimiz bu tavır, XX. yy başlarında Azerbaycan şair ve yazarları arasında da yaşanmıştır. Bu konuda ön plana çıkanlar ise daha çok Füyûzat'a yakın olan romantiklerdir. Örneklemek gerekirse, sanatsal kaygıyı, dil konusundaki tercihlerinin önüne alan en önemli isimlerden birisi Mehemmed Hadi'dir. Hayatının sonuna kadar Füyûzat'ın ruhuna uygun bir sanat anlayışıyla yazmış olan Mehemmed Hadi "Açıq ve Aydın Düşünceler" adlı bir şiirinde "ana dili" ile "edebî dil" arasında yaşadığı çelişkiyi şu dizeleri ile ortaya koyar.

Işıq düşünceler ile ışıqlanır millet".
Ana dili! Buna lazım heqiqeten hörmet!
Gözel déyirsiniz, amma qolaymı her eseri,
Açıqca, sadece yazmaq? Pek ince şé'rleri [38].

Bu düşüncenin bir ürünü olarak şairin "Terane-yi Qemperverane", "Sahne-yi Mübarizé-yi Heyatda şanlı İnsanlar", "Bülbül", "Ey Zavallı Beşer","İnsanların Tarixi Feciaları", "Menazir-i Tabiat", "Tövsiyeyi Mürg","Bir Lövhe-yi Cemal", "şeytani Recimin Cenab Rehime Xitabeleri" gibi pek çok şiirinde oldukça ağır bir dil ve üslup ile karşılaşırız.

Aynı tavrı özellikle son dönem çalışmalarında dilini giderek sadeleştirecek olan Hüseyin Cavid'de de görürüz. şair bir şiirinde açık şiirden hazzetmekle birlikte gizli şiirlerden büyük keyif aldığını söyler.[39] şüphesiz ki buradaki "gizli şiir" ifadesi daha çok benimsenen dil ve üslupla ilgilidir ve kastedilen şey sanatsal kaygıların ağır bastığı, gücünü mazmun, hayal, imge ve simgelerden alan söyleyiş biçimidir. Böyle bir tercihin arkasında romantik sanatçıların daha çok sezgileri ile hareket etmeleri ve soyut anlatımlara yönelmiş olmalarının payı büyüktür. Nitekim Mehmed Cefer aralarında Cavid'in de bulunduğu romantikleri değerlendirirken bu noktaya özellikle dikkat çeker. Yazara göre romantiklerin çalışmalarında gerçek hayattan çok muhayyel hayata yönelmiş olmaları ve daha çok iç dünyalarını esas almaları kendilerini realistlerden ayıran temel özellikler arasındadır [40].

Azerbaycan edebiyatında aralarında Füyuzat yazarlarının da bulunduğu bazı şairlerin bu yıllarda kapalı bir üsluba yönelmelerinin bir diğer nedeni de devrin siyasî şartları ile ilgilidir. Abbas Sehhet bir şiirinde kendilerini tedirgin edecek olan söz konusu şartlar karşısında ihtiyatlı olunması gerektiği yönündeki kanaatini şu dizelerle ortaya koyar:

Lakin zemane çünki fena bir zemanedir,
Éyham ile kinaye ile natıq olmalı [41] .

Bilindiği üzere gerek Gaspıralı İsmail Bey, gerekse Hasan Bey Zerdabî Türkçe gazete çıkarabilmek için uzun yıllar mücadele etmek zorunda kalmışlar, bu konuda sansür uygulamaları ile karşılaşmışlardır. Benzerî sıkıntılar sonraki yıllarda zaman zaman Molla Nasreddin'de de gündeme taşınmıştır. Söz gelimi ana dilin zorla değiştirilmeye çalışıldığı yönündeki bir haber, derginin 22 Aralık 1906 tarihli 38. sayısında karikatürize edilerek kapak konusu yapılmıştır.

Yine aynı yıllarda mevcut uygulamaların sıkıntısını bizzat yaşamış olan Abdulla şaik bir çalışmasında Çar Rusyasının ana dilini unutturmak ve yerli halkı Ruslaştırmak için büyük çabalar

[38] Mehemmed Hadi, **Séçilmiş Şé'rler**, Yazıçı, Bakı-1980, s.83.
[39] Kamran Eliyev; **XX Esr Azerbaycan Romantiklerinin Edebî- Nezerî Görüşleri,** Elm, Bakı-1985, s.68.
[40] Memmed Cefer; **Séçilmiş Eserleri II**, Çinar Çap, Bakı-2003, s. 43.
[41] Kamran Eliyev; **age**, s.69'dan naklen.

sarfettiğini söyler[42]. Yazar bir başka yazısında da Türkçe dersinin okutulması için veli izninin şart koşulduğunu, Türkçenin Kafkas Tahsil Dairesi'nce verilen emirle seçmeli dersler arasına alındığını, diğer taraftan Türkçe dersi öğretmenlerine, gerek statü, gerekse ücret açısından farklı işlem yapıldığı bu öğretmenlere resmî kimlik bile verilmediği yönündeki şikayetlerini dile getirir[43].

Burada Çarlık Rusyası döneminde ve sonrasında uygulanan sansür politikalarını tekrar etmeye gerek görmüyoruz. Ancak bu yöndeki baskıların da Füyuzat dergisi etrafında toplanan romantik sanatçıların kapalı üslup tercihlerinde önemli bir etken olduğunu belirtmemiz gerekir. Hüseyin Cavid'in çalışmalarında da sıklıkla gördüğümüz gibi, böyle bir tercihle çoğu zaman tarihî devir ve şahsiyetlere yönelmek, hayalî zaman ve mekân unsurlarına sığınarak dolaylı bir anlatım yoluna başvurmak bir anlamda tek çıkar yol olarak görülmüştür.

Füyûzat'ın sık sık eleştiri konusu yapılacak olan dil politikasının en önemli kaynağı ise şüphesiz ki ideolojik olup, İstanbul Türkçesinin esas alınması yönündeki yaklaşımların bir ürünüdür. Bu tercih, dil ve üslup açısından onu Molla Nasreddin'den tamamen farklı kılar. Ancak bu tavrın sadece derginin yazar kadrosu ile sınırlandırılamayacağını, ortak dil tezinin, Türkçülük ideolojisinin de etkisi ile bu yıllarda Azerbaycan'da daha geniş bir yayılma alanı bulabildiğini hemen ifade edelim. Bu çerçevede İstanbul ve Bakû arasında yeni bir kültürel dayanışma süreci başlatılmış,Türk Yurdu, İkdam, Sırat-ı Müstakîm gibi dergi ve gazeteler Azerbaycan'da da ilgi ile takip edilmiştir. Hüseyinzade Ali Bey ilim ve edebiyat dili olarak Avrupa dilleriyle rekabet edebilecek bir düzeyde gördüğü İstanbul Türkçesinin Türk toplulukları için ortak bir dil olabileceği tezinden hareketle makaleler yayınlamıştır[44]. Mehmet Emin Resulzade şelale'de yayınladığı "Asan Dil-yeni Lisan", "Yeni lisançılar ve Türkçüler", "Dil-İctimai Mühüm Bir Amil Kimi" gibi makalelerinde bir sentez arayışına yönelmiştir[45]. Aynı amaç doğrultusunda Hüseyin Cavid okullarda Osmanlıca Türkçesi ile dersler vermiş,Mustafa Hakkı Türkekul'un da ifade ettiği gibi giderek İstanbul ile Azerbaycan Türkçesi arasında kültürel bir köprü oluşturmuştur[46]. "Marks Müller"in, Türkçenin Bütün Asya için ortak bir dil olabileceği yönündeki görüşlerinden hareketle Abdulla Şaik, çalışmalarında Türkiye Türkçesini esas almıştır[47].

Birkaç cümle ile özetlemek gerekirse, gerek edebî çevreler, gerekse ülkesinin dilini, tarihini kültür ve edebiyatını yakından tanıyan bilim adamlarınca ortaya konulan bütün bu tartışmalar söz konusu yıllarda Azerbaycan'da Türkçenin yabancı unsurlardan arındırılması, hatta Türk dünyasınca ortak bir dil olarak benimsenmesi açısından oldukça önemli mesafeler alındığını göstermektedir. Ahmet Bican Ercilasun'un değişik vesilelerle sık sık dile getirdiği gibi "bu akım devam edebilseydi „edebi dilde birlik" yolunda günümüze kadar büyük adımlar atılabilecekti"[48]. Ancak olmadı. Süreç Sovyet devrinin başlaması ile birlikte kesintiye uğradı. Özellikle 1936'dan sonra uygulanan asimilasyon politikaları sonucunda ise katedilen mesafe hemen tamamen tersyüz edildi.

---

[42] Abdulla Şaiq, **Eserleri V**, (Haz: Kamal Talıbzâde,) Yazıçı NeĢr.Bakı 1978. s. 358.

[43] Abdulla Şaiq, "Gabagcıl Genclik Uğrunda", **age**, s 287-288.

[44]Elza Semedli, "XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseynzade`nin Rolü", **Turkish Studies** International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, s. 1988 (http://turkishstudies.net/ E.T:09.01, 2011)

[45] Mübariz Süleymanlı, "Mehmed Emin Resulzadenin Medeniyet Konsepsiyasında Dil Amili", **Filoloji araşdırmaları 17. Kitab**, Elm, Bakı-2002, s. 122.

[46] Mustafa Hakkı Türkekul, **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid** (Doğumunun 80 yıllığı münasebetiyle), Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları-Sayı 1, İstanbul 1963, s. 51

[47] Abdulla Şaiq, "Dilimiz ve Edebiyatımız", **Eserleri IV** (Haz: K. Talıbzâde, Red: E. Mirehmedov), Azer NeĢr., Bakı, 1977, s. 119.

[48] Ahmet Bican Ercilasun, "Azerbaycan Türkçesine Dair", **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ, Ankara-1997, s.283.

Stalin'in ölümünden sonra parti baskılarının ortadan kalkması ve 1960'lı yıllarda hayata geçirilmeye başlanan yeniden yapılanma politikaları çerçevesinde daha özgürlükçü bir atmosfer yakalanmış,en azından dil konusundaki dayatmalar ortadan kalkmıştır. Ancak bu kez de Rusçanın önlenemez etkisi ile Azerbaycan Türkçesi açısından yeni bir tehlike başgöstermiştir.

Meselenin bu tarafı şüphesiz ki filologlar tarafından ayrıca çalışılmalı ve çalışılmaktadır. Biz bu konuya girmeyeceğiz. Ancak Azerbaycan Türkçesinin mevcut problemleri ortada iken, kullanılan dilin adı üzerinde tartışmalar yapılıyor olması, ortak dil adına XX. yüzyılın başlarında yakalanan atmosferden hızla uzaklaşıldığını göstermektedir ki, bu gelişme oldukça düşündürücüdür.

SONUÇ

XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren yeni bir yapılanma sürecine girecek olan Azerbaycan edebiyatında, "edebi dil" ve "ana dili" kavramları etrafında yapılan tartışmalar Azerbaycan Türkçesinin yabancı etkilerden arındırılması açısından oldukça önemli kazanımlar sağlamıştır. Önce Molla Penah Vagıf ile başlayan Mahallî Klasisizm hareketi, ardından Ahundov'un edebiyat, Zerdabî'nin ise gazetecilik dili açısından takındıkları bilinçli tavır, sürecin ilk adımları olarak önemli bir yere sahiptir.

Söz konusu süreçte ikinci safha ise büyük ölçüde XX. yy'ın hemen başlarında ortaya çıkan yeni siyasî, iktisadî ve sosyal şartlara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu anlamda özellikle 1905 Manifestosu ile yakalanan hürriyetçi atmosfer, dil ve edebiyat açısından millî tavrın önde olduğu yeni ve daha organize bir bakışaçısının gelişmesine imkan sağlamıştır. Diğer taraftan Maarifçiler olarak bilinen ve daha çok eğitim konusunda ana dili olarak Türkçeyi öne çıkaracak olan eğitim gönüllülerinin ve millî bir bilinçle konuyu bilimsel tartışma zeminine taşıyacak olan aydınların sürece olan katkılarını da unutmamak gerekir.

Ancak söz konusu yıllarda her ne kadar Türkçenin geliştirilmesi amaçlanıyor olsa da, bu konuda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, bir iç tartışmayı da beraberinde getirecek ve 1906'dan itibaren Türkçe meselesi "edebî dil" bağlamında daha çok Molla Nasreddin ve Füyuzat dergilerinin anlayışları doğrultusunda mecrasını bulmaya çalışacaktır.

Söz konusu görüş farklılıkları bir tarafa, sonuç itibarıyla Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Cefer Cabbarlı, Mikayıl Müşfik, Samed Vurgun, Resul Rıza ve yukarıda adı geçen pek çok isim tarafından ortaya konulan örnek çalışmalar, o yıllarda Azerbaycan Türkçesine işlerlik kazandırma açısından önemli kazanımlar sağlamıştır. Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak, edebî dil ile konuşma dili arasındaki farkı ortadan kaldırmak, halk dilinden derlemelerle söz varlığını zenginleştirmek ve ortak dil bilinci oluşturmak gibi temel hedefler doğrultusunda ortaya konulan bütün bu çalışmaların, günümüz çalışmalarına da ışık tutması en büyük dileğimizdir.

SEÇME ŞİİRLER

TÜRKÜN DİLİ

Türk'ün dili tek söygüli, istekli dil, olmaz,
Özge dile şatsan, bu esil dil, esil olmaz.
Öz şe'rini Fars'a, Ereb'e şatmasa şair,
şé'ri éşidenler ohuyanlar kesil olmaz.
Pişmiş kimi, şe'rin de gerek dad duzu olsun,
Kend ehli bilerler ki, duşabsız heşil olmaz.
Sözler de cevahir kimidi, esli bedelden,

Teşhis véren olsa, bu şeder zir zibil olmaz.
Şair olabilmezsen, anan doğmasa şair,
Missena balam her sarı köynek gızıl olmaz.
Ötmez, oxumaz bülbüli salsan şefes içre
Dağ daşda doğulmuş değil céyran hemîl olmaz.
Şinsan odı dutsun bu zelil halgın elinden,
Allah'ı sövürsen, béle insan zelil olmaz.
Herçend, Serab'ın südi çox, yağ balı çoxdı
Başarşada çatdırsa, Serab Erdebil olmaz.
Millet şemi olsa, bu cocuğlar çöpe dönmez,
Erbâblarımızdan da garınlar tebîl olmaz.
Menden de ne zâlım çıxar oğlum ne gısasçı
Ber def'e bunı gan ki, ipekden şezil olmaz.
Düz vaxta dolar tahta tabag edviye ile,
Onda ki nenem sancılanar zencefil olmaz.
Fars şairi çox sözleri bizlerden aparmış,
Sâbir kimi bir süfreli şair paxıl olmaz.
Türk'ün meseli, folkloru dünyada tekdi,
Han yorğanı, kend içre meseldir, mitil olmaz.
Azer goşunu şéyser-i rumi esir étmiş
Kesra sözüdi, bir béle tarix nağıl olmaz.
Bu şehriyar'ın teb'i kimi çimmeli çéşme,
Kövser olabilse démirem, Selsebil olmaz.[49]

ANA DİLİ

Bu dil bizim ruhumuz, aşkımız, canımızdır,
Bu dil birbirimize ahd ü peymanımızdır
Bu dil tanıtmış bize bu dünyada her şeyi,
Bu dil ecdadımızın bize koyup gitdiği
En kıymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
Koruyup nesillere biz de hediye verek.

Bizim uca dağların sonsuz azametinden,
Yatağına sığmayan çayların hiddetinden,
Bu toprakdan, bu yerden,
Elin bağrından kopan yanıklı nağmelerden,
Güllerin renklerinden, çiçeklerin iyinden,
Mildüzü'nün, Mugan'ın'sonsuz genişliğinden.
Aksaçlı babaların aklından, kâmalından
Düşmen üstüne cuman o Kırat'ın nalından
Kopan sesden yarandın.
Sen halkımın aldığı ilk nefesden yarandın.

[49] şehriyar, "Türkün Dili", (Yavuz Akpınar; **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, İstanbul-1994, s. 338-339'dan naklen).

Ana dilim, sendedir halkın aklı, hikmeti,
Arab oğlu Mecnun'un derdi sende dil açmıĢ.
Üreklere yol açan Fuzuli'nin san'atı,
Ey dilim, kudretinle dünyalara yol açmıĢ.[50]
ANA DĠLĠME DEYME
Men senin diline deymirem cellad,
Gel sen de bu ana dilime deyme
Senin de bağın var, gülün var, çekil,
Bağımda ekdiyim gülüme deyme!

Hesedlerle baxdın çemenime sen,
Gör bir neler étdin vetenime sen,
Yan déyip, od vurdun, bedenime sen,
Altında ateĢ var, külüme deyme!

Men ağa ağ dédim, qaraya qara,
Sen meni istedin çekesen dara,
Yénice sağalır vurduğun yara,
Menim bu yaralı könlüme deyme![51]

ANADĠL

Yazda bizim kendimizde güller biterdi,
Bağçalarda hazin hazin bir kuĢ ötərdi.
Dinlemekten yorulmazdım bu bağ kuĢunu.
Garip sesi aparardı sanki, huĢunu.
Anamdan hey sorıĢardım: -Ne deyir o kuĢ?
O da mene naklederdi: -O yuva kurmuĢ
Ġnsanları selâmlayıp okuyur ki: "Men
Uzak ülkeden
Vetene geldim
Ġmana geldim".
Ġndi de men o hasretli anadil kimi,
Gördim yine bu yerleri imana geldim.
Bağı, bendi aĢıp geçen coĢkun sel kimi
Aka aka bu dalgalı ummana geldim.
Bir ferahlı duygu ile kabarır sinem.
"Veten" deyen o anadil, inanın menem![52]

[50] Bahtiyar Vahabzade, "Ana Dili", (Haz: Fethi Gedikli-Yusuf Gedikli, **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., Ġstanbul-1983. s.76"dan naklen)

[51] Süleyman Rüstem "Ana Dilime Deyme", (Anar-Yavuz Akpınar; **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000, s 143"ten naklen)

[52] Mirvarid Dilbazi, "Ana Dil" ((Haz.: Fethi Gedikli-Yusuf Gedikli, **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., Ġstanbul-1983. s.34"ten naklen)

TÜRKÎ YAZIRSAN

Güldükce senin de üzüve yoldan azırsan.
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Min def„e dédim, ay bala, nadanlığı boÇa,
Çek Çé"riden el, yazma, qezelxanlığı boÇa,
Ğıncitme bu na-xoÇaları loğmanlığı boÇa,
Çoxdur bu iÇın sonra péÇmanlığı, boÇa,
Bil ki, özüvün qebrüvi sür""etle qazırsan,
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Lal ol, daha bir gûÇede vur mürgi, danıÇma!
DüÇdün moda, qoydun baÇa bu börki, danıÇma.
Paltonla evez éylemisen kürki, danıÇma,
Bunlar hele héç, cehd éle sen Türkî danıÇma,
E""maluva bax, söyle görüm, bir qızarırsan?
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Sensen mi... bu övzai qatan, ay baÇı daÇılı,
Bax terkibüve, bircе utan, ay baÇı daÇılı,
Feryad éleme, durdu yatan, ay baÇı daÇılı,
Lap öldürecek görse atan, ay baÇı daÇılı,
Qorxudan odur ki, saralıp, gâh bozarırsan
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?![53]

[53] Mehemmed Bîriya, "Türkî Yazırsan" (Anar-Yavuz Akpınar; **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000, s 174""ten naklen)

KAYNAKLAR

Abbas Sehhet, **Eserleri II, (Meqaleler, Tercümeler)**, Azerbaycan Dövlet Neşr., Bakı-1976, s. 7-9,34.

Abbas Sehhet, **Seçilmiş Eserleri**, Lider Neşr., Bakı- 2005.

Abbas Zamanov, **Abdulla Şaiq**, Birleşmiş Neşr. Metb., Bakı-1956.

Abdulla Şaiq, "Yazıçılarımızın ve Dilçilerimizin şeref Günü", **Edebiyyat ve İncesenet Qezeti**, III. International, Bakı-24 Aprel 1944.

Abdulla Şaiq, **Eserleri IV**, (Haz: Kamal Talıbzade), Azer Neşr., Bakı, 1977.

Abdulla Şaiq, **Eserleri V** (Haz: Kamal Talıbzade), Yazıçı Neşr., Bakı, 1978.

ABDULLAYEVA Tarane, **Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları,** (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman. Prof Dr. Fikret Türkmen), Ege Üniversitesi TDAE, Izmir-2005.

AĞAFERĞ Zeynalov, "Keçen Esrin 90. Illerinde Azerbaycan Dövr-i Matbuatı Uğrunda Mübarize", **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri**, Elm Neşr., Bakı-1979.

AKPINAR Yavuz, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, Istanbul-1994.

Anar-Yavuz Akpınar, **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000.

ARAT Reşit Rahmeti, "Matbuat", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., c.7, Eskişehir 1997.

ASLAN Haver, "Azerbaycan'da Dil Islahatının Ilk Öncüleri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** Kazancı Matbaacılık Sanayi, Istanbul-1983, s.125-134

CAFEROĞLU Ahmet, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", **Türk Kültürü**, Nu: 18, Ankara-1964, s.131-136

CAFEROĞLU Ahmet, "Azerbaycan Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE, Ayyıldız Matb., Ankara -1976, s. 465-483

Celil Memmedquluzade, **Eserleri III** (Haz: Eziz Mirehmedov- Turan Hesenzade) Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı-1984.

DEVLET Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999.

DILBAZĞ Mirvarid, "Xatirelerde Yaşayan Insan", **Azerbaycan** (Azerbaycan Yazıçılar Ittifaqının Aylık Edebî-Bediî Jurnalı), Bakı şeheri Kommunist Neşr. Metb., Bakı-7 Iyul 1981, s.131-135.

DURMUş Mitat, "Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Ilk Süreli Yayın Faaliyetleri ve „Molla Nesreddin Dergisi", **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008, s. 353-363 (http://turkishstudies.net/ E.T: 10.12.2011)

ELÇYEV Kamran, **XX Esr Azerbaycan Romantiklerinin Edebî- Nezerî Görüşleri**, Elm, Bakı-1985.

ERCILASUN Ahmet Bican, "Azerbaycan Türkçesine Dair", **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ, Ankara-1997, s. 281-289

EROL Ali, **Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917),** Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Izmir -2007.

GEDİKLİ Fethi-Yusuf Gedikli**, Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., İstanbul-1983.

Hesenbey Melikzâde Zerdabî, "Açıq Mektub", **Heyat Qezeti**, No: 35, Bakı-14.2.1906.

KÂZIMOĞLU Samir, **Türk Toplulukları Edebiyatı I**, Ecdâd Yay., Ankara-1994.

KÂZIMOĞLU Samir, "Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Tarihinden", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, Kültür Bakanlığı C.2, Ankara-0cak 1994, s. 91-98

KIRIMER Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey** (Haz: Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları-2, İstanbul-1996.

Mehemmed Hadi, **Seçilmiş Şe'rler**, Yazıçı, Bakı-1980.

Memmed Cefer, **Seçilmiş Eserleri II**, Çinar Çap, Bakı-2003.

MEMMEDOV Memmed (Haz.), **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, Yazıçı, Bakı-1988.

MEMMEDOV Nadir (Haz.), **M.F Axundov Meqaleler Mecmuesi**, Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası Neşr., Bakı-1962. s. 188-202

Mir Celâl, **Azerbaycan'da Edebî Mektebler** (Haz: Tehsin Mütellimov), Bakı- 2004.

Mirza Ali Ekber Sabir; **Hophopname**, (Haz: Hamid Mehemmedzâde) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Azerneşr, Bakı-1962 217.

SEMEDLİ Elza, "XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseynzade'nin Rolü", **Turkish Studies** International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, s. 1986-1995 (http://turkishstudies. net/ E.T:09.01, 2011).

SÜLEYMANLI Mübariz, "Mehmed Emin Resulzade'nin Medeniyet Konsepsiyasında Dil Amili", **Filoloji Araşdırmaları 17. Kitab**, Elm, Bakı-2002. s.120-127.

SWİETOCHOWSKİ Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev: Nuray Mert), İstanbul-1988.

TALIBZADE Kamal, **Azerbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi** (1800-1920-ci İller) Maarif Neşr., Bakı-1981.

TÜRKEKUL Mustafa Hakkı, **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid** (Doğumunun 80 yıllığı münasebetiyle), Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları-S.1, İstanbul 1963.

UYGUR Erdoğan, Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları" **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.4, S.4, Ankara-Aralık 2007, s. 53-64

UYGUR Erdoğan, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.7, S.2, Ankara-Haziran 2010, s.150-176

XUDİYEV Nizami, **Azerbaycan Edebi Dili Tarixi**, Yargıcı Ofset, Ankara-1997.

YÖNTEM Ali Canip, "Yeni Dil Davası", **Yakın Tarihimiz**, C.I, S.12, 1962, s.372.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1087-1110, TURKEY

ALEVİ İNANÇ SİSTEMİNDEKİ RİTÜELİK ÖZEL TERİMLER: MUSAHİPLİK*

*Mehmet ERSAL***

ÖZET

Alevi inanç sistemi, Türk dili ve kültürünün önemli zenginliklerindendir. Geniş bir coğrafyaya yayılan inanç zümresi birçok ritüel ve inanç pratiğini de kendi dinamikleri ile şekillendirmiştir. Bu sayede zengin bir ritüelik terim dünyası da Türk diline ve kültürüne kazandırılmıştır. Alevi inanç sistemine dair ritüelik terimlerin büyük bir çoğunluğu özellikle de inanç sisteminden kaynaklanan gizlilik sebebiyle görsel unsurlarla tespit edilememiştir. Son yıllarda tespit edilen terimleri de Aleviliğin tümüne genellendirme gibi bir hataya düşülmektedir. Oysaki bir köy içerisinde bile aynı terim farklı anlamlandırmalarla kullanılmaktadır. Bu sebeple bir yazma veya bir şiirde geçen ritüelik bir terime yanlış anlamlar yüklenebilmektedir. Bu makalede Alevi inanç sisteminin sır ibadeti olarak kabul edilen musahip cemi ritüeli, dokuz ilde derlediğimiz malzeme paralelinde ritüel sırasına uygun olarak görsel unsurlarla desteklenerek açıklanacaktır. Açıklamalar yapılırken aynı inanç pratiğine verilen farklı terminolojik adlandırmalar da verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Alevi, Cem, Musahip, Ritüel.

RITUALISTIC TERMS IN THE ALEVI BELIEF SYSTEM: MUSAHIPLIK

ABSTRACT

The Alevi belief system is one of the important richnesses within Turkish language and culture. Spread over a far and wide geography, the community has also shaped many rituals and belief practices with its own dynamics. Thus, a world of numerous ritualistic terms is brought in Turkish language and culture. Due to the secrecy of the belief system, it has not been possible to ascertain the majority of the ritualistic terms by means of visual methods. In recent years, the overgeneralisation of the terms which have been ascertained seems to be a common mistake as well. However, a term sometimes has manifold meanings even in the same village. For this reason, false meanings might be attributed to a ritualistic term mentioned in a writing or poem. In this article the ritual of muhasip cemi, which is accepted as the secret prayer of the Alevi belief system, will be explained with materials collected from nine cities. The study will also be supported by visual elements that will be presented in an order similar to that of a ritual. Different terminological names attributed to the same belief practice will be given within the explanations as well.

Keywords: Alevi, Cem, Muhasip, Ritual.

Alevi-Bektaşi inanç sistemi, Türk dili ve kültürünün önemli zenginliklerindendir. Alevi-Bektaşi inancına sahip bireyler ibadetlerini (ritüel) Türkçe yapmaktadırlar. Orta Asya'dan, Balkanlara, Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan inanç zümresi farklı ocaklara bağlıdır. Her ocağın, kendi dinamikleri ile yürüttüğü inanç ritüelleri ve pratikleri vardır. Bu durum Alevi toplumunca *"Yol bir, sürek bin bir."* tabiri ile ifade edilir. Ocakların, farklı kültürel ve yerel unsurlarla zenginleştirdiği ritüellere farklı adlar verilmiştir. Bazen aynı ritüel yöresel

* Bu makale, TÜBİTAK 109K072 Nolu proje kapsamında hazırlanmıştır.
** Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek:mehmetersal@gmail.com

adlandırmalarla farklı adlar almakta bazen ise aynı adlı ritüelin içeriği değişmektedir. Maalesef Alevi-Bektaşi inanç zümresinin ritüelleri ve bu ritüeller için oluşmuş özel terminolojinin büyük bir kısmı henüz kayıt altına alınamamıştır. Bu sebeple inanç sistemine dair yazmalarda veya şifirlerde geçen terminolojik adlandırmalar anlaşılamamakta veya yanlış anlamlandırılmaktadır.

Bu durumun farklı nedenleri vardır. Bunlardan en önemlisi sır olarak kabul edilen ritüellerin içeriği hakkında görsel verilerin olmayışıdır. Son yirmi yıla gelinceye kadar Alevi zümre üzerine yapılan yayınlarda görsel unsurları görmek mümkün olmuyordu. Şinanç sisteminden kaynaklanan kurallar sebebiyle ritüelleri icra ortamında kaydetmek mümkün değildi. Elde edinen verileri de bir genelleme ile bütün Alevi toplumunun tümüne genellendirme geleneği hakimdi. Halbuki girişte de bahsettiğimiz üzere inanç zümresinin ritüel ve terminolojik adlandırmaları değişkenlik göstermektedir. Bazen aynı ilçe sınırları içerisinde farklı adlandırmalar görülmektedir. Kapalı toplumlarda görülen gizli dil kullanma geleneği Alevi zümre içerisinde sıkça rastlanan bir durumdur[1]. Bu gibi durumlar terminolojik tanımlamalarda fikri karışıklığa neden olmaktadır.

Ritüelik adlandırmalarda dikkat edilmesi gereken bir durum da kullanılan terminoloji ile ritüelde geçen inanç pratiklerinin tutarsızlığıdır. Her ritüelde olduğu gibi Alevi inanç sisteminin ritüellerinde de bir sıra ve düzen mevcuttur. Bir ritüeli ve inanç pratiğini karşılayan bir terimi anlatırken icra ortamını ve icra sırasını da gözetmek terimin anlamının anlaşılmasında önemli bir etkendir. Ritüellerde her inanç pratiğine ve harekete ayrı anlamlar yüklenmektedir. Söz gelimi okuduğu bir metinde *"parmak çatma"* terimini gören bir kişi, Alevi inanç sistemindeki musahip cemindeki bir inanç pratiği olduğunu bilemez ve farklı anlamlar yükleyebilir. Diyelim ki yayın doğrudan Alevilik üzerine ve okuyan kişi bunun bir inanç pratiği olduğunun farkında olsa da yine de ortaya çıkan sıkıntılı bir durum vardır. Bu pratik ne için ve nasıl icra ediliyor? Bu durumda görsellik ve tasvir ortaya çıkmaktadır. Ritüelin yapılış amacı ve görsel tasviri ile terimin tam karşılığını bulmak kolaylaşmaktadır. Bir diğer anlam bulanıklığı da bu inanç pratiğinin başka bir bölgede farklı adlandırma ile karşımıza çıkmasıdır. Bazen aynı inanç pratiğine farklı isim verilirken bazen de farklı inanç pratikleri için aynı ismin kullanıldığı görülmektedir. Çalışmamızda yukarıdaki sorulara cevap bulacak şekilde Alevi cem ritüellerinden biri olan *"Musahip Kurbanı*

[1] Alevi-Bektaşi inanç sisteminin terminolojisi ve kullanılan gizli diller üzerine önemli yayınlar yapılmıştır: Zeki Kaymaz, *Türkiye"deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma*, İzmir, 2003; Ahmet Günşen; *"Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdallarının Gizli Dilleri: Teberce"* V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler I, 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 1315-1343; "*Türkiye Türkçesi Ağızlarında „Alevi-Bektaşi" Anlamlı Söz Varlığı Üzerine"*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Ankara 2009, S. 52, s. 101-124; *"Gizli Dil Açısından Alevîlik-Bektaşilik Erkân ve Deyimlerine Bir Bakış"*, Turkısh Studies-Türkoloji Araştırmaları, S. 2/2, s. 328-350; Faruk Yıldırım, *"Teber Dili"*, Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler, İstanbul 2008, s. 52-74. Yukarıda künyesi verilen eserlerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Kaymaz"ın kitabında önemli Alevi zümreler olan "Geygel, Abdal, Çepni, Tahtacı"ların dilleri üzerine önemli bilgiler verilmiştir. Eserde terminolojik anlamlandırmanın üzerinde durulmakla birlikte dil incelemelerine önem verilmiştir. Yıldırım"ın çalışması da Abdal dili olarak bilinen Teber dili üzerinedir. Çalışmada dil hususiyetleri yanında terminolojik adlandırma ve Abdallar üzerine dil hususiyetlerinden yola çıkarak bilgiler aktarılmıştır. Günşen"in, birinci yayını da Teberce üzerinedir. İkinci ve üçüncü yayınları ise Alevi-Bektaşi terminolojisi üzerinedir. Terimlerin anlamlandırılmasında mevcut yayınlardan ve derlemelerden yararlanıldığı görülmektedir. Saha üzerine yapılan yayınlardan bir kısmını özetlemeye çalıştığımızda mevcut yayınların ritüelik terimleri barındırmakla birlikte görsel öğelerden uzak olduğu görülmüştür. Ritüel ve pratiğe dayalı terimlerin izahında görsel unsurların ve ritüelik uygulama sırasının terimlerin anlaşılmasında önemli bir faktör olduğu söz konusu yayınlardan da anlaşılmaktadır. Bu yayınlar dışında akademik zümreler ve alaylı yazarlar tarafından doğrudan terminoloji üzerine yayınlar da ortaya konulmuştur. Örnek olarak Esat Korkmaz, Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2005 vb. Sözlük boyutunda yayınlar olmuştur. Yine doğrudan terminolojik bir araştırma olmayıp da ritüel ve inanç sistemi bağlamında içerisinde terminolojik bilgiler barındıran eserler de ortaya konulmuştur. Makalenin giriş ve amaçlarında da belirttildiği üzere bu yayın farklı bir persfektiften ve uzun alan araştırmalarından elde edinilen verilerin mukayeseli olarak ritüelik sıra ile analiz edilerek ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Kaynak kişidizini gözden geçirildiğinde de bu durum anlaşılacaktır. Şimdiye kadar yapılmış çalışmaların kritik edilmesi bir makale boyutunda mümkün olmadığı için yayınımızda konu bütünlüğünün bozulmaması bağlamında amaçlara odaklanılmıştır.

*Cemi"*ndeki musahip olma ritüeli ve inanç pratikleri görsel öğeler ve tespit edilebilen farklı adlandırmalar ile sunulacaktır.[2]

Alevi inanç zümresindeki ibadetlerin temeli cem ritüeline dayanır. Cemler içeriklerine göre farklı isimler almaktadır.[3] Her cem ritüelinde uygulanan bir genel hizmet sırası mevcuttur. Bir cem en az on iki hizmet yapıldıktan sonra tamamlanmaktadır. Bazı bölgelerde hizmet sayısı yirmi dörde kadar çıkmaktadır. Cemlerin yapılışı nedenine bağlı olarak ritüellerde uygulanan inanç pratiklerinde de farklılıklar olmaktadır. Bu da ritüelik ve terminolojik bir zenginlik sağlamaktadır. Bu çalışmada Musahip Kurbanı Cemi"nin merkezindeki ritüel olan musahip olma hizmeti inanç pratikleri sırasına uygun bir şekilde ritüelik terimleri merkeze alarak incelenecektir.[4]

Alevi anne ve babadan doğan her bireyin evlendikten sonra inanç zümresine dahil olması için bir diğer evli çift ile musahip olması gerekmektedir.[5] Geleneksel Alevi inanç sisteminde "sırr"a vakıf olmak, ceme girmek bu ritüel ile gerçekleşmektedir. Bir nevî bir ritüelle, zümre tarafından inanç halkasına kabul edinilmektedir.

Mürebbi ve musahip olacak talipler

[2] Bu çalışmada Ankara, Çankırı, Bursa, Eskişehir, Çorum, Tokat, Ordu, Isparta, Afyon illerinde yapılan alan araştırmalarında elde edilen veriler kullanılacaktır. Veriler kulanılırken anlatılan terminoloji merkezli adlandırmalar hem ritüelik hem de adlandırma merkezli farklılıkları ile sunulmaya çalışılacaktır. Terimler, ritüeldeki inanç pratiği sırasına göre verilecektir. Bu sebeple çok alt başlığa girmeden inanç pratiği merkezli bir terim verildikten sonra inanç pratiğinin açıklanmasında geçen diğer terimler veya inanç pratiği için kullanılan farklı adlandırmalar metin içerisinde italik yazı ile verilecektir.

[3] Bunlar; Musahip Kurbanı Cemi, İkrar Kurbanı Cemi, Görgü Kurbanı Cemi, Abdal Musa Kurbanı Cemi, Dar Kurbanı Cemi, Nevruz Kurbanı Cemi, Muharrem(Aşure) Kurbanı Cemi, Kızıldeli Kurbanı Cemi, Gençler Kurbanı Cemi, Kızlar Kurbanı Cemi, Dikir Kurbanı Cemi, Düşkün Kurbanı Cemi, vb. adlarla yapılmaktadır.

[4] Tasvirde temel alınan ritüel zümresi Çubuk Havzası Alevi Ocakları olarak bilinen beş ocağın (şah Kalender Veli Ocağı, Seyyid Hacı Ali Turabî Ocağı, Seyyid Cibali Sultan Ocağı, Hacı Muradı Veli Oağı, Hacı Mehemmed Abdal Ocağıdır.) Musahip Kurbanı Cemidir. Bu beş ocağın 9 il 60 yerleşim birimine dağılmış bir talip topluluğu mevcuttur. Terimlerin ritüel izahı yapılırken bu ocakların kendi içlerindeki ve farklı ocaklarla olan ritüelik ve terminolojik farklılıkları da verilecektir.

[5] Babagan Bektaşilerinde, Dedegan Bektaşilerin bir kısmında Musahiplik yoktur. Onlar ikrar üzerine hizmetlerini yaparlar. Babagan Bektaşileri,inanç zümresine dahil olmak için soy ve evlilik şartı aramazlar. *"Mücerred İkrarı"* da alırlar. Babagan Bektaşilerinde musahip terimi, bir babaya aynı anda ikrar veren iki derviş için kullanılır. Aynı anda ikrar veren iki Bektaşi dervişi birbirini musahip kardeşi olarak görür.

Mürebbi: Kelimeye sözlüklerde "terbiye eden; çoçuk terbiye eden" (Devellioğlu 2000, 732) "eğitici erkek" (TDK 2005, 657) anlamları yüklenmiştir. Ritüelik terim anlamı da sözlük anlamına yakındır. Mürebbi, musahip olacak iki çifte yolun kurallarını öğretecek ve ritüel boyunca önderlik yapacak kişiye denir. Bu kişinin belirli vasıflara sahip olması gerekmektedir. Mürebbi olacak kişi öncelikli olarak yolun bütün kurallarını bilerek bunları hayatına yansıtmış taliplerden seçilir. Musahip kurbanını kestiği günden mürebbi olduğu güne kadar düşkün olmamış olması gerekmektedir. Toplumca saygı gören bir şahsiyet olmalıdır. Musahip olacak kişiler dede soylu bir aileden geliyorsa mürebbinin de dede soylu olmasına dikkat edilir. Musahip kurbanı kesecekler talip ise taliplerden seçilir. Mürebbi, adlandırması yerine Ankara, Çankırı, Eskişehir, Çorum bölgesindeki Alevilerce *"Rehber", "Kılavuz"* Isparta'da ise *"Saat Rehberi"* adlandırmaları kullanılmaktadır. Alevi zümresinde iki rehber vardır. Bunlardan birincisi *"Yağlık rehberi"*dir. Alevilerde ilk ikrar, gerdek gecesi öncesinde *"Dede nikahı"* olarak bilinen nikahtan önce dede huzurunda alınan ikrardır. Bu bir nevî *"Bel ikrarı"*dır. Yeni evlenen çiftin evlendikleri zaman dilimine kadar yaptıkları hatalardan tövbe ederek evlendikten sonra tekrar yapmayacaklarına ve ileride musahip olacak bir eş bulunca musahip kurbanı keseceklerine dair söz verme ritüelidir.[6] Bu ritüelde evlenen çifte yol gösteren kişiye *"Yağlık rehberi"* denir.

Musahip kurbanı kesenler kendilerine mürebbi olan kişiyi *"tarikat babası"* olarak görürler. Ona ömür boyu kendi anne ve babalarına davrandıkları gibi davranmak zorundadırlar.

Hacı: Musahip kurbanı kesecek kişiler için *"hacı"* tabiri kullanılır. Ritüel bittiğinde her biri manevi anlamda bir makam alarak hacı olmuş kabul edilirler.

Tarikat Abdesti: Musahip olacak kişilere mürebbi huzurunda aldırılan abdeste verilen isimdir. Uygulama açısından Sünni akaitteki abdestten farkı yoktur. Tarikat abdesti sembolik olarak bir iç arınmayı da ifade eder. Yeni hayata atılan ilk adımdır. Bu sebeple dede huzuruna ilk çıkışta alınan bu abdeste *"tarikat abdesti"* denir. Musahip olan kişiler her sene dede huzurunda görgüden geçer. Her yıl alınan bu abdeste ise *"yıl abdesti"* denir.

Eşikyoklayan talipler

[6] Bu ritüelde bir makaleye konu olabilecek kadar inanç pratikleri içermektedir. Bu sebeple ayrıntıya girmeden "mürebbi" kelimesi merkezli değerlendirmeyi uygun gördük.

Eşik Yoklama: EĢik kelimesi Türkçede anlam kaymasına veya değiĢimine uğrayan kelimelerdendir. Eski Türklerde eĢik ile kast edilen kapı sözcüğüdür (Ögel 2000, 47; Gülensoy 2007, 344). Günümüzde ise "eĢik" anlam daralmasına uğrayarak kapının giriĢine verilen isim haline gelmiĢtir. (TDK 2005, 657) Alevilerce eĢik kutsal kabul edilir (Bozkurt 2005, 179). Bu durum eski Türk inançları ile Ġslamiyet'in bir araya getirdiği bir inanç senkretizimidir. Tasavvufi manada eĢik, zahirden bâtına, mecazdan hakikate geçilmesini sağlayan bir kapıdır (Uludağ 2005, 128). Alevi zümrelerde EĢiğe yüklenen bu iki anlamıyla da yaĢamaktadır. Ġki farklı anlamına yönelik inanç pratikleri mevcuttur. EĢik kutsaldır. Basılmaz, üzerine oturulmaz. Evin kapısına yüklenen bu anlamlar yanında asıl kutsal kabul edilen kapı, cem evinin kapısıdır. Çünkü bu kapıdan ancak sırra vakıf olanlar girebilir. Ġnanca göre kapı Hz. Ali'dir. Bu kapı bâtın kapısıdır. *"Babullah"* olarak görülür. Kapıyı Hz. Ali'nin kapısı olarak görmenin yanında cemevinin kapısında *"beş esma"*nın tezahür ettiğine inanılır.[7] BeĢ esma ile Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin kastedilmektedir. Bu sebeple eĢikten medet almadan hizmetlere baĢlanmaz. *"Eşik yoklama ritüeli"*, musahip olacak çiftlerin rehberin önderliğinde dedenin huzuruna gelmeden önce cem evinin kapısına dizüstü yürüyüp giderek kapının dört köĢesine ve ortasına niyaz etmesidir. Kapıya niyaz eden rehber ve çiftler yine dizüstü dedenin huzuruna gelirler. Buradaki eĢik Eski Türkçedeki kullanımına uygundur.

EĢikyoklayıp dizüstü meydana gelen talipler

Bu ritüelin farklı bir adlandırması Isparta bölgesi Alevilerinde *"eşik tercümanı"* Ģeklinde görülmektedir. Bu bölgede kapıya bir niyaz olmayıp doğrudan cem evinin giriĢinde her talip eğilip eĢiğe üç kez niyaz eder (Ersal 2009, 230-234).

[7] Ankara Çubuk, Çankırı ġabanözü bölgesinde *"beş esma"* adına niyazlar yapılır. Bazı bölgelerde beĢ esma yerine *"üç esma"* niyazı yapılmaktadır.

Bend Bağlama: Bendin sözlük anlamı "bağ, yular, rabıta, bağlama"dır (Devellioğlu 2000, 83). Bu ritüele *"kemerbest bağlama"* da denir. Musahip olacak talipler, eğik yokladıktan sonra dedenin huzuruna gelirler. Dede sıra ile bellerine kuşak bağlar. Ġnanca göre Hz. Ali sağlığında on yedi kişiye kemerbest bağlamıştır. Bu kişilere *"on yedi kemerbest"* denir. Hz. Ali'nin sağlığında, bâtın sırrına vakıf olan kişilere kemerbest bağlamıştır. Kemerbest takabilmek için musahip olma şartı vardır. Alevi inanç sistemine göre musahip olmayan, beline bend bağlanmayan bir talip ceme giremez. Cemde hizmet görecek her talibin kemerbestli olma şartı vardır. Bu hizmet bâtına bağlanarak dünyadaki günahlı işlerden el etek çektiğine dair talibin bir nişanıdır.

Dede musahiplilere bend bağlarken

Tarikat Namazı: Eğik yoklayıp huzura gelen taliplerin rehberleri ile birlikte kıldıkları namaza verilen addır.[8] Dizüstü meydana gelen talipler yere niyaz edip ayağa kalkıp *"dara dur"*urlar. Bu iki secdeli bir namazdır. Ġlk dara durulduğunda dede bir gülbeng okur. Talipler tekrar yere niyaz ederek "*tecellâ"* dolanırlar. Tecellâ dolanmak dededen başlanıp meydandaki bütün taliplere niyaz ederek dolaşmaktır. Tecellâyı tamamlayan talip tekrar yere niyaz eder, ayağa kalkıp dara durur. Dede bir gülbeng daha okuyunca yere niyaz edip meydanda dizüstü oturup bütün ayin-i cemi sefalar. Bu inanç pratiğine *"sefalama"* denir. Ġnanç pratiği ile dededen başlayarak bütün cem halkına "Ceme hoşgeldiniz." denilmiş olur. Tarikat namazı bitince talipler huzurdan çekilirler.

Car: Musahip olacaklar meydandan kalkınca manevi temizliği temsilen *"carcı"* elinde süpürgesi ile meydana üç kez süpürge çalar. Bu hizmete *"süpürgeci"* hizmeti de denir.

[8] Bu namaz sadece musahip kurbanına has bir namaz olmayıp bütün cemlerde taliplerin cem evine ilk geldiklerinde yerlerine oturmadan dede huzurunda kıldıkları namazdır. Dede bir talibin evine ziyarete gittiğinde de talip namaz kılabilir.

Cebrail: Cebrail dört büyük melekten vahiy getirmekle görevli olarak bilinen meleğe verilen isimdir. Alevi inanç sisteminde Cebrail kelimesine farklı anlamlar yüklenmiştir. Cebrail, iki ayaklı kurbana (horoz veya tavuk) verilen bir isim olmuştur. Musahip kurbanı müminin miracı olarak kabul edilir. Miraç hadisesinde Hz. Muhammed'e rehberlik eden Cebrail'dir. Bu sebeple Alevi ritüellerinde Cebrail adına da bir kurban sunulur.

Meydanda tecella dolanan talipler

Seccade üstüne niyazlarla çıkan musahipliler

Musahipliler ayin-i cemi sefalarken

Carcı

Musahipliler hep birlikte kurban olacak Cebrail ile dualanırken

Erkân Çıkarma: Cem riteülinde iki kurban vardır. Bunlardan esas kabul edilen kurban cemin yapılabilmesi için kesilen koçtur. Cem ritüelinde iki kez Cebrail meydana gelir. Ġlkinde kurban tekbirlenmek için meydana gelmeden önce bir Cebrail kesilir. Ġkincisi ise *"erkân çubuğu"*, *"tarik çubuğu"*[9] kınından çıkarılacağı zaman Cebrail'in kesilmesidir. Birinci kurban, Cebrail melek için kesilen kurbandır. Ġkinci ise kutsal kabul edilen *"erkân çubuğu"*nun kınından çıkarılması için kesilen kurbandır. Musahipliler ellerine bir horoz alarak meydana gelirler. Dede duasını verdikten sonra dedenin huzurunda bir leğen içerisinde horozu keserler. Kanından bir damla erkân çubuğuna sürerler. Bu inanç pratiğinden sonra erkân kınından çıkmıĢ olur. Ankara Beypazarı KaraĢar beldesinde hem erkân çubuğu hem de *"kılıç"* kullanılmaktadır. Bu kılıç Hz. Ali'nin kılıcı olarak bilinen Zülfikar'a benzetilir.

[9] Erkân Çubuğu: 80 ile 120 cm boylarında bir ağaç dalıdır. Erkân çubuğu için bölgelere göre değiĢen ağaç dalları kullanılır. Kesilen dalın kabuğu soyulur ve ateĢle dağlanır. Ġnanç sistemine göre değnekte kırk boğum, budak olması gerekir. Bunda inanç sistemindeki "dört kapı, kırk makama" ve "kırklara" gönderme vardır. Günümüzde erkân çubuklarında kırk boğum, budak Ģartı aranmamaktadır. Ġnanç pratiğinde ağaç kültüne dair izler vardır. Bu değnek kutsaldır. Özel bir kutuda veya bezde saklanır. Hizmet olacağı zaman kurban ve dua ile çıkarılır. Hizmetler bitince yine aynı Ģekilde temiz bir yerde muhafaza edilir.

Erkân çubuğu için meydanda kesilen horoz

Erkân çubuğu post dedesine niyazlarla teslim edilirken

Seccade Serme: Dedenin huzuruna serilen battaniye, örtü vb.ne verilen addır. Bu hizmete genel olarak seccade hizmeti denir. Hizmeti yapan kişiye de *"seccadeci"* denir. Trabzon ve Düzce bölgesindeki Güvenç Abdal Ocağı'na bağlı Çepni Aleviler bunun için, *"elik postu"* terimini kullanmaktadır. Bu post kutsal kabul edilir. Özel bir odada muhafaza edilir. Ankara Beypazarı Karaçar beldesindeki Aleviler seccade yerine *"kilim"* terimini kullanarak ritüel için *"kilim serme", "kilim açma", "kilimden geçme"* terimlerini kullanırlar. Bursa yöresindeki Aleviler ise *"çarşaf"* terimini kullanarak ritüele *"çarşafa yatma", "çarşaftan geçme"* ritüeli derler. Ankara ve Çankırı bölgesindeki Aleviler genel olarak seccade kelimesini kullanmakla birlikte seccade için *"Nuh'un Gemisi"* terimini de kullanırlar. Seccade üzerine çıkma pir önüne çıkmaktır. Dede postu, peygamber postu olarak kabul edilir. Seccade üstüne çıkanlar Nuh'un gemisine binenlere benzetilmektedir. Burada kul hakkından kurtulan talip Nuh'a talip olanlar gibi kurtuluşa erecektir. Musahip olmayanlar seccade üzerine çıkamazlar. Seccade üzerine çıkacak talip eşik yoklarken yaptığı gibi seccadenin dört köşesine bir de ortasına niyaz eder. Genel olarak seccadenin dört köşesine niyaz edilir. Çünkü bu hizmet *"dört kapılı olma"* hizmetidir. Musahip olan kişiler ritüel sonunda şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarını açacaktır. Bu sebeple seccadeye dört kapıya göndermede bulunularak dörtlü niyaz edilir.

Aşk Ola: Niyazları tamamlayıp rehber ile birlikte dizüstü seccade üstünde oturan taliplere dede *"aşk ola"* deyince hepsi birden seccade üzerine yüzüstü secde ederler. *"Aşk ola"* tabiri taliplere Hakk huzurunda olduklarını hatırlatmak amaçlı bir söylemdir. "Hakk için, Hakla bir olmak için meydana geldiniz." telkinidir. Yola girecek talip ilahi aşka talip olup meydana gelmiştir. *"Aşk ola"* tabiri aslında bir imtihanın başlangıcına işarettir. Dedenin birazdan sorguya geçeceğine işaret eder. Bu inanç pratiği sadece cemlerde seccade üstünde uygulanmaz. Dede talibini gördüğü herhangi bir ortamda *"aşk ola"* dediği takdirde talip hemen yere secde eder. Bu dedeye bir teslimiyettir. Secdeye kapanan talibin *"dilsiz, başsız"* ve sorguya hazır olduğunu anlatır. Dede *"dilli başlı olun"* deyince talipler *"baş kaldırır"*. Dede, sorguya başlar. Cemde bulunan kişiler ile musahip olacak kişilerin varsa alacak, borç gibi hususlarının sulhunu sağlar. Bütün halka sorar halk musahiplilerden razı ise dede taliplerine girdikleri için çok zor bir yol olduğunu izah eder. Musahip olacaklar ve ayin-i cemin her konuda razılığı alınınca diğer bir inanç pratiğine geçilir.

Seccade üstünde „Aşkola" pozisyonu

Parmak Çatma: Seccade üzerinde sorgudan geçen taliplerin rehber *"bacı-kardeş"*[10] sağ omuzları birbirine değecek şekilde yan yana dizüstü otururlar. Sağ ellerini birleştirerek sağ başparmaklarını çatarlar. *"Parmak çatma"* inanç pratiğinin farklı uygulanma şekilleri de vardır. Çiftli parmak çatmanın yanında dörtlü ve parçalar halinde on altı kişinin parmak çattığı uygulamalar da mevcuttur. Her iki çift de bu pozisyonda iken dede *"musahip hutbesi"*ni[11] okur. Ankara Beypazarı Karaçay beldesindeki Alevilerinde, hutbe okunurken musahiplilerin parmağını üstten bir başka rehber tutar. Bu kişiye *"parmak babası"* denir. Hutbe son bulunca parmaklar salınır.

Erkâna Yatma-İhrama Girme: Parmak çatma inanç pratiği son bulunca rehber talipleri *"erkâna yatırır"*. Yaşa göre ilk erkek talip sağ omzunun üzerine seccade üzerine yatar. Onun arkasına diğer musahip olacak çiftin eşi ilk yatan talibin ayağına beline ve başına niyaz ettikten sonra aynı pozisyonda yatar. Aynı inanç pratiklerini tekrar ederek diğer talipler de yatar. Rehber de seccadenin dışına aynı şekilde ayrı yatar. Erkâna yatan taliplerin üstlerine beyaz kumaş serilir. Bu kumaşa *"ihram"* veya *"kefen"*denir. Yatış pozisyonu da ölünün kabre yatırılış pozisyonuna benzer. Kefen ve yatış pozisyonunda ölüme bir gönderme vardır. Bu iki adlandırmada inanç pratiğine yüklenen anlamlardan kaynaklanmaktadır. Birinci anlam musahiplilere *"hacı"* denmesinden kaynaklanmaktadır. Bu hizmet manevi bir hacdır. İkincisi ise bu ritüelde ölüp yeniden dirilmektir. Asıl hayata bir geçiştir. Yaşlı taliplere kaç yaşındasın sorusunu yönelttiğinizde ikrar-musahip yaşını söylerler. İnanca göre musahip olduktan sonra kırk defa dede huzurunda görülen talip bu dünyada cenneti bulmuştur. Bu sebeple musahip olmadan önceki hayatlarını saymazlar. Sırra vakıf olduktan sonraki yaşı esas yaştır. Asıl hayat *"sır-ı babullah"*tan sonraki hayattır.

Parmak çatmış taliplər

[10] "Bacı-kardeş" terimi ile anlatılmak istenilen iki ailenin erkek ve bayanlarının birbirini kardeş olarak görmesidir. İki aile bir olmaktadır. Artık sen ben yoktur. Birlik vardır. Bu sebeple çiftlerden birbirlerinin eşleri ile parmak çatarlar. Onun eşi,diğerinin eşine kardeş olmuştur. Çocukları birbiri ile evlenemez. Musahipliler artık dünyevî işlerde olsun, bâtınî işlerde olsun bir olmuşlardır. Birinin bir suçu varsa diğeri de onunla o suçu çeker. Borcu varsa öder.

[11] Musahip Hutbesi, Musahip olacak taliplere okunan birkaç sayfadan oluşan bir hutbedir. Konumuz doğrudan bu olmadığı için hutbenin orjinalini vermedik. Hutbeler ocaklara göre değişmektedir. Aynı ocağın farklı talip köylerinde okunan hutbelerde bile farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple musahip hutbeleri üzerine ayrı bir yayında içerik ve ritüelik analiz yapılacaktır.

Farklı bir parmak çatma pozisyonu

Farklı bir parmak çatma pozisyonu yakın görünüm

Görsel 4: Cemevinde musahipliler

Görsel 5: Cemevinde musahipliler

Bu ritüele eklenen bir diğer anlamda *"miraca çıkma"* tabiridir. Erkâna yatma-ihrama girme, müminin gönül miracı olarak kabul edilir. Bu sebeple ritüel bitince *"Miracınız kutlu olsun.", "Hacılığınız kabul olsun.", "Yaşınız kutlu olsun."* tabirleri ile tebrik edilirler. Bir diğer erkâna yatma şekli ise şöyledir: Erkekler seccade üstünde birbirlerine sarılarak yatarlar. Üstlerine beyaz örtü örtülür. Eşleri de ayakuçlarında darda dururlar. Bu inanç pratiğini uygulayan ocakların taliplerine göre ayakta duran eşleri, onların *"kabir taşları"*dır. Burada da ölüme bir gönderme vardır. Bu ölüp yeniden dirilmektir.

Erkân – Kılıç Vurma: Dede, eline *"erkân çubuğu"* nu alarak üstlerine çarşaf örtülen taliplerin başucularına gelir. Erkân çubuğunu üç kez etraflarında dolandırdıktan sonra her birinin başına on iki kere On iki İmam'ın ismini söyleyerek dokundurur. Sonra Nad-ı Ali duasını, Yedullah Ayetini okur. Erkân değneği ile çarşafın ucunu tutarak "Uyuyanlar uyana, Hakk'ın rahmetine bulana" diyerek çarşafı kaldırır. Uyanan taliplere *"Miracınız kutlu olsun.", Hacılığınız kabul olsun."* der. Bu değneğin Cennetteki Tuğba ağacının bir dalı olduğuna inanılır. Yine Ankara Beypazarı Karaçar'da ritüele *"kılıç vurma"* da denir. Hz. Ali'nin kılıcının ehlini kesmeyeceğine inanılır. Zülfikar, zalimi keser.

Bacıların darda durduğu ihrama girme ve erkân vurma pozisyonu

Erkândan – Kılıçtan geçme: Çarşaftan çıkan talipler önde rehber sıra ile dedenin elinde tuttuğu değnek veya kılıca üç kez niyaz edip altından sırtlarını sürterek geçerler. Hz. Muhammed, Biât-ı Rıdvan'da biat alırken Tuğba ağacının dalı olduğuna inanılan bir dalı biat edenlerin sırtlarına sürtmüştür. İnanç zümresinin bazı fertleri bu dalın Tuğba ağacından kopup geldiğini ifade ederler. Bu sebeple erkân çubuğu, bir ağaç dalı olarak kabul edilmez.

Erkân çubuğunun altından geçen musahipliler

Erkân – Tarik Suyu: Musahip olacak kiĢiler ve rehber erkândan geçtikten sonra darda beklerler. Meydana elinde su tası ile bir hizmetçi gelir. Dede elindeki değneğin bir ucunu tasın içine sokarak eliyle tastan su alıp üç kez ıslatır. Sonra bir avuç su daha alıp havaya "Gökten hayırlı rahmet, yerden feyz-i bereket." diyerek saçar. Daha sonra rehberden başlayarak sıra ile değneği tasa sokup taliplere uzatır. Talipler değneğin ucundaki sudan alıp yüzlerine sürerler. Bu ritüele erkân suyundan alma ritüeli denir. Rehber ve talipler sudan aldıktan sonra dede ritüel başlarken uyguladığı inanç pratiklerini tekrar eder. Sonra talipler birlikte darda durur ve postta oturan dede varsa onun duasını alıp erkânı kınına sokmak üzere hizmetçiye verir.

Erkân suyundan alan musahipliler

Erkân suyunun farklı bir veriliş pozisyonu

Yürek Yeme: Erkândan geçip suyundan da alan talipler, tekrar seccade üzerinde dizüstü otururlar. Dede de karşılarına gelerek dizüstü oturur. Bir hizmetçi tepsi içerisinde *"yürek, bal ve süt"* getirir. Meydana gelen yürek, cem için kesilen kurbanın kalbidir. Bu kalp ayrı bir kap içerisinde haşlanır veya közde pişirilir. Dede, meydana bütün halde gelen yüreği dört parçaya böler ve musahip olacak her talibe birer parça verir. Talipler ellerine aldıkları yürek parçalarından birer parça ısırıp diğer musahip olacak talibe verir. Her talip elindeki yüreği değişerek diğer üç kardeşi ile paylaşıp yer. Dede, sonra hepsine birer bardak süt verir. Sütleri de değişerek içerler. En son olarak dede her birinin ağzına bir kaşık ile bal verir.

Bir tepside meydana gelen yürek hizmeti lokmaları

Dede meydanda yüreği dörde bölerken

Asıl hizmet *"yürek yeme"* ritüelidir. Alevi inanç sisteminde bir cemin meydana gelmesi için kurban olacak bir hayvana ihtiyaç vardır. Cemde kesilen hayvanın lokması yenir. Lokma ve kurban Alevi inanç sisteminde kutsiyet atfedilen önemli hususlardandır. Yürek ise hayvanın en kutsal yeridir. Bunu ancak musahip olanlar yiyebilir. Bu sebeple musahiplerin ilk yediği ve paylaşılığı lokma yürektir. Kalp dört bölümden oluşur. Her bölümün ayrı bir işlevi vardır. Musahip olan kişiler de artık dörtten bire düşmüşlerdir. Bir yüreği paylaşıp bir olmuşlardır. Gönül, Allah'ın tecelligâhıdır. Aslında ritüel gönülleri bir etmeyi kendi içlerindeki Hakkı paylaşmayı ifade eder. Hem kendi içlerinde bir olmuşlardır. Hem de Hakk katında bir olmaya ikrar vermişlerdir. Musahip cemi, bir tevhit cemi olarak kabul edilir. Bütün inanç pratiklerinde de buna göndermeler vardır. Hatta resimlerde görüleceği üzere musahip olacaklar aynı kıyafetleri giyerler.

Süt içilmesi ile Hz. Muhammed'in Miraç hadisesine bir gönderme mevcuttur. Hz. Muhammed, miraç dönüşü sunulan ikramlardan sütü kabul ederek içmiştir. Musahip hizmeti de müminin miracı olarak kabul edildiği için süt içirme inanç pratiği ritüele eklenmiştir. Ayrıca süt, temizliği de temsil eder. Musahip kurbanı kesenler yeniden doğmuşlardır. Bütün kul haklarından arınmışlardır. Süt gibi lekesiz olmuşlardır. Bir daha kötülük işlememeye de söz vermişlerdir. Bunu temsilen süt içilir.

Bal, ağız tatlığı için verilir. Musahip olduktan sonra ilk yedikleri lokma gibi tatlı, kavgasız musahiplik sürmeleri için birer kaşık bal yedirilir.

Meydanda yüreği paylaşarak yiyen musahipliler

Meydanda yüreği paylaşarak yiyen musahipliler

Seccade silkeleme: Musahip ritüeli seccadenin silkelenmesi ile son bulur. Musahip kesen dört kiği ve rehber üstüne çıktıkları seccadeyi bir köşesinden tutarak yerden kesip üç kez silkelerler. Sonra seccade ellerinde darda beklerler. Dede dua ettikten sonra seccadeyi hizmetçiye vererek huzurdan çekilirler. Bu inanç pratiğinin yapılma nedeni seccade üzerine çıkan canlar, üzerlerindeki kul hakkı ve günahları pir huzurunda seccade üstünde dökmüşlerdir. Sembolik olarak bu dökülen günahlar silkelenerek meydanda yanan ocağa atılmak üzere dökülür. Bu hizmetin hemen ardından carcı gelerek dökülen sembolik günahları meydanda yanan ocağa doğru süpürür. Ocaktaki ateşte günahlar yanar. Bu inanç pratiği manevi temizliğin sembolik bir gösterimidir.

Seccade silkeleyen mürebbi ve musahipliler

Artık musahip olmuşlardır. Musahip kelimesi yerine aynı anlamı barındıran farklı terimler de kullanılmaktadır. Çorum Alaca bölgesindeki Alevi zümre musahip yerine *"gaham"*[12] terimini kullanmaktadır. Bir kişiye musahibi olup olmadığını öğrenmek için *"Gahamın var mı?"* sorusunu yöneltmektedirler. Musahip terimini ve ritüeli düşündüğümüz zaman Alevi zümrenin genelini kapsayacak bir terminolojik kullanım da *"Kardeşlik, kardaşlık"* terimidir. Kardeşlik hitabı musahiplik için en yoğun kullanılan terimdir. Özellikle musahip olan kişiler birbirine kardeşlik diye hitap ederler. Çepni Alevilerinde musahip terimi yanında kullanılan bir diğer terim de

[12] "Gaham" teriminin kullanımı ve anlamlandırması ile ilgili derleme sözlüğünde bir tarama yaptığımızda Azerbaycan Türkçesinde akraba hısım anlamında kullanılan "kaam, gohum" kelimesine ulaşmak mümkün olmaktadır. Türkiye coğrafyasında tespit edildiği yerleşim birimlerine baktığımızda bu kelimenin kullanıldığı coğrafyada Azeri Türkleri (Iğdır) veya Alevi nüfusun yaşadığı (Isparta- Senirkent, Ankara-Kalecik, Eskişehir-Merkez) yerleşim birimlerini tespit etmek mümkün görülmektedir (TDK Derleme Sözlüğü 1993, 2577).Derleme sözlüğünde kelimenin tespit edildiği yerleşim birimlerinde bizimde alan araştırması yapma şansımız olan Isparta Senirkent ve Ankara Kalecik'te Alevi zümre tarafından kelimenin kullanılmaya devam etmediğini gördük. Yaşlı kaynak kişiler ile görüştüğümüzde terimi hiç duymadıklarını belirttiler. Derleme sözlüğünde kelimeyi bizim tespit ettiğimiz Çorum Alaca'da kullanımına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

"hısım" terimidir. KardeĢlik terimi gibi musahip kardeĢinden bahseden biri *"Benim hısmım"* diye hitap eder.

Musahip olmuĢ dört kiĢi

SONUÇ

Alevi inanç sisteminin cem ritüellerinin küçük bir bölümünü ele aldığımız bu çalıĢmamızda bile onlarca ritüelik terim ile karĢılaĢmaktayız. Alevi-BektaĢi inanç zümresi Türk dili, kültürü üzerine çalıĢan akademik zümre için hala bakirliğini koruyan zengin bir alandır. Bu saha üzerine yapılan çalıĢmalarda alandan derlenen malzemenin önemi her geçen gün artmaktadır. Sosyal değiĢimler ve modern hayat geleneksel hayatın da değiĢmesine sebep olmaktadır. Birçok Alevi yerleĢim biriminde ritüeller kaybolmaktadır. Bu sebeple birçok ritüelik terim anlam dünyasından uzaklaĢmaktadır. Ortaya çıkan tablo ilerleyen yıllarda saha üzerine dil yönü ile olsun ya da farklı disiplinler açısından olsun yapılan çalıĢmalarda bir boĢluğun oluĢmasına neden olacaktır.

Ritüelik terimleri izahta görsel verilerin önemi her geçen gün artmaktadır. Bu terimleri izahta inanç pratiği sırasının takip edilmesi de çalıĢanlar için farklı bakıĢ açılarının oluĢmasını sağlamaktadır. Ortaya koymaya çalıĢtığımız bakıĢ açısıyla yapılan çalıĢmaların farklı disiplinlerde yayın yapan bilim insanlarına da kaynak teĢkil edeceğini düĢünüyoruz. Alevi zümre farklı mikro gruplardan oluĢmaktadır. Siyasi ve sosyal hadiselerden güçlü bir Ģekilde etkilenen zümre Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar geniĢ bir coğrafyaya dağılmıĢtır. Bu dağınık zümreyi birleĢtiren unsur inanç sistemidir. Ġnanç sistemi üzerine sağlıklı yorumlar yapabilmek için ritüellerin ve terminolojinin ortaya konulması gerekmektedir. Söz gelimi Alevi zümrenin bir parçası olan "Abdal" zümresi üzerine sağlıklı yorumlar yapabilmek için gizli dillerini, ritüellerini tespit Ģarttır. Bu unsurları tarihsel verilerle birleĢtirdiğimiz zaman Orta Asya'da, Balkanlar'da ve Türkiye coğrafyasında izleri tespit edilen grup üzerine tasnif ve tespitlerin kabul edilebilir bir noktaya geleceği aĢikârdır.

KAYNAKÇA

BOZKURT Fuat, **Toplumsal Boyutlarıyla Alevilik**, İstanbul 2005.

DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat,** Ankara 2000.

ERSAL Mehmet, **Alevi İnanç-Dede Ocaklarına Bir Örneklem Veli Baba Sultan Ocağı**, Köln 2009.

GAYGUSUZ İSMAİL, Aleviliğin İnançsal ve Toplumsal Yol Kardeşliği Musahiplik, İstanbul 2004.

GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, C.I, Ankara 2007.

GÜNİŞEN Ahmet, **"Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdallarının Gizli Dilleri: Teberce"** V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildiriler I, 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 1315-1343

GÜNİŞEN Ahmet, **"Türkiye Türkçesi Ağızlarında „Alevi-Bektaşi" Anlamlı Söz Varlığı Üzerine"**, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Ankara 2009, S. 52, s. 101-124.

GÜNİŞEN Ahmet, **"Gizli Dil Açısından Alevîlik-Bektaşilik Erkân ve Deyimlerine Bir Bakış",** Turkısh Studies-Türkoloji Araştırmaları, S. 2/2, s. 328-350.

KAYMAZ Zeki, **Türkiye'deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma**, İzmir 2003.

KORKMAZ ESAT, **Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2005.

NOYAN BEDRİ, **Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik**, C. 1-8, İstanbul 1998-2010.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.3, Ankara 2000.

TÜRK DİL KURUMU, **Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara 2005.

TÜRK DİL KURUMU, **Derleme Sözlüğü,** C. 8, Ankara 1993.

ULUDAĞ Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2005.

YILDIRIM Faruk, **"Teber Dili"**, Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve şifreler, İstanbul 2008.

Kaynak Kişi Dizini

Ahmet Sargın, (1938), Kurşunlu, Göynegöl, Bursa, İlkokul, Baba
Abdülkadir Kuvvet, (1948), Sarıkoz, Çubuk, Ankara, İlkokul, Talip
Akkız Toprak, (1930), Mahmutoğlan, Çubuk, Ankara, Okuma yazma bilmiyor, Talip
Ali Ay, (1947), Kurşunlu, Göynegöl, Bursa, İlkokul, Baba
Ali Ay, (1960), Kurşunlu, Göynegöl, Bursa, İlkokul, Rehber
Ali Berber, (1939), Uluğbey, Senirkent, Isparta, İlkokul, Aşık
Ali Dedeoğlu, (1941), Mart, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Dede
Ali Haydar Sır, (1951), Muhundu, Mazgirt, Tunceli, Lise, Dede
Ali Kök, (1933), Sarayköy, Karaçar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Talip
Ali Rıza Yavuz, (1946), Üçsaray, Seyitgazi, Eskişehir, İlkokul, Rehber
Ali Tan, (1939), Sarayköy, Karaçar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Talip

Ali Türkân, (1938), KurÇunlu, Ünegöl, Bursa, İlkokul, Rehber
Arap Ali Gazioğlu, (1932), Büyük Camili, Alaca, Çorum, İlkokul, Dede
Arif Dalkılıç, (1937), Susuz, Çubuk, Ankara, İlkokul, Dede
Aslan Filiz, (1946), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, İlkokul, Talip
Atiye Bingöl, (1938), Kırıklı, GölbaÇı, Ankara, Okur Yazar, Talip
Baki Özdemiroğlu, (1963), Mart, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Dede
Battal Dalkılıç, (1948), Susuz, Çubuk, Ankara, İlkokul, Dede
Battal Yıldız, (1948), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, İlkokul, Talip
Bekir Kuran, (1941), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Dede(dikme)
Cafer Dedeoğlu, (1949), Göldağ, şabanözü, Ankara, Lise, Talip
Cafer Ocak, (1940), Harhar, Alaca, Çorum, Öğretmen Okulu, Dede
Dağıstan Demirhan, (1938), Hasan Dede, Kırıkkale, İlkokul, Dede
Dede KarakaÇ (1931), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Dede(dikme)
Elverdi Pak, (1968), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, İlkokul, Talip
Ercan Sargın, (1971), KurÇunlu, Ünegöl, Bursa, Ortaokul, Talip
Fidan Özdemir, (1937), Kırıklı, GölbaÇı, Ankara, ilkokul, Talip
Gülsüm Sargın, (1969), KurÇunlu, Ünegöl, Bursa, İlkokul, Talip
Hacer Dedeoğlu, (1956), Mahmutoğlan, Çubuk, Ankara, Okuryazar, Talip
Halil Dedeoğlu, (1937), Mart, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Dede
Halil İbrahim Eroğlu, (1930), Senirkent Isparta, İlkokul, Dede
Halil Özdamar, (1916), Uluğbey, Senirkent, Isparta, İlkokul, MürÇid
Halil Özdemiroğlu, (1931), Mart, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Dede
Hamdi şanlı, (1927), Sarıkoz, Çubuk, Ankara, İlkokul, Talip
Hanife şenol, (1945), şehitler, Ünegöl, Bursa, İlkokul, Talip
Hasan Ali Duran, (1943), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Dede
Hasan Dedeoğlu, (1929), Mart, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Dede
Hasan Dedeoğlu, (1934), Göldağ, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Talip
Hasan Öztürk, (1968), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Lise, Dede
Hatice Bircan, (1917), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, Okuma yazma bilmiyor, Talip
Hatice Sargın, (1944), KurÇunlu, Ünegöl, Bursa, Okuma yazma bilmiyor, Talip
Haydar Ali KeleÇoğlu, (1947), Dalyasan, Çubuk, Ankara, Lise, talip
Haydar Bakkal, (1950), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, İlkokul, Talip
Haydar Filiz, (1974), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, İlkokul, Talip
Haydar Özkan, (1951), Kurtsivrisi Mh. Özbek, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Talip
Hayrettin DemirtaÇ (1941), Arslanbeyli, Seyitgazi, EskiÇehir, Ortaokul, Dede
Hüseyin Engör, (1952), Mahmutoğlan, Çubuk, Ankara, Ortaokul, Dede
Hüseyin Özkan, (1960), Kurtsivrisi Mh. Özbek, şabanözü, Çankırı, Lise,Talip
Hüseyin Sargın, (1964), KurÇunlu, Ünegöl, Bursa, İlkokul, Zakir
Hüseyin Yörük, (1934), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, İlkokul, Baba
İbrahim Özdemir, (1934), Kırıklı, GölbaÇı, Ankara, İlkokul Talip
İsmail Kaymak, (1939), Kurtsivrisi Mh. Özbek, şabanözü, Çankırı, İlkokul, Talip
İzzet Çamur, (1940), Ömercik, Çubuk, Ankara, İlkokul, Talip
Kadir Kaderoğlu, (1335), MeÇeli, Çubuk, Ankara, Okur Yazar, Talip

Kaya Gökçe, (1958), Yellice, Kangal, Sivas, Üniversite, Talip
Kazım Baytemir, (1950), Kırıklı, GölbaÇı, Ankara, Ġlkokul, Talip
Kerime DemirtaÇ, (1943), Arslanbeyli, Seyitgazi, EskiÇehir, Ġlkokul, Anabacı
Mehmet Akgül, (1939), Senirkent, Isparta, Üniversite, Talip
Mehmet DemirtaÇ, (1958), Arslanbeyli, Seyitgazi, EskiÇehir, Yüksek Okul, Dede
Mehmet Er, (1949), Uluğbey, Senirkent, Isparta, Ġlkokul, Dede
Muharrem Öcal, (1953), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Ġlkokul, Talip
Murat Üstün, (1928), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Ġlkokul, ÂÇık
Mustafa Sayılır, (1954), Sarızlı, Sulakyurt, Kırıkkale,
Mustafa Karatürk, (1922), Uluğbey, Senirkent, Isparta, Eğitim Enstitüsü, Talip
Mustafa Yanık, (1952), Mahmutoğlan, Çubuk, Ankara, Ġlkokul, Talip
Mustafa Nuri Özden, (1952), Senirkent, Isparta, Üniversite, Dede
Mustafa Tan, (1938), Sarayköy, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, Ġlkokul, Talip
Mustafa Tuncel, Dereli, KaraÇar, Beypazarı, Ankara, Okuryazar, Baba
Muzaffer Çolakoğlu, (1942), KutluÇar, ġabanözü, Çankırı, Ġlkokul, ÂÇık
Nazik Hatice Koca, ġehitler, Ġnegöl, Bursa, Okuma yazma bilmiyor, Anabacı
Necati Dedeoğlu, (1937), Göldağ, ġabanözü, Çankırı, Ġlkokul, Talip
Neslihan Ergin, (1952), ġehitler, Ġnegöl, Bursa, Ġlkokul, Talip
Necibe Dilek, (1932), ġehitler, Ġnegöl, Bursa, Okuma yazma bilmiyor, Talip
Nezir Erdil, (1931), ġehitler, Ġnegöl, Bursa, Ġlkokul, ÂÇık
Nilüfer Türkân, (1941), KurÇulu, Ġnegöl, Bursa, Okuma yazma bilmiyor, Talip
Niyazi Öcal, (1956), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Ġlkokul, Talip
Pembe(ġerife) Hazer, (1944), ġehitler, Ġnegöl, Bursa, Ġlkokul, Talip
Rıza GülÇen, (1950), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Ġlkokul, Talip
Rıza GültaÇ, (1971), Hamzalı, Sulakyurt, Kırıkkale, Lise, Talip
SatılmıÇ Dedeoğlu, (1930), Göldağ, ġabanözü, Çankırı, Ġlkokul, ÂÇık
Süleyman Ertuğrul, (1944), Uluğbey, Senirkent, Isparta, Ġlkokul, Dede
ġemsi Ertuğrul, (1947), Uluğbey, Senirkent, Isparta, Okur yazar, Anabacı
ġükrü Doğan, (1942), Yukarı Emirler, Çubuk, Ankara, Ġlkokul, AÇık
Turan Değirmenci, (1956), Kurtsivrisi Mh. Özbek, ġabanözü, Çankırı, Ortaokul, Talip
Ünal ġimÇek, (1963), Sarıkoz, Çubuk, Ankara, Ġlkokul, Talip
Veli BektaÇoğlu, (1949), Bulgurcu, ġabanözü, Çankırı, Ġlkokul, Dede
Veli Dedeoğlu, (1932), Göldağ, ġabanözü, Çankırı, Ġlkokul, Talip
Veli Yurdakadim, (1953), Sele, Çubuk, Ankara, Ġlkokul, Dede
Veysel Özden, (1926), Senirkent, Isparta, Ġlkokul, Dede
Zehra DemirtaÇ, (1964), Arslanbeyli, Seyitgazi, EskiÇehir, Lise, Anabacı
Zeki Dedeoğlu, (1927), Göldağ, ġabanözü, Çankırı, Üniversite, Talip

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1111-1128, TURKEY*

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN DOĞU GRUBU AĞIZLARINDA BEDDUALARIN İŞLEVLERİ VE CÜMLE YAPILARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Serpil ERSÖZ•

ÖZET

Konuşma dilinde beddualar yalnızca "bed-dua" değil, farklı işlevlerle de kullanılmaktadırlar. Bunlar, *beddua işlevi (tam beddua ve duamsı beddua), yemin etme, hayıflanma ve küfür*dür.

Bu işlevlerin tespit edebilmesi için öncelikle beddualardaki kötü dileğin yöneldiği "hedef kişi"ye göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Bir beddua cümlesindeki hedef kişi "sen (konuşanın dışındaki kişi)", "ben (konuşanın kendisi)" veya "hiçkimse" olabilir. Bunların dışında başka bir seçenek yoktur. Hedef kişisi "sen" olan beddua cümleleri, tam anlamıyla gerçek beddualardır ve yalnızca bu gruptakiler "beddua" işlevinde kullanılır. Hedef kişisi "ben" yani konuşanın bizzat kendisi olan beddualar iki amaç için kullanılır. Bunlar "yemin etme" ve "hayıflanma"dır. Hedef kişisi "hiçkimse" olan beddua cümleleri ise "küfür" işlevinde kullanılır.

Bu yazıda, beddualaların yukarıda belirtilen işlevleri ve cümle yapıları arasında bir ilişki olup olmadığı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Türkiye Türkçesi ağızları, kalıp sözler, beddua, cümle yapısı, emir kipi, istek kipi, yemin, küfür.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FUNCTIONS OF CURSES AND THE THEIR SENTENCE STRUCTURES ON TURKIYE TURKISH DIALECTS OF EASTERN GROUPS

ABSTRACT

The curses used not for only bad wishes, but also for many other functions in spoken language. These are *curse (exact curse* and *curse which looks like pray in apperance) to swear, to beoman* and *cussword.*

Primarily a classification was made according to the "target person" to whom bad wishes of the curses are directed in order to determine these functions. Target person in the sentence of a curse could be "you (anyone else but the speaker)", "I (the speaker himself)" or "nobody". There is no other option apart from them. The sentences of curse which is directed to "you (anyone else but the speaker)" are exact curses and only this group of curses is used for curse function. The sentences of curse which is directed to "I (the speaker himself)" are used for two purposes. These purposes are to swear and to beoman. The sentences of curse which is directed to "nobody" are used for cussword function.

It is questioned whether there is a relationship between sentence structures of curses and the their functions above mentioned, in this article.

Keywords: Turkish language, dialects of Turkiye Turkish, formulaic expressions, curse, sentence structure, imperative, optative, to swear, cussword.

• ArĢ.Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası AraĢtırmaları Enstitüsü, elmek: serpilersoz@yahoo.com

GiriŞ

KonuŞma dilinde beddualar, yalnızca *bed-dua* değil farklı amaçlar ile de kullanılmaktadır. Bu kullanım amaçlarının tespitinde öncelikle bedduadaki kötü dileğin yöneldiği "*hedef kişi*", daha sonra da "*bağlam*" etkili olmuŞ ve sonuçta beddualarıniŞlevleri üzerine aŞağıdaki gibi bir sınıflandırma ortaya çıkmıŞtır (Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ersöz, 2010):

1. Beddua iŞlevi *(Hedef kişi, konuşanın karşısındaki kişidir)*
   a. Tam Beddualar
   b. Duamsı Beddualar
2. Yemin ve hayıflanma iŞlevi *(Hedef kişi, konuşanın bizzat kendisidir)*
   a. Yemin Beddualarıb. Hayıflanma Beddualarıb
3. Küfür iŞlevi *(Hedef kişi hiç kimsedir)*

Beddualarıniyapıları üzerine daha önce çeŞitli çalıŞmalar yapılmıŞtır (Erol, 2007) (Özmen, 2000) (Akalın, 1990). Ancak bizim bu yazıdaki amacımız, yalnızca beddualarıniyapılarını incelemek değil, yukarıda belirlediğimiz bu iŞlevler ile cümle yapıları arasında bir iliŞki olup olmadığını sorgulamak ve eğer varsa bunların neler olduğunu tespit edebilmektir.

Bu yazıda kullanılan malzeme, Türkiye Türkçesinin doğu grubu ağızları[1] üzerine yapılmıŞ ağız çalıŞmalarının ve bu yörelere ait yerel internet sitelerinin taranmasıyla elde edilmiŞtir. Makalede, bu yolla derlenen beddua cümleleri arasından seçilen toplam 1095 tanesinin cümle yapısı incelenmiŞtir. Ağız çalıŞmalarından aldığımız cümlelerdeki transkripsiyon iŞaretleri, asıl konumuzu ilgilendirmediği için, gösterilmemiŞtir. Yalnızca, ünlülerde uzunluk ifade eden (:) iŞareti kullanılmıŞtır.

Cümlenin yapısı konusunda daŞimdiye kadar pek çok çalıŞma yapılmıŞve farklı görüŞler öne sürülmüŞtür (Karahan, 2004) (Aydın, 2004) (Karahan, 2000) (Mehmedoğlu, 1999) (Gece, 1998) (Karahan, 1997) (Fidancı, 1996) (Zülfikar, 1995) (Karahan, 1994) (Mansuroğlu, 1955). Ancak burada konuyla ilgili tartıŞmalara girip de asıl konumuzdan uzaklaŞmak yerine, Leyla Karahan'ın "Türkçede Söz Dizimi" adlı kitabının 2004 yılı baskısında yaptığı cümle sınıflandırmasını temel aldığımızı söylemekle yetiniyoruz.

Karahan'a göre, anladığımız kadarıyla, bir "cümle" vardır, bir de "birbirine bağlanmıŞ cümleler" vardır. Biz bu yazıda "birbirine bağlanmıŞ cümleler" dıŞında kalan ve Karahan'da "cümle" adı altında toplanan yapıları ele aldık.

Mevcut malzemeye göre cümleleri, yüklemin varlığına ve yerine göre, a) kurallı, b) devrik ve c) eksiltili cümleler olarak sınıflandırdık.

1. Türkiye Türkçesinin Doğu Grubu Ağızlarında Beddualarıniyapıları ve İŞlevleri Arasındaki İliŞki

Bu bölümde, beddualarıniiŞlevleri ile cümle yapıları arasında bir iliŞki olup olmadığı ve eğer varsa bunun ne olduğu tespit edilmeye çalıŞılacaktır.

[1] Türkiye Türkçesinin doğu grubuna giren ağızlar Şunlardır: Ağrı, Ardahan, Artvin (merkez, ŞavŞat, Yusufeli, Ardanuç ağızları), Bitlis, Diyarbakır, Elazığ (Merkez, Palu, Karakoçan, Keban, Baskil, Ağın, Harput ağızları), Erzincan (merkez, Tercan, Çayırlı, Kemah, Refahiye, Kemaliye, Üzümlü ağızları), Erzurum (merkez, AŞkale, Ovacık, Narman, Pasinler, Horasan, Hınıs, Tekman, Karayazı, Oltu, Tortum, Olur, Şenkaya, Şenkaya ağızları), Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, MuŞ, Siirt, Tunceli, Urfa (Bilecik, Halfeti Hariç), Van. (Karahan, 1996, s. 96).

Aşağıda mevcut beddua cümlelerine ait yapıların genel görünüşü verilmiştir. ("*Ö: Özne, T: Tümleçler, Y: Yüklem" anlamındadır*):

Cümle Yapısı		**Toplam**
I. Kurallı	**(T)+Ö+(T)+Y**	609
	(T)+Y	403
II. Devrik	**(T)+Y+Ö**	17
	Ö+(T)+Y+T	29
	(T)+Y+Ö+T	2
	(T)+Y+T	8
III. Eksiltili	**Ö+T**	27
Toplam		**1095**

Tabloda gösterilen yapılar hakkında şunları söyleyebiliriz:

I. Kurallı Yapı: Yüklemi sonda olan cümlelerdir.

a. (T)+Ö+(T)+Y dizilişi: Bu dizilişte önemli olan, yapı içerisinde öznenin bulunmasıdır. Tümleçler, yüklemden önce olmak kaydıyla cümlenin herhangi bir yerinde olabilir.

b. (T)+Y dizilişi: Bu dizilişte önemli olan, yapı içerisinde öznenin bulunmamasıdır. Tümleçler, yüklemden önce kullanılır.

II. Devrik Yapı: Yüklemi sonda olmayan cümledir. Devriklik, ya özne-yüklem sırasının değişmesiyle, ya da tümleçlerin cümledeki yerlerini değiştirmesiyle oluşmaktadır. Elimizdeki beddualarda dört çeşit devrik yapı tespit edilmiştir:

a. (T)+Y+Ö dizilişi: Öznenin sonda olduğu devrik cümle yapısıdır.

b. (T)+Y+T dizilişi: Tümleçlerden bir ya da birkaç tanesinin sonda olduğu yapıdır. Yüklemden önce başka tümleçler de bulunabilir.

c. Ö+(T)+Y+T dizilişi: Tümleçlerden bir ya da birkaç tanesinin sonda olduğu bir başka yapıdır. Yukarıdaki yapıdan tek farklı içinde özne unsurunun bulunmasıdır.

d. (T)+Y+Ö+T dizilişi: Yüklemden sonra hem özne hem de tümleçler getirilmiştir.

III. Eksiltili Yapı: Yüklemi olmayan cümlelerdir. Elimizde, eksiltili yapıda olan beddua cümlelerinin, aynı zamanda eksiltili yapıda olmayan örnekleri de vardır. Ögeleri bakımından tam olan bu cümlelerle karşılaştırdığımızda, eksiltili cümlelerde olmayan yüklem unsurunu, cümledeki yerine koyabiliyor ve böylece eksiltili yapının yüklemini tespit/tahmin edebiliyoruz. Buna göre elimizdeki bütün eksiltili yapı örnekleri Ö+T dizilişindedir.

Cümleler incelenirken kip eklerinin bu yapılardaki kullanımlarına da değinilmiştir.

Bilindiği gibi emir ve istek eklerinin gruplandırılması hakkında farklı görüşler vardır (Korkmaz, 2003, s. 648-676) (Gülsevin, 2002) (Türkyılmaz, 1999) (Ercilasun, 1994). Biz bu gerçeği dikkate alarak kip eklerini emir ve istek diye adlandırmak yerine, vardığımız sonuçları daha açık ve anlaşılabilir kılması için doğrudan bu eklerin şekillerini yazmayı tercih ettik.

Mevcut beddua cümlelerinin tümünde kullanılan kip ekleri ve bunların kullanım oranları da aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

Ekler	**Top.**
-Ø	11
-sIn	225
-sinler	1
Toplam	237

Ekler	**Top.**
-AsAn, -AsIn	203, 132
-A	455
-asız	1
-(y)alar	2
Toplam	793

Ekler	**Top.**
-AyIm	14
-Im	16
-Am	8
Toplam	38

Yukarıdaki tablolarda dikkat çeken iki husus vardır: Bunlardan biri, ikinci sütunda sergilenen *–A* temelli kip eklerinin diğerlerine göre oldukça çok kullanılmış olmasıdır. Dikkat çeken diğer husus da beddua cümlelerinin 680 (225+455) tanesinin yükleminin üçüncü teklik kişi eki ile, 346 (11+203+132) tanesinin yükleminin de ikinci teklik kişi ekleri ile çekimlenmiş olmasıdır. Diğerleri ise buna kıyasla daha azdır. Görüldüğü gibi yoğunluk ikinci ve üçüncü teklik kişi eklerindedir.

1.1. Tam Beddualaların Cümle Yapıları

Bu grup beddualarda hedef kişi konuşanın karşısındaki kişidir. "Birinin kötü duruma düşmesini gönülden isteme" anlamına gelen beddua, yalnızca bu grupta tam anlamıyla tanımında belirtilen görevi yerine getirir. Elimizdeki beddualar en çok bu işlevde kullanılmıştır.

Tam beddualar, her yapıda karşımıza çıkabilmektedir. Aşağıdaki tablo bu yapıları ve onların kullanım oranlarını gösterir:

Cümle yapısı		**Toplam**
I. Kurallı	**(T)+Ö+(T)+Y**	560
	(T)+Y	376
II. Devrik	**(T)+Y+Ö**	14
	(T)+Y+T	7
	Ö+(T)+Y+T	28
	(T)+Y+Ö+T	2
III. Eksiltili	**Ö+T**	25
	Toplam	**1009**

Tablodan anlaşıldığı üzere yüklem unsuruna sahip olan cümle sayısı, yüklemi olmayan cümle sayısına göre çoktur. Kurallı cümle sayısı da devrik cümle sayısından çoktur. Bu yapılar aşağıda tek tek incelenmiştir.

1.1.1. Kurallı Yapı

1.1.1.1. (T)+Ö+(T)+Y dizilişi Bu dizilişte, kip eklerinin kullanım oranları aşağıdaki gibidir. Görüleceği üzere hemen hemen bütün cümlelerin yüklemi, üçüncü teklik kişi kip ekleriyle *(-sIn* ve *–A*) çekimlenmiştir.

	Ekler	Toplam
2. kişi	**-**	-
3. kişi	**-sIn**	156

Ekler	Toplam
-(y)AsAn, -(y)AsIn	2, 1
-(y)A	401

Bu durum, özne grubunun içerdiği bilgilere bakarak açıklanabilir. Bu yapıdaki beddua cümlelerinin özne grubunda en çok şu iki sorunun cevabı bulunur: "*Bedduadaki kötü dileği kimin/neyin gerçekleştirmesi bekleniyor?*" ve *"üzerine beddua edilen şey nedir?"*. En az da "*Kötü dileğe maruz kalacak olan (hedef kişi) kimdir?"* sorusunun cevabı bulunur.

"Bedduadaki kötü dileği kimin/neyin gerçekleştirmesi bekleniyor?": Bu sorunun cevabını veren özne gruplarında, kötü dileği gerçekleştirecek olan kişinin/şeyin adı anılır. Dolayısıyla beddua cümlesinin temel kalıbı "*o böyle yap-sın*" ya da "*o böyle yap-a*" şeklinde kurulur: *allah benden besbeter etsin, allah betarını versin, allah binbir türlü belasını versin, allah binin bir ede, allah canını alsın, allah canin ala, allah cezan vere, allah evini başına viran etsin, allah gençligine doyurmasın, allah gezebin vere, allah gözün kor ede, allah gözünü kör etsin, allah gün yüzü göstermeye, allah günahlarını bağışlamaya, allah mukar etsin, allah nasip etmasın, allah ocağın yıhsın, allah ona bela versin, allah övüzü yıha, allah sana fırsat vermeye, allah seni ala, allah seni attan indirip eşege bindire, allah seni elimden ala, allah seni gahretsin, allah seni gelinlere katmaya, allah seni öldürsün, allah senin canın ala, allah sennen irazi olmasın, allah yedırmasın, allahın ataşı ciğeren düşe, allahın ateşi karnına dolsun, allahın hışmı başına yağa, altan üstün maraz ala, azrail seni vura, babamın derdi dudsun, babanı mezardan it çıhara, başa:n daşlar yağa, başan ataş döküle, başan bela gele, başan daş dıgırlana, başan göğdan pangor yağe, başına benim kadar taş düşsün, başına kara gele, başına kara gelsin, boğazan baba çığa, canan ataş düşe, cin çarpsın, çenen gavurlar bağlasın, ekmegini it yesin, ellerin hoca yıhıya, felek defterin düre, garnan duman dola, garnan zehirman dola, gözan kara su ine, gözen çıhma çıha, gözen tite yene, gözleren habbe çöke, gözleren tite yene, henekut bogazan çöke, ilan çarpsın, imam hüseyin belini kırsın, kuran çarpsın, mevla'm bir kapı açtırmaya, ocağan baykuş otura, ölenler seni apara, seni davun vura, seni gorele tuta, seni teneşür pakliya, senin canan kurd düşe, sırtını bit yesin, soyuna kir düşe, suratına baba çıka, sular seni aparsın, üzerine güneş doğmasın, vay seni kere ilan çarpsın ogul, vurucun atlı gele, vurucun vura, yedigin ekmek gözüne dizine dursun, yurdunda baykuşlar öte...*

"Üzerine beddua edilen şey nedir?": Bu sorunun cevabını veren özne gruplarında ise üzerine beddua edilen şeyin ne olduğu bilgisi yer alır (Örn. *ad, ciğer*). Özne grubunda bu şeyin, genellikle iyelik ekleriyle çekimlenmiş şekilini buluruz (örn. *senin adın*). Çünkü konuşucu, üzerine beddua ettiği şey ile beddua ettiği kişi arasında bu şekilde bir bağ kuracaktır: *Senin adın, senin ciğerin*… gibi. Dolayısıyla beddua cümlesinin temel kalıbı "*o böyle ol-sun*" ya da "*o böyle ol-a*" şeklinde kurulur: *açtığın gapı üsten devrile, adın başkasına kona, adın batsın, adın kahsun, ağzın dilin kurusun, ağzın kapansin, ağzın kilitlensin, ağzın kurusun, anasından emdiği süt burnundan gelsin, arkan yere gele, ayacığına tokmaklar takılsın, ayacıkların meret olsun, ayağın dolaşa, ayağın hurt ola, ayağın taşa dege, ayağın tutmaz ola, ayağın yerden kesilsin, ayakların küt ola, baban yurdi beyyurt ola, bagında bahçanda güllerin solsun, bağırsakların bacaklaran dolana, bağırsakların döküle, bana ettiklerin başına gelsin, başın bata, başın batsın, başın beladan kurtulmasın, başın beze gire, başın yastık görmeye, be eliniz gurusun, bedduaların başına gele, bedenin yerlerde çürüye, belin bükülsün, belin gırıla, betrey söne, bogazın dola, boynun altan katlana, boynun altında kala, boynun devrüle, boynun gırıla, boynun gırılsın, boynun kopa, boynun şişe, boyun bata, boyun çıkmaya, boyun devrile, boyun devrilsin, boyun ölçüle, boyun posun devrula, can evin yıhıla, canın bedeninden ayrıla, canın çıksın, canın yana, cigerin sızliya, cigerlerin parça parça ola, ciğerin ağzından gele, ciğerlerin ağzından gele, çiğnin yere gele,*

dedenin oğlu ölsün, derin gıtsın, dilin dişin kitlene, dişlerin karnan döküle, dölün ğuriya, dölün tutmiya, elin ayağın kırılsın, elin ayağın tahta teneşürde kala, elin dilin gorbagor ola, elin hıne görmiye, elin koynunda kalsın, elin kurusun, ellerin freng zehmeti ala, ellerin goynunda gala, ellerin guriya, ellerin kırıla, emeklerin boşa gitsin, etegen üşah işegi deymiye, etlerin teneşire döküle, evin başına yıkılsın, fidan boyun devrüle, gelinligin üstüne atılsın, gözlerin avucuma, gözün kör olsun, hasretin gözünde kala, hevesin karnında kala, huyun kuriye, huyun suyun batsın, için dışın karara, iki ayağın bir pabuca gire, iki cihanda yuzi gulmasın, iki cihanda yüzün kara ole, iki elin kanda kalsın, karaltın kesılsın, karartız kalksın, kolun kıçın budana, kökün kazına, mezarın belirsiz olsun, onun nesli cennet üzü görmesin, ölün dirin gorbagor ola, ömrün ah deyip vah işitmekle geçe, ömrün moz ömri ola, ömrün tükene inşallah, ömrün yiye, öyün yıhıla, parçelerin yağe oğul, pörkün goynunda gala, sana verdiğim emekler haram olsun, senin dölbendin onların başına olsun, sesin kesilsin, sıfatın töküla, suratın dökülsün, şeklin bata, tabiatın kurusun, toğ yidoğun beyrem günü ole, toh günün bayram olsun, üç oğlun birden ölsün, yediğin boğazında kala, yerin yurdun karala, yurdun beyrut ole, yuzun suyi dokulsun, yüzün gülmesin, yüzün kara ole, zürriyetin gurusun...

"*Kötü dileğe maruz kalacak olan (hedef kişi) kim?"*: Özne grubunda en az cevabını bulduğumuz soru budur: *sen geberesen, sen senden ger görmiyesen, azabini sen çekesin, bize nahah yere böhtan edenler gıyamatda şad oluban gülmesin…*

Yüklem grubunda ise, öznenin ne yapması istendiği (*Allah gençliğine doyurmasın, vurucun atlı gele)* ya da öznenin başına ne gelmesi istendiği (*ayağın taşa dege*, *ellerin tahta teneşüre çıka*) söylenir.

1.1.1.2. (T)+Y dizilişi: Bu dizilişle görülen kip ekleri ve kullanım oranları aşağıya çıkarılmıştır. Tablodan da görüldüğü gibi öncelikli olarak dikkat çeken husus *–A* temelli kip eklerinin, diğerlerine göre daha çok kullanıldığıdır:

Ekler	Toplam
-Ø	11
-sIn	8
-sinler	1

Ekler	Toplam
-AsAn, -AsIn	197, 130
-A	18
-AlAr	2

Ekler	Toplam
-AyIm	2
-Im	1
-Am	6

(T)+Y dizilişinde dikkat çeken diğer bir husus ise (T)+Ö+(T)+Y yapısına kıyasla kullanılan kip eki çeşidinin artmış ve örnek sayısının başka kişileri gösteren kip ekleri üzerine yoğunlaşmış olmasıdır. Bu iki yapı arasındaki en büyük fark, öznenin varlığı olduğuna göre kip eklerindeki bu çeşitliliğin sebebi de öznenin olmayışıyla açıklanabilir:

Bir beddua cümlesinde özne grubunun ve yüklem grubunun aktarmakla yükümlü olduğu bazı bilgiler vardır. Örneğin (T)+Ö+(T)+Y dizilişinde özne grubu "*bedduadaki kötü dileği kimin/neyin gerçekleştirmesi bekleniyor?*", *"üzerine beddua edilen şey nedir?"* ve "*kötü dileğe maruz kalacak olan (hedef kişi) kimdir?"*; yüklem grubu da *öznenin başına ne gelmesi isteniyor?; öznenin ne yapması isteniyor?* gibi sorulara cevap veriyordu. Dolayısıyla (T)+Ö+(T)+Y dizilişinde öznenin verdiği bütün bilgiler, (T)+Y dizilişinde tümleçler ve yüklem aracılığıyla aktarılmaya çalışılacaktır. Böylece zaten kendi içinde bir görevi olan yüklem grubunun ("(T)+Y" yapısının) üzerine ayrıca bir görev yükü daha getirilmektedir. Kip eklerindeki çeşitliliğin sebebi de bu olmalıdır.

Kötü dileği kimin/neyin gerçekleştirmesi bekleniyor?: Elimizdeki örnekler arasında *-(y)AyIm, -(y)Am, -(y)Im, -(y)AlAr* ekleri ile çekimlenen yüklemler, bu ekler aracılığıyla, kötü dileği

kimin gerçekleşeceği bilgisini verir: *ayaklarına çelme takalar, boyu:n teneşürlerde görem, girrigan yapışem oğul, gözlerin elimlan pamuğliyem, ğana:n ekmek doğruyalar, hay başan kül edim, , kara gunun gorayım, sala:n girem, vayan oturam...*

Hedef kişi kim? : Elimizdeki örnekler arasında kip eki *–Ø* ve *-(y)AsAn, -(y)AsIn* olan bütün yüklemler ile kip eki *-sIn* ve *–(y)A* olan yüklemlerin bir kısmı hedef kişi bilgisini verir: *baba ye, benden beter ol, derdinnen inşallah dagıl, dilerem murat alme, ettiğini bul, kızılkurt ye, korrol, kotik ye, samyeli tut, yerre gir, acıdan geberesin, acıdan kıvranasın, agu ateş yiyesin, agu içesin, agulanasın, ağzı yumulu kalasın, ah deyip, ah işidesin, allah'ın hışmına gazabına ugrayasın, allah'ın hışmına gelesin, allah'ından bulasın, allahın goruna gelesin, analık elinde kalasın, anan önüne uzanasın, anasız kalasın, baba çıkarasın, baba yiyesin, babanın yanına gidesin, bağrına taş basasın, bahtsız kalasın, baş aşağı gelesin, bayramlara çıkamayasın, beni mum yakıp arayasın, bıçaklar altında kalasın, bir kaşık suda boğulasın, bir soluk olasın, bitlenesin, bolluk görmeyesin, budanasın, canın hayrını görmeyesin, çor yiyasın, dağa taşa düşesin, davun baba yiyesin, derelere çekilasın, dert yiyesin, dillere düşesin, evinde ölmiyesin tikine memmet, dönmez yola gidesin, ecellerden ecel beğenesin, el kapılarında kalasın, elimi üsten vurmadan ölmiyesin, ellere galasın, er bulamayasın inşallah (kızlara), ev bark görmeyesin, evlat günü görmeyesin, evlat yüzüne hasret kalasın, evlatlarının hayrını görmeyesin, farş ibret olasın, felegini şaşırasın, gang olasın, gençliğinin hayrını görmeyesin, gerili gergilere gelesin, gorunda yatmiyasın, gün ekmeğine muhtaç olasın, gün üzi görmiyesin, ğara yerlere giresin, ğurtlara, ğuşlara yem olasın, heç o boydan yukarı çıkmıyasın, hergiz onmiyasın, hergiz rahat üzi görmiyesin, ışıhtan mahrum kalasın, iki gözden kör olasın, ilahimgidi seni karayola gidesin, inleye inleye geberesin, itler kibin uliyasın, kanlı bıçaklara gelesin, kara yolunan cehenneme gidesin, kerem kibin yanasın, kıkercim kesilesin, köründe dik oturasın, kurda kuşa yem olasın, ömre:n doymiyasın, ömrün heyrini görmiyesin, öyle bir belaya tuş olasın, paramparça olasın, parça pillik olasın, peyğamber şafaatından mehrum olasın, sabaha yerişmeyesin, sağlık selamet ile gidemeyesin, seveninden ayrı kalasın, tandırda balık olasın, tatarhamıya gelesin, tatula yiyesin, teneşire çıkasın, tependen vurulasın, ummayasın, yarı menzillerde galasın, yerin dibine giresin, yetmiyesin, yıldırımlara gelesin, yorgan altında yiyesin, yuvarlanıp cehenneme uçasın, yüz üstü sürünesin, zukkum içesin, allahın topuna rasgelesen, allahın topuna rasgelesen, amme alil olesen "alil: sağır", arhannan töremiyesen, baba tutasan, balalarından çekesen, başın ucundan tuman görmiyesen, başından vurulasan, bemirat tağtasına uzanasan, bi mirat kalesen, canan sizliyasan, canın hereni görmiyesen, cigerden yanasan, cigerin gusesen, cigerlerin avuçliyasan, çalbeçal olesen, çinimin eti olasan, dalından vurulasan, davun yiyesen, delik deşik olasan, dermansız derde tutılasan, dört adamın omuzunda gelesen, duvarların altında galasan, dünya ışıgı görmiyesen, ecel tehnesinde yüzesen, ekmek diye meliyesen, eksük saate rasgelesen, elin kınalı, yüzün duvaklı ölesen, er yüzü görmiyesen, evinde ölmiyesen, ezrayil oğluna rastlayasan, ezrayilin ohuna gelesen, firar zehmeti tutasan, gan gusasan, gavur elinde kalasan, geberesen, gezebe gelesen, gıdık gıdık olasan, gıdım gıdım olasan, gıdor gıdor doğranasan, gızzıl gurt yiyesen, gorbegor olasan, gön görmeyesen, gören gözlerden olasan, gün görüp sefa sürmiyesen, gün üzi görmiyesen, hani harab olasan, hayır görmeyesen, heç oğul yüzi görmiyesen, her bar görmiyesen, hırthaşıl olasan), ilan doğesen, ince maraz yiyesen, ince sanci tutasan, jan tutasan "ağrılı sızılı bir hastalık", jan yiyesen, kafil kedaya gelesen, kanser olesen, kapılara yazılmayasan, kapılarda kalasan, kara nara veresen, kel murad olasan, kezebe gelesen, kıdor kıdor olesen "kıdor: parça", kısır ömür olasan, kızıl kurt yiyesen, kiliseye direk olasan, kor olasan, kudurasan, kusul ömür olasan (kısa ömürlü olasın), lal olasan, malidan malamat olasan, murad almiyasan, o boydan artıh böyümeyesen, oglan üzi görmiyesen, oğaş demiyesen, oğul heş toh yemiyesen, öz başın yiyesen, parani ekşi nara veresen, parçalaran bahasan, peppig olasan, pepuk olasan, piçaklar altında parçalanasan, son nefeste imansız gidesen, sürüm sürüm sürünesen, şil olesen, şitil kırılasan, şitilken devrilesen, tandur aşlarından kalasan, teneşirde yıkanasan, teşennek dökesen, tettirhani olasan, tofana gelesen, toh yemiyesen, topa gelesen, töremiyesen,*

uşahtan mahrum kalesen, yağlı şiritlere boyun veresen, yalanıydan batasan, yerler ucuzken yere giresen, yerre giresen, yetim galasan, yetişmeyesen, yigid ölesen, zıkkımın kökünü yiyesen, zıkum yiyesen, zimin olasan, başım ağrın yesin, cehennem olsun, cennet yüzü görmesin, galmaz yola gıtsın, kara yola gitsin, kızıl kurşuna rastlasın, cehenneme gitsinler, ah diye gan tüküre allahın ateşine gele, allahtan bula, babasının önünde çıra gibi yana, gorunda tik otura…

Bunların dışında *–sınlar* ile çekimlenmiş tek örnek de hedef kişi bilgisini veriyor: *Cehenneme gitsinler.*

Üzerine beddua edilen şey nedir?: Kip eki *–sIn* ve *-A* olan yüklemlerin bir kısmı hedef kişiyi gösteriyordu, bunların diğer bir kısmı da üzerine beddua edilen şeyi işaret eder: *kefanına nasıp olsun, başımın gözümün sadakası olsun, ağzından burnundan fitil fitil gele, boğazında kala, burnundan gele, göze:n dize:n dura…*

(T)+Ö+(T)+Y dizilişinde olduğu gibi (T)+Y dizilişinde de yüklem grubu, *birinin/şeyin başına ne gelmesi isteniyor, birinin/şeyin ne yapması isteniyor* sorularına cevap verir.

Görüldüğü gibi (T)+Y dizilişinde kip eklerinin çeşitlenmesi, öznenin cümle yapısından çekilip, görevlerini geride kalan unsurların üzerine yüklemesi ile ortaya çıkmıştır.

1.1.2. Devrik Yapı: Devrik yapı ile kurulmuş beddua cümlelerinin, kurallı yapıyla kurulmuş olanlara göre sayısı çok azdır.

Kip eklerinin kullanımları konusunda, cümlenin devrik ya da kurallı olması arasında bir fark yoktur. Fark, yapı içerisinde öznenin olması ya da olmaması ile ilgilidir. Dolayısıyla buradaki devrik yapı çeşitleri verilirken öncelikle onların "özneli" ya da "öznesiz" oluşuna göre bir gruplandırma yapılmıştır.

1.1.2.1. İçinde özne unsurunu bulunduran devrik yapılar: Tıpkı kurallı cümlelerin (T)Ö(T)Y şeklindeki dizilişi gibi bunda da kip ekleri üçüncü teklik kişi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tip cümlelerin temel kalıbı da (T)Ö(T)Y yapısındaki gibidir. Tek fark unsurların cümledeki sırasının değişmiş olmasıdır. Elimizdeki beddua cümlelerinde kullanılan (T)Ö(T)Y yapısının devrik yapı türevleri ve bunların kullanılma oranları aşağıda gösterilmiştir.

(T)YÖ	14
ÖYT	28
YÖT	2
Toplam	**44**

Bu yapılarda kullanılmış olan kip ekleri ise şöyledir:

	Ekler	**Toplam**
2. kişi	**-**	**-**
3. kişi	**-**sIn	19

Ekler	**Toplam**
-(y)AsAn	2
-(y)A	23

(T)YÖ yapısındaki örnekleri: *avcılara hedef olsun pis derin, baba töke şikilin, be yetim galasan sen inşallah, eminem oturmuş çorap örüyor/kor olsun gözlerin beni görmüyor/o zalım babası bana vermiyor, kara kara kazanlar/kara yazı yazanlar/cennet yüzü görmesin/aramızı bozanlar, kör olsun düşmanımız, maraz ala şikilin, minarede ezan var/ezan vahtı gezen var/yıkılsın düz mahlesi/yüreğimi ezen var, ustalıhda görmedim şerefi şanı/Allah alsın senin datlı*

canın/yırtılsın köyneyin çürüsün donun/yeddi sene çamaşırsız galasan Tikine Memmed, yere girsün bu tarladan olan para..

ÖYT yapısındaki örnekleri: *andır kalsın başan, baba çıka sukuman, baba vura yanan, babalar ala seni, babalar yiye seni, başin dege hek taşine, çor ala seni, çor tuta seni, daş düşe başa:n, daşlar yağa başa:n, davun ala seni, hanifeye kim göz vurse, üregi kopsun yerinnen, hudam doyurmasın galbi hayını, kare vure yanan, karşıda ala yılan, gözleri civan civan, beni o yardan ayıran, sürünsün divan divan, kimin sana nazarı degipse olsun delik deşik, nalet gele o koni konşiya,, neyhlet gelsin o garının zatına, teneşür pahliya seni...*

YÖT yapısındaki örnekleri: *alsın allah o datlı canın, eger mennen dönersen hamayil vursun seni.*

1.1.2.2. Çeşitinde özne unsuru bulundurmayan devrik yapılar: Kurallı yapıdaki (T)Y dizilişinde olduğu gibi, bunda da kip eklerinin çeşitlendiği görülür. Bunun sebebi, (T)Y yapısında da açıkladığımız gibi, öznenin yokluğu olsa gerektir. Bu tip cümlelerin temel kalıbı da (T)Y dizilişindeki gibidir. Tek fark unsurların cümledeki sırasının değişmesidir.

(T)YT	7
Toplam	7

Bu yapıda kullanılmış olan kip ekleri ve bunların sayıları ise aşağıdaki gibidir:

Ekler	Toplam
-asın	1
-asız	1

Ekler	Toplam
-am	1
-(y)Im	4

(T)YT yapısındaki örnekleri: *galasın behti gara, kül koyum başan, omuzlarıma alam seni, toprah koyum başan, yorğansız köyneksiz çıhasız gışa...*

1.1.3. Eksiltili Yapı: Yüklemi olmayan cümle yapıları, eksiltili yapı olarak anılacaktır. Elimizdeki toplam 27 tane eksiltili yapının 25 tanesini tam beddualar oluşturur: *canı cehenneme, cehennem başa:n, daş başa:n, kül halan, küller başi:za sizin, ölüm sahan, vay toprah başina senin...*

Yüklemi olmayan bu tip beddualarının büyük bir kısmı başka örneklerde yüklem ile kullanılmıştır. Bunlar arasındaki karşılaştırmalar, eksiltili yapıda yer almayan yüklemin ne/neler olabileceğini tahmin etmemizi sağlıyor. Bu şekilde bir tamamlama ile elimizdeki eksiltili yapıların ÖT yapısında olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıda örnekleri verilmiştir:

çor içen dola	*çor karnan (dola)*
	çor boğazan (dola)
	ateş boğazan (dola)
	ateş içuyan (dola)
toprah başan ola	*toprah başan (ola)*
toprah başan yaga	*toprah başan (yağa)*
	ateş onarın başına (ola/yağa)

Eksiltili yapıda yüklem olmadığı için herhangi bir kip ekinden bahsedilemez.

1.2. Duamsıların Yapıları

Duamsılarda da tam beddualar gibi hedef kişi, konuşanın karşısındaki kişidir. Ancak, konuşan kendi kültürel ya da psikolojik durumuna göre ağzından çıkan beddua cümlesini yumuşatma eğilimine girer. Bunu da şu şekilde yapar: Beddua cümlesinin içindeki olumsuz anlam taşıyan söz korunur, fakat cümle biçimsel açıdan olumsuz bir yapıya sokulur. Örneğin *Allah belanı versin* yerine *Allah belanı verMEsin, Allah canını alsın* yerine *Allah canını alMAsın* denir. Bu örneklerde olumsuz alam taşıyan sözler sırasıyla "*bela"* ve "*can al-"*tır. Biçimsel açıdan olumsuz yapıya dönüştürülen yüklemler ise *"verMEsin"* ve *"alMAsın"*dir. Böylece ilk bakışta olumsuzluk yansıtan beddua cümlesi, yüklemde yapılan küçük bir değişiklikle bir çeşit dua formuna çevrilir (Ersöz, 2010).

Burada, tam beddualar hakkında küçük bir bilgi vermeliyiz. Tam beddualar iki şekilde oluşturulmuş olabilir: 1) Olumsuz anlamlı bir sözün kullanılmasıyla *(evin yıkıl-sın),* 2) Olumlu anlamlı bir sözün, olumsuzluk bildiren *–mA* eki ile genişletilmesiyle *(on-ma-(y)asın "on-: daha iyi bir duruma gir-")* . Bu durum, aşağıdaki şekilde de gösterilebilir:

Tam beddua = 1. Olumsuz anlamlı söz

2. (Olumlu anlamlı söz) + mA

Duamsılar, yalnızca 1 numaradaki gibi bir yapıya sahip tam beddualardan türetilebilirler. Buna göre duamsıların oluşumunu şöyle formülleştirebiliriz:

[Tam beddua (olumsuz anlamlı söz)] + mA	*= Duamsı*
[ölesin]+mA	*= ölmeyesin*
[adın batsın]+mA	*= adın batmasın*

2 numaradaki gibi bir yapıya sahip tam beddua cümleleri (*örn. nasip etmesin*) ise duamsıya dönüştürülemez. Çünkü bunlar, yukarıda ilk paragrafta verdiğimiz kural gereği, olumsuzluk ekiyle tekrar genişletilirse (*örn. (Nasip etmesin)+mA*) farklı bir durumla karşılaşılır. Bir şeyin değil'in değil'i, o şeyin kendine eşittir [(X')'=X] mantığından hareketle, elde ettiğimiz son cümle "*Allah nasip etsin*" olur. Bu şekilde ortaya çıkan cümleler de görüldüğü gibi ancak bir "dua" olur: *(Eşin dostun olmaya)+mA = eşin dostun ola* gibi.

Türkiye Türkçesinin doğu grubu ağızlarında tam beddualar ile duamsılar arasındaki ilişki yukarıdaki gibidir. Elimizdeki örnekler şunlardır: *allah senin belan vermiye, atın ocağı batmasın, ay ojağın sönmesin, ay ojağınız sönmesin, bemirad olmiyasan, evin yıkılmiya, hocanın ojağı sönmesin, senin ocağın batmasın, tökülmiya sifatun, tumruc'un evi yıhılmesın, ulan senin ocagın sönmiye...*

Mevcut duamsı örneklerinin cümle yapıları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

		Toplam
Kurallı	**(T)+Ö+(T)+Y**	11
	(T)+Y	1
Devrik	**Y+Ö**	1
Eksiltili	**-**	-
Toplam		**14**

Duamsıların sayısının tam beddualara göre az olduğu gözlemlenmiştir. Aslında teknik olarak bu beddualarının pek çoğu, yukarıda anlattığımız koşullara uymak kaydıyla duamsı yapıya dönüştürülebilir. Yani karşımıza bunlardan başka daha pek çok duamsı çıkma ihtimali oldukça yüksektir. *Örn. Allah gözünü kör etsin* tam bedduası, *Allah gözünü kör etMEsin* şeklinde bir duamsı olarak kullanılabilirdi.

Tablodan görüldüğü gibi duamsıların yalnızca yüklemi olan cümlelerde örnekleri vardır. Yüklemi olmayan eksiltili cümle yapısında ise duamsı örnekleri yoktur. Zaten teknik olarak da bu mümkün değildir.

Mevcut duamsı örneklerinin cümle yapıları ve bu yapılarda kullanılan kip ekleri aşağıdaki gibidir.

	(T)+Ö+(T)+Y	**(T)+Y**	**Y+Ö**
-sIn	8	-	
-(y)A	3	-	1
-(y)asan	-	1	-

1.3. Yeminlerin Yapıları

Bu grup beddualarda konuşucu kötü dileği kendine yöneltmiştir: *Allah canımı alsın*. Ama bunu yaparken her zaman bir şart öne sürer. Bu şart cümlesinde beyan ettiği şeyler ancak ve ancak yalan olursa için o zaman beddudaki kötü dileğin kendisine yönelmesine razı olacaktır (*Gördüysem iki gözüm önüme aksın).* Konuşucu, anlattıklarının doğruluğundan o kadar emindir ki bir beddua cümlesi olağanüstü derecede şiddette sahip bir dilek içerse dahi nasılsa kendisine yönelmeyecektir. Sonuç olarak şunudiyebiliriz, konuşucunun bu beddua cümlesini kullanmaktaki amacı kendi kötülüğünü istemek değil, dinleyiciyi anlattıklarına inandırmaktır (Ersöz, 2010).

Cümle Yapısı		**Toplam**
Kurallı	**Ö+(T)+Y**	25
	(T)+Y	23
Devrik	**Ö+Y+T**	1
Eksiltili	**-**	-
Toplam		**49**

Yeminlerin oldukça fazla örneği olmasına rağmen eksiltili cümle yapısında tek örneğinin bile çıkmamış olması bizce anlamlıdır. Aslında teknik olarak bu mümkündür, örn. *iki gözüm önüme.* Görüldüğü gibi eksiltili cümle yapısında hedef kişi *konuşanın kendisi* olarak dönüştürülebilmiştir. Fakat, yukarıdaki tablonun bize verdiği bilgilere göre yeminlerin bu yapıdaki kullanımları tercih edilmemektedir.

Yukarıdaki tabloda verilen yapılar, bir özne grubuna sahip olup olmadıklarına bakılarak iki ayrı grupta incelenmiştir:

1.3.1. Kurallı Ö+(T)+Y ve devrik Ö+Y+T dizilişi: Bu tip cümlelerin temel kalıbı "*o bana böyle yapsın*" ve "*şuyum böyle olsun*"dur. Özne grubunda kötü dileği kimin yapacağı ya da konuşucunun kendisinin neyi üzerine beddua ettiği bilgileri verilir. Dolayısıyla özne her zaman üçüncü kişidir. Bu yüzden kip eki olarak da hep *–sIn* veya *–A* kullanılmıştır.

Özne grubunda *kötü dileği kimin yapacağı* ya da *konuşucunun üzerine beddua ettiği şeyin bilgisi* verilir.

Özne grubunda *kötü dileği kimin yapacağı bilgisi*nin verildiği örnekler*: allah belamı versin, allah beni kor etsin ki, allah iki gözümü kör etsin, ekmek beni çarpsın ki, ekmek gözüme dursun, guran gözüme dursun ki, nimet beni çarpsın.*

Özne grubunda *konuşucunun üzerine beddua ettiği şeyin bilgisi*nin verildiği örnekler: *anam avradım olsun, canım çıksın, dilim lal olsun, evim başıma yıkılsın, gıblem buradan, buriya dönsün, gıblem kabe olmasın, gözüm çıksın, gözüm kapansın, guranım olmasın ki, iki elim yanıma gelsin ki, iki gözüm kor olsun ki, iki gözüm önüme aksın, ocağım batsın, ölüm çıhsın, yurdum yuvam sönsün*.

	Ö+(T)+Y	**Ö+Y+T**
-sIn	24	1
-A	1	-

Devrik ÖYT dizilişinde ve *–A* ekli çekimde görülen birer adet örnek, nazım şeklindeki metin parçalarında geçmiştir: *karanfilem ez beni/hamayile yaz beni/heger seni unutsam/hamayil vursun beni, yemin ettim kimselere bahmuyam/eğer baharisem baharlarım çoh ola.*

1.3.2. Kurallı (T)+Y dizilişi Bu cümlelerin temel kalıbı "*şöyle olayım*", "*şöyle yapayım*" şeklindedir: *allahımdan bulayım, cehennemde yanayım, evlatlarımdan bulayım, evlatlarımın hayrını görmiyeyim, evlatlarımın ölüsünü öpeyim, gençliğimin hayrını görmeyeyim, lal olayım, medine dilencisi olayım, rehmet yüzi görmiyeyim, sabaha çıkmayayım, allaha ğul olmayım yalan deysem, allahımı kitabımı inkar edim ki, gavur tohumi olim, gocamın ölüsünü öpim, habu ekmegi el ğapısında dilenim ki, haburdan evime getmeyim ki, haburdan horiya getmeyim ki, mezara girim, mum gibi sönim, sevdüklerimi teneşürde görüm ki, gavur gızı olam.*

Kullanılan kip eklerinin yalnızca teklik kişi ekleri *–(y)AyIm, -(y)Im* ve *–am* olması anlamlıdır. Kullanım oranları aşağıdaki gibidir:

Ekler	**Toplam**
–(y)AyIm	12
-(y)Im	10
–am	1

1.4. Hayıflanmaların Yapıları

Yeminler gibi bu grup beddualarda da kötü dilek konuşucunun kendine yönelmiştir. Fakat yemin beddualarından oldukça farklıdırlar. Konuşucu yapılan bir hatadan dolayı kendini suçlamakta ve kendine kızmaktadır. Amacı *kendinin kötülüğünü istemek* değil, *pişmanlık duyduğu, üzüldüğü, acıdığı* veya *hayıflandığı, sızlandığı* mesajını iletmektir. Doğu gurubu ağızlarından derlediğimiz hayıflanma örnekleri, daha iyi anlaşılabilmesi için bağlı olduklarım metinler ile birlikte verilmiştir:

- *bu da kahiy, gedene teyin gediy ki şahzade yatiy yüzüne de güneş vurmiş. oy diy, canım çıha diy yüzüne de güneş vurmiş.*
- *vış gözüm çiha, gel otur.*

- *yine köyümüzde genç kızlardan birisi halı yıkarken annesi yaklaşır ve kızına der ki; uyy canum çiksun kizum, hem yoruldun hem da acikmişsindur, söyle bakem sana ne yapem da yersin?".*
- *güli nene üşüyen babasını sobanın yanında görünce, "canum çiksun babam, it gibi titriyersin" der.*
- *o gün de ceryannar yohmuş. müslüme diyi: "dur lambayi söndürüm. kapıyi da örtüm." kapiyi örti. kapi ėdi tah. örtülmüyi. tah örtülmüyi. diyi: "vay cigarım pişe necibe yenge ilani getdi bize koydi getdi." ilan geçip kapının arasına. kapi örtülmiyi.*
- *dilim kopedi ne bilem..*
- *vay kör olasan gözderim dedi, ağanı gördün ziyarat eliyemmedin.*
- *başimiza kül döküm. biz iki senede hellederih, sen helledipsen, gidiisen, eskeri heledip. biz teze gidirih eskere.*
- *allah benim canımı alsın da senden kurtulayım.*
- *(Kaynana yemek yapar. Damat bunu beğenmez ve burun kıvırır. Bunu gören kaynana damada kızar ve beddua eder:) kaynanan kurtlansın.*
- *biri halasınnan baravar oturormuş. diyer ki: "hala bak bu geje düşümüzde ne görerseyh savaha gadar, savahnan gahıf bir birimize söyliyejeyh". diyer: "olsun oğul söylüyeyh". savahnan gaher diyer: "hala bu geje düşünde ne gördün?". "halan ölsün ay bala halayın baldırrarı havadan endimi ki halan düş göre, bu geje heç düş görmedim" diyer.*
- *indi bu ki ölör tabi gardaşı, bajısı, anası baş ucunda ağlaşeller, sızdaşeller diyer anası diyer ki: "ay oğul arakelim, anan öle, arakelim, bizim isayı küsdürdün, muhammedi de tanıyamadı. ortalıhda galan arakelim, anan öle."*

Hayıflanma işlevinde kullanılan beddualarının cümle yapıları ve kullanım oranları aşağıdaki gibidir:

		Toplam
Kurallı	**Ö+Y**	13
	T+Y	1
Devrik	**(T)+Y+Ö**	2
	Y+T	1
Eksiltili	**Ö+T**	2
Toplam		19

Yeminler ile hayıflanmalar, "*hedef kişisi konuşucunun bizzat kendisi olan beddualar*" grubunda birlikte yer almalarına rağmen bu iki tür beddua cümlesinin arasında önemli bir fark vardır. Bu fark da eksiltili cümle yapısındaki durumları ile ilgilidir. Elimizde toplam 49 tane olan yeminlerin eksiltili yapıda tek bir örneği bile yok iken, toplamda 19 tane olan hayıflanmaların ise eksiltili yapıda 2 örneği vardır: *vay dedi kül başıma, ule kül benim başıma.*

Hayıflanma beddualarında kullanılan kip eklerinin durumları ise şöyledir:

	Ö+Y	**T+Y**	**(T)+Y+Ö**	**Y+T**
-sIn	6	-	-	1
-A	7	-	1	-
-AsAn	-	-	1	-
-üm	-	1	-	-

1.5. Küfürlerin Yapıları

Hedef kişisi, hiçkimse olan beddualardır. Bu şekilde kullanılmış olan iki örnek tespit edebildik. Bunların ikisi de "lanet olsun" şeklindeki bedduadır.

- *biz fakır fikare bi şeyler verelim, bu amerkayanın borcundan kurtulelım. e yeter saan pare vermer, fayiz üzerine geler. nalet olsun bu ülkenin çıharması mıdır? e buni üzelleştirme yap. buni kapat, buni yap.*
- *nelet olsun.*

SONUÇ

Bedduaların Türkiye Türkçesinin doğu gurubu ağızlarındaki işlevleri ve bu işlevlerin cümle yapıları ile aralarında birtakım ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Varılan sonuçlar aşağıya listelenmiştir.

1. Her işlev, her cümle yapısında kullanılamaz: Konuşma dilinde bedduaların şu işlevlerde kullanıldığı tespit edilmiştir: Tam beddua, duamsı, yemin, hayıflanma ve küfür. Bu işlevleri birbirinden ayıran öncelikli etken hedef kişinin değiştirilmesidir. Yani teknik olarak bir tam bedduanın hedef kişisinin değiştirilmesi, onun diğer işlevlere dönüştürülmesini sağlar. Fakat bu değişim ve dönüşümsonucunda ortaya çıkan yeni cümlelerin her yapıda olamadığı görülmüştür. Bu konuda vardığımız sonuçlar şunlardır:

Duamsılar, eksiltili cümle yapısında hiç kullanılmamıştır. Bu zaten teknik olarak da mümkün değildir.

Yeminler de eksiltili cümle yapısında hiç kullanılmamıştır. Teknik olarak mümkün olmasına rağmen bunun tercih edilmeyişi bizce dikkate değer bir sonuçtur. Çünkü aynı grup altında ("hedef kişi: ben" grubunda) değerlendirilen ve toplamda yalnızca 19 örneği olan hayıflanmaların bile eksiltili yapıda 2 örneği var iken; toplamda 49 örneği olan yeminlerin eksiltili yapıda tek bir örneği bile yoktur.

Küfür işlevinde kullanılan yalnızca 2 beddua cümlesi tespit edilebilmiştir. (Bunların ikisi de birbirinin aynısıdır.) Devrik ve eksiltili cümle yapısına sahip küfür beddualarına rastlanamamıştır.

CÜMLE YAPILARI	**İŞLEVLER (HEDEF KİŞİYE GÖRE)**				
	(SEN)		**(BEN)**		**(HİÇKİMSE)**
	Tam Bed.	**Duamsı**	**Yemin**	**Hayıflanma**	**Küfür**
Kurallı cümle	X	X	X	X	X
Devrik cümle	X	X	X	X	
Eksiltili cümle	X			X	

2. İşlevlerin birbirleri arasında bazı dönüşürülme ilkeleri vardır:

Tam bedduadan duamsıya:

Yalnızca kurallı ve devrik cümlelerde, hedef kişi aynen korunarak;

[Tam beddua (olumsuz anlamlı söz)] + mA	*= Duamsı*
[evin yıkılsın] +mA	*= evin yıkılmasın*
[kara haberin gelsin] +mA	*=kara haberin gelmesin*

Tam bedduadan yemine:

Yalnızca kurallı ve devrik cümlelerde, yalnızca hedef kişi değiştirilerek;

[(Tam beddua (hedef kişi:sen))-değiştir-(hedef kişi:ben)] +bağlam	*= Yemin*
[(ellerin teneşire gelsin (hedef kişi:sen))-değiştir-(hedef kişi:ben)]+bağlam	*= ellerim teneşire gelsin*

Tam bedduadan hayıflanmaya:

Her cümle tipinde yalnızca hedef kişi değiştirilerek;

[(Tam beddua (hedef kişi:sen))-değiştir-(hedef kişi:ben)]+Bağlam	*= Hayıflanma*
[(gözün çıksın (hede kişi:sen)-değiştir-(hedef kişi:ben)]+Bağlam	*= gözüm çıksın*

Tam bedduadan küfüre:

[Tam beddua (hedef kişi: sen) -değiştir-(hedef kişi: hiçkimse)]	*= Küfür*
[lanet olasın (hedef kişi:sen)-değiştir-(hedef kişi:hiçkimse)]	*=lanet olsun*

3. Cümle yapıları ve kip eklerinin bu yapılardaki tercihleri arasında bir ilişki vardır. Bu ilişki cümle yapısında özne unsurunun olup olmaması ile ilgilidir.

	Kurallı ve devrik cümle yapıları	
Kip Ekleri	**Özne unsuru var**	**Özne unsuru yok**
-AyIm	-	14
-Am	-	8
-Im	-	16
-Ø	-	11
-AsAn,-AsIn	5,1	198, 131
-sIn	215	11
-A	437	18
-asız	-	1
-sInlAr	-	1
-AlAr	-	2

Üçünde özne unsurunu bulundurmayan cümle yapılarında kullanılan kip eki çeşidinin diğerine göre daha çok olduğu görülür. Bu fark özellikle birinci kişi ekleriyle ilgilidir.

4. Bazı işlevler, bazı cümle yapılarında belirli kip ekleriyle çekimlenmiştir. Örneğin yeminler, Ö(T)Y yapısında yalnızca üçüncü kişi kip ekleriyle *(-sIn, -A*), (T)Y yapısında ise yalnızca birinci kişi ekleriyle (*-AyIm, -Am, -Im*) çekimlenmiştir.

Varılan bu sonuçların Türkiye Türkçesinin yalnızca doğu grubu ağızları ile ilgili olduğunu tekrar hatırlatmak istiyoruz. Ulaştığımız sonuçların bazıları diğer ağız bölgeleri için de geçerli olarak kabul edilebilir. Ancak böylesi genel hükümler için Türkiye Türkçesinin diğer bölgelerindeki beddualarının da incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKALIN L. Sami (1990). **Türk Dilek Sözlerinden Alkış Lar Kargış Lar.** Ankara: Kültür Bakanlığı.

AYDIN Şiker (2004). Türkçede Yan Tümce Türleri ve Görevleri. **TÖMER Dil Dergisi** (126), 29-55.

DENY Jean (1941). **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**. (A. U. Elöve, Çev.) İstanbul: İstanbul Maarif Vekaleti.

ERCİLASUN Ahmet Bican (1994). Türkçe'de Emir ve İstek Kipi Üzerine. **Türk Dili** (505), 3-9.

EROL Çiğdem (2007). **Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

ERSÖZ Serpil (2010). Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Beddualarn Görevleri. **II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi.** Çeşme-İzmir: Basılmamış Bildiri.

FİDANCI Mahmut (1996). Sıralı Cümle. **Türk Dili** (534), 1315-1324.

GECE K. Mehmet (1998). Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle. **Türk Dili** (562), 332-339.

GÜLSEVİN Gürer (2002). Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine. **Bilimi Araştırmalar** , XIII, 35-50.

KARAHAN Leyla (1996). **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**. Ankara: Türk Dil Kurumu.

KARAHAN Leyla (1994). Türkçede Birleşik Cümle Problemi. **Türk Dili** (505), 19-23.

KARAHAN Leyla (1997). **Türkçede Söz Dizimi**. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAHAN Leyla (2004). **Türkçede Söz Dizimi**. Ankara: Akçağ Yay.

KARAHAN Leyla (2000). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine. **Türk Dili** (583), 16-23.

KORKMAZ Zeynep (2003). **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**. Ankara: Türk Dil Kurumu.

MANSUROĞLU Mecdut (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** , 59-71.

MEHMEDOĞLU Alaeddin (1999). Bağımlı Birleşik Cümle Üzerine. **Türk Dili** (567), 222-229.

ÖZMEN Mehmet (2000). Alkış ve Kargışlarda Cümle ve Anlatım Özellikleri. **Türk Dili** (585), 280-293.

TÜRKYILMAZ Fatma (1999). **Tasarlama Kiplerinin İşlevleri**. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ZÜLFİKAR Hamza (1995). Girişik Cümle Sorunu. **Türk Dili** (522), 643-648.

TARANAN ESERLER*

1. Adilcevaz Ağzı, İrfan Öztürk, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Van 2001.
2. Ağrı Doğubayazıt İlçesi Ağzı, Özet Tanrıverdi, Atatürk Üniversitesi Bitirme Tezi, Erzurum 1976.

* Taranan eserler bibliyografyasını düzenlerken, taradığımız eser adının (dolayısıyla yerleşim biriminin) daha önemli olduğu düşüncesiyle, eser adını yazar adından önce yazdık.

3. Ağrı İli Eleşkirt İlçesi Uzunyazı Köyü (Ahıska) Muhacirleri Ağzı, Ömer Seviğ, Atatürk Üniversitesi Bitirme Tezi, Erzurum 1976.
4. Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler, Ahmet Caferoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
5. Ardanuç ve Yöresi Ağızları, İbrahim Ethem Özkan, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.
6. Arıcak (Elazığ) ve Yöresi Ağızları, Zafer Şağıtım, Fırat Üniversitesi Yüksek LisansTezi, Elazığ 2003.
7. Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Selâhattin Olcay-Ahmet B. Ercilasun-Ensar Aslan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
8. Artvin Bölgesi Göçebe Ağzı Üzerine Bir Dil Çalışması, Ergül Mercan, Atatürk Üniversitesi Mezuniyet Tezi, Erzurum 1986.
9. Artvin İlinin Sarıbudak (Melo) Köyünün Ağzı, Sinan Uyğur, Atatürk Üniversitesi Lisans Tezi, Erzurum 1997.
10. "Artvin İli Zeytinlik Köyü Manileri", Serpil Ersöz, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S: X/1, s.49-66, İzmir 2010.
11. Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları, Paki Küçüker, Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1988.
12. Bitlis Adilcevaz Ağzı, İrfan Öztürk, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Tezi, Van 2001.
13. Bitlis'te DerlenmiŞ Atasözleri, Deyimler, AlkıŞ, KargıŞ ve Bilmeceler, Hamza Zülfikar, Türkoloji Dergisi C.3 S.1, s.65-107.
14. Diyarbakır Ağzı, Münir Erten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
15. Diyarbakır İli ÇüngüŞ ve Çermik Yöresi Ağzı, Erdoğan Boz-Sadettin Özçelik, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
16. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
17. Elazığ ve Yöresi Ağızlarından Derlemeler, Tuncer Gülensoy – Ahmet Buran, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
18. Erzincan ve Yöresi Ağızları, Mukim Sağır, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
19. Erzurum Ağzı, Selahattin Olcay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
20. Erzurum İli Ağızları, 3 Cilt, Efrasiyab Gemalmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
21. GümüŞhane Kültür AraŞtırmaları ve Yöre Ağızları, Sabri Özcan San, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
22. Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
23. Karlıova ve Yöresi Ağızları, Osman Özer, Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.
24. Kars'ın Somut Olmayan Kültürel Mirası, İbrahim Özkaya, Kemal Alin, YaŞar Kop, Metin Arıkan, Kars Valiliği Kültür Yayınları, Kars 2011.
25. Kars İli Ağızları, Ahmet B. Ercilasun, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
26. Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ahmet Buran, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
27. MuŞ Merkez Ağzı, Şeyda Özmen, Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
28. Siverek Merkez Ağzı, Sadettin Özçelik, Erdoğan Boz, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.

29. Şavşat ve Yöresi Ağızları, Fadime Polat, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2000.
30. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Ağzı, Diyarbakır Halkevi Yayınları, Ankara 1966.
31. Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler, Tuncer Gülensoy, Ahmet Buran, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.
32. Urfa Ağzı, Urfalı Kemal Edip, TDK Yay, 1991.
33. Urfa Merkez Ağzı, Sadettin Özçelik, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
34. Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları, Mehmet Emin Gönen, Dicle Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2003.
35. Van ve Merkez Köyleri Ağızları, Engin Gökçur, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Van 2006.

TARANAN İNTERNET SİTELERİ

1. http://adilcevaz.net/kategori2goster.asp?id=272
2. http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=urfa+sivesi
3. http://www.ahlatforum.com/showthread.php?tid=31195
4. http://www.ahlatinsesi.net/dualar.htm
5. http://www.ayvali.gen.tr/maniler.asp
6. http://www.ayvali.gen.tr/turkuler.asp
7. http://www.bitlisim.com/haber/447-dualar-ve-beddualari.html
8. http://cemisgezek.awardspace.com/culture/curses.html
9. http://www.dogankoy.com/beddualar.asp
10. http://www.elazig.bel.tr/index.php?module=content&page_id=449
11. http://www.erzurumlu.net/forum/forum_posts.asp?tıd=3499
12. http://www.evbakankoyu.com/forum/index.php?topic=368.0
13. http://www.evbakankoyu.com/forum/index.php?topic=391.0
14. http://www.evbakankoyu.com/forum/index.php?topic=684.0
15. http://www.forumpaylas.net/muhabbet/4245-ilginc-dualar.html
16. http://www.gulveren.org/sive.htm
17. http://www.gumushane.gov.tr/kultur/edebiyat/maniler.asp
18. http://www.ispirim.org/forumt1106/bizim-oranin-beddualari
19. http://www.ispirim.org/forumt951/beddua
20. http://www.mus.gen.tr
21. http://www.olurluyuz.com/html/mani.asp
22. http://www.olurluyuz.net/forum/index.php?phpsessıd=7f308cbf3239b215712feddc608a96f3&topic=3251.0
23. http://www.ormandibi.com/
24. http://www.siverekgenclik.com/modules.php?name=dua
25. http://www.tatvangenclik.net/forum/1045.html
26. http://www.tatvangenclik.net/forum/1047.html
27. http://www.tatvangenclik.net/forum/siir-dunyasi/155-anadan-ogula-mektup.html
28. http://www.forumpaylas.net/muhabbet/4245-ilginc-dualar.html
29. http://cemisgezek.awardspace.com/culture/curses.html

Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1129-1138, TURKEY

E. R. TENİŞEV'İN TÜRK EDEBÎ DİLLERİ TARİHİNİN KURAMI ÜZERİNE

Minara ALİYEVA ESEN•

ÖZET

Rus Türkolojisinin ister Sovyet döneminde (1917-1991) isterse de Sovyet öncesi ve sonrası döneminde olsun edebî dil meselesi zaman zaman gündeme gelmiş ve bu mesele ile ilgili önemli düşünceler ortaya atılmış, sınıflandırmalar yapılmış, Türk edebî dillerinin tarihi ve çağdaş durumu üzerine araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Edebî dillerin ayrılması ve birleşmesi süreçleri üzerine özellikle W. Radloff'un, S. E. Malov'un, A. N. Samoyloviç'in, N. A. Baskakov'un, A. N. Kononov'un, E. R. Tenişev'in, İ. V. Stebleva'nın, G. F. Blagova'nın yaptığı tetkikler göze çarpmaktadır. Biz, E. R. Tenişev'in araştırmalarını kuramsal ve deneysel açıdan daha başarılı ve objektif buluyoruz. Son yirmi yılda bu mesele üzerine yazılmış makale ve kitaplar dikkat çekmektedir. E. R. Tenişev'in *"История тюркских письменных литературных языков донациональной поры"* (Milletleşmeden Önceki Türk Yazılı Edebî Dillerinin Tarihi) adlı makalesi Türk edebî dil tarihi teorisi için yeni bir yaklaşım ve teorik bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Rus Türkolojisi, E. R. Tenişev, Edebî Diller, Edebî Dil Tarihi Teorisi.

ON E. R. TENİŞEV's THEORY of THE HISTORY of TURKISH LITERARY LANGUAGES

ABSTRACT

The matter of literary language was brought to agenda from time to time not only during the Soviet period (1917-1991) but also pre-and-post-Soviet periods of Russian Turcology, and regarding this matter, important opinions were put forward, classifications were made, and studies were made on the history of Turkish literary languages and their current status. Especially, those made on separation and unification processes of literary languages by W. Radlof, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç N. A. Baskakov, A. N. Kononov, E. R. Tenişev, İ. V. Stebleva, and G. F. Blagova stand out. In this respect, we find E. R. Tenişev's studies more successful and objective from theoretical and experimental points of view. In the last twenty years, articles and books written on this matter have been drawing attention. The article of E. R. Tenişev's entitled *"История тюркских письменных литературных языков донациональной поры"* (History of Turkish Written Literary Languages until Becoming a Nation) is a new and theory-based approach for the theory of the Turkish literary language history.

Keywords: Russian Turcology, E. R. Tenişev, Literary Languages, Theory of Literary Language History.

• Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: minaraesen@mynet.com

Giriş

Rus Türkolojisinin gerek Sovyet devrinde (1917-1991) gerekse Sovyet öncesi ve sonrası döneminde edebî dil meselesi zaman zaman gündeme gelmiş, bu mesele ile ilgili önemli düşünceler ortaya atılmış, sınıflandırmalar yapılmış, Türk edebî dillerinin tarihi ve çağdaş durumu üzerine araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle W. Radloff'un, S. E. Malov'un, A. N. Samoyloviç'in N. A. Baskakov'un, A. N. Kononov'un, N. K. Dmitriyev, İ. V. Stebleva'nın, D. M. Nasilov'un, G. F. Blagova'nın, N. Z. Hadjieva'nın ve elbette ki E. R. Tenişev'in edebî dillerin ayrılması ve birleşmesi süreçleri üzerine yaptıkları tetkikler göze çarpmaktadır.[1] Dil meseleleri ile ilgili Sovyetler Birliği'nde Türkolojinin Bakü, Kazan, Taşkent, Bişkek ve Aşkabat ekollerinde ciddi araştırmalar gerçekleştirilmiş ve bu konuda kongreler, sempozyumlar düzenlenmiştir.

Bu makalemizde bu araştırmaların içerisinde E. R. Tenişev'in yazdığı makale ve kitaplar esasında onun genel Türk edebî dili ve somut Türk edebî dilleri meseleleriyle ilgili araştırmaları üzerinde duracağız.

E. R. Tenişev, Türk dili tarihi ile ilgili araştırmalarını iki yönden ele almaktadır:

1. Tarihsel gramer ve fonetik

2. Edebî yazı dilleri

Türkçenin yapı ve genetik yönüyle araştırılması, en eski, eski, orta ve yeni devirleri kapsamaktadır. Kuramsal olarak E. R. Tenişev, edebî dil meselelerini ele alırken sadece dil içi süreçte değil, aynı zamanda dil dışı faktörleri de göz önünde bulundurarak ortaya koymuştur. Dil dışı faktörler bakımından politik, sosyal, kültürel etkenler ve bağlam ön planda yer almıştır. Edebî dillerin tarihî açıdan yazı ile bağlantılı olarak normlaşması, sabitleşmesi ve ayrı ayrı edebî mekteplerin karşılıklı etkileşimi bu sürecin en önemli göstergesidir. Edebî dilin sosyal oluşum şekli a) az veya çok derecede işlenmiş olması; b) ağızlar, şiveler üstü olması; c) fonksiyonel üslubî varyantlarla ortaya çıkmış olması şeklinde dikkat çekmektedir (Tenişev 2005, 79). Orhun-Yenisey yazıtlarından başlayarak Uygur, Karahanlı ve sonrasında Kıpçak, Oğuz, Bulgar ve Karluk edebî dillerinin oluşması, zenginleşmesi Türk edebî dilleri tarihi için önemlidir. E. R. Tenişev, edebî dil araştırmalarında süreçleri milletleşme öncesi ve milletleşme sonrası olarak ikiye ayırmıştır. O, milletleşme öncesi süreçte edebî dillerden yazılı abidelere dayanarak şu şekilde söz etmektedir:

1. Runik Koynesi[2], İlk Yazılı Edebî Varyantı.

2. Eski Uygur Edebî Dili

3. Karahanlı-Uygur (Hakaniye, Buğrahan) Edebî Dili

4. Harezm Türkçesi Edebî Dili

[1] Bu konuda bk. W. Radloff, **Образцы народной литературы северных тюркских племен**, ч. VII, СПБ, 1896; S. E. Malov, **Памятники древнетюркской письменности**. M. - Л., 1951; A. N. Samoyloviç, "К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка", в сб.: **Мир-Али-Шир**, Л., 1928; N. A. Baskakov, "О периодизации истории литературного языка "тюрки"" // **Лингвогеография, диалектология и история языка**. Кишинев 1973; A. N. Kononov, **Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв**., Л. 1980; N. K. Dmitriyev, "Труды русских ученых в области тюркологии" // **Ученые записки МГУ**. Т. III. Вып. 107. Книга II, M. 1946; İ. V. Stebleva, **Поэзия тюрков VI-VIII вв**. M. 1965; G. F. Blagova, "О русском наименовании тюрков и тюркских языков" // **Советская тюркология**. № 4. 1973; E. R. Tenişev, "О построении истории народно-разговорного и литературного языков" // **Тюркологические исследования**. M. 1976; E. R. Tenişev, "Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте" // **Вопросы языкознания**. № 2, 1979 vb.

[2] Koyne: edebi dilin temel lehçesi.

5. Çağatay Edebî Dili

6. Türkî Edebî Diller

7. Selçuk, Memluk Kıpçakçası, Bulgar Edebî Dilleri

1. Milletleşme Öncesinde Türk Yazılı Edebî Dilleri

1.1. Runik Koynesi, İlk Yazılı Edebî Varyantı

E. R. Tenişev, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun Abidelerinde Oğuzca belirtme durumu eki *-ıg*, öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş*, *-duk* eki ve *bul-* fiilinin yanı sıra Uygurca isim ve fiillerin kelime içinde *d*'nin yer alması ile yönelme eki *-ga*, *-daçi* eki, *bar-* "varmak", *bol-* "olmak" fiilleri gibi özelliklerin bulunması ile iki (veya daha fazla) kolun başlangıcını bir dönüm noktası olarak gösterir. Burada oldukça belirgin bir şekilde ortaya koyduğu diyalekt üstü karakterleri görmezlikten gelmenin mümkün olmadığını dile getirir. Ona göre, diyalekt üstünün var olduğunu kanıtlayan bir diğer husus da Runik yazıtların kelime hazinesidir. Bunların arasında diyalektlerden tarafsız olan deyimler ve birtakım mecaz anlamlı kelimeler örnek olarak verilebilir. Bu örneklerin çoğaltılabileceğini dile getiren Tenişev, bu kadar örneğin dahi bunun gibi bir dilin oluşumunun, birkaç diyalektin (veya boy diyalektlerinin) bir araya gelmesi ile meydana gelebileceğini gösterdiğini açıklar. Genel olarak o, Türk runik yazıtlarının dilini, esas olarak eski Türk koyne dili, Türk dillerinin tarihinde ilk edebî dil olarak vurgular (Tenişev 2005, 79).

1.2. Eski Uygur Edebî Dili

Kırgızlar tarafından Moğolistan'daki yerlerinden edilen Uygurların, VIII. yüzyılın ortalarında güney ve güney-batıya, Turfan ve Kansu bölgelerine göç ederek o bölgelerde Uygur devletini kurduklarını dile getiren E. R. Tenişev, Uygurların kültür tarihinde en büyük izlerinin Turfan hâkimiyeti döneminden kaldığını vurgulamaktadır. Ayrıca yeni devletin kurulduğu ilk dönemlerde Uygurların evvelki edebî dili ve Runik yazının kullanılmasına devam edilmesinden dolayı, bu yazının dinî metinlerde ve resmî yazışmalarda kullanıldığından bahsetmektedir. Ancak Tenişev'e göre, runik koyne, Uygurlar için arkaik bir dildi ve devletin genel enstitülerinin ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Bu durumun runik koynenin temelinde, tarihi bakımından çok kısa zamanda halkın geniş kitlesi tarafından anlaşılacak olan yeni edebî dilin oluşmasında büyük rol oynadığını vurgulayan araştırmacı, burada runik koyneden büyük bir özenle Oğuz-Uygurcanın temelinin muhafaza edildiğini dile getirir ve bu geleneksel yapıya Uygurcaya has olan unsurları da ekler. Ona göre, bu unsurlar, fonetik, gramer ve kelime hazinesi unsurlarıdır: *c* yerine *y,* ayrılma eki *-dın,* zamirlerin "ikili çekimi", bildirme kiplerinin özel yapıları ve şart kipinin kendine göre şekillenmesi, pek çok yeni kelime ve terim. Tenişev, bu özelliklerinin yanı sıra Sanskritçe, Soğdca, Eski Farsça, Toharca ve Çinceden alınan kelimelerden de bahsetmektedir. Ona göre netice itibarıyla yapı bakımından Uygur yazmalarında Türk Uygur dili olarak adlandırılan karma bir dil ortaya çıkar.

Burada E. R. Tenişev, W. Radloff ile S. E. Malov'un düşüncelerini dile getirmektedir: W. Radloff, bu dilin tam olarak VIII. ile XI. yüzyıllar arasında şekillendiğini ve daha sonra manastırlarda değişmeden kullanılan bir dil olduğunu tahmin etmekteydi. S. E. Malov'un tespitlerine göre Uygur yazısı (Kansu Uygurlarda), XVIII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştı. Kısa bir dönem içinde kullanılmış olan Runik alfabenin dışında, Uygurlar Soğd alfabesini ve ondan uyarlanmış (Uygurca adlandırılan) Mani ve Brahmi yazı sistemlerini kullanmışlardı. Edebî dil en mükemmel hâlini Uygur döneminde almıştı. Edebî dilin toplumca kullanılması, dinî edebiyat (felsefi-didaktik), edebiyat (nesir ve nazım), ilmî eserler, ticari belgeler ve şahsi yazışmalar tarzını içine alan işlevsel ve üsluplu sistemin oluşmasına neden olmuştu. Stilistik versiyonların genel

olarak lengüistik açıdan açıklamaları daha çok kelime hazinesi ve cümle yapısı ile izah edilebilmektedir (Tenişev 2005, 80-81).

1.3. Karahanlı-Uygur (Hakaniye, Buğrahan) Edebî Dili

Bu bölümde E. R. Tenişev, Uygur edebî dilini müteakiben Karahanlı devleti sahasında XI-XII. yüzyıllarda başka tarihî olaylar neticesinde bu bölgeye has bir edebî dilin geliştiğini dile getirir ve Karahanlı devletinin, tarih sahnesinde ilk kez Orta Asya'da batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar uzanan Kâşgar'da İslam kültür merkezli bir devlet olarak ortaya çıktığını vurgular.

Karahanlı hanedanının ne zaman ortaya çıktığı ve onların etnik yapılarının ne olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını açıklayan araştırmacı, Karahanlı döneminden Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig'i, Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakayık'ı, Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk'ü ve Kur'an tercümelerinin günümüze kadar ulaşan en önemli yadigârlar arasında yer aldığını söyler. Tenişev'e göre, bu eserlerde kullanılan dilin yapısı, şüphesiz, genel anlamda Uygurca diye bilinen çok prestijli eski Uygur dilinin geleneksel Oğuz-Uygur temeli üzerine oturtulmuştu. O, burada Uygurca etkisinin dış etkenlerde de görüldüğünü dile getirir. Burada Arap ve Uygur alfabelerinin kullanımının yanı sıra bu dilin derinleşmesi, kökleşmesi söz konusuydu (Kutadgu Bilig'in ve Atebetü'l-Hakayık'ın bazı sayfaları Uygur yazısıyla yeniden yazılmıştı).

Dilin geleneksel yapısında olan *-ıg* belirtme durumu eki, *-da* eski çıkma hâli eki ve onun Uygur versiyonu olan *-dın* eki, iyelik eklerinden sonra gelen hâl ekleri arasına giren zamir *n*'si, iki tipteki şahıs ekleri, fiil çekiminde ise *-mış, -duk, -glu, -gluk, -daçı* vs. gibi kip ekleri kullanılmaktaydı.

E. R. Tenişev, bu tip eski dil özelliklerinin yanı sıra ortak dil yapısında yer alan "yeni" Türk diline has unsurların da kullanıma girdiğini açıklar: Kelime içinde ve fiil köklerinin sonundaki *d* ünsüzü, belirtme durumu eki *-nı*, ayrılma durumu eki *-dan*, 3. şahıs için *-su, -sun, -sunı* gibi üç tipli emir çekimi ekleri, *-sa* şart kipi eki, *-gan* şimdiki zamanlı sıfat-fiil eki, yeni sistemli asıl sayılar ve dile yoğun olarak giren Arapça ve Farsça kelimeler. Araştırmacıya göre bu durum, bu dilin diyalekt üstü karakterini ortaya koymaktadır. Bir edebî dil olarak bu dilin işlenmişliği, üsluplu kullanımı karakteristiktir. Nazım tarzında yazılmış olan eserler nesre göre eski unsurları daha çok içinde barındırmaktadır.

E. R. Tenişev'in terim konusundaki açıklaması şu şekildedir: Bilimsel literatürde Karahanlı döneminin yazı dili, Karahanlı-Uygur dili olarak adlandırılmaktaydı. Bu terim net bir şekilde bu durumu açıklayamamaktadır. Terimin ilk bölümü (Karahanlı dili) tam olarak açığa kavuşturulamamıştır. İkinci bölümü (Uygur dili) ise, genel anlamda, her ne kadar Uygurcanın bir devamı olarak sayılsa da, Uygurca için bu bölüm de tam olarak karşılık veremez. Bu tip durumlarda o dönemde eser yazan yazarların kullandıkları terimleri hatırlamak yerinde olur. Kutadgu Bilig'in önsözünde yazar eserin dilini "Buğrahanca", yani "Buğrahan dili" olarak nitelendirmektedir. Böyle nitelendirmeyle de bu dilin hanedan dili, aristokratik, yüksek zümre dili olduğunu dile getirmektedir.

Buna benzer terimin Kâşgarlı Mahmud tarafından kullanıldığını görüyoruz. Daha doğrusu "Hakaniye" terimini iki anlamda kullanmaktadır: 1. Türk dilleri arasında kullanılan "en duru ve en tatlı" dil; 2. Kâşgar halkının kullandığı dil. İkinci anlamda, Kâşgar'da kullanılan, Karahanlı yüksek zümre edebî dilinin temelini oluşturan şehir ağzına işaret etmektedir. Bununla doğrudan eserin "Kâşgar dili"nde yazıldığını açıklayan Tenişev, bu dilin Ahmed Yüknekî tarafından onayladığını da dile getirmektedir (Tenişev 2005, 82-84).

Açıklamalarına devam eden Tenişev, Karahanlıların edebî dil ve edebiyatının o dönemde oldukça popüler ve sonraki dönemler için de epey etkili olduğunu söyler. Bunun Ural nehrinin aşağı kıyılarındaki Sarayçık'ta aşağı yukarı XIII. yüzyıla ait olan, üzerinde Kutadgu Bilig'den alınan şiirlerin yazılı olduğu testiden anlaşılabileceğini açıklar (Samoyloviç 1912, 46).

1.4. Harezm Türkçesi Edebî Dili

E. R. Tenişev, Nasıreddin Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiya, Şeyh Şerif Hoca'nın Mu'înü'l-Mürîd, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn, Harezmî'nin Muhabbet-nâme, Mahmud ibn Ali'nin Nehcü'l-Ferâdis gibi bu dönemden kalma yadigârlara dayanarak bu eserlerde geleneksel, Oğuz-Uygurcanın bir kısmını yansıtan dilin, Karahanlı döneminin edebî dilinin esas yapısını tam olarak yansıtamadığını söyler: Kelime içi ve fiil köklerinin sonundaki çift dudak *v* ünsüzünün kullanımı, ayrılma eki *-dın*, sıfat-fiil eki *-glu*, hem sıfat-fiil hem de geçmiş zaman *-mış* eki, *-duk* eki, nadiren karşılaşılan *-sa + bildirme* eki. Araştırmacıya göre, bu dil özelliklerinin yanına Kıpçak kökenli, bir bakıma yeni oluşturulmuş özellikler de eklenebilir: Kelime içinde ve fiil köklerinin sonundaki orta damak *y*'yi bulunduran kelimeler, belirtme durumu eki *-nı*, 3. teklik şahısta bazen zamir *n*'siz kullanılan *-ga* yönelme durumu eki, bazen yine zamir *n*'yi almadan teklik 3. şahısta *-da* bulunma durumu eki, şahıslara göre emir çekimi ekleri, *-sa+şahıs eki* kalıbında şart kipi çekimi, *-a+turur* şimdiki zaman eki, *-p+turur* geçmiş zaman eki. Ayrıca edebî dilin kelime hazinesinde oldukça fazla Arapça ve Farsça kelimelerin var olduğundan bahsetmektedir.

E. R. Tenişev, yukarıda söylenilenlerden hareketle, zikredilen yadigârlarda kullanılan dilin diyalekt üstü bir doğasının olduğunu vurgulamaktadır. Her ne kadar yapısında Uygurcanın izleri az olsa da bu eserlerde Uygurcanın etkisinin hâlâ hissedildiğini ve bu eserlerin bir kısmının Uygur harfleriyle yazıldığını dile getirmektedir. Diyalekt üstü dilin oldukça işlenmiş bir dil olduğunu ve üslup açısından, değişik tarzda (dinî, felsefî, didaktik, yüksek zümre üslubu ile) yazılmış nazım ve nesrin yapısını zenginleştiren mükemmel bir yapıya sahip olduğunu açıklamaktadır (Tenişev 2005, 84-85).

1.5. Çağatay Edebî Dili

Bu dönemin Orta Çağ Türk edebiyatı ve edebî diller tarihinin en parlak ve aynı zamanda son dönemi olduğunu söyleyen E. R. Tenişev, bu dönemin XV-XIX. yüzyılları kapsadığını, bu dönemde yazılmış olan eserlerdeki dilde *-a, -ına* yönelme durumu eki, *-ında* bulunma durumu eki, *-ından* ayrılma eki, *-mış* geçmiş zaman eki, *-ban* zarf-fiil eki gibi geleneksel Oğuz-Uygur yapısından izlerin görüldüğünü, ancak eserlerde dil özellikleri bakımından yeniliklerin de var olduğunu söyler: Kelime içi ve fiil köklerinin sonunda art ünsüz *y*'nin bulunması, 3. teklik şahıslarda zamir *n*'siz *-ga*, *-da, -dun* eklerinin çekimi, *-gan* sıfat-fiil eki, şimdiki zaman çekimi *-a+dur*, gelecek zaman eki *-gu+şahıs ekleri+dur*, geçmiş zaman *-p+dur*, şart kipi *-sa+şahıs eki*; evvelki dönemlerde olduğu gibi nesre göre nazım tarzında yazılmış olan eserlerde de arkaik unsurların daha çok gözlemlenmesi.

E. R. Tenişev, genel itibarıyla yazı dilinin karışık bir yapıya, diyalekt üstü bir karaktere sahip olduğunu vurgular. Bu dilin mükemmel şekilde işlenmişliğinden, üslup özelliğinden ve terimler açısından tamamlanmışlığından söz eder. Nazım ve nesrin, değişik türde yazılmış üsluplardan ibaret olduğunu (dinî, felsefi-didaktik, bilimsel, hukuki, resmî, yazışma üslubu), ele alınan dönem eserlerinin dilinin oldukça zengin, estetik ve belagatli bir edebî dil olduğunu dile getirir.

Yazar, Çağatayca döneminin birkaç döneme ayrılabileceğine değinir. Burada her şeyden önce Nevai'ye kadar gelen bu dönemin ilk dönem olarak kabul edilmesi; ikinci dönemin Çağatay döneminin Altın Çağı olarak nitelendirilebileceği klasik dönem olarak ele alınması gerektiğini öne

sürer. Çağatay dilinin "Geç Klasik Dönem" olan üçüncü dönemini ise "Türkî" dönemiyle birleşebileceğini vurgular (Tenişev 2005, 85-86).

1.6. Türkî Edebî Diller

Çağdaş Türk dilli halkların tarih sahnesinde belirmesiyle, bağımsız birer devlet hâline gelene kadar Çağatay dilinin, edebî dil olarak kullanıldığını açıklayan Tenişev, zamanla bu dilin yerel halkın konuşma dilinden (şehir ağzından) unsurları içine almaya başladığını söyler. Bunun neticesinde de Çağatay dili, genel itibarıyla Türk edebî dilleri olarak adlandırılabilen yazı dilinin mahallî versiyonlarının oluşumuna neden olduğunu öne sürer.

Tenişev'in bu yazısında Türk dillerinin birkaç versiyonunun var olduğu açıklanmaktadır: Orta Asya edebî dili (Eski Özbekçe, Eski Uygurca, Eski Türkmence), Polovets edebî dili (Eski Tatarca, Eski Bulgarca), Aral-Hazar edebî dili (Eski Kazakça, Eski Karakalpakça, Eski Kırgızca), Kafkasya edebî dili (Eski Karaçay-Malkar, Eski Kumukça, Eski Azerice), Anadolu edebî dili (Eski Türkçe). Ona göre, bu dönemden itibaren çağdaş Türk dillerinin ilk dönemi başlar (Tenişev 2005, 86).

1.7. Selçuk, Memluk Kıpçakçası, Bulgar Edebî Dilleri

E. R. Tenişev, burada Merkezî ve Orta Asya edebî dillerinin dışında başka coğrafi bölgelerdeki Türk edebî dillerinden söz etmektedir: Kafkasya ve Küçük Asya, Mısır, Volga boyu. Bu dillerin herhangi bir ortak gelenekle birbirine bağlı olmadığını ve zaman ve coğrafya açısından Merkezî ve Orta Asya dillerine nazaran kullanımlarının oldukça dar diller olduğunu açıklar (Tenişev 88).

1.7.1. XIII-XIV yy. Küçük Asya ve Kafkasya'daki Oğuz Grubunun Yadigârları

E. R. Tenişev, bu gruba şu Arap harfli eserleri dâhil etmektedir: Ahmed Fakîh'in Çarh-nâme'si, Celâleddîn Rûmî'nin şiirleri, Sultan Veled'in Rebâb-nâme'si, Şeyyad Hamza'nın Divanı ve Oğuzların anonim eseri olan Dede Korkut Kitabı. Ona göre, yapı itibarıyla bu yadigârların dili çağdaş Oğuz dillerinin karışık Oğuz özellikleri ile Uygur yazı geleneğinin göze çarpan etkisinin karışımı olarak görülmektedir. Uygur geleneği sadece yazıda kendini korumaktadır. Burada kastedilenler ünlülerin ve çift ünsüz *ng*'nin karakterleri ve eklerin köklerden ayrı olarak yazılmasıdır.

Tenişev, burada Uygurcanın özelliklerinin eklerde de hissedildiğini açıklar: ayrılma fonksiyonlu *-da* eki, ayrılma eki *-dın*, kip eki *-daçı*, zarf-fiil eki *-uban*. Ayrıca yadigârların kelime hazinesinde Arapça ve Farsça kelimelerin göze çarptığını da söyler.

Burada emin olarak yadigârların dil tabiiyetinin yapı bakımından karmaşık bir yapıya, diyalekt üstü bir karaktere sahip olduğunu dile getirir. Eserlerde dilin renkli, zengin edebî anlatımla süslü olduğunu vurgular: Mecazlı anlatımlar, paralel sentaks yapıları, kalıplaşmış kelime yapıları ve deyimler. Bir başka deyişle E. R. Tenişev'e göre bu dil, oldukça işlenmiş bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buradan hareketle Tenişev şunu söylemektedir: Bu grubun yadigârlarının Orta Çağ dönemi, Oğuz dillerinin bir edebî dil olduğunun göstergesidir. Selçuk adını taşıyan bu dilin, tüm güney edebî dilleri ve Oğuz grubu ile bağlantılı olduğunu açıklar: Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kırım Tatarcası, Gagavuz Türkçesi (Tenişev 2005, 88-89).

1.7.2. XIII-XVII. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'deki Eyyüb ve Memluk Türk Soyunun Hâkimiyeti Dönemi Kıpçak Grubunun Yazılı Yadigârları

E. R. Tenişev, bu eserlerin büyük bir kısmının Arapça-Kıpçakça sözlük ve Arap gramer mektebi havasında yazılmış Kıpçak dilinin gramer içerikli eserler olduğunu dile getirir. Bu eserlerin arasında birkaç eserin de dinî ve dünyevi konuları içeren eserler olduğunu söyler.

Tenişev'e göre, bu kaynakların dilinde kuzey ve güney dil unsurlarının yapısal karakterlerinin karışımı karakteristiktir: *-ga*, bazen *-a* ekli yönelme durumu eki, *-gan, -anı, -mış* geçmiş zamanlı sıfat-fiil ekleri, şimdiki zaman *-adur*, *-ayor* ekleri, geçmiş zaman *-miş* eki.

Burada Uygurca etkisinin gelecek zaman *-dace* ekinin kullanılmasından anlaşıldığını açıklayan araştırmacı, yazıtların kelime hazinesinde diyalektlerden bağımsız olan Arapça ve Farsça alıntıların yer aldığını dile getirir.

E. R. Tenişev, yazıtların dilindeki diyalekt üstü özelliklerin yanı sıra dilin işlenmişliğinin, mükemmelliğinin net olarak görüldüğünü vurgular. Bu yazıtlarda bilimsel, dinî ve yüksek zümre edebiyatı üslubunun hâkim olduğunu açıklar. Sözü edilen yadigârların dilinin edebî dil olduğunu söylemek için bütün delillerin bulunması ile bu dilin esas yapısal unsurları bakımından Kıpçak grubuna ait olduğuna işaret eder. Ona göre de, bu dilin Memluk Kıpçakçası olarak adlandırılması bundan dolayıdır.

Açıklamaların devamında Tenişev, bazı morfolojik özelliklere göre, Memluk Kıpçakçasının, çağdaş Kıpçak dil grubunda yer alan Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycaya meyilli olduğunu vurgular (Tenişev 2005, 89).

1.7.3. XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Volga Boyundan Mezar Kitabeleri

Günümüzde Kazan ve Volga boyundan Arap harfli mezar taşlarının sayısının 200'den fazla olduğunu söyleyen E. R. Tenişev, bu taşlardaki yazıların karakteristik özelliklerinin rotasizm, lambdaizm ve kelime başı z'li olduklarını dile getirir. Morfolojik açıdan bu dilin, güney (Oğuzca) grubunun özelliklerini taşıdığını söyler: *-a* ekli yönelme durumu eki, *-ında* ekli bulunma durumu eki, *-duvi* (<Oğuzca *-duk*) şekli. Burada *-ran* (Genel Türkçede -dan) bulunma durumu eki, özel hususu göstermektedir. Araştırmacıya göre, bu dil genel anlamda farklı dil (ağız) özelliklerinin karışımı olarak görülmektedir ve diyalekt üstü karaktere sahiptir. Mezar taşlarındaki yazıların üslubu, metinlerin mukaddes yönüyle ve dil açısından birtakım işlenmişliği ile belirtilmektedir.

Tenişev açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir: Bu yazı dili, "Bulgarca" adını alan bir edebî dildir. Bulgarca ile çağdaş Çuvaşça malzeme birimi açısından birbiriyle orantılıdır. Daha sonraki dönemlerin Bulgarca mezar taşlarındaki malzemelerinde kullanılan dil, farklı etnik (Kıpçak) çevrede ritüel dil olarak kullanıldıktan sonra Kıpçakçalaşmış bir dil şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 2005, 89-90).

2. Eski ve Orta Türkçe Edebî Dillerinin Sınıflandırılması Meselesi

E. R. Tenişev'in Eski ve Orta Türkçe edebî dillerinin sınıflandırılması meselesi ile ilgili açıklamaları şu şekildedir: "*Türkologların son yıllarda sınıflandırmaya olan ilgisi epey azalmıştır. Elbette ki, bu durum, sınıflandırma meselesinin dikkate değer bir yönünün olmadığını göstermez. A. N. Samoyloviç'e göre, Orta Asya Türk edebî dili tektir ve bu dil tarihi gelişimi açısından üç döneme ayrılmaktadır: Karahanlı, Harezm ve Çağatayca. A. N. Samoyloviç'in teorisi, büyük kültür merkezlerinde diyalekt çevresinin etkisiyle farklı dönemlerde şekillenen yegâne kitabe geleneğinin gelişimi üzerine kurulmuştur. İşte bu, birinden başkasına geçme durumu, her dönem için edebî dilin özelliklerini belirleyici diyalektlerin gelişiminde tarihî perspektifin kaybolmasına neden olan A. N. Samoyloviç'in bu tip kurgulu teorisi A. K. Borovkov'un eleştirisine sebep olmuştur. Ancak*

bunun gibi birinden diğerine geçme şeklinde olan dil geleneğini göz ardı etmek mümkün değildir. Aksi takdirde edebî dilin şekillenmesi, sadece belirli kavme has olan diyalektin değişimi ile eş değerde kalır, yani edebî dilin esas yapısı tam anlamıyla açığa kavuşturulamaz." (Tenişev 2005, 90).

Burada yazar açıklamalarına devam ederken, Baskakov'un açıklamalarına değinir. Baskakov'a göre dönemleştirmenin belirli bir belirtiye dayandırılması gerektiğini, hem lengüistik hem de ekstra lengüistik faktörlerini göz önünde bulunduran karmaşık bir yapıya göre yapılmalıdır (Baskakov 1973, 136). Ayrıca içyapısal faktörlerin arasında her zaman millî edebî dillerin temelinde yer alan, şehir koynelerde birleşen farklı diyalektlerin müşterek özelliklerinin incelenmesi gerektiğini de vurgular (Guhman ve Semenük 1977, 443). Bu dilin kapsamlı olup olmadığını, yani bağımsız bir edebî dille mi yoksa bu dilin belirli bir dönemi ile mi karşı karşıya olduğumuzu, bu tip incelemeler neticesinde ortaya konulabileceğini açıklar.

Tenişev'e göre, ekstra lengüistik açısından edebî dilin gerçek taşıyıcılarının, edebî normları muhafaza eden sosyal tabakaların meselelerini görmezden gelmek mümkün değildir. Buradaki önemli husus, okuryazarlığın yayılma derecesinin, tarihî kültürel durumunun ve edebî dilin gelişmesinde önemli kültürel teşviklerin belirlenmesidir. Yazı sistemlerinin incelenmesi ve belirli tipteki yazılar çerçevesinde edebî sanatların, üslup sisteminin araştırılmasıdır (Guhman ve Semenük 1977, 446).

Açıklamalarına devam eden araştırmacı kendi görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: "Mademki her dönemin şehir koynelerin farklı diyalekt özelliklerinin birleşmesi bağımsız dillerin statüsünü ortaya koymakta, bu durumda işimiz ortak Orta Asya Türk edebî dillerinin dönemleştirilmesi değil, Merkezi ve Orta Asya edebî dillerinin sınıflandırılması olmalıdır. A. N. Samoyloviç'in Türk edebî dillerini tarihî gelişimi açısından üç döneme ayırma görüşüne katılmakla beraber aynı zamanda bu şemada tarihi derinlik eksikliğinin olduğunu söylemek gerekir. Bu durum ilk dönemin iki edebî dilinin ilavesi ile ortaya konulabilir: Runik koyne ve Eski Uygur edebî dili." (Tenişev 2005, 90-91).

3. Türk Edebî Dillerinin Tarihi

Bu bölümdeki E. R. Tenişev'in açıklamaları şöyledir: "Eski ve Orta Türkçe dönemine ait yazılı abidelerde iki türlü dil mevcuttur: edebî dil ve halkın konuşma (diyalekt) dili. Edebî diller, gözlemlendiği kadarıyla iki türde karşımıza çıkar. Birincisi, coğrafya açısından geniş bir alanda (Merkezî ve Orta Asya) yer alan diller, ikincisi zaman bakımından uzun bir dönemde (XIII-XVIII. yy.) kullanılan dillerdir.

Bir edebî dil grubunun "genişliği" ve bir başka grubun dar alanda kullanılması doğrudan tarihî, sosyal ve kültürel süreçlerinin etkisi ile bağlantılıdır.

Kullanılagelen günlük konuşma diline kıyasla edebî dil örneklerinin bolluğu büyük bir ihtimalle devlet enstitülerinin gelişme seviyesi, kitabe eğitiminin yüksek derecesi ve Türklerin eğitimi ile işlenmiş, basit konuşmanın yanında şairane üslubunun ve yüksek değerinin kavranılması ile bağlantılıdır."

Açıklamalarına devam eden araştırmacı, Türk yazılı abidelerinin yapısal ve genetik dil incelemesi ile birlikte dilin tarihî, sosyal, kültürel ve fonksiyonel açıdan incelenmesi gerektiğini vurgular (Tenişev 2005, 91).

SONUÇ

Görüldüğü gibi E. R. Tenişev, Türk edebî dillerini tarihi, sosyal şartlara ve abidelerin oluştuğu devrin sosyal, tarihsel duruma uygun olarak yerleştirmiştir. Bu durum da, milletleşme öncesi süreçleri kapsamaktadır. Türkolojide bu meselelerin tamamlanmış olarak ifade edilmesi de mümkün değildir. Kuramsal fikir ve prensip olarak E. R. Tenişev'in zikrettiğimiz bu sınıflandırması oldukça önemli olmakla beraber, tamamlanmaya ve üzerinde tartışılmaya açıktır.

E. R. Tenişev, aşağı yukarı 40 yıl boyunca ele aldığı makale ve konuşmalarında Türk edebî dil tarihinin yöntembilim ilkelerini ve sınıflandırılmasını, buna bağlı olarak çok ciddi problemlerini araştırmıştır. Bu yazılardan bazıları şöyledir:

- *К понятию "общетюркское состояние".* (Umumi Türkçenin Durumu"nun İzahı Üzerine);
- *"О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков"* (Türk Dillerinin Tarihi-Karşılaştırmalı Araştırmalarının Metot ve Kaynakları Hakkında);
- *"О построении истории народно-разговорного и литературного языков."* (Edebî ve Halk Dili Tarihinin Oluşumu Hakkında);
- *"Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков."* (Edebî Türk Dilleri Tarihi ve Dilbilgisi Tarihini Düzenleme Prensipleri) vb.

E. R. Tenişev'in somut olarak incelediği Uygur edebî dili, İdil-Boyu Türk edebî dilleri (Tatarca, Başkurtça…), Çağatay edebî dili, abidelerin ayrı ayrı karakteristiği, dil özelliklerinin tasviri ve sistemleştirilmesi (Kutadgu Bilig, Altun Yaruk, Kıssa-i Yusuf, Mahtumkulu, Azadi vs.) ile ilgili yazılar sonraki araştırmalar için temel kuramsal rol oynamıştır. E. R. Tenişev'in şu çalışmaları da dikkate değerdir: 1. *Теоретические основы "Грамматики алтайского языка"* (1990) ("Altay Dili Grameri"nin Teorik Yapıları), 2. *"К вопросу о происхождении киргизов и их языка"* (Kırgızların Kökeni ve Dili Meselesi Üzerine), 3. *"Письменный язык крымчаков"* (1996) (Kırımçakların Yazı Dili), 4. *"Доланы и их язык"* (1965) (Dolanlar ve Onların Dilleri), 5. *"О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)"* (1966) (Fu-yü Kırgızlarının Dili Üzerine (Çin Halk Cumhuriyeti)), 6. *"Заметки о саларской лексике"* (1967) (Salar Leksikolojisi Üzerine Notlar), 7. *"Материалы по татарской диалектологии"* (1966) (Tatar Diyalektolojisi Malzemeleri) vb.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, E. R. Tenişev'in edebî dil kuramı ile ilgili yazıları ve somut araştırmaları oldukça önemlidir. Onların Türkiye Türkçesine çevrilmesi, incelenmesi, öğrenilmesi, tartışılması bize göre büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan biz, "*E. R. Tenişev: Türk Edebî Dillerinin Tarihi*" başlıklı bir uluslararası sempozyumunun gerçekleştirilmesinin gerekli olduğuna inanıyoruz.

KAYNAKÇA

BASKAKOV Nikolay Aleksandroviç, "О периодизации истории литературного языка "Тюрки"", **Сб. Лингвогеография, диалектология, история языка**, Кишинев 1973, с. 136-146.

BLAGOVA Galina Fyodorovna, "О русском наименовании тюрков и тюркских языков", **Советская тюркология**, № 4, 1973,

DMİTRİYEV Nikolay Konstantinoviç, "Труды русских ученых в области тюркологии", **Ученые записки МГУ**. Т. III. Вып. 107. Книга II, М. 1946.

GUHMAN Mira Moiseyevna ve SEMENÜK Natalya Nikolayevna, "О некоторых принципах изучения литературных языков и их истории", **ИАН ОЛЯ**, М. 1977, с. 435-446.

KONONOV Andrey Nikolayeviç, **Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.**, Ленинград 1980.

MALOV Sergey Yefimoviç, **Памятники древнетюркской письменности.** М. - Л. 1951.

RADLOFF Wilhelm, **Образцы народной литературы северных тюркских племен**, ч. VII, СПБ. 1896.

SAMOYLOVİÇ Aleksandr Nikolayeviç, **Среднеазиацко-турецкие надписи на глинянном кувшине из сарайчика**, ЗВО РАО, XXI, 1. СПБ. 1912.

SAMOYLOVİÇ Aleksandr Nikolayeviç, "К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка", в сб.: **Мир-Али-Шир,** Л. 192.

STEBLEVA İya Vasilyevna, **Поэзия тюрков VI-VIII вв**. М. 1965.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Доланы и их язык", В кн.: **Исследования по уйгурскому языку**. 1. Алма-Ата 1965, с. 94-103.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Материалы по татарской диалектологии", В кн.: **Вопросы диалектологии тюркских языков**. Т. 4, Баку, АН АзССР, 1966, с. 214-222.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)", **Восточное языкознание**, 1966, № 1, с. 88-96.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Заметки о саларской лексике", **Филология и история тюркских народов (тезисы докладов)**. Л., 1967, с. 38.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "К понятию „общетюркское состояние"", **Советская Тюркология**, № 2, 1971, с. 13-16.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков", **Советская Тюркология**, № 5, 1973, с. 119-124.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "О построении истории народно-разговорного и литературного языков", **Тюркологические исследования,** М., 1976, с. 230-232.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте", **Вопросы языкознания**, № 2, 1979, с. 80-90.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "К вопросу о происхождении киргизов и их языка", **Советская Тюркология**, 4, 1982, с. 3-17.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков", **Советская Тюркология**, 1988, № 1, с. 67-85.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Теоретические основы „Грамматики алтайского языка"", **Советская Тюркология**, № 1, 1990, с. 3-11.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "Письменный язык крымчаков", **Mappa Myndi. Збірник науковіх праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя,** Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996, с. 671-673.

TENİŞEV Edgem Rahimoviç, "История тюркских письменных литературных языков донациональной поры", **Едгем Рахимович Тенишев Жизнь и творчество 1921-2004**, Издательство "Инсан", Москва 2005, с. 78-95.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1139-1154, TURKEY

YUKARI KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mustafa GÖKÇE•

ÖZET

Yukarı Karabağ sorunu, Sovyetlerin çöküşünden sonra Kafkasya'daki istikrarı etkileyen sorunların başında yer almaktadır. Tarihi bir Türk yurdu olan Karabağ'a Çarlık Rusyası döneminden itibaren Ermeniler yerleştirilerek Azerbaycan toprakları içinde Ermenilerin yoğunlukta olduğu bir bölge oluşturulmuştur. Karabağ'ın üst kısımlarındaki dağlık bir yer olan bu bölge; Yukarı Karabağ veya Dağlık Karabağ olarak adlandırılmaktadır. Bölgeye yerleşen Ermenilerin faaliyetleri nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren çatışmalar yaşanmaya başlamış, 20. asırda ise bu çatışmalar ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Çarlık Rusyası'nın nüfus politikalarını devam ettiren Sovyetlerin çöküşü sırasında Azerbaycan topraklarındaki çatışmalar tekrar canlanmıştır. Yukarı Karabağ meselesinde Türkiye hem Azerbaycan ile olan tarihi ve kültürel bağları hem de bölgeye sınır komşusu olması nedeniyle sürece etki edecek önemli bir aktör olarak görülmüştür. Çatışmaların yaşandığı süreçte bölgeye askeri müdahalesi tartışılırken Türkiye, temkinli bir politika izleyerek sorunun uluslararası platformda barışçıl yollardan çözülmesi için çalışmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülkeler arasında olan Türkiye, bu ülkelerle olan ilişkilerinde Yukarı Karabağ meselesini önemsemiştir. Azerbaycan tarafının yanında yer alan Türkiye, bir yaptırım olarak Ermenistan sınırını kapatmıştır. Bu çerçevede Ermenistan ile başlayan ilişkiler uzun sürmeden kesilmiştir. Son dönemde ilişkilerin normalleşmesi yolunda atılan adımlar da Ermenistan ile olan tarihi sorunlar ve Azerbaycan topraklarındaki işgalin devam etmesi nedeniyle olumlu bir netice vermemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yukarı Karabağ, Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan, AGİT Minsk Grubu.

AN ASSESSMENT ON UPPER KARABAKH ISSUE AND TURKEY-ARMENIA RELATIONS

ABSTRACT

The Upper Karabakh issue has been one of the most important issues affecting stability in Caucasia after the fall of Soviets. In Karabakh which is a historical Turkish native country, Armenians were placed as from the Russia of Tsarizm and a region where the Armenians have a high population was created within the Azerbaijan lands. This field which is a mountainous region located in the upper parts of Karabakh is called Upper Karabakh or Nagorno- Karabakh. Due to the activities of Armenians settling in the region, conflicts started to happen as of the 19th Century and when came to 20th Century, these conflicts confronted us as a serious issue. During the fall of Soviets that have continued the population policies of the Russia of Tsarizm, the conflicts in Azerbaijan lands awaked again. In Upper Karabakh issue, Turkey has been seen as an important actor that would affect the process because of its historical and cultural bonds with Azerbaijan and also being a border neighbour to the region. While its military intervention in the region was discussed at the process when conflicts were experienced, Turkey has followed a more cautious policy and made efforts for solving the problem through peaceful

• Yard. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: gokce17@gmail.com

ways at an international platform. Turkey, which is among the countries first recognizing the independencies of Azerbaijan and Armenia, has given importance to the Upper Karabakh issue in its relations with these countries. Being on the side of Azerbaijan, Turkey has closed the border of Armenia as a sanction. Within this scope, the relations started with Armenia were broken in a short time. And the steps taken towards normalizing the relations recently didn't give any positive results due to the historical problems with Armenia and the continuation of occupancy in Azerbaijan lands.

Keywords: Upper Karabakh, Azerbaijan, Turkey, Armenia, OSCE Minsk Group.

GiriŞ

Kafkas dağlarının güney doğusunda yer alan 4392 km^2'lik Karabağ; Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Kür, Aras nehirleriyle Gökçe Göl arasında batıda Ermenistan, güneyde İran sınırına yaklaşan kuzeyden güneye 120 km, doğudan batıya ise 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşan bir bölgedir. Bu coğrafyanın üst kısımları, dağlık bir bölge olduğundan Dağlık Karabağ veya Yukarı Karabağ olarak da adlandırılmaktadır. Bölge maden yatakları, mineral suları, orman ürünleri ve tatlı su balıkçılığı ile önemli bir merkezdir. 210000 hektar tarıma elverişli arazi bulunmaktadır. Alan olarak bütün Azerbaycan'ın %5'i kadardır.[1]

Tarih boyunca Türk boylarının yerleştiği bölgeler arasında yer alan Karabağ; Azerbaycan sahasında hüküm süren Türk devletlerinin de hâkimiyet alanı içerisinde olmuştur. Karabağ'ın da içinde olduğu Revan, Nahçıvan, Gence gibi Azerbaycan hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçti.[2] Bu tarihten sonra Ruslar, İran ve Anadolu Ermenilerini, Kafkas sahasına getirerek Karabağ'a yerleştirdiler.[3] 1832 yılındaki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ nüfusunun % 64'ü Azerbaycan Türk'ü, % 34'ü Ermeni idi. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni göçlerinin çok olması ve bunların Karabağ'a yerleştirilmesi Ermenilerin oranını yükseltti.[4] Böylece Azerbaycan sahasında suni bir Ermeni bölgesi oluşturulmuştur.

Bölgenin nüfus yapısındaki değişim, çatışmalara da ortam hazırladı. Revan ve Karabağ civarına yerleşen Ermenilerin Türklere saldırmasıyla başlayan olaylar 20. Yüzyılın başlarında iyice arttı. 1905'ten itibaren Türklerle Ermeniler arasında Gence ve Tiflis dolaylarında çatışmalar yaşandı. Bu sırada Ermeniler Karabağ ve Tiflis'teki Rus askeri garnizonlarından destek gördüler.[5] Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Karabağ Ermenilerinin hem bölgede hem de Van, Bayezid, Muş gibi Anadolu vilayetlerine gerçekleştirdikleri saldırıları Ruslar teşvik ederek desteklediler.[6] Bolşevik İhtilali'nden sonra da Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları saldırılar devam etti. Batum Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin, Karabağ havalisindeki Müslümanlara yaptıkları zulümler nedeniyle binlerce hane Kars civarına göç etmek zorunda kaldı.[7] İhtilalden sonra Rus askerlerinin silahlarını dahi satarak Azerbaycan sahasındaki bazı toprakları boşaltması sonucunda, boşluktan yararlanan Ermenilerin, Azerbaycan'ın güney batı sahasındaki şehir ve kasabaları yakıp yıkarak

[1] C. Taşkıran, "Karabağ'da Son Durum", **Yeni Türkiye,** C. 3, S. 16, Ankara, 1997, s.1192.

[2] M.N. Tebrizli, **Azerbaycan Davası,** Türk Kültür Ocağı Yay., İstanbul 1946, s. 8; A.N. Kurat, **Rusya Tarihi,** TTK Yay., Ankara 1999, s.323; A. Yalıçın, Türk Halklarında Milli Uyanış", **Avrasya Etüdleri,** C. 1, S. 4, Ankara 1995, s.8; S. Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,** Akçağ Yay., Ankara 1999**,** s.21; M. Saray, "Azeri Türkleri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** S.29, İstanbul 1984, s.28-29.

[3] C. Taşkıran, **agm,** s.192.

[4] S. Gömeç, **age,** s.22-23.

[5] C. Taşkıran, **agm,** s.1192.

[6] Y. Sarınay vd., **Osmanlı Belgelerinde Karabağ,** Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., İstanbul, 2009., s. 199-200.

[7] Y. Sarınay vd., **age,** s. 241.

halkın yüzde altmışına yakınını katletmeleri sonucunda zor duruma düşen Müslümanlar; Osmanlı askerlerinin yardımıyla güvenli bölgelere ya da İngiliz işgalindeki topraklara göç etmek zorunda kaldılar.[8]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni zulümleri karşısında Azerbaycan Türklerine yardım eden Osmanlı Devleti; Mondros Mütarekesi'nden sonra, Güney Kafkasya'yı boşaltınca yerini İngiliz orduları aldı. İngilizler bu dönemde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ilan ettiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919 yılında, İngilizler Kafkasya'yı boşalttılar. Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmının Karabağ'daki Ermenilerin çıkardıkları karışıklıkları önlemeye çalıştığı bir sırada; Kızıl Ordu birlikleri 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesinden sonra Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ruslar ve Ermeniler, bölgenin zenginliklerinden Türklerden daha fazla yararlandılar.[9] Sovyet Döneminde Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Yukarı Karabağ'daki Türk nüfusu giderek azalmış, nüfusun yüzde doksanına yakını Ermeni olmuştur.[10]

Sovyet döneminde uygulanan göç politikaları sonucunda etnik sınırlar ile siyasi sınırlar nadiren uyumlu hale gelmiştir. 1979 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımında birbirinden farklı 104 ulus sınıflandırılmıştır. Değişik kökenli ulusların, belirli bir bölgede ve kesin bir siyasal sistemde yaşamaları, farklı kültürlerden gelmelerinin doğal bir sonucu olarak aralarındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. [11] Sovyetlerin oluşturduğu bu yapı, Yukarı Karabağ örneğinde olduğu gibi Sovyet Rusya'nın çöküşüdöneminde etnik çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

1. Sovyetlerin Çöküşü ve Yukarı Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı

SSCB'deki siyasi, jeopolitik, ideolojik ve sosyal sistemde meydana gelen hızlı değişim, mevcut tüm hukuki ve siyasi kriterleri ve normları tamamıyla alt üst etti. Sosyalist sistemin çöküşü, eski Sovyet topraklarında belirsizlik ve karışıklıklar ortaya çıkardı. SSCB'nin yıkılışı sonrası oluşan jeopolitik yapılar, geçici ve oldukça istikrarsızdırlar. Bu kanaat sadece Moskova'dan ayrılan cumhuriyetler için değil, öncelikle Rusya'nın kendisi için geçerlidir.[12] Sovyet sisteminin en fazla etkilediği coğrafyalardan biri de Kafkasya'dır. Kafkasya'nın genelinde Sovyetlerden sonra çatışmalar meydana geldi. Güney Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında Sovyetlerin çöküşü sırasında başlayan mücadelelere hala etkisini sürdürmektedir.

Sovyet döneminde Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması konusundaki Ermenilerin çabaları sonuçsuz kalmıştı. Ancak bölgenin nüfus yapısı Ermeniler lehine değişmişti. Gorbaçov dönemindeki glasnost ve perestroyka politikalarından da cesaretlenen Ermeniler, 20. Yüzyılın sonunda Yukarı Karabağ meselesini tekrar gündeme getirdiler. Sovyet Rusyası'nın çöküşünün hızlandığı bir zamanda, 1987 Ağustosunda, Yukarı Karabağ nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu iddiasıyla bölgenin Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya başvuruda bulundular. Gorbaçov'un Sovyet Komünist Partisinin 19'uncu kongresinde Yukarı Karabağ sınırlarının

[8] Y. Sarınay vd., **age,** s.243.

[9] H. Baykara, "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları", **Türk Kültürü**, S. 84, Ankara 1969, s.48 vd.; Yalçın, **agm,** s.22; N. Ok "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 64, İstanbul 1992, s.32-33; Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi,** Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1998, s.407; M. Soysal "Azerbaycan'ın 70 Yıllık Dramı" **Türkiye Gazetesi**, 24 Ocak 1990, s.6.; P. B. Henze, " Ulusal Üçe Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar", Ed. S. E. Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Y.T. Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988, s. 45 ; Tağıkıran, **agm,** s.1193.

[10] H. Baykara, **agm,** s.53 vd.; A. Caferoğlu, "Sovyet İdaresindeki Esir Milletler**",** **Türk Kültürü**, S. 21, Ankara 1964, s. 31.

[11] S. E. Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Y.T. Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988, ,s.21; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler,** Çev.: A. Gara, V. Kerimov, Bilgi Ünv. Yay. İstanbul 2008, s.82.

[12] A. Dugin, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım,** Çev.: V. Ömeroğlu **,** Küre Yay., İstanbul 2003, s.21.

değiştirilemeyeceğini bildirmesi üzerine Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri arttı. 12 Temmuz 1988'de Yukarı Karabağ Ermenileri, özerk bölge olarak resmen Ermenistan'a bağlandıklarını ilan ettiler. Devlet kurumlarına Ermenistan bayrağı çektiler. Yukarı Karabağ'la birleşme planının son aşaması olarak 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'a bağlı Yukarı Karabağ bölgesiyle birleşme kararı aldı. Moskova, Ermenistan Parlamentosunun aldığı bu karara tepki gösterdi. Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'ın onayı olmadığından bu kararla Sovyet Anayasasının 78. Maddesini çiğnemiş oluyordu. Ermenilerin attığı bu adımlar, Azerbaycan'da büyük tepki yarattı. Ancak Ermenistan tutumuna devam etti. 9 Ocak 1990'da Karabağ bölgesi ekonomik ve sosyal gelişme planı ile Ermenistan planını birleştiren bir karar daha aldı. Bölgede yaşanan sürecin Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında çatışmalara dönüşmesi üzerine Azerbaycan hükümetinin Karabağ'da olağanüstü hal ilan etmesi, çarpışmaları durdurmaya yetmedi. Aksine çatışmalar Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçradı. Bakü ve Sumgait kanlı çatışmalara sahne oldu.[13]

Ermenilerin faaliyetleri, Azerbaycan'da milliyetçi hareketlerin artmasında etkili oldu. 1988 yazında Azerbaycanlı aydınlar Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin temellerini attılar. Ülke çapında aydınların önderliğinde yönetime karşı gerçekleştirilen eylemler Moskova'yı tedirgin etti. Bu gergin ortamda, 16 Temmuz 1989'da Bakü'de AHC'nin kuruluş kongresi yapıldı. AHC programında kendini "Azerbaycan'da bütün alanlarda köklü demokratikleşmeyi ve yeniden yapılandırmayı savunan toplumsal bir teşkilat" olarak tanımladı.[14]

Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmeler, bağımsızlığa giden yolda önemli bir dönüm noktası oldu. AHC, kuruluşundan itibaren fiilen ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başladı. AHC önderliğinde ülke çapında gerçekleştirilen eylemler; Sovyetler Birliği'nin yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Güney Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi kontrolünü zayıflatmaya başlattı.[15] Bu sırada Karabağ ve Nahçıvan'da Ermeniler ile olan çatışmaların artması üzerine Ermenilerin saldırılarına karşın Halk Cephesi'nin hazırlıklara başladığı bildirildi.[16] Ermeniler ise Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırarak 12 kişiyi öldürüp 22 kişiyi rehin aldılar. Bu olaylar Azerbaycan'da halkın tepkisine neden oldu. 13 Ocak 1990'daki Bakü'deki Ermenistan'ı protesto mitinginden sonra Ermenilerin bulunduğu semtlere saldırılar oldu. Saldırıyı gerçekleştirenlerin; bir yıl önce Ermenistan'dan ve Karabağ'dan 200 bin civarında Azerbaycan Türk'ünün tehcir edilmesi sırasında yakınları katledilenler olduğu belirtilmiştir. [17]

---

[13] C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet,** 30 Ocak 1990; C.Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s.111; N.Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası,** Asam Yay., Ankara 2001, s.9; Y.N. Zinin, A.V Maleshenko,"Azerbaijan", **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union,** Florida 1994, s.102; Taşkıran, **agm,** s.1193; S. Serdarî-Niyâ, "Karabağ ez Sâl-ı 1923 tâ 1988", **Varlık, (www.varliq.com,** 22.12.2010.) s.103.

[14] H. Kanbolat, "20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" **http://www.asam.org.tr,** 23.01.2007; C. Abdullayev,"Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynakların Güvenlikli Sorunu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C.48, S. 4, Ankara 1999 s.111; N.Nesibli "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s.146; N. Cafersoy, **age,** s.16, Ü.Y. Tezel "Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor" **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi,** S. 347, Ankara 2003, s.5; M. Gasımov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", **Türkler,** C.19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.135.

[15] Kanbolat, **agm**; G. Hüseyinli, "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal Güçler", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s.162.

[16] "Azerbaycan'da Halk İktidarı" **Tercüman Gazetesi,** 13 .01.1990.

[17] C. Başlamış,"Karabağ Temel Sorun", **Milliyet,** 30 .01.1990; S. Kili "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye", **Cumhuriyet,** 1.03.1990; "şehitleri Hazar'a Atıyorlar", **Tercüman,** 24 .01.1990; **"**Cevanlarımızı Tanklar Ezdi", **Tercüman,** 23.01.1990 ; A. Aslanlı, "Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s.402; H.Kanbolat **"**20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" **http://www.asam.org.tr,** (23.01.2007).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında meydana gelen olayları önlemek amacıyla Gorbaçov'un emriyle Kızıl Ordu birlikleri bölgeye gönderildi. Bu sırada Moskova Radyosu ve TASS ajansı Bakü'de Ermenilerin diri diri yakıldığı gibi haberler yayınlayarak Ermeni yanlısı tutumunu sürdürdü.[18] Sovyet DıĢiĢleri Bakanlığı Sözcüsü Gennadi Gerasimov olayları; Azerbaycan Türklerinin silahsız Ermenileri katlettiği Ģeklinde açıkladı. Bu durum Batıda da Azerbaycan'ın tepki görmesine neden oldu. Halk Cephesi ise sanılanların aksine Ermenilerin saldırılardan korunması için çalıĢtı. Bakü'deki Ermeniler önce Türkmenistan'a oradan da uçakla Ermenistan'a gönderildiler. Olaylar 16 Ocak'a kadar sürdü. 16 Ocak'ta Halk Cephesinin de giriĢimiyle olaylar yatıĢtı.[19]

SSCB Yüksek Sovyeti BaĢkanlık Divanı'nın 15 Ocak 1990 tarihli Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan etme kararı, özellikle de bu kararın 7. maddesinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet'ine uygulamanın kapsamını Bakü ve Gence illerine geniĢletme önerisinde bulunulması; Azerbaycan halkı tarafından adaletsiz olarak değerlendirilerek tepkiyle karĢılandı. SSCB'nin Azerbaycan'daki denetimini kaybetme ihtimali belirince SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu, 19 Ocak'ta "Bakü Kentinde Olağanüstü Hal Ġlan Etme" kararı aldı. Sovyet ordusunun 20 Ocak'ta ateĢli silah kullanarak Bakü'ye ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine giriĢi sonucunda resmi açıklamalara göre 133 kiĢi öldü, 611 kiĢi yaralandı, 841 kiĢi gözaltına alındı.[20] Kızıl ordu, Bakü'deki Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatıĢmadan 3 gün sonra 19 Ocak gecesi Ermenileri kurtarma bahanesiyle Bakü'ye girdi. [21] Ancak olaylardan 6 gün sonra girmesi bu bahanenin ne kadar gerçekçi olduğunun göstergesidir.

Bakü'deki olaylar sırasında Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ederek SSCB ve Azerbaycan'dan ayrıldığını bildirdi. Nahçıvan, kendini müdafaa etmek için bütün dünyadan yardım isterken Türkiye'den de Kars AntlaĢması gereğince askeri yardım talebinde bulundu.[22] Kars AnlaĢması'nın 5. maddesine göre Azerbaycan'a bağlı Nahvçıvan'ın özerkliği Türkiye'nin garantisi altındadır.

Rus ordusu, Bakü'nün ardından Nahçıvan'a girdi. Gorbaçov, Azerbaycan topraklarına asker gönderirken olayların diğer tarafı olan, Gence ve Hanlar bölgesinde helikopter kullanarak saldırılarda bulunan Ermenilere karĢı hiçbir askeri müdahalede bulunmadı. Gorbaçov'un bu politikası diğer Müslüman devletlere uygulanan politikanın da temelini oluĢturuyordu. Hıristiyan Batı dünyasının tepkisini çekmek istemeyen Moskova, Ermenilere müdahale etmezken aynı tutumu Türk devletlerine karĢı göstermemiĢtir.[23]

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaĢanan bu olaylar üzerine; barıĢın sağlanması için Baltık Devletlerinin giriĢimi ile Riga'da iki taraf arasında 2 Şubat 1990 tarihinde barıĢ görüĢmesi yapıldı. Ancak Ermeni temsilcilerinin olumsuz tutumu nedeniyle görüĢmeler başladığı gün sona erdi.[24]

---

[18] **"**Azerbaycan Can Derdinde" **Tercüman Gazetesi,** 6 Ocak 1990.

[19] C. BaĢlamıĢ,"Karabağ Temel Sorun", **Milliyet,** 30 Ocak 1990.

[20]**"**Kızıl Ordu'ya Vur Emri Verildi" **Tercüman Gazetesi,** 19 Ocak 1990; N. Cafersoy "Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", **http://www.turksam.org.tr,** (18.01.2007); "Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman,** 20 .01.1990; Abdullayev, **agm,** s.111-112; N. Cafersoy, **age,** s.23-24; Gasımov, **agm,** s.135; "1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan" **http://news.bbc.co.uk,** (04.01 2007).

[21] C. BaĢlamıĢ,"Karabağ Temel Sorun", **Milliyet,** 30 .01.1990; **"**Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman,** 23 .01.1990 ; N.Cafersoy, "Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", **http://www.turksam.org.tr, (**18 .01.2007).

[22] "Bakü'de Halk Rus Askerleri Ġle ÇarpıĢıyor" **Türkiye,** 20.01.1990; Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman,** 20.01.1990.

[23] S. Kili "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye" **Cumhuriyet,** 01.03.1990; "Rus Tankları Nahçıvan'da" **Tercüman,** 29.01.1990; "Bakü'de Binlerce Ölü" **Türkiye,** 21.01.1990.

[24] "BarıĢa Yeni Adım" **Tercüman, 0**1.02 1990; "BarıĢ GörüĢmesine Ermeni Darbesi" **Tercüman,** 5.02.1990.

6 şubat 1990 tarihinde gerçekleştirilen Komünist Parti Merkez Komitesinin toplantısında konuşan Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Muttalibov, Kafkasya'daki durumun bir iç savaş olduğunu, askeri tedbirlerden çok siyasi yollarla çözülebileceğini söyledi.[25] Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet'inin 20 şubat'ta Ermenistan ve Azerbaycan'ın durumunu görüşmek üzere yaptığı toplantıda Mihail Gorbaçov, Karabağ'ı 1923'ten beri Azerbaycan'ın bir parçası sayan kanunun korunması gerektiğini belirtti.[26]

1991'de Azerbaycan bağımsızlık yolunda ilerlerken Karabağ Ermenileri de Artsak Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan etmiş, Azerbaycan Parlamentosu anayasaya aykırı olduğu için karara sert tepki göstermişti.[27] Ermenilerin, şaumyan bölgesindeki köylere saldırması üzerine Yeltsin ve Nazarbayev'in teşebbüsleri ile sorunun halledilmesi için Kafkasya'da Jeleznovodsk kentinde, 24 Eylül 1991 tarihinde iki ülke anlaşmaya vardı. Buna göre, ateşkes sağlanacak, Ermenistan; Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için bir takım olanaklar sağlanacaktı. Ancak görüşmelerin yapıldığı sırada bile çatışmalar devam ediyordu. 20 Kasım 1991 tarihinde ise Azerbaycan'ın ateşkese uyulmadığını göstermek amacıyla davet ettiği Rus ve Kazak gözlemcilerin içinde bulunduğu helikopter, Ermeniler tarafından düşürüldü. Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım önlemler almaya yöneltti. Ermenistan'a giden demir yolu kapatıldı. Ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin statüsünü ortadan kaldırdı ve onu oluşturan rayonları direk Bakü'ye bağladı.[28] Bu gelişmeler barış görüşmelerini sonuçsuz bıraktı.

1992 Ocak ayı sonunda çatışmalar hızla devam ediyordu. Bir Azerbaycan helikopteri Ermeniler tarafından düşürüldü. Artık çatışmalar iki tarafın millî ordularının katıldığı bir mücadele şeklinde devam ederken Rus ordusunun 81. tümeni de Ermenilere destek verdiğini açıkladı.[29] 30 Ocak 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın AGİT üyesi olmasıyla birlikte Karabağ sorunu uluslararası bir boyut kazandı. Bu sırada İran, arabuluculuk yapmayı önerdi. İran'ın teklifi taraflarca kabul görmedi. 20 şubat 1992'de Rusya'nın girişimiyle üç dışişleri bakanın görüşmesinin ve ateşkes yönünde olumlu demeçlerin verilmesinin üzerinden bir hafta geçmeden 26 şubat'ta Ermeniler, Hocalı'da bir katliam gerçekleştirdiler. 600'den fazla Azerbaycan Türk'ünü öldürdüler. Ermeniler, 487 kişiyi rehin alırken, yaralı sayısının 1250 olduğu bildirildi. Bu olaydan sonra 150 kişiden ise haber alınamadı.[30] Azerbaycan tarafından Ermenilerin bölgedeki saldırılarında Rus askerlerinin de bulunduğu açıklandı. Daha sonra 3 Mart'ta basın toplantısı düzenleyen 3 Rus askeri, Ermeniler ile birlikte hareket ettiklerini itiraf ettiler.[31]

Ermeni saldırılarının Rus ordusu tarafından desteklenmesi Azerbaycan'daki Komünist yönetime karşı olan tepkileri iyice arttırdı. Devlet başkanı Ayaz Muttalibov, 6 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kaldı. Muttalibov, muhalefet tarafından Yukarı Karabağ'daki Ermeni saldırılarına karşı gerekli tedbirleri almamakla suçlanıyordu.[32] Muttalibov'un istifasından sonra yaşanan süreç;

[25] "Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi" **Tercüman,** 07.02.1990.

[26] "Karabağ Azerbaycan'ındır" **Tercüman,** 21.02.1990.

[27] A.Aslanlı, "Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s. 403; Zinin-Maleshenko, **agm,** s.107.

[28] A. Aslanlı, **agm,** s.403; Tağıkran, **agm,** s.1194.

[29] C. Tağıkran, **agm,** s.1194.

[30] A. Aslanlı, **agm,** s.404.

[31] A. Aslanlı, **agm,** s.405; "On Binlerce Azeri Bakü'ye Kaçıyor", **Milliyet,** 05.03. 1992.

[32] M. Alpargu, **"**Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri" **Stratejik Araştırmalar Dergisi,** S.3, Ankara 2004, s.3; N. Cafersoy, **age,** s.34-41; Gömeç, **age,** s. 37; Zinin-Maleshenko, **agm,** s.107; N. Batur, "Muttalibov İstifa Etti", **Milliyet,** 07.03.1992.

7 Haziran 1992'de gerçekleştirilen başkanlık seçimlerini AHC lideri Ebulfez Elçibey'in kazanmasıyla sonuçlandı.[33]

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar sırasında İran devreye girmişti. İran Devlet Başkanı Haşimi Rafsancani'nin önderliğinde Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yakup Memedov'un katılımıyla Tahran'da Mayıs 1992'de gerçekleştirilen zirvede; ateşkes konusunda anlaşmaya varılmasının hemen ardından Ermenilerin güçlerini yeniden saldırmaları; ateşkesin yürürlüğe girmesinden önce Karabağ'ın tamamını ele geçirme düşüncesinde olduklarının göstergesi olmuştur. Böylece Tahran zirvesi de başarısız bir girişim olarak kaldı.[34]

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın, 24 Mart 1992'deki Helsinki toplantısında Yukarı Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözümü için bir konferans düzenlenmesinin gündeme gelmesiyle birlikte sorun uluslararası alanda yeni bir grubun oluşmasına da neden oldu. Gelişen süreçte, ABD, Rusya ve Fransa eşbaşkanlığında AGİT Minsk Grubu oluşturuldu. Grubun üyeleri arasında Türkiye de bulunmaktadır.[35] Elçibey döneminde Azerbaycan, AGİT bünyesindeki toplantılarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Ağdere, Goranboy, Gebedey rayonları ile Laçın ve Cebrayıl bölgesindeki bazı köyler Ermenilerden temizlenmişti. Ancak Azerbaycan'da iç karışıklıklar yaşanması durumun tekrar Ermenilerin lehine dönmesine sebep oldu. Ermeni saldırıları sırasında Azerbaycan'da yine bir iktidar değişikliği oldu. Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için AGİT bünyesindeki görüşmeler ise devam etti. Ermeniler saldırılarını 1994'teki ateşkese kadar durdurmadılar. Elçibey'e karşı yapılan darbe girişiminden sonra Azerbaycan'da iktidar basamaklarını sırasıyla eline geçiren Haydar Aliyev döneminde, 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları ile Karabağ'daki ayrılıkçı Ermenilerin temsilcileri ateşkes anlaşması imzaladılar. Ateşkes 12 Mayıs'ta yürürlüğe girdi.[36]

Ateşkes Azerbaycan'ın fiili olarak işgalini durdurdu. Ancak bu zamana kadar geçen sürede topraklarının %20'sini kaybetmişti. Yine Ermenilerin Haziran-Temmuz 1993 tarihindeki saldırıları sonucunda 500 binden fazla Azerbaycan Türk'ü göçmen durumuna düşmüş, daha sonraki saldırılarla birlikte bu rakam 1 milyon civarına ulaşmıştır.[37] Sovyetlerin son döneminde başlayan çatışmalar ve Azerbaycan-Ermenistan savaşları sırasında Azerbaycan'ın nüfus yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. 1989 yılında yapılan sayımda Ruslar ve Ermeniler etnik gruplar arasında çoğunluk bakımından Azerbaycan Türklerinden sonra gelmekteyken 1999 nüfus sayımında oran olarak Lezgilerden daha az olmuştur.[38] Nüfus içerisinde 4. büyük çoğunluğu oluşturan Ermeniler, Azerbaycan'da % 1.5 oranı ve 120.700 nüfusuyla sadece Karabağ Bölgesinde yaşamaktadır. Ancak az miktarda Bakü ve çevresinde de Ermeni nüfus bulunmaktadır.[39]

Ateşkes anlaşmasından sonra bölgeye Bağımsız Devletler topluluğu ve AGİT gözlemciler gönderdi. Diplomatik çabalar sonunda bölgeye uluslararası askeri güç gönderilmesi gündeme geldi. AGİT, 2000 kişilik uluslararası bir kuvvet göndereceğini, bir ülkenin bu kuvvetin en fazla % 30'nu

[33] Gasımov, "Azerbaycan..", s.136; Abdullayev, **agm,** s.113; A. Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler,** Lalezar Yay., Ankara 2006, s.120; Cafersoy, **age,** s.42 vd.; S. Gömeç, **age,** s. 37; Zinin-Maleshenko, **agm,** s.107; "Ermeniler Agdam'a Saldırdı" **Milliyet,** 09.03.1992.

[34] Cenk Başlamış,"Bakü'den Ümidat Çağrısı", **Milliyet,** 10.05.1992.

[35] www.osce.org, (14.01.2011).

[36] N.Cafersoy, **age,** s.74-75; A. Aslanlı, **agm,** s.415.

[37] M. Alpargu, **agm,** s.8; N. Cafersoy, **age,** s.63; **"Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı" http://www.yeniazerbaycan.com**, (25.06.2007); N.Cafersoy, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001, s.296.

[38] R. Seferov, "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** Sayı 17, Konya, 2005. s.403.

[39] Seferov, **agm,** s. 405.

sağlayabileceğini bildirdi.[40] Bu arada Azerbaycan'ın Karabağ'da yer alacak uluslararası kuvvet içinde Türk askerinin de olmasını istemesi üzerine Ermenistan DışişleriBakanı Papazyan, uluslararası barışgücüne Türk askerini kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirdi.[41] Bu uluslararası güç girişimi de sonuçsuz kaldı.

Yukarı Karabağ sorunu uluslararası platforma taşınırken durumdan en fazla rahatsız olan Rusya Federasyonu oldu. Savaşın başından itibaren Ermenileri destekleyen Rusya, ABD ve Türkiye'yi bölgeden uzak tutmak için çaba sarf etti. Ateşkes anlaşmasından sonra da Ermenistan'a olan desteğini sürdürdü. Örneğin Rusya, Mart 1995'de Ermenistan'a 20 adet T-72 tankı, 12 adet BMP ve 6 adet M I-24 helikopteri vermişti. Ermeniler Ağustos 1995 sonlarında Azerbaycan'ın Kazak, Gebedey, Sederek ve Fizuli'ye bağlı yerleşim yerlerini topa tuttular.[42]

2005 yılı içersinde Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili Azerbaycan açısından bazı olumlu gelişmeler oldu. Bu gelişmelerin başında Ermenistan DışişleriBakanı Vartan Oskanyan ve Azerbaycan DışişleriBakanı Elmar Mamedyarov, 2 Mart'ta Prag'da Yukarı Karabağ sorununun çözümüyle ilgili yeni görüşmelere başlamadan önce Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin (AKPM) Yukarı Karabağ'la ilgili aldığı karar yer almaktadır. Britanyalı parlamenter David Atkinson'un okuduğu raporun sonuçları çerçevesinde Strazburg'da kabul edilen karar, Ermenistan ve Yukarı Karabağ'da son derece olumsuz karşılanırken, Azerbaycan'da sevinç yarattı. Uluslararası hukuki bir belge niteliği taşıyan kararda, ilk defa Ermenistan saldırgan bir devlet, Yukarı Karabağ ise ayrılıkçı bir rejim olarak nitelendirildi. Ayrıca Atkinson, raporunu yorumlarken, Yukarı Karabağ'ın kendi geleceğini tayin hakkının bulunmadığını belirtiyordu.[43] Bu karara Ermeniler tepki göstererek Batılı devletlerin Hazar petrolleri yüzünden böyle bir karar aldığını belirttiler. Ancak rapor, Ermenistan üzerinde etki yapmış olmalı ki Ermenistan ilk defa Karabağ'dan çekilmekten bahsetmeye başladı. Azerbaycan ve Ermenistan liderleri İlham Aliyev'le Robert Koçaryan'ın Mayıs 2005'te gerçekleştirdikleri zirvede Karabağ sorununda önemli ilerleme olduğu bildirildi. Ermenistan DışişleriBakanı Vartan Oskanyan, Erivan'da yaptığı açıklamada, Varşova'daki görüşmede iki liderin Karabağ'ın statüsü konusunda gelişme sağlamayı başardığını söyledi. Ancak Oskanyan, Karabağ çevresindeki 7 bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesi konusunda anlaşmaya varılmadığını belirtti.[44] Mayıs 2005'te Ankara'da temaslarda bulunan Azerbaycan DışişleriBakan Yardımcısı Araz Azimov, Yukarı Karabağ konusunda önemli gelişmeler olduğunu belirtti. Azimov, Erivan yönetimi ile yaptıkları görüşmede Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgal altında tuttuğu yedi rayonun beşinden hemen çekilmeyi, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki geçiş koridoru olan Laçin ile Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Kelbecer'den çekilme konusunun ise görüşme şartlarına bağlı olduğunu belirtti. Buna karşılık Azerbaycan'ın bu teklifi kabul etmediğini ve Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden şartsız çekilmesini istediğini ifade etti.[45]

Ermenistan ile Azerbaycan arasında gerçekleştirilen görüşmelerde, Ermenilerin işgal ettikleri toprakları boşaltmaları gündeme getirilirken Yukarı Karabağ'da ise bağımsızlık yolunda girişimler meydana gelmektedir. Bağımsızlık yolundaki referandum girişimlerinin uluslararası camiadan destek görmemesi ise sorunun çözümü açısından önemlidir. Mesela, 2006 yılında AB Dönem Başkanlığı tarafından Yukarı Karabağ ile ilgili referandum sonuçlarının hiçbir şekilde tanımayacağına ilişkin bir açıklama yapılmıştır. Açıklamada Yukarı Karabağ sorununa çözüm bulunması için AGİT bünyesindeki Minsk gurubunun faaliyetlerinin desteklendiği

[40] C. Taşkıran, **agm,** s.1195.
[41] C. Taşkıran, **agm,** s.1195; **Sabah,** 20.10.1994.
[42] Taşkıran, **agm,** s.1196.
[43] V. Panfilova "Erivan Müttefiksiz Kaldı", **Radikal**, 12.02.2005.
[44] C. Başlamış,"Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali", **Milliyet,** 20. 05. 2005.
[45] U. Ergan, "Erivan'dan Ilık Sürpriz Çekilme Şartı", **Hürriyet,** 12.05.2005.

vurgulanmıştır.[46] Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev ise yaptığı bir açıklamada, Ermenistan ile Yukarı Karabağ sorunu hakkındaki görüşmelerin 13 yıldır devam ettiğini ve bu görüşmelerin bir on üç yıl daha süremeyeceğini söyledi. Aliyev, görüşmelerin Ermenilerin olumsuz tutumları nedeniyle uzadığını, ancak ülkesinin bütün devletlerce bu sınırları içinde tanındığını ve Yukarı Karabağ'a hiçbir zaman için bağımsızlık verilemeyeceğini belirtti.[47] Buna rağmen Mayıs 2010'da Yukarı Karabağ'da Ermenilerin parlamento seçimi girişimleri başta Türkiye olmak üzere tepkilere neden olmuştur. Türkiye tarafından yapılan açıklamalarda Kafkasya'da barış ve güvenliğin sağlanması açısından Yukarı Karabağ Sorununun çözümünün önemi vurgulanmıştır.[48]

AGİT Minsk grubu bünyesinde sorunun çözümü için gerçekleştirilen görüşmeler devam etmektedir. Sorunun çözümüne ilişkin görüşmeler sürerken bölgede küçük çaplı çatışmalar da görülmektedir. [49]

2. Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Yukarı Karabağ sorunu sadece Azerbaycan Türklerinin sorunu değil, aslında Türk dünyasının bir sorunuydu. Ruslar, Azerbaycan topraklarını işgal ettikten sonra Türkiye ile Azerbaycan Türklerinin bağlantısını koparmak amacıyla İran ve Anadolu'dan getirerek yerleştirdikleri Ermeniler ile amaçlarına ulaştılar. Rusların, Azerbaycan'da istikrarın sağlanmasını önlemek, Hazar petrollerinden yararlanmaya devam edebilmek için bu tür politikalar uygulamalarına rağmen Türkiye, 1989-1990 tarihlerinde gerçekleşen olayların Sovyetlerin bir iç işi olduğunu açıkladı. Sovyetlerin çöküşünden sonra ise Ermenistan'ı ilk tanıyan ülkelerin arasında yer aldı.[50]

Yukarı Karabağ sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen önemli bir meseledir. Ancak Ermenilerin, Doğu Anadolu'yu kaybettikleri bir Ermeni toprağı olarak görmeleri ve bir gün bu toprakları geri alacakları yolundaki düşünce ve planları iki ülke arasındaki sorunları en az Yukarı Karabağ kadar etkileyen bir faktördür. Örneğin 1962'de Sovyetlerin Anadolu toprakları üzerindeki isteklerinden vazgeçmesi Ermeniler arasında yaygın ayaklanmalara neden olmuştur.[51] Bağımsızlıktan sonra da Ermenistan'ın Türkiye ile ilgili politikalarında değişiklik olmadı. Ermenistan Bağımsızlık Beyannamesinin 11. maddesinde Doğu Anadolu illerimiz "Batı Ermenistan" olarak nitelendirilmektedir. Aynı maddede "Ermenistan, 1915 soykırımının tanınması çabasını sürdürmeye devam edecektir" ifadesi yer almaktadır.[52]

Ermenistan'ın bu politikalarına rağmen Yukarı Karabağ sorununda dönemin Türk hükümeti mesafeli durmayı tercih etti. Çatışmaların şiddetlendiği, Ermenilerin katliamlarını arttırdığı 1992 yılına kadar Ermenistan aleyhinde bir tavır sergilemedi. Hatta çatışmaların devam ettiği dönemde Ermenistan'a Batılı devletler, özellikle Fransa, tarafından gönderilen yardım malzemeleri Türkiye üzerinden ulaştı.[53] Bu malzemelerin içinde silah olduğuna dair dönemin gazetelerinde haberler yer aldı.[54] Sadece Türkiye'nin tutumu değil, her konuda Rusya ile rekabet

[46] **Zaman,** 11.12.2006.

[47] "Ərazi Bütövlüyümüz Pozula Bilməz Qarabağa Müstəqillik Verilməyəcək", **http://www.zaman.az,** (22.06.2007).

[48] http://www.mfa.gov.tr/no_-106_-20-mayis-2010_-yukari-karabag_da-23-mayis-tarihinde-duzenlenecek-sozde-parlamento-secimleri-hk_.tr.mfa, (20.05.2010).

[49] **Zaman,** 11.06. 2007; **Zaman,** 05.06.2008.

[50] http://www.mfa.gov.tr/sorular.tr.mfa, (20.05.2010).

[51] D.C. Matuszewski, "İmparatorluklar, Uluslar, Sınırlar", S.E. Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev. Y.T. Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988, s.151.

[52] Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, **www.tbmm.gov.tr,** (01.11.2007).

[53] Gömeç, **age,** s.50.

[54] "Karabağ Hazırlığı Yok", **Milliyet, 0**5.03.1992.

içinde olan ABD'nin ve birçok Batı ülkesinin ortak tavır sergilediği tek olayın belki de Yukarı Karabağ sorunu olması dikkat çekicidir.

Ermenilerin Şuşa'yı ele geçirdiği, Laçin'i bombaladığı bir dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri destek sağlamamasının arakasında yeni bir Kıbrıs sorunu yaratmama düşüncesinin olduğu, dolayısıyla dönemin başbakanı Demirel'in bu konuda temkinli davrandığına ilişkin yorumlar yapılmıştır.[55] Türkiye'nin Kars ve Gümrü Antlaşmalarından doğan haklarını kullanarak Ermenilerin, Nahçıvan bölgesine yaptıkları saldırıları durdurmak için askeri müdahalede bulunup bulunmayacağı tartışılmıştır. Ancak, Mayıs 1992 tarihinden itibaren sorunun AGİT gibi uluslararası kuruluşlar bünyesinde çözülmesine yönelik girişimlerde bulunulması, Türkiye için en doğru adım olarak görülmüştür. Nitekim Mayıs 1992'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi nezdinde bir girişimde bulunuldu.[56] Öte yandan olayların devam ettiği dönemde, Eylül 1992'de Türkiye'nin Ermenistan'a yüz bin ton buğday satarak o sırada Azerbaycan'ın bu ülkeye uyguladığı ambargonun etkisizleştirilmesine katkıda bulunması olayların başlangıcında Azerbaycan'ı desteklemediğinin, Batı'nın ve Rusya'nın tepkisini çekmek istemediğinin bir göstergesidir. Ankara'nın Ermenistan'la yakınlaşma girişimleri bununla kalmamış, Ermenistan'a 1992-1993 kışı boyunca üç yüz milyon kilowatt-saat elektrik enerjisi satması taahhüdünü içeren bir enerji anlaşması imzalanmıştır. Daha sonra Azerbaycan'ın ve Türkiye'de muhalefetin tepkisi üzerine bu anlaşma iptal edilmiştir.[57] Azerbaycan lideri Elçibey'in 2 Nisan 1993 tarihinde Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgali sırasında bölgedeki sivilleri çıkarmak için istediği 2 helikopteri, yine dönemin hükümeti bu tür müdahalelerin Rusya ile karşı karşıya gelmeye neden olacağı gerekçesiyle reddetmiştir.[58]

Ermenilerin, Hocalı'da yaptıkları katliamlar ve arkasından Kelbecer bölgesinde gerçekleştirdikleri saldırılar ile birlikte Türkiye, Ermenistan politikasında değişikliğe gitti. Türkiye, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalarda Azerbaycan tarafını destekleyerek 1993 yılında Ermenistan sınırını kapatma kararı aldı. [59] Türkiye'nin bu sorundaki en önemli adımı Ermenistan sınırının kapatılması olmuştur. Bu tarihten sonra Azerbaycan ile milli, tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye, Yukarı Karabağ Sorunun çözümü için oluşturulan AGİT bünyesindeki Minsk Grubu'nda sorunun barışçı yollardan çözümü için çalışmaktadır. Ancak Yukarı Karabağ Sorununun çözümünde belirleyici aktörlerden biri de Rusya'dır. Kafkasya'da meydana gelen pek çok olayın Rusya'nın politikaları ile bir şekilde ilişkisi bulunduğu görüşü makbuldür. Rusya, Sovyetlerin çöküşünden sonra kurulan cumhuriyetleri arka bahçesi olarak gördüğünden bölgede nüfuzunu olumsuz etkileyecek her türlü teşebbüsün karşısında durmaktadır. Yukarı Karabağ sorununun çözümünde AGİT gibi kurumları saf dışı bırakarak kendisi çözümde belirleyici olma yolunda zaman zaman adımlar atmıştır.[60]

Türkiye'nin Yukarı Karabağ meselesinde izlediği politika Ermenistan ile ilişkilerinde temel etkenlerden biri olarak yer almaktadır. Son dönemde bu ülke ile gerçekleştirilen müzakerelerin ana unsurlarından biri yine Yukarı Karabağ sorunu ve sınırların açılması konusu olmuştur. Özellikle sınır kapısının açılması oldukça tartışılmaktadır. Kapının açılmasının hem Türkiye'ye hem de bölgeye faydalar getireceği ifade edilmektedir. Böyle bir durumda Türkiye'nin Kafkaslarla olan

[55] N. Batur, "Karabağ'da Ermeni Stratejisi", **Milliyet,** 11.05. 1992.

[56] B. Yınanç, " Nahçıvan'a Ermeni Saldırısı, **Milliyet,** 8.05 1992; "Karabağ Sorunu Uluslararası Platformda", **Milliyet,** 11.05.1992.

[57] N. Cafersoy, **age,** s.128.

[58] N. Cafersoy, **age,** s.130.

[59] "Armenia says Nagorny Karabakh 'separate' from Turkey relations" **http://en.rian.ru/, (**22.05.2009).

[60] Ö. G Güçlü, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yay., Bursa 2004. s. 79.

açmazlarından birinin çözüleceği, Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağlılığının sona ereceği, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunun çözülmesine yardımcı olacağı konusunda görüşler ileri sürülmektedir.[61] Bu çerçevede Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirmesi yolunda adımlar atılmaya başlandı. İki ülke arasında yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan protokollerin yanı sıra liderler düzeyinde görüşmeler de gerçekleştirildi. Cumhurbaşkanı Gül ile Sarkisyan arasında 2009 Mayısında Prag'da yapılan görüşmelerde ilişkilerin normalleşmesine vurgu yapıldı. Ermeni lider, Yukarı Karabağ sorununun Türkiye ile olan ilişkilerden ayrı tutulması gerektiği yönünde açıklamalar yaptı.[62] İki ülkenin dışişleri bakanları arasında 10 Ekim 2009'da imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" ortak sınırın açılmasına ilişkin bir madde de içeriyordu.[63] Ermenistan ile gerçekleştirilen görüşmeler ve imzalanan protokollerin Türkiye'de ve Azerbaycan'da olumsuz tepkilerle karşılanması üzerine hükümet, Yukarı Karabağ sorunu çözülmediği sürece sınır kapılarını açmayacağını açıkladı.[64] Dışişleri Bakanı Davutoğlu ise protokolün imzalanmasından bir gün sonra yaptığı bir açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının 5-6 ay içinde beş kere buluştuklarını ve buluşmalarda Türkiye'nin 2007 yılından itibaren bölgede yaptığı hamlelerin etkili olduğunu belirterek, Türkiye'nin Azerbaycan'ı kaderine terk etmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını söyledi. [65] Ancak protokolün temel prensiplerinden birisi önkoşulsuz ilişkilerin başlatılması idi. Bu durum her iki ülke için de geçerliydi. Ermenistan cephesinde ise önce 12 Ocak 2010 tarihindeki Anayasa Mahkemesi kararı ile daha sonra da Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın yaptığı açıklamalar ile iki ülke arasında imzalanan protokolün yürürlüğe girmeyeceği anlaşılmıştır.[66] Ermenistan tarafından yapılan açıklamalarda Türkiye'nin Yukarı Karabağ Sorununun çözümünü protokollerde yer almamasına rağmen ön koşul olarak gösterdiği belirtilmiştir. İlişkilerin normalleştirilmesi sürecinin Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan tarafından önkoşulsuz olarak başlatıldığını, aynı şekilde protokollerin de önkoşulsuz olarak Ekim 2009'da Zürih'te imzalandığını belirten Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan, söz konusu protokollerin onaylanması gerektiğini ancak, Türkiye'nin Azerbaycan'dan izin alma ihtiyacı duyduğunu ileri sürdü.[67]

Ermenistan tarafından yapılan bu açıklamalara rağmen, aslında Ermenistan için de Yukarı Karabağ sorunu önemli bir koşuldur. Ermenistan'ın 2007 ulusal güvenlik stratejisi raporunda yer alan temel sorun ve tehditlerin başında Yukarı Karabağ geliyor. Raporda Azerbaycan; Ermenistan ve Yukarı Karabağ için bir tehdit olarak görülürken Azerbaycan ile stratejik ortak olarak tanımlanan Türkiye'nin de uyguladığı politikalarla Ermenistan için bir tehdit unsuru olduğuna ilişkin ifadeler yer almaktadır.[68] Bu belgede Yukarı Karabağ için ayrı bir başlık yer almaktadır. Sorunun AGİT Minsk Grubu öncülüğünde barışçıl yollardan çözülmesinin önemi vurgulanırken

[61] Ş. Kantarcı, "Amerikalı Bir Uzmanın Gözüyle Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **www.turksam.org**, (22.03.2005)

[62] "Armenia says Nagorny Karabakh 'separate' from Turkey relations" http://en.rian.ru/, (22.05.2009).

[63] Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, **www.mfa.gov.tr,** (10.10.2009).

[64] "Karabağ'da Sorun Çözülmezse Adım Atmayız", **Zaman,** 10.04.2009; "Ermənistan Türkiyə ilə İmzalanmış Protokolların Ratifikasiyası Prosesini Dayandırır", **http://az.apa.az,** (22.04 2010) ; "Ermenistan Protokollerin Onay Sürecini Dondurdu"; **Milliyet,** 22.04.2010.

[65] www.mfa.gov.tr, 11.10.2009; "Ermenistan Sınırının Açılması Söz Konusu Değil", **Milliyet,** 17.07.2010.

[66] "Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hakkında, http://www.mfa.gov.tr/no_-14, (18.01.2010).

[67] "Biz Görüşmeye Hazırız", **Milliyet,** 17.09.2010.

[68] **Republic of Armenia National Security Strategy,** http://www.mil.am/eng/?page=49, (07.02. 2007).

Yukarı Karabağ'ın Ermenistan ile bağlantıları olan bir cumhuriyet olması beklentisi raporda göze çarpıyor. [69]

Ermenistan güvenlik raporunda ilişkilerin düzelmesinin önündeki en büyük engelin Türkiye'nin ileri sürdüğü ön koşulların olduğu iddia ediliyor. Ermenistan tarafının ön koşulunun olmadığı ifade edilirken raporun devam eden kısmında "Sözde Ermeni Soykırımının" Türkiye'nin de dahil olduğu uluslararası camia tarafından kabul görme beklentisi bir tezat olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Ermenistan sınırının açılmasının Türkiye-AB görüşmelerini olumlu şekilde etkileyeceği vurgusu, yine Ermenistan ile olan sorunlarının Türkiye'nin AB'ye girmesinde bir engel olduğuna üstü kapalı da olsa dikkat çekilmektedir.[70] Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Atina ziyareti sırasında sorunlu bir komşu olarak tanımladığı Türkiye'nin AB'ye girebilmesi için "tarihi tanıması" gerektiğini söylemesi, Ermenistan'ın ilişkilerin iyileşmesi olumlu adımlar atmayacağının bir kanıtıdır.[71]

Ermenistan, ulusal güvenlik raporunda da belirtildiği gibi enerji kaynakları açısından fakir bir ülkedir. Bu açıdan dışa bağımlı olan ülkenin en önemli destekçisi Rusya'dır. Hazar Enerji kaynaklarına çok yakın bir sahada yer alan Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal altında bulundurduğu ve Türkiye ile Azerbaycan'a karşı uyguladığı politikalar nedeniyle bu bölgenin imkânlarından yeteri kadar yararlanamamaktadır. Yine güvenlik raporunda bu bölge ile ilgili **TRACECA, INOGATE** gibi uluslararası projelerden Ermenistan'ın izole edilmesi için Azerbaycan'ın çaba sarf etmesi bir tehdit unsuru olarak görülmektedir. [72] Bu gerçekler göstermektedir ki Yukarı Karabağ sorununun çözümüne ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine etki eden birçok faktör vardır. AB politikaları, ABD gibi uluslararası güçler ile Ermeni diasporasının faaliyetleri iki ülkenin ilişkilerini bir şekilde etkilemektedir.

Rapordaki unsurların yanı sıra Ermenistan siyasetçileri arasında da Türkiye ile ilişkilerin normalleşme sürecine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Ermenistan dışişleri bakanı Türkiye'nin koşullar ileri sürdüğünü iddia ederken Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ise yaptığı bir açıklamada Yukarı Karabağ Sorununun çözülmeden ilişkilerin düzelmeyeceğini ifade etti.[73] Sarkisyan'ın Moskova'da Medvedev ile yaptığı görüşmelerden sonra yapılan açıklamalarda Yukarı Karabağ sorununun çözümünde olumlu gelişmeler olduğu ve bu gelişmelerin Türkiye ile normalleşme sürecinde katkı sağlayacağına dair yorumlar yapıldı.[74] Ermeni tarafından yapılan buna benzer açıklamalar göstermektedir ki iki ülkenin ilişkilerinde kilit nokta Yukarı Karabağ sorunudur. Ayrıca Türkiye'nin tutumu Azerbaycan ile olan ilişkilerini etkilediği gibi Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki görüşmelerin de seyrini etkileyebilecek niteliktedir. 22 Kasım 2009 tarihinde Münih'te ABD, Rusya ve Fransa'nın arabuluculuğunda gerçekleştirilen Azerbaycan-Ermenistan devlet başkanlarının altıncı görüşmesinde Erivan'ın Ankara ile yaptığı protokollerden sonra Yukarı Karabağ sorununun çözümünde yapıcı davranmadığını savunan İlham Aliyev, Ermenilerin Karabağ sorunu halledilmeden, Türkiye'nin sınır kapılarını açacağına dair beklentilerinin boşuna umutlar olduğunu savundu. Aliyev, Türkiye'nin sorun halledilmeden kapıların açılmayacağına ilişkin söz verdiğini vurgulayarak Ermenilerin bu tutumlarını devam ettirmeleri durumunda işgal altındaki toprakları askeri yollarla kurtaracaklarına dair imalarda bulundu. [75]

[69] **Republic of Armenia National Security Strategy,** http://www.mil.am/eng/?page=49, (07.02. 2007).
[70] **Republic of Armenia National Security Strategy,** http://www.mil.am/eng/?page=49, (07.02. 2007).
[71] "Sizi ve Bizi Aynı Barbar Katletti", **Milliyet,** 19.01.2011.
[72] **Republic of Armenia National Security Strategy,** http://www.mil.am/eng/?page=49, (07.02. 2007).
[73] "Yukarı Karabağ Sorunu Çözülmeden Türk-Ermeni İlişkileri Düzelmez", **Milliyet,** 20.07.2010.
[74] **Armenia Highlights**, 19-24.04.2010, s. 3.
[75] **Milliyet Gazetesi,** 22 Kasım 2009; mfa.gov.az, 15.01.2011

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleştirilen toplantılarda da Türkiye'nin son dönem Ermenistan politikası eleştirilere maruz kaldı. Toplantı tutanaklarına geçen kayıtlarda; Sözde Ermeni soykırım iddiaları -ki yirmi ülke parlamentosundan geçirilmiş olması- Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talepleri, Yukarı Karabağ sorunu gibi meselelere rağmen Ermeni açılımı çerçevesinde Türkiye-Ermenistan görüşmeleri ve çizilen yol haritası, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde tahammül sınırlarını aşan sorunlar yarattığı belirtilmiştir.[76] Ayrıca TBMM tarafından 2005 yılında yayımlanan bildiride iki ülkenin ilişkilerinin normalleşme sürecinde ortak tarih komisyonlarının kurularak tehcir meselesinin araştırılmasının önemine dikkat çekildi. Ermenistan'ın Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri kurabilmesi için bu teklifi reddetmemesi gerektiği vurgulandı.[77] Türkiye'nin bu girişimlerine rağmen Ermenistan tarafından olumlu cevap gelmemesi ilişkilerin normalleşmesi ihtimalini düşürmektedir. Yine Türkiye tarafından cumhurbaşkanlığı düzeyinde Ermenistan'a gerçekleştirilen ziyaretle iyimser bir hava yaratılmış, ancak Ermenistan tarafından karşılık bir adım atılmamıştır.[78]

Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokollerle iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi açısından hem bölgede hem de AB, ABD gibi uluslararası aktörler nezdinde olumlu beklentiler yaratmıştır. Ancak yaşanan gelişmeler göstermektedir ki bu sürecin tamamlanması birçok faktöre bağlıdır.

SONUÇ

Sovyetlerin çöküşü, bulunduğu coğrafi konum hem de yeni kurulan devletlerle olan tarihi bağları nedeniyle Türkiye'nin stratejik önemini arttırmıştır. Bu çöküş aynı zamanda Rusya dahil bölgedeki birçok ülkeye sorunlar da getirmiştir. Türkiye açısından en önemli problemler arasında Yukarı Karabağ sorunu ve Ermenistan ile olan ilişkiler yer almaktadır. Yaşanan süreç göstermektedir ki 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkan yeni durumda Türkiye önemli bir bölgesel aktör konumundadır. Bu açıdan Türkiye'nin bölgedeki rolünü etkileyen durumların başında Ermenistan ile yaşanan sorunlar yer almaktadır. Ermenistan ile yaşanan tarihi sorunlara bir de Yukarı Karabağ Sorunu eklenmiştir. Yukarı Karabağ, Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerini etkilediği gibi Hazar çevresindeki zengin enerji kaynaklarının uluslararası pazara ulaştırılmasını da etkilemektedir. Bu açıdan Yukarı Karabağ sorunu AB, ABD ve Rusya'nın politikaları açısından önem arz ettiği gibi dolaylı da olsa Türkiye'nin bu ülkelerle ve uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerini de etkilemektedir. Bundan dolayı Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkilerinin normalleştirilmesi yolunda atılan adımlar uluslararası camiada takip edilmektedir. Son dönemde yaşanan gelişmelere rağmen Yukarı Karabağ sorunu çözülmediği sürece iki ülkenin ilişkilerinin normalleşmesi mümkün görünmemektedir. Aksine bir durumda ise Türkiye-Azerbaycan ilişkileri olumsuz etkilenecektir. Azerbaycan ise hem tarihi bağlar hem de sahip olduğu zengin kaynaklar açısından Türkiye için önemli bir ülkedir. Azerbaycan'daki Ermeni işgalinin sona ermesinin hem Türkiye hem de Ermenistan açısından olumlu sonuçları olacaktır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nda görüldüğü gibi Yukarı Karabağ sorunu doğal zenginliklere sahip olmayan Ermenistan'ın bölgedeki fırsatlardan istifade etmesini de engellemektedir. Bu nedenle sorun çözülmeden Türkiye'nin Ermenistan'ın lehine atacağı bir adım Ermenistan'ın elini güçlendireceği gibi Türkiye'nin bölgedeki konumunu olumsuz etkileyecektir.

[76] Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, **www.tbmm.gov.tr,** (07.07.2010)

[77] http://www.mfa.gov.tr/turkiye-buyuk-millet-meclisi-tarafindan-yayimlanan-bildiri.tr.mfa, (13.04.2005).

[78] C. Yavuz, "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan Ziyareti Ermeni Lobisinin Zaferi mi?", **www.turksam.org,** 04.09.2011.

KAYNAKÇA

ALPARGU, M. **"**Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri" **Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı** 3, Ankara 2004.

ABDULLAYEV, C., "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynakların Geçirilmesi Sorunu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt 48, Sayı 4, Ankara 1999.

ABDULLAYEV, C., "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", **Avrasya Dosyası,** Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.

ASLANLI, A., "Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası,** Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.

BATUR, N.,"Muttalibov İstifa Etti", **Milliyet,** 07.03 1992.

BATUR, N., "Karabağ'da Ermeni Stratejisi", **Milliyet,** 11.05.1992.

BAĞLAMIĞ, C. ,"Karabağ Temel Sorun", **Milliyet,** 30.01.1990.

BAĞLAMIĞ C., "Bakü'den İmdat Çağrısı", **Milliyet,** 10.05. 1992.

BAĞLAMIĞ, C. , Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali", **Milliyet,** 20. 05. 2005.

BATUR, N., "Karabağ'da Ermeni Stratejisi", **Milliyet,** 11.05. 1992.

BAYKARA, H., "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları", **Türk Kültürü**, Sayı 84, Ankara 1969.

CAFEROĞLU, A.,"Sovyet İdaresindeki Esir Milletler**",** **Türk Kültürü**, Sayı 21, Ankara 1964.

CAFERSOY, N, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası,** Asam Yay., Ankara 2001.

CAFERSOY, N.,"Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri", **Avrasya Dosyası,** C.7, S.1, Ankara 2001.

CAFERSOY,N.,"Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", **http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=1157,** 18 Ocak 2007.

DUGİN, A., **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım,** Çev.: Vügar İmanov, Küre Yay., İstanbul 2003.

ERGAN, U., "Erivan'dan Ilık Sürpriz Çekilme İşareti", **Hürriyet,** 12.05.2005.

GASIMOV, M., "Azerbaycan Cumhuriyeti**", Türkler,** Cilt 19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

GÖMEÇ, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,** Akçağ Yay., Ankara 1999.

HASANLI, C., **Azerbaycan Tarihi,** Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1998.

HENZE, P. B. " Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar", S. Ender Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988

HÜSEYİNLİ, G., "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", **Avrasya Dosyası,** Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.

İŞYAR, Ö. G., **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, Bursa 2004.

KANBOLAT, H., **"**20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" **http://www.asam.org.tr/tr/yyazdir.asp?ID=1374&kat1=&kat2=2,** (23 Ocak 2007).

KANTARCI, İ., "Amerikalı Bir Uzmanın Gözüyle Türkiye Ermenistan İlişkileri" http://www.turksam.org.tr, (22.03.2005).

KÖLİŞ, S., "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye" **Cumhuriyet,** 01.03.1990.

KURAT, A.N., **Rusya Tarihi,** TTK Yay., Ankara 1999.

MATUSZEWSKİ D. C. "İmparatorluklar, Uluslar, Sınırlar", Ed.: S. Ender Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988.

NESİBLİ N., "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası,** Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.

OK, N.,"Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 62, İstanbul 1992.

PANFİLOVA, V., "Erivan Müttefiksiz Kaldı", **Radikal**, 12.02.2005.

SARAY, M., "Azeri Türkleri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** Sayı 29, İstanbul 1984.

SARINAY Y. vd., **Osmanlı Belgelerinde Karabağ,** Başbakanlık Arşivi Yay., İstanbul 2009.

SEFEROV, R. "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** Sayı 17, Konya 2005.

Serdari-Niyâ, S. "Karabağ ez Sâl-ı 1923 tâ 1988", **Varlık,** www.varliq.com**,** (ET:22.12.2010).

SHAFFER, B., **Sınırlar ve Kardeşler,** Çevr.: Ali Gara, Vüsal Kerimov, Bilgi Ünv. Yay., İstanbul 2008.

SOYSAL, M. "Azerbaycan'ın 70 Yıllık Dramı" **Türkiye Gazetesi**, 24 Ocak 1990.

TAĞKIRAN, C., "Karabağ'da Son Durum", **Yeni Türkiye,** C. 3, S. 16, Ankara, 1997.

TEBRİZLİ, M.N., **Azerbaycan Davası,** Türk Kültür Ocağı Yay., İstanbul 1946.

TEZEL, İ Y., "Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor" **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi,** Sayı 347, Ankara 2003.

WİMBUSH, S. E., **Sovyet Müslümanları**, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988.

YALÇIN, A., "Türk Halklarında Milli Uyanış", **Avrasya Etüdleri,** Cilt 1, Sayı 4, Ankara 1995.

YALÇINKAYA, A., **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler,** Lalezar Yay., Ankara 2006.

YAVUZ, C. , "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan Ziyareti Ermeni Lobisinin Zaferi mi?", **www.turksam.org, (**04.09.2011).

YINANÇ, B. " Nahçıvan'a Ermeni Saldırısı, **Milliyet,** 08.05 1992.

ZİNOVİ, Y. N. – Maleshenko, A.V.,"Azerbaijan", **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union,** Florida 1994.

GAZETE VE İNTERNET HABERLERİ

"Azerbaycan Can Derdinde" **Tercüman,** 06.01.1990.

"Azerbaycan'da Halk İktidarı" **Tercüman,** 13.01. 1990.

"Bakü'de Binlerce Ölü" **Türkiye,** 21.01.1990.

"Bakü'de Halk Rus Askerleri İle Çarpışıyor" **Türkiye,** 20.01. 1990.

"Barış Görüşmesine Ermeni Darbesi" **Tercüman,** 05.02.1990.

"Barışa Yeni Adım" **Tercüman,** 01.02.1990.

"Biz İşgalcilerle Hazırız", **Milliyet,** 17.09.2010.

"Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman,** 23.01. 1990

"Cevanlarımızı Tanklar Ezdi", **Tercüman,** 23.01.1990.

"Ermeniler Agdam'a Saldırdı" **Milliyet,** 09.03.1992.

"Ermenistan Protokollerin Onay Sürecini Dondurdu"; **Milliyet,** 22.04.2010.

"Ermenistan Sınırının Açılması Söz konusu Değil", **Milliyet,** 17.07.2010.

"Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi" **Tercüman,** 07.02.1990.

"Karabağ Azerbaycan'ındır" **Tercüman,** 21.02.1990.
"Karabağ Hazırlığı Yok", **Milliyet,** 05 .03.1992 .
"Karabağ Sorunu Uluslararası Platformda", **Milliyet,** .11.05.1992.
"Karabağ'da Sorun Çözülmezse Adım Atmayız", **Zaman,** 10.04.2009.
"Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman,** 20.01.1990.
"Kızıl Ordu'ya Vur Emri Verildi" **Tercüman,** 19.01.1990.
"On Binlerce Azeri Bakü'ye Kaçıyor", **Milliyet,** 05.03. 1992.
"Rus Tankları Nahçıvan'da" **Tercüman,** 29.01.1990.
"şehitleri Hazar'a atıyorlar" **Tercüman,** 24.01.1990;
"Yukarı Karabağ Sorunu Çözülmeden Türk-Ermeni İlişkileri Düzelmez", **Milliyet,** 20.07.2010.
Milliyet Gazetesi, 22 Kasım 2009.
Sabah Gazetesi, 20.10.1994.
Zaman Gazetesi, 5 Haziran 2008.
Zaman Gazetesi, 11 Haziran 2007.
Zaman Gazetesi, 11.12. 2006.
"1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan" **http://news.bbc.co.uk,** (04.01.2007)/
"Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı" http://www.yeniazerbaycan.com, (25.06.2007).
"Ərazi Bütövlüyümüz Pozula Bilməz Qarabağa Müstəqillik Verilməyəcək", **http://www.zaman.az,** (22.06.2007).
"Armenia Says Nagorny Karabakh 'Separate' from Turkey Relations"**http://en.rian.ru/**, (22.05.2009). "Ermənistan Türkiyə ilə İmzalanmış Protokolların Ratifikasiyası Prosesini Dayandırır", **http://az.apa.az,** (22.04. 2010). **Resmi Açıklama ve Raporlar**
Armenia Highlights, **www.gov.am/file,** (19-24.04.2010).
Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, **www.tbmm.gov.tr,** (07.07.2010)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, **www.tbmm.gov.tr,** (01.11.2007).
Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, **www.mfa.gov.tr, (**10.10.2009).
"Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hakkında", **http://www.mfa.gov.tr**/(14-18.01.2010).
Republic of Armenia National Security Strategy**, http://www.mil.am/eng/?page=49**, (07.02. 2007).
http://www.mfa.gov.tr/sorular.tr.mfa, (20.05.2010).
www.mfa.gov.tr, Dışişleri Bakanlığı, (11.10.2009).
http://www.mfa.gov.tr/turkiye-buyuk-millet-meclisi-tarafindan-yayimlanan-bildiri.tr.mfa, (13.04.2005).
http://www.mfa.gov.tr/no_-106_-20-mayis-2010_-yukari-karabag_da-23-mayis-tarihinde-duzenlenecek-sozde-parlamento-secimleri-hk_.tr.mfa, (20.05.2010).
Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi**,** mfa.gov.az, **(**ET: 15.09.2010)
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, www.osce.org, AGİT, (ET:14.01.2011).

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1155-1166, TURKEY

DİL-TOPLUM İLİŞKİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'DE 1940 SONRASI DİL TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

*Yasemin ÖZCAN GÖNÜLAL***

ÖZET

Bir toplumdaki siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki değişimler bir diğerine yansır. Toplumda meydana gelen bu türlü değişimler dilde de kendini gösterir ve dili değişken kılar. Bu sebeple dilden bağımsız toplumu, toplumdan bağımsız dili düşünmek imkânsızdır.

Türkçenin tarihî seyrine bakıldığında ise Cumhuriyet dönemine, dil tartışmalarının damgasını vurduğu görülür. Türkiye'de dil tartışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreciyle başlar, ardından Cumhuriyet'in uluslaşma süreciyle devam eder. Bunun neticesinde bu dönem Türkçe tartışmaları lengüistik olmaktan ziyade modernleşme sürecindeki politik duruşlara göre belirlenmiştir. Bu makalede dile "toplumsal bir olgu" olarak yaklaşılarak söz konusu dönemde dil, toplum ve kültür arasındaki sıkı ancak karmaşık ilişkinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dil tartışmaları, sosyolengüistik (toplum dil bilimi), Türk Dil Reformu.

AN EVALUATION ABOUT RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY IN TERMS OF DISCUSSIONS ON LANGUAGE IN THE POST 1940 IN TURKEY

ABSTRACT

A society of political, social, cultural and economic fields is reflected in the changes from one to another. Manifests itself in this kind of language changes that occur in society and makes the language receptive to be variable. For this reason, it is impossible to think on language or society independently of each other.

The historical period of modern Turkish Republic is considered through the language discussions which happened at that time. The modernization process from Ottoman to Turkish Republic began from exactly that language discussion and later it continued in the process of nationalization. As the result of that period the political and economical changes were more rather than at linguistic. As the result of that period the political and economical changes were more rather than at linguistic. In this article, by approaching to the language "as a social phenomenon", language, society and culture, but complicated relationship between the firm aims to determine.

Keywords: Language discussions, sociolinguistic, Turkish Language Reform.

---

* Bu çalışma, 17 Aralık 2010 tarihinde III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda "Cumhuriyet Dönemi Dil Tartışmalarının Sosyolengüistik Açıdan Değerlendirilmesi" başlığı ile bildiri şeklinde sunulmuş olup yeni tespitler içeren bu makalede söz konusu dönem birtakım eklemelerle genişletilmiş, yeniden gözden geçirilerek değerlendirilmiştir.

** Okt, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Genel Kültür Dersleri Bölümü, Türk Dili Okutmanı, yaseminozcan35@gmail.com

1. Giriş

Dilde değişmelerin olabileceği konusunda bütün dil bilginleri hemfikirdir. Bu değişimlerin sebepleri ile hangi koşullar ve etkiler altında dilin değiştiği konusundaki cevaplar ise çeşitlidir. Bazı dil bilimcilerine göre söz konusu değişimler, dilin toplumsallığı göz ardı edilerek doğa yasalarına göre olur, bazılarına göre ise dildeki değişmelerde toplumsal yapı belirleyicidir. Dil biliminde yapısalcılığın dilde toplumsal olanı reddeden bir anlayışı üzerine kurulması ve onu dış gerçeklikten yoksun kılarak soyutluğa indirgemesi toplum dil biliminin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Bosnalı, 2008: 9). Toplum dil bilimi, dil ile toplumsal olaylar arasındaki ilişkileri, bunların birbirini etkilemesini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını inceleyen disiplinler arası bir daldır. Fransız dilbilimci Antoine Millet, Sosyolog Emile Durkheim'in kuramlarının da etkisiyle dillerin konuşanları olmadan var olamayacağını ve bir dilin tarihinin, o dili konuşanların tarihi olduğunu söyleyerek yapısalcı dil biliminin aksine dilin toplumsal özelliğine dikkat çekmiş; 1960'lı yıllara doğru Basil Bernstein'in çalışmalarıyla toplum dil bilimi güncellik kazanmaya başlamıştır. Bir dil, bir toplumun çeşitli yaş derecelerinde, çocuklarda, gençlerde, yaşlılarda farklı olduğu gibi, aynı insanın yaşamında da yavaş yavaş ama sürekli olarak değişir. Kuşkusuz bu değişimler o insanın içinde bulunduğu çevrenin dilindeki değişimlerle uyum içinde ve onların etkisindedir. Oturulan yerlerin, mesleğin, ailenin değişmesi dilin değişmesine de yol açar (Akarsu, 1998: 90). Diğer taraftan bir toplumdaki sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel değişmelerin de dile yansıması kaçınılmazdır. Örneğin; "*dışa açılmak, özelleştirme, kamu ortaklığı, toplu konut, tam üyelik, vergi iadesi, serbest kur, piyasa ekonomisi, sivilleştirmek*" gibi kelime ve kelime grupları toplumdaki değişikliklerin dildeki yansımalarıdır (Ömer, 1990: 9). Dolayısıyla toplumsal yapının değişimine paralel olarak dil de değişime uğramaktadır. Söz konusu değişimin „sebep" ve „sonuçları" konusu ise her dönem tartışma konusu olagelmiştir.

Türkiye'de dil tartışmalarının kaynağının 19. yüzyılda Tanzimat'a kadar uzandığı, II. Meşrutiyet'le çetin tartışmalara dönüştüğü, Cumhuriyet'le birlikte ise bir medeniyet değiştirme meselesi olarak gündemde kalmaya devam ettiği görülür. Balkan Savaşı yenilgisinden sonra İttihat ve Terakki'nin Türkçeciliğe hız verdiği, dilin sadeleşmesinin hem *modernleşme* hem de *uluslaşma* için artık zorunlu görüldüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya üstün gelme umudunun kalmayışıyla İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri etrafında toplanan aydınlar için dil de artık sadece bir iletişim aracı olmaktan çıkıp sosyopolitik ütopyanın aracı haline gelmiştir (Belge, 1983: 2595). Bu gelişmeler neticesinde I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne dilin çözümlenemeyen terimler, alfabe, dilde sadeleşme, imlâ gibi meseleleri miras kalmıştır.

2. Sosyokültürel ve Sosyopolitik Değişim Açısından Dil Tartışmaları

Dil ile kültür arasındaki ilişkiyi araştıran, dilin „toplumsal bir olgu" olduğunu söyleyen Wilhelm von Humboldt'a göre diller özgür olarak doğmazlar, ilişkin oldukları insan topluluklarına bağlı olarak belli sınırlar içinde ilerler, uluslarla birlikte gelişir, onların manevî özelliklerinden oluşur. Bu bakımdan insan topluluklarında hadiseler doğru olarak anlaşılmak isteniyorsa, bir ulusun karakterini en açık şekilde ortaya koyan, gelişmeleri en iyi gösteren, dil üzerinde durulmalıdır (Akarsu, 1998: 45). Kültürü değişen bir toplumun dili, düşüncesi, düşünüş biçimi, töresi ve göreneği de değişir (Akarsu, 1998: 88–89). Buna göre kültürel değişimler geçiren bir ulusun dilinde de o değişmelere uyan birtakım değişiklikler olacağı görüşü yaygındır. Gerçi uluslar, düşüncelerini yaydıkları şekilleri değiştirmeye kolay kolay razı olmazlar. Ancak Humboldt'a göre, değişen sosyal düzen ve kültürle birlikte dilin de değişmesi gereklidir. Bir ulus, dili üzerine büyük bir güçle etki yapan devrimleri yaşadığı zaman, o ulusun değişen ya da yeni olan öğeleri, yeni biçimlendirmelerle kavraması gerekir. Bir ulusta devrimlerle birlikte yeni giren görüşler, yeni

kavramları gerektirir. Böylece eski dil değişip gelişerek yerini yeni dile bırakabilir (Akarsu, 1998: 97–98). Bu türlü bir değişime, dil reformuna mesafeli duran ama bütünüyle onu reddetmeyen, sadece tasfiyeci anlayışı eleştiren bazı muhafazakâr aydınlar da destek verir.

Kelimeler zaman içinde kullanımdan düşer, yerini yenilere bırakır. Meselâ Meşrutiyet devrinde „ideal" kelimesine karşılık olmak üzere önce „gaye-i hayal" tamlaması kullanılmış, bir ara tekrar Fransızcasına dönülmüş, sonra Ziya Gökalp'ın Arapçadan uydurarak yarattığı „mefkûre" ortaya çıkınca evvelkiler unutulmuş, nihayet Atatürk'ün bulduğu „ülkü" ile „mefkûre" de ömrünü tamamlamıştır (Levend, 1954: 697). Tanzimat ve Meşrutiyet devrinde özellikle Fransızcadan yapılan alıntılara Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Osmanlıca karşılıklar bulunması dönemin toplumsal ve siyasî koşulları göz önüne alındığında anlaşılabilirken Cumhuriyet döneminde bu alıntılara Türkçe karşılıklar bulma çabasında da değişen toplumsal ve siyasî yapının belirleyici olduğu görülür. Bu sebeple Cumhuriyet döneminde Türkçedeki gelişmelerin, Cumhuriyet ideolojisi ve bu ideolojinin sosyal yapılanmasından ayrı düşünülmemesi gerektiği söylenebilir.

Dil ile politika arasında yakın bir ilişki olduğu, dilin millî kimliğin en önemli göstergelerinden biri varsayıldığı 19. yüzyıldan beri yaygın olarak kabul edilir. Dil, bu anlamda toplumun iletişim aracı olmaktan öte aynı milliyetten insanların oluşturduğu grup psikolojisini yansıtan bir sembol olarak da algılanmaktadır (Tachau, 1964: 191). Dili toplumun iletişim aracı olarak görmenin ötesinde tarihî, politik ve kültürel bir yönlendirmenin de vazgeçilmez parçası olarak görme alışkanlığı, ister istemez dile politik müdahale kurumunu doğurmuş, buna Türkiye'nin geleneksel bürokratik yapısının özellikleri de eklenince dil kullanımı politik iktidarların tutumuna göre şekillenebilen, zaman zaman yasayla değiştirilebilen bir hâl almıştır (Belge, 1989: 2604). Mesela sağ görüşlülerin „yaşayan Türkçeciler", sol ideolojiyi savunanların da „öz Türkçeciler" yahut „tasfiyeciler" olarak anılması günümüzde geçerliliğini yitirmiş görünmekle birlikte cumhuriyet tarihimizin bir gerçeğidir. Bu noktada Türkiye'de dikkati çeken sosyolengüistik mesele, dil planlamasını kimin ve neden yaptığı değil; bu değişimi kimlerin ve neden kabul ettiğidir (Gallagher, 1971: 174). Türk modernleşmesine paralel olarak Türkçe tartışmasının başladığı, yeni düzenle beraber toplumsal sınıflar ve gruplar arasındaki modernleşmeye ilişkin farklı görüşlerin tartışmaların içeriğini oluşturduğu söylenebilir (Gallagher, 1971: 174). Bu noktada sorulması gereken „Batılılaşmak" için dile yerleşen Arapça ve Farsça kelimelerin reddinin gerekli olup olmadığı ile „uluslaşma" adına dilde Türkçeleşmenin artmasının lengüistik bakımdan dilde yoksullaşmaya neden olup olmadığıdır.

2.1. Atatürk Dönemi Dil Çalışmalarına Genel Bir Bakış

1876 Anayasasında resmî dil olarak kabul edilen Türkçe, Cumhuriyet'le birlikte ilk kez devletin müdahale ettiği bir alan olmuştur. Cumhuriyet döneminin dil ve kültür politikaları, bir yandan Batılılaşmanın gereği olarak sunulan köklü zihniyet değişiminin, diğer yandan ulusal birlik ve bütünlük kaygılarının etkisi altında şekillendirilmiştir (Sadoğlu, 2010: 200).

Bu dönemin, dil tartışmalarına bizzat katılan, dil kullanımı konusunda belirleyici olan ve dil reformunu başlatan Atatürk'ün görüşleri ve direktifleri doğrultusunda şekillendiği söylenebilir. Bu yapılırken amaç, "*Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtaracaktır.*" cümlesi ile belirlenmiş, hedef de "*milli bir kültür yaratma mücadelesi*" olarak ifade edilmiştir (Coşar, 2002: 66).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında en önemli mesele harf ve imla meselesidir. Mevcut harfler ve imla ya ıslah edilecek ya da Latin alfabesi kabul edilecektir. Türkiye Cumhuriyet Devleti her şeyden önce millî bir devletti ve dil işini ele alışı da millî bir politikaydı. Yüzünü Batı dünyasına çeviren Cumhuriyet Türkiyesi'nde laiklik, devlet yönetimine egemen olmuş, dinî öğretim kaldırılmış, tekkeler kapatılmış, eski uygarlığın hatıralarından yalnız Arap harfleri kalmıştı. Arap

harflerinin Türkçeyi yazmaya elverişli olmadığı, öğretiminin güçlüğü, basımının zahmeti gibi görüşler de Latin harflerinin kabulünü gerekli kılıyordu. Ama gerçek sebep kültürel politikaya dayanıyordu. Diğer taraftan Arap alfabesi Türkiye'yi İslam dünyasına bağlayan önemli köprülerden biriydi. Bu bakımdan Arap alfabesini savunanlar daha çok toplumsal, politik, ideolojik nedenlerle bu alfabeye bağlıydılar. Çeşitli itirazlara rağmen sonunda Harf Devrimi gerçekleştirildi.

Eğer Batı medeniyeti model alınacaksa bu yeni medeniyet dairesine hem okumada hem yazmada hem de düşünmede uyum göstermek gerektiği kabul edilirse dilde reformun anlamı; büyük tarihî ve dinî gelenekten uzaklaşmaktır. Diğer bir değişle bu, modernleşme adına ödenecek bir bedel anlamına gelir (Tachau, 1964: 194).

Alfabe değişikliği, Cumhuriyet'i kuran kadroların Türk dili üzerinde yapmayı tasarladıkları geniş kapsamlı değişikliklerin yalnızca bir parçasıydı. Bu değişiklik, Türkiye'nin laik ve modern bir devlet olma idealinin ve bu ideale inanan açık fikirli bir kuşak yetiştirme projesinin önemli bir parçasıdır (Lewis, 1993: 276, 428). Harf Devrimi'nden sonra sırada dilde reform hareketi[1] vardı.

1930'lardan başlayarak Türkiye'de gelişen devletçilik hareketi rejimin halkçılık ve devrimcilik ilkelerine canlılık getirmiştir. Devlet çoğunluğun yararı adına ekonomik hayata karışmaya başlayınca, çoğunluğu meydana getiren köylü kitlesinin önemi, fikir ve siyaset alanında yeniden ön plana çıkmıştır. Mustafa Kemal'in savaş yıllarında ortaya attığı memleketin hakikî sahip ve efendisi köylüdür fikri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yayın organlarında, aydınların yazılarında sık sık görülmeye başlar. Devlet eliyle yürütülen dil ve tarih hareketleri kapsamında Türkçenin arınması ve zenginleştirilmesi için köylerden on binlerce sözcük toplanır. Bunların konuşma ve yazı dilinde kullanılması teşvik edilir (Başgöz, 1999: 157–158). 1930'lu yılların ulusçuluğuyla Türkçeyi yabancı dillerin[2] etkisinden kurtarmak için girişilen devrim hareketi uyum içindeydi[3]. Bir süre sonra tarama ve derleme yoluyla girişilen bu faaliyetler sadeleştirmeden tasfiyeye yönelmeye başlar[4]. Dilin bir çıkmaza sürüklendiği fark edilerek[5] 1934–1936 yılları

[1] Türkiye'de genellikle „Dil Devrimi", Batıda ise „Dil Reformu" olarak tanımlanan süreç, bu makalede *Dil Reformu* olarak adlandırılmıştır. Belli bir alanda yapılan *hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik* anlamına gelen „devrim" kelimesi alfabe değişikliği için kullanılabilir. Ancak Cumhuriyet dönemi dilde yenileşme hareketleri için *ilerleme, düzeltme, yenileştirme* vurgusu olan ve devrim (ihtilâl) gibi bir çırpıda değil, zaman içinde safhadan safhaya geçerek gelişme ve olgunlaşma bilgisi içeren „reform" kelimesi tercih edilmiştir.

[2] Bu yabancı kelimeler çoğunlukla eski kültürün izlerini taşıyan Arapça ve Farsça kökenliydi.

[3] 1932 yılında kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin aynı yıl düzenlediği I. Türk Dil Kurultayı'nda alınan kararlar doğrultusunda, Türk dilinin kelime hazinesini ortaya çıkarmak için halk ağzından kelimeler derlenmiş, eski kaynaklarda geçen Türkçe kelimeler taranmış, yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar arama yolunda hayli emek harcanmıştır. Yurdun dört bir yanından gönüllülerle yürütülen çalışmaların neticesinde 1934'te *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* hazırlanır. Ancak burada Osmanlıca bir kelimenin karşısında her biri ayrı lehçeden derlenmiş birden fazla karşılığa rastlanıyor, bu kelimeler içinde bazılarının Türkiye Türkçesinin yapısına aykırı olması uygulamada aksaklık doğuruyordu. Devlet dairelerindeki yazışmalarda ve gazetelerde Tarama Dergisi'ndeki karşılıklardan herhangi birine geliştigüzel yer verilmesi de dilde tam anlamıyla karışıklığa yol açıyordu. Söz gelişi *kalem* yerine kimi *kamış* yazarken kimi *yazgaç*, *çizgiç, sızgıç, yağuş, yuvuş* yazıyordu (Korkmaz, 1995: 734).

[4] Bu yıllarda Atatürk'ün aşırı özleştirmeci bir politikanın etkisi altında olduğu 3 Ekim 1934'te İsveç veliahdı Şerefine verilen yemekte yaptığı konuşmayla açıkça görülür: *Altes Ruayâl,*

Bu gece ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duygum, tükel özgü bir kıvançtır.

Burada kaldığınız uzca sizi sarmaktan hiç durmayacak ılık sevgi, bu yurtta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankusunu bulacaksınız. İsveç-Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, onu, bu iki ulus, ünlü, sanlı özlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır. Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denlü yaltırıklı yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir. Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ısısıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar, bu gün, en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar: baysal utkusu.

Altes Ruayâl,

arasında tarama ve derleme çalışmalarıyla elde edilen malzemenin ayıklanması işine girişilir. Atatürk'ün isteğiyle Fuat Köprülü, Ali Canip Yöntem, Necmettin Sadak ve Reşat Nuri Güntekin'in de aralarında bulunduğu bir ekiple Dil Kurumu'ndan ayrı bir "Osmanlıcadan Türkçeye Kılavuz Komisyonu" kurulur[6]. Ancak 8000 kadar Arapça ve Farsça kökenli kelimeye karşılık tespit edilerek hazırlanan "Cep Kılavuzu" da Atatürk'ü tatmin etmez ve sonunda dil konusunda bir çıkmaza girildiği fark edilerek dil politikası değiştirilir.

1936–1937 yılları arasında dil felsefesi üzerinde durulur ve tarih tezine uygun olarak "Güneş-Dil Teorisi"[7] ortaya atılır. 24 Ağustos 1936 tarihinde kabul edilen teori Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği tezinin dil bilimi temellerine dayandırılabileceği düşüncesinden doğmuştur[8]. Ancak teorinin revaçta olduğu 1936 yılında "*Yeni Türkçe kelimeler teklif edebiliriz. Bu yönde ısrarla çalışmalıyız. Fakat bunları Türk dilinin olgunlaşma seyrine bırakmalıyız. Ketebe, yektübü Arabındır; katipi kitap, mektup Türkündür.*" diyerek artık tarihî görevini tamamlamış olan Osmanlıcaya dönüş yapılmasına değil; XX. yüzyıl başlarından beri Türkçede yerleşmiş bütün kelimelerin Türkçede kalması gerektiğine işaret eder (Korkmaz, 1995: 736). Dil reformunun ilk yıllarında izlenen "özleştirme" politikası dil planlamasında "yaratıcı" ve "sınırlandırıcı" yöntemlerden ikisini de kullanmıştır. Bu anlamda Güneş-Dil Teorisinin dil planlamasına etkisi, dilin somut formunu değiştirmeye yönelen sistematik müdahaleleri sınırlandırmış olmasıdır (Sadoğlu, 2010: 253).

2.2. 1940 Sonrası Dil Tartışmaları

Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü zamanında Türk Dil Kurumu hükümetten gördüğü yardım ve destekle çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir (Levend, 1960: 493–494). Bu çalışmalar ikinci bir sadeleşme dalgası başlatmıştır[9]. CHP'nin tek parti yönetimi süresince dil özleştirmesi devlet politikası olarak görülmüş; her gün ilan edilen "yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulunması" kampanyasında Başbakanlık, CHP, Halkevleri bu iş için seferber

---

Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız bütün acunda saygılı bir sevginin söyüncü ile çevrelendi. Genlik, baysal içinde erk sürmenin gücü işte bundadır. Ünlü babanız yüksek kralınız Beşinci Güstav'ın gönenci için en ısı dileklerimi sunarken, Altes Ruayâl Prenses İngrid'in esenliğini; tüzün İsveç ulusunun gönencine, genliğine içiyorum (Korkmaz, 1992: 406–407).

[5] Atatürk, Falih Rıfkı Atay'a bu konudaki görüşünü "Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza sokmuşuzdur. Maksatlarımızı anlatamaz olmuşuzdur. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır! Biz daha önce kurtarmaya bakalım!" (Atay, 1961: 451–452) diyerek belirtmiştir.

[6] Aşırı özleştirmecilerle orta yolu tutanlar arasında yapılan çetin tartışmalardan sonra 1935 yılında *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* adlarını taşıyan iki kılavuz hazırlanır. Bu arada kelime türetme işine de girilerek Türkçe ek ve köklerden kelimeler de yapılır. Bu dönem taşıdığı nitelik bakımından birinci dönemdeki aşırılığın bir parça dizginlendiği için "*ılımlı özleştirmecilik*" olarak tanımlanabilir (Korkmaz, 1995: 735).

[7] 1935'te Dr. Phil H.F. Kvergic tarafından *La psychologie de quelques éléments des langues turgues* "Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikoloji" adlı Viyana'da basılmamış bir doktora tezi güneş-dil teorisinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Reform sürecini anlamsız zorlamalardan ve zevksiz uydurmalardan kurtarmak için bu teorinin icat edildiği yönünde genel bir kabul vardır. Atatürk bu teori ile Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılan pek çok Arapça, Farsça kökenli kelimenin aslında Türkçe olduğunu, dolayısıyla dilde kalması gerektiğini ispat etmek ister (Korkmaz, 1995: 736).

[8] Buna göre dilin doğuşundaki ilk etken Güneş'tir. Güneş, dünya ve insanlık tarihinin gelişmesindeki ana işlevini dilin doğuşunda da göstermiş, ilk insanlar maddî ve manevî bütün varlıkları Güneş'e verdikleri ilk adla anmışlardır. Bu kavramı anlatan ilk ses, Türk dilinin kökü olan *ağ* sesidir. Diğer bütün kelimeler de böyle bir kök sesten geliştirilmiştir (Korkmaz, 1995: 779).

[9] Attilâ İlhan dil reformunun yön değiştirip tasfiyeciliğe kaymasını İsmet İnönü'ye bağlar: *"Dille fazla oynanmıştır. Bu da başımıza işler açtı. Türk gençliği Türkçeyi doğru konuşamıyor. Eksik konuşuyor. Benim neslim sanıyorum ki 150 000–200 000 kelime ile konuşuyordu, şimdi 400 kelimeye kadar indirdiler. Neden böyle oldu? Bir defa Öztürkçeleşme olayı Gazi'nin bıraktığı yerde bırakılsaydı, bu olmayacaktı. Çünkü Gazi "Halkın konuştuğu dil Türkçedir." dedi, davayı bitirdi. Çünkü baktı, çok yanlış yere gidecek! Nitekim İsmet Paşa canlandırınca, o yanlış yere gitti. Halkın on asırdan beri kullandığı kelimeleri birileri "Bunlar yanlıştır" deyip atmaya kalktı."* (bk. Zeynep Aliye, Mavi Adam Attilâ İlhan'la Söyleşiler, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s. 131).

edilmiş; ajans, radyo ve bütün gazeteler işbirliğine çağrılmış, okullarda okutulan ders kitaplarında "arı Türkçe" kullanılması istenmiştir. 1945'te dil çalışmalarının geldiği son nokta 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun sadeleştirilerek "arı Türkçe"ye çevrilmesi olmuştur.

Atatürk'ün ölümünden sonra dinî ve kültürel mirasta bir kırılma noktası yaşandığı, dil reformunun yanlış tasarlandığı ve yeni ve anlaşılmaz yapay bir dil yaratıldığı yönündeki eleştiriler özellikle 1946 yılında yeni siyasî partilerin kurulmasıyla artar.

Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarını benimsemeyenlerin ilk örgütlü hareketi İstanbul Muallimler Birliği'nin 1948 yılında düzenlediği Birinci Dil Kongresi'dir. Bunun üzerine Türk Dil Kurumu'nun 1949 yılındaki VI. Kongresi'nde arılaştırmadan tamamen vazgeçmeden daha çok sadeleşmeye ağırlık verilmesi kararlaştırılır. 1951 yılında çıkmaya başlayan Türk Dili dergisinde bu değişimin izleri görülür.

Demokrat Parti 1950 yılında iktidara gelir gelmez 1932'de CHP tarafından kabul edilen ezanın Türkçe okutulması uygulamasını kaldırır. Aslında ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi Cumhuriyet elitinin Türkçü kadroları tarafından da desteklenmemiştir[10]. Ancak tartışmaları Tanzimat'la başlayan ve Atatürk döneminde ise neticelendirilen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi meselesi Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından yeni ulus-devletin temel ilkelerinden laikleşmenin gereği olarak sunulmuştur.

Demokrat Parti'nin öncelikli olarak ele aldığı bir diğer konu da Dil Kurumu olur. Kurum'un yapısı değiştirilerek yarı resmî bir statü kazandırılır[11]. Ardından 1952'de Anayasa metnindeki Türkçe kelimelerin değiştirilmesi teşebbüsüne girişilir. Taslakta, daha önce çıkarılmış olan Osmanlıca kelimeler tekrar yer alır, "*belirir, toplanır, kurulur, belli, güven, açık, kesin, çoğunluk*" gibi Türkçe kelimeler metinden çıkarılır; en sonunda 1924'teki şekli ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yeniden yürürlüğe konur. Böylece "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi" gibi eski ifadeler gazete sütunlarında yer almaya başlar (Levend, 1960: 494). Demokrat Parti'ye göre halk "Dil Devrimi"ni tutmamıştı ve bundan vazgeçilmeliydi. Bu bakış açısı Cumhuriyet'in kuruluş ideallerinden ayrı bir siyaset anlayışının ürünü idi. Zira Atatürk devrimlerini destekleyenlerin bu dönemde önemsedikleri en büyük devrim "Türk Dil Devrimi"ydi.

1951 yılında Agâh Sırrı Levend'in yönetiminde ilk sayısı yayımlanan Türk Dili dergisi o dönemdeki dil tartışmalarının en yoğun takip edildiği yayınlardan biridir. Bu yıllarda TDK, dil reformunun tasfiyecilik anlamına gelmediğini yayın organı Türk Dili dergisinde sık sık vurgular ve öz Türkçecilikle tasfiyeciliği kalın çizgilerle ayırır. Amaçları aynı olsa da tasfiyeciler bütün yabancı asıllı kelimeleri dilden atmak taraftarıyken öz Türkçeciler dile yerleşmiş kelimelerin dilden atılmaması gerektiğini söyler aynı zamanda dil reformuyla kazanılmış kelimeleri kullanmayı da dil davasının temeli sayar. Bu yıllarda tasfiyeciliğe karşı çıkan Kurum, muhalifler tarafından "uydurmacılık" olarak adlandırılan kelime türetme işinin de "yaratıcılık" olduğunu belirtir (Levend, 1954: 443).

Dilin değişmez kuralları olmadığını söyleyen ve devrik cümlenin[12] Türkçenin söz dizimine aykırı olmadığını savunan Nurullah Ataç, 1940'lar ve 50'ler boyunca Türkçenin özleşmesini

[10] Örneğin Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1923'te "Türk kimdir?" sorusuna "Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklük sevgisini taşıyan Türk'tür." diye cevap verecekti. Dahası din değiştirmeyi farklı bir ulusal kimliğe geçişinilk aşaması olarak kabul ediyordu (Sadoğlu, 2010: 193).

[11] 1950 seçimlerinden sonra TDK'nin tüzüğündeki Milli Eğitim Bakanı'nın doğrudan kurum başkanı olması hükmü değiştirildi ve Bakanlıktan aldığı ödeneğin kesilmesi kararlaştırıldı. Bunun anlamı şuydu: Bakanlık Kurum ile ilişkisini kesmişti (Lewis, 2007: 217).

[12] Türkçe analitik değil sentetik bir dildir. Bu söz diziminde anlamın kelimenin yerine değil takılara bağlı olması demektir. Analitik bir dil olan İngilizcede "Brutus killed Ceaser" derseniz, Brutus Ceaser'ı öldürmüş olur. Şimdi adın yerini

savunanların başında gelmektedir. Ancak Ataç'ın bu tavrının ardında kendisinin de belirttiği gibi Yunan-Latin hayranlığı yatar. Ona göre toplum, iyi bir eğitimle Greko-Latin kültürüne dönüştürülebilir[13]. Ataç'a göre sözgelişi demokrasi kelimesini kullanmak Yunan kültürünü almak değildir. Çünkü Yunanlılar ve onların mirasını alan Batılılar bu kelimeye baktıklarında bu kelimenin halk ve yönetim kökleriyle kurulmuş bir kavram olduğunu hemen anlarlar. Biz Türkler ise bu yabancı kökleri anlayamayız. Dolayısıyla "demokrasi" kelimesini gerçekten içimizde yaşatamayız. Greko-Latin kültürü içinde olmak istiyorsak aynı kavramı Türkçe köklerle kurmamız gerektiğini söyler ve "*budun-buyrumculuk*" veya "*budun-erki*" gibi yeni kavramlar önerir (Belge, 1989: 2602). Görüldüğü üzere Ataç'ın dil anlayışında yeni bir toplum yaratılmak isteniyorsa yeni bir dil de yaratılması gerektiği görüşü hâkimdir. Yaşayan kökler ve işlek eklerle kelimeler türetmediği için Ataç'ın "tilcik"leri tartışma konusu olmuştur: *kopuzsulluk* "lyrisme", *köğük* "mısra", *dörüt* "sanat", *bekte* "makale" vs.[14].

Türkçenin yabancı kelimelerden arınması gerektiğini savunan Halil Nimetullah Öztürk de Türk devriminin birinci ve başlıca kaynağı olan dilde "özleşme" hareketini bilimsel yöntemle anlamak gerektiğini vurgular. Öztürk'e göre dil, halk ağzında geliştiği güzel kullanıldığı gibi bırakılamaz. Almanca, İngilizce, Fransızca ve Arapçanın da böyle "yapılmış"diller olduğunu, dil devriminin bir politika işi değil kültür işi olduğunu vurgulayan Öztürk, burada bir zorlamadan değil gelişmeden söz eder. Dilin de tıpkı doğa gibi kanunları olduğunu, "bulma" ve "işleme" ile dilin bu kanuna uyduğunu; hatta bugün Türk çocuğuna "*intiba*" kelimesini veremeyeceğimizi, onun yerine "*izlenim*" kelimesini vermeye bizi bu doğa kanunun zorladığını söyler. Sadeleşme teriminin bilimsel bakımdan hiçbir anlam ifade etmediğine dikkat çeken Öztürk, mesela "*vaziyet*" yerine "*durum*" kelimesini geçirmenin *sadeleşmek* değil de "*Türkçeleşmek*" olduğunu belirtir (Öztürk, 1951: 25–29). Ancak bu durumun doğanın kanunu olduğunu yani dilin doğal gelişimi içinde bu değişikliği yaşadığını düşünmek, "dil reformu" tabiriyle örtüşmemektedir.

27 Mayıs 1960 darbesiyle Demokrat Parti iktidarına son veren askerî yönetimin ilk icraatlarından biri dilde reform hareketini yeniden canlandırmak olur. Demokrat Parti iktidarının geri getirdiği "Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi" terimi tekrar "Genel Kurmay Başkanı"na döndürülür, anayasa ve devlet radyosunun dili yeniden sadeleştirilir. Bu yıllarda Başbakanlık genelgeleriyle Türkçe karşılıkları bulunan yabancı sözcüklerin kullanılmaması da istenir. Dolayısıyla bu dönemin dil anlayışında 1950 öncesine dönüş yaşandığı söylenebilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında „eğitim", „modernleşme" ve „uluslaşma" amacıyla başlatılan dilde reform hareketi 1960'larda tamamen ideolojik bir mesele olarak algılanır. Bu dönem dil tartışmaları daha ziyade, özleştirmeciliği savunan Türk Dili dergisi, Ulus ve Cumhuriyet gazeteleri ile ona muhalif Hisar, Türk Kültürü, Kubbealtı Akademi Mecmuası ile Son Havadis ve Tercüman gazeteleri yazarları arasında yaşanmıştır. Bu yıllar üslûpların karşılıklı olarak sertleşmeye başladığı yıllardır[15]. Faruk Kadri Timurtaş'la Ömer Asım Aksoy'ın tartışmalarının bu döneme damga

değiştirdiğiniz zaman özne ile nesne bu niteliklerini yerlerinden aldıkları için Sezar, Brütüs'ü öldürmüş olur. Türkçede ise özne, nesne, tümleç vb. bu işlevlerini takılarla kazandıkları için cümle içinde yer değiştirilmesi anlamı değiştirmez. Ataç da Türkçenin bu özelliğinden dolayı "devrik cümle" tipinin Türkçenin aslî yapı öğesi olduğunu savunarak etkileri bugüne değin gelen tartışmayı başlatmıştır (Belge, 1989: 2602).

[13] "Ben öteden beri, konuşmalarımda olsun, yazılarımda olsun hep bunu söyledim, Türkçenin Latinleştirilmesi, Yunancalaştırılmasına inandığım içindir ki öz Türkçeci oldum, ona inandığım içindir ki öz Türkçeyi bırakmıyorum, bu toplumun çocuklarına Latince ile Yunancanın öğretileceği, böyle iyice, gereğince belletileceği güne değin de bırakmayacağım." (Belge, 1989: 2602).

[14] Ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, Talat (2004), Ataç'ın Dilciliği ve Tilcikleri, Makaleler III, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 67–74.

[15] "Öz Türkçe maskaralığı", "boyları devrilesi devrimciler", "çakçakçılar", "bozguncular", "kundakçılar", "züppeler", "hainler", "Türkçenin kızıl sosyalistleri", "bu dili rezil edenler", "vatan hainliğiyle beslenen ilericilik" tabirleri bu yıllara aittir.

vurduğu söylenebilir. Bir taraf diğerini "*esersiz âlim*" olmakla suçlarken diğer taraf öbürünü "*adam kıtlığında ortaokul Türkçe hocalığı yapmak*" ve "*dil bilgini olmamak*"la suçlamış, tartışmalar bu minvalde çıkmaz bir hâle dönmüştür. Aslında iki taraf da dilin zenginleşmesinden yanadır, ancak bakış açıları farklıdır.

Dilde özleştirme çalışmalarının mimarlarından olan Falih Rıfkı Atay, 1951 yılında dilimizde Türkçeleşmenin millî hareketin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu, "*Türkçenin ilerleyişi, Türkiye'nin ilerleyişinden de hamleli ve geniştir.*" diyerek dilin millî ve toplumsal bir olgu olduğuna işaret ederken (Türk Dili, 1951: 52) 1960'larda tasfiyeciliğin artması üzerine öz Türkçecilerle arasına mesafe koyar. "şart" yerine "koşul"da ısrar edenlerin züppe bir dil yarattıklarını belirtir.

1968 yılında yapılan II. Muallimler Birliği Kongresi muhafazakârlar ve özleştirmeciler arasındaki tartışmaları alevlendirir[16]. Özleştirmeciler, devrimlerle yenilenen toplumun, dilinin de devrimler zincirinin ayrılmaz bir halkası olduğunu dolayısıyla özleştirmenin devam etmesi gerektiğini söylerken muhafazakârlar, onları solculuk ve Türk milletini sevmemekle itham etmekte; özleştirmecilerse karşı tarafı Atatürk devrimlerine karşı olmakla hatta Osmanlı'yı yeniden diriltmeye çalışmakla suçlamaktadır. 1970'li yıllarda toplumdaki kutuplaşma dile de yansımış uygulamada farklılıklar görülmeye başlamıştır. O yıllarda sağ ve sol görüşte birbirinden ayrılanların dil anlayışı ve kullandıkları diller birbirinden ayrılıyordu. Bu yüzden dil tartışmalarının en hararetli yaşandığı dönemin 1960'ların sonundan 1980'lere kadar geçen sürede olduğu söylenebilir. Genel itibariyle bu arındırma çabasını „sol"un daha çok sahiplendiği, diğer taraftan millî değerleri gözeten „sağ"ın bu arınmaya karşı çıktığı görülür. Doğrusu bu ideolojik çelişkiyi açıklamak zordur (Belge, 2006: 12).

Siyasî partiler, dernekler, basın kuruluşları ve yayınlardaki dil kullanımına bakınca uygulamadaki farklılıklar görülüyordu. 1972 yılında yayın hayatına başlayan Kubbealtı Akademi Mecmuası, Türk Dil Kurumu yayınlarının aksine öz Türkçe karşıtı bir yayın politikası izleyerek dil tartışmalarının en ateşli taraflarından biri konumunda yer alır. Derginin yazarları arasında Tahsin Banguoğlu, "*Uydurma ve Yanlış Kullanılan Kelimeler Sözlüğü*" yazı dizisiyle Faruk Kadri Timurtaş, Necmettin Hacıeminoğlu, Nihat Sami Banarlı, Muharrem Ergin, Mehmet Kaplan ve Ömer Faruk Akün gibi Türk dili ve edebiyatının önemli isimleri yer alır. Dergide çıkan yazıların ortak noktası; millî değerlerin korunması yahut kaybedilmemesi hususunda millî varlığın en önemli belirleyicilerinden biri olan dilde, tasfiyeci, aşırı sadeleştirmeci tutumu kültür erozyonu olarak tanımlayıp eleştirmeleridir[17]. Dilde sadeleşmeyle tasfiyeciliği kalın çizgilerle ayıran ve zorlamalarla dilin yoksullaşacağını iddia eden Akademi yazarları, dile yerleşmiş ve halka mâl olmuş alıntı kelimelerin ancak zaman içinde ve bir ölçüde değişebileceğini bunun yanında kelime köken itibariyle yabancı olsa bile türemiş şekillerini Türkçeleştirmekten geri durmamak gerektiğini belirtmişlerdir: *sanatkâr* > *sanatçı, insanî* > *insanca, çayhane* > *çayevi, mezun* > *izinli* gibi.

[16] "Türkiye Muallimler Birliğinin Açıklaması" için bk. Açıklamalar-Cevaplar, II. Dil Kongresi ve Akademi, Haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul, 1969, s. 264–265.

[17] Çoğu eleştirmen örneğin *bağımsız* ve *özgürlük* kelimelerine yönelttikleri eleştiri bu kelimelerin yanlış oluşturulmasından ziyade duygusal muhtevaya sahip olmadıkları temelindedir. "Sayısız Türk *hürriyet* ve *istiklâl* için dövüştüve öldü", demektedir; "şimdi ne kadarı *özgürlük* ve *bağımsızlık* için savaşmaya hazırdır!" Bu tumturaklı soruya verilecek bir cevap şudur: 1950'li yıllarda yetişenler için *Hürriyet* bir günlük gazetenin, Beyazıt'taki meydanın *İstiklal* ise Beyoğlu'ndaki bir caddenin ismidir. *Freedom* ve *independence* İngilizce konuşanlar için ne ifade ediyorsa *özgürlük* ve *bağımsızlık* da onların çoğunluğu için aynı şeyi ifade etmektedir. şüphesiz onlar da ihtiyaç duyulduğunda dövüşmek ve ölmek için hazırdır. Fakat dil reformunu bütünüyle müzakere ederlerse ondan daha trajik başka bir şey görmeyeceklerdir (Lewis, 2007: 211).

Dil reformuna mesafeli duran aydınların hemen hepsi eski eserlerin orijinalinden okunması gerektiğini söyler, bunun kültürlü ve aydın olmanın göstergesi olduğunda birleşirler. Dilde özleştirmeye karşı çıkanlar; Yahya Kemal, Ömer Seyfettin, Peyami Safa gibi yazarların dilini sadeleştirmenin Türkçeye, Türk kültür ve düşünce hayatına büyük darbe vuracağını savunuyorlardı. Bu kültürel yozlaşmayı bütünüyle harf devrimiyle ilişkilendirenler de vardı. Örneğin; Cumhuriyetten sonra liselerde Arapça ve Farsça öğretiminin kaldırılması (1926), ardından Arap harfleri yerine Latin harflerinin kabulünü (1928), tarihî ve millî değerlerimizin kaybı olarak yorumlayan Banguoğlu, Doğu kültürüyle aramızdaki köprüleri attığımızı söylüyordu. (Banguoğlu, 1979: 31) Bunlar arasında "*Derleme tecrübesi bizi suni ve sentetik bir dile götürmüştür*" diyenler, "*Düzme Türkçe*"den bahsederek biraz durmayı, içi bir müddet kendi haline terk etmeyi tavsiye edenler, "*Tecrübe devresinde lisanın içtimaî, pedagojik, edebî tekâmülünün yanlış bir mecraya sevk edilmiş, zararlı ifratlara yol açmış*" olduğunu iddia edenler, "*arzıhal*" yerine "*dilekçe*" denilmemesini isteyenler olmuştur[18].

Bu yıllarda ortaya atılan görüşlerden biri de önce sadeleşme, ardından özleşme, arılaşma bahanesiyle sonra da "bu dil ile ilim yapılmaz" gerekçesiyle dilin kültür emperyalizmine uğradığı, yabancı dille öğretim yapan üniversiteler vasıtasıyla da okullardan kovulma noktasına gelindiğidir (Hacıeminoğlu, 1978: 40).

Bu dönemde Kıvanç Demir imzasıyla Türk Dili dergisinde yazılar yayımlayan Emin Özdemir öz Türkçeciliğin hararetli savunucularındandır. Özdemir, Türkçenin tarihî lehçelerinden biri olan Osmanlıcayı reddederken, bir yandan; Nihat Sami Banarlı gibi düşünen yazarlar Türkçenin tekrar bir imparatorluk dili haline gelmesini arzu ediyorlardı. Ancak imparatorlukların yerini ulus devletlerin aldığı bir dönemde bu temennilerin ulus-devlet modeliyle bağdaşmadığı söylenebilir. Dil reformunun başlangıcından 1980'lere kadar olan yaklaşık 50 yıllık süre değerlendirilecek olursa; 1930'lu yıllarda, doğru veya yanlış kendi içinde tutarlı ve hedefini bilen, 1960'lardan sonraysa fanatik, hedefini unutmuş ve gayretkeş bir Türkçe tahkiyesi görülür (Demir, 2007: XLV).

1980 yılı Cumhuriyet tarihinin dönüm noktalarından biridir. Bu yıllarda Türk Dil Kurumu'nun bir akademiye dönüşmesi konusunda öteden beri var olan tartışmalar yoğunlaşır. Bu konuda ilk adım 26–27 Aralık 1980'de yapılan SİSAV (Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Vakfı) toplantısıdır (Akalın, 2002: 45). Burada yeni anayasa hazırlanmadan önce TDK'nin "Yaşayan Türkçe" doğrultusunda yeniden yapılandırılması gerektiği açıklanmış dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından da bu çalışma desteklenmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca ordunun dil reformunu desteklediği, bu desteğin 1960 darbesinde zirveyi bulduğu 1980'de ise azaldığı görülür. Kurum, 1982 Anayasasında Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesinde Başbakanlığa bağlanır. Bilimsel bir kuruluş olarak tanımlasa da TDK'nin özerkliğinin kaldırılıp hükümete bağlı resmî bir kuruluş haline getirilmesi dil çalışmalarının bürokratik bir anlayışla sürdürüleceği endişesiyle yeni bir tartışmayı başlatır. (Coşar, 2002: 70).

1980'li yıllarda Türkçenin gelişimi ile ilgili bir diğer önemli hadise TRT'nin yasaklı sözcükler listesidir. 1985 tarihli Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Genel Müdürü Prof. Dr. Tunca Toskay imzalı "*Yayın ve Yazışmalarda Kullanılacak Dil*" konulu genelgeyle Hamza Zülfikar ve Ahmet Bican Ercilasun'dan oluşan Danışma Kurulu'nun tespit ettiği aralarında *derslik, dize,*

[18] Değişen alfabenin de etkisiyle eski kelimelerin aralarındaki akrabalıkları artık kimse bilmiyor: *hafız* ve *mahfaza*, hatta *hıfz etme* ve *mahfuz* kelimelerini aynı kişi hâlâ kullanıyor olabilir, ama aynı kökten geldiklerini bilme ihtimali çok azdır. *Sabit, tespit, sübut, sebat, ispat* için de aynı. Belki kaçınılmaz ama üzücü. *Hakem* veya *avize* derken kısa olması gereken ünlüler uzuyor, *dava* gibi ikisinin de uzun okunması gerekenlerde ikinci *a* birden kısalıyor. Bu kayıpları gidermenin tek yolu bir Osmanlı "diriliş"nin artık mümkün olmayacağını kabul ederek tamamen seküler bir eğitim anlayışı içinde okullara seçmeli Eski Türkçe yazı okuma ve anlama dersleri koymak olabilir (Belge, 2006: 21).

doğal, görsel, olanak, öykü, ruhsal, ulus, yanıt, zorunlu kelimelerinin de olduğu 202 adet öz Türkçe kelimenin kullanılmamasına yöneliktir. Bunun hemen öncesinde 1984 tarihli Turgut Özal imzalı Başbakanlık genelgesinde de "*ana dilimizin tabiî seyri içinde gelişmesi gerektiği*", "*resmî yazışma ve yayınlarda aşırılıklardan kaçınılması gerektiği*" vurgulanır. 1980'lerde sağ iktidar ile "Yaşayan Türkçe" kullanımı arasındaki paralellik 1940'larda ortaya atılan tezi desteklemektedir. Zira sol iktidarlar zamanında da öz Türkçe kullanımı desteklenmiştir.

1980'lerden sonra Türkçe konusunda artık "eski" ve "yeni" tartışması önemini yitirir, „dil devrimi" üzerinden politik tartışmalar durulur[19]. Bu yıllardan itibaren ideolojik, ekonomik ve toplumsal eğilimler nedeniyle dilde popüler kültür ve kitle iletişim araçlarının yol açtığı değişim ile „kirlenme" ve „yozlaşma"dan söz edilmeye başlanır. Söz konusu değişimlerden ilki kelime düzeyinde özellikle İngilizceden etkilenme; diğeri iç göç sebebiyle özellikle ses, kelime ve dil bilgisi alanında yerel kullanımlardan etkilenme sonucu ortaya çıkan değişimlerdir. Standart (ölçünlü) Türkçe, göçlerle beraber kentlileşme oranının artmasıyla ağızlardan daha çok etkilenmeye başlar: *döndürmek > döndermek, giy- > giyin- (elbisesini giyindi), it- > ittir- (ittirince devrildi), dolaş- > dolan- (dolanıp geleyim), amcamın oğlu > amcaoğlu, Halamın oğlu > halaoğlu* gibi kullanımlar yanında hitap şekillerinde de bölgesel kullanımların etkisi görülmeye başlar: *beyamca, amcabey, beyefendi > dayı, küçük hanım, hanım kızım, hemşire > yenge, anne, abla, bayan, birader > yeğen, yeğenim, koçum, kardeş* (Ömer, 1998: 151).

Bugünlere gelindiğinde ise konu yine politik bir mesele olarak masada durmaktadır. Fakat uygulamada ideolojiler artık belirgin görülmemektedir. 1960 ve 1980'lerin ortasına dek genelgelerle yasaklanan gerek dil reformuyla türetilen gerekse dile yerleşmiş yabancı kaynaklı pek çok kelimenin, 2000'li yıllarda dünya görüşü ayrımı olmadan hemen her kesimce kullanılması Türkçenin doğal mecrasına girdiğinin en somut göstergesidir. Cumhuriyet'le hedeflenen "*modernleşme*" ve "*uluslaşma*" ideali Türkçe kullanımında kelime düzeyinde 70 yıldır tartışılmıştır. Bugün gelinen noktada ise mesele artık yön değiştirmiştir. Kentleşme oranının artmasıyla çeşitli ağız özelliklerinin standart dilde kullanılması, kitle iletişim araçlarının dil kullanımındaki olumsuz etkisi ile küreselleşmenin bir sonucu olarak bazı okullarda daha iyi bir eğitim sunmak adına yürütülen "*Yabancı dille eğitim*" programları Türkçe kullanımı önündeki büyük problemler olarak görülmektedir. Bu durum, dil reformunun başlarında özleştirmecilikle amaçlanan "uluslaşma" idealinin bugün geldiği nokta bakımından düşündürücüdür.

3. SONUÇ

Agâh Sırrı Levend'in Türk Dili dergisinin ilk sayısında belirttiği gibi dil reformuna kaynaklık eden temel nedenlerden biri Türkçeyi salt konuşulan, günlük dil olmaktan çıkarıp, bilim ve felsefe eserleri yaratabilen ileri bir kültür dili haline getirmektir. Ancak devlet eliyle başlatılan ve kısa sürede sonuçlandırılmaya çalışılan bu süreç dil konusunda zaten var olan tartışmaları alevlendirmiş, dil reformu bu tartışmalar arasında başlamış, sosyal ve kültürel değişime bağlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu süreçte Türkiye'de dikkati çeken sosyolengüistik mesele dil planlamasını kimin ve neden yaptığı değil; bu değişimi kimlerin ve neden kabul ettiğidir. Türk modernleşmesine, diğer bir değişle "maddî ve manevî topyekûn inşâ" (Sadoğlu, 2010: 197) fikrine paralel olarak Türkçe tartışmasının başladığı, yeni düzenle beraber toplumsal sınıflar ve gruplar

[19] 1980 sonrasında Türkçenin söz varlığında göze çarpan anlam değişmelerinin bir kısmı siyasetle ilgili kelimelerde yaşanmıştır: Ülkücü, devrimci, Atatürkçü vs. "Ülkücü" dil reformunun ilk yıllarındaki "idealist" anlamını tıpkı Cumhuriyet'in ilk yıllarında "devrim yapan" anlamındaki "devrimci" kelimesi gibi 1970'li yıllardan itibaren yitirmiştir. Devrimci kelimesine 1980 sonrası "ihtilalci" anlamı yüklenerek kullanımı neredeyse yasaklanmıştır (Ömer, 1998: 148).

arasındaki modernleşmeye ilişkin farklı görüşlerin büyük ölçüde tartışmaların içeriğini oluşturduğu söylenebilir.

Diğer taraftan; 1950'lerde başlayan köyden kente göç hareketi ve gecekondulaşma büyük şehirlerde yaşayan aydının karşısına yepyeni bir insan tipi ve problemler çıkarmış,o zamana kadar romantik bir gözle ve kurtarılıp aydınlatılması gereken kalabalıklar olarak görülen köylüler özellikle 1970'ten sonra şehir hayatı içinde yer almaya başlamıştır. Bu durum lengüistik açıdan standart Türkçenin değişmesinin önemli bir evresi olarak tanımlanabilir. Bu süreç 1980'den sonra hızlanarak devam etmiş,yüksek dereceli diplomalara sahip fakat kitap okumayan, yazı yazmayan nesiller ülkenin okumuş tabakasını oluşturur hale gelmiştir. Bu durum elbette Türkçenin kullanımını da etkilemiş; gazete, radyo ve televizyon yayınlarının kısır kelime kadrosu içinde sıkışıp kalması sonucunu doğurmuştur. Diyebiliriz ki 21. yüzyılda Türkiye Türkçesinin en önemli problemi *eğitim meselesi*'dir. Dil üzerindeki siyasî tartışmalar; radyo, televizyon ya da devletin çıkardığı ders kitapları gibi etkili araçlarda kullanılan Türkçenin sürekli değişmesine neden olmuş, dil planlamasıyla amaçlanan ilkelerden biri olan "standardizasyon" bir türlü sağlanamamıştır. Tüm tartışmalara rağmen dilde reform hareketinin Cumhuriyet'in hedeflediği sosyal ve kültürel değişime paralel olarak başarıyla sonuçlandığı, bu sayede Türkçenin söz varlığının Türkçeleşmesine büyük katkılar sağladığı söylenebilir. Ancak bunun lengüistik açıdan önemi tartışılabilir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Şükrü Halûk (2002). Cumhuriyet Döneminde Türkçe, **Türkler**, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 15–51.

AKARSU, Bedia (1998). **Dil-Kültür Bağlantısı**, İnkılâp Yayınevi, Ankara, 104 s.

ATAY, Falih Rıfkı, (1961). **Çankaya (Atatürk Devri Hatıraları)**, C II, Dünya Yayınları, İstanbul, s. 451–452.

BAĞGÖZ, İlhan (1999). **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 306 s.

BELGE, Murat (1989). Türk Dilinde Gelişmeler, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C: 10, İletişim Yayınları, s. 2558–2606.

BELGE, Murat (2006). 1980'ler Sonrası Türkçe, **Türkiye'de Dil Tartışmaları**, İst. Bilgi Ü Yayınları, s.11–39.

BOSNALI, Sonel (2008). Toplumdilbilim: Disiplinlerarası (Özerk) Bir Alan, **Dil Haber**, Sayı 2, s. 9–11, www.dilhaber.net

COĞAR, Asiye Mevhibe (2002). Cumhuriyet Dönemi Dil Hareketleri ve Dil Tartışmaları, **Türkler**, C: 18, Ankara, s.65–73.

DEMİR, Gökhan Yavuz (2007). Türkçenin Pirus Zaferi, **Trajik Başarı Türk Dil Reformu**, Paradigma Yayınları, İstanbul, s. XXXIII-XLV.

GALLAGHER, Charles F., Language Reform And Social Modernization in Turkey, **Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations** (1971). The University Press of Hawaii, s. 159–178.

HACIEMİNOĞLU, Emin (1978). Kültür Emperyalizmi, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı: 3, s. 40.

İMER, Kamile (1998). **Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 219 s.

İMER, Kamile (1990). **Dil ve Toplum**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 192 s.

KORKMAZ, Zeynep (1995). **Atatürk ve Türk Dili, Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C 1, TDK Yayınları, s. 727–738.

KORKMAZ, Zeynep (1992). **Atatürk ve Türk Dili Belgeler**, TDK Yayınları, Ankara, s. 406–407.

KORKMAZ, Zeynep (1995). Güneş Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C 1, TDK Yayınları, s. 779–783.

KORKMAZ, Zeynep (2002). Atatürk ve Dil Devrimi, **Türkler**, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 54–63.

KORKMAZ, Zeynep (2007). Sosyo-Lengüistik Değişim Açısından Türkiye Türkçesinin Modernleşmesi, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C III, TDK Yayınları, s. 603–607.

LEVEND, Agâh Sırrı (1960). Dünden Bugüne, **Türk Dili**, C IX, Sayı: 106, s. 493–495.

LEVEND, Agâh Sırrı (1954). Yine Tasfiyecilik ve Uydurmacılık Sözleri, **Türk Dili**, C III, Sayı: 32, s.443–444.

LEWİS, Bernard (1993). **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Basımevi, 541 s.

LEWİS, Geoffrey (2007). **Trajik Başarı Türk Dil Reformu**, Paradigma Yay., 247 s.

SADOĞLU, Hüseyin (2010). **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İst. Bilgi Ü Yay., 381 s.

TACHAU, Frank (1964). Language And Politics: Turkish Language Reform, **The Review of Politics**, Vol.26, No. 2, pp. 191–204, http://www.jstor.org/stable/1405748 (16.08.2010).

TEKİN, Talat (2004). Ataç'ın Dilciliği ve Tilcikleri, **Makaleler III**, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 67–74.

YÜCEL, Tahsin (1968). Dil Devrimi ve Kurallar, **Türk Dili**, Mayıs, Sayı: 200, s. 89–94.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1167-1179, TURKEY

MODERNİZMİN KAYIP ÇOCUKLARI

Türkan GÖZÜTOK•

ÖZET

Modernizm ve modernite kavramlarının temelinde Batı toplumunun Aydınlanma felsefesiyle ulaşmayı istediği toplumsal dönüşüm vardır. Batı toplumu, Aydınlanma (18.yüzyıl) ve ilerleme (19.yy) çağlarında bilimsel ve teknolojik gelişmelerle beraber yeni bir birey ve toplum düşüncesine kavuşmuştur. Bu düşünüş biçimi özellikle 20.yüzyıl insanında yoğunlukla kendini hissettirmiş ve modernizm sonrası insanın sorunları estetiğin de başlıca teması olmaya başlamıştır. J. D. Salinger de II. Dünya Savaşı'nın hemen arkasından yazdığı bu romanında modernizmin eleştirisini yapar. Her türlü bilimsel gelişmeye, paraya kavuşan fakat sadeliği ve masumiyeti bozulan modern insanın yaşadığı bunalımı liseli bir genç olan Holden Cauldfield'ın gözünden aktarır. Salinger'a göre modern insan mutsuzdur. Bu mutsuzluğunun nedeni ise, moral değerlerini eğitim, bilim ve bilgiyle gelen yozlaşmış değerlere bırakması ve madde karşısında insanî özünü yitirmesidir. Bu yüzden, Holden Cauldfield toplumla uzlaşamaz, yabancılaşır ve acı çeker.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, Modern Roman, Amerikan Romanı, J.D.Salinger.

LOST CHILDREN OF MODERNISM

ABSTRACT

Modernism and modernity is comprised of social transformation which is desired by western society through enlightenment philosophy. Western society has gained a new individual and society through scientific and technological developments in Enlightenment (18th century) and improvement (19th century) ages. This innovative thought has an intense effect on 20th century people and matters of postmodern people have started to become the main theme of aesthetic. J. D. Salinger, in this novel written after the World War II, criticizes modernism. He narrates depression of modern people who gained scientific development and money but lost innocence and austerity on Holden Cauldfield who is a young high school boy. According to Salinger modern people is unhappy. The reason of this unhappiness is replacement of moral values with corrupted values emerged by education, science and knowledge and loss of people's soul versus material. Therefore, Houlden Cauldfield can not get on with society, alienates and suffers.

Keywords: Modernism, Modern Novel, American Novel, J.D. Salinger.

Giriş

Modernizm, modernite, modern insan ve modern dünya kavramlarının temelinde, 18.yüzyılda Amerika ve neredeyse bütün Avrupa'da etkili olmuş Aydınlanma felsefesi vardır. Aydınlanma felsefesi, geleneksel görüşle, İngiliz Devrimi'yle başlatılıp Fransız Devrimi'yle bitirilen bir "felsefî hareket ve sürece gönderme" yapan bir kavramdır. Bu felsefi hareketin amacı ise, insanı, "kötü" ve "köleleştirici" olduğuna inanılan geleneksel düzenden kurtarıp "iyi" ve "özgürleştirici" olduğu kabul edilen "aklın düzenine" kavuşturmaktır. Bu yüzden, Aydınlanma bir "Akıl Çağı" olarak da adlandırılır (Çiğdem, 1993, 11). Aydınlanma, "Akıl Çağı"

• Karabük Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: tgozutok@karabuk.edu.tr

toplumuna gelinceye kadar Batı'nın geçirdiği toplumsal dönüşümü ifade eder. Bu dönüşümün temelinde, Aydınlanma öncesinde, Ortaçağ Avrupa'sını tümüyle kuşatan kilise ve dinin belirleyiciliğinin kırılması yatar. Hümanist yaklaşım, Ortaçağın sonlarına doğru, eski Yunan filozoflarından mülhem "insan her şeyin ölçüsüdür"le Batı düşüncesinde yer alırken skolâstik düşünce sarsılmaya başlamıştır. Rönesansın doğuşu ve gelişiminin yanı sıra bilim alanındaki gelişmelerle de dinin birey ve toplum üzerindeki baskısı azalmış, Antikite'ye dönüşle eski Yunan ve Roma klasikleri yeniden okunup Batı dillerine çevrilmiş, sanat ve tarihleri incelenmiş ve bu süreçte bilim ve felsefe alanlarında büyük gelişmeler sağlanmıştır. Batı'da oluşan yeni toplum dinamizmi artık "Rönesans ile yeniden keşfedilen bağımsız eleştirel düşünme ruhunun yarattığı özgürlük" ortamıdır ve bu ortama damgasını vuran da "Hıristiyan tanrıbiliminin prangalarından kurtulmuş olan bilimin gerçekleştirdiği büyük sıçrayış"tır. Kopernik, Kepler ve Galileo gibi üniversitelilerin "Batlamyusçu kuramı" bırakıp yerküreyi güneş sistemi içine oturtmasıyla büyük atılım yapan Batı dünyasında artık toplumu bütün olarak algılayan görüşün tersine bireyi öne çıkaran bir görüş hüküm sürmeye başlamıştır (Lipson, 2003, 86-87). Bu yeni insan/birey "aklın önderliğindeki bilimsel gelişmeleri, sanayileşmeyi, özel girişimciliği, burjuvalaşmayı içine alan bir serüvenin vazgeçilmez ögesi"dir ve "Copernicus evreninin liberal yapısından izler" taşımaktadır (Ecevit, 2002, 24).

Aydınlanma Çağı'nda bilime, teknoloji ve ilerleme fikrine "sonsuz güven" duyan ve yeni bir gerçeklik duygusuna inan insanın oluşturduğu edebiyat da bu "yeni gerçeklik anlayışı"nın etkisi altında gelişir. Bu "yeni gerçeklik anlayışı" ise, fizik ve astronomide elde edilen gelişmeler ve "yeni doğa bilim ilkeleriyle bütünleşmiş felsefeler"in ışığında 20.yüzyılın başlarına kadar artarak devam eden bir yoğunlukta oluşa gelmiştir. 19. yüzyıl (İlerleme Çağı), insanlık tarihi boyunca madde egemenliğinin zirveye ulaştığı bir zaman dilimidir ve bilimdeki olağanüstü gelişmeler altında olgunlaşan gerçeklik anlayışında pozitif bilimlerin onayladığı somut gerçekliğin evrendeki tek gerçeklik olduğu görüşü nesıkı sıkıya bağlıdır. Bir bakıma 19. yüzyılın realist romanı "Newton fiziğinin edebiyat estetiğindeki bir uzantısı" konumundadır ve bu dönemin romancısı için roman, kronolojik bir zaman akışı içinde dün/bugün/yarın sıralamasıyla okuyucu karşısına çıkar. Bu dönemin roman kurgusunda hiç bir karmaşa yoktur ve dışgerçeği yansıtma biçimi Aristo'dan beri akıp gelen yansıtmacı/mimetik estetiğe uygun olarak yapılmaktadır. Hümanist bakışla evrenin merkezine oturan insan/birey, realist/mimetik estetiğin temellendirdiği bu yeni edebiyatın da tek kahramanı olmuştur (Ecevit, 2002, 22, 23, 35).

20. yüzyıl başlarında hız kazanan yeni bilimsel gelişmelerle, 19.yüzyılın bilimle gelen gerçekliğine duyulan güven ve iyimser bakış yerini kuşkuya bırakır. Newton fiziğinin mutlak gerçek ilkeleriyle tanımlanan evren algısı değişmeye ve yerini, Planck, Einstein ve Heisenberg'in modern fiziğine bırakır. Atomun parçalanması ve maddenin çekirdek içi ilişkilere göre yeniden tanımlanması, mutlak bilgiyi tümüyle değiştirmiş ve "kesinlik/değişmezlik üzerine kurulu" bulguların yerini "belirsizlik/olasılık/görecelik" olgularının belirlediği yeni bir "doğa bilim eğilimi"almıştır (Ecevit, 2002, 26-27).

Bilim ve teknolojinin akıl almaz ilerleyişiyle ortaya çıkan bu yeni gerçeklik anlayışı 20.yüzyıl estetiğinde köklü değişiklikler yapar. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilim ve teknolojinin getirilerine duyulan iyimserlik iyice sarsılır ve modernist edebiyatın ilk öncülleri de bu ortamda görünmeye başlar. 19.yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında M. Proust, H. James ve J. Conrad gibi Batılı yazarlar, geleneksel/gerçekçi roman anlayışının dışında bir roman anlayışıyla eserler vermeye başladılar. Bu "modernist" romancılık, J. Joyce, F. Kafka, V. Woolf, R. Musil, W. Faulkner gibi romancıların elinde gelişimini sürdürür ve 1920'lerde bu roman anlayışı zirveye ulaşır. 19.yüzyılın bilimin öncülüğünde yapacağı toplumsal ilerlemeye inanmayan bu yazarlar, bakışlarını, dışdünyaya ve topluma değil, insanın iç dünyasına ve bilinç karmaşıklığına çevirdiler.

Çelerinden çoğu Tanrıya, dine olan inancını kaybetmiştir. Hayatı ve dünyayı anlamsız bulan ve bu yüzden sanatı, bu dünyanın anlamsızlığından kurtulmak için bir sığınak olarak gören modernistlerin eserlerinde "örüntüye, yapıya, mitosa yaslanan sanatın kendisi ahenkli, alternatif bir gerçeklik" olarak verilir (Moran, 1996, 197-198).

Sanatı kendi gerçekliği olarak algılamaya başlayan bu yüzyıl insanının 19.yüzyıl eserlerine yansıyan kahraman olma tahtı çoktan yıkılmıştır. Dev gibi büyüyen bir teknoloji ve ürkütücü boyutlara ulaşan bilgi anonimleşmesiyle insan, önemini büyük oranda yitirmiş ve insanın önüne "yabancı yeni bir dünyanın konturları" açılmıştır. Bu yeni dünyada artık, insanın, doğanın, kendi kendineliğin ve doğallığın yerini maddenin belirlediği bir "değerler sistemi" almıştır. Maddenin egemenliğine giren insanın edebiyattaki konumu ise artık yüz yüz elli sene öncesinin "yeryüzünün küçük tanrısı" konumuyla edebiyatın da merkezine oturan insanın konumu değildir. İnsan artık bu yoğun modernite içinde giderek doğaya, kendine ve dünyaya yabancılaşan bir varlıktır. Modernizm bir bakıma insanın gerçeğine yabancılaşması demektir ve yabancılaşma, 20.yüzyıl estetiğinin ana motiflerinden birisi olurken, 20.yüzyıl modernist yazarları da "birer yabancılaştırma sanatçısı" rolündedir (Ecevit, 2002, 35-36).

Modern roman özellikle 20.yüzyıl romanıdır. Ağırlığını Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hissettirmeye başlayan modern roman, iki büyük dünya savaşı arasındaki dönemde iyice yaygınlaşır ve bu etki 1960'lara kadar sürer. Modern romanın en önemli işlevi ise, savaş sonrası dünyanın içine düştüğü bunalımdan çıkmak için başlatılan mücadelede aldığı görevdir (Çetin, 2004, 86).

Rönesans'tan bugüne kadar Batılı aydının varmak istediği ideal anlamına gelen modernizmle (Kantarcıoğlu, 2004, 11) ulaşılmak istenen ideal insan, ideal toplum ve bütün bunların özünü oluşturan ideal ahlak'a ulaşılmış mıdır? Ya da J.J.Rousseau'nun Denemeleri'nde tartıştığı biçimiyle, "Sanat ve bilimdeki gelişmelerin ahlâka katkısı saflaştırıcı mı, yoksa bozucu mu olmuştur?" (Lipson, 2003, 87). Başlarda insanın gerçeğini anlamaya çalışan fakat bugün için asıl amacı dünyayı değiştirmek olan bilim ve teknolojik ilerlemenin (Russel, 1993, 111) hedefinde yine insan vardır. İnsanlığın geleceği konusunda görüş bildiren düşünürler bu konuda umutsuz değildir. Fakat modernizmin kirli yüzünü, karmaşa ve bunalımını da göstermek, modernist romandan bir üst kurmaca tekniği olan postmodern romana kadar estetiğin başlıca motifi olmaya devam etmektedir.

1. J.D.Salinger ve *Çavdar Tarlasında Çocuklar* (The Catcher in the Rye) Romanı

Jerome David Salinger, 1950'lili yıllar Amerikan Edebiyatı'nın dünyaca tanınmış yazarlarından birisidir. 1919 yılında New York'ta dünyaya gelen yazar, Holden Cauldfield'ın çocukluğuna benzer bir çocukluk ve sorunlu bir öğretim hayatı geçirmiştir. II.Dünya Savaşı'na katılmış, savaşın olumsuz yüzünü görmüş, psikolojik buhran geçirmiş ve Hamigway'la tanışmıştır.

Salinger, Amerikan edebiyat tarihinde John O'Hara (1905-1970), Vladimir Nabokov (1889-1977), Jack Kerouac (1922-1969) gibi 1950'li yıllar romancılığında "zengin ama uzaklaştırılmış" yazar kuşağı arasında değerlendirilmektedir. Bundan başka edebiyat çevrelerinde "edebiyatın Greta Garbo'su" olarak da bilinen Salinger, "ünlü olmayı istememekle ünlü olmuş" bir yazardır (Sauter, 2010, 1). Amerikan Edebiyatı'nın en çok okunan ve eserleri üzerinde en çok tartışılan yazarlarından birisidir. Eleştirmenlerin deyimiyle Salinger, *Çavdar Tarlasında Çocuklar* romanının başkarakteri Holden Cauldfield'da kendi sesini bulmuş ve bu sesi genç kuşaklara aktarmıştır (….) Bu ses, savaş sonrası huzursuz kuşağın sesidir. Fanny ve Zooey Glass gibi, Holden Cauldfield gibi Salinger de zeki, duygulu bir Yahudi-İrlanda çocuğudur. Manhattan'ın Yukarı Doğu yakasında ayrıcalıklı fakat dış dünyadan nispeten soyutlanmış olarak büyümüştür. Holden Cauldfield gibi yatılı okul uyumsuzu bir tiptir. Statükoyu küçümsemiş ve reddetmiştir ve Seymour

Glass örneğinde olduğu gibi cehennemvâri bir askerlik dönemi yaşamıştır. Salinger 1965 yılından itibaren yazdıklarını yayımlatmayı durdurmuştur. 1980'de nadir olarak verdiği röportajında bunun nedenini "Yazdıklarınızı yayımlamamanın getirdiği muazzam bir huzur vardır" (Sauter, 2010, 1, 1) diye açıklar. Ölümüne kadar inzivaya çekilen Salinger, 27 Ocak 2010'da 91 yaşında ABD-New Hampshire'deki evinde hayata veda eder.

Çavdar Tarlasında Çocuklar (*The Catcher in the Rye)* romanı, Salinger'ın Türkiye'de de en çok tanınan eseridir. Salinger'ın başyapıtı olan *Çavdar Tarlasında Çocuklar*'ı *The Catcher in the Rye* özgün adıyla 1951 yılında Amerika'da yayımlanmış ve roman 16 yıl sonra Türk okuyucusuyla buluşmuştur. Bu eseri ilk kez *Gönülçelen* (1967) adıyla dilimize çeviren Adnan Benk olmuştur. Cem Yayınları arasından çıkan *Gönülçelen*'in ardından, Salinger'in öteki eserleri de Türkçe'ye çevrilmeye başlanmış ve 1990'lı yıllardan itibaren de Salinger'in eserleri Coşkun Yerli'nin yaptığı başarılı çevirilerle Yapı Kredi Yayınları arasından çıkmıştır J.D.Salinger'in Türkçe'ye çevrilen ve Yapı Kredi Yayınları arasından çıkmış olan öteki eserleri ise *Franny ve Zooey* (1993, 1995), *Dokuz Öykü* (1993, 1999), *Yükseltin Tavan Girişini Ustalar ve Seymour-Bir Giriş* (1999) adlarını taşımaktadır. (Türkçe'de Salinger hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tayanç, 2010, 54-58).

2. Yabancılaşan Çocukların Gösterdikleri Ya da Modernizmin Öteki Yüzü

Çavdar Tarlasında Çocuklar romanı, kahraman/anlatıcının başından geçen olayları birinci tekil kişi ağzından anlatmasıyla ve yirmi altı bölümde yazılmıştır. Romanda olaylar, on altı yaşındaki liseli Holden Caulfield'in *Pencey Hazırlık* adlı okuldan atılacağını öğrenmesiyle okuldan ayrılıp New York metropolünde geçirdiği Noel öncesi iki günde yaşadıklarının öyküsüdür. Romanda, New York'lu bir lise öğrencisinin gözünden modern zamanların eğitim kurumları, eğitimcileri, çocukları, büyük metropolleri, tüm şehir halkı ve tüm toplumuyla Batı dünyasının modernizm çıkmazı gözler önüne serilir.

Salinger, modernizme ve getirilerine olan bütün tepkisini Holden Caulfield karakterinin uyumsuzluğu, topluma yabancılaşması, huzursuzluğu, yalnızlığı ve sıra dışılığıyla ortaya koyar. Holden Cauldfield, Oğuz Atay'ın romanına ad olarak kullandığı gibi bir "tutunamayandır" . Holden Cauldfiel'ın dışındaki bütün karakterler ise gerçekte çok sahte ve samimiyetsiz oldukları halde toplumla uyumlu, toplumun moral değerlerini içselleştirmiş ve sosyal hayatta tutunan insan tipleridir. Holden Caulfiel, bu toplumla uyumlu fakat soysuzlaşmış insan tipleriyle karşılaştıkça ve onların moral değerlerinin alçaltıcılığını gördükçe toplumdan iyice uzaklaşıp kendi kabuğuna çekilmek ister. Böylelikle toplumla kendi arasındaki uçurum daha da büyür, keskinleşir. Modern dünyanın bütün bu sahte görüntülerinden kurtulup doğaya sığınmak ve toplumdan kaçmak ister. Sonuçta Holden Caulfield psikiyatrik bir vaka olarak bir kliniğe yatırılmak zorunda kalır. Romanda olaylar da zaten, Holden Caulfield'ın deyimiyle "iyice yamulup" psikiyatri kliniğine getirilmeden bir sene önce başından geçenleri anlatmasıyla gelişir. Psikiyatride, toplumla ilişkilerinde sorunlar yaşayan ve insanlarla sağlıklı ilişkiler kuramayan insanların durumu şöyle tanımlanır:

"Bazı insanlar zaman zaman toplum inançlarına ve değerlerine ters düşen davranışlarda bulunurlar. Bu davranışların önemli bir bölümü, bireylerin içsel çatışmalarından ya da biyolojik zeminli ruhsal bozukluklarından kaynaklanan ikincil klinik belirtiler olabildiği gibi, politik ya da ekonomik nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan ve klinik psikiyatrinin kapsamı dışında kalan olgulardır. Bir bölümü ise günümüzde „anti sosyal kişilik bozukluğu" başlığı altında incelenen ve on dokuzuncu yüzyılın başlarından bu yana psikiyatrinin ilgi konusu olmuş olan bireyleri içerir.'' (Geçtan, 1994, 275).

Holden Caulfield, çok hassas, çok kırılgan ve çok alıngan bir çocuktur. Çevresinde olup bitenlere çok duyarlıdır. Uyumsuzluğu biraz da ayrıntıları büyüteç altına almasında yatar. Yakın ya da uzak iletiğim kurduğu insanlara dair, pek çok insanın dikkat etmediği ama aslında o insanların iç dünyalarını ele verecek önemli ipuçlar demek olan en küçük ayrıntıları bile belleğinde saklar. Fakat buna rağmen, küçük ayrıntılara dikkat ederek hem çabuk incinir hem de çabuk incitir. Bazen karşı taraftan beklediği hassasiyeti karşı tarafa göstermeyi çok görür. Kabalaşıp küfürler savururken karşıtaraftan da onu anlamasını bekler. Ağzı bozuktur ve bunu biraz da ironi amaçlı yaparken, aslında Holden Cauldfield'ın bize göstermek istediği şey, yine modern eğitim-öğretim kurumlarının kendisi gibi bir karakter ortaya çıkarmış olmasıdır.

Gerçekten de Holden Cauldfield pek çok anne-babanın olmasını istemeyeceği bir ergen tipidir. Pencey Hazırlık'tan atılıp kendini New York metropolüne attığı o iki gün içinde yaşadıkları ve roman boyunca göstermeye çalıştıklarıyla pek çok insanı ürküten ama insanın içini de sızlatan bir çocuk/insan olmuştur. Çok sigara içer. Fırsatını buldukça alkol alır. Yetişkinlerin sahte dünyasından nefret ettiği halde bir yetişkin gibi davranmaya çalışır. Kızlarla ilişkilerinde ve özellikle cinsellik konusunda yetişkin bir insan gibi davranmaya çalışsa da bu konularda hiç deneyimi olmadığını Sunny'le yaşadığı durumla ortaya koyar. On altı yaşında ve bir seksen boyunda olmasına rağmen on üç yaşındaymış gibi davrandığını ve davranışlarının tutarsız olduğunu kendisi de kabul eder. Saplantıları (obsesif kompülsüf) vardır. Bu takıntılı halini *"...bir şeylere üzülüyorsam, tuvalete gitmem gerekse bile gitmem. Üzülmekten gidemem. Üzülmeyi bırakıp gidemem."* (ÇTÇ, s.44) diye özetler.

Modernizm çıkmazı içinde yitip giden bireyin çığlığı olan *Çavdar Tarlasında Çocuklar'*da modernizmin bütün getirileri demek olan eğitim kurumları, eğitim zihniyeti, sinema, para ve genel olarak maddecilik ötelenirken, yazar, doğal olarak hayatın anlamını da sorgular. Holden Cauldfield şiddetli yalnızlık duygusuyla aradığı kız arkadaşı Sally'i fikirleriyle iyice hırpalar, onu ağlatır. Bu hırpalama, modern dünyaya, modern zamana ve modern insana bir kin, bir öfkeyi içerir. Zira modern okullarda okuyup apoletler alan, itibarlı meslekler edinen, çok para kazanıp lüks arabalara binen bu insanların sahteciliği ve yapay bir hayatı tüketiyor olmaları onu çok kızdırır. Onun asıl derdi, bütün bunları sağlayan eğitim kurumlarından yararlanan çocukların aksine, bu eğitim kurumlarının verdiklerini alamıyor ya da almak istemiyor olmasıdır:

"Sahtekâr heriflerden geçilmiyor ortalık. Tek yapacağın, derslerine çalışmak, böylece, bir gün kendine lanet bir Cadillac alacak parayı kazanmasını öğreneceksin, okulun futbol takımı kaybederse üzüleceğine herkesi inandıracaksın, sabahtan akşama kadar kızlardan, içkiden ve seksten başka bir şey konuşmayacaksın. O küçük kliklerde herkes birbirini nasıl da tutuyor. Basketbol takımındakiler birbirlerini tutuyor, Katolikler birbirini tutuyor, lanet entelektüeller birbirlerini tutuyor. Ayın Kitabı Kulübüne üye olan herifler bile birbirlerini tutuyor. Şöyle biraz akıllıca bir şey yapmaya kalk..." (ÇTÇ, s.127).

Holden Caulfield, bir karmaşanın, bir keşmekeşin çocuğudur. Bu kaos, aileden çocuklara, okullara, öğretmenlere ve bütün topluma yayılmıştır. Onun insan ilişkileri çok sahte, sıradan, derinliği olmayan ilişkilerdir. Kadın-erkek ilişkilerinde seks, para ve dış görünüş gün aldatıcılığı vardır. Erkekler kadınları, birer insan olmaktan öte, erkeklerin kurduğu dünyanın birer metaları olarak görür. Holden'in New York sokaklarında dolaştığı sırada uğradığı piyanist Ernie'nin yerinde gözlemlediği insanların ilişkileri, bu türden ilişkilerdir. Holden'in "Joe Yale kılıklı" dediği genç, bir yandan sevgilisiyle masa altında oynaşırken bir yandan da aspirin alıp canına kıymak isteyen oda arkadaşından söz ederken, çocuk yaşta fuhuş batağına çekilen Sunny bir robot edasıyla içine yoğunlaşır ve yapmadığı hizmetinin karşılığı için fazladan beş doları Holden'in cüzdanından kendi eliyle çekip alır. Öte taraftan ortağı Maurice'in beş dolar için midesine yumruk indirdiği Holden'in Maurice duyduğu öfke ve şiddet, adeta Hollowood filmlerindeki öç alıcıları hatırlatır cinstendir.

Holden, bu kaosun içine saplanmış toplumun yalnızlığa boğulmuş bir bireyi olarak topluma tepkisini "intihar"la ortaya koymak ister. Fakat bu modernizm bunalımı yaşayan toplumda böyle bir intiharın bile yerini bulmayacağının da farkındadır:

"Ne istedim ama, canıma kıymak geçti aklımdan. Pencereden atlayıvereyim dedim. Yere indikten sonra hemen üstümü örteceklerinden emin olsaydım, atlardım da. Bir sürü meraklı turşucu salağın beni kanlar içinde seyretmelerini istemiyordum." (ÇTÇ, s.103).

Holden Caulfield'ın bir ergen genç olarak yaşadığı yabancılaşma, yalnızlaşma ve toplumla yaşadığı çatışmanın asıl kaynağında eğitim kurumları ve eğitimciler vardır. Romanda aile bireylerinden eğitimcilere, okul arkadaşlarından metropol insanına ve din adamlarına kadar değişik sosyal çevrelerden insanların olaylar karşısındaki duruşları ve Holden'in onlarla ilişkileri sergilense de Holden'i yabancılaşmaya doğru iten asıl karakterler, durumlar ya da mekânlar, eğitim kurumları ve eğitimcilerdir. Holden'in beşinci sınıfın dördünden kalarak en son atıldığı okul olan Pencey'e dair anlattıkları, uyumsuz bir gencin söylediği saçma (absürt) şeyler olarak kabul edilse bile, Holden'in olaylara, durumlara ve topluma farklı baktığını da gösterir. Holden'e göre "akademik düzeyi"nin yüksekliğiyle övünen, milyonlarca genci çatısı altına çekebilmek için reklâmlar yapan, eski mezunlarını bulup bağışlar yaptırtan ünlü okulların aslında her biri birer hırsız yuvasıdır. Pencey'e çok zengin kesimden gelen çocukların okulda sürekli hırsızlık yapması dikkat çekicidir. Holden, Pencey'in bu durumunu *"Bir okul ne kadar pahalıysa, orada o kadar çok hırsız olur"* (ÇTÇ, s.10) biçiminde genelleştirir. Pencey'in eski mezunu, cenaze levazımatçılığı ve definciliğiyle zengin olmuş Ossenburger gibi tipler hep bu sözde eğitim kurumlarından yetişmiş insanlardır. Ossenburger'in ölü definciliğinden kazandığı yığınla parayla Pencey'e bir yatakhane bağışlaması ve adına kilisede yapılan törende çocuklara ahlâk dersi vermeye kalkması hatta çok samimi bir dindar gibi görünmeye kalkması Holden'e eğitim kurumlarının samimiyetsiz insan tipleri üreten birer merkez gibi görünür. Holden'den e göre eğitim kurumları, insanların iyi insan, doğru insan, duyarlı ve hassas insan olmak yerine, erdemsizliği, aç gözlülüğü, arsızlığı, hilekârlığı, yalancılığı ve köşeye kapmacılığı öğreten kurumlardır. Bunun içinde Tanrı'yı kandırmak da vardır. Holden Caulfield, sürekli okuldan atılıyor olmasını da eğitim kurumlarının ağzına kadar bu samimiyetsiz insan tipleriyle dolu olmasına bağlar:

"Elkton Hills'ten ayrılmamın en büyük nedenlerinden biri, ortalıkta bir sürü sahtekârın olmasıydı. Hepsi de kapıdan kovsanız bacadan giren yüzsüz heriflerdi. Sözgelimi, şu müdürleri Bay Haas vardı. Hayatımda gördüğüm en sahtekâr herifti. Bu bizim Thurmer'dan belki on kat daha rezildi. Pazar günleri, örneğin, herkesin ailesi okula ziyarete geldiğinde el sıkmaya çıkardı. Acayip sevimli havalara filan girerdi. Ama sakın, bir çocuğun biraz gülünç görünümlü anne babası gelmiş olmasın." (ÇTÇ, s.18).

Yazar, romanda, özellikle modern eğitim kurumlarının sığlığını, darlığını ve insanı anlamaktan uzak yapısını göstermeye çalışır. Salinger, bir bakıma, bu eserinde, Batı'da insanı mutlu etmeye yarayacak öğretileri insana kazandırmak iddiasıyla yola çıkan eğitim kurumlarının bunları sağlamak bir yana, insan gerçeğini bozmaya yarayan zihinsel faaliyetleri açığa çıkarmaktan öteye geçmeyen kurumlar olduğunu göstermeye çalışır. Özellikle üniversiteler tenkit edilir. Holden Caulfield, *Pencey Hazırlık*'ın reklâmlarından yola çıkarak yaptığı eleştiride, insana en ahlakî ve insanî değerleri açığa çıkarmakla görevli kurumların daha başından, samimiyetsizce yola çıktıklarını belirterek eğitim kurumlarının yalancılıklarını vurgular:

"1888'den beri nice çocuğu fevkalade aydın adamlar haline getirdik." Peh, külahıma anlatın siz onu. Öteki okullarda milleti ne haline getiriyorlarsa, Pencey'de de bundan fazla bir halt edildiği yok. Ben Pencey'de öyle fevkalade aydın birilerine filan da hiç rastlamadım. Belki bir iki

kişi. Eh, ancak o kadar. Ama herhalde onlar da Pencey'ye geldiklerinde zaten öyleydiler." (ÇTÇ, s.8).

Holden'e göre modern dünyanın eğitim ve öğretim kurumları, insana beden ve ruh temizliği vermekte yetersiz kalır. Romanda bu anlamda görünen insan tipleri de dikkat çekicidir. Pencey Hazırlık'ta Holden'in yakın çevresinde bulunan okul ve oda arkadaşlarının alışkanlıkları, davranışları da Holden'e tiksinti verici cinstendir. Sıkıcılığı ve insanın başına musallat oluşuyla karakterize olan Acley'in duyarsız ve vurdumduymaz yapısı da Holden'i çileden çıkarmaya yeter. Başkasının tırnak makasıyla "şeytantırnağı"nı kesmeye kalkan, başkasının odasına izinsiz giren, onun bunun eşyasını karıştıran, durmadan sorular sorup kafa ütüleyen, sivilceli yüzünü başkasının yastığına sürten, pis tırnaklı, berbat dişli, ağzı kokan, yakışıklı görünmekten, kızları ağına düşürmekten ve cinsellikten başka bir şey düşünmeyen Acley gibi, Stradlater gibi ergen tiplerinin göründüğü bu okullar, temelde insana duyarsızlaşmış bir toplumun adeta tohumla topraklaştığı yerlerdir.

Holden Cauldfield, modernizmin çirkin yüzünü yarı ironi yarı obsesif algılamalarla göstermeye çalışır. Belki bir çocuk/öğrenci olduğu için modernizmin sancılarını eğitim kurumları, öğretmenler üzerinden vermesi de doğaldır. Ama modern toplumun geleceğinin de özünü oluşturan çocukların bu eğitim kurumlarında nasıl bir tehlike altında olduğunu da vurgulama çalışır. Bir otostopla New York'tan ayrılıp bir dağ kulübesindeki hayatına başlamadan önce son kez kız kardeşi Phoebe'yle buluşabilmek için Phoebe'nin okuluna gider. Okulun duvarları küfürlerle doludur. Phoebe gibi saf ve kirlenmemiş çocukların duvarlardaki "Seni…" diye yazan bu küfürleri görüp "kafa takmaları" ve üzülmeleri muhtemeldir. Okulun tuvaletinde, öteki merdiven kenarlarında hep silinemeyecek kadar derin kazılmış küfürler doludur. Holden bu durumun umutsuzluğunu *"Sileceğim diye bir milyon yıl uğraşsanız, bu dünyadaki tüm "Seni…" yazılarının* yarısıyla bile *başa çıkamazsınız. Olanak yok buna"* (ÇTÇ, s.191) sözleriyle belirtir.

Romanda bunlardan başka, okul yönetiminin velinin gözünü boyamaktan öteye gitmeyen tutum ve davranışları, yoksul ya da güçsüz olan velileri insan yerine koymayan müdürlerin sahteciliği, velilerin çocuklarını ziyarete gelmeden önceki akşam çocuklara sözde "biftek" yedim dedirtmek için "kupkuru et parçaları"nı çocuklara biftek diye yedirtmeleri gibi Holden'in gözlemiyle aktarılan noktalar, eğitim-öğretim kurumlarının insana duyarsız yapısını gözler önüne seren önemli noktalardır.

Romandaki öğretmen tipleri ve Holden'in onlarla ilişkileri ise romanda gösterilmeye çalışılan en önemli noktalardan birisidir. Öğretmen tipleri de eğitim ve öğretimin ortaya çıkardığı sözde aydın tipleridir. Tarih öğretmeni yaşlı Bay Spencer, Sözel İfade dersi öğretmeni Bay Vinson ve İngilizce öğretmeni Bay Antolini romanda sunulan öğretmen tipleridir. Holden'in deyimiyle tarih denilince "deli" olan Bay Spencer, yaşlı ve iyi bir insandır. Fakat okul müdürünün karşısında kişiliğini koruyamaması ve samimiyetsiz bir duruma düşmesi Holden'in gözünden kaçmaz:

"Öğretmenlerin içinde bir iki tane iyi *insan vardı, ama onlar bile sahtekârdı. (...) İhtiyar bir herif vardı, Bay Spencer, karısı hep kakao filan ikram ederdi, iyi insanlardı. Ama sınıfa bizim müdür Thurmer girip de arka sıraya oturunca bir görmeliydin. (...) Orada bir süre oturduktan sonra, başlardı bir sürü hödükçe şakalar yaparak bizim Spencer'in sözünü kesmeye. Bizim Spencer da, gülümseyeceğim, kıkırdayacağım diye resmen öldürürdü kendisini; Thurmer'a karşı, herif sanki lanet* bir kralmış*gibi alttan alırdı"* (ÇTÇ, s.160).

Sözel İfade dersinin öğretmeni ise, romanda *"Çok zeki filan biriydi ama siz anlıyordunuz, adamda beyin yoktu"* (ÇTÇ, s.176) sözleriyle tanıtılır. Dersinde iki de bir "toparla" diyerek öğrencilerin düşüncelerinin dağılmasına neden olan ve öğrencinin anlattıklarında özden ve insanî olandan öte biçime önem veren olumsuz bir öğretmen tipidir. İngilizce öğretmeni Bay Antolini ise

romanda Holden Caulfield'ın yalnızlaşan ve kaosa sürüklenen ruh dünyasına son vurucu darbeyi indiren bir öğretmendir. Yaşının genç olması, çağdaş anlaması ve öğrencileriyle iyi iletişim kurmasıyla dikkat çeken Bay Antolini, Holden Caulfield'ın gözünde, Pencey Hazırlık'ın penceresinden atlayıp intihar eden James Castle'ın üstüne paltosunu örten ve cansız vücudunu yerden kaldıran tek kişidir. Holden Caulfield bu yüzden en çaresiz duruma düştüğü, sevgiye en çok muhtaç olduğu bir zamanda Bay Antolini'yi arar. Holden Caulfield'ı misafir olarak evine kabul eden, Holden'in başarısızlığı, öğretim hayatı ve geleceğine dair önemli konuşmalar yapan Bay Antolini, ağırı alkol almaktadır. Çoğu zaman konuşurken zihnini toparlayamaz. Fakat akademik bilginin gerekliliğine, insanın mutlak bilgi arayışının ürkütücülüğüne ve insanoğlunun gerçek bilgiyi sezgi (duyum) gücüyle keşfedeceğine dair öğretici konuşmalar yapan Bay Antolini'nin Holden'e karşıhomoseksüel eğilimler içinde olması, Holden Caulfield'ın bütün değerler dünyasını alt üst eder. Holden Caulfield'ın bundan sonraki ruh hali ise tam anlamıyla yokluk ve hiçliktir. Modernizm karmaşasında boğulmakta ve boşlukta sallanmaktır. Holden Caulfield, başında hissettiği elin dehşetini unutmak için kendini yeniden New York sokaklarına atar:

"Her neyse, öyle, boyunbağsız falan, Beşinci Cadde'de yürüdüm de yürüdüm. Sonra birden bire çok korkunç bir şey olmaya başladı. Her sokağın sonuna gelişimde, lanet adımımı kaldırımdan aşağıya attığım an, karşıya varamayacağım diye bir duyguya kapılıyordum. Sokağın dibine batacak, batacak, bacaktım ve hiç kimse görmeyecekti beni bir daha. (...) Her sokağın sonunda, sanki kardeşim Allie yanımdaymış gibi onunla konuşmaya başladım. Ona, "Allie, bırakma beni, yok olmayayım. Allie, bırakma beni, yok olmayayım. Allie, bırakma beni, yok olmayayım. N'olur, Allie, diyordum." (ÇTÇ, s.187).

Modern dünyanın inanç tipolojisi içinde yer alan sembollerden biri de Holden Caulfield'ın garda tanıştığı rahibelerdir. Rahibeler de ona doğal dinin temsilcileri olarak gelir. Cauldfield'ı etkileyen şey ise, onların din adamı olmalarından ziyade, sade ve samimi davranışlarıdır. Pek kimsenin gitmek istemeyeceği kentin uzak yerlerine öğretmenlik için gitmeleri, gösterişsiz, şatafatsız hayatları ve "on kâğıt"ı bağış olarak veren Holden'e açgözlülükten uzak tutumları samimiyetin ifadesi olarak görünür. Böyle şatafatlı bir yerde yemek yiyemeyen rahibelerin durumuna üzülürken, onu asıl üzen şey ise, güle güle demek için ayağa kalktığında onların yüzüne istemeden de olsa sigara dumanı üflemiş olmasıdır. Her ne kadar rahibelerden "çılgınlar gibi" özür dilemiş olsa da kendinden utanmadan edemez.

Kalabalık metropollerde, adeta arabaların insanı ezdiği, üstüne üstüne geldiği büyük şehirlerde insanın yaşadığı karmaşa daha yoğundur. Metropoller modernizmin bunalımına yakalanan insanın içine düştüğü kaosun bütünleyici görüntüleridir. Salinger, Holden'in New York sokaklarında yaşadığı yabancılaşma ve yalnızlığı, büyük şehirlerin sokaklarında "çavdar tarlasında çocuklar…" şarkısını söyleyerek kaldırımdan aşağıda yürüyen küçük kızın anne-babasının dahi gözünden kaçan varlığıyla özleştirir. Küçük kız, romanda çıkmaza girmiş modern insanın bütün ahlakî değerlerini, umutlarını ve kaostan kurtulma çabalarını ifade eder. Doğaya, doğala, insana, sadeliğe, saadete dönüşü ifade eder. Zaten hayatın anlamı da budur:

"Güzel bir sesi vardı. Üstelik şarkıyı felaket iyi söylüyordu, anlıyordunuz. Arabalar yanından vızır vızır geçiyor, frenler cayır cayır ötüyor ve o kaldırımın dibinden yürüyor, "Yakalarsa birini biri, çavdarlar arasında" şarkısını söylüyordu. Öyle hoşuma gitti ki. Artık pek fazla moral bozukluğu hissetmiyordum." (ÇTÇ, s.113).

3. Modernizmin Sahte Dünyası: *Sinemalar*

Salinger, Holden Cauldfield'le insanın gerçeğini felsefî ve sosyolojik olarak yorumlamaya çalıştığı romanında, modernizmin büyülü dünyası ya da sahte dünyası anlamına gelen sinema

sektörünü de, insan gerçeğini bozan bir aldatmaca olarak yorumlar. Sinemanın samimiyetsiz yüzü, Holden'in ağabeyi D.B'yle özdeşleştiği bir yerde. D.B, kendi halinde bir yazarken sinema sektörüne atılınca birden bire zenginleşip altına bir Jaguar çekmiş,Hollywood'a taşınmış ve yeni bir sevgili bulmuştur. Holden, ağabeyi D.B'nin sözde bu ilerleyişini, gerçekte insanın gerçekliğini zihinsel olarak kaybediş olarak görür ve ağabeyi için *"...piyasaya düştü anlayacağınız"* (ÇTÇ, s.8) yorumunu yapar. Daha romanın başında *"Hayatta nefret ettiğim bir şey varsa, o da filmlerdir. Sakın bana filmlerden söz etmeyin."* (ÇTÇ, s.8) uyarısında bulunan Holden, bu uyarının aksine, romanda doğallığın ve samimiyetin sembolü olan küçük kız kardeşi Phoebe'yle gelecek kuşakların bu zihinsel aldatılışa nasıl iç içe olacaklarını göstermeye çalışır. Phoebe, samimiyetini yitirmemiş bir çocuk olarak aynı zamanda modernizmin zihinsel kuşatıcılığının bütünüyle etkisindedir. Yakın gelecekte pek çok çocuk gibi o da modernizm düşüncesinin tümüyle yabancılaştırdığı, kaos içinde sancılar çeken bir birey olacaktır. Holden'in, kardeşi Phoebe'yle bir filmi dokuz defa seyretmesi, Phoebe'nin gittiği her filmdeki sahne ve konuşmaları ezbere bilmesi, yine Holden'in New York metropolünde dolaştığı gece, yaşadığı yalnızlık ve acıyla sinemaya sığınmak zorunda kalışı, Maurice'ten dayak yediği anda, hiç sevmediği filmlerin aksiyon sahnelerini gözünde canlandırarak gerçek hayatta alamadığı intikamı film sahnesiyle aldığını sanması gibi romanda sinemalarla ilgili pek çok alegorik okumalar vardır. Romanda sinemalar, modernist düşüncenin bir parçası olarak eleştirilir. Holden Cauldfield'ın sinemayı, masumiyeti ve saflığı bozan bir yapı olarak görmesiyle Salinger'ın kendi özel yaşamında sinemaya olumsuz bakışı örtüşmektedir. Holden Cauldfield, onbirinci bölümde, Jane'le nasıl tanıştığını anlatırken nasıl iyi bir golfçu olduğundan söz eder ve *"Ne kadar sayı yaptığımı söylesem bana inanmazsınız herhalde. Bir kez, az kalsın kısa bir filmde çıkacaktım, ama son anda vazgeçtim. Filmlerden benim gibi nefret eden birinin, kendisini filmde çıkarmalarına izin vermesi sahtekârlık olur diye düşünmüştüm"* (ÇTÇ, s.79) yorumunu yapar. Nitekim New Hampshire'deki evinde inzivaya çekilen Salinger, ölümüne kadar kimseye röportaj vermemiş,basında çok az görüntülenebilmiş ve *Çavdar Tarlasında Çocuklar* (*The Catcher in the Rye*) romanının sinemaya aktarılmasına karşı çıkmıştır. Filmlerin masumiyete, doğala ve sadeliğe bir darbe olduğunu düşünen Holden Cauldfield, ağabeyi D.B.'nin Newyork metropolünden uzakta kuracağı yeni hayatında bir şartla kendisini görmeye gelebileceğini söyler. O da film senaryoları yazmak gibi "sahtekâr"ca davranışlardan vazgeçmesi koşuluyladır:

"D.B."nin de beni ziyaret etmesine izin verecektim, yazmak için güzel ve sakin bir yerde kalmak istediğinde, ama film senaryosu yazamazdı benim kulübemde, yalnızca öyküler ve kitaplar yazabilirdi. Kural koyacaktım, beni ziyarete gelenlerin sahtekârca şeyler yapması yasak olacaktı. Sahtekârlık yaparlarsa, yanımda kalamazlardı." (ÇTÇ, s.193).

Salinger'a göre sinema, insanı geçekten koparan, insan ruhunu alt üst ederek insanı perdedeki dünyanın sahteliği içine hapseden, insanı teröre, şiddete, intikam almaya ve kaosa teşvik eden bir sektördür:

"Ne yapıyordum, birkaç kat iniyordum-karnımı tutarak ve ortalığa kanlar saçarak-ve gidip asansörün düğmesine basıyordum. Bizim Maurice kapıları açar açmaz, elimde otomatiğimle beni görüyor ve onu rahat bırakmam için haykırmaya başlıyordu, o cırlak, ödlek sesiyle. Ama onu zımbalıyordum orada. O şişko kıllı göbeğini altı kurşunla dolduruyordum. Ardından, otomatiğimi asansör boşluğuna fırlatıyordum; parmak izlerimi sildikten sonra, tabii. (...) "Lanet filmler. Sizi ne hale getiriyorlar. Şaka etmiyorum." (ÇTÇ, s.103).

4. Sahte Olandan Doğala, Doğu'ya Ya da Doğa'ya Kaçış

Holden Cauldfield, Batı'da modernitenin sancılarını çeken bir çocuk/bireyin moderniteden kaçışını ifade eder. Bu kaçışta belli olan üç ana izlek vardır: Bunlardan ilki, sahte ve yapay olandan gerçeğe, öze kaçış; ikincisi, modernizmin yıktığı ve yerine koyamadığı her tür değeri temsil eden

Doğu'ya kaçış; üçüncüsü ise ilk romantiklerden yeni dönem romantizmine kadar saflığı temsil eden doğaya, tabiata kaçış ya da sığınıştır.

Salinger'in Holden Cauldfield'ın yabancılaşması sorunu olarak verdiği modernizmle gelen her türlü moral değerleri, insanî özünü yitirmiş ve masumiyeti bozulmuş değerlerdir. Bu değerler genel olarak modernizmin insana her koşulda enjekte ettiği zihin durumudur. Aile kurumu, meslekler, eğitim kurumları, öğretmenler, tüm toplum bireyleri, şehir hayatı, sinemalar, para ve ekonomik gücün büyüsü, kadın-erkek ilişkilerinde seks ve paranın belirleyiciliği, tanrı algısı ve inanç değerlerinde bozulma gibi çok yönlü değerler dünyası simgelenir. Bu sembollerin tanımladığı değerlerin özü, insanî olandan uzaklaşmış ve sahteleşmiştir. Bu yeni moral değerleri, insanı her şekilde mutsuz edecek değerlerdir. Bir bakıma insan bu sahte değerlerle kuşatılmıştır ve Holden'in deyimiyle *"Asla güzel ve huzurlu bir yer bulamıyordunuz, çünkü böyle bir yer yoktu(r)"* (ÇTÇ, s.192).

Romanda Holden'in aradığı masumiyeti temsil eden üç simgesel karakter vardır. Bunlar, Holden'in lösemiden ölmüş kardeşi Allie, romanda fiziken hiç karşılaşmadığımız fakat aşkı temsil eden Jane ve küçük kız kardeşi Phoebe'dir. Holden Cauldfield'ın bu üç karaktere beslediği derin duygu ve onlarla bağı, Holden'e yaşama gücü veren en önemli değerdir. Bu yüzden Allie'nin üstüne şiirler yazdığı bezbol eldivenlerini bavulunda saklar, Stradleter'in kompozisyonuna bu şiirleri ekler ve yalnızlıktan boğulduğu anlarda hep Allie'yi düşünür.

Kaçışla işaret edilen bir başka önemli imge de Doğu'dur. Salinger, kimilerinin söylediği gibi gerçekte onun roman karakterine bürünmüş hali olan Holden Cauldfield ve çevresi aracılığıyla, Doğu'ya bakışına ve bir bakıma da bağlandığı Zen-Budizm öğretisine de işaret eder. Holden Cauldfield Whooton'dan eski arkadaşı ve homoseksüel olduğunu düşündüğü Luce'yle Doğu felsefesini seks üzerinden konuşsa da, Salinger'in Doğu'ya dair düşüncelerinin izini de sürmek mümkündür. Luce, Doğu için *"Ben Doğu felsefesini, Batı'nınkinden daha doyurucu buluyorum. (...) Onlar seksi hem maddi hem de manevi bir yaşantı olarak görüyorlar"* (ÇTÇ, s.141) görüşündedir.

Zen-Budizm, kökü Hindistan'a dayanan, Çin'de Budizm'le Taocu doğa felsefesinin bir sentezi olan Zen Okulu'nun Japonya'daki uzantısıdır. Zen-Budizm, bütün felsefî ve akılcı öğretilere karşı çıkan, hiçbir inanca bağlanmak istemeyen bir öğretidir. Zen Budistlere göre, insanı "mutlak ve değişmez" kalıplara sokmak "insan varlıklarının her zaman ve her yerde geçerli olan gerçeğe, derin anlama ulaşması"nı engeller. Bu yüzden insan, mantıktan ve pozitivizmden uzaklaşıp "yaşamın yalın gerçeği"ne dönmelidir. Bu yapılabildiğinde ise, insanlar, sözcüklere ve kavramlara dökülemeyen gerçeklerle karşılaşacaktır (Cevizci, 2000, 1032). Salinger gibi bir Batılı olan, felsefe ve metafizik alanlarına ilgi duyan, Hıristiyan gizemcilerinden değişik gruplara girip çıktıktan sonra uzak-doğu düşüncesine ve özellikle Hindu felsefesine ilgi duyarak 1912 yılında Müslüman olup şazelî tarikatine giren René Guénon (Abdülvahid Yahya), Doğuluların, Batı uygarlığının sadece bir "madde uygarlığı" olduğu hakkında söyleye geldikleri görüşün çok haklı bir görüş olduğunu belirtir. Guénon'a göre genellikle dar bir anlama sıkıştırılan "maddecilik"in "kesin" anlamı, hiç bir felsefi kurama bağlanamayacak bir "zihin durumu"dur ve çağdaş insanın büyük çoğunluğunun "zihni tavrı" da maddeciliği reddetmesine rağmen, maddeciliği az ya da çok kanıksadığını gösterir:

"şimdiye kadar söylenenler, Batı uygarlığını katıksız bir madde uygarlığı olmakla suçlayan Doğuluların yerden göğe haklı olduklarını açıkça göstermeye yetiyor. Gerçekten de Batı uygarlığının gelişmesi münhasıran bu yönde olmuştur. Bu uygarlığa hangi açıdan bakarsanız bakın, karşınıza hep bu maddîleşmenin dolaysız sonuçları çıkacaktır." (Guénon, 1991,103).

Salinger, kısa öykülerinde Hıristiyanlık ve Budizme dair sembolleri çok işlevsel öğeler olarak kullanmıştır. Özellikle sonraki kısa öykülerinde bu sembolleri yoğunlukla bulmak mümkündür. (Bu konuda yapılan çalışmaların genel künyesi için bkz. Cotter, 1978, 132). James Finn Cotter'ın, Salinger'in kısa öykülerinde bulduğu üç dinî sembol olan "Çingene kadın", "gözlük" ve "kül tablası"ndan hareketle ortaya koyduğu gibi, Salinger'ın Tanrı algısı, mistik bir yoruma açıktır. Mutlak bir irade olan Tanrı'yı insanın yakışırken anlayabilmesi az görülen bir gerçektir. Tıpkı Funny ve Zooey öykü serisinin kahramanı Zooey'in ayna karşısındaki yansımalarıyla var olan durum gibi. Bundan başka Salinger'ın, insan iradesinin kısıtlılığı ve Tanrının evrene olan hâkimiyetini, sigara yakmakla ifade edişide yine önemli bir dinî semboldür. Salinger'a göre Tanrı evrenin gerçek artistidir ve evrenin artistik izni olmaksızın insan, sıradan bir işi olan sigarayı bile yakamaz (Cotter, 1978, s.121, 132). Fakat eleştirmenler, çağdaşlarından farklı olarak mistisizm ve Budizm'e yönelmiş olan Salinger'in ne kendisinin ne de önemli karakterlerinin, Funny ve Zooey'deki manik sayfalar boyunca anlatılan "ahlakî temizlik" ve "asketisizm" (inziva) durumu için kullanılamayacağı görüşündedirler (Kirn, 2010, 2).

Çavdar Tarlasında Çocuklar'da, Holden Caulfield'ın uyumsuzluğu, kendisiyle çelişme ve sahtekâr durumuna düşme korkusuyla daha da keskinleşir. Cauldfield sahte dünyanın sahte insanları olarak gördüğü bireylerin davranış kalıplarına girmekten çok korkar. Gerçekte ateist olduğu için, başı sıkıştığında Tanrı'ya dua etmeyi bir yüzsüzlük olarak niteler. Ona göre çağın insanı, en büyük ikiyüzlülüğü belki de bu inanç noktasında yapar. Bir ateist olarak Hz. İsa'ya inancı vardır fakat Hz.İsa'nın havarilerine güveni yoktur. Çünkü Holden Cauldfield'e göre, modern dünyada her şey gibi inanç da ilk halinden, doğallığından ve masumiyetinden çok şey yitirmiştir. Quaker mezhebinden Arthur Childs'le konuşması, modern insanın dinî çıkmazına işaret eder:

"Ona, bin kâğıdına bahse girerim ki demiştim, İsa bizim Yudas'i cehenneme göndermezdi. Bin kâğıdım olsa yine de bahse girerdim. Sanırım, havarilerden herhangi biri onu cehenneme gönderirdi-hem de çabuk tarafından-ama her şeyine bahse girerim ki, İsa göndermezdi. (...) Doğrusunu isterseniz, papazlara tahammül bile edemiyorum. Gittiğim her okulda, vaaz verirlerken sesleri o Kutsal Joe sesi olur hep. Tanrım, nefret ederim bundan. Bir türlü anlamıyorum, niçin kendi doğal sesleriyle konuşmazlar. Nasıl da sahtekâr bir ses tonuyla konuşurlar" (ÇTÇ, s.99).

Doğa'ya kaçış ya da doğaya sığınma, Batı edebiyatında, moderniteye kavuşmuş birey/aydının en önemli imgelerinden birisidir. Bu düşünce, ilk yansımasını, Aydınlanma ve ilerleme felsefelerine karşı çıkmasıyla "aykırı bir düşünür" diye tanınan J.J.Rousseau'unun 1750 yayımladığı ve Dijon Akademesi'nin ödülüne layık görülen *Sanatlar ve Bilimler Üzerine Risalesi* ve *Eşitsizliğin Kökeni Üzerine* adlı risalelerinde bulur. Bu risalelerde, Aydınlanma felsefesinin özünü oluşturan "ilerlemeci" ve "optimist" görüşlerin tersine, medeniyetteki gelişme ve ilerlemenin insan tabiatını bozduğu iddiası savunulmuştur (Çiğdem 1993: s.45) Salinger da, Holden Cauldfield'in modernizm çıkmazını, aileden, okuldan, toplumdan, metropolden kaçıp ormanın kıyısında bir kulübeye sığınmakla ya da bir benzin istasyonunda sağır dilsiz bir satış elemanı olmakla yeneceğini düşünür. Holden Cauldfield, modernizmin bütün getirilerinden sıyrılıp sade yaşama kavuşmak ister:

"Ormanın hemen yakınında yapardım kulübeyi, fazla içerlere yapmazdım, çünkü daima güneşli bir yerde olmak istiyordum. Kendi yemeğimi kendim pişirirdim, eğer evlenmek filan istersem de, gider kendim gibi sağır dilsiz bir kız bulur, onunla evlenirdim. Kulubede benimle yaşardı, bana bir şey demek istediği zaman, herkes gibi o da lanet bir kâğıda yazardı. Eğer çocuklarımız olursa, onları bir yerlere saklardık. Onlara bir sürü kitap alırdık, okuma-yazmayı biz öğretirdik." (ÇTÇ, s.188).

Holden'in bu çocukları okulda değil de tabiatın içinde kendi başlarına eğitme düşüncesi de zaten J.J.Rousseau'nun *Emile* adlı eserini hatırlatmaktadır. Bir bakıma, modern öğretim

kurumlarında biraz "akademik bilgiye ulaşma" ve "gerçeğin boyutunu kavrama" yetisiyle hayata atılıp bir meslek sahibi olan modern insanın birer avukat, esnaf, öğretmen, yönetici, senarist olması hatta bu mesleklerden çok paralar kazanması mümkündür fakat insanın bütün bu meslekleri insana hizmet ve insanî olanı yüceltmek için yapıp yapmayacağı hep bir soru işareti olarak kalacaktır. Holden Cauldfield, bu yüzden hayatın anlamını ve amacını, babası gibi, avukatlık mesleğinden destelerce para kazanmak, golf oynamak, briç oynamak, arabalar satın almak, martini içmek ve kasılmaktan öte bir şey olarak görmeyi engelleyen bu meslekleri yapmak istemez. Onun yapmak istediği iş, Robert Burn'un bir şiirinden ilhamla, büyük bir çavdar tarlasında oyun oynayan çocuklara göz kulak olmak ve oynarken "*…nereye gittiklerine hiç bakmadan koşarlarken"* (ÇTÇ, s.165) uçurumun kıyısına gelen çocukları kurtarmaktır. *Çavdar Tarlasında Çocuklar,* bu anlamda doğallığı, saflığı, bozulmamışlığı, doğayı ve modernizmin çelişkilerini içine alan çok geniş bir metaforik okumayı da içine almaktadır.

SONUÇ

Çavdar Tarlasında Çocuklar, Amerikalı yazar J.D.Salinger'ın II. Dünya Savaşı ve sonrasında Batı toplumunda gelişen moderniteye karşı bir eleştirisidir. Romanda modernizmle gelen moral değerlerinin yapaylığına dikkat çekilirken, bu moral değerlerin bireye yansıması da gösterilir. Modernizmle huzura ve mutluluğa kavuşmayı umut eden birey/insanın modernizm karşısındaki çıkmazı, yaşadığı karmaşa, huzursuzluk ve yabancılaşma liseli bir ergen çocuğun gözünden verilir. Romanın ana izleği, bilim ve teknolojiyle mutlak bilgiye ulaşan, kendine maddî değerlerin belirlediği bir zihin dünyası kuran toplumun değer yargılarını almak istemeyen ve modernizm batağından kaçmak isteyen birey/insanın yaşadığı trajedidir. Romanın başkahramanı Holden Caulfield, toplumla uyumsuz, hiçbir okulda barınamayan ve takıntılı bir ergen genç olarak modern toplumla yaşadığı çelişki ve içine düştüğü bunalımı kendi ağzından anlatır. Bir çocuk/gencin gözünden, masumiyet, samimiyet, sadelik ve doğanın sembolik olarak öne çıkarıldığı romanda, modernite, psikiyatrik açılamalara rağmen insanı kendi düzenine uyduran bir olgu olarak sunulur.

KAYNAKLAR

CEVİZCİ, Ahmet (2000), **Felsefe Sözlüğü,** Paradigma Yayınları, İstanbul.

COTTER, Finn James (1978) "Religious Symbols in Salinger's Shorter Fiction" **Studies in Shorter Fiction 15** (Spring1978).

ÇİĞDEM, Ahmet (1993), **Aydınlanma Felsefesi,** Ağaç Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, Nurullah, (2004), **Roman Çözümleme Yöntemi,** Öncü Basımevi, Ankara.

ECEVİT, Yıldız (2006), **Türk Romanında Postmodernist Açılımlar,** İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul: 2006.

GEÇTAN, Engin (1994), **Psikodinamik Psikiyatri ve Normaldışı Davranışlar,** Remzi Kitabevi, İstanbul.

GUÉNON, René (1991), **Modern Dünyanın Bunalımı,** Çev: Nabi Avcı, Ağaç Yayınları, İstanbul.

KANTARCIOĞLU, Sevim, (2004), **Türk ve Dünya Romanlarında Modernizm,** Akçağ Yayınları, Ankara.

KİRN, Walter, (2010), "J. D. Salinger 1919-2010", **Rolling Stone,** 2/18/2010, 1098, s.10-10, http://web.ebscohost.com/ehost/detail?hid=18&sid=3b907aa7-4e2b-4b3b-a5c7-

3537e4c3101c%40sessionmgr4&vid=6&bdata=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=a9h&AN=48117674), (Erişim Tarihi:04.01.2011)

LİPSON, Leslie, (2003), **Uygarlığın Ahlâki Bunalımları,** *Manevî Bir Erime mi? Yoksa İlerleme mi?,* Çev: Jale Çam Yeğiltaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

PRIVITERA, Lisa, (2008), "Holden's Irony in Salinger's THE CATCHER IN THE RYE", **Explicator**; Summer 2008, Vol. 66 Issue 4, s. 203-206, http://web.ebscohost.com/ehost/detail?hid=18&sid=f5b3b47a-5a06-4b46-9913-cfdd5c342d52%40sessionmgr10&vid=4&bdata=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=a9h&AN=47992800, (Erişim Tarihi: 04.01.2011)

RUSSEL, Bertrand, (1993), *İnsanlığın Geleceği,* Divan Yayınları, İstanbul.

SALİNGER, J.D., (2009), *Çavdar Tarlasında Çocuklar,* Çev: Coşkun Yerli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

SAUTUR, Michael, (2010), "J.D.Salinger (1919-2010)", **Entertainment Weekly,** Sayı 1089/1090, s.28-30. (Erişim Tarihi:04.01.2010), http://web.ebscohost.com/ehost/detail?hid=18&sid=3b907aa7-4e2b-4b3b-a5c7-3537e4c3101c%40 sessionmgr4&vid=3&bdata%20=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=a9h&AN=52670637

TAYANÇ, Tunç, (2010), "Türkçede Jerome Davıd Salinger Üzerine "Deneme", **Varlık,** Mart 2010, s.54-58.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1181-1185, TURKEY*

GEÇİŞLİ FİİLLERLE KURULMUŞ "DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİİLLER"İN YÜKLEM OLDUĞU CÜMLELERDE NESNE MESELESİ

Selma GÜLSEVİN•

ÖZET

Bir cümlede hangi ögelerin bulunabileceği veya bulunamayacağı yüklemin özellikleriyle ilgilidir. Bir cümlede fiil geçişsizse veya yüklem isimse, nesnenin kullanılamayacağı bilinmektedir. Cümlenin yükleminin "deyimleşmiş birleşik fiil" olması da cümlenin bazı ögeleri alıp alamamasını etkiler. Geçişli fiillerle kurulmuş "deyimleşmiş birleşik fiiller", içlerinde "nesne" bulundururlarsa bunların yüklem olarak kullanıldıkları cümlelerde ayrıca bir nesne bulunamaz. Bu makalede, hangi şartlarda cümlenin ayrıca bir nesnesinin bulanamayacağı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sözdizimi, deyimleşmiş birleşik fiil, nesne, Türkçe.

THE OBJECT IN THE SENTENCES IN WHICH THE PREDICATE IS A "TRANSITIVE PHRASAL VERB"

ABSTRACT

Which elements can / cannot exist in a sentence is related to the features of the predicate. What is known is an object cannot be used in a sentence in which the predicate is intransitive or a noun. That the predicate of a sentence is a "phrasal verb" affects the sentence in terms of which elements can be used in it. If phrasal verbs are transitive verbs and contain an "object", another object cannot be used in the sentences where they are used.

Keywords: Syntax, phrasal verb, object, Turkish.

Sorun

Türkçede cümle içinde hangi ögelerin bulunabileceği, hangilerinin bulunamayacağı yüklemin taşıdığı özelliklere bağlıdır. Yüklemin özelliklerine bağlı olarak öznenin bazı cümlelerde bulunamadığını, bazı cümlelerde ise bulunduğu hâlde gösterilemediğini biliyoruz. Nesnenin geçişli fiillerin bir ögesi olduğu ve isim cümleleri ile geçişsiz fiillerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde nesne bulunamadığı bilinmektedir. Acaba sonunda geçişli fiil bulunan yüklemlerin kullanıldığı bütün cümlelerde nesne bulunabilir mi?

Tartışma

Türkçede cümle yapısı yüklem temeli üzerine kurulmuştur. Cümlenin asli ögesi yüklemdir. Bir sözün yüklem olabilmesi dolayısıyla da cümle oluşturabilmesi için eğer isimse ek-fiille, fiilse zaman veya kip ekleriyle çekimlenmiş olması gerekir:

Girilmez.

Hastayım.

Sus!

• Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: selmagulsevin@gmail.com

Cümlenin ikinci dereceden yani yardımcı ögeleri olan özne, nesne, dolaylı tümleç (yer tamlayıcısı) ve zarf tümleci kendilerine ihtiyaç duyulduğu veya çekimin izin verdiği oranda cümlenin kuruluşuna katılırlar:

Girilmez. / İnşaata girilmez. / İnşaata izinsiz girilmez.

Geliyordu. / Gülerek geliyordu. / Gülerek bize geliyordu.

Cümlenin bütün ögeleri tek kelimeden oluşabileceği gibi kelime gruplarından da oluşabilir. Kelime grubunu oluşturan unsurların tamamı bir kelimeymiş gibi düşünülerek birbirinden ayrılamaz:

Ahmet/ soruları/ düşünerek/ cevapladı.

Sınıfın en çalışkan öğrencisi olan Ahmet,/ soruları/ düşünerek/ cevapladı.

Sınıfın en çalışkan öğrencisi olan Ahmet,/ bütün soruları/ düşünerek/ cevapladı.

Sınıfın en çalışkan öğrencisi olan Ahmet,/ bütün soruları/ düşüne düşüne/ cevapladı.

Her cümlede bütün cümle ögeleri bulunamaz. Cümle ögeleri ancak yüklem yapısının izin verdiği durumlarda cümleye katılabilir.

Bazen de cümleye katılmış olan ögeler bazı sebeplerden dolayı gösterilemez. Bunu özneyle örneklendirebiliriz:

- Yüklemi meçhul fiil (geçişsiz-edilgen) olan cümlelerde özne bulunamaz: *İzmir'e dönülecekti.*
- Gereklilik kipinin 3. kişi çekimlerinin bazısında özne gösterilmez. Çünkü gerçek özne ile yüklemin çekiminden anlaşılan özne aynı değildir: *Şimdi eve gidip sıcak bir çay içmeli.*
- "-mak gerek/ lazım" kalıbıyla kurulan cümlelerde özne bulunmaz: *İşi doğru yapmak lazım.*
- Yüklemi deyimleşmiş birleşik fiil olan cümlelerde eğer yüklemin içinde fiilin öznesi varsa asıl cümlenin ayrıca öznesi olmaz. Yüklemin içindeki özne de cümlenin öznesi olarak gösterilmez: *Bütün gece gözüme uyku girmedi.*

Peki, nesnenin bulunamadığı veya gösterilemediği durumlar hangileridir?

Cümlede yüklemin bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge nesnedir. Nesne tipleri üzerine eskiden beri bilinen genel bilgilerin yanı sıra, son yıllarda yeni yaklaşımlar da olmasına rağmen biz burada "ne, neyi, kimi" sorularının cevabı olan nesneleri esas aldık. Genel bilgilerimize göre bir cümlede nesne şu durumlarda bulunur veya bulunmaz:

- Nesne yapma ifade eden geçişli fiil cümlelerinde bulunur: *Kapıyı açtı, beni dışarı çağırdı, cebinden çıkardığı buruşuk bir kağıdı elime tutuşturdu.*
- Geçişsiz fiiller, nesne almaz: *Saatlerce ağladı.*
- İsim cümleleri, yüklem "borçlu" kelimesi olduğunda nesne alabilir. Bunun dışındaki isim cümleleri nesne almaz: *Güzelliğimi uykuya borçluyum.*

Cümlenin bütün ögelerinde olduğu gibi yüklem de bir kelime grubu hâlinde bulunabilir.

Biz burada "*yüklemi anlamca kaynaşmış birleşik fiil/deyimleşmiş birleşik fiil olan cümlelerdeki nesnenin durumu*"nu inceleyeceğiz.

Deyimleşmiş birleşik fiiller, bir fiil ile bu fiile bağlı en az bir ögeden oluşurlar. Yapıyı oluşturan kelimelerden biri veya hepsi sözlük anlamını kaybetmiştir. Dolayısıyla bunlar bir cümlede kullanıldıklarında kelimelerinin hiçbiri diğerlerinden ayrı düşünülemez. Deyimi oluşturan birleşik fiil yapısı içindeki unsurlar birbirleriyle "özne-fiil", "nesne-fiil", "özne-nesne-fiil", "özne-tümleç-fiil", "nesne-tümleç-fiil", "tümleç-fiil" ilişkisi içinde olabilirler:

gözü dön- (özne-fiil)

boyun bük- (nesne-fiil)

bağrına bas- (yer tamlayıcısı-fiil)

kabak çiçeği gibi açıl- (zarf-fiil)

etekleri zil çal- (özne-nesne-fiil)

aklını başından al- (nesne-yer tamlayıcısı-fiil)

ayağını denk al- (nesne-zarf-fiil)

gözü arkada kal- (özne-yer tamlayıcısı-fiil)

burnundan fitil fitil getir- (yer tamlayıcısı-zarf-fiil)

Deyimin içinde yer alan ögelerin türü, yalnızca birbirlerini değil aynı zamanda yüklemini oluşturdukları cümlenin ögelerini de etkiler. Bu etkilerden biri cümlenin öznesi üzerinedir. Eğer deyimleşmiş birleşik fiilin içinde özne varsa bu deyimin yüklem olarak kullanıldığı cümlenin ayrıca bir öznesi olmaz:

Evlenme teklifini duyunca/ ayakları yerden kesildi.

Günlerdir/ ağzını bıçak açmıyordu.

Heyecandan adeta/ dili tutulmuştu.

Sofrayı görünce/ ağzımızın suyu aktı.

Her zamanki gibi/ gözlerinin içi gülüyordu.

Geçişli fillerle kurulmuş deyimleşmiş birleşik fiiller, içlerinde özne, nesne, zarf tümleci ve yer tamlayıcısı bulundurabilir. Bu tür birleşik fiillerin içinde nesne bulunup bulunmaması bunların yüklemi olarak kullanıldıkları cümlelerin nesne alıp alamamasını etkiler. Bu bakımdan deyimleşmiş birleşik fiiller bünyelerinde nesne bulundurup bulundurmamaları açısından ikiye ayrılırlar:

1. Bünyesinde "nesne" bulunmayanlar: Bu tür deyimleşmiş birleşik fiillerin bünyesinde kendi öznesi, nesnesi, zarf tümleci ve yer tamlayıcısı bulunabilir. Bu tür birleşik fiiller, fiillerindeki geçişlilik özelliğini devam ettirirler ve yüklemi olarak kullanıldıkları cümlelerde nesne bulunabilir:

- *getir-* (geçişli) / *burnundan getir-* (geçişli): *Yaptığı çocukça hareketlerle **tatilimizi/** burnumuzdan getirdi.*
- *bul-*(geçişli) / *gökte ararken yerde bul-* (geçişli): ***Seni**/ gökte ararken yerde buldum.*
- *gör-* (geçişli) / *uygun gör-* (geçişli): *Annen olarak **bu delikanlıyı** sana/ uygun gördüm.*
- *bekle-* (geçişli) / *dört gözle bekle-* (geçişli): *Hepimiz **gelişini**/ dört gözle bekliyoruz.*
- *ısır-* (geçişli) / *gözü ısır-* (geçişli): ***Sizi** bir yerden/ gözüm ısırıyor.*

2. Bünyesinde "nesne" bulunanlar: Bu tür deyimleşmiş birleşik fiillerin bünyesinde sadece nesne bulunabileceği gibi nesnenin yanında başka öge ya da ögeler de bulunabilir. İçinde nesnesi olan deyimleşmiş birleşik fiil grubunun fiilleri pek tabii ki geçişlidir. Ancak geçişli fiillerin yer aldığı ve içinde nesnesi bulunan deyimleşmiş birleşik fiiller, bu kullanımlarıyla, geçişsiz bir hâl alırlar. Dolayısıyla da bunların yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde "yüklemin içinde yer alan nesnenin dışında bir nesne" bulunmaz:

- *al- (geçişli) / ayağını denk al- (geçişsiz): Bundan sonra* ***ayağını denk al****.*
- *at- (geçişli) / kazık at- (geçişsiz): Babasına bile* ***kazık atmış.***
- *aç- (geçişli) / kulaklarını aç- (geçişsiz*): *Öğrenmek istiyorsan derste* ***kulaklarını aç.***
- *al- (geçişli) / ağzından laf al- (geçişsiz): Bütün sıkıştırmalarına rağmen* ***ağzından laf alamadılar.***
- *aç- (geçişli) / ağzını hayra aç- (geçişsiz): Bari bu konuda* ***ağzını hayra aç.***
- *yum- (geçişli) / göz yum- (geçişsiz): Bütün yaramazlıklarına* ***göz yumuyor.***
- *ver- (geçişli) / ağzının payını ver- (geçişsiz): Herkesin içinde* ***Ali'nin ağzının payını verdim.***
- *tut- (geçişli) / çenesini tut- (geçişsiz): Hiçbir yerde* ***çenesini tutamaz.***
- *bırakma-* (geçişli) / *pabuç bırakma-* (geçişsiz) : *Ben sizin gibi eşkıyalara* ***pabuç bırakmam****.*
- *tut-* (geçişli) / *ağzını sıkı tut-* (geçişsiz) : *Ne kadar tembihlersen tembihle* ***ağzını sıkı tutamaz****.*
- *ör-* (geçişli) / *başına çorap ör-* (geçişsiz) : *Bu çocuk* ***başımıza çorap örecek.***
- *çıkar-* (geçişli) / *ağzından baklayı çıkar-* (geçişsiz) : *Atlattığı o büyük tehlikeden sonra* ***ağzından baklayı çıkardı.***

SONUÇ

Bir cümlede nesnenin bulunmaması, sadece yüklemde bulunan fiilin geçişsiz olması şartına bağlı değildir. Yüklemdeki geçişli fiil, eğer bir "deyimleşmiş birleşik fiilin parçası" ise ve deyimin içinde kendi nesnesi (buna başka ögeler de katılabilir.) varsa, yüklem geçişsiz bir anlam kazandığı için asıl cümlede nesne bulunmaz.

Bu durumda nesnenin bulunmadığı cümleleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Geçişsiz fiillerin yüklem olduğu cümlelerde nesne bulunmaz.
2. İsim cümlelerinde ("borçlu" kelimesi hariç) nesne bulunmaz.
3. İçinde nesnesi bulunan deyimleşmiş birleşik fiillerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde, yüklemin içindekinden başka, nesne bulunmaz.

KAYNAKÇA

BOZ, Erdoğan, "*Adın Yükleme Durumu (Nesne) ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine*", **Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)**, C.:2/S.:2, s.102-108, 2007,http://www.**turkishstudies**.net/Makaleler/2060276304_bozerdogan.pdf

DELİCE, H. İbrahim, **Türkçe Sözdizimi**, Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul 2007

EDİSKUN, Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul

GÜLSEVİN, Selma, "*Yüklemi Deyimleşmiş Birleşik Fiil Olan Cümlelerde Özne*", **Türk Dili**, Sayı: 609, Eylül 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 612-618

KARAHAN, Leylâ, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004

KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara 2003

KÜKEY, Mazhar, **Türkçenin Sözdizimi**, Kardeş Matbaası, Ankara 1975

ÖZKAN, Mustafa, V. Sevinçli, **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**, 3F Yayınevi, Ankara 2008

ÖZTÜRK, Deniz, **Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008

PARLATIR, İsmail, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-II Deyimler**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2008

ŞİMŞEK, Rasim, **Örneklerle Türkçe Sözdizimi**, Trabzon 1987.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1187-1216, TURKEY*

KIBRIS AĞIZLARINDA EK EYLEM-I (BİRLEŞİK ÇEKİMLER)

Gürkan GÜMÜŞATAM•

ÖZET

Bu çalışmada, ek eylemin Kıbrıs ağızlarındaki kullanımları incelenmiş ve birleşik çekimler sıralanıp ölçünlü Türkçeyle karşılaştırılmıştır. Önce ek eylemin ses bilgisi özellikleri değerlendirilmiştir. Bunun ardından ek eylemin kipleri sıralanmıştır. Çalışmanın sonraki aşamasında hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerinin Kıbrıs ağızlarındaki çekimi aktarılmıştır. Veriler derlenen örneklerle de desteklenmiştir. Sonuçlar ölçünlü Türkçe ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarıyla karşılaştırılmış, Kıbrıs ağızlarına özgü kullanımlar saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs Ağızları, Ölçünlü Türkçe, Ek Eylem, Birleşik Çekim…

SUBSTANTIVE VERB ON TURKISH CYPRIOT DIALECTS-I (COMPOUND TENSES)

ABSTRACT

In this study examined use of additional action on Turkish Cypriot dialects and listed compound tense. This substantive verb when compared with standart Turkish. First, substantive verb features evaluated in phonetics. After that, substantive verb modes of action are listed. The next stage of the study, compound tenses of imperfect, narrative and stipulation on the Turkish Cypriot Dialects transferred. The data collected is supported by examples. The results compared with a standard Turkish and other Turkey Turkish accent, Turkish Cypriot dialects identified specific uses.

Keywords: Turkish Cypriot Dialects, Standart Turkish, Substantive Verb, Compound Tenses…

Giriş

Kıbrıs ağızlarının (KA) ölçünlü Türkçeden (ÖT) ayrılan birçok morfolojik, semantik ve sentaktik hususiyetleri bulunmaktadır. Ancak, Türkiye Türkçesi ağızları içinde yer alan ve büyük ilgi toplayan KA ile ilgili çalışmalar halen arzulanan seviyeye ulaşamamıştır[1].

Bu çalışmada KA'da ek eylemin biçim ve kullanım özellikleri değerlendirilmiştir. KA'da „i-„ ek eylemi, ekleşme sırasında ve birleşik çekimler meydana getirirken kendine özgü örneklerle

• Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, elmek: gurkan.gumusatam@emu.edu.tr

[1] KA'nın gramatikal özelliklerini inceleyen yerli araştırmacılara ait kimi eserler bulunur. Ancak bunlar akademik yetkinlikte değildirler ve yöntem yanlışları hemen göze çarpar. KA'nın grameriyle ilgili yayınlar için bk. Erdoğan Saraçoğlu, (2004), **Kıbrıs Ağzı**, Lefkoşa Ateşİ Matbaacılık; Ali Gürkan, (1997), **Kıbrıs Ağzında Edatlar, Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri**, Ankara: KKTC Milli Eğitim, Kültür ve Spor Bakanlığı Yayınları-37. Ayrıca KA'nın gramatikal hususiyetleri konusunda farklı araştırmacılarca, farklı yerlerde yayınlanmış ve daha sonra bir araya getirilmiş olan şu yayın , KA'nın gramatikal özelliklerinin akademik açıdan değerlendirildiği ilk önemli toplu neşriyat olarak değerlendirilebilir: Rıdvan Rıdvan Öztürk ve öte. (2009), **Kıbrıs Konuşuyor Kıbrıs Ağzı Üzerine İncelemeler**, İstanbul: Kesit Yay. KA ile ilgili yürütülen diğer çalışmalar konusunda kaynakça denemeleri de yapılmıştır. Bunun için bk. Gülden Sağol, (1997), "Kıbrıs Ağzı Üzerine Hazırlanan Çalışmalar", **Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, İstanbul: Yesevi Yayıncılık, S:8, s. 99-106; Necdet Osam ve Meltem Kelepir, (2006), "Bibliography of studies on Turkish Cypriot dialect", **International Journal of the Sociology of Language**, s. 107-117; Tuncer Gülensoy ve Ercan Alkaya, (2003), **Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası**, Ankara: Akçağ Yay. s. 141-146.

ÖT'den ayrılır. ÖT'de göremeyeceğimiz türden katmerli birleşik çekimler, kip anlatımında yan katman etkisinin varlığını ortaya koyar.

Günümüze değin KA üzerinde yapılan incelemeler bu ağzın ses bilgisi (fonetik) özelliklerinin değerlendirilmesinde yoğunlaşır ve yapılan çalışmalarda birçok yöntem yanlışları gözlenir (Argunşah 2000, 15-25). Toplum dilbilimsel açıdan değerlendirmeler de olmakla beraber, bu ağzın söz varlığı (leksik incelemeler)[2], biçim özellikleri (morfoloji) ve söz dizimi (sentaks) ümit edilen derecede ele alınmamıştır. Bu tür çalışmaların önündeki en büyük engeller, ilgili sahada çalışan araştırmacıların sayıca azlığı, Kıbrıs'ın mevcut durumu[3] ve halen daha sağlıklı bir derlemenin yayınlanamamasıdır[4]. Elde bir derleme yayını olmaması, sınırlı sayıdaki kaynak üzerinden araştırmacıları veri toplamaya veya ferdî derleme çalışmalarına, dolayısıyla tekrar tekrar sahaya çıkmaya zorlamaktadır. KA için yapılacak en önemli katkı bir an evvel derleme metinleri kitabının ve gramerinin hazırlanmasıdır. Bu inceleme de KA'nın ileride hazırlanacak gramerine küçük bir katkıdır. İncelemede öncelikle ÖT'de ek eylemin durumu değerlendirilmiş, ardından KA'da ek eylemin biçim ve kullanımıyla ilgili bilgiler sıralanmıştır.

Değerlendirilen veriler, Kıbrıs'ta önceden yapılmış yayınlardan[5] ve yeni derlenen metinlerden saptanmıştır. İncelemenin hacmini aşmaması için ek eylemin biçim ve kullanım özellikleri ÖT ile karşılaştırılmış, gerekli görülen hâllerde diğer Türkiye Türkçesi ağızlarına da atıfta bulunulmuştur. Daha geniş bir çalışmada, ek eylemin KA ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarındaki durumunun karşılaştırılması çok daha değişik veriler sunabilir. Ek eylemin KA ile hangi bölge ağızları arasında ortaklık ve farklılıklar taşıdığını gösterebilir.

Ek Eylem

İsimlerin sonuna geldiğinde onları fiilleştiren; çekimli fiillerin sonuna geldiğindeyse onların birleşik çekimlerini yapan ve tek başınayken belli bir sözlük anlamı olmayan i- fiiline ek-fiil (Korkmaz, 2003), ek eylem (Hatiboğlu 1972), cevher fiili (Banguoğlu 2004, 474), çekimi ana yardımcı fiil, isim fiili[6] (Ergin 1999, 314) vb. gibi adlar verilmektedir.

Eski Türkçedeki (ET) „er-" "olmak" eylemi Batı Türkçesine geçerken son ses –r'yi yitirir. Eylemin başındaki geniş ünlü daralarak (e- > i-) „i-" biçimini alır[7]. Ses gelişmeleriyle beraber

[2] KA'nın söz varlığını belirlemek üzere hazırlanan sözlükler ve bu sözlüklerdeki yöntem yanlışları için bk. Gürkan Gümüşatam, (2009), "Kıbrıs Ağzı Üzerine Hazırlanan Sözlükler ve Bu Sözlüklerdeki Yöntem Sorunları", **Turkish Studies**, V:17, s. 481-504.

[3] 1974'te kadar süren çarpışmalar, çarpışmalar sonrasındaki nüfus mübadelesi, yeni yerleşim düzeni, içe ve dışa yapılan göçler Adanın demografik yapısında değişime neden olduğu gibi, halk ağzında da çok hızlı bir değişimi beraberinde getirmiştir. Öte yanda ada ülkesi olmanın getirdiği sıkıntılar da araştırmacıların önünde engel teşkil etmektedir.

[4] Kimi araştırmacılarca KA'dan metinler derlenerek yayınlanmışsa da bunlar oldukça sınırlı veriler sunar. Metinlerin yazıya aktarımında fonetik esaslara yeterince uyulmadığı gibi, konu alanları da (masal, halk hikayeleri vb.) dardır. Bu derlemelerde folklorik malzemeyi sunmak esas alınmıştır. Sonuçta KA'nın genel söz varlığını kapsayacak, gramer biçimlerini tespite imkan verecek derlemeler yapılamamıştır. Giyim bir ağız araştırmacısının derlemede o yörenin söz varlığını farklı yönleriyle toparlayabileceği sorular hazırlaması gerekir. Hasta tedavisinden yemeklik otlara, cin çarpmasından hayvan sağılmasına kadar geniş bir yelpazede sorularla derlemelerin gerçekleşmesi daha çok bulgunun tespitini sağlayacaktır (Akar 2006, 49). Ne varki yapılan çalışmaların çoğu belli bir konuda yoğunlaştığından zengin veriler sunmaktan yoksun kalmıştır.

[5] Ses özelliklerinin nispeten yansıtılmaya çalışıldığı metin kısımları seçilmiştir.

[6] Ergin, ek eylemin bütün isim ve fiillerin sonuna gelip onlardan birleşik fiiller oluşturduğu için ana yardımcı fiil ve isimleri fiilleştirdiği için de isim fiili olarak adlandırıldığını belirtir (a.g.e.s. 314); Banguoğlu'ysa gramerinde i- ek eylemini cevher fiili olarak adlandırır. Ek eylemi dilimizde kökü erimiş, yalnız çekim ekleri hâlinde kalmış bir fiil olarak niteler ve onu anlamca durum fiili, bir hâlde bulunuşu anlatan yapı olarak değerlendirir (a.g.e. s. 474).

[7] „i-" ek eyleminin tarihî gelişimi ve dilbilgisi özellikleri için bk. (Gabain 1988); (Coşar 2008, 176-188).

ET"deki kullanım alanı da daralarak bugüne gelir. Yazı dilinde tek başına bir anlamı yoktur. Temel eylemler gibi tek başına kullanılamayan „i-" yapım ekleriyle genişletilemez. ÖT"de sadece *i-di, i-miş, i-se* gibi eklerle varlığını sürdürür (Korkmaz 2003, 702).

Ek eylemin ekleşme açısından kullanımı ÖT"de genel olarak sistemleşmiştir. Buna göre ünsüzle biten sözden sonra ek eylem kökünü yitirmekte, bu şekilde eklenmekte ve görevce bir bütünlük kurduğu gibi, birleştiği sözle biçimce de bütünlük sağlar. Bu sistem ünlüyle biten sözcüklerden sonra gelen ek eylemde birlik göstermez. Çoğu zaman ek eylem ünlüyle biten söze „-y-" bağlantı ünsüzünün yardımıyla eklenir, bazense eklenme gerçekleşmez, i- ek eylemi korunur.

KA"da ÖT"dekinden farklı görünümler sunan ek eylem[8], eklenme ve işlekliği bakımından da (ÖT"de görülmeyecek katmerli birleşik çekimler kurarak vb.) değişiklikler sergiler.

Kıbrıs Ağızlarında Ek Eylem

ÖT"deki gibi KA"da da ek eylemin dört ayrı kipte kalıplaşmış (geniş zaman/şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart) biçimleri vardır. Ancak bunlar ses ve ekleşme açısından ÖT"den ayrılır. Ek eylemin ekleşip ekleşmemesi ve ekleşme sırasında ses uyumlarına girip girmemesi genellikle kurallı değildir. ÖT"dekinden farklı çekim biçimleri ve kimi eskicil biçimleriyle KA"ya özgü kullanımları vardır.

KA"da ek eylemin[9] fonetik açıdan çeşitlilik sergilemesi ve kimi şahıslardaki çekim değişiklikleri onu incelemeye değer kılmaktadır. Ancak, KA"da ek eylemi ilginç kılan yön ÖT"de görülmeyecek cinsten veya çok nadir görülebilecek katmerli birleşik çekimler kurmasıdır. Bu türden katmerli birleşik çekimler makalenin sınırlarını aşacağından incelemenin devamı olan yeni bir çalışmada ele alınacaktır. Katmerli birleşik çekimler yanında, ÖT"de göremeyeceğimiz kip anlatımları ve bunun için oluşturulan bazı birleşik çekimler de ek eylemin KA"ya özgü kullanımlarıdır.

Ek eylemin KA"da kiplerle kalıplaşmış biçimleri şunlardır:

a. Ek Eylemin Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman Kipi: KA"da ek eylemin ekleşme açısından kullanımı geniş zaman (ve şimdiki zaman) açısından bazı şahıs çekimleri ve nazallıklar hariç ÖT ile aynıdır:

KİŞİ	EK
Tekil I. şahıs	-(y)Im/ -(y)Um
Tekil II. şahıs	-sIn/ -sUn/ -sIŋ/ -sUŋ/ -ŋ
Tekil III. şahıs	Ø/ -dUr/ -dIr[10]

[8] Aslında bu durum eskiden beri kaynaklanan kimi kullanımların standart dilde ortadan kalkarken KA"da varlığını sürdürmesiyle vb. ilgilidir.

[9] Katmerli birleşik çekimler konusunda ÖT"de görülmesi güç biçimlerin kullanımını bunun dışında bırakmak şartıyla.

[10] Bilindiği gibi „i-"in şimdiki zamanlı şekilleri bildirme ekleri olarak adlandırılır. Bildirme ekleri içinden birinci ve ikinci şahıstakiler i- ek eyleminin bazı ses gelişimleri sonucu ekleşmesiyle oluşmuşken, üçüncü şahıslardaki ekler ET"deki i- (er- > i-) ek eylemiyle beraber kullanılan ol- ve tur- fiillerinden „tur-"un (tur-ur > dur-ur > -DIr/ -DUr) kullanımıyla meydana gelmiştir. ET"de "ol-" fiilinin de ek eylemle aynı anlamda kullanıldığını belirten Gabain, "er-, ol-, tur-" fiillerini aynı başlıkaltında değerlendirir ve bunların zarf-fiillerle değil çekimli fiillere yani, isim durumundakilere bağlandığını söyler (Gabain 1988, 87).

Çoğul I. Şahıs -(y)Ik, -(y)Iġ/ -(y)Uk/ -(y)Uġ/; -Uz*/-Iz*

Çoğul II. Şahıs -sIŋIz/ -sUŋUz; -sInIz/ -sUnUz

Çoğul III. Şahıs Ø/ -dUrlAr/ -dIrlAr/-lAr

Nazallıkları saymazsak ek eylemin geniş zamanda kullanımı için en ilgi çekici yön tekil ikinci şahıstaki –ŋ eki ve tekil üçüncü şahıstaki kullanımlardır. Nazallıkların korunması yönünde eğilim olmakla beraber, ÖT ile etkileşim sonucu KA'da nazallık kalkabilmektedir de.

Tekil ikinci şahısta –ŋ eki sadece soru eki üzerine getirilir, bunun dışında kullanım, verilen diğer eklerledir:

KA: Sen mi***ŋ***? **ÖT:** Sen mi***sin***?

KA: Deli mi***ŋ***? **ÖT:** Deli mi**sin**?

Çoğul ikinci şahıstaki nazallıklı şekiller KA'nın da içinde yer aldığı Batı Grubu Anadolu ağızlarında zamir kökenli çokluk ikinci şahıs ve bildirme eki olarak kullanılır. Bu şekil Batı Grubu ağızlarını diğer ağız gruplarından ayırmakta temel ölçütlerdendir. Ancak, Batı Grubu Anadolu ağızlarının bir bölümünde şimdiki zaman, gelecek zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinde KA'dan farklı olarak iyelik kökenli çokluk ikinci şahıs ekinin (geliyoŋuz, yapacaŋız, gitmişiniz) daha yaygın oluşu (Karahan 1996, 37) Batı Grubundaki birçok ağızdan KA'yı ayırır.

Tekil üçüncü şahıs için kullanılan ekinin başındaki ünsüz genellikle uyuma girmez. Ayrıca, bu ekin kullanımı ÖT'den daha sıktır. İsim cümlelerinin oluşabilmesi için ÖT'de bu ekin kullanımı zorunlu değilken, KA'da bu yönde bir eğilim vardır. Telefon konuşmalarında kişinin kendini takdim ederken dahi bu eki yaygın biçimde kullanması dikkat çekicidir (Demir 2009, 22):

KA: Ali'***dir***. **ÖT:** Ben Ali. (Demir 2009a, 22)

ÖT'de çokluk birinci şahısta ek eylemin geniş zaman çekimi için zamir kökenli şahıs ekleri görev alırken, KA'da iyelik kökenli ekler kulanılır[11]. Böylelikle ÖT'de görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerindeki –(y)IK/-(y)UK ekleri kullanım alanını kimi Türkiye Türkçesi ağızlarındaki gibi genişletir[12]: ***hasdayıġ*** (hastayız), ***aceleciyik*** (aceleciyiz), ***hızlıyık*** (hızlıyız) …

b. Ek Eylemin Belirli Geçmiş Zamanı:

Ekleşmeden: [idi]

Ekleşmiş: [-IdI/ -UdU; (y)dI/ -(y)dU; (y)IdI/ (y)UdU; -zdI*/ -zdU*]

i- ek eylemine *–DI/-DU* belirli geçmiş zaman ekinin eklenmesiyle yapılır. Kip ekine getirilen şahıs ekleriyse genellikle iyelik kökenlidir.

KA'da „i-di'nin ekleştirilmesi yönünde genel bir tutum vardır. Ünsüzle biten söz „idi'ye ulandığında veya ek eylem ekleşiğinde ilave edildiği sözcüğün son hece ünlüsü onu etkileyerek uyuma sokar. Ünlüyle biten sözcükten sonraysa varlığını korur, önündeki sözcüğün son hecesindeki ünlüyle uyuma girmez:

[11] Duman, zamir kökenli –Iz/ -Uz eklerinin de tercih edildiğini, bazen bunların ilgili çekimlerde iyelik kökenli şahıs eklerinin yerini aldığını bildirir (2009, 54). Ancak, bu türden kullanımlar KA'na ÖT'den geçmiş, KA'ya özgü olmayan biçimler olarak değerlendirilmelidir.

[12] Ġyelik kökenli birinci çoğul şahıs ekleri –(y)UK/-(Y)IK, belirli geçmiş zaman ve şart çekimi dışında şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde de kullanılır.

*Gündelik atmış para **idi**, bir şişe gonyak altı guruş**udu**.* (KTF s. 409)

ÖT'de ek eyleminin belirli geçmiş zaman biçimi „i-' unsurunun düşürülmesinin ardından ekleşir. KA'da ise ek eyleminin belirli geçmiş zaman biçimi „i-' ek eyleminin düşürülüp düşürülmemesi yönünde tutarlılık göstermez. Fakat, ek eylem korunsun veya korunmasın ek eylemin (düşürüldüğünde onun görevini üstlenen kip eki) uyuma girmesi onun en belirgin yönüdür. Başka bir deyişle ek eylem, kendinden önceki sözün son hece ünlüsüyle uyuma girer:

*Gündelik atmış para **idi**, bir şişe gonyak altı guruş**udu**.* (KTF s. 409)

*Sözü geçen çoğ**udu** oğlum.* (KTF s. 411)

ÖT'de olduğu gibi i- unsuru sözcüğe bağlantı ünsüzü -y- aracılığıyla (ünlüyle biten sözcüğe) bağlanır. Bu durumda da ek eylem ünlü uyumuna tabiidir. Ancak bu tür eklemelerde ÖT'den farklı olarak „i-' erimeyebilir:

*Döv: "Ne**yidi** böyün Üç Önge, Yarım Ogga, Bir Ogga deye cağırdığın?" der.* (KIBA s. 175)

*O kampın yanında deniz**di**.* (KTF s. 411)

*Yaşamımız eyi**ydi**.* (KAEBÜ s. 127)

*Bu gadar gişi**ydiniz**, falan falan işerdi…* (KTF s. 411)

*Yani o zaman da beş lira böyük para**yıdı** yani Kıprız lirası. (Demir, 2009c: 252)*

KA'da „i-', soru ekiyle beraber kullanılınca ilginç bir biçim göze çarpar. Ek eylem ÖT'de soru ekine bağlantı ünsüzü (belirli ve öğrenilen geçmiş zaman birleşik çekiminde) „-y-' aracılığıyla bağlanır. KA'da da bu uygulanmakla beraber, bağlantı ünsüzü „-y-' yerine „-z-' de kullanılır. Ancak, „–z–'nin kaynağı belli değildir. Çok bakışta bunun ses değişimi (-y- > -z-) sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir[13]. Fakat, KA'da ilgili ses değişimini gösterecek başka örneklere rastlanmaması bu ihtimali zayıflatır. Ögili durum art zamanlı değerlendirilirse „–z–'nin kökeni „i- < er-' sonundaki *–r* ile ilişkilendirilebilir. Geniş zaman ekinin olumsuz biçimindeki (–mAz) gibi (analojik bir benzetme sonucu) ek eylemin son sesi *–r* > *-z* ses değişimine uğramış ve varlığını bu şekilde sürdürmüş olmalı. Bir başka deyişle „–z–', bağlantı ünsüzü „-y-' kaynaklı değil, ek eylem kaynaklı eskicil bir biçimdir:

*E senin istediğin Türk değil miz**di**?* (KTF s. 413)

c. Ek Eylemin Öğrenilen Geçmiş Zamanı:

Eklendiği öge: [imiş]

Eklenmiş: [-(y)mIş,-(y)mUş;-(y)ImIş/ -(y)UmUş]

Ek eylemin öğrenilen geçmiş zaman kipi „i-' eyleminin üzerine *–mIş/-mUş* zaman eklerinin getirilmesiyle yapılır. ÖT'de bu zaman eki şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kabul eder. KA'daysa şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle beraber, kimi şahıslarda, iyelik kökenli şahıs ekleri de alır:

*Meyerisa bu dövler dövün anasıynan bubası**ymış**.* (KIBA. s. 175-176)

Ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanlı biçimi genellikle eklenmiş olarak kullanılır. Tek başına kullanımlarında özel bir amaç vardır ve bunun örnekleri ÖT'de yaygın değildir. Konuşucunun

[13] Soru eki üzerine getirilen bu yapıdan söz eden Demir, „*z*'nin bir türeme ses olabileceği savunur (Demir 2009a, 20). Ancak üstte bahsedilen nedenlerle bu fikrin çok da tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır.

cümlede kuşku, yerme vb. kiplik anlamları „imiş"e yükleyerek anlatma çabası ek eylemin bu kipteki biçimi vasıtasıyla yapılır. Değişik kullanımda „imiş"in söz dizimindeki yeri de değişmiştir:

KA: ***Miş*** *güzeldir!* **ÖT:** *Güzel****miş****!*

KA"da ek eylemin öğrenilen geçmiş zaman kipi yüklemin bir unsuru olarak (rivayet göreviyle) cümle başında veya yüklemden ayrı ancak, cümle öğelerinden birinden sonra önemli olan bilgiyi vurgulamak için vb. kullanılır:

Miş *gelecek.* (Gelecekmiş.)(Demir 2009b, 112-113)

*Sabahdan****mışık*** *gün dovmadan çıkacayık ovaya.*(Sabahleyin güneş doğmadan ovaya çıkacakmışız)

Ünlüyle biten sözcüğe „imiş"in eklenişi görülmediği de görülür:

Haftada üç önge pamığ ibliği işleyenin adı Üç Önge, yarım ogga işleyenin Yarım Ogga, bir önge işleyenin da Bir Önge ***imiş****.* (KIBA s. 175)

Meğer gız vezirin oğluna nişannı ***imiş****...* (KTF s. 495)

Bu kipteki çekimlerde i- unsurunun düşürülüp düşürülmemesi tutarsızdır. Buna karşın ek eylem ve üzerine aldığı kip eki ünlü uyumuna bağlıdır:

*O gün da düyün var****ımış****.* (KIBA s. 190)

*Bunnar iki gardaş****ımış****.* (KTF s. 408)

Bir şasab baş***var_ ımış****.* (KAEBÜ s: 109)

*Allah'dan başga kimse yoğ_****umuş****.* (KAEBÜ s.117)

*Girilen mikdar****ımış*** *hatalıdır*. (Demir 2009b, 114)

ÖT"de olduğu gibi, ek eylem eklenirilirken bağlantı ünsüzü (ünlüyle biten sözcüğe) „–y-"den yararlanılır. „i-" unsuruysa eriyebileceği gibi korunabilir de:

Meyerisa bu dövler dövün anasıynan *bubası****ymış****.* (KIBA s. 175-176)

*Jön Hoca okumuş bir adam****mış****.* (KTF s. 422)

*Onun da dediğine göre onda da suya yakın bir yerde çok altın var****mış****.* (KTF s. 422)

*On bir bucukda****yımış*** *arayasınız.* (Demir 2009b, 113)

Bazen de ek eylemin görevini üstlenen –mIş/-mUş, bağlayıcı –y- ünsüzü erimesi sonucu doğrudan sözcüğe eklenir[14]:

*Söylediydi bana****mış*** *geleceydi.* (Demir 2009b, 114)

*Bu ayın sonunda****mış*** *gelecek.* (Demir 2009b, 114)

ç. Ek Eylemin şartı:

Eklenişinden: [ise]

Eklenişimiş: [-(y)sa; -(I)sa/ -(U)sa; -(y)Isa/ -(y)Usa/; -(y)isa]

[14] KA"da „imiş"ÖT"den işlevve kullanımca ayrılır. Bunun için bk. Nurettin Demir, (2009b), "Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında", **Kıbrıs Konuşuyor**, (hzl. Rıdvan Öztürk), İstanbul: Kesit Yay., s. 109-121.

Ek eylemin –sA Şart ekini almasıyla oluşan bu kip, iyelik kökenli Şahıs ekleri kabul eder. ÖT'deki gibi KA'da da Şart eki diğer fiillerle çekimlenirken „Şart' yanında „dilek' anlamı da taşıyabilir. Ancak bu ek, yazı dilindeki gibi ek eylemle çekiminde sadece "Şart" görevindedir.

KA'da i- ek eyleminin Şart kipi üstte verilen diğer iki zamanda olduğu gibi, i- unsurunun düşürülüp korunması bakımından birlik göstermez. Genel eğilim ek eylemin korunması yönünde olsa da bu genelleşmiş değildir, aksi örneklere de rastlanabilir.

- Ek eylem korunduğunda:

  *Anamın bubamın hayırdovası var**ısa** yanmam.* (KIBA. s. 179)

  *Nişan**ısa** edeceklersa nişan olurduğ. (NS)*

  *Adam**ısan** bir daha vur deye bağırdı…* (KTF s. 510)

  *Eğer yalan**ısa** söylesinner.* (KTF s. 410)

  *Bir Allah'ın gulu da dememiş kısmet**isa** olur.* (KTFDM s. 39)

- Ek eylem düşürüldüğünde:

  *Öyle**ysa** demiş Derviş baba…* (KTF s. 516)

  *Yani biri buyanda**ysa** İsgele gibiysa, biri da bu tarafı gibi…* (Demir, 2009c: 255)

  *E ne**ysa** soŋra alıllar güveyiyi dedik ya getiriller aşağa. (HG)*[15]

  *…mesela hana**ysa** mördüvenden gidellerdi oturullardı nikāhı ġıyallardı.* (HG)

  *…o vakıd tegrar alıllardı kaş gişi**ysa** o kına gecesindeki ġadınnar ellerine birer mum .* (NS)

KA'da Şart ekinin ünlüsü çoğunlukla kalındır. Ek bu yönüyle, ince sıradan sözcüklerde, ünlü uyumunun bozmasına neden olur:

*Meyer**isa** Derviş Baba golifa yaparmış.* (KTF s. 517)

*Onnar da der: "eyerlim kövden**isa** oğlan da ġız da mufavıġ görür.." deller…* (NS)

*…erkeğ**isan** yokarı çık da…* (KTF s. 462)

*…alayım biraz basdelli öyle**ysa** demiş.* (KTF s. 498)

Ek eylem i-, ekleşme sırasında korunmuşsa üstteki durum onun için geçerli değildirr. Başka deyişle ek eylem (i- unsuru), aldığı Şart ekinin aksine ünlü uyumuna bağlı kalır:

*Gendiniŋ böyüg evi var**ısa** , gendiniŋ yoğ**usa** , ġomşunun yoğ**usa** bir şey icad eden hep bir böyüg eve toplanıllardı. (NS)*

…beni mümkünüsa sabahdan galdır dedim gendine. (Demir 2009c, 256)

*Sen gül**üsa**ŋ ben yabrag…* (KAEBÜ s. 155)

İncelenen metinlerde, i- unsurunun nadiren de olsa ünlü uyumunu bozduğuna da rastlanmıştır:

*Bende göynüŋ **var isa**…* (KAEBÜ s.160)

[15] i- ek eyleminin Şart kipi eklenirlirken ÖT'deki gibi bağlantı ünsüzü „–y-'den yararlanılır. Ancak ÖT'de i- unsuru erirken KA'da varlığını koruyabilir.

„i-" unsuru diğer iki kipteki gibi sözcüğe (ünlüyle biten) bağlantı ünsüzü „–y-"den yararlanılarak eklenir. Ancak ÖT"de i- unsuru erirken KA"da varlığını koruduğu da olur. Bu kullanım KA gibi birçok bölge ağzında da görülür:

*Ha, ne**yisa** usda geldinde dedim usda biri aradı seni.* (Demir 2009c, 252)

*Ne**yisa** gelelim bizim durumumûza.* (TA)

Ek eylemin eklenmeden (ise < er-se) kaldığı, kendini koruduğu örnekler azdır. Bunlar, genellikle ünlüyle biten sözcükten sonra tercih edilir:

*Taze böğrülce **ise** yine tarlaya ekilir.* (Dindar 1998, 28; aktaran Duman 2009, 52)

Ek eylemin şart kipinde çekimi (iyelik kökenli şahıs ekleriyle) ÖT"den farklılık göstermez. Ancak, ÖT"de bugün kullanımdan kalkmış olan nazal „ŋ" sesini KA"daki şahıs eklerinde belirgince işitebiliriz. Esasen KA"nın da dahil olduğu Batı Grubu Anadolu ağızlarında[16] bu ses varlığını sürdürür (Karahan 1996, 19):

*Sen gül**üsaŋ** ben yabrag* (KAEBÜ s.155)

*Zengin**isaŋ** da paraŋ gendiŋe.*

Üçüncü tekil şahısta bazen –k sesi ortaya çıkar. İlk bakışta bunun bir türeme ses olabileceği (birinci çoğul şahıstaki biçime analojik benzerlik kurularak) düşünülebilir. Fakat çekime kattığı anlam, onun ET"deki (ok/ ök) kuvvetlendirme edatının eskicil bir kalıntısı olma ihtimalini de akla getirir. Bu iki ihtimalden yapının kullanım ve anlam yönüne bakılırsa onun, kuvvetlendirme edatının eskicil bir kalıntısı olduğunu söylemek akla daha yatkındır:

*Deliy**sak** bende mamurlaycak*! (O delidir diye…)

*Çocuğ**usak** yani isdediyini yapacak!* (O çocuktur diye…)

Şart kipli ek eylemin bir diğer ilginç kullanımı kural dışı olarak edatlaşmış vb. yapılarda iyelik işlevli iyelik kökenli şahıs eki almasıdır:

*Yog**sam** beni gaybeden, tamam?* (KTFDM s. 88)

Meğer**sam** duymamış.

Her ney**isam**…

d. Ek eylemin Zarf-Fiil Biçimleri: iken[17] / -(y)(I)kan(a)/ -(y)(U)kan(a)

Temel görevi ÖT"deki gibi zaman ve tarz bildiren zarf-fiiller meydana getirmektir. Ancak, ÖT"de belirli geçmiş zaman, şart, istek ve emir kiplerinin iken ~ -ken ekiyle genişletilmiş zarf-fiil türleri yoktur. KA"daysa belirli geçmiş zaman kipi ek eylemin zarf-fiil biçimleriyle genişletilebilir. Bu çekim –dIğI zaman/ -dUğU zaman, -IncA/ -UncA veya –mIşken/ -mUşken"in görevini üstlenir:

*Otur**duyukan** yesin kedicig bulundu başında.* (Yemek yemeğe oturunca kedi yanında bulundu.)

*Mustaha ara**dıykan** bulsun gabacığı oşu, sagladıydı furuna.* (Mustafa kabağı bulmak için arayınca onu fırına saklamış.)

*Gak**dıykan** ayağa küllü suyu gibin oturdu.*

[16] Karahan Batı Grubu ağızlarını Kuzeydoğu ve Doğu Grubu ağızlarından ayıran başlıca fonetik özelliklere, farklı işitilme özellikleriyle gözlemlenen, nazal „ŋ" sesini örnek verir. (a.g.e. s. 19)

[17] Bu biçimde nadiren kullanılır.

Ek eylemin zarf biçimlerinin (iken~-ken < er-ür-ken) kullanımında ÖT'den farklı olarak i- unsurunun ekleşmesi sırasında düşüp düşmemesi tutarlılık göstermemektedir.

Ek eylemin zaf-fiilli biçimi ÖT'de hep ince ünlülü kullanılırken, KA'da ünlüleri genellikle kalındır. Bazı düz ünlülü eklerdeki tek şekilliliğin ünlü uyumunu bozması konusunda Kuzeydoğu Grubundaki Anadolu ağızlarıyla KA'nın benzerlik gösterdiğini belirten Duman, ünlü uyumunu bozan yapılardan biri olarak –ken'i de gösterir (2009, 44-45). Esasen bu KA'nın da içinde yer aldığı Batı Grubu ağızlarında da görülür (Karahan 1996, 6):

- İnce sıradan ünlülü sözcüklerde:

  *Gız hamile**ykan** harb açılır.* (KIBA s. 202)

  *Garaböcek medci**ykan**, sıçan kervancıykan bir varmış bir yoğmuş.* (KAEBÜ s. 109)

- Kalın sıradan ünlülü sözlerde:

  *Ağaş yaş**ıkan** eyilir.* (KIBA s. 58)

  *Açar**kan**dan kutuyu kutunun içinde mis gibi…* (KIBA s. 206)

Kimi zaman *iken* yapısında i- unsuru (-(y)ıkan(a)/ -(y)ukan(a) yanında -(y)ikan(a)/ -(y)ükan(a) biçimleri) aykırılaşabilir, böylelikle uyumu bozar:

*Ağaş yaş**ikan** eyilir.*

Kıbrıs Ağızlarında Birleşik Çekimler:

ÖT'de görülen birleşik çekimlerinin[18] tümü KA'da kimi değişikliklerle mevcuttur. ÖT'de ek eylemin kullanım özelliklerinden biri birleşik çekimlerde ekleşirken çoğunlukla düşürülmesidir. Yardımcı fiil konumundaki ek eylemin kökü düşürüldükten sonra aldığı kip ekinin önündeki eylemin kip bildiren ekleriyle görünüm açısından kaynaşması söz konusudur (Ergin 1999, 321). KA'daysa bu kullanımların dışına çıkılır, ekleşme sırasında ve ses uyumları bakımında farklılıklar izlenir.

1. Hikâye Birleşik Çekimi:

KA'da belirli geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve şimdiki zaman bildirme kipleriyle; şart, istek, emir ve gereklilik gibi tasarlama kiplerinin hikâye birleşik çekimi yapılmaktadır.

Hikâye birleşik çekiminin soru ekiyle yapılan değişik biçimleri vardır. Bunlardan ***–… mIzdI…*** en dikkat çekici olanıdır. Çünkü bakışta soru ekinin aldığı bağlantı ünsüzünün ilerleyici ünsüz benzeşmesi sonucu -y- > -z- ses değişimine uğradığı düşünülebilir. Ancak zaman biçimlerinin hikâyesinde görülen bu biçim önceden de açıklandığı gibi ek eylemin kalıntısı olup ses değişimine uğramış eskicil (-er > -z) bir kalıntıdır:

*Çocuğuŋ hasda olduğunu bil**me mizdi**?*

[18] Osmanlıcada mürekkep siga, sîga-i mürekkebe, ezmine-i mürekkebe gibi adlarla anılan „birleşik çekim" araştırmacılarca farklı şekillerde adlandırılmıştır: Zeynep Korkmaz, (1992), "birleşik zaman", **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK, s. 28; Muharrem Ergin, (1993), "Fiillerin BirleşikÇekimi", **Türk Dilbilgisi**, İstanbul: Bayrak Yayınları, s. 302; Oya Adalı, (1979), "ikincil zaman ardılları", **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Ankara: TDK, s. 48; Tahir Nejat Gencan, (1979), "bileşikzamanlı eylemler", **Dilbilgisi**, Ankara: TDK, s. 352; Kaya Bilgegil, (1982), "bileşikkipler", **Türkçe Dilbilgisi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 271; Tuncer Gülensoy, (1995), "fiillerin birleşik çekimleri (birleşikzaman), **Türkçe El Kitabı**, Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları, s. 186; Haydar Ediskun, (1988), bileşik zamanlı fiiller", **Yeni Türk Dilbilgisi**, İstanbul, s. 195; Vecihe Hatiboğlu, (1972), "birleşikzaman", **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK.

*Yaz**maz mızdı** da soraŋ şimdik?*

*O zamannar bil**ir mizdi** bilmem.*

*Al**acay_mızdı** yovurduŋ gaymağını?*

1.1. Belirli GeçmiŞ Zaman Kipinin Hikâyesi:

Belirli geçmiŞ zamanın hikâyesi Türkçenin tarihî evrelerinde olmakla beraber Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri kullanımı seyrekleŞmiŞtir. Bugün yazı dilinde belirli geçmiŞ zamanın hikâye çekimine nadiren rastlayabilmekteyiz. KA'daysa bu çekim varlığını yaygın Şekilde devam ettirmektedir. GöreveŞe görülen, bilinen bir geçmiŞ zamanı karŞılayan bu çekim ÖT'deki gibi görevini *–mIş/-mUş* ekine de bırakabilmektedir. Rivayet iŞleviyle kullanılan bu morfem, artık bilinen, görülen geçmiŞ bir zamanı aktarmaktan çok, temel iŞlevlerini yitirerek, bir baŞkasından duyulan veya öğrenileni anlatmaya baŞlar. Bir baŞka deyiŞle günümüzde –mIŞDI/ -mUŞDUbelirli geçmiŞ zamanın hikâyesi yerine kullanılır. Bu durum fiillerin zamanlara göre çekiminde bir daralma baŞladığını gösterir.KiŞinin bilgisi, görgüsü altında cereyan eden, kendisinin bizzat Şahit olduğu bir olay *–mIş/ -mUş* ile karŞılanır (Zülfikar 2005-IV, 313).

Belirli geçmiŞ zaman kipinin hikâye çekimine gramerinde değinenlerden biri de Korkmaz'dır. Korkmaz fiil konusunu inceleyen eser ve gramerlerde bu çekim kalıbının verildiğine, ancak bu biçimlerin kullanımdaki örneklerinin üçü beŞi geçmeyecek kadar da seyrek olduğuna vurgu yapar. AraŞtırmacı göze çarpan biçimlerin daha çok ağızlara yatkın anlatımlarda ve nispeten uzak geçmiŞ zaman kavramında göze çarptığını belirtir (Korkmaz 2003, 734). Korkmaz, bunların uygulamada kalkarak yerini –mIŞ/-mUŞ'ün aldığını ve günümüzde ilgili biçimlerde zaman kayması gerçekleŞerek iŞlevinin „duyuma, rivayete" dayalı geçmiŞ zaman yerine görülen, bilinen bir geçmiŞ zamana dönüŞtüğünü aktarır (Korkmaz 2003, 736).

KA'da bu birleŞik çekimin Şahıslara göre dağılımı Şöyledir:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-dIy(I)dIm/ -dUy(U)dUm
Tekil II. Şahıs	-dIy(I)dIŋ/ -dUy(U)dUŋ; -dIy(I)dIn/ -dUy(U)dUn
Tekil III. Şahıs	-dIy(I)dI/ -dUy(U)dU
Çoğul I. Şahıs	-dIy(I)dIK/ -dUy(U)dUK; -dI mIzdI*/ -dU mUzdU*; -dIKDI/ -dUKDU
Çoğul II. Şahıs	-dIy(I)dIŋIz/ -dUy(U)dUŋUz; -dIy(I)dInIz/ -dUy(U)dUnUz
Çoğul III. Şahıs	-dIy(I)dI(lAr)/ -dUy(U)dU(lAr); -dIlAr(I)dI/ -dUlAr(I)dI; -tulardı*

KA'da genellikle belirli geçmiŞ zaman eklerinin ünsüzü tonludur. Bu hâlleriyle ünsüz uyumunu bozarlar. Ek eylemin bazen korunması ve aldığı Şahıs eklerindeki nazallıklar, birinci çoğul Şahıstaki kimi kullanımlar hariç, belirli geçmiŞ zamanın hikâye çekiminde ÖT'den ayrılan önemli bir farklılık yoktur:

*Çünkü teslim ol**duyduk**...* (Demir 2009c, 251)

*Garannık oldu sāt sekiz ol**duydu***. (Demir 2009c, 253)

*Çünkü orddalık tam ağarma**dıydı.*** (KAEBÜ s. 121)

*Osman Daŋgo'nun garı dá onnarı alma**dılardı**, b[ır]ag**dılardı** luhusanın yanında.* (KAEBÜ. S. 121)

*O sene harnıp naklini hükümet bana hem bir köylümüze ver**diydi.*** (KTF s. 411)

*...geçennerde koçannarı garışdırırkan bul**duydum***. (KTF s. 412)

*...o zamandan söyle**diydim** acele etme deye*. (KTF s. 413)

*Okuyup yazmayı alış**dıydık*****.** (KTF s. 414)

*...İngiliz da onu hücresinde buzlu suyla öldür**düleridi.*** (KTF s. 415)

*...Londra'yı altüst edecem deme**diydim?***… (KTF s. 463)

*Laika'nın gözlerine ve saçlarına vurul**duydum.*** (BYEY, 19.12.2009)

*Sev**diydik** birbirimizi.* (BYEY, 09.01.2009)

*Vaġdı zamanında duy**duyudum** ki…*

*Oturd**tulardı** bardacığı oyana.*

ÖT'de Çahıs eki kip ekinin ardından eyleme getirilirken KA'da bu kuralın dışına çıkılabilir. Başka deyişle Çahıs eki kip ekinden önce de kullanılır:

*Çocuğumuz da oldukta biz karı koca ekmek yanı sıra en ucuzundan ne varsa onları ye**dikti***. (K P, 06.01.2011, Eşref Çetinel)

1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-mIş(I)dIm/ -mUş(U)dUm
Tekil II. Şahıs	-mIş(I)dIŋ/ -mUş(U)dUŋ; -mIş(I)dIn/ -mUş(U)dUn
Tekil III. Şahıs	-(I)mIş(I)dI/ -(U)mUş(U)dU
Çoğul I. Şahıs	-mIş(I)dIK/ -mUş(U)dUK
Çoğul II. Şahıs	-mIş(I)dIŋIz/ -mUş(U)dUŋUz; -mIş(I)dInIz/ -mUş(U)dUnUz; -mIşmIzdI*/ -mUşmUzdU*
Çoğul III. Şahıs	-mIş(I)dI(lAr)/ -mUş(U)dU(lAr)

Öğrenilen geçmişzamanın hikâye çekiminde ek eylemin korunması veya düşürülmesi belli bir kurala bağlanmamıştır; ek eylem varlığını ikili biçimde sürdürür. Hikâye morfeminin ünsüzü tek şekilli olduğundan ünsüz uyumunu bozabilir. Bu birleşik çekim ÖT'de olduğu gibi işlevce değişime uğramıştır. Temel görevi bir başkasından duyulan veya öğrenileni aktarmakken zaman kaymasına uğrayarak varlığını sürdürmeye başlar. Bugün bu morfem görülen, bilinen geçmiş zaman işlevini (belirli geçmiş zamanın hikâyesi işlevinde) kazanmıştır:

*Döndük geldik evimize amá halimiz halden git**miş idi.*** (KAEBÜ s. 123)

*1926'da gardaşım Türkiya'ya gir**mişdi.*** (KTF s. 418)

*O zaman da Fugasa'ya çalışmaya git**mişdim**.* (KTF s. 418)

*-Sen bana iki kese altın ada**mışdın.*** (KTF s. 504)

*O çıkında bulduğu düdüğü cebine goyup gizle**mişidi.*** (KTFDM s. 28)

*...ġavur meğer ġarşı tarafda ġavur mevzilen**mişidi.*** (AD)

*Oldugca da ağırlaş**mışıdı**.* (KTFDM s. 45)

*Anası iki günde bütün sırrını çöz**müşüdü.*** (KTFDM s. 51)

*Eylen olunca bütün duvar son sicime gel**mişidi**.* (KTFDM s. 59)

*Ne yapacağına o saatdan garar ver**mişidi.*** (OY s. 63)

*Aldı o entariyi ki guş tüylerinden yapıl**mışıdı**...* (OY s. 83)

*Allah'dan başġa kimse **yoğ umuşdu.** Var ıdı bir padişah*. (KAEBÜ s. 117)

1.3. Şimdiki Zaman Kipinin Hikâyesi

KA üzerinde çalışanların vardığı kanılardan biri, odaksıl şimdiki zaman biçimbiriminin bu ağızda geliştirmediğidir[19]. Bu ekin görevini KA'da geniş zaman biçimbirimi üstlenir. Bugün görülen kullanımlarsa yeni ve bu ağza özgü olmayan ÖT kaynaklı örneklerdir (Johanson 2009, 93-100). Aslında, geniş zaman eklerinin şimdiki zaman için kullanımı, Türkçenin tarihî dönemlerinde ve birçok Türkiye Türkçesi ağzında da takip edilmektedir.

*Eh gaç**ıyordu.*** (YBHK s. 141)

*Allahına sığınıp etleri içine atmaya başla**yıyordu** ki devanası yetişdi.* (KTFDM s. 20)

1.4. Gelecek Zaman Kipinin Hikâyesi:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-(y)(A)cAy(I)dIm;
Tekil II. Şahıs	-(y)(A)cAy(I)dIŋ/ -(y)(A)cAy(I)dIn
Tekil III. Şahıs	-(y)(A)cAy(I)dI/ -(y)(A)cAy mIzdI*/ -(y)(A)cAK mIzdI*
Çoğul I. Şahıs	-(y)(A)cAIy(I)dIK
Çoğul II. Şahıs	-(y)(A)cAy(I)dIŋIz; -(y)(A)cAy(I)dInIz
Çoğul III. Şahıs	-(y)(A)cAy(I)dI(lAr); -(y)(A)cAKlArdI

Bu birleşik çekim ÖT'deki gibi gelecek zaman ekiyle çekimlenmiş eylem üzerine hikâye birleşik çekim kipinin getirilmesiyle yapılır. Ancak, gelecek zaman ekinin sonundaki *–k/-ķ* sesi kip ekiyle (bazen ek eylem de korunur) bir araya geldiğinde *-y*'ye bazen de *-ġ*'ya dönüşebilir.

Çekim sırasında „i-" unsuru korunur veya düşürülebilir. Ek eylemin eklenirken korunup korunmaması belli bir kurala bağlanmamıştır.

[19] Konuyla ilgili olarak bk. (Demir 2009a, 22); (Johanson 2009, 93-100).

*Godugdan sora, hani ana beni yıka**ycaydın** sen ha?* (KAEBÜ s. 135)

*Goyaydık gidip bul**acaydı** gocasını Lândroverin içinde, havlıda ölü adam.* (KAEBÜ s. 131)

*E teslim olsan dá zaten kime teslim ol**acaydıŋ**.* (KAEBÜ s. 121)

*Eviŋe gel**eceydim**...* (KAEBÜ s. 158)

*Garşıya gid**eceydiler.*** (KTF s. 409)

…onlar da gidip ona iltihak ed**eceklerdi**. (KTF s. 427)

*Çünkü daha evvel onu yap**acaydık**, bunu yap**acaydık** deye kesip biçerdiler.* (KTF s. 434)

1.5. GeniĞ Zaman Kipinin Hikâyesi:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-Ar(I)dIm/ -Ir(I)dIm/ -Ur(U)dUm; -r(I)dIm/ -r(U)dUm; -mAzdIm; -Ir mIzdIm/ -Ur mUzdUm*/ -r mIzdIm/ -r mUzdUm; -mA(z) mIzdIm
Tekil II. Şahıs	-Ar(I)dIŋ; -Ir(I)dIŋ; -Ur(U)dUŋ; -Ar(I)dIn; -Ir(I)dIn/ -Ur(U)dUn; -r(I)dIŋ/ -r(U)dUŋ; -r(I)dIn/ -r(U)dUn; -mAzdın/ -mAzdIŋ; -Ir mIzdIŋ/ -Ur mUzdUŋ*/ -Ur mUzdUn*/-r mIzdIŋ/ -r mUzdUŋ/ */-r mIzdIn/ -r mUzdUn; -mA(z) mIzdIŋ/ -mA(z) mIzdIn
Tekil III. Şahıs	-Ar(I)dI/ -Ir(I)dI/ -Ur(U)dU/ -r(I)dI/ -r(U)dU; -mAzdI; -Ar mIzdI*/ -Ir mIzdI*/ -Ur mUzdU*/ /-r mIzdI/ -r mUzdU; -mA(z) mIzdI*
Çoğul I. Şahıs	-Ar(I)dIK; -Ir(I)dIK/ -Ur(U)dUK/ -rIdIK/ -rUdUK; -mAzdIK; -Ir mIzdIK/ -Ur mUzdUK*/ -r mIzdIK/ -r mUzdUK; -mA(z) mIzdIK
Çoğul II. Şahıs	-Ar(I)dIŋIz; -Ir(I)dIŋIz/ -Ur(U)dUŋUz/ -r(I)dIŋIz/ -r(U)dUŋuz; -Ar(I)dInIz; -Ir(I)dInIz/ -Ur(U)dUnUz/ -r(I)dInIz/ -r(U)dUnUz; -mAzdIŋIz/ -mAzdInIz; -Ar mIzdIŋIz*/ -Ir mIzdIŋIz*/ -Ur mUzdUŋUz*/ /-r mIzdIŋIz/ -r mUzdUŋUz; -Ar mIzdInIz*/ -Ir mIzdInIz*/ -Ur mUzdUnUz*/ /-r mIzdInIz/ -r mUzdUnUz; -mA(z) mIzdIŋIz*/ -mA(z) mIzdInIz*
Çoğul III. Şahıs	-Ar(I)dI(lAr); -Ir(I)dI(lAr)/ -Ur(U)dU(lAr); -r(I)dI(lAr)/ -r(U)dU(lAr); -AllAr(I)dI/ -IllAr(I)dI/ -llAr(I)dI; -mAzdI(lAr)/ -mAzlArdI; -Ar mIzdI(lAr)/ -Ir mIzdI(lAr)/ -Ur mUzdU(lAr)*/ -r mIzdI(lAr)/ -r mUzdU(lAr); -mA(z) mIzdI(lAr)

Bu birleşik zamanın temel işlevi geçmişten geleceğe uzanmış geniş bir zaman kesitinde gerçekleşeceğini bildiren bir oluş ve kılış geçmişe aktarmaktır (Korkmaz 2003, 743). Ancak KA'da yaygın olarak şimdiki zaman ekinin görevini, kimi Türkiye Türkçesi ağızlarında da olduğu gibi, geniş zaman ekleri üstlenir. Bu nedenle üstte sıralanan geniş zamanın hikâye biçimleri aynı zamanda işlevsel olarak şimdiki zamanın hikâyesi için de geçerlilik kazanmıştır. Böylelikle oluşturulan çekim, içinde bulunulan zamanda sürmekte olan bir oluş veya kılış geçmişe de aktarabilmektedir:

*... gorka**rdım** gid**mezdim**.* (Demir 2009c, 251)

*O gadar da başara**mazdıg** bile o bağların şeyini.* (KAEBÜ s.151)

*...beyaz üzümlerimizi tobla**rdıg** da palüze yap**ardıg**.* (KAEBÜ s.151)

*Esgi düğünnerde, böyle gid**erdiŋ** erkek tarafı, gız tarafını isd**erdi**.* (KAEBÜ s. 149)

*Yalınız bag**mazlardı.*** (KAEBÜ s. 143)

*Kövün içinde bir tane böyle mumunan arasaŋ bula**mazdıŋ**.* (KAEBÜ s. 128)

*"Ben ne begle**rdim** da ne buldum.*" (KAEBÜ s. 112)

*Çok eziyet ed**ellerdi** onnara, daş kesdir**illerdi.*** (KTF s. 408)

Üçüncü çoğul şahısta gerileyici ünsüz benzeşmesi sonucu –rl- > -ll- değişimi gerçekleşebilir:

*Ona gid**ellerdi** söyle**llerdi** kördür, ona gid**ellerdi** söyle**llerdi** topaldır.* (KAEBÜ s. 149)

1.6. Şart Kipinin Hikâyesi:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-sAy(I)dIm
Tekil II. Şahıs	-sAy(I)dIŋ/ -sAy(I)dIn
Tekil III. Şahıs	-sAy(I)dI
Çoğul I. Şahıs	-sAy(I)dIK
Çoğul II. Şahıs	-sAy(I)dIŋIz/ -sAy(I)dInIz
Çoğul III. Şahıs	-sAy(I)dI(lAr)/ -sAlArdI

Şart ekinin ünlüsü genellikle kalındır; ince sıradan ünlülü biçimlere nadiren rastlanır. Şart ekinin bu kullanımı ince ünlülü söz tabanlarına eklenirken ünlü uyumunun bozulmasına neden olmaktadır:

*Dev gızı ye**saydı**...*

*İste**seydik** de zaten para da yoktu.* (BYEY, 19.12.2009)

Gerçekleşmesi bir şarta bağlı olan oluş geçmişe aktararak anlatan bu kip, ÖT'de olduğu gibi KA'da da „varsayıma dayalı" veya „gerçekleşmemiş olan" bir şartı da gösterir:

*Bahdım ol**saydı** anamdan şız doğmazdım.*

*Köve geleceyini bil**saydıŋ** şehere gidmezdin.*

*Gaçma**saydım** nolacaydı ya Ahmet?* (BYEY, 01.05.2010).

1.7. Gösek Kipinin Hikâyesi:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-(y)Ay(I)dIm
Tekil II. Şahıs	-(y)Ay(I)dIŋ/ -(y)Ay(I)dIn
Tekil III. Şahıs	-(y)Ay(I)dI
Çoğul I. Şahıs	-(y)Ay(I)dIK
Çoğul II. Şahıs	-(y)Ay(I)dIŋIz/ -(y)Ay(I)dInIz
Çoğul III. Şahıs	-(y)Ay(I)dI(lAr)

Bu birleşik çekim, birtakım ses farklılıkları ve ek eylemin korunabiliyor oluşu hariç, biçimce ÖT ile aynıdır.

*Goy**aydık** gidip bulacaydı gocasını Lândroverin içinde, havlıda ölü adam.* (KAEBÜ s. 131)

*-Keşke demiş koçu gurtar**aydım**…* (KTF s. 494)

*"E ver**eydiŋ**" dedi.* (AD)

*… hanım da gel**eydi** yanıma bambaşka hayatımız olacaktı.* (BYEY, 05.12.2009)

*Otur**saydınız**.* (BYEY, 12.06.2010)

1.8. Gerekliliğin Hikâyesi[20]:

ÖT'de kullanılan gereklilik kipi „–mAlI' KA'da gelişmemiştir. Bugün gözlemlenen kısıtlı örnekler ÖT'den alınmıştır. Bu ekin görevini KA'da genellikle „lazım/ luzum[21]' üstlenir (Demir 2009a, 25). Gereklilik anlamı için cümlede söz dizimi şöyledir:

a. …lazım + -(ı)dı (+ fiil + Şahıs eki) / … fiil + Şahıs eki + lazım + -(ı)dı …

b. . …lüzum + -(u)du (+ fiil + Şahıs eki) / fiil + Şahıs eki + lüzum + -(u)du …

KA'da gereklilik kipi için –mAlI eki gelişmemesine rağmen üstte verilen yapı, gerçekleşmesi bir gereklilik olan oluş ya da kılış geçmişe aktararak iletir. Böylelikle, KA'daki boşluk, bu çekimle doldurulur:

*Yapdıglarına özen gösdermesi **lâzımıdı.*** (KTFDM s. 51)

*Gelin **lazımıdı** yatmasın o gece.* (BYEY, 09.01.2010)

*O zaman Avustralya'ya ya da Amerika'ya gidecek olan gençlerin meslek belgesi olması **lüzumdu**.* (BYEY, 06.03.2010)

*Ben derdim eşime **lazımıdı** evlenmeyelim çünkü her şeyimiz, vatan için yaşadık.* (BYEY, 22.05.2010)

[20] Gereklilik çekiminde fiille değil, isimle bir araya gelen ek eylem, KA'da gramerce bir birleşik çekim değil, birleşik fiil ortaya çıkarmaktadır. Bu aynı kipin şart ve rivayeti için de geçerlidir.

[21] Arapçadan alınan bu sözde ünlü uzunlukları ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan kimi Karpaz köylerinde söz başı /l-/ sesi bu sözcükte de olduğu gibi inceltilir.

1.9. Emir Kipinin Hikâyesi

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Hikâye Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-AyIm(I)dI(m)
Tekil III.	-sIn(I)dI/ -sUn(U)dU
Çoğul I. Şahıs	-(A)lIm(I)dI(K)
Çoğul III. Şahıs	-sInlAr(I)dI/ -sUnlAr(I)dI/ -sInnAr(I)dI/ -sUnnAr(I)dI; -sIndIlAr/ -sUndUlAr

ÖT'de emir kipinin hikâye birleşik çekimi yoktur. KA'daysa, bazı şahıslarda bu birleşik çekimin sınırlı kullanımlarını görebiliyoruz. Ancak bu çekim içerisinde, emir/ istek anlamını yitirmiş ve amaç bildirmeye başlamıştır:

*Oğlu oku**sunudu** deyi gece gündüz çalışdı.*

*Hazır deyim başından bentanbal gal**sınıdı.**.*

*Çocuğu al**alımıdık** önce luzum.*

KA'da kullanılan „AyIm(I)dI(m)" çekiminin yerini ÖT'de genellikle „-sAydım" (KA: yeylimidik; ÖT: yeseydik); „-(A)lIm(I)dI(K)" çekimininse „-sAydIk" yapısı üstlenir.

*Bunu da ben yap**ayımıdı** deyincak…*

*Böyce isdersanız biraz otur**alımıdık**.*

KA'da yaklaşma bildirmek için kullanılan „hazır" sözü cümlede kip görevi görür (Demir 2009a, 24). ÖT'de görmediğimiz bu kullanım biçiminin emir birleşik çekiminde ilginç kullanımlarına rastlarız. Bazen yakın geçmişte, bazen de daha uzak bir geçmişte gerçekleşmesine az kalmış olayların anlatımını yapar. Bu yapılırken söz dizimi şöyledir: (Hazır(ıdı) …… fiil+-AyIm/ Hazır ……fiil+-AyIm(I)dI).

*Hazır**ıdı** düşsün çukura.*

*Hazır elim yan**sınıdı.***

Üstteki iki örnekte görüleceği gibi, yüklemin bir unsuru olarak ek eylem, cümlede yükleme gelerek birleşik çekim kurabilir. Bazen de yüklemden önce ve cümlenin bir başka unsuruna eklenerek aynı görevi yapar. Bu tamamen KA'ya özgü, ÖT'de göremeyeceğimiz bir kullanımdır.

Üçüncü çoğul şahısta bazen ilerleyici ünsüz benzeşmesi (-rl- > -nn-) gerçekleşir:

*Çocuglar yüzsü**nne**ridi deye her hafda giderdik.*

2. Rivayet Birleşik Çekimi:

Bu birleşik çekim; olmuş, olacak veya olması tasarlananan içeri duyuma ve rivayete dayanarak anlatır (Korkmaz 2003, 754).

Bu birleşik çekim kipinde KA'yı ÖT'den ayıran en belirgin yön, i- unsurunun tam ekleşmemesi, varlığını koruyabilmesidir. ÖT'de ek eylem ilgili birleşik çekimi kurarken genellikle düşürülmektedir.

Rivayet kipinin Çahıs zamiri kökenli birinci çoğul Çahıs eki –Iz/-Uz yerine, belirli geçmiÇ zaman ve Çart eklerinin de kabul ettiği –Ik/-Uk eklerini alması, Batı Grubu ağızlarının önemli bir bölümü ile KA"yı birleÇtirir[22]. Öte taraftan ikinci Çahısta, Çahıs zamiri kökenli Çahıs eklerinin (-sIn/-sUn; -sInız/ -sUnUz) yanında, belirli geçmiÇzaman ve Çart çekimlerindeki gibi, iyelik kökenli Çahıs ekleriyle (-(I)n/ -(U)n; -(I)nIz/ -(U)nUz) çekimlenebiliyor oluÇu,onu ÖT"den ayırır.

KA"da rivayet morfeminin ÖT"de rastlayamayacağımız kullanımlarından biri ekleÇmede görülür. ÖT"de yüklemin bir parçası olarak yüklemden sonra kullanılan bu morfem, bazen yüklemden önce ekleÇmeden kullanılır veya cümlenin bir baÇka unsuruyla[23] bitiÇebilir (Demir 2009b, 112).

2.1. Belirli GeçmiÇ Zaman Kipinin Rivayeti

Çahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Çahıs Eki**
Tekil I. Çahıs	-dIymIÇIm/ -dUymUÇUm; -dImIÇIm; -dUmUÇUm; -dImIÇ*;-dUmUÇ
Tekil II. Çahıs	-dIy(I)mIÇsIn/ -dUy(U)mUÇsUn; -dImIÇIn/ -dUmUÇUn
Tekil III. Çahıs	-dIymIÇ/-dUymUÇ;-dImIÇ/-dUmUÇ
Çoğul I. Çahıs	-dIy(I)mIÇIK/ -dUy(U)mUÇUK; -dImIÇIK/ -dUmUÇUK
Çoğul II. Çahıs	-dIy(I)mIÇsInIŋ/ -dUy(U)mUÇsUnUŋ; -dImIÇInIŋ/ -dUmUÇUnUŋ
Çoğul III. Çahıs	-dI(y)mIÇ(Ar)/ -dU(y)mUÇ(Ar); -dIlArmIÇ/ -dUlArmUÇ

ÖT"de belirli geçmiÇzamanın rivayeti yoktur. Görülen, bilinen bir oluÇve kılıÇın duyuma ve rivayete dayanılarak anlatılması mümkün değildir (Korkmaz 2003, 754). KA"daysa bu çekim biçimi görülmekle beraber, iÇlevce görülen, bilinen bir zamanı rivayet ederek kip anlatımında yan katman etkisini de gösterir.

Belirli geçmiÇ zamanın rivayet çekiminde, ek eylemin korunup korunmaması belli bir kurala bağlanmamıÇtır. Kullanımda ikilik görülür. Bu birleÇik çekim, bağlantı ünsüzü „–y-"nin kullanımıyla dikkat çekicidir. ÖT"de ünlüyle biten söze bu ek bağlantı ünsüzü „–y-"den istifade edilerek bağlanır. KA"da da bağlantı ünsüzden yararlanılmakla beraber, bu çekimde ilgili ünsüz, iki morfem arasında eriyebilir. Böylelikle, ek eylemin görevini üstlenen rivayet kipi, doğrudan belirli geçmiÇ zaman ekinin üzerine getirilir:

*Girmiş içeri anna**dımış** o da derdini.* (KTF s. 502)

*O da anna**dımış**.* (KTF s. 502)

[22] Batı Grubu Anadolu ağızlarında, zamir kökenli birinci Çahıs ekleri yerine, belirli geçmiÇzaman ve Çart ekleri üzerine getirilen –K eki diğer kipleri de içine alacak Çekilde iÇleklik alanını geniÇletir.Batı Grubu Anadolu ağızlarında buna dahil olan bölgeler için bk. (Karahan 1996, 137).

[23] Örnekleri için bk. "c. Ek Eylemin Öğrenilen GeçmiÇ Zaman Kipi".

2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipinin Rivayeti:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-mIş(ı)mIşım/ -mUş(u)mUşUm
Tekil II. Şahıs	-mIş(ı)mIşın/ -mUş(u)mUşUn; -mIş(ı)mIşsın/ -mUş(u)mUşsUn
Tekil III. Şahıs	-mIş(ı)mIş/ -mUş(u)mUş
Çoğul I. Şahıs	-mIş(ı)mIşIK/ -mUş(u)mUşUK
Çoğul II. Şahıs	-mIş(ı)mIşsınIz/ -mUş(u)mUşsUnUz; -mIş(ı)mIşsınız; -mUş(u)mUşsUnUz; -mIş(ı)mIşınız/ -mUş(u)mUşUnUz; -mIş(ı)mIşInIz/ -mUş(u)mUşUnUz
Çoğul III. Şahıs	-mIş(ı)mIş(lAr)/ -mUş(u)mUş(lAr)

ÖT'de kullanımı sık olmayan[24] bu çekim belirli geçmiş zamanın ve öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinde olduğu gibi, açık bir zaman kavramı taşımaz. Yalnızca başkasından duyma ya da sonradan farkına varma gibi bir şekil ifadesidir (Korkmaz 2003, 755). Aynı zamanda küçümseme, şüphe gibi ifadelerde de bu birleşik çekim kullanılır. KA'da işlevce ÖT'den ayrılmayan bu çekimi, şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle beraber, iyelik kökenli şahıs ekleri de almasıyla ondan ayırabiliriz.

*Herhangi bir ceset bulunduğunda koşup gider bakarmış, adam "kayıp" oğlunun acısıyla çök**müşmüş**...* (YG 24/12/2009, Sevgül Uludağ)

*Ol**muşumuş** bunlar.* (YBHK s. 138)

2.3. Şimdiki Zaman Kipinin Rivayeti:

Daha önceden de belirtildiği gibi, KA'da şimdiki zaman görevini geniş zaman ekleri üstlenir. Esasen bu, ÖT ve diğer Türkiye Türkçesi ağızları için de geçerlidir. KA'nın dahil olduğu Batı Grubu ağızlarında şimdiki zaman ekinin yaygın kullanımıysa (Karahan 1996, 46) diğer Batı Grubu Anadolu ağızlarını KA'dan ayırmada bir ölçüttür[25]. Çünkü bu ağızda, önceden açıklanan nedenlerle, şimdiki zamanı karşılamak için geniş zaman ekleri kullanılır. Aşağıda tespit edilen örneklerse ÖT'den bu ağza alınmıştır[26]:

*Bütün bu insanlar içme sularını yukarı Görneç'ten al**ıyorlarmış.*** (KTF s. 436)

*...iş paydosunda bir ağaç altında dinnen**iyorlarmış.*** (KTF s. 463)

*...oğlan da gızı tanamış, ama düşün**üyormuş**...* (KTF s. 502)

*-Nogdacı, nogdacı deye bağır**ıyormuş.*** (KTF s. 504)

*...bir da yapdıklarını şişe şişe annad**ıyormuş.*** (KTF s. 504)

[24] Korkmaz'a göre aynı ses yapısında olan iki ekin art arda gelmesi nedeniyle kakafoni oluştuğundan i- unsuru genellikle korunur (Korkmaz 2003, 755). Bu çekim kulağa hoş gelmediğinden cümlenin düzeninde değişiklik yapılarak kullanılır. Dolayısıyle kullanımı sık değildir.

[25] Bugüne değin KA'nı Batı Grubu ağızları içinde ayıran ve birleştiren noktalar etraflıca değerlendirilmiş değildir. KA'nın gramer özellikleri saptanırken bu konulara da dikkat edilmelidir.

[26] Şimdiki zamanın rivayeti işlevinde kullanılan örnekler için bk. "Geniş Zaman Kipinin Rivayeti".

*Onnarı tekrar yetiş**iyormuş** gene.* (KTFDM s. 9)

2.4. Gelecek Zaman Kipinin Rivayeti:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-(y)AcAymIŞm/ -(y)AcAKmIŞm
Tekil II. Şahıs	-(y)AcAKmIŞsIn/ -(y)AcAKmIŞsIn; -(y)AcAKmIŞn/ -(y)AcAKmIŞn; -(y)AcAymIŞn/ -(y)AcAymIŞn
Tekil III. Şahıs	-(y)AcAKmIŞ/-(y)AcAymIŞ
Çoğul I. Şahıs	-(y)AcAymIŞIK/ -(y)AcAKmIŞIK
Çoğul II. Şahıs	-(y)AcAKmIŞsInIz/ -(y)AcAKmIŞsInIz; -(y)AcAymIŞsInIz/ -(y)AcAymIŞsInIz; -(y)AcAymIŞnIz/ -(y)AcAymIŞnIz
Çoğul III. Şahıs	-(y)AcAymIŞI(Ar)/ -(y)AcAKmIŞI(Ar); -(y)AcAKlArmIŞ

ÖT'nin aksine, ek eylem çekim sırasında korunabilir. Gelecek zamanda gerçekleşen bir oluş veya kılış duyuma dayalı anlatmak için kullanılan bu birleşik çekimde, KA'yı içtevce ÖT'den ayıracak kullanımlara rastlanmamaktadır. Ancak çekim sırasında iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanılabilmesi (çoğul I. ve II. şahıs) ve gelecek zaman ekinin son sesinde görülebilen ünsüz değişimi (-k > -y) bu birleşik çekimi ÖT'den ayırır:

*Guya bağlayan sıtmadan gurtul**acakmış.*** (KTF s. 409)

*...oraya çık**acaklarmış** beni da götürdüler.* (KTF s. 422)

*...onu da bizim enişde tamir ed**eceymiş.*** (KTF s. 422)

*...bizi da Yunan idaresine sok**acaklarmış.*** (KTF s. 434)

*...ona hem gızını hem tahdını ver**ecekmiş.*** (KTF s. 494)

*Sofraya oturmuşlar, çorba iç**eceklermiş.*** (KTF s. 496)

*Eskiden al**acağımış** şeyler.* (YBHK s. 138)

2.5. Geniş Zaman Kipinin Rivayeti:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-Ar(I)mIŞm/ -Ir(I)mIŞm/ -Ur(U)mUŞUm/ -r(I)mIŞm/ -r(U)mUŞUm; -mAzmIŞm
Tekil II. Şahıs	-Ar(I)mIŞsIn/ -Ir(I)mIŞsIn/ -Ur(U)mUŞsUn/ -r(I)mIŞsIn/ -r(U)mUŞsUn; -Ar(I)mIŞsIn/ -Ir(I)mIŞsIn/ -Ur(U)mUŞsUn/ - r(I)mIŞsIn/ -r(U)mUŞsUn; -Ar(I)mIŞn/ -Ir(I)mIŞn/ -Ur(U)mUŞUn; -r(I)mIŞn/ -r(U)mUŞUn; -Ar(I)mIŞn/ -Ir(I)mIŞn/ -Ur(U)mUŞUn; -r(I)mIŞn/ -r(U)mUŞUn; mAzmIŞn/ -mazmIŞn

Tekil III. Şahıs	-Ar(I)mIŞ/ -Ir(I)mIŞ/ -Ur(U)mUŞ/ -r(I)mIŞ/ -r(U)muŞ
Çoğul I. Şahıs	-Ar(I)mIŞIK/ -Ir(I)mIŞIK/ -Ur(U)mUŞUK/ -r(I)mIŞIK/ -rUmUŞUK
Çoğul II. Şahıs	-Ar(I)mIŞsInIz/ -Ir(I)mIŞsInIz/ -Ur(U)mUŞsUnUz/ -r(I)mIŞsInIz/ -r(U)mUŞUnUz; -Ar(I)mIŞInIz/ -Ir(I)mIŞInIz/ -Ur(U)mUŞUnUz/ -r(I)mIŞInIz/ -r(U)mUŞUnUz; -Ar(I)mIŞInIz/ -Ir(I)mIŞInIz/ -Ur(U)mUŞUnUz/ -r(I)mIŞInIz/ -r(U)mUŞUnUz
Çoğul III. Şahıs	-Ar(I)mIŞlAr)/ -Ir(I)mIŞlAr)/ -Ur(U)mUŞlAr)/ -r(I)mIŞlAr)/ -r(U)mUŞlAr); -ArlArmIŞ/-IrlArmIŞ/ -UrlArmIş/ -rlArmIŞ/-AllArmIŞ*/-IllArmIŞ*/-UllArmIŞ*/ -llArmIŞ*

Temel işlevi geniş bir zamanda gerçekleşen oluş ve kılış duyuma dayanarak anlatmaktır. Bu kip, aynı zamanda, sürmekte olan bir oluş ve kılışın, duyuma veya sonradan farketmeye dayalı anlatımını (şimdiki zamanın rivayetini) yapar.

ÖT'de çekim sırasında i- unsuru tamamen erirken KA'da varlığını koruyabilir. Birinci ve ikinci çoğul şahıs eki olarak ÖT'deki gibi şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri yanında, iyelik kökenli şahıs ekleri de kullanılır. Üçüncü çoğul şahıs çekiminde –rl- > -ll- ses değişimi yaşanabilir:

*Bir başga köylüleri de onnara yemek daşı**rmış**.* (KTF s. 408)

*...orada pekçok Türk yaşa**rmış**.* (KTF s. 435)

*Parayı onun aracılığı ile al**ırlarmış**.* (KTF s. 436)

*...haber gönderene yirmi lira ver**irmiş**.* (KTF s. 436)

*...köklerinin Maraş'a dayandığını duy**arlarmış**.* (KTF s. 436)

*...vurulan yerde çıban çık**armış**.* (KTF s. 437)

*...başga bir şey de**mezmiş**.* (KTF s. 493)

*...odun keser, satar bununla geçin**irlermiş**.* (KTF s. 494)

*Ama artıg kimse gıynaş**mazmış** gitsin.* (KTF s. 499)

*...bu gadar çeşit yemeg çıkara**mazlarmış**.* (KTF s. 500)

*Gece gündüz sündürmede otur**urmuşunuz**.*

*Güya dogdora aran**ırmışık**.*

*Bu gızıla oğlan çok iyi geçin**illermiş**.* (KTF s. 501)

*...o gadar yorulmuşlar ki artık yörüye**mezlermiş**.* (KTF s. 502)

*Çok da eyi geçin**illermiş**.* (KTF s. 502)

*Batır**ırmış** dırnaklarını hayvana...* (YBHK s. 137)

*Yılbaşından sonr on üçüncü günü Goncolozlar gel**irimiş.*** (YBHK s. 137)

*...çıgrıg ellerinde pamıg ibliği işle**llermiş**.* (KIBA s. 175)

*Bu sebepden hiç yüzleri gül**mezimiş.*** (KTFDM s. 42)

2.6. Şart Kipinin Rivayeti:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-sA(y)mIşım
Tekil II. Şahıs	-sA(y)mIşsIn/ -sA(y)mIşsın; -sA(y)mIşın/ -sA(y)mIşın; -sAnmIşın
Tekil III. Şahıs	-sA(y)mIş
Çoğul I. Şahıs	-sA(y)mIşIK
Çoğul II. Şahıs	-sA(y)mIşsInIz/ -sA(y)mIşsınız; -sA(y)mIşsınız/ -sA(y)mIşınız
Çoğul III. Şahıs	-sA(y)mIş(Ar)

Bu birleşik çekim, şartta bağlı olarak gerçekleşmemiş bir kılış ya da oluşu duyuma dayanarak anlatır. Bu açıdan ÖT ile aynı işlevdedir. Ancak, ek eylemin kullanımı ve çekim açısından bu birleşik çekim ÖT'den ayrılır. Ögili birleşik çekimde, tespit edilen çekimlerin bir bölümünü ÖT'de görmek mümkün değildir. Bunların başında „–sAnmIşın" yapısı gelir. Ek yığılmasının ilginç bir örneği (aynı yapıda üst üste şahıs ekleri getirilerek) karşımıza çıkmaktadır:

KA: gel**sanmışın/** gelsanmışsın **ÖT:** gelseymişsin, gelseymişsin

Bu birleşik çekimde ek eylem çekimlenirken, rivayet kipi üzerine, ÖT'den farklı olarak, iyelik kökenli şahıs ekleri (tekil II. şahıs, çoğul I. ve II. şahısta) de getirilir:

*Meyerlim öl**saymışık** arkamızdan ağlaycak yoğudu.*

Ek eylemin çekimlenmesi sırasında kullanılan bağlantı ünsüzü „-y-" eriyebilmektedir. Bu olay aynı zamanda belirli geçmiş zamanın rivayeti ve kısmen istek kipinin rivayeti yapılırken de gerçekleşir: *gel**samış**, yap**samış**, duy**samış**…*

Önceden de belirtildiği gibi, şart ekinin ünlüsü kalındır. Bu nedenle ince sıradan ünlülü eylemlerle çekimlenirken uyumu bozar.

2.7. İstek Kipinin Rivayeti:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-(y)A(y)mIşım
Tekil II. Şahıs	-(y)A(y)mIşsIn; -(y)A(y)mIşsın; -(y)A(y)mIşın/ -(y)A(y)mIşın; -(y)AsInmIşın/ -(y)AsInmIşın; -(y)AsInmIşsIn/ -(y)AsInmIşsın
Tekil III. Şahıs	-(y)A(y)mIş
Çoğul I. Şahıs	-(y)A(y)mIşIK
Çoğul II. Şahıs	-(y)A(y)mIşınIz; -(y)A(y)mIşınız
Çoğul III. Şahıs	-(y)A(y)mIş(Ar)

şart ve belirli geçmiş zaman kiplerinin rivayet birleşik çekimi yapılırken bağlantı ünsüzü „-y-"nin erimesi, istek kipinin rivayet birleşik çekimi için de geçerlidir: *başla**yamışın**, gör**emişiŋ*** vb.

İstek kipinin rivayeti yapılırken tekil ikinci şahısta ÖT"den farklı olarak ek yığılması görülebilir. Ekleşmiş çek eylemden önce ve sonra ikinci şahıs eklerinin kullanılması bu olaya neden olmaktadır:

"*Övüd**esiŋmişin**, yeyeŋ te gocaŋ gelsin*." (KAEBÜ s. 129)

Şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri yanında iyelik kökenli şahıs eklerinin (II. tekil şahıs ve I. çoğul şahıs) kullanımı da bu ağzı ÖT"den ayırır.

KA"yı ÖT ile bu birleşik çekimde birleştiren nokta, tasarlanan bir oluş ve kılış'ın, duyuma dayanarak anlatımını aynı zamanda şart birleşik çekimine yükleyebilmeleridir:

*Keşge anamdan gız dov**saymışım/ dov**aymışım**.*

2.8. Gerekliliğin Rivayeti:

Önceden de belirtildiği gibi, KA"da, gereklilik kipi –mAlI biçimbirimi geliştirmemiştir. Bunun görevini „lazım/lüzum" sözcükleri üstlenmektedir. Örgili yapıda söz dizimi şöyledir:

a. *…lazım/ lüzum+-(I)mIş/ -(U)mUş + fiil+şahıs eki.* (…lazımımış yesin/ …luzumumuş gelsin)

b. *…fiil +şahıs eki +-(I)mIş/ -(U)mUş + lazım/lüzum.* (…gelsinmiş luzum.)

KA"da gereklilik kipi için –mAlI eki geliştirmemesine rağmen üstte verilen yapı, gerçekleşmesi bir gereklilik olan oluş ya da kılış'ın duyuma dayalı olarak anlatımını yapar:

*Övündüğünde **lüzumumuş** bir harmannıg yer **isdesin**.*

*Gollifayı yabmadan **lazımmış** önce buydayı, susamı **hazır edesin.***

2.9. Emir Kipinin Rivayeti:

Şahıs	**Kip Eki + (Ek Eylem) + Rivayet Morfemi + Şahıs Eki**
Tekil I. Şahıs	-(y)AyImmIşım
Tekil III. Şahıs	-sIn(I)mIş/-sUn(U)mUş
Çoğul I. Şahıs	-(y)(A)lImmIşIK
Çoğul III. Şahıs	-sIn(I)mIş/ -sUn(U)mUş; -sIn(I)mIş(Ar)/ -sUn(U)mUş(Ar); -sIn(lAr)(I)mIş/ -sUn(lAr)(I)mIş/-sInnArmIş/-sUnnArmIş

ÖT"de genellikle emir kipinin rivayeti yapılmaz. KA"daysa kullanımı dar olmakla beraber, kimi şahıslarda bu birleşik çekim biçimine rastlanır. Bu kiplik, temelde „amaç" bildirir. ÖT"de –mAyA biçimiyle karşılanan amaç cümlelerinin görevini yapar[27]:

*Biz başla**ylımmışık** da onnar gecikecek.*

*Tavuşanı bırak**ayımmışım** yabsın yahnisini.*

[27] Emir ekleri şahıs bildirmelerine rağmen (üçüncü tip şahıs eki olarak kabul edilmektedirler), bu çekim biçiminde yeniden üzerlerine şahıs eki alırlar. Buysa bir nevi ek yığılmasına neden olmaktadır.

*O sür**sünümüş** sefasını ben da çek**eyimmişim** gaylesini.*

Üçüncü çoğul şahısta ilerleyici ünsüz benzeşmesi (–nl- > -nn-) gerçekleşebilir: *yazs**ınnarımış**, duys**unnarımış**…*

3. Şart Birleşik Çekimi:

3.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipinin Şartı:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Şart Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-dIysAm/ -dUysAm; -dIm(I)sA/ -dUm(U)sA
Tekil II. Şahıs	-dIy(I)sAŋ/ -dUy(U)sAŋ; -dIy(I)sAn/ -dUy(U)sAn; -dIŋ(I)sa/ -dUŋ(U)sA; -dIn(I)sa/ -dUn(U)sA
Tekil III. Şahıs	-dIy(I)sA/ -dUy(U)sA
Çoğul I. Şahıs	-dIy(I)sAK/ -dUy(U)sAK; -dIKsA/ -dUKsA
Çoğul II. Şahıs	-dIy(I)sAŋIz/ -dUy(U)sAŋIz; -dIy(I)sAnIz/ -dUy(U)sAnIz; -dIŋIz(I)sA/ -dUŋUz(U)sA; -dInIz(I)sA/ -dUnUz(U)sA
Çoğul III. Şahıs	-dIy(I)sA(lAr)/ -dUy(U)sA(lAr)

KAÜ'da Şart ekiyle ilgili önceden sıralanan noktalar haricinde, bu birleşik çekim kurulurken ÖTÜ'den farklı olarak i- unsurunun korunabilmesi başlıca farklılıklardandır. Şahıs ekinin belirli geçmişzaman ekinden hemen sonra ve Şart ekinden önce gelebilmesi de nadir bir kullanım olarak karşımıza çıkar[28]. Belirli geçmişzamanın ardından i- unsuru korunmuşsa ünlü uyumuna genellikle girmekte, ancak ardından gelen Şart eki uyumu bozabilmektedir: (gör**düyüsa,** *yaz***dımısa).**

-"*Oğlum, hayikatten öyle bişey ol**duysa** kabuz var ha*." (KAEBÜ s. 136)

*E gid**diysag** Begdaş'a, Begdaş dedi bize.* (KAEBÜ s. 125)

*E biz gel**diysak** Gültekin'inan Hoca dedi.* (KAEBÜ s.125)

*"E, arama**dıysaŋ**" dedi "Bekle"* (KAEBÜ s. 125)

*Sor**duysak** dediler bize.* (KAEBÜ s. 122)

*Nereden duy**duysa** duydu…* (KTF s. 408)

*Bag**dıysam** ne göreyim.* (KTF s. 463)

*Ben ne gadar yannış iş yap**dıysam**…* (KTF s. 463)

*Ne dile**diysa** olmuş.* (KTF s. 503)

*Godu heybesine, ne go**duysa**.* (YBHK s. 140)

*Nasıl anlaş**dıysak** anlaştık.* (BYEY, 19.12.2009)

*Gendi gızıŋı nere götürüb bırag**dıysaŋ**…* (KIBA s. 197)

*Gızımı nere bırag**dıysam**…* (KIBA s. 198)

[28] Korkmaz, ilgili birleşik çekim bahsinde bu konuya değinerek Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı yazarlarca böylesi çekimlerin kullanıldığından bahseder ve bunların içlerine bir farklılık yaratmadığını vurgular (a.g.e.s. 766).

*Ama gözüne kesdirdiği hangı gızın kapusunu çal**dıysa**...* (KTFDM s. 39)

*Kimin kapusunu çal**dıysam** yüzüme kapadılar.* (OY s. 40)

*Herkeş ne kap**dıysa**...* (KTFDM s. 64)

3.2. Öğrenilen GeçmiŞ Zaman Kipinin Şartı:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Şart Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-mIŞ(I)sAm/ -mUŞ(U)sAm
Tekil II. Şahıs	-mIŞ(I)sAŋ/ -mUŞ(U)sAŋ; -mIŞ(I)sAn/ -mUŞ(U)sAn
Tekil III. Şahıs	-mIŞ(I)sA/ -mUŞ(U)sA
Çoğul I. Şahıs	-mIŞ(I)sAK/ -mUŞ(U)sAK
Çoğul II. Şahıs	-mIŞ(I)sAŋIz/ -mUŞ(U)sAŋIz; -mIŞ(I)sAnIz/ -mUŞ(U)sAnIz
Çoğul III. Şahıs	-mIŞ(I)sA(lAr)/ -mUŞ(U)sA(lAr); -mIŞsA(lAr); -mIŞlArsA/ -mUŞlArsA

*Giddiler doğru nere gid**mişlersa**.* (KAEBÜ s. 129)

…yalnız nasıl ol**muŞsa** olmuŞ… (KIBA s. 197)

*Ne annad**mışsa** annadmış...*

3.3. Şimdiki Zaman Kipinin Şartı:

Hikâye ve rivayet biçimlerinde olduğu gibi Şimdiki zamanın Şart birleŞik çekiminde de geniŞ zaman biçimleri Şimdiki zaman görevini üstlenir. ÖT'deki biçimlerse KA'da yaygın değildir.

3.4. Gelecek Zaman Kipinin Şartı:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Şart Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-(y)AcAysAm/ -(y)AcAKsAm; -(y)AcAmsA
Tekil II. Şahıs	-(y)AcAKsAŋ/ -(y)AcAKsAn; -(y)AcAŋsA/ -(y)AcAnsA
Tekil III. Şahıs	-(y)AcAysA/ -(y)AcAKsA
Çoğul I. Şahıs	-(y)AcAysAK/ -(y)AcAKsAK
Çoğul II. Şahıs	-(y)AcAysAŋIz/ -(y)AcAysAnIz; -(y)AcAKsAŋIz/ -(y)AcAKsAnIz;
Çoğul III. Şahıs	-(y)AcAysA(lAr)/ -(y)AcAKsA(lAr); -(y)AcAylArsA/ -(y)AcAKlArsA

Bu birleşik çekimde ek eylem çoğunlukla düşürülmektedir. ÖT'den başlıca farkı gelecek zaman ekinin son sesinin üzerine şart eki alırken –k > -ğ/-y ünsüz değişimine uğrayabilmesidir:

*N'oldun? Öl**eceysan** öl.* (KAEBÜ s. 119)

*Bakayım onu becerebil**eceysan**…* (KTFDM s. 19)

*Nişanısa ed**eceklersa** nişan olurduğ.* (FG)

*-Ee ma hade ağnad**acaysan** ağnad…* (KTFDM s. 82)

Bu birleşik çekimi ÖT'den ayıran bir diğer yön, birinci ve ikinci tekil şahısla üçüncü çoğul şahısta şahıs ekinin şart ekinden sonra gelmesi yerine gelecek zaman ekinden hemen sonra ve şart ekinden önce sözcüğe eklenebilmesidir: (gel**ecemsa**, otur**acamsa**, ye**yceglersa**, yaz**acanşsa**…)

3.5. Geniş Zaman Kipinin Şartı:

Şahıs	Kip Eki + (Ek Eylem) + Şart Morfemi + Şahıs Eki
Tekil I. Şahıs	-Ar(I)sAm/ -Ir(I)sAm/ -Ur(U)sAm/ -r(I)sAm/ -r(I)sAm; -mAzsAm/ -mAssAm*
Tekil II. Şahıs	-Ar(I)sAŋ/ -Ir(I)sAŋ/ -Ur(U)sAŋ/ -rIsAŋ/ -rUsAŋ; -Ar(I)sAn/ -Ir(I)sAn/ -Ur(U)sAn/ -rIsAn/ -rUsAn; -mAz(I)sAŋ/ -mAz(I)sAn/ -mAssAŋ; -mAssan
Tekil III. Şahıs	-Ar(I)sA/ -Ir(I)sA/ -Ur(U)sA/ -rIsA/ -rUsA/ -mAz(I)sA; -mAssA
Çoğul I. Şahıs	-Ar(I)sAK/ -Ir(I)sAK/ -Ur(U)sAK/ -rIsAK/ -rUsAK; -mAz(I)sA; -mAssA
Çoğul II. Şahıs	-Ar(I)sAŋIz; -Ir(I)sAŋIz/ -Ur(U)sAŋIz/ -r(I)sAŋIz/ -r(U)sAŋIz; -Ar(I)sAnIz; -Ir(I)sAnIz/ -Ur(U)sAnIz/ -r(I)sAnIz/ -r(U)sAnIz; -mAzsAŋIz/ -mAzsAŋIz/ -mAssAnIz/ -mAssAŋIz
Çoğul III. Şahıs	-Ar(I)sA(lAr)/ -Ir(I)sA(lAr)/ -Ur(U)sA(lAr)/ -r(I)sA(lAr)/ -r(U)sA(lAr); -ArlArsA/ -IrlArsA/ -UrlArsA/ -rlArsA; -AllArsa/ -IllArsa/ -llArsa; -mAzsAlAr; -mAzlArsA

Bu birleşik çekimin işlevi ÖT ile aynıdır. Ancak, kimi şahıslarda görülen ses olayları onu ÖT'den kullanımca ayırır. Olumsuz geniş zamanın şart çekiminde –zs- > -ss gerileyici ünsüz benzeşmesi bu ses olaylarından biridir:

*Yavrularını at**massan** ağaca çıkar…* (KTF s. 462)

*…bine**messam** padişah alsın.* (KTFDM s. 29)

Çoğul üçüncü şahıs çekimlerinde, geniş zaman ekinden sonra gelen çokluk eki *–lAr* geniş zaman ekinin son sesi *–r*'yi etkileyerek –rl->-ll- gerileyici ünsüz benzeşmesine neden olur:

*…isde**llersa** ertesi gün da geçebililler.* (KTFDM s. 58)

Ek eylem ekleşirilirken düşünülebildiği gibi, korunduğu örneklere de rastlanır. Diğer birleşik zamanlarda olduğu gibi bunda da genel bir kural geliştirilmemiştir.

*Terpiz ila işaret ederek "nenemi öldür**ürsan** sana iki kese altın verecem" demeg isdemiş.* (KTF s. 504)

*Yerde yat**ırsam** ana pireler yeyceg beni.* (KAEBÜ s.135)

*Sıcak, garı godu bize zeytin egmek ne ol**ursa** yedik.* (KAEBÜ s. 130)

*Sırasında eğer şey ed**ersa** canın da çıkar oğlum der ba ha*. (KAEBÜ s. 136)

*…o elmadan çocug ed**mezsaŋ** sen doguz aya gadar…* (KAEBÜ s. 106)

*…çocug edsin isd**ersa** barmağ gadar olsun.* (KAEBÜ s. 106)

*Eğer suyu gel**irsa…***(KAEBÜ s. 156)

*Eğer köylü ver**irsa*** (KAEBÜ s. 156)

*Sen nereye gid**ersaŋ…*** (KAEBÜ s. 161)

*…isd**ersa** bizi assınlar.* (KTF s. 409)

*Zanned**ersem** Arabahmet Cami'ni Deviş Paşa yapdırdı.* (KTF s. 411)

*…saten öyle d**emezsan** bulman.* (KTF s. 412)

*İnsan işle**mezsa**, bir değil, beş para bile gelmez demiş.* (KTF s. 462)

*Beni bu ilandan gurtar**ırsan** demiş… (KTF s. 494)*

*Kimse iste**mezsa** bile ben verecem' dedi.* (BYEY, 07.02.2009)

*…yedire**mezsaŋ** seni da abalarınıŋ yanına asacam…* (KIBA s. 177)

*Bir elime geçir**irsam** geni…* (KTFDM s. 11)

*Bacanağ dedi; gidip teslim ol**mazsanız** ġaçağlarıŋ kim olduğunu hepsini bililler.* (AD)

*Eyer siz da münasib gör**ürsanız**…* (OY s. 40)

3.6. Gerekliğin ġartı:

Önceden belirtildiği gibi gereklilik görevini KAŞda genellikle „lazım/ luzum[29]" üstlenir. Gerekliliğin şartı için cümlede söz dizimi şöyledir:

a. …lazım + -(ı)sa (+ fiil… + şahıs eki) / … fiil… + şahıs eki + lazım + -(ı)sa …

b. . …lüzum + -(u)sa (+ fiil… + şahıs eki) / …fiil… + şahıs eki + lüzum + -(u)sa …

*Gargola, tencere ne **luzumsa** aldık.* (BYEY, 28.02.2009)

*Garabiber **lazımısa** garabiber, kimyon **lazımısa** kimyon gonur.*

SONUÇ

KAŞda ek eylemi ÖTŞden ayıran temel yön fonetik esaslara dayalıdır. Ek eylem çekimlenirken çoğunlukla bu ağızda erimemektedir. Ancak bu kurallı değildir ve ikili kullanımlar göze çarpar. Oysa yazı dilinde genel eğilim i- unsurunun eriyerek görevini ardındaki kipe bırakması

[29] Arapçadan alınan bu sözde ünlü uzunlukları ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan kimi Karpaz köylerinde söz başı /l-/ sesi bu sözcükte de olduğu gibi inceltilir.

yönündedir. KA'da ek eylem çekim sırasında erisin veya erimesin ünlü uyumlarına tabiidir. Şart kipiyle çekiminde Şart ekinin tek Şekilliliğine rağmen i- unsurunun uyuma tabii olması da ünlü uyumlarına ne derece bağlı olduğunu göstermektedir.

Hikâye birleşik çekimi yapan *–(I)dI/-(U)dU* eklerinde ünsüzün tek Şekilliliği ünsüz uyumlarını bozar.

Eski Türkçedeki 'er-' fiilinin ses gelişimleriyle günümüze gelen i- unsuru bazı çekimlerde eskicil Şekilleri (…dI mIzdI vb.) ortaya çıkarır. Bunlar ek eylemin ÖT ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında göremeyeceğimiz kullanımları arasındadır.

KA'da birleşik çekim kurulurken Şahıs eklerinde yığılmalar (gelse**n**miş**in,** yat**ayım**mış**ım**) yaşanabilir. Bazen de Şahıs ekiyle kip ekinin yeri değişir. Aslında Şahıs ekleriyle kip eklerinin yerlerinin sabitleşmemesi Türkçenin önceki dönemlerine dayanır. Günümüz yazı dilinde söz konusu çekimler sistemleşmiştir, ancak KA ve kimi Türkiye Türkçesi ağızlarında bu tür ikili kullanımların varlığını devam ettirdiğini anlıyoruz.

Ek eylem çekimlenirken (ünlüyle biten sözcüğe eklenecekse) bazen bağlantı ünsüzü '-y-'den yararlanılır. Ancak bu ses KA'da eriyebilmekte (aldımış, gelsamış vb.), iki zaman eki doğrudan birbirine bağlanmaktadır. Bu ünsüzün ek eylemin eklenmesi sırasında erimesi Batı Grubundaki Çanakkale, Balıkesir, Bursa ve Bilecik ağızlarında da (Karahan 1996, 154) ortaktır[30].

Çoğul ikinci Şahıstaki nazallıklı Şekiller KA'nın da içinde yer aldığı Batı Grubu Anadolu ağızlarında zamir kökenli çokluk 2. Şahıs ve bildirme eki olarak kullanılır. Bu Şekil Batı Grubu ağızlarını diğer ağız gruplarından ayırmakta ölçüt kabul edilir. Ancak, Batı Grubu ağızlarının bir bölümünde Şimdiki zaman, gelecek zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinde KA'dan farklı olarak iyelik kökenli çoğul ikinci Şahıs ekinin (geliyonuz, yapacanız) daha yaygın olduğu(Karahan 1996, 37) Batı Grubundaki birçok ağızdan KA'yı ayırır.

Birinci çoğul Şahıs eki olarak, Şart ve belirli geçmiş zaman/hikâye çekimi hariç, diğer zaman çekimlerinde Şahıs zamiri kökenli Şahıs ekleri kullanılır. KA'daysa bu tutarlı değildir. Rivayet birleşik çekiminde iyelik kökenli Şahıs eklerinin kullanımı (birinci çoğul Şahıstaş; gelsamışık, geleceymişik vb.) buna örnektir. Esasen zamir kökenli Şahıs ekleri yerine (birinci çoğul Şahıstaş) iyelik kökenli ikinci tip Şahıs eklerinin kullanımı birçok Türkiye Türkçesi ağzında da tercih edilmektedir[31].

Şimdiki zaman ve gereklilik için KA'da yazı dilinde görülen '-(I)yor ve '-mAlI' biçimbirimleri geliştirmediğinden Şimdiki zaman için genellikle geniş zaman ekleri; gereklilik için de 'lazım/lüzum' kullanılır. Onların hikâye, riyayet ve Şart çekimleri de bunlar aracılığıyla gerçekleşir.

Birleşik çekim kurulurken ek eylemin yüklem görevindeki fiile eklenmesi veya söz diziminde hemen yüklemin ardından (eklenmemişse) gelmesi beklenir. Ancak KA'da 'idi' ve 'imiş'in cümlede yüklemden önce ve cümlenin bir başka unsuruyla beraber kullanıldığı örnekler (Hazırıdı düşeyim/ Hazır elim yan**sınıdı**/ Bana**mış** bağ**maz** artık …) vardır. Bu türden kullanımlar cümleye yeni kiplik anlamlar kazandıran ve Hindo-Germen dillere özgü yapılardır.

KA'da ÖT'de görülmeyen veya nadir görülen birleşik çekimler de mevcuttur. Emir kipinin hikâye ve rivayet çekimleri, belirli geçmiş zamanın rivayeti vb. KA'da birleşik çekimlerde ÖT'den daha geniş bir kip anlatımı olduğunu gösterir. Esasen bunun nedeni yan katman etkisine

[30] KA'da birleşik çekimler söz konusu olunca bu sesin erimesi sadece belirli geçmiş zaman ve Şart kipinin rivayetiyle kısmen istek kipinin rivayetindedir. Sıralanan diğer Batı Grubu ağızlarında bu ses, farklı birleşik zamanlarda da eriyebilmektedir.

[31] Türkiye Türkçesi ağızlarında birinci çoğul Şahıs için *–Iz/-Uz* ekleri yerine ikinci tip iyelik kökenli Şahıs eklerinin tercih edildiği diğer bölgeler için bk. (Karahan 1996: 52-58-59).

bağlanabilir. KA, Rumca ve Ingilizceden çeşitli düzeylerde etkilenmiştir. Sonuç olarak yazı dilinde göremeyeceğimiz türden fiil çekimleri, katmerli birleşik çekimler, cümle öğelerinin dizimindeki farklılıklar ve bunlara dayalı kiplik anlatımlar KA'yı ÖT'den ayırmakta, diğer Türkiye Türkçesi ağızları içinde onu ayrı bir yere koymamıza neden olmaktadır.

Çalışmanın devamı olan bir ikinci yazıda katmerli birleşik çekimler değerlendirilecektir. Yine bu çalışmada ÖT'de görülmeyen kiplik kullanımların kaynaklarına inilerek yan katman etkisi üzerinde de durulacaktır.

Kaynak Kişiler ve Kaynak Kişiler İçin Kullanılan Kısaltmalar:

Özzet Peler (1929 doğumlu): **(ÖP)**

Vedia Tekbıyık (1963 doğumlu): **(VT)**

Gülten Diran (1945 doğumlu): **(GD)**

Cemaliye Emir (1935 doğumlu): **(CE)**

Kemal Sekmen (1926 doğumlu): **(KS)**

Tombul Aksoy (1930 doğumlu): **(TA)**

Nazire Sayar (1941 doğumlu): **(NS)**

Taranan Metinler İçin Kullanılan Kısaltmalar:

Kıbrıs gazetesi, Yeni Ekran eki "Bir yastıkta 50 Yıl": **(BYEY)**

Yenidüzen gazetesi: **(YD)**

Kıbrıs Türk Folkloru: **(KTF)**

Kıbrıs Türk Folklorundan Derlenen Masallar: **(KTFDM)**

Kıbrıs Ağzından Edatlar, Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri : **(KAEBÜ)**

Kıbrıs Ağzı: **(KIBA)**

Yeniboğaziçi Halk Kültürü: **(YBHK)**

Kıbrıs Postası: **(KP)**

KAYNAKÇA

ADALI Oya (1979), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara: TDK.

AKAR Ali (2006), "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları", **Turkish Studies**, S:2, s. 41-53.

ARGUNŞAH Mustafa (2000), "Kıbrıs Ağzıyla İlgili Yayımlanmış Çalışmalara Eleştirel Bir Bakış", *Kıbrıs Konuşuyor*, (hzl. Rıdvan Öztürk, İstanbul: Kesit Yayınları.

BANGUOĞLU Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.

BİLGEGİL Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

BOZKURT İsmail ve Fedora Arnaut (2006), *Yeniboğaziçi Halk Kültürü*, Gazimağusa: DAÜ Basımevi.

COğAR A. Mevhibe (2008), "Trabzon Ağızlarında Ekfiilin Kullanılışı", **Turkish Studies** V:3, s. 176-188.

DEMİR Nurettin (2009a), "Kıbrıs Ağızlarının Tipik Özellikleri", **Kıbrıs KonuşuYor**, (hzl. Rıdvan Öztürk), İstanbul: Kesit Yayınları, s. 17-28.

DEMİR Nurettin (2009b), "Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında", **Kıbrıs KonuşuYor**, (hzl. Rıdvan Öztürk), İstanbul: Kesit Yayınları, s. 109-118.

DEMİR Nurettin (2009c), "Örnek Metinler", **Kıbrıs KonuşuYor**, (hzl: Rıdvan Öztürk), İstanbul: Kesit Yayınları, s. 249-264.

DUMAN Musa, (2009), "Kıbrıs Ağzı Üzerine Bazı Notlar", **Kıbrıs KonuşuYor**, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 39-62.

EDİSKUN Haydar (1988), **Yeni Türk Dilbilgisi**, İstanbul.

EFENDİOĞLU Süleyman ve Ali Osman Solmaz (2007), "Birleşik Zamanlar Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat AraŞtırmaları Enstitüsü Dergisi**, S:35, s. 49-58.

ERGİN Muharrem (1993), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

GABAİN A. M. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK.

GENCAN Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi,* Ankara: TDK.

GÜLENSOY Tuncer (1995), *Türkçe El Kitabı*, Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları.

TUNCER Gülensoy ve Ercan Alkaya (2003), *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Ankara: Akçağ Yay.

GÜLSEVİN Gürer (1999), "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerindeki Birleşik Yapılar Üzerine", VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, s.1-8.

GÜMÜşATAM Gürkan (2009), "Kıbrıs Ağzı Üzerine Hazırlanan Sözlükler ve Bu Sözlüklerdeki Yöntem Sorunları", **Turkish Studies**, V:17, s. 481-504.

GÜRKAN Ali (1997), *Kıbrıs Ağzında Edatlar, Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri*, Ankara: KKTC Milli Eğitim, Kültür ve Spor Bakanlığı Yayınları-37.

HATİBOĞLU Vecihe (1972), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK

JOHANSON Lars (2009), "Türk Dillerinde Odaksıl şimdiki Zaman Göstergeleyicisi ve Kıbrıs Türkçesinde Eksikliği", **Bilig**, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay, S:49, s. 93-100.

KARAHAN Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması*, Ankara: TDK.

KARAHAN Leyla (1998), "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki *–lAr*'ın Yeri", **Türk Dili**, S:563, s. 381-387.

KORKMAZ Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.

KORKMAZ Zeynep (1995a), "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", **Türk Dili Üzerine AraŞtırmalar**, Ankara: TDK, C. 1, s. 85-90.

KORKMAZ Zeynep (1995b), "Türkçede ok/ök Pekiştirme Edatı Üzerine", **Türk Dili Üzerine AraŞtırmalar**, Ankara: TDK, C. 1, s. 98-109.

KORKMAZ Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK.

OSAM Necdet ve Meltem Kelepir (2006), "Bibliography of studies on Turkish Cypriot dialect", ***International Journal of the Sociology of Language***, s. 107-117.

ÖZTÜRK Rıdvan ve öte. (2009), *Kıbrıs Konuşuyor – Kıbrıs Ağzı Üzerine İncelemeler*, (hzl. Rıdvan Öztürk), İstanbul: Kesit Yay.

SAĞOL Gülden (1997), "Kıbrıs Ağzı Üzerine Hazırlanan Çalışmalar", **Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,** İstanbul: Yesevi Yayıncılık, S:8, s: 99-106.

SARAÇOĞLU Erdoğan (2004), *Kıbrıs Ağzı*, Lefkoşa: Ateş Matbaacılık.

YORGANCIOĞLU Oğuz (2000), *Kıbrıs Türk Folkloru*, Mağusa.

YORGANCIOĞLU Oğuz (2006), *Kıbrıs Türk Folklorundan Derlenen Masallar*, Gazimağusa: Canbulat Basımevi.

ZÜLFİKAR Hamza (2005-IV), "Doğru Yazalım Doğru Konuşalım; *-dıydım, -mıştım, -dımdı, anti-, kapkaç, gasp, onulmak, sırğa, palatal, palatalisation, nasal, nasalization* üzerine.", **Türk Dili**, Ankara: TDK, S:640, s. 313-323.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1217-1227, TURKEY*

İLKÖĞRETİM SEKİZİNCİ SINIF DİNLEME METİNLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ayşe Eda GÜNDOĞDU[•]

ÖZET

Ders kitapları, günümüzde, değişen eğitim anlayışına rağmen hâlâ dersin temel materyali olma işlevini devam ettirmektedir. Diğer derslerle karşılaştırıldığında; Türkçe dersi için ayrı bir öneme sahip olan ders kitapları, öğrencilerin ana dilini öğrenme sürecinde ilk karşılaştıkları yazılı dilsel ürünleri de içerisinde barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kitaplarda dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi sürecinde öğrenciye iyi birer örnek olabilecek metinlerin yer alması öngörülmektedir.

Çalışmada İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı"nda yer alan dinleme metinleri çeşitli değişkenler açısından incelenmiş, temel dil becerilerinden biri olan dinleme becerisine katkısı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinleme Becerisi, Dinleme Metinleri, Ders Kitabı, Türkçe Dersi.

INVESTIGATION OF EIGHTH GRADE ELEMENTARY SCHOOLS LISTENING TEXTS IN TERMS OF CERTAIN VARIABLES

ABSTRACT

Today, in spite of the changing concept of education, the textbooks keep the major function as a lesson material. Compared to other lessons materials, the textbooks of Turkish lesson have a special importance about being the first written products in mother tongue education process. In this respect, developing of listening, speaking, reading and writing skills, the texts that are being in textbooks must be good example of language.

In this study, Eighth Grade Elementary School Teachers Book of Turkish Lesson" listening materials were examined in terms of certain variables and the contribution of listening texts to the listening skill.

Keywords: Listening Skill, Listening Text Textbook, Turkish Lesson.

Giriş

Dinleme, konuşan kişinin vermek istediği mesajı, pürüzsüz olarak anlayabilme ve söz konusu uyarana karşı tepkide bulunabilme (Demirel ve Şahinel 2006, 72), karşı tarafı edilgen bir yapıda izleme değil, iletişimin tam olarak gerçekleşebilmesi için iletiyi alma ve yorumlama çabası (Umagan 2007, 149-150), konuşan ya da sesli okuyan bir kişinin vermek istediği sözlü mesajları doğru olarak anlayabilme etkinliği (Özbay 2005, 11), sesleri ve sözleri zihinde yapılandırmak (Güneş 2007, 74), işitmek için kulak verme (TDK 2005), bildirişimin zincirini algılamak, kulağımıza (ve gözümüze) ulaşan bilgiyi anlamak, bu bilgiye anlam vermek, bu bilgi hakkında ne düşündüğümüze veya hissettiğimize karar vermek, işitilene cevap vermek (Bonet vd. 2001, 3), tanımlarıyla açıklanmaktadır.

[•] Mersin Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, elmek: aedagundogdu@gmail.com

Dinleme, bireylere kazandırılması gereken temel dil becerilerinden biridir. Bireyin çevresini ve dünyayı doğru biçimde algılaması ve içinde bulunduğu sosyal çevreye uyum sağlaması açısından dinleme becerisinin önemli bir payı vardır (Çiftçi 2007, 131). Bunun yanı sıra, bilgi ve düşünceleri anlama, sıralama, sınıflama, ilişki kurma, düzenleme ve değerlendirme yapabilme gibi bireyin akademik düzeyini geliştirmesi açısından da dinleme son derece önemli bir beceridir (Demirel ve Şahinel 2006, 73).

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda öğrencilerin kazanımlar ve etkinlikler yoluyla *dinleme/izleme, konuşma, okuma, yazma* becerilerini geliştirmeleri, dilimizin imkân ve zenginliklerinin farkına vararak Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanmaları hedeflenmektedir. Böylece öğrenciler, dil sevgisi ve bilinci kazanarak öğrenme sürecinde daha verimli olacak, kendilerini hayata ve geleceğe hazırlayacak birikimi edineceklerdir (MEB 2006, 3).

Bu çerçevede programda dinleme/izleme becerisinin, diğer dil becerileri (okuma, yazma, konuşma) ile bütünlüklü olarak ele alınması, becerilerin birbiriyle örüntülü olarak geliştirilmesi öngörülmektedir. Bu bağlamda, etkili bir dinleme becerisi eğitimi, diğer dil becerilerinin gelişmesine de yardımcı olacaktır.

Dinleme ve konuşma becerisi, iletişim sürecinde birbirinden ayrılmayan iki beceridir. Çünkü söz konusu beceriler iletişimde birbirini tamamlayan unsurlardır ve biri olmadan diğerinin olması düşünülemez. Bunun yanı sıra dinleme ve okuma becerileri de dildeki alıcı beceriler olduğundan dolayı, okuduğunu anlama becerisi gelişmiş bir bireyin, dinlediğini anlama becerisi de üst düzeyde olacaktır. Dinleme becerisinin yazma becerisine etkisi de büyüktür. Dinleme becerisi gelişmemiş bir kişinin yazma becerisinin de tam olarak gelişmesini beklemek gerçek dışı olacaktır. Çünkü dinleme becerisi yetersiz olan bir kişinin anlama becerisi eksik demektir ve bu doğrultuda, anlama becerisi gelişmemiş bir kişinin anlatma becerisi de gelişmemiştir (Özbay 2005, 66-71). Dolayısıyla dinleme becerisinin gelişimi, diğer dil becerilerinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir.

Öte yandan, Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda hedeflenen temel amaç, öğrencilerin anadili kullanımını geliştirmek, ihtiyacı olabilecek bilgi birikimini oluşturmak ve dil bilinci kazandırmak olarak özetlenebilir. Bu süreçte ders kitaplarının önemli işlevleri vardır. Öğrencilerin bilgiye ulaşma sürecinde faydalanabileceği ilk kaynaklardan biri bu anlamda Türkçe ders kitabıdır. Ders kitabı, öğrenme-öğretme sürecinde özellikle planlı eğitim uygulamalarında öğrencilerin neler öğreneceğini önemli ölçüde etkileyen bir kaynaktır. Ders kitapları, hem formal hem de informal öğrenmelere kaynaklık etmektedir. Öğretim programlarının amaçlarının gerçekleştirilmesinde bu açıdan ders kitapları önemli bir yere sahiptir (Küçükahmet vd. 2000, 34). Bilinmektedir ki, sınıf içerisinde kullanılması önerilen çeşitli geleneksel ve modern araç-gereçler ayrı tutulduğunda, ders kitapları günümüzde birer ders aracı olarak eğitim-öğretimdeki önemli yerini korumaktadır (Ceyhan ve Yiğit 2005, 18).

2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı çerçevesinde ders kitapları adı altında üç farklı kitap kullanılmaktadır. Bunlardan ders kitabı ve çalışma kitabı öğrenciler, öğretmen kılavuz kitabı ise öğretmenler tarafından ders materyali olarak kullanılmaktadır. Söz konusu kitaplar dinleme becerisi açısından ele alındığında, dinleme etkinlikleri öğrenci çalışma kitabında, dinleme metinleri ise öğretmen kılavuz kitabında yer almaktadır.

Dinleme sürecinin etkili ve verimli olabilmesi açısından, öğretim programının öngördüğü dinleme metinleri ve etkinliklerinin nitelikli olması önkoşuldur. Dinleme metinleri, öncelikle kendi içerisinde yapıca ve anlamca bütünlük taşıyan, öğrencinin yaş ve düzeyine uygun, tema ile uyumluluk gösteren metinler olmalıdır. Metinlerde söz konusu niteliklerden birinin yer almamasının, diğer öngörülerin de gerçekleşmesini geçersiz hâle getirdiği söylenebilir. Örneğin,

yapıca ve anlamca bütünlüklü, tema ile uyumluluk gösteren bir metnin öğrencinin yaş ve seviyesine uygun olmaması, metni alımlamayı zorlaştıracak, anlaşılmayan bir metin doğrultusunda dinleme becerisini geliştirmek imkânsız hâle gelecektir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu ölçütler birbirini tamamlamakta ve etkili bir dinleme sürecinin ilk basamaklarından olan metni anlama aşamasını desteklemektedir. Bu çerçevede, söz konusu metinlerin içeriklerinin ölçünlü birtakım özellikleri taşıması gerekmektedir.

Amaç

Çalışmanın amacı; İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda (Pasifik Yayınları 2009) yer alan dinleme metinlerini çeşitli değişkenler (tema-metin uyumu, metinlerin yaş grubuna uygunluğu, metinsellik ölçütleri) açısından değerlendirmek, bu çerçevede metinlerin dinleme sürecine katkısını belirlemektir.

Araştırmanın alt problemleri şunlardır:

1. İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda yer alan dinleme metinlerinde tema-metin uyumu ne düzeydedir?
2. İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda yer alan dinleme metinlerinin hitap ettiği yaş grubuna uygunluğu ne düzeydedir?
3. İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda yer alan dinleme metinleri, metinsellik açısından ne düzeydedir?

Önem

Dinleme, sınırlı da olsa, informal yollarla da kazanıldığı için ihmal edilmiş bir dil becerisidir. Öğretme ve dinleme ayrımının yapılması, işitmenin dinleme için ön koşul niteliğinde olan fiziksel bir özellik olduğunun bilincine varılması ve dinleme becerisinin geliştirilmesinin gerekliliği, söz konusu becerinin 2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı çerçevesinde yeniden yorumlanmasını ve ayrıntılandırılmasını sağlamıştır.

Çocuklar okul çağına kadar, dış dünyayı kodladıkları dil edinimi sürecinde dinlemeyi ve biyolojik ön yeterliliğin ardından da konuşmayı kullanırlar. Biyolojik süreçler göz önüne alındığında dinleme (eğer herhangi bir özel durum yoksa) anne karnında başlar ve okul çağı dönemine kadar sürer. Konuşma içinse ses organlarının gelişim sürecini beklemek gerekmektedir. Bu anlamda dinleme, bireyin dış dünyaya karşı karşıya kaldığı, kendisi dışındaki tüm varoluşların kodlarını taşıdığı, dili algıladığı ilk eşiktir (Özkan 2010).

Dinleme becerisi pratikle gerçekleştirilmesi gereken zihinsel bir beceridir. Dinleme becerisini geliştirmiş bir insan, düşünce hızını da faydalı olarak kullanmayı bilir ve konuşmacının aktardıklarının doğruluğunu, önyargı taşıyıp taşımadığını, bilgilerin nesnel ya da öznelliğini sorgulamak için yeterli zamana sahip olur (Nichols ve Stevens 1974, 43-44). Bunun yanı sıra, eğitim sisteminin genellikle "anlatma yöntemi" üzerine kurulu olduğu düşünüldüğünde, dinlemenin mutlaka geliştirilmesi gereken bir dil becerisi olduğu kabul edilmelidir (Özbay 2005, 12). Dolayısıyla akademik süreçlerde ve günlük hayatta son derece önemli olan etkili dinleme becerisi, Türkçe dersi içerisinde kazanılması hedeflenen bir beceridir.

Ana dili olarak Türkçenin öğretiminde dinleme becerisinin ders kitabı başta olmak üzere kaset, cd vb. materyaller yardımıyla kazandırılması beklenmektedir. Dinleme becerisini kazandırma sürecinde görsel ve işitsel materyalin önemi tartışılmaz bir gerçektir. Söz konusu materyallerin nitelikli ve işlevsel olması bir ön koşul olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma, uygulamadaki dinleme metinlerinin niteliğini değerlendirmek ve dinleme materyallerinin hazırlanmasında birtakım ölçütlerin standartlaşmasına katkıda bulunmak açısından önem taşımaktadır.

Sınırlılıklar

Çalışmada 2008-2009 öğretim yılından itibaren beş yıl süreyle ders kitabı kabul edilen Pasifik Yayınlarının İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı[1] konu edilecektir. İncelemeye konu olan dinleme metinleri her temanın sonunda bir tane olmak üzere toplam altı tanedir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Tema No, Tema Adı ve Metin Adı

Tema No	Tema Adı	Metnin Adı
1	Toplum Hayatı	Yetim Kalan Ağaçlar
2	Atatürkçülük	Sevgili Öğrencim Ahmet
2	Atatürkçülük	Sevgili Öğretmenim
3	Milli Kültür	Miras Keçe
4	İletişim	Çok Sesli Bir Ziyaret
5	Kişisel Gelişim	Oğuz'un Gençliği
6	Kavramlar ve Çağrışımlar	Daldan Dala

2.YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılacaktır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Eğitim ile ilgili bir araştırmada ders kitapları, program yönergeleri vb. veri kaynağı olarak kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek 2008, 187-189).

Doküman incelemesi, genel tarama ve içerik analizi olmak üzere iki farklı yöntemi içerisinde barındırmaktadır. Genel tarama, araştırmayla ilgili literatürü okuma, anlama ve nitel olarak yorumlama süreçlerini kapsarken; içerik analizi, bir mesajın belirli özelliklerinin objektif ve sistematik bir şekilde tanınmasına yönelik çıkarım yapıldığı bir tekniktir. İçerik çözümlemesi, metin veya metinlerden oluşan bir kümenin içindeki belli sözcüklerin veya kavramların varlığını belirlemeye yönelik yapılır. Araştırmacılar bu sözcük ve kavramların varlığını, anlamlarını ve ilişkilerini belirler ve metinlerdeki mesaja ilişkin çıkarımlarda bulunur (Büyüköztürk vd. 2010, 269). Söz konusu yöntem eğitimbilimsel alanda, okul kitaplarındaki değerler sistemini açığa çıkarmak, öğrenmenin nitelik ve niceliğini veya bilgi düzeylerinin gelişimini izlemek gibi amaçlar doğrultusunda seçilebilir (Tavşancıl ve Aslan 2001, 43). Çalışmada doküman incelemesi ve içerik analizi birlikte kullanılacaktır.

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde içerik çözümlemesi yapılan dinleme metinlerinin tema-metin uyumu, metinlerin yaş grubuna uygunluğu ve metinlerin metinsellik ölçütlerine göre niteliği üzerine bulgu ve yorumlara yer verilecektir.

[1] İlköğretim 8. Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı, (2009), Pasifik Yayınları. Ankara.

3.1.Tema-Metin Uyumu

2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın 1981 Türkçe Dersi Öğretim Programı'ndan ayıran temel farklılıklardan biri, "konu" yerine "tema" kavramının tercih edilmesi ve metinlerin, içerik olarak temalar çerçevesinde seçilmesidir. İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda 2008-2009 öğretim yılı için belirlenen dinleme metinlerinin tema ile uyum düzeyleri Tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2: Tema No, Tema Adı, Metin Adı, Metnin İçeriği, Uyumluluk Düzeyi

Tema No	Tema	Metnin Adı	Metnin İçeriği	Uyum
1	Toplum Hayatı	Yetim Kalan Ağaçlar	Doğa Sevgisi	Düşük
2	Atatürkçülük	Sevgili Öğrencim Ahmet	Atatürk'ün Başarıları	Yüksek
3	Atatürkçülük	Sevgili Öğretmenim	Atatürk'ün Eğitime Bakışı	Yüksek
4	Milli Kültür	Miras Keçe	Değeri anlaşılmayan bir keçenin müzeye alınma hikâyesi	Kısmen
5	İletişim	Çok Sesli Bir Ziyaret	Sonradan zengin olan bir adamın yaşam tarzı	Düşük
6	Kişisel Gelişim	Oğuz'un Gençliği	Oğuz Kağan'ın kahramanlıkları	Kısmen
7	Kavramlar ve Çağrışımlar	Daldan Dala	Yazınsal/bilgi verici metin ayrımı	Düşük

Tablo 2'de de görüldüğü gibi metinlerin yalnızca ikisi (2. ve 3.) tema ile uyumlu, ikisi (4. ve 6.) kısmen uyumlu ve üçü (1., 5. ve 7.) temayla uyumsuzdur. Bu durumun temel nedeni metinlerin ölçünlenmiş yöntemler doğrultusunda seçilmemiş olmasıdır.

Örneğin, programda "Toplum Hayatı" temasında "*Medeniyet, Birey ve Toplum, Yardımlaşma, Komşuluk İlişkileri, Küreselleşme, Dayanışma, Dostluk*" gibi alt temalar yer almaktadır. Söz konusu tema için seçilen metin alt temalarının hiçbirine dâhil olmadığı gibi toplumsal hayata eleştirel bir gözle bakan ve doğa sevgisini öne çıkaran bir metindir. Aynı şekilde, "Kavramlar ve Çağrışımlar" temasının alt temaları "*Rüya-Düş-Hayal, Oyun ve Eğlence, Harfler ve Sayılar, Estetik Zevk, Güzellik, Zıtlıklar, Önce-şimdi-Sonra*" olarak belirlenirken, temanın dinleme metninin mesajı ,,metin türlerinin doğru yerde kullanılması'' üzerinedir.

3.2. Metinlerin Yaş Grubuna Uygunluğu

Öğrencinin bedensel, duygusal, zihinsel ve sosyal gelişimini dikkate almaksızın yapılacak bir eğitim, hedeflerin gerçekleşmesine hizmet edemeyeceği gibi, öğrencide var olan becerilerin de körelmesine yol açabilir. Çünkü eğitim, öğrenenin var olan potansiyelini açığa çıkarma işidir. Onun doğasına aykırı bir biçimde yapılacak etkinlikler öğrenmeyi sağlamaz (Arslan vd. 2007, 33).

Türkçe Öğretim Programı'nda, dinleme-izleme materyallerinde bulunması gereken özelliklerden öğrencinin yaş grubu ve düzeyiyle ilgili olanlar şunlardır:

"Öğrencilerin sosyal, zihinsel, psikolojik gelişimini olumsuz yönde etkileyebilecek cinsellik, karamsarlık, şiddet vb. ögeler yer almamalıdır; öğrencilerin ilgi alanlarına ve seviyesine uygun olmalıdır, insan hak ve özgürlüklerine, insanî değerlere aykırı ögeler yer almamalıdır (MEB 2006, 56-58)" bu çerçevede incelenen metinlerin ilgili ölçütler açısından değerlendirmesi aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: Metinlerde Yer Alan Aykırı Ögeler

Ögeler / Mtn. No	Cinsellik	Karamsarlık	Şiddet	Argo	İnsani Değerlere Aykırılık
1		*			
2					
3					
4				*	*
5			*	*	*
6			*		
7					

1.Yetim Kalan Ağaçlar, 2. Sevgili Öğrencim Ahmet, 3. Sevgili Öğretmenim, 4. Miras Keçe, 5. Çok Sesli Bir Ziyaret, 6. Oğuz'un Gençliği, 7. Daldan Dala.

Tablo 3'te de görüldüğü gibi bazı metinlerde karamsarlık, şiddet, argo, insani değerlere aykırılık ögeleri gözlemlenmektedir. Özellikle şiddet içeren ögeler ve argo kullanımı 4., 5., 6. metinde karşımıza çıkmaktadır. Ağağıda çeşitli ögeler dâhilinde, ders kitaplarında yer alan söz konusu ifadeler yer almaktadır.

Örnek 1. "-……. **herifler**, diye bağırıyor onlara*"* (Çok Sesli Bir Ziyaret). *-Argo kullanımı-*

Örnek 2. "Elim o gözü dönmüş **canavarlar** tarafından **bir kevgir gibi deşildiği** için eskisinden de fena durumda." (Çok Sesli Bir Ziyaret). *–şiddet içeren ögelerin kullanımı-*

Örnek 3. "Herkül çok iyi terbiye edilmiştir, diyor. Bir Alman polisinden satın almıştım. Mesela, bir işaret yapsam **kuş bacağı gibi parçalar** seni." (Çok Sesli Bir Ziyaret). *-şiddet içeren ögelerin kullanımı-*

Örnek 4. "Biraz önce beni alkışlayan **veletlerden** korkunç bir tezahürat daha yükseliyor." (Çok Sesli Bir Ziyaret). *-Argo kullanımı-*

Örnek 5. "Biz beton duvarların ve asfalt yolların çocukları olarak mutluluğu yanlış yerlerde aramaya devam edecektik." (Yetim Kalan Ağaçlar*). -Karamsarlık içeren bir anlatımın var olması-*

Örnek 6. "Yazık ki maldan anlamayan kişiler eline düşmüş. **İnsanlar değil eşekler kullanmış**.. **Hayvan** olsa bunları görür insan be?.." (Miras Keçe). *-Argo kullanımı ve insani değerlere aykırı ifadelerin kullanımı-*

Örnek 7. "Konmuştu gergedanın barsağını yer durur." (Oğuz'un Gençliği). *-şiddet içeren ögelerin kullanımı-*

3.3. Metinlerin Metinsellik Ölçütlerince Değerlendirilmesi

Türkçe Öğretim Programı'nda, dinleme-izleme materyallerinde bulunması gereken özelliklerden metinsellikle ilgili olanlar şunlardır:

"Metinler, Türkçenin anlatım zenginliklerini ve güzelliklerini yansıtmalıdır; işlenecek süreye uygun uzunlukta olmalıdır; dinleme metinlerinde, metnin özünü ve anlam bütünlüğünü bozmamak kaydıyla kısaltma ya da düzenlemeye gidilebilir; düzenleme sırasında metne cümle ya da paragraf düzeyinde ekleme yapılamaz, öğrencilerin dil zevkini ve bilincini geliştirecek, hayal dünyalarını zenginleştirecek nitelikte olmalıdır; öğrencinin kişisel gelişimine katkıda bulunacak ve onlara estetik bir duyarlılık kazandıracak nitelikte olmalıdır (MEB 2006, 56-58)."

Yukarıda belirtilen ölçütlerin, bir metnin niteliği üzerine yorum yapmak için yeterli olmadığı görülmektedir. Açıklamada daha çok ders kitaplarına alınmak üzere belirlenmiş metinlerin kısaltma ve/ya düzeltme sürecine ilişkin bilgiler verilirken metnin biçimsel yapısı ile ilgili içerik de incelenecek süreye uygun uzunlukta olması belirtilmiştir.

Çalışmada metinler, metindilbilimin yöntemleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Tümce ötesi bir anlayışla inceleme konusuna eğilen metindilbilim, bir şiir, bir öykü, bir dilekçe, bir gazete makalesi ya da herhangi bir bilimsel yazı olsun, her türlü dilsel olguyu metin yapan ölçüt ve kuralları saptar. Böylece çeşitli metin türleri arasındaki değişik yapı ve işlev özelliklerini ortaya çıkarır (Köçer 2010, 3). Metindilbilim, farklı birtakım inceleme yöntemlerini içerisinde barındırmaktadır. Çalışmada bu yöntemlerden biri olan „küçük yapı" ve „büyük yapı" çözümlemesi kullanılacaktır. Bağdaşıklık görünümleri metnin küçük yapısı; tutarlılık ve bilgi toplama gibi metin merkezli özellikler de metnin büyük yapısı adı altında incelenecektir.

3.3.1. Bağdaşıklık Görünümleri Açısından Dinleme Metinleri

Bağdaşıklık, bir yazının metin olmasında metin içi ilişkileri kuran dilsel özelliklerin tümü olarak tanımlanmaktadır (Günay, 2007: 71). Bağdaşıklık kavramını ilk kez ortaya Halliday ve Hasan'ın *"Cohesion in English"* adlı makalelerinde bağdaşıklık görünümleri; gönderim, değiştirim, eksiltili yapı, bağlaçlar, sözcüksel bağdaşıklık yoluyla oluşan bağdaşıklıklar olmak üzere beş farklı düzeyde incelenmektedir (Halliday ve Hasan 1976, aktaran Karatay 2010, 374). Çalışmada göz önünde bulundurulan ölçütlerin temel çerçevesi de bunlardır. Metinler öncelikle genel anlamda bağdaşıklık açısından incelenecek (bkz. Tablo 4), daha sonra metinde yer alan bağdaşıklık görünümleri örneklendirilecektir.

Tablo 4: Bağdaşıklık Ölçütleri Açısından Metinler

	Bağdaşıklık Ölçütü		**Var**	**Kısmen**	**Yok**
1	**Gönderimsel Açıdan**	*Art Gönderim*	*		
		Ön Gönderim	*		
		Dış Gönderim	*		
2	**Eksiltili Yapılar Açısından**	*Dilbilgisel*		*	
		Mantıksal		*	
3	**Değiştirimsel Açıdan**			*	
4	**Sözcüksel Açıdan**			*	
5	**Bağlaçlar Açısından**		*		

Gönderim yoluyla oluşan bağdaşıklık içerisinde art gönderim, ön gönderim ve dış gönderimler ele alınacaktır. Art gönderim, „tümce ya da metin içerisinde bir sözcüğün daha sonra aynı ya da farklı kavramlarla ifade edilmesi", ön gönderim „tümce ya da metin içerisinde bir sözcüğün kendinden önceki bir kavrama göndermede bulunması", dış gönderim ise „metin içerisinde bulunmayan bir kavram ya da olaya ilişkin bilgi verilmesi"dir. Metinlerde gönderimsel açıdan sorunlara rastlanmamaktadır.

Örnek 8. ***"****Orada* ***herkesten*** *uzak ama* ***herkes*** *için bir şeyler yapmanın zevkini yaşıyordu."* (Yetim Kalan Ağaçlar). → ön gönderim.

Örnek 9. "Gözlerimle görmeliyim, diyordu. ***Bizim keçe****…* ***Paşa'nın mirası****… İki yüz lira…"* (Miras Keçe). → art gönderim.

Örnek 10. "Gelgelelim ***Seçme Romanlar****'la ilgili ancak yirmi bir satır bulunuyordu içinde."* (Daldan Dala). → metin dışı gönderim.

Ögeleri eksik olan fakat durumsal ya da dilbilgisi açıdan kolayca kavranabilen yapısal düzleme *eksiltili yapı* denmektedir (Vardar 2002, 92). Eksiltili yapılar metni yazınsallaştırmak için değil, yazınsal metnin gerekliliğinden kaynaklı kullanılmalıdır. "Yetim Kalan Ağaçlar" adlı metinde ise mantıksal ve dilbilgisel açıdan gerekmediği halde eksiltili yapı kullanılmıştır. Metnin okuma değil de dinleme yoluyla alımlanacağı da göz önünde bulundurulduğunda, bu tip kullanımların –işlevsiz olanlarının- dinlemenin kalitesini düşürme olasılığı yüksektir. Diğer metinlerde ise eksiltili yapı kullanımı açısından bir sorun gözlemlenmemiştir.

Örnek 11. "O zaman çocuklarına, eşine dostuna velhasıl paylaşmakistediği herkese, biraz mahcup ve biraz da reddedilme endişesiyle ,,Kiraz zamanı geliyor, gelin de toplayın…" davetinde bulunuyordu…" (Yetim Kalan Ağaçlar).

"Değiştirim ögesinin işleyişi, metinde kimi kez bir adın, kimi kez bir eylemin, kimi kez de bir ya da birden fazla tümcenin tamamının yerini tutuşuna göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle *ada bağlı*, *eyleme bağlı* ve *tümceye bağlı* türleri ortaya çıkmaktadır." (Özkan 2004, 178). "Yetim Kalan Ağaçlar" adlı metinde değiştirim ögesinin kullanımlarının ölçüt dâhilinde olmadığı görülür.

*Örnek 12. "****Meyve ağaçları****… Onlarca* ***kiraz****, onlarca* ***elma****, bir iki* ***dut*** *ve onlarca* ***kavak****…"* (Yetim Kalan Ağaçlar).

Sözcüksel bağdaşıklık, ,,aynı anlamsal alan içerisine giren sözcükleri aynı dizgede kullanmak" olarak tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında söz konusu bağdaşıklık düzeyinde hem anlamsal hem de yapısal bir birliktelik olmak durumundadır. "Sevgili Öğretmenim" ve "Çok Sesli Bir Ziyaret" adlı metinlerde sözcüksel bağdaşıklık görünümlerinin ölçütler dışında olduğunu görmek mümkündür.

Örnek 14. "Sizin, bizim okulumuzdan ayrılıp da başka bir şehire, başka bir okula, başka öğrencilere gideceğinizi öğrendiğimde çok ama çok üzülmüştüm." (Sevgili Öğretmenim).

Örnek 15. "Gösterilen yakın ilgiden dolayı tüylerim ürperiyor, kendimden geçiyorum." (Çok Sesli Bir Ziyaret).

Bağlaçlar, dilbilgisinde eşgörevli sözcükleri, sözcük öbeklerini ve tümceleri çeşitli anlam ve görev ilişkileri kurarak bağlayan sözcük birimlerdir. Bağlaçlar, söylem düzlemine anlamları ile değil işlevleriyle çıkarlar (Özkan 2004, 178). Bağlaçlar metinde çeşitli işlevleri yerine getirir: *"ve, dA, dahi, ayrıca, dahası, bile, hatta"* bağlaçları ekleyici; *"ama, fakat, lakin, maalesef, -A rağmen vb."* bağlaçlar karşılaştırma-zıtlık; *"diye, böylece, bu yüzden-bakımdan, bunun için, çünkü, nitekim vb."* bağlaçlar sebep-sonuç gösterme, *"yani, belli ki, demek ki, meğer, tabii ki, vb."* bağlaçlar açıklama; *"eğer, ğayet, ancak, -madıkça, aksi takdirde, yoksa vb."* bağlaçlar koşul işlevlerini görürken iki veya daha fazla dizgeyi birbirine bağlar (Karatay 2010, 375). Metinlerde bağlaçlar yoluyla yapılan bağdaşıklık görünümlerin ölçütler dâhilinde olduğunu söylemek mümkündür.

Örnek 16. "Halbuki ağaçların altında mutluluk vardı ve mutluluk pazarda, manavda satılmıyordu." (Yetim Kalan Ağaçlar).

3.3.2.Tutarlılık Açısından Dinleme Metinleri

Tutarlılık, birbirini izleyen tümcelerin sözdizim, anlam ve kullanım bakımından çeliğmemesidir (Vardar 2002, 197). Tutarlılık, bağdaşıklık kavramı üzerine geliştirilebilecek bir betimlemedir. Bir metni tutarlılık açısından incelemek metnin tümünü anlamsal olarak değerlendirmektir (Günay 2007,116). Bağdaşıklık bir metnin sözel yapısına gönderimde bulunurken tutarlılık bu sözel yapının ögeleriyle ulaşılabilecek kavramsal alandaki tüm ilişkilere gönderimde bulunmaktadır (Petöfi 1986 ve Uzun 1995; aktaran Göçer 2010, 100). Bu açıdan bakıldığında tutarlı bir metnin öncelikle bağdaşık olması gerekmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi metinlerin büyük ölçüde bağdaşık olmadığı görülmektedir. Bu durum tutarlılığın sağlanmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

Metnin tutarlı olması ögelerin çizgisel gelişiminde izlek, kişi, yer ya da olay bakımından yinelenmesi ve temel bir izlek çerçevesinde gelişmesi; her yeni bilginin önceki ve sonrakilerle bağıntılı olması; iyi bir düzenleme biçimine sahip olması; söylenmek istenilen her şeyi anlatabilmek için gerekli olan şeylerin söylenmesi ve anlamsal olarak aynı durumsallığı sürdürmesi (metnin aynı tez doğrultusunda ilerlemesi) gerekmektedir (Günay 2005, 119-121).

"Sevgili Öğretmenim" ve "Sevgili Öğrencim Ahmet" adlı metinlerde izleksel olarak bir aynılık olmasına rağmen, bilgilerin düzenlenişi sürecinde tutarlılığı azaltan yapıların var olduğunu görmek mümkündür. Metinler, öyküleyici bir anlatımla başlayıp bilgilendirici ve nesnel ifadelerle devam etmekte ve sonrasında öyküleyici anlatımla bitirilmektedir. Bu durum metinlerin düzenlenme biçimiyle de yakından ilgilidir. "Yetim Kalan Ağaçlar" adlı metinde de aynı tutarsızlığı görmek mümkündür. Bilgilerin sıklıkla yinelenmesi, metnin birkaç imge etrafında işlenmesi, metnin düzenlenişine aykırı bir düzeyde karşımıza çıkmaktadır.

"Çok Sesli Bir Ziyaret" metni ana izleğin dışına çıkan gereksiz bilgiler vermesinin yanında düzenleniş bakımından da tutarlılığa aykırı ögeleri içerisinde barındırmaktadır.

"Oğuz'un Gençliği" adlı metin ise izleksel açıdan tutarlı görünmesine karşın iletisel olarak açık bir metin değildir. Tutarlı bir metnin öncelikle anlaşılır olması gerekmektedir.

"Miras Keçe" ve "Daldan Dala" metinlerinin ise izleksel ve anlamsal açılardan son derece tutarlı düzenlendiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda da görüldüğü gibi yedi adet metnin beşinin düşük tutarlılık düzeyine sahip olduğunu görmek mümkündür. Özellikle metnin düzenleniş süreci ve bilgilerin aşamalandırılması sıklıkla gözlenen tutarsızlık görünümleridir.

3.3.3.Bilgi Toplama Açısından Dinleme Metinleri

Bilgi toplama, okuyucunun okuduğu metninle ilgili gereksinim duyabileceği metinle ilgili açıklayıcı bilgileri belirtir. Metni anlamak için toplumsal bir bilgiye, yazarın yaşadığı ya da olayın geçtiği toplum ve döneme uygun bilgilere de gereksinim olabilir (Günay 2007, 125).

"Sevgili Öğretmenim" ve "Sevgili Öğrencim Ahmet" adlı dinleme metinleri, tarihsel bilgi birikimini gerektiren metinler olup bilgi toplamayı zorunlu hâle getirmektedir. Bu metinlerden, "Sevgili Öğretmenim" adlı metinde bilgi toplama söz konusu iken metnin içeriğinde bilgi verilmiş fakat kaynak gösterilmemiş, "Sevgili Öğrencim Ahmet" adlı metinde hem bilgi verilmiş hem de kaynak gösterimi kullanılmıştır. Söz konusu metinde kaynak gösterimi "*" sembolüyle metin

içerisinde ve sayfa sonunda yer almaktadır. Dolayısıyla dinleme metinlerinin bilgi toplama açısından kısmen yeterli olabileceği söylenebilir.

SONUÇ

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda, tema kavramı "bir metindeki olaylardan, çatışmalardan veya konuşmadaki ifadelerden çıkarılabilecek kavram, duygu" olarak tanımlanmıştır (MEB 2006, 287). Söz konusu temalar, metnin içeriğinin seçimi ve kazanımların dağılımında bütünlük oluşturmak amaçlı oluşturulmuştur fakat dinleme metinlerinde, tema-metin uyumunun genel anlamda düşükdüzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Metinlerden ikisi, izleksel açıdan temayla tam olarak uyum sağlamakta, ikisi kısmen uyum sağlamakta, diğer üçü de temayla uyum sağlamamaktadır. Bu durum tematik öğrenme başarısını düşürmekte ve "tema" ayrımlanmasını işlevsiz hâle getirmektedir.

Öte yandan, metinlerin büyük çoğunluğunda karamsarlık, şiddet, argo, insani değerlere aykırılık içeren anlatımların var olduğunu söylemek mümkündür. Öğrencilerin duygusal gelişimini etkileyebilen bu ögelere Türkçe Öğretim Programı'nda ölçüt getirilmesine rağmen ders kitabında yer alan metinlerde uygulanma aşamasında sorun yaşanmaktadır. Metinlerin dinleme yoluyla alımlanacağı da düşünüldüğünde, yalnızca dinleyen için değil aktaran için de son derece sıkıntılı olabilir.

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda her beceri alanının önemli olduğuna dikkat çekilerek, "bir toplumun okuma kültürünün oluşturulabilmesinin ve okuma alışkanlığının kazandırılmasının sorumluluğu" Türkçe derslerine yüklenmiştir. Bu nedenle ders kitaplarına seçilecek metinlerin niteliklerinin yüksek olması gerekmektedir (Güneş 2010, 108). Bu açıdan bakıldığında, nitelikli bir metin öncelikle bağdaşıklık ve tutarlılık açılarından iyi kurgulanmış olmalıdır. Çünkü bir metnin iletisinin doğru ve kolay alımlanması, bağdaşık ve tutarlı olmasını gerektirmektedir. Çalışmada, dinleme metinlerinin bağdaşıklık ve tutarlılık açısından yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, ilköğretim Sekizinci Sınıf Türkçe Ders Kitabı'nda yer alan dinleme metinlerinin içeriksel ve biçimsel açılardan, dinleme becerisini geliştirmeye yönelik birtakım yetersizlikler barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

AĞILIOĞLU Bayram (2007), **"Başlıca Öğrenme ve Öğretim İlkeleri",** (Ed. Mehmet Arslan), Öğretim İlke ve Yöntemleri, Anı Yayıncılık, Ankara, s. 31-48.

BONET Diana vd. (2001), **Business of Listening: A Practical Guide to Effective Listening**, Boston, MA. USA.

BÜYÜKÖZTÜRK Şener vd. (2010), **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Pegem Yayıncılık, Ankara.

CEYHAN Erdal ve Birol YÜĞÜT (2005), **Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi**, Anı Yayıncılık, Ankara.

ÇİFTÇİ Ömer (2007), "Aktif Dinleme", **Milli Eğitim Dergisi**, S:176, s.231-242.

DEMİREL Özcan ve Melek şAHİNEL (2006), **Türkçe Öğretimi**, Pegem Yayıncılık, Ankara.

GÜNAY Doğan (2007), **Metin Bilgisi**, Multilingual Yayınevi, İstanbul.

GÜNEş, Firdevs (2007), **Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma**, Nobel Yayın-Dağıtım, Ankara.

ÇETİNER Kamil (2010), "Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Metinsellik Özellikleri", (Ed. Hakan Ülper), **Türkçe Ders Kitabı Çözümlemeleri**, Pegem Yayıncılık, Ankara, s. 91-112.

KARATAY Halit (2010), "Bağdaşıklık Araçlarını Kullanma Düzeyi İle Tutarlı Metin Yazma Arasındaki İlişki", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:13, s.373-385.

KÖÇER Nigar (2010), **Milli Eğitim Bakanlığınca Önerilen 6. Sınıf** Türkçe Ders Kitabı**ndaki Metinlerin Metinsellik Ölçütleri Bağlamında Çözümlenmesi**, *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mersin.

NİCHOLS Ralph ve Leonard A. STEVENS (1974), "Dinleme Sanatı", **Bilim ve Teknik Dergisi**, S:80, s. 43,44.

ÖZBAY Murat (2005), **Bir Dil Becerisi Olarak Dinleme Eğitimi**, Akçağ Yayıncılık, Ankara.

ÖZKAN Bülent (2004), "Metindilbilimi, Metindilbilimsel Bağdaşıklık ve Haldun Taner'in "Onikiye Bir Var" Adlı Öyküsünde Metindilbilimsel Bağdaşıklık Görünümleri", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:13/1, s.167-182.

ÖZKAN Bülent (2010), "Ana Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Dinleme/İzleme Etkinlikleri Üzerine Bir Değerlendirme", III. Türkçenin Eğitimi Öğretimi Kurultayı, 1-3 Temmuz, İzmir.

MEB (2005), İlköğretim Türkçe Dersi (6-8. Sınıflar) Öğretim Programı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara.

TAVŞANCIL Ezel ve Esra ASLAN (2001), **İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri,** Epsilon Yayınevi, İstanbul.

TERTEMİZ Necle vd. (2004), "Ders Kitabı ve Eğitimdeki Önemi", (Ed. Leyla Küçükahmet), **Konu Alanlı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu**, Nobel Yayın-Dağıtım, Ankara, s.33-66.

TÜRK DİL KURUMU, Türk Dil Kurumu, http://www.tdk.org.tr, (Erişim Tarihi: 14.11.2010).

Türkçe İlköğretim 8. Sınıf Türkçe Öğretmen Kılavuz Kitabı (2009), Pasifik Yayınları, Ankara.

UMAGAN Suat (2007), "Dinleme" (Ed. Ahmet Kırkkılıç, Hayati Akyol), **İlköğretimde Türkçe Öğretimi**, Pegema Yayıncılık, Ankara, s.149-163.

VARDAR Berke (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM Ali ve Hasan ŞİMŞEK (2008), **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1229-1238, TURKEY*

TÜRK DİLLERİNDE YÖNELME VE BULUNMA HALİ EKLERİ İLE İLGİLİ BİRKAÇ AYRINTI -TUVA TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ-

Vildan KOÇOĞLU-GÜNDOĞDU[*]

ÖZET

Türkçede isim hâl ekleri, kendi asıl fonksiyonları yanında çeşitli fonksiyonlarda da kullanılagelmiş, isimlerle fiillerin bağlantısını türlü nüanslarla kurmuştur. Biz bu fonksiyon çeşitliliğini, Köktürk yazıtlarından itibaren takip edebilmekteyiz. Zamanla fiilin açtığı anlam boşluğunu ya aynı ek ya da başka bir ek doldurmuştur.

Biz bu makalede, yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonu üzerinde duracağız. Bu durumun Köktürk yazıtlarından itibaren nasıl bir gelişim içinde bulunduğu ve günümüz lehçelerinden Tuva Türkçesinde nasıl bir kullanım alanına sahip olduğu ve bu kullanımın sistemli bir şekilde hangi koşullarda ortaya çıktığı incelenecektir.+da ve +ga hâl eklerinin yer ve zaman dışındaki diğer fonksiyonlarına ise değinilmeyecektir.

Anahtar Kelimeler: Yönelme-Bulunma Hâl Ekleri, Bulunma Fonksiyonu, Tuva Türkçesi.

SOME DETAILS ABOUT LOCATIVES AND DATIVES IN TURKISH LANGUAGE THE CASE OF TUVA TURKISH

ABSTRACT

Cases of name have been utilized beyond its own functions and made the connection between the names and verbs via various nuances. We have been able to follow the variety of functions since the Kök Turk Scriptures. The meaning gap has been gradually filled in by either the same suffix or another.

We will focus the locative function of the dative suffix in this article. The evolution of this function since the Kök Turk Scriptures, what kind of a space it has in one of the contemporary dialects, Tuvan Turkish and the conditions laying the emergence of this function in a systematic way will be analyzed. Other functions of the casa suffixes of +da +ga, but the place and time, will not be mentioned.

Keywords: Locative-Dative, Locative Function, Tuvan Turkish.

En yalın tarifle yönelme durumu, "*kelime gruplarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durum"*, bulunma durumu "*genellikle fiildeki oluşve kılışın yerini bildiren ad durumudur*" (Korkmaz 2003: 280, 289) şeklinde gösterilebilir. Ancak hâl ekleri bu temel görevleri dışında farklı fonksiyonlarla da kullanım alanında olabilmektedirler.

Hâl eklerinin kullanımındaki bu çeşitlilik Eski Türkçenin dil verilerinden itibaren takip edilebilmektedir. Burada hâl ekindeki fonksiyon çeşitliliği elbette tek bir başlıkta bağlı kalarak açıklanamaz. Nitekim E. Boz, Türkiye Türkçesindeki durum için "*Temel işlevi belirli bir ad durumu yapmak olan bir biçimbiriminin, bir başka ad durumunu yapması, diğer biçimbirimin yerine kullanıldığı anlamına gelmemeli. Çünkü biçimbirimler birer araçtır ve işlevleri bir çok etkene göre değişebilir. Bu durumda söz konusu etkenlere göre şekillenen değişik dil çevrelerinde,*

[*] Araş.Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,. elmek: vk.gundogdu@hotmail.com

biçimbirimlerin işlevleri az çok çeşitlilik ve değişiklik gösterebilir."(Boz 2007: 83) şeklindeki ifade etmiştir. Ayrıca L. Johanson, *"Basit, geniş işlev alanlarına sahip, ayrı ayrımlaşmamış hâl sistemi Türk dilleri için tipiktir. Bu ekler, çok az ayrımla pek spesifik olmayan, oldukça genel, ilişkileri gösterirler ve böylece TT –de Alm. "in, auf, bei" vb. örneğinde olduğu gibi her seferinde geniş işlev alanlarını kaplayabilirler. Gerekli nüanslar sontakılar başta olmak üzere başka araçlar yardımıyla gerçekleşir."* (Johanson 2007: 44) şeklinde belirterek, Türkçedeki biçimden ziyade fonksiyon çeşitliliği üzerinde durur.

Tuva Türkçesinde yönelme hâli ekindeki fonksiyon çeşitliliği ise belli bir sistemle karşımıza çıkmaktadır. Yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonuyla kullanımında, fiilin zaman kategorisinin doğrudan etkili olduğu tespit edilmiştir. Yani Tuva Türkçesinde bulunma fonksiyonu için fiil geçmiş zaman veya gelecek zaman kategorisinde iken +ga ekli bir isimle birleşmekte, şimdiki zaman kategorisindeyken ise +da ekli bir isimle birleşmektedir. Bu durum göz önünde tutularak ilk önce tarihî ve yaşayan lehçelerimizde benzer kullanımın olup olmadığına bakılacak daha sonra Tuva Türkçesindeki kullanım üzerinde durulacaktır.

***

Eski Türkçe dönemine ait malzemelerin dil incelemelerine bakıldığında yönelme ve bulunma ile ilgili şu bilgiler verilir. A. Von Gabain'in Eski Türkçe Gramerinde, yaklaşma hali *+ka, +ke,* nadiren *+a, +e,* ünlülerden sonra *+ya, +ye*, bulunma-ayrılma hali için *+ta, +te; +da, +de* şeklinde gösterilir (Gabain 2000: 63-64). Ancak burada fonksiyonlar açıklanmaz. Talat Tekin, yönelme hâli ekinden *verme-bulunma durumu* olarak bahseder ve fonksiyonlarını sıralarken eylemin işlendiği yeri ve zamanı bildirdiği ve eylemin işlenme süresini gösterdiği üzerinde de durur (Tekin 2003: 112). Marcel Erdal, A Grammar of Old Turkic'de *temporal dative* olarak bahsettiği örneklerde bir zaman dilimini veya bir zaman sürecini belirten sözlerde yönelme hâli ekinin kullanıldığını söyler. Ayrıca *concrete date* "belirli zaman dilimi" olarak adlandırdığı durumlarda daima yönelme hâli kullanıldığını söyler: ***üçünç ay iki otuzka*** gibi (Erdal 2004: 367).

Köktürk ve Uygur kağanlığı dönemine ait metinlerde bulunma fonksiyonunda yönelme hâli ekinin kullanıldığı sözlere bakıldığında şöyle bir durum görülmektedir:

Zaman bildiren sözler	**yıl** **yaş** **yanı** **u**[1] **öd** **tün** **yaz** **düş** **sayı ve tarihler**	***yazıŋa*** oguz tapa süledim (BK D 31) kök öŋüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ***ödüşke*** subsuz keçdim (BK GD 1) üç yetmiş ***yaşımka*** adrıltım Ye-3= Uyuk-Turan, 4) (User: 40)[2] ol **ödke** kul kullug küŋ küŋlüg bolmışerti (BK D 18) ançıp bars ***yılka*** çik tapa yorıdım (ġU D 7); tokuzunç ay yeti ***otuzka*** yog ertürtümiz (KT KD) üçünç ay ***yetika*** adrıldımız at tabarda (Ç 1) tokuz ***yaŋıka*** süŋüşdüm sançdım (ġU D 3) on ***tünke*** yantakı tug ebirü bardımız (T 26)" kırkızıg ***uka*** basdımız (T 27)[3] tört yigirmi ***yaşımka*** tarduş budun üze şad olurtum (BK D 15)

[1] ET. **u** "uyku" kelimesini burada ele almamızın sebebi yine bir zaman dilimini ifade etmesi sebebiyledir. Türkçe sözlükte uykunun anlamı şöyle verilmektedir: "*dış uyaranlara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu*".

[2] ġu iki örnekte *yaş* kelimesi +a ve +da ekleriyle kullanılmıştır: üç elig ***yaşımda*** adırıldım (Ye-22=Çaa Köl X, 1) (User: 40); Otuz artukı sekiz ***yaşıma*** kığın kıtań tapa süledim (BK G 2).

[3] ġu örnekte *u* kelimesi +da ekiyle kullanılmıştır: sünüg batımı karıg söküpen kögmen yıġıtoga yorıp kırkız bodunug ***uda*** basdımız (KT D 35)

Yer bildiren sözler	**orun** **il**	körü yükündüm ıduklar izi kutlug yir ***orunlarka*** (BH, 210-212) (Eraslan 2000: 74) bilge tonukuk ben özüm tabgaç ***iliŋe*** kılıntım (T1 B 1) türk bilge kagan ***iliŋe*** bititdim (T2 D 8)

Eski Türkçe dönemi dil malzemelerinde karşımıza çıkan yönelme hâli ekiyle bulunma fonksiyonunun ifadesi yaygın olarak zaman bildiren sözler ile kullanılmış ve zaman zarfı göreviyle karşımıza çıkmıştır. Bu yönüyle fişlediğimiz malzemeye göre Eski Türkçede yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonunda zaman bildiren sözlerle kullanılması daha sistemli görünmektedir. Yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonuyla yer bildirdiği cümleler ise düzenli olmamakla birlikte serpiştirilmiş durumda karşımıza çıkmaktadır. Birkaç örnekte bulunma fonksiyonuyla yer gösterdiği cümlelerde ise yönelme hâlinin diğer işlevlerine dikkat etmek gerekir. Örneğin, *Türk Bilge kagan ilinge bititdim* cümlesini anlamlandırırken *Türk Bilge kagan ilinde yazdırdım* değil de, "Türk Bilge kağan ülkesi için yazıdırdım" şeklinde yorumlamak belki daha doğru olacaktır.

***

Eski Türkçe için yukarıda bahsettiğimiz gibi +gA eki daha çok zaman bildiren sözlerde karşımıza çıkmıştır. Tuvacada ise zaman zarfının yapısında, fiilin zamanına bakılmaksızın, Eski Türkçedekinin aksine +da bulunur.[4] Bununla ilgili en güzel karşılaştırmayı Prof. Dr. D. A. Monguş tarafından Tuvacaya çevrilmiş Köktürk anıtlarından örnekler vererek kurabiliriz.

Köktürkçe	**Tuva Türkçesi**
kül tigin koń ***yılka*** yiti ***yegirmike*** uçdı tokuzunç ay yeti ***otuzka*** yog ertürtümiz barkın bedizin bitig taşın biçinç ***yılka*** yitinç ay yiti ***otuzka*** kop alkdımız kül tigin özi kırk artukı yiti ***yaşıŋa*** boltı taşbark itgüçig bunça bedizçig tuygun eltäbär kälürti (KKD)	Kül-tegin xoy ***çılda*** on çedigi ***xünde*** uştu, tosku aynıñ çeerbi ***çedide*** ornukşutuvus. Bajıñın, siilbiin, dajın meçi ***çılda*** çedigi ay çeerbi ***çedide*** şuptuvus algadıvıs. Kül-tegin öl(ürde) dörten çedi harlıg turdu. Daşı … mınça siilbikçini Toygun-elteber keldirti. (Kül-tegin 2003: 121)

***

Tarihî lehçelerimizde ve Anadolu ağızlarında hâl ekleriyle ilgili oldukça zengin bir fonksiyon çeşitliliği olduğu kesindir.[5] Anadolu ağızlarıyla ilgili kaleme alınmış olan pek çok çalışmada *".. Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler"* veya *"...Hâli Eki Fonksiyonundaki Ekler"* gibi başlıklar altında bunlar değerlendirilmiştir. Tarihî lehçelerimizde şöyle örneklerde yönelme hâli eki, bulunma fonksiyonuyla karşımıza çıkar: *bâgubâna sıçan kayusı kalmadı* (Mrzb.22a.14) (Gülsevin 1997: 45); *oglan buganuŋ alnından yumrıgın giderdi. yolından savuldı. buga ayag üstine*

[4] Tuva Türkçesinde zaman zarflarının yapısında kalıplaşıp kalan arkaik –In, -GAAR gibi eklerin dışında aktif olarak kullanılan isim hâl eklerinin varlığını görüyoruz. M. Öner'in kaydettiği gibi, "*Zaman kavramının, insan bilgilerinde ve dolayısıyla dilde, mekan kavramından geliştiği dikkate alınırsa, yer bildiren bu eklerin (-A, -DA, -Dan) zaman zarfları halinde kalıplaşması anlaşılabilir bir olgudur."* Tuva Türkçesinde de zaman zarfı yapımında kullanım sıklığı bakımından en fazla +dA bulunma hâli ekini görmekteyiz. Ancak "-dığında, -dığı zaman" fonksiyonuyla karşımıza çıkan şekil –Ir/-Ar+iyelik+gA yapısıdır. Bu yapı içerisinde yönelme hâli ekinin varlığı ise ilgi çekicidir. Örneğin: Kartanı ***köörümge***, Möreni-bile Tsagaan-Nuur arazı çer aja kıldır közüldü "Haritaya baktığımda Müren ile Tsagan-Nuur arası uzak gibi gözüktü.

[5] Tarihî lehçelerimizdeki durumla ilgili bk. J. Eckmann, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988, ss.59-60; Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996, s.30.

turamadı, düşi tepesinüŋ üstine yıkıldı (Dkor.D.17,4) (Gülsevin 1997, 45*); biliglig sözi yir**ke** suv teg turur* (KB 972) (Sev 2007: 264); *begler benüm dahı hakkum**a** bir dua eyleñ* (DK, 68, 12-13) (SEV 2007: 265); *bizler seniñ hakkıñ**ka** üküş hatalar kılduk* (NF, 51, 15-16) (Sev 2007: 266). Anadolu ağızlarında ise yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonunda kullanımının sık olduğu ve daha çok Karadeniz bölgesi özellikle Rize ili ağızlarında bulunduğu tespit edilmiştir (Buran 1996: 192). *benum zamānim**a** mekteb yoğ idi*; *pādişāhunkızı oday**a** oturiyi* (Günay 1978: 111). Ancak gerek tarihi lehçelerimizde gerek Anadolu ağızlarındaki verilen bu kullanımlarda yönelme hali eki ve fiilin zamanı ile ilgili bir bağlantı bulunamamıştır.

***

Yönelme hâli ekinin bulunma hâli fonksiyonunda kullanımına yaşayan lehçelerimizde de rastlanılmaktadır. [6]

Bulunma ve yönelme, mekânla doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki yaşayan lehçelerimizden Yakut Türkçesinde her iki hâlin aynı morfemle gösterilmesinde de kendini göstermiştir. Yakutçada yönelme ve bulunma hâllerinin aynı morfemle ifade edilmesi konuya Yakutça morfolojisini de dikkate alarak yaklaşmamızı gerekli kılmaktadır. G. Nevskaya Yakutçadaki datif-lokatif kullanımında Evenk dilinin etkisi olabileceğini düşünür (Nevskaya 2005: 102). Yakutça Gramerde datif-lokatifin (yönelme-bulunma hâli), eylemin zamanının gösterilmesi, eylemin gerçekleştiği yerin tanımlanması gibi fonksiyonundan bahsedilmektedir (Ubryatova 1982: 135). Burada bizim için önemli olan eylemin zamanı ile yönelme-bulunma hâli eki almış ismin ilişkisidir. Ancak burada yönelme ve bulunma fonksiyonlarının aynı biçimbirimle gösterilmesi karşılaştırma yapmamızı güçleştirmektedir. Örneğin;

*uŋuogu ık**ka** bıragallar* (GSYY, 135) *"*kemiği köpeğe atıyorlar"

*buosta sıl**ga** üste sıldar* (GSYY, 135) "posta yılda üç kez gelir"

*süge munnuk**ka** sıtar* (GSYY*) "*balta köşede duruyor"

*üs xonuk**ka** tüste* (GSYY) "üç gün yağmur yağdı"

*en ol oroŋ**ŋo** utuyuoŋ* (GSYY) "sen bu yatakta yatacaksın"

***

Hem coğrafî yakınlık hem de bazı tarihî olayların etkisiyle Tuvaların Moğollarla sürekli etkileşim içinde olduğu gerçektir. Bu karşılıklı etkileşimi gündelik yaşamda, dilde, kültürel hayatta görmek mümkündür. Dil ilişkilerinde bu yakınlığı en fazla söz varlığı boyutunda görmekteyiz. Tuvacada hayatın her alanına ait söz varlığı içinde Moğolca sözlere rastlamak mümkündür. Ancak Tuvacada Moğolcadan alınma olduğu düşünülen morfolojik unsurlar da mevcuttur. Örneğin, *-lda, -lga, -mal* gibi eklerin Moğolcadan geçtiği kaydedilmiştir (Şçerbak 1977: 10). Peki yönelme ve bulunma hâllerinin Moğolcadaki durumu ve kullanımına bakacak olursak Tuvacadaki özel durumla ilgili bir paralellik söz konusu mudur?

Moğolcada yönelme-bulunma hâli, Yakutçada olduğu, gibi aynı morfemle ifade edilmektedir:

[6] Konuyla ilgili olarak bk. Mustafa Tanç, "Eski Türkçe Yönelme Durumu Ekinin Günümüz Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Yansımaları", TAED 30, 2006, 23-37.

	Klasik Moğolca	**Günümüz Moğolcası**
Yönelme-Bulunma	-dur/-dür, -du/-dü (ünlülerde, diftonglardan ve n, ng, l, m ünsüzlerinden sonra) -tur/-tür, -tu/-tü (diğer ünsüzlerden sonra) -a/-e (konuşmada) (Sárközi 2004: 19)	-d (ünlülerden ve m,l,n,v,r ünsüzlerinden sonra) -t (s, g, r ünsüzlerinden sonra) -ad (d, z, j, s, t, x, ç, ş, ts ünsüzlerinden sonra) (Todayeva 1951: 60)

Nicholas Poppe, Moğol Yazı Dilinin Gramerinde datif-lokatif eklerini dolaylılık-dolaysızlık datifi (kagan-dur eyin kemen ügülerün "bunu kağana söyledi"), sonuç datifi (usun-dur yabumui "suya (su almaya) gitti"; bi tegün-i eceküi-e irebei "ben onu görmeğe geldim"), fail datifi (daisun-dur alagdabai "düşmana öldürüldü"), zaman datifi (minu baga-dur "benim çocukluğumda") şeklinde gösterir. Zaman datifiyle ilgili bir açıklama da zaman datifinin *gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* partisiplerinin *datif-lokatifi* olduğu hakkındadır (Poppe 1992: 190, 191).

Yukarıda gördüğümüz gibi yönelme ve bulunma hâlinin aynı ekle karşılanması aslında karşılaştırma yaparken bir zorluk da oluşturmaktadır. Burada bir kullanım benzerliğinden bahsetmek için ise farklı şekillerin kullanılması gerekmektedir. Tuvaca ile bir karşılaştırma yapmamız durumunda fiilin zamanıyla veya yönelme-bulunma ekli isimle fiil arasındaki bağlantıda hangi fonksiyonda kullanıldığını anlamak güçlük çıkarabilmektedir. Moğolcada kullanım örnekleri:[7]

Bi Mongol***d*** törsön	"Moğolistan'da doğdum"
Bi Mongol***d*** am'darç baysan	"Moğolistan'da yaşadım"
Bi Türke***d*** surç bayna	"Türkiye'de okuyorum"
Şizmir***t*** tsas orson	"İzmir'e kar yağdı".
Zun Mongol***d*** naizuudtaygaa uulzana	"Yazın arkadaşlarımla Moğolistan'da buluşacağım"
Daraa cil institute***d*** bayr temtedlene	"Gelecek yıl enstitüde bayram kutlanacak"
Bi tavan tsag***t*** irne.	"Saat beşte geleceğim" (Ersoy 2006: 81)
Conson, Ulaanbaatar zoçid buudal***d*** suuv.	"Conson, Ulanbator oteline yerleşti" (Ersoy 2006: 83)

***

İ. Nevskaya, Güney Sibirya Türk Lehçelerinde mekansal ilişkiler üzerine yapmış olduğu önemli çalışmasında mekansal ilişkilerin lokalizatörlerle kurulduğu, lokalizatörlerin *yer bildiren hâl ekler*i (şorcada bunlar: bulunma *–ta*, yönelme *-ga,* ayrılma *-dan* ve yön gösterme *–ça*), *son çekim edatları* ve *zarf yapan ekleri* kapsadığını söyler (Nevskaya 2005: 89). Ayrıca Nevskaya, yönelme hâli ekinin statik ve dinamik anlamlarla yer bildirmesi durumuna tüm Sibirya dillerinde rastlanmakta olduğunu ancak bu durumun Tuvacada daha özel bir durumla karşılandığından, bu olayda yüklemin zaman ve yön özelliklerinin etkili olduğundan bahseder (Nevskaya 2005: 102). Şor Türkçesinde yönelme hâli formu belirsiz bir bulunma yerinin ifadesi için kullanılmaktadır. Yine Altay Türkçesinde de geçici bir bulunma ifadesi yönelme hâliyle yapılmaktadır. A. B.

[7] Örnekler, enstitümüzde eğitim gören Moğol öğrencilerden derlenmiştir.

Hertek'in, Tuvaca ve Hakasçadaki yer bildiren hâl eklerinin anlamları üzerine yapmış olduğu çalışmada ise Tuva ve Hakasçadaki durum detaylı olarak ele alınmıştır.

***

Tuvacada şimdiki zamanda bulunma fonksiyonunda +da eki kullanılmaktadır. Geçmiş ve gelecek zamanda ise +ga yönelme hâli eki kullanılmaktadır. Peki Tuva Türkçesinde geçmiş ve gelecek zamanda bulunma fonksiyonu için fiilin isimle bağlantısını kurarken neden yönelme hâli ekine ihtiyaç duyulur?

Tuva gramerlerinde konuyla ilgili şu bilgiler geçmektedir. Pal'mbah ve Şshakov, gramerlerinde ***datel'nıy padej*** "yönelme hâli" başlığı altında yönelme ve bulunma hâl eklerinin bulunma fonksiyonunda şu durumlarda kullanıldığını söylerler: fiil geçmiş veya gelecek zamanda ise yer fonksiyonunda yönelme hâli eki +ga kullanılır ve ***kayaa*** sorusuna cevap verir; eğer fiil şimdiki zamanda ise bulunma fonksiyonu için bulunma hâli eki +da kullanılır ve ***kayda*** sorusuna cevap verir (Pal'mbah, Şshakov 1961: 128). Pal'mbah ve Şshakov gramerlerinde bu durumun hâlâ çalışılmadığını söyler ve durumun sebebi üzerinde durmaz. Sat ve Salzınmaa'nın gramerlerinde yönelme durumu için *beeriniñ padeji* "yönelme hâli" başlığı altında ekin fonksiyonları ele alınmıştır. Bunlar arasında şöyle bir fonksiyondan da bahsedilir: eylemin gerçekleştiği veya gerçekleşeceği yeri gösterir: *kejeeki çı kolaga ajıldaar boldum.* "Akşam okulunda çalışacaktım" (Sat, Salzınmaa 1980: 113). Fakat burada da durumun sebebi açıklanmaz. Ekrem Arıkoğlu'nun, Tuvacayı kaleme aldığı kitap bölümünde "**Şimlerde Hâl**" başlığı altında konu ele alınmış ancak fonksiyonlarından ve burada konu edilen anlamda kullanım çeşitliliğinden bahsedilmemiştir (Arıkoğlu 2007: 1178).

Bu konudaki en kapsamlı çalışma olan Hertek'in Tuvaca ve Hakasçadaki yer bildiren eklerin anlamları üzerine yapmış olduğu çalışmasında, yer bildiren hâl eklerini değerlendirirken *lokalizatör formlarının* (yer bildiren hâl ekleri şekillerinin) seçiminde bu durumun, sadece yüklemin zaman ve modal şekliyle değil, büyük ölçüde lokalizatörün (yer bildiren hâl eklerinin) statüsüyle de ilgili olduğunu söyler (Hertek 2008: 44). Ona göre, ismin yönelme hâli, *"lokatif"*in *statik* anlamını ve "*direktif-finiş*"in *dinamik* anlamını ifade etmektedir. Lokatifin anlamı, konuşma anı için hareketin aktüel olmadığını ifade eden fiil zamanlarında statik-lokalizasyonu için kullanılan bütün olası gruplarında yönelme hâliyle ifade edilirler (Hertek 2008: 201).

Konuyu incelediğimiz cümlelerden haraketle şu alt başlıklar altında toplayabiliriz:

I. +GA ekli bulunma

I.1. Yüklemi geçmiş zamanda olan cümlelerde bulunma

- *Ol didir didir çugaalar Baysultan akanıñ turlaanga baza çede bergen, ol turlag Beskaragaydan dıka xayıı çer**ge turgan.***(TÇS 2008, Kamgalaldığ Çer, 79) "O dedikodular Baysultan ağabeyin de meskenine ulaşmış, o mesken ise Beskaragay'dan oldukça ıssız bir yerdeydi."
- *Tuvanıñ bildingir jurnalizi Xüt çurttug Maadı Kara-Tonnug Kızıl**ga ajıldap-çurttap çoraan*** "Tuva'nın tanınmış gazetecisi Xüt bölgesinden olan Maadı Kara-Tonnug Kızıl'da çalışmış ve hayatını devam ettirmiştir". (şın 29.07.2009, 7)
- *Tıva aymaktar kayı deviskeerler**ge çurttap çoraanıl?*** "Tuva oymakları hangi alanlarda yaşamıştır?" (Darbaa, 26)

- *Ol Kızıl xooray**ga** sadıg Çugumun**ga** ür çıldarda Çudurgu, kızımak ajıldaaG,xöy-xöy Çañnd-maktaldarga töleptig bolgan.* "O Kızıl Çehrinde ticaret alanında uzun zaman boyunca azimle çalışarak pek çok mukafata layık olmuştur." (ğın 29.07.2009, 8)
- *Kızıldan üngen avtobus dört ka't ak bajıñ çanın**ga doktaagan**.* "Kızıldan kalkan otobus dört katlı beyaz ev yanında durdu." (ABK, 3)

I.2. GeçmiŞzaman sıfat-fiilli cümlelerde bulunma

- *1957 çılda **Moskvaga** bolup **ertken** anıyaktarnıñ Bügü-Delegey festivalınga Maksim Tapkay stsenaje ünüp …* "1957 yılında Moskova'da düzenlenen tüm dünya gençleri festivalinde Maksim Tapkay sahneye çıkarak …" (TÇS 2008, Çedi Xuulgazınnıñ Bireezi, 122)
- *Mool bolgaŞmançı-kıdat darlaldar üyezinde baza **Tıvaga** XVII-XVIII vekterde sarıg Şajın-bile kadı **nepterep egeleen** dıka xöy çogaaldarnı tıvalar bodunuñ dılınçe oçuldurgaŞ,Şıñgeedip algannar.* "Moğol ve Mançu-Çin istilaları sırasında Tuva'da XVII-XVIII. yüzyıllarda budizm ile birlikte yayılmaya başlayan pek çok edebi ürünü Tuvalar kendi dillerine çevirerek öğrenmişlerdir" .(TÇS 2008, Tıva Çogaal BolgaŞOçulga, 103)

I.3. Yüklemi gelecek zamanda olan cümlelerde bulunma

- *Komplek**ske** xuuraktar Şkolazın, tibet meditsinanıñ tövün ajıd**ar**.* "Komplekste lama okulu ve Tibet tıp merkezi açılacaktır".(Darbaa, 127)
- *Aliment töleveyn turar xamaatılarnıñ xerekterin öörenip körgeŞ dañzızın çonga bildingiri-bile daraazında **solunnarga parlaar bis**.* "Aliment'in karşılamadığı vatandaşların ihtiyaçlarını öğrenerek bunların listesini gazetemizin daha sonraki sayılarında yayımlayacağız". (Çaa-Oruk, 28.06.2008, s.1)

I.4. Gelecek zaman sıfat-fiilli cümlelerde bulunma

- *Maydır burgannıñ "Ulug mörgülü" iyul 25, 26 xünnerinde Çadaana xooraynıñ "**Aldı-Xüreezinge**" **bolup erterin** bügü çonga çarladıvıs.* "Maydır Burgan'ın "büyük duası"nın 25-26 Temmuzda Çadaana Çehrinin "Aldıı-Xüree"de yapılacağını tüm halka duyurduk". (ğın 29.07.2009, 8)
- *ÜbiŞey idik-xevin ujugaŞ bajın **iştinge keder** kara-kök çüvürün, çımçak kajıktaajın kede kaapkaŞ aa-çaza çunup kaapkan.* "ÜbiŞey kıyafetlerini çıkararak ev içinde giyeceği siyahlı mavili pantolonunu giyivererek hiddetle yıkanıverdi". (ABK, 96)
- *Kızıl xooraynıñ Şğiki xerekter ergeleli 2008 çıldıñ yanvar 31-de 15.00 Şdakta Kızıl xooraynıñ ÜXE-niñ xuraldaar **zalınga bolup erter** xooçunnar organizatsiyazınıñ turguzukçu xuralınga kirjiri-bile silerni çalap tur.* "Kızıl Çehrinin iç işlerinden sorumlu organı 31 Ocak 2008'de saat 15.00'da Kızıl'ın ÜHE toplantı salonunda yapılacak toplantıya katılmak üzere sizleri davet etmektedir." (ğın 26.01.2008, 12)

II. +DA Ekiyle

II.1. Yüklemi Şimdiki zamanda olan cümlelerde bulunma

- *Begzin-oolduñ Şüktükterin**de** maadırlar dugayında, maadırlarnıñ duzalakçılarınıñ dugayında mifterden ovur-xevirler **ajıglattınmayn turar**.* "Begzin-ool'un Şiirlerinde kahramanlar ve onların yardımcıları ile ilgili mitolojik Şekiller

kullanılmamaktadır." (TÇS 2008, Aleksey Begzin-ooldu ñ gülükterinde Mifologizmner, 99)

- *Ööredilgeni ñ bolgaG kijizidilgeni ñ deeGi g bolgaG berimçelig xevirlerin ajıglap turgaG, ööredilge-kijizidilge ajılın ündezini-bile ekijider dep ulug sorulganı kojuunnu ñ ses Gı olalarında 212 baGık* ***bottandırıp ajıldap turar***. "Eğitim ve öğretimin uygun ve verimli Gı kılllerini kullanarak eğitim-öğretim iGi ni temelden iyileGi irme amacı bölgenin sekiz okulunda 212 öğretmen tarafından gerçekleGi irilmektedir." (TBNS, 222)
- *Bo turgan iyi ka't ıyaGbajında* ***Balçıy-ool çurttap turar*** "Bu iki katlı ahGa p evde Balçıy-ool yaGıyor" (ABK, 4)
- *Bajın Bürenskaya* ***kudumçuzunda*** *turar,* ***çanında*** *Gı kola, uruglar sadı bar.* "Ev, Büren caddesinde bulunmaktadır, yanında okul ve çocuk bahçesi vardır" (ġın 26.01.2008, 12)

II.2. GeniGi ndiki zaman sıfat-fiilli cümlelerde bulunma

- *Ol aGakpensiyalay bergen bolgaG* ***şkolada*** *çartık Gı alıñ ap,* ***bızañçılap turar*** *kiji bolgan.* "Bu adam emekliye ayrılarak okulda yarım maaGa marangozluk yapan kiGi".
- ***Paşta xoorgan*** *arbay çıdın saktıp keer men* "kazanda kavrulan arpa kokusunu özleyeceğim" (ÇÖ, 39)
- *Çaa* ***stadionda*** *kontsert, oyun-toglaa, margıldaa* ***bolur turar*** *deerge, onu sonuurgap xaldıp çede berdivis.* "Yeni statyumda konser, oyunlar, yarıGmalar yapıldığı haberi üzerine ilgiyle oraya gittik." (ġın 21.07.2009, 6)
- *Kojuunnu ñ tövü ġagaan-Arıg xooraydan ırak* ***eveste****, barın talaje uglap bar çıdarga, Çaatı xemni kejir kövürüg* ***adaanda*** *Serlig-Dön ñ dep delgem Gı dege sigen kezildezini ñ möreyin erttirgen.* "Bölge merkezi ġagaan-Arıg'dan fazla uzakta olmayan, batıya doğru giderken Çaatı nehri köprüsünün alt tarafında bulunan Serlig-Dön denen geniGi açıklıkta ot kesme yarıGması düzenlendi." (ġın 29.07.2009, 1)

SONUÇ

Tuva Türkçesinde bulunma fonksiyonunda yönelme hâli ekinin tercihi, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak geçmiG ve gelecek zamanda sistemli hâle gelmiGtir. Türk dil tarihinin her döneminde benzer kullanımlar görülmüGancak fiilin zamanı ile bulunma bildiren ekin kullanımı arasında sistemli bir bağlantı görülememiGtir. Tuva Türkçesindeki bu sistemlilik sıfat-fiilli cümlelerde de gözlenmektedir. Burada da Tuva Türkçesindeki genel temayüle uygun olacak Gekilde bir kullanıma rastlamaktayız. Cümlede bulunma fonksiyonunun ilgili olduğu eylemin aldığı sıfat-fiilin zamanı da, tespit edebildiğimiz kadarıyla, bulunma fonksiyonunun ifade edileceği ekin seçiminde etken rol oynamıGtır. Bu durumun Tuva Türkçesinde düzenli bir sistem haline gelmesinde dilin iç geliGiminin büyük rolü olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

ARIKOĞLU Ekrem 2007, **"***Tuva Türkçesi***",** (Kitapta Bölüm), **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, 1149-1228.

BOZ Erdoğan 2007, **Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi**, Ankara: Gazi Kitabevi

BURAN Ahmet 1996, **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri**, Ankara: TDK. Yayınları

ERASLAN Kemal, 2000 "Eski Türkçede Yönelme (Datif) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** İstanbul: ss. 67-76.

ERDAL Marcel 2004, **A old Grammar of Old Turkic**, Leiden-Boston: Brill

ERGİN Muharrem 2000, **Orhun Abideleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları

ERSOY Feyzi 2006, "Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Güz 2006, Sayı: 20, ss. 81-98.

GABAİN A. von 2000, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), Ankara

UBRYATOVA E. İ 1982, **Grammatika sovremennogo Yakutskogo literaturnogo Yazıka, fonetika i Morfologiya**, Moskva

GÜLSEVİN Gürer 1997, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

GÜNAY Turgut 1978, **Riza İli Ağızları**, Ankara = RİA

HERTEK A.B. 2008, **Znaçeniya Lokal'nıh Padejey v Tuvinskom i Hakasskom Yazıkah**, Diss. Kand. Fil. Nauk, Novosibirsk

İSHAKOV F. G., PAL'MBAH A. A. 1961, **Grammatika Tuvinskogo Yazıka – Fonetika i Morfologiya**, Moskva

JOHANSON Lars 2007, **Türkçede Dil İçi İlişkilerinde Yapısal Etkenler** (Çev: Nurettin Demir), Ankara: TDK Yayınları

KORKMAZ Zeynep 2000, **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. Yy 2003, Ankara =Kül-tegin

NEVSKAYA İ A. 2005, **Prostranstvennıye Otnoşeniya v Tyurkskix Yazıkax Yujnoy Sibiri (Na Materiale İgorskogo Yazıka**), Novosibirsk

ÖNER Mustafa 2004, "Kuzey Batı Türkçesinde –nI Ekli Zaman Zarfları", **Tyurkskaya i smejnaya leksikologiya i leksikografiya (Sbornik k 70-letiyu Kenesbaya Musaeva),** Rossiyskaya Akademiya NAUK İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva, 159-169

POPPE Nicholas 1992, **Moğol Yazı Dilinin Grameri** (Çev. Günay Karaağaç), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi

SÁRKÖZİ Alice 2004, **Classical Mongolian,** Lincom Europa.

SAT S. Ç., SALZINMAA E. B. 1980, **Amgı Tıva Literaturlug Dıl**, Kızıl: Tıvanıŋ Nom Ündürer Çeri.

SEV Gülsel 2007, **Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri**, Ankara: Akçağ Yay.

ğÇERBAK A. M. 1977, **O Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskix Yazıkov (Ġnya),** Leningrad.

TANÇ Mustafa 2006, "Eski Türkçe Yönelme Durumu Ekinin Günümüz Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Yansımaları", **TAED** 30, Erzurum: ss. 23-37.

TEKĠN Talat 2003, **Orhon Türkçesi Grameri**, Ġstanbul: Türk Dilleri AraĢtırmaları Dizisi,

TODAYEVA, B. X. 1951, **Grammatika Sovremennogo Mongol'skogo Yazıka Fonetika i Morfologiya**, Moskva.

USER Hatice Şirin 2009, **Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları-Söz Varlığı Ġncelemesi**, Konya: Kömen Yayınları.

TARANAN ESERLER

Çaa-Oruk, 28.06.2008 tarihli gazete.

DARBAA Y. K. 2010, **Tıva Dugayında 99 Aytırıgga Harıılar**, Abakan.

LOPSAN MonguĢ Kenin 1989, **Azanıñ Biçezi Konçug**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, =ABK

SAGAAN-ool Viktor 2002, **Çurttalgamnıñ Öñneri**, Kızıl =ÇÖ

Şın: 21.07.2009 tarihli gazete

Şın: 29.07.2009 tarihli gazete

Tıva Çogaalçılarnıñ Setküülü, No: 3, Kızıl 2008 =TÇS 2008.

Tıvanıñ Birgi Nayısılalı Samagaltay, Kızıl 1996 =TBNS.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1239-1257, TURKEY

1914–1918 YILLARI ARASINDA KIRŞEHİR'DE BULUNAN SÜRGÜN ARAP AİLELERİ[1]

Ahmet GÜNDÜZ•

ÖZET

Bu makalede, I. Dünya savaşı esnasında Arabistan'da savaşan Osmanlı Ordusu, O bölgede devlete zarar verdiğine inandığı veya zarar vereceğini tahmin ettiği kişi ve aileleri Anadolu içlerine dolayısıyla Kırşehir'e savaş sonuçlanıncaya kadar kontrol altında tutmak amacıyla sürgüne gönderdiği görülmektedir. Kırşehir'e gönderilen kişi ve ailelerin listesi, almış oldukları ücretlerinin miktarı, yaşları, geldikleri memleketlerinin adları, tablo halinde verilmiştir. Kırşehir'e gönderilen kişi ve ailelerin fertleri, buraya geldikten sonra hastalanmışlardır. Vermiş oldukları dilekçelerinde Kırşehir'in havasıyla ve suyu ile uyum sağlamadıklarını özellikle belirtmişler ve vermiş oldukları dilekçelerine doktor raporunu da eklemişlerdir. Bunun içindir ki Kırşehir dışındaki şehirlere gönderilmelerini talep etmişlerdir. İncelenen belgeler Kırşehir'e sürgüne gönderilen kişi veya aileler neden gönderilmişler sorusuna da cevap vermektedir. Örneğin askerlik sebeplerinden dolayı, zararlı ve sabıkalı kişilerden olmalarından dolayı, bazı fesat ve kindar kimselerin tesirleri neticesinde, sahte para meselesinden dolayı, casusluk, bazı açıklamalar göre Divan-ı Harp kararıyla, devlete hizmet etmiş şahıslardan oldukları halde kanunî soruşturmadan dolayı gibi nedenlerden Kırşehir'e sürgüne gönderilmişlerdir. Kırşehir'e sürgün olarak gönderilen Arap aileler 1918 tarihinde yapılan genel af'tan faydalanarak memleketlerine gitmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Kırşehir, Sürgün ve Arap aileleri.

ARAB FAMILIES IN EXILE IN KIRŞEHİR BETWEEN 1914–1918

ABSTRACT

In this article, I Ottoman Army during World War II who fought in Arabia, he predicted the region would harm the state or the person he believes damage to the interior of Anatolia and their families because of war before the conclusion of Kirsehir is sent into exile in order to keep under control. Kirsehir sent a list of individuals and families, they had taken the amount of fees, ages, names of countries are they, are given in the table. Kirsehir sent to other members and their families, they are given is sick after coming here to air and water in compliance with the petition of Kırşehir provide their petitions in particular indicate that they are given in the report have now added the doctor. This is why I have requested be sent to cities outside of Kirsehir. Reviewed the documents sent Kirsehir exiled to the question of why people respond to, or families. For example, for reasons of military service, due to their harmful and rogue individuals, some of those effects as a result of malice and vindictive, because the question of fake money, espionage, according to some descriptions of the decision of the Court-Martial, even though they are persons who have served the state for legal reasons such as the investigation Kirsehir been sent into exile. Kirsehir sent to exile in 1918 on the Arab families in the general amnesty 'went to their countries taking advantage of the diagnosis.

Keywords: World War I, Kırşehir, Exile, Arab Families.

[1] 13-14 Ekim 2005 „de **II. Kırşehir Araştırmaları Bilgi Şöleni**'nde tebliğ olarak sunulan fakat yayımlanmayan metnin geliştirilmiş şeklidir.

• Yard. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, elmek: agunduz@ahievran.edu.tr

Giriş

I. Dünya Savaşı başladığı zaman, Osmanlı Devleti tarafsız politika izlemekteydi. Ancak devletin başında bulunan yöneticiler (İttihat ve Terakki) Almanya'nın tarafını tutmaktaydılar. Türk Ordusu Alman usulüne göre eğitilmiş ve Alman etkisi kuvvetli olduğu için savaşı mutlaka Almanya'nın kazanacağı sanılmaktaydı. Bu durumda, Almanya'nın yanında savaşa katılmanın, ileriki aşamalarda birçok kazançlar sağlayacağı düşünülmekteydi. Ayrıca Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ne kendisiyle aynı safta savaşa girmesi için baskı yaptığı da bilinmektedir.

İngiliz donanmasının takip ettiği iki Alman zırhlısı Türk sularına girince, İngilizler bunların çıkarılmasını istediler. Buna karşılık Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığını bildirdi. Adlarını da değiştirerek Yavuz ve Midilli adını verdi. Alman denizcilerine fes giydirildi. Bir süre sonra Karadeniz'e çıkan bu gemiler Rus limanlarını bombaladılar. Bunun üzerine savaş kaçınılmaz bir hal aldı. Rusya ve arkasından diğer müttefikleri Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiler (1914).

Osmanlı Devleti savaşa girdiği andan itibaren birçok cephede savaşmak zorunda kaldı ve Doğu Anadolu, Mısır, Filistin, Irak, Suriye, Çanakkale ve Galiçya cepheleri gibi çeşitli cepheler ortaya çıktı.

Savaşlar sadece iki ordunun cephede savaşması değildir. Savaşlarda topyekûn bir mücadele vardır. Osmanlı Devleti'nin Suriye cephesinde bu şekilde bir mücadeleyi görmekteyiz. Bu bölgede devlet, kendisine zararlı olan veya olabilecek bir takım unsurları kontrol altında tutmak için bunları güvenli bölgeye yani Anadolu'nun içlerine gönderdiğini görüyoruz. Bu güvenli bölgelerden birisi de Kırşehir'dir.

Kırşehir Orta Anadolu'da Kızılırmak ve Delice Çayı'nın kolları arasında[2] İstanbul-Ankara-Bağdat- Şam ve Mısır merkezlerini biribirine bağlayan eski bir kervan yolunun üzerinde kurulu bulunması gelişme imkânları bulma açısından bu şehre müsait bir mevki temin etmiştir[3]. Kırşehir Etiler (Hititler) tarafından kurulmuş bir yerleşim merkezidir. Kırşehir merkeze bağlı Dulkadirli köyleri yakınında bulunan Hasöyük'te yapılan kazılarda bu döneme ait eserlerin bulunması, bu şehrin Etiler tarafından kurulduğunu destekleyen kanıtlardır[4]. Kırşehir'e isim olarak Etiler Akuva Saravena (Su şehri), Romalılar ve Yunanlılar Chamanen, Mokissos, Parnassos, Bizanslılar, Jüstinianopolis, Selçuklular ise Kırşehri, bir ara ise Gülşehri adını vermişlerdir[5]. Cumhuriyet döneminde ise Kırşehir şeklinde değiştirilerek kullanılmaktadır.

Kırşehir tarihte sırasıyla Etiler (M.Ö.1650-2000), Frigyalılar (M.Ö.1200-675), Persler (M.Ö.546-332), Kapadokya Krallığı dönemi (M.Ö.332-M.S. 18), Romalılar (M.S. 18- 395), Bizanslılar (395-1070)[6], 1071 sonrasında ise bütün Anadolu tarihinde olduğu Türk-İslam devri'nin yaşandığını görmekteyiz. Önce Selçuklular, ardından Osmanlılar ve nihayet Cumhuriyet Türkiyesi dönemini yaşamakta olan Kırşehir, Selçuklular dönemi dinî ve sivil mimarinin çokluğuyla dikkati çekmektedir. Halen ayakta olan Alaeddin Camii, Cacabey Cami-Medresesi, Aşık Paşa Türbesi, Melikgazi Kümbeti, Kırşehir –Ortaköy arasında bulunan Kesikköprü ve Kesikköprü kervansarayı … vd. gibi.

Kırşehir Anadolu'nun tam ortasında yer aldığından dolayı, bu bölgenin tarih boyunca hiçbir işgale uğramadığı ve uğrayamayacağı coğrafi bir bölge olduğu kadar devlet açısından da değişik amaçlarla bu bölgelere gönderilecek şahısların veya grupların da rahatlıkla kontrol altında

[2] Cevat Hakkı Tarım; **Tarihte Kırşehri, Gülşehri ve Babailer, Ahiler- Bektaşiler,** İstanbul,1948, s.5.
[3] Walter Ruben; " Kırşehir'in Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri" **Belleten**, CLI, S.44,1949, s.603.
[4] C. H. Tarım; **Kırşehir Tarihi**, Kırşehir Vilayet Matbaası, 1947, s.10-11.
[5] Cevat Hakkı Tarım; **Tarihte Kırşehri, Gülşehri ve….**s.6..
[6] Yazar yok; "Kırşehir Madd.", C.VII, s.4.909-4911.

tutabileceği bir bölgedir. Bu özellik sadece Kırşehir'e ait olmayıp Konya, Nevşehir, Niğde, Aksaray, Kayseri… vd şehirler de aynı coğrafi özelliklere sahiptir.

Osmanlı Devleti I. Dünya savaşına girdikten sonra savaş esnasında Kudüs, Hayfa, Cebel-i Lübnan, Şam ve Nablus şehirlerinde yaşayan insanlardan bazılarını güvenlik amaçlı olarak Kırşehir'e sürgüne göndermiştir. Bu gelenler 1915-1918 yılları arasında Kırşehir'de kalmışlardır. Toplam olarak 143 kişi Kırşehir'de geçici olarak iskan edilmişlerdir.

Dördüncü ordu mıntıkasından gelerek Kırşehir' de meskun müteba'idin Arap aileleri zükür ve inas olmak üzere otuz iki hanede 146 nüfustan ibarettir [7].

A- Kırşehir'e Sürgün Gönderilen Arap Ailelerinin Sıkıntıları

Anadolu içlerine yani Kırşehir'e gönderilen Arap ailelerin fertlerinden bazıları burada rahatsız olmuşlar ve Dâhiliye Nezaretine vermiş oldukları dilekçelerinde Kırşehir haricindeki diğer şehirlere gönderilmelerini istediklerini görüyoruz. Örneğin; Cebel-i Lübnan'ın Betrun kazası ahalisinden Kırşehir'de ikamet ettirilen İbrahim Akil Beyin hanımı **kalp ve romatizma** hastalığına yakalanmıştır. Vermiş olduğu dilekçesinde Kırşehir'in havasının soğuk olduğunu belirttiği gibi dilekçesine doktor raporu da eklemiştir. Dilekçesinin sonunda kendilerini havasını daha uygun olduğunu bildiği Adana veya Tarsus'a nakledilerek burada iskân edilmelerini talep etmektedir[8]. Başka bir belgede ise Kırşehir'deki kış şartlarının zor olduğunu, kış için odun-kömür diğer ihtiyaçlarını tedarik etmek için 49 günlük yevmiyeleriyle beraber avans suretiyle beraber birkaç aylık yevmiyenin verilmesini taleb etmişlerdir[9]. Aynı şekilde Kırşehir'in "*ab ve havasıyla imtizac*" edemeyip başka şehirlere gönderilen kişiler bulunmaktadır. Örneğin; Nablus eşrafından olan Kasım Abdulhadi 1915 yılının ikinci yarısında Kırşehir'e gönderilmiş buranın iklimi ile uyum sağlayamadığını, 70 yaşında olduğunu ve iklimi daha mutedil bir şehre gönderilmesini istemiş, isteği üzerine Bursa'ya gönderil- miştir[10]. Bunun dışında Cebel-i Lübnan'dan gelen İbrahim bin Akka Bursa'ya[11], Şamlı Rıza bin Abdi Bursa'ya [12] başka bir belge de ise Cebel-i Lübnanlı olan şahıs bazı ailelerle beraber Kırşehir'e gönderilmiş fakat "*hangi sebeple olduğunu bilmeden*" Mucur'da ikamet ettirilmiştir. Bu şahıs da Mucur'un "*ab ve havasıyla*" uyum sağlayamadığı için hastalanmış ve tedavi için sürekli Kırşehir merkeze gidip-geldiğinden dolayı rahatsızlığını bildirerek Kırşehir merkezde ikamet ettirilmesini istemektedir[13].

Kırşehir dışında başka bir şehre gitmek isteyenler daha çok Adana, Tarsus, Bursa ve İzmir gibi şehirlere gitmek istemişlerdir. Çünkü geldikleri yerlerin iklimi ile Kırşehir'in yayla iklimi arasında fark bulunduğundan uyum sağlayamadıklarını görmekteyiz. Ayrıca Dâhiliye Nezareti de Kırşehir dışındaki şehirlere gitmek isteyenlere "**İstanbul müstesna ve 4. Ordu mıntıkasından kabil olduğu kadar uzak yerlere**"[14] gönderilmelerini tasdik ettiğini görüyoruz. Bahsedilen şehirlerin dışında Eskişehir'e, Ankara'ya, Konya'ya ve Kütahya'ya gidenler de olmuştur. Giden bu ailelerin iaşe bedelleri "*Tahsisât-ı Mahsusa*"dan yani örtülü ödenekten ödenmiştir[15]. Eskişehir'e giden ailelerden birisi de Cebel-i Lübnan sancağına tabi Metn kazasının eski kaymakamı ve Şahabî-zâdeler ailesinden olan şahsın çocuğu hastalanınca kendilerini Eskişehir'de ikamet ettirilmesini talep etmiştir. Gerekçe olarak da o günkü Kırşehir'de uzman doktor ve gerekli sıhhî

[7] **Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu**, 272.00.74, " *Kırşehir'de Meskun Müteba'idin Arap Aileleri Esâmi Havi Defterdir"*, Tarih: 20.3.1918. "146 nüfus yazılı fakat toplam 143 kişi bulunmaktadır".
[8] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no7/vesika 72.
[9] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no7/vesika 68.
[10] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 46.
[11] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 4.
[12] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 52.
[13] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no23/vesika 80.
[14] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 52.
[15] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 20.

malzemenin olmadığını belirtmiştir. Eskişehir'de ikamet etme nedeni ise orada "*kudret hamamı*"nın[16] olmasından dolayıdır. Kendisine Eskişehir'e gitmesine izin verilerek Eskişehir'de Şileb'de? Kağıdhan caddesinde 14 numrolu hanede ikamet edebilecektir[17].

Kırşehir'de ikamet ettirilen sadece Arap aileler değildir. Bunların yanı sıra Devlet-i Aliyenin Latin Katolik ruhbanlarından Mişel Fars-ı Fasus adında şahıs da bulunmaktadır. Dâhiliye nezaretine yazmış olduğu dilekçenin altına Dersaadet'de Papa vekâleti kâtibi Per Paskal yazısının olması bu şahsın sıradan bir insan olmadığını görüyoruz[18]. Yine Alman asıllı Fon Vos Veled-i Karl Leopold adındaki şahıs da Kırşehir'de ikamet ettirilmiştir[19]. Kırşehir'e gönderilen bazı Arap kökenli kişilerin psikolojik bir takım problemlere düştüğünü görmekteyiz. Örneğin; Suriyeli Cebran Bedran Kırşehir'e gönderildikten sonra kendisinin iklimi daha uygun bir yere naklini istemiş fakat dâhiliye nezaretinden yazılan cevabî yazıda Kırşehir vilayeti iklim ve hava cihetiyle en mutedil bir yer olduğu, adı geçen şahsı nereye gönderirlerse göndersinler bir müddet sonra aynı müracaat ve istirhamda bulunduğu[20] belirtilmektedir. Kırşehir'e gönderilen şahısların bazılarının aileleri memleketlerinde kaldığından sıkıntıya düşmüşlerdir. Örneğin; Cebel-i Lübnanlı, Naim El – Huri Kırşehir'de ikamet ettirildikten sonra hanımı, çocukları orada kalmıştır. Bu arada hanımı vefat etmiş, ayrıca kız kardeşi de vefat etiği için terbiyelerine bakacak kimsesi kalmadığı gibi çocukları da geçinmek için **dilenmeye mecbur** kalmışlardır. Adı geçen şahıs yakın zamanda İzmir'e gideceği için Cebel-i Lübnan'ın Cedidetü'l-Metn kasabasında bulunan Emin el-Huri Ferhat adındaki kardeşiyle beraber çocuklarının da İzmir'e gönderilmesi için Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına yazı yazılmasını talep etmektedir[21]. Bu konuya benzer başka bir belge de ise Nabluslu Atif Abdulhadi Efendi kardeşi Musa ve amcasının oğlu Mehmet efendiler Kırşehir'e, amcaları 70 yaşındaki Kasım Efendi Bursa'ya, diğer büyük kardeşi Arif Efendi ise Konya'ya yerleştirilmiştir. Amcaları Kasım efendinin Kırşehir'e nakledilmesini eğer o da olmazsa büyük kardeşinin yaşadığı Konya'ya nakledilmesini istemektedir. Çünkü amcaları diyar-ı gurbette olduğunu, yaşlı olduğunu belirtmişlerdir[22]. Devamı olan başka bir belgede ise bu şekilde olmazsa Kırşehir'de o günün şartlarında **otel ve lokanta bulunmadığından** ve ayrıca günlük verilen yevmiye ile işçi ve hizmetçi tutma imkânı olamayacağından dolayı merkez vilayet olan Ankara'ya ailenin tümünün nakledilmesini istemişlerdir[23]. Bu aile Kırşehir, Bursa ve Konya şehirlerine ayrı ayrı yerleştirilerek parçalanmıştır. Haklı olarak bir araya getirilmesini istemektedirler. Başka bir belge de ise Kırşehir'de ikamet eden Lübnanlı ailelere 4. Kolordu mıntıkasından istediğimiz yere naklolunacakları bildirilmişken bundan istifade edemediklerini belirtmişlerdir. Bunlara başlangıçta ailelerinizin ikamet ettiği mahalden 2.000 km uzağa göndermeyeceklerini söyledikleri halde daha uzağa gönderilmişlerdir. Ayrıca Kırşehir'de eşya fiyatları yüksek olduğu gibi yevmiyelerinin de verilmediğini belirterek, kendi eksikliklerini tamamlamak için elbiselerini dahi sattıklarını belirtmişlerdir. Çoluk-çocuklarının tahsillerinin devamı için bu küçük şehirde değil de İzmir, Bursa, Adana ve Konya gibi daha büyük şehre gönderilmelerini ve kendilerinin de ailelerinin bulunacağı bu şehirlerden birine nakledilmelerini talep ettikleri gibi hatta kendilerinin maddi yönden sıkıntıda olduklarını, bundan dolayı yapılacak masrafların hazineden ödenmesini istemektedirler[24]. Buna benzer bir konu ise şu şekildedir. Cebel-i Lübnanlı tüccar Süleyman Kenan

[16] Kaplıca
[17] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no 6/vesika 37.
[18] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1337, Dosya no22/vesika 5.
[19] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, N.1, Dosya no17/vesika 31.
[20] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1336, Dosya no16/vesika 10.
[21] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no19/vesika 49.
[22] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 29.
[23] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 43.
[24] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no17/vesika 54.

Kırşehir'de ikamet etmektedir. Fakat kendisi daha önce fahiş fiyatla borç almış olduğun- dan dolayı emlâkine el konulmuş, emlakinin kurtarılmasını istediği gibi Kırşehir'de ticaret yapmak istemesine rağmen "Kırşehir'de "**umur-ı ticaret layıkıyla bulunmadığından**" ve beraberinde dört çocuğu olmasından dolayı büyük tüccarların bulunduğu Bursa, Dersaadet veya İzmir gibi büyük vilayetlerden birisinde istihdam edilmesini ve böylece ataletten kurtulacağını belirtmektedir[25].

Kırşehir'e gönderilen Arap aileleri ve diğer şahıslar neden sürgüne gönderilmişlerdir? Gönderilme nedenlerini belgelerden takip etmek mümkündür.

Belgelerde "**esbab-ı askeriyeden dolayı**"[26], "**eşirra ve sabıkalı gürûhundan olmalarından dolayı**"[27], "**bazı erbab-ı fesad ve garazkâr kimselerin tasallutları neticesinde**"[28], "**sahte para meselesinden dolayı**"[29], "**casusluk**"[30], "**bazı ifşadata mebni Divan-ı Harp kararıyla**"[31], "**devlete hizmet etmiş şahıslardan oldukları halde kanunî tahkikattan dolayı**"[32] gibi nedenlerden Kırşehir'e sürgüne gönderilmişlerdir.

Konu ile ilgili birkaç örnek vererek söylenenleri pekiştirmek mümkündür.

1. Cebel-i Lübnan'ın Betrun kazası ahalisinden İbrahim Akil Bey hükümet-i seniyyeye eba en cedd sadık ve ibraz etmiş olduğum hizmet-i mezbure, Harbiye Nezareti-i Celilesince malum ve müseccel olduğu halde her nasılsa çakerleri ailesi ile birlikte sair Cebel-i Lübnanlılar gibi Kırşehir'e tab'iiyyed olunduk…[33]

2. Bahreyn tüccarından olup Kırşehir'de ikamete memur edilen Mehmet ibn-i Ahmet Yetim adlı şahıs seyahat varakası elde ederek İstanbul'a İngiliz fevkalade komiserliğine giderek kendisinin memleketine iade edilmesini istemiştir[34] ki bu şahsın İngilizler ile bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır.

3. Seferberliği müteakip Osmanlı tabasına geçmek için müracaat eylediği halde bilahare Amerika sefaretinden maaş almalarından dolayı Suriye vilayetinden Ankara'ya sevk edilen Cezayir ahalisinden Mehmet Atiye bin Abdulgani[35].

4. 1336 (1920) tarihinde İstanbul'da Fon Vos veled-i Karl Leopold adındaki Alman asıllı kişinin şüpheli hareketleri bulunmaktadır. Yakalanarak hakkında tahkikat yapılmış ve elde elden bilgilere göre "Beyoğlu'nda Bekar Sokağında 12 numrolu odada Madam Cevad'ın pansiyonunda ikamet ettiği Alman, İngiliz ve Amerikalılarla daimî bir surette münasebette bulunduğu, üzerinde tabiiyetini belirten herhangi bir belgesi olmadığından dolayı kanunî olarak sınır dışı edilememiş, hitam-ı harbe kadar Kırşehir'de gözetim altında bulunmuş, babasının Alman, annesinin ise İngiliz olmasından dolayı "*cihet-i askeriyece*" ailesiyle muhabereye dahi lüzum görülmemiştir[36].

5. Kudüs-ı şerif ahalisinden ve Musevi milletinden Benhas bir Harun, Şulem bin Musa, David bin Hayım evrak-ı nakdiye meselesinden dolayı (sahte para meselesi) 4. Ordu komutanlığı tarafından Kırşehir'in Mecidiye (Çiçekdağı) kazasında ikamet ettirilmiştir. Aynı sebeple Banis Halil ve Mehmet Tahir Efendiler de 4. Ordu mıntıkası dışında bulundukları anlaşılmaktadır. Halil

[25] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 10.
[26] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 46.
[27] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1335, Dosya no 6/vesika 46.
[28] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no 10/vesika 21.
[29] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 49.
[30] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1335, Dosya no17/vesika 31.
[31] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1336, B.19, Dosya no 19/vesika 15.
[32] **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no7/vesika 72-19/A.
[33] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1334, Dosya no7/vesika 72.
[34] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1337, Dosya no 22/vesika 35.
[35] **BOA; DH.EUM.**4.şb.1335, Dosya no 6/vesika 46.
[36] **BOA; DH.EUM.ECB**, 1336, N.1, Dosya no17/vesika 31.

ve Mehmet daha sonraları Dahiliye Nezareti tarafından serbest bırakıldıkları halde Musevi milletinden olan diğer şahıslara serbest bırakıldıklarına dair belge verilmemiştir. Bunun üzerine vermiş oldukları dilekçede Kanun-ı Esasi'nin 3. maddesi olan Hürriyet, Adalet ve Müsavat gibi üç rükn-ü azizdir ki müsavat rüknüne uyulmasını, emsalleri misüllü 4. Ordu mıntıkasının dışındaki yerde serbest bırakılmalarını istemektedirler[37].

Anadolu içlerine dolayısıyla Kırşehir'e sürgün olarak gönderilen Arap aileler 1918 tarihinde "a**fv-ı umumî**"den[38] istifade ederek memleketlerine gitmişlerdir. Konya çıkışlı bir belgede ise "4. Ordu komutanlığının emriyle önce buraya tab'iiyyed edilmiş olan şahıslardan ahiren avdetlerine müsaade buyrulanların müracaatıyla "**mesarif-i seferiye**" talep etmişlerdir[39]. Bu isteğe verilen cevapta ise "Divan-ı Harp mahkûmlarından gayri şahısların memleketlerine avdeti serbest olup iadeleri için müracaat edenlere vaziyet-i içtimaiye ve efrad-ı aileleriyle ve ihtiyarinine mesarif-i hakikiyeye göre mesarif-i zaruriyeleri komisyonca takdir ve ita olunacaktır[40].

Kırşehir'de geçici olarak iskan edilen aileler ve 1918 tarihindeki af'tan faydalanarak gidecekleri yerler hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda daha net bir şekilde belirtilmiştir.

TABLO [41]

(Kırşehir'de aldıkları yevmiye miktarları, gönderilen ailelerin-şahısların adı, yaşı, memleketleri, gideceği yer)

Esami Numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (yaş)	Memleketi	İsmi	Adresiyle gideceği yer	Sıra numarası
1	20	62	Kudüs-ı Şerif	Anton Celal Efendi	Konya	1
-	13	28	Kudüs-ı Şerif	Mahdum-u İlyas	Konya	2
-	12	22	Kudüs-ı Şerif	Diğeri Faris	Konya	3
-	10	15	Kudüs-ı Şerif	Diğeri Yusuf	Konya	4
-	20	50	Kudüs-ı Şerif	Zevcesi Hanife	Konya	5
-	15	23	Kudüs-ı Şerif	Kerimesi Cemile	Konya	6
-	10	17	Kudüs-ı Şerif	Diğeri Sariye	Konya	7

Yevmiye toplamı: 100

[37] **BOA; DH.EUM.4.**şb.1335, Dosya no13/vesika 49.
[38] **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/3.
[39] **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/8.
[40] **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/7.
[41] **Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu**, 272.00.74, " *Kırşehir'de Meskun Müteba'idin Arap Aileleri Esâmi Havi Defterdir"*, Tarih: 20.3.1918.

2	20	20	Hayfa	Necip Katkaş? bin İbrahim	İzmir	8
5-	20	35	Hayfa	Hasan Hüseyin Sahvan?	İzmir	9
-	5	8	Hayfa	Oğlu Edvar	İzmir	10
-	20	32	Hayfa	Zevcesi Hano	İzmir	11
-	15	21	Hayfa	Amucazadesi İlyas bin Zırk	İzmir	12
-	10	3	Hayfa	Kerimesi Liza	İzmir	13
-	5	1	Hayfa	Mahdumu Kemal	İzmir	14

Yevmiye toplamı: 75

7	20	60	Hayfa	Halil Hayrullah bin Zırk	İzmir	15
-	15	17	Hayfa	Oğlu Veli?	İzmir	-
-	10	13	Hayfa	Diğeri Zırk	İzmir	17
-	20	53	Hayfa	Diğeri Haylone	İzmir	18
-	20	29	Hayfa	Kerimesi Hüsniye	İzmir	19

Yevmiye toplamı: 85

Esami Numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (yaş)	Memleketi	İsmi	Adresiyle Gideceği yer	Sıra numarası
9	20	63	Hayfa	İskender Mansur bin İbrahim Efendi	İzmir	20
-	15	16	Hayfa	Mahdumu İbrahim	İzmir	21
-	10	30	Hayfa	Mahdumu Fevâd	İzmir	22
-	20	20	Hayfa	Zevçesi Firuň?	İzmir	23

Yevmiye toplamı: 65

11	20	46	Cebel-i Lübnan	Mir Faik Şahab bin Said	İzmir	24
-	13	5	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Abdülkadir	İzmir	25
-	12	3	Cebel-i Lübnan	Diğeri Abdülaziz	İzmir	26
-	20	13	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Mıń?	İzmir	27
	20	40	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Mari	İzmir	28
-	5	14	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Bermare	İzmir	29

-	5	26	Cebel-i Lübnan	Diğeri Handan?	İzmir	30
-	5	15	Cebel-i Lübnan	Diğeri Feride	İzmir	31*

Yevmiye toplamı: 100

15	20	52	Cebel-i Lübnan	Şakir Efendi Semsemun	İzmir	22
-	20	33	Cebel-i Lübnan	Hemşiresi Sivre?	İzmir	23

Yevmiye toplamı:40

13	20	53	Cebel-i Lübnan	İbrahim beg ve Akil bin Halil	İzmir	24
-	12	16	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Akil	İzmir	25
-	10	13	Cebel-i Lübnan	Diğeri Nail	İzmir	26
-	-	7	Cebel-i Lübnan	Diğeri Kevil	İzmir	27
	20	41	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Elmas	İzmir	28
-	20	22	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Hâdad	İzmir	29
-	18	20	Cebel-i Lübnan	Diğeri Mari	İzmir	30
-	15	17	Cebel-i Lübnan	Diğeri Münteha	İzmir	31
	5	18	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Düriye	İzmir	32
-	5	5	Cebel-i Lübnan	Diğer Kerimesi Selun	İzmir	33
-	5	17	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Bercul	İzmir	34

Yevmiye toplamı: 130 (Belgede 125 yazılıdır)

Esami Numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (yaşı)	Memleketi	İsmi	Adresiyle Gideceği yer	Sıra numarası
17	20	53	Cebel-i Lübnan	Süleyman Beg Kenan Beg	İzmir	35
-	20	20	Cebel-i	Mahdumu Marun	İzmir	36

* Belgenin orijinalinde 31″den itibaren 41″den başlanmıştır.

			Lübnan			
-	10	18	Cebel-i Lübnan	Diğeri Sami	İzmir	37
-	10	14	Cebel-i Lübnan	Diğeri Yusuf	İzmir	38
-	5	11	Cebel-i Lübnan	Diğeri Yunus	İzmir	39
-	20	52	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Habube	İzmir	40
-	15	13	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Lemiya	İzmir	41
-	5	15	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Kefe?	İzmir	42
-	5	2	Cebel-i Lübnan	Diğeri Levsiye	İzmir	43

Yevmiye toplamı: 110

19	20	54	Cebel-i Lübnan	Murcu Efendi Bane	İzmir	44
-	10	20	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Feyzullah Efendi	İzmir	45
-	9	18	Cebel-i Lübnan	Diğeri Nail	İzmir	46
-	5	15	Cebel-i Lübnan	Diğeri Anton Baze	İzmir	47
-	20	45	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Aliya	İzmir	48
-	10	21	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Derdübaz	İzmir	49
-	6	19	Cebel-i Lübnan	Diğer Kerimesi Fendi Baz	İzmir	50
-	10	16	Cebel-i Lübnan	Diğer Kerimesi Elif Baz	İzmir	51
-	5	18	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Sofya	İzmir	52
-	5	9	Cebel-i Lübnan	Diğer Mahdumu Hanâ	İzmir	53

Yevmiye toplamı: 100

21	20	43	Cebel-i Lübnan	Kudüs-ı Şerif	İzmir	54

Yevmiye toplamı: 20

Esami Numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (Yaşı)	Memleketi	İsmi	Adresiyle Gideceği yer	Sıra numarası

23	20	54	Cebel-i Lübnan	Temir Efendi Şemun	İzmir	55
-	15	17	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Yusuf Efendi	İzmir	56
-	12	16	Cebel-i Lübnan	Diğer Kemal Efendi	İzmir	57
-	7	14	Cebel-i Lübnan	Diğeri Fevat Efendi	İzmir	58
-	6	3	Cebel-i Lübnan	Diğeri Şarlar Efendi	İzmir	59
-	5	12	Cebel-i Lübnan	Diğeri Halil	İzmir	60
-	20	43	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Anton?	İzmir	61
-	5	29	Cebel-i Lübnan	Hizmetçi başısı	İzmir	62

Yevmiye toplamı: 90

25	20	46	Cebel-i Lübnan	Numan..Aric bin Selahaddin	İzmir	63
-	20	34	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Meliya	İzmir	64
-	20	10	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Liza	İzmir	65
-	15	9	Cebel-i Lübnan	Diğeri Şefika	İzmir	66
	5	17	Cebel-i Lübnan	Hizmetçi Mürtebe	İzmir	67

Yevmiye toplamı: 80

27	20	44	Cebel-i Lübnan	Mişel bin Efnadiyos	İzmir	68

Yevmiye toplamı: 20

29	20	62	Cebel-i Lübnan	Sadullah Beg Matuş?	İzmir	69
-	20	58	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Zahide	İzmir	70
-	20	27	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Mehibe	İzmir	71
-	5	23	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Karsiye	İzmir	72

Yevmiye toplamı: 65

31	20	24	Cebel-i Lübnan	Şeyh Vedii Halid Bin Hüseyin	İzmir	73

Yevmiye toplamı: 20

33	15	53	Cebel-i Lübnan	Mansur Efendi Halil	İzmir	74
-	5	16	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Yusuf	İzmir	75
-	5	6	Cebel-i Lübnan	Diğeri Elbitan?	İzmir	76
-	20	46	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Sofya	İzmir	77
-	10	18	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Mari	İzmir	78

Yevmiye toplamı: 55

Esami Numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (Yaşı)	Memleketi	İsmi	Adresiyle Gideceği yer	Sıra numarası
35	20	65	Cebel-i Lübnan	Har Hüseyin? Beg Sayf?	İzmir	79
-	15	32	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Hazi	İzmir	80
-	15	29	Cebel-i Lübnan	Diğeri Kamil	İzmir	81
-	10	10	Cebel-i Lübnan	Diğeri Yakub?	İzmir	82
-	5	2	Cebel-i Lübnan	Diğeri Muriş	İzmir	83
-	20	46	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Avzeni?	İzmir	84
-	15	19	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Adiş	İzmir	85
-	5	-	Cebel-i Lübnan	Hizmetçisi Ruzbas	İzmir	86
-	5	22	Cebel-i Lübnan	Diğeri Saliye	İzmir	87

Yevmiye toplamı: 150

39	20	50	Cebel-i Lübnan	İskender Efendi Münip	İzmir	88

Yevmiye toplamı: 20

41	20	52	Cebel-i Lübnan	Yusuf Efendi Naim-i Elbistani	İzmir	89
-	10	10	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Emir?	İzmir	90
-	-	40	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Sofiya	İzmir	91

-	15	21	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Leyla	İzmir	92
-	8	11	Cebel-i Lübnan	Diğeri Kadire	İzmir	93
-	5	7	Cebel-i Lübnan	Diğeri Selma	İzmir	94
-	5	4	Cebel-i Lübnan	Diğeri Dardar	İzmir	95

Yevmiye toplamı: 63 (Belgede 85 Yazılıdır)

42	20	56	Cebel-i Lübnan	Necib Şerif	İzmir	96
-	20	20	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Adile	İzmir	97

Yevmiye toplamı: 40

45	20	53	Cebel-i Lübnan	İlyas……	İzmir	98
-	20	46	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Hava	İzmir	99

Yevmiye toplamı: 40

Esami numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (Yaşı)	Memleketi	İsmi	Adresiyle gideceği yer	Sıra no
48	20	59	Cebel-i Lübnan	Selim Efendi Baz Bin Yetim Baz	İzmir	100
-	20	29	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Yusuf	İzmir	101
-	15	26	Cebel-i Lübnan	Mahdumu Reşid	İzmir	102
-	8	14	Cebel-i Lübnan	Diğeri Rüstem Baz	İzmir	103
-	7	11	Cebel-i Lübnan	Diğeri Abdüllatif Baz	İzmir	104
-	20	29	Cebel-i Lübnan	Zevcesi Emine	İzmir	105
-	10	15	Cebel-i Lübnan	Kerimesi Esma Naz	İzmir	106
-	5	5	Cebel-i Lübnan	Levsiye	İzmir	107
-	5	20	Cebel-i Lübnan	Hizmetçi Hüsna	İzmir	108
-	5	7	Cebel-i Lübnan	Diğeri Betra baz	İzmir	109

Yevmiye toplamı: 110

12	20	45	Nablus	Çırak Efendi Pedra	İzmir	110

Yevmiye toplamı: 20

55	20	52	Şam	Monla Bedri Mehmet	İzmir	111
-	15	13	Şam	Mahdumu Mehmet	İzmir	112
-	7	12	Şam	Mahdumu Alaeddin	İzmir	113
-	6	4	Şam	Diğeri…….	İzmir	114
-	6	19	Şam	Kerimesi Hediye	İzmir	115
-	6	7	Şam	Kerimesi Fatma	İzmir	116

Yevmiye toplamı: 60

57	20	40	Şam	İlyas Muharrem	İzmir	117
-	20	25	Şam	Zevcesi Çari	İzmir	118
-	5	7	Şam	Mahdumu Fürse?	İzmir	119
-	5	9	Şam	Kerimesi Nuber	İzmir	120
-	5	3	Şam	Diğeri Elmas	İzmir	121

Yevmiye toplamı: 55

Esami numarası	Yevmiye Mütalaatı	Sini (Yaşı)	Memleketi	İsmi	Adresiyle gideceği yer	Sıra no
59	20	25	Şam	Vedi Huri	İzmir	122

Yevmiye toplamı: 20

61	20	45	Nablus	Mehmet Efendi bin Abdülhadi	İzmir	123

Yevmiye toplamı: 20

63	20	55	Cebel-i Lübnan	Şahin El Hazan	İzmir	124

Yevmiye toplamı: 20

65	20	55	Şam	Süleyman Sarı Nebi Efendi	İzmir	125
-	15	25	Şam	Mahdumu Mehmet Sahi Efendi	İzmir	126
-	20	40	Şam	Zevcesi Fatma Hanım	İzmir	127
-	10	14	Şam	Kerimesi Sart Hanım	İzmir	128
-	5	11	Şam	Kerimesi Sacile Hanım	İzmir	129
-	5	23	Şam	Hizmetçisi Fatma	İzmir	130

Yevmiye toplamı:75

67	20	20	Suriye	Ali bin Abdülhalim	İzmir	131

Yevmiye toplamı: 20

	20	47	Cebel-i Lübnan	Metriyyülasli ? Efendi	İzmir	132
-	20	45	Cebel-i Lübnan	Naim el Huri	İzmir	133
-	20	45	Cebel-i Lübnan	İlyas Rişar	İzmir	134
-	20	23	Cebel-i Lübnan	Anton e‟ş-şeta	İzmir	135

Yevmiye toplamı: 80

Yukarıda verilen tabloya göre Kudüs'ten gelenler 7 kişi, 3 bayan - 4 erkek, yaşları 13 ile 62 arasında, Hayfa'dan gelenler 16 kişi, 12'si erkek, 4'ü bayan, yaşları 1 ile 63 yaş arası, Cebel-i Lübnan'dan gelenler 100 kişi, 52'si erkek, 48'i bayan yaşları 2 ile 62 arasında, Suriye'den gelenler 1 erkek, Nablus'tan gelenler, 2 erkek yaşları 45, Şam şehrinden gelenler ise 17 kişi olup 8 erkek- 9 bayandan oluşmak-tadır, 3 ile 55 yaş arasındadırlar. Devlet bu insanları Kırşehir'e zorun- lu ikamete tabi tutmak amacıyla gönderdiği vakit bunların günlük ihtiyaçları için *yaşlarına göre* günlük belli bir yevmiye ücret de belirlemiştir ki bu ücret 5 ile 20 para arasında değişmektedir. Sürgünlerin büyük çoğunluğu Cebel-i Lübnan'dan gelmişlerdir. Toplamda 143 kişiden meydana gelmektedirler.

B- Sonuç

Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı yılları arasında sadece cephelerde mücadele etmemiş, cephe gerisinde de mücadele etmiştir. Anadolu, devlet açısından kendisine zararlı olabilecek unsurları kontrol altında tutabilecek güvenli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet açısından güvenli yörelerden biri de Kırşehir'dir. 4. Ordu mıntıkası dahilinde bulunan yerlerde yaşayan şahısların bazılarını, devlet kendi güvenliği açısından mahzurlu görerek tab'iyyed yani ülke içerisinde yer değiştirerek Anadolu'da Kırşehir'de zorunlu ikamete tabi tutmuştur. Bu şekilde Anadolu'ya gönderilen Arap aileleri başıboş bırakılmamış, bunların nafakalarını sağlayabil- meleri için de günlük belirli miktarlarda ücret verdiğini görmekteyiz. Ülke içerisinde yapılan yer değişikliği daha önce yapılmış veya yapılacak sürgün ve tehçir hareketlerinde dar anlamda örnek alındığı veya teşkil ettiği söylenebilir. Örneğin; Balkan Savaşları'na kadar Trakya'da yaşayan Rumların savaş sonrasında Yunanistan'a göç ettirilmesi veya 1915 Ermeni tehçiri gibi.

Kırşehir'e kontrol altında tutmak amacıyla gönderilen aileler H. 1331-1334 (M. 1915-1918) yılları arasında ortalama üç yıl büyük çoğunluğu Kırşehir merkezde, bir iki kişi de Kırşehir'in ilçeleri olan Mucur ve Çiçekdağı'nda ikamet ettirilmişlerdir.

Kırşehir'e gönderilen Arap ailelerinin geliş yerlerine baktığımızda Kudüs-ı Şerif, Hayfa, Cebel-i Lübnan, Nablus ve Şam gibi yerlerden gelmişlerdir. Bu gelenler otuz iki aile olarak gelmişler ve toplam olarak 146 kişilik bir nüfusları olduğu yazılmış olmakla birlikte tabloda verilen bütün aileleri tek tek saydığımızda 143 kişilik nüfus olduğu görülmektedir.

Bu gelen Arap ailelerden sadece Kudüs-ı Şerif'ten gelen 7 kişilik bir aile 1918 tarihinde Kırşehir'den Konya'ya gitmiş geri kalan aileler çoluk çocuklarıyla İzmir'e gitmişlerdir.

Kırşehir'e gönderilen Arap ailelerinden veya Arap asıllı şahıslardan Kırşehir'e yerleşenler var mıdır? Belgelerde konu ile ilgili bir bilgi bulamamış durumdayız. Belgelerden Kırşehir'in ikliminin soğuk olduğu anlaşıldığı gibi, dönemin şartlarında lokanta, otel gibi benzeri bir binanın olmadığı da görülmektedir. Ayrıca ticaret yapılabilen bir yer de değildir. Kırşehir'in o günkü tarihlerde küçük bir Anadolu kasabası niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no6/vesika 37.

2- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no7/vesika 68.

3- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1334, Dosya no7/vesika 72.

4- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1334, Dosya no7/vesika 72-19/A.

5- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no 10/vesika 21.

6- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1335, Dosya no 6/vesika 46.

7- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 10.

8- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 4.

9- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 46.

10- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no12/vesika 52.

11- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 20.

12- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 29.

13- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 43.

14- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1335, Dosya no13/vesika 49.

15- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1335, Dosya no17/vesika 31.

16- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1336, B.19, Dosya no 19/vesika 15.

17- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1336, R.9. Dosya no16/vesika 10.

18- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no17/vesika 54.

19- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no19/vesika 49.

20- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, Dosya no23/vesika 80.

21- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1336, N.1, Dosya no17/vesika 31.

22- **BOA; DH.EUM.**4.şb.1337, Dosya no 22/vesika 35.

23- **BOA; DH.EUM**.4.şb.1337, Dosya no22/vesika 5.

24- **BOA; DH.EUM.ECB**, 1336, N.1, Dosya no17/vesika 31.

25- **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/3.

26- **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/7.

27- **Cumhuriyet Arşivi:** Fon Kodu:272.12.37, 23.9/8.

28- **Cumhuriyet Arşivi**; Fon Kodu, 272.00.74, Tarih:20.3.1918.

29- TARIM, Cevat Hakkı; **Kırşehir Tarihi**, Kırşehir Vilayet Matbaası, 1947, s.10-11.

30- TARIM, Cevat Hakkı; **Tarihte Kırşehri, Gülşehri ve Babailer, Ahiler- Bektaşiler,** İstanbul,1948.

31- Ruben, Walter ; " Kırşehir'in Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri" **Belleten**, CLI, S.44, 1949, s.603.

32- Yazar yok; "Kırşehir Madd.",**Yurt Ansiklopedisi** C.VII, s.4.909-4.911.

BELGELER

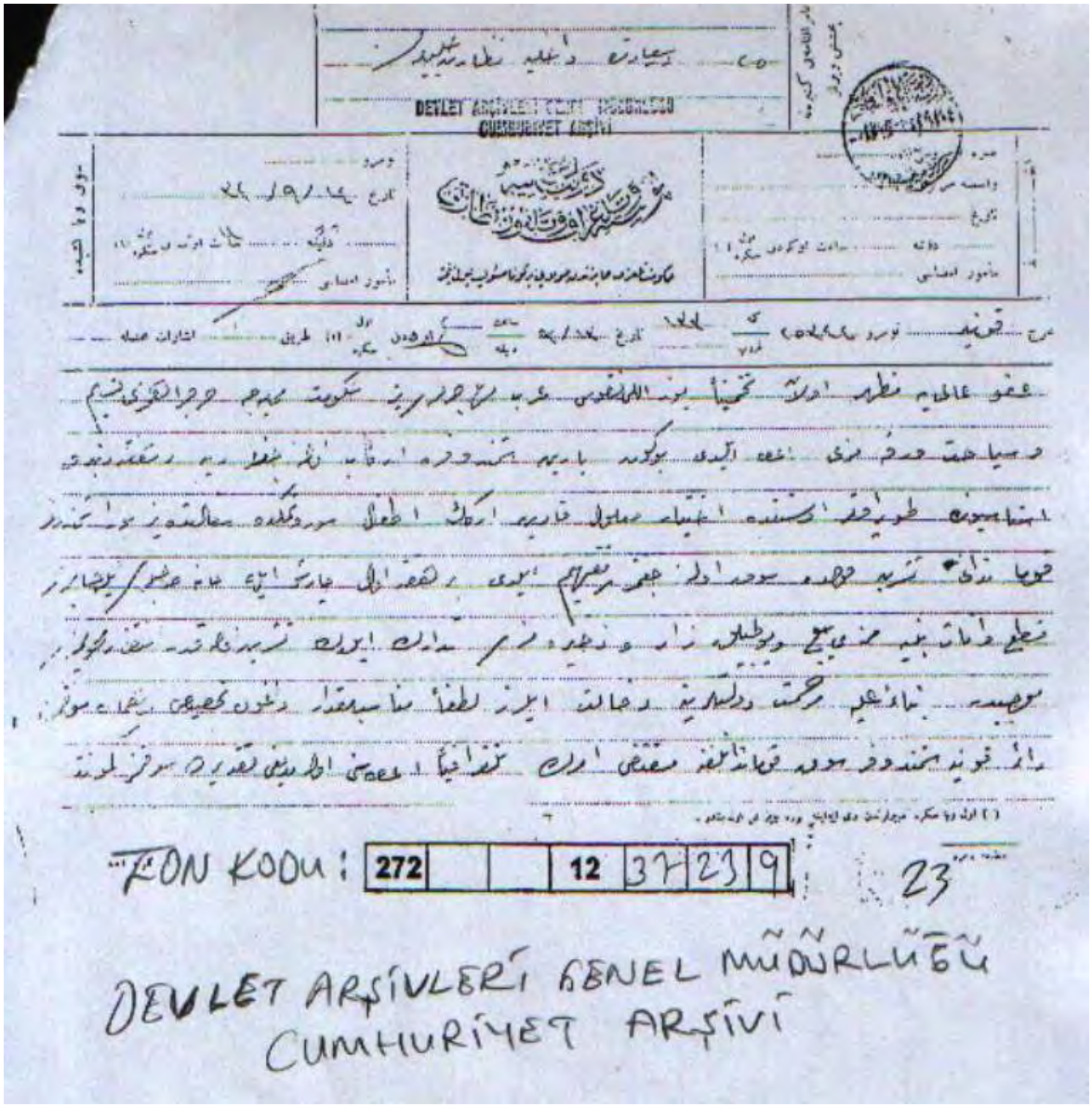

Cumhuriyet Arşivi: Fon Kodu:272.12.37.23.9.

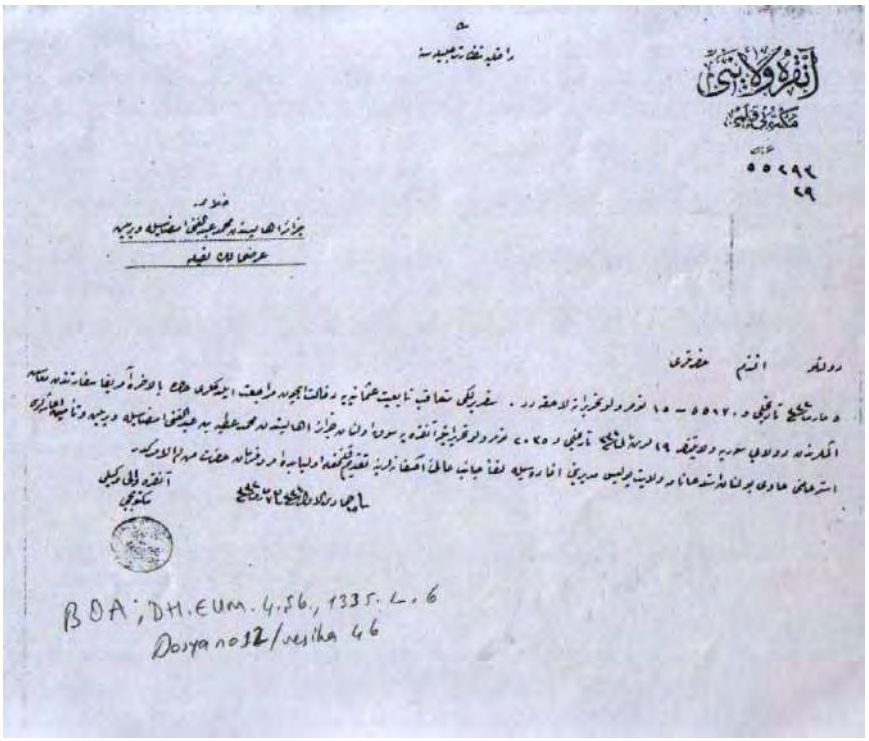

BOA; DH.EUM. 4.şb, 1335. L. 6
Dosya no12/vesika 46

BOA; DH.EUM.4.şb.1335.L.6. Dosya no12/vesika 46.

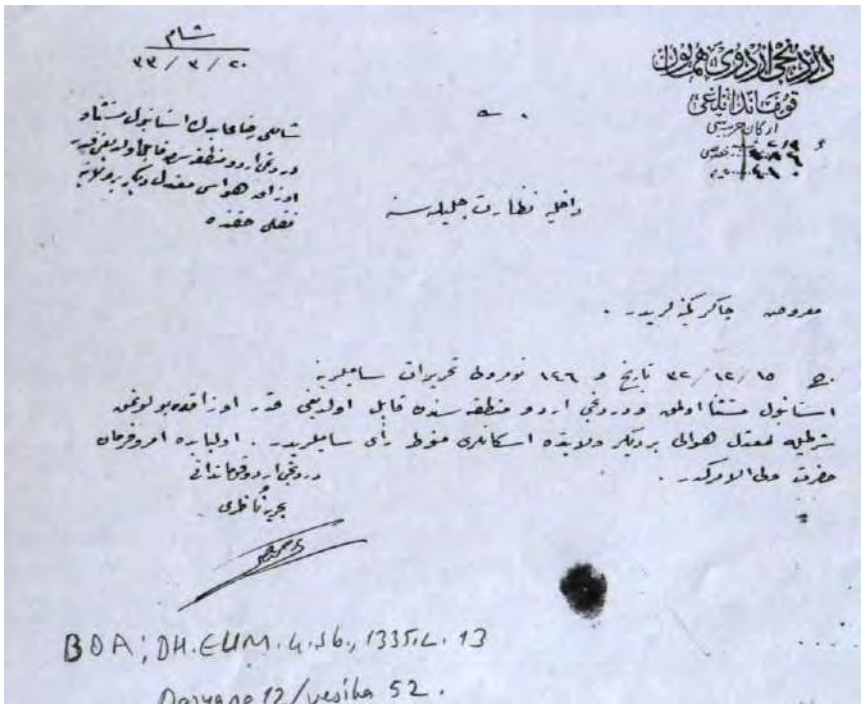

BOA; DH.EUM. 4.şb, 1335. L. 13
Dosya no 12/vesika 52.

BOA; DH.EUM.4.şb.1335. L.13. Dosya no12/vesika 52.

BOA; DH.EUM.4.şb.1336, R.9. Dosya no16/vesika 10.

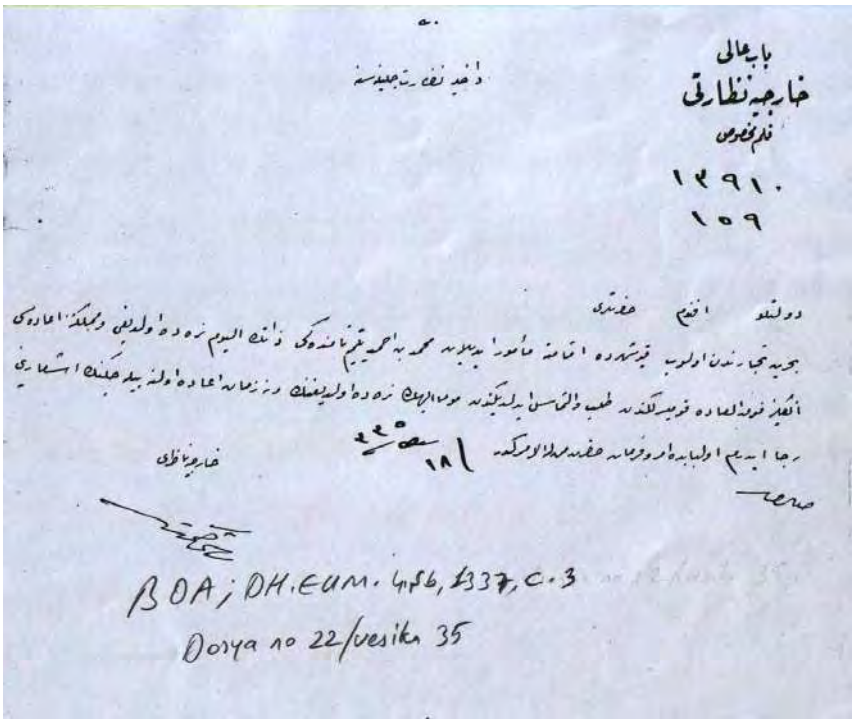

BOA; DH.EUM.4.şb.1337, C.3. Dosya no 22/vesika 35

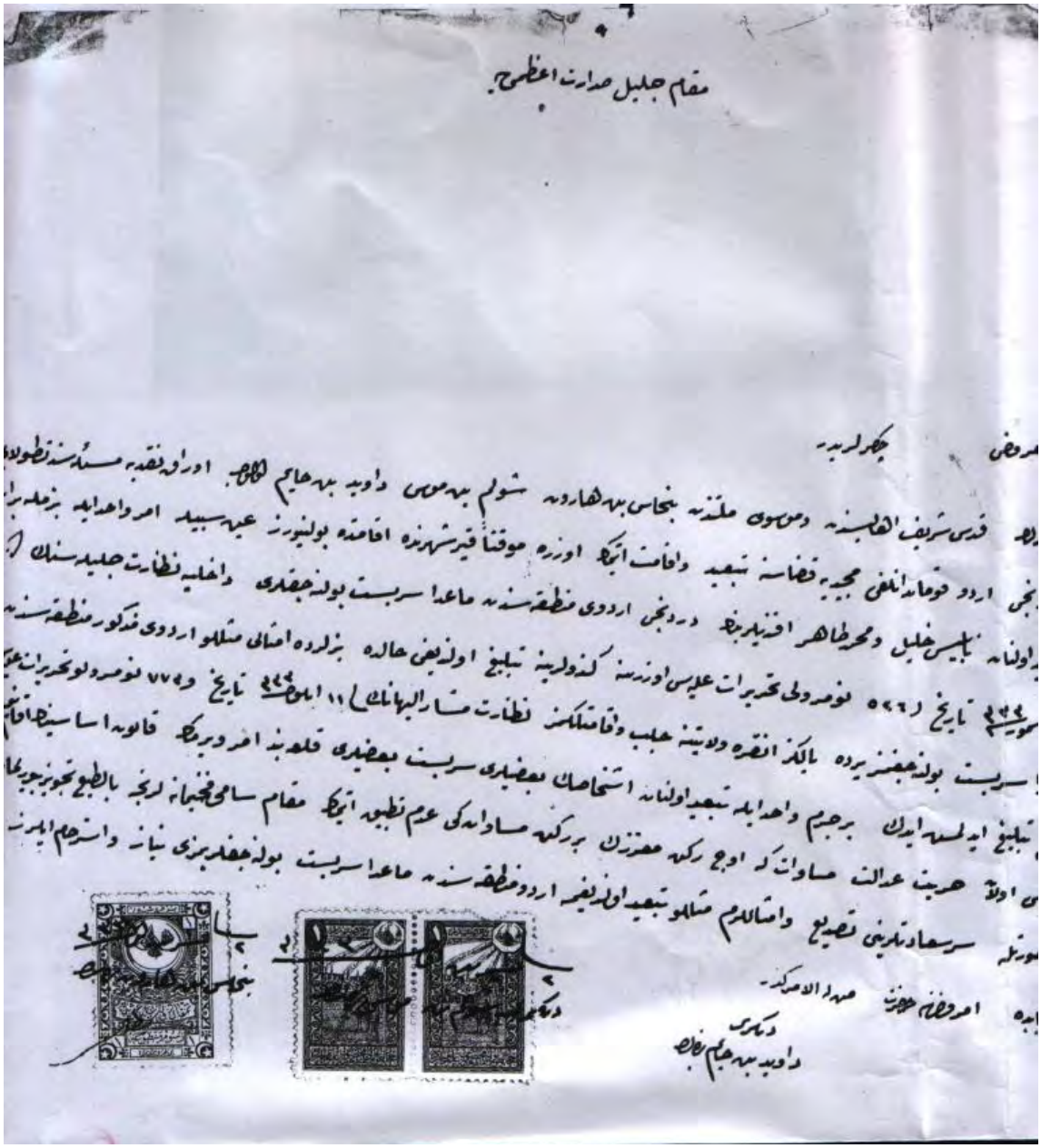

BOA; DH.EUM.4.şb. 11352.15. Dosya no13/Vesika no 49

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1259-1263, TURKEY

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN *ULAS / ÖLES* "SÜZGÜN, BAYGIN" KELİMESİNİN OKUNUŞU, ANLAMI VE YAPISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Galip GÜNER•

ÖZET

Dîvânü Lugâti't-Türk, söz varlığı bakımından sadece Eski Türkçenin değil Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün dönemlerinin en temel kaynaklarından biridir. Her ne kadar Kâşgarlı eserinde döneminin çok fazla kullanılmayan, eskimiş gibi telakki edilen kelimelerini eserine almadığını söylese de Dîvân'da günümüze ışık tutan pek çok eskicil (arkaik) ögenin olduğu dikkatlerden kaçmaz. İşte bu çalışmada Dîvân'da geçip de okunuşu, anlamı ve yapısı üzerinde çok fazla durulmamış olan *ulas /öles* "süzgün, baygın" kelimesi üzerinde bir etimoloji denemesi yapılacaktır. Evvela kelimeyle ilgili okuma ve tahlil denemelerine temas edilecek, ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerinden hareketle görüşlerimiz ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lugâti't-Türk, ulas/öles "süzgün, baygın", okuma, anlamlandırma, etimoloji.

NOTES ON THE READING, MEANING AND STRUCTURE OF *ULAS / ÖLES* "GENTLY-GLANCING" AT DĪWĀN LUġĀT AT-TURK

ABSTRACT

Lexicology of Dīwān Luġāt at-Turk is not only the Old Turkic but only the most important source of all historical and modern Turkic dialects. Although the Kâshgarî says he didn't take the words assumed as obsolescent in his era there is a lot of archaic words in the dictionary. In this paper we do an etymological essay of the word *ulas / öles* "gently-glancing" which there isn't to much work on its reading, meaning and structure. Firstly we touch upon the reading and analysing essays of the word. Then we start out to explain our opinion from the historical and modern texts of Turkic dialects.

Keywords: Dīwān Luġāt at-Turk, ulas/öles "gently-glancing", reading, interpret, etymology.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün giriş kısmında onu Halîl'in *Kitâbu'l-ayn*'ında olduğu gibi düzenlediğini, hem kullanımda olan hem de olmayan kelimeleri birlikte anmaya niyet ettiğini belirtir. Ancak döneminin dil, belki de sözlükçülük, anlayışında daha çok güncel kelimelerin yeğlendiğini bu yüzden de sadece kullanımda olan kelimeleri kâğıda döktüğünü ve vecizlik sağlamak gayesiyle eski kelimeleri göz ardı ettiğini ifade eder (Atalay 1998-I: 6). O, her ne kadar eski kelimeleri görmezden geldiğini söylese de eserinde Türkçenin tarih boyunca çok fazla kullanılmayan kelimeleri ve tek örnekleri (*hapax legomenon*) oldukça fazladır.

Bu çalışmada, *Dîvân*'da bir kez geçen ve çuğirle Kâşgarlı tarafından örneklendirilen *ulas / öles* "baygın, sarhoş gibi süzgün ve yakışıklı olan" kelimesinin okunuşu, anlamı ve yapısı üzerinde durulacaktır. Öncelikle kelime ile ilgili okuma ve anlamlandırma denemelerine temas edilecek,

• Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: gunerg@erciyes.edu.tr

ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinden tespit ettiğimiz örneklerle kendi görüşümüz ortaya konulacaktır. Bu yapılırken kelimenin geçtiği dörtlüğün tamamıyla ilgili yapılan okuma denemelerine değinilmeyecektir.

bulnar mini ulas köz

kara mengiz kızıl yüz

andın tamar tükel tüz

bulnap yana ol kaçar

"Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçar." (Atalay 1998-I: 59, 60)

Atalay, bu şiirde geçen ve çalışmamıza konu olan kelimeyi *ulas* okumuş ve "baygın" olarak anlamlandırmıştır. Maalesef bu okuma zaman içerisinde *Dîvân*'ın muhtevasıyla özellikle de insanla veya organ adlarıyla alakalı benzetmelerin değerlendirildiği pek çok çalışmaya da böyle yansımış ve literatüre de bu şekliyle girmiştir.

Clauson, kelimeyi *öle:s* okumuş, hiç şüphesiz "nemli, ıslak" anlamına gelen *ö:l* adından geldiğini ifade etmiştir. Ancak addan ad türeten *-e:s* ekinin *Dîvân* dışında başka hiçbir yerde görülmediğini de sözlerine eklemiştir (EDPT: 151). Dankoff da Clauson'un bu okuyuşuna katılmış ve o da kelimeyi aynı köke bağlamayı yeğlemiştir (Dankoff-Kelly 1985-III: 47).

Tekin ise *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* adlı çalışmasında kelimenin Brockelmann ve Atalay tarafından *ulas* biçiminde okunduğunu zikrettikten sonra doğru biçimin *öles* (< öl- "ölmek" -es+) olması gerektiğini ifade etmiş, buna delil olarak da Uygur ve Eski Anadolu metinlerinde geçen *öles* "soluk" ve *ölezi-* "zayıflamak, sönecek duruma gelmek" (< *ölez-i-) örneklerini göstermiştir. Ancak Tekin, bu değerlendirmesinde *ölezi-* kelimesinin kökü olan *ölez*'i başına bir yıldız ekleyerek göstermeyi tercih etmiştir (Tekin 1989: 184).

Dîvân'daki adları incelediği çalışmasında Nalbant, kelimenin *öl-* "ölmek" kökünden *–es+* ekiyle türetildiğini, tek örneğinin bulunduğunu ve ekin sıfat yapmak için kullanıldığını belirtmiştir (Nalbant 2008: 85). Ancak diğer eklerde yaptığı gibi ekin yapısıyla ilgili bilgi vermemiştir. Bu durum, ister istemez Eski Türkçede fiilden ad türeten böyle bir ekin bulunup bulunmadığı meselesini doğurmuştur.

Biz kelimenin Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerdeki durumunu gözden geçirdik ve bazı çelişkileri tespit ettik. şimdi bu örnekleri dönemlere göre ele almak ve değerlendirmek gerekirse:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Altun Yaruk*'ta kelime *öles* biçimindedir:

kök kalık yüüzinteki kün t(e)ngri ... y(a)ruksuz yaşuksuz öngsüz ***öles boltı*** "Gökyüzündeki gün tanrısı ... ışıksız, karanlık, renksiz ve soluk oldu, sönüp gitti." (Kaya 1994: 324)

bulung yıngak kararıp... ***öles boltı*** *kün t(e)ngri* "Köşebucak kararıp... Sönüp gitti gün tanrı." (Kaya 1994: 325)

Kaya'nın *öles* okuduğu kelime *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da bu şekliyle kayıtlıdır (DTS: 383). Caferoğlu ise kelimeyi sözlüğüne *ülez* olarak almıştır (EUTS: 177).

Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının sonundaki metinlerin içerisine bu kelimenin *Altun Yaruk*'ta geçtiği Aç Pars hikâyesini de almış ve onu *ölez* şeklinde okumuştur (Gabain 2007: 246). Ancak kitabın sözlük kısmında kelimenin okunuşunun ve anlamının yanına soru işareti koyarak "*ölez* (*üles?*): *solgun?*" biçiminde göstermiş ve bir tereddüt yaşadığını

yansıtmıştır (Gabain 2007: 290). Çağatay ise kelimeyi *ölez* olarak kayda geçirmiştir; Kelimenin sonundaki *–z* ekinin fiilden ad türeten ek olup olmadığı konusunda ise şüphe duymuştur: *ölez < öl-, -z* nomen? (Çağatay 1945: 90). Biz, kelimenin Eski Uygur metinlerindeki durumu üzerinde yaşanan *öles ~ ölez* çelişkisinin yazı kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Bu durum Tekin'in İslâm öncesi Türk şiirini değerlendirdiği makalesine de yansımıştır. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* kitabında Tekin kelimenin Uygur metinlerinde *öles* biçiminde olduğunu söylemesine rağmen "İslâm Öncesi Türk şiiri" başlıklı makalesine *ölez* şeklini almıştır (Tekin 1986: 36).

Bize göre tarihî anlamda kelimenin doğru biçimi Eski Anadolu Türkçesi metinleriyle Anadolu ağızlarında geçen şekilidir. Eski Anadolu Türkçesi'nde *ölez* kelimesinin Tekin'in de zikrettiği üzere *+i-* addan fiil yapma ekini almış biçimi olan *ölezi-* şöyle geçmektedir:

ölezimek: "ölecek, sönecek hâle gelmek, zayıflamak, kuvvetini kaybetmek" (TS V: 3080)

1. *ol zâife (İsmail'in anası) gözün açtı gördü kendözün İsmail dizinde. eydür oh gözlerim nûrı arttı,* ***ölezimiş*** *(اولزمش) canım kuvvetlendi.* (Tuh. Le. XV. 310)

2. *ve'l-hasıl bunların ömrü çırağı* ***ölezimiş*** (اولازمش). (Müslim. XV. 6, 34).

3. *yay havasında yürek buhardan tuncığar şol ev içinde tütün olucak çırağ boğulup nice* ***ölezir ise*** *(اولزریسه) şöyle zaif olur* ***ölezir*** (اولزر) *nefes*. (Hazain. XV. 22-1)

Derleme Sözlüğü'nde (DS IX: 3330, 3331) geçen ancak Tekin'in dikkatinden kaçmış olan şu örnekler de kelimenin *ölez* olduğunu ispatlamaktadır:

ölez: 1. "çok zayıf, sıska, cılız" (*Bor–Niğde; Çukurasma *Gülnar, *Mut köyleri-Ççel), 2. "güçsüz, bitkin kimse" (Sürez *Bozdoğan-Aydın; Erzincan; *Bor-Niğde; Çukurasma *Gülnar, *Mut köyleri-Ççel), 3. "sönük (ışık için)" (Sürez *Bozdoğan-Aydın; Erzurum; *Bor-Niğde).

öleze (< ölez+e): "çok zayıf, sıska, cılız" (*Gazipaşa-Antalya).

ölez ve *öleze* biçimlerine ilaveten *Derleme Sözlüğü*'nde aynı anlamda *ölgez, öleğez, ölemez, ölümez, ölüyez, ölfez, ölfezik, ölkez* kelimeleri de mevcuttur (bk. DS IX: 3330, 3331).

Erzurum İli Ağızları'nda Gemalmaz, kelimenin Eski Türkçe biçiminin *ülez* olduğunu belirtmiştir (Gemalmaz 1995-III: 252). Bu görüşte, Caferoğlu'nun okuyuşunun etkili olduğunu düşünüyoruz.

Mehmet Bahaettin Toven'in *Yeni Türkçe Lügat*'inde de geçen ve "yavru iken yüklenen hayvan" anlamında bir *ölez* vardır ki bu kelime de "ölecek duruma gelmiş hayvanı" ifade etmesi anlamında *Dîvân*'da geçen kelimeyle bizce aynıdır (Toven 2004: 580).

Çağdaş Türk lehçeleri gözden geçirildiğinde *ölez* kelimesinin Azerî ve Kırgız Türkçelerinde de yaşadığı görülür. Kelime, Azerî Türkçesinde *ölezi-* "alevi sönmeye başlamak; ışımak, ateş sönüp kor hâline gelmek, korları ışımak//ışık zayıflamak, ölgünleşmek, azalmak" ve *ölezik* "alevi azalmaya, zayıflamaya başlamış; sönmüş" biçiminde (Altaylı 1994-II: 944); Kırgız Türkçesinde ise *ölösölüü* (< ölezeli) "yarı diri, canlı cenaze, şimdi ölmek üzere bulunan" şeklinde mevcuttur (Yudahin 1998-II: 609).

Yukarıda verilen okuma denemeleri gözden geçirildiğinde biz de "baygın, insanı sarhoş eden" anlamlarına gelen ve *Dîvân*'da *köz* "göz"ün sıfatı olan kelimenin Clauson, Dankoff ve Tekin'in okuduğu gibi *öles* okunması gerektiği görüşünekatılıyoruz. Bu bağlamda Atalay'ın *ulas* okuyuşunun tamamen yanlış olduğunu ve bundan sonraki çalışmalara *öles* olarak alınmasının zorunlu olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz. Ayrıca tarihî ve çağdaş dönemlerden verdiğimiz örnekler, *ulas / öles* kelimesinin aslının *ölez* olduğunu, *Dîvân*'daki biçiminin ise kelime sonunda

bir *-z* > *-s* akıcılaşmasına uğradığını göstermektedir. Yani kelimenin *Dîvân*'daki biçimi bizce bir ilk şekil değildir.

Eyuboğlu Anadolu ağızlarında geçen *ölez* kelimesini *öl-e-z+* biçiminde açıklar (Eyuboğlu 2004: 528). Gülensoy da yapı bakımından Eyuboğlu'yla aynı kanaati taşır (Gülensoy 2007-II: 661).

Bize göre *Dîvân*'da *öles* biçiminde geçen ve "süzgün, baygın" anlamına gelen kelimenin yapısı *öl-* "ölmek" *(e)z+* biçiminde olmalıdır. Zira Türkçede işlekliğini bugün kaybetmişse de fiilden ad türeten bir *–(A)z+* eki mevcuttur (*tıknaz*, *boğaz, haylaz* vb. örnekler için bk. Korkmaz 2003: 109). Bu ek için en güzel örnek Eski Türkçenin pek çok metninde çift şekilli olarak tespit edebildiğimiz *boġ-(a)z ~ boġ-(u)z* "boğaz" kelimesidir. Kanaatimizce *öles* (< öl-(e)z) kelimesi bu ekle türetilmiş olan ve Türkçede çok fazla kullanılmayan ender örneklerden biridir. Kelime, Clauson ve Dankoff'un düşündüğü gibi "ıslak, nemli" anlamındaki *öl* adından türememiştir. Bu izah kelimenin tarihî ve çağdaş dönemlerindeki anlamlarıyla uyuşmamaktadır. Hakeza kelimenin geçtiği bu şiirde sevgilinin nitelikleri anlatılmaktadır. Bunlardan biri de sevgilinin büyüleyicilikte en başa gelen uzvu olan gözüdür. Göz, baygın bakışı sebebiyle makbuldür. Bütün bu verilere ilaveten *ölez*'in varlığını ağırlıklı olarak Batı Türkçesinde devam ettirmiş olması onun Eski Oğuz Türkçesinin bir parçası olduğu izlenimini de uyandırmaktadır.

KISALTMALAR

DS: Derleme Sözlüğü.

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar.

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteeth-Century Turkish.

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.

TS: Tarama Sözlüğü.

KAYNAKÇA

ALTAYLI Seyfettin (1994-II), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, II. C., MEB Yay., İstanbul.

ATALAY Besim (1998-I), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I. C., 4. Baskı, TDK Yay., Ankara.

CAFEROĞLU Ahmet (1993), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. Baskı, Enderun Yay., İstanbul.

CLAUSON Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Clarendon Press, Oxford.

ÇAĞATAY Saadet (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrufya Fakültesi Yay., Ankara.

DANKOFF Robert, KELLY James (1985-III), Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk-Maḥmūd al-Kāšġarī), Part III, Harvard University Office of the University Publisher.

Derleme Sözlüğü (1977), IX. C., TDK Yay., Ankara.

EYUBOĞLU İsmet Zeki (2004), Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yay., İstanbul.

GABAIN Annemarie von (2007), Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mahmet Akalın), 5. Baskı, TDK Yay., Ankara.

GEMALMAZ Efrasiyap (1995-III), Erzurum İli Ağızları, III. C., TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY Tuncer (2007-II), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, II. C., TDK Yay., Ankara.

KAYA Cevay (1994), Uygurca Altun Yaruk, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ Zeynep (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara.

NADALYAYEV V. M., NASİLOV D. M., TENIşEV E. R., şÇERBAK A. M. (1969), Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad.

NALBANT Mehmet Vefa (2008), Dîvânü Luğâti't-Türk Grameri-I (Şiim), Bilge Oğuz Yay., İstanbul.

Tarama Sözlüğü (1996), V. C., TDK Yay., Ankara.

TEKİN Talat (1989), XI. Yüzyıl Türk şiiri-Dîvânu Luğâti't-Türk'teki Manzum Parçalar, TDK Yay., Ankara.

TEKİN Talat (1986), "İslâm Öncesi Türk şiiri", Türk Dili, Türk şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk şiiri), S. 409, Ocak 1986, s. 3-42.

TOVEN Mehmet Bahaettin (2004), Yeni Türkçe Lügat, (yay. haz.) Abdülkadir Hayber, TDK Yay., Ankara.

YUDAHİN K. K. (1998-II), Kırgız Sözlüğü, II. C., TDK Yay., Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1265-1273, TURKEY*

AHMED-İ DÂÎNİN TERESSÜLÜ

Halil İbrahim HAKSEVER•

ÖZET

Ahmed-i Dâî 14-15. yüzyılın büyük şairlerindendir. Eserleri arasında önemli bir yere sahip olan Teressül, Türk edebiyatında münşeat türünün şimdilik bilinen ilk eseridir. Eser mektup yazma usul ve kurallarını anlatır. Eserin elimizdeki tek ve eksik bir nüshası Manisa Muradiye Kütüphanesi 1856/3'te kayıtlıdır. Eser 9 yapraktan ibarettir. Ahmed Daî eserini faydalı ve kullanışlı olması için sade bir Türkçe ile kaleme aldığını belirtmiş, İslamî geleneğe uygun olarak besmele, hamd ve dua ile başlamıştır. Yazar "edeb" başlığı altında on tane mektup yazma kuralı sıralamış, sonra resmî ve gayrı resmî kişilere mektup yazarken kullanılacak ünvan ve lâkapları vermiştir. Eserde üç tane de temsilî mektup örneğine yer verilmiştir. Üçüncü mektup bitmeden elimizdeki nüsha metni sona ermiştir. Yazarın kaleme aldığı orijinal metinde muhtemelen başka mektup örnekleri de bulunmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Teressül, Münşeat, Ahmed-i Daî.

TERESSÜL OF AHMED-İ DÂİ

ABSTRACT

Ahmed Dai is a major poet in 14-15 century. Teressül which is one of the most among the works is initial work has known now variety of Münşeat in Turkish literature. The work explains rules of letter writing procedure. Unique and insufficient copy of the work in our hands is registered at the Manisa Muradiye Library 1856/3. The work consists of 9 sheets. Ahmet Dai indicates that it is written out with unsophisticated Turkish in order to be helpful and useful, it is made a beginning with basmala, glorification and pray in compliance with islamic traditions. The author had put in order 10 number of rules of letter writing under the title of "politeness" after that he had given information about caption and sobriquet as writing a letter to formal and informal person. Three number of representative sample of letters are also given a place in the work. Text of copy in our hands finished before third letter finished. Further representative samples of letter might be present in original text written out by the writer.

Keywords: Teressül, Münşeat, Ahmed Dai.

14-15. asrın önemli şairlerinden Ahmed-i Daî, nazım ve nesir alanında önemli eserler vermiş bir şahsiyettir. Mensur eserlerinden olan Teressül, münşeat türünde çok önemli bir yere sahip olup dili ve üslûbu itibariyle sade ve öğreticidir.

Mektup türüyle ilgili yazışma usul ve kaidelerinin anlatıldığı Teressül'ün şimdilik bilinen tek ve eksik bir nüshası Manisa Muradiye Ktp.1856/3'te kayıtlıdır (113b-121b).Eserle ilgili özet ve ilk tanıtıcı bilgiyi A.Hikmet Ertaylan vermiştir[1]. Ertaylan, eski kaynaklardan Sehi Tezkiresinde verilen bilgiyi de kullanarak eserin önemine ve içeriğine değinmiştir. Bu çok özet bilgiden başka

• Yard. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, elmek: h.haksever@hotmail.com

[1] İsmail Hikmet Ertaylan, **Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1952, s. 157-160

Teressülle ilgili bir makale de İ.Çetin Derdiyok'a aittir[2]. Derdiyok eserin inşa kurallarıyla ilgili teorik bilgi veren kısmının (114a-115a) transkripsiyon metnini verip, kısa bir inceleme ile genel değerlendirme yapmıştır. Bu yazıda ise, eserin *sernameler* bölümü de ele alınmış, buradaki bilgilerle ilgili bazı tespitler yapılmış ve nüsha metninin tamamının çevirisi verilmiştir.

15. yy'ın başlarında yazıldığı düşünülen Teressül, kişiler ve makamlar arası yazışma konusunda münşeat kitaplarında kuralları ve örnekleri çokça görülen ilk bilgileri ihtiva etmektedir. İlk iki yaprakta mektup yazımında dikkat edilecek hususları "edeb" başlığıyla sıralayan Dâî, sonraki yapraklarda da, "sernâme" başlığı ile değişik makam sahipleri veya özel kişilere hitapta kullanilacak lâkap ve ünvanları sıralamıştır. Sernamelerle birlikte giriş cümleleri ve kısa dua cümleciklerinin de temsilî örnek olarak verildiği eserin bu tek nüshası, metin tamamlanmadan kesilmiştir.

Teressülle İlgili Bazı Bilgiler

Yazar eserine besmele, Allah'a sığınma, hamd ve salâvat ile başlamıştır. Eserini, yazı ve ilim işine yeni başlayan mübtedilere kolaylık olsun diye Türkçe kaleme aldığını; kısa, kolay, faydalı bilgi ve örnekleri seçtiğini, bunların ezberlenip kullanılması ile "makbûl ve mergûb" mektubun yazılabileceğini belirtmiştir. Sıralanan kurallara riayet ederek yazan kişilerin ayıplanmayacağını belirten Dâî'nin bu vurgusundan, o devirde dil ve üslûp bakımından makbul mektup yazmanın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Teressülde teorik olarak verilen bu kurallar, o günkü resmî yazışma protokolüne, makamlar arası ilişkilere ve bunların da etkisiyle oluşan inşa geleneğine dair ipuçları sunmaktadır.

Teressülden öğrendiğimize göre, resmî/özel mektup kaleme alan yazarlar muhatabın makamına göre başlık ve ünvan seçmeli, anlamı bilinen yaygın, kolay kelimelerle meramı basitçe ifade etmeli, üst makamdakilere karşı sözü fazla uzatmamalıdır. Hatta aile fertleri arasında da anlatım uzun olmamalı, fakat mutlaka arzu ve hasret ifadeleri tercih edilmelidir.

Yazıyı dua ile bitirmek çok gerekli görülmüş, sözün uzatılabildiği dost mektuplarında ayrıca şiir ve beyit yazılmasının doğru olacağı da belirtilmiştir[3].

Mektupta yazının güzelliği, kâğıdın katlanma şekli, imzanın yeri gibi konuların sıralanması; muhatabın dışındaki kişilere yazılacak selâmın alt tarafa kaydedilmesi, yazılan bir konunun özel bir sebep dışında tekrarlanmaması hep dikkat çekilen hususlardır. Yazı bittiğinde mektubun başkasına sona okunup varsa hataların düzeltilmesi de hatırlatılmış, kâğıdı dörtgen biçimde katlamamak gerektiği ayrıca belirtilmiştir.

Ahmed-i Dâî, özetlediğimiz bu kuralları verdikten sonra kimlere hangi sernamelerin yazılacağını sıralamıştır. Mektup yazımında kolay/anlaşılır kelime ve ifadeleri öneren yazar, *elkab* noktasında Arap-Fars inşa geleneğinin tesirindedir. Makam ve mesleğe uygun kelimelerle kurulmuş izafetli dua ifadeleri ya Arapça veya Farsçadır. Anadolu'da Selçuklulardan gelme inşa üslûbunun daha çok mektup başlıklarında kendini göstermesi dikkat çekicidir. Ünvanların ve resmî makamlara uygun hitapların pek sadeleşmediği sonraki yılların inşa metinlerinde de görülmüştür.(Kütükoğlu, 1995, 51; Haksever, 1995, 18)

Yazarın mektuplarda kullanılmak üzere şu sıra ile verdiği sernameler, devrin resmî kurumlarındaki görev ve kadrolarla bazı meslekleri ve akraba arasında önemsenen kişileri de bize göstermektedir:

[2] İ.Çetin Derdiyok, Ahmed-i Dâînin Teressülü, **Toplumsal Tarih S.6**, Haziran 1994, s.56-59

[3] O zamanki nesir anlayışında kabul gören bu kuralın, inşa geleneğimizde sonradan ne kadar değiştiği ve uzun cümleli, süslü ifadelerin mektup nesrine hakim olduğu görülmüştür.

Padişahlar, beğ oğlanları, vezirler, beğlerbeğiler, subaşılar, akın beğleri, hazinedarlar, silâhdarlar, sipahiler, çaşnigirler, kapıcılar, elçiler, yazıcılar, divitdar, ameldar, hadimler, ulu mütevelli, müftüler, müderrisler, kadıasker, kadılar, muîdler, seyyidler, vaizler, şeyhler, hatipler, hafızlar, imamlar, müezzinler, tabibler, müneccimler, şairler, muhtesipler, ağyar, kethudalar, tacirler, mertebe-i vusta, hacılar iş eminleri, çavuşlar, ulu yazıcılar, nayipler, ata, ana, amca ve dayı, ulu oğul, küçük oğul, kızkardeş, avratlar, er (kendi) avratı, hala, teyze, büyük kardeş, dostlar.

Bu kelimeleri başlık yaparak, bunlar için kullanılacak sıfatları sıralayan yazar, kısa cümle girişlerini daha sade ve Türkçe ifadelerle vermiştir. Eserde son olarak "iyâdetname, taziyetname, âzâdname"nin nasıl yazılacağını gösteren Dâî, bunları temsilî üç kısa mektupla örneklemiştir.

Ahmed-i Dâî"nin, sernameleri sıralarken farklı mevkideki kişiler için kullanılmasını öngördüğü üslûp, makam sahiplerinin protokol saygınlığının o devir insadilindeki yansımasıdır. Ancak Daî"nin, bazı mevki sahipleri için Arapça-Farsça sıfat ve dua ibarelerinin dışında, "isteği sunma ve saygı" ifadeleri kullanmadığını görüyoruz. Teressülün elde başka nüshası olmadığından sadece bu metne göre değerlendirme yapılacak olursa, şair bazı mevki sahiplerinden, "arz" gibi saygı belirten kimi ifadeleri esirgemiş görünmektedir. Meselâ müftüler için kullanılan "arz" ve "el öpme" ibaresi müderrisler, şeyhler, hafızlar, imamlar için öngörülmemiştir.

Şairin, saygı belirten "isteği sunuş" ifadelerinin makam-mevki sahiplerine göre kullanılmasını öngördüğü şekiller, tablolaştırılmış halde aşağıda sunulmuştur.

Makam-Mevki Sahipleri	**Kullanılacak İfadeler**
Padişahlar	teblîğ kılmakdan sonra şöyle ma"rûz olunur kim
Beğ oğlanları	teblîğ kılmakdan sonra i"lâm varur kim
Vezirler	teblîğ kılmakdan sonra i"lâm var kim
Beğlerbeği	sultanım hazretine arz-ı bendegî oldur kim
Subaşılar	ma"lûm ola kim
Akın Beğleri	hazret-i âlîlerine duâ kılmakdan sonra ma"lûm ola kim
Yazıcılar	iblâğ kılmakdan sonra ma"lûm ola kim
Müftüler	mübarek ellerini öpmekden sonra şöyle arza varur kim
Kadıasker	duâ ve dest-bûs kılmakdan sonra arza varur kim
Muîdler	ba"de"d-du"â ma"lûm ola kim
Ağyar	i"lâm varur kim
Kethudalar	iblâğ kılmakdan sonra şöyle arza varur kim
Çavuşlar	selâm u tahiyyet kabûl kılmakdan sonra ma"lûm ola kim
Ulu Yazıcılar	ez-derûn-ı dil ü cân iblâğ kılmakdan sonra arza varur kim
Nayipler	ma"lûm ola kim
Ata	dest-bûs u zemîn-bûs kılmakdan sonra şöyle arza varur kim
Ana	başum tacı anam
Avratlar	başum tacı halâlüm duâ ve senâ kılmakdan sonra ma"lûm ola kim
Büyük Kardeş	başum tacı paşam hazretleri du"â ve tahıyyet kabûl buyurasız
Dostlar	dua ve sena ihda kılmakdan sonra hidmete ma"lûm ola kim

Teressülde sername başlığı ile yazılan izafetli cümleler, kişinin görev ve şahsiyetiyle mütenasip manalar içerdiği gibi, belirtilen makam ve meslek erbabına hangi ünvan, sıfat veya temenninin yakıştırıldığını da göstermektedir.

Meselâ padişahlara sernamelerinden "*vâzı'-ı merâsimül-adli vel-insâf*"(adalet ve insaf töresini koyan), "*el-müeyyed min-indillâh*"(Allah tarafından yardım gören) ifadeleri; vezirler için "*mükemmilü* mesâlihul-ümem"(ümmetin işlerini tamamlayan); müftüler için "*muhyil-islâm vel-müslimîn*"(islâmı ve müslümanları diriltici) denilmesi; kadılara "*mümeyyizül-halâl anil-harâm*" (helâli haramdan ayırt eden); seyyidlere "*hazret-i büzürkvâr-ı mahdûm*" (çok değerli ulu evlât) söylenmesi; müneccimler için "*câsûsüs-semâvât*" (göklerin casusu), muhtesipler için "*âmirul-ma'rûf nâhil-münker*" (iyiliği emreden kötülükten nehyeden), ulu yazıcılar için de " *fahr-i rûzgâr*" (zamanın övüncü) denilmesi; müderrisler için "*kâşifül-müşkilât vel-mufassalât*" (zor konuları açıp çözen) denilmesi vs., o görevdeki kişilere ve makamlarına verilen değerle/bakışaçısıyla yakından ilgili olmalıdır.

Yine sernameler sıralanırken, meslek, mevki ve kişiliğe uygun olarak Arapça-Farsça izafetlerle yazılan dualar, Selçuklulardan da izler taşıyan inşa geleneğini gösterdiği gibi, yazarın kişisel tercihini yansıtmış da olabilir.

Teressülün Çeviri Metni[4]

(113b)Bismillâhirrahmânirrahîm vebihî neste'în

El-hamdülillâhi'l-e'azzü'l-ekrem ellezî alleme bi'l-kalem alleme'l-insâne mâ lem-ya'lem ve's-salâtü alâ halîfetihî fî halkıhî Muhammedin el-hâdî ilâ tarîkıhî ve alâ âlihî ve sahbihî ve hulefâihî **ammâ ba'dü** bu Teressülün mü'ellifi ve bu risâlenün musannıfı bende-i sâ'î Ahmed-i Dâ'î aslehallâhü şânehû ve sânehû ammâ şânühû eydür bu teressüli Türkçe tertîb eyledük Arabî ve Fârisî teressüllerden ihtiyâr idüp şöyle kim mübtedî kişilere âsân ola ve ol ser-nâmeleri ki muhtasar ve müsta'mel ve müfîddür kaleme getürdük tâ andan fâyide tutmaklık her kişiye ednâ nazarda müyesser ola çün bu mikdârla hâceti kifâyeti olur pes her kim bu ser-nâmelerün ibâretlerin ezberlese ve dahi her kişinün mertebesine lâyık nâme yazsa dükeli yerde makbûl ve mergûb ola inşâallâhü ta'âlâ **mukaddime** bilmek gerek kim biti yazmakda birkaç dürlü edeb var anı ri'âyet eylemek gerek tâ ol biti kande kim varsa anı yazan kişiye ta'yîb itmeyeler ve ol bitinün dükeli yerde kitâbeti ve ibâreti makbûl düşe **evvel edeb** oldur kim kaçan ednâ kişiulu pâdişâhlara ve ulu beglere biti yazsa **(114a)** gerek kim çok sözi uzatmaya belki maksûdı neyise anı yaza ve anlada ve dahi du'âyile âhir eyleye ve ünvânın ya'ni tahiyyetini aşağa yaza ammâ tahiyyet deyü yazmaya belki kemîne kemter felân diye yâhûd du'âcınuz felân diye ve dahi bitinün yanında ayruk kişilere selâm ve kelâm yazmaya **ikinci edeb** oldur kim ulu hâtunlara biti yazıcak çok ta'rîf ve uzun ser-nâme yazmaya belki du'â ve alkış yaza andan maksûd neyise anı yaza ve dahi müşfiklık ve ârzûmedlik kelecini yazmaya kim ayb olur meger avrat âdem dahi bir avrata biti yazsa anda işitiyâk kelecini yazmak dürüst olur **üçüncü edeb** oldur kim er avratına ya avrat erine ya ogul atasına biti yazıcak çok ta'rîf idüp ögmeye belki işitiyâk ve ârzûmendlik göstere dahi garaz neyise anı yaza **dördünci edeb** oldur kim dôstlara biti yazıcak çok ta'rîfler yaza ve öge ve işitiyâk ve ârzûmedlik sözlerin beyân eyide ve eger beyt ve şi'r dahi yazarsa dürüst olur ve eger bitisinde sözi dahi uzatsa kayurmaz **beşinci edeb** oldur kim biti her kime kim veribser ol bitide **(114b)** evvel anun adını yaza ana selâm ve kelâm yaza andan sonra ayruk kişilere selâm yazıcak ol bitinün kıranında yaza **altıncı edeb** oldur kim bir keleci yazarken anun ortasında ayruk söz karışdurmaya belki bir sözi tamâm

[4] Metnin çevirisinde o devrin imlası esas alındı. Birkaç yerde yuvarlak olması gereken eklerdeki vokaller düz sesle sesle harekelenmişse de, o dönemde hakim olan yazı şekli tercih edildi. Yine metinde birkaç yerde karaltı ve siliklik olduğu için buralar nokta ile gösterilmiştir. Metnin orijinalinde kırmızı renkle yazılan başlıklar çeviride koyulaştırılmış,varak numaraları parantez içinde verilmiştir.

yaza andan bir söze dahi başlaya **yedinci edeb** oldur kim her sözi kim yaza gerek kim anı bellü ve ayân eyleye tâ kim biti varduğı yirde maksûd neyidügi anlanmayup girü göndermege ve yâhûd ayruk kişiden sormağa hâcet olmaya bitiden garaz neyise gökcek maʿlûm ola **sekizinci edeb** oldur kim bir kere yazduğı sözi dönüp bir dahi yazmaya ayb olur meger becid ısmarlayıcak işve gâyet gereklü maslahat ola anı zinhâr nemk içün yazalar ol vakit dürüst olur ana teʿkîd derler **dokuzuncı edeb** oldur kim gökcek kâğıd üzerine ve dahi gökcek hattıla yaza zîrâ yaramaz yazuyı degme kişi okıyumaz ve dahi imlâsını dürüst yaza ve bellü bildüre ve işlemedük ibâret ve meşhûr olmaduk lügat yazmaya zîrâ maksûd tîzcek **(115a)** maʿlûm olmaz ve dahi karışukve uvacuk yazmaya zîrâ okımağa güç olur **onuncı edeb** oldur kim kaçan biti yazup tamâm eyleye gerek kim evvelinden âhirine degin okıya göre nesne unutmaya ve yâhûd yanlış yazılmış olmaya ve henüz kalemde ve noktada ve iʿrâbda sehiv varise ıslâh ide ve dahi bitinün aşağa bucağından bir pârecuk yırta bırağa tâ kim bitinün kâğıdı dört bucaklu olmaya zîrâ ol müneccimler kavlince terbîʿe delâlet ider ve terbî dimek iki yılduz birbiriyle düşmenlik nazarın eylemek olur **pes** bu denli edebleri saklamak ve bu şartları riʿâyet eylemek biti yazan kişilere vâcibdür şimdi taʿrîfleri ve ser-nâmeleri beyân idelüm **Pâdişâhlara ser-nâme** devlet-meʿâlî cenâb-ı hızr-ı âlî hudâvendigâr-ı aʿzam ve kâmkâr-ı müfahham mefharuʾl-ümerâ veʾl-eʿâzım kehf-i kâtıbetüʾl-küberâ veʾl-efâhım maʿdenüʾl-eltâf-ı hâkânî veʾl-aʿtâf vâzıʿ-ı merâsimüʾl-adl veʾl-insâf hâdim-i kavâʿidüʾl-kübûr veʾl-ahyâf dâfiʿuʾz-zulem aniʾl-belâ âlifü melekiyyüʾl-ahlâk el-müʾeyyed min-indiʾllâhiʾl-melikiʾl-hallâk azzamellâhü şânehû ve ezhara aleʾl-âlemîne burhânehû hemvâre müterâdif ü mütevâlî bâd teblîğ kılmakdan sonra şöyle maʿrûz olınur kim **bir dürlü dahi (115b)** devlet duʿâsın tâze vü muʿattar kılmakdan sonra hudâvendigârum ve pâdişâhum hazretlerine aʿlallâhü şânehû ve ezhara aleʾl-âlemîne burhânehû şöyle arza kılar kim **Beg oğlanlarına** sülâletüʾl-mülûk veʾs-selâtîn hulâsatüʾl-mâʾi veʾt-tîn şâhzâde-i civân-baht çelebi kâmrân tavvelallâhü ömrehû hazret-i âlîde yir öpüp zîd-i hayât ve devâm-ı devlet duʿâsın pâk iʿtikâd u ihlâsile tâze kılmakdan sonra iʿlâm varır kim **Vezîrlere** meʿâlî-cenâb-ı âlî mevleʾl-mevâlî hudâvendigâr-ı aʿzam ve yegâne-i müfahham meliküʾl-vüzerâ veʾl-âlem mükemmil-i mesâlihuʾl-ümem mukarribüʾl-hazretiʾl-âliyet muʿaddilüʾd-devletiʾl-âliyet celâlet-meʿâb müstahdimüʾl-erbâb mahbûb-ı üliʾl-elbâb el-mahsûs bi-inâyetiʾl-melikiʾl-vehhâb paşa-yı muʿazzam u kâmyâb zâʿafallâhü kadrehû ilâ yevmiʾl-hisâb teblîğ kılmakdan sonra iʿlâm var kim **Beğlerbeğine ser-nâme** âlî-dergâh lâ-zâlet âliyen başı ubûdiyyet makâmında koyup devâm-ı devlet duʿâsın tâze vü muʿattar kılmakdan sonra sultânum hazretine lâ-zâle âliyen arz-ı bendegî oldur kim **Subaşılara ser-nâme** mefharuʾl-ümerâ veʾl-ekâbir zaʿîmüʾl-cüyûş veʾl-asâkir umdetüʾl-uzmâ veʾl-efâhir mukaddimüʾl-emâsil azîmüʾn-nezâyir-i züʾl-menâkıb veʾl-meʿâsir felân beg dâme izzühû maʿlûm ola kim **(116a) Akın beğlerine** iftihâruʾl-ümerâ veʾl-ekâbir câmiʿuʾl-meʿâl veʾl-mefâhir nâsıruʾl-guzât veʾl-mücâhidîn kâyidüʾl-cüyûşiʾl-müvahhidîn izzüʾn-nevâl felân beg eʿazzüʾl-ensâr hazret-i âlîlerine duʿâ vü tahiyyet iblâğ kılmakdan sonra maʿlûm ola kim **Hazînedârlara** mecdüʾl-ümerâ veʾl-ekâbir maʿdenüʾl-meʿâl veʾl-mefâhir hafiyyüʾl-hazret-i müʾtemenüʾs-saltanat veʾl-âliye felân edâmallâhü izzehû ve zâde kurbetehû ebedâ der-terakkî vü tezâyüd bâd **Silâhdâra** seyyidüʾl-ümerâ veʾl-ekâbir hâviyüʾl-mekârim veʾl-mefâhir muhtâruʾl-hazretiʾl-uzmâ emîrüʾs-silâh felânüʾd-devleti veʾd-dîn felân dâme ikbâlühû hemîşe devlet-i kâmrânî der-tezâyüd bâd **Sipâhîlere** mefharüʾl-ümerâ veʾl-ekâbir zaʿîmüʾl-cüyûş veʾl-asâkir şücâʿüʾl-enâm seyfüʾl-islâm veʾl-müslimîn mukaddemüʾl-ekâbir veʾl-ebtâl müstedmir-i ecnâd veʾr-ricâl felân dâme ömrühû **Çaşnigîrlere** seyyidüʾl-emâcid veʾl-ekâbir mefharuʾl-cevâd veʾl-asâkir seyyidüʾl-fevâris veʾl-akrân felân dâme izzühû **Kapucılara** iftihâruʾs-sudûr veʾl-ekâbir câmiʿuʾl-mehâmid veʾl-mefâhir seyyidüʾn-nevvâb senedüʾl-ashâb felân dâme ulüvvühû **Elçilere ser-nâme** meliküʾl-ümerâ veʾl-ekâbir müstecmiʿuʾl-meʿâl veʾl-mefâhir muharriruʾl-menâkıb veʾl-meʿâsir seyyidüʾl-fisâl veʾl-mukarrabîn sefîruʾl-mülûk veʾs-selâtîn felân dâme ulüvvühû **Yazıcılara ser-nâme** mefharuʾl-küttâb zeynüʾl-ashâb câmiʿ-i nehtüʾl-fezâyil **(116b)** marzıyyüʾl-hasâyil şemsüʾl-milleti veʾd-dîn felân dâme izzühû hazretlerine daʿavât-ı vâfire tahiyyât-ı mütekâsire iblâğ kılmakdan sonra maʿlûm ola kim **Divitdâra** seyyidüʾl-emâcid veʾl-emâsil câmiʿuʾl-mehâmid veʾl-

hasâyil mukarrabü'l-hazreti'l-âliye felân dâme izzühû **Ameldâra ser-nâme böyle yazalar** seyyidü'l-ammâl ve'l-mu'temedîn mü'temenü'l-mülûk ve's-selâtîn felân dâme izzühû **Hâdimlere ser-nâme** seyyidü'l-huddâm ve'l-mu'temedîn kıdvetü'l-ashâb ve umdetü'l-erbâb ahlasu'l-abîd asdaku'l-mülâzimîn felân dâme ikbâlühû **Ulu mütevellîye** me'âlî ve celâl-i cenâb-ı mu'azzam hudâvend-i müfahham mefharu's-sudûr ve'l-ekâbir câmi'-i esnâfi'l-me'âl ve'l-mefâhir ecnâsü'l-menâkıb ve'l-me'âsir razıyyü'd-devlet melik-i dîvânü't-tevliyet umdetü'l-mülûk ve's-selâtîn felân dâme ikbâlühû zîdet me'âlîhi ve tâbet eyyâmühû ve leyâlîhi tâ cihân-rây-ı bekâset muzâ'af bâd **Müftilere** melikü'l-ulemâ ve'l-fuzalâ câmi'u'l-ulûmi's-seniyye menba'u'l-ma'ârifi'l-yakîniyye muhyi'l-islâm ve'l-müslimîn vârisü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn mevlânâ kemâlü'l-hakk ve'l-milleti ve'd-dîn edâmallâhü zıllehû aleynâ ve alâ kâffeti'l-enâm memdûden hazret-i ulyâya Ç**a**t-ı hıdemât ve vezâyif-i ubûdiyyât yerine getürüp mübârek ellerini öpmekden sonra Ç**ö**y**l**e arza varur kim devlet ü kâmrânî müstedâm bâd **Müderrislere** ezhâr-ı ulûm ve envâr-ı fezâyil-i hudâvend-i a'zam melikü'l-ulemâ ve'l-fuzalâ kâÇ**i**fü'l-müÇ**i**klât ve'l-mufassalât **(117a)** kıdvetü'l-müderrisîn umdetü'l-müfessirîn ve'l-muhaddisîn bedru'l-mehâfil Ç**e**msü'l-fezâyil müberriz-i umûri'd-dekâyık kâÇ**i**fü esrâri'd-dekâyık muktede'l-islâm ve'l-müslimîn melikü'l-enâm ve't-tâlibîn mevlânâ felânü'l-milleti ve'd-dîn edâmallâhü izzehû **Kadıaskere** mesânid-i ulûm-ı takvâ ve manâsıb-ı Ç**e**'' u fetvâ bûd-ı cûd-ı zât-ı mutahhar cenâb-ı refî'-i mevlânâ-i mu'azzam sultânü'l-kuzât ve'l-hukkâm menÇ**e**'ü'Ç**e**râyi ve'l-ahkâm muhyi's-sünne müreddi'l-bid'at câmi'-i ulûmi'd-dîniyye vâzı'-rüsûmi't-takıyye mü'essis-i mebâni'Ç**e**râ'at mümidd-i merâsimi't-tarîkat mevlânâ efendi hazretleri dâme fezâyilühû du'â vü dest-bûs kılmakdan sonra arza varur kim **Kadılara** bi-hidmet-i senedi'l-kuzât ve'l-hukkâm mazharu'Ç**e**râyi ve'l-ahkâm mümeyyizü'l-halâl ani'l-harâm mu'înü'l-erâmil ve'l-eytâm câmi'-i ulûmi'l-fıkhi ve'l-fezâyil el-fâriku beyne'l-hakkı ve'l-bâtıl mevlânâ felânü'l-milleti ve'd-dîn dâme fezâyilühû ve zâde Ç**e**mâyilühû hemîÇ**e**der-fazl u fezâyil dâ'im ü kâ'im bâd **Mu'îdlere** müÇ**i**klât-ı dekâyık-ı ulûm bi-kelâm-ı melîh u beyân-ı fasîh mevlânâ âlim-i âmil-i kâmil nâÇ**i**r-i envâ'u'l-ulûmi'l-fezâyil câmi'u'l-menâkıb ve'l-hasâyil seyyidü'l-ulemâ müfîdü'l-fukarâ necmü'l-milleti ve'd-dîn felân dâmet fezâyilühû ba'de'd-du'â ma'lûm ola kim **Seyyidlere** merkez-i dâ'ire-i siyâdet ve muhît-i nokta-i kerâmet ü sa'âdet hazret-i **(117b)** büzürgvâr-ı mahdûm bi-hakk-ı murtazâ-yı a'zam ve müctebâ-yı ekrem nûr-ı hadîka-i celâlet izzü'l-milleti ve'd-dîn halef-i rasûl-i rabbi'l-âlemîn ilâ ebedi'd-dehr ve gâyeti'l-asr bi-fazl u kâmrânî-i dü-cihânî mes'ûl bi'n-nebiyyi ve âlihî **Vâ'izlere** meclis-i Ç**e**lâm bi-bedâyi'-i kelimât ve mevâ'ı**z**-ı züyûlet mevlânâ-i mu'azzam hâmiyü'l-halâyık mazharu'l-hakâyık seyyidü'l-müzekkîn nâsıhu'l-mülûk ve's-selâtîn zıyâ'ü'l-islâm ve'l-müslimîn felânü'l-milleti ve'd-dîn dâme tevfîkuhû ve bereketühû ve meyâminü enfâsihî ve nasîhatühû hemîÇ**e**der-cemâ'at-ı müselmânân müstağrak bâd **Şeyhlere ser-nâme** seyyidü'Ç**e**Çüyûh ve'z-zühhâd ve senedü's-sulehâ ve'l-ubbâd zâbid-i kulûbi'l-mesâvî Ç**e**yhu'l-islâm ve'l-müslimîn felânü'l-milleti ve'd-dîn dâmet bereketühû ve tevfîkuhû bi'n-nebiyyi ve âlihî ecma'în **Hatîblere** kıdvetü'l-hutabâ umdetü's-sulehâ zübdetü'l-ümerâ muktede'l-verâ felân dâme hitâbetühû **Hâfızlara** seyyidü'l-huffâz ve'l-kurrâ andelîbi'l-mehâfil mahbûbü'Ç**e**Ç**e**mâyil mevlânâ felân dâme enfâsühû zîdet bereketühû **İmâmlara bu resme** kıdvetü seyyidi'l-e'imme mefharu'l-kurrâ ve kıdvetü's-sulehâ felânü'l-milleti ve'd-dîn zîde salâhuhû ve tevfîkuhû **Mü'ezzinlere ser-nâme** kıdvetü's-sulehâ ve'l-mü'ezzinîn benâ evkâte'l-ibâdeti ve'l-cemâ'ati'l-müslimîn **(118a)** dâvûdiyyü'l-elhân muhtâru'l-insân felânü'l-milleti ve'd-dîn zîdet meyâminü enfâsihî ve elhânihî der-minâre-i mesâcid-i müslimîn tâbende vü pâyende bâd **Tabîblere ser-nâme** âsâr-ı müdâvât-ı tedbîr ve envâ'-ı mu'âlecât ü tefkîr kıdvetü'l-etıbbâ enîsü'l-merzâ râhatü's-sudûr ve'l-eÇ**o**bâh Ç**e**fâ'ü'l-ebdân ve'l-ervâh müstecmi'u'z-zamân bi-kırâtı'l-âvân felânü'd-devleti ve'd-dîn dâmet âsâru müdâvetihî dâ'imen ber-esrâr-ı eyyâm ü âsâl bâd **Müneccimlere ser-nâme** kevâkib-i fezâyil-i meclis-i sâmî kıdvetü'l-müneccimîn fatîr-i havâssu's-sülâle vâkıf-ı âsâru'd-devrân talî'atü'l-eflâk câsûsü's-semâvât Ç**e**hâbü'l-milleti ve'd-dîn felânü'l-milleti ve'd-dîn dâme fezâyilühû kemâ tâbet Ç**e**mâyilühû ez-ufk-ı ikbâl tâli' bâd bi-mennihî **Şâ'irlere ser-nâme** latîfe-i karîha

rûĢan-i meclis-i sâmî seyyidü'z-zurafâ ve'l-efâzıl razıyyü'l-beriyyâ ve'l-emâsil mübdi'u'l-me'ânî ve'l-beyân müberrizü'l-ashâb ve'l- akrân melikü'ĢĢu'arâ kıdvetü's-sulehâ ve'l-fusahâ mâdihu'l-mülûk ve's-selâtîn felânü'l-milleti ve'd-dîn edâmallâhü netâyice evkârihî hemîĢe müferrah bâd hâtır-ı mülûk ü ekâbir bâd bi-mennihî **Muhtesiblere yazalar** cenâb-ı refî'-i sadr-ı sudûr melikü'l-meĢâmîr ve'l-hasbe kâmir-i ashâbi'l-bid'a emîr-i erbâbi's-sünne kâmi'u'l-füssâk mu'înü'l-„ubbâd âmiru'l-ma'rûf nâhi'l-münker nâsıru'l-islâm ve'l-müslimîn muhyi'l-mülûk ve's-selâtîn felânü'l-milleti ve'd-dîn zîde rif'atühû ve Ģevketühû hemîĢemükerrem ü mu'azzez bâd **Ağyâra bu resme ser-nâme (118b)** ebvâb-ı siyâdet ve âsâr-ı kifâyet-i sa'âdet ve sehâb-ı hudâvend-i mükerrem sâhibü'l-ilmi ve'l-kerem ma'denü'l-havzı ve'n-ni'am vâfiru'l-mürüvveti ve's-sehâ ma'denü's-sıdkı ve's-safâ menba'u'l-cûdi ve'l-vefâ melce'ü'l-gurabâ ve'l-müslimîn hulâsatü'l-mâ'i ve't-tîn dahi eyyâm-ı mu'azzam dâme mu'azzamen ve ilâ leyli'l-hayri mukaddemen bi-adâdi selâm i'lâm varur kim **Kethudâlara** kıdvet-i e'azzü'l-kerem mefharu'l-ezkiyâ zübdetü's-sulehâ emînü'l-büldân hulâsatü'l-akrân el-mahsûs nesâyibe'l-meliki'l-mennân felân dâme mecdühû iblâğ kılmakdan sonra Ģöyle arza varur kim **Tacirlere ser-nâme** imdâd-ı siyâdet hâce-i mükerrem ve hatîr-i muhterem seyyidü't-tüccâr meĢhûru'd-deyyâr menba'u'l-cûdi ve's-sehâ mu'addilü'l-kerem ve'l-vefâ melce'ü'l-mesâkîn felânü'l-milleti ve'd-dîn matlûbü'l-mülûk ve's-selâtîn hâce-i Ģerefü'd-dîn edâmallâhü behcetehû ve re'sü'l-evzân mehcetehû ebedâ memdûd veya ma'dûd bâd **Mertebe-i vustâ** eyyâm-ı evkât-ı Ģerîf mefharu'l-a'yân senedü'l-akrân kıdvetü'l-meĢâmîr umdetü'l-cemâmîr menba'u'l-avâtıf menĢe'ü'l-avârif felân dâme izzühû **Hacılara ser-nâme** kıdvet-i mahdûm-ı mükerrem mu'addilü'l-lutfi ve'ĢĢeyem zâyir-i beytullâh ve'l-harem sâdiku'l-akvâl muhsinü'l-a'mâl zeynü'l-hâcc ve'l-haremeyn zâyiru's-safâ ve'l-merveteyn el-mahsûs bi-inâyeti hâliku'l-kevneyn hacı paĢam dâme tevfîkuhû ve bereketühû **İş üzerine duran eminler** kıdvet-i e'azz-i ekrem mefharu'l-ümenâ'i'l-„ammâl adîmü'l-misâl Ģerîfü'l-hısâl mergûbü'ĢĢemâyil felân dâme izzühû **Çavuşlara** mefharu'l-mülâzimîn mukaddimü'l-mülûk ve's-selâtîn (**119a)** izzü'd-devleti ve'd-dîn felân paĢa dâme izzühû hidmetlerine selâm ü tahiyyet kabûl kılmakdan sonra ma'lûm ola kim **Ulu yazıcılara bu resme yazalar** be-hudûd-ı sadr-ı büzürgvâr u fahr-ı rûzgâr seyyidü'l-küttâb ve Ģerefü'l-huccâb ve matlûbü'l-erbâb ve mahbûbü'l-ashâb câmi'-i fünûnü'l-i'râb el müstağnî ani'n-nu'ût ve'l-elkâb felân dâmet me'âlîhi kemâ talebe eyyâmehû ve leyâlîhi da'avât-ı firâvân ve hıdemât-ı bî-gerân ez-derûn-ı dil ü cân iblâğ kılmakdan sonra arza varur kim **Nâyiblere** kıdvet-i e'âlî-i ekrem muvakkar-ı muhterem mü'temenü's-sudûr ahyâru'l-ekâbir hâmî-i fünûnü'l-mefâhir felân dâme temkînühû ma'lûm ola kim **Ataya ser-nâme** ebvâb-ı sa'âdet ve envâr-ı siyâdet hudâvend-i mu'azzam ve mahdûm-ı mükerrem vâlid-i ekrem babam hazretleri edâmallâhü Ģefkatehû aleynâ ilâ yevmi't-telâk ve âlihî ecma'în bi-adlihî dest-bûs u zemîn-bûs kılmakdan sonra Ģöyle arza varur kim **Anaya böyle yazalar** sâye-i Ģefkat ü mâye-i re'fet vâlide-i azîze âbide-i afîfe muhsine-i müĢfika seyyidü'l-muhazzirât tâcü'l-mestûrât dâyimü'l-berekât fâtihatü'l-hayrât nâsiretü'l-hasenât müĢfikatü'l-ümmehât baĢum tacı anam dâmet Ģefkatühâ hemîĢe ber-ser-i în bende memdûd bâd **Amuca ve dayıya** be-cenâb-ı hudâvend-i ekrem vâfiru'l-lutfi ve'n-ni'am iftihâru'l-aĢâyir ve'l-kabâyil vasıyyü'l-hasâyil mergûbü'ĢĢemâyil ma'denü'l-eltâf ve hâmî-i fünûnü'l-a'tâfi'l-müstefîn ani'l-evsâf felân **(119b)** edâmallâhü sa'âdetehû bi'n-nebiyyi ve âlihî ecma'în **Ulu oğula böyle yazalar** ferzend-i kirâmî ve nihâl-i nîk-nâmî es'adekallâhü fi'd-dâreyn kurretü'l-uyûn ve semeretü'l-fu'âd kılletü'l-kibâr râhatü'l-ervâh bidâyetü'l-fütûh mâye-i Ģâdmânî ve sermâye-i zindegânî oğlum felân tavvelallâhü ömrehû **Kiçi oğula böyle yazalar** kurretü'l-uyûn ve semeretü'l-fu'âd oğlum felân dâme ömrühû **Kız kardaşa böyle yazalar** ferzend-i azîze Ģîre-i sâliha-i âbide âyiĢe-i safiyye radıyye-i seyyidetü'l-muhadderât felân dâmet ısmetühâ **Avratlarına böyle yaza** zindegânî-i hudâvend-i a'zam ve kedhudâ-yı mu'azzam kesîru'l-lutfi ve'l-kerem iftihâru'l-aĢâyir ve'l-kabâyil mahbûbü'l-hasâyil mergûbü'ĢĢemâyil vâfiru'l-eĢfâk meĢhûru'l-âfâk baĢum tâcı halâlüm felân edâmallâhü bekâhü ve razeknâ likâhü selâm ü tahıyyet ü du'â ve du'â vü senâ kılmakdan sonra ma'lûm ola kim **Er avratına böyle yaza** Ģîre-i sâliha sâyibe-i sâbire mutî'a-i müĢfika-i muhassene mukbile-i havâtîn zübdetü'l-mâ'i ve't-tîn halâlüm felân dâmet ısmetühâ

Halaya böyle yazalar evkât-ı azîze hudâvend-i mükerrem zühâl-i muʿazzam maʿdenüʾl-avârif menbaʿüʾl-avâtıf felân dâme izzühû muhalled bâd **Dayzeye böyle yazalar** evkât-ı azîze seyyide-i sâliha müʾmine-i muhsine seyyidetüʾl-havâtîn mestûretün fiʾl-âlemîn **Kiçi kardaş ulu kardaşa bu resme yaza (120a)** kıdvet-i hudâvend-i eʿazz-i ekrem-i emced birâder çelebi ve mahdûm-ı kirâmî ve mahbûb-ı hakîkî dôst-ı bî-riyâ ve yâr-ı bî-garaz muʿâvin-i rûzgârum ve mûnis-i gam-küsârum ve püşt-i penâhum dünyâda ve âhiretde ümîdüm baḳum tâcı paḳam hazretleri mükerrem dâme mükerremen ve biʾs-saʿâdeti fiʾd-dâreyni muʿazzamen selâm ü duʿâ vü tahiyyet kabûl buyurasız **Dôst dôsta** mahdûm-ı muʿazzam mükerrem-i muhterem menbaʿuʾl-lutfi veʾl-kerem mefharuʾl-hullân hulâsatüʾl-ihvân maʿdenüʾl-cûdi veʾl-ihsân el-müʾeyyed bi-teʾyîdiʾl-melikiʾl-mennân tâcüʾt-tevâl felân paḳa edâmallâhü bekâhü ve razeknâ âcilen likâhü sad hezârân selâm ü tehayâ ve duʿâ vü senâ ve ithâf ü ihdâ kılmakdan sonra hidmete maʿlûm ola kim âlimüʾs-serâyir azze zikruhû ḳâhiddür kim iştiyâk ve tahannün-i firâk bu ḳıkeste-hâtırlara ve haste gönüllere ḳolmikdâr galebe kılmış durtakrîr-i beyân ve tahrîr-i benân anun binde birini ḳerh itmekde âciz ü muztardur hattâ hîç lahza ve sâʿat geçmez ki mübârek cemâlünüzün hayâli hâtırda fikr olup ol ahlâk-ı hamîde ve evsâf-ı cemîlünüz dilde zikr olunmaz ol müfettihuʾl-ebvâb celle fikruhû dergâhından ḳabdûz-ı temennâ ve istidʿâ oldur ki âcilen husûl-i vusûl müyesser olup hicrândan giryân olmış gözlere nûr ve firâkdan biryân olmış gönüllere sürûr hâsıl ola **(120b)** inşâallâhü taʿâlâ ve bâkî yârenlere ve dostlara bi-sırrihim ve ecmaʿihim selâm ü duʿâ ve iştiyâk kabûl buyurasız ve mektûb kuru olmasun deyü bir destmâl irsâl olındı maʿzûr diyesiz ve bâkî cezâlet ü inbisât kim mürâselâtda vâkiʿ olur egerçi ḳarâyit-i edebde haddini tecâvüz iderüz ammâ sizün eltâf-ı amîme ve aʿtâf-ı cesîminün keremine mebnîdür devlet ü saʿâdet müstedâm ü müstahkem bâd **İyâdet-nâme böyle yazalar** mahdûm-ı muʿazzam-ı mükerrem dâme muʿazzamen selâm ü tehâyâ vü ubûdiyyet ve arz u eḳyâkdan sonra maʿlûm ola kim şimdiki hâlde biz muhibbünüz semʿine ḳöyle istimâʿ olındı kim mübârek mizâcunuz birkaç gün münharif olup mübârek hâtırlar münkesir düşmiş billâhiʾl-azîm iḳidelden berü bu ḳıkeste gönüller ve haste hâtırlarda ol mikdâr melâlet ü gussa ârız olmış durkim tahrîr ü takrîr tercemânı anun ḳadrinde âcizdür (...) müsebbibüʾl-esbâb celle zikruhû hazretinden meʾmûl ü mesʾûl oldur kim kendü lutfı ve keremi hazînesinden müddet-i karîb içinde şifâ-yı ḳâmil ve sıhhat-i kâmil rûzî kıla kim ol ḳadîf zâta ve mübârek vücûda hemîşe sıhhat ü âfiyet erzânîdür inşâallâhü taʿâlâ hayâtunuz bâkî vü pâyende olsun âmîn bi-muhammedin hayriʾl-ibâd **Ta'ziyet-nâme böyle yazalar (121a)** hükmüʾl-meyyiti fiʾl-beriyye cârun ve mâ-melikeʿd-dünyâ bi-dâriʾl-karâr baʿde ez-inkıyâd u rızâ bâ-kazâ rabbiʾl-ibâd mehâmid-i firâvân ve tehâyâ-yı bî-pâyân bâdîne-i gûyân ve sîne-i biryân teblîğ kılmakdan sonra ḳöyle gussa varur kim şimdiki hâlde nâgâh bu muhibbünüz semʿine ḳöyle irişdi kim merhûm-ı mağfûr saʿîd-i ḳadîd felân nevverallâhü kabrehû fenâ sarayından bekâ sarayına rihlet itmiş innâ lillâhi ve innâ ileyhi râciʿûn ve nahnü li-firâkıhî mütevecciʿûn yaʿlemullâhü taʿâlâ bu cigerler yakıcı ve saraylar yıkıcı haberi iştidicek ol kadar teʿellüm ü rikkat hâsıl oldı ki cânlar harâb ve sîneler kebâb oldı ammâ çün âhir taʿakkul olındı ki dükeli mahlûkât elbetde ölüm ḳadrinde bu ḳıtâ dadmayınca çâre ve dermân yokdur ki li-irâdihî li-kazâʾihî ve lâ-mâniʿa li-hükmihî küllü nefsin zâʾikatüʾl-mevt ve cemî mevcûdât ki hatt-ı hâkde vardur ve arâz-ı zevâlde ve mahall-i fenâda merhûndur ki küllü men-aleyhâ fân ve yebkâ vechü rabbike züʾl-celâli veʾl-ikrâm eger cihân kimseye bâkî kalur mıydı âhir zamân peygamberi Muhammed Mustafâ hazretine muhalled kalaydı hâl budur ki anun ḳadrinde bu hitâbı yazalar **inneke meyyitün ve innehüm meyyitûn Beyt** Cân çünki bâkî kalası degül/Vefâ bulmaz andan ne sultân ne kul **(121b)** bu ömrün yeterine müddet-i cihânun hemîşebudur ussârı mîr-i mahdûmun huzûrına nasîhat itmek muhtâcdur ki kahhâ pâdişâhumun emrine zarûrî münkâdve kazâsına râzı ve musîbetine sâbir olmakdan artuk çâre ve dermân yokdur bu muhibb-i muhlis kulunuza vâcib ve lâzımdı ki baş üzerine varup azâ şartını yerine getirmek ammâ havâdis-i rûzgâr mâni olmağın kademden kaleme ihtisâr olunduğın maʿzûr buyurasız ki el-özrü inde kirâmiʾn-nâsi makbûlün mâdâm ki ol merhûm yir altında âsûde ola Hak taʿâlâ topunuza ömr-i tavîl ve sabr-ı cemîl ve sevâb-ı cezîl erzânî kılup bu

musîbeti âhiri külli mesâyib idivire inÇâallâhü taʿâlâ **Âzâd-nâme bu resme yazalar** bu huccet-i Çerʿiyye ve vesîka-i merʿîyye (…) üzre ki sâhibüʾl-hayrât veʾl-hasanât felânüʾd-dîn ekser (…) merreten fiʾd-dünyâ hâl-i hayâtında ve kemâl-i sıhhatinde tasarrufât-ı aklîsi ve teberruʿât-ı Çerʿîsi cemî mâlında ve memlûkinde nâfizken Çerʿ meclisine hâzır gelüp kendü halâl memlûk kulın ki ednâ felân bin felândur hasbeten lillâh âzâd kılup ihtiyârın eline virdi evsâfından baʿzısı …

KAYNAKÇA

DERDİYOK Ġ Çetin (1994), Ahmed-i Dâînin Teressülü, *Toplumsal Tarih S.6*

ERTAYLAN Ġsmail Hikmet (1952), *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, Ġstanbul

HAKSEVER Halil Ġbrahim (1995) *Eski Türk Edebiyatında Münşeatlar ve Nergisi'nin Münşeatı*, Ġnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya (YayımlanmamıĢ doktora tezi)

KÜTÜKOĞLU Mübahat S. (1995) "Elkâb" *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 11.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1275-1282, TURKEY*

HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN ÖYKÜLERİNDE TOPLUMSAL ELEŞTİRİ

Abdullah HARMANCI•

ÖZET

Yeni Türk Edebiyatının önemli yazarlarından olan Hüseyin Rahmi Gürpınar; roman, öykü, piyes, mektup, eleştiri gibi türlerde çok sayıda eser vermiştir. Daha çok romanlarıyla ön plana çıkmış olan Gürpınar, yayınladığı dokuz öykü kitabıyla, hem nitelik hem de nicelik anlamında öykücülüğümüze de önemli katkılarda bulunmuştur. Gürpınar'ın diğer eserlerinde olduğu gibi öykülerinde de toplumsal eleştirinin ön plana çıktığı görülmektedir. Devleti idare edenlerden halkımıza, din adamlarından toplumdaki ahlaki çözülmeye kadar pek çok alanda eleştirel bir tavır takınan yazar, eleştirilerini zaman zaman doğrudan dile getirmekte, zaman zaman öykünün dramatik anlatımı içinde daha dolaylı olarak sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Türk Edebiyatı, Türk Öyküsü, Toplumsal Eleştiri, Hüseyin Rahmi Gürpınar, öykü.

SOCIAL CRITIQUE IN THE SHORTH STORIES OF HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR

ABSTRACT

Hüseyin Rahmi Gürpınar, one of the important authors of the New Turkish Literature, wrote a great number of works in some genres such as novel, short story, drama, letter, critiques etc. Gürpınar who came to the forefront mostly with his novels made important contributions to our storytelling with his nine short story books both in the sense of quality and quantity. It is seen in short stories of Gürpınar that social critique came to the forefront as well as in his other works. Author who assumed a critical attitude toward from state administrators to our public and from religious functionaries to moral disintegration ,sometimes expressed his critiques directly and sometimes presented within the dramatic expression of short story, but more indirectly.

Keywords: The New Turkish Literature, Turkish Short Story, Social Critiques, Hüseyin Rahmi Gürpınar, short story.

1.GİRİŞ

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944); modern edebiyatımızın önde gelen isimlerinden biridir. Roman, öykü, piyes, mektup, eleştiri gibi türlerde eser vermiş olsa da, asıl şöhretini roman türünde göstermiştir. Halka ders verme, halkı eğitme düşüncesiyle edebiyat eserleri veren yazar, okuyucularını bir yüksek felsefeye çekmeye çalıştığını söylemiş ve eserlerini bu doğrultuda oluşturmuştur. Romanları kadar çok olmayan Gürpınar, öyküleriyle de kendine özgü bir çizgi oluşturmasını bilmiştir. Ölümünden sonra yayımlanan bir kitapla birlikte, yazarın öykü kitaplarının sayısı dokuzdur: *Kadınlar Vaizi* (1920), *Meyhanede Hanımlar* (1924), *Namusla Açlık Meselesi*

•Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı, elmek: abdullah_harmanci@hotmail.com

(1933), *Katil Puse* (1933), *İki Hödüğün Seyahati* (1933), *Tünelden İlk Çıkış* (1934), *Gönül Ticareti* (1939), *Melek Sanmıştım Şeytanı* (1943), *Eti Senin Kemiği Benim* (1963). [1]

Gürpınar'ın romancılığı ile öykücülüğü pek çok açıdan paralellik gösterse de, öykülerinde konu çeşitliliğinin daha fazla olduğunu söylememiz mümkündür. Fevziye Abdullah Tansel, Hüseyin Rahmi'nin öyküleri için, *"Muharririmizin küçük hikâyeleri de romanları gibi, mevzu cihetinden umumiyetle ictimai ve psikolojiktir. (...) Bunların, romanlarına nisbetle, mevzularının mütenevvi oluşu üzerinde durulmağa değer."* (Tansel 1988, 659) demektedir.

Gürpınar'ın öyküleri, gerçekten de konu bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Toplumsal eleştiri başlığı altında toplayabileceğimiz çok sayıda öyküde, gerek ülke yöneticileri, gerekse doğrudan kalabalıklar eleştirilmekte, yazar doğrudan ya da dolaylı olarak, neşterini toplumun çeşitli kesimlerine vurmaktadır. Bunun gibi, kadın erkek ilişkileri, toplumsal değişim, Batılılaşma, toplumun yoksul insanları, halkın saplandığı batıl inançlar, millî vatani duygular, hayvanlar, toplum hayatından kimi gözlemleri içeren anekdotlar… yazarın öykülerine konu olmuştur. Şimdi bunları daha ayrıntılı olarak görelim:

2. GÜRPINAR'IN ÖYKÜLERİNDE TOPLUMSAL ELEŞTİRİ

Hüseyin Rahmi Gürpınar, gerek halktan insanları, gerekse yönetici sınıfından olan kişileri öykülerinde eleştirmekten kaçınmamıştır. Bazen eleştiriyi öykünün genel akışı içerisine yedirerek, bazense anlatıcı veya öykü kişisi vasıtasıyla öykünün estetiğini bozmak pahasına açıklamalar yaparak, toplumun aksayan yönlerine doğrudan eleştiriler getirmiştir. Adaletsizlikler, yoksulluk içinde kıvranan halk, hayat pahalılığı, halkın medeni olmayan hal ve hareketleri, liyakati olmayan kişilerin hak etmedikleri makamlara gelmeleri, dini menfaat için kullanan din adamları, ahlâksızlıklar, dolandırıcılıklar ve daha pek çok problem, Gürpınar'ın eleştiri oklarına hedef olmuştur.

Ali Canip Yöntem, "Hüseyin Rahmi'nin Kudreti" başlıklı yazısında, "*Zannetmiyorum ki Tesadüf mübdiinin kalemi Kırık Hayatlar sanatkârının hüneri gibi roman tekniğinde bir model sayılabilsin. Ve gene zannetmiyorum ki ne Halit Ziya, ne bir başkası romanlarının psikolojik ve sosyolojik unsurlarıyla Hüseyin Rahmi'nin kabına erebilmiş olsunlar*." (Sevgi-Özcan 2005, 319) derken, onun toplumsal konulara eğilimine de işaret etmektedir. Bu toplumsallık, eleştirel bir tavra bürünerek farklı şekiller alır. Öykülere yansıyan bu eleştirel tavrı, ana başlıklar altında incelemeye çalışalım:

2.1. İdarecilerin ve İdari Problemlerin Eleştirilmesi

Hüseyin Rahmi, yaşadığı dönemin idarecilerini doğrudan hedef alan bir tavır içine girmez. Buna, her şeyden önce kişiliği uygun değildir. İdarecilere yapılan eleştiriler, ancak dolaylı bir şekilde, örneğin hayat pahalılığı ön plana çıkarılarak yapılmıştır. Ayrıca yazarın politikacılara yönelttiği eleştiriler, genellikle eleştirilen idarecilerin iktidarlarını başka idarecilere bırakmalarından sonra gerçekleşir. Bir başka deyişle, bir dönemin eleştirisi, bir sonraki dönemde yapılır.

"Menekşe Kalfa'nın Müdafaanamesi"nde, İstanbul'u sarmış olan aşırı pahalılık mizahi bir dille eleştirilmektedir: *"... bu sene patlıcan dolmasının kıymetini onu yiyemeyenlerden sormalıdır. Dört beş sene evvel olaydı bu ağır hazımlı dolmanın hukuk işlerinde bir kıymet mübadele kesb etmesine şaşılırdı. Fakat şimdi öyle mi? Kirli patateslerin, kokulu soğanların en mutena*

[1] Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın hayatı, eserleri, edebiyat anlayışı ile ilgili yararlandığımız başlıca kaynaklar için bk. (Sevengil 1944), (Gürtunca 1954), (Levend 1964), (Türk 1970), (Kaplan 1978), (Göçgün 1990), (Aktaş, 1990), (Sevinçli 1990), (Kaplan 1992), (Göçgün 1993), (Göçgün 1996), (Gürpınar 1998), (Tanrınınkulu 1998), (Zeka 2004).

tuvaletlerle yüzleri silinerek Beyoğlu mağazalarının duble parlak camları arkasında birer meşher, birer mevkii ihtiram bulduklarını görmüyor muyuz? (...) Bu sene patlıcan dolması (...) adeta midelerle gerdeğe giriyor." (Gürpınar 1920, 44-45)

"Ah bu memlekette ne renk ve hilkatte olur iseniz olunuz, sanat ve sanatkâr pek hor ve hakirdir." (Gürpınar 1920, 54) cümleleri ise, halkın ve ülke yöneticilerinin sanata, sanatkâra karşı kayıtsızlıklarının eleştirilişine örnektir.

"Ada Vapurunda" öyküsünde, İstanbul'un ulaşım problemi eleştirilir. İnsanların yetersiz ulaşım araçlarında balık istifi halinde taşınmaları medeniyet dışı bulunur. *"Vapurun cesim bir lastik torba gibi ağzı açılır. Birbiri üzerine halk içeri dökülür, dökülür, dökülür. Siz de insanlığınızdan çıkar, paket, balya gibi bir şey olursunuz."* (Gürpınar 1920, 70-71) cümleleri, İstanbul'un ulaşım sorunlarını dile getiren eleştirel satırlardır.

"Hatt-ı Üstüva" öyküsünde yazarın asıl amacı, komik bir hatırasını aktarmak olsa da, okulda öğrencilere verilen falaka cezasının anlatılmış olması, bu konularda çok hassas olduğunu bildiğimiz Gürpınar'ın, öyküde, eğitim sistemine yönelik eleştirileri dile getirmeye çalıştığını da düşündürür. Öğretmen son derece sinirli, öfkeli çizilmiştir.

"Yankesiciler" öyküsü, simgesel anlamlar içeren ilginç bir öyküdür. Mişon, Mıstık, Niko ve Vartan, sırasıyla Yahudi, Türk, Rum ve Ermeni tiplemeleri, geçimlerini sağlamak için yankesicilik yapmaktadırlar. Aralarında bir ihtilaf çıkar ve bu ihtilafı gidermek için "Avrupalı yankesici"ye gidip ondan fikir almak isterler. Avrupalı yankesici tarafından soyulduklarını anladıklarında, iş işten geçmiş olacaktır. Burada, Osmanlı'daki azınlıkları birbirine düşürerek, Osmanlı halklarına ırkçı düşünceler yayarak imparatorluğu paramparça eden büyük devletlerin düşmanlıklarının simgesel bir dille anlatıldığını düşünebilirsek, bu "oyun"a gelen halklar, yöneticiler de eleştirilmiş olmaktadır. Bütün bir yakın tarihi ilginç bir biçimde yorumlayan "Yankesiciler" bu anlamda ilginç bir öyküdür.

"Fırkacı", devletin işleyişine yöneltilmiş ağır bir eleştiri öyküsüdür. Afif Necati'nin bütün hırsı bakan olmaktır. Bu yolda doğru ya da yanlış her yolu dener ve sonunda bir makama gelmeyi başarır. Yazar, öykünün olay örgüsünü sakatlamak pahasına, aşağıdaki açıklamaları yapma gereği duyar: *"İttihat ve Terakki, üç devletten başka bütün dünyaya ilan-ı harp ederek memleketin nasiyesine yukarıdan aşağı silinmez kan sıvamak kuvvetini nerden aldı? Şüphesiz fırkacılardan… Fırkanın çığırtkanları, pohpohçuları, yardakçıları, müdafileri, yalancı şahitleri, hık deyicileri, millete yağlı tuzlu dolma yutturucuları kimlerdi? Fırka gazeteleri… Onların rivayetlerine göre dünyada Talat'tan büyük diplomat, Enver'den müthiş cihangir mi vardı? Ellerimizdekileri kaybetmek şöyle dursun, üç yüz yıldan beri kaybettiklerimizi geri alıyorduk. Buna iman etmeyen hain sayılıyor…"* (Gürpınar 1920, 120-121)

Gürpınar'ın, öykülerinde böylesi doğrudan eleştirme yoluna gitmiş olması, öykülerinin olduğu gibi, eleştirilerinin de gücünü azaltır. Öykünün doğal akışı içerisinde yapılan eleştiri, şüphesiz ki daha etkileyici bir değere sahiptir.

"Bugün Ne Yiyeceğiz?", abartılı anlatılmış açlık, yoksulluk sahneleriyle, ülkede hüküm süren yoksulluğun, çaresizliğin hicvediliği bir öyküdür. Öyküdeki karı koca, hayat pahalılığından dolayı çocuk yapmama kararı alırlar ve hayat ucuzken çok sayıda çocuk yapmış olmalarına hayıflanırlar. (Gürpınar 1933a, 62)

Gürpınar'ın en iyi öykülerinden biri olan "İmrenilecek Bir Ölüm"de, yazar, öykünün girişinde, mesleken düşük noktada olanların yüksek ücretler kazanmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek, bir yerde gelir adaletsizliğine vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde, öykünün son bölümünde, ömürleri boyunca haram yemekten başka bir şey yapmayan kişilerden bahsedilerek

toplumsal yergi yapılır. Ayrıca lokantacının kirli çamaşırlarından bahsedilir ve böylece toplumdaki haksız düzenin temelleri eleştirilir. Öykünün odağındaki kişi olan Nasıh Bey, sokakta gördüğü çocuklara "*Dölünü fışkıya bırakan hayvanlar gibi sizi böyle sefalet tarlasına eken anaya babaya lanet… Siz bu yemeklerden tatmadan ge(be)receksiniz…"* (Gürpınar 1933b, 50) diye bağıracaktır.

"Açlıktan Ölmemenin Çaresi"nde, karınlarını doyurabilmek için bakkal bakkal dolaşıp birtakım yiyeceklerden tadan ama paraları olmadığı için, beğenmediklerini söyleyip bakkaldan ayrılan iki kişinin komik halleri anlatılmakta, insanların yoksulluğu resmedilmektedir.

"Büyük Bir İbret Dersi", simgesel anlatımıyla, yazarın eleştirel tavır içeren öyküleri arasında ilginç bir yere sahiptir. Önlerine konulan bir yemeği bölüşen köpeklerin davranışlarından hareketle, devletin ve toplumun işleyişi hakkında fikirler yürütülür. Köpekler arasında kim en güçlü ise en büyük pay ona verilmekte, onun karnı doyuncaya kadar, kimse yemeğe ilişememektedir. En güçlüden en zayıfa kadar herkes bir şeyler yese de, elbette herkes aynı derecede doyamamaktadır. Anlatıcı, açıkça dönemin yöneticilerini, II. Abdülhamit dönemi yöneticilerini eleştirmektedir. Yazar, haksızlığı, adaletsizliği, anlatmaya çalıştığımız sahne ile simgesel olarak aktarmaktadır.

"Bir Açın Ruznamesinden Birkaç Yaprak" adlı öyküde ise, yüksek okul diploması aldığı halde, gene de toplumda tutunamamış, kendine bir hayat kuramamış bir gencin sorunları, gencin dilinden aktarılır. "Yazarlar Nasıl Ölür"de eleştiri niyeti bütün öyküyü kapsamış değildir. Yazarların zor şartlarda eser verdiklerini, karınlarını zor doyurduklarını dile getiren bölüm, belli bir eleştiri maksadı içerir. Yazarın kitaplarına girmemiş olan "Hayvanat Mitingi", "Heybeliada Merkeplerinin Grevi" gibi öyküler, toplumdaki adaletsizliklere, haksızlıklara dikkat çeken yergici metinlerdir.

Görüldüğü gibi, Gürpınar, pahalılıktan sanat ve sanatkâra değer verilmeyişine, İstanbul'un ulaşım problemlerinden eğitimde şiddete, büyük devletlerin kurnaz politikalarına boyun eğen yöneticilerden liyakatsiz kişilerin önemli görevlere gelmelerine, ülkede hüküm süren açlık ve sefaletten güçlünün haklıyı ezişine kadar pek çok konuya eleştiri yöneltir. Bu eleştirilerin temelinde "idari" zaafiyetin olduğunu ve bütün bu sorunların temelde idarecilerle ilişkili olduğunu görmek zor değildir. Ayrıca gene bu eleştiri adaletsizlik, haksızlık başlığı altında toplamak mümkündür. Bazen doğrudan bazense dolaylı eleştiride bulunan Gürpınar, özellikle ironiden yararlanarak yaptığı eleştirilerde oldukça başarılır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, zaman zaman öykünün örgüsünü sakatlamak pahasına doğrudan eleştiriler yapması, eleştirilerinin etkisini zayıflatmaktadır.

2.2. Toplumun Duyarsızlığının, Cahilliğinin, Ahlâksızlığının Eleştirilmesi

Öykülerinde toplumu anlatan, halktan insanları konu edinen Gürpınar, halkı eleştirmekten de geri durmamıştır. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, hayatının önemli bir bölümünü halktan insanların içinde geçiren ve onları çok iyi tanıyan yazar, okumaları sayesinde entelektüel bir birikim kazanmış, bu da onun halka karşı eleştirel bir tavır sergilemesine sebep olmuştur. Agâh Sırrı'nın kendisi için, "ruhca aristokrat" deyişini hatırlarsak, halka karşı mesafesinin sebeplerini daha iyi anlamış oluruz.[2]

Kadınlar Vaizi'ne adını veren öykü, kadınlar arasında çok büyük ilgi gören bir din adamı olan Şeyh Küçük Efendi'yi resmetmekte ve bu arada Şeyh'e dinî sebeplerden ziyade, fizikî özellikleri ve ilginç kıyafetlerinden dolayı bağlanmış olan cahil halk kadınlarını eleştirmektedir.

[2] "Kendisi belki kabul etmezdi; fakat ruhca aristokrattır. Kolay beğenmez, herkese kolayca alışmaz. Çekingenliği bundandır. Fakat bu, kaba ve bencil bir aristokrasi değildir. Ruhun bir çeşit inceliği ve soyluluğudur." (Levend 1964, 23). Agah Sırrı'nın bu görüşleri, Hüseyin Rahmi hakkında aktarılan pek çok ayrıntı ile de desteklenmektedir. Bu konuda, Abdullah Harmancı'nın yazarın öyküleriyle ilgili olarak yaptığı doktora çalışmasındaki pek çok ayrıntıyı örnek göstermek mümkündür (Harmancı 2010).

Kadınlar, camilere taşıdıkları manevi değerinin dışında bir anlam yüklemişlerdir. Orada dedikodu yapmaktadırlar. Bu öyküde, kadınların bilgisizliği, duyarsızlığı eleştiri konusu edilmiştir.

"İhtiyar Muharrir" öyküsü, ömrünün son demlerini yaşayan ihtiyar bir yazarın yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Açlık, yoksulluk içinde ölen ihtiyar muharririn ölümünün ardından, anlatıcı, *"Parmakları nasırlanmış kırk beş yıllık bu kalem mücahidinin son durağına bir küçük nişane dikilmedi. Kabri düzlendi belirsiz oldu… Nef'i'yi boğan, Şinasi'nin mezarını kaybeden insanlar onu mu düşüneceklerdi"*. (Gürpınar 1933a, 41) diyerek, insanların sanata, edebiyata karşı duyarsızlıklarını eleştirir.

"Eşkıya Oyunu" öyküsünde, Abdülhamit dönemi vezirlerinden Ali İzzet Paşa'nın öykünün sonunda attığı nutuk, toplumsal değişimle, zamane insanlarıyla ilişkilidir. Öykünün başlığının üstüne konulmuş olan "zamane ahlâkiyatından" ifadesi de, öyküdeki eleştirel tavrın habercisi gibidir. Değişen toplum, değişen ahlâk anlayışı, insanların azgınlaşması, Ali İzzet Paşa'nın aşağıdaki konuşmasında iğneleyici bir üslûpla eleştirilir: *"Çocuklarımız bütün medeniyet cihanından mün'adim olan terbiye, hak, adl ü dat, fazlu kemal yerine bu zamanın şuunile haşrolarak kitaplardan, gazetelerden, sinemalardan şekâvet dersi alıyorlar. Daima sui misal görüyorlar… Torunlarımın bir gün beni dağa kaldırmayacaklarından emin değilim… Bu yirminci asır, birkaç sene sonra şekâveti elzem bir spor şeklinde programlarına ithal edeceğe benziyor. Hayriye hanım biz o günleri görmeden ölelim. Zaten çok yaşadık. Kurtların içinde ceylan masumiyetile ömür sürülmez. Bundan sonra tırnakları bileyip, dişleri sivrilterek sağa sola sırtlan gibi kabararak, saldırarak yaşanacak…"* (Gürpınar 1933a, 82-83)

"Şıllık ile Züppe", yazarın "yanlış Batılılaşma"yı, taklitçiliği, ahlâksızlaşmayı eleştirdiği, eleştirmekten de öte, adeta kahramanlarına öfke kustuğu ilginç, çarpıcı bir öyküdür. Şıllık'ın ve Züppe'nin ayrıntılı olarak resmedildiği öyküde, ilki olumsuz kadın tipini, ikincisi olumsuz erkek tipini yansıtmaktadır. Kıyafetlerinden davranışlarına, sözlerine kadar Şıllık ve Züppe yapmacık, çirkin tavırların sahibidirler. Namus kaygıları yoktur. "Şıllık ile Züppe", Gürpınar'ın tarafsızlığını koruyamadığı ilginç metinlerdendir.

"Nasıl Dolandırıcı Oldum?" öyküsünde anlatıcı olan, dolandırıcı Safter Bey'in "*Birkaç yüz bin liralık akareti olanları, ufak bir borsa oyunu ve eziyetsiz ticari bir muamele ile milyonlar kazananları kendimle biraz meslektaş buluyorum. Çünkü bir tarafın her kazanışında diğer taraflar için zarar vardır."* (Gürpınar 1933b, 29-30) sözleri, toplumumuzda yaşanan değerler yitiminin, haksız kazanç elde etmenin, adaletsizliğin en çarpıcı şekilde ortaya konduğu satırlardır.

Aynı kitapta yer alan "Eşeklerin Dilinden Anlayan Bir Mütehassıs" öyküsünde, insanlardaki soy sop düşkünlüğü, ırk sevgisi ya da ırk düşmanlığı, bir eşeğin yavrusuyla dertleşmesi sırasında yerilmekte, mizahi bir dille eleştirilmektedir.

"İmrenilecek Bir Ölüm" öyküsünde Nasıh Bey'in sokakta gördüğü çocuklara *"Dölünü fışkıya bırakan hayvanlar gibi sizi böyle sefalet tarlasına eken anaya babaya lanet… Siz bu yemeklerden tatmadan ge(be)receksiniz…"* (Gürpınar 1933b, 50) diye bağırması, toplumun duyarsızlığına, bilinçsizliğine yöneltilmiş sert bir eleştiridir.

"Nasıl Öldürdüler?" öyküsünde, yazar, toplumun ölmüş bir hayvana karşı merhametsizliğini, duyarsızlığını eleştirmektedir. Yaşlandığı için Heybeliada'nın kırlarına terk edilen bir eşek, çocuklar tarafından öldürülür. Bu durum anlatıcıda, büyük bir merhamet duygusu uyandırır. "*Bu hayvan birkaç milyon servet bırakaydı etrafından ona mensubiyet iddia edenlerin gürültülerinden, matemlerinden durulmazdı."* (Gürpınar 1933c, 50) cümlesi, insanların çıkarcılıklarını yeren acı bir ifadedir.

"Lekeli Humma Şüphesi"nin tezi, anlatıcı tarafından açıkça ifade edildiği gibi, insana insandan daha çok zarar veren başka bir mahluk yoktur, şeklinde özetlenebilir. Çok titiz bir yapıya sahip olan Servet Efendi'nin üzerine medeniyetten mahrum bir insan, kalabalık içinde, bir vapurda, bir "bit" sıçratır: "*Bu tarif olunmaz izdiham içinde, yalın ayak, başı kabak, üzerleri lime lime ve bulantı verecek kadar pis kokulu dilenci çocuklar murdar ve uyuzlu ellerile Servet Efendi'nin bacakları arasında dolaşa dolaşa elbisesinden çekerek kükürt rengine kaçmış çalık benizlerile para istiyorlardı.*" (Gürpınar 1934, 35)

Yazar, medenilikten uzak, eğitilmemiş, kaba insanlara karşı duyduğu nefreti çeşitli vesilelerle kaleme dökmüştür. "Lekeli Humma Şüphesi" de bunların en etkileyici olanlarındandır.

"Ecir ve Sabur" öyküsünde, bazı örf ve adetlerin toplumda yanlış anlaşılmasından ve yanlış kullanılmasından doğan sorunlar, trajikomik bir dille anlatılmaktadır: "*Körü körüne uygulanan kurallar, örf ve âdet, insanları yalnızlıktan kurtarsa da şuursuzca yapılan mekânik hareketlere sevk eder, bu da onları dışardan bakanlara gülünç gösterir. Hüseyin Rahmi'nin hikâyesinde alaylı olarak, vurgulamak istediği nokta, aslında iyi olan bazı örf ve âdetlerin şuursuz davranışlar haline gelince, insanları gülünç duruma düşürmesi ve beklenilen aksine zararlı sonuçlar vermesidir."* (Kaplan 1992: 32) Yazar, gelenekleri yanlış anlayan, geleneklere yanlış yaklaşan halktan kadınları dolaylı bir dille eleştirmektedir.

"Şehirde Bir Şekâvet" öyküsünde, Kanlı Sadık adında bir eşkıya, Ali Baba'nın evini gasp eder ve kimse Ali Baba'ya yardım etmez. Bu eşkıya aynı zamanda bir filozof gibi konuşur. Kendi yaptığı yanlışları meşrulaştırmaya çalışır. Zamanenin çok bozulduğundan, insanların ahlâki değerlerini yitirdiğinden, Allah'a, onun emir ve yasaklarına kimsenin uymadığından bahseder. Zor hayat şartlarının insanları ahlâk dışı bir noktaya getirmiş olması, öyküde vurgulanan asıl meseledir.

"Allah Gönlüne Göre Versin"de de benzeri bir eşkıyalık olur. Fakirlere yardım etmeyen bir zengin, tıpkı bir kıssadaki gibi, yaptığı yanlışın cezasını çeker. Yoksullara yardım etmeyen bir zengin, eşkıyalarca tehdit edilir.

Eti Senin Kemiği Benim'de yer alan "Türkân Hanım'dan Mektup" ve "Mırnav Mırnav" öykülerinde, Türkân Hanım'ın dilinden, toplumda hüküm süren açlık, sefillik eleştirilmektedir. Bunların yanı sıra, toplumu sarmış olan çıplaklık da eleştirilmektedir.

"Yeni Diyojen" adlı öyküde de, toplumdaki çürümüş insan ilişkilerine tepki gösteren bir müteşair tasvir edilir. Diyojen gibi toplumun dışında yaşayan bu eski şair, toplumsal yaşantıyı tümüyle reddeder. "Diyojen"lik de bunu gerektirir. Aşağıdaki satırlar, Yeni Diyojen'in toplum aleyhtarlığına örneklik eder: *"Budalalar içinde yaşarsan muhitten aldığın her hava yudumu seni biraz ahmaklaştırır. Medeni adamın her hareketi sıkı sıkıya bir düstura bağlıdır. Sana müsaade edilen derecede düşüneceksin, konuşacaksın, gezineceksin, eğleneceksin… Yani muaşeret kanunlarının bağları içinde kundaklanmış bir çocuk gibi ıkına sıkına yaşayacaksın… bu müziç daireden bir ileri geri bir adım çıktın mı mahkeme huzurundasın… cemiyetin şirazesi mütekabil belahattir. Çünkü aklı, hamiyeti senden çok dûn bir adam büyük serveti sayesinde sana hükmeder. (…) Bundan başka maşeri hayatta müteaddit yularlarla bağlanmış bir hayvan vaziyetindesin…"* (Sevengil 1944, 141-142)

Gürpınar; dinî duyarlıklarını yitirmiş cahil halk kadınlarını, insanların ahlaki değerlerini kaybedişlerini, toplumdaki yeniliklere ayak uydurmak isteyen gençlerin namussuzca, arsızca bir hayat sürmeyi seçmelerini, ahlaki olmayan yollarla büyük paralar kazanan zenginleri, hayvanlara karşı hunharca davranılmasını, medeniyet ölçülerinden habersiz kaba insanları ya da medeniyet adı altında çürümüş, çözülmüş insan ilişkilerini anlatır ve bunları eleştirir. Yazarın hedefi çeşitli kesimleriyle toplumumuzdur. Bütün bu eleştirilerdeki temel nokta ise ahlaksızlıktır.

2.3. Din Adamlarının Eleştirilmesi

Gürpınar, öykülerinde din adamlarına da eleştiriler yöneltir. Bağlı bulunduğu dünya görüşünün, dinî olana, dinle ilişkili olana olumlu bir bakış yöneltmesi mümkün değildir. Pozitivizmin, "Bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir. Bilginin mümkün olan yegâne nesnesi olgulardır; metafizik ve teolojik düşünceler olgusal karşılığı olmayan spekülasyonlardan ibaret olup anlamsızdır." (Gürel 2008, 335) şeklinde ifade edilebilecek temel ilkelerini hatırlarsak, Gürpınar'ın bu olumsuz tavrını en azından bir yönüyle anlamış oluruz.

"Lakırdı Beynimizde" öyküsünde, dini, maddi çıkarları için kullanan bir din adamı eleştirilmektedir. Andelip Hanım yeniden evlenmek ve yaşını küçültmek istemektedir. Başvurduğu imam efendi ise, kendisinden mümkün olduğunca çok para koparabilmek için, işi zorlaştırmaya çalışır. O zaman Andelip Hanım şunları söyleyecektir: *"Şimdi bana gelince, dünyayı, ahireti, vebali, cezayı, Allah'ı ve kullarını ne karıştırıyorsun? Siz imamla muhtarlar ağız birliği ettikten sonra ihtiyarı genç değil vallahi erkeği kadın, ölüyü diri, diriyi ölü yaparsınız… Ah İmam Efendi senin ne dubaralarını bilirim. Söyletme beni…"* (Gürpınar 1920, 18)

"Kocası İçin Deli Divane" öyküsünde, Zihniye Hanım'ın merhum babasından "*Babası koca sarığına rağmen kadınların tahsiline muterizdi. Onları okutmak ilmin kadrini tenzilidir, demekten çekinmezdi*." (Gürpınar 1920, 56) şeklinde bahsedilirken, dini yanlış anlamış bağnaz din adamları eleştirilmektedir. Öyküdeki Laz Hoca ise "*Biliyor musun kadın? Bu dünya bir öküzün boynuzunda… Öküz balığın üzerinde duruyor. Balık bir süt deryasında yüzüyor. Kaçan ki bir avratla bir er kişi harama uçkur çözer… Süt deryasına cehennemden bir alev eser. Balık kızar, öküz sallanır titrer, dünya temelinden sallanır.*" (Gürpınar 1920, 62) der. Laz Hoca tiplemesi de, cahil din adamlarını temsil eder.

"Asansör" öyküsünde de din adamları olumsuz bir biçimde yansıtılmıştır. Dilpesend'in kocası olan İshak Efendi bağnaz bir tiptir. Kadın kısmının sokağa çıkamayacağını söyler. Kadınların erkeklere karşı görevlerinden bahseder ama erkeklerin kadınlara karşı görevlerinden bahsetmez. Eşini kendisinden izinsiz olarak dışarı çıktığı için boşayacak, üstelik onu haksız yere namussuzlukla suçlayacaktır.

Görüldüğü gibi, din adamlarının, dini maddi işlerine alet etmeleri, dinin özünü bozarak kendi menfaatleri için kullanmaları, pozitif bilimler konusundaki gülünç cahillikleri üzerinde durulur. Yazarın din adamlarını bakışı büyük oranda olumsuzdur. Bunun altında "pozitivizm" temelli dünya görüşü olduğu kadar, "Eti Senin Kemiği Benim" öyküsündeki gibi, şiddete meyilli din adamlarının, yazarın çocuk ruhunda açtığı büyük yaranın da etkisi olsa gerektir.

3. SONUÇ

Berna Moran, Gürpınar'ın dünya görüşünün, "toplumsal adalet, kadın erkek ilişkileri ve din" olmak üzere üç temel üzerinde yükseldiğini söylemişti. (Moran 1994, 87) Güpınar'ın toplumsal eleştirilerinin de bu sacayağı üzerinde bulunduğunu söylememiz mümkündür. "İdarecilerin ve İdari Problemlerin Eleştirilmesi" başlığı altında topladığımız öykülerde temelde adaletsizliğin, "Toplumun Duyarsızlığının, Cahilliğinin, Ahlâksızlığının Eleştirilmesi" başlığı altında topladığımız öykülerde temelde ahlaksızlığın, "Din Adamlarının Eleştirilmesi" başlığı altında topladığımız öykülerde ise temelde dinin, dine ilişkin meselelerin ele alındığını belirtmemiz gerekir. Gürpınar, öykünün akışı içinde ya da çok iyi bildiği mizah dilini kullanarak yaptığı eleştirilerde ne kadar usta ise, doğrudan, olay örgüsünü sakatlama pahasına yaptığı eleştirilerde bir o kadar acemi görünmektedir. Eleştiri yapmak için olay akışını durdurup bir köşe yazarı gibi açıklamalar yapmaya kalktığında, hem öykünün hem de eleştirinin etkisi azalmaktadır.

KAYNAKÇA

AKTAŞ Şerif, *Büyük Türk Klasikleri,* C. 10, Ötüken-Söğüt Yay., İstanbul, 1990.

GÖÇGÜN Önder, **Hüseyin Rahmi Gürpınar***,* KB Yay., Ankara, 1990.

GÖÇGÜN Önder, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu,** KB Yay., Ankara,1993.

GÖÇGÜN Önder, "Hüseyin Rahmi Gürpınar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans*., C. 14, İstanbul, 1996.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **Kadınlar Vaizi***,* 1. bs., Kitabhane-i Hilmi, İstanbul, 1336/1920.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **Katil Puse***,* 1. bs., Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933b.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **Cadı Çarpıyor/Şakâvet-i Edebiyye***,* Özgür Yay., İstanbul, 1998.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **İki Hödüğün Seyahati***,* 1. bs., Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933c.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **Namusla Açlık Meselesi***,* 1. bs., Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933a.

GÜRPINAR Hüseyin Rahmi, **Tünelden İlk Çıkış***,* 1. bs., Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1934.

GÜRTUNCA Neriman, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Küçük Hikâyeleri***,* İÜ, EF, Lisans Tezi, İstanbul,1954.

HARMANCI Abdullah, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Öyküleri ve Öykücülüğü,** SÜ, SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.

KAPLAN, Mehmet, **Hikâye Tahlilleri***,* 4. bs., Dergâh Yay., İstanbul, 1992.

KAPLAN Mehmet, **Edebiyatımızın İçinden**, Dergah Yay., İstanbul, 1978.

KAPLAN Mehmet, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1***,* 2. bs., Dergah Yay., İstanbul, 1992.

KUTLUER İlhan, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans*., C. 34, İstanbul, 2008.

LEVEND Agah Sırrı, **Hüseyin Rahmi Gürpınar**, TDK Yay., Ankara, 1964.

MORAN Berna, **Türk Romanına Eleştirel Bakış I***,* 4.bs., İletişim Yay., İstanbul, 1994.

SEVENGİL Refik Ahmet, **Hüseyin Rahmi Gürpınar***,* Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1944.

SEVGİ Ahmet - ÖZCAN, Mustafa, **Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri***,* 2. bs., Tablet Yay., Konya, 2005.

SEVİNÇLİ Efdal, **Hüseyin Rahmi Gürpınar***,* Arba Yay., İstanbul, 1990.

TANRININKULU Abdullah, **Hüseyin Rahmi Gürpınar***,* 2. bs., Toker Yay., İstanbul, 1998.

TANSEL Fevziye Abdullah, "Hüseyin Rahmi Gürpınar", *İslam Ans.,* C. 5/I, İstanbul, 1988.

TÜRK Ferhan, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın 1918-1923 Yıllarında Yazdığı Roman ve Hikâyeler,** İÜ, EF, Lisans Tezi, İstanbul, 1970.

ZEKÂ Semih, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Roman ve Hikâyelerinde Mizah**, İÜ, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1283-1292, TURKEY

DOĞU TRAKYA AĞIZLARINDA "*İLERİ*" SÖZCÜĞÜNÜN ESKİCİL BİR KULLANIMI

Bülent HÜNERLİ[•]

ÖZET

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan pek çok eskicil ögenin Türkiye Türkçesinin yaşayan ağızlarında gerek eklerde gerekse sözcüklerde kullanıldığı görülmektedir. Anadolu ve Rumeli ağızlarında bugün için yazı dilindeki anlam alanı korunmuş, genişlemiş, daralmış veya değişmiş sözcüklerle karşılaşmamız bu duruma örnektir. Türkiye Türkçesinde anlamı daralan; fakat Doğu Trakya ağızlarında yer-yön zarfı olarak kullanımının dışında eskicil anlamıyla kullanılan "*ileri*" sözcüğü bunlardan biridir. Bu sözcük ve türevleri Eski Anadolu Türkçesi sahasında "*önce, önceden, önceki, öncekiler* vb." anlamlarında kullanılırken günümüz Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında sadece yer-yön zarfı bağlığı altında değerlendirilmektedir. Doğu Trakya ağızlarında ise "*ileri*" sözcüğü bu eskicil anlamını (*önce, önceden, öncekiler* vb.) korumuş olup çeşitli ekler alarak veya tek başına "*öncelik bildirme*" kavram alanı içinde kullanılmaktadır. Çalışmamızda bu konu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rumeli ağızları, ileri, anlam, öncelik.

AN ARCHAIC USE OF THE WORD "*İLERİ*" IN EASTERN THRACE ACCENTS

ABSTRACT

It is seen that many archaic elements which are not used in standart Turkey Turkish are used both in affixes and words in living dialects of Turkey Turkish. Our coming across the words semantic fields of which are preserved, extended, restricted or changed in written language of Anatolian and Rumelian dialects is an example. The word "*ileri*" is one of these words; it has a semantic restriction in Turkey Turkish, yet it is used with an archaic meaning in Eastern Thrace dialects apart from its use as an adverb of place. This word and its derivatives are only considered under the title of adverb of place in grammar books of recent Turkey Turkish while they are used in the meanings of "*önce, önceden, önceki, öncekiler* etc." in Old Anatolian area. However, the word "*ileri*" has preserved this archaic meaning (*önce, önceden, öncekiler* vb.) and it has been used in the conceptual field of "*öncelik bildirme*" on its own or with other affixes. In this study, this subject will be the focus.

Keywords: Rumelian dialects, ileri, meaning, previously.

Dil sürekli devinim içindedir, canlıdır. Birçok sözcüğün anlamı zaman içinde genişlemiş, daralmış veya değişmiştir. Hâlihazırda "*kol*" sözcüğünün, ilk anlamına (vücudun bir uzvu*)* ilave olarak anlam genişlemesiyle "*bölüm, kısım, dal*" anlamında da kullanılması, eskiden tüm meyveler için kullanılan "*erik*" sözcüğünün [Atalay, 2006: 193] günümüzde sadece bir tek meyve için kullanılarak anlam daralmasına uğraması, bugün için "*iyi, gürbüz, güzel*" anlamına gelen "*yavuz*" sözcüğünün eskicil anlamının Divanü Lûgat-i't Türk'te "*kötü, fena*"[1] olarak görülmesi bu duruma örnek teşkil eder [Atalay, 2006: 762]. Aynı durum Türkiye Türkçesinin ağızlarında da söz konusudur. Doğu Trakya ağızlarında yer-yön zarfı olarak kullanımının dışında eskicil anlamıyla kullanılan "*ileri*" sözcüğü bunlardan biridir.

[•] Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, elmek: hbulent@yahoo.com

[1] Ağızlarda "*yavuz*" sözcüğünün eskicil anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Türkçe Sözlük, 2005: 2149).

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bu sözcük, Eski Türkçedeki "*ileri*" anlamına ilave olarak "*doğuya doğru*" anlamında da kullanılmış; yani bu dönem itibarıyla anlam genişlemesine uğramaya başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise bunlara "*önce*" anlamı da eklik etmiştir[2]. [Erol, 2008: 294]. Erol, sözcüğün "*ileri"* anlamında Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde ortak bir kullanımının söz konusu olduğunu, bunun dışındaki anlamlarında ise herhangi bir benzerlik bulunmadığını ve Eski Türkçede kullanılan anlamlarından birinin unutularak yerine yeni bir anlam türediğini belirtmiştir [Erol, 2008: 294].

Çalışmamıza temel aldığımız Doğu Trakya ağızlarında da *"ileri"* sözcüğünün "*önce*" anlamında öncelik işleviyle başka zaman zarfı "*İleri/İleriden: önce, önceden, eskiden*"[3] olmak üzere, çeşitli kullanımları vardır. Sözcüğün zaman zarfı (öncelik bildirme) olarak kullanımı özellikle Eski Anadolu Türkçesi sahası içinde de görülmektedir. [Ergin, 1998: 26].

Türkçe Sözlük'te "*ileri*" sözcüğü için; "**1.** Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı **2.** Bir şeyin ulaşılacak yönü: *Yolun ilerisi düz* **3.** Henüz gelmemiş zaman, gelecek, sonra **4.** *sıfat* Önde bulunan: *ileri karakol, ileri hat* **5.** Doğrusundan daha çok gösteren (saat): *Saat beş dakika ileridir.* **6.** *sıfat* Önceki, evvelki **7.** *sıfat mecaz* Benzerlerini geride bırakmış: *ileri fikirler* **8.** *zarf***.** öne doğru, ileri doğru: *Masayı biraz ileri çekelim* **9.** *ünlem "Amaca doğru durmadan yürü"* anlamında bir seslenme sözü: *Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!* **10.** *Spor* Temel duruşta ayak uçlarının gösterdiği yön" anlamları verilmektedir [Türkçe Sözlük, 2005: 953]. Ayrıca Türkçe Sözlük'te madde başı olarak verilen *ileride* sözcüğü için de *"gelecekte, gelecek zamanda*" anlamı verilir ve bu sözcük zaman zarfı görevinde kullanılır [Türkçe Sözlük, 2005: 953]. Doğu Trakya ağızlarında ise "*ileride"* sözcüğünün Türkçe Sözlük'te geçen anlamlarının yanı sıra tam zıttı olarak zamanda öncelik bildirme anlamıyla (eskiden, eski zamanda) farklı bir anlam daha üstlendiği görülmektedir.

"*İleri*" sözcüğünün etimolojisine bakıldığında, sözcüğün iki unsurdan oluştuğu ***(il+gerü)*** görülmektedir [Gülensoy, 2007: 430]. Buradaki "*il*" sözcüğü "ön taraf, çarık doğu" anlamında [Gabain, 2003: 274], "*gerü*" eki ise bu dönemde yön (cihet) eki olarak kullanılmaktadır [Gabain, 2003: 65]. Eski Türkçede "*ilgerü*" sözcüğü "*doğu, doğuda olan*" anlamıyla, aslî yönlerden biri olarak ilk kez Göktürk Yazıtları'nda karşımıza çıkmaktadır. Kül Tigin Yazıt'ında,

- ***İlgerü*** *kün toğsıía birigerü kün ortası saru anda içreki budun íop masa körür* (**KT G**:2)
- ***İlgerü*** *Şantus yazıía tegi süledim, taluyía kiçig tegmedim* (**KT G**: 3)
- ***İlgerü*** íadırían yışa tegi kirü Temir İapığía tegi íondurmış (**BK D**: 32) vb.

cümlelerindeki "*ilgerü"* sözcüğü "*doğu, doğu yönü, ileri*" anlamlarıyla kullanılmıştır [Ergin, 2010: 96]. Daha sonraki devirlerde de "*ileri"* ve "*doğu yönü*" anlamları kullanılmakla beraber, "*ön*, *önce, önceden*" anlamı öne çıkmıştır. Karahanlı dönemi Kuran Tercümesi'nde de; (**ilgerü ıd-:** 1. *Önceden yapmak* 2. *Takdim etmek, sunmak, önceden arz edilmek*, **ilgerü kel-**: *Önceden yapmak, sunmak*, **ilgerü keç-**: öne geçmek) belirtilen anlamlarıyla tanıklanmıştır [Ata, 2004: 405-406]. Bununla birlikte Harezm Türkçesinde de sözcük genellikle bir fiille birlikte kullanıp anlamı itibarıyla önceki kullanımlarımdan farklılık arz etmemektedir.

[2] İleri, sözcüğü gibi geri/gerü sözcüğü de anlam genişlemesine uğramış ve "sonra" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Örnek: "Peygamberine yardım eyledi ve islām quvvetlendi biz eyitdük gelüñ şimdiden ***girü*** evümüzde durup māllarumuzı ya„nī baqcaların ıślāh idelüm (Mġ. 14a/1-2)"

[3] Doğu Trakya ağızlarında, sözcüğün "*gelecek, gelecekte*" anlamında kullanımları da vardır.

Karahanlı Türkçesi

- Sewünç yoí sizke, sizler ***ilgerü ıçdısız*** bizke. (**KTKT**: 34/68b3)
- Ey bizis Çdimiz kim kim ***ilgerü keldi*** erse bizke munı artur asar íın (**KTKT**: 34/69a2)
- ***İlgerü keçmesler*** Tasrı taíı yalawaçı ösinde (**KTKT**: 37/53b1)

Harezm Türkçesi

- Ḫırāmlap ***ilgerü kildi*** büt-i çin / yir öpti şāhía 'özr aydı üçekdin (**Hġ**: 3265)
- Oruídın keçti iÇiçinde unuttı nèrseni, ***ilerü ıydı*** nèrseni, ıçğındı nèrseni ízlíġa kirdi (**ME**: 18/8-19/1)
- Özi ***ilgerü kirdi*** tayaíın baÇı üze çewürdi, havāía saldı, yana tutdı. (**KE**: 64r/11-12)

***"İlgerü (ileriden)"* sözcüğünün Harezm Türkçesi sahasında öncelik bildiren zaman zarfı olarak kullanımı:**

Kelimenin zaman zarfı olarak kullanımı, üstüne ***{-dIn}*** ayrılma hâli eki alarak "*önceden eskiden*, *geçmişte*" anlamında Harezm Türkçesinde tanıklanmakta; Çağatay sahasındaki bazı eserlerde de aynı durum görülmektedir [Korkmaz, 1994:6]. Kıpçak Türkçesinde ise "*ilgeri/ilgerü/ilgari/ilerü*" gibi Çekilleri görülen sözcüğün son çekim edatı olarak öncelik bildirme iÇeviyle kullanımları bulunmaktadır [Li, 2004: 244].

- Ol uylar uçmaḫdın çímıÇınġa yıġlaÇılar, közleri yaÇından íonaí boldı, ***ilgerüdin*** saydılar noḫud ündi, kèyindin salġan yasmuí ündi (**KE**: 13v/17-19)

***"İlerü/ileri"* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesi sahasındaki öncelik bildirme iÇeviyle ilgili kullanımları:**

"İleri" sözcüğü için Tarama Sözlüğü'nde, "**1.** Önce, evvel, mukaddem **2.** Evvelki, eskisi" anlamları verilmekle birlikte, "*ileri*" sözcüğünden sonra baÇka bir sözcük veya ek getirmek suretiyle kullanımlarının olduğu görülmektedir: **1. ilerü geçenler [ileri geçenler], ilerü gelenler, ilerüküler, ilerüler**: *Geçmişteki insanlar, eslaf* **2. Çerü gel- [ileri gel-]***: Ortaya çıkmak, öne çıkmak, meydana gelmek, zuhur etmek* **3. Çerü getir- [ilerü getür-]:***Ortaya getirmek, meydana koymak.* **4. Çerüki [ilerki]:** *Evvelki, önceki* **4. Çerükiden**: *Evvelkiden, eskisinden* **5. Çerülek:** *ileri* **6. Çerürecük:** *Azıcık ileri, biraz ileri* **7. Çerürek:** *Daha önce, daha ileri* **8. Çerü tur- [ilerü dur-] :** *Beri gelmek, meydana gelmek, ortaya çıkmak* **9. Çerü var-:** *ileri yürümek* 10. **Çerü yollu:** *Mevkice yüksek olan* 11. **Çerü zaman [ileri zaman, ilerüki zaman]:** *Eski zaman, geçmiş zaman*) anlamları belirtilmiÇtir [Tarama Sözlüğü, 2009: 2042-2048].

"*İleri*" sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde üç iÇevi göze çarpmaktadır: **1.** "*-den önce"* anlamında öncelik ifade etmesi. **2.** "*-den üstün*" anlamında nitelik ifade etmesi. **3.** "*-den öte, -den fazla*" anlamında fazlalık ifade eden belirsizlik sıfatı olarak kullanılması [Tiken, 2004: 35]. AÇağıda bu sahadaki kullanımlarından örnekler verilmiÇtir.

- **Yalın olarak "*önce, önceden"* anlamında kullanımı:**

- Ben iverem ki irem bir dem ***ileri*** saña / ,aceb degül bu ucl çünki ecel be-peydür (**KBD**: 10293)
- ***İlerü*** ol ikiydi, bir oldı / tamla, kim gendü deñizin buldı (**SVTM**: I/58)

- ... dilerise ḫamsetü esdāsını deynine ṭuta, südsini ala nite-kim ***ilerü*** ẕikr olındı (**NHT**: 19b/3-4)
- Eger olsa iki yüz, issi ***ilerü*** virse- biñ zekātını revā degül ol artuġınuñ (**NHT**: 29a/7)
- Ol vaítın kim öle ‘avrat anasın íoya- daíı erin íoya, daíı şol ***ilerü*** eyittügi íavmı íoya (**NHT**: 132b/4)
- Ol sebebden ādemi maíbūl durur / cümleden ḫaí ādemi ***ilerü*** görür (**ĠM** 3404)

- **{-dAn} ayrılma hâli eki alarak “*önceden*” anlamında zaman zarfı olarak kullanımı:**

- Daḫı ***ilerüden*** Rūmīler baña: „Kara Tigin“ dirler (**DN**: 151b/9-10)
- Ammā Ḳol kim íarābetden ol aña bunca müddet ***ilerüden*** naẓar ède (**MR**: 203a/18-19)
- ***İlerüden*** bilürsiz eyle íaldı / Muíarreblerde bu renc ulu geldi (**HUN**: 5852)

- **{-dAn} ayrılma hâli eki almış isimden sonra son çekim edatı göreviyle (*-den önce* anlamında) kullanımı:**

- Atam bildi aḥvālümi nideyim / Ben an***dan ilerü*** eve gideyim (**SN**: 2175)
- Ben bu sûret***den ilerü*** adum Yûnus degül iken / Ben olıdum ol ben idüm bu ‚ışḳ sunandayıdum (**YED**: 169/11).
- Ol kişiler kim biz***den ilerü*** geldiler, her birisi bir nesneye baḳ indürdiler; biz hiç nesneye indürmedük (**TET**: 205a/5-6).
- Ammā bilgil kim altı nesne namāz***dan ilerü*** farîża durur ve anı farîża namāzlaruñ iḳi dirler (**KG**: 13b/4)

- **{-mAk} isim fiil eki ve {-den} ayrılma hâli ekinden oluşan “*-mAkdAn*” yapısına gelerek zamanda öncelik bildiren zarf öbekleri grubu oluşturur.**

- Peyġamber eyitdi, baña vaḥiy ***gelmekden ilerü*** rāst düşer gelürdi, ben gördüm dinle ṭā‚at ıılurdum (**ACT**: 218a/4-6)
- Vardı Hemyân Ḳahrine yöni girü / Hücresine ***varmagından ilerü*** (**MT**: 2906).

- **{-ki} aitlik ekiyle birlikte “*öncekiler*, *eskiler*” anlamıyla kullanımı:**

- Vehb bin Münebbih‘den raḥmetullāhi ‚aleyhi eydür sizden ***ilerükiler*** içinde bir kişi varıdı (**MR**: 11b/8)
- ...yoġısa ‚Aṭā ibni Rebāḥ eydür raḥmetullāhi ‚aleyhi be-dürüstá sizden ***ilerükiler*** artuí söylemegi keráh görürler (**MR**: 64a/6-7)
- Allāh saña selām ıılur yā Resūlallāh saña iki hediyye getürdüm ki háç senden ***ilerükilere*** vėrmedi (**MR**: 99b/20)

- **{-ki} sıfat yapan ekle birlikte veya bir isimden önce yalın olarak "*önce*, *önceki*" anlamında sıfat tamlaması oluşturur.**

➢ Ve getürmişlerdür ki ***ilerüki*** pādişāhlardan birisi eyitmiş (**KKMU**: 7b/1)

➢ Didüginden ve itdüginden dutdılar ve tābi'ān ve ***ilerüki*** eyyime rıḍvānullahi 'aleyhim ecma'ān ol 'ilmi tetebbu' itdiler (**KKMU**: 88a/8-9)

➢ Yā Muḥammed senden ***ilerüki*** peygamberlerüñ ümmetine uzun 'ömr virdüm ise saña ve senüñ ümmetüñe yılda bir gice virdüm ki ādir gicesidür (**ACT**:227a/6-8).

➢ ***İlerü*** zamānda ḫalk eydürlerdi: Ulu günāhı Tañrı şorar dirlerdi ve kiçisine nesne dimez, ḥisāb eylemez dirlerdi (**ACT**: 236b/7-9)

➢ ***İlerü*** zamānda puta ṭaparlardı (**ACT**: 248b/13)

➢ Ya'nım niçün ***ilerü*** zamānda bir çāre bulınmadı kim ámān getüre imānuñ aña fāyıdası ola (**GKT**:90a/17-18)

- **{-rAk} karşılaştırma eki ile birlikte "*daha önce, daha erken*" anlamında kullanımı:**

➢ Ve daḫı şayrulıılardan ki bu sebebile dembedem ḥādiş olurdı, ıocalıí ve ża'f ***ilerürek*** gelür ve belürdür (**EM**:57b/1)

➢ ... ve zeyt yaġıyıla ṭa'āmdan ***ilerürek*** 'azām muvāfıídur (**EM**: 58a/4)

➢ ***İlerürek*** ol ölümden bir zaman / Diri kal Gülçehri gibi câvidan (**MT**. 816).

- **{ gel-, geç-, git-, var- vb.} fiillerle birlikte kullanımı:**

İlerü geç-: Bir kimsenin yanına varmak, yaklaşmak [Yelten, 1998: 500]

➢ Ya'nā bir mekāna irişdi ki andan ***ilerü geçmek*** mümkin degüldür (**GKT**:144b/5-6)

İlerü gel-: **1.**Ortaya çıkmak, öne çıkmak, meydana gelmek, zuhur etmek **2.** Terakki etmek, ilerlemek, yükselmek, ileri gitmek [Tarama Sözlüğü, 2009: 2044]

➢ a'rāż-ı nefsāniyye ***ilerü gelür*** ve şayrulıılar ḫādiş olur (**EM**: 57b/2)

➢ var mı sözüñ söyle ***gelsün ilerü*** / sen-mi ḫalk itdüñ bu aían şuları (**GM** 2730)

İlerü git-: İlerlemek, ileriye varmak [Yelten, 1998: 500]

➢ Gel ikimüz yaluñuz ***ilerü gidelüm*** (**GKT**: 165a/12-13)

➢ Daḫı ***ilerü giderseñ*** sen i yār / bilemezsin 'aíluñı baçdan yorar (**GM** 109)

İlerü var-: İleri yürümek [Tarama Sözlüğü, 2009: 2047]

➢ Mūsā ***ilerü vardı***, íapusını 'aṣāyıla urdı, pes íorídı, emr itdi (**GKT**: 95b/21; 96a/1)

➢ Diyeler kim teşriye yalvaralum / bir kadem daḫı ***ilerü varalum*** (**GM** 2505)

İlerü tut-: İleri sürmek, öne sürmek, teklif etmek [Tarama Sözlüğü, 2009: 2043]

➢ Eger getürse cum‚ayı bir giÇikim aña lāzım degül- anuñ farżı öyledür kim ***ilerü ṭuttı*** (**NHT**: 26b/14)

➢ **...** çāresüz ıaldum nafaıam ıalmadı daḫı bir sebeb bulmadum kim anı ***ilerü ṭutam*** (**MR**: 228a/5)

- **"*İlerü*" sözcüğünün {-An} sıfat-fiil ekini almıÇ"*gel-*" fiiliyle birlikte; *"önde olan, önde bulunan, tanınmış"* anlamında kullanımı[4]:**

➢ ... ve ol Çehirlerde andan ***ilerü gelen*** peyġāmberlere ámāna gelmiÇ kiÇiler varıdı (**MR**: 36b/7)

➢ Sizden ***ilerü gelenler*** illā bu emirde münāza‚a ıılduılarıyla lāzım ıılurın (**MR**: 94b/21; 95a/1)

***"İleri"* sözcüğünün Doğu Trakya ağızlarında öncelik bildirme iÇleviyle ilgili kullanımları:**

- **Yalın olarak kullanımı "*önce, önceden*" anlamında kullanımı:**

➢ Arfe günü var, emen, en ***ileri*** datlımızı yaparuí, sōna gider varılar, ġurban alıllar. (**Kırklareli**: 13/1-4)

➢ ekmek ben yapardıí ıızanım ama ben Çindi yapamayerım alırıyiz ekmek āzır alıyız. onu da ıayrı yapamıyom ben. Çindi āzır alıyoz. ***ileri*** yapardıí. (**Babaeski**: 41/27-28)

➢ bu bacaílar ötürü gittim ama romatizma dediler romatizmaya ilaç yoí dáler bana. iyne miyne vurdurduí ama ***ileri*** vurdular. Çindi yoí urdurmıyim urdurmıyim ıayrı (**Babaeski:** 41/46-48)

➢ vādı vādı vādı ben beygir arabasıyla. yoí be yavrum ne yayġısı olcaí ıanevine isterdiler baÇa biÇey yoí ki ***iler*** bizim günümüzde bi āsır kilim bile yoítu. (**Babaeski:** 43/3-4)

➢ üç ıat davul vādı. öyle dáldim ben o zaman iyi. süslediler örtülü yapıyi ***ileri*** örtüyü ondan ya süsleye süslüyolar. tabi Çim taísilar nası süslüyolar, öküz arabasını da öle yapálar. (**Babaeski** 48/2-4)

➢ zaman için bu din Çeşyine gidēdik. ōda tabi geçinemedik, bubam bizi. bābam ***ileri*** kaçtı burayı. ben orda iznik'te dört tane amıcam var. ***ileri*** kaçtı. sora bizim sora evlenen akrabalar bunlar aldıdı. (**Vize** 6/8-11)

➢ bilmem ıızanım ***ileri*** vā mıdı? eski türkçe oíurduí (**Edirne** 11/1)

➢ sıcaí ıaynardı ıazanda. ***ileri*** sarıyı boyardıí Çapa ileri Çapa bastırıydıí. beyaz yünü çapta biraz durūydu. (**Pınarhisar** 33/66-67)

- **{-dA} bulunma hâli ekini alarak "*geçmişte, eskide*" anlamında kullanımı:**

➢ hani çoí hani evelden ēp ıavrāmayla güneÇ vuvıyıv. ıafana hep biç ıavrāmayla çāpayla seíupaynı yeri ıazıyo, íupaynı yeri ıazıyov. tabi çoí çektik hani ***ileride***. (**Babaeski** 4/32-34)

[4] Bu kullanımı ölçünlü Türkiye Türkçesinde de görülmektedir.

➢ her türlü yemek Çindi. ***ilerde*** fakirdik biÇey yoí. Çindi her türlü ne varsa íasabada burda vãr, yaparıs. (**Gelibolu** 5/20-21)

- **{-dAn} ayrılma hâli ekini alarak "*önceden*" anlamında kullanımı:**

➢ Ben öle bıraítım burasını eee sõra, onnar tabi görmemiÇinanamīlar, ama dedim inanmīsınız ama, ***ilerden*** −le dáldi, biz dedim −le bıraítí, Çindi dedim b−le olmuÇ,taísirātınız b−le geçicek sizin ee dediler −leymiÇ yani, ee sizin nası? (**Kırklareli** 8/134-138)

➢ Çindi ***ilerden*** ozman divannar yoítu ízım. minderliklē vardı. (**Babaeski** 16/25)

➢ bizim ***ilerden*** dũn burda olurdu. bizim zamanımızda dũn olurdu. (**Babaeski** 16/38)

➢ bizim kendi zamanızda Çeyimize ***ilerden*** avlu vardı avli iÇerdilē. (**Babaeski** 50/23-24)

➢ bi de bu kenarlara ip gerip gerip ipliÑe o tülbentleri ğıreplerden çá gibi kenarlara çıvı dol dolar çivi. orta yere de ālía o ālía"dan geçirip ordan oraya çáz íız o tülbentleri oraya sèrēdik. enterileri de ***ilerden*** asíı yoí. (**Babaeski** 50/40-42)

➢ çiçek. burasını Çeyi arpa, būday, mısır, ayçiçeği, misal su omadī için. pancar da ektik ***ilerden*** çok pancar ektik. pancar olmuyo burda Çimdi yok öle. ben dünyanın pancarını kamyon dolusu pancar götürdük. (**Vize** 10/47-49)

➢ ***İlerden*** biz Çēyapıyoduí dūrayıp bidonlarınÒiçine íapayıp íapanı üç dört gün tutyoduí orda yımıÇasın dēye. (**Pınarhisar** 15/58-60)

- **{+sI} 3.tekil Çahıs eki üzerine {+(n)I} yükleme hâli ekini alarak "*öncesini*" anlamında kullanımı:**

➢ A memneketten géldik burayı te çalıÇtí çabaladıí geçindií sõna tā ***ilersini*** sorcaí olursan. Balían arbında Çngilizler dört yıl oturdu bizim köyün içinde. (**Kırklareli** 13/1-4)

➢ bir senesinde efendicim o zamannar baÇadı vesayitler. bu cemseler filan Çeyler gelmē bu ameriía"dan cipler olsun bunnar olsun gelmē baÇadı. ***ilersi*** fakirlikti fakirlik vardı (**Babaeski** 30/7-9)

➢ adam yannızdı. bi çobandı küye bi çobanlíí ***ilersi*** çobanlıítı çoÇ. bi meÇurdu bi yani. eteklerini çıíarīlar íıra o aynalar çaímaílar o sermekler åndan sõra niyse geldim dāreyle (**Babaeski** 46/4-6)

➢ e Çimdi onu bilemëycem, belki de bulğar köyüydü, Çimdi ***ilerisini*** bilemëycem yani anadın mı yaa bizim yetiÇiğmizde ulğardere biliriz. keçi var, íoyun var, dere içindedir. (**Gelibolu** 3/16-17)

- **{+ki} aitlik eki alarak "*önceki*" anlamında kullanılır.**

➢ ben sofuhali geldim. alaylan íaçaí dál dál. dũnümüz iÇte iki olıyi ízım yemekli oldu. yemekli yemekli. serdik serdik vallā aynı iÇte hani ***ilerki*** gibi nası aynı öle. (**Babaeski** 40/1-2)

- **{-ki} sıfat yapan ekle birlikte veya bir isimden önce yalın olarak "*önce*, *önceki*" anlamında sıfat tamlaması oluÇturur.**

➢ iÇte serdiler bir odaya biÇeyler vardı be ízanım üle ***ilerki*** Çeylerde tabi bizim zamanımızda. (**Babaeski** 33/8-9)

➢ öyle içet oldu dünümüz. fasülē, keçkek, ėt elva veridiler. ***iler*** dünlerde elva vardı. Ani mevlüt gecesi elva veridiler. (**Vize** 2/18-19)

- **"*İleri*" sözcüğünün {-An} sıfat-fiil ekini almış"*gel-*" fiiliyle birlikte; "*önde olan, önde bulunan, tanınmış*" anlamında kullanımı:**

➢ gitmedim oíula çocüm bizim günümüzde pekòoíul yoítu. Şimdi oíul başadı bizim günümüzde de dedemiz biraz o buranınò***ileri*** gelen adamīdı. (**Babaeski** 14/69-70)

➢ onlar da çoí güzel. beyaz, sarı sarı. sarı renkli, ***ileri*** gelen bi üzüm. onlar çoí güzeldi. (**Tekirdağ** YM/353-356)

➢ neyse muhtara o günkü ***ileri*** gelenlere rica ettik. íalítılar íoşıtılar. (**Babaeski** 51/23-24)

Rumeli ağızlarıyla hem şekil hem ses bilgisi bakımından büyük benzerlikler gösteren Gagavuz Türkçesinde de "*ileri*" sözcüğünün öncelik bildirme anlamıyla kullanıldığı görülür [Li, 2004: 244].

Gagavuz Türkçesi

Bir 80 yıl bundan ***ileri*** elektrik lambası yoktu (**TDS:** 244)

Şimektän ***ileri*** yellerini yıka! (**TDS:** 244)

Revol"utsiyadan ***ileri*** (**TDS:** 245)

SONUÇ

Sonuç olarak, Doğu Trakya bölgesini esas aldığımız bu çalışmada yapılan değerlendirmeler, tüm Rumeli ağızları için de geçerlidir diyebiliriz. Çünkü Doğu Trakya"da iskân olan topluluğu malum sebeplerle Rumeli coğrafyasının değişik yerlerinden göçüp gelen insanların oluşturduğunu dikkate alırsak, böyle bir sonuca varmak yanlış olmaz. Doğu Trakya"da iskân olan bu topluluk, önemli ölçüde ağız özelliklerini korumuş ve birçok eskicil özelliği de kullanagelmiştir. Doğu Trakya ağızlarında "*ileri"* sözcüğünün eskicil (öncelik bildirme) anlamını koruması ve özellikle zaman zarfı olarak kullanımının öne çıkması da bu durumun bizce en güzel örneklerinden birini oluşturur.

KISALTMALAR

ACT : AMME CÜZÜ TEFSİRİ
BK : BİLGE KAĞAN
D : Doğu
DN : DANİŞMEND-NAME
EM : EDVİYE-İMÜFREDE
G : Güney
Hİ : HÜSREV Ü İĞRİN
HUN : HURŞİD-NAME
İKT : TARİH-İİBN-İKESİR TERCÜMESİ
İM : İSLAMÎ"NİN MESNEVİSİ

KBD : KADI BURHANEDDİN DİVANI
KE : KISASÜ'L ENBİYA
KG : KİTAB-I GUNYA
KKMU : KENZÜ'L KÜBERÂ VE MEHEKKÜ'L ULEMÂ
KT : KÜL TİGİN
KTKT : KARAHANLI TÜRKÇESİ KURAN TERCÜMESİ
ME : MUKADDİMETÜ'L EDEB
MR : MÜNEBBİHÜ'R-RAKİDİN
Mğ : MİNHACÜ'ğ-ğEHADE
MT : MANTIKU'T TAYR
NHT : NAZMÜ'L HİLAFİYYAT TERCÜMESİ
SN : SÜHEYL Ü NEV-BAHAR
SVTM : SULTAN VELED'İN TÜRKÇE MANZUMELERİ
TDS : TÜRK DİLİNDE SONTAKILAR
TET : TEZKİRETÜ'L EVLİYA TERCÜMESİ
YED : YUNUS EMRE DİVANI

KAYNAKÇA

AKKUğ Muzaffer, **Kitab-ı Gunya**, TDK Yayınları, Ankara 1995

AKSOYAK İ, Hakkı; YÜKSEL Hasan; DELİCE, H., İbrahim, **İşkâmî'nin Mesnevîsi,** Dilek Matbaacılık, Sivas 1996

ATA Aysu, **Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara 2004

ATA Aysu, **Kısasü'l Enbiyā**, TDK Yayınları, Ankara 1997.

BİLGİN Azmi, **Nazmü'l – Hilâfiyyat Tercümesi,** TDK Yayınları, Ankara 1996

DEMİR Necati, **Dânişmend-nâme**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004

DEMİRAY Gizem (2008), **Kırklareli Pınarhisar Merkez İlçesi ve Köyleri Ağız İncelemesi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne

Derleme Sözlüğü C: I-VI, TDK Yayınları, Ankara 2009

DİLÇİN Cem, **Süheyl ü Nev-Bahâr**, TDK Yayınları, Ankara 1991.

ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010

ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1998

ERGİN Muharrem, **Kadı Burhaneddin Divanı,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980

EROL Hülya Arslan, **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri**, TDK Yayınları, Ankara 2008

GABAIN A. V., **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2003

GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N Cilt: 1**, TDK Yayınları, Ankara 2007

HACIEMİNOĞLU **Necmettin, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yayınları, Ankara 2000

HÜNERLİ Bülent (2006), **Kırklareli Babaeski İçe ve Köyleri Ağız İncelemesi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne

İshâk Bin Murâd, **Edviye-i Müfrede** (Haz.: Mustafa Canpolat-Zafer Önler), TDK Yayınları, Ankara 2007

KALAY Emin (1990), **Edirne İli Havsa İlçesi ve Köyleri Ağzı**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

KALAY Emin, **Edirne İli Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1998

KOCABAğ Yasemin (2007), **Minhâçü'l-İ'tikâd fî Menâkıbi'l-Evliyâ ve Tarîkıl-Ecvâd,** Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir

KORKMAZ Zeynep, **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK Yayınları, Ankara 1994

KUZU Derya (2003), **Çanakkale İli Gelibolu İlçesi ve Köyleri Ağızları**, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayımlanmamış Bitirme Tezi, Edirne.

Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)**, (Çev.: Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara 2006

MUSLU Coşkun (2007), **Vize İlçesi ve Köyleri Ağızları**, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayımlanmamış Bitirme Tezi, Edirne.

TÖREN Hatice, **Amme Cüzü Tefsiri**, Çantay Yayınları, İstanbul 2007

Seyf-i Sarâyî, **Gülistan Tercümesi**, (Haz.: Ali Fehmi Karamanlıoğlu), TDK Yayınları, Ankara 1989

şANLI Cevdet (1990), **Kırklareli İli Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları (İnceleme-Metin)**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

şeyhoğlu Mustafa, **Hurşîd-nâme**, (Haz: Hüseyin Ayan), Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1979.

şeyhoğlu, **Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ**, (Haz.: Kemal Yavuz), TDK Yayınları, Ankara 1991

TATCI Mustafa, **Yûnus Emre Divanı/Risâletü'n Nushiyye**, H Yayınları, İstanbul 2008.

Tarama Sözlüğü C: III, TDK Yayınları, Ankara 2009

TEKİN Kâmil, **Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller**, TDK Yayınları, Ankara 1994.

TOSUN İlker (2003), **Tekirdağ Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005

YAVUZ Kemal, **Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)-Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma-**, Kırşehir Valiliği Yayınları, Ankara 2007.

YAVUZ Orhan, **Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l- Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri [İnceleme-Gramer- Metin]**, Tablet Kitabevi, Konya 2006.

YAVUZARSLAN Paşa, **Münebbihü'r- Rakidin**, TDK Yayınları, Ankara 2002.

YELTEN, Muhammet, **Târih-i İbni Kesîr Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara 1998.

YÜCE, Nuri, **Mukaddimetü'l Edeb**, TDK Yayınları, Ankara 1993.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1293-1301, TURKEY*

BALKAN AĞIZLARINDA FARKLI BİR FİİL ÇATISI

Alpay İGCİ•

ÖZET

Türkiye Türkçesi yazı dilinde "anlat-" örneğindeki fiil çatısı Batı Rumeli ağızlarında "anlatır-" şeklindedir. Farklı olan bu fiil çatısı, -(I[4])t- ekinin yanına katmerli bir kullanım olarak -(I[4])r- ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Yapılan ağız taramaları sonucunda, Balkanlardaki bazı Türk ağızlarında görülen farklı fiil çatısının Batı Rumeli ağızları bölgesinde toplandığı görülmüştür. Kosova'da Mitroviça, Vıçıtırın, Priştine, Mamuşa, Prizren, Gilan; Makedonya'da Kalkandelen, Gostivar, Vrapçişte, Üsküp, Kumanova, Konçe, Manastır, Resne, Ohri, Struga; Bulgaristan'da Köstendil, bu özelliğin görüldüğü bölge içindedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Batı Rumeli Türk ağızları, fiil çatısı.

A DIFFERENT VOICE IN BALKAN DIALECTS

ABSTRACT

In written language of Turkey Turkish sample "anlat-" is "anlatır-" in Western Rumeli dialects. This different voice is formed with -(I[4])t- and -(I[4])r- suffixes. As a result of dialect scans, this type voice is being used in Western Rumeli dialects area. Area of this different voice contains Mitrovica, Vucitrn, Pristina, Mamusa, Prizren, Gnjilane in Kosova; Tetovo, Gostivar, Vrapciste, Skopje, Kumanovo, Konce, Bitola, Resen, Ohrid, Struga in Macedonia; Kostendil in Bulgaria.

Keywords: Dialects of Turkey Turkish, Western Rumeli Turkish dialects, voice.

Giriş

Türkiye Türkçesi ağız bölgelerinin Rumeli kolunda yer alan bazı ağızlarda fiilden fiil yapım mekanizmasında yazı dilinde bulunmayan bir kullanım vardır. Yazı dilinde -t-/-(I[4])t- eki ile kurulan ettirgen çatı yapısı (anlat-), bölgede genişlemiş şekildedir (anlatır-).

Yazı dilinde bu -(I[4])t- eki, birçok fiilde kullanılmıştır: *ağlat-, başlat-, büyüt-, karart-, kaynat-, uyut-, üşüt-, yürüt-…* Bu fiiller, Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve birçok ağızda aynı şekilde kullanılırlar.

Türkiye Türkçesi bölgesinin Rumeli kolunda yer alan bazı ağızlarda, bir özellik olarak, yukarıda belirtilen fiil çatısı aynı şekilde kurulmaz. Batı Rumeli ağızlarında, işlev olarak bu ekin genişlemiş şekli (-t-ı-r-) kullanılır: *aglatır-, başlatır-, büyütür-, karartır-, kaynatır-, uyutur-, üşütür-, yürütür-…* Bu şekiller Rumeli bölgesinin Batı Rumeli kolunda yer alan Kosova, Makedonya ve Bulgaristan'ın batısında tespit edilmiştir.

Aşağıda örnekler ve haritayla ayrıntısıyla belirtilen bu durum, kaynakların taranmasıyla ortaya konmuştur. Balkanların birçok bölgesiyle ilgili yapılan ağız çalışmalarındaki metinler üzerinde yürütülen taramalarla tespit edilen şekiller, geçtiği cümlelerle beraber aşağıda

• Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, elmek: alpayigci@hotmail.com

örneklendirilmiştir. Kosova ve Makedonya için yazılı kaynakların dışında, sözlü olarak da ilgili özelliğin varlığı kontrol edilmiştir.

Ağız çalışmalarının bir kısmında metinler için Türkiye Türkçesi transkripsiyon sisteminin dışında kalan veya alternatifi oluşturulan bazı işaretler kullanılmıştı. Bu işaretler şunlardır: ä, é, ë, ï, q, č, š, dž, dj, g‟, k‟. Yukarıda belirtilen farklı işaretlerin ses değerleri bilindiği için, ilgili işaretler şu şekilde değiştirilip standartlaştırılmıştır: ä > e, é > ė, ë > ı, ï > ı, q > ķ, č > ç, š > ş, dž > c, dj > c, g‟ > ,g, k‟ > ,k.[1]

Örnekler

Mitroviça (Kosova):

- azecik sora inek ta yapagiy **beyazlatıri**. (Hafız 1985, 204)

- banım uykim almiş, unutmişım **kaynatıram** hem bilmeym çim etleri almiş. (Hafız 1985, 222)

- padişa bi akşam **çagırtıri** çocuklarını hem celinlerını, bi bük ziyafet yapay. (Gülensoy 1993, 125)

Vıçıtırın (Kosova):

- dizersın, **kurutururs**un bi alti sāt. (İgci 2010, 94)

- bi buçuk litre su koyarsın, **kaynatırırsın**. (İgci 2010, 94)

- ilancik babasına **anlatırır**. (Abdurrahman 1984, 113)

Priştine (Kosova):

- ōrda **kuruturidık** da açan deydi o ėltim banım. (Tunuslu 2005, 299)

- **patlatırırdi** o tetem kızi. (Tunuslu 2005, 300)

- babasi da adamlariyle taraf taraf koca kariy **aratırır**. (Hafız 1985, 205)

Mamuşa (Kosova):

- agasi eşegi o kada **işletırmiş** çi eşek kocalanma başlamiş. (Gülensoy 1993, 110)

- koyunlarını sabahtan akşama kadar **otlatırimiş**, ebet aç komaymiş. (Gülensoy 1993, 250)

- şaşkin müsafir ev sayibını **agırlatırır**. (Hasan 1997, 79)

[1] Transkripsiyon konusunda Türk Dil Kurumu bünyesinde veya çeşitli bilimsel toplantılarda savunulan görüşler ışığında biz, bir bilgi şöleninde Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun‟un teklif ettiği transkripsiyon sistemi temelinde birleşmeyi uygun gördük. Bir tek "ä" işareti, sözü edilen bilgi şöleninde belirtilen işaretler arasında olsa da, diğer metinlerde kullanılmamış olması gibi sebeplerden ötürü değiştirilmiştir. "ķ" işaretini kullanmayıp "k" işaretiyle yetinen metinler aynen bırakılmıştır. Örnek cümlelerin ağız metinleri olması sebebiyle büyük harf kullanılmamış, var olan büyük harfler de küçük harfe çevrilmiştir. *bk.* Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), TDK Yay., Ankara 1999, s.46-48.

Prizren (Kosova):

- **ayıltırilar** bu hocay hem asaylar ipe. (Hafız 1980, 121)

- pare **sületırır**, ruba cüldürür. (Hafız 1985, 51)

- anasını yok nasıl **sagıltırsın**, hep düşüni. (Gülensoy 1993, 72)

Gilan (Kosova):

- yüzügümün al taşi; cüzügür dayler taşi; o yarımın hilal kaşi; **çürütürür** dagi taşi. (Hafız 1985, 77)

Kalkandelen (Makedonya):

- ak bāt **agartırır**, kara bāt **karartırır**. (Hasan 1997, 27)

Gostivar (Makedonya):

- isıtmamiş güneş haçın dogmiş, **isıtıracak** haçın kauşur. (Hasan 1997, 60)

- oni youvarırsın, **darıltırma**. (Hasan 1997, 72)

- pare insani **kudurturur**. (Hasan 1997, 74)

Vrapçişte (Makedonya):

- atacis serpecis bogday, yolda **dagıtıracis** em erkez bulacak yoluni dünecek evde, kaybulmayalım yollarda. (İbrahim 1997, 114)

- dedem bir kerek **anlatırırdi**, derdi ey mıre çocuklar ne çekmişık bis ne çekmişık ama sis bilmesınıs. (İbrahim 1997, 118)

- o yok demiş, mecbur yolayalım bis o başına ütee, var_imiş onların bir angi başi ne **yünetırırmiş** bunlari. (İbrahim 1997, 120)

Üsküp (Makedonya):

- bu yumuşak havalar eski üsküp kışlarını **aratıracak**.[2]

Kumanova (Makedonya):

- **başlatıriy** işe. (Eckmann 1962, 127)

- saba olunca, alır koca kari padişaın oglını, kavagın dibinde bir yerde **'gizletırır** oni, „ki „gürmesın o kıs. (Eckmann 1962, 131)

[2] Üsküp ağzı için, dil malzemesi oldukça yetersizdir. Ancak, bölgenin insanı olarak yakından bildiğimiz Üsküp ağzında bu özelliğin bulunduğunu çeşitli şekillerde tespit ettik. Verilen örnek de Üsküp'te tarafımızdan derlenmiştir.

Konçe (Makedonya):

- zaman insani her şeye **ööretırır**. (Hasan 1997, 86)

Manastır (Makedonya):

- ver senin kiyni, **ķabartırayim** benim kiyni, sorna gene çeverecem senin kiyli… (Katona 1969, 102)

Resne (Makedonya):

- ben buni **söyletererım**. (Katona 1969, 71)

- konuşan kari boş dermen gibi **ügüdürür**. (Hasan 1997, 65)

- boyle şoyle **anlatırır** orda ne görmiş. (Ahmed 2004, 291)

Ohri (Makedonya):

- sen inegımi iç **otlatırmamişın**. (Ahmed 2004, 260)

- bundan sona onlarle ne gider itiyar kadın, üç kere **çevırtırır** o yaşli erkegi neki evlenmemiştır. (Ahmed 2004, 294)

- ama onun müslüman bektaşilıgi fazla **yürütürür**. (Ahmed 2004, 301)

Struga (Makedonya):

- neyse, da sona **aratırır** kızi em evlenırler. (Ahmed 2004, 267)

- dovlet aramiştır senden **anlatırasın** insanın ayatını. (Ahmed 2004, 290)

- yavaş yavaş laf etmesını de **ögretırırler**. (Ahmed 2004, 320)

Köstendil (Bulgaristan):

- [i]şte gütürüy doktor oni amama, bir cigere yüz igne koyay, **yatırtırıy** begi amamda, vuruy cigerlen igneleri arkasına. (Kakuk 1961, 323)

- l'ãlem ‚guzeli çocuklara söyley "şindi siz gittınız mi o kariyi **çıkartıracanız** oradan, ıkasınlar sofrada otursun, bu kari sizın annenızdır". (Kakuk 1961, 335)

Örneklerde de görüldüğü gibi, bu çatının kullanımı yaygındır. Burada bir sözlük oluşturma değil, örneklendirme amaçlandığı için, metinlerde görülen şekillerin dışına çıkılmamıştır. Örnekler ve onların yazı dilindeki denkleri verilirken bazı şekillerin ekleşme olarak bire bir örtüşmedikleri görülecektir. Bu gibi durumlarda yazı dilinin özel tercihleri söz konusudur. Yazı dili ve birçok ağızdan farklılaşan ve Batı Rumeli ağızlarında görülen örneklerden eserlerde tespit edilenleri ve yazı dilindeki denkleri şunlardır: **agartır**- *‚ağart-''*; **agırlatır**- *‚ağırlat-''*; **aglatır** *‚ağlat-''*; **akıtır**- *‚akıt-''*; **aldatır**- *‚aldat-''*; **anlatır**- *‚anlat-''*; **aratır**- *‚arat-''*; **ayıltır**- *‚ayılt-''*; **bagırtır**- *‚bağırt-''*;

başlatır- *‚başlat-''*; **bekletır-** *‚beklet-''*; **beyazlatır-** *‚beyazlat-''*; **büyütür-** *‚büyüt-''*; **cebertır-** *‚gebert-''*; **cetıtır-**[3] *‚getirt-''*; **çagırtır-** *‚çağırt-;* **çevırtır-** *‚çevirt-'';* **çikartır-** *‚çıkart-'';* **çigırtır-** *‚çığırt-'';* **çürütür-** *‚çürüt-'';* **dagıtır-** *‚dağıt-'';* **darıltır-** *‚darılt-''*; **dinletır-** *‚dinlet-'';* **delırtır-** *‚delirt-'';* **düşütür-** *‚düşürt-''*; **eyıltır-** *‚iyileştir-'';* **gizletır-** *‚gizlet-''*; **iraklatır-** *‚ıraklaştır-''*[4]*;* **ısıtır-** *‚ısıt-''*; **işletır-** *‚işlet-''*; **kabartır-** *‚kabart-'';* **kapıltır-** *‚kaptırt-''* [5] **karartır-** *‚karart-''*; **kaynatır-** *‚kaynat-''*; **kısaltır-** *‚kısalt-'';* **kudurtur-** *‚kudurt-''*; **kurutur-** *‚kurut-''*; **kuvetletır-** *‚kuvvetleştir-'';* **küçükletır-** *‚küçükleştir-''*; **mecburlatır-** *‚mecburlaştır-'';* **okutur-** *‚okut-''*; **otlatır-** *‚otlat-'';* **oynatır-** *‚oynat-''*; **ögretır-** *‚öğret-'';* **ööretır-** *‚öğret-''*; **patlatır-** *‚patlat-''*; **sagıltır-** *‚sağalt-'';* **sületır-** *‚söylet-''*; **şaşırtır-** *‚şaşırt-'';* **tanıtır-** *‚tanıt-'';* **tazeletır-** *‚tazelet-''*; **terletır-** *‚terlet-'';* **tüketır-** *‚tüket-'';* **ufaklatır-** *‚ufaklaştır-'';* **uyutur-** *‚uyut-'';* **üdetır-** *‚ödet-'';* **ügretır-** *‚öğret-'';* **üşütür-** *‚üşüt-'';* **yatıtır-** *‚yatırt-''*; **yikatır-** *‚yıkat-''*; **yeniletır-** *‚yenileştir-''*; **yoroltor-** *‚yorult-'';* **yorultur-** *‚yorult-''*; **yumuşatır-** *‚yumuşat-'';* **yünetır-** *‚yönet-''*; **yürütür-** *‚yürüt-''*.

Yapının Özellikleri

Yapısı hakkında yorum yapılmadan önce bu farklı çatı kullanımının eklendiği kök veya gövdeye bakmak gerekir. Bu yapı, +Ar-, +lA- +DA-, -l-, +r-, -tUr-, -Ar-, -r-, +l-, +a- eklerinin üstüne getirilmiştir.[6] Ayrıca, /a/, /e/, /u/, /ü/, /l/, /r/ sesleriyle biten kökler söz konusudur. Demek, bu yapı /a/, /e/, /u/, /ü/ vokalleri ve /l/, /r/ konsonantları üzerine getirilmiştir.[7]

Yukarıdaki örneklerden bazılarının, yazı dilinde bulunan denkleri -(I^4)t- ekiyle değil, -ş-tIr- ekleriyle kurulmuştur. Bu kuruluş şekli, yazı dilinin tercihi olup, gramer yapısına göre ilgili fiillerin -(I^4)t- ekiyle de genişletilmesi mümkün olurdu.

Yazı dilinde -(I^4)t- ekiyle kurulan şekillerin bölgedeki denkleri genişlemiş şekillerdir. "*Anlatır-''* gibi bir örnekte /t/ sesinden sonraki morfolojik yapı -(I^4)r- eki olmalıdır. Burada -(I^4)t- eki de -(I^4)r- eki de ettirgen çatı ekleridir. Türk dilinde, bu çatı türü için kullanılan başlıca eklerden ikisi bu eklerdir. İşte bu iki ettirgen çatı eki, bölgede üst üste kullanılmışlardır. Bu şekilde bir standartlaşma oluşmuştur. Dolayısıyla Batı Rumeli bölgesinin bu ağızlarında -(I^4)t- ekinin yanına katmerli bir kullanım olarak -(I^4)r- eki getirilmiştir.

Taranan Bölgeler

Balkanlar bir bütün olarak ele alınıp, çeşitli ağızlar incelenmiştir. Kosova'da Mitroviça, Vıçıtırın, Priştine, Mamuşa, Prizren, Gilan, İpek; Makedonya'da Kalkandelen, Gostivar, Vrapçişte, Üsküp, Kumanova, Dinler, Koçana, Konçe, Valandova, Manastır, Resne, Ohri, Struga, Kocacık; Bulgaristan'da Köstendil, Montana (Kutlu Viçe), Vidin, Çerkovna, Kazanlık, Yenişar, Kırcaali, Koşukavak, Kırkova, Killi; Türkiye'de Edirne, Lalapaşa, Süloğlu, Havsa, Pınarhisar, Muratlı, Uzunköprü, Meriç, İpsala, Keşan, Enez taranmıştır. Bunların yanında, Balkanlar bölgesine geniş bakarak Gagavuz Türkçesinin ağızları olarak Komrat, Çadır (Çadır Lunga) ve Valkaneş de incelenmiştir.

Ulaşılan kaynakların büyük bölümündeki dil malzemesi, sonuca varmak için yeterlidir. Bunun yanında, bazı ağızlara dair malzemelerin azlığı, söz konusu ağızlara dair kesin fikir beyan etmeyi zorlaştırmıştır. Bu yüzden, bazı ağızlar için sonuç belirtilmemiştir.

[3] Getirtir- > cetırtır- > cetıtır- gibi bir gelişimden geçmiştir. Çünkü cetır- "getir-" fiili kullanımdadır.
[4] Yazı dili, "ıraklat-" yapısı yerine "ıraklaştır-" yapısını tercih etmiştir.
[5] Yazı dili, "kapıl-" fiilinden genişleyebilecek "kapılt-" yapısı yerine "kaptırt-" yapısını tercih etmiştir.
[6] Yapısı hakkında birden çok görüş bulunan sözlerde bulunan ekler dışarıda tutulmuştur.
[7] Bu gibi fiil çatıları konusunda ayrıntılı bilgi için *bk.:* Osman Nedim Tuna, "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 24-25, İstanbul 1986, s. 381-428.

SONUÇ

İmkânlar dâhilinde incelenen çalışmalarla, Balkanlardaki bazı Türk ağızlarında görülen farklı fiil çatısının Batı Rumeli ağızlar bölgesinde toplandığı görülmüştür. Batı Rumeli ağızları bölgesi sınırları, Gyula Németh'in "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" adlı makalesinde belirtilmiş ve diğer yayınlarda da genelde bu sınırlar kullanılmıştır.[8] Bu makalede belirtilen özellik, Batı Rumeli sınırları içinde kalan ağızların büyük bölümünde vardır; küçük bir kısımda tespit edilmemiştir.

Balkanlarda bu fiil çatısının dağılımı şu şekildedir: Kosova'da Mitroviça, Vıçıtırın, Priştine, Mamuşa, Prizren, Gilan ağızlarında bu özellik tespit edilmiştir. Makedonya'da Kalkandelen, Gostivar, Vrapçişte, Üsküp, Kumanova, Konçe, Manastır, Resne, Ohri, Struga ağızlarıyla Bulgaristan'da Köstendil ağzı, bu özelliğin görüldüğü bölge içindedir.

Makedonya'nın güneydoğusunda yer alan Valandova'da söz konusu farklı çatı kullanımı yoktur. Valandova ve yöresinde konuşulan Türkçenin özellikleri, bazı açılardan Batı Rumeli özelliklerinin dışına çıkmaktadır ve bu yüzden de Valandova, Batı Rumeli ağız bölgesinin sınır hattındadır. Bulgaristan topraklarında Batı Rumeli ağzı olan Montana (Kutlu Viçe) ve Vidin'de bu özellik görülmemiştir. Aynı şekilde Doğu Rumeli ağız bölgelerinden Çerkovna, Kazanlık, Yenişar, Kırcaali, Koşukavak, Kırkova, Killi ve Türkiye'den Edirne, Lalapaşa, Süloğlu, Havsa, Pınarhisar, Muratlı, Uzunköprü, Meriç, İpsala, Keşan, Enez'de ve Gagavuz Türkçesinin ağızları olarak Komrat, Çadır (Çadır Lunga) ve Valkaneş'te de bu özellik yoktur.

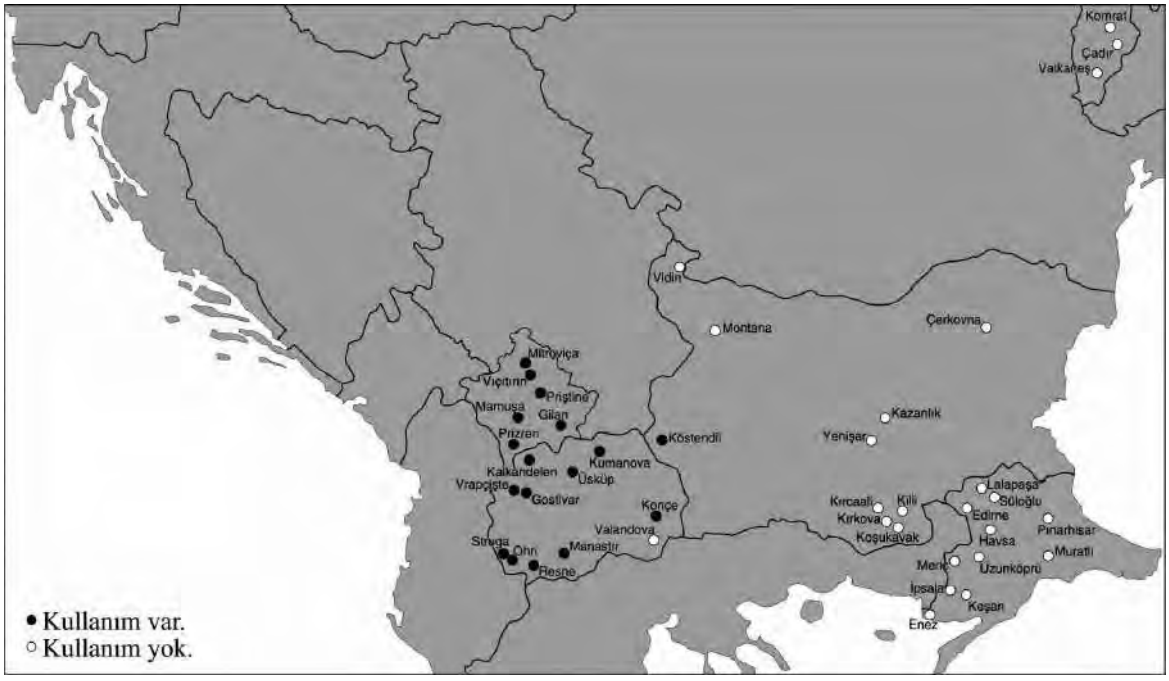

Resim - Tarama yapılan yerler

[8] *bk.* Gyula Németh, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", TDAY Belleten 1981-1982, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 113-167.

KAYNAKÇA

ABDURRAHMAN Kemal, "Vıçıtırın Folkloru", Çevren, S. 43 (Eylül 1984), s. 112-122.

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), TDK Yayınları, Ankara 1999, 138 s.

AHMED Oktay, Morfosintaksa Na Turskite Govori Od Ohridsko Prespanskiot Region, Aziz Kiril Metodiy Üniversitesi Blaje Koneski Filoloji Fakültesi, Doktora Tezi, Üsküp 2004, 442 s.

BAKİ Enver, "Vıçıtırın Manileri", Sesler, S. 28 (Eylül 1968), s. 79-82.

BEKSAÇ Zeynel, "Prizren‟de Söylenen Türküler", Çevren, S. 29 (Mart 1981), s. 153-158.

BUŞ Aziz, ŞİMŞEK Hayriye, ŞİMŞEK İsa, "Prizren Folklorundan Seçmeler", Sesler, S. 13 (Şubat 1967), s. 82-89.

ÇEBİ İhsan Sabri, Güney-Doğu Bulgaristan Türk Ağızları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986, 190 s.

DALLI Hüseyin, Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, Ankara 1991, 197 s.

ECKMANN János, "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", TDAY-Belleten 1960, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 189-204.

ECKMANN János, "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", Nemeth Armağanı, TDK Yayınları, Ankara 1962, s. 111-144.

EMİN İlhami, "Radoviş Türküleri", Sesler, S. 38 (Eylül 1969), s. 81-89.

ENGÜLLÜ Avni Cemal, "Üsküp‟te Söylenilen Türküler", Sesler, S. 39-40 (Ekim-Kasım 1969), s. 69-77.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "L, n, r‟den Sonra Niçin T?", TDAY Belleten (2000), TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 191-194.

ERGİN Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 2002, 407 s.

GAŞ Hayrettin, "Gilan Manileri", Sesler, S. 36-37 (Mayıs-Haziran 1969), s. 44-48.

GÜLDEREN Yusuf, "Prizren Civarında Gora Köylerinin Düğünlerinde Çalınan Nevbet", Çevren, S. 29 (Mart 1981), s. 93-96.

GÜLENSOY Tuncer, Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme - Bibliyografya - Metinler), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1993, 159 s.

GÜLSEVİN Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yayınları, Ankara 2007, 156 s.

GÜNEŞ Nurcihan, Kuzeydoğu Bulgaristan‟da Çerkovna Köyü ve Çevresi Türk Ağızları, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2009, 242 s.

HAFIZ Nimetullah, Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri, C. 1, TC. Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 220 s.

HAFIZ Nimetullah, Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri, C. 2, TC. Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 371 s.

HAFIZ Nimetullah, Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri, Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi, Priştine 1985, 263 s.

HAFIZ Nimetullah, "Prizren‟de Türk Masalları", Çevren, S. 25 (Mart 1980), s. 115-128.

HAFIZ Nimetullah, "Prizren Folkloru Üstüne", Sesler, S. 6 (Mayıs 1966), s. 92-96.

HASAN Hamdi, Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 234 s.

HAYDAR Cevahir, "İpek Folklorundan Kimi Örnekler", Çevren XI, S. 42 (Haziran 1 984), s. 109-114.

HAZAI György, "Les Dialectes Turcs du Rhodope", Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, S. 9 (2), Budapest 1959, s. 205-229.

HAZAI György, "Textes Turcs du Rhodope", Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, S. 10 (2), Budapest 1960, s. 185-229.

İBRAHİM Nazım, Vrapçişte ve Çevresi Türk Ağzı (Makedonya), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, 323 s.

İBRAHİM Nazım, Turskiot Govor vo Valandovsko, Aziz Kiril Metodiy Üniversitesi Blaje Koneski Filoloji Fakültesi, Doktora Tezi, Üsküp 2007, 711 s.

İGCİ Alpay, Vıçıtırın-Kosova Türk Ağzı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, XI+284 s.

KAKUK Suzanne, "Le Dialecte Turc d'Ohrid en Macédoine", Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, S. 26 (2-3), Budapest 1972, s. 227-282.

KAKUK Suzanne, "Textes Turcs de Kazanlyk II", Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, S. 8, Budapest 1958, s. 241-311.

KAKUK Zsuzsanna, "Die Türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad", Acta Linguistica Academia Scientiarum Hungaricae, S. 11, Budapest 1961, s. 301-386.

KALAY Emin, Edirne İli Ağızları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 268 s.

KATONA Louis K., "Le Dialecte Turc de la Macédoine de L'ouest", TDAY Belleten 1969, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 57-194.

KORKMAZ Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara 2007, CXVI+1224 s.

KRASNİÇ Ayten, "İpek Türk Ağzıyla Söylenen Maniler ve Bazı Ağız Özellikleri", Çevren, S. 51 (Ocak-Şubat 1986), s. 117-122.

MAKSUT Nadire, "Beşik Türküleri", Sesler, S. 4 (Mart 1966), s. 103-106.

MOLLOVA Mefküre, *"Balkanlarda Merkez Bölgede Gakçı Ağızlar"*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 6-7 (1977-78), İstanbul 1978, s. 239-306.

NÉMETH, Gyula, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", TDAY Belleten 1981-1982, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 113-167.

NÉMETH Gyula, "Traces of the Turkish Language in Albania", Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, S. 13 (1-2), Budapest 1961, s. 9-29.

NÉMETH Gyula, Vidin Türkleri (Dil-Folklor-Din), Çeviren: Prof.Dr. Abdurrahman Güzel, İstanbul 1996, 366 s.

NİGAR Ali, Bulgaristan Kırcali Bölgesi Türk Ağızları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2004, XVI+681 s.

OLCAY Selahattin, Doğu Trakya Yerli Ağzı (İnceleme-Derleme-Dizin), TDK Yayınları, Ankara 1995, 92 s.

POTOK Bahise, "Mitroviça Manileri", Sesler, S. 35 (Nisan 1969), s. 77-80.

SALİH Abdülhak, "Ohri Manilerinden Derleme", Sesler, S. 4 (Mart 1966), s. 106-111.

SALİH Avni, "Ohri Halkı Arasında Söylenen Eski Bir Türkü: „Kala‟dan Atma Beni‟", Çevren VIII/29 (Mart 1981), s. 159-160.

SALİH Avni, "Ohri Manileri", Çevren, VII/3 (Eylül 1980), s. 151-152.

SALİMEHMED Naylen, Bulgaristan Kırcaali İli ve Çevresi Türk Ağzı, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2006, 213 s.

SEZAİR Sabahattin, "Kocacık Köyü Folklorundan Seçmeler", Sesler, S. 15 (Nisan 1967), s. 94-104.

TUNA Osman Nedim, "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 24-25, İstanbul 1986, s. 381-428.

TUNUSLU Erdinç, Kosova-Priştine Türk Ağzı, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005, XXIII+503 s.

TUNUZLU İkbal, "Priştine‟de Söylenen Manilerin Bazıları", Çevren XI, Özel Sayı, (Mayıs 1984), s. 103-106.

YUSUF Süreyya, "Priştine Folklorundan Türküler", Çevren, S. 5 (Nisan 1975), s. 102-112.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1303-1315, TURKEY*

LEVNİ İMZALI İNSAN RESİMLERİNDE FİGÜR ANLAYIŞI

Serkan İLDEN•

ÖZET

18. yüzyılın başından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu Batı dünyasına açılmaya başlamış ve kendini yenileme çabaları içine girmiştir. Yeni oluşan bu ortam içerisinde hükümdar III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa himayesinde, sanata geniş olanaklar sağlanmıştır. Dönemin önemli sanatçısı Levni de bu kültürel ortam içerisinde önemli sanatsal yaratılara imza atmıştır. Bu çalışmada Levni imzalı figür resimlerinden yola çıkılarak sanatçının resim anlayışı ve içinde yaşanılan dönemin bu eserlere etkisi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Levni, Minyatür, Sürname.

THE UNDERSTANDING OF HUMAN FIGURE PAINTINGS SIGNED LEVNİ

ABSTRACT

Since the beginning of the 18 th century, the Ottoman Empire had been began to open up the Western world and has entered into self-renewal efforts. In this the newly formed environment, under the auspices of Sultan Ahmet and the Grand Vizier Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha, has been provided ample opportunities for art. Levni that is important artist of the period in this cultural environment, had created some important artistic works. In this paper, through the figure paintings which are made by Levni, understanding of the artist's painting and effects of period in which he lived to his artistic works are researched.

Keywords: Levni, Minyatür, Sürname.

Giriş

18. yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı İmparatorluğu için Batı dünyasına açılışın başlangıcı olduğu gibi, kendini yenileme çabalarının da giderek arttığı bir dönemdir. Dönemin hükümdarı III. Ahmet ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın himayesinde gelişen kültürel ortamda, sanata her alanda geniş olanaklar sağlanmıştır. Kendisi de gerçek bir sanat koruyucusu, şair ve iyi bir hattat olan Sultan, kitaplara ve minyatür sanatına büyük ilgi göstermiştir. Lale devri olarak da adlandırılan bu dönemde (1718-39) batılılaşma hareketlerinin gerçek anlamda başladığı görülmektedir (İnepoğlu, 1999a: 235). Osmanlı minyatür sanatının tekrar canlandığı ya da çoğu kez ikinci klasik dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde, minyatür sanatı önemli bir gelişme göstermiştir. Minyatürün bu dönemini ikinci klasik dönem niteliğine büründüren ise dönemin en önemli nakkaşı Levni'dir (Renda,1977: 34).

"Renkli-çeşitli" anlamındaki "*Levni*" mahlasını kullanan ve saz şairlerinin ya da âşıkların geleneğinde şiirler yazmış olan sanatçının asıl adı Abdülcelil Çelebi'dir. Yaşamı ve eğitimi hakkında fazla bir bilgi sahibi olamadığımız sanatçının yaşadığı döneme ait tek kayıt, Dimitri Kantemir'in 1734–35'te yazdığı "*Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*" isimli tarih

• Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, elmek: serkanilden1@hotmail.com

kitabında yer almaktadır[1]. Dimitri Kantemir'in Osmanlı imparatorluğu tarihini konu alan kitabındaki Sultan II. Mustafa ile sona eren Padişah portreleri seri gravürlerinin, portrelerinin üslup açısından Levni'nin diğer portreleri ile benzeşmesine ve kitaptaki "Padişahın başmusavvirinin yaptığı portreler" ifadesine dayanarak, Levni elinden çıkan ve günümüze gelmemiş olan portrelerden üretildiği varsayılır (Atıl, 1999: 31).

Levni hakkında bilgiler içeren daha geç tarihli bir kayıtta, 1765–87 arasında tarih yazıcılığı yapan ünlü Hafız Hüseyin Ayvansarayi'nin *Mecmua-i Tevarih* isimli eserinde yer almaktadır. Ayvansarayi'ye göre Levni, İstanbul'a Edirne'den gelmiş, nakkaş olarak çalışmış, saz geleneğinde ustalaşmış, daha sonra musavvir (portre ressamı) olmak istemiş, I. Mahmut'un tahtan indirildiği dönemlerde içe alınmış ve 1732-33'te ölmüştür (Atıl, 1999:31 & Ünver, 1953:6).[2] Aynı zamanda halk şairi de olan Levni'nin bazı şiirleri günümüze kadar gelmiştir. Şiirleri arasında en çok bilinenler *"Atalar Sözü Destanı"* isimli kitapta yer alan şiirleridir. III. Ahmet için de kasideler yazan Levni vefat ettiğinde Otlakçılar Camii yakınlarına gömülmüştür. Ancak yıllar içerisinde bölgede açılan yollar nedeniyle mezarı kaybolmuştur. (Çelepoğlu, 1999b:45 & Ünver, 1953:6-10)

Levni'nin Osmanlı Sarayı'ndaki rolü hakkında kesin bilgi veren bir belgeye rastlanılmamıştır. Ayvansarayi, sanatçının şairliğinden de söz ettiği halde, adı belli başlı şuarâ tezkirelerinde yer almamaktadır, Kilâri Ahmet Efendi'nin 1131 (1718) tarihli *Enderûnlu Şairler, Hattatlar ve Musiki Sanatkârları Tezkiresi*'nde de Levni hakkında bilgi, birçok şair, hattat ve müzisyen gibi ayrı bir başlık altında verilmemekte sadece bir makalede geçmektedir. Buradan da Levni'nin Enderun'dan yetişmiş ya da Enderunlular ile ilişkisi olan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Levni'nin adının *Ehl-i Hiref* defterlerinde bulunmayışı ise yalnızca bir nakkaş değil, nakkaşların başı olması gereken bir sanatçı için olağan dışı bir durumdur. Bu veriler ışığında, Levni'nin bir saray nakkaşından öte, daha yüksek görevlerde bulunmuş ya da tümüyle bağımsız bir sanatçı olabileceği düşünülmektedir. Levni'nin bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan, III. Sultan Ahmet'in dört oğlunun sünnet düğünlerini anlatan ve şair Hüseyin Vehbi tarafından yazılmış olan *Sürname* isimli eserdeki yüz otuz yedi minyatür resimleri en önemli yapıtlarındandır. Bunlardan başka; içinde yirmi üç padişahın portresinin yer aldığı *Kebir Musavver Silsilenamesi*, Sultan III. Murat döneminde hazırlanmış ve metni Seyit Lokman tarafından yazılmış bir *Kıyafetü'l-Osmaniye* kopyasına eklenen III. Ahmet ve II. Mustafa portreleri ile Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı'ndaki H. 2164 numaralı albümde yer alan kırk iki adet boy portre çalışması da[3] en önemli eserlerindendir (Ersoy, 1991: 13 & Çelepoğlu, 1999b:237-243 & Atıl,1999:31-37).

18. yüzyıl, toplum yaşamında sosyal değişimlerin başladığı bir dönemdir. Bu sosyal değişimlere paralel olarak resim üslubunda da belirgin bir değişim yaşanmıştır. Klasik dönemin en önemli resim özelliklerinden birisi olan kompozisyonlarda birlik ilkesi, 18. yüzyılın batılılaşma hareketleriyle birlikte kaybolmuştur. Artık birbirine bağımlı olmayan, dağınık, ayrı sahneler, sosyal yaşamdaki düzensizliğin bir göstergesi olarak, resme yansımıştır. 16. yüzyılın tek bir noktadan ve belli uzaklıktan resmetmeye yönelik yaptığı kompozisyon değerlendirmesi 18. yüzyılda görülmemektedir. Çünkü Levni olayları değişik yerlerden ve yakından tespit etmeye çalışmaktadır. Resimlerinde zikzak ve helezon çizgiler hâkim olurken, iki boyutlu bir yüzey ifadesi olan minyatür resimlere perspektif, ışık ve gölge girmeye başlamıştır. Yine bu dönemde, bir taraftan figürlerin yüzlerine, güçlü bir gözlemin etkisiyle, çeşitli ifadeler veren Levni, diğer taraftan

[1] Kitap 1714–1716 arasında Latince yazılan ve ilk kez 1734–1735 yıllarında da İngilizce olarak basılan bir kitaptır. http://www.halksahnesi.org/incelemeler/kantemir/kantemir.htm, 07 Mayıs 2008

[2] Süheyl ÜNVER aynı eserinde Topkapı Sarayı Müzesinde III. Ahmet Kütüphanesinde bulunan ve No.3109 kayıtlı *Tarihi Türki* denilen *(Kebir Musavver Silsilename)* esere dayanarak Levni'nin 1773'de hayatta olduğunu iddia etmiştir.

[3] Bunlar tek sayfalar halinde olan murakkalardır.

kompozisyonlarında dekoratif unsurlara da yer vermekte, böylelikle geleneksel resim anlayışını devam ettirdiği görülmektedir. Levni'nin yapmış olduğu figürler geniş bir alan içinde yer aldığından izleyenleri doğrudan etkilemektedir. Mekân düzenlemesine baktığımızda mimari formlara çok fazla yer vermediği görülmektedir. Kullandığı kompozisyon düzeninin; ön planında halk, ortada avlu, geri planda da peyzaj unsurları yer almaktadır. Planlar arasında ki ilişkilerin sağlam kurulduğu gözlemlenirken, ön planda özellikle garip ya da gülünç öğeler veya figürlerin yaptığı komik, esprili tutum ve hareketler daha bilinçli olarak sahneye yerleştirilmektedir. Gerçekçi bir yaklaşımın işaretlerini veren bu çalışmalar 18. yüzyıl İstanbul'unun toplumsal yaşamındaki her türlü değişimi gösteren bir ayna gibidir (Ersoy, 1991: 13-14).

Bu makalede, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı'ndaki H.2164 numaralı albümde yer alan Levni imzalı kırk iki adet boy portre çalışmasından seçilen beş adet minyatür üzerinde durulacaktır. Seçilen bu resimler; "Genç Osman", "Acem şahı Hazinedarı Kıymetli Civani", "Frenk Kadını", "Frenk Erkeği", "Feraceli Kadın" isimli minyatürlerdir. Minyatürler seçilirken sanatçının yapmış olduğu portre çalışmalarının genelini temsil edecek örnekler üzerinde durulmuştur. Levni'nin Padişah portreleri yapmış olmasından dolayı "Genç Osman" portresi, hem Acem hem de erkek resimlerinin örneklendirilmesi için "Acem şahı Hazinedarı Kıymetli Civani", İstanbul'da yaşayan yabancı kişilerin resimlerini örneklendirmesi için "Frenk Kadın- Frenk Erkek" resimleri ve çeşitli kesimden kadınların resimlerine örnek olması için "Feraceli Kadın" isimli çalışmalara yer verilmiştir. Resimlerin başlıkları, içinde bulundukları albümdeki sayfa numaraları ile birlikte verilmiştir.

Bu albümde yer alan figürler, üstte köşebentlerle çerçevelenmiş ve çoğunun isim veya meslekleri aynı yaprak üzerine yazılmıştır. Resimlerin etrafı gümüş veya altın serpme (zerefşan) üzerine halkâr ile bezelidir. Sanatçı, imzasını resimlerin alt köşesine, çoğunlukla bir bitkinin tam altına, nesih hatla atmıştır. Çok titiz bir işçilikle yapmış olduğu portrelerin giysilerine, başlıklarına ve saç biçimlerine ayrı bir özen gösterilmiştir. Figürlerin 3/4 profilden betimlenmeleri ortak bir bakış açısı olarak karşımıza çıkmaktadır.(İnepoğlu, 2003: 82–84). Bu tek figürlerin yapılış amaçlarının belli bazı öykü kahramanlarının görselleştirilmesi olduğu zannedilmektedir. Bu varsayımdan yola çıkılırsa, anlatılan bazı öykülerin, padişah tarafından, adeta bir tiyatro sahnesini andırırcasına görsel olarak da izlenebilmesini; hayalinde canlandırabilmesini sağlamak üzere hazırlanmış oldukları sonucuna varılabilmektedir. Portreler üzerinde yer alan kısa açıklamalara göre bir bölümün "Acem", bir bölümünse "Bursalı" figürlerden oluşması, bunların bilinen bazı öykülerin kahramanları olduğu savını destekler (İnepoğlu, 1999b:168&Bağcı vd,2006:263). Zira eski Türklerde ve İran'da da rastlanan Perdedarî ya da şemâil-gerdan gibi, resimlerin önünde hikâye anlatmak, meddahlık etmek, sözlü anlatım ve tasvir sanatının birlikte kullanılması seyirlik oyunları içerisinde yer alan bir gelenektir (And, 2007:52).

Diğer taraftan tek figürlü çalışmaların bazılarında İran'ın erken döneminin zayıf da olsa bir etkisi görülmektedir. Ancak renklendirme, vücut duruşları ve giyimler Batı üslubu etkisiyle Türk özelliği göstermektedir. Zira İran ve Türk resmi sık sık birbirine karıştırılmaktadır. Oysa ikisini karşılaştırdığımızda; Türk resminin kendine özgü özelliği ortaya çıkacaktır. Fakat bu arada İran resminin Türk resminin gelişimine olan katkısı da göz ardı edilmemelidir (Ersoy,1991: 14).

İran resmi, hayali görüntüler içinde yakışıklı kahramanların düellosunu, coşkuyla sevgililerini izleyen gençleri veya büyük manzaraları bazen lirik bazen dramatik bir anlatımla ve güçlü bir duygusallıkla vermiştir. Hâlbuki Osmanlı resmi, hayali konulara ve formlara kapılmadan, İran resminin estetik özelliklerini ve üslupsal ideallerini almıştır. Bundan dolayı Türk minyatürü daha doğal bir yapıya sahip olmuş,duygusal hareketler ve zariflik çabası içine girmemiştir. Daha gerçekçi ve güncel olayları daha iyi değerlendirmiş olmasından dolayı tanımlayıcıdır. Çağdaş konular doğrudan ciddi bir üslupla ve tüm fiziksel ayrıntıları ile gösterilmiştir. Osmanlı

İmparatorluğunun ekonomik yaşamı, eğlence ve zevkleri, ordu düzeni ve halkın olaylar karşısındaki ilgisi gerçekçilik içerisinde yansıtılmıştır. Ancak Osmanlı minyatürlerindeki gerçekçiliğin biçime değil içeriğe bağlı görece bir gerçekçilik olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü Osmanlı minyatür sanatı mistisizm ile şekillenen Doğu sanatıyla, ideallerini realizmden alan Batı sanatı arasında durmakta ve dolayısıyla iki yandan da esinlenmektedir. Ama bununla birlikte Osmanlı dönemi sanat anlayışı her zaman kendi amaçları doğrultusunda gelişmiş, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla dek kendi ilkelerinde gerçeği bulan bir birlik göstermiştir (Ersoy,1991:14-15).

Levni'nin çizmiş olduğu tek figürler, Sultan II. Osman ve hizmetkârlarının portreleri dışında, "Lale Devri"nin sefahat yaşamından karakteristik kişiler ile dönemin yaşantısını simgeleyen kadın ve erkek portrelerinden oluşmaktadır. Bu portrelerde kişilerin cinsel kimliklerinin de vurgulanmış olduğu gözlenir. Yüzlerde ayrık ya da birleşik kaşların gölgesi, duru tenler ve yarım gülümsemeler, kadın giysilerindeki dekolteler, yırtmaçlı ya da yarı saydam kumaşlar, Levni'nin modellerinin çekiciliğini arttırmaktadır. Yaşam sevinci ve yaşam zevki de nakkaşın portrelerinde ön plana çıkan ortak unsurlardır. Bu figürlerin hazırlanışına edebiyat dünyasında 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak "sıradan" günlük yaşama karşı duyulan ilginin artmasının da etkisi olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan Gül Çepoğlu'na göre; Levni Osmanlı tipleri konu alan bazı portrelerinde, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı koleksiyonunda da bulunan 17. yüzyıl İsfahan Rıza Abbasi ekolü figürlerinden[4] esinlenmiştir. (Çepoğlu, 1999b:170)

Portrelerin ve kıyafetlerin ayrıntılı-detaylı çizimlerinden, Levni'nin resmini yaptığı figürü çok detaylı gözlemlediği belki de bizzat modellerin poz verdikleri sonucuna varılabilmektedir. Bununla birlikte kıyafetler üzerindeki desenlerin ise nakkaşın kendi hayal gücünü kullanarak yapmış olduğu özgün tasarımlar olduğu gözlenmektedir. Figürler ve kıyafetlerdeki kıvrım ve hatlar üzerinde görülen gölgelendirmeler resimlere boyut kazandırmaktadır.

Levni imzalı H.2164 numaralı bu albümün ilk resmi 1b. Sayfasındaki *(bkz resim–1) "Genç Osman"* minyatürüdür. Resimde; Sultan II. Osman, tahtında otururken 3/4 profilden betimlenmiştir. Portre kalıp açısından *Kebir Musavver Silsilename*'deki Sultan III. Ahmet portresiyle benzeşir *(bkz resim-2)*. Oturduğu yüksek arkalıklı tahtın sırtında kırmızı üzerine Çin bulutlarından, yan panoda ise mavi zemin üzerine hatayi ve gül kompozisyonundan oluşan süslemeye yer verilmiştir. Kolsuz, yaka, iç ve kol uçları kürklü mavi kaftanı, çiçek motifleri ile bezeli pastel tonda nohut sarısı entarisi ve kaftanın göğüs kısmında değerli altın işlemeli çaprastlar[5] büyük bir titizlikle işlenmiştir. *Kebir Musavver Silsilename*'de olduğu gibi burada da badem gözleri, ince çekik kaşları, uzunca burnu ve sakalsız açık renk teniyle Genç Osman'ın masumiyeti vurgulanmıştır. (Çepoğlu, 1999b; 170-171) Resimde figürün kendisinin ve kıyafetlerinin itinalı ve titiz tarama tekniği ile işlenmiş olması dikkat çekmektedir. Zemindeki karolar ile duvardaki çinilerde yerleşirilişi biçimleri ve ince işçilikleriyle sanatçının fırça kabiliyetini bir kez daha pekiştirmektedir. Sanatçının imzası ise yerdeki karelerden birinin içine, diğer zemin motiflerinden fazlaca ayrılmayacak bir biçimde işlenmiştir. (*bkz resim–1a*)

10a. "Acem Şahı Hazinedarı Kıymetli Civani" (bkz resim–3); Levha üzerindeki açıklama ile Acem olduğu anlaşılan figür, Levni'nin tipik 4/3 profil duruşunu sergilemektedir. Çiçek

[4] Safavi Döneminde 1565-1635 yılları arasında yaşayan Ağa Rıza'nın üslubu doğal nesneleri efemine ve izlenimsel bir şekilde resmetmesiydi. Çoğu çalışmasında saki olarak genç yakışıklıları tasvir etmiştir. Louis Crompton'a göre bu, yaşlı bir erkeğe iltifat etmek için "genç erkeksi güzelliği takdir etmek" olarak ortaya konulan bir Pers geleneğiydi.

[5] Çaprast; Kaftanların veya pelerin gibi kıyafetlerin ön tarafında kıyafetin önünü kapatmak için kullanılan düğme benzeri kapama parçasına verilen addır. Kaftan zengin veya üst tabakadan birisine ait ise bu parça değerli taşlar ve altın ile süslü olarak yapılırdı.

biçiminde üçer çaprastla tutturulan patlıcan moru renkteki pelerinin koyu sarı astarı ile kurmuş olduğu kontrast renk ilişkisi figürün renklendirilmesinde kullanılan diğer renkler ile büyük bir uyum içerisindedir. Küf yeşili tepelikli sarık, pembe kol ağızlı açık mavi entari, alev kırmızısı kuşak, kuşağa sokulu altın kakmalı kabzası, kını ve mavi boncuklu püsküllleriyle gösterişli hançer, kuşaktan sarkan kırmızı kabzalı, altın kama, turuncu çakşır ve sarı pabuçlar yine kontrast fakat değer olarak birbirini dengeleyen bir renk ilişkisi içerisindedir. Figürün elinde tuttuğu kırmızı renkli İstanbul lalesi de dönemin özelliğini yansıtan bir başka gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Figürün sağ eli ile kaftanını tutuş tarzı ise aynı dönemlerde İstanbul'da yaşamış olan Avrupalı ressamlar ile sanatsal anlamda da ilişkisi olduğunu göstermektedir. Figürün tasvirinde kullanılan tüm renklerin kontrast olması, bununla beraber, farklı ışık değerleriyle ve kullanıldıkları yüzeydeki lekesel oranlarıyla birbirlerini başarıyla dengelemesi sanatçının renk bilgisine ne kadar hakim olduğunu da göstermektedir.

13b. "Frenk Kadını" (bkz resim–4); Avrupalı kadın figürü de ayrıntılı işlenmiş süslü elbiseleri ve elinde yelpazesiyle 4/3 cepheden betimlenmiştir. Sanatçının model olarak faydalandığı kaynağın "Nemçe Frengi" modelini gözlemleyerek mi, yoksa Avrupa kaynağından yararlanarak mı çalıştığı kesin değildir. Osmanlı kadınını betimlerken, kendi ideal güzelini arayan ve resimleyen Levni, burada ise dalgalı saçları omuzlarına dökülen, açık renk gözlü tipik bir Frenk (Avrupa) kadınını resimlemiştir. Giysinin dantelleri, turuncu eteğin üzerindeki çift kat saydam etek son derece ince bir işçilikle boyanmış,Avrupa kadın giysisinin en ayırt edici özelliği olan korsaj ve ten rengi eldivenleri başarıyla uygulamıştır. Dekolteyi vurgulamak amacıyla göğüsler neredeyse açıkta bırakılmıştır. Etek ucunu dolanan enli yeşil bordürün deseni, Frenk erkek figürünün kol ağzıyla benzerlik gösterir. Nakkaş aslında kendine yabancı olan bu kıyafete, kadının elindeki yelpazenin detaylı çizimiyle ve figürün etrafındaki geleneksel çizgiler ile betimlenmiş çiçeklerle kendinden bir şeyler katmak istemiştir. Ayrıca figürün ayağındaki topuklu pabuçlar da modelin yabancı –gayrimüslim- olduğunu göstermektedir (İpşirli, 1999a; 191-192). Bu figürün çizimindeki özeni Avrupalı erkek portresinde de görmekteyiz. Sanatçı büyük bir ihtimalle saraya ulaşan Avrupa kökenli kitap ve gravürlerden de yararlanmış olmalıdır (Bağcı vd.2006; 264-265).

14a. "Frenk Erkeği" (bkz resim–5); Osmanlıda genel olarak Frenk olarak adlandırılan Avrupalı erkek figürü, belli bir kişinin portresi olmaktan çok, genel bir imge olarak karşımıza çıkar. Levhanın sağ üstünde yer alan ve Avrupalı kadın figürü için de geçerli olan;

Bu bâde vermişdir hüsne rengi

Bunlar ikisi de Nemçe Frengi

Dizeleri, yüzlerine rengi içkinin verdiğini ve her ikisinin de Avusturyalı olduğunu belirtir. Levni'nin İstanbul'da bulunan Avrupalı elçileri peruğundan bastonuna ve koltuk altındaki şapkasına, dizlerinde daralan pantolonundan, süslü ceketine ve dantelli gömleğine kadar gözlemlemiş olduğu görülür. (İpşirli, 1999a; 191-192) Levni'ye özgü kontrast renk uyumu, scarlet kırmızısı renkli uzun ceket ile yeşil bordürlü kol ağızlarında kendini göstermektedir. Sanatçı ayrıca bu iki zıt rengi dengeleyen gri ve mavi tonlardan da faydalanarak renk bilgisini tekrar gözler önüne sermektedir. Levni'nin, İstanbul sosyal hayatının çeşitli tiplerini resmederken bir "Frenk" kadını ve erkeğini de bu çalışmaları arasına katması, onları dönemin yaşantısının bir parçası olarak gördüğüne, batılılaşma eğilimlerinin görülmeye başlandığı bu dönemde en azından onlara ilgi duyduğuna ve bu tipleri kendi bakış açısından, ayrıntılı bir şekilde betimlendiğine işaret etmektedir. Bu tutum *Sürname* resimlerinde de görülmektedir. Batılı seyirciler için izlerken, kendi kıyafetleri içerisinde tasvir edilmiştir. (bkz resim–6) Sanatçı "Frenk Erkeği" isimli bu çalışmasında da diğer imzalı resimlerinde olduğu gibi imzasını zemine yerleştirdiği çiçek motiflerinden en büyük olanın altına atmıştır. Bu tutum Levni'nin imzalı tüm tek figür çalışmalarında çoğunlukla görülen bir harekettir.

14b. "Feraceli Kadın"(bkz resim–7); Devetüyü rengi bir ferace giymiş ve beyaz saydam yaşmak takmış olan figür, iki eliyle tuttuğu önü açık bol eteğini toplarken, vücudun üst kısmını saran feracenin mavi astarı ve kürklü kırmızı serpme desenli giysisi, feracenin kollarında ise dilimli leylak renginde hırka kolları görülmektedir. "Lale Devri"nin modası olan oldukça gösterişli bu sokak giysisinin, Sultan III. Ahmed'in 1726 yılında topluma ahlaki ve ekonomik açıdan zararlı olduğu gerekçesiyle yasakladıklarından olduğu zannedilmektedir. Böyle ince ve açık renk kumaştan yapılan feracelerin renginden, yasaklama hükümlerinde "bed" renk yani "fena" renk olarak söz edilir (İnepoğlu,1999b:195). Kenarları sırmalı saydam yaşmak, modelin kaşlarını ve hatta göz kapaklarını belli belirsiz örterek yalnızca gözlerinin alt kısmını açıkta bırakır, yine içi görünen diğer parçası da burnu ve ağzı hatlarını belirterek kapatır.

Levni aslında çok azı görünmesi gerekirken saydam kumaşın altından rahatlıkla seçilebilen yüz hatlarını ve dört sıra boncukla süslü gerdanı son derece güzel bir şekilde vermiştir. Modelin eteğini tutuş şekline bakıldığında, bunun bir modele bakılarak çalışılmış olduğu hissi taşınmaktadır. Dönemin İstanbul'da yaşayan Avrupalı ressamların çalışmalarında da görülen bu duruş ve hareket Levni'nin bu sanatçılar ile olan ilişkisini teyit etmektedir (bkz. Resim 8–9–10).

Sonuç olarak Osmanlı resim sanatı içerisinde, özellikle de tamamen yüzlerin Batı'ya çevrildiği bir dönemde ikinci bir klasik dönem yaşatmış olmasıyla önemli bir yeri olan Levni, kendi sanatsal zevki ve yaklaşımıyla gerçekten de yeni ve farklı şeyler yapmış bir sanatçıdır. Yapmış olduğu resim çalışmalarıyla Osmanlı minyatür sanatında sürekli kullanılacak portre kalıplardan birini ortaya koymuştur. Figürlerin kalabalık sahnelerde kullanımına da yeni bir anlayış getirmiştir. Sanatçının güçlü bir gözlemci oluşu ve gözlemlerini aktarmada gösterdiği akıcılık, 18. yüzyıl başındaki Osmanlı dünyasının en önemli görsel belgelerinden birine imza atmasını sağlamıştır. Levni bir yandan geleneği korurken, diğer yandan bakışlarını Batı'ya çeviren Osmanlı sanatçıları arasında en önemlilerinden birisidir.

Yalnızca 18. yüzyıl Osmanlı resim sanatını klasik dönemlerindeki günlerini aratmayacak biçimde canlandırmakla kalmamış, minyatür sanatına köklü yenilikler de getirmiştir. Bunların başında figür anlayışının değişimi gelir. Hacim kazanmış figürler, derinlik kazanmış kompozisyonlar içerisinde verilmeye çalışılırken, figüre bakış açısı da hem resimsel, hem de anlamsal olarak değişir, gelişir, zenginleşir ve derinleşir. Levni'nin bu sanatsal yaklaşımından sonra Osmanlı resim sanatında figürün genel anlamdaki kavranması kaçınılmaz olarak değişime yönelmiştir. Bu değişimler başlangıçta figürün ele alınış biçimi ile başlamış ardından yapıtlar üzerinde pastel tonların egemen olduğu renk skalası ile kendini göstermiştir. Ortaya çıkan bu yeni renk anlayışı Osmanlı kitap sanatlarında sürekli bir kendini yenileme olarak yansıma bulmuştur. Diğer taraftan Nakkaş Levni'nin fırçasından çıkan resimlerde yer alan figürler olağanüstü bir hayal zenginliğiyle yansıtılırken, resimlerin genel karakteristiği ilk bakışta çok yalın görünen, ancak çok ustalıklı çizgilerle ve nüanslarla belirtilmiş sağlam bir figür anlayışı ve kavram tutarlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu resim anlayışından dolayı İnepoğlu Levni için "yalnız görüneni değil, görünenin ardındakini de, kendi geleneği içerisinde, kendine özgü incelikle arayan ve sunan sıra dışı bir ressam" tanımlamasını yapmaktadır (İnepoğlu, 1999b:207).

Levni'nin yapmış olduğu resimler, gerek betimleme anlayışıyla gerekse gölgeli boyama tekniğiyle, özünden bir şey yitirmeden bununla birlikte, batılılaşma sürecinin başlangıcında ki Osmanlı resim sanatını ustaca yenileyen üslubuyla, dönemin atmosferini görkemli bir şekilde yansıtmaktadır. Sanatçının yapmış olduğu resimlerde perspektifin olmaması ise bilgi veya yetenek eksikliğinden değil, kökleri çok derinlere inen geleneksel betimleme prensiplerine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır (İnepoğlu, 1999b:207).

Levni'nin yapmış olduğu portreler 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl süresince yapıtlar ortaya koyan Osmanlı portre ressamlarını hem üslup açısından etkilemiş, hem de *Kebir Musavver Silsilename'* deki portreler, bu yüzyıllar boyunca yapılan padişah portreleri serilerine örnek oluşturmuştur. Sultan I. Abdülhamid döneminden (1774-1789) itibaren yapılan büyük boyutlu yağlıboya soy ağaçlarında da yerine göre boy portre ya da büst portrelere örnek model olarak kullanılmıştır. (Renda, 1996, 81-92) Levni, yağlıboya tek portreler dışında, Osmanlı padişah portreciliğinin son iki yüzyıllık döneminde geçerli olan portre kalıplarının da belirleyicisi konumundadır. Levni'nin padişah portrelerinin kopyalarının kesilip daha sonra hazırlanacak olan bir portre dizisinde yapıştırılarak kullanılmak istenmesi, yapıtlarının belirgin bir kalıp oluşturmasını sözcük anlamıyla da doğrulamaktadır (İnce Güpoğlu, 1999b:208).

Diğer taraftan Levni'nin kompozisyonlarında genellikle nohut sarısı veya sarının tonlarından oluşan bir zemin rengi tercih ettiği de görülmektedir. Bu sanatçının kişisel renk tercihi olabileceği gibi, özellikle Ortaçağ Avrupa minyatürlerinde yine bu rengin çoğunlukla zemin rengi olarak kullanılması, sanatçının Orta Çağ Avrupa minyatür resimleri konusunda bilgisi olabileceği düşüncesini de kuvvetle desteklemektedir. Bu konuda 18. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Avrupalı sanatçılardan bilgi edinmiş olabileceği veya içinde Orta Çağ Avrupa minyatürlerinin olduğu ve saraya kadar ulaşmış bu kitapları inceleme şansına sahip olma ihtimali de düşünülebilir. Levni'nin yaşadığı dönemde Avrupalı sanatçıların Doğu'ya olan ilgileri nedeniyle İstanbul'da da yaşadıkları ve sanatsal faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Özellikle Vanmour (1671-1737) İstanbul'da yaşamış olan ressamlar arasında en tanınmış olanlarından birisidir. Fakat Vanmour ve Levni arasında bir dostluk veya iş ilişkisi olduğuna dair bir belgenin varlığı bilinmemektedir. Buna rağmen bu iki sanatçının çalışmalarında ortak noktalar görmek mümkündür. Bu birliktelik, figürlerin duruş ve ifadeleri açılarından zaman zaman çok benzer yerlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte Levni'nin tek figürlerinde genellikle gelenekselci bir tutum görülmektedir. Ancak İstanbul'da yaşayan Vanmour gibi sanatçıların sağlam duruşlu tek figür portrelerinin de Levni'nin resim görüşünü geniş etmiş olması son derece olasıdır. Sonuçta aynı dönem ve mekânları paylaşan bu sanatkârların birbirinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Bu da Osmanlı Lale Devri sanatçılarının dönemin getirilerine paralel olarak Batılılaşma süreçlerini yakından izlediklerini, bu dönem içerisinde sanatsal alış veriş in araştırma boyutunda da var olduğu düşüncesini desteklemektedir. Levni'nin yapıtları Osmanlı resim sanatında üslup ve anlayış açısından kuşkusuz bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. Sanatçı Osmanlı minyatür sanatı tarihini yönlendirmiş olan az sayıda nakkaştan birisi ve sonuncusudur. (İnce Güpoğlu, 1999b:208).

RESİMLER

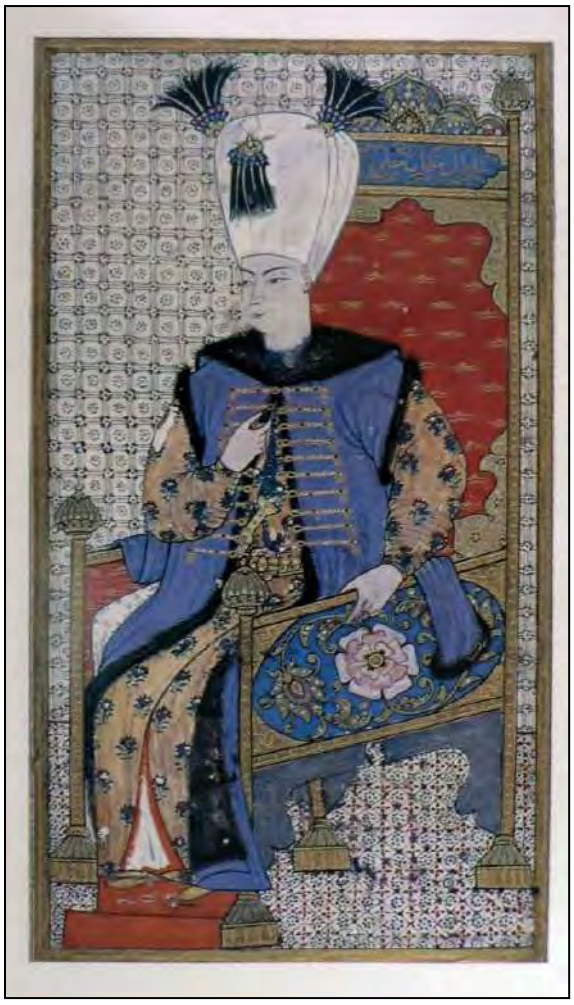

Resim 1: Genç Osman

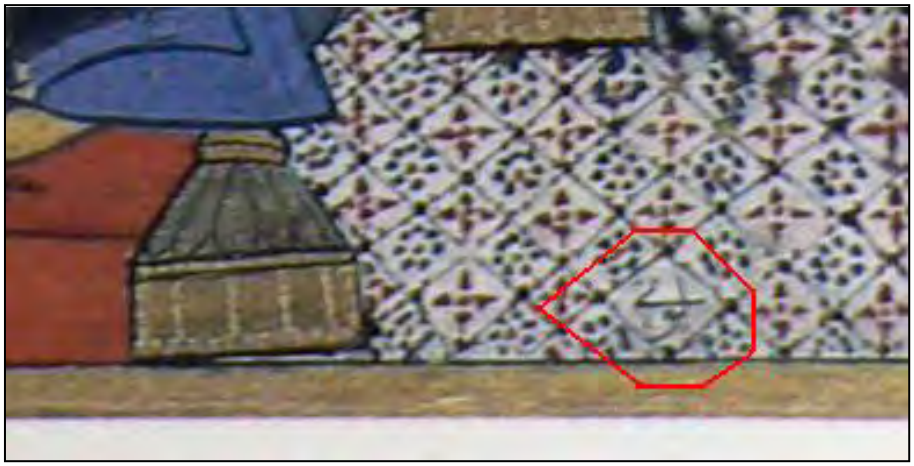

Resim 1a: Levni"nin İmzası

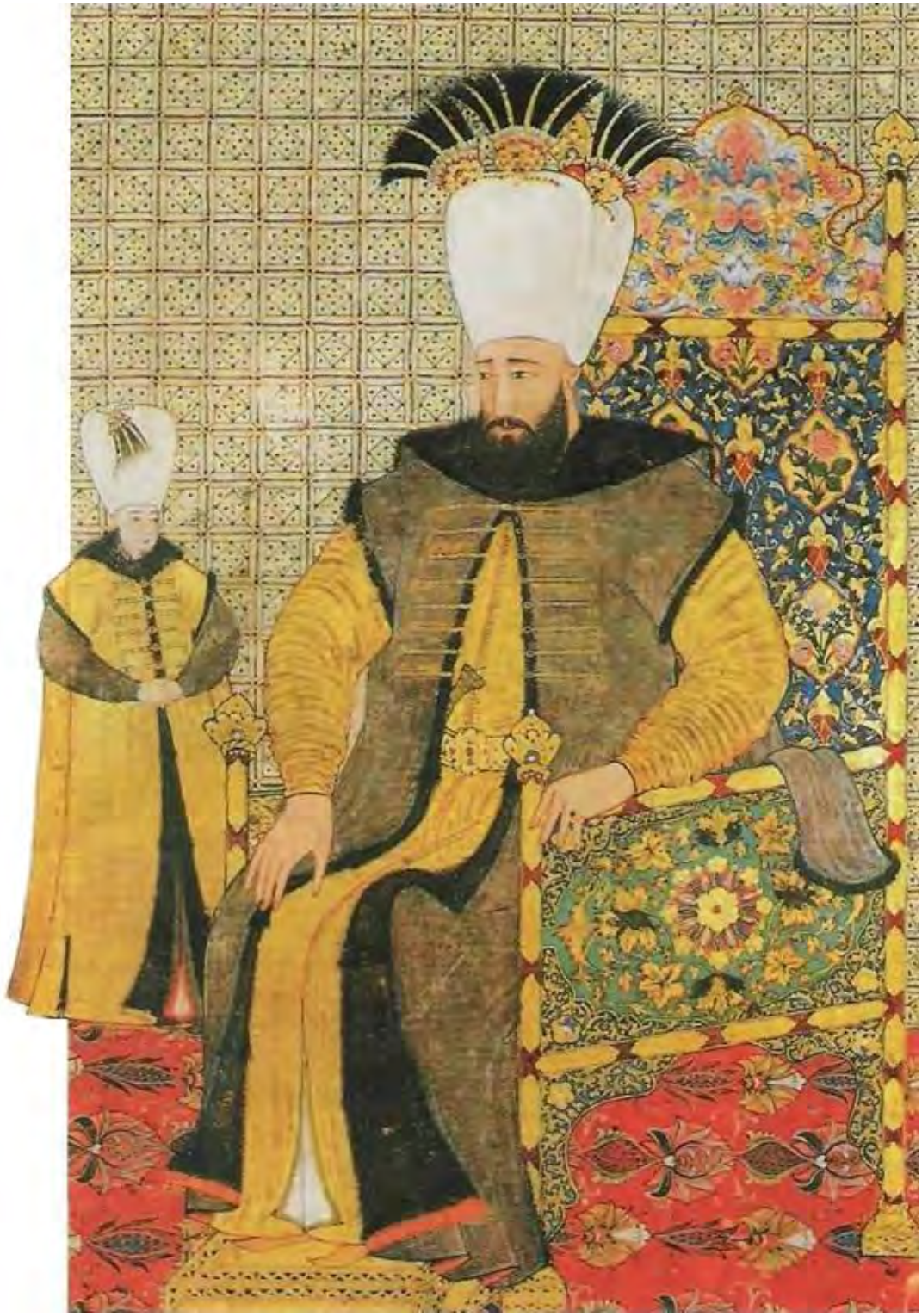

Resim 2: Sultan III. Ahmet ve şehzadesi

Resim 3: "Acem ġahı Hazinedarı Kıymetli Civani"

Resim 4: Frenk Kadını

Resim 5: Frenk Erkeği

Resim 6: "Feraceli Kadın"

Resim 7:, Avrupalı Elçiler, Sürname 139b-140a

Resim 8: Vanmour "Türk Düğünü" 56 × 90 cm, 18. yy. ilk yarısı

Resim 9: Vanmour "Türk Düğünü"den ayrıntı

Resim 10: "Türk Düğünü" Detay

KAYNAKÇA

AND Metin (2007), **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

ATIL Esin (1999), **Levni ve Sürname (Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü)**, Koç Bank Yayınları, İstanbul

BAĞCI Serpil, ÇAĞMAN Filiz ve RENDA Günsel.- TANINDI Zeren (2006), **Osmanlı Resim Sanatı**, Mas Matbaacılık Aġ, İstanbul

ERSOY Ayla (1991), "18. Yüzyılın Minyatürleri ve 19. Yüzyılda Batı Tarzı Resme Geçiş", **İlgi**, Yıl:25, S: 64, KıĢ, s12–17

ÖREPOĞLU Gül (2003), "Vanmour ve Levni: Aynanın İki Yüzü, Lale Devri'nin Bir Görgü Tanığı", NİKOLAS E. S., BULL D., RENDA, G. ve ÖREPOĞLU G. (2003), **Jean-Baptiste Vanmour**, Mas Mtb. A.ġ. Koç Bank Yayınları, İstanbul, s.73–101

ÖREPOĞLU Gül (1999a), "Lale Devri'nin „Çelebi" NakkaĢı: Levni", **Sanat Dünyamız**, (Yaratıcı Osmanlılar), S:73, s. 235–243

ÖREPOĞLU Gül (1999b), **Levni, Nakış, Şiir, Renk**, Mas Matbaacılık A.ġ., İstanbul-1999

RENDA Günsel (1977), **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı** 1700–1850, T.T.K. Basımevi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları C–17, Ankara

RENDA Günsel (1996) "Osmanlı Sultanlarının Soy Ağacı", **P Kültür Sanat Antika Dergisi** S: 2, Yaz, s. 81-92

NİKOLAS E. S. , BULL D., Günsel RENDA, ve Gül ÖREPOĞLU (2003), **Lale Devrinin Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour**, Mas Mtb. A.ġ., Koç Bank Yayınları, İstanbul

ÜNVER Süheyl, (1953), **Fatih Sultan Mehmet ve Babası ile Oğlu Resimlerini Yapan Ressam Levni ve Biyoğrafisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Sayı:543, İstanbul.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1317-1322, TURKEY

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SUGGESTOPEDİ'NİN (TELKİN YÖNTEMİ) KULLANIMI

Adem İŞCAN•

ÖZET

Suggestopedia (telkin yöntemi), Bulgar psikoterapist Georgi Lozanov tarafından geliştirilen bir öğretim yöntemidir. Pek çok alanda tercih edilen bu yöntem genellikle yabancı dil öğretimi alanında kullanılmaktadır. Lozanov, dil öğretiminde bu yöntemi kullanan bir öğretmenin öğrencilerinin, geleneksel öğretim yöntemleriyle dil öğrenen öğrencilere göre yaklaşık 3-5 kat daha hızlı öğrenebileceklerini iddia eder. Bu makalede, suggestopedia (telkin yöntemi) ve bu yöntemin yabancılara Türkçe öğretiminde kullanımıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suggestopedia, Dil Öğretimi, Yabancılara Türkçe Öğretimi.

USE OF SUGGESTOPEDIA IN TURKISH TEACHING AS FOREIGN LANGUAGE

ABSTRACT

Suggestopedia is a teaching method developed by the Bulgarian psychotherapist Georgi Lozanov. It is used in different fields, but mostly in the field of foreign language learning. Lozanov has claimed that by using this method a teacher students can learn a language approximately three to five times as quickly as through conventional teaching methods. In this paper presents to knowledge suggestopedia and use of suggestopedia in Turkish teaching as foreign language.

Keywords: Suggestopedia, Language Teaching, Turkish Teaching as Foreign Language.

Giriş

"Suggestion" ve "pedagogy" kelimelerinden oluşmuş olan dil öğretim yöntemi olan "Suggestopedia", eğitimsel öneri anlamına gelmektedir. Suggestopedia, insan beyni nasıl çalışır ve en etkili şekilde nasıl öğrenebiliriz anlayışını esas almaktadır). Suggestopedia'nın kurucusu Georgi Lozanov, bu yaklaşımda dil öğrenmenin diğer öğrenmelerden çok daha hızlı bir seviyede gerçekleştiği görüşündedir. Lozanov, yetersizliğimizin sebebini öğrenmeye karşı koyduğumuz psikolojik engellere bağlamaktadır. Öğrenme yeteneğimizin sınırlanmasından, başarısız olmaktan ve öğrenmeyi gerçekleştirememekten korktuğumuz için de sahip olduğumuz zihinsel kapasitemizi tam olarak kullanmıyoruz. Lozanov'a göre zihinsel kapasitemizin sadece %5–10'unu kullanmaktayız. Zihinsel kaynaklarımızı daha iyi şekilde kullanmak için, sahip olduğumuzu düşündüğümüz sınırlılıkların kaldırılması gerekmektedir ((Lozanov, 1978; Akt., Hasra, 2007: 23).

Bu yöntemin temel amacı, öğrencilerin rahatlatılmış bir ortamda dil eğitimi almalarıdır. Bu amaçla sınıf ortamı öğrencilerin rahat edebilecekleri şekilde hazırlanır. Öğrenme sürecinde müzik önemli bir materyaldir. İletişimin ve öğrenmenin en iyi şekilde gerçekleşmesi için öğrencinin

• Yard. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: aiscan@atauni.edu.tr

rahatına yönelik her türlü düzenleme (oturma düzeni, ışık, müzik vb.) yapılabilir. Bu yaklaşımda karşılıklı iletişim- diyalog önemlidir. Bunun için öncelikle diyalog öğretmen tarafından gerekli açıklamalar yapılarak okunur. Sonra, müzik eşliğinde vurgu ve tonlamalara dikkat edilerek tekrar okunur. En son aşamada ise öğrenciler rahat bir şekilde otururlar, gözleri kapalı şekilde müzik eşliğinde diyalogu dinlerler ve hafızada tutmaya çalışırlar. Suggestopedia yaklaşımında dinlerken öğrenme önemlidir ve bu yaklaşımda canlandırma, drama, rol yapma gibi aktiviteler yoğun olarak kullanılır (Larsen-Freeman,1986: 73; Celce-Murcia, 1991:3).

Bu araştırmanın amacı, dil öğretiminde yaygın biçimde kullanılan fakat Türkiye'de pek tanınmayan suggestopedia (telkin) yöntemi ve bu yöntemin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde nasıl kullanılacağıyla ilgili bilgiler vermektir.

Suggestopedia (Telkin) Yönteminin İlkeleri

Suggestopedia yönteminde kullanılan ilkeler şunlardır:

1) Öğrenme, rahatlatılmış bir ortamda gerçekleşir.

2) Öğrenci, öğrenme ortamında bulunan dikkatini doğrudan yöneltmediği materyallerden de öğrenebilir.

3) Öğrenci, öğretmenin otoritesine güvenir ve saygı duyarsa bilgiyi daha iyi kavrar.

4) Öğretmen, öğrencilerin sınıfta öğrenmeye karşı bazı psikolojik engellerle geldiklerini bilmeli ve bunları ortadan kaldırmaya çalışmalıdır.

5) Öğrencilerin hayal gücünü harekete geçirmek, öğrenmeye yardımcı olur.

6) Öğretmen, öğrencilerin başarılı öğrenciler olacakları konusunda kendilerine güvenmelerini sağlamaya çalışmalıdır. Çünkü öğrenciler kendilerini ne kadar güvende hissederlerse o kadar iyi öğrenirler.

7) Öğrenciler etkinlikler sırasında yeni kimlikler ve isimler edinirler. Bu, öğrencilerin kendilerini güvende hissetmelerine ve daha rahat olmalarına imkân verir.

8) Öğrencilerin kendi hayatlarında kullanabilecekleri diyaloglar verilir. Çünkü öğrencilerin dikkati dil yapısı üzerinde değil de iletişim süreci üzerinde olursa öğrenciler daha iyi öğrenirler.

9) Öğretmen, öğrenme ortamında "yapabileceklerinizde bir sınır yok" gibi olumlu önerilerde bulunur.

10) Öğretmen, grameri ve kelime bilgisini anlatır; fakat tamamen onlarla ilgilenmez.

11) Anlamı daha anlaşılır hâle getirmek için anadilde çeviriye yer verilir.

12) Sınıfta kullanılan müzik öğrenciye bilinçaltında öğrenmenin kolay ve eğlenceli olduğunu önerir. Diğer taraftan öğrenci öğrenme olayına katılmaktadır. Bilinç ve bilinçaltı arasında bir birlik olduğu zaman öğrenme gerçekleşir.

13) Konser dinlerken olduğu gibi pasif bir dinleyici konumundayken psikolojik engelleri aşmak ve öğrenme potansiyelinden yararlanmak daha kolaydır. Bu gibi durumlarda bilinç ve bilinçaltı arasındaki ayrım net değildir. Bu yüzden bu esnada öğrenme en iyi şekilde gerçekleşir.

14) Dramatizasyon ve hayal kurma öğrenmeye karşı oluşturulan engelleri azaltmaya yardımcı olur. Müzik, resim ve drama bilinçaltına ulaşmada etkili vasıtalardır. Bu sebeple öğretimde bu sanat dallarının öğretilerinden mümkün olduğunca yaralanılmalıdır.

15) Öğretmen öğrencilere materyal kullanımında veya etkinlikler sırasında yardımcı olmalıdır. Bunun sebebi ise tekrardan kaçınmak ve yeniliğe yer vermektir. Yenilik, kazanıma yardımcı olur.

16) Müzik ve hareket dil ile ilgili materyali destekler. Öğrenme ortamında müziğe, şarkılara ve oyuna yer verilmesi öğrencilerin kendilerini çocuklar gibi rahat hissetmelerine yardımcı olur. Öğrencilerin dikkati öğrenilen formlardan çok dilin kullanımında olur. Bunun sonucunda da öğrenciler öğrenmenin eğlenceli yanını gördükleri ve öğretmene de güvendikleri için öğrenmeye karşı daha istekli olacaklardır.

17) Yanlışlara karşı toleranslı olunmalıdır. Önemli olan form değil içeriktir. Öğretmen yapılan yanlışı anında düzeltmek yerine daha sonra doğrusunu kullanıp öğrencilerin doğru formu kendilerinin duyması sağlanmalıdır (Larsen-Freeman, 1986: 75-76).

Suggestopedia (Telkin) Yönteminde Öğretmen ve Öğrencilerin Rolü

Öğretmenin öncelikli hedefi öğrencilerin günlük iletişimde kullanmak için yabancı dil öğrenme sürecini kolaylaştırmaktır. Bunu yapmak için de öğrencilerin öğrenme ortamına taşıdıkları öğrenmeye karşı oluşan engelleri ve onların zihinsel güçleri üzerinde durulması gerekmektedir.

Öğretmenin bir diğer amacı öğrencilerin hedef dilde konuşmalarını sağlamak ve bu süreci hızlandırmaktır. Bunu başarabilmek için öğrencilerin zihinsel güçlerini geliştirmeye çalışır. Öğretmen ilk olarak öğrencilerinin bariyerlerini kırmak ister, onları sınıfa getirdikleri problemlerden kurtararak derse hazırlar. Ayrıca öğretmen bilinçaltı öğretimi kullanır ve bunu farkında olmadan öğrencilere çeşitli şekillerde öğretmeyi amaçlar. Öğrencilerin her ortamda her zaman öğrenme içinde olmaları için alt yapı hazırlar. Suggestopedia yöntemini bir makine kabul edersek öğretmen de bu makinenin motorudur. Öğretmen bu yöntemde kendine oldukça güvenmelidir ve bu güveni de öğrencilerine yansıtabilmelidir. Tavır ve davranışlarıyla otoriter olmalıdır**. Çünkü öğretmen sınıfta tek otoritedir.**

Öğrenciler başarılı olabilmek için öğretmene saygı ve güven duymalıdırlar. Çünkü öğrenciler güvendikleri kişilerden aldıkları ve duydukları bilgilere daha çok güvenirler ve kendilerini güvende hissederler. Kendilerini güvende hissettikleri zaman doğallıkları artar, çekingenlikleri azalır (Larsen-Freeman, 1986: 78)

Suggestopedia (Telkin) Yönteminin Yabancı Dil Olarak Türkçe Derslerinde Kullanılması (Ders Örneği)

Bu yöntemin örneğin Amerika'da Türkçe derslerinde uygulanışı şöyle olabilir: Öğretmen sınıfa girip öğrencileri Ġngilizce selamlar. Bugün ilginç bir yöntem uygulayacağını belirterek, kendinden emin bir tavırla **"**Öğrenmeye çalışmanıza gerek yok; öğrenme doğal olarak kendiliğinden olacak**"** der, öğrencilerin geriye yaslanmalarını, derin bir nefes alıp rahatlamalarını fısıldar. Gözlerini kapayarak hayali bir gezinti yapmalarını söyler. Kendisi onların rehberidir. Daha sonra gözler açılır: **"**Türkçeye hoş geldiniz**"**denir. Hepsi takma adlar alıp yeni kişiliklere bürünür.

Öğrencilere üzerinde Türkçe erkek ve kız adları yazılı bir poster gösterilir, Her öğrenci kendisi için bir ad seçer. Bu yeni adlarla kurmaca bir kişilik ve yaşam öyküsü oluşturmaları istenir. Öğrenciler yeni adlarını taşıyabilmek için birer de meslek seçerler. Öğretmen her öğrenciye takma adıyla hitap eder, yeni mesleği ile ilgili bazı sorular sorar, **"**evet**"** ya da **"**hayır**"** diye yanıtlar alır. Sonra küçük bir tanışma diyalogu öğretilip öğrencilerin birbirleriyle tanışmaları sağlanır.

Sonraki aşamada öğrencilere İngilizce - Türkçe bir diyalog dağıtılır. Kenarda bazı dil bilgisi açıklamaları da vardır. Öğretmen diyalogu kısmen Türkçe kısmen İngilizce kabaca anlatır, sonra okur; öğrenciler dinler. Öğrencilerin metni bir daha gözden geçirmeleri için yeteri kadar zaman tanınır. Sonra ara verilir ve rahatlamaları için Mozart'ın bir konçertosu çalınır (alternatif olarak klasik Türk müziği de dinletilebilir). Bir iki dakika sonra öğretmen müzikle birlikte metni okumaya başlar; sesi müzikle birlikte alçalıp yükselir. Metni bir daha okur, öğrenciler gözleri kapalı hâlde dinlerler. Metin normal bir sesle tekrar okunur, Öğretmen bu arada yine dinlendirici bir klasik müzik kaseti koymuştur. Böylece seans biter. Ders bitiminde öğrencilere ev ödevi verilmez; ama isterlerse diyalogu yatmadan önce ve sabah kalktıktan sonar birer kez okuyabilirler.

Bu yönteme göre sınıf ortamı ve düzeni de çok farklıdır: Loş bir ışık, müzik ve rahat sandalyeler. Herkes istediği gibi oturabilir. Öğretmen yabancı dilin çok kolay ve zevkli olduğunu başta belirtir. Böylece öğrenci içindeki korkuyu atar ve zihinsel kapasitesini tam olarak kullanabilir. Ayrıca dil bilgisi anlatılmaz. Duvarlara asılı posterlerin üzerindeki açıklamaları öğrenci ister istemez görür ve dolaylı olarak öğrenir. Öğretmen inandırıcı ve yumuşak olmalıdır. Böylece öğrenci öğretmenine güvenir, saygı duyar, verileni daha iyi kavrar. Zaten bu yöntemin uygulanabilirliğinin temel koşulu öğretmene güvenmek ve saygı duymaktır. Öğrenciler yeni kişilikler/ adlar alarak çekingenliklerini üzerlerinden atarlar. Ayrıca diyaloglardaki karakterleri dramatize etmek onların hayal güçlerini artırır.

Güzel sanatlar bilinçaltına daha kolay ulaştığı için şarkı, dans, tiyatro, resim, oyun gibi hem rahatlatıcı, hem eğlendirici hem de öğretici etkinliklerden mutlaka yararlanılmalıdır. Bu etkinlikler ilgiyi dil bilgisinden çok dil kullanımına yöneltir. Diyaloglar akşam yatmadan önce ve sabah kalktıktan sonra okunmalıdır. Çünkü bu anda bilinç ile bilinçaltı arasındaki sınır çok belirsizdir; gizli yeteneklerin ortaya çıkması için en elverişli zamandır. Yanlışlık yapmak önemli değildir; önemli olan dili kullanmaktır.

Öğretmen şu, bu yanlış demeden yapılan yanlışları doğru cümleler kurarak düzeltir. Düzeltmenin yapılan yanlıştan hemen sonra yapılması şart değildir. Çünkü ikide bir öğrencinin konuşmasını kesip yanlışını düzeltmek, öğrencide bilmediği ve yeteneksiz olduğu duygusuna sebebiyet verir, onu çekingen yapar; öğrenci kabuğuna çekilir, derse katılmak istemez ve böylece ders amacına ulaşamaz (Balcı, 1993: 9-10).

SONUÇ

Suggestopedia, kalabalık olmayan sınıflar için ideal olan bir dil öğretim yöntemidir. Stresin ve kaygının en aza indirgenmesi esastır. Öğrencilerin kendini özgür hissetmesi çok önemlidir. Bu sayede hata yapma korkusundan kurtulan öğrencinin farkında bile olmadığı öğrenme potansiyelini keşfetmesi ve verilen bilgiyi uzun süreyle hatırlaması sağlanır. Bu yöntem sayesinde öğrencinin cesaret ve motivasyonu üst seviyelere taşınır.

Lozanov'un suggestopedia (telkin) yöntemi, pek çok ülkede- özellikle Avrupa ülkelerinde- benimsenmiş ve "hızlı öğrenme", "çok seviyeli öğrenme" ve "süper öğrenme" gibi isimlerle uygulanmıştır. Ayrıca UNESCO (1980) tarafından önerilen bir yöntemdir. (http://unesdoc.unesco.org/images/0004/000433/043398fo.pdf)

Suggestopedia, dil öğretimi dışında müzik, çocuk gelişimi, psikoloji, bilişsel bilimler, tıp ve sinirbilim gibi pek çok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Suggestopedia yönteminin dil öğrenenler üzerindeki etkisini ortaya koymak amacıyla yapılan deneysel araştırmalar [Lozanov (1978); Lozanov and Gateva (1988), Larsen and Freeman (1986), Bancroft (1978), Richards and Rodgers (1992), Adamson (1997), Kemaloğlu (2005) ve

Timmerman (1991)**]**, suggestopedia (telkin) yönteminin öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmede etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Ramires'in (2003) araştırması, suggestopedianın sözcük öğretiminde çok etkili bir yöntem olduğunu, Rahim'in (2010) araştırması da bu yöntem sayesinde öğrencilerin öyküleyici metinleri (sözcük, cümle, paragraf ve metin düzeyinde) çok daha kolay kavradıklarını göstermiştir.

Suggestopedia gibi dil öğretimindeki başarısı bir çok araştırmayla kanıtlanmış çağdaş yöntemlerin yabancı dil olarak Türkçe derslerinde denenmesi ve uygulanması yabancılara Türkçenin öğretimi alanında olumlu katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

ADAMSON, C. (1997). Suggestopedia. The Language Teacher Online.ErişimAdresi: http://langue.hyper.chubu.ac.jp/jalt/pub/tlt/97/feb/suggest.html/BR (Erişim Tarihi: 21.12.2010)

BALCI, Tahir (1993). "Türkiyede Pek Uygulanmayan Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri Üzerine". (Fremdsprachenmethoden, die keinen Zugang in den FSU in der Türkei finden) Öğretmen Dünyası, Nr. 158. Ankara: 7-11.

BANCROFT, W. J. (1978). "The Lozanov Method and Its American adaptations". Modern Language Journal, 62(4): 167-175.

CELCE-MURCĢA, M. (1991). Teaching English As a Second or Foreign Language. Heinle&Heinle Publishers: 3.

HASRA, Kader (2007), Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımıyla Öğrenme Stratejilerinin Öğretiminin Öğrencilerin Okuduğunu Anlama Becerisi Üzerindeki Etkisi. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: 23-26.

LARSEN-FREEMAN, L. D. (1986). Techniques and Principles in Language Teaching. Hong Kong. Oxford University Press: 72-86.

LOZANOV, G. & GATEVA, E. (1988). The Foreign Language Teacher's Suggestopedic Manual. Switzerland: Gordon & Breach Science Publishers: 5-113.

LOZANOV, G. (1978). "Suggestology and Outlines of Suggestopedia". New York: Gordon & Breach Science Publishers. In Cook, V. (Ed.). Second language learning and language teaching. London. Hodder Headline Group: 64-87.

KEMALOĞLU, Elif (2005). Suggestopedia, Erişim Adresi: http://www.yde.yildiz.edu.tr/uddo/belgeler/inca-ekemalog-sugg.html. (Erişim Tarihi: 25.12.2010)

RAHĠM, Masruroh Insani (2010). " Using Suggestopedia to Improve the Second Year Student's Reading Comprehension Achievement at SMP Muhammadiyah 1 Jember". Erişim Adresi: http://karyailmiah.um.ac.id/index.php/sastrainggris /article/view/9502. (ErişimTarihi: 01.01.2011)

RAMĠREZ, Sylvia Z (2003). "The Effects of Suggestopedia in Teaching English Vocabulary to Spanish-Dominant Chicano Third Graders". The Elementary School Journal, Vol. 86, No. 3. pp. 324-333.

RĠCHARDS, J. C. & RODGERS, T. S. (1992). Approaches and Methods in Language Teaching - a description and analysis. Cambridge. Cambridge University Press: 142-154.

TİMMERMAN, L. (1991). Our 1991 Suggestopedia experiment results and conclusions. WOT study group for the optimization of languageteaching–KATHOPolythecnic. ErişimAdresi: http.//www.katho.be/reno/suggestexp.html. (Erişim Tarihi:12.11.2010)

UNESCO (1980). Reunion du Groupe de Travail sur la Suggestologie et la Suggestopedie Erişim Adresi: http://unesdoc.unesco.org/ images/ 0004/000433/ 043398fo.pdf (Erişim Tarihi: 21.12. 2010).

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1323-1337, TURKEY

ORTAÖĞRETİM TARİH DERSLERİNDE BİRİNCİ VE İKİNCİ EL KAYNAKLAR İLE ETKİNLİK TEMELLİ DERS İŞLENMESİNİN ÖĞRENCİLERİN TARİHSEL DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ*

Hasan IŞIK•

ÖZET

Araştırmada, ortaöğretim tarih derslerinde birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli ders işlenmesi ile öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerinin gelişiminin artıp artmadığına değinilmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi olarak öğrencilerin uygulama sırasında yazdıkları tarihsel metinler betimsel analiz yöntemi ile yorumlanmıştır. Bu çalışmanın uygulama safhası, Ankara ili Yenimahalle ilçesinde bir devlet okulu olan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu Lisesi'nde 5 hafta (10 ders saati) boyunca 76 öğrenciyle yapılmıştır. Deney grubunda ilgili konular birinci ve ikinci el kaynaklar kullanılarak öğrenci merkezli yaklaşımla işlenirken, kontrol grubunda ise konular ders kitabı merkezli olarak geleneksel yöntemle işlenmiştir. Uygulama öncesinde 76 öğrenciden oluşan deney ve kontrol gruplarına dönük tarihsel düşünme becerilerinin durum tespitini yapmak için tarihsel doküman verilmeden önmetin yazdırmaya dönük test uygulanmıştır. Uygulama süresince de deney grubuna birinci ve ikinci el kaynaklardan (özellikle de yazılı kaynaklar) oluşan dokümanlar kullanılarak ders işlenmiştir. Uygulama süreci sonunda ise deney ve kontrol grubuna dokümanlar verilerek tarihsel düşünme becerilerinin gelişimini belirlemek amacıyla sonmetin yazdırmaya dönük test uygulanmıştır. Uygulama sonunda nitel veriler betimsel analiz ile değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Nitel bulgular sonucunda tarih derslerinde birinci ve ikinci el kaynaklar kullanılmasının, deney grubu öğrencilerinin tarihsel düşünme becerilerine kontrol grubu öğrencilerine göre olumlu anlamda daha fazla etki ettiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih öğretimi, birinci el kaynak, ikinci el kaynak, tarihsel düşünme, beceri.

EFFECT OF TEACHING LESSONS BASED ON ACTIVITIES WIHT FIRST AND SECOND HAND SOURCES TO STUDENTS' HISTORICAL THINKING ABILITIES IN SECONDARY SCHOOL HISTORY LESSONS

ABSTRACT

In the research, development of students" historical thinking abilities have been mentioned related to using first and second hand sources with based on activities in history lessons in high schools. Qualitative research method has been used in this study. As qualitative research method historical texts of students" works written in their practice process are interpreted with descriptive analysed method. This study"s application phase has been applied in Prof. Dr. Şevket Reşit Hatipoğlu High school with 76 (seventy six) students in Yenimahalle, Ankara for 5 (five) weeks (through ten lessons). While using related first and second hand sources with student centered approach, lessons have been running in application group, on the other hand, lessons have run in classical style with lesson books centered. Before the application, a test has been applied without giving the historical document aimed at writing

---

* Bu çalışma 16-18 Haziran 2010 tarihlerinde Atatürk Üniversitesi"nin düzenlediği I. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

• Yard. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD., elmek: hasantarih@yahoo.com

foretext towards control and experimental groups, totally 76 students, to determine the level of historical thinking abilities. During the process of application, experimental group had been taught lessons, especially with using first and second hand source of documents (especially written sources). After the application process, a test has been applied to the experimental and control groups to make them write a post text to determine the development of historical thinking abilities by giving documents. At the end of the application, qualitative results have been evaluated and interpreted with descriptive analysis. At the end of the qualitative findings, it was noticed that using first and second hand sources in the lessons have affected experimental group"s students" historical thinking abilities more than control group"s students" in a positive way.

Keywords: History teaching, first hand sources, second hand sources, historical thinking, ability.

1. GiriÇ

Tarih öğretiminde olguları ve kavramları öğretmenin yanında becerilerin kazandırılması hedeflerden biri olmalıdır. Ġnsanın uzun sürede belleğinde tutabileceği olgu ve kavram sayısının sınırlı olacağını düĢündüğümüzde; tarihsel düĢünme becerilerinin kazandırılması, öğrencilere gelecekte farklı durumlar için kazandıkları bu becerileri kullanılabilme imkanı verebilir. Tarihsel düĢünme becerilerinin geliĢmesi açısından öğrencilerin birinci ve ikinci el kaynakları tanıması, incelemesi, tarihsel kaynaklar üzerinde çalıĢmalarda bulunması önem arz etmektedir. Öğrencilerin bu tür etkinlikler yapabilmesi için ise; tarih dersi öğretim programlarının ders kitabı yazarlarına ve öğretmenlere imkân vermesi gerekmektedir.

Tarih öğretmenleri ve ders kitaplarının öğrencilerin tarihsel düĢünme becerilerini geliĢtirmede önemli bir yeri vardır. Bu nedenle de öğretmenlerin ve ders kitabı yazarlarının, öğrencilerde tarihsel düĢünme becerilerini geliĢtirmeye yönelik çalıĢmalarda bulunmayı amaçlamaları gerekmektedir. Bu amaca ulaĢmanın yollarından birinin de; birinci ve ikinci el kaynakların kullanıldığı etkinlikler olacağı düĢünülmektedir.

Tarih derslerine bazı öğrencilerin ilgisiz kalmalarının en önemli sebeplerinin baĢında, tarihin güncel yaĢamdan kopuk ve öğretmen merkezli bir anlayıĢla öğretilmesi gelmektedir (Demircioğlu, 2005: 98; Paykoç, 1998: 345). Tarih öğretimi ile öğrencilerde geliĢtirilmesi beklenen becerilerin öğretmen merkezli, ezbere dayalı öğretimle mümkün olamayacağı açıktır.

1.1 Birinci ve Ġkinci El Kaynaklar

Tarih öğretiminde dersin amaçlarına, öğrenmenin niteliğine, öğrencilere ve öğretim durumunun özelliklerine uygun öğretim malzemeleri kullanmak gereklidir (Paykoç, 1991: 93). Tarihî bilginin mahiyeti, bu bilgiye yönelen herkesin, bilginin temel kaynaklarıyla yüzleĢtirilmesini gerekli kılmaktadır (Collingwood 1990: 74). Doğan (2007: 33) bütün tarih çalıĢmalarının can damarını belgeler ve diğer yazılı kaynakların oluĢturduğunu belirtmektedir.

Öğretmenin her anlattığının derste ezberlenmesi yerine dersin kalıcı ve yaĢanır olmasını sağlamak için oyun oynama, grafik yapma, harita üzerinde inceleme ve farklı kaynaklardan yararlanma yoluna gitmesi; öğrencilerine de yazılı kaynaklar, resimler, fotoğraflar gibi dokümanları kullanma fırsatı vermesi gerekmektedir (Cooper, 1996: 76; Tunçay, 1998: 55; Ata, 2002: 51).

Bugün Türkiye"de lise tarih ders kitaplarında okuma parçası baĢlığı altında metinler (birinci ve ikinci el kaynaklar) yer almaktadır. Fakat bunlara bir iĢlerlik kazandırılmamakta, bu

metinler sadece okunmaktadır. Belki ders öğretmeni metinlere dönük bir iki soru sormaktadır. Kabapınar (1999: 250), yaptığı bir araştırmada tarih derslerinde, ders kitabının hemen hemen tek yazılı kaynak durumunda olduğunu belirlemiştir.

Öğrenciye konuya ilişkin ihtiyaç duyduğu temel bilgi ders kitabında verilmelidir. Fakat bunun yanında konuyla ilgili dokümanlar öğrencinin üzerinde aktif olarak çalışacağı şekilde de yer almalıdır. Öğrenciler inceledikleri belgeler ile ders kitaplarında anlatılanlar ve öğretmenlerinin anlattıkları ile ilişkilendirme imkânı bulacaklardır. Bu şekilde öğrendikleri konular onlar açısından anlamlı hale gelecektir.

Günümüzde çağdaş teknolojinin olanaklarından yararlanılarak öğretmen ve ders kitabının yanı sıra değişik kaynaklar öğretimin sağlanmasına yardımcı olmaktadır.Bu nedenle sınıf içinde tarihsel dokümanlar gibi değişik kaynaklara ne kadar çok yer verilirse, öğrencilerin güdülenme düzeylerinin o oranda artacağı belirtilmektedir (Demirel, 1999: 49).

Birinci elden kaynakların kullanımı öğrencilerin tarihi belgelere ilgi duymalarına, belgeleri anlamlandırmalarına, tarihi anlamak için empati kurmalarına, eleştirel ve yaratıcı düşünmeyi tarih derslerinde öğrenme ve geliştirmelerine zemin hazırlar. Bunu da okuma, yazma, konuşma ve grup etkileşimi yoluyla sağlayabilirler. Öğrenciler, soru sorarak kendi kaynaklarını eleyip tasnif ederek sonuçları sözlü, yazılı veya model yoluyla, resimlerle, dramayla sunarak, kısaca etkinlik yolu ile tarihle aktif biçimde ilgilenebilirler (Cooper, 1996: 76; Mims, 2002: 143-144; Köksal, 2005: 73). Tarih öğretiminde farklı öğretim materyallerinin kullanılarak öğrencilerin, konular üzerinde düşünmeleri, tarihi konu ile ilgili çıkarımlarda bulunmaları, kendilerinin kişisel görüşlerinin içe koşulduğu tarihsel metinler oluşturmaları, eleştirel düşünme gibi farklı tarihsel düşünme becerilerini içe koşmalarının sağlanması gerekmektedir.

Derslerde öğrencilere birinci ve ikinci el kaynaklar verilerek öğrencilerin bunları incelemeleri sağlanabilir. Burda en önemli nokta öğrencinin ilgili dokümana yönelteceği sorulardır. İlgili doküman incelenirken öncelikle o belgenin geçtiği dönemle, olayla ilgili sorular üretilmelidir. Daha sonra soru sordukları dokümandan aldıkları cevaplara göre öğrenciler tarihsel metinler oluşturabilirler.

Birinci elden kaynaklarla öğretim dersin faal bir biçimidir, öğretmen öğrencilerin birinci elden kaynakları okumaları ve üzerinde çalışmalarını sağlamak için sorular sormalıdır. Bundaki amaç öğrencileri en nihayetinde olumlu anlamda harekete geçirmek ve tarihsel sorgulama ve yorumlama yapabilir duruma getirmektir (Husbands, 2000: 16; Mims, 2002: 144; Drake ve Brown, 2003: 467).

Mims (2002: 23) öğrencilerimizin pasif öğrenciler yerine aktif olarak tarih derslerini daha iyi öğrenmelerini istiyorsak, birinci el kaynakları kullanmamız gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Mims, birinci elden kaynakların, öğrencilerin tarih konularını daha iyi öğrenmelerini sağladığı gibi onlara tarihin neden ve sonuçlarını tam olarak anlayabilmeleri doğrultusunda bir derinlik kazandıracağını da belirtmiştir.

Drake ve Brown'a göre (2003: 467), birinci elden kaynaklar öğretmenlerin en önemli kaynağıdır. Bu birinci elden kaynak öğretmenin dikkate almak zorunda olduğu önemli belgelerdendir. Bu esas belge, öğretmenin derslerinde içeriğin can alıcı noktasını oluşturmalıdır. Öğretmen öğrencilerine açık uçlu, kapalı uçlu sorular sorarak birinci elden kaynak üzerinde tartışmalarına yol göstermelidirler. Mims (2002: 143-144)'de, tarihî belgelerin tarihsel tahlillerin içinde eritildiği bir pota gibi olduğunu vurgulamış ve tarihî belgeleri anlamak için tahlil yapmak gerektiğini belirtmiştir.

Drake ve Brown'a göre (2003: 467), ikinci elden kaynaklar iki amaca hizmet etmelidir. Kimi ikinci elden kaynaklar birinci elden kaynaklarda bulunan bilgileri destekleyebilirler. Bazı ikinci elden kaynaklar ise birinci elden kaynaklarda bulunan bilgilere aykırılık teşkil ederler. Bu nedenle ikinci elden kaynaklar birinci elden kaynakları kuşatırlar denilebilir.

Buraya kadar bahsedilen noktalardan hareketle tarih öğretiminde kullanılacak özellikle birinci el yazılı kaynakların öneminin büyük olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en önemli sebebi de birinci el kaynakların tarihi olayları öğrencilerin gözünde canlandırmasına yardımcı olmasıdır. Bu nedenle de birinci el yazılı kaynaklar, ders kitapları içinde ilgili konuyla beraber verilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağını söyleyebiliriz. Birinci el kaynaklar ders kitabı dışında öğretmen tarafından çalışma kâğıdı şeklinde sınıfta etkinlik yapılarak da dersin temel malzemesi olarak kullanılabilir.

Birinci el ve ikinci el kaynaklar okullarda ihmal edilmemelidir. Özellikle de birinci ve ikinci el kaynaklar kullanılarak yapılan etkinlikler öğrencilerde tarihsel düşünme becerilerinin gelişmesine etki edebilir.

1.2 Tarihsel Düşünme Becerileri

Günümüzde "Tarihsel düşünme becerileri" tarih derslerinde öne çıkan önemli bir noktadır. Öğrencinin bilginin üreticisi olabilmesi yani tarihsel düşünme becerilerine sahip olması gerekmektedir. Yoksa tarih sadece "ezberlenen" bir ders olma nitelemesinden kurtulamayacaktır. Bugün artık çağdaş ülkelerde tarih öğretimi problem çözme becerisinin geliştirilmesi, yaratıcı düşünme, empati gibi kavramlar ile birlikte anılmaktadır. Buralarda tarih ezberlenecek bir konu olmaktan çok bir araştırma ve sorgulama tarzı olarak sunulur olmuştur (Safran, 2002: 938).

Tarih öğretimi, öğrencilerin düşünme becerilerinin gelişmesi ve kendilerini tanımaları için ihtiyaç duyabileceği "deneyim" in geniş kapsamlı bir birikim olarak sunulması şeklinde tanımlanabilir (Köksal; 2007: 233-234; Candan, 2003: 9). Bu tanımda geçen tarihsel düşünmeyi Dilek (2002: 68) şu şekilde ifade etmiştir; "Tarihi anlamak, geçmiş hakkında yorumlar yapmak ve geçmişle güncel arasında bağlar kurmak açısından öğrencilerde geliştirilmesi gereken bir yetenektir." Özalp (2000: 4) de, tarih öğretiminin hedefleri arasında, gençlere tarih bilgisinin yanı sıra eleştirel, analitik düşünme ve araştırma becerisi ile geçmişi daha değişik açılardan görebilme yeteneği kazandırmanın olduğunu belirtmiştir.

Tarih derslerinde beceri öğretimi, tarih öğretiminin temelleri arasında sayılabilecek bir yaklaşımdır diyebiliriz. Bu becerilerin öğrencilere kazandırılmasında en önemli araclardan birisinin de birinci ve ikinci el yazılı kaynaklar kullanılarak yapılacak etkinlikler yolu ile olduğu düşüncesindeyiz. Özellikle de birinci el yazılı kaynaklar kullanılarak yapılan etkinlikler, öğrencilerin tarihsel düşüncelerinin gelişimine yardımcı olacağını belirtebiliriz. Bu konuda öğretmenler önemli rol oynamaktadır. Öğretmenin yardımı olmaksızın öğrencilerde tarihsel düşünme becerilerinin gelişmesi zordur. Bu nedenle öğretmenler, öğrencilerinin bir tarihçi gibi çalışmalarına yardımcı olmaları gerekir (Harnett, 1993: 148).

Tarihsel düşünme becerilerin öğretilmesi ile ilgili olarak Safran (2006: 183), beceri öğretimi ile konu alanı bilgisinin öğrenimi konusunda bir denge kurmanın kaçınılmazlığını vurgulamıştır. Becerinin aşırı vurgulanması, Türkiye'de tarih öğretiminin amacını beceriye indirgemek düşüncesi olmadığını da belirtmek gerekir. Kaldı ki, tarih öğretiminde bilgi, tutum ve beceri birbirini tamamlayan unsurlardır. Bu becerinin; bir içerik ve araç (burada birinci ve ikinci el kaynaklar) olmadan boşlukta geliştirilemeyeceğinden dolayıda tarihsel kaynaklar kullanılarak öğrencinin tarihsel düşünme becerilerinin gelişmesi sağlanabilir (Ata, 2002: 85; Vella, 2001: 4).

1.3 Tarihsel Düşünme Becerilerinin Alt Basamakları

Tarih öğretiminin bireye farklı beceriler kazandırmayı amaçlayan bir alan hâline gelmesi gerektiği düşünülmektedir. Kazandırılması düşünülen bu becerileri Paykoç (1991: 13); çalışma ve öğrenme becerileri, problem çözme ve karar verme becerileri, grupla yaşama ve yurttaşlık becerileri şeklinde sıralamıştır. Kaplan (2005: 23) da yapmış olduğu araştırmada tarihsel düşünme becerilerini şu şekilde belirtmiştir: Kronolojik düşünme, tarihsel anlama, tarihsel analiz ve yorum, tarihsel araştırma becerisi, tarihsel konuların analizi ve karar verme, tarihsel kavramlar.

Ülkemizde son yıllarda yapılan tarih dersi öğretim programları çalışmalarında tarihsel düşünme becerilerinin tarih programlarında yer aldığını, bu konunun öne çıktığını görmekteyiz. 2007 tarihinde 9. sınıf, 2008 tarihinde 10. sınıf Tarih dersleri öğretim programlarında; yine 2008 tarihinde yayınlanan 12. sınıf Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi dersi öğretim programında ve 2010 tarihinde yayınlanan 11. sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programında birinci ve ikinci el kaynakları içeren etkinlik önerilere dönük veriler yer aldığı gibi tarihsel düşünme becerilerine de yer verildiği görülmektedir (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2008:http://ttkb.meb.gov.tr).

Yenilenen 9. sınıf Tarih dersi öğretim programında "Programın Uygulanması ile İlgili Açıklamalar" başlığının 4. maddesinde "Ders içerikleri ve etkinlikler tarihsel düşünme becerilerini edindirmeye ve geliştirmeye yönelik olmalıdır." ifadesi kullanılarak tarihsel düşünme becerileri vurgulanmıştır. Yine 10. sınıf Tarih ve 12. sınıf Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi öğretim programlarında "Öğretim Programının Uygulanması İle İlgili Açıklamalar" başlığının 11. maddesinde etkinlik örneklerinde yer alan bazı yöntem ve tekniklerin uygulanmasında dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmiştir. Bu hususların birinde, metin yazılmasının önerildiği etkinliklerde, öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerini kullanabileceği metinler oluşturmalarına dikkat edilmesi gerektiği ve öğrencilere bu konuda rehberlik yapılması gerektiği belirtilmektedir.

Yenilenen 9. ve 10. sınıf Tarih ve 12. sınıf Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi öğretim programlarında "Programın Yapısı" bölümünde "Beceriler" başlığı altında şunlara yer verilmiştir

> "*Öğretim Programı, içerdiği kazanımlarla temel ve tarihsel düşünme becerilerinin geliştirilmesini hedeflemektedir. Öğretim Programı'nda yer alan tarihsel düşünme becerileri de şunlardır:*
> *- Kronolojik düşünme,*
> *-Tarihsel kavrama*
> *-Tarihsel analiz ve yorum*
> *-Tarihsel sorun analizi ve karar verme*
> *-Tarihsel sorgulamaya dayalı araştırma*" (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2008:http://ttkb.meb.gov.tr).

Yenilenen 9. ve 10. sınıf Tarih ve 12. sınıf Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi öğretim programlarında "Beceriler" başlığı altında verilen tarih dersi öğretim programında yer alan tarihsel düşünme becerileri bu araştırmaya konu olan becerilerdir. Araştırmanın uygulama bölümünde ise bu becerilerden tarihsel kavrama, tarihsel analiz-yorum ve tarihsel sorun analizi becerilerine yer verilmiştir.

Bunun yanında 12. sınıf Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi öğretim programında ise bu becerilerin alt basamaklarına yer verildiği görülmektedir. Her bir beceri standardı için 4 ile 10 arasında değişen alt basamaklar yazılmıştır. Bu araştırmanın uygulama bölümünün de bu becerilerden tarihsel anlama, tarihsel analiz ve yorum, tarihsel sorun analizi becerilerinin alt basamaklarının bulguları değerlendirilmiştir. Bu becerilerin uygulamada yer almasının sebebi özellikle bu beceriler içinde yer alan hedeflerin önemli bir kısmının birinci ve ikinci el kaynakların kullanılması ile yapılacak etkinliklerle ilgili olmasıdır.

Problem Cümlesi

Ortaöğretim tarih derslerinde birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli ders işlenmesinin öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerinin gelişimine etkisi nedir?

Amaç

Bu araştırmanın genel amacında aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

1. Uygulama öncesi; deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinlerde kavrama, yorum-analiz ve sorun analizi becerilerini kullanma sıklıkları arasında fark var mıdır?

2. Uygulama sonrası; deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinlerde kavrama, yorum-analiz ve sorun analizi becerilerini kullanma sıklıkları arasında fark var mıdır?

2. Araştırma Modeli

Araştırmanın yöntem kısmında nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı bir durum tespit çalışması modeli kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan deneysel desen Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Araştırmanın Deneysel Deseni

Gruplar	**Ön testler**	**Deneysel İşlem**	**Son testler**
Deney	Ön Tarihsel Metin	Doküman kullanımı temelli ders içeriği (Bağımsız Değişken)	Dokümanlara dayanılarak yazılan son tarihsel metin
Kontrol	Ön Tarihsel Metin	11. sınıf tarih ders kitabı temelli ders içeriği	Dokümanlara dayanılarak yazılan son tarihsel metin

Uygulama öncesinde deney ve kontrol grubuna hiçbir doküman verilmeden "İkinci Dünya Savaşı insanların günlük yaşamını nasıl etkilemiştir?" sorusu sorularak bu konuda tarihsel metin yazdırılmış, uygulama sonunda ise İkinci Dünya Savaşı ile ilgili dokümanlar verilerek aynı konu tekrar sorulmuştur. Uygulamadan elde edilen öğrencilerin yazdıkları tarihsel metinler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Uygulama öncesinde deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinlerde tarihsel düşünme becerilerine ilişkin frekans ve yüzdeler belirlenerek öğrencilerin hazır bulunuşlukları ortaya konulmuştur. Uygulama sonrasında ise tarihsel dokümanlar verilerek deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinler analiz edilerek; deney grubunda birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli tarih dersi işlendiğinde, derslerde hiç doküman kullanılmayan kontrol grubuna göre tarihsel düşünme becerilerinde ne derece farklılık olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Nitel araştırmalarda, analizin derinliğine göre veri analizini "betimsel analiz" şeklinde incelemek mümkündür. Betimsel analiz, araştırmanın kavramsal yapısının önceden açık biçimde belirlendiği araştırmalarda kullanılır. Tarih öğretiminin niteliğine ilişkin çıkarımlarda bulunmayı kolaylaştıran bu çalışmanın verileri nitel araştırmada kullanılan veri analizlerinden biri olan "Betimsel Analiz"e göre değerlendirilmiştir. Bu çalışmada araştırmanın kavramsal yapısı önceden açık biçimde belirlendiği için öğrencilerin yazdığı metinlerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

2.1 Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, Ankara ili Yenimahalle İlçesi'nde yer alan bir devlet okulu olan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu Lisesi'ndeki 11. sınıfta (Lise 3) okuyan iki Şubedeki 76 öğrencidir. Araştırma grubunu oluşturan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu Lisesi'nin sınıfları ve

öğrenci sayıları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2 Çalışma Grubu

Grup	**Sınıf**	**Öğrenci Sayısı**
Deney	**11/TMD**	**38**
Kontrol	**11/TMA**	**38**

2.2 Veri Toplama Aracı

Konuya ilişkin öğrencilerin verilen dokümanları nasıl yorumladıkları ve bu dokümanların öğrencilerin ilgili tarihsel düşünme becerilerine ne şekilde etki ettiğinin tespiti için nitel araştırma yöntemi olan betimsel analiz yöntemi ile veri toplanmıştır. Nitel veriler, uygulama öncesinde hem deney grubuna hem de kontrol grubunun mevcut tarihsel düşünme becerilerinin belirlenebilmesi için hiçbir kaynak verilmeden İkinci Dünya Savaşı konusunda "İkinci Dünya Savaşı insanların günlük yaşamını nasıl etkilemiştir?" sorusundan oluşan ön test ve öğrencilere birinci ve ikinci el kaynaklar verilerek "İkinci Dünya Savaşı İnsanların günlük yaşamını nasıl etkilemiştir?" sorusundan oluşan son test ile toplanmıştır. Öncelikle deney ve kontrol gruplarına hiçbir kaynak verilmeden ucu açık bir soru sorularak ön test uygulanmış ve bu soruya cevap olarak öğrencilerin yazdıkları tarihsel metinlerin betimsel analizi yapılmıştır. Daha sonra sadece deney grubu ile dokümanların nasıl kullanılacağı ve yorumlanacağına dair ders işlenmiştir. Deney grubu ile 11. sınıf (Lise 3) Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi konularının araştırmamıza dâhil olan "Kurtuluş Savaşı" bölümünde yer alan "Muharebeler ve Sonuçları" konusu birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli ders işlenmiştir. Deney grubuyla örnek birinci ve ikinci el kaynaklar kullanılarak araştırmamıza dâhil olan konu işlenirken; kontrol gurubuyla Milli Eğitim Bakanlığı'nın belirlediği öğretim programları doğrultusunda ve geleneksel yöntemlerle ders işlenmiştir. Uygulama sonunda İkinci Dünya Savaşı konusuyla ilgili dokümanlar hem deney hem de kontrol grubuna incelettirilerek konuyla ilgili ucu açık bir sorudan oluşan son test uygulanmış ve öğrencilerden tarihsel metin yazmaları istenmiştir.

10 ders (5 hafta) süren bu uygulama sürecinin sonunda uygulamanın tarihsel düşünme becerilerine etkisini değerlendirmek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden biri olan betimsel analiz yöntemi doğrultusunda araştırmacı tarafından nitel veri toplama aracı geliştirilmiştir.

Yapılan çalışmanın öğrencilerdeki tarihsel düşünme becerilerine ne şekilde etki ettiğinin belirlenmesi için kategorisel betimsel analiz yaklaşımıyla sonuçlar belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın amacına bağlı olarak değişik analiz birimleri söz konusudur: kelime, tema, karakter, cümle veya paragraf, madde ve içerik (Yıldırım ve Şimşek, 1999: 151). Çalışmanın amacı doğrultusunda yürütülmesi için yapılacak analizde, analiz birimi olarak "cümle" seçilmiştir. Öğrencilerin yazdığı metinlerdeki cümleler analiz edilerek çalışma gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen öğrenci metinlerin tarihsel düşünme becerileri açısından değerlendirilmesi hedeflendiğinden, çalışmada genel kategori olarak "Tarihsel Düşünme" becerisi, "tarihsel düşünme" becerisi alt kategorisi olarak "Tarihsel Kavrama", "Tarihsel Analiz-Yorum" ve "Tarihsel Sorun Analizi" becerileri üç alt kategori, bunların altında da başka alt kategoriler oluşturulmuştur.

Oluşturulan kategorilerin işlevsel olup olmadıklarını belirlemek için önce öğrenci metinlerinden seçilen iki metne betimsel analiz uygulanmıştır.

Kategoriler ve kodlama yeniden gözden geçirilip tamamlandıktan sonra öğrenci metinleri tarihsel düşünme becerilerine göre analiz edilmiştir.

Araştırmada dokümanlardan elde edilen veriler sayısallaştırma yolu tercih edilmiştir. Bu doğrultuda "Var veya yok" yolu seçilmiştir. Bu konuda Yıldırım ve Şimşek (1999: 153), eğer ilgili kategori dokümanda varsa 1 değeri, yoksa 0 değeri verilebilir demektedirler.

Bunun için öğrenci metinleri tek tek cümle bazında incelenmiş ve hangi beceri düzeyinde oldukları belirlenerek karşılarına becerilerin kategori ve alt kategorilerine göre kodları yazılmıştır.

Metinlerin kodlanması bittikten sonra kodlar kategorilerine göre sayılarak kaydedilmiştir. Bu işlem sonunda her genel kategoriye düşen davranış frekansları belirlenmiştir.

2.3. Verilerin Analizi

Bu çalışmanın dokümanlarını uygulama öncesinde ve uygulama sonunda öğrencilere sorulan soru doğrultusunda öğrenciler tarafından yazılan tarihsel metinlerden elde edilen kâğıtlar oluşturmaktadır. Bu kâğıtlarda yazan metinler belirlenen kategorilere göre cümle bazında kodlanmış, kodlar sayılarak kategorilerin frekansı belirlenmiştir. Kısaca elde edilen bulgular, sistematik ve açık bir şekilde betimlenmiş, betimlemeler düzenlenmiş ve yorumlanmıştır

3. Bulgular ve Yorum

Araştırmanın iki amacı doğrultusunda; deney-kontrol gruplarında uygulama öncesi ve sonrası öğrencilerin yazdığı metinlerde tarihsel düşünme becerilerinin kategorisi ve alt kategorilerine göre yapılan kodlama sonuçlarının frekansı Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Tarihsel düşünme becerilerinin alt basamaklarının uygulama öncesi ve sonrası deney - kontrol gruplarının öğrenci metinlerindeki frekansların karşılaştırılması

TARİHSEL DÜŞÜNME BECERİLERİ				
1. Kavrama				
	Uygulama Öncesi Deney Grubu	Uygulama Sonrası Deney Grubu	**Uygulama Öncesi Kontrol Grubu**	**Uygulama Sonrası Kontrol Grubu**
	f	**f**	**f**	**f**
1.1. Tarihsel belge veya metnin yazarı ve kaynağını belirtme.	-	30	-	16
1.2. Tarihsel bir olayın nerede olduğu, kimlerin yer aldığı, bu olayın sebep ve sonuçlarını belirtme	33	61	39	49
1.3.Bir tarihsel metinde yazarın cevaplamaya çalıştığı temel soruları belirtme.	-	20	-	9
1.4.Tarihsel olgu ve görüşleri ayırt etme.	-	4	-	-
1.5.Hayal gücünü kullanarak yazma.	16	20	13	10

1.6.Geçmişi kendi kavramlarıyla ve tarihsel kişilerle empati kurma.	47	42	49	34
1.7.Tarihsel haritalardaki bilgiyi kullanma.	-	4	-	-
1.8.Görsel (Grafiklerde, tablolarda, şemalarda ve diyagramlarda) ve sayısal verileri kullanma.	-	32	-	10
1.9.Görsel (Fotoğraflar, temsili resimler, eğitsel karikatürler ve mimari çizimler) ve edebi ürünler ile müzik eserlerini kullanma	-	20	-	2
Toplam	96	233	101	130
2.Analiz-Yorum				
	f	**f**	**f**	**f**
2.1.Tarihteki şahsiyet, kurum ve düşüncelerin benzerlik ve farklılıklarını bulabilme.	2	5	-	-
2.2.Geçmişteki insanların farklı inançlarını, çıkarlarını, umutlarını ve korkularını belirtme	14	22	18	12
2.3.Farklı neden-sonuç ilişkileri bulma.	17	25	17	18
2.4.Çağlar ve bölgeler arasında karşılaştırmalar yapma.	5	24	7	12
2.5.Tarihsel kanıta dayalı hipotezlerle desteklenmeyen görüşleri fark etme	-	9	-	-
2.6.Birbiriyle ihtilaflı tarihsel metinleri karşılaştırma.	-	4	-	-
2.7. Zorunlu olduğu düşünülen neden-sonuç ilişkilerini şüpheyle karşılayabilme.	-	5	-	-
2.8.Tarihsel olaylar hakkında, yeni bilgiler keşfedilince ve yeni yorumlar yapıldıkça değişebileceğini kavrama.	-	3	-	-
2.9.Tarihçilerin geçmişi hakkında farklı yorumlarının olduğundan haberdar olma.	-	2	-	-
2.10.Tarihte alınan kararların, tarihsel sürece etkileri hakkında hipotezler üretme.	25	46	23	21
Toplam	63	145	65	63

3.Sorun Analizi				
	f	**f**	**f**	**f**
3.1.Geçmişteki konu ve problemleri tanımlama,	31	33	35	32
3.2.Güncel bir sorunun tarihsel arka planını belirleme.	9	8	5	6
3.3.Tarihsel dokümanlardan hareketle tarihsel sorular sorma.	-	17	-	4
3.4.Tarihsel dokümanlardan tarihsel veri elde etme.	-	64	-	15
3.5.Tarihsel dokümanın ait olduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlamı irdeleyerek belgenin geçerliliğini, güvenilirliğini, yeterliğini değerlendirme.	-	3	-	1
3.6. Tarihsel dokümanın ait olduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlamı irdeleyerek, belgedeki propaganda amacı taşıyan ögeleri fark edebilme.	-	4	-	-
3.7. Tarihsel olayla ilgili iddialarını tarihsel kanıtlarla destekleme.	-	51	-	19
Toplam	40	180	40	77
Genel Toplam	199	558	206	270

Araştırmanın problem cümlesi doğrultusunda amaçlara sırasıyla aşağıda yer verilmiş ve tablo 3'e göre bu amaçlar yorumlanmıştır.

1. Uygulama öncesi; deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinlerde kavrama, yorum-analiz ve sorun analizi becerilerini kullanma sıklıkları arasında fark var mıdır?

Araştırmanın birinci amacı olan; uygulama öncesi deney ve kontrol grubunun tarihsel düşünme becerilerine dönük hazır bulunuşluklarını tespit etmeye dönük bu karşılaştırma tablosunun (Tablo 3.) sonuçlarına göre; aralarında çok fazla bir fark olmadığı iki grubun bir birine yakın olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Kavrama" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama öncesi deney grubunda 96 iken kontrol grubunda 101 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Analiz-Yorum" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama öncesi deney grubunda 63 iken kontrol grubunda 65 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Sorun Analizi" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama öncesi deney grubunda 40 iken kontrol grubunda da 40 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin bu üç alt kategorisinin frekansı genel toplamda uygulama öncesi deney grubunda 199 iken, kontrol grubunda 206 olduğu ve frekansların birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir.

2. Uygulama sonrası; deney ve kontrol grubu öğrencilerinin yazdıkları tarihsel metinlerde kavrama, yorum-analiz ve sorun analizi becerilerini kullanma sıklıkları arasında fark var mıdır?

Araştırmanın ikinci amacı olan; deney ve kontrol gruplarının uygulama sonrası öğrencilerinin yazdığı metinlerde tarihsel düşünme becerilerinin kategorileri ve alt kategorilerinin karşılaştırıldığı kodlama sonuçlarına göre tarih öğretiminde doküman kullanımının tarihsel düşünme becerilerine etkisi görülmektedir. Uygulama sonrasında deney ve kontrol grubu arasında büyük bir farkın olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Kavrama" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama sonrası deney grubunda 233 iken kontrol grubunda 130 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Analiz-Yorum" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama sonrası deney grubunda 145 iken kontrol grubunda 63 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin "Sorun Analizi" alt kategorisinin toplam frekansı uygulama sonrası deney grubunda 180 iken kontrol grubunda 77 olduğu belirlenmiştir. Tarihsel düşünme becerilerinin bu üç alt kategorisinin frekansı genel toplamda uygulama sonrası deney grubunda 558 iken kontrol grubunda 270 olduğu tespit edilmiştir. Buda göstermektedir ki; deney ve kontrol grubunun tarihsel düşünme becerileri arasında uygulama sonrasında deney grubu lehine bir fark oluşmuştur. Uygulama sonrasında deney grubunun tarihsel düşünme becerileri kategorilerinin frekansları, genel toplamının kontrol grubu frekanslarının yaklaşık iki katı kadardır.

Uygulama öncesi deney grubunda tarihsel düşünme becerisindeki "Kavrama" alt kategorisinin toplam frekansı 96 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 233 olduğu belirlenmiştir. Uygulama öncesi deney grubunda "Analiz-Yorum" kategorisinin toplam frekansı 63 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 145 olduğu görülmüştür. Uygulama öncesi deney grubunda "Sorun Analizi" kategorisinin toplam frekansı 40 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 180 çıktığı belirlenmiştir. Bu üç kategorinin genel toplamda frekansının uygulama öncesi 199 iken uygulama yapıldıktan sonra frekansının 558'e ulaştığı görülmüştür. Bu da göstermektedir ki; deney grubunda tarihsel doküman kullanımı ile yapılan uygulama sonucunda ilgili tarihsel düşünme becerilerinin kategorilerinin frekansında iki katından fazla bir artış tespit edilmiştir.

Uygulama öncesi kontrol grubunda "Kavrama" kategorisindeki toplam frekansı 101 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 130 olduğu belirlenmiştir. Uygulama öncesi kontrol grubunda "Analiz-Yorum" kategorisinin toplam frekansı 65 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 63 olduğu görülmüştür. Uygulama öncesi deney grubunda "Sorun Analizi" kategorisinin toplam frekansı 40 iken uygulama sonrasında bu kategorinin frekansının 77 çıktığı belirlenmiştir. Bu üç kategorinin genel toplamda uygulama öncesi frekansı 206 iken uygulama yapıldıktan sonra 270'e ulaştığı belirlenmiştir. Buda göstermektedir ki kontrol grubunda uygulama öncesi ve sonrası deney grubuna göre tarihsel düşünme becerilerinin kategorilerinin frekansında fazla bir artış olmamıştır.

Deney grubunun uygulama sonrasındaki metinlerinde tarihsel düşünme becerileri konusunun kategorilerinin bütün alt kategorileri ile ilgili veri tespit edilmiştir. Ayrıca uygulama öncesinde alt kategorilerde tespit edilen frekans sonuçlarında uygulama sonrasında fark edilir bir oranda artış olduğu belirlenmiştir. Uygulama sonunda, öğrencilerin yazdığı metinler incelendiğinde doküman kullanılarak ders işlenmesinin öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerinin gelişmesine etkisi olduğu görülmüştür. Öğrenci metinlerinde araştırmamıza konu olan tarihsel düşünme becerilerinin alt basamaklarına dönük veri elde edilmiştir.

Tablo 3'te verilen kategorilerle ilgili uygulama öncesinde ve sonrasında deney grubu öğrencilerinin yazdığı metinlerde tespit edilen verilere birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

"Kavrama" kategorisi altındaki; "1.1 Tarihsel belge veya metnin yazarı ve kaynağını belirtme." alt kategori ile ilgili olarak uygulama öncesi deney grubu öğrenci metinlerinde hiçbir veriye ulaşılmaz iken uygulama sonrasında aşağıda örnek olarak verilen bir öğrencinin ifadesinde olduğu gibi veriler elde edilmiştir.

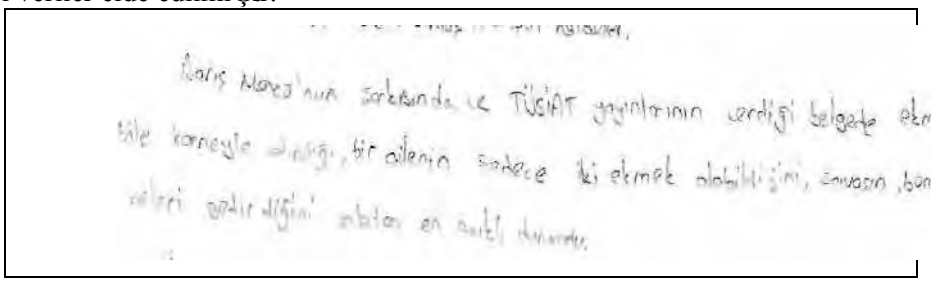

"Analiz-Yorum" kategorisi altındaki; "**2.7**. Zorunlu olduğu düşünülen neden-sonuç ilişkilerini şüpheyle karşılayabilme." alt kategorisi ile ilgili olarak deney gurubu öğrenci metinlerinde aşağıda örnek olarak verilen öğrenci ifadesin de olduğu gibi benzer veriler belirlenmiştir.

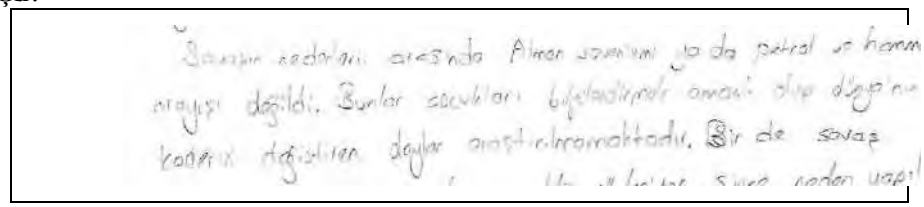

Deney grubunda uygulama öncesi öğrenci metinlerinde rastlanan ifadelerin ifade edilme şekillerinde uygulama sonrasında değişiklikler olduğu görülmüştür. Örneğin, uygulama öncesi deney grubu öğrencilerinden birinin yazdığı metinin giriş cümlesine bakıldığında çok genel ifadeler kullandığı görülürken, uygulama sonrasında yazdığı metnin girişinde daha somut örneklerle yaşanmış olayları ifade ettiği görülmüştür.

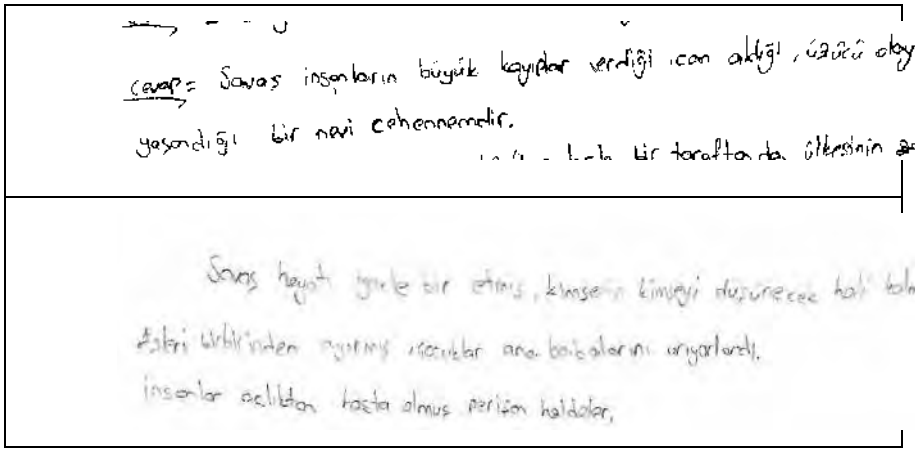

Tablo 3'te verilen kategorilerle ilgili uygulama öncesinde ve sonrasında kontrol grubu öğrencilerinin yazdığı metinlerde tespit edilen verilere örnek aşağıda verilmiştir:

"Kavrama" kategorisi altındaki; "**1.6**.Geçmişi kendi kavramlarıyla ve tarihsel kişilerle empati kurma." alt kategori ile ilgili olarak kontrol grubu öğrenci metinlerinde aşağıda örnek olarak verilen bir öğrencinin yazdığı metindeki ifadesinde olduğu gibi benzer durumlar görülmüştür.

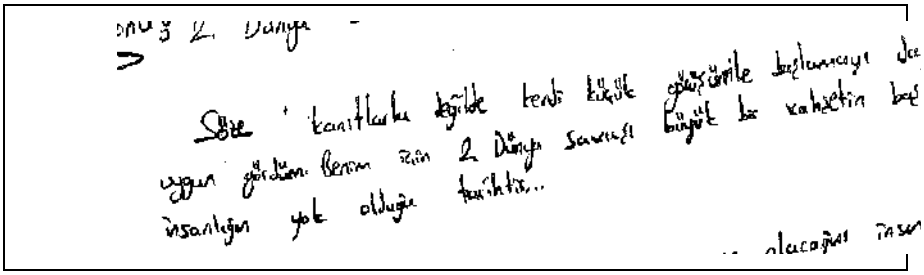

Kontrol grubunda uygulama öncesi öğrenci metinlerinde rastlanan ifadelerin deney grubu öğrenci metinleri ile benzerlik gösterdiği, daha çok öğrencilerin kendi yorumlarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Uygulama sonrasında ise kontrol gurubu öğrencilerin çoğunun kullandıkları ifadelerinde kendilerine verilen dokümanlara fazla değinmedikleri, dokümanlardan yararlanma konusunda ise daha az sistemli yaklaşıkları belirlenmiştir. Ama yinede uygulama öncesine göre kontrol gurubunun uygulama sonrasında kendilerine verilen dokümanlardan yararlandıkları, tarihsel düşünme becerilerine dönük ifadeler kullandıkları görülmüştür. Ancak tarihsel düşünme becerilerine dönük verilerin deney gurubu öğrencilerinin verilerinden daha az olduğu tespit edilmiştir. Uygulama sonrasında doküman verilerek öğrencilere yazdırılan metinlere genel olarak bakıldığında; deney gurubu öğrencilerinin metinlerinin daha uzun ve detaylı olduğu kontrol gurubu öğrencilerinin ise daha kısa ve genel ifadelere, kişisel görüşlere yer verdikleri görülmüştür.

4. Sonuçlar ve Değerlendirme

Araştırmada elde edilen sonuçlar, öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerine etkisi açısından sunulmuştur.

- Tarih destlerinde birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli işlenen derslerin öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerini geliştirdiği görülmüştür.

- Deney ve kontrol grubu öğrencilerinin tarihsel düşünme becerilerini belirlemek için yapılan betimsel analiz sonucunda, öğrencilerin yazdıkları tarihsel metinlerde tarihsel düşünmenin tarihsel kavrama, tarihsel analiz-yorum, tarihsel sorun analizi becerileri açısından bulguları incelendiğinde; deney grubu öğrencilerinin kontrol grubu öğrencilerine göre tarihsel düşünme becerilerine dönük belgeleri daha etkili kullandıkları sonucuna varılmıştır.

- Birinci ve ikinci el kaynaklar ile etkinlik temelli ders uygulanmadan kontrol grubu öğrencilerine uygulama sonunda verilen dokümanlardan hareketle yazdıkları metinlerde tarihsel düşünmenin "Kavrama" becerisinin alt basamaklarından olan "Tarihsel olgu ve görüşleri ayırt etme", "Tarihsel haritalardaki bilgiyi kullanma"ya dönük hiçbir veri tespit edilememiştir. Bunun yanında kontrol grubunda "Analiz-Yorum" becerisinin alt basamaklarından "Tarihteki şahsiyet, kurum ve düşüncelerin benzerlik ve farklılıklarını bulabilme", "Tarihsel kanıta dayalı hipotezlerle desteklenmeyen görüşleri fark etme", "Birbiriyle ihtilaflı tarihsel metinleri karşılaştırma", "Zorunlu olduğu düşünülen neden-sonuç ilişkilerini şüpheyle karşılayabilme" kategorilerine dönük olarak hiçbir veri tespit edilememiştir. Ayrıca kontrol grubunda "Sorun Analizi" becerisinin alt basamaklarından "Tarihsel dokümanın ait olduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlamı irdeleyerek, belgedeki propaganda amacı taşıyan ögeleri fark edebilme." kategorisine dönük olarak da veri tespit edilememiştir.

- Deney grubunda birinci ve ikinci el kaynaklar kullanarak yapılan çalışmalar sonucunda verilen kaynaklardan hareketle öğrencilerin yazdıkları metinlerde tarihsel düşünme becerilerinin araştırmamıza konu olan "Kavrama, Analiz-Yorum ve Sorun Analizi" alt becerilerinin bütün kategorileri ile ilgili veriler tespit edilmiştir.

- Deney ve kontrol grubu öğrencilerinin metinlerinden tespit edilen kodların frekanslarında ise deney grubu lehine bir sonuç çıkmıştır. Deney grubu öğrencilerinin yazdıkları metinlerde tarihsel düşünme becerilerinin alt kategorilerine dönük kontrol grubu öğrencilerinin metinlerininkinden daha çok veri tespit edilmiştir. Örneğin tarihsel düşünme becerilerinin "Kavrama" alt becerisinin "Hayal gücünü kullanarak yazma." kategorisine dönük olarak deney grubunun frekansı 20 iken kontrol grubunun frekansı 10 olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde "Kavrama" alt becerisinin "Görsel (Grafiklerde, tablolarda, şemalarda ve diyagramlarda) ve sayısal verileri kullanma." kategorisine dönük deney grubunun frekansı 32 iken kontrol grubunun frekansı 10 olarak görülmüştür. Bunun yanında "Sorun analizi" alt becerisinin "Tarihsel olayla ilgili iddialarını tarihsel kanıtlarla destekleme." kategorisine dönük olarak deney grubunun frekansı 59 iken kontrol grubunun frekansı 10 olarak belirlenmiştir. Bu örneklerde olduğu gibi tarihsel düşünme becerilerinin uygulamaya konu olan bütün alt becerilerinde deney grubunun frekansı yüksek çıkmıştır.

- Belgeler üzerinde çalışan öğrencilerin birbirleri ile etkileşimlerinin daha fazla olduğu görülmüştür.

- Öğrenciler, birinci ve ikinci el yazılı belgelerde bulunan fikirler arasında anlamlı bağlantılar kurabilmektedirler. Buda öğrencilerin yaratıcılıklarını arttırmaktadır.

- Öğrenciler, tarih ders kitaplarındaki bilgiler ve öğretmenlerinin anlattıkları ile birinci elden kaynaklarla bağlantı kurarak tarihsel anlatıları yeniden biçimlendirdikleri belirlenmiştir.

- Tarihsel dokümanların kullanılması öğretmen ve öğrenci arasındaki etkileşimi olumlu yönde arttırdığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

ATA, Bahri (2002). "Tarih Derslerinde „Dokümanlarla Öğretim" Yaklaşımı", **Türk Yurdu,** C.22, **S:** 175, s.80-86.

CANDAN, Ahmet Sait (2003). **Tarih Öğretiminde Ayrıntılı Okuma Becerilerinin Geliştirilmesi,** Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

COOPER, Hilary (1996). "History 5-11", **Teaching History**, (Ed. H. Bourdıllon), London: Routledge. s.76-86.

COLLINGWOOD, Robin George (1990). **Tarih Tasarımı,** Çev.: K. Dinçer, İstanbul: Ara Yayıncılık.

DEMİRCİOĞLU, İsmail Hakkı (2005). **Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar,** Ankara: Anı Yayınları.

DEMİREL, Özcan (1999). **Planlamadan Değerlendirmeye Öğretme Sanatı** Ankara: Pegem A Yayıncılık.

DİLEK, Dursun (2002). **Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünme Geliştirme**. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

DRAKE, Frederick D. and BROWN, Sarah Drake (2003); "A Systematic Approach To Improve Students" Historical Thingking", **The History Teacher,** Vol. 36, No. 4. Pp. s.465-589.

DOĞAN, Yasin (2007). **Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihsel Yazılı Kanıtların Kullanımı,** Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

HARNETT, Penelope (1993). "Identifying Progression in Children"s Understanding" **Journal of Education,** Vol. 23, No. 2.

HUSBANDS, Chris (2000). **What Is History Teaching?: Language, Ideas And Meaning In Learning About The Past**. Buckinghanm and Philadelphia: Open University Pres.

KABAPINAR, Yücel (1999). "Geleneksel ve Çağdaş Tarih Öğretisi: Türkiye ve İngiliz Örneği" Öğretmen Yetiştirmede Çağdaş Yaklaşımlar*",* **Dokuz Eylül Ünv. Buca Eğitim Fak. Dergisi**, S:11, s.246-254.

KAPLAN, Engin. (2005). **İlköğretim Öğrencilerinin Tarihsel Düşünme Becerilerinin Sözlü Tarih Çalışmalarıyla Geliştirilmesi,** Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

KÖKSAL, Hüseyin (2005). **Tarih Öğretiminde Eleştirel Düşünme Becerilerinin Geliştirilmesi,** Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

KÖKSAL, Hüseyin (2007). "Tarih Öğretiminde Tarihsel Düşünmenin Iki Felsefi Dayanağı", **Milli Eğitim**, S.175, Yaz 2007, s.230-235.

MİMS, Julien Landrum (2002). **Teaching With Documents, How Hıgh School Students Make Meaning From Slave Trials, Letters and Songs**, Department of Instruction and Teacher Education, College of Education, University of South Carolina, Ph.D Thesis, USA South Carolina.

ÖZALP, Orhan (2000). "İlköğretim Okulları ve Liselerde Tarih Eğitiminin Gözden Geçirilmesi İhtiyacının Ana Nedenleri ve Bu Konudaki Çalışmalar", **Tarih Öğretiminin Yeniden Yapılandırılması**. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları s.4-7.

PAYKOÇ, Fersun (1991). **Tarih Öğretimi**. Eskişehir: A.Ü. AÖF Yayınları.

PAYKOÇ, Fersun (1998). "Tarih Öğretiminde Duyuşsal Alanın Rolü", (Ed. Salih Özbaran), **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları. s.341-348.

SAFRAN, Mustafa (2002). "Türk Tarihi Öğretimi Ve Meseleleri", **Türkler Ansiklopedisi,** C:17, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

SAFRAN, Mustafa (2006). **Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler**. Ankara: Gazi Kitabevi.

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, (2008). http://www.**ttkb**.**meb.gov.tr**, (ET: 28.06.2008).

TUNÇAY, Mete (1998). "Tarih Öğretiminin Niteliğinin Geliştirilmesine Yönelik Düşünceler", (Ed.Salih Özbaran), **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, s.55-57.

VELLA, Yossane (2001). "Yaratıcı Tarih Öğretimi", Çev.: Bahri Ata, **MEB Dergisi**, S.150, s.3-8.

YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan (1999). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.** Ankara: Seçkin Yayınevi.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1339-1348, TURKEY

TÜRKMENİSTAN'DA DEDE KORKUT HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

İhsan KALENDEROĞLU•

ÖZET

Dede Korkut ve onun ismi etrafında şekillenen Dede Korkut destanları, Türk tarihinin ve kültürünün geçmişe ait değerlerini taşıma, Türk dünyasını birçok yönden kaynaştırma noktasında çok büyük önem taşımaktadır. Günümüzde, Türklerin yaşadığı farklı coğrafyalarda anlatıldığını bildiğimiz Dede Korkut destanları ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle, İslamiyet sonrası Anadolu coğrafyasında, Azerbaycan ve Türkmenistan'da derlenmiş Dede Korkut destanları araştırmacıların yoğun ilgisini çekmiştir. Bu araştırmaların yoğunlaştığı yerlerden birisi de Türkmenistan'dır. Türkmenistan'da Dede Korkut destanları ile ilgili özellikle, Bolşevik dönemde karşılaşılan güçlüklere rağmen birtakım çalışmalar yapılmış, ağırlıklı olarak 1985 yılından itibaren Dede Korkut ile ilgili yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış olmuştur. Bu makalede, Dede Korkut destanlarının Türkmen folkloru için önemini vurgulayarak; Türkmenistan'da ve Rusya'da Türkmen folkloru ile ilgili çalışmalar yapan Türkologların, Dede Korkut destanları hakkında yaptıkları çalışmaları, eldeki kaynaklar ölçüsünde açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Dede Korkut destanları, Türkmenistan, Türkmen folkloru.

STUDIES ABOUT DEDE KORKUT IN TURKMENİSTAN

ABSTRACT

Dede Korkut and the Dede Korkut legends which have been formed around his name have a great significance in bearing the past values of Turkish history and culture and in joining together the Turkish world in many ways. Today, many studies have been done on Dede Korkut legends which we know existed in different regions Turkish people lived in. Dede Korkut legends which were collected in the post-Islamic Anatolia region, Azerbaijan and Turkmenistan have attracted great attention from researchers. Turkmenistan is one of the regions where these studies have been intensive. Several studies were done in Turkmenistan on Dede Korkut legends especially during the Bolshevist era despite the difficulties faced and a noticable increase has been seen in these studies since 1985. In this study, we will try to explain the studies on Dede Korkut legends carried out by Turcologists working on Dede Korkut legends and Turkmen folklore.

Keywords: Dede Korkut, Dede Korkut legends, Turkmenistan, Turkmen folklore.

GİRİŞ

Dede Korkut ve onun ismi etrafında şekillen destanlar, Türk dünyasında önde gelen kültürel zenginliklerimizdendir. Özellikle, Türklerin kültür hayatının tarihin derinliklerinden günümüze taşınmasında çok önemli bir yeri olan bu destanlar, Türk aile hayatını, geleneklerini, maddi ve manevi kültür değerlerini, Türk boylarının yapısını, boy beylerini ve onların kahramanlıklarını öğrenmemiz hususunda çok önemli bir görevi yerine getirmektedir.

• Dr., Gazi Üniversitesi Rektörlüğü, Türk Dili Bölümü, elmek: kihsan@gazi.edu.tr

Dede Korkut'un Türk dünyasını ortak dil, edebiyat, tarih gibi kültürün maddi ve manevi birçok unsurunu içinde barındıran birleştirici bir yönü vardır. O aynı zamanda bilge bir kişi, yaşadığı dönemden günümüze kadar hep Türk toplumunun aksakalı olmuştur. Dede Korkut bir destan kahramanı, bilinen eski ozan, Türklerin Oğuz ve Kıpçak kavimlerine darda kaldıkları vakit yardım eden veli, efsanevî bir ata ve kopuzun mucididir. Dede Korkut'un hayatı kimi kaynaklara göre VIII. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır (Özkan 2007: 286). Belirtilen özellikler doğrultusunda, bugüne kadar yapılan birçok çalışma ile Türk dünyasını içine alan geniş bir coğrafyada yaşadığını bildiğimiz Dede Korkut destanlarının, Türkmenler arasında da çok önemli bir yeri olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Özellikle, 1925 yılında Türkmenistan'da da kurulan özerk TSSR (Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) yöneticilerinin uyguladıkları baskı politikaları neticesinde, Dede Korkut, Göroğlı gibi destanlar, Türkmen millî kimliğinin yaşaması ve halkın rejime gösterdiği tepkinin kaynaklarından biri olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla ağırlıklı olarak Stalin döneminde, Dede Korkut destanları ile ilgili çalışma yapan Türkmen bilim adamları çok ağır bir şekilde cezalandırılmış, yaptıkları çalışmalar da yasaklanmıştır. 1953 yılında Stalin'in ölmesi ve yerine geçen Kruşçev'den sonra, tüm Sovyetler Birliği'nde uygulanan kültürel yasaklar ve cezalar yumuşatılmaya başlanmış; bu durum Türkmenistan'da da etkisini göstermiştir. Özelikle, Dede Korkut veya Türkmen Türkçesindeki söylenişiyle, Korkut Ata destanlarını yayımladığı için, Stalin döneminde yargılanarak yirmi beş yıl hapis cezasına çarptırılan Mäti Kösäyev de bu dönemde affedilir. N. Kruşçev'den sonraki L. Brejnev ve M. Gorbaçov dönemlerinde de siyasi baskı, önceki dönemlere göre azalmıştır. 1985–1991 yılları arasında SSCB'yi yöneten, M. Gorbaçov döneminde uygulanan, "glasnost (açıklık)" ve "perestroyka (yeniden yapılanma)" kavramları etrafında uygulanan reform çalışmalarından, Türkistan coğrafyasındaki Türk toplulukları da kültürel anlamda, olumlu yönde etkilenmişlerdir. Sovyetler Birliğinin dağılması ve 27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, her alanda yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında, Türkmen edebiyatı ve folkloru ürünleri de tozlu raflardan, arşivlerden indirilerek tekrar araştırılmaya, incelenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, özellikle Oğuz grubu Türk boylarının geçmişine ait derin kültürel zenginlikleri içinde barındıran Kitab-ı Dede Korkut veya Dede Korkut destanları da yeni bir bakış açısıyla, baskıdan, korkudan uzak bir şekilde, bilim adamlarınca çeşitli yönleriyle yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır.

I. Türkmenistan'da Yapılan Çalışmalar

Özelliği bakımından Oğuznamelere benzeyen Kitab-ı Dede Korkut veya Dede Korkut destanları, Türkmen kimliğinin, tarihinin ve kültürünün yansıtılması noktasında, Türkmen edebiyatında yer alan en önemli eserlerden birisidir. Dede Korkut hakkında, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi Türkmenistan'da da birçok ilmî çalışma yapılmıştır. Bu konuda, Türkmen edebiyat tarihi ve klasik dönem Türkmen edebiyatı ile ilgili birçok bilimsel çalışmasını gördüğümüz, E. E. Bertels, eserin gerek dili gerekse olayların geçtiği yerle ilgili olarak, Türkmenlerin yaşadığı bölgeyi işaret etmektedir. Bertels bu konuda şunları ifade eder: *"Kitabi Dedem Korkud (Korkut Ata Kitabı) adlı esere ait rivayetler bize, Dresden Kütüphanesi'ndeki tek el yazmasından ulaşmıştır. El yazmasının XVI. yüzyıla ait olduğunu, dil özelliklerine bakıldığında, bu özelliklerinin Azerbaycan'dan alındığı söylenebilir. Kitabı, Azerbaycan sahasından geçiren kişi, kitabın dilini anlaşılır bir hâle getirse de, eserin ortaya çıkış doğrultusunda Türkmenlerin olduğunu açıkça gösteren, çeşitli Türkmen ağızlarında kullanılan sözlerin zenginliğinin saklandığını söyleyebiliriz. Rivayet çok değişikliklere uğramışsa da eserin belli bir şekle girmesi, XVI. asırda değil de X-XII. yüzyıllardadır. Buna ilaveten, eserin ayrı ayrı bölümleri VI-VIII. yüzyıllardan belki de ondan da çok eski devirlere kadar ulaşmaktadır.*

Kitap, boy adı verilen on iki destandan ibarettir. Kitabın her bir destanında herhangi bir Türkmen yiğidinin kahramanlığı hakkında bahsedilip, buna ilaveten o yiğidin çocukluktan itibaren biyografisi verilmektedir. Bu destanları ferasetli ozan ve maslahatçı, yaşlı Dede Korkut'un rolü birleştirmektedir. O, olaylara karışıyor veya destanın sonunda konuşuyor. Korkut, tarihî şahıs olmasa gerek. Biz tarihçilerin yapmış olduğu çalışmalarda Türkmen kabilelerin aksakalı hükmünde Dede Korkut'u duymamıza rağmen bu durum yalnız ona hürmet edildiğini göstermektedir. Onun mezarı ile ilgili çeşitli rivayetler var. Ancak, birçok araştırmacı Sır Derya'nın kenarında olduğunu belirtiyor. Rivayetlerin şekillenmesi İslamiyet devrinde olsa da, bu döneme ait çok az kısmı girmektedir. Rivayetlerin çoğu Oğuzların Müslüman olmadan önceki dönemine aittir (Bertels 1967: 42).

Burada dikkatimizi çeken en önemli husus, Dede Korkut destanlarının teşekkül ettiği dönemdir. Bu konuda, Türkiye'de yapılan araştırmalarda, eserin özellikle Eski Anadolu Türkçesi (XII-XIII. yy) dönemine ait olduğu vurgulanarak, İslamiyet sonrası dönemi kapsadığı belirtilmektedir. Ancak Bertels, tam tersi bir açıklama yaparak, destanın sadece bir veya iki boyunun İslamiyet sonrasına ait olduğunu belirtmiştir. Tıpkı Bertels gibi, Türkmen araştırmacılarından Ahmet Bekmıradov da *"Gorkut Atadan Galan Kitap"* adlı çalışmasında gerek eserin teşekkül ettiği devir, gerekse Dede Korkut'un yaşadığı coğrafya ve destanda olayların geçtiği mekânlar hakkında farklı görüşler öne sürmektedir. Ayrıca, ona göre destanda geçen olayların teşekkül zamanı olarak, Oğuzların İslâmiyet'i kabul etmedikleri dönemden önceyi işaret etmektedir. A. Bekmıradov, destanın iki nüshasının bulunduğunu belirtmekle birlikte, Dresden nüshasının giriş kısmındaki:

Resul-aleyh-esselam (Burada Muhammet Peygamber (a.s.) göz önünde tutuluyor.) zamanına yakın bayat boyundan Gorkut Ata denilen bir er doğdu. O kişi Oğuzun her şeyi bileni idi. Her ne derse olur idi. Gelecekten çeşitli haberler verirdi… Gorkut Ata söyledi: …" (Bekmıradov 1989: 176) şeklinde devam eden bölümlerde, destanların teşekkül ettiği dönem ile ilgili olarak söylenen Peygamber (a.s.) zamanında olmasına ihtimal vermemektedir. A. Bekmıradov'un, Dede Korkut destanları ile ilgili bazı konulardaki açıklığa kavuşması gerekli tereddütler hakkındaki görüşleri şöyledir:

"Bize göre, burada açıklanması gereken yerler şunlardır. İlk olarak destanda Dede Korkut'un Resûlullah (a.s.), yani 632 yılında vefat eden H.z. Muhammet (a.s) devrine yakın zamanda yaşadığı söyleniyor. Burada yazarın yaşadığı zamanla, destanın yazıldığı zaman birbirine denk gelmemektedir. İkinci olarak Dresden el yazmasının Osmanlılar döneminde yazılmış olma ihtimali var. Ama burada yazar kitabın Osmanlılar zamanında yazıldığını söylemiyor. Tam tersine Osmanlıların, Kayı boyuna ait olduğunu söylemek istiyor. Üçüncüsü, destanın kendine has bir yönü var. Destanda yer alan kahramanların hangi Oğuz-Türkmen kabilesine ait olduğu özellikle gösteriliyor. Ama Kayı boyunun adı sadece burada hatırlanmakla bitmiyor. Destanda bu boydan çıkan kahramanlarla ilgili olaylar beyan edilmemiştir. Bize göre, Osmanlıların Kayı boyuna ait olduğu hakkındaki bu fikir destana yazar tarafından sonradan ilave edilmiştir. Başka bir söyleyişle yazar, Dede Korkut'un Oğuzlarda bundan sonraki hükümdarlık boylarından olan insanların eline geçer düşüncesiyle, kendi yaşadığı devletin kurucusu Osman Ertuğrul'un bile (1259–1324) Kayı boyundan olduğunu söylemiştir." (Bekmıradov 1989: 177).

A. Bekmıradov'un Dede Korkut destanlarının teşekkül ettiği coğrafya ve destanların dil özellikleri ile ilgili tespitlerine göre, destanda olayların geçtiği tabiat, destanda anlatılan olaylar, kahramanlar ve yer yurt isimleri derin bir şekilde incelenirse, destanın ilk başta Orta Asya'da yazıldığını anlıyoruz. Buna göre, destan ilk önce burada yazılarak, eserin eski el yazmaları doğrultusunda ve yukarıda bahsedilen el yazmalarına bazı eklentiler yapılarak yeniden yazıya geçirilmiştir. Bu destanın isimlendirilmesinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bundan dolayı, Dresden el yazması, "Kitabı-ı Dädem Korkut Ala Lisan-i Tayıfan Oguzan" yani "Dädem Korkuduñ Oguz Taypalarınıñ Dilinde Yazılan Kitabı" şeklinde isimlendirilmiştir. Ama Osmanlılar zamanında Küçük Asya'da, Kafkaslarda Oğuz dili şeklindeki bir dil asla kullanılmamıştır. Nevai'nin verdiği bilgiye göre buralarda yaşamış Oğuz boylarının diline o zamanlar "Rumi-Türkmen dili" denilmiştir. Genel olarak "Oğuz dili" denilen dil, XII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Çünkü daha sonraki dönemlerde o dil kimi zaman "Türkmen dili", kimi zamanlar "Selçuk-Türkmen dili" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Görüldüğü gibi "Dede Korkut Kitabı" çok erken dönemlerde, daha dilimize "Oğuz dili" denildiği dönemde yazılmıştır. Bu ise Oğuzların hâlâ Orta Asya'da yaşayan, onların XI. yüzyılda Küçük Asya ve Kafkaslara yaklaşmaları zamanından daha önceki döneme rastlıyor (Bekmıradov 1989: 177).

Türkmen folkloruyla ilgili çalışmaları dikkatimizi çeken B. A. Garrıyev de, Dede Korkut destanlarının teşekkül ettiği dönem ile ilgili olarak XI. yüzyıl işaret edilerek bir sınır konulduğunu, ancak Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *"Gorkut Ata Peygamber (a.s.) zamanından üç yüz yıl sonra yazılmıştır."* şeklindeki görüşlerinin bu destanların XI. yüzyıldan çok önce, belki de VI-VII. yüzyılda oluştuğu ihtimalini kuvvetlendirdiğini belirtmektedir. Çünkü kitabın içinde, İslam dininden önceki döneme ait düşüncelere rastlamak mümkündür (Garrıyev 1947: 15).

Dede Korkut destanları ile ilgili yaptığı çalışmalarından dolayı Türkmenistan'da en ağır şekilde cezalandırılan Mäti Kösäyev ise Dede Korkut ve Dede Korkut destanları ile ilgili olarak yukarıdakilerden farklı bir değerlendirme yapmıştır. Kösäyev'e göre: *Türkmenler Korkut Ata'yı yalnız bir yazar, şair, bahşı olarak anmıyorlar; onu, söylediği şeyler genellikle olan, kerametli bir kişi olarak da tanımaktadırlar. Buna rağmen Korkut Ata'nın tarihî şahıs olup olmadığı henüz açıklığa kavuşturulmamış meselelerden birisidir. Ancak bu konuda, doğunun önemli bilim adamları, Dede Korkut veya Korkut Ata adlı bir kişinin olduğu hakkında itibarlı ve inandırıcı bilgiler veriyorlar. Örneğin, XV. yüzyılın bir tarihçisi "Muhammet (a.s) zamanına yakın devirde Oğuzların (Türkmenlerin) arasında Dede Korkut (Korkut Ata) adlı bir adam doğup, Oğuzların dilinde bir kitap yazmıştır. O kitabın adına "Kitabi Däde Korkut" şeklinde ad veriyorlar." şeklindeki bilgiyi veriyor. Ayrıca, doğunun meşhur tarihçisi Reşideddin Tabip (XIV), Ali Şir Nevai, (1441–1501), tanınmış Türkmen tarihçisi Salır Baba Gulalı Oglı (XVI) ve Ebul Gazi Bahadır Han (XVII) bile Oğuzlardan olan Gara Hoca adlı kişinin Korkut Ata adlı oğlunun olduğunu, onun hangi han döneminde yaşadığını, hatta Korkut Ata'nın Oğuz Türkmenlerinin Bayat boyundan olduğunu da söylüyorlar."* (Kösäyev 1972: 3).

1940 yılında, ağırlıklı olarak Türkmen destanları ve masalları ile ilgili çalışmalarını bildiğimiz Gürgenli Ahundov, Sovyet Edebiyatı dergisinin 10. sayısında "Gorkut Atanıñ Kitabı" adlı makalesini yayımlamıştır (Garrıyev 1947: 16).

II. Dünya Savaşı'nın başlaması sonucu, Türkmen askerler için Göroglı ve Yusup Ahmet gibi destanlardaki "gahrımançılıkçı goşgularının" okunmasına müsaade edilir. Her halk için ise vatan toprağının kutsallığı, üzerinde yaşayan halkın vatanseverliği konularını işleyen ve millî ruhu besleyen eserlerin yayımlanmasına izin verilir. Türkmenistan'da 1942 yılında bu amaçla Mäti Kösäyev, Dede Korkut destanlarını Türkmenistan gazetesinde tefrika eder (Özkan 2002: 229).

1945 yılında, yine Mäti Kösäyev "Sovyet Edebiyatı" dergisinde "Gorkut Ata, Türkmen Halkınıñ Gadımı Edebi Yadıgärliklerinden" adlı bir makale yayımlar (Berkeliyev 1980: 38). Bu makalede Oğuzların en eski edebi hatıralarından biri sayılan Dede Korkut destanlarının teşekkül tarihi, Oğuz Türklerinin hayatı, Dede Korkut'un boyları, boylardaki kahramanlar ve onların tip özellikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

1945–1946 yılları arasında da Mäti Kösäyev'in kitap olarak hazırladığı "Korkut Atanıñ Kitabı" adlı çalışmanı, "Sovyet Edebiyatı" dergisinin aşağıdaki sayılarında neşredilmiştir.

1. Buğaçhan Dersa Han Hekayası (1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 1-2, s. 72.-79, AşkabatA.

2. Salır Gazanıñ Öyüniñ Talanmagı(1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 4–5, s. 46–53, Aşkabat.

3. Baybora Beg Oglı Bamsıbirek Hekayası (1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 6, s. 75.-78, Aşkabat.

4. Gazan Begiñ Oglı Oraz Begiñ Tussag Bolmagı (1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 7–8, s. 116–122, Aşkabat.

5. Dövhegoca Oglı Delidumrul Hekayası (1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 9–10, s. 66–70, Aşkabat.

6. Ganlı Goca Oglı Hantöreli Hekayası (1945), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 9–10, , s. 70.-78, Aşkabat.

7. Gazılıkgoca Oglı Yegenegin Hekayesi (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 1–2, s. 47–50, Aşkabat.

8. Besadıñ Depegözi öldürmeginiñ Beyanı (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 1–2, s. 50–56, Aşkabat.

9. Bekel Oglı Ömranıñ Hekayası (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi S. 5, s. 57–62, Aşkabat.

10. Ovşargoca Oglı Segregiñ Hekayası (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 5, s. 62–67, Aşkabat.

11. Salır Gazanıñ Tussag Bolmagı (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi S. 5, s. 67–72, Aşkabat.

12. Üçoguzdan DaşoguzıÑ Öykelemegi (1946), **Sovyet Edebiyatı** dergisi, S. 5, s. 72.-76, Aşkabat (Berkeliyev 1980: 40).

1945 yılından itibaren, Türkmen Milli gazetelerinde "Korkut Ata" hakkında övgüyle bahseden yazılar arka arkaya yayımlanmıştır. Ayrıca, destanın boyları özetler halinde "Sovyet Edebiyatı" dergisinde neşredilmiştir. Bunlara ilaveten, zaman zaman, Türkmen folkloru ile ilgili araştırmalar yapan Rus bilim adamlarının Dede Korkut destanları ile ilgili düşünceleri dönemin çeşitli dergilerinde yer almıştır.

Türkmen folkloruna yaptığı önemli çalışmalarıyla dikkatimizi çeken B. A. Garrıyev, 1945 yılında Sovyet Edebiyatı dergisinin 4-5. sayılarında "Türkmen Edebiyatı Biziñ Guvancmızdır" adlı bir makale yayımlar. Bu makalesinde Garrıyev, Türkmenlerin yazılı edebiyatının "Korkut Ata" kitabı ile başladığını söyleyerek, eserin "Dede Korkut" veya "Kitab-ı Korkud" adları ile XI. yüzyılda yazılmış olabileceğini belirterek, bu destanların Kadimi Türkmenlerin yaşayışını, etnografik özelliklerini öğrenmek için önemli kaynak eser niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Garrıyev ayrıca, Dede Korkut'un Salır Gazan, Bamsı Beyrek gibi boylarının Oğuz Türkmenlerinin hayatını yansıttığını, destanlara dikkatli bir şekilde bakıldığında, Özbeklerin "Alpamış", Türkmenlerin halk destanı "şasenem-Garıp", Mağrufi'nin "Yusuf-Ahmet", şabende'nin "Sayatlı Hemra" destanlarına kaynaklık ettiğini vurgulamıştır (Garrıyev 1945: 37). 1946 yılında yine B. A. Garrıyev, SSSR IA'nin Habarları dergisinin 3–4. sayısında "Gorkut Ata Eposu" başlıklı makalesini yayımlar (Garrıyev 1947: 16).

1950 yılının mayıs ayında yayımlanan Sovyet Edebiyatı dergisinde Aman Kekilov, "Türkmen Edebiyatındaki Dessançılık Häsiyet Hakkında" başlıklı makalesinin giriş bölümünde geniş bir şekilde Dede Korkut destanlarından ve bu destanların Türkmen destanlarının oluşmasındaki katkılarından bahsederek: *"Dede Korkut destanlarının XVII-XVIII. yüzyıllarda*

ortaya çıkan Türkmen halk destanlarının oluşmasında çok büyük tesirinin olduğu şüphesizdir." (Kekilov 1950: 71) demiştir.

2 Eylül 1951'de "Pravda" gazetesinde "Edebiyatta İdeolojik Yoyuşlar" başlıklı bir makale yayımlanarak, Dede Korkut kitabı eleştirilmiş, destanlar da halkı zehirleyen zararlı eserler olarak yansıtılmıştır. Bu durum, kitap hakkında Türkmenistan'da büyük telaşa sebep olmuştur. M. Kösäyev, B. Garrıyev, O. Abdalov tarafından yazılan bu kitabın tamamı okuyuculara ulaştırılmadan yok edilmiştir (Çovmıradov 1999: 112) .

Türkmen Sovyet Yazarlar Birliği Başkanı, Kurbamsahatov, 14 Ağustos 1951'de bir basın açıklaması yaparak Korkut Ata'yı *"Oğuz feodallerinin kana susamışlığını gösteren tarihî bir kayıt ve dinî bir fanatizm şiiri, Müslüman olmayanlara karşı hayvanî nefretin göstergesi"* olarak nitelendirmektedir. Bunun üzerine Korkut Ata ile ilgilenen Türkmen aydınları "burjuva milliyetçisi" olarak suçlanırlar. Ancak merkezin bu baskısına rağmen Türkmen aydınları direnmiş ve destanlarını "milli ve popüler" olarak savunmaya devam etmişlerdir (Bennigsen 1951–1952: aktaran Buran 2010, 338-339).

Komünist Parti M.K.'nin "Korkut Ata" kitabı hakkında 1951 yılının Eylül ayında aldığı karardan sonra, Türkmenistan'da bu esere karşı "Haçlı Yürüyüşü"nün yeni yöntemleri, uygulanarak, ilk önce Parti'nin önde gelen yazarlarından O. Şıhmıradov ve A. Annanurov'un destan hakkındaki olumsuz makaleleri, o dönemin Sovyet Türkmenistanı, günümüz Türkmenistan Gazetesi'nde yayımlanmış ve destanlar hakkındaki hususlar, Komünist Parti'nin kararı olarak kabul edilmiştir. Bu makaleler doğrultusunda, Dede Korkut destanları yasaklanmış, ders kitaplarında, Bilimler Akademisi'nde, Yazarlar Birliği'nde, Şehir ve Parti Merkezi'nde yapılan toplantılarda, M. Kösäyev, B. Garrıyev, O. Abdalov, A. Rahmanov, N. Esenmıradov gibi Dede Korkut destanları ile ilgili çalışmalar yapan bilim adamları eleştiri konusu olmuşlardır. Sonraki dönemin Parti gazetesi Sovyet Türkmenistan'ında, bu bilim adamları hakkında ağır yazılar neşredilmiş ve aynı şekilde çok ağır cezalara çarptırılmışlardır. Dede Korkut destanlarının çoğu bölümleri ve boyları ders kitaplarından çıkarılmıştır. 1953 yılında yapılan Yazarlar Birliği Kurultayı'nda aynı eleştiriler devam ettirilmiştir. 1954–1980 yılları arasında Dede Korkut ile ilgili yapılan çalışmalara ara verildiği görülmektedir. Hatta "Korkut Ata" kitabının Moskova'da Rus dilinde çıkarılacak yayın da "Edebiyat ve Sungat" gazetesinde yayımlanmamıştır (Çovmıradov 1999: 113).

1960'lı yıllarda, Dede Korkut destanları ile ilgili çalışmalar katı tutum içerisinde, çok dar bir çerçevede devam ettirilmektedir. 1963 yılında VII. Uluslar arası Etnoloji ve Antropoloji Kongresi'nin Başkanlığını yapan SSSR Bilimler Akademisi'nin N. N. Mikluho Maklay Etnografya Enstitüsü Müdürü SSSR Bilimler Akademisi Üyesi S. P. Tolstov, Ata Rahmanov'a "Gorkut Atanın Türkmen Vayantı" hakkındaki makalesini sabırsızlıkla beklediğini hatırlatan bir mektup yazar. Fakat mektubun Ata Rahmanov'un eline geçmesi geciktirilir. Makaleyi göndermesinden sonra ise kongre sekreteri tarafından cevaben makalenin geç geldiğini bu sebeple dikkate alınmadığını bildiren bir mektup gelir. 1966'da, TSSR Bilimler Akademisi ş. Batırov Tarih Enstitüsü'nün teklifi üzerine, A. Rahmanov'dan Korkut Ata destanlarının Çovdur varyantı hakkında bir tebliğ sunması istenir. Konferans esnasında hâlâ bu destanların "reaksiyon miras" olduğunu düşünenlerin itiraz sesleri yükselir, konuşma kesilmek istenir. Fakat dinleyenler bunun kıymetli bir çalışma olduğunu ve hemen neşredilmesi gerektiğini vurgularlar. A. Rahmanov, bu konudaki mücadelesini 1972-73'lerde de devam ettirmiştir (Erdem 1999: 158).

Ata Rahmanov, Dede Korkut destanlarının boyları ile ilgili birçok derleme yapmıştır. Türkmenistan'da Kol Yazmaları Enstitüsü'nde saklanan, Iza Berilediren Nesilsiz (Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu), Makav (Deli Dumrul),Yekegöz (Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy), Töreli

Bey (Kan Turalı Boyu), Bamsım Birek (Bamsı Beyrek Boyu), Salır (Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Boy), Imra (Begil Oğlu Emren Boyu) boyları, 20. yüzyıla kadar Türkmenler arasında canlı bir şekilde yaşatılmıştır (Ercilasun 2007: 504). Diğer yandan, Ata Rahmanov'un derlediği üç hikâyeye ilaveten, Dede Korkut'la ilgili yaptığı çalışmalardan dolayı birçok baskıya maruz kalan Nurmırat Esenmıradov'un derlediği iki hikâye, Dede Korkut Kitabı'nda yer almamaktadır. Bunlar Şirdir, Dış Oğuzların Gever Hanlıkına Karşı Göreşi, Oğuzların Melâllaşması, Tekemuhammet, Salır Gazan ve Üçemcek Hekâyası'dır. Dede Korkut Kitabı'ndaki 12 boy, bu 5 hikâye ile 17'ye çıkmaktadır (Ercilasun 2007: 504).

Türkmenistan'da Korkut Ata ile ilgili yapılan yayımların büyük bir bölümü 1991 yılından sonraki döneme aittir. Bu dönemden itibaren yıllarca yasaklanan Dede Korkut destanları da adeta özgürlüğüne kavuşmuştur. Özellikle, Mäti Kösäyev tarafından 1951 yılında yayıma hazırlanıp daha sonra yasaklanan Dede Korkut destanları "Gorkut Ata Gadımı Türkmen Eposu" adıyla 1990 yılında yeniden yayımlanmıştır (Özkan: 263). Yine aynı yıl Aba Kılıçdurdıyev de "Korkut Ata" adlı bir kitap yayımlar. Kılıçdurdıyev kitabında kısaca, Dede Korkut destanlarının tarihi, Korkut Ata tipi, Korkut Ata ve Garaca Çoban, Salır Gazan'ın tarihi esasları, destanların önemi ve yeni nesle nasıl öğretileceği konusuna değinmiştir (Kılıçdurdıyev 1990: 2). 1999 yılının mayıs ayında, Türkmenistan'da, Korkut Ata destanlarının 1500. yılına armağan olarak yapılan sempozyumda, birçok bilim adamı Dede Korkut ve Dede Korkut destanlarını çeşitli yönleriyle değerlendirerek, Bolşevik dönemde susturulan ve çok ağır şekilde cezalandırılan Türkmen bilim adamlarına vefa borçlarını yerine getirmişlerdir. Dede Korkut ile ilgili araştırma yapmak isteyen bilim adamlarına yardımcı olması düşüncesiyle, sempozyuma katılan bilim adamlarını, sundukları tebliğlerle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

CIKIYEV Ata, AKINIYAZOV Gullı, "Gorkıt Ata" Eposında Dep-Dessurlar, Adat ve Etika.

NURALIYEV, Durdı Muhammet, Edebiyatımızıñ Oguz Dövri.

AğIROVA, Enegül, "Gorkut Ata " Eserinde Ayal-Gızlarıñ DurmuşdaTutan Ornı.

BAYMIRADOV, Amanmırat, "Gorkut Ata" Dessanınıñ Çeper-Tarıhı Kökleri.

ÇOMMADOV, Orazdurdı, "Gorkut Ata" Milli Ruhı Hazına.

ATAYEV, Kakacan, "Gorkut Ata" Eposunda ğıgır Sungatı.

DURDIYEVA, Amangül, "Gorkut Atada" Türkmen Dep-Dessurlarınıñ Çeper Beyanı

BALLIYEV, Gandım, Gorkut Ata-Ruhı Ata.

GUZIÇIYEVA, Gurbangül, "Gorkut Ata" Kitabı ve Türkmen Destanları,

SAPAROV, Setdar, "Gorkut Ata" Eposınıñ YaşlarıHünäre Ugrukdırmakdakı Ähmiyeti.

KAYUMOVA, Akgül, "Gorlut Atada" ayal-gızlar.

MÄMMETNUROV, Seyitnur, "Gorkut Ata" Eposında Edep-Terbiye Meseleleri.

AYDOĞDIYEV, PeyğemberbaY, "Gorkut Ata" Eposındakı Ahlak GarayışlarI.

ATDAYEV, Esen, "Gorkut Ata" Halk Pedagogikasınıñ Çeşmesi.

GOÇMIRADOV, Hocamırat, "Gorkut Ata" Eposı Milli Metbugatta.

BAYRAMOV, Kakacan, "Dede Korkut" Dessanında Türkmenleriñ Yarag-Esbaplarınıñ Atları.

OVNUK, Hangeldi, "Gorkut Ata" Eposınıñ DaşarıYurtlardakı Variantı.

GÜNDOGDIYEV, Övez, "Gorkut Ata" Kitabında Skif Dep-Dessurları.

GURBANOV, Haldurdı, "Kitabı Dädem Korkut" HorezmGalar Dövriniñ ÇeGmesi Hökmünde.

AMANGULIYEV, Gözel, "Gorgut Ata" Tarıhı ÇeGmelerde.

CUMANAZAROVA, Bibi, "Gorkut Ata" Kitabında Erkinlik, GaraGsızlık Ugrunda Alıp Barlan GöreGde Gelin-Gızlarıñ Ornı.

GEREY, Begmırat, "Gorkut Ata" ve "GılgamıG" Dessanınıñ Arasındakı MeñzeGlikler.

HOCAMIRADOVA, Ogulgurban, "Gorkut Ata" Eseri Türkmen Ruhıyetiniñ GözbaGıdır.

TÄCÄMOV, Akmırat, "Gorkut Ata" Eposınıñ Biziñ Günlerimize Gelip Yetmedik Boyları (Atayev vd. 1999: 181-182).

II. Rusya'da Yapılan Çalışmalar

Dede Korkut ile ilgili Türkmenistan'da çalıGmalar yapan bilim adamları, Türkmen bilim adamları ile sınırlı değildir. Özellikle, 1925 yılında Türkmenistan'da BolGevik rejimin resmen ilan edilmesiyle birlikte, rejimi tesis etmek için görevlendirilen Sovyet bilim adamları, bu çerçevede Türkmen folkloru ile de yakından ilgilenmiGlerdir. Bu doğrultuda, Türkmen coğrafyasında, 1890–1907 yılları arasında, Dede Korkut ile ilgili özellikle, Rus Türkologlar V.V. Bartold'un ve A. N. Samoyloviç'in çalıGmalar yaptıkları dikkati çekmektedir. 1893 yılında Saint Petersburg'da yazılmıG olan "Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Gimperatorskogo Russkogo Arheologiçeskogo ObstGestva" adlı eserin VIII. cildinde Bartold'un "Kitabı Dede Korkut" adlı çalıGması yayımlanmıGtır. Bu çalıGmadaki "Borıba Bogatırya s Angelom Smetri" adlı makalede destanın "Dövhä Goca Oglı Deli Domrul Boyunu Beyan Edyer" GekGlindeki boyun asıl nüshası ve onun Rusça tercümesi verilmektedir. Yazar söz baGında yalnızca elindeki boy hakkında değil, aynı zamanda bütün Dede Korkut destanları ile ilgili tartıGılan konular üzerinde durmaktadır. Bartold eserde, Dede Korkut'ta geçen kahramanların Oğuz boylarına mensup, bu boyların ise günümüz Türkmenlerinin ataları olduğunu belirtmiGtir (Seyidov 1999: 5). Bartold'un Dede Korkut destanlarının Türkmen kimliğini ve kültürünü yansıttığına yönelik tespitlerini sonraki çalıGmalarında da görmekteyiz. Onun yaptığı bu geniG çalıGmalara katkı niteliğinde, A. G. Tumanski de "Po Novodı "Kitabı Korkut" adlı makalesini önce AGkabat'ta sonra da Sank-Peterburg'da yayımlamıGtır. Tumanski, makalesini Bartold'un "Korkut Ata" kitabına ithaf ettiğini belirterek, Dede Korkut destanlarının Hazar ötesi Türkmenlerinin hayatını yansıtması yönüyle dikkat çekici olduğunu belirtmiGtir. Tumanski ayrıca, Dede Korkut destanlarından, "Salır Gazanın Evinin Yağmalandığı Boy" üzerine yoğunlaGarak, bu destanın, gerçekte Türkmenlerin hayatını yansıtan en yakın destan olduğunun altını çizmiGtir (Seyidov 1999: 8).

Türkmenistan'da Dede Korkut destanları ile ilgili çalıGmalar yapan diğer bir Rus Türkolog da A. N. Samoyloviç'tir. 20. yüzyıl Türkmen edebiyatı ve folkloruyla yakından ilgilenen Samoyloviç, bu amaçla 1902, 1906, 1907 ve 1908 yıllarında tam dört defa Türkmenistan'ı ziyaret etmiGtir. Bu ziyaretler sırasında, Türkmen edebiyatı, tarihi, dili ve folkloruyla ilgili derleme çalıGmaları yapmıGtır. Durdı Muhammet Nuraliyev, Samoyloviç'in arGivinden aldığı bilgilerden hareketle hazırlamıG olduğu "Akademik A. N. Samoyloviç, "Türkmen Edebiyatı Hakında" adlı kitapta, Dede Korkut'un VIII. asırda Türkmenlerin Kayı boyuna mensup olarak yaGadığını belirtmiGtir. Ona göre Korkut Ata, Abbasiler döneminde 95 yıl yaGamıGolup; Kayıların kurduğu üç devletin (Gïel Han, DüGnli Gay Han, Günirki Han) maslahatçısı olmuGtur. Aynı zamanda, Selçuklu Sultanı MelikGah döneminde de yaGamıGtır. Samoyloviç'in Hocalı Molla'dan[1] aldığı el yazması

[1] Hocalı Molla Muratberdi Oglı, özellikle Türkmen edebiyatının klasik dönemi ile ilgili yapmıG olduğu çalıGmaları ile dikkat çekmektedir. A. N. Samoyloviç'in, Türkmenistan ziyareti sırasında, onunla birlikte derleme çalıGmalarına katılması, sonraki dönemlerde Türkmen edebiyatı ile ilgili düGüncelerini Samoyloviç'e mektupla yazması

eserlere göre de, üç oğlu olan (Tokat, Tuğrul, Arslan) Tugrılmış'in, Korkut'un kardeşi olduğu tahmin edilmektedir (Nuraliyev 1971: 98–99).

1909 yılında Samoyloviç, "Zvoirao" adlı dergide "Legenda o Korkude i Gyoroglu" adlı makalesini yayımlamıştır. Bu makalede, Türkmenlerin en önemli destanlarından "Gorkut Ata" ve kahramanlığın sembolü olan destan "Göroglu" hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca, Gorkut Ata ve Göroglı hakkında anlatılan rivayetler ve bunlar hakkında malumatlar da yer almaktadır (Berkeliyev 1980: 14).

Rus bilim adamı A. Yu. Yakubovski de Dede Korkut ile ilgili geniş çalışma yapan diğer bir bilim adamıdır. "Kitab-i-Korkud" i Ego Znaçeniye Dliya Izuçeniya Turkmenskogo Obstyestva v Epohu Rannego Srednevekovya" başlığını taşıyan makale, Taşkent'te Dede Korkut destanları ile ilgili vermiş olduğu bir konferansın metni olarak, 1944 yılında Sovyet Edebiyatı dergisinin 6. sayısında yayımlanmıştır. Yakubovski makalesinin giriş bölümünde, Dede Korkut'un destanî hikâyelerinde, sırf ideolojik alana ait olduğu gibi, toplumsal ilişkiler yönünden, Oğuzların daha önceki tarihini karakterize edebilecek birçok olgu yer almaktadır. Diğer taraftan, bazı hikâyelerin konuları, Transkafkasya sınırlarında Dede Korkut'ta geçmelerinden yüzyıllar önce ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu iki sonuç bize, Kitab-i Korkut'u sadece XIV ve XV. yüzyılı değil, zamanın daha da ileri dönemlerini inceleme kaynağı olarak kullanmamıza izin vermektedir (Yakubovski 1944: 95). Yakubovski, belirtilen yazısında sık sık Bartoldun yapmış olduğu tespitlere atıflarda bulunarak, daha önce kaynaklarda pek rastlamadığımız açılardan farklı bakış açıları geliştirmiştir. Özellikle, destanlarda yer alan, han, bey, hatun, nöker, çoban, tüccar, avcı, köle, cariye gibi karakterler üzerinde yoğunlaşarak, dönemin Bolşevik rejimine uygun yorumlar yapması çekicidir.

SONUÇ

Dede Korkut ve Dede Korkut destanları ile ilgili Türkmenistan ve Türkmenistan'la ilgili Rus Türkologların yaptıkları çalışmalar elbette bunlarla sınırlı değildir. Ancak, mevcut kaynaklar doğrultusunda yapılan çalışmaları bu şekilde değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan günümüzde, başta Türkiye olmak üzere, Dede Korkut'la ilgili Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve birçok Türk topluluğu bünyesinde, pek çok bilim adamı, önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak gerçek olan bir şey var ki, o da, gelinen noktada, yapılan onlarca çalışmaya rağmen, Dede Korkut ve Dede Korkut destanları ile ilgili çoğu problemin hâlâ çözülememiş olmasıdır.

Dede Korkut sadece Türk dünyasında değil, dünyanın pek çok yerinde Türkoloji'ye ilgi duyan bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda, UNESCO dünya kültür mirasını yaşatma kararı gereğince, 1998 yılını Dede Korkut yılı olarak ilan etmiştir. 26–28 Ekim 2010 tarihleri arasında ise TÜRKSOY ve KKTC Yakındoğu Üniversitesi işbirliğiyle Lefkoşa'da yapılan Uluslar arası "Dede Korkut ve Geçmişten Günümüze Türk Destanları" sempozyumu yapılmıştır. Sempozyuma Türk dünyasından katılan pek çok değerli bilim adamı, protokol konuşmalarında ve tebliğlerinde, yapılan birçok çalışmanın takdire şayan olduğunu ancak gelinen noktada, Türk dünyasının Dede Korkut ve Dede Korkut destanlarına yeterince sahip çıkamadığını, dünya kültür mirasına katılması noktasındaki çalışmaların yetersiz olduğunu vurguladı. Ayrıca, Dede Korkut destanlarını okuma, yeni nesle anlatma konusunda, destanların çizgi filmlerinin ve animasyonlarının yaptırılamaması hususunda ve modern anlamda bir Dede Korkut filminin yapılmamış olmasından duyulan eksikliler ve üzüntüler dile getirildi.

ve Samoyloviç'in eserlerinde ondan sıklıkla bahsetmesi, Türkmen araştırmacılar için önem arz etmektedir (Nuraliyev 1971: 98–99).

Sonuç olarak, yapılan birçok çalışmaya rağmen, Dede Korkut ve Dede Korkut destanlarının yazıya geçirilmesi ve incelenmeyen yönlerinin ortaya çıkarılması hususunda, bu alanda çalışma yapan bütün bilim adamlarına çok büyük görevler düşmektedir.

KAYNAKÇA

ATAYEV Kakacan, BALLIYEV Gandım, AMANGULIYEVA Gözel, AĞIROV Annagurban (1990), **Gorkut Ata-1500, "Gorgut Ata" Eposının 1500 Yıllığına Bagışlanıp Geçirilyän Ilmı Konferansiya Materyalları**, Magarıf Yay., Aşkabat.

BEKMIRADOV, Ahmet "Gorkut Atadan Galan Kitap", **Sovyet Edebiyatı Dergisi**, sayı 8, Ağustos, 1989, s. 176-184, Aşkabat.

BENNİGSEN, Alexandre A., Millî Türk Destanları Buhranı, 1951-1952: Mahallî Milliyetçilik mi, Beynelmilelcilik mi? (Çev. Metin Özarslan), Türkbilig, Ekim 2002/4, (61-70)

BERKELİYEV Kakalı (1980), **Türkmen Halk Dörediciliği Boyunça Görkezici,** Ilım Neşriyat, Aşkabat.

BERTELS E. E (1967), "Türkmen Halkının Edebi Geçmişi", (İlk Gadımı Dövürden XVIII Asıra Çenli), **XVIII-XIX Asır Türkmen Edebiyatının Tarıhı Boyunça Oçerkler**, Ilım Neşriyatı, Aşkabat.

BURAN Ahmet (2010), **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ Yay., Ankara.

ERCİLASUN Ahmet Bican (2007), **Dede Korkut Mirası, Makaleler-Dil-Destan-Tarih-Edebiyat,** (hzl. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara.

ERDEM Melek (1999), "Türkmenistan'daki Dede Korkut Destanlarının Türkmen Şuurunun Yaratılmasındaki Rolü", **KÖK Araştırmalar Dergisi**, 1/2 (Güz 1999), s. 149–159, Ankara.

GARRIYEV B. A (1945), Türkmen Edebiyatı Bizim Guvancımızdır, **Sovyet Edebiyatı Dergisi**, sayı 4–5 Aşkabat.

GARRIYEV B. A. (1947), **Türkmen Folklorundan Usuli Gollanma**, Aşkabat.

GILIÇDURDIYEV Aba (1990), **Korkut Ata**, Maarif Yay., Aşkabat.

KEKİLOV Aman (1950), "Türkmen Edebiyatındakı Dessançılık Häsiyet Hakında", **Sovyet Edebiyatı Dergisi**, sayı 5, s. 71, Aşkabat.

KÖSÄYEV Mäti (1972), **Edebiyat Barada Söhbet, "Gorkut Ata"**, Aşkabat, Türkmenistan Neşriyatı, s. 3–4, Aşkabat.

NURALİYEV D. (1971), **Akademik A. N. Samoyloviç "Türkmen Edebiyatı Hakında**", Ilım Neşriyatı, Aşkabat.

ÖZKAN Isa (1995), "Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,** s. 263–314, Ankara.

ÖZKAN Isa (2002) "Sovyetler Birliği Döneminde Türkmenistan'da Folklor Politikaları", **VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Son Elli Yılsa Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Seksiyon Bildirileri,** s. 225-232, Ankara.

ÖZKAN Isa (2007) "Türklerin Atası Korkut Ata", **Bengü İzler (Türk Dünyası Araştırmaları)**, Pegema Yayıncılık, 285-290, Ankara.

SEYİDOV Nurmäd (1999), "Türkmenistan'da Ilım ve Rus Gündogarçınaslığında "Gorkut Ata" Eposının Öwreniliş Tarıhından Tehnika", **Ilmı-Teoretiki Curnal**, Aşkabat.

YAKUBOVSKİY A. Yu. (1944), "Kitab-i-Korkud" i Ego Znaçeniye Dliya İzuçeniya Turkmenskogo Obstyestva v Epohu Rannego Srednevekovya", **Sovyet Edebiyatı Dergisi**, sayı 6, s. 93–10, Aşkabat.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1349-1377, TURKEY*

TÜRK DİLİ SIFAT-FİİLLİ YAPI TİPOLOJİSİNİN JAPON, KORE VE MACAR TİPOLOJİLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI*

Ferhat KARABULUT•

İsmail ULUTAŞ

ÖZET

Bu çalışmada, dünya dillerinde önemli bir yere sahip olan sıfat-fiilli yapıların tipolojilerini inceledik. Bunu yapmaktaki amacımız, Türk Dili Tipi Sıfat-fiilli Yapı tipolojinsin dünya dilleri arasındaki yerini tespit etmek ve benzer tipolojiler ile karşılaştırmaktır. Türk dili ile akraba olduğu varsayılan Japon, Kore ve Macar dillerini, sıfat-fiil tipolojileri açısında analiz ederek Türk Dili Tipolojisi ile olan benzerlikleri ortaya koymaya çalıştık. Sıfat-fiil tipolojisini analiz ederken, Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dil Bilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı'ndan faydalandık. Dilin yapısal olarak incelenmesi gerektiğini ileri süren Chomsky, *derin yapı* ve *yüzey yapı* kavramları ile tanımın ve dönüşümün bütün diller için kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunu gösterdi. Biz de bu çalışmada *ad öbeği* tanımını ve *boşluk kuramı* ışığında, sıfat-fiilli yapı tipolojilerini karşılaştırmalı olarak ele aldık ve Türk, Japon, Kore ve Macar dilleri arasındaki çarpıcı benzerliği, öbek yapı ve söz dizimi seviyesinde tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Sıfat-fiil tipolojisi, Türkçe, Türk Dili, Japonca, Macarca, Korece, Chomsky.

A COMPARISON OF THE TURKIC TYPE RELATIVE CLAUSE TYPOLOGY WITH JAPANESE, KOREAN AND HUNGRAIAN TYPOLOGIES

ABSTRACT

In this present study, we dealt with relative clause typologies in the world languages in general and Turkic Type Relative Clause typology in particular. By doing this, we compared Turkish relative clause construction with Japanese, Korean and Hungarian ones, which are all considered in Uralic and Altaic Language Family. In doing this, we made use of Chomskian theories called Generative-Transformational Grammar and Governement and Binding Thoery. As is known, Chomsky declared that all languages have the same typolgy in the Deep Structure. The changes among languages are witnessed in Surface Structure. There is a transformation between deep structure and surface structure. It means that, a noun pharse can be moved to another place leaving an empty place behind by constructing a chain between the empty place and its antecedents (moved element). When we compared Turkic type relative clause typology with Japanese, Korean and Hungarian, we amasingly saw that the strategies are the same in these langauges.

Keywords: Relative clause typology, Turkish, Turkic Langauge, Japanese, Korean, Hungarian.

---

* Bu makale, ICANAS 38 (10-15 eylül 2007) Uluslarası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'nde sunulan bildiriden genişletilerek yazılmıştır.

• Yard. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri, elmek: ferhatkarabulut@yahoo.com

GİRİŞ

Yeryüzünde konuşulan her dil hiç şüphesiz kendine has özellikleri ile diğer dillerden ayrılmaktadır. Bununla birlikte, dillerin doğuşu ve gelişimi ile ilgili ortaya atılan teoriler ve sahip olduğumuz bilgiler bize, dil akrabalığının kaçınılmaz bir gerçek olduğunu da göstermiştir. Dilin doğasını araştırmaya yüz yıllar öncesinden başlayan araştırmacılar ve düşünürler, başlarda, dillerin akraba olabileceğini hesaba katmadan, kendi anadillerini en mantıklı ve mükemmel dil olarak kabul etmiş ve diğer dilleri anlaşılmazlık noktasından hareketle ilkellikle itham etmişlerdir. Platon'la başlayan bu itham edici süreç, S.W. Jones[1] (1746-1794) ve Franz Bopp'un[2] (1791-1867) yaptığı karşılaştırmalı tarihsel dil çalışmaları ile yeni ve başka bir boyut kazanmıştır.[3] Sanskritçenin Hint dilinin atası olduğu gerçeği ortaya çıktıktan sonra, bu iki bilim adamı, Yunan ve Latin dillerinin Sanskritçe ile olan akrabalığını tespit etmişlerdir. Böylece, özellikle Rönesans'tan sonra, bazı dillerin akraba olabileceği fikri çalışmaların merkezine oturmuştur. Bundan sonra araştırmacılar, adeta hangi dilin hangi dil ile akraba olduğu konusunda yoğun bir şekilde çalışmaya başlamışlardır.

Dil akrabalığının var oluş fikri gündeme geldiğinden beri, bir birine değişik yönlerden az çok benzerlik taşıyan diller, hep aynı dil ailesi içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Neticede, dünyada konuşulan beş büyük dil ailesi içerisinde, Ural-Altay dil Ailesi de sayılmıştır.[4] Yani bilim adamları, hem tarihsel bağları olan, hem de dil malzemesi bakımından önemli benzerlikler taşıyan Ural Dilleri ile Altay Dillerini aynı kaynaktan doğan diller olarak tanımlamışlar ve akrabalığın daha belirgin ortaya konması için yoğun çalışmalar yapmışlardır. Ural dillerinden Macar, Fin ve Ugor dilleri ile Altay dillerinden Türk Dili (bundan sonra Türkçe), Moğolca, Mançu-Tunguzca ve hatta Japonca ve Korece'nin akraba oldukları düşüncesi her zaman dile getirilmiştir.

Biz burada bu görüşleri enine boyuna tartışmayacağız. Akrabalık noktasında tezler ve antitezler eş zamanlı olarak var olmaya devam etmektedir. Yalnız bu gün dil bilim çalışması yapan bilim adamları, dillerin akrabalık ilişkileri bakımından sınıflandırılmalarında Ural ve Altay dillerini ayrı ayrı değerlendirme eğilimindedirler. Yani bu iki dil ailesi arasında varsayılan bir akrabalıktan modern dil bilim çevrelerinde pek söz edilmemektedir. Dil bilim çalışmalarının gelmiş olduğu noktadan baktığımız zaman geçen yüz yıla oranla, daha ayrıntılı çalışmalar yapılmakta ve eldeki veriler ve sahip olunan bilgiler, sonuca ulaşmada daha doğrulayıcı etkiler yapmaktadır. Bu arada uzun yıllar akrabalık noktasında değerlendirilen Türk-Moğol dil birliği teorisi bile henüz bütün çevrelerce tartışmasız kabul görmemişken, Türkçenin, Japon ve Kore dilleri ile akraba olduğunu iddia etmek bir hipotezden ibaret mi gibi gözükmektedir. Ayrıca, dil akrabalıklarının yoğun bir şekilde tartışıldığı 19. ve 20. yüz yıllara göre Altay Dil Teorisinin ispatı noktasında bir yavaşlama da olmuştur diyebiliriz.

Bu çalışmada, asıl amacımız, dil akrabalıklarını derinlemesine tartışmak ve Türkçeye akraba olan dilleri tespit etmek değildir. Asıl gayemiz, eldeki verileri kullanarak, Türkçeye yapısal

[1] İngiliz filolog olan Johns, Hint-Avrupa dilleri arasındaki benzerlikleri keşfederek akrabalık fikrini ortaya atmış, dil ailesi çalışmalarını başlatmıştır.

[2] Alman filolog Bopp da tıpkı Johns gibi Hint Avrupa dilleri arasındaki benzerlikleri karşılaştırarak çalışmış ve Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin ortaya çıkarılmasında büyük katkıları olmuştur.

[3] Platon'un yüz yıllar önce, diğer diller anlaşılmaz kuş dili gibi şeylerdir, Yunanca en mükemmel dildir ve eşi benzeri yoktur, tarzında ileri sürdüğü görüşler, dillerin akraba olabileceği tezi ile hükmünü tamamen yitirmiştir.

[4] Bugün sayıları yüz elliyi bulan dil ailelerinden söz edilmektedir. Yine de dünya dilleri içerisinde yaklaşık yüzde seksenlik bölümü beş dil ailesine mensup kişiler tarafından konuşulmaktadır. Beş büyük dil ailesi bugün Asya, Avrupa ve Afrika'daki dillerden oluşmaktadır.

(tipilojik) olarak benzeyen dillerin tespitini yaptıktan sonra, bunun bizi nasıl bir sonuca götürdüğünü gözlemektir.

Farklı dillerdeki benzerlikleri keşfetmek ve bunu yapısal dil sınıflamalarında kullanmak öteden beri dil araştırmacılarının amaçlarından olmuştur. Klasik dil incelemelerinde benzerlik aranan dil malzemelerinin başında, dillerin *fonetik* ve *morfolojik* yapıları gelmiştir. Yani dilin ses ve kelime yapısı, *klasik betimlemeci dil çalışmalarında* en çok üzerinde durulan konular olmuştur. Bunlara ilave olarak *dilin sözlük varlığı* da her zaman farklı dillerin aynı dil kaynağından gelmiş olduklarının ipuçlarını vermiştir. Sözlük dağarcığının benzerlik taşıması, farklı dillerin akraba olabileceklerinin işaretidir, ancak kanıtı değildir.

Bir dilin en hızlı değişen unsuru kuşkusuz kelime dağarcığı ve ses yapısıdır. Bu nedenle dillerin kökenine inme noktasında bunlardan kaynaklanan verilere her zaman şüphe ile bakılmalıdır. Dilin en yavaş değişen unsuru ise *öbek yapı kuruluşları*[5] (kelime grupları ve bunların yapıları) ile *cümle yapılarıdır*(söz dizimi). İki farklı dilin akrabalıklarının tespitinde mutlak surette o dilin ***yapı***sına[6] bakılmalıdır. Öteden beri dil çalışmalarında araştırmacıların en çok dikkatini çeken *öbek yapılardan* biri olan *sıfat-fiilli yapılar* olmuştur. Burada salt kelimelerden oluşan sıfat-fiil veya partisipleri kastetmiyoruz. Söz dizimsel bir *yapı* olarak sıfat fiilli cümle veya cümlecikleri kastediyoruz. Özellikle, *Üretken DönüşümlüDilbilgisi'nin* dillerin yapısı ile ilgili ortaya atmış olduğu fikriler, dilin yapısal olarak incelenmesini ve diller arasındaki ilişkilerin neden sonuç ilişkisinin daha bilimsel ele alınmasını sağlamıştır. 1950'li yılların son çeyreğinden sonra, dil bilim çalışmalarında önemli gelişmelerin yaşanmış olması ve bu süreçte sıfat-fiilli yapıların dünya dilleri bağlamında daha dikkatli incelenmesine neden olmuştur. *Sıfat-fiilli yapılar*, cümle çözümlemelerinde çok önemli ipuçları vermektedir. Bu yapılar, cümle unsurları arasındaki ilişkilerin ve bu ilişkiler neticesinde doğan *taşınım, dönüşüm*ve *silinme*lerin en belirgin bir şekilde yer aldığı tipolojilerdendir. Nitekim *Üretken-DönüşümlüDil Bilgisi* (1957)[7] ve *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (1981)[8], bir ölçüde dünya dillerinin bu önemli yapısı ile, dil incelemelerinin merkezinde daha sağlam yer edinmiştir diyebiliriz.

Christian Lehmann, dünya dillerindeki *sıfat-fiilli yapıların* incelenmesinin bu kadar öne çıkmasının ve tipolojilerinin ortaya konmasının nedenleri üzerinde dururken, bu yapıların *taşınım* ve *dönüşüme*önemli bir örnek teşkil etmesini sayar. (Lehmann: 1986, 663-64) Her dil, başka bir dile benzer unsurlar ve yapılar taşımakla birlikte, farklılıklara daha fazla sahiptir. Bunu söylerken kelime dağarcığını kast etmiyoruz. Her ne kadar diller, görünüşe birbirlerinden çok farklı olsalar da, aslında sınırlı dil bilgisel kurallar nedeniyle, kendi özgün yapılarını birbirlerine benzeyerek oluşturmuşlardır. Yani diller arasında benzer yapılar ve bu yapıların oluşmasında söz konusu olan

[5] Öbek yapı oluşumları ve kuralları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Liliane Haegeman (1995), *Introduction to Government and Binding Theory*, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish. Ss. 33-36, 87-106, 138-144.

[6] Burada yapıdan kastımız kelimeler arası ilişki ve dizgenin oluşum şeklidir. Yani yapı kavramı ile dilin morfolojisini değil morfolojik unsurların oluşturduğu daha büyük ve karmaşık oluşumları kastediyoruz.

[7] Noam Chomsky tarafından yazılan **Sözdizimsel Yapılar -Syntactic Structures** (1957) adlı eser ile ortaya atılmış olan bir kuramın adıdır. Dilin, dizge olarak ele alınmasını ve dilin iki düzlemden oluşan bir yapı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri süren bu kuramla, dil incilemeleri yeni bir safhaya girmiştir. Ayrınılı bilgi için bkz., Andrew Radford (1992), **Transformational Grammar, Cambridge**: Cambridge University Press.

[8] Chomsky'nin, 1957 yılından itibaren geliştirdiği ve bir ölçüde değiştirdiği kuramlarının, 1981 yılında **Pizza Dersleri-Pizza Lectures** olarak ulaşmış olduğu önemli bir safhayı işaretler. **Yönetim ve Bağlam Kuramı- Government and Binding Theory**, olarak adlandırdığı bu kuramda, Chomsky, dizge üyelerinin ilişkiler yumağından ibaret olduğu ve bu ilişkilerin yönetenler ve yönetilenler bağlamında değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durur. **İlkeler ve Değiştirgenler-Principles and Parameters** adıyla da anılan bu kuramda *Derin Yapı*dan dönüşümle ortaya çıkan **YüzeyYapı, Fonetik Biçim -Phonetic Form ve Mantıksal Biçim-Logical Form** olarak ikiye ayrılmıştır. Yani bu kuram, cümlenin anlamı ve biçimi, kullanım anında her zaman belirleyici olarak göz önünde bulundurulmalıdır, ilkesini bir ölçüde özetlemektedir. Yönetim ve Bağlama Kuramı'nın prensiplerini ve uygulanışın ayrıntılı bir şekilde görmek için bkz., Liliane Haegeman (1995), age.,

benzer kurallar kaçınılmaz bir şekilde olacaktır. Bu benzerlikler de dillerin birbirlerine bir ölçüde yaklaşmalarına neden olmaktadır. Yalnız burada üzerinde durulması gereken nokta, yeryüzünde yaklaşık olarak beş-altı bin civarında dil olmasına karşılık, dilbilgisel kuralların daha az sayıda ve sınırlı olması gerçeğidir. Örneğin cümle unsurlarının dizilişi açısında pek çok dil birbirinden ayrılsa da diller bu bağlamda kümelenmek durumundadır. Dillerdeki belli sayıdaki cümle dizilişi kuralları, dilleri de gruplara ve alt gruplara böler. Buna göre aralarında köken bakımından bağlantı olmayan iki dil, yapısal olarak aynı grupta yer alabilir. Tersten bakıldığında farklı cümle yapılarına sahip iki dil aynı kökten geliyor olabilir. Bu nedenle, bu çalışmada biz yapısal benzerlikleri ele alırken köken çalışması yapan ve dillerin akrabalığı noktasında yoğunlaşan araştırmacılara model sunmayı da hedefledik. Farklı dillerdeki benzerlikleri akrabalık ile açıklayabileceğimiz gibi salt tesadüfî benzerlik olarak da kabul edebiliriz. Tarihsel olarak, Macar, Türk, Kore ve Japon halklarının muhtemel ilişkileri, *bölgesel fenomen*[9]*-areal phenomenon* oluşturmaları ve aynı kökten gelme ihtimalleri ışığında bakıldığında, bulgularımız bu dillerin akrabalığını varsayan görüşlere destek niteliği taşıyacaktır. Zira biz, bu çalışmada, bu dillerin sıfat-fiilli cümle kuruluşlarında şaşırtıcı derece gözüken benzerliklerini ortaya koymaya çalıştık. Yukarıda dediğimiz gibi, diller ses ve kelime yapısı bakımında benzeşebilir, ancak bu benzeşme, akrabalık için yeter bir neden olmayabilir. Ancak, benzerlik dizge yapılarında gözlenirse, bu yapısal benzerlikler, o dillerin ortak kökeni hakkında daha sağalm ipuçları verebilir.

Bu benzerlikleri tespit ederken, yukarıda kısmen bahsedildiği üzere, Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky'nin *Üretken-DönüşümlüDil Bilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı*'nı uyguladık. 1957 yılında yazmış olduğu *Sözdizimsel Yapılar* adlı eseri ile dil bilim çalışmalarında devrim yapan Chomsky, dil incelemelerinin cümle seviyesinde ele alınması ve yeryüzü dillerinin bu bağlamda değerlendirilmesi gereğini ortaya koyarken, dilin mantığını da değşfre etmiş oluyordu. Chomsky, bu çalışmaları yaparken dilin özünü açıklayabilecek mantık zincirini ve bakış açılarını da kuramsal temellerle desteklemiştir. Bilindiği gibi dilin ya da dillerin doğuşuile ilgili pek çok kuram ortaya atılmış ve bu bağlamda hipotezler geliştirilmiştir. Chomsky, dilin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını çok fazla tartışmaz, ama dillerin mantığını çözerken *tek bir yapı gerçekliğini* her zaman vurgular.[10] *Genel Dil Bilim Dersleri*'nde (1914), dili, bilimsel olarak ele alan ve modern dil biliminin kurucusu sayılan Ferdinand de Saussure, , *her dilin bir yapısı olduğunu* ve bu yapıyı ortaya koymadan öze inilemeceğini vurgulamıştır. Onun verilerinden önemli ölçüde faydalanan Chomsky ise, yıllar sonra, *bütün dillerin tek bir yapısı vardır* tezini ortaya atmıştır.[11] Chomsky'e göre, yeryüzündeki diller temelde tek bir yapıya sahiptir ve bu yapı araştırılınca ve diller tek tek sorgulanınca ortaya çıkacaktır. Yeryüzü dillerinin birbirinden bu denli farklı olmasının nedenleri konusunda, Saussure, kelimelere yüklenmişolan kodlardan bahseder. Buna karşın, Chomsky, dilleri öbek yapı ve dizge seviyesinde ikili düzlemde inceler ve derinde aynı olan dillerin, yüzeyde ayrıştığını ortaya koyar. Derindeki tekli yapının, yüzeyde ortaya çıkan değişimini, derin yapı ile yüzey yapı arasında gerçekleşen taşınım ve dönüşümle açıklar. Başka bir şekilde söylersek, bütün diller, dilin kurgulandığı düzlemde (belki beyinde) tek bir yapıya sahipken, konuşucu tarafından yüzeye,

[9] *Bölgesel fenomen*, dillerin (veya halkların) bir birine yakın bölgelerde yaşamış ve zaman zaman iç içe geçmiş olmaları şeklinde tanımlanmaktadır.

[10] Bu da bizi bütün dillerin tek bir dilden doğduğu gerçeğine götürmektedir.

[11] Bu yapının ne olduğu konusunda da onun şüphesiz bir tezi vardır. Ayrıntıya girmeden kısaca şöyle özetleyebiliriz bu görüşü Ona göre öbek yapı kuralı dilin temelini oluşturmaktadır. Peki bu öbek yapı ilk hali ile nasıldı? Chomsky, bu yapidaki dizilişi şöyle yapar: Belirleyici (specifier) + tamlanan (asıl unsur) + tamlayan. Yani örneğin özne + yüklem + tümleç dizilişidir bu. Bunu bir örnekle izah edersek *I saw the book that you wrote* cümlesi bu kalıba uymaktadır. Bu bağlamda bakarsak sanki Ingilizce'nin bütün dillerin temel yapisina sahip olduğu izlenimi doğar ki bu da tartışmaya gerelktiren bir durumdur. Zira aynı yapı Turk tipi oluşumlarda özne + tümleç + yüklem şeklindedir. Yukarıdaki örneğin Türkçesi *Ben gelen adamı gördüm* şeklindedir. Bu dizilişi formülüze edersek şu kalip çıkar: belirleyici + tamlayan + tamlanan (asıl unsur)

dönüştürülerek taşınır. Dönüştürmekten kasıt ise cümle unsurlarının asıl yerlerinden taşınarak geçici yerlerine yerleştirilmeleridir. Taşınan öğeler eski yerlerine dönmediklerinden ve taşınım sonucunda geride bırakılan boşluklar başka öğeler tarafından kalıcı olarak doldurulduğundan, bu taşınım ve dönüşümler yüz yıllar içerisinde kalıcı hale gelmiş ve birbirinden çok farklı binlerce dil böylece ortaya çıkmıştır. Yüz yıllar içerisinde dizge yapıları, bir nesilden diğerine farklı bir şekilde aktarıldığı için, sonraki nesil kendisinden birkaç kuşak önceki yapıyı tanıyamaz hale gelmiştir/gelmektedir. Bu da taşınımın mutlak ve kaçınılmaz olduğunu ispat etmeye yetmektedir.[12] Yeryüzü dillerinin tek bir yapıdan doğmuştur kuramının en önemli kanıtı ise dillerin çift düzlemli oluşlarıdır.[13] Bu çift düzlemi oluşturan yapılar ise *Derin Yapı* ve *Yüzey Yapı* olarak adlandırılır[14], arada ise taşınım ve dönüşümler söz konusudur. Bu nedenle konuşma esnasında ve yazarken kullandığımız ve dinleyici ya da alıcının rahatlıkla anladığı yapı *yüzey yapı*dır. Yüzey yapı derin yapının bir türevinden ibarettir. Bir dildeki bütün yapıların bu bağlamda incelenmesi gerekmektedir. Yüzeyde her gün kullandığımız bir yapı (örneğin bir cümle) aslında dilin kurallarını doğru işlettiği bir yapı olmayabilir. Bu nedenle dilin kuralları tespit edilirken derin yapının her zaman göz önünde bulundurulması gerekir. Chomsky, dillerin kendi içinde kendine özgü yapılarına daha sonraki yıllarda *ilkeler-principles*, dillerin başka dillerden farklı, salt kendilerine özgü yapılarına da *değişirgenler-parameters* adını verecektir (Haegeman: 1995, 18-25).

Buraya kadar *Üretken-DönüşümlüDil Bilgisi*'nin en geniş anlamda ileri sürdüğü görüşlere yer verdik. Bunun nedeni, sıfat-fiili, klasik bakışın aksine *bir yapı* olarak görmemizdir. Türk tipi sıfat-fiilli yapıların oluşumu ve bu oluşuma benzer yapıların hangi dillerde var olduğu tartışmasına geçmeden önce üzerinde durulması gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Bunlardan ilki, *Üretken DönüşümlüDil Bilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı'nı*n ortaya koyduğu kurallarıdır.[15] Bir diğer üzerinde durulması gereken nokta ise yeryüzü dillerinin sahip olduğu sıfat-fiilli yapı tipolojileridir.

Yukarıda, dil kurallarının sınırlı olduğundan, buna karşılık yeryüzünde sayıları binlerle ifade edilen dil zenginliğinin bulunduğundan bahsetmiştik. Bu zengin dil haritası içerisinde, sıfat-fiilli yapıların oluşumunda ve tipolojilerinde benzerlikler ve farklılıklar hiç kuşkusuz olacaktır. Bu benzerlikler ise bazı akraba ve akraba olmayan dilleri aynı yapısal grup içerisine dahil edecektir. Birbiri ile akraba oldukları bilinen dillerin benzerliklerini izah etmekte zorlanmazken, bir birinden çok uzak olan dillerin hangi nedenlerden dolayı ortak tipolojilere sahip olduklarını nasıl izah edeceğiz? Bu sorunun şimdilik en kestirme ve kuramsal cevabını Chomsky'nin diller tek bir yapıya sahiptir iddiasında bulabiliyoruz. Yukarıda değindiğimiz üzere, bu iddiayı güçlendiren deliller,

[12] Bu gün bir Avrupa dilinden onlarca Avrupa dilinin çıkmış olması önemli bir örnektir. Daha 15. ve 16. yüzyıllarda aynı dizge yapısına sahip olan Almanca ve İngilizce bu gün farklı yapılara sahiptirler. Bir dilin konuşurları bütün kelimeleri bilseler de dizge yapılarındaki farklılıklardan dolayı yüzde yüz anlaşamazlar. Rusça ile örneğin Latince arasındaki dizge farklılıklarına hele hiç değinmiyoruz. Zira birbirlerinden o kadar farklıdırlar ki, sanki aynı kökten gelmemişlerdir. Benzer durum örneğim Macar dizge yapısında da söz konusudur. Gerçekte bir özne-tümleç-nesne(ÖTY) dili olan Macarca, gündelik kullanımda daha çok özne-yüklem-tümleç (ÖYT) dizge yapısına sahip gibidir. Macarca da gerçekte Türkçe gibi serbest dizilişli bir dildir. Örneğin *Peter vesz egy könyvet a boltban- Peter kitapevinden kitap alıyor/alır* gibi bir cümle yaklaşık olarak 24 şekilde söylenebilmektedir. Bkz., D. Abondolo (1992), "Hungarian", in **International Encyclopedia of Linguistics**, V. 2 Bright W. Oxford Univ. Pres.

[13] Bir kimsenin yabancı bir dilin bütün kelimelerini bilmesi aslında çok fazla bir anlam ifade etmez. Bütün kelimeleri bilmek o dilin kelimelerinin kodlarını çözmek anlamına gelir, bizzat dilin mantığını değil. Yabancı bir dili anlayabilmek için mutlak şartlardan biri de yapısının kodlarının çözülmesini sağlamaktır. Salt kelimeleri bilmek yabancı dilde konuşan birinin soru mu sorduğunu, cevap mı verdiğini, uyarı mı yaptığını bilemeyiz. Bu nedenle çözülmesi gereken asıl şifre dilin yapısında gizli olan şifredir.

[14] Ayrıntılı bilgi için bkz., R.L. Trask (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London-New York: Routledge Pres. Ss. 66-67, 301-302

[15] Taşınım ve dönüşümün nasıl gerçekleştiğini, yönetim ve bağlama ilişkisinin nasıl ortaya çıktığını ve bu sürecin hangi aşamaları barındırdığını görmek için bkz., Haegeman (1995) age., ve Kristen Malmkjaer (1999), "Transformational-Generative Grammar", **The Linguistics Encyclopedia**, London & New York: Routledge, ss. 487-490.

dilerde var olan dönüşümlerdir. Bir dilde dönüşümden bahsettiğimiz an derin yapı ve yüzey yapıdan da mutlak surette bahsetmemiz gerekmektedir.

Şimdi *Üretken Dönüşümlü Dil Bilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı*'nın konumuzu yakından ilgilendiren bazı kural ve hipotezlerine kısaca bir göz atabiliriz. Konuşucu ile dinleyici arasında gerçekleşen bir ileti, öncelikle derin yapıda ortaya çıkmaktadır. Bu durum, temel öğeler (base components) olarak adlandırılan dilin sözlük dağarcığı ile yakından ilgilidir. Aslında Saussure'un dediği gibi her dil, konuşucu ve alıcının beyninde var olan bir sözlükten ibarettir. Birbirinden bağımsız olarak beyinde yer alan dilin kelimeleri veya yapıları kullanım anında dizgelere dönüşmekte ve anlamlı ve kurallı bir şekilde alıcıya iletilmektedir. Dilin, gerçekte insan beyninde nasıl ve hangi kalıplarda kayıtlı olduğu ile ilgili olarak farklı görüşler dile getirilebilir. Ama gerçek olan bir nokta vardır ki o da insanın doğuştan bir dil yetisine sahip olduğu ve bu dil yetisinin gerçekte ana dilin kalıplarını içerdiğidir. Yani çocuk, kendisinde doğuştan var olan kalıplara kelimeleri yerleştirerek ana dilini öğrenir ve kullanır. Bu kalıplar ise, dönüşümler yoluyla farklılaşmakta ve farklı diller bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Sözlük haznesinde (beyinde) rast gele yer alan kelimeler, ilk olarak derin yapıda dizgeye dönüşmekte ve yüzey yapıdaki kullanım için hazır bekletilmektedir. Konuşucu, derinde tek bir yapıda iken dönüşümler ile aynı derin yapıdan çok çeşitli yüzey yapılar elde edebilmektedir. Dil kullanıcı, bunu da dizge içerisindeki bazı öğelerin yerlerini değiştirerek ve bazı öğeleri silerek yapar. Üstte bu nokta iki önemli kavram daha gündeme gelmektedir. Bu iki kavram, *Ad Öbeği Tanımı Kuralı* ve tanımdan ad öbeğinden geride kalan *Boşluk Kuralı*dır.[16] Yani, her dil derin yapıda mutlak bir dizgeye sahip olduğu için yüzey yapıda sadece bazı öğelerin yerleri değiştirilmiştir veya bazı öğeler yapısal değişmelere uğramıştır veya silinerek yerlerini boş bırakmışlardır. Yüzey yapıda bizim göremediğimiz/kullanmadığımız öğeler aslında orada yok değildirler, sadece kullanım esnasında silinmiş veya yerleri değiştirilmiştir. Bu öğeler, geçici kulanım sonrasında derin yapıda (zihnimizde) asıl yerlerini (pozisyonlarını) tekrar doldurmaktadırlar.

Buraya kadar söylediklerimizi bir örnekle daha açık hale getirebiliriz. Öncelikle üzerinde durulması gereken nokta, tek bir derin yapıdan farklı yüzey yapıların çıkması olayıdır[17]. Örneğin;

Ben kitabı okudum cümlesi derin yapıda kurallı olarak kurulmuş basit yapılı doğru bir cümledir. Zira kuramsal olarak kabul edildiği üzere Türkçe *özne + tümleç + yüklem* (ÖTY) dizilişine sahip, yüklemi sonlayan, yardımcı unsuru (nesne/tümleç) sola dallanan, özne ile yüklem arasında kişi uyumu taşıyan, sondan eklemeli morfolojisi olan bir dildir.[18] Yukarıdaki cümle şu şekillerde de ifade edilebilir ve bu ifadeler yüzey yapıda gerçekleşirler.

1. **Ben kitabı** okudum. (*Bu yapı aynı zamanda derin yapının aynısıdır.*)

1a) **__ (b)**____kitabı okudum.

1b) **Kitap** $_i$ **_(b)**$_i$____ okundu.

1c)___**(b)**$_i$____Kitap **benim**$_i$ tarafımdan okundu.

1d)__ **(b)**____Kitap tarafı**m**dan$_i$ okundu.

1e)___**(b)**$_i$____Okuduğ**um**$_i$ kitap.

[16] Ad öbeği tanımı, boşluk oluşumu ve boşluk kuralı için bkz., Haegeman, age., ss.305-440

[17] Bu arada Saussur'un de derin ve yüzey yapıdan bahsettiğini, onun daha çok anlamsal (semantik) olarak bu konu üzerinde durduğunu burada vurgulamak gerekir. Biz bu çalışmada yapısal alarak dizge üzerinde durduğumuz için dilin semantik alanına girmeyeceğiz

[18] Cümle unsurlarının rahat bir şekilde yer değiştirebildiğini (öbekler grup halinde taşınır, parçalanamaz) burada vurgulamamız gerekmektedir. Yine de tanımlarda sınırlamalar her zaman önemini korumaktadır. Serbest dolaşım sağlayan bir dil olmakla birlikte, Türkçe, yine de bir ÖTY dilidir. Bu serbest dolaşım bile Türkçede derin yapı ve yüzey yapı gerçeğini ispat etmektedir diyebiliriz.

Bütün bu yapılarda söz konusu edilen *ben, kitap* ve *okumak*'tır. *Boşluk* oluşumunu ve arada oluşan ilişki zincirini, boşluk kelimesinin başharfi olan *(b)* ve *uzun alt çizgi*lerle gösterdik. (b)'nin ve taşınan öğenin sağına alt karakter olarak *(i)* harfini yerleştirdik. *(i)* harfi *im* veya *işaret* kelimesinin başharfidir. Aynı yönetim alanı içersinde olup (i) harfine sahip olan unsurlar aynı (tek) varlığı işaretlemektedir. Bu nedenle örneğin (1b)'deki *(b)* ile *kitap* aynı (tek) varlığı işaretlerler. Yani *kitap* kelimesi daha önce, *okundu* fiillinin hemen önünde iken sola taşınmıştır ve yerini boşaltmıştır. Bu nedenle ikisi de (i) ile işaretlenmiştir [$kitap_i < \sim > (b)i$]. Benzer şekilde (1c)'de, *(b)* ile *benim* zamiri, eşkodlama *(i)* ile aynı varlığa işaret etmektedir. Yani derin yapıda *özne* olan *ben* zamiri taşınarak sağa kaymış yerini de *boş* bırakmıştır. Böylece boşluk ile taşınan öğe arasında bir bağ oluşmuştur. Uzun alt çizgilerin yerleri aslında derin yapıda *ad öbekleri* (AÖ) tarafından doldurulmuşdidiler. Yüzey yapıya geçilirken bu öğeler yer değiştirdiği veya silindiği için yerlerinde boşluk bırakmışlardır. Yalnız, her boşluk bir iz (index) olmayabilir. Gerekli yerlerde bu ayırımı da yapacağız. (i) ile *imlenen boşluk* daha önce var olan bir öğenin boşaltığı yer (pozisyon) anlamına gelmektedir.

Türkçe, yükleme/fiile çatılış eki yükleyebildiği için özneyi silebilmektedir. Klasik dil incelemelerinden *gizli özne* olarak adlandırılan bu durum aslında *derin yapı-yüzey yapı* ilişkisinin en belirgin örneklerinden birini oluşturur. Cümleden özne silinmesi olayını *değiştirgenlerden* (parameters) biri olarak kabul eden Chomsky, bu duruma *önzamir düşüren değiştirgen* / *pro-drop parameter* (Haegeman, 1995, 454-57) adını verir. Yani, bu olay, derin yapıda mutlak surette var olup, yüzey yapıda cümle başı özne zamirinin silinmesi olayıdır. Yalnız unutulmaması gereken husus şudur. Yüzey yapıda seslendirilmeyen bir öğenin yok olduğunu söylemek mümkün değildir ve doğru da değildir. Öğe silinse de yeri (pozisyonu) asla kaybolmaz. Pozisyon, ya boş olarak kalır veya başka bir öğe tarafından geçici olarak doldurulur. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise öbek yapı kuralıdır. (Trask, 1999, 238-39)[19] Dilde dizgeler oluşurken insan zihninde önce öbekler ortaya çıkıyor olmalıdır. Dilin en büyük öbeği cümledir.[20] Cümle ise dillere göre değişik şekillerde oluşan öbeklerden meydana gelir. Gerçekte öbekten kasıt en az iki kelime ise de *DönüşümlüDil Bilgisi*'nde tek kelimeyi de öbek olarak kabul etmekteyiz. Yani tek başına bir ad aynı zamanda bir ad öbeği (AÖ), bir fiil ise fiil öbeğidir (FÖ). Örneğin *Hasanın babası* bir AÖ iken, aynı zamanda *Hasan* ve *Baba* da iki ayrı ad öbeğini oluşturmaktadır. *[(AÖ)+(AÖ) = (AÖ)]*. Örneğin, tek başına bir fiil, bir dizgede öbek yapı kuralı dışında düşünülemez. Her fiil ya da yüklem mutlak surette bir öbek yapı içerisindedir ve içinde bulunduğu öbeğin hem başıdır hem de yöneticisidir. Bunu öbek yapı kuralında şöyle şemalarız:

$$FÖ \rightarrow AÖ+(AÖ)+F$$

Yani FÖ (fiil öbeği) en az bir AÖ'den ve bir fiilden oluşmaktadır. İhtiyaca göre öbek sayısı artabilir, bu nedenle ihtimal dahilinde olan öbek yapıları parantez içinde kullandık.[21] Bu durumda ortaya bir gerçek daha çıkmaktadır. Öbek ve öbeğin başı dil incelemelerinde her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Öbek başı, dillerde sözlükte yer alan kelimelerden oluşur[22] Yani *isim, fiil*, bazen *sıfat* ve *zarf* öbeğin başı olabilir. Öbeğin başı aynı zamanda o öbeğe adını veren ve çoğunlukla da o öbeği yöneten unsurlardır. Öbeğin başının poziyonu dilden dile değişebilir.

[19]Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Haegeman, age., ss. 33-36, 87-106, 138-144.

[20]Aslında tek başına cümleler de yapısal anlamda alt birimler olabilmektedir. Anafora ile izah edebileceğimiz bu durumda ayrı dizgeler olarak kurgulanmış yapıların ortak unsurları olabilir ve bu unsurlar vasıtasıyla cümleler daha büyük öbekleri oluşturabilir. Burad anafora (anaphora) üzerinde ayrıca durmayacağız , yalnız şöyle bir örnek aydınlatıcı olabilir. *Hasan okula gitti*. *Öğretmen onu çağırdı*. Örneğini ele alalım. Bu iki farklı cümlede, isim olan *Hasan* ile zamir olan *onu* aynı varlığı işaretler. Bu nedenle *Hasan* ile *onu* arasında anaforik bir ilişki oluşur. Bu ilişki de bu iki cümleyi daha büyük bir öbek yapı içerisine taşır.

[21]Bu kısa açıklamayı, aşağıda vereceğimiz ***ağaç modellerinde*** daha açık görme imkânımız olacaktır.

[22] Çekimli bir yapıda bazan çekimin bizzat kendisi de öbek başı olmaktadır.

Örneğin Türkçe de asıl unsurlar yardımcı unsurlardan sonra gelir ve sonra gelen unsur öbeğin başı olur. Burada klasik dil incelemelerinde kullanılan kavramları göz ardı etmemiz gerekmektedir. Örneğin bir sıfat tamlamasında sıfat önce, isim sonra gelmesine rağmen klasik dil bilgisinde, onu sıfat tamlaması olarak adlandırıyoruz. Oysa sıfat tamlaması da gerçekte bir ad öbeğidir ve ad tarafından yönetilir.[23] *Öbek yapı* ve *başlık olma* durumu sözkonusu olunca çalışmamızın temel kavramalarından biri olan *başlaşma* kavramını da burada ele almamız gerekmektedir. *Başlaşma*, klasik deyimle ad tamlamasındaki asıl (tamlanan) unsurdur. Sıfat-fiilli yapılar da gerçekte bir ad tamlaması olduğu için başlaşma her zaman önemini korumaktadır. Bunu bir örnekle izah edelim. Örneğin;

a) [$_{AÖ}$ gelen adam]

yapısı aslında, derin yapıda, Türkçenin kurallı basit bir cümlesinin türevidir. Yani bu yapı, taşınım ve dönüşüm sonucunda yüzey yapıda ortaya çıkmış olan ad öbeğini oluşturur. Bu öbek gerçekte;

b) [$_{C}$ Adam geldi/geliyor]

cümlesinin dönüşmüş hâlidir. Durum böyle olunca boşluk kuralı ve ad öbeği taşınımı kuralı varlığını daha açık bir şekilde kendini hissettirir. Derin yapıda kurallı bir cümlenin öznesi olan b)'deki *ad öbeği* adam, a) modelinde, öbek yapıda gel- fiilinin sağına yerleşmiştir. *Adam geldi* cümlesi dönüşerek *gelen adam* ad öbeği (dolayısıyla sıfat-fiilli yapı) hâlini almıştır. Derin yapıda iken, cümle başında doğal poziyonunda yer alan adam, öbek yapıda sağa yerleşerek alt cümlenin, [$_{C}$ *adam geldi*], dışına çıkmış ve [____gel-en] adam şeklini almıştır. Böylece taşınan ve sıfat-fiil tarafından nitelelen bu unsura, dil biliminde *başlaşma* denilmektedir. Yani, derin yapıda herhangi bir öğe iken, taşınarak sıfat-fiilin sağına yerleşen ad soylu kelime veya kelime gruplarına *başlaşma* adı verilmektedir. Bu durumda dönüşüm ve taşınım aşağıdaki şekilde gerçekleşmiş olur ve bağ şu şekilde oluşmuş olur.

[$_{C1}$ Adam geldi] →[$_{AÖ}$ [$_{C1}$ **(b)**$_i$ gel-en] **adam**$_i$]

→gelen adam→AÖ

Özne + yüklem ***yüklem + Özne***

Taşınım sonucunda *cümleden, ad öbeğine dönüşen* sıfat-fiilli bu yapı üst cümlenin bir unsuru olarak yüzey yapıda kullanıma girer.[24] Derin yapıda iken, alt (temel) cümlenin öznesi, nesnesi veya yer tamlayıcısından biri olan olan *ad öbeği*, alt cümlenin sınırları içinde kalmaya devam etmektedir. Burada *özne görevinde* bulunan *adam* kelimesi, derin yapıda yer alan *gel-* yüklemiyle yönetim paylaşımı içerisindedir. Yani aynı *yönetim alanı* içerisinde yer alırlar. Ancak derin yapıdan yüzey yapıya taşınırken, alt cümle, ad öbeği biçimini aldığı için, taşınan başlaşma, *adam*, üst cümlenin bir öğesine dönüşür. Aslında taşınan öğe hem yan cümlede hem de üst cümlede ortak olan unsurdan seçilir. Böyle olduğu için geleneksel dil bilgisi incelemelerinde *başlaşma* üst fiilin/yüklemin bir öğesi olduğu şeklinde değerlendirilir. Oysa üst fiilin yönetimi altına giren unsur, başlaşmanın bizzat kendisi değil, başlaşmayla birlikte sıfat-fiilli yapının tamamıdır. Bu da derin yapıda, basit kurallı bir cümlenin, başka bir fiilin yönetimi altına tümden girmesi anlamına gelir. Şöyle ki,

[23] Bu nedenle, sıfat-fiilli yapılar, başlaşmanın sıfat özelliği kazanmış bir niteleyici tarafından nitelenmesine rağmen biz bu yapıları sıfat tamlaması olarak değil ad öbeği olarak değerlendiriyoruz. Kuşkusuz sıfat tamlaması tanımlaması da klasik anlamda doğrudur ve bizi bu olgu şimdilik ilgilendirmemektedir. Zira sıfatlarda nihayetinde ad soylu kelimlerdir.

[24] Köşeli parantez sistemi ile verdiğimiz bu örnekte **[**$_{AÖ}$.....**]**, ***ad öbeğini*** (AÖ) işaretlerken, **[**$_{C}$.....**]** köşeli parantez modeli de ***cümle***yi işaretlemektedir.

Adam geldi → gelen **adam**
(derin yapı)→ (yüzey yapı-sıfat-fiilli yapıda alt cümle)

Ben **adamı** gördüm → Ben gelen **adamı** gördüm
(derin yapı) → (yüzey yapı-sıfat-fiilli birleşik cümle)

Köşeli parantez yöntemi ile sıfat-fiilli birleşik cümle yapısı aşağıdaki gibi işaretlenir.

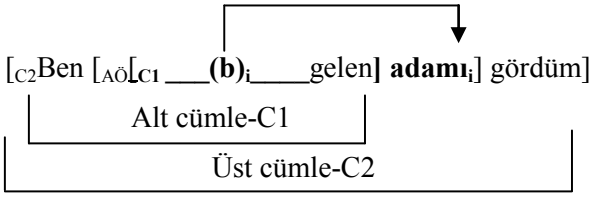

Yukarıdaki cümle bir birleşik cümledir ve bir yan cümle (sıfat-fiilli cümle-*gelen adam*) ve bir üst cümleden (*ben gördüm*) oluşmaktadır. Bu oluşum esnasında yan cümlenin bir unsuru (burada özne olan *adam*) asıl yerini geride boşluk bırakarak boşaltmıştır ve sıfat-fiil olan ve dönüşen yan cümlenin yükleminin sağına yerleşmiştir. Bu yerleşme ise tanışım ve dönüşümün yanında nitelemeli bir yapı hâlinde gerçekleşmiştir. Sıfat-fiilin tipolojisi ile ilgili yapılması gereken en önemli tespitlerden biri de başadın nitelenmesi ve diğer varlıklar içerisinde sınırlandırılarak tanımlanması olgusudur.

Türk tipi sıfat-fiilli yapıların en önemli özelliklerinden bir de yan cümlenin yükleminin isimleştirilmesidir. Tanışım, dönüşümve niteleme gibi diğer özellikler dünya dilleri için de büyük ölçüde geçerlidir. Böyle olmakla birlikte sıfat-fiilli yapı tipolojileri dilden dile çok önemli farklılıkları da barındırır. Türk tipi sıfat-fiilli yapıların yüklemi isimleştirmesinin yanında diğer dillerden ayrılan en önemli özelliklerinden biri de başadın yan cümleye veya yan cümlenin yüklemine göre bulunduğu yerdir. Şimdilik Türk tipi sıfat-fiilli yapılarda başadın sıfat-fiilin sağına yerleştiğini ve bu anlamda (yani niteleyen ve nitelenen öbek yapı bakımından) sola dallanan dil (left-branching language) olduğunu söyleyelim. İngilizce, Farsça, Arapça gibi bazı diller ise sağa dallanan diller arasında yer alırlar, çünkü bu dillerde tamlayan sonra (sağda) tamlanan önce (solda) yer alır. Bu önemli bilgileri verdikten sonra, şimdi genel olarak sıfat-fiilli yapıların tipolojilerine geçebiliriz.

Sıfat-fiilli Yapıların Tipolojilerine Kısa Bir Bakış

Sıfat-fiilli yapılar özellikle 1970'li yılların başından itibaren dil bilim merkezli incelemelerde çok önemli bir yere sahip olmaya başladı. Müstakil olarak dillerin sıfat-fiilli yapılarının incelenmesinin yanında, yeryüzü dillerinin bu bağlamda tipolojileri üzerinde de önemli çalışmalar yapılmıştır. Modern Dil Bilim verilerini kullanarak yapılan çalışmalarda, sıfat-fiiller sadece morfolojileri noktasında değil, dizge içerisindeki yerleri ve yapıları itibarıyla incelenmişler ve benzer olan tipolojiler tespit edilerek sınıflamaya tabi tutulmuşlardır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda çok önemli bulgulara ulaşılmıştır. Yapılan tespitler neticesinde, aynı dil ailesi içerisinde farklı tipolojilerin dikkat çekmesi yanında, farklı dil aileleri arasındaki benzer tipolojiler de dikkat çekmiştir. Biz burada bütün bu çalışmalar ve benzerliklere değinmek yerine önemli bazı noktalar üzerinde duracağız. Sıfat-fiilli yapıların tipolojileri konusunda yapılan çalışmalardan önemli iki tanesi Keenan & Comrie ve Lehmann tarafından yapılmıştır.[25]

[25] Bir anlamda Türk lehçeleri arasında tipoloji çalışması yapan iki önemli ismi de burada zikretmeliyiz. C. Schönig ve E. Csato Türk tipi sıfat-fiilli yapıların oluşumunu, Türk lehçelerini karşılaştırarak incelemiş ve bir sınıflama yapmışlardır. Sıfat-fiilli yapının oluşumu bütün Türk lehçelerinde temelde aynı olmakla birlikte morfolojik olarak ve yönetim bağlama ilişkisi açısından farklılıklar da tespit etmektadırlar. Bu benzerlik ve farklılıklardan hareketle tipolojik çalışma yapan bu iki Türkolog, dikkatleri yapı üzerine çekmeyi de amaçlamışlardır. Bir fikir vermesi noktasında bir

Bu çalışma, bir tipoloji çalışması olduğu için, özellikle C. Lehmann'ın bu konuda yapmış olduğu araştırmaları temel alarak, kısa bir tipoloji değerlendirmesi yapacağız. Sonra da Türk Tipi Sıfat-fiilli Yapı olarak tanımladığımız yapının, Türk Dili ile akraba olduğu varsayılan üç dildeki tipolojilerinin, Chomsky kuramları ışığında analizini yapacağız.

Türk dili gramer çalışmalarında, sıfat-fiil, genellikle morfolojik yönden veya üst cümlede öğe olması nedeniyle, görevi bakımından ele alınmakta ve tanımlamalar da bu perspektiften yapılmaktadır. Türkçenin önemli gramer kitaplarında hacim olarak pek fazla yer almayan sıfat-fiil konusu, fiilimsiler içerisinde küçük bir bölüm olarak yer alır ve bu bölümlerde yapısal tanımlamaların yanında, üst cümlenin yüklemine göre almış olduğu görev açısından değerlendirilir. Bu bağlamda bakıldığında da sıfat-fiil, morfolojik ve semantik tanımlamalara tabi tutulur. Dizge veya cümle içerisinde parça-bütün ilişkisi bağlamında yapısal bir incelemeye tabi tutulmazlar.[26] Sıfat-fiili, bir yapıdan ibaret gören ve dizge içindeki dönüşüm, tanışım, yönetim ve bağ ilişkisi etrafında yapılan çalışmalar, daha çok batılı araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Türkçede, sıfat-fiilli oluşumları bir yapı olarak değerlendiren ve Chomsky kuramları çerçevesinde ele alan ilk çalışmayı, Robert Underhill yapmıştır. Underhill'in 1972 yılında yazmış olduğu makale,[27] Türkçenin sıfat-fiilli yapılarını müstakil bir çalışma zeminine oturtan çok önemli bir çalışmadır. Üzerinde durulması gereken iki önemli çalışmanın daha burada zikredilmesi gerekir. 1998 yılında Goefry Haig tarafından yapılan ve Türkçenin sıfat-fiilli yapılarını müstakil bir şekilde ele alan, İşlevsel Dil Bilgisi kuramının kullanıldığı *Türkçede Sıfat-fiilli Oluşumlar-Relative Constructions in Turkish*[28] kitabı çok önemlidir. Türkiye'de yine 1998 yılında yapılan, bir diğer önemli çalışma da Fatma Erkman Akerson ve Şeyda Özil'in Türkçede Niteleme-Sıfat İşlevli Yan Tümceler[29] başlığını taşıyan çalışmasıdır. *Üretken-Dönüşümlü Dil Bilgisi* ve *Yönetim Bağlama Kuramı*'nın ışığında yapılmış bir Türkçe dil bilgisi ve sıfat-fiilli yapı çalışmasıdır bu. Araştırmacı *İşlevsel Gramer*'in verilerinden de önemli ölçüde faydalanmaktadır.

örnekleme yapabiliriz. Tanışım, dönüşüm ve bağ adın yeri noktasında bütün Türk lehçeleri aynı tipolojiye sahiptir. Farklılık daha çok alt cümlenin ve üst cümlenin öğeleri arasındaki ilişkilerde ve morfolojilerindedir. Örneğin Türkçe'de *Ben senin yazdığın kitabı okudum* sıfat-fiilli yapınsının dengi Kazak Türkçesinde *men sen jazğan kitaptı okıdım* şeklindedir. Görüldüğü üzere Kazakça tipolojide alt cümlenin öznesi olan ***sen*** yalın hâlde kullanılırken, Türkçe'de *sen+**in*** morfolojisine sahip olarak *ilgi hâli ekini* almıştır.

[26]Bu konuda hiç kuşkusuz önemli çalışmalar da yapılmıştır ve yapılmaktadır, ama bunun yeterli olmadığı da bir gerçektir. Kemal Eraslan'nın *Eski Türkçede İsim Fiiller* çalışması ile geniş bir şekilde ele alınan Türk dilinin sıfat-fiilleri, son dönemlerde de ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Bilgehan Atsız'ın yayımlanmamış doktora tezini ve Nesrin Bayraktar'ın *Türkçede Fiilimsiler* adlı çalışmasını ve Ahad Üstüner'in *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri* çalışmasını burada zikretmekte yarar vardır. Genel olarak fiilimsiler ve özel olarak sıfat-fiiller üzerinde yapılan bu çalışmalar Türk dilinin isimleştirme özelliğinden hareketle sıfat-fiilin morfolojini, işlevini ve semantik boyutunu ele almaktadır. Bununla birlikte, bizim bu çalışmada sıfat-fiilli yapı olarak adlandırdığımız alt ve üst cümle içerisinde, sıfat-fiilin ve bağlaşın, diğer unsurlarla ve yapılarla ilişkisini neden-nasıl ve sonuç ilişkisi etrafına ele alan çalışmalar değildirler. Başka bir deyişle kuramsal yaklaşım yerine daha çok klasik ve bir ölçüde filolojik çalışmalardır bunlar. Sıfat-fiil ve sıfat-fiilli yapılar üzerinde yapılmış çalışmalar üzerinde kısa bir değerlendirme yapan Akerson ve Özil, bu çalışmaları Geleneksel Yaklaşım, Yapısalcı Yaklaşım, Üçüncü Yaklaşım ve Değişik Dilleri Birarada Ele Alan Sınıflandırmalar başlıkları altında değerlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Akerson-Özil (1998), age.,22-37. Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmalara değinen ve bir değerlendirme yapan Goefry Haig, çalışmaların yetersizliğinden ve eksikliğinden bahseder. Yazılan kitaplardaki ayrılan yerlerin azlığından ve makale eksikliğinden bahseden Haig kendi çalışmasının bu boşluğu doldurmasını umduğunu belirtir. Ayrıntılar için bkz., Haig, (1998), age. 1-3.

[27] Robert Underhill (1972), "Turkish Particiles", **Linguistic Inquiry**, V. 3 Cambrdige: Massachusetts. Bu makale Ferhat Karabulut tarafından Türkçeye çevirilmiştir. Bkz., Ferhat Karabulut (2006), "Türkçe Sıfat-fiiller", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4. s. 1.

[28]Goeffrey Haig, (1998), **Relative Constructions in Turkish**, Harrasowitz. Wiesbaden: Band 33

[29]Fatma Erkmen Akerson - Şeyda Özil (1998), **Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler**, İstanbul: Simurg Yayınları.

Hem Türkiye'deki klasik çalışmalarda, hem de Batıda yapılan çalışmalarda, sıfat-fiilin tanımları titizlikle yapılmakta ve bu tanımlardan hareketle analizler ortaya konmaktadır. Bu kısıtlı çalışmada kimin hangi tanımlamayı yaptığı üzerinde durmayacağız[30]. Yalnız kısa bir değerlendirme yapabiliriz. Konuyu klasik açıdan değerlendiren çalışmalarda, tanımlamalar daha çok bir kelime olarak sıfat-fiilin üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu tanımlamalarda ileri sürülen görüşler özetle şöyledir: sıfat-fiil, fiil soylu isimleşmiş bir kelimedir; cümle içerisinde özne, nesne, tümleç gibi görevlerde bulunur; genel olarak zaman ifade etme özelliği vardır. Bir diğer üzerinde fikir birliği edilen özelliği de sıfat-fiilin, geçici nitelendirmeler yaptığı yönündedir. Bütün bu tanımlamalar doğru ve yerinde olduğu için, herhangi bir eleştirel bakışa söz konusu edilemez elbette. Ancak, Bizi bu çalışmada asıl ilgilendiren, sıfat-fiili bir yapı olarak gören görüşler ve bu görüşlerin ortaya koyduğu tanımlamalardır. Bu bağlamda sıfat-fiil nasıl tanımlanmaktadır ve bunlardan hangisi bu çalışmayı doğrudan etkilemektedir ona bakmamız gerekir.

Sıfat-fiilli yapıların evrensel tipolojilerini tespit etmek üzere yazmış oldukları makalede Keenan ve Comrie (1977), sıfat-fiilli yapıların genel bir tanımını yapmakta ve dünya dillerindeki sıfat-fiilli oluşumları karşılaştırmalı metotla ele almakta ve bir sınıflamaya tabi tutmaktadırlar. Onlara göre, bir sıfat-fiilli yapı, nitelenen bir başadın içinde bulunduğu alan ve bu alanda yer alan sınırlayıcı ve niteleme özelliği olan bir yan cümlenin birlikte oluşturdukları bir yapıdır. (Kenan & Comrie: 1977, 63-64) Bu oluşum değişik şekillerde gerçekleşse de bütün dünya dillerinde böyledir. Yani dönüşerek sınırlama özelliği kazanan bir alt cümlecik (isimleşmiş-bitimsiz veya çekimli-bitimli yüklemi olan) ve bu cümleciğin nitelediği bir ad öbeği yapıyı oluşturmaktadır. Bu oluşumesnasında, *başadın yeri* ve *alt cümleciğin yükleminin yapısı* dilden dile değişmektedir. Bu değişim dilleri de bir sınıflamaya tabi tutmaya yardımcı olmaktadır. Bu noktadan bakıldığında, sıfat-fiilli yapıların, aslında kurallı bir cümleden doğdukları ve üst cümle ile birlikte birleşik cümleyi oluşturdukları tespit edilmiş olmaktadır.[31] Türkçedeki cümle yapılarının tanımlanmasında fiilimsi ile oluşturulmuş cümlelerin basit cümle olduğu yolundaki iddiaların da bir ölçüde reddi anlamına gelmektedir bu tanımlamalar. Benzer şekilde sıfat-fiilli yapının evrensel tipolojisini analiz eden çalışmalardan bazıları, yukarıda değindiğimiz gibi Christian Lehmann tarafından yapılmıştır.

Dünya dillerinin sıfat-fiilli yapıyı oluşturma stratejileri üzerinde duran ve bir nevi Keenan ve Comrie'nin çalışmasının devamı niteliğinde olan bu çalışmalarda, Lehmann, sıfat-fiilin yapısal çözümlemelerinin yanında *başadın* bulunduğu yere göre tahliller yapmakta, bu anlamda benzer ve farklı dilleri, sınıflamaya tabi tutmaktadır. (Lehmann, 1986; 663-680) Her iki bakışaçısı da sıfat-fiilin oluşum stratejileri üzerinde bir ortak tahlil ve tanımlama yapmakta, bu yapının çeşitlerini vermektedir. Bizi asıl ilgilendiren de benzer iki anlayışın dünya dillerinden verdikleri örneklerde yapmış oldukları genellemelerdir. Bu genellemelerde daha önce değindiğimiz gibi başadın varlığı önemli rol oynamaktadır. Başadın varlığının yanında yapı içerisindeki yeri de çok önemlidir. Nitekim örneğin Türkçe ile İngilizce'yi ayıran en önemli unsur, *başadın* sıfat-fiile göre almış olduğu pozisyon ve sıfat-fiilli cümleciğin yükleminin çekimli veya çekimsiz oluşudur. Bilindiği gibi Türkçe, fiili isimleştirirken, İngilizce, Farsça, Arapça gibi diller sıfat-fiilli yapıyı çekimli fiil ile oluşturmaktadır. Türkçe ile Korece, Japonca ve Macarcayı birbirine yaklaştıran da sıfat-fiilin isimleştirilerek kullanılması ve *başadın* bu dört dilde de sıfat-fiile dönüşen yan cümlenin *yükleminin sağına* yerleşmesidir. Buna göre Lehmann'ın sıfat-fiilli yapı tanımını aktardıktan sonra, dünya dillerinden bazı sıfat-fiilli yapı stratejileri hakkında bilgi verebiliriz. Sıfat-fiilli yapı

[30] Türkiye'de yapılan sıfat-fiil tanımlarının çoğuna ulşmak için B.G. Atsız'ın çalışmasına bakılabilir. Araştırmacı bu çalışmada önemli tanımları değerlendirmekte ve kendi tanımını bu şekilde ortaya çıkarmaktadır.

[31] Ayrıntılı bilgi için bakınız Edward Kenan & Bernard Comrie (1977), "Noun Phrase Accessibity and Universal Grammar", **Linguistic Inquiry**, V.1, ss 63-99.

tipolojilerini bu şekilde özetledikten sonra Türkçe, Korece, Japonca ve Macarca'nın sıfat-fiilli yapı tipolojilerine geçeceğiz.

Lehmann, sıfat-fiilli yapıyı şöyle tanımlar. "Bir sıfat-fiilli yapı, bir ada sahip olan ve bu adın nitelenmesini sağlayan bir tanımlayıcı yan cümleden oluşan nitelemeli bir yapıdır. Nitelenen ad, başlık olarak tanımlanırken, onu niteleyen yan cümlecik de sıfat-fiilli yapı olarak adlandırılır. Aradaki nitelemeli ilişki aslında bu iki unsurun yan cümlede birlikte bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Başlığın yeri boşlukta olabilir."[32] Yani başlık taşınım ve dönüşümden önce yan cümlenin bir öğesi durumundadır. Bu durum aşağıda vereceğimiz Türk tipi sıfat-fiilli yapılarda daha iyi gözlenecektir.

Keenan-Comrie ve Lehmann dünya dillerindeki sıfat-fiilli yapıları, başlığın yerine göre sınıflarken, beş ana yapı ile karşılaşırlar. Başlık, ya sıfat-fiilin sağına yerleşmekte (prenominal-adöncül), ya başlığın sağına yerleşmekte (postnominal-adardıl) ya da sıfat-fiilli cümleciğin bünyesinde kalmaktadır (headinternal-adiçleyen). Yani dizge içerisindeki dizilişte, *adöncül dillerde* (Türkçe, Japonca, Korece, Moğolca, Fince; Quechua (İspanya), Mandarin (Çin) ve Navaho (Kızılderili) dilinde), önce sıfat-fiilli cümlecik gelmekte hemen sonra başlık gelmekte iken, *adardıl dillerde* (İngilizce, Rusça, Arapça, Tagalog, Fransızca, Swahili v.b. dillerde),önce başlık sonra sıfat-fiil cümleciği gelmektedir. *Adiçleyen dillerde* ise başlık ya yerinde kalmakta ya da sıfat-fiilli yapı içerisine yerleşmektedir (Tibet, Quechua-şili).[33] İlk iki dil grubunda, başlık sıfat-fiilli yapının dışına çıkmakta ve üst cümlenin bir öğesi olarak üst yüklemin yönetimi altına girmektedir. Bu nedenle başlığın almış olduğu hal ekleri ve diğer çekim ekleri üst yüklemin yönetimi neticesinde gerçekleşir. Yapılan sınıflamalar neticesinde Lehmann'ın vardığı sonuçlardan biri de şudur. Adöncül dillerde sıfat-fiil isimleşerek dönüşmektedir. Adardıl dillerde ise sıfat-fiili ifade eden yüklem çekimli olarak varlığını devam ettirir. Tersten söylersek, sıfat-fiili isimleştiren diller adöncül dillerdir, buna karşılık sıfat-fiili çekimli kullanan diller ise adardıl dillerdir.

Lehmann, dillerin sıfat-fiil tipolojilerini karşılaştırdıktan sonra, kısaca şöyle bir izah yapmaktadır. İlk adımda hemen bütün dillerde ortak olan husus, üst cümleye yerleştirilen bir yan cümle varlığı ve bir dereceye kadar isimleşme olgusudur. Boşluk oluşumu ve bu boşluğun sıfat-fiil cümleciği dışındaki asıl öğe ile kurduğu bağ bir diğer önemli hususdur. Adiçleyen dillerde ise, başlık sıfat-fiilli cümleciğin içinde kalır ve başka bir zamir türü bir unsurla bağ kurar. Eğer boşluk oluşumu kuralını uygularsak sıfat-fiilli yapıyı nitelemeli bir çerçevede başlık ile bağlamamız gerekir.(Lehmann: 1986, 667) Toparlarken, Lehmann, dünya dillerindeki sıfat-fiilli yapıların oluşumunda şu ilkelerden bahseder:

1. Bağlılık (alt cümlecik oluşumu-subordination) ve isimleşme,
2. Bağımlılık ve boşluk oluşumu,
3. Niteleme ve başlık oluşumu. (Lehmann: 1986, 667) Yani bir sıfat-fiilli yapıda yan cümle, yüklemini isimleştirerek üst cümlenin altına yerleşir ve ona bağlanır. Bu süreçte yan cümlenin bir unsuru (ad öbeği) taşınarak yan cümlenin sağına veya soluna yerleşir. Bu taşınım sonucunda yerinde bir boşluk oluşur, oluşan bu boşluk taşınan öğe ile bağ oluşturur (ortak imlenme-coindexation), başlık olarak adlandırılan bu taşınan öğe, sıfat-fiilin kendisi tarafından nitelenir.

Şimdi, *adardıl* ve *adiçleyen* yapılara bir kaç örnek verip, bu örnekleri, Türk Tipi Sıfat-fiili yapıları (adöncül) barındıran diğer bazı diller ile (Mandarin, Fin, Moğol) aynı karelerde düşüneceğim.

[32]Christian Lehmann (1986), "On The Typoloji Of Relative Clause", **Linguistics,** V. 24-4 [284], s. 664.

[33]Bunlara ilave olarak Lehmann, iki tip sıfat-fiilli oluşumdan daha bahseder. Diğer ikisi ise *circumnominal* ve *adjoined* sıfat-fiilli yapılardır. Bu iki yapı üzerinde durmayacağız.

Adardıl sıfat-filli yapılar

Rusça- özne +yüklem+tümleç dili

[$_{C1}$ [$_{AÖ}$ **Kniga$_i$** [$_{C2}$ kotoruyu ya proçital **_(b)$_i$___**]] na stole][34]
Kitap ki onu ben okuGZ üstünde masa
*Okuduğum **kitap** masanın üstündedir.*

Almanca- özne +yüklem+tümleç dili

[$_{C1}$ [$_{AÖ}$ **Der mann$_i$** [$_{C2}$ der **__(b)$_i$__** in seinem Büro arbeitet]]]
BEL ***adam*** ki o BUL kendi Büro çalıGġZ
*Bürosunda ÇalıGan**Adam***

Yukarıdaki Rusça ve Almanca'dan iki örnekte görüldüğü gibi koyu karakterlerle yazılmıGolan baGadlar kendilerini niteleyen sıfat-fiil cümleciklerinin soluna (cümlenin baGına doğru) yerleGmiGlerdir. Yani sıfat-fiilli cümlecikler baGaddan sonra gelerek ad ardıl bir yapıya dönüGmüGtür. BaGad olan *Kniga* ve *der Mann'*nın asıl yeri ise sıfat-fiilli cümleciğin içerisinde**__(b)$_i$___** iGareti ile gösterilmiGtir. TaGınım alt cümlenin içinden sağa doğru üst cümlenin bünyesine doğru yapılmıGtır. Alt cümle **[$_{C2}$.....]**, üst cümle **[$_{C1}$…..]** ve ad öbeği (sıfat-fiilli yapı) **[$_{AÖ}$.....]** ile iGaretlenmiGtir.

Adiçleyen Sıfat-Filli Yapılar

Tibet- özne+yüklem+tümleç dili-taGınım ve boGluk yok

[$_{C1}$ [$_{C2}$ [$_{AÖ}$ Peem **thep** *khii-pa*]] the nee yin]
Peem ***kitap*** *taGSFY* BEL ben ĠLG
*Peem'in taGdiği **kitap** benimdir.*

Quechua- ġili-özne yüklem tümleç dili -taGınım ve boGluk yok

[$_{C1}$ [$_{C2}$[$_{AÖ}$Nuna **bestya -ta** *ranti-shaqa-n*] alli bestya-m ka -rgo -n]]
Adam ***atYHE*** *al SFY* iyi at EkFGZ 3.ġT
*Adamın aldığı **at** iyi attır.*

Yukarıdaki Tibet ve Quechua-ġili dilinden alınan iki örnekte ise herhangi bir taGınım gerçekleGmemiG, baGad sıfat-fiil cümleciğinin içinde kalmaya devam etmiGtir. Koyu karakterlerle yazılmıGolan baGadlar *thep* ve *bestya-ya*, alt cümlenin öznesi ile yüklemi arasında kalmaya devam etmektedir. TaGınım olmadığı için, boGluk kuralından da bahsedemiyoruz.

Adöncül Sıfat-fiilli Yapılar

Mandarin/Çin- özne+yüklem+tümleç dili

[$_{C2}$[$_{AÖ}$[$_{C1}$ Zha:ngsa:n **__(b)$_i$__** mă:i -de] **qiche:**] hĕn guí][35]
ZangsanĠLG alSFY ***araba*** çok pahalı
*Zangsan'in aldığı **araba** çok pahalı.*

Fince- özne+tümleç+yüklem dili

[$_{C2}$[$_{AÖ}$ [$_{C1}$__**(b)$_i$**_Pöyällä tanssinut] **poika$_i$**] oli sairs][36]

[34] Avery Andrews (2004), **Language Typology and Syntactic Description**, second edition of Shopen (ed) V. 11, Cambridge University Press. ss. 153.

[35] C.N.Li and S.A.Thomson (1981), **Mandarin Chinese: A Funtional Reference Grammar**, University of California, s 116 "BaGad önceleyen (baGadlan önce gelen) diller genelde yüklemi sonda olan dillerdir. Japonca, Korece, Türkçe, Navaho bunlardan bazılardır, ancak Çince gibi yüklemi sonda olmayan bazı diller de baGadı önceleyen sıfat-fiilli yapılara sahip olabilir." S. 116

[36] Kenan &Comrie, 1977, s. 71

masaBUL dansedSFY ***çocuk*** EkF hasta
Masada dans eden ***çocuk*** hasta idi

Moğol-Kalmuk- özne+tümleç+yüklem dili

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ **__(b)$_i$__**(Ter) kyyn bit§ - sn] **degtr$_i$**]
(O) adam yaz-SFY ***kitap***
(O) adamın yazdığı ***kitap***

Moğol –Kalmuk-ÖTY dili- Basit kurallı cümle

[$_{C1}$ Өtskyldyr bi **ma§i** xuld- ž av-la-v]
Dün Ben **araba** al-SFY- ġZ1Ç
Dün ben **araba** aldım

Moğol-Kalmuk- Nesne taĢınımı

[$_{AÖ}$[$_{C1}$Өtskyldyr mini **__(b)$_i$__**xuld-ž av- sn] **ma§i-m$_i$**]
Dün benĠLG al-SFY ***araba*** 1Ç.ŻE
Dün satın aldığım ***arabam***

Türk tipi sıfat-fiilli yapıları barındıran diğer dillerden bazıları yukarıdaki örnekleri sunulan Mandarin, Fin ve Moğol dilleridir. Dikkat edilirse Mandarin (Çin) dili, Türk dili ile akraba bir dil değildir, ama sıfat-fiilli yapı bakımından benzer tipolojiye sahiptir. Fince ve Moğolca ise Türk diline akraba olduğu kabul edilen dillerdir. Yukarıdaki adöncül örneklere dikkatle bakılırsa görülecek olan, zaman zaman değindiğimiz Türk tipi sıfat-fiilli yapının aynısı olduğu gerçeğidir. AĢağıda ayrıntılı bir tahlil yapacağımız için burada tekrara düĢmek istemiyoruz. Yalnız bilinmesi gereken Ģey bu üç dilin sıfat-fiil tipolojilerindeki ĢaĢırtıcı benzerliğin mutlak surette dikkate alınması gereğidir. Yukarıdaki üç dilde de baĢlad olan kelimeler *qiche:, poika , degtr, ma§i-m* sıfat-fiil cümleciğinin sağındadır. *BaĢlad*lar alt cümlenin bünyesinden taĢınarak cümlenin sonuna doğru taĢınmıĢtır ve geride boĢluk bırakmıĢlardır.

Şimdi baĢta Türk dili olmak üzere, Japon, Kore ve Macar dillerindeki sıfat-fiilli yapıların yukarıda verdiğimiz bilgilerin ıĢığında nasıl ortaya çıktıklarına ve hangi kuralları içerdiklerine örneklere bakabiliriz. Türk Dili bağlamında vereceğimiz örnekler Türkiye Türkçesi ile yapısal olarak eĢdeğer özellikler taĢıyan Kazak Türkçesinden olacaktır.[37] Diğer dillerde yer alan sıfat-fiil tipolojilerine geçmeden önce Türk Tipi sıfat-fiili yapılar üzerinde örnekleyerek durmakta fayda vardır.

Robert Underhill, Türkçenin sıfat-fiilli yapıları üzerinde dururken baĢlatılan sıfat-fiil tarafından nitelendiğine ilk defa olarak dikkat çeker. Sıfat-fiil tarafından nitelenen baĢlatıcının niteliği ve alt cümledeki asli görevi üzerinde durur ve taĢınan ve baĢlatıda dönüĢen öğenin alt cümledeki iĢlevine göre bir sınıflama yapar. Ona göre taĢınan öğeler ya özne ya da özneden hariç olan diğer öğelerdir. TaĢınarak baĢlatıda dönüĢen öğenin özne olduğu sıfat-fiilli yapılara *Özne Sıfat-fiil- Subject Participle* ve öznenin dıĢında taĢınan öğelerden oluĢan sıfat-fiilli yapıya da *Nesne Sıfat-fiil-Object Participle* adını verir.(Underhill: 1972, 87-88) Burada üzerinde önemle durulması gereken hususun alt cümlede bir öğenin yerini boĢaltması, bu öğenin iĢlevsel bir değerinin olması, taĢınan bu öğenin

[37]Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde sıfat-fiil morfolojisi, morfem bağlamında bir farklılık arz etmektedir. Bu ayrılık sıfat-fiil yapan en yaygın ek olan *-An* ve *-Ğan* ekleri ile Türkiye Türkçesinde var olan *-DIk* ekidir. Burada bu ayırımı göz ardı edeceğiz. Amacımız bir morfolojik inceleme değil, *boĢluk kuramı* ve *ad öbeği taĢınımı ilkesi* gereği dizgeye yapısal bir bakıĢla bakmaktır. Bu ayırım ve özelliler için tarafımızdan yapılan doktora tez çalıĢmamıza bakılabilir.

başad olması ve bu başadın sıfat-fiilin sağına yerleşerek nitelenmesi olgusudur. Şimdi özne sıfat-fiilli yapıyı ve nesne sıfat-fiilli yapıyı daha iyi göstermek için aşağıdaki ağaç modelli öbek yapı oluşumuna bir bakabiliriz.

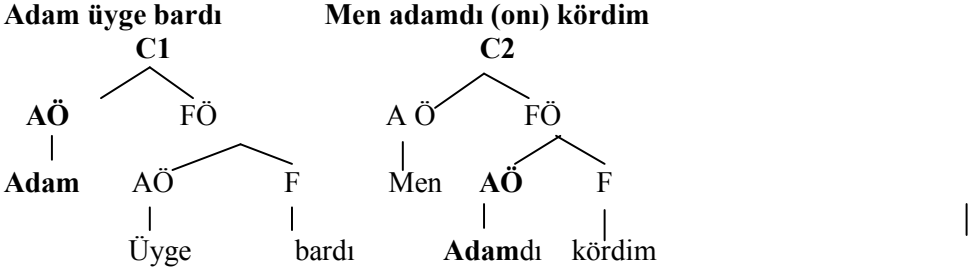

[$_{C1}$Adam üyge bardı] = Adam eve gitti

[$_{C2}$ Men adamdı (onı) kördim] = Ben adamı (onu) gördüm

Bu cümleler basit kurallı yapıdadırlar. Yukarıda bahsettiğimiz gibi sıfat-fiille bir niteleme yapmak istediğimiz zaman sıfırdan bir cümle kurgulamayız. Zihnimizde var olan bu temel yapılardan dönüşümyardımıyla başka bir yapı türetiriz. Türetilen bu yapı aşağıdaki gibi olabilir.

[$_{C2}$(Men) [$_{AÖ}$[$_{C1}$_____**üyge bar-ğan**] **adam**-dı](kördim)]

= (Ben) eve giden adam-ı (gördüm)

Görüldüğü gibi yukarıdaki cümlenin öznesi olan adam kelimesi asli yeri olan özne pozisyonunu boşaltarak kendi yüklemi olan *bar-* fiilin sağına yerleşmektedir. Bu yerleşme esnasında kendi fiili de dönüşmekte ve *-ğan* sıfat-fiil yapan ekle isimleşmektedir. Bu isimleşme neticesinde niteleme özelliği kazanmakta ve bizzat kendi öznesini niteleyerek üst cümlenin bir öğesi konumuna gelmektedir. Oluşumşu şekilde gerçekleşmektedir.

XXXXXX

1. adım [$_{C1}$ **Adam** üyge bardı] __Ø__

Burada taşınım henüz gerçekleşmemiştir. Bu nedenle cümlenin yüklemi çekimli haldedir ve sağı da başad tarafından henüz doldurulmamıştır. Ancak aşağıdaki örneklere bakıldığında taşınım daha açık görülecektir.

2. adım [$_{AÖ}$ [$_{C1}$ **(b)**$_i$__üyge bar- dı] **adam**$_i$]

3. adım [$_{AÖ}$ [$_{C1}$ _**(b)**$_i$__üyge bar-**ğan**] **adam**$_i$]

Çünk cümlenin öznesi bulunduğu yeri ikinci cümlede olduğu gibi boşaltarak *bar-* fiilinin sağına yerleşir. Geride bir boşluk bırakır. Bu boşluk bizzat taşınan üyenin kendisi ile bağ oluşturur. Bu bağ boşluk ile nitelenen adın aynı varlık olduğunu işaretler. Bu nedenle ikisi de aynı işaret ile işaretlenir (yani *i* harfi ile). Bu taşınım ve dönüşümyan cümlenin öznesinin başad olması ile neticelenmişolmaktadır. Bu dönüşümü ağaç modeli ile gösterirsek daha anlaşılır olacaktır. Şöyle ki,

[$_{C2}$ (Men)[$_{AÖ}$ [**_(b)$_i$__üyge barğan**] **adam$_i$-dı**] kördim]

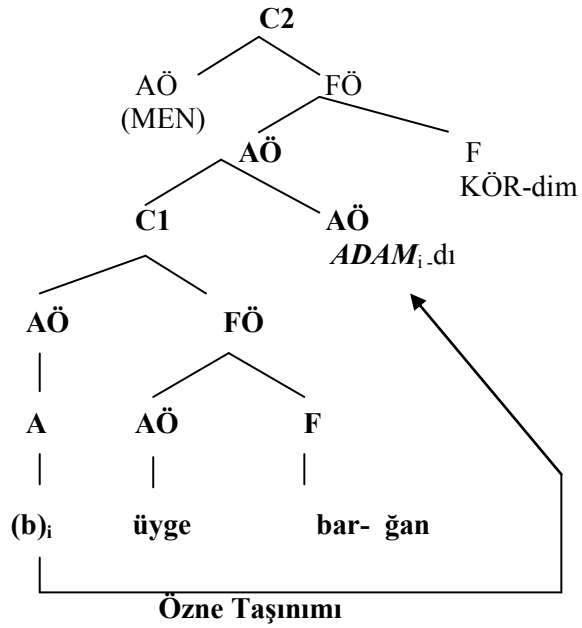

Şimdi başka bir örnekle temel cümlenin nesnesinin taşınması ve yapının dönüşmesi ile oluşan nesne sıfat fiilli yapıya bakabiliriz.

[$_{C1}$ Sen xat jazdıñ] = sen mektup yazdın

Bu bir kurallı basit yapılı cümledir. Yüklem geçişli bir fiildir ve kendisine bir nesne bağlamıştır. Eğer konuşucu yüklemin, *Jaz-,* yönetimi altında bulunan nesneyi, *xat,* taşıyarak dönüştürmek ve sıfat-fiil tarafından nitelenmesini istemek durumunda kalırsa, bu durumda oluşan sıfat-fiilli yapıya nesne sıfat-fiilli yapı diyoruz demiştik. Bu yan cümleden bir niteleyen ve bir de nitelenen çıkartmak istediğimizde ve nitelenen adın nesne olmasını istediğimizde *xat* kelimesini alırız ve kendi yükleminin sağına yerleştiririz. Şöyle ki,

[$_{C2}$(Men) [$_{AÖ}$ [$_{C1}$ **Sen __(b)$_i$__jaz-ğan] hat-ı$_i$**] oqı-dım]

Görüldüğü gibi yan cümle olan *sen xat jazdıñ* cümlesinin nesnesi *xat* taşınarak kendi yükleminin sağına yerleşmiştir. Bu yerleşme neticesinde bir isimleşme meydana gelmiş ve isimleşen fiil niteleyici bir işlev kazanarak kendi nesnesini niteler hale dönüşmüştür. Bu dönüşümden önce, derin yapıda iken jaz- fiilinin yönetimi altında olan *xat* nesnesi, dönüşüm neticesinde *oqı-* fiilinin yönetimi altına girerek hal eki ile görevlendirilmiştir. Bu dönüşüm sürecini aşağıdaki adımlardan takip edebiliriz.

XXXXX

1. adım [$_{C1}$Sen **xat** jazdıñ] __Ø___

2. *adım [$_{AÖ}$ [$_{C1}$ Sen **_(b)$_i$__** jaz-dıñ] **hat$_i$**]

3. adım [$_{AÖ}$ [$_{C\ 1}$Sen **__ (b)$_i$ __** jaz-**ğan**] **hat$_i$]**

Nesne sıfat-fiilli yapının oluşumunu şimdi de ağaç modeli üzerinde gösterebiliriz. Yukarıdaki özne sıfat-fiilli yapı ile birlikte bakılırsa aradaki benzerlik ve farklar daha iyi anlaşılacaktır. Benzerlik Türk tipi sıfat-fiilli yapının en önemli özelliği olan başadın sıfat-fiilin sağına yerleşmesi, fark ise birinci de yan cümlenin öznesi, burada nesnesinin taşınmasıdır.

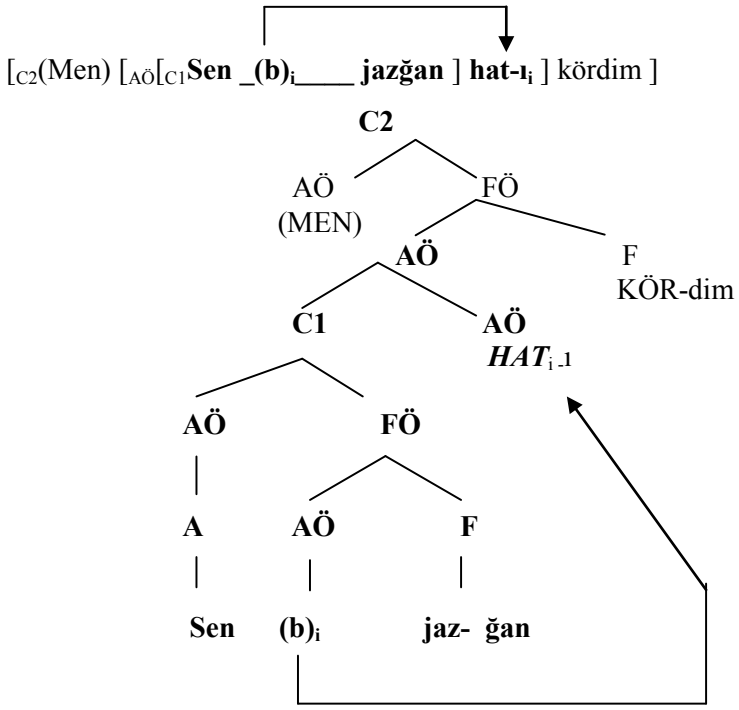

Nesne Taşınımı

Şimdi de bu modeller ışığında Japon, Kore ve Macar dillerindeki sıfat-fiilli yapıların tipolojilerine bakarak bir karşılaştırma yapabiliriz. Önce Japoncaya bir bakalım.

Japonca Sıfat-fiilli Yapı Tipolojisi

Japon dili de bir *özne+tümleç+yüklem* dilidir(ÖTY). Keenan & Comrie ve Lehmann'ın tespitleri doğrultusunda önceden bir varsayımda bulunmak gerekse Japoncanın da fiili isimleştirerek sıfat-fiile dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Zira Japonca da bir yüklem sonlayan dildir. Yüklemi sonlayan diller isimleştirme eğilimindedirler tespitini yukarıda adı geçen araştırmacılar tespit etmişlerdi. Tezimizin daha iyi anlaşılması için çoklu örnekleme yolunu seçtik. Amacımız konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamanın yanında şüpheye yer vermemektir. Zira tekli örneklemeler araştırmacıları inandırma veya ikna etmede yetersiz kalabilmektedir. Bu arada her dilin istisnaları bulunduğunu, bu dillerde de sıfat-fiil tipolojilerinde farklılıkların olduğunu belirtmekte yarar vardır. Amacımız sıfat-fiilli yapıların genel tipolojileri üzerinde durmaktır, istisnaları varsa, o daha ayrıntılı çalışmaların konusu olabilir. Bir diğer husus da şudur. Bizim taşınım ve dönüşüm neticesinde ortaya çıktığını iddia ettiğimiz yapının aslında öyle olmadığını iddia edecek araştırmacılar da olacaktır. Şimdi örneklere bir bakabiliriz.

Aşağıdaki iki sıfat-fiilli cümle derin yapıda kurgulanmış olan şu cümleden türemiştir.

[C1**Yamada-san ga sa'ru** o ka't-te i-ru]
Yamada BEY-YAL **maymun**YHE tut-şZ EkF3.Ş
Bay yamada maymunu *tutuyor/yakalıyor.*

[$_{C1}$[$_{AÖ}$ **(b)**$_i$ Sa'ru-o ka'tte i-ru]**Yamada-san**$_i$ ***(Özne taşınımı-boşluk kuralı)***
_____maymunYHE tutSFY EkF3.Gİ**Yamada** bey
Maymunu tutan bay ***yamada***

[$_{C1}$[$_{AÖ}$Yamada-san-ga **(b)**$_i$ ka'tte i-ru] **sa'ru**][38] ***(Nesne taşınımı-boşluk kuralı)***
Yamada-İLG __ tut-SFY EkF3.Gİ**maymun**
Bay yamada'nin tuttuğu ***maymun***

AÇağıdaki yapı dabir derin yapıdan türemiÇtir. Derin yapıdaki bu cümlede özne olan *hito***,** yüzey yapıda taÇınan ve baÇlada dönüÇen öğe olmuÇtur.

[$_{C1}$ Sone **hito-**ga kono hon-o kaita] ***(basit kurallı cümle-derin yapı)***
(BEL) **adam-**YAL bu kitapYAL yaz-GGZ
Bu **adam** bu kitabı yazdı

[$_{AÖ}$[$_{C1}$**(b)**$_i$ kono hon-o kaita] **hito**$_i$] (***Özne taşınımı-boşluk kuralı***)
Bu kitabı yazan **adam**

Şimdi de aÇağıdaki yapılara bir bakalım. Basit kurallı cümlenin öğesi olan *hon* yüzey yapıya geçerken taÇınmakta ve baÇlada dönüÇmektedir.

[$_{C1}$Hanako-ga sono **hon**-o kaita] ***(Basit kurallı cümle-nesnesi hon-kitap)***
HanakoYAL BEL **kitap**YHE yazGZ
Hanako bu **kitabı** yazdı

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ Hanako-ga **(b)**$_i$ kaita] **hon**$_i$] (***Nesne taşınımı- boşluk kuralı***)
HanakoYAL ___ yazGZ **kitap**
Hanakonun ___ yazdiği **kitap**

Şimdi de baÇka bir örnekle özne ad öbeği taÇınımı ve dönüÇümünü ağaç modeli üzerinde uygulayalım.

Özne Sfat Fiilli Yapı-Özne boşluklu yapı Ağaç Modeli

[$_{C2}$ [$_{AÖ}$[$_{C1}$ **(b)**$_i$ **uma-o ket-ta**] **roba-ga**$_i$] sinda][39]
At-YHE tep-PART **katır** öldü
At-ı tep-en katır öldü

[38]Bu örnekler McCawley'den alıntılandı, p. 205, 206. bkz., McCawley, James (1972), " Japanese Relative Clauses", in **The Chicago Which Hunt**: papers from the Relative Clause Festival, Chicago Linguistics Society: Chicago.

[39]Tomoko Ishizuka (2005), "Processing Relative Clauses in Japanese", **UCLA Working Paper in Linguistics**, No: 13, s. 140.

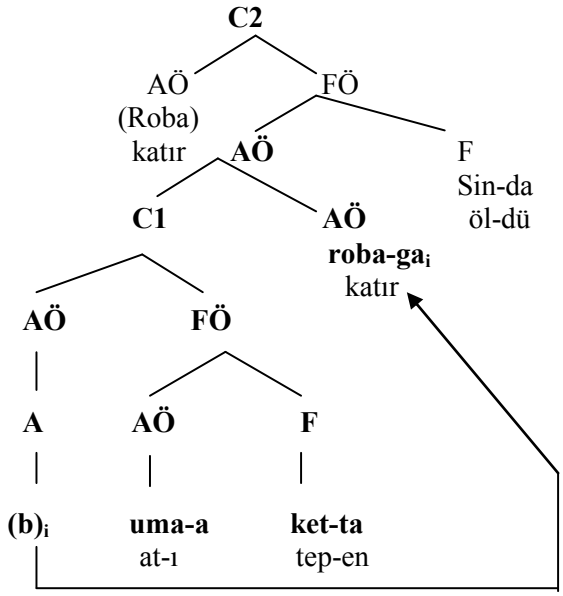

Aşağıdaki ağaç modelinde Japonca'nın nesne tamlanımı kuralını ve boşluk kuralını gösterdik.

Nesne Sifat Fiilli Yapı-Nesne Boşluklu Yapı Ağaç Modeli

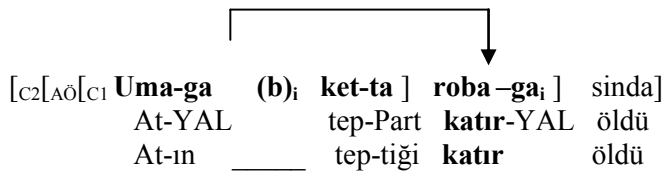

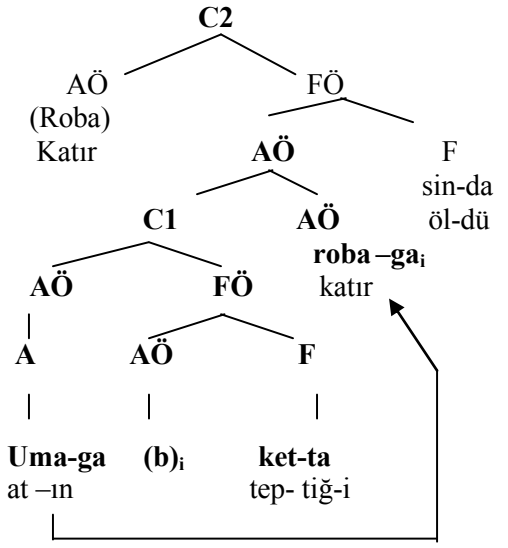

Korece Sıfat-fiilli Yapı Tipolojisi

Korece de cümlede öğe dizilişi bakımından *özne + tümleç + yüklem* yapısına sahiptir. Yüklemi sonlayan bir dil olmasından dolayı, fiili isimleştirip, ad öbeğini sıfat-fiilin sağına taşıyarak

sıfat-fiilli yapıyı oluşturur. şimdi aşağıdaki cümleye bir bakalım. Aşağıdaki cümle derin yapıda yer alan ve kurallı basit cümle olarak adlandırılan bir yapıya sahiptir.

[$_{C1}$**Hyensik-**i kwankyeycel-ey tayhaya malha-n] ***(kurallı basit cümle)***
HyensikYAL SıfatfiilliyapıÇOK hakkında konuŞGZ
Hyensik sifatfiilli yapilar hakkinda konuştu

Aşağıdaki yapıda görüldüğü üzere cümlenin öznesi *Hyensik* taşınmakta *malha-* (konuş), eyleminin sağına yerleşmektedir. Bu yerleşme neticesinde çekimli bir eylem olan *malha-* yüklemi –*n* sıfat-fiil yapan eki alarak niteleyici pozisyonuna geçer.

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ ___**Ø**___ Kwankyeycel-ey tayhaye malha-**n**] **Hyensik**][40]
_____ SıfatfiilliyapıÇOK hakkında konuŞSFY**Hyensik**
*Sıfat-Fiilli Yapılar Hakkında KonuŞan**Hynesik***

[$_{AÖ}$ [$_{C1}$ **(b)**$_i$ kwankyeycel-ey tayhaye malha-**n**] **Hyensik**$_i$

şimdi de aşağıdaki derin yapıdaki cümleden, dönüşümle yüzey yapıda sıfat-fiilli yapının oluşumuna bakalım. Derin yapının nesnesi olan *maktayki* (sopa) ad öbeği, yüzey yapıda başad olarak kendi fiilinin (sıfat-fiilin), *ttayli- n* sağına yerleşir.

[$_{C1}$Kiho-ka ku kay –lul ttayli-essta] ***(basit kurallı cümle)***
KihoYAL **sopa VAST** BEL köpek-YHE döv-GZ]
*Kiho **sopayla** köpeği dövdü.*

[$_{AÖ}$ [$_{C1}$ Kiho-ka _**(b)**$_i$__ ku kay-lul ttayli- n]**maktayki*(Nesne taşınım kuralı)***
KihoYAL_____BEL köpekYHE döv-SFY] **sopa**
Kihonun _____ köpeği dövdüğü **sopa**

şimdi de aşağıdaki örneklere aynı mantıkla bakarak oluşumun nasıl gerçekleştiği konusundaki düşüncelerimizi pekiştirelim.

[$_{C1}$ **Ai** ppang -ul mek-essta][41] ***(basit kurallı cümle)***
Çocuk ekmekYHE yeGZ
Çocuk ekmek yedi.

[$_{AÖ}$[$_{C1}$_ **(b)**$_i$ __ ppang -ul mek-nun] **a**$_i$] ***(özne taşınımı kuralı)***
_____ ekmekYHE yiSFY **çocuk**
Ekmek yiyen **çocuk**
[$_{C1}$ **Ai-ka** kangaci-ka cwuk –essta][42] ***(basit kurallı cümle)***
Çocuk köpek YHE öl-GZ
Çocuğun köpeği öldü.

[40]Bu örnekler Tagashira'dan alıntılanmıştır, ss. 215, 216. Ayrıntı için bkz.,. Tagashira, Yoshiko (1972), "Relative Clauses in Korean", in *The Chicago Which Hunt*: papers from the Relative Clause Festival, Chicago Linguistics Society: Chicago.

[41]Chung-hye Han- Jong Bok Kim (2003), "Are there double relative clauses in Korean?", **Linguistic Inquiry**, v. 35-2, ss. 179.

[42] Chung-hye Han- Jong Bok Kim, agm, s. 188.

[$_{C1}$[$_{AÖ}$ **__(b)$_i$** __ kangaci-ka cwuk -un] **ai$_i$**] ***(Özne taşınım kuralı)***
Köpek-YHE öl SFY **çocuk**
Köpeği ölen **çocuk**

Şimdi de aşağıdaki cümleleri ağaç modeli ile öbek yapı kuralı çerçevesinde ele alalım ve dönüşümün nasıl gerçekleştiğine bakalım.

[$_{C1}$ **Kay-ka** koyangi-lul mul-essta] ***(basit kurallı alt cümle)***
KöpekYAL kediYHE ısır-GZ
Köpek kediyi ısır-dı

[$_{C1}$ Kiho-ka **kay-lul** ttayli- ess ta] ***(basit kurallı üst cümle)***
KihoYAL köpekYHE Döv –GZ
Kiho köpeği dövdü.

Kay-ka koyangi-lul muless-ta **Kiho-ka kay-lul ttayli-ess ta**

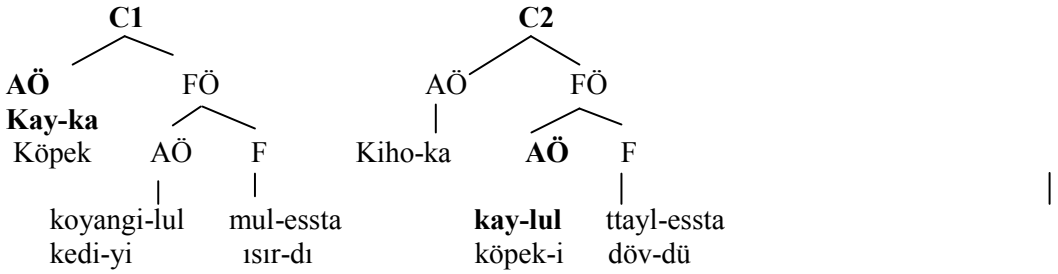

Derin yapıda ayrı ayrı kurallı cümle olan bu iki cümlenin taşınım sonucunda nasıl bir dönüşüm geçirdiğine ve tipolojinin hangi şartlarda gerçekleştiğine bir bakalım. Şöyle ki,

Özne Sıfat Fiilli Yapı-Özne Boşluklayan Yapı

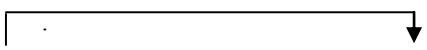

[$_{C2}$ Kiho-ka [$_{AÖ}$ [$_{C1}$ **_(b)$_i$** koyangi-lul mu-n]**kay-lul** ttayli-essta

KihoYAL ____ keiYHE ısırSFY **köpekYHE** döv-GZ

Kiho **___kediyi** **ısıran** **köpeğ-i** dövdü

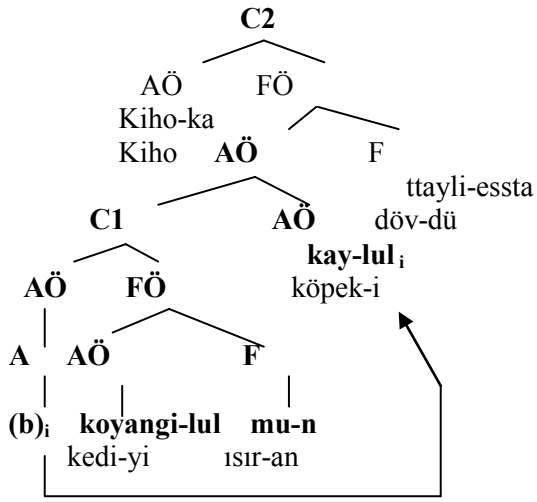

Şimdi de nesne taşınımı neticesinde sıfat-fiilli yapının nasıl gerçekleştiğini aşağıdaki ağaç modeli ile gösterelim.

Nesne Sıfat Fiilli Yapı-Nesne Boşluklayan Yapı

[$_{C1}$ Yenghi -ka **kongwen -eyse** chum -ul chu-essta] ***(Kurallı basit cümle)***
YengiYAL **parkBHE** dansYHE dansetGZ
*Yenghi **parkata** (dansı) dans etti.*

[$_{AÖ}$[$_{C1}$Yenghi -ka **__(b)$_i$__**chum – ul chu-n]**kongwen]*(nesne taşınım kuralı)***
YenhiYAL _____dansYHE dansetSFY **park**
*Yenghi'nin_____ dans dansettiği **park***

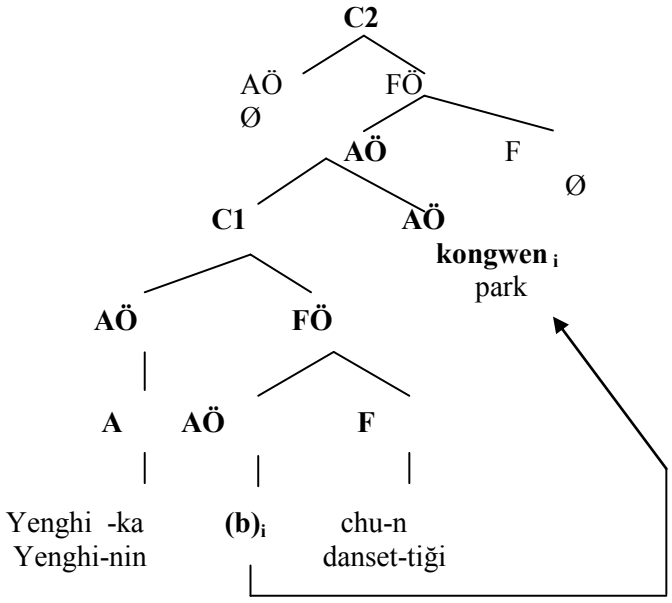

Macarca Sıfat-fiilli Yapıların Tipolojisi

Macarcada çekimli fiiller *ó/ő* and *t/tt* eklerini alarak isimleşir ve sıfat-fiile dönüşürler. Kazakça. Türkçe, Japonca ve Korecede olduğu gibi Macarcada da özne veya nesne tamlanarak sıfat-fiile dönüşen fiilin sağına yerleşir. Benzerliği görmek için aşağıdaki örneklere bakabiliriz.

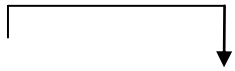

[$_{AÖ}$[$_{C1}$az **__(b)$_i$__** énekl- ő] **anya**].[43]
BEL _____ şarkıSFY **anne**
_____ mırıldanan **anne**

[$_{AÖ}$[$_{C1}$az **_(b)$_i$_** elhangz -ó] **dal**]
BEL ____ söylenSFY **şarkı**
Söylenen ***şarkı***

Bu cümle aşağıdaki gibi birleştirilir.

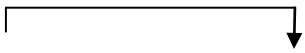

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ **(b)$_i$** a dal-t énekl -*ő*] **anya**] ***(Özne taşınım kuralı)***
____BEL şarkıYHE söyleSFY **anne**
____ şarkı söyleyen **anne**

Şimdi de aşağıdaki basit kurallı yapıdan sıfat-fiilli bileşik cümlenin nasıl orya çıktığına bir bakalım.

[$_{C1}$ a **ember** level-et ír-ett] ***(basit kurallı cümle)***
BEL kimse mektupYHE yaz-GZ
(O) kiş mektubu yazdı.

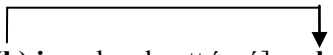

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ a **___(b) i___** level –ett ír- ó] **ember]** ***(özne taşınım kuralı)***
BEL _____ mektupYHE yazSFY **kişi**
_____*mektup yazan* ***kişi***

Benzer şekilde aşağıdaki basit kurallı cümleden, özne tamlanımı yolu ile sıfat-fiilli yapı elde edilir.

[$_{C1}$ A **fiú** újra kíabál- ás-t elkezd-t-e][44] ***(basit kurallı yapı)***
BEL **çocuk** tekrar bağırYHE başlaGZ
Çocuk *tekarar bağırmaya başladı.*

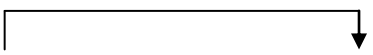

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ **(b)$_i$__**újra kíbál- ás-t elkezd-ő]**fiú**] ***(Özne taşınım kuralı)***
____ Tekarar bağırYHE başlaSFY **çocuk**
____ Tekrar bağırmaya başlayan **çocuk**

[43] Bu örnek Kiss'den alıntılanmıştır, p. 228. Bkz. Kiss, Katalin (2002), **The Syntax of Hungarian**, Cambridge University Press: Cambridge UK.

[44] Tibor Laczko (2002), "Control and Complex Event Nominals in Hungarian" ***Prooceedings of the LFG conference***, Athens, CSLI, (ed) M. Butt, T.H.King. s. 68.

Bir baĢka örnek ise aĢağıdaki gibi Ģekillenir. Derin yapıda iki ayrı basit kurallı cümleden sıfat-fiilli bireĢik cümle aĢağıdaki gibi ortaya çıkar.

[$_{C1}$ A **gyerek-ek** szobá –ban ül-ött][45] ***(basit kurallı cümle-alt cümle)***
BEL **çocukÇOK** oda BUL oturGZ
Çocuklar *Odada Oturuyorlar*

[$_{C1}$A **gyerek-ek** játsza-nak] ***(basit kurallı cümle-üst cümle)***
BEL çocukÇOK oynġZ-ÇOK
Çocuklar oynuyorlar.

[$_{C2}$[AÖ[$_{C1}$A__**(b)i**_szobá–ban ül-ő]**gyerek–ek**]játsza-nak]***(Özne taşınım kuralı)***
BEL___roomBUL oturSFY**çocukÇOK** oynuġZ-ÇOK
_____ *Odada oturan* ***çocuklar*** *oynuyorlar.*

Ġimdi baĢka bir örnekle özne taĢınımı neticesinde ortaya çıkan özne sıfat-fiilli yapıya ağaç modeli ile bir bakalım.

Özne-Sıfat Fiilli Yapı Ağaç Modeli

[$_{C1}$**a fiú** láng -on mosolyg-ott] (***basit kurallı yapı***)
BEL**Çocuk** kızYÖN gülümseGZ
Çocuk *kı za gülümsedi.*

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ a **_(b)$_i$____** láng -on mosolyg-ó] **fiú**]
BEL __kızYÖN Gülümse-SFY **Çocuk**
____ *Kıza gülümseyen* ***çocuk***

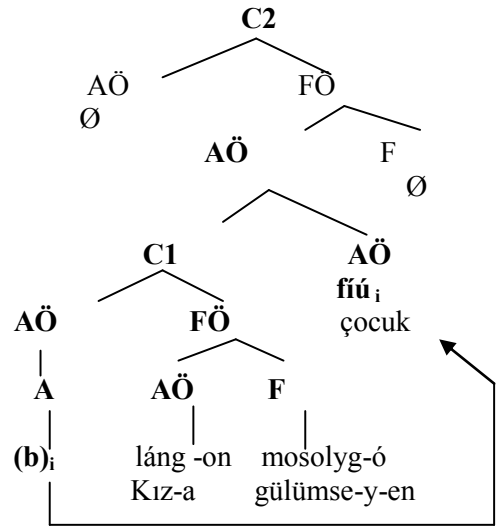

[45]Beáta Megyesi "The Hungarian Language**,**A Short Descriptive Grammar", basılmamıĢ makle, s.8, **http://stp.ling.uu.se/~bea/hungarian.pdf**

şimdi de nesne taşınımı neticesinde ortay çıkan nesne sıfat-fiilli yapıya ağaç modeli ışığında bir bakalım.

Nesne Sıfat-Fiilli Yapı Ağaç Modeli

[$_{C1}$Peter **a sarga könyv-et** olvas-sa]***(basit yapılı kuralı cümle)***
Peter **BEL sarı kitapYHE** okuşZ
*Peter **Bir Sari Kitap** Okuyor.*

[$_{AÖ}$[$_{C1}$ Peter(-nak) **(b)$_i$** olvas-ott] **a sarga könyv-ett]** ***(Nesne taşınım kuralı)***
Peter (-ŞLG) _____ okuSFY **DEF sarı kitapYHE**
Peter'in _____ *okuduğu **sarı bir kitap***

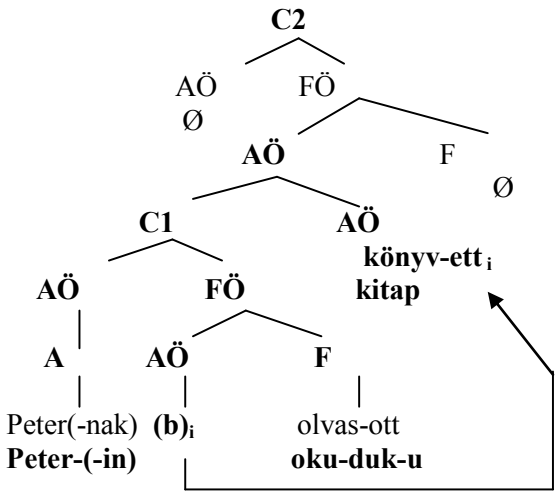

SONUÇ

Yukarıdaki örneklerden de izlendiği üsere Türk, Japon, Kore ve Macar *Sıfat-fiilli Yapı Tipolojileri* eşdeğer özellikler göstermektedir. şimdiye kadar söylediklerimizi toparlarsak şöyle bir sonuç çıkmaktadır. İncelediğimiz bu dört dil de yüklemi sonda olan dillerdir. Bu dört dil de fiili isimleştirme bakımından benzerlikler arzetmekte ve sondan eklemeli diller olarak dünya dilleri arasındaki yerlerini almaktadırlar. Tamlayan ve tamlanan açısından baktığımızda bu dört dil de aynı yapıya sahiptir. Yani dördü de önce tamlayanı sonra tamlananı yerleştirerek ad öbeği yapmada benzerlikler göstermektedirler. Sıfat-fiilli yapılar da bir bakıma tamlama öbeği oluşturdukları için önce tamlayan (sıfat-fiilli cümlecik) ve sonra tamlanan (başad) gelmektedir. Bu yönü ile bu dört dil de sola dallanan diller olarak diğer diller arasında yer almaktadır. Benzer şekilde bu dört dil de öğe taşınımı yapmaya müsait olan ve taşınımı sağa doğru (cümlenin sonuna doğru) yapan dillerdir. Taşınım ve dönüşümsözkonusu olduğu için taşınma neticesinde, bu dört dilde de boşluk kuramı işlemekte ve taşınan ad öbeği tarafından bırakılan boşluk ile bizzat taşınan öğenin kendisi arasında bir zincir (bağ) oluşmaktadır. Bu bağ sayesinde biz boşluk ile bağlantılı aynı varlığı karşıladığını ve taşınımın mutlak olduğunu anlarız. Taşınım, bu dört dilde de ad öbeğinin taşınımı şeklinde gerçekleşmekte ve bu taşınım derin yapıda yan cümle olan, yüzey yapıda sıfat-fiilli cümleciğe

dönüşen, sıfat-fiilli yapının dışına doğru gerçekleşmektedir. Sıfat-fiilli yapının dışına gerçekleşen taşınım nedeniyle, yan cümlenin sıfatlaşan yüklemi, yönetici özelliğini başdan üzerinden kaldırmakta, sıfat-fiilin yönetemediği başad ise üst cümlenin yüklemi tarafından yönetilmektedir. Ancak üst fiilin yönetimi sadece başadın üzerinde kalmamakta, bütün sıfat-fiilli yapıyı etkilemektedir. Üst fiil, başadın nazarında bütün sıfat-fiilli alt cümleye hal eki ve diğer isim çekim eklerin yüklemektedir. Bununla birlikte yan cümlede yüklem iken yüzey yapıda sıfat-fiile dönüşen isimleşmiş kelime (sıfat-fiil), kısmen de olsa kendi yönetimi altında bulunan diğer üyelere yön vermektedir. Bu nedenle taşınan ad öbeği tarafından bırakılan boşluk kısmen de olsa sıfat-fiil tarafından yönetilmeye devam eder.

Şimdi yukarıda köşeli parantez ve ağaç modeli ile izah etmeye çalıştığımız dört dildeki bu ortak tipolojinin ortak bir ağaç modelinde nasıl tek bir modele dönüştüğüne bir bakalım. Aşağıya çizeceğimiz ağaç modelli sıfat-fiilli tipoloji değişmez bir şekilde bu dört dil içinde kalıp olarak kullanılabilir. Bu yadsınamaz ve göz ardı edilemez gerçeklik de gösterir ki, bu dört dil bir şekilde ortak kaynaktan gelmektedir.

Yan cümlenin (alt cümle) ÖZNESİNİN taşınması ve BAŞAD olması ile ortaya çıkan

ÖZNE SIFAT-FİİLLİ YAPI MODELİ

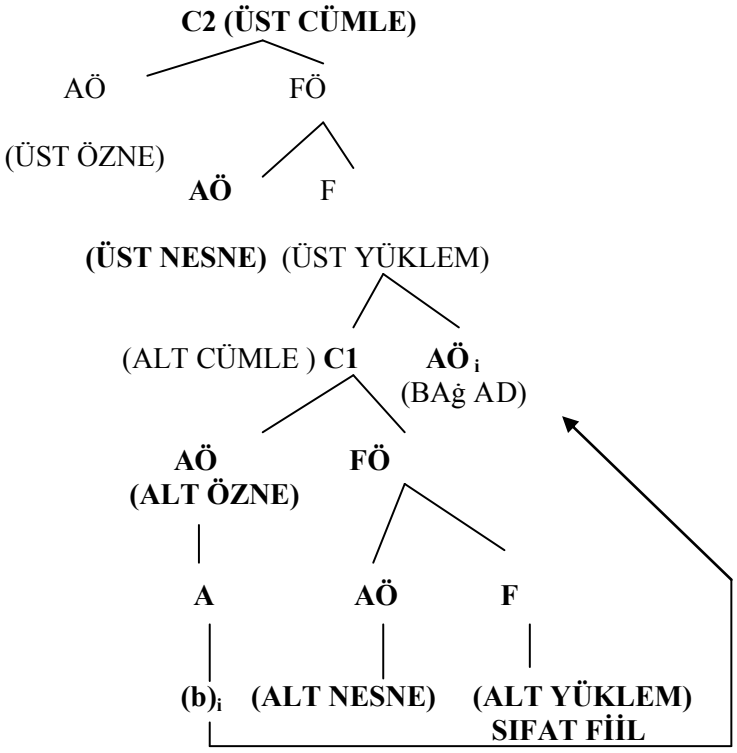

Yan cümlenin (alt cümle) NESNESİNİN taşınması ve BAŞAD olması ile ortaya çıkan NESNE SIFAT FİİLLİ YAPI MODELİ

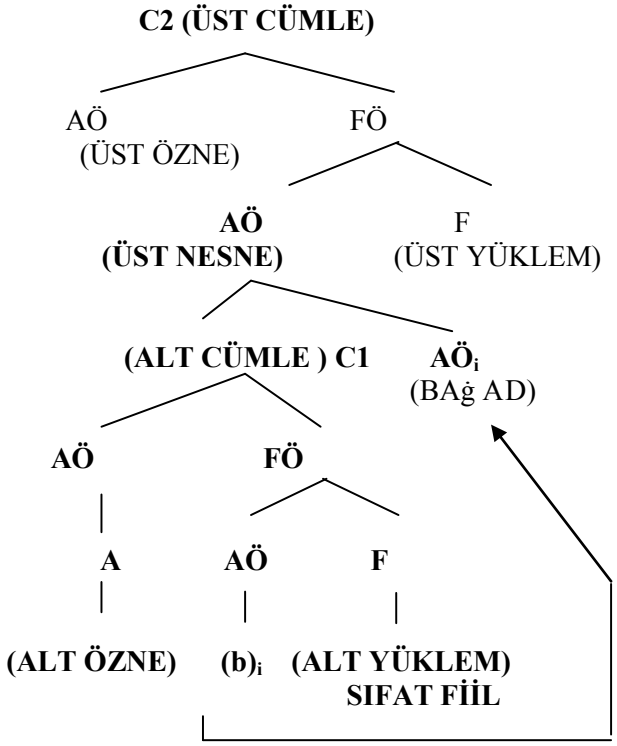

Görüldüğü gibi dil ailelerinin tespitinde ve genetik akrabalık iliÇkisini ispatta bu Çalıtıcı benzerlik, yapısal olması bakımından, fonetik ve morfolojik kanıtların yanında mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

KISALTMALAR

ÖYT	**:** Özne yüklem tümleç	**ÖTY**	**:** Özne tümleç yüklem
b	**:** BoÇluk	**i**	**:** Ġndeks=iz
AÖ	**:** Ad öbeği	**F**	**:** Fiil
FÖ	**:** Fiil öbeği	**C**	**:** Cümle
BEL	**:** Belirteç= artikel	**GZ**	**:** GeniÇzaman
ŞZ	**:** ğimdiki zaman	**GGZ**	**:** Görülen geçmiÇzaman
BUL	**:** Bulunma hal eki	**YHE**	**:** Yükleme hal eki
TAL	**:** Yalın hal eki	**SFY**	**:** Sıfat fiil yapan ek
SFE	**:** Sıfat fiil eki	**EkF**	**:** Ek fiil
3 ŞT	**:** 3. TekilÇahıs	**İLG**	**:** Ġlgi hal eki
İYE	**:** Ġyelik		

KAYNAKÇA

ABONDOLO, D. (1992), "Hungarian", in *International* **Encyclopedia of Linguistics**, V. 2, Bright W. Oxford Univ. Pres.

AKERSON, Fatma Erkmen-ÖZGÜL Şeyda (1998), **Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler**, İstanbul: Simurg Yay.,

ANDREWS, Avery (2004) "Relative Clauses" **Language Typology and Syntactic Description** second edition of Shopen (ed), V. 11, Cambridge University Press ss.

BAYRAKTAR, Nesrin. 2004, **Türkçede Fiilimsiler**, Ankara: TDK yay.

CHOMSKY, Noam, 1981. **Lectures on Government and Binding**, Dordrecht: Foris.

CHOMSKY, Noam. 1957, **Syntactic Structure**, London, The Hague, Paris: Mouton & Co..

CSATÓ, Éva, (1996). "A Typological Review of Relative Clause Constructions in Some Turkic Languages", **Proceedings of 5th International Conference on Turkish Linguistics**, August 15-17 (1990), (ed) Bengisu Rona, Hitit Yayınevi: Ankara.

ERASLAN, Kemal, 1980. **Eski Türkçe'de İsim-Filler**, İstanbul: İÜEF yay.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız. 1993, **Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Filler**, YayınlanmamışDoktora Tezi, Erciyes Üniversitesi .

HAEGEMAN, Liliane. 1995, **Introduction to Government and Binding Theory**, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.

HAIG, Goeffrey (1998), **Relative Constructions in Turkish**, Harrasowitz. Wiesbaden: Band 33.

HAN, Chung-hye - Kim, Jong Bok (2003), "Are there double relative clauses in Korean?", **Linguistic Inquiry**, v. 35-2, ss. 179-217

HANKHAMER, Jorge and Knecht, Laura (1976). "The Role of Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish", *in* **Harvard Studies in Syntax and Semantics**, V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.

ISHIZUKA, Tomoko (2005), "Processing Relative Clauses in Japanese", **UCLA Working Papers ın Linguistics**, No 13, s. 140

KEENAN, Edward & Comrie, Bernard (1977), "Noun Phrase Accessibity and Universal Grammar", **Linguistic Inquiry** V.1 ss 63-99

KISS, Katalin (2002), **The Syntax of Hungarian**, Cambridge University Press: Cambridge UK.

LACZKO, Tibor (2002), "Control and Complex Event Nominals Hungarian", **Prooceedings of the LFG conference**, Athens, CSLI, (ed) M. Butt, T.H.King. s. 68

LEHMANN, Christian, (1986). "On the Typology of Relative Clauses", **Linguistics,** V. 24-4F, pp. 663-680.

MALMKJAER, Kristen(1995), **The Linguistics Encyclopedia**, London & New York: Routledge.

MCCAWLEY, James (1972), "Japanese Relative Clauses", in **The Chicago Which Hunt: Papers from the Relative Clause Festival,** Chicago Linguistics Society, Chicago.

MEGYESI, Beáta, **The Hungarian Language A Short Descriptive Grammar,** BasılmamışMakale, *http://stp.ling.uu.se/~bea/hungarian.pdf*.10.05.2009

RADFORD, Andrew (1992), **Transformational Grammar,** Cambridge: Cambridge University press.

SCHÖNIG, Claus (1992/93). "Relativsatzbautypen in den Sogenannten Altaischen Sprachen", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung**.Tomus XLVI (2-2), pp. 327-338.

SONG, J. Jung (1991), "Korean Relative Clause Constructions: Conspiracy and Pragmatics",**Australian Journal of Linguistics,** v. 11, ss. 195-220, Australia. (kohoka sopayla köpeğe vurdu örneği) s. 198 (*Yengi ğarkta dans ediyor*. örneği s. 197 *Köpek kediyi ısırdı*. örneği s. 197

TRASK, R. Lawrwnce (1999) **Key Concepts in Language and Linguistics**, London-New York: Routledge Pres. (BaĢlıklonusu için 116, "Transformatinal Grammar", ss. 319-323)

UNDERHĠLL, Robert. 1972. "Turkish Participle", **Linguistic Inquiry**. V. 3, ss. 87-99 (Çev.: Ferhat Karabulut (2006), "Türkçe Sıfat-fiiller", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, s. 1)

ÜSTÜNER, Ahad (2000), **Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiiller**, Ankara: TDK Yayınları.

YOSHIKO, Tagashira (1972), "Relative Clauses in Korean", in **The Chicago Which Hunt: Papers from the Relative Clause Festival,** *Chicago Linguistics Society*, Chicago.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1379-1390, TURKEY*

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN SÖZ VARLIĞINDAKİ ORTAKLIĞA KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

Oktay Selim KARACA•

ÖZET

Ünlü dilbilimci M. Swadesh dilller arasındaki akrabalık ilişkilerini göstermek amacıyla yüz kelimelik bir liste hazırlamıştır. Bu liste, dil veya lehçeler arası karşılaştırmalarda akrabalık derecesinin belirlenmesi açısından çok önemlidir. Bu makalede, bugün farklı sınırlar ve şartlar altında yaşayan Türk devlet ve topluluklarında resmî statüde kullanılan lehçeler arasında bir karşılaştırma yapılarak, bazı çağdaş Türk lehçeleri arasındaki ortaklıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla M. Swadesh'in listesi Kazak, Kırgız, Özbek, Azerbaycan, Tatar ve Türkiye Türkçesi lehçelerine uygulanmış ve ortaya çıkan sonuçlar yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, temel kelimeler, dil akrabalığı, lehçe.

A COMPARATIVE SURVEY OF COMMON ELEMENTS IN CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGE FAMILIES

ABSTRACT

World renowned linguist M. Swadesh has prepared a list of hundred words in order to point out the familial relationship between languages. This list is extremely important in terms of the determination of familial relationships between languages and dialects. Through a comparative analysis, this article aims to point out the common elements in official Turkic dialects used among countries and communities that live under different flags and circumstances. To achieve this end, M. Swadesh's list has been applied to Kazakh, Kirgiz, Uzbek, Azerbaydjan, Tatar and Turkish dialects and the results are interpreted accordingly.

Keywords: Turkic dialects, basic words, dialect, closeness of relationship.

Giriş

1. Problem

Bugün bir yazı diline sahip Türk lehçesi sayısı yirmi civarındadır. Eski Sovyet bilim adamları tarafından hazırlanan "Türk Dilleri" isimli kitapta 39 Türk dili (bunların 15'i eski, 24'ü çağdaş diller) yer almaktadır (bkz. Tyurkskiye yazıki, 1997). Sovyet bilim adamları ve hatta bugünkü halefleri bunları lehçe değil, dil olarak kabul etmektedir. Türkiye'de ise hâlâ isimlendirme konusunda tam bir anlaşma sağlanmış değildir. Türkiye'de bunlara "lehçe" denmesi gerektiğini savunanlar yanında "dil" denmesi gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır (Tekin, 1997: 88–89). Bu tartışmalarda kullanılan temel dayanak karşılıklı anlaşılabilirliktir (bkz. Tekin, 1997). Karşılıklı anlaşılabilirlik de ne yazık ki bir iletişim aracının dil mi lehçe mi olduğuna karar vermede kesin bir sonuç sunmamaktadır. Çünkü aynı dili konuşan insanların farklı konulardaki anlama düzeyleri bile aynı olmamaktadır. Yalnızca temel eğitimden geçmiş bir insanın, teknik bir dille kaleme alınmış ciddi bir köşe yazısını aynı düzeyde anlayamayacağı ortadadır. Ercilasun'un bir makalesinde

• Yard. Doç. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: o.karaca@iku.edu.tr

değindiği anlaşılabilirlik ölçütü olarak yazılı metinlerin değil de sözlü iletişimin ve "Ne kadar zamanda ne kadar anlaşılabilirlik derecesi?..." (Ercilasun, 1997: 84-87) gibi bir yöntemin kullanılması teklifi de sorunun çözümüne katkı sağlayacak, yeni yönelimler kazandıracak niteliktedir.

Ayrıca, karşılıklı anlaşılabilirliğin tek ölçüt olarak kabul edilmesi durumunda, bir üst dil veya standart dil içerisinde yer alan ağızlar arasında ve üst dil ile ağızlar arasında da bazen birbirini anlayamayacak kadar büyük farklılıkların olduğu gerçeğini nasıl izah edilecektir. Mesela, M. Ergin'in dil, lehçe, şive, ağız tanımlarını eleştirirken N. Demir'in Türkiye Türkçesi ağızlarından verdiği şu örnekler yukarıdaki iddiayı doğrulamaktadır:

(1) Dereye gedip gazan guruklar, geesi yüyükler (Alanya) = „Dereye gidip kazan kurmuşlar, çamaşır yıkamışlar" (ST);

(2) Bas basdı gendini (Kıbrıs) = „Otobüs onu ezdi" (ST);

(3) İsterim gideyim (Kıbrıs) = „Gitmek istiyorum" (ST)

N. Demir, konuyu tanımlardaki tutarsızlıklar açısından değerlendirirken "Görüldüğü gibi örneklerimiz, yukarıdaki tanıma göre ağızlarda olduğu belirtilen söyleyiş yanında şivede görülmesi beklenen ses ile sekil, lehçelerde bulunduğu söylenen ses ve şekil yanında kelime ve bütün bunlara ek olarak söz dizimi bakımından da üst dil olarak bağlı bulundukları standart Türkçe'den ayrılmaktadırlar." demektedir (Demir, 2002/4: 105-116)

Buradan, söz konusu lehçelere dil mi, yoksa lehçe mi denmesi gerektiği konusundaki anlaşmazlığın Türkiye'deki "lehçe, şive, ağız" tanımlama ve sınıflamalarından da kaynaklandığı sonucu çıkarılabilir. Ama dünyada da bu kavramların tanımında kesin anlaşma bulunmamaktadır. Mesela, Sovyet bilim adamları genellikle bu tanımlardan kaçınmakta Türkiye'de ağız denilen dilin alt biriminden "diyalekt" diye bahsetmektedirler. Mesela, Türkiye'de Azerbaycan Türkçesi için lehçe değil, şive denirken eski Sovyet Türkolojisinde buna dil denmekte ve Azerbaycan ağızları için de diyalekt terimi kullanılmaktadır. "Türk Dillerinin Diyalektoloji Problemleri" adlı eserde "Azerbaycan dilinde her biri aynı zamanda bir takım diyalekt ve ağızlara ayrılan şudört diyalekt grubu bulunmaktadır: I- Doğu (Kuba, Bakı, şemahin diyalektleri ve Salyan, Lenkeran ağızları); II- Batı (Kazak, Gence, Karabağ diyalektleri ve Borçalin, Ayrum ağızları); III – Kuzey (Nuhin diyalekti ve Zakatal, Vartaşen ve Kutkaşen ağızları); IV- Güney (Nahçivan, Ordubad, Tebriz, Erdebil diyalektleri ve Noraşen, şahbuz ağızları)" (şiraliyev, 1958: s. 14) denmektedir. Bizde ise mesela, Çağdaş Türk Lehçeleri isimli kitapta Muharrem Ergin'e (M. Ergin de şiraliyef'e atfen) Azerbaycan edebî dilinin ağızlarının dört grupta toplandığı, bunların da Doğu, Batı, Kuzey ve Güney grubu ağızlarından ve yukarıda parantez içinde verilen ağızlardan oluştuğu bilgisi bulunmaktadır (Buran-Alkaya, 2004: 43).

Sorunun bir başka yönü de fiilî durumdur. Bu lehçelerin konuşulduğu ülkelerde konuya nasıl yaklaşıldığı da önemlidir. Konunun sosyo-kültürel boyutu şöyledir: Bu lehçeleri konuşanlar bugün Türkçe denince sadece Türkiye Türkçesini anlamakta, kendi konuştukları lehçeyi Türkçeye akraba ama ayrı bir dil olarak kabul etmektedirler. Siyasî açıdan ise, bu dil, lehçe veya şiveleri konuşan halkların siyasî sınırlarla birbirinden ayrı olmaları da bu isimlendirmelerde etkili olmaktadır. Bu lehçelerin konuşulduğu ülkelerin anayasalarında da dillerinin isimleri "Azerbaycan dili, Türkmen dili, Kazak dili, Özbek dili, Kırgız dili, Tatar dili" olarak geçmektedir. Türkiye hariç, 1990'lı yıllarda hazırlanan bu Anayasa'larda durumun böyle olmasında Sovyet döneminin etkisi de göz ardı edilemez.

Ahmet Bican Ercilasun'un "uzak lehçe" (Yakutça ve Æuvaçça için) ve "yakın lehçe" (iki lehçe dışında kalan diğer lehçeler için), kabulleri (Ercilasun, 1997: 68-69) şimdilik en makul isimlendirme gibi geliyor.

2. Dil/Lehçe Karşılaştırmaları ve M. Swadesh'in Listesi

Dil, lehçe, şive, ağız terimlerinin tanımlarından hareket ederek bu meselenin çözüme kavuşturulması zor gözüküyor. Burlak-Starostin de bu konudaki tutarsızlıkları "Leksik-istatistik tecrübe göstermektedir ki bu tür dil akrabalığında % 75–85 ve daha fazla leksik örtüşme vardır. Bu tür akrabalıkları belirli (bilinen) akrabalıklar olarak isimlendireceğiz. şunu da belirtmek gerekir ki diyalektler ve belirli akraba diller arasındaki sınır açınmış, sosyal ve politik faktörlerin etkisine maruz kalmıştır: doğrusu, leksik-istatistik yöntem açısından çağdaş Æin diyalektleri, daha çok farklı dillerden oluşmaktadırlar; Rumen ve Moldova (veya Fars ve Tacik) tipinde ise tamamen karşılıklı anlaşılabilen diyalektler farklı diller olarak kabul edilmektedir." (Burlak-Starostin, 2005: 19).

Burlak-Starostin "Dillerin genetik tasnifinde dalları (boğumları) için genel kabul görmüş terimler bulunmamaktadır: Yukarıda belirtildiği gibi (bkz. 19. s.), genellikle %95'i ortak olan lehçeler (idiom) için "diyalekt" terimi kullanılmaktadır (gerçi %99'u örtüşen İsveç ve Dat dillerinin ayrı diller olarak kabul edildiğini; tam tersine %70-80'i örtüşen Æin idyomlarının diyalekt olarak isimlendirildiklerini görüyoruz ki burada ortak bir uygulama yoktur ve pek çoğu politik ve sosyal sebeplerden kaynaklanmaktadır)." (Burlak-Starostin, 2005:167) diyerek bu konudaki tutarsızlıklara dikkat çekmektedirler.

Diller arası karşılaştırmada kullanılan ölçütlerden biri olan istatistik yönteminin kullanılmasının bu problemin çözümünde yeni bir çözüm önerebileceğini düşünüyoruz. Swadesh'in 100 kelimelik listesinden başka 200 kelimelik listesi, A. B. Dolgopolskiy'in "Daha istikrarlı 30 kelimelik listesi" gibi listeler de bulunmaktadır. Swadesh'in 200 kelimelik listesi, 100 kelimelik listedeki kelimelere aynı cinsten yüz kelime ilavesiyle oluşturulmuştur. Dolgopolskiy'in 30 kelimelik listesi ise "su, bit (böcek), siz, göz, sirke (bit sirkesi), yıldız, kış, bilmek, diş, isim, kan, kim, ölü, ay, biz, olumsuzluk eki (Rusça "ne"), değil, tırnak, gece, boynuz, kalp, göz yaşı, kar, güneş, tuz, sen, kulak, ne, ben, dil" ((Burlak-Starostin, 2005: 23) kelimelerinden oluşmaktadır. 200 kelimelik liste makale boyutunu aşacağından dolayı, 30 kelimelik liste de yeterince örnekleyici olmadığından dolayı ortalama bir liste olan Swadesh'in listesini tercih ettik. Bu listeyi yukarıda adı geçen Burlak-Starostin'in eserinden aldık. Listedeki kelimelerle ilgili tartışmaların önüne geçmek için de aynen Swadesh'in listesinde olduğu gibi başa İngilizce kelimeleri aldık.

3. Karşılaştırma Tablosu

M. Swadesh'in 100 Temel Kelimelik Listesi

No	İngilizce	Türkiye Türkçesi	Azeri Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Özbek Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Tatar Türkçesi
1	all	bütün, hep	bütün	hemmesi, bārı, bütin	bütün, hämmä, bärçä	bèri, bütin, bükil	bütün, toluk, baarı	bötin, barlıq, barça
2	ashes	kül	kül	kül	kül	kül	kül	köl
3	bark	kabuk, zar	qabığ	gabık	qåbıq	qabıq	kabık	qabıq
4	belly	karın	qarın	garın	qårın	qarın, iş	karın, iç	qarın
5	big	büyük	böyük	beyik, ulı, iri	kättä, ülkän	ülken, iri, ulı	çoñ, iri, uluu	zur, olı, dev
6	bird	kuş	quş	guş	qus	qus	kuş	qoş
7	bite	ısır-	dişle-	dīşle-	tişlä-	tis-	tiştö-	tişle-
8	black	kara	qara, siyah	gara	qårä	qara	kara	qara

9	blood	kan	ġan	gān	ķån	ķan	kan	ķan
10	bone	kemik, kılçık	sümük, ġılçıġ	süñk	süyäk	süyek	söök	söyek
11	breast	göğüs, döĢ	köks, döĢ	gövüs, kükrek, töĢ	kökräk, köks	kevde, kökirek, tös	kökürök, töĢ köödön	kükrek, tüĢ
12	burn (tr.)	yak-	yah-, yandır-	yak-, otla-	yåķ-, yåndır-	jaķ-, örte-, küydir-	cak-, örttö-, küygüz-	yag-, yandır- köyder-
13	claw (nail)	tırnak	dırnaġ	dırnak	tırnåķ	tırnaķ	tırmak	tırnaķ
14	cloud	bulut	bulud	bulut	bulut	bult	bulut	bolıt
15	cold	soğuk	soyuġ	sovuk	såvuķ	suvıķ, salķın	suuk	suvıķ, salķın
16	come	gel-	gel-	gel-	kel-	kel-	kel-	kil-
17	die	öl-	öl-	öl-	öl-	öl-	öl-	ül-
18	dog	köpek, it	it, köpek	it, köpek	it	iyt, töbet	it	et
19	drink	iç-	iç-	iç-	iç-	iĢüv	iç-	iç-
20	dry	kuru	ġuru	gūrı	ķuruķ	ķurġaķ	kuru, kurgak	ķorı, kipken
21	ear	kulak	ġulaġ	gulak	ķulåķ	ķulaķ	kulak	ķolaķ
22	earth	yer, dünya	yer, dünya	dünyā	dünyå	düniye,	düynö, jer	dönya
23	eat	ye-	ye-	īy-	ye-	jev	je-, iç-	aĢa, tuķlan-
24	egg	yumurta	yumurta	yumurtga	tu2um	jumırtķa	jumurtka, tukum, uruk	yomırķa
25	eye	göz	göz	göz	köz	köz	köz	küz
26	fat (n.)	yağ	yağ	yag	yaġ	may	may	may
27	feather	tüy	tük	tük	pät, tük	mamıķ, tük	tük	mamıķ, tök
28	fire	ateĢ,od	ateĢ,od	ōt	ot, ålåv, åtäĢ	ot, Ģalın	ot, ört, küyüü	ut, yalķın
29	fish	balık	balıġ	bālık	bälıķ	balık	balık	balık
30	fly (v.)	uç-	uç-	uç-	uç-	uĢ-	uç-	oç-
31	foot	ayak	ayaġ	ayak	åyåķ	ayak	but, ayak	ayak
32	full	dolu	dolu	dōlı	tolä, tolıķ	tolı	tolo, toltura	tulı, tulġan
33	give	ver-	ver-	ber-	ber-	ber-	ber-	bir-
34	good	iyi, hoĢ	yahĢı, hoĢ	govı, yagĢı	yä2Ģi	jaķsı	cakĢı	ya0Ģı
35	gren	yeĢil	yaĢıl	yaĢıl	yäĢil	jasıl	caĢıl	yeĢel
36	hair	saç	saç	saç	såç	ĢaĢ	çaç	çeç
37	hand	el, kol	el	el, gol	ķol	ķol	ķol	ķul, ķul çuġı
38	head	baĢ,kafa	baĢ,ġafa	baĢ	båĢ	bas	baĢ	baĢ
39	hear	dinle-	dinle-	diñle-	tinglä-	tıñda-	üg-, tıñĢo-	tıñla-
40	heart	kalp, yürek	ġelb, ürek	kalp, yürek	ķälb, yüräk	jürek	cürök	yörek
41	horn	boynuz	buynuz	buynuz, Ģah	Ģah., müguz	müyiz	müyüz	mögez
42	I	ben	men	men	men	men	men	min

43	kill	öldür-	öldür-	öldür-	öldür-	öltir-	öltür-	üter-
44	knee	diz	diz	dīz	tizzä, tiz	tize	tize	tez
45	know	bil-	bil-	bil-	bil-	bil-	bilüü	bel-
46	leaf	yaprak	yarpaġ	yaprak	yäpråķ	japıraķ	calbırak	yafraķ
47	lie	yat-	yat-	yat-	yåt-	jat-	cat-	yat-
48	liver	karaciğer	ciyer, ġara ciyer	bagır, ciger	ciger, bäğır	bavır	boor	bavır
49	long	uzun	uzun	uzın	uzun	uzın	uzun	ozın
50	louse	bit	bit	bit	bit	bit	bit	bĭt
51	man	adam, erkek	adam, erkek	ādam, kiĢi	ådäm	adam, kisi	adam, kiĢi	adem, keĢe
52	many	çok	çoh	köp	köp	köp, mol	köp	küp
53	meat	et	et	et	göĢi, et	et	et	it
54	moon	ay	ay	āy	åy	ay	ay	ay
55	mountain	dağ	dağ	dāg	tåġ	tav	too	tav
56	mouth	ağız	ağız	agız	åğız	avız	ooz	avız
57	name	isim, ad	isim, ad	āt, isim	ism, nåm, åt	at, esim	at, ısım	isĭm, at
58	neck	boyun	boyun	boyun	boyın	moyın	moyun	muyın
59	new	yeni	yeni	täze	yängi	jaña	cañı	yaña
60	night	gece	géce	gīce	tün, keçä	tün	tün, keç	tön
61	nose	burun	burun	burun	burun	murın	murun	borın
62	not	değil	déyil	däl	emäs	emes	emes	tügel
63	one	bir	bir	bir	bir	bir	bir	bĭr
64	person	kiĢi	kiĢi, Çehs	kiĢi, Çahs	kiĢi, ådäm, Çäns	adam, kisi	kiĢi, adam	Çeöïs, adem
65	rain	yağmur	yağmur, yağıĢ	yagmır	yåmġır	jañbır	camgır, caan	yañġır
66	red	kırmızı	ġırmızı, ġızıl, ala	gızıl	ķızıl	ķızıl, al ķızıl	kızıl	ķızıl
67	road	yol	yol	yōl	yol	jol	col	yul
68	root	kök	kök	kök, damar	ildiz, tåmir	tamır, tüp, tübir	tamır, tüp, negiz	tamır, töp, nigĭz
69	round	yuvarlak	yuvarlaġ	togalak	yumälåķ, dumälåķ	döñgelek, domalaķ	tomolok, tegerek	tügerek, yomrı
70	sand	kum	ġum	çäge, gum	ķum	ķum	kum	ķom
71	say	söyl- , de-	söyle-, de-	söz-, ayt-	söylä-, de-, äyt-	ayt-, de-, söyle-	söylö-, de-	söyle-, eyt-
72	see	gör-	gör-	gör-	kör-	kör-	kör-	kür-
73	seed	tohum, tane	tohum, dane	tohum, däne	uruġ, dånä	urıķ, dèn	tukum, uruk	orlıķ
74	sit	otur-	otur-	otur-	otır-	otır-	otur-	utır-
75	skin	deri	deri	deri	teri	teri	teri	tire
76	sleep	uyu-	uyu-	ūk-	u2lä-	uyıķta-	ukto-	yoķla-
77	small	küçük	ufaġ, balaca	kiçi	kiçik	kiĢkentay, kiĢi	kiçine, kiçüü	kikçine
78	smoke	tütün	tütün	temmäki	tämäki	temeki, Çılım	tameki, çılım	temeke
79	stand	(ayakta) dur-	dur-	dur-	tur-	tur-	tur-	tor-
80	star	yıldız	ulduz	yıldız	yulduz	juldız	cıldız	yoldız

81	stone	taG	daG	dāG	tåG	tas	taG	taG
82	sun	güneG, gün	güneG, gün	gün, güneG	ķuyåG, kün	kün	kün	ķoyaG, kön
83	swim	yüz-	üz-	yüz-	süz-	yüz-	süz-	yöz-
84	tail	kuyruk	ġuyruġ	guyruk	ķuyruķ, dum	ķuyrıķ	kuyruk	ķoyrıķ
85	that	Ģu, o	Ģol, o	Ģū, ol	u, Ģu	sol, osı, ol	uĢu, bu	bu, ĢuĢi
86	this	bu	bu	bū	bu	bul, bu, osı	bu, bul, uĢol	ul, bu
87	thou	sen	sen	sen	sen	sen	sen	sin
88	tongue	dil	dil	dil	til	til	til	tel
89	tooth	diG	diG	diG	tiG	tis	tiG	teG
90	tree	ağaç	ağaç	ağaç	därä2t, åġåç	ağaG	cığaç	aġaç
91	two	iki	iki	iki	ikki	eki	eki	ike
92	walk (go)	git-, yürü-	gét-, yéri-	git-	ket-, bår-	ket-, bar-	bar-, ket-	kit-, bar-
93	warm	sıcak	isti	ıssı, gızgın	ıssıķ	ıstıķ	ısık	esse
94	water	su	su	suv	suv	suv	suu	suv
95	we	biz	biz	biz	biz	biz	biz	bez
96	what	ne	ne	näme	ne, nimä	ne	emne	ni
97	white	beyaz, ak	beyaz, ağ	āk	åķ	aķ	ak	aķ
98	who	kim	kim	kim	kim	kim	kim	kem
99	women	kadın	ġadın	ayāl, hātın	2åtın, äyål	èyel, hanım	ayal, katın	0atın
100	yellow	sarı	sarı	sārı	särıķ	sarı	sarı	sarı

Tablo: 1

5 Lehçe Grubundaki Türk Lehçelerinin Yüzde Olarak Örtüşme Oranları

	Türkiye Türkçesi %	Azerbaycan Türkçesi %	Türkmen Türkçesi %	Özbek Türkçesi %	Kazak Türkçesi %	Kırgız Türkçesi %	Tatar Türkçesi %
Türkiye Türkçesi		99	95	89	89	88	87
Azerbaycan Türkçesi	99		95	90	91	90	88
Türkmen Türkçesi	95	95		95	90	90	88
Özbek Türkçesi	89	90	95		95	96	94
Kazak Türkçesi	89	91	90	95		98	91
Kırgız Türkçesi	88	90	90	96	98		89
Tatar Türkçesi	86	87	88	94	91	89	

Tablo: 2

Lehçe Grupları Arasındaki Ortalama Örtüşme

	Oğuz grubu: Türk, Azeri, Türkmen % (Kendi aralarında)	Karluk grubu: Özbek %	Kıpçak grubu: Kazak %	Kıpçak grubu: Tatar %	Kırgız-Kıpçak grubu: Kırgız %
Oğuz grubu: Türk, Azeri, Türkmen	97	91	90	87	89

Tablo: 3

4. Tablonun Yorumlanması

Bu makalede karşılaştırılan Türk lehçelerinin grup temsilcisi olarak seçiminde Baskakov'un tasnifi esas alınmıştır (bkz. Baskakov, 2006). Oğuz grubu dışındaki lehçelerden birer temsilci bulunmaktadır. Sadece Oğuz grubundan üç lehçe veya şive alındığından diğer lehçelerin birbirleriyle örtüşme oranları yukarıdaki (Tablo 2) tabloda olduğu gibidir. Oğuz grubundan alınan üç lehçenin kendi aralarındaki ortalama örtüşme oranı, üç lehçenin birbiriyle benzerlik yüzdeleri toplanıp üçe bölünmek yoluyla elde edilmiştir. Diğer lehçelerde de aynı yöntem uygulanmıştır. Yani üç Oğuz grubu lehçesinin diğer lehçelerden herhangi biriyle olan örtüşme oranları toplanmış ve üçe bölünerek gruplar arası ortalama elde edilmiştir.

Bu tablodaki verilerle bu lehçe veya dilleri kıyaslayacağız. Daha sonra da kelime katmanları bakımından bu karşılaştırmayı yapacağız. Dil veya lehçeleri kendi aralarında kıyaslarken akraba dil ve lehçeler arasında bulunması tabii olan spontane ve pozisyonel[1] ses denkliklerini de göz önünde bulunduracağız. Çünkü bu ses denkliklerinin çoğu dilci olmayanların bile fark edebileceği düzeyde basit ve kurallıdır. Burlak-Starostin de eserlerinde "Slav, Cermen, Türk dilleri gibi dil aileleri tipindeki dillerin akrabalığını göstermek için prensip olarak özel delillere ihtiyaç yoktur: bilindiği gibi, bu akrabalık bizzat bu dilleri konuşanların malumudur. Karşılıklı birbirini anlamanın olmadığı durumlarda bile bu dilleri konuşanlar çok miktarda ortak kelimenin varlığını teşhis edebilmekte ve dillerinin akraba olduğunu bilmektedirler." (Burlak-Starostin, 2005: 19)." diyerek buna işaret etmektedirler.

Karşılaştırmayı yaparken Türkiye Türkçesinden başlayarak ve sırasıyla her lehçeyi başa almak suretiyle bu lehçelerin sadece Türkiye Türkçesi ile aralarındaki örtüşmeyi değil, aynı zamanda birbirleriyle olan ilişkilerini, yani örtüşme oranlarını da ortaya koymaya çalışacağız.

Türkiye Türkçesi:

Azeri Türkçesi ile örtüşme oranı %99 (yalnızca sümük "kemik" kelimesi farklı);

Türkmen Türkçesi ile örtüşme oranı % 95 (farklı olanlar: süñk "kemik", köp "çok", täze "yeni", togolak "yuvarlak", kiçi "küçük", temmäki "tütün");

Özbek Türkçesi ile örtüşme oranı %89 (farklı olanlar: kättä, ülkän "büyük", süyäk "kemik", tuhum "yumurta", köp "çok", tün, keçä "gece", emäs "değil", ildiz, tåmir "kök", yumälåk, dumälåk "yuvarlak", kiçik "küçük", tämäki "tütün", süzmåk "yüzmek");

Kazak Türkçesi ile örtüşme oranı %89 (farklı olanlar: ülken "büyük", süyek "kemik", may "yağ", bavır "karaciğer", köp "çok", tün "gece", emes "değil", tamır, tüp "kök", döngelek, domalak "yuvarlak", temeki "tütün");

[1] Pozisyonel (yalnızca bazı durumlarda), spontane (bütün fonetik durumlarda) fonetik değişiklikler.

Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %88 (farklı olanlar: çoñ, iri, uluu "büyük", söök "kemik", may "yağ", boor "karaciğer", köp "çok", emes "değil", tamır, tüp "kök", togolok, tomolok, tegerek "yuvarlak", tukumuruk "tohum, tane", kiçine, kiçüü "küçük", tameki, çılım "tütün");

Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı %87 (farklı olanlar: zur "büyük", söyek "kemik", aşa, tuklan "yemek", may "yağ", bavır "karaciğer", küp "çok", tön "gece", tamır, töp "kök", tügerek, yomrı "yuvarlak", orlık "tohum", kikçine "küçük", temeke "tütün", koyaş "güneş").

Azeri Türkçesi:

Türkmen Türkçesi ile örtüşme oranı %95 (farklı olanlar: köp "çoh", togalak "yuvarlag", yeni "täze", kiçi "ufag", temmäki "tütün");

Özbek Türkçesi ile örtüşme oranı %90 (farklı olanlar: kättä, ülkän "böyük", köp "çoh", tuhum "yumurta", tün, keçä "gece", emäs "deyil", ildiz, tåmir "kök", yumälåk, dumälåk "yuvarlak", kiçik "ufag", tämäki "tütün", süzmåk "üzmek");

Kazak Türkçesi ile örtüşme oranı %91 (farklı olanlar: ülken "böyük", may "yağ", bavır "ciyer, gara", köp "çoh", tün "gece", emes "deyil", tamır, tüp "kök", döñgelek,, domalak "yuvarlag", temeki "tütün";

Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %90 (farklı olanlar: çoñ, iri, uluu "böyük", may "yağ", boor "ciyer", köp "çoh", emes "deyil", tamır, tüp "kök", togolok, tomolok, tegerek "yuvarlag", tukumuruk "tohum, dane", kiçine, kiçüü "ufag", tameki, çılım "tütün");

Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı %87 (farklı olanlar: zur "böyük", aşa, tuklan "yemek", may "yağ", bavır "ciyer", küp "çoh", tön "gece", tamır, töp "kök", tügerek, yomrı "yuvarlag", orlık "tohum", kikçine "ufag", temeke "tütün", koyaş "güneş").

Türkmen Türkçesi:

Özbek Türkçesi ile örtüşme oranı %95 (farklı olanlar: kättä, ülkän "beyik", tuhum "yumurtga", emäs "dal", yumälåk, dumälåk "togalak", süzmåk "yüzmek");

Kazak Türkçesi ile örtüşme oranı %90 (farklı olanlar: gövüs "kevde", küydirüv "otlamak", may "yag", jana "taze", tün "gice", emes "dal", döngelek "togalak", urık "tohum", kişkentay "kiçi");

Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %90 (farklı olanlar: söök "sünk", küygüzüü "otlamak", may "yag", müyüz "buynuz", calbırak "yaprak", canı "taze", tün "gice", emes "dal", süzüü "yüzmek",emne "name"); Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı %88 (farklı olanlar: söyek "sünk", köyderüv "otlamak", aşa "iymek", may "yag", mögez "buynuz", yana "taze", tön "gice", tügel "dal", tügerek "togalak", orlık "tohum", kikçine "kiçi", ni "name").

Özbek Türkçesi:

Kazak Türkçesi ile örtüşme oranı %95 (farklı olanlar: bükil "hama, bütün", kevde "kökrek", jumırtka "tuhum", may "yag", jüzüv "süzmek");

Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %96 (farklı olanlar: barı "hama, barça", çoñ, iri "kette", may "yag", emne "nema, ne");

Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı %94 (farklı olanlar: tügel "emas", tügerek "yumalak", orlık "urug, dana", yokla "uhlamak", yözüv "süzmak", esse "ıssık").

Kazak Türkçesi:

Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %98 (farklı olanlar: togolok "döngelek", emne "ne");

Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı %91 (farklı olanlar: ajav "jev", çeç "saç", tügel "emes", tügerek "döngelek", orlık "urık",yokla "uyıktav", koyaş "kün", esse "ıstık", ayel "hatın").

Kırgız Türkçesi:

Tatar Türkçesi ile örtüşme oranı % 89 (ajav "jeü", üterüv "öltürüü", yafrak "calbırak", tügel "emes", tügerek ""togolok, orlık "uruk", yokla "uktoo", koyaş "kün",yözüv "süzüü", esse "ısık", ni "emne").

Türkiye Türkçesi ile diğer lehçeler arasında farklı olan kelimelere baktığımızda da farklılıkların üç sebepten kaynaklandığını görüyoruz:

1. Türkçe kelimeler açısından:
   a) Diğer lehçelerde kullanımda olan Eski Türkçe bazı kelimelerin, mesela Eski Türkçe "sümük" (kemik), "köp" (çok), "ülken" (büyük) gibi kelimelerin bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş bulunması;
   b) Eski Türkçe bazı kelimelerin anlam değişikliğine uğramış olması, mesela Eski Türkçe "tün" (Türkiye Türkçesinde, mesela Eski Anadolu Türkçesi döneminde „dün" şeklinde aynı anlamda kullanılırken bugün, "Bugünden bir önceki gün" anlamında kullanılmaktadır), "bağır" (Eski Anadolu Türkçesinde karaciğer) (bkz. DİLÇİN, 1991: 559), "yomrı" (yuvarlak), ("Yomru" kelimesi için bkz. ERGİN, 1997: 341) gibi kelimeler.
2. Yabancı kökenli kelimeler açısından:
   a) Özellikle Arapça veya Farsçadan Türkçeye geçen bazı kelimeler bugünkü Türkiye Türkçesinde standart dilde kullanımdan düşmüştür: "temeki" (tütün, sigara), "may" (yağ) (TDK Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde Denizli, İzmir, Düzce-Bolu yörelerinde aynı anlamda kullanıldığı bildirilmektedir. Bkz. http://tdkterim.gov.tr/ttas) gibi kelimeler;
   b) Bazı Arapça veya Farsça sözler Diğer lehçelerde farklı anlamda kullanılmaktadır: "zor" (iyi, iri, büyük, güzel), "taze" (yeni), "tuhum" (yumurta) gibi kelimeler.
3. Bu listedeki temel sözler arasında bulunmayan, yukarıda bahsedilen lehçelere Rusçadan veya Rus söyleyişiyle Batı kökenli, Türkiye Türkçesine de Rusça dışındaki Batı dillerinden giren kelimelerde farklılık olabilir. Mesela: Lehçelerde "komputer" (T.T. bilgisayar), lehç. televizor (T.T. televizyon), lehç. avtobus (otobüs), lehç. universitet (T.T. üniversite), lehç. nemets tili (T.T. Almanca).

Birinci madde açısından Eski Türkçe kelimeler açısından:

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi: bir kelime (sümük) ve Türkçe kökenli; Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi: 6 kelimeden 2'si farsça, 4'ü Türkçe kökenli; Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi: farklı olan toplam 11 kelimenin ikisi Farsça kökenli dokuzu ise Türkçe kökenli;

Kazak Türkçesi ile: 11 kelimeden ikisi Farsça 9'u Türkçe kökenli kelime;

Kırgız Türkçesi ile: ikisi Farsça, 9'u Türkçe kökenli;

Tatar Türkçesi ile 13 kelimeden 3'ü Farsça veya Arapça 10'u Türkçe kökenlidir.

Swadesh'in listesindeki kelimeler leksik katmanlar açısından incelendiğinde farklılıkların hangi alanlarda olduğu daha açık bir şekilde görülebilir.

a. Fiiller Açısından

Türkiye Türkçesi ile diğer lehçeler ve hepsi kendi aralarında toplam 19 fiilden 18'i aynıdır. Örtüşme oranı: % 94,7. Sadece "yüz-" fiili iki lehçede, Özbek ve Kırgız Türkçelerinde "süz-" şeklindedir.

b. Zamirler Açısından

Yedi zamir (şahıs, işaret, soru) aynı.

c. İnsan Organları Açısından

Toplam 19 kelimeden ikisinde farklılık var: Kemik (sümük, sünk, süyek vb.), karaciğer (bagır, bavır, boor vb.). Örtüşme oranı: %89, 47.

ç. Canlı Varlıklar

Toplam üç canlı ismi ve hepsinde aynı.

d. Astronomi ve Diğer Tabiat Varlıkları

Toplam 13 kelime. Bütün lehçelerde örtüşüyor.

e. Sayılar

İki kelime ve hepsinde aynı.

f. Sıfatlar

12 sıfat. %58. (kette, ülken, zur vb. "büyük", yahşı, jaksı vb. "iyi", köp "çok", taze "yeni, nemiz", döngelek, domalak vb. "yuvarlak")

g. Diğer İsimler

11 isim. % 54, 54. (tuhum "yumurta", may "yağ", tüp, tamır vb. "kök", urug, orlık vb. "tohum", temeki "tütün").

5. SONUÇ

Bugünkü bilgilerle ve mevcut siyasî, bilimsel anlayışla bu lehçelere dil veya lehçedir diye kesin bir hüküm vermek oldukça zor görünüyor. Çağdaş Türk lehçeleri arasındaki farklılıkların en önemli sebeplerinden biri farklı siyasî sınırlarda yaşıyor olmaları, diğeri de uzun tarihî süreçtir. Yukarıda söz edilen %95'i ölçüt olarak aldığımızda yine Baskakov'un tasnifindeki grupları oluşturan lehçeleri (Baskakov bunlara dil demektedir) bir tek dilin lehçeleri olarak kabul etmenin daha doğru olacağı kanaati uyanmaktadır. Mesela, Oğuz grubundaki dört lehçe (veya şive) birer müstakil dil olarak değil, bir dilin lehçeleri olarak kabul edilebilir. Bu gruptan herhangi birinin diğer gruplardaki lehçelerle ilişkisi ayrı ayrı değerlendirilebilir.

Farklı gruplarda bulunmalarına rağmen coğrafî olarak yakın bulunan lehçeler arasındaki örtüşme bazen o lehçenin kendi grubundaki başka bir lehçe ile olan örtüşmesinden daha fazla olabilmektedir. Türkmen Türkçesinin Oğuz grubunda yer alan bir lehçe olan Türkiye Türkçesi ile örtüşme oranı ve Karluk grubundaki Özbek Türkçesi ile örtüşme oranı aynı (%95)dır. Karluk grubundaki Özbek Türkçesinin, Kıpçak grubundaki Kazak Türkçesi ile örtüşme oranı %95, Kırgız-Kıpçak grubundaki Kırgız Türkçesi ile örtüşme oranı %96'dır.

Bu çalışma eşzamanlı bir çalışma olduğu için karşılaştırılan lehçeler tarihî söz varlıkları bakımından incelenmemiştir. Bugünden geriye doğru gidildiğinde temel kelimelerdeki örtüşme oranının yükseleceği görülmektedir. 1000-1500 yılda bir dildeki temel söz varlığının değişim hızı

0,05'tir (Burlak-Starostin, 2005: 134.). Leksik düzeydeki farklılıklar sadece bir dilin lehçe ve şiveleri arasında değil, aynı lehçe veya şivenin farklı dönemlerinde de görülebilir. Aynı dili konuşan insanların birbirini anlamalarında kelimelerin yetmeyeceği, kelimelerin yan yana gelerek cümle ve kelime grubu oluşturmalarını sağlayan sentaktik ve morfolojik yapının da önemli olduğu inkâr edilemez. Türk lehçe ve şivelerinde cümle ve kelime grubu yapılarının ortaklığını söylemek malumun ilamıdır. Morfolojik unsurlardaki (isim ve fiil çekim ve yapım ekleri) farklılıkların oranını, yüzdesini çıkarmadan örtüşmenin düzeyini söylemek doğru değil, fakat bu oranın da leksik düzeydeki örtüşmeye yakın olduğu konunun uzmanlarınca genel olarak tahmin edilebilir. Ayrıca Burlak-Starostin'in, Meillet'e atfen söyledikleri gibi "Eğer dil akrabalığında sadece gramatik ölçütler kullanılırsa çekimli dillerin akrabalığını göstermek bükünlü dillerinkini göstermekten daha zordur, tek heceli dillerinkini göstermek ise imkânsızdır"(Burlak-Starostin, 2005: 130).

Konunun başka bir yönü de herhangi bir dilin konuşanları arasındaki karşılıklı anlaşmada, özellikle nesiller arasında, karşılıklı anlaşmayı engelleyen faktörlerin başında fonetik ve morfolojik değişikliklerin değil de leksik farklılıkların bulunduğudur. "Aynı dili konuşan farklı nesiller arasındaki birbirini anlamanın korunması için leksik değişimin çok fazla olmaması gerekir: Fonetik ve morfolojik değişiklikler, gördüğümüz gibi, iletişime az engel oluyor, ama leksik farklılıkların çok miktarda olması şüphesiz ki karşılıklı anlaşmanın kaybedilmesine neden olmaktadır, mesela, dede ile torun arasında." (Burlak-Starostin, 2005: 130).

Herhangi bir dildeki kelime hazinesi şu şekilde şema ile gösterilmekte (Burlak-Starostin, 2005: 25), yani bir dilin potansiyel kelime hazinesi dört bölüme ayrılmaktadır.

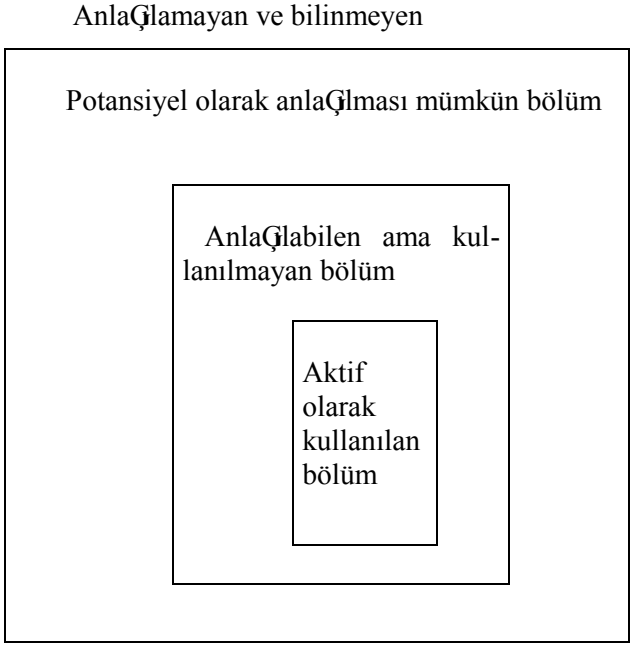

Türkiye Türkçesi ile diğer lehçe ve şiveler arasındaki leksik farklılıklar, en azından Türkiye Türkçesi açısından, bu şemanın "aktif olarak kullanılan bölüm"ünün dışında kalan kelimelerdedir. Diğer lehçelerle Türkiye Türkçesi arasındaki farklı kelimeler yukarıdaki şemanın sırasıyla, "anlaşılabilen ama kullanılmayan", "potansiyel olarak anlaşılması mümkün bölüm" veya "anlaşılmayan ve bilinmeyen" bölümlerinde yer almaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki çağdaş Türk lehçeleri incelemelerinde, bunların isimlendirilmesi konusunda bugün için bir terim birliği henüz sağlanamamıştır. Karşılıklı örtüşme (benzeme) oranları belirlenmeden bu lehçelerin bağımsız birer dil mi, lehçe mi olduklarını söylemek zordur. Gelecekte bu lehçeler, bir dilde var olan ortalama 2-3 bin temel kök (Burlak-Starostin, 2005: 112) bakımından, temel kök tipleri bakımından, morfolojik ve sentaktik örtüşme ve farklılıklar bakımlarından da karşılaştırılabilir. Ercilasun, bir makalesinde de çağdaş lehçeleri başlıca "ses", "morfolojik" ve "temel kelimeler" (Ercilasun, 1997: 181-207) bakımlarından karşılaştırmıştır. Ahmet B. Ercilasun'un bu makalesinde uyguladığı karşılaştırma yöntemi daha da geliştirilebilir. Böylece sorunun çözümünde bir adım daha ileri gidilmiş olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1997), Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, 2. Baskı, Akçağ, Ankara.

DEMİR, Nurettin, (2002), "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilig*, S. 2002/4, s. 105-116

BURLAK, S. A.; STAROSTİN, S. A., (2005), Sravnitelno-istoriçeskoye yazıkoznaniye, Akademiya, Moskva.

TEKİN, T., (1997),Türkoloji Eleştirileri, Simurg, Ankara.

BASKAKOV, N. A., (2006), Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi, Çev. K. Koç, O. S. Karaca, Multilingul, İstanbul.

YAZIKİMİRA – TYURKSKİYE YAZIKİ, (1997), Komisyon, Bişkek.

BURAN, A.; ALKAYA, E., (2004), Çağdaş Türk Lehçeleri, 3. Baskı, Akçağ, Ankara.

VOPROSI DİYALEKTOLOGİİ TYURKSKİH YAZIKOV, (1958), Tom II, Baku.

ALTAYLI, S., (1984), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Cilt: I-II, MEB, İstanbul.

AKDOĞAN, Y., (1999), Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük, Beşir Kit., İstanbul.

ÖZBEK TİLİNİNG ÇİZÅHLİLÜGÄTİ, (1981), Red. Ma'rufov, Z. M., Cilt I-II, Rus tili näşriyåtı, Taşkent.

ŞAZAK TİLİNİÑ SÖZDİĞİ, (1999), Komisyon, Almatı.

KOÇ, K.; BAYNİYAZOV, A.; BAĞKAPAN, V., (2003), Kazak Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınevi, Türkistan.

BAYNİYAZOV, A.; BAYNİYAZOVA, J., Ed. Kenan Koç, (2009), Türkiye Türkçesi Kazak Türkçesi Sözlüğü, IQ, İstanbul.

TÜRKMEN DİLİNİÑ SÖZLÜĞİ, Red. M. Ya. Hamzayev, (1962), Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasınıñ Neşriyatı, Aşgabat.

YUDAHİN, K. K., (1988), Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas, Cilt: I-II, TDK, 2. Baskı, Ankara.

CUMAKULOVA, G., (2005), Türkçe-Kırgızca Sözlük, Bişkek.

ÖNER, M., (2009), Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara.

ERGİN, M., (1997), Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, 3. Baskı, TDK, Ankara.

DİLÇİN, C., (1991), Süheyl ü Nev-bahar, İnceleme-Metin-Sözlük, TDK, Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1391-1404, TURKEY

TIKI TIKI TEMPO: LOCALIZATION OF THE CHILD WITH A LONG NAME INTO TURKISH CONTEXT

Çiğdem KARA•

ÖZET

As in America and Japan, "The child with a long name" is one of the folk tales told in Turkey. The first aim of this paper is to define the historical and geographical journey of this tale in Turkey. In order to achieve this aim, the source of the tale, the channels by which it was distributed and told are identified. The local elements and other items peculiar to the Turkish version of the tale are determined. Furthermore, the Turkish version of the tale is compared to the American and Japan versions. Second aim of the paper is to define the use of the name in the tale and situate the humorous use of this name in the Turkish humor folklore. In order to do so, the use of the name in the tale has been compared to the cluster -which I have developed myself- to analyze use of names in Turkish narration and humor. At the end of the article, it is explained how the tale- which was first introduced as an American cartoon- was introduced into Turkish context and how it became a part of the oral folklore in 20 years. Besides it is explained that the use of name in the tale is similar to the use of names in wordplays and different from the use of names in tales or jokes.

Anahtar Kelimeler: Folktale, long name, humor via name, tikki tikki tempo, jugemu

TİKİ TİKİ TEMPO: UZUN ADLI ÇOCUĞUN TÜRKÇE BAĞLAMINDA YERELLEŞTİRİLMESİ

ABSTRACT

"Uzun adlı çocuk" masalı, Amerika ve Japonya gibi Türkiye'de de anlatılmaktadır. Bu çalışmanın ilk amacı da bu masalın Türkiye'deki tarihi ve coğrafi yolculuğunu betimlemektir. Bu amaca ulaşmak için bu masalın kökeni, yayılma ve aktarım kanalları belirlenmiştir. Metnin Türkiye'deki varyantlarının motif ve diğer göstergeleri saptanmıştır. Ayrıca masalın Türkiye varyantı ile Amerika ve Japonya varyantları kıyaslanmıştır. Makalenin ikinci amacı, bu masaldaki adın kullanımı ve adla yapılan mizah biçiminin Türk mizah geleneğindeki yerinin tanımlanmasıdır. Bu amaçla da tarafımdan geliştirilmiş Türk anlatı ve mizahında ad kullanım kümelemesi ile masaldaki adın kullanımı kıyaslanmıştır. Çalışma sonunda, masalın Türkçe bağlamında ilk kez nasıl tanındığı -bir Amerikan çizgi film olarak-, yaklaşık 20 yıl içinde sözlü geleneğe nasıl geçtiği anlatılmıştır. Bunun yanı sıra masaldaki ad kullanımının masal ve fıkra geleneğindekinden farklı olsa da söz oyunlarındakiyle uyumlu olduğu açıklanmıştır.

Keywords: Halk masalı, uzun ad, ad ile mizah, tiki tiki tempo, jugemu.

In the first half of the 1980's, a cartoon was broadcasted on the only TV channel of the time, TRT[1]. In the cartoon, there was about a very long-named boy who fell in a well. The name of the child was so long that his brother could not tell the event to people who wanted to help him. The name of the child was "Tikki Tikki Tembo Nosarembo Chari Bari Ruchi Pipperi Pembo" and

• Yard. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: cigdemk@anadolu.edu.tr

[1] Full name is Turkish Radio Television Corporation. This state TV and radio channel was founded at 1964 as a first and only channel of Turkey until 1986.

Chinese people did not name their children with such long names after the incident. Nearly 20 years after the broadcast, the story of the cartoon was collected as an oicotype[2] into Turkish context, called a joke by child narrator.

It is this folk tale -the folk tale of a child who has a long name starting as Tiki Tiki- that is analyzed in this paper. The paper has two major aims: The first aim is to define the historical background and the localization of the folk tale into Turkish context. In order to achieve this aim, the place of the type of the tale within Turkish tale types which is classified by Eberhard and Boratav (1953), and the local motives used in the tale were analyzed. The origin of the tale was searched and the original texts were compared to the Turkish texts that were gathered from the oral tradition and from the web sites.

The second aim of the paper is to define the way the name in the tale is used both in Turkish and international folk tale types and in other types of humor. Therefore, the way the name in the tale of the child with a long name is used has been compared to the way the name used in the Turkish folk tales, jokes, epics, and short stories. Since there is not an accepted catalogue or classification on the use of the name in folk tales, jokes, and wordplays, a new group was defined in the study. The humor samples used in the study were collected through web searches and my personal archive. In that respect, this study is gained significance by three original classifications; name classification of main hero and heroine of the Turkish folktale, classification of humor via name in Turkish jokes and, classification of use of the name as a humorous element.

1. From Tiki Tiki To Abdurrahman

The English translation of the tale of the child with a long name which was told to me by my niece, Beyza, in 2007 is as below:

> Well, there was a man… This man did not have any kids. Well… One day he prayed to God and said "Oh God, please give me a child." The God heard the man and granted him a child. But the man, well, said [addinng to his first pray] "Oh God, if you give one more child to me I will name him with the longest name in the world." God granted him the child. He gave the man a son. The man kept his promise and named the child Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak. The man again prayed for another child. He promised God to name this child with the shortest name. God granted him another child. The man kept his promise again and named this child C. God granted the man another child. Well… And the man named him C. [Story teller repeats]. One day, C and Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak went to the seaside. They were playing there. Being jealous of C, Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak jumped into the sea. C ran to his parents and said "Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak jumped into the sea". His mother could not understand. Well… She said "I do not understand a word. Go say what you have to say to your father". He said to his father "Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak jumped into the sea." His father did not understand what he was saying. The child repeated: "Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak jumped int the sea." C took his parents to the seaside. They swam and saved Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak.

The Turkish version of the tale:

> (E, bir gün bir adam varmıÇ.Bu adamın hiç çocuğu olmuyormuÇ.E, sonra bu adam bir gün Allah"a yalvarmıÇ; "Allah"ım lütfen bana bir çocuk da… bir çocuk ver yarabbim" demiÇ.Allah da o adamı dinlemiÇve o adama bir çocuk vermiÇ.Ama e, adam demiÇ ki [ilk duasına ekleyerek]; "Eğer bana bir çocuk verirsen, e, ona dünyanın en uzun ismini koyacağım" demiÇ.Sonra Allah da bu dediğini yapmıÇ Ona bir erkek çocuk vermiÇ.Adam da söz verdiği gibi, e, çocuğuna Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöÇeden ġikidak ġikidak ismini koymuÇ.Sonra adam bununla yetinememiÇ.Sonra Allah"tan tekrar bir çocuk is… çocuk istemiÇ.E, buna da, bu çocuğun, eğer bir ço… Allah ona bir çocuk daha verirse ona da dünyanın en kısa ismini koyacağını

[2] Oikotype or oicotype is "the local form of a text-type". It is "introduced the concept into folklore studies" by C. W. Sydow (Clements, 1997, 604).

söylemiĞ. Allah gene dilediğini yapmıĞ. Sonra adam söz verdiğini tutarak, e, kinci çocuğuna da C ismini vermiĞ. Sonra, e, bir gün Allah, e, o adama, e, bir çocuk daha vermiĞ. Adam da o tuttuğu gibi, sözünü tuttuğu gibi, e, çocuğuna C ismini vermiĞ. [tekrar eder] Sonra C ile Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak bir gün bir deniz kıyısına gitmiĞ. Orada oynuyorlarmıĞ. Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak C"yi çok kıskandığı için kendini bir anda denize atmıĞ ve C koĞarak anne ve babasına, "Anne! Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak kendini denize attı" demiĞ. Annesi anlayamamıĞ. Sonra tekrar demiĞ. "Anne. Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak kendini denize attı" demiĞ. Sonra oğlum… annesi de demiĞki "Oğlum ben hiçbir Ģey anlayamadım. Git babana söyle" demiĞ. Ondan sonra da babasına söylemiĞ; "Baba! Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak kendini denize attı" demiĞ. Babası bu dediğini anlamamıĞ. Sonra çocuk tekrarlamıĞ; "Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak kendini denize attı" demiĞ. Çocuk anne ve babasını alarak deniz kıyısına götürmüĞ. Deniz kıyısına giderek Abdurrahman Sağdan Soldan ġikidak ġikidak Yandan KöĞeden ġikidak ġikidak"ı, ıı, denizden çıkarıp kurtarmıĞlar.

2. Origin Of The Narrative

"Tikki Tikki Tempo", the most popular book where Tiki Tiki is told is written by Arlene Mosel (2007). It was first printed in 1968.[3] D. L. Asliman tells a version of the tale Tiki Tiki Tembo and he informes us that the tale was known and told at schools in States of America during 1920"s. Mosel (2007) revised the Chinese folk tale which he learned when he was a kid and it as a book. In fact, the source of the tale is neither America nor China.

"The child with a long name" is a well-known tale in Japan. Because of using the ridiculous long name as a humour element, the tale is in the group of "13. Humorous Stories: Exaggerations" in the Japanese Folk Tale Guide by Yanagita Kuino ([1948] 1986, 232-233) under the name of "234. The child with a long name".

In the "Types of Japanese Folktales", Keigo Seki (1966, 210) analyzes the tale under the same name within formula tales, of type 456, because of the frequent repetition of the name. "A father hopes that his child will live long and gives him a very long name. The child falls into a well. While the father is calling the child"s name for help, the child dies."

The origin of the tale is rakugo[4], an oral art developed during the period of Edo (1603-1868) and period of Meiji (1868-1912). Rakugo is a kind of talk show performed by a single player on a chair (Oshima 2006, 99). The Story-telling as a popular art may be traced back to period of Nara (710-84) when Buddhism spread throughout Japan. The Buddhist priests adapted the Japan Chinese and Indian stories according to their own points of views. Most of these sermon stories compiled later provided a basis for most of the classical rakugo stories (Sasaki and Morioka 1981, 417- 418).

In rakugo whose traditional style matured by the end of 18th century, artist sits on the stage dressed in traditional costumes[5] and tells stories of different characters. One of these characters was the long name starts as Jugemu (life without end)[6], told by the apprentice story teller of rakugo (Nobuhiro 2004; Brau 2008 196-197). The tale is rather popular[7] in child books and television programs in Japan and it is frequently acted out (Brau 2008, 215-216).

[3] Available: http://en.wikipedia.org/wiki/Arlene_Mosel

[4] Harrigan, Diane "Something Old and Something new: Rakugo and Japanese Culture", Available: http://www.baruch.cuny.edu/news/ japanese_standup.htm (accessed 24.03.2008).

[5] Sit-down is a talk show that it is contrast to stand-up. Available: http://www.english-rakugo.com/english_version/english_what.html (accessed 22 February 2008)

[6] Full name of the character is as follows; Jugemu jugemu, goko no surikire, kaijari suigyo no suigyomatsu, unraimatsu, furaimatsu, ku neru tokoro ni sumu tokoro, yabura koji no bura koji, paipo paipo, paipo no shuringan, shuringan no gurindai, gurindai no ponpokopi no ponpokona no, chokyumei no chosuke.

[7] Available:http://en.wikipedia.org/wiki/Jugemu(accessed21February2008);Avaiable:http://www.artsci.wustl.edu/~veap/rakugo.html (accessed 22 February 2008)

The cartoon, broadcasted in Turkey, most probably depends on the version of the tale written by Mosel (2007). Mosel"s work has not been translated into Turkish. Moreover, the tale is not among the traditional Japanese tales translated in Turkish. English version of both tales, on the other hand, can easily be accessed on the web[8]. Despite all the searches we made we could not establish the date when the cartoon was broadcasted for the first time[9]. A rough date can be detected by the help of some memories. On the web sites about 1980"s, on some blogs[10] where memories are told, and in two newspaper articles[11] it is reported that this cartoon has been broadcasted during a child program named *Uykudan Önce* (Before You Sleep) [12].

It can be claimed that the tale is restricted in oral tradition. Up to now, all of the primary school children (7-11 ages) to whom I told the tale reported that they have not heard the tale before. Some of my students at the college reported that they recalled the tale partially. However, the earliest reported date when they heard the tale is 1997[13]. The name of the child remains the same as original. We detected that among the Turkish versions of the tale (which are more common on web sites than they are in oral tradition) the one where the character"s name is Abdurrahman was first published in various web sites in 2007.

The oldest record of the tale on the web is in a dictionary item of "tiki tiki tempo noserembo"[14]. The information added in 2002 says that the name takes place in a Chinese tale where one of the two brothers is called Tiki Tiki Tempo Noserembo Çari Bari Ruçi Taritempo and the other is named Can. The tale reported in the dictionary item resembles to Mosel"s adaptation.

"Tiki tiki Tempo" article added in 2006[15] of the another web-dictionary says that it is name of the character in a tale which explains the reason why Japanese people give their children short names. In the dictionary, it is also reported that the tale has been broadcasted on TRT. However, neither the date when it was broadcasted on television nor the origin of the tale is stated in the web-dictionary.

On four different sites four different versions of the tale have been found. These four tales in each of which a different long name is used are claimed to originate from traditional Chinese (2) or traditional Japanese (1), and Uin (1) tales[16].

---

[8] For instance, Mosel"s tale was used to as a drama about on "arrogance and humility" at (15.07.2009) Anatolian Teacher Highschool"s summer school foreign language teaching activity at Fethiye/Mugla/Turkey Available: http://oyegm.meb.gov.tr/projeler/yaz/yaz_cal%C4%B1ismalari/program.htm (accessed 30 Jun 2009)

[9] I researched this cartoon film at TRT archive but due to the contion of the archive, I have found neither any information about its broadcasting date or program name that the cartoon was shown, nor producers who worked at the program.

[10] Available: http://www.nostalji.gen.tr/mazi/yazi_oku.asp?yazi_id =7915 (added 28 Jun 2005, accessed 18 July 2008); http://www.lafmacun. org/bak/tikitiki+tembo+noserombo+cari+bari+ruci+bitaripembo (added 5 December 2007, accessed 18 July 2008); http://www.kolikler.com/liste/ cevap/22018/merak-ettiklerimiz (added 6 Jun 2007, accessed 18 July 2008).

[11] Hakan and Utku, Available: http://arsiv.sabah.com.tr/2004/05/03 /yaz1004-200-113.html; Bulut, 2008.

[12] Production: TRT Ankara TV, producer: M. Gülhan Şengün. This program was broadcasted irregularly at 1974, 1980-81, 1983-86, 1995. Even though some sequence of the program was archived, summary knowledge cards of these sequences were made it difficult to inveritgate.

[13] When I told "the child with a long name" in some lectures, (2007-2008 spring term) one of the Turkology"s students who heard the tale from his teacher (in Artvin, Turkey north at 1997), and could not remember whole stories. But he was quite sure that the child fell in pool. Another student said that he listened to the same tale (in Eskisehir / Turkey at the 2000), but in his version, the child fell into river.

[14] Available: http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=tiki+tiki+ tempo+noserembo (accessed 16 April 2007)

[15] Available: http://privatesozluk.com/show.asp?m=tiki+tiki+ tempo (accessed 16 April 2007)

[16]Available:http://www.uludagsozluk.com/k/en-uzun-isim/(accessed27May2008);http://www.hackhell.com/showthread.php?t =375713 (accessed 27 May 2008);

The searches show that the long name in the tale is better known than the tale itself. The name[17] is considered as a *tekerleme* [18].

3. The Classification Of The Texts In Terms Of The Name

The oicotypes of the tale can be found in different Turkish joke sites. Up to now, the variations or texts copied from other web sites have made 5 different groups in terms of the long names used in the tales. In this study, these 14 texts[19] have been analyzed.

1) RIKKI

1.1. RIKKI RIKKI RAMBO RESTE RAMBO BAĞIRA BAĞIRA PINKO PIġKO

(2 same /copy texts; http://www.gruphepsifanclub.net [added: 9 September 2007, accessed: 22 May 2008]; http://www.yorumcuyuz.net [added: 8 July 2007, accessed: 22 May 2008])

1.2. RIKIRIKIRAMBORESTERAMBOBARABARAPIġKOPINKO

(2 variants; http://www.delikanforum.net [added: 29 March 2007, accessed: 22 May 2008]; http://okubeni.com [added: 29 May 2007, accessed: 22 May 2008])

1.3. RIKI RIKI RAMBO RESTE RAMBO BARA BARA PIġKO PANGO

(1 text; http://cafevizyon.com [added: 22 November 2007, accessed: 22 May 2008])

2) ABDURRAHMAN…

2.1. ABDURRAHMANġIKIDIMġIKIDIM SAĞDAN SOLDAN KIVIR KIVIR OYNA

(4 same /copy texts; http://www.canim.net [added:-, accessed: 22 May 2008, read 1677 times]; http://dedikodulu.net [added: 12 July 2007, accessed: 22 May 2008]; http://www.sevgim.net [added: 21 Jun 2007, accessed: 22 May 2008, read 156 times]; http://www.mikxi.com [added: -, accessed: 22 May 2008])

2.2. ABDURRAHMAN SAĞDAN SOLDAN YUKARIDAN AġAĞA TIK TIK

(1 text; http://ozlem11.blogcu.com, added: 23 May 2007, accessed: 18 October 2007)

2.3. ABDURRAHMAN SAĞDAN SOLDAN ġIKIDAK ġIKIDAK YANDAN KÖġEDEN ġIKIDAK ġIKIDAK

(1 text; collected from Beyza Kara, 13 October 2007)

3) ABDÜL KADIR ALTAN ÜSTEN DIGIDIK DIGIDIK SAĞDAN SOLDAN DIGIDIK
(2 same texts; http://www.snlhazinem.com [added: 15 March 2007, accessed: 22 May 2007]; http://www.sevgim.net [added: 22 Jun 2007, accessed: 22 May 2008, read 60 times])

4) HINGIRINGIRANGARARESTORANDABARABARAPINGOPIġKI
(1 text; http://www.fikraoku.com [added: -, accessed: 22 May 2008, read 7830 times, recommended 26 times])

5) BABILIBIġKO BILBILIBIġKO BABABILIBABA BILIBILIBABABA
(1 text; http://www.komik-fikralar.com [added: -, accessed: 22 May 2008, read 152 times])

---

http://www.parkkitabevi.com/index. php?module=news&detail=true&id=542 (accessed 29 May 2008); http://www.aracforum.com/komiks/11206-riki-tiki-tambo-no-si-rambo-hari-bari-puski-pari-pim-po.html (added: 15 August 2007, accessed 2 July 2009)

[17] For instance, one of the members wrote name of the Chinese hero as a "tiki tiki tempo noserambo çari bari ruçi titaritempo", but the other one wrote as a "riki tiki tambo nasirambo hari bari puÇkn Çiktitambo yaÇamuÇkn" (Available: http://www.papisim.com/ forum/showthread.php?p=175330 [accessed 2 July 2009]). At the different website, name of the hero is "rikki rikki rombo reste rambo bağıra bağıra pisko piÇko" but a reader claimed that this name is "abdurrahman Çıkdım Çıkdım sağdan soldan Çıkdım Çıkdım" (Available: http:// www.gruphepsifanclub.net/en-uzun-isim-tikla-t-25798-2.html [accessed 22 May 2008])

[18] Tekerleme is formulaic expression and near rhymes. It usually uses in the beginning and the end of folktale and as a kind of tongue twister in child game.

[19] Each text is called according to this name-based group. as a V*(variant *)

4. Types Of The Narratives

Although the analyzed tales cannot be named as jokes in terms of their structure they are labeled as such in these web sites by the users or by the moderators of the sites. One of the texts (V-1.3.) is as detailed as a short story is supposed to be. Another one (V-4) is not of a certain type. Except for one of the texts, the texts are of the cumulative tale type- extraordinary names (type no 1940, extraordinary names) in the type of the international folktales (Uther 2004b, 496).

Table 1. The Turkish Tiki Tiki's tale type is cumulative, because of repetition of extraordinary name

Variants' No	**person in chain and how many times repeats the name**
4	brother (one time) → father (-)
2.2.	sister (two times)→ father (one time)
3, 5	sister (two times) → father (-) → mother (-)
1.1., 1.2., 1.3., 2.3.	second child (two times) → mother (one time) → father (one time)
2.1.	second child (six times) → mother (one time) → father (one time) → uncle (one time)

However, in the catalogue of the Turkish tale types by Eberhard and Boratav (1953) neither this type nor the formula tale type exists. But if Abdurrahman, Tiki Tiki"s oicotype, is classified according to catalogue of Eberhard and Boratav, it"s type can be T. Comic Tale Type.

5. Comparison Of The Texts

Since the texts in Turkey are thought to have originated from the aforementioned cartoon, which is close to Mosel"s adaptation, the 14 texts are first compared to the Mosel"s work and Jugemu so that it can be identified the elements that have been preserved, added or changed in the local versions.

Meaning of the long name: In the Jugemu narrative, the name consists of traditional words of longevity (Mirioka and Sasaki 1990, 53). In Tiki Tiki Tembo by Mosel, on the other hand, the meaning of the name is given as "the most wonderful thing in the whole wide world". Among the names used in Turkish versions of Tiki Tiki, only Abdülkadir (Abdu"l-kadir: In Arabic, servant of mighty and powerful god) and Abdurrahman (Abdu"r-rahman: In Arabic, servant of merciful god) are used as personal names in daily life. However, that these names are used is not due to their meanings but due to the fact that they are examples of the rare long Turkish personal names. The other words accompanying these two names are place adverbs [*aşağıdan* (upwards), *yukarıdan* (downwards), *sağdan* (from the left), *soldan* (from the right), *yandan* (from one side), *köşeden* (from the corner)], onomatopoeic words (tık tık, dıgıdık, Çıkıdak), mispronounced, mistaken (Riki Riki Rambo) or made-up words (BabilibiÇılo, Pango, Hingirin). With these characteristics none of these words has the meaning of praise, value or longevity. Rather, the names starting with Abdurrahman are elliptical sentences that express the dance of the character and the name starting with Abdülkadir is an elliptical sentence that defines the character"s horse riding in a teasing manner.

The reason why the name is given: In the rakugo long-name story Jugemu, "a father wants to give a truly manly name to his newborn son. He consults a priest who suggests a list of traditional terms for longevity. The father finds it impossible to choose one, so he gives the child all of them." (Mirioka and Sasaki 1990, 52). In Mosel"s version the mother of a child gives her son a name that will honor him, which is the traditional way to name the child. In the Turkish versions, however, the father or mother names the child by himself/herself. The long name is given to the

child as a votive offering to God. The meaning of the name or the aim of honoring the first child by giving the name is left unmentioned in the text.

The local motives: In the Jugemu and other adapted versions, there are religious motives. The aims in using these motives differ. In Jugemu, the priest offers a name to the father. In the adapted version, religious motives help the character in the tale to be born. This part fulfills the function of the initial situation part in the tale according to PROPP (2008).

Tiki Tiki texts are localized in the Turkish culture[20] by the help of two common motives which are frequent both in the folk romance narratives and Dede Korkut epics[21]: First is childlessness - having a child in return of prayers (Q192, T526).

Table 2. The nature of the childless parent in the Turkish Tiki Tiki's variants

Childless parent		**Variations**
1. a couple		3
	i. new married couple	2.1.
	ii. a parent	5
2. A mother		2.2., 4
3. A man		1.1., 1.2., 1.3., 2.3.

Second motif is the ritual of naming the child (T596).

Table 3. What they did for a child in the Turkish Tiki Tiki's variants

What they did for a child		**Variations**
1. Bag / Pray to god		1.2., 2.3.
	i. pray to god top of a mountain	1.3.
2. Pray to god		2.1., 2.2., 3, 5
	i. pray at masque	4
	ii. pray at night till morning	1.1.

The child with a long name and his brother / sister: In Mosel"s tale, there are two brothers. In the adapted texts the number of the children is two, as well. In 5 of the narratives, one of the siblings is a girl. In three of the texts, the gender of one or both of the siblings is unstated.

Mosel says that "it was the custom of all the fathers and mothers in China to give their first and honored sons great long names" in the tale. This statement applies for the local samples. Except from the name in one text (V-5), the name of the first child is a long one. The name of the other child is meaningless, as in Mosel"s version where the name of the second child is "Chang,

[20] In folk believes, these practices are offered for woman fertility: visiting saint tomb, imam prays for woman (Ornek 1979, 23-28), votive offering to saint tomb, pray and kowtow to god (namaz) (Acipayamli 1961, 20-22).

[21] Motif of having a child with a vow is in the Dede Korkut"s epics, too (TEZCAN and BOESCHOTEN 2006, 37, 68-69).

which meant „little or nothing" ". Only in one of the narratives (V-5) a common short male name, Ali, is used. The other names are voices or letters: "C", "CE", "E", "A".

Table 4. Name and sex of heroes in the Turkish Tiki Tiki's variants

	First Child	Second Child
Variants	**Sex - Name**	**Sex –Name**
1.1., 2.2.	Boy (long name)	Girl – "c"
1.3.	Boy (long name)	Girl – "CE"
3	Boy (long name)	Girl – "e"
2.1.	Boy (long name)	Unidentified – "c"
4	Girl (long name)	Boy – "Ali"
2.3.	Girl (long name)	Boy – "C"
1.2.	Unidentified (long name)	Unidentified – "a"
5	Unidentified "A"	Unidentified (long name)

The person who drowned: As in Mosel"s narrative, the single incident in the narratives is that a child with a long name faces the danger of getting drowned. In the local samples it is the child with the long name who is endangered.

Where and how the hero fell: In the local narratives the child with a long name faces the danger of getting drowned. Only in one of the narratives (V2.3.) he jumps in the sea because of jealousy.

Table 5. Where and how hero fell

Where and how hero fell		**Variations**
1. Pool	i. slipped	1.1.
	ii. fell down	2.1.
	iii. drowned while swimming	1.2.
2. Drowned while swimming in lake		1.3.
3. Sea	i. drowned while swimming	2.2.
	ii. drowned	3, 4, 5
	iii. committed suicide at sea for being jealous of his brother	2.3.

The end of the hero and the story: In Jugemu the father fetches a sigh and says "*Nammudabu*, Amida Buddha, have mercy". "He feels that he has recited a prayer for the dead rather than given his son name, and that such an odd name will be a useless bother in daily life" (Mirioka and Sasaki 1990, 52). Parallel to this realization by the father, in the tales of the child with a long name, the child faces different kinds of difficulties in his daily life. The name causes even his death.

In Mosel"s adaptation, the child with a long name survives as his brother does. In other adapted texts, it is only the child with a long name who faces the danger of getting drowned and at the end of the story the child states that if his name had been a little longer he would have died. In only one of the texts (V1.3.) the child cannot survive. A statement saying "(in the country of …) children were given short names thereafter" does not exist in any one of the texts.

Table 6. End of the hero:

1. He survives (V-2.3.)
i. He survives- he states that if his name had been a little longer he would have died.
ii. He is brought back to life- he states that if his name had been a little longer he would have died.
2. He dies (V-1.3.)
3. Undefined/incomplete narrative (V-2.2.)

6. Long Names And Humor Via Names

Although the story of Tiki Tiki is a deadly one, the tale is built on humorous elements, the main element of humor is the name: The incompatibility of the names of the siblings (short name and long name), the ridiculous long name in the form of *tekerleme*, and making it more difficult to tell the story by the frequent repetition of the name (2 times at least (V-4), 21 times at the most: V-1.3.) are the elements that create the humorous style.

The function of the tale raises the question of "What are the differences or similarities between the use of names in oral tradition and humor". The answer to this question may clarify the significance of the tale of the child with a long name within the narrative tradition, and its future. The use of names is studied first in the tales, then in jokes, and lastly in wordplays. Then, it is compared to the way the name is used in Tiki Tiki.

6.1. Use of the Names in Folk Tale

Use of names in tales can be analyzed in terms of *narrative type* and *the name of the hero*. In Turkish narrative tradition, there are two different narrative types where names are used in different terms.

First type is about minor characters of folk tale. "Boys with extraordinary names" TTV 137 (Eberhard and Boratav 1953, 153-154) – AaTh 883C (Aarne and Thompson 1964, 301; Uther 2004a, 508)[22].

Second type is about on hero"s childhood period. "A God or the parents who cannot decide on a certain name calls the child as *somebody"* AaTh 1821A (Aarne and Thompson 1964, 497). The type that does not exist in the classification by Eberhard and Boratav is used as motives in folk romance and epics. For example, Bamsı Beyrek, one of the heroes in the Dede Korkut Epics, is called as *Adsız Bey* (Nameless Prince) until *Pir* (Saint) names him. (Boratav 1991)

Traditional and mythic heroes and heroines of folk tales are classified in three groups with regard to their functions: 1. Supportive creatures of hero (a. sacred supporter, b. supernatural creatures, c. animals), 2. Creatures who want to harm the hero but then support him (a. ogres, b. Arap the the lower lip on the ground, the upper lip on the sky, c. special types), and 3. Enemy creatures (Günay 1983).

[22] In this tale type, the girl who was sent away with order of her padishah (king) father from palace gave uncommon names to three sons from her shepherd husband; What have I been (Neydim), What have I become (Ne Oldum), What am I going to be (Ne Olacağım). For a sample of the tale at Saim Sakaoğlu 1973 GümüÇlane Masalları. Ankara: Atatürk University, pp.137-138, 446-447.

If it is examined this classification consisting of hero's name and general tale literature searching, the following results about the traditional Turkish tales and about the grouping of the names of folk tale heroes and heroines can be suggested:

1) The name of the hero is usually a short one and meaningful: In the traditional Turkish tales, personal names are used rarely (e.g. *Ahmet*). But use of the name of enchanted or supernatural hero or heroine is common (e.g. elf, fairy [disguised as a raven, snake, horse, pigeon etc.]).

2) Although the name is a personal name, it is compound or proceed the adjective that modifies the personality (such as *Mehmet-Eşkiya [Mehmet the Bandit]*, *Fesatçı Saliha [Saliha the Mischievous*] [Boratav 2006, 178-185, 223-227]), personal talent and profession (e.g. *Avcı Mahmut* [Hunter Mahmut] [Önal 2004, 44) and physical features (*Parmaksız Ahmet* [Ahmet the Fingerless] [Kunos 1991a, 212]).

3) The adjectives used in the tales as a name are usually the ones that modify the physical, personal or psychological features of the hero (*Keloğlan* [Bold-boy] [Boratav 2001, 75-76], *İki Dişli ile Üç Dişli* [The two-toothed and the three toothed] [Şimşek 2001, 209-211], *Helvacı Güzeli* [Halva Beauty] [Alangu 1990, 26-43], *Dünya Güzeli* [Beauty of the World], *Narince Hanım* [The Delicate Lady] and *Tüylü Kız* The [Feathered Girl] [Tezel 1938, 37-41, 51-57, 78-81], and *Köse* [beardless] [Önal 2004, 130] etc.).

4) Social status and role of hero / heroine or his/her parents as a name. (e.g. *Kandehar Padişahının Kızı* [Daughter of Padishah Kandehar] [Kunos 1991b, 152], *Zengin Kardeş ve Fakir Kardeş* [Rich Brother and Poor Brother] [Kunos 1991a, 212])

5) Person who has no name, because his parents have been undetermined on a certain name or a sacred person has not given a name to hero yet (e.g. AaTh 1821A).

6) Hero or heroine is called with a pronoun, or without a personal name such as "girl", "younger girl", "boy", "the son", "third son", "woman", "man" etc.

In the light of the classification can be said that Tiki Tiki Tembo and Abdurrahman are obviously a more exceptional names among the names of folk tale heroes and heroines. If these heroes will attend to classification, it should be new group (as a seventh level) established for the hero or heroine has a ridiculously long name.

6.2. Use of Names in Jokes

For this study, it has been discovered that there are three basic types of humor with a name in Turkish jokes:

1) *Humor via Short Names*: Using short names is quite frequent in Turkish folklore, (Ibo *for* İbrahim, Teo *for* Teoman etc.) (Kibar 2005, 52-53).

The hero of the classical erotic joke, Kamasullah [*Kahramanmaraş'lı Abdullah* (Abdullah from Kahramanmaraş)] [23], is a well-known sample. When it is considered that the first humorous element in the joke is the physical and semantic incompatibility within the situation (Morreal 1997, 93-94) the first humorous element in this joke is the meaninglessness of the huge size of the tattoo on the penis of the hero. The incompatibility between the length of an average penis during erection and the length of the city name is the second humorous element.

[23] Available: http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=kamasullah; http://www.birebir.net/detay.asp?d=kamasullah (accessed 25 April 2008).

2) *Humor via Length and Meaning of Indian Names*: Despite the differences between American Indian tribes "Traditional American Indian names are often spiritually sanctified, unique to each individual, and/or related to an accomplishment, rite of passage, dream, or life event.[24]". Humor of this type is created both by the difference between meaning of the Turkish names and Indian names and by conflict of the two semantic frames that occur. Below is a sample:

> An Indian goes to the Registry of Births and says that he wants to change his name. The officer asks: "What is your name?" The Indian answers: "The magnificent eagle which fell down while he was winging in the clouds". The officer asks: "Which name do you want to have?" The Indian answers: "CRASH" [25].

3) *Humor via Name Spelling*: In Turkish culture using one"s name rather than his/her surname is more common and more ideal. The fictitious English spy James Bond, created by Ian Flemming in 1992, is well-known with the way he introduces himself: he says his surname first and his whole name afterwards. The humorous element in the sample joke is generated by the help of the conflict between these two semantic frames (Koastler 1997, 15). Temel[26], who does not have a surname just like other Turkish traditional characters, copies Bond"s way to introduce himself by splitting his name into two meaningless pieces. This behavior of Temel causes the cultural inconvenience and causes the name to lose its meaning. The joke is as follows:

> Temel comes across James Bond in a pub. James Bond introduces himself first: "Hi! I"m Bond. James Bond". Temel introduces himself afterwards: "Hi! I"m –mel, Te Mel[27]".

There is another version of the joke with the male name Mustafa ending as: "*-Hi! I'm –tafa. Mustafa*[28]".

According to three basic type of humor with a name in Turkish jokes, it can be said that Tiki Tiki Tembo conforms to the length and meaningless of American Indian names.

6.3. Use of Names as a Humorous Element

Creating humor using names is typical in wordplay. Similar to the case of jokes, wordplays are creations and adaptations designed by the help of foreign characters.

The wordplays compiled during this study can be grouped under four headlines.

1) *Double meaning of the name and the surname*: This type of humor typically makes use of the ambiguity which occurs when a real or made-up Turkish name is read aloud as if it is a sentence or phrase. The representative sample of this type is *Olgun Portakal*[29] (Mature Orange)

2) *Exaggeration in the name*: This group consists of two types:

a) *Humor by exaggeration of the number of letters of the made-up or real Turkish names*. For instance, the longest name is Abdulmuttalip (13 letters), the longest surname is Kocekethüdoğullarından (23 letters) etc[30].

b) *Humor by a couple of names given to a single person*. Since naming a person with more than two names is unusual (Kibar, 2005, 86-88), this type of humor is rare. Examples of this type

[24] Available: http://www.native-languages.org/baby.htm (accessed 11 Jun 2009)
[25] Available: http://fikra.cn/fikra/kizilderili/26 (accessed 29 May 2008)
[26] Temel is the most popular joke character of Black Sea region of Turkey and he is known as a sweet but foolish character throughout Turkey.
[27] Available: http://www.baskentsecret.com/public_html/temelden -secmeler-vt2214. html (accessed 22 May 2008)
[28] Available: http://www.supersatforum.com/mustafa-t5561.html?t=5561 (accessed 22 May 2008)
[29] Available: http://www.uludagsozluk.com/k/olgun-portakal/ (accessed 29 May 2008)
[30] For different samples at available: http://www.itusozluk.com (accessed 29 May 2008)

are *Ahmet Kurtcebe Alptemoçin* (5 names, Ahmet – Kurt – Cebe – Alp - Temoçin),and *Hasan Hüseyin Kerem Uğur Arda* (4 names)

3) A line *rhyming with the name*: In another wordplay designed with Turkish names, a line is written which rhymes with the name. Here absurdity and rhythmic humor are in use. Examples are: *Bardakta su/Sezen Aksu* (Water in the glass/ Sezen Aksu) (4/4 sylabbles), *Hakkı Bulut/ Sen bunu unut* (Hakkı Bulut/ Forget this) (4/5 syllables).

4) *Homopohic translations*: More than one humor techniques are used in this type of wordplay. The original meaning of the name is lost. Instead, a new meaning is created by the words used in the homophonic equivalent. The Turkish wordplays about the name of Arnold Schwarzeneger are *Arnold Sivasta Ne Gezer* (lit: What does Arnold have to do in Sivas?[31]), *Arnold Civarda Ne Gezer* (lit: What does Arnold have to do here?), *Armut Şubatta Ne Gezer* (lit: What does a pear have to do in February) [32]. More examples can be given such as Kylie Minogue- *Köylü Minik* (lit: Little The Villager), Marlon Brando- *Naylon Branda* (lit: Nylon Canvas), Ashton Kuscher - *Aşkım Koşuver* (lit: Would you run my Love?), Tom Cruise - *Tam Keriz*[33](lit: Totally Dupe) etc..

In the light of the information and classifications given above the possible conclusions to be made about Turkish version of Tiki Tiki can be given as below:

-Humor by means of names is mostly built on characters that represent a culture. The names used in Tiki Tiki adaptations cannot be classified as humor by means of foreign names. That‟s why, the originally Arabic names are used. It can, thus, be said that the technique of exaggeration of number of the letters in the name is used in these adaptations. Use of translated names is not related to humor with foreign names. The fact that names used in adapted texts are Arabic names can be considered as a simple coincident.

-The phrase "Turkish long name" refers to the number of letters that make up the name because most of the Turkish personal names are compound (Kibar 2005, 136). That is why the new adapted texts of Tiki Tiki (or Abdurrahman) are incompatible with the Turkish naming tradition.

-Although the name in Tiki Tiki is a foreign name, the adapted names of the characters (Abdurrahman or Abdülkadir) are not formed by using voices that are similar to the ones in the original.

-Naming a person with more than three names is untypical in Turkish culture. Even people who have two names usually prefer using only one of them (Kibar 2005, 86-88). That is why people with three names can be used as a subject of humor by others. The character in Tiki Tiki and other Turkish adapted texts can be said to be the first fictitious character who is used as a matter of humor because of his name.

To sum up, the journey of Tiki Tiki has started from overseas as a cartoon into Turkish context. The cartoon triggered a creation of new texts which are shared mostly on web and in oral folklore within the last 20 years. Since the tale has been spread by different channels (translations, the original English versions itself, printed media, television, the web), it is known all over the country. It revealed that Tiki Tiki is known to be a Chinese or Japanese hero in the memories of the

[31] Sivas is a city in Turkey.

[32] For names available: http://www.3harf.com, http://www. ausozluk.org, http://www.itusozluk.com (accessed 17 May 2008)

[33] For more samples available: http://www.lafmacun.org/bak/ yabanci+unlulerin+turkce+isim+karsiligi (accessed 17 May 2008)

children and youngsters in 1980"s in Turkey. For these people, Tiki Tiki is one of the significant symbols of their childhood. In addition to that, the tale can be considered as a resource for formula tale with a political theme on civil-military rivalry in Turkish political tradition (Bulut 2008). It can be claimed that the tellers of the story do not know the relation between Tiki Tiki and Abdurrahman. The tale of Abdurrahman displays typical features of traditional structure in terms of the type and epic laws (Olrik 1999) but it diverges from this structure in terms of how it uses the name. Use of the name in the tale of Abdurrahman is in accordance with one of the humor types made via names (people with more than one name). The long names in this tale are creations that fit the logic of *tekerleme* in child games.

REFERENCES

AARNE, Antti and Stith THOMPSON, **The Types Of The Folktale**, FF Communications No: 184, Helsinki 1964.

BORATAV, Pertev Naili, "Bey Börek Hikâyesine Ait Metinler", **Folklor ve Edebiyat Vol. 2**, Adam Yayınları, İstanbul 1991, p. 141-210.

BORATAV, Pertev Naili, **Tekerleme**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

BRAU, Lorie, **Rakugo – Performing Comedy And Cultural Heritage İn Contemporary Tokyo**, Lexington Books, Lanham 2008.

BULUT, Cumhur, "Tiki Tiki Tempo Travma Geçirmiş", Avaiable: http://www.millethaber.com/38938Cumhur_BULUT_Tiki_Tiki_Tempo_Travma_Gecirmis!_yazilar.html (added 26 Jun 2008, accessed 18 July 2008), 2008.

CLEMENTS, William M., "Oikotype/Oicotype", **Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art Vol.1**, Ed. Thomas A. Green, ABC-CLIO, Santa Barbara, 1997.

EBERHARD, Wolfram and BORATAV, Pertev Naili, **Typen Türkischer Volksmärchen**, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1953.

KIBAR, Osman, **Türk Kültüründe Ad Verme**, Akçağ, Ankara 2005.

KOESTLER, Arthur, **Mizah Yaratma Eylemi**, Trans. Sevinç Kabakçıoğlu and Özcan Kabakçıoğlu, İris Yayıncılık, İstanbul 1997.

KUINO, Yanagita, **The Yanagita Kuino Guide To The Japanese Folk Tale**, Trans. and Ed., Fanny Hagin Mayer. Indiana University Press, Bloomington [1948] 1986.

MORIOKA, Heinz and SASAKİ Miyoko, **Rakugo: The Popular Narrative Art of Japan**, Harvard University Press, Cambridge 1990.

MORREALL, John, **Gülmeyi Ciddiye Almak,** Trans. Kubilay Aysevener and İlgenay Soyer, İstanbul: İris Yayıncılık 1997.

MOSEL, Arlene, **Tikki Tikki Tembo**, Ills. Blair Lent. Square Fish, New York 2007.

NOBUHIRO, Shinji "Rakugo: Japan"s Talking Art", **Japanecho**, 31(2). Avaiable: http://www.japanecho.co.jp/ sum/2004/310217.html, (accessed 26 February 2008), 2004.

OLRIK, Axel, "Epic Laws of Folk Narrative", **International Folkloristics**, Ed. Alan Dundes, Rowan & Littlefield Publishers, Lanham 1999, p.83-97.

OSHIMA, Kimie, "Rakugo and Humor in Japanese Interpersonal Communication", **Undertanding Humor in Japan,** Ed. Jessica Milner Davis, Wayne State University Press, Detroit 2006, p. 99-109.

PROPP, Vladimir, **Masalın Biçimbilimi**, Trans. Mehmet Rifat and Sema Rifat, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

SASAKI, Miyoko and MORİOKA, Heinz, "Rakugo: Popular Narrative Art of the Grotesque", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 41(2): 417-459, 1981.

SEKI, Keigo, "Types of Japanese Folktales", **Asian Folklore Studies**, (25):1-220, 1966.

UTHER, Hans-Jörg, **The Types of International Folktales – A Classification and Bibliography, Part I**, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki 2004a.

UTHER, Hans-Jörg, **The Types of International Folktales – A Classification and Bibliography, Part II.** Academia Scientiarum Fennica, Helsinki 2004b.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1405-1420, TURKEY*

BİTLİS'TE ERMENİLERİN MÜSLÜMAN HALKA YAPTIKLARI KATLİAMLAR VE BATILI DEVLETLERİN KATLİAMLARDAKİ ROLÜ (1913-1919)

Yılmaz KARADENİZ•

ÖZET

Bitlis'te Ermenilerin Müslüman halk üzerinde gerçekleştirdikleri katliam, tarihte eşine ender rastlanan olaylardan biri olarak kayıtlara geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya'nın kendi siyasi emelleri için Ermenileri kullanmaları vahşete sebep olmuştur. Berlin Kongresi'ni düzenleyen İngiltere, Rusya'yı siyasi olarak etkisiz hale getirmekle kalmamış, Ermenileri kullanma hakkını kendi uhdesine almıştır. İngiltere, bundan sonra Ermenilere sürekli bağımsızlık vaadinde bulunarak Müslüman ahaliye karşı ihanet etmelerini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Osmanlı, Ermeniler, İngiltere, Rusya.

GENOCIDE DONE BY ARMENIANS IN BİTLİS AND ROLE OF WESTERN COUNTRIES ON GENOCIDE (1914-1916)

ABSTRACT

The massacre done by Armenians to Muslim people in Bitlis, recorded as one of the most brutal event in the history. As a consequence of being used for political aims of England and Russia caused savage events. England, by organizing Berlin Convention, not only made Russia inoperative but also gained will of using Armenians for its desires. After convention England always giving promises of freedom made Armenians to betray Muslim people. Armenians took the traitor role which was also seen as a key point for colonialism by Churchill.

Keywords: Bitlis, Ottoman, Armanians, England, Russia.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada yaşayan azınlıklar içerisinde hiçbirisi Ermeniler kadar kendisine verilen dinî, sosyal ve ekonomik özgürlükleri suiistimal etmemiş, emperyalist güçlerin emellerine alet olmamıştır. Yüzyıllarca çok geniş bir hoşgörü siyasetine layık görülen, sanat ve ticaret ile uğraşılarında her türlü kolaylığı yanlarında gören ve bu yüzden millet-i sadıka olarak tavsif edilen Ermeniler, devletin sıkıntıya düştüğü ve işgal ile karşı karşıya kaldığı dönemde üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmemiş, işgalin gerçekleşmesi için çalışmışlardır[1]. Kendilerinden beklenilenin aksi yönde hareket eden Ermeniler, İngiltere'nin Osmanlı'yı parçalamak için kullanmak istediği ve nihayetinde XIX. asrın ikinci yarısından itibaren kullandığı birer araç olarak tarihteki yerlerini almışlardır. İngiltere'nin tarih boyunca Hindistan, Afganistan, Belucistan ve İran için uyguladığı siyasetin Osmanlı kısmının araçları olmuşlardır. Bu hususu teyid eden olaylardan biri Rusların 1915'te Bitlis'i işgali sırasında gerçekleşmiştir. Bitlis'in işgalinde Ruslara esir düşen Osmanlı subayı Rüştü Paşa (Pakdemirli) bir hatırasında şunları söylemiştir; *"Bitlis'in Ruslar tarafından işgali sırasında Topçu Asteğmen olarak Bitlis'te*

• Yard. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: yilmazkaradeniz44@hotmail.com

[1] Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 140

bulunuyordum. Esir düştüm. Ruslar diğer esirlerle beraber bizleri Başhan'daki bir hana kapattılar. Ermeniler bizleri süngülemek istiyor fakat Ruslar bırakmıyorlardı. Bir süre sonra bir Rus subayı ile konuştum. Onlara, Ermenilere istiklal verip vermeyeceklerini sorduğumda, Rus subayı çok kızdı. Bana dönerek, Ermenilere istiklal mi? Asırlarca Osmanlının ekmeğini yediler. Sonunda ne oldu? Osmanlının en sıkışık zamanında Osmanlıya ihanet ettiler. Mensup olduğu devlete en nazik zamanda ihanet edenlerin hakkı uşaklıktır diye bana cevap verdi"[2].

Ermenilerin yüzbinlerce Müslüman halkın kanını dökecek hale gelmesini sağlayan İngiltere'nin başbakanı Winston Churchill'in, savaştan sonra sömürgecilik ile ilgili İtalyan gazeteci Oriana Fallaci'nin sorusuna verdiği cevapta sarf ettiği sözler, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında Ermenileri nasıl birer hain ekaliyet haline getirdiklerini ve araç olarak kullandıklarını açık bir şekilde ortaya koymuştur[3].

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin İngiltere ve Rusya tarafından kullanılmaları ve padişaha suikast düzenleyecek kadar ileri gitmeleri, XIX. asrın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nda kendilerine vaadedilen bağımsızlığı elde edememişlerse de milletlerarası bir anlaşmaya dâhil olma şansını yakalamışlardır[4]. İngiltere, Rusya'nın bu antlaşma ile Ermenileri kullanarak Osmanlı topraklarının güneyine sarkmaya ve Hindistan güzergâhına yaklaşmaya başladığını görünce, 30 Mayıs 1878'de Londra'da Rusya ile gizli bir anlaşma imzalamış[5], Avusturya'nın onayını aldıktan sonra Osmanlı topraklarını paylaşma esasına dayanan Berlin Kongresi'ni gündeme getirmiştir. İngiltere, 13 Temmuz 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde Rusya ve diğer Avrupa devletlerini saf dışı ederek Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin kullanım hakkını kendi uhdesine almıştır. Kongre sonunda imzalanan anlaşmanın 61. maddesini Ermenilere ayırarak Osmanlı Devleti'ne doğrudan müdahaleye başlamıştır. Ermenilerin yaşadığı topraklarda ıslahat yapılmasının istenmesiyle iç unsurların merkeze karşı kışkırtılması dönemine girilmiştir. 27 Ekim 1892'de sadrazam ve yaver-i ekrem imzasıyla Sadaret Dairesi Amedi Divanı'nda çıkan 697 numaralı resmi yazıda bu hususta şöyle denilmiştir; *"İngiltere Büyükelçiliği Baştercümanı Sör Sandison bugün Bâbıâli'de yanıma gelerek büyükelçinin Ermenilerin yerleşik olduğu vilayetlerde ıslâhat vb. düzenlemeler yapılmasına dair kendinden önceki elçiler gibi, Osmanlı Hükümeti'ne ara sıra tebliğler yapılması düşüncesinde olmadığını, ancak bu gibi hususlar için Avam Kamarası'nda sorulması muhtemel sorulara ikna edici cevap verilmesi konusunda İngiltere Hükümeti'nin güçlendirilmesinin Osmanlı Hükümeti'nin çıkarlarına uyacağını belirtmiştir. Ayrıca Sandison Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde bazı memurların çalışkan görünmek ve sakıncalı evrak bulmak düşüncesiyle antlaşmalara aykırı olarak bir takım misyonerlerin elbise ve evlerini aramak çabasında olduklarını, bu gibi durumların ortaya çıkmasının Avam Kamarası'nda sorular yöneltilmesine yol açacağını ve mahallî memurlar*

[2] Bkz. Törehan Serdar, "Milli Mücadelede Bitlis," **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Cilt: XII, Sayı 35, Temmuz 1996

[3] İtalyan gazeteci Oriana Fallaci (29 Haziran 1929-15 Eylül 2006), İngiliz başbakan Winston Churchill ile arasında geçen mülakatın bir yerinde şu soruyu sormuştur; "Hind Okyanusu'nda ve Hindistan'da birçok sömürge devleti kurduğunuz halde niçin yanı başınızdaki İrlanda'da bunu başaramadınız? Churchill'in bu soruya cevabı, sinsi ve görünmez İngiliz siyasetinin gerçek yüzünü ortaya koymuştur. Churchille verdiği cevapta; "Bu iş için mutlaka iki unsura ihtiyacımız olmuştur. Bunlardan biri % 80 cahil millet ve diğeri de idareye hâkim olacak % 20 hain ekalliyetler. Bunlardan ikincisi İrlanda'da olmadığı için orada başarılı olamadık" demiştir. Osmanlı Devleti ve İran'ın hâkim olduğu coğrafyada, yani kuzeyde Afganistan'dan Arap Yarımadası'nın güneyine kadar olan coğrafyada bu yöntem uygulanmış, her iki devletin geri çekildiği bölgelerde İngilizler tarafından kurulan idarelerin başına ekalliyetler getirilmiştir. Oriana Fallaci için bkz. http://pendar-e-nick.persianblog.ir/post/103/; http//tr.wikipedia.org/Oriana_Fallaci

[4] Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2005, s. 82

[5] Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I,** Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. XV

tarafından bu konuda antlaşma hükümlerine özen gösterilmesinin devletin menfaatlerine uygun olacağını ifade etmiştir. Bu çerçevede, bahs edilen vilayetlerin valilikleri ile Zabtiye Nezâreti'ne antlaşmalara aykırı durumların oluşmasına meydan verilmemesi hususunda gerekli uyarıların yapılması arz olunur" [6].

Ermeniler, batılı devletlerin tahrikiyle 1880-1894 yılları arasında yoğun bir şekilde ıslahat taleplerinde bulunmuşlardır. 1894-1896 yılları arasında Zeytûn, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'da terör hareketlerini arttırarak devleti ayrıcalık vermeye zorlamışlardır. 28 Ocak 1912'de Meclis-i Vükelâ'ya muhtıra verecek kadar ileri gitmişlerdir. İstanbul mebusu Zohrab, Erzurum mebusu Vartkes ve Pasdırmacıyan, Van mebusu Papasyan, Sivas mebusu Dagavayan, Muş mebusu Kegam, Kozan mebusu Hamparsum, Tekfûrdağı mebusu Agop Boyacıyan, İstanbul mebusu Hallacyan ve Haleb mebusu Artin tarafından müştereken ve Zohrab Efendi tarafından münferiden iki kıt„a muhtıra verilmiştir. Bir yandan da ıslahat istedikleri doğu illerinde terör faaliyetlerini arttırmışlardır[7].

Osmanlı sınırları içerisindeki Ermeni terörünü 1887'de Avedis Nazarbek ve eşi Marian Vardaniyan'ın kurduğu Hınçak Komitesi, 1890'da kurulan Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği (Taşnaksutyun) ve Atina'da kurulan Hınçak İhtilal Partisi yönlendirmiştir. 1896'da siyasi suçlardan dolayı tutuklanmış olan Ermenilere af getirilmişse de batılı destekçiler bundan memnun olmamış, sözde bağımsızlık taleplerini gündeme getirmişlerdir[8].

İngiltere'nin girişimiyle sürekli gündemde tutulan Ermeni Meselesi'ne dinî bir hüviyet kazandırılmaya çalışılarak konu Şark Meselesi içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Böylece emperyalist bir strateji belirlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması için suni olarak üretilen yöntemin adı olmuştur[9]. Bu yöntemde dürüst olmayan bir yol izlenmiş, devletin sınırları içerisinde olaylar çıkartılmak suretiyle Ermenilerin katledildiği söylenmeye başlanmıştır[10]. Ermeni komite ve çetelerine silah sağlanarak Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum ve Sivas'ta olay çıkartmaları istenmiş, olayların sona ermesinden sonra ise Ermenilerin öldürüldüğü safsatası gazetelere servis edilmiştir. Bu görev Times, Pall Mall Gazette ve Daily News gibi gazetelere verilmiştir[11]. Bu gazetelerde çıkan haberlerde, Ermenilerin Bitlis de dâhil doğu vilayetlerinde çoğunlukta oldukları iddia edilmiştir. İngiltere bu yalan iddialarla kalmayarak bölgede Ermeni nüfusunu fazla göstermek ve Ermeni kiliseleriyle görüşmek için gezgin adı altındaki görevlisi Lynch'i bölgeye göndermiştir. Bununla ilgili olarak 22 Kasım 1893'te Van'dan Bitlis'e gönderilen telgrafta; *"...Bitlis'e doğru yola çıktıkları bildirilen İngiliz gezginlerinden Mister Lynch ve arkadaşlarının vilayet sınırlarından çıkıncaya kadar bütün hareketlerini dikkatlice izlemek üzere yanlarına koruma adı altında özel bir görevli katıldığı gibi her nereye uğrarlar ise birlikte bulunarak adı geçenin durum ve davranışlarının kontrolden uzak tutulmaması gereği yolları üzerinde bulunan Gevaş Kaymakamlığı'na yazılmıştı. Kendisinden şimdi aldığım bir bilgi yazısında adı geçen gezginin her nereye uğradıysa Ermeni nüfusunun miktarını araştırıp incelediği ve her yerin harita ve fotoğraflarını aldığı, hatta Ahtamar'a uğrayarak katogikos ile iki defa gizlice saatlerce görüşme yaptığı anlaşılmıştır. Adı geçen gezgin ve arkadaşları kesinlikle dikkat edilmesi*

[6] BA. Y. A. HUS, 266/44

[7] BA. MV. 161/22, Zabıtname: 895; BA. A. MKT. MHM. 611/13.

[8] H. Nazım Paşa, **age,** s. XVI

[9] Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri," **Türk Kültürü,** Sayı: 219, Mart-Nisan 1981, s. 240-249. Şark Meselesi için bkz. Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika," **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** Sayı: XXXII, Mart 1979, s. 607-638

[10] İngiltere, bu tarz siyasetini Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi, Filistin ve Arapların yaşadıkları bölgelerde de uygulayarak buraların elden çıkmasını sağlamıştır. Bkz. Zekeriya Kurşun, **Basra Körfezi'inde Osmanlı İngiliz Çekişmesi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004; Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998

[11] H. Nazım Paşa, **age,** s. 2

gereken sakıncalı kişiler olduklarından gereğinin yapılmasını arz ederim efendi" denilerek uyarı yapılmıştır[12].

İngiliz görevli Lynch'in Bitlis'te Ermeni nüfusu fazla göstermek için yaptığı tespitin doğru olmadığı ve kasıtlı yapıldığı daha sonra yapılan resmi sayımlarla anlaşılmıştır. 3 Kasım 1916'da mutasarrıf vekili Cemal tarafından efrad-ı gayr-ı müslime'ye ait hazırlanan cetvelde Bitlis merkezinde yerli Ermenilerden zükûr, inâs ve çocuk sayısı 15 olarak hesaplanmıştır. İhtida etmek suretiyle 15 kadın merkezde kalmıştır. Bunların merkez kazaya bağlı Holonik ve Şetek Nahiyesi'nin Şin karyelerinde bulunduğu ve hadiseyi müteakip Bitlis, Nurşin, Merkük, Tuğ, Hartıkoh, Karaboy, Mezra, Kerp, Avzut ve Mozek karyelerinden getirildikleri ve çocuklardan onbiri zükûr, dördünün inâs olduğu mahallerinden bildirilmiştir. Cetvelde gösterilen Bitlis, Siirt, Sason, Garzan, Hizan, Mutki, Şirvan, Eruh ve Şırnak'ta toplam 1.577 Ermeni sayılmıştır. 158 kişi erkek, 151 kadın ve 41 zükûr, inâs ve çocuk olarak tespit edilmiştir. Yabancı Ermenilerden kadın, erkek ve çocuk olarak toplam 18 kişi sayılmıştır. Katolik ve Protestan olarak kalanların sayısı ise 53 olarak sayılmıştır. İhtida suretiyle bölgede kalanlardan 586 erkek ve 568'i de kadın olarak tespit edilmiştir[13].

Bu çalışmadaki amacımız, Bitlis Vilayeti'nde yaşayan Ermeni teb'anın I. Dünya Savaşı sırasında bölgenin Rus işgaline uğramasıyla birlikte Müslüman halka karşı giriştikleri katliamları, Rusya ve diğer batılı devletlerin bu katliamlarda Ermenileri nasıl teşvik ettiklerini ortaya koymaktır. Bitlis Vilayeti'ndeki Ermeni katliamları ve katliamlara yardım eden batılı devletlerin faaliyetlerini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hariciye ve Dâhiliye Nezareti, Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat, Sadaret Hususi, Meclis-i Vükela Mazbataları ve Zaptiye Nezareti belgeleri doğrultusunda vermeye çalıştık.

BİTLİS VİLAYETİNDE ERMENİLERİN MÜSLÜMAN HALKA YAPTIKLARI KATLİAMLAR VE BATILI DEVLETLERİN ROLÜ

XIX. asrın son yarısından itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin düşman unsurlar haline getirilmesini sağlayan batılı devletlerin başvurduğu yöntemlerin başında yalan ve iftira içeren neşriyat olmuştur. Ermenilerin doğuda baskı ve zulme maruz kaldıkları iddia edilerek gazetelere yalan haberler verilmiştir[14]. Bu konuda yalan haberlerin en çok neşredildiği merkez Londra olmuştur. Osmanlı Devleti, bu tür iddiaların maksatlı olduğunu bildiği halde yine de sözü edilen yerlerde tahkikat yaptırmış ve sonuçları gerekli yerlere bildirmiştir. Buna rağmen aynı neviden haberlerin neşredilmesi devam etmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 1463 numaralı ve 19 Kasım 1913 tarihli yazısında, Anadolu'nun doğu vilayetlerinde vuku' bulduğu iddia olunan cinayet haberlerinin Londra matbuatında çıktığı bildirilerek, daha önce Bitlis için iddia olunan olayların vuku' bulmadığının tespit edildiği bildirilmiştir. Ayrıca Avrupalı devletlerin ısrarla iftira içeren haberlere devam ettikleri, bölgedeki Kopas, Mirmahi, Kiravili isimli Ermeni eşkıyasının yaptıklarını görmezden geldikleri bildirilmiştir[15]. Bu yazıdan üç gün sonra yani 22 Kasım 1913'te Hariciye Nezareti'ne gönderilen başka bir yazıda, Anadolu'nun doğusunda Ermenilerin öldürüldüğü iddia olunan Bitlis ve Erzurum'da alınan cevaplardan böyle bir olayın meydana gelmediğinin bildirildiği ve Avrupa'nın su-i fikr meydana getirmeye çalıştığı kaydedilmiştir[16].

[12] BA. Y. MTV, 87/67
[13] BA. DH. EUM. 2. Şb, 74/37-1
[14] Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu," **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay., 3. Baskı, Ankara, 2006, s. 112.
[15] BA. HR. SYS. 84/83-3
[16] BA. HR. SYS. 84/83-4

Hariciye Nezareti Umûr-u Siyasiye Müdürüyet-i Umûmiyyesi‟nin Londra sefiri Tevfik Paşa‟ya gönderdiği 14015/1042 numaralı ve 24 Ocak 1914 tarihli resmi yazısında, İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin kasıtlı olarak Bitlis ve Erzurum‟da yaşayan Ermenilere kötü davranıldığını iddia ettikleri, ancak yapılan tahkikatta böyle olayların meydana gelmediği bildirilmiştir. Londra sefirine gönderilen resmi yazıda aynen şöyle denilmiştir; *"Londra Sefiri übbehetlü devletlü Tevfik Paşa hazretlerine 18 Eylül sene 1913 târîhli ve 390 numuralı şukka-i senâverîye zeyldir. Anadolu'nun cihet-i şarkiyyesindeki vilâyâtda vukû,ı iddi,â olunan cerâ'îm hakkındaki tahkîkât ve ta,kîbât netâyicini hâvî Erzurum ve Bitlis vilâyetlerinden alınan cevâblara göre tanzîm olunan varakanın da gönderildiğine ve muhâberât-ı câriyyeye nazaran evvelce mevzû,,-ı bahs olan cedvelde münderic vekâyi,, ve hâdisâtdan ba,zısının vilâyât-ı Osmâniyye asâyişi hakkında Avrupaca sû'-i fikr husûle getirilmek maksadıyla tertîb ve tasnî,, edilmiş ihbârât-ı kâzibeden ve bir kısmının da hiçbir unsura karşı fir-i ta,arruz tazammun etmeyen cerâ'îm-i âdiyyeden ibâret olduğu ve havâlî-i mezbûrede beyne'l-anâsır mûceb-i ihtilâf olacak ahvâl-i asâyiş-i şikenânenin mevcûd olmadığı anlaşılmakta bulunduğuna ve ma,a-hâzâ ahîren tasdîk-i âlîye iktirân eden kânûn-ı muvakkat mûcebince sarfına me'zûniyet verilen tahsîsâtla vilâyât-ı mezkûre jandarma mürettebâtı tezyîd ve tensîk olunarak emniyet ve asâyişin bir kat daha te'mîn ve istikrârı kaviyyen me'mûl olduğundan bu cihetlerin ve Londra matbû,âtına vürûd eden ihbârât-ı ma,lûmenin sûret-i münâsibede tavzîh ve tashîhi lüzûmuna dâ'ir Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'nden bâ tezkire-i sâmiyye tesyîr edilen tezkiresi ile melfûfunun sûretleri leffen irsâl olundu"*[17].

İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesinde kullanabileceği manevra alanlarını oluştururken etnik unsurları sürekli kullanmıştır. Osmanlı topraklarının stratejik olarak önem arz eden Ortadoğu kısmında ve Hindistan güzergâhına yakın olan yerlerde yani Sağlık Kemeri‟ne dâhil ettiği alanlarda etnik unsurları elde etme yoluna gitmiştir[18]. Sağlık Kemeri‟nin en kuzey ucunda bulunan Afgan aşiretlerini, merkez ittihaz edilen Irak‟taki aşiretleri, Anadolu‟nun doğusunda ve İran‟ın kuzeyindeki Kürt, Ermeni ve diğer etnik unsurları elde ederek bugünkü Arabistan Yarımadası ve neticede Mısır‟a kadar çemberi genişletmiştir. Sömürgecilik siyaseti yürüttüğü Osmanlı topraklarının Irak ve Doğu Anadolu kısmında Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı silahlı terör hareketlerine girişmelerinde fiili rol oynamıştır[19].

21 Ekim 1892 tarihli bir belgede, İstanbul‟dan Bitlis‟e kadar yol tezkiresi olmaksızın gelmiş bulunan Kaspar adlı bir Ermeni, şüphe üzerine sorguya alınmış ve adı geçen şahıs bu muameleden dolayı paniğe kapıldığından soruşturmanın derinleştirildiği kaydedilmiştir. Kendisinin İstanbul‟da Samatya, Kumkapı, Yedikule ve Silivrikapı‟da amelelik yaptığını ve şimdi de memleketi olan Van dâhilindeki Karçivan‟a[20] gitmek üzere döndüğünü söylemiştir. Kaspar‟ın sözlerindeki tutarsızlıkları ve bazı ifadelerinden ötürü bir hareketi veya işlediği bir suç üzerine firar etmiş olabileceği düşüncesiyle bizzat sorgulanmaya başlanmıştır. Başlangıçta bir hayli tereddüt göstermiş ve hiçbir bilgisi olmadığında ısrar etmişse de kendisine teminat verilmesi durumunda kaçış sebebini ve önemli bir diğer konuyu söyleyeceğini ifade etmiştir. Kendisine teminat verilerek zabta geçirilen ifadesinde şöyle denilmiştir; *"İstanbul'da firarından önceki son gece saat 02.00'de Kumkapı açıklarında duran Pake adlı İngiliz vapurundan üzerleri muşamba ile örtülü bir takım sandıklar çıkartıldığını, bu sırada Samatya'da Mikailo Anji (Kalanis) adında bir kişinin kendisini çağırarak iki sandık teslim edip bunları Kumkapı'da Ermeni Patrikhanesi tarafına götürmesini ve orada kendisini karşılayacak adama vermesini tenbih ettiğini, bu şekilde taşırken Patrikhane görevlilerinden Moşih adlı şahsın sandıkları kendisinin elinden aldığını, sandığın birisi kırık*

[17] BA. HR. SYS. 84/83-1a

[18] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları İstanbul, 1987, s. 202

[19] BA. HR. SYS. 2751/19, 20; BA. HR. SYS. 2752/1; BA. HR. SYS. 2753/1; BA. HR. SYS. 2748/2; BA. HR. SYS, 2749/1; BA. HR. SYS. 2750/1.

[20] Karçivan, günümüzde Karçikanvanik adıyla Bitlis‟in Tatvan ilçesindedir.

olduğundan içinde görünen bir takım fitil vb. şeylerin ne olduğunu sorduğunda bunların dinamit olduğunu ve bir tarafa haber verirse kendisi için iyi olmayacağı yolunda tehdit edildiğini ve dinamiti naklettiği için sonradan korkarak kaçtığını."

Bitlis Valisi Tahsin Bey, bu dinamitin nereye götürüldüğü, nerede saklandığı, böyle daha başka sandıklar olup olmadığı ve bu durumu başka kimlerin bildiği hususunda sorgulamaya devam edildiğini bildirmiştir. Ayrıca ortaya çıkacak diğer konuların da arz edileceğini, Kaspar'ın zabta geçirilmiş olan bu ifadesinin önemli görüldüğü için arz edildiğini söylemiştir[21]. Ermenilerin kışkırtılması sistemli bir şekilde Londra, Paris, Petersburg ve Waşinghton tarafından yürütülmüştür. 22 Ağustos 1893'te Sadrazam ve Yaver-i Ekrem Cevad imzasıyla Bitlis'e gönderilen yazıda; *"Ermeni kışkırtıcılarından olup geçende Bitlis vilayetinde yakalanan Mihran Damatyan'in sorgusunda Londra'daki Ermeni Komitesi'nin Mösyö Gladstone ve James Bryce'in himayeleri altında bulunduğunu açıkladığına dair adı geçen valiliğin telgrafı Padişah'a sunulmak üzere arz edilmiştir."* Başka bir yazıda ise *"Mihran Damatyan'in sorgusunda Londra'daki Ermeni Komitesi'nin Gladstone ve James Bryce'in himayeleri altında bulunduğunu açıkladığı arz olunur"* denilmiştir[22].

İngiliz subaylar Ermeni çetelerine silah sağlamakla kalmayıp bizzat başlarında bulunup idare etmişlerdir. 10 Haziran 1919'da Bitlis Vilayeti'ne gönderilen çok acil yazıda, İngiliz subayların Kafkaslardan topladıkları silahlı Ermenileri sınırımıza doğru getirdiklerinin Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri tarafından rapor edildiği bildirilmiş, Müslüman nüfusun meskûn olduğu yerlerde Ermenilerin yapacakları katliamlara karşı önlem alınması emredilmiştir[23]. Babıâli, İngiltere'nin Ermenileri aleni olarak teşvik etmesine rağmen buna inanmak istememiştir. Bitlis Vilayeti'ne gönderilen yazılarda bu husus açıkça belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, 31 Ağustos 1919'da ve 7665 numaralı *"Gâyet Müste'celdir"* ibaresiyle Bitlis Vilayeti'ne gönderdiği yazıda; *"Cevâb-ı 30 Ağustos, sene 1335. Ermenilerin tecâvüzü keyfiyyeti muhtâc-ı tahkîk ve te'yîddir. İngilizlerin bunlara mu,âveneti rivâyeti ise pek şübhelidir. Binâ'en-âlâ-zâlik bu bâbda tahkîkât-ı âcile ve mükemmele icrâsı lâ-büddür. Hâsıl olacak netâyice göre îcâb ider ise İngiltere Sefâreti nezdinde teşebbüsât-ı siyâsiyye icrâsı tabî,îdir"* denilmiştir[24].

İngiltere'nin Ermeni terörünü teşvik etmesi ilgili olarak o dönemde çok sayıda belge kayıt altına alınmıştır. Bu belgelerden 28 Ağustos 1919 tarihli ve Dâhiliye Nezareti Özel Kalemi'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 7620 numaralı acil şifrede, İngiltere'nin Irak taraflarında organize ettiği silahlı Ermenilerin Bitlis'e kadar gelmelerinin sağlandığı bildirilmiştir. Zaho'da toplanan bir Ermeni çetesinin İngilizlerle birlikte hudûdu geçerek köyleri, camileri uçaklarla tahrip ve masûm bir takım kadın ve çocuğu itlâf ettikleri, Şırnak Aşîreti Re'îsi Abdurrahmân imzâsıyla Şırnak'tan çekilen bir telgrafnâmede beyân edilmiştir. Telgrafta, halkın işe karıştırılmasının müdâhale-i ecnebiyyeye sebep olacağından ahâliden olan Müslümanlar ile Ermeniler arasında çarpışmayı meydana getirmeye çalışan çetenin kuvve-i askeriyye ile defedilmesi istenmiştir. XV. Kolordu Kumandanlığı'na da Harbiye Nezâreti'nden bu yolda teblîğât yapılmıştır. Halkın kesinlikle işe karıştırılmadan askerler vasıtasıyla Ermeni çetelerin etkisiz hale getirilmesi istenmiştir[25].

Bitlis'te Ermenilerin Müslüman ahaliyi katletmelerinde İngilizler gibi Fransızların da büyük rolü olmuştur. 28 Ağustos 1902'de Van Valisi Tahir Bey'den Bitlis Vilayeti'ne gönderilen gizli ibareli telgrafta, Fransa'da bulunan Ermenilerin Fransa Dışişleri Bakanı'nın huzuruna çıkarak

[21] BA, Y. PRK. UM, 25/55
[22] BA. Y. A. HUS, 279/54
[23] BA. DH. ŞFR. 100/77
[24] BA. DH. ŞFR. 102/334
[25] BA. DH. ŞFR. 102/302

İngiltere gibi Fransa hükümetinin de Bitlis'te bir konsolos bulundurmasını rica etmişlerdir. Fransız dışişleri bunun üzerine, Musul konsolos memurunun Siirt, Bitlis ve Muş'a uğrayarak Van'a kadar bir seyahatte bulunma emrini vermiştir[26].

26 Kasım 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ Müzakkerâtı'na mahsus 563 numaralı telgrafta, Fransızların güneyde işgallerde kullanmak için dışarıdan silahlı Ermeni getirttikleri ve bunların Bitlis'teki Ermenilerle irtibatının sağlandığı bildirilerek muhaberatın önlenmesi istenmiştir. Adı geçen telgrafta belirtilen durum dikkat çekici görüldüğünden, söz konusu vilayetlerin haberleşmesine sansür konularak, Ermenilerin asayişi bozucu davranışlarına karşı gerekli dikkatin gösterilmesi ve tedbirin alınmasının Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine bildirilmesine karar verilmiştir[27].

Rusya'nın Bitlis'teki Ermeni olayları ve Müslüman ahalinin katledilmesinde büyük payı olmuştur. Bitlis'in Rus işgaline uğraması Ermenileri cesaretlendirmiştir.[28] 1915 Temmuz ortalarında Rusların Bitlis sınırına kadar gelmeleri üzerine halkın çoğu göç etmiş ve büyük bir kısmı bir daha geri dönmemiştir. Günlerce Bitlis boğazını aşmayı deneyen General Abasiyef komutasındaki Rus birlikleri şehre giremeyeceklerini anlayınca, bir hileye başvurmuşlardır. Beyaz elbiseler giymiş Ermeni ve Rus askerleri gece karanlığından faydalanarak Güzeldere Yaylası'ndan Dideban Dağı'na çıkmış ve orada gözetleme kulesinden, Rusların hareketlerini şehirdeki asker ve halka ateş yakarak duyurmakta olan 16 Türk askerini şehit etmişlerdir. Rusların bu askerleri öldürmesiyle şehre haber verecek kimse kalmadığından 3 Mart 1916 tarihinde sabah saat 5.30'da şehir Ruslar tarafından kolayca işgal edilmiştir. Bu işgal üzerine 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük bir çoğunluğu 6 metreye yakın kar kalınlığına rağmen güneye doğru göçe başlamış, Mart 1916'da gerçekleşen bu göç sırasında büyük bir kısmı telef olmuştur.[29] Halk, yanlarında götürdüğü körpe çocukları taşıyamayınca 1-5 yaş arasındaki bütün çocukları köprü altlarına bırakarak kaçmışlardır. Sadece Deliklitaş'tan Duhan Deresi'ne kadar bırakılan çocukların sayısı 1000'i aşmıştır.

Bitlis'in Rus işgaline girmesinden sonra Ermeni çetelerinin silahlanmaları sağlanmış, Kafkaslar ve Rusya'dan silahlı çetelerin şehre girişi sağlanmıştır.[30] Bu konuda Dâhiliye Nezâreti'nin 5 Ocak 1916'da Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti'ne gönderdiği yazıda; *"Rusya Hükûmeti'nin Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Memâlik-i Osmâniye'ye göndermek teşebbüsünde bulunduğu haber alınıyor. Ba„d-ezîn Rusya'dan gelenlerin müslüman olup olmadıklarının ve ahvâl ve harekâtının sûret-i ciddiyede tedkîk ve tahkîkiyle mechûlü'l-hüvviye ve Ermeni oldukları tebeyyün eden eşhâsın sahte pasaportlarla Memâlik-i Osmâniy'ye duhûllerine meydân verilmemesi"* emredilmiştir[31]. 6 Haziran 1917'de aynı nezaretin 1459 numaralı gizli yazısında, Kürtçe bilen Ermenilerden bazı eşhâsın külliyetli altın akçe ile Anadolu'ya geçmek üzere Rus hudûduna gönderilecekleri istihbâratı alınmıştır[32].

Bitlis'te Müslüman halka karşı tertiplenen katliamlar, İngiliz, Rus ve Fransız subayların denetiminde Ermeni komiteleri tarafından organize edilmiştir. Gerek Bitlis'te ve gerekse civar illerden olan Muş, Van ve Erzurum'daki Taşnak ve Hınçak komiteleri şehirde şubeler açarak bizzat olayları yönlendirmişlerdir. Muş'ta oturan ve buradaki Taşnaksutyûn Komitesi'ni kuran Karmin isimli Ermeni'nin Bitlis'e giderek aynı faaliyeti burada göstermek istediğine dair Dâhiliye Nezareti

[26] BA. Y. MTV. 233/80
[27] BA. MV. 217/137
[28] Hamza Zülfikar, "Doğru Yazalım Doğru Konuşalım (Diaspora Üzerine)", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,** Mart 2001/I, S: 591, s. 277
[29] H. Zülfikar, **age,** s. 277-278
[30] **Age,** s. 278
[31] BA. DH. ŞFR, 59/222
[32] BA. DH. ŞFR, 77/47

Muhaberat Dairesi‟nin 4. şubesi, 21 Mayıs 1910‟da gönderdiği bir yazı ile Bitlis Valisi Tahir Paşa‟yı uyarmıştı; *“Karmin hakkındaki tahkîkât yalnız Taşnaksutyûn Cem΄iyeti΄ne mensûbiyetinden ileri geliyorsa bu cemiyetin beyânnâmesi der-dest-i tasdîk bulunduğundan ona göre hareket olunması, başka bir hal ve hareketi varsa muvazzahan bildirilmesi”* istenmiştir[33].

Hınçak Komitesi üyeleri işi daha da ileri götürüp Londra‟daki Osmanlı şehbenderine ait mühürleri taklit ederek silahlı Ermeni çete mensuplarını Anadolu‟ya göndermişlerdir. Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi‟ne ait ve 22 Haziran 1908‟de Washington sefaretinden gönderilen yazıda şöyle denilmiştir; *“Hınçakyan Ermeni Komitesi΄nden ve erbâb-ı fesâddan olub vaktiyle Dersaâdet΄de muhtelif matba,ālarda mürettiblik ve bi΄l-âhire Bitlis΄de hakkâklık eden elli yaşlarında kısa boylu kır ve sivri sakallı çiçek bozuğu esmer çehreli Manuk Yemeniciyan ile rüfekâsından ve hâdise-i cinâ΄iyye üzerine Dersaâdet΄den firâr eden matba,ā mürettiblerinden Agob Naroft oğlu nâm şahsın Londra΄da Saltanat-ı Seniyye şehbender-hâneleri mühr-i resmîlerini taklîd ile Bulgaristan΄a irsâl eyledikleri ve bu vâsıta ile bir takım Ermeni erbâb-ı fesâdının berren ve bahren Memâlik-i Şâhâne΄ye idhâline çalışacakları istihbâr kılındığı Washington Sefâret-i Seniyyesi΄nden arz u iş,ār kılındığından tedâbîr ve iktizâ-yı hâlin îfâsıyla bu vâsıta ile eşhâs-ı muzırra duhûlüne meydân ve imkân bırakılmaması esbâbının istikmâli bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı Pâdişâhî beyân olunur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü΄l-emrindir”*[34].

Bitlis‟te zuhûr eden Ermeni eşkıyasının Rumca, Fransızca ve Ermenice bazı gruplar ile şifreli haberleştikleri, konuşmalarda çok sayıda bombalardan bahsedilerek ihtilal peşinde olduklarının tespit edildiği anlaşılmıştır. 28 Şubat 1915‟te ve 1053 no‟lu umûm yazıda, Ordu-yu Humayûn Başkumandanlık Vekâleti‟nin tebligat-ı mahsusa ile ordulara durumu bildirildiği kaydedilmiştir[35]. Bitlis Valisi‟ne 9 Mart 1915‟te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa imzalı gönderilen başka bir yazıda, Ermenilerin bazı mahallerde Kürdlerle birleşerek hükûmete karşı hareket etmek ihtimali mevcut bulunduğundan bahsedilmiş ve gereken tedbirin alınması emredilmiştir[36].

Bitlis‟in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından müslüman ahaliye yapılan zulümler hakkında 29 Ağustos 1916‟da Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezâlimden kurtulanların ifadelerinde; Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali ve çocukları feci bir şekilde kesip parçaladıkları anlaşılmıştır. Ayrıca köylerde teslim olan ahaliyi katlettikleri, birçok ahaliyi ve çocuğu ekmek yapımında kullanılan ve tandır tabir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aremek‟in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim oldukları halde tamamen katledildikleri bildirilmiştir[37]. Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti‟nin Diyarbekir Vilâyeti‟ne 213 numara ve 1 Temmuz 1916‟da gönderdiği tahrirat suretinde, Bitlis‟in işgali sırasında Ermeni çetelerinin Müslüman halka katliam yaptıkları, Mardin Mutasarrıflığı‟ndan gönderilen dokuz sayfalık yazı takdim olunmuştur. 6 Haziran 1916‟da ve 433 numaralı açıklama yazısıyla tebliğ edilen Dâhiliye Nezâreti‟nin Mardin Mutasarrıflığı‟ndan gelen telgrafında, Ermeni ve Rus çetelerinin Bitlis‟te işledikleri katliamlar şöyle anlatılmıştır; *“Ermeni ve Rus çetelerinin îkâ,ā-ı mezâlim eylediklerine dâ΄ir ma,lûmâtı olduğu bi΄t-tahkîk anlaşılan Bitlis΄in Taş Mahallesi΄nden olup hâlen mültecî sıfatıyla Savur΄da mukîm bakkal esnâfından lede΄s-su΄âl kırk dört-kırk beş yaşlarında olduğunu söyleyen Muhyiddin Efendi ibn-i Hüseyin΄in ba,de΄t-tahlîf zabtolunan ifâdesidir. Fî 6 Haziran 1916.”*

[33] BA. DH. MUİ. 77-2/18-36
[34] BA. ZB, 31/82-1
[35] BA. DH. ŞFR, Umum: 1053, 50/127
[36] BA. DH. ŞFR, 50/210
[37] BA. HR. SYS. 2872/2, s. 117-123

- Rus ve Ermeni çetelerinin nerelerde ve kimlere ne gibi mezâlim ve ta,addiyât îkâ,, eylediklerine dâ'ir ne ma,lûmât ve meşhûdâtınız varsa muvazzahan beyân ediniz.

-1331 senesi şehr-i Şubatı'nın evâhirinde bir cum,a gecesi ben hânemde iken tahmînen (-) sâat râddelerinde Rus ve Ermeni komiteleri geldi diye şehir dâhilinde bir velvele ve her tarafdan şiddetli, fâsılasız silâh sesleri işidilmeğe başladı. Derhâl sokağa çıkdım. Hakîkaten bu çetelerin dâhil-i şehirde her tarafda katli,âm yapmakda olduklarını anladım. Hemen hâneme dönüp çocuklarımı alarak canlarımızı kurtarmağa teşebbüs etdiğim sırada Bitlis Menzil Kâtibi Viranşehirli Fâzıl Efendi'yi parça parça etdiklerini gördüm. Oradan yolumuzu tebdîl ile hükûmete doğru giden yoldan kaçmağa şitâb etdik ise de orada da her tarafdan yolları tutup rast geldikleri ahâlî, çoluk çocuk ve teslîm olmak istedikleri hâlde yine her birini kesip fecî,, bir sûretde parçaladıklarını gördüm…

- Katlolanlarının ale'l-esâmî mikdârını söyle.

-Yukarıda ismini arzeylediğim Menzil Kâtibi Fâzıl Efendi'den mâ,adâ Bitlis eşrâfından Hacı Şemseddin Efendi'nin mahdûmu Dursun ve Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Hacı Yusufzâde Abdülbâki Efendi ve Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed ve Mahmud oğlu Nâdir, Cemâl oğlu Abdürrezzak, Mahmud oğlu Dursun, Receb oğlu Hamid, Bilâl oğlu Cemil, Keferdis Şeyhi merhûm Şeyh Mehmed Efendi'nin mahdûmu Şeyh Abdülhâlik Efendi ile Bitlis Jandarma Tabur Kumandanı İsmâil Bey, hânelerinden çıkıp teslîm oldukdan sonra bir sûret-i fecî,ada; Taş Mahallesi'nden Muradiye kazâsı Kâdî-i sâbıkı Ahmed Efendi'yi hânesinde esîr-i firâş hasta olduğu hâlde ve hemşîresi Bedriye Zaman Hanım, Receb Efendi'nin kerîmesi Perişan, Hâlid Onbaşı'nın zevcesi Leylâ ve mahdûmu Sâlih'i dahi hânelerinde bir sûret-i hûn-rîzânede katletdiklerini gördüm ve anlayabildim. Bu sûretle bazıları teslîm oldukdan sonra ve bazıları henüz teslîm olunacakları esnâda katlolunanların adedi binlerce ise de öyle telâşlı bir zamanda diğerlerinin kimler olduğunu bi'l-tab,, fark edemedim.

– Bu vekâyi,a dâ'ir ma,lûmât ve meşhûdâtı olan daha kimler vardır?

– Birâderim Musa da yanımda idi. Benimle berâber görmüşdü.

– İfâdenizi okuyorum doğru ise tasdîk ediniz.

– Evet, doğrudur, tasdîk ederim.

Fî 24 Mayıs sene 1332

Müstantık Şuayb Şükrü, Kâ'im-i makâm Fehmi, Muhbir Bitlis'in Taş Mahallesi'nden olup Savur'da mukîm Bakkal Muhyiddin"[38].

Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden olup Ermeni katliamından Mardin'e kaçan Haydar bin İsa'nın 6 Haziran 1916 tarihli ifadesinde, Ermeni zülmünün Bitlis'te ulaştığı korkunç boyutlar gözler önüne serilmiştir. Haydar bin İsa, 1915'te Bitlis merkezine bağlı Yako Köyü'nde yaşadığını ve bir gün şehre doğru yola çıktığında, şehirden çıkan kalabalık halk topluluğuna rastladığını, halka bu işin sebebini sorduğunda ise Ermeni ve Rusların şehre saldırdıklarını öğrendiğini anlatmıştır. Kalabalık içerisinde bulunan Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Ali bin Süleyman'dan, Ermenilerin kardeşleri olan İsmail ve Halid'i öldürdükleri ve hanımlarını götürdüklerini öğrendiğini anlatmıştır. Haydar bin İsa'nın anlattıkları katliamlar bunlarla sınırlı olmamıştır. İfadesinin bir kısmında şunları söylemiştir; *"Mehmed'in oğlu Hâlid'i hâneleri kapısı önünde katl ve zevcesi Minneti bint-i Yakub'u*

[38] BA. HR. SYS. 2872/2, s. 117-123

berâberlerinde alıp götürdüklerini ve kâ'im birâderim Yusuf bin Hacı Ali'yi katl ve ırzına tecâvüz etmek üzere halası Mercan bint-i Şâkir'i berâberlerine aldıklarını ve komşum Mazoran Şeyhi Şeyh Ahmed'i dahi hânesinde yatak içinde hasta olduğu hâlde kendisini ve zevcesi Şemo ile ismini bilemediğim bir hizmetkârını ve şeyhin ziyâretine gelmiş olan Hersan mahallesinden Receb bin Mustafa'yı bir oda derûnunda ve diğer bir komşum Kılınçzâdelerden Hasan bin İsmâil'i kendisinden fidye-i necât olarak bir hayli parasını aldıkdan sonra Hacı Yusufzâde Süleyman'in hânesi yanında ve oğlu İzzet'i dahi Hacı Nasrullah'in birâderi Ali ile berâber oldukları hâlde Hacı Nasrullah'in konağı derûrunda süngü ile katl ve Hacı Nasrullah'in vâlidesine bir kaç hançer saplayarak cerh ve Ahlâtlı seksen yaşlarında Nigar nâmında bir kadını dahi hânesinde ve Hersan mahallesinden Tero nâmında bir nefer hasta bulunan familyasını hânesinde ve bâzergân Celozâdelerinden İsmâil oğlu Halil ve komşusu Celoyerzâde (?) Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad'i dahi Hacı Yusufzâde Süleyman'in hânesinde her ikisini arka arkaya getirerek bir fişenk ile öldürdüklerini ve Bitlis Müftî-i sâbıkı Şeyh Mehmed Efendi'nin mahdûmu Said Efendi ve amcası altmış yaşını mütecâviz Şeyh Hâfi'yi soğuğun şiddet ve karın kesretine rağmen yalın ayak ve başı açık oldukları hâlde tahammüllerinden fazla olarak eşya vesâ'ire tahmîl ile angarya sûretiyle uzun mesâfelere kadar nakliyâtda istihdâm etdiklerini gördüğünü söyledi. Onun üzerine Bitlis'e gitmeğe cesâret edemediğimden geri avdet etdim. Fî 24 Mayıs sene 1332. Müstantık Şuayb Şükrü, Kâ'im-i makâm Fehmi, Muhbir Haydar bin İsa"[39].

Bitlis'te Ermeni katliamları ile ilgili çok sayıda tanığın ifadeleri kaydedilmiştir. Bu ifadelerin hepsini çalışmamız içerisinde vermek mümkün olmadığından, bazı ifadelerin sadece konusu verilmiştir. Mesela, Bitlis'e bağlı Kotum Köyü'nden Dervaz bin Şeyho, Ömer bin Mustafa ve Tayyib bin Molla Abdulhamid'in verdikleri ifadelerden, Rus askerlerden cesaret alan Ermenilerin Haziran 1915'te köyü ateşe vermeye geldikleri sırada orayı terk ettikleri, Güzeldere istikametinde giderken Tuğ Köyü'ndeki Ermenilerin saldırısına uğradıkları anlaşılmıştır. Aynı tarihte Bitlis'in Alaman Köyü'nde meydana gelen katliamı anlatan Abdullah bin Resul, köyden kaçarlarken hasta olan Osman oğlu Şemo ile Mustafa bin Tahir'in hanımlarının Ermenilerce yakıldığını söylemiştir. 1915'te Ermenilerin bu türden köy baskınlarından kaçamayan Müslüman ahaliyi topyekün imha ettikleri Bitlis Jandarma Tabur Kumandanlığını yapan Yüzbaşı Ömer Efendi'nin ifadesinden anlaşılmıştır[40].

Rusların Bitlis ve Muş'u işgal etmelerinden sonra bu iki şehir arasında ikamet etmekte olan aşiretler de Ermeni katliamına maruz kalmışlardır. Huyut aşireti reisi Nuh Bey'in ifadesinden anlaşıldığına göre katliam sırasında Dirhas, Kolusık (Kilisik), Tehsmir, Zigak, Varişhah (Varthah), Üçtav, Zirket, Nok, Marnik, Kürd, Habuban (Habiban), Avzit (Avzut), Kotni, Pav, Çapkis, Ağdad, Sipannan (Sipanuk), Sospert, Til, Yekmal, Norgah köyleri Ermeniler tarafından yakılmıştır. Aynı şekilde Adilcevaz'ın Armudlu Köyü'nden Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin bin Süleyman ile Asyak kabilesi reisi Yüzbaşı Hamza Ağa'nın ifadelerinden, Haydaranlı aşiretinin bulunduğu altı yüz köyün Ermenilerce harabeye çevrildiği anlaşılmıştır. Adilcevaz'ın Kalaiçi Mahallesi'nden Ali bin Derviş, Sadık Çavuş ve Mahmud, verdikleri ifadelerde Ermenilerin Rus Kazak askerleri ile birlikte mahalleyi ateşe verdiklerini anlatmışlardır[41].

1916'da Bitlis Vilayeti'ndeki Ermenilerin yaptıkları katliamlar ile ilgili olarak Kızılmescid, Zeydan, Hersan, Taş, Aynülbarid, Avih mahalleleri, Ahlât'ın Ergezen ve Kömüs ve Mahallebaşı, Âdilcevaz kazası, Karçikan, Yako, Tatargazi ve Patnos karyeleri, Hamtos ve Marmutlu mahalleleri, Azad ve Kerekoğlan karyeleri, Kurubulak, Nâhoşnud ve Mabekor mahalleleri ve Malazgirt'in

[39] BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123
[40] BA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113
[41] BA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113

Şirvanşeyh karyesinden oturanların yeminli ifadelerinden, Rus ve Ermeni çeteleri tarafından işkenceyle öldürülen, namusları kirletilen, evleri yakılıp, paraları çalınan, malları yağma edilen Müslümanlar ile yakılan ve tahrip edilen cami, medrese, tekke, ziyâretgâh, mektep, resmî dâire, köprü, hamam ve depoların isimleri kayedilmiştir[42].

16 Şubat 1916'da Bitlis'e bağlı Çukur Nahiyesi'nin Morhi Süfla Köyü'nden Ermeni ve Rus zulmünden kaçabilenlerden üçyüz kadın hariç hepsi kılıç ile katledilmişlerdir. Bitlis'te Kürdleri Ruslara ısındırmakta kullanılan Bedirhânî aşiretinden Kâmil'in Çukur'da, Gölbaşı, Ağaçur Kotni, Pan, Çapkis, Meşkan, Kakito, Müştak, Siz, Zurnaçur, Kisham, Morh-i Ulyâ, Müsürüp, Bizatum, Tahtalı-yı Boyran, Muş'un Martektuk (Mongok) ve civâr köylerini tahrip ve ahâlîsinin Ermenilerle birlikte öldürdüğü kaydedilmiştir. Katliamları Rus Prens Şhafosky de teşvik etmiştir. Mutki tarafına kaçanların büyük bir kısmı ise açlıktan ölmüşlerdir[43].

Bitlis ve civarında Ermeni ve Rusların Müslüman ahaliye yaptıkları katliamı anlatan tanıkların ifadeleri kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda adı geçen bazı ifadeler, katliamın boyutlarını ortaya koymuştur. Arşiv belgelerinde tespit ettiğimiz bazı ifadeler aşağıda verilmiştir.

Kızılmescid Mahallesi'nden Kalkancı oğlu Osman Ağa, ifadesinde şunları söylemiştir; *"Komiteci Ermeniler tarafından kasığı süngü ile cerhedilmiş, elli sekiz gün habsedilmişdir. Bir buçuk yaşında oğlu Abdülbâki sâhibsiz sokaklarda kalarak soğukdan incimâd etmiş ve ölmüşdür. Hânesinde bulunan her türlü eşya yağma edilmişdir. Yarası iltiyâm buldukdan sonra en müşkil hizmetlerde angarya sûretiyle kullanılmışdır ve on dört lira da parası alınmışdır."*

Zeydan Mahallesi'nden Pirmuslu oğlu Mustafa Efendi bin Ömer Efendi'nin ifadesi şöyle olmuştur; *"İki ay habsedilmiş ve hânesi yağma edilerek on üç yaşındaki oğlu Şevket gâ'îb olmuş, hayat ve memâtı mechûl kalmışdır. On mecidiye ile beş lira ve elli guruş mağşûşe parası alınmışdır."*

Hersan Mahallesi'nden Hurlulu Reşid oğlu Mehmed'in ifadesinde söyledikleri sözler şöyle kaydedilmiştir; *"Vâlidesi elli yaşındaki Nigar nâm kadını kama ile kesmişler. Dayısı oğulları olup kendi hânesinde bulunan Güvey, Hasan, Hüseyin ve Ahmed Ağa nâm kimsenin bu hânedeki kızı ma,sûmeyi kılıç ve kama ile kesmişler. Cenâzeleri köpekler tarafından dağıdılmış, kısmen kemikler hâlen mevcûddur. Merkûm Mehmed'în hânesi yağma edilmiş, altmış gün habsedilerek angaryada kullanılmış ve din ve îmânı şetmedilerek defâ,atle darbedilmişdir."*

Ahlâtlı olup Zeydan Mahallesi'nde Kasaboğlu Ahmed'in ifadesi şöyledir; *"On altı yaşında Aslı nâmındaki kızının ırzına cellâdâne bir sûretde tecâvüz etmek isteyen Ermenilere karşı, nâmûsunu kemâl-i salâbetle müdâfa,a eyleyip geceleyin asâkir-i Osmaniyye nezdine firâr ile tahlîs-i hayat ve nâmûs etmeğe teşebbüs eylemiş ise de Ermeniler tarafından alçakcasına katledilmişdir. Kendisi soyulmuşdur."*

Taş Mahallesi'nde İsmâil oğlu Mehmed şöyle ifade vermiştir; *"Doksan yaşındaki pederi İsmâil kılınçla parçalanmış, hânesi yağma edilerek iki ay habsedilmişdir."*

Aynülbârid Mahallesi'nden Haso oğlu Bedri'nin ifadesi olayların ulaştığı boyutları ortaya koymuştur. *"On yedi yaşında bâkire kızı Fâtıma'nın cebren bikri izâle edilmiş ve hânesi yağma edilmişdir. Üç mâh habsedilerek ahîren darb ve işkence ile angaryada kullanılmışdır. Ve dört yüz guruş kesesinden alınmışdır."*

Avih Mahallesi'nden Mutki Mekteb Mu,allimi Abdülhakim Efendi bin Molla Îsa Efendi'nin ifadesinde şu bilgiler verilmiştir; *"Kama ile kafası cerh edilmiş, gözlerine ağaç sokmak*

[42] BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55
[43] BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 9-11, 17; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98

suretiyle sakat edilmiş ve sağ kaburgası darb ile kırılmışdır. Kesesindeki on bir lirasıyla iki sâ,ati alınmışdır."

Mahallebaşı civârında Emine binti Musa Ağa'nın ifadesinde Ermeni kadınlarının da katliam yaptıklarını ortaya koymuştur. *"Zevci Bitlis İstînâf A,zâ Mülâzımı Şaban Efendi geceleyin Ermeniler tarafından sûret-i fecî,ada katledilmiş, on sekiz beşibirlik, elli adet lira, yüz elli adet baş altunu, dört kemer, dört altın küpe, yirmi sekiz adet yüzlük banknot cebren alınmış ve hânesinde bulunan bütün eşya yağma edilmiş, kızı on beş yaşındaki Nâciye'nin cebren bikri izâle, Emine Hanım'ın pederi Musa şiddetle darbedilerek katl, amucazâdesi Gülperi nâm kadın dahi Ermeni kadınları tarafından darbedilerek katledilmişlerdir. Emine Hanım'in boğazı kertebatla ip ile kısdırılmak sûretiyle bir kaç def,alar ölümle tehdîd ve darbedilmişdir."*

Taş Mahallesi'nden Âişe binti Abdullah'ın ifadesi şöyle olmuştur; *"Zevci Kâmil ve üç aylık çocuğu ma,sûm Şerif ve hânesindeki Rukiyye nâm kadın, kurşunla gâyet fecî,, bir sûretde katledilmiş ve cenâzeler köpekler tarafından parçalanmışdır. Hânesi yağma ve kendisi sol budundan kurşunla cerhedilmiş ve cerîhası el-ân mevcûd bulunmuşdur. Beş lira on iki mecidiyesi cebren alınmışdır."*

Taş Mahallesi'nden Münteha binti Monla Abdullah şöyle ifade vermiştir; *"Oğlu Fâris cebren hâneden alınıp götürülmüş, hayat ve memâtı mechûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tevfik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmişdir. Dayısı Tâhir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Zinet nâm kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâ,atle cebren götürülüp fi,li şenî,, icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dahi kılıçla parça parça edilmişdir. Ve hânesi eşyası kâmilen yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuşdur."*

Zeydan Mahallesi'nde Molla Ali Kadızâde Fâzıl'ın kerîmesi Elmaset'in ifadesinde, küçük çocukların Ermeniler tarafından katledildiğini ortaya koymuştur. *"Düşmanın şehre duhûlü esnâsında firâr eder iken arkasında bulunan altı yaşında ve Eyyub nâmındaki mahdûmu katledilmiş ve kendisi Ruslar tarafından kaldırılıp Kızılmescid mahallesine getirilmişdir."*

Zeydan Mahallesi'nden Dilber binti Mehmed'in ifadesi şöledir; *"Düşmanın şehre duhûlü esnâda kocası Hakverdi, kurşunla cerhedilmiş ve boğazından kesilmişdir. Düşmanın hîn-i istîlâsında tahlîs-i nefse muktedir olamadıklarından dolayı, Bitlis'de kalıp Rusların ve Ermeni çetelerinin ta,arruzât ve tecâvüzâtına dûçâr olan ahâlî-i İslâmiyye tarafından ifâde edilip ma,a'l-kasem huzûrumuzda zabtedilen işbu ifâdât tarafımızdan tasdîk olunur. Fî 30 Temmuz sene 1332 (12 Ağustos 1916)"*

Hersan Mahallesi'nden Kalalızâde Dursun Efendi'in ifadesi şöyle kaydedilmiştir; *"Pederi seksen yaşındaki Hulefâ-yı Nakşibendiyye'den Haydar Efendi, Ermeniler tarafından kama ile doğranmak sûretiyle şehîd edilmiş ve cesedinin bazı parçaları ve bir kolu kanlı elbiseleri içinde bulunmuşdur. Hânesindeki eşya kâmilen yağma edilmişdir."*

Avih Mahallesi'nden Cevahir bint-i Fehim'in ifadesinde dört yaşındaki çocukların Ermeniler tarafından öldürüldüğünü ortaya koymuştur. *"Sekiz yaşındaki Gülbeyaz ve dört yaşındaki Behiyye nâmındaki kızlarını kurşunla katl ve mezbûreyi boynundan kurşunla arkasından da süngü ile cerh ve yirmi aded mecidiyesini ve bir aded Serkisof sâ,atini ahzetmişlerdir."*

Hersan Mahallesi'nden Kalalı oğlu Osman bin Yusuf, ifadesinde şunları söylemiştir; *"Kızı Medine nâm kadın, Ermeniler tarafından darb ile eser-i darbdan ölmüş ve dâmâdı Hâlid'i ve oğlu Ali'yi boğazından kama ile keserek katl ve hânesi yağma edilmiş ve on dört lirası kesesinden*

alınmışdır. Ve komşusu bulunan Molla Mehmed'î, oğlu Ziver'î, kızını, kayın vâlidesi Hezar'i, bacanağı Resul'ü ve hânesinde müsâfir bulunan Komas karyeli İbrâhim'î, kılıç ve kama ile kafaları kesilmek sûretiyle itlâf etmişlerdir. Ve Osman'ın hânesine ilticâ eden Çüküs karyeli Reşid ve karısını, üç kız ve üç erkekden ibâret çocuklarını, yine kılınç ve kama ile katletmişlerdir. Yine Çüküs karyeli olup Hersan mahallesinde Osman'ın komşuluğunda bulunan bir hâneye ilticâ eden Yusuf ve refîkasıyla altı çocuğu fecî,, bir sûretde katl u itlâf edilmişdir."

Taş Mahallesi'nden Sadık oğlu Polad'ın ifadesi şöyle olmuştur; *"Oğlu yedi yaşında Yusuf, refîkası Nazlı bint-i Rüstem ve kızları; Nesibe, Hâdiye ve birâderinin haremi Sultan, Ruslarla Ermeni çeteleri tarafından kılınç ve kama ile parçalanmış ve kesesinden yetmiş aded lirası alınmış ve hânesi yağma edilerek hânesi yakılmışdır."*

Hersan Mahallesi'nden Hatibzâde Molla Hamza bin Molla İbrâhim'in ifadesinde sarfettiği sözler katliamın korkunç boyutlara ulaştığını göstermiştir. *"Amucazâdesi Haydar Efendi'nin oğlu Abdülmecid ve Abdülaziz, Ermeniler tarafından kurşunla katledilmişdir. Diğer amucazâdesi Halife Molla Ali oğlu on beş yaşında Mehmed ve iki refîkası Cevahir ve Zeyneb'in nâmûslarına tecâvüz ve kızları Huri ve Sabriye'nin bikrleri izâle ile mükerreren fı,l-i şenî,, icrâ edilmek sûretiyle cümlesi kılınç ve baltalarla katledilmişdir. Ve hânesinde müsâfireten mukîm Malazgird'în Tendürek karyeli Fakı Mehmed iki oğlu, iki kızı ve refîkası, yine Ermeni çeteleri tarafından Hersan mahallesinde telgraf müdîrlerinden Resul Efendi, hânesinde parçalanmışdır. Ve Molla Hamza'nın elli beş lirası kesesinden alınmış ve kızının huliyyât ve elbisesi ve hânesi yağma edilmişdir."*

Taş Mahallesi'nden Sufi Veli bin Receb'in ifadesi şöyledir; *"Amcazâdesi Keşiş ve kızı Hâdiye ve Cemile ve birâderzâdesi on beş yaşında Said ve on üç yaşında Hamid ve yedi yaşında Cemil ve beş yaşında Garib, Rus ve Ermeniler tarafından kılınç ve kama ile kesilmişdir. Ve hânesi yağma edilmişdir. Haremi Cemile'den altmış lira alınmışdır. Taş mahalleli binâcı Mahmud'un zevcesi Nasibe'nin kafası Ermeniler tarafından kesilmiş ve Nasibe'nin beş yaşındaki çocuğu Şükrü kılınçla kesildikden sonra, alet-i tenâsülü kat,, ile ağzına sokulmuş ve on yaşındaki Cemile'nin gözleri oyulmuş ve kafası kesilmişdir."*

Avih Mahallesi'nden Râyişe bint-i Mustafa şu ifadeyi vermiştir; *"Oğlu on beş yaşında Ali, on yedi yaşında İzzet, zevci Hasan, Ermeni çeteleri tarafından parçalanmış ve kafaları el-ân mevcûddur. Avih mahalleli Kûy (?) bint-i Resul ve Kılıç oğlu Haso ve oğlu İzzet, Mazoran şeyhi Şeyh Ahmed Efendi ile zevcesi Şema ve hizmetcisi Kırmızı, Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad ve Aşrzâde Fâris, birâderi Ahmed, üveği oğlu İzzet ve Aşrzâde Habib'in karısı Zekiye, Polad oğlu İsmâil, birâderzâdesi Hâlid, sıvacı Bolak oğlu Fethullah, Bayındır oğlu Hacı Ali, mahdûmu Yusuf Ermeniler tarafından katledilmiş ve kılınçla parçalanmışlardır. Hacı Yusufzâde Şemseddin'in kızı on üç yaşında Melek ve Arafat'in vâlidesi Zülfinaz Ermeniler tarafından katledilmişdir. Meşkozâde Mahmud'un kerîmesi Feride, korkusundan tecennün ederek kendisini asmak sûretiyle hûnhâr çetelerin elinden kurtarmışdır."*

Kömüs Mahallesi'nden Velizâde Bilal bin Hasan'ın ifadesi de aynen şöyle olmuştur; *"Ruslar tarafından katl ve hânesi yağma edilmişdir. Kömüs mahalleli Birâderzâde Mirze'nin refîkası Gülçin bint-i Selam ve yine Birâderzâde Hacı Mehmed'in refîkası İffet bint-i Abdurrahman ve ortağı Vanlı Kadın ve İffetin kızı ve Gülenzâde Fâris bin Eyyub'ün refîkası Mahbube bint-i Yakub ve Dilanzâde (?) Polad'in refîkası Hano bint-i Ali ve Barutcuzâde Osman'ın refîkası Ana bint-i İsmet ve küçük çocuğu Abdullah ve Güloğlu Molla Mahmud'un kızı a,ma Koşdu (?) ve Rüstem oğlu Şaban ve Kösezâde Hasan ve oğlu Süleyman ve Senco bin Şaban Ruslarla Ermeniler tarafından kılınç ve kama ve süngü ile parçalanmak sûretiyle katledilmişlerdir. Kömüs mahalleli Hamza Çelebizâde Haydar'in haremi Peri bint-i Abdullah Ermeniler tarafından götürülmüş ve Hamza Çelebizâde Fâris bin Yusuf ve haremi Kudret bint-i Ali Efendi ve Hamza Çelebizâde Ayo'nun oğlu Halo'nun haremi Sultan bint-i Abdullah ve yine o â'ileye mensûb Ahmed'in refîkası*

Cevahir bint-i Ömer Ağa Ruslar tarafından katledilmişdir. Ve Hamza Çelebizâde Veli Çavuş'un hânesi Ermeni çeteleri tarafından bomba ile tahrîb edilmişdir. Kömüs mahalleli Fethullah'ın kızı ve Nûri'nin haremi Meryem Ruslar tarafından katledilmişdir. Zeydan mahalleli Reşid bin Cafer, birâderi Ali, birâderzâdesi Hâlid sûret-i fecî,ânede katl, Hâlid'în mahdûmu on beş yaşında Mehmed Sâlih esîr ve hâneleri yağma edilmişdir. Zeydan mahalleli Nûri bin Osman''ın zevcesi Fâtıma ve altı yaşında kızı Hürriyet, üç yaşında oğlu Abdulaziz esîr ve hâneleri yağma edilmişdir. Zeydan mahalleli Ömer bin Mehmed'în karısını ve yedi yaşında kızı ve Resul bin Veli'nin altı yaşında oğlu, sekiz yaşında kızı Ruslar tarafından esîr ve eşyaları yağma ve Sofu İbrâhim sakat ve yetmiş yaşında olduğu halde ve zevcesi Âsiye ihtiyâre ve ma,lûle bulunduğu halde katledilmişlerdir"[44].

Bitlis Vilayeti'nde Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları katliamlar sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı on altı olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise hayvan barınağına çevrilmiştir. Gökmeydan, Kirafiye, Gazi Bekye ve Şerifiyye medreseleri tahrip edilmiştir. Tüccar Han'ı ve Aşağı Kal'a Hamza Han'ı tamamıyla tahrip edilmiştir. Şeyh Emin Efendi ve Şeyh İbadullah Bedehşani tekkeleri harabeye çevrilmiştir. Gökmeydan, Kızılmescid, Çarşubaşı ve Hersan İbtidai mektepleri ile Marmut Sultani mektebi harap edilerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Arap, Alemdar, Safer Bey, Diyadin, Şorpınar ve Hatuniyye köprüleri tahrip edilmiştir. Zeydan, Çarşı, Kurupınar, Saparkur, Kömüs ve Zeydan Karakolhaneleri yakılarak tahrip edilmiştir[45].

SONUÇ

I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya, Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarını parçalamak için oluşturduğu manevra alanlarında içteki unsurları kullanmışlardır. Bu unsurlardan olan Ermenilere vaatlerde bulunarak hain ekalliyet haline getirmiş ve içteki dengeyi bunların eliyle bozmaya çalışmışlardır. Adı geçen iki ülke ile birlikte Fransa ve Amerika devletleri, Ermenilerin silahlı çete faaliyetlerinde bulunmaları için konsolosloklar aracılığıyla Doğu Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine ve Bitlis'e gizlice silah sevkiyatında bulunmuşlardır. Ermenilerin kışkırtılması ve silahlandırılmaları için Van ve Erzurum konsolosları görevlendirilmiş, Ermeni manastırlarındaki silahlı çeteler ile bağlantıya geçilerek katliamların organizeli bir şekilde yapılması sağlanmıştır. Ermenileri destekleyen ve onları Müslüman halka karşı kışkırtan İngiltere, Fransa ve Amerika devletleri, Bitlis'in Rus işgaline uğramasından sonra bütün bu faaliyetleri Rusya ile birlikte yapmışlardır. Irak'ın kuzeyinden İngiltere, Kafkaslardan Rusya aracılığıyla Anadolu'ya getirtilen ve kendilerine Müslüman pasaportu verilen Ermeni çeteleri, Müslüman halkı katletmede adeta insanlık sınırlarını zorlamışlardır. Adı geçen ülkelerin bölgedeki konsolos, subay ve diğer görevlileri Ermeni çetelerine hertürlü lojistik yardımı yapmışlardır. Fransa, Anadolu'nun güneyindeki işgaller için getirdiği Ermeni çetelerinin bir kısmını Bitlis'e göndermiştir.

Ermenilerin Bitlis'te işledikleri toplu cinayetleri anlatan o dönemdeki şahitlerin ifadeleri kayıtlara geçmiştir. Bu kayıtlarda geçen ifadelerde, Rusların Bitlis'i işgalinden cesaret alan ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinin çocuk, yaşlı ve kadın demeden acımasızca katliama giriştikleri anlaşılmaktadır. Bitlis'in işgali sırasında halkın şehri terk ederken geride bin kadar çocuğun geride kaldığı ve bunların çoğunun katledildiği görülmüştür. Bitlis'teki Müslüman halkın evlerini ateşe verme, mallarını gasp etme, yağmalama, cami, medrese, tekke ve mektepleri yakma şeklinde gerçekleşen olaylarda Rus askerler Ermenilere yardım etmiştir. Müslüman halkın kafalarını kılıç ile kesme, kızların namuslarını talan etme ve kama ile kadınların karınlarını delme şeklinde gerçekleşen katliamlara İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika'nın doğrudan yardımları

[44] BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123
[45] BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55

olmuştur. Bugün Ermenilerin katledildiğini savunan bu ülkeler, tarihin ender katliamlarından biri olan Bitlis'teki Müslüman halkın katledilmesini finanse etmişlerdir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA)

Hariciye Nezareti (HR.) Siyasi Kalemi (SYS) Belgeleri;

HR. SYS. 2872/2, 9-11, 17; HR. SYS. 84/83-1a; HR. SYS. 84/83-3; HR. SYS. 84/83-4; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98; HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123

Dâhiliye Nezareti (DH.) Şifre Kalemi (ŞFR.) Belgeleri;

DH. ŞFR, 50/210; DH. ŞFR, 59/222; DH. ŞFR, 77/47; DH. ŞFR. 100/77; DH. ŞFR. 102/302; DH. ŞFR. 102/334; DH. ŞFR, Umum 1053, 50/127

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM.) Belgeleri

DH. EUM. 2. Şb. 74/37-1

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri

DH. İUM. 77-2/18-36

Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. MTV, 87/67; Y. MTV. 233/80; Y. MTV. 237/67

Yıldız Sarayı Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A. HUS. 279/54; Y.A. HUS. 498/141; Y.A. HUS. 501/65; Y.A. HUS. 502/114; Y.A. HUS. 518/78; Y.A. HUS, 266/44

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 217/137

Zaptiye Nezareti Belgeleri

ZB, 31/82-1

2- Araştırma Eserler

GÖYÜNÇ Nejat, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2005

GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası,** Remzi Kitabevi, Ankara 1985

HÜSEYİN NAZIM PAŞA, **Ermeni Olayları Tarihi I,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994

KARPAT Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914**), Timaş Yayınları, İstanbul 2010

KODAMAN Bayram, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri," **Türk Kültürü**, Sayı: 219, Mart-Nisan 1981, s. 240-249

KURAN Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu," **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay., 3. Baskı, Ankara, 2006

KURŞUN Zekeriya, **Basra Körfezi'inde Osmanlı İngiliz Çekişmesi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004

KÜÇÜK Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika," **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** Sayı: XXXII, Mart 1979, s. 607-638

http://pendar-e-nick.persianblog.ir/post/103/;

http//tr.wikipedia.org/Oriana_Fallaci

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p.1421-1438, TURKEY

"BİL-" TASVİR FİİLİNİN İŞLEVLERİ[1]

Funda KARA•

ÖZET

Türkçede birleşik fiiller genel olarak dört şekilde incelenir: Bunlar, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller, deyim anlamı taşıyan birleşik fiiller, iki fiilin de kendi anlamlarını koruduğu birleşik fiiller ve tasvir fiilleridir. Oluş veya kılışı betimledikleri için bu adı alan tasvir fiillerinin en sık ve en yaygın kullanılanı '*bil-*' tir. Eski Türkçeden itibaren her dönemde ve değişik lehçelerde, benzer ve/veya farklı biçimleriyle ortaya çıkan bu fiil, bazen aslî anlamlarıyla kullanılmış, bazen de bağlama göre değişik işlevlere, anlamlara bürünmüştür. Bunlardan yeterlik (gücü yetme), yetenek, ihtimal, rica, izin, tavsiye, yasak, zıtlığa hazırlık, inanamama, hayret ve iltifat... Türkiye Türkçesindeki işlevlerinden bazılarıdır. 'Yeterli(li)ğin olumsuzu' diye tek başlık halinde değerlendirilen veya düşünülen 'yetmezlik (kılamama), kılamama ihtimali, kılmama ihtimali' işlevleri ise, kendilerine mahsus yapıları ve anlam incelikleri sebebiyle ayrı ayrı incelenmeye değer konulardır. Aşağıdaki yazıda 'bil-' tasvir fiilinin tarihî serencâmından –genel olarak- söz edilmiş, günümüz Türkçesindeki kullanımları örnekleriyle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Birleşik fiil, bil- Yardımcı Fiili, Tasvir Fiili, Yeterlik, Yetmezlik, İhtimal.*

THE FUNCTIONS OF THE DESCRIPTIVE VERB "BİL-"

ABSTRACT

Compound verbs in Turkish are generally studied in four ways: These are those consisting of a name and an auxiliary verb, those which have a meaning of an idiom, those in which two verbs maintain their meanings, and descriptive verbs. The most frequently and widely used one among the descriptive words which are named in this way since they describe occurence and action is the verb "bil-". From Old Turkish onwards, in every period and in various dialects, this verb appeared in similar and/or different forms was sometimes used in its basic meanings and has sometimes different meanings and functions which change according to context. Ability, competence, probability, request, permission, recommend, prohibition, preparation for adversity, disbelief, surprise and compliment are some of its functions in Modern Turkish. As for the functions of inability, probability of inability and probability of undoing considered under the title of "the negative form of ability" are the topics which are worth studying separately because of their typical structures and subtleties of meaning. In the writing given below, the historical development of the descriptive verb "bil-" was generally discussed and its usages in Modern Turkish were explained with examples."

Key Words: Compound Verb, The Auxiliary Verb "bil-", Descriptive Verb, Ability, Inability, Probability

---

[*] 20-25 Ekim 2008 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *VI. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*'nda sunulan bildiri metninin genişletilerek makale haline getirilmiş şeklidir.

[•] Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: drfundakara@yahoo.com

Giriş

Türkçede fiiller yapılarına göre üç grupta incelenmektedir: Basit, türemiş ve birleşik fiiller. Bilindiği gibi, yapım eki almayan kök halindeki fiiller *basit fiiller*dir. İsim veya fiil soylu kelimelere yapım eklerinin ulanmasıyla oluşturulan fiiller de *türemiş fiil* olarak adlandırılır. *Birleşik fiil* ise bir yardımcı fiille bir ismin veya fiil şeklinin meydana getirdiği kelime gruplarıdır (Ergin 1986: 386). Bu fiiller, kuruluşları itibariyle aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir:

1. İsim + yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller: Bunlar; *et-, eyle-, ol- , kıl-* gibi yardımcı fiillerin[2] kendilerinden önceki Türkçe ya da yabancı kökenli bir isim veya isim soylu kelimeleri fiilleştirmesiyle meydana gelen yapılardır (Ayrıntılı bilgi için bk. Sev 2001; Underhill 1987: 246-247; Tarring 1886: 110-113): *dua et-, nazar eyle-, adam ol-, namaz kıl-* vs.

2. Tasvir fiilleri: Betimlemeli fiil de denen (Topaloğlu 1989: 140-141) bu birleşik fiillerin yapısı şu şekildedir: *Esas fiil + zarf-fiil (veya bağ-fiil) + tasvir fiili*

Zarf-fiil /-(y)A/, /-(y)I/, /-(y)Ip/ eklerinden, tasvir fiili ise *"esas fiilin gösterdiği oluş ve kılışın tarzını tasvir etmek suretiyle ona bazı anlam incelikleri"* (Korkmaz 1960: 107) katan *bil-, ver-, yaz-, dur-, gel-, git-, kal-* gibi yardımcı fiillerden biridir:

Ağlasam sesimi duyar mısınız,
Mısralarımda;
Dokun*abil*ir misiniz
Gözyaşlarıma, ellerinizle? (Orhan Veli)

Uzan*ıver*se gövdem taşlara boydan boya
Alsa bu soğuk taşlar alnımdaki ateşi (Necip Fazıl)

Çeşmimden akan hûn ile sâgar dol*ayaz*dı
Mecliste geçen gice gene kan ol*ayaz*dı (Baki)

Bir keskin kalem ara*yıp dur*uyorum. (Falih Rıfkı Atay)

Aşkın odu ciğerimi yak*agel*di yak*agid*er
Garip başım bu sevdayı çek*egel*di çek*egid*er (Yunus Emre)

Bak*akal*ırım giden gemilerin ardından (Orhan Veli)

Genel olarak 'yeterlik, tezlik, yaklaşma, sürerlik' şeklinde sınıflandırılan bu tarz fiillere, /-(y)AcAğI gel-/, /-(y)AsI gel-/, /-(y)AsI ol-/, /-mA+lI ol-/ biçim birimleriyle yapılan *isteklenme fiili* (Gencan 2001: 340, 346-347) ve /-(y)Ip git-/ biçimindeki *uzaklaşma fiili* (Korkmaz 2003: 152) de eklenmiştir:

Gör*eceğim gel*di.
Ona adeta acı*yasım gel*di. (Yakup Kadri)

[2] Buyur-, bulun-, yap-, koş- gibi fiiller de yarı yardımcı fiil işlevinde kullanılabilmektedir: *dikkat buyur-, boş bulun-, baskı yap-, şart koş-, şirk koş-* (Banguoğlu 1974: 316) vs.

Eğer yar beni depelemeg kast ed*esi ol*ursa sen demegil ki can için gussalanam. (Gülistan Tercümesi, XV)

Zekât ver*meli ol*sa adam bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olaydı. (Solakzade Tarihi)

Ak*ıp git-*, dal*ıp git-*, geç*ip git-*, uza*yıp git- vb.*

Fiilin fiille oluşturduğu ayrı yazılan bileşik fiillere *başlama*[3] (/-^{o}r ol-/, /-mA-z ol-/), *bitirme* (/-mIş ol-/, /-mIş bulun-/), *davranma* (/-(y)AcAk ol-/) fiillerini[4], fiilimsinin fiille oluşturduğu bileşik fiillere de *beklenmezlik* (/-(y)AcAğ+I+Ø tut-/), *isteklenme* ve *yapmacık* (/-mA-z+lIğ+A vur-/, /-mA-z+lIk+tAn gel-/, /-mA-mIş+lIğ+A vur-/, /-mA-mIş+lIk+tAn gel-/) birleşik fiillerini eklemek mümkündür[5] (Kükey 1972: 20-28; Şimşek 1987: 62-63).

3. Deyim anlamlı birleşik fiiller: Sözlük anlamını kaybetmiş, anlamca tam bir kaynaşmaya uğramış kelimelerin birleşmesinden oluşan fiillerdir: *Şeytana pabucunu ters giydir-, gözden düş-, kulak misafiri ol-, baklayı ağzından çıkar-...*

4. İkili birleşik fiiller: /-(y)Ip/ bağ-fiiliyle birbirine bağlanan bu birleşik fiillerin en önemli özelliği, kelimelerin kendi anlamlarını koruması ve *"birbirine yakın ya da zıt fiiller"*den (Korkmaz 2003: 152) oluşmasıdır: al*ıp* ver-, dol*up* taş-, sil*ip* süpür- vs.

Birleşik fiillerle ilgili kısa bir hatırlatmadan sonra bu yazının konusunu teşkil eden bil- tasvir fiilinin özellikleri ve işlevlerine geçilebilir:

1. Bil- Fiilinin Anlamları ve Tarihî Seyri

Türkçe Sözlük'te *bil-* fiili on madde halinde açıklanmıştır[6] (2005: 272): Bunlardan ilk üçü fiilin yeterlik anlamıyla da örtüşmektedir:

1. Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak.: "Makinenin nasıl çalıştığını biliyor." Bu cümle "Makineyi çalıştır*abil*iyor." şeklinde de söylenebilir.

2. Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak.: "Şiir yazmasını bilir." veya "Şiir yaz*abil*ir."

Kazan şivesinde[7] de *"bil- yardımcı fiili "bir şeyi yapmağı bilmek" manasına gelir"* (Arat 1992: 104): yaza bil- "yazmasını bilmek".

3. Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek.: "Yemek yapmayı bilmeyenler" ya da "Yemek yap*ama*yanlar." vs.

Bil- fiili, Eski Türkçede daha çok esas anlamıyla kullanılmıştır (Gabain 1995: 141). Kimi araştırmalarda, Köktürkçedeki birleşik fiiller anlatılırken bu yardımcı fiilden bahsedilmemekte (Ercilasun 2004: 190), kimilerinde ise bununla ilgili bir örneğe yer verilmiştir: *kör-ü bil- "görebilmek, (itaat edebilmek)"* (A. v. Gabain 1995: 89; Şinasi Tekin 1992: 98). Eski Türkçe döneminde *"hem esas fiil hem de yardımcı 'imkân' ve 'iktidar' fiili hâlinde"* (Korkmaz 1960: 124) u- fiili kullanılmıştır:

[3] Başlama fiili için *yeni başlamış alışkanlık* adı da önerilmiştir (Gülsevin 1997: 223).
[4] Ayrıca bk. (Németh 1962: 84-85)
[5] *Öncelik, alışkanlık* ve *niyet fiilleri* olarak da adlandırılan *bitirme, başlama* ve *davranma fiilleri*nin tamamı için *karmaşık fiil* terimi kullanılmıştır. (Korkmaz 2003: 151; Banguoğlu 1974: 482-488).
[6] Bil- fiilinin diğer anlamları. *4. Tanımak, hatırlamak. 5. Sanmak, varsaymak, farz etmek. 6. Sorumlu tutmak. 7. İnanmak. 8. İşine gelmek, uygun bulmak. 9. –a/-e ekli fiillerle yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. 10. Saymak.*
[7] Bu şivede *al-* yardımcı fiili"muktedir ol-, imkân bul-" manalarına gelmektedir: *yazal- "yaza bilmek, yazmak iktidarında bulunmak, yazmak için imkân ve fırsat bulmak"* (Arat 1992: 104).

kıl-u *u*- "kılabilmek, yapabilmek" (Gabain 1995: 89)

artat-ı *u*- "bozabilmek, yıkabilmek" (Tekin 2000: 101)

itin-ü *u*-ma- "kendine çeki düzen verememek, örgütlenememek" (Tekin 2000: 101)

yorı-yu *u*-ma-z *(TT V, 26-116/117),* uza-yu *u*-ma-z er-ser *(TT IV, 45)* (Korkmaz 1960:110)

Bil- fiilinin iktidar gösteren tasvir fiili halindeki kullanılışı ilk defa *Kutadgu Bilig*'de tespit edilmiştir. *"u- fiili ekleşme ve esas fiil ile kaynaşma sonunda olumlu ifadelerden çekilmeye yüz tuttuğu için, XI. yüzyılın Kaşgâr Türkçesi ürünlerinde yerini bil- fiiline terk etmiş durumdadır:*

aḍırsa ödürse seçe bilse öz

ḳamug iş içinde yitig tutsa köz

'ayırt eder, eler, seçebilir ve her işte gözünü keskin tutarsa'

tuta bilse devlet tezümez turur

ḳalı tezse tegmez yana terk kezig

'insan tutabilirse saadet kaçamaz kalır; eğer kaçarsa sıra çabuk gelmez' ...vb. bil-, Kutadgu Bilig'de her ne kadar olumlu ve olumsuz şekilleri ile u- fiilinin yerini almış ise de, olumsuz ifadelerde, ilk anlamını büsbütün kaybetmiş bir tasvir fiili hâline de, henüz geçememiştir. 'Bir şeyi yapmayı bil- = muktedir ol-' gibi birbirine yakın iki kavramı da üzerinde taşır niteliktedir. Şu hâlde, bu eserdeki –u bilme- şekli, ... esas fiilin anlamını etkileyen yardımcı fiil olmaktan çıkarak tasvir fiili hâline geçiş merhalesinde bulunmaktadır.

kelir ḳut tuta bilmese sen barır
birür neñ yiyü bilmese sen alır
'saadet gelir tutmasını bilmezsen gider. Mal verir yemesini bilmezsen alır.' " (Korkmaz 1960: 115-116)

Başka bir çalışmada da Kutadgu Bilig'de geçen bil- yardımcı fiiliyle ilgili iki örneğe yer verilmiştir: adır-a *bil-* "ayırabilmek" *(KB-4836),* köndür-e *bil-* "gönderebilmek" *(KB-2077)* (Hacıeminoğlu 1996: 181).

Bil- fiili, Atebetü'l-hakayık'ta daha çok aslî anlamıyla kullanılmıştır (Yılmaz 2003: 35):

"45 ögü bilmez erke ögüt ögretür
46 anıng birr u cudı bedi[c] ihsanı" (Arat 1992: 45)

(Onun iyiliği, cömertliği ve eşsiz ihsânı / medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir*)* (Arat 1992: 84).

"503 kişi tilni bilse bilür ma'nisin
504 bilür ol edibning ne kim aymış (Arat 1992: 80)*"*

(İnsan dili bilirse, manasını da bilir / kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır.) (Arat 1992: 101).

Aynı eserde, bil- yardımcı fiilinin olumlu ve olumsuz biçimleri de bulunmaktadır. İlki yeterlik, ikincisi yetmezlik görevindedir:

237 akı er biligni yete bildi kör
238 anın sattı malın sena' aldı kör (Arat 1992: 59)

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. / malını onunla sattı ve senâ aldı.) (Arat 1992: 91).

505 köp ilni körür biz edip sözini
506 bile bilmegendin ular özini (Arat 1992: 80).

(Bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü / anlayamadıkları için, kendilerini üzerler.) (Arat 1992: 101).

Harezm Türkçesi ve Grameri adlı eserde, XIII-XV. yy Orta-Asya Türkçesindeki olumlu iktidarî fiilin *bil-* ile, olumsuz şeklinin ise genellikle *u-ma-*, bazen de *bil-me-* şekli ile teşkil edildiği söylenmiştir (Hacıeminoğlu 1997: 182):

"kıl-*u bil-* "yapabilmek" NF-2/22 (Nehcü'l-ferâdis)

közle-*yü bil-* "bekleyebilmek" HŞ-202 (Hüsrev ü Şirin)

sanç-*a bil-* "batırabilmek" HŞ-347

ti-*y-e bil-*"söyleyebilmek" HŞ-645

ti-*y-ü bil-* "diyebilmek" HŞ-2704

kir-*ü bil*-mes KE-24/7 (Kısasü'l-enbiya)

sözle-*y-ü*-mes < sözle-*y-ü*+*u*-maz "söyleyemez" KE-43/44"

kıl-*a bil*-gey (Ata 1997a: 199 (140v19))

sakla-*yu bil*-gey (Ata 1997a: 167 (119v6))

köter[8]-*e bil-me*-y (Ata 1997a: 282 (197v18))

Bu dönemde yetmezlik yardımcı fiili olarak *al-* da dikkati çekmektedir[9]: köter-*e al-ma*-gay+miz (Ata 1997a: 306 (213r17).

"Kıpçakçada fiillerde iktidar ifade etmek için al- ve bil- yardımcı fiilleri kullanılır. CC'da bil- hem olumlu hem olumsuz al- ise sadece olumsuz ifadelerde geçer. Diğer eserlerde, gramer kısımlarında buna temas edilmediği gibi, örnekler arasında da gerek olumlu gerek olumsuz iktidar ifadesi tespit edilememiştir. Kıpçakçada (CC'da) yalnız olumsuz ifadelerde kullanılan al- yardımcı fiili bugün Kazan Türkçesinde her iki şekilde de (olumlu-olumsuz) iktidar ifadesi için kullanılmaktadır." (Karamanlıoğlu 1994: 148)

Çık*abilme*s *(İM)*, İşlerini ayt*a bil*ding *CC 142, 20* (İşlerini söyleyebildin.), Kişi yolsuz bar*a bilme*z *CC 123, 24 (*varama-, gideme-*)*, köktegi hanlıkta bar*alma*z-biz Tengri katında *CC 123, 26* (baral-< bara al-), kör*a*lmadım (< köre al-: göreme-) (Vural-Toparlı : 39; 148-149) vs.

Yetmezlik fiillerinin Çağatay Türkçesindeki durumu da şöyle özetlenmiştir: *"*u-ma- ile yapılan iktidarsızlık şeklinin (qıl-u-maz 'kılamaz') kesin olarak kalması ve –a/-e, -y al-ma-/bil-me- terkibinin umumileşmesi: oquy almas 'okuyamaz', köre bilmedi 'göremedi'."* (Eckmann 1958: 126); *hîç kim meni halas ete bilmes meger Hudâ "beni Allah'tan başka kimse kurtaramaz", tagyir ete bilmen hükm-i kazanı "kaderin hükmünü değiştiremem"* vs. (Eckmann 1988: 109).

Eski Anadolu Türkçesinde ise iktidar bildirmek üzere asıl fiillere */-(y)A bil-/* yapısı getirilir: çal-*a bil- 74/14,* var-*a bil- 125/2* (Daşdemir 2000: 88). Nadiren zarf-fiil ekinin daraldığı da olur: "*t*urı *bil*di HŞ 1790" (Timurtaş 1994: 142). Yetmezlik fiili için en geçerli yapı */-(y)^{o}+ø-ma-/*'tır: *"…* yârı bulı*ma*duñ *ŞD 156-6,* kimseye çü di*yümez*di râzın HŞ 1914, koş*ama*z hiç kuş Şebdîz ile baş HŞ 2111…" (Timurtaş 1994: 143). *"Bilme-" fiili de zaman zaman Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yitüribilmedüm, olımadum, bulımadum, kılımazam, olımaz, yatımadum vb."* (Şahin 2003: 66). Dedem Korkut Kitabı'nda her iki şekil karışık olarak kullanılmıştır: tur-*a+ø-ma-*, öldür-*i+ø-me-*, katlan-*ı+ø-ma-*, çık-*a+ø-ma-*, sök-*e+ø-me-;* yi-*ye bilme-*, bin-*e bilme-*, dir-*e bilme-*, yor-*a bilme-*, becer-*i bilme-* (Daşdemir 2000: 88).

[8] köter-: kaldır-; ortadan kaldır-, gider-; al-, taşı- (Ata 1997b: 392)
[9] Ayrıntılı bilgi için bk. (Gabain 1953: 10, Räsänen 1957: 176)

Türk Edebiyatının değişik dönemlerinden alınan aşağıdaki örneklerde de ilgili fiilin geçmiş dönemlerden çok da farklı olmadığı görülmektedir:

15. yy	Ahmed-i Daî	id*ebil-* 128-6, bil*ime*z 1-19, bul*ıma*z 250-4, gör*eme*z 152-6 (Özmen 2001: 349)
	Dede Ömer Rûşenî	Kanlım kim oldugın bil*ebilme*zdüm isteyüb Sordum nigara la^{c}l-i lebinden gelür sorag (35. G. /3.) İderken murg-ı can pervaz işitdüm Rûşenî dirdi Saçuñuñ torına düşdi çıh*abilme*z arasından (59. G. /7.) (Tavukçu 2005: 155)
16. yy	Fuzuli	Ed*eme*n terk Fuzûlî ser-i kûyun yârın Ne kadar zulm yeri ise bana hoştur vatanım (Akyüz vd. 2000: 230) Tutmak diler Fuzûlî kapunda makâm lik Bu sırrı kimseye aç*abilme*z nihan dutar (Akyüz vd. 2000: 166)
	Baki	Biñ meşk iderse safha-i çarh üzre mâh-ı nev Ebrû-yı yâre öyküne*bilme*z misâlde (Küçük 1994: 379)
	Manisalı Camii	Bu yolda baş u cân terk itmeyince Kişi kurtul*ıma*z hicrân gamından (3480) (Ece 2002: 442)
17. yy	Nef'i	Tûtî-i mu'cize-gûyum ne desem lâf değil Çarh ile söyleş*eme*m âyînesi sâf değil (Akkuş 1993: 315)
18. yy	Nedim	Sevdiğim, cemâlin çünkü gör*eme*m Çıkmasın hayâlin dil-i şeydâdan Hâk-i pâya çünkü yüzler sür*eme*m Alayım peyâmın bâd-ı sabâdan. (Kabaklı 2002: 730)
19. yy	Akif Paşa	Kıyıl*ama*z iken öpmeye teniñ Şimdi ne haldedir nazik bedeniñ (Saraç-Andı 1997: 178)
	Keçecizâde İzzet Molla	İstemem görmeyi kim derde giriftar olurum Derde bak sabr ed*eme*m görmez isem gâh seni (Kabaklı 2002: 763)

Bütün örneklerde geçen yeterlik, yetmezlik ve ihtimal anlamlarındaki biçimler altı maddede formülleştirilebilir:

a. EF- + /-(y)^{o}/ + bil-: *(*sanç-*a bil-*, ti-*ye bil-*, kıl-*u bil-*, közle-*yü bil-*, sakla-*yu bil-...)*
b. EF- + /-I/ + u-: *(*kıl-*u u-*, artat-*ı u-...)*

c. EF- + /-(y)I/ + u-ma-: (itin-*ü u-ma-*, yorı-*yu u-ma-*, uza-*yu u-ma-)*

d. EF- + /-(y)^{o}/ +ø-ma-: *(*sözle-*yü+ø-me-*, tur-*a+ø-ma-*, kurtul-*ı+ø-ma-*, gör-*e+ø-me-*, bil-*i+ø-me-...)*

e. EF- + /-(y)^{o}/ + bil-me-: *(*kir-*ü bilmes*, yi-*ye bilme-*, bin-*e bilme-*, yor-*a bilme-*, becer-*i bilme-...)*

f. EF- + /-(y)^{o}/ + al-ma-: *(*bul-*a al-ma-*, köter-*e al-ma-*, oqu-*y al-ma-...)*

2. Bil- Fiilinin Lehçelerdeki Kullanımı

Bil-me- fiili 17. yüzyıldan sonraki *"Osmanlı metinlerinde körlenmiş ve Türkiye Türkçesinin yazı diline kadar gelememiştir. Fakat bu gün, Güneybatı lehçeleri içinde, olumlu ifadelerde olduğu gibi, olumsuz ifadelerde de bil-me- fiilinin kurallı olarak kullanıldığı lehçeler vardır. Bunlar Türkmen ve Azerî lehçeleridir."* (Korkmaz 1960: 119). Bunlar ve diğer lehçelerdeki *bil-* yardımcı fiilinin ve yeterlik tasvir fiilinin kullanılışı ise şöyledir:

1. Gagavuz Türkçesi: Diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde de görülen *EF- + -(y)A+bil-* yapısı, Gagavuz Türkçesinde çok yaygın değildir[10] (Özkan 2007: 132). çal*abilmää*, de*yäbilmää*, oyna*yabilmää...*

Olumsuz şekli: bak*ama*ma, sevin*eme*mää...

2. Azerbaycan Türkçesinde yeterlik fiili Türkiye Türkçesindeki gibidir: gel*ebil-*, gör*ebil-* vs. Ancak bu fiilin olumsuzu /-(y)A+bil-me-/ biçimiyle yapılır: gel*ebilme-*, gör*ebilme-* vs. Bu lehçede gel*emme-*, yaz*amma-* gibi kullanımlar da mevcuttur (Ergin 1986: 388; 1981: 159).

3. Türkmen Türkçesi, yeterlik fiilinin olumlusu için /-p/ zarf-fiil ekini tercih etmiştir. Bu ek ünlüyle biten fiile geldiğinde fiilin sonundaki ünlü uzar: ay*dıp bil*erdim "söyleyebilirdim", gül*üp bil*yäär "gülebiliyor", kov*up bil*yäämişin "kovabiliyormuş" (Kara 2007: 276) ...

"Olumsuzu, fiil çekimlerinde kullanılan ve fiillerin anlamını olumsuzlaştıran "-ma / -me", "-maz / -mez", "-mar / -mer", "-ook" gibi eklerin "bil-" yardımcı fiiline getirilmesiyle yapılır: berip bileñook "veremiyorsun", bilip bilmedi "bilemedi", gidip bilmersiñ "gidemezsin" ..." (Kara 2007: 276).

4. Özbek Türkçesinde esas fiilin karşıladığı işin veya hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını belirleyen yapılar şunlardır:

EF- (ünsüzle biten) + -ä zarf-fiili + ål-[11] / bil-

EF- (ünlüyle biten) + -y zarf-fiili + ål- / bil-

Bu yapılarda *bil-* yardımcı fiili az kullanılmaktadır (Yaman 2000: 153).

Oqı*yål*måq "okuyabilmek", ber*ä ål*måq "verebilmek", äyt*ål*måq "söyleyebilmek", sözlä*y bil*måq "söyleyebilmek", Enähånni köndir*ä ålmä*dilär. "Enehan'ı kandıramadılar." (Coşkun 2000: 178).

5. Yeni Uygur Türkçesi, yeterlik fiili için *EF + -a / -ä / -y zarf-fiili + al-* yapısını kullanmaktadır (Öztürk 1994: 136). *"Ünlü ile biten fiillere -la, -lä veya -yala, -yälä; ünsüzle biten fiillere ise -*

[10] *"Gagavuz Türkçesi'nde yeterlik ifadesi daha çok istek çekim eki almış veya mastar ekiyle kullanılan fiillerin önüne olumlu yeterlik için* ***var nasıl // nicä****, olumsuz yeterlik için* ***yok nasıl / / nicä*** *ifade grupları getirilerek sağlanmaktadır: Bän var nicä deyim onnara (P. 183), var nasıl çinesinnär (C. 175) "çiğneyebilirler"; ... ama o küpü erinden dä yokmuş nasıl kıpırdatsın (M. 81)"* (Özkan 1996: 170).

[11] Zarf-fiil eki -ä ile ål yeterlik fiilindeki å ünlüsü bazen kaynaşır (Coşkun 2000: 178).

ala, -älä şeklinde gelir: sözliläydim "söyleyebildim", sözliyiläydim "söyleyebildim", yeziligansän "yazabilmişsin", oquyilivatisilär "okuyabiliyorsunuz".

Bu şeklin olumsuzu almak fiilinden sonra -ma, -mä olumsuzluk eki getirilerek yapılır: yezalmaymän (< yaz-a al-ma-y-män) "yazamayacağım", sözliyälmidim "söyleyemedim", oquyalmigan "okuyamamış"" (Yazıcı Ersoy 2007: 410).

6. Kazak Türkçesi, fiillerin olumlu ve olumsuz iktidarî şeklinde daha çok *al-* yardımcı fiilini kullanmaktadır. Esas fiile ulanan zarf-fiil ekleri de –a, -e, -y'dir (Tamir 2007: 470). caz*a ala*mın*;* bar*alma*ymın < bar-*a*+*al*maymın, cazalmadı < caz-*a*+*al*madı...

Bil- yardımcı fiilinin kullanımı seyrektir: oyla*y bil*dim, oyla*y bilme*dim.

7. Kırgızcada *al-* fiili –A / -O; -y zarf-fiil ekiyle kullanıldığında yeterlik bildirir: caz-*a al*dı 'yazabildi', kör-*ö al*at 'görebilir', oku-*y al*at 'okuyabilir' (Kasapoğlu Çengel 2007: 525)... Bunlar dışında -A/-O, -y bil- ve -A/-O, -y ber-; -y, -p kal-; -y ket- tasvir fiilleri de kullanılır: *"Men künöö kıla bilgen bas, esine kelse, künöösün… SK-79 'Ben günah isleyebilen birinin, aklı basına geldiginde, günahını...', Sen bir kisinin canın saktap kalar eleñ. K.158 'Sen bir insanın canını belki kurtarabilirdin.', Böltürüktörümö kaytsam degende eki közü tört bolup turgan Akbara çıdabay ketti. K-231 'Yavrularıma dönsem diye iki gözü dört olan, sabırsızlanan Akbara fazla dayanamadı.', -Açkıçı bar, -dedi leytenant Avdiy emne aytkanı turganın tüsünö berbey. K-192 '-Anahtarı var, -dedi tegmen Avdiy'in ne demek istedigini anlayamadan.' "* (Tan 2005: 51-52).

8. "*Karakalpak Türkçesinde de yeterlilik ifade eden tasvir fiili al-'tır. Jete al- "yetişebilmek", qayta al- "geri dönebilmek", köre al- "görebilmek" vb."* (Uygur 2007: 593).

9. Nogay Türkçesi: *-A / -y al-, -A/-y bol-, -(I)p bil-* Nogay Türkçesinin yeterlik ifade eden kalıplarıdır. añla*y al-* (anlayabil-), al*a bol-* (alabil-), körset*ip bil-* (gösterebil-) (Ergönenç Akbaba 2007: 660).

10. Tatar Türkçesindeki *al-, bul-* yardımcı fiilleri de yeterlik / yetmezlik işlevlerindedir: tab*a al*alar (bulabilir) (Öner 2007: 722), Anı bĭr de uçta-kulda tot*ıp bulmı*y iken. (Onu elde avuçta tutamazmış), Kart haman ipteşlerĭ belen azaplana, bĭrtörlĭ itĭp te alarnı tınıçlandır*a almı*y iken. (İhtiyar arkadaşlarıyla sürekli uğraşsa da bir türlü onları susturamamış.) (Atnur 2002: 728-729).

11. Başkurt Türkçesi de yeterlik / yetmezlik şekli için *EF + -a / -ä / -y zarf-fiili + al-[ma-] /* bazen *bil-[me-]* yapısını kullanır. *kil al*asakmın "geleceğim", yaz*a al*ırmın "yazabilirim", uqı*y al*ganbız "okuyabilmişiz"; yırla*y bil*ĭw "ağlayabilmek", uqı*y bil*ĭw "okuyabilmek" (Yazıcı Ersoy 2007: 792); Ut bulıp yanğas, al*a alma*shıñ *(Ateş yanmaya başlayınca alamazsın)* (Atnur 2002: 343).

/-ıp bulma-/ biçimi de yetmezlik ifade edebilmektedir: Ele bar*ıp bulma*y ul tirege (Şimdi o tarafa gidilemez) (Atnur 2002: 375).

12. Kırım-Tatar Türkçesi, ilgili fiilleri *-(y)al-, -p ol-* ile oluşturmaktadır (2007: 859): Men siznen işle*yalma*dım. "Ben sizinle çalışamadım.", Sen yahşı kör*alma*ğansın. "Sen iyi görememişsin.", Siz atnen keti*p ol*ursızmı? Siz atla gidebilir misiniz? Men bu yazını bitir*ip olama*dı. "Ben bu yazıyı bitiremedim." (Yüksel 2007: 859).

13. Karaçay-Malkar Türkçesinde yeterlik fiili, *"fiil+zarf fiil eki (-a /-e /-y) + al- fiili ile yapılır. Ünsüz ile biten kelimelerin sonuna gelen –a/-e zarf fiil eki düşerek al- yeterlik fiili ile birleşir. Ünlüyle biten kelimelere gelen –y zarf-fiil eki ise korunur: bar-a al- > baral- "gidebilmek", kir-e al- > kiral- "girebilmek", aşa-y al- > aşayal- "yiyebilmek"* (Tavkul 2007: 915-916).

14. Hakas Türkçesi, yeterlik için *-ıp hal-*, yetmezlik için *–bin hal-* yapılarını esas almaktadır: kör *hal-* "görebilmek, bakabilmek", pĭl*bin hal-* "bilememek", *çĭp hal-* "yiyebilmek" (Arıkoğlu 2007a: 1121).

15. Tuva Türkçesi'nde ise *-a/-y al-* muktedirlik ifade eder: çugaal*ay al-* "konuşabilmek", bijiy *al-* "yazabilmek" (Arıkoğlu 2007b: 1205).

Görüldüğü gibi, Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiline daha çok rastlanmaktadır (İlker 1997: 140). Gagavuz, Özbek, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde az kullanılan *bil-* fiilinin yerini, bunlar ve diğer lehçelerde *al-* başta olmak üzere, *ber-, kal-, ket-, bol-, bul-, ol-, hal-* yardımcı fiilleri almıştır.

3. Bil- Fiilinin Türkiye Türkçesindeki İşlevleri

Tarihî dönemlerde ve lehçelerde yeterlik fiiliyle ilgili yapılan açıklamalarda, birleşik fiilin nasıl ve hangi yapılarla oluştuğuna, olumlu ve olumsuz biçimlerine değinilmiş, *bil-* fiilinin işlevleri göz ardı edilmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *bil-* yardımcı fiilinin işlevlerini birkaç maddeyle tespit etmek mümkündür:

3.1. Yeterlik (Muktedirlik / Gücü Yetme): *Bil-* yardımcı fiilinin ilk ve en öne çıkan bu işlevinde, kişi -birçoğu sonradan kazanılan- eylemleri yapabildiğini, bunlara gücünün yettiğini anlatmaya çalışır. Eylemin gerçekleşmesi için istek, gayret ve çalışmaya ihtiyaç vardır.

Birleşik fiilin yapısında esas fiilden hemen sonraki bölüm, bu anlam için kullanılmaktadır. Zarf-fiil ise yardımcı fiili esas fiile bağlamakla görevlidir:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)[12]	-fol- / -fos-[13]	İhtimal (-zf+yF-)	Yİyzke[14]	Ek fiil	Kip	Şahıs
Gel-//-	*-e+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im
Kaldır-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-miş+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
Konuş-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-se+//	+Ø-	-Ø+	+n
Çalış-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-yor+//	+Ø-	-du+	+k

a. İşlerimi tamamladım, artık gelebilirim: Kılmaya muktedir olan kişi; bütün şartları gözden geçirmiş, kendi dışındaki engelleri halledip gelmeme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Sıra dışı bir şey olmazsa yüzde yüze yakın oranda eylem gerçekleştirilecektir.

b. Neredeyse kendi ağırlığının üç katını kaldırabilmiş: Gücü buna yetmiş.

c. Daha yumuşak bir üslûpla konuşabilirsin: Eğer istersen bunu gerçekleştirme imkânına sahipsin.

d. Asistanlık yıllarımızda ara vermeden altı saat çalışabiliyorduk: Şimdiye göre o zaman daha güçlü veya dayanıklıydık.

[12] Zarf-fiil eki + Yardımcı Fiil
[13] Fiilin olumluluk veya olumsuzluğu
[14] Yüklem ismi yapan zaman veya kip ekleri

3.2. Yetenek: Yapısı muktedirlikle aynıdır, ancak bağlama göre, gücü yetmeden ziyade kalıtıma dayalı doğuştan gelen gücü temsil eder. Eylemi yapabilmek için kişinin ayrıca bir gayret göstermesi söz konusu değildir: *Yavru kediler saatte 50 km hızla koşabilir. 80 yaşında olmasına rağmen gözlüksüz okuyabiliyor. Herhangi bir ses eğitimi almamış ama çok güzel şarkı söyleyebiliyor*. örneklerinde kullanılan *bil-* fiili, yetenek işlevindedir.

3.3. Yetmezlik (Kılamama): Dilbilgisi kitaplarında yeterliğin olumsuzu olarak anlatılan[15] yetmezlik tasvir fiilinde, kişinin, kendinden veya dışarıdan kaynaklanan bir sebeple, muktedirliği elinden alınmıştır fakat anlam kesindir.

Muktedir olma, gücü yetme anlamlarındaki *u-* fiili, -yukarıda da anlatıldığı gibi- Türkçenin önceki dönemlerinde hem yeterlik hem de yetmezlik yardımcı fiili olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesine gelene kadar, kendinden önceki zarf-fiil ekiyle kaynaşmış ve kullanımdan düşmüştür (Ergin 1986: 388):

	Esas fiil	Muktedirlik		-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yİyzke	Ek fiil	Kip	Şahıs
		-zf+	yF-						
Eski Türkçe	kıl-//	-u	+u-	-Ø-	-Ø+Ø-	-yur+//	+Ø-	-Ø+	+men
Türkiye T.	kıl-//	-a	+bi l-	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im
Eski Türkçe	yorı-//	-yu	+u-	-ma-	-Ø+Ø-	-z+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
Türkiye T.	yürü-//	-ye	+Ø-	-me-	-Ø+Ø-	-z+//	+Ø-	-Ø+	+Ø

Azeri ve Türkmen Türkçesinde, yetmezlik için olumsuzluk ekinden önce *bil-* yardımcı fiili de kullanılır:

Azeri T.[16]	bah-//	-a	+bil-	-mø	-Ø+Ø-	-ir+	+Ø-	-Ø+	+em
Türkiye T.	bak-//	-a	+Ø-	-mø-	-Ø+Ø-	-ıyor+	+Ø-	-Ø+	+um
Türkmen T.	bil-//	-ip	+bil-	-me-	-Ø+Ø-	-di+	+Ø-	-Ø+	+Ø
Türkiye T.	bil-//	-e	+Ø-	-me-	-Ø+Ø-	-di+	+Ø-	-Ø+	+Ø

u- fiili, taşıdığı anlamla uyumlu bir şekilde birleşik fiilin muktedirlik bölgesini temsil etmektedir. Olumsuzluk ekiyle birleşerek *yetmezlik* işlevine dönüşür: "*sevememek, bakamamak"* (Meninski 2000: 89).

Girmeden tefrika bir millete düşman gir*emez,*
Toplu vurdukça yürekler onu top sindir*emez.* (Mehmet Akif Ersoy)

3.4. İhtimal: *Bil-* fiilinin en yaygın işlevlerindendir. */-mIş ol-/* bitirme fiiliyle birlikte esas fiile, geçmişe dönük ihtimal anlamı katar: *Konuşmuş olabilirsin. Yayınlar bir süre için engellenmiş olabilir*. vs.

[15] Yeterlik ve olumsuzu ile ilgili görüşler için bk. (Tan 2005: 52-54, 99).

[16] Azeri Türkçesinde olumsuzluk ekinin esas fiilden hemen sonra birleşik fiilin ortasında bulunması durumunda da yetmezlik anlamı korunmuştur: *bax-//-ma-ya+bil-me-r+//+em "bakamam"* (Gemalmaz 1986: 54).

İster geçmişe, isterse şimdi ve geleceğe dair ihtimal bildirsin, *bil-* yardımcı fiilinin birleşik fiil içindeki yeri muktedirlikten sonradır:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yİyzke	Ek fiil	Kip	Şahıs
Git-//-	-Ø+Ø-	-Ø-	-e+bil-//	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im

a. Henüz karar vermedim, gid*ebil*irim. Kişinin muktedirlik hususunda bir sıkıntısı yoktur. Eylemin gerçekleşme ihtimali isteğe bağlıdır.

b. Bu gün yağmur yağ*abil*ir. Bu cümlede de muktedirlikle ilgili bir anlam inceliği yoktur. Genel bir olasılık, başka bir ifadeyle *"nötr veya (duruma bağlı) dinamik olabilirlik"* (Kerslake 1996: 86) dile getirilmiştir.

c. Yarın Erzurum'a dön*ebil*irim. Muktedirliğin arka plana itildiği bu cümle, şartlar doğrultusunda dönme zamanının değişebileceği ihtimalini de taşımaktadır.

Türkçede *bil-* yardımcı fiilinin kuvvetli veya zayıf olasılık bildirmesi bağlama göre değişir. Mesela "Seni yarım saat önce iri yarı, uzun boylu biri sordu." cümlesine karşılık "Haaa, evet. Yusuf olabilir. Bana bu gün uğrayacağını söylemişti." dendiğinde olasılık yüksektir[17]. Şu cümlede ise olasılık zayıftır: "Bir haftadır görmüyorum, tatilde olabilir."

Yüklem ismi yapan zaman ve kip ekleri, *bil-* yardımcı fiilinin muktedirlik ya da ihtimal işlevlerini etkilemektedir. Öğrenilen ve duyulan geçmiş zaman eklerinden önceki *bil-* yardımcı fiili, yeterlik işlevindedir; çünkü geçmişte kalan eylemin yapılmama ihtimali düşünülemez[18].

a. Genç dağcının cesedi günler sonra bulun*abildi*.
b. Günümüze sadece iki nüshası eriş*ebilmiş*. (Bulunamama, erişememe ihtimali yok.)

Haber kiplerinden geniş, şimdiki ve gelecek zaman ekleri ise bağlama göre muktedirliğin yanı sıra ihtimal de belirtebilir; zira ihtimal, şimdiye ve sonraya yöneliktir:

c. Dava önümüzdeki hafta görül*ebilir*. (İhtimal)
d. Hidrojen atomunun protonu ancak özel aletlerle görül*ebilir*. (Yeterlik)
e. Düzensiz ve yetersiz beslenme boy uzunluğunu etkile*yebiliyor*. (İhtimal)
f. Artık yürü*yebiliyorum*. /-(y)A+bil-/ ve şimdiki zaman ekinin birlikte kullanılıp yeterlik bildirdiği yapılarda *artık* zaman zarfı sıklıkla geçer. Bu kelimeden önce, engellerin, olumsuzlukla-

[17] İngilizcede modallara göre bu olasılıklar daha belirlidir. Aşağıdaki tabloda yeterlik ve nezaketle birlikte bu olasılık oranları da gösterilmiştir (Çelik 2007: 391):

Özne	***Modal-fiil nesne***	***Türkçe***	***Yetenek[17]***	***Nezaket***	***Olasılık***
Sami	*can speak English.*	*Sami İngilizce konuşabilir.*	*% 100*	*% 30*	*% 50*
	could speak English.		*% 70*	*% 60*	*% 40*
	may speak English.		*-*	*% 50*	*% 60*
	might speak English.		*-*	*%80*	*% 30*
	is able to speak English.		*% 100*	*-*	*-*

[18] Kiplik kavramının ve diğer birleşik fiillerin *bil-* tasvir fiilleriyle olan ilişkisi de ayrıca ele alınabilecek bir konu niteliğindedir.

rın, sıkıntıların vs. ortadan kalktığıyla ilgili gizli bir anlam yerleşiktir: Çok zor günler yaşadım, büyük sıkıntılar atlattım ama artık yürüyebiliyorum, gibi[19].

g. İleride daha büyük zorluklarla da karşılaş*abileceksiniz.* (İhtimal)
h. Bu programla aradığınız bilgilere daha kolay ulaş*abileceksiniz*. (Yeterlik)

Dilek kiplerinden emir, gereklilik, dilek-şart ve istek ekleri muktedirliği desteklemektedir:

i. Yar yolunu seç*ebilsin* / Üstümüzden geç*ebilsin*
Dal*abilsin*, iç*ebilsin* / Aman durulun sellerim (Behçet Kemal Çağlar)
j. Haklarını korumak istiyorlarsa benimle dürüstçe konuş*abilmeliler*.
k. Keşke sigarayı bırak*abilsem*.
l. Onunla konuş*abilesin*, tartış*abilesin* istiyorum.

Aşağıdaki tabloda bu yüklemlerin yapısı gösterilmiştir:

Cümle	Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yİyzke	Ek fiil	Kip	Şahıs
a.	bulun-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-di+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
b.	eriş-//-	*-e+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-miş+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
c.	görül-//-	-Ø+Ø-	-Ø-	*-e+bil-//*	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
d.	görül-//-	*-e+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
e.	etkile-//-	-Ø+Ø-	-Ø-	*-ye+bil-//*	-iyor+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
f.	yürü-//-	*-ye+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-iyor+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
g.	karşılaş-//-	-Ø+Ø-	-Ø-	*-a+bil-//*	-ecek+//	+Ø-	-Ø+	+siniz
h.	ulaş-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-ecek+//	+Ø-	-Ø+	+siniz
i.	seç-//- dal-//-	*-A+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-Ø+//	+Ø-	-Ø+	+sin
j.	konuş-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-meli+//	+Ø-	-Ø+	+ler
k.	bırak-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-se+//	+Ø-	-Ø+	+m
l.	konuş-//- tartış-//-	*-a+bil-//*	-Ø-	-Ø+Ø-	-e+//	+Ø-	-Ø+	+sin

3.5. Kılamama İhtimali: Bu işleve bir iki dilbilgisi kitabında çok az değinilmiştir:

Birinde, *bil-* fiilinin yeterliğin olumsuz kuruluşunda da kullanıldığı söylenip örnekler (*göremeyebilirsin, aşabiliriz, tanımayabilirsin*) verilmiş[20] (Bozkurt 2004: 331); başka birinde, *-emiyebil-* yapısı impotential+potential (iktidarsızlık+ihtimal) olarak değerlendirilerek, *indirilemiyebilecekler*

[19] /-(y)A+bil-/ yapısı, şimdiki zaman birinci teklik şahıs çekimiyle birlikte soru işlevinde kullanıldığında, birinin performansının yeterlilik kriterine göre değerlendirildiği söylenebilir: *Yapabiliyor muyum?* (Savaşır 1986: 138).
[20] *aşabiliriz* kelimesi bu örnekler arasına dikkatsizlik sonucu konmuş olmalı; zira burada olumsuzluk yoktur. *Tanımayabilirsin* örneği de bizim tasnifimizde *kılamama* değil, *kılmama ihtimali*ne dâhil edilecektir.

'it may be that they will not be able to be brought down' yüklemi üzerinde biçimbirim tahlili yapılmıştır (Lewis 1967: 153). Bir makalede ise 'gelemeyebilirim' yapısı *'yükümlülük+olumsuzluk+bilgisellik'* olarak değerlendirilmiştir (Güven 2001: 84).

Yeterlik anlamının, gücü yetmezlik ve yapmamak olasılığıyla birleşip katmerleştiğini belirten bir diğer çalışmada da Falih Rıfkı Atay'dan alınan *"İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi gerçekleştiremeyebiliriz."* cümlesi örnek gösterilmiştir (Gencan 2001: 342).

Aslında bu tür birleşik fiillerde katmerleşme[21], artma veya çoğalma yoktur. Sadece iki farklı işlev için iki yardımcı fiil dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki yetmezliği, diğeri ihtimali bildirmektedir:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yİyzke	Ek fiil	Kip	Şahıs
Gel-//-	*-e+Ø-*	-me-	*-ye+bil-*//	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im

EF- + /-(y)A+ Ø-/ + /-mA-/ + /-(y)A+ *bil-/* yapısındaki birleşik fiillerde, dışarıdan veya kişinin kendinden kaynaklanabilecek herhangi bir etki / sebep, eylemi gerçekleştirme hususundaki yeterliği azaltmış, böylece eylemi kılamama ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Buna rağmen kişinin kılma isteği hissedilmektedir: *gelemeyebilirim* (Aslında gelmek istiyorum ama ...) Ayrıca anlatıcı kişi, bağlamda söz edilenin/edilenlerin kılamamalarını da hafifletmeye çalışabilir: Toplantıya gel*emeyebil*ecek, gibi.

3.6. Kılmama İhtimali: İktidar fiili, 'kılmama' anlamındaki fiil tabanı üzerinde de teşkil edilebilir (Deny 1941: 470). Bu durumda tasvir fiili, *'iktidar'dan ziyade 'imkân' ve 'ihtiyar' gösterir* (Korkmaz 1960: 108). 'Giremezsin, gidemez, açamazsınız' gibi yüklemlerde anlatıcı kişinin/kişilerin *yapmaya gücü yetmeyişi* anlamı varken 'girmeyebilirsin, gitmeyebilir, açmayabilir' yüklemlerinde *yapmamak olasılığı ayırtısı* sezilmektedir (Gencan 2001: 342). Yani burada, kişinin yetersizliği değil *yapmamaya yeterliği* ön plândadır (Banguoğlu 1974: 490). Cahit Sıtkı Tarancı'nın

Bel bağladığın tepelerden
Gün doğ*mayabil*ir bir daha

mısralarındaki yapıda ise günün doğmama ihtimali dile getirilmiştir.

O halde, *EF- + /-mA-/ +* /-(y)A+ *bil-/* yapısı, kişinin kılmaya gücü yettiğini, *ben* merkezli bir engelin olmadığını, kılmama ihtimalinin yalnız dış etkenlere bağlı olduğunu, esas fiilin belirttiği eylemi kılma yerine başka bir eylemi tercih edebileceğini ifade eder. Kişinin kılma isteği zayıftır. Bu anlamlar, şu konuşmalarla somutlaştırılabilir:

Ali : *Yarınki yemeğe katılacak mısın?*
Engin : *Katılmayabilirim, belki evde kalır kitap okurum.*
Ali : *Peki Canan, sen?*
Canan : *Bilmiyorum, ben de katılmayabilirim.*
Ali : *Neden?*
Canan : *Sanırım Mehmet de orada olacak.*
Ali : *Siz hâlâ konuşmuyor musunuz?*
Canan : *Hayır, maalesef.*

Burada Engin'in yemeğe katılamama gibi bir yetmezliği, dışarıdan gelen bir engeli yoktur. Sadece yemeğe katılma ile kitap okuma arasında bir seçim yapacaktır. Kitap okuma isteği daha önde olsa da ihtimal her iki eylem için de geçerlidir.

[21] *"Tanrı tanık, beli kılıçlı olmayan bizim eşiğimizi aşabilemez."* örneği ile bu katmerli biçimin pek işlek olmadığı da vurgulanmıştır (Kükey 1972: 13).

Canan da yemeğe katılmaya muktedir; ancak dışarıdan gelen engel yani Mehmet'in orada olma ihtimali, Mehmet'le karşılaşmamaya çalışan Canan'ın yemeğe katılma isteğini zayıflatmıştır. Yine de gitme ihtimali tamamen ortadan kalkmış değildir.

Bu yapı bağlama göre *izin* işlevinde de bulunabilir: İsteyenler bu geziye katıl*mayabil*ir.

3.7. Rica: *bil-* yardımcı fiili, eylemin gerçekleşmesi için, muhataba nezaketle istekte bulunma amacını da taşır. *"Ricalarda –Abil'in tercihi rastgele değildir; konuşurun yeterliliğini değilse de rızasını ve müsait olup olmadığını sorgulamak gibi pragmatik bir kaygıyla kullanıldığı söylenebilir."* (Aslan Demir 2008: 154): Burası kütüphane, biraz daha sessiz ola*bil*iriz sanırım., Biraz daha sessiz ola*bil*ir misiniz? (Lütfen daha sessiz olun.), Kapıyı aça*bil*ir misiniz, lütfen?, Yardım ede*bil*ir misin?...

3.8. İzin: Muhatabın onayını almak veya muhataba onay / izin vermek için *bil-* yardımcı fiili kullanılır[22] (bk. Deontik olabilirlik. Kerslake 1996: 88): Müdür Bey sizi bekliyor, içeri gire*bil*irsiniz., Gecikmemiz halinde bu işten vazgeçe*bil*irler., Sigara içe*bil*ir miyiz?, Buraya park ede*bil*irsiniz., Mümkünse Songül ile konuşa*bil*ir miyim?

3.9. Tavsiye: *bil-* yardımcı fiili tavsiye, öğüt nitelikleri de taşıyabilmektedir: Her şey üst üste geldi, ne yapacağımı bilemiyorum. Buralardan biraz uzaklaşa*bil*ir, kafanı dinleye*bil*irsin. Şu kilolardan nasıl kurtulacağım? Yemene içmene dikkat ede*bil*ir, yürüye*bil*ir, düzenli alıştırmalar yapa*bil*irsin.

3.10. Yasak: *EF- + /-(y)A+Ø-/ + /-mA-/* birimleri ile *yüklem ismi yapan geniş zaman eki* birlikte kullanıldığında *"bir işin yapılmasına karşı olan yasal veya yasa dışı engel"* (Akalın vd. 2005: 2140) anlamını verir[23]: Burası yasak bölge, içeri giremezsiniz. Sınıfta sigara içemezsiniz. vb.

Yasak ortadan kalktığında *bil-* yardımcı fiili *izin* anlamıyla yerini alır: "Randevu almadan içeri gir*emez*siniz." diyen sekretere "Ben eşiyim ve gir*ebil*irim." cevabının verilmesi gibi.

3.11. Zıtlığa Hazırlık: Bazen *bil-* fiili, yukarıdaki anlamlardan farklı olarak dinleyeni / okuyanı zıt bir düşünceye hazırlar. Bulunduğu cümleden sonra zıtlık bildiren cümle başı edatı gelir: Çok akıllı ol*abil*ir, fakat hiç de çalışkan değil. Sevimli ol*mayabil*ir, ama en azından işini biliyor.

3.12. İnanamama / Hayret / İltifat: *ol-* yardımcı fiilinin oluşturduğu birleşik fiillere eklenen */-(y)A+Ø-/ + /-mA-/ + /-z/ (+ek fiil + kip + şahıs eki)*, bahsi olan kişinin fizik, ruh veya karakter yapısına göre inanamama, hayret veya iltifat bildirebilir. Böyle kullanımlarda bir açıklama cümlesine ihtiyaç duyulur:

Zengin ol*amaz*, üzerindeki pejmürde elbiseye baksana!, Hayallerinden bu kadar çabuk *vazgeçmiş olamazsın*, sen böyle biri değilsin!, Patrona bağırıp çağırmış ol*amaz*, çok sakin biriydi çünkü., Son derece tembel bir öğrenci o, sınavdan yüz almış ol*amaz*; kopya çekmiş olmalı. O elbiseyi almış ol*amaz*sın, enine çizgiler seni daha şişman gösterecek., 40 yaşında ol*amaz*sınız, en fazla 30 gösteriyorsunuz vs.

[22] 'Şemsiyeni alabilir miyim?' cümlesindeki yüklem '... alabilecek miyim?' ile değiştirilirse, ifade artık şemsiyeyi almak için izin isteği olmayacak; bunun yerine konuşmacının ifadesini takiben şemsiyeyi alma olasılığı (dinamik-nötr) hakkında gerçeğe dayalı bir soru olacaktır. Burada kişinin şemsiyesini ödünç verme isteği söz konusudur; sorun ise diğer koşulların (şemsiyenin bulunduğu yer, isteyen kişinin istediği anda şemsiyeye ihtiyacı olup olmadığı...) fiilin gerçekleşmesini olanaklı kılıp kılmayacağıdır (Kerslake 1996: 89-90).

[23] 'Sigara içilmez.' örneğindeki gibi 'basit' olumsuz edilgen geniş zaman çekimi kamuya açık ikazlarda standart olarak kullanılırken yasal dokümanlarda görülen yasaklamalar, neredeyse her zaman olumsuz geniş zaman çekimi /-mA-z/'dan önce olabilirlik morfemi /-(y)A+Ø-/ biçimbirimini alır: *Kimseye eziyet ve işkence yapılamaz.* (Kerslake 1996: 99-100).

4. Sonuç

4.1. Birleşik fiiller dört grupta incelenir. *Bil-* yardımcı fiilinin de yer aldığı tasvir fiilleri, esas fiile zarf-fiil ekleriyle bağlanırlar.

4.2. *Bil-* fiili, Eski Türkçe döneminden beri varlığını sürdürmektedir.

4.3. Türkçenin önceki dönemlerinde *bil-* fiilinin yanı sıra *u-, al-* yardımcı fiilleri de kullanılmıştır.

4.4. Türkiye Türkçesine gelene kadar kullanılan yeterlik, yetmezlik ve ihtimal birleşik fiillerinin yapısı genel olarak altı tanedir:

a. EF- + /-(y)^{o}/ + bil-: *(*sanç-*a bil-*, ti-*ye bil-*, kıl-*u bil-*, közle-*yü bil-*, sakla-*yu bil-...)*
b. EF- + /-I/ + u-: *(*kıl-*u u-*, artat-*ı u-...)*
c. EF- + /-(y)I/ + u-ma-: (itin-*ü u-ma-*, *yorı-yu u-ma-*, uza-*yu u-ma-)*
d. EF- + /-(y)^{o}/ +ø-ma-: *(*sözle-*yü+ø-me-*, tur-*a+ø-ma-*, kurtul-*ı+ø-ma-*, gör-*e+ø-me-*, bil-*i+ø-me-...)*
e. EF- + /-(y)^{o}/ + bil-me-: *(*kir-*ü bilme*s, yi-*ye bilme-*, bin-*e bilme-*, yor-*a bilme-*, becer-*i bilme-...)*
f. EF- + /-(y)^{o}/ + al-ma-: *(*bul-*a al-ma-*, köter-*e al-ma-*, oqu-*y al-ma-...)*

4.5. *Bilme-* fiili 17. yy.dan sonraki Osmanlı metinlerinde kaybolmuştur. Günümüz Türkmen ve Azeri lehçelerinde bu fiil mevcuttur.

4.6. Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiline daha çok rastlanmaktadır. Gagavuz, Özbek, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde az kullanılan *bil-* fiilinin yerini, bunlar ve diğer lehçelerde *al-* başta olmak üzere, *ber-, kal-, ket-, bol-, bul-, ol-, hal-* yardımcı fiilleri almıştır.

4.7. *Bil-* yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde; yeterlik, yetenek, yetmezlik, ihtimal, kılamama ihtimali, kılmama ihtimali, rica, izin, tavsiye, yasak, zıtlığa hazırlık ve inanamama, hayret, iltifat işlevlerinde bulunabilmektedir.

5. KAYNAKLAR

AKALIN, Şükrü Haluk vd. (Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir, Belgin Tezcan Aksu, Beyza Gültekin) (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

AKKUŞ, Metin (1993), *Nef'î Dîvânı*, Ankara: Akçağ.

AKYÜZ, Kenan vd. (Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur) (2000), *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ.

ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.

ARIKOĞLU, Ekrem (2007a), "Hakas Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 1085-1148.

ARIKOĞLU, Ekrem (2007b), "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 1149-1228.

ASLAN DEMİR, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yay.

ATA, Aysu (1997a), *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yay.

ATA, Aysu 1997b), *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: TDK Yay.

ATNUR, Gülhan (2002), *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.

BOZKURT, Fuat (2004), *Türkiye Türkçesi*, 3. bs. İstanbul: Kapı.

COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

ÇELİK, Yavuz (2007), *Deciphering English For Turkish Learners*, Ankara: Kurmay Yay.

DAŞDEMİR, Muharrem (2000), *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Matbaası.

ECE, Selami (2002), *Manisalı Camiî'nin Vamık u Azra Mesnevisi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

ECKMANN, Janos (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1958*, Ankara: TDK Yay., 115-126.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul: İstanbul Ü. Ed. Fak. Yay.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.

ERGİN, Muharrem (1981), *Azeri Türkçesi*, 2. bs., İstanbul: Ebru.

ERGİN, Muharrem (1986), *Türk Dil Bilgisi*, 14. bs., İstanbul: Boğaziçi Yay.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007), "Nogay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 623-678.

GABAIN, A. von (1953), "Verbalkomposıtıonen ım Türkischen", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953*, Ankara: TDK Yay., 1-15.

GABAIN, A. von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, Ankara: TDK Yay.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1986), *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum.

GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç Yay.

GÜLSEVİN, Gürer (1997), "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, Ankara: TDK Yay., 215-224.

GÜVEN, Mine (2001), "Türkçede –Abil Eki ve Kiplik Belirteçleri Üzerine", *XV. Dilbilim Kurultayı 24-25 Mayıs 2001– Bildiriler: Dilbilim ve Dilbilgisi*, İstanbul: YTÜ Yay., 79-87.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Ü. Ed. Fak. Yay.

İLKER, Ayşe (1997), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara: TDK Yay.

KABAKLI, Ahmet (2002), *Türk Edebiyatı II*, 10. bs., İstanbul: Türk Ed. Vakfı Yay.

KARA, Mehmet (2007), "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 231-290.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2007), "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 481-542.

KERSLAKE, Celia (1996), "The Semantics of Possibility in Turkish", *Current Issues in Turkish Linguistics, Vol 1. Ed. B. Rona*, Ankara: Hitit Yayınevi, 85-103.

KORKMAZ, Zeynep (1960), "Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara: TDK Yay., 107-124.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.

KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: TDK Yay.

KÜKEY, Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Ankara: Ongun Matbaası.

LEWIS, Geoffrey L. (1967), *Turkish Grammar*, Oxford: At The Clarendon Press.

MENINSKI, Franciscus à Mesgnien (2000), *Thesaurus (Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae) Lexicon (Turcico-Arabico-Persicum) IV*, İstanbul: Simurg.

NÉMETH, J. (1962), *Turkish Grammar*, S-Gravenhage: Mouton & CO.

ÖNER, Mustafa (2007), "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 679-748.

ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

ÖZKAN, Nevzat (2007), "Gagavuz Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 81-170.

ÖZMEN, Mehmet (2001), *Ahmed-i Dâ'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkı Basım)*, Ankara: TDK Yay.

ÖZTÜRK, Cesur (1996), *Building Skills For Proficiency*, 5th Ed., Ankara: Hacettepe TAŞ.

ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

RÄSÄNEN, Marttı (1957), *Materıalıen Zur Morphologıe Der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.

SARAÇ, M.A. Yekta-ANDI, M. Fatih (1997), "Âkif Paşa Divançesi", *İlmî Araştırmalar 4*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti, 135- 178.

SAVAŞIR, İskender (1986), "Habits and Abilities in Turkish", *Studies in Turkish Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 137-146.

SEV, Gülsev (2001), *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Ankara: TDK Yay.

ŞAHİN, Hatice (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ.

ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.

TAMİR, Ferhat (2007), "Kazak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 429-480.

TAN, Ali (2005), *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Adana: Çukurova Ü. SBE Basılmamış Doktora Tezi.

TARRING, Charles James (1886), *A Practical Elementary Turkish Grammar*, London: Kegan Paul, Trench&CO.

TAVKUL, Ufuk (2007), "Karaçay-Malkar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 883-938.

TAVUKÇU, Orhan Kemâl (2005), *Dede Ömer Rûşenî*, Erzurum: Suna.

TEKİN, Şinasi (1992), "Eski Türkçe" *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt Dil-Kültür-San'at*, 2. bs., Ankara:Türk Kültürünü Arş. Ens. Yay., 69-119.

TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

TİMURTAŞ, Faruk K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.

UNDERHILL, Robert (1987), *Turkish Grammar*, 5th Ed., England: The MIT Press.

UYGUR, Ceyhun Vedat (2007), "Karakalpak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 543-622.

VURAL, Hanifi; Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi*, Sivas: Dilek Matbaası.

YAMAN, Ertuğrul (2000), *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: TDK Yay.

YAZICI ERSOY, Habibe (2007), "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 355-428.

YILMAZ, Çağlayan (2003), *Atebetü'l-Hakayık'ın Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

YÜKSEL, Zühâl (2007), "Kırım-Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 811-882.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1439-1454, TURKEY

KARAKTER EĞİTİMİNDE EDEBİ ESERLERİN KULLANIMI

Halit KARATAY•

ÖZET

Dünyada yaşanan siyasi, ekonomik ve teknolojik gelişmeler, insanın hayat şartlarını derinden etkilemektedir. Değişen veya gelişen hayat şartları, insanın inandığı, yaşatmaya çalıştığı insani ve ahlaki değerlerde kaymalara, yozlaşmalara neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak özellikle son yıllarda gençler arasında şiddet eğilimi, ebeveynlere ve öğretmenlere karşı asi olma, sorumsuzluk, sahtekârlık, toplumsal kuralları ihlal etme, madde bağımlılığı, intihar gibi kendine ve başkalarına zarar verici davranışlarda artışlar gözlenmektedir. Bireylerin sergilediği olumsuz davranışları engellemek; onların kendilerine ve yaşadıkları topluma yararlı olmalarını sağlamak için insani ve ahlaki değerleri benimsemeleri gerekir. Sağlam karakterli, erdemli bireyler yetiştirmede aileler kadar artık okullar da sorumludur. İnsanın davranışlarına yön veren insani ve ahlaki değerlerin çocuklara kazandırılması için uygulanan çeşitli yöntemler vardır. Okullarda yapılan karakter eğitiminde edebi eserlerden yararlanmak, etkili bir yöntem olarak kabul edilir. Okuma çalışmalarında olumlu karakter özelliklerinin edebî eserler aracılığıyla irdelenmesi, öğrencilerin hem ahlaki hayal güçlerini harekete geçirir hem de olumlu davranış ve tutumları değer olarak algılamalarını ve benimsemelerini sağlar. Bu çalışmada edebî eserlere dayalı yapılan karakter eğitiminde kullanılan ahlaki muhakeme yöntemi ve örnek uygulanmasına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öyküleyici Edebî Eserler, Karakter Eğitimi, Ahlaki Gelişim, Değer Aktarımı, Çocuk Edebiyatı.

USING LITERARY WORKS IN CHARACTER EDUCATION

ABSTRACT

Political, economical and technological developments affect the life conditions of humanity drastically. Changing and developing life conditions cause the moral values which humans believe and try to carry on decay and degenerate. As a result, harmful behaviors such as violence, disloyalty to parents and teachers, irresponsibility, fraud, violating social rules, drug addiction, committing suicide are increasing among youths recently. In order to prevent the negative behaviors and to make them beneficial for themselves and for the society humanity moral values must be adopted. Schools are at least as responsible as families in terms of bringing up good, virtuous and honest individuals. There are many methods used to endow children with humanity and moral values that direct humans' behaviors. Utilizing literary works can be regarded as an effective method for character education at schools. Analyzing positive character properties through literary works evokes ethic imagination of students. In addition, this makes the students perceive positive behaviors and attitudes as a value and adopt them. The present study includes both the moral judgment method used for character education based on literary works and its sample application.

Keywords: Narrative Literary Works, Character Education, Moral Development, Transfer of Values and Children's Literature.

• Yard. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ababilim Dalı, elmek: halitkaratay@gmail.com

Giriş

Geçmişten günümüze kadar eğitimin başlıca amaçlarından biri "iyi karaktere sahip bireyler yetiştirmek" olmuştur. Bu nedenle eğitim ile karakter geliştirme arasında sıkı bir bağ vardır. Birçok eğitimci de bu görüşte birleşmiştir. Örneğin Dewey'e göre eğitim bilimi, "karakter kurma bilimi"dir (Bender 2005, 15). Kant'a göre ise "ahlaki terbiye"dir (Kant 2009, 31).

Karakter terimi biyoloji, matematik gibi fen bilimlerinden felsefe, psikoloji, eğitim, güzel sanatlar ve edebiyat gibi sosyal bilimlere kadar birçok disiplinin konu alanına girmektedir. Bundan dolayı *karakter* terimini, her disiplin kendi çalışma alanına göre farklı tanımlamıştır. Genel anlamda karakter, bir şeyi başka şeyden ayıran temel özellik, ana niteliktir (Türkçe Sözlük, 1998). Yunanca kökenli olan *karakter* sözcüğü; "oyulmuş, çizilmiş, kalıpla basılmış" anlamlarına gelmektedir.

Ahlak Felsefesinde karakter, "kişinin kendi kendisine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve eylemlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünüdür" (Akarsu 1998, 111). Edebiyat bilimi açısından karakter, edebî eserlerde geçen bir kişiyi benzerlerinden ayıran temel özelliklerin tümü, olaylarda kişinin davranışlarına yol gösteren ve onda hak edileni belirleyen davranış ve tutum biçimidir (Gencan vd. 1974, 78). Eğitim bilimcilere göre karakter, belli ahlak ölçütlerine göre değerlendirilen kişilik, kişinin sahip olması gereken ahlaki ve akli değerler bütünüdür. "Bir insanın, kişinin, davranış, alışkanlık, güç ve beceriler; değer ve düşünce tarzı türünden temel ögelerden meydana gelen özelliklerinin, onu başka insanlardan farklılaştıran bütünüdür" (Cevizci 2003, 222). Sosyal bilimlerden farklı olarak fen bilimleri karakteri, herhangi bir sosyal davranış ve tutuma bağlı bir değer atfetmekten çok bir nesneyi, varlığı diğerlerinden farklı kılan yapı, biçim, büyüklük ve işlev olarak tanımlar. Örneğin matematikteki aritmetik işlemlerin göstergeleri olan şekil, simge ve sembol vs. karakterler. Bu durumda karakter, iki farklı yönden tanımlanabilir. Bunlardan biri sosyal bilimlerde kendisine bir kıymet, değer atfedilen, yüklenen karakter (Kerschensteiner 1977, 29), diğeri bir nesneyi, durumu diğerlerinden farklı kılan yapıyı ve durumu biçim, büyüklük ve işlev bakımından tanımlayan sembol ve simgedir.

Uzmanlar karakter, çevre ve aile arasında sıkı bir bağın olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü "karakterin oluşmasında, insanın içinde yaşadığı sosyal çevrenin milli ve manevi değerleri, ahlak kaideleri rol oynar, hatta karakterin değerlendirilmesi bu kaidelere göre yapılır" (Seyyar 2007, 552). Fransız yazarı Bruyére, *Karaktere Dair* adlı eserinde karakteri, insanın içinde yaşadığı çevrede geçerli olan ahlak kuralları karşısında ortaya çıkan ruhsal portresi olarak tanımlar (aktaran Köknel 1999, 21). Karakteri, sosyal bir kavram olarak ele almak daha doğru olacaktır. Çünkü karakter, doğuştan insanla birlikte gelmez, sonradan sosyal çevrede kazanılır. "İnsanların çok yönlü özelliklerini tanımaya yarayan davranışlar bütünü; iyiyi bilme, iyiyi sevme ve iyiye ulaşma, düşünce, hissetme ve davranış olarak tanımlanabilir (Çağlayan 2005, 95). Karakter, "kişinin gelenin en iyisini yapma ve başkalarının iyiliğini arzulama gibi tutumları; eleştirel düşünme ve ahlaki akıl yürütme gibi düşünsel kapasiteleri; dürüst ve sorumlu olma, adil olmayan uygulamalar karşısında karşı durabilme gibi davranışları; başkalarıyla etkili bir biçimde iletişim kurma ve topluma katkı sağlama duyarlılığını içermektedir" (Battistich 2005, 2). Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere karakter, insanın toplumsal yaşama katkı sağlayabilmek, tutunabilmek için geliştirdiği bilinçli tutum ve davranışlardır.

Adler ise karakteri tanımlarken sosyal bir kavram olduğunun altını çizer ve bir insanın çevresiyle olan ilişkilerini göz önünde bulundurduğumuz zaman bir karakter özelliğinden söz edebileceğimizi söyler. "Karakter ruhsal bir tavırdır; bir insanın içerisinde yaşadığı çevreye

yaklaşımının özelliğini ve ayırt edici niteliğini oluşturmaktadır; bir insanın önemli kişiolmak için göstermiş olduğu çabaların o insanın sosyal duygusu yönünde gelişmesini mümkün kılan davranış kalıbıdır"(Adler 1994, 291). Aristo'ya göre, "karakter ve ahlak, insanın eylemlerini tesadüfî olmaktan çıkarır. Bireyin eylemlerinin bilişsel ve duyuşsal açıdan istemli alışkanlıklar olarak gerçekleşmesine yön verir" (Lickona 1991, 51). Karakter bireyin düşünsel, duyuşsal, sosyal ve ahlaki alanlarda olumlu gelişim özelliklerinin bütününü kapsar.

Bu çalışmada insanın davranışlarına yön veren insani ve ahlaki değerlerin aktarımı, karakter eğitimi üzerinde durulmuş, karakter kavramı sosyal bilimlerdeki değer, kıymet anlamında kullanılmış iyi karakterli bireyler yetiştirmede kullanılan yöntemler ve uygulamalar üzerinde durulmuştur.

1. Karakter Eğitimi: Değer Aktarımı

İyi ve erdemli insan olmak, sağlam karakterli bireyler yetiştirmek her ailenin, okulun ve toplumun en önemli hedeflerinden biridir. Çünkü sağlam karakterlilik sadece bireyleri değil, toplumun da huzurlu ve mutlu olmasını sağlar. Bu hedefi gerçekleştirmek toplumsal kültür değerlerinin gelecek kuşaklara aktarılmasına bağlıdır. İnsanı mutlu, toplumsal yaşamı huzurlu hale getirmek için sosyal bilimciler yıllardır; "karakter nedir, doğuştan mı gelir, sonradan mı kazanılır, değiştirilebilir mi, eğitimi nasıl gerçekleştirilir?" sorularına yanıtlar aramaktadır.

İnsanların birçoğu, karakter özelliklerinin kalıtımla geçtiğine, doğuştan var olduğuna inanırlar. Buna gerekçe olarak da çocukların karakter özelliği bakımından anne babalarına benzemelerini gösterirler. Aslında bu durumun basit bir açıklaması vardır. Önemli bir kişi olma çabasında olan çocuk çevresinde saygı uyandıran, kabul gören insanları ve eylemlerini taklit eder. Gerçekte karakter ne kalıtımla geçer ne de doğuştan vardır ve değişmez de değildir. Kazanılmış karakter özelliklerinin kalıtımla geçtiğine dair güvenilir kaynaklar da elimizde yoktur (Adler 1994, 292-295). Bir çocuk iyiyi, kötüyü, doğruyu ve yanlışı bilerek dünyaya gelmez. Çocuğun çevresi, yaşam şartları, ailede ve okulda aldığı eğitim, değer yargılarını şekillendirir. Doğruyu ve yanlışı kendisi seçmeyi öğrenir. Bu nedenle çocuğa verilen eğitimin nitelikli olması durumunda çocuk, seçimlerini kendi kendine doğru yapabilir.

Kültürlenme süreci çocuğun en yakın çevresi olan aile ve içinde yaşadığı sosyal çevreden sonra okulda gerçekleşir. Zamanla çocuğun karakteri ve ahlakı, çevresindekilerin kendisine karşı sergiledikleri tutum ve davranışlara göre şekillenmeye başlar. Okul çağındaki çocukların karakter ve ahlak gelişimlerinde okulların önemli bir işlevi vardır. Okul, çocuğun karakter eğitiminde eğitsel, kültürel ve toplumsal etkenlerin tümünü içinde bulundurur. Bu bakımdan okul, çocukta bulunan gizil güçleri, yetenekleri en iyi biçimde işleyerek onun karakterini oluşturmaya çalışır (Başaran 2005, 280). Gelişim psikolojisi ile ilgili birçok kuramcı, çocukların okul yıllarında ahlaki değer kodları geliştirdikleri, iyi ya da kötü, bu yıllarda karakterlerinin şekillendiğini vurgulamıştır (O'Sullivan 2004, 641). Bu açıdan karakter eğitimi, öğrencilerin sorumluluklarını taşıyabilecekleri makul seçimler yapabilmelerine imkân sağlayan bilgi, beceri ve yeteneklerin geliştirilmesidir (Ryan ve Bohlin 1999). Son yıllarda bütün dünyada değer bunalımı ve kültürel yozlaşmanın sebep olduğu olumsuz toplumsal olaylar yaşanmaktadır. "Küreselleşme denilen ve sadece teknolojik değişmelerle açıklanamayacak olgular, sınırları kaldırmakta, baskın kültürleri her an, her yerde egemen kılabilmekte, topluma özgü bazı duyarlılıklar, değerler gün geçtikçe işlevsizleşmekte ve kaybolmaktadır. Yeni yetişen nesiller arasında şiddet eğilimi, sahtekârlık, anne-babaya ve öğretmene karşı asi olma, sosyal kuralları ihlal etme, madde bağımlılığı, intihar ve benzeri kendine zarar verici davranışlarda artışlar gözlenmektedir. Özellikle iş ahlakında, kişisel ve toplumsal sorumluluk bilincinde azalma gibi olguların günden güne daha sık rastlanır olduğu aile ve eğitimcilerin gözlemleri ve konuyla ilgili çalışan kurumların istatistikleri ile de doğrulanmaktadır" (Lickona 1991; Ekşi 2003). Bu olumsuzluklarla baş etmede okullara önemli görev ve

sorumluluklar düşmektedir. Çünkü okullar, sadece eğitim-öğretimin yapıldığı mekânlar olmanın ötesinde öğrenciler için bir sosyal ortam olma niteliği de taşımaktadır. Burada yapılan planlı eğitim ve etkinliklerle öğrencilere, toplumun geçmişten bugüne kadar getirdiği değerler aktarılabilir.

Okulda bireyin planlı ve programlı bir şekilde yetiştirilmesi, zamanla planlı ve programlı bir toplum yaratılması anlamına gelir. Bu yönden yaklaşıldığında, okul iyi bir toplum oluşturmak için bireyler üzerinde bir atölye olarak görülebilir (Varış 1981, 14). Bunun yanında okullar, karakter eğitimine yönelik uygulamalarında, yalnızca karakterin bir boyutunu ele almamalı, çocukların, temel değerleri anlamalarına, bu değerleri benimsemelerine ya da kendilerini bu değerlere adamalarına ve sonra da günlük hayatlarında bu değerlere göre davranmalarına yardım etmelidir (Lickona 1993, 9). Bunun için son yıllarda Amerika, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi çok uluslu ve kültürlü ülkelerde yurttaşlara ortak temel değerler edindirmek, onları sağlam karakterli olmaları yönünde eğitmek için öğretim programları geliştirilmiştir (www.heartwoodethics.org). Farklı etnik grupları barındıran gelişmiş ülkelerde karakter eğitimi, duruma göre farklı öğretim programına bağlı bir dersle veya yurttaşlık bilgisi ve sosyal bilgiler dersi öğretim programlarına eklemlenmiştir. Bu derslerde bireylerin özellikle *cesaret, sadakat, adalet, saygı, umut, dürüstlük ve sevgi* gibi evrensel değerlerin benimsetilmesi amaçlanmıştır (Davies vd. 2005; Leming 2000). Amerika'da da Avrupa'dakine benzer temel değerlerin aktarımı için bir karakter eğitimi programı benimsenmiş, programda özellikle *acıma, cesaret, nezaket, adalet, gurur, şefkat, sadakat, azim, saygı ve sorumluluk* ana değerlerinin bireylere kazandırılmasına çalışılmıştır (Gibbs ve Earley 1994, 9). Karakter eğitimi için belirlenen bu değerler erdemli bireyler yetiştirmenin temel ilkeleri olmakla birlikte, her toplum genç kuşaklarına bu fazileti kazandırmak için bilinçli bir çaba harcar (Lickona 1998). Aile ortamından sonra okullarda karakter eğitimi programlarının uygulayıcısı öğretmenlere önemli sorumluluklar düşmektedir. Lickona'ya (1993, 10 ve 1997, 64-80) göre öğretmen:

- ✓ Öğrencilere sevgi ve saygıyla davranan, olumlu sosyal davranışları destekleyen, güzel bir örnek olan, sınıf tartışmalarında zararlı davranışları düzelten, gerektiğinde öğrencilerine bire bir rehber olan, iyi bir model ve akıl hocasıdır.
- ✓ Öğrencilerin birbirlerine saygı gösterdiği, birbirlerini koruduğu, grupta kendini değerli hissettiği ve gruba karşı sorumlu olduğu ahlaki bir topluluk oluşturur.
- ✓ Sınıf kurallarını öğrencilerinin ahlaki yargılama gücünü, kurallara gönüllü uyma ve başkalarına saygı gösterme davranışlarını karakter geliştirmede fırsatlar olarak görür ve disiplin kurallarını buna göre oluşturur.
- ✓ Öğrencilerin karar vermelerini destekleyen, sınıfın iyi bir öğrenme ortamı olmasında sorumluluk aldıran ve öğrenmeye yardımcı olan bir sınıf ortamı oluşturur.
- ✓ Ahlaki bakımdan zengin içerikli konular kadar akademik konuları; edebiyat, tarih, fen bilimlerini içeren etik sorunları incelemek ve değerleri öğretmek için bir araç olarak kullandığımız seçkin programları (Facing, History and Ourselves and The Heartwood Ethics Cirriculum gibi...) kullanarak müfredat yoluyla değerleri öğretir.
- ✓ Öğrencilerin başkalarının görüşlerine başvurmalarını, onların bakış açılarını önemsemelerini sağlar ve ortak hedeflere ulaşmada, birlikte çalışma yeteneğini geliştirmek için işbirlikli öğrenmeyi kullanır.
- ✓ Öğrencilerin öğrendiklerini anlamalarına, daha sıkı çalışma kapasitesine sahip olmalarına ve üstün başarı elde etmelerinde kararlı olmalarına ve başkalarının hayatlarını da etkileyen çalışma anlayışını geliştirerek, yeteneklerinin farkında olmalarına yardım eder.

- ✓ Kitap okutarak, araştırma yaptırarak, kompozisyon yazdırarak, günlük tutturarak ve tartışma teknikleri uygulayarak, öğrencilerin ahlaki düşüncelerini geliştirmelerine yardım eder.
- ✓ Uyuşmazlıkların nasıl çözüleceğini öğreterek çatışmaların herhangi bir zorlama olmadan adil bir biçimde çözülebileceğinin farkına vararak temel ahlaki beceri ve değerleri kazanmalarına yardım eder. Ayrıca sınıf içinde daha olumlu bir hava yaratarak kapsamlı yaklaşımı okul öğrencilerinin bir bütün olarak geliştirmesi gerektiği farkındalığını kazandırır.
- ✓ Öğrencilerin kendilerine özgü davranışlarının ortaya çıkmasına fırsat verir, her öğretim kademesindeki çocuklara toplum ve okul hizmeti gerçekleştirmek için fırsatlar sağlayarak sınıf dışında da iyi bir model olma ilgisi uyandırır.
- ✓ Sınıfta öğrenilen değerleri pekiştirmek için okulun genelinde yaygın olan kabulleri geliştirir. Örneğin müdürün yöneticilik yetkisi olduğu, disiplin kurallarına uygun davranma, okul genelinde benimsenen toplum anlayışı, öğrenci toplulukları vb. aracılığı ile okulda olumlu ahlak kültürü oluşturur.
- ✓ Ailelere çocuklarına ilk ve en önemli ahlak öğretmeni olduklarının farkına varmalarını sağlar. Okulda öğretilen değerleri geliştirecek farklı yollar sunarak temel ahlaki değerleri geliştirmede toplumun, dini kurumların, şirketlerin, yerel yönetimlerin ve medyanın yardımını araştırarak ailelerin ve toplumun karakter eğitiminin bir parçası olmasına yardım eder.

Karakter eğitiminin amacı öğrencilerin iyiyi tanımaları, istemeleri ve nihayetinde iyi eylemlerde bulunmalarına yardımcı olmaktır. Bu amaca ulaşmak için derslerin içeriği, hem toplumsal açıdan istenilen davranışları hem de öğrencilerin ilgisini çeken bilgi ve becerilere, tasarım ve problemlere göre düzenlenmelidir.

2. Karakter Eğitiminde Kullanılan Yöntemler

Karakter eğitiminde kullanılan en önemli ve yaygın yöntemlerden biri işbirlikli öğrenme yaklaşımıdır. İşbirlikli öğrenme, öğrencilerin küçük gruplar halinde çalışarak ve birbirlerinin öğrenmesine yardım ederek, öğrenmeyi gerçekleştirme süreci olarak tanımlanabilir (Açıkgöz 2009, 172). İşbirlikli öğrenmede amaç, gruplar arası etkileşimle öğrenmenin pekiştirilmesidir. Öğrencileri sadece kendi öğrenmelerinden değil, grup içindeki diğer arkadaşlarının öğrenmelerinden de sorumlu tutmaktadır. Bu öğrenme yaklaşımına yönelik yapılan araştırmalarda, karakter eğitimi açısından olumsuz sayılabilecek şiddet davranışlarını olumluya çeviren sonuçlar sağladığı belirlenmiştir (Özdemir 2009, 123). İşbirlikli öğrenme ile öğrencilerin farklı ırklarla ve etnik gruplarla daha iyi geçinmeyi öğrendiği ve orta yolu daha çok kabul ettiği, birbirlerine karşı ortak ilgi gösterdikleri ve davranışöncesinde toplumsal değerleri dikkate aldıkları belirlenmiştir (Leming 1993, 66). Bunun için karakter eğitimi etkinlikleri, topluluk halinde karar vermeyi, birlikte çalışmayı sağlayacak biçimde tasarlanmalıdır (Bender 2005, 17). Karakter eğitiminde ve/veya değer aktarımında yaygın olarak kullanılan yöntemler şunlardır:

2.1. Değer Telkin Etme: Bu yöntemde öğrencilere aktarılacak değere ilişkin analiz, eleştiri ve açıklama yapılmaz. Bunların yerine örnek olay anlatma ve tarihi şahsiyetleri örnek gösterme, onların yaşam öykülerini örnek vererek değeri sözlü olarak telkin etme, öğüt verme temeline dayanır. En eski ve geleneksel değer aktarımı yöntemidir.

2.2. Değer Açıklama: Bu yöntemde öğrencilerin kendi değerlerinin farkına varmaları sağlanır. Öğrenciler, herhangi bir durum karşısında tercih yapmaları gerektiğinde onlara herhangi bir dayatma yapmak yerine, neden ve nasıl soruları ile olası tercih seçenekleri üzerinde açıklamalar yapılarak değer seçimlerini dayatma olmadan kendi kendilerine, özgür iradeleri ile yapmaları

sağlanır. Bu yaklaşımda öğrencilerin kendi değerlerinin farkına varmaları için onlara yardımcı olunur.

2.3. Değer Analizi: Bu yöntemde öğrenciler problem çözme, mantıksal düşünme becerilerini sosyal olay ve durumlara uygulamayı öğrenirler. Bu yöntem değerler arası ilişkileri ortaya çıkarmayı, herhangi bir olay veya durum karşısında bunlar arasındaki önem sırasına göre akılcı düşünme ilkelerini kullanarak davranma, harekete geçme becerisi edinmelerini amaçlar. *Dürüstlük*, *cömertlik* ve *yardımseverlik* gibi değerler arasındaki ilişkiler örnek olay ve durumlarla analiz edilerek öncelikli doğru davranışın hangisi olduğu öğretilir. Örneğin bir kimsenin "acil vermesi gereken bir borcu varken başkasına yardım etme düşüncesi ile cömertlik yapıp yapamayacağı"(Kant, 2009:119) üzerinde tartışılır. Bu durumda doğru davranışa kaynak olacak değerin analizine dayalı değer aktarımı sağlanır.

2.4. Ahlaki Muhakeme: Bu yöntemde öğrencilere ikilemli durumların yer aldığı hikâyeler, örnek olaylar verilerek onların düşünerek, tartışarak ideal olan değere ulaşmaları sağlanır. Bu yöntem, akıl yürütme olarak da bilinir ve mantıksal düşünme ilkelerine (5N1K) dayanır. Bu yöntemde öğrencilerin vardıkları ideal değerden çok düşünme ve tartışma sürecinde nelerin konuşulduğu ve tartışıldığı önemlidir. Öğrencilere aktarılacak değerler için uygun öyküler kullanılarak öğrencilerin grup olarak tartışmaları ve düşünmeleri sağlanır. Bu süreçte öğretmen öğrenciyi öyküdeki ahlaki bir ikilemle karşılaştırır, diğer öğrencilerin bununla ilgili söylediklerini duyma olanağı sağlar ve öğrencilerin çıkmazları çözmelerine yardımcı olur. Bu yaklaşımda öğrencilere belli değerler aktarmak yerine, ikilemli durumlar aracılığıyla onlara rehberlik ederek ahlaki ilkeler edinmelerini sağlamak önemlidir.

3. Karakter Eğitiminde Edebî Eserlerin Görevi

Son yıllarda çocuklar ve gençler arasında artan madde bağımlılıkları, şiddet olayları, aşırı materyalizmin getirdiği ahlaki çözülmeler eğitimin *"iyi karakterli insan"* yetiştirme hedefini sekteye uğratmıştır. Gelişmiş ülkelerde 1980'li yıllardan itibaren *"sağlam karakterli"* bireyler yetiştirmek için *"karakter eğitimi"* programları geliştirilmiştir. Bu programların amacı gençliğin içine düştüğü bunalımdan çıkış yolu bulmaktır. Özellikle 1990'lı yıllarda Doğu Avrupa'nın dağılması çok uluslu devlet yapısını bir arada tutmak için farklı kültürlerden gelen insanları ortak değerler etrafında yetiştirme ihtiyacını doğurmuştur. Çocuklarda olumsuz davranış, tutum ve değer yargılarının karakter eğitimi ile iyileştirileceği anlayışı geliştirilmiş ve 1990'lı yıllarda başta Amerika olmak üzere gelişmiş ülkelerde konuyla ilgili *karakter eğitimi programlarının* hazırlanmasıyla günümüzde daha çok ilgi gören bir konu haline gelmiştir. Amacı iyi karaktere sahip bireyler yetiştirmek olan karakter eğitimi en geniş anlamıyla örtük veya açık programlar aracılığıyla yetişen yeni nesillere temel insani değerleri kazandırma, değerlere karşı duyarlılık oluşturma ve onları davranışa dönüştürme konusunda yardımcı olmayı hedef edinir (Ekşi 2003, 79). Yukarıda belirtilen ana sebepler dışında araştırmacılar karakter eğitimine neden ihtiyaç duyulduğu konusunda farklı bakış açıları ortaya koymuşlardır. Örneğin Rousseau, çocuğun eğitimle iyi bir şekilde yetiştirilebileceğini savunur ve kişiliğin gelişimi için de şu önemli sözü söyler: "Çocuğun öğrenmek için önünde uzun yıllar var ama kişiliğini geliştirmek için yitirilecek zaman yoktur."(aktaran Yörükoğlu 1997, 26). Karakter, kişiliğin üzerine giydirilen bir elbise olduğu düşünüldüğünde, bu elbisenin iyi olması için gerekli eğitimin ne kadar önemli olduğu kendiliğinden anlaşılır. İyi eğitilmeyen bireylerin gelecekte sergileyeceği her türlü olumsuz davranışlara bütün toplum katlanmak zorunda kalacaktır. Bu durumda karakter eğitimi gerekli ve acil bir ihtiyaçtır. Çünkü medeniyetlerin gelecekte varlıklarını sürdürebilme olanakları; ancak evrensel ve toplumsal kültür değerlerini genç kuşaklarına aktarabilmelerine bağlıdır. Bu sebeple ailelerinden yeteri kadar ahlak eğitimi alamayan ve insanlar arası ilişkileri değer odaklı eğitimden

uzak milyonlarca çocuk için okulun böyle bir görevi üstlenmesi gerekir. Değer aktarımından, milli ve evrensel değerlerden, ahlaki öğretilerden arındırılmış bir eğitim programı düşünülemeyeceğinden, doğru soru *"Okullar değer öğretmeli midir*?" değil, *"Hangi değerler nasıl öğretilir*?" sorusudur (Lickona 1991; Wynne ve Ryan 1997; Ekşi 2003, 84). Ülkemizde karakter eğitimi, değer aktarımı çalışmaları, okullarda ayrı bir program ve ders yerine *Türkçe, Hayat Bilgisi, Sosyal Bilgiler, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* gibi derslerin öğretim programları ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Her dersin kendine özgü öğretmeyi hedeflediği konu alanı olmakla birlikte özellikle Türkçe dersleri edebî metin temelli işlendiği için karakter eğitimi, değer aktarımı yöntemlerinden *ahlaki muhakeme* ve *değer analizi* yöntemlerinin kullanımı için son derece elverişlidir. Daha önce belirtildiği üzere bu yöntemleri uygulamak için örnek durum ve olaylara ihtiyaç vardır. Bunların en güzel örneklerinin edebî eserlerde bulunması son yıllarda edebiyat temelli karakter eğitimi anlayışını yaygınlaştırmıştır.

20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren çocuklara özgü bir alan olarak gelişmeye başlayan çocuk edebiyatı ve ürünleri, çocuğa eğlenceli zamanlar geçirme işlevlerinin yanında çocuğun dil becerilerini geliştirme; çocukta millî ve evrensel kültür değerlerine ilişkin bilincin uyanmasını ve tutumun oluşmasına yönelik önemli işlevleri de vardır (Karatay, 2007b). Çocuk edebiyatı ürünlerinden özelikle hikâyelerde kahramanların yaşadığı ikilemli durumlar, ahlak ve/veya karakter eğitimi için örnek durum ve olay oluşturur. Çocukluk döneminin ilk yıllarında öyküleyici eserler, çocukların en çok hoşlandıkları edebî türdür. Öyküleyici çocuk edebiyatı ürünlerinin bu özellikleri dikkate alındığında ahlak eğitiminde başarılı bir şekilde kullanılabilir. İyi ile kötünün, doğru ile yanlışın, güzel ile çirkinin, güçlü ile zayıfın bir arada bulunduğu ve bu zıtlıkların kıyasıya yarıştığı masallar, öyküler çocuğa gerçekçi bir dünya kurar (Karatay 2007a, 471). Çocuk zıtlıkları, ikilemleri bu tür edebî eserlerde tanır ve yaşar. Günlük hayatta çocuğun uyması gereken toplumsal kurallar ve yükümlülükler uygulamada çocuk için soyut genellemelerden öteye geçemez. Sözlü olarak telkin edildiğinde çocuklar bunları dikkate almayabilirler. Doğru veya yanlış bir davranışın olumlu veya olumsuz taraflarını sözlü olarak telkin etmek yerine, öyküleyici bir eserde bunun yararlarını veya zararlarını öykü kahramanlarının kişiliğinde çocuğa yaşatmak, değer olarak iyi-kötü, doğru-yanlış vb. bir davranış olduğunu göstermek daha etkilidir.

Karakter eğitimi uzmanları çocuklara, edebî eserleri okutarak da olumlu karakter davranışlarının yavaş yavaş kazanılabileceği görüşündedir. Bununla birlikte okullar, çocukların karakter gelişimlerini olumluya çevirmek ve pekiştirmek için öğretim müfredatlarını bu yönde geliştirmek ve bilinçli kullanmak durumundadırlar (Narvaez 2002; O'Sullivan 2004; Leming 2000; Wynne vd., 1997). Çocuklara kazandırılması hedeflenen değerlerin aktarılmasında edebî kitaplardan yaralanmak geçerli ve pratik bir yöntem olarak kabul edilmektedir (Tomlinson ve Lynch-Brown 1996; Andrews 1994; Bennett 1995; Wynne ve Ryan 1997). Karakter eğitiminde edebî eserlerden yararlanmayı etkili bir yöntem olarak gören Bohlin'e (2005, 179) göre –edebî eserler, olumlu karakter özelliklerinin irdelenmesi, öğrencilerin kendi hayatlarında da böyle olaylarla karşılaşabilecekleri yönünde ahlaki hayal güçlerini harekete geçirir. Anlatılan hikâyelerdeki hayatlar, sağduyuyla, herhangi bir şekilde erdemi geliştirmek için öğrencileri mücadeleye davet eder. Bu hayatlar, onları "Ne için karakter?', "Kim için karakter?' sorularıyla yüzleştirirler. Öğrencilere, itibari bir hayat yolculuğu ve bu yolculukta kahramanların yaşadığı olay ve durumların irdelenmesi, yaptıkları tercihlerin yorumlanması fırsatı verildiği zaman onların hayat boyu, ahlaki düşünce alışkanlıkları geliştirmelerini sağlar." Edebiyatın, karakter eğitiminde bu kadar cazibeli oluşunun bir nedeni de her yaş düzeyinde kullanılabilir olmasındandır (Edginton 2002, 115). Bunun bir diğer temel nedeni edebî eserlerin çocukların yaşadıkları olay ve durumlarla ilgili olması ve aktarılacak değerlerin birçoğunun edebî türlerde bulunmasıdır. Ancak karakter eğitiminde, değer aktarımı için kullanılacak edebî eselerin de bu bakımdan bazı nitelikleri taşıması

gerekir. O'Sullivan'a (2004, 641) göre, çocukların karakter eğitiminde kullanılacak kitapların şu niteliklere sahip olması gerekir:

"1. İyi yazılmış kitaplar, ahlakî ikilemler içerir.

2. Edebî seviyenin ötesinde, anlamayı sağlayan derinlikteki kitaplar.

3. Hayranlık uyandıran fakat öğrencilerle hemen hemen aynı yaşlarda ve inanılabilir karakterleri içeren kitaplar.

4. Ana karakterleri, çok çeşitli kültürlerden gelen kız ve erkeklerden olabilen geniş çikteki kitaplar".

Öğretmenler, okuma saatlerinde çocuklar için doğru kitaplar seçmeleri ve bunları kavrama sürecinde ahlaki ikilemler açısından öğrencilerine eleştirme, tartışma ortamları sağlaması durumunda değer aktarımına; çocukların olumlu karakter özelliklerinin gelişmesine ve pekişmesine olanak sağlamış olurlar.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de milli ve evrensel değerlerin aktarımı, başka bir deyişle karakter eğitimi önemsenmektedir. Bu amaçla ilköğretimin ilk yıllarından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında öğrencilere kazandırılacak değerler "*adalet, aile birliği, bağımsızlık, barış, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, duyarlılık, dürüstlük, estetik, hoşgörü, misafirperverlik, özgürlük, sağlıklı olma, saygı, sevgi, sorumluluk, temizlik, vatanseverlik, yardımseverlik*" gerekçe ve açıklamalarıyla belirtilmiştir. Bu konudaki eğitimin pekişmesini sağlamak, öğrenciler arasında okuma zevki, milli ve evrensel değerlere ilişkin ortak bir anlayış, davranış ve tutum geliştirmek için de *"100 Temel Eser"* adı altında bir okuma kitabı listesi de oluşturulmuştur. İlköğretim sürecinde bu eserlerin öğretmenler tarafından çocuklara okutulması önerilmiştir.

Okuma alışkanlığı edinmenin yanında ortak bir duygu, düşünüş ve değer anlayışı geliştirmek ancak bu değerleri içeren edebî eserleri çocuklara sunmakla mümkündür. Bu tür niteliklere sahip olan eserler, çocukların sosyalleşme sürecinde edinmeleri gereken değerlerle onları karşılaştırabilir, onların karakter eğitimi ile ilgili toplumun beklentilerini karşılayabilirler. Bireylerin kendileri ve yaşadığı toplumla barışık olmalarını, başka kültürlerin farklılıklarına da hoşgörü ile bakmalarını sağlayabilir.

Kitaplarda bulunan değerlerin problem çözme, eleştirel düşünme stratejileri kullanılarak öğrencilere buldurulması, öğrencilere kolay aktarılmasına olanak sunar. *Ahlaki muhakeme* yöntemi olarak bilinen bu çalışmalar, çocukların kendilerine özgü kavram ve davranışlar geliştirmelerine olanak sağlar (Sridhar ve Vaughn 2000; Forgan 2002). Edebî eserlere dayalı yapılan ahlaki muhakeme yönteminin etkin kullanılabilmesi, okuma çalışmalarında istenen sonuca ulaşılabilmesi sırasıyla şu aşamalar izlenmelidir:

1. ***Hazırlık:*** Bu aşamada öğrencilere kazandırılacak değer ve/veya değerlere uygun edebî eser, hikâye belirlenir. Aktarılacak değerlerle ilgili onların ön bilgileri harekete geçirilir. Üzerinde durulacak değerlerle ilgili onlara çeşitli sorular yöneltilebilir. Metinde kullanılan başlık, resimler ve zihinde yarattıkları çağrışımlarla ilgili öğrenciler konuşturularak dikkatleri işlenen değerlere çekilir.
2. ***Tanımlama/Kavrama***: Öğrenciler, hikâyedeki ana karakteri ve olayları tanımlayabilmeli/kavrayabilmeli, yaşanan olayı ve ana ögelerini; ikilemli durumu meydana getiren olayları ve bunun kahramanlarını, geçtiği yeri ve zamanı kavrama çalışmaları yapılır. Bu aşamada öğrencilerin metni kavramaları sağlanır.

3. ***Katılma:*** Öğrenciler, hikâyede geçen ikilemli durumla ilgili bağ kurabilmeli, empati yapmaları ve ana karakter ile duygusal bir bağ hissetmeleri sağlanmalı.

4. ***Olayın iç yüzünü anlama***: Bu aşamada okuyuculara ana karakterin yaşadığı ikilemli durum için tartışma ortamı oluşturulur, yaşanan ikilemli olay analiz edilir. Kahramanın yüz yüze olduğu olayda uygun olmayan davranışlar ve bunların yerini alabilecek alternatifler bulunur. Öğrencilerin doğru davranışa ilişkin alternatifler arasından kendi tercihlerini yapmalarına olanak yaratılır.

Edebî eserlere dayalı karakter eğitimi, eserlerde geçen çelişkili/ikilemli durumlardan *ahlaki muhakeme* yaparak bir yargı ve/veya yargılar çıkarmaya dayanır. Ahlaki muhakeme yöntemi, öğrencilerin ahlaki gelişimini yükseltmede, değer ediniminde kullanılan etkin bir yöntemdir. Öğrenciler, ikilemli olay ve durumlar karşısında sürekli *ahlaki muhakeme* yaparak akıl yürütmenin üst seviyelerine yönlendirildiklerinde değerleri öğrenir ve benimserler. Bu yöntem kullanılırken bir gerçek bir de hayali durum yaratılır ve öğrencilerin ondan bir değer yargısına varmaları ve vardıkları değer yargısı ile ilgili seçimi akla dayalı bir temele oturtmaları istenir. Öğretmen bu yöntemi kullanırken aktaracağı değer veya değerlere uygun bir edebî eser belirler. Okunan metinde geçen değerlerle ilgili öğrencilerin dikkatini çekmek için okuma öncesinde metne hazırlık yapar. Metni okuyarak olayı, durumu öğrencilere (5N1K) soruları ile kavratma çalışmaları, etkinlikleri yapar. Bu aşamada öğretmen öğrencilerin dikkatini ikilemli olay ve durumlar üzerine çeker, durumla ilgili öğrencilerin empati yapmalarını, durumu tartışmalarını sağlayarak olayın iç yüzünü aydınlatmaya yönelik durumu analiz eder, eleştirme ve tartışma ortamı yaratır. Burada önemli olan öğrencilerin verdiği cevap değil o cevabı nasıl açıkladığıdır. Edebî eserlere dayalı uygulanan bu yöntemle –öğrenciler daha kolay bir şekilde karmaşık ahlaki gelişim evresine erer" (Edginton 2002, 115). Edebî eser içerme yoluyla yapılan ahlaki muhakeme, akıl yürütme yönteminin kullanılmasında öğretmen öğrencilerin olaya, duruma bakış açılarını anlamaya çalışmalı, sürece dışarıdan zorlayıcı herhangi bir müdahalede bulunmamalıdır. Öğretmen içerilenen eserdeki derin yapıyı, olayın iç yüzünü fark etmeleri için öğrencilere çeşitli sorular sorarak ahlaki muhakeme yapmalarını sağlamada sadece rehberdir, olay ve duruma ilişkin doğru yargıya, davranışa ulaşma, seçim yapmaları konusunda seçenekler sunar, seçimi özgür iradelerine bırakır.

4. Örnek Uygulama

Konu/tema: Adalet.

Alt Temalar: Hukuk, sadakat, iffet, sorumluluk, dürüstlük, yardımseverlik, arkadaşlık, cömertlik.

Düzey: 6-8. Sınıf

Edebî Metin ve Yazarı: Avukat, Reşat Nuri Güntekin (Leyla ile Mecnun, ―Avukat", 1981, s.172-180'den sadeleştirilmiştir.)

Amaçlar/kazanımlar:

1. Adalet değerini, toplumsal huzurun sağlanmasında hukuka, kanunlara uymanın önemini kavrar.
2. Yardım gördüğü, hayatı paylaştığı kişilere karşı sadık/bağlı, dürüst ve sorumlu olmanın önemini kavrar.
3. Çevresindeki insanlara karşı yaptığı davranışlarda dürüst olmanın önemini kavrar.

Hikâyeyi Çözümleme Süreci:

4.1. Okuma öncesi hazırlık: Hikâyeyi okumadan önce öğrencilere aktarılacak değerlerle ilgili ön bilgilerini harekete geçirmek için çeşitli etkinlikler yapılabilir:

Öğrencilere tanıdıkları, sevdikleri veya tanımadıkları birileri tarafından bir haksızlığa uğradıklarında nasıl davrandıkları, neler yaptıkları ve hissettikleri konusunda görüşlerini alınız. İnsanların adaleti mahkemelerde aramak yerine cinayet işleyerek adaleti yerine getirmelerinin doğru olup olmadığı ile ilgili tartışma ortamı sağlayınız. Yine beyin fırtınası tekniğini kullanarak metnin başlığından hareketle içeriğini tahmin etmelerini sağlamak için metnin başlığını tahtaya yazıp çağrıştırdıkları kavramları çevresine yazmalarını isteyebilirsiniz. Öğrencilere bir öykü okuyacağınızı belirterek adaleti sağlamakla görevli bir avukat olan Behiç Necdet Beyin öykünün sonunda cinayet işlemesinin doğru olup olmadığını düşünmelerini isteyiniz.

4.2 Hikâyede geçen olayı tanımlama/kavrama: Hikâyeyi sesli okuyunuz ve öğrencilerin ana karakteri ve diğer karakterleri, hikâyede anlatılan olayı, durumu kavrayıp kavramadıklarını denetleyiniz. Hikâyede geçen olayı anlatmalarını isteyiniz.

AVUKAT

–Mahkeme salonunda o gün durulacak yer yoktu. Ahali birbirini eziyordu. Fakat savcı söze başlarken ortalığa soğuk bir mezar sessizliği çöktü. Sanık konumunda elleri arasında sıktığı başından yalnız kumral saçları görünen siyahlı bir genç vardı.

Ahali ondan ziyade biraz ilerde sakin ve dalgın oturan avukatı Behiç Necdet Bey'e dikkat ediyordu. Behiç Necdet memleketin en başarılı avukatlarındandı. Üzerine aldığı davaları genellikle kazanırdı. Güzel söz meraklıları zaman zaman sırf onu dinlemek için işlerini bırakırlar, mahkemeye giderlerdi. Fakat Behiç Necdet Bey bugün her zamanki uyanık ve sevimli çehresiyle savcıyı dinlemiyor, not almıyordu. Nedense mahkemeye geç gelmişti. Hasta ve yorgun görünüyordu. Genç katili hiç olmazsa darağacından kurtaracağını ümit edenler için bu çok fena alametti. Şu halde ölüm muhakkaktı. Bununla birlikte, sonucun böyle olacağı çoktan belliydi. Nihat ismindeki bu katil müzikle uğraşırdı. Herkes onu mazlum ve temiz bir sanatkâr olarak biliyordu. Fakat onun yalnız sanata hizmet etmek için yaratılmış zannedilen güzel elleri bir gece birkaç lira için ihtiyarca bir kadının boğazını sıkmıştı.

Olay Büyükada'da geçmişti. Bir gece mahalle bekçisi tek başına oturan bu dul kadının evinden boğuk sesler geldiğini işitmiş düdükle polisi çağırmıştı. Biraz sonra polisler kapıyı kırarak eve girmişler, ihtiyar kadını merdiven başında boğulup öldürülmüş bulmuşlar. Derhal sokak başlar tutulmuş beş on dakika sonra da katil bir bahçe duvarından atlayıp kaçarken yakalanmıştı. Bu hemen hemen bir suçüstüydü.

Savcı, Nihat'a evvela ihtiyar kadının sadece yaralı olduğunu söyletmek suretiyle hakikati itiraf ettirmişti. Fakat genç adam sonradan bunu şiddetle reddetmişti. Mahkemede ise sorulan sorulara sadece susarak karşılık vermişti.

Yargılamanın gidişatı ve şahitlerin ifadesi Nihat'ın katil olduğuna ve ihtiyar kadını parası için öldürdüğüne şüphe bırakmıyordu. Plan yaptığı da kesinleşmişti. Çünkü zanlının olaydan önce birkaç gün oralarda dolaştığı görülmüştür.

Katilin savunmasını avukat Behiç Necdet'in üstlenmesinde bir sebep vardı. Nihat onun çok sevdiği bir arkadaşının oğluydu. Arkadaşının ölümünden sonra bu belli başlı bir işi olmayan biraz serserice çocuğu epeyce de himaye etmişti. Bunun için onu büyük bir hararetle savunması beklenirdi. Hâlbuki o bugün bilakis çok cansız ve sönüktü. Dosyası kapalıydı. Elinde sade buruşuk bir kâğıt vardı.

Biraz sonra savcı zanlının başını isteyerek sözünü bitirdi.

Reis –söz müdafaa vekilinindir," dediği zaman dinleyenler arasından bir ihtiyar:

— Behiç galiba savunmasını hazırlamak için yargılamanın ertelenmesini isteyecek, dedi.

Avukat aynı yorgun tavırla ayağa kalktı. Bilekleriyle önündeki kürsüye dayanarak ağır ağır söze başladı:

— Yanılmaz hükümler vermek yalnız Allah'a mahsustur, dedi. Müvekkilimin masum olduğuna kendim de inanmıyordum. Bu gözümün önünde geçmiş kadar kesin bildiğimiz bir cinayetti. İnkâr yolunu tutamayacaktım. Müvekkilim için adalet değil, merhamet ve mürüvvet isteyecektim. Fakat tesadüfe benzeyen bir olay, bu çocuğun aranılan katil olmadığını bana ispat etti. İki kelime ile açıklayacağım ve elimdeki belgeyi okuyacağım zaman muhterem hâkim heyeti de bu hakikati anlayacak ve zanlıya derhal hürriyetini iade edecektir.

Avukat bunları söyledikten sonra başı dönüyor gibi hafifçe sendeledi, mendiliyle alnındaki teri sildi. Salon hayret içindeydi. Mademki avukat müvekkilini darağacından kurtaracak kesin delili bulmuştu. Bu kadar üzgün görünmesinde ne mana vardı.

Behiç Necdet terli alnına yapışan kır saçlarını sert bir hareketle kaldırdı. Gözleri canlandı:

— İtiraf edeyim ki bu belgeyi mahkemeye vermek hususunda çok tereddüt ettim. Müvekkilimi kurtarmak benim için bir zaferdir. Fakat şu var ki bu zafer beni yıkacak… Yirmi beş senelik namuslu bir çalışma ile insanlar arasında kazandığım mevkii ve güzel ismi mahvedecek… Fakat ne yapalım vazife… İhtiyar kadının katili müvekkilim Nihat Bey değildir. Nihat Bey, o gece sevdiği bir kadının evindeydi. Gece yarısına doğru dışarıda gürültüler işittiler… Pencereden sokak başlarının tutulduğunu gördüler. Kadın Ada'da hava değişimine gelmiş bir veremliydi. Fena halde korktu. Bayılacak gibi oldu. Nihat Bey de korkmuştu. Fakat metanetini kaybetmedi:

Sen soğukkanlı ol… Ben nasıl olsa kaçarım. Başarılı olmazsam bile herhalde bu evden başka bir yerde yakalanırım… dedi. Civar bahçelerin duvarlarından atlayarak kaçıverdi. Fakat yakayı ele verdi. Katili yakaladığını zanneden polis araştırmalarına son verdi. Bu suretle hakiki katil de kaçıp kurtuldu. Müvekkilim kendini kurtarmak için sevdiği kadını ele verecek kadar düşkün bir adam değilmiş.. Bu yüzden mahkemede sustu. Belki darağacına kadar da susmaya devam etme cesareti bulacaktı. Kadına gelince, o da sükût ediyordu. Zaten hasta olduğu için sıhhati büsbütün bozuldu. Yatağa düştü. Doktorlar ancak bir ay yaşayabileceğini söylüyorlar. Belki nasılsa ölüp gideceğini bildiği, belki de bu genci çok sevdiği için hakikati söylemeye karar verdi. Bana bir mektupla küçük bir paket gönderdi. Pakette Nihat Bey'in sekiz-on mektubu vardı. Bunlardan birini hapishaneden yazıp göndermeyi başarmış. Biraz sonra onları mahkeme huzurunda okuyacağım. Evvela bana yazılan mektubu aynen okuyorum:

"Behiç Bey,

Uzun tereddütlerden sonra sana bu mektubu yazmaya karar verdim. Benim için ne kadar acı olursa olsun, bu itiraftan sonra daha rahat öleceğimi ümit ediyorum. Tereddüdüm şundan ileri geliyordu. İtirafımla masum bir genci ölümden kurtaracağım. Fakat bunu yapmakla seni mahvedeceğim. Sen ki bu facianın en masum kurbanısın. Acaba buna hakkım var mı?

Nihayet şuna karar verdim. Hakikati sana bütün açıklığıyla itiraf edeceğim ve son kararı senden isteyeceğim. „Vazife bu masum genci ölümden kurtarmamı gerektiriyor." dersen ne ala. Şayet böyle demeyip de „Onu kurtarmak kendi hayatımı yıkmak, ölene kadar başka insanlarla göz göze gelemeyecek bir hale düşmektir" dersen onu da kabul ederim. Geçen olaylara rağmen sana ve fikirlerine ne kadar hürmet ettiğimden şüphe etmezsin."

Avukat tekrar susarak alnındaki teri sildi, sonra mektupta yazıldığı gibi, artık başka insanlarla göz göze gelmekten korkuyormuş gibi uzaklara bakarak devam etti.

— Konumuz olan kadının kim olduğunu anladınız reis beyefendi. Okumaya devam ediyorum.

Avukat mektubu tekrar eline aldığı zaman reis ağır bir sesle:

— Yeterli, dedi, vazifeniz son buldu. Mektubu ve diğer evrakı mahkemeye teslim ediniz. Çıkabilirsiniz.

İki saat sonra Nihat'a serbest olduğunu söylediler. Genç adam bulvarlara çöken karanlık içinde ilerliyordu. Merdiven başında bir gölge gördü, bir ses, Avukat Behiç'in sesi:

— Nihat Bey, dedi.

Genç adam heyecandan tıkanarak:

— Behiç, dedi.

Biraz evvel kurtarıcısı olan avukata büyüklüğünü, yüceliğini söylemek için söz bulamıyor, ayaklarına kapanmak ister gibi hareket ediyordu.

Avukat:

- Masumdunuz, dedi. Kurtulmanız gayet doğal bir şeydi. Ben de sadece avukatlık ve meslek adamı vazifemi yaptım. Şimdi yalnız sizinle iki insan olarak bir hesabımız kalıyor ki şimdi onu temizleyeceğiz, dedi ve cebinden revolverini çıkararak Nihat'a ateş etti."

4.3. Okuma sonrası sorular/ikilemli olay ve duruma katılma ve olayın ve durumun iç yüzünü aydınlatma: Metni okuduktan sonra öğrencilerin hikâyede geçen ikilemli durumla ve/veya durumlarda ana ve yardımcı karakterlerle empati yapmaları, bağ kurabilmeleri için aşağıdaki soruları sorunuz:

1. Avukat Behiç Bey, adalete inanmış,yıllarca adaletin yerine gelmesi için çalışmış biri olarak Nihat Beyi öldürmesi doğru mudur? Behiç Bey, böyle davranmak yerine ne yapabilirdi?
2. Avukat Behiç Bey, Nihat'ı öldürdükten sonra geri kalan hayatını nerede ve nasıl geçirmiş olabilir?
3. Nihat Bey, yardım gördüğü, evini açtığı Avukat Behiç Beye karşı nasıl davranmalıydı?
4. Avukat Behiç Beyin eşi, kendisine neden ihanet etmiş olabilir? Bu ihanette Behiç Beyin de sorumluluğu olabilir mi?
5. Avukat Behiç Beyin eşi, Nihat Beyle birlikte kocacısına karşı işlediği ihaneti itiraf etmekle dürüst mü davranmış oldu? Bundan çok daha önce ne yapması gerekirdi? Onun yerinde olsaydınız ne yapardınız?
6. İnsan yardım ettiği kişilerden kötülük görmesi durumunda hangi duyguları, değerleri sarsılır? İyiliğin, arkadaşlık ve dostluğun sürmesi için bize iyilik edenlere karşı nasıl davranmalıyız?

4.4.Aktarılan Değerlerin Sağlamlaştırılması: Canlandırma Etkinliği: Öğrencilerin kendi duygu ve düşüncelerini başka bir kişiliğe girerek ifade etmelerini sağlamak için hikâyeyi dramatize etmeleri, canlandırmaları istenir. Burada amaç hikâyeyi, olduğu gibi oynamak değil, hikâyedeki ikilemli durum ve olaylara yeni çözümler oluşturabilmektir. Öğretmen hikâye kahramanlarını canlandırmak için sınıftan gönüllü birkaç öğrenci seçer. Hikâyenin bir kısmını okuduktan sonra, geri kalan kısmını öğrencilerin istedikleri gibi doğaçlamaları istenir. Bu aşamada hikâyedeki sonuçtan farklı bir sonuca ulaşılabilir. Önemli olan öğrencilerin öğrendiği değerleri pekiştirmektir. Canlandırma çalışmalarında neden hikâyedeki gibi davranmadıklarını söyletmek yoluyla ahlaki ve insani değerleri, toplumsal kuralları benimsemelerini kolaylaştırmaktır.

5. Sonuç ve Tartışma

Değer edinimi ve/veya karakter eğitiminde okullarda öğretmenlere önemli görevler düşmektedir. Öğretmenler hem derslerinde işledikleri edebî metinler hem ders dışında önerdiği okuma kitapları aracılığıyla öğrencilere kazandırılmak istenen ahlaki ve insani değerleri aktarabilirler. Bunu gerçekleştirmek için öğretmenlerin ilk olarak işleyecekleri edebî metinde geçen değerleri öğrencilerine aktaracakları uygun öğretim yaklaşımı; yöntem ve teknikleri belirlemeleri gerekir.

Öğretim sürecinde öğretmenler kadar program geliştiren uzmanlar da sosyal hayatın her dönemine ait ahlak ve edebiyat kaynaklarından alınan, öğretim programlarının konuları ile bütünleşen canlı, heyecan verici öykülere, olaylara ve tarihi şahsiyetlere yer vermelidir. Öyküleyici edebî eserler, diğer tarih, coğrafya, edebiyat gibi derslerde olduğu gibi, sağlam ve iyi karakterli bireyler yetiştirmek için değer aktarımı, karakter eğitiminde öğrenme merkezini oluşturur. Kullanılacak eserlerin hem şekil bakımından mükemmel hem de öz bakımdan kuvvetli, dramatik veya heyecan uyandırıcı içeriğiyle zengin olması için nitelikli öyküleri seçmek gerekir (O'Sullivan 2004; Çağlayan 2005). Öğretim programları geliştirme uzmanları doğru içerik seçimi, öğretim araçları hazırlayıcıları ve öğretmenler nitelikli edebî eserler ve öğretim teknikleri, etkinlikleri seçmesi, bunları okuma saatlerinde öğrencilerle birlikte okuma-kavrama çalışmalarından sonra ikilemli olay ve durumlardan hareketle eleştiriye açması, tartışması, doğru davranışı öğrencilere buldurması durumunda çocukların karakterleri olumlu yönde gelişebilir.

Okuma saatlerinde, özellikle Türkçe dersinde, çocukların derse etkin katılımını sağlamak için öğretmenler, metinlerde geçen ahlaki değerlere dikkat çekerek, öykü kahramanlarının yaşadığı ikilemli durumlarla ilgili eleştiri ve tartışma ortamı yaratmalı, eserde işlenen değerle ilgili öğrencilerin düşüncelerini harekete geçirerek doğru davranışı, yargıyı, değeri onlara buldurmak yoluyla karakter eğitimini gerçekleştirebilirler. Ahlaki konuların tartışıldığı, herkesin kendi fikrini öne sürdüğü, diğerlerininkini dinlediği, farklılıkları görebildiği, eleştirebildiği, aynı zamanda kendi bakışaçılarını gözden geçirdiği aile/sınıf ortamı, ahlak/karakter gelişimi için çocuklara çok sağlıklı bir ortam hazırlar (Cesur 2003). Sağlıklı iletişim ve işbirlikli öğrenme ortamının yaratıldığı okuma saatlerindeki etkinliklere bütün öğrencilerin etkin katıldığı derslerde karakter eğitimi amacına ulaşabilir.

Geleneksel anlayışta olduğu gibi okumaları için çocuklara *100 Temel Eser* adı altında bir dizi edebî eser tavsiye edip okuma saatlerinde veya okul dışında gerçekleştirilen serbest okuma etkinlikleri ile bunlardan ortak bir değere veya değerler bütününe zamanla ereceklerini varsaymak, beklentileri olumlu ve yeterli düzeyde karşılamayabilir. Çünkü çocuklar, edebî bir eseri okusalar bile yazarının asıl vermek istediği ana düşünceyi, iletiyi kavrayamadıkları, metin içinde işlenen ana düşünceye bağlı ahlaki değerleri kavramak ise onların okuma becerileri, bilgi birikimleri ve ahlaki gelişim düzeylerine göre farklılaştığı belirlenmiştir (Narvaez 2002). Hatta yaş düzeylerine göre farklılaşmakla birlikte çocuklara; "okuduğunuz hikâyeden ne anladınız?" sorusu yöneltildiğinde genellikle çocuklar, hikâyedeki ana düşünceyi söylemek yerine onu özetlemeye çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Bu durumda edebî eserler aracılığıyla yapılmak istenen karakter eğitimi, değer aktarımı öğretmenlerin rehberliğinde öğrencilerle birlikte yapılacak işbirlikli öğrenme etkinliklerine dayalı ahlaki muhakeme yöntemine dayalı eleştirel okuma, Dramatizasyon, rol oynama, eleştirel yazma, metin tamamlama ve tahminde bulunma gibi çeşitli öğretim teknikleri ile gerçekleştirilebilir. Bunun için konuyla ilgili bir öğretim programına ve bunu uygulayabilecek öğretmenlere ihtiyaç vardır.

Karakter eğitimi ile ilgili ahlaki ve insani temel değerlerin kazandırılması için öğrenci davranışlarının hem okul hem de aile ile birlikte sürekli gözlenmesi, pekiştirilmesi gerekir. Ayrıca toplumun sürekli gündeminde olan sanatçıların, siyasetçileri ve sporcuların da bu konuda çocuklara iyi bir model olması beklenir.

Araştırmacılar, ebeveynler ve öğretmenler olarak bilinmesi gereken gerçek şudur: Eğitim tesadüfe ve şansa bırakılamayacak kadar önemli bir konudur. Çünkü eğitim, çocuğu bir yandan gelecekte karşılaşacağı hayat şartlarına hazırlarken diğer yandan toplumun sürdürülebilir değerlerini ona aktararak toplumun geleceğini hazırlamış olmaktadır. Son yıllarda dünyada giderek artan bir ilgiyle birlikte geliştirilen karakter eğitimi programları (Gibbs ve Earley 1994; Leming 2000; Davies vd. 2005), Türkiye'de şuanda sadece birkaç özel okulda uygulanmaktadır. Değer

aktarımı ile ilgili akademik düzeyde yapılan çalışmalar da yeterli değildir. Karakter eğitimi ile ilgili yurt dışında yapılan akademik çalışmalar, karakter eğitimi programlarının öğrencilerin davranışları, sosyal ve ahlaki gelişimleri üzerindeki yararları, etkililiği konusunda yeteri kadar veri sağlamıştır (Dilmaç 1999; Ekşi 2003; Gökçek 2007; Uysal 2008). Bu alanda ülkemizde de bir karakter eğitimi programına ihtiyaç vardır.

Çok kültürlü olmanın yarattığı nedenlerden dolayı okullarda zorunlu ders olarak varlığı tartışılan "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" dersinin özellikle "Ahlak Bilgisi" konu alanı için alternatif ve/veya tamamlayıcı-pekiştirici bir "Karakter Eğitimi Dersi" değer aktarımına yeni bir yaklaşım, anlayış ve soluk kazandıracaktır.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ Kamile Ün (2009). **Aktif Öğrenme**, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.

ADLER Alfred (1994). **İnsan Tabiatını Tanıma**, Çev. A.Yörükan, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

AKARSU Bedia (1998). **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, (11.Baskı) İstanbul: İnkılap Yayınevi.

ANDREWS Sharon Vincz (1994). **Teaching Kids to Care: Exploring Values Through Literature and Inquiry**, Terre Haute, Indiana: EDINFO Press. (ERIC Document Reproduction, No. ED 372414).

BAĞARAN İbrahim Ethem (2005). **Eğitim Psikolojisi,** *Gelişim, Öğrenme ve Ortam*. (6. Baskı), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

BATTISTICH Victor (2005). **Character Education, Prevention and Positive Youth Development**, Washington, DC: Character Education Partnership.

BENDER Merih Tekin (2005). "John Dewey'in Eğitime Bakışı Üzerine Yeni Bir Yorum", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, (6), 1, s.13-19.

BENNETT William J. (1995). **The Children's Book of Virtues**, New York: Simon and Schuster.

BOHLİN Karen E. (2005). **Teaching Character Education Thorough Literature**, USA: RoutledgeFalmer.

CESUR Sevim (2003). "Çocuk ve Ergenlerde Ahlak Gelişimi ve Eğitimi", **Çocuk, Ergen, Anne ve Baba** (Edt. Gül Şendil), İstanbul: Çantay Kitabevi.

CEVİZCİ Ahmet (2003). **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları.

ÇAĞLAYAN Ahmet (2005). **Ahlak Pusulası: Ahlak ve Değerler Eğitimi**, İstanbul: DEM Yayınları.

DİLMAÇ Bülent (1999). **İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

DAVIES Ian, GORARD Stephen ve MCGUINN Nick (2005). "Citizenship Education and Character Education: Similarities and Contrasts", **British Journal of Educational Studies,** (53), 3, s.341-358.

EDGINGTON William D. (2002). "To Promote Character Education, Use Literature for Children and Adolescents", **The Social Studies**, May/June, s.113-116.

EKİCİ Hali (2003). "Temel İnsani Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları", **Değerler Eğitimi Dergisi**, (1), 1, s.79-96.

FORGAN James W. (2002). "Using Bibliotherapy to Teach Problem Solving", ***Intervention In School And Clinic**, (38), 2, s.75-82.*

GENCAN Tahir Nejat vd. (1974). ***Yazın Terimleri Sözlüğü***, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GIBBS Linda J., and Earley, Edward J. (1994). **Using Children's Literature to Develop Core Values**. (Report No. ISBN-0-87367-362-X). Bloomington, Indiana: Phi Delta Kappa Educational Foundation. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 366992).

GÖKÇEK B. Seval (2007). **5-6 Yaş Çocukları İçin Hazırlanan Karakter Eğitimi Programının Etkisinin İncelenmesi** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

GÜNTEKİN Reşat Nuri (1981). **Leyla ile Mecnun**, "Avukat", (6.Baskı) İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, s.177-180.

KANT Immanuel (2009). **Eğitim Üzerine**, Çev.Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları.

KARATAY Halit (2007a). "Dil Edinimi ve Değer Öğretimi Sürecinde Masalın Önemi ve İşlevi", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, (5), 3, s.463-477.

KARATAY Halit (2007b). "Değer Aktarımı Açısından Yerli ve Yabancı Çocuk Edebiyatı Ürünleri", 38.ICANAS, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, (10–15 Eylül 2007) Ankara.

KERSCHENSTEINER Georg (1997). **Karakter Kavramı ve Terbiyesi**, Çev. Fikret Kanad, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

KÖKNEL Özcan (1999). **Kaygıdan Mutluluğa Kişilik**, (15. Baskı), İstanbul: Altın Kitaplar.

LEMING James S. (1993). "In Search of Effective Character Education", **Educational Leadership**, (51), 3, s. 63-71.

LEMING James S. (2000). "Tell Me a Story: An Evaluation of a Literature-based Character Education Programme", **Journal of Moral Education**, (29), 4, s.413-427.

LICKONA Thomas (1991). **Educating for Character**. New York: Bantam Books.

LICKONA Thomas (1993). "The Return of Character Education", **Educational Leadership**, 51, s.6–11.

LICKONA Thomas (1997). "The Teacher's Role in Character Education", **Journal of Education**, (179), 2, s.63-81.

LICKONA Thomas (1998). "Character Education: Seven Crucial Issues", **Action in Teacher Education**, (4) 20, s.77–84.

MCDANIEL Annette Kusgen (1998). "Character Education: Developing Effective Programs. Journal of Extension", (36), 2. (EJ No:563579)

NARVAEZ Darcia (2002). "Does Reading Moral Stories Build Character?", **Educational Psychology Review**, (14), 2, s.155-171.

O'SULLIVAN Sherly (2004). "Book to live by: Using Children's Literature for Character Education", **The Reading Teacher**. (57), 7, s.640-645.

ÖZDEMİR Veysel (2009). "Değer Öğretiminde Farklı Bir Uygulama: İyilik Kutusu", **I. Ulusal İyilik Sempozyumu** (20-21 Haziran 2009), Elazığ: Milli Eğitim Müdürlüğü, s.117-125.

RYAN Kevin ve Bohlin, Karen E. (1999). **Building Character in Schools: Practical Ways to Bring Moral Instruction to Life**. San Francisco: Jossey-Bass.

SEYYAR Ali (2007). **İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü**. İstanbul: Değişim Yayınları.

SRIDHAR Dheepa ve Vaughn, Sharon (2000). "Bibliotherapy for All: Enhancing Reading Comprehension, Self-Concept, and Behavior", **Teaching Exceptional Children**, (33), 2, s.74-82.

TOMLINSON Carl and LYNCH, Carol-Brown (1996). **Essentials of Children's Literature. Boston.** Mass.: Allyn and Bacon.

Türkçe Sözlük (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UYSAL Ferhat (2008). **Karakter Eğitimi Programlarının Değerlendirilmesi** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

VARIŞ Fatma(1981). **Eğitim Bilimine Giriş**. (2. Baskı), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, no: 98. Sevinç Mabaası.

WYNNE Edward A., and Ryan, Kevin (1997). **Reclaiming Our Schools: Teaching Character, Academics, and Discipline.** (2nd Ed.), Upper Saddle River, N.J.: Prentice-Hall.

YÖRÜKOĞLU Atalay (1997). **Aile ve Çocuk.** (5. Baskı), İstanbul: Özgür Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1455-1475, TURKEY*

KONEVÎ'NİN HÂFIZ DİVANI ŞERHİ VE TASAVVUFÎ YORUMU ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

İbrahim KAYA•

ÖZET

Lisanü'l-gayb lakabıyla anılan Hâfız'ın şiirleri olduça geniş bir coğrafyada geniş bir kitle tarafından sevilmiş, beğenilmiş ve ezberlenmişir. Farsça bilenlerin bu şiirleri daha iyi anlamaları için şerhler yazıldığı gibi Farsça bilmeyenler için de Türkçe şerhler yazılmıştır. Hâfız Divanı'nın tamamına Türkçe şerh yazan kişiler sınırlıdır. Bunlar Sürûrî, Şem'î, Sûdî ve Konevî'dir. Konevî'nin dışındakiler birbirine oldukça yakın bir zaman diliminde yaşamışlardır. Şem'î ile Sûdî birbirleriyle görüşmüşlerdir. Konevî bunlardan iki yüzyıl sonra yaşamıştır. Sürûrî, Şem'î ve Konevî şerhleri tasavvufî yorumların ön plana çıktığı şerhlerdir. Makalede bu şerhlerin içinde tasavvufî yorumlarındaki aşırılık ile eleştiri konusu olan Konevî şerhi hakkında bazı tanıtıcı bilgiler verdikten sonra onun metne verdiği anlamlar değişik açılardan sınıflandıracak ve bu anlamlar yer yer Gölpınarlı ve Sûdî'nin anlamlarıyla karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şerh, Hâfız Divanı, Konevî şerhi, Sûdî, Tasavvufî şerh.

KONEVİ'S ANNOTATION OF HAFIZ DIVAN AND HIS SUFIC INTERPRETATION

ABSTRACT

Hâfız whose nickname is lisanu'l-gayb has been beloved, approved and memorized by a large mass of people in a wide geographic area. Annotations were written in Persian for Persians and they were also written in Turkish for Turks who don't know Persian. The writers who wrote the annotations of whole Hâfız Divan in Turkish are limited. The annotations are written by Sururî, Şem'î, Sûdî and Konevî. These authors except Konevî lived nearly in the same period. Şem'î and Sûdî met each other. Konevî lived two centuries later than above authors. The annotations of Sürûrî, Şem'î and Konevî drew attention especially in terms sufic interpretation. In this article some introductory information about Konevî's annotation which was criticised because of its extreme sufic interpretation will be given. Then the meanings of the text that Konevî gave will be classified from different point of view and these meanings will be compared with the meanings that Sûdî and Gölpınarlı gave.

Keywords: Annotation, Hâfız Şirazî's Divan, Konevî's annotation, Sûdî, sufic interpretation.

Giriş

Konevî şerhi Mevlevî şeyhi olan Mehmed Vehbî Konevî (öl. 1244/1828) tarafından yazılmış bir eserdir. Eserin müellifi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmaz. *Osmanlı Müellifleri* isimli eserde kendisiyle ilgili şu bilgiler mevcuttur:

„Urefâ-i Mevlevîyeden fâzıl bir zât olup Konya'da Eş'arîzâde denmekle meşhurdur. Hoca Hâfız-ı Şîrâzî Dîvân'ına yazdığı şerh meşhûrdur. V. 1244. Merkadi dergâh-ı cenâb-ı Mevlânâ'dadır." (OM 2000:149)[1].

• Yard. Doç. Dr., KSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, elmek: ibrahimkaya53@gmail.com

Matbu Konevî şerhinin 1 ve 2. cildinin ön sayfasında müellif hakkında şu bilgiler konulmuştur:

'Tarikat-i Mevleviye meşayihinden pîşvâ-yı ehl-i kemâl ve mukteda-yı erbab-ı daniş u efdâl Mevlana Seyyid Mehmed Vehbî İbn Seyyid Hasan-ı Eş'arî el-Konevî hazretlerinin Hâfız Divanı'na yazdığı şerh-i latîf ve te'lîf-i zarîfdir.'

Konevî şerhi müstakil olarak iki cilt hâlinde 1273/1856 yılında Matbaa-i Amire‟de basılmıştır. Bu baskıda 1. cilt 503, 2. cilt ise 460 sayfadan müteşekkildir. 1. ciltte *râ* harfine kadar olan gazeller bulunmaktadır. 2. ciltte ise *râ* harfinden itibaren alfabenin diğer harflerinde yazılan gazeller mevcuttur ve 2. cilt „kıtalar‟a kadar devam etmektedir. Konevî şerhinde kıtalardan itibaren geri kalan kısım şerh edilmemiştir. 2. cildin sonunda bu eserin müellifin kendi el yazması olan nüsha esas alınarak tashih edildiği ve 400 adet bastırıldığı bilgisi verilmektedir (KŞ 1273:2/460). Ayrıca hamişinde Sûdî şerhi bulunduğu hâliyle 1288–1289 (1871–1872)´de İstanbul´da yine Matbaa-i Amire‟de iki cilt olarak basılmıştır. Bu baskıda ise eserin 1. cildi 768 sayfa, 2. cildi ise 767 sayfadan müteşekkildir. Konevî‟nin şerhi 2. cildin 696. sayfasında son bulmaktadır. Bundan sonra düşülen notta; Konevînin şerhi burada tamamlandığı fakat Sûdî‟nin tercih ettiği Hâfız Divanı nüshalarında bulunan diğer kısımların Sûdî şerhinde geçtiği şekilde ilave edildiği belirtilir (KŞ 1289:2/696).

Eser, müellif hayattayken basıldığı için yazma nüshaları Mevlana Müzesi Türkçe Yazmalar ve Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısımlarında bulunan 2 adetle sınırlıdır (TYTK).

Konevî Hâfız Divanı´na tasavvufî anlam yükleme hususunda kendinden önce tasavvufî yorumlarıyla öne çıkan Sürûrî ve Şem′î′den daha aşırı giden birisi olarak nazara çarpar. Bu durum eleştiri konusu olur. Tahsin Yazıcı eleştirisini şu cümle ile ifade eder: „Hâfız‟ın hemen her sözünü tasavvufî açıdan yoruma tabi tuttuğundan onun gerçek düşüncelerini ve sanatını yansıtmamaktadır (Yazıcı 2001:106).‟‟

Gölpınarlı‟nın Konevî şerhi hakkındaki eleştirileri şunlardır: „Fakat şüphe yok ki Hâfız'ın en garip ve en saf şerhi Vehbî şerhidir. İkinci Mahmut devrinde (1808–1839), yani çok muahhar bir zamanda Mehmed Vehbî adlı Konyalı bir Mevlevî tarafından meydana getirilen bu eser, baştanbaşa saçma, zoraki ve gülünç tevillerle doludur. Vehbî'ye nazaran Hâfız, Mevlevîdir ve her sözünün tasavvufî bir manası vardır!‟‟ (Gölpınarlı 1989:XXVII).

Hâfız Mevlevî midir?

Burada Hâfız-ı Şirazî‟in Mevlevîlikle ilgisi olup olmadığı hususuna kısaca temas etmekte yarar vardır.

Hâfız‟la ilgili hiçbir kaynak onun Mevlevîliğinden bahsetmez. Ne tezkire yazarları ne de Hâfız Divanı‟na şerh yazanlar böyle bir iddiada bulunmazlar. Aslında Konevî de eserinin giriş kısmında Hâfız‟ın bir şeyhe intisap etmediğinden ve „Üveysîliğinden‟‟ yani bir aracı olmaksızın doğrudan doğruya Hz. Peygamber tarafından terbiye edildiğinden bahsetmektedir (KŞ 1273:1/3). Bununla birlikte bir gazelde geçen iki beytin şerhinde böyle bir görüş ileri sürer. Beyitler şunlardır:

[1] Bu yazıda kullanılan kısaltmalar: OM: Osmanlı Müellifleri. KŞ: Şerh-i Divan-ı Hâfız-Konevî. ŞDH: Şerh-i Divan-ı Hâfız-Sûdî. DK: Mesnevî-i Manevî vu Divan-ı Kebîr http://www.moridemolana.com. TYTK: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu http://www.mkutup.gov.tr.

مرغان باغ قافیه سنجند و بذله گوی[2]

تا خواجه می خورد به غزلهای پهلوی

Murġân-ı baġ kâfiye sencend u bezle-gûy
Tâ hâce mey hored be-ġazelhâ-yı mesnevî

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Bağın mürgleri kafiye peyda idiciler ve latife söyleyicilerdir, ta hace mesnevi gazelleriyle şarab içe.

Konevî kelimelerin anlamını verdiği müfredat kısmında „mesnevî" kelimesinin karşılığı olarak „kitab-ı Mesnevî" diye yazar.

Konevî'nin verdiği işârî anlam: Mana denizine aşina olmakla ve o denizde seyahat etmekle evliyaullahın remizlerine aşina ve kibriya tuzağına giriftar olmakla diğer tuzaklardan kurtulan ve Huda'nın elinden tevhid sırlarının danelerini toplayan ve ledünnî ilimleri devşiren vahdet bahçesinin kuşları ve „gayb-ı hüviyet" zirvesinde uçan hüma kuşları kafiye ve şiir şeklinde tevhid sırlarını aşikâr bir şekilde ortaya koyarlar ve keyfiyeti beyana sığmayan ve mukayese imkânı olmayan insanların Rabbinin insanların canlarıyla birlikteliğini (ittisalini) bahşeden rabbanî latîfeden ve Muhammedî nurlardan haber verirler ve söylerler. Bu „gayb-ı hüviyet" bahçesinin kuşları ve vahdet ravzasının bülbüllerinin reisi olan arifler sultanı pirimiz ve iki cihanda yardımcımız (destgîrimiz) olan Mevlana Muhammed Celaleddin Rûmî Hak ehline bu zor yolları kolaylaştırıp bu kadar gazelleriyle özellikle Kuran'ın özü/mağz-ı Kur'an olan mesnevîleriyle tevhid sırlarını ortaya koymuştur. Gerçek âşıklar „sabredenlere bir şarab ve Firavun soyuna/âline ve kâfirlere bir hasret" diye nitelenen Mesnevî adlı eserinin beyan buyurduğu ilahî aşk ve nihayetsiz vahdet şarabından içerler (KŞ 1273:2/366).

Her ne kadar Konevî, Mesnevî'den Mevlana'nın eserinin kastedildiğini ileri sürerse de adı geçen eserde gazel yoktur. Dolayısıyla gazel kelimesine farklı bir anlam verilerek bu tutarsızlık giderilmeye çalışılmalıdır. Konevî de işarî anlamda „bu kadar gazelleriyle özellikle Kuran'ın özü/mağz-ı Kur'an olan mesnevîleriyle" diyerek birinci anlamda belirttiği „mesnevi gazelleriyle" tamlamasını bir tamlama değil de bir bağlama grubu olarak yani „gazelleriyle ve mesnevileriyle" şeklinde düzeltmeye çalışmaktadır.

Konevî'nin „*be-ġazelhâ-yı mesnevî'* şeklinde okuduğu kısım Sûdî şerhinde *'be-ġazelhâ-yı Pehlevî'* olarak geçer. Şerh-i Divan-ı Hâfız'ı telif ederken 11 nüshadan faydalandığını 3 yerde zikreden Sûdî (Kaya 2008:39) hiçbir nüshada „Pehlevî" kelimesi yerine „mesnevî" kelimesinin geçtiğini söylemez. Ayrıca kendinden önce şerh yazan Sürûrî ve Şem'î'nin de bu beyti farklı okuduklarına temas etmez ve bu beyti şu şekilde tercüme eder: „Bahçedeki kuşlar kafiyeli ve secili nağmeler ediyorlar ve latifeler söylüyorlar. Ta ki vezir Pehlevî gazeller yani kuşların nağmeleriyle şarap içsin (ŞDH 3/254)."

Gölpınarlı'nın verdiği anlamdan yola çıkarak onun da bu kelimeyi „pehlevî" olarak okuduğunu görmekteyiz. O beyte şöyle anlam vermektedir: Bahçedeki kuşlar; vezir, Farsça gazeller dinleyerek şarap içsin diye kafiyeli nağmeler okuyorlar, latifeler ediyorlardı (Gölpınarlı 1989:456).

Burada Konevî'nin metne açık bir müdahalesi ve metni değiştirdiği görülmektedir.

[2] Bu makalede geçen Farsça metinlerin yazılışında günümüz Farsçasında kullanılan imlâ değil Sûdî ve Konevî şerhlerinde geçen imlâ şekli kullanılmıştır. Sadece eski imlada "kef" harfiyle ortak kullanılan "g" harfi modrn imlâdaki gibi ayrıca gösterilmiştir.

Konevî‟nin aynı gazelde geçen ve Hâfız‟ın Mevlevî oluşundan bahsettiği ikinci beyit:

ساقی مگر وظیفۀ حافظ زیاده داد

کآشفته گشت طرۀ دستار مولوی

Sâkî meger vazîfe-i Hâfız ziyâde dâd
K'âşufte geşt turra-i destâr-ı mevlevî

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Saki, Hâfız‟ın vazifesini meger ziyade virdi ki Mevlevî destarının turrası perişan oldı.

Kelimelerin anlamlarının verildiği müfredat kısmında „Mevlevî‟ kelimesine karşılık olarak „dervişân-ı Mevlana‟, turra kelimesi için ise „ön saç, bunda taylasan muraddır‟ denilmektedir.

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Şükürler olsun ki arifler sultanı olan mürşidimiz, kereminden bu Hâfız‟a ilahî feyizden ve Rabbanî aşk şarabından vazifesini fazlaca vermiş ki Mevlevî olan Hâfız aşk sultanının galebesiyle kendinden geçme/istiğrak makamında deli olup dünyevî aklı/„akl-ı maaş‟ı kaybeden sersemler/serasime gibi dış görünüşünü/mülk suretini harap ve zahirini perişan eylemiştir (KŞ 1273:2/367).

Konevî işarî anlamda geçen *Mevlevî olan Hâfız* ibaresiyle Hâfız‟ın Mevlevî olduğunu ileri sürmektedir.

Sûdî'nin verdiği anlam: Saki sanki meclistekilerden daha fazla şarap Hâfız‟a vermiş olacak ki onun Mevlevî yani mollayâne sarığının ucu perişan olmuş (ŞDH 3/256).

Gölpınarlı‟nın beyte verdiği anlam ise şöyledir: Saki, galiba Hâfız'a fazla şarap sundu ki başındaki molla sarığının ucu yine perişan oldu! (Gölpınarlı 1989:457).

Beyitte geçen Mevlevî kelimesinden yola çıkarak Hâfız‟ın Mevlevî oluşuna ulaşmak tarihî gerçeklerle örtüşmez. Böyle bir iddia sağlam ve tutarlı kanıtlardan yoksundur.

Konevî'nin Tasavvufî Yorumlarının Gerekçesi

Konevî, Hâfız Divanı‟na yüklediği tasavvufî anlamlara gerekçe olarak şerhin giriş kısmının sonunda şunları söyler:

'Ekser evliyâu'llâh ma'nâ ve hakâiki libâs-ı elfâz ve hurûfla mülebbes idüp ma'kûlâtı mahsûsât mertebesine tenzîl iderler, tâ mahbûsân-ı havâss ve mahcûbân-ı hads u kıyâs olanlar hakâyık u ma'ânîden behredâr olalar ve esrâr-ı ma'kûlât ve mermûzâtı idrâk ideler. Eger me'nûs-ı tab' ve me'lûf-ı nefsin hilâfı üzre îrâd eyleselerdi mümkin ki fehmi 'asîr ve idrâki gayr-i yesîr olaydı.' (KŞ 1273:1/15).

Yani veli zatlar akılla bilinebilecek soyut gerçeklere insanların aşina olduğu ve hissedip bildikleri kelimeler elbisesini giydirirler. Böylece beş duyunun algılayabildiği saha içeriside hapsolan kişiler ve hads/ilham ve mukayese/akıl yürütme ile neticeye gidemeyenler hakikatlerden ve soyut anlamlardan hissedar olurlar ve akılla bilinebilecek remizli/gizli gerçekleri anlayabilirler. Şayet veli zatlar bu gerçekleri insanların aşina olmadığı ve bilmediği kelimelerle ifade etselerdi bunun anlaşılması normal insanlar için imkânsız olurdu. Dolayısıyla insanların ülfet ettiği ve aşina olduğu üslupla onlara gerçekleri anlatmak, verilmek istenen mesajın anlaşılmasına büyük katkıda bulunmaktadır.

Burada bahsedilen görüşler çağrışım yoluyla Koca Ragıb Paşa‟nın şu beytini hatırlatmaktadır:

Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi?
Behişt andıkça zâhid ekl ü şürb lezzetin söyler (Yorulmaz 1998:104).

Cennet denilince herkes kendi derecesine ve anlayışına göre farklı algılamalarda bulunur. Bir arif kişi, cennet denilince Allah'ın zatının tecellisini düşündüğü, onu ön plana çıkardığı hâlde kendi âleminde yiyip içmeden başka bir şey düşünmeyen birisi de cennet denilince yiyip içmenin bolca bulunduğu bir yer tasavvur etmektedir. Dolayısıyla böyle bir kimseye cenneti onun aşina olduğu kelimelerle anlatmak gerekmektedir.

Konevî Şerhinin Giriş Kısmı

Konevî, Hâfız Divanı'nda geçen beyitleri şerhe başlamadan önce müstakil olarak basılan matbu nüshanın 2–15, Sûdî şerhiyle birlikte basılan nüshanın ise 3–21. sayfaları arasında uzunca bir giriş yazısı kaleme almıştır. Bu kısımda ele alınan hususları şöylece özetleyebiliriz:

Allah dostları/ehlullah grubu içerisinde bulunan Sultan II. Mahmud Hâfız'ın hikmet dolu şiirlerinin şerh edilmesi işini Konevî'ye teklif eder ve o da bu teklifi memnuniyetle kabul eder. O da Hâfız'ın beyitlerindeki ince işaretleri sadece Hâfız'a manevî bir intisabta bulunmak arzusuyla açıklamaya çalıştığını söyler.

Bundan sonra Hâfız'la ilgili uzun uzun övgülerde bulunur ve onun gaybî sırlara ve ve hakiki manalara (salt gerçeklere) mecaz elbisesi giydirerek onları insanların ülfet ettiği ve aşina olduğu kelimelerle şiirleştirdiğini söyler ve şunları da ilave eder:

Hâfız'ın bir pirin elini tuttuğu ve ondan feyz aldığına dair bir bilgi yoktur. Allah'a ulaşmak için mutlaka bir vasıta lazımdır. Fakat Üveysîler için böyle bir vasıtaya gerek yoktur. Çünkü onlar doğrudan doğruya Peygamberimizin himayesinde terbiye edilmişlerdir. Hâfız da bu guruptandır. Konevî daha sonraları hadis diye şöyle bir ibare nakleder: *'İnne lillahi şerâben e'addehu lievliyâihi izâ şeribû sekerû ve izâ sekerû tabû ve izâ tâbû taşû ve izâ tâşû târû ve izâ târû tarebû sümme kâmû ve hâmû sümme şehasû ve basarû sümme zâbû halesû sümme beleğû vesalû ve izâ vasalû bekav ve izâ bekav sârû mülûken fî mak'adi sıdkın 'inde melikin muktedirin ve izâ vecedû hâzâ yekûlûne kavlen lâ yefhemuhu ille's-sukârâ'*

Konevî bu ibareyi naklederken arada Arapça açıklamalarda bulunarak metnin akışına müdahele eder. İbare şöyle anlamlandırılabilir: *'Allahın veliler için hazırladığı bir şarap vardır. Onlar bu şaraptan içince sarhoş olurlar, sarhoş olunca gönülleri hoş olur, gönülleri hoş olunca coşarlar, coştukça uçarlar, uçtukça neşelenirler, sonra ayağa kalkarlar ve kendilerinden geçerler, sonra gözlerini bir noktaya diker ve bakarlar, sonra eriyip arınırlar, saflaşırlar, sonra ulaşıp vuslata erler, vuslata erince bekaya mazhar olurlar ve güçlü bir melikin (Allah'ın) katında doğruluk tahtlarında otururlar. Bu mertebeye erişince bazı sözler söylerler ki o sözleri ancak sarhoş olanlar anlayabilir.'*

Böyle bir rivayetin tasavvufî eserler içinde de bulunabileceğini kabul etmek zordur. Konevî şöyle devam eder: Böyle yüksek makamlara çıkan kişilerin mazhar oldukları tecelliyatı haşerat mesabesindeki avamdan (cahil halk) gizlemeleri gerekir. İşte Hâfız'ın ilhama mazhar olan gazellerinde geçen *mey*, *mahbub*, *muğ*, *zülf*, *ebri* ve bunlar gibi kelimeler yüksek bir hakikatin işaretleri olarak kullanılmıştır. Bunları tevil edip anlayacak bir seviyede değilsen hiç olmazsa bunların anlamları bildiğimiz eşya ve kişilerdir diye iftirada bulunma, çünkü bu su-i hatimeye (ahirete kötü bir şekilde gitmeye) sebeb olur. Meselâ Hâfız'ın eselerinde geçen Hacı Kıvam ona iyilikte bulunan şahıstır demek, güzelden dünyada yaşamış bir güzeli anlamak, muhtesipten (subaşı, zabıta) şu kişi kastedilmiştir ve şaraptan haram olan içki kastedilmiştir demek son derece yanlıştır ve ‚ârif-i billâh' olan bir zata bunları isnad etmek yaraşmaz.

Konevî burada İbni Farıd'ın şu beytini davasına delil olarak getirir:

Velev hataret lî fî sivâke irâdetün
'Alâ hâtırî le-kultu bi-riddetî

„Şayet kendi isteğimle kalbime senden başka birinin sevgisi ve meyli gelse mürted olduğumu (dinden çıktığımı) söylerim."

Konevî daha sonra insanları ve sülûk ehlini değişik açılardan sınıflandırır. Hakk'a ulaşmayı isteyenleri mutasavvife ve melamiye diye iki gruba ayırır ve bunların özellikleri hakkında bilgiler verdikten sonra Melamîlerle Kalenderîler arasındaki farkları belirtir. Kendi zamanında bulunan ve kendilerine kalender adını veren bir gruptan bahseder ve onların İslamiyet bağını boyunlarından çıkarıp attığını söyler.

Daha sonra Mevlana'nın Mesnevîsi için „mağz-ı Kur'an" ve „vahy-i Yezdan" tabirini kullanır ve müstakil olarak basılan eserin 12, Sûdî şerhiyle birlikte basılan eserin 16. sayfasında *'emma ba'd'* diyerek esas konuya giriş yapar. Konevî âlemde görünen güzelliklere şehvet ehli ile arif bir kimsenin bakışındaki farkı gösterecek değişik beyitler iktibasta bulunur. Sonra Hâfız'ın Divanında mecaz suretinde beyan ettiği kelimelerin işarî anlamlarını zikreder. Konevî'nin giriş kısmında zikrettiği kelimelerin işarî anlamları ile ilgili kısım Agâh Sırrı Levend'in *Divan Edebiyatı, Kelimeler, Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* adlı eserinde neredeyse tamamına yaklaşan bir çoğunlukla iktibas edildiği için (Levend 1984:45–49) burada bunlar tekrar edilmeyecektir.[3]

Konevî daha sonra şarap ve ilahî aşk arasında vech-i şebeh (benzeme yönü) hakkında geniş açıklamalarda bulunur. Böylece giriş kısmı tamamlanıp gazellerin şerhine geçilir.

Konevî'nin Hâfız'ın Beyitlerine Yaptığı Şerhlerin Sınıflandırılması

Konevînin beyitleri anlamlandırması hususunda şu bilgileri hatırlatmakta fayda vardır: Konevî önce beytin altında beytin birinci yani sade ve ilk bakışta anlaşılan anlamını verir. Daha sonra *müfredat* başlığı altında beyitte geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarını söyler. Bilinen kelimelerin bazen anlamlarını vermez, bazen de ma'ruf kelimesinin kısaltması olan m(mîm) harfini koyarak anlamın zaten bilindiğini hatırlatır. Daha sonra *ma'nâ-yı işâreti* diyerek beytin işârî anlamını zikreder. Konevî şerhi bütün beyitlerde bu şekilde devam etmektedir.

Konevî'nin bu şerhleri üç başlık altında toplanabilir:

1. Beytin İçeriğiyle Tasavvufî Yorumunun Örtüştüğü Durumlar:

Hâfız'la ilgili kaynaklar O'nun Kur'an-ı Kerim'i çokça mütalaa edip incelediğinden bahsederler. O aynı zamanda Kur'an hafızıdır ve mahlası bundan dolayı Hâfız olmuştur (Rızazade Şafak 1342:329). Bu Hâfız'ın kendi şiirinden de anlaşılmaktadır. Bir beyitte şöyle söyler:

ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ

بقرآنی که اندر سینه داری

Ne-dîdem hoşter ez-şi'r-i tu Hâfız
Be-Kur'ânî ki ender-sîne dârî (ŞDH 3/257).

„Hâfız! Göğsünde bulunan yani ezber bildiğin Kur'ân'a andolsun ki senin şiirinden daha güzel şiir görmedim."

[3] Bu kısmın tamamı için bk. Ayar (2007:17-21).

Hâfız kendisinde bulunan derin irfanî zevk ile hikemî nükteleri Kur′an′ın ayetleriyle birleştirerek yorumlamıştır. Şu beyit bunu göstermektedir:

ز حافظان جهان کس چو بنده جمع نکرد
لطائف حکمی با نکات قرآنی

Zi-hâfızân-ı cihân kes çu bende cem ne-kerd
Letâif-i hikemî bâ-nikât-ı Kur'ânî (ŞDH 3/461).

„Dünyadaki hafızlardan hiç kimse benim gibi hikmet lâtifeleriyle Kur'an nüktelerini bir araya toplayamadı."

Dolayısıyla böyle bir birikimi olan Hâfız"ın şiirlerinde tasavvufî anlamların bulunması gayet tabiîdir ve bu tarz beyitlerin sayısı da bir hayli fazladır. Böyle beyitlerin açıklanmasında Konevî"nin yaptığı yorumlar normal sınırlar içerisinde kalır, metne bağlılık açıkça kendisini belli eder. Tasavvufî yorum için zoraki tevillere başvurmak ihtiyacı da bulunmaz. Bu tarz beyitler için şu beyit örnek olarak verilebilir:

هان مشو نومید چون واقف نه‌ای از سر غیب
باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور

Hân me-şev nevmîd çun vâkıf ne'î ez-sırr-ı gayb
Bâşed ender-perde bâzîhâ-yı pinhân gam me-hor

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Madem gayb sırrına vakıf değilsin, agâh ol, ümitsiz olma. Perdede gizli oyunlar vardır, gam yeme.

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Ey sadık âşık! Madem Allah"ın gaybî sırlarına muttali değilsin, agâh ol ve ümitsizliğe düşme, Allah"ın geniş rahmetinden rahmet-i sabıkasından (gazabından önce olan rahmetinden) ümitsiz olma. Çünkü perde arkasında Allah"ın nice gizli ve ledünnî sırları vardır, gam yeme (KŞ 1273:2/6).

Görüldüğü gibi Konevî"nin beyte verdiği her iki anlam da birbiriyle örtüşmektedir.

2. Beytin Normal Anlamında Problem Bulunması Durumu:

Konevî, metni anlamlandırmada kelimelerin veya edatların, bazen de tamlamaların anlamlarını verirken, bazen de beytin topluca anlamını söylerken ya dikkatsizlik veya bilgisizliğinin sonucu olarak birtakım yanlışlara düşer. Bu tarz yanlışlara örnek olması açısından birkaç beyit zikredilecektir.

مقام عیش میسر نمی شود بی رنج
بلا بحکم بلی بسته اند عهد الست

Makâm-ı 'ayş muyesser ne-mî-şeved bî-renc
Belâ be-hükm-i belâ besteend 'ahd-i elest

Konevî"nin düştüğü yanlışlığın daha iyi anlaşılması için önce Sûdî"nin beyte verdiği anlama göz atmak faydalı olacaktır.

Sûdî'nin verdiği anlam: Dünyadaki hayat zahmet ve sıkıntıyla birliktedir, zahmet ve belaların olmadığı bir hayat düşünülemez. Çünkü Elest ahdini belâ/evet sözüyle bağlamışlardır.

Yani insanın bela ve meşakkat çekeceği ezelde hükme bağlanmıştır. Bu değişmesi imkânsız bir kaderdir, mutlaka insanların başına bela ve musibetler gelecektir (ŞDH 1/121).

Bu husus şöylece açıklanabilir: Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna ruhlar, *"belâ*/*evet*" cevabını vermişlerdir. Dolayısıyla Allah'ın Rab oluşuna/terbiye ediciliğine razı olan insanın belalara hazır olması gerekmektedir. Çünkü insan ruhunun terbiye ve eğitimi için musibet ve belaların büyük fonksiyonları vardır. Aslında burada bahsedilen mazmun şu ayetin anlamıyla örtüşmektedir. "Yemin olsun ki sizi korku, açlık; mallardan-canlardan-meyvelerden eksiltmek gibi şeylerle mutlaka imtihan edeceğiz; sabredenleri müjdele (Bakara: 155)." Yani belâ ve musibetlere maruz kalmak insanların kaçıp kurtulamayacakları değişmez bir kaderdir. Hâfız'a göre biz *belâ*/*evet* demekle musibet ve belalarla terbiye edilmeyi kabul etmişiz. Bunun sonucu olarak zahmet ve meşakkatlere hazır olmamız gerekmektedir.

Bu mazmun Mevlana'nın şiirlerinde şöyle geçer:

گفت الست و تو بگفتی بلی

شکر بلی چیست کشیدن بلا

Goft elest u tu bi-goftî belâ
Şukr-i belâ çîst keşîden belâ (DK 251. gazel).

„Allah „elestu' yani "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye söyleyince sen „belâ' yani evet sen bizim Rabbimizsin diye söyledin. „Belâ/evet' demenin şükrü nedir? Tabii ki bela çekmektir.'

Matbu Konevî nüshasında her iki *belâ* kelimesinin son harfi „elif-i maksûre' yani *ye* olarak yazılmıştır. Konevî kelimelerin anlamını verdiği müfredat kısmında beyitte geçen birinci *belâ* kelimesi için *na'am*/*evet* anlamını verir. İkinci *belâ* kelimesi için ise „aslında tasdik/doğrulama edatıdır, fakat bu makamda mihnet ve meşakkat anlamında kullanılmıştır' der (KŞ 1273:1/91).

Konevî'nin verdiği birinci anlam: „Sürûr ve huzûr makâmı renc ve meşakkatsiz müyesser olmaz. Belâ ve na'am. „Ahd-i elesti belâ hükmine bağlamışlardır (KŞ 1273:1/91).'

Konunun biraz daha açıklığa kavuşması için şu bilgileri hatırlatmakda yarar var: Arapça'da olumsuz soru cümlelerinden sonra kullanılan *belâ*/*evet* edatı *na'am*/*evet* edatından farklı bir özellik taşır. Söz gelimi „Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' sorusuna *belâ* ile cevap verilirse „Evet, sen bizim Rabbimizsin' anlamına gelir. Fakat *na'am* ile cevap verilirse „Evet, sen bizim Rabbimiz değilsin' anlamında olur. İranlılar bu *belâ* edatını *belî* olarak telaffuz ederler ve Arapça kullanışındaki anlam ayırımına gitmeden genel bir onaylama edatı olarak kullanırlar.

Konevî burada her iki *belâ* kelimesini tasdik edatı olarak düşünmekle yanılmaktadır. Sûdî ise birinci *belâ* kelimesinin Arapça musibet anlamına geldiğini söyler. İkinci *belâ* kelimesinin *evet* anlamında olduğunu söyleyerek bu kelimenin İranlıların telaffuzu gibi *belî* değil de Arapların telaffuzu gibi *belâ* okunması gerektiğini ve böylece her iki *belâ* kelimesi arasında „tecnîs-i tam/tam cinas' oluşacağını belirtir (ŞDH 1/121).

Sûdî hakkında oldukça senakâr ifadeler kullanan ve onu „Hâfız'ı hakikaten mükemmel anlamıştır' (Gölpınarlı 1989:XXVII) gibi ifadelerle öven ve „tercümede uğradığımız müşkülleri Sûdî şerhine müracaatla halletmeye uğraştık' (Gölpınarlı 1989:XXXVI) diyen Abdulbaki Gölpınarlı bu beyti „Dünyada zahmetsiz aşk müyesser olmuyor. Evet, Elest ahdini Belâ'ya bağlamışlar.' (Gölpınarlı 1989:51) şeklinde anlamlandırır. Gölpınarlı da dikkatsizlik sonucu olarak birinci *belâ* kelimesini *evet* anlamına alarak hataya düşmüş olmaktadır. Ayrıca „Evet, Elest ahdini Belâ'ya bağlamışlar.' cümlesi verilmek istenen mesajı karşılamaz. Bilakis verilmek istenen mesaj

şudur: Dünyada çekilen belalar *elest* meclisinde verilen sözün zorunlu bir sonucudur. Ayrıca *makam-ı ayş* tamlamasında geçen ve yaşamak/hayat anlamına gelen *ayş* kelimesine *aşk* anlamını vermek de doğru olmasa gerek.

Konuyla ilgili diğer beyitler ve bunlarla ilgili açıklamaları aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

غزلیات عراقیست سرود حافظ

که شنید این ره دلسوز که فریاد نکرد

Gazeliyyât-ı Irâkî'st sürûd-ı Hâfız
Ki şenîd în reh-i dil-sûz ki feryâd ne-kerd

Konevî beytin birinci anlamını verirken beyitte geçen *gazeliyât-ı Irâkî* tamlamasını „Irak gazelleri" diye anlamlandırır ve kelimelerin anlamlarını verdiği müfredat kısmında ise *Irakî* kelimesine karşılık olarak *makam* yazarak onun musikîde bir makam olduğunu belirtir (KŞ 1273:1/241).

Sûdî ise burada *Irakî* ile sûfi şairlerden adı İbrahim, lâkabı Fahreddin olan birinin kastedildiğini söyler ve bu kişi hakkında Molla Câmî'nin eseri Nefehatü'l-Üns'de geçen bazı bilgileri aktarır. En sonunda beytin anlamını şu şekilde verir:

Hâfız'ın nağmeyle okuduğu gazeller Irakî'nin gazelleridir. Bu yürek yandırıcı nağmeyi işitip feryad eylemeyen kim var? Hâfız'ın gazelleri Irakî'ye tahsis etmesinden anlaşılır ki o zamanda sûz u güdâzla/ gönülleri yandırmakla meşhur olan Irakî'nin gazelleri idi (ŞDH 1/335).

Gölpınarlı'nın verdiği anlamda da *Irâkî* özel isim olarak geçer. Şöyle der: „Hâfız'ın nağmeleri, Irâkî'nin gazelleridir. Kim bu gönüller yakan nağmeleri duydu da feryat etmedi?" (Gölpınarlı 1989:212).

**

گرچه بر واعظ شهر این سخن آسان نشود

تا ریا ورزد و سالوس مسلمان نشود

Gerçi ber-vâ'iz-i şehr în suhan âsân ne-şeved
Tâ riyâ verzed u sâlûs müselmân ne-şeved

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Gerçi şehrin vaizine bu söz kolay gelmez. Mademki riya ve sâlûse sa'y eyler/ çalışır, müslüman olmaz (KŞ 1273:1/350).

Konevî'nin beyti anlamlandırıken düştüğü bu yanlış kendinden önce Hâfız Divanı'na şerh yazan Sürûrî ve Şemî'de de görülür. Bu yanlışlığın sebebi metnin tespitindeki dikkatsizliktir. Sûdî'nin ifade ettiği gibi beyitte sekte olduğunu bilmeyen şarihler *verzed* kelimesinden sonra bir vav (u) koymuşlar ve böylece veznin düzeleceğini zannetmişlerdir (ŞDH 2/289). Fakat bu yanlış, beytin anlamlandırılmasına da etki etmiş ve böylece beyit yanlış anlamlandırılmıştır. Onlar vezin gereği şiirin sentaksının değiştiğini düşündükleri için cümlenin normal sentaksını şu şekilde düşünüp anlamlandırmış olmaktadırlar. *'Tâ riyâ vu sâlûs verzed muselmân ne-şeved'*. Hâlbuki ikinci mısra şu şekilde olmalıdır: „*Tâ riyâ verzed sâlûs müselmân ne-şeved*"

Sûdî'ye göre kendinden önce şerh yazanların bu yanlışa düşmelerine vav-ı sekte sebep olmuştur. Bu vav okurken taktî' esnasında ortaya çıkan bir vav'dır, nüshaların çoğunda da böyle bir vav bulunduğu için şarihler buna aldanmışlardır (ŞDH 2/289).

Sûdî'nin verdiği anlam: Her ne kadar söyleyeceğim bu sözü kabul etmek şehrin vaizi için zordur, fakat gerçek budur. Şehrin vaizinin kabul etmekte zorlandığı söz şudur: Gösterişte bulunduğu yani riya için emek sarfettiği sürece riyakâr birisinin müslüman olması mümkün değildir. Çünkü riya şirktir, Allah ise şirki affetmez. Bu söz riyakâr vaize tariz olarak söylenmiştir (ŞDH 2/289).

Beyitte geçen *în suhan*/*bu söz* ile kastedilen şey ikinci mısrada ifade edilen hükümdür. Konuyu biraz daha açmak gerekirse şunları söyleyebiliriz:

Bağlama grubu oluşturan kelimeler arasında bazı yönlerden benzerliklerin bulunması gerekir. Meselâ *koşan ve yürüyen* denir ama *koşmak ve yürüyen* denilmez. Her iki grup sıfat-fiil ekiyle oluşmak noktasında ortaktırlar. *Koşarak ve yürüyerek* dememiz de bunun gibidir, burada da bağlama grubunun her iki unsuru zarf-fiil eki almıştır. Beyte baktığımızda şunları görürüz. *Riya* gösteriş anlamında masdardır (isim), *sâlûs*/*riyakâr* ise gösteriş yapan anlamındadır. Bu şekilde olunca ikinci mısrada bağlama edatı (vav) olduğunu kabul edenlerin beyti şöyle anlamlandırmaları gerekirdi: „Şehrin vaizine bu söz kolay gelmez. O riya ve gösteriş yapana çalıştığı sürece müslüman olamaz.“

Ayrıca şu bilgileri vermekte de fayda vardır: *Sâlûs* kelimesi her ne kadar sözlüklerde „riyakâr“ anlamında kullanılırsa da Hâfız Divanı'nda riya anlamında kullanıldığı yerler de vardır. Sûdî'nin şerhettiği Hâfız Divanı'nda yedi adet *sâlûs* kelimesi vardır. Ayrıca bir adet de *sâlûsiyân* kelimesi bulunmaktadır. Sözlüklerde anlamı „riyakâr“ olarak kaydedilen bu kelimeye Sûdî hem „riyâ“ hem de „riyâkâr“ anlamını verir. *Sâlûs* mürâyî dimekdir (ŞDH 3/127). *Sâlûs* riyâ dimekdir (ŞDH 3/285). *Sâlûs* ıstılahda riyâya dirler, amma kıyâs mürâyî manâsına olmak idi yani ism-i fail, *câsûs* ve *nâtûr* gibi (ŞDH 1/46).

Gölpınarlı'nın verdiği anlamda da *sâlûs* kelimesinin „mürailik“ demek olduğu görülmektedir. „Gerçi bu söz, şehir vaizine hoş gelmez ama doğrusu bu: riyaya yapışıp mürailik ettikçe müslüman olmaz vesselam!“ (Gölpınarlı 1989:148).

**

اشك خونين بنمودم بطبيبان گفتند

درد عشقست و جگرسوز دوايی دارد

Eşk-i hûnîn bi-numûdem be-tabîbân goftend
Derd-i 'ışkest u ciger-sûz devâyî dâred

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Tabiblere kanlı gözyaşımı gösterdim, didiler: Aşk derdi ve ciger yakıcı derddir, bir deva tutar (KŞ 1273:1/454).

Yukarıdaki beyitte görülen vâv (u) harfi Konevî tarafından atıf/bağlama edatı olarak düşünüldüğü için metnin anlamlandırılması da yanlış olmaktadır. Sûdî ise vâv'ın „harf-i hâl“ yani „hâlbuki“ anlamına gelen bir edat görevinde kullanıldığını belirtir:

Sûdî'nin verdiği anlam: Kendi kanlı yaşımı tabiplere gösterdim. Dediler ki senin derdin aşk derdidir, hâlbuki ciğer yakan bir devası var. Yani aşk derdinin ilacı sabırdır. O ise son derece yürek yakıcı bir ilaçtır. Âşıkta ise sabretmeye tahammül için takat bulunmamaktadır (ŞDH 2/227–228). Sûdî, beyti böyle anlamlandırdıktan sonra beyte yanlış anlam verenleri eleştirirken şunları söyler: Aşk derdidir ve ciğer yakıcıdır, çaresi vardır diyen dertsiz, yine aşk derdi ve ciğer yakıcı bir derttir çaresi var veya çaresi var mı, yani bunun çaresi mümkün değil diyen dertsiz, metne şaşılacak şekilde batıl müdahalelerde bulunmuşlardır (ŞDH 2/228).

Görüldüğü gibi Hâfız Divanı'na Sûdî'den önce şerh yazan Sürûrî ve Şem'î de benzer yanlışlara düşmüşlerdir ve Sûdî'nin eleştirilerine hedef olmuşlardır.

Gölpınarlı'nın beyte verdiği anlam ise Sûdi'nin verdiği anlamla örtüşmektedir. Gölpınarlı beyti şöyle tercüme eder: „Doktorlara kanlı gözyaşlarımı gösterdim. Dediler ki: Aşk derdi, ciğerler yakan bir devası var." (Gölpınarlı 1989:225).

Ayrıca ikinci mısraın sonundaki *devâyî dâred*'in „bir deva tutar" şeklinde tercüme edilmesi de doğru değildir. Çünkü „tutmak, sahip olmak" anlamındaki *dâşten* fiili ve onun türevleriyle oluşan cümlelerin Türkçeye çoğu kere isim cümlesi olarak tercüme edilmesi gerekir. Aksi takdirde tercüme üslûbu okuyucuyu rahatsız edecek bir şekil alır. Söz gelimi „mâl dârem'in „mal tutarım" değil „malım var" şeklinde veya „û tâc dâred'in „o tac tutar" değil de „onun tacı var" şeklinde tercüme edilmesi gerekir. Yine Sadî-i Şirazî'nin: „Sille-i Hudâ sadâ ne-dâred / Ân gâh ki zened devâ ne-dâred" beytinin yüklemlerinin de „sada tutmaz" ve „deva tutmaz" şeklinde tercümesi de fesahat hatalarından sayılmak gerekir. Beytin doğru tercümesi „Hak sillesinin sadası yoktur/ Bir vurdu mu hiç devası yoktur" şeklinde olmalıdır.

Sûdî *dâşten* fiili ve ondan türeyen diğer şekillerin *tutmak* fiili ile tercüme edilmesine zaman zaman müdahalede bulunur ve eleştiri oklarını yöneltir (ŞDH 1/193, 1/379).

**

بصوت بلبل و قمری اگر ننوشی می
علاج کی کنمت کآخرالدوا الکی

Be-savt-ı bülbül u kumrî eger ne-nûşî mey
'İlâc-ı key konemet k'âhirü'd-devâ el-key (ŞDH 3/247).

Konevî şerhinde ikinci mısra şu şekilde geçer:

'İlâc key konemet âhirü'd-devâ el-key

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Eger bülbül ve kumru savtıyla şarab içmeyesin, sana nasıl ilaç edeyim? Ahir sana deva ateşle dağlamakdır.

Konevî kelimelerin anlamlarını verdiği müfredat kısmında da „key" kelimesine „kaçan" (nasıl, ne zaman) anlamını vermektedir (KŞ 1273:2/368).

Sûdî'nin verdiği anlam: Şayet bülbül ve kumru avazıyla şarap içmezsen sana dağlama ilacını yaparım, çünkü dağlama son çaredir denilmiştir, yani bir bir hastalık için uygulanan değişik ilaçlar fayda vermezse onun için son çare dağlamak olur. Buna göre beytin anlamı „Bahar mevsiminde şarap içmezsen seni dağlamak gerek ki aklın başına gelsin, nitekim deliliği izale için hastanın başını dağlarlar." (ŞDH 3/427) şeklinde olmaktadır.

Bu anlamları verdikten sonra Sûdî, „Evvelki key lafzını Fârisî zan idenler sehv eylemişler" diye bir ifade kulanır. Yani beyitte geçen her iki key lafzı da dağlama anlamına gelen Arapça *keyy* kelimesidir.

Konevî şerhinde belki de anlamın tutarlı olması için ikinci mısrada geçen „çünkü" anlamındaki *ki* edatı da metinden çıkarılmış, *k'âhirü'd-devâ* yerine *âhirü'd-devâ* şekli tercih edilmiştir.

Abdulbaki Gölpınarlı da birinci *key* kelimesini „dağlamak" olarak değil de Farsça „nasıl" anlamında soru edatı olarak alır ve ikinci mısrayı „„İlâc key kunemet âhirü'd-devâ el-key" şeklinde okuyarak *ki* edatını düşürür ve beyti „Bülbül ve kumru sesiyle şarap içmezsen seni nasıl tedavi

edebilirim ki? İlacın sonu dağlamadır, en son ilaç budur." (Gölpınarlı 1989:479) şeklinde tercüme eder.

Bu tercümede geçen „seni nasıl tedavi edebilirim ki" ile „ilacın sonu dağlamadır" kısımları bir anlam bütünlüğü oluşturmazlar. Farsça *key* nasıl anlamında bir soru edatıdır. Arapça *key* ise „dağlamak" anlamındadır (aslı *keyy*). *Key* lafzı Farsça kabul edilince tamlama olmaz, yani „ilâc-ı key konemet" yerine „ilâc key konemet" şeklinde olur. Her iki şekil okunuşta vezin açısından bir problem bulunmaz. Fakat ikinci şekil okunuşta üslûbun siyak ve sibakının kabul edemeyeceği bir anlam ortaya çıkmış olmaktadır. *Ki* edatı ile birlikte düşünülünce anlam şu şekilde olur: „Sana nasıl ilaç yapabilirim, çünkü dağlamak son çaredir." Görüldüğü gibi üslubun ve anlamın kabul edemeyeceği bir yanlışlık yapılmış olur. Doğru anlam Sûdî'nin belirttiği gibidir: „Sana dağlama ilacını uygulayacağım, çünkü başka çare kalmadı, son çare dağlamaktır (ŞDH 3/427)."

3. Beytin Anlamının Buharlaştığı Tasavvufî Yorumlar:

Konevî eserinin girişinde ifade ettiği gibi Hâfız'ı „evliyaullah'tan kabul eder ve böyle kişilerin bir an bile Hak'tan gafil olmadıklarını vurgular. Böyle aşırı yüceltmeci bir bakış açısı kaçınılmaz olarak Hafız Divanı'nda geçen beytin bütün kelimelerine müdahelede bulunma hakkını kendisinde görmesine, onları dilediği yerde dilediği şekilde anlamlandırmasına sebep olur.

Burada Ali Nihat Tarlan'ın şu görüşlerini aktarmakta yarar vardır: „Hâfız´ın bütün yazdıklarını tasavvuf sistemi ile izah etmek doğru olmasa gerektir." Tarlan ayrıca „Hâfız mecaz ile hakikati birbirine o kadar yaklaştırmıştır ki insan birinden diğerine geçtiğini hissetmez (Tarlan 1970:311)." diyerek Hâfız'ın şiirlerinin okuyucuyu bambaşka âlemlere alıp götürdüğünü vurgular.

Konevî şerhinde ise bütün beyitler tasavvufî anlam içerecek şekilde yorumlanmaktadır. Sözün burasında fikir vermesi açısından örnek olarak bazı beyitler ve bunlara Konevî'nin verdiği işarî anlamlar zikredilecektir. Mukayese oluşturması açısından Sûdî'nin beyte verdiği anlam da gösterilecektir.

ببرد از من قرار و طاقت و هوش

بت سنگین دل سیمین بناگوش

Bi-burd ez-men karâru tâkat u hûş
Butî sengîn-dil-i sîmîn-binâgûş

Sûdî'nin verdiği anlam: Taş yürekli ve kulak memeleri gümüş gibi olan bir dilber kararımı, sabrımı ve aklımı alıp götürdü, yani beni benden aldı (ŞDH 2/352).

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Hiç kimseye ihtiyacı olmayan (müstağnî) ve âlemi aydınlatan (münevvir-i âlem) benzersiz bir sevgili, güzelliğine karşı olan aşkım sebebiyle benden sabır, karar ve aklı alıp götürdü ve beni mest ve müstağrak eyledi (KŞ 1273:2/63).

Beyitte geçen taş yürekli anlamındaki sengîn-dil için müstağnî, sîmîn-binâgûş için ise âlemi aydınlatan (münevvir-i âlem) anlamı verilmektedir.

**

نگاری چاپکی شنگی پریوش

ظریفی مهوش و ترکی قباپوش

Nigârî çâpükî şengî perîveş

Zarîfî mehveş u Türkî kabâ-pûş

Sûdî'nin verdiği anlam: O sevgili peri gibi güzel, çevik ve şûh, aynı zamanda güzel elbiseler giymiş, ay gibi parlak ve zarîf bir Türk/bir dilberdir (ŞDH 2/352).

Konevî'nin verdiği işarî anlam: O sevgili hisabı süratli (serîü'l-hisâb), latîf ve gözlere görünmeyen (gâib ani'n-nazar) birisidir ki „Lâ tüdrikuhul-ebsâr" ayetinde ifade edildiği gibi bakışlar onu idrâk edemez. Ve bir âlim ve nur bağışlayan (fâizü'n-nûr) ve yetmiş bin perde arkasında olan bir sevgilidir ki misli ve benzeri yokdur (KŞ 1273:2/63).

Beyitte geçen çevik ve hızlı anlamındaki *çapük* kelimesine karşılık olarak *hisabı süratli* (serîül-hisâb), *perîveş* için ise „Gözler onu idrâk edemez, hâlbuki o bakışları idrâk eder, Çünkü o latîf ve habîrdir" ayetinde geçen *Latîf* ismi kullanılmakta, *mehveş* için ise „ışık veren" (fâizü'n-nûr) anlamı tercih edilmekte, „güzel elbiseler giymiş" anlamındaki *kabâ-pûş* için ise Allah'ın yetmiş bin perde arkasında olması söylenmektedir.

**

دل و دینم دل و دینم ببردست

بر و دوشش بر و دوشش بر و دوش

Dil u dînem bi-burde'st u bi-burde'st
Ber u dûşeş ber u dûşeş ber u dûş (ŞDH 2/352).

Sûdî'nin anlamıyla örtüşen Gölpınarlı'nın tercümesi şöyledir: Göğsüyle omuzu yok mu, göğsüyle omuzu... Gönlümü de aldı, dinimi de, gönlümü de kaptı, dinimi de! (Gölpınarlı 1989:281).

Konevî'nin verdiği işarî anlam: O sevgilinin aşkı ve muhabbeti ve onunla ünsiyet ve münâcatın lezzeti dil ve canımdan nasıl gidebilir ki. Beni keyfiyeti nitelenemeyen Zatının nurlarına (envâr-ı Zât-ı bî-çûnına) müstağrak ve hayran ve ser-gerdân etmekle dil ve din sevdasını benden alıp götürmüştür onun zatının nurları ve şanının yüceliği ve celâlinin azameti (KŞ 1273:2/64).

Beyitte geçen kelimelerin neye tekabül ettiği hakkında fazla bir yoruma ihtiyaç yoktur. Çünkü Konevî istediği kelimeye istediği yerde istediği anlamı verebilmektedir.

**

عروس بس خوشی ای دختر رز

ولی گه گه سزاوار طلاقی

'Arûs-ı bes hoşî ey duhter-i rez
Velî geh geh sezâvâr-ı talâkî

Sûdî'nin verdiği anlam: Ey üzüm kızı! Sen oldukça güzel bir gelinsin, fakat zaman zaman boşamaya ve ayrılmaya yani içilmemeye lâyıksın. Bu söz iddiâîdir, aslında hiç içilmemeye lâyıktır (ŞDH 3/296).

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Ey nefis! Allah'ın aşk ve muhabbetine ve zatına vuslata senin yüzünden olan mihnet ve belalara sabır ve tahammül ile nail olmak için boşuna değilsin. Bir latîf gelinsin, fakat karınca deliğinden daha gizli olan mekr ve hîlenden emin olmak da mümkün değildir. Zaman zaman talaka lâyıksın, yani Hakk'a muhalefet olan yerlerde sana muhalefet etmek farz ve lazımdır. Bu durum insan nefsine hem lütuf ve hem kahrdır (KŞ 1273:2/398).

Konevî‟nin metne istediği anlamı vermek için tercih ettiği cümleler dil açısından da problemli olduğu için ne söylediği değil de ne söylemek istediği ön plana çıkmaktadır.

**

نگویمت که همه سال می پرستی کن

سه ماه می خور و نه ماه پارسا می‌باش

Ne-gûyemet ki heme sâl mey-perestî kon
Se mâh mey hor u nuh mâh pârsâ mî-bâş

Sûdî'nin verdiği anlam: Ben sana demiyorum ki yılın tamamında içki içmeye devam et. Belki şunu diyorum: Üç ay yani bahar aylarında içki iç, kalan dokuz ayda ise âbid ve zâhid ol (ŞDH 2/349).

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Ey tarikat yolunda sülûk eden kişi! „Dinde ruhbanlık yoktur‟ hadisi gereğince sana Hristiyan rahiplerin yaptıkları gibi riyazet sonucu elde edilen kalplerin keşfi için farzları yapmaya takat kalmayacak kadar vücudu zayıflaştıran ve kötülenen riyazetle riyazet et demiyorum. Ve bütün sene boyu rahipler gibi aşkı elde edeceğim diye cesedi büsbütün kuvvetten mahrum bırakan riyazetten ayrılma demiyorum. Belki üç ay aşk ve marifet tahsili için riyazet et ve kalan dokuz ayda zahidler gibi ibadet et. Yani riyazette temkinli hareket et ve riyazeti kademe kademe arttır. Fakat „Ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et‟ ayeti gereğince farzları ve sünnetleri terk etme (Konevî:1273:2/59).

**

دریای اخضر فلك و کشتیئ هلال

هستند غرق نعمت حاجی قوام ما

Deryâ-yı ahzâr-ı felek u keştî-i hilâl
Hestend ġark-ı ni'met-i Hâcî Kıvâm-ı mâ

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Mücahede ve itaat etmek suretiyle ne kazanmışsak bakışıyla toprağı altın yapan (kimya-nazar) pirimizin himmeti bereketiyledir. Çünkü yeryüzü, gökyüzü, bütün hayvanlar ve insanlar yeryüzünde Allah′ın halifesi olan kâmil insanın nazarı ve himmeti bereketiyle ayakta durmaktadırlar ve hepsi manen Allah dostlarının (merdan-ı Huda′nın) nimetine gark olmuşlardır (KŞ 1273:1/25).

Görüldüğü gibi özel isimler de bu tür tasavvufî yorumdan kurtulamazlar. Hacı Kıvamuddin Hasan on yıl vezir-i azamlık görevinde bulunan birisidir. Hâfız için bir medrese yaptırmıştır. Hâfız bu medresede uzun seneler ders vermiş ve Keşşaf tefsirinin anlaşılması zor yerlerine haşiyeler yazmıştır. Yer yer Sekkâkî‟nin eserlerine de haşiyeler yazmıştır (ŞDH 1/19–20).

Sûdî'nin verdiği anlam: Yeşil felek denizi ve hilâl kayığı yani felekler ve yıldızlar bizim Hacı Kıvam′ımızın nimetine gark olmuşlardır. Hacı Kıvamüddin′inin velinimeti olduğunu mübalağa yoluyla ifade etmektedir (ŞDH 1/20).

**

حافظا می خور و رندی کن و خوش باش ولی

دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

Hâfızâ mey hor u rindî kon u hoş bâş velî
Dâm-ı tezvîr me-kon çun digerân Kur'ân-râ

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Ey Hâfız! Gönlünün içinden Allah muhabbetini çıkarma, dini kurallara sağlam bir şekilde bağlan, sünnet ve müstehapları yerine getir, bu hususta ayıplayanların ayıplamalarından korkma. Allah ile hoş ol. Fakat Kur"an"ın hükümlerini ve dinî ilimleri yaratılmışları kendine tanrı olarak kabul eden manevî müşrik olan riyakâr insanlar gibi dünya çıkarı için alet etme. Çünkü ahiret için yapılan işlerin karşılığında dünyayı istemek riyadır, riya ise şirktir. Şirk ile Allah"a yakınlık kazanmak ve muhabbetin cezbesine tutulmak birbiriyle uyuşması imkânsız iki zıt şeydir (KŞ 1273:1/33).

Konevî metne tasavvufî anlam yüklemek için dilin kurallarını ve edatların fonksiyonlarını devre dışı bırakmaktadır.

Aslında burada Hâfız yüksek bir gerçeği ifade etmektedir. O da şudur: İçki iç, haramları yap gönlünün muradınca yaşa, (Sûdî"nin ifadesiyle her ne yaparsan yap) fakat sakın Kur"an"ı insanları aldatmak için bir araç yapma, yani insanları Kur"an"la aldatmaya kalkışma. Sûdî"nin belirttiği gibi Hâfız"ın buradaki maksadı içki içmeye ve haramları yapmaya teşvik değildir. Belki verilmek istenen mesaj şudur: Dünyada günah olan her şeyden daha büyük bir günah riyakârlık yoluyla dini ve Kur"an"ı kendi çıkarı için kullanmaktır (ŞDH 1/34).

Burada *velî* (fakat) edatından önce olumsuz bazı şeylerin bulunması gerekmektedir. Yoksa edatın fonksiyonu dışlanmış ve dilin kuralları betaraf edilmiş olur. Söz gelimi birisine „ders çalış, fakat derslerini aksatma" diye söylenmez. Fakat şöyle söylenebilir: „Oyun oyna, fakat derslerini aksatma." Konevî metne istediği gibi müdahale edebilmek için edatların fonksiyonlarını göz ardı edebilmektedir.

**

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل ما را

بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

Eger ân Türk-i Şîrâzî be-dest âred dil-i mâ-râ
Be-hâl-i hindûyeş bahşem Semerkand u Buhârâ-râ

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Şayet aslî vatanda ve ezel âleminde olan gerçek sevgili mükemmel ihsan ve bağışından kalbime topluluk ve sırrıma marifet ışıklarını lütfedip bağışlarsa ve onu iki parmağı arasında ve kudretinin kabzasında korunursam ehlullah için haram olan dünya ve ahireti O sevgilinin gayb âlemindeki misilsiz ve benzersiz olan Zatı için feda ederim ve tecrid yoluna giderim (KŞ 1273:1/33–34).

Burada Semerkand ve Buhara da tasavvufî yorumdan nasiplerini almışlar ve dünya ve ahiret anlamını yüklenmişledir. Hâfız"ın hayatını anlatan tezkire yazarları onunla ilgili şöyle bir rivayeti naklederler: Timur"un askerleri Şiraz"ı istila edince Timur, Hâfız-ı Şirazî"yi huzuruna çağırtır ve ona şunları söyler: Ben kendi vatanım olan Semerkand ve Buhara"yı mamur etmek için bütün âlemi harap ediyorum, sen ise sevgilinin bir siyah benine bunları nasıl feda ediyorsun" diye sorar. Hâfız da bu müflis ve perişanlığına sebep maşukları için her şeyi feda edip saçıp savurması olduğu tarzında latif bir cevap verir. Tezkire müellifleri bu cevabın Timur"un hoşuna gittiğini kaydederler (Şibli Numanî: 1363:173).

Sûdî burada Türk kelimesi hakkında bir açıklamada bulunur, şöyle der: Türk aslında Tatar sınıfına derler. Bazı Şirazlılardan nakledilmiştir ki Hülagu askerlerinden birçoğu Şiraza yerleşmişler ve çoluk çocuk sahibi olmuşlardır. Dolayısıyla bunların çocuklarına teşbih ve istiareye başvurmadan Türk-i Şirazî denilebilir. Hâfızʿın da böyle birine gönlünü kaptırmış olması mümkündür, dolayısıyla anlam şu şekildedir:

Şayet o Şirazlı sevgili gönlümüzü ele alır yani bize iltifat eder ve bizi görüp gözetirse onun siyah benine Semerkand ve Buharaʿyı bağışlarım (ŞDH 1/35).

**

بده ساقی می باقی که در جنت نخواهی یافت

کنار آب رکن آباد و گلگشت مصلا را

Bi-dih sâkî mey-i bâkî ki der-cennet ne-hâhî yâft
Kenâr-ı âb-ı Rukn-âbâd u Gulgeşt-i Musallâ-râ

Konevî'nin verdiği birinci anlam: Saki! Bâkî şarabı ver ki cennete bulmak istemezsin ve bulmasan gerektir Şirazʿda olan Rüknabad suyunun kenarını ve Gül-geşt-i Musalla gibi temaşagâhı (KŞ 1273:1/34).

Farsçada istemek anlamındaki *hâsten* fiilinin hâl kökü ile gelecek zaman teşkil edilmektedir. Dolayısıyla *ne-hâhî yaft* bulmayacaksın anlamındadır. Konevî ise fiili kendi anlamına almış ve bulmak istemezsin ve bulmasan gerektir gibi bir anlam çıkarmıştır.

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Ey vahdet şarabını sunan ve ey aşk ve muhabbetin pîri! Bu hizmet ve amel yurdu olan dünyada mükâfat yurdu olan cennette bulunmayan ve elde edilemeyen aşk ve marifetullahın kalb bahçesi seyrangâhında ve ledünnî ilimlerin cereyan ettiği yer olan şüpheden azade gönülde elde edilmesi için siz de himmetinizi ve yardımınızı lütfedin (KŞ 1273:1/34).

Sûdî ise Rüknabad suyu ile Gülgeşt-i Musalla hakkında açıklayıcı bilgiler verdikten sonra beyti şu şekilde anlamlandırır: Ey sakî! Kalan şarabı getir. Çünkü Cennette Rüknabad ırmağının kenarını ve Gülgeşt-i Musallaʿyı bulamazsın (ŞDH 1/35).

Şairler mübalağalarını hafifletmek için ifadelerini oldukça dikkatli kullanırlar. Burada da durum aynıdır. İlk bakışta ifadeden adı geçen yerlerin Cennetten daha yüksek olduğu anlaşılırsa da şair mübalağanın bulunmadığını şiirin içine ustalıklı bir şekilde yerleştirmiştir.

Sûdî bu durumu şöyle ifade eder: Cennet tabii ki daha yücedir, dünyaya benzemez. Dolayısıyla Hâfız bu sözüyle bir gerçeği ifade etmektedir (ŞDH 1/35).

**

میخواره و سرگشته و رندیم و نظر باز

وان کس که چو ما نیست درین شهر کدامست

Mey-hâre vu ser-geşte vu rindîm u nazar-bâz
V'ân kes ki çu mâ nîst derîn şehr kudâm'est

Konevî beyitte geçen Farsça kelimelerin anlamlarını verdiği „müfredat" kısmında *nazar-bâz* için *nazar açıcı* manasını verir. Sûdî'ye göre *nazar-bâz* her gördüğünü seven kişiye denir. Bu anlam kelimenin terim anlamıdır.

Konuyu biraz açmakta yarar var. *Bâz* kelimesine sözlüklerde değişik anlamlar verilir. „Yine", „tekrar", „açık" bu anlamlardan bir kısmıdır. „Bâz â bâz â her ân-çi hestî bâz â" Yine gel yine gel, ne olursan ol yine gel demektir. Mevlana'nın bu mısraı Türkçeye „gel, gel, ne olursan ol yine gel" şeklinde tercüme edilmektedir. Yine Hâfız'ın şiirinde geçen *Der-i meykede bâz'est* „meyhane kapısı açıktır" anlamındadır. Ayrıca *bâhten* (oynamak) fiilinin hâl kökü olan *bâz* kelimesi ise bileşik sıfat teşkilinde kullanılır. Söz gelimi *kumar-bâz* „kumar oynayan", *can-bâz* „canıyla oynayan", *düzen-bâz* „düzen kuran" anlamındadır. Bu fiil kendisinden sonra geldiği isme göre Türkçede değişik fiillerle karşılanabilmektedir. Aslında düzen de bir oyundur, düzen kuran bir adam için „ne oyunlar oynadı" tabiri de kullanılır. Her gördüğünü seven kişiye *nazar-bâz* denilmesi de bunun gibidir. Çünkü Türkçede sevgili için „oynaş" tabiri de kullanılmaktadır. Bazı âşıklar için kullanılan *nazar-bâz*'dır fakat *pâk-bâz*'dır ifadesi de bakışında şehevî ve nefsanî bir arzu taşımadığını belirtmek için söylenir. Dolayısıyla Konevî'nin *nazar-bâz* için „nazar açıcı" anlamı vermesi doğru değildir.

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Gerçi Allahın lütfu ile ilahî aşka mazharız, Hakkın nurunu seyretmekte hayranlarız, halktan laübaliyiz, insanlara aldırmayız ve basiret sahibiyiz. Fakat „Seni hakkıyla bilemedik" diyen Peygamberimizin Allah hakkında söylediği sözün gösterdiği gibi İlahî gerçeklerin künhünü ve Onun sonsuz ilmini anlamakta yetersiz olan sadece ben değilim. Belki bu şehirde/dünyada olan bütün peygamberler ve veliler de bu hususta benim gibi acizdir (KŞ 1273:1/76).

Beytin anlamı tasavvufî bir yoruma ulaşmak için bütünüyle kurban edilmiş, fakat neticede okuyucuyu tatmin eden tasavvufî bir yoruma da ulaşılamamıştır.

Sûdî kelimelerin anlamlarını verirken *nazar-bâz* için „Her gördüğünü seven kimseye denir" açıklamasını getirir. *Rind*'i gönlünü masivadan/ Allah'tan başka her şeyden uzaklaştırmış ve *nazar-bâz* için „Huda'yı heryerde hazır görendir" şeklinde anlamlandıranları ise bu kelimelerin manasını bilmemekle nitelendirir.

Sûdî'nin verdiği anlam: İçki içeriz, başı dönmüş ve hayranız, rindiz ve her gördüğümüze âşık oluruz. Bu şehirde bizim gibi olmayan kim varmış, bana göster. Yani dünyadaki her heva ve arzunun peşine düşmüşüz, böyle heva ve arzuların ardına gitmeyen bu şehirde kim vardır? Sûdî'ye göre Hâfız'ın maksadı şehrin fasıklarına/günaha dalmış kimselerine tarizdir, yoksa kendisi böyle arzulara tabi olan birisi değildir. O da Hâfız'ın ehllullahtan olduğunu söyler ve onun dinin emirlerine zıt bir şey işlemeyeceğini belirtir (ŞDH 1/101).

Sûdî'nin Hâfız hakkındaki olumlu görüşü onu beytin anlamını değiştirmeye sevk etmemiş, metnin sınırları içerisinde kalmıştır.

**

با محتسبم عیب مگویید که او نیز

پیوسته چو ما در طلب عیش مدامست

Bâ-muhtesibem 'ayb me-gûyîd ki û nîz
Peyveste çu mâ der-taleb-i şurb-i mudâm'est

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Beşerî acizliğimi kalplerde tasarruf eden pir-i kâmile ve arife hatırlatmaya ihtiyaç yoktur. Çünkü Hakk'ın dergâhı sınırsızdır. O dahi benim gibi ilahî

feyizlerin yardımına, tecellilerin ışığının kalplerdeki sünuhatına/esinti ve ilhamlarına beşer olması cihetiyle muhtaçtır. O da Allah"a muhabbetin sınırsız şarabından talepte bulunmaktadır (KŞ 1273:1/77).

Konevî"ye göre burada muhtesibden pir-i kâmil kastedilmektedir.

Sûdî „muhtesib" hakkında Şerh-i Divan-ı Hâfız"ın muhtelif yerlerinde açıklamalarda bulunur. Bir yerde şöyle der:

İran"da Kızılbaşlar ortaya çıkmazdan önce münker ve haram olan bütün işlere engel olma işini muhtesibler yapardı. Meselâ içki içenlere, namaz kılmayanlare, zina edenlere ve bunlar gibi bütün kötü işleri yapanlara muhtesibler müdahelede bulunur ve faillerini cezalandırırlardı. Muhtesibler halkın en dindar ve yaşayışıyla haramdan en uzak kişiler arasıdan seçilirdi. Nitekim Sultan Hüseyin Baykara zamanında Mir Hüseyin Muammayî muhtesiblik görevini yapardı (ŞDH 1/160).

Sûdî'nin verdiği anlam: Benim aybımı muhtesibe söylemek gereksiz. Çünkü o da bizim gibi sürekli içki içmektedir (ŞDH 1/101).

Muhtesib kelimesinin geçtiği bir başka beyit de aşağıdaki beyittir:

اگر چه باده فرح بخش و باد گل‌بیزست

به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیزست

Egerçi bâde ferah-bahş u bâd gul-bîz'est
Be-bâng-ı çeng me-hor mey ki muhtesib tîz'est

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Bu nasût/insanlık âleminde ve lahût/ilahî âleminin sırlarının tahsil edildiği yerde aşka tutulmuş âşıklar için aşk ve muhabbet ferah vericidir. Fakat nasılki sonbahar rüzgârı ve soğuğu ağaçları bütünüyle cansız bırakır, nefsanî arzular da âşığın uzun zaman süresince riyazetlerle ve meşakkat çekerek elde ettiği ruhanî zevkleri bütünüyle zayi edebilir. O hâlde pervane gibi canını aşk ateşine yak, sesini çıkarma, bülbül gibi feryad ederek rüsvay olma. Aksi takdrde „Rabbinize yalvararak ve gizlice dua ediniz" anlamındaki ayetten nasipsiz kalırsın. Çünkü güzelliğini dellâla veren (gösteren) niceleri Allahın gazabına hedef olmuşlardır (KŞ 1273:1/114).

Burada muhtesibin öfkeli olması ile „Allah"ın gazabına mazhar olmak" anlamının kastedildiği ifade ediliyor. Yukarda muhtesibe pîr-i kâmil anlamı veren Konevî kelimeleri her beyitte dilediği gibi anlamlandırmakta kendisini tam yetkili olarak görmektedir.

Sûdî bu gazelin Dilşad Hatun zamanında yazıldığını söyleyerek onun içki ve diğer haramlara karşı son derece şiddetli cezalar uyguladığından bahseder. (Kaya 2008:54).

Sûdî'nin verdiği anlam: Her ne kadar şarap, onu içen kişiye ferah verse ve rüzgâr her tarafa çiçekleri döküp saçsa yani tam içki içecek zaman olsa da sakın musikî avazıyla içki içme belki gizli iç, çünkü muhtesib çok öfkelidir (ŞDH 1/160).

**

Şah Şücâ"dan bahseden bir beyit:

ز شمشیر زر افشانش ظفر آن روز بدرخشید

که چون خورشید انجم سوز تنها بر هزاران زد

Zi-şimşîr-i zer-efşâneş zafer ân rûz bi-drahşîd
Ki çun hurşîd-i encum-sûz tenhâ ber-hezârân zed

Konevî'nin verdiği işarî anlam: Hakikat meydanının pehlivanı ve kâmil bir şeyh olan Mansur‟un ışık saçan himmet kılıcı ve inayetinin büyük iksirinden sadık müridin kalbinde ilahî aşkın nurları görünmekle müridin nefis ve şeytana karşı zafer bulması o günde zahir olur ki şeyhin yıldızları yakan (ışığıyla onları göstermeyen) güneş gibi olan kalbinin nurları müridin kalbi üzerine hâkim olup nur üzerine nur bulur ve iman nurları takviye edilir (KŞ 1273:1/488).

Sûdî'nin verdiği anlam: Işığıyla binlerce yıldızı ortadan kaldırıp görünmez yapan güneş gibi Şah Şüca‟ tek başına binlerce atlıya karşı savaşıp geri çekilmediği gün onun altın saçan (altın yaldızlı) kılıcından zaferin kazanılacağı anlaşıldı (ŞDH 2/268).

Sûdî beyte bu şekilde anlam verdikten sonra beyitte geçen hadise ile ilgili şu bilgileri verir: Şah Şüca‟ Timurla savaş yaptığında kendisinin otuzbin, Timur´un ise ikiyüzbin askeri vardı. Buna rağmen Timur´un askerinin üçte birini öldürür. Timur bunun bahadırlığını görünce canlı olarak yakalanmasının ister. Fakat bu mümkün olmayınca üzerine yağmur gibi ok yağdırırlar ve böylece onu öldürürler. Hâfız´ın „tenhâ ber-hezârân zed: tekbaşına binlercesini vurdu‟ demesi bu savaşa telmihtir (ŞDH 2/268).

Hâfız aşağıdaki beyitte Şah Şüca‟ dönemini anlatmaktadır:

در عهد پادشاه خطابخش جرم پوش
حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش

Der-'ahd-i pâdişâh-ı hatâ-bahş-ı curm-pûş
Hâfız kırâbe-keş şud u muftî piyâle-nûş

„Günahları örten ve hataları bağışlayan padişah zamanında Hâfız sürahiyle müftü ise piyale/kadeh ile içmeye başladı.‟

Hâfız‟ın şiirlerinin bir iki yerinde kendisiyle övündüğü Şah Şüca‟ işret ve eğlenceyi seven ayyaş bir padişah olarak tanınır. Saltanat tahtına oturduğunda kendisi de ayyaş olduğu için içkiyi serbest bırakır. Hâfız´a oldukça iltifatta bulunan Şah Şüca‟ Hâfız‟ın seçkin bir dostu olan Hacı Kıvam‟i kendisine vezir yapar (Kaya 2008:72–73).

Şi‟rü‟l-Acem‟de şunlar söylenir: Şah Şüca′dan önce meyhaneler kapatılmıştı. O hükümdar olunca iktisadi açıdan ve pazarların serbestliği noktasından şarap ticaretini serbest bırakır. Hâfız′ın divanındaki şu gazel buna işarettir (Şibli Numanî 1363:170):

سحر ز هاتف غیبم رسید مژده بگوش
که دور شاه شجاعست می دلیر بنوش

Seher zi-hâtif-i gaybem resîd mujde be-guş
Ki devr-i Şâh Şucâ'est mey dilîr bi-nûş (ŞDH 2/359).

„Seher vakti gayb hatifinden kulağıma şu müjde ulaştı: Devir, Şah Şucâ'ın devri. Artık içkiyi pervasızca iç.‟

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir: Sûdî"ye göre beyitte geçen „Hâfız sürahiyle içmeye başladı" sözü hakikî değil iddiaîdir. Yani buradan Hâfız"ın içki içtiği sonucu çıkartılamaz. Belki bu sözden maksat adı geçen padişah zamanında içkinin serbest bırakıldığını ve kimseye müdahele edilmediğini beyan etmektir (ŞDH 2/356).

Böyle içkici, ayyaş bir padişah olan Şah Şüca", Konevî tarafından başka bir beytin şerhinde (KŞ 1273:2/139) bir anda „arif-i billâh" makamına çıkartılmakta ve beyit buna göre yorumlanmaktadır.

Kur"an"ı aşırı ve keyfî bir şekilde yorumladığı şeklinde eleştirilere maruz kalan ve metni oldukça serbest olarak yorumlayan işarî tefsir ekolünün görüşleriyle Konevî şerhi arasında yorumlama açısından şöyle bariz bir fark bulunmaktadır. İşarî tefsir ekolü mensupları meselâ Kur"an"da geçen Musa ve Firavun kelimeleriyle insandaki kalp ve nefsin kastedildiğini söyleseler de Hazret-i Musa ve Firavun"un tarihî birer şahsiyet olduklarını inkâr etmezler. Ayrıca o şahsiyetlere karşılık olarak gösterdikleri anlamlar onların kişilikleriyle birebir örtüşür. Söz gelimi kalp Musa, nefis Firavun"a tekabül ediyorsa bunun gerçek anlamla da örtüşmesi söz konusudur. İnsanda daima kötülükleri emreden ve her istediğininin yapılmasını dayatan ve kendini tartışılmaz kabul eden nefis tanrılık davasında bulunan Firavun"a benzemektedir. Kalp ve akıl ise o nefisle mücadele eden birer Musa konumundadır. Böyle bir yorum metnin sarih anlamına dokunmaz.

Konevî"de gördüğümüz durum ise tamamen farklı bir karakter arz eder. O, ayyaş ve içkici bir padişah olduğu tarihî belgelerle sabit olan Şah Şüca"yı „arif-i billâh" konumuna çıkartmakta beis görmemektedir. Bütün bunlardan Konevî"nin şerh metodunun çağdaş edebiyat eleştiri kuramlarına göre metinlerin incelenmesinde uygulanan izdüşümsel, poetik ve açımlayıcı yaklaşımların (Todorov 2001:7–8) hiçbirisiyle birebir örtüşmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Aslında metni her okuma bir çeşit yorumlamadır. Dolayısıyla okuyucunun da şüphesiz metne kattığı bir anlam olabilir ve olacaktır. Bunun tutarlı ve belli sınırlar içerisine olması gerekir. Amaç şerh etmek gibi üçüncü şahısları da ilgilendiren bir boyut taşıdığında ise bu durum daha da önem kazanır. Konevî Şerhi bu açıdan olumsuz bir örnek teşkil eder. Konevî şerhinde sıkça görülen yorumun metni buharlaştıracak ve bertaraf edecek bir seviyeye çıkması „Siz ne söylerseniz söyleyin, ben sizin söylediklerinizden istediğim anlamı çıkartacağım." sonucunu ortaya çıkarır. Edebî metinler için böyle bir yaklaşımın doğruluğundan bahsetmek mümkün değildir. Hâfız'ın şiirindeki sadelik, akıcılık, samimilik ve hasbîlik bu tarz yorumlara kurban edilmese çok daha iyi olacaktır diye düşünmekteyiz. Aksi takdirde onun için kullanılan lisanül-gayb ünvanı da anlam değişikliğine uğrayacak ve Hâfız, sözlerinin içeriği tamamen gaybe/kayıplara karışan ve anlaşılmayan bir şahsiyet olarak karşımızda temessül edecektir.

KAYNAKÇA

AYAR Mehmet Taha (2007). **Hafız-ı Şirazi'nin Bazı Gazellerine Şerh Tekniği Açısından Sûdî ve Konevî'nin Yaklaşım Tarzları.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖLPINARLI Abdülbaki (Çev.) (1989). **Hâfız Divanı,** İstanbul: MEB Yayınları.

DK **Mesnevî-i Manevî vu Divan-ı Kebîr,** http://www.moridemolana.com/Ghzal_001_500.htm (Erişim: 01.02.2011).

KAYA İbrahim (2008). **Sûdî Şerh-i Divan-ı Hâfız: Kelimeler-Remizler-Kavramlar**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

LEVEND Agâh Sırrı (1984). **Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, İstanbul: Enderun Kitabevi.

KŞ Mehmed Vehbi Konevî (1273). **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız I-II**, İstanbul.

KŞ Mehmed Vehbi Konevî (1288-89). **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız I-II** (kenarında Sûdî'nin şerhi), İstanbul.

OM Bursalı Mehmet Tahir (2000). **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul: Meral Yayınları.

RIZAZADE ŞAFAK (1342). **Tarih-i Edebiyat-ı İran**, Tehran.

ŞDH Sûdî (1288). **Şerh-i Divan-ı Hâfız I-II-III**, İstanbul.

ŞİBL-İ NUʿMÂNÎ (1363). **Şi'ru'l-'Acem,** Farsça'ya çev.: Seyyid Muhammed Takî Fahrî Dâ'î Gîlânî, C. II, Tehran.

TARLAN Ali Nihat (1970). **Türk Ansiklopedisi,** (Hâfız-ı Şirazî mad.), C. XVIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

TODOROV Tzvetan (2001). **Poetikaya Giriş**, (Çev. Kaya Şahin), İstanbul: Metis Yayınları.

TYTK **Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu,** http://www.mkutup.gov.tr (Erişim: 01.01.2011).

YAZICI Tahsin (2001). **İslam Ansiklopedisi**, Hâfız-ı Şirazî mad., ANKARA: TDV Yayınları.

YORULMAZ Hüseyin (1998). **Koca Ragıb Paşa,** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1477-1485, TURKEY

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK SARAYLARINDA FARS ŞÂİRLERİ

Hüseyin KAYHAN•

ÖZET

Selçuklular Farsçayı edebiyat dili haline getirince Farsça altın çağını yaşamağa başladı. Fars dili ve edebiyatının bu dönemde büyük gelişme ve yayılma göstermesi ile İran dışında, özellikle Irak ve Azerbaycan'da güçlü yazarlar ve şâirler yetişti. Selçuklu sultanları Fars şiirine büyük ilgi gösterip, bu dil ile eser veren şâir ve yazarları himâye ederek, teşvik ettiler. Selçuklu devlet adamları ve komutanlarının da aynı çabayı göstermeleri Fars şiirini ulaşabileceği en yüksek noktaya çıkardı. Türk hükümdarları her türlü medeni gelişmede yaptıkları önderlik görevini burada da ortaya koyarak, Fars kültürünün gelişip büyümesine yardım etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Fars şâirleri, Atabegler, Azerbaycan, İran.

PERSIAN POETS IN TURKISH PALACES DURING THE SELJUK PERIOD

ABSTRACT

When the Seljuks made Persian a language of literature, Persian entered its golden era. With the development and spreading of Persian language and literature during this period strong writers and poets emerged outside of Iran and especially in Iraq and Azerbaijan. The Seljuk sultans showed an interest in Persian poetry and protected and encouraged the poets and writers writing in this language. With the same effort coming from the Seljuk leaders and commanders, Persian poetry reached its pinnacle. Turkish rulers carried out the same leadership that they displayed in every civil advancement and helped in the development of Persian culture.

Keywords: Seljuks, Persian Poets, Atabeg, Azerbaijan, Iran.

İran'da hâkimiyet kuran Selçuklular, Farsçayı devlet dili yaparak, Fars kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulundular. Gazneliler zamanında Fars dili himâye edilip, resmi dil haline getirilmeğe çalışılmış ise de, bu faaliyet başarısızlığa uğramıştı. Selçuklulardan önce Buveyh Oğulları devleti Farsçayı ihmal ederek gelişmesini önlemiş ve İran'ın doğu bölgelerine sıkışıp kalmasını sağlamış,batıda kalan şâir ve yazarlar eserlerini Arapça yazmak durumunda kalmışlardı. Selçuklular bu durumu tersine çevirerek Farsçayı edebiyat dili haline getirince, Arapça sadece dinî eserlerin yazımında kullanılır oldu. Böylece Farsça bu dönemde altın çağını yaşamağa başladı. Fars dili ve edebiyatının büyük gelişme ve yayılma göstermesiyle, İran dışında da, özellikle Irak ve Azerbaycan'da güçlü yazarlar ve şâirler yetişti. Selçuklu sultanları Fars şiirine büyük ilgi göstererek, bu dil ile eser veren şâir ve yazarları himâye edip, teşvik ettiler. Selçuklu devlet adamları ve komutanlarının da aynı çabayı göstermeleri, Fars şiirini ulaşabileceği en yüksek noktaya çıkardı. Bu devirde yazılmışolan mensur eserlerde anlaşılması zor kelimeler ve deyimler kullanılırken, aralara birtakım ayet, hadis, vecize ve atasözleri serpiştirilmiş, Arapça ve Farsça şiirlerle süslenmişti. Ebû'l-Meâlî'nin *Kelile ve Dimne*'si, Nizâmi-i Arûzî'nin *Çahar Makale*'si ile

• Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, elmek: hukaturk@hotmail.com

İbn Funduk'un *Târih-i Beyhak*'ını buna misal verebiliriz. Manzum eserlerde ise çok daha sade bir anlatım göze çarpmaktadır.[1]

Fars şiiri açısından Selçuklu döneminin en belirgin özelliği, saray şâirliğinin şârlerin gözünde itibar kaybına uğramasıdır. Bu dönemde saray şâirliği methiyecilik olarak görülmüş ve seviyesiz bir meslek olarak kabul edilmiştir. Bu fikirde olanların başında da Nâsır-ı Husrev ve Senâî gelmektedir. Ancak uzun süre gücünü devam ettirmiş ve ileri düzeyde şiirler söyleyen şâirler de ortaya çıkmıştır. Bu şâirlerin en tanınmışı Enverî'dir. Hikmetli şiirler yazan Senâî de zaman zaman saraya yönelmek zorunda kalmıştır. Saray şâirliğinin itibar kaybına uğramasındaki temel etken ise, cismânî âleme sırtını dönerek halka yönelen tasavvuftur. Senâî, İslâm'ın İran'a özgü yorumlanışı olarak kabul edilebilecek şârâne felsefenin şiirdeki ilk temsilcisi olmuş ve bunu diğerleri devam ettirmiştir. İslâm öncesi İran kültürüne ait izler silinmemiş, bilakis çok canlı bir şekilde şiirde yerini korumuştur. Hakânî ve Nizâmî bu yönde mili İran geleneklerini devam ettiren en tanınmış şâirlerdir.[2]

Selçuklular dönemindeki bu gelişmeyle birlikte şiirde maddî hislerin, beşerî zevklerin ve dışdünyaya yönelik gözlemlerin yerini dinî, ahlâkî ve tasavvufî diye nitelendirilen bir bakış ve algılayış almıştır.[3] Selçuklu sultan ve idarecilerinin ilim adamlarıyla, sufîlere gösterdiği ilgi ve himâye bu gelişmelerde önemli bir yere sahiptir.

Büyük Selçuklular Devri

Selçuklu Devleti kurulduğu andan itibaren kendisinden önce İran'da kurulmuş diğer devletler gibi Fars kültürünü koruyan ve kollayan bir kültür siyâseti uygulamağa başlar. Bu cümleden olarak, Sultan Tuğrul Bey, devletin fiilen kurulduğu 1038 yılından itibaren, Fars kültürünün önde gelen temsilcileri olan şâir ve ediplerle, ilim adamlarını çevresinde toplamayı ve onlara kol kanat germeyi ilke edinir. Fars edebiyatının önde gelen şârlerinden olan Fahreddîn-i Gurgânî, yukarıda belirtilen tarihten 1050'lerin başlarına kadar Tuğrul Bey'in himâyesinde kalır ve onun yanından ayrılmaz. Eseri *Veys u Râmîn*'de bile Tuğrul Bey'in faaliyetleri hakkında bilgi vermekten kaçınmaz.[4]

Yine Sultan Alp Arslan şâirleri seven ve koruyan, onlara büyük paralar bahşeden bir devlet adamıdır. Emîru'ş-şu'arâ Burhânî, onun yanında bulunmuş, yazdığı şiirlerle onun iltifatını ve zengin hediyelerini kazanmıştır.[5]

Sultan Melikşâh devrinin en önemli şâiri ise, Meliku'ş-şu'arâlığa tayin olunan Ebû Abdullah el-Mu'izzî en-Nişâbûrî'dir. Sultan Melikşâh onu himâyesine almış ve ihsanlara boğmuş, kendisini Bizans'a elçi olarak göndermiştir.[6] Cemâleddîn Fahru'ş-şu'arâ Muhammed b. Ali es-Sirâcî ve el-Kâfî Zafer el-Hemedânî de Melikşâh'ı öven şiirler yazmışlardı.[7] Ebû Muhammed b. Muhammed el-Reşîdî es-Semerkandî yine Melikşâh için şiir yazan şârlerden birisiydi.[8] Yine Emîru'ş-şu'arâ Burhânî de, Melikşâh'ın himâyesinde ve hizmetinde bulunmuş, onun için şiirler yazmıştır.[9]

---

[1] Bedîullâh Debîrî Nejâd, 341.

[2] H. Kırlangıç, 100 vd.

[3] Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 356–357; A. Karaismailoğlu, 4.

[4] Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 372 vd.; ayn. mlf., **İran Edebiyatı**, I, 184.

[5] Nizâmî el-Arûzî, 42 vd.

[6] Devletşâh Semerkandî, I, 100-101; Muhammed Avfî, II, 69 vd.; Nizâmî el-Arûzî, 43; Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 508; ayn. mlf., **İran Edebiyatı**, I, 201.

[7] Muhammed Avfî, II, 210 vdd., 324 vdd.

[8] Muhammed Avfî, II, 176.

[9] Nizâmî el-Arûzî, 41.

Alparslan'ın oğullarından Horasan valisi olan Ebû'l-Fevâris Toganşâh'ın en yakınında olan kişilerden birisi de devrin önde gelen şâirlerinden Ezrakî'dir. Selçuklu meliki bu şâire o kadar yakındır ki, Herat'ta olmadığı zamanlarda mektuplaşmak suretiyle kendisinden haberler almaya çalışmıştır.[10]

Meliku'ş-şuarâ Mu'izzî ise, Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra oğlu Sultan Berkiyaruk'un himâyesine girmiştir. Bu yönde onu öven birçok şiirler yazmıştır.[11]

Sultan Muhammed Tapar da bu anlayışı devam ettirmiştir. Onun zamanında Farsça şiir yazan ve himâyesine aldığı şâirler şunlardır: Mu'izzî, Ebû'l-Meâli Nehhas, Ebû'l-Mefâhir-i Râzi, Mencîk ve şiblu'd-Devle.[12] Özellikle Ebû'l-Mefâhir-i Râzî, Muhammed Tapar'ın teveccühüne mazhar olmuş,[13] Emîru'l-A'mîd el-A'lem Fahreddîn Tâcu'l-Efâzil Hâlid b. er-Rebîu'l-Mekkî et-Tûlânî de Muhammed Tapar'ı öven şiir yazmıştır.[14]

Sultan Sancar da, uzun süren parlak saltanat döneminde birçok şâiri sarayına ve himâyesine alıp, onları her açıdan teşvik etmiştir. Çünkü kendisi de şiirden çok iyi anlamaktadır.[15] Onun himâyesinde bulunmuş başlıca şâirler şunlardır: Edîb-i Sâbir, Reşîd-i Vatvat, Abdulvâsi-i Cebelî, Enver-i Hâverânî, Ferd-i Kâtip Melik Îmâd-ı Zevzenî, Seyyid Hasen-i Gaznevî, Mihistî ve Perî Perî.[16] Buna Seyyid Eşref'i de dâhil edebiliriz.[17] şihâbî Gazâl Hocendî de, şiirlerinde Sancar'ı övmüştür.[18] Hakîm şemsî el-A'rec en-Neccârî[19] ve şemseddîn Mubârekşâh İbnu'l-Aziz el-Sancarî yine onun yanında bulunmuş ve onu öven şiirler yazmıştır.[20] şerefu'ş-şuarâ Kûşkî el-Kâînî de Sancar'ın çevresinde bulunan şâirlerdendi ve onun için şiirler yazmıştır.[21] Ebû Hanîfe Askâf da onun devrinde Merv'de yaşamış şâirlerden idi ve onun çevresinde bulunmuştu.[22] Evhadeddîn Muhammed b. Muhammed el-Enverî ve Emîru'ş-şuarâ Mu'izzî de onun yanında bulunmuş ve iltifatlarına ve himâyesine mazhar olmuştur.[23]

Irak Selçukluları Devri

Büyük Selçukluların devamı olarak batıda kurulan Irak Selçukluları, iç meselelerle uğraşan ve istikrarsızlık görüntüsü veren bir devlet konumunda olmasına rağmen, hükümdarları ilim, sanat ve edebiyata gerekli önemi vermişler, bunlarla uğraşanları ise koruyup, teşvik etmişlerdir. Bu durum Türk-İslâm devletlerinde öteden beri olagelen geleneksel anlayışın tabii bir uzantısıydı. Türk hanedanları ve hükümdarları en zor anlarında bile ilim, sanat ve edebiyata gereken önemi vermişler ve koruyucu, geliştirici vasıflarını sürdürmüşlerdir.

İmâdî Dîvânı'nda Sultan I. Tuğrul'a övgü dolu şiirler yer almaktadır.[24] Bu da onun Tuğrul'un himâyesi altında olduğunu göstermektedir.

[10] Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 432 vd.; ayn. mlf., **İran Edebiyatı**, I, 192.
[11] Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 509; ayn. mlf., **İran Edebiyatı**, I, 201.
[12] Devletşâh, I, 134; Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât**, II, 509; ayn. mlf., **İran Edebiyatı**, I, 201.
[13] Devletşâh, I, 133.
[14] Muhammed Avfî, II, 138 vdd.
[15] Devletşâh, I, 144.
[16] Devletşâh, I, 114.
[17] Râvendî, I, 183-189.
[18] Muhammed Avfî, II, 393 vd.
[19] Muhammed Avfî, II, 385 vd.
[20] Muhammed Avfî, II, 349.
[21] Muhammed Avfî, II, 174 vd.
[22] Muhammed Avfî, II, 175 vd.
[23] Muhammed Avfî, II, 126, 134; Nizâmî el-Arûzî, 41.
[24] Râvendî, I, 204-205.

Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mesud, şairlere önem verirdi. Melîku'l-Efdâl Ebû'l-Mefâhîr-i Râzî, kendi zamanında yaşamış ve iltifatlarına mazhar olmuş meşhur bir şair idi.[25] Seyyîd Hasan Gaznevî, Sultan Mesud'un adına şiirler yazmıştır.[26] Seyyid Eşref de Sultan Mesud'un himâyesindedir ve öldüğü zaman onun için bir mersiye yazmıştır.[27]

Sultan Süleymanşah da, diğer hükümdarlar gibi şairleri korumuştur. Bunlardan birisi de devrin önemli şairlerinden Cevherî-i Zerger'dir. Bu şair onun hakkında çok güzel kasîdeler yazmıştır.[28] Ayrıca Hasen-i Gaznevî'nin de onun için methiyeleri vardır.[29]

Sultan Melikşah'ın da şairleri himâye ettiği görülmektedir. Bunlardan Hasen Gaznevî, diğer sultanlara yaptığı gibi ona da methiyeler yazmıştır.[30]

Sultan Arslanşah zarif tabiatli bir hükümdardır ve şairleri çok sevdiğinden meclisinde şâirler hiç eksik olmazdı. Onun zamanında yaşamış ve himâyesine girmiş şâirler şunlardır: Efdaleddîn Hakanî, Zahîreddîn-i Fâryâbî, Esîreddîn-i Ahsiketî, Mucîr-i Beylekânî, Kemâleddîn-i Nahcivânî, şahfûr-i Nişâburî, Zulfikâr-i şirvânî ve Seyyid Özzeddîn-i Alevî.[31]

Sultan II. Tuğrul ise, şairleri korur ve onlara ihsanlarda bulunurdu. Bunlardan şerefeddîn şefreve-i Sîfahânî onu öven şiirler yazmıştır.[32] Yine nedimi Kemâleddîn Ismâil'in de onu öven şiirleri vardır.[33] Bu şairlere İmâdeddîn Gaznevî ve Zahîreddîn Faryabî'yi de eklememiz mümkündür.[34] Muhammed b. Ahmed Tûsî, *"Acâibu'l-Mahlûkat"* adlı eserini bizzat Sultan Tuğrul'a ithaf etmiştir. Oldukça iyi bir şâirdir ve güzel şiir okumasıyla ünlenmiştir.[35]

Türkiye Selçukluları Devri

Anadolu'da yerleşerek orayı yurt yapan Türkiye Selçukluları'nın da yoğun bir şekilde Fars kültürünün etkisinde kaldıkları görülmektedir. Özellikle yönetim kademesinde bu etki kendini tam olarak hissettirmekteydi. Diğer Selçuklu sultanları gibi Anadolu'dakiler de bu kültürün özellikle edebiyat alanında yayılmasını teşvik ettiler.

II. Kılıç Arslan Kemâleddîn Hubeys b. İbrahim-i Tiflisî'yi korumasına almıştır.[36]

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev de şâirlere büyük desteklerde bulunmuştur. Râvendî, ona ithaf ettiği eserinde büyük övgülerde bulunmuştur.[37]

Sultan II. Süleymanşah, Farsça şiir yazan şâirleri korumuş ve desteklemiştir. Onlar da bu Türk hükümdarına methiyeler yazmışlardır. Nitekim Zahîreddîn-i Faryâbî şiirlerinde onu övmektedir.[38]

[25] Devletşah, I, 131-132.
[26] Devletşah, I, 148-152.
[27] Râvendî, I, 236-237.
[28] Devletşah, I, 199.
[29] Râvendî, II, 263-264.
[30] Râvendî, II, 242-244.
[31] Devletşah, I, 141, 142; Râvendî, II, 287-305.
[32] Devletşah, I, 249-251.
[33] Cuveynî, II, 269.
[34] Muhammed Avfî, II, 257 vdd.; M.A.Köymen, 232.
[35] H. Kayhan, 320.
[36] A. Kartal, 258.
[37] Râvendî, I, 28.
[38] İbn Bîbî, I, 80-81.

Sultan I. Gıyâseddîn Keykâvus da şâirleri desteklemiştir. Mûsul'dan Hüsâmeddîn Salâr'ın kızı onu öven şiir yazmıştır.[39]

Büyük sultanlardan I. Alâeddîn Keykûbad, her alanda olduğu gibi ilim, sanat ve edebiyat alanında da her türlü gelişmeyi teşvik etmiştir. Moğol işgâli sırasında anavatanı İran'ı terk ederek Anadolu'ya gelip yerleşen Tuslu Bahaeddîn-i Ahmed Kanî, onun tarafından himâye altına alınmış, saygı ve hürmet görmüştü. *Kelile ve Dimne* ile bir *Selçuk-nâme* de yazan bu şâir, Alâeddîn Keykûbad'ı öven Farsça şiirler de kaleme almıştır.[40]

Alâeddîn Keykûbad, Dehhânî'ye Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine benzeyen bir eser yazmasını istemiş ve o da 20 bin beyitten oluşan Farsça bir Selçuklu şehnâmesi yazmıştır.[41]

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev de şâir ve edipleri himâye etmiştir. Tuslu Bahaeddîn-i Ahmed Kanî, onun için de şiirler yazmış, iltifatına mazhar olmuş ve koruması altına girmiştir.[42]

II. İzzeddîn Keykâvus da Tuslu Bahaeddîn-i Ahmed Kanî'i himâye etmiş ve iltifatlara boğmuştur.[43]

Kirman Selçukluları Devri

Batı İran'da Selçukluların bir kolu olarak ortaya çıkan Kirman Selçukluları da akrabaları gibi yoğun bir şekilde Fars kültürünün etkisinde kalmışlardır. Bunun tezahürü olarak da Fars dili ile yapılan ilmî ve edebî çalışmalara destek vermiş, bu yönde yetişmiş, isim yapmış ilim ve edebiyat adamlarını desteklemişlerdir. Döneminin ünlü şâirlerinden Gazneli Sirâceddîn Osman Muhtârî, himâyesine girdiği Melik I. Arslanşâh'ı öven şiirler yazmıştır.[44] Yine aynı dönemin şâirlerinden Seyyid Abdulvâsi Garcistânî de I. Arslanşâh'ın himâyesinde bulunmuş ve onu öven şiirler yazmıştır.[45]

Melik Kavurd'un oğullarından Emîrânşâh da, ünlü şâir Ezrakî ile iyi ilişkiler kurmuş, bunun sonucu olarak Ezrakî, birkaç kasîdesinde bu Selçuklu şehzadesini övmüştür.[46]

Harezmşahlar Devri

Selçukluların devamı olan Türk Harezmşahlar Devleti hükümdarları da saraylarında Fars şâirlerine yer vermişler ve onları her yönden desteklemişlerdir. Harezmşâh Atsız, Reşîduddîn-i Vatvât'a çok saygı göstermiş ve ona ihsanlarda bulunmuştur. O da Atsız'ı öven güzel kasîdeler yazmıştır.[47]

Üçüncü Arslan ise, Buhara'dan Harezm'e göç eden Mevlânâ Seyfeddîn'e çok itibar etmiş ve Hâkânî'nin bir kasîdesine cevap yazmasını emretmiştir. O da yazdığı cevabî şiiriyle büyük başarıya ulaşmıştır.[48]

Bazı Harezmşâh hükümdarlarının şiirle bizzat uğraşmışları ve şiirler yazdıkları anlaşılmaktadır: Sultan Tekiş, kardeşi Sultanşâh ile yaptığı taht mücadeleleri sırasında kardeşinin gönderdiği kendisini yeren ve ülkeyi aralarında taksim etmeyi öneren rubaisine aynı ustalıkla cevap

[39] İbn Bîbî, I, 142-147; O. Turan, 297, 321.
[40] B. Firuzanfer, 169.
[41] A. Kartal, 258. Bu eser günümüze kadar ulaşamamıştır.
[42] B. Firuzanfer, a.g.y.
[43] B. Firuzanfer, a.g.y.
[44] Nizâmî el-Arûzî, 127 vd.; E. Merçil, **Kirmân Selçukluları**, 214.
[45] Sa'id Nefîsî, I, 82; E. Merçil, **a.g.e.**, 214.
[46] Zebîhullah-i Safâ, **İran Edebiyatı**, I, 192; E. Merçil, **a.g.e.**, 211.
[47] Devletşâh, I, 130-132.
[48] Devletşâh, I, 172-173.

vererek, saltanatın bölünemeyeceğini ve sonucun savaş meydanlarında ortaya çıkacağını hatırlatmıştır.[49]

Tekiş, aynı zamanda devrin önde gelen şairlerini sarayında bulundurmuştur. Onun en tanınmış şairlerinden birisi Seyfî-i Nîşâbûrî'dir.[50]

Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler)

Irak Selçuklularının enkazı üzerinde kurulan Azerbaycan Atabegleri İldenizliler de kendilerinden öncekiler gibi ilim, sanat ve edebiyata ilgi duyup, bu yolda çalışan kişileri himâye etmişlerdi. Fars şiiri özellikle bu atabegler zamanında çok büyük bir gelişme gösterdi.

Atabeg şemseddîn İldeniz, şâirleri seven, koruyan, destekleyen bir kişiydi. Mucîruddîn Beylekânî, onun yanında itibar ve değer kazanmış bir şâirdir.[51] Hakîm Mecdeddîn Fehmî en-Neccârî ona bir mersiye yazmıştır.[52] Devrin tanınmış şâirlerinden birisi olan Zâhireddîn Faryâbî de, İldeniz'in sarayında ve himâyesinde yaşamış, Dîvan'ında onu öven şiirler yazmıştır.[53]

Atabeg Cihân Pehlivân, ilmin ve sanatın gelişmesi için çaba sarfetmiş, bu amaçla ilim adamları, sanatçılar, edip ve şâirleri bizzat himâyesi altına alarak korumuş,onları teşvik etmiştir.[54] Mecdeddîn İftihâr el-Hukemâ Ebû es-Sehrî es-Sandelî onun için şiirler yazmıştır.[55]

Atabeg Kızıl Arslan, bilginleri, sanatçıları ve şâirleri korur, onları desteklerdi. Fâryab'lı bilgin ve şâir Hâkim Rûhânî Semerkandî onun yanında bulunmuş, kendisini öven şiirler yazmıştır.[56] Onun, yeğeni Ebûbekir'in yanına gitmesinden sonra yerine şâir Mucîreddîn-i Beylekânî'yi almış, ona son derece cömert davranmış, lütuf ve ihsanlarda bulunmuştur. Devletşâh'ın anlattığına göre, her hafta ipek ve atlastan yapılmış elbiseler verir, Mucîruddîn de onları öperek giyerdi. Bu durum diğer şâirler tarafından pek hoş karşılanmamakta, kıskançlık yaratmaktaydı.[57] Yine devrinin önemli âlim ve şâirlerinden birisi olan Esîreddîn-i Ahsiketî de Kızıl Arslan'ın himâyesine girmiş ve ona övgü dolu şiirler yazmıştır.[58] şeyh Nizâmî-i Gencevî de, onun büyük saygı duyduğu ve hürmet gösterdiği önemli bir şâirdi. Bazen Kızıl Arslan'ı görmeğe gider ve onunla sohbet ederdi.[59] *Husrev ve Şirin* kıssasını Kızıl Arslan'ın isteği üzerine yazmış ve eseri çok beğenildiği için kendisine bahş olarak dört tane mamur köy verilmiştir.[60] Zahîreddîn-i Fâryabî de, İsfahan'dan Azerbaycan'a gelip Kızıl arslan'ın himâyesine girmiş ve on yıl boyunca onun ihsan ve iltifatlarına boğulmuştur.[61] Bütün bunlara karşılık olarak da, Kızıl Arslan'ı öven güzel kasîdeler kaleme almıştır.[62] Hassân el-A'cem Hakîm Hâkânî el-Hakâyikî de onun hizmetinde bulunmuş ve onu metheden şiirler yazmıştır.[63]

---

[49] Devletşâh, I, 173-174.
[50] Devletşâh, I, 155.
[51] Devletşâh, I, 193; Hüseyin Alyârî, 121.
[52] Muhammed Avfî, II, 386-387.
[53] Zâhireddîn Faryâbî, 59-60.
[54] Cuveynî, II, 307-308; Devletşâh, I, 185-196. Bu son kaynağa göre, Cihan Pehlivan dönemini de içine alan devirde yaşayan ve İldeniz ile oğulları tarafından himâye gören büyük şâirler şunlardı: Esîreddîn-i Ahsîketî, Mücîr-i Beylekânî, Zahîreddîn-i Faryâbî, şeyh Nizâmî-i Gencevî, Kıvâmî-i Mutarrızî ve Yusûf-i Fuzûlî (bkz. Devletşâh, I, 196).
[55] Muhammed Avfî, II, 334 vdd.
[56] Devletşâh, I, 185-193.
[57] Devletşâh, I, 191.
[58] Devletşâh, I, 202.
[59] Devletşâh, I, 212.
[60] Devletşâh, I, 213.
[61] Devletşâh, I, 190-191; Muhammed Avfî, II, 223 vd.
[62] Zâhireddîn Faryâbî, 70-73.
[63] Muhammed Avfî, II, 223 vd.

Atabeg Ebûbekir de, bilgin, şâir ve sanatçıları korur, desteklerdi. Zahîreddîn-i Fâryabî, amcası Kızıl Arslan'ın sarayında bir müddet bulunduktan sonra onun yanına gelmiş ve onun himâyesine girmiştir.[64] Lütuf ve ihsanlarına karşılık, ona övgü dolu kasîdeler yazmıştır.[65] Nizâmî-i Gencevî de, Atabeg Ebûbekir'in devrinde yaşamış, onun himâyesine ve iltifatlarına mazhar olmuştur. Bu yüzden ona derin bir saygı ve sevgi beslemekteydi. Bunun nişânesi olarak da, şiirlerinin bir kısmını *İskender-Nâme* adlı bir eserde toplayarak ona takdim etmiştir.[66]

Atabeg Özbek, diğer atabekler gibi bilginleri, şâirleri korumuş ve desteklemiştir. Nasîreddîn Tûsî'nin öğrencilerinden âlim ve şâir Hemedanlı Esîreddîn Emânî, onun için medhiyeler yazmıştır.[67]

Fars Atabegleri (Salgurlular)

Fars bölgesinde Irak Selçukluları'na bağlı bir atabeglik kuran Salgurlular da Fars kültürünün gelişip, yaygınlaşmasında önemli pay sahibi olmuşlardır. Fars atabegleri de âlim ve edipleri korumuş,Farsça şiir yazan şâirler onlar tarafından büyük ilgi, alâka görmüştü. Salgurşâh gibi birçok atabeg bizzat şiirle uğraşan, iyi birer şâir idiler.[68]

Atabeg Tekle, şâirleri himâye etmişti. Özzeddîn Reşîd-i şirâzî, bu atabegi öven şiirler yazmıştır.[69]

Atabeg Sa'd b. Zengi de şâirlerin koruyucusu idi. Özzeddîn Reşîd-i şirâzî, onun da yanında bulunmuş ve övgü dolu şiirler yazmıştır.[70]

Atabeg Ebûbekir, saltanatı süresince Fars şâirlerinin koruyucusu ve destekleyicisi olmuştu. Devrin en büyük şâirlerinden Sa'dî-i şirâzî, onun himâyesine girmiş ve Fars edebiyatının şâheserlerini yazmıştır. Bu cümleden olarak, 1257 yılında bitirdiği meşhur eseri "*Bustân*"ı onun adına ithaf etmiştir.[71]

Atabeg II. Sa'd da babası gibi şâirlerin koruyucusu idi. Sa'dî-i şirâzî, onun da himâyesine mazhar olmuş ve meşhur eserlerinden *"Gülistan"* ı 1258 yılında tamamlayarak, ona ithaf etmiştir.[72]

Mûsul Atabegleri (Zengiler)

Atabeg Özzeddîn II. Mesud'un şâirleri desteklediği ve koruduğu anlaşılmaktadır. Bunların başında gelen büyük şâir Nizâmî-i Gencevî, *İskender-nâme*'sinin ikinci kısmını oluşturan 3700 beyitlik *İkbâl-nâme*'yi ona ithaf etmiştir.[73]

Doğu Anadolu Türk Beylikleri

Türk kültürünün Anadolu'daki temel taşlarını olan Doğu Anadolu'da kurulan Türk beylikleri mevcut durumdan etkilenerek Farsça şiir yazan şâirleri desteklemişlerdir. Erzincan Mengücekli hükümdarı Fahreddîn Behramşah,iltifat ve desteğine mazhar olan Nizâmî-i Gencevî tarafından övülmektedir. Nizâmî-i Gencevî meşhur eseri *Mahzen-i*

[64] Devletşah, I, 191; Muhammed Avfî, II, 298 vd.
[65] Zâhireddîn Faryâbî, 373.
[66] Ahmed Ateş,"Nizâmî", 324.
[67] Devletşah, I, 269-271.
[68] Vassâf el-Hazre, 166.
[69] Vassâf, 150.
[70] Vassâf, a.g.y.
[71] E. Merçil, **Salgurlular**, 141; T. Yazıcı, 36-41.
[72] E. Merçil, a.g.y.; T. Yazıcı, a.g.y.
[73] Ahmed Ateş,a.g.y.

Esrar'ı çevrede o kadar güçlü Türk hükümdarları varken özellikle Fahreddîn Behramşâh'a ithaf etmiştir.[74]

Alâeddîn Dâvudşâh da ilim, edebiyat ve sanata düşkün bir hükümdardır. Kendisi şiirler yazmış ve devrinin önde gelen şâirlerini sarayına davet edip, himâyesine almıştır.[75]

Aruklular da, Anadolu'daki diğer Türk hanedanları gibi ilim ve kültürün gelişmesine çalışmışlar ve bu konuda da oldukça başarılı olmuşlardır. Hüsâmeddîn Temurtaş şiir ve edebiyatla meşgul olmuştur ve bu konuda oldukça bilgi sahibidir. O, ilim adamlarını ve şâirleri himâye etmiş, onlarla ilmî ve edebî sohbetler yapmıştır.[76]

Sonuç olarak, Fars şiirinin Selçuklu ailesi ve onun devamı olan Atabegler ve beylikler zamanında Türk idareleri tarafından büyük kabul gördüğü ve bu anlamda himâye altına alınarak gelişmesini yüksek bir hızda devam ettirdiğini söylemek gerekmektedir. Türk hükümdarları her türlü medeni gelişmede yaptıkları önderlik görevini burada da yaparak, idare ettikleri yerli halklara olan görevlerini hakkıyla yerine getirmişler, Fars kültürünün gelişip büyümesine yardım etmişlerdir.

KAYNAKÇA

ALYÂRÎ, H., **Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları** (GÜ Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1966.

ATEş, A., "Nizâmî", **İA**, IX, 324.

Bedîullâh Debîrî Nejâd, "Selçuklular devrinde kültürel durum", **Erdem**, III/8, (Mayıs 1987).

Cuveynî, **Târîh-i Cihan Guşa**, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1998.

Devletşâh Semerkandî, **Tezkire-i Devletşah**, Çev. N. Lugal, İstanbul, 1990.

FÜRUZANFER, B., **Mevlâna Celâleddîn**, Çev. F. N. Uzluk, İstanbul, 1990.

İbn Bîbî, **el-Evamiru'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye**, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1996.

İbnu'l-Ezrak, **Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)**, Nşr. ve Çev. A. Savran, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Erzurum, 1992.

KARAİSMAİLOĞLU, A., "Selçuklu dönemi şiiri ve Mevlâna'nın şiirinin özellikleri", **Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu, Bildirler**, Konya, 2007.

KARTAL, A., **Şiraz'dan İstanbul'a, Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 2008.

KAYHAN, H., **Irak Selçukluları**, Konya, 2001.

KIRLANGIÇ, H., "İran şiiri için bir sınıflandırma denemesi", **Nüsha**, (Bahar 2001).

KÖYMEN, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", **AÜFEFAD**, XIII, Erzurum, 1985.

MERÇİL, E., **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara, 1975.

[74] Nizâmî-i Gencevî, 34-35; İbn Bîbî, I, 191-193; N. Sakaoğlu, 70-71.
[75] O. Turan, **Doğu Anadolu**, 74.
[76] İbnu'l-Ezrak, 96; O. Turan, **a.g.e.**, 219.

MERÇİL, E., **Kirmân Selçukluları**, Ankara, 1989.

Muhammed Avfî, **Lubâbu'l-Albâb**, NŞr E. G. Browne, London, Leiden, 1903.

Nizâmî-i Gencevî, **Mahzen-i Esrar**, Çev. M. N. Gençosmanoğlu, İstanbul, 1986.

Nizâmî el-Arûzî, **Çahâr Makâle**, NŞr. M. A. Kazvînî, Leyden, London, 1910.

Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Surûr**, Çev. A. AteŞ Ankara, 1999.

Sa'id Nefîsî, **Târîh-i Nazm-ı Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisî**, Tahran, 1344 hŞ.

SAKAOĞLU, N., **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul, 2005.

TURAN, O., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980.

TURAN, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1984.

Vassâf el-Hazre, **Târîh-i Vassâf el-Hazre der Ahvâl-i Selâtîn-i Moğol**, NŞr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hŞ.

YAZICI, T., "Sa'di", **İA**, X, 36-41.

Zâhireddîn Faryâbî, **Dîvân-ı Zâhir-i Faryâbî**, MeŞhed, 1337Ş.

Zebîhullah-i Safâ, **Târîh-i Edebiyât der Îrân**, Tahran, 1343.

Zebîhullah-i Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, Çev. Hasan Almaz, İstanbul, 2002.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1487-1501, TURKEY

TAKISIZ AD TAMLAMASI TARTIŞMASI VE TÜR – ÖBEK İLİŞKİSİ•

Caner KERİMOĞLU••

ÖZET

Takısız ad tamlaması tartışması Türkçe dil bilgisi yazımında önemli bir yere sahiptir. Son yıllarda bu konuyla ilgili tartışmaların azaldığı ve akademik yayınların çoğunda *tahta kaşık, altın kolye* dizilişindeki yapıların sıfat tamlaması kabul edildiği görülmektedir. Bu çalışmada takısız ad tamlaması tartışmaları değerlendirildikten sonra, kelime türlerinin öbek kurmadaki rolleri sıfat ve ad türleri temelinde tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Takısız ad tamlaması, sıfat, ad, ad tamlaması, kelime türleri.

THE DISCUSSION OF NOUN COMPLEMENTS WITH NO SUFFIXES AND THE RELATION BETWEEN WORD CLASSES AND PHRASES

ABSTRACT

The discussion of compound nouns with no suffixes has an important place in Turkish grammar writing. Recently, it is seen that this discussion has come to an end and the constructions like *tahta kaşık* "wooden spoon"*, altın kolye* "golden necklace" are accepted as adjective complements. In this study, firstly these discussions are evaluated and then the roles of word classes in phrases are discussed with regard to nouns and adjectives.

Keywords: Noun complements with no suffixes, adjective, noun, noun complement, word classes.

Giriş

Türkçe dil bilgisi yazımı ve öğretiminde tartışma deyince akla ilk gelen konu belki de *takısız ad tamlaması* tartışmasıdır. Türkçe dil bilgisiyle bir biçimde uğraşıp da bu tartışmadan haberdar olmamak neredeyse imkânsızdır. Bu incelemede takısız ad tamlaması tartışmalarına sıfat ve ad türlerinin somutluk ve soyutluk bakımından özelliklerine göre bir açıklama yapılmaya çalışılacak, Türkçedeki öbek – kelime türü ilişkisi ad ve sıfat türleri esas alınarak tartışılacaktır. Üç ilk olarak tartışmanın genel çerçevesi hatırlatılacak, ardından bu tür yapıların önerilen sıfat tamlaması – ad tamlaması sınıflamasındaki yeri üzerinde durulacak, öbeklerin adlandırılmasıyla ilgili çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

1. Konuyla İlgili Görüşler

Bilindiği üzere tartışma *tahta kaşık, cam bardak* gibi söz dizileri[1] ile ilgilidir. Dilcileri konuyu ele alış biçimlerine göre kabaca iki gruba ayırmak mümkündür. Tartışma bölümüne geçmeden önce bu iki grubun görüşlerine dayanak oluşturan noktaları kısaca hatırlatmak istiyoruz.

• Bize yazılarıyla en doğru bildiklerimizi de sorgulamayı öğreten Prof. Dr. Gürer Gülsevin'in bir konuşmasından cesaret alarak hazırladığım bu çalışmayı kendisine armağan etmenin heyecanı ve mutluluğunu duyduğumu belirtmek isterim.

•• Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkçe Eğitimi, canerkerimoglu@yahoo.com

[1] Benzetme ilişkisi kuran *aslan asker, kepçe kulak* vb. gibi diziler bu incelemede tartışma dışında tutulmuştur.

1.1. İsim Tamlaması Görüşündekiler

Tahta kaşık, cam bardak vb. söz dizilerini takısız ad tamlaması olarak adlandıran ilk isim T. Nejat Gencan'dır (Gencan 1969, 2001). T. N. Gencan'ın görüşlerinde bu tamlamaları ad tamlamaları bölümünde değerlendiren Deny (1941), Kononov (2002), Emre (1945), Mayzel (1958) gibi isimler etkili olmuşsa da Türkiye'deki tartışmalarda görüşünün önemli temsilcisi olarak T. N. Gencan öne çıkar. Gencan'dan sonra dergilerdeki tartışmalarda bu tür yapıları sıfat tamlaması kabul etmeyen isimler Hatipoğlu (Kılıçoğlu) (1954, 1972), Eryaşar (1995), Bolulu (1995), Çam Öneren (1995), Yavuz (2000)'dur. Atabay vd. (2003) takısız ad tamlaması kabulünü içeren ilk kitap çalışmalarından biridir. Demir (2007a) ve Özkan-Sevinçli (2008)[2] son yıllarda bu tip dizileri ad tamlaması başlığı altında inceleyen çalışmalar arasındadır. Bu yazarların ad tamlaması kabullerine dayanak olan noktaları maddeler hâlinde özetliyoruz:

1- Bir adın sıfat görevinde kullanılması onu ad olmaktan ayırmaz, bazı kelimelerin hem ad hem de sıfat gibi kullanılması sözlük konusudur. Bir kelimenin sözlükte pek çok anlamı yazabilir, her dilde böyle kelimeler vardır. Sözlükteki anlamlarından bazıları ad, bazıları sıfat olabilir. Ancak kelimelerin *konuluş* anlamı vardır ve esas olan budur. Görev ve anlamca konuluş anlamından uzaklaşan kelimeler *sesteş* olur ve tür olarak ana anlamdan bağımsızlık kazanabilir. Bu o kelimenin türünün değiştiği anlamına gelmez (Gencan 1969).

2- *Bahçe-kapı, Kadı-köy* gibi yapılar *Kadı-köyü, Bahçe-kapısı* olarak düzeltilmemelidir. Bunlar iki addan oluşan dil birlikleridir ve iddia edildiği gibi İstanbul'daki azınlıkların etkisiyle ortaya çıkmamıştır. Orhun Yazıtları'nda bile yer alan *Ötüken yış* tipindeki kullanımlar iki adla kurulan birliklerin Türkçede eskiden beri var olduğunu kanıtlar. Dil bilgisi yazarları bu dizileri ekle tamamlayarak (örn. *Bahçe-kapısı*) ad tamlaması haline getirmemelidir. Eğer bu hâlleriyle dilde kullanılıyorsa ona göre bir sınıflama yapılmalıdır, dil bilgisi yazarı dile müdahale edemez, yön veremez. Dili inceleyen biri olarak dilci dilden önce değil, sonra gelmelidir (Kılıçoğlu (Hatipoğlu) : 1954).

3- *taş köprü*yü "taştan yapılmış köprü" biçiminde açarsak, düşen *–dan yapılmış* yani sıfat yapan biçimdir, ad olan *taş* tamlamada aynen kalmaktadır (Çam-Öneren 1995).

4- "İsimler niteleme yapmaz, niteleme yapan sıfattır" görüşü yanlıştır. Sıfatlar bir adın niteliği konusunda bilgi verir ama adlar da bu işlev için kullanılabilir. Görev bakımından *çelik kapı*daki *çelik* ile *domates çorbası*ndaki *domates* aynıdır. Bu görüşü kabul etmemiz durumunda *çelik* ve *domates*e sıfat demiz gerekir (Yavuz 2000).

5- *demir kapı* ve *yün çorap* dizilerinde ilk öğeler sıfat olamaz çünkü araya sıfat girememektedir: **demir büyük kapı*, **yün yeni çorap*. (Yavuz 2000).

6- İkinci öğenin ek almaması bu tamlamaların ad tamlaması olmadığı anlamına gelmez. Bugün de ad tamlamalarında ek düşebilmektedir: *Edirne kapısı* / *Edirne kapı* vb (Yavuz 2000).

7-Sıfat tamlamasında sıfatlar derecelendirilebilir: *güzel kız* / *en güzel kız*. Ama adlar derecelendirilemez. *Cam bardak* / **daha cam bardak*. Bu nedenle sıfat tamlaması denemez (Eryaşar 1995).

8- *Mermer saray* eğer sıfat tamlamasıysa *mermer* ne tür bir sıfattır? Niteleme sıfatı olabilir gibi görünür ama "nasıl" sorusuna cevap vermediğinden sıfat olamaz (Eryaşar 1995).

[2] C. Demir (2007a) ad tamlamalarıyla ilgili ayrıntılı çalışmasında bu tür tamlamaları ad tamlaması başlığı altında inceler ancak ilk öğelerin sıfat görevi gördüklerini de belirtir. En uygun isim olarak "eksiz tamlama" terimini önerir (Demir 2007a). Özkan-Sevinçli (2008)'de de ad tamlaması üst başlığı altında *pera palas, Paşabahçe, yün çorap, altın bilezik, kepçe kulak* örnekleri verilerek "eksiz tamlama" konusu işlenir (Özkan-Sevinçli 2008: 26-28).

9- Gösimler +lI eki ile sıfat olurlar. *Demir kapı* örneğindeki *demir* sıfat ise, *demirli* nedir? *Demir kapı* ile *demirli kapı* farklı anlamlar taşır. Aslında *demir* kelimesi +lI eki ile sıfatlaşmıştır, biçim olarak *demir* addır. *Demir köprü* bu nedenle iki adın yan yana gelmesiyle oluşmuş ad tamlamasıdır (Yavuz 2000).

10- Takısız tamlamalarda ek almamış iki kelime bir bütün oluşturur, oysa sıfat tamlaması ikiden fazla sıfat ile oluşturulabilir: *ışıl ışıl yeşil gözler* vb (Bolulu 1995).

11- Sıfat tamlamalarının genellikle olumsuzu yapılabilir, takısız tamlamaların yapılamaz: *İyi iş* / *kötü iş*, *ak gün* / *kara gün*. *Cam kavanoz* / ? vb. (Bolulu 1995).

12- Takısız tamlamadan tamlanan çıkınca ad, sıfat tamlamasında tamlanan çıkınca sıfat kalır: *güzel (kız) / cam (kavanoz)* (Bolulu 1995).

13- Bu tür tamlamaların sıfat tamlamalarından farklı olduğu açıktır ve "sözcük türü kayması" söz konusudur. Gösim olan *cam* ve *demir* vb "önadlaşma"ya (tür kayması) uğramıştır (Çam Öneren 1995).

14- Takısız tamlamalarda +DAn eki gelince anlam bozulmaz, sıfat tamlamasında bozulur. *Yün kazak* / **yünden kazak*; *Güzel kız* / **güzelden kız* (Bolulu 1995).

1.1.1. Sıfat Tamlaması Görüşündekiler

Dergilerdeki tartışmalarda söz konusu yapıları Kamadan (1969), Güveli (1969, 1970), Harut (1992), Türkseven (1994, 1995), Zülfikar (1995), Kahraman (1995), Balcı (1995, 2001) sıfat tamlaması olarak kabul ederler ve takısız ad tamlaması görüşündekileri eleştirirler.

Dil bilgisi ve söz dizimi kitaplarında bu dizileri Ergin (1993), Banguoğlu (1998), Ediskun (1999), Şimşek (1972), Kükey (1975), Korkmaz (2003), Kahraman (2009), Karaörs (1993), Eker (2003), Delice (2003), Karahan (2004), Karaağaç (2009), Özçelik-Erten (2005), Yaman (2000), Cemiloğlu (2001), Kültüral (2009) takısız ad tamlaması olarak incelemezler.

Türk Dili, Türk Dili Dergisi, Çağdaş Türk Dili, Dil Dergisi dergilerindeki takısız ad tamlaması tartışmalarına makaleleriyle katılan ve takısız ad tamlaması kabul edilen söz dizilerini sıfat tamlaması sayan dilcilerin öne sürdükleri görüşleri maddeler hâlinde özetliyoruz:

1- *Taş köprü* dizilişi "taştan yapılmış köprü" olarak açılabilir. -mış sıfat fiil ekli grup *köprü*yü niteleyen bir sıfattır. Bu durumda *taş köprü* bir kısaltılmış biçim olarak sıfat tamlamasıdır (Zülfikar 1995, Kahraman 1995).

2- … *ceket* / *Ceket* …(dir). İki boyuttan birini doldurma özelliği olan kelimeler sıfat olabilir. *Deri* birincisini doldurabilir: *deri ceket*, **ceket deridir*. *sarı* ikisini de doldurur: *sarı ceket, ceket sarıdır*. Dolayısıyla *deri* ve *sarı* sıfattır (Balcı 1995).

3- *Toplumbilim, kökenbilim* örnekleri aslında ad tamlamalarıdır. Doğru ve kurallı biçimleri *toplum bilimi, köken bilgisi*dir. *Radyo Tek, Radyo Birlik* örnekleri ise yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıkmış, Türkçeye yabancı kalıplardır (Zülfikar 1995).

4- Sıfatları çok boyutlu (biçim, anlam, işlev, kullanım) değerlendirmek gerekir. *Demir kapı* ve *domates salçası* dizilerinin tamladıkları adla ilişkileri benzerdir. *Demir* yerine *kırmızı* koyabiliyoruz. Ancak *kırmızılı* (kapı) dediğimizde biçim benzerliği yok oluyor. Yani ad olan bir kelime yerine (demir) sıfat olan bir kelime (kırmızı) konabiliyor: *demir kapı* > *kırmızı kapı*, *kırmızılı kapı*. Ancak ad olduğu belli olan *domates* yerine *kırmızı* koyamıyoruz: *domates salçası* > **kırmızı salçası, *biberli salçası*. Bu nedenle *demir* ve *domates* aynı tür içerisinde ele alınamaz ve *taş köprü*, *dilbilim* gibi belirtisiz ad tamlaması olsaydı iyelikli biçimi de kabul edilebilir olurdu, oysa yanlış bir yapı ortaya çıkıyor: *dil bilimi*, **taş köprüsü* (Balcı 2001).

5- Ġsim tamlamalarında birbirinden ayrı iki varlık ya da kavramın birbiriyle iliĢkisi söz konusudur. Oysa *taş köprü* örneğinde tamlayan tamlanandan bağımsız bir varlık değildir. *Taş* ve *köprü* biçiminde iki ayrı varlık arasında bir iliĢki kurulmamıĢtır. Ġsim tamlaması olması için böyle bir iliĢki olmalıdır (Kahraman 1995; Balcı 1995).

6- Ġsim tamlamasında tamlayan-tamlanan iliĢkisi vardır ve bu iliĢki iyelik ekiyle[3] sağlanır. Bu yapılarda bu ek yoktur. Bu nedenle ad tamlaması olamaz (Zülfikar 1995; Kahraman 1995; Balcı 1995).

7- Derecelendirilmeyen sıfatlar da vardır: *canlı hayvan, burma bıyık* vb. Derecelendirilmeme bunların sıfat tamlaması olduğu gerçeğini değiĢtirmez (Türkseven 1995).

8- **demir büyük kapı* dizisinin yanlıĢ olmasının nedeni *demir*'in ad olması değil içkinliktir (inhaerenz). Anlam açısından tamlanana daha yakın/içkin olan tamlayan konum olarak daha yakındır. Ġngilizcedeki **a wooden big bridge* de yanlıĢtır. Oysa *wooden* "ahĢap" çok net bir biçimde tür olarak sıfattır. Bu dizinin yanlıĢ olması onun ad olduğu anlamına gelmez (Balcı 2001).

9- Nasıl sorusuna bu sıfatlar da cevap verebilir: *Nasıl köprü istiyorsunuz? Geniş / sağlam / asma / tahta köprü istiyoruz.* (Balcı 1995).

10- *Demir* ve *demirli* arasında sıfat olma bakımından fark yoktur. Her ikisi de sıfattır. (Balcı 2001).

11- Anlam açısından bir kelimenin türünü saptamak güçtür. Kelimeler biçim, iĢlev ve söz dizim özellikleri bakımından tür değiĢtirebilirler. Örneğin *sarı* ve *taş* hem ad hem de sıfattır. Kullanım yerine göre değer kazanırlar (Balcı 2001).

12- Sıfat tamlamalarının da olumsuzu yapılmayanları vardır: *yetkin önerme, kırık cam*. Olumsuzu *yetkin olmayan önerme* olarak ifade edilirse *cam kavanoz* da *cam olmayan kavanoz* olarak olumsuz yapılabilir (Büker 1995).

13- Eski Türkçe ve orta Türkçedeki *Ötüken yış* "ötüken ormanı", *tivi kuş* "deve kuĢu"gibi yapılar bugünkü sınıflamaya örnek olamaz, bugünkü canlı dil bizim için önemlidir (Zülfikar 1995).

14- +DAn eki alsa da *cam kavanoz* ve *camdan kavanoz* aynı Ģey değildir. Aynı kökten farklı sıfatlar türetmek kelimeden kelimeye değiĢir. Bu takısız tamlama için bir kural olamaz (Büker 1995).

2. Tartışma

Yüksek öğretim öncesi kurumlarda tartıĢma konusu olarak önemini hâlâ korusa da takısız ad tamlaması tartıĢmasının son yıllarda akademik yayınlarda yapılmadığı, araĢtırmacıların çoğunun bu söz dizilerini sıfat tamlaması olarak ele aldıkları görülmektedir. Konunun yalnızca söz dizimiyle ilgili olmadığı, biçim bilgisi boyutunun da tartıĢmaya açık olduğu ortadadır. Bu bölümde ilk olarak biçim bilgisi, ardından söz dizimi boyutuyla ilgili çeĢitli sorulara cevaplar aranacaktır.

2.1. *Tahta kaşık* **dizisinde** *tahta* **sıfat olabilir mi?**

[3] Efrasiyap Gemalmaz, ad tamlamasında ana unsurun aldığı ekin iyelik eki sayılamayacağını, bunun belirtilen eki olduğunu savunur. Buna göre ad tamlamalarında ikinci öğe önce belirtilen eki daha sonra iyelik eki alır*: benim kitab* + *ı* (belirtilen eki) + *m* (iyelik eki). Ancak üçüncü kiĢide iyelik eki yoktur, sadece belirtilen eki vardır: *onun kitab* + *ı* (belirtilen e.) + 0 (eksiz iyelik), *masa* + *sı* (belirtilen) + 0 (eksiz iyelik). Daha geniĢ bilgi için bkz: Gemalmaz (1996, 1997); Alyılmaz (1994). Grönbech iyelik eki adlandırmasının dar bir adlandırma olarak kabul eder ve iyelik eki olarak kabul edilen eklerin aslında bir tür harf-i tarif olduğunu ileri sürer (Grönbech 1995: 84).

Bu sorunun cevabı bizi bir başka soruya götürür: Sıfat nedir ve sıfat türünün Türkçede ve evrensel olarak özellikleri nelerdir? Dünya dillerinde kelime türlerinin farklı biçimler sergilediği bilinmektedir. Dil evrensellikleri incelemelerinde kelime türlerinin önemli bir ölçü olduğu ve dünya dillerinin sınıflandırılmasında kelime türlerinin özelliklerine büyük önem verildiği görülmektedir.[4] Sıfatların konu edildiği ilk evrensellik incelemelerinde bazı dünya dillerinde sıfat kategorisinin bulunmadığı, bu kategorinin ad ve fiillerle karışlandığı[5] ifade edilmişse de yeni çalışmalarda sıfat kategorisinin tüm dünya dillerinde bir biçimde bulunan bir kategori olduğu görüşüöne çıkmıştır (Baker 2003: 238-263; Dixon 2004: 14-28, 44-46; Hofherr 2010: 1). R. M. Dixon tüm dünya dilleri için tartışmasız üç kelime türü olduğunu ileri sürer: ad, fiil ve sıfat[6]. (Dixon 2004: 1-2). Dünya dilleri içinde sıfat kategorisine sahip olanlar da farklı özellikler sergiler. 3-4 öğeli sıfat kategorisine sahip diller olduğu gibi, yüzlerce öğeden oluşan sıfat kategorisine sahip diller de vardır. Tüm bu dillerin ortak yanı sıfatların ad ve fillerden türemeleridir. Dixon (2010)'a göre sıfatlar gramerde tipik olarak iki rol üstlenir: 1. Belirli bir özelliğin bildirilmesi: Bu kullanımda sıfat yüklem öğesidir. *My father is <u>tall</u>*. "Babam uzun." 2. Bir ad öbeğinde (noun phrase) başadın (head noun) nitelenmesi: Sıfat addan önce veya sonra gelerek niteleme işlevi görür. *The <u>tall</u> man laughed.* "Uzun adam güldü." Bu iki özellik dışında yalnızca karışlaştırmalarda sıfatları kullanan, fiilleri de sıfatlarla (herhangi bir türetme işlevi olmaksızın) niteleyen (Örn. Türkçe, sıfat: *<u>güzel</u> kız,* zarf: *<u>güzel</u> konuştu*), sıfatı cins ve duruma göre çeken diller vardır (Dixon 2004: 10-11). Sıfatların söz dizminde niteledikleriyle olan dizim ilişkisi de farklılık gösterir. Bazı dillerde sıfat addan önce (S > İ), bazı dillerde addan sonra (İ > S), bazı dillerde ise her iki biçimde de kullanılabilmektedir. İ > S dizilişinin tüm dünya dillerinde daha yaygın bir diziliş olduğu Dryer (2005: 355) tarafından belirtilir.[7]

Kelime türlerinin tespitinde kabaca iki geleneksel bakış açısının varlığı öteden beri bilinmektedir: 1. Biçim odaklı bakış 2. Anlam odaklı bakış[8]. Baker (2003: 265-266) de benzer biçimde iki yaklaşım belirler, bunlardan ilki olan *biçim bilgisi merkezli* (morphocentric) yaklaşıma göre sınıflar kök ve çekimli biçimler temelinde ele alınır. Yapısalcı ve betimleyici gramerlerde özellikle sentetik veya eklemeli diller buna göre incelenir. İkinci yaklaşım olan *söz dizimi merkezli* (syntactocentric) yaklaşıma göre ise sınıfların belirlenmesinde öbek (phrase) ilişkileri ön plandadır. Buna göre İngilizce'de *Mary runs every morning* "Mary her sabah koşar" cümlesinde *run* "koşmak" bir fiildir, ancak *Mary goes for a run every morning* "Mary her sabah koşuya gider"

[4] Dil evrensellikleri incelemelerinde dünya dillerini kapsayan genel kurallar ortaya konmaya çalışılır ve bu kurallara göre tipolojik sınıflandırmalar yapılır. Greenberg (1963) ve Chomsky (1957) dünya dillerinin özelliklerinin tipolojik haritalarının çıkarılması için başlangıç noktaları kabul edilir (Christiansen-Collins-Edelman 2009b: 3-4). Bir "puzzle"ı andırır biçimde çok güç sınıflandırılan bir kategori olduğu (Kiparsky 2008: 27), dünya dillerinde farklı diziliş özelliklerle adları niteleyebildikleri (niteleyeceklerinden önce ya da sonra gelme, çekime girme vb.) (Lahiri-Plank 2009: 45-46, Magni 2009: 235) belirtilen sıfatlar gösterdikleri bu çeşitlilikle evrensellik incelemelerinde tartışmalı öğelerden olmuştur (Dil evrenselliği ve tipolojik haritalar için bkz. Comrie 2005, Croft 1990, Song 2001, Haspelmath vd. 2005, Mairal 2006, Shopen 2007, Christiansen vd. 2009a, Scalise vd 2009, Wohlgemuth 2010).

[5] Sıfatların adlar ve fillerle karışlandığı diller bulunduğu kabulünü Baker (2003) söz konusu diller üzerinden tartışır ve bu dillerde de sıfatların olduğu sonucuna ulaşır. Ayrıntılı tartışma için bkz (Baker 2003: 263).

[6] Bu üçlü ayrımın tartışmalı olduğunu belirtmemiz gerekir. Ad, fiil ve sıfatların bazı dillerde birbirinden ayrılamadığını, bazı dillerde ise sıfat kategorisinin bulunmadığını ifade eden araştırmacılar da vardır (Dryer 2005: 353; Mairal-Gil 2006b: 10; Hengeveld 2006: 65; Ramat 2009: 7; Rijkhoff 2010: 226). Kelime türlerinin dünya gramerciliğindeki tarihi gelişimiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz (Rauh 2010).

[7] İsim birden fazla sıfatla nitelenebilmektedir. Dixon (2004: 10) bu durumda sıfatların bildirdikleri kavramlara göre şu sırada dizildiklerini belirler: Değer, boyut, fiziki özellik, hız, insani özellikler, yaş, renk. Sıfat addan sonra geliyorsa bu sıralama tam ters biçimde dizilir. Renk bildiren sıfatlar ada her durumda en yakın öğe olma eğilimdedirler.

[8] Rauh (2010: 28-30) bu iki bakış açısından ilkini filolog bakışı, ikincisini felsefe ve mantık temelli semantik bakış olarak niteler ve bu geleneksel bakış açılarını değerlendirir. Ayrıca Rauh (2010) kategorilerin yeni teorilere göre nasıl ele alındığı konusu için de önemli bir çalışma olarak incelenebilir.

cümlesinde *run* addır. Bu yaklaşıma göre söz dizimsel öbekler (syntactic phrases) kategorileri belirler (Baker 2003: 266).

Türkiye gramerciliğinde biçim ve söz dizimi ya da biçim ve anlam ölçülerinin karışık olarak kullanıldığı görülür. Baker (2003)'ün yukarıdaki örneğine benzer biçimde söz dizimi ölçütü ağırlıklı olarak kullanılır. Buna göre *Güzel bir araba* örneğinde *güzel* sıfat iken, *Güzel konuştu* cümlesinde zarf, *Araba güzeldi* dizisinde ad olarak nitelenir. Bu bakımdan konumuz olan sıfat kategorisinin belirlenmesinde Türkiye gramerciliği ölçü olarak çoklukla söz dizimini almıştır, diyebiliriz. Evrensellik incelemelerinde "*Güzel araba*" ve "*Araba güzeldi*" örneklerindeki *güzel* kelimeleri sıfat kabul edilir (Baker 2003: 31; Mcnally - Kennedy 2008b: 3; Rijkhoff 2010: 232-233)[9].

Kelime türlerinin belirlenmesi yalnızca Türkiye dilciliğinde değil, dünya dilciliğinde de önemli bir tartışma konusu olmuştur. Üstisnayı dışlayan, kapsayıcı bir ölçü bulmak güçtür. Dünya dillerinin hepsi için biçimsel bir ölçü bulma çabasının olumlu sonuç verdiğini söylemek zordur. Aynı biçimde anlam-kategori ilişkisi de çok tartışmalıdır, hatta dünya dillerindeki kelime türlerini kapsayacak anlam temelli bir ölçü bulunamayacağı görüşü çeşitli araştırmalarda sıklıkla tekrar edilmektedir.[10]

Dünya dillerindeki sıfatları belirlemek için biçim ve anlam boyutları dikkate alınarak çeşitli ölçüler belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak evrensellik incelemelerinde sıfat kategorisinin ad ve fiile göre çok daha güç belirlenen bir leksik kategori olduğu vurgulanır. Baker (2003: 238)'e göre diğer kategoriler içerisinde en çok farklılık gösteren ve en az evrensel ("the most varied and least universal") olan kategori sıfat kategorisidir.

İncelediğimiz çalışmalarda sıfatların evrensel nitelikleriyle ilgili olarak verilen ölçülerin belli başlılarını şu şekilde sıralıyoruz:

1. Sıfat kategorisinin anlam olarak tüm dillerde aynı anlam özelliklerini karşıladığı söylenemese de geleneksel olarak sıfatlar nitelik (property) kavramıyla ilgilidir ve nitelik bildirirler (Pustet 2005).

---

[9] Sıfatların addan önce gelebilmeleri ve yüklem olabilmeleri çeşitli çalışmalarda ayırıcı bir özellik olarak incelense de Mcnelly-Kennedy (2008b: 3) "Eski iğne" ve "İğne eskidir" dizilerinin farklı anlamları işaret ettiği tartışmasını yapar.

[10] Leksik kategorilerin anlamsal temelleri olduğu görüşü Antik Yunan gramerlerine dayanmakla birlikte bugün çok eleştirilen ve dünya dillerinden getirilen örneklerle zayıflatılan bir görüştür. Aşağıda 2. maddede verilen Dixon (2004: 10)'un sınıflandırması genel bir çerçeve çizmekle birlikte kesin olmaktan uzaktır. Baker (2003: 290-291)'de kategori ve anlam uyuşmazlıkları dünya dillerinden getirilen örneklerle sergilenir. Mesela, İng. *big* "büyük" bir sıfatken, onun Edo'daki karşılığı *kpolo* bir fiildir. İng. *intelligent* "bilgili, aydın" sıfatken, Chichewa'daki karşılığı *nzeru* bir addır. Mesela İngilizcede *shirt, hat, gloves* gibi farklı giysi adları varken, Mohawk dilinde bunların İngilizcede ancak söz dizisiyle karşılanabilecek fiilleri vardır "vücuda giymek", "ele giymek", "başa giymek" vb. Örneklerden de anlaşılacağı üzere bir kategorinin tüm dünya dillerinde aynı anlam özelliklerini gösterdiğini kesin olarak ifade etmek mümkün değildir. Bu sonuca ulaşanlardan biri de Anderson (1997: 2)'dir. Ayrıca farklı kategorilerdeki kelimelerin aynı anlam için kullanılabilmesi de bu ilişkiyi şüpheli kılar: *Chris is hungry / Chris hungers / Chris has hunger.* Bu cümlelerde Chris'in aç olduğunu bildirmek için sırasıyla sıfat (hungry), fiil (hunger) ve ad (hunger) kullanılmıştır (Baker 2003: 291-292).

Kavramsal karakterizasyonların yalnızca dil ediniminde önemli rol oynadığı, kategorilerin dil ediniminde, kesin sınırları olduğu ifade edilir: İsim: gerçek fizik nesne (solid physical object) - Fiil: dinamik fiziksel olay (dynamic physical event) - Sıfat: değer, renk, yaş, fiziksel boyut (value, color, age, or physical dimension). Ancak bu sınıflamalar da kavramlardan kategorilere gidiştir, kategorilerden kavramlara değil. Bu yön tayinleri, çocuğun grameri ediniminde bir yoldur ancak son gramer (final grammar) için belirleyici değildir. Baker (2003), Macnamara (1982)'den bir alıntıyla durumu özetler: "Çocuk gramere anlam merdiveniyle tırmanır, daha sonra merdivene tekmeyi vurur." (Baker 2003: 296-297).

2. Sıfatların bildirdiği kavramlar çeşitlidir: Değer (value) "iyi, kötü vb.", boyut (dimension) "uzun, kısa vb", fiziki nitelik (physical property) "sert, yumuşak", hız (speed) "hızlı, çabuk", insani özellikler (human propensity) "zeki, mutlu vb." yaş (age) "yaşlı, genç vb.", renk (colour) "kırmızı, yeşil vb." (Dixon 2004).

3. Niteleyici olan sıfatlardır ve yan yana birden fazla sıfat bu görevle kullanılabilir. Bazı dillerde bir ad öbeğinde (noun phrase) niteleyici gibi görünen adlar olsa da sıfat olmadıkları birden fazla adın niteleyici olarak kullanılamamasıyla ortaya çıkar. Türkçeye uyarlarsak *tahta kaşık* dizisinde niteleyici gibi gözüken yalnızca tek bir ad (tahta) vardır. Ancak aynı cinsten ikinci bir niteleyiciye dizi izin vermez: **Demir, tahta, cam kaşık* vb. Sıfat olsaydı birden fazla niteleyici olabilirdi: *güzel, yeşil, sevimli kaşık* vb.[11] (Dixon 2004).

4. Sıfatlar göreceli zaman dengesi (intermediate time-stability), değişmezlik (stativity) ve ilişki kurma (relationality) özelliklerine sahiptir. Buna göre *gri* sıfatı bir ev için kullanıldığında uzun bir zaman dilimini, hava durumu için kullanıldığında günlük, belki de anlık bir zaman dilimini bildirir (göreceli zaman dengesi). Bazı sıfatlar devamlılık bildirir. *Yeşil* sıfatı bir kişinin göz rengi olarak sürekli bir duruma göndermede bulunur (değişmezlik). Bütün sıfatlar ilişki kurar. Mutlaka doldurması gereken bir ilişki öğesi (sağında ya da solunda) bulunmalıdır: *Kitap kırmızıdır* ya da *kırmızı kitap*. *Kırmızı* sıfatı *kitap* ile doğrudan bir ad öbeği içinde ya da cümlede yüklem olarak ilişki kurar (ilişki kurma) (Pustet 2005).

5. Sıfatların derecelendirilebilmesi evrensel özelliklerindendir. Üsimler derecelendirilemez: *Güzel kız> en güzel kız* / *araba* > * *en araba*. (Dixon 2004, Crystal 2008, Trask 1999, Bussmann 1996).

6. Dünya dillerinde adlardan türeyen sıfatları, "asıl sıfatlar" diyeceğimiz diğer sıfatlardan ayıran farklı özellikler vardır:

a. Bitişiklik (adjacency): *the popular corporate lawyer* "ünlü şirket avukatı", **the corporate popular lawyer* örneğinde dizimde bir değişim olduğunda anlam bozulmuştur, çünkü asıl sıfatlar değil ad kökenli sıfatlar kullanılmıştır.

b. Derecelendirici (intensifier): *the electric train* "elektirikli tren", **the very electric train*. *Electric* "elektirikli" asıl sıfat olmadığı için derecelendiren bir kelime (*very* "çok") geldiğinde dizim yanlış olur.

c. Karşılaştırma (comparison): *a medical examination* "tıbbi deney", **a more medical examination*. Asıl sıfatlar karşılaştırılma özelliğine sahipken, ad kökenli sıfatlar karşılaştırmalarda kullanılamaz (*more* "daha" kullanılamaz).

d. Yüklem (predicate): *the presidential election* "başkanlık seçimi", **the election is presidential*. Asıl sıfatlar yüklem olarak kullanılabilir, ad kökenliler kullanılamaz (Rijkhoff 2010).[12]

Başlıktaki soruyu takip ederek ulaştığımız dünya dillerinde sıfat türünün özellikleri konusu bütün dile dair sınıflandırmalarda olduğu üzere soyut bir düzlemle ilgilidir. Ancak kelimelerin sınıfları olup olmadığı fiziksel-biyolojik temelleri de olan bir konudur. Bir dili ana dili olarak edinmiş olan herkesin belli bir kelime listesindeki kelimeleri doğru olarak türlere göre

[11] *Taş* ve *odun* gibi kelimelerin ad niteleyicisi gibi kullanıldığı çeşitli yerli dillerinden örnekler için (Dixon 2004: 22-23).

[12] Bu özelliklerin de bütünüyle evrensel olduğu söylenemez. Mesela "bazı sıfatlar hem ad niteleyicisi hem yüklemcil (predicative) olabilirken (resposible) bazıları bu özelliğe sahip değildir ve ayrıca derecelendirilemez" eleştirisi sıklıkla dile getirilir (örn *The former basketball player* "eski basketbol oyuncusu", *The basketball player was former "basketbol oyuncusu eski".) ((Mcnally - Kennedy 2008b: 3, Bussmann 1996: 20).

gruplayabildiği bilinmektedir. Ayrıca beyin kanaması, beyin tümörü ve çeşitli kazalar nedeniyle dil yitimine (afazi) uğrayan kimi hastalarda belli kelime türlerinin kayba uğradığı, hastaların yalnızca belli türde kelimelerle (örneğin yalnızca adlarla) konuşabildiği görülmektedir (Huber 2008: 219-220). Bu veriler kelime türlerinin beyinde farklı yerlere depolandığını göstermekte, kelime türü tartışmasının somut temellerinin de olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Türk gramerciliğindeki takısız ad tamlaması tartışmasının temelinde de ad ve sıfat kategorilerinin kolay ayrılamaması yatmaktadır. Dünya gramerciliğinde de adların sıfatlardan ayrılması uzun süre, başarılı bir ölçü esas alınarak, sağlanamamıştır. Panini'nin Sanskrit gramerinde, sonra Latin ve eski Yunan gramerlerinde bu ayrım yoktur. İlk kez M. S. 1300'lerde yaşayan Erfurtlu Thomas gramerinde sıfatların cinsiyet çekimine sahip olmadığı biçiminde bir kural koymuştur (Baker 2003: 193; Dixon 2004: 12). Daha sonra Fincede cinsiyet olmadığı için daha belirleyici bir ölçüyü O. Jespersen koymuştur: İsimler derecelendirilemez, sıfatlar derecelendirilebilir (Jespersen 1924: 72-81).[13]

Tahta kaşık, cam kavanoz, demir kapı vb. örneklere gelince bizce sorun bakışaçılarının ya da ölçülerin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Biçim ve anlam ölçüleri ayrı ayrı uygulandığında farklı sonuçların ortaya çıkması doğaldır. Bu tartışmada her iki tarafın bakışaçısı ölçüleri bakımından doğru ve tutarlıdır. Biçimi esas alan dilcilere göre ikinci öğede iyelik eki yoktur, dolayısıyla ad tamlaması diyebilmek için gerekli şart yoktur. Bu dizileri sıfat tamlaması olarak değerlendirebilmek için yalnızca biçime göre bir yorum yapmak gerekir. Oysa tartışmalarda bu dizileri sıfat tamlaması olarak kabul eden kimi dilciler anlamı (iç yapı) da bir dayanak olarak kullanmaktadırlar: "*Tahta kaşık* aslında iç yapıda *tahtadan yapılmış kaşık* olarak açılır, bu da bu dizilerin sıfat tamlaması olduğunu gösterir" yargısını ileri süren bir biçimci anlayış kendisiyle çelişmektedir. İç yapı (anlam) ancak ad tamlaması görüşündekilere veri sağlar. Çünkü onların ölçüsüdür. *Senin kaşığın* dizisini de *senin olan kaşık* olarak açabiliriz ve bu durumda ad tamlamasının varlığı tartışılır bir duruma gelir.

Tartışmada anlam ölçü alındığında bu dizideki ilk öğeleri sıfat kabul etmek ne derece mümkündür? Sıfatlar soyuttur. En önemli anlam özellikleri belki de budur. Ancak niteledikleri bir varlık üzerinden somutlaşırlar. Dixon (2004)'te verilen anlam özelliklerinin hepsi soyut nitelikler sergiler. Anlamsal olarak derecelendirilebilmeleri de bununla ilgilidir. Somut bir varlığın dahası, eni olamaz: **En tahta, *daha tahta.* Bu anlamda bir ad mecazi bir kullanımla dizide geçmiyorsa (*aslan asker* vb.) sıfat olma özelliğini kazanmış mıdır, kazanmamış mıdır? Bizce *tahta kaşık* tamlamasında *tahta* sıfat olamayacak kadar somuttur.

"*Tahta kaşık* dizisi ad tamlaması olamaz çünkü ad tamlamasında iki ayrı ad söz konusudur ve iki ad birleşerek tek bir varlığı işaretler, tamlayan tamlanandan bağımsız değildir." ifadesi de anlam boyutuyla ilgilidir. *Domates çorbası* da tamlayanın tamlanandan bağımsız olmadığı benzer bir kuruluşadır. Bu durumda buna da sıfat tamlaması demek gerekir ki böyle bir öneri de yapılmıştır (bkz Akman 2004). Ölçü anlam olduğunda bu dizilerdeki ilk öğelerin *güzel kaşık* dizisindeki *güzel* ile aynı kategoride işlenmesi bizce güçtür.

Bu dizilerin adlandırılması farklı bir konudur, ilk öğelerin türünün ne olduğu ayrı bir konudur. Türkçenin tamlama sistemi ya da öbeklerin adlandırılması belirli kurallara bağlanmıştır ve bu kurallar çoklukla biçim esaslıdır. Biçim daha sağlam veriler sunan, sınıflamalar için daha uygun bir ölçüdür. Bu nedenle ad tamlaması ölçüsünün iyelik eki olması da bu tamlamaları ad tamlaması yapmamaya yeterlidir bizce. Ancak bu dizilerin iyelikli ad tamlaması kuruluşunda

[13] Baker (2003) ve Dixon (2004) tarafından konulan sıfatların diğer ayırıcı özelliklerinin ve derecelendirilebilme kriterinin eleştirisi için bkz (Hofherr 2010; Doetjes 2010).

olmaması sıfat tamlaması oldukları anlamına gelir mi? Ayrıca ölçüyü biçim olarak aldığımızda ortaya çıkan bazı konulara da çözüm üretmemiz gerekmektedir. Biçim ölçüsü kullanıldığında "Çok güzel konuştu" cümlesindeki *çok güzel* dizisi de sıfat tamlaması kabul edilmek zorundadır. *Tahta kaşık* ve *çok güzel (konuştu)* dizileri biçim ölçüsüne göre aynı diziliştedir. Ancak bu dizilişin ilk öğelerinin sıfat olduğu sonucunu bizce doğurmaz. Üçüncü tamlaması ve sıfat tamlaması seçenekleri dışında bir seçenek daha olmalıdır. Türkiye Türkçesinde ortaya çıkan yeni dizilişler olduğu gibi, tarihi metinlerde de biçim ölçüsü kullanılarak oluşturulan bu iki seçeneğe uymayan dizilişler vardır. Bu durumda bir başka soru ortaya çıkmaktadır:

2.2. Söz konusu yapılar söz dizimi temelinde nasıl adlandırılmalıdır?

Türkiye gramerciliğinde öbekler adlandırılırken genellikle yardımcı öğelere göre bir adlandırma yapılmaktadır. *Tahta kaşık* dizisi biçim ölçüsüne göre sıfat tamlaması kabul edilirken ana öğe olan *kaşığın* değil, yardımcı öğe olan *tahta*nın kelime türüne göre adlandırma yapılmaktadır. Doğal olarak da *tahta*yı sıfat kabul ederken bir karışıklığa doğmaktadır. *Tahta* söz diziminden bağımsız olarak bir addır. Söz diziminde bir addan önce geldiğinde "sıfatlaşmış"sa, söz dizimine göre bir tür değişimine uğramıştır. Yani belirleyici olan söz dizimidir. Sınıflandırma yapılırken daha kapsayıcı ve tartışmaya mahal bırakmayacak ölçüler kullanılmalıdır ve konulan ölçü mümkün oldukça kelimelerin genel tür özellikleriyle uyuşmalıdır. Bu anlamda *tahta kaşık* dizisi sıfat tamlaması olarak kabul edilecekse, *tahta* kelimesinin sıfat türünün genel özelliklerinin çoğunu taşıması gerekir. Yukarıda da tartışıldığı üzere *tahta* bizce sıfat türünün genel özelliklerini (soyutluk, derecelendirilme vb) taşımamaktadır.

Sorunun cevabını tartışılan söz dizileri ve benzer yapıların sıralandığı aşağıdaki örneklerden yola çıkarak arayalım:

1a. Kadın çorabı	b. Domates çorbası	c. Yün çorap d. Domates çorba
2a. Kadın çorap	b. Başörtü	c. Pera Palas
3a. Devlet eski bakanı	b. Kamu iktisadî teşekkülü[14]	
4a. Eski devlet bakanı	b. Taze meyve hali	
5a. Ötüken yış "Ötüken ormanı"	b. Tivi kuş "deve kuşu"	

Yukarıdaki dizilerin tümünde ana öğe, gelenekselleşmiş biçimiyle söylersek tamlanan öğe addır ve Türkçe söz diziminin genel dizilişi uyarınca sonda yer almaktadır. Söz dizilerini biçim ve anlam olarak ele aldığımızda farklı özellikler gösterdiklerini görüyoruz.

1. dizide biçim olarak iki farklı yapı vardır. 1a ve 1b yalnızca ikinci öğelerin ek aldığı dizilerken, 1c ve 1d her iki öğenin ek almadan tamlama kurduğu dizilerdir. Gramer geleneğimizde 1a ve 1b örnekleri belirtisiz ad tamlaması olarak adlandırılır. Ölçü ikinci öğenin ek almasıdır. 1c dizisi için takısız ad tamlaması ve sıfat tamlaması tartışması yapılırken, 1d dizisinin yabancı etkiler sonucu ortaya çıktığı, doğrusunun 1b biçiminde olması gerektiği görüşü hakimdir. Ancak nedeni her ne olursa olsun 1d tipindeki dizilerin de düzeltilmeden gramerlerde incelenmesi gerektiği görüşünü ifade eden dilciler de olmuştur. Bu diziyi anlam olarak ele aldığımızdaysa 1b,1c ve 1d dizilerinin aynı anlam özellikleri gösterdiğini görüyoruz. a ve b aynı biçim özelliklerine sahiplerse de farklı anlam ilişkilerine sahiptirler[15].

2. dizide sadece eksiz adlardan oluşan örnekler yer almaktadır. Bu örnekler gramerlerde genellikle ilk dizideki 1d örneğine benzer olarak belirtisiz ad tamlamasının kısalmış biçimleri

[14] *Kamu iktisadî teşekkülü* örneği Özsoy (2004: 254)'ten.
[15] Ad tamlamalarındaki anlam özellikleri için bkz (Demir 2007b).

olarak ele alınır. Köken olarak bu doğruysa da eş zamanlı bakış açısıyla gramerin yazıldığını düşünürsek bu tip yapıların da bir biçimde sınıflandırmalara dahil edilmesi gerekmektedir. Çünkü öğeler sıfat değildir ve öbek iki addan oluşmaktadır. 5. dizideki tarihi metinlerden alınan örnekler 2. dizidekilerle aynı anlam ilişkisi sergilemese de Türkçe söz diziminin geçmişinde de iki adın eksiz öbek kurabildiğini görmek bizce "Türkçede böyle bir kuruluş yoktur" yargısını çürütmeli kılmaktadır.[16] Ayrıca Eski Türkçenin dil bilgisi yazılırken bu dizilişler için sıfat tamlaması mı demek gerekir? Belirtisiz ad tamlamasının kısalmış biçimi olsa da[17] Türkçenin izleyebildiğimiz bütün yazılı tarihi boyunca karşılaştığımız bir söz dizimi öğesini "Aslında bunun doğru biçimi belirtisiz ad tamlamasıdır." ifadesiyle tashih ederek vermek bizce tasviri/betimleyici bir gramere uygun değildir. Art zamanlı bir bakışla kökeni verilse de eş zamanlı bir sınıflandırma yöntemiyle diğer söz dizileri gibi tasnif edilmelidir. Türkçenin art zamanlı ve eş zamanlı metinlerinde bu yapıda kurulmuş pek çok örnek bulmak mümkündür. Gramer yazarı -Türkçe dışındaki dillerin etkisiyle ortaya çıkmışsa da olsa- "gramerin görevi dile yön vermek değil, dili doğru betimlemektir" anlayışıyla bu yapıları bir biçimde eserine yansıtmalıdır. Benzer kaygıların 3 ve 4 nolu dizilerde yer alan örnekler için de yaşandığı görülmektedir. Bilindiği üzere belirtisiz ad tamlaması kuruluşu araya sıfat girmesini engeller, sıfat ancak tamlamanın bütününü niteleyebilir ve tamlamanın başına gelir: *futbol topu, üç futbol topu, *futbol üç topu* 3a'daki örnekte ise sıfat ikinci öğeden önce kullanılmıştır. Bu yapı Türkçenin genel söz dizimi kullanılışına aykırıdır ve "masa başı üretimi" olarak değerlendirilir. Bizce de bu genel Türkçe için yanlış bir kullanımdır.[18] Bu kullanıma göre gramer yazmak ve buna göre kural belirlemek Türkçeyi çok iyi betimleme kaygısına ters düşer. Ancak 3b örneği de gösteriyor ki bazı kullanımlar nedense genel yapıya uymamasına rağmen tutmakta ve konuşurlarca yadırganmamaktadır[19]. *Kamu teşekkülü* tamlamasının araya *iktisadî* sıfatını alması, sadece bir yanlışlık olarak görülmemeli, konuşurun neden böyle bir tercih yaptığı ele alınmalıdır. Sıfatların öbeklerdeki kullanımı tek boyutlu değildir. Yukarıda belirtisiz ad tamlaması dizilişinde sıfatın tamlamayı nitelediği 4a örneğiyle gösterilmiştir. Ancak 4b örneği sıfat öbek ilişkisi bakımından yine farklı bir durum sergilemektedir. *Taze* olan *meyve hali* değil, *meyve*dir. Yani nitelenen tüm tamlama değil, yalnızca ilk öğedir. Bu de belirtisiz ad tamlaması – sıfat ilişkisi için farklı bir örnek sunar.

Görüldüğü üzere ad – ad ve sıfat – ad ilişkileri Türkçede çok farklı biçim, anlam ve diziliş olanakları sunar. Bu dizilişler söz diziminde istisnayı dışarıda bırakan, gramerin diğer alanlarıyla (biçim bilgisi, ses bilgisi) çelişmeyen, dünyadaki dil incelemelerinde kullanılan ölçülerle de uyuşan bir adlandırmayla ele alınmalıdır.[20] Bu adlandırma da yönetilen/yardımcı öğeye göre değil, yöneten/ana öğeye göre olmalıdır. Dünya dilciliğinde ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki dil bilgisi geleneğinde öbekler çoklukla yöneten öğeye göre sınıflandırılmaktadır (Kerimoğlu 2006a: 37-52; Erdem-Sarı 2010)[21]. Bu ölçüye göre yukarıdaki söz dizileri yöneten öğeleri ad olduğu için ad öbeği olarak adlandırılacaktır. *Çok güzel* (*konuştu*) dizisinde *çok güzel* ana öğe olan *güzel* zarf

[16] Orhun yazıtlarındaki bu dizilişteki yapılar için bkz (Alyılmaz 1994).

[17] *Ötüken yış, tivi kuş* dizilişlerinin belirtisiz ad tamlamasının kısalmış biçimi olması da bizce tartışmaya açıktır. Bugün bu dizilerin belirtisiz ad tamlaması biçiminde kuruluyor olmaları (*Ötüken ormanı, deve kuşu*) binlerce yıl önceki kullanımlar için, bir veri olmakla birlikte, kesin bir dayanak olamaz.

[18] Bu söz dizilerinin değerlendirilmesi için bkz: (Aydın 1993, Sezer 1994, Korkmaz 1995, Özsoy 2004).

[19] Yadırganmasa da bu kuruluştaki farklı dizilişlerin görülmediği, birkaç kullanımla kısıtlı kaldığı görülmektedir. Özsoy (2004: 254) bu kısıtlılığı "yapının dilin evrensel yapısına karşı gelmeyi olması" ile açıklar.

[20] Türkçedeki öbek adlandırmalarının dünya dil incelemeleriyle uyuşmadığı Gökdayı (2010) tarafından tartışılmıştır. Türkiye dilciliğindeki öbek kabullerinin genel değerlendirmeleri için bkz (Usta 2000, Ertane Baydar-Baydar 2001, Kerimoğlu 2006b, Durukan 2010).

[21] Türkiye'de dilbilim geleneği genellikle yöneten öğeye göre öbek adlandırmalarını yapmaktadır. Gözden geçirdiğimiz Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında ise bu ölçüye göre öbek adlandırmasını yalnızca Kahraman (2009) yapmıştır.

olduğu için zarf öbeği, *çok güzel* (*kız*) dizisinde ana öğe *güzel* sıfat olduğu için sıfat öbeği olarak adlandırılacaktır (Ayrıntılı örnekler için Kahraman 2009; Gökdayı 2010).

3. SONUÇ

İncelememizin sonucunda görüş ve önerilerimizi birkaç madde altında özetliyoruz:

1. Takısız ad tamlaması-sıfat tamlaması tartışması ölçülerle ilgili bir tartışmadır. İsim tamlamasının ölçüsü ikinci adın iyelik eki alması ise bu durumda *tahta kaşık* dizisi ad tamlaması olamaz. Sıfat tamlamasının ölçüsü her iki öğenin ek almamasıysa bu diziler sıfat tamlaması olarak adlandırılabilir. Bu ilk yorum, dış yapıya göre yapılan bir değerlendirmedir.

Ölçü dış yapı değil, iç yapı ise bu dizilerdeki ilk öğeler sıfat türünün genel özelliklerini taşımamaktadır. Bu ölçüye göre bir kelimenin tamlama ilişkisine eksiz girmesi onun sıfat olmasını gerektirmez. Söz konusu yapılarda ilk öğe (*tahta, cam* vb.) sıfat olamayacak kadar somuttur ve sıfatların genel özelliklerine uymamaktadır. Bu nedenle ilk öğeler addır ve bu dizilişler ad tamlaması olarak adlandırılabilirler.

2. Öbek adlandırmaları bizce bu iki ölçüye göre de yapılmamalıdır. Bu ölçülere göre yapılan sınıflandırmalarda öbeklerin sayısı yirmiyi aşmaktadır. Dünya dilciliğinde yaygın olan ve daha açık bir ölçü içeren ana/yönetici öğeye göre adlandırma yöntemi kullanılmalıdır. Bu biçimde öbek sayısı öğretim açısından da kolaylık sağlayacak biçimde azalacaktır.

3. Önerilen bu ölçüye göre söz konusu diziler (*tahta kaşık, cam bardak* vb). yönetici öğeler ad olduğu için ad öbeği olarak adlandırılmalıdırlar.

4. KAYNAKÇA

AKDAĞ, Mustafa (1998). "Türk Dilinin Tamlama Sistemi". **Türk Dili** (Haziran): 501-504

AKMAN, Eyüp (2004). "Belirtisiz İsim Tamlaması mı, Sıfat Tamlaması mı?". **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**. Ankara: TDK Yay.: 119-124

ALYILMAZ Cengiz (1994). **Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fak. Yay.

ANDERSON, John (1997). **The Notional Theory of Syntactic Categories**. Cambridge: Cambridge University Press.

ATABAY, N. - ÖZEL S.- KUTLUK İ (2003). **Sözcük Türleri**. İstanbul: Papatya Yay.

AYDIN, Özgür (1993). "Belirtisiz Ad Tamlaması Öbeği İçinde Sıfatların Yeri". **Dil Dergisi** (Temmuz-Ağustos): 19-22

BAKER, Mark (2003). **Lexical Categories**. Cambridge: Cambridge University Press.

BALCI, Tahir (1995). "Ad Takımı - Sıfat Takımı Sorunu". **Çağdaş Türk Dili** (Ekim): 5-7.

BALCI, Tahir (2001). "Ad Takımı-Sıfat Takımı Sorunu". **Dil Dergisi** (şubat): 14-17;

BANGUOĞLU, Tahsin (1998). **Türkçenin Grameri**. Ankara: TDK Yay.

BİLGEGİL, Kaya (1984). **Türkçe Dilbilgisi**. İstanbul: Dergah Yay.

BOLULU, Osman (1995). "Türkçe'de Takısız Ad Tamlaması Vardır". **Çağdaş Türk Dili** (Haziran): 33-36.

BUSSMANN, H. (1996) **Routledge Dictionary of Language and Linguistics** (çev. G. Trauth-K. Kazzazi), London-New York : Routledge

BÜKER, A. Cengiz (1995). "Takısız Ad Takımı Denmeli mi?". **Çağdaş Türk Dili** (Aralık): 36-38.

CHOMSKY, Noam (1957). ***Syntactic* Structures**. The Hague: Mouton.

CHRISTIANSEN, M. – COLLINS, C. – EDELMAN, S (ed.). (2009a). **Language Universals**. Oxford: Oxford University Press.

CHRISTIANSEN, M. – COLLINS, C. – EDELMAN, S . (2009b). "Language Universals: A Collaborative Project for the Language Sciences". **Language Universals** (Christiansen, M.-Collins, C.-Edelman, S. (ed.)). Oxford: Oxford Uni. Press: 3-17

COMRIE, Bernard (2005). **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi** (çev. Ġ. UlutaĢ). Ġstanbul: Hece Yay.

CROFT, William (1990). **Typology and Universals**. Cambridge: Cambridge University Press

CRYSTAL, David (2008). **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**. Oxford: Blackwell

ÇAM ÖNEREN, Ayfer (1995) "Ah ġu Takısız Tamlamalar". **Çağdaş Türk Dili** (Aralık) : 20-23.

DELĠCE, Ġbrahim (2003). **Türkçe Sözdizimi**. Ġstanbul: Kitabevi Yay.

DELĠCE, Ġbrahim (1997). "Zincirleme Ġsim Tamlaması Teriminin Kullanımı Üzerine". **Türklük Bilimi Araştırmaları** (Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil Armağanı): 365-369.

DEMĠR, Celal (2007a). "Türkiye Türkçesi Gramerlerinde Ġsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi". **Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, Cilt: VII, Sayı 1: 27-54.

DEMĠR, Celal (2007b). "Türkiye Türkçesinde Ġsim Tamlamasını OluĢturan Öğelerin Söz Dizimsel ve Anlamsal Özellikleri". **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 2/4: 1135-1142

DENY, Jean (1941). **Türk Dili Grameri Osmanlı Türkçesi** (çev. A. U. Elöve). Ġstanbul: MEB Yay.

DIXON, R. M. – AIKHENVALD, A. (ed.) (2004). **Adjective Classes**. Oxford: Oxford University Press.

DIXON, R. M. (2004). "Adjective Classes in Typological Perpective". **Adjective Classes** (Dixon, R. M. – Aikhenvald, A. (ed.)). Oxford: Oxford University Pres: 1-49.

DÖZDAROĞLU, Hikmet (1976). **Tümcebilgisi**. Ankara: TDK Yay.

DOATJES, Jenny (2010). "Adjectives and Degree Modification". **Adjectives and Adverbials** (Mcnally, L. - Kennedy, C. (ed.)). Oxford: Oxford University Press: 123-155.

DRYER, Matthew (2005). "Order of Adjective and Noun". **World Atlas of Language Structures** (Haspelmath, M-Dryer, M.-Gil, D.-Comrie, B. (ed.))**.** Oxford: Oxford University Press: 353-357.

DURUKAN, Erhan (2010). "Türkiye Türkçesinde Sözcük Grupları ve Öğretimi Üzerine" A**. Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi**, s. 43 : 145-166.

EDĠSKUN, Haydar (1999). **Türk Dilbilgisi**. Ġstanbul: Remzi Kitabevi Yay.

EKER, Süer (2003) **Çağdaş Türk Dili**. Ankara: Grafiker Yay.

EMRE, Ahmet Cevat (1945). **Türk Dilbilgisi**, TDK yay., İstanbul.

ERDEM, M.-SARI, M. (2010). "Sözcük Türlerinin Sözcük Türleriyle İlişkisi". **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** Volume 5 / 4 : 321-335.

ERGİN, Muharrem (1993). **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Yay.

ERTANE BAYDAR, A. Sema- BAYDAR, Turgut (2001). "Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 16: 27-47.

ERYAĞAR, Süreyya (1995). "Takısız Ad Tamlaması". **Çağdaş Türk Dili** (Mart): 30-31.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1996). "Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 4: 165-172;

GEMALMAZ Efrasiyap (1997). "Türkçedeki Tamlanan Eki Üzerine". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 8: 209-213.

GENCAN, T. Nejat (1969). "Dilbilgisi Sorunları II". **Türk Dili** (Haziran): 231-235.

GENCAN, T. Nejat (2001). **Dilbilgisi**. Ankara: Ayraç Yay.

GOOD, Jeff (ed.) (2008). **Linguistic Universals and Language Change**. Oxford: Oxford University Press.

GREENBERG, Joseph (1963). "Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements". (Joseph H. Greenberg, (ed.)). **Universals of Human Language**. Cambridge: MIT Press: 73-113.

GRÖNBECH, K. (1995). **Türkçenin Yapısı** (çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yay.

GÖKDAYI, Hürriyet (2010). "Türkiye Türkçesinde Öbekler", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** 5/3: 1297-1319.

GÜNEŞ, Sezai (2003). **Türk Dili Bilgisi.** İzmir.

GÜVELİ, Mustafa (1969). "Takısız Tamlamalar Sorunu", **Türk Dili** (Mart): 835-836.

GÜVELİ, Mustafa (1970). "Neden Ad Takımı Değil de Sıfat Takımı". **Türk Dili** (Ağustos): 417-418.

HARUT, Semra (1992). "Türkçede Takısız Tamlama Yanılgısı". **Çağdaş Türk Dili**, sayı 57.

HASPELMATH, M. – DRYER, M. – GİL, D. – COMRIE, B. (2005). **World Atlas of Language Structures.** Oxford: Oxford University Press.

HATİPOĞLU, Vecihe (1972). **Türkçenin Sözdizimi**. Ankara: TDK Yay.

HENGEVELD, Kees (2006). "Linguistic Typology". **Linguistic Universals** (Mairal, R. - Gil, J. (ed.)). Cambridge: Cambridge University Press: 46-66.

HOFHERR, P. C. – MATUSHANSKY, O. (ed.) (2010). **Adjectives**. Amsterdam: John Benjamins.

HOFHERR, P. C. (2010). "Adjectives. An Introduction." **Adjectives** (Hofherr, P. C. - Matushansky, O. (ed.)). Amsterdam: John Benjamins:1-26.

HUBER, Emel (2008). **Dilbilime Giriş**. İstanbul: Multilingual Yay.

JESPERSEN, Otto (1924). **The Philosophy of Grammar**. London: Allen - Unwin.

KAMADAN, Muzaffer (1969). "İlköğretimde Dilbilgisi Sorunu". **Türk Dili** (Eylül): 746-751.

KAHRAMAN, Tahir (1995). "Takısız Ad Takımı Sorunu". **Çağdaş Türk Dili** (Eylül): 17-19.

KAHRAMAN, Tahir (2009). **Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**. Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2009). **Türkçenin Söz Dizimi**, İstanbul: Kesit Yay.

KARAHAN, Leyla (2004). **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara: Akçağ Yay.

KARAÖRS, Metin (1993). **Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.

KERİMOĞLU, Caner (2006a). **Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi**. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

KERİMOĞLU, Caner (2006b). "Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine I (Kelime Grupları)" **Buca Eğitim Fakültesi Dergisi 20 :** 106-118

KILIÇOĞLU (HATİPOĞLU), Vecihe (1954). "Dilimizin Bir Meselesi" **Türk Dili** (Eylül): 715-719.

KIPARSKY, Paul (2008). "Universals Constrain Change; Change Results in Typological Generalizations". **Linguistic Universals and Language Change** (Good, J. (ed.)). Oxford: Oxford University Press: 23-54.

KONONOV, A. N. (2002). **Grammatika Turetskogo Yazıka**. İstanbul: Milenyum Yay.

KORKMAZ, Zeynep. (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara : Türk Dil Kurumu Yay.

KORKMAZ, Zeynep (2003). **Türkiye Türkçesi Grameri**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

KORKMAZ, Zeynep (1995). "Sıfatların İsim Tamlamasıyla Kullanılışları Üzerine". **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**. Ankara: TDK Yay.: 629-631.

KÜKEY, Mazhar (1975). **Türkçe'nin Sözdizimi**. Ankara.

KÜLTÜRAL, Zühal (2009). **Türkiye Türkçesinin Cümle Bilgisi**: İstanbul Simurg Yay.

LAHIRI, A. – PLANK, F. (2009). "What Linguistic Universals Can Be True of": **Universals of Language Today** (Scalise, S- Magni, E. – Bisetto, A. (ed.)) Berlin: Springer: 31-58.

MAGNI, Elisabetta (2009). "The Evolution of Latin Word (Dis)order". **Universals of Language Today** (Scalise, S- Magni, E. - Bisetto, A. (ed.)) Berlin: Springer: 225-252.

MAIRAL, Ricardo-GIL, Juana (ed.) (2006a). **Linguistic Universals**. Cambridge: Cambridge University Press.

MAIRAL, Ricardo-GIL, Juana (2006b). "A First Look at Universals". **Linguistic Universals** (Mairal, R. – Gil, J. (ed.)). Cambridge: Cambridge University Press: 1-46.

MAYZEL S. S., (1958) "Türk Dilinde İzafet", (tanıtma: Abdülkadir İnan), **TDAY- Belleten**, Ankara: 279-313.

McNALLY, L. - KENNEDY, C. (ed.) (2008a). **Adjectives and Adverbials**. Oxford: Oxford University Press.

McNALLY, L. - KENNEDY, C. (2008b). "Introduction". **Adjectives and Adverbials** (Mcnally, L. - Kennedy, C. (ed.)). Oxford: Oxford University Press: 1-15.

ÖZÇELİK, Sadettin - ERTEN, Münir (2005). **Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**. Diyarbakır.

ÖZSOY, Sumru (2004). "Dışişleri Eski Bakanı ve Türkçe'nin Yeni Yapısı". **Journal of Turkish Studies**, 28/1, Harvard University Press: 247-256.

PUSTET, R. (2005). "Adjectives". **Encyclopedia of Language and Linguistics (ELL2)**. Elsevier: 60-63

RAMAT, Paolo (2009). "How Universals are Linguistic Categories". **Universals of Language Today** (Scalise, S- Magni, E. – Bisetto, A. (ed.)) Berlin: Springer: 1-12.

RAUH, Gisa (2010). **Syntactic Categories**. Oxford: Oxford University Press.

RIJKHOFF, Jan (2010). "Rara and Grammatical Theory". **Rethinking Universals** (Wohlgemuth, J – Csyouwi M. (ed.)) . Berlin: Mouton De Gruyter: 223-240.

SCALISE, S. – MAGNI, E. – BISETTO, A. (ed.) (2009). **Universals of Language Today**. Berlin: Springer.

SEZER, Ayhan (1994). "Anadili Öğretiminde Dilbilgisinin Yeri". **Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü.** Ankara: 113-128.

SHOPEN, Timothy (ed.) (2007). **Language Typology**, Cambridge: Cambridge University Press.

SONG, Jae Jung (2001). **Linguistic Typology (Morphology and Syntax).** London-New York: Longman

GÖKGEK, Rasim (1987). **Türkçe Sözdizimi**. Trabzon.

TRASK, R.L. (1999). **Key Concepts in Language and Linguistics**. London-New York: Routledge.

TUCKER, Gordon (1998). **The Lexicogrammar of Adjectives**. Londra-New York: Cassell.

TÜRKSEVEN, Ali (1994). "Takısız Ad Takımı Olabilir mi ?-1". **Çağdaş Türk Dili** (Temmuz-Ağustos): 88.

TÜRKSEVEN, Ali (1995). "Takısız Ad Takımı Olabilir mi ?-2". **Çağdaş Türk Dili** (Haziran): 43-45.

USTA, H. İbrahim (2000). "Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları ile İlgili Bir Sınıflandırma". **Türk Dili** (Mart): 209-216

ÜNAL, Recai (1994). "Türkiye Türkçesindeki Bir Ad Öbeği Sorunsalı "Takısız" Denilen Ad Tamlaması ve Ad Tamlaması Sınıflaması İçindeki Yeri". **Dil Dergisi** (Nisan): 37-42.

WOHLGEMUTH, J. – CYSOUW, M (ed.) (2010). **Rethinking Universals**. Berlin: Mouton De Gruyter.

YAVUZ, Mehmet Ali (2000). "Türkçe'de Ad-Niteleyici Sözcüklerin Sınıflandırma Sorunu". **XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri** (Haz. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan). İstanbul: Boğaziçi Üni. Yay: 93-98.

ZÜLFİKAR, Hamza (1995). "Takısız Ad Tamlaması Sorunu". **Türk Dili** (Temmuz): 781-788.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1503-1513, TURKEY

ARAP EDEBİYATINDA BEYAZ BENZERİ TÜRLER-1: EL-HAMÂSİYYE VE ÖNEMLİ HAMÂSİYYELER

Recai KIZILTUNÇ•

ÖZET

Orta Asya'dan Hindistan'a, Afganistan'dan Đran ve Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılan Beyaz'ların başlangıcını teşkil eden Hamâsiyye veya el-Hamâs, Arap edebiyatı kaynaklı olup savaşlar, baskınları ve bu mücadelelerde gösterilen kahramanlıkları anlatan lirik şiirlerden oluşan toplamlardır. Adını, 9.asırda yaşamış Arap şairi Ebu Temmâm'ın (ö.231/846) *Muhtarat* adlı eserinin ilk maddesinden alır. Ebu Temmâm, başlangıcı, Arap Cahiliye dönemine kadar dayanan "hamâsî" şiir derlemelerini, belirli kurallar çerçevesinde, antoloji tarzında bir edebi ürün haline getirmiştir. Ebu Temmâm'ın ardından, benzer üsluplarda pek çok eser ortaya konulmuştur. Bunların en önemlileri, Buhtûrî (ö.284/897) ve Đbni şecerî (ö.542/1148) adlı Arap şair ve derlemecilerinin hazırladıkları toplamlardır.

Anahtar Kelimeler: Hamâse, Ebu Temmâm, Buhtûrî, Orta Asya.

BEYAZ-LIKE TYPES IN ARABIC LITERATURE: EL-HAMÂSIYYE AND IMPORTANT HAMÂSIYYES (EPICS)

ABSTRACT

Having a widespread use in a vast geography ranging from Central Asia to India, Afghanistan to Iran and Azerbaijan the Hamâsiyye or el-Hamâs, which constitutes the beginning of the Beyaz' (epics), is an Arabic Literature based compilation of lyrical poetry illustrating the bravery shown during wars, raids and struggles. Its name comes from the first article of the *Muhtarat* a work by the Arab poet Ebu Temmâm who lived in the ninth century. Ebu Temmâm, according to some rules, created out of the hamasi poetry compilations that go back to the Arabic Pre-Islamic age of ignorance a kind of literary type in the form of an anthology. After Ebu Temmâm many works in similar style appeared. The most important ones are the compilations prepared by Arab poets and compilators like Buhturî and Đbnü'şecerî.

Keywords: Hamâse, Ebu Temmâm, Buhtûrî, Central Asia.

• Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, elmek: recai-k25@hotmail.com

Giriş[1]

Divan edebiyatı icra edildiği coğrafyalarda her ne kadar klasik özelliklerinden ödün vermez gibi gözükse de kullandığı bütün materyaller içerisinde ufak tefek de olsa farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar bazen bir şiirdeki unsurun tatbikinde bazen de bir şekil veya türün kullanılıp kullanılmaması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Klasik edebiyata bu açıdan bakıldığında, geleneksel yapı içerisinde de olsa, sahalar arasında gözle görülür farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklardan biri de bütün sahalarda kullanılan tezkire, antoloji ve şiir mecmuaları sınıfına dahil edilebilecek "Hamâsiyye, Vahşiyye, Beyaz" gibi şiir toplamı, güldeste, seçkül şeklinde adlandırılabilecek; belirli bir zevk ve estetik anlayışına göre tertip edilen seçkilerdir. Bu ürünler, Anadolu sahası klasik edebiyatında örneği olmayan çalışmalardır. Dolayısıyla bizi böyle bir araştırmaya sevk eden temel etken de Anadolu sahasında bu ürünlerin örneklerinin bulunmaması ve herkes tarafından bilinmemesidir.

Çalışmamız, yazılı olarak belirtilmese de temelde birbiriyle ilintili üç aşamadan meydana gelmektedir; bunlardan ilki, daha önce yaptığımız "Beyaz ve Beyazcılık" ile ilgili olanıdır (Kızıltunç 2009: 1866-1891). Elinizdeki makale ise aynı paralelde yaptığımız çalışmanın ikinci aşamasını teşkil etmekte olup, "Hamâs, Hamâse, Hamâsiyye" gibi kavramlardan yola çıkılarak, şiir derlemeciliğinde, X. Asır Arap şairi Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse* adlı eserinin yeri ve önemi ile diğer önemli hamâse şairleri üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda yapacağımız üçüncü çalışma ise müellifi Ebu Temmâm olan ve yine şiir derleme örneği "Vahşiyye" konusunda olacaktır.

1. Hamâse Nedir?

Hindistan, Afganistan, Tacikistan ve bütün Orta Asya klasik edebiyatlarında meydana getirilen *Beyaz*ların (Kızıltunç 2009: 1866-1891) ilham kaynağı olan *el-Hamâsiyye* ya da *Hamâse*, Cahiliye Dönemi Arap edebiyatında doğmuştur. Konusunu, kabileler arasında cereyan eden savaşlar, baskınlar, talanlar ve komşu devletlerle yapılan mücadelelerden alan; tümüyle çöl yaşantısının edebiyat ve şiire yansıması olan ve kahramanlık, cömertlik, sadakat, ahde vefa, korkaklık gibi lirik duyguları içeren bu tür şiirlere, *eş-şi'rü'l-hamâsi* veya *hamâse* adı verilmiştir (Durmuş 1997:437).

[1] Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında, "Klasik Özbek (Çağatay) Edebiyatı Üzerine Araştırma ve İnceleme" başlıklı proje ile Özbekistan'da bulunduğumuz süre zarfında, bu ülkenin muhtelif müze ve kütüphanelerinden elde ettiğimiz kaynaklardan yola çıkılarak hazırlanmıştır. İlk olarak İran, Azerbaycan, Afganistan, Hindistan ve bütün Orta Asya edebiyatlarının içinde bulunduğu geniş coğrafyada, birtakım kurallar dâhilinde, farklı şairlerin şiirlerinden seçilerek oluşturulan ve adına "Beyaz" denilen bu güldeste veya seçkiler hakkında yapılmış bilimsel çalışmalarda, bu türün asıl kaynağının IX. Asır Arap şairi Ebu Temmâm olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Ebu Temmâm hakkında ülkemizdeki kaynaklar taranmıştır. Ancak konuyla ilgili olarak en önemli çalışma dönemi, 2009-2010 yılları arasında, yaklaşık iki yıl süreyle misafir öğretim görevlisi olarak, Halep Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde bulunduğum dönemde, Halep ve şam kütüphanelerinde yapmış olduğum araştırmalardır. Bu bağlamda ulaşabildiğim eserler, hacim olarak çok geniş olmakla birlikte, araştırma yaptığım kütüphanelerin fotokopi, mikro-film, CD gibi fiziki ve teknik koşullarının elverişli olmaması dolayısıyla inceleme imkânı bulduğum eserlerden, ancak fişleme yöntemiyle istifade edebildim. Bu yöntemle Ebu Temmâm'ın hayatı, edebi kişiliği ve eserleriyle ilgili elde edebildiğim materyaller içerisinde en fazla üzerinde durduğum, aynı zamanda şair olan Ebu Temmâm'ın *Muhtarât* eseri içerisinde bulunan ve sistematiğini belirleyip, *el-Hamâse* adını verdiği, "Beyaz"ların ilk örneği olan şiir toplamı olmuştur. Her dönemde güncelliğini koruyan *el-Hamâse,* pek çok kişi tarafından şerh edilmiştir; geniş hacimli bu eserlerden inceleme imkanı bulduklarımı, makalenin sonundaki "Kaynakça" kısmında verdim. Bunun yanında, Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse* eserinin ayrıntılarının verilmesinde, **el-Allâme e't-Tebrîzî'**nin *Dîvânü'l-Hamâse* şerhinden faydalandım. Ayrıca yapmış olduğum bu araştırma kapsamında, konuyla ilgili olarak Arap edebiyatı ve dolayısıyla Ebu Temmâm üzerine büyük birikim sahibi, *Masâdiru't-Turâs ve'l-Bahs fi'l-Mektebeti'l-Arabiyye* eserinin yazarı Mahmûd Fahûri ile de bir mülakatım olmuştur.

حمس (√amas) kökünden türemiş olan "Hamâse"nin sözlük anlamı, "şiddet, yiğitlik, savaş" (Fahuri 1998: 28); aynı kökten türemiş حاسه (√amâse): "Savaş kahramanlığını yansıtan şiir"; حاست (√amâset): "Cesaret, kahramanlık, yiğitlik; kahramanca şiir." حاسی (√amâsu): "Hamasetle ilgili"; Fransızca "epique" kelimesinin karşılığı." حاسات (√amâsiyyât): "Kahramanlık destanları." (Devellioğlu 1992: 320) demektir. Kelimenin İngilizcedeki karşılığı, "heroism, valor"dur (Redhouse 1995: 456, 1092).

Terim anlamı: İsmini, Arap şairi Ebu Temmâm'ın yedi mecmuadan oluşan *Muhtarât* eserinin içindeki, çoğu m. 640-650 yıllarından önce yaşamış 465 şaire ait 900'e yakın şiiri ihtiva eden "El-◊amâsetü'l-kübrâ"[2] ya da "Hamâsetü Ebu Temmâm" adlı mecmuanın ilk babı olan "*el-◊amâse*"den almış; değişik dönemlere ait şairlerin şiirlerinden oluşan, antoloji tarzındaki toplamlardır (Çöğenli ve Demirayak 2000: 47).

2. Tarihçe

Arap edebiyatında şairin ve şiirin saltanatı daima hep ön planda olmuş, kılıç yanında şairi güçlü olan liderler, hükümranlıklarını daha uzun süre devam ettirmişlerdir. Özellikle Cahiliye Dönemi itibar, kudret, etki ve şöhret sahibi şairlerin dönemidir. Her yıl Dûmetu'l-cendel, el-Muşakkar, Hacer, Umman, Hubâşe, Suhâr Debâ, Sıhr, Aden Ebyen, San'â, Hadramevt, Zulmecâz (Demirayak 2009a: 76-78) ve özellikle Ukad (veya Ukaz) gibi panayırlarda düzenlenen şiir yarışmalarında dereceye giren şiirlerin, keten bezine altın suyu ile yazılıp, Kâbe duvarına asılan *Muallakât*[3], Arap şiirinin en güzel örneklerini teşkil eder. Klasik kaside tarzında nazmedilmiş olan Muallakâlar'ın tasvir bölümlerinde "şairin atı veya devesi, çöl hayvanları ve bedevi hayatından sahneler anlatılır." (Tülücü 2005: 310-312). Yine Arap kabileleri arasında kavga ve mücadelelerle geçen tarihi olayları da aynı eserlerden takip etmek mümkündür. Buradan da anlaşılacağı üzere, Cahiliye'den başlamak üzere, Arap edebiyatında "Hamâsî" şiirlerin tarihi çok eski devirlere dayanmakla birlikte, her dönemde bu tarz şiirleri bulmak mümkündür. Panayırların değişmez ritüellerinden olan şiir müsabakalarının neticesinde Muallakât'a giren bir şiirin, mensubu olduğu kabilenin görmüş olduğu itibar, bu sanatın, Arap toplumundaki yerini göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

Hamâse'nin başlangıcı, İslam öncesine dayanmaktadır; Cahiliye dönemi Arap toplumunda savaş talan ve baskınlar; sulh zamanlarındaki avcılık, sosyal hayatta büyük bir yer tutar. *Eyyâmü'l-Arab*[4] (Kapar 1995: 14-16; Durmuş 1997: 437; Demirayak 2009a: 62) adı verilen bu destansı mücadelelerde ortaya konulan performans ya da kahramanlık ve yiğitlik, kabile iç-dış dengeleri ve hiyerarşisi bakımından hayati bir öneme sahiptir. Dolayısıyla hamasi şiirler, savaş ve mücadelelere bağlı olarak gelişen edebi ürünlerdir. Kabileler arasında vuku bulan savaşlar, talanlar ve komşu devletlerle olan mücadelelerin eksik olamadığı Cahiliye dönemi, "Hamâsî" şiirin altın çağıdır. Meymun b. Kays (ö.540), el-A'şâ (ö.7/629), Antera b. şeddâd (ö.614), Amir b. Nufeyl (ö.612'den önce), el-Hansa (ö.24/645) ve Hassan b. Sabit (ö.54/674), Haris b. Hillize (ö.570'e doğru), Amr b. Kulsûm (ö.584'e doğru), Züheyr b. Ebu Sulmâ (ö.609), Lebid (ö.35/665) gibi önemli şairler, bu altın kuşağın şairleridir (http://www.enbilim.com/content/view/8315/199/(21.10.2010).

Hamâse, İslam'dan sonra da devam eden bir gelenektir. Ancak İslam'ın gelmesiyle birlikte hamâsi şiirin muhtevası değişmiştir; değişen bu muhtevada ilk sırayı, Hz. Peygamber'e yazılan methiyeler alır. Ancak bu övgü dolu şiirler gereğinden fazla abartılınca, Hz. Peygamber, duruma el

[2] "Büyük Hamâse" demektir. şairin aynı türde hazırladığı ve bir sonraki makale çalışmamızın konusunu teşkil eden eserinin adı da "Küçük Hamâse" anlamındaki *Hamâset el-Suğra*'dır. Bu eser, *Vahşiyyât* adıyla da bilinir.

[3] Bu şiirleri için *el-Kasâidu'l-meşhûra, es-Seb'u'l-meşhûrât, el-Müzehhebât, el-Mukalledât, el-Musammetât, es-Seb'u't-tıvâl* gibi isimler de kullanılmıştır (Demirayak 2009a: 178).

[4] "Cahiliye devrinde ve İslamiyet'in ilk yıllarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar."

koyar ve şirdeki bu mübalağaya birtakım sınırlamalar getirir. Ayrıca kabileler arasında gidip gelen üstünlük mücadeleleri ve intikam duygularının yerini, İslam'ın-cihat, din kardeşliği gibi- ulvi ve evrensel değerleri ile fetihler almıştır. Hz. Peygamber'in müşriklerle yaptığı savaşlar, İslam ordularının-özellikle haçlı ordularına karşı-kazandığı zaferler ve bu ordularda büyük kahramanlıklar gösteren kumandanların yiğitlikleri yanında, Emeviler döneminden itibaren ortaya çıkan mezhep kavgaları, önemli hamâse konuları olmuştur (Demirayak 2009b: 93).

3. Şiir Derlemesi Olarak Hamâse ve Ebu Temmâm

Arap edebiyatında, konularına göre başka şairlerden alınan şirlerin toplamından oluşan seçkiler önemli bir yer tutar. Bu seçkileri, ağırlıklı olarak şair ve edipler hazırlamış olsa da şiiri seven başka meslek erbaplarından ve toplumun değişik katmanlarına ait diğer kişilerden de çok sayıda derlemeci çıkmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi, IX. Asırda yaşamış olan Ebu Temmâm'dır. Aslında Ebu Temmâm, Arap edebiyatında ilk şir derleyen kişi değildir; daha öncesinde, yine Arap şairleri El Mufaddal bin Muhammed el-Dabbî (H.168-170/786), *El-Mufaddaliyât* eserinde ve El-Asmâî (ö.216/831), *El-Asmâiyât* eserinde şir derlemeciliğinin ilk örneklerini vermişlerdir (Fahuri 1998: 29; Demirayak 2009a: 100). *el-Hamâse* Arap edebiyatında, konularına göre düzenlenmiş seçme şirler ihtiva eden eserlerin dördüncüsüdür. Ancak bunlar arasında Ebu Temmâm'ın özelliği, konularına göre ilk şir derlemecisi olmasıdır. Diğer bir ifadeyle antoloji tarzında ilk şir derleyen kişidir.

Müvelledûn[5] (Özdemir 2006: 228-229) ekolünün en önemli simalarından olan Ebu Temmâm, 180/796'da, şam yakınlarındaki Câsim Köyünde, Hıristiyan bir baba ve Müslüman bir annenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının adı, büyük olasılıkla Yunan olan Tedevus'tur. Ancak daha sonra Müslümanlığı seçerek Ta'î kabilesine intisap etmiş ve "Ta'î" adını almıştır (Hannen el-Fahûri (tarihsiz): 480-81).

İyi bir eğitim almış olan Ebu Temmâm, babasıyla Kahire, Humus, Bağdat, Musul gibi şehirleri dolaştıktan sonra tekrar şam'a dönmüştür. 17 yaşındayken, Mısır'da bir camide, saka (sucu) olarak çalışmış; bunun yanında ilim halkalarına katılarak kendisini geliştirmiştir. Hicivleriyle de ünlü olan şair, ilk hicviyesini Humus şehrinde yazmıştır. Hayatının büyük bir kısmını, Emir'lere yakın olmaya çalışmakla geçiren şair, buna bir türlü muvaffak olamamış; Halife Me'mûn'un hamiliğinde Musul'da bir müddet memuriyetlik yaptıktan sonra şam'a geri dönmüştür. Hayatının sonuna kadar da bu şehirde yaşamış ve 228/843'te, şam'da vefat etmiştir (Hannen el-Fahûri (tarihsiz): 480-81).

Ebu Temmâm, "*Divan*"[6] sahibi bir şairdir. Divan'da methiye, fahriye; aşk, şarap, güzel ve güzellikler (gazel); hicviye, mersiye, vasıf, sitem ve zühd konularında şirler bulunmaktadır.

şairin bir diğer eseri ise başka şairlerden derlediği şirlerden oluşan "*Muhtarât*" adlı eseridir. Bu eser, toplam yedi mecmuadan oluşmaktadır. Bunlar;

1-*Kitâbü'l-ihtiyâr min Şu'arâ el-Kabâil*: Değişik kabilelere ait şairlerin her türden şirlerini ihtiva etmektedir.

2-*Kitâbü'l-ihtiyâr min şi'rü'ş-şu'arâ*: Haklarında fazla bilgi bulunmayan şairlerin şirlerinden oluşmaktadır.

[5] "Sözlükte *doğmuş, doğurulmuş* anlamındaki **müvelled** kelimesi, terim olarak, ilk devir İslam tarihinde Doğu'da, dışarıdan getirilen ya da Araplar arasında doğan ve Arapça eğitimi alan yabancı kökenli Müslüman köleler, Badi'da İslamiyet'i kabul eden ilk İspanyolların çocukları hakkında kullanılmıştır."

[6] Ebû Temmâm Divanı, ilk olarak Usûlî tarafından tertip edilmiştir. Eser, daha sonra Mısır ve Beyrut'ta birkaç defa basılmıştır.

3-*Kitâbü'l-fuhûl*: Cahiliye ve İslam dönemlerine ait en iyi şiir örneklerini içermektedir.

4-*Kitâbü'l-hamâse*: Şiran'ın Hemedan şehrinde, kar yüzünden yolların kapanması nedeniyle bir süre kaldığı arkadaşı Ebü'l-Vefâ'nın evinde, yazmış olduğu bir eseridir. Şair, bu eserini on bölüm olarak düzenler ve her bölümü bir konuya ayırır. İlk bölümün adı, "Hamâse" olduğu için de eser, ıstılahı olarak, bu isimle anılır. Hamâse'deki şiirler, Cahiliye döneminden Abbasî dönemine kadar olan şairlerden seçilmiştir.

5-*İhtiyârü'l-mukâtta'ât*: Hamâse'ye benzer; ancak bu mecmua, "Aşk" temasıyla başlar.

6-*Muhtarât min şi'rü'l-muhdezîn*: Hüzünlü şiirler toplamı.

7-*Nakâiz Cerîr ve'l-farasdak*: Bu eser, iki şairin yirmi hicviyesini (Nakıza) ihtiva etmekle beraber, başka şairlerin seçme şiirlerini de içermektedir.

Ancak bu mecmualardan sadece *El-Hamâse* ile *El-Nakâiz*, günümüze kadar ulaşabilmiştir (Hanne el-Fahûri (tarihsiz): 483-484.).

Bazı araştırmacılar, *Muhtarât'*ın değişik kabilelere mensup şairlerin her türden şiirlerini içine alan *el-İhtiyârü'l-Kabâ'iliyyü'l-Ekber;* yalnız bunların en güzel şiirlerini içeren *el-Kabâili;* ve Cahiliye ile İslamî dönem şairlerinden, İbrahim b. Hereme'ye kadarkilerin seçme şiirlerini içeren *İhtiyârü Şu'arâ'i'l-Fuhûl* ve *İhtiyâru Mukatta'ât* ile *el-Hamâse* olmak üzere beş mecmuadan oluştuğunu belirtirler (Yaltkaya 2005: 97).

Ebu Temmâm bu eserini, Horasan Valisi Abdullah b. Tahir'i ziyaretinden dönüşünde Hamedan'da dostu Ebü'l-Vefa İbn Seleme'nin evinde yazmıştır. Ziyaret dönüşü aşırı yağan kar yüzünden kışı bu evde geçirmek zorunda kalan müellif, Ebü'l-Vefa'nın geniş kütüphanesinden istifade ile *el-Hamâse* dışında, rivayete göre dört eser daha ortaya koyar. Eserin asıl nüshası, uzun bir süre Ebü'l-Vefa'nın ailesinde kalmışsa da maddi sıkıntılar yüzünden, Ebü'l-Avâzil adında biri tarafından bu aileden alınıp, İsfahan'a götürülmüştür (Elmalı 1997: 440).

Ebu Temmâm'ın hazırlamış olduğu *el-Hamâse*, toplam on Bab'dan (bölümden) oluşur. Bu bablar;

1) el-Hamâse: Savaş mücadele, kahramanlık vs şiirlerinin bir araya getirildiği ve esere adını veren bölüm.

2) el-Merâsî: Ölüm temasının işlendiği mersiye tarzındaki şiirler bölümü.

3) el-Edeb: Olgun insan tipini anlatan, edeple ilgili şiirler.

4) el-Nesib: Aşk, şarap, güzel ve güzellikler, tabiat, ayrılık vs. klasik gazel konularının işlendiği gazel tarzındaki şiirlerin toplandığı bölüm.

5) el-Hicâ: Hiciv, yergi şiirleri.

6) el-Evsâf ve'l-Medîh: Övgü şiirleri.

7) el-Sıfat: Tasvir şiirleri.

8) el-Seyr ve'n-Nu'âs: Seyahat ve yolculuk şiirleri.

9)el-Mulah: Hoş ve latif sözlerle kadınların methedildiği şiirler.

10) Mezemmetü'n-Nisâ: Kadınların şiddetli bir şekilde hicvedildiği şiirler (Ebu Temmâm 1951a.)

el-Hamâse, Cahiliye döneminden Ebu Temmâm'ın yaşadığı döneme kadar, çoğu Cahiliye ve İslam dinine geçiş döneminde yaşamış,465 şaire ait yaklaşık 900 şiiri içermektedir. Bu şiirlerin

çoğunluğu, kısa kaside ve kıt'alardan oluşur. Ebu Temmâm, şiir seçerken şâirin kimliğinden ziyade şiirin zevk ve estetik unsurlarını dikkate almıştır. Bu sebepledir ki hazırlamış olduğu *el-Hamâse* eseri, onun şâirliğinin önüne geçmiştir.

Günümüze kadar yaklaşık elli alim *el-Hamâse* üzerine çalışma yapmış, otuzdan fazla yapılan şerhlerin bir kısmı lügat ve gramer konularını irdelerken yaklaşık otuz dört şerh de ahbar ve meâni özellikleri üzerine durmuştur. Ancak bunların hemen hiçbiri günümüze kadar ulaşamamıştır (Elmalı 1997: 441).

el-Hamâse, ilk defa G. Wilhelm Freytag tarafından, 1828 yılında, Hatib et-Tebrîzi şerhiyle beraber yayımlanır. Daha sonra ise Moskova, Bombay, Kahire, İstanbul Kalküta gibi kültür ve edebiyat merkezlerinde defalarca yayımlanmış; Almanca ve Latince gibi bazı Batı dillerine çevrilmiştir (Elmalı 1997: 441).

4. Hamâse Yazan Diğer Şairler

Hamâsecilik, özellikle Abbasiler döneminde şâirlerin öncülük ettiği, oldukça yaygın bir edebiyat disiplini haline gelmiştir. Ebu Temmâm'ın sistematiğini yaptığı bu türün ünü, Arap edebiyatını aşarak -"Beyaz" gibi- Orta Asya, Hindistan, Azerbaycan, Afganistan, İran, Irak ve Tacikistan'a kadar uzanmıştır.

Arap şiirinde oluşturulan şiir toplamları, küçük ayrıntılar dışında, Ebu Temmâm ekolünün devamı niteliğindedir. Ebu Temmâm ile aynı kabileye; yani Ta'i kabilesine mensup Buhtûrî ve El- ğecerµ ile 19 yüzyılda Mısır'da yaşamış ve son dönemde Klasik Arap şiirinin en güzel örneklerini vermiş, kumandan şâirlerden Bârûdî (ö.1904), bu ekolün önemli temsilcileridir. Bunların dışında Abdullah b. Muhammed e-Zevzenî (ö.431/1040)'nin *Kitâbu hmâseti'z-zurafâ min eş'âri'l-muhdesin ve'l-kudemâ* eseri, Ebü'l-Haccâc Cemâluddin b. Yûsuf el-Bayyâsî (ö.654/1255)'nin *el-Hamâsetü'l-Mağribiyye'*si ve Sadruddin el-Basrî (ö.656/1258)'nin *el-Hamâsetü'l-Basriyye'*si gibi müellifler tarafından aynı adla eserler ortaya konulmuşsa da bunların hiçbiri Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse*si kadar kalıcı ve ünlü olamamıştır (Elmalı 1997: 441).

4.1 Buhtûrî

Asıl adı, Ebu Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Ahyâ et-Tâ'î'dir. Miladi 819-821 yıllarında, Halep yakınlarında doğmuştur. Kur'an'ı hıfz etmek yanında fıkıh, tefsir, hadis ve kelam gibi dini ilimlerde; dil ve edebiyat konularında kendini yetiştirdikten sonra şiir ve edebiyata merak salmıştır. Buhturî, Ebu Temmâm'ın talebesi ve takipçisi olarak, özellikle şiir sanatına dair inceliklerde ondan çok faydalanmıştır. Ancak asıl şöhretini, Ebu Temmâm öldükten sonra yakalamıştır (TÜCCAR Zülfikar, C 6, s. 382).

Buhtûrî, hocası Ebu Temmâm'dan çok etkilenmiş; şiirlerini, onun gibi yazmaya çalışmıştır. Öyle ki yazmış olduğu bu şiirleri, zaman zaman Ebu Temmâm'a mı yoksa Buhtûrî'ye mi ait olduğu anlaşılamamıştır. Ancak duygu ve hayal gücü noktasında, çağdaşlarından ayrılarak "Buhtûrî'nin hayali" sözü, darbımesel haline gelmiştir. şâirin *Dîvân, el-Hamâse* ve *Me'ani'ş-Şi'r* adlı üç eseri bulunmaktadır (Tüccar 1992: 382-383).

Buhtûrî yirmi yaşında, Bağdat'a yaptığı seyahatte tanışıp dostluk kurduğu şâir ve devlet adamı Feth b. Hâkân'a (ö:M.9.yy) takdim ettiği *el-Hamâse*, bu türün ikinci örneğini teşkil eder; hatta Ebu Temmâm'ın eserine nazire olduğu belirtilir (Tüccar 1997b: 441). Eserdeki yöntem, genel hatlarıyla hocası Ebu Temmâm ile aynıdır. Ancak Buhturî, ayrıntılara inildikçe Ebu Temmâm'dan ayrılır. Eser, 10 bölümden meydana gelir. Eserde, seçilen şiirler; a) Cahiliye dönemi, b) Geçiş dönemi, c) İslamî dönem, d) Çağdaş şâirler, e) Az bilinen şâirler ve f) Hiç bilinmeyen şâirler şeklinde gruplandırılmıştır. Ancak şiirleri seçilen bu şâirler içerisinde en az yer tutan, şâirin

çağdaşlarıdır. Bu döneme fazla değinilmeyen Hamâse'de, toplam şair sayısı 600 civarındadır. Buhtûrî Hamâse'sindeki bölüm sayısı, 174'e ulaşmıştır. Yani sanatkâr, hocası Ebu Temmâm'ın genel bakışıyla yetinmemiş; ayrıntılara gitmiştir. Bu önemli ayrıntıların başında, seçilen şiirlerin tasnifi gelmektedir. Mesela, okuyucunun anlamasını kolaylaştırmak için *Yek-âvâz* gazelleri, konularına göre tasnif etmiş; bunu yaparken de şiirleri, kıt'alara ayırmıştır. On baba ayırdığı bölümlere, alt başlıklar ekleyerek, bölüm sayılarını çoğaltmıştır. Sonuç olarak, ortaya çıkan kıt'a sayısı, 1454'e ulaşmıştır (Fahuri 1998: 34-35).

Buhtûrî, "Hamâse" şeklinde bir başlık ya da bölüm adı kullanmamasına rağmen, bu adla anılmasının sebeplerinden biri, eserin ilk 27 başlığının "Nefis terbiyesi, intikam savaşı, savaştan kaçmayı ayıplamak, savaşırken ölümü sevmek" gibi hamâsî duyguları içermesi iken ikinci ve en önemli sebep ise Ebu Temmâm'ın eserine nazire niteliği taşımasıdır. Ancak eserde, Ebu Temmâm dâhil Abbasî dönemine ait hiçbir şairin bulunmaması, dikkate şayandır. el-Hamâse'de yer alan şiirlerin çoğu, dürüstlüğü, olaylardan düşünüp ders almayı öğütleyen didaktik içerikli şiirlerdir. Dolayısıyla kendisi de büyük bir gazel şairi olmasına rağmen aşk, şarap, kadın ve edebe aykırı şiirlere yer vermemiştir (Tüccar 1997b: 442). Eserin en hacimli bölümü, Arap kadın şairlerin mersiyelerine geniş yer verilen son kısımdır. Buhtûrî *el-Hamâse*'si, Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse'*si kadar ünlü olmasa da farklı zamanlarda ve farklı yerlerde yayımlanmıştır (Fahuri 1998: 36). Eserin ilk tıpkıbasımı, R. Geyer ve D. S. Margoliouth tarafından, 1909'da Leiden'de yayımlanmıştır. Bunun dışında eser, Louis Cheikho tarafından, Beyrut'ta (1910) ve Kemal Mustafa tarafından da Kahire'de (1929) yayımlanmıştır (Tüccar 1992b: 383).

4.2 İbnü'ş-Şecerî

Müderris, şair ve şiir derlemecisidir. Kaynaklarda "şecerî" ya da "el-şecerî" olarak da geçen İbnü'ş-şecerî'nin asıl adı, El-şerîf Hibâtu'l-lâh bin Alî ibni şecerî Bağdâdî'dir. 450/1058'de Bağdat'ta doğmuştur. Hz. Hasan'ın soyundandır. Bağdat'ta eğitimini tamamladıktan sonra "nahiv" hocalığı yapmıştır. Güzel ahlak sahibi, ağırbaşlı bir kişiliği vardır. Meclislerinde, ilim ve edebiyat dışında başka konu konuşulmaz. Aynı zamanda sözü dinlenilen, iyi bir hatiptir. Gazel, kaside, mersiye şekil ve türlerinde şiirler yazsa da iyi bir şair olarak görülmemiştir. 18 şubat 1148'de Bağdat'ın Kerh mahallesinde vefat etmiştir (Elmalı 2000b: 219).

Nahiv hocalığı dışında hamâseciliğiyle tanınmıştır. Onun, *El-Hamâsetü'ş-Şeceriyye* adlı eser, Arap edebiyatında üçüncü önemli hamâsî toplamıdır. El-şerîf Hibâtu'l-lâh bin Alî ibni şecerî Bağdâdî olarak bilinen, El-şerîf Hibâtu'l-lâh bin Ali tarafından, 542/1147-48'de yazılmıştır. Kendisi dil, nahiv ve edebiyatın ileri gelenlerindendir. şairin *El-Emelî el-Şeceriyye* ve *Muhtarat ibni el-Şecerî* ile birlikte toplam üç eseri vardır (Fahuri 1998: 38).

şecerî, Hamâse'yi hazırlarken hem Ebu Temmâm hem de Buhtûrî'den etkilenmekle birlikte Buhtûrî, daha ağır basmaktadır. Eser, dokuz bölümden oluşur. Bu bölümler;

1-Bâbü'l-şidde ve'l-şecâ'a: Güç ve cesaret bölümü

2-Bâbü'l-levm ve'l-itâb: Sitem bölümü

3-Bâbü'l-merâsî: Mersiyeler bölümü

4-Bâbü'l-medîh: Methiyeler bölümü

5-Bâbü'l-hicâ: Hicviyeler bölümü

6-Bâbü'l-edeb: Edeb bölümü

7-Bâbü'n-nesîb: Özlem ya da yâd bölümü

8-Bâbü's-sıfat ve't-teşbîhât: Sıfat ve Teşbihler bölümü

9-Bâbü'l-müleh: Kadınları övülmesi (Fahuri 1998: 38).

Ġbnü'Ş-ġecerî, "Nesib" ve "el-Sıfat ve't-TeĞbhât" bölümlerinde, Buhtürî'nin yaptığı gibi, birkaç alt baĞlık kullanmıĞ; toplam baĞlık sayısı, 37'ye ulaĞmıĞtır. Eserde, bilinmeyen Ğairler dıĞında, 365 Ğairin 943 adet hamâsî Ğiir ve kıt'ası bulunmaktadır.

Buhtûrî, kendisinden önce hazırlanmıĞ hâmâselerden farklı olarak yeni Ğairlere daha çok yer vermiĞ; hatta "Nesib" bölümünde, yeni Ğairler için "*Mukata'at min gazel şi'r cema'a min el-Muhdesin"* Ğeklinde ayrı bir baĞlık atmıĞtır (Fahuri 1998: 39).

Arap edebiyatında kadın Ğairler, genellikle mersiye yazmıĞlar; dolayısıyla mersiye Ğairleri olarak bilinirler. El-ġecerî de eserine, Hansa, Leyla el-Ahyeliyyâ ve Leyla binti Tarîf gibi kadın Ğairlerin mersiyelerini almıĞtır (Fahuri 1998: 39).

El-ġecerî, hazırladığı eserine önsöz yazmamıĞtır; ancak bazı bölümlerde, öznel değerlendirmelerini belirtmiĞtir. Bu doğrultuda bazı Ğiirlerin neden alındığını ve bir Ğiirle alakalı zikredilen rivayetleri aktarmıĞ.Kimi zaman da bir beyti veya bilinmeyen kelimeleri açıklamıĞtır. Bu ayrıntı, Ebu Temmâm ve Buhtûrî'de yoktur.

Ġbni ġecerî, eserine "Hamâse" adını vermiĞ olmasına rağmen -Ebu Temmâm gibi- ilk bölümüne bu adla baĞlamamıĞ; bunun yerine, aynı anlama gelen, "Bâb el-Ğidde ve'l-ġecâ'a" baĞlığını kullanmıĞtır.

Ebu Temmâm ve Buhtürî'de, ilk bölüm yani hamase bölümü, eserdeki en hacimli (yaklaĞık, eserin üçte biri) kısımken, Ġbnü'Ş-ġecerî'de aynı değildir; bu bölümdeki Ğiir sayısı, 181'dir. Bu sayı, diğer bölümlerdeki Ğiirlere oranla beĞte birini oluĞturur.

El-Hamâsetü'ş-Şeceriyye, muhtelif yerlerde basılmıĞtır. Bunlardan ilki, 1926'da, Haydarabad'da tek cilt olarak; daha sonra 1970'te, ġam'da, iki cilt halinde yayımlanmıĞtır (Fahuri 1998: 40).

4.3 Mahmud Sâmî el-Bârûdî (1904)

Arap edebiyatı tarihinde, Cahiliye ile baĞlayıp Ebu Temmâm'la ana çizgileri belirlenen ya da antoloji tarzı Ğiir toplamı haline gelen Hamâsecilik geleneğinin son önemli halkası, Mahmud Sâmî el-Bârûdî'dir. Asıl adı Mahmud Sâmî b. Hasen Hüsnî Bek el-Bârûdî olan bu Mısırlı Ğair ve devlet adamı, Memluklu Sultanı Baybars'ın (ö.1277) soyundan olup, Çerkez asıllıdır. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak, 1839'da, Kahire'de dünyaya gelmiĞtir. Ġlkokuldan sonra askeri mektebe girip, buradan mezun olduktan sonra, Arap Ğiirine merak salar. Bu edebiyatı daha yakından incelemek için özel Arapça dersi alır. Bunun yanında, Türkçe ve Farsçayı çok iyi derecede bilir. Ġstanbul kütüphanelerindeki Arapça divanları yakından ve ayrıntılı olarak görme imkânı bulur. 1863'te Hidiv Ġsmail PaĞa tarafından Mısır'a götürülerek, binbaĞı rütbesiyle muhafız kumandanlığına getirilir. Osmanlı ordusu içerisinde, tuğgeneralliğe kadar yükselir. ÇeĞitli savaĞlarda, Mısır kuvvetlerinin komutanlığını yürütür. Bunun dıĞında üst düzey memurluklarda da bulunan Bârûdî, 1882'de, Ġngilizlere karĞı ayaklanmada ön saflarda yer alır. Ancak isyancıların yenilmesinden sonra tutuklanıp, idama mahkûm edilir. Ġdam cezasının, sürgüne çevrilmesinden sonra Seylan'da, on yedi yıllık sürgün hayatı baĞlar. Bu dönemde Ġngilizceyi de iyi öğrendikten sonra bu dilden Arapçaya çeviriler yapar. 1900'de affedilerek ülkesine döner ve ilmî çalıĞmalarına burada devam eder. Sanatçı, 1904'te Kahire'de vefat eder (Karaarslan 1992: 90).

Bârûdî, edebiyat tahsili görmemesine rağmen Cahiliye, ilk Ġslami dönem ve Abbasiler dönemi Arap Ğirini inceleyerek ve edebiyat toplantılarına katılarak kendisini geliĞtirmiĞ; eski Arap Ğirinin yeni ustası sıfatıyla kendinden sonra gelen Ğairlere örnek olmuĞtur. Ancak Arap kültürünü

bu kadar yoğun yaşamasına rağmen "Çerkezlik" bilincinden hiçbir zaman ayrılmamış; bu doğrultuda, İstanbul'da tanışıp etkisinde kaldığı Çerkez yazar Hağur Ahmed Mithat Efendi'den, Çerkezlik bilinci ve Kafkasya sevgisini almıştır. Devlet adamlığının yanında araştırmacı edebiyatçı ve şair olan Bârûdî'ye ait olan *Muhtarat el-Bârûdî* adlı eserdir. el-Bârûdî, çağdaş Arap şairlerindendir. Ancak eserini, Abbasî dönemine ait -Beşşar bin Burd'den başlayarak Übeni Anîn (ö. 630)'e kadar, 30 değişik şairlerin şiiriyle meydana getirmiştir. Eserdeki beyit sayısı, yaklaşık 40.000'dir. Kimi şairin birkaç şiirini almıştır. şiirlerden bazıları çok uzun olmakla birlikte bazıları, bir-iki beyitlik kısa şiirlerdir.

Muhtarat el-Bârûdî, birçok yönden, daha önceki hamâselerden, hem nitelik hem nicelik olarak, farklılıklar gösterir. Eserin tertibi, yedi genel bölüm üzerine kurulmuştur. Bu bölümler;

1) Edeb 2) Methiye 3) Mersiye 4) Sıfatlar 5) Yâd etme 6) Hicviyeler 7) Zühd.

Bu eserin, diğer hamâselerden ayrılan taraflarından biri, her bölümde, adı geçen şairlere ait şiirler bulunmasıdır. Bunun yanında kronolojik olarak sıralanan şairlerin şiirleri, alfabetik düzen içerisinde yer almaktadır (Fahuri 1998: 41) Bârûdî, şair ve şiir seçiminde oldukça titiz davranmaya çalışmıştır. Bazı şiirler üzerinde küçük değişikliklere gitmiş, şiirin akışına göre bazı harfleri değiştirmiştir. Bârûdî, eserine kısa bir önsöz koymuş; bu önsözde şairlerin ve bölümlerin adları yazılıdır. Dibacenin kısa olmasında, şairin hasta olması etken olmuştur. Zaten kısa bir süre sonra da ölmüştür (Fahuri 1998: 42).

SONUÇ

Arap yarımadasından başlayarak, Hindistan, Afganistan, Azerbaycan, İran, Irak, Kafkaslar; hatta Balkan Yarımadası'nı da içine alan geniş coğrafyada "Aruz" vezni üzerine kurulan Divan edebiyatı, kaynakları ve şiirde kullanılan malzemeleri itibariyle geleneksel bir edebiyattır. Ancak dolaştığı bu geniş coğrafyada, her kültürden yerel unsurları da bünyesine katmıştır. Başta "Aruz" vezni olmak üzere klasik edebiyat unsurları, Arap edebiyatı kaynaklı olmasına rağmen, gelişme sürecini, bu edebiyatın yaşatıldığı diğer coğrafyalarda tamamlayarak, son şeklini almıştır.

Aynı coğrafyada oluşan edebiyat anlayışında şiir, her ne kadar bu edebiyatın temelini oluşturursa da geçmişten, yaşanılan döneme kadar yazılmış şiirleri veya ortaya konan edebi ürünleri derleyip, hem o dönem edebiyatseverlerinin istifadesine sunmak hem de gelecek kuşaklara taşımak da bir o kadar öneme sahiptir. Bu sebepten olsa gerek ki şair ve diğer ediplerin derleme, toplam, seçki veya "Güldeste" oluşturmaya karşı göstermiş oldukları ciddiyet, dikkate şayandır.

Herhangi bir insanın günlük ya da hatıra defterinin bir köşesine sevdiği bir sözü, şiiri veya bir alıntıyı iliştirmesi mantığına dayanan şiir toplama geleneği, IX. yy Arap edebiyatı şairi Ebu Temmâm ile belirli bir disiplin kazanmış, "Hamâsiyye/Hamâset" adıyla antoloji tarzı yeni bir şiir mecmuası türü olarak ortaya çıkmıştır. Devamında, Arap edebiyatından Şecerî, Buhturî ve Barudî gibi önemli şair-derlemecilerin geliştirdiği bu yeni edebi türün ünü, Arap Yarımadası'nı aşarak, başta Orta Asya olmak üzere, diğer Divan edebiyatı alanlarına yayılmıştır. Ulaştığı yeni coğrafyada sadece şiir çevresinde değil; toplumun değişik kesimlerinden, değişik meslek erbapları tarafından geniş kitlelerinden büyük ilgi görmüştür. Geçmişten çağdaş şairlere kadar bütün şairlerin şiirlerinden yapılan bu seçme eserlere "Beyaz" adı verilmiştir.

Hamâs ve Beyaz, seçilen şiirin şairi hakkında bilgi vermememsi yönüyle şuara tezkirelerinden; belirli bir coğrafya ya da yüzyılla sınırlanmaması yönüyle antolojiden ayrılırlar.

Bu eserlerin tamamında "Önsöz", "Sonsöz", "Tetimme" gibi kısımlar yoktur. Bu eserler, ünlü şairler yanında, az bilinen veya hiç bilinmeyen; hatta "Divan" sahibi olmayıp, bir ya da birkaç şiiri olan şairlerin kayıt altına alınması açısından çok önemlidir.

Beyaz ve Hamâse arasında da farklılıklar vardır. Hamâse, 10 bölümden oluşurken Beyaz'larda, böyle bir şart yoktur. Hamâse hazırlayan müellif bilinmesine rağmen Beyazlarda, müellifi belli olmayan, anonim toplamlar da bulunmaktadır.

Hamâsiyyeler, müellifi Ebu Temmâm olan bir başka şiir toplamı veya güldeste, *Hamâsetü's-Suğra* adı verilen "Vahşiyyât" ile konu başlıkları, bölüm adları bakımından büyük benzerlik göstermektedirler.

Başta Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse'*si başta olmak üzere *Hamâse*lerin ünü Arap Yarımadasını aşarak bütün Divan coğrafyasına "Beyaz" adıyla yayılmış,sanat ve edebiyat çevresi dışında toplumun hemen bütün tabakalarında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve benimsenmiştir. Ancak Divan şiirinin çok önemli bir coğrafyası olan Anadolu sahasında konuyla ilgili herhangi bir eser ortaya konmamıştır.

KAYNAKÇA

ÇÖĞENLİ Sadi-DEMİRAYAK, Kenan (2000). *Hamâstü Ebi Temmâm (Ebû Temmâm)*, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi FEF Yay.

DEMİRAYAK, Kenan (2009a). *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi,* Erzurum: Fenomen Yay.

DEMİRAYAK, Kenan (2009b) *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi,* Fenomen Yay., (I. Baskı), Erzurum, şubat 2009.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

DURMUş, İsmail (1997). "Hamâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul: TDV Yayınları, 437-440.

Ebu Temmâm (1951a). *Şerh-i Dîvânü'l-Hamâse*, (Haz. Ahmed Emin-Abdüsselam Harun), Kahire, Telif-Tercüme ve Yayımlama Heyeti Matbaası.

Ebu Temmâm (1963b). *Kitâbü'l-Vahşiyyât* (Haz. Abdülaziz el-Meymini Mahmud Muhammed şakir), Kahire: Dârü'l-Maarif Matbaası.

Ebu Zekeriya Yahya b. Ali Hatib el-Tebrîzi(tarihsiz). *Şerh-i Dîvânü'l-Hamâse* (Haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), C I, Kahire, Hicazî Yayınevi.

El-Allâme e't-Tebrizî (1322/1904-1905). "Divânü'l-Hamâse" (Haz. e'Şşeyh Abdülkâdir Saîd e'r-Râfiî), II Cilt, Kahire, Matbaatü't-Tevfîk.

ELMALI, Hüseyin(1997a). "el-Hamâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C15, İstanbul: TDV Yayınları, 440-441.

ELMALI, Hüseyin(2000b). "İbnü'Şşecerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C21, İstanbul: TDV Yayınları, 219-220

FAHÛRÎ, Mahmud (1998). "Hamâse Ebî Temmâm", *Masadirü't-Turas ve'l-Bahs fi'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Halep, Halep Üniversitesi Neşriyatı, 28-30.

Hannen el-Fahûrî (tarihsiz). "Ebû Temmâm" *Târihü'l-Edebü'l-Arabî* (2.Baskı), Beyrut/Lübnan.

http://www.genbilim.com/content/view/8315/199/ (21.10.2010).

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal (1992), "Barûdî, Mahmûd Sâmi Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 5, İstanbul: TDV Yayınları, 90-91.

KIZILTUNÇ, Recai, "Klasik Doğu Edebiyatlarında Bir Derleme Olarak Beyaz ve Beyazcılık", *Turkish Studies*, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, 1866-1891.

ÖZDEMİR, Mehmet (2006). "Müvelledun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 32, İstanbul: TDV Yayınları, 228-229.

Redhouse Sözlük (1995). "heroism, valor", İstanbul, Redhouse Yayınevi.

TÜCCAR, Zülfikar (1992). "Buhtûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul: TDV Yayınları, 381-383.

TÜCCAR, Zülfikar (1997). "el-Hamâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C 15, İstanbul: TDV Yayınları, 441-442.

TÜLÜCÜ, Süleyman (2005). "Muallakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C 30, İstanbul: TDV Yayınları, 310-312.

YALTKAYA, İsmail Şerafettin. "Mütenebbi'den Önce Şiir(I)" (sadeleştiren: Musa Yıldız-Nurettin Ceviz), *Nüsha*, yıl: V, sayı: 17, Bahar 2005, sayfa 95-122.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1515-1525, TURKEY*

ETHEM BARAN'IN "FUKARANIN KESTANESİ PALAMUTTAN"[1] ÖYKÜSÜNDE ZAMAN'IN KULLANIMI

Bekir Şakir KONYALI•

ÖZET

Bir anlatıda zamanın ele alınışı, anlatının diğer yapısal unsurlarından olan kişi, uzam, olay örgüsü, anlatı seviyesi ve anlatıcı seçimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler ve biçimlendirir. Bu makalede, Chatman'ın Genette'e dayandırarak açıkladığı sıralama, süre, sıklık kavramları zamanın tanım, sınıflandırma ve biçimlenişinde esas alınmış gerek zamanın biçimleniş gerekse uzam ve anlatı seviyesi üzerindeki etkileri Ethem Baran'ın "Fukaranın Kestanesi Palamuttan" öyküsü üzerinde üstlendikleri işlevlerle yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, sıralama, süre, sıklık, anlatı seviyesi, uzam.

ETHEM BARAN'S USAGE OF TIME AT HIS NARRATIVE CALLED "FUKARANIN KESTANESİ PALAMUTTAN"

ABSTRACT

In a narration, dealing with time affects the person that is one of the other structural elements of a story, space, plot (storyline), narrative level and narrator selection, either directly or indirectly. In this article, Chatman's concepts of order, duration, frequence that he explained depending on Gennette are based on time's identification, classification and structure; and both forming of the time and its influence on the space and narrative level has been tried to be interpreted by their functions on Ethem BARAN's "Fukaranın Kestanesi Palamuttan"

Keywords: Time, order, duration, frequence, narrative level, space.

"Zaman, var olanı sürekli değiştirir, dağıtır, öngörülmeyen yerlere savurur, yayar."
H.Uçan

Bir anlatı yapıtı belli eylemlerde bulunan insanları anlatır, der Eco.[2] Tanımı daha da daraltırsak anlatı bir eylemin sunumudur, diyebiliriz. Çünkü anlatının temel unsurlarından olan „kişi", „süre" ve „uzam" „eylem(olay)"e içkindir. Söz gelimi, "Gitti." cümlesi bünyesinde üç unsuru da barındırır. "Git-" „eylem"i III. Tekil „kişi" tarafından „geçmiş zaman"da yapılmaktadır. Yönelme ihtiva eden eylem, bir yere gitmeyi zımnen düşündürdüğü için bu cümlede „uzam" da söz konusudur. Böyle bakıldığında anlatının bir cümlenin dikey (derinlik) ve yatay (çeşitlilik) eksende çoğaltılması olduğu görülür. Yavuz, Jakobson'dan hareketle dilin iki ekseninden birinin „seçici" (selective), ötekininse „birleştirici" (combinative) eksen olduğunu belirtir.[3] Seçicilik, dikey eksende

[1] Ethem Baran, **Evlerimiz Poyraza Bakar**, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2009, s. 39-48. (Eserden yapılan alıntılar italik biçimde yazılmış olup, sayfa numaraları alıntının ardından parantez içinde verilmiştir.)

• Sinop Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı, elmek: bekirkonyali55@hotmail.com

[2] Dursun Ali Tökel, **Niyet Boyutunda Kurmacayı Okumak: Yazarın Niyeti Romanın Oluşumu,** Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002, s. 215.

[3] Hilmi Yavuz, **Okuma Biçimleri**, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.107. (Barthes, seçici eksen için „dizge düzlemi", birleştirici eksen içinse „dizim düzlemi" terimlerini kullanmakta, dizgeyi „eğretileme"yle, dizimi ise „düzdeğişmece"yle

gerçekleşir ve eşzamanlıdır; birleştiricilik ise yatay eksende gerçekleşir ve artzamanlıdır. Anlatının bir cümlenin dikey ve yatay eksende çoğaltılması olduğuna gelinince; anlatıda bir kişi, belli bir yer ve belli bir zamanda, belli bir eylemde bulunur. Kişi, yer, zaman ve eylemlerin sunumunda, mevcutlar arasından birinin tercih edilmesi dikey eksende gerçekleşen bir „seçici"liktir, seçilenlerin art arda dizilerek bir cümlede karşımıza çıkması ise yatay eksende gerçekleşen bir „birleştirme"dir. "Gitti" cümlesinde eylemi gerçekleştirenle eylemi aktaran arasındaki mesafe ise anlatının diğer önemli unsurlarından biri olan „anlatıcı" ve „bakış açısı" problemine işaret etmektedir.

Anlatıyı mesele edinen kuram, eleştiri ve incelemelerin örneklemini genellikle romanlardan seçmesi yaygın olmakla birlikte roman ve öykünün anlatı yapısı olarak benzer özellikler taşıması roman için söylenenleri büyük ölçüde öykü için de geçerli kılmaktadır. „Bütünlük", „dönüşüm" ve „öz düzenleme"[4] bakımından benzer karakteristik özellikler gösteren iki türün farklılaştığı alanlar da mevcuttur. Necip Tosun; kısalığı, etkiyi ancak tek bir olayla derinleştirmesi, anlatıcı okur ilişkisinin daha etkin ve erken kurulması bakımından öyküyü romandan ayırır. Öyküyü romandan ayıran diğer bir özellik ise dille kurduğu ilişkidir:

"Öykü gereksiz kelimeleri, gevezeliği kaldırmaz. Fazladan gereksiz tek bir kelime bile öykünün kurduğu dünyayı bozmaya yeter. Bu da yoğun anlatımın gerektirdiği tempolu ve iç ritimli anlatımdır. Yapısı gereği öykü günlük konuşma diline mesafelidir. Bu gerçeklikten dolayı öykü günümüzde geleneksel formunu terk ederek imgesel simgesel anlatımın peşine düşmüştür. Bu da onu romanın doğasından uzaklaştırıp şiirin doğasına yaklaştırmıştır. Modern öykü artık kelimenin gücünden ve çağrışımından yararlanırken konuşma diline uzak durarak vurucu ve net bir anlatımı arıyor. Ses'e yönelik ritim çabaları ile akıcılık ve söz dizimi titizlikleriyle, kelime dokusunu gözeten işçilikle şiirselliğe ulaşıyor. Öykü özellikle „durum öykülerinde" ya da „atmosfer öyküleri"nde düzyazının sınırlarını aşıyor."[5]

Zaman, anlatının diğer elementlerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen, belirleyen, biçimlendiren yapısıyla önem arz etmektedir. Anlatıyı bir „zaman sanatı"[6], „romanın ruhu"[7] olarak gören dikkatler bu öneme işaret etmektedir. Anlatı akıp giden zamandan estetik oluşumuna uygun seçimler yapar. Anlatının esası olan „seçme" ve „düzenleme" zaman düzleminde gerçekleştirilen bir eylemdir. Bu seçme ve düzenlemeyi "Kim, nasıl, ne amaçla yapıyor?" sorusu anlatıcının varlığını, niteliğini, konumunu açığa çıkarırken aynı zamanda anlatıcı'yı zamanın yol açtığı bir figür olarak gösterir. Yine bilmekteyiz ki, zaman hareketle birlikte ele alınabilmektedir: t (zaman)= x (yol) / v (hız). Hareketse, eylemi (olay) doğuran bir etkendir. Böylece „zaman", „olay"ı da ortaya çıkaran, biçimlendiren bir özellik gösterir. „Uzam" (mekân)sa zamanın nesnesi kimi zaman da öznesi olarak kurmaca dünyada yer almaktadır. Uzam betimlemeleri aracılığıyla anlatının zamanı hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Ya da uzamdaki bir nesne, anlam ya da çağrışımlarıyla zamanda kırılmalara yol açabilir („geri dönüşler" ve „sıçramalar"). Öyleyse bir anlatıda zamandan bahsetmek „anlatıcı"dan, „olay"dan, olaya sebebiyet vermeleriyle „karakterler"den ve „uzam"dan bahsetmeyi de mümkün kılmaktadır. Denebilir ki, zaman anlatının diğer asal elementleri arasında harç vazifesi görmektedir ya da yukarıda belirtildiği gibi ona canlılık kazandırmakla anlatının ruhu olmaktadır. Bu

---

eğlendirmektedir. Roland Barthes, **Göstergebilimsel Serüven**, (Çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat) , YKY, İstanbul 2005, s.62.

[4] Seymour Chatman, **Öykü ve Söylem Filmde ve Kurmacada Anlatı Yapısı**, (Çev.: Özgür Yaren) De Ki Yay., Ankara 2008, s. 18.

[5] Necip Tosun, **Öykü ve Roman Farklılaşması Üzerine Notlar**, Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002, s. 243.

[6] Şaban Sağlık, **Kurmaca Âlemin Kurmaca Sözcülerinden Zaman-Mekan-Tasvir**, Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002, s. 134.

[7] Şaban Sağlık, **agm,** s.156.

öneminden olsa gerek "zaman" kavramını, bir roman kişisi gibi veya daha başka bir tarzda ele alarak inceleyen, özü ve teması zaman kavramından oluşan "zaman romanları" yazılmıştır.

Anlatıda zaman "metin içi zaman" ve "metin dışı zaman" olarak ikiye ayrılır. „Yazma zamanı" ve „okuma zamanı" gerçek zaman kavramını oluştururlar ve bunlar "metin dışı zaman"lardır. „Öykü zamanı" ve „anlatma zamanı" ise romandaki kurmaca figürlerden „anlatıcı"yı ilgilendiren zamandır ve bu zaman "metin içi" olup kurmaca bir nitelik gösterir.

"Öykü zamanı", anlatılan zamandır. "Kurmaca zaman" olarak da adlandırılan bu zaman kahramanların yaşadığı olayların geçtiği zamandır, dakikalar, saatler, günler, haftalar, aylar, yıllarla ölçülür.[8] Anlatıda ifade edilen olayların süresidir.[9] "Öyküleme" ya da "söylem zamanı" ise, zamanın anlatılışıdır. Öykünün anlatılması için belirlenen zamandır. Bu da paragraflar, bölümler ile kısaca sayfalarla ölçülür. Bazen bir paragrafta on yıl anlatılır, bazen de 150 sayfada iki gün anlatılır.[10]

Ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız, zamanın düzenlendiği, anlatının ritmik oluşumunun sergilendiği öyküleme zamanı olacaktır. Chatman'ın Gerard Genette'e dayandırarak öykü ve söylem zamanı arasındaki zaman ilişkileri üzerine yaptığı analiz, incelememize temel oluşturacaktır. Genette bu ilişkileri üç kategori altında ele alır: sıralama (ordre), süre (duree) ve sıklık (frequence)[11].

1. Sıralama: Genette, öykü ve söylemin sıralamasının aynı olduğu (1 2 3 4) normal dizilim ve "anakronik" dizilim arasında bir ayrım yapar. Anakroni ise iki türlü olabilir: söylemin daha önceki olayları çağırmak için öykü akışını kırdığı (2 1 3 4) "geri dönüş"(analepsi) ve söylemin ortadaki olayları atlayarak ileri geçtiği "ileri sıçrama" (prolepsi) biçiminde.[12] Bir "kırılma" olarak da adlandırılan bu durum, anlatıcının öyküyü aktarırken içinde bulunduğu mevcut hikâye zamanından ileriye ve geriye gelişgidişler yapması anlamına gelir. Genette'nin "geri dönüş"ve "sıçrama"sı, kırılma kavramından hareketle "geri kırılma" (flashback) ve "ileri kırılma" (flashforward) olarak da dile getirilmiştir. Kavramın anlaşılmayı kolaylaştıran, günlük dilden karşılığına ise Sağlık'ın makalesinde rastlamaktayız: "hatıra" ve "hayal".[13]

2. Süre: Anlatıyı okuyup bitirmek için gereken zamanla öykü olaylarının sona ermeleri için gerekli zaman arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Bu noktada karşımıza beş olasılık çıkar:

2.1. Özet: Söylem zamanı öykü zamanından kısadır.
2.2. Eksilti: Sıfır olasılık gibi yalnızca burada söylem zamanı sıfırdır.
2.3. Sahne: Söylem zamanı ve öykü zamanı eşittir.
2.4. Esnetme: Söylem zamanı öykü zamanından uzundur.
2.5. Duraklama: Bir önceki gibi ancak burada öykü zamanı sıfırdır.[14]

3. Sıklık: Söylem zamanıyla öykü zamanı arasındaki üçüncü olası ilişki sıklıktır. Bu noktada Genette şöyle bir ayrım yapar:

3.1. Tekil: Tek bir öykü anının tek bir söylemsel temsili. Örneğin, "Dün erken yattım."
3.2. Çoklu tekil: Her biri birçok öykü anından birine yönelik birçok temsil. Örneğin, "pazartesi günü erken yattım; Salı günü erken yattım; Perşembe günü erken yattım." vs.

[8] Şaban Sağlık, **agm,** s.135-137.
[9] Seymour Chatman, **age,** s.57.
[10] Şaban Sağlık, **agm,** s.137.
[11] Genette'ten aktaran Seymour Chatman, age, s.58.
[12] age, s.58.
[13] Şaban Sağlık, **agm,** s.136.
[14] Genette'ten aktaran Seymour Chatman, age, s.62.

3.3. Yinelenen: Aynı öykü anının farklı birçok söylemsel temsili. Örneğin, "Dün erken yattım, dün erken yattım, dün erken yattım."

3.4. Döngüsel: Birçok öykü anının tek bir söylemsel temsili. Örneğin, "Haftanın her günü erken yattım."[15]

Anlatıda gerçekleşen bütün olayları ayrıntılı bir biçimde anlatmanın imkânsızlığı "ritmik oluşum" sayesinde giderilir. Ritmik oluşum, öyküleme zamanı ile kurmaca zamanı arasındaki ilişkiden kaynaklanır.[16] Bir anlatı duraklama (betimleme veya çözümleme) ile başlayıp, iki kahramanın konuşmasıyla (sahne) devam ederken anlatıcının yaptığı bir özetleme veya eksilti ile hızlanabilir. Anlatıyı tekdüzelikten kurtaran işte bu durumun adı "ritim"dir.[17]

Bir anlatıda „süre"yi oluşturan unsurların (özet, eksilti, sahne, esnetme, duraklama) düzen ve dağılımı ritmik oluşumu açığa çıkarır. Kıran, çalışmasında bu unsurların dördüne yer verir: " Yazar, anlatısında ritmi gerçekleştirmek için, dört değişik anlatısal yol kullanır. Bunlar duraklama, sahne, özetleme ve eksiltidir."[18] İncelememize geçmeden önce ritmik oluşumu gerçekleştiren unsurlardan biri olan „duraklama"ya işaret etmesi bakımından öyküde yer alan anlatı seviyesinden de bahsetmek gerekecek.

"Bir anlatı içerisinde vücut bulan, diğer anlatılara göre daha üstte olan, kapsayıcı boyuttaki anlatıya „dışanlatı", anlatıcısına da dışanlatıcı adını verebiliriz. Bu durumda karşımıza iki temel ayrım çıkar:

a. Temel metin (primary text)
b. Eklenti metin (embedded text)

Temel metni, yukarıda da adlandırıldığı gibi dışanlatıcının metni olarak kabul ederken, ikinci düzeydeki anlatıyı aktörün (karakterin) anlatısı olarak değerlendirebiliriz. (…) alt seviyede /iç metin/ öykü içindeki kahraman tarafından anlatılan bu öykülerin temel özellikleri, birinci anlatının eylemlerini ilerletmek yanında, ana metnin alt yapısını izah etmek, tematik örtüşmeleri ve yansımaları göstermektir."[19]

Zamanın anlatılardaki yapısal özelliklerini ortaya koyan kuramsal yaklaşımlardan sonra Ethem Baran"ın öyküsünde bu yapıların hangi biçimlerde, hangi işlevleri üstlenerek kullanıldığına geçebiliriz.

Anlatı Seviyesi- Zaman İlişkisi

Öyküde üst anlatı (temel metin), „anlatıcı yazar" ve „çocuk" arasında „anlatılacak hikâye"yi konu edinir. Ne var ki bu, bir metin ortaya çıkarmaz. Anlatıcının alt anlatıdan uzaklaşarak kurduğu bir hayal olarak kalır. Bu hayalin öznesi, öykünün girişinde bahsedilen *"eline kalemi, defteri almış da denizi yazacakmış gibi"(s.39)* duran çocuktur. Başkişinin öyküsü anlatıldıktan, başka bir deyişle alt anlatı sonlandıktan sonra anlatıcı yazarın *"Ne var ki, kimse anlamıyordu onu. Bir tek yazar mı anlayacaktı? Yazar dediğin de eğer şu elinde kalem defter, denizi yazmaya çalışan çocuksa!.. Oyun muydu bu!"(s.48)* sözleri okuru kararsızlık, belirsizlik noktasında tutan bir durum ortaya çıkarır. Alt anlatıda aktarılan öyküyü anlatan kim? Çocuk mu, anlatıcı yazar mı? Çocuksa eğer "*Yazar dediğin de eğer şu elinde kalem defter, denizi yazmaya çalışan çocuksa!.."* diyen kim? Çocuğun bu metindeki işlevi ne? Sorularına cevap aranan noktada öykü biter. Okurda bir üst metin varlığı düşüncesini uyandıran, anlatıcı yazarın çocukla kurduğu, yukarıda öyküden alıntılanan satırlarla

[15] **age,** s.72.
[16] Şaban Sağlık, **agm,** s.137.
[17] Şaban Sağlık, **agm,** s.138.
[18] Zeynel Kıran- Ayşe(Eziler) Kıran, **Yazınsal Okuma Süreçleri**, Seçkin Yay., Ankara 2000, s.208.
[19] Yavuz Demir, **İlk Dönem Türk Hikayelerinde Anlatıcılar Tipolojisi,** Dergah Yay., İstanbul 2002, s. 34.

sınırlı hayali ilişkidir. Alt anlatı (eklenti metin), "anlatılan hikâye"dir. Alt anlatıda, eniştesinin yardımıyla bir zamanlar kamyonculuk yapmış, sırrardan altı yıl içeride yattıktan sonra dışarı çıkmış, evli, iki çocuklu, kayınpederinin yardımlarıyla ailesini ayakta tutabilen bir adam anlatılmaktadır. Adam (başkişi), bir sahil kasabasında, apartmanın gölgesinde kendi imkânlarıyla tekne yapmaya çalışmaktadır. Tekne yapımı için gerekli malzemeleri borç harç tedarik etmek için belli zamanlarda kasabaya inen adamın ustalığı, hapishanedeyken yaptığı gemi maketlerine dayanmaktadır. Adam, tekne yapımını bitirdikten sonra, kaptanlık belgesi almak, çocuklarının karnını doyurmak için denize açılmak, tekneyi satınca bir atölye kurmak hayalleriyle denize bakarken alt öykü sonlanır.

Her iki öykü katmanında da (üst ve alt anlatı) "Tanrıbilici" bir konumda bulunan "anlatıcı yazar", alt metinde başkişiye (adam) yakınlaşıp uzaklaşarak konumunu değiştirir. "Bakış açısı"nı başkişiye odakladığı, çevreyi ve olan biteni onun gözünden aktardığı anlarda bile Tanrıbilici anlatıcı varlığını hissettirir. Bununla birlikte, başkişinin duyum ve algılarını aktarırken belirgenleşen anlatıcı sesi, düşünce ve konuşmaların iletildiği bölümlerde belirsizleşir.

Anlatıcının kimliği, etkisi, mesafesi, ilişkileri, işlevi başka bir yazının konusu olmakla beraber zamanla ilişkisi konusunda, incelediğimiz öykü ölçeğinde şu tespitte bulunulabilir: Anlatının üzerine oturtulduğu geniş zaman kullanımı alışkanlık, yinelenme ve sıkıntıyı görünür kılarken anlatıcının "Tanrıbilici" konumu başkişinin edilgen (maruz kalan) konumuna, sıkışmışlığına işaret etmektedir.

Anlatıyı gerçeklikten uzaklaştırmak için olsa gerek anlatı varlıkları adsız bırakılmıştır. Kasabanın, adamın, eniştesinin, karısının, çocuklarının, kayınpederinin adları yoktur. Anlatıcı yazar"ın sesiyle anlatı arasındaki bu mesafe, anlatıyı aynı zamanda bir oyuna dönüştürmüştür. Her yerde olabilen, hiçbir yerde olmamış; her zaman gerçekleşmesi mümkün, hiçbir zaman gerçekleşmemiş bir etki uyandıran bu kullanım, kendini geniş zamanla ifade ederken anlatılmış öykünün oynak bir zeminde söylem düzeyine çıkarılması onu anlatılacak bir öykü olarak da okutmaktadır:

"Ne var ki kimse anlamıyordu onu. Bir tek yazar mı anlayacaktı? Yazar dediğin de eğer şu elinde kalem defter, denizi yazmaya çalışan çocuksa!.. Oyun muydu bu!" (s.48).

Böylece üst metin oluşturan anlatıcı yazar-çocuk ilişkisi, çocuğun anlatıdaki işlevi üzerine zaman bağlamında bir yorumda bulunma imkânı ortaya çıkar. Yukarıda değinilen hususlardan hareketle denebilir ki zaman "yansıtılan" değil, "dönüştürülen", dönüştürülerek "yeniden üretilebilen" esnek bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zamanın Süredizimsel Kullanımı

Tam olarak kaç güne denk geldiği belirsiz bırakılan öyküde "kurmaca zamanı" (öykü zamanı), yaz mevsimidir. "Öyküleme zamanı (söylem zamanı)" Chatman"ın çalışmasını dayandırdığı Genette"nin ayrımından yola çıkarak süredizimsel açıdan üç değişik düzlemde incelenebilir.

1. Sıralama: Öyküde olan biteni "hatıra" ile "hayal" arasına sıkışmış bir şimdi"nin aralığından öğreniriz. Geniş zaman kullanımı anlatıcının, başkişinin öyküsünü özetlediği izlenimi verir. Geniş bir özet yazılmak üzere çocuk"a emanet edilmektedir.

"Bir çocuk eline kalemi defteri almış da denizi yazacakmış gibiydi. Her şey öyle yazılmayı bekliyordu işte. Öyle çocuksuydu."(s.39)

Bununla birlikte öykü ve söylem sıralaması anokronik bir biçimde verilerek özet mantığının dışına çıkılır.

"Az önce kırmızı ışıkta beklerken, yeşil yanmadan kalkarlarsa yolda kaybettikleri zamanı yerine koyabileceklermiş gibi tısır tısır kerkinen kamyonlara binip, düşkün imparator suretli sürücülerle birlikte uzaklara giden ruhunu beklerdi bir süre." (s.41)

dendikten sonra geri kırılmayla kamyonculukta geçen günler anlatılmaya başlanır.

"... her günküne benzeyen bir sabah, demir alacaklardı."(s.47)

cümlesinden sonra ise ileri kırılma yolu ile hayale dalınır. Öyküde, geri kırılmanın merak unsurlarının çözümü, ileri kırılmanın ise sezdirme işlevlerini[20] üstlendiği söylenebilir.

2. Süre

2.1. Özet: Geçmişteki şimdiyi ifade eden „sahneleme", betimlemelerle açığa çıkan „esnetme" girişimleri olmasa elimizdeki öykü için „yığın halinde sunulan özet" uylaşımını uygun görebilirdik. Chatman'ın çalışmasında geçen Ford'un „kronolojik döngüleme" adını verdiği tekniğin izlerini öykü ölçeğinde elimizdeki metinde görmek mümkün. Bu teknik, sergilemeyi dağıtmayı, öncelikle güçlü bir izlenim oluşturacak biçimde karaktere girip daha sonra onun geçmişi üzerinde ileri geri giderek çalışmayı ifade eder. Geri dönüşler az ya da çok açıklayıcı biçimde işlev görürler.[21] Bu genelleyici yargıdan uzaklaşarak daha minimal örneklere odaklandığımızda geriye dönüşle adamın kamyonculuk yaptığı yıllara denk düşen geçmişte, geleceğin hayal edildiği satırlarla karşılaşırız. Anlaşılacağı üzere bu satırlarda söylem zamanı, öykü zamanından kısa tutulmuştur:

"Bir süre sonra ikinci, üçüncü kamyonu ardına takıp getiriyordu borcu ödenmiş kamyon. Bir nakliye şirketi bile kuruyorlardı daha sonra. Enişte Almanya'dan kesin dönüş yapıp işinin başına geçiyordu. Artık çalışmasına gerek kalmıyordu sözün özü..." (s.43)

2.2. Eksilti: Özetlemenin bir türü olarak algılanan eksilti'yi özetten ayıran, söylem zamanının sıfır oluşudur. şu örneğe bakalım:

"Esrardan yatılmış altı yılın gerisinde kalmıştı kamyon da enişte de. Bir de orada yaptığı maket gemiler." (s.46)

Bu bir özetlemedir kuşkusuz. Öte yandan, öyküde „esrardan yatılma"nın nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi verilmez. Biz bunu öykü bütünlüğünden yola çıkan bir uylaşımla anlarız: Adam, bilerek ya da bilmeyerek kamyonunda esrar taşırken yakalanmış ve hapse atılmıştır. Bundan söylem düzeyinde hiç bahsedilmemiş olması eksilti'dir.

2.3. Sahne: Öykü zamanı ile söylem zamanının eşit tutulduğu sahne anlatılarda genellikle dolaylı ya da dolaysız diyaloglar yoluyla gösterilir.

"Babanız kendine bir oyuncak buldu, oynayıp duruyor." diyordu karısı çocuklarına.

"Oyuncağı bulmadı anne, onu da kendi yaptı." diye gülüyordu çocuklar.

"Bırakın şunu, sap yiyip saman sıçıyor!" diyordu kayınbabası. (s.45)

Sahneleme tekniği, "tanıtma, belirginleştirme, somut hale getirme ve olay ve objeleri eksiksiz olarak gösterme" gibi işlevlere sahiptir.[22] Etiketlenmiş (tırnak işaretleri), doğrudan konuşmalarla adamın çevresi tarafından nasıl algılandığını yorumsuz (anlatıcı müdahalesi olmadan) görme imkânı elde ederiz. Öyküde çoklen diyalog, özünde monolog olan hayali bir

[20] şaban Sağlık, **agm,** s.142.
[21] Ford'dan aktaran Seymour Chatman, **agm**, s.62.
[22] şaban Sağlık, **agm,** s.142.

konuşmada, adamın zihninden geçenleri doğrudan aktaran anlatıcı, adamın çocuğu karşısında kendini algılayışıyla okuru karşı karşıya bırakır. Bu, okurun bir karakter olarak adama nüfuz etmesinin önünü açar:

"Oğluna baktıkça onun gözlerinden kendini görüyor. Aynada bile göremediği kadar görüyor kendini. Neye benzediğini… Oğlunun yerine geçip kendi kendisinin babası oluyor ve sen benim babam olmamalısın diyor, bir hayat nasıl yaşanır bunu bilmiyorsun. Benim bir hayatım olmadı ki nasıl yaşanacağını bileyim, diyor bu kez. Mahvettiğin neydi peki, diye soruyor ardından. Bilmiyorum, diyor, bilmiyorum. Ama bir hayat yapmaya çalışıyorum bak, diyor. Hayat böyle mi yapılır, yani hayat yapılır mı, diye soruyor. Onu da bilmiyorum. Yapılır mı diye deniyorum, diyor. Bilmediğin bir şeyi niye yapıyorsun ki, diyor. Ama ne yapabilirim, hayat çok zormuş ve bir türlü bitmek bilmiyor, diyor. Bitmiyor, bitmiyor…"(s.46)

2.4. Esnetme: Sözlü ifadeler, en azından izlenimci bir ölçüyle olayların kendisinden daha uzun sürebilir. Zihinsel olaylar konusu özellikle ilginçtir. Düşüncelerinizi dile getirmek onları düşünmekten daha uzun sürer, yazmak ise çok daha fazla zaman ister. Yani bir anlamda sözel söylem karakterin zihnindekileri, özellikle ani algılamaları ve iç görüleri aktarmaya kalktığında her zaman daha yavaştır.[23] Öyküde, adamın tepeye bir anlık bakışının düşündürdükleri anlatıcı dolayımından geçerek bize aktarılırken öykü zamanı ile söylem zamanı arasında mesafe giderek açılır. Böylece anlatı esner.

"Şu, evin, sonra da teknenin önünden geçip az ileride, ağaçların altında kaybolan; tam, yahu nereye gitti bu derken, birden tepenin boynuna dolanmış olarak tekrar ortaya çıkan yolun, işte boynuna dolandığı o tepe var ya, o tepenin er saatlerdeki sabırlı hali şaşırtırdı onu. Bir o kadar da temiz görünürdü üstelik. Tepe, güneşin iyice yükselmesini, bulut gölgelerinin yüzünde gezinmesini, hiçbir kök ya da dal görünmediği için yapraklardan meydana geldiği sanılan ormanın dalgalanmasını beklerken, adama, bir şeyler söylemek istiyormuş da nasıl söyleyeceğini bilemiyormuş gibi gelirdi." (s.45)

2.5. Duraklama: Betimleyici pasajlarda olduğu gibi, öykü zamanı durur ancak söylem devam eder. Klasik anlatılarda anlatıcı birden öyküden ayrılır, kahramanları askıda bırakır ve kişisel bir yoruma, bir betimlemeye dalar.[24] Modern anlatılarda ise farklı yollar denenmektedir. Sözgelimi incelediğimiz öyküde anlatıcı, kahramanını (adam) tekneleri incelemek üzere balıkçı barınaklarının olduğu yere getirir, onun dolayımından tekneler hakkında okuru bilgilendirir. Bu arada öykü zamanı durmuştur.

"Sabahları tekneleri incelerken sahiplerine görünmemeye çalışıyor.(…) Teknenin boyu 7.98 metre, eğer 8 metre olursa kaptanlık belgesi istiyorlar. Şimdilik miço belgesi yetiyor. Adamını buldu, kursa gitmeden belgeyi alacak.

Bunlara motorlu yat deniyor, bir de yelkenli yatlar var. Daha büyüklerine kotra diyorlar, kafalarına göre adlar veriyorlar. Bunlar ayna kıç, arkası geniş olduğundan denge sorunu yok, olursa da çimento torbası koyarsın alt kısmına."(s.46)

Öykünün, anlatı seviyesi bakımından ikili bir yapı sergilediğini söylemiştik. Öykü üst anlatıyla başlar, daha sonra gelen ve hayli geniş bir yer kaplayan alt anlatı"dan sonra tekrar üst anlatı"ya dönülerek öykü sona erdirilir. Bu açıdan bakıldığında ,,adamın hikâyesi"ni oluşturan anlatı (alt anlatı), üst anlatının durdurulması olarak görülebilir.

"Adam, denizdeki ilk ışığı, pusu, renge benzeyecekmiş gibi kendi içinde devinip duran rengi alıp geldiğini de bilmiyordu. Nasıl bir hayali görünür kıldığını. Bir kalemin ya da bir defterin

[23] Seymour Chatman, **age,** s.67.
[24] Zeynel Kıran-Ayşe Eziler Kıran, **age,** s.219.

veya bunların içinde yaşayan bir gözün onu gördüğünü. Olsa olsa yazıda olurdu böyle bir şey. Ama yazarın şaştığı şey, bunların yazının dışında olup bitmesiydi.

Çünkü:…" (s.40)

ifadesinden sonra başlayan alt anlatı (adamın hikayesi) adamın denize bakarken kurduğu hayallerle sona erdikten sonra üst anlatı, kaldığı yerden devam ettirilir:

" Ne var ki, kimse anlamıyordu onu. Bir tek yazar mı anlayacaktı? Yazar dediğinde eğer şu elinde kalem defter, denizi yazmaya çalışan çocuksa!... Oyun muydu bu!

Sanki bir kitaptan okumuş da oradan öğrenmiş gibi gelmişti yaz. Anlaşılan uzun sürecekti." (s.48)

ÜST ANLATI şimdi ÜST ANLATI

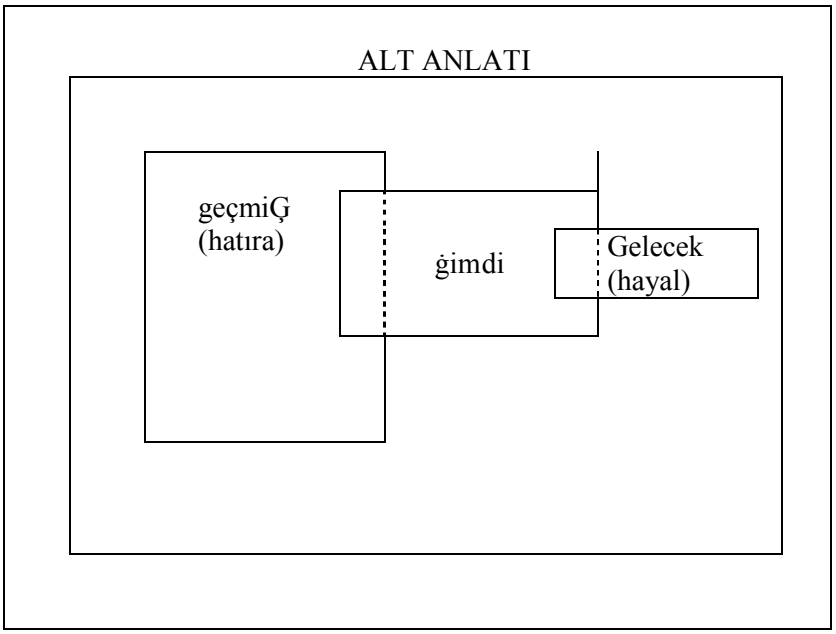

Yandaki tablo öyküdeki anlatı seviyelerini, zamanın metindeki dağılımını göstermektedir. Anlatıcı yazarla çocuk arasındaki ilişkiyi açığa çıkaran (anlatılacak hikâye) üst anlatının şimdi'si metnin alt anlatıyla genişlemesine imkân veren bir dağılma, saçılma, yayılmadır. Ardından üst anlatıya yön ve düzen veren, başkişinin hikâyesinin anlatıldığı (anlatılan hikâye) alt anlatıya geçilir. Öykü tekrar üst anlatıya dönerek sona erdirilir. Tabloda alt anlatının içine yerleştirilen „geçmiş", „şimdi" ve „gelecek", öyküde anokronik bir sıralamayla verilir. Başka bir deyişle geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki geçişler „geri dönüş" ve „ileri sıçramalar"la sağlanır. Geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eden şekillerin büyüklük farkları ise zaman ait bu ifadelerin metnin söylem düzeyindeki ağırlıklarını temsil etmektedir. Gerek üst metinden alt metne geçiş, gerek alt metnin şimdi'sinde geçmişe ve geleceğe kırılmalar „duraklama" anlarını işaret eder. Alt metinde geçmiş şimdiden, şimdi gelecekten daha fazla yer işgal eder.

Anlatının ritmik oluşumuna baktığımızda, duraklamanın özetleme, eksilti ve sahneleme unsurları karşısında ağırlıklı bir yere sahip olduğunu görüyoruz. Böylece, entrikadan çok yorumlara, olaylardan çok açıklamalara yer veren[25] çözümleyici bir öykü okuduğumuza karar veriyoruz.

3.Sıklık: Genette'nin ayrımından yola çıkarak öyküde tekil ve döngüsel kategorilerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

[25] Zeynel Kıran-Ayşe Eziler Kıran, **age,** s.220.

Her cümleyi ayrı eylemlerin belirlemesiyle tekil, özellikle zaman belirteçleriyle genellenen eylemlerin varlığıyla ise döngüsel bir karakter taşır:

*"**Her sabah** herkes uykudayken (...) balıkçı barınağına gidiyor, bir ışık alıp geliyordu adam." " **Her gittiğinde** bir renk alıp geliyordu."(s.40) " **Zaman zaman** bu işe girdiğine pişman olmadı derse yalan söylemiş olur." (s.42) " **Sabahları** tekneleri incelerken sahiplerine görünmemeye çalışıyor." (s.46)* (vurgular bana ait)

Uzam- Zaman İlişkisi

Zamanın uzamla kurduğu ilişkiye değinecek olursak, üç varlık bu noktada dikkat çekici görünür: apartman, tekne ve deniz. Apartman içinde yaşayanlara duyulan sorumlulukla onu bir şeyler yapmaya sevk eden sıkıntıyı yansıtır:

"Onların desteği olmasa aç kalırdı çocuklar. Sesini çıkaramıyordu bu yüzden. Yazları gelen fındık parası azıcık da olsa ayağa kaldırıyordu onları. Yoksa karısının aşçılıktan aldığı parayla geçinmek... Pöh! Oğlanla kızın dershane işi var." (s.45)

Adamın geçmişi, geleceği, sabırsızlığı tekne üzerinden tekne etrafında dönülerek dile getirilir. Anlatının asıl yükünü taşıyan, gerilimi sağlayan teknedir. Daha öykünün başında tekne, eli kolu bağlanmışlığı, sabırsızlığı imleyecek biçimde kişileştirilir:

" ...eski bir apartmanın yanındaydı tekne; sağına soluna dikili bir iki uzun sopayla, yakındaki telefon ve elektrik direklerine kalın sicimlerle bağlanmış koca bir brandanın altında, rüzgâr değdikçe pat pat dalgalanıyordu. (...) Koca branda gölgesini ve sesini bitmemiş teknenin üzerine pat pat vurdukça zavallı tekne şöyle bir yerinden yekinip burnunu denize doğru uzatır gibi oluyordu. Yine de yaşadığı hayalin içinden çıkıp şu lanet brandanın uzaklarda kaldığını bir türlü göremiyordu."(s.39)

Tekne, anlatının tüm varlıklarını kendine çekerek, kurulan zamanın taşıyıcısı olur. Geçmişin sonucu, şimdinin uğrağı, geleceğin düşüdür. Bir başlangıç noktasıdır:

"Bir başlangıç noktasıydı belki de aradığı. Hayatının bundan sonrasını o noktaya getirip her şeye yeniden başlayacaktı. Bu tekne olabilirdi o tekne dediği şey. Ya da denizlerin ötesinde bir yerdeydi o nokta ve oraya ancak bu tekneyle gidilebilirdi." (s.43)

Bachelard, sonsuz büyüklükler için şu tespitte bulunur:

"[D]üşlem, ilk andan başlayarak tümüyle oluşmuş bir durumdur. Başladığı hiç görülmese de, hep aynı biçimde başlar. Yakındaki nesneden kaçar, uzaktadır, başka yerdedir, başka yerin uzamındadır. (…) Uçsuz bucaksızlık, hareketsiz insanın hareketidir. Uçsuz bucaksızlık, dingin düşlemin dinamik özelliklerinden biridir."[26]

Bir sonsuz büyüklük olarak deniz, öyküde düşkurmanın, büyüme ve enginlik bilincinin göstergesi olur. Sabırsızlığı,

"Balıkçı barınağına varana kadar ne sahilde yürüyenlere, ne çay bahçelerinde oturanlara bakıyordu. Koca deniz gözlerine doluyordu." (s.41)

umudu,

"...bir ışık alıp geliyordu adam. Denize ilk düşen gün ışığıydı bu. Sonra ilk uyanan dalgayı. Her gittiğinde bir renk alıp geliyordu."(40) "Denizin çırpıntısı avuçlarında birikmişti sanki, teknenin her tahtasına her çivisine; kesilip biçilmiş tahtalardan kopmuş yongalara, toza da bulaşmıştı bu çırpıntı." (s.43)

[26] Gaston Bachelard, **Uzamın Poetikası,** (Çev.: Alp Tümertekin), Ötüki Yay., İstanbul 2008, s.268,269.

dinginliği,

"Giderken de demir parmaklıklardan kalan sancıları, gece üşümelerini, bunu niye yaptımlarını, şunu neden yapmadımlarını, ne olacak bundan sonralarını, öfkelerini, pişmanlıklarını, kendinde sevmediği ne varsa belki de içinin yarıdan fazlasını götürüp denize atıyordu. (s.41)

geleceği, gitmeyi, mutluluğu temsil eder.

"O hızla, denizin açık ucundan öteye, görünmeyen başka denizlere, tıpkı her gün izlediği balıkçı teknelerinin düştüğü gibi, ufuk çizgisine gelince pıt diye düşüp kaybolmalıydılar.(s.48)

Bu varlıkların zamanla irtibatını şu şekilde gösterebiliriz:

Geçmiş	**Şimdi**	**Gelecek**
mutsuzluk	belirsizlik	mutluluk
başarısızlık	çaba	başarı
apartman, hapishane	**tekne**	**deniz**

Tekne geçmişi onarmanın, geleceği inşa etmenin biricik aracıdır. Talihsizliği, sıkıntıyı işaret eden „hatıra"lar (geri dönüş) adamı eyleme mecbur eder. Eylem tekne yapma uğraşıdır. Tekne ve deniz mutluluk „hayal"inin (sıçrama) nesnesi olur. Böylece tekne, geçmişe ve geleceğe uzanan oklarla alt anlatıyı kendi ekseninde şekillendirir.

SONUÇ

Üst anlatının şimdi"sinin alt anlatıyla kesintiye uğraması (duraklatma), alt anlatının şimdi"sinin „hatıra" ve „hayal"lerle kırılması anlatıyı yavaşlatan bir işlev üstlenmiştir. Zaman içinde zaman kullanımları olay öyküsünden ziyade bir durum öyküsünü ortaya çıkarmıştır.

„Yineleme" ve „alışkanlık"a bağlı olarak „sıkıntı" ve „sıkışmışlık" duyuran geniş zaman kullanımı diğer yandan „hatıra" ve „hayal" zamanını belirsizleştirmiştir. Zamanların birbirine böylece geçişi geri bakışının (adam) kafasının dağınıklığını, kendi şimdisinden kurtulmak isteyişini açık etmiştir.

Adam"ın bu „parçalı zaman" içinde var olmaya çalışması, uzama da etki etmiş, zaman etkisini uzamla pekiştirerek adamın yazgısını oluşturmuştur. Uzamın zamanın etkilerini görünür kılmada, pekiştirmede rol alan varlıkları "apartman", "tekne" ve "deniz" olmuştur. Üç varlık da adamla birlikte bir şimdi"de yer alır. Fakat "apartman" şimdi"yi geriye, geçmişe çağırırken "deniz", şimdi"yi geleceğe bağlamak istemektedir. "Tekne" ise bu gerilimi kimi zaman azaltan kimi zaman artıran bir rol üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

BACHELARD Gaston, **Uzamın Poetikası**, (Çev.: Alp Tümertekin), İthaki Yay., İstanbul 2008.

BARAN Ethem, **Evlerimiz Poyraza Bakar**, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2009.

BARTHES Roland, **Göstergebilimsel Serüven**, (Çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat), YKY, İstanbul 2005.

CHATMAN Seymour, **Öykü ve Söylem Filmde ve Kurmacada Anlatı Yapısı**, (Çev.: Özgür Yaren), De Ki Yay., Ankara 2008.

DEMİR Yavuz**, İlk Dönem Türk Hikayelerinde Anlatıcılar Tipolojisi, Dergah Yay.,** İstanbul 2002.

KIRAN Zeynel-AyGeEziler, **Yazınsal Okuma Süreçleri**, Seçkin Yay., Ankara 2000.

SAĞLIK şaban, **Kurmaca Âlemin Kurmaca Sözcülerinden Zaman-Mekan-Tasvir**, Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002.

TOSUN Necip, **Öykü ve Roman Farklılaşması Üzerine Notlar,** Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002.

TÖKEL Dursun Ali, **Niyet Boyutunda Kurmacayı Okumak: Yazarın Niyeti Romanın Oluşumu**, Hece Türk Romanı Özel Sayısı, Yıl: 6, Sayı: 65/66/67, Ankara 2002.

YAVUZ Hilmi**, Okuma Biçimleri**, TimaĞYay., İstanbul 2010.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1527-1542, TURKEY*

İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU'NUN YAZI(I)MA EĞİTİMİNE YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ VE "*YAZININ USÛL-İ TEDRİSİ*"

Sedat MADEN•

ÖZET

Yazma becerisi, bireyin kendini doğru, amacına uygun olarak ifade etmesini ve iletişim kurmasını sağlayan en etkili araçlardan biridir. Bu nedenle yazma becerisinin eğitim sürecinde öğrenciye, uygulamalı ve doğru-iyi örneklerle karşılaştırarak geliştirebileceği bir şekilde kazandırılması gerekir. Bu çalışmada, ünlü düşünür, pedagog ve hattat İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun yazı yazma ve öğretimine yönelik düşüncelerini içeren *Yazının Usûl-i Tedrisi* adlı eserinin günümüz Türkçesine aktarılarak yazma becerisinin önemi ve öğretimi açısından değerlendirmesi amaçlanmıştır. Kitap ile ilgili olarak yapılan değerlendirme sonucunda, eserin yazı yazmanın önemine, öğretiminde başvurulacak yöntemlere ve güzel yazı yazmanın faydalarına yönelik bilgiler içerdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yazma öğretimi, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Yazının Usûl-i Tedrisi.

THE THOUGHTS OF İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU ON WRITING EDUCATION AND "*YAZININ USÛL-İ TEDRİSİ*"

ABSTRACT

Writing skill is one of the most effective tools in expressing himself / herself of an individual by a correct and appropriate way to his / her aim, and communicating. So it is needed that writing skill should be earned to students in education period by applications and right good samples. In this study, firstly *Yazının Usûl-i Tedrisi,* written by famous thinker, pedagogue and calligrapher İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, and including his thoughts on writing and writing education, has been translated to modern Turkish and it has been aimed to evaluate the significance and education of writing skill. As a result of this evaluation, it has been determined that the work includes the significance of writing, the method used in writing education, details of *hat* as a writing art and benefits of calligraphy.

Keywords: Writing, writing education, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Yazının Usul-i Tedrisi.*

Dil, insana iletişim evreninden kendisine gelen etkileri anlama; aynı şekilde kendi duygu ve düşüncelerini çevresindekilere anlatma eylemleriyle vücut bulur. İnsan, duygu, düşünce, isteklerini ve çeşitli zamanlarda kendini ifadeye sevk eden olay ve durumları anlatım yetisi ile dışa vurur. Bir başka deyişle insan gördüğü, duyduğu, izlediği, tahmin ettiği-tasarladığı şeyi söz veya yazı aracılığıyla anlatır. Bir fikir, bir duygu, bir sorun ve bir olayı, sözle ya da yazıyla anlatma işlemine anlatım deriz (Kantemir, 1991: 216). Başka bir deyişle sözcükler arasındaki bağlantıyı kavramak anlama; sözcükler arasındaki bağlantıyı kurmak anlatım eylemini oluşturur. İnsan anlatım ihtiyacını iki temel yolla giderir: Konuşma ve yazma. Konuşma insana yaratılışı ile verilen ses organlarının yardımıyla dilini kullanarak sözlere anlam yüklemesidir. Yazma eylemi ve bu eylemin ürünü olan yazı, harflerin çeşitli anlam ve işlev yüklenerek kelimelerin cümleleri,

• Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: sedd52@hotmail.com

cümlelerin paragrafları dolayısıyla metinleri oluşturarak bir arada kullanılmasıdır. Yazı, harflerin, kelimelerin ve cümlelerin metin oluşturmasının dışında ayrıca anlatım işlevine sahiptir. Sembol ve simgeler hâlinde levha, tabela, broşür, amblem vb. materyallerde yazının anlatım işlevi görülebilir. İnsanın kendisini ve çevresindeki olayları anlamaya çalışırken kurduğu düşünce dünyası, kavramlar ve kavramlar arasındaki ilişkilerle biçimlenir. İnsan, kavramların bir dil bütünlüğü içinde kazandıkları değerlerle birlikte sosyalleşir ve dil yardımıyla öğrenme, öğrendiklerini uygulama, yorumlama gibi birtakım düşünme ve ifade etme faaliyetlerinde bulunur (MEB, 2006: 2). İnsan dil aracılığıyla kendisine iletilen duygu, düşünce, haber, istekleri tam olarak anlama ve kendi düşüncelerini de aktarma imkânı bulur. Bu şekilde iletişim kurar ve yaşamını sürdürür. İnsanın dil yetisi ile birlikte sosyal yaşamının doğal bir sonucu olan anlatım becerisi (konuşma-yazma) bireyin sosyalleşmesinin bir nevi anahtarıdır. Anlayabilen herkes duygu, düşünce, istek ve tasarılarını anlatamaz. Bu da bireyin sosyal yönü için önemli bir eksikliği beraberinde getirir. Ana dili eğitiminde, dil becerilerini kazandırırken hedef belirmede öğrencinin sosyal yönü çok iyi görülmelidir. Yaşadığı ve yaşayacağı ortama uygun sosyal rol üstlenip kendini ifade edebilen bir birey olarak yetişme, millî eğitimin önemli bir gayesi olmalıdır.

Yazma becerisi ya da yazılı anlatım, insana yaşamının her anında gerekli olan hayatî bir ihtiyaçtır. Evde, işte, otobüste, araçta vb. birçok yerde insanın yazılı olarak bir şeyleri ifade etmesi gerekebilir. Yazılı anlatım kişilerin kariyerlerinde başarılı olmaları için gerekli olan becerilerin başında gelmektedir. Aynı şekilde, eğitim yaşantısında da yazılı anlatım becerisinin gelişmiş olması, öğrencilerin akademik başarılarını olumlu yönde etkilemektedir. Yazma, okul ortamında iki rol oynamaktadır: Birincisi, bir fikri kanıtlar ile birlikte ifade etme, rapor yazma, metni gözden geçirme, plân yapma ve değerlendirme; ikincisi, öğrencinin bilgisini derinleştirmesinin ve ilerletmesinin bir yoludur; yazma, konu alan bilgisini öğrenmek için bir araçtır (Keys, 2000: 676-690; Shanahan 2004: 59-73; Sperling ve Freedman, 2001:370-389). Myklebust (1973), yazma becerisi gelişmemiş öğrencilerin genellikle karmaşık cümle kurduklarını ve bunların da gramer hatalarından oluştuğunu belirtir. Graham ve Harris (1989: 201-214), yazma becerisi tam gelişmemiş bireylerin yazmış oldukları cümlelerin daha kısa, sözcüklerin doğru ve anlamlı yazma ile yazım kuralları açısından daha fazla hatalı olduğunu söylerler. Öğrencilerin duygu ve düşüncelerini etkili ve işlevsel bir şekilde ifade etmeleri için gerekli alt yapıya sahip olmaları gerekmektedir. Onların eleştirel düşünceleri, düşüncelerini düzgün ve belirli bir sıra düzeni içinde ifade etme becerilerini kazanmaları, iyi bir yazma eğitimi almaları ile doğru orantılıdır. Bireylerin okuduğunu anlayamaması onlar üzerinde analiz, sentez yapamaması, düşünememesi ve düşündüğünü etkili bir şekilde ifade edememesi, o toplum için çok büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Çağdaş eğitim yaklaşımlarının başında gelen yaşayarak öğrenme ilkesi, yazma eğitiminde kendisini göstermektedir. Çünkü yazma eğitimi kendi içinde eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, araştırma becerisine sahip olma, problem çözme becerisini elde etme, Türkçeyi güzel kullanma gibi etkinlikleri bir arada organize etme gereğini ortaya koyar. İnsanların gördüklerini, düşündüklerini, yaşadıklarını, hayallerini, isteklerini amacına uygun bir şekilde ifade etme becerisi kazanmaları, onların akademik ve sosyal hayatta daha başarılı olmalarına zemin hazırlamaktadır. İyi yazma, gençler için bir fikir değil, zorunlu bir eylemdir. Okuduğunu anlama ve yazma beceresi, sivil hayatta ve iş hayatında başarılı olmanın gerektirdiği niteliklerin başında gelmektedir. Teknolojinin zirveye ulaştığı günümüzde gerek sözlü, gerek yazılı olarak her gün yüzlerce kişi ile farklı şekillerde iletişim kurma mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Graham ve Perin (2007), etkili yazmanın Amerika"da hem devlet sektöründe hem de özel sektörde hayatî önem taşıdığını, reklâm ve pazarlamada etkisini doğrudan gösterdiğini söylemektedirler (Graham ve Perin (2006)"den aktaran: Ungan, 2007: 4).

Öğrenciyi yaşama hazırlayan bilgi ve becerilerin kullanımı için örnek olan öğretmen, yazılı ve sözlü anlatım derslerinde kendi anlatımına ve öğrencilere kazandırdığı becerilere dikkat etmelidir. Öğretmen her öğrencinin beklenti ve hazır bulunuşluğunu hesaba katan bir yaklaşım sergilemeli, öğrencide yazma isteği uyandırmaya çalışmalıdır. Öğrencide alışma, ergenlik, gelişim vb. sebeplerden doğan utangaçlık, çekingenlik, korku ve güvensizlik olabilir. Öğrenme eyleminin başlayabilmesi ve davranışa / beceriye dönüştürebilmesi için motive / istek olmalıdır. Öğrencilerin çoğu yazma isteği duymazlar. Bu isteksizlik, kendilerine olan güvensizlikten kaynaklanabilir. Çünkü insan, kendi yazısına bilgisi, düşüncesi ve duygusuyla iç dünyasını yansıtacak ve bunu başkalarının yargısına sunacaktır. Bu duygu, yazan kişide bilinçli ya da bilinçsiz, çekingenlik uyandırır (Göğüş, 1978: 242). Çeşitli uygulamalarla bu olumsuz durum, yani isteksizlik açılabilir (okuma alışkanlığı, okul gazetesi / dergisi, şiir / kompozisyon yarışmaları vb.). Yazma becerisi kazandırırken, yazmaya yönelik öğrencide istek uyandırmak için şu yollar izlenebilir:

1- Yazmanın güç bir beceri olmadığı gösterilmelidir. Bu konuda Montaigne, "Ben sabahleyin karşıma çıkan ilk insanla konuşurgibi yazarım. Yazmak çok zor değil." demiştir.

2- Yazılacak düşünce, olay ve isteğin ortaya çıkartılmasına yardım edilmelidir.

3- Yazma esnasında çeşitli güçlükler ortaya çıkabilir (Başlangıç, bağlık, türe özgü kurallar gibi). Bunları çözmede öğrenciye yardım edilmelidir.

4- Yazma etkinliğini süresi iyi ayarlanmalı kesin sınırlar çizilmemelidir (Süre açma açma azaltılabilir).

5- Öğrencinin yararlanabileceği kaynaklar belirtilmeli, ulaşması için kolaylık sağlanmalıdır (Sözlük, Şimla Kılavuzu, Ansiklopedi gibi).

6- Yazma etkinlik ve ödevleri öğrenciyi teşvik edici olmalıdır. Öğrencinin özelliklerine uygun ve hayatilik taşımalıdır.

7- Öğrencinin başarılı olduğu yönler ön plana çıkartılmalıdır.

8- Yazma alıştırması için seçilen performans ve proje ödevleri öğrenciyi yazma yönlendirecek nitelikte olmalıdır. Öğrencilerin yaşadıklarından yararlanabilecekleri konular belirlenmelidir (Göğüş, 1978: 245).

Yazma becerisi sadece Türkçe derslerinde kazanılan, kullanılan ve geliştirilmesi düşünülen bir beceri değildir. Diğer derslerde de etkin bir şekilde kullanılmasına özen gösterilmelidir. Ayrıca okul dışında bir yaşamı da olan çocuğun ailesiyle ve çevresiyle olan özel yaşamında da yazma etkinliklerinde (özellikle oyunlarda) yazıyı doğru ve güzel (tatmin edici) kullanmaya teşvik gözden kaçırılmamalıdır. Yazma becerisi ile ilgili etkinliklerde hangi çalışmaların ne şekilde yapılabileceğine ilişkin bir planlamaya ihtiyaç duyulur. Aşağıda yazılı anlatım çalışmalarında nasıl bir sıra izleneceğini görebiliriz:

1- Bir düşünce, bir olay üzerinde önce konuşma, sonra konuşulanları yazma,

2- Cümle kurma ve yazma tekniği alıştırmaları,

3- Görülen, yaşanan, incelenen olayları yazı ile anlatma,

4- Derslerde varılan sonuçları yazma,

5- Resim ve levhalara bakarak yazma,

6- Dinlenen ve okunan parçalarla ilgili yazılar yazma,

7- Mektup, kart, telgraf, dilekçe, bildiri yazma, tutanak hazırlama,

8- Betimleme ve portreler yazma,

9- Okul gazetesine yazılar yazma,

10- Hayalî konular yazma,

11- Okunan veya dinlenen bir parçanın özetini çıkarma ve ana fikrini bulup yazma,

12- Rapor hazırlama,

13- Anlatılanlarda not tutma,

14- Bir şiir, hikâye veya makale üzerindeki görüş ve duyuşları yazma,

15- Güzel yazılmış yazıları okuyup inceleme yolu ile yazmayı geliştirme (Öz, 2003: 240-250).

Çocuğun yazma becerisi edinmesinde, okulda Türkçe dersinde edindiği bilgi ve beceriler çok önemlidir. Bu bilgi ve beceriler, topluma ve çağın gereklerine uygun bir şekilde planlanmış bir dizge hâlini almadıysa başarıdan söz etmek çok zordur. Çocuk, öğretmeninin gözetim ve liderliğinde yazma becerisini edinir ve geliştirir. Doğru yazmasını öğretmek için, öğrenciye başarılı yazı örnekleri okutup inceleterek yazılı anlatımda karşılaşılan sorunları çözümlemek ve sonra da yazma denemeleri yapmak gerekir (Kantemir, 1976: 15). Bu örnekler okuma kitapları, gazete, dergi ve ders kitaplarındaki seçilmiş metinler olabilir. Özellikle ders kitaplarındaki metinler çocuğun sadece yazma becerisi için değil, dil becerilerinin de gelişimi açısından da çok faydalıdır. Coşkun'a (2003: 126) göre alt sosyo-ekonomik düzeydeki öğrenciler, ders kitapları dışında okuyacak kitap bulmakta zorlanmaktadırlar. Bu açıdan ders kitapları yazma becerisinin, örnek metinler aracılığıyla alışkanlık halinde edinilmesinde, çok önemli bir yere sahiptir.

Yazılı anlatım, bireyin kendini doğru ve amacına uygun olarak ifade etmesinde ve iletişim kurmasında en etkili araçlardan biridir. Türkçe öğretiminin temel amaçlarından birisi "yazma becerisinin geliştirilmesiyle; öğrencilerin duygu, düşünce, hayal, tasarı ve izlenimlerini dilin imkânlarından yararlanarak ve yazılı anlatım kurallarına uygun şekilde anlatmaları, yazmayı kendini ifade etmede bir alışkanlığa dönüştürmeleri ve yazma yeteneği olanların bu becerilerini geliştirmelerini (MEB, 2006: 7)" sağlamaktır. Bu amaca uygun olarak ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitimin her seviyesinde yazılı anlatıma önem verilmiştir. İlköğretim düzeyinde kazanılan yazılı anlatım becerisi, ortaöğretimde geliştirilip, estetik yön kazanırken, yükseköğretiminde uzmanlık alanlarına özgü bir hâl alarak kullanılır.

Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi, temel dil becerilerinin kullanımını dolayısıyla yazma becerisine de ayrı bir önem yüklemiştir. Öğrencilerin performans göstermesi ve bu performansa göre değerlendirilmesi anlayışı, 1970'lerden sonra yazılı anlatım becerileri için uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemden sonra, hazırlık aşaması yapılmadan tek hamlede oluşturulan, öğretmenin sadece biçim ile ilgilendiği, öğrenci seviyeleri ve kaygılarının dikkate alınmadığı, konuya (belirli atasözü ve vecizeler) ve türe önem verildiği, not vermenin amaçlandığı, ürün odaklı yazma eğitimi anlayışından; hazırlık aşamasına önem veren, öğrenciye süre tanıyan, öğrencinin metin yazabilmesi için gerekli olan alt becerileri ona vermeye çalışan, yazmanın her aşamasında öğrenciyi takip eden, onun kaygılarını gidermeye çalışan, konuyu ve türü araç olarak gören, not vermeden ziyade öğrencinin yanlışlarının düzeltmesi için ona dönüt veren, yazmayı zevkli hâle getirmeye çalışan süreç odaklı yazma çalışmaları ön plâna çıkmıştır (Smith, 2000; Oral, 2003; Maltepe, 2006; Coşkun, 2007). Diğer dil becerilerinde olduğu gibi yazma becerisinin de bireylere günlük yaşamın gereklerine uygun, bilgiye hızla ulaşıp kullanabilmede

etkin, yaratıcı ve eleştirel anlatıma yardımcı olacak şekilde kazandırılması zorunlu hâle gelmiştir. Çağımızda kendini rahat ve açık bir şekilde ifade edebilen, bilgi kaynaklarından bilgiyi hızla ve doğru şekilde alıp yazılı ve sözlü olarak anlatabilen ve etkili iletişim kurarak yaşamını sürdüren bireyler yetiştirmenin temelinde dil becerilerinin kullanımı bulunmaktadır. Bu nedenle temel dil becerilerinin eğitiminde bu ilkelere uygun ve uygulamaya dayalı öğretim süreçleri oluşturulmalıdır.

Uygulamaya yönelik eğitim ve öğretim teziyle bir asır evvel maarifimizde bir ihtilal yolu açan ünlü pedagog İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, eğitim-öğretim üzerine dil, okuma ve yazı yazma öğretimi, eğitim felsefesi ve diğer birçok alana yönelik yenilikleri sunmuştur. Baltacıoğlu, çağımızda ortaya çıkan "Eğitim Reformu" hareketinin, ülkemizdeki en önemli temsilcilerinden biridir. Görüşlerinin derinliği ve kapsamı, onun, çağının önünde koştuğunun en önemli kanıtıdır. 1900'lerle 1945'ler arasında her ülkede başgösteren reformcu hareketler, kendi içerisinde çeşitli akımların gelişmesine öncülük etmiştir. Çeşitli reform modelleri geliştirilmiş ve uygulama girişimleri başlamıştır. Bütün bu girişimler günümüzdeki eğitim reformu çalışmalarının fikri temellerini hazırlamıştır. Bu akımların ortak konularını "Geleneksel eğitimi köklü bir değişimden geçirmek, çağa uygun yeni eğitim modelleri yaratmak; dolayısıyla „yeni adamlar" yaratmak / yetiştirmek" olarak (Aytaç, 1978: 6: Güngör, 2008: 56) ifade etmek mümkündür. Ayrıca Baltacıoğlu'nun, eğitim ve öğretimde sanat yoluyla eğitime ve uygulamaya dayalı öz tiyatro / okul tiyatrosu anlayışı modern eğitimin bugün rağbet gösterdiği bazı teknikleri bize bir asır evvelden işaret etmiş,ancak onun bu fikirlerine gereken ilgi gösterilmemiştir. Baltacıoğlu, okul tiyatrosu ve dil devrimine özel bir ilgiyle yaklaşmıştır. Bu konudaki düşüncelerini kitaplarında ve ***Yeni Adam*** adlı aylık fikir gazetesindeki yazılarında dile getirmiştir.[1]

Bütün sosyal alanlar gibi eğitim de kendine özgü girişik bir yapıya sahiptir. "Öteden beri eğitimi „insan yetiştirme" diye anlatmak isterler! Oysaki gerçek alanında bulduğumuz insan, soyut bir varlık olmayıp belirli toplumların belirli insanlarıdır, sosyal insanlarıdır. Böyle olunca eğitimin amacı, „sosyal insanı yetiştirmek" olabilir. Sosyal insan kimdir? Sosyal insan, „insan kişiliği" adını verdiğimiz bütünün taşıyıcısı olan insandır." (Baltacıoğlu, 1957: 2) şeklinde eğitime bakışını açıklayan Baltacıoğlu, eğitimi genel ve mesleki olarak ayırma anlayışına da karşıdır. Her eğitim ona göre, bir bakıma mesleki bir nitelik taşır. Bu nedenle okul, çocuğa düşünce alışkanlığının yanında bir uygulama alanını, mesleğe yönelik yeterlilikleri de kazandırmak zorundadır. Köy Enstitülerini bu özellikleri ile desteklemiştir. İdealindeki okul tipi için çeşitli bildiriler sunmuştur.

İnsan, yapısı bakımından psikolojik ve fizyolojik bir varlıktır. İnsanda birçok ruhi ve bedenî yetenekler vardır. Bu yetenekler insana içgüdü, çevre ve tabiat yoluyla geçmiştir. İnsan, bir toplum içine girdiği zaman o toplumun gelenek, görenek, ahlak, anlayış,estetik, hukuki görüş vb. gibi evrensel bilincini meydana getiren değerlerini benimser. İnsan, toplumun bu değerleri içinde şekil almaya başlayınca kişiliği de ortaya çıkmaya başlar. Evrensel bilincin ve değerlerin dışında kişiliğin ortaya çıkması imkânsızdır. Kişiliğin ortaya çıkması için gelenek, görenek, ahlak, anlayış, estetik, hukuk, görüş, vs. gibi sosyal olay ve kurumların, bireyin benliğini yoğurması ve biçimlendirmesi gerekir. Bu ancak dışarıdan yani toplum tarafından ferde müdahale edilmesiyle olur. İşte bu müdahale işini, yine toplumun organik bir kurumu olan „eğitim" yapar (Baltacıoğlu, 1973: 15). Eğitim kurumu toplumun organik, canlı ve değişebilen bir kurumudur. Eğitim kurumu, toplumun ve çağın ihtiyaçlarına göre değişim gösterebilir. Baltacıoğlu, eğitim anlayışını *İçtimai Mektep* adlı eserinde beş ana ilke ile temellendirir: *1- Kişilik 2- Çevre 3- Çalışma 4- Verim-Üretim-*

[1] Detaylı Bilgi İçin: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eserlerinden Pedagojide İhtilal (1964), Talim ve Terbiye'de İnkılâp (1912), İçtimaî Mektep (1942), Toplu Tedrisi (1938).

Yeni Adam (Aylık Gazete)'daki yazılarından (Sayı: 2-49-55-91-154-198-195-197-206-268-269-270-274-275-276-277-331-378-381-533--798-800-808-826-661-659) ilgili bölümlerden ayrıntılı bilgi alınabilir.

Ürün 5- Başlatma (Tozlu, 1989:139-168). Eğitim sisteminin temelinde yer alması istenen ilkelerin kendi içerisinde açık bir uyuma ve bütünlüğe sahip olduğu görülmektedir.

Baltacıoğlu'nun eğitim sisteminde eğitim, çocuğun bir şahsiyet devresinden diğerine sağlıklı ve verimli (üretici) bir şekilde geçişini sağlamalıdır. "Terbiye olmak içtimai devirleri, müesseselerini ve bunun ruh mütenazırları olan şahsiyet inkişaflarını kovalamaktır." (Baltacıoğlu, 1942: 55) şeklinde eğitim sürecinin nasıl olacağını göstermektedir. Eğitim ve öğretim çocuğun şahsiyetinin gelişim devirlerini dikkate alır. Okulda çocuk şüpheedecek, araştıracak, uğraşacak ve herhangi bir alanda kendine has bir kanaatle hususi bir birey olacaktır. Çocuk, dersleri ve konuları öğrenirken, hayatla bütünleşecek, hayatta cereyan eden şekliyle öğrenecektir. Yani herhangi bir iş yapılma anına gelinceye kadar o işle hangi hayati mesleğin ilgisi varsa (ziraatçı, madenci, demirci vb.) o konuda derin araştırmalar yapılır, bilgiler ve şemalar neticesinde karşılaştırmalara gidilir. İyi ve en iyiler belirlenir. Ancak bu neticeye gelinceye kadar konunun, duruma göre beşeri faaliyetin, ilgili şubelerine mutlaka müracaat edilmeli, oralardan hayati ve canlı bilgiler derlenmelidir. Bu araştırmalar meslek ve bilgi alanlarına yöneliktir, ayrıca diğer alan derslerinden de bilgilere başvurulmalıdır. Baltacıoğlu'nun eğitim anlayışında (içtimai mektep) tüm etkinlikler uygulamaya dayanır. Öz tiyatro tezi ile de okullarda tiyatroya ve eğitimde canlandırmalara yönelmiştir. O dönemde Baltacıoğlu'nun millî eğitimimiz için gösterdiği metot yukarıda da değinildiği gibi bugün çağdaş eğitimin birçok yaklaşımını karşılar niteliktedir. Baltacıoğlu metot konusunda "Usul, mürebbin ferdi muhite tetabuk için kullandığı vasıtadır. O halde usul ferdî muhite muvafık itiyatlarla (alışkanlıklarla) teçhiz eden (donatan) vasıta demektir."(Tozlu, 1989: 176) açıklamasını yapar. İki ana metot kabul eder. Talim (Teşhis, tasnif, tahlil) ve tahrik (ödül ve ceza, teşvik, irşad). Burada ceza ibaresi yanlış anlaşılmamalıdır. Son derece hümanist bir pedagog olan Baltacıoğlu ceza ile asla fiziksel cezayı kastetmemektedir.[2]

Pedagojide bir ihtilal isteyen Baltacıoğlu, bu ihtilali yapacak olan yegâne kahramanların da öğretmenler olduğunu söylemiştir. Ayrıca, ihtilali yapacak olanlar, görenekle geleneği ayırt etmesini bilen ezbercilik yerine yaratıcılığı koyabilen öğretmenlerdir. Baltacıoğlu pedagojiden, öğrencilerin sosyal insan olarak yetiştirilmelerini, sosyal insan olarak yetişirken milli kişiliği ve medeni kişiliğin de gelişmesini beklemektedir. Bunu yaparken de kültüre ve tekniğe önem verilmesini de vurgulamıştır. Pedagoji, yaratıcı olmalıdır. Bu pedagoji anlayışında programların, ders kitapların ve sıraların kalıplara uygun değil yaratıcı ve üretici bir öğretimi gerçekleştirmek için var olmaları gerektiğini savunur. Bu ihtilal ezberleme yerine sebeplerini araştırıp kavramayı, başkalarının bilgileri dinleyip kabullenme yerine bulmayı ve var olan problemlere çözüm üretmeyi de beklemektedir (Baltacıoğlu, 1963; Kabaklı, 1964). Baltacıoğlu'nun pedagoji görüşü için Amerikalı eğitimci Fay Kirby, "Baltacıoğlu pek haklı olarak gördü ki, Türk eğitimcilerinin Batı tarihindeki hataları tekrarlamasına lüzum yoktur… Baltacıoğlu, Batı eğitim düşüncesindeki hataları sezdi ve Batı usullerini hem pedagojik hem de ekonomik yönden tenkit etti… Entelektüalist eğitim görüşünü, daha Köy Enstitüleri gelmeden çok evvel, Baltacıoğlu yıkmış bulunuyordu… Baltacıoğlu Türk pedagojisinin babası ve uluslar arası ölçüde bir pedagoji düşünürü olarak tanınmaya hak kazanmıştır."(Kirby, (1960)[3]'den aktaran Özden, 1966: 4) ifadelerini kullanmıştır.

Türkçe yazma becerisi ile başlangıçta ilköğretim öğrencileri ilkokuma-yazma kapsamında karşılaşırlar. Cümleleri, sözcükleri, heceler, harfleri tanırlar. Bununla birlikte yazmanın bir beceri halinde dönüştüğü, çocuğun kendi duygu, düşünce ve hayal gücünü kâğıda dökebildiği aşama ilköğretim ortaöğretim dönemlerine göre apayrı bir evredir. Millî eğitimin bu aşamasında çocuk

[2] Detaylı Bilgi İçin: Buluç'un çocukları dövmememiz gerektiğine dair değerlendirmesi için *Yeni Adam Gazetesi*'ndeki ilgili yazısı. Sayı: 796.

[3] Fay Kirby (1960). Türkiye'de Köy Enstitüleri, Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi. (Türkçeye aktarılmıştır.) Kirby, F. (2010). Türkieye'de Köy Enstitüleri, Çev.: Niyazi Berkes İstanbul: Tarihçi Kitabevi. 532s.

birey olmanın bilincinde, seçimleriyle hayatına yön verebilen, var oluş sebeplerine cevap verebilen ve anadilini kullanabilme becerisine sahip olmaya adaydır. İlk kademe öğretimden ortaya geçiş (hayata atılım) olarak değerlendirilebilir. Baltacıoğlu'da ortaokullarda (eski terimle) öğretim için bazı uyarılarda bulunmaktadır. Ortaokullarda uygulayıcı-teknik bir dava gütmüştür. Ortaokul, yalnız okutan, yazdıran, kitabî, ezberci ve skolastik değildir. Mesleklere yönelten, pratik bilgi veren; kitabi, ezberci metotlardan kurtulmuş, işleme, yaparak öğreten, yaratıcı, pedagojik metodu olan ortaokulların ülke kalkınmasına teknik, mesleki, artistik, bilimsel açıdan faydalı olmasını istiyoruz (Baltacıoğlu, 1953: 2).

Baltacıoğlu, *Harf* inkılâbından önce kullanılan Arap harfleriyle Osmanlıca yazma becerisi için görüşlerini "*Yazının Usûl-i Tedrisi*", hat sanatı ile ilgili görüşlerini de "Türklerde Yazı Sanatı" isimli eserinde uygulama örnekleriyle açıklamıştır. Latin harflerinin kabulünden sonra da yazı ve imza (Grafoloji) tekniği üzerine çalışmalar yapmıştır. Yazı eğitimi ve öğretimi için "*Yazının Usûl-i Tedrisi*[4]" eserinde çeşitli bölümlerde bilgi vermiştir. Yazı öğretimi için 1921 tarihinde kaleme alınan eser Arap harflidir. Bu araştırma kapsamında, Latin harflerine aktarılarak incelenmiştir. Bu eser Osmanlıca yazının kaidelerini anlatmış ve yazma becerisinde ne gibi noktaların olduğunu da tespit etmiştir. Baltacıoğlu aynı zaman da bir hattattır. Osmanlıca yazı şekillerini ve yazı sanatını da eserinde çok iyi kullanmıştır. Kendine has bir hat usulü bile oluşturmuştur. Alev yazısı denilen bir hat şeklidir bu (Baltacıoğlu, 1993). Harflerin alev biçimde olduğu bu yazı, bir nevi hat olmaktan ziyade üslup denemesi olarak nitelendirilir.[5] İnsanın iç dünyasını ifade etmesi için yazının çok önemli olduğuna inanan Baltacıoğlu, 1928 Latin harflerinin kabulünden sonra dil devrimine destek vermiş bir dil ulusçusudur.[6]

Yazının Usûl-i Tedrisi, sadece Osmanlıca ya da hat öğretimi kitabı değildir. İyi ve doğru yazının nasıl yazılacağı hakkında teknik bilgiler de içermektedir. Yazma işinin sıradan, günlük bir iş olmadığını kişinin tinsel ve ussal bir sanatkârlığı olduğu düşüncesi eserde vurgulanmıştır.

Baltacıoğlu'nun okullarda yazı yazma becerisi için ileri sürdüğü öğretim şekli öğrenciye görelilik özelliği taşır. Yazma becerisi kazandırmada eğitimcinin buna özen göstermesini ister. Eserde bunu şöyle dile getirir: "Ben İstanbul darülmualliminde beş sene devam eden yazı hocalığım esnasında gördüm ki; fikre müracaat etmeyen, anlatmayan, hatta basit bir tarif ile yetinen, olumlu ve olumsuz şekiller ve örneklerle kara tahta veya kâğıt üzerinde denemeler yapmayan, yazıyı hem teorik ve hem de uygulamalı olarak öğretmeyen bir muallim için başarıya ulaşmak güçtür. Sanata hiç de yatkın olamadıkları halde sırf tetkik, müşahede, mukayese ve tecrübelere dayanan bu öğretim şekli sayesinde düzgün okunaklı, düzenli yazı yazmayı öğrendiler… Birçokları darülmualliminde öğrendikleri esasları muhafaza ederek bilahare hayatta tekrar esasları kullanmak ve tatbik etmek sayesinde iyi ve hattı güzel yazmayı alışkanlık haline getirmişlerdir (Baltacıoğlu, 1921: 2). Eserde ortaya konulan yazma öğretimi anlayışının başarılı olup olmadığı örnek uygulamalarla gösterilmiştir.

Yazının Usûl-i Tedrisi[7], eserine girişte Baltacıoğlu, yazı usulünü anlatan bu eseri neden kaleme aldığını anlatır. Eser 18 bölüm hâlinde 47 sayfadır.

1- *Yazı Kelimesinin Ne Gibi Anlamları Vardır?*
2- *Öncelikle Yazı Nedir?*
3- *Yazı Çeşitleri*

[4] Not:"*Yazının Usûl-i Tedrisi*" isimli eser araştırma kapsamında Latin harflerine aktarılmıştır. İncelememize konu olan eserin nüshası, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonunda (No: 15343) bulunmaktadır.

[5] http://www.turkcebilgi.com/ismail_hakkı_baltacıoğlu/ansiklopedi (ErişimTarihi: 11.01.2010).

[6] Detaylı Bilgi İçin: *Yeni Adam Gazetesi* Sayı: 763, ss.2.

[7] *İncelenen Eserin Künyesi*: Baltacıoğlu, İsmayıl H. (1921). *Yazının Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-i Amire.

4- İyi Yazının Yararları
5- Güzel Yazı Hakkında Yanlış İnançlar
6- İyi Yazının Nitelikleri Nelerdir?
7- Yazının Öğretimi Gerekli midir?
8- Elyazısının Hangi Çeşidini Öğretmeli?
9- İlkokulda Hangi Yazının Eğitimi Gereklidir?
10- Yazının Öğretiminin Başlıca Aşamaları
11- Yazı Örneklerinin Gösterimi
12- Tanım ve Açıklama
13- Düzeltme
14- Taklit Usûlleri
15- Bir Yazı Dersi Nasıl Verilmelidir?
16- Yazı Dersinin Zamana Göre Taksimi
17- Yazı yazarken Dikkat Edilecek Önemli Kurallar
18- Yazıya Ait Araç-Gereçler

Eser her bölümde örneklemeye ve metoda uygunluğa dikkat etmektedir. Baltacıoğlu'nun eserindeki bölümlere göre yazı öğretiminin usulüne yönelik düşünceleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. (Bölümlerde kısaltmalar yapılmıştır.)

> **1- Yazı Kelimesinin Ne Gibi Anlamları Vardır?**
> "Yazı" kelimesi iki mana ifade eder: biri" el ile italik/talik yazı"dır. Birinci manaya göre yazı sadece araçtır, okunmak ve okutmak için vasıtadır. Yazının bu nevi "ihtiyaç yazısı"dır. İkinci manaya göre yazı bir zevktir ve yazının bu çeşidi "sınıf yazısı"dır. Gerçi aynı yazıda ihtiyaç unsuru ile sanʻat ihtiyaç unsurunun birleşmesi mümkündür ve genellikle de bu şekilde olur. Bir yazı ihtiyaca hizmet etmekle beraber güzel olabilir ve buna karşılık güzel bir yazı ihtiyaca da hadım olabilir." (Baltacıoğlu, 1921: 4)[8]

Baltacıoğlu, yazı becerisinin iki şekilde ortaya çıktığını belirtir. Bunlardan birincisi, çocuklarımıza meramlarını anlatabilmeleri için okullarda öğrettiğimiz yazılı anlatım becerisi; ikincisi ise bir sanat dalı olarak kişinin estetik hislerini şekillere harflere aktardığı güzel yazı hüsn ü hattır. İki yazı gaye olarak birbirinden farklıdır. Ancak içeriği aktarabilmedeki nitelikler (açıklık, düşünce, kelime seçimi vb.) bakımından benzerlik gösterirler.

> **2- Öncelikle Yazı Nedir?**
> Yazılarımızın tarihteki yeri çok önemlidir. Öncelikle yazı Arapça ve Farsçanın hâkim olduğu medrese eğitiminin öncelikli aracıydı. Evvelce terbiye almış, tahsil etmiş olmak için kitap ve yazı güzelliğine sahip olmak gerekliydi. Eski devirlerde mektepte, medresede tahsil edenler için sülüs, nesih, talik öğrenmek bir süs değil, belki bir lüzum idi. Yazı geçmişte daima beğenilen bir sanattı. Bilhassa dini mimarinin sureti idi. Camiler, tekkeleri türbeler, sebiller hep yazılarla süslenirdi. Garp mabetlerindeki resim ve heykel yerine İslâm mabetlerinde hep yazı vardı. Yazı yalnız umumi binaları süslemekle kalmıyor, hususi binaların dâhilinde de kullanılıyordu. Fakat yazının bu kullanımı genellikle localardan ibaretti. Hâlbuki umumî binalarda yazı daha ziyade mahkûkat(kazınmış, resmedilmiş yazı) şeklinde idi. Bundan başka yazı Kurʻan-ı Kerimʻlerde, yazma kitaplarda, silahlarda, aletlerde de… Hep güzellik unsuru olarak kullanılmıştır. Genel ve özel hayatın içlerinde çok önemli bir yere sahip olan kültürle bu derece yakın ilişki içinde olan yazının yeni nesillere öğretimi gereklidir. Meşrutiyetten evvelki mülkiye mekteplerinde yazı mühim bir ders mevkiinde idi. Meşrutiyetten sonra yazının talimine bir atalet geldi! Rikʻa derslerinin azaltıldığı gibi, sülüs de git gide talim edilmez oldu! Her halde bunun yazının taliminde bir inhidada (aldanma, kuşatılmışlık) da

[8] Baltacıoğlu, H. İ(1921). Yazının Usûl-i Tedrisi, İstanbul: Matbaa-i Amire. ss.4

olduğu şüphesizdir. Artık memlekette yazısı güzel olanlar az olduğu gibi, yazının güzelliğiyle olan alakası hakkındaki fikir ve kanaatimizde az çok sarsılmıştır! Bu hem eğitimimiz hem de kültürümüz açısından bir zarar meydana getirmez mi?... (Baltacıoğlu, 1921: 4-5)

Yazı öğretiminin tarihine kısaca değinen Baltacıoğlu, yazı öğretiminin kültür ve eğitim için önemini de belirtmektedir.

3-Yazı Çeşitleri

"Her milletin olduğu gibi Türk milletinin de çeşitli yazıları vardır. Bu mütenevvi yazıların ne bir tarihçesi ne de bir rehberi şimdiye kadar maalesef vücuda getirilmiş değildir (Baltacıoğlu 1921, 5).

Kufî: En eski İslam yazısıdır. Türkler bu yazıyı mimari süslerde kullanmışlar ve farklı türler geliştirmişler.

Nesih: Eski hattatların Kur'an-ı Kerim yazmak için kullandıkları doğru ve eğri çizgilerden oluşan ince yazıdır. Hâlâ Kur'an-ı Kerim'ler bu yazı ile yazılıp yayımlanır.

Sülüs: Nesih ailesinden fakat şekilden daha gelişmiş bir yazı çeşididir.

***Sülüs Celis*:** Hattatlar buna sade "Celi" dediler ve genellikle bu kısa ismi kullanırlar. Sülüsle celis arasında şekillerin esası itibarıyla bir fark yoksa da celi özellikleri daha başkadır.

Talîk: Sülüs ailesinde üç çeşit vardır. Talikin yalnız bir çeşidi vardır.

Divan-ı Kırması: Sülüs ailesinin nesih, asıl sülüs ve sülüs celisi" nevileri olduğu gibi, divan-i ailesinin de " *Divan-ı Kırması, Asıl Divanî ve Divanı Celisi*" çeşitleri vardır.

Divanî: Bu yazı nevinin anahtarı, değerindedir. Divanîyi sülüsten ayıran başlıca durum bir çeşit bozulma, fakat buna mukabil bir çeşit uzanmadır.

Divanî Celisi: Sülüs kendi celisinden ayrılmazsa da Divani kendi celisinden ayrılır.

Siyâkat: *Yazısı* bir nevi şifredir.

Rika: El yazımızdır ve yazılarımızın en basitidir."[*] (Baltacıoğlu, 1921: 6-8)

Baltacıoğlu, bu bölümde medreselerde ve mekteplerde öğretilen yazı şekilleri hakkında bilgi vermiştir.

4-İyi Yazının Yararları

"İyi yazının yararı çoktur. Kötü yazının birinci sakıncası, okunamamaktır. Kötü yazı yazmak yalnız sahibi için maddi bir zarar değil, manevi bir eksikliktir de. Çünkü kötü yazı yazmak çirkin söz söylemek, kaba hareket etmek gibi bir nevi nezaketsizlik sayılabilir. Yazının da adabı vardır. Kötü yazı ile kendinden büyük olan bir kişiye(kuruma) başvurmak saygı örneği değildir. Kötü yazı ile de kendinden küçük olan kişilere başvurmak merhametsizliktir. Bu hükmün ne kadar doğru olduğu amirin emrinde çalışan kötü bir yazıya sahip olanlara sorulmalıdır!

Eserin bu kısmında, işve ilişkilerin adabı olduğu gibi yazının da adabı olduğundan bahsedilmektedir. Bu adaba uymamak bir nevi cahilliktir." (Baltacıoğlu, 1921: 8)

Yazının insanın sosyal ilişkilerindeki önemine kısaca değilmiştir.

5-Güzel Yazı Hakkında Yanlış İnançlar

"İyi bir yazının yararını herkes takdir eder. Fakat güzel yazı hakkında bazı yanlış inançlar vardır. Bazı kimseler güzel yazı yazmayı hattatların tekelinde zannederler ve hattat olmayanın güzel yazı ile uğraşmasını gereksiz sayarlar. Bu hususta ılımlı olan bazıları ise yazıdan maksad "okunmak" olduğunu, mektepte yazı taliminden maksad "hattat yetiştirmek" olmadığını ileriye sürerek "güzel yazı"nın, daha doğrusu yazının beğenilen bir konusu gibi talimi lüzumsuz görürler. Birinciler aksini düşünenler, ikinciler

[*] Baltacıoğlu, İsmayıl H.: Yazılarımızın nevileri ve tarihçesi hakkında daha ziyade malumat almak için Tedrisat İptidaiye Mecmuası "İslam Yazılarının Tarihçesi" adlı makalelerime müracaat ediniz (Numara 9, 17, 18, 19, 20)

faydalananlardır. Menfiler büsbütün haksızdır, faydalananlar ise kısmen haksızdır. Çünkü bir kere güzel yazının lüzumu ve yararı muhakkaktır: güzel yazı hiçbir şey olmasa bile güzel resim, güzel süs gibi ruh için bir terbiyedir. Güzel yazı insanı destekleyici şekiller, farklar ve muvaffakiyetler üzerinde çalıştırdığı için ayrıca bir de dikkat ve irade terbiyesidir. Mesela çocuklar bu suretle devamlı mesaiye, cihede, kararlılığa ve bir nevi temayüz (kendini gösterme) melekesine sahip olurlar. Bu netice çocukta şahsiyetin teşekkülü açısından ihmal edilmez bir kazançtır. Onun için denilemez ki: güzel yazı lüzumsuzdur yahut yalnız hattatlara özgüdür… Yazıyı sadece alet ve ihtiyaç konusu olarak kabul etmek, yanlış olmasa bile eksik olur. Çünkü bir yazı iyi olmakla beraber güzelde olabilir ve iyi yazının güzel de olması sahibi için maddi ve manevi bir kardır. Gerçekten güzel fikir, güzel iş gibi güzel yazı da sahibine ve diğerlerine daima zevk veren bir eserdir. Bundan başka güzel yazının hükümet, ticaret ve sanayi müesseselerinde bir kıymeti vardır. Bazı kimseler vardır ki sırf güzel yazıları sayesinde hayatta bir mevkii sahibi olmuşlar ve bu mevkilerini sırf yazılarının güzelliği sayesinde muhafaza edebilmişlerdir. Bu yüzden güzel yazının umumi hayatta da yararları var demektir." (Baltacıoğlu, 1921: 9-10).

Baltacıoğlu, güzel yazının ve yazı yazmanın hayatta ne kadar lüzumlu olduğuna ışık tutuyor. Yazı eğitiminin şekilsel ve muhteva açısından güzelliğinin kişiye büyük bir kar olduğunu da gösteriyor.

6-İyi Yazının Nitelikleri Nelerdir?

"Her şeyden en iyi yazının ne gibi evsafı olduğunu açık bir surette tespit edelim: Burada iyi sıfatı amelî bir kıymeti yani yazının ameli maksada muvaffak olan evsafını ifade eder."

***Açıklık*:** Bir el yazısı için aranacak meziyetlerin en büyüğü vuzuhtur. Vuzuh yazının okunaklı olmasıdır. Yazının okunaklı olması için birinci kaide şudur:

Şekillerin kolayca okunması için gerekli olan kısımları eksik bırakmak ve yine kolayca okunmayı sağlayacak olan gereksiz kısımlardan sakınmaktır.

Düzen(İntizam): Beğenilen bir yazının ikinci şartı intizamdır. Harfleri bazen büyük bazen ufak bazen aşağı bazen yukarı olan bir yazıya iyi yazı denilmez. Böyle bir yazının ameli kıymeti bedii mahiyeti de yoktur. Yazıda intizamı temin için birinci şart satırların altını düz ve birbirine muvazi yazmaktır.

Çabukluk: Bu şartlar bir kere temin edildikten sonra iyi yazıda aranılacak son şart sürattir. Yazı her şeyden evvel bir vasıta olduğundan maksada süratle hizmet eden olması aranır.

Temizlik: Sürat şartından başka bir de temizlik şartı vardır ki doğrudan doğruya yazının kendisine ait olmakla beraber kendisine ait olan şartlar derecesinde belki daha mühimdir. Çünkü yazıyı temiz yazmak ve kâğıdı temiz bırakmakta adeta ahlaki denilebilecek bir kıymet ve mahiyet vardır. Üstünü başını temiz tutmayan bir adam cemiyetçe nasıl makbul değilse, kâğıdını, kalemini, parmaklarını kirleten ve bunlardan birini muhatabına ve muhitine kirli gösteren bir adam da aynı suretle makbul değildir.

Uygunluk: Nihayet yazının uygun olması da lazımdır. Bir yazının iriliğini ufaklığını temin eden şey kalemidir. İnce kalemin yazısı tabiatıyla ufak, kalın kaleminki büyük olur. Demek ki kalemin kalınlığı ile yazının büyüklüğü arasında bir nispet vardır. Bu nispet gözetilerek yazılan yazılara uygun deriz. Kalın yazılar vardır ki uygundur." (Baltacıoğlu, 1921: 10-14).

Vuzuh, intizam, sürat, temizlik, tenasüp gibi vasıflar Osmanlıca yazı için nasıl gerekli ise bugün Türkçe yazı becerisi için gereklidir. Çocuğa ilk okuma-yazma döneminde bu vasıflar kazandırılmalıdır. Böylece açık, anlaşılır, temiz ve kendi içinde şekilsel ve anlam olarak ilgili yazılar yazılabilsin. Bu vasıfların için vuzuh(açıklık) ve intizam gibi şartlar yazma becerisi için temel esasları teşkil eder. Yazı becerisinde çocuk, duygu, düşünce ve isteklerini kelime hazinesinin zenginliğine göre açık, anlaşılır; tertipli cümlelerle anlatabilmelidir.

7-Yazı Eğitimi Gerekli midir?

"Okunaklı ve güzel yazının yararları edildikten sonra bir mesele kalıyor: yazının talimi lazım mıdır? Gerçi bazı kimselerin iradesince "güzel yazmak" emek mahsulü değil, yaratılışın meyvesi, kabiliyetin eseridir. Fakat öncelikle "güzel" ile "iyi"yi ayırmamız lazımdır: iyi yazı dikkatin, kalıbından evvel zekânın mahsulüdür. Ve her dikkat mevzuu gibi iyi yazıda fikrin alışmasına, fikrin terbiyesine mütevakkıftır. Çocuk iyi yazabilmek için okunaklı, düzenli ve seri yazının kaidelerini tahsil etmek mecburiyetindedir. Güzel yazıya gelince bu da iyi yazı gibi talimden, uzmanlaşmadan ayrılmaz. Her sanat gibi hüsn hattın da kaideleri vardır. Bunların hem teorik hem de uygulamalı olarak talimi elzemdir. Usulü dairesinde bazı fikir ve hüsn terbiyesi esaslarına muvafık süratte verilen hat dersleri lüzumlu ve mektepte tahsili elzem olan derslerdendir." (Baltacıoğlu, 1921: 14).

Bugün eğitim ve öğretim yazı yazmada gerekli olan dikkati o dönemde Baltacıoğlu bir pedagog gözüyle işaret etmiştir. Yazı eğitimi, fikrin terbiyesiyle zekânın kullanılabilmesiyle düzenli ve anlaşılır olabilir.

8- El yazısının Hangi Çeşidi Öğretilmeli?

"Frenkçe el yazısının muhtelif nevileri olduğu gibi el yazımız olan rikanın da "Mümtaz Efendi Kaidesi" ve "Güzet Efendi Kaidesi" adlarıyla iki nevi vardır. Ve nasıl Frenkler "Fransız ve İngiliz yazıları" dedikleri nevilerinden hangisinin Frenk çocuklarına talimi uygun olduğunu ders kitaplarında mevzuu bahis ediyorlarsa, bir de Mümtaz Efendi ve Güzet Efendi kaidelerinden hangisinin mekteplerimizde talimi tercih edildiğinden bahsedebiliriz." (Baltacıoğlu, 1921: 14).

Bu bölümde yazar, o dönem örgün eğitim kurumlarında hangi yazı şeklinin öğretilmesinin faydalı ve müspet olacağını irdelemektedir. Fransız eğitiminden örnekler vererek eğitimize çağdaş bir pedagoji sunmaktadır.

9- İlkokulda Hangi Yazının Eğitimi Gereklidir?

İlkokulda el yazısının (rikanın) eğitimi verilmemektedir. Çünkü rika birinci derecede bir ihtiyaç yazısıdır. Fakat sülüs yazısını iptidai mektebinde tedris etmeli mi, etmemeli midir?" (Baltacıoğlu, 1921: 16).

şeklinde devam eden bölümde Baltacıoğlu, ilkokullarda hangi yazı şeklinin kullanılması gerektiğini, çocuğun seviyesine ve yazının niteliğine göre açıklamaktadır.

10- Yazının Tedrisinin Başlıca Safhaları

"Yazının tedrisi başlıca üç kısımdan ibarettir: 1- Talebe tarafından taklid edilecek iyi ve güzel yazı numunelerinin teşhiri. Bu ister "Meşk Mecmuaları" vasıtasıyla olsun ister kara tahtaya muallim tarafından yazılan numuneler şeklinde olsun, yazı tedrisinin ilk ve mühim vasıtasıdır. 2- Numunelerin tarif ve izahı. Tedrisin bu ikinci safhası yazıda vuzuh, intizamî sürat, uygunluk gibi iyi yazının şartlarını izah edeceği ve harflerin, kelimelerin ve satırların sürat teşkilini, bazı kolaylıkları ve yine bazı ilkeleri anlatacağı için belki tedrisinin en mühim ve o derece müşkil bir safhasıdır. Hocanın kudret ve mahareti en ziyade bu tarifleriyle anlaşılır. 3- Talebe tarafından numuneye ve tariflere göre yazılan yazıların düzeltilmesi. Tashihler, tariflerin canlı ve tecrübî bir tekrarı olduğundan tamamlayıcıdırlar. İyi bir tariften sonra gelen tashih çok yararlıdır. Yazı tedrisinde tashihlerin ehemmiyetini çoğaltan bir sebepte tashihlerin doğrudan doğruya talebenin tecrübesine yakın olmasıdır. Güzel yazının asıl tedrisi bu üç fiilden ibarettir." (Baltacıoğlu, 1921: 17).

Yazı yazma eyleminin metotlu bir şekilde safhalara bölen yazar, bugün dahi kabul edilen bir şekilde çocuğa görerek, uygulayarak ve çözümleyerek öğretme taraftarıdır. Taklit safhasında uygun örnek görülür. Örnekler açıklanır ve tanınır. Ürüne bakılır ve düzeltme gerekiyorsa yapılır.

11-Yazı Örneklerinin Gösterimi

"İyi ve güzel yazı numuneleri bir ferdin, bir mahsulü değildir. Bunlar senelerce, hatta asırlarca devam etmiş bir tekâmülün neticesinde vücuda gelmiştir. Bu yüzden iyi ve güzel yazı tahsil etmek isteyenler için bu gelişmi ihtiva eden numunelere lüzum vardır. Yazıda iyilik ve güzelliğin sırf yaza yaza olu**ş**abileceğini düşünmek yanlıştır. Gerçi yazı tahsilinde tekrar ve tecrübe çok önemlidir. Fakat tekrar ve tecrübenin faydalı olması sadece güzellik algısıyla mümkündür.

…Bir çocuk nasıl, okuması yazması olmadan, doğrudan doğruya imzasını atmayı veya birkaç kelimenin birini hem okumasını hem de yazmasını alışkanlık edinmiş olduğunu düşünmek gibi, bir kelimenin harflerini ayrı ayrı öğrenmeksizin toptan öğrenebilirse[*], Hüsn hat derslerine de yeni başlayan çocukları doğrudan doğruya satırlar üzerinde çalıştırmak suretiyle iyi ve güzel yazı talimine başlatmak mümkündür. İşu imkân nazar dikkate alınarak basit ve münzevi şekiller üzerinde fazla ısrar etmemek lüzumuna kani olmayız." (Baltacıoğlu, 1921: 17-21).

Yazı becerisi için iki önemli husus tekrar ve idrak belirtiliyor. Düşünceyi planlayıp, idrak edip, tekrarlarla doğru ve güzel yazma becerisine ulaşılabilir. Bugünkü Türkçe öğretiminde çocuklara yazdıklarını okutturma ve cümleden, bütünden hareketle çözümler yaptırma kullanılmaktadır. İşaret edilen hususlar okuma ve yazma öğretimi için önem taşımaktadır.

12- Tarif ve İzah (Tanım ve Açıklama)

*"Um*umi mekteplerde yazı derslerini ortaya çıkaran ihtiyaç yazının diğer sanat dersleri gibi kendi kendine tahsili bazı cihetten imkânsız bazı cihetlerden de güç olmasındandır. Yazı her sanat gibi talim edilmek lazım gelir, talim ise üstada muhtaçtır." (Baltacıoğlu, 1921: 21).

Yazı yazarken diğer sanat ve bilim alanlarıyla ilişki kurulmalıdır. Türkçe dersinde yazma becerisi öğretilir, diğer tüm derslerde de kullanılması gereken bir uğraştır. Bu nedenle örnekler ve uygulamaların alanını geniş tutmak gerekir. Yazı öğretiminde öğretmenin de önemli bir yeri vardır.

13- Tashih (Düzletme)

"Düzeltmeler esasen ferdi olmalı ve her talebenin kâğıdı üzerinde yapılmalıdır. Şayet muallim bu ferdi tashihleri vesilesiyle bazı hataların umumi bir mahiyette olduğunu yani talebeden talebeye tekrar ettiğini görürse o zaman tahtaya müracaat ederek tashihlerini umumi ve aleni bir tarzda yapmalıdır. Tashihler daima talebenin kendi kalemiyle yapılmalıdır." (Baltacıoğlu, 1921: 22-25).

Yazı uygulamalarından yapılan yanlışlar bireysel olarak düzeltilmelidir. Baltacıoğlu, çocuğa yönelik bir geri dönüt sürecini bizlere sunmaktadır.

14- Taklit Usûlleri

"Çocuklar gerek meşk (yazı örneği) defterleriyle gerek tahtaya yazılarak gözleri önüne konulan numuneleri ne suretle taklit ve tekrar edeceklerdir? Bu taklit ve tekrar hangi usulle ve hangi vasıtalar sayesinde olacaktır? Tahtalar önünde yazma usulü/Kopya usulü/Doğrudan doğruya yazma usulü." (Baltacıoğlu, 1921: 27).

Yazı uygulamalarında çocuğun örnekleri nasıl kullanacağı açıklanmaktadır.

15-Bir Yazı Dersi Nasıl Verilmelidir?

[*] Amerika'da ve Avrupa'nın Belçika gibi bazı memleketlerinde ve ahiren bizde Nüzhet Sabit merhum tarafından yapılan tecrübelere göre çocukları usul-ı tedrisle okutmak mümkün olduğu anlaşılmıştır. Nüzhet Sabit merhumun kelime usulüyle elifba hakkındaki eserine müracaat.

"Bir yazı dersinin nasıl verileceğini kestirmek için çocuğun bir saat zarfındaki mütenevvi" (türlü, çeşitli, çeşit çeşit, değişik) çalışmalarını sırasıyla tespit edelim: Evvela hoca siyah tahta üzerine bütün talebe tarafından görülecek kadar büyük bir örnek yazar. Bu esnada lüzumlu gördüğü açıklamaları yapacaktır. Bu açıklamalar her harfin veya şeklin hususiyetine, yüksekliğine, genişliğine, diğer şekillerle irtibatına, mimârîsine, ifadesine dair olacaktır. Hoca bu îzâhâtı gayet vazıh (açık, belli) ve kat'î (tereddüde mahal bırakmayan, kesin) bir hale getirmek için tebeşirle müteaddid (çok, birçok, birkaç) defalar tecrübe yapacaktır. Bu umumi örnek vücuda geldikten ve hakkıyla izah edildikten sonra her çocuk kendi yazı defterine müracaat ederek umumi modelin ufak mikyastaki(ölçekteki) aynını bulacak ve ufak numuneye bakarak yazacak, binaen aleyh umumi bir izaha vesile olacaktır. Halbuki hususi numune bilakis (aksine, tersine) taklit için rehber olacaktır. Gerçi umumi numuneden de taklit ettirmek mümkün ise de bunun malum olan birtakım mahzurları(sakınca, engel) vardır. Bu yüzden umumi numune sade teşhir maksadına hizmetle kalmalıdır. Hususi numuneye gelince en iyisi matbu" (tab"olunmuş, basılmış) olmasıdır. Çünkü her çocuğa ayrıca hususi meşk vermek maddeten mümkün değildir. Hem de matbu" meşkler daha mükemmeldir. Çocukların bu hususi meşklere karalama yazdığı yazıları hoca tashîh edecektir (düzeltecek). Bu yüzden fert evvela noksanlarına izahatlar ve tashihler ilavesiyle ıslah edilecektir. Bu teşhir, izah, düzeltmeleri koruma, sınıfına ve düşünme düzeyine göre bir saat zarfında bir, iki, üç… kere yapılabilir.]" (Baltacıoğlu, 1921: 28).

Baltacıoğlu, yazı hocalığı döneminde nasıl işlediğini burada bizlere sunmaktadır. Aşama aşama bir ders içeriğini ve metodunu bırakmadan anlatmaktadır. Örnekleme ve tekrar önemlidir. Çocuk önce ne yapacağını bilmeli ve tanımalıdır. Çocuğa görelilik dikkate alınır.

16- Yazı Dersinin Zamana Göre Taksimi

"Yazı tedrisatının aşama aşama olma, kaidesine riayet etmesi lazımdır. İlkokulun ilk sınıflarındaki yazı alışkırmalarıyla son senelerdeki alışkırmaların aynı olmaması doğaldır. İlkokulu üç devre farz edilerek ilk, orta ve yüksek devrelere ait öğretime bir aşama aşama olma kaidesine nasıl riayet edilebileceğini izah edelim." (Baltacıoğlu, 1921: 29).

şeklinde her devrede nasıl bir yazı eğitimi verilebileceğinden bahseder. Bizim örgün eğitim sistemimizdeki öğretim aşamaları ile benzerlik gösterir. İlköğretim I. kısım (İlk Okuma-yazma), ilköğretim ikinci kısım (Türkçe), ortaöğretim(Türk Dili ve Edebiyat).

17- Yazı Yazarken Dikkat Edilecek Sıhhat Kaideleri

"Vücut doğru olmalıdır. Yazı sandalye veya sıra üzerine oturarak ve el, sıra yahut masa üzerinde olduğu halde yazmalıdır. Bacaklar hal tabiide sıranın yahut yazıhanenin ayaklığına dayalı olmalı, bükük olmamalı, üst üste binmemelidir. Sol kol sıraya dayanarak ve vücudun ağırlığını yüklenmeli, sağ kol üçte ikisi sıraya dayanmalı ve vücut bir karışkadar uzak bulunmalıdır. Elin ve parmakların vaziyetine gelince, sağ elin kısım azami kâğıda dayanmış olmakla beraber üç parmağı eğilik bir vaziyette bulunmalı, bilhassa şehadet parmağını kalemin üzerine yatık bir vaziyette bulundurmalı, uygunu iki parmak elin ağırlığını taşımalıdır." (Baltacıoğlu, 1921: 30).

Bu bölümde yazı dersinde öğrenci fiziksel hazırlığına dikkat edilmesi ve hangi şartlarda yazı öğretiminin verilmesi gerektiğini anlatılmaktadır. Yazı yazarken bedeni doğru kullanabilmek zihni de daha verimli kullanmayı ve dikkati artırır.

18- Yazıya Ait Vasıtalar

"Yazının usul-ü tedrisi burada bitiyor. şimdi yazıda kullanılan bazı vasıtalar ve aletler hakkındaki şartlardan bahis edelim:

Taş Kalem ve Taş Tahta
Kurşun Kalem
*Demir Kale*m
Kamış kalem

Makta
Çakı, Kalemtıraş
Kâğıt
Mürekkep
Yazı Defterleri" (Baltacıoğlu, 1921: 30-34).

Eserde, yukarıda sıralanan aletlerin yazı yazarken nasıl kullanılması gerektiğine, bu aletler kullanılırken hangi teknik özelliklere dikkat edilmesi gerektiğine ayrıntılı bir şekilde değinilmektedir.

Eserin daha sonraki kısımlarında (*Sülüs, Celi, Divan, Rika* gibi) yazarın kendi el yazısıyla yazı şekillerine levhalar halinde örnekler verilmiştir. Yaklaşık on adet levha bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi Baltacıoğlu bir pedagog ve öğretmen gözüyle yazı öğretimini irdelemiştir. Bilimsel bir dikkatle yazının vasıfları ve bu becerinin ne şekilde kazandırılabileceği hakkında bizlere bilgi vermiştir. Osmanlıca yazı yazma becerisi için ne kadar faydalı bilgiler içeriyorsa Türkçe yazma becerisi için de bir o kadar faydalı bir eser ortaya konulmuştur. *Yazının Usûl-i Tedrisi*, çocuğa görelik ve çocuğa uygun metotlar kullanarak yazma becerisinin kazandırılması için örnek teşkil etmektedir. Eserdeki yazı öğretimi tekniği yazar tarafından uygulanmıştır ve yüksek oranda başarı sağlamıştır (Eserin girişinde Baltacıoğlu kendi sözleriyle bunu belirtmektedir).

Yazının icadı ile insanlar bilginin ve tarihin kalıcılığını sağlamışlardır. "Söz uçar, yazı baki kalır." şeklindeki anlayış dilin sözlü ve yazılı kullanımından yazının kalıcı olduğunu, dilin tarihi evrimi içinde göstermiştir. Türkçe yazıldığı gibi konuşulmaz. Konuşma dili ile yazı dili arasında mutlak farklılıklar vardır (Ağız özellikleri, daralmalar telaffuzda farklılıklara yol açabilir.). Yazı insan düşüncesinin boyutlarını, saf hâlini, incelenebilen, sınanabilen hâlini gösterir. Yazı, zihnî süreçlerin dil denilen sistematik dizgede anlam kazanmasıyla insanlar arası bildirişimde vazgeçilmez bir anlatım aracı olmuştur. Eğitimde çocuğa yazı becerisinin kazandırılması hem ana dilini doğru kullanabilmeyi hem de iletişimde etkili olabilmeyi sağlar. Baltacıoğlu da bir asır önce önerdiği yazma becerisi öğretiminin (amelî, uygulamaya dayalı) kişinin ruhsal ve sosyal hayatında ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Eğitimimizde yazma becerisi kazandırma sürecinde bu anlayışın hâkim olması lazımdır. Teknoloji ve bilimin hızla geliştiği çağımızda bilginin kullanımı çok büyük önem kazanmıştır. Bilginin kullanımı için de en önemli vasıta şüphesiz yazı ve dilsel ürünlerdir.

KAYNAKLAR

AYTAÇ, K. (1978). "Baltacıoğlu'nun „eğitim sistemi"nin ana gelişimi". *Yeni Adam* (Aylık Fikir Gazetesi), S. 921, 4-9.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1921). *Yazının Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-i Amire.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1957). "Eğitimin Beş Şekli" *Yeni Adam*, Ocak, S. 756, ss.2.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1973). "Eğitim Üzerine Düşünceler", *Yeni Adam,* Nisan, S. 860, ss.15.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1937). "Yepyeni Bir Okul İstiyorum", *Yeni Adam*, Eylül, S. 860, ss.3.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1963). "Pedagojide İhtilal", *Yeni Adam*, Aralık, S. 776, ss.2.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1964). "Yaratıcı Öğretmenler", *Yeni Adam*, Aralık, S. 778, ss.1.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1954). "Yeni Adam"ın İlkeleri", *Yeni Adam*, Şubat, S. 729, ss.4.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1957). "Eğitimin Beş Çizgisi", *Yeni Adam*, Ocak, S.756, ss. 2.

BALTACIOĞLU, İ.H. 1953). "Yeni Adam'ın Çizgileri", *Yeni Adam*, Mayıs, S. 732, ss. 2.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1958). "Dil Davası Nedir?", *Yeni Adam,* Nisan, S.763, ss.2.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1912/1927). *Talim Ve Terbiyede İnkılâp*. 3. Baskı, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1964). *Pedagojide İhtilal*. İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1942). *İçtimai Mektep*. Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1938). *Toplu Tedris*. İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1993). *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BULUÇ, N. (1967). "Okullarda Dayak Atılmalı mıdır?", *Yeni Adam*, Aralık, S. 796, ss.4.

COşKUN, E. (2003). Çeşitli Değişkenlere Göre Lise Öğrencilerinin

Etkili Okuma Becerileri ve Bazı Öneriler. *Türklük Bilimi Araştırmaları Türkçenin Öğretimi Özel Sayısı*, 13: 219–232.

COşKUN, E. (2007). "Yazma Becerisi" (ss. 49-91), *İlköğretimde Türkçe Öğretimi* (Editörler: A. Kırkkılıç, H. Akyol), Ankara: Pegem A Yayıncılık.

GRAHAM, S., & HARRIS, K. (1989). Improving learning disabled students skills at composing essays: self-instructional strategy traing. *Exceptional Children, 56,201–214.*

GRAHAM, S. & PERİN, D. (2006), *Writing Next*: *Effective Strategies to Improve Writing of Adolescent in Mıddle and High Schools* (A report to Carnegie Corporation of NewYork). Washington, DC: Alliance for Excellent Education.

GÖĞÜş, B. (1978). *Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi*. Ankara: Gül Yayınevi.

GÜNGÖR, M. (2008). Çağının Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2008, ss. 54-64.

KABAKLI, A. (1964). "Pedagojide İhtilal" *Yeni Adam* (Aylık Fikir Gazetesi), Aralık, Sayı: 778, ss.2.

KANTEMİR, E. (1976). Kompozisyon Öğretimi, *Millî Eğitim*, S. 34-37, s. 14-15.

KANTEMİR, E. (1991). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ankara: A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları.

KEYS, C. W. (2000). Investigating the thinking processes of eighth grade writers during the composition of a scientific laboatory report. *Journal of Research in Science Teaching, 37,676-690.*

KİRBY, F. (1960). Türkiye'de Köy Enstitüleri, [The Village Institue Movement of Turkey: An Educational Mobilization for Social Change] Doktora Tezi Columbia Üniversitesi.

MALTEPE, S. (2006) Türkçe Öğretiminde Yazılı Anlatım Uygulamaları İçin Bir Seçenek: Yaratıcı Yazma Yaklaşımları. *Dil Dergisi*, Sayı: 132.

MEB (2006). *İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.

MYKLEBUST, H. R.(1973). *Development and disoders of written language. Studies of normal and exceptional children.* New York: Grune&Stratton.

ORAL, G. (2003). Yine Yaz Yazıyoruz - Okulda, Çevrede, Evde Kullanılabilecek Yaratıcı Yazı Etkinlikleri ve Kuramsal Temelleri. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

ÖZ, F. (2003). *Uygulamalı* Türkçe Öğretimi. Ankara: Anı Yayıncılık.

ÖZDEN, H. (1966). "Pedagojide Çıkmazlar" *Yeni Adam* (Aylık Fikir Gazetesi), Mayıs, Sayı: 779, ss.4.

SHANAHAN, T. (2004). *Overcoming the dominance of communication: Writing to think and to learn.* In T. L. Jetton & J.A. Dole (Eds.). Adolescent literacy research and practice (pp.59-73) New York:Guildford.

SEVER, S. (2003). *Çocuk ve Edebiyat*. Ankara: Kök Yayıncılık.

SMITH, C. B. (2000). *Writing instruction: Current Practicesin the classroom. Eric clearing house on reading English and Communication:Boommington*. In. ED 446338, Eric Digest D 156.

SPERLING, M., & FREEDMAN, S. W. (2001) Review of writing research. In V. Richardson (Ed.), *Handbook of research on teaching (4th ed.,pp.370-389). Washington. DC: American Educational Research*

şİRİN, M. R. (2000), *99 Soruda Çocuk Edebiyatı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.

TOZLU, N. (1989). *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlı'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: MEB Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1543-1555, TURKEY*

TÜRK HARF İNKILÂBI İLE MİLLET MEKTEPLERİ VE İZMİR'DEKİ UYGULAMALAR*

Ayvaz MORKOÇ•

ÖZET

Türk Harf İnkılâbı, yalnızca okuyup yazmayı yaygınlaştırmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de sosyal, kültürel ve siyasî alanlarda köklü değişiklikler de meydana getirmiştir. Latin kökenli Türk harfleri, genç Cumhuriyet'in Batı medeniyetine yönelme arzusunun sembolü gibidir.

Makale, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türk Harf İnkılâbı ana hatlarıyla gözden geçirilmiştir. İkinci bölümde Millet Mektepleri üzerine yaptığımız araştırmalar yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise o yıllarda İzmir'de yapılan uygulamalar anlatılmaktadır.

Makale aracılığıyla önce Türk Harf İnkılâbı ile Millet Mekteplerinin görev ve amaçları belirlenmiştir. Daha sonra elde edilen sonuçlar tespit edilmiştir. Bu araştırmayla elde edilen verilerin ve ulaşılan sonuçların bilim dünyasına sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Harf İnkılâbı, Millet Mektepleri, İzmir.

TURK ALPHABET REFORM AND PUBLIC SCHOOLS AND THE APPLICATIONS IN IZMIR

ABSTRACT

Turk alphabet reform not only generalized literacy, but also caused fundamental changed in social, cultural and political areas in Turkey. Turk letters of Latin origin is like the symbol of the desire of young republic to direct towards western civilization.

The article consists of three parts. In the first part, Turk alphabet reform was reviewed with the main lines. In the second part, there are researches that were carried by us on public schools. In the third part, the applications carried out in Izmir at that time are presented.

By means of the article, firstly, missions and objectives of Turkish alphabet reform and public schools were determined. Then, the results obtained were detected. It is aimed in this study at presenting the data and the results that was obtained to the science world.

Keywords: Turk alphabet reform, public schools, Izmir.

A. Türkiye Dışındaki Türk Dünyasında Alfabe Islahı ve Latin Alfabesine Geçiş Faaliyetleri

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikleri 10. yüzyıldan itibaren Arap alfabesini de yoğun biçimde kullanmaya başlamışlardır. Türk devlet ve topluluklarının büyük bölümü yaklaşık 9 yüzyıl boyunca

---

* **"Türk Harf İnkılâbı ile Millet Mektepleri ve İzmir'deki Uygulamalar"** başlıklı makale, Başkent Üniversitesi ile Türk Dil Kurumu'nun Ankara'da 20-21 Kasım 2008 tarihinde ortaklaşa düzenledikleri "I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan, ancak **hiçbir yerde yayımlanmamış** metnin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

• Yard. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Çağdaş Türk Edebiyatları-Yeni Türk Edebiyatı, elmek: ayvazmorkoc@gmail.com

Arap alfabesini kullanmıştır. Bu alfabenin Türkçenin seslerini yeterince karşılamadığı ve okuyup yazmayı kolaylaştırmadığı eskiden beri dile getirilmektedir. Alfabe reformunu ilk kez dillendirenlerden biri Azerbaycan'ın tiyatro alanında da dikkat çeken şahsiyetlerinden Mirza Fethali Ahundzade'dir. Ahundzade, alfabe meselesiyle 1857 yılından itibaren ciddi biçimde ilgilenmeye başlar. Onun ilk uğraştığı konu Arap alfabesinin ıslahıdır. Arap harflerinin ıslahına büyük emek harcayan Ahundzade, hazırladığı Farsça layihasını Osmanlı Devleti ile İran ve Rusya'nın ileri gelen yöneticilerine gönderir. Ona göre, İslam dünyasının geri kalmasının nedeni, okunması ve yazılması zor olan Arap alfabesidir. 1857'de layihasını İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin üst düzey yöneticilerine göndermesine rağmen bir cevap alamamıştır. Uzun uğraşlardan sonra 1863 yılında Rus hükümetinden izin alarak İstanbul'a gelir. Arap harflerinin ıslahı amacıyla kaleme aldığı layihası Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de, Münif Paşa'nın ve kendisinin de hazır bulunduğu bir komisyonda görüşülür. Islah uygulaması kitap basmadaki zorlukları gidermediği, okuma ile yazmayı yeterince kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedilir[1]. Ahundzade, İstanbul'dan hayal kırıklığı ile ayrılır[2] (Akpınar 1994, 52).

Alfabe layihası ile uzun zaman uğraşan Ahundzade, ömrünün son yıllarında alfabe hakkında son kararını vermiştir. Arap alfabesi tamamen bırakılmalı, Latin alfabesine mutlaka geçilmelidir. Bu yoldaki kanaatinde o kadar emindir ki, şimdi olmasa bile "gelecek nesiller mutlaka bu işi yapacaklardır" diye bu konudaki inancını dile getirir. Kendi arşivinde Latin harfleri esas alınarak yapılmış bir alfabe tasarısı bulunmuştur (Akpınar 1988, 52).

Türkiye dışındaki Türk dünyasından İsmail Gaspıralı, Üzeyir Hacıbeyli, Celil Memmedkuluzade gibi eğitimcilik ve ceditçilik alanlarında çalışanlar alfabe reformunu ısrarla dile getirmişlerdir. Daha sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yeni alfabe tartışmaları tekrar gündeme gelir. Arap alfabesinin ıslah edilmesinin gerekliliği vurgulanır. Bu yapılamıyorsa Latin esaslı alfabeye geçilmesi istenir. O yıllarda konu "Azerbaycan" gazetesinde çok yönlü olarak tartışılmıştır. Azerbaycan'da 1920 yılında yeni alfabe komisyonu kurulur. Komisyon'da Sultan Mecid Ganizade, H. şahtahtlı, Hüseyin Cavid ve V. Tomaşevski gibi ünlü simalar yer almaktadır. 5 Ocak 1921 tarihinde Azerbaycan Eğitim Bakanlığı eski alfabeden, Latin alfabesine geçiş kararı alır. 1922 yılının Nisan ayında da Yeni Türk Alfabesi komisyonu kurulur (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı – Tutanaklar 2008, 15).

Sözü edilen komisyona Azerbaycan Merkezi İcra Komite Başkanı Semed Ağamalıoğlu başkanlık edecektir. Molla Nasreddin Dergisi müdürü Celil Memmedkuluzade, Veli Huluflu ve Güney Fakültesi dil ve edebiyat hocası Halid Said Hocayev komisyonun diğer üyeleridir (Hocayev 2006, 6).

20 Ekim 1923 tarihinde Azerbaycan hükümeti Latin kökenine dayanan Yeni Türk Alfabesini kabul eder. Sovyetler Birliği hükümeti 1926'da yapılması planlanan Türkoloji

[1] Alfabe layihası, komisyonda kabul edilmemesine rağmen Ahundzade yine de taltif edilmiştir. Bu yolda kendisine "maarif emr-i ehemmine hidmeti" dolayısıyla 4. dereceden Mecidiyye nişanı verilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Mirza Fethali Ahundzade**, (1988) Komediler, Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Yavuz Akpınar, İzmir: Ege Üni Yayınları, s. 10-11.

[2] Ahundzade, İstanbul'da beklediğini bulamamasına rağmen alfabe konusundaki çalışmalarından vazgeçmez. Türkiye'deki bazı edebiyat tarihçilerinin zannettiği gibi Ahundzade, İstanbul'a Arap harflerinin Latin harfleri ile değiştirilmesi yolunda bir teklif getirmemiştir. Arap harflerini kendi esasları içinde ıslah etmeyi düşünmüştür. Ahundzade Latin harflerine dayalı bir alfabe yapmayı düşündüğünü ilk kez 1873'te İstanbul'daki "Hakayık" gazetesine yazdığı bir mektubunda açıklamıştır. Hatta, bu tarihte bile Latin harfleri için kesin kararını verebilmiş değildir. Zira söz konusu mektubunda iki projeden bahseder; biri Arap harflerini ıslah etmek, ikincisi Latin harflerine dayalı yeni bir alfabe kabul etmek şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Yavuz Akpınar,** (1994), Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 52.

Kurultayından yaklaşık iki yıl önce Latin alfabesine geçiş için propagandaya başlamıştır. Amaç Türk topluluklarının Türkoloji Kurultayında Latin alfabesine geçmelerini sağlamaktır (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı – Tutanaklar 2008, 16).

Değerli bir ilim adamı olan Halid Said Hocayev[3]'in, hatıralarından oluşan kitabından öğrendiğimize göre Yeni Türk Alfabesi komisyon üyeleri Moskova hükümetinin desteği ve sağladığı imkânlarla Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyaları dolaşırlar. Bakü Türkoloji Kurultayı öncesinde halkı Latin alfabesine geçilmesi konusunda ikna etmeye çalışırlar. Ziyaret ettikleri yerler arasında Kırım, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Türk yurtları bulunmaktadır (Hocayev 2006, 5-6).

Gerçekte Sovyet hükümetinin amacı, Türklerin lehine sonuçlanacak bir çalışma değildir. İlk etapta Arap alfabesinin kaldırılması istenmektedir. Latin alfabesi meselesi, bilinçli biçimde Kiril alfabesine geçmenin bir adımı olarak ileri sürülmüştür. Moskova, Türkiye'nin Latin kökenli Türk alfabesine geçeceğini tahmin etmemektedir. Atatürk'ün ileri görüşlülüğü ve politik çevikliği Moskova hükümetini şaşırtır. Başta Atatürk olmak üzere yeni Türk Cumhuriyeti'nin bakanları ve üst düzey yöneticileri Azerbaycan'daki yeni alfabe çalışmalarını en başından beri dikkatlice takip etmişlerdir. Atatürk'ün Türkiye dışındaki Türk dünyasına önem verdiği bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk dünyasıyla ortak bir yazı dili kullanması, daha sıkı münasebetlerin kurulmasına vesile olacaktır. Bilinçli biçimde hareket eden Atatürk, Hüseyinzade Ali Bey, Fuat Köprülü ve İsmail Hikmet Ertaylan'ı Bakü'ye gönderir. Kurultaydaki genel havayla birlikte, Türk topluluklarının yeni harflere yaklaşımlarını, Rusların gerçek niyetlerini öğrenmek arzusundadır. Fuat Köprülü ve Alibey Hüseyinzade Turan, kurultayda alınan kararları, Atatürk'e sunarlar.

Atatürk, kurultay kararlarını derinlemesine inceler. Bununla yetinmeyerek bilim adamı kimliklerini takdir ettiği Alman Teodor Menzel, Macar Mezsaros Gyula'nın fikirlerini de öğrenir. Latin kökenine dayanan Yeni Türk Alfabesi konusundaki fikrini kesinleştirir (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı – Tutanaklar 2008, 16).

Bakü Türkoloji Kurultayının sonuç bildirgesinde Latin alfabesine dayanan Yeni Türk Alfabesinin Sovyetler Birliği'ndeki tüm Türk topluluklarında kabul edilmesi kararlaştırılır[4] (1926

[3] Ömrünün büyük kısmını Azerbaycan'da geçiren ve aslen Özbek Türklerinden olan Halid Said Hocayev, Türkiye'de ve hatta Azerbaycan'da yeterince tanınmamaktadır. Üst derecede Arapça ve Farsça bilen Hocayev, 1914 yılında İstanbul'a okumak için gelir, 1918 yılında da Edebiyat Fakültesinden mezun olur. 1926-1934 yılları arasında Azerbaycan'daki değişik yüksek okullarda hoca olarak görev yapar. Stalin'in dikta rejimi sırasında antisovyet ve pantürkist olmakla itham edilir. Milliyetçi görüşlere sahip olan Hocayev, iddiaya göre bağımsız Türk-Tatar devleti kurmak için faaliyetlerde bulunmaktadır. 13 Ekim 1937 yılında Bakü'de kurşuna dizilerek öldürülür. Eşinin büyük çabalarıyla yeniden yargılanır ve bu kez suçsuz bulunarak ölümünden 20 yıl sonra aklanır. Hocayev, 1926'da düzenlenen I. Türkoloji Kurultayının toplanmasında büyük rol oynamış, alfabe ve edebi dil meselelerinin görüşülmesi esnasında fikirlerini sunmuştur. Kurultay teşkilat komitesinin isteği üzerine "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" adlı eserini yazmıştır. Eser, Arap alfabesiyle Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Hocayev, Halid Said,** (2006) Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım, Hazırlayanlar: Mustafa TOKER-Ufuk Deniz Ağçı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

[4] 1926 Bakü Türkoloji Kurultayında Yeni Türk Alfabesi Hakkındaki kararı şu şekildedir:

1. Kurultay, Yeni Türk (Latin) Alfabesinin Arap ve Islah olunmuş Arap Alfabeleri üzerindeki üstünlüklerini ve teknik üstünlüğünü, aynı zamanda yeni alfabenin Arap alfabesi ile kıyaslamada çok büyük kültürel-tarihi, ilerici değerini dikkate almaktadır. Yeni alfabenin kabulünü ve onun ayrı ayrı Türk-Tatar Cumhuriyetleri ve vilayetlerinde uygulanma usullerini her cumhuriyetin ve her halkın kendi kararına bırakıyor.

2. Kurultay Azerbaycan'ın SSCB'nin vilayet ve cumhuriyetlerinin (Yakutistan, Kırgızistan, Gürcüstan, Karaçay, Çerkez, Kabardin, Balkar, Osetya ve Çeçenistan) yeni alfabe kabul etmelerinin, Başkurtlardan, Türkmenistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez vilayetlerinde Latin esaslı yeni alfabe yolunda geniş harekâta başlanması gibi büyük öneme sahip delili kaydediyor.

3. Sayılan vilayet ve cumhuriyetlerin Yeni Türk (Latin) Alfabesinin kabulü alanında gördükleri takdire layık çalışmayı kaydeden ve ateşli şekilde alkışlayan kurultay, bu ıslahatın onlarda da gerçekleştirilebilmesi için tüm Türk-

Bakü Türkoloji Kurultayı – Tutanaklar 2008, 16). 6 Haziran 1927 tarihinden itibaren Sovyetler Birliği'ndeki cumhuriyetler yeni alfabeye geçmek için kararnameler çıkarırlar (Hocayev 2006, 122).

Kuşkusuz Bakü Türkoloji Kurultayının Türk dünyası için önemli faydaları olmuştur. Ancak unutmamak gerekir ki bu kurultayı toplayan Stalin ve diğer Sovyet devlet adamlarının başka gizli emelleri vardı. Türklüğe yardım ediyormuş gibi görünen bu insanlar, Türklüğe karşı saldırı planları yapmaktaydı. O dönemde Türk aydınlarının, Türklük dünyası ile ilgili bilimsel ve siyasal düşüncelerini öğrenmek ve gelecekte karşı tedbirler almak istiyorlardı. Ne ilginçtir ki,1920'li yılların sonu ve 30'lu yıllarda baskıya uğrayan, hapislerde kalan Türkologların büyük çoğunluğu, 1926 yılı I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın katılımcılarıydı. (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı – Tutanaklar 2008, 12).

B. Türkiye'de Harf İnkılâbı

Osmanlı Devleti'nde gerek Tanzimat, gerekse Meşrutiyet dönemlerinde okuma yazmayı kolaylaştırmak için Arap alfabesinde yeni düzenlemeler yapılmasını teklif edenler çıkmıştır. Ülkemizde bu zamanlarda Arap alfabesinin ıslahı fikri daha fazla taraftara sahiptir. Ancak ıslah amacıyla yapılan iyi niyetli çalışmalar her seferinde başarısızlığa uğrayıp beklenen olumlu gelişmeler sağlanamayınca yeni alfabe taraftarlarının çoğaldığı görülür. Bu arada Arap alfabesinin ıslahının mümkün olamayacağını ve tamamen terk edilmesi gerektiğini ısrarla dile getirenler vardır. Bunlar Celal Nuri Bey (İleri), Dr. Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit ve Kılıçzade Hakkı gibi kişilerdir (Ülkütaşır, 1988).

Cumhuriyetin ilanından Atatürk'ün yeni harfleri kabul edeceğini beyan ettiği zamana kadar geçen süreçte yeni alfabe taraftarlarıyla Arap alfabesi taraftarları arasında gazeteler aracılığıyla tartışmalar yaşanır (Korkmaz, 1998). Dönemin başbakanı İsmet İnönü de, Atatürk ile aynı görüşte değildir. İnönü, devlet yönetiminde ortaya çıkabilecek muhtemel zaaf ve sıkıntılar yüzünden yeni Türk alfabesine başlangıçta olumlu bakmamıştır (Arar, 1981, 151).

Arap alfabesi Arapların dil, edebiyat ve kültürlerini ifade etmek için uygun niteliklere sahip olabilir. Oysa aynı alfabe taşıdığı bazı önemli eksiklikler nedeniyle Türkçe'yi tam olarak ifade etmekten uzaktır. Atatürk'e göre Arap alfabesi Türkler için okuyup yazmada önemli güçlükler çıkarmakta ve yetersiz kalmaktadır. Ülkede okuryazar kitlesinin süratle artırılması, eğitim ve öğretimin yaygın hale getirilmesi gerekmektedir. Bu konudaki görüşlerini şu cümlelerle açıklamıştır:

> *Lisanın suubeti (dilin güçlüğü) edebiyatın natamam bulunması ehl-i vatanı cahil bırakıyor, tekâmül (gelişme) hevesini müntefi ediyor (söndürüyor) Beraks olarak kolay okunur, kolay yazılır bir dil olur ve onun ilerlemiş ceyadet kesbetmiş bir edebiyatı bulunursa bittabi halk ona rağbet eder. Okuryazarların sayısı ziyadeleşir ve okumak yazmak için bugünkü gibi yıllar sarf edilmez.* (Ülkütaşır, 1988, 22)

Yenilikleri uygulamaya başlamada zamanlamaya çok dikkat eden Atatürk, halkın Latin harflerine hazır hâle gelmesini beklemiş,uygun zemini bulduğunda harekete geçmiştir. Bu amaçla onun talimatıyla 23 Mayıs 1928 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olmak üzere Dil

---

Tatar halklarına Azerbaycan'ın ve SSCB'nin diğer vilayet ve cumhuriyetlerinin tecrübesini ve yöntemlerini öğrenmeyi tavsiye ediyor. **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı-Tutanaklar**, (2008) Çevirenler: Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU, Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 456.

Encümeni kurulmuştur (Ülkütaşır, 1988, 22). Amaç, yeni Türk harflerine geçebilmek için Latin alfabesi üzerinde ön çalışmalar yapmaktır.

Atatürk'ün yeni harflere geçme kararı kamuoyuna duyurulduğunda değişik fikirler ortaya atılır. Bu fikirlerin tek ortak noktası, geçiş süresinin uzun olması gerektiği yönündedir. Ancak yaygın görüşün aksine Atatürk, yeni harflere geçişin çok süratli olmasını istemiştir. Beklenen zamanın geldiğini düşünen Atatürk, 8-9 Ağustos 1928 tarihinde Sarayburnu Parkı'nda toplanmış olan halka bir konuşma yapar. Bu konuşmada yeni harflere geçileceği mesajını verir:

> *Bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türk'ün seviyesini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz* (Korkmaz, 1998).

Bu konuşmanın ardından çalışmalar hızla tamamlanmış, 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanun Türkiye Büyük Millet Meclisinden geçirilerek yürürlüğe girmiştir (Özerdim, 1962, 36-37). 1 Ocak 1929 tarihinde Millet Mektepleri açılmış, altı ay sonra, yani Haziran 1929'da Arap harflerinin kullanılması tamamen yasaklanmıştır.

Harf inkılâbı, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı kültürüne yönelmesinin ilk ve en büyük basamağı olarak değerlendirilmelidir. Atatürk, Latin kökenli yeni Türk harfleri sayesinde genç Cumhuriyet'in Batı ile daha kolay uyumlu hale geleceğini öngörüyordu. Bu yönüyle Türk Harf İnkılâbı, Atatürk'ün bir plân dâhilinde yapmayı tasarladığı dil reformunun yolunu açacaktı.

İlk bakışta basit bir yazı değişikliği gibi görülen Harf İnkılâbı, başta toplum yapımızda olmak üzere, dilimiz ve kültürümüzde yapılan yeniliklerin sadece ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu, ilk güçlü hareketin devamı daha sonra başka alanlarda kendini gösterecektir. Türk Milleti'nin kendi dilinin bilincine varması, kendi tarihine özenle yaklaşması Harf İnkılâbının kazanımları arasındadır. Bu inkılâbı başarıyla gerçekleştiren Atatürk, yapmayı planladığı Millet Mektepleri uygulaması için sağlam bir zemin hazırlamış oluyordu. Okuma ve yazmayı kolaylaştıran Latin kökenli Yeni Türk Alfabesi kabul edilmişti. Artık genç Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm fertleri Millet Mektepleri sayesinde okuma yazma kolayca öğrenebilecek, böylece Türk halkının eğitim seviyesi yükselecekti. Zaman ve zeminin uygun olduğunu gören Atatürk, vakit geçirmeden Millet Mektepleri uygulamasını başlatır.

C. Millet Mektepleri

1. Millet Mekteplerine Hazırlık Çalışmaları

Bir milletin yükselmesi için eğitimin şart olduğunu bilen Atatürk, 16 Temmuz 1921 tarihinde toplanan eğitim kongresinde Türk Milleti'nin düşmanlardan kurtulmak için verdiği mücadelenin aynısını eğitim ve bilim sahasında da vereceğine olan inancını dile getirir.

> *Silahıyla olduğu gibi dimağıyla de mücadele mecburiyetinde olan milletimizin birincisinde gösterdiği kudreti ikincisinde de göstereceğinden asla şüphem yoktur.* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1959,).

Yeni harflerin halka kısa süre içinde öğretilmesi için Millet Mektepleri açılmaya karar verilmiştir. Bu mekteplerin kuruluş amacı şu cümlelerle verilmektedir:

> *Türkiye halkını okuyup yazmağa muktedir bir hale getirmek ve ona hayat ve maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadıyla Millet Mektepleri teşkilatı vücuda getirilmiştir.* (Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, Ankara: 22 Eylül 1929.)

Millet Mektepleri tüm yurtta resmî olarak açılmadan önce, 11 Ağustos 1928'de Dolmabahçe Sarayı'nda dershaneler oluşturularak ilk uygulama dersleri verilmeye başlanmıştır. Bu dersleri başmuallim sıfatıyla bizzat Atatürk vermiştir. Derslere bazı bakan ve milletvekilleri ile Cumhurbaşkanlığında görevli memurlar da katılmıştır. Ardından Atatürk, 23 Ağustos ile 21 Eylül 1928 tarihlerini kapsayan yurt gezilerine çıkar. Amaç yeni Türk harflerini halka daha yakından tanıtmak, üst düzey bürokrat ve devlet memurlarının bu konudaki çalışmalarını yerinde teftiş etmektir. Bu sırada milletvekilleri de kendi seçim bölgelerinde yeni Türk harflerini tanıtmaya başlamış, halkın harf inkılâbını desteklemelerini sağlamışlardır. Başta Atatürk olmak üzere tüm yöneticiler çalışmalara bir seferberlik halinde katılmışlardır.

Bu arada Dil Encümeninin belirlediği temel prensiplere uygun *Yeni Türk Yazısı* ile *Kıraat* adlı kitaplar, Haziran 1928'de basılarak yurdun dört bir köşesine dağıtılır. Yeni Türk alfabesini tanıtan broşürler devlet matbaalarında hazırlanıp halka ulaştırılır. Millî Eğitim Bakanlığı, yeni harflerle hazırlanmış kitapları Millet Mektepleri açılması kararlaştırılan yerleşim yerlerine gönderir. Ülkede yapılan çalışmaları denetlemek amacıyla komiteler oluşturulur.

Basın da yeni Türk harflerine geçilmesini desteklemiştir. Yeni harflerin kullanımına resmen geçilmeden önce Türkiye genelinde bazı gazeteler logolarındaki yazıları, kimi gazeteler yalnızca haber başlıklarını, kimileri de sayfalarının bir bölümünü yeni harflerle basmışlardır.

Arap alfabesine göre öğrenilmesi daha kolay olan Latin kökenli yeni Türk harfleri, 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Kasım 1928, 31). Başbakan İsmet İnönü, 8 Kasım 1928 tarihli açıklamasında Millet Mektepleri hakkında ilk bilgileri verir. Buna göre mektepler iki ya da dört ay süreli olabilecektir. Okul bulunmayan yerleşim yerlerinde gezici mektepler açılacaktır. Başta üst düzeydekiler olmak üzere tüm devlet memurları mekteplerin işleyişine katkıda bulunacak, faaliyetlerini destekleyeceklerdir. Mekteplerin genel başkanı ile başöğretmeni Mustafa Kemal olacaktır (TBMM Zabıt Ceridesi, 8 Kasım 1928, 31).

Bakanlar Kurulunun onayladığı Millet Mektepleri Yönetmeliği, 24 Kasım 1928 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 24 Kasım 1928, nr. 1048). Yönetmelik, bir yıl sonra görülen lüzum üzerine yine Bakanlar Kurulunun 22 Eylül 1929 tarihli oturumunda bazı değişikliklere uğramıştır. Yapılan değişiklikleri kapsayan yeni yönetmelik aynı gün Cumhurbaşkanınca onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, 22 Eylül 1929, Ankara). Bu düzenlemeler sebebiyle Millet Mektepleri için ilki 1928, ikincisi 1929 olmak üzere iki yönetmelik bulunmaktadır.

2. Millet Mekteplerinin Kuruluş Amaçları, Yapılanması ve Mekteplerde Verilen Dersler

1928 yılında kabul edilen yönetmelik uyarınca Millet Mektepleri A ve B olmak üzere iki farklı dersliğe sahip olacaktı. A dersliklerinde hiç okuma yazma bilmeyenlerin, B dersliklerinde ise Arap harfleriyle okuma yazma bilenlerin eğitilmesi amaçlanmıştır (Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, 1928, Ankara). 1929 yılında çıkarılmış olan yönetmelikte ise A dersliklerine hiç okuma yazma bilmeyenlerin devam etmesi, B dersliklerine ise önceden okuma yazma bilen, bununla birlikte daha ileri bilgilerle donatılması düşünülen vatandaşların gitmesi amaçlanmıştır. Başka bir ifadeyle 1929 yılındaki yönetmelik uyarınca B derslikleri ülke vatandaşlarının hayat ve geçimini sağlayacak, iyi vatandaş olmanın gereklerini kavratacak temel bilgileri verme amacı

taşımaktaydı. Millet Mekteplerinde verilecek eğitim süresi 1928 yılı yönetmelik hükmünce A derslikleri için 4, B derslikleri için ise 2 ay olarak belirlenmiştir. Buna karşılık 1929 yılında çıkarılan yönetmelik hükmüne göre ise her iki derslik için eğitim süresi 4'er ay olarak kabul edilmiştir (Millet Mektepleri Talimatnamesi, 1928, md. 2), (Millet Mektepleri Talimatnamesi, 1929, md. 4-5).

Millet Mektepleri, 1928 yılı yönetmelik hükmüne göre sabit, gezici ve özel mektepler olarak üçe ayrılacaktı ve her birinin A ve B derslikleri bulunacaktı. 1929 yılında alınan kararla mevcut üç mektebe ek olarak Köy Yatı Dershaneleri ile Halk Okuma Odaları açılmış ve böylece Millet Mektepleri 5 unsurdan oluşan mekteplere dönüşmüştür.

Sabit Millet Mektepleri, daha önce okul binası bulunan yerleşim yerlerinde açılmış, ihtiyaca göre kadın, erkek ve karışık olmak üzere derslikler oluşturulmuştur. Gezici Millet Mektepleri, okulu bulunmayan yerlerde, bilhassa da köylerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu mekteplerde öğleden önce 12-16 yaş arasındaki çocuklar, öğleden sonra da 16-45 yaş arasındaki kişiler eğitim almışlardır. Özel Millet Mektepleri, devlet kuruluşları, belediyeler, bankalar, demiryolu ve liman idareleri ile hapishane gibi yerlerde açılan mekteplerdir. Ayrıca en az yirmi çalışanı bulunan yerlerde de özel mektep açılması zorunlu hale getirilmiştir. Köy Yatı Dershaneleri, okulu bulunmayan köylerdeki 12-18 yaş arasındaki kişilerin okutulması için il ve ilçe merkezlerinde açılan yatılı mekteplerdir. Köy Okuma Odaları ise daha önceden okuma yazmayı öğrenmiş kişilerin hayatını rahatlıkla idame ettirebilecekleri bilgilerle donatılması amacıyla açılmıştır.

Millet Mekteplerinde okuma yazmayı öğrenmiş kişilere günlük hayatlarında kendilerine faydalı olacak bilgiler içeren metinler okutulmaya özen gösterilmiştir. Her vatandaşın normal hayatında gerekli olan basit hesap işlemlerinin öğretilmesi için ***Hesap ve Ölçü*** adlı dersler verilmiştir. Toplumda sağlıklı bireyler yetiştirmek için ***Sağlık Bilgisi*** dersleri okutulmuş, vatandaşlara milli bilinç aşılamaya yönelik olmak üzere ***Yurt Bilgisi*** dersleri müfredata eklenmiştir. Bütün bu çalışmalarda amaç, ülkede okuryazar sayısını artırmanın yanı sıra bilgili ve kültürlü çağdaş bir Türk toplumu oluşturmaktır.

1928-1929 döneminde A dersliklerinde 485.632, B dersliklerinde de 111.378 yetişkin kişi başarı göstererek belge almıştır. Böyle kısa süre içinde 600 bine yakın kişinin başarı göstermesi Mustafa Kemal'i çok sevindirmiştir. 1 Kasım 1929'da yaptığı konuşmada şunları söylemiştir.

> Millet Mektepleri normal tedrisat haricinde kadın ve erkek yüz binlerce vatandaşın nurlanmasına hizmet etti. Ne mutlu bize.*(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1961, Ankara, s. 361).*

1928 ile 1935 yılları arasında yurt çapında Millet Mekteplerinin tüm A dersliklerinden 1.086.159, tüm B dersliklerinden 268.096 kişi başarı göstererek belge almışlardır. Bütün bu çalışmaların bir sonucu olarak 1927 yılında Türkiye'de okur yazar oranı % 10.5 iken 7 dönem boyunca yapılan yoğun çalışmalar sonucu 1935 yılında bu oran % 20.4'e yükselmiştir.

D. İzmir'deki Uygulamalar

İzmir, Türkiye'de çağdaş yeniliklerin uygulandığı bir ilkler şehridir denilebilir. Bunda İzmir'in ülkenin Batıya en yakın şehirlerinden biri olmasının yanı sıra, halkın yeniliklere açık olmasının da payı vardır. Türk Kurtuluş Savaşı öncesinde, Batılı sömürgeci devletlerin desteklediği Yunanlar, Anadolu'yu işgal etmeye 15 Mayıs 1919'da İzmir'den başlamışlardır. 9 Eylül 1922'de Yunanlar yine İzmir'den denize dökülmüşlerdir. Başka bir ifadeyle Milli Mücadele'de İzmir'in çok önemli bir yeri vardır. Yeni Türk devletinin kurulması sürecinde İzmir'in önemi bizzat Gazi

Mustafa Kemal tarafından da bilinmekteydi. Bu nedenle yeni devletinin ilk İktisat Kongresinin Atatürk'ün emriyle İzmir'de toplanması, onun İzmir'e verdiği değeri göstermektedir.

İzmir'deki Millet Mektepleri ile ilgili uygulamaları o yıllarda yayım hayatını sürdüren Ahenk, Anadolu ve Hizmet gazetelerinden takip edebiliyoruz. Yaptığımız incelemeler sonunda bu gazetelerin Türk Harf İnkılâbını ve onun devamı olan Millet Mekteplerini samimiyetle desteklediklerini tespit ettik.

1. Millet Mektepleri Açılmadan Önceki Hazırlık Çalışmaları

Gerek Ahenk, gerek Anadolu ve gerekse Hizmet gazeteleri sayfalarında sürekli Millet Mektepleri ile ilgili haberlere yer vermiştirdir. Mekteplerin resmi açılışlarının yaklaştığı zamanlarda yayımların daha da yoğunluk kazandığı görülür. Ahenk Gazetesi'nde M. Şevki bir yazısında Millet Mekteplerinin yakında açılacağını, bunun yeni harfleri öğrenmek için büyük bir fırsat olduğunu söyler. Yeni harfleri öğrenmeyenlerin büyük sıkıntılarla karşılaşacağını, hatta okuma yazma bilmeyen hanımların toplumda kusurlu kabul edileceklerini belirtir.

> *Bu fırsat ve nimetten istifade etmeyi ihmal edenler iyi bilmelidirler ki yeni Türk harfleriyle okuyup yazmayı bilmeyenler yarın çok büyük sıkıntılarla mücadele mecburiyetinde kalacaklardır. Yarın yeni harflerle okuyup yazma bilmeyenler itibar görmeyecekler, nedamet ve hicap duyarak kıvranacaklardır. Hususu ile okuyup yazma bilmeyen hanımlar, kızlar kusurlu itibar olunacaklardır. Bu sebeple kadınlarımız, kızlarımız kendileri için açılacak olan millet mekteplerinden azami derecede istifadeye hazırlanmalıdırlar.* (M. Şevki, (25 Birinci Kanun 1928), "Hazırlanalım", Ahenk, nr. 10629).

Resmi makamların mekteplerle ilgili hemen bütün faaliyetleri gazetelerde haber olarak yer almıştır. Ocak 1928'de açılacak Millet Mektepleri için İzmir vilayet bütçesinden 32 bin lira ayrıldığı ve İçişleri Bakanlığı'na onay için gönderildiği haber verilir. Vilayet bütçesinden ayrılan paranın dışında ticaret odası ve belediye de Millet Mektepleri nizamnamesi uyarınca bu kurumlara ayrılan bütçeye katkı sağlayacaklardır.

> *Kanun-ı saniden itibaren açılacak olan Millet Mektepleri için vilayetimiz bütçesinden 32 bin lira tefrik edilmiş ve mazbatası beray-ı tasdik telgrafla Dahiliye Vekaleti'ne bildirilmiştir. Vilayet bütçesinden tefrik olan paradan maada, ber mucub-i nizamname ticaret odası ve belediye de ayrıca bu masrafa iştirak edeceklerdir.* (Ahenk, nr. 10629, Birinci Kanun 1928).

İzmir'de ilk etapta 600 Millet Mektebi açılacak ve buralarda 690 öğretmen görev yapacaktır. Mekteplerin şehrin hangi mahallelerinde açılacağı ve öğretmenlerin nerelerde görevlendirileceği konularında çalışmalar sürdürülmektedir. Anadolu Gazetesi'nde Millet Mektepleri haberleriyle birlikte verilen "Cehalete karşı açılan bu muharebede herkes hissesine düşeni yapmalıdır" cümlesi dikkat çekicidir (Anadolu, 4265, 9 Kanun-ı Evvel 1928).

Önce İzmir'deki, daha sonra da Türkiye'deki Türk Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri haberlerini vermeye özen gösteren Ahenk, Sovyetler Birliği'ndeki benzer gelişmeleri de aktarmaktan geri durmamıştır. Mesela Sovyetler bünyesinde bulunan Türk Cumhuriyetlerinde Latin esaslı bir alfabenin kabul edildiğini, bu alfabenin iki yıl içinde tam anlamıyla uygulamaya konulacağını bildiren haber bunlardan biridir. (Ahenk, nr. 10629, 25 Birinci Kanun 1928, s. 1).

İzmir gazeteleri, Türk Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleriyle ilgili olmak üzere yalnızca İzmir'deki gelişmeleri vermekle yetinmemiş,zaman zaman İstanbul, Konya Kayseri, Ankara gibi

çehirlerle birlikte sık sık Muğla, Aydın, Denizli, Balıkesir gibi İzmir'e komşu veya yakın olan çehirlerdeki uygulamalardan da söz etmiştir (Ahenk, nr. 10638, İkinci Kanun 1929, 2.).

Mekteplerin açılma tarihi yaklaştığında çehirde yapılması planlanan çalışmalar hakkında da kimi zaman ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İzmir'de Millet Mekteplerinin yüksek seviyeli devlet memurlarının, belediye başkanlarının, çehrin ileri gelenlerinin katılımıyla açılacağı belirtilmiştir. Böylece en yüksek seviyede halk katılımı sağlanmaya çalışılacaktır. Mekteplerde görev yapacak öğretmenlerin tayinlerinin tamamlanmak üzere olduğu, gerekli hazırlıkların bitirilme aşamasına geldiği haber verilmiştir. Gazetelerden öğrendiğimize göre İzmir'deki bütün halka mekteplerin amaçları ile sağlayacağı faydaları vurgulayan konferanslar verilmiş, sinemalarda da mekteplerle ilgili tanıtım çalışmaları yapılarak halk aydınlatılmıştır.

Gazeteler, Millî Eğitim Bakanlığının talimatnamelerini de yayımlamışlardır. Mekteplerde derslerin günün hangi saatinde başlayacağı, il ve ilçe eğitim kurullarınca ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenebilecektir. Mekteplerin törenlerle açılacağı ilk gün, her mektebe üst düzey bir yönetici şeref konuğu olarak katılarak inkılâbın anlam ve önemini belirten konuşma yapacaktır. İzmir'deki askerî ve sivil bandolar çoşkulu havası içinde başlatılması düşünülen açılışlarda görev alacaktır. Millet Mektepleri öğrencisi olmayan ve normal eğitimlerine devam eden öğrenciler de açılış törenlerine katılarak buralarda konserler vereceklerdir. Başka bir ifade ile İzmir'deki Millet Mektepleri'nin açılışları büyük bir bayram kutlaması şeklinde planlanmaktadır.

Yeni Türk harfleri resmî olarak kabul edilmeden önce, İzmir'de bu harfleri halka öğretecek olan öğretmenler için 2 Eylül 1928'de Misak-ı Millî Mektebi'nde bir kurs açılır. Bu kursa 60'a yakın öğretmen bir hafta boyunca devam eder (Anadolu, 8 Eylül 1928) Ardından onları denetleyecek olan tedrisat müfettişlerine ikinci bir kurs düzenlenir. 8 Eylül'de başlayacak olan bu kursu tedrisat müfettişi Asım İsmet Bey yönetecektir. (Anadolu, 5 Eylül 1928)

2. Millet Mektepleri Açıldıktan Sonra Yapılan Çalışmalar

İzmir'de Millet Mekteplerinin açılışı önceden belirlenen şekilde büyük bir çoşku havası içinde gerçekleştirilmiştir. Mektebe devam edecek öğrenciler ellerinde yeni harf dövizleri taşıyarak çehrin ana caddelerinde görkemli yürüyüşler yapmışlardır. Gazete haberlerinden halkın mekteplere büyük rağbet gösterdiği anlaşılmaktadır. İzmir'deki törenlerde askeri mızıka görev yapmış, çaldığı marşlarla halkı coşturmuştur. Mektep açılışlarına Vali Kazım Paşa, belediye başkanı, askerî ve mülkî erkân ile Cumhuriyet Halk Fırkası temsilcileri katılmışlardır. Gerek çehrin sokakları, gerekse okullar baştanbaşa Türk bayrakları ve değişik süslerle donatılmış, bu sırada esnaf dükkân ve mağazalarını kapayarak Millet Mektepleri açılış törenlerine katılmıştır. Tören geçişi sırasında mekteplerde eğitim görmeye başlayanlar içinde, kucağında çocuklarını taşıyan kadınlar ve sakallı ihtiyarlar dikkat çekmiştir. Gece de fener alayları düzenlenmiştir. İzmir'deki bazı tiyatro ve sinema salonları Millet Mektepleri açılış törenleri için toplantı mekânı olarak kullanılmıştır (Hizmet, 1 İkinci Kânun 1929).

Millet Mekteplerinin parlak açılış törenlerini haber olarak veren Anadolu Gazetesi, bu açılışların Türkiye tarihinin en büyük dönüm noktası olduğunu, bunu gerçekleştiren Mustafa Kemal'in Türk milletinin başmuallimi olduğunu söyler.

> *Bugün Türkiye tarihinin en büyük dönüm noktasıdır. Bugün girdiğimiz muazzam inkılâbın dünyada bir eşi daha yoktur. Memlekete, vatana ve millete gelen bütün iyilikler gibi bunu da Gazi'nin dehasına borçluyuz. Yakın bir istikbalde Türkiye'nin tarihini yazacak olanlar, Gazi için şüphesiz birçok sıfatlar kullanacaklardır. Fakat biz yanılmadığımızdan emin olarak iddia ediyoruz ki Gazi'ye verilecek nihayetsiz isimler*

arasında onu en çok yükseltecek olanı şudur: Türk milletinin başmuallimi! (Anadolu, nr. 4259, 2 Kanun-ı Evvel 1928).

İzmir Vilayeti Umum Meclisi 22 Aralık 1928 tarihinde toplanarak vilayette 400 adet derslik açmayı kararlaştırır. Buralarda 550 öğretmen görevlendirilecek; ayrıca emekli memurlardan ve ihtiyat subaylarından öğretmenlik yapabilecek 150 kişide temin edilecektir. Okulu ve öğretmeni olmayan yerleşim yerlerine 50 adet gezici öğretmen gönderilecektir. (Hizmet, 23 Birinci Kanun 1929)

İzmir'deki Millet Mektepleri ülke genelinde olduğu gibi 1 Ocak 1929 tarihinde açılmıştır. Hanımların derslikleri için açılış töreni 15.00'de, erkeklerin derslik açılış töreni saat 19.00'da yapılmıştır. Ülke günde 50 adet Millet Mektebi dersliği açılarak öğretime resmen başlamıştır. Bu mekteplerin isimleri şunlardır: Salepçioğlu Camiî, şehit Fethi Bey, Turan,Misak-ı Millî, Tınaztepe, Karşıyaka Soğukkuyu, Duatepe, Kahramanlar, şehit Fadıl Bey, Müdafaa-i Hukuk, Redd-i İlhak, Alsancak, Sakarya, Halit Bey, Zafer, Yıldırım Kemal Bey, Tepecik Mahfeli, Eski Salı Tekkesi, İkinci Karantina Spor Mahfeli, Göztepe Mahfeli, İkinci Süleymaniye Birliği, Damlacık Kahvehanesi, Üçkuyular, Karşıyaka Ankara, Karşıyaka Türk Birliği (Hizmet, 1 İkinci Kanun 1929).

İzmir halkı başından beri Millet Mekteplerine rağbet etmiştir. Buralarda öğretimine devam eden kişi sayısı sürekli arttığından yeni derslikler açmak gerekmiştir. Balçova'da, Karşıyaka Ankara Mektebinde, Turan'da yeni derslikler açılır. Okulu olmayan köylere gezici öğretmenler tayin edilir (Hizmet, 6 İkinci Kanun 1929).

Millet Mekteplerine hem alfabe, hem de okuma kitapları Maarif Vekaleti'nden ücretsiz olarak verilmiştir. 1929 yılının şubat ayına kadar İzmir Milli Eğitim Müdürlüğüne 60.000 alfabe ile 200 adedi köylere, 50.000 adedi İzmir merkezi ile ilçe merkezlerine olmak üzere okuma kitabı gönderilmiştir (Anadolu, 22 şubat 1929).

Mekteplerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler de gazete sayfaları arasında yerini almıştır. Mesela Anadolu Gazetesi, Aydın vilayetinin gerekli çalışmaları süratle tamamladığını, Ocak ayı başından itibaren resmi kurumlardaki bütün işlemleri yeni harflerle yapacağını, bu yönüyle ülkedeki bütün vilayetleri geride bırakarak başarı elde ettiğini belirtir (Anadolu, nr. 4272, 17 Kanun-ı Evvel 1928).

Öğretmeni olmayan köylerde açılacak Millet Mekteplerinde görevlendirilmek için yeni harfleri öğretecek öğretmenler alınmıştır. Halil Rıfat Paşa Caddesi'nde Gençler Birliği Kulübü'ndeki Millet Mektebinin açılış töreni gösterişli bir biçimde gerçekleştirilmiştir. (Ahenk, nr. 10636, 3 İkinci Kanun 1929) Gençler Birliği dışında Güzel İzmir Spor Kulübü de özel mektep oluşturarak üyelerine yeni Türk harflerini öğretmeye başlamıştır (Ahenk, nr. 10641, 8 İkinci Kanun 1929). İzmir valiliğinin emriyle Tepecik Halk Fırkası lokalinde bir mektep açılmış ve burada geceleri genelev kadınlarına yeni harflerin öğretilmesi zorunluluğu getirilmiştir (Ahenk, nr. 10738, 1 Nisan 1929)

Millet Mektepleri ile ilgili bütün gelişmeleri yakından takip eden İzmir gazeteleri, zaman zaman ortaya çıkan aksaklıkları dile getirmiş, eksikliklerin giderilmesi için çalışmalar yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Buna örnek olmak üzere Ahenk Gazetesi'nde "Bir Tenkit ve Temenni" başlıklı yazıdan söz etmek gerekir. Bu yazıda harf inkılâbının gerçekleştirilmesinin ve Millet Mekteplerinin kurulmasının gerçekte bir "medeniyet inkılâbı" olduğu vurgulanır. Ardından tenkide geçilir. Buna göre İzmir'deki bazı Millet Mekteplerinin aydınlatma lambalarının yetersizliğinden, camları kırık sınıflardan ve ısınmak için kullanılan mangal kömürünün bulunmayışından şikâyet edilir. Bu tür şikâyetlerin ortadan kaldırılması için gerekli olan paranın bir an önce tedarik edilmesi gerektiği dile getirilir (Ahenk, nr. 10657, 27 İkinci Kanun 1929).

Ahenk Gazetesi yazarlarından M. Kami, okuyucularından mekteplerle ilgili çok sayıda şikâyet alır. Bunun üzerine köşesinde "Bu İşi de Oyuncağa Çevirmeyelim" başlıklı bir yazı yazarak çeşitli uyarılarda bulunur. Ona göre mektepler yüzyıllardan beridir milletin üzerine çöken cahilliği gidermek için önemli birer fırsattır. İzmir halkı soğuk kış gecelerinde fedakârlıklara katlanarak mekteplere gittiği halde bazılarında eğitim yapılacak yer bulunmadığı, bazılarında da öğretmen yokluğu bahane edilerek eğitim yapılmamaktadır. Bu durum mekteplerden beklenen faydaların engellenmesi anlamı taşımaktadır.

> *Asırlardan beri üzerimize çöken cehalet kâbusunu izale edecek Millet Mektepleri için hayli zaman evvel tedârikâta başlanmış, İzmir'in her tarafında kapı kapı gezilerek halk mekteplere davet edilmişken bu zamana kadar lüzumu derecesinde himmet ve ehemmiyet verilmediğinden olacak ki üç dört günden beri mütemadiyen şikâyetler dinliyoruz. Halk şu kış gecelerinde evlerindeki istirahatını terk ederek mekteplere koştuğu halde bazılarında yer yok ve bazılarında muallim gelmedi gibi cevaplarla karşılaşmaktadır.* [M. Kami, (7 Ikinci Kanun 1929), Ahenk, nr. 10640].

İzmir'de Millet Mektepleri açıldıktan kısa bir süre sonra başta Vali Kazım Paşa olmak üzere maarif müdürü Naili Bey, polis müdürü Ömer Bey, Halk Fırkası mutemedi Salih Bey, defterdar Kemal Bey, sıhhiye müdürü Lütfi Bey, sözü edilen eğitim kurumlarını teftişe başlarlar. Bu arada dersler için gerekli kitap, kırtasiye ve diğer malzemelerle, yakacak gibi eksiklikler tespit edilir. (Ahenk, nr. 10642, 8 Ikinci Kanun 1929).

Bir vakit sonra sürekli hale getirilen Millet Mektepleri teftişleri, daha çok gündüzleri kadınlara ait dersliklerde, geceleri de erkeklere ait dersliklerde gerçekleştirilmiştir. Gazetelerde teftişe edilen Millet Mekteplerinin hangi semt, mahalle ve köylerde bulunduğu belirtilmiştir. Bunlar arasında Narlıdere, Balçova, Üçkuyular, Karataş, Alsancak, Karşıyaka gibi semtler ile Karşıyaka'nın Turan, Hacı Hüseyinler, Keler ve gimikler (gemikler) köyleri, Değirmen Dağı, Eşrefpaşa gibi semtler yer almaktadır. Bu teftişler sırasında daha önce Arap harfleriyle okuma yazma bilmeyen arabacı ve ayakkabı boyacılarının bile yeni Türk harflerini iyi bir biçimde öğrendikleri tespit edilmiştir. 1929 yılının başında İzmir'de şube açan ve faaliyete başlayan "Banka Kemer Çiyale İtalyana" adlı banka da memurları için özel statüde olmak üzere yeni harfleri öğretme kursu açmıştır. Eğitim Komisyonunu oluşturan üyeler kimi zaman Göztepe'deki Vali Konağı'nda, kimi zaman da Maarif Müdürlüğünde sık sık toplanarak yapılan çalışmaları gözden geçirmiş, gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamışlardır.

Bazı zorunlu uygulamalar, gazeteler aracılığıyla halka tekrar tekrar duyurulmuştur. Mesela bütün devlet memurları, jandarmalar, polisler Millet Mekteplerine mutlaka devam etmek mecburiyetindedir. En az 20 çalışanı bulunan işyerleri özel mektepler açmak ve yeni Türk harflerini çalışanlarına öğretmek zorunda olacaktır. Bunun dışında şehirlerin umum hapishanesinde bir mektep açıldığı ve mahkûmlara yeni harflerin öğretilmeye başlandığı da haber verilmektedir. (Ahenk, nr. 10641, 8 Ikinci Kanun 1929).

Gazetelerden öğrendiğimize göre 1928-1929 döneminde açılan Millet Mekteplerine İzmir'de 60.000 civarında kişi katılmıştır. Katılımcılar yapılan imtihanları çoğunlukla başarark belge almışlardır. Gazeteler aracılığıyla Millet Mekteplerinden belge alanlara devlet memurluğunda öncelik verileceği duyurulmuştur.

Yıllar içinde çeşitli nedenlerle Millet Mekteplerine olan ilgide azalma görülür. Buna bağlı olarak dershane, öğretmen ve öğrenci bakımından bir erime olmuştur. Bu durum hem şehirlerde, hem de köylerdeki Millet Mekteplerinde görülmektedir (Tutsak, 2002, 395).

SONUÇ

Yalnızca okuyup yazmayı yaygın hale getirmekle sınırlı kalmayan Türk Harf inkılâbı, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda radikal değişiklikler meydana getirmiş, o dönemde yerli ve yabancı kamuoyunda geniş yankılar uyandırmıştır. Latin kökenli Türk harfleri, gerçekte Atatürk'ün ve genç Cumhuriyetin Batı medeniyetine yönelme arzusunun sembolü gibidir.

Millet Mektepleri ise cahil kalmış olan halkın bir seferberlik halinde eğitimlerinin tamamlanması anlamını taşır. Ülkeyi sömürgeci batılı devletlerden kurtaran "başkomutan" Atatürk, Millet Mektepleri uygulamasıyla bu kez halkı bilgisizlikten kurtaran "Başmuallim" sıfatını alıyordu. Topyekûn seferberlik halinde başlatılan bu hareketin hedef kitlesi içinde askerde ya da hapishanede olan insanlarla birlikte, kadın ve erkek olmak üzere köylü, işçi, esnaf, hamal, amele, arabacı, ayakkabı boyacısı gibi halkın her kesiminden insanlar bulunmaktaydı. Öyle ki genelev kadınları dahi bu hareket içinde göz ardı edilmemiştir.

Çağdaş yeniliklerin uygulanma kenti olarak bilinen İzmir, harf inkılâbı ile onun doğal uzantısı niteliğindeki Millet Mekteplerini samimi olarak desteklemiştir. İzmir halkı, Millet Mekteplerinin ilk dile getirildiği andan başlayarak, uygulamanın devam ettiği süreç boyunca çalışmalara özveriyle katılmıştır. Başta o zamanki Vali Kazım Paşa ve belediye başkanı olmak üzere, bütün askerî ve mülkî erkân yapılan çalışmalara katılmışlardır. Öyle ki gazeteciler, bilim adamları, aydınlar ve öğretmenler üst düzey devlet memurları kapı kapı dolaşarak harf inkılâbının hedeflerini halka anlatmışlardır. Bu çabaların bir sonucu olarak İzmir yeni Türk harfleriyle okuma yazma oranının en yüksek olduğu iller arasında ilk sıralarda yer almıştır.

KAYNAKLAR

Ahenk, (5 İkinci Kânun 1929) nr. 10638.

Ahenk, (27 İkinci Kânun 1929), nr. 10657.

Ahenk, (8 İkinci Kânun 1929), nr. 10642.

Ahenk, (1 Nisan 1929), nr. 10738.

AHUNDZADE Mirza Fethali, (1988) **Komediler**, Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Yavuz Akpınar, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları

AKPINAR Yavuz**,** (1994), **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergah Yayınları

Anadolu, (2 Kânun-ı Evvel 1928), nr. 4259.

Anadolu, (9 Kânun-ı Evvel 1928). nr. 4265

Anadolu, (17 Kânun-ı Evvel 1928), nr. 4272.

ARAR İsmail (1981), "Gazi Alfabesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1959), Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1961), Ankara.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı-Tutanaklar, (2008) Çevirenler: Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU, Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hizmet, (1 İkinci Kanun 1929).

Hizmet, (6 İkinci Kanun 1929).

Hizmet, (23 Birinci Kanun 1929).

HOCAYEV Halid Said, (2006) **Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım**, Hazırlayanlar: Mustafa TOKER-Ufuk Deniz AğÇI, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ Zeynep (1998), *Harf İnkılâbı*, (Harf inkılâbının 70. Yıl dönümü nedeniyle 26 Eylül 1998 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan konuÇma metni), Ġstanbul, Ġnternetten 18.09.2008 tarihinde elde edilmiĢtir.<http://turkoloji.cu.edu.tr.

Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, (1928), Ankara: 24 Kasım 1928

Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, (1929), Ankara: 22 Eylül 1929.

M. Kami (7 Ġkinci Kânun 1929), "Bu Ġġide Oyuncağa Çevirmeyelim", **Ahenk**, nr. 10640.

M. Ġevki (25 Birinci Kânun 1928), "Hazırlanalım", **Ahenk**, nr. 10629.

ÖZERDEM Sami N. (1962), **Harf Devriminin Öyküsü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Resmi Gazete, (24 Kasım 1928), nr. 1048, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1928).

TUTSAK Sadiye (2002), **İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler 1850-1950**,Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÜLKÜTAĞIR Mehmet Ġakir, (1988), **Atatürk ve Harf Devrimi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1557-1566, TURKEY

BALIKESİR VE BATI ANADOLU YÖRESİ TAHTACI TÜRKMENLERİ

Hüseyin Kahraman MUTLU•

ÖZET

Balıkesir ve yöresi Tahtacıları günümüzde Kaz Dağları eteklerinden Toroslara uzanan bir yay içerisinde yaşamaktadırlar. Bu yay içerisinde kalan Batı Anadolu dağları ve yaylaları Tahtacı Türkmenlerine uzun asırlar barınak olmuştur. Tahtacılar yaşamak için uğraşedindikleri meslekleri gereği genellikle orman içlerini tercih etmişlerdir. Bu tercihin sonunda meslek olarak başladıkları tahtacılık sonradan mezhep adına dönüşmüştür.

Bu çalışmada eldeki verilerden hareketle Tahtacıların tarihi ve günümüzdeki ocakları ile bu ocaklara bağlı olan Tahtacı oymakları tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balıkesir, Tahtacı oymakları, Ağaçeri, Türkmenler, Alevî Türkler.

TURK ALPHABET REFORM AND PUBLIC SCHOOLS AND THE APPLICATIONS IN IZMIR

ABSTRACT

Balıkesir region is the area that Tahtacı's lives in a wide geography through Kaz mountains to Taurus mountains. Western Anatolian mountains and plates used as a shelter by Tahtacı Turkmens for a long period of time. These people occupied forestry for living. As a profession "Tahtacılık" (wood work) becomes as a cult or religion at the end.

In this paper, we aimed to study the history of "Tahtacı" and their community today.

Keywords: Balikesir, Tahtaci Clans, Ağaçeri, Turkmens, Alevî Turks.

I. Giriş

Balıkesir, tarihî ve sosyolojik yapısıyla zengin bir kültüre sahiptir. Marmara ve Ege Denizlerine hâkim bir noktada bulunması ve Türklerin Rumeli'ye olan göç hareketleri sırasında bir üs bölgesi olarak kullanılması bu yörenin önemini arttıran sebeplerden birkaçıdır.

Balıkesir'in yerli nüfusu Yörük, Türkmen, Manav ve Çepni unsurlarından oluşmaktadır. Kültürel hayatlarına bakıldığında Yörükler ile Manavların; Tahtacı Türkmenleriyle de Çepnilerin birbirlerine daha yakın oldukları görülür[1]. Bu çalışmada Balıkesir ve yöresindeki ismiyle "Türkmen" fakat pek çok yerde "Tahtacı" adıyla karşılanan "Tahtacı Türkmenleri" üzerinde durulacaktır.

Tahtacı Türkmenleri, Anadolu coğrafyasında Kaz Dağları eteklerinden İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla; oradan Antalya, Mersin, Adana ve Çukurova düzlüklerine, daha iç kesimlerde Kahramanmaraş, Kayseri ve Malatya'ya dek uzanan geniş Anadolu coğrafyasında mekân

• Yard. Doç. Dr., Ayon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elmek: cimenalan@hotmail.com

[1] Söz gelimi, Balıkesir ve yöresinde yaşayan Çepniler ve Tahtacı Türkmenleri Alevi; Yörükler ve Manavlar ise Sünni'dir.

tutmuşlardır. Anadolu dışında Balkanlar, Rumeli, İran, Azerbaycan, Kuzey Irak, Bağdat, Halep, Kıbrıs ve Midilli Adalarında bulunmuşlar ve günümüzde de bulunmaya devam etmektedirler.

II. Tahtacı Türkmenlerinin Etnik Kökenleri

Tahtacıların etnik kökenleri hakkında temelde iki görüş mevcuttur. Bu görüşlerden ilkine göre Tahtacı Türkmenlerinin etnik kökenleri Bayat boyuyla birlikte Anadolu'ya gelen "Tahtahlar"a (Yörükan, 2002:149,387); diğer görüşe göre "Ağaçeriler[2]"e dayanmaktadır.

Togan, "Beş Uygur" adıyla bilinen Türk topluluğunun "Kalaç, Kanglı, Karluk, Kıpçak ve Ağaçeriler"den oluştuğunu ve bunlardan Ağaçerilerin M.S. 465'te Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a geldiklerini belirtir[3] (Togan, 1981:149).

Diğer yandan Batı İran'da bulunan Paikuli bölgesindeki Sasanî Yazıtı'nda Ağaçeri Türklerinin hakanından söz edilmektedir. Yine Batı İran'daki Kuh-i Kiluye bölgesinde bulunan Ağaçerilerin köklerinin Oğuz Han'a dayandığı ve onun zamanında bu bölgelere geldikleri belirtilir. Bugün İran'da Kuh-i Kiluye bölgesindeki iki bin hanelik Ağaçeri topluluğu Avşar, Beğdili ve Tilki oymaklarına ayrılmaktadır. Hazar'ın güneyinde bulunan Deylem civarındaki Türklerin de Ağaçerilerin bir kolu olduğu belirtilmektedir (Kırzıoğlu, 1995:133).

İbni şeddâd, Malatyalı Ebu'l-Farac, Reşîdüddîn, Aziz bin Astarâbâdî, Aynî ve Makrizî gibi tarihçiler de Ağaçerilerin Türkmen oldukları konusunda aynı görüştedirler (Sümer, 1962:521).

III. Tahtacı Türkmenlerinin Anadolu'da Görülmesi

Tarihte Azerbaycan ve yakın coğrafyasının bir Ağaçeri yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Bu bölgedeki Ağaçerilerin çoğunluğu Anadolu'ya gelirken bir kısmı İran'daki Halhal ve Firuzabad civarlarına yerleşir (Birdoğan, 1995: 15).

Azerbaycan ve civarlarından Anadolu coğrafyasına doğru (Malatya, Elbistan, Kayseri) ilk hareketlenme 1193 yılında meydana gelmiştir (Kırzıoğlu, 1995:134). Selçuklularda saltanat mücadelelerinin yaşandığı bu dönemde ilk olarak Malatya ve Maraş'ın dağlık bölgelerinde görülen Ağaçeriler, dönemin iç karışıklıklarından da faydalanarak bazı Hristiyan köylerini yağmalamaya başlarlar.

Bunun üzerine henüz yeni hükümdar olan Selçuklu Sultanı İzzettin Keykavus, 1255 yılında Ağaçeriler üzerine bir ordu gönderir. Bu arada Moğol ordusunun Selçuklu sınırlarına yaklaşması sebebiyle Ağaçeriler üzerine gönderilen kuvvetler sonradan geri çevrilir. Selçuklu ordusu bu hadiseden sonra 1257'de Malatya bölgesine tekrar gelmiş ve Ağaçerileri burada bozguna uğratmıştır (Sümer, 1962: 523).

Moğol hükümdarı Hülagü Han, Anadolu'daki hâkimiyetini sağlamlaştırabilmek için 1260 yılında 20 bin kişilik bir orduyu Ağaçeriler üzerine sevk eder. Önce Selçuklu sonra da Moğollar tarafından bozguna uğratılan Ağaçeriler, bu tarihten sonra Suriye ve Irak taraflarına göç etmek

[2] "Ağaçeri" veya "Tahtacı" isimlendirmeleri dağlık ve ormanlık arazilerde yapılan ağaç ve orman işçiliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu durumun Tahtacıların kültürel hayatlarındaki orman ve ağaç kültü ile ilgisi bulunmaktadır (Erden, 1995:53).

[3] Bu görüşlerden hangisi olursa olsun "Tahtah" ve "Ağaçeri" isimlendirmelerinde sonradan bir isim değişikliği olduğu görülmektedir. Yaygın görüşe göre "Tahtacılar" etnik olarak Ağaçerilere dayandırılmaktadır. "Tahtacı" isimlendirmesi önce bir "meslek" adıyken sonradan "mezhep" adına dönüşmüştür. Bugünkü Tahtacıların tamamının Ağaçerilerden mi geliyor olduğu henüz belli değildir (Eröz, 1990:22; Birdoğan, 1995:9).

zorunda kalmışlardır[4] (Sümer, 1962:524). Bir kısmı ise yine bu bölgelerde kalarak yaşamaya devam etmişlerdir.

14. yüzyılın ikinci yarısında Memluklere ait bir inşa kitabında farklı Türkmen boy ve oymakları arasında Ağaçerilerin de adı geçmektedir. 1378 tarihinde Memluklerin Haleb Emiri Temür Bay, Kozan taraflarında karışıklıklar çıkaran Üçoklu (Çepni) ve Ağaçeri (Tahtacı) Türkmenlerini önce bozguna uğratsa da geri dönerken Belen Boğazı'nda bu kuvvetler tarafından imha edilmiştir. Tahtacıların bu tarihten sonra Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Dulkadirli Beylikleri içerisinde bulundukları görülmektedir (Sümer, 1962:526).

16. yüzyıl tahrir defterlerinde Ağaçeriler, "Cemaat-i Tahtacıyan" olarak yazılmış ve Yörük cemaatleri arasında gösterilmiştir. Tahtacıların bu dönemde bulundukları yerler Teke (Antalya), Aydın, Menteşe (Muğla), Hüdavendigar (Bursa), Maraş ve Kocaeli sancakları ile Hamit (Isparta) sancağına bağlı Gölhisar kazası, Soma, Kozan, Zulkadriye (Kadirli) ve Biga (Lapseki) kazalarıdır. (Kırzıoğlu, 1995:135).

18. yüzyıl başlarında Mamalu Türkmenleri içerisinde bulunan bazı Tahtacılar, Yeni İl (Sivas) ve Bozok (Yozgat) sancakları içerisinde yer almaktadırlar. Buradaki Tahtacılardan Bicili[5] ve Selman Fakılı oymakları 1703'teki iskân bölgelerinden Kütahya ve Balıkesir'e gelmişlerdir. Balıkesir merkeze bağlı Türkali köyü, Kepsut'a bağlı Mehmetler köyü ve Savaştepe'ye bağlı Kongurca köyü bu gelen Türkmen oymaklarındandır (Ayhan, 1999:166).

Günümüzde Balıkesir'deki Tahtacı Türkmeni nüfusunun en yoğun olduğu yer Kaz Dağları etekleridir. Burada yaşayan Tahtacı Türkmenlerinin kökenleri hakkında farklı görüşler mevcuttur.

13. yüzyılın ilk yarısındaki Baba İshak Ayaklanması ve Moğol saldırıları Anadolu halkı için kötü sonuçlar doğurur. Sarı Saltuk ve müritleri böylesine karışık bir dönemde Anadolu'ya gelmişler fakat burada uzun süre kalamamışlardır. Selçuklu idaresinin Sarı Saltuk'un kuvvetlerini tehdit olarak algılaması üzerine bu kafileler Sinop'tan gemilerle Karadeniz'ee açılarak 1264'te Romanya'nın Kaligra şehirlerine ulaşmışlardır. O yıllarda buraları Bizans'ın batı sınırı durumundadır.

Altınorda hükümdarı Berke tarafından ülkesine davet edilen Sarı Saltuk, buradan Kırım'a geçerek bölgede Müslümanlığı yaymak için faaliyetlerde bulunmuş ve 1280 yılında vefat etmiştir.[6] Sarı Saltuk'un vefatından sonra yoldaşlarından bir kısmı Kırım'da ve Romanya'da (Babadağ çevresinde) kalmışlardır. Ona yoldaşlık eden diğer büyük kitle Ece Halil komutasında Çanakkale Boğazı'ndan Lapseki'ye geçmiş ve o dönemde Karesi Beyliği içerisinde bulunan Kaz Dağları eteklerinde yerleşmiştir (Ayhan, 1999: 168).

Başka bir görüşe göre bu topluluk Kazakistan'daki Aktav Yarımadası'ndan hareket ederek Karadeniz'in kuzeyinden Tuna boylarına gelmiştir.[7] Tuna boylarındaki yurtlarından -Osmanlı

[4] Halep, Şam, Kuzey Irak ve Bağdat taraflarına yerleşen Ağaçeri toplulukları bu bölgelerde "Açeri, Aceri, Acarlı, Açıru, Açıran" adlarıyla tanınmışlardır. Tahtacı ocaklarından Yanınyatır ocağı daha sonra bu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bağdat'a bağlı Altın Köprü civarında Düzhurma adıyla 700 hanelik bir Ağaçeri köyünün bulunduğu ve Yanınyatır ocaklılarının köken olarak buraya dayandığı belirtilir (Birdoğan, 1995: 18, 20).

[5] "Bicili" isimlendirmesi bize Edremit ile Çanakkale arasındaki kıyı şeridinde bulunan Tahtacı oymaklarından "Çiçi + li" oymağını düşündürmektedir.

[6] Başka bir görüşe göre, Sarı Saltuk kafilelerle birlikte Kırım'a gelmiş ve burada bir zaviyeye çekilmiştir. Halk arasında çok saygı gören bu kişi, Edirne ve Osmakçı bölgelerinde de bulunmuştur. Bu olaylar Bektaşi menkıbelerinde abartılı bir şekilde dile getirilince Sarı Saltuk'un menkıbevî hayatı ortaya çıkmıştır (Yörükan, 2002:477).

[7] Aktav Yarımadasından Tuna boylarına gelen bu Türk oymaklarının kökeni Çoçı Ulusu Tatarlarına dayanmaktadır. Balkanlardan Tuna havzasına kadar olan topraklarda 200 bin çadır olarak yerleşen bu kafile, reisleri Nogay'ın 1299'daki ölümüne kadar Bizans'a akınlar düzenlemişlerdir. Nogay'ın ölümünden sonra bir kısmı Bizans emrine giren bu oymaklar, Bizans tarafından Türk Uç Beyliklerine karşı sınır bölgelerine getirilmiştir (Yörükan, 2002:474).

kuvvetlerine karşı Bizans'ın sınır bölgelerine getirilen Türkmenler, sonradan Tuna civarlarına geri dönmek istemişlerse de Bizans tarafından geri dönmelerine izin verilmemiştir. Sonuç olarak Tuna civarlarına geri dönemeyen Türkmenler, Çanakkale civarlarından Kaz Dağları eteklerine gelerek bugünkü yaşadıkları yörelere yerleşmişlerdir (Birdoğan, 1995: 19).

IV. Tahtacı Ocakları ve Bu Ocaklara Bağlı Oymaklar

Tarihî süreçtekiler ve günümüzdekiler biçiminde iki bölümde ele alınmıştır.

1. Tarihî Süreç İçerisindeki Tahtacı Ocakları ve Bu Ocaklara Bağlı Oymaklar

Tahtacıların gerek tarihî süreçte gerekse günümüzde sadece iki ocakları olmuştur. Bunlar "Yanınyatır" ve "Hacı Emirli" ocaklarıdır. Yanınyatır ocağı, Hacı Emirli ocağından daha geniş ve kalabalıktır.

1.1 Yanınyatır Ocağı

Yanınyatır ocağı inanç olarak 818 yılında Abbasi Halifesi Memun döneminde zehirlenerek öldürülen İmam Rıza'ya bağlıdır. Bu ocağın kurucusu Durasan (Dur Hasan) Dede, Meşhed şehrine gidip oradan içeceğe alan kişidir[8] (Yörükan, 2002:153).

"Yanınyatır" isimlendirmesinin bir sülale veya dar anlamda bir aile adı olması gerekir. Yanınyatır ocağına mensup dedelerin verdiği malumata göre bu ocağa tabi olan Tahtacıların çıkış yerleri Bağdat'tır[9]. Bugün dahi Bağdat civarlarında Düz Hurma adında 700 hanelik bir Tahtacı köyü vardır. Yanınyatır Türkmenleri Bağdat'tan hareket ederek Çukurova'ya gelmişler ve Ceyhan ile Kozan taraflarına yerleşmişlerdir. (Yörükan, 2002:150).

İlk ocak merkezi olan Durasan köyü adını, kurucusu olan Dur Hasan Dede'den almıştır[10]. Bu köyde 1867 yılında Mehmet Ali Dede tarafından sonradan bir dergâh açılmıştır.

Bu ocağa bağlı olan Türkmenler Adana civarlarından batıya doğru hareket ederek Kaz Dağlarına kadar gelmişler ve buradan farklı yönlere dağılmışlardır[11]. Bu yerlerden birisi de Yanyatır ocağının bugünkü merkezi, İzmir'e bağlı Narlıdere kasabasıdır. Dur Hasan Dede neslinden olan Hızır Dede, Narlıdere'ye gelip yerleştiği için ocak merkezi Narlıdere olmuştur (Yörükan, 2002:151).

1.1.1. Tarihî Süreç İçerisinde Yanınyatır Ocağına Bağlı Tahtacı Oymakları

Bu ocak tarihî süreçte Eseli, Nacarlı ve Göğçeli olmak üzere üç oymaktan meydana gelmiştir. Her üç oymak da merkez olarak kabul edilen Çukurova bölgesinden batıya doğru göç etmiştir. Günümüzde var olan Yanınyatır oymakları köken olarak genellikle bu oymaklara dayanmaktadırlar.

---

[8] Meşhed'deki şeyhin defterinde Yanınyatır ocağı ile beraber Hacı Emirli ocağının da kaydı vardır.

[9] Tarihî olarak 1260 yılındaki Moğol bozgunundan sonra bazı Ağaçerilerin bu bölgelere göç ettikleri bilinmektedir (Sümer, 1962:524).

[10] Yanınyatır dedelerinin verdikleri bilgilere göre Dur Hasan Dede'nin 16. asrın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir (Yörükan, 2000: 153).

[11] Yanınyatır sülalesinin Bağdat dolaylarından Adana ve Kozan civarlarına geldiği düşünülmektedir. Yanınyatır ocaklılarının daha sonra Çukurova bölgesinden batıya doğru hareket ederek Antalya, Muğla, Aydın, İzmir, Balıkesir ve Bergama'da yerleşmiş oldukları görülmektedir. Bergama'da medfun olan Ali Çelebi -Durasan Dede ahfadından - bu coğrafyadaki Yanınyatır varlığını güçlendiren bir unsur olmalıdır.

Bugün Balıkesir ili sınırları içerisinde yaşayan Tahtacı Türkmenlerinin tamamının Yanınyatır ocağına bağlı olmalarıyla birlikte farklı oymaklardan meydana geldikleri, ağız özelliklerine bakılarak da anlaşılmaktadır. Bu konuda Prof. Dr. Leyla Karahan önderliğinde Hüseyin Kahraman Mutlu tarafından "Balıkesir İli Ağızları, İnceleme – Metinler – Sözlük " adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır.

1.1.1.1. Eseli Oymağı

Tarihî süreçteki Yanınyatır ocağına bağlı en geniş oymaktır. Daha sonra Enseli, Tomak ve Çaylak olarak üçe ayrılmıştır. Çaylak oymağındaki "Kaz Ayağı" sembolü Eseli oymağına aittir. Eseli oymağı Adana'dan çıktıktan sonra bir müddet Rumeli'ye geçmiş ve tekrar Rumeli'den Üsküdar yoluyla Anadolu'ya gelmiştir. Bu nedenle "Üsküdarlı" olarak da bilinmektedir. Bunlardan bir kısmı Midilli adasına gitmiş ise de 1924'ten sonra mübadele sonunda tekrar Anadolu'ya geri dönmüşler ve Kokluca'da iskân edilmişlerdir (Yörükan, 2002:155).

1.1.1.2. Nacarlı Oymağı

Bazı yerlerde "Neccar" adıyla da bilinen bu aşiretin bir kısmı çalışmak maksadıyla Kıbrıs adasına göç etmiştir. Bugün de İzmir ve civarında yaşayan bazı Tahtacılara "Nacarlı" dense de günümüzde bu oymak çoğunlukla Kıbrıs'ta bulunmaktadır. (Yörükan, 2002:202).

1.1.1.3. Göğçeli Oymağı

Eseli oymağıyla birlikte Çukurova bölgesinden batıya doğru göç etmesine rağmen günümüzde Adana / Ceyhan'da Gökçeli deresi civarlarında bu oymağa mensup kişiler mevcuttur. Oymak "Evci" ismi ile de tanınır. Evci aşiretine ait iki grup vardır. Bunlardan birincisi Denizli/Alaşehir; ikincisi ise Adana'da Gâvur dağı ile Kayseri'ye bağlı Everek, Yaylacı ve Buları çevrelerinde bulunur. Alaşehir'de bulunan Evciler ile diğerlerinin farklı olduğu düşünülmektedir (Yörükan, 2002:157).

1.2. Hacı Emirli Ocağı

Tokat / Reşadiye'de bulunan şehepli oymağına mensup Hacı Emirliler sülalesi tarafından kurulmuştur. Hacı Emirli ocaklılarının günümüzdeki merkezleri Aydın ile Söke arasında bulunan Gümüşköyüdür.

Hacı Emirliler'in en büyük cedleri, mezarı Selahiye'ye bağlı Güvercinlik kasabasında bulunan İbrahim Sânî Dededir. İbrahim Dede'nin Oniki İmamlardan Musâyı Kazım neslinden olduğu rivayet edilir. Bu rivayet Ali Ulvi Baba tarafından tanzim edilen bir silsilenameye dayandırılır. Tarihî süreç içerisinde Hacı Emirli ocağına bağlı olan tek Tahtacı oymağı şehepli oymağıdır (Yörükan, 2002:202).

2. Bugünkü (Günümüzdeki) Tahtacı Ocakları ve Bu Ocaklara Bağlı Tahtacı Oymakları

2.1. Bugünkü Yanınyatır Ocağına Bağlı Tahtacı Oymakları

Günümüzde Yanınyatır ocağına bağlı on iki oymak vardır.

2.1.1. Çobanlı Oymağı

Oymağın merkezi İzmir'e bağlı Narlıdere kasabasıdır. Bu oymak adını o yörede eskiden beri buluna gelen Çobanlı aşiretinden almıştır. Çobanlı, Kızıldağ göçebelerinden Narlıdere'ye yerleşenler için İzmir sakinleri tarafından verilen bir isimlendirmedir. Daha sonra bu isimlendirme genelleşerek İzmir civarında meskûn tüm Tahtacıları kapsayacaktır.

Günümüzde Çobanlı oymağına ait yerleşim yerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Yörükan, 2002:179).

Yerleşim Yerinin Adı	İl / İlçe
Uzundere Köyü Narlıdere Köyü Gökdölen (Alurca) Köyü	İzmir
Naldöken Mahallesi	İzmir / Bornova (Hacılar Kırı)
Kara Kuyu Mahallesi	Seydiköy /Cuma Ovası
Kızılçalı Köyü Tepeköy Çamgölü Köyü	İzmir / Kemalpaşa
Bademli Köyü Kızılbahçe Köyü	İzmir / Urla
Tahtacı Mahallesi	Manisa / Salihli
Tahtacı Mahallesi	Manisa / Turgutlu
Tahtacı Köyü Bektaşler Köyü Alandır / Buladan Yaylası	Manisa / Alaşehir
Akkoyunlu Köyü	Afyon / Dinar
Kuzucubelen Köyü	Mersin
Sarıcaova	Aydın / Nazilli

2.1.2. Çaylak Oymağı

Tahtacı oymakları içerisinde sayıca en kalabalık olanıdır. Kaz ayağı sembolünün sahibi olan oymaktır. Eseli oymağının Enseli, Tomaklı, Çaylak olarak üçe ayrılmasıyla meydana gelmiştir.

Çaylak oymağına ait yerleşim yerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Yörükan, 2002: 206).

Yerleşim Yerinin Adı	İl / İlçe
Turan Mahallesi	Isparta
Yukarı Mahalle	Burdur
İl Merkezi	Adana
Akkaş Ağa Çiftliği	Adana / Kozan / İmamoğlu Nahiyesi
İl Merkezi	Mersin
İl Merkezi	Antalya
İlçe Merkezi Gökbük Köyü Hızır Kahya Köyü Baymak Köyü	Antalya / Finike

İl Merkezi	Muğla
İlçe Merkezi Ortaca Köyü Çakallık Köyü	Muğla / Köyceğiz
Akkonak Köyü	Denizli
İlçe Merkezi	Denizli / Acıpayam
Yılmazköy Alamut Köyü Kaçarlı Köyü Kumalanı Köyü	Aydın
Mardan Köyü	Aydın / Çine ilçesi
Kasaba Köyü Albayrak Köyü şehirli Köyü	Manisa / Salihli
Gebeçınar Köyü Kubaçadere Köyü	Manisa / Akhisar
Tekli Köyü	Manisa
Göveren Köyü	Manisa / Soma
Yerli Köyü Kapıkaya Köyü Demircidere Köyü	İzmir / Bergama
Türkali Köyü	Balıkesir
Kongurca Köyü	Balıkesir / Savaştepe
Çamcı Köyü Hacıaslanlar Köyü Yastıçalı Köyü Tahtakuşlar Köyü Kavlaklar Köyü Poyralı Köyü Doyuran Köyü Mehmetalan Köyü	Balıkesir / Edremit
Tahtacı Köyü	Balıkesir / Burhaniye
Tahtacı Mahallesi (Midilli göçmeni)	Balıkesir / Burhaniye / Pelitköy Nahiyesi

2.1.3. Sivri Külahlı Oymağı

İzmir'in dağlık bölgeleriyle Sivrihisar ve Urla çevresinde bulunur. Midilli Adasından gelen bazı mensupları İzmir'in Kemalpaşa ilçesine yerleşmişlerdir. Sivri Külahlı oymağından ayrıldığı belirtilen bir başka oymak da Kokluca oymağıdır. Midilli'den geldikten sonra bu adla anılmaya başlanmıştır (Yörükan, 2002:199).

2.1.4. Cingöz Oymağı

Diğer adı Üsküdarlı olan bu oymak, İzmir'in Kemalpaşa, Manisa'nın Turgutlu ilçelerinde, Manisa'ya bağlı Karaoğlu civarında, Bergama'da ve Menemen'in Emir Alem köyünde bulunur. Cingöz oymağı aslında Üsküdarlı oymağıyla aynı oymaktır.

2.1.5. Enseli Oymağı

Önceleri Eseli olarak adlandırılan bu oymak, sonradan Enseli adını almıştır. Muğla ili Fethiye ilçesindeki Beş Kavak Mahallesi ve Antalya / Fenike çevrelerinde bulunur.

2.1.6. Üsküdarlı Oymağı

Eseli oymağından ayrılmış bir gruptur. Rumeli'den geldikten sonra bu adı almışlardır. Üsküdarlı oymağının çoğu Adana ve yöresinde yaşamaktadır.

2.1.7. Diğer Oymaklar

Ala Abalı oymağı, çoğunluğu Dur Hasan köyünde bulunur. *Çiçili oymağı*[12], Çanakkale'nin Bayramiç ve Ayvacık ilçeleri civarlarındaki Tahtacı Türkmenlerine ait oymaktır. *Mazıcı oymağı* da Çanakkale sınırları içerisindedir. *Kâhyalı oymağı,* Bergama ve Balıkesir civarında bulunan oymaktır. *Gökçeli oymağı,* Adana ve Akhisar taraflarında bulunan eski bir oymaktır. *Nacarlı oymağı,* Gökçeli ve Eseli gibi tarihî bir oymaktır. Bugün İzmir civarlarında bulunan Çobanlılara Nacarlı denildiği gibi eski ismiyle anılan Nacarlıların meskûn olduğu yer Kıbrıs'tır (Yörükan, 2002:200).

2.2. Bugünkü Hacı Emirli Ocağına Bağlı Tahtacı Oymakları

2.2.1. Şehepli Oymağı

Şehepli oymağının çoğunluğu bugün de Reşadiye'de bulunmaktadır. Osmaniye, Pozantı ve Antalya çevrelerinde de görülen bu oymak, İzmir'e bağlı Burguca köyü ile Aydın ve Söke arasındaki Gümüşlü köyünü de içine alır. Gümüşlü köyü günümüzdeki Hacı Emirli ocağının merkezi durumundadır.

2.2.2. Kabakçı Oymağı

Esasen Şehepli olan bu oymağın bir bölümü Selahiye'de İbrahim-i Sânî Tekkesinin çevresinde; diğer bölümü de Denizli civarlarında bulunur (Yörükan, 2002:202).

2.2.3. Aydınlı Oymağı

Kabakçı oymağı gibi yine Şeheplilerden ortaya çıkan bu oymak, Adana civarlarında bulunsa da vaktiyle Aydın'a gidip geldikleri için bu adla anılmaktadır.

Tahtacı Türkmenleri yukarıdaki yerleşim yerlerinden başka İzmir'e bağlı Kemalpaşa ve Urla'da; Manisa'ya bağlı Soma ve Alaşehir'de; Aydın'ın Milas ve Bodrum ilçelerinde; Muğla'nın Fethiye ilçesinde, Antalya'nın Elmalı, Korkuteli, Manavgat, Alanya ve Serinci ilçelerinde;

[12] "Çiçi + li" kelimesinin sonundaki "-li" eki, eklenmiş olduğu isme bağlılık anlamı verir. "Çiçi" ismi ise bize - elimizde tarihî bir mesnet olmasa da- Cengiz Han'ın oğlu Çüçi ve ona bağlı Çüçi ulusunu düşündürmektedir.

Mersin'in Anamur ve Mut ilçelerinde, Silifke ilçesinin Ovacık taraflarında; yine Mersin'e bağlı Çokallı ve Meledik taraflarında, Tarsus yöresinde; Niğde'ye bağlı Ulukışla'nın Kelindiri, Akhisar ve Ceyhan çevreleriyle Kayseri'nin güneyindeki dağlarda bulunmaktadır. Anadolu dışında Bağdat ve Kıbrıs'ta Tahtacı Türkmeni mevcuttur (Yörükan, 2002:209).

V. SONUÇLAR

1. Tahtacı Türkmenleri etnik köken olarak "Beş Uygur" Türk topluluğu içerisinde bulunan "Ağaçeriler"e dayanmaktadır. Ağaçerilerin günümüzdeki devamı sayılan Tahtacı Türkmenlerinin sonradan diğer boylarla karışıklıkları düşünülmektedir.

2. Tahtacılar, Anadolu'ya geldikten sonra yaşam alanı olarak genellikle dağlık ve ormanlık bölgeleri tercih etmişlerdir. Bu tercihleri onları meslekî olarak orman ve ağaç işçiliğine yöneltmiştir. Günümüzde ise orman ve ağaç işçiliğinden ziyade iklim koşullarına göre tarım ve hayvancılıkla uğraşıklıkları görülmektedir.

3. Anadolu'da ilk olarak Malatya, Kayseri ve Maraş civarlarında görülen Tahtacılar, 1260 yılında Moğollar tarafından büyük bir bozguna uğratılmışlardır. Bu tarihten sonra yine bu bölgelerde bulunmalarına rağmen Tahtacıların önemli bir kısmı Kuzey Irak, Bağdat ve Suriye dolaylarına göç etmişlerdir.

4. Tahtacı Türkmenleri temelde iki ocağa ayrılır. Bunlardan ilki Bağdat civarlarından Çukurova bölgesine gelen Yanınyatır ocağıdır. Bu ocak geçmişte olarak İmam Rıza'ya bağlıdır. Ocağın günümüzdeki merkezi İzmir'e bağlı Narlıdere kasabasındadır. İkinci ocak Hacı Emirli ocağıdır. Bu ocak ise geçmişte olarak On iki İmamlardan Musâyı Kazım'a bağlıdır. Bu ocağının günümüzdeki merkezi Aydın ile Söke arasında bulunan Gümüşköyüdür.

5. Çalışmamızda yer yer Tahtacılara ait bazı eski yerleşim yerlerinden bahsedilmektedir. Anadolu dışındaki bu merkezlerde günümüzde kültür ve dil malzemesi toplamaya yönelik birtakım derleme çalışmalarının yapılması gereklidir. Derlenen her türlü sözlü veya yazılı malzemenin Anadolu'daki Tahtacı kültürüyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi Tahtacı araştırmalarına farklı bir boyut kazandıracaktır.

VI. KAYNAKLAR

AYHAN, Aydın (1999), *Balıkesir ve Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacırlar*, Zağnos Vakfı Yayınları, Balıkesir.

BİRDOĞAN, Nejat (1995), *Tahtacıların Dünü*, I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ERDEN, Attila (1995), *Tahtacıların Günümüz Kültürel Yapılarından İzlenimler*, I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ERÖZ, Mehmet (1990), *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

MUTLU, Hüseyin Kahraman (2008), *Balıkesir İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Doktora Tezi, I, II Cilt,* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez Danışmanı: Prof Dr. Leyla Karahan, Ankara.

KIRZIOĞLU, Neriman G. (1995), *Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenlerinde Geleneksel Evlenme Adetleri*, I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SÜMER, Faruk (1962), *Ağaç-Eriler,* Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.26, Sayı: 101-104, Ankara.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

YALGIN, Ali Rıza (2000), *Cenupta Türkmen Oymakları*, Haz. Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı Yay., C.5, s. 64, Ankara.

YÖRÜKAN, Yusuf Z. (2002), *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar,* Eklerle Yay. Haz. Turhan Yörükan, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.

Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1567-1583, TURKEY

İLKÖĞRETİM TÜRKÇE SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE*

Alpaslan OKUR•

ÖZET

Sözcük öğreniminde en önemli araçlardan biri sözlüklerdir. İlk sözcüklerini ailede öğrenen birey, sözcük hazinesini daha sonra çeşitli yollarla geliştirir. Bireyin aile ortamında öğrendiği sözcüklerden sonra öğreneceği bütün sözcüklerde sözlükler, ilk başvuru kaynağıdır. İlköğretim sözlükleri, bu ilk başvuru kaynaklarının başındadır.

Bir ilköğretim sözlüğü, ne kadar çocuğa göre olursa çocuğun da sözlüğe karşı yaklaşımı o kadar içten olur. Çünkü çocuk, daha ilkokulun ilk yıllarında tanışacağı sözlük ile ömrünün sonuna kadar zaman geçirecektir. Bu sebeple, ilköğretim sözlüklerinin çocuğa göre olmasının yanı sıra çocuğun sözcük dağarcığının gelişmesinde de etkisi olmalıdır.

İlköğretim sözlükleri, okul çağındaki çocukların bilmedikleri sözcükleri öğrenmeleri için başvuru kaynağı olacaklarından, barındırdığı sözcükler çocuk kitaplarından oluşmalı, örnekler de çocuk algısına uyarlı olmalıdır.

"İlköğretim" dönemi geniş bir süreci kapsadığı için "İlköğretim Sözlüğü" de geniş bir kitleyi kapsamaktadır. İlköğretim sözlükçülüğü anlayışı sonucu birinci sınıf (7 yaş) için de sekizinci sınıf (14 yaş) aynı sözlük kullanılabilmektedir. Bu sebeple "İlköğretim Türkçe Sözlükleri"nin kendi içinde de aşamalara ayrılması gerekmektedir: *İlk Düzey, Orta Düzey, İleri Düzey* gibi.

Bu çalışmada, çeşitli yayınevlerine ait ilköğretim sözlükleri, fiziksel ve iç düzeni bakımından incelenmiş, ayrıca barındırdığı sözcükler bakımından da seçilen çocuk kitaplarındaki sözcükler taranarak bu sözlüklerdeki durumuna (var/yok) bakılmıştır.

Sonuç olarak, araştırmada seçilen ilköğretim sözlüklerinden hareketle, sözlüklerin çocuk kitaplarındaki pek çok sözcüğü barındırmadığı, çocuklar için sözcük öğrenme hususunda bir başvuru yapıtı özelliğine sahip olmadığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Sözlükçülük, Sözcük Öğrenimi, Okuma, Anlam.

ON THE ELEMENTARY TURKISH DICTIONARIES

ABSTRACT

One of the most important tools for learning vocabulary is dictionaries. Person who the first words learned in the family then develops vocabulary by various activities. After s/he learned in the family of the individual words the first reference sources are of all the dictionaries to learn words. These dictionaries is at head of the first reference sources.

* Bu çalışma, 2. Uluslararası Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Kurultayı (Ürgüp, 2009)'ında bildiri olarak sunulmuştur.

• Yard. Doç. Dr., Sakarya Ünivversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, elmek: aokur@sakarya.edu.tr

An elementary dictionary, according to how much the child if the child against the approach of the dictionary is so sincere. S/he will pass the time until the end of its life than the first years of primary school to meet one dictionary. For this reason, in addition to being in primary school children in dictionaries should be effective in the development of the child's vocabulary.

Primary dictionaries hosted words children's books should consist of the words also samples shoul be adaptive in the children's perception due to the application source children to learn words they do not know.

Because "Primary" period covers a wide range of process primary dictionary also includes a broad audience. As a result of elementary understanding of lexicography, first class (7 years) in the eighth grade (14 years) used the same dictionary. Therefore, "Primary Turkish Dictionaries" separation of phases in itself should be at: *First Level, Middle Level, Advanced Level.*

In this study, primary dictionaries belongs various publishers, are examined in terms of physical and internal layout, also words in selected children's books by scanned in terms of words contained status of these dictionaries (yes / no) are examined.

As a result, in this study has observed, based on the selected primary dictionaries, which dictionaries do not contain many the word, properties do not have a work of applicant regard to word learning for children.

Keywords: Dictionary, Lexicography, Word learning, Reading, Meaning.

1. Sözlük ve Sözlükçülük

Sözlüğü, bir sözlük maddesi dışında tanımlamak gerekirse; "*bir toplumun belleği... başvuru kaynağı... kitaba oranla daha çok satıldığından ticârî bir mal... metnin anlaşılmasında hakem... öğretici fakat az kullanılan... bilimsel değeri olmayan...* (Günay 2007, 33-34) kitaplardır.

Sözlükleri sözcükler meydana getirir. Her yeni sözcük sözlüğe dahil oldukça sözlüğün ait olduğu dil gelişir, zenginleşir. Sözlüklerdeki sözcük sayısı o dilin durumunu, yani o dili konuşan milletin kültür ve sanat seviyesini, yaşama biçimini gösterir.

Dil, canlı bir varlıktır. Canlı bir varlık olmasından dolayı da her gün yeni sözcükler girerken bazı sözcükler de yok olmaktadır. Sözlüklerin içerisindeki bu hareketlilikten dolayı da yenilenmesi ve değişmesi kaçınılmazdır. Macleren (2007, 13), bir dile yeni giren sözcüklerin değişik alanlardaki taramalar da yapıldıktan sonra uzmanların değerlendirmeleri sonucu sözlüklerin yeni baskısına girdiğini belirtmiştir. Öztokat (1979)'ın da belirttiği gibi "*Sözlükte tanımlar ne matematik bir kesinlik taşır, ne de bulmacalardaki gibi yalın dolaylamalardır*." Dil geliştikçe sözlük gelişir, sözcükteki anlam genişledikçe, tanım genişler ve değişebilir.

Ayrı bir uzmanlık alanı olan sözlükçülük "bir dilin söz varlığını inceleyen dil bilgisi" olmanın yanı sıra o dili kullanan millete ve başka milletlere tanıtım etme amacını da taşır. Türkçeyle ilgili en eski eserlerden birinin (DLT, 1072) bir sözlük oluşu, bizde sözlükçülüğün eskiye dayandığının bir göstergesidir. "*Mükemmel bir sözlüğü olmayan bir dil tabiî zenginliği demek olan kelimelerini günden güne kaybederek, kendi sermayesi ile bir şey ifade edemeyecek derecede darlaşır* (Sayan 2005, 27)." olması ise sözlükçülüğün bir dilin zenginliği bakımından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Dil, konuşulduğu milletin farklı kesimlerine (yaş, meslek vb.) farklı söz varlıkları ve farklı yapılarla sunulur. Okul sözlükleri de bu yapılardan biridir. Özellikle ilköğretim okulları için

hazırlanan sözlükler, o dili kullanan milletin geleceği olan çocukların sözcük hazinelerinin geliştirmesi açısından önemlidir. Bir ilköğretim sözlüğü, hedef aldığı kitlenin özelliklerini göz önünde bulundurarak, ne kadar özenle hazırlanırsa o milletin çocuklarının söz dağarcığı ve kavram gelişimi de o kadar zenginleşir.

Karadeniz (2003, 44)'in de söylediği gibi sözlükler, bir dilin tüm sözcüklerinin topluca barındıkları yerlerdir. Sözlükler, bir dilin dağarcığındaki bütün sözcükleri, yalın halde ve sıralı bir şekilde kapsarken; kitaplar ise sözlüklerdeki bu sözcüklerden seçilerek, tasarlanarak, düşünülerek oluşturulmuş sözel yapıtlardır. Aslında sözlükteki bu sözcükler ölü sözcüklerdir. Ulmann (aktaran Aksan 2005, 46)'ın da "*Eğer sözcükler bağlam dışında var olmasaydı bir sözlük yazılamazdı.*" şeklinde söylediği gibi ne zaman ki sözlüğün dışına çıkar, bir bağlamda veya kitapta anlamlı şekilde kullanılır o zaman o sözcükler yeniden yaşamaya başlar, canlanır. Sözcüklerin bu şekilde canlanması kolay değildir. Çünkü "*sözcükleri dile alıştırmanın en zor olduğu alan edebiyat"* tır (Onaran 2003, 34). Fakat Özcan (2007)'a göre şu anda basılı birçok sözlükte örneklerin edebiyatımızı temsil eden seçilmiş metinlerden değil de geliştirilmiş güzel ve dikkatsizce yazılması, sözcüğün anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Aksan (1998, c.III, s.85)'ın da belirttiği gibi, sözlükçülükteki en önemli unsur, sözlüğe temel olacak sözcüklerin doğrudan doğruya dilin yazılı ürünlerinin taranması yoluyla seçilmesidir.

Boşzamanlarda sözlük karıştırmanın sözcük hazinesini geliştirme açısından yararlı olacağı uzmanlar tarafından belirtilmektedir. Şimşek (2006, 57)'a göre sözlükte bir sözcük aranırken 15 yeni sözcük daha öğrenilebileceği belirtilmişse de Özcan (2007)'a göre daha önce hiç bilmediği bir sözcüğün sadece tanımının okunarak öğrenilmesi öğrenci için kolay olmayacaktır.

2. Sözlük Kullanımı

Türkçe öğretiminin istenilen ölçüde gerçekleşebilmesi için sözlük kullanımının önemi kavranmalı, öğrencilerin yanlarında sözlük bulundurmalarına dikkat edilmeli, anlamı çıkarılamayan her sözcük için öğrenciler sözlüğe yönlendirilmelidir. Bu yönlendirmeyi yapacak kişi şüphesiz öğretmendir. Bu nedenle öğretmenlere Çotuksöken (2001)'in de belirttiği gibi lisans eğitimleri sürecinde sözlük kullanımı ve sözlükçülük ile ilgili bir ders konulmalıdır.

Sözlük kullanımına önem veren yeni müfredatta da ikinci sınıftan itibaren öğretmenlerin öğrencileri sözlük kullanmaya yönlendirebilecekleri belirtilmiştir. Akyol (2005) ise birinci sınıftan itibaren kullanmaya başlanması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca dördüncü sınıftan itibaren de sözcük öğretiminde önemli yeri olan yazım kılavuzundan yararlanma becerisi (Yangın 2001, 25) de kazandırılmalıdır.

Şüphesiz ki sözlükleri önemli kılan ve onları kullanmaya sevk eden, sözcüklerle örülmüş anlamlı metinlerdir. Bunların içerisinde ise romanların konumu önemlidir. Fakat 40-50 yıl öncesine ait yazarlarımızın romanları günümüz okuyucularınca artık anlaşılamamaktadır. Sözcüklere her zaman için okuyucunun metinlerden hareketle anlam vermesini beklemek doğru bir yol değildir. Aynı şekilde eserlerin sadeleştirilerek okuyucuya sunulması da tavsiye edilemez. Bu romanları anlamak için kapsamlı bir sözlüğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bazı yayımcılar anlamı bilinmeyen sözcükleri dipnot olarak açıklamaktadır veya kitabın sonuna bir sözlükçe eklemektedir; bu yöntem Sevim (2006, 40-41)'e faydalı olsa da çocuğun sözlük kullanımını engellediği için tartışılabilir. Çünkü şu anki Türkçe ders kitaplarında izlenilen yöntem, öğrenci kitaplarının sonunda sözlükçelerin bulunmamasıdır. Böylelikle öğrenci, anlayamadığı ve bilmediği sözcükler için sözlüklere başvurmaktadır.

3. İlköğretim Sözlükçülüğüne Bir Bakış

3.1. Sözlükçüğün Genel Durumu

Sözlük hazırlama işi; özenli, ilkeli, yöntemli ve aceleye gelmeden uygulama ve kuramın birleşmesiyle ortaya çıkacak bir durum (Kocaman, 1998; Uzun, 1999) iken günümüz ilköğretim sözlükleri birbirinin tekrarından ibaret olup sadece yayınevi ve kapak farklılığından bahsedilebilir. Sözlüklerdeki sözcüklerin farklılığı ve niceliklerindeki farklılık bir çeşitlilik, zenginlik olarak düşünülebilir; fakat var olan sözcükler, sözcüklerin tanımları ve örneklerin aynı olması sözlükçülükteki özensizliğin, kopyacılığın göstergesidir. şunu da belirtmekte fayda vardır ki, normal sözlüklerde ilköğretim sözlüklerinde görülen bu olumsuz tutuma rastlanılmamaktadır. Fakat orda da fazla derecede farklılık ve çeşitlilik (sözcüklerin yazımı, sözcük kadrosunun farklılığı vs.) dil ile ilgili bazı sorunları meydana getirmektedir. Örneğin Böler (2006) tarafından yapılan araştırmada MEB ve TDK'nin sözlüklerinde bir yazım (imla) birliğinden söz edilemez.

Türkiye Türkçesi söz varlığını yetkin bir biçimde değerlendirememek ve sürekli olarak sözlükteki madde başlarının niceliği üzerinde yoğunlaşmak, sözlük hazırlayıcılarının "yöntem" konusuna yeterince eğilmelerini engellemiş; *Türkçe Sözlük*, içindeki birçok değerlendirme ve örneklendirme hatası yüzünden işlevselliğini yitirmiştir. Oysaki sözlüklerde "tanımlayıcı, açıklayıcı, doğrulayıcı, önerici, örneklendirici" yönlerin ağırlıkta olması gerekir (Usta 2006, 226; Kocaman 1998, 113).

Yapılan araştırmalarda (Boz 2009, Macleren 2007), sözlük birimlerin madde başı olmasında veya ortak sözlükbirimlerin anlamlandırılmasında Türkçe sözlüklerde tutarsızlık ve büyük çelişkiler görülmüştür. Boz (2009, 183)'un tespitlerine göre sözlükler arasında ortak kavram alanı oluşturan sozlükbirimlerin tanımlarında kullanılan anlam birimciklerin sayılarında, yan anlamlarda, eskimiş ve yakın anlamlarda sözlükler arasında bir tutarlılık yoktur. Macleren (2007, 22-23)'ın tespitlerine göre de bazı Türkçe sözlükler söz öbeklerini ayrı bir madde başı olarak sunarken bazıları iç madde olarak sunmaktadır. Tarafımızca yapılan araştırma kapsamında da pek çok söz öbeği sözlüklerde madde başı ya da iç madde olarak verilmemiştir. Örneğin ***at koşmak, koşmak*** maddesi altında **"** Hayvanı çekeceği arabaya, sabana vb.ne bağlamak" şeklinde tanımlanmış ve ne ***at*** ne de ***koşmak*** maddeleri altında iç madde olarak verilmiştir. Günay (2007, 36) ise iç madde çokluğunun, madde başı sayısının azlığına sebep olacağını dolayısıyla sözlükteki sözcük sayısını etkileyeceğini belirtmiştir.

Ölmez (1994, 100) çağdaş bir anlayışla, eleştirilerin de göz önünde bulundurularak ortak bir yazım anlayışıyla uzlaşılmış sözlük çalışmasının yapılması gerektiğini belirtmiştir. Sayan (2005) ve Kaya (2007), yaptıkları çalışmalarda okul sözlüklerindeki biçim, içerik ve madde başlarındaki tutarsızlıkları göz önüne sermişlerdir.

3.2. İlköğretim Sözlükleri Üzerine Bir Araştırma

Sözlüğü oluşturan madde başlarının belirlenmesindeki ortak görüş, o dile ait yazılı ürünlerin taranarak seçilmesidir. Dolayısıyla ilköğretim sözlüklerindeki madde başlarının temeli de bu 7-14 yaş aralığına hitap eden yazılı ürünlerin taranmasıyla oluşturulmalıdır.

Bu araştırmada TTKB'ce tavsiye edilen "İlköğretim Öğrencileri için 100 Temel Eser"den üç yerli roman seçilerek tarama yapılmış ve yaklaşık 300'e yakın sözcük ve sözcük grubu öğrenciler tarafından kullanılan ve piyasada var olan on dört ilköğretim sözlüğünde taranmıştır.

Araştırma şu izlence doğrultusunda gerçekleştirilmiştir: Uzman görüşleri alınarak "100 Temel Eser"den üç yerli roman seçilmiştir. Bu seçilen romanlar, her biri 20 farklı kişi olmak üzere toplamda 60 kişi tarafından okunmuştur. Üst okuyucu olarak adlandırdığımız bu kişiler Türkçe,

sınıf ve okul öncesi öğretmenlerinden oluşmaktadır. Ölçek önce bu üst okuyuculara "*Bu kitapta ilköğretim II. aşama (12-14 yas) öğrencisinin seviyesini aşacak, anlamayacağı sözcük/sözcük grubu (s/sg) var mı? Bu tür s/sg'leri not alınız*." şeklindeki bilgilendirmeyle üst okuyucularca üç kitaptan 500'e yakın s/sg tespit edilmiştir. Daha sonra öğrenciler üzerinde yapılan bir pilot çalışma ile bu s/sg'ler yaklaşık 300'e indirilmiştir. Araştırmada öğrencilerin bu sözcükleri bilip bilmedikleri ve ne derecede bildikleri öğrencilere verilen anketteki cevaplara göre tespit edilmiştir. Bu tespit sonucu da öğrenciler tarafından bilinemeyen sözcüklerin ilköğretim sözlüklerindeki varlığı incelenmiştir.

İncelenen ilköğretim sözlükleri aşağıda liste halinde verilmiştir fakat bu sözlüklerde bulunmayan s/sg'ler ayrıca listenin sonunda belirtilen kaynak sözlük ve ansiklopedilerde de taranmıştır. İlköğretim sözlüklerinin seçiminde ise öğrenciler tarafından kullanılan ve bir web sitesine göre en çok satılan ilköğretim sözlükleri tercih edilmiştir.

İlköğretim Okul Sözlükleri

1. sütun: Örnekleriyle Türkçe Sözlük 1-4. ciltler, MEB, Ankara:2000

2. sütun: TDK İlköğretim için Türkçe Sözlük, Ankara:2005

3. sütun: Bu Yayınları (Komisyon), İstanbul:1997

4. sütun: Serhat Yay. (Komisyon), İstanbul: 2000

5. sütun: Meram Yay. (Haz.:Raşit Kuru), İstanbul: 2002

6. sütun: Ünlü Yay. (Komisyon), İstanbul:2003

7. sütun: Damla Yay. (Haz.: şerif Benekçi), İst.:2005

8. sütun: Özgür Eğitim Yay. (Haz.: Mevlüt Kaplan), İst.:1996

9. sütun: Arkadaş Yayın Evi (Haz.: Ali Püsküllüoğlu), Ankara: 2005

10. sütun: İnkılap Yay. (Haz.: M. Nihat Özön), İstanbul: 2001

11. sütun: Salan Yay. (Komisyon), İstanbul, 2004

12. sütun: Borda Siyah Yay. (komisyon),İstanbul:2003

13. sütun: Karanfil Yay. (Komisyon), İstanbul: 2006

14. sütun: Morpa Yay. (Komisyon), İstanbul:2006

15. sütun: Kılavuz (komisyon), İstanbul:2006

Kaynak Sözlük ve Ansiklopediler

TDK Türkçe Sözlük,2006, Ankara: TDK Yayınları

Derleme Sözlüğü I-XII, 1993, Ankara: TDK Yayınları

Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Ferit Devellioğlu), 1996 , Ankara: Aydın Kitapevi

Meydan Larousse 1-24, 1992, Sabah Gazetesi Yayınları

4. İlköğretim Sözlükçülüğünde Dikkat Edilecek Hususlar

İlköğretim sözlüklerinin hazırlanmasında, sözlük çalışmalarının amaçlarından hareketle hedef kitleyi de göz önünde tutarak, şu önerileri (Akyüz 1988, 249-259; Boz 2006, 1-44; Budak 2000, 19-25; Çotuksöken 2001; Göçer 2001, 400-403; İhan 2009; Karadüz 2009, 642-648; Sağır 2002, 49) dikkate almak gerekir:

1. Sözlük çalışmasında görev alacak ekibin, üzerinde anlaşabilecekleri ortak bir yöntem belirlemesi gerekir.
2. İlköğretim öğrencilerinin algılama ve psikolojik özellikleri de dikkate alınarak ilköğretim öğrencilerine yönelik resimli *Türkçe Sözlük* hazırlanmalıdır. Resimleme yönteminde, bilinen somut kavramların değil de çocuğun canlandıramayacağı kavramların resmedilmesine dikkat edilmelidir.
3. Sözlükler hazırlanırken istatistikî bilgilerden hareket edilmelidir (1, 2....7, 8. sınıf öğrencilerinin bilmesi gereken sözcükler gibi).
4. TTKB'ce izin verilen bütün kitaplar taranarak buradan çıkarılan sözcüklerden hareketle her sınıf için bir sözlük hazırlanmalıdır.
5. Yapılacak istatistikî araştırmalarla okul sözlükleri eğitim sistemimizin terimlerini de içine alacak biçimde hazırlanmalıdır.
6. Üç düzen ve basım güzelliği açısından sözlükler, öğrencinin ilgisini çekecek yapı ve kalitede olmalıdır. Ebatı, kapağı, cilt, dikiş ve kâğıt kalitesine dikkat edilmelidir.
7. Sözcüklerin yanına kökenleri kısaltılarak yazılmalı, özellikle Arapça ve Farsça sözcüklerin okunuşlarını göstermek için gerekli işaret konulmalı ve açıklama yapılmalıdır.
8. Özellikle imlasında tereddüte düşülebilecek sözcüklerle ayrı ve bitişik yazılan sözcüklerin öğrenci tarafından herhangi bir ikileme düşülmeden kavranabilmesi için *imla kılavuzu* ile sözlükler eşgüdüm içerisinde hazırlanmalıdır.
9. Artık yaygınlaşarak bir sözcükmüş gibi dilimize giren kısaltmaları da açarak tanıtmalıdır.
10. Sözcüklerin anlamları, çocuğun anlayacağı nitelikte olmalı; örnekler ise yerli şair ve yazarların şiir, hikâye, roman türlerindeki eserlerinden olmalıdır.
11. Öğrencilerin okul sözlüklerinden daha iyi yararlanabilmeleri için sözlüklere (yazımla, okunuşla ve vurgu ile ilgili) "Kullanımla İlgili Açıklamalar" konulmalı ve bu açıklamalar öğretmenler tarafından da dikkate alınmalıdır.
12. Değişik sistemler kullanılarak sözcüklerin yabancı dilden gelip gelmediği, hangi dilden olduğu, uzun/ince/kısa okunması gereken heceler belli işaretlerle belirtilmelidir.
13. Daha kalıcı ve etkili sözcük öğretimi için madde başı kelimenin eş anlamlı(ları) o madde içinde verilmelidir.
14. Sözcüklerin gerçek ve mecaz anlamları yanında aynı madde içinde oluşturduğu birleşik sözcük, terim ya da kavramlar ile birleşik fiiller ve özel kullanımlara yer verilmelidir.
15. Dil bilgisi açısından sözcüğün türü is./a. (isim, ad); s. (sıfat); zf. (zarf)... kısaltmalarıyla gösterilmesinin yanında fiillerin de fiil kökü (-mAk eki olmadan) yazılıp sonuna bir çizgi (*git-* gibi) konarak belirtilmelidir.
16. Sözlüklerin başlarında Türk alfabesinin harflerinin (büyük-küçük) verilmesinin yanı sıra el yazısı harflerini de vermek gerekir.
17. Ortak dilde kullanılan ve belirli sıklığı olan terimler de sözlüklerde yer almalıdır.
18. Bölge ağızlarındaki sözcüklerin yaygın olanları sözlüklere alınmalıdır.

19. Ortak işaret sistemi oluşturularak sözcüklerin telaffuzları öğrenciye gösterilmelidir. Sözlüklerde sözcüklerin telâffuzlarına yer verilmemesi dil yanlışlarına sebep olmaktadır.

5. SONUÇ

Genel bir özetleme yapmak gerekirse, Türkçede sözlükçülük çok eskilere dayanmaktadır. Çünkü Türkler; farklı coğrafyalarda farklı etnik topluluklarla yaşadıkları için dilleri de başka dillerden etkilenmiş; pek çok dilden sözcük almış ve bu dillere sözcük vermiştir. Küreselleşmeden dolayı bu durum günümüzde daha da etkili bir şekilde karşımızdadır; diller arasındaki sözcük alış verişi daha hızlı bir şekilde devam etmektedir.

Diller arasındaki sözcük alış verişinin yanı sıra Türkçemize pek çok yeni sözcük de girmektedir. Bu sözcüklerin çoğu, ait olduğu dilden olduğu gibi dilimize geçmektedir. Sözcüklerin bir kısmını da gerek Türkçenin gramer kurallarına uydurarak gerekse çevirerek sözcük haznemize katmaktayız. Sonuçta bir sözcük dilimize nasıl girerse girsin sözlüklere de girmektedir. Dolayısıyla sözlüklerin de bunu en etkili ve kalıcı bir şekilde tanıtması gerekmektedir.

İlköğretim sözlükleri özellikle dilimize yeni giren sözcüklerin çocuğun dağarcığına yerleşmesinde önemli yer tutmaktadır. Sözlükçülük anlamında çocuğun ilk defa karşılaşacağı düşünüldüğünde, ileride de bağımlı hâle gelmesi için ilköğretim sözlüklerinin soğuk bir içerik ve yapıya sahip olmaması gerekir. Bu sebeple de ilköğretim sözlükleri pek çok alanda (çocuk gelişimi, dil, edebiyat, psikoloji, resim...) uzman bir ekip tarafından hazırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK Yay., Ankara, 1998.

AKSAN Doğan, **Anlam Bilim**, Engin Yayınevi, Ankara, 2005

AKYOL Hayati, **Türkçe İlkokuma Yazma Öğretimi,** Pegema Yayıncılık, Ankara, 2005.

AKYÜZ Yahya, "Türkçe Okul Sözlüklerinin Değerlendirilmesi", **Türk Dilinin Öğretimi Toplantısı,** A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1998, s.249-259

BOZ, Erdoğan, "Sözlük ve Sözlükçülük Sorunları" **Türkçenin Çağdaş Sorunları**, (Edit. G. Gülsevin-E. Boz) Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s.1-44.

BOZ, Erdoğan, "Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış" **Turkish Studies** S: 4 (2009), s.172-183.

BÖLER Tuncay, "Türkçe Sözlük (TDK) ile Örnekleriyle Türkçe Sözlük'ü (MEB) Karşılaştırma Denemesi", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,** S:1 (2006), s.101-118.

BUDAK Yusuf, "Sözcük Öğretimi ve Sözlüğün Görevi", **Dil Dergisi,** S:92 (2000) s.19-25.

ÇOTUKSÖKEN Yusuf, "Sözlükler Üzerine", **Varlık**, Y:68, S: 1124 (2001), s.74-77.

GÖÇER Ali, "Türk Dili ile İlgili Sözlüklere Genel Bakış ve Günümüz İlköğretim Sözlükleri", **Türk Dili**, 598 (2001), s.388-403.

GÜNAY Doğan, **Sözcükbilime Giriş**, Multilingual, İstanbul, 2007.

İLHAN Nadir, "Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri" **Turkish Studies** S: 4 (2009), s.534-554.

İMRAK Mehmet, **Meşhurların Kitap Okuma Alışkanlıkları ve Etkili Okuma Teknikleri,** Çıra Yayınları, İstanbul, 2006.

KARADENİZ Şadan, "Ölü Sözcükler", **Kitap-lık,** Y:10 S:58 (2003), s.44-45.

KARADÜZ, Adnan, "Sözlük, Sözcük Anlamı ve Öğrenme Üzerine" **Turkish Studies** S: 4 (2009), s.636-649.

KAYA Necati (2007). **Okul Sözlüklerinin Değerlendirilmesi (1945-2005)**, M.Ü Eğitim Bilimleri Ens. Yayımlanmamış Y.LTezi.

KOCAMAN Ahmet, "Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük", **Kebikeç** S:6 (1998), s.111-113.

MACLEREN Gülhan Ağbaba (2007). **Türkçe Sözlüklerdeki Tanımlarda Eylemden Türemiş Sözcüklerin Üye ve Rol Yapısının Yeri**, Ank.Ünv. Sosyal Bilimler Ens. Yayımlanmamış Y.L Tezi.

ONARAN Mustafa Şerif, "Özleşme Türkçesinin Edebiyata Yansıması", **Varlık**, Y:71 S:1154 (2003), s.34-36.

ÖLMEZ Mehmet, "Türk Dilinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü" **Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü,** Dil Derneği Kurtuluş Basımevi, Ankara,1994.

ÖZCAN, Emrah, "Türkçe Öğrenici Sözlüğü" **XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri**, Mersin, (2007).

ÖZTOKAT Erdim, "Sözlük Üstüne Gözlemler", **Dilbilim 4**, İstanbul 1979, s. 65-69.

SAĞIR Mukim, **İlköğretim Okullarında Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002.

SAYAN Pervin (2005). **11-14 Yaş İçin Hazırlanan Okul Sözlüklerinde Tanımlar Üzerine Bir Araştırma,** M.Ü Eğitim Bilimleri Ens. Yayımlanmamış Y.LTezi.

SEVİM Osman, **Kitap Okuma Alışkanlığı Kazandırma Projesi,** Erdem Yayınları, Ankara, 2006.

USTA, Halil İbrahim, "Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** S:46, (2006), s.223-242.

UZUN Leyla, "1945'ten Bu Yana Türkçe Sözlükler", **Kebikeç,** S:7-8 (1999), s.53-57.

YANGIN, Banu, **Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi**, Dersal Yayınları, Ankara, 2001

EKLER

EK 1: Sözcüklerin Sözlüklerdeki Konumu

Sözcük/Sözcük Grupları	MEB ve İlköğretim Sözlüklerindeki Konumu														
	MEB	TDK	BU	SERHAT	MERAM	ÜNLÜ	DAMLA	Ö.EĞT.	ARKADAŞ	İNKİLAP	SALAN	BOR.SYH	KARANFİL	MORPA	KILAVUZ
ağ	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
ahbap	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+*	+*	+	+	+	+
alabanda	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+
alabora	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
alay	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+*	+*	+	+	+	+*
aleyh	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
alımsız	+	-	-	+	-	+*	-	-	-	-	-	-	-	+	+
amura	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
anafor	+	+	+	+	+	+	+	+*	+	+*	+*	+	+*	+*	+*
apışıp kalmak	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+*	+	-	-	+*	+*
at koşmak	+*	+*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+*	+*
atfen	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+
avlu	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ayakyolu	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+
aynakıçı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
azamet	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
azat etmek	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
azman	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+*
bakraç	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
bandıra	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
barba	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+
barbun	+*	+*	+*	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+*	+*
başaltı	+	-	-	+	-	+	-	+*	-	+	+*	-	+*	+*	+*
başüstü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
beledin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sözcük/Sözcük Grupları	MEB ve İlköğretim Sözlüklerindeki Konumu														
	MEB	TDK	BU	SERHAT	MERAM	ÜNLÜ	DAMLA	Ö.EĞT.	ARKADAŞ	İNKİLAP	SALAN	BOR.SYH	KARANFİL	MORPA	KILAVUZ
bodoslama	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
borda	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+	+
bordür	+	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+	+*	-	+	-
branda	+*	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+*	+*
bıcak	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+*	+	+	+
burç(sur)	+	+	+	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
bütangaz/bütangaz ocağı	+*	-	-	-	-	-	-	+*	+	+	+	-	-	+*	-
can evinden vurulmak	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
cenk/cenk havası çalmak	+	+	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
çağlamak	+	+	+	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
çakırkeyif	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	+
çalpara	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-
çapula/çapulalı	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çarmık	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+*	-	-
çeşmibülbül	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
çıma	+	-	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-
çıyan	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
çini	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
dadanmak	+	+	+	+	-	+	+*	+	+	+	+	+	+	+	+
dehliz	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+
didiklemek	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
didinmek	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+*	+	+	+	+	+
dimag	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+
dirise etmek	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
diritnot	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

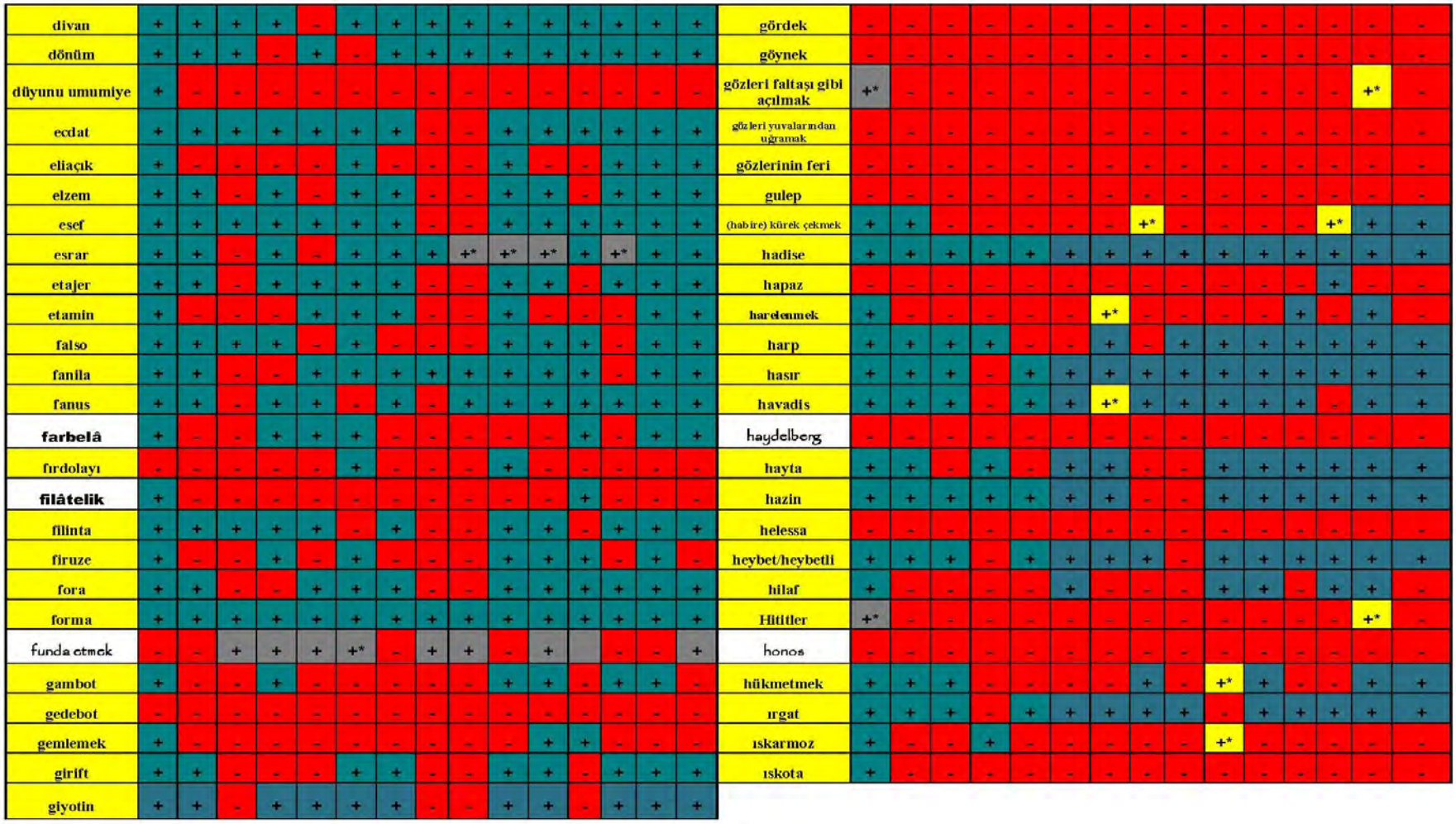
divan
dönüm
düyunu umumiye
ecdat
eliaçık
elzem
esef
esrar
etajer
etamin
falso
fanila
fanus
farbelâ
fırdolayı
filâtelik
filinta
firuze
fora
forma
funda etmek
gambot
gedebot
gemlemek
girift
giyotin
gördek
göynek
gözleri faltaşı gibi açılmak
gözleri yuvalarından uğramak
gözlerinin feri
gulep
(habire) kürek çekmek
hadise
hapaz
harelenmek
harp
hasır
havadis
haydelberg
hayta
hazin
helessa
heybet/heybetli
hilaf
Hititler
honos
hükmetmek
ırgat
ıskarmoz
ıskota

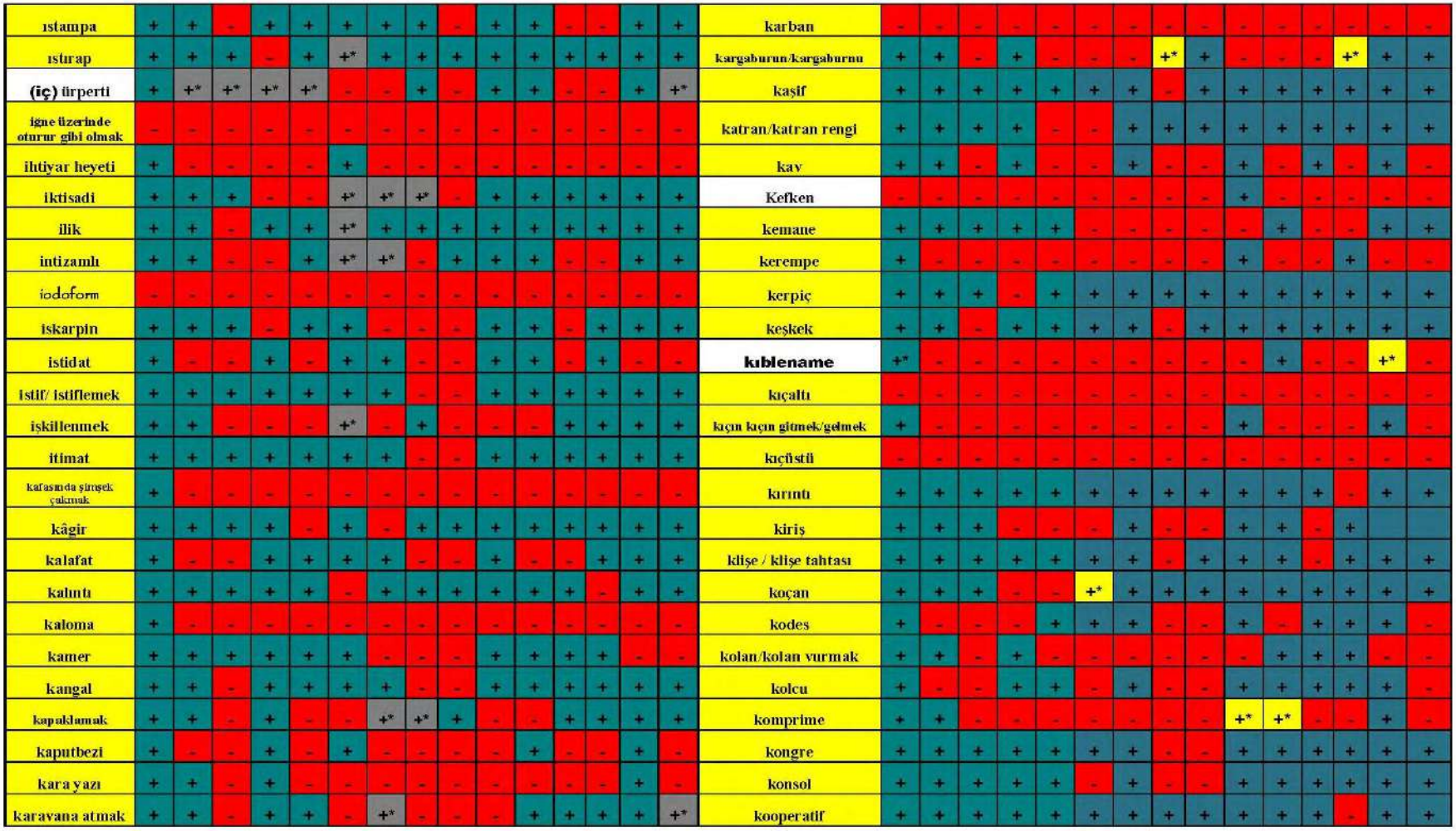
ıstampa
ıstırap
(iç) ürperti
igne üzerinde otnrur gibi olmak
ihtiyar heyeti
iktisadi
ilik
intizamlı
iodoform
iskarpin
istidat
istif/ istiflemek
işkillenmek
itimat
kafasında şimşek çakmak
kâğir
kalafat
kalıntı
kaloma
kamer
kangal
kapaklamak
kaputbezi
kara yazı
karavana atmak
karban
kargaburun/kargaburnu
kaşif
katran/katran rengi
kav
Kefken
kemane
kerempe
kerpiç
keşkek
kıblename
kıçaltı
kıçın kıçın gitmek/gelmek
kıçfıstül
kırıntı
kiriş
klişe / klişe tahtası
koçan
kodes
kolan/kolan vurmak
kolcu
komprime
kongre
konsol
kooperatif

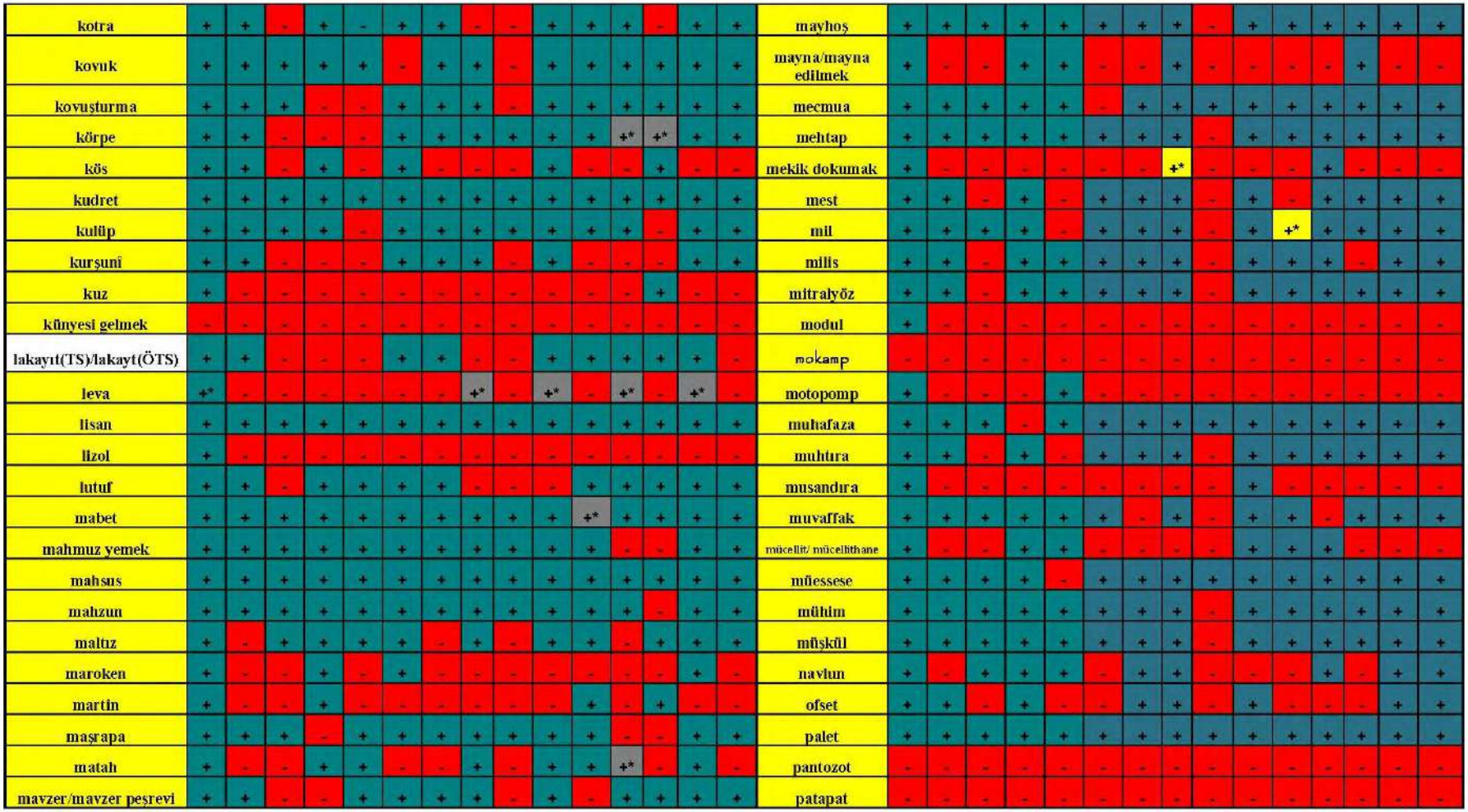
kotra
kovuk
kovuşturma
körpe
kös
kudret
kulüp
kurşunî
kuz
künyesi gelmek
lakayıt(TS)/lakayt(ÖTS)
leva
lisan
lizol
lutuf
mabet
mahmuz yemek
mahsus
mahzun
maltız
maroken
martin
maşrapa
matah
mavzer/mavzer peşrevi
mayhoş
mayna/mayna edilmek
mecmua
mehtap
mekik dokumak
mest
mil
milis
mitralyöz
modul
mokamp
motopomp
muhafaza
muhtıra
musandıra
muvaffak
mücellit/ mücelithane
müessese
mühim
müşkül
navlun
ofset
palet
pantozot
patapat

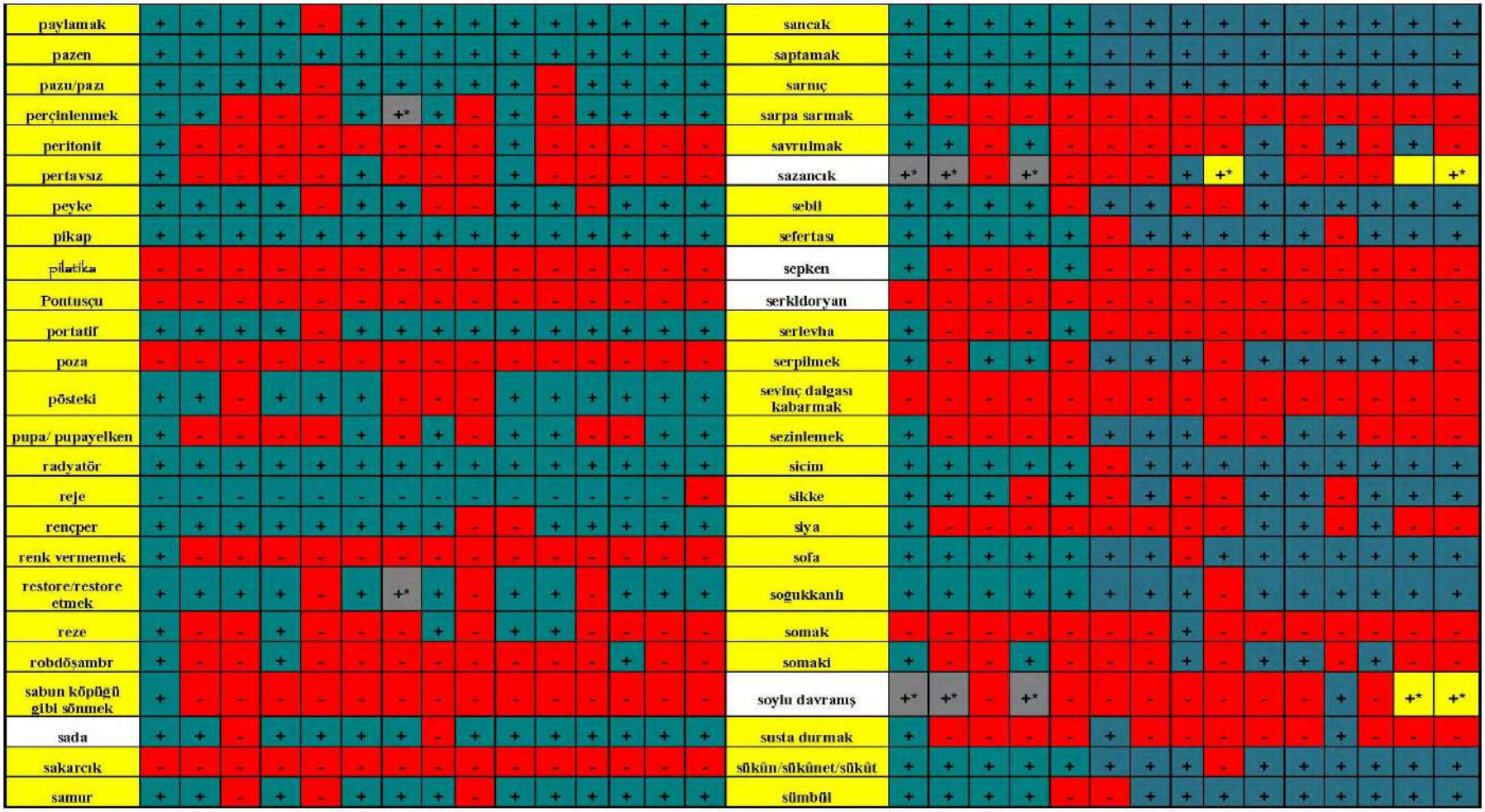
paylamak
pazen
pazu/pazı
perçinlenmek
peritonit
perfavsız
peyke
pikap
pilatika
Pontusçu
portatif
poza
pösteki
pupa/ pupayelken
radyatör
reje
rençper
renk vermemek
restore/restore etmek
reze
robdöşambr
sabun köpüğü gibi sönmek
sada
sakarcık
samur
sancak
saptamak
sarmç
sarpa sarmak
savrulmak
sazancık
sebil
sefertası
sepken
serkldoryan
serleyha
serpilmek
sevinç dalgası kabarmak
sezinlemek
sicim
sikke
siya
sofa
soğukkanlı
somak
somaki
soylu davranış
susta durmak
sûkûn/sûkûnet/sûkût
sümbül

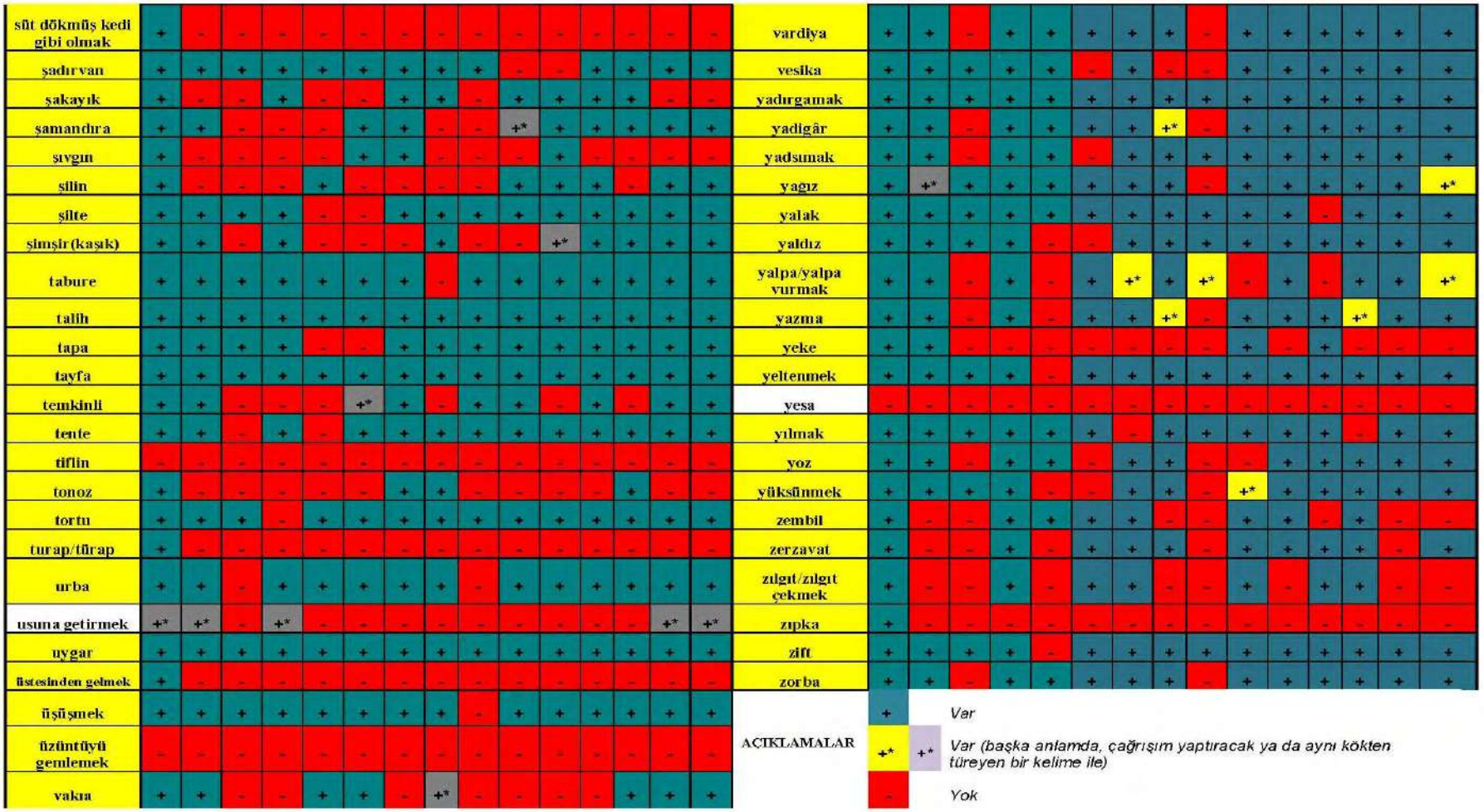
süt dökmüş kedi gibi olmak
şadırvan
şakayık
şamandıra
sıvgın
şilin
şilte
şimşir(kaşık)
tabure
talih
tapa
tayfa
temkinli
tente
tiflin
tonoz
tortu
turap/tûrap
urba
usuna getirmek
uygar
üstesinden gelmek
üşüşmek
üzüntüyü gemlemek
vakıa
vardiya
vesika
yadırgamak
yadigâr
yadsımak
yağız
yalak
yaldız
yalpa/yalpa vurmak
yazma
yeke
yeltenmek
yesa
yılmak
yoz
yüksünmek
zembil
zerzavat
zılgıt/zılgıt çekmek
zıpka
zift
zorba
AÇIKLAMALAR
Var
Var (başka anlamda, çağrışım yaptıracak ya da aynı kökten türeyen bir kelime ile)
Yok

Ek 2: Genel Olarak ve Sözlüklere Göre Sözcüklerin Durumu Grafiği

Grafik 1

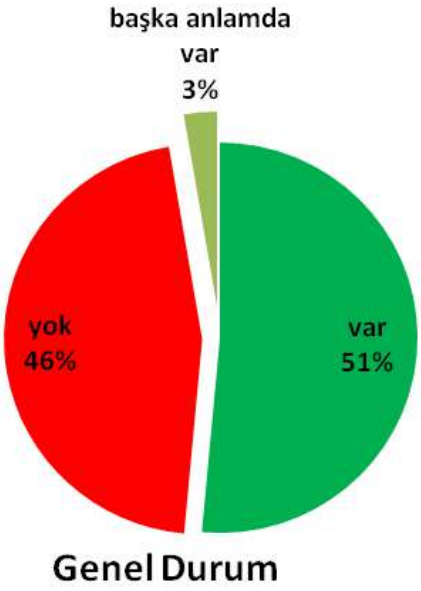

Grafik 1.1

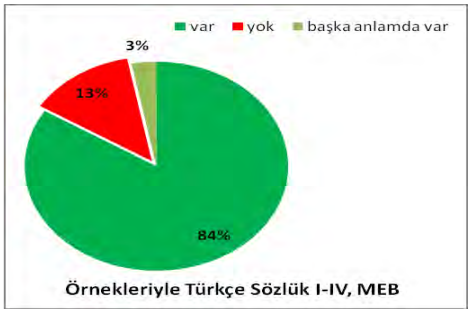

Grafik 1.2

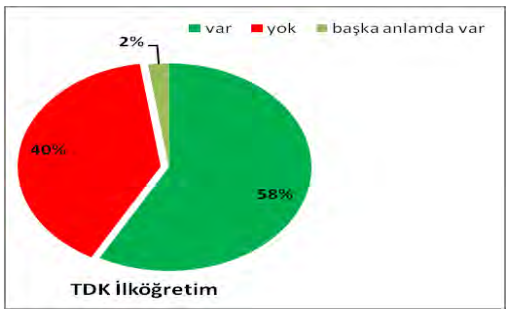

Grafik 1.3

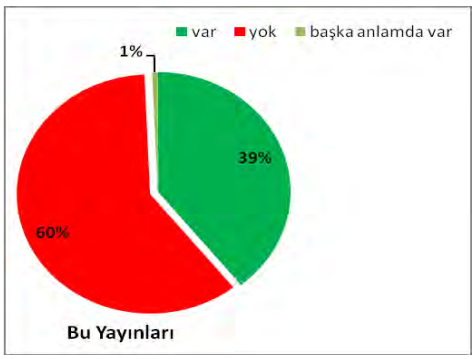

Grafik 1.4

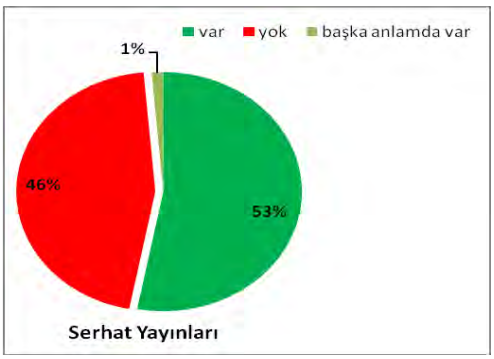

Grafik 1.5

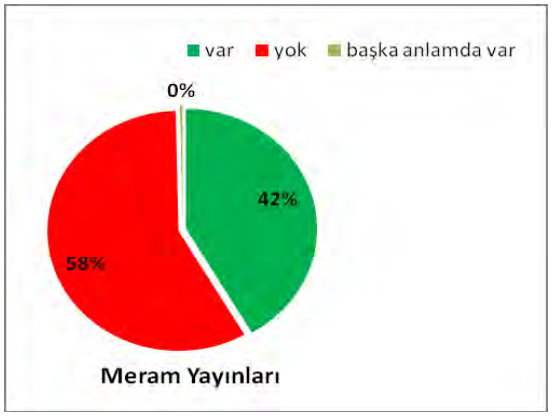

Grafik 1.6

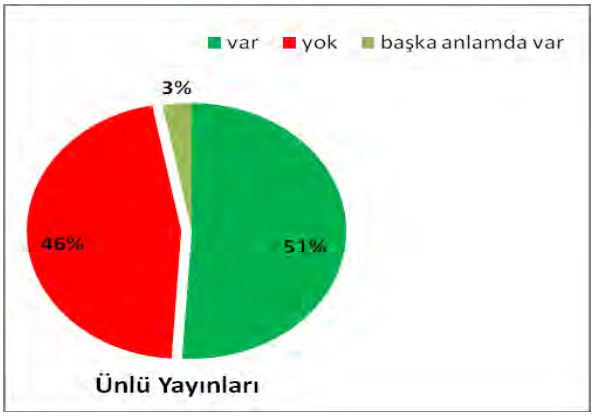

Grafik 1.7

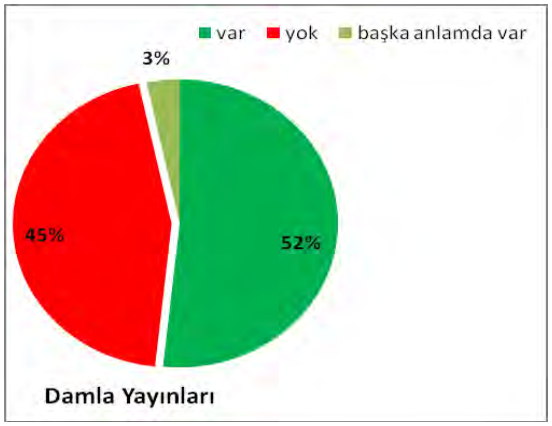

Grafik 1.8

Grafik 1.9

Grafik 1.10

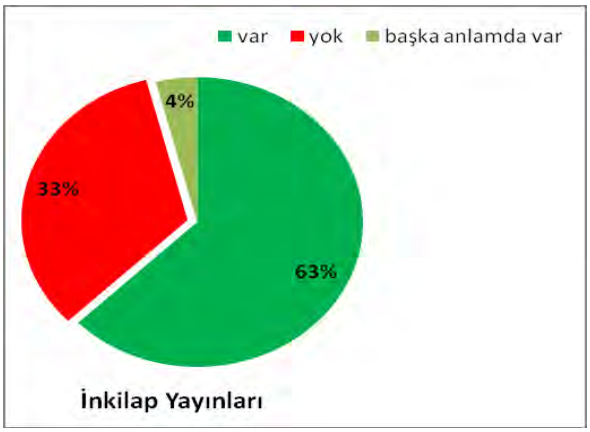

Grafik 1.11

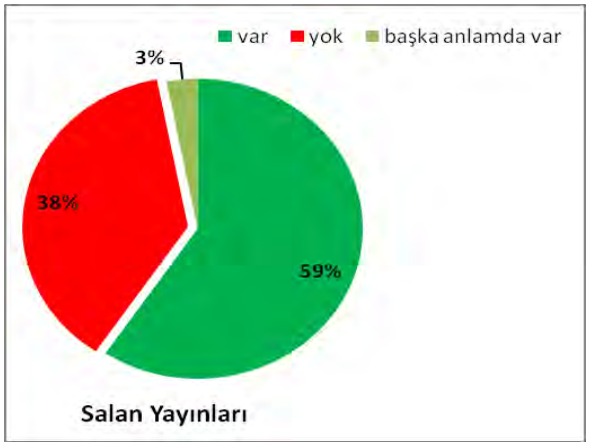

Grafik 1.12

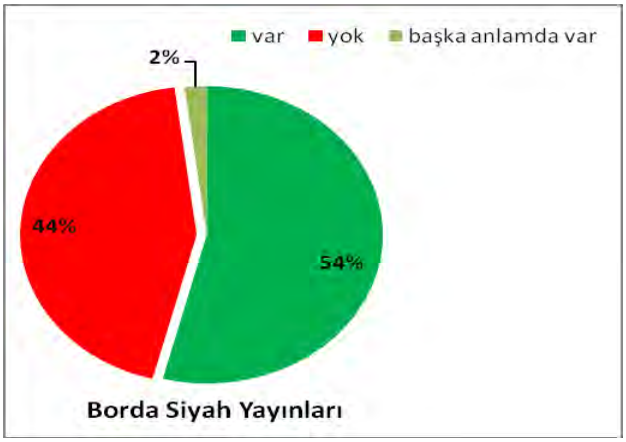

Grafik 1.13

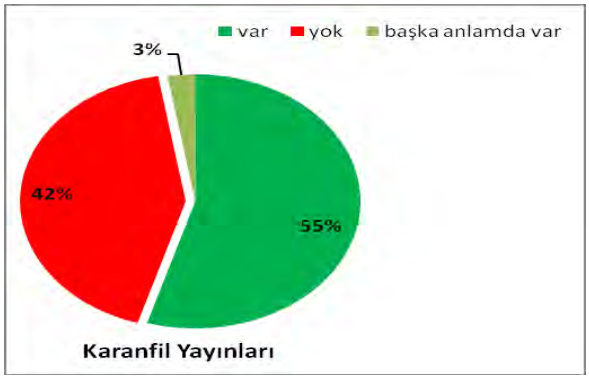

Grafik 1.14

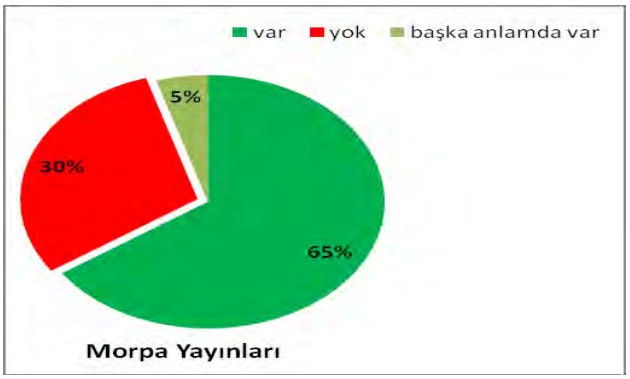

Grafik 1.15

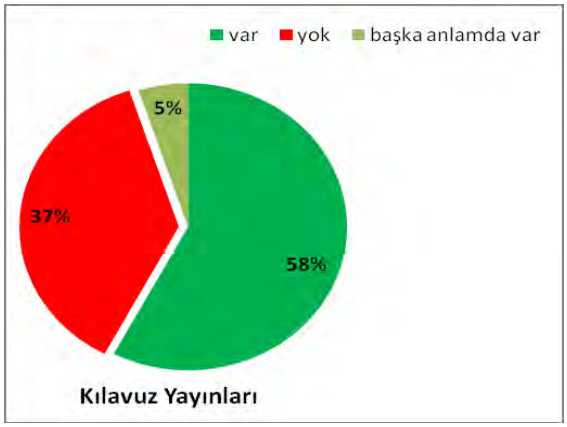

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1585-1610, TURKEY

UYGUR BİLMECELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Adem ÖGER•

ÖZET

Bilmeceler, soru ve cevap olmak üzere iki ana unsuru bulunan anonim halk edebiyatı türlerinden biridir. Türk halk edebiyatının en yaygın kullanım alanına sahip türlerinden olan bilmeceler, manzum ya da mensur olabilir. Bilmeceler, Uygur Türkleri arasında da yaygın bir kullanıma sahiptir. Uygur Türklerinin insana, nesneye ve tabiata bakış tarzını ortaya koyan Uygur bilmeceleri, soyut ve somut her türlü konuyu içermesi bakımından zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu makalemizde, Uygur bilmecelerinin yaratım, aktarım, içerik, şekil ve işlev özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Bilmece, Uygur.

AN ASSESSMENT ON UIGHUR RIDDLES

ABSTRACT

Riddles which are among the folk literature types have two key elements as the question and the answer. They are one of the commonly used types of Turkish Folk Literature and they can be both poetic and prose. Besides, they have a common usage among Uighur Turks. Uighur riddles which present the viewpoints of Uighur Turks to human, object and nature have a wide content as they include every kinds of abstract and concrete topics. In this paper, the information about creation, transfer, content, form and function features of Uighur riddles will be given.

Keywords: Oral Culture, Riddle, Uighur.

Sözlü halk edebiyatı türlerinden biri olan bilmece kelimesinin karşılığı olarak *"tabuzgu, tabuzguk, tabzuq, tabızmak, tabuzmak, tapuz, tapzuk, nen"* kelimeleri Türk yazılı kaynaklarında ilk kez Divanü Lügati't- Türk'te geçmiştir.[1] *"Anadolu sahasında büyük bir kısmı tap- ve bil- köklerinden türetilmiş ve bilmece yerine kullanılan çeşitli isimlere rastlanır: atlı hekat, atlı mesel, bilmeli matal, bulmaca, dele, mesel, fıcık, gazelleme, hikâye, masal, tabmaca, tapbaca, tapaca vb. gibi"*[2] Bu isimlendirmelerin içinde, diğer sözlü halk edebiyatı türlerinden masal, halk hikâyesi, mesel (atasözü) gibi türlerin de yer yer bilmece yerine kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca Türk dünyasında, bilmecenin karşılığı olarak kullanılan çeşitli terimler bulunmaktadır.[3]

• Yard. Doç. Dr., Nevhehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: ademoger@gmail.com

[1] Bu kavramlar hakkında bk. Suat Batur, **Açıklamalı-Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul 1998, s.141; Ersin Teres, **Divanu Lügat-it-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 389.

[2] Esma İmçek, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, C. 3, Ankara 2004, s. 222.

[3] Bilmece teriminin karşılığı olarak Abakan Tatarlarında *tabcan*; Altay Türklerinde *tabıskak, tabışkak, tabkak, taptıruv, taptırgış, tabıska, tabısak, tapkış, tavısak, tavusak, tavuskak, tapkır, takpır, tabışkak*; Azerbaycan Türklerinde *bilmaca, tapmaca, tapmacık;* Başkurt Türklerinde *tabışmak, yomak, yomatgar;* Hakas Türklerinde *tapçan nımah, tapçan umak, sespak nımak;* Karaçay Türklerinde *yumak*; Karakalpak Türklerinde *jumbak*; Karay Türklerinde *tapmaca*; Kazak Türklerinde *jumbak*; Kıbrıs Türklerinde *mesel*; Kırgız Türklerinde *tabışmak*, *tabcang- nımah*; Nogay Türklerinde *tapmacak*; Özbek Türklerinde *tapişmak cumak*, *çöpçak, matal, tapar, tapmaca*; Tatar Türklerinde *başvatkıç, sir,*

Bilmeceler üzerine çalışan araştırıcılar tarafından bu türe ilişkin farklı tanımlar yapılmıştır. Bu araştırıcılardan Şükrü Elçin, bilmeceyi şöyle tanımlar: "*Bilmeceler tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir.*[4] Elçin, bilmeceleri içerik ve işlev özelliklerini esas alarak tanımlamış; bilmecelerin yaratım, aktarım, şekil ve yapı özelliklerine ilişkin bilgiye yer vermemiştir.

Orhan Bağrıaçık, Hasan Göz ve Andreas Tietze, bilmece ile ilgili pek çok tanımı inceleyip bunların yetersiz olduğunu söylemiş ve bilmecelerin özelliklerine ilişkin şu bilgilere yer vermişlerdir: "*Bilmece geleneksel sorudur. Geleneksel olmak demek zaman ve söylenen yerler içinde bir derinliği ve yaygınlığı olmak demektir. Geleneksel demek belli bir gurup insan tarafından, bilmece olarak kabul edilmiş olmak demektir; gelenekçe kabul edilen biçimler içinde bulunmak demektir. Gösterim çevresi içinde sorulmak o kadar önemli değil ki, geleneksel olmanın öteki boyutları eksik de olsa, bu çevrede bilmece olarak kabullenilen bir soru bilmecedir."*[5]

Bilmece türüyle ilgili olarak araştırıcılar, birbirinden farklı birçok tanım yapmışlardır. Bunun nedeni, her araştırıcının bilmecenin yaratım ve aktarım, şekil, içerik, işlev ve kuruluş gibi özelliklerinden birini veya birkaçını tanımda esas almasından kaynaklanmaktadır[6].

Türk Dünyasında olduğu gibi Batı dünyasında da araştırıcıların bilmecenin tanımı noktasında fikir birliği içerisinde olduklarını söylemek pek mümkün değildir. Bilmece türüne ilişkin Batı dünyasında yapılan tanımları incelediğimizde, bilmecenin içerik, işlev, kuruluş, yaratım ve aktarım özelliklerinden bir veya birkaçının dikkate alınarak tanımlar yapıldığını görmekteyiz.[7] Ancak bilmece türünü yaratım, aktarım, içerik, işlev, şekil ve yapı özelliklerini dikkate alarak tanımlayan Dilek Türkyılmaz'ın tanımı oldukça kapsamlı bir tanımdır ve biz de çalışmamızı bu tanım ışığında şekillendirmeye çalıştık. Türkyılmaz'a göre bilmece*; "Her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az çok bünyesinde barındırıp,*

---

tabışmak; Tuva Türklerinde *tıvızık*; Türkmen Türklerinde *matal, tapmaca*; Yakut Türklerinde *taabırın,* Uygur Türklerinde *tepişmak* terimi kullanılmaktadır. "Bilmece" teriminin diğer Türk lehçelerindeki karşılığı için bk. **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 70; Abdurrahman Güzel, Ali Torun, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 293.

[4] Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 607.

[5] Orhan Bağrıaçık, Hasan Göz, Andreas Tietze, **Türk Halkının Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999, s. 3.

[6] Örneğin; Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz, içerik ve yaratım özelliğini dikkate alarak bilmeceyi *"Bunlar, mücerred, müşahhas hemen her mevzu"u, karekteristik bir veya birkaç yönüyle içine alan daha çok manzum ve sual mahiyetinde, söyleyeni mechul, tarihimizin karanlık devirlerinden günümüze kadar süregelen halk mahsulleridir."* şeklinde tanımlarken; Esma Şimşek, yaratım, aktarım ve şekil özellikleri temelinde bilmeceyi *"Sözlü halk kültürünün önemli mahsullerinden olan bilmeceler, en az iki kişi arasında sorulan, bazen mensur, fakat çoğunlukla manzum halde olan kalıplaşmış ifadelerdir."* şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlar için bk. Esma Şimşek, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, C. 3, Ankara 2004, s. 222; Amil Çelebioğlu, Yusuf Ziya Öksüz, **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 7.

Bilmece türü hakkında diğer tanımlar için bk. Mehmet Yardımcı, **Başlangıcından Günümüze Halk şiiri Âşık şiiri Tekke şiiri,** Ürün Yayınları, Ankara 2002, s. 82; Doğan Kaya, **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü,** Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.160; Hatice Geçel, **Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma C. 1**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2005, s.XVII-s.XVIII; Suat Batur, **Açıklamalı-Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul 1998, s.141.

[7] Bilmece türünün tanımı ve özellikleri konusunda, Batılı araştırıcıların görüşleri için bk. J. Harold Brunvand, "Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar", çev. Kadriye Türkan, **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar C. 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 290; Roger D. Abrahams, Alan Dundes; "Bilmeceler", çev. Ezgi Metin Basat, **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar C. 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 300; Hatice Geçel, **Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma C. 1,** Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2005, s. 1-3.

manzum veya mensur bir yapı içerisine yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını buldurmayı hedefleyerek soran; cevabı ise ‚çoğu kez" tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş; ‚pek çoğu şiirsel bir ifadeye sahip ve ‚çoğu" kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı halde, geleneği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır." [8]

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Uygur bilmeceleri üzerine Uygur araştırıcılar da farklı tanımlar yapmışlardır. Ancak bu tanımlara geçmeden önce, "bilmece" teriminin Uygur Türkçesindeki karşılığı ve kullanım alanları üzerinde durmak yerinde olacaktır. Bilmece teriminin Uygur Türkçesindeki karşılığı *"tépişmaq"* sözcüğüdür. Uyğur Tiliniñ Izahliq Luğiti isimli sözlükte, bilmece teriminin karşılığı olan ve isim olarak kullanılan "tépişmaq" sözcüğünün anlamı şu şekilde açıklanmıştır: 1.*Cevaplanması gereken nesne veya olaylar hakkında ipuçları verilerek tasvir edilen nesneyi bulmaya yönelik soru.* 2. *Gizemli nesne ya da olay*. Aynı sözlükte, "tépişmaq" kelimesinin kökü olan "tép-" fiilinin anlamı ise "1. *Bulmak,* 2. *Karşılaşmak*, 3. *Uygun düşmek*" şeklinde tanımlanmıştır.[9] Uygur folkloru üzerine araştırmalar yapan Osman İsmayil, morfolojik olarak "Tépişmaq" teriminin oluşumunu, *"tap"* emir kelimesine *"iş- maq"* eklerinin eklenmesi vasıtasıyla oluşmuş bir kelimedir, şeklinde açıklamaktadır.[10]

Bilmece türünün tanımı ve özellikleri konusunda Uygur araştırıcılar, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan Ablimit Mehemmet, içerik ve kuruluş özelliğinden hareketle bilmeceyi şöyle tanımlar: *"Her türlü araç yardımıyla bir nesneyi ya da olayı başka bir nesne ve olayın şekil ve özellikleri vasıtasıyla gizleyerek veren edebi şekle bilmece denir."*[11]

Mehemmetcan Sadik, bilmecelerin içerik ve yaratım özelliğini dikkate alarak *"Canlı ya da cansız nesnelerin, maddi ya da manevi nesnelerin içsel veya dışsal özelliklerini söyleyip onun ne olduğunun bulunmasını isteyen sözlü halk edebiyatı türü bilmece diye adlandırılır."*[12] şeklinde bir tanımlamaya gider.

Osman İsmayil ise bilmeceyi yaratım ve işlev özellikleri temelinde şöyle tanımlar: *"Bilmece, mecaz, ima ve işaretler aracılığıyla bir nesneyi ya da olayı başka bir olay ya da nesnenin özellikleriyle gizleyerek onu yanıtlamaya zorlayarak hem insanların zekâsını ölçen hem de onu güçlendiren özel bir tür söz sanatıdır."*[13]

Uygur araştırıcılardan Mehemmet Zunun ve Abdukerim Rahman ise bilmeceleri atasözlerine benzetir. Onlara göre, "*tépişmaq"* sözcüğünün taşıdığı anlamlar ‚bulma, düşünme, arama'dır. Bilmeceler, anlam bakımından olmasa da şekil bakımından atasözlerine benzer. Çünkü bilmeceler de kısa ve öz bir yapıda vücuda getirilir.[14]

Batıda, Tükiye'de ve Doğu Türkistan'da bilmeceler üzerine yapılan tanımlar ve onların çeşitli hususiyetlerine ilişkin görüşlerden hareketle bilmecelerin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Bilmeceler, doğa ve doğal olaylar, bitkiler, hayvanlar, insan ve insan uzuvları, kişilik, karakter, hastalık vb. her türlü somut ve soyut konuları içine alır.

[8] Dilek Türkyılmaz, "Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine", **Millî Folklor**, S. 81, Bahar 2008, s. 41-42.

[9] **Uyğur Tiliniñ Izahliq Luğiti**, ğincañ Helk NeşriYati, Ürümçi 1999, s. 352.

[10] Osman İsmayil, **Uyğur Helk Éğiz Edibiyatidiki Janirlar**, ğincañ YaşlarÄ-Ösmürler NeşriYati, Ürümçi 1994, s. 362.

[11] Ablimit Mehemmet, **Helk Éğiz Edibiyatidin Soal-Cavablar**, KeşlerUyğur NeşriYati, KeşlerÄ 2001, s. 166.

[12] Mehemmetcan Sadik, **Uyğur Helk Éğiz Edibiyati Hekkida**, ğincañ Helk NeşriYati, Ürümçi 1995, s. 362.

[13] Osman İsmayil, **Age**., s. 362.

[14] Mehemmet Zunun, Abdukérim Rahman, **Uyğur Helk Éğiz Edibiyatiniñ Asasliri**, ğincañ Helk NeşriYati, Ürümçi 1982, s. 420.

2. Cevaplanması gereken nesneyi kapalı bir şekilde ifade eder ve uzak-yakın ilişkisi kurarak çağrışım yaptırır.

3. Şiir veya nesir şeklinde olabilen kalıplaşmış söz ve sorulardan oluşan bilmeceler, düşünce, bilgi birikimi ve dikkate hitap eder.

4. Bilmeceler, bir-iki kelimelik veya cümle şeklinde olabileceği gibi, birbirini izleyen iki cümle, beyit, dörtlük veya daha fazla mısradan oluşabilir.

5. Cümle yapısı olumlu veya olumsuz soru şeklinde kurgulanır.

6. Daha çok eğlence amaçlı sorulmakla birlikte, bilgiyi ölçme ve bilgilendirme, yarışma, eğitim ve öğretim, şaka ve alay amaçlı söylenebilir.

7. Tek bir kavram üzerine kurulabildiği gibi, birden çok kavram üzerine de kurulabilir. Ayrıca taklit veya benzetme şeklinde kurulabileceği gibi, söz oyunu veya söz sanatı üzerine de kurulabilir.

Bilmecelerin tanımı ve özelliklerine ilişkin bilgileri değerlendirdikten sonra, Uygur bilmecelerini içerik, şekil ve yapı, işlev, yaratım ve aktarım özellikleri bakımından incelemek yerinde olacaktır.

Uygur Bilmecelerinin İçerik Özellikleri

Diğer halk edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi, sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biri olan bilmecelerde halkın yaşam tarzını, geçim kaynaklarını, giyim kuşamını, inançlarını; dünyayı, tabiatı, gökyüzünü algılayışını, bilgi ve kültür seviyesindeki olgunluğu, mizah anlayışını, zekâsını ve hayal gücünü görmek mümkündür. Bir başka ifadeyle, *"Bilmeceleri incelediğimizde ele aldığı konuların o toplumun günlük hayatından kesitler yansıttığını, aynı zamanda dinî vecibelerden teknolojiye kadar algılayış biçimini görmekteyiz."*[15]

J. Harold Brunvand, bilmece cevaplarından çıkarılacak ilginç sonucu şöyle ifade eder: *"Gerçek bilmecelerin konuları mutfak penceresinden dışarıya bakan bir çiftçi kadının dünyasını yönetmektir. Bu yüzden, çok tipik bilmece cevapları söz konudur: Meyveler, sebzeler, yıldızlar ve ay, kuyu, iğne iplik, yemek kapları, elbiseler ve benzeri şeylerdir."*[16] Brunvand'ın ifade ettiği gibi, bilmecelerin konusunu genellikle insanların günlük yaşamları oluşturur. İnsanların gün boyu karşılaştıkları olaylar, kullandıkları eşyalar, hayal ettikleri şeyler, tabiata, gökyüzüne ve hayvanlara dair yorumlar bilmecelerin içeriğini oluşturmaktadır.

Uygur bilmecelerini muhteva yönünden incelediğimizde, toplum hayatının tamamına ilişkin unsurların bilmecelere yansıdığını görmekteyiz. Bir başka ifadeyle Uygur bilmeceleri, sosyal olaylardan tabiat dünyasındaki maddi nesnelere; gökyüzünden yeryüzüne; deniz ve okyanustan su kanallarına; hayvanlardan böceklere; gündelik eşyalardan yeme içme malzemelerine kadar maddi ve manevi tüm varlıklardan onların vasıflarına kadar olan konuları genel olarak içine alır.

Bilmeceler, insan zihninin alabildiği ve dilinin tasvir edebildiği her türlü konuyu ihtiva ettiği için, bilmeceleri içerik özellikleri açısından kapsamlı olarak değerlendirmek oldukça güçtür. Ancak Uygur yazılı kaynaklarından tespit ve temin edebildiğimiz bilmeceleri içerik özelliklerine göre şu başlıklar incelemenin uygun olacağı kanaatindeyiz:

[15] Abdullah Demirci, "Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü", **Milli Folklor**, S. 50, Yaz 2001, s. 78-85.

[16] J. Harold Brunvand, "Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar" (çev. Kadriye Türkan), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar C. 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 297.

1. İnsanla İlgili Bilmeceler

İnsan ve onun özelliklerine ilişkin olarak vücudun uzuvları, insan hayatının çeşitli dönemleri ve giyim-kuşam Uygur bilmecelerinde işlenen konuların başında gelmektedir. Örneğin;

Kiçikkine hucram bar, İçide liq sellilik axun? (Éğiz ve çiş)	*Küçücük odam var,* *İçinde sarıklı molla dolu?* *(Ağız ve diş)*[17]
Bir dövide yette töşük? (Ademniñ başi)	*Bir tepede yedi delik?* *(İnsanın başı)*
Öñkürde qatar yatar otuz ikki böre, On yiğit u böriniñ xizmetqari. Sèlinğan mexmel kövrük otturisiğa, Mañidu şu köriktin yemniñ beri? (Çiş, barmak, til)	*Mağarada yatar otuz iki kurt,* *On yiğit o kurtların hizmetkârı.* *Kurulmuş kadife köprü ortasına,* *Gider o köprüden yemeklerin hepsi?* *(Diş, parmak, dil)*
Qoş eynek, çine emes, tömür emes Buzulsa uni tüzeşmumkin emes Özlükidin èçilip hem yèpilidu Göherdin qimmet nerse, erzan emes? (Köz)	*Çifte cam, çini değil, demir değil.* *Bozulsa onu tamir mümkün değil.* *Kendiliğinden açılıp kapanır,* *Cevherden kıymetli şey, ucuz değil?* *(Göz)*

Uygur bilmecelerinde insanla ilgili bilmecelerin bir kısmı, insan hayatının çeşitli dönemlerini konu etmektedir. Bu dönemler bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık dönemleridir. İnsan hayatının belirli dönemleri, pek çok toplumun bilmecelerinde de yer aldığı[18] gibi Uygur bilmecelerinde de yer almaktadır. Örneğin;

Etigende töt putluq, Çüşte ikki putluq. Keçte üç putluq?	*Sabahleyin dört ayaklı,* *Öğlen iki ayaklı,* *Geceleyin üçayaklı?*

Yukarıdaki bilmecenin cevabı insanın bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık dönemleridir. İnsan, bebekken emekler ve dört ayaklı gibi olur. Büyüdüğünde iki ayağının üzerinde, güçlü ve kuvvetlidir. Yaşlandığında ise bastonuyla ayakta durur, dolayısıyla desteğe ihtiyacı vardır. İnsanın hayatının gençlik ve ihtiyarlık dönemleri bilmecelerde sıkça işlenen konulardandır. Örneğin;

Lap- lap mañğan, lap mañğan, Kempüt berse kap salğan? (Kiçik bala)	*Pıtır pıtır yürüyüp, aniden varan,* *Şeker versen suyu akan?* *(Bebek)*
Burun idim gül- günçe, Kèyin boldum bikarçe? (Yaşliq ve qèriliq)	*Evvel gül gonca idim,* *Sonra işe yaramaz oldum?* *(Gençlik ve yaşlılık)*

Uygur bilmecelerinde insanla ilgili işlenen konulardan biri de giyim- kuşamdır. Bu konuda özellikle pantolon ve pantolonun bel kısmını tutan ip dikkat çekmektedir. Ayrıca Uygur Türklerinin "İştan" adını verdiği iç don, "tumaq" ve "ötük" de bilmecelerde adı en çok geçen diğer giysilerdir. Örneğin;

[17] Makalemizde yer alan Uygur Türklerine ait bilmece metinleri, **Tépişmaqlar**, (şincañ Helk Neşriyati, Ürümçi 2005.) isimli eserden alınmıştır.

[18] J. Harold Brunvand, **Agm**., s. 291.

TèpiÇmaqu tèpiÇmaq,	*Tapışmak tapışmak*[19],
Kasisiğa yèpiÇmaq?	*Kasığına yapışmak?*
(ÇÇan)	*(İç donu)*
Kündüzi ğaç- ğaç,	*Gündüzleri gaç gaç*[20],
Kèçisi qarni aç?	*Geceleyin karnı aç?*
(Ötük)	*(Çizme)*
Tüpsüz ketken koçida,	*Dümdüz giden caddede,*
Öyler udul turidu.	*Evler doğru durur.*
Bir maÇna ötsila,	*Bir araba geçince,*
Ikkisi bir ret bolidu?	*İkisi bir düzen olur?*
(Çapanniñ siyirtmisi)	*(Paltonun fermuarı)*

Uygur Türklerinin toplumsal yaÇamındaki değiÇimlere paralel olarak giyim kuÇam tarzının da değiÇtiğini söylemek mümkündür. "Kravat"la ilgili aÇağıdaki bilmece, bu duruma bir örnektir. Bu bilmecede, aynı zamanda toplumsal bir eleÇtiri de söz konusudur. "*Bir merkezge çiqilgen, Elde nami bar uniñ"* yani resmi bir yerde, bir kurumda itibar sahibi olmak için giyim-kuÇam önemlidir. "KiÇiye değil, onun giyim-kuÇamına önem verilir", düÇüncesi burada kendini göstermektedir. Doğu Türkistan'da kamu dairelerinde çoğunlukla Çinlilerin çalıÇtığı ve bu nedenle de Uygur Türklerinin büyük sıkıntılar çektiği dikkate alınırsa, bu tarz bilmeceler daha büyük anlam kazanmaktadır. Örneğin;

Üç burcigi bar uniñ,	*Üç köşesi var onun*
Reñgi otqaÇqan uniñ,	*Rengi kırmızı onun*
Bir merkezge çiqilgen,	*Resmî yerlere girince*
Elde nami bar uniñ,	*Orda itibarı var onun*
Yèkin dosti ösmürniñ,	*Yakın dostu gençlerin,*
Aña iÇqim bar mèniñ.	*Ona sevgim var benim*
(Galistok)	*(Kravat)*

2. Hayvanlarla Ğgili Bilmeceler

Türk sözlü kültür ürünlerinde insanın yanı sıra hayvanlar da önemli bir yer tutmaktadır. ÇeÇitli özelliklerinden yararlanılan at, eÇek, öküz gibi hayatı kolaylaÇtıran hayvanlar; köpek ve kedi gibi evcil hayvanlar ve kümes hayvanları sözlü yaratmalarda sıkça karÇılaÇtığımız varlıklardır. Ayrıca çeÇitli kuÇlar (güvercin, kartal, turna vb.) da anlatmalarda farklı özellikleriyle karÇımıza çıkmaktadır. Uygur bilmecelerinde, Doğu Türkistan coğrafyasında yaÇayan hemen her türlü hayvan farklı özellikleriyle bilmecelerde yer almaktadır. Örneğin;

Teptim tèrekke mindim	*Koşup kavağa bindim,*
U nème?	*Bu nedir?*
(At)	*(At)*
Töt ayağliq,	*Dört ayaklı,*
Tömür tuyaqliq.	*Demir toynaklı?*
(At)	*(At)*
Her türlük, ottura boyluq, uzun qulaq,	*Her çeşit, orta boylu, uzun kulak,*
Öziniñ vezipisi yük toÇumaq.	*Vazifesi yük taşımak,*

[19] Türkiye Türkçesinde bazı bilmecelerde geçen "bilmece bildirmece" Çeklindeki kalıp ifadenin Uygur Türkçesindeki karÇılığıdır.

[20] Türkiye Türkçesindeki "kart kurt" terimine benzer bir ikilemedir.

Ayiği yèriq emes, pütün tuyaq?	*Ayağı yarık değil, bütün toynak?*
(EÇek)	*(Eşek)*
Xudayimniñ buyruqi,	*Hüdam'in buyruğu,*
Dümbiside quyruqi.	*Arkasında kuyruğu?*
(Töge)	*(Deve)*
Puti uniñ açidek,	*Ayağı çatal gibi,*
TumÇuki dur qayçidek,	*Burnu makas gibi,*
BèÇida bar çèçiki,	*Başında var çiçeği,*
Boynida hem lipçiki?	*Boynunda var şalı?*
(Xoraz)	*(Horoz)*

Doğayla hep iç içe yaÇamıÇve bundan azami lezzet almıÇTürk insanı yeryüzünü paylaÇığı hayvanlara onların türlerine, kabiliyetlerine, davranıÇlarına göre farklı anlamlar atfetmiÇtir. *"Arı gibi çalışkan, sülük gibi yapışkan vs. gibi benzetmeler yapılır. Yine kartalı saltanat simgesi, baykuşu ölüm habercisi, saksağanı müjde postacısı yapan insanların yorumları ve onlara yüklediği anlamlardır."*[21] Kırmızı gül, Uygurların geleneksel anlayıÇında daima sevgilinin, aÇkın ve gönül rahatlığının; bülbül ise sadık aÇığın, irade ve cesaretin sembolü olmuÇtur.[22] Bilmecelerde de gül ile bülbül genellikle bir arada yer almaktadır. Örneğin;

Gül tègide- köleñgide naxÇiçi,	*Gül dibinde gölgesinde şarkıcı,*
Seher tutup tiñÇap körseñ,	*Seher vakti dinlesen,*
XuÇ yaqidu naxÇisi?	*Çok etkiler nağmesi?*
(Bulbul)	*(Bülbül)*

Uygur Türkleri arasında kırlangıç, "dostluğun ve Çefkatin sembolü" olarak bilinir ve bilmecelerde sık yer alan kuÇlardan biridir[23]. Örneğin;

Qoli yoq, keke tutmaydu,	*Eli yok, kazma tutamaz,*
Öy sèliÇqa usta u?	*Ev yapmada ustadır o?*
(Qarliğaç)	*(Kırlangıç)*
Sama salar samada,	*Sema döner göklerde*
Öyi bolsa kamarda.	*Evi olsa oyukta.*
İèpe bèrip yamÇurdin,	*İşaret verip yağmurdan,*
ViçirliÇar havada?	*Cıvıldaşır havada?*
(Qarliğaç)	*(Kırlangıç)*

Uygur bilmecelerinde yer alan diğer kuÇlar ise Çöyledir:

Tünge amraq, künge öç,	*Geceyi sever, gündüze düşman;*
Uçalmaydu kündüzi.	*Uçamaz gündüzleri,*
Eslitidu müÇükni,	*Hatırlatır kediyi.*
Pal- pal qilğanda çoñ közi?	*Parladığında iri gözleri?*
(MüÇükyapilaq)	*(Baykuş)*
Dañqi dastan bir quÇ bar,	*Dillere destan bir kuş var,*

[21] Esra Öner, "Gevheri Divanı'nda KuÇlar" **Uluslararası Sosyal AraÇtırmalar Dergisi**, The Journal of International Social Research, Volume 1/5 Fall 2008, s. 557.

[22] Uygur Türklerinin kültürel hayatında bülbülün yeri ve bu konudaki efsaneler için bk. Adem Öger, **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir AraÇtırma (İnceleme-Metinler)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası AraÇtırmaları Enstitüsü (YayımlanmamıÇ Doktora Tezi), İzmir, 2008, s. 593.

[23] Uygur Türk kültüründe "kırlangıç" için bk. Abdulkerim Rahman, **Uygur Folkloru**, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Baturluqi alamet.	*Yiğitliği alamet.*
Böre, tülke qapalmas,	*Kurt, tilki tutamaz,*
Çañgilidin salamet?	*Pençesinden selamet?*
(Bürküt)	*(Kartal)*
ġamal çiqsa asmanga,	*Rüzgâr çıksa havada*
Uyan- buyan uçidu.	*O yana bu yana uçar.*
Üçiyi turġaç tèĢida,	*Bağırsağı dışarıda*
Tartsa asta kèlidu.	*Çekse alta gelir.*
Balilarniñ amriqi,	*Yavruların sevgilisi,*
BaĢetiyaz bayriqi?	*İlkbaharın bayrağı?*
(Leglek)	*(Leylek)*

Yukarıda adı geçen hayvanların yanı sıra suda yaĢayan hayvanlar da Uygur bilmecelerinde yer almaktadır. Balık, kurbağa ve sedef gibi canlılar bunların baĢında gelmektedir. Örneğin;

Bir nersem bar, cèni baru, èğiz uçmas,	*Bir nesnem var, kanadı var yüksek uçmaz,*
Mañġan çaġda putliri yerge tegmes	*Yürüme çağında ayakları yere değmez,*
Yer bilen asmangiçe ot yansimu,	*Yerden göğe kadar ateş yansa da*
Tirnaqçilik hèçbir yeri utta köymes?	*Tırnak kadar bir yeri ateşte yanmaz?*
(Bèliq)	*(Balık)*
Quruqluqta hem suda,	*Kuru yerde ve suda*
YaĢiyalaydu ölestin.	*Yaşayıp durur ölene dek.*
Keç bolġanda sazliqta,	*Geceleyin sazlıkta*
NaxĢa èytar tinmastin?	*Şarkı söyler durmadan.*
(Paqa)	*(Kurbağa)*

3. Bitkilerle Ġlgili Bilmeceler

Yüzyıllarca tabiatla iç içe yaĢamıĢ Türk boylarının hayat tarzı bilmecelere de yansımıĢtır. Ağaçlar başta olmak üzere sebze, meyve ve her türlü hububat bilmecelere de konu olmuĢtur. Örneğin;

Yazniñ küni oltursiñiz,	*Yaz günü otursanız,*
Teñge rehet salqini bar.	*Bedene rahatlık sağlar.*
QiĢniñ küni cut- soġuqni,	*Kış günü soğuğu buzu,*
Qoġlaydiġan yalquni bar?	*Kovalayan alevi var.*
(Derex)	*(Ağaç)*
Östüridu anisi,	*Büyütür anası,*
Öz tènide balini.	*Bedeninde yavrusunu.*
ġamal çiqsa balisi,	*Rüzgâr çıksa yavrusu,*
ġapilaqlar anini?	*Tokatlar anasını?*
(Derax ve yopurmaq)	*(Ağaç ve yaprak)*

Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatında bazı çiçek ve meyvelerin ayrı bir yeri vardır. Örneğin; Uygur Türklerinde "Gül Suruh Bayramı (Çiçek Bayramı)" denilen geleneksel bir bayram vardır. "Bu bayram, yakın çağa kadar Uygur halkı arasında kutlana gelmiĢtir ve her yıl üç defa kutlanmaktadır.[24] Adına bayramlar düzenlenen bu bitkilerden özellikle *üçme* (*dut*), *örük (erik*) ve

[24] "Gül Suruh Bayramı" üç farklı dönemde Ģu isimlerle kutlanmaktadır: 1. *Kırmızı gül bayramı*: Bu bayram, ilkbahar mevsiminde mahsuller biçildikten sonra dinlenmek amacıyla yapılır ve mayıs ayında kutlanır. 2. *Bahçe bayramı*:

üzüm Uygur bilmecelerinde de çokça tasvir edilen meyvelerdir. Yine, güzün yapılan üçüncü bayramın meyvesi olan *kavun* ve *karpuz* da Uygur bilmecelerinde çok sık geçen meyvelerdir. Örneğin;

Tüvi bir tal, uçi miñ tal?	*Kökü bir dal, ucu bin dal?*
(Üzüm barini)	*(Üzüm bağı)*
Cèni yatsila tupraqta,	*Bedeni yatırılmış toprağa,*
Semriydu barġançe.	*Şişmanlar gittikçe.*
Qeriġanda yüzi tatuq,	*Olgunlaştığında yüzü yaralı,*
Tatliqliqta qenttin artuq?	*Tadı şekerden fazla.*
(Qoġun)	*(Kavun)*
Anisi Çaldir- Çap,	*Anası şaldir şap,*
Balisi Çildir Çeker.	*Yavrusu şildir şeker.*
(Üçme)	*(Dut)*
Dadisi egri donay,	*Babası eğri donay,*
Balisi Çérip Çeker.	*Yavrusu şerif şeker,*
Oġli haramzade,	*Oğlu haramzade,*
Qizi Çérinzade?	*Kızı şirinzade?*
(Üzüm)	*(Üzüm)*
Aq çèçek qisqan anisi,	*Ak çiçeği kesen anası,*
Balisini balġa orup olturidu qarisi?	*Yavrusunu bala çevirip oturur olgunu.*
(Örük)	*(Erik)*
Ali yeÇil toni bar,	*Al yeşilli donu var,*
Qanġa tolġan qorsiqi.	*Kanla dolmuş kursağı.*
Qapqaradur baliliri,	*Kapkaradır yavruları,*
ġunçe nurġun saniqi?	*Bunca fazladır sayısı?*
(Tavuz)	*(Karpuz)*

Meyvelerin yanı sıra Uygur bilmecelerinde iÇlenen konulardan biri de sebzelerdir. Bilmecelerde, sebzeler tarif edilirken onların Çekilleri, yerin altında ya da üstünde olmaları, boyutları ya da fiziki görünüÇlerine iliÇkin ipuçları verilmiÇtir. Örneğin;

Yer astida toruq at,	*Yer altında doru at,*
Tèrisidur yette qat.	*Derisi var yedi kat.*
Soymaq bolsañ sen uni,	*Soyacak olsan sen onu,*
Yiġlaysen küni- tüni?	*Ağlarsın gece gündüz?*
(Piyaz)	*(Soğan)*
Yer astida altun qozuq?	*Yerin altında altın kazık?*
(Sevze)	*(Havuç)*
Molliniñ baÇin késin, mamat bolġay,	*Mollanın başını kesseniz ölür*
Qebre ara depne qiliñ, hayat bolġay.	*Kabre koysanız yaşar.*
(Çomġur)	*(Turp)*
Bir öyge kirsem buluñda,	*Bir eve girsem köşesinde,*

Meyvelerin olgunlaÇtığı, buğday hasatına yakın dönemde yapılır. Halk arasında "*Ücme Saylisi*" (Dut Bayramı), "*Örük Saylısı*" (Erik Bayramı), "*Bağçe Saylısı*" gibi çeÇitleri vardır.3. *Kavun bayramı*: Güzün tarım ürünlerinin toplanmasının tamamlandığı, kavunun olgunlaÇtığı dönemde, yani sonbaharda kutlanır. Her bayramın süresi genellikle bir haftadan üç haftaya kadar değiÇmektedir. Bu konuda geniÇ bilgi için bk. Bumairimu Abudukelimı, **Age,** s. 110-115.

AqvaÇmomay olturidu?	*Aksaçlı nine oturur?*
(Tüzlüq qapaq)	*(Kabak)*

Uygurların tahıllarla ilgili bilmecelerinde en çok buğday, pirinç ve ayçiçeği yer almaktadır. Bunlar, Doğu Türkistan halkının geçim kaynağını oluÇturan bitkilerdir. Buğday üretimi konusunda Doğu Türkistan Çin'in Ukraynası olarak ün salmıÇtır.[25] Bu coğrafyada yetiÇen ürünler, Uygur bilmecelerinde farklı özellikleriyle yer almaktadır. Örneğin;

Özi kiçik, suġa toymas?	*Kendi küçük, suya doymaz?*
(Gürüç)	*(Pirinç)*
Özi sarġuç uzunçaq,	*Kendi sarımsı, uzunca,*
Burutliri diñgayġan.	*Bıyıkları dimdik.*
Èçip körseñ içini,	*Açıp baksan içine,*
Altun mixqa liq tolġan?	*Altın mıh dolu?*
(Buġday baÇqi)	(*Buğday başağı)*
Altun müñgüzlük tékiçek,	*Altın boynuzlu tekecik*
Ayda su içer.	*Ayda (bir) su içer.*
KümüÇ müñgüzlük tékiçek,	*Gümüş boynuzlu tekecik,*
Künde su içer.	*Her gün su içer.*
(Buġday ve gürüç)	*(Buğday ve pirinç)*
Kündüzi küne qarap,	*Gündüzleri güne bakıp,*
AxÇimi ayġa baqar.	*Akşamları aya bakar.*
PerviÇ qilip östürsek,	*Bakımını yapıp yetiştirsek,*
Mayliri sudak aqar?	*Yağı su gibi akar?*
(Aptapperes)	*(Ay çiçeği)*

4. EÇyalarla Ġlgili Bilmeceler

Günlük hayatımızda evde kullandığımız çeÇitli araç gereçler, mutfak eÇyaları, temizlik için kullanılan malzemeler ve yatmak için kullanılan eÇyalar Uygur bilmeceleri içinde yer almaktadır. Bu gruptaki bilmeceler oldukça fazladır ve en çok adı geçen eÇyalar *kibrit, ibrik, yatak, iğne ve iplik, soba, kazan, süpürge, kilit, elek, semaver, ekmek tahtası ve oklava*dır. Bunlar, yalnız Uygur Türklerinin günlük hayatının değil, her toplumun günlük hayatının vazgeçilmezi sayılabilecek eÇyalardır. Ancak değiÇen yaÇam tarzıyla birlikte bazı eÇyalarda birtakım yenilikler ve değiÇimler de yok değildir. Bu tarzdaki bilmecelerden bazıları Çöyledir:

Atqa minmes,	*Ata binmez,*
Yayaq yürmes,	*Yaya yürümez.*
Burni bir,	*Burnu bir,*
Quliqi kir.	*Kulağı kir.*
(Ġvriq)	*(İbrik)*
Töt paçaq, arisi baldaq?	*Dört bacak, arası çatılı?*
(Karivat)	*(Yatak)*
Kündüzi mèhman, kèçisi ximan?	*Gündüz misafir, gece ev sahibi?*
(Yatqan- körpe)	*(Yorgan- döşek)*
Ellik- atmiÇ eskirim,	*Elli altmış askerim,*

[25]Doğu Türkistan'da yetiÇen tahıl ürünleri hakkında geniÇ bilgi için bk. http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_47.htm. http://www.doguturkistan.org/ekonomi.asp (07. 05.2010)

Pen öyümge sulaqliq.	*Ahşap evimde kilitli*
Èçip kirsem iGkini,	*Açıp girsem kapısını*
BèGi qara boyaqliq.	*Başları kara boyalı*
(Sereñge)	(*Kibrit)*
Qara öküz yep toymaydu,	*Kara öküz yer, doymaz,*
Quyruqi asmanġa qaraydu?	*Kuyruğu havaya bakar?*
(MeGi ve kanay)	*(Soba ve borusu)*
Qara ġocikam attin çüGti,	*Kara beyim attan düştü,*
Baliliri olaGti?	*Çocukları toplandı?*
(Qazan ve qaça- quça)	(*Kazan ve kâse- tas)*
Bèli daim baġlaqliq,	*Beli daima bağlıdır,*
Teyyar turar xizmetke.	*Hazır durur hizmete.*
Pakizliqni yaqturar,	*Temizliğini beğendirir,*
Eceb mu öç exletke?	*Pek de düşman çöplere.*
(Süpürge)	(*Süpürge)*

Uygurların tarımsal faaliyetleri, ağırlıklı olarak buğday ve pamukla ilgilidir. Geçim kaynağı daha çok tarıma dayanan Uygur Türklerinde, tarımsal ürünler ve araçlarla ilgili bilmeceler de oldukça fazladır. Özellikle tarım ürünlerinin hasat döneminde kullanılan araç-gereçler bilmecelerde sıkça karGımıza çıkmaktadır. Örneğin;

Yer astida ay yügürer?	*Yer altında ay yürür?*
(Sapan)	*(Saban)*
Yèni çiqqan ay kebi,	*Yeni çıkan ay gibi,*
Parqiraydu qoluñda.	*Parıldar elinde*
Èkinzarniñ çaçliri	*Ekinlerin saçlarını,*
ÇüGürüler uniñda?	*Keserler onunla?*
(Orġaq)	*(Orak)*
Tolum aydek yüzi bar,	*Dolunay gibi yüzü var,*
Bir tal yoġan közi bar,	*Bir iri gözü var,*
Quliqi gep añlimas,	*Kulağı söz dinlemez,*
Emma iGqaçarçimas?	*Ama işten yorulmaz?*
(Ketmen)	*(Çapa)*
Özi orup, özi tèpèr,	*Kendi biçip, kendi toplar,*
Burap qoysañ mèñip kèter.	*Çevirsen yürüyüp gider.*
Bir demniñ içidila,	*Bir anın içinde,*
Köz yetmes yerge yeter?	*Gözün göremeyeceği yere gider?*
(Kombayin)	*(Biçerdöver)*

Bilim ve teknolojideki değiGim ve geliGimlere paralel olarak sosyal hayatın ihtiyaçları sürekli çeGitlenmektedir. Bu değiGimler her toplumun edebi ürünlerinde olduğu gibi, Uygur bilmecelerinde de kendini gösterir. Elektronik araç-gereçler ile ileti Gim araçlarını konu alan bilmecelerinin yaratımı yakın döneme aittir. Bu ürünler, elektriğin ve elektronik aletlerin günlük hayata girdiği zaman içerisinde üretilmiGtir. Elektrikli lambanın ya da telefonun çalıGması, bilmecelerde değiGik Gekillerde tasvir edilir. Ayrıca, okuma yazma oranının arttığı son yüzyılda günlük hayatın vazgeçilmezlerinden olan matbaa ve gazete gibi araçlarla ilgili bilmeceler de üretilmeye baGlamıGtır. Örneğin;

Yultuzmikin dèmeñlar,	*Yıldız mı acaba demeyin,*
Yiraq emes yultuz dek.	*Uzak değil yıldız gibi.*
Yultuzlar dek nur çaçsa,	*Yıldız kadar ışık saçsa,*
Kèçe bolar kündüz dek?	*Gece olur gündüz gibi?*
(Èlèktr çiraġ)	*(Elektrikli lamba)*
Ġssiqi bar, oti yoq,	*Sıcağı var, ateşi yok.*
Köyüp turar, mèyi yoq.	*Yanıp durur, yağı yok,*
Qoluñ tegse navada,	*Elin değse kazara,*
Rehim qilar yèri yoq?	*Acıyacak hali yok?*
(Tok)	*(Elektrik)*
Kèçe- kündüz tinmaydu,	*Gece gündüz dinlenmez,*
Toxtimastin sayaydu.	*Durmadan sayar.*
Ömür boyi sanisa,	*Ömür boyu saysa,*
On ikkidin aQmaydu?	*On ikiyi aşmaz?*
(Saet)	*(Saat)*
Acayip elçi bar,	*Acayip elçi var,*
Putsiz mèñip kèlidu.	*Ayaksız yürür gelir.*
Quliqiġa sözüñni-	*Kulağına sözünü,*
Dèseñ èlip kètidu?	*Söylersen alıp götürür?*
(Téléfon)	*(Telefon)*
Kiçikkine somkiġa,	*Küçücük çantaya,*
Salsam muhim sözümni.	*Söylesem mühim sözümü,*
Yiraq yurtqa tègiptu,	*Uzak yere ulaştırır,*
Yumup açsam közümni?	*Kapatıp açsam gözümü*
(Télégramma)	*(Telgraf)*
AQ yemeydu müQükküm,	*Aş yemez kedim,*
Su içmeydu müQükküm.	*Su içmez kedim.*
Tavar-durdun üstide,	*İpek kumaş üstünde,*
Yorgilaydu müQükküm.	*Koşturur kedim?*
(Dezmal)	*(Ütü)*

5.Eğitim Araç-Gereçleriyle İlgili Bilmeceler

Uygur bilmecelerinde işlenen konulardan biri de eğitim araç-gereçleridir. Kâğıt, matbaa ve kitap gibi araç-gereçleri tarihin en eski dönemlerinden beri kullanan Uygur Türklerinin sosyal hayatında, bu unsurların önemli bir yeri vardır. Buna bağlı olarak Uygur bilmeceleri içerisinde kitap, kâğıt ve kalemle ilgili pek çok bilmece yer almaktadır. Kitapla ilgili bilmecelerde, nesnenin fiziki görünüşünden ziyade, faydasından ve yol göstericiliğinden bahsedilmektedir. Örneğin;

QeQi qara, yüzi aq,	*Kaşı kara, yüzü ak,*
Saña yardur hemme vaq.	*Sana dosttur her zaman.*
Çaqnitidu diliñda,	*Parıldatır gönlünde,*
Öçmeydiġan nur çiraġ?	*Sönmeyen parlak ışık?*
(Kitab)	*(Kitap)*
Aġzi bar, cèni yoq,	*Ağzı var, canı yok.*
Quyriqi bar, yuñi yoq.	*Kuyruğu var, yünü yok.*
Yügüridu aq yerde, qalduridu qara iz.	*Yürür ak yerde bırakır kara iz.*

QuÇ ilidin, töqülidu söz?	*Kuş dilinden, dökülür söz?*
(Qelem)	*(Kalem)*
Aq yerge qara pürçaq çèçiptu?	*Ak yere kara saç saçar?*
(Qeġez, xat)	*(Kâğıt, yazı)*
Somkida bar keptirim,	*Çantamda var güvercinim,*
Qanatliri eceb köp.	*Kanatları çok fazla.*
ReñgiroyiÇ oxÇaÇmas,	*Birbirine benzemez.*
Tomurliri qizil- kök?	*Damarları kırmızı-yeşil?*
(Depter)	*(Defter)*
Ikki putida ikki xil ayaġ,	*İki bacağında iki çeşit ayak,*
Birside bigiz, birside boyaq.	*Birinde işaret, birinde boya,*
Bir put cim tursa,	*Bir ayak sabit dursa,*
Birsi tèyilġaq.	*Birisi kayar.*
Hüniri uniñ dügilek sizġaq.	*Hüneri onun daire çizmek.*
Oylap tèpiñ, bu qandaq tèpiÇmaq?	*Düşünüp bulun, bu nasıl bilmece?*
(Sèrkol)	*(Pergel)*

Spor malzemeleri, müzik aletleri ve oyun malzemeleriyle ilgili bilmeceler, içerdikleri diğer konulardır. Örneğin;

Semrise sekriÇi köp,	*Şişmanlasa sekişi çok,*
Oruqlisa yètiÇi köp?	*Zayıflasa yatışı çok?*
(Top)	*(Top)*
Bir padiÇah bar iken töt közi bar,	*Bir padişah varmış dört gözü var,*
Her közige qaraydiġan töt veziri bar	*Gözüne bakıp duran dört veziri var.*
Töt qamandan aÇqu töt qiziġa	*Dört kumandan âşık dört kızına,*
Otuz alte nökerliri ceñge teyyar?	*Otuz altı neferi savaşa hazır.*
(Qarta)	*(Oyun kartı)*
BèÇi yoġan qapaqtek,	*Başı büyük, kapak gibi,*
Puti inçike sapaktek,	*Ayağı incecik çöp gibi,*
Üçiyi qorsiqiniñ tèÇida,	*Bağırsağı karnının dışında,*
Quliqi pütiniñ uçida?	*Kulağı ayağının ucunda?*
(Dutar)	*(Dutar)*
BèÇi sozunçaq belliri ulaq,	*Başı uzunca, belleri ulak,*
Putiniñ uçida samandek qulaq,	*Ayağının ucunda saman gibi kulak;*
Qançe oynatsañ yañritar qoÇaq?	*Ne zaman oynatsan söyler koşak?*
(Satar)	*(Satar)*[26]
Èġizi köp dostumniñ,	*Ağzı çok dostumun,*
Qorsiqi boÇ, qomuÇ ten	*Karnı boş, kamış bedenli.*
Yel mañdursa içige,	*Yel girse içine,*
NaxÇa èytar zep belen?	*Şarkı söyler yüksek sesle?*
(Ney)	*(Ney)*

[26] Satar: Bir tür çalgı aleti.

6. Tabiat Olayları ve Gök Cisimleriyle İlgili Bilmeceler

Tabiat ve tabiat olaylarına ilişkin bilmeceler, Uygur Türklerinin tabiata yükledikleri anlamı ortaya koymaktadır. "Eski Türkler, Gök Tanrı inancının yanında tabiatı da kutsal kabul etmekte ve bu tabiat inanışını "yer-su" (yer-sub) terimiyle ifade etmektedir. Aynı şekilde Çin kaynakları Hunlar'ın Gök Tanrı'ya, Yer-Su ruhlarına ve atalarına kurban sunduklarını haber vermektedir. Eski Türklerde yer ve sular, "ıduk", yani Tanrı tarafından gönderilen kutsal hediyeler sayılmıştır. Orhun Abideleri'nde Tek Tanrı inancına paralel olarak Yer-Su ruhlarının mukaddes olduğunu belirten ifadeler yer almıştır."[27] Su ile ilgili aşağıdaki bilmecelerde de Uygur Türkleri arasında suyun ne denli önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin;

Oq tegse töşükqalmas,	*Ok değse delik olmaz,*
Tiğ tegse izi qalmas.	*Kılıç değse izi kalmaz.*
Bolga bilen yançip bolmas,	*Çekiç ile yamulmaz,*
Candar aña zadi qanmas?	*Canlı ona asla doymaz?*
(Su)	*(Su)*
Bir mehsulat bar iken,	*Bir mahsul var imiş,*
Uniñ esli qar iken,	*Onun aslı kar imiş*
U bolmisa canliqlar,	*O olmazsa canlıların*
Halak iken xar iken,	*Hali hep helak imiş*
Tizginlense uniñda,	*Değerlendirilse o*
Nazu nimet bar iken?	*Onun varlığı nimet imiş?*
(Su)	*(Su)*

Yaşamımızın vazgeçilmez unsurlarından biri de ateştir. Ateşin keşfedilmesi insanlık tarihinde önemli bir noktayı teşkil etmiştir. Ateş, insanların yaşam şeklini, kullandıkları eşyaları, beslenme şekillerini değiştirmiştir. Türk inanç ve düşünce sisteminde ayrı bir yere sahip olan ateşin, Uygur bilmecelerinde de çeşitli şekillerde yer aldığını görmekteyiz. Örneğin;

Qizil kala yètip qaptu,	*Kızıl inek yatıp durur,*
Qara kala kètip qaptu?	*Kara inek gidip durur?*
(Ot bilen is)	*(Ateş ile duman)*
Qara atni qañturup qoydum,	*Kara atın eyerini çektim,*
Qara cuvini böktürüp qoydum?	*Kara kürkünü sırtına yükledim?*
(Qazan bilen otniñ isi)	*(Kazan ile ateşin dumanı)*

Gökyüzü, insanlığın en eski tarihinden beri insanlar için gizem teşkil etmiştir. Onun hakkında çeşitli fikirler yürütmüşler ve değişik inançlar oluşturmuşlardır. Fırtınalar, depremler, su taşkınları, volkanik olaylar, yağışlar insanları korkutmuş ve onlar da bunlardan korunmak için tabiata sığınmışlar ve tabiat varlıklarından kendilerini korumalarını beklemişlerdir. Uygur bilmecelerinde gökyüzü ve gök cisimleriyle ilgili tasvirler şu şekilde yer almaktadır:

On beşkèçe körsetse yoruq yüzini,	*On beş gece gösterse parlak yüzünü,*
On beşkèçe körsetmes sizge özini?	*On beş gece göstermez size kendini?*
(Ay)	*(Ay)*
Biriniñ bir oğli, bir qizi bar,	*Birinin bir oğlu bir kızı var,*
Bilidu ikkisini dünya yüzi.	*Bilir ikisini dünya yüzü.*
Yoqlaydu oğli künni, qizi tünni,	*Yoklar oğlu gündüzü, kızı geceyi,*

[27] Bumairimu Abudukelimı, **Age.**, s. 24.

Yürgende bilinmeydu basqanda izi? (Kün ve ay)	*Yürüdüklerinde görülmez izi?* *(Güneş ve ay)*
Miñdin köptür çèçiki, Ikki talla yopurmiqi? (Yultuz, kün, ay)	*Binden çoktur çiçeği,* *İki tane yaprağı?* *(Yıldız, güneş ve ay)*
Axşimi kèler eglikim, Kündüzi kèter leglikim? (Ay)	*Akşam gelir eleğim* *Gündüz gider leyleğim?* *(Ay)*
Köz èçip körelmeysiz, Qol sunup tutalmaysiz. Siz uniñdin ayrilip, Bir minut yaşalmaysiz? (Hava)	*Göz açıp göremezsiniz,* *El uzatıp tıtamazsınız.* *Siz ondan ayrı,* *Bir dakika yaşayamazsınız?* *(Hava)*

7. Ulaşım Araçlarıyla İlgili Bilmeceler

Uygur bilmecelerindeki ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceler günümüze yakın dönemlerde üretilmiştir. Bu araçların birçoğu petrol ürünleriyle çalışan makinelerdir. Genellikle, tren, gemi, otomobil ve uçak bu grupta toplanan bilmecelerin tarif ettikleri ulaşım araçlarıdır. Örneğin;

Aceb yoğan bir öküz, Mañliyida birla köz. Puşudlaydu, möreydu Men keldim dep tovlaydu. Boğum boğum quyruqi Neççe yerde uliqi. Kèçe- kündüz, qiş ve yaz Mañidu u bekmu saz? (Poyiz)	*Hayret verir bir öküz* *Alnında var tek bir göz* *Pofurdar, meler,* *Ben geldim diye bağırır.* *Boğum boğum kuyruğu* *Nice yerde ulağı* *Gece gündüz, kış ve yaz* *Yürür gezer, pek güzel* *(Tren)*
Mèniñ tömür tayçiqim, Ot- çöp bilen kari toq, Ikki puti domilaq, Aylinidu yumilap. Toxtap qalsa mèñişin, Turalmaydu ornida. Minivalsam üstige, Çèpip çiqar koçiğa? (Vèlisipit)	*Benim demir taycığım,* *Otla çöple işi yok.* *İki ayağı yuvarlak,* *Gezer yuvarlanarak.* *Yürümesi dursa,* *Duramaz yerinde.* *Biniversem üstüne,* *Fırlar gider sokağa?* *(Bisiklet)*
On sekiz tal qovurğa, bir tal üçöge? (Haviniñ çaqi) Tüt çiqidu quyruqidin, Adem çüşmes dümbisidin. Derexlerge tègelmeydu, Bu tağlarğa qonalmaydu? (Ayrupilan)	*On sekiz tane kaburga, bir tane çekirdek?* *(Arabanın tekerleği)* *Duman çıkar kuyruğundan,* *İnsan düşmez sırtından.* *Ağaçlara dokunmaz,* *Bu dağlara konamaz?* *(Uçak)*
Suyup dèñiz bètini, Yèrip dolqun qetini.	*Sevip deniz yüzünü* *Yarıp dalga katını*

Yèqin qilar vetenge,	*Yakın eder vatana*
Deñiz- okyan çètini.	*Deniz okyanus tarafını*
Èğiz yaqtin qorqmaydu	*Alçak taraftan korkmaz*
Oylap tèpiñ ètini?	*Düşünüp bulun adını?*
(Paraxot)	*(Gemi)*

8. Harfler ve Sözcüklerle Ġilili Bilmeceler

Bu türdeki bilmeceler, kelime ve ses oyunlarına dayanan ve genellikle cevabı sorunun içerisinde gizlenmiĢolan bilmecelerdir. Bu bilmecelerin çözümünde, kelimelerin yazılıĢına dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin;

Meniñde bar, sende yoq,	*Ben de var sen de yok,*
Cènimde bar, tende yoq.	*Canımda var tende yok,*
Alemde bar, ayda yoq,	*Alemde var ayda yok,*
Asmanda bar, yerde yoq?	*Asumanda var, yerde yok?*
(“M” tavuĢive herpi)	*(“م”, “M” harfi veya sesi)*
“Sen”de birla	*“Sen”de bir tane*
“Men”de birla	*“Ben”de bir tane*
Ġstisem “alemde” yoq,	*İstesem “âlem”de yok,*
“ġam”ġa bèrip uçni taptim,	*“Şam”a gidip üçünü buldum,*
“Misir”ġa kelsem birimu yoq.	*“Mısır”a gelsem biri de yok.*
(Çèkit)	*(Nokta : ش ن harflerindeki noktalar)*
“Çiğir”da yoq, “yol”da bar.	*“Çığır”da yok, “yol”da var.*
“Quduq”ta yoq, “köl”de bar.	*“Kuyu”da yok, “göl”de var.*
“Ġunçe“de yoq, “gül”de bar.	*“Gonca”da yok, “gül”de var.*
Tèpip kelgin “çöl”de bar?	*Bulup gelirseniz “çöl”de var?*
(“L” tavuĢiyaki herpi)	*(“L” sesi ya da harfi)*
“Bir” dèvidim, ikki taġ uruĢti,	*Bir deyiverdim iki dağ birbirine vurdu,*
“Ġkki” dèvidim, yirak turuĢtu?	*“İki” deyiverdim uzaklaştılar.*
(Kalpuk)	*(Dudak)*

Bazı bilmeceler ise ebced hesabını bilmeyi gerektirmektedir. Örneğin; aĢağıda yer alan bilmece harflerin karĢılığı olan rakamları konu alan bir bilmecedir.

Ol nèmidur adimige	*O nedir insana*
QiĢ-yaz lazim imiĢ.	*Yaz kış lazım imiş.*
BèĢi birdur, bèli alte,	*Başı birdir, beli altı,*
Quyruqi töt yüz imiĢ.	*Kuyruğu dört yüz imiş.*

(Bu “ ot” (١تو) bolup kona ebcet hèsabi boyiçe bir sani “١” herpige, altı san “ و ” herpige, töt yüz san “ ت “ herpige teñ bolidu. ġundaq qilip, bu tèpiĢmaqta iĢare qiliñġan sanlarini ebcet hèsabi boyiçe xetke aylandurġanda Uyġur tilindiki “ot “ sözi peyda bolidu.)

(Bu “ ot” (١تو) kelimesi olup -yani ateş kelimesi-eski ebced hesabına göre bir sayısı “١” harfine, altı sayısı “ و “ harfine ve dört yüz sayısı “ ت “ harfine denk olur. Böylece bilmecede işaret edilen sayıları ebced hesabına göre çevirdiğimizde Uygur Türkçesindeki “ot” sözü ortaya çıkar.)

Bazı bilmecelerde ise söylenen bilmecenin sözlerine dikkat etmek ve kullanılan kelimelerden cevabı bulmak gerekir. Örneğin;

Ay bilen künni,	*Ay ile günü,*
May bilen unni	*Yağ ile unu*
Néme ayriptu	*Nedir ayıran*
Téçińlar çu qeni?	*Hadi bul bunu?*
("Bilen")	*("İle")*

9. Sayılarla İlgili Bilmeceler

Bu bilmeceler, matematik bilgisi gerektiren bilmecelerdir. Belli bir eğitimden geçmiş olmayı zorunlu kılan bilmeceler, dört işlemi bilmeyi ve mantık yürütmeyi gerektirmektedir. Aynı zamanda gazetelerin bulmaca sayfalarında verilen zekâ bulmacalarına da benzeyen bu bilmecelerin farkı, bazılarının şiirsel ve ahenkli bir anlatıma sahip olmasıdır. Örneğin;

Kèlip çüşi on beş ördek kölçekke,	*Gelip kondu on beş ördek bir gölcüğe,*
Zayit çiqip miltiq atti ördekke.	*Avcı çıkıp ateş etti ördeğe.*
Bir pay oqta yiqiliptu altisi,	*Bir el ateşle yıkıldı altısı,*
Hayat qaldi şu qölçekte qançisi?	*Canlı kaldı gölcükte kaç tanesi?*

(Kölçekte ölgen ördek qaldi, hayatliri uçup kètidu.)
Gölcükte ölen ördekler kalır, canlı olanlar uçup gider.)

Toxu, toşqan on sekiz,	*Tavuk, tavşan on sekiz,*
Put- qolliri qiriq sekiz.	*Ayak ve elleri kırk sekiz.*
Toxu bilen toşqanni,	*Tavuk ile tavşanı,*
Siz ayrip bèrelemsiz?	*Siz ayırıverir misiniz?*
(Toxu on ikki, toşqan alte)	*(Tavuk on iki, tavşan altı)*

Uygur bilmecelerinin bir kısmı hikâyeli bir anlatıma dayanır. Olay örgüsü, yer, zaman ve mekân gibi unsurları bu bilmecelerde bulmak mümkündür. Örneğin;

Asmandiki bir top ġazdin bir soraptu:

Esselamu eleyküm, yüz ġaz, nege kètip barisilar? Mènimu èlip ketseñlar? Ġazlar şundaq cavab bèriptu:

Biz yüz emes, bizge bizdek qoşulsa, uniñġa yene bizniñ yèrimimiz qoşulsa, yene yèrimimizniñ yèrimi qoşulsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz. Zadi biz qançe, tapqina? Anidin èlip kètimiz. Esliy ġaz qançe?

(Ġaz otuz alte)

Gökyüzündeki bir küme kaza biri sormuş:

Selamün aleyküm, yüz kaz, nereye gidiyorsunuz? Beni de alıp gitseniz. Kazlar şöyle cevap vermiş:

Biz yüz kaz değiliz, bize biz kadar katılsa, ona yine bizim yarımımız kadar eklense, yine yarımımızın yarımı eklense sonra da sen katılsan yüz oluruz. Bizim tamamız kaçtır, bul? Ondan sonra seni alıp gideriz. Asıl kaz kaç tanedir?

(Otuz altı kaz)

Bu türdeki bilmecelere bir başka örnek de şöyledir:

Yaġçiniñ bir qapaqta on ciñ yèġi bolup, uni ikki kişige teñ bölüp bermekçi boluptu, lèkin yaġçiniñ ciñi yoq iken, peket üç ciñliq ve töt ciñliq ikki kemçini bar iken, emdi buni qandaq bölüş kèrek?

(Deslep töt ciñliq kemçende bir mayni üç ciñliq kemçenge quyup, bir ciñni ayrivèlip, andin töt ciñliq kemçen bilen birni qoysa bolidu)

Yağcının bir kapta on ölçek yağı olup, bunu iki kişiye eşit bölüp verecek olmuş, ama yağcının ölçeği yokmuş. Fakat üç ölçeklik ve dört ölçeklik iki kemçini[28] *varmış. Şimdi bunu nasıl bölmek gerekir?*

(Önce dört ölçeklik kemçeden yağı üç ölçeklik kemçeye koyup, bir ölçeği ayırıp, daha sonra dört ölçeklik kemçe ile bir kere koyarsa ayrılır.)

Uygur Bilmecelerinin Şekil ve Yapı Özellikleri

A.Manzum Bilmeceler

Uygur bilmecelerinin bir bölümü nesir cümlesi, bir bölümü ise hikâye şeklindedir. Bununla birlikte büyük bir bölümü de şiir şeklindedir. Şiir şeklindeki bu bilmecelerin bir kısmının oldukça kusursuz şiirsel bir yapısı vardır. *"Uygur bilmecelerini oluştururken kalıplaşmış bir ölçüt yoktur. Ancak gelişim süreci dikkate alınınca, bilmecelerin basitten karmaşıklığa kabalıktan güzelliğe doğru ilerlediği görülür. Bu doğrultuda pek çok bilmece şiirsel görünüme bürünmüştür. Uygur bilmeceleri ritim olarak ve kafiyeleniş bakımından mükemmeldir."*[29]

Onbeş kéçe / körsetse / yoruq yüzini	*On beş gece gösterse aydınlık yüzünü*
Onbeş kéçe / körsetmes / sizge özini	*On beş gece göstermez size kendini.*
(Ay)	*(Ay)*

Yukarıdaki bilmece, şiirsel bir yapıdadır ve bilmece, 4+3+4 duraklı ve 11'li hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. "Yüzini" ve "Özini" kelimeleri de yarım kafiye ve rediften oluşmuştur. Tekrar edilen "Onbeş kéçe" kelimeleri ise dizede sağlam bir ahenk oluşturmuştur. Ayrıca bu bilmece, sanat yönünden de güçlü bir yapıya sahiptir. Uygur bilmecelerinden manzum şekilde olanların büyük bir kısmında, kafiye, redif ve hece ölçüsü gibi özellikler yer alır.

A1. İki Dizeden Oluşan Bilmeceler

Uygur Türklerine ait iki dizeden oluşan bilmecelerde kafiye örgüsü genellikle "aa" şeklindedir. Örneğin;

Uzun quyruq, çoñqur quduq, Apaq yerde qara uruq? (Köz)	*Uzun kuyruk, derin kuyu,* *Bembeyaz yerde kara tohum?* *(Göz)*
"Bir" dèvidim, ikki tağ uruşti, "İkki" dèvidim, yirak turuptu? (Kalpuk)	*"Bir" dedim iki dağ birbirine vurdu,* *"İki" dedim uzak durdu.* *(Dudak)*
Kündüzi ğaç- ğaç Kèçisi qarni aç? (Ötük)	*Gündüzleri gaç gaç,* *Geceleyin karnı aç?* *(Çizme)*

A2. Üç Dizeden Oluşan Bilmeceler

Uygur Türklerine ait üç dizeli bilmecelerde kafiye genellikle düz kafiye şeklindedir. Bu düzen "a a a" şeklinde olabildiği gibi "x a a" şeklinde de olabilmektedir. Örneğin;

Özi gül reñ, güren at, Muzda yürse tèyilmas. Tamda yürse yiqilmas? (Çivin)	*Gül renklidir, küren at,* *Buzda yürüse kaymaz.* *Duvarda yürüse düşmez?* *(Sinek)*

[28] Kemçe: Buğday ölçme aleti.

[29] Ablimit Muhemmet, **Helk Ögiz Edibiyatidin Soal-Cavablar**, Keşler Uyğur Neşriyati, Keşler 2001, s. 131.

A3. Dört Dizeden Oluşan Bilmeceler

Uygur Türklerine ait dört dizeden oluşan bilmecelerde kafiye örgüsü genellikle düz kafiye şeklindedir. Örneğin;

Biz muşundaq köp iduq,	*Biz işte böyle çok idik,*
Otuz ikki dost iduq.	*Otuz iki dost idik,*
İkki tağqa tizilduq,	*İki dağa dizildik,*
Bir-birlep üzülduq?	*Birer birer döküldük?*
(Çiş)	*(Diş)*

Dört dizeden oluşan bilmecelerin bir kısmında maniye benzer bir yapı kendini gösterir. Aşağıdaki bilmecenin kafiye örgüsü mani "aaxa" şeklindedir:

Qoş eynek, çine emes, tömür emes,	*Çifte cam, çini değil, demir değil.*
Buzulsa uni tüzeşmumkin emes,	*Bozulsa onu tamir mümkün değil.*
Özlükidin èçilip hem yèpilidu,	*Kendiliğinden açılıp kapanır,*
Göherdin qimmet nerse, erzan emes?	*Cevherden kıymetli şey, ucuz değil?*
(Köz)	*(Göz)*

A4. Beş ve Daha Fazla Dizeden Oluşan Bilmeceler

Bu gruptaki bilmeceler beş, altı, yedi, sekiz ya da daha fazla dizeden oluşmaktadır. Bu bilmecelerde, sabit bir kafiye örgüsü yoktur. Genellikle düz kafiyelidir; ancak araya kafiyesiz epeyce dize eklenmiştir. Bu bilmeceler, şekil ve yapı yönünden tekerlemelere benzer. Ahenk yönünden ise son derece güçlüdür. Örneğin;

Ol acayip bir nèmidur,	*O acayip bir nesnedir,*
Bardur uniñ töt puti.	*Vardır onun dört ayağı.*
Yarişidu uniñğa,	*Yarışır onunla*
Sep- sep turğan buruti.	*Dizilmiş duran bıyığı,*
Erkiletsek biz uni,	*Şımartırsak biz onu,*
Zèrikmestin oynaydu.	*Usanmadan oynar.*
Kèçe-kündüz dèmestin,	*Gece günüz demeden,*
Ozuq-tülük qoğdaydu?	*Yiyecekleri korur?*
(Müşük)	*(Kedi)*

Suni körse tinimsiz,	*Suyu görse duramaz,*
Hayvan içide tilsiz.	*Hayvan içinde dilsiz.*
Altun teñge şirnilik,	*Altın kadar şıralı,*
Mève içide gülsiz.	*Meyve içinde gülsüz.*
İkkisiniñ qedirini,	*İkisinin kadrini,*
Yep baqsiñiz bilisiz?	*Yiyip bakarsanız bilirsiniz?*
(Bèliq bilen encür)	*(Balık ile incir)*

B. Mensur Bilmeceler

Mensur bilmeceleri, cümle şeklindeki bilmeceler ve hikâyeli bilmeceler olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür.

B1. Cümle şeklindeki Bilmeceler

Bu türdeki bilmeceler, genellikle tek dizeden oluşan ve basit ya da birleşik yapılı bir cümleden oluşan bilmecelerdir. Bir cümleden oluşmasına rağmen bazılarında secili bir söyleyişsöz

konusudur. Secili söyleyiÇesahip olmayanlarda ise, "var-yok", "ak-kara", "gece-gündüz" gibi tezat teÇkil eden kelimelerle veya kelime tekrarlarıyla bir ahenk oluÇturulmuÇtur. Örneğin;

Oçaq bèÇida müÇükolturidu?	*Ocak başında kedi oturur?*
(ÇÖgün)	*(İbrik)*
Cèni yoq sözleydu?	*Canı yok, konuşur?*
(Radio)	*(Radyo)*
Elniñ otturisida iz atartmay siyidu?	*Elin ortasına iz bırakmadan işer?*
(Ġrik)	*(İbrik)*
Mañidu, mañidu, qirdin aÇmaydu?	*Yürür, yürür, yamacı aşamaz?*
(BöÇük)	*(Beşik)*
Baqsam baqsam müñgüz çiqmaydu?	*Baksam baksam boynuz çıkmaz?*
(Adem)	*(İnsan)*
Tuġulġanda yèpiÇar?	*Doğduğunda yapışır?*
(Ġsim)	*(İsim)*
Astmu taġ üstmu taġ otturisi mexmel idir.	*Altı da dağ, üstü de dağ ortasında kadife tepe.*
(Èğiz)	*(Ağız)*

B2. Hikâye ġeklindeki Bilmeceler

Uygur Türklerine ait mensur bilmecelerden bir diğeri tahkiyeli bilmecelerdir. Bu bilmecelerde bir hikâye anlatılır, bilmecenin sonunda dinleyene bir bilmece sorulur ve karÇıdakini ÇaÇırtıp düÇünmeye sevk eder. Bu bilmecelerde, hikâye unsurları olan kiÇi, yer, zaman ve olay örgüsü bulunur. Ablimit Muhemmet, hikayeli bilmeceler için *"Uygur bilmecelerinin bazıları hikâye şeklindedir. Yani başı hikâyedir, sonuç kısmı bilmeceyle bitirilir. Böylece dinleyicilerin zihinleri harekete geçirilir. Uygur edebiyatında bu tür bilmecelerin iki çeşidi vardır. Birincisi özel bilmeceli hikâyedir; diğeri ise hikâyeli bilmecedir. Bilmeceli hikâyelerde bilmece esas alınmaz, yalnızca sonuç bölümünde bilmeceli olduğu ortaya çıkar. Hikâyeli bilmecede ise amaç bilmece söylemektir."*[30] der. Bu bilmeceler, Uygur Türklerinin sosyal hayatı hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin;

Künlerniñ biride bir top kiÇi étizdin qaytip kèlivatsa, olarniñ aldiġa atqa miñgeÇken bir çüp qiz-yigit uraptu, topniñ içidiki bir kiÇi qizni tonuydigen, emma yigitni tonumaydiken. ġuña u qizdin:

"Bu yigit némiñiz bolidu?" dep soraptu. Qiz derhal:

"Cénimniñ cananisi
Yürikimniñ teñ parisi
Bu yigitniñ anisi
Méniñ anamniñ qeyin anisi." dep cavab bériptu. Héliqi kiÇiler bu cavabni añlap boyġa çöküptu, oylap tapalmaptu, kéçisi yatalmaptu, étisi qopalmaptu, qéni bu qizniñ gèpini kim yéÇip bériptu?

(Dadisi)

Günlerden bir gün, bir grup insan tarladan geri dönerken, ata birlikte binmiş bir kız ve erkekle karşılaşmışlar. Topluluğun içinden biri kızı tanıyormuş; ama erkeği tanımıyormuş. Bundan dolayı kıza:
"Bu yiğit neyin olur?" diye sormuş. Kız hemen:

[30] Ablimit Muhemmet, **Age.**, s. 132.

"Canımın cananı,
Yüreğimin bir parçası,
Bu yiğidin annesi,
Benim annemin kaynanası." diye cevap vermiş. Bunu duyan topluluk, cevabı duyunca kenara çökmüşler, düşünüp bulamamışlar, geceleyin uyuyamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Haydi, bu kızın söylediğini kim çözebilir?

(Babası)

Mensur bilmecelerin bir kısmı ise matematik bilgisi gerektirmektedir. Örneğin;

Qiriq ikki qoGqaq uçup keldi- de qatar turğan alte tèrekke bölünüp qondi. Ikinçi tèrektiki qoGqaqlarniñ sani birinçisige qariğanda ikkisi oGuq, beGinçi tèrektikiniñ sani bolsa birinçisige qariğanda beGihesse oGuq ve üçinçisige qariğanda töti oGuq, altinçi tèrekte on ikki qoGqaq bar, törtinçi tèrektikiler bolsa buniñdin töti kem, her bir tèrekte qançidin quGraç bar?

(Birinçiside ikki, ikkinçiside töt, üçinçiside alte, tötinçiside sekiz, beGinçiside on, altinçiside on ikki qoGqaq bar.)

Kırk iki serçe uçup geldi ve toplanıp altı kavağa bölünüp kondu. İkinci kavaktaki serçelerin sayısı birinciye konandan iki fazla, beşinci kavağa konanların sayısı birinciye konandan beş kat fazla ve üçüncüye konanda dört fazla, altıncı kavakta on iki serçe var, dördüncü kavaktakiler bundan dört eksik, her kavakta kaç tane serçe vardır?

(Birincide iki, ikincide dört, üçüncüde altı, dördüncüde sekiz, beşincide on, altıncıda on iki serçe vardır.)

Uygur Bilmecelerinin Yaratım ve Aktarım Özellikleri

Halk edebiyatı ürünlerinin genelinde olduğu gibi bilmeceler de sözlü kültür ortamında yaratılmaktadır. Sözlü olarak üretilen bilmecelerin ilk kez nasıl ortaya çıktığı konusunda ise kesin bir bilgiye sahip değiliz. *"Bilmeceler de, başka halk edebiyatı ürünleri gibi, kökenlerinde bireysel yaratmalardır; ama onların ilk yaratıcılarının kim olduğunu bulmak, bilmek mümkün değildir; çünkü bir bilmece söylenip halk içinde yayılmaya başlar başlamaz sahipsizlik onun bir niteliği olmuştur."*[31] Bilmecelerin kaynağı ve yaratımı konusunda Mehmet Yardımcı ise *"Bilmeceler, iki fikri mukayese edebilecek düzeydeki çocukların ya da halk kesiminin yaşayan dilleri arasında doğmuştur… Bilmecelerin asıl kaynağı halkın ruhu ve hayaline bağlı sözlü kaynaktır."*[32] demektedir.

Uygur bilmecelerinin yaratımı ve aktarımı konusunda Uygur araGirmacı Mehemmetcan Sadik, *"Bilmeceler, toplumun ilkelliğinin bitişinin ardından ortaya çıkmıştır. Atalarımız uzun süre tecrübe ettikleri işlerde çevrelerini gözlemlemiş, incelemiş ve bunlardan etkilenerek bunların özelliklerini öğrenmişlerdir. Neticede, bilmece denilen türü ortaya koymuşlardır. Buradan şu sonuca varmak mümkündür ki bilmeceler, üretimin ve insan zekâsının belli bir aşamaya gelmesinin ardından meydana gelmiştir. Bilmeceli hikâyeler ise bilmecelerin gelişiminin neticesidir."*[33] demektedir.

Uygur Türklerine ait bilmecelerin yaratımıyla ilgili olarak Ablimit Mehemmet ise Gu özellikleri sayar:

[31] Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Istanbul 2000, s. 115.

[32] Mehmet Yardımcı, **BaGlangıcından Günümüze Halk ğiiri ÂGik ğiiri Tekke ğiiri**, Ürün Yayınevi, Ankara 2002, s. 89.

[33] Mehemmetcan Sadik, **Age**, s. 503, 504.

"1. Bilmeceler belli bir nesnenin belirgin bir özelliği esas alınarak oluşturulur. Cansız varlık canlı varlığa; canlı varlık cansız varlığa dönüştürülerek beyin harekete geçirilip, insanda güzel bir benzetme duygusu oluşturulur.

2. Bilmeceler oluşturulurken tasvirde kullanılan işaretler çok çeşitlidir. Eğer verilecek nesnenin tüm özellikleri bilinmezse cevabı bulunamaz.

3. Uygur bilmecelerinden bir kısmı şekil açısından şiire benzer. Kafiyeleri ve canlı tasvirleri vardır.

4. Bilmeceler benzetme, karşılaştırma, canlandırma, mecaz, mübalağa gibi estetik araçlara dayanır.

5. Uygur bilmecelerini oluştururken kalıplaşmış bir ölçüt yoktur. Ancak gelişim süreci dikkate alınınca bilmecelerin basitlikten karmaşıklığa kabalıktan güzelliğe doğru ilerlediği görülür. Bu doğrultuda pek çok bilmece şiirsel görünüme bürünmüştür. Günümüz bilmeceleri ritm ve kafiyeleniş bakımından mükemmeldir.

6. Uygur bilmecelerinin bazıları hikâye şeklindedir. Yani başı hikâyedir, sonuç kısmı ise bilmeceyle bitirilir. Böylece dinleyicilerin zihinleri harekete geçirilir. Uygur edebiyatında bu tür bilmecelerin iki çeşidi vardır. Birincisi özel bilmeceli hikâyedir diğeri ise hikâyeli bilmecedir. Bilmeceli hikâyelerde bilmece esas alınmaz yalnızca sonuç bölümünde bilmeceli olduğu ortaya çıkar. Hikâyeli bilmecede ise amaç bilmece söylemektir."[34]

Bilmeceler, kendilerini araçsız olarak ifade edemez ve bir ima, işaret ya da ipucuna ihtiyaç duyar. Verilecek olan ipucunun yerinde olabilmesi için hem bilmeceyi üreten kişinin hem de bilmeceyi cevaplayacak kişinin, nesnenin pek çok özelliğini çok iyi bilmesi gerekir. Aksi takdirde bilmece çözülemez. Bilmeceyle ilgili ipucu verilirken soyut bir kavram somut nesnelere benzetilerek tarif edilebilir. Aşağıdaki bilmecede yıl, ay, gün, gündüz ve gece kavramları ağaç, dal, yaprak gibi somut nesnelerle tarif edilmiştir.

Bir derexte on ikki sax,	*Bir ağaçta on iki dal,*
Her şaxta otuz yopurmaq,	*Her dalda otuz yaprak,*
Yopurmaqlirniñ bir teripi qara,	*Yaprakların bir tarafı kara,*
Bir teripi aq?	*Bir tarafı ak?*
(Yil, ay, gün, kéçe ve kündüz)	*(Yıl, ay, gün, gece ve gündüz)*

Bilmecelerin söylenmesinin ve cevaplandırılmasının da geleneksel bazı kaideleri vardır. Bunlar pek çok araştırıcı tarafından dile getirilmiştir. *"Bilmeceler, genelde orada bulunan kişilerin ikiye bölünüp, ayrı ayrı gruplar meydana getirilmesiyle gerçekleştirilir. Bazen de bilmece sormada ve cevaplamada usta iki kişi seçilir, müsabaka bunlar arasında gerçekleştirilir."*[35]

Bilmece sorma geleneği içerisinde belli nesnelerin kullanımı söz konusudur. *"Bilmeceyi soran kişi elindeki mendil, yazma, ip, sopa veya bir başka objeden istifade ederek, bilmecenin cevabı ile ilgili ipuçları verir. „Bu kadar başı var, bu kadar kuyruğu var, bu kadar gövdesi var..." Cevabı çözemeyen taraf da geleneğe bağlı kalarak bir takım ipuçları ister. " Yenilir mi, yenilmez mi?, Canlı mı cansız mı?, Uçar mı uçmaz mı?" Bu sorulara kısa ve net cevap verilir."*[36] Karşı taraf bilmecenin cevabını yine veremezse bu kez pazarlık başlar. Bilmeceyi soran kişi, cevaplaması gereken kişiden kıymetli bir şeyleri, kıymetli bir meyveyi ya da cenneti vermesini ister. Bu seremoni bu şekilde, saygı ve muhabbet çerçevesinde sürdürülür.

[34] Ablimit Muhemmet, **Age**, s. 131, 132.
[35] Esma şimşek, **Agm**., s. 235.
[36] Esma şimşek, **Agm**, s. 235.

Bilmeceler, genellikle toplantılarda ve toplu yerlerde "Bil bakalım?", "Ol nedir ki?" veya "Bir bilmecem var" gibi ifadelerle başlar. Uygur Türkleri arasında da bilmece sorma geleneği içerisinde belli kalıp ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler, Uygur bilmecelerinin daha çok toplu mekânlarda ve sözlü gelenek içinde yaratılıp aktarıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin; "*Eytiñlarçu u néme? (Söyler misin bu nedir?)", "U nime? (Bu nedir?)", "Tèpiñlarçu u nème? (Bilin bu nedir?)", "Qeni oylap bèkiñlar (Hadi düşünün bakalım.)", "Kim yésip bèridu? (Kim çözebilir?)", "Buni kim tèz tapidu? (Bunu çabucak kim bulur?)", "Oylap tèpiñ ètini? (Düşünüp bulun adını?)", "Oylap tapqin bu nème? (Düşünüp bul, bu ne?)" vb.*

Uygur bilmecelerinde çok sık kullanılan soru ifadeleri dışında pek çok kalıplaşmış ifade yer almaktadır. Bu ifadeler, bilmecenin çözümü noktasında bazı ipuçlarını da içermektedir. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Bir .... bar... (Bir ... var...)", "... bar, ... yoq, (... var, ... yok)", "Puti yoq...(Ayağı yok...)", "U nèmidur cèni yoq, ...qeni yoq. (O nedir canı yok,...kanı yok.)", "Ol acayip bir nèmidur, (Bir acayip nesnedir)", "Tèpişmaqu tèpişmaq. (Tapışmak tapışmak)", "Kündüzi..., Kèçisi... (Gündüzleri..., Geceleri...)", "Axşimi..., Etisi... (Akşamleyin... Ertesi gün...)", "Anisi..., balisi... (Anası..., yavrusu...)", "Atisi... Apisi... (Anası..., Babası...)", "Biriniñ bir oğli, bir qizi bar. (Birinin bir oğlu bir kızı var.)", "İçi... tèşi... (İçi..., dışı...)", "Astimu... üstimu...(Altı da... üstü de...)", "Aq..., qara...(Ak..., kara...)", "Kiçikkine...(Küçücük...)", "Bir öyge kirsem... (Bir eve girsem...)", "Özi... (Kendi...)", "... tin èğiz, ...tin pes. (... dan yüksek, ...dan alçak.)" vb.

Uygur Bilmecelerinin Görev Özelikleri

Bilmecelerin eğlence, bilgiyi ölçme ve bilgilendirme, yarışma, eğitim ve öğretim gibi çeşitli işlevler üstlendiği bilinmektedir.[37] Özellikle masal, destan, halk hikâyesi ve menkıbe gibi türler içinde de bu türün farklı işlevler üstlendiğini görmekteyiz.

Bilmece, komşu, akraba, eş-dost ilişkilerinin sımsıcak devam ettiği bölgelerde aradaki ilişkiyi artırıcı, ortamı şenlendirici bir fonksiyon üstlenmiştir. *"Bilmeceler, günümüzde özellikle çocuk toplulukları arasında eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek için başvurulan bir oyun niteliği taşımaktadır. Ayrıca halk geleneklerinin güçlü kaldığı bazı bölgelerde kış geceleri toplantılarında, imecelerde ve toplu çalışmalarda yetişkinler tarafından da işi tekdüzelikten kurtarmak, toplu çalışmayı renklendirmek için karşılıklı bilmece söyleme geleneği sürüp gitmektedir."*[38]

Günümüzde bilmecelerin özellikle çocuk eğitimine katkıları incelenmektedir. "*Bilmeceler, kaynaklandıkları ya da söylendikleri yörenin yerel söyleyiş özelliklerini aynen yansıtmalarının yanında, dil çalışmaları için, Türkçenin anlatım inceliklerini yansıtmak için önemli kaynaklardır."*[39] Bu açıdan bilmeceler, çocukları eğlendirirken onların yeni kelimeler ve kavramlar öğrenmesini sağlar. Bilmecenin de halkın mahsulü olduğu göz önüne getirilirse, milli duyguların, kültürel ve geleneksel özelliklerimizin aktarımında çok önemli bir yeri vardır. *"Bilmeceler vasıtası*

[37] Bilmecelerin işlev konusunda bk. Esma Şimşek, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi C. 3,** Ankara 2004, s. 245; Pertev Naili Boratav, **Age**, s.114; Doğan Kaya, **Age**, s.163; Dilek Türkyılmaz; "Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine", **Millî Folklor**, C. 10, S. 81, Bahar 2008, s. 45; J. Harold Brunvand, **Agm**. s. 293; Suat Batur; **Age,** s.142. Abdullah Demirci; "Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü", **Milli Folklor**, C. 7, S. 50, Yaz 2001, s. 78- 85; Naki Tezel, **Age,** s. VI- VII; Hicran Danışoğlu, **Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçevede 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 2006, s. 29; Mehtap Keleş, **Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2007, s. 10-11.

[38] Suat Batur; **Age.,** s.142.

[39] Hicran Danışoğlu, **Age**., s. 29.

ile çocuklara hayvanlar, bitkiler, gök cisimleri, iktisat vs. hakkında ilginç bilgiler verilir. Böyle bilmeceyi soran ya da cevabını izah eden adam, bilmecenin konusu etrafında sohbet açıp, çocukların bilmediği meseleleri öğretir."[40]

Mehemmet Zunun ve Abdukerim Rahman, Uygur bilmecelerinin işlevi hakkında şunları söyler: *Bilmeceler halkın yüksek ferasetinin ve uyanıklığının mahsulü olan estetik bir vasıtadır. Onun tasvirleri üzerinde düşünmek insanların zihin gücünü ve akıl yürütme yeteneğini geliştirip olgunlaştırır. Bu yüzden bilmeceler "Çocuk Edebiyatı" açısından, çocukların zihin gücünü ve zekâsını geliştirmeyi kendine sosyal bir amaç olarak görür. Geleceğin ümidi olan yeni nesilleri eğitmenin yolu elbette çok çeşitlidir. Onların ferasetini olgunlaştırıp bilim ve fende ilerlemek için bilimsel pek çok bilginin yanı sıra bilmecenin de rolü olduğunu yadsımamak gerekir. Çünkü çocukların karakterleri ve psikolojik yapıları şekillenirken bilmeceye özel bir ilgi duyarlar. Bunun sebebi bilmecelerin dilinin basit ve akıcı olmasıdır. Dolayısıyla diğer türlere nazaran çekiciliği daha fazladır. Dört beş yaşındaki çocuklar bir bilmece duyduklarında ilgilerini o yöne yoğunlaştırır, bilmeceyi akıllarında tutar ve onun cevabını bulabilmek için çabalarlar. Bilmeceler, insanların zihin gücünü geliştirme, fikir yürütme kabiliyetini olgunlaştırmanın yanı sıra canlı tasvirleri sayesinde onların, sosyal yaşama ve dünyaya olan sevgisini de güçlendirir. Nesnelerin özelliklerini fark etmesini hızlandırır."*[41]

Bilmece, kısa bir tür olması nedeniyle, halk edebiyatının diğer türleri içerisinde kolayca yer alabilmektedir. Örneğin; Uygur halk hikâyelerinden Âşık Garip ile Senem hikayesinde, Cüneydi Bağdadî Aşık Garip'i denemek için ona bilmece sorar.[42] Bu manzum bilmeceler, karşılıklı konuşma şeklindedir:

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur yıltızı yok, tendin su içer,	*/Nedir o, kökü yok, vücuttan su içen*
Şahı çeksiz yaprığı alemni kuçar,	*Dalı sayısız, yaprağı alemi saran.*
Ol nimedur, kanatı yok seylane uçar,	*Nedir o, kanadı yok özgürce uçan,*
Oğlum âşık bolsañ manğa cavap ber.	*Oğlum âşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Yıltızı yok ademdur, ruhı tendin su içer,	*Kökü yok insandır, ruhu vücuttan su içer,*
Könlü çeksiz bostandır, alemni kuçar,	*Gönlü sınırsız bostandır, alemi sarar.*
Kanatsızdur adem eqli seylane uçar,	*Kanatsızdır insan aklı özgürce uçar,*
Maña ustaz bolsıñız cavavım şudur.	*Bana üstat iseniz cevabım budur?*

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur egilur ve lekin sunmas,	*Nedir o, eğilir, ama kırılmaz,*
Ol nimedur müşkülat-capadan korkmas,	*Nedir o, müşkül ve cefadan korkmaz,*
Ol nimedur yalkunlangan oti besilmas,	*Nedir o, alev alev ateşi sönmez,*
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.	*Oğlum âşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Çın hekiket dunyada egilur sunmas,	*Dünyada hakikat eğilir, ama kırılmaz,*
Işk ehli capadin-ölümdin korkmas,	*Aşk ehli cefadan ölümden korkmaz,*

[40] Abdullah Demirci, "Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü", **Milli Folklor,** C. 7, S. 50, Yaz 2001, s. 78- 85.

[41] Mehemmet Zunun; Abdukérim Rahman; **Age**, s. 421.

[42] Alimcan Ğayet, **Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1995, s. 121-122.

IÇk tığı keser tağni bisi kayrılmas,	*Aşk tığı, dağı deler, tığı kırılmaz,*
Maña ustaz bolsıñız cavavım Çudur.	*Bana üstat iseniz, cevabım budur.*

Sonuç olarak, nesneleri insanın daha önce fark edemediği bir detayda ve güzellikte tasvir eden bilmeceler, belirli zaman ve ortamlarda bu geleneği bilen kiÇilerce karÇılıklı söylenen sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biridir. Zengin bir içeriğe sahip olan ve çoğunda kalıplaÇmıÇ ifadeler bulunan; cümle, Çiir veya hikâye Çeklinde olabilen Uygur bilmeceleri, bireyi ahlakî açıdan eğitme, hayata dair ona öğüt verme, zihin jimnastiği yaptırma ve toplumdaki eksiklikleri eleÇtirme gibi iÇlevler üstlenmektedir. Uygur Türklerinin hayat tarzını ve anlayıÇını yansıtan Uygur bilmeceleri, sosyal olaylardan tabiat dünyasındaki maddi nesnelere; gökyüzünden yeryüzüne; deniz ve okyanustan su kanallarına; hayvanlardan böceklere; gündelik eÇyalardan yeme içme malzemelerine kadar maddi ve manevi tüm varlıklardan onların vasıflarına kadar olan konuları içine alması yönüyle de oldukça zengindir. Uygur Türklerinin kültürel yapısı, dünyaya, nesneye ve insana bakıÇ açısını ortaya koyan Uygur bilmeceleri üzerine yapılacak daha kapsamlı ve karÇılaÇtırmalı çalıÇmalar, aynı kaynaktan beslenen bu sözlü kültür ürününün zamana ve mekâna bağlı olarak nasıl değiÇtiğini ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

ABRAHAMS Roger D. ve DUNDES Alan, "Bilmeceler", (çev. Ezgi Metin Basat), **Halk Biliminde Kuramlar ve YaklaÇımlar C. 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009.

ABUDUKELİMI Bumairimu, **Uygur Türklerinin Dinî İnanÇları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YayımlanmamıÇ Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

BAğGÖZ Ökhan ve TÖETZE Andreas, **Türk Halkının Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.

BATUR Suat, **Açıklamalı-Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul 1998.

BORATAV Pertev Naili, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1999.

ÇELEBİOĞLU Amil ve ÖKSÜZ Yusuf Ziya, **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

DANIğOĞLU Hicran, **Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçevede 2004-2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (YayımlanmamıÇ Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.

DEMİRCİ Abdullah, "Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü", **Milli Folklor**, S. 50, Yaz 2001.

ELÇİN şükrü, **Halk Edebiyatına GiriÇ**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

GÜZEL Abdurrahman ve TORUN Ali, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_47.htm. http://www.doguturkistan.org/ekonomi.asp (07. 05.2010)

İÇEL Hatice, **Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir AraÇtırma C. 1,** Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YayımlanmamıÇ Doktora Tezi), Konya 2005.

İNAYET Alimcan, **Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YayımlanmamıÇ Doktora Tezi), İzmir 1995.

İSMAYİL Osman, **Uyğur Helk Égiz Edibiyatidiki Janirlar**, şincañ YaÇlar-Ösmürler NeÇriyati, Ürümçi 1994.

BRUNVAND J. Harold, "Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar" (çev. Kadriye Türkan), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar C. 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

KAYA Doğan, **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü,** Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

KELEş Mehtap, **Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2007.

MEHEMMET Ablimit, **Helk Ägiz Edibiyatidin Soal-Cavablar**, Keşler Uyğur Neşriyati, Keşler 2001.

ÖGER Adem, **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2008.

ÖNER Esra, "Gevheri Divanı'nda Kuşlar" **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, The Journal of International Social Research, Volume 1/5 Fall 2008.

RAHMAN Abdulkerim, **Uygur Folkloru** (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SADÎK Mehemmetcan, **Uyğur Helk Ägiz Edibiyati Hekkida**, Şincañ Helk Neşriyati, Ürümçi 1995.

şÖMÜRKEK Esma, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, C. 3, Ankara 2004.

TERES Ersin, **Divanu Lügat-it-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

TÜRKYILMAZ Dilek, "Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine", **Millî Folklor**, S. 81, Bahar 2008.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti, Şincañ Helk Neşriyati, Ürümçi 1999.

YARDIMCI Mehmet, **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Âşık Şiiri Tekke Şiiri,** Ürün Yayınları, Ankara 2002.

YUNUS M. İslam, **Tépişmaqlar,** Şincañ Helk Neşriyati, Ürümçi 1984.

ZUNUN Mehemmet ve RAHMAN Abdukerim, **Uyğur Helk Ägiz Edibiyatiniñ Asasliri**, Şincañ Helk Neşriyati, Ürümçi 1982.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1611-1624, TURKEY

ANDREW MORAVCSİK VE LİBERAL HÜKÜMETLERARASI SİSTEM İLE AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ

Seçil ÖRAZ[•]

ÖZET

Andrew Moravscik'in liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımı Avrupa bütünleşme sürecini değerlendiren önemli düşünme şekillerinden biri ve deneysel çalışmalar açısından çok yararlı bir araç olarak görülür. Andrew Moravcsik Avrupa entegrasyonunu "iki kademeli oyun" metaforu üzerinden teorik çerçeveye oturtan bir örnek sağlamaktadır. Bu çalışmada, Moravcsik'in liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımının temel analizlerine ve yaklaşımının Avrupa entegrasyon süreci ile ilgili öngörü ve yorumlarına yer verdikten sonra yaklaşıma getirilen eleştirilere değinmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moravscik, Liberal Hükümetlerarasıcılık, Avrupa Bütünleşmesi, Bütünleşme Teorileri.

ANDREW MORAVCSIK AND EUROPEAN INTEGRATION THROUGH LIBERAL INTERGOVERNMENTALIST APPROACH

ABSTRACT

Andrew Moravscik's liberal intergovernmentalist approach is considered as one of the important way of analyzing the European integration process and an useful instrument for empirical studies. Andrew Moravscik provided a theoretical framework which perceives the European integration through "two-level-game" metaphor. This study will give place to the main analysis of Moravscik's liberal intergovernmentalist approach, its comments and foresights about European integration process and the criticism about the approach.

Keywords: Moravscik, Liberal Intergovernmentalism, European Integration, Integration Theories.

1-Giriş

Robert Putnam, "Diplomacy and Domestic Politics: the Logic of Two-Level Games" (1988) adlı makalesinde kullandığı "iki aşamalı oyun" (two level games) metaforu ile ulusal ve uluslararası politikanın dinamiklerini tartışmıştır. Devletler tarafından oynanan bu oyunun ilk aşaması devletlerin kendi iç koşulları çerçevesinde politika tercihlerini nasıl tanımladıkları ile ikinci aşaması ise uluslararası düzeyde devletlerarası pazarlık süreçlerini nasıl yönettikleri ile ilgilidir (Putnam 1988, 427-9). Putnam'a göre ulusal hükümetler her iki aşamada da az ya da çok eş zamanlı ve bir plana bağlı hareket ederler. Ulusal alandaki güç sahipleri –genelde hükümetler- toplumsal aktörlerin kaygılarını özümser ve ülkedeki grupların desteğini kazanacak koalisyonlar kurma yoluna giderler. Uluslararası alanda ise aynı güç sahipleri yine toplumsal desteği göz önünde bulundurup ülkelerindeki pozisyonlarını güçlendirecek şekilde iç talepleri karşılamaya yönelik pazarlık yapmayı tercih ederler (Rosamond 2000, 36). Putnam'ın bu analizindeki temel sonuç

[•] Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: seciloraz@hotmail.com

aslında ulusal/uluslararası alanlardaki etkileşimin ne denli karışık olduğu ve merkezi hükümetlerin iç ve dış politikalar arasında bir aktarım bağı (transmission belt) görevi gördüğüdür. Putnam'ın 1988 yılında tartıştığı "two-level-game" metaforunun işaret ettiği bu çerçeve Moravcsik'in liberal hükümetlerarasıcılık teorisini anlamada ilk adımdır. Teori açık bir şekilde iç ve dış politikanın ortak yönleri ile uğraşır. Bu bağlamda Andrew Moravcsik Avrupa entegrasyonunu "two-level-game" metaforu üzerinden teorik çerçeveye oturtan bir örnek sağlamaktadır.

Bu çalışmada, Moravcsik'in liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımının temel analizlerine ve yaklaşımının Avrupa entegrasyon süreci ile ilgili öngörü ve yorumlarına yer verdikten sonra yaklaşıma getirilen eleştirilere değinmeye çalışılacaktır.

2-Andrew Moravcsik ve Liberal Hükümetlerarasıcı Yaklaşım

Andrew Moravcsik, "Negotiating the Single European Act: national interest and conventional statecraft in the European Community" adlı makalesinde Tek Sened'in imzalanmasıyla birlikte 70'lerin sonu ve 80'ler boyunca süren "Europessimism" döneminin yerini iyimserliğin ve kurumsallaşmanın ivme kazandığı bir döneme bıraktığını söyler. Avrupa Tek Senedi'nin (ATS) imzalanma sürecini tartıştığı 1991 yılına ait bu çalışmanın önemi Moravcsik'in ilk kez "liberal hükümetlerarasıcılık" (liberal intergovernmentalism) görüşünü dile getirmiş olmasıdır. Bu yıllar -ATS'nin kabulüyle- önemini yitirdiği varsayılan yeni işlevselci (neo-functionalist) teorinin ve bu teorinin söylemi olan icrai(işlevsel) yayılım (functional spillover) önermesinin Avrupa bütünleşmesi düşün düzleminde yeniden gündeme geldiği yıllardır. Ve Moravcsik kuramını, yetkin ve önemli bir kuram olarak nitelediği yeni işlevselci teoride gördüğü eksiklikler üzerine çalışarak biçimlendirmiştir.

Bu nedenle burada bir paragraf açarak Moravcsik'in yeni işlevselci kurama yönelttiği eleştirilere yer vermekte fayda vardır. Yukarıda bahsedilen ana makalesinden iki yıl sonra yayınladığı "Preferences and Power in the European Community: a Liberal Intergovernmentalist Approach" adlı makalesinde teoriye yönelttiği eleştirilere yer vermiştir. Buna göre ilk eksiklik yeni işlevselciliğin birliğin izleyeceği yörüngeyi ve süreci öngörememesinden doğmaktadır. Yeni işlevselcilere göre birliğin evrimi aşamalı, artımlı ve özdevinimli bir yörünge izleyecekti. Ama bunun yerine hükümetlerarası pazarlıklar öne çıktı ve özellikle boş sandalye krizi ile durağan bir döneme girildi. Buna ek olarak Moravcsik bütünleşmenin siyasi alana önemli ölçüde yayılmadığını ve ulusüstü yetkinin yavaş ve eşitliksiz arttığını belirtir. Bu eleştirisine yeni işlevselcilerin bütünleşme sürecinin ekonomik boyutuna yaptığı vurgunun doğruluğunu da ekler, zaten ekonomik kazanım kavramı Moravcsik'in de kuramında önemli yer tutmaktadır. Moravcsik'in getirdiği ikinci eleştiri ise önermelerinin aksine yeni işlevselci kuramın amprik gelişmeye olanak verecek bir kuramsal özünün olmamasıdır. Moravcsik, bu eleştirisini yeni işlevselciliğin ülkeler arasında bütünleşme temelinde ayrılıkların belirmesinden sonra bütünleşmenin ne yöne gideceğine dair bir şey söylememesine dayandırır. Moravcsik, yeni işlevselcilerin belirtilen eksikliklerini bu teorinin genel kuramlar üzerine oturtulmamış olmasına bağlar(Moravcsik 1993, 475-77).

Moravcsik'e göre Avrupa Birliği (AB)'ne ilişkin oluşturulacak bir kuramın temeline oturtulacak genel kuramda uluslararası politik ekonomi ve özellikle karşılıklı bağımlılık düşüncesi yer almalı, Avrupa Topluluğu (AT) ise bir rejim olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımının klasik hükümetlerarasıcılık yaklaşımının yanı sıra realist/neorealist teoriden, karşılıklı bağımlılık teorisinden ve uluslararası rejim teorisinden etkilendiği söylenebilir. 1960'lı yıllarda Hoffman tarafından gündeme getirilen hükümetlerarası yaklaşım devleti merkezde konumlandıran bir tavır sergiler. Bütünleşme sıfır toplamlı bir oyundur (zero-sum game). Bu nedenle fonksiyonel teorilerinin öngörülerinin aksine Avrupa bütünleşmesi için devletlerin bütünleşmesi değil "etkileşim" içinde olması gerektiğini savunur. Avrupa

bütünleşmesi için öngörülen federal ve yeni işlevselci yapılara tepki olarak ortaya çıkan hükümetlerarası yaklaşımda, uluslararası kurumların etkinlik kazanmasının mümkün olmadığı, her biri güçleri ve değer algılamaları bakımından farklı olan devletlerin bir çatı altında eşitlenemeyeceği ve ulusüstü yapılanmanın mümkün olmadığı anlayışı hâkimdir(Çakır 2001, 19-21). Liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım ise temelde bu doğrultuda gitse de klasik hükümetlerarasıcı yaklaşımdan içinde barındırdığı liberal-çoğulcu unsurlarla ayrılır. Bu iki unsur liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın ülke içi politikalara da referans vermesi ve uluslararası kurumların işlerliğini yadsımamasıdır. Bu şekilde teori ulusal olanla uluslararası olan arasındaki etkileşimi de inceler. Bu bağlamda hükümetlerarasıcı yaklaşım bütünleşmenin temel aktörü olarak ulus-devleti kabul eder. Bu yaklaşıma göre bütünleşme devletlerin uluslararası güç dengelerindeki konumuna göre ve Moravcsik'in jeopolitik çıkar diye adlandırdığı egemenlik ve güvenlik kaygılarından doğan tercihleri ile açıklanır. Liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım ise ülke içi çıkar gruplarını temel aktör olarak konumlar ve tercihlerin konulara özgü (issue-specific) olarak belirlendiğini savunur (Schimmelfennig 2004,80).

Liberal-çoğulcu dinamiklerinin dışında liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın devletlerin merkezi rolüne yaptığı referans ve pazarlık sürecinde güç unsuru üzerinden yaptığı karşılaştırma yarı-realist tavrının altını çizer (Rosamond 2000,136). Moravcsik realist terminolojiyi içeren en samimi sonuçlarından birinde şöyle der: "Entegrasyonun birincil kaynağı ülkelerin kendi çıkarlarında ve onları Brüksel'e getiren göreli güçlerinde yatmaktadır" (Moravcsik 1991,75). Realistlerin devletlerin amaçlarına ulaşmadaki en önemli araç olarak gördüğü güç olgusunu ve uluslararası ilişkilerin temeline koyduğu güç mücadelesi kavramını (Viotti ve Kauppi 1993,36; Buzan 1996,49; Gilpin 1972,52; Morse 1972,33) bu şekilde kendi teorisine oturtur. Nugent'e göre de yaklaşımı realistlere yaklaştıran bir diğer nokta da "realist görüşün merkezine uluslararası ilişkilerde en önemli aktör olarak ulus-devleti sunması ve devletlerarası birincil siyasi ilişki şeklini öncelikli olarak ulusal hükümetler arasındaki ilişkiler olarak görmeleridir" (Nugent 1999,509). Neo-realistlerle buluştuğu nokta ise neo-realistlerin realistlerden ayrıldığı noktadır. Neorealistler gibi liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımda uluslararası anarşik yapıda devletlerin işbirliği fikrinin mümkün olduğunu kabul eder ve uluslararası yapının doğası nedeniyle farklı sistemlere ve ideolojilere sahip olsalar da devletlerin benzer davranış ve politika benimseyebileceklerine ve uluslararası işbirliğine gidebileceklerini kabul ederler (Waltz 1979).

Bu da liberal hükümetlerarasıcılığın "rejim" algısının da çerçevesini çizer. Liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım uluslararası işbirliğini "düzenin" oluşması için bir potansiyel olarak görür. AT'yi bir rejim olarak algılaması da bundandır. Çünkü Keohane'den (1988) de etkilenerek rejimi uluslararası anarşik yapıda devletlerin işbirliği olarak görür. Buna göre rejim düzenin somutlanmış halidir, bir anlamda düzenin fonksiyonel ve sektörel olan kısmına işaret eder (Arı 2008,469) Buradan hareketle rejim Haas'ın vurguladığı gibi karşılıklı bağımlılık ilişkisinin devletlerin aralarındaki sorunları çözmek zorunda bırakmasının bir sonucudur (Haas 1991,26).

Toparlamak gerekirse liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın özünde realist kaygılar, devlet merkezcilik ve egemenlik kavramı bulunur ama realizmin uluslararası işbirliğine katı tavrının, hükümetlerarasıcılığın ülke içi politikaları yadsıyan tutumunun yerini neoliberal ve neorealist destekler almıştır.

3- Liberal Hükümetlerarasıcı Yaklaşımın Analizleri

"Avrupa bütünleşmesi en doğru şekilde Avrupalı ulusal liderler tarafından alınmış rasyonel kararlar dizisi olarak açıklanabilir" (Moravcsik 1998: 18) diyen Moravcsik'in liberal hükümetlerarasıcılık kuramı Avrupa bütünleşme sürecinde en çok tartışılan kuramlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Hem üzerine kurgulandığı hem de geliştirdiği hükümetlerarasıcılık anlayışıyla kıyaslandığında liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımının bu teoriye daha "özenli" ve

"entelektüel" bir destek getirdiği kabul edilir (George ve Bache 2001,13; Schimmelfennig 2004,75). Yine de AB konusunda çalışan akademisyenlerce "hiç öğrencisi olmayan ve tek bir öğretmeni olan teorik ekol" olarak nükteli bir şekilde anılır. Aslında söylenmesi gereken liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın uluslararası ilişkiler teorilerinde oldukça çok öğrenciye ve bir o kadar da çok öğretmene sahip olan rasyonel kurumsalcılığın Avrupa bütünleşmesi alanına uygulanmış hali olduğudur. Teori, Messina'dan Maastricht'e ve Amsterdam'a olan yolculukta Avrupa bütünleşmesinin temel süreçlerini çok nedensellik çerçevesine oturtarak açıklamayı amaçlar. Buna rağmen "cimri" bir teori olarak yorumlanır çünkü diğer Avrupa bütünleşmesi teorilerine kıyasla Avrupa bütünleşmesini açıklamak adına az ve genel önermeler de bulunur. Buna rağmen liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın AB'de devletlerin davranışlarını açıklamadaki yeterliliği genel kabul görmüştür (Schimmelfennig 2004,75). Ayrıca Moravcsik liberal hükümetlerarasıcılık varsayımının üstünde tutarlı ve denenebilir önermeler geliştirdiği için övgüye hak etmektedir.

Moravcsik'in liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımı ATS'nin kabulüyle gelişen kurumsal reform sürecinin başarıya ulaşma nedenini sorgularken biçimlenmiştir. Bu sorgulamanın sonucunda AT'nin kurumsal reform sürecini hazırlayan müzakere sürecinin ülkelerarası (Almanya, Fransa ve İngiltere) pazarlıkla sonuca ulaştığı yorumunu getirir. Moravcsik'e göre birliğin üç güçlü ülkesi olan Alman, Fransız ve İngiliz liderlerinin ülkelerin çıkarları arasında bir örtüşme görmesiyle ATS imzalanabilmiştir. Moravcsik bu çıkarların dışsallığından ve özellikle ekonomik temelli olmasından bahseder. Bu nedenle sürecin "hükümetlerarası kurumsallaşmacı (müesseseleşmeci)" (intergovernmental institutionalist) (Moravcsik 1991,21) bir nitelikte olduğunu belirtir. Moravscik'e göre bu nitelikteki bir süreci yeni işlevselcilerin üstünde durduğu ulusüstü değişkenlerle açıklamaktansa, ulusal çıkar ve güç konseptlerinin altını çizen "değiştirilmiş yapısal realist" (modified structural realist) görüşle (Keohane 1984,61-64, Keohane 1986, 192-195) açıklamak daha uygundur. Moravcsik'in "hükümetlerarası kurumsallaşma" görüşü bu bağlamda ATS ile başlatılan sürecinin başarısını açıklamaya yönelik alternatif bir yaklaşımdır. Buna göre Moravcsik Beyaz Kitap ve ATS'nin adaptasyonunun yaşandığı bu döneme yönelik pek çok çalışma yapıldığını ama genel olarak tüm açıklamaların iki temel görüş etrafında kümelendiğini belirtir. Bunlardan ilki uluslararası ve ulusüstü aktörlerin bağımsız eylemlerini, ikincisi ise güçlü Avrupalı devletlerin liderleri arasındaki pazarlıkları vurgulamaktadır (Moravcsik 1991,21). Bu ilk görüşü "ulusüstü kurumsallaşma taraftarlığı" (supranational institutionalism) olarak nitelemiş ve bu başlık altında üç faktör sıralamıştır: birlik kurumlarının (özellikle parlamentonun) baskısı, ulusüstü ticari çıkar gruplarının lobi faaliyetleri ve Jacques Delors başkanlığındaki Komisyon'un siyasi girişimciliği (Moravcsik 1991,21-24).

Buna göre "ulusüstü kurumsallaşma taraftarı"' açıklamaların özünde ulusüstü düzeyde örgütlenmiş büyük ticari grupların ve birlik yetkililerinin oluşturduğu elit ortaklığı yatmaktadır. Teorik olarak tutarlı bir açıklama sunarlar, çünkü güç atfedilen bu unsurlar ulusüstü düzeyde bir otonomiye ve etkiye sahiptirler. Hatta Sandholtz ve Zysman ATS dönemi politikalarını ondan otuz yıl önceki Roma Antlaşması politikasından kesin bir şekilde ayıran unsurun ulusüstü kurumların oynadıkları anahtar rol olduğunu tartışır (Sandholtz ve Zysman 1989, 96-108; aktaran Moravcsik 1991,24). Moravcsik'e göre de ulusüstü kurumsallaşmacı fikirler pek çok yönüyle Haas'ın "The Uniting of Europe" da yer verdiği yeni işlevselci görüşlerine uyum gösterir. Devletlerüstü aktörlerin ATS girişimindeki rolü açısından bakıldığında yeni işlevselci görüş doğrulansa da Moravcsik'e göre fotoğrafın tümünü görmek için bu açıklama yeterli değildir.

Moravcsik bu aşamada "hükümetlerarası kurumsallaşma taraftarı" görüşün bir adım daha önde olduğunu söyler. Bu yaklaşım o zamanki adıyla topluluğun üç büyük ülkesinin devlet başkanları arasındaki ülkelerarası pazarlığa odaklanır ve bir anlamda güç ve çıkar vurgusunun merkezi önemine dikkat çeker. Hükümetlerarası kurumsallaşma taraftarlığı üç prensibi barındırır:

- Hükümetlerarasıcılık
- En düşük ortak payda pazarlığı
- Egemenliğin transferinin kesin sınırları

Bu üçlemeden de çıkarılacağı gibi liberal hükümetlerarasıcılık devletlerin tercihleri ve tercihleriyle uyumlu olup olmadığının önem kazandığı güçleri üstüne odaklanır. Ulusal politikacılar devlet çıkarlarını yine iç politika önceliklerine göre oluştururlar ve dış politikada bu öncelikleri savunurlar. Bu nedenle de AB'de tüm önemli kararlar genelde devletlerarası pazarlıkların sonucunda elde edilir. Genellikle bu pazarlıklar en düşük ortak paydada sonuçlanır ve egemenliğin ulusüstü kurumlara transferi konusunda çekinceler vardır (Moravcsik 1991, 25-7).

Schimmelfennig ise liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımı, spesifik olarak Avrupa bütünleşmesini açıklamak için kullanılan "rasyonalist kurumsalcılık" yaklaşımının bir versiyonu olarak değerlendirir. Ona göre rasyonalist kurumsalcılığın teorik kökleri liberal hükümetlerarasıcılığın ana esaslarıyla uyumludur. Buna göre ilk esas, Avrupa bütünleşmesinin veya Avrupa Birliği'nin genel anlamda uluslararası politikaya ve uluslararası örgütlere benzediği ve bu nedenle konuya uluslararası ilişkiler disiplini perspektifinden bakılabileceği ile ilgilidir. Zaten Moravcsik de "Avrupa Topluluğu en doğru şekilde politika koordinasyonu için oluşturulan uluslararası bir rejim olarak algılanabilir" der (Moravcsik 1993, 480).

Benzer şekilde uluslararası ilişkiler teorileri de geleneksel biçimde devletleri dış politikanın temel aktörleri olarak görür ve anarşik bir düzende var olduklarını kabul eder. Anarşik düzenin sonucu olarak devletler merkezi bir otoritenin yokluğunda dış politika kararlarını ancak hükümetler arası görüşmeler yolu ile alabilir. İkinci esas ise teorinin oturtulduğu rasyonalist çerçevedir. Rasyonalizm esasta bireysel bir teoridir ve öncelikli olarak aktör tercihlerini ikinci olarak ise bu tercihler üzerine oturtulan bireysel eylemlerin sonucunda edinilen kolektif çıktılarla ilgilenir. Ana teorik varsayımı da "gerçek seçim"dir (rational choice). Gerçek seçim görüşüne göre aktörler tüm alternatif eylemlerin sağlayacağı faydaları hesaplar ve verili şartlar altında en çok faydayı sağlayacak eylemde bulunurlar (Schimmelfennig 2004, 76-77).

Uluslararası ilişkiler disiplininde rasyonalist kurumsalcılar uluslararası örgütlerin devletlerin gerçek seçimlerini belirlemeleri neticesinde gerçekleştirilen hükümetlerarası müzakereler ile kurulduğunu ve düzenlendiğini savunur. Benzer şekilde "rasyonel aktör modeli" varsayımından yola çıkan liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım da uluslararası örgütlerin kurulmasında devletlerin rasyonel davranışlarının etkili olduğunu belirtir. Bu da aslında "devletlerin davranışlarının kendi amaçlarına ulaşmalarını sağlayacak en uygun şekle göre biçimlendirdiğini" (Nugent 1999, 509) kabul etmektir. Rasyonalist kurumsalcı kuram bağlamında liberal hükümetlerarasıcılık üç teorili bir süreç öngörür (Moravcsik 2008,160):

Rasyonalist Bağlamda Uluslararası İşbirliği

Müzakerelerin Aşaması	**Ulusal Tercihlerin Oluşumu**	**Devletlerarası Pazarlık**	**Kurumsal Karar**
Her aşama için alternatif değişken	Ulusal tercihlerin kaynağı nedir?	Verili ulusal çıkarlar doğrultusunda devletlerarası pazarlıkla ulaşılan sonuçları ne açıklar?	Anlaşmadan sonra egemenliğin uluslararası kurumlara transferini ne açıklar?
	Ekonomik çıkar mı? Jeopolitik çıkar mı?	Asimetrik Bağımlılık mı? Ulusüstü girişimcilik mi?	Federalist ideoloji mi? Merkezi teknokratik yönetim mi? Daha güvenilir bir bağlılık mı?
Her aşamada gözlenen sonuçlar	Ulusal tercihler verili ulusal çıkarlar üzerinden belirlenir. →	Anlaşmalar bu esasa göre düzenlenir. →	Uluslararası kurumlarda karar alma süreçleri ve mekanizmaları düzenlenir.

Moravcsik burada Avrupa bütünleşmesinde tercihlerin belirlenmesi, pazarlık ve kurumsal tercih süreçlerinin bileşenlerini sorgulamaktadır. Şemalaşmış fikirde sorulan soruların cevaplarını aşağıdaki gibi yorumlamak mümkündür (Schimmelfenning 2004,77):

1. Ulusal tercihlerin oluşmasında liberal teori (liberal theory of national preference formation)
2. Uluslararası müzakerelerde pazarlık teorisi (bargaining theory of international negotiations)
3. Kurumsal tercihte işlevsel teori (functional theory of institutional choice)

Bu üç teori müzakereler sonucu elde edilen kazanımları açıklamak için kullanılır. Buna göre sırayla önce ulusal tercihleri belirlemek için ülke içi müzakere süreci tamamlanır. Ardından uluslararası müzakereler başlar ve kalıcı uluslararası işbirliğinin yolları tartışılır. Bu sürecin sonunda ise oluşturulacak kurumun niteliği üzerine tartışmak üzere uluslararası görüşmelere devam edilir. Uluslararası ilişkiler disiplinindeki liberal teorilere göre ulusal hükümetlerin dış politika hedefleri ülke içi toplumsal grupların baskısıyla yön değiştirebilir; bu toplumsal grupların tercihleri ise siyasi kurumlarca biçimlenir(Moravcsik 1993,481).

Moravcsik liberal teoriden yola çıkarak ülkelerin dış politika tercihlerinin değişmez ya da standart olmadığını hatta aynı ülke içinde belirli bir konu ile ilgili farklı zamanlarda farklı inisiyatifin oluşabileceğini belirtir. Ülkelerarası dış politika ile ilgili kararların farklılaşmasını ise üç nedensellikle açıklar: tercihlerin, kurumların ve gücün ülkeler arasında farklılaşmasıyla. Yine de liberal hükümetlerarası yaklaşım devleti tek aktör olarak kabul etmeye devam eder. Çünkü ulusal hükümetlerin tutarlı ve kalıcı tercihler geliştireceğini öngörür. Tercihlerin geliştirilmesinde ise yine popüler varsayımını kullanır yani ülke içi siyasi pazarlık mekanizmasını. Bu şekilde formüle edilen süreç Moravcsik tarafından yandaki şekilde şemalaştırılmıştır**(**Moravcsik 1993,482).

Bu şekilden de anlaşılacağı gibi Moravcsik, Putnam ve Bulmer'de de örneğini gördüğümüz "iki aşamalı oyun" metaforunu Avrupa entegrasyonunu açıklamak için kullanılır. İlk katman yani ulusal tercihlerin oluşumu aşaması liberal teori üzerine oturtulur ve bu kısım entegrasyona yönelik "talep" kısmını oluşturur. Buna göre ulusal tercihler üye ülkelerin iç politikaları bağlamında oluşur. Rosamond'a göre burada klasik hükümetlerarasıcılıktan ayrılır. Çünkü klasik hükümetlerarasıcılık ulusal çıkarların egemen devletin sistem içindeki konumunu algılayışına göre oluştuğunu savunur(Rosamond 2000,136-7). Moravcsik, devlet-toplum etkileşiminden doğduğunu düşündüğü ulusal çıkar kavramını devletlerin iç politikasını anlamak için gerekli görür.

Liberal Hükümetlerarası Yaklaşımının Analiz Çerçevesi

Liberal Teoriler	**Hükümetlerarasıcı Teoriler**
(Çıktılar için uluslararası talep)	(Çıktıların uluslararası arzı)
Temel toplumsal etkenler:	**Temel siyasi etkenler:**
Uluslararası siyasi kurumlarda temsil yetkisi olan ulusal aktörlerin baskısı	Ulusal tercihlerin yoğunluğu, alternatif koalisyonlar, mevcut ulusal sorunlar için uluslararası çözüm arayışları

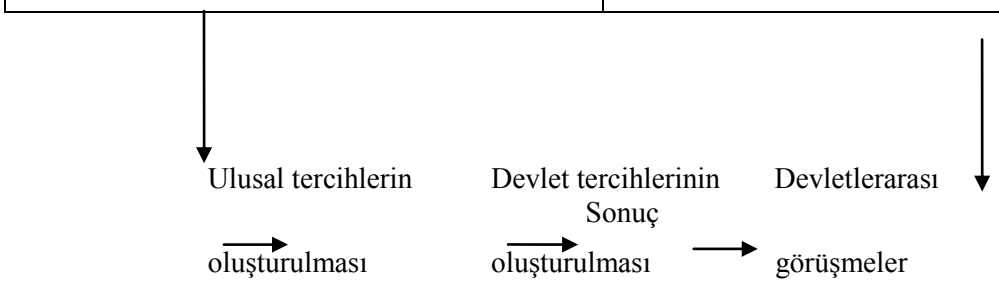

Devletlerin iç politikalarının anlaşılması da devletlerarası stratejik etkileşimi analiz edebilmek için gereklidir (Moravcsik 1991,481). Yani öncesinde formüle edilen ulusal çıkarlar sonrasında hükümetlerarası bir yolla pazarlığa tabii tutulur. Bu da sürecin arz kısmını oluşturur. Bu

bağlamda sürecin talep kısmı işbirliği ve koordinasyonun avantajlı yönlerini öne çıkarırken arz kısmı olası bir entegrasyonun sonuçlarının sınırlı olduğuna işaret eder(Rosamond 2000,137). Bu da bizi Moravcsik'in çizdiği çerçevenin özüne götürür yani devletlerin rasyonelliğine. Zaten bu nokta liberal hükümetlerarasıcılığın içinde barındırdığı realist varsayımlardan biridir. Ama realistler gibi rasyonel devlet davranışının sabit olduğunu savunmaz. Moravcsik bu görüşü dinamik iç politika unsurlarını da içine alarak geliştirir. Bunun temeline de ikili tehlike olarak nitelediği "talep yönlü azaltım" (demand-side reductionism) ve "arz yönlü azaltım"dan (supply side reductionism) kaçınma istemini koyar. Moravcsik sürecin talep yönünü yani ulusal çıkarların oluşumuna etki eden unsurları "Hükümetlerin birincil istemleri görevde kalmaya devam etmektir. Bu da oy sahiplerinin, partilerin, çıkar gruplarının ve bürokratların desteği sayesinde gerçekleşir. Bu kesimlerin görüşleri ulusal kurumlar ve siyasi temsil pratiği ile dolaylı veya dolaysız yayılır. Bu sürecin sonunda devletleri uluslararası müzakerelere taşıyan ulusal amaç ve çıkar dizileri oluşur" (Moravcsik 1993,483) diyerek açıklar.

Talep yönlü bu karışıklığa ek olarak Moravcsik'e göre arz kısmı da yani devletlerarası pazarlık aşaması da aynı derece karmaşık bir süreçtir. Arz ve talep tarafları arasındaki bağlantıyı ekonomik çıkar (economic interest), yaklaştırılmış güç (relative power) ve güvenilir taahhüt kavramları (credible commitment) ile kurar (Moravcsik 1998,4). Rosamond'un da belirttiği gibi bu denge noktasını neo-realist görüşten destek alarak açıklar. İşbirliği sürecinin uyumlu ilerleyebilmesi için bu arz ve talep dengesinin kurulması gereklidir (Rosamond 2000,132). Bu dengedeki en önemli unsur da Waltz'ın ülkelerarası ilişkilerdeki ana değişken olarak belirlediği gibi ülkeler arası gücün dağılımıdır. Yani a ülkesinin b, c veya d ülkelerine göre ne kadar güçlü olup olmadığı noktasında ilişkiler düzenlenir. Waltz, devletlerin eylemlerinin gücün dağılımına göre çeşitlendiğini bu nedenle yapısal bir değişimin çatışma ve işbirliği şekillerini değiştireceğini söyler. Örneğin anarşi diyalektik olarak düzeni getirir ama verimli ve uzun dönemli bir işbirliğini engeller. Çünkü devletlerarası oyun alanının doğası aslında rasyonel ve rekabetçidir. Yani güçlü ülkeler güçlü kalmak isterler ve güç dengeleri anlamında bir yakınlaşma talebi baş gösterdiğinde devletlerin davranışlarında farklılık olur. Ama bu yine de işbirliğinin mümkün olmayacağı sonucu doğurmaz (Waltz 1979; Rosamond 2000; Keohane 1986).

Moravcsik uluslararası görüşmelerin sonuçlarını yine rasyonalist kurumsalcılığın uluslararası işbirliği için pazarlık teorisi çerçevesinde tartışır. Bu bağlamda müzakere süreçlerinde iki sorunsaldan bahseder. İlki iki ayrı taraf içinde en uygun sonuç yerine daha ideal bir sonucun ve karşılıklı faydanın sağlanması sorunudur. İkinci sorunsalla ise bu fayda sağlandığında karşılaşılır. Şimdiki sorun işbirliği ile sağlanan bu faydanın nasıl paylaşılacağı sorunudur. Bu bağlamda pazarlık teorisi şunu tartışır: uluslararası görüşmelerin sonuçları ve yeni işbirliğinin hangi şartlarda sağlanacağı aktörlerin pazarlık gücüne bağlıdır. Pazarlık gücünün açılımında ise bilginin ve antlaşmanın sağlayacağı faydaların asimetrik dağılımı söz konusudur. Genelde daha çok veya daha doğru bilgiye sahip aktörler alınacak sonucu kendi avantajları doğrultusunda manipüle etmeye daha yetkindir. Bunun yanında varılacak anlaşmaya daha az ihtiyaç duyan tarafın daha avantajlı olduğu ve karşı tarafı taviz vermeye zorlayacağı kabul edilir (Schimmelfennig 2004,77).

Devletlerarası pazarlıkların tamamlanmasıyla gelinen nokta kurumsal seçimdir. Liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım, rasyonel kurumsalcılar gibi Keohane'in icrai(işlevsel) yaklaşım (*functional account*) kavramıyla uluslararası kurumların kuruluşunu açıklarlar. "İcrai yaklaşım" devletlerin bir araya gelerek uluslararası örgütler kurma yoluna gitmelerini yukarıda bahsedilen sorunları uluslararası işbirliği sürecinde yönetebilmeleri olarak yorumlar (Schimmelfennig 2004,78). Bu noktada Keohane'ye doğrudan atıfta bulunmakta fayda vardır. "Kısmen Küreselleşmiş Bir Dünya'da İktidar ve Yönetişim" adlı kitabında 1970'lerde Nye ve kendisi tarafından vurgulanan karşılıklı bağımlılık ve kurumsalcılıktan yola çıkarak yukarıda tartışılan temel soruyu yanıtlamaya çalışır. Devletler neden üyelerinin yasal hareket özgürlüğünü kısıtlayan

uluslararası rejimleri ve kurallarla donatılmış kurumları oluştururlar? Bu kapsamda Keohane rasyonalist teori çerçevesinde uluslararası kurumlar teorisini geliştirir. İç politikanın etkinliğini vurguladığı teoriye göre kurumlar, devletler için önemli görevleri yerine getirmeleri, onların işbirliği yapmalarına olanak tanımaları, kuralları koyma, yürütme ve uygulanışını kontrol etme için doğan masrafları ve yükü azaltmaları nedeniyle devletlerce tercih edilir (Keohane 2002).

Tartışılan ilk problemle ilgili olarak uluslararası örgütlerin varlığı üye ülkelerin ortaklaşa bir sonuç almalarında yardımcı olmakla anlam kazanır. Belirli konularla ilgili ileriki uluslararası görüşmelerin doğuracağı tüm karşılıklı değişim maliyetlerini (transactional cost) azaltır ve devletlerin birbirleri hakkındaki belirsizlikleri (tercih ve davranışların yönü) azaltarak gereken bilgi akışını sağlar. İkinci olarak ise uluslararası örgütler kuruluş aşamalarında kendi kurallarını da oluşturdukları için elde edilen kazancın dağılımı da karşılıklı taraflarca kabul edilen kurallara tabi olur. Bu da devletlerin birbirlerinin eylemlerini kontrol etme ve uygulanan yaptırımlara uyulmama durumlarının yaratacağı maliyeti azaltır. Kısaca işbirliği sürecinin doğurduğu belirli sorunların çözümünün uluslararası örgütlerin tasarımında mevcut olduğu düşünülür. Moravcsik AB örneğinde bu süreçle ilgili altını çizdiği zorlukların nasıl çözüldüğünü şöyle açıklar:

1. Bu süreç devletlerin gönüllü olarak katıldıkları bir süreçtir. Çünkü tarihi kararlar çoğunluk ilkesine göre değil oybirliği ile alınır.
2. AB bünyesindeki devletlerarası müzakerelerde "bilgi zenginliği" vardır. Bu "zenginlik" birlik bünyesinde politika yapımı sürecine dair teknik detayların bilinmesinden ve de birlik üyesi ülkelerin diğer üye devletlerin tercihleri ve çekinceleri hakkında kesin bir fikri olmasından kaynak bulmaktadır.
3. AB'de işlem maliyetleri düşüktür çünkü müzakereler uzun dönemli takvime bağlanmıştır (Moravcsik 1993,498).

Moravcsik'e göre AB çerçevesinde hükümetlerarası düzeyde süren pazarlıklar aynı zamanda devletleri iç politikalarında daha özgür böylece daha güçlü kılar. AB gibi örgütlere üye ülke hükümetlerinin otonomileri ulusal alanda güçlenir (Moravcsik 1994). Moravcsik'in bu önermesi yeni işlevselci gelenekten Lindberg'in dikkatini çekmiştir. Lindberg, Moravcsik'in bu analizinin ulusal çıkarların oluşumu sürecinde Komisyon'un konumuna da uygulanabileceğini ve aslında yeni işlevselcilerin ya da en azından kendisinin yapmaya çalıştığının da bu olduğunu söyler (Lindberg 1994,83). Aslında böylece uluslararası politik ekonomi çerçevesinde sıkça tartışılan devlet, devletin egemenliği, ülke içi politika, bağımlılık ve uluslararası işbirliği gibi tartışmalı alanlar liberal hükümetlerarasıcılığın doğuşuyla AB çalışmaları söylemine girmiştir.

Moravcsik, kurumların hükümetlerarası pazarlıkların kolaylaştırıcısı olduğunu belirtir. Devletler AB'nin kurumsal çehresini iç politikalarında meşruiyet sağlamak ve çıkarlarını kovalamak için kullanmaktadır. Bu kuralın hem ulusüstü kurumlar olan Komisyon, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Topluluğu Adalet Divanı (ATAD)'nda hem de hükümetlerarası bir kurum olan Bakanlar Konseyi'nde uygulandığı görülmektedir. Buna ilave olarak Moravcsik'in argümanına göre kurumlar devletlerarası pazarlıkların verimliliğini artırmak amacıyla oluşturulmuştur. "Hükümetler yaptıkları anlaşmayı güvenlik altına almak için egemenlik yetkilerini uluslararası kurumlara aktarırlar. Böylece biri diğeri ile işbirliği yapma isteği içinde olduğunu da ifade etmiş olur" (Moravcsik 1998,3-4) derken Moravcsik AB kurumlarının belirsizlik içinde karar alındığı veya alınan karara uyulmama tehlikesi sezildiğinde çıkan problemlerin çözümü için bir araç görevi gördüğünü ifade eder aslında. Bu noktada Moravcsik'de yine Keohane ve onun liberal kurumsalcı etkisi sezilir. Keohane de kurumları devletlerarasında olumlu toplamlı (positive sum) kazançlar sağlamanın bir yolu olarak görür ve "ulusüstü kurumların verdiği kararların üye devletlerin uzun vadeli çıkar hesaplamalarına ters düşmediği görülmektedir" der(Rosamond

2000,143). Bu anlamda kurumlar yukarıda değinilen "güvenilir taahhüt" işlevini yerine getirmiş olur (Moravcsik ve Nicolaidis 1999, 59).

4- Yaklaşıma Getirilen Eleştiriler

Moravcsik'in yaklaşımına getirilen eleştirilerin çoğunluğu yaklaşımın iki basamaklı yapısıyla ilgilidir. Moravcsik'e göre ilk aşamada çıkarların belirlenmesinde içsel bir süreç öngörülmüş, hükümetler arasındaki etkileşimden bağımsız değerlendirilmiştir. Bu etkileşim sonraki aşamada analize eklenmiş ve ayrı ayrı belirlenmiş süreçler birbiriyle ilişkilendirilmiştir. Hâlbuki Wendt ikinci aşamada değerlendirilen çıkarların ulusal çıkarların belirlenmesinde de etkili olduğu ve analize katılması gerektiğini düşünmektedir (Wendt 1994,383-94). Aynı doğrultuda analizde görülen bir eksikliği ise Fioretos yorumlamıştır. Fioretos'a göre ulusal tercihlerle hükümetler arasındaki görüşmelerde uzlaşılan tercihlerin birbirinden nasıl ayırt edildiği ve aralarında ne gibi bir ilişki ve bağımlılığın bulunduğu veya bulunmadığı konusu eksik kalmıştır (Fioretos 1997,297). Bu noktada Smith ve Ray de bu iki basamaklı yapının AB pratiğini açıklamak için basit kaldığı eleştirisini getirmişlerdir. Buna göre Smith ve Ray önemli kararların alındığı bu iki aşamalı çerçeveyi genişletmiş ve beş aşamalı bir süreç öngörmüşlerdir. Bu eleştiri genel kabul görmektedir. Çünkü çok katmanlı yönetişime sahip AB'nin politikalarını anlamak için iki aşamalı bir sürecin yetersiz olduğu ve Moravcsik'in ülkelerin çıkarlarından söz ederken ekonomiye gereğinden fazla vurgu yaptığı savunulmaktadır. Böylece Putnam'ın orijinal önerisine üç ilave katman eklenmiştir (Smith ve Ray 1993,8-9):

Üçüncü katman: kurumsal düzeyde hükümetlerarası görüşmeler
Dördüncü katman: topluluk ve topluluğa üye olmayan devletlerin hükümetleri arasındaki görüşmeler
Beşinci katman: Ulusal görüşmeler

İki basamaklı yapının sonuçları bağlamında bir eleştiri de Wincott'tan gelmiştir. Wincott analizde gördüğü bir çelişkiden bahseder. Wincott, Moravcsik'in Avrupa bütünleşmesi sürecinin hükümetleri ülke içinde baskıdan kurtarıp otonomi sağladığı tezini bu bağlamda ulusal tercihlerin oluşumunda ülke içi çıkarların etkili olduğu teziyle çeliştiğini düşünmektedir. Bu noktada şu soruyu sorar: "Eğer ülkeler AB aracılığı ile ülke içindeki baskılardan kurtuluyorsa o halde ülke içindeki çıkarlar ulusal tercihlerin oluşumunda vurgulanan etkiyi nasıl yapabilir?" (Wincott 1995,601).

Wincott'un bir diğer eleştirisi ise yaklaşımın AB'nin ulusüstü özelliğini fazlaca gözden kaçırmasıdır. Çünkü hükümetlerarası görüşmeler dışında var olan hatta bu görüşmeleri olanaklı kılan pek çok ulusüstü süreç yaşanmaktadır. Bu görüşe Lindberg de katılmaktadır. Lindberg bu eleştiriyi geliştirmek için günümüz kurumsalcı literatüre atıf yapmış ve ulusüstü organların önemini vurgulamıştır. Ulusüstü kurumlara gösterilen bu ilgisizlik ayrıca yaklaşımın "arz tarafını" eksik bırakmaktadır. Bu nedenle Moravscik analizlerinde hükümetlerarası kurumların sahip olduğu sosyalleştirme gücünü vurgularken, Lindberg ise analizlerinde yapısı gereği politika yapımında avantaja sahip olan Komisyon'un yeteneğini vurgulamıştır. Bu yolla ulusüstü kurumların yaratabileceği değerlerin de altını çizmiştir (Lindberg 1994,90).

Wincott'un son eleştirisi metodolojik temellidir. Buna göre Wincott, tümevarımsal bir yaklaşım olan liberal hükümetlerarasıcılığın ATS'yi açıklamak üzerine kurgulandığını bu nedenle geneli yansıtacak bir derinliği olmadığını belirtir. Bu eksikliklerin yaklaşımı bir "kuram" olarak nitelemeyi zorlaştırdığını söyler (Rosamond 2000,146). Bu son eleştirisi Moravcsik'in yaklaşımını "bir öğretmeni olan ama hiç öğrencisi olmayan bir ekol" olarak değerlendiren yorumların izinden

gitmiştir. Ne var ki Moravcsik bu eleştiriye cevap olarak yayınladığı 1998 tarihli "The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht" adlı kitabında kuramının sadece ATS'yi değil Messina toplantısından Maastricht'e kadar tüm süreci açıklayabileceğini öne sürdü. Bu yanıta olumlu ve olumsuz iki tutum gelişti. İlk gruptaki yazarlar "yaklaşımın değerini yadsımamakla birlikte, bu son yapıtla değişen bir şeyin olmadığını ve Avrupa bütünleşmesi tarihinin yine kesintisiz bir süreç biçiminde değil de, AT üyesi güçlü ülkeler arasında gerçekleştirilen önemli pazarlıkların birbirinden kopuk fotoğraflarından oluşan bir dizi gibi göründüğünü" (Çakır 2001,53) söylediler. İkinci gruptaki olumlular ise Moravcsik'in bu eserinin Haas'ın "The Uniting of Europe" eserinden sonra Avrupa bütünleşmesi kuramları hakkındaki en önemli eser olduğunda birleşti. Hatta Haas'ın öğrencisi olan Puchala'nın yorumuyla "Moravcsik'in yapıtı kurumsalcı-hükümetlerarasıcı ayrımına son noktayı koymuyordu belki ama bu yapıtın karşısına çıkacakların artık en az onun kadar derin ve inandırıcı olması gerekiyordu" (Puchala 1999,325). Rosamond'a göre Wincott'un geliştirdiği bu eleştiri sadece ampirik bir tartışmadan ibaret değildi. Daha çok ampirik bir sorgulama için gerekli akıl yürütmeleri barındıran epistemolojik sorunları düşündürmeyi amaçlıyordu (Rosamond 2000,146).

Schimmelfennig ise yaklaşımı üç başlık altında eleştirir. Bu başlıkları eğilimli-sapmalı örnek olay seçimi, içsel teori problemleri ve entegrasyon dinamiklerinin ihmal edilmesi olarak belirlemiştir. Buna göre ilk eleştirisi Wincott'un getirdiği eleştiri ile uyumludur. Schimmelfenning de yaklaşımın sadece kendi önermeleri ile açıklayabildiği örnek olaylar üzerinden gittiğini, Scharpf'ın vurguladığı gibi ekonomik çıkarlar ve hükümetlerarası pazarlıklar üzerine kurulu bir teori olarak daha çok ekonomik entegrasyon alternatiflerinin tartışıldığı ve oy birliği ile kararların alındığı anlaşmalar üzerinde durduğunu (Scharpf 1999,165) buna karşılık Komisyon yoluyla yapılan anayasal değişikliklerin, Konsey kararlarının ve kurumlararası anlaşmaların analize dahil edilmediğini savunur (Schimmelfennig 2004, 81-2). İkinci olarak "yaklaşımın üçlü çerçevesi ve entegrasyon ile ilgili spesifik hipotezleri çatışmalıdır" der. Pazarlık konusu problemlerin hangi durumlarda kurumsal tercihe bırakıldığı konusu ise netleşmemiştir. Üçüncü eleştirisini ise ulusüstü kurumsalcılar üzerinden yapar. Kurumsalcıların yaklaşıma en önemli eleştirisi ATAD'ın sahip olduğu otonomi, güç ve sağladığı yasal bütünleşmedir. Kurumsalcılar hükümetlerin iktidarını bütünleşmeci bir şekilde sağlayan ATAD'ın durumunu liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım dahilinde sorgular ve analizlere tamamen ters düştüğünü belirtirler. Çünkü ATAD ulusal mahkemeleri etkiler, Komisyon'un yetkilerini artırır, piyasa bütünleşmesinin sağladığı kazançları dağıtır ve en önemlisi üye ülkeleri belirlediği ticaret rejimine uymak zorunda bırakır. Kurumsalcılara göre bu yaklaşımın tamamen dışında kalan bir pratiktir (Burley ve Mattli 1993; Schimmelfenning 2004, 82).

Son olarak yaklaşım ayrıca AB'nin son genişlemesini de açıklamakta yetersiz kaldığı için eleştirilir. Genişlemenin iki yönünü de kurgulayamaz. İlk yönü AB taraflıdır. Net ekonomik fayda prensibini üstte tutan yaklaşım bu nedenle yeni üyelerin AB bütçesine getirdiği ek yüke rağmen genişlemenin tercih edilmesini açıklayamaz. İkincisi aday ülkeler çerçevesinden bakar. AB'ye aday ülkelerin katılım ve ortaklık sürecinde siyasal pazarlık güçleri azalmış hatta AB norm ve kuralları ile sınırlandırılmıştı. Yine de bu durum aday ülkelerin üyelikten vazgeçmeleri sonucunu getirmemiştir.

Bu eleştirilerin liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım için getirdiği sonuç her ne kadar "iyi" kurgulanmış kavramlardan oluşsa da yaklaşımın getirdiği kavramların üzerinde tekrar düşünülmesi gerekmektedir. Bu da daha çok AB sisteminin *sui generis* (kendine özgü) yapısından kaynaklanmaktadır.

5-SONUÇ

Liberal hükümetlerarasıcı yaklaşımın "tek öğretmeni" Moravcsik yeni işlevselci teori de gördüğü eksiklikler üzerinden giderek Avrupa bütünleşmesini analiz etmek için iki katmanlı bir model öngörmüştür. İlk katmanda ulusal çıkarların nasıl belirlendiği sorusunu sorar. Etkisinde kaldığı ve adını aldığı neo-liberal düşüncenin etkisiyle devletlerin tercihlerini belirleme sürecinin başlangıç noktası olarak ülke içi politikaları alır ve bu tercihiyle Hoffman'ın klasik hükümetlerarasıcı söyleminden ayrılır. İkinci katmanda ise ülke içi çıkarlarını korumak arzusundaki devletlerarası stratejik pazarlık sürecini analiz eder. Bu noktada ülkelerin tercihlerini/çıkarlarını belirlemedeki temel unsurun ekonomik kökenli olduğundan yola çıkarak uluslararası işbirliği örneklerinin temeline de ekonomik kazanç kriterini yerleştirir. "Yıllar önce De Gaule'un İngiltere'nin topluluğa üyeliğini reddetmesindeki asıl neden nasıl ki Fransız "heybetini" değil de Fransız buğdayının fiyatını korumak idiyse, bundan yıllar sonrada ATS'nin imzalanmasının ardındaki nedenin bu üç devletin örtüşen ekonomik çıkarlarını korumak olduğu anlaşılacaktır" der Moravcsik.

Devlet merkezli bir açılımı olmasına rağmen onu realist, neorealist ve ardılı olduğu hükümetlerarasıcılık yaklaşımından ayıran özellik hükümetlerin uluslararası alanda belli bir amaçla etkinlik gösterdiklerini ama bu amaçların ülke içinde farklı yollarla belirlendiğini söylemesi ve bu noktada devletlerin "rasyonelliğine" değinmesidir. Rasyonelliği ele alışıyla Moravcsik uluslararası politikada devletleri realistlerin değerlendirdiği sabit güvenlik ve egemenlik kaygıları olan bilardo topları olarak görmez. Onun yerine tabanında kamuoyu taleplerinin olduğu ucunda ise ulusal çıkarların oluştuğu bir üçgen şeklini almıştır artık devlet figürü. Yine realistlerin anarşi varsayımı geçerlidir ama artık bütünleşmenin yarattığı kurumlar da bulunmaktadır. Anarşinin törpülenebileceğini savunarak neo-realist görüşe de yaklaşan Moravcsik yine de kurumların rolünü sınırlı tutar. Avrupa entegrasyonu ulusal düzeyde ulusüstü düzeye egemenlik devrini değil en fazla egemenlik paylaşımını öngörür.

Bu paylaşımın amacını da yine hükümetleri korumacı bir nedenle açıklar. Moravcsik'e göre kurumlar hükümetler arası pazarlıkların etkin olarak yapılmasını, işlem maliyetlerinin düşürülmesini hem de egemenliklerin paylaşıldığı bir yer olması nedeniyle hükümetlerinin girişimlerinin kamuoyunda onayını kolaylaştırır. Yani Avrupa bütünleşme süreci hükümetlere bir anlamda özerklik verir. İşte bu sav Moravcsik'in en özgün ama aynı zamanda en çok tartışılan önermelerinden biridir.

Yaklaşım hakkında oldukça eleştiri yapılmıştır. Eleştiriler yoğunlukla yaklaşımın belli örnek olaylar üzerinden gittiği ve bu bağlamda analizlerinin genel kabul görür olmadığıdır. Bu nedenle eleştirilerin vardığı sonuç Moravcsik'in yaklaşımının pek çok tarihi önemde karar alma sürecine uygulanabileceğidir. Tarihi önemde kararlardan kastedilen Avrupa bütünleşmesinin geleceğini ilgilendiren çoğu anayasal öneme sahip ve genelde devletlerarası anlaşmalarla oybirliği sonucu karara bağlanan kurucu anlaşmalarda yapılacak değişiklikler gibi adımlardır. Çünkü bu yaklaşımın AB'nin gün ve gün işleyişini açıklamakta yetersiz kaldığı ve sistemin işleyişinden çok bütünleşme kavramıyla uğraştığı sonucuna varılır. Yine de yöneltilen tüm eleştirilere rağmen liberal hükümetlerarasıcı yaklaşım Avrupa bütünleşme sürecini değerlendiren önemli düşünme şekillerinden biri ve ampirik çalışmalar açısından çok yararlı bir araç olarak görülür.

KAYNAKÇA

ARI Tayyar (2008). **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği,** Bursa: MKM Yayıncılık.

BUZAN Barry (1996). "The Timeless Wisdom of Realism", (Ed. Smith, Booth, Zalevski), **International Theory: Positivism and Beyond,** Cambridge: Cambridge University Press.

ÇAKIR Armağan Emre (2001). **Avrupa Bütünleşmesinin Siyasal Kuramları,** Beta: İstanbul.

FİORETOS K. O. (1997). "The Anatomy of Autonomy: Interdependence, Domestic Balances of Power and European Integration", **Review of International Studies,** S.23/3, s. 293-320.

GEORGE S. BACHE I. (2001). **Politics in the European Union**, Oxford: Oxford University Press.

GILPIN Robert (1972). "Politics of Transnational Economic Relations", (Ed. Keohane, Nye), **Transnational Relations and World Politics,** Cambridge: Harvard University Press.

HAAS E. B. (1991). "Reason and Change in International Life: Justifying a Hypothesis", (Ed. Rothstein), **The Evolution of Theory in International Relations,** Columbia: University of South Carolina Press.

KEOHANE Robert (1984). **After Hegemony: Collaboration and Discord in the World Political Economy**, Princeton: Princeton University Press.

KEOHANE Robert (1986). **Neorealism and Its Critics,** New York: Columbia University Press.

KEOHANE Robert (1988). "International Institutions: Two Approaches", **International Studies Quaterly***,* S. 32/4.

KEOHANE Robert (2002). **Power and Governance in Partially Globalized World,** London**:** Routlegde.

LİNDBERG L. N. (1994). "Comment on Moravcsik", **Economic and Political Integration in Europe: Internal Dynamics and Global Context,** Oxford: Blackwell.

MORAVCSİK Andrew (1991). "Negotiating the Single European Act: national interest and conventional statecraft in the European Community", **International Organization***,* S:45/1, s. 19-56.

MORAVCSİK Andrew (1993). "Preferences and Power in the European Community: a Liberal Intergovernmentalist Approach", **Journal of Common Market Studies***,* S:31/4, s. 475-524.

MORAVCSİK Andrew (1994). "Why the European Community Strengthens the State: Domestic Politics and International Cooperation", Paper no.52, Cambridge: Harvard University Center for European Studies.

MORAVCSİK Andrew (1998). **The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht,** London: UCL Press.

MORAVCSİK A. NİCOLAİDİS C. (1999). "Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions", **Journal of Common Market Studies,** S:37/1, s. 59-85.

MORAVCSİK Andrew (2008). "The European Constitutional Settlement", **The World Economy***, S:*31/1, s. 158-183.

MORSE Edward (1972). "Transnational Economic Processes", **Transnational Relations and World Politics,** (eds. Keohane ve Nye), Cambridge: Harvard University Press.

NUGENT Neil (1999). **The Government and Politics of the European Union**, Basingstoke: Macmillan.

PUCHALA D. J. (1999). "Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article", **Journal of Common Market Studies***,* S:37/2, s. 317-331.

PUTNAM Robert (1988). "Diplomacy and Domestic Politics: the Logic of Two-Level Games", **International Organization***,* S:42/3, s. 427-460.

ROSAMOND Ben (2000). **Theories of European Integration**, New York: Palgrave.

SANDHOLTZ W. ZYSMAN J. (1989). "1992: Recasting the European Bargain", **World Politics,** S:42, s. 95-128.

SCHİMMELFENNİG Frank (2004). "Liberal Intergovernmentalism", (Ed. Wiener, Diez), **European Integration Theory,** Oxford: Oxford University Press, s. 75-94.

SMİTH D. L. RAY J. L. (1993), "The 1992 Project", (Ed. Smith, Ray), **The 1992 Project and the Future of Integration in Europe,** New York: M. E. Sharp.

VİOTTİ P. R. KAUPPİ M. V. (1993). **International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism,** New York: MacmillanPublishing Co.

WALTZ K. (1979). **Theory of International Politics,** New York:McGraw Hill.

WENDT A. (1994). "Collective Identity Formation and the International State", **American Political Science Review***,* S:88/2, s. 383-396.

WİNCOTT D. (1995). "International Interaction and European Integration: Towards an Everyday Critique of Liberal Intergovernmentalism", **Journal of Common Market Studies***,* S:33/4, s. 611-628.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1625-1648, TURKEY

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İKİLİ TEKRARLAR

Bülent ÖZKAN•

ÖZET

İkileme/yineleme kavramı, dilde anlamı güçlendirmek için aynı sözcüklerin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran sözcüklerin yan yana kullanılmasıyla oluşan birliktelikler olarak tanımlanır. *İkili tekrarlar* ise ikilemeler/yinelemeler içerisinde yer alan alt türlerinden biridir. Türkiye Türkçesinde (TT) 3486 sözcükbirim bu niteliğiyle yazın dilinde dizgesel olarak farklı işlevlerle kullanılmaktadır.

Çalışmada öncelikle kavram olarak ikileme/yineleme ve ikili tekrarlar üzerinde durulmuş ve ikili tekrarlar, söz konusu ikilemeli/yinelemeli yapılar içerisinde bir kavram olarak konumlandırılmıştır. Ardından TT'de ikili tekrar yapıları, oluşturulan özel bir derlemden Türkçenin öğretiminde temel söz varlığında öncelikler açısından kullanım sıklıklarına göre listelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, ikili tekrarlar, derlem dilbilim, Türkçe öğretimi.

DOUBLE REDUBLICATION IN TURKEY TURKISH

ABSTRACT

Reduplications is defined as repeating the same frames to strengthen the meaning by using the same, synonymous and antonymous words or similar words resembling each other as syllable. Also double reduplication is one of the sub-categories of reduplication. Vocabulary of Turkey Turkish (TT) literary language, 3486 double reduplication frames are using with different functions.

In this study, firstly we emphasized notion of reduplication and double reduplication and also position of double reduplication frames as a notion. After that we listed the double reduplication frames in Turkey Turkish about the priorities of main vocabulary as usage frequency in teaching Turkish from a special corpus that is developed for this research.

Keywords: Turkish language, double reduplication, corpus linguistics teaching Turkish language.

1.Giriş

"Yinelemeler üzerine yürütülen çalışma ve araştırmaların tarihi İsa'dan önce V. yüzyılda yaşamış bir Sofist olan, Leotini'li Gorgias'a kadar iner." (Dinneen 1978, aktaran: Özünlü 2001:128). "Türkçedeki ikilemeler konusundaki ilk çalışmayı ise 1899 yılında Karl Foy yapmıştır. Karl Foy, *Studen zur osmanischen Syntax* adlı makalesinde ikilemeleri saha, manâ, hece sayısı, kelime sırası ve dilbilgisi açısından ele alırken, aslında ikiz olarak kullanılan kelimelerin yan yana geliş kurallarını tespit etmeğe çalışmıştır" (Çoraklı 1991:3).

Bugüne kadar ikilemeler/yinelemeler adlandırmasıyla[1] genel bir başlık altında toplanabilen bu türü sözcükler, yapı ve kuruluş, görev ve anlam vb. ilişkiler açılardan çeşitli sınıflandırmalar çerçevesinde incelenmiştir.

• Yard. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: ozkanbulent@cu.edu.tr

Türk dilinde *ikilemeler* ne yeni ne de az işlenmiş bir konudur. Gerçekte Türkoloji yayınlarında bu konu üzerine çıkmış araştırmaların sayısı oldukça fazladır (Tuna 1989:163). Türkçenin söz varlığında ikilemeler/yinelemeler olarak kavramlaştırılan sözcükbirimsel kategori, Türkçenin tarihsel dönemlerden bu yana yaygın bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda söz konusu biçimbirimler son derece sağlam kurallara bağlıdır (Tuna 1949:432).

Örneklerine Türkçenin dışında Korece[2] ve bir ölçüde de Japoncada rastlanılan bu sözcükbirimsel kategori, sadece Türkiye Türkçesinde değil aynı zamanda bütün Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan yapılar olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede ikilemeler/yinelemeler Türkçenin sözcükbilim ve anlambilim açısından önemli anlatım özellikleri arasında yerini alır (Aksan 1996:60-64).

İkilemelerin/yinelemelerin Türkçenin söz varlığının her döneminde karşımıza çıktığını söylemiştik. Göktürk Yazıtları'nda, Uygur Türkçesinde, Kutadgu Bilig'de, Divanü Lûgati't Türk'te ve Harezm dönemi eserlerinde ikilemelerin birer dilsel öge olarak yer aldığı görülür.[3] Öte yandan, ikilemelerin sözcükbirim olarak kullanımları, metin ve söylem çözümlemeleri,[4] sözdizimi, sözlükbilim ve anlambilim[5] vb. çalışma alanlarında çeşitli yönleriyle konu edinilmiştir. Örneğin, Anadolu ağızları söz varlığındaki kullanımları,[6] Tarihi Türk Lehçeleri[7] ve Çağdaş Türk Lehçeleri'ndeki kullanımları,[8] atasözü ve deyimlerde kullanımları,[9] karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmaları[10] vb. dilbilim çalışma alanlarında ikilemeler/yinelemeler çeşitli yönleriyle inceleme konusu olmuştur.

Bilinmektedir ki, tarihsel süreçte Türkçenin etkileşime girdiği diğer dillerden alıntılamalarla -özellikle Uygurca dönemi ve sonrası çeviri yoluyla, daha önceki dönemlerde de Çince, Sanskritçe ve Moğolcadan- Türkçeye geçmiş ve ikilemeli yapılar olarak karşımıza çıkan söz varlığı azımsanamayacak orandadır. Bu yapılar alıntılamalarla kurulu ikilemeler listesi oluşturacak denli çoktur. "Bir dildeki ikilemelerin gelişmesine yabancı dillerden giren elementlerin etkileri konusunda Türkoloji'de yapılan bilimsel araştırmaların sayısı ise oldukça azdır" (Karatayeva 2004:91). Ancak bilindiği kadarıyla Uygur Türkçesinde ikilemelerin yaygın bir kullanıma sahip olmasında, yeni dini (Budizm) yaymaya yönelik metinlerin anlatım gücünü artırma çabası önemli rol oynamıştır. Bu anlamda ikilemeleri oluşturan yabancı dilden unsurun Budizm'in din dili olan Sanskritçeden alınmış olması dikkat çekicidir. Türkçe bir kelimeyle yabancı bir kelimenin bir araya gelerek oluşturduğu bu tür ikilemeler/yinelemeler Eski Uygur Türkçesinde sıkça görülür (şen 2002: 377). Sözlü kültürün önemli niteliklerinden olan etkileyici anlatım biçimini sağlamak için doğal ve zorunlu olarak başvurulan bir yöntemin izleri bu anlamda ikilemeler/yinelemelerde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[1] Grönbech (2001), "ikilemeler" yerine "sıralamalar" terimini kullanır.

[2] Korece ve Türkçede ikilemeler için *bk.* An, Young-Ran, "Identity Avoidance in Korean And Turkish", *Stony Brook University* (http://www.swarthmore.edu/SocSci/dharris2/Harrison-BLS-1999.pdf).

[3] Konuyla ilgili tarihsel çalışmalar için *bk.* Erdem (2005); Sev (2004); Aydın (2003); şen (2002); Schilling (2001); Grönbech (2000); Ölmez Z. K. (1997 ve 1998); Hatiboğlu (1981); Çağatay (1978).

[4] Metin ve söylem çözümlemeleri için *bk.* Özünlü (2001).

[5] Sözdizimi, sözlükbilim ve anlambilim çalışmaları için *bk.* Türkçe Dilbilgisi Kaynakları: Gencan (2001); Bozkurt, (2000:135,136); Banguoğlu (2000); Karahan (1999); Dizdaroğlu (1976); Koç (1996); Ergin (1993); Ediskun (1992) vd.

[6] *bk.* Alkaya (2008); Abik (1997 ve 1999); Eren (1949).

[7] Tarihi Türk lehçeleri ile ilgili çalışmalar için *bk.* Erdem (2005); Sev (2004); Aydın (2003); şen (2002); Ölmez Z. K. (1997 ve 1998); Hatiboğlu (1981); Çağatay (1978).

[8] Günümüz Türk Lehçelerinde „ikilemeler" ile ilgili olarak *bk.* Ulutaş(2007); Uygun (2007); Öz (1997). Ayrıca *bk.* Müller (2004).

[9] Atasözü ve deyimlerde kullanımları için *bk.* Yastı (2007).

[10] Karşılaştırmalı dilbilgisi ve dilbilim çalışmaları için *bk.* Kocasavaş(1997); Çoraklı (1991).

Öte yandan, geniş anlamıyla ikilemeler/yinelemeler ve onun içlemini oluşturan sesbirimsel ve sözcükbirimsel tekrarlar dünya dillerinin çoğunda karşımıza çıkan dilsel bir yapıdır. Bu yapılar benzer içerik ve anlamlarda insan dilinde yerlerini almıştır. Tüm dünya dilleri, çeşitli anlamları ifade yolu olarak bu yapılara başvurur. Örneğin, İngilizcede ikilemeler yaygın olmamakla birlikte pekiştirme ifadesi taşırken [coke > coke-coke „gerçek kola" (Coca-Cola)] Japoncada göndergenin çeşitliliğini ifade eder (kami „tanrı" > kami-gami „çeşitli tanrılar") vb. (Dixon 1980: 326 aktaran: Kajitani 2005).

İkilemeli/yinelemeli yapıların sahip oldukları anlam özellikleri oldukça çeşitlidir ve birçok dilde ortaklıklar göstermektedir. Örneğin, *miktarca ve derece olarak çoğaltma* ile *miktar ve derece olarak azaltma* anlam özelliklerinin bazı dillere göre dağılımına baktığımızda aralarında İngilizce, Japonca, Çince ve Türkçenin de bulunduğu 16 dilin[11] tamamında *miktarca ve derece olarak çoğaltma anlamı*nın tekrar yapılarıyla sağlanabildiği görülür (Kajitani 2004: 100).

Amaç

Bu çalışmanın ana amacı sözcükbirimsel ve dizgesel olarak Türkiye Türkçesi metinlerinde sıklıkla kullanılan ve ikilemeler/yinelemeler arasında belirgin nitelikleriyle bir alt kategori oluşturan *ikili tekrarları* kapsam ve içlem olarak belirginleştirmektir. Ayrıca bu çalışma, alanyazında yinelemeler/ikilemeler olarak kavramlaştırılan yapıları sesbirimsel, biçimbirimsel, sözcükbirimsel ve anlambirimsel olarak değerlendirmeyi, *„ana dili ve yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde sözcükbirimsel öncelikli yapılar"* çerçevesinde söz konusu sözcükbirimlerin metinsel düzlemde kullanımlarını esas alarak derlem tabanlı bir uygulama çerçevesinde ele almayı ve bu anlamda alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Önem

Derlem dilbilim yöntem ve teknikleriyle ortaya koyulan bu çalışma, kavram olarak ikili tekrar yapılarını terminolojide konumlandırmanın yanında sıklık temelli bir anlayışla Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretiminde bu anlamda bir öncelikler listesi sunması açısından önemlidir. Çalışmanın oturtulduğu ana temel, konunun yeniliğinden çok yaklaşımın yeniliğidir.

Çalışmaya konu olan ikili tekrarları oluşturan yapılar öncelikle bir derlem (corpus) aracılığıyla belirlenmiştir. Söz varlığında önemli bir yer tutan bu sözcükbirimsel ve dizgesel yapıların bütün olarak değerlendirildiği ve sıklık temelli olarak ortaya konulduğu bu çalışma, özellikle ana dili ve yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde söz konusu sözcükbirimlerin önceliklerini belirlemek açısından önemli bir açığı kapatacaktır.

2. Kuramsal Açıklamalar

2.1. Kavram Olarak İkileme, Yineleme ve İkili Tekrarlar

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde geçmişten bugüne söz konusu kavram için farklı araştırmacılarca *atıf gurubu, ikizleme*, *katmerleme*, *ikiz kelime*, *kelime ikilemesi*, *tekrar*, *çift kullanış, koşma takım, yakın anlamlı çift*, *ikizlenme* vb. terimlerinin kullanımını görmekteyiz.[12]

[11] **Bu diller**: **Daga**, Dimuga ya da Nawp: Papua Yeni Gine'de bir konuşma dili; **Dakota** ya da Dakhota, Dakota yerli dili; **Hausa**, Nijerya, Nijer, Çat, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Kamerun gibi ülkelerdeki konuşma dili; **Hawaiian**, Kuzey Pasifik kıyılarında konuşulan bir dil; **Indonesian**, Endonezya'nın resmi dili. **İngilizce**; **Japonca**; **Çince**, çeşitli lehçeleriyle birlikte; **Mokilese**, Güneydoğu Asya ve Pasifikte yayılmışolan konuşma dili; **Palauan**, Papua Yeni Gine'nin kuzeyinde bir konuşma dili; **Pali**, Hindistanda (Güney Asyada) bir dil; **Pangasinan**, Filipin Cumhuriyeti'nin resmi dili; **Tagalog**, Filipinlerde bir konuşma dili; **Thai**, Tayland'ın ulasal ve resmi dili; **Yurok**, Kuzey Kaliforniya, ABD Pasifik Okyanusu kıyısında yaşamışKızılderili kabilesine ait konuşma dili *bk.* http://en.wikipedia.org/

[12] Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. (Birinci Basım) İstanbul: Ötüken Yay.. s. 87. Ayrıca bk. Ölmez, Mehmet (1998), K. Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch'ta* ikileme (hendiadyoin) yerine *Worthäufung*

Terim sözlüklerimizde ise *ikileme* kavramıyla ilgili olarak *gemination, reduplication, hendiadyoin* karşılığının genellikle aynı çerçevede değerlendirildiği görülür. Söz konusu kavramla ilgili olarak Türkçe için ortaya konmuş terim sözlüklerinde kavram olarak araştırma konusu olan tekrar yapılarının ayırt edilebilirliğiyle ilgili bir takım niteliklerin varlığı sezilebilmektedir. İkileme terimi için yapılan kavramlaştırmayı yineleme kavramlarıyla birlikte aşağıda terim sözlüklerinde yer aldığı biçimiyle şöyle değerlendirebiliriz:

Güncel Türkçe Sözlük'te (GTS) *ikileme* "anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: *yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı*" olarak tanımlanmıştır. Aynı kavram çerçevesinde *yineleme* kavramı ise dilbilgisi terimi olarak etiketlenmiş ve "cümlede eş, yakın ve zıt anlamlı sözlerin tekrarlanması", "bir cümle içinde veya arka arkaya gelen cümlelerde bir kelimenin veya bir parçanın tekrarlanması" olarak açıklanmıştır. Bu iki kavramlaştırma arasındaki fark, bir cümle (dizge) içerisinde söz konusu yapının yer alması ya da almamasıdır. Ancak bu noktada gösterenlerin kavramlaştırılması kavramın ayırt edilebilirliğini ortadan kaldırmaktadır.

Topaloğlu ise (1989:87), *ikileme* için "anlama güç katmak amacıyla kelimelerin veya bazı seslerin tekrarlanması; bu şekilde yapılan kelime öbeği" kavramlaştırmasını yapmış ikilemelerin: *aynı sözcüklerin tekrarı*yla (yavaş yavaş), *eş anlamlı sözcükler*le (ite kaka), *karşıt anlamlı sözcükler*le (içli dışlı) ve *eklemeli yapılar*la (ev mev) oluştuğunu belirtmiştir.

Öte yandan Vardar (1998:125), ikileme *(gemination, reduplication)* için "anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulanan birimleri art arda kullanma (örn. *ölen ölene, güzel güzel, ev mev,* vb.)" tanımlamasını aktarmıştır.

Her ne kadar ikincil bir kaynak ise de, Hengirmen (1999:208) *ikileme* (gemination, reduplication, hendiadyoin) için "anlatımı daha güzel ve etkili bir duruma getirmek için aralarında ses benzerliği bulunan yakın, aynı ya da zıt anlamlı sözcüklerin yan yana kullanılması veya bu işlem sonucu ortaya çıkan sözcük grubu" tanımlamasını yapmıştır.

Koç ise (1992:142-145), *ikileme* (reduplication, hendiadyoin) için, "sözün hem anlam hem de ezgi gücünü artırmak amacıyla bir sözcüğün çeşitli biçimlerde yinelenmesi ya da aynı amaçla sesleri birbirini andıran hatta anlamca karşıt sözcüklerin birlikte kullanılması" olarak tanımladığı yapıların yanı sıra *yineleme* (repitation)[13] olarak kavramlaştırdığı "anlamı güçlendirmek, genişletmek amacıyla yapılan sözcük ya da sözcük öbeği tekrarı"ndan (1992:313) oluşan yapıları da tanımlamıştır.

Korkmaz (2007:123-124), *ikileme* (hendiadyoin) için "aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu: *birer birer, delik deşik, köşe bucak, yalvarıp yakarmak,…* vb." olarak tanımlamıştır.

Tüm bu kavramlaştırmalar çerçevesinde oluşturulan aşağıdaki *tanımlama tablosuna* yukarıda terim sözlüklerinde yer alan kavramlaştırmalar çerçevesinde toplu halde göz atacak olursak:

terimini kullandığını ve "söz yığını" anlamına gelen bu terimi *söz koşması* (ya da *sözcük) koşması* ile karşılanabileceğini, bu terimi ise ilk olarak Talat Tekin olduğunu belirtir.

[13] Aynı sözcüğün, sözdizimsel yapının, deyimin veya paragrafın tekrarlanmasından oluşan sözbilimsel bir yapı olarak tanımlanan *yinelemeler* (repitation) biçem açısından çok önemli kabul edilen dilbilimsel ögelerdir. Bu öğeler anlamı pekiştirmek ve etkili hale getirmek amacına yönelik olarak kullanılırlar. Öte yandan bazı durumlarda *yinemelerin* kullanımı metinsel bütünlük düşünüldüğünde yersiz ögeler olarak da değerlendirilebilmektedir.

Tablo-1 Terim Sözlüklerine Göre Tanımlama Tablosu

KAYNAK	Anlama Güç Katmak	YİNELENEN YAPI			DİZİM		OLUŞUM	KAVRAM/LAR	
		Ses birimsel Yapı	Anlamca Sözcük	Sözcük Öbeği	Cümlede	Metinde			
GTS	+	+	=/~/x	-	+	+	-	-	ikileme
Topaloğlu	+	+	=/~/x	-	+	-	sözcük grubu	*hendiadyoin*	ikileme
Korkmaz	+	+	=/~/x	+	+	-	sözcük grubu	*hendiadyoin*	ikileme
Hengirmen	+	+	=/~/x	+	+	-	-	*gemination reduplication hendiadyoin*	ikileme
Koç	+	+	=/~/x	+	+	-	-	*gemination reduplication*	ikileme
	+	-	+	+	+	-	-	*repitation*	yineleme[1]
Vardar	+	+	=/~/x	-	+	-	-	*gemination reduplication*	ikileme

= eş anlamlı || ~ yakın anlamlı || x karşıt anlamlı || + var || - yok

Yukarıdaki *tanımlama tablosundan* da anlaşılacağı üzere *ikileme* kavramının *üst dil içlemi* Türkçe için ortaya konulmuş sözlük ve dilbilgisi terimleri sözlüklerinde söz konusu kavramı tam olarak karşılamaktan uzaktır. Literatürde *gemination, reduplication, hendiadyoin* ve *repitation* karşılığı olarak etiketlenen söz konusu kavramın Türkçe dilbilgisinde bir terim olarak neyi karşılıyor olduğu pek de açık değildir. Yukarıdaki tanımlama tablosuna göre *anlamı güçlü ve etkili kılması, sesbirimin yinelemesi, eş, yakın ve karşıt anlamlı sözcükbirimlerden oluşuyor olması ve dizge olarak cümle kabul edilen yapılarda yer alması* üzerinde ortaklaşılan noktalardır. Genelden özele giden bir yerlemlemeyle tanım: *"Bir dizgede eş, yakın veya karşıt anlamlı sözcükbirimlerin temelde sesbirimsel olarak anlamı güçlü ve etkili kılmak amacıyla yinelenmesi"* şeklinde olmalıdır. Bu durumda bile gerçekte ikileme/yineleme olarak etiketlenen yapılar tam olarak söz konusu kavramının *üst dil içlemi*ni oluşturmaktan uzaktır.

Bu anlamda, bu birliktelik durumlarının (ikileme/yineleme) sonucunda ortaya çıkan yapının literatürdeki karşılığının ne olduğu, hangi işlevlerle dizgelerde yer aldığı, sadece cümle/tümce olarak tanımlı dizgeler de mi kullanım düzlemine çıkabildiği vb. noktalar tam olarak aydınlatılmış olmamaktadır. Bu haliyle kavramlaştırma: *"Bir dizgede sesbirimlerin, biçimbirimlerin, sözcükbirimlerin ya da sözcükbirim olarak eş, yakın veya karşıt anlamlı yapıların temelde sesbirimsel, biçimbirimsel, sözcükbirimsel ve diğer yapısal kopyalamalar sonucu anlamı güçlü ve etkili kılmak amacıyla yinelenmesi"* olarak düzenlemek gerekecektir. Bu kavramlaştırmanın etiketi ise uzlaşımsal olarak daha kapsayıcı olan *tekrarlar"*dır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere alanyazında söz konusu kavramın içlemiyle ilgili bir algı kargaşasıyla karşılaşıldığı görülmektedir. Genel hatlarıyla bakılacak olduğunda ikilemelerin biçimsel (yapısal) ve anlambirimsel niteliklerinin ayırıcı oldukları söylenebilir. Biçim olarak gerek sesbirimsel gerekse biçimbirimsel ve de sözcükbirimsel kopyalamalar dil içi ilişkilerle anlamsal boyutu da belirginleştirmektedir.

Örneğin, *sapsarı, masmavi, kitap mitap, hapur hupur* gibi yapılar Türkçede sıkı kurallara bağlanmış sesbirimsel tekrarlardır. Öte yandan, *iri-**li** ufak-**lı,** el-**ini** etek-*(ğ)***ini** gibi* biçimbirimsel tekrarların yanı sıra, ***bak**-ıp **bak**-ıp, **bil**-e **bil**-e gibi* hem biçimbirimsel hem de sözcükbirimsel tekrarları bir arada görürüz. ***ol**-du **ol**-acak, **baş**-tan **baş**-a*; ***baş baş**-a, **baş**-a **baş**, **bugün**-e **bugün*** gibi yapılar ise sadece sözcükbirimsel tekrarlardan oluşurlar. Bu yapılar için biçimbirimsel tekrar söz konusu değildir. Tüm bunların yanında *ara sıra, ağrı sızı, alış veriş, delik deşik, köşe bucak* gibi anlamsal yakınlık ya da uzaklıklardan kaynaklanan anlambirimsel tekrar yapıları da söz

konusudur. Bunlara sözcükbirimsel tekrar yapıları arasında değerlendirilebilecek, pekiştirme anlam ifadesinin oldukça güçlü olan ***güzel*** *mi* ***güzel, gün*** *be* ***gün*** ya da eklemeli yapılar olarak *ev* ***m****ev vb.* yapıları da eklemek mümkündür.

Gerçekte tekrar yapılarının hem etiketini hem de bu etiketlemenin içlemini belirlemekteki güçlük, yapı olarak anlamlandırabilir düzlemde karşımıza çıkan karmaşadır. Tekrar yapılarında sesbirimsel, biçimbirimsel ve sözcükbirimsel yinelemelerin birbiriyle iç içe geçmiş olması, çoğu zaman aralarında ortaklaşmaların varlığı bu karmaşayı doğuran ana nedendir. Örneğin, *bak-ıp bak-ıp* tekrar yapısında hem sözcükbirimsel hem biçimbirimsel yineleme aynı anda görülebilmektedir. Öte yandan ***kitap mitap*** örneğinde sesbirimsel anlamda bir tekrar yapısı karşımıza çakmakta ve sözcükbirimsel tekrarla karışmaktadır. Yine anlamsal açıdan bakıldığında tekrar yapılarının tekrar yapısını oluşturan birimlerin anlamlarından farklılaşmaları da genel ortak bu yapıların sınıflandırılmasında karşımıza çıkan güçlüklerdendir.

Sözlükbirimselleşme boyutundan batkımızda ise tekrar yapılarının bir kısmının sözlükbirimselleştiğini görürüz. Türkçe Sözlük'te bu oluşumlar belirli bir sistematik dahilinde yeni anlam kazanma, tek başına bulunamama, belirli durumsal anlatımları karşılama vb. temelinde gerçekleşir. Söz konusu durumlar ise genellikle eşdizimli yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *kal-a kal-a* yapısı anlamsal değişimle [*"****Kala kala*** *bir Sefilciği kalıyor." Cemil Kavukçu-Başkasının Rüyaları, 43*]. Türkçe Sözlükte madde başı olarak yer almaktadır. Öte yandan benzer biçimbirimsel ve sözcükbirimsel yapıların çoğunun sözlükte yer almadığı da görülmektedir. Burada, madde başı olabilirlikteki ana neden, oluşan yapının yeni bir kavramı karşılıyor olmaktan çok birleşiğin geçici ya da kalıcı sözcükbirim oluşturup oluşturmadığıdır. Bu anlamda *hendiadyoin*ler (anlambirimsel tekrarlar) tamamen kalıcı sözcükbirimsel birleşikler olarak tekrar yapıları içerisinde ayrıştırılabilir bir nitelikle karşımıza çıkar. Örneğin, *baş baş-a, baş-a baş* gibi örneklerde biçimbirimsel ve sözcükbirimsel ortaklıklar kalıcı yapılar oluşturmuştur. Bu durum sınıflandırmada anlambirimsel tekrarların biçimbirimsel ve sözcükbirimsel tekrarları da içerdiği anlamına gelmektedir. Bu çerçevede sözbirimsel, biçimbirimsel, sözcükbirimsel ve anlambirimsel tekrar yapılarının ayrı ayrı tanımlama tablolarını oluşturduğumuzda aşağıdaki gibi bir sınıflandırma yapmak olasıdır. Bu çerçevede, temel olarak birbirinden ayrıştırabilen nitelikleriyle tekrar yapılarını dört ana başlık altında inceleyebiliriz:

2.1.1. Sesbirimsel Tekrarlar (phonological reduplication)

Tekil (single) *ve ikili olmayan* (nongeminated) yapılara karşıt olarak *sesbirimsel uzunluk* (phonetic length) her ne kadar daha doğru bir adlandırmaysa da *gemination* (Lat. *geminus* „ikili" sözcüğünden türemiştir.) genellikle *sesbirimsel ikililik* (phonetic doubling) olarak tanımlanır (Kaye 2005:43). Art zamanlı, eşzamanlı ve de karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında batıda sesbirimsel ikililikler (ses ve hece yapılarının tekrarı) için kullanılan terim karşılığı *gemination*'dır.[14] Öte yandan sesbirimsel tekrar olarak „phonological reduplication" terim karşılığının da aynı kavram için kullanıldığı görülür. Yine „pekiştirmeli (vurgulu) tekrarlar" için „emphatic reduplication" kavramlaştırması „sesbirimsel tekrarlar" için kullanılan bir diğer etiket olarak karşımıza çıkmaktadır.[15]

Pekiştirme ve belirli dilsel kullanım özelliklerine bağlı olarak çoğunlukla ünsüzler, belirli kurallara göre söz konusu sesbirimsel görünümle karşımıza çıkarlar. Bazı dillerde "ayırıcı özellikler özdeş çevresel özellikleri bakımından ayrı olabilen sesler topluluğu" (Demircan 2001:20) olarak sesbirimlerin *anlam ayırıcı-karşıtsal* özellikleri gereği dilde yer alırlar. *Sesbirimsel tekrarlar* (gemination) *sesdizimini* ilgilendiren bir *tekrar* (reduplication) yapısıdır. Bu anlamda

[14] Batıda art süremli çalışmalar ve karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları için *bk.* Ham (1998); Lodovici (2002).
[15] Pekiştirmeli yineleme için *bk.* Wedel (1999); Demircan (1987).

birtakım ses yansılamalı ve yazımsal hece oluşturabilen ikili tekrarlar *sesbirimsel tekrarlar* (phonological reduplication) olarak değerlendirilebilir. Bu yapılarda da tekrar yapılarının tamamında görülen anlambirimsel değişimlerle karşılaşırız.

Türkiye Türkçesinin söz varlığında ***sap**sarı, **mas**mavi, **dop**dolu, **çırılçıp**lak vb.* sesbirimsel tekrar yapıları Türkçe Sözlükte yer alan sesbirimsel tekrarlardır. Bu yapıların sözlükbirimselleşmesinde yeni bir anlamı karşılıyor olmaları önemli bir ölçüttür. Öte yandan tekrarların özel bir türü olan ve sesbirimsel tekrarlar sınıfında yer alan ***k**itap **m**itap, **h**apur **h**upur, **d**ağ **m**ağ* vb. yapıların anlambirimsel nitelik olarak geçici oldukları ve bu nedenle sözlükbirimselleşmedikleri gözlemlenir[16] (*bk.* Tablo 2).

Tablo-2 Sesbirimsel Tekrarlar Tablosu

SESBİRİMSEL TEKRARLAR				
Yapı Örneği	**Tekrarlanan Yapılar**			**Anlambirim**
	Sesbirim	**Biçimbirim**	**Sözcükbirim**	**Yeni Anlam**
***sap**sarı çırılçıp**lak** **ya**pa**ya**lnız*	+	-	-	+
***k**itap **m**itap **h**apur **h**upur **d**ağ **m**ağ*	+	-	-	-

Daha geniş bir çerçeveden baktığımızda ise gerçekte tüm tekrar yapılarında ya doğrudan ya da çağrışımsal olarak bir sesbirimsel tekrar sezilir. Sesbirimsel tekrarlar bu anlamda biçimbirimsel, sözcükbirimsel ve anlambirimsel tekrarların temelini oluşturan bir nitelikle karşımıza çıkarlar.

2.1.2. Biçimbirimsel Tekrarlar (morphological reduplication)

Bilindiği gibi, reduplication, "bir seslemin (syllable), biçimbirimin (morpheme) ya da sözcükbirimin (word) tekrarı. Örneğin: Malay dilinde *anak* "çocuk", *anak anak* "çocuklar" ve Tagalog dilinde (Filipin dili) *tatlo* "üç", *tatatlo* "sadece üç" gibi" (Longman Dictionary and Applied Linguisticis 2002:450) olarak tanımlanır. Biçimbirimsel tekrarlar ile sözcükbirimsel tekrarlar arasında ortaya çıkan yapı göz önünde bulundurulduğunda bir takım koşulukların olduğu görülür. Örneğin, ***bil**-e **bil**-e* hem biçimbirimsel hem de sözcükbirimsel bir tekrar yapısıdır. Bunun yanı sıra ***bak**-ar **bak**-maz*, ***el**-den **el**-e* yapıları da benzer kategori içerisinde yerini alır.

Tablo-3 Biçimbirimsel Tekrar Tablosu

BİÇİMBİRİMSEL TEKRARLAR					
Yapı Örneği		**Tekrarlanan Yapılar**			**Anlambirim**
		Sesbirim	**Biçimbirim**	**Sözcükbirim**	**Yeni Anlam**
1	***dur**-up **dur**-up doy-a doy-a*	+	+	+	+
2	***su**-lu **su**-lu **bak**-ıp **bak**-ıp*	+	+	+	-
3	*iri-**li** ufak-**lı** al-**ış** ver-**iş***	-	+	-	+
4	***bil**-e **bil**-e **az**-ar **az**-ar*	+	+	+	+

[16] Sözlükbirimselleşme, söz konusu sözcükbirimlerin sözlükte yer alabilmeleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir.

Biçimbirimsel tekrarların genel görünümüne baktığımızda dört farklı yapı özelliğini görürüz.

Bunlar:

1- *durup durup, doya doya* vb. hem biçimbirimsel ve sözcükbirimsel hem de sözlükbirimselleşmiş yapılar,
2- *sulu sulu, bakıp bakıp* vb. yine hem biçimbirimsel hem sözcükbirimsel ancak sözlükbirimselleşmemiş yapılar,
3- *irili ufaklı, alış veriş* vb. sadece biçimbirimsel ve sözlükbirimselleşmiş yapılar,
4- *bile bile, azar azar* vb. hem biçimbirimsel hem sözcükbirimsel aynı zamanda da sözlükbirimselleşmiş yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktada biçimbirimsel ve sözcükbirimsel tekrar yapılarının iç içe girdikleri, *sulu sulu, bakıp bakıp* benzeri yapıların sözlükbirimselleşmediği, bunların dışında diğer tüm yapıların sözlükbirimselleştiği görülür.

Bu kategoride 1., 2. ve 4. basamakta yer alan yapılar tekrar yapıları arasında ayrıştırabildiğimiz bir alt kategori olan *ikili tekrar* yapıları olarak değerlendirilir.

2.1.3. Sözcükbirimsel Tekrarlar (lexical reduplication)

Birebir/tam kopyalamalar olarak adlandırılan *sözcükbirimsel tekrarlar* (lexical reduplication) anlamca ve de biçimce benzerliğe sahip yapıların kopyalanması sonucunda oluşurlar. Bu anlamda ikili tekrarlar sözcükbirimsel tekrarlar arasından değerlendirilen bir alt kategori olarak kabul edilir. Bu ikili tekrar yapıları da dizgesel ilişkiler ve sözcükbirimsel nitelikler açısından anlamsal farklılaşmalarla karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan benzer örnekler üzerinde sözcükbirimsel tekrar yapılarını ayrıştıracak olursak:

Tablo-4 Sözcükbirimsel Tekrar Tablosu

SÖZCÜKBİRİMSEL TEKRARLAR					
Yapı Örneği		**Tekrarlanan Yapılar**			**Anlambirim**
		Sesbirim	**Biçimbirim**	**Sözcükbirim**	**Yeni Anlam**
1	***ol**-du **ol**-acak **baş**-tan **baş**-a*	+	-	+	+
2	***baş**-a **baş** **baş** **baş**-a*	+	-	+	+
3	***dur**-up **dur**-up **doy**-a **doy**-a*	+	+	+	+
4	***su**-lu **su**-lu **bak**-ıp **bak**-ıp*	+	+	+	-
5	***bil**-e **bil**-e* **az**-*ar* **az**-*ar*	+	+	+	+
6	**Çıkır Çıkır** **az az**	+	-	+	+
7	***güzel** mi **güzel** **gün** be **gün***	+	-	+	-

Tablo 4'te görüleceği üzere 1 ve 2'de yer alan sözcükbirimsel kopyalamalardan ayrı olarak 3, 4, 5 ve 6'da yer alan tekrar yapıları yine *ikili tekrar* yapıları olarak değerlendirilir. Burada sözcükbirimsel tekrar yapıları içerisinde biçimbirimsel tekrar yapıları ile oluşanlar, ikili tekrar yapılarının oluşumunda kalıcı sözcükbirim olmaları, diğer bir ifadeyle sözlükbirimselleşmeleri dışında ayırıcı bir özellik göze çarpmamaktadır. 7. Kategoride yer alan sözcükbirimsel tekrar yapısı ise Türkçe için özel ve sınırlı bir sözcükbirimsel tekrar yapılarındandır.

2.1.4. Anlambirimsel Tekrarlar (hendiadyoin)

Kavram karşılayıcı olarak *hendiodin* (hendiadyoin) <*hen dia dyoin*> anlamca "iki ile bir"den dönüşerek gelmektedir. Basitçe "iki sözcükbirimin bağlayıcı özelliklerle bir kavramı açıklar nitelikte kullanılması" olarak kavramlaştırılabilir.[17]

Hendiodinler yeni sözcük türetimleridir. Birleşiği oluşturan birimler, oluşan birleşimden farklı bir anlamsal nitelikle karşımıza çıkarlar. Bu genelde tüm tekrar yapılarında görülen ortak bir nitelikse de söz konusu yapılarda bu anlamsal değişim oldukça belirgindir.

Türkçe dilcilik literatüründe hendiayoin kavramı bilinen anlamıyla çakışmamaktadır (*bk.* Tablo 1. *Terim Sözlüklerine Göre Tanımlama Tablosu*). Türkoloji'de dar ve geniş anlamlı kullanımın ikisi de görülmektedir. Dar anlamıyla iki sözcük tek bir kavram yerine kullanılmışsa, bu stilistik biçime hediadyoin denmektedir [*yüksek eδiz*] … geniş anlamda kullanıldığında ise yapıyı oluşturan ögelerin anlamının eşanlamlı değil de tüm yapının anlamının bölüm bölüm anlamlarını taşıyan sözcüklerin bunlar arasında yer aldığı belirtilmektedir [*äv bark*] (Nagy 2004:1125). Öte yandan, "iki ya da üç tane değişik ses düzenine sahip sözcüğün tek bir kavramı anlattığı bileşik deyimlere de hediadyoin" (Nagy 2004:1126) dendiği de görülmektedir.

Kaynaklarda yukarıda bahsi geçen yapıların dışında aynı biçimbirimsel kopyalamalarla (ikili tekrarlar) ilgili olarak hediadyoin kavramlaştırmasının yapılmadığı da bir gerçektir. Buradaki temel niteliğin ise sözlükbirimselleşme olduğu açıktır.

Bu açıdan bakıldığında sesbirimsel ve biçimbirimsel tekrarlar, ikili tekrarlarla benzer işlevler taşırlar. Hendiyodin ise sesbirimsel, biçimbirimsel ve ikili tekrarlar ile karşılaştırıldığında pekiştirme, abartma vb. anlamların dışında yeni bir anlambirimsel sözcük yapısı oluştururlar. Genelde ise birleşiği oluşturan birimlerin anlamlarından ayrı ayrı farklılaşan bir anlam oluşumu gözlemlenir.

Benzer örnekler üzerinde bu yapılar incelendiğinde, sesbirimsel tekrarlardın bir bölüğü, biçimbirimsel tekrarların kalıcı sözcükbirimler oluşturan bir bölüğü ve gerek biçimbirimsel gerek de sözcükbirimsel tekrar yapıları içerisinde yer alan sözlükbirimselleşen kalıcı sözcükbirimler *anlambirimsel tekrarları* oluşturmaktadır. Burada temel ölçüt yeni bir anlamı karşılıyor olmak, başka bir ifadeyle oluşan yapının sözlükbirimselleşmesidir.

[17] http://www.merriam-webster.com/dictionary/hendiadys (12.03.10).

Tablo-5 Anlamsal Tekrarlar Tablosu

ANLAMSAL TEKRARLAR					
Yapı Örneği		Tekrarlanan Yapılar			Anlambirim
		Sesbirim	Biçimbirim	Sözcükbirim	Yeni Anlam
1	***sap***sarı ***ya*pa*ya*lnız	+	-	-	+
2	*k**itap** m**itap*** ***h**apur **h**upur*	+	-	-	-
3	***ol**-du **ol**-acak* ***baş**-tan **baş**-a*	+	-	+	+
4	***baş**-a **baş*** ***baş baş**-a*	+	-	+	+
5	***dur**-up **dur**-up* ***doy**-a **doy**-a*	+	+	+	+
6	***su**-lu **su**-lu* ***bak**-ıp **bak**-ıp*	+	+	+	-
7	***bil**-e **bil**-e* **az**-*ar* **az**-*ar*	+	+	+	+
8	**Çıkır Çıkır** **az az**	+	-	+	+
9	***güzel** mi **güzel*** ***gün** be **gün***	+	-	+	-
10	*ara* sıra *ev* bark	-	-	-	+

Tablo-5'te görüldüğü gibi birtakım sözlükbirimselleşen sesbirimsel tekrarlar, yine sözlükbirimselleşen biçimbirimsel tekrarlar ve de sözlükbirimselleşen sözcükbirimsel tekrarlar söz konusu anlambirimsel tekrarların içlemini oluşturmaktadır.

2.2. Bir Alt Kategori Olarak İkili Tekrarlar

Bilindiği gibi, sözcükbirimler birer göstergedir. Bu anlamda, genel sözcükbirimler ile ikili tekrarlar karşılaştırıldığında ikilemeli/yinelemeli yapıların temel niteliği olan *gösterim* özelliği bu tip sözcükbirimlerin genel sözcükbirimler içerisinde ayrı bir yere oturtur. İkili tekrarlar sadece yalın birer gösterge değil gösteren-gösterilen arasındaki ilişki düşünüldüğünde gösterilene daha yakın bir nitelikle karşımıza çıkar.

Dil, dış dünyanın zihinsel yansıması olarak değer bulur. Yalın bir nesne olarak ikili tekrarlara baktığımızda, ikili tekrarların sayıca büyük bir kısmının yansıma sözcükler kategorisinde değerlendiriliyor olması, onların nesne gerçekliği açısından gösterilene yakın duran bir nitelikle değerlendirilebileceği kanısını uyandırır.

Yukarıdaki tabloda (*bk.* Tablo 5) yer alan (2) ***k**itap **m**itap, **h**apur **h**upur* (6) ***su**-lu **su**-lu, **bak**-ıp **bak**-ıp* ve (9) ***güzel** mi **güzel, gün** be **gün*** yapıları geçici anlam nitelikleriyle anlambirimsel tekrarların dışında yer alırlar. Öte yandan, diğer tüm yapılarda anlamsal bir başkalaşım göze çarpar. Türkçenin söz varlığında sözlükbirimselleşme bu noktada tekrar yapılarının *anlambirimsel tekrar* yapısı kategorisinde yer almaları anlamına gelir.

Temelde ikili tekrarlar *tam yinelemeli* yapılar olarak yalın biçimbirimlerin (yavaş yavaş vb.) ve ekli biçimbirimlerin kopyalanmasından *(döne döne vb.)* oluşurlar. Yalın biçimbirimler ad *(dizi dizi)*, ön-ad *(uslu uslu)*, belirteç *(akşam akşam)*, ünlem *(vah vah)* gibi yansıma ya da genel

sözcüklerden oluşurken; ekli biçimbirimler dizgesel ve anlamsal niteliklerle yine benzer sözcük türlerinden kaynağını alır (*bile bile, neler neler, üstümüze üstümüze* vb.)[18]

Öte yandan sesbirimsel tekrar yapıları ve anlambirimsel tekrar yapıları dışında kalan sözcükbirimsel tekrarların içerisinde yapısal ve anlamsal olarak ayrıştırılabilen bir alt tür *ikili tekrarlar*dır. Bu tekrar yapıları bilindik adlandırmayla *tam yinelemeli* (Uzun 2006, 42-43) yapılar olarak da adlandırılırlar.

Anlambirimsel oluşunyanı sıra dizgesel olarak Türkiye Türkçesinde metinlerde yan yana gelebilen yapılar da *ikili tekrar* kategorisinde yerlerini alırlar. Bu noktada sözlükbirimselleşme dışında dizgesellik önemli bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan, anlamlı oluş, sözlükbirimsel bir niteliğe karşılık gelir. Ancak dizgesel bir nitelik olarak ortaya çıkan ikili tekrar yapıları da dilde azımsanamayacak bir kullanıma sahiptir.

Örneğin; *baktı baktı*, *çık çık*, *dedesinin dedesinin*, *düt düt*, *ede ede*, *hah hah*, *hanım hanım*, *hı hı, hım hım*, *hi hi*, *kih kih*, *la la*, *lık lık*, *marş marş*, *nerelere nerelere*, *oh oh*, *on on*, *peki peki*, *ra ra*, *rap rap*, *ray ray*, *siz siz*, *şu şu*, *taak taak*, *var var*, *yıllar yıllar*, *yo yo* gibi yapılar metinlerde *sürerlik, yansıma, abartma, bilirginleştirme* vb. anlam özellikleriyle dizgesel nitelikli ikili tekrar yapıları olarak karşımıza çıkarlar ve dizgesel nedenlilik olarak hiç de anlamsız yapılar değillerdir.

Şeytan **baktı baktı** gözüme, şeytan geri geri gitti, şeytan gitti dayandı duvara, çat dedi çatladı. | *A.Kadir-Bütün Şiirleri.*

On beş günde sabık cepheden harp **ede ede** İzmir'e varmak... | *Mustafa Baydar-Atatürk"le Konuşmalar.*

Bebek, annesinin memesine oburca yapışmış, **lık lık** sesleri çıkararak emmeye girişmişti. | *Tarık Dursun K.-Benim Dedem Bir Tane.*

Nerelere nerelere, fidan kızım, goncam, yavru ceylânım!.. | *Necati Cumalı-Susuz Yaz.*

Peki peki getiririm gelirken. | *Çetin Altan-Bir Avuç Gökyüzü.*

Üstünden **yıllar yıllar** geçecek, o hiç olmayacaktı. | *Yaşar Kemal-Yusufçuk Yusuf.*

Bu çerçevede ikili tekrarlar dış dünyayı genel sözcüklere kıyasla daha çok kapsar. Dış dünyanın dilsel örüntüsünde ona en yakın dilsel ifadeler olarak karşımıza çıkan ikili tekrar yapılarını ana dili ve yabancı dil öğretiminde öncelikler çerçevesinde de değerlendirmek gerekir.

2.3. Türkçe Öğretiminde Sözcükbirimsel Öncelikler Açısından İkili Tekrarlar

Genelde ikilemeler/yinelemeler olarak adlandırılan bu yapılar özelde ise ikili tekrar yapıları *gösterimsel* (iconicity) sözcükleri oluştururlar. Bu anlamda sözcük öğretiminde ikili tekrarların edinimi diğer sözcükbirimlere göre dilin dış dünya bağlantısı düşünüldüğünde daha kolaydır.

Dil öğretimi açısından değerlendirildiğinde dilbilim uygulamalarının öğretilecek dilin betimlemesini yapmak ve dile ilişkin kavrayışı geliştirerek dil öğreticiler için kimi ipuçları ya da sezdirimler sağlamak gibi bir role sahip olduğu söylenebilir. Özellikle de dilbilimin metin dilbilimin ve söylem çözümlemesi gibi çalışma alanlarının katkısıyla dil öğretimiyle ilgili sınırların genişlediği görülmektedir (Kocaman 2006:162-163).

Bugün dilin doğal ortamlarından yazılı ve sözlü olarak derlenen verilerle kendine özgü kuram ve uygulamalarla ortaya konulan sağlam kuruluşlu derlemler, özellikle dil öğrenimi ve öğretimi alanında sezgisel örnekçelerden ve ikincil verilerden yalıtılmış *gerçek zamanlı* dilsel verileri içermesi bakımından alana büyük katkılar sağlamaktadır (Özkan 2010).

Türkiye Türkçesi söz varlığında sözcükbirim olan ikili tekrarları bir derlemden gerçek zamanlı ve kullanım temelli olarak derlemek, Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretiminde sözcükbirimsel olarak ikili tekrarları belirlemek ve bu alana sözlükbirimsel olarak katkı

[18] Türkçede ikilemelerin anlamsal ve yapısal özellikleriyle ilgili olarak *bk.* Güler, (2003).

sağlayacaktır. Söz varlığında ikili tekrarların 15 milyon söz (+/-) içeren bir derlemde görülme sıklığı 3486'dır. Bu anlamda oldukça yoğun olarak Türkiye Türkçesinin yazın dilinde ikili tekrarların kullanıldığı söylenebilir.

Dil öğreniminin anlamlı ve gerçek hayata dönük olması gerektiği, alanla ilgili araştırmacıların üzerinde durdukları önemli noktalardandır. Bu açıdan bakıldığında derlem çalışmalarının dil öğrenimi/öğretimi için sağlayacağı gerçek zamanlı ve dilin doğal ortamından derlenen yazılı ve sözlü dilsel veriler dil öğrenimi/öğretiminde başarımı arttıracaktır. Dilsel veriyi sezgisellik ve kişisel tercihlerin dışında ölçünlenmiş yöntemlerle dil öğrenimi/öğretimine aktarmak akılcı ve daha verimli sonuçlar doğuracak bir yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır (Özkan 2010).

Bu çalışma bu anlamda sözlükbilim çalışması olarak Türkiye Türkçesi söz varlığında ikili tekrar yapılarının derlem tabanlı bir görünümünü ve Türkçe öğretiminde sözcük öğretiminde bu anlamda öncelikleri araştırmacılara sunmaktadır. Kaldı ki ikilemeli/yinelemeli yapılar her dilde, özellikle de Türkçede, oldukça yaygın kullanılan yapılardır. Çalışma konusu olan ikili tekrarlar ise genelde Türkçede var olan ikilemeli/yinelemeli yapılar arasında kullanım sıklığı en fazla olan yapılardandır.

3. Yöntem

Dil yapısı ve doğası gereği türlü bağlamlarda kullanılır ve sonsuz sayıda dizge üretebilecek bir özellikle karşımıza çıkar. Bu açıdan dil, *evren* olarak da adlandırılabilir. Sonsuz sayıda bilgi/bilgi üretebilen bu yapıyı, dili, betimlemek için onun tüm kullanımlarını değerlendirmeye almak olanaksızdır. Bu nedenle dili en iyi şekilde örneklendirebilecek bir *araştırma evreni* kurgulamak gerekir (Özkan 2010).

Üzerinde betimsel yargılarda bulunabilmek için dilin tamamını dizge olarak ele almak yerine belirli bir kesitini kendi içerisinde tutarlı bir bütün içerisinde değerlendirmek araştırma olanaklarının sınırını oluşturmaktadır. Bu çerçevede *Türkiye Türkçesinde İkili Tekrarlar* başlıklı bu çalışmada kullanılan *araştırma evreni* bu araştırma için daha önce tasarlanmış *Türkçe Derlem-1*'de yer alan tabakaların belirli oranlarda arttırılmasıyla oluşturulmuş özel bir derlemdir. Oluşturulan derlem 15 milyon (+/-) sözcük birim içermektedir. Zaman aralığı olarak 1923-2007 dönemi Türk Yazın Dili'ni kapsamaktadır. Derlemin içeriğine gelince (*bk.* Tablo 6):

Tablo-6 İkili Tekrarlar Derlemi'nde Tabakalar

	TABAKALAR	DAĞILIM		%
1	Roman	96		22,802
2	Şiir	68	7*	16,152
3	Öykü	49	4*	11,638
4	Deneme-Eleştiri	44	3*	10,451
5	Tiyatro	35	1*	8,313
6	Anı	21		4,988
7	İnceleme-Araştırma	20		4,750
8	Sohbet-Söyleşi-Makale	18	1*	4,275
9	Mizah	14		3,325
10	Gezi	10	1*	2,375
11	Mektup	4	1*	0,950
12	Biyografi	4		0,950
13	Günlük	1		0,237
14	Çeşitli Türler	30		7,125
		403	**18***	
	TOPLAM	**421**		**100**

*Antoloji niteliğinde eserler

3.1.Uygulama

Türkiye Türkçesi söz varlığında ikili tekrarlar 15 milyon söz (+/-) içeren bir derlemden çeşitli yazılımlar aracılığıyla belirlenmiştir. İkili tekrar yapılarının dizgesel anlamlılığı yine bu 15 milyon söz içeren ve „araştırma evreni" olarak kullanılan söz konusu bu derlemden tespit edilmiştir.

Çalışmada yazılım betiğiyle „düzenli ifade" olarak da adlandırılabilen ikili tekrarlar *Regexbuddy v.2.3.2* metin işleme yazılımı kullanılarak listelenmiştir. Bu çerçevede düzenli ifade olarak kabul edilen ikili tekrar yapılarının yazılım betiği şu şekildedir:

\b(\w+)\s+\1\b :

\	Genel kaçış karakteri
\b	Sözcük sınırı (karakteri)
(	Alt desen (subpattern) başlangıcı
\w	Herhangi bir yazı karakteri (a'dan z'ye ve 0'dan 9'a tüm harf, rakam ve karakteri)
+	1 ya da daha fazla miktar
)	Alt desen (subpattern) sonu
\s	Herhangi bir beyaz boşluk (white space) karakteri
+	1 ya da daha fazla miktar
\b	Sözcük sınırı (karakteri)

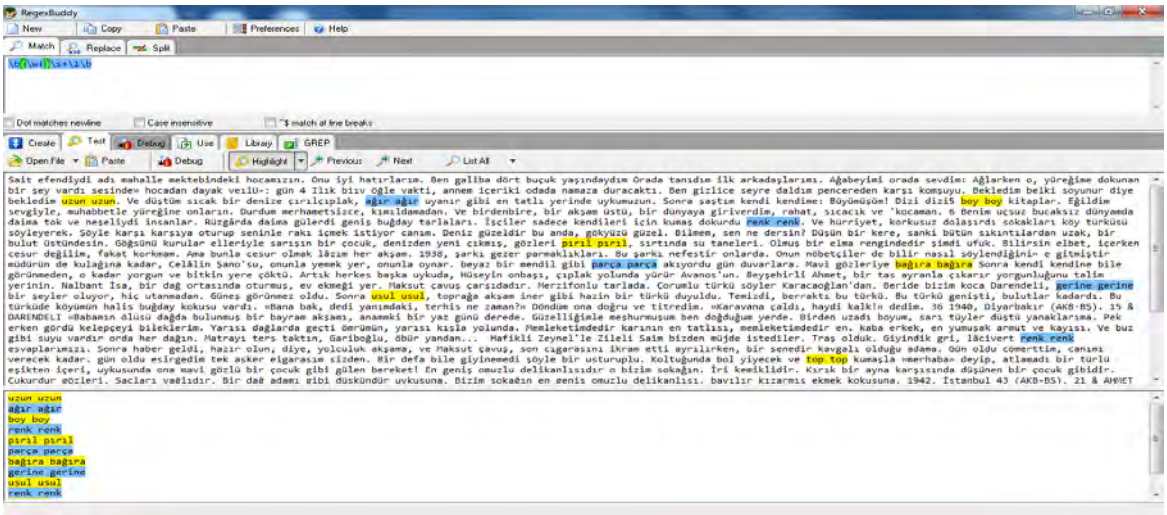

Şekil 1. *Regexbuddy v.2.3.2* Ekran Görüntüsü.

Oluşturulan listelerde yer alan ikili tekrar yapıları *PHPRunner v.4.2* veri tabanı yazılımı ile oluşturulan derlem sorgu arayüzüyle listelenerek sıklıkları ve dizgesel kullanımları araştırma konusu yapılmıştır.

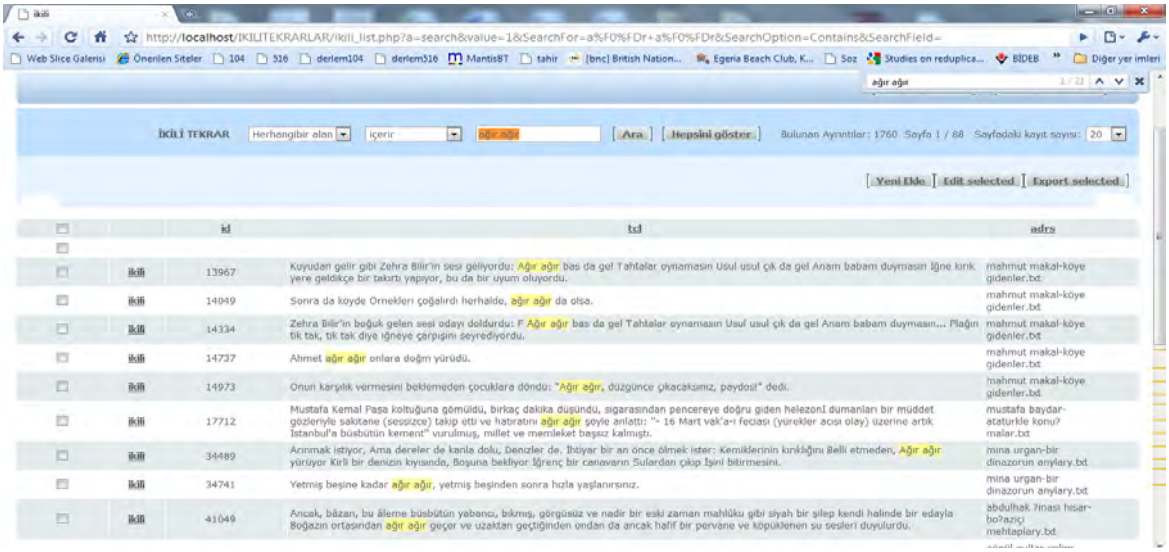

Şekil 2. İkili Tekrarlar Sorgu Arayüzü (*PHPRunner*).

4. Sonuç

Türkiye Türkçesinde sesbirimsel, biçimbirimsel, sözcükbirimsel ve anlambirimsel tekrar yapıları içerisinde özel bir yere sahip olan ikili tekrar yapılarının Türkiye Türkçesinde kullanım sayısı 3486'dır. Bu tespitin genel sıklık dağılım aralıkları şekil 3'teki gibidir:

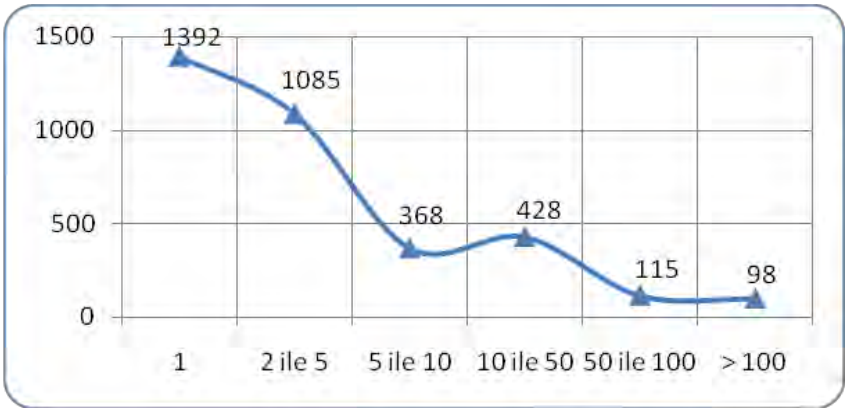

Şekil 3. Genel sıklık dağılım aralıkları.

Şekil 3'te görüldüğü gibi, **1** sıklığa sahip ikili tekrar sayısı 1392'dir. Bu oran Tablo 8'de de görüldüğü gibi toplam ikili tekrar sayısının % 39,9'udur. Öte yandan **2-5** sıklık aralığındaki ikili tekrar sayısı toplam ikili tekrar sayısının 31,1'idir. Yine şekil 3'te görüldüğü gibi **5-10** aralığındaki ikili tekrar sayısı toplam ikili tekrar sayısının %10,6'sına, **10-50** aralığındaki ikili tekrar sayısı toplam ikili tekrar sayısının %12,3'üne, **50-100** aralığındaki ikili tekrar sayısı toplam ikili tekrar sayısının 3,3'üne ve **> 100** aralığındaki ikili tekrar sayısı toplam ikili tekrar sayısının 2,8'ine karşılık gelmektedir.

İkili tekrarların dizgelerde kullanım sıklığı azaldıkça toplam ikili tekrarlar içerisindeki dağılımları artmakta; kullanım sıklığı arttıkça ise ikili tekrarlar içerisindeki dağılımları azalmaktadır. Gerçekte bu durum tüm sözcükbirimlerin kullanımsal dağılımlarında karşılaştığımız

benzer özelliklerdendir. Bu anlamda ikili tekrarların da farklı bir görünüm sergilemediği gözlemlenir (*bk.* Tablo 7).

Tablo-7 İkili Tekrarların Sıklık Aralığı, Sıklık ve Yüzdelik Dağılımları

ARALIK	SIKLIK	%	%	%
1	1392	39,9	71	71
2 - 5	1085	31,1		
5 - 10	368	10,6	22,9	29
10 - 50	428	12,3		
50 - 100	115	3,3	6,1	
> 100	98	2,8		
TOPLAM	**3486**	**100**	**100**	**100**

Türkiye Türkçesinde 15 milyon söz (+/-) içeren bir derlemde toplam 58.807 sözcükbirim farklı sıklıklarda ikili tekrar olarak çeşitli içlevlerle metinlerde yer aldığı görülür. Bu oran toplam derlem genişliğinin ortalama 0,4'üne karşılık gelmektedir.

Türkiye Türkçesinde sözcükbirimsel ve dizgesel anlamda 15 milyon söz (+/-) içeren özel amaçlı bir *İkili Tekrarlar Derlemi*'nden çıkarımlanan ikili tekrar yapıları sıklıklarına göre aşağıda listelenmiştir (*bk.* Tablo 8).

Tablo-8 İkili Tekrarların Sözcükbirimsel Sıklık Tablosu

100>	| yavaşyavaş| sık sık | ağır ağır | uzun uzun | zaman zaman | birer birer | hemen hemen | pırıl pırıl | yer yer | tek tek | bir bir | ayrı ayrı | teker teker | usul usul | bol bol | güle güle | parça parça | kolay kolay | renk renk | acı acı | hızlı hızlı | allah allah | yeni yeni | çok çok | bile bile | için için | derin derin | olsa olsa | tatlı tatlı | kaçkın kaçkın | çabuk çabuk | koşa koşa | kat kat | adım adım | böyle böyle | çeşit çeşit | sıkı sıkı | gizli gizli | sıra sıra | hafif hafif | küçük küçük | kesik kesik | açık açık | baka baka | yok yok | ince ince | ışıl ışıl | vah vah | döne döne | rahat rahat | tekrar tekrar | dolu dolu | başka başka | iri iri | sinirli sinirli | dalgın dalgın | kara kara | avaz avaz | türlü türlü | dalga dalga | tir tir | durup durup | bağıra bağıra | acele acele | dik dik | geri geri | sabah sabah | hele hele | çatır çatır | doya doya | kocaman kocaman | hüngür hüngür | cayır cayır | gürül gürül | göre göre | ters ters | mini mini | topu topu | koca koca | neler neler | tıklım tıklım | korka korka | kıpır kıpır | seve seve | küt küt | basa basa | azar azar | evet evet | diken diken | kötü kötü | vura vura | bütün bütün | kıs kıs | sessiz sessiz | alev alev | hay hay | güzel güzel | çeke çeke |
50>	| tane tane | güm güm | hıçkıra hıçkıra | dizi dizi | sıcak sıcak | tıkır tıkır | sallaya sallaya | harıl harıl | sert sert | zangır zangır | boy boy | çarpa çarpa | damla damla | diri diri | dönüp dönüp | gıcır gıcır | uslu uslu | bakıp bakıp | tuhaf tuhaf | parıl parıl | pul pul | sallana sallana | bacak bacak | konuşa konuşa | tak tak | hayır hayır | çakır çakır | top top | sonra sonra | ağlaya ağlaya | bazı bazı | sakin sakin | diye diye | hah hah | yapıp yapıp | bak bak | çın çın | düşüne düşüne | mışıl mışıl | yaprak yaprak | cıvıl cıvıl | kana kana | lapa lapa | mavi mavi | ufak ufak | hadi hadi | didik didik | dilim dilim | kırışkırış| yan yan | al al | çıtır çıtır | katıla katıla | tel tel | avuç avuç | küme küme | ciddi ciddi | fırıl fırıl | gere gere | pat pat | perde perde | yapışyapış| pis pis | vay vay | daha daha | garip garip | soğuk soğuk | sokak sokak | gide gide | köy köy | ev ev | aman aman | boşboş| titreye titreye | titriye titriye | utana utana | buruşburuş| haydi haydi | öbek öbek | çıkır çıkır | ah ah | büyük büyük | kapı kapı | kısa kısa | baktı baktı | gümbür gümbür | nice nice | vızır vızır | dikkatli dikkatli | fıldır fıldır | hayran hayran | akın akın | derece derece | kıvrım kıvrım | patır patır | buram buram | kala kala | üstüne üstüne | yol yol | gel gel | halka halka | ılık ılık | yeşil yeşil | aptal aptal | keyifli keyifli | kırmızı kırmızı | çekine çekine | düşünceli düşünceli | bar bar | kıvrıla kıvrıla | saf saf | sinsi sinsi | sürüne sürüne | vere vere | duman duman | kıkır kıkır | mırıl mırıl | sarı sarı | savura savura | sürükleye sürükleye | sürüye sürüye | yana yana |
49	| boncuk boncuk | deli deli | dura dura | fıkır fıkır | istemeye istemeye | sarsıla sarsıla | söylene söylene | yeniden yeniden |
48	| peki peki | sindire sindire | suçlu suçlu |
47	| bas bas | sesli sesli | ürkek ürkek | yemek yemek |
46	| oh oh | öfkeli öfkeli | yudum yudum |
45	| alıp alıp | bön bön | salına salına | sürü sürü | tembel tembel | vıcık vıcık |
44	| lime lime | manalı manalı | on on | pır pır | takır takır | telaşı telaşı |
43	| ede ede | git git | kıvır kıvır |
42	| döve döve | mahzun mahzun | pek pek | yığın yığın | yürüye yürüye |

41	| gelip gelip | ikiÇer ikiÇer | tıp tıp |
40	| ayak ayak | uzak uzak |
39	| çil çil | geniÇgeniÇ| hepsi hepsi | salkım salkım | taÇtaÇ| tiril tiril |
38	| nazlı nazlı | pembe pembe | seke seke | tuta tuta | yanık yanık |
37	| duya duya | dünya dünya | tövbe tövbe | yapar yapar | yiye yiye |
36	| dobra dobra | düğüm düğüm | göstere göstere | ıslak ıslak | oluk oluk | vakit vakit |
35	| beyaz beyaz | karıÇkarıÇ| kütür kütür | okuya okuya |
34	| anam anam | çala çala | çizgi çizgi | dinleye dinleye | kah kah | kıvıl kıvıl | kuzu kuzu | püfür püfür | Çıp Çıp |
33	| boğuk boğuk | fitil fitil | sapır sapır | tutuna tutuna | yara yara |
32	| ballandıra ballandıra | ben ben | dal dal | gele gele | kıtır kıtır | kopuk kopuk | sen sen |
31	| benek benek | çakmak çakmak | donuk donuk | gün gün | hiç hiç | köpük köpük | of of | serin serin | sürüm sürüm.
30	| anlata anlata | araya araya | ata ata | bangır bangır | burcu burcu | fısıl fısıl | inim inim | Çıp Çıp | takım takım | tamam tamam | taze taze |
29	| boğum boğum | düt düt | söyleye söyleye | Çöyle Çöyle | uykulu uykulu |
28	| bölük bölük | canlı canlı | inip inip | iplik iplik | satır satır | tıpıÇtıpıÇ|
27	| ala ala | anlamlı anlamlı | bucak bucak | dalıp dalıp | dertli dertli | horul horul | kımıl kımıl | kuru kuru | sora sora | yorgun yorgun |
26	| akÇam akÇam | alaylı alaylı | çıt çıt | dolaÇa dolaÇa | göz göz | mor mor | yo yo | yuvarlana yuvarlana |
25	| dolup dolup | kıyı kıyı | kızgın kızgın | kucak kucak | olmaz olmaz | Çık Çık | Çıpır Çıpır | Çırıl Çırıl | yıldız yıldız |
24	| ara ara | cık cık | çiğ çiğ | demet demet | ha ha | hatta hatta | hazin hazin | hım hım | hıÇır hıÇır | olur olur | ray ray | soluya soluya | süzüle süzüle | tık tık |
23	| aval aval | basamak basamak | bula bula | damar damar | fena fena | hey hey | hiÇi hiÇi | kova kova | kutu kutu | mutlu mutlu | zıp zıp |
22	| açа açа | bakın bakın | erken erken | gevrek gevrek | kademe kademe | kardeÇkardeÇ| öyle öyle
21	| ay ay | bilgiç bilgiç | bulut bulut | çıkara çıkara | dargın dargın | deste deste | hı hı | hop hop | kasıla kasıla | kaÇık kaÇık | katar katar | oynaya oynaya | tin tin | ya ya |
20	| alık alık | bakar bakar | diyar diyar | domur domur | gidip gidip | hasta hasta | içe içe | kibar kibar | koyu koyu | kös kös | rap rap | sanat sanat | | sendeleye sendeleye | sevine sevine | sulu sulu | Çırıl Çırıl | Çehir Çehir | tepe tepe |
19	| büklüm büklüm | çevire çevire | dolana dolana | ekÇi ekÇi | lokma lokma | minik minik | nokta nokta | sine sine | tomar tomar | tutam tutam | var var | yata yata |
18	| açıp açıp | az az | bili bili | çiçek çiçek | dan dan | fır fır | fısır fısır | hi hi | kaldırıp kaldırıp | kurnaz kurnaz | küp küp | marÇmarÇ| Çimdi Çimdi | yağlı yağlı |
17	| alay alay | ayıp ayıp | bekleye bekleye | çiğneye çiğneye | gerine gerine | haykıra haykıra | hırslı hırslı | içip içip | kalın kalın | kelime kelime | sandık sandık | siz siz | süre süre | tıkıÇtıkıÇ| üstüme üstüme | yalım yalım | yüze yüze |
16	| baygın baygın | cik cik | çat çat | çık çık | çifter çifter | dağ dağ | fazla fazla | gül gül | isteksiz isteksiz | kaba kaba | kafile kafile | kör kör | lif lif | nasıl nasıl | oda oda | Çu Çu | yapa yapa | yumak yumak | yumuÇak yumuÇak |
15	| adam adam | ak ak | atlaya atlaya | aylak aylak | bastıra bastıra | biraz biraz | boğula boğula | bölüm bölüm | çöke çöke | dirhem dirhem | diÇdiÇ| dur dur | durdu durdu | efendi efendi | fokur fokur | geçe geçe | grup grup | haldır haldır | hav hav | heyecanlı heyecanlı | katmer katmer | okÇaya okÇaya | olsun olsun | öpe öpe | par par | pare pare | pençe pençe | sıçraya sıçraya | sızım sızım | söyle söyle | Çı Çı | Çınu Çınu | tabur tabur | zıplaya zıplaya |
14	| arsız arsız | bilse bilse | çatal çatal | çırpına çırpına | çize çize | dörder dörder | dövüÇe dövüÇe | edip edip | elvan elvan | gönülsüz gönülsüz | heh heh | ısıra ısıra | semt semt | sile sile | tok tok | tümen tümen | uça uça | uçtu uçtu | üçer üçer | vır vır | yıllar yıllar | zırıl zırıl |
13	| azala azala | bakmıÇbakmıÇ| bel bel | çığlık çığlık | çırpa çırpa | çifte çifte | çuval çuval | damlaya damlaya | dır dır | doldurup doldurup | döndüre döndüre | durun durun | fosur fosur | güp güp | hep hep | inleye inleye | isteye isteye | kederli kederli | keskin keskin | kısık kısık | kih kih | köpüre köpüre | küskün küskün | lıkır lıkır | mahcup mahcup | öve öve | peÇin peÇin | sus sus | ÇÇire ÇÇire | terli terli | üzgün üzgün | vara vara |
12	| aÇıma aÇıma | biçim biçim | bole bole | çekip çekip | çıka çıka | döke döke | eme eme | gani gani | ho ho | ite ite | iyi iyi | kırık kırık | kol kol | ova ova | parmak parmak | pel pel | pıt pıt | ra ra | sıka sıka | terbiyeli terbiyeli | uğraÇa uğraÇa | uzata uzata | ürke ürke | vur vur | yallah yallah | yampiri yampiri | yarım yarım |
11	| aç aç | aheste aheste | bayıla bayıla | bıngıl bıngıl | bin bin | cıyak cıyak | çuf çuf | eğilip eğilip | girip girip | har har | hart hart | hırçın hırçın | hilim hilim | homurdana homurdana | koklaya koklaya | koÇup koÇup | kuÇkulu kuÇkulu | lüle lüle | mahalle mahalle | otura otura | ovuÇtura ovuÇtura | saya saya | sırıta sırıta | sürte sürte | ter ter | ufacık ufacık | uğul uğul | vız vız | yaka yaka | yalpalaya yalpalaya | yap yap
10	| ağaç ağaç | aralık aralık | bana bana | bekledi bekledi | bıcır bıcır | büyüye büyüye | ciyak ciyak | çarÇaf çarÇaf | çatlak çatlak | çift çift | dayana dayana | delik delik | dinledi dinledi | dom dom | döndü döndü | döner döner | etek etek | eze eze | ezim ezim | ferah ferah | fıs fıs | gıdı gıdı | gıy gıy | giderken giderken | hain hain | homur homur | hoplata hoplata | ılgıt ılgıt | insan insan | istemiye istemiye | kahve kahve | kalkıp kalkıp | kese kese | kıvrana kıvrana | kızıl kızıl | koklaÇa koklaÇa | konuÇu konuÇu | kurum kurum | küçüle küçüle | madde madde | ola ola | öhö öhö | pisi pisi | sarılıp sarılıp | sersem sersem | sivri sivri | siyim siyim | tabak tabak | tabaka tabaka | tah tah | teneke teneke | titrete titrete | yabancı yabancı | yayvan yayvan |
9	| acayip acayip | aka aka | akıta akıta | arka arka | bekle bekle | birem birem | cins cins | çan çan | çıkarıp çıkarıp | çizik çizik | dağıta dağıta | değil değil | değiÇire değiÇire | devire devire | dizim dizim | doğru doğru | dönem dönem | durmadan durmadan | efil efil | emekleye emekleye | geldi geldi | gevÇek gevÇek | gider gider | hınzır hınzır | hırıl hırıl | kabarıp kabarıp | kaç kaç | kaça kaça | kasım kasım | kaya kaya | kıyık kıyık | köpürte köpürte | küçücük küçücük | kürek kürek | mırıldana mırıldana | oy oy | öksüre öksüre | ölgün ölgün | ölüm ölüm | para para | salak salak | sepet sepet | sütun sütun | tombul tombul | topak topak | topal topal | töbe töbe | tutup tutup | uğrun uğrun | yandan yandan | yanıp yanıp | yeter yeter | yirmi yirmi | yürü yürü |
8	| açılıp açılıp | bağırta bağırta | bakıyor bakıyor | bardak bardak | beni beni | birike birike | boğuÇa boğuÇa | bu bu | çapkın çapkın | çekiÇire çekiÇire | çevirip çevirip | çirkin çirkin | çocuk çocuk | dakika dakika | deneye deneye | deniz deniz | derinden derinden | deyip deyip |

	dinlene dinlene | doktor doktor | döküle döküle | dürü dürü | düğün düğün | düğünüp düğünüp | eğri eğri | fiske fiske | gelir gelir | getirip getirip | geze geze | gözel gözel | güldür güldür | gür gür | huuu huuu | içine içine | iğne iğne | kabara kabara | kalka kalka | kanlı kanlı | kasaba kasaba | katre katre | kim kim | koğuşkoğuş| kuçu kuçu | kulaç kulaç | kuruşkuruş| lap lap | liyme liyme | melül melül | neçeli neçeli | oynata oynata | ölüp ölüp | paşa paşa | pıtır pıtır | pütür pütür | saça saça | sakına sakına | sıkıla sıkıla | sürüklene sürüklene | tas tas | tıs tıs | tomur tomur | topallaya topallaya | torba torba | tül tül | tüte tüte | ufaktan ufaktan | ülke ülke | varıp varıp | ve ve | yaya yaya | yaza yaza | yere yere | yonta yonta | yutkuna yutkuna | zarıl zarıl | zonk zonk | zorlaya zorlaya |
7	| acılı acılı | ağırdan ağırdan | alışıra alışıra | amman amman | arşın arşın | bahçe bahçe | bilmişbilmiş| bohça bohça | buğulu buğulu | büküle büküle | büze büze | cici cici | cilt cilt | çak çak | çalımlı çalımlı | çalışa çalışa | çekişe çekişe | çiki çiki | çiy çiy | dağlara dağlara | değişe değişe | deyu deyu | dikkat dikkat | dil dil | dost dost | esneye esneye | farklı farklı | fırt fırt | gece gece | gırç gırç | gözlerin gözlerin | halsiz halsiz | hane hane | harf harf | he he | hih hih | ığıl ığıl | içli içli | ipil ipil | kandil kandil | karanlık karanlık | kare kare | karışıra karışıra | kaşıya kaşıya | kepçe kepçe | kıçın kıçın | kırıta kırıta | koparıp koparıp | la la | masa masa | masum masum | mır mır | mısra mısra | mıy mıy | nakışnakış| ne ne | oku oku | okuyup okuyup | oldu oldu | ordu ordu | ölü ölü | poz poz | sallıya sallıya | sarsa sarsa | sası sası | sayfa sayfa | serbest serbest | set set | sevimli sevimli | sıkıntılı sıkıntılı | sıktı sıktı | söyledi söyledi | şşşş| şınları şınları | şüpheli şüpheli | taraf taraf | tın tın | ucun ucun | ucuz ucuz | utangaç utangaç | vesaire vesaire | vurup vurup | yalan yalan | yalvara yalvara | yayıla yayıla | ye ye | yılışık yılışık | yola yola | yoo yoo | yüksele yüksele |
6	| acemi acemi | aksi aksi | anne anne | aşa aşa | bakarken bakarken | baktım baktım | bay bay | belki belki | bırakıp bırakıp | breh breh | buğu buğu | bura bura | cart cart | cıvık cıvık | cızır cızır | çekingen çekingen | çıkıp çıkıp | çoğala çoğala | dalgalana dalgalana | devir devir | dın dın | direk direk | dolanı dolanı | doldura doldura | dövüle dövüle | durgun durgun | dürte dürte | düşünür düşünür | elif elif | eriye eriye | erkek erkek | ezile ezile | fellik fellik | fevc fevc | geçip geçip | geriye geriye | getire getire | gibi gibi | hanım hanım | hepsini hepsini | hüzünlü hüzünlü | kabarta kabarta | kadın kadın | kanata kanata | kaza kaza | kırıla kırıla | kıyıdan kıyıdan | kıyım kıyım | kızara kızara | kinli kinli | kirli kirli | kitap kitap | kopara kopara | koşura koşura | lak lak | leke leke | memleket memleket | memnun memnun | oylum oylum | oynar oynar | öğüre öğüre | pa pa | pata pata | peltek peltek | pişkin pişkin | renkli renkli | resim resim | saat saat | savurta savurta | seyrede seyrede | sıram sıram | siyah siyah | söndüre söndüre | süze süze | süzüm süzüm | şapır şapır | şşşş| tuzlu tuzlu | uçura uçura | uysal uysal | üzerine üzerine | vak vak | yaklaşı yaklaşı | yaşıyaş| yoklaya yoklaya | yumru yumru | yüksek yüksek | zıngır zıngır | zır zır | zor zor |
5	| afal afal | akıllı akıllı | alır alır | an an | anlatır anlatır | badi badi | belli belli | beşbeş| binlerce binlerce | bukle bukle | buyur buyur | bye bye | cıv cıv | cümle cümle | çaka çaka | çalar çalar | çalıp çalıp | çıkın çıkın | çırpına çırpına | çiğnene çiğnene | çin çin | çisil çisil | çukur çukur | derken derken | diz diz | dükkan dükkan | dükkân dükkân | düşman düşman | düşüp düşüp | eğile eğile | eksile eksile | fersah fersah | fışfış| fışır fışır | fiskos fiskos | gak gak | gelin gelin | gıcırdata gıcırdata | gitse gitse | gözleyi gözleyi | güldü güldü | hâle hâle | hararetli hararetli | hoh hoh | izleye izleye | kaçıp kaçıp | kaka kaka | kalem kalem | kanat kanat | katı katı | kayıp kayıp | kent kent | kırpışıra kırpışıra | kikir kikir | kollaya kollaya | köşe köşe | kullanıla kullanıla | kura kura | kuşbaşı kuşbaşı | mavişmaviş| milim milim | milyon milyon | miskin miskin | muzip muzip | öle öle | ölüler ölüler | öttüre öttüre | paket paket | pam pam | parlak parlak | paytak paytak | red red | saçak saçak | sağ sağ | sahne sahne | saniye saniye | sarhoşsarhoş| savrula savrula | sek sek | ses ses | seyrek seyrek | sıkıp sıkıp | soluk soluk | sözcük sözcük | su su | şakırdata şakırdata | şaşıp şaşıp | şekil şekil | şen şen | şımarık şımarık | tam tam | tap tap | tapır tapır | taraya taraya | taraz taraz | temiz temiz | tepsi tepsi | tıslaya tıslaya | titrek titrek | toprak toprak | tüküre tüküre | tüy tüy | uf uf | ufala ufala | uğraya uğraya | uydur uydur | üfüre üfüre | üstümüze üstümüze | vahşi vahşi | vıcır vıcır | vuruşa vuruşa | yalana yalana | yalap yalap | yapsa yapsa | yaptı yaptı | yar yar | yaslana yaslana | yaşa yaşa | yavaşça yavaşça | yavaşşşşan yavaşşşşan | yırta yırta | yırtıp yırtıp | yuta yuta | yuvarlak yuvarlak | yuvarlaya yuvarlaya | zari zari | zerre zerre |
4	| açsa açsa | ağa ağa | ağlar ağlar | ahmak ahmak | alışa alışa | alo alo | anlasa anlasa | anlayışı anlayışı | aradım aradım | aşığı aşığı | ateşi ateşi | atıp atıp | azdan azdan | bakma bakma | bal bal | bata bata | batıp batıp | batıra batıra | benim benim | beyit beyit | bırak bırak | bip bip | biri biri | bom bom | boşuna boşuna | böbürlene böbürlene | bulana bulana | bulup bulup | büke büke | büyüdü büyüdü | büyüte büyüte | büzüle büzüle | canım canım | cansız cansız | cırt cırt | çağıl çağıl | çağıra çağıra | çarpıp çarpıp | çarpışa çarpışa | çıngır çıngır | çıplak çıplak | daire daire | dalgalandıra dalgalandıra | damlata damlata | dayı dayı | deyû deyû | dizin dizin | dokunup dokunup | dört dört | dudak dudak | durur durur | eder eder | el el | filan filan | filân filân | geçire geçire | geh geh | geliyor geliyor | gelsin gelsin | gıçı gıçı | gır gır | gittim gittim | gizlene gizlene | göğüs göğüs | gösterip gösterip | gözleye gözleye | gözüne gözüne | haha haha | han han | hant hant | haylaz haylaz | heceleye heceleye | hissettire hissettire | içer içer | içinden içinden | ilmik ilmik | inanmaz inanmaz | incele incele | ine ine | kabuk kabuk | kadeh kadeh | kaf kaf | kaldıra kaldıra | kamyon kamyon | karşı karşı | karşılasa karşılasa | kas kas | kaşına kaşına | katman katman | kaynar kaynar | keh keh | kenardan kenardan | kendi kendi | kırgın kırgın | kırım kırım | kırt kırt | kıymık kıymık | koşar koşar | kuvvetli kuvvetli | lâle lâle | lay lay | löp löp | lüp lüp | mevsim mevsim | meyhane meyhane | nazik nazik | okka okka | olamaz olamaz | onar onar | oyum oyum | örgü örgü | özene özene | pelte pelte | pof pof | posta posta | puf puf | pürtük pürtük | sara sara | sata sata | savaşa savaşa | say say | seni seni | sevinçli sevinçli | sevip sevip | sınıf sınıf | sıvazlaya sıvazlaya | sorul sorul | söve söve | söylese söylese | söyleyip söyleyip | söyliye söyliye | sürtüne sürtüne | şahrem şahrem | şaklata şaklata | şapırdata şapırdata | şapşal şapşal | şaşar şaşar | şerha şerha | şey şey | şiddetli şiddetli | şişine şişine | tada tada | tarla tarla | taşıra taşıra | tay tay | topla topla | toplaya toplaya | toplayıp toplayıp | tuğlalar tuğlalar | tüh tüh | tür tür | ucundan ucundan | uç uç | uçup uçup | umutsuz umutsuz | uzaktan uzaktan | uzana uzana | üç üç | üfleye üfleye | üzüm üzüm | vıdı vıdı | vik vik | yalaya yalaya | yama yama | yaralı yaralı | yatıp yatıp | yıkana yıkana | yıkıla yıkıla | yoksa yoksa | yollara yollara | yukardan yukardan | yukarı yukarı | yumruk yumruk | yumuk yumuk | yük yük | yüz yüz | yüzüme yüzüme | yüzüne yüzüne | zırt zırt |
3	| aa aa | açıta açıta | ağlamsı ağlamsı | akar akar | alaf alaf | alaycı alaycı | altın altın | ana ana | araba araba | aradı aradı | asıla asıla | aşşşş aşşşş | avanak avanak | bağır bağır | baktılar baktılar | ballı ballı | bayrak bayrak | belik belik | belirip belirip | beslene beslene | biliyorum biliyorum | biner biner | birim birim | birine birine | boz boz | bozuk bozuk | böğüre böğüre | bölüne bölüne | burkula burkula | burup burup | buruşurup buruşurup | buyurun buyurun | büyüyor büyüyor | cahil cahil | cakalı cakalı | cam cam | can can | cas cas | cav cav | ciddî ciddî | cihan cihan | cilveli cilveli | coşkulu coşkulu | cuk cuk | çabalaya çabalaya | çağ çağ | çakıp çakıp | çalı çalı | çalına çalına | çalkana çalkana | çanak çanak | çatırdata çatırdata | çentik çentik | çevre çevre | çığ çığ | çıkar çıkar | çıkıl çıkıl | çıldır çıldır | çiğniyor çiğniyor | çingi çingi | çipil çipil | dalaşa dalaşa | darala darala | dedesinin dedesinin | değe değe | değişik değişik | denk denk | devrile devrile | dibinden dibinden | dike dike | dikine dikine | dinlemişdinlemiş| dinler dinler | dişleye dişleye | dize dize | dolar dolar | dolaya dolaya | doldu doldu | don don | döğe döğe | döndürüp döndürüp | dönüyor dönüyor | duru duru | duvak duvak | düşe düşe | düşüre düşüre | edalı edalı | edile edile | ekşite ekşite | endişeli endişeli | etli etli | ettire ettire | fık fık | gayretli gayretli | geldiler geldiler | gelse gelse | genişleye genişleye | gerile gerile | gerileye gerileye | gerim gerim | gıcım gıcım | gıdım gıdım | glu glu | göğe göğe | gölge gölge | göme göme | görmeye görmeye | gösterile gösterile | gurbet gurbet | gülüşe gülüşe | gürültülü gürültülü | hamarat hamarat | hani hani | hatır hatır | havaya havaya | havlaya havlaya | hayıflı hayıflı | hece hece | hepsine hepsine | hevenk hevenk | hır hır | hırpalaya hırpalaya | hışhış| hışırdata hışırdata | hiddetli hiddetli | hoplaya hoplaya | hoy hoy | höpürdete höpürdete | ılım ılım | ısırıp ısırıp | ısıta ısıta | ısıtıp ısıtıp | ışık ışık | iki iki | il il | işte işte | kaçıra kaçıra | kakır kakır | kalabalık kalabalık | kalbimiz kalbimiz | kan kan | kapışkapış| karayılan karayılan | kart kart | kata kata | kaygılı kaygılı | kazan kazan | kekeleye kekeleye | kemik kemik | kemire kemire | kendine kendine | kesile kesile | kıra kıra | kırpa kırpa | ki ki | komşu komşu | konup konup | konuşup konuşup | korkak korkak | kovalaya kovalaya | köh köh | kubara kubara | kullana kullana | kurula kurula | kurumlu kurumlu | kurup kurup | küstah küstah | la la | lık lık | liğme liğme | lütfen lütfen | mağaza mağaza | mahmur mahmur | mefîlün mefîlün | mutlaka mutlaka | mühim mühim | müzikal müzikal | neden neden | nemli nemli | nerede nerede | ney ney | oğul oğul | okuna okuna | orman orman | otel otel | otur otur | oya oya | oyup oyup | öksüz öksüz | ölçe ölçe |

	öldüre öldüre | öpüp öpüp | öteye öteye | pahalı pahalı | parti parti | paslı paslı | pıtı pıtı | pofur pofur | rüzgâr rüzgâr | safha safha | sağnak sağnak | sarıla sanıla | saygılı saygılı | seçip seçip | sekiz sekiz | serpik serpik | sıfır sıfır | sırma sırma | sırtıma sırtıma | sicim sicim | soka soka | sokup sokup | soluklana soluklana | söküp söküp | sönük sönük | sünepe sünepe | süzgün süzgün | Çaka Çaka | Çıngır Çıngır | Çir Çir | takırdata takırdata | taksit taksit | tarta tarta | taÇıya taÇıya | tekmeleye tekmeleye | tekrarlaya tekrarlaya | tepine tepine | tımbır tımbır | tırıs tırıs | tırmalaya tırmalaya | tu tu | tuğla tuğla | tulum tulum | tutuÇa tutuÇa | tüylü tüylü | uğuna uğuna | uyanıp uyanıp | uydurup uydurup | uyu uyu | uzaklaÇa uzaklaÇa | uzatıp uzatıp | üzerime üzerime | üzüntülü üzüntülü | vermez vermez | vın vın | vurula vurula | yaÇmak yaÇmak | yaz yaz | yemiÇyemiÇ| yıkım yıkım | yıl yıl | yılın yılın | yılkı yılkı | yıllarca yıllarca | yumruklaya yumruklaya | yüzer yüzer | yüzüp yüzüp |
2	| abarta abarta | acaip acaip | acıklı acıklı | ada ada | afili afili | ağarta ağarta | ağdalı ağdalı | ağlıya ağlıya | akan akan | aksaya aksaya | alav alav | alıÇkın alıÇkın | allahım allahım | alsak alsak | alttan alttan | anası anası | anılar anılar | anlaÇılmaz anlaÇılmaz | anlatıla anlatıla | anlattı anlattı | arar arar | araÇıra araÇıra | asır asır | asla asla | at at | atlayıp atlayıp | atmıÇatmıÇ| avare avare | âyet âyet | ayıra ayıra | ayna ayna | ayrıntılı ayrıntılı | azaldı azaldı | azgın azgın | baby baby | bacım bacım | bağırdı bağırdı | bahar bahar | bakalım bakalım | bakır bakır | bakkal bakkal | balya balya | basıp basıp | baÇlanıp baÇlanıp | beğen beğen | beğene beğene | belde belde | belirte belirte | berbat berbat | berrak berrak | beÇer beÇer | bıçak bıçak | bıdır bıdır | bıraka bıraka | bilene bilene | bilirsin bilirsin | bina bina | bozdur bozdur | bozdurup bozdurup | böbür böbür | bölge bölge | bölüp bölüp | budak budak | budala budala | bulanık bulanık | bulaÇa bulaÇa | büle büle | büüül büüül | büyüyüp büyüyüp | büzüÇbüzüÇ| casıl casıl | cass cass | cazır cazır | cır cır | cırtlak cırtlak | coÇkun coÇkun | coÇup coÇup | ça ça | çağlaya çağlaya | çaldı çaldı | çalıÇılar çalıÇılar | çalkalaya çalkalaya | çamurlar çamurlar | çamurlu çamurlu | çarpık çarpık | çatıÇa çatıÇa | çekil çekil | çekile çekile | çekilin çekilin | çekilip çekilip | çember çember | çeÇitli çeÇitli | çevik çevik | çıngıl çıngıl | çiçekler çiçekler | çiğnedi çiğnedi | çoban çoban | çocuklar çocuklar | çöp çöp | çöze çöze | çözüle çözüle | dağıla dağıla | dala dala | daldırıp daldırıp | dalgalı dalgalı | dank dank | dantel dantel | defter defter | değdire değdire | dele dele | dense dense | dıÇına dıÇına | dikilip dikilip | dikip dikip | dingala dingala | dinlenip dinlenip | dinlerken dinlerken | dinliyor dinliyor | diÇi diÇi | dizleyi dizleyi | doğrayıp doğrayıp | dokuna dokuna | dokuz dokuz | dola dola | dolap dolap | dolaÇdolaÇ| domuzuna domuzuna | dönüÇüm dönüÇüm | dövdü dövdü | döver döver | dövüne dövüne | duygulu duygulu | duysa duysa | düdük düdük | düğümlene düğümlene | düz düz | düzgün düzgün | edepli edepli | efkârlı efkârlı | eklene eklene | eklenip eklenip | elveda elveda | emekliye emekliye | engin engin | erteleye erteleye | eski eski | esmer esmer | estire estire | eÇi eÇi | evlene evlene | evre evre | ezik ezik | falan falan | fıçı fıçı | fırça fırça | fıstıki fıstıki | fincan fincan | fitreye fitreye | fos fos | geçer geçer | geçirip geçirip | gelep gelep | geliÇe geliÇe | geniÇiye geniÇiye | gerilip gerilip | gezine gezine | gezip gezip | gıcırdaya gıcırdaya | gıcırt gıcırt | gırt gırt | gideceksin gideceksin | gir gir | gire gire | gök gök | göl göl | gördük gördük | görüle görüle | gurt gurt | gurup gurup | gücenik gücenik | gücü gücü | güllere güllere | gülüm gülüm | gümlete gümlete | gümüÇgümüÇ| gündüz gündüz | gürleye gürleye | hadiii hadiii | hafiften hafiften | hamle hamle | hanginiz hanginiz | harlı harlı | hattâ hattâ | hayasız hayasız | haydar haydar | hepiniz hepiniz | herkes herkes | herkese herkese | hesaplaya hesaplaya | heybetli heybetli | hıh hıh | hıkır hıkır | hınçlı hınçlı | hıÇıl hıÇıl | hoÇur hoÇur | hökür hökür | ılımlı ılımlı | ısıtılıp ısıtılıp | ıslana ıslana | ıslatıp ıslatıp | içeri içeri | içimden içimden | ifil ifil | iğrenç iğrenç | iğrene iğrene | ilçe ilçe | ilmek ilmek | incecik incecik | inceden inceden | incelte incelte | inliye inliye | insafsız insafsız | inÇallah inÇallah | is is | isim isim | istasyon istasyon | istif istif | iÇeri iÇeri | iÇeye iÇeye | itile itile | iyiyim iyiyim | iz iz | kabadayı kabadayı | kabar kabar | kaçamak kaçamak | kadınlar kadınlar | kahırlı kahırlı | kalbur kalbur | kalsa kalsa | kanaya kanaya | kangal kangal | kar kar | kar kar | kararlı kararlı | karıÇırıp karıÇırıp | kâse kâse | kavanoz kavanoz | kaykıla kaykıla | kayna kayna | kaynata kaynata | kerte kerte | kes kes | kesin kesin | kesip kesip | keski keski | kev kev | keyifsiz keyifsiz | kıdım kıdım | kıh kıh | kınalı kınalı | kıp kıp | kıpırdana kıpırdana | kır kır | kısım kısım | kıskaçlaya kıskaçlaya | kıÇ kıÇ| kıvılcım kıvılcım | kıvıra kıvıra | kıvrak kıvrak | kıyın kıyın | koku koku | konak konak | koparıla koparıla | koparır koparır | kopup kopup | koÇkoÇ| koÇu koÇu | koy koy | koyulaÇa koyulaÇa | kök kök | köpür köpür | körpe körpe | kubbe kubbe | kucaklayıp kucaklayıp | kul kul | kum kum | kurtara kurtara | kurtarsa kurtarsa | kuruya kuruya | kusa kusa | kutub kutub | kuyu kuyu | küçülte küçülte | küfe küfe | kürem kürem | lan lan | leÇleÇ| lo lo | lori lori | lü lü | mahkeme mahkeme | malatya malatya | manga manga | masal masal | mecalsiz mecalsiz | mektup mektup | meleye meleye | melil melil | merhaba merhaba | merhale merhale | mir mir | misket misket | mit mit | miyav miyav | nabız nabız | nerelere nerelere | nereye nereye | neydi neydi | nihayet nihayet | nöbet nöbet | oba oba | oğuÇura oğuÇura | ok ok | oley oley | oruçlu oruçlu | ot ot | oturun oturun | otuz otuz | ovalaya ovalaya | oyalana oyalana | oynak oynak | oynaÇa oynaÇa | oysa oysa | ölür ölür | öne öne | öp öp | öper öper | öptüm öptüm | övüne övüne | pafta pafta | pan pan | parçalana parçalana | park park | parsel parsel | patlak patlak | patron patron | pazar pazar | pıtrak pıtrak | pıyrım pıyrım | pörtlek pörtlek | pörtlete pörtlete | puflaya puflaya | püf püf | ramazan ramazan | roman roman | sağımdan sağımdan | sağlam sağlam | sahi sahi | sahife sahife | sahte sahte | saklana saklana | saklı saklı | sala sala | sallayıp sallayıp | sana sana | santim santim | sap sap | sar sar | sarıl sarıl | sarka sarka | sarsak sarsak | sayı sayı | selamlaya selamlaya | sendeliye sendeliye | sene sene | serpe serpe | sevdi sevdi | sınaya sınaya | siline siline | sim sim | sin sin | sini sini | sitemli sitemli | siya siya | sonradan sonradan | sor sor | sorar sorar | sövdü sövdü | sulaya sulaya | suratına suratına | sümsük sümsük | sürçe sürçe | sürse sürse | sürtüle sürtüle | sürükliye sürükliye | Çafak Çafak | Çahıs Çahıs | Çehit Çehit | Çerit Çerit | Çık Çık | Çıkıdım Çıkıdım | Çırak Çırak | Çirin Çirin | Çırak Çırak | Çınlar Çınlar | taak taak | tanıya tanıya | tarayıp tarayıp | tasalı tasalı | taÇıp taÇıp | tatsız tatsız | tedirgin tedirgin | tekmelene tekmelene | tekrarlana tekrarlana | telâÇtelâÇ| tencere tencere | tepeden tepeden | tıkana tıkana | tırmana tırmana | tiftik tiftik | titreÇe titreÇe | tohum tohum | topallıya topallıya | toplar toplar | tos tos | toz toz | tozlu tozlu | tozuta tozuta | tuttu tuttu | tü tü | tükene tükene | tüttüre tüttüre | uçar uçar | uğraÇmıÇuğraÇmıÇ| ulana ulana | uluya uluya | usta usta | uva uva | uyuya uyuya | uzadı uzadı | uzağa uzağa | uzanıp uzanıp | uzaya uzaya | üfül üfül | ümitli ümitli | ünite ünite | üstünüze üstünüze | üstüste üstüste | üÇüye üÇüye | üzerimize üzerimize | üzüldüm üzüldüm | üzüle üzüle | vagon vagon | varan varan | vığıl vığıl | vık vık | vınlaya vınlaya | vızıl vızıl | vurur vurur | yadsıya yadsıya | yakın yakın | yakıp yakıp | yaklaÇıyor yaklaÇıyor | yalayıp yalayıp | yaldır yaldır | yalı yalı | yalnız yalnız | yalvardı yalvardı | yankı yankı | yanlıÇyanlıÇ| yansıya yansıya | yapılır yapılır | yapın yapın | yapmıÇyapmıÇ| yaramaz yaramaz | yarata yarata | yarı yarı | yaslı yaslı | yaÇıya yaÇıya | yat yat | yatak yatak | yatar yatar | yayık yayık | yayılıp yayılıp | yayla yayla | yaylalar yaylalar | yazıp yazıp | yedire yedire | yenile yenile | yerden yerden | yığıla yığıla | yıkaya yıkaya | yılgın yılgın | yinelene yinelene | yineleye yineleye | yitip yitip | yiyip yiyip | yoğura yoğura | yoklayıp yoklayıp | yokluk yokluk | yokuÇyokuÇ| yollar yollar | yorula yorula | yudumlaya yudumlaya | yumup yumup | yutkunup yutkunup | yüce yüce | yükseliyor yükseliyor | yürüdü yürüdü | yüzler yüzler | yüzsüz yüzsüz | zevkli zevkli | zıplıya zıplıya | zincir zincir | zöm zöm |
1	| abi abi | ablam ablam | acıca acıca | acır acır | acıya acıya | açıklasanız açıklasanız | açıla açıla | açlık açlık | adından adından | affedersiniz affedersiniz | afilli afilli | ağaçlar ağaçlar | ağaçlardan ağaçlardan | ağız ağız | ağlamıÇağlamıÇ| ağlaÇa ağlaÇa | ağlata ağlata | ağrılı ağrılı | ağzına ağzına | aile aile | ajık ajık | akam akam | akıÇakıÇ| akıyor akıyor | aksıra aksıra | alam alam | alaz alaz | alçak alçak | alçaktan alçaktan | aldana aldana | aldın aldın | aldırıp aldırıp | alıcılar alıcılar | alınıp alınıp | alıÇık alıÇık | alim alim | alkıÇlar alkıÇlar | allı allı | alman alman | almayacağım almayacağım | altından altından | ama ama | amanin amanin | anaaa anaaa | anacığım anacığım | anıp anıp | anladılar anladılar | anlamıyor anlamıyor | anlatıyor anlatıyor | anlatmıÇanlatmıÇ| aradılar aradılar | aralana aralana | aralanır aralanır | aralıklı aralıklı | ararken ararken | arasa arasa | arayan arayan | arayıp arayıp | ardıma ardıma | ardına ardına | arıya arıya | artıyor artıyor | asa asa | asabi asabi | asıl asıl | aÇığıdan aÇığıdan | atacak atacak | atar atar | ateÇene ateÇene | atıla atıla | atılır atılır | atsa atsa | avel avel | avlandık avlandık | avuçlayıp avuçlayıp | ayaklandıra ayaklandıra | ayaklarına ayaklarına | ayaz ayaz | aydınlık aydınlık | ayet ayet | ayılıp ayılıp | aykırı aykırı | aza aza | azalta azalta | azametli azametli | azdı azdı | babaaa babaaa | bacaklarına bacaklarına | bade bade | baden baden | badı badı | bağırsam bağırsam | bağlana bağlana | bağlanıp bağlanıp | bahtiyar bahtiyar | bakıÇa bakıÇa | bakıyordum bakıyordum | bakıyorum bakıyorum | baklava baklava | bakmıÇlar bakmıÇlar | balık balık | balkon balkon | bambala bambala | bart bart | basıla basıla | basit basit | bastırır bastırır | basura basura | baÇbaÇ| baÇa baÇa | baÇına baÇına | baÇa baÇa | baÇı baÇı | bataklığa bataklığa | batı batı | batık batık | batman batman | bayık bayık | bebek bebek | becerikli becerikli | beceriksiz beceriksiz | beklemiÇbeklemiÇ| bekler bekler |

	bekliye bekliye | bekliyorum bekliyorum | beleni beleni | belerte belerte | beline beline | belire belire | bembeyaz bembeyaz | benzin benzin | besleye besleye | bet bet | beyim beyim | beylik beylik | bezeyip bezeyip | bıçaklı bıçaklı | bıdı bıdı | bıllık bıllık | bırakın bırakın | bırt bırt | bıy bıy | bi bi | bici bici | bicik bicik | bide bide | bil bil | bilhassa bilhassa | biliniyor biliniyor | bilmeye bilmeye | bilsen bilsen | bine bine | bira bira | birgün birgün | birikir birikir | biriktire biriktire | birinde birinde | bitirile bitirile | bitirim bitirim | bitmeyecek bitmeyecek | bizi bizi | bizim bizim | bleh bleh | bli bli | bobin bobin | boğaz boğaz | bolca bolca | boram boram | borçlan borçlan | boğalıp boğalıp | boğalta boğalta | boğanıp boğanıp | botani botani | boyana boyana | boyun boyun | bozkır bozkır | bozum bozum | böcek böcek | böcük böcük | böğür böğür | bölüğüre bölüğüre | börtlete börtlete | bös bös | broğür broğür | bugüne bugüne | buhar buhar | buket buket | bulayıp bulayıp | buna buna | burada burada | burç burç | burçak burçak | burgu burgu | burnuna burnuna | bursa bursa | burum burum | buruğa buruğa | buruğura buruğura | buruğurulup buruğurulup | bükülü bükülü | büküm büküm | büngül büngül | büyülte büyülte | büyümüğbüyümüğ| büyürsün büyürsün | büyütmek büyütmek | büzük büzük | cadde cadde | cak cak | cambıl cambıl | cami cami | canınayandığımın canınayandığımın | cep cep | cepheye cepheye | cıngıl cıngıl | cırk cırk | cıvlar cıvlar | cızırdata cızırdata | cild cild | cluk cluk | corp corp | coğa coğa | cuf cuf | cumartesi cumartesi | cumlak cumlak | çadır çadır | çağdağçağdağ| çakır çakır | çaktı çaktı | çaldık çaldık | çaldım çaldım | çalığıp çalığıp | çalığmaya çalığmaya | çalkalana çalkalana | çalkalanıp çalkalanıp | çalmığçalmığ| çar çar | çarpıla çarpıla | çarpına çarpına | çarğı çarğı | çata çata | çatıla çatıla | çatılar çatılar | çatlata çatlata | çatlaya çatlaya | çayır çayır | çekdin çekdin | çekileceğim çekileceğim | çekmiğer çekmiğer | çengel çengel | çeğid çeğid | çevir çevir | çevirir çevirir | çeviriyor çeviriyor | çıkarsa çıkarsa | çıkarta çıkarta | çıkı çıkı | çıkık çıkık | çıkır çıkır | çıkmak çıkmak | çıktı çıktı | çıpıl çıpıl | çır çır | çırpınıyor çırpınıyor | çıtıdık çıtıdık | çıtırdata çıtırdata | çıtırdaya çıtırdaya | çiftlik çiftlik | çiğdem çiğdem | çiğneyip çiğneyip | çil çil | çilli çilli | çini çini | çiniye çiniye | çocukları çocukları | çoğalta çoğalta | çokbigüzel çokbigüzel | çoluk çoluk | çooos çooos | çökerte çökerte | çöl çöl | çözülüp çözülüp | çubuk çubuk | çünkü çünkü | çürüye çürüye | dağların dağların | dalar dalar | dalgalandım dalgalandım | dama dama | damga damga | dane dane | dangır dangır | dar dar | dayattın dayattın | dayayıp dayayıp | dayılana dayılana | debelene debelene | debenleye debenleye | değdirilip değdirilip | değiğmemiğdeğiğmemiğ| değiğmiye değiğmiye | değiğirip değiğirip | deh deh | delikanlı delikanlı | delmiğdelmiğ| demiğdemiğ| demli demli | denemiğdenemiğ| denene denene | denize denize | densiz densiz | depo depo | dere dere | dergi dergi | derinlerden derinlerden | dert dert | deve deve | devirip devirip | devre devre | dıbır dıbır | dıııt dıııt | dığa dığa | dığın dığın | dîde dîde | didikleyip didikleyip | didim didim | didiğe didiğe | dikin dikin | dikletip dikletip | dilik dilik | dillere dillere | dimedim dimedim | dina dina | dini dini | dinlemeye dinlemeye | dinleyip dinleyip | dipten dipten | direne direne | diriltip diriltip | dirsekliye dirsekliye | diğii diğii | diyorsun diyorsun | dizili dizili | dizleye dizleye | doğraya doğraya | doğrulup doğrulup | doğursa doğursa | doğurup doğurup | dokundura dokundura | dokunsa dokunsa | dolanıp dolanıp | doluyor doluyor | donum donum | donup donup | dostluklar dostluklar | doyamadım doyamadım | doygun doygun | doyura doyura | döğüne döğüne | döğüğü döğüğü | döğüğüp döğüğüp | döktürü döktürü | dönüm dönüm | dönüğe dönüğe | döğek döğek | döv döv | dövdüler dövdüler | durdunuz durdunuz | duvar duvar | duvarlar duvarlar | duygu duygu | duyula duyula | duyup duyup | düğümleye düğümleye | düne düne | dünyamız dünyamız | düre düre | dürtüle dürtüle | dürüm dürüm | düğünmüğdüğünmüğ| düğünürdü düğünürdü | düğünüyorlar düğünüyorlar | düğürdüm düğürdüm | düğürse düğürse | düve düve | düzelte düzelte | düzen düzen | düzine düzine | ebubekir ebubekir | eden eden | ederken ederken | edilse edilse | efsane efsane | eğlene eğlene | ehram ehram | ekleseniz ekleseniz | ekleye ekleye | ekstra ekstra | elemli elemli | eleyi eleyi | elhamdülillah elhamdülillah | elinde elinde | ellenip ellenip | emeklilik emeklilik | emniyetsiz emniyetsiz | epey epey | eridi eridi | erim erim | erine erine | eriyip eriyip | erkekli erkekli | erse erse | eskiye eskiye | esnedi esnedi | esrarlı esrarlı | eğeleyip eğeleyip | eğik eğik | eğine eğine | et et | etim etim | evim evim | evlek evlek | evlenip evlenip | eylem eylem | ezberleye ezberleye | ezgili ezgili | ezip ezip | faaat faaat | fakır fakır | fan fan | farağfarağ| farğa farğa | fasikül fasikül | fağfağ| felsefe felsefe | fenik fenik | fersiz fersiz | fırka fırka | fırlayıp fırlayıp | fısıldağa fısıldağa | fıss fıss | fide fide | fik fik | filo filo | fin fin | fingir fingir | firaklı firaklı | fısıldaya fısıldaya | fork fork | fosul fosul | foğurdata foğurdata | gah gah | galon galon | gamsız gamsız | garipsi garipsi | gassaray gassaray | gazino gazino | geceyi geceyi | geçmiğgeçmiğ| geliyorum geliyorum | gelme gelme | gelmiğgelmiğ| geniğlik geniğlik | gerçekleğtiremeyeceğini gerçekleğtiremeyeceğini | gerçekleğtiremeyen gerçekleğtiremeyen | gerek gerek | gevelene gevelene | geveleye geveleye | geveleyip geveleyip | geveliye geveliye | geviğgeviğ| geyik geyik | gez gez | gezegen gezegen | gıdıklanıyorum gıdıklanıyorum | gık gık | gırlaya gırlaya | gıvıl gıvıl | gıyç gıyç | gidersin gidersin | girdi girdi | girdiler girdiler | giril giril | girse girse | gitmek gitmek | giye giye | gluk gluk | gol gol | göçe göçe | göğsüne göğsüne | göğüsleye göğüsleye | gölgesinden gölgesinden | gömü gömü | gömüle gömüle | görmedin görmedin | görüne görüne | görünüp görünüp | götürdü götürdü | götürüp götürüp | gözlerine gözlerine | gözüküp gözüküp | gözüme gözüme | grav grav | grev grev | gulu gulu | gurk gurk | güç güç | güçlü güçlü | güde güde | güde güde | güler güler | gülerken gülerken | güller güller | gümrük gümrük | günah günah | günahsız günahsız | güneğe güneğe | günler günler | gürbüz gürbüz | güreğgüreğ| güreğe güreğe | gürp gürp | güruh güruh | gürüldeye gürüldeye | güvenli güvenli | güzellik güzellik | güzün güzün | habbe habbe | haberler haberler | hacı hacı | hafi hafi | hafifliye hafifliye | hande hande | hankır hankır | hantal hantal | hapçık hapçık | hâre hâre | hareketli hareketli | hareli hareli | harp harp | hars hars | hasım hasım | hağa hağa | hağır hağır | hatırlayıp hatırlayıp | hatun hatun | hatve hatve | havalanıp havalanıp | havalı havalı | havana havana | havar havar | havladı havladı | havlar havlar | hayal hayal | hayat hayat | hayda hayda | hayırlı hayırlı | haykırığa haykırığa | hayvan hayvan | hazırlaya hazırlaya | hazırlayıp hazırlayıp | heeey heeey | hent hent | herğeye herğeye | hesaplağa hesaplağa | hııh hııh | hımbıl hımbıl | hırıldaya hırıldaya | hığırdaya hığırdaya | hiçbiri hiçbiri | hindiler hindiler | hisar hisar | hissiz hissiz | hohlayıp hohlayıp | horlaya horlaya | hoğut hoğut | hoğu hoğu | hökümet hökümet | höngür höngür | hörp hörp | hurdan hurdan | huysuz huysuz | hücre hücre | hülyalı hülyalı | hüp hüp | ıı | ıpıl ıpıl | ırgalana ırgalana | ıscah ıscah | ısıcak ısıcak | ıslata ıslata | ıslık ıslık | içeriden içeriden | içeriye içeriye | içil içil | içime içime | içire içire | içlerine içlerine | içmiğiçmiğ| içten içten | iddialı iddialı | iğim iğim | iğneli iğneli | ihtiyatlı ihtiyatlı | ikileye ikileye | ikiz ikiz | iklim iklim | ileri ileri | ilerler ilerler | ilerlerken ilerlerken | ilerleye ilerleye | ilgili ilgili | ilim ilim | ilk ilk | ille ille | im im | imzalayıp imzalayıp | in in | inadına inadına | inana inana | inanmadığına inanmadığına | inanmaya inanmaya | inci inci | indi indi | indikçe indikçe | indiler indiler | indire indire | indirip indirip | inletile inletile | insanlar insanlar | insanoğlu insanoğlu | ipek ipek | irin irin | iskele iskele | isli isli | isteseler isteseler | istiridye istiridye | iğiğ| iğemek iğemek | iğüzar iğüzar | iğit iğit | iğite iğite | iğittire iğittire | iğlene iğlene | iğsiz iğsiz | iğveli iğveli | ittire ittire | ivedili ivedili | iyice iyice | izleyip izleyip | kabahatli kabahatli | kabile kabile | kaçalım kaçalım | kaçar kaçar | kaçma kaçma | kadir kadir | kafanıza kafanıza | kafasına kafasına | kafasına kâfir kâfir | kahvehane kahvehane | kahveler kahveler | kal kal | kalaylaya kalaylaya | kalbine kalbine | kaldı kaldı | kalk kalk | kamağık kamağık | kamburlağıra kamburlağıra | kamçılana kamçılana | kandıra kandıra | kanırta kanırta | kanyak kanyak | kapa kapa | kapana kapana | kapanıp kapanıp | kapısının kapısının | kapığa kapığa | karaca karaca | karargâh karargâh | kararıp kararıp | kararsız kararsız | kardeğim kardeğim | karığırdı karığırdı | kasaplar kasaplar | kağıkağ| katlamığkatlamığ| katmerli katmerli | katra katra | kavak kavak | kavgalı kavgalı | kavrula kavrula | kavur kavur | kavuğup kavuğup | kaydı kaydı | kayıtsız kayıtsız | kaymak kaymak | kaynak kaynak | kaynatıp kaynatıp | kaynaya kaynaya | kaynayıp kaynayıp | kaynıyor kaynıyor | kazıya kazıya | keçi keçi | kef kef | kehribar kehribar | kekeliye kekeliye | kel kel | keleğkeleğ| kenarına kenarına | kerbela kerbela | kesilip kesilip | kesiyor kesiyor | kesmik kesmik | kestiremiyordu kestiremiyordu | keyili keyili | kıl kıl | kılıçlayıp kılıçlayıp | kıpırdata kıpırdata | kırat kırat | kırbaç kırbaç | kırdım kırdım | kırılıp kırılıp | kırk kırk | kırpıla kırpıla | kırpığa kırpığa | kığkığ| kığkırta kığkırta | kığlarım kığlarım | kıvırdı kıvırdı | kıvığkıvığ| kıvranıp kıvranıp | kıyamam kıyamam | kıyıya kıyıya | kıza kıza | kızdırıp kızdırıp | kızının kızının | kızıp kızıp | kızlı kızlı | kihhe kihhe | kilit kilit | kimlere kimlere | kimse kimse | kimsenin kimsenin | kimsesi kimsesi | kin kin | kinayeli kinayeli | kir kir | kirlene kirlene | kirpiğire kirpiğire | kiğlik kiğlik | kiğsel kiğsel | kiğneye kiğneye | kitaplar kitaplar | kitaplık kitaplık | kivrim kivrim | kodunuz kodunuz | koğuk koğuk | koka koka | kokla kokla | koklasam koklasam | koklayı koklayı | kokuğa kokuğa | komutan komutan | kona kona | konaklaya konaklaya | konaklaya | konca konca | konuğma konuğma | konuğmak konuğmak | konuğurken konuğurken | kopa kopa | kopsa kopsa | korkmuğ korkmuğ| korku korku | korkunç korkunç | korkuyla korkuyla | koru koru | koruna koruna | koruya koruya | koğmak koğmak | koğurdu koğurdu | koğuyor koğuyor | kovan kovan | koyup koyup | köpürdü köpürdü | kucaklağıp kucaklağıp | kulağıma kulağıma | kule kule | kumlaya kumlaya | kurdele kurdele | kuğuk kuğuk | küçüldü küçüldü | küçülüyor küçülüyor | küfür küfür | küh küh | külah külah | külhan

külhan | küllü küllü | kümbet kümbet | künye künye | kürekleyip kürekleyip | küs küs | kütüphane kütüphane | lacivert lacivert | lam lam | lanet lanet | leğen leğen | lel lel | leo leo | liman liman | lâl lâl | loğiloğ| lök lök | lömbür lömbür | löpür löpür | lüm lüm | mağara mağara | mahpushane mahpushane | mani mani | marka marka | marksis marksis | masalar masalar | mayalana mayalana | mazlum mazlum | mehmet mehmet | mehtap mehtap | mehterli mehterli | mektep mektep | meliye meliye | memedim memedim | memeler memeler | memur memur | mendil mendil | menzil menzil | mesele mesele | mete mete | mevki mevki | meyil meyil | mıntıka mıntıka | mırnav mırnav | mız mız | mızıklaya mızıklaya | mızıl mızıl | milimetresi milimetresi | milliyetçi milliyetçi | milyonlar milyonlar | milyonlarla milyonlarla | mine mine | mis mis | misk misk | moda moda | model model | moğuk moğuk | mola mola | morarta morarta | more more | moruğmoruğ| muhabbetti muhabbetti | murtaza murtaza | müjde müjde | müsamahalı müsamahalı | müstehzi müstehzi | nâle nâle | nameli nameli | nasırlı nasırlı | nazlana nazlana | nefis nefis | nelere nelere | neleri neleri | neyimiğneyimiğ| neyin neyin | niceler niceler | niçin niçin | niyetlenip niyetlenip | nohutlu nohutlu | notalar notalar | nöbetleğe nöbetleğe | obur obur | oğlunun oğlunun | oğunsa oğunsa | ohlaya ohlaya | okğayıp okğayıp | okğıya okğıya | okudukça okudukça | okunaklı okunaklı | okusun okusun | okuyor okuyor | olan olan | olarak olarak | olay olay | olmak olmak | olmuyor olmuyor | olsan olsan | oluna oluna | olursa olursa | oluğup oluğup | omuzlaya omuzlaya | onlar onlar | onu onu | orada orada | ordaki ordaki | ormanda ormanda | orta orta | ortasına ortasına | otlata otlata | otlaya otlaya | oturdular oturdular | oymak oymak | oynana oynana | oyuk oyuk | öde öde | öğrene öğrene | öğrete öğrete | öhhhö öhhhö | öldüler öldüler | öldüm öldüm | ölseler ölseler | ölürüm ölürüm | ömrüm ömrüm | önemli önemli | öpecek öpecek | öptüre öptüre | örtü örtü | örüle örüle | öteleye öteleye | öter öter | ötüğe ötüğe | özenle özenle | özgür özgür | özlem özlem | özleyip özleyip | pal pal | paralaya paralaya | param param | parçalaya parçalaya | parladı parladı | pağam pağam | pehlivan pehlivan | pencere pencere | per per | pervasız pervasız | pıp pıp | pırtlaya pırtlaya | pısırık pısırık | pinçe pinçe | pindar pindar | pissst pissst | piğman piğman | pit pit | pitik pitik | plaj plaj | plak plak | polatlı polatlı | ponpon ponpon | popül popül | portakal portakal | puflata puflata | püsküre püsküre | püskürte püskürte | pütürlü pütürlü | raf raf | rahatsız rahatsız | rakip rakip | renkler renkler | röportaj röportaj | rûh rûh | saatler saatler | sabırsızlana sabırsızlana | sabret sabret | sabunlu sabunlu | saç saç | saçaklı saçaklı | saçıla saçıla | sadeleğire sadeleğire | sağol sağol | sakıngan sakıngan | saklar saklar | saklaya saklaya | saklıyordu saklıyordu | salamura salamura | salıp salıp | salîana salîana | salkına salkına | salladı salladı | sallanır sallanır | salon salon | saman saman | samanlık samanlık | samanyolu samanyolu | samimilik samimilik | sapa sapa | sarara sarara | sarardı sarardı | saray saray | sarıca sarıca | sarıp sarıp | sarmal sarmal | sarraf sarraf | sarsıp sarsıp | savağsavağ| savroğsavroğ| sebil sebil | sedye sedye | seher seher | sektire sektire | sel sel | selam selam | selamlata selamlata | selbes selbes | semiz semiz | sena sena | senelerce senelerce | senin senin | sere sere | seren seren | serenler serenler | serilip serilip | serim serim | servi servi | seslene seslene | sevda sevda | sevelim sevelim | sever sever | sevgilim sevgilim | sevi sevi | sevile sevile | sevimsiz sevimsiz | sevse sevse | seyrele seyrele | sezdire sezdire | sıçrata sıçrata | sıçrayıp sıçrayıp | sıçrıya sıçrıya | sığdı sığdı | sığlağıp sığlağıp | sıkar sıkar | sıkığsıkığ| sıkığıp sıkığıp | sıkığır sıkığır | sıkkın sıkkın | sınta sınta | sırıtkan sırıtkan | sırnağık sırnağık | sıska sıska | sıvazlayıp sıvazlayıp | sıvıya sıvıya | sıza sıza | sızlata sızlata | sızlaya sızlaya | siftine siftine | siga siga | silik silik | silip silip | silke silke | silkeleye silkeleye | simsiyah simsiyah | sîne sîne | sinirlenip sinirlenip | sisli sisli | soğudun soğudun | sokurdana sokurdana | sola sola | solak solak | solgun solgun | solur solur | somurtuk somurtuk | sormaya sormaya | sorula sorula | sorumsuz sorumsuz | soyula soyula | soyun soyun | söke söke | söndür söndür | sövüle sövüle | söylemeye söylemeye | söylesek söylesek | söyleği söyleği | sulandıra sulandıra | sular sular | sultan sultan | suna suna | suni suni | susa susa | suskun suskun | sustu sustu | susup susup | susuz susuz | sümbül sümbül | sümtükleye sümtükleye | süngüleğe süngüleğe | sürgüleyip sürgüleyip | sürmeli sürmeli | sürmüğsürmüğ| sürtmüğer sürtmüğer | sürüle sürüle | sürülmeye sürülmeye | sürünür sürünür | sürüyorsun sürüyorsun | sütlaç sütlaç | sütlü sütlü | Çahlana Çahlana | Çair Çair | Çakadak Çakadak | Çakalağa Çakalağa | Çanlı Çanlı | Çaplata Çaplata | Çapur Çapur | Çarap Çarap | Çarkılar Çarkılar | ÇağÇarak ÇağÇarak | ÇağÇıra ÇağÇıra | ÇağırıpÇağırıp | Çehka Çehka | Çehvetli Çehvetli | Çerbet Çerbet | Çerham Çerham | Çıldır Çıldır | Çmarttı Çmarttı | Çıngırdata Çıngırdata | Çıpı Çıpı | Çırrr Çırrr | Çipidik Çipidik | Çırret Çırret | ÇğÇim ÇğÇim | Çlap Çlap | Çor Çor | Çırup Çırup | ta ta | tabi tabi | tabiî tabiî | tabu tabu | tadım tadım | takıla takıla | takırdıya takırdıya | taktı taktı | talihim talihim | tan tan | tangırdata tangırdata | tanıtalım tanıtalım | tanrım tanrım | tarana tarana | tarazlana tarazlana | tarife tarife | tarih tarih | tarlalar tarlalar | tartaklıya tartaklıya | tartığa tartığa | tasarruf tasarruf | tağına tağına | tağınla tağınla | tağaya tağaya | tavuklar tavuklar | tekme tekme | telağtelağ| telli telli | temizlese temizlese | ten ten | tenbel tenbel | tenha tenha | tepinip tepinip | terim terim | terket terket | terlese terlese | terleye terleye | tezgâh tezgâh | tıkıdık tıkıdık | tıkırdata tıkırdata | tıkırdaya tıkırdaya | tıngır tıngır | tıpkı tıpkı | tırım tırım | tırpan tırpan | tırtık tırtık | tırtıl tırtıl | tırtıllı tırtıllı | tısır tısır | tığğtığğ| tifodan tifodan | tip tip | titiz titiz | titre titre | tiz tiz | tokat tokat | tokmaklaya tokmaklaya | tombalak tombalak | ton ton | tonbul tonbul | toplanır toplanır | toplasanız toplasanız | toplata toplata | topraksı topraksı | toslıya toslıya | tosur tosur | tozam tozam | tökezleye tökezleye | töm töm | tuk tuk | tun tun | turuncu turuncu | tutuk tutuk | tükürükleye tükürükleye | tükürüle tükürüle | tüm tüm | tümsek tümsek | tümüyle tümüyle | türkü türkü | tütüncü tütüncü | tüyüp tüyüp | uçuğa uçuğa | uçuğur uçuğur | ufalana ufalana | ufalanıp ufalanıp | ufaldı ufaldı | ufaltıla ufaltıla | ufukta ufukta | uğrağır uğrağır | uğuldayıp uğuldayıp | uğursuz uğursuz | uğuğura uğuğura | ukala ukala | ulam ulam | ulağırsın ulağırsın | ulaya ulaya | ulu ulu | umut umut | unlu unlu | unutmadım unutmadım | utanın utanın | utanır utanır | uyansa uyansa | uyudum uyudum | uyuklaya uyuklaya | uyur uyur | uyuğuk uyuğuk | uyuyup uyuyup | uzanıyor uzanıyor | uzasa uzasa | uzatmalı uzatmalı | uzayan uzayan | uzayıp uzayıp | uzuyor uzuyor | üğüne üğüne | ümitsiz ümitsiz | ürpere ürpere | üryan üryan | üzümler üzümler | vaha vaha | varsak varsak | verdi verdi | verip verip | vermese vermese | vezir vezir | vıcıl vıcıl | vıdır vıdır | vırıl vırıl | vıyaklata vıyaklata | vıyıl vıyıl | vızık vızık | vızıltılar vızıltılar | vızt vızt | vit vit | vittiri vittiri | vîze vîze | vonk vonk | vs vs | vurdum vurdum | vurgulana vurgulana | vurgulaya vurgulaya | vurursun vurursun | vuyunk vuyunk | yağa yağa | yağmurlu yağmurlu | yakaladık yakaladık | yakalayıp yakalayıp | yakar yakar | yaklağıp yaklağıp | yaladı yaladı | yalaz yalaz | yalaza yalaza | yalnızım yalnızım | yaltaklana yaltaklana | yamaya yamaya | yamula yamula | yanar yanar | yanağırıp yanağırıp | yâne yâne | yankılana yankılana | yankılı yankılı | yankıya yankıya | yanlamasına yanlamasına | yanpiri yanpiri | yapacak yapacak | yapığa yapığa | yapığır yapığır | yapığıra yapığıra | yapmaya yapmaya | yapsın yapsın | yaptıysa yaptıysa | yarabbi yarabbi | yararlana yararlana | yarın yarın | yarpuz yarpuz | yağama yağama | yağısa yağısa | yağayıp yağayıp | yağayığyağayığ| yağın yağın | yatırı yatırı | yavru yavru | yavğak yavğak | yazayım yazayım | yazdım yazdım | yazıyorsun yazıyorsun | yazlık yazlık | yazsa yazsa | yerim yerim | yerine yerine | yerlerine yerlerine | yesin yesin | yetim yetim | yetiğip yetiğip | yeye yeye | yıkar yıkar | yıkıp yıkıp | yıldızlar yıldızlar | yılında yılında | yıllardır yıllardır | yıpır yıpır | yırtılır yırtılır | yırtına yırtına | yırtı yırtı | yine yine | yirim yirim | yitirir yitirir | yiv yiv | yoğrula yoğrula | yoklıya yoklıya | yoldağım yoldağım | yoldu yoldu | yollardaydık yollardaydık | yonca yonca | yonga yonga | yool yool | yuğrula yuğrula | yukarıdan yukarıdan | yuma yuma | yurduna yurduna | yuvarlıya yuvarlıya | yüklene yüklene | yüklenip yüklenip | yükleye yükleye | yüklü yüklü | yürüdüm yürüdüm | yürür yürür | yürürsün yürürsün | zan zan | zap zap | zayıflatıp zayıflatıp | zayıflaya zayıflaya | zeki zeki | zevrak zevrak | zevzek zevzek | zir zir | zito zito | zorladı zorladı | zorladım zorladım | zorlana zorlana |

KAYNAKLAR

ABÇK A. Deniz, "„(İsim$_1$+lI/+lU) (İsim$_2$++lI/+lU)" Kuruluşundaki İkilemeler", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, 08-12 Kasım 1999, İstanbul.

ABÇK A. Deniz, "Derleme Sözlüğü'nde İkinci Kelimesinin Başında s- Bulunduran Tekrarlar", **IX. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**,15-19 Eylül 1997, İstanbul.

ADALI Oya, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK yay., Ankara 1979.

AKSAN Doğan, "Anlambilim Açısından Türkçenin Söz Varlığı", (Ed. Ayşe Kıran, Ece Korkut, Suna Ağıldere), **Günümüz Dilbilim Çalışmaları**, MULTILINGUAL, İstanbul 2003, s. 32-vd.

AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, (3 Cilt), TDK Yay.: 43, Ankara 2000.

AKSAN Doğan, **Tükçenin Sözvarlığı**, Engin Yay., İstanbul 1996.

ALKAYA Ercan (2008). "Orta ve Doğu Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/3 Spring 2008.

ATABAY N. vd., **Sözcük Türleri**, Papatya Yay., İstanbul 2003.

ATABAY N. vd., **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**, TDK Yay.: 472, Ankara 1981.

AYDIN Erhan, "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler", **Türk Dili**, S. 544 (Nisan 1997). s. 417-421, 2003.

BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, (6. Baskı), TDK Yay.: 528, Ankara 2000.

BİLGEGİL Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul 1984.

BOZKURT Fuat, **Türkiye Türkçesi**, (2. Baskı), Hatiboğlu Yayınevi. Ankara 2000.

ÇAĞATAY Saadet, "Uygurcada Hendiadyoinler", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara 1978, s. 29-66.

ÇAĞLAR Güler, "Türkçede Sözcük Dizilişi ve Dil Tipolojisi", **Genel Dilbilim Dergisi**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1978, s. 55-60.

ÇORAKLI Şahbender, **Türkçe ve Almancada İkilemeler**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Alman Dili ABD, Yayılmlanmamış Yüsek Lisans Tezi, Erzurum 1991.

DEMİRCAN Ömer, "Emphatic Reduplication in Turkish", **Studies on Modern Turkish; Proceedings of the 3rd Conference in Turkish Linguistics**; (Yay. Haz.: Hendrik E. Boeschoten, Ludo Th. Verhoeven.) Tilburg University Press, 1987.

DEMİRCAN Ömer, **Türkçenin Ses Dizimi**, (II. Baskı), Der Yay., İstanbul 2001.

DENY Jean, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941.

DİZDAROĞLU Hikmet, **Tümcebilgisi**, TDK Yay.: 426, Ankara 1976.

EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

ERDEM Mehmet Dursun, "Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine", **Bilig**, S. 33, Bahar 2005, s. 189-225.

EREN Hasan, "İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında", **DTCF Dergisi**, C. VII. S. 2., (1949), s. 285-

286.

ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul 1993.

GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yay., Ankara 2001.

GRÖNBECH K., **Türkçenin Yapısı**, (Çev: M. Akalın), TDK Yay: 609, Ankara 2000.

GÜLER Selda, **A Study on Turkish Reduplcations: Some Observations on Form and Function of Reduplication [Türkçe İkilemelerin Anlamsal ve Yapısal Özellikleri]**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2003.

HAM William H., "A New Approach To An Old Problem: Gemination And Constraint Reranking in West Germanic"**, The Journal of Comparative Germanic Linguistics-1: Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands**, 1998, s. 225–262.

HATİBOĞLU Vecihe, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, AÜ. DTCF Yay.: 256, Ankara 1978.

HATİBOĞLU Vecihe, **Türkçenin Sözdizimi**, AÜ. DTCF Yay.: 317, Ankara 1982.

HENGİRMEN Mehmet, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Engin Yayınevi, Ankara 1999.

http://en.wikipedia.org/ (ET: 12.03.10).

http://site.ebrary.com/lib/cukurova (ET: 12.03.10).

http://www.merriam-webster.com/hendiadys (ET: 12.03.10).

http://www.regexbuddy.com/ (ET:27.07.2010).

http://www.tdk.gov.tr/ (ET:27.08.2010).

INKELAS Sharon, and Z. Cheryl, **Reduplication, Doubling in Morphology**, Cambridge University Press, UK 2005.

KAJITANI Motomi, "Semantic Properties of Reduplication Among the World's Languages" **LSO Working Papers in Linguistics 5: Proceedings of WIGL** 2005, pages 93-106.

KARAHAN Leyla, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yay., Ankara 1999.

KARATAYEVA S. K., "İkilemelerin Yapısındaki Çince ve Sanskritçe Elementler (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili Materyallerinde)", (Aktaran: B. M. Ermatova), **Manas Devlet Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, Manas 2004, s. 91-95.

KAYE A. S., "Gemination in English, An Account of Consonantal „Twinning" in English and Other Languages", **English Today** 82, Vol. 21, No. 2,April 2005, Cambridge University Press, UK 2005.

KOCAMAN Ahmet, **Dilbilim Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar**, (Yay. Haz.: A. Kocaman), Uygulamalı Dilbilim, Dil Derneği Yay., Ankara 2006.

KOCASAVAğ Yıldız, *"Aynı Köke Dayalı Unsurları İsim ve Fiil Olan İkilemeler"*, **IX. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**,15-19 Eylül, İstanbul 1997.

KOÇ Nurettin, **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.

KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Yayınevi. İstanbul 1996.

KONONOV A. N., **Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri**, TDK Kütüphanesindeki çevirisinden yararlanıldı, Ankara 1956.

KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay.: 575, Ankara 2003.

KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay.: 827, Ankara 2003.

KÜKEY Mazhar, **Türkçenin Sözdizimi**, KardeĢ Matbaası, Ankara 1975.

LODOVICI Vieri Samek, "A Unified Analysis of Crosslinguistic Morphological Gemination", **Published in: Proceedings of CONSOLE-1,** Utrecht, Nederlands 1992.

LONGMAN DICTIONARY, **Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics**, (Jack C. Richards and Richard Schmidt vd.), Third Edition Published 2002.

MÜLLER Hans-Georg, **Reduplicakationen im Türkischen, Morphophonologische Untersuchungen**, Turkologia 56, Harrssowitz Verlag-Wiesbaden 2004.

NAGY Éva Kincses, "Ġki TaĢa Bir KuĢ.. Çağataycada Hendiodyoin" **Türk Dili Kurultayı Bildirileri, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 1125-1136.

ÖLMEZ Mehmet, "Eski Uygurca *odug sak* Ġkilemesi Üzerine*",* **Türk Dilleri AraĢtırmaları-8**, 1998, s. 35-47.

ÖLMEZ Zuhal Kargı, "Kutadgu Bilig'de Ġkilemeler-1", **Türk Dilleri AraĢtırmaları**, S. 7, 1997, s. 19-40.

ÖLMEZ Zuhal Kargı, "Kutadgu Bilig'de Ġkilemeler-2", **Bahsı Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı**, Simurg Yay., Freiburg-Ġstanbul 1998, s. 235-260.

ÖZ Aynur, "Özbek Türkçesinde Ġkileme", **Türkoloji Dergisi**, C. XII. S.1 Ankara Üniv. D.T.C.F., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, 1997, S. 287-311.

ÖZKAN Bülent, **Türkçe Derlem-1**, Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Mersin, 2007. http://turkcederlem.mersin.edu.tr/td1/

ÖZKAN Bülent, **Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve EĢdizimliliği**, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamıġ Doktora Tezi, Adana 2007.

ÖZKAN Bülent, **Türkiye Türkçesinde Ġkili Tekrarlar -Derlem Tabanlı Bir Uygulama-**, Çukurova Üniversitesi, Bilimsel AraĢtırma Projeleri Birimi, EF-2008-BAP-11 Numaralı AraĢtırma Projesi, Adana 2010.

ÖZÜNLÜ Ünsal, **Edebiyatta Dil Kullanımları**, MULTILINGUAL, Ġstanbul 2001.

SCHILLING Uta, "Zur Bildung und Bedeutung von Paarformeln im Alttürkischen", **Türk Dilleri AraĢtırmaları**, C:11, 2001, s. 153-170.

SEV Gülsel, "Divanü Lûgat'it Türk'te Ġkilemeler", **Türk Dili***,* S. 634, 2004, s. 497-510.

ġEN Serkan, **Eski Uygur Türkçesinde Ġkilemeler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD., YayımlanmamıĢ Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002.

ġĠMġEK Rasim, **Örneklerle Türkçe Sözdizimi**, Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, Trabzon 1987.

TOPALOĞLU Ahmet, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yay., Ġstanbul 1989.

TUNA Osman Nedim, "Türkçede Tekrarlar-1", **Kowalski Özel Sayısı**, Ġstanbul 1949, C. III, No: 3-4, s. 429-477.

TUNA, Osman Nedim (1950). "Türkçede Tekrarlar-2" **Ġstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. IV, Ġstanbul 1950, s.35-82.

TUNA, Osman Nedim, "Türkçenin Sayıca EĢ Heceli Ġkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabiî Bir Ünsüz Dizisi", **Türk Dili AraĢtırmaları Yıllığı-Belleten**, 1982-1983, Ankara 1986, s. 163-228.

TÜRKÇE SÖZLÜK, TDK Yay.: 549, Ankara 2005.

ULUTAğ Ġsmail, “Kırgız Türkçesinde Ġkilemeler”, **Akademik BakıĢ Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi**, Ġktisat ve Girisimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Fakülteleri, Ekim 2007, Celalabat-Kırgızistan. S. 13.

UYGUN Hatice, **Kazak Türkçesindeki Ġkilemelerin Türkiye Türkçesindeki Ġkilemelerle KarĢılaĢtırılması**, Pamukkale Ünversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, YayımlanmamıĢ Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007.

UZUN Nadir Engin, **Biçimbilim -Temel Kavramlar-**, Papatya Yay., Ġstanbul 2006.

WEDEL Andrew, “Turkish Emphatic Reduplication”, University of California, Santa Cruz (http://escholarship.org/uc/item/), 1999.

YASTI Mehmet,“Türkçe Deyimlerde Geçen Ġkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri” **Selçuk Üniv. Türkiyat AraĢtırmaları Enstitüsü, Türkiyat AraĢtırmaları Dergisi**, Konya Bahar 2007, S. 21, s. 51-87.

YAZIM KILAVUZU, (24. baskı). TDK Yay.: 859, Ankara 2005.

YOUNG-RAN An, “Identity Avoidance In Korean And Turkish”, **Stony Brook University** (http://www.swarthmore.edu/SocSci/dharris2/Harrison), 1996.

ZÜLFĠKAR Hamza, “Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler”, TDK Yay: 638, Ankara 1996.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1649-1656, TURKEY

TÜRK ATASÖZLERİNDE YİNELEMELER

İbrahim ÖZKAN•

ÖZET

Atasözü, "bir cümle halinde kalıp halde söylenen" özlü sözlerdir. Atasözü az kelime ile çok şey anlatır. Atasözünde anlatım yoğundur. Az kelime ile bütün çağlar için genel geçer kuralları ortaya koymak ve bunu anlatmak, anlam yoğunluğunu gerektirir. Bundan dolayı atasözü bünyesinde üslup oyunlarına yer vermez. Gereksiz kelimelere rastlanmaz. Atasözü, hangi kelimenin nerede, nasıl kullanacağını asırların verdiği tecrübelerle, halkın zevk ve sanat anlayışıyla birleştirerek yapısına katmıştır. Bu nedenle atasözünü oluşturan ve kendi aralarında sağlam bir anlam bağı ile bağlanmış kelimelerin yerlerini değiştirmek ya da eş anlamlısını kullanmak mümkün değildir. Böyle yapılırsa söz, atasözü olmaktan çıkar; etkisini, güzelliğini ve gücünü kaybeder. Sözün hafıza ile kayıtlandığı ve yine sözün sözle kuşaklara aktarıldığı sözellik döneminde, uzun uzun cümlelerin akılda kalıcılığı ve aktarımının güçlüğü; kesin, açık, şirsel bir üslubu gerektirir. Bu nedenle atasözlerimizin çoğu bir, iki cümledir. Uzun olanların sayısı ise azdır.

Sözlü kültür ürünü olan ve kuşaktan kuşağa aktarılan atasözlerinin akılda kalıcılığını sağlayan unsurlardan biri de yinelemelerdir. Düşüncenin düzenli tekrarı ile oluşturulan anlam dünyası dinleyicinin zihninde canlandırıcı bir işlev üstlenmektedir. Ortaya çıkan kalıp ifadeler, tekrarlar, sözün kalıcılığına yardım eder. İster yazılı bir eserde, ister sözlü bir üründe düzenli ve düzensiz aralıklarla yapılan yinelemeler anlatıma ahenk katar. Bu çalışmada atasözlerimizde görülen yinelemelerden söz edilecek ve yineleme çeşitleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, yineleme, sözlü kültür, önyineleme.

REITERATION IN TURKISH PROVERBS

ABSTRACT

In the period of oral tradition, in which words were recorded in our minds and words were again passed down on the following generations orally, the difficulty in keeping long sentences in mind and conveying those sentences to others required a precise, clear and poetic style. For this reason, most of our proverbs consist of one or two sentences. The number of those which are long is small.

One of the factors that allow proverbs passed down on the following generations and which are the products of oral culture to be catchy is the reiterations. A world of meaning that is formed with the help of reguler reiteration of thought assumes a revitalizing function on the mind of the listener. Idiomatic expressions, reiterations formed this way helps the permanency of the words. Reiterations made in regular and irregular intervals add harmony to the expression, whether in a written or an oral text. In this study, the reiterations observed in our proverbs will be mentioned and types of reiterations will be dealt with.

Keywords: Proverbs, reiteration, oral culture, anaphora.

• Yard. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: ibr_oz@yahoo.com

Atasözleri denenmiş ve gözlenmiş olaylardan doğmuştur. Bir toplumun özleşmiş görüşlerini yansıtırlar. Halk felsefesinin özgün söyleyişleridir. Bir toplumun topyekûn hayata bakış açısını en iyi şekilde o toplumun atasözlerinde bulmak mümkündür. Atasözleri bu yönüyle toplumu karakterize eden formüller gibidir. Atasözleri, bir toplumun kültürel değerlerini muhafaza ederek kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir araçtır. Yol gösteren, bilgi veren, sakındıran vb. gibi nitelikleriyle atasözleri toplumsal reflekslerin ortaya çıktığı yerlerdir.

Sözlü kültür ürünü olan atasözleri kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Soyut ya da somut sözlü kültür ürünlerinin ortaya ilk çıkış, toplum tarafından kabul görmesi, tüketilmesi, uzun yıllar boyunca belli bir şekil kazanması süreçleri atasözü için de geçerlidir.

Metinden yoksun olan sözlü kültür ürünleri hafıza aracılığıyla korunmuştur. Sözün hafızada korunmasına yardımcı olan ölçü, ritim, sıfatlar vb. gibi çeşitli unsurlar vardır. Bu unsurlardan birisi de yinelemedir. Düşüncenin düzenli tekrarı ile oluşturulan anlam dünyası dinleyicinin zihninde canlandırıcı bir işlev üstlenmiştir. Ortaya çıkan kalıp ifadeler, tekrarlar, sözün kalıcılığına yardım etmiştir.[1] İster yazılı bir eserde, ister sözlü bir üründe düzenli ve düzensiz aralıklarla yapılan yinelemeler anlatıma ahenk katar. Doğan Aksan, yinelemeler konusunu; "Özellikle, sözcük ve öbeklerinin, bütün bir dizenin yinelenmesi ses açısından bir etkileme sağlamakta, bir uyum, bir ritm oluşturmakta, tıpkı, müzik yapıtlarında zaman zaman ana melodinin yinelenmesi ya da çeşitlemelerle anımsatılmasında olduğu gibi, dinleyende uyanan ses imgesini pekiştirmektedir." şeklinde değerlendirmektedir.[2] Sözlü kültür ortamında yinelemeler ahengi meydana getiren bir araç olmanın yanında sözü etkili kılma gibi bir işlevi de üzerinde toplar.

Yinelemenin karşılığı olarak divan şiirinde "tekrir" sanatı akla gelmekle birlikte, sözlü kültür ortamındaki yinelemelerin divan şiirindeki "tekrir" sanatı ile aynı anlamda olmadığını düşünmekteyiz. "Sözün etkisini güçlendirmek amacıyla anlamın üzerinde yoğunlaşılığı sözcük ve söz öbeklerini arka arkaya yinelemek" demek olan tekrir bir edebî sanat olarak değerlendirilir.[3] Oysa sözlü kültür ortamında yineleme edebî sanattan öte sözün dokusunda yapısal bir takım işlevlere sahiptir. "Yineleme" ile "tekrir" arasındaki temel farklılık işlevselliklerinden ve yapılarından kaynaklanmaktadır. Tekrirde sözcük, anlam ve yapısını koruyarak yinelenir.[4] Atasözlerinde ise sözün değişik tekrarlarına rastlanır. Bunun da ötesinde devingen bir yapıya sahip halk bilgisi ürünlerini klasik şiirin klasik kalıplarına sıkıştırarak incelemenin de doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Atasözlerinde yineleme konusunun ayrıntılı bir çalışma gerektirdiği ortada olmakla birlikte bu çalışmamızda atasözlerini "yinelemelere" göre inceleme denemesinde bulunacağız. Atasözlerinde tespit ettiğimiz yinelemeleri şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Ses Tekrarları, Aliterasyon ve Asonanslar

Aliterasyon, bir sözde aynı ünsüzlerin tekrarlanmasından doğan sanattır. Ünlülerin tekrarlanmasına ise asonans denir. Aslında her iki sanatı birbirinden ayırmak güçtür. Aliterasyon ve asonans aynı anda bir sözde bulunabilir. Atasözleri, ses tekrarı bakımından çok zengin örnekler gösterir. Atasözlerinde iç ahengi sağlayan unsurlardan biri de bu ses tekrarlarıdır.

Aliterasyona örnekler:

[1] Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür,** çev.: Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul 2003, s.46; Karl Reıchl, **Türk Boylarının Destanları,** çev.: Metin Ekici. Ankara 2002, s.187 vd.

[2] Doğan Aksan, **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili,** Ankara 2006, s.218.

[3] Cem Dilçin, **Örnekleriyle Türk Şiir Bilgisi**, Ankara 1983, s.452.

[4] Cem Dilçin, "Fuzulî'nin şiirlerinde Söz Tekrarlarına Dayanan Bir Anlatım Özelliği", **Türkoloji Dergisi,** Ankara 1992, s.77 vd.

Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar.
Bu kadar kusur kadı kızında da bulunur.
Buldum bilemedim, bildim bulamadım.
Can benim canım, elin canı çıksa da olur.
Dilim seni dilim dilim dileyim.
El el ile, değirmen yel ile.
GörmemiĞgörmüĞ,güle güle ölmüĞ.
Hasta hastanın hâlindenbilir.
Kaynayan kazan kapak tutmaz.
Kazan kazan da kazana ver.
Kazanmayınca kazan kaynamaz.
Kendi karpuzunu kendi keser.
Kılıç kınını kesmez.
Köpek kapar, katır teper.
Sana söz getiren senden de söz götürür.

Asonansa örnekler:

Ay var yılı besler, yıl var, ayı beslemez.
Bellenme, dillenme, ellenme!
Çiçi öldüreneye sürükletirler.
Çiğitin etini yemez.
Çiğtediğini söyleyen, istemediğini içirtir.
Kaynayan kazan kapak tutmaz.
Söğüt gölgesi yiğit gölgesi
Yağ acı olunca pilav acı olur.
Yel gibi gelen sel gibi gider.
Yazın yatanın kalçası kırılsın, kışın yürüyenin ayağı kırılsın.

2. Ön Yinelemeler

Yunanca "anaphora" olan bu kelime dilimizde, "önyineleme",[5] "ön tekrar",[6] "mısra başı tekrarı" [7] şeklinde karşılanmaktadır. Doğan Aksan ise "önyinelem" demektedir.[8] Atasözlerinde anlam yoğundur. Az kelime ile çok şey ifade etmek atasözünün başlıca özelliğidir. Dolayısıyla atasözleri anlatımda yoğunluğu sağlayacak her türlü anlatım araçlarını kullanır. Buna etkiyi arttırmak amacıyla, aynı kelimenin, birbiri ardından gelen iki cümle başında tekrarlanması da dâhildir.

Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz.
BaşbaĞa bağlı, başda padiĞaha.
Benzeyi benzeyi yaz olur, benzeyi benzeyi kıĞ.
Bizim yerler, bizim yerler, bizim yerde yatsılık yerler.
Çok söz yalansız, çok para haramsız olmaz.
Buğday ekmeğin yoksa, buğday dilin olsun.
Gönül var otluğa konar, gönül var çöplüğe.
Hayır dile eşine, hayır gelsin başına.

[5] Ünsal Özünlü, **Edebiyatta Dil Kullanımları,** İstanbul 2001, s.118.
[6] Nurullah Çetin, **Şiir Çözümleme Yöntemi,** Ankara 2010, s.252.
[7] Nurullah Çetin, **age,** s.252.
[8] Doğan Aksan, **Halk Şiirimizin Gücü,** Ankara 2005, s.200.

İnsan insanın rahmanı, insan insanın şeytanı.
İyilik et komşuna, iyilik gelsin başına.
Kadın var, arpa unundan aşeder; kadın var, buğday unundan taşeder.
Kısmet ise gelir Hint'ten Yemen'den, kısmet değilse ne gelir elden.
Kuş var eti yenir, kuş var et yedirilir.
Ne sert ol asıl, ne yavaş ol basıl.
Olmaz olmaz deme, olmaz, olmaz.
Söz var iş bitirir, söz var baş yitirir.
Tatlı yiyelim, tatlı konuşalım.
Yavuz at yemini, yavuz it ününü artırır.

3. Ardışık Yineleme veya Artyineleme

Yunanca "epiphora" olan kelimeyi Doğan Aksan "artyineleme" şeklinde ifade etmektedir.[9] Art arda gelen iki ya da daha fazla sayıda cümle ya da dizenin sonundaki kelimelerin ya da kelime gruplarının tekrarına ardışık/ardyineleme adı verilmektedir.[10] Atasözlerinde de anlamı kuvvetlendirmek, sözün hatırda kalmasını sağlamak ve söze ahenk sağlamak amacıyla kelime tekrarlarına rastlanmaktadır.

Aynaya da zıp zıp, paraya da zıp zıp
Az kaz, uz kaz, kuyuyu boyunca kaz.
Az oku**,** öz oku**;** her kitaptan bir cüz oku**.**
Ben ölürsem büyük kıyamet**,** karı beşik ölürse küçük kıyamet.
Elin sözü kayar gider; dostun sözü koyar gider.
Getirince el getirir, yel getirir, sel getirir, götürünce el götürür, yel götürür, sel götürür.
Olan dört bağlar, olmayan dert bağlar.
Olursa aşım suyu, olmazsa başım suyu
Terazi var tartı var, her bir şeyin vakti var.
Yağ küpünden yağ sızar, bal küpünden bal sızar.
Yağmurluca yazın olsun, dumanlıca kışın olsun.
Yaz eğirdim, kış eğirdim, bir göbeklik bez eğirdim.

4. Çifte Yineleme veya Çifte Tekrar

Bir cümlenin ya da dizenin sonundaki kelime ya da kelime gruplarının takip eden cümlenin ya da dizenin başında tekrar edilmesi ile meydana getirilen biçimbirimsel yinelemelere çifte yineleme denir. Ünsal Özünlü ise; "Bir dizenin sonundaki sözcüğün, daha sonra gelen dizenin başında yinelenmesiyle yapılan bir yineleme türüdür" şeklinde tanımlar ve bu çeşit yinelemeyi "kıvrımlı yineleme" olarak adlandırır.[11] Bu yineleme çeşidi divan şiirimizde kullanılan "iade" sanatıyla benzerlikler göstermektedir. İade sanatında her beytin son sözcüğü sonraki beytin ilk sözcüğü olarak kullanılır.[12] Ancak klasik şirdeki "iade" sanatı ile atasözü için uygulanan yinelemede şekilen bir benzerlik söz konusudur. Divan şiirinde yinelemenin bütün şiir boyunca yapılma zorunluluğu vardır. Atasözünde anlam yoğunluğu elde etme ve akılda kalıcılığı daha kolay sağlama vb. gibi işlevlerle yapılır.

Aba vakti yaba, yaba vakti aba.
Ağacı besleyen toprak, toprağı besleyen yaprak
Ağlamayı gülmek, gülmeyi ağlamak takip eder.

[9] Doğan Aksan. **age**, s.203.
[10] Ünsal Özünlü, **age,** s.118.
[11] Ünsal Özünlü, **age,** s.120.
[12] Cem Dilçin, **age,** s.486.

Âkil isen açma sırrını dostuna, dostunun dostu vardır, o da söyler dostuna.
Baş başa geden ayak, ayağı başa geden dayak.
Bir darlığın bir bolluğu, bir bolluğun bir darlığı.
Fukara kalbine her kim dokuna, dokuna sinesi Allah okuna.
Sırrını dostuna, dostunu düşmanına açma.

5. Çok Bağlaçlı Yineleme veya Bağlaç Yinelemeleri

Atasözleri gerek duymadıkça yapısında bağlaçlara yer vermez. Ancak sözlü kültür ortamında sözü etkili kılmanın araçlarından biri konuşmada bağlaçların düzenli tekrarıdır. Walter Ong, birincil sözlü kültürlerde düşünme ve anlatım biçimlerindeki ortak özellikleri sıralarken bu konuyu "Yancümle Yerine Ekleme" başlığı altında değerlendirir. Walter Ong, konuya ilişkin Tevrat'tan "1:1-5" bölümünü örnek olarak gösterir. "Sözlü yapı, edimbilime (pragmatics) konu olan ,,konuşmacının çıkarı fikrine göre düzenlenir" diyen Ong, sözlü ve yazılı anlatımı karşılaştırır ve yazılı anlatım yapısında söz dizimi, söylemin nasıl düzenlendiği önemlidir görüşünü dile getirir. Ong devamla "Yazılı söylem sözlü söylemden daha ayrıntılı ve sabit dilbilgisi kuralları geliştirmiştir, çünkü yazıda "anlamın verilebilmesi" dilin düzenlenişine bağlıdır. Bunun da nedeni, sözlü söylemdeki gibi dilbilgisine pek gerek kalmadan "anlamın belirlenmesine" yardımcı olan canlı ortamın yazılı söylemde var olmayışıdır." diyerek sözlü kültürde sözün dizilişinin yazıdan farklı oluşuna dikkat çeker.[13] Atasözlerimizde de bağlaçların tekrarından doğan bir ahengin varlığı görülmektedir. "Bağlaçların yinelenmesi" ile söze müzikal bir etki katılır ve bu etki ile de sözün kulağa daha hoş gelmesi sağlanır. Örnekler:

El kapısı hem geç hem güç açılır.
Hem okuduk, hem okuttuk, hem unuttuk.
Hem çalar, hem oynar.
Ne yardan geçilir ne serden.
Ne şeytanın yüzünü gör, ne besmele çek.
Ne han görmüş ha neden, ne öğüt almış anadan.
Ne hâldir bu hâl, ne pekmez oldu ne bal.
Ne ölüye ağlar, ne diriye güler.
Ya aldığını vermeli, ya almamalı.
Ya evlat bir, ya ocak kör.
Ya devlet başa ya kuzgun leşe

6. Çok Ekli Yinelemeler

Aynı kökten türemiş değişik yapım ve çekim ekleri almış bir kelimenin yinelenmesiyle yapılır. Yenilenen kelime bir taraftan atasözünde ahengi sağlarken diğer taraftandan da sözün hafızada kalıcı olmasına yardımcı olur.

Akıl başa karar etse, akıl başadan firar eder!
Canı cana ölçmüşler, artanını kesmişler.
Dağ kuşu dağda, bağ kuşu bağda yakışır.
Ekmeği ekmekçiğe ver, bir ekmek de üste ver.
Elâlemin derdi elâleme duvarda delik gelir.
Elden gelen ele gider.
Elin ölümü, ele düğün gelir.
Konağa konuk, hane sahibine soluk.
Mal canı kazanmaz, can malı kazanır.

[13] Walter J. Ong, **age,** ss.52-54.

Olacak olan oldu, balta suya battı.
Olan dört bağlar, olmayan dert bağlar.
Taşı taşa, başı başa vururlar.
Tilkinin tilkiliğini tilki bilir.
Veren alır, alan verir.
Verip de pişman olmaktan, vermeyip de pişman olmak yeğdir.

7. Ek Yinelemesi

Atasözlerinde ahengi sağlayan unsurlardan biri de ek yinelemesidir. Sözü oluşturan kelimelere aynı anlam ve görevdeki eklerin getirilmesiyle ortaya çıkar. Redifin oluşturduğu ritmi genişleten ve sözün tamamına yayan bir görev görür.

Aşını, eşini, işini bil.
Beylik kağıtsız, kâgir bina taşsız kalmaz.
Deniz dalgasız, kapı halkasız, mektep falakasız olmaz.
Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aşını
Küsen barışır, ölen toprağa karışır.
Olsa ile bulsa, ikisi bir yere gelse, kısacık bir Musa olur.
Pek yaşlı olma, sıkılırsın; pek kuru olma, kırılırsın.
Pireyi gözünden, deveyi dizinden vurur.
Sini tıkırtısı, para çıkırtısı, kadın fıkırtısı kalbe ferah verir.
Varsa pulun olurum kulun, yoksa pulun kapıdır yolun!
Var ise aşın rahattır başın, yok ise aşın, kaşın babam kaşın.

8. İkileme

İkilemeler, Türk dilinin ifade zenginliğinin bir aracıdır. Birçok Türkolog tarafından etraflıca incelenen ikilemeler, sözlü kültür ürünlerinden olan atasözleri için de sözü etkili kılmanın ve sözü hafızada tutmanın etkili araçlarından birisidir.[14] İkilemeler, kendi içinde oluşturduğu kurallarla oluşan kalıplaşmış ifadelerimizdir.[15] Bir kelimenin iki kez tekrarı Türkçe açısından anlamı pekiştirmenin en etkili yollarındandır.[16] Özellikle Türkçeye has bir kullanım olan ikilemeyi, "Anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün yinelenmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır" şeklinde açıklayabiliriz.[17] Özünlü, ikilemeyi diğer yineleme gruplarından ayıran temel özelliğin, "İkileme"de sözcüklerin sıralanışı yatay eksendedir (syntagmatic axis). Yinelemelerdeki sözcük sıralanışı ise hem yatay hem de dikey eksende (paradigmatic axis) olmaktadır" şeklinde açıklamaktadır.[18]

Allah Allah demeyince işler olmaz.
Çık çık eden nalçadır, iş bitiren akçadır.

[14] Konuyla ilgili olarak şu çalışmaları verebiliriz: Erhan Aydın, "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler", Türk Dili, 1997, S. 544, Nisan, s. 417-421; Zuhal Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig"de İkilemeler 1", Türk Dilleri Araştırmaları 7, 1997, ss.19-40; Serkan şen, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002; Talat Tekin, **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Simurg Yayınları, İstanbul 1995, s. 15-17.

[15] Dilimizdeki ikilemelerin sıralanışını belirleyen ses kanunları için bkz. O. Nedim Tuna, "Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerindeki Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi", TDAY-Belleten, 1982-1983, Ankara 1986, ss.163-228.

[16] Mehmet Dursun Erdem, "Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine", Bilig, Bahar/2005, S.33, s.194.

[17] Vecihe Hatiboğlu, **İkileme**, Ankara 1971, s.11.

[18] Ünsal Özünlü, **age,** s. 127.

Dağ dağ üstünde olur**,** ev ev üstünde olmaz.
Deli deli akanı, bura bura tıkarlar.
Evceğizim evceğizim, bilirsin halceğizim.
Hacı hacı olmaz gitmekle Mekke'ye, dede dede olmaz gitmekle tekkeye.
Misafir misafir üzerine olur, ev ev üzerine olmaz.
Ödünç güle güle gider, ağlaya ağlaya gelir.
Para para diyerek parça parça olacak.
Tatlı tatlı söyler, acı acı sokar!
Yağar yağar yine açar.

9. Zıt Yapılı Yineleme

Zıt anlamlı ya da zıt dilbilgisi özelliklerine sahip sözcüklerin kullanılması sonucunda söz konusu yineleme yapısı ortaya çıkar. Atasözünde anlamca birbirine zıt kelimelerin kullanılmasıyla ortaya çıkan imaj, sözlü kültür ortamında dinleyicinin zihninde kuvvetlendirilmiş olmaktadır:

Açın hâlini tok bilmez; hasta hâlini sağ bilmez.
Ağlamaz ki ağlayalım, gülmez ki gülelim.
Ak baldır kara baldır, geçitte belli olur.
Almadım, veremem; görmedim bilemem!
Bir kulağından girer, öbür kulağından çıkar.
Bir varlığın bir yokluğu, bir yokluğun bir varlığı
Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun.
Dost özünden, düşman gözünden ağlar.
Gençlikte taştaşı, kocalıkta ye aşı.
Gök ağlamayınca yer gülmez.
Hafif çalıyı yel alır, ağır çalı yerinde kalır.
Kavak uzun tipisi çok; gül kısa kokusu çok
Ortak gemisi yürümüş, elti gemisi yürümemiş
Ucuzdur vardır illeti, pahalıdır vardır hikmeti
Var evi kerem evi, yok evi verem evi

10. Zıt Paralel Yineleme

"Dize veya bölük başındaki bir sözcüğün aynı dize veya bölük sonunda yinelenmesiyle ortaya çıkan bir yineleme çeşididir."[19] Sözün hafızada kalabilmesi ve anlamı kuvvetlendirmek için atasözlerinde de başta söylenen kelime sonda tekrarlanabilmektedir.

Ölme eşeğim ölme, yonca bitecek.
Ölme eşeğim ölme, yaza sana yonca biçeceğim.
Salla koca oğlan salla, balta kında.
Yıkıl Damzaram yıkıl, Mardiros köy kâhyası oldu.

SONUÇ

Atasözleri; ortaya çıktığı toplum tarafından kabul görmüş, zaman zaman kullanımdan düşenleri olmuş,yeni durum ve şartlara göre belki de yeniden düzenlenmiş,toplumu kuşatan ve belki de sosyal normlar olarak kullanılan ve günümüze kadar gelen hazır söz kalıplarıdır ve dile ait yaratmalardır. Yinelemeler, atasözlerinin hafızada kalmasına yardımcı olan unsurlardan birisidir. "Paremiyoloji"nin esaslarından da yola çıkarak Türk dünyası atasözleri için de yinelemeler karşılaştırmalı bir şekilde yapılmalıdır. Yinelemelerin sıklık dereceleri tespit edilmeli ve atasözlerindeki işlevleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmalıdır. Böylece atasözlerin sözlü

[19] Ünsal Özünlü, **age,** s.119.

kültürde kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve sözün hafızaya kaydedilmesinde yinelemelerin işlevleri tespit edilebilir.

KAYNAKLAR

AKSAN Doğan, **Halk Şiirimizin Gücü,** Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.

AKSAN Doğan, **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili,** Engin Yayınevi, Ankara 2006.

AYDIN Erhan, "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler", **Türk Dili,** S. 544, (1997), Nisan, s. 417-421

ÇETİN Nurullah, **Şiir Çözümleme Yöntemi,** Öncü Kitap, Ankara 2010.

DİLÇİN Cem, **Örnekleriyle Türk Şiir Bilgisi**, TDK Yayını, Ankara 1983.

DİLÇİN Cem, "Fuzulî'nin şiirlerinde Söz Tekrarlarına Dayanan Bir Anlatım Özelliği", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi**, S.X/1, (1992), s.77-114.

ERDEM Mehmet Dursun, "Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine", **Bilig**, Bahar/2005, S.33, s.194.

HATİBOĞLU Vecihe, İkileme, TDK Yayını, Ankara 1971.

ONG Walter J., **Sözlü ve Yazılı Kültür**, çev.: Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

ÖLMEZ Zuhal Kargı, "Kutadgu Bilig'de İkilemeler 1", **Türk Dilleri Araştırmaları 7**, 1997, ss.19-40;

ÖZÜNLÜ Ünsal, **Edebiyatta Dil Kullanımları,** Multılıngual Yayınları, İstanbul 2001.

REICHL Karl, **Türk Boylarının Destanları**, çev.: Metin Ekici, TDK Yayını, Ankara 2002.

şEN Serkan, **Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler,** OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002.

TEKİN Talat, **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Simurg Yayınları, İstanbul 1995.

TUNA O. Nedim, "Türkçenin Sayıca EşHeceli İkilemelerindeki Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi", **TDAY-Belleten**, 1982-1983, TDK Yayını, Ankara 1986, ss.163-228.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1657-1673, TURKEY

GÖLBAĞI (BALIK) GÖLÜ'NDE (HATAY) MEYDANA GELEN DEĞİŞİMİN COĞRAFİ ANALİZİ

Emre ÖZŞAHİN•

ÖZET

Bu çalışmada, Gölbağı gölü sulak alanında meydana gelen alansal değişimin coğrafi açıdan değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) yöntem ve teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca yapılanlar arazi çalışmalarıyla da desteklenmiştir.

Göl alanında 1957 yılından 2007 yılına kadar geçen 50 yıllık sürede 0,60 km^2 ve % 61,52'lik bir oranda azalma olduğu görülmüştür. Bu değişimin ana nedeni olarak göl çevresinde yapılan tarımsal faaliyetler, gölü besleyen kaynakların aşırı derecede kullanımı, kuraklık ve buharlaşma, göl tabanındaki sızmalar, egzotik flora ve faunanın yaygınlaştırılması, bilinçsiz kara ve su avcılığı ile gölün kuzeyinde bazaltların bulunduğu alanlarda yoğun olarak sondaj kuyularının açılması gibi faktörler gösterilebilir.

Bu durum sürdürülebilir bir yönetim planının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Aksi taktirde gelecekte dönüşü olmayan problemler meydana gelebilir.

Anahtar Kelimeler: Sulak Alan, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), Uzaktan Algılama (UA), Zamansal Değişim, Gölbağı Gölü (Hatay).

GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE CHANGE IN LAKE GOLBASI (BALIK) (HATAY)

ABSTRACT

In this study it has been aimed to evaluate geographically the areal change occurring in the wetlands of Lake Gölbağı. Geographic Information Systems (GIS) and Remote Sensing (RS) methods and techniques have been utilized in this study. Also the study has been supported with land works.

It has been understood that there has been a reduction in the lake area at a rate of 0,60 km2 and 61,52 % in the 50 year period between 1957 and 2007. The main causes of this change are the factors of agricultural activities in the lake surroundings, excessive exploitation of the sources that feed the lake, drought and evaporation, percolations in the lake base, making the exotic flora and fauna widespread, unconscious land and sea hunting and opening so many boreholes in the basaltic areas north of the lake.

This overall situation necessitates a sustainable management plan. Otherwise, problems of no return may happen in the future.

Keywords: Wetland, Geographic Information Systems (GIS), Remote Sensing (RS), Temporal Change, Gölbağı Lake (Hatay).

• Mustafa Kemal Üniversitesi, Tayfur Sökmen Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, elmek: ozsahine@hotmail.com

1. GİRİŞ

İlk çağlarda insanların temel ihtiyaçları karşılamak için yeryüzünde yaptıkları basit faaliyetler, günümüze doğru olan zaman diliminde gittikçe daha karmaşık ve çok yönlü bir boyut kazanmıştır (Palacios vd., 2001; Ekinci, 2004). Özellikle son yıllarda artan nüfus artışı, plansız ve hatalı arazi kullanımı gibi olumsuzluklar insanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşim yüzünden doğal çevreninde çok hızlı bir şekilde değişim yaşamasına neden olmuştur (Erlich, 1988; Taş, 2006). Bu etkilerin yaşandığı çok hassas sahalardan birisi de sulak alanlardır.

Eskiden insanlar sulak alanları hiçbir işe yaramaz ve hastalık yuvası alanlar olarak görürken (Lyon 1993; Tağıl, 2007; Çetin, 2009), bu anlayış günümüze doğru değişmiş ve daha kullanılabilir bir yaklaşım tarzı hakim olmuştur (Kansiime vd., 2007; Tağıl, 2007; Çetin, 2009). Günümüzde sulak alanların zengin biyoçeşitliliği, ekolojik dengenin sağlanmasındaki rolleri ve ekonomik değerleri daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır (Gürbüz vd., 2003).

Çünkü bu alanların geleceği çevrelerindeki doğal ve beşeri çevrenin devamı için önemlidir. Bu alanların asıl oluşumuna neden olan su kaynaklarının korunması ise gelecekte de varlıklarının sürdürülmesine imkân sağlayacaktır.

"Sulak alan" kavramı farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Fakat günümüzde en geçerli tanımı, 1971 yılında kabul edilen Ramsar sözleşmesindeki anlamıdır. Bu sözleşmedeki tanımıyla sulak alan; "Doğal ya da yapay, sürekli ya da mevsimsel, acı, tatlı ya da tuzlu, durgun ya da akan su kütleleri, bataklık, turbalıklar ve gelgit anında derinliği 6 m'yi aşmayan deniz suları"dır (The Ramsar Convention Manuel, 2006: 7). Bu tanıma göre Gölbaşı gölü de sulak alan statüsündedir.

Gölbaşı gölü, Doğu Akdeniz havzasında ve Akdeniz Bölgesinin Adana Bölümünün en doğusundaki Amik ovasında yer alır (şekil 1). Gölün sahip olduğu coğrafi özellikler, benzerlerinden farklı bir sulak alan ekosisteminin oluşmasına neden olmuştur (Foto 1). Ayrıca bu saha 1992 yılında doğal sit alanı olarak koruma altına alınmıştır (Doğaner, 2001).

Son yıllarda gelişen Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) yöntemleri ile elde edilen verilerin değişim analizlerinde hem ulusal (Reis ve Yomralıoğlu, 2003; Alparslan ve Yüce, 2003; Ekinci ve Ekinci, 2007; 2008; Akbulak ve Yaman, 2006; Özdemir ve Bahadır, 2008a; 2008b; 2008a; Özdemir ve Bahadır, 2010; Özşahin, 2010) hem de uluslararası (Goodchild vd., 1996; Woodcock vd., 2001; Ekinci ve Ekinci, 2006; Akbulak vd., 2008b) yayınlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yapılan çalışmalarda Uzaktan algılama teknikleri yardımıyla değişim analizi uygulamalarının yaygın olarak yapıldığı alanlardan birinin de sulak alanlar (Lu vd., 2004; Akın, 2007) olduğu vurgulanmıştır.

Bu çalışmada, Gölbaşı gölü sulak alanındaki alansal değişim değerlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda; Göl alanında zaman içerisinde bir değişim mevcut mudur? Varsa değişimin yıllara göre boyutu nasıldır? Değişimin nedenleri nelerdir? Bu değişim göl ekosistemini nasıl etkilemiştir? Yapılacaklar nelerdir? Gelecekte nasıl bir durum oluşabilir? gibi sorulara da cevaplar aranmıştır.

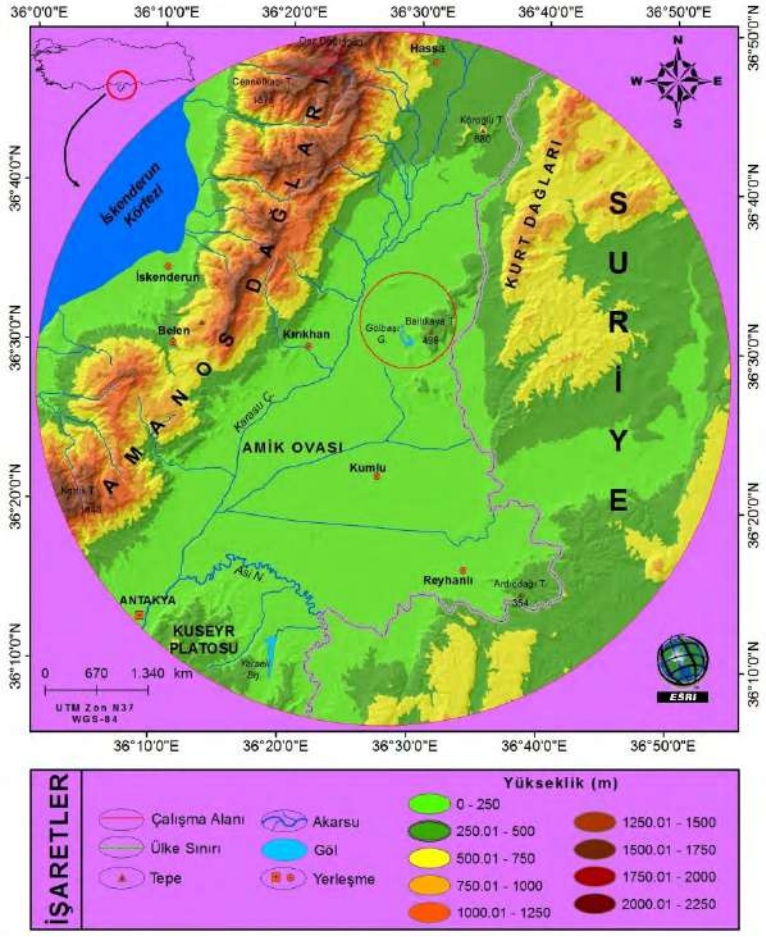

ġekil 1. Lokasyon Haritası

Foto 1. GölbaÇıgölünden genel bir görünüm

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Yapılan çalışma bir sulak alan ekosistemi olan Gölbaşı gölündeki alansal değişimin ortaya konulması, bu değişimde etkili olan faktörlerin belirlenmesi ve değişimin olası etkilerinin neler olabileceği konusunda öngörülerde bulunulması bakımından önemlidir.

Söz konusu sulak alanın, Eski Amik gölünün kalıntısı ve en önemli kaynaklarından biri olmasının yanında Amik Gölü kurutulmadan önce adeta Amik Gölü ekosisteminin küçük bir modeli görünümünde olması, flora ve fauna özelliklerinin Eski Amik Gölü ile büyük benzerlik göstermesi (Korkmaz, 2008) bölge açısından önemini bir kat daha arttırmaktadır.

3. MATERYAL VE METOT

Gölbaşı gölündeki alansal değişiminin değerlendirildiği bu çalışmada, 1957 ve 1995 yıllarına ait 1/25.000 ölçekli topografya paftaları ile 01/10/1987 ve 26/06/2007 yıllarına ait Landsat uydu görüntüleri kullanılmıştır. Uydu görüntüleri ise aynı tarihlerde alınmış görüntünün bulunamaması, aynı çözünürlük özelliğine sahip görüntüler üzerinden karşılaştırma yapmak ve sulak alan çalışmalarında en çok bu tür görüntülerin tercih edilmesi (Lunetta ve Balogh, 1999, Shaikh vd., 2001, Roshier ve Rumbachs, 2004; Tağıl, 2007) gibi nedenlerle kullanılmıştır.

Bilindiği gibi değişim analizi uygulamalarında Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzaktan Algılama yöntemleri kullanılarak elde edilen veriler, çevresel özelliklerin belirlenmesi ve görüntü işlenme konularında önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Bu yöntemlerle elde edilen veriler değişim analizlerinin daha başarılı sonuçlar vermesine yardımcı olmaktadır. Fakat burada etkili olan coğrafi faktörlerin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Jensen 1996, Weber 2001).

Değişim analizinde ihtiyaç duyulan görüntülerin analizi ve doğrulanması, verinin doğru bir şekilde kayıt edilmesiyle mümkündür. Aksi taktirde güvenirliliği düşük sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Townshend vd., 1992; Dai ve Khorram, 1998; Stow 1999, Verbyla ve Boles, 2000; Carvalho vd. 2001, Stow ve Chen, 2002).

Bu nedenle bu yöntemlerle yapılacak çalışmalarda uygun bir değişim analizi metodunun seçilmesi, yüksek nitelikte değişim analizi ürünü elde etmede dikkate değer bir önem taşımaktadır (Lu vd., 2004).

Bu çalışmada 1/25.000 ölçekli topografya paftaları taranarak bilgisayar ortamına aktarılmış ve ArcMap 10 programında elle sayısallaştırma yöntemiyle sayısallaştırılarak kullanıma hazır hale getirilmiştir.

Uydu görüntüleri ise Erdas Imagine 8.7 programı kullanılarak maksimum olabilirlilik kontrollü (eğitimli) sınıflama yöntemine (Li ve Yeh, 1998; Akın, 2007; Goodchild vd., 1996; Woodcock vd., 2001; Reis ve Yomralıoğlu, 2003; Alparslan vd., 2003; Ekinci ve Ekinci, 2006; 2007; 2008; Özşahin, 2010), göre analiz edilmiştir.

Sonuçta bütün bu veriler bir araya getirilerek, göl alanındaki değişimin nedenleri coğrafi bir bakışaçısıyla incelenmiş,olası etkileri ve sonuçları araştırma soruları çerçevesinde tartışılarak, uygun cevaplar aranmıştır.

4. ÇALIŞMA ALANININ GENEL ÖZELLİKLERİ

4. 1. Doğal Çevre Özellikleri

Ülkemizdeki birçok sulak alanın bulunduğu çöküntü alanı gibi (Korkmaz, 2008) Gölbaşı gölü de, Ölü Deniz ve Doğu Anadolu Fayları ile Kıbrıs Yayı'nın etkisi altında gelişmiş olan Antakya-Kahramanmaraş grabeni çöküntüsünde yer almaktadır.

Antakya'ya 50 km, Reyhanlı'ya 29 km, Kırıkhan ise 11 km uzaklıkta bulunan göl, deniz seviyesinden 75 m[1] yüksekliktedir. Şekil olarak dar ve uzun bir özellikte olan göl alanı, kuzey-kuzeybatı istikametinde uzanmakta olan iki parçalı bir halde bulunur. Doğudaki parçası batıdaki parçadan daha kısa ancak daha geniştir (Şekil 1).

Göl üzerinde iki ada bulunmaktadır. Daha önceleri üzerinde yerleşme bulunan büyük ada (~10 ha) özel mülkiyete ait olup, gölün derinliği bu ada çevresinde 2–3 m kadardır (Korkmaz, 2008; Şekil 1; Foto 1). Bu alanın kuzey batısında derinliğin azalması nedeniyle yüzeyi sazlıklarla kaplı bataklık alanı ortaya çıkmıştır. Burada gölün derinliği ise 1,5 m civarındadır. Küçük ada (0.3 ha) ise hazine arazisidir. Bu adanın güneydoğusunda ise gölün derinliği 5 m'yi aşar (Karataş, 2010; Şekil 1).

Amik Ovası'nın kuzeydoğusunda, Kurt Dağları eteğindeki tektono-karstik çanakta oluşmuş göl ve çevresi (Karataş, 2010), jeolojik açıdan Kretase yaşlı neritik kireçtaşlarından meydana gelir. Bu formasyon gölü doğu kesimden sınırlamaktadır. Gölbaşı gölü, kuzey ve güneyden de Pliyosen bazaltları ile çevrelenmiştir. Batı tarafı ise Amik Ovasına açılmakta ve Muratpaşa Kanalının kıyısı boyunca uzanan Kuvaterner'e ait alüvyal dolgu setiyle kaplı bir halde bulunmaktadır.

Batıdan Amik ovasına açılan göl alanı, kuzeybatıdan bataklık, doğu, güney ve kısmen de kuzeyden anakaya (kireçtaşı ve bazalt) özelliğindeki yükseltilerle çevrili bir konumda bulunur. Gölbaşı gölü, bu yükseltilerin eteklerinden çıkan kaynak sularıyla beslenmektedir.

İklim özellikleri açısından bölgede yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı karakteristik Akdeniz ikliminin etkileri görülmektedir. Kırıkhan Meteroloji İstasyonunun verilerine göre, yıllık sıcaklık ortalaması 19.3 °C olan bu alanda, en sıcak ay 30.4 °C ile temmuz, en soğuk ay 8.3 °C ile ocak ayıdır. Yıllık yağış ortalaması 564.0 mm'dir (Tablo 1). En yağışlı mevsim 294 mm (% 52.1) ile kış, en az yağışlı mevsim ise 7.3 mm (% 1.3) ile yaz mevsimidir (Korkmaz, 2009a).

Gölbaşı gölü hidrografik açıdan beslenimini, başta göl havzası sınırlarına düşen yağışlar olmak üzere, doğudaki tepelik alanların göl tabanının altına doğru sokulan yamaçlarındaki karstik sahadaki fay kaynakları[2] ve Kis Suyu adıyla göle ulaşan Yalangoz civarındaki kaynakların suları tarafından sağlanmaktadır. Dışa akışı olan gölün suları ise batıdaki Muratpaşa Kanalı vasıtasıyla Asi Nehri'ne ulaştırılır (DSİ, 1975; Karataş, 2010).

Tablo 1. Kırıkhan meteroloji istasyonuna ait yıllık sıcaklık ve yağış verilerinin aylara göre dağılışı

Kırıkhan	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**YILLIK**
Sıcaklık (°C)	8.3	9.4	13.0	17.7	22.7	27.6	30.4	30.0	26.9	21.6	14.6	9.7	19.3
Yağış (mm)	100.6	99.1	77.6	44.4	23.1	6.0	0.8	0.5	4.7	32.2	80.7	94.3	564.0

(**Kaynak:** Meteroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 29 Yıllık [1971–2008] Rasat Süresi)

Bölgede Entisol ve İnceptisol türünde topraklar yayılış gösterir. Göl ve çevresindeki alanlar bu nedenle tarımsal amaçlı olarak kullanılmaktadır. Gölün özellikle kuzey kesimi mevsimlik olarak değişkenlik gösteren bataklık alanlarıyla kaplıdır.

4. 2. Beşeri Çevre Özellikleri

Gölbaşı gölü çevresinde doğrudan gölle alakalı olarak çeşitli nüfus büyüklüğüne sahip yerleşmeler bulunmaktadır (Foto 1). Bu yerleşmelerin 2009 yılı istatistiklerine göre toplam nüfusu

[1] Bu değer yıl içerisindeki yükselme ve alçalmalara bağlı olarak 74–76 m'ler arasında değişir (Karataş, 2010).

[2] Bu göl, Karahöpür (100 l/sn), Gölbaşı (2.000 l/sn) ve Karşı Mahalle (100 l/sn) kaynakları ile beslenmekte olup toplam debileri 2.200 l/sn'dir (Pelen, 2002). Bu kaynakların hepsi birden Gölbaşı kaynakları olarak adlandırılır (Karataş, 2010).

3.484'tür. Alandaki bu nüfus durumu özellikle bazı yıllarda artış ve bazı yıllarda da azalışlar şeklinde kendini göstermiştir (Tablo 2; şekil 2).

Özellikle gölle birinci derecede alakalı olan ve adını da bu gölden alan Gölbaşı yerleşmesinin nüfusunda önemli oranda bir artış gerçekleşmiştir (Tablo 2). Bu artış gölün alansal olarak değişiminde, gölü besleyen kaynakların bilinçsiz ve aşırı derecede kullanımında ve göl ekosisteminin antropojenik olarak ciddi oranda zarar görmesinde belirleyici olmuştur.

Tablo 2. Gölbaşı Gölü çevresindeki yerleşmelerin yıllara göre nüfusu veya yerleşmelerin nüfus değişimi[3]

Yerleşmeler	**1965**	**1970**	**1975**	**1980**	**1985**	**1990**	**2000**	**2007**	**2008**	**2009**
Yalangoz	1.356	821	785	798	864	906	858	748	868	814
Abalaklı	437	438	528	960	518	684	499	407	564	521
Gölbaşı	784	898	738	1.000	1.020	1.232	1.645	1.284	1.430	1.464
Gültepe	-	198	189	208	306	267	472	302	452	397
Kamberlikaya	286	215	338	392	336	351	453	252	295	288
TOPLAM	2.863	2.570	2.578	3.358	3.044	3.440	3.927	2.993	3.609	3.484

(**Kaynak:** www.tuik.gov.tr)

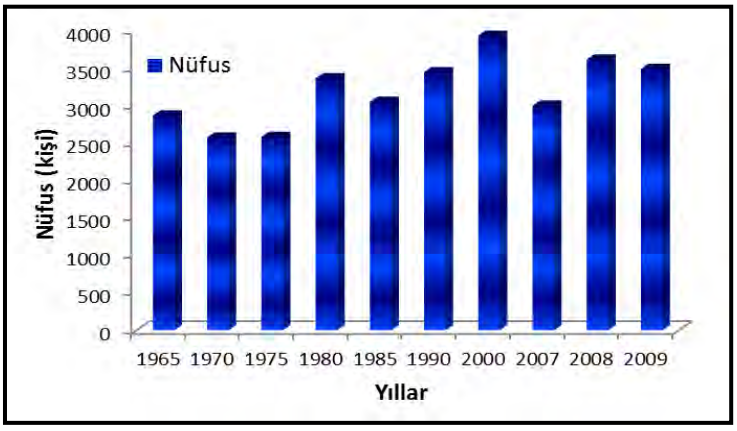

Şekil 2. Gölbaşı Gölü çevresindeki yerleşmelerin nüfusunun yıllara göre dağılışı

Gölbaşı gölü çevresindeki yerleşmeler gölden tarımsal sulama başta olmak üzere içme ve kullanma suyu ve balıkçılık şeklinde istifade etmektedirler. Bu durum yerleşmelerdeki ekonomik faaliyetlerin de bu yönde olmasına ortam hazırlamıştır.

Coğrafi konumu nedeniyle Amik Ovasında yer alan bu sahada özellikle ovanın genelinde olduğu gibi pamuk başta olmak üzere yoğun bir şekilde mısır ve buğday üretimi yapılmaktadır[4].

[3] 2007 yılından itibaren nüfus tespitinde ADNKS'nin uygulanması ve bu sistemin henüz yeterince sağlıklı bir şekilde yapılamaması nedeniyle son üç yıldaki nüfusun artış veya azalış değerleri yanıltıcı olabilmektedir.

[4] Amik Ovası tarım için uygun iklim özelliklerine ve verimli topraklara sahiptir. Alüvyal topraklarla kaplı 119350 ha alana sahip ovanın, 112700 ha'ı (% 94,4) tarıma elverişlidir. Yalnızca akarsu yatakları, höyükler ve ovanın kuzeyindeki (Kırıkhan yakınları) yoğun bazalt akıntılarının bulunduğu alanlarda tarımın yapılmadığı belirtilmektedir (Korkmaz, 2009b).

Çünkü ovada Amik Gölü kurutulduktan sonra 650000 dönüm olan pamuk ekim alanı bugün su yetersizliğinden dolayı 350000 dönüme düşmüştür. Bununla beraber buğday ekim alanı 600000–650000 dönüm, mısır birinci ürün 80000–90000 dönüm, mısır ikinci ürün ise 100000–150000 dönüm arasında değişmekte olan bir değer almıştır (Tarım İl Müdürlüğü, 2008; Korkmaz, 2009b).

Diğer bir ekonomik faaliyet olan balıkçılık ise yöre halkının önemli bir geçim kaynağını oluşturur. Gölbaşı gölünde karabalık (*Clarias gariepinus*), yılan balığı (*Anguilla anguilla*) ve sarıbenli (*Carasobarbus luteus*) gibi balık türleri mevcuttur. Yöre halkı bu balıkların yanı sıra, midye ve kurbağa avcılığı yaparak da ekonomik anlamda gölden istifade etmektedir. Hatay Tarım İl Müdürlüğü tarafından 2009 yılında göle 50.000 tane sazan balığı yavrusu bırakılarak, balık varlığını artırmaya yönelik önemli bir adım atılmıştır (Karataş, 2010).

5. BULGULAR VE TARTIŞMA

5. 1. Gölbaşı Gölünde Meydana Gelen Değişimler

Sadece Türkiye değil, aynı zamanda Avrupa ve Ortadoğu açısından da önemli bir kuş barınma ve uğrak alanı olan Gölbaşı gölü (Kuşçu, 2008), hem uydu görüntüleri hem de topografya paftaları üzerinden yaptığımız ölçümlere göre ciddi bir oranda daralma göstermiştir.

Buna göre Gölbaşı gölü, 50 yıllık süre içerisinde alansal olarak 0,60 km^2 (% 61,52)'lik bir azalma göstermiştir. 1957 yılında göl alanı yaklaşık 1,07 km^2 iken, bu alan 1987 yılında 0,97 km^2'ye düşmüştür. Aradan geçen 30 yıllık sürede gölde alansal olarak -0,10 km^2 ve % 9,34'lük bir değişim yaşanmıştır.

1987 yılından 1995 yılına kadar geçen 8 yıllık sürede ise göl alanı -0,20 km^2 ve % 20,61 oranında gerileyerek 0,95 km^2'ye düşmüştür. 2007 yılında 0,92 km^2 olan göl alanında; 1995–2007 yılları arasındaki 12 yıllık sürede ise -0,30 km^2 ve % 31,57'lik bir azalma yaşanmıştır (Tablo 3; Şekil 3–4).

Tablo 3. Gölbaşı gölünde yıllara göre yaşanan alansal değişim

Göl Alanı (km^2)	Yıllar	1957	Fark	1987	Fark	1995	Fark	2007	Toplam Değişim
	km^2	1,07	- 0,10	0,97	- 0,20	0,95	- 0,30	0,92	- 0,60
	%		9,34		20,61		31,57		61,52

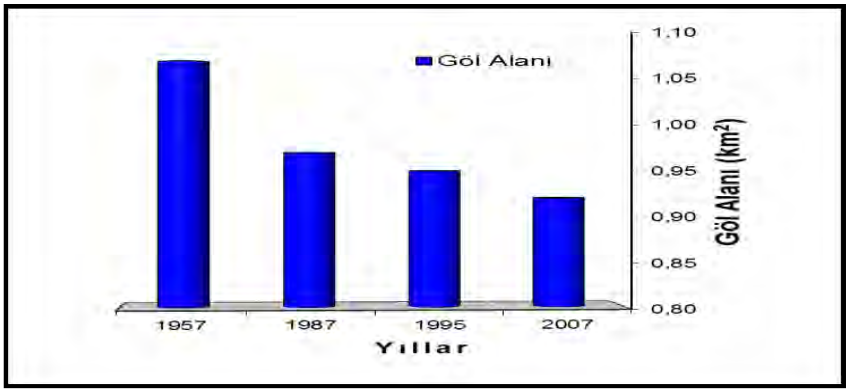

Şekil 3. Gölbaşı gölünde yıllara göre meydana gelen alansal değişim

5. 2. Gölbaşı Gölünde Yaşanan Değişimin Nedenleri

Gölbaşı gölünde yaşanan değişimin ana nedeni olarak; antropojenik etkenler gösterilebilir. Bunların başında göl çevresinde yapılan tarımsal faaliyetler ve gölü besleyen kaynakların aşırı derecede kullanımı gelmektedir (Korkmaz, 2010a). Bunun dışında kuraklık ve buharlaşma, göl tabanındaki sızmalar (Karataş, 2010), egzotik flora ve faunanın yaygınlaştırılması, bilinçsiz kara ve su avcılığı ile gölün kuzeyinde bazaltların bulunduğu alanlarda yoğun olarak sondaj kuyularının açılması (Korkmaz, 2010b) gibi faktörlerde değişimde etkili olmaktadır.

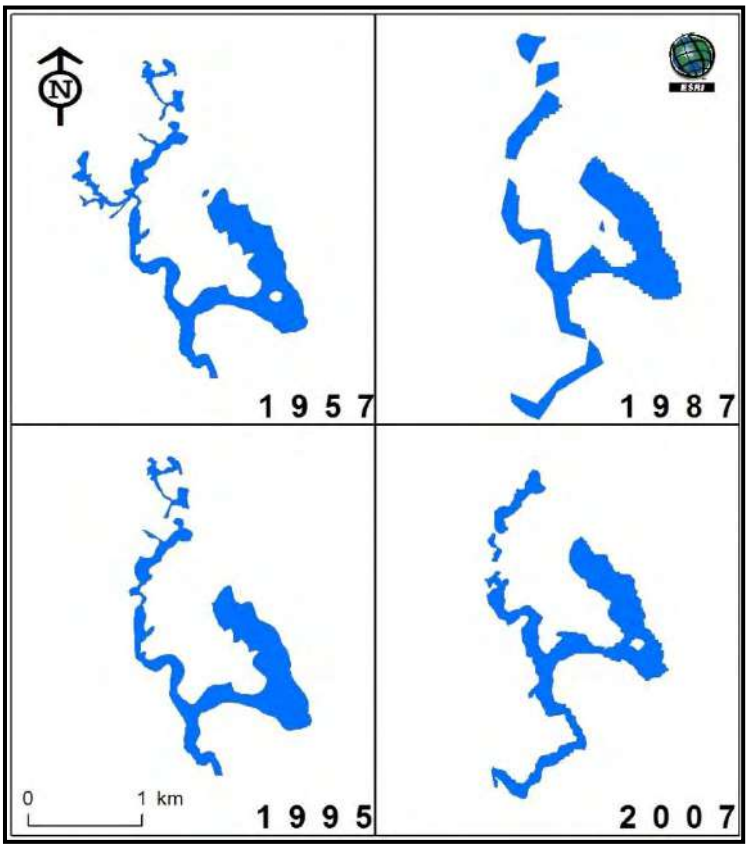

Şekil 4. Gölbaşı gölü alanında yıllara göre meydana gelen alansal değişim

Göl çevresinde yapılan tarımsal faaliyetlerde kullanılan su, yine bu gölden sağlanmaktadır. Diğer Akdeniz ülkelerindeki sulak alanlarda da oldukça sık rastlanan bu durum (Benessaiah, 1988; Papayannis ve Salathe, 1999; Kroll, 2000; Tağıl, 2007), gölün daha çok sulamalı tarım açısından yoğun bir şekilde kullanımının artması ile belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Özellikle 1987 ile 2007 yılları arasındaki 20 yıllık sürede göl çevresinde görülen arazi kullanımı değişikliği de bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir.

Buna göre 1987 yılında 0,44 km^2 olan yerleşmeler, 2007 yılında 1,76 km^2 değerinde büyümüştür(Tablo 4; şekil 5-6). Bu büyüme gölden istifade eden insan sayısının artışına ve gölü besleyen kaynakların da yoğun bir şekilde kullanımına neden olmuştur. Bunun yanı sıra göldeki değişikliğin en açık bir göstergesi olarak bataklık alanların da 0,99 km^2'lik bir oranda büyüme görülmüştür. 1987 yılında 2,24 km^2 bu sahalar 2007 yılında 3,41 km^2'ye çıkmıştır (Tablo 4; şekil 6-7; Foto 2).

Tablo 4. Gölbaşı gölü çevresinde arazi kullanımında görülen değişim

Arazi Örtüsü	Alan (km^2)		
	1987	**2007**	**Değişim**
Yerleşmeler	0,44	1,76	1,32
Bataklık	2,24	3,41	0,99
Tarım Alanı	24,13	41,65	17,52
Açık Alan[5]	29,68	9,87	-19,81

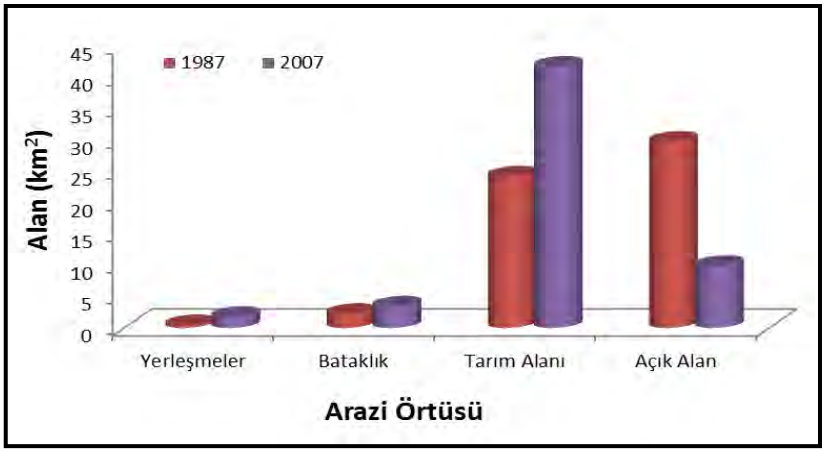

Şekil 5. Gölbaşı gölü çevresinde arazi kullanımında görülen değişim

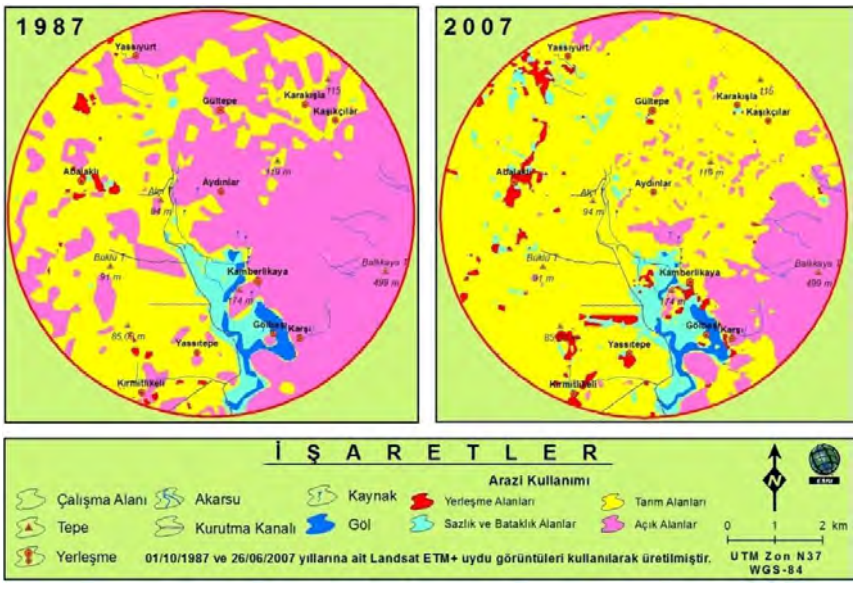

Şekil 6. Gölbaşı gölü çevresinde arazi kullanımında görülen değişim

[5] Çalışmada ana kayanın yüzeye çıktığı alanlar ve bitkisiz alanlar gibi kullanılmayan alanlar açık alanı kapsamaktadır.

Yine 1/25.000 ölçekli topografya paftaları üzerinden yaptığımız ölçümlerde göl alanı 38 yıllık sürede 0,12 km^2 oranında küçülme göstermiştir. 1957 yılında 1,07 km^2'lik bir alan kaplayan göl, 1995 yılında 0,95 km^2'lik bir alana düşmüştür. Buna karşılık göl çevresindeki bataklık alanda 2,91 km^2'lik bir büyüme yaşanmıştır. 1957 yılında 1,71 km^2 olan bataklık saha, 1995 yılında 4,62 km^2'lik bir alana genişlemiştir (Tablo 5; şekil 7).

Tablo 5. İnceleme alanında göl ve bataklık alanda meydana gelen değişmeler

Yıllar	**1957**	**Fark**	**1995**
Göl Alanı (km^2)	1.07	- 0.12	0.95
Bataklık Alan (km^2)	1.71	+ 2.91	4.62

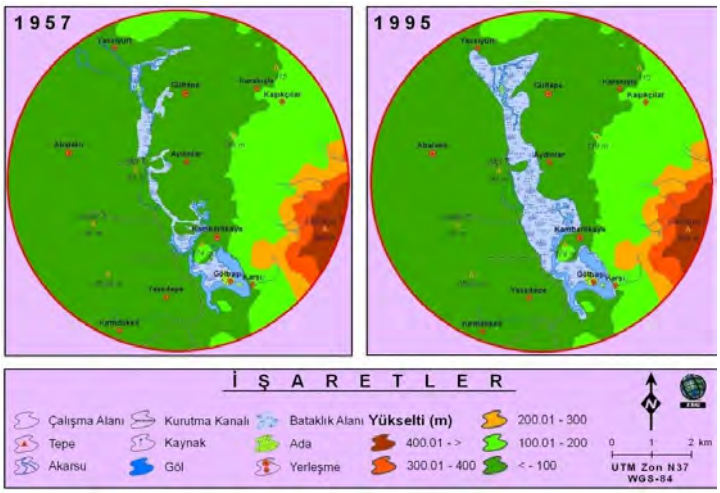

Şekil 7. Gölbaşı gölünde ve çevresindeki bataklık alanda yıllara göre meydana gelen değişimler

Bataklık alanda meydana gelen bu büyüme ise gölün çekilmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir değişimdir. Bu durum göl alanında önemli bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Buna bağlı olarak insanlar bu alanda yetişen saz ve kamışları çeşitli amaçlar doğrultusunda kesip, çoğunlukla da demet şeklinde kurutarak istifade etmektedir (Foto 3). Bunun yanı sıra bataklık alanın bazı kesimleri hayvan otlatma amacıyla da kullanılmaktadır (Foto 4).

Foto 2

Foto 3

Foto 2. Göl çevresindeki bataklık alanlar

Foto 3. Göl çevresindeki bataklık alanlardan elde edilen saz ve kamışlar

Göl çevresinde görülen diğer bir arazi kullanımı olan tarım alanları ise 17,52 km^2 değerinde büyük bir artış göstermiştir. 1987 yılında 24,13 km^2'lik bir değere sahip olan bu alanlar, 2007 yılında 41,65 km^2'ye çıkmıştır (Tablo 4; şekil 5-6). Özellikle bu değişim sulamalı tarımda gerçekleşmiştir (Foto 5). Bu durum su ihtiyacı yüksek olan ürün yetiştirilmesi ve buna bağlı olarak gölü besleyen kaynak sularının da yoğun bir şekilde kullanılmasına neden olmuş ve sonuçta da göl alanında belirgin bir değişimin yaşanmıştır.

Göl çevresinde son olarak görülen diğer bir arazi kullanımı da açık alanlardır. Bu sahalarda -19,81 oranında bir düşüş göstermiştir. 1987 yılında 29,68 km^2 olan bu sahalar, 2007 yılında 9,87 km^2'ye gerilemiştir (Tablo 4; şekil 5-6).

Foto 4

Foto 5

Foto 4.Göl çevresinde hayvan otlatma amacıyla kullanılan bataklık alanlar

Foto 5. Göl çevresinde yağmurlama sulama ile yapılan tarımsal faaliyetler

Gölbaşı gölünde gölü besleyen kaynaklarında aşırı derecede kullanımı gölde meydana gelen değişimin ana nedenlerindendir. Göl çevresinde hem yer altı hem de yerüstü su kaynaklarının başta tarımsal amaçlı daha sonra ise içme ve kullanma suyu şeklinde kullanımı da göl yüzeyindeki alansal değişimde etkili olmuştur. Özellikle gölün sulama amaçlı olarak yoğun bir şekilde kullanımı (Foto 2) ilkbahar ve yaz aylarında su derinliklerinin kışa aylarına göre daha azalmasına neden olmaktadır (Türkmen vd., 2006). Bu olay, yaz aylarında daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu dönemde derin kuyulardan büyük miktarda su çekilmesi kaynakların debisini olumsuz yönde etkilemektedir (Karataş, 2010).

Göl alanını etkileyen diğer faktörlere gelince, bunların başında kuraklık ve buharlaşma gelir. Amik Ovası'nda haziran ayında başlayan ve ekim ayında son bulan dört aylık klimatolojik kuraklık yaşanır. Bununla beraber ovada yoğun olarak tarımı yapılan buğday için iki (nisan ve mayıs), pamuk için beş (mayıs-eylül), birinci (mayıs-ağustos) ve ikinci ürün mısır (haziran-eylül) için ise dört aylık tarımsal kuraklık söz konusudur (Korkmaz, 2009b). Günümüzde göl çevresi de içinde olmak üzere Amik Ovasının genelinde kuraklığa bağlı olarak ciddi bir su yetersizliği sorunu yaşanmaktadır (Korkmaz, 2009b).

Bunda kurak devrenin yanında ovanın en önemli su kaynağını oluşturan Amik Gölü'nün kurutulması, kurutma sonrası ovanın ekolojisine uygun olmayan arazi kullanım ve ürün deseninin ortaya çıkması, özellikle kurak devrede su ihtiyacı fazla olan bitkilerin yetiştirilmesi ve bu ihtiyacın yer altı suyundan karşılanması etkili olmaktadır (Korkmaz, 2009b). Ayrıca bölge genelinde yaz aylarında görülen yüksek sıcaklıklar ve su noksanlığı da göl yüzeyinden önemli oranda suyun buharlaşmasına neden olmaktadır.

Gölbaşı gölünde alansal değişimin bir başka nedeni ise göl tabanında meydana gelen sızmalardır. Gölün bulunduğu saha, jeolojik yapı özelliklerinin bir sonucu olarak karstik bir

çanakta yer almaktadır. Bu durum gölün geçirimli kayaçların üzerinde yer almasına ve sızma olayına neden olmuştur.

Göl çevresinde kurutma amaçlı dikilen başta Okaliptus[6] olmak üzere farklı türde egzotik fauna da göl seviyesinde değişimlere neden olmaktadır. Bunun yanı sıra göle daha sonradan getirilen egzotik faunada bulunan bazı balık türleri de bu ekosistemin yoğun bir şekilde tahribine ortam hazırlamıştır. Ünsanların bu alanda her geçen gün yaptığı yoğun balıkçılık faaliyetleri sonucunda gölde yaşanan kirlilik daha da artmış ve göldeki canlı varlığı tehlikeye girmiştir.

Gölün kuzeyindeki bazaltların bulunduğu alanlar başta olmak üzere göl havzasının genelinde yoğun olarak sondaj kuyularının açılması ve bu kuyulardan bilinçsiz ve aşırı su çekimi de göl seviyesinde görülen değişimlerin bir başka nedeni olarak gösterilebilir.

Bunun yanında göl çevresindeki yerleşmeler de gölün ekosistemi üzerinde ciddi zararlara neden olmaktadır. Bunların başında kirlilik gelmektedir. Bu duruma ülkemizde çalışılan bazı sulak alanlarda da özellikle dikkat çekilmiştir (Altınsaçlı ve Griffiths, 2001; Arı, 2002; Tağıl, 2007). Gölbaşı gölünde de benzer bir hadise söz konusudur.

Özellikle göl çevresinde bulunan yerleşmelerden (Gölbaşı köyü) kaynaklanan evsel atıklar ve tarım zararlılarına karşı kullanılan zehirler ile tarımsal amaçlı kullanılan gübreler de göle ve göl ekosistemine ciddi zararlar vermektedir (Foto 6; 7). Bu alanda yapılan çalışmalarda gölde yaşayan bazı balık ve midye türlerinde ağır metal birikiminin olduğu tespit edilmiştir (Türkmen, vd., 2005; Ciminli, 2005).

Foto 6

Foto 7

Foto 6.Göl çevresinde yapılan tarımsal faaliyetlerde zararlılara karşı ilaç yoğun olarak kullanılmaktadır

Foto 7.Göl çevresindeki yapılan hayvancılık faaliyetlerinden bir görünüm

Ayrıca, çevredeki köylerden ve ziyaretçilerden kaynaklanan katı atıklar da gölde birikmekte ve göl suyu başta olmak üzere havza ekosisteminde önemli derecede tahribata yol açmaktadır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Doğu Akdeniz'deki en önemli sulak alanlardan birisi olan Gölbaşı göl alanında zaman içerisinde belirgin bir değişim yaşanmıştır. Göl alanında 1957 yılından 2007 yılına kadar geçen 50 yıllık sürede alansal olarak 0,60 km^2 ve % 61,52'lik bir azalma olduğu tespit edilmiştir. 1957 yılında göl alanı yaklaşık 1,07 km^2 iken, bu alan 1987 yılında 0,97 km^2'ye ve 2007 yılında ise 0.92 km^2'ye düşmüştür.

[6] Okaliptus, bu bölgeye ilk defa 1948 ile 1960 yılları arasında Amik gölünün etrafındaki bataklıkları kurutmak üzere getirilmişolup, daha sonraki yıllarda popülasyonu hızla artmıştır (Kılıçoğlu, 2008).

Yaşanan değişimin nedenleri olarak; göl çevresinde yapılan tarımsal faaliyetler ile gölü besleyen kaynakların aşırı derecede kullanımı, kuraklık ve buharlaşma, tabandaki sızmalar, egzotik flora ve faunanın yaygınlaştırılması, bilinçsiz kara ve su avcılığı ve gölün kuzeyindeki bazaltların bulunduğu alanlarda yoğun olarak sondaj kuyularının açılması gibi faktörler gösterilebilir.

Bu değişim, öncelikle göl alanında ciddi oranda küçülmeye yol açmıştır. Bunun yanında göl çevresinde yapılan antropojenik faaliyetler başta ekosistem olmak üzere ciddi zarara neden olmuştur. Göl sularında ve göl çevresinde kirlilik önemli ölçüde artmıştır. Göldeki canlı yaşamı tehlikeye girmiştir. Son yapılan çalışmalarda da açıkça gözler önüne serilen (Karataş, 2010; Korkmaz, 2010a; 2010b) bu durum, aşağıdaki önerilerle düzeltilebilir.

1. Göl çevresinde yaygın olan tarımsal ürün deseninin daha az su kullanımına ihtiyaç duyulan ürünlerle değiştirilmesi,
2. Yerleşmelerin göl kaynakları üzerindeki etkisinin çevreyle daha uyumlu bir şekilde azaltılması,
3. Su noksanlığının yaşandığı yaz aylarında daha dikkatli ve sistemli bir su kullanım politikasının benimsenmesi,
4. Su potansiyelinin en iyi şekilde değerlendirileceği planların hazırlanarak uygulanması,
5. Bölgede farklı türde egzotik flora ve fauna türlerin artışının engellenip, etkilerinin en aza indirilmesi,
6. Göl ve çevresinde yapılan bilinçsiz kara ve su avcılığının engellenmesi veya daha uygun bir hale getirilmesi,
7. Göl çevresinde artan sondaj faaliyetlerinin daha düzenli bir şekilde yapılması,
8. Göl çevresindeki yerleşmelerden göle atılan kirleticiler konusunda yerel halkla işbirliği çerçevesinde doğayla uyumlu bir politika güdülerek, sürdürülebilir bir yönetim planının oluşturulması,
9. Göl ve çevresinin ekoturizme yönelik çalışmalar açısından planlanarak, bu tür faaliyetlerin en kısa sürede gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır.

Kısaca göl çevresinde yapılan bütün antropojen faaliyetlerde çevresel duyarlılığın ön plana çıkarılması ve daha sürdürülebilir bir yönde yaklaşım sergilenerek bu eşsiz ekosistemin varlığını devam ettirmesi sağlanmalıdır. Aksi taktirde gelecekte dönüşü olmayan problemler meydana gelebilir.

KAYNAKÇA

AKBULAK, C. ve YAMAN, A. "Kepez Deltasında Arazi Kullanımının Coğrafi Analizi",1. Uluslararası Troia Bölgesi Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 25–27 Ağustos 2006, Çanakkale 2006, s. 53–64.

AKBULAK, C., ERGİNAL, A. E. ve ÖZTÜRK, B.. "Gelibolu Yarımadası'nın Kuzeybatı Kıyılarında Arazi Kullanımının Uzaktan Algılama ile İncelenmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20 (2008a), s. 41–50.

AKBULAK, C., ERGİNAL, A. E., GÖNÜZ, A., ÖZTÜRK, B. ve ÇAVUş, Z. "Investigation of Land Use and Coastline Changes on the Kepez Delta Using Remote Sensing", J. Black Sea/Mediterranean Environment, Volume: 14 (2008b), p. 95–106.

AKIN, A. (2007). Çukurova Deltası Kıyı Alanında Arazi Örtüsü Değişimlerinin Belirlenmesinde Farklı Uzaktan Algılama Yöntemlerinin Değerlendirilmesi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

ALPARSLAN, E. ve YÜCE, H. "Monitoring Urban Growth Around Küçükçekmece Lake Through Remote Sensing Technology", Küçükçekmece ve Yakın Çevresi Teknik Kongresi, Deprem ve Planlama, İstanbul: Bildiriler Kitabı, İstanbul 2003, Cilt: 1, s. 62–72.

ALTINSAÇLI, S. ve GRÖFFİTHS, H. W. "Ostracods (Crustaces) from the Turkish RAMSAR site of Lake Kuş(Manyas Gölü). Aquatic Conservation: Marine and Freshwater Ecosystems 11 (2001), p. 217–225.

ARI, Y. Visions of a Wetland: Linking Culture and Conservation at Lake Manyas, Turkey. UMI, An Arbor, Publication Number: AAT 3025135. ISBN: 0–493–38335–2, Ann Arbor, Michigan, USA 2002.

BENESSAĞAH, N., (1988). Mediterranean Wetlands Socioeconomic Aspects. RAMSAR Convention Bureau, Gland.

CARVALHO, L. M. T., FONSECA, L. M. G., MURTAGH, F. ve CLEVES, J. G. P. W. "Digital Change Detection with the Aid of Multiresolution Wavelet Analysis". International Journal of Remote Sensing 22 (2001), p. 3871–3876.

CÖMÜNLÜ, C. S. (2005). Gölbaşı Gölü'nde Su ve Bazı Organizmalarda Ağır Metal Birikimi, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Su Ürünleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antakya.

ÇETİN, B. "Karataş(Bahçeözü) Gölü (Burdur-Karamanlı) Sulak Alanının Kullanımı ve Ortaya Çıkan Sorunlara Coğrafi Bir Bakış", ISSN:1306–3111, E-Journal of New World Sciences Academy, Volume: 4 (2009), Number: 4, Article Number: 4A0011.

DAİ, X. L. ve KHORRAM, S. "The effects of Image Misregistration on the Accuracy of Remotely Sensed Change Detection". IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing 36 (1998), p. 1566–1577.

DOĞANER, S., Türkiye Turizm Coğrafyası, Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

DSİ, (1975). Asi Havzası Hidrojeolojik Etüt Raporu, Ankara.

EKİNCİ, D. ve EKİNCİ, B. "Küçükçekmece Gölü ve Yakın Çevresinde Zemin Örtüsü Değişiminin Coğrafya Üzerinde Etkileri", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 47 (2007), s. 131-146.

EKİNCİ, D. ve EKİNCİ, B. "The Potential of Remote Sensing for Monitoring Kayışdağı and Its Surroundings (Istanbul) Land Cover Changes and Their Effects on Physical Geography Conditions", *Proc. 18th International Soil Meeting (ISM) on Soil Sustaining Life on Earth, Managing Soil and Technology* Conference Papers, May 22-26, şanlıurfa 2006, Volume: I, p. 327-336.

EKİNCİ, D. ve EKİNCİ, B. "Üsküdar'da Arazi Kullanımının Değişimi ve Hali Hazırdaki Özellikleri", 06–09 Kasım 2008 Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler Kitabı, Üsküdar 2008.

EKİNCİ, D., (2004). Gülüç Çayı Havzasının Uygulamalı Jeomorfolojisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ERLİCH, P. R., The Loss of Diversity: Causes and Consequences, In.: Wilson, E. O., Peter, F. M. (Eds.), Biodiversity, National Academic Press, Washington 1988.

GOODCHİLD, M. F., STAYEERT, L. T., PARKS, B. O., JOHNSTON, C. J., MAİDMENT, D., CRANE, M. ve GLENDİNNİNG, S. GIS and Environmental Modeling: Progress and Recent Research, GIS World, USA 1996.

GÜRBÜZ, M., KORKMAZ, H., GÜNDOĞAN R. ve DIĞRAK, M. Gâvur Gölü Bataklığı Coğrafi Özellikleri ve Rehabilitasyon Plânı, Kahraman Maraş Valiliği, İl Çevre Müdürlüğü Yayınları No: 1, Kahramanmaraş 2003.

JENSEN, R. J. Introductory Digital Image Processing A Remote Sensing Perspective, ISBN 0–13–205840–5, New Jersey 1996.

KANSİME, F., SAUNDERS, M. J. ve LOISELLE, S. A. Functioning and dynamics of wetland vegetation of Lake Victoria: an overview. Wetlands Ecol Manage Vol. 15 (2007), Issue 6, DOI10.1007/s11273–007–9043–9, 443–451, Springer Science+Business Media B.V.

KARATAş, A., (2010). Hatay İli'nin Su Potansiyeli ve Sürdürülebilir Yönetimi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antakya/HATAY.

KORKMAZ, H. "Antakya-Kahramanmaraş Graben Alanında Kurutulan Sulak Alanların (Amik Gölü, Emen Gölü ve Gâvur Gölü Bataklığı) Modellerinin Oluşturulması", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5 (2008), Sayı: 9, s. 19–37.

KORKMAZ, H. "Pınarın Gözünden Gölbaşı Gölü'ne", Hatay Kültür ve Keşif Dergisi, Sayı: 38 (2010b), s. 12–13.

KORKMAZ, H. Amik Gölü'nün Kurutulmasının Yöre İklimine Etkileri, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, No: 22, Antakya/HATAY 2009a.

KORKMAZ, H. Amik Ovası'nda Kurak Devre İle Buğday, Pamuk Ve Mısır Tarımı Arasındaki İlişki, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6 (2009b), Sayı: 11, s. 56–68.

KORKMAZ, H., (2010a). Gölbaşı Gölündeki Değişimin Nedenleri, Kişisel Görüşme, 17.03.2010.

KROLL, A. Water Use In Agriculture and Sectoral Policies in the Mediterranean Countries: Italy, Portugal, Spain, Egypt, Israel, Turkey. Technical Report of EU Funded Polagwat Project (phase II), Institute for Prospective Technological Studies Seville, Sevilla 2000.

KUğÇU, V., (2008). Samandağ'ın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

LI, X. ve YEH, A. G. O. "Principal Component Analysis of Stacked Multitemporal Images for the Monitoring of Rapid Urban Expansion in the Pearl River Delta". International Journal of Remote Sensing 19 (1998), p. 1501–1518.

LU, D. S., MAUSEL, P., BRONDIZIO, E. S. ve MORAN, E. "Change detection Techniques". International Journal of Remote Sensing 25 (2004), p. 2365–2407.

LUNETTA, R. ve BALOGH, M. "Application of multi-temporal Landsat 5 TM imagery for wetland identification". Photogrammetric Engineering and Remote Sensing 65 (1999), p. 1303–1310.

LYON, J. G. Practical Handbook for Wetland Identification and Delineation. Ann Arbor: Lewis Publishers, Boca Raton, Ann Arbor, London, Tokyo 1993.

ÖZDEMİR, M. A. ve BAHADIR, M. "Armutlu Yarımadasında Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, İstanbul, Basılı Nüsha ISSN No: 1302–7212, Elektronik Nüsha ISSN No: 1305–2128, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın No: 4854, Sayı: 17 (2008a), İstanbul.

ÖZDEMİR, M. A. ve BAHADIR, M. "Uzaktan Algılama İle Acıgöl Havzası'nda Arazi Kullanımının Zamansal Değim Analizi (1975–2005)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume: 3 (2010), Issue: 12, p. 335–351.

ÖZDEMİR, M. A. ve BAHADIR, M., (2008b). "Armutlu Yarımadasında Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi", uzalcbs2008.erciyes.edu.tr/pdf/68.pdf, Son Erişim Tarihi: 10.02.2010.

ÖZŞAHİN, E. "İskenderun Akaçlama Havzasında (HATAY) Arazi Örtüsünün Zamansal Değişimi", Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/2 (2010), Erzincan.

PALACIOS, M. R., MABRY, B. J., NIALS, F., HOLMLUND, J. P., MIKSA, E., DAVIS, O. K. "Early Irrigation Systems in Southestern Arizona: The Ostracode Perspective", Journal of South American Earth Sciences, Vol.14 (2001), p. 541–555.

PAMİR, H. Toprağımızı emanet ettik, o, suyumuzu bitirdi... Okaliptus, (Editörler: Y. Ergün, İ. Yalçın-Özdilek, H. Pamir), Hatay'da On Sıcak Gün, Mustafa Kemal Üniversitesi, Yayın No:19, s. 254–258, Hatay 2008.

PAPAYANNİS, T. H. ve SALATHE, T. Mediterranean Wetlands at the Dawn of the 21th Century. Mediterranean Wetlands Initiave (MEDWET), Tour du Valat Publication, Arles1999.

PELEN, N., (2002). Hassa-Güvenç-Yalangöz (Kırıkhan–Antakya) Yöresi Bazalt ve Çevre Kayaçların Jeolojik, Petrografik, Hidrojeolojik İncelemesi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana.

REIS, S. ve YOMRALIOĞLU, T. "Landsat ETM+ Uydu Görüntüsü ile Trabzon İli Arazi Örtüsünün Belirlenmesi", Doğu Karadeniz Bölgesinde Kırsal Alanda Ulaşım, Yerleşim Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi Bildiriler Kitabı, s. 306–315, Trabzon 2003.

ROSHIER, D. A. ve RUMBACHS, R. M. "Broad-scale mapping of temporary wetlands in arid Australia". Journal of Arid Environments 56 (2004), p. 249–263.

SHAIKH, M, GREEN, D. ve CROSS, H. "A remote sensing approach to determine environmental flows for wetlands of the Lower Darling River, New South Wales, Australia". International Journal of Remote Sensing 22 (2001), p. 1737–1751.

STOW, D. A. "Reducing the Effects of Misregistration on Pixel-level Change Detection". International Journal of Remote Sensing 20 (1999), p. 2477–2483.

STOW, D. A. ve CHEN, D. M. "Sensitivity of Multitemporal NOAA AVHRR Data of an Urbanizing Region to Land-use/Land-cover Change and Misregistration". Remote Sensing of Environment 80 (2002), p. 297–307.

TAĞIL, İ. "Quantifying the Change Detection of the Uluabat Wetland, Turkey, by Use of Landsat Images", Ekoloji Dergisi, Sayı: 16 (64) (2007), s. 9–20.

TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ, (2008). Hatay İli Tarım Envanteri,Hatay Tarım İl Müdürlüğü Arşiv Verileri, Antakya.

TAŞ, B. "Tosya İlçesinde Jeomorfolojik Birimlerin Arazi Kullanımı Üzerine Etkileri", Coğrafi Bilimler Dergisi, 4 (1) (2006), s. 43–66.

THE RAMSAR CONVENTİON MANUEL. 4th Edition, http://www.ramsar.org., (2006).

TOWNSHEND, J. R. G., JUSTİCE, C. O., GURNEY. C. ve MCMANUS, J. "The impact of misregistration on change detection". IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing 30 (1992), p. 1054–1060.

TÜRKMEN, M., NAZ, M. ve DİNLER, Z. M. "Gölbaşı Gölü'nün Zooplankton Tür Kompozisyonu ve Biyoması (Hatay, Türkiye), E.Ü. Su Ürünleri Dergisi, Cilt: 23 (2006), Ek (1/1): 163-167.

TÜRKMEN, M., TEPE, Y., ÇALIŞKAN, E. ve CÖMÜNLÜ, C. S. "Amik Havzası, Gölbaşı Gölü'nden İki Farklı Midye Türünün (Unio terminalis ve Potamida littoralis) Dokularında Ağır Metal Birikimi",Ulusal Su Günleri 2005, 28–30 Eylül 2005, Trabzon 2005.

VERBYLA, D. L. ve BOLES, S. H. "Bias in Land Cover Change Estimates due to Misregistration". International Journal of Remote Sensing 21 (2000), p. 3553–3560.

WEBER, K. T. "A method to Incorporate Phenology into Land Cover Change Analysis". Journal of Range Management 54 (2001), A1–A7.

WOODCOCK, C. E., MACOMBER, S. A., PAX-LENNEY, M. ve COHEN, W. B. "Monitoring large areas for forest change using Landsat: generalization across space, time and Landsat sensor", Remote Sensing of Environment, Volume: 78 (2001), p. 194–203.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1675-1695, TURKEY

BAŞKURT TÜRKÇESİNDEKİ FARSÇA ALINTILARDA ANLAM DEĞİŞMELERİ

Murat ÖZŞAHİN•

ÖZET

Pek çok Türk lehçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de Farsça alıntıların varlığı dikkati çekmektedir. Dillerin alıntı sözlerdeki anlam tercihleri kaynak dillerin anlam tercihleri ile aynı olmayabilir. Her dil-ya da lehçe-, alıntıladığı sözü kendi ihtiyacına göre yeniden anlamlandırabilir. Kaynak dildeki temel anlam ile değil de; o dil içerisindeki yan anlamlar ile de alıntılayabilir veya yan anlamı, temel anlam alanı olarak belirleyip yeni yan anlamlar oluşturarak kullanabilir. Bu çalışmada; belirlenen Farsça alıntıların Başkurt Türkçesindeki anlamlarının yanı sıra; Tatar, Kazak, Kırgız Türkçelerinde belirlediğimiz anlamları da gösterilecektir. Başkurt Türkçesini merkeze koyarak, belirlenen sözlerin özellikle Başkurt Türkçesindeki Farsça alıntıların anlam değişikliklerinin hangi yönde oluştuğunu ve bu değişikliklerde Başkurtların söz varlığının ne şekilde zenginleştiğini tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Başkurtça, Farsça, semantik, alıntı sözler, anlam değişmeleri.

SEMANTIC CHANGES OF PERSIAN LOANWORDS IN BASHKIR TURKISH

ABSTRACT

It's remarkable that the presence of Persian loanwords in Bashkir Turkish as well as in many other Turkish dialects. In the foreign/alien borrowings, the meaning of the borrowed word can be different then the meaning of its original language. Changing the meanings of the loanwords from the source language or in first place, taking the implicational meanings of the basic word by the recipient/borrowing language, and deriving new connotations is commonly seen, and generally urged by nesessity.

In this study; it will be explained that the determinated Persian loanwords in Tatar, Kazakh, Kyrgyz Turkish dialects besides the meanings of Bashkir Turkish. By placing the Bashkir Turkish in centre, we will try to identify in which direction the changes of the Persian loanwords in Bashkir Turkish and in which way the Bashkir's vocabulary impovered.

Keywords: Bashkir, Persian, semantic, loanwords, semantic change.

1. Giriş

Bütün dillerde olduğu gibi Türk dili de tarihi süreç içerisinde komşularından çeşitli sözler alıntılamıştır. Öğrenme ve öğretme süreci neticesinde diller arasında söz alış-verişleri mümkündür. Alıntılamanın amacı; kendisinden farklı bir coğrafyada ve farklı bilgilenme yollarından geçmiş başka kişiya da topluluklardan yeni şeyler öğrenerek, öğrendiklerinin adını kendi diline taşımakla birlikte; dilde yeni bir kavram alanını ya da teknik bir kavramı karşılayabilmektir. Kavram alanları dilin kendi söz varlığından üretilebileceği gibi farklı dillerden de alıntılama yolu ile oluşturulabilir. Alıntılanan söz, dilin kendi söz varlığının zaman içerisinde yerleşik bir sözlük malzemesi olarak kullanımına devam eder. Bu leksik malzemenin anlam alanı alıntılandığı dildeki anlam alanı ile aynı olabileceği gibi, farklı bir anlam alanı ile de karşımıza çıkabilir. Anlam alanları zaman

• Afyon Kocatepe Üniversitesi, A.N.S. Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elmek: mozsahin35@hotmail.com

içerisinde de farklılaşarak, dilin ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeni bir anlamla, yan anlamlarla veya kaynak dildeki anlam sıralamasını değiştirerek karşımıza çıkabilir. Kaynak dilde olmayan bu anlam, alıntılayan dilin konuşurlarının yarattığı yeni bir kavram olarak karşımıza çıkar ve o konuşurların kavram dünyasını, dünyayı algılama şeklini yansıtır. Anlam ve anlambilim üzerine yapılan çalışmalar, alıntı sözlerin çoğu zaman bir ihtiyaçtan kaynaklı olmayabileceği fikrini de ortaya çıkarmaktadır. Alıntılama, duygusal bir etkilenme vasıtasıyla da meydana gelebilir ve alıntılayan dilin zaman içerisinde canlı bir leksik unsuru olur. Bu duygusal veya entelektüel etkilenmeye bakarak, dile özellikle edebiyat, din ve teknoloji kanallarından çeşitli sözlerin alıntılandığı fikri de doğmaktadır.

Anlam kavramının tanımı ve çerçevesi ile ilgili pek çok görüş vardır. Dilbilim içerisinde anlam, bir dil biriminin ifade ettiği veya zihinde oluşturduğu düşünce, kavram hatta içerik olarak tanımlanabilir (Erol 2008: 20).

Sözlerin anlam değişkliği yönü; daralma, genişleme, iyileşme yahut kötüleşme şeklinde bir seyir izleyebilir. Ayrıca, somut veya soyut düzlemde de olabilir. Dilbilimde, genel itibariyle anlamın somut olarak vücuda geldiği ve sonradan soyut anlamlar kazandığı kabul edilir. Somut anlama sahip olan bir sözün, bilginin ve insan düşüncesinin gelişmesine bağlı olarak soyut anlama; oradan da mecazi anlama geçebileceği bilinen bir anlam yönelimidir.

Anlam daralması ile ilgili tanımlar ve görüşler ele alındığında; sözün anlam alanının darlaşması, genel bir ifade olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, sözün anlamında birden fazla olan anlam sayılarının düşmesi de anlam daralması olarak gösterilir. Fakat alıntı kelimeler söz konusu olduğunda; kaynak dilde birden fazla anlama sahip olan bir sözün anlam zincirlerinden birinin tercih edilmesinin her zaman için anlam daralması ya da -daha genel ifadesiyle- anlam değişmesi olarak gösterilemeyeceği kanısındayız. Kaynak dilde birden fazla anlama sahip bir sözün alıntı yapan dil için bu anlamlardan temel anlamın dışında bir anlamı seçmesi, alıntılayan dilde yeniden meydana gelen bir anlam alanının varlığına da işaret olabilir.

Bilindiği üzere Türk dilinde Arapça ve Farsça alıntıların sayısı, başka dillerden alıntılanan sözlere göre oldukça çoktur. Din, coğrafya gibi ortaklıklar, bu dillerle yapılan alış verişte önemli etkenlerdir. Türk dilinin bütün lehçelerinde Arapça ve Farsça unsurların varlığı da bu etkenlere bağlıdır.Başkurt Türkçesinde de, başta Rusça olmak üzere Arapça ve Farsça alıntıların varlığı belirgin şekilde kendini göstermektedir. Biz bu çalışmamızda; özellikle Farsça alıntılardaki anlam değişmelerini incelemeyi seçtik. Rusça ve Arapça alıntıların da anlam yönlerinin belirlenmesinin, Başkurt Türkçesindeki alıntıların, ne tür bir anlam yönüyle söz varlığına dahil edildiğini göstermesi bakımından yararlı olacağı kanısındayız.

Alıntıların ne zaman alıntılandığının tespiti ve alıntılandığı sırada kaynak dilde taşıdığı anlamların kesin olarak belirlenmesi oldukça güçtür. Döneme ait sözlüklerin yokluğu da bu tespiti güçleştiren başka bir etkendir. Genç yazı dilleri olarak karşımıza çıkan Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız lehçelerinin Farsçadan ve de Arapçadan günümüzde söz alıntılamadığı açıktır. Bu genç yazı dillerinin ortak yazılı dönemde alıntıladığı bu sözleri, eş zamanlı bir bakış açısıyla ele alarak incelemek durumunda kaldık. İfade ettiğimiz kaynak dildeki değişimle beraber lehçeler arasındaki anlam farklılıklarının da ortaya konulmasını amaçladık.

Başkurt Türkçesinde 543 Farsça alıntı bulunmaktadır. Bu alıntıların Başkurt söz varlığındaki oranı ise 1,4 olarak belirlenmiştir (Öner 2006: 4). 543 alıntı sözden 49'unda anlam değişkliği tespit edilmiştir. Başkurtçada verilen anlamları başta tutmak kaydıyla, Tatar, Kazak, Kırgız gibi diğer Kıpçak lehçelerinden de örnekler vererek konunun daha anlaşılır ve daha bütünleyici biçimde izahına çalışılmıştır. Verilen örneklerde konunun dağılmasını engellemek maksadıyla, fonetik değişimler üzerinde durulmamıştır.

2. Anlamlar ve Anlam Yönelişleri

barsa[2]: Farsça pârçe *"parça, kumaş; paça"* sözünden alıntılanmıştır. Başkurt Türkçesinde barsa[2]; *"ipek gömlek"* anlamındadır. Sözün anlam daralmasına uğradığı görülmektedir.

Tatar Türkçesinde parça; *"1. Parça 2. Altın veya gümüşten pullarla süslü kumaş 3. Sırmalı kumaş"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kaynak dildeki temel anlamı koruyan Tatar Türkçesinde, sözün yan anlamlarının daha dar bir anlam alanını ifade ettiği belirgindir.

baźıya: Farsçada bâtıye şeklinde tespit ettiğimiz sözün kökeni, Mehmet Kanar'ın "Farsça-Türkçe Sözlük" adlı eserinde Arapça olarak verilmiştir. Biz burada Farsçadaki şekli ve anlamı, Başkurtça alıntı şekle kaynak olarak aldık. bâtıye sözü, Farsçada *"tas; şarap testisi"* anlamına gelmektedir. Sözün Başkurt Türkçesindeki anlamı, *"kalın demir ya da tahtadan kova, fıçı"*dır. Aynı anlam alanını koruduğunu ve yakın bir anlama geçtiğini görüyoruz.

Tatar Türkçesinde badıya; *"kulplu fıçı, büyük kova"* anlamları ile kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi, Tatar Türkçesinde de kaynak dile yakın bir anlamda kullanılmaktadır.

beẖil: Farsça bihil *"bağışlama, affetme"* sözünden alıntılanmıştır. Başkurt Türkçesinde *"yumuşak başlı, kalender; kanaatkâr"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kaynak dildeki anlam alanının Başkurt Türkçesinde değiştiğini görmekteyiz. Sözün soyut bir anlamdan yine soyut bir anlama geçtiğini ifade edebiliriz.

Tatar Türkçesinde behil; *"affetme, bağışlama, razı olma"* anlamlarıyla karşımıza çıkar. Kaynak dildeki anlam korunmuştur.

béşe: Farsça bîşe *"koru; küçük orman; sazlık"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"genç çam ağacı"* anlamıyla, sözün anlam alanının daraldığını görüyoruz.

darman: *"ilaç; çare; deva"* anlamındaki Fars. dermân sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"1. Derman, güç, kuvvet 2. Bir şeyi yapma isteği, bir şey yapma imkanı 3. İlaç"* anlamlarıyla, kaynak dile göre, sözün temel anlamının soyutlaştığını ve kaynak dildeki temel anlamın yan anlamda kullanıldığını ifade edebiliriz.

Tatar Türkçesinde derman sözünün, *"güç, takat, moral gücü"* anlamlarıyla, Başkurt Türkçesinde olduğu gibi soyut anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kırgız Türkçesinde darman şeklinde gördüğümüz sözün; *"1. İlaç, çare, derman 2. Çıkış yolu"* anlamlarıyla, kaynak dildeki anlamı ve anlam sırasını koruduğu açıktır.

Kazak Türkçesinde därmen, *"derman, güç, mecal"* anlamlarıyla verilmiştir. Dört lehçede de soyut anlamda kullanılmaktadır.

desterẖan: Farsça destârẖân; *"1. Sarık; mendil 2. Masa örtüsü 3. Bir tepsi içinde gönderilmiş yemek"* anlamlarına sahiptir. Başkurt Türkçesinde desterẖan sözü, *"sofra örtüsü, sofra bezi"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün Farsçadaki yan anlamını temel anlam haline getirmiştir.

Kırgız Türkçesinde dastorkon, tastorkon şeklinde, fonetik farklılıklara sahip iki şekil vardır. Bu iki şeklin ifade ettiği anlam, *"sofra örtüsü"*dür. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi, kaynak dildeki yan anlam temel anlam olarak kullanılmıştır.

Kazak Türkçesinde dastarkan, *"1. Sofra 2. Sofra örtüsü 3. Yemek 4. Rızık, kısmet, devlet*" (KTS) anlamlarıyla verilmiştir. Ayrıca, kaynak dildeki yan anlam olan *yemek* anlamının Kazak Türkçesinde korunduğu görülmektedir.

eźer: Farsça âzâr *"işkence, azap; sıkıntı; kin; düşmanlık; kırgınlık; keder; felaket; hastalık"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde eźer şekliyle, *"azarlama, paylama; kınama;*

sitem, serzeniş; ihtar, uyarı" anlamlarıyla kullanılır. Sözün anlamı, soyut olarak devamlılığını sürdürmektedir. Fakat, kaynak dildeki anlama yakın yeni anlamlar kazanmıştır.

Tatar Türkçesinde azar; *"1. İncitme, kırma 2. Tekdir"* anlamlarıyla kullanılır. Tatarcadaki anlamlar, kaynak dildeki anlamların muhafaza edildiğini gösterir.

Kırgız Türkçesinde azar sözü için, *"1. Gücenme, küçük görme, hor görme 2. Azap verme, zor kullanma"* anlamları verilmiştir. Kırgız Türkçesinde de sözün temel anlamı, kaynak dildeki anlamın saklandığını gösterir. Kırgızcada, sözün yan anlamlarının artmasıyla, daha geniş bir anlama sahip olduğu da söylenebilir.

Kazak Türkçesinde azar şekliyle gördüğümüz sözün anlamı, *"eziyet, işkence, zorluk"* olarak verilmiştir. Dolayısıyla, kaynak dildeki temel anlamı yansıttığı görülmektedir.

ferzend: Farsça ferzend sözü, *"evlat, çocuk; yavru"* anlamlarına gelmektedir. Başkurt Türkçesinde ise, ferzend şekli, *"erkek çocuk, erkek bebek; küçük çocuk"* anlamlarında verilmiştir. Sözün Farsçadaki anlamına bakınca, Başkurt Türkçesinde dar bir anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kırgız Türkçesinde barzant, berzent, merset, parzant, perzent olmak üzere oldukça zengin bir fonetik değişimle karşımıza çıkan söz, *"evlat, çocuk"* anlamlarıyla kullanılmaktadır ve Farsçadaki anlamı korumaktadır.

Kazak Türkçesinde perzent şekliyle tespit ettiğimiz sözün anlamı, *"1. Oğul, çocuk, evlat, nesil 2. İlk kez yapılan iş, başlangıç"* olarak verilmiştir. Sözün, Farsçadaki temel anlamı koruduğunu görüyoruz. Ayrıca, mecaz anlama kayarak yeni bir anlamı daha karşılamaktadır.

Yalnızca, Başkurt Türkçesinde erkek cinsiyete indirgendiğini, diğerlerinde cinsiyet belirtmeksizin daha geniş bir anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

firüz: Farsça fîrûz, *"muzaffer, fatih"* anlamlarında verilmiştir. Başkurt Türkçesinde firüz şeklindeki söz, *"1. Kısmetli, bahtlı 2. Yüce"* anlamlarında kullanılmaktadır. Diğer lehçelerde tespit edemediğimiz bu sözün, kaynak dilde soyut bir anlama sahip olduğu ve aynı şekilde Başkurt Türkçesinde de soyut anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, kaynak dile nazaran; Başkurt Türkçesinde anlamın genişlediğini de söylemek mümkündür.

gölep: Farsça golâb *"gülsuyu"* sözünden kaynaklı olarak gösterilmiştir. Başkurt Türkçesinde gölep şekli, *"kuşburnu"* anlamıyla verilmiştir. Başkurt Türkçesinde kaynak dildeki somut anlamı koruduğunu görüyoruz. Ayrıca sözün anlam alanı değişerek bitkiyi ifade etmeye başlamıştır.

Tatar Türkçesinde de gölep şekli ile tespit ettiğimiz sözün, Başkurt Türkçesinde olduğu gibi *"kuşburnu"* anlamı ile kullanıldığı görülmektedir.

göraz: Farsçada gorâz *"yaban domuzu; cesur; salınma"* anlamındadır. Başkurt Türkçesinde göraz şeklinde ve *"yiğit, kahraman, cesur"* anlamlarında kullanılmaktadır. Sözün Farsçadaki yan anlamının Başkurt Türkçesinde temel anlam olarak kullanımı söz konusudur. Burada bir anlam iyileşmesinden ve de mecaz bir anlama geçişten de bahsetmek mümkündür.

haman: Farsça hemân *"aynı, tıpkı; aynı şekilde; eşit, denk"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"daima, sürekli, hep"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün anlam alanı değişerek zaman ifade etmeye başlamıştır.

Tatar Türkçesinde de haman şeklinde ve *"daima, hep"* anlamlarıyla karşımıza çıkar. Burada da sözün zaman anlamıyla kullanıldığını, kaynak dilden farklı bir kullanıma sahip olduğunu tespit ediyoruz.

hamana: Farsça hemânâ *"sanki, sanırsın; hayal, zan; hemen hemen"* anlamlarıyla verilmiştir. Başkurt Türkçesinde *"o vakit, o zaman"* anlamıyla zaman anlamına geçmiş olarak kullanılıyor.

hanúz: Farsça henûz *"henüz, hâlâ, şimdiye dek"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"daima, sürekli"* anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde de henüz şekli ile ve *"daima, sürekli, hep"* anlamlarıyla Başkurt Türkçesindeki anlamla aynı olarak verildiğini görüyoruz. Her iki lehçede de sözün yakın bir anlama geçtiğini ifade edebiliriz.

haray: Farsça serây *"saray; tüccar çarşısı; ev"* sözünden alıntılanmıştır. Başkurt Türkçesinde iki dal şekil söz konusudur. Başlık haray[1] *"saray"* anlamıyla Farsçadaki temel anlamı koruyarak kullanılıyor. Başlık haray[2] *"odunluk, ambar, samanlık; hayvan barınağı"* anlamıyla da Farsçada verilmeyen yeni bir anlamla karşımıza çıkıyor. Burada kavram itibariyle "barınak" bilgisine dayalı yeni anlam alanları oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

Tatar Türkçesinde de Başkurt Türkçesinde olduğu gibi iki dal şekil vardır. Tat. saray[1] *"Ev çevresindeki müştemilat, üstü tamamen veya kısmen örtülü hayvan barınağı, ambar, odunluk, samanlık, arabalık 2. Dam, kümes"* anlamlarıyla verilmiştir. Tat. saray[2] *"saray"* anlamıyla Farsçadaki temel anlamı korumaktadır.

Kırgız Türkçesinde ise, dal şekil söz konusu değildir. saray şeklinde fonetik bir farklılık olmadan kullanılan söz, *"1. Ev 2. Kervansaray 3. Ahır"* anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde de fonetik bir değişim olmaksızın, saray şekliyle gördüğümüz kelime, "*1. Saray 2. Ahır, samanlık 3. İnsanın iç dünyası*" anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün mecazi bir anlam kazandığı açıktır.

Dört lehçede de bu söz, aşağı yukarı aynı anlamları vermektedir.

has: Farsça hes *"çöp, çerçöp; aşağılık kimse"* anlamına gelen söz, Başkurt Türkçesinde *"kan davası güden, kanlı, öç almak isteyen kimse"* anlamlarına gelmektedir. Sözün kaynak dildeki yan anlamı üzerinden alıntılandığı ve kaynak dildeki yan anlamın taşıdığı anlam alanını değiştirerek kullanıldığı görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde kas şekliyle *"düşman, hasım"* anlamında kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde, sözün Arapça hasım şeklinden alıntılandığı gösterilmiştir.

Kazak Türkçesinde kas olarak gördüğümüz kelimenin anlamı *"1. Düşmanlık eden, düşmanca davranan (kimse) 2. Düşman, hasım, yağı olan"* anlamlarıyla verilmiştir. Dolayısıyla, bu alıntının varlığını tespit edebildiğimiz biçimlerine bakarak, sözün kaynak dildeki somut anlamıyla değil de mecazlaşmış olarak kullanımının daha yaygın olduğunu ifade edebiliriz.

Alıntının bahsettiğimiz anlamlarından yola çıkarak, sözün Türkçeden Farsçaya geçmiş ve Farsçada anlam değişikliğine uğrayarak alıntılanmış bir kelime olabilmesi ihtimali de vardır. Bu konuyla ilgili olarak Günay Karaağaç'ın *Eski Metatez Örnekleri* başlıklı yazısında da belitilen *kaş* sözünün ön ve karşı bilgilerine kaynaklık etmesi ve buradan hareketle de düşmanlık bilgisinin oluşmasına söz konusudur (Karaağaç 1991: 85). Böylelikle sözün Farsça kökenli bir kelime olduğu fikrine şüphe ile bakılmalıdır.

haźay: Farsça sezâ *"layık; mükafat; ceza"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"Gerekli görülen hediye; verilmesi zorunlu ücret"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesindeki anlamın benzerlik ilgisiyle kurulduğu görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde saza, sazay olmak üzere iki şekilde görülür. *"1. Ceza, cezalı 2. Rica, minnettar kalma"* anlamlarını karşılamaktadır. Burada da sözün kaynak dildeki yan anlamının temel anlam olarak alındığını söyleyebiliriz. Hatta, Kırgız Türkçesinde kaynak dildeki yan anlamdan yakınlık ilgisi olmadan yeni ve uzak bir anlam oluşturmuştur.

Kazak Türkçesinde sazay, *"ceza"* anlamıyla verilmiştir. Kaynak dildeki yan anlamı, temel anlam olarak kullanmaktadır.

hizan: Farsça hîzân *"sıçrama, kayma"* anlamındaki sözden geldiği gösterilmiştir (Beyeşev 2009: 120). Başkurt Türkçesinde hizan sözünün *"göçebe köylü"* anlamında kullanımı söz konusudur. Fakat iki anlam arasında oldukça uzak bir ilgi söz konusudur.

kétme: Başkurt Türkçesinde *"sahte belge"* anlamında kullanılmaktadır. Kelime Farsçadan alıntıdır. Fakat Farsçaya da Arapça kaynaklı geçmiştir. Farsçada ketm *"saklama, gizleme"* olan sözün, Başkurt Türkçesinde *"sahte belge"* anlamıyla kullanılması, kelimenin yeni bir anlam kazandırılarak kullanıldığının bir göstergesidir. Ayrıca kelimenin Tatar, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde de tespit edebildiğimiz bir şekli yoktur.

kéše: *Başkort Télénén Hüzlégé* (BTH) adlı eserde *"1. Kese 2. Para"* anlamları ile verilmiştir. Farsça kîse *"çuval, torba; kese"* sözünden gelmektedir. Başkurtçada kaynak dildeki anlamından farklı olarak *"para"* anlamında da kullanılması, bu sözün bir yan anlam kazandığının göstergesidir. Kaynak dildeki *"çuval, torba*" bilgisinin Başkurt Türkçesinde kullanılmadığını, bu anlamda *"durba, toḳ"* sözlerinin kullanıldığını görüyoruz.

Tatar Türkçesinde kése *"1. Cep 2. Çanta veya valizin cebi 3. Para kesesi 4. Zenginlik, para"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Alıntının anlam daralmasına uğradığı görülmektedir. Ayrıca *"zenginlik*" anlamıyla kullanılması somut anlamdan soyut anlama doğru bir geçiş gösterir.

Kırgız Türkçesinde kese *"1. Kap, çuval 2. Kemere takılan yumuşak torba, heybe 3. Torba 4. Kese, göğüs cebi"* anlamlarıyla temel bilgiyi koruduğunu anlıyoruz. Yeni yan anlamlarla da sözün anlam genişlemesine uğradığını söyleyebiliriz.

Kazak Türkçesinde kise, *"1. Kese 2. Gümüşlü, bakırlı, süslü kesesi olan kemer"* anlamlarında verilmiştir. Kazak Türkçesinde de sözün kaynak dildeki anlamı muhafaza edilmiştir. Fakat ikinci bir yan anlam kazanarak, sözün bir giyim unsuru anlamında yeni bir mana taşıdığını görüyoruz.

kilbet: Başkurt Türkçesinde *"dış görünüş, kılık kıyafet"* anlamlarında kullanılmaktadır. Farsçadaki kâlbed *"kalıp, kerpiç kalıbı; beden; ceset; örnek, şekil; görünüm"* sözünden alıntılanmıştır. Farsçadaki temel anlam alanından uzaklaşmadığını söylemek mümkündür. *"şekil, form"* temel anlam alanından *"kişinin dış görünüşü, kılık kıyafet*" anlamına geçmesi, anlamında bir daralma olduğunu göstermektedir.

Tatarcada da kilbet .*"dış görünüş, kılık, kıyafet, boy pos"* şeklinde olan sözün, anlam itibariyle Başkurtçadaki anlamından farklı olmadığı belirgindir. Fakat Başkurtçada *"boy pos*" anlamı sözlükte verilmemiştir. Bu durum, kelimenin bu anlamda kullanılmadığına dair kesin bir gösterge olmayabilir. Çünkü kelimenin sözlük anlamı ile cümledeki anlamı arasında farklılıklar görülebilir.

Kırgız Türkçesinde kelbet *"beden, vücut, gövde; suret, yüz"* biçiminde karşımıza çıkan sözün anlam bakımından; Farsçadaki anlam alanına yeni bir yan anlam (*suret, yüz*) katarak, anlamı daha da daraltttığını görmekteyiz.

Kazak Türkçesinde kelbet *"kılık, yüz, çehre, sima, görünüş"* anlamlarıyla verilmiştir. Kazak Türkçesinin de bu alıntının anlamını daraltarak kullandığı belirgindir.

kiźé: Başkurt Türkçesinde *"çeşitli renklerde yün ya da pamuk ip"* anlamında kullanılmaktadır. Farsça kec *"ham ipek"* anlamındaki sözden alıntı olduğu gösterilmiştir. Kelimenin *ipek* temel bilgisi Başkurt Türkçesinde kullanılmamaktadır. Kavram alanı itibariyle *"dokuma"* bilgisinden kaynaklı olarak yeni bir anlam kazanmıştır.

Kırgız Türkçesinde kecim, keecim, kıcım *"1. İçine ipek katılarak dikilen yelek 2. İpeğin bir türü"* anlamında kullanılan sözün *"ipek"* bilgisi temelinde yeni bir anlam kazandığını görüyoruz.

Kazak Türkçesinde kezekey şeklinde genişlemiş bir yapıda buluyoruz. Burada verilen anlam *"kolsuz bayan yeleği"*dir. Bu anlama bakarak, kaynak dildeki anlamdan hareketle yeni bir anlam kazandırdığını ifade edebiliriz.

kömbeź: Farsça gonbed *"kümbet, kubbe"* anlamındaki sözün Başkurtçalaşmış şeklidir. BTH'de iki farklı madde başı olarak karşımıza çıkmaktadır. kömbeź[1] *"kümbet, küçük kubbe"* / kömbeź[2] *"1. Bakır ya da tenekeden yapılmış süs pulu 2. Balık pulu"*. Başkurt Türkçesinin kömbez[1] sözünde Farsçadaki temel anlamı koruduğunu görüyoruz. kömbez[2] dal şeklinde ise; temel anlam alanından uzaklaşarak, yeni bir anlam temeliyle oluştuğunu anlıyoruz. Hatta, bu yeni temel anlam alanına bağlı olarak balığın üzerini örtmesi bilgisiyle bir benzerlik kurup, yan anlam ile genişlettiğini görmekteyiz.

Tatar Türkçesinde gömbez *"1. Kubbe 2. Gök kubbe"* anlamıyla Farsçadaki temel anlamı koruduğunu anlıyoruz. Fakat *"gökyüzü, gök kubbe"* yan anlamı ile anlamını genişlettiğini veya yeni bir yan anlam kazandığını düşünebiliriz.

Kırgız Türkçesinde kümböz *"1. Kubbe 2. Mezarın üzerine yapılan yapı"* anlamlarıyla gördüğümüz kelime, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde olduğu gibi temel anlamı muhafaza eder.

Kazak Türkçesinde kümbez şekliyle rastladığımız sözün anlamı, *"1. Kubbe 2. Damı kubbe biçiminde olan mezar binası, kümbet"* olarak verilmiştir. Bu anlamıyla, Kırgız Türkçesi ile aralarındaki benzerlik açıkça anlaşılmaktadır.

kuşık, küşek: Başkurt Türkçesinde Fars. kûşk, kûşek *"köşk, kasır"* sözünden kaynaklı iki farklı alıntı vardır. Başk. kuşık *"hırdavat dükkanı"* yeni bir anlamda kullanılmaktadır. Fakat Başk. küşek *"yazlık ev, yazlık"* anlamındaki söz, komşuluk ilgisine bağlı olarak geliştirmiş bir anlamdır.

Tatar Türkçesinde küşek *"koltuk; kolçaklı ve yumuşak oturak"* anlamıyla karşımıza çıkan sözün, yeni bir anlam kazanarak bir alet, gereç anlamında kullanımının olduğunu görüyoruz.

maş: Başkurt Türkçesinde *"bir çeşit fasulye"* anlamındadır. Farsça mâş *"burçak"* sözünden kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Söz, kaynak dildeki anlamıyla değil de benzerlik ilişkisi neticesinde yeni bir anlamda kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde maş *"burçağın bir türü"* anlamıyla, kavram alanını koruyup, kaynak dildeki anlamını daraltarak karşımıza çıkar.

mas, mest: Farsça mest *"mest, sarhoş"* anlamındaki sözden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde iki şekilli söz konusudur. mas *"ferah, huzur"* anlamlarıyla soyut bir anlamda kullanılmaktadır. mest ~ möset şekilleri ise; *"sarhoş, içkili, mest"* anlamlarında kullanılmaktadır ve kaynak dildeki anlamı muhafaza etmektedir.

Kırgız Türkçesinde mas *"1. İçkinin etkisiyle sarhoş olma 2. Havalanma, kudurma"* olan kelime, temel anlamıyla kaynak dildeki anlamı korur. Fakat kazandığı yan anlam itibariyle soyut bir anlama doğru geçerek anlam genişlemesine uğramıştır.

Kazak Türkçesinde mas *"1. Sarhoş, mest 2. Aklı başında olmayan, aklını yitirmiş"* anlamlarıyla verilmiştir. Kaynak dildeki anlamı korumuştur.

maya: Farsça mâye *"asıl, esas; mal, servet; düzen"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"1. Çeşitli hayvanların yuvasına konulan yumurta; yuvanın dibi 2. Asıl, esas, temel 3. Biriktirilen para, kötü gün parası"* anlamında kullanılmaktadır. Kaynak dildeki anlam sırasından farklılaşmıştır. Ayrıca yeni bir anlam kazanarak anlam değişmiştir.

Tatar Türkçesinde maya *"1. Biriktirilmiş para, tasarruf 2. Yumurta folu"* anlamındadır. Bu lehçede de kaynak dildeki anlamdan uzaklaşılmış ve tıpkı Başkurt Türkçesinde olduğu gibi yeni bir anlamda kullanılmıştır.

maźa, meze: Başkurt Türkçesinde *"iç huzuru, iç rahatlığı"* anlamındadır. Kelime, Farsça meze *"tat, çeşni, meze; kâr, kazanç"* sözünden gelmektedir. Bu ilk şekil, kaynak dildeki anlamı soyurlaştırarak yeni bir anlam ortaya çıkarmıştır. meze şeklindeki ikinci şekil ise; Başkurt Türkçesinde *"lezzet, tat"* anlamında kaynak dildeki anlamı koruyarak kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde maza *"1. Huzur, sukunet 2. Kaygı, sıkıntı, zorluk 3. Fayda, anlam"* anlamlarıyla yine soyutlaşmış olarak kullanılır. Kaynak dildeki temel anlamın burada da yaşamadığını görüyoruz.

Kırgız Türkçesinde maza *"1. Taam, tat, lezzet, tadım 2. Hal, sağlık"* anlamlarıyla kaynak dildeki anlamı, temel anlamda korumaktadır. Yan anlamının soyutlaşmış olarak kullanımı söz konusudur.

Kazak Türkçesinde maza şekliyle tespit ettiğimiz söz, *"keyif, rahat, huzur"* anlamlarıyla verilmiştir. Kazakçada da tıpkı Başkurt ve Tatar Türkçelerinde olduğu gibi kelimenin anlamının tamamen soyutlaştırılarak kullanıldığını görmekteyiz.

meyźet: Farsça meyde *"iki defa elenmiş un; saf undan yapılan ekmek; bir tür helva"* anlamındaki sözden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde meyźet *"çok ufak, çok küçük; yumuşak"* anlamıyla kullanılmaktadır. Sözün kaynak dildeki anlamından yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Burada anlam genişlemesiyle kaynak dilde verilen bilgiden genel bir bilgiye geçişin olduğu kanısındayız. Böylelikle sözün anlamında bir genelleşme olduğundan bahsedebiliriz.

Kırgız Türkçesinde, mayda *"ufak parça, kırıntı, küçücük kısım"* anlamlarına gelmektedir. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi sözün kaynak dilde taşıdığı anlam, Kırgız Türkçesinde de bir anlam genişlemesine uğrayarak daha geniş bir anlamı karşılamaktadır.

Kazak Türkçesinde de mayda şekliyle tespit ettiğimiz söz, *"1. İnce, küçük, ufak 2. Kibar, edepli, nazik"* anlamlarında kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde de kaynak dildeki anlama göre daha genişlemiş bir anlam söz konusudur. Bu geniş anlam üzerinden mecazlaştırarak *kibar, nazik, edepli* anlamlarını oluşturmuştur.

montar, morźar: Farsça mordâr *"leş, murdar"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde mordâr şeklinden kaynaklı iki dal şekil söz konusudur. Başkurtçada montar *"Akmayan bir suda oluşan kir, çamur"* anlamıyla, kaynak dilde verilen anlamdan yeni bir anlama geçmiştir. Başkurt Türkçesindeki morźar *"1. Leş, hayvan ölüsü, mundar 2. Kabahatli, bozuk; iğrenç kimse"* şekli ise, kaynak dildeki anlamını korumuştur. Yeni bir yan anlam ekleyerek soyut bir yan anlam ile kelimenin anlamını genişletmiştir.

Tatar Türkçesinde mordar *"1. Leş 2. Suçlu kimse, iğrenç kişi"* şekli, temel anlam yönüyle kaynak dildeki anlamı saklamıştır. Yan anlam itibariyle tıpkı Başkurt Türkçesinde olduğu gibi soyut bir anlam ile kelimenin anlamını genişletmiştir.

Kırgız Türkçesinde mürdö, mürzö *"1. Mezar, türbe, kabir 2. Ölü, ceset"* şekilleri söz konusudur. Kırgız Türkçesi, kaynak dildeki temel anlamı, yan anlama kaydırmış ve temel anlam

olarak *"mezar, türbe, kabir"* anlamıyla yeni bir anlam vermiştir. Böylelikle; sözün anlam alanında bir değişiklik meydana getirerek yeni bir anlam oluşturmuştur.

Kazak Türkçesinde mürde, *"1. Mezar, kabir 2. Ceset, naaş"* anlamlarıyla verilmiştir. Kırgız Türkçesindeki anlam ile aynı olduğu görülmektedir.

narasi: Farsça nâ-resî *"hamlık"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesi *"küçük çocuk, bebek"* anlamıyla kullanmaktadır. Buna göre, sözün kaynak dildeki kavram alanını aynı bırakarak, kelimeyi sadece insan ile ilişkilendirip daha dar bir anlama taşımıştır.

Tatar Türkçesinde narasıy *"çocuk; sabi, bebek"* sözü, Başkurt Türkçesinde olduğu gibi kelimenin kavram alanının değiştirmemiş ve anlamı daraltarak kullanmıştır.

Kırgız Türkçesinde nareste, ariste şeklinde iki dal şekil söz konusudur. Bu sözler, *"1. Küçük çocuk 2. Genç, olgun olmayan"* anlamlarında kullanılmaktadır. Diğer lehçelerde görüldüğü gibi burada da bir anlam daralması söz konusudur.

Kazak Türkçesinde de näreste *"küçük çocuk, bebek, sabi"* anlamlarıyla görüyoruz.

narık: Farsça nirh *"fiyat; revaç"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde narık, *"bir şeyin önemine ve niteliğine göre bildirilen düşünce, fikir; değer"* anlamıyla kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesindeki anlam, kaynak dildeki anlama göre soyutlaşmış olarak karşımıza çıkar. Fakat kaynak dildeki *"değer"* anlamını da korumaktadır.

Kırgız Türkçesinde nark, ark *"1. Fiyat, ödenmesi gereken şey 2. İtibarlı, değerli 3. Gelenek, örf, töre"* sözü, kaynak dildeki temel anlamı muhafaza etmiştir. Kırgız Türkçesinde sözün yan anlamının genişlediğini ve yeni anlamlar kazandığını söyleyebiliriz.

Kazak Türkçesinde narık *"1. Piyasa, pazar 2. Değer, kıymet"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün Kazakçadaki temel anlamı, kaynak dildeki temel anlamından bitişiklik ilişkisiyle oluşmuş bir anlamdır.

nava: Farsça nevâ *"geçim, maişet; yiyecek, azık; rehin, ipotek"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde nava *"fayda, yarar"* anlamıyla kullanılmaktadır. Kelimenin kaynak dildeki anlamına bakarak, Başkurtlarda yakın bir anlama geçmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Kırgız Türkçesinde nark-nava *"değer, paha, fiyat"* şeklinde ikilemeli bir kullanım söz konusudur. Kırgızlarda da kelimenin kaynak dildeki anlama yakın bir anlamda kullanıldığını ifade edebiliriz.

Kazak Türkçesinde nava, *"yemlik, yalak"* anlamıyla verilmiştir. Kaynak dildeki *yiyecek, azık* anlamından kaynaklı olarak, bir alet adı anlamına geçmiştir.

nekeş: Farsça nâ-kes *"alçak, zelil, rezil, soysuz, karaktersiz; düzenbaz; yüzsüz"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesine nekeş olarak geçmiştir. *"1. Hantal, ağır; tembel 2. Kusur, hata"* anlamıyla kullanılmaktadır. Sözün anlamı kaynak dildeki anlamın anlam alanından uzaklaşmamıştır. Erdem, değer, kusur anlam alanı içerisinde başka bir anlama geçerek kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde de Başkurtçada olduğunu gibi nekes *"tembel, uyuşuk, hantal"* anlamıyla kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde nakis *"cimri; kötü niyetli; sevilmeyen"* sözü, diğer Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi aynı anlam alanı içerisinde başka bir anlama geçerek kullanılmıştır.

Kazak Türkçesinde nekes, *"kötü niyetli, alçak, mel'un"* anlamlarıyla verilmiştir. Tatar ve Başkurt Türkçesindeki anlam iyileşmesinin aksine, Kırgız ve Kazak Türkçesinde anlam

kötüleşmesi olduğunu görüyoruz. Konumuzun zeminini oluşturan bu dört Kıpçak lehçesinde de Farsçadan geçen bu sözün, yine soyut anlam ile kullanıldığı belirgin şekilde görülmektedir.

nevźe: Farsça nevde, novde *"torun; aziz evlat"* sözünden kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Fakat, Başkurt Türkçesinde nevźe şeklinin ifade ettiği *"hava, atmosfer"* anlamı ile kaynak dilde verilen anlam arasında kavram alanı yönüyle büyük bir değişikliğin olması, kelimenin bu kökten gelemeyeceği fikrini düşündürmektedir. Farsçadaki ilk anlamının zamanla unutularak kelimenin yan anlam kazanması da mümkün olabilir. Başkurt Türkçesinin de bu ilk anlama bağlı olarak; sözü, tarih içerisinde alıntıladığı ve zamanla yeniden anlamlandırdığı da düşünülebilir. Bu konu ile ilgili olarak Doğan Aksan'ın fikirlerine de burada başvurabiliriz. Doğan Aksan, başka bir anlama geçişi; "bir kelimenin eskisinden farklı, yeni bir kavramı yansıtması" olarak ifade eder (Aksan 1990 III: 216). Buna göre, bir göstergenin bazen başlangıçtaki anlamından tamamen uzaklaşarak farklı bir anlamı yansıtmasının olası olduğundan bahseder. Bu fikirlere bağlı olarak, biz de Başkurt Türkçesinin nevźe sözünü, yeni bir anlam vererek alıntılamış olduğunu düşünüyoruz.

Kırgız Türkçesinde de novda, nooda şekilleriyle karşımıza çıkan kelime *"ağacın sallanan dalı"* anlamıyla verilmiştir. Bu anlam da kaynak dildeki anlama göre oldukça farklı bir anlamdır.

parsa: Farsça pârçe *"parça; kumaş; paça"* sözünden kaynaklıdır. BTH'de iki dal şekil verilmiştir. Başk. parsa[1] *"Altın, gümüş sırmalarla dokunan ipek kumaş"* anlamıyla, dar bir anlamda karşımıza çıkar. Böylelikle, *parça, kumaş* bilgisinin özelleşerek daha belirgin bir nesneyi ifade ettiğini görüyoruz. Başk. parsa[2] *"parça, kısım, bölüm"* sözünün ise; kaynak dildeki temel anlamı koruduğunu söyleyebiliriz (Krş. barsa[2]).

Tatar Türkçesinde de kelimenin iki dal şekli görülüyor. Tat. parça[1] *"parça, kısım, bölüm"* anlamında kullanılıyor. Tatar Türkçesinde parça[2] sözü ise; *"1. Altın veya gümüş süs pulları 2. Altın, gümüş sırmalarla işlenmiş kumaş"* anlamlarında kullanılıyor. Burada Başkurt ve Tatar Türkçelerinin bu alıntı kelimeyi dallaştırıp iki farklı şekilde kullandığını ifade edebiliriz. Her iki lehçe için de bir anlam birlikteliği söz konusudur.

Kırgız Türkçesinde barça, parça *"1. İpek kumaşın bir türü 2. Parça, kesim, kısım, bölük"* burada da ipek kumaş bilgisinin kullanıldığını görüyoruz.

Kazak Türkçesinde, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde olduğu gibi iki farklı kelime olarak gösterilmiştir. Kazakçada parça[1] *"Altın ve gümüş sırmalıbir tür ipek kumaş ve bundan yapılmış pahalı elbise anlamıyla*" verilmiştir. parça[2] *" parça, dilim"* anlamıyla kaydedilmiştir.

Dört lehçede de bu sözün kaynak dildeki *kumaş* anlamını daraltarak *altın veya gümüş işlemeli ipek kumaş* anlamına taşıdığı görülüyor. Ayrıca, kaynak dildeki ilk anlam olan *parça* bilgisinin saklanarak Tatar, Başkurt ve Kazak Türkçelerinde ikincil bir şekil olarak verildiği görülmektedir. Yalnızca, Kırgız Türkçesinde kaynak dildeki *parça* bilgisinin bir yan anlam olarak verildiği tespit ediliyor.

perva: Farsça pervâ *"korku; güç, takat; fırsat; istek; kasıt; sükun"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde perva *"terbiye, özen, ihtimam"* anlamıyla anlam iyileşmesine uğramıştır.

Tatar Türkçesinde perva şekliyle geçmemektedir. Fakat, -sız /-siz ekli sıfat şekli mevcuttur (pervaysız *"dikkatsiz, özensiz; gamsız, tasasız"*).

Kırgız Türkçesinde parva, *"gam çekme, canı sıkılma, yürek acısı çekme"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Bu anlam, kaynak dildeki soyut anlama yeni soyut anlamlar eklendiğini göstermektedir.

Kazak Türkçesinde pärvay biçimiyle gördüğümüz sözün anlamı, *"şuur, bilinç, hatır"* olarak verilmiştir. Sözün kaynak dildeki soyut anlamı, bahsini ettiğimiz dört lehçede de görülmektedir.

pest: Farsça pest *"aşağı, alt, alçak; düşük; alçaklık; kısa; hemzemin; harap, değersiz"* sözünden alıntıdır. Başkurt Türkçesinde pest *"1. Pis, kirli, pasaklı 2. Aşağılık, adi"* anlamlarıyla kullanılmıştır. Kaynak dildeki anlama bakıp sözün aynı anlam alanı içerisinde benzerlik ilgisine dayanarak yakın anlamlı yeni bir anlama geçtiğini söylemek mümkündür.

Kırgız Türkçesinde bas, pas olmak üzere iki dal şekil mevcuttur. Söz, *"1. Kısa, alçak, aşağı, alt 2. Cimri, başıbozuk, hasis"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi benzerlik ilgisiyle yeni anlamlar oluşturulmuş ve oradan da mecaza doğru geçen bir yan anlam ile sözün anlamı genişlemiştir.

Kazak Türkçesinde päs *"1. Alçak, kısa 2. Aciz"* anlamlarıyla karşımıza çıkar.

pis: Farsça pîs *"alaca lekeler"* anlamındadır. Başkurt Türkçesinde bu söz, *"pis, kirli, lekeli; adi, aşağı"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün kaynak dildeki anlamı genişlemiştir.

Tatar Türkçesinde pis *"pis, kirli; adi, aşağı"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi burada anlam genişleyerek kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde pes şekliyle *"1. Vücuttaki alaca lekeler 2. Diriyken vücudu çürüten bulaşıcı hastalık 3. Allah'ın lanetlediği, yüzsüz, rezil"* anlamlarında kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde diğer lehçelere nazaran sözün anlamı daha da genişlemiştir. Hatta somut anlamdan soyut anlama doğru bir geçiş de, yeni yan anlamlar kazanmıştır.

Kazak Türkçesinde päs, *" alçak, aşağı, bodur, basık*" anlamlarıyla verilmiştir. Sözün sözlükteki anlamına bakarak somut bir anlam taşıdığı görülmektedir. Kullanımda mecaz anlam ifade edebileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

sırhav: Farsça sorhek *"kızamık"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"hastalık; hasta"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün kaynak dildeki anlamının olduğu gibi alıntılanmış olabileceği sonradan bugünkü anlamları kazanmış olabileceğini de düşünmekteyiz. Çünkü çeşitli mitik varlıklar, korku uyandıran canlılar veya durumlar, ahlaki değerler, hastalıklar tabu sözlerin ortaya çıkışını sağlarlar. Sıtma, çiçek, kızamık, veba gibi hastalık isimlerinin karşılanmasında genellikle alıntıların kullanımı, bu fikrin de izahına çalıştığımız anlam değişmesinde göz önünde bulundurulabileceği fikrini doğurur (Ahmetov 1995: 86-87, Ahanov 1993: 137, aktaran Erol 2008: 79). Bu tür konular, etno-lingüistiği ilgilendiren konulardır. Biz, Başkurt Türkçesi için bu sözde bir anlam genişlemesi olduğunu kelimenin anlam alanının genişleyerek kullanıldığını söyleyebiliriz.

Tatar Türkçesinde sırhav, *"hasta"* anlamıyla Başkurt Türkçesindeki gibi geniş bir anlamda kullanılır.

Kırgız Türkçesinde Batken ağzında görebildiğimiz söz, sorek *"çıban; sivilce"* anlamındadır. Buradaki anlamı, sözün anlam alanını genişletmediğini, anlam alanında bir değişikliğe gittiğini göstermektedir.

Kazak Türkçesinde sırkat *"hasta*" anlamıyla tespit edilen sözün, Tatar Türkçesindeki temel anlamla ortaklığı görülmektedir.

şur: Farsça şûr *"tuzlu, çorak yer"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"1. Mineralli su, maden suyu 2. Kaynayan bir kabın içinde erimeden kalmış tuz ya da kireç katmanı"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde sözün kavram alanı değişmiştir. Ayrıca yeni somut yan anlamlarla sözün anlamı genişlemiştir.

Tatar Türkçesinde Çuır *"tuz; tuzlu su"* anlamlarıyla kavram alanını değiştirmeden kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde Çoro *"1. Nehrin kıyısındaki tuzlu toprak 2. Avcıların yoğrulan ilacına katılan toprak 3. Gözün çapağı"* anlamlarıyla yine kavram alanını değiştirmeden kullanılmaktadır. Hatta kaynak dildeki temel anlamı da koruduğunu söyleyebiliriz. Özellikle, Batken ağzında Çor*"1. Tuz 2. Acı*" anlamına gelmektedir.

Kırgız Türkçesindeki tuz ve acı kavramlarının aynı sözle ifade edilmesi bir anlam değişikliği olarak düşünülmemelidir. Günay Karaağaç'ın da ifade ettiği gibi tuzluluk, acılık ve ekşilik kavramlarının aynı kökten meydana gelmesi, pek çok dilde ve de Türk lehçesinde bu şekilde karşılık bulması bir anlam değişikliği olarak kabul edilmemelidir (Karaağaç 1991: 94).

Kazak Türkçesinde Çor ve Çortañ şeklinde iki söz mevcuttur. Bu sözler, "*tuzlu ve çorak arazi, tuzlu arazi*" anlamlarına gelmektedirler. Bu açıdan Kazak Türkçesindeki bu sözlerin anlam kaymasına uğramadan kaynak dildeki asıl anlamda kullanıldıkları görülmektedir.

taştamal: Farsça dest-mâl *"mendil; esir, tutuklu"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"havlu, peşkir; peçete"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kaynak dildeki anlama bakarak yakın anlama doğru bir geçişin olduğunu söyleyebiliriz.

Tatar Türkçesinde tastımal; *"1. Bele dolamak veya bazı şeyleri dolamak için dokunmuş uzun kuşak 2. Havlu, peşkir 3. Peçete"* anlamında verilmiştir. Burada da bir anlam genişlemesi söz konusudur. Sözün karşıladığı anlam alanı genişlemiştir.

Kırgız Türkçesinde tasmal, dasmal, tazmal olmak üzere üç şekil mevcuttur. *"1. El havlusu, yüz havlusu 2. Elbise ütüsü"* anlamlarıyla kaynak dildeki anlamdan uzak bir anlama geçişin olmadığını görüyoruz.

taştar: Farsça destâr *"sarık; mendil"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"1. Kadınların başlarına doladıkları ucu nakışlı beyaz patiska 2. Gelinin sağdıcına damat tarafından verilen hediye"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sözün kaynak dildeki temel anlamına bakarak Başkurt Türkçesinde bir anlam daralması meydana gelmiştir.

Tatar Türkçesinde tastar *"1. Patiska kumaş 2. Genç gelinlerin başlarına sardıkları işlemeli örtü 3. Bebeklere yemek yedirilirken giydirilen bez parçası, paçavra"* anlamlarıyla kullanılır. Tatar Türkçesinde de Başkurt Türkçesindeki gibi bir anlam daralması meydana gelmiştir.

Kırgız Türkçesinde dastar *"sarık, baş örtüsü"* anlamıyla, kaynak dildeki anlamı korumuştur.

Kazak Türkçesinde de dastar *"kıymetli kumaştan yapılmış baş giyimi, şapka*" şekliyle kaynak dildeki anlamı korumuştur.

télle: Farsça tilâ, telâ *"altın"* sözünden alıntıdır. Başkurt Türkçesinde *"altın para"* anlamıyla anlam alanını değiştirmemiş ve yakın bir anlama geçmiştir.

Kırgız Türkçesinde tilde, dilde *"1. Altın 2. Altın para"* anlamında kullanılmaktadır. Kaynak dildeki anlam korunmuştur.

Kazak Türkçesinde dilda şeklinde tespit ettiğimiz söz kaynak dildeki gibi "*altın para*" anlamıyla temel anlamı korumaktadır.

teşne: Farsça teşne *"susuz, susamış"* sözünden gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *"arzulu, istekli, heveskâr"* anlamlarıyla kullanılan sözün, somut bir anlamdan soyut bir anlama doğru geçtiğini söyleyebiliriz.

yanal: Farsça cincâl, cancâl *"gürültü, patırtı; feryat"* sözünün Başkurt Türkçesinde *"toplu kavga, dövüş"* anlamına geçtiğini görüyoruz. Anlam alanlarının yakınlığı dolayısıyla, sözün yakın bir anlama geçtiğini söyleyebiliriz.

Tatar Türkçesinde cencal; *"kavga, dalaş, döğüşme"* anlamlarıyla, Başkurt Türkçesindeki gibi kaynak dildeki anlama yakın bir anlamda kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde cancal; *"kavga, dövüş; gürültü patırtı"* anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kaynak dildeki *"gürültü, patırtı"* anlamını koruduğu görülmektedir.

Kazak Türkçesinde janjal, *"kavga, çekişme, çatışma, mücadele"* anlamlarıyla verilmektedir. Elbetteki anlam yakınlığı dolayısıyla kaynak dildeki anlamdan bu anlamın oluşması, beklenen bir değişimdir. Başkurt Türkçesinde olduğu gibi, diğer Kıpçak lehçelerinde de aynı anlamda kullanıldığını görüyoruz.

yanvar: Farsça cânver *"canlı, hayvan"* sözünden alıntıdır. Başkurt Türkçesinde *"vahşi hayvan, yırtıcı hayvan; kötü huylu, vahşi (hayvan)"* anlamlarıyla kullanıldığını ve anlamın kaynak dildeki anlama göre daralmış olduğunu görüyoruz.

Tatar Türkçesinde canvar; *"vahşi hayvan; canlı"* anlamlarıyla tespit ediyoruz. Tatar Türkçesinde de kaynak dildeki temel anlama göre anlamın daraldığını ve kaynak dildeki temel anlamın yan anlam olarak kullanıldığını görüyoruz.

Kırgız Türkçesinde canıbar şeklinde, *"1. Hayvanlar 2. Canlılar"* anlamlarıyla izlediğimiz sözün, kaynak dildeki anlamı muhafaza ettiğini söyleyebiliriz.

Kazak Türkçesinde janvar, *"1. Hayvan 2. Evcil hayvanlardan övgü ile bahsedilirken kullanılır."* anlamlarıyla verilmektedir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde, kaynak dildeki gibi geniş bir anlamda kullanım söz konusu iken, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde kelimenin anlamının daraldığı görülmektedir.

yéfét: Farsça coft, ceft *"çift, denk olan iki şey; karı koca; bir ölçümleme birimi"* anlamındaki sözden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"aile dostu, eş dost"* anlamı ile kullanılmaktadır. Kaynak dildeki yan anlamdan gelişen bir anlam söz konusudur. Burada bir anlam daralması görülmektedir.

Tatar Türkçesinde céfét şekliyle *"eş (kadın), bir kimsenin nikahlı karısı"* anlamında kullanılmaktadır. Burada da kaynak dildeki anlama göre bir daralma söz konusudur.

Kırgız Türkçesinde cup; *"çift"* anlamıyla kullanılmaktadır ve kaynak dildeki anlam korunmuştur. Kırgızcada adal-cuptu *"1. Dine göre nikahı kıyılıp alınan eş (kadın) 2. Sevip de alınan eş"* anlamıyla kaynak dildeki anlama göre daha dar bir manada karşımıza çıkar.

Kazak Türkçesinde jup, *"1. Çift 2. Karı koca"* anlamlarıyla gösterilmiştir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde, kaynak dildeki temel anlamın korunduğunu görüyoruz. Buna nazaran, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde kaynak dildeki yan anlamı temel anlam olarak alma ya da yan anlamdan oluşturulan yeni bir anlam ile kullanma söz konusudur.

źur: Farsça zûr *"kuvvet, baskı; zulüm"* sözünden kaynaklıdır. Başkurt Türkçesinde *"büyük, dev, hacimli"* anlamlarıyla kullanılır. Bu anlamın kaynak dildeki aynı anlam alanı çerçevesinde geliştiğini söyleyebiliriz. Ayrıca somut bir anlamdan soyut bir anlama doğru geçiş söz konusudur.

Tatar Türkçesinde zur; *"1. Büyük 2. Fazla, çok 3. Kalabalık 4. Güçlü 5. Mühim 6. Ciddi 7. Yaşça büyük"* anlamlarıyla somut bir anlamda kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca sözün kaynak dile nazaran anlam genişlemesine uğradığını da ifade edebiliriz.

Kırgız Türkçesinde zor; *"büyük, iri, dev gibi, güçlü"* anlamlarıyla, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde izlediğimiz anlamlar arasında aynılık söz konusudur.

Kazak Türkçesinde zor, *"1. Kocaman, iri, büyük 2. Güçlü, kuvvetli"* anlamlarıyla görülür. Dört lehçe de Farsçadan alıntı bu bilgiyi *büyük* bilgisine taşımıştır.

3. Tablo

Yukarıda verilen alıntıların anlam yönleri belirtilmeye çalışılmıştır. Açıklamaların ve de örneklerin çokluğu, daha farklı bir bakışla yapılacak yorumları engelleyebilir. Bu sebeple, bir tablo halinde verilecek olan anlamlar, hem alıntının geçirdiği fonetik değişimi hem de anlam yönelişini göstermesi bakımından daha yararlı olacaktır.

Farsça	**Başkurt Türkçesi**	**Tatar Türkçesi**	**Kırgız Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
âzâr *"işkence, azap; sıkıntı; kin; düşmanlık; kırgınlık; keder; felaket; hastalık"*	eźer *"azarlama, paylama; kınama; sitem, serzeniş; ihtar, uyarı"*	azar *"1. İncitme, kırma 2. Tekdir"*	azar *"1. Gücenme, küçük görme, hor görme 2. Azap verme, zor kullanma"*	azar *"eziyet, işkence, zorluk"*
bâṭıye *"tas; şarap testisi"*	baźıya *"kalın demir ya da tahtadan kova, fıçı"*	badıya *"kulplu fıçı, büyük kova"*	x	x
bihil *"bağışlama, affetme"*	beḫil *"yumuşak başlı, kalender; kanaatkâr"*	beḫil *"affetme, bağışlama, razı olma"*	x	x
bîçe *"koru; küçük orman; sazlık"*	béçe *"genç çam ağacı"*	x	x	
cânver *"canlı, hayvan"*	yanvar *"vahşi hayvan, yırtıcı hayvan; kötü huylu, vahşi (hayvan)"*	canvar *"vahşi hayvan; canlı"*	canıbar *"1. Hayvanlar 2. Canlılar"*	janvar *"1. Hayvan 2. Evcil hayvanlardan övgü ile bahsedilirken kullanılır."*
cincâl, cancâl *"gürültü, patırtı; feryat"*	yanal *"toplu kavga, dövüş"*	cencal *"kavga, dalaş, döğüşme"*	cancal *"kavga, dövüş; gürültü patırtı"*	janjal *"kavga, çekişme, çatışma, mücadele"*
coft, ceft *"çift, denk olan iki şey; karı koca; bir ölçümleme birimi"*	yéfét *"aile dostu, eş dost"*	céfét *"eş (kadın), bir kimsenin nikahlı karısı"*	cup *"çift"*	jup *"1. Çift 2. Karı koca"*

dermân *"ilaç; çare; deva"*	darman *"1. Derman, güç, kuvvet 2. Bir şeyi yapma isteği, bir şey yapma imkanı 3. İlaç"*	derman *"güç, takat, moral gücü"*	darman *"1. İlaç, çare, derman 2. Çıkış yolu"*	därmen *"derman, güç, mecal"*
destâr *"sarık; mendil"*	taştar *"1. Kadınların başlarına doladıkları ucu nakışlı beyaz patiska 2. Gelinin sağdıcına damat tarafından verilen hediye"*	tastar *"1. Patiska kumaş 2. Genç gelinlerin başlarına sardıkları işlemeli örtü 3. Bebeklere yemek yedirilirken giydirilen bez parçası, paçavra"*	dastar *"sarık, baş örtüsü"*	dastar *"kıymetli kumaştan yapılmış baş giyimi, şapka"*
destârẖân *"1. Sarık; mendil 2. Masa örtüsü 3. Bir tepsi içinde gönderilmiş yemek"*	desterẖan *"sofra örtüsü, sofra bezi"*	x	dastorkon, tastorkon *"sofra örtüsü"*	dastarḳan *"1. Sofra 2. Sofra örtüsü 3. Yemek*"
dest-mâl *"mendil; esir, tutuklu"*	taştamal *"havlu, peşkir; peçete"*	tastımal *"1. Bele dolamak veya bazı şeyleri dolamak için dokunmuş uzun kuşak 2. Havlu, peşkir 3. Peçete"*	tasmal, dasmal, tazmal *"1. El havlusu, yüz havlusu 2. Elbise ütüsü"*	x
ferzend *"evlat, çocuk; yavru"*	ferzend *"erkek çocuk, erkek bebek; küçük çocuk"*	x	barzant, berzent, merset, parzant, perzent *"evlat, çocuk"*	perzent *"1. Oğul, çocuk, evlat; nesil 2. İlk kez yapılan iş, başlangıç"*
fîrûz *"muzaffer, fatih"*	firüz *"1. Kısmetli, bahtlı 2. Yüce"*	x	x	x
golâb *"gülsuyu"*	gölep *"kuşburnu"*	gölep *"kuşburnu"*	x	x
gonbed *"kümbet, kubbe"*	kömbeź[1] *"kümbet, küçük kubbe"* kömbeź[2] *"1. Bakır ya da tenekeden yapılmış süs pulu 2. Balık pulu".*	gömbez *"1. Kubbe 2. Gök kubbe"*	kümböz *"1. Kubbe 2. Mezarın üzerine yapılan yapı"*	kümbez *"1. Kubbe 2. Damı kubbe biçiminde olan mezar binası, kümbet"*

gorâz *"yaban domuzu; cesur; salınma"*	göraz *"yiğit, kahraman, cesur"*	x	x	x
ḫes *"çöp, çerçöp; aşağılık kimse"*	ḫas *"kan davası güden, kanlı, öç almak isteyen kimse"*	x	kas *"düşman, hasım"*	ḳas *"1. Düşmanlık eden, düşmanca davranan (kimse) 2. Düşman, hasım, yağı olan"*
hemân *"aynı, tıpkı; aynı şekilde; eşit, denk"*	haman *"daima, sürekli, hep"*	haman *"daima, hep"*	x	x
hemânâ *"sanki, sanırsın; hayal, zan; hemen hemen"*	hamana *"o vakit, o zaman"*	x	x	x
henûz *"henüz, hâlâ, şimdiye dek"*	hanuź *"daima, sürekli"*	henüz *"daima, sürekli, hep"*	x	x
ḫîzân *"sıçrama, kayma"*	ḫizan *"göçebe köylü"*	x	x	x
kâlbed *"kalıp, kerpiç kalıbı; beden; ceset; örnek, şekil; görünüm"*	kilbet *"dış görünüş, kılık kıyafet"*	kilbet *"dış görünüş, kılık, kıyafet, boy pos"*	kelbet *"beden, vücut, gövde; suret, yüz"*	kelbet *"kılık, yüz, çehre, sima, görünüş"*
kec *"ham ipek"*	kiźé *"çeşitli renklerde yün ya da pamuk ip"*	x	kecim, keecim, kıcım *"1. İçine ipek katılarak dikilen yelek 2. İpeğin bir türü"*	*kezekey *"kolsuz bayan yeleği"*
ketm *"saklama, gizleme*	kétme *"Sahte belge"*	x	x	x
kîse *"çuval, torba; kese"*	kéśe *"1. Kese 2. Para"*	kése *"1. Cep 2. Çanta veya valizin cebi 3. Para kesesi 4. Zenginlik, para"*	kese *"1. Kap, çuval 2. Kemere takılan yumuşak torba, heybe 3. Torba 4. Kese, göğüs cebi"*	kise *"1. Kese 2. Gümüşlü, bakırlı, süslü kesesi olan kemer"*

kûşk, kûşek *"köşk, kasır"*	kuşik *"hırdavat dükkanı"* küşek *"yazlık ev, yazlık"*	küşek *"koltuk; kolçaklı ve yumuşak oturak"*	x	x
mâş *"burçak"*	maş *"bir çeşit fasulye"*	x	maş *"burçağın bir türü"*	x
mâye *"asıl, esas; mal, servet; düzen"*	maya *"1. Çeşitli hayvanların yuvasına konulan yumurta; yuvanın dibi 2. Asıl, esas, temel 3. Biriktirilen para, kötü gün parası"*	maya *"1. Biriktirilmiş para, tasarruf 2. Yumurta folu"*	x	x
meze *"tat, çeşni, meze; kâr, kazanç"*	maźa *"iç huzuru, iç rahatlığı"* meze *"lezzet, tat"*	maza *"1. Huzur, sukunet 2. Kaygı, sıkıntı, zorluk 3. Fayda, anlam"*	maza *"1. Taam, tat, lezzet, tadım 2. Hal, sağlık"*	maza *"keyif, rahat, huzur"*
mest *"mest, sarhoş"*	mas *"ferah, huzur"* mest ~ möset *"sarhoş, içkili, mest"*	x	mas *"1. İçkinin etkisiyle sarhoş olma 2. Havalanma, kudurma"*	mas *"sarhoş, mest"*
meyde *"iki defa elenmiş un; saf undan yapılan ekmek; bir tür helva"*	meyźet *"çok ufak, çok küçük; yumuşak"*	x	mayda *"ufak parça, kırıntı, küçücük kısım"*	mayda *"1. İnce, küçük, ufak 2. Kibar, edepli, nazik"*
mordâr *"leş, murdar"*	montar *"akmayan bir suda oluşan kir, çamur"* morźar *"1. Leş, hayvan ölüsü, mundar 2. Kabahatli, bozuk; iğrenç kimse"*	mordar *"1. Leş 2. Suçlu kimse, iğrenç kişi"*	mürdö, mürzö *"1. Mezar, türbe, kabir 2. Ölü, ceset"*	mürde *"1. Mezar, kabir 2. Ceset, naaş"*

nâ-kes *"alçak, zelil, rezil, soysuz, karaktersiz; düzenbaz; yüzsüz"*	nekeṡ *"1. Hantal, ağır; tembel 2. Kusur, hata"*	nekes *"tembel, uyuşuk, hantal"*	nakis *"cimri; kötü niyetli; sevilmeyen"*	nekes *"kötü niyetli, alçak, mel'un"*
nâ-resî *"hamlık"*	narasi *"küçük çocuk, bebek"*	narasıy *"çocuk; sabi, bebek"*	nareste,ariste *"1. Küçük çocuk 2. Genç, olgun olmayan"*	näreste *"küçük çocuk, bebek, sabi"*
nevâ *"geçim, maişet; yiyecek, azık; rehin, ipotek"*	nava *"fayda, yarar"*	x	nark-nava *"değer, paha, fiyat"*	nava *"yemlik, yalak"*
nevde, novde *"torun; aziz evlat"*	nevźe *"hava, atmosfer"*	x	novda, nooda *"ağacın sallanan dalı"*	x
nirẖ *"fiyat; revaç"*	narıḳ *"bir şeyin önemine ve niteliğine göre bildirilen düşünce, fikir; değer"*	x	nark, ark *"1. Fiyat, ödenmesi gereken şey 2. İtibarlı, değerli 3. Gelenek, örf, töre"*	narıḳ *"1. Piyasa, pazar 2. Değer, kıymet"*
pârçe *"parça; kumaş; paça"*	parsa[1] *"Altın, gümüş sırmalarla dokunan ipek kumaş"* parsa[2] *"parça, kısım, bölüm"*	parça[1] *"parça, kısım, bölüm"* parça[2] *"1. Altın veya gümüş süs pulları 2. Altın, gümüş sırmalarla işlenmiş kumaş"*	barça, parça *"1. İpek kumaşın bir türü 2. Parça, kesim, kısım, bölük"*	parça[1] *"Altın ve gümüş sırmalıbir tür ipek kumaş ve bundan yapılmış pahalı elbise anlamıyla"* parça[2] *"parça, dilim"*
pârçe *"parça; kumaş; paça"*	barsa[2] *"ipek gömlek"*	Bkz. parça[2]	Bkz. barça, parça	Bkz. parça[2]
pervâ *"korku; güç, takat; fırsat; istek; kasıt; sükun"*	perva *"terbiye, özen, ihtimam"*	*pervaysız *"dikkatsiz, özensiz; gamsız, tasasız"*	parva *"gam çekme, canı sıkılma, yürek acısı çekme"*	pervay *"şuur, bilinç, hatır"*
pest *"aşağı, alt, alçak; düşük; alçaklık; kısa; hemzemin; harap, değersiz"*	pest *"1. Pis, kirli, pasaklı 2. Aşağılık, adi"*	x	bas, pas *"1. Kısa, alçak, aşağı, alt 2. Cimri, başıbozuk, hasis"*	päs *"1. Alçak, kısa 2. Aciz"*

pîs *"alaca lekeler"*	pis *"pis, kirli, lekeli; adi, aşağı"*	pis *"pis, kirli; adi, aşağı"*	pes *"1. Vücuttaki alaca lekeler 2. Diriyken vücudu çürüten bulaşıcı hastalık 3. Allah'ın lanetlediği, yüzsüz, rezil"*	pes *" alçak, aşağı, bodur, basık"*
serây *"saray; tüccar çarşısı; ev"*	haray[1] *"saray"* haray[2] *"odunluk, ambar, samanlık; hayvan barınağı"*	saray[1] *"Ev çevresindeki müştemilat, üstü tamamen veya kısmen örtülü hayvan barınağı, ambar, odunluk, samanlık, arabalık 2. Dam, kümes"* saray[2] *"saray"*	saray *"1. Ev 2. Kervansaray 3. Ahır"*	saray *"1. Saray 2. Ahır, samanlık 3. İnsanın iç dünyası"*
sezâ *"layık; mükafat; ceza"*	haźay *"Gerekli görülen hediye; verilmesi zorunlu ücret"*	x	saza, sazay *"1. Ceza, cezalı 2. Rica, minnettar kalma"*	sazay *"ceza"*
sorẖek *"kızamık"*	sırẖav *"hastalık; hasta"*	sırẖav *"hasta"*	sorek *"çıban; sivilce"*	sırkat *"hasta"*
Ҫûr *"tuzlu, çorak yer"*	Ҫur *"1. Mineralli su, maden suyu 2. Kaynayan bir kabın içinde erimeden kalmış tuz ya da kireç katmanı"*	Ҫur *"tuz; tuzlu su"*	Ҫoro *"1. Nehrin kıyısındaki tuzlu toprak 2. Avcıların yoğrulan ilacına katılan toprak 3. Gözün çapağı"*	Ҫor, Ҫortañ *"tuzlu ve çorak toprak, tuzlu arazi"*
teҪire *"susuz, susamış"*	TeҪire *"arzulu, istekli, heveskâr"*	x	x	x
tilâ, telâ *"altın"*	Télle *"altın para"*	x	tilde, dilde *"1. Altın 2. Altın para"*	dilda *"Altın para"*
zûr *"kuvvet, baskı; zulüm"*	Źur *"büyük, dev, hacimli"*	zur *"1. Büyük 2. Fazla, çok 3. Kalabalık 4. Güçlü 5. Mühim 6. Ciddi 7. Yaşça büyük"*	zor *"büyük, iri, dev gibi, güçlü"*	zor *"1. Kocaman, iri, büyük 2. Güçlü, kuvvetli"*

4. SONUÇ

Başkurt Türkçesinde verilen örneklere ve açıklamalara bakarak. Farsça verimizi oluşturan bu alıntılarda anlam yöneliminin genel olarak daralmaya doğru olduğu görülmektedir. Çalışmamızın girişinde de belirttiğimiz gibi, buradaki anlam daralmasını sadece sözün ifade ettiği anlam alanı biçimde düşünmemek gerekir. Örneklerde kaynak dilde verilen yan anlam çeşitliliğinin de düştüğü görülmektedir. Fakat, Başkurt Türkçesi, yan anlam çeşitliliği konusunda fakir sayılamaz. Kaynak dilden aldığı bazı sözlerin Başkurt Türkçesinde etnik kavramları da ifade eder hale geldiğini görüyoruz. Böylece alıntının dil içerisindeki anlamını daha da güçlendirerek, sözün Başkurtçalaştırıldığını ve dilin tam bir leksik malzemesi haline geldiğini söyleyebiliriz.

Bazı sözlerde kaynak dildeki anlamın korunduğu görülmektedir. Fakat, bu tür alıntılarda Başkurt Türkçesinin genel tercihinin fonetik bir dallaşma ile birlikte anlam açısından da bir dallaşma yarattığı ifade edilebilir. (bkz.; *mas / mest, kuşık / küşek, meze / maza, maza / meze, montar / morźar*)

Ayrıca sözün Başkurtçalaşmış şekillerinin iki madde başı olarak verilmesi de yine anlamın dallaşmasına örnek olarak verilebilir. (bkz. *kömbeź, parsa, haray*).

Bir başka husus ise; Başkurt Türkçesinin kaynak dilde soyut anlama sahip olan sözlerin genellikle; soyut şeklini korumasıdır. Üstelik bazı sözlerde somut anlamı, soyut bir anlama ve hatta mecazi bir anlama taşındığı görülmektedir (*kése, nava*).

Anlam sırasının değişime uğrayarak kullanılması da Başkurt Türkçesindeki alıntılarda görülmektedir (bkz. *darman, desterḫan*).

Bu çalışmayla Başkurt Türkçesinden hareketle diğer Kıpçak lehçelerini de göstererek Farsça alıntılardaki anlam değişikliklerine genel bir bakış sunmaya çalıştık. Bu tür çalışmaların tür çalışmaların tüm lehçelere daha ayrıntılı bir şekilde uygulanmasıyla Türk dilinin alıntılardaki tercihine yönelik yepyeni fikirler ortaya konabileceği kanısındayız.

KAYNAKLAR

AKIN Cüneyt (2010). *Hüseyin Karaseyev'in Kamus Naama Adlı Eseri ve Çağdaş Kırgız Türkçesindeki Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Değişmeleri,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir

AKSAN Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu

BTH (1993) *Başkort Téléneñ Hüzlégé I-II*. Moskva: Russkiy Yazık

BEYEĢEV Ekrem Gibazulla (2009) *Başkort Téléndе Yörögen Gerep hem Farsı Hüzzeré*. Öfö: Resey Fender Akademiyahı Öfö Gilmi Üzegé Tarih, Tél hem Ezebiyet İnstitutı

EROL Hülya Arslan (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu

KANAR Mehmet (1998), *Büyük Sözlük Farsça-Türkçe.* İstanbul: Birim Yayıncılık

KARAAĞAÇ Günay (2009), *Dil Tarih ve İnsan.* İstanbul: Kesit Yayınları

KARAAĞAÇ Günay (1991), *Eski Metatez Örnekleri.* İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI s.85-102

KARAAĞAÇ Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu

KOÇ Kenan (2003), *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Türkistan: Turan Yayınevi

KORKMAZ Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu

MÜTERCİM Asım Efendi (2000), *Burhân-ı Katı.* Ankara: Türk Dil Kurumu

Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984), Çev.: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, İstanbul: TDAV Yayınları: 8

KTS (1999), *Kazak Tiliniñ Sözdigi,* Almatı: Dayk-Press

ÖNER Mustafa (2006), *Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar.* İstanbul: Cengiz Han ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 7-8 Aralık

ÖNER Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu

TTAS (I-1977, II-1979, III-1981) *Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé -Öç tomda-*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı

şÜKUN Ziya (1996), *Farsça-Türkçe Lûgat – Gencinei Güftar Ferhangi Ziya I-II-III.* İstanbul: MEB Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1697-1712, TURKEY

HATAY'DA HARF İNKILÂBI'NIN KABULÜ VE YENİ ALFABENİN UYGULANMASI (1928-1938)

Volkan PAYASLI•

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; Misak-ı Milli sınırları içinde olmasından dolayı, vatanın ayrılmaz parçası sayılan; ancak sınırların dışında kalan Hatay'ın, Türkiye'ye katılmasına kadar geçen sürede, Türkiye ile olan kültürel bağlarını ortaya koymak, bu bağlamda bir ulus-devlet olmanın gereği olarak gerçekleştirilen eğitim-kültür alanındaki modernleşme hamlelerinden biri olan Harf İnkılâbı'nın, Hatay'da çeşitli etnik gruplar üzerinde yarattığı etkileri ortaya koymak olmuştur. Çalışmada, Fransızların "böl-yönet" politikasına aynı zamanda Suriye Hükümeti'ne, şam basınından olan El-Urube, El-Kabes, El-Vakit Gazetesi'ne ve Arap milliyetçilerine karşı verilen kitlesel mücadeleler dönemin etkin ve Hatay kamuoyunun bilinçlendirilmesinde görece öneme sahip yayın organları arasında yer alan Yenigün ve Vahdet adlı gazeteler üzerinden ele alınmıştır. Makalede, dönemin gazetelerinden faydalanılarak eğitimde, resmi dairelerde yeni harflere nasıl geçildiği konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Sancak, Harf, İnkılâp, Dil, Eğitim.

ACCEPTANCE OF ALPHABET REVOLUTION IN HATAY AND APPLICATION OF NEW ALPHABET

ABSTRACT

This paper's aim is to display the cultural ties of Hatay with Turkey, which had been admitted as the inseparable part of the homeland due to its inclusion by the frontiers of National Pact (Misak-ı Milli) however discluded then, until the period of its participation to Turkey; to put forward the impacts on the several ethnic groups in Hatay which is one of the modernization steps in the field of education-culture and realized as the necessity of being the nation-state in this context.The massive struggles which were given against French government's divide-and-manage policy, Syrian Government, El-Urube, El-Kabes, El-Vakit newspapers from the press of Damascus and the Panarab groups are assessed from the perspective of newspapers, Yenigün and Vahdet which were amongst the influential and relatively important newspapers to shapen the public opinion in Hatay. In this article, benefiting from the newspapers of that period, we will study on how to accept new letters in education and official section.

Keywords: Hatay, Sanjak, Alphabet, Revolution, Langeuge, Education.

Giriş

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında, Anadolu'nun büyük kısmı işgal edilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde oluşan çekirdek kadro, Anadolu'da örgütlenmeye başlamış, Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Milli Mücadele'nin istikameti belirlenmişti. Anadolu'da bu örgütlenme çalışmaları devam ederken, Osmanlı Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920 tarihli toplantısında, ulusal kurtuluş hareketinin temel ilkelerini "Misak-ı

• Bartın Üniversitesi, Rektörlük Okutmanı, elmek: volkan_payasli@hotmail.com.

Milli" adı altında ilan etmiştir. Misak-ı Milli, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığında, işgal edilmeyen bölgeleri kapsamaktadır. Bu bağlamda Tayfur Sökmen, Nisan 1920'de Ankara'ya çektiği telgrafta: "İskenderun ve çevresinin, Misak-ı Milli'ye dâhil olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Miralay Recep Bey vasıtasıyla verdiği cevapta: *"İskenderun Sancak'i ve havalisinin, Misak-ı Milli hudutları içinde olduğunu, Maraş'ta teşekkül eden İkinci Kolordu Komutanlığı ile temas edilmesini emretmişti."*[1] Mustafa Kemal Paşa, Hatay bölgesini Türklerin yoğunlukta olduğu bölge olarak Misak-ı Milli sınırları içerisine almak istemiştir. Ancak Misak-ı Milli sınırlarında olduğu teyit edilen Hatay bölgesi, Sakarya Savaşı sonunda, 20 Ekim 1921'de Fransa ile TBMM hükümeti arasında imzalanan anlaşmaya göre; Sancak bölgesinin milli sınırlar dışında kalması Türkiye'nin menfaatleri açısından lüzumlu görülmüştür. Çünkü bu anlaşmayla İtilaf kanadının bir ülkenin tek başına olsa da Ankara hükümeti ile bir anlaşma imzalanması, onun bu hükümeti yasal olarak tanıdığının[2] ve bu durumun Ankara'nın Fransa'ya dayanarak, Avrupa'ya "pencere açmaya" olan ihtiyacının bir göstergesi olacağını düşünmüştür.[3] Ankara Anlaşması'nın 7. maddesi gereğince İskenderun'a özel idare şekli tanınmış, Türkçe resmi dil olmuş, Türk ırkından olan sakinlerin kültürlerini geliştirmek için her türlü kolaylık sağlanmıştır.[4] Bu maddeye istinaden makalede, Harf İnkılâbı'nı uygulamak için bölge halkının ve entelektüel çevrelerin nasıl mücadele edeceği konusu üzerinde durulacaktır.

A) HATAY'DA HARF İNKILÂBI'NIN KABULÜ VE YENİ ALFABENİN UYGULANMASI

Türkiye'de birbiri ardına gerçekleştirilen eğitim-kültür hamlelerini Sancak halkı, Suriye sınırları içerisinden takip etmekteydi. Türkiye'de gerçekleştirilen en önemli inkılâplardan biri de, 1 Kasım 1928'de kabul edilen Harf İnkılâbıydı. Atatürk'ün bu çağdaş girişimini, Sancak halkına tanıtan ve yeni alfabenin Sancak'ta uygulanmasında önemli rol oynayan Yeni Mecmua ve Vahdet Gazetesi'nden kısaca bahsetmekte yarar vardır. Hatay'ın mukadderatını değiştirecek olan Yeni Mecmua[5] ve Vahdet Gazetesi[6] 1928 yılında yayın hayatına başlamıştır. Sancak'ın kültür hayatında önemli yere sahip olan Yeni Mecmua, Türk kültürünü geliştirmede, Sancak halkının sesini duyurmada, halkın haklarını savunmada, Türkiye'de gerçekleştirilen inkılâp hamlelerini Sancak

[1] Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992, s.35.

[2] Bige Yavuz, *" 1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşaması",* **Atatürk Araştırma Dergisi**, C.VIII, S.23, Mart 1992, s.273.

[3] Süleyman Hatipoğlu, *"Hatay"ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri"*,Anavatan'a Katılışının 60. Yıl Dönümünde Hatay, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.42.

[4] Anlaşma metninin tamamı için bkz: **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.14, Devre 1, İçtima 2, Ankara, 1958, s.24-26.

[5] 15 Mayıs 1928'de Şükrü Balcıoğlu tarafından Antakya'da çıkarılan ilk Türkçe mecmuadır. On beşgünde bir çıkan edebi, içtimai muhtevaya sahip bir mecmuadır. Suriye ve Fransa'nın tepkisini çekmemek için siyasi konulara değinilmemiştir. İlkkapağı, Fransızca ve Osmanlıcadır. 30 Mayıs 1929'da kapak, Latin harfleriyle basılmıştır. 48 sayısı çıkan dergi, 1930 yılında Yenigün Gazetesi ismiyle faaliyete geçmiştir. Gazetenin mesul müdürü Selim Çelenk olmuştur. Mecmuanın gazeteye dönüşümüyle birlikte, siyasi olaylara yer verilmiştir. Artan ilgi nedeniyle günlük olarak çıkartılmıştır. Türkiye'deki gelişmeleri Ulus, Milliyet, Tan Gazetelerinden haberler alarak, Hatay halkını aydınlatmıştır. Türkiye ve Türklüğe hücum eden Suriye'ye ağır ithamlarda bulunması sebebiyle 1932'de Fransızlar tarafından kapatılmıştır. 24 Ağustos 1937'den itibaren tam olarak Türkçe yayınlanan gazete, 1938'den sonra Atayolu adını alacaktır. Bkz: Mehmet Tekin vd., **Hatay'da Eğitim ve Kültür**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1984, s.159.; Tarık Mümtaz, **Hatay Albümü**, Ticaret Birlik Gazetesi, 1942, s.40.; Hulki Öcal, **Hatay Savaşı**, Desen Matbaa, Ankara, 1953, s.114-115.; Remzi Siliöz, **Hatay ili ve Milli Mücadele Yılları**, Emek Basımevi, Bursa, 1937, s. 75-76.; Tarık Mümtaz, **Çizgiler ve Bilgiler**, Hatay, 1935, s.208.

[6] 18 Mayıs 1928'de Nuri Genç tarafından Halep'te çıkarılan gazete, Suriye'nin ortasında Türklük davasını savundu. Türklüğü ve Türkiye'deki gelişmeleri övecek tarzda yayın yapan gazete, yoğun baskı ve saldırılar üzerine 1936'da İskenderun Sancak'ına taşınmıştır. Daha sonra Hatay Gazetesi adını alacaktır. Bkz: Hamdi Selçuk**, Bütün Yönleriyle Hatay'ın O Eski Günleri,** Sucuoğlu Matbaa, İstanbul, 1972, s.94.; Tarık Mümtaz, **Hatay**…,s.42-43.; Ayrıca bkz: 14 Ağustos 1938'de Hatay Gazetesi yayım yönetimi, Türk inkılâbını benimseyerek, yeni Türk harfleriyle gazetelerini yayımlarlar. Bkz: Esin Dayı, **Hatay Gazetesi'nde Atatürk** (Ağustos 1938 – Aralık 1938), Erzurum Üniversitesi Yayınları, No: 933, AİİTİE, Erzurum, 2003, s.VII-IX.

halkına yansıtmada büyük önem taşımıştır. Türklük fikrini savunduğu için, Arap basınının ve Fransız manda yönetiminin baskısına maruz kalmıştır. Halep'te çıkan Vahdet Gazetesi ise Arap dünyasının ortasında Türklük fikrini savunmuştu.[7] Yeni Mecmua'nın hemen üç gün sonrasında yayın hayatına başlayan Vahdet Gazetesi'nin, Yeni Mecmua ile aynı haftada çıkması tesadüfî değildir. Nitekim gazetenin sahibi Nuri Genç'in eşi Hatice Genç, " gazetenin çıkışında bizzat Atatürk'ün talimatının olduğunu, bunun için yardım da vaat edildiğini", Türkiye'den de zaman zaman görevlilerin geldiğini dile getirmiştir.[8] Her iki yayın, baskılar nedeniyle eski harflerle yayın yapmıştır. Ancak Yeni Mecmua, kimi zaman yeni harflerle ilan vermiştir.

Hatay halkını Latin harfleriyle tanıştıran ilk yazı 15 Eylül 1928'de, Mahmut Ali tarafından kaleme alınmıştır. Mahmut Ali "Latin Harfleri" başlığı altındaki yazısında, Türk İstiklal Harbi'nin büyüklüğüne değinmiş,Türk modernleşmesinde Batı medeniyetinin örnek alındığını dile getirmiş ve son tümcelerinde Latin harflerine yer vermiştir. Bu kısımda, Türkiye'nin Arap harflerini korumaya devam etmesi halinde uygarlaşamayacağı; ancak kendi öz diliyle eğitim, yayın yapabilirse aydınlanıp yüceleceğini belirttikten sonra halkın mukadderatını eline almışolanlardan, Latin harflerinin uygulanmasının özenle düşünülmesi istenmiştir. Yine aynı sayfada mensur şiirlerin yeni Türk harfleriyle yazılacağı, bu yazıyı en başta okumakta zorlanılacağı; ancak zamanla insanların gözlerinin alışacağı belirtilmiştir.[9] Böylelikle Sancak halkı, Türkiye'de gerçekleşecek olan Latin harflerinden haberdar edilmiştir.

Türkiye'de Latin harfleri kabul edilmeden önce, Sancak sınırları içerisinde faaliyette bulunan Türk Ocakları, Harf İnkılâbı'nın Sancak bölgesinde uygulanması için çaba harcamıştır.[10] Türkiye'de 1928'de Harf İnkılâbı kabul edildikten sonra, yeni alfabenin halka tanıtılıp uygulanması için, Yeni Mecmua yazarlarından olan, Abdurrahman Faik ve Şükrü Fehmi, konuyu enine boyuna tartışmışlar ve yeni alfabeyi uygulamaya yönelik faaliyette bulunmuşlardır.[11] Bu bağlamda, Türkiye'de Türk Dil Encümeni'nin kabul ettiği alfabeler, okuma kitapları, yazı rehberleri İstanbul'dan getirtilerek, Yeni Mecmua'nın yazarlarından olan Şükrü Balcı ve Ahmet Sırrı tarafından halka dağıtılmıştır. Alfabenin tanesi beş kuruştu. Sancak'ın ileri gelenleri ve halk, yeni alfabeyi öğrenmek için can atmışlardır.[12] Milli hudutların dışında kalan Sancak'taki Türkler, hiçbir teşvik ve tesir olmadan yeni yazıyı ellerindeki alfabe ile öğrenmeye çalışmışlardır.[13] Özellikle Türkiye'den gelen Sarı Ziya adındaki kişi bir misyoner gibi dükkan dükkan dolaşarak, esnaf ve halka gece kursları vererek, yeni harfleri Sancak'ta öğretmeye başlamıştır.[14] Türkiye'de gerçekleştirilen Harf İnkılâbı, Sancak Türkleri arasında bire bir yankı bulmuş ve inkılâplar toplumsal bir simge haline gelmiştir.[15] Görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti'ndeki köklü kültürel

[7] **Vahdet**, 18 Mayıs 1928.
[8] Süleyman Hatipoğlu, **agm.**, s.56.
[9] Mahmut Ali, *" Latin Harfleri*", **Yeni Mecmua**, S. 9, 15 Eylül 1928, s.9-11.
[10] Mehmet Tekin, **Tarihte Hatay ve Hatay Devleti Tarihi**, Antakya Ticaret ve Sanayi Odası, Antakya, 1987, s.38.
[11] Mehmet Tekin, **Harf İnkılâbı: Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı**, Kültür Eğitim Tesisleri, Antakya, 1988, s.119.
[12] Selim Çelenk, **Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları**, Antakya Gazeteciler Derneği, Antakya, 1997, s.44.; Nevzat Gözaydın, "*Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay"da Yeni Yazı*", **Türk Dili**, C.58, S.453, Ocak 1989, s.162.; Süleyman Tüzün, **İki Büyük Savaş Arası Dönemde Hatay Tarihi**, HÜ, AÇEH, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989, s. 92.
[13] Mehmet Tekin, **Afyon Basını ve Afyon Basınında Hatay'ın İşgal Yılları**, Kültür Eğitim Tesisleri, Antakya, 1989, s.17.
[14] Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu?**, TTK, Ankara, 1991, s.19.; Refik Kireççi, **Antakya,** Seçenek Ofset, İskenderun, 1998, s.62.; **Türk Ansiklopedisi**, C.19, Milli Eğitim Bakanlığı, 1971, s.64.
[15] Adnan Sofuoğlu, Adil Dağıstan, *"Sancak"ta Fransız Mandat Yönetimi ve Türkiye"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C.XX, S.60, Kasım 2004, s.698.

değişimin simgesi olan Harf İnkılâbı ve onun ürünü yeni alfabe, Hatay'ın aydın ve halk kesimi tarafından olumlu karşılanmış, halk yeni yazıyı öğrenmek için yoğun çaba harcamıştır.

Abdurrahman Faik yeni harflerle yazdığı "Türk Yazısı" adlı makalesinde, yeni Türk harflerinin, bütün Türk muhitlerinde olduğu gibi, Antakya ve havalisinde de büyük bir heyecanla ve gayretle öğrenildiğini ifade etmiştir. Nitekim bunun sebeplerinden biri harflerin öğrenilmesindeki kolaylık, diğeri de milli lisan meselesidir. Milli ihtiyacımızı tatmin edecek güç, Türk dili ve Türk kültürüdür. Faik makalesinde, Yakında eski yazının yerini, yeni Türk yazısının alacağını vurgulamış, bu durumun İskenderun Sancak halkının milli varlıklarını devam ettirmesinde önemli olduğunu dile getirmiştir.[16] Yeni Mecmua, halkı okuma-yazmaya teşvik etmek için yeni alfabeyi gündeme sürekli taşımıştır. Bu bağlamda, Antakya yöresinde yaşayan, okuma yazma bilmeyen Ayten adındaki bir kadının, okuma yazmak için verdiği uğraşı anlatan bir yazıya yer vermiştir. Bu yazıda, Ayten adlı bir kişinin, oğlunun askere gittikten sonra hangi memlekette bulunduğuna dair bir haber alamamıştır. Kısa bir süre sonra oğlundan mektup geldiğinde, mektubu okuyamadığı, çevresinde okuyup yazma bilen olmadığı için mektubu soğuk kış gecesinde bin bir türlü güçlüklerle okuma yazma bilen imama götürdüğü belirtilmiştir. Bu olaydan sonra kadının, oğlu ile haberleşmek için yeni Türk harflerinin kolayca öğrenebileceğini duymasının ardından, Latin harflerini büyük bir çabayla, hızla öğrendiği yazılmıştır. Ayrıca mecmua, Sancak halkına seslenerek kadınların erkeklere oranla daha az okuyup yazma bildikleri, bu sebeple yeni Türk harflerini fırsat bilip öğrenmeleri halinde, kadınların okuma-yazma oranın yüzde seksene varacağı belirtilmiştir. Son kısımda da bütün Sancak halkını yeni Türk harfleriyle daha fazla meşgul olmaları vurgusu yapılmıştır.[17] Burada yeni harflerin, eski yazıya göre kolayca öğrenilebileceği vurgusu da önemlidir.

Sancak'ta, yeni yazıya yönelik çalışmalar hızla devam etmekteydi. Vedi Münir, "Nura Doğru" makalesinde, yeni Türk harflerini öğrenmek için Sancak'ta üç dört aydan beri genel bir faaliyet olduğunu, büyük, küçük, genç herkesin cebinde alfabe ve çalışma defterlerinin bulunduğunu, dükkanda, kahvede, bahçede her yerde okuma yazma çalışmalarının sürdüğünü belirtmiştir. Ünas Müdiresi Mihrinnisa Hanım'ın, okulun tatil günlerinde kadınlara okuma yazma öğretmesi ve kursa yetmiş kadının katılması, Türkiye'de gerçekleştirilen Harf İnkılâbı'nın Hatay'a yansıdığının en somut göstergesi olmuştur.[18]

1929 yılına gelindiğinde, Antakya'da okuma yazma faaliyetleri hızlanmıştır. Halkın okuma yazmaya büyük ilgi göstermesi nedeniyle Selim Çelenk ve Ahmet Sırrı Bey, halka ders vermek üzere gece dersleri açmaya karar vermişlerdi. Kurs için Cuma pazarında ev kiralanarak, İskenderun Sancak'ı Fransız Yüksek Komiseri, Delege Mösyö Durieux'a bir dilekçe verildi. Bu dilekçede şunlar yazmaktaydı: "*yeni Türk harflerini isteyenlere ücret karşılığında öğretmek için bir kurs açtım. Gerekli muamelenin yapılmasını rica ederim.*" [19] Selim Çelenk imzalı dilekçeye gereken izin verildi. İznin ardından Yeni Mecmua'da yeni Türk harflerini öğrenmek için, "Müjde" başlığı altında eski harflerle şöyle bir ilan verilmiştir: "*Anadilimizin yeni alfabesini şimdiye kadar öğrenmemiş iseniz, çok büyük bir eksikliğiniz var demektir. Hususi bir evde geceleri ve çok kısa bir zamanda yeni alfabeyi okuyup öğrenmek isterseniz, vakit geçirmeksizin Selim Çelenk efendiye müracaatla adlarınızı yazdırınız. Bu mühim fırsattan istifade etmeyi ihmal etmeyiniz*"[20] ilanından

[16] Abdurrahman Faik, " Türk Yazısı", **Yeni Mecmua**, S.13, 15 Kasım 1928, s.3.
[17] **Yeni Memua**, S.13, 15 Kasım 1928, s.13.; Ayrıca bkz: Mehmet Tekin, **Harf İnkılâbı**…,s.148.
[18] Vedi Münir, *"Nura Doğru*", **Yeni Mecmua**, S.10, 1 Aralık 1928, s.11
[19] Selim Çelenk, **age.**, s.44.; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, Üçüncü Kitap İkinci Bölüm, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1996, s.172.
[20] **Yeni Mecmua**, S.27, 1 Temmuz 1929.; Mehmet Tekin, **Harf İnkılâbı**…, s.120.; Ayrıca diğer ilanlara bkz: **Yenigün**, 15 Ocak 1930; **Yenigün**, 12 Aralık 1930; **Yenigün**, 16 Aralık 1930; **Yenigün**, 29 Şubat 1932; **Yenigün**, 1 Mart 1932 ;**Yenigün**, 8 Mart 1932

sonra, 30 kişinin yararlanabileceği bir kurs açılmıştır. Kurs dönemi üçer ay olacak ve her öğrenci için haftada 1 kuruş alınacaktı. Kursun açılmasından sonra şam basınından tepkiler gelmeye başlamıştır. şam basını, Ankara'daki eğitim örgütlerinin Antakya'ya el attığını ve burada şube açtığını belirtmiştir. Fransız manda yönetimi Selim Çelenk'i yanlarına çağırarak, kursta yeni Türk harflerinden başka hiçbir şey öğretmeyeceklerine dair bir söz aldı. Bu olaydan sonra Yüksek Komiserliğin izini olmaksızın kurs açılamayacaktı. Ayrıca, gerek Suriye baskısı gerekse Antakya Kaymakamı Nesip Eyyübi Bey'in yerine Zekeriya İdris Bey'in tayin edilmesi sonucu kurslar sıkı bir denetim altına alındı.[21] Bu duruma rağmen, iki yıl içerisinde altı yüze yakın vatandaş okuma yazma öğrenmiştir.[22] Sancak'taki aydın kesim ve halk, Türkiye'deki okuma yazma seferberliğinin bir an önce Sancak bölgesinde gerçekleşmesi, Türkiye ile olan kültürel bağların kopmaması için var güçleriyle çalışmıştır. Harf İnkılâbı'nın, en başından beri öğrenilmeye çalışılması Sancak'ın, Harf İnkılâbı'nı özümsemeye çalıştığını göstermektedir.

Hatay'ın kültür hayatında önemli yere sahip olan Yeni Mecmua ve onun çekirdek kadrosu, entelektüel birikimleriyle, insanlara okuma yazmayı sevdirmek için her şeyi yapmaktaydılar. Yeni Mecmua yazarı Ahmet Sırrı, makalesinde birçok gazete ve derginin kar edemeyip kapandığını, bunun sebebinin de, "gençlerimizin okuma zevkini tatmamış olduklarından" ileri geldiğini belirterek, okuma zevkini tatmak için gençlerin yeni alfabeyi birkaç gün içinde öğrenebileceğini ifade etmiştir.[23] Mecmuanın, millileşmenin bir unsuru olan yeni alfabeyi halka öğretmeye çalışması dikkate değerdir.

Türkiye ile milli bağların kopmaması ve kurslara devamlılığını sağlamak için Yenigün Gazetesi, eski harflerle "Gece Dersleri Başlıyor" adı altında şöyle ilan vermekteydi: "*Yeni Türk harfleriyle dilinizi kolaylıkla ve az zamanda öğrenmek için, muhakkak gece derslerine devam etmelisiniz. Selim Çelenk Bey tarafından idare edilmekte olan gece derslerine, şimdiden birçok talebe bulunduğundan vakit zayi etmeden muallime müracaatla isimlerinizi yazdırınız. Dersler 15 Kanun-i Evvel de başlıyor. Zaman kısadır acele ediniz*"[24] şeklinde, Sancak halkı gece kurslarına davet edilmekteydi.

Türkiye'de halka okuma yazmayı öğretmek üzere, 1929'da Milli Mektepler kurulmuştur. Ancak Hatay'da bu kuruluşun varlığını, Genç Spor Kulübü üstlenmiştir. Genç Spor Kulübü'nün geçmişinden kısaca bahsetmekte yarar vardır. 26 Ağustos 1926 tarihinde şükrü Balcı' nın[25] girişimiyle kurulan Genç Spor Kulübü'nün Hatay manda tarihinde, kültürel hayatında önemli yeri vardır.[26] Genç Spor Kulübü sadece spor amaçlı kurulmuş bir kulüp değil, Türk kültürünün ve geleneklerinin yaşatılması, Hatay gençliğinin kendi kültürü etrafında organizasyonunu sağlamak ve Fransız kültürel emperyalizmine karşı direnmek için kurulmuştur. Milli kaynaşma yeri alarak addedilen kulüpte boş zamanlarda, milli olaylar üzerine konuşmalar yapılırdı.[27] 1930 yılında milli bağları kuvvetlendirmek, milliyetçiliğe ait kitapları getirerek yeni yazıyı öğrenmeye çalışan halka

[21] Süleyman Tüzün, **agt**. s.93.

[22] Selim Çelenk, **age**.,s.45.; Mehmet Tekin, **Harf İnkılabı**…, s. 121.

[23] Ahmet Sırrı, "Niçin Okumuyoruz?", **Yeni Mecmua**, S.32, 15 Eylül 1929, s. 5.

[24] **Yenigün**, 12 Aralık 1930

[25] 1906'da Antakya'da doğmuştur. İlk tahsilini Antakya'da yaptıktan sonra, Antakya Lisesi'ne girmiştir. Bir sene sonra İstanbul'a giderek, Alman Okulu'nda okumuştur. 1927 yılında Antakya'ya dönmüş ve Yeni Mecmua adında on beş günlük bir edebi mecmua yayımlamıştır. İskenderun Türklerinin ilk gazete ve mecmuası olan Yeni Mecmua, milliyet ve yenilikçi fikirlerin okulu olmuştur. 2 yıllık yayın hayatıyla Sancak'ta okuma zevkini artırmıştır. Önceleri haftalık çıkan mecmua siyasi gazeteye dönüşmüş ve günlük olarak çıkmaya başlamıştı.Selim Çelenkle birlikte yayın hayatına devam eden şükrü Balcı, 1932'de yayınladığı " Başımızın Belası Bu Topraklar" adlı makalesi nedeniyle ecnebi mahkemede yargılanmıştır. Umumi aftan sonra Antakya'ya dönerek yayın hayatına tekrar atılmıştır. Bkz: Mümtaz, **Çizgiler**…, s. 101.

[26] Selim Çelenk, **age.**, s. 32.

[27] Hulki Öcal, **age.**, s. 112.

destek olmak için Genç Spor Kulübü içinde bir kütüphane kurulmasına karar verilmiştir.[28] Çalışmaları yürütmek üzere Muhiddin Yurdal, Mehdi Kovacı ve Fazıl Tosyalı görevlendirilmiştir. Bu girişim yeni yazı öğrenme çalışmaları ile de çok yakından ilgiliydi.[29] 20 Ağustos 1931'de kütüphane hizmete girmiştir. İstanbul'dan getirilecek Türkçe eserlerle, Harf İnkılâbı pekiştirilmeye çalışılmıştır. Yenigün Gazetesi'nde, Sancak halkının kütüphaneye abone olması için ilanlar verilmiştir. Bu ilan, halkın büyük ölçüde ilgisini çekti. Çünkü çevrede yeterli sayıda Türkçe eser bulunmamaktaydı. Genç Spor Kulübü'nün önemi ise, yeni harfli Türkçe yayınlara yer vermesinden kaynaklanıyordu.[30] Kütüphanede, Türk edebiyatının önde gelen isimlerinin kitapları bulunmaktaydı. Halkın Latin harflerini ve kültürünü geliştirecek, Türkçe dergilere de yer verilmişti. Bunlar; Kadro, Varlık, Vakit, Milliyet, Cumhuriyet, Akşam, Son Posta, Haber'dir.[31] Ayrıca Türk edebiyatındaki gelişmeler de basından takip edilmekteydi. Özellikle İslam ve Türklüğün şairi M. Akif Ersoy'un Antakya'ya gelişi ve edebiyata yaptığı hizmetler övülmekteydi.[32] 1932'de Kütüphane, rayına oturmuştur. Antakya halkının Türkiye özlemi ve sevgisi nedeniyle yeni yazı çalışmalarına devam edilmişti. 1933'te manda yönetiminin baskısı nedeniyle, Genç Spor Kulübü Kütüphanesi, Bekir Efendi Kütüphanesi adını almıştır. 1934'te yeni harflerle ilgili yeni kitap ve dergiler gelmediğinden, okuyucu sayısı azalmıştı. 1935'te de okuyucu sayısında azalmalar devam etmişti.[33] Dönemin Belediye Reisi Süreyya Bey'de, Suriyeli Arapların baskısına rağmen, Genç Spor Kulübü'ne ve Latin harflerine sahip çıkmış, Sancak halkının kültürlerini geliştirmesinde, Sancak halkına yardımcı olmuştu.[34] Görüldüğü gibi Sancak bölgesinde, Türkiye'de olduğu gibi Milli Mektepler yoktu. Bu boşluğu Genç Spor Kulübü doldurarak, Türkiye'de gerçekleştirilen yazı değişimini halka öğretmiştir. İnsanların bu kuruluşun kütüphanesine gelerek, yeni yazıyı öğrenmeleri ve kitap okumaları dikkate değerdir. Bu durum, bize Sancak halkının okuma yazmaya istekli olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Sancak halkı ileriki yıllarda okuma kitapları isteyerek, Atatürk'ün inkılâplarına sahip çıktığını gösterecektir.

Bu sırada belirtmek gerekir ki, 1934 yılında yaşanan, Sancak tarihinde "Yeni Cami" olayı olarak anılan hadiseden bahsetmekte yarar vardır. 1934 yılının Ramazan ayında, Yeni Cami'de vaaz veren Kürt Hoca, Anadolu'da devrim yapanların, şapka giyenlerin, Latin harflerini kabul edenlerin başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere kâfir olduğunu söylüyor, halkı Türkiye aleyhinde kışkırtıyordu. Bu durumdan hoşnut olmayan Yenigün mensupları, Fransız ve Sancak idarecilerinin dikkatini çekmek için, Kürt Hoca'nın vaazlarına son verilmesine yönelik yazılar yazmışlardı. Birkaç gün sonra dönemin Kaymakamı Şamlı Muhtar Eyyüp, Yenigün mensuplarına Kürt Hoca'nın vaazlarının yasaklandığına dair yazı göndermiş, bu yazı Yenigün Gazetesi'nde halka müjdelenmişti.[35] Bütün engellere karşın, kültürel kadroların vermiş olduğu savaşım, Türkiye ile olan kültürel bağlılığın ve diyalogun devamı açısından önemlidir.

Tahsin Atmaca, Sami Savuksu, Celal Tüleyli, Sueda Bereket ve Lütfiye Kuseyri yapılan konuşmada, "yeni harfleri kolaylıkla öğrendiklerini belirtmişlerdi. Çünkü Fransızcayı birinci sınıftan itibaren gördüklerini ve Latin harflerinin Fransızcaya yakın olduğu için çabuk öğrendiklerini belirtmişlerdi. Bu yazıyı öğrenmek zorunda olduklarını, ruhen Türkiye'ye bağlı

[28] Bülent Nakip, **Kuruluşunun 50. Yılında Hatay İl Halk Kütüphanesi**, Türk Kütüphaneciler Derneği, Antakya, 1991, s.22.; Öcal, **a.g.e**, s.112.; Mehmet Tekin, **Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Kütüphaneler**, Özirem Basımevi, Antakya, 2001,s. 51.

[29] Mehmet Tekin, " *Genç Spor Kulübü*", **Güneyde Kültür Dergisi**, Y.2, S.16, Haziran 1990, s. 20.

[30] Bülent Nakip, **age.**, s. 23.

[31] Mehmet Tekin, **Hatay'ın Tarihçesi**…,s.52.; Ayrıca bkz: Serhan Ada,**Türk Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)** Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 91.

[32] **El Liva**, 5 Eylül 1930

[33] Bülent Nakip, **age.**, s. 24.

[34] Mehmet Tekin, **Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey**, Antakya, 1993, s. 34-37.

[35] Selim Çelenk, **age.,** s. 57-59.

olduklarını dile getirmişlerdi. Aynı zamanda Selim Çelenk'in insanlara gece dersleri vererek, yeni harfleri Hatay halkına kısa bir zamanda öğrettiğini ifade etmişlerdi. Genç Spor Kulübü'nde de aynı uygulamaların olduğunu belirtmişlerdi."[36] 1936 yılında, okuma yazma seferberliği devam etmekteydi. Yoğun istek üzerine Antakya'da köprü yakınlarında bir ev kiralandı. Eve sıralar ve yazı tahtası getirilerek, Selim Çelenk halka gece kursları vermeye devam etti. Ertesi gün kurs, izin alınmadığı gerekçesiyle polisler tarafından kapatıldı.[37]Aynı yıl, insanlar okuma yazmaya teşvik edilmişti. İstanbul'dan gelen gündelik İstanbul gazeteleri ve mecmuaların, hangi dükkânda satıldığı belirtilmekte ve insanların okuma ihtiyaçlarını tatmin etmek için tavsiyelerde bulunulmaktaydı.[38] Türkiye'deki gibi okuma odalarına sahip olmayan, bütün olanaklardan yoksun, baskı altında olan Hatay halkı, yeni yazıyı zor koşullar altında olmasına rağmen, büyük bir hırsla öğrenmeye çalışmıştı.

1937'ye gelindiğinde, Sancak'ta okuma yazma faaliyetleri hızla devam etmiştir. Şükrü Balcı "Okuma Odaları" başlığı altındaki makalesinde, Sancak'ın her tarafında bir okuma faaliyetinin başladığını, Kültür Dairesi'nin de bu seferberliğe bütün mektep kapılarını açarak destek gösterdiğini belirtmişti. Kültür Dairesi, halka bedava kitap temin ederek, Sancak kültürel hayatı için hayırlı bir işe yapmıştır. Ancak bu durumun yeterli olmadığı, halkın okuma yazma öğrendikten sonra bunu pekiştirebilmesi için şehirlerde, kasabalarda, köylerde, okuma odaları açılması gerektiği dile getirilmiş, bu için mali yardımını ise ancak Kültür Dairesi'nin yapabileceği belirtilmişti.[39] Hatay halkının sesini duyuran Şükrü Balcı, insanların okuma yazmaya olan duygularına tercüman olmuştu. Aslında burada dile getirilen şey, Türkiye'de olduğu gibi Hatay bölgesinde de okuma odalarının açılması istemiydi. Bu doğrultuda, 1937'de Cumhuriyet Halk Partisinin uzantısı olan Halkevleri, Antakya'da açılmıştı. Halk Partisi, Heyeti Temsiliye örgütünün programında, alt alta sıralanacak olan maddelerden 3. maddede bütün köylere okuma yazma öğretmek yer almaktaydı.[40] Ancak, Türkiye'deki devrimlerin yakından takip edilmesi manda idarecilerini rahatsız etmekteydi. Bu sebeple, köylerde bir buçuk ay süreyle okuma yazma öğreten öğretmenler, Sancak idaresince takibe alındı. Kurslar izinsiz açıldığı için öğretmenler baskı altına alınmış,kimi öğretmenler, dağ yoluyla Antakya'ya kaçmış,kimi ise jandarma tarafından yakalanarak mahkemeye verilmişlerdi. Ancak, köyü ve köylüyü aydınlatma projesi olumlu sonuç vermişti. Nitekim 4. sınıfta okuyan 13 yaşındaki bir öğrenci, köydeki yetişkinlere okuma yazma öğretmişti. Bu durum kısa sürmüş, öğrenci mahkemeye verilmişti.[41] Türkiye'de olduğu gibi Hatay'da da köylüyü aydınlatma projesi hayata geçirilmişti. Köy halkı bu durumu olumlu karşılasa da, Sancak'ın farklı etnik yapıya sahip olması nedeniyle, Türk olmayan kesimlerin tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bu sebeple Suriyeli Araplar, Arapça konuşan Arap halkının çoğunlukta bulunduğu köylere hocalar göndermişti. Hocalar, halka verdikleri hutbelerde, köylerde okuma yazma öğreten kişilerin dövülüp kovulmasının, hatta öldürülmesinin caiz olacağını dile getirmişti.[42] Okuma yazma seferberliği her defasında, şam basını ve hükümetinin tepkisine neden olmuş ve halk üzerinde baskı kurulmuştu. Bu bağlamda, Hatay'ın Payas ilçesinden Karasapan adlı açık bir telgraf Ankara Hariciye Vekâleti'ne çekilmişti. Bu telgrafta şunlar yazılmıştı:[43] "*Dün Bayır Bucak nahiyelerinden köylüler*

[36] 12-14 Kasım 2008'de yapılan görüşmeler.
[37] Selim Çelenk, **age.**, s. 46.
[38] **Yıldız**, 13 Nisan 1936.
[39] Şükrü Balcı ,"Okuma Odaları", **Yenigün**, 21 Nisan 1937.
[40] **Yenigün**, 17 Temmuz 1937; **Yenigün**,18 Temmuz 1937; Ayrıca bkz: Refik Kireççi, **age.**, s.63.; Mehmet Tekin, **Tarihte Hatay**…,s. 59.
[41] Şivasi Soyer vd., **Hatay İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, MEB, Hatay, 1998, s.40.; Mehmet Tekin vd., **age.**,s.67.
[42] Mehmet Tekin, **Harf İnkılâbı**…, s. 124.
[43] Telgrafın tamamı için bkz: **B.C.A**. 224.511.1(9.7.1938).; Hamit Pehlivan vd., **Türk Dış Politikasında Hatay(1918-1939),** Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2001,s.93.;Yusuf Sarınay," *Atatürk"in Hatay Politikası-I(1936-1938)"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XII, S.34, Mart 1996, s. 32.

bana gelerek, Suriye *makamatının Dâhiliye Müdireleri ve Jandarmalar vasıtasıyla tazyik ve itisaflarını ve şapka giymeyi, Latin harfleriyle kitap ve gazete okumayı, Türkiye'yi istemediklerine ait Arapça mazbataları zorla imza ettirdikleri ve bu hale artık tahammül edemeyerek mallarını mülklerini bırakıp buralara hicret etmeyi göze aldıklarını ağlayarak bildirmişlerdir…*" ifadesiyle, Hatay halkının baskı altına alındığını görmekteyiz. Atatürk dönemi dilde millileşme, okuma yazma oranını artırma, hızlı çağdaşlaşma ve inkılâplarının Hatay'a yansıması manda idaresini korkutmuştur. Böylelikle Suriye Hükümeti, Hatay'ın Türkiye ile olan kültürel ve özel bağlarını koparma adına her türlü yolu denemiştir. Bu amaçla Sueda Bereket ile yapılan konuşmada, "köprübaşındaki cami de imam tarafından şapka giymenin ve Latin harflerinin kullanılmasının kâfirlik olacağı konusunda hutbeler verildiğini, bu durumun da insanlar arasında çatışmaya yol açtığını belirtmiştir. Yeni harflerin kabulüne rağmen okul levhalarının eski yazılarla yazıldığını, adli ve nüfus işlemlerinde eski yazıya yer verildiğini belirtmiştir."[44] Baskılara rağmen Şahab Balcıoğlu "Okul Levhaları" yazısında, Köprübaşı İlkokulu'nun levhasında,"El Cumhuriyetisuriye el Medresetil İptidaiye" yazılmasına insanların tepki gösterdiğini dile getirmiştir. Çünkü bu okulda okuyan öğrencilerin tamamının Türk olduğu ve bu sebepledir ki Türkçe yazıya yer verilmesinin gerekliliğini belirtmiştir.[45] Devrimlere ayak uyduran halk, Harf İnkılâbı'nın getirdiği çağdaş değişikliklerin, Hatay'da uygulanmasını baskılara rağmen istemiştir. 1938 yılının Ağustos ayında, Yenigün Gazetesi'nde yayımlanan makale, Hatay halkının Türkiye ile her bağlamda nasıl özdeşleştiğini anlatmaya kâfi olmuştur. Bu bağlamda, "Büyük Bir Yıl Dönümü" başlığı altında yeni alfabenin kabulü şöyle dile getirilmekteydi : *" Büyük ve ulu şefimiz Atatürk, on yıl önce 1928 Ağustosu'nun 9. gecesi Gülhane Parkı'nda şereflerine verilen bir müsamereyi teşrif etmişler ve burada söyledikleri bir nutukta, ,güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz buyurmuşlardı." Şu yüksek irade, Türk milletinin irfan hayatında yeni ve mutlu bir devrin açılışı oldu. Anayurt inkılâplarını adım adım takip etmiş olan Hatay Türkleri, her şeyde olduğu gibi bu inkılâbı da tahakkuk ettirmek için ne lazımsa yapmış, bütün vasıtalara başvurmuştur. Daha geçen yıl, o en müşkül şartlar içinde bile, halkı okutmak vazifesini yüksek bir gaye bilerek takip eden gençler, en ücra köylere kadar giderek köylüye irfan nurunu gösterdi. Her türlü zorluklara, bin bir mâniaya rağmen, bu milli vazifesini yaptı."*[46] ifadesiyle, Atatürk devrimlerinin her türlü zorluğa rağmen, Hatay'da yerine getirildiği, Hatay halkının türlü zorluklara rağmen yeni alfabeyi öğrendiği belirtilmiştir.

a) Eğitimde Yeni Harflerin Kabulü

1928'de Türkiye'de gerçekleştirilen Harf İnkılâbı'nın, Sancak'ta büyük bir heyecanla karşılandığını belirtmiştim. Buna rağmen, okullarda Arap harfleriyle eğitim verilmeye devam edilmekteydi. 1928'de orta dereceli okullarda Fransızca, esas dil olarak kabul edilmiştir. Ancak bu durum okuma yazmaya engel teşkil etmemekte, öğrenciler ise Fransızcanın, esas dil olmasını boykot etmekteydi.[47] Türk milli kültürünü yok etmek, Sancak Türklerinin, Türkiye ile olan kültürel bağlarını koparmak adına, kendi öz dilleri ve vatanlarını, eğitim ve yazı dili olan Türkçenin, not kâğıtlarından, ilanlardan, programlardan, taksit makbuzlarından, sınıf defterlerinden kaldırılması, öğrenciler arasında huzursuzluğun artmasına neden olmuştu.[48] Bütün gelişmeler ışığında Maarif Vekâleti, bölgede Türklerin çoğunlukta olduğunu göze alarak, okullarda Latin harflerinin kabul edilip, uygulanmasının zorunlu olduğunu dile getirmiştir.[49] Bu doğrultuda, Suriye Devleti

[44] 14 Kasım 2008'de Sueda Bereketle yapılan konuşma.
[45] Şahab Balcıoğlu, " *Okul Levhaları*", **Yenigün**, 30 Ocak 1938.
[46] **Yenigün**, 12 Ağustos 1938.
[47] Necmettin Melek, "*Şanlı Türk Ordusu ve Sevgili İskenderun"*, **Hatay'ın Sesi**, Yıl.2, S.24, 31 Temmuz 1971, s.5-6.
[48] Hulki Öcal, **age.**, s.111.
[49] **Vahdet**, 5 Kasım 1928

Meclisi'nde, Sancak ilk mektep mümessili Ömer Hilmi Bey'in[50] verdiği önerge, 17 Kasım 1928'de Vahdet Gazetesi'nde, "İskenderun'da Yeni Harfler Hakkında" başlığı altında şöyle yayımlanmıştır: " *İlk mektepler mümessili tarafından Maarif Riyaseti'ne bir layıha verildi. Suriye Devleti Maarif Meclisi'nde, Sancak'in ilk mektepleri mümessili Ömer Hilmi Bey tarafından, İskenderun Maarif Riyaseti'ne bir layıha takdim edilerek, yeni Türk harflerinin resmen kabulü talep edilmiştir. Bu lahiya da az cümle deniliyor ki ; " Suriye'de yaşayan Türklerin tercümanı efkarı demek olan Vahdet ve Yeni Mecmua gibi mevkut gazete ve mecmuanın, yeni Türk alfabesinin resmen mekteplerde kabulüne dair izhar ettiği pek muhik ve musib temenniyata rağmen, hala taraf riyasetine giden bir emir tebliğ edilmemiştir. Ankara İttifaknamesi ve Lozan Muahedesi mucibince idareten salahiyet-i vasiye haiz hem müstakil İskenderun Sancak'i dâhilindeki ilk ve orta mekteplerde Türkçenin, Fransızca ve Arapça gibi bir lisanı resmi ve tedrisi olarak kabul edilmesine binaen, bu yeni alfabenin mekteplerde resmi tedrisi kanaatimizce zaruridir." Ömer Hilmi Bey layıhasın da pek mağna-isbab mucibe de sert ve beyan etmektedir*.[51] Ömer Hilmi, Sancak'ın var olan haklarını Ankara ve Lozan Anlaşmasına istinaden savunarak, yeni harflerin Antakya ve İskenderun okullarında uygulanmasını istemiştir. Esnaf ve halkın büyük bir coşkuyla karşıladığı Harf İnkılâbı'nın, yönetici kadro ve öğrenciler tarafından eğitim kurumlarında uygulanmasını istemesi, onların Atatürk'e ve onun devrimlerine olan bağlılıklarını göstermektedir.

Yeni Mecmua, aynı doğrultuda yeni Türk harflerinin okullarda resmen kabul edilmesi gerektiğini dile getirse de, resmi makamların uygulamaya geçmediğini belirtmiştir. Ayrıca mecmua, Vahdet Gazetesi'nde olduğu gibi Ankara Anlaşması'na ve Lozan Sözleşmesi'ne göndermeler yaparak, Türkçenin, Fransızca ve Arapça gibi İskenderun Sancak'ındaki ilk ve ortaokullarda, yeni Türk harfleriyle öğretilmesinin gerekliliğini dile getirmiş ve bunun sebeplerini sıralamıştır.[52] Hatay'ın kültür hayatında önemli yere sahip olan Yeni Mecmua ve Vahdet Gazetesi, Türkiye'de ulus devlet olmanın gereği yapılan modernleşme hamlelerini Sancak'a yansıtmakla yetinmemiş, bölge halkının haklarını da savunmuşlardır. Bu bağlamda, Latin harflerinin eğitimde kabulü için, Vahdet Gazetesi ardı ardına yayın yapmıştır. Gazetede, 23 Kasım 1928'de Ömer Hilmi Bey'in meclise verdiği rapor yayımlanmaktaydı. İskenderun Sancak'ında tedris edilen Türkçenin korunması, Türkiye'de kabul edilen Latin harfleriyle mümkün olduğu ve ayrıca kitapların Türkiye'den karşılanması gerektiği, aksi takdirde ilmi ve mali sıkıntılarla karşılaşılacağı dile getirilmiştir.[53] Bu doğrultuda yeni Türk harflerinin, okullarda talim ve tedris olunmasının dince bir sakıncası olmadığı, idarelere, her defasında bildirilmiştir.[54] Türk dili ve Türk kültürünü geliştirmek için yapılan baskılar, 14 Haziran 1929'da etkisini göstermiştir. Sancak idaresin aldığı kararı Yeni

[50] Ömer Hilmi, 307 Rumi senesinde, Reyhaniye'de doğmuştur. İlk tahsilini Reyhaniye ve Halep'te, tali tahsilini, Halep İdadisi'nde yaptıktan sonra İstanbul Dar'ül Muallimat'a yerleşmiştir. 331 yılında İstanbul ve Halep'te edebiyet, tarih ve coğrafya öğretmenliği görevinde bulunmuştur. Daha sonra Harim kazası İptidai Mektepleri Müfettişliği'ne, Reyhaniye Numune Mektepi Müdürlüğü'ne, Antakya Lisesi ve Kız Lisesi profesörlüğüne tayin edilmiştir. Bkz: Tarık Mümtaz, **Çizgiler**…,s.29-30.

[51] **Vahdet**, 17 Kasım 1928; Hüseyin Yıldırım, "*Vahdet Gazetesi"nin Harf İnkılâbı"na Hatay Türklerine Yansıtması"*, Misak-ı Millinin 80. Yıl Dönümünde İskenderun ve Çevresi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.64-65.

[52] Yeni Türk harflerinin kabul gerekçesi şöyle sıralanmaktaydı: 1) Yeni alfabenin talim ve tedris, kıraat ve imla nokta-i nazarından haiz olduğu suhulet ve rüçhaniyet bariz ve bedihidir. 2) Yeni alfabe kabul edilmediği takdirde, asri ve tedrisi kitapların tabı ve tedariki hususunda Sancak'ın tesadüf edeceği mali ve ilmi müşkülat meydandadır. 3) Tedrisatı Türkçe olan Sancak mekteplerinden mezun efendilerin tevsii malumat ve herhangi bir şube veya meslekte ihtisas etmeleri için behemahal bir intibah devrini idrak eden yeni Türkçenin matbuatını takip ve yeni eserlerini mütalaya muhtaç bulunduğu müsellemdir. 4) Lisan ve milliyet camiası itibariyle, Suriye Türkleri ile Türkiye arasında irfani, harsi bir rabıta-i maneviyenin mevcudu. 5) Türkiye ile iktisadi ve ticari münasebet zarureti. 6) Dini hiçbir mani ve mahzur yoktur. 7) Siyasi hiçbir mani ve mahzuru yoktur. Bkz: Ömer Hilmi, "*İskenderun Maarif Aliyesine*" ,**Yeni Mecmua**, S.13, 15 Kasım 1928, s.8.

[53] **Vahdet**, 23 Kasım 1928.

[54] **Vahdet**, 30 Aralık 1928.

Mecmua, "Türk Harfleri" başlığı altında şöyle yayımlamıştır : " *Memnuniyetle işittik, şükranla kaydediyoruz: Komiser Ali Mösyö Ponso hazretleri, İskenderun Livası'ndaki Türk harflerinin kabulüne karar vermiş. Devrei tatiliyenin hitamından sonra Liva'nın Türk mekteplerinde yeni harflerle tedrisat yapılması için Maarif ve Mektep İdareleri'ne şimdiden talimat gönderilmiş… Esasen İskenderun Livası'nda manda teşkilatının tatbikine müteakip ,,ekseriyetin lisanı olan" Türkçenin de lisanı resmi ve tedris lisanı olarak kabul edilmesine ve bir kere bu esas teyid edildikten sonra Anayurt'tan da hasıl olan teceddüdatın İskenderun Livası'nda da tatbiki tabii ve zaruri olmasına binaen ,,Yeni Mecmua" bidayeti intişarından beri yeni harflerin burada da kabul tatbikini talep etmiştir…"* Ayrıca mecmuada, Mösyö Ponsa, Mösyö Durieux hazretlerine teşekkür edilmiş ve gençleri, öğretmenleri yeni Türk harflerini öğrenmek için seferberliğe davet etmiştir.[55] Hatay davasını savunan basın da, Türkiye'de gerçekleştirilen yeni yazının, eski yazının yerini almasında taraf olmuştur. Bütün isteklere, hukuksal haklılıklara rağmen yeni yazının eğitimde kullanılması tasarısı sadece teoride kalmış, uygulamaya geçirilememiştir.

Suriye, Hatay'ı kendi toprakları içerisinde görmek uğruna, bölgedeki Türk kültürünü hiçe sayarak, Türkiye'deki modernleşme hamlesinin simgesi olan Harf İnkılâbı'nın eğitime yansımasını istememiştir. Özellikle Suriye'de çıkan El-Kabes Gazetesi, İskenderun Livası'ndaki Türkçeyi kaldırmanın gerekliliğini dile getirmiş ve buna sebep olarak da, Antakya'daki Türklerin milli siyaset takip ettiğini, gözlerinin Anavatan'da olduğunu belirtmiştir.[56] Aynı şekilde, Türk kültürünü yok etmeyi kendine amaç edinmiş, şam basınından olan El-Vakit Gazetesi, Latin harflerinin okullarda uygulanmasını kabullenememiştir. Gazete manşetine, "Yeni Türk Harfleriyle Tedrisat Yapılıyor Men'olunuz?" başlığı altında, Türk liselerinde yeni Türk harflerinin kabul edilmesinden, tedrisat dilinin Türkçe olmasından, dönemin hükümetine ve Dâhiliye Nezareti'ne şikâyette bulunmaktaydı.[57] Sancak halkı tarafından olumlu karşılanan yeni harfler, baskılar nedeniyle okullarda uygulanamamaktaydı. Bu durum, 1931 yılında da devam etmiştir. Sancak'ta devam eden ve eğitimde ikiliği yaratan alfabe sorunu, her defasında basının manşetinden eksik olmamıştır. 19 Ekim 1931'de Yenigün Gazetesi'nde "Kararın Fevkinde Bir İdare" başlığı altında şunlar dile getirilmiştir: "*Dünya'nın herhangi bir köşesinde, İskenderun Sancak'ı istisna edilirse iki türlü alfabe ile lisanlarını öğrenen bir millet tanımıyoruz. Yalnız İskenderun Müstakil Sancak'ının İlk Türk Mektepleri'nde Türk çocukları bir taraftan taş basması alfabelerden a'ları b'leri esreleriyle üstünüyle bir taraftan yeni alfabeden harfleri heceleyerek dillerini öğreniyorlar. Halbuki Ho-Komiserya'nın bir kararı ile mekteplerimizde, Türkçenin yeni alfabeden öğrenilmesi mukarrerdir. Bu karar fil-hakika iki sene evvelinden beri tatbik edilmiş; fakat bu sene hilafına harekete başlamıştır. Sebebi nedir? Maarif Dairesi bu karara hilafına hareketle nasıl bir gaye takip ediyor? Burası meçhuldür ve bir muammadır. Biz ister istemez bu sene mekteplere devam eden Türk çocuklarına ana dillerini iki türlü yazacak ve iki türlü okuyacaklardır…"*[58] İki yıldan beri yeni harflerin okullarda uygulanmasına dair izin çıkmasına rağmen, uygulamaya geçilememekte, düalist yapı korunmaktaydı. Bu yapılanma Fransız manda yönetiminin "böl-yönet" politikasıyla da yakından ilgiliydi. Kozmopolit durumu kendi lehine çevirmek isteyen idareciler, her iki tarafa mavi boncuk vermekteydi.

1932 yılına gelindiğinde, Suriye Meclisi'nde çok hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Maarif Vekâleti, meclise verdiği raporda, Latin harflerinin, hükümet dairelerinde de uygulanması görüşüne yer vermiştir.[59] Buna karşılık, 5 Ağustos 1932'de bu durum, Yenigün Gazetesi'nde ilkokullarda olduğu gibi Latin harflerinin hükümet dairelerinde de kullanılmasını öngören bu projenin amacının,

[55] **Yeni Mecmua**, S.26, 14 Haziran 1929, s.3.
[56] **Yenigün**, 14 Ekim 1930.
[57] **Yenigün**, 11 Kasım 1930.
[58] **Yenigün**, 19 Ekim 1931; Mehmet Tekin vd., **age.**, s.65.
[59] **Yenigün**, 2 Temmuz 1932.

tam tersi bir amaç olduğu savunulmuştu. Maarif Riyaseti'nin temel amacının; Latin harflerinin hükümet içerisinde kullanılması değil, okullardan da kaldırılması iddia edilmiştir. Bunun nedeni ise okullarda yeni yazıyı öğrenen gençlerin, hükümet dairelerinde eski yazıyla karşılaşıp, zorlanmasıydı.[60] Makalede, Suriye Meclisi'nin iyi niyetinin altında kötülüklerin yattığı belirtilmişti. 1929 yılında, Sancak İdaresi tarafından, yeni harflerin eğitimde kullanılması kararı alınmasına rağmen, alınan karar uygulamaya konmamıştı. Fransızlar, 1933 yılında Hatay'daki Türk okullarında eğitimin, yeni Türk harfleriyle yapılmasını kabul etmişlerdi. Yenigün Gazetesi'nin yazarları, İstanbul'dan getirdikleri alfabeleri okullara dağıtmıştı. Ancak bir gün sonra Türkiye karşıtı olan; ancak kimlikleri bilinemeyen kişiler tarafından, alfabedeki Atatürk resimleri yırtılarak, kitaplar bu şekilde öğrencilere dağıtılmıştı.[61] 1934 ve 1936 yılları arasında eğitimde yeni harflerin kullanılıp, kullanılmadığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ama büyük bir olasılıkla belirtmek gerekirse, yeni harfler eğitimde tam olarak uygulamaya konulmamıştır. 10 Haziran 1937 tarihli El-Kabes Gazetesi, Şam Hükümetinden, Hatay'ın Araplığını muhafaza etmesi için okullarda Arapça eğitim yapılmasını talep edecekti.[62] Bu doğrultuda Yenigün Gazetesi'nde "Lisede Türkçe, Ders Programı Bile Hala Arapça!" başlığı altında, Hatay'ın yeni anayasal statüsüne rağmen, liselerdeki haftalık program cetveli, dersler, günler, hala Arapça olarak yerinde durduğu belirtilmişti. Öğrencilerin bu durumu idareye belirtmelerine rağmen, yeni Türk harflerine yer verilmemişti. Türk kuruluşu olan lisede biran önce Türkçeye yer verilmesi dile getirilmişti.[63] Bütün uğraşlara rağmen, bir türlü yeni yazının uygulamasına geçilememişti. Tabi bu durumun nedenini, Hatay'ın Türkiye karşıtı, Arap ve manda yanlısı öğretmenlerinde aramak gerekir. Bu doğrultuda, Ata Derviş'in "Hatay'da Türk Kültürünün İç Yüzü" makalesinden alıntı yapmakta fayda vardır. Yazar, makalesinde şunları dile getirmiştir:[64] "*Gerek ilk ve ortaokullarda ve gerek liselerde, Türk çocuklarına kendi dillerinin imlası, kıraati okutulmaz. Çünkü talebenin elinde Türk harfleriyle yazılmış ne kıraat, ne gramer ve ne de dil derslerine ait tek bir kitap vardır. Türklüğe tahrikten çekinmeyen, Türk harflerine ve Türk ulusuna küfür savuran ve Türk denilmeye layık olmayan bazı yobaz muallimler, takdirlere de, taltiflere ve terfilere mazhar olmuşlardır. Bazı muallimler, ellerinde mevcut yeni harflerle yazılmış tarih ve coğrafya kitaplarını eski harflere çevirerek, öylece tedrisat yapar."* ifadesiyle sistem ne kadar iyi olursa olsun uygulayıcılarınız kötüyse, yarattığınız sistemin hiçbir yararı yoktur. Hatay'ın kültürel hayatında yer alan eğitim kadrolarını işgal eden öğretmenlerin çoğunun, Arap milliyetçisi ve Fransız yanlısı olması nedeniyle, Latin harfleri uygulamada engele takılmıştı.

Arı İhsan, Abdurrahman Melek ile yaptığı mülakatta, kendisine mekteplerde Latin harfleri mi, yoksa Arap harfleri mi kullanılıyordu? Sorusuna cevaben Melek, Latin harflerinin gizli olarak Halk Partisi'nde halka öğretildiğini, kendisinin vali olduğu dönemde resmi dairelerde ve mekteplerde, Arapçanın kaldırılmasını istediğini belirtmiştir.[65] 2 Eylül 1938'de Hatay Devleti'nin kurulmasına paralel olarak Hatay Devleti, yönünü Türkiye'ye çevirmişti. Bu bağlamda Arap Lisesi kapatılarak, Arapça dersler programdan kaldırıldı. 1929'dan beri kabul edilen; ancak tam olarak uygulanamayan yeni harflerle eğitime başlandı.

b) Resmi Dairelerde Eski-Yeni Yazı Çatışması

1929'da eğitimde kullanılmaya başlanan; ancak uygulayıcıların engeline takılan yeni yazı, resmi dairelerde de aynı zorlukla karşılaşmıştır. Sancak'ın gerek kültürel hayatında, gerekse resmi

[60] **Yenigün**, 5 Ağustos 1932.
[61] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Selim Çelenk, **age.**, s.49.
[62] Adnan Sofuoğlu, Adil Dağıstan, "*Belgeler Işığında Bağımsız Hatay Devleti"nin Kuruluşu ve Türkiye",* **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXI, S.62, Temmuz 2005, s.431.
[63] **Yenigün**, 25 Aralık 1937.
[64] Ata Derviş,*"Hatay"da Türk Kültürünün İç Yüzü",* **Yenigün**, 31 Mart 1938
[65] Arı İhsan, **Tarihe Tanıklık Edenler**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 190.

dairelerde, kültürel emperyalizmin gereğince, kadrolarda yabancı memurlar yer almaktaydı. Bu kozmopolit durumu kendi lehine çevirmek isteyen Sancak idarecileri, eğitimde olduğu gibi, resmi dairelerde de kendi istediklerini uygulamaya koymuştu. Yenigün Gazetesi imtiyaz müdürü Şükrü Balcı, bu durumu Yenigün Gazetesi manşetine, "Elektrik şirketleri ve Türkçe" başlığı adı altında taşımıştı. Makalede, Antakya elektrik şirketinin (Antioche Electrique) yapılan neşriyatlara rağmen, her türlü işlemlerde Türkçeye yer vermediği, oysa abonelerin yüzde sekseninin Türk olduğu, neden Türkçe yerine Fransızca ve Arapçaya yer verildiği öğrenilmek istenmişti. Son bölümde de Türkçeden başka bir dil bilmeyen Antakya Türkleri, her türlü işlemlerde gözü kapalı bir halde, hem alırken hem verirken okuyamadıkları, anlayamadıkları yazılar altına imzalarını atmak zorunda kaldıkları dile getirilmişti.[66] Yeni yazı meselesi her defasında gündeme gelmiş; ancak memurlar ısrarla eski yazıyı, resmi işlemlerde kullanmıştı. İnsanlar, kurumlara yeni yazıyla gittiklerinde de kurumdan geri çevrilmişti. Yenigün Gazetesi, "Memurlar Emir Bekliyor, Yeni Harflerle Yazılı Kâğıtlar İade Ediliyor" başlığı altında nüfus dairesinde yaşananları şöyle dile getirmekteydi : *"Şehrimiz Kantara mıntıkası muhtarı Şekip Esmerli'nin, evvelki gün yeni Türk harfleriyle doldurularak nüfus dairesine yolladığı 4 veladet il mühaberi önce (Yeni harflerle imzasız mütabık değildir) kayd ile iade edilmiş, muhtar bu veladet kâğıtları altına bir eski ve mutabık imzasını atıp, evrakı tekrar nüfusa yolladığı halde yine kabul olunmayarak çevrilmiştir. Nüfus memuru Halil imzasını taşıyan ve Muhtar Şekip Esmerliye hitaben, eski harflerle yazılı bir tezkerede, keyfiyet şöyle izah olunmaktadır : " Şekip Efendi Kardeşimize, Sicilatımız eski Türkçe usulüne göre matbudur. Hepimizin bildiği Latince harflerin kabulü için, Delege cenaplarına müracaat edebilirsiniz. Ancak emrin vürudunda amel olabilir kardeşimiz."*[67] sözleriyle yeni yazının, manda idaresinin engeline takıldığı belirtilmişti. Selim Çelenk, anılarında bu durumu şöyle ifade etmişti: "*Hükümet konağının koridorunda Abdurrahman Melekle karşılaştım. Yalnız Arapça yazılı olan cüzdanın örneğini gösterdim. Sancak'ta resmi baş dilin Türkçe olması gerekirken, nüfus cüzdanlarının yalnız Arapça bastırılmak istendiğini anlattım. Birlikte Delege Duriex(Düryo)'ya gittik, durumu anlatarak nüfus cüzdanlarına resmi dil olan Türkçenin eklenmesi gerektiğini belirttik…*" [68] Sancak'ın resmi dilinin Türkçe olmasına ve Latin harflerinin kabul edilmesine rağmen, uygulamada bunlara yer olmadığı belirtilmişti.

Yenigün Gazetesi, yoğun baskılara rağmen, yazı meselesini her defasında manşetlere taşımıştı. Gazete, " Dil ve Hafta Tatil Meselesi" başlığı altında, Sancak'ta resmi dilin Türkçe olmasına rağmen hala Arap harflerinin kullanılmasının abes olduğunu belirtmiş, bazı kuruluşların yeni alfabeyi kullanması yeterli görülmemişti. Yeni harflerin okullarda yıllar önce kabul edildiği, bu sebeple insanların yeni yazıyı öğrendiği belirtilmiş, Türkçenin Türk harfleriyle yazılması istenmişti. [69] Adli makamlarda kullanılan eski yazı içinde, aynı eşkiriler yapılmıştır. Yenigün Gazetesi, "Resmi Dairelerde Türkçe" başlığı altında, adliyenin karar ve nizamnamelerinde hala ve yalnız Arapçaya yer verilmesini eleştirmekteydi. Resmi dairelerde Türkçenin derhal kullanılması gerekirken, buna yer verilmediği, özellikle adliye dairelerinde yapılan işlemlerde bu durumun göze çarptığı belirtilmekteydi. Ayrıca diğer diller gibi Türkçenin, adli makamlarda da kullanılması talep edilmişti.[70] Adliyede, yeni Türk harflerinin kullanılmadığı örneği 1931 yılında yaşanmıştı. Bu bağlamda, bir terzi kalfasına, mubaşir tarafından mahkeme kâğıdı geldiğinde, kâğıtta eski harfler yer aldığı için ve terzinin mahkeme evrakını almadığı, buna gerekçe olarak "benim lisanım

[66] Şükrü Balcı, *"Elektrik Şirketleri ve Türkçe",* **Yenigün**, 25 Ağustos 1936**.**
[67] **Yenigün**, 11 Aralık 1937.
[68] Selim Çelenk, **age.**, s.42-43.
[69] **Yenigün**, 16 Aralık 1937.
[70] **Yenigün**, 23 Aralık 1937.

Türkçedir, yalnız Türkçe okuyup yazmayı bilirim" ifadesi olmuştur.[71] İnsanlar, her ne kadar yeni yazıyı olumlu karşılamış olsalar da, yeni yazı uygulamada yer almamıştır.

Bekir Sıtkı Kunt "Hatay'da Türkçe" adlı makalesinde, Türkçenin hakkının nasıl teslim edileceğini belirtmiştir. Bunu yaparken de Arap harfleri ile yazılan eski Türkçe ile değil, yeni harflerle yazılan Türkçeye yer verilmesini istemiştir. Türkçenin, resmi evrakların en başına, doğru bir şekilde yazılması, dilimizin hakkı olduğu belirtilmiş, Türkçenin posta damgasından, muhtar mühürlerine, celp kâğıtlarından, en basit makbuzlara kadar, resmi evraklarda yer edinmesi istenmiştir. Ancak bunların idare tarafından verilmeyeceği, milli meclis kurulduktan sonra her işlerimizde olduğu gibi, dilimizin hakkını alacağız ifadesiyle yazı noktalanmıştır.[72] Türk dilinin Hatay'da birinci derecede resmi dil olarak kullanılması gerekirken, resmi evraklarda, posta ve telgraf işlerinde, Arap harflerine yer verilmiştir.[73] Aynı şekilde mahkemelerin bütün işlemlerinde yalnız Arapçaya yer verilmiştir.[74] Ancak 29 Haziran 1938'de adliye evraklarından, celp ve mahkemeye çağırma evrakları, yeni harflerle yazılmaya başlanmıştır.[75] Bu durum Hatay Devleti kurulana kadar sürmüştür. Atatürk ve devrimlerine inanan Hatay halkı, hukuksal yollarla haklarını arayarak, beklediği sonuca Hatay Devleti kurulunca kavuşmuştur. Hatay halkının, Türkiye'deki her gelişmeyi fırsat bilip takip etmesi, halkın Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen Harf İnkılâbı'na olumlu baktığını gösterir.

SONUÇ

Misak-ı Milli sınırlarında olan; fakat Türkiye'den ayrı kalan Hatay halkı, Genç Cumhuriyetin modernleşme simgesi olan Harf İnkılâbı'nı, hiçbir tesir ve teşvik olmadan öğrenmeye çalışmıştır. Türkiye'de Harf İnkılâbı kabul edilmeden önce, konu Yenigün Gazetesi'nin çekirdek kadrosu tarafından tartışılmış, yeni alfabenin uygulanmasına karar kılınmıştır. Bu amaçla İstanbul'dan getirilen alfabeler halka dağıtılmış, halk büyük bir coşkuyla yeni yazıyı öğrenmeye çalışmıştır. Tabiî ki burada Yenigün ve Vahdet Gazetesi'nin ayrıca entelektüel çevrenin rolü yadsınamaz. Özellikle Selim Çelenk ve arkadaşlarının, yeni harfleri halka öğretmek için gece kursları düzenlemesi dikkate değerdir. Aynı zamanda gazetecilerin kalemlerini bir silah gibi kullanarak, şam basınıyla mücadele etmelerinin, Hatay'ın Türkiye'ye katılım sürecine etkisi göz ardı edilemez. Türkiye'de 1929 yılında halka okuma yazma öğretmek üzere açılan Milli Mektepler, Hatay'da açılmamıştır. Ancak 1926 yılında faaliyet gösterecek olan Genç Spor Kulübü, Türkiye'de açılan Milli Mekteplerin işlevini görmüştür. Kulüpte, kütüphane kurulmuş ve yeni yazıyla yazılan eserler İstanbul'dan getirttirilmiştir. İnsanların yeni yazıyı öğrenmek için kütüphaneye gitmeleri, Hatay halkının yeni yazıyı öğrenmeye olan isteminin en somut göstergesi olsa gerek. Aynı şekilde 1937'de kurulan Halkevlerinde okuma yazma faaliyetlerinin gizlice yürütülmesi de dikkate değerdir. Ancak yeni yazı uygulamaları her defasında Sancak yöneticilerinin engeline takılacak ve yeni yazının kurumlarda uygulanması gecikecektir. Özellikle Suriye hükümeti Hatay Türklerinin, Türkiye ile olan özel bağlarını koparmak adına, her türlü baskı yollarına başvurmuştur. Eğitimde, resmi dairelerde yeni yazı uygulaması manda idarecilerinin ve Suriye Hükümeti'nin engeline takılsa da, 2 Eylül 1938' de Hatay Devleti kurulunca yeni yazı uygulamaya geçmiş, Hatay halkı kültürel mücadelelerini kazanmıştır.

[71] **Yenigün**, 30 Mayıs 1931.
[72] Bekir Sıtkı Kunt, " *Hatay"da Türkçe*", **Yenigün**, 17 Mart 1938.
[73] **Yenigün**, 20 Nisan 1938.
[74] **Atayolu**, 9 Haziran 1938.
[75] **Yenigün**, 30 Haziran 1938

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

ADA, Serhan, **Türk Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)** Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

DAYI, Esin, **Hatay Gazetesi'nde Atatürk** (Ağustos 1938 – Aralık 1938), Erzurum Üniversitesi Yayınları, No: 933, AÇİTE, Erzurum, 2003.

İNAN, Arı, **Tarihe Tanıklık Edenler**, ÇağdaşYayınları, İstanbul, 1997.

KÖRÇÇİ Refik, **Antakya,** Seçenek Ofset, İskenderun, 1998.

MELEK, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu?**, TTK, Ankara, 1991.

MÜMTAZ, Tarık, **Hatay Albümü**, Ticaret Birlik Gazetesi, İstanbul, 1942.

MÜMTAZ, Tarık, **Çizgiler ve Bilgiler**, Hatay, 1935.

NAKİP, Bülent, **Kuruluşunun 50. Yılında Hatay İl Halk Kütüphanesi**, Türk Kütüphaneciler Derneği, Antakya, 1991.

ÖCAL, Hulki, **Hatay Savaşı**, Desen Matbaa, Ankara, 1953.

PEHLİVAN, Hamit vd., **Türk Dış Politikasında Hatay(1918-1939)**, Avrasya Stratejik AraŞtırma Merkezi, Ankara, 2001.

SELÇUK, Hamdi, **Bütün Yönleriyle Hatay'ın O Eski Günleri,** Sucuoğlu Matbaa, İstanbul, 1972.

SİLİÖZ, Remzi, **Hatay ili ve Milli Mücadele Yılları**, Emek Basımevi, Bursa, 1937.

SOYER, İnasi vd., **Hatay İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, MEB, Hatay, 1998

SÖKMEN, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992.

TEKİN, Mehmet vd., **Hatay'da Eğitim ve Kültür**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1984.

TEKİN, Mehmet, **Tarihte Hatay ve Hatay Devleti Tarihi**, Antakya Ticaret ve Sanayi Odası, Antakya, 1987.

TEKİN, Mehmet, **Harf İnkılâbı: Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı**, Kültür Eğitim Tesisleri, Antakya, 1988.

TEKİN, Mehmet, **Afyon Basını ve Afyon Basınında Hatay'ın İşgal Yılları**, Kültür Eğitim Tesisleri, Antakya, 1989.

TEKİN, Mehmet, **Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Kütüphaneler**, Özirem Basımevi, Antakya, 2001.

TEKİN, Mehmet, **Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey**, Kültür Ofset Basımevi, Antakya, 1993.

TURAN, İerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, Üçüncü Kitap İkinci Bölüm, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1996

TÜZÜN, Süleyman, **İki Büyük Savaş Arası Dönemde Hatay Tarihi**, HÜ, AÇİTE, YayımlanmamıŞ Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989.

2. Makaleler

ALÇ, Mahmut, "Latin Harfleri" **Yeni Mecmua**, S. 9, 15 Eylül 1928.

BALCI, Şükrü, "Okuma Odaları", **Yenigün**, 21 Nisan 1937.

BALCI, Şükrü, "Elektrik şirketleri ve Türkçe ", **Yenigün**, 25 Ağustos 1936.

BALCIOĞLU, Şahap, " Okul Levhaları", **Yenigün**, 30 Ocak 1938.

DERVİŞ, Ata "Hatay'da Türk Kültürünün Üç Yüzü", **Yenigün**, 31 Mart 1938.

FAİK, Abdurrahman, " Türk Yazısı", **Yeni Mecmua**, S.13, 15 Kasım 1928.

GÖZAYDIN, Nevzat, "Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı", **Türk Dili**, C.58, S.453, Ocak 1989.

HATİPOĞLU, Süleyman, "Hatay'ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri", Anavatana Katılışının 60. Yıl Dönümünde Hatay, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.

HİLMİ, Ömer, "İskenderun Maarif Aliyesine" ,**Yeni Mecmua**, S.13, 15 Kasım 1928.

KUNT S. Bekir, "Hatay'da Türkçe", **Yenigün**, 17 Mart 1938.

MELEK, Necmettin, "Şanlı Türk Ordusu ve Sevgili İskenderun", **Hatay'ın Sesi**, Yıl.2, S.24, 31 Temmuz 1971.

MÜNİR, Vedi, "Nura Doğru", **Yeni Mecmua**, S.10, 1 Aralık 1928.

SARINAY, Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XII, S.34, Mart 1996.

SIRRI, Ahmet, "Niçin Okumuyoruz?", **Yeni Mecmua**, S.32, 15 Eylül 1929.

SOFUOĞLU, Adnan, Dağıstan, Adil, "Sancak'ta Fransız Mandat Yönetimi ve Türkiye", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XX, S.60, Kasım 2004.

SOFUOĞLU, Adnan, Dağıstan, Adil, "Belgeler Işığında Bağımsız Hatay Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXI, S.62, Temmuz 2005.

TEKİN, Mehmet, "Genç Spor Kulübü", **Güneyde Kültür Dergisi**, Y.2, S.16, Haziran 1990.

YAVUZ, Bige, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşaması", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, S.23, Mart 1992, s.273.

YILDIRIM, Hüseyin, "Vahdet Gazetesi'nin Harf İnkılâbı'nı Hatay Türklerine Yansıtması", Misakı Millinin 80. Yıl Dönümünde İskenderun ve Çevresi, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara, 2001

3. Belgeler

TBMM Zabıt Ceridesi, C.14, Devre 1, İçtima 2, Ankara, 1958.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 224.511.1(9.7.1938).

4. Ansiklopediler

Türk Ansiklopedisi, C.19, Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.

5. Gazeteler

Atayolu (Antakya)

El Liva (İskenderun)

Yenigün (Antakya)

Yıldız (Beyrut)

Vahdet (Halep)

6. Kaynak Kişiler

Tahsin Atmaca, Sami Savuksu, Celal Tüleyli, Sueda Bereket ve Lütfiye Kuseyri.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1713-1725, TURKEY

TUTUNAMAYANLARIN HİKÂYELERİ 'KORKUYU BEKLERKEN'

Fatih SAKALLI•

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; Misak-ı Milli sınırları içinde olmasından dolayı, vatanın ayrılmaz parçası sayılan; ancak sınırların dışında kalan Hatay'ın, Türkiye'ye katılmasına kadar geçen sürede, Türkiye ile olan kültürel bağlarını ortaya koymak, bu bağlamda bir ulus-devlet olmanın gereği olarak gerçekleştirilen eğitim-kültür alanındaki modernleşme hamlelerinden biri olan Harf İnkılâbı'nın, Hatay'da çeşitli etnik gruplar üzerinde yarattığı etkileri ortaya koymak olmuştur. Çalışmada, Fransızların "böl-yönet" politikasına aynı zamanda Suriye Hükümeti'ne, şam basınından olan El-Urube, El-Kabes, El-Vakit Gazetesi'ne ve Arap milliyetçilerine karşı verilen kitlesel mücadeleler dönemin etkin ve Hatay kamuoyunun bilinçlendirilmesinde görece öneme sahip yayın organları arasında yer alan Yenigün ve Vahdet adlı gazeteler üzerinden ele alınmıştır. Makalede, dönemin gazetelerinden faydalanılarak eğitimde, resmi dairelerde yeni harflere nasıl geçildiği konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Sancak, Harf, İnkılâp, Dil, Eğitim.

ACCEPTANCE OF ALPHABET REVOLUTION IN HATAY AND APPLICATION OF NEW ALPHABET

ABSTRACT

This paper's aim is to display the cultural ties of Hatay with Turkey, which had been admitted as the inseparable part of the homeland due to its inclusion by the frontiers of National Pact (Misak-ı Milli) however discluded then, until the period of its participation to Turkey; to put forward the impacts on the several ethnic groups in Hatay which is one of the modernization steps in the field of education-culture and realized as the necessity of being the nation-state in this context.The massive struggles which were given against French government's divide-and-manage policy, Syrian Government, El-Urube, El-Kabes, El-Vakit newspapers from the press of Damascus and the Panarab groups are assessed from the perspective of newspapers, Yenigün and Vahdet which were amongst the influential and relatively important newspapers to shape the public opinion in Hatay. In this article, benefiting from the newspapers of that period, we will study on how to accept new letters in education and official section.

Keywords: Oguz Atay, story, the good for nothing, waiting for the fear.

„Yaşamında dikiştutturamayan sekiz kişinin, dikiştutturamayan yaşamının öyküleri"

(Demiralp, 2003: 8)

"Dostoyevski ve Kafka onun edebiyat dünyasındaki ataları olduğu kadar yaşamdaki ruhsal tutamaklarıdır da."

(Ecevit, 2009: 203)

• Dr., Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: fsakalli@gazi.edu.tr

Giriş

Oğuz Atay, 70 sonrası Türk edebiyatında postmodern tarzda yazdığı eserlerle kendisinden söz ettirir. O, yazdığı Tutunamayanlar (1972), Tehlikeli Oyunlar (1973), Bir Bilim Adamının Romanı (1975), Korkuyu Beklerken (1975), Oyunlarla Yaşayanlar (1985), Günlük (1987) ve Eylembilim (1998) adlı kitaplarında 1970 sonrası Türk insanının yaşadığı bunalımı anlatmaya çalışmıştır. Modern dünyadaki insanın buhran ve çıkmazlarının ironik bir dille anlatıldığı bu eserlerde, yaşam karşısında çeşitli sebeplerle zayıflık gösteren roman ve hikâye kahramanlarını, Moran, "Atay'ın tutunamayanları burjuva düzeninin kurallarına, değer yargılarına, beğenisine, yaşam biçimine ayak uyduramayan, topluma yabancılaşmış yalnız insanlar" olarak tanımlar (Moran, 1997: 197). Sekiz hikâyeden oluşan „Korkuyu Beklerken" adlı öykü kitabı ilk olarak 1975 yılında yayımlanır. "Oğuz Atay, bu hikâyeleriyle bir taraftan roman karakterlerine dair bazı ipuçları verir ya da daha doğru bir ifadeyle, roman kahramanlarını çağrıştırır tarzda hikâye kişilerini tebarüz ettirirken, diğer taraftan da romanda olduğu gibi hikâye türünde de ne denli yetkin ve başarılı olduğunu kanıtlar." (Emre, 1997: 281). Atay'ın, hikâyelerinde kurguladığı kahramanlar aracılığıyla toplumdan kendini soyutlayan, yalnızlaşan ve bunun neticesinde içselleşen problemli insanları anlattığını söyleyebiliriz. "Bunalımlı insanların, bunalımlı yaşamlarını anlatmayı tercih eden Oğuz Atay, „Korkuyu Beklerken" isimli öykü kitabında da sorunlu bireyleri anlatmıştır. Toplum dışına itilmiş, kendini toplumdan uzaklaştırmış, içine kapanık, çıkar yol bulamayan, kimliksizleşmiş bireylerin dünyasını tanıtır bize Oğuz Atay. Yaşamlarını, sıkıntılarını okuduğumuz bireyler aslında bizlerizdir. Atay'ın kahramanları kendi gölgelerinden bile ürkerken, yaşamak ile yaşamamak arasındaki ince çizgide gidip gelen, sürekli düşünen, araştıran, sorgulatan kahramanlardır. İçinde yaşadığı topluma yabancılaşan bu insanlar çareyi kabuklarına çekilmekte bulurlar. Kaplumbağa misali içine gizlendikleri bu kabuk kimi zaman bir korunak kimi zaman da ağır bir yüktür. Sırası geldiğinde kırmak istedikleri bu kabuk ne yazık ki onlarla bütünleşmiştir artık. Umutsuzluk ve karamsarlık yazarın bütün öykülerine hâkimdir. Toplumun tutarsızlıkları, ikiyüzlülükler kısacası acı gerçekler bireyin iyiliğini yitirmesine sebep olur." (Pehlivan: 2009: 153). Atay, 70 sonrasında yazdığı roman ve hikâyelerinde; kültür ikilemi yaşayan bireylerin toplum içindeki varoluş problemleri üzerinde durur. "Oğuz Atay'ın roman ve hikâyeleri, insanın kendisiyle ve alışılagelen hayat düzeniyle olan ilişkisini söz konusu eder. Bilhassa 20. yüzyılın Batı edebiyatında önde gelen isimleri, bireyin toplum içindeki durumunu yoğun bir biçimde ele almışlardır. Nitekim Oğuz Atay da birçok Batılı yazar gibi bu konuyu Türkiye'nin modernleşme sürecinde geçirmiş olduğu değişim perspektifini de katarak işler. Atay'ın romanlarında Doğu ve Batı'nın kültür değerleri arasında varlığını sürdürmeye çalışan Türk aydınının geri kalmışlığın yozlaştırdığı ölçülerle biçimlenmiş bir değerler sistemi içindeki savaşımı gözler önüne serilir. Yazar, düşünen ve eleştiren aydın bireyin kendisiyle ve karşıt dünyayla hesaplaşmasını, „gerçek Ben"e ulaşma yolunda gösterdiği çabayı, varoluşçuluk felsefesi çevresinde ve ironik bir anlatım tutumuyla okuyucuya aktarır." (Balcı, 2004: 41 – 42). Bu makalede Oğuz Atay'ın postmodernizm ile olan ilgisinden bahsedildikten sonra gerçeküstücülük ve Oğuz Atay başlığı adı altında Atay'ın gerçeküstücülük akımının ilke ve niteliklerinin hikâyelerindeki yansımaları üzerinde durulmuş, daha sonra Atay'ı etkileyen dünya edebiyatının iki önemli ismi Kafka ve Dostoyevski'den söz edilmiştir. Bu başlıkların ardından „Korkuyu Beklerken" adlı hikâye kitabındaki sekiz hikâyesindeki olaylar üzerinde durularak o hikâyelerde ön plana çıkan kavramlar verilmiş ve bu kavramlardan hareketle Atay'ın hangi tip insanları anlattığı vurgulanmaya çalışılmıştır.

Postmodernizm ve Oğuz Atay

Atay, 1970 sonrası edebiyatımızın en önemli isimlerinden birisidir. Onun, yazdığı eserlerle postmodern edebiyatımızın öncülerinden birisi olduğu kabul edilir. "Postmodernizm; modernitenin pratiklerinin modern teorinin düşlediği bir zeminden çıkarak kendine yabancılaştığı, kendini dönüştürüp yeni bir dönemi başlattığı sürece verilen addır. Bu yönüyle, postmodernizm, artık

postmodernite oluşumları, modernitenin devamı olmaktan çıkarak, ondan farklı bir anlayışa dönüşmüştür. Postmodernizm; 1960'ların sonlarında, öncelikle Fransa'da yaygınlaşmaya başlayan; 1970'lerden itibaren de giderek ABD'de ağırlık kazanan bir harekete verilen addır." (Emre, 2004: 34) Dilek Yalçın Çelik, postmodernizmin tanımında kullanılan "devamsızlık, bağımsızlık, merkezsizlik, tanımsızlık, bütünlükten uzaklık, temelsizlik, değişkenlik, belirsizlik, çoğulculuk, şüphecilik vb." birçok sıfatın postmodern tarzda kurgulanmış romanlar içinde geçerli olduğunu belirtir. (Çelik, 2005: 44) Çelik, yazısının devamında postmodern tarzda yazılmış romanlarda sıklıkla karşımıza çıkan ve bizim yazarlarımızın kullandıkları anlatım biçimlerini önem sıralarına göre şöyle sıralar: "üstkurmaca, metinlerarasılık, çoğulculuk ya da çok katmanlık, parodi, hiper – metinsel tasarım" (Çelik, 2005: 45) Oğuz Atay, yukarıda tanımı yapılan, birçok sıfatla nitelendirilen ve hangi anlatım biçimleriyle oluşturulduğu açıklanmaya çalışılan postmodernizmin ve postmodern roman anlayışının Türk Edebiyatındaki ilk örneğini 1972 yılında yayımlanan „Tutunamayanlar" romanıyla verir. "Edebiyatımızda modernist romanın öncüsü Oğuz Atay'dır. Atay, 1972'de, o güne değin Türk Edebiyatında kurgu / biçim özellikleri açısından görülmemiş bir romanla ortaya çıkar: Tutunamayanlar… Modernist özelliklerin yanı sıra postmodernist öğeler de yer alır onun metinlerinde. O, aynı zamanda Türk romanındaki ilk üstkurmaca yazarıdır, ilk metafiksiyonalisttir. Onun en büyük başarısı, toplumsal öğenin edebiyatın ana amacı sanıldığı bir ortamda, toplumsallığın, yaratılan estetik bütünün hizmetinde bir malzeme olarak nasıl kullanılabileceğini Türk okuruna göstermiş olmasıdır. O, Türk modernist romanının duayenidir." (Ecevit, 2002: 86 -88). Nitekim Oğuz Atay'ın roman ve hikâyelerinde, postmodern metinlerde kullanılan ve yukarıda sıralanan; üstkurmaca, metinlerarasılık, çoğulculuk veya çok katmanlık, parodi, hiper –metinsel tasarım gibi anlatım biçimlerini sıklıkla kullandığını görebiliriz.

Sürrealizm (Gerçeküstücülük) ve Oğuz Atay

"Türkçe'de Gerçeküstücülük olarak ifade edilen sürrealizm, Fransızca sürreal (gerçeküstü, gerçek dışı) kelimesinden türetilmiştir. Çok büyük ölçüde Dr. Sigmund Freud'un (1856 – 1939) tez ve düşüncüleri üzerine kurulan sürrealizm, XX. Yüzyıl içindeki en yaygın ve en uzun ömürlü sanat akımlarından birisidir. Saf bir ruh otomatizmiyle insan bilinçaltının karanlık ve karmaşık sırlarını sanatın yegâne konusu yapan sürrealizmin ilke ve nitelikleri şu başlıklar altında izah etmek mümkündür. 1. Akla Karşı Olma, Bilinçaltını Esas Kabul Etme. a-) Otomatik Yazı b-) Mizah c-) Harikulâde d-) Rüya e-) Çılgınlık f-) Çocukluğa Dönüş 2. Dil ve Üslûp: Dilin kullanımında açık, anlamlı ve faydalı olmaya değer vermezler. Bol imaj kullanırlar." (Çetişli, 1999: 125 – 130). Yukarıda açıklandığı gibi gerçeküstücülük insanın bilinçaltını sanatın konusu yapmaktadır. İnsanın bilinçaltını esas alan bu akımın edebi eserlerdeki yansıması, mantık sınırlarının zorlanması şeklinde karşımıza çıkar. Edebi eserlerde görülen mevcut kural ve kaidelerin dışına çıkılarak insanın bilinçaltının dışavurumunun yapıldığı bu sanat akımında, yazı kuralları da farklılık gösterir. Yukarıda maddeler halinde verilen otomatik yazı, mizah, harikulâdelik, rüya, çılgınlık, çocukluğa dönüş maddelerinin izdüşümlerinin Oğuz Atay'ın roman ve hikâyelerinde etkilerini görebiliriz. Örneğin „Beyaz Mantolu Adam"daki kahramanın aykırı tavırları, çevresindeki insanlar tarafından bir çılgınlık olarak görülür. „Babama Mektup" adlı hikâyede, kahramanın çocukluğu ve gençliği boyunca babasına söyleyemediklerini, mektup aracılığıyla satırlara döktüğüne şahit oluruz. „Korkuyu Beklerken" adlı hikâyede ise bir korku halini yaşayan hikâye kahramanının yaşadığı esrarlı bir durum söz konusudur. Bu da sürrealizmin harikulâdelik ilkesiyle özdeşleştirilebilir. Demiryolu Hikâyecilerinin diğer bir ismi de Bir Rüya adını taşır. Bu da gerçeküstücülüğün rüya maddesiyle izah edilebilir. Kısacası Atay hikâyelerinin, bir yanıyla postmodernist öğeleri bünyesinde barındırırken diğer yandan da gerçeküstücülüğü oluşturan ilke ve nitelikleri beraberinde taşıdığını söyleyebiliriz.

Oğuz Atay'ın edebi dünyasında dünya edebiyatının iki önemli yazarının büyük etkisi söz konusudur. Bunlardan birisi Kafka diğeri ise Dostoyevski'dir. Atay, bir gazeteye verdiği

röportajında bu yazarlara olan ilgisini şöyle ifade eder: "Sevdiğim yazarların başında Kafka ve Dostoyevski'yi sayarsak, „Tutunamayanlar'ı okuyanlar için şaşırtıcı olmaz herhalde. Onsanı, bu arada Selim Işık'ı yalnız bırakanların dünyasında böyle yazarlara da tutunamazsak sonumuz ne olur?" (Ecevit, 2009: 203). Atay'ın bütün eserlerinde bu yazarların etkilerini görmemiz mümkündür.

Kafka ve Atay / Atay Hikâyelerinde 'Kafkaesk' Özellikler

Dünya edebiyatının önemli isimlerinden birisi olan Franz Kafka eserlerinde; "toplumun, toplumsal yaşamın ve toplumsal kurumların yarattığı adı konmamış, niteliği tam olarak açıklanmamış otoriteler karşısında tüm çıkış yolları kapatılmış bireyin ne yazık ki hiçbir zaman başarıyla sonuçlandıramayacağı sonsuz savaşımını anlatmaktadır." (Tokdemir, Diler, 2004: 73). Kafka'nın Değişim, Yargı ve Baba'ya Mektup isimli hikâyelerinin etkilerinin, Atay'ın ilk dönem öykülerinde görüldüğü söylenebilir. Atay'ın ilk dönem öykülerinde, "Beyaz Mantolu Adam, Yeni Dergi, Eylül 1972, Unutulan, Soyut, 1972, Korkuyu Beklerken, Sinan Yıllığı, 1973" (Ecevit, 2009: 475) yalnızlık, yabancılaşma, korku, sevgisizlik gibi kavramlar ön planda yer alır. Ecevit, bu durumu şu satırlarla açıklamaktadır: "Bu öykülerin en önemli ortak özelliklerinin başında, tümünün dokusuna yoğun biçimde sinmiş olan *'kafkaesk'* öğe gelir. Birçok dilde gündelik dil kullanım dağarcığına girmiş olan *kafkaesk* sözcüğü„ korku / güvensizlik / yabancılaşma / umarsızlık / umutsuzluk /yalnızlık /anlamsızlık / iletişimsizlik / terör / dehşet / suç / ceza / yargı" gibi anlamların bileşkesidir. Kafka'nın kurmaca dünyasındaki imgelerden beslenir. Atay'ın ilk öykülerini, 20. yüzyılın bu en sıra dışı anlatı ustasının güçlü etkisi altında oluşturduğu su götürmez… Bu öyküler, kurgu / yapı düzleminde de Kafka izleri taşırlar." (Ecevit, 2009: 475, 476).

Atay, ilk dönem öykülerinin ardından 1974'te tamamladığı üç öykü için, „Bir Mektup, Ne Evet Ne Hayır, Tahta At" "9.12.1974 tarihli günlük notunda „kafamda duran üç hikâyeyi bitirdim" diye yazıyordur… Ecevit, bu öykülerin kafkaesk bir özellik taşımadığını ve „Babama Mektup" başlıklı otobiyografik metinle beraber öykülerin kitap oylumuna ulaştığını" ifade eder. (Ecevit, 2009: 490) "Oğuz Atay'ın son öyküsü „Demiryolu Hikâyecileri – Bir Rüya" "Korkuyu Beklerken" kitabının 1975 baskısında yer almaz… 1977 yılı ekim ayında Türkiye'ye döndükten sonra ise öyküyü, ölümünden kısa bir süre önce Türk Dil Kurumu'nun „Türk Dili" dergisine gönderir. Öykü, Atay'ın aynı yılın aralık ayında yaşamını yitirmesinden hemen sonra derginin 1978 / Ocak sayısında çıkar." (Ecevit, 2009: 496). Atay'ın hikâyelerinde de „kafkaesk" tanımlaması altında verilen korku, yabancılaşma, iletişimsizlik, ceza, yalnızlık, umutsuzluk vb. kavramlar ön planda yer almaktadır. Bu durum, Atay hikâyelerindeki Kafka etkisinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Dostoyevski ve Atay / Atay'daki Dostoyevski Etkisi

Oğuz Atay'ın edebi dünyasının oluşumundaki en önemli kaynaklardan birisi Dostoyevski ve onun eserleridir. Ecevit, Atay'daki Dostoyevski etkisini şu satırlarla anlatır: "Onun, 1968 yılından öldüğü yıl olan 1977'ye kadar uzanan yaşam süresi, gerçekten de tümüyle yazma ediminin odağa alındığı bir dünyada geçer. Yazar Oğuz Atay'ın bu yeni yolunda kendisine, yeniyetmelik yıllarından bu yana yanından hiç ayırmadığı bir dost eşlik eder: Dostoyevski. Oğuz Atay'ın Dostoyevski ile olan yakınlığı, yıllar içinde, bir romancı ile okuru arasındaki ilişkinin sınırlarının ötesine taşar, gerçek anlamda bir ruh dostluğuna dönüşür. Dostoyevski ve onun iç dünyalarındaki çelişkiler ortamında diplerde bunalımlar yaşayan, kendilerini acımasızca sorgulayan kahramanları; genç Oğuz Atay'ın ruhsal çalkantıları, ergen Oğuz Atay'ın varoluşsal iç hesaplaşmaları ve yazar Oğuz Atay'ın kurmaca dünyadaki arayışları sırasında en güçlü tutamak olurlar… Edebiyatı tanımak, bu yolda kendini geliştirmek isteyen kişinin ilk okuması gereken yazar Dostoyevski olmalıdır Atay'a göre… Oğuz Atay'ın „Bir Bilim Adamının Romanı" dışında yer alan tüm metinleri, üzerindeki yoğun Dostoyevski etkisinden izler taşır. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısındaki edebiyatın odağına oturan varoluş sorunsalını, Dostoyevski motifleri ve kaynağını sinik bir

mazoşizmden alan yine Dostoyevski türü bir coşku eşiğinde kurmaca düzleme taşır Atay. Türk edebiyatındaki en yoğun Dostoyevski etkisidir bu. Onun kurmaca kişilerinin neredeyse tümü, Mişkin'in içtenlikli/saf dürüstlüğünden, Raskalnikof'un coşkulu başkaldırısından ve çıldırmak üzere olan yeraltı insanının kendisiyle hesaplaşmalarından esintiler taşır." (Ecevit, 2009, 201, 205, 206) Oğuz Atay'ın eserlerindeki kişilerin Dostoyevski'nin eserlerindeki kişilerle benzerliği dikkat çekicidir. "Her şeyden önce, her soluklarında yaşamı, çevreyi ve her şeyden önce de kendilerini sorgulayan Oğuz Atay kişileri, oluşmalarına yol açan en güçlü ivmeyi, çağcıl birçok Batılı yazar gibi, sürekli kendileriyle hesaplaşan itirafçı Dostoyevski kahramanlarından almıştır. Toplumda tutunamayan insanları kimi yerde yüksek dozda bir natüralist tonlama eşiğinde iç burkan betimlemelerle anlatan ve romanlarından birine „Ezilmişler ve Aşağılanmışlar" adını veren Dostoyevski'nin, Oğuz Atay'ı da „Tutunamayanlar" başlığı taşıyan bir roman yazmaya yönlendirmiş olması güçlü bir olasılıktır… Oğuz Atay ve Dostoyevski arasındaki metinlerarası ilişki, her gerçek sanatçı için söyleyebileceğimiz özelliklere sahiptir: Atay, Dostoyevski'nin dünyasından alıp özümseyerek kendinin yaptığı kimi özellikleri, iç dünyasının ve içinde yaşadığı kültürün potasında eritir, onlardan yepyeni / özgün yaratılar üretir. Dostoyevski'den ve kendisini etkileyen diğer yazarlardan aldıklarını bir simyacı gibi kendi kültürüne dönüştürür, onları millileştirir. Bir okuruna göre, „Türkiye'nin Dostoyevski'sidir o… Dostoyevski, Atay'ın metinlerarası düzlemdeki ilham perisidir." (Ecevit, 2009: 210 – 213)

I.Beyaz Mantolu Adam

Kitaptaki ilk öykü „Beyaz Mantolu Adam" adını taşır. Hikâyenin kahramanı dilenci öykü boyunca hiç konuşmaz, söylenenlere tepki vermez, onları, duymazlıktan gelir. Kendi içinde bir dünyada yaşıyor gibidir. Bir sokak satıcısından aldığı beyaz bir kadın mantosu ile dolaşmaktadır. Satıcının „gülünç olursun" laflarına aldırış etmez. Üzerinde koca düğmeli beyaz manto ile dışarıda gezmeye devam eder. Etraftakiler kendilerine benzemeyen bu insana bir yabancı gibi bakarlar. Onu „Hey Mister!" diye çağırırlar. Biri ona içki potasında gömlek sattırır, bir başkası cami avlusunda dikilirken eline para sıkıştırır, bir diğeri de tuhaf görünüşü nedeniyle müşteri çekmesi için onu vitrine koyar. Bütün bu işleri istem dışı yapar, hiçbir şeye karşı koyamaz. Ne çevreye uymaya çalışır ne de eylem verecek bir tavır içindedir. Konuşan, gülen, birbirleriyle kaynaşan insanlarla dolu bir dünyada karşıt, aykırı bir figür olarak karşımıza çıkar. Her şeyi ile toplum gerçeğine aykırıdır. Zamanla çevreden tepki almaya başlar. Bazıları kötü bir hastalığı olduğunu düşünerek ondan tiksinir, bir diğeri üzerinde kadın mantosu taşıdığı için sapık olduğunu iddia eder. „Halkın huzurunu ihlal ettiği" kanısı uyanır. Giderek artan baskı karşısında toplumdan kaçmaya başlar. Mantosuyla denize girer, ilerler, üzerindeki giysilerin ağırlık yapması ve kendisinin de hiçbir çaba göstermemesi neticesi boğularak ölür.

Birey Toplum Çatışması / Topluma Yabancılaşma / Yalnızlık / Kaçış /Bireyin Toplum Nazarında Kendisiyle Hesaplaşması / Kendini Cezalandırmak (İntihar) / Modern Dünyadaki İnsanın Buhran ve Çıkmazı / İçselleşme /Aykırılık

Bu hikâyede birey toplum uyuşmazlığı en çarpıcı biçimde gözler önüne serilir. "Toplumdaki geçerli ölçütlerin dışına çıkmış bireyin; değer yargıları, davranışları ve yaşam biçimleri ile bir bütün olan karşıt dünyadaki insanlar arasındaki konumu anlatılır." (Ecevit, 1990: 87) Böylece topluma yabancılaşan bir bireyin varlığı gözler önüne serilir. Hikâye için „Özgürlüğü kendi iç dünyasında arayan bir adamın hikâyesi" tanımlaması yapılabilir. Adamın beyaz bir kadın mantosu giyerek toplum içinde dolaşması bir yabancılaşmanın yanı sıra bir kaçışın da ifadesi olarak düşünülebilir. Beyaz Mantolu Adam kalabalık içinde yalnızlığı yaşayan adamdır. Bu adam aracılığıyla kendi duygu ve düşünce dünyasını toplumun değer yargılarıyla uyuşturamayan başka bir ifade ile kendi değer yargılarının toplumla uyuşmadığı bir dünyada çatışma halinde olan insan anlatılmaya çalışılır. Bu durum, „Birey – Toplum Çatışması" şeklinde adlandırılabilir. "Beyaz

Mantolu Adam, öyküsünün yaşamdaki esin kaynağının, Çiçek Pasajı'nda kemer satan bir adam olduğunu söylüyordur yakın çevresi. Saçı sakalı birbirine karışmış yarı meczup bir adamdır bu. Çiçek Pasajı'na her gelişlerinde meyhanelerin kalabalık / gürültülü dünyasının ortasında, koluna astığı kemerlerle hiçbir canlılık belirtisi göstermeksizin bir portmanto askılığı gibi orada öyle dikilip duran bu adam Atay'ın çok ilgisini çekiyordur… Öykünün odağındaki, beyaz mantoyla dolaşan adam ise bir tutunamayan logosudur." (Ecevit, 2009: 478 - 479) Hikâyede toplumla uzlaşamayan, barışık olmayan bir insanın toplum nazarında kendisi ile hesaplaşmasını görürüz. Dış dünyada toplumla çatışan birey, ruh dünyasında kendi iç beniyle mücadele halindedir. Onun kendi iç beni ile olan mücadelesi, topluma uzaktan bakmasına neden olur. Bir çıkış yolu bulamayan hikâyenin kahramanı hikâyenin sonunda intihar ederek kendisini cezalandırmış olur. Bu intihar, kendi kendisini aşamayan bireyin çaresizliğinin bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Hikâye kahramanının toplumla uyum sağlayamaması, beyaz bir kadın mantosu giyerek sokağa çıkması, var olan toplum düzenine bir başkaldırı olarak da izah edilebilir. Atay'ın Beyaz Mantolu Adam hikâyesi ile modern dünyadaki insanın buhranlarını ve çıkmazlarını anlatmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu hikâye ile kalabalık içinde kendi kabuğuna çekilen, her geçen gün biraz daha yalnızlığa mahkûm olan çağımız insanının dramı verilmek istenmiştir.

II. Unutulan

Kitaptaki ikinci öykü „Unutulan" adlı öyküdür. Bu öykü bir kadının kocasına söylediği eski kitaplara bakma bahanesiyle evlerindeki tavan arasına çıkmasıyla başlar. Tavan arasına kocasının verdiği fenerle çıkan kadın önce bir torba görür. Bu torbadan ilk defa giydiği tuvaletini ve beklemekten çürümüş ayakkabılarını çıkarır. Bu ayakkabılardan birini sol ayağına giyer ve topallayarak uzakta gördüğü resimlerin yanına gider. Bu resimlerin içinden anne ve babasının resmi çıkar. Bir an geçmişe dönerek annesiyle babasının hem birbirlerini hem de kendisini anlayamadıklarını düşünerek onları unutmadığını ifade eder. Ayrıca resimleri yan yana koymaması gerektiğini düşünür ki; annesi ile babası gerçek hayatta bırakın bedenlerini, mezarlarının yan yana olmasını istemeyen insanlardır. Kadın, resimleri karıştırmaya devam eder. Onları eleştirir. Aralarında eski kocasının resmini bulur. Daha sonra kitap sandığı aklına gelir ancak kitap sandığının yerinde değişik karaltılar vardır. Korkarak yanına yaklaşır ve onun eski kocası olduğunu görür. Eski kocasının sol elinin boşta, sağ elinin ise bir tabanca tuttuğunu fark eder ve onun kendisini öldürdüğünü düşünür. Sonra hatırlamaya başlar. Eski kocasıyla şiddetli bir kavga ettikleri gün, eski kocası tavan arasına çıkmış, kadın da evi terk etmiştir. Kadın o gün eve yalnız döner. Kadın, yine o günleri hatırlayarak geçim sıkıntısı, yemek, bulaşık, evin temizliği, babası ile annesinin ölümü, bir şeyler yapma telaşı, mutsuz insanlarla uğraşma gibi nedenlerle eski kocasını tavan arasında unuttuğunu anlar. Kendi kendine çıkış yolları arayan kadın, onun o gün bir yolunu bulup gittiğini düşünür ve kendisini bu düşünceye inandırmaya çalışır. Kadın ölmüş olan eski kocasına onu hala unutmadığına inandırmak ister. Tekrar el feneriyle eski kocasının cesedini incelemeye başlar ve beynindeki kurşunyarasından giren hamam böceklerinin beynini yediklerini görür, kendi kendine onu çok fazla yalnız bıraktığını mırıldanır. Kadının kocasının aşağıdan sorduğu soruya cevap vermesiyle öykü son bulur.

Yitip Giden (Unutulan) Değerlerin Önemi

Unutulan öyküsünün günlük hayatımızda yoğun bir şekilde yaşayan insanımızın böyle bir tempo içerisinde unuttuğu değerleri hatırlatmayı amaçladığını söyleyebiliriz. Hikâyedeki "kadın, günlük işlere kendinin kaptırdığı için intihar eden eşini tavan arasında unutmuştur. Yazar, bu noktada sevgi yoksulu çağdaşı insanın trajedisini yakalar: Aşık sevgiyi ve sevgiliyi, işleyemez bir eşya gibi tavan arasına iten ve orada unutulmaya terk eden, günlük işlere batmış insanın trajedisidir bu!" (Gülendam, 2004: 2) Günümüz insanı hayatını devam ettirmek için öyle bir mücadele içindedir ki bazı şeyleri bırakın yapmayı hatırlamaya dahi fırsat bulamamaktadır. Hikâyedeki

kadının dünya içerine dalarak eski kocasını tavan arasında unutmasında bir ironi vardır. İnsanoğlunun gündelik hayatında yaşadığı yoğunluk, birçok duygu ve değeri unutmasına neden olan en büyük etkendir. Hikâyede anlatılmak istenen de budur.

III. Korkuyu Beklerken

Kitaptaki üçüncü öykü „Korkuyu Beklerken" adını taşır. Kitaba adını veren bu hikâyenin kahramanı lise mezunu bir adamdır. Şehirden uzakta, müstakil evinde tek başına yaşayan bu insanın düzeni bir akşam evde bulduğu bir mektupla bozulur. Bu mektup, alışılmış dilin dışında, bilmedik, tanımadık sözcüklerle yazılmış bir başkaldırı, anlamsızlık simgesidir. Mektubu çözmek için uğraşan hikâyenin kahramanı bir sonuç alamayınca mektubu ölü diller uzmanı bir arkadaşına götürür. Ölü diller uzmanı ona mektubun gizli bir mezhep tarafından yollandığını, mektubu aldan itibaren kesinlikle evden dışarı çıkmamasını bildirdiklerini söyler. Tek başına kurduğu düzen, bu anlamsız imgelerle birden bire yıkılır. Eve kapanır, açlıktan ölmeye bile razı olur. Ama yeni açılan marketten gelen motosikletli çırak onu kurtarır. İkinci kez yine açlıktan ölmek üzereyken kapı çalınır, bankadaki hesabına büyük ikramiye çıktığını öğrenir. Açlıktan ölmeyi bile beceremez. Ama sonunda teslim olur. Hatta akıl hastanesine yatmak isteğiyle bu teslimiyetini ortaya koyar. Gaz döküp evi yakmaya karar verdiği zaman yere koyduğu gazetelerden birinde UBOR – METENGA (Üstün Yol) adlı gizli mezhep üyelerinin yakalandığı haberini okur. Evden kaçar, bir süre tanıdıklarında kalır. Artık yalnızlıklarından kurtulmak istemektedir. Gerçekten düzene uymaya, onların istediklerini yapmaya, evlenmeye hazırdır. Kendisine bir kız bulunur. Onunla gezer, yemeğe çıkar ancak bu yaptıkları kendisine çok komik gelir. Sonunda mezhepten nefret eder. Çünkü korkusunu bir türlü içinden atamaz. Belirli insanlara tehdit mektupları yazar. Ancak bu insanlar günlük yaşamlarını sürdürmeye devam ederler, evlerine kapanmazlar. Bu da yetmez, karakolu arar ve kendisini ihbar eder. Belirli insanlara tehdit mektupları yazdığını itiraf eder. Yaptığı bu davranışları, mezhepten öç alma isteği ile yaptığı söylenebilir. „Kimseden korkum yok." cümlesini ifade etmesi ve mezhebin kendisine yolladığı mektupta yazılanları tekrar etmesiyle öykü biter.

Korku / İçselleşme / Topluma Yabancılaşma / Uyumsuzluk /Yalnızlık

Kendi halinde yaşayan bir kişinin gece yarısı bilinmeyen bir örgüt tarafından evine gelen mektupla hayatı değişir. Korkuyu Beklerken, bu kişinin o mektuptan sonra yaşadıklarının hikâyesidir. O günden sonra sürekli bir korkuyla yaşayan hikâye kahramanı, bu korku neticesi toplumdan uzaklaşır, bireysel heyecanlar yaşar. Kafasında çeşitli senaryolar kurar. Bu davranış biçimleri kahramanın iç dünyasında yaşadığı karmaşanın bir neticesidir. "Korkuyu Beklerken, kafkaesk özellikleri ağır basan uzun bir hikâye. Yazar, toplumdan uzak bir köşede, yalnız yaşayan, dünyadan, tabiattan insanlardan kopmuş, sürekli tedirgin, huzursuz, ömrünü ayrıntı ayıklamakla geçiren, gizli güçlerin kendisini tehdit ettiğini sanan ve korkuyla kıvranan bir kişinin iç dünyasını, onun bunalımlarını – iç monolog halinde – başarılı bir şekilde yansıtır." (Karaca, 1990: 63 -64) Korku, hayatla mücadele içindeki insanın duygu hâlidir ve bu hikâyede yaşama biçimine dönüşmüştür. Sürekli korku içindeki hikâye kahramanı, hayatla yeniçeremeyen bir insanın nasıl içselleştiğini gösterir. Bu içselleşme, kahramana gelen mektupla değil daha önceden süregelen bir içselleşme olarak düşünülebilir. Irzık, bu durumu; "Bu hikâyedeki kahramanı korkuya düşürenin, bir gün evinde bulduğu adressiz zarf içinden çıkan anlaşılmaz dildeki mektup olmadığı, onun zaten mektubu bulmadan önce derin bir korku içinde yaşamakta olduğu" satırlarıyla ifade etmektedir. (Güneri, Türker, 2009: 180). Kendisiyle ve toplumla barışık olmayan insan her zaman korkuyla yaşamaya mahkûmdur. Korku, aynı zamanda bir uyumsuzluk göstergesidir. Hikâyenin sonunda rahatlayan kahramanın öncelikle kendisiyle barışması daha sonra topluma yönelik eğilimleri, duygu ve düşünceleri, hezeyanların olmadığı normal bir hayata dönüşünü işareti olarak algılanabilir.

IV. Bir Mektup

Kitaptaki dördüncü hikâye „Bir Mektup" adını taşır. Bu mektup bir şizofrenin hezeyanlarını yansıtır. Hikâye kahramanı bir içki meclisinde tanıştığı bir adamın öylesine verilmiş bir işi/vaadini ciddiye alarak adamın bürosuna gidebilecek kadar yüzsüzdür. Bu adama bir mektup yazar, fakat mektubu göndermeyi düşünmez. Bu mektup bir bakıma bir iç boşaltma, kendini rahatlatmadır. Hikâye kahramanı işi dalkavukluğa vuracak derecede patronuna iltifat eder. Lüzumsuz bir şekilde köpeğinden, kendisinden, yaşlı sevgilisinden bahseder. Mektubu bitirmenin zamanı geldiğini düşünerek asıl söylemek istediğini söyleyemeden bir sürü gereksiz ve patronunu ilgilendirmeyen şeyler anlatarak mektubunu bitirir.

Korku / Bozulmuşluk / Tutunamayan / İç Benin İfadesi: Mektup

Bu hikâye, alınan bir iş/vaadinin arkasından yazılan mektup ile başlar. Mektup gerekli gereksiz birçok şey ile doludur. Hikâyenin üç önemli şahsı vardır. Bunlar; hikâyenin kahramanı, üçüncü kişi ve köpektir. Figüran olarak da patron ve taksi şoförü kullanılmıştır. Hikâyenin kahramanı ne yaptığının farkında olamayan, sıradan ve yalnız yaşayan bir kişidir. Hikâyedeki köpek, korkunun ifadesidir. Üçüncü kişi ise kahramandan farklı biri değildir. Kahramanının üst benini temsil eder. Daha olgun, daha mantıklı düşünebilen fakat bozulan toplum karşısında kaybolup giden bir şahıs, bir çeşit tutunamayandır. Hikâye, kahraman ile kahramanın üst beninin çatışması üzerine kurulmuştur. Hikâyedeki kokteyl partileri ise bozulmuşluğun bir yansıması olarak düşünülebilir. Hikâyedeki kahramanın yazmış olduğu bu mektup, onun dışa vuramadığı duygu ve düşüncelerinin yazıya aktarılmış hâlidir. Kısacası mektup, iç benin ifadesi olarak algılanabilir. Bir Mektup hikâyesi, Çehov'un „Memurun Ölümü" hikâyesini hatırlatmaktadır. Akatlı'nın bu hususdaki düşünceleri ise şöyledir: "Oğuz Atay, Türk öyküsüne Çehov'u sokmuştur, diyeceğim. Bunu kitapta yer alan „Bir Mektup" öyküsünün Çehov'un „Memurun Ölümü" öyküsünü anıştırmasından söylüyor değilim yalnızca. Öykücülük çizgisini bütünüyle Atay, Türk öyküsünde yeni ve özgün bir Çehov kanalını temsil etmektedir." (Güneri, Türker, 2009: 45)

V. Ne Evet Ne Hayır

Kitaptaki beşinci hikâye „Ne Evet Ne Hayır" ismini taşır. Bu hikâye gazetenin gönül köşesinde okurların dertlerine çare bulmaya çalışan bir gazeteciye gönderilen mektuptan oluşan bir hikâyedir. Mektubu yazan yirmi dört yaşında uzun boylu, esmer bir gençtir. Çok sevdiği bir kız vardır. Mektubunda bu kız yüzünden yaşadığı gönül kırgınlığını ve başına gelenleri detaylı bir şekilde anlatır. Gazeteci zaman zaman bu gence acır ve onun cahilliği ile alay eder. Genç, sevdiği kıza onu sevdiğini belirtmiştir. Fakat kız gence „Ne Evet Ne Hayır" cevabı vermiştir. Hikâyede bu belirsizlikten ismini alır.

İç Benin İfadesi: Mektup / Çelişkiler İçinde Bocalayan İnsan / Umutsuzluk

Bu hikâye aslında M.C'nin hikâyesidir. Sevdiği bir kız vardır. Ona defalarca arkadaşlık teklif etmesine rağmen bir karşılık alamaz. Çareyi gazetenin gönül köşesine mektup yazmakta bulur. Buradaki gazeteci (Dr. Akın Korkmaz) farklı işlerle uğraşmış en son gazetecilikte karar kılmış bir tiptir. Kızın devamlı M.C'yi oyalaması herhangi bir cevap vermemesi (Ne Evet Ne Hayır), hikâye kahramanı M.C'nin psikolojik olarak etkilenmesine neden olur. "Peki kimdir bu? Büyük ülküleri olmayan, tek yanlı bir aşk uğruna kendini heba eden, karmaşık duygu ve düşünceler içinde kıvranan, çelişkiler içinde bocalayan, şaşkın delikanlı kimdir? Kanaatimce, bunalımları, çelişkileri ve şaşkınlığıyla o, son dönemlerde ortaya çıkan arabesk tutkunu gençleri temsil eder. Bu genç komşu kızının aşkı uğruna – ki üstelik kız onu reddetmiştir ama o bunu anlamaz veya anlamak istemez- kendini yerden yere vuran, çelişkiler içinde bocalayan „arabesk toplum'un „mecnun'larından biridir. Bir bakıma Oğuz Atay, bu hikâyesinde bireyden hareket ederek arabeskleşen toplumumuzdaki çelişkileri, uyumsuzlukları kültürel bunalımımızı –ironik bir

anlatımla – sergilemektedir." (Karaca, 1990: 64 -65) M.C. hikâyenin sonunda hapse düşer, ölmek ister. Yirmi dört yaşında olmasına rağmen bembeyaz saçlara sahiptir. Uğrunda bu hallere düştüğü kız ise bir başkasıyla nişanlanmıştır. M.C., Dr. Akın Korkmaz'a (gazeteciye) ne yapması gerektiğini mektupla sorar fakat yıllarca verilmeyen cevabın bir hayatı yok ettiğini göremeyecek kadar acizdir. Kısacası „Ne Evet Ne Hayır", M.C'nin bir türlü sonuçlanmamış platonik aşk öyküsüdür; başka bir deyişle umutsuz bir aşkın hikâyesidir.

VI. Tahta At

Kitaptaki altıncı hikâye „Tahta At" adını taşır. Bu hikâyede turistlerin gelip gittiği bir sahil kasabasında yapımı düşünülen tahta atın etrafında yaşananlar anlatılmaktadır. Bu tahta atın yapılması için belediyenin düzenlemiş olduğu bağış gecesi ve bu gecede yaşananlar aksettirilir. Bu olaylar gergin bir havada meydana gelir. Sonuçta yapılması düşünülen tahta at için bağış toplanır. Olaylı geçen bağış gecesinden sonra kasabanın üstünde belirgin bir dehşet havası esmeye başlar. Çünkü o gece, hikâyenin ana kahramanı olan Tuğrul Bey olay çıkarmıştır. Üç toplanan para ile tahta atın yapımına kalmıştır. Tahta atın yapım işlerine başlanır ve tahta atın yapımı bitirilir. Tahta atın tanıtılacağı tören günü Tuzcuların Bekir'in oğlu Tuğrul Bey elindeki av tüfeğini, tahta atın yapımından sorumlu olanlara doğrultur.

Birey Toplum Çatışması / Düzene Karşı Çıkma / Toplum Nazarında Bireyin Kendisiyle Hesaplaşması / Aykırılık

Bu hikâye, bir kasabada yapımı düşünülen tahta atın karşısında durmaya çalışan Tuğrul'un hikâyesidir. Herkes bu atın yapımının kasabaya kazanç sağlayacağı görüşünde birleşirken Tuğrul'un bu yapıma direnişi, düzene direniş olarak algılanabilir. "Batı karşısında kendimizin, Batı'ya bakışımızın, Batı'nın bizim için neyi ifade ettiğinin humour'la karışık bir şekilde okura sunulduğu bu öyküde, kendine özgü yönleri olan ve toplum normlarına uymayan Tuğrul, sanki „Tahta At"lara karşı savaşaçmış bir Don Kişot'tur." (Gülendam, 2004: 4). Çünkü O, tahta atın batı modeli olduğunu düşünür ve yapıldığı takdirde kültürümüzü baltalayacağına inanır. Hikâye, Tuğrul ile kasaba halkı arasındaki çatışmaya dönüşür. Birey – Toplum çatışması olarak adlandırabileceğimiz bu çatışmanın arkasında bir zihniyet ve bakış açısı problemi vardır. Tuğrul Bey'in doğrulttuğu bu silah, mücadelenin geldiği en son aşamayı gösterir. Bu mücadele var olmak – yok olmak zıtlığına kadar gitmiştir.

VII. Babama Mektup

Kitaptaki yedinci hikâye „Babama Mektup" ismini taşır. „Sevgili Babacığım" diye başlayan öykü mektup tarzında yazılmıştır. Bu mektup, orta yaşlaki bir erkeğin babasına karşı duyduğu sevginin, öfkenin, sitemin bir yansımasıdır. "Öykü, babasını iki yıl önce yitirmiş olan yazarın, yine mektup formunda oluşan, babasını keşfetmesi ve kendi iç dökmelerinin iç içe geçtiği bir hesaplaşma görüntüsü çiziyor. Babasını, o zamanın çıkarcı ve yapay insan ilişkileri içinde bir yere oturtamayan Atay, bugün de aynı şeyi kendisinin yaşamakta olduğunu, bir zamanlar babasında görüp de yadırgadığı şeyleri bugün kendisinin yaptığını, pek çok konuda gittikçe babasına yaklaştığını düşünüyor. Geç de olsa, aslında babasının da bir „Tutunamayan" olduğunu keşfediyor." (Canpolat, 2003: 38 – 39) Mektubu yazan hikâyenin kahramanı, iç monolog olarak adlandırabileceğimiz bu satırlarda; birçok fırsatı değerlendiremediğini, çaresizlik karşısında babasına duyduğu özlemi, özlemin hatırlattığı annesini, babasıyla yaşadığı anıları, giderek babasına benzeyen yönlerini fark etmesini, babasına, yaşına ve mesleğine ilişkin tanımları, babasının sevdiği yemekleri, asla gitmediği sinemayı, hiçbir zaman roman okumamasını, türkü sevdiğini, sert duygusuz karaktere sahip olan babasını değiştirmenin mümkün olmadığını, babasını oğlundan başka kimsenin anlamadığını, aralarında hiçbir zaman baba-oğul ilişkisinin olmadığını, babasının egoist olduğunu ve bu egoistliğin kendisinde de görüldüğünü anlatır.

Kuşak Çatışması / İsyan (Haykırış) / İç Benin İfadesi: Mektup / Birbirinden Kopmuşluk / Bastırılan Duygular /Korku

Bir oğlun babasına yazdığı bu mektuptan oluşan öykü, bastırılan duyguların ve böyle geçen bir hayatın hikâyesidir. Bir çeşit özeleştiridir. "Babama Mektup" isimli metinde… varoluşuyla ilgili endişe duyan ve ölen babası üzerinden kendiyle / kendisiyle hesaplaşma cesaretini gösterebilmiş olan sanatkârın kaleminden çıkmıştır. Yıllarca aynı mekânı paylaşarak beraber yaşadığı babasına ancak o öldükten 2 yıl sonra içten bir dil ile seslenebilen yazar, bireysel yaşanmışlığı üzerinden örnek okur'u da görünmeyen bağlarla içerden sarar, sarmalar. Dolayısıyla Atay'ın açık bir yapıt özelliği gösteren bu mektubunun anlam alanı, özelde her ne kadar yazar ile babası arasında sınırlı olsa da, genel olarak kendisine, babasına, hayata, eşyaya ve ben'i etrafında cereyan eden hadiselere herkes gibi bakmayanlara yönelik olarak çoğalmaktadır." (Tüzer, 2010: 1504) Mektubu yazan hikâyenin kahramanı yaşadığı bütün gel-gitleri bu mektupla açıklamak ister. Gerçekte bu mektup sessiz bir haykırışın ifadesidir. Hikâyeyi yazan oğul, bu mektup vasıtasıyla şimdiye kadar söyleyemediklerini söyler. Bu mektupta anlatılanların daha önce ifade edilmemesi, duyguların bastırılmasıyla belki de korkuyla alakalıdır. Hikâyede verilmek istenen diğer bir mesaj da „kuşak çatışması"nı yaşayan nesillerin aralarında görülen kopukluktur. Baba ve oğul arasındaki soğukluk da bu nedene bağlanabilir. Hikâye kahramanının bastırılmış duygularının arkasında hep bir anlaşılmamak problemi vardır. Kısacası bu mektup, duygularını bastıran, hissettiklerini zamanında söyleyemeyen bir bireyin haykırışının, isyanının ifadesidir.

VIII. Demiryolu Hikâyecileri – Bir Rüya

Kitabın son hikâyesi „Demiryolu Hikâyecileri", ülkenin büyük şehirlere uzak bir dağ başı kasabasının demiryolu istasyonunda çalışan üç hikâyecinin anlatıldığı bir öyküdür. Hikâyenin kahramanları, genç hikâyeci, Yahudi ve genç kadın, yaşamlarını seyyar hikâyecilik yaparak geçirirler. Hikâyenin kahramanı ve diğer iki hikâyeci istasyonda kendilerine tahsis edilen odalarda kısa hikâyeler yazarak gelen trenlerdeki insanlara bu hikâyeleri satarlar. Bir bakıma demiryolu idaresinin memuru gibi çalışırlar. Ancak hikâye kahramanı, „memur hikâyeci" tanımlamasını kabul etmez. Bir sanatçı olarak nitelendirilmek ister. Yolcular, hikâyelere pek ilgi göstermezler. Fakat üç hikâyecinin istasyon dışındaki dünya ile ilişkileri olmadığı için bundan başka yapacak işleri yoktur.

Bu yüzden çok zor şartlar altında hikâye yazmaya devam ederler. Gerektiğinde kelimeleri aramak için sözlük bile bulamazlar. Her gün yazmak zorunda oldukları hikâyelerinde, hikâyelerinin dışında kalan kelimeleri pek hatırlamazlar. Hasta olan Yahudi hikâyeci bir gün ölür. Hikâyenin kahramanı ise genç hikâyeci kadına âşık olmuştur. Ancak bir süre sonra genç hikâyeci kadın da istasyonu terk eder. Yalnız kalan hikâyenin kahramanı, hikâyelerini satamasa da yazmaya devam eder. Hikâye „Ben buradayım sevgili okuyucum, sen neredesin acaba?" cümlesiyle son bulur.

Kendini Yenileyemeyen Bireyin Çaresizliği / Yalnızlık / Umutsuzluk

Bu hikâyede bir demiryolu istasyonundaki seyyar hikâyeciliğin zorlukları anlatılmaktadır. "Denilebilir ki „Demiryolu Hikâyecileri" bir durum öyküsüdür. Yaşadığımız ülkeyi, kasabalarını ve bildiğimiz insanları yaşayamayacağımız, bulamayacağımız bir coğrafya ve içindeki insanlarla bir „düş-dünya" içinde yeniden kurgulamaktadır Oğuz Atay." (Gümüş, 1998: 22 – 25) Hikâye bu istasyondaki üç hikâyecinin, hikâyelerini satarak geçimlerini sağlamaları üzerine kurulmuştur. Asıl hikâye, kahramanın hikâyesidir. Hikâye yazıp satmaktan başka bir iş bilmeyen hikâyenin kahramanı, toplumdaki bireyi temsil eder. Başlangıçta sık sattığı hikâyeler umudun simgesi olarak düşünülebilir. Arkadaşlarından Yahudi satıcının ölümü, genç bayanın istasyonu terk edişi, hikâye kahramanının yalnız kalmasına neden olur. Umudun simgesi olan hikâyeleri ise artık eskisi gibi satılmamaktadır. Umut, yerini umutsuzluğa bırakmıştır. Kısacası bu hikâyede, iki arkadaşıyla beraber bildikleri işi yaparak (hikâye yazarak) yaşamaya çalışan genç hikâyecinin iki arkadaşını

yitirmesi, bildiği işten belli bir müddet sonra para kazanamamasının dramı anlatılır. Bu dram kendini yenileyemeyen bireyin çaresizliği olarak da algılanabilir.

SONUÇ

Oğuz Atay'ın hikâyelerinde bazı kavramların ön plana çıktığı görülür. Bu kavramlar, Atay'ın hikâyelerindeki kahramanların yaşadıkları çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki şablon içerisinde verilen kavramlarla, Atay'ın öykücülüğünü değerlendirmek mümkündür.

KORKUYU BEKLERKEN'DE ÖN PLANA ÇIKAN KAVRAMLAR
1. BİREY X TOPLUM ÇATIŞMASI
2. TOPLUMA YABANCILAŞMA
3. UYUMSUZLUK
4. UNUTULAN DEĞERLER (SEVGİ VB.)
5. İÇSELLEŞME (ÖZGÜRLÜĞÜ KENDİ İÇİNDE ARAMA)
6. KORKU
7. YALNIZLIK
8. MODERN İNSANIN ÇIKMAZ VE BUHRANI (BUNALIM)
9. AYKIRILIK (OLAĞAN DIŞI OLMA HÂLİ)
10. TOPLUM NAZARINDA KENDİSİYLE HESAPLAŞAN BİREY
11. KAÇIŞ
12. BOZULMUŞ TOPLUMDA TUTUNAMAYAN BİREY
13. ÇELİŞKİLER İÇİNDE BOCALAYAN BİREY
14. MEKTUP
15. MEVCUT DÜZENE KARŞI ÇIKMA
16. BASTIRILAN DUYGULAR
17. TUTUM VE DAVRANIŞLARDA İSYAN /HAYKIRMA
18. KENDİNİ YENİLEYEMEYEN BİREYİN ÇARESİZLİĞİ
19. KUŞAK ÇATIŞMASI
20. BİREBİRİNDEN KOPMUŞLUK
21. KENDİNİ CEZALANDIRMAK (İNTİHAR)
22. UMUTSUZLUK

Oğuz Atay, „Korkuyu Beklerken" adını verdiği hikâye kitabındaki sekiz öyküsünde, yaşam karşısında belirli sebepler yüzünden zayıflık gösteren insanların yaşantılarını anlatmıştır. Atay'la ilgili yazılarda „Tutunamayan" olarak adlandırılan bu tipler, O'nun hikâyelerinde de başrolde yer almışlardır. Akatlı, Atay'ın hikâyelerinde, "kişinin toplumuyla ilişkilerindeki bozukluklar ve bunlardan doğan, kişinin kişilik bütünlüğündeki aksaklıkları konu olarak seçtiğini, bir tür psikolojik hikâye yazdığını söyleyebileceğini" vurgular ve Korkuyu Beklerken'de "kişinin, „kişi" olarak değil, „birey" olarak; toplumun – hangi toplum olursa olsun – salt „toplum olduğu için yaralandığı bir üyesi olarak sergilendiği hikâyeler yer aldığını" belirtir. (İnci, 2007: 219) Toplum ve toplum içindeki bireyin eleştirisinin yapıldığı bu hikâyelerde, birey X toplum çatışması işlenmiştir. Öykülerde, topluma yabancılaşan bireyin özgürlüğü kendi içinde arama çabaları

(içselleştirmesi) anlatılmıştır. Topluma karşı gösterdiği uyumsuzluğun sonucu olarak yalnızlaşan insanın yaşadığı korku ve endişeler üzerinde durulmuştur. Hikâyelerde görülen diğer bir durum ise çelişkiler içinde bocalayan modern insanın çıkmaz ve buhranları nedeniyle toplumdan kaçışıdır. Kaçan insanın bastırdığı duygularını, iç beninin ifadesi olarak satırlara döktüğüne şahit oluruz. Bu da öykülerde „mektup" olarak karşımıza çıkar. Nitekim sekiz öykünün dördünde (Babama Mektup, Ne Evet Ne Hayır, Bir Mektup, Korkuyu Beklerken) yazılan mektupları görürüz. Hikâyelerde ön plana çıkan başka bir husus, hayat koşuşturmasının içindeki insanların bazı değerlerini unutmalarıdır. Yoğun yaşama temposu içindeki çağımız insanı, bu yoğunluk sebebiyle sevgi vb. değerleri unutmuştur. Hikâyelerdeki kahramanların aykırı (olağan dışı olma hâli) davranışlar sergiledikleri görülür. Bu kahramanlar, aynı zamanda toplum nazarında kendisiyle hesaplaşan bireylerdir. Bu kişiler, dejenere olan bir toplumda düzene karşı koyan tiplerdir. Onların bu karşıt tavrı, hikâyelerde bir isyanın, bir haykırışın ifadesi olarak görülür. Fakat bu isyan tutum ve davranışlarla gerçekleştirilmektedir. Hikâyelerde görülen diğer bir mesele ise „kuşak çatışması" olarak karşımıza çıkar. Farklı nesillere ait bireylerin yaşadığı çatışma, birbirinden kopan insanları da beraberinde getirmektedir. Gelişen ve farklılaşan günümüz çağında kendini yenileyemeyen bireyin çaresizliği de hikâyelerde görülen başka bir durumdur. Ayrıca bazı hikâyelerde, çaresiz bireylerin yaşadıkları olaylar karşısında umutsuzluğa düştükleri görülür. Atay'ın hikâye kahramanları, bu kahramanların hikâyelerde yaşadıkları ve bunun neticesinde ön plana çıkan kavramlar, aynı zamanda Oğuz Atay'daki Kafka ve Dostoyevski etkisinin de göstergesi olarak değerlendirilebilir. Türkiye'deki postmodern yazının öncülerinden biri olarak kabul edilen Atay'ın eserlerinde sürrealizmin anlatım biçimlerinin de kullanıldığına şahit oluruz. Kısacası Atay'ın hikâyeleri, işledikleri konu ve durumlar itibariyle romanlarıyla paralellik gösterir. Hikâyelerinden hareketle Oğuz Atay'ın 70 sonrası Türk insanının yaşamış olduğu buhranı anlatmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

ATAY Oğuz (2003) Korkuyu Beklerken, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul

BALCI Yunus (2004) Oğuz Atay'ın Romanlarında Kahramanlar, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.16, Denizli

CANPOLAT Erkin (2003) „Oğuz Atay'ın Öykü Evreni" Varlık, S. 1144, İstanbul

ÇELİK Yalçın Dilek, (2005) Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları, Akçağ Yayınları, Ankara

ÇETİNGİL İsmail (1999) Batı Edebiyatında Edebi Akımlar, Kardelen Kitabevi, Isparta

DEMİRALP Oğuz (2003) „Önsöz" Korkuyu Beklerken, 16. bs., İletişim Yayınları, İstanbul

ECEVİT Yıldız (1990) „Beyaz Mantolu Adam" Oğuz Atay'da Aydın Olgusu, Ara Yayıncılık, İstanbul

ECEVİT Yıldız (2002) Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İletişim Yayınları, İstanbul

ECEVİT Yıldız (2009) "Ben Buradayım…" Oğuz Atay'ın Biyografik ve Kurmaca Dünyası, İletişim Yayınları, İstanbul

EMRE İsmet (1997) Oğuz Atay'ın Hayatı ve Eserleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara

EMRE İsmet (2004) Postmodernizm ve Edebiyat, Anı Yayınları, Ankara

GÜLENDAM Ramazan (2004) Bunalım İçerisindeki Çağımız İnsanının Öykücüsü OĞUZ ATAY, Çanakkale III. Öykü Günleri, Çanakkale 29 -30 Mayıs.

GÜMÜŞ Semih (1998) „Ben Buradayım Sevgili Okuyucum, Sen Neredesin Acaba?" Adam Öykü, S.14, İstanbul

İNCİ Handan (2007) Füsun Akatlı, „Korkuyu Beklerken"; Türk Edebiyatının "Oyun / Bozan"ı Oğuz Atay"a Armağan, İletişim Yayınları, İstanbul

İNCİ Handan, Türker Elif (2009) Sibel Irzık, "Korkuyu Beklerken: Ya Eğer Ya Bir Gün Delirirse?" Oğuz Atay İçin Sempozyum, İletişim Yayınları, İstanbul

İNCİ Handan, Türker Elif (2009) Füsun Akatlı, „Öykücü Oğuz Atay" Oğuz Atay İçin Sempozyum, İletişim Yayınları, İstanbul

KARACA Alaattin (1990) Çağdaş İnsanın Bunalımı ve Oğuz Atay"ın Hikâyeleri, Milli Eğitim Sayı 95, Ankara

MORAN Berna (1997) „Tutunanlardan Tutunamayanlara Bir Yolculuk" Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İletişim Yayınları 5. Baskı, İstanbul

PEHLİVAN Müge (2009) „Oğuz Atay"da İroni" Ömer Seyfettin"den Oğuz Atay"a Türk Öykücülüğünde İroni, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir

TOKDEMİR Aslıhan, Diler, Elif (2004) Franz Kafka ve Die Verwandlung (Değişim) Şiimli Eseri, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi S.11, Kütahya

TÜZER İbrahim (2010) Oğuz Atay"dan „Babama Mektup" Ya da Bir Yazarın Ölen Babasıyla / Kendisiyle Hesaplaşması, Turkish Studies, Volume 5/4, Erzincan.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1727-1743, TURKEY

TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE "*hem*" SÖZCÜĞÜNÜN İŞLEV BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Erkan SALAN•

ÖZET

Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından bugüne *kuvvetlendirme* ve *bağlama* işlevi için çeşitli sözcükler değişik şekillerde kullanılagelmiştir. Bu sözcüklerin bir kısmı her iki işleve sahipken bir kısmı bu işlevlerden sadece biriyle kullanım alanı bulmuştur. Bu makalede, *kuvvetlendirme* ve *bağlama* temelinde birbirinden farklı işlevleri yerine getiren *hem* sözcüğünün Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde sahip olduğu işlevler karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve elde edilen bulgular sonuç olarak ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *hem*, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi, işlev ve kullanım.

FUNCTIONAL COMPARISON OF THE WORD „*hem*" IN TURKOMAN TURKISH AND TURKEY TURKISH

ABSTRACT

From the very beginning of Turkish literature many words functioning as *reinforcement* and *conjunction* have been used in various ways. Some of these words had both functions while some others had only one role. In this article, functioning primarily both as *reinforcement* and *conjunction*, various other functions of the word „hem" in Turkoman Turkish and Turkey Turkish will be studied comparatively and the findings that obtained will be expressed as a result.

Keywords: *hem*, Turkoman Turkish, Turkey Turkish, function and usage.

Sözcüğün cümle içerisinde çeşitli anlam özellikleri kazanmasını sağlayan ve birden fazla sözcük, sözcük grubu ya da cümleyi bir araya getiren dil birimleri Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından itibaren kullanım alanı bulmuştur. Bu görevli dil birimleri, cümleleri meydana getiren sözcüklerin anlamlı bir birlik oluşturacak şekilde bir araya gelmesinde âdeta bir çimento vazifesi görmekte; belirli bir sistem içerisinde cümle ya da çeşitli sözcük gruplarının oluşumuna katkı sağlayan dil unsurları olarak Türkçe için vazgeçilmez bir özellik taşımaktadır. Türkçe, görev elemanı olarak ifade edilen bu sözcükler bakımından çok zengin bir dildir. Bu zenginliğin ifadesine katkı sağlamak amacıyla çalışmamızda, *hem* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde ve Türkmen Türkçesindeki işlevlerini karşılaştırmalı olarak ele alacağız. Asıl konuya geçmeden önce sözcüğün hangi sözcük kategorisine dâhil edildiğine ve kısaca tarihî gelişimine değinmek yerinde olacaktır.

hem sözcüğü dil araştırıcıları tarafından farklı sözcük kategorilerine dâhil edilmiştir. Bu sözcüğün bazı dilciler tarafından *edat*[1], bazıları tarafından *bağlaç*[2] kategorisine dâhil edildiği görülmekle birlikte *bağlam*[3] başlığı altında ele alındığı da görülmektedir.

• Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, elmek: erkansalan46@hotmail.com

[1] Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul 1998, s. 353.; Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 244.; Mehmet Kara, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, T.C.

Bağlaç ve edat kategorisini ayırmadan *bağlaçlar ve edatlar*[4] başlığı altında bu ve benzeri dil birimlerini inceleyen bir çalışma vardır. Ayrıca *bağlaç / bağlama edatı*[5] şeklinde iki kabulün olabileceğini ifade eden bir çalışmanın da var olduğunu görmekteyiz.

Kâmil Tiken Eski Anadolu Türkçesinde edat, bağlaç, ünlem ve zarf-fiilleri ele aldığı çalışmasında, *hem* sözcüğü için *esas itibariyle bağlaç olmakla birlikte, zarf olarak da karşımıza çıkmaktadır*[6] ifadesini kullanır.

Jean Deny, *hem* sözcüğünü tek kullanıldığında hem *katmaç* (zarf) hem de *edat* kategorisine dâhil etmekle birlikte *hem .... hem...* şeklinde kullanıldığında *bağlaç* kategorisine dâhil etmektedir[7]. *hem* sözcüğünü üç sözcük kategorisine de dâhil eden bu görüş diğer görüşlere göre farklılık arz etmektedir.

Anlaşıldığı üzere *hem* sözcüğünün hangi kategori içerisinde ele alınması gerektiği konusunda Türk dili araştırmacıları arasında belirli bir birlik yoktur. Bu sözcük *bağlama* ve *kuvvetlendirme* olmak üzere iki ana işleve sahiptir. Bu bakımdan terimlerin değerlendirmesine girmeksizin çalışmamızda bağlama özelliği için *bağlaç / bağlama edatı*; kuvvetlendirme özelliği içinse *kuvvetlendirme edatı* terimlerine yer vereceğiz.

Farsça bir ödünçleme olan *hem* sözcüğü, Göktürk ve Uygur döneminde kullanılmamakla birlikte Türkçeye ilk defa Karahanlı Türkçesi döneminde girmiştir. Bağlama ve kuvvetlendirme işleviyle Karahanlı, Harezm, Çağatay, Kıpçak sahalarında ve Batı Türkçesinde geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur[8]. *hem* sözcüğü tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında da önemli ölçüde kullanım alanı bulurken Kazak[9], Kırgız[10], Karaçay-Malkar[11], Altay[12], Hakas[13], Tuva[14], Saha[15] ve Çuvaş[16] Türkçelerinde hiç kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde de kullanılan *hem* sözcüğünün asıl karakteristik özellikler taşıyan kullanılışına Türkmen Türkçesinde rastlanmaktadır.

Kültür Bak. Yay., Ankara 2000, s.48.; Mıratgeldi Söyegov vd., **Türkmen Diliniñ Grammatikası –Morfologiya-,** "Ruh" Neşriyatı, Aşgabat 1999, s. 513.

[2] Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 1095.; Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç Yay., Ankara 2001, s. 513.; Nurettin Koç, **Yeni Dilbilgisi**, Gökkulâp Yay., İstanbul 1996, s. 249.; Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul 1984, s. 228.; Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 308.; Oskar Hanser, **Türkmence Elkitabı**, Çev.: Zuhal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003, s. 92.; Charles James Tarring, **A Practical Elementary Turkish Grammar**, London 1886, s. 126.

[3] Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000, s. 391.

[4] G. L. Lewis, **Turkish Grammar**, Oxford University Press, Oxford 1975, s. 209.

[5] Leylâ Karahan, "Vurgulama Görevli Dil Birimleri Üzerine", (Ed. Hayati DEVELİ),**Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, 27-28 Ağustos 2007 (UTEK 2007), İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, C. 1, s. 317.

[6] Kâmil Tiken, **Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller**, TDK Yay., Ankara 2004, s. 73.

[7] Jean Deny, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Çev.: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul 1941, s. 265.

[8] Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 244-245.

[9] Ferhat Tamir, "Kazak Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 473.; Kenan Koç ve Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 318.

[10] Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 318-321.

[11] Ufuk Tavkul, "Karaçay-Malkar Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 923.

[12] Figen Güner Dilek, "Altay Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1068.

[13] Ekrem Arıkoğlu, "Hakas Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1127.

[14] Ekrem Arıkoğlu, "Tuva Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1212.

[15] Fatih Kiriş-oğlu, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 134.

[16] Feyzi Ersoy, "Çuvaş Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1324.

Çeşitli kullanım özelliklerine sahip olan *hem* sözcüğünün *bağlama* ve *kuvvetlendirme* olmak üzere iki ana işlevi vardır. Bu iki ana işlev etrafında meydana gelen işlev çeşitlenmelerini maddeler hâlinde ele alalım:

1. *hem* sözcüğünün *bağlaç / bağlama edatı* olarak kullanımı

hem sözcüğü sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri birbirine bağlama işlevi görmektedir. Bu işlev *ve*, *hem… hem…* ve *ama* işlevinde olmak üzere üç farklı şekilde yerine getirilmektedir:

1.1. "*ve*" işlevinde

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün "*ve*" işlevinde kullanıldığı pek çok örnek vardır. Türkmen Türkçesinde *hem*, *ve* bağlacının eşanlamlısı olmak üzere işlek bir bağlayıcı olarak kabul edilir[17]. Sözcükleri, sözcük gruplarını ya da cümleleri birbirine bağlar:

Yöne bu sadalıkda gör neçe çılşırımlılık ***hem*** *garşılık, sırlılık* ***hem*** *yaşırınlık, tekizlik* ***hem*** *çarkandaklık, gönümellik* ***hem*** *ikuçlulık bar.* "Fakat bu sadelik içinde bak ne kadar karmaşa ve çelişki, ne kadar gizlilik ve açıklık, ne kadar düzlük ve engebe, ne kadar doğruluk ve ikilik var." (TE-7, s. 186-187)

Alkışlar ***hem*** *dilegler adamı ruhlandıryar, oña ruhı lezzet beryär, onuñ ınamına ruhı goşant goşyar.* "Alkışlar ve dilekler, insana ruhsal lezzet verir, onun inancına ruhsal katkı sağlar." (TE-5, s. 10)

1922-nci yılda Aman Kekilovı Aşgabatdakı çagalar öyüne yerleşdiryärler. Ol çagalar öyünde terbiyelenyär ***hem*** *yaşlıkdan başlap, ercellik bilen okayar. Başlangıç* ***hem*** *orta okuv cayını üstünlik bilen gutaryar. Soñra Moskvada birnäçe yıl okayar.* "1922 yılında Aman Kekilov'u Aşkabat'taki kimsesiz çocuklar yurduna yerleştirirler. O kimsesiz çocuklar yurdunda yetiştirilir ve gençlik döneminden başlayıp kararlılıkla öğrenim görür. İlk ve orta öğrenimini başarı ile bitirir. Sonra Moskova'da birkaç yıl okur." (TE-5, s. 149)

Türkmen Türkçesinde bazen birbiriyle denk ve virgülle ayrılabilecek nitelikte olan sözcükler arasında *ve* işlevli *hem*'in iki defa kullanıldığı görülmektedir. Bu tarz kullanımlar Türkmen Türkçesinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır[18]:

Şonda siz uzınak ***hem*** *garınlak, erinlek* ***hem*** *burunlak, elipden şermende Annasähet Orazsähedovı görersiñiz.* "Siz orada uzun boylu, göbekli, iri dudaklı, büyük burunlu ve cahil Annasähet Orazsähedov'u görürsünüz." (TDG, s. 518)

Bazı cümlelerde eşit kelime veya kelime gruplarını bağlarken *ve* ile *hem*'in birlikte kullanıldığı da görülmektedir:

Pyotr barıp, gospitiliñ edarasına giren vagtı cayıñ içinde gospitiliñ naçalnigi ***ve*** *onuñ kömekçisi* ***hem*** *de bir vraç gız oturdu.* "Pyotr gidip hastane idaresine girdiği zaman oranın içinde hastane müdürü ve yardımcısı bir de doktor kız oturuyordu." (TDG, s. 518)

Ol çemodanını ***hem*** *gayış dañı bilen daşı dañılan odelyalını* ***ve*** *kitap yüküni alıp, maşından on-bäş ädim arasını açdı.* —O çantasını ve kayışı bir bağcık ile bağlanmış üstüne örttüğü örtüsünü ve kitap yükünü alıp arabadan on beş adım kadar uzaklaştı." (TDG, s. 518)

Türkmencede aynı işlevle *ve*, *de / da* ve *bilen* "ile" bağlaçları da kullanılmaktadır:

[17] Mıratgeldi Söyegov vd., **age.**, s. 517.
[18] Mıratgeldi Söyegov vd., **age.**, s. 518.

*Uzın yıllar bir-birinden ayrı yaşan Türkiye **ve** Türkmenistanıñ dili, dini, ganı bir bolan halkarı arasındakı boşlugı yok etmek biziñ üçin bir borçdur.* "Uzun yıllar birbirinden ayrı yaşamış olan Türkiye ve Türkmenistan'ın dili, dini ve kanı bir olan halkları arasındaki boşluğu ortadan kaldırmak bizim için bir borçtur." (M, s. 3)

*Soñam geyndi-**de** Şirinlere gitmek üçin köçe çıkdı.* "Sonra da giyindi ve şirinlere gitmek için sokağa çıktı." (TEK, s. 193)

*Tagt **bilen** pil onuñ üçin bile doglan yalıdı, käte olar ekizmikä diyibem düşünyärdi.* "Taht ve fil onunla birlikte yaratılmışgibiydi, bazen „Onlar ikiz mi acaba?" diye de düşünüyordu." (OY, s. 528)

Ayrıca bildirme ekinin (-DIr) de "*ve*" işlevi ile kullanıldığı görülmektedir[19]:

*Şu yagdaylar bagşı**dır** şahırlarıñ bu eserde ımıklı ız galdırandıklarını görkezyer. (Gorkut Ata, 7)* (Bu durum bakışıve şairlerin bu eserde tesirli bir iz bıraktıklarını gösteriyor.)[20]

Taradığımız eserlerden hareketle *hem* sözcüğünün bu işlevle *-ve* bağlacından az olmak üzere- *de / da* ve *bilen* bağlaçlarına ve bildirme ekine (-DIr) göre daha fazla kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türkmen Türkçesinde *hem*, *hem* şeklinde sözcükten ayrı yazılarak kullanıldığı gibi *h*'nin düşmesiyle *-em/-am* şeklinde eklemiş olarak da kullanılmaktadır[21]:

*Seljuk döwletiniñ paytagty Merw! / **Hem** Türkmen ähliniñ täç-tagty Merw!* "Selçuklu devletinin başkenti Merv! / Ve bütün Türkmenlerin tacı ve tahtı Merv!" (M, s. 54)

*Boynumı süyndirip, içipdim men**em**, / İçen şerabından Omar Hayyamıñ.* "Boynumu uzatıp, içmiştim ben de, / İçtiği şaraptan Ömer Hayyam'ın." (TE-5, s. 143)

*Guran cayında / **Hem**-ä yatıp-turyas, / Hem**em** igenyas: / —Ourdaymalı ahır idilirälk peç!"* "Yaptığı binada / Hem yatıp kalkıyoruz, / Hem de şikâyet ediyoruz: / „Ne olurdu koysalardı daha iyi bir ısıtıcı!"" (ÇTgÖ, s. 248)

Eklenerek bitişik yazıldığı durumlarda ünlü uyumuna girmektedir. *hem* sözcüğü, "ve" işleviyle sadece *hem* şeklinde kullanılmaktadır ve ek gibi bitişik yazılmışkullanımı yoktur. Tabi bu özellik, *hem*'in diğer işlevlerine göre hem istisnai hem de enteresan bir özelliktir. Ayrıca *hem* sözcüğü Türkmen Türkçesine ek olarak Özbek Türkçesinde de *hem* şeklinde kullanılmakla birlikte *–äm* veya *–yäm* şeklinde eklemiş olarak da kullanılmaktadır[22].

hem sözcüğünün *ve* işlevinde kullanımı sadece Türkmen Türkçesine özgü bir özellik değildir. Türkmencenin yanı sıra Yeni Uygur Türkçesinde[23], Karakalpak Türkçesinde[24], Tatar Türkçesinde[25], Gagavuz Türkçesinde[26] ve Başkurt Türkçesinde[27] de görülen bir özelliktir. Buna ek

[19] Himmet Biray ve Nergis Biray, "Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 37.; Ayşe Gülşen, "Türkmen Türkçesinde –dır Ekinin "ve" Bağlacı Görevinde Kullanılışı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S: 15 (Bahar 2003), s. 120.

[20] Himmet Biray ve Nergis Biray, **agm.**, s. 37.

[21] Mıratgeldi Söyegov, **age.**, s. 542.

[22] Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000, s. 223-224.

[23] Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2010, s. 113.; Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 216.

[24] Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Kriter Yay., İstanbul 2010, s. 218.

[25] Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 236.

olarak aynı işlevle Nogay Türkçesinde[28] ve Kırım-Tatar Türkçesinde[29] kelimeye bitişik yazılmamakla birlikte *em* şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde

hem sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesinde *ve* işlevinde kullanılmaktayken[30] dilin sonraki gelişim sürecinde zamanla bu işlevden uzaklaşmış ve bugün Türkiye Türkçesinde bu işlevini tamamen kaybetmiştir. Bergamalı Kadri *Müyessiretü'l-ulûm* isimli Türk dili gramerinde *hem*'in bu işlevinden bahsetmediğine[31] göre işlevini Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tamamlamış olabilir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında *hem* sözcüğünün kullanılış açısından küçük de olsa bir farklılık meydana gelmiştir.

1.2. "*hem …….. hem ……..*" işlevinde

hem sözcüğünün bu kullanımı, Karahanlı Türkçesinden itibaren Türkçenin tarihî gelişim sürecinde kesintisiz olarak devam edegelmiş bir kullanımdır[32]. *hem*'in kullanılmadığı lehçeler dışında bugün bütün Türk lehçelerinde tercih edilen ortak kullanımdır.

Zeynep Korkmaz, *hem ….. hem …..* ve bu gibi yinelemeli bağlaçların oluşumunu *karşılaştırma yoluyla iki ya da daha çok cümle ögesini birbirine bağladıkları için, şekilce, aynı bağlacın karşılaştırılan ögelerin sayısına göre iki ya da daha çok tekrarından oluşmuştur* [33]. şeklinde ifade eder.

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün bu kullanımıyla sözcük, sözcük grupları veya cümleler *birliktelik* ve *karşıtlık* anlam ilgisiyle birbirine bağlanmaktadır. Bu kullanımda, *hem ... hem ...* bağlacı / bağlama edatı karşılaştırılan unsurların hepsini ifade etmek için kullanılır[34]:

Ol ***hem*** *ovadandır,* ***hem*** *ısısa-sovuga dözümlidir* ***hem-de*** *çıdamlıdır.* O hem güzeldir, hem sıcağa ve soğuğa dayanıklıdır hem de sabırlıdır." (TE-7, s. 32)

Ol ***hem*** *şahır,* ***hem*** *prozaçı,* ***hem*** *dramaturg,* ***hem*** *edebiyatşınas.* "O hem şair, hem nesir yazarı, hem oyun yazarı, hem de edebiyatşinastır." (TE-7, s.156)

Cıgalıbeg ***hem*** *bildiginden ile geñeş bererdi* ***hem-de*** *iliñ geñeşini alıp, her yerde, her bir işde olarıñ sarpasını saklardı.* "Cıgalıbeg hem bildiğinden halka öğüt verirdi hem de halkın tavsiyesini alarak her yerde ve her işte onlara karşı saygısını muhafaza ederdi." (TE-5, s. 21)

Bu aydım meni ***hem*** *begendirdi,* ***hem*** *köne yaramı täzeledi.* "Bu şarkı beni hem mutlu etti, hem de eski yaralarımı tazeledi." (TEK, s. 95)

hem sözcüğünün *hem …… hem ……* şeklinde yinelemeli olarak kullanımında ikinci *hem*'den sonra kuvvetlendirme işlevine sahip yeni bir *hem* sözcüğü veya *de / da* kuvvetlendirme

[26] Levent Doğan, "Gagavuz Türkçesi", (Ed. Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s. 132.; Nevzat Özkan, **Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş- Ses Bilgisi – şekil Bilgisi – Cümle – Sözlük – Metin Örnekleri)**, TDK Yay., Ankara 1996, s. 181.

[27] Habibe Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 794.

[28] Dilek Ergönenç Akbaba, **Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve şekil Bilgisi-**, Grafiker Yay., Ankara 2009, s. 209.

[29] Zühâl Yüksel, "Kırım-Tatar Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 864.

[30] Kâmil Tiken, **age.**, s. 73-74.

[31] Bergamalı Kadri, **Müyessiretü'l-ulûm**, (Haz.: Esra Karabacak), TDK Yay., Ankara 2002, s. 56.

[32] Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 263.

[33] Zeynep Korkmaz, "Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları", **Türk Dili**, S: 638 (şubat 2005), s. 123.

[34] Muharrem Ergin, **age.**, s. 353.

edatı kullanılabilmektedir. Kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğü, *–em / -am* şeklinde *hem* ile birleşmektedir:

*Maña bu dünyäde köp zat gerek däl! / Yar ışgında yansam-köysem! / **Hem** söyülsem **hemem** söysem.* "Bana bu dünyada çok şey gerek değil! / Yar aşkıyla yansam pişsem! / Hem sevilsem hem de sevsem." (ÇTgÖ, s. 238)

*Onı saklamak **hem** hocalıkçılıkdır **hemem** mertlikdir.* "Onu korumak hem yöneticiliktir hem de mertliktir." (TE-7, s. 32)

*Munda **hem** ölüm bar, **hem-de** yaşayış.* "Burada hem ölüm var hem de yaşam." (ÇTgÖ, s. 348)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü, bu tarz yinelemeli kullanımlarda birbirine bağladığı unsurlardan önce de sonra da kullanılabilmektedir. Bu iki yönlü kullanım, Türkmen Türkçesi için farklı bir özelliktir. Bu sözcük, bağladığı unsurdan önce geldiği durumlarda *hem* biçimindeyken sonra geldiği durumlarda çoğunlukla *–am / -em* ve seyrek olarak *hem* şeklinde kullanılmaktadır:

*Zamana özgerende, adamlarıñ sıpatı **hem**, häsiyeti **hem**, adı **hem**, ulagı **hem** iytgeşiberyär.* "Zamane değiştikçe insanların görünüşü de, karakteri de, adı da, ulağı da değişiyor." (TE-7, s. 168)

*İkinci kitabı **hem**, üçünci kitabı **hem**, dördünci kitabı **hem** şonun yalı yatdan aydıp beripdir.* "İkinci kitabı da, üçüncü kitabı da, dördüncü kitabı da bunun gibi ezberden söyleyivermiş." (TE-5, s. 315)

*Adamı galdırcag**am** ildir, güldürceg**em** ildir.* "İnsanı yüceltecek olan da, güldürecek olan da insanlardır." (TE-5, s. 24)

*Gözl**em** aglar, gözsüz**em**; ogull**am** aglar, ogulsuz**am**.* "Gözlü de ağlar, gözsüz de; oğullu da ağlar, oğulsuz da." (TN, s. 182)

hem sözcüğünün bağladığı unsurlardan sonra kullanıldığı durumlarda nadiren ..... *hem* ..... *dA* şeklinde de kullanıldığını tespit ettik. Bu kullanım, *hem*'in *dA* ile yinelemeli bağlaç oluşturabildiğini göstermesinin yanı sıra *dA* ile *hem* sözcüğünün işlev açısından birbirinin tamamlayıcısı olduğunu da gösterir. Ayrıca bu özellik, *hem* sözcüğünün kullanımı açısından Türkmen Türkçesi için dikkat çekici bir özelliktir. Örneğin:

*Bir goyundan ak **hem** dogar, gara-**da**.* "Bir koyundan ak da doğar, kara da." (TN, s. 83)

*Yogsa Cent emiri **hem** Garahanlı dövletine baglıdı, Buhara-**da**.* "Yoksa Cent emiri de Karahanlı devletine bağlıydı Buhara da." (OY, s. 360)

Türkmen Türkçesinde bağlanan unsurlardan sonra gelen ..... *hem* ..... *hem* ile aynı işlevde …… *dA* …… *dA* bağlacı / bağlama edatının da kullanıldığı görülmektedir:

*Oguzlıgı-**da**, musulmanlıgı-**da** nesilleriniñ özlerine goyup giden yalıdı.* "Oğuzluğu da, Müslümanlığı da nesillerine bırakıp gitmiş gibiydi." (OY, s. 255)

*Onuñ üçin yas mähellesine höküm edip oturan yaşulı-**da**, Selcuk aganıñ agtıkları-**da**, bu sada tagan-**da** ozalından tayyarlanılan duzak yalı göründi.* "Onun için yas yerine hükmetmekte olan yaşlı da, Selçuk Ağa'nın torunları da, bu sade sacayağı da önceden hazırlanmış tuzak gibi göründü." (OY, s. 284)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün yinelemeli olarak kullanımında daha çok iki unsuru birbirine bağlayan yinelemeler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra üç veya dört unsuru birbirine bağlayan yinelemelerle de karşılaşmaktayız, fakat bu kullanımlar çok seyrektir.

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğü bu kullanımıyla karşılaştırılan sözcük, sözcük grubu ya da cümleleri *eşitlik, karşıtlık* ve *birliktelik*[35] anlam ilgisiyle birbirine bağlar ve son kullanılan *hem* çoğunlukla kuvvetlendirme özelliğine sahip *de / de* ile birlikte kuvvetlendirilmiş olarak kullanılır:

Emir partisinin ***hem*** *İngilizler,* ***hem*** *şerifler* ***hem de*** *Osmanlılarla hoş geçinmekten, sonunda kim kazanırsa onun hissesinden mahrum kalmamaktan başka tasaları yoktu.* (Z, s. 97)

O zaman bu gözler siyah birer elmas gibi, bir siyah ateş gibi yakarak bakıyor, anlamın öyle iradeyi yakan bir çekicilik, öyle bir ***hem*** *yakınma* ***hem*** *tapınma,* ***hem*** *iç sıkıntısı* ***hem*** *neşe anlamları birbirine karışıyordu.* (E, s. 184)

Süreyya ***hem*** *yemek alıyor,* ***hem de*** *Necib'e bakarak devam ediyordu: —Ne? Cinnet mi?"* (E, s. 79)

Süreyya, —Ölmek korktuğumuz gibi değilmiş. allah verse de…" diyordu; fakat ***hem*** *merak eden,* ***hem*** *merak ediyor görünürken sâkin kalabilen Süreyya'ya kızan Suad'a bu haber avuntu vermedi.* (E, s. 165)

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün daima bağladığı unsurlardan önce kullanıldığı ve çoğunlukla iki unsuru birbirine bağlamakla birlikte seyrek olarak ikiden fazla unsuru da birbirine bağladığı görülmektedir. Bağladığı unsurlardan sonra kullanımı yoktur. Türkmen Türkçesinde *hem*'in bağladığı unsurlardan sonra gelerek oluşturduğu yapının karşılığı Türkiye Türkçesinde *……. dA ……. dA* bağlacı / bağlama edatıdır:

Uçmak ***da*** *değil, yüzmek* ***de*** *değil…* (E, s. 88)

1.3. "ama" işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı çok seyrektir. *hem* sözcüğü bu işlevde *hem* şeklinde kullanıldığı gibi *-am / -em* şeklinde ekleşerek de kullanılabilmektedir:

Biz söver dostumızı söydük ***hem****, megerem, yeterlik söymedik, goldadık* ***hem-de*** *käbir halatlarda onuñ gamlarını paylaşıp bilmedik.* "Biz sevgili dostumuzu sevdik ama galiba yeterince sevmedik, yardım ettik ama bazı zamanlarda onun kederlerini paylaşamadık." (TE-5, s. 134)

*Zar-zelil vagtıñ özüñe özüñden başga kömek etcek bolmaz. Möcek ayagınıñ hamını gördüm-bildim****em*** *yetmedi.* "İhtiyaç duyulan vaktin kendisine, kendisinden başka yardım edecek olmaz. Kurdun ayağının derisini gördüm, bildim ama yetmedi." (OY, s. 449)

*Olar gatı güyçli tälim alan yıgın bolmalıdı, yene şonça yıgınıñ bolsa, edil gördüm-bildim****em*** *yetcek däldi.* "Onlar çok güçlü eğitim görmüş ordu olmalıydı, yine bunca ordun bile olsa, aynen gördüm, bildim ama yetmeyecekti." (OY, s. 498)

Türkiye Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinde *hem* sözcüğünün böyle bir işlevi yoktur[36]. Bugün Türkiye Türkçesinde de böyle bir işlev söz konusu değildir.

[35] Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 1110.
[36] Kâmil Tiken, **age.**, s. 73-74.

2. *hem* sözcüğünün *kuvvetlendirme edatı* olarak kullanımı

Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme* isimli eserinde, *hem* sözcüğünün kuvvetlendirme özelliğini *edatlarla pekiştirme* başlığı altında ifade etmiştir[37]. *hem* sözcüğü çeşitli işlevlerle sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri kuvvetlendirme özelliğine sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar:

2.1. *"de / da"* işlevinde

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü, *de / da* işlevinde kullanıldığında *kuvvetlendirme* ve *bağlama* olmak üzere iki farklı özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Bu işlevde *hem* sözcüğünün kuvvetlendirme özelliği bağlama özelliğine göre daha ön plandadır. Ayrıca *hem*'in *de / da* işleviyle kullanıldığı örneklerin Türkmen Türkçesinde azımsanamayacak kadar çok olduğunu da ifade etmeliyiz:

*Şoña meñzeş cay şol yerde yokdur**am***. "Buna benzer (bu gibi) yer burada yoktur da." (B, s. 65)

*İki sırkavıñ ikisi **hem** koykanıñ üstünde dikelip oturdı, ikisi **hem** bir-birine çiñerildi, ikisi **hem** bir-birine elini uzatdı. İkisi **hem** zövve yerinden galdı-da, bir-birini gucakladı.* "İki hastanın ikisi de kerevetin üstünde doğrularak oturdu, ikisi de birbirine dikkatle baktı, ikisi de birbirine elini uzattı. İkisi de birdenbire yerinden kalktı ve birbirini kucakladı." (TE-5, s. 270)

*Edenine şükür kılıp, sabırlılık görkezmelisiñ. Hakıñ buyruklarına tabın bolmalısıñ. Şeydib**em**, yagşı ada eye bolup, tarıpıñ dilden-dile geçmelidir.* "Yaptığına şükredip sabırlılık göstermelisin. Hakk'ın buyruklarını yerine getirmelisin. Böyle yapınca da iyi bir ada sahip olup övgün dilden dile yayılacaktır." (T, s. 147)

hem sözcüğünün de / da işlevindeki *kuvvetlendirme* özelliği Türkmen Türkçesinin yanı sıra günümüz Uygur Türkçesinde de görülen bir özelliktir[38].

hem sözcüğünün Türkmen Türkçesinde en çok *de / da* işlevinde kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu bakımdan asıl işlevin *de / da kuvvetlendirme edatı* olduğunu ifade etmek kanaatimizce yerinde bir tespit olacaktır.

Bu işlevde kullanılan *hem* sözcüğünün ekleşerek *-am /-em* şeklinde kullanılması da dikkat çekicidir. *hem* sözcüğünün *-em / -am* veya *hem* şeklinde kullanılmasının belirli bir kuralı yoktur. Bazen aynı sözcüklerden sonra bile sözcüğün her iki şekliyle de karşılaşmaktayız. Ancak tespit ettiğimiz örneklerden hareketle *-em / -am* şeklindeki "*h*-" düşmesine uğramış kullanımların çoğunlukla kişi zamirlerinden, bazı edatlardan (*soñ*, *yalı, üçin* vb.), bazı zarflardan (*dogrudan, heniz, öñ* vb.) ve iyelik, kişi, çokluk, hâl veya *–Ip* zarf-fiil eki almış sözcüklerden sonra ortaya çıktığını belirtmeliyiz. Tabi bu durumlarda *-em / -am* şekline göre çok daha az olmak üzere *hem* şeklinin kullanıldığı da görülmektedir.

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün *de / da* işlevine ek olarak *de / da*'nın da kullanıldığını belirtmeliyiz. Bu lehçede aynı işlev için birden çok sözcüğün işletilmiş olması dilin zenginliği açısından dikkate değer bir ölçüttür. *de / da*'nın kullanıldığı bazı örnekler:

*Alı serkerde bilen Payık serkerde, ikisi-**de** Oguzlardan çıkan yigitler ya-**da** oların yakın karındaşları.* "Kumandan Alı ve Kumandan Payık, ikisi de Oğuzlardan çıkan yiğitler ya da onların yakın kardeşleridir." (OY, s. 273)

[37] Ahat Üstüner, **Türkçede Pekiştirme**, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2003, s. 153.
[38] Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 122.

*Çagrı can-**da** hökman diñlesin.* "Çağrı can da mutlaka dinlesin. (OY; s. 260)

hem'in *de / da* işleviyle kullanıldığı örneklerde bazen *daha* anlamı kattığı da görülmektedir. Ayrıca burada *daha* sözcüğünün Türkmen Türkçesinde kullanılmadığını da ifade etmeliyiz. Bu kullanımda *hem* sözcüğünün ayrılma durumu ekini almış sözcüklerden sonra geldiği görülmekte; *karşılaştırma* ve *kuvvetlendirme* ön plana çıkmaktadır. Çoğunlukla *-am / -em* şeklinde kullanılmakla birlikte *hem* şeklinde kullanıldığı örnekler de vardır:

*Molla meni tazı hasap etmän, özi bilen deñ, belki, özünden **hem** yokarı adam hökmünde hormat goydı.* "Molla beni tazı gibi görmeksizin kendisiyle denk, belki kendisinden daha büyük bir adam kabul edip saygı gösterdi." (TE-5, s. 338)

*— Ol atıñ ızını, düyäñ ızını adamıñ ızından**am** govı tanayar — diyip, Selim şıh bir vagtkı öz düye ogurlışını, Ballınıñ onı ızarlap tapışını gürrüñ bermäge başladı.* "şeyh Selim „O atın izini, devenin izini adamın izinden daha iyi tanır." diye bir zamanki deve çalışını, Ballı'nın onu takip ederek bulışunu anlatmaya başladı." (TE-5, s. 168)

*Men hor, sen menden**em** elli esse hor.* "Ben küçük düşürülmüşüm, sen benden elli kat daha fazla küçük düşürülmüşsün." (ÇTgÖ, s. 102)

Türkiye Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinde *hem*'in *de / da* işlevine sahip kullanımının olduğu görülmekteyken[39] bugün Türkiye Türkçesinde böyle bir kullanımının olduğu görülmemektedir. Türkiye Türkçesinde bu işlevi sadece *de / da kuvvetlendirme edatı*nın yerine getirdiği görülmektedir:

*Bir Türk şehrinden bahsedip **de** Evliya Çelebi'yi hatırlamamak kabil değildir.* (Bğ, s. 15)

*Erzurum'a üç defa, üçünde **de** ayrı ayrı yollardan gittim.* (Bğ, s. 21)

*Belki **de** bu ninni, Hüseyin Rahmi'nin hayatımızın her safhasını alaya alan romanları gibi biraz **da** eğlenmek için yapılmıştı.* (Bğ, s. 154)

2.2. *"bile, dahi"* işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün *—bile, dahi"* işlevinde kullanımı çok fazla tercih edilen bir kullanım değildir. Bu kullanım, farklı yerlerde karşımıza çıkmakla birlikte özellikle şart bildiren *–sA* ekini almış sözcüklerden sonra görülmektedir:

*Edil on ädimden bir serhetçi goysalar**am**, men sapalak atıp, garañkı gicede olara bildirmän, serhetden geçip bilerin.* "Her on adımda bir asker koysalar bile ben kaçarak karanlık gecede onlara hissettirmeden sınırdan geçebilirim." (TE-5, s. 167)

*Men aç hem yaşapdım, yalañaç hem yaşapdım, emma 60 yılıñ içinde yekece gezek **hem** meniñ päk adıma söz etmändi. Yekece minut **hem** ar-namıs diyilyän zadı unutmadım.*"Ben aç da yaşamıştım, çıplak da yaşamıştım, ama 60 yıl boyunca bir kez bile benim temiz adıma söz etmemişti. Bir dakika bile ar namus denilen şeyi unutmadım." (TE-7, s. 290)

*Avtobusa ya otla münsek, soñ biziñ ızımızı Ballınıñ atas**am** ızarlap bilmez…* "Otobüse veya trene binsek sonra bizim izimizi Ballı'nın dedesi bile takip edemez…" (TE-5, s. 168)

Türkmen Türkçesinde *bile, dahi* işlevi için *hem*'in yanı sıra bazen *de / da*'nın kullanıldığı da görülmektedir:

[39] Kâmil Tiken, **age.**, s. 74.

*—Yok bol!" diyip kovlasam-**da**, / Men garıpdan doyanokdı.* "Yok ol!" diye kovalasam bile, / Ben garipten usanmıyordu." (TE-5, s. 109)

*Daglar görmesem-**de** yerler gazıpdım, / Ayralıgıñ cepasına dözüpdim.* "Dağlar görmesem bile yerler kazmıştım, / Ayrılığın cefasına katlanmıştım." (TE-5, s. 146)

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün böyle bir işlevi bulunmamaktadır. *hem*'in yerine çok seyrek olmak üzere *dahi* ve çoğunlukla *bile*[40] sözcükleri kullanılmaktadır:

*Ölüm **bile** bu köşelerde başka çehreler takınır.* (Bġ, s. 144)

*Suad elbette onun kadar mükemmel olmadığı halde **bile** hayalinin yetişmediği güzelliğe sahipti.* (E, s. 102)

*Alabildiğini aldıktan, yıkacağını yıktıktan sonra **dahi** bu istilâ cihazı okyanus fırtınaları gibi bir asırdan fazla kendi üstünde çalkalanır durur.* (Bġ, s. 77)

Leylâ Karahan, *hem, dahi, bile, de / da* gibi sözcüklerin vurgulama işlevli dil birimleri olduğunu ve her biri cümleye farklı anlam değerleri yüklediği için genellikle birbirinin yerine kullanılmadığını ifade etmektedir[41]. Bu bakımdan *dahi* ve *bile* sözcüklerinin yerine *de / da*'nın kullanıldığı örnekler oldukça seyrektir ve çoğunlukla birbirinin yerine kullanılamazlar:

*Birden tepkiyle, —Bu kadarı **da** bir başarı değil mi? Bakalım, ben bu kadarına bile erişebilecek miyim?" dedi.* (E, s. 64)

*Hattâ havalar iyi olsa **da**, aklına geldikçe midesi bulanıyordu.* (E, s. 107)

2.3. *"ayrıca, üstelik, bir de"* işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı seyrektir. Burada *bağlama* özelliğinden ziyade *kuvvetlendirme* özelliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bazen tek başına kullanılmakla birlikte çoğu durumlarda ya *de / da* ile ya da *hem* ile kuvvetlendirilmiş olarak kullanılmaktadır. *hem* sözcüğünden sonra kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem*'in *-am / -em* şeklinde ekleşerek kullanıldığı görülmektedir:

*Onuñ üçin ol öz yanından: —Munuñ näme hünäri bar bolsa, hünärine layık hızmat buyrup göreyin, munuñ hemme hünärlerinden peydalanayın **hem** —Her yurduñ avını öz tazısı bilen avla" diyen bir nakıl bardır.* "Onun için o kendince: Bunun ne hüneri varsa, hünerine uygun hizmet emredeyim, bunun bütün hünerlerinden faydalanayım ayrıca „Her yurdun avını kendi tazısı ile avla." şeklinde bir atasözü vardır." (TE-5, s. 37)

*Tüpeñli adam öylerine gelse, ukuda yatan hem bolsa oyanardı **hem-de** hiç kimiñ sözüne gulak salman, öyden üm-düzüne çıkıp gaçardı.* "Silahlı bir adam evlerine gelince uyuyor dahi olsa uyanırdı üstelik hiç kimsenin sözüne kulak asmadan evden çıkıp kaçardı." (TE-7, s. 254)

*Onsoñ barı el tutuşup, / tans etdiler böküp-böküp. / **Hemem** yazıp hat goydular, / yene ukı deman döküp.* "Daha sonra hepsi el ele tutuşup, / Dans ettiler sıçraya sıçraya. / Üstelik yazıp mektubu bıraktılar / yine uykusuz kalarak." (TE-5, s. 247)

[40] Mehmet Rauf'un *Eylül* isimli eserinde 131 yerde "*bile*" sözcüğü kullanılmaktayken "*dahi*" sözcüğü hiçbir yerde kullanılmamıştır; A. H. Tanpınar'ın *Beş Şehir* isimli eserinde 41 yerde "*bile*" sözcüğü kullanılmaktayken "*dahi*" sözcüğü sadece iki yerde kullanılmıştır; F. R. Atay'ın *Zeytindağı* isimli eserinde 23 yerde "*bile*" sözcüğü kullanılmaktayken "*dahi*" sözcüğü sadece bir yerde kullanılmıştır.

[41] Leylâ Karahan, **agm.**, s. 314.

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün sahip olduğu iki işlevden biri *—ayrıca, üstelik, bir de"* işlevinde kullanımıdır. *hem* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde de var olan bu işlevi[42] günümüzde de korunmakta, seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bunun üzerine Süreyya, Boğaz'ın rüzgârlarından, meltemlerinden söz etti; ***hem****, onun istediği bir sandaldı, kotra değildi.* (E, s. 89)

Demek bitmiş, onun için artık her şey bitmişti; demek artık kesinlikle karar vermek gerekecekti ki yıllar, hep çoğalan bir usanç güçsüzlüğüyle geçerek, yaşlılık bir gün onu çürütecekti! ***Hem de*** *yaşamamış olarak, henüz yaşamak üzere olduğu sanılırken…* (E, s. 143)

Gelmese, bütün zahmetlerinden kurtulacağını düşünerek, —Şimdi gelecek, bir vapurla gelecek…" diye heyecanla her vapuru beklediği halde, ***hem*** *o gün Süreyya da İstanbul'a indiğinden, o burada yokken gelirse diye korkuyordu.* (E, s. 162)

2.4. ***"olarak"*** **işlevinde**

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı oldukça seyrektir. Taradığımız eserlerde sadece iki örneğine rastlayabildik:

Bu romanında şahır yaşlarıñ (Ogulnabat, Begenç, Akmırat) durmuşından, yaşayış, söygi meselelerinden söz açyar ve onı ınançlı ***hem*** *hertaraplayın çözyär.* "Şair bu romanında gençlerin (Ogulnabat, Begenç, Akmırat) hayatından, yaşayış ve sevgi meselelerinden söz eder ve onu güvenilir olarak her yönden çözer." (TE-5, s. 150)

İki topar ***hem*** *50 metr aralıgında biri-biriniñ garşısında duryarlar.* "İki grup olarak 50 metre aralıkla birbirlerinin karşısında duruyorlar." (B, s. 66)

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem*'in böyle bir işlevi yoktur. Buna karşın "*olarak, şekilde, biçimde, vb.*" ifadeler kullanılmaktadır.

2.5. ***"ise"*** **işlevinde**

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *karşılaştırma* ifadeli bu işlevi genellikle *bolsa* sözcüğü yerine getirmektedir. Bunun yanı sıra çok nadir olmakla birlikte *hem* sözcüğünün de böyle bir işlev sahip olduğu görülmektedir. *hem* sözcüğü bu işlevde *hem* ve ekleşmiş olarak *-am / -em* olmak üzere iki şekilli kullanıma sahiptir:

İñ yukarda uyaları, / kiçilerem iñ aşakda, / Ortancısam yılgırıp dur / İnsi bilen ortarakda. "En yukarda kız kardeşleri, / Küçükleri ise en aşağıda, / Ortadaki ise gülümsüyor / küçük kardeşi ile daha ortada." (TE-5, s. 244)

Biz oña mıdama —yoldaş mugallım" diyip yüzlenyärdik, ol ***hem*** *—okavçım" diyyärdi.* "Biz ona daima „yoldaş muallim" diye seslenirdik, o ise „öğrencim" derdi." (TE-5, s. 138)

Ol ussalarıñ şerti: şol yayı çeken adam bolsa, şol almalımışın, çekebilmedigem 400 tümen tılla utduryanmışın diyip eşitdim. "O ustaların şartını "bu yayı çeken adam olursa, bunu almalıymışım, çekemediğinde ise 400 tümen altın vermeliymişim diye işittim." (TE-5, s. 55)

[42] Kâmil Tiken, **age.**, s. 73.

Türkiye Türkçesinde

hem sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesinde bu işlevde sahipken[43] Türkiye Türkçesinde bu işlevin tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bu işlev, Türkiye Türkçesinde genellikle *ise* sözcüğü ile yerine getirilmektedir:

Kanunî'nin tahta çıktığı senelerde ***ise*** *İstanbul cami, han, hamam, medrese, büyük saray, evliya türbeleri ve çeşmeleriyle tam bir Türk şehriydi.* (Bğz, s. 164)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü ile *de / da* kuvvetlendirme edatının birbirinin yerine kullanıldığı pek çok örnek vardır. Bu örnekler içinde *yogsam* sözcüğünün *yogsa, yogsa-da, yogsam* şeklinde olmak üzere üç farklı biçimiyle karşılaştık. *Yoksa* sözcüğünden sonra *de / da* kullanılabildiğine göre *hem*'in kullanılması da muhtemeldir. Ayrıca *hem* sözcüğünün edat, bağlaç, zarf gibi sözcük türlerinden sonra gelerek değişik şekillerde kullanıldığı "*yalam* (yalı + hem), *soñam* (soñ + hem), *hasam* (has + hem) -ek olarak *has hem, has-da* -, *belkem* (belki + hem) -ek olarak *belki-de, belki-*, vb." örnekler de vardır. Bu örneklerin bazı kullanımlarında *hem*, işlevini kaybetmeye yüz tutmuştur. Bu yüzden Türkmen Türkçesinde *hem*'in birleşerek kalıplaştığı ve işlevini tamamen yitirdiği bazı örneklerin de olabileceği kanaatini taşımaktayız:

***Yogsam* (yogsa + hem):** "Yoksa, aksi takdirde"

Sen şol vagtda ölü yalı gımıldısız yatgın. ***Yogsam****, olar seni derbi-dagın eder.* "Sen o sırada ölü gibi kımıldamadan yat. Aksi takdirde, onlar seni darmadağın eder." (TE-5, s. 334)

Eger-de gan sıçrasa bir yerimize, / Ol yerini kesip zıñmalı hökman. / ***Yogsam*** *otlı dovzah garaşar bize…* "Eğer kan sıçrarsa bir yerimize, / O yeri kesip atmalı mutlaka. / Yoksa ateşli cehennem bekler bizi…" (TE-5, s. 182)

***Megerem* (meger + hem)**: "Belki, muhtemelen, herhâlde"

Men oña, ***megerem****, köp adamlardan beter guvanıpdım.* "Herhâlde ben onunla pek çok insandan daha fazla gurur duymuştum." (TE-7, s. 327)

***Gaytam* (gayta + hem)**: "Tersine, aksine"

Bu garıbıñ sözüne hiç kim gulak asmadı. ***Gaytam****, onuñ gürrüñüne gülşüp: —Bu bir çaşan garrıdır" diyip, yañsılamaga başladılar.* "Bu garibin sözüne hiç kimse kulak asmadı. Aksine onun konuşmasına gülüşüp „Bu bir şaşırmış ihtiyardır." diye alay etmeye başladılar." (TE-5, s. 31)

***Meselem* (mesela + hem)**: "Mesela, örneğin"

Olarda bişyän her bir naharıñ öz vagtı ve ölçegi bolardı. ***Meselem****, hepdeniñ yekşembe güni agşam gazanı ocaga atarlardı.* "Onlarda pişen her yemeğin belli bir zamanı ve ölçüsü vardı, mesela Pazar akşamları tencereyi fırına atarlardı." (TEK, s. 105)

Ayrıca Anadolu ağızlarında kullanılan *belkim* "belki, belki de", *yōsam*, *sonam* "sonra", *meyēsem* "meğer" sözcüklerinin sonundaki *–m*'nin Eski Türkçedeki kuvvetlendirme işlevli *ma / me* edatının Anadolu ağızlarındaki kalıntısı olduğu da ifade edilmektedir[44].

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından "*Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi*" ortaya atılmıştır[45] . Bu teorinin:

[43] Kâmil Tiken, **age.**, s. 74.

[44] Ayten Atay, "Eski Türkçe ma / me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", **Türk Dili**, C: 2002/II, S: 610 (Ekim 2002), s. 827-828.

[45] Ahmet B. Ercilasun, "La Enklitiği ve Türkçede Bir „Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", **Dil Araştırmaları Dergisi**, S: 2 (Bahar 2008), s. 43.

1. *Pekiştirme enklitikleri kelime türü ayırt etmez; her türdeki kelimeden sonra gelebilir: belkem* "belki, belki de" (< belki+hem), *yogsam* "yoksa" (<yogsa+hem), *dogrudanam* "gerçekten, gerçekten de" (<dogrudan+hem), *meselem* "mesela, örneğin"(< mesela+hem), soñam "sonra da, sonra" (< soñ+hem), *henizem* "hâlâ, hâlâ da, henüz" (< heniz+hem).

2. *Pekiştirme enklitiklerinin işlevi tek kelimeyle sınırlı değildir; kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabilirler*: *zıyan edene* ***hem*** "zarar edene de", *Şonuñ üçin* ***hem*** "bu yüzden, bu yüzden de" (kelime grubu); *Lasırdap gaynap dur galpıñ gazanı,/ Hut çogaycak boylar… / Çogyar**am** asıl.*"Fokurdayıp kaynamaktadır kalbin kazanı, / Her an taşacak gibi oluyor… / Taşıyor da bazen." (ÇTgÖ, s. 266) (cümle)

3. *Pekiştirme enklitikleri üst üste gelebilirler*: *hemem* (< hem+hem), *hem-de* (hem+de).

4. *Pekiştirme enklitikleri birbirinin yerine kullanılabilirler*: *belk**em*** (< belki+hem) ~ *belki-**de***, *hem**em*** ~ *hem-**de***.

5. *Pekiştirme enklitikleri vurgusuzdurlar*.

6. *Pekiştirme enklitikleri kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, —ağır ayıcı"dan çoğunlukla bir şey eksilmez*: meger ~ *megerem* (< meger+hem), *mesela* ~ *meselem* (< mesela+hem)

7. *Pekiştirme enklitikleri gramerleşmede rol oynar; ekleşip kalıplaşabilirler ve yeni kelimeler yapabilirler*: *yogsam* (< yoksa+hem), *megerem* (< meger+hem)

maddelerine[46] dayanarak Türkmen Türkçesinde kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün *pekiştirme enklitiğine* güzel bir örnek olabileceğini belirtmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Sonuç ve Öneri

Yapmış olduğumuz çalışma, Türkiye Türkçesinden ve Türkmen Türkçesinden hareketle *hem* sözcüğünün *kuvvetlendirme* (*de / da, bile / dahi, olarak, ayrıca / üstelik / bir de, ise*) ve *bağlama* (*ama, hem ... hem…, ve*) olmak üzere iki temel işlevinin olduğunu ortaya koymaktadır. *hem*'in yerine getirdiği bu işlevlerin bir kısmı çok işlek olmakla birlikte bir kısmı da oldukça seyrektir.

hem sözcüğünün Türkiye Türkçesinde *bağlama* ("*hem …. hem ….*") ve *kuvvetlendirme* (*—ayrıca, üstelik, bir de"*) olmak üzere iki ana temel üzerinde sadece iki farklı işlevle kullanıldığı görülmüştür. Çoğunlukla *hem ... hem ...* (1.2.) işlevindeki kullanımların karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Buna karşılık Türkmen Türkçesinde *kuvvetlendirme* (*de / da, bile / dahi, olarak, ayrıca / üstelik / bir de, ise*) ve *bağlama* (*ama, hem ... hem…, ve*) olmak üzere iki ana temel üzerinde sekiz farklı işlevle kullanıldığı görülmüştür. Bu farklı işlevler içerisinde en çok kullanılanın *de / da* (2.1.) olduğunu ifade etmek kanaatimizce doğru bir tespit olacaktır. *hem*, Türkiye Türkçesine göre Türkmen Türkçesinde çok daha zengin bir işleve sahiptir. Hatta *hem*'in işlev zenginliği ve kullanım sıklığı açısından Türkmen Türkçesi, diğer çağdaş Türk lehçelerinden de zengin bir kullanım sahasına sahiptir.

hem …. hem …. (1.2.) ve *—ayrıca, üstelik, bir de"* (2.3.) işlevleri her iki lehçe için ortakken bahsedilen diğer bütün işlevler Türkmen Türkçesine özgüdür.

hem sözcüğünün Türkmen Türkçesinde –tıpkı Türkiye Türkçesindeki *ile* edatında olduğu gibi- ekleşme sürecine girdiği kanaatini taşımaktayız. *hem*'in genellikle *-am / -em* şeklinde kullanılması, ünlü uyumuna tabi olması ve *hem ... hem ….* (1.2.) şeklindeki yinelemeli

[46] Ahmet B. Ercilasun, **agm.**, s. 43.

kullanımlarda bağladığı unsurdan önce kullanıldığında *hem* şeklindeyken bağladığı unsurdan sonra kullanıldığında çoğunlukla *-am / -em* şeklinde kullanılması bunun delili olarak kabul edilebilir.

hem"in Türkiye Türkçesinde *-hem* olmak üzere- tek şekilli kullanımına karşılık Türkmen Türkçesinde *hem* ve bunun eklemiş şekli olan *-am / -em* olmak üzere iki şekilli kullanımı vardır. Türkmen Türkçesinde kullanım farklılığı oluşturan *hem* sözcüğünün *-am / -em* veya *hem* şeklinde kullanımının belirli bir kuralı yoktur. Ancak *hem*, "ve" işlevinde (1.1.) ve bağladığı unsurlardan önce kullanılan *hem ... hem ...* işlevinde (1.2.) kullanıldığı durumlarda daima *hem* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık bazen aynı sözcüklerde bile her iki şeklin kullanımıyla karşılaşılık. Tespit ettiğimiz örneklerden hareketle *-em / -am* şeklindeki "*h-*" düşmesine uğramış kullanımların çoğunlukla işaret zamirlerinden, bazı edat (*soñ*, *yalı, üçin* vb.) ve bağlaçlardan (hem vb.), bazı zarflardan (*dogrudan, heniz, öñ* vb.) ve iyelik, kişi, çokluk, hâl veya *–Ip* zarf-fiil eki almış sözcüklerden sonra ortaya çıktığını belirtmeliyiz.

hem sözcüğünün "ama" (1.3.) ve "olarak" (2.4.) işlevleriyle kullanımı, Türkmen Türkçesi için "*yeni*" olarak nitelendirebileceğimiz kullanımlardır.

Türkmen Türkçesinde -Türkiye Türkçesinden farklı olmak üzere- kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün *yogsam* (<yogsa hem), *meselem* (<mesela hem), *megerem* (<meger hem), *gaytam* (<gayta hem) sözcükleriyle birleşip kalıplaşarak işlevini tamamen kaybetmiş olduğunu; *belki* (>belkem), *soñ* (>soñam), *heniz* (>henizem), *has* (>hasam), *dogrudan* (>dogrudanam) gibi bazı sözcüklerle de kalıplaşma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

Türkmen Türkçesinde kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün A. B. Ercilasun tarafından ortaya atılan "*Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi*"ne göre bir *pekiştirme enklitiği* olduğunu belirtebiliriz.

Lehçeler üzerinde yapılacak bu tür çalışmalar, hazırlanacak olan lehçeler arası sözlükleri zenginleştirmek yanında bir lehçeden diğerine yapılacak aktarmalarda daha sağlıklı metinler oluşturulmasına katkı sağlayacaktır. Buna ek olarak Türk lehçelerinin birbirine yakınlaşması ve bu sayede Türk lehçeleri ve aynı dilin konuşurları arasında oluşacak millî birlik için küçük de olsa bir adım olabilir.

KISALTMALAR

TE-5 YAZIMOV O., BALAKAYEV D. ve ŞİHANGULIYEV I., **Türkmen Edebiyatı - V Klas üçin Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşkabat 1993.

TE-7 AŞIROV N. vd., **Türkmen Edebiyatı – 7-nci Klas üçin Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşkabat 1993.

ÇTşÖ GURBANNESEPOV A., ATABEYEV A., **Çağdaş Türkmen şiirlerinden Örnekler**, Akt.: Himmet BÜRAY-Nergis BÜRAY, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.

TDG SÖYEGOV Mıratgeldi vd., **Türkmen Diliniñ Grammatikası –Morfologiya-,** "Ruh" Neşriyatı, Aşkabat 1999.

T KARA Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.

TEK HANSER Oskar, **Türkmence Elkitabı**, Çev.: Zuhal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003.

TN GELDİYEV Gurbandurdı, ALTIYEV Annamırat, **Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2002.

M MÄMMEDOV Nursämet, **Miras**, Magtımgulı Neşriyat Birleşigi, Ankara 1995.

OY NURMÄMMET Annagulı, **Oguz Yurdu – tarıhı roman**, Yüpek Yolı Gaznası Neşirleri, Ankara 1999.

E RAUF Mehmet, **Eylül**, Özgür Yay., İstanbul 2000.

Z ATAY Falih Rıfkı, **Zeytindağı**, Pozitif Yay., İstanbul 2004.

Bğ TANPINAR Ahmet Hamdi, **Beş şehir**, MEB Yay., Ankara 2001.

B BERKİL Özgür Semih (2003), **Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelenmesi**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Denizli.

KAYNAKÇA

AKBABA ERGÖNENÇ Dilek, **Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve şekil Bilgisi-**, Grafiker Yay., Ankara 2009.

ARIKOĞLU Ekrem, "Hakas Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1085-1148.

ARIKOĞLU Ekrem, "Tuva Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1149-1228.

AşIROV N. vd., **Türkmen Edebiyatı – 7-nci Klas üçin Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşgabat 1993.

ATAY Ayten, "Eski Türkçe ma / me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", **Türk Dili**, C: 2002/II, S: 610 (Ekim 2002), s. 826-828.

BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000.

Bergamalı Kadri, **Müyessiretü'l-ulûm**, (Haz.: Esra Karabacak), TDK Yay., Ankara 2002.

BERKİL Özgür Semih (2003), **Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelenmesi**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Denizli.

BİLGEGİL Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul 1984.

BİRAY Himmet ve BİRAY Nergis, "Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 22-45.

BİRAY Nergis, "Türkmence Nakıllar (Atasözleri)", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 46-91.

COğKUN Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000.

ÇENGEL KASAPOĞLU Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005.

DENY Jean, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Çev.: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul 1941.

DİLEK GÜNER Figen, "Altay Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.

DOĞAN Levent, "Gagavuz Türkçesi", (Ed. Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s. 93-162.

EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

ERCİLASUN Ahmet B., "La Enklitiği ve Türkçede Bir „Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", **Dil Araştırmaları Dergisi**, S: 2 (Bahar 2008), s. 35-56.

ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul 1998.

ERSOY Feyzi, "Çuvaş Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1285-1340.

ERSOY YAZICI Habibe, "Başkurt Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 749-810.

GELDİYEV Gurbandurdı, ALTIYEV Annamırat, **Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2002.

GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yay., Ankara 2001.

GURBANNESEPOV A., ATABEYEV A., **Çağdaş Türkmen şiirlerinden Örnekler**, Akt.: Himmet BÜRAY-Nergis BÜRAY, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.

HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., İstanbul 1992.

HANSER Oskar, **Türkmence Elkitabı**, Çev.: Zuhal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003.

İLKER Ayşe "Türkmen Türkçesinde –dır Ekinin "ve" Bağlacı Görevinde Kullanılışı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S: 15 (Bahar 2003), s. 119-123.

KARA Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.

KARA Mehmet ve KARADOĞAN Ahmet, **Türkmen Türkçesi – Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü**, Çağlar Yayınevi, Ankara 2004.

KARAHAN Leylâ, "Vurgulama Görevli Dil Birimleri Üzerine", (Ed. Hayati DEVELİ), **Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, 27-28 Ağustos 2007 (UTEK 2007), İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, C. 1, s. 313-321.

KAĞGARLI Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992.

KÖRÜŞÇÜOĞLU Fatih, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1998.

KOÇ Kenan ve DOĞAN Oğuz, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004.

KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yay., İstanbul 1996.

KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003.

KORKMAZ Zeynep, "Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları", **Türk Dili**, S: 638 (Şubat 2005), s. 118-125.

LEWİS G. L., **Turkish Grammar**, Oxford University Press, Oxford 1975.

MÄMMEDOV Nursämet, **Miras**, Magtımgulı Neşriyat Birleşigi, Ankara 1995.

NURMÄMMET Annagulı, **Oguz Yurdu – tarıhı roman**, Yüpek Yolı Gaznası Neşirleri, Ankara 1999.

ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.

ÖZKAN Nevzat, **Gagavuz Türkçesi Grameri (GiriŞ- Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi – Cümle – Sözlük – Metin Örnekleri)**, TDK Yay., Ankara 1996.

ÖZTÜRK Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2010.

SÖYEGOV Mıratgeldi vd., **Türkmen Diliniñ Grammatikası –Morfologiya-,** "Ruh" NeŞriyatı, AŞgabat 1999.

TAMÖR Ferhat, "Kazak Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 429-480.

TANPINAR Ahmet Hamdi, **BeŞ Şehir**, MEB Yay., Ankara 2001.

TARRÖNG Charles James, **A Practical Elementary Turkish Grammar**, London 1886.

TAVKUL Ufuk, "Karaçay-Malkar Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 883-938.

TEKİN Talat vd., **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Simurg Yay., Ankara 1995.

TÜRKEN Kâmil, **Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller**, TDK Yay., Ankara 2004.

UYGUR Ceyhun Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Kriter Yay., İstanbul 2010.

UYGUR Ceyhun Vedat, **Türkmence (Türkmen Türkçesi) -Gramer, Kelime Tahlilleri, Metinler, Aktarmalar, Sözlük-**, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2008.

ÜSTÜNER Ahat, **Türkçede PekiŞtirme**, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2003.

YAZIMOV O., BALAKAYEV D. ve ŞANGULIYEV I., **Türkmen Edebiyatı - V Klas üçin Okuv Kitabı**, Turan-1 NeŞriyatı, AŞgabat 1993.

YÜKSEL Zühâl, "Kırım-Tatar Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 811-882.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1745-1764, TURKEY

AZERBAYCAN ESKİ MEZAR TAŞLARINDA TÜRKÇE METİNLER

Yüksel SAYAN[•]

ÖZET

Azerbaycan eski mezar taşlarında 19. yüzyıla kadar dil olarak Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Bu bağlamda; genellikle şiir ve edebi ifadelerin Farsça, ayet, hadis ve dua gibi dini içerikli metinlerin ise Arapça yazıldığı görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısına ait mezar taşlarında Türkçe metinli örneğe rastlanmakla birlikte, daha çok bu yüzyılın ikinci yarısında, genellikle manzum nitelikli Türkçe metinler yaygınlaşmaya başlar. Bir anlamda bu dönemden itibaren Türkçenin, giderek Farsçanın yerini aldığı söylenebilir. Ancak bu mezar taşlarında Arapçanın yerini koruduğu; dini içerikli metinlerin ve ölenin kimlik bilgilerinin yine Arapça olarak yazıldığı görülmektedir. Azerbaycan mezar taşlarında Türkçe kullanımı Sovyet dönemi öncesinde özellikle belli bölgelerde yoğunlaşır. Bu bağlamda çoğu 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına ait olan en eski örnekler, Gence, Kazah, Tovuz, Şeki, Gah, Şamahı, Mereze ve Bakü çevrelerindeki mezarlıklarda tespit edilmiştir. Bu eserlerin tümünde Türkçe metinler taş üzerine Arap harfleriyle kabartma veya oyma tekniğinde hakk edilmiştir. Rus döneminde harflerin değişmesinden sonra Kril harfli Türkçe metinler daha geniş bir alanda yaygınlaşır. Bunlar da çoğunlukla şiir tarzında edebi metinler olup, dini içerikli sözlerin yine Arap harfleriyle ve Arapça olarak yazıldığı görülür. Bu makalede, Azerbaycan eski mezar taşları konusunda yapılan araştırmalar çerçevesinde, taşlar üzerinde tespit edilebilen Türkçe metin örnekleri aktarılarak, bunlar hakkında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Eski Mezar Taşları, Türkçe Metinler.

TURKISH TEXTS IN OLD GRAVESTONES OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

Arabic and Persian were used in Azerbaijani gravestones by the end of the 19th century. Poems and literary expressions were usually written in Persian and religious expressions like verses, the Messenger's words and prayers in Arabic. From the second half of the 19th century some Turkish texts, mostly poetic, start to appear in some graves. One may conclude, in a sense, that Turkish started to replace Persian in those days. However, religious expressions and information about identity of dead persons were still in Arabic. Use of Turkish in Azerbaijani gravestones in the pre-Soviet period intensifies in some regions. In this context, the oldest samples belonging to the end of the 19th and beginning of the 20th century were found in Genje, Kazah, Tovuz, Sheki, Mereze, Shamahy and Baku. In all of them, Turkish texts were written in Arabic alphabet. With the change of alphabet to Cyrillic, once Turkic texts in Cyrillic started to be popular. These are mostly literary texts in poetic form, and religious expressions were written in Arabic with Arabic letters. This essay contains an evaluation of Turkish texts found in old Azerbaijani gravestones.

Keywords: Azerbaijan, Old Gravestones, Turkish texts.

[•] Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı, elmek: yuksayan@hotmail.com

I. Giriş

Azerbaycan, Türk mezar kültürü ve eski mezar taşları bakımından büyük bir zenginliğe ve çeşitliliğe sahiptir[1]. Ülkede İslâmi dönem yazılı mezar taşlarının en eski örneği, -kesin tarihi bilinmemekle birlikte- 9-10. yüzyıllara mal edilmektedir[2]. Mevcut araştırmalara göre, kesin tarihi bilinen mezar taşları ise henüz 13. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir[3]. Bununla birlikte ülkede kurganlardan ve balballardan başlayarak çok daha eskilere uzanan köklü bir mezar / mezar taşı kültürünün varlığı tartışmasızdır.

Bu konuda yapılan geniş kapsamlı bir araştırması sonucunda[4] bölgedeki İslâmi dönem eski mezar taşı kitabelerinde 19. yüzyıla kadar dil olarak tamamen Arapça ve Farsçanın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlarda, genellikle şiir ve edebi ifadelerin Farsça; ayet, hadis ve dua gibi doğrudan dini içerikli metinlerle, ölenin kimlik bilgilerinin ise Arapça yazıldığı[5] görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mezar taşlarında Türkçe metinlerin Farsçanın yerini almaya başladığı; ancak dini nitelikli metinlerde yine Arapçaya bağlı kalındığı anlaşılmaktadır. Sovyet dönemi öncesinde, Türkçe kullanımının en eski örnekleri Şeki, Şamahı, Gence, Kazah, Tovuz ve Bakü çevresinde tespit edilmiştir. Bu eserlerin tümünde Türkçe metinler taş üzerine Arap harfleriyle kabartma veya oyma tekniğinde (hakk edilmiş) yazılmıştır. Sovyet idaresi döneminde harflerin değişmesi ile Kril harfli Türkçe metinlerin daha geniş bir alanda yaygınlaştığı görülür. Bunlar da edebi metinler tarzında olup, dini içerikli sözler ve ölenin kimlik bilgilerinin bu dönemde de yine Arap harfleriyle ve Arapça olarak yazılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.

Bu makalede, Azerbaycan'da tespit edilebilen Türkçe metinlere sahip eski mezar taşlarındaki yazılardan örnekler aktarılarak, bunlar hakkında kısa bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz Azerbaycan eski mezar taşlarındaki Türkçe metinli örnekler bunlarla sınırlı değildir. Ancak geniş kapsamlı bir alan araştırması ile tespit edilebilen en ilginç metin örnekleri[6] bu makalede sunulmuştur. Bazı şiir sözlerinin mezar taşlarında çok tekrar edildiği görülmektedir ki, mükerrer şekilde aynı Türkçe manzum metni (şiiri) tekrarlayan örneklerden sadece birine yer verilmiştir. Konunun, Türkçenin Azerbaycan eski mezar taşlarındaki metin örneklerine odaklanması bakımından, Türkçe metinler okunuşları ve parantez içinde sadeleştirilmiş şekilleriyle aktarılmaya çalışılmış[7]; buna karşılık sözü edilen mezar taşlarındaki Arapça metinlerin

---

[1] Azerbaycan mezar taşlarının form zenginliği ve tipolojisi hakkında bkz.: Yüksel Sayan, "Azerbaycan'ın Tarihi Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı -Bildirler-** (Editörler: F. Türkmen – G. Gülsevin), Ankara, 2007, C.IV, s.1827-1839; Yüksel Sayan, "A Research on The Old Tombstones of Azerbaijan: 2006-2007 Studies", **The International Archaeology and Ethnology of Caucasus Conferance,** (10-13 Eylül 2008, Şemkir), Baku, 2009, s. 288-295; Rasim Efendi, **Kamennaya Plastika Azerbaydcana,** Moskva, 1986.

[2] M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** I, Baku, 1991, 37.

[3] Kesin tarihi bilinen en eski mezar taşı örneği, Bakü Tarih Müzesi'nde teşhir edilen Mingeçevir'den getirilmiş bir mezar sandukası olup, üzerindeki Arapça kitabesine göre h.684/m.1285-86 tarihlidir (M.S. Neymat, **age.,** s.46). Dış yüzlerinde, Kur'an'dan Ayet'el Kürsi ile figürlü tasvirler ve av sahnesi bulunan mezar taşında isim kaydedilmediğinden kime ait olduğu bilinmemektedir.

[4] Yürütücüsü olduğumuz 106K076 Nolu TÜBİTAK Projesi kapsamında yapılan bu çalışmalar 2006-2009 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Projede görev alan ekip arkadaşlarıma ve özellikle kitabeleri okuyan Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na içtenlikle teşekkür ederim.

[5] Azerbaycan mezar taşlarının Arapça ve Farsça kitabeleri için bkz.: M. S. Neymatova, **Memorialnıe pamyatniki Azerbaydcana,** Baku, 1981; M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** I, Baku, 1991; Meşhedihanım Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** II, III, Baku, 2001; M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** IV, Baku, 2008.

[6] Araştırma kapsamında Azerbaycan'ın halen işgal altında bulunan Karabağ bölgesi dışında bugünkü ülkenin bütün bölgeleri taranmış ve bu makalenin konusunu teşkil eden Türkçe metinli mezar taşları o şekilde tespit edilmiştir.

[7] Bu yazıda; Azerbaycan mezar taşlarındaki manzum sözler, kafiye düzeni dikkate alınarak şiir şeklinde yazılmış ve bir fikir vermek maksadıyla günümüz Türkçesine aktarılmaya çalışılmıştır. Edebiyat alanında özel bir uzmanlık gerektiren söz konusu sadeleştirmeler burada edebi olma iddiası taşımamaktadır.

transkripsiyonları ve tercümeleri (araştırma kapsamında deşifre edilip belgelendirilmesine rağmen) burada kaydedilmemiştir. Ayrıca başka bir yazının konusu olması gereken eserlerin form ve süsleme özelliklerine ilişkin de bu makalede ayrıntıya girilmemiştir.

II. Azerbaycan'ın Eski Mezar Taşlarından Türkçe Metin Örnekleri

Yapılan araştırmada, Azerbaycan'da Türkçe kitabeli en eski örnek Şeki'de tespit edilmiştir. Şeki şehir merkezinde, Eski Cuma Mescidi olarak da bilinen Han Mescidi'nin yanında, sadece hanedan mensuplarının defnedildiği anlaşılan bir hazirede bulunan çok sayıda mezar taşından[8] birinin kitabesi Türkçedir. H.1233/m.1817-18 yılında vefat etmiş olan Hacı Aka Bey'in kızı Zeyneb Hanım'a ait bu mezar taşının (Resim 1), üç satır halinde, kartuşlar içine alınmış kitabesi şu şekilde okunmaktadır:

Hacı Aka Bey'in
Kızı Zeyneb Hanım'ın
Rûhî içün Fâtiha
1233

Resim 1. Şeki, Hacı Aka Bey'in Kızı Zeyneb Hanım'ın mezar taşı

Gah'a bağlı İlisu Cuma Mescidi'nin haziresinde de Türkçe metinli mezar taşları bulunmaktadır. Bunların en iyi örneklerinden biri 15 Şubat 1884 (h.1301 yılının Rabiissâni ayının

[8] Şeki Han Mescidi Haziresindeki mezar taşlarıyla ayrıntılı bilgi için bkz.: Turan Gökçe, "Şeki Hanlığının Suskun Tanıkları: Şeki Han Mescidi Haziresi Mezar Kitabeleri", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan,** İzmir, 2008, 173-199; M.S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** II, Baku, 2001, s.173-199.

onsekizinci günü) tarihinde vefat eden Abdüssamed Beyʿîn oğlu Emir Beşir Beyʿîn mezar taşında görülmektedir (Resim 2). Taşın ortasındaki Arapça dua ve ölenin kimlik bilgilerinden başka, kenarlarında kartuşlar içerisine hakk edilmiş Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

Rahm eyle bu dil-haste-i nâçâre ilâhî
Zahm diline senden olur çâre ilâhî
Her-çând maâsî ile geldiyse bu cîvan
Affınla nazar kıl bu gûnâhkâre ilâhî
Bakma yüzünün karasına rûz-i cezâda
İsyânı ile eyleme âvâre ilâhî

Çok geçmedi dünyâda ânın ömrü azîzî
Hasret koydu ma'sumları dîdâre ilâhî
Hilmây edib bağrı yânık ciğeri büryân
Kardâşını mülhak eyleme nâre ilâhî

(Ey Allahım! Bu çaresiz gönüle merhamet eyle / Bu yaralı gönle ancak sen çare olabilirsin / Her ne kadar o birçok günahla geldiyse de / Bu günahkâr kuluna affınla nazar kıl / Kıyamet günü (mahşerde) yüzünün karasına (günahın çokluğuna) bakma / Günahıyla onu kendi başına bırakma.

Onun dünyadaki kıymetli ömrü çok uzun sürmedi / Masum yüzleri hasrette bıraktı ey Allahım! / Yanık bağrını yakıp kül etti / Bu kulunu cehennem ateşine katma Allahım!)

Resim 2. Gah, İlisu, Abdüssamed Beyʿîn oğlu Beşir Beyʿîn mezar taşı

Yine Gahʿın Gahbaş Köyü Mezarlığıʿnda, Hasan Han için h.1303/m.1886 yılında eşi tarafından yaptırılan türbesindeki aynı tarihli mezar taşında (Resim 3), Arapça kitabenin yanı sıra; orta bölüm ile şemse motifi arasındaki boşluklarda, celi taʿlik yazı türüyle hakk edilmiş Türkçe şu beyit yer almaktadır:

Mezârına açılsun bâb-ı rahmet
Nasîb olsun bunâ firdevs-i cennet

(*Mezarına rahmet kapısı açılsın / Ona Firdevs cenneti nasip olsun)*

Resim 3. Gah, Gahbaş Köyü Mezarlığı, Hasan Hanʿın türbe içindeki mezar kitabesi

Gence şehir merkezinde bulunan ve halen gömü yapılan eski mezarlıkta, çoğunlukla 19-20. yüzyıllara ait çok sayıda eski mezar taşı mevcuttur. Burada genellikle küçük bir anıt şeklinde tasarlanan baş şahidelerinin mezara bakan yüzlerine açılan nişlerine yerleştirilmiş mermerden mezar taşları yer almaktadır. Bunların üzerinde ölen kişiyi resmettiği anlaşılan, boyanmış halde renkli figürler ve çeşitli kullanım eşyaları özellikle dikkati çekmektedir. Bu mezar taşlarında da bir kısmı Türkçe şiirler içeren metinler görülmektedir.

Gence Attarlar Mahallesi sakinlerden, 20 Mart 1899 (h.1316 yılının 8 Zilkade ayı) tarihinde vefat eden Maʿsum oğlu İsmailʿe ait mezar taşı bunlara bir örnektir (Resim 4). Taşta; Arapça ölenin kimlik bilgileri ile „Ehl-i Beytʿ ve „On İki İmamʿın isimleri yanında, celî tâʿlik hatlı Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

Resim 4. Gence Mezarlığı, Maʿ̈sum oğlu İsmailʿ̈in mezar taşı

Azîzim uyma çok mülk-i cihâne
Ki dâim bi- karâr olmaz zamâne
Ne mülk-i yâlanın var i'tibârı
Ne yamûb (?) kimse ömr-i câvidâne
Olur tedbîr her bir işde mümkün
Ki yok çâre kazây-ı nâgehâne

(*Azizim dünya mülkünün çokluğuna aldanma / Çünkü her anı aynı değildir zamanın / Yalan mülkün ne itibarı var/ Ne de sonsuz bir ömre sahip insan / Her işte olur bir tedbir/ Fakat çare yok ansızın gelen ölüme.)*

Kimlik bilgilerinden Bâlâ Bağban Mahallesi sakinlerinden, h.1317/m.1899 yılında vefat eden Mehdi oğlu Necefʿ̈e ait olduğu anlaşılan, aynı mezarlıktaki başka bir mezar taşında (Resim 5); Kimlik bilgileri Arapça verilmesine karşılık, elinde çiçek tutan kişi (ölenin) tasvirinin yan kısımlarında, celî tâʿ̈lik hatlı Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

Hani İskender ve mülk-i Süleymân
Ki kâlmub hiç birinden nişân
Cihânun i'tibâri yok ezelden
Niçün gaflet dutup ehl-i cihân
Hüdâvendâ bi-hakkı Şâh-ı merdân
Bağışlasın Necef-i nev-civân
(*Hani nerde İskender ve Süleyman'ın mülkü / Hiç birinin izi kalmamıştır / Ezelden beri dünyanın itibarı yoktur / Öyleyse dünya ehlini niçin gaflet sarmaktadır / Allah, Şahmerdan (Hz. Ali) hakkı için / Bu delikanlı Necef'i bağışlasın!"*

Resim 5. Gence Mezarlığı, Mehdi oğlu Necef ̋in mezar taşı

Gence Mezarlığı ̋ndan Türkçe metinli başka bir örnek, 11 Eylül 1908 (h.1326 yılının 15 Şaban günü) tarihinde vefat eden Muhammed Kırıklu ̋nun oğlu Asker ̋e aittir. Mezar taşının silmelerle ayrılmış orta yüzeyindeki simetrik iki kuş figürünün üstünden başlayıp iç bordürde devam eden yazıda „Ehl-i Beyt ̋ isimleri ile ölenin kimlik bilgilerini içeren altı satırlık Arapça yazı mevcuttur (Resim 6). Bunun dış bordürlerinde ise celî tâ ̋lik hatlı Türkçe şu manzum metin yer almaktadır:

Ey felek gönlümde kaldı hasretim zâr ağlaram
Bu hazân vaktinde bülbüller kimi hâr ağlaram
Almadım dünyada kâmım bir ceh-i işret görmedim
Mevtim yok kabirde bî-yâr-ı dildâr ağlaram
Kâş atâ anâ bâcı kârdaş ammu oğlu bîbî oğlu
Hâla oğlu sizlerle eyler doh-ı müdâm
Ne refîk-ı âşinâ yoh hemîşe ağlaram

(*Ey felek! Gönlümde hasretim kaldı, çaresizce ağlarım / Bu sonbahar vaktinde bülbüller gibi yanık yanık ağlarım / Dünyadan kâm almadım, bir makam ve izzet görmedim / Kabirde ölümüm yok, dostsuz, sevgilisiz ağlarım / Keşke babam, anam, bacım, kardaşım, amca oğlu, teyze oğlu / Hala oğlu sizinle birlikte olaydım / Hiç tanıdığım bir dostum yok hep ağlarım.)*

Resim 6. Gence Mezarlığı, Muhammed Kırıklu oğlu Askerʿîn mezar taşı

Kitabesinden Gence Sofulu Mahallesiʿnde ikâmet eden ve 23 Haziran 1912 (7 Recep 1330)ʿde ölen Rahim kızı Sitâre isimli bir hanıma ait olduğu tespit edilen Gence Mezarlığıʿndaki diğer bir mezar taşının (Resim 7) dış bordüründe de silmelerle oluşturulmuş kartuşlar halinde celî tâʿlik yazı türüyle hakk edilmiş aşağıdaki Türkçe manzum dizeler yer almaktadır:

Koyub meni bu kara toprak içre isteyenim
Ne bir kapûmı açan var ne bir gelüb gîdenim
Hezâr la'net ola rüzgâr-i girdişine
Ne gûne-gur çeküb âgûşa hâk gülbedenim
Zemâne gülşenini tâze seyr eylerdenim
İlişdi hâr cefâya …

(*Beni bu kara toprağa koydular / Ne kapımı açan var ne de gelip gidenim / Dönen zamana (feleğe) binlerce lanet olsun / Mezarı ne zamana kadar bağrıma, gül bedenime çekip / Zamanın gül bahçesini yeni seyredenim (seyredeceğim) / Ayrılığa kan ilişti…)*

Resim 7. Gence Mezarlığı, Rahim kızı Sitâreʻnin mezar taşı

Yine Gence Mezarlığıʻnda bulunan ve 24 Ocak 1913 (h. 1331 yılının Safer ayının 16ʻsı) tarihinde vefat eden Kırıhlu Mahallesi sakinlerinden Ali oğlu Kahramanʻın mezar taşında da (Resim 8) celî tâʻlik hatla hakk edilmiş Türkçe şu beyit okunmaktadır:

Koymadı çarh-ı felek tâ ki yetem kâme menî
Sâldı sayyâd-ı ecel murg-ı sıfat-ı dâme menî

(*Çark-ı felek (bahtım) beni dünyadan kâm almaya bırakmadı / Ecel avcısı, kuş gibi benim bahtıma saldırdı.)*

Resim 8. Gence Mezarlığı, Aliʺnin oğlu Kahramanʺın mezar taşı

Gence Mezarlığıʺnda, kimlik bilgilerinden Dörtyol Mahallesi sakinlerinden, 5 Mart 1928 (12 Ramazan 1346) tarihinde 35 yaşında iken vefat eden Abbas oğlu Meşhedî Abbasʺa ait olduğu anlaşılan diğer bir mezar taşının (Resim 9) alt bölümünde de ikişer mısralık üç satır halinde, oyma tekniğinde, celî tâʺlik hattıyla hakk edilmiş Türkçe şu şiir okunmaktadır:

Riyâz-ı cennet-ârâ Mustafa cemâline
Nüssâr-ı gevher-i yâkut âbdâr oldu
Bahâr eyyâmı Yâ Rab gülşen-i ömrüm hazân oldu
Yetim evlâdımun kârî felek âh-ı figân oldu.
Dedim toy eylerim evlâdıma kâm dîlîm alâlam
Bu hasret kaldı gönlümde işim âh-ı cihân oldu
Onlardan hasret ile ayrılıp çok hasretim kaldı
Gözümde göz yâşım dâim yüzüme revân oldu

Resim 9. Gence Mezarlığı, Abbas oğlu Meşhedî Abbas'ın mezarı taşı

(*Cennet bahçelerinin süsü olan Mustafa'nın yüzünden / Yakut cevherinin tanecikleri parıldadı / Ey Rab! Ömür bahçem bahar günlerindeyken sararıp soldu / Felek (bahtım) yetim çocuklarımın işini darmadağın etti / Evladıma düğün yapıp dünyadan zevk alayım dedim / Bu gönlümde hasret kaldı işlerim bozuldu / Onlardan ayrı kalma acısı ve hasreti / Gözümde göz yaşım, yüzüme akarsu oldu.)*

Mezar taşında ayrıca madalyonun alt köşelerine yazılmış "Yâdigâr-ı Ahmed Abbasoğlu" ifadesinden, mezarı yapan / yaptıranın, ölenin kardeşi veya oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 10. Tovuz, Yukarı Öksüzlü Mezarlığı, Rüstem'in koç şekilli mezar taşı

Tovuz yakınlarında Yukarı Öksüzlü Köyü Mezarlığı'nda bulunan ve h.1327/m.1909-10 yılında genç yaşta vefat eden Rüstem'e ait olduğu belirlenen koç şekilli mezar taşında, oyma tekniğinde ta'lik yazı türüyle hakk edilmiş Türkçe sözler görülür. Harfleri önemli ölçüde silinmiş haldeki kitabede ölen kişinin kimlik bilgileri Arapça; diğer ifadeler Türkçe manzum sözler şeklindedir (Resim 10-11). Okunabildiği kadarıyla bu yazıları şu şekilde kaydedebiliriz:

Ey gelenler kabrim üstüne
Nev-civânım bir duâ
Nev civânım ...cihândan ...
Ömrün bulmadı ...
Rüzgârım pâre oldu ...
...düşdüm gelmeden men kendim
1327

Resim 11. Tovuz, Yukarı Öksüzlü Mezarlığı, Rüstem'in Mezar Taşı, sol yanı

Kazahʿta Hüseyin Veli Köyü Mezarlığıʿnda çoğu kahverengi tüf taşından yapılmış, sadece baş taşından (şâhide) ibaret, genelde 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın başlarına ait olduğu tespit edilen eski mezar taşlarından bir kısmının üzerindeki Arap harfli yazılar Türkçedir.

Bu mezarlıkta bulunan ve kitabesine göre h.1294/m.1877-8 yılında genç yaşta vefat eden Haneklü Hüseyin Ağaʿnın oğlu Necef Beyʿe ait mezar taşında (Resim 12), Arapça yazılmış dini metinlerin yanı sıra, dört mısralık Türkçe şu manzum sözler dikkati çeker:

Bir civân-ı âlî-i şânı nâ- murâdınındır bu taş
Koymadı kâm almağa ömrü felek kıldı tırâş
Çarhdan bahtım dönüb hâk ile yeksân olmuşum
Ey gelenler kabrim üste nev-civânım bir dua

(*Bu taş, dünya muradına eremeyen şanlı bir delikanlınındır / Felek onu, lezzet almaya fırsat bırakmadan alıp gitti / Feleğin çarkında bahtım dönüp, yerle bir (perişan) olmuşum / Ey kabrime gelenler bu delikanlıya bir dua edin!)*

Resim 12. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Haneklü Hüseyin Ağaʿnın oğlu Necef Beyʿin mezar taşı

Aynı mezarlıkta, kimlik bilgilerinden h.1337/m.1918-9 yılında vefat eden Meşhedî Molla Rüstemʿin kızı Hanifeʿye ait olduğu anlaşılan başka bir mezar taşında da (Resim 13), Arapça ifadelerin yanı sıra Türkçe şu dörtlük yer almaktadır:

Bu melek-i manzar-ı kamer tuluatlı bir insandır
Gör cefâsın rüzgarın hâk ile yeksândır.
Kıl şefâat bu mezâra çün Rahîm'sin Yâ Rahîm
Ol-zemân ki rûz-i mahşerde cezâ meydânıdır.

(*Bu, ay görünüşlü melek huylu bir insandır / Rüzgârın (dünya hayatının) zorluklarını görüp yerle bir olmuştur / Bu mezara şefaat kıl; çünkü Rahim'sin, ey Rahim / O zaman ki, mahşer günü hesap meydanıdır.)*

Resim 13. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Molla Rüstem‟in kızı Hanife‟nin mezar taşı

Yine Hüseyin Veli Mezarlığı‟nda bulunan Türkçe metinli başka bir örnek, h.1295/m.1878-9 yılında henüz delikanlı iken vefat eden Kerbelâyi Muhammed oğlu Ağa Şükür‟e aittir. Mezar taşındaki manzum dörtlük şu şekilde okunmaktadır:

Nev- civân gittim fenâdan
Bulmadım zevk-i sefâ
Ey gelenler kabrim üste
Nev-civânım bir duâ

(*Genç yaşta geçici dünyadan gittim / Orada zevk ve mutluluk bulamadım / Ey kabrimi ziyarete gelenler / Bu gence bir dua lütfedin.)*

Resim 14. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Muhammed oğlu Ağa Şükür'ün mezar taşı

Mezarlıktaki Türkçe metinli diğer bir örnek, h.1293/m.1876 yılında vefat eden Yolcu oğlu Hacı Molla Abdurrahim'e ait mezar taşıdır (Resim 15). Taşın kenar bordürlerindeki kitabeler Arap harfli Türkçe olup, manzum metin şu şekilde okunmaktadır:

Bu mezarın sâhibi dâim ömrü saîd olsun
Girüb cennet otakına cehennemden baîd olsun
Mezârına açılsun bâb-ı rahmet
Nasîb eyle ona Yâ Rabbi cennet.

(Bu mezar sahibinin ömrü daima bahtlı olsun / Cennet otağına girip, cehennemden uzak olsun / Mezarına rahmet kapısı açılsın / Ey Rab ona cenneti nasip et!)

Resim 15. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Yolcu oğlu Hacı Molla Abdurrahim'in mezar taşı

Resim 16. Şamahı, Acıdere, Osmanlı Şehidi, mezar anıtı

Şamahı yakınlarında, 1918 yılında Kafkas bölgesinde Rus ve Ermenilere karşı savaşırken şehit düşen, ancak ismi tespit edilemeyen bir Osmanlı subayına ait mezar taşında da Türkçe manzum bir dörtlük mevcuttur. Bugün Bakü – Şamahı yolunda, Acıdere denilen bir derenin kıyısında, küçük yığma bir tepeciğin üzerinde bulunan mezar, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Türk Büyükelçiliği'nin girişimleri ile anıta dönüştürülmüş (Resim 16); yakınında da bir

şehitlik tesis edilmiştir. Sanduka şeklindeki mezar taşındaki yazılar Arapça ve Türkçedir. (Resim 17-18). Taşın kuzey ve güney yan yüzlerindeki Türkçe şiir şu şekilde okunmaktadır:

Bir Türk oğlu kahramânındır bu mezâr
Gör nice yer ile yeksân eyleyübdür Hâk-zâr
Kafkâz İslâmı yolunda eyleyib zinhâr cânın
Arsa-i harb içre bir aslânındır bu mezâr

(*Bir Türk oğlu kahramanındır bu mezar / Gör nasıl (düşmanı) yerle bir (perişan) etmiştir / Kafkas İslâmı yolunda canını feda eden / Harp meydanında bir aslanındır bu mezar)*

Resim 17. Şamahı, Acıdere, Osmanlı Şehidi, mezar sandukası, kuzey yan yüzü

Resim 18. Şamahı, Acıdere, Osmanlı Şehidi, mezar sandukası, güney yan yüzü

Bakü - Şamahı yolunda, Gobustan‟a bağlı Mereze Mezarlığı‟nda da geç dönemden (20. yüzyıl) Türkçe metinli mezar taşları bulunmaktadır.

Bu mezarlıkta yer alan ve h.1359/m. 1940 yılında vefat eden Şirin oğlu Ağa Yusuf Bey‟in mezar sandukasının (Resim 19) dış yüzlerinde şu iki dörtlük okunmaktadır:

Kan ağla gözüm ol şehî huban gitti
Daldı hicrân oduna ol mehî tâbân gitti Ya Allah
Saldı bu der-i gama eyledi muhtâc meni
Yahdı gönlüm evini eyledi virân gitti.

Meni kıl mağfiret ya Rabbi Yezdân
Bi- hakkı arş-ı azim-i nûr-ı Kur'ân
Gelip geçende olan ehl-i iman
Ede ervâhım fâtiha ol ihsân

(Ey gözüm kan ağla, çünkü iyilerin şahı rahmete gitti /Ayrılık ateşine saldı, parlak ay gitti / Bu evi kedere terk edip beni muhtaç eyledi / Gönlümü yakıp evini viran eyledi gitti.

Ey Allahım beni bağışla! / Kur'an'ın nuru ve arş-ı A'zam hakkı hürmetine / Ey iman ehli gelip geçtiğinde / Ruhum için bir Fâtiha ihsan eyle!)

Resim 19. Mereze, Diri Baba Mezarlığı, Şirin Bey'in oğlu Ağa Yusuf'un Mezar taşı

Mezarlıktaki diğer bazı mezar taşlarında da bu şiirin tekrarlandığı görülmektedir. Şamahı Yedi Kümbez Mezarlığı'nda rastlanan Türkçe metinli mezar taşlarında da aynı şiirden dizelerin yazıldığı tespit edilmiştir.

Bakü, Sangaçal yakınlarında bulunan Sofi Hamid Mezarlığı'nda da 20. yüzyıla ait Türkçe metinli mezar taşlarına rastlanmaktadır. Bunlarda da çoğunlukla yukarıdaki şiirin tekrarlandığı dikkati çekmektedir.

1960'lardan sonra Azerbaycan mezar taşlarında Kril harfli Türkçe metinler yaygınlaşmıştır. Bunlar da yine dünyanın faniliği, ölümün acılığı, genç ölümü, kötü talih, kabir ve ebedi alemle ilgili şiir tarzındaki metinlerden oluşmaktadır. Türkçe metinlerin yanında dini içerikli sözler ve kimlik bilgileri yine (çoğunlukla) Arapça olarak yazılmıştır. Bu bakımdan, Sofu Hamid Mezarlığı'ndaki geç dönem mezar taşları hem görünüş hem de üzerlerindeki Türkçe manzum metinleri ile oldukça ilginçtir. 1980'de ölen Dosatliyev Sultan Murad'ın mezar taşındaki (Resim 20) Türkçe şu manzum sözler buna örnek olarak verilebilir:

Ey insan ebedi evindir mezar
Atanda ananda bu torpaktadır
Birbirin gül diye satan bazarda
Alanda satanda bu torpakdadır

Resim 20. Bakü çevresinde Sofu Hamid Mezarlığı'ndaki Dosatliyev Sultan Murad'ın mezar taşı

III. Değerlendirme ve Sonuç

Azerbaycan mezar taşlarında görülen en eski Türkçe metinlerin ülkenin kuzey bölümünde Gence, Şamahı, Kazah, Gah ve Bakü çevrelerinde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Buna karşılık ülkenin Ali Bayramlı, Masallı, Lerik, Lenkeran, Astara gibi güney bölgesinde Türkçe yazılı mezar taşına rastlanmamıştır.

Sovyet dönemi öncesinde, mezar taşlarındaki Türkçe yazılar; taş üzerine Arap harfleriyle, kabartma veya oyma tekniğinde ve çoğu tâ'lik hatlı olarak hakk edilmiştir. Sovyet döneminde ise Türkçe metinlerin Kril harfli olduğu görülmüştür.

Daha önce de kaydettiğimiz gibi Azerbaycan'da İslâmi dönem yazılı mezar taşlarının 9-10. yüzyıllara kadar giden bir geçmişi vardır[9]. Ancak, 19. yüzyıla kadar mezar taşlarındaki yazıların

[9] M. S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana*, I, Baku, 1991, s.46.

hemen hemen tamamıyla Arapça ve Farsça metinlerden oluştuğu görülmektedir. Bu bağlamda, tespit edilebilen Türkçe metinli en eski örnek h.1233/m.1817-18 tarihlidir (Resim 1). Bu mezar taşında Türkçe dışında başka yazı yoktur. Diğer örneklerdeki yazılar ise sadece Türkçe değildir. Başka bir deyişle, taşların merkezinde yer alan dini metinler ve ölenin kimlik bilgileri Arapça; çoğunlukla kenarlarındaki metinler ise Türkçedir. Bunlar; ölümü, ayrılığı, ölüm karşısındaki çaresizliği, genç yaşta ölümün acısını, dünyanın faniliğini, ölüm ötesi yaşamı ve ziyaretçilerden dua isteğini dile getiren ibretli şiirler şeklindedir. Halk dilinin Türkçe olduğu düşünüldüğünde bu yazıların, okunulduğunda anlaşılması; böylece ibret alınması ve ölene dua edilmesi gibi maksatlarla yazılmış olduğu kanısına varılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan mezar taşlarında Türkçe kullanımının yaygınlaşmaya başlaması, bu dönemde gelişen milliyetçilik akımlarının Kafkaslar'daki bir yansıması olabilir. O dönemde sık sık tekrarlanan Rus işgalleri, buna karşılık deyim yerindeyse halkın ölüm - kalım mücadelesi ve içte yaşanan Ermeni isyanlarının da bölgedeki milliyetçiliğin gelişmesinde ve dolayısıyla Türkçenin mezar taşlarında yer almasında etkili olduğu düşünülmektedir. Mezar taşları üzerinde görülen atlı süvariler, tüfek, kılıç ve kale gibi savaş ve savunma araçlarının tasvirleri ile insanların genç yaşta ölümlerini ifade eden sözler de toplumun o dönemde içinde bulunduğu zor koşulları ve böyle bir mücadelenin ipuçlarını vermektedir.

Azerbaycan eski mezar taşlarındaki Türkçe metinler, dil özellikleri bakımından genel anlamda Osmanlıcaya benzemektedir. Hatta, yer yer Farsça sözcüklerin çokluğu dikkati çekse de kimi manzum sözlerin aynı dönemin Osmanlı edebi metinlerine ve Anadolu'daki bazı Osmanlı mezar taşlarındaki yazılara kıyasla daha kolay anlaşılabilir, sade bir halk diliyle yazıldığı da söylenebilir.

Sovyet dönemindeki Kril harfli Türkçe metinlerin de yalın bir Azeri Lehçesi ile yazıldıkları tespit edilmektedir.

Azerbaycan mezar taşlarındaki Türkçe metinler; edebi içerikleri yanında, en azından 19. ve 20. yüzyıllarda o çevrelerde Türkçenin kullanılış şeklini göstermesi açısından da önemlidir. Bu da söz konusu eserlerin; Türk tarihi, kültürü, sanatı ve halk bilimi açısından taşıdıkları değer yanında, Türkçe dil ve edebiyat kaynağı olarak da önemli birer belge olduklarını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

EFENDİ Rasim, **Kamennaya Plastika Azerbaydcana,** Moskva, 1986.

GÖKÇE Turan, "Şeki Hanlığının Suskun Tanıkları: Şeki Han Mescidi Haziresi Mezar Kitabeleri", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan,** İzmir, 2008, 173-199.

NEYMATOVA M. S., **Memorialnıe pamyatniki Azerbaydcana,** Baku, 1981.

NEYMAT M. S., **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** I, Baku, 1991.

NEYMAT Meşhedihanım, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** II, III, Baku, 2001.

NEYMAT M. S., **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydcana,** IV, Baku, 2008.

SAYAN Yüksel, "Azerbaycan'ın Tarihi Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı -Bildirler-** (Editörler: F. Türkmen – G. Gülsevin), Ankara, 2007, C.IV, s.1827-1839.

SAYAN Yüksel, "A Research on The Old Tombstones of Azerbaijan: 2006-2007 Studies", **The International Archaeology and Ethnology of Caucasus Conferance,** (10-13 Eylül 2008, Şemkir), Baku, 2009, s. 288-295.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1765-1783, TURKEY

BELEN AĞZININ SES ÖZELLİKLERİ

Nesrin SİS•

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili inceleme ve derleme çalışmaları, ağızların Türkiye Türkçesi yazı dili üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada Hatay iline bağlı Belen ağzının ses özellikleri üzerinde durulmuştur. Tespit edilebilen özellikler aracığıyla Belen ağzının, Türkiye Türkçesi ağızları içinde ortak ve ayırıcı yanlarını belirleyerek, Türkçenin ağızlarıyla ilgili tasnif çalışmalarına bir katkıda bulunmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Belen ağzı, ses özellikleri.

PHONETIC PROPERTIES OF BELEN DIALECT

ABSTRACT

The evaluation and compilation studies on Turkish dialects are of importance to deduce the effects of dialects on written language of Turkic Turkish. In this study, phonetic properties of Belen dialect of Hatay province are highlighted. Common and distinctive properties of Belen dialect with other Turkish dialects are determined by verified properties. In this way, it is aimed to contribute to classification studies of Turkish language.

Keywords: Hatay, Belen dialect, phonetic properties.

GİRİŞ

Akdeniz sahilinde Hatay'a bağlı ilçelerden biri olan Belen "İskenderun'dan kuzey Suriye'ye giden büyük yolun Amanos dağlarını aştığı geçit üzerinde bulunmaktadır. Doğusunda Kırıkhan, batı ve kuzeyinde İskenderun güneyinde Antakya ve güneybatısında Samandağ ile çevrilidir. Yüzölçümü 235 m^2'dir. Halkın çoğunluğu, İskenderun demir-çelik fabrikası başta olmak üzere, İskenderundaki işçevrelerinde çalışmaktadır. Bir kısım halk da küçük esnaf olarak çalışır (Çalışkan, 1995: 29-30).

Belen adının kaynağı ile ilgili olarak kaynaklarda çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Yerli kaynaklarda bu ad mevkiin topografya şartları ile izah edilmektedir. Evliya Çelebi, buranın adını "Türkmen lisanında yokuş olan yere belen derler" şeklinde kaydetmiştir. (Darkot, 1993: 474)

Derleme sözlüğünde (TDK, 1993: 611-612) "belen, beleñ, belalan, belan, belenk, belan, bilan, bilān" şekillerinde geçen kelime "tepe, yüksek yer, üzeri yassı tepe, ufak tepe; sırt, bayır, yamaç, dağ eteği; yüksek dağlık yerlerde görülen düzlük ağaçsız yer; dağ üzerindeki yüksek geçit, yol, dönemeçli dik dağ yolu; engebeli yer; yüksek düzlükteki büyük ve geniş çukur; dağda ağaçlık yer; derelerin birleşip aktığı büyük dere;"anlamlarıyla yer almıştır.

Belen adı Anadolu'da kullanılan diğer yer isimlerinde de şu şekillerde geçmiştir: "Belen, Belenalan, Belenardıç, Belenbaşı, Belence, Belencik, Belençal, Belençay, Belenkeçi, Belenköy,

• Yard. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, elmek: nsis@inonu.edu.tr

Belenli, Belenobası, Belenoluk, Belenören, Belenözü, Belenpınar, Belentarla, Belentepe, Belenyaka, Belenyenice, Belenyurt". (Gülensoy, 1995: 6)

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili çalışmalar ve araştırmalar son yıllarda artmış, ne var ki bazı bölgelerin ağızları ile ilgili çalışmalar henüz istenen seviyeye ulaşmamıştır. Hatay ve yöresi ağızları da bu gruptadır[1].

Bu çalışma Belen yöresinden derlenen metinlere dayanmaktadır. Metinlerin transkripsiyonu yapılırken A. B. Ercilasun tarafından hazırlanan "Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sistemi" (Ercilasun, 1999: 43-48) esas alınmıştır. Kullanılan transkripsiyon işaretleri ve karşılaştırma, kontrol imkânı sağlaması bakımından sunulan örnek bir metin çalışmanın sonunda "Ekler" başlığı altında sunulmuştur.[2]

Belen ağzı ses özellikleri, ünlüler, ünsüzler, ve ünsüz değişmeleri başlıkları altında incelenmiştir.

1. Ünlüler ve Özellikleri

Belen ağzında Türkçenin sekiz temel ünlüsü yanında, diğer ünlülerin veya ünlü-ünsüz gruplarının değişmesi sonucunda, farklı şekillerde boğumlanmış ünlü türleri de bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklılık gösteren ünlü türleri şöyle sıralanabilir:

á: "a" ile "e" sesi arasındadır. Yarı incelmiş bir "a" sesidir. Çok kullanılan bir ses değildir. " sbaP , s gerlÌ"

ȧ: "a" ile "ı" sesi arasında bir sestir. Yarı daralmış bir "a" sesidir. "arabaȧya, mağaraȧya"

å: "a" sesi ile "o" sesi arasında yarı yuvarlaklaşmış bir a sesidir. "baå̊z"

ã: Damaksıllaşmış "a" sesidir. "baã, oã"

ė: "Kapalı e" ünlüsüdür. Türkçenin eski dönemlerinden itibaren görülen bu ses "e" veya "i" seslerinin değişime uğramış örneklerinde bulunur. Belen ağzında yaygın bir kullanımı vardır. Türkçe kök, ek ve tabanlarda görüldüğü gibi alıntı kelimelerde de bulunmaktadır. "ėyi, hėç, ėndir-, dėyi"

Alıntı kelimelerde de örnekleme yoluyla kullanımına rastlanır. "ėtiyac, mekgėye, ės̄an, medinėye "

ė̊: "e" ile "ö" sesi arasında, yarı yuvarlaklaşmış bir "e" sesidir. Az rastlanmıştır. "dė̊vrinde"

ı: "ı" sesi ile "i" sesi arasında yarı incelmiş bir "ı" sesidir. "bıttiği, yān̄ı"

ı̊: "ı" sesi ile "u" sesi arasında yarı yuvarlaklaşmış "ı" sesidir. "oni̊, oli̊yo"

: "u" sesi ile "ü" sesi arasında yarı incelmiş bir "u" sesidir. " çç ük, ç kür"

o̊: "o" ile "u" sesi arasında yarı daralmış bir "o" sesidir. "içiyo̊m, iniyo̊n"

[1] Hatay ve yöresi ağızları ile ilgili tespit edilebilen çalışmalar şöyle sıralanabilir:
C.Ġhsan MÜSKÜLÜ, **Hatay Ağzı, DTCF**, Lisans Tezi, Ankara,1959-60
Özer GENÇ, **Dörtyol Ağzı (Hatay)**, DTCF, Lisans Tezi, Ankara,1959
Bekir ĠLTER, **Kırıkhan Ağzı ve Folkloru**, DTCF, Lisans Tezi, Ankara,1971-72
Nesli GÜNDÜZ, **Hatay Gölköy Kışlak Bucağı Ağzı**, HÜ, Lisans Tezi, Ankara,1985
Deniz SARRAÇ, **Karayılan Beldesi (Ġskenderun) Ağzı**, GÜ, Lisans Tezi, Ankara,1991
Jale ÖZTÜRK, **Hatay ağzı**, Ġnceleme-Metin-Sözlük, Karahan Kitabevi, Adana,2009

[2] Bu yazıda, ses özellikleriyle ilgili olarak verilen örnekler ve ekler kısmında sunulmuş olan örnek metin şu çalışmadan alınmıştır: Nesrin Sis, **Hatay Belen Ağzı, (İnceleme-Metin-Sözlük)** Serhat Matbaacılık, Malatya, 2010,s. X+166

ó: "o" ile "ö" sesi arasında yarı incelmiş bir "o" sesidir. " te kine, yle y le"

ő: "ö" sesi ile "ü" sesi arasında yarı dar bir "ö" sesidir. Kullanımı çok azdır. "gőzelce"

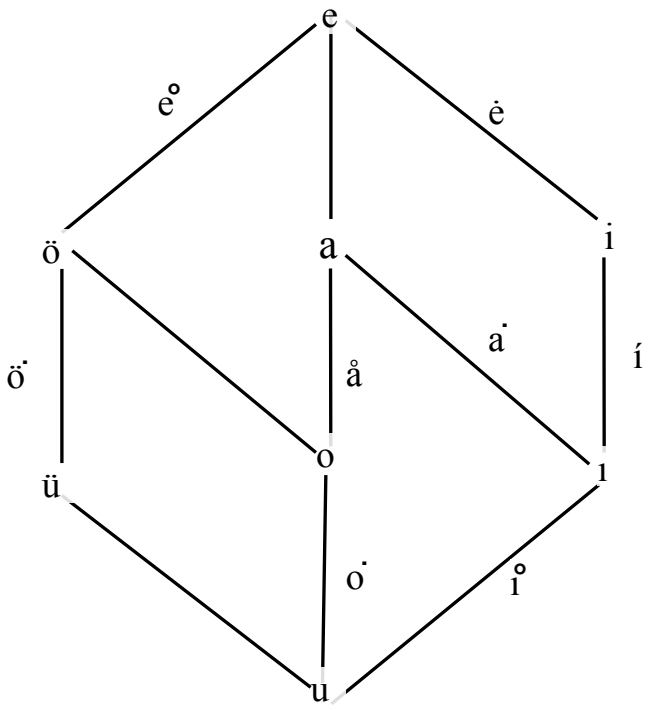

Belen ağzında ünlüler çizelgesi

Uzun Ünlüler

Belen ağzında uzun ünlüler sıklıkla görülür. Bu uzunlukların bir kısmı eski asli uzunlukların devamıdır. Bir kısmı ise çeşitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmış uzunluklardır. Belen ağzı için karakteristik olan bu ikinci dereceden uzunlukların yaygın olmasıdır.

Birincil Ünlü Uzunlukları

Bir fonem olarak uzunluğun Eski Türkçede varlığı tespit edilmiştir. (Tuna, 1960: 213-282) Eski Türkçedeki uzunluklar, bugün Halaç (Doerfer, 1971: 160) Türkmen (Hanser, 1977: 10) ve Yakut (Kiriş-oğlu, 1999: 20) Türkçelerinde düzenli olarak bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında da eski uzunluklar devam ede gelmiştir. (Korkmaz,1953: 197-203)

Türkçede asli uzunluğa sahip olduğu düşünülen kelimeler Talat Tekin tarafından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. (Tekin, 1995: 171-176) Belen ağzındaki Türkçe kelimelerde bulunan uzun ünlülerle, Talat Tekin'in birincil uzun ünlü bulundurduğunu düşündüğü kelimeler karşılaştırılarak aşağıda verilmiştir. Metinlerdeki uzunlukların bir kısmı da muhtemelen baskılı telaffuzlardan kaynaklanmış olabilir.

Belen Ağzı	**Türk Dili (Talat Tekin'den)**
āl-	
ānca	
āÇı9	āÇ„aÇ, çorba"
ān˜lat-	ān˜- „anlamak, idrak etmek"
bāğla-	bā- „bağla"
bāÇ	
çāır-	çākır- „çağırmak"
dād	tāt „tad"
dām	tām „duvar, çatı"
dāÇ	tāÇ„taÇ"
ār	kār „kar"
sāç	
vār	bār „var"
vār-	
yān	yān „yan"
yāp-	
yārin	yārın „sabah, sabahleyin, yarın"
yāzıl-	
do¯n˜-	
do¯l-	to¯l- „dol-"
yo¯k	yo¯k „yok"
dö¯k-	

İkincil Ünlü Uzunlukları ve İkincil İkiz Ünlüler

Belen ağzında, çok yaygın bir Çekilde görülen ve çeÇitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmıÇ olan ikincil ünlü uzunlukları ile ikincil ikiz ünlüler Çöyle gruplandırılabilir:

Açıklık Uyumu

Belen ağzında, sızıcı ünsüzlerin, yanlarındaki ünlünün açıklığı sebebiyle, yanlarındaki ünlüyü uzatmak veya ikiz ünlü oluÇturmak suretiyle kaybolması yaygın bir Çekilde görülür. Özellikle ötümlü patlayıcı damak g"sinin sızıcılaÇması, bu tür uzunlukları meydana getirir.

Erime (Fusion)

Bir kelimede, ünlüden sonraki ünsüzün, o ünlünün açıklığının etkisiyle niteliğini kaybedip, ünlü içinde onu uzatmak suretiyle kaybolmasıdır. (Tuna, 1986: 42-43) Belen ağzında kelime

içindeki "ğ, h, v, n, r" seslerinin erimesi sonucunda ikici dereceden uzunluklar ve bazen de ikiz ünlüler ortaya çıkar.

ā < ağ: "āla- ,bā"

ā < ah, ak: "āleim ,āÇam"

ì< iğ: "çì"

ie(iğ) < ig: "siere"

o¯ < oğ: "do¯-, koro¯lu"

u¯ < uğ: "mu¯la"

ö¯ < öğ: "ö¯len , ö¯retmen"

ö¯< öy: "ö¯le , sö¯le"

o¯ < o¯n: "so¯na , so¯ra"

ıı˜ < ın: "yalıı˜z"

Büzülme ve Derilme

Kelime içinde iki ünlü arasında bulunan bir ünsüzün bu ünlülerin açıklığının etkisiyle, tek uzun bir ünlü haline gelmesidir. (Tuna, 1986: 44) Bazı örneklerde ikiz ünlü görülür. Bölge ağzında iki ünlü arasında bulunan "ğ, v, y, h" seslerinin büzülmeye uğradığı örnekler bulunmaktadır.

V¯ VV VV¯/VV < VğV

"ā, dėe¯rmen, āz, ėitim, a¯c, e¯r, dė¯l, sıa¯-, bār-, gurbaa¯, düü¯n , kād, bayā, doan, yo¯urdu"

VV < VyV: "büük"

VV < Vv: "daul"

Büzülme ve derilme hadisesine –Dık sıfat-fiil eki, -Ik öğrenilen geçmiÇzaman eki, +(y)I belirtme hali eki ve +(y)A yönelme hali eklerinin içinde de rastlanır.

+Dı¯+iyelik < DIk+ iyelik: "dedìm, oturdu¯, bulundu¯, namaz ıldıı"

uu¯ + iyelik< -Ik+ iyelik: dolduruu¯z

Belirtme hali +(y)I'dan sonra: ā, e¯, ì, u¯, uu, üü: "gulā, irmì **,** tavu¯, sucuu **,** yėme¯, yüzüü"

Yönelme hali +(y)A' dan sonra: ā, e¯, ua: "aÇÇaoynama¯, aba¯, buçua"

KarıÇma ve GeçiÇme

KonuÇma sırasında, dizideki kelimelerden ikisinde, birinin sonundaki, ötekinin baÇındaki ünlülerin birbirine geçmesi sonucunda bir uzun ünlü ortaya çıkar. (Tuna, 1986: 43)

"no¯ldu, Çe¯dip, na¯ssın, bu¯rda"

Kısa Ünlüler

Belen ağzında normalden daha kısa bir sürede boğumlanan ı, e ünlüleri vurgusuz orta hece durumunda olduklarında veya ekleÇme ve birleÇmelerde kısa söylenirler.

“neˇ olucu, neˇ aˆdar, vārïdı, ali eˇfendi”

Geniz Ünlüleri

Türkçede dilin arka tarafının yumuşak damağa teması ile genizden söylenen bir n͡g sesi vardır. Yazı dilimizde kaybolduğu halde, hemen hemen bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşayan bu ses hece kaynaşması ve ünsüz düşmesi gibi durumlarda kaybolurken fonksiyonlarını yanlarındaki ünlülere yükleterek bunlara genzellik özelliği kazandırırlar. Bu nitelikteki ünlülere geniz ünlüleri adı verilir. (Gülensoy, 1988: 28-29**)**

“baa˜, saa˜”

Ünlü Uyumları

Türkçede diğer dünya dillerinin çoğunda olmayan ünlü uyumu kuralı vardır. Bu kural doğrultusunda ünlüler, kelime içinde, nitelikleri bakımından, kendilerine benzeyen ünlüleri takip ederler. (Coşkun, 2008: 45)

Belen ağzındaki ünlü uyumları, damak uyumu ve dudak uyumu olarak ele alınmıştır.

Damak Uyumu

Türk dilinde genel bir kural olarak görülen damak uyumu, Belen ağzında da yerleşmiş bir durumdadır. Bu kural, bölge ağzında yazı diline göre daha ileri bir durumdadır. Arapça, Farsça veya batı dillerinden alıntı kelimeler, “incelme”, “kalınlaşma” şeklindeki ünlü benzeşmeleri sonucu uyuma girmiştir.

“fılan, ḥan ı , alma, birez, barabar, yoḫḳan”

Dudak Uyumu

Dudak uyumu, yazı diliyle büyük ölçüde paraleldir. Yazı dilinde bu uyuma aykırı olan ekler Belen ağzında da uyumsuzdur. (-iyor gibi). Ancak bölge ağzında, yazı dilinde a, e gibi düz – geniş ünlülerden sonra bulunan, u – ü dar yuvarlak ünlüler, ı, i şeklinde gelebilmektedir.

“yāmır, ḫamır , ḳavrıl-, çamır”

Ünlü Türemesi

Türkçe kelimelerin başında “r” “l” ünsüzleri bulunmadığından dolayı, Türkiye Türkçesi ağızlarının büyük bir kısmında bu seslerle başlayan alıntı kelimelerin başında düz-dar bir ünlü türeyebilmektedir. Belen ağzında bu eğilime az rastlanmaktadır. Kelime başında “r” ünsüzünün yanında “ı” ünlüsünün türediği bir örnek bulunmaktadır.

“ırahmatlīn”

Ünlü Düşmesi

Belen ağzında, kelime tabanlarında ve eklşmelerde vurgusuz hecede bulunan dar ünlülerle sondaki dar ünlülerin düştüğü örneklere rastlanmıştır.

“nerde, anterler, yör, orda”

Ünlü Değişmeleri

Yöre ağzında, bir takım ünlüler etraflarındaki diğer ünlü ve ünsüz seslerin etkisiyle çeşitli değişmelere uğramışlardır.

Kalın Ünlülerin İncelmesi

a > e değişimi: Bu değişim daha çok alıntı kelimelerde görülür. Türkçe kelimelerde ünlüler arasında ilerleyici benzetme sonucu ortaya çıkmıştır.

"diyenetinki, peket, heyri, tene"

a > i değişimi: Üç/iki ünlü bulunduran Arapça alıntı kelimenin ikinci ünlüsünde rastlanmıştır.

"maiş"

ı > i değişimi: Örnekleri azdır.

"pinār, "yārin"

u > ü değişimi: "söhür"

Kalın ünlülerin yarı incelmiş şekillerde de şu kullanımları bulunmaktadır.

a > á: " s geriye"

ı > ɪ: "yānī **,** atık̲"

o > ó: "g r - **,** g t ür"

İnce Ünlülerin Kalınlaşması

Genellikle diş ve diş eti bölgesinde boğumlanan ünsüzlerin yanında ince ünlülerin kalınlaşmasına rastlanmıştır.

e > a değişimi: "barabar, baton, asbab, belanlı"

i > ı değişimi: "ḥan ɪ, ḫızmet, fılan, gırmit"

i > a değişimi: "ḥalaf, íḫtayar"

İnce ünlülerin yarı kalınlaşmış örnekleri; e , ö , ü şekillerinde bulunmaktadır.

e > á: "d v̇am"

ö > ó: "g r -, g t ür"

ü > : "g r şgün, g̲ çl ük "

Geniş Ünlülerin Daralması

Kelime içindeki dudak ve diş ünsüzleri yanlarındaki geniş ünlülerin darlaşmalarına sebep olmuştur.

a > ı değişimi: "sınat, rak̲ım"

e > i değişimi: "cidid, yimek, yim̄e, gice **,** dilik, yimesek"

o > u değişimi: "ḥoruz, maydanus"

Bölge ağzındaki yarı daralmalar a ä, ö ö̇ ve e> ë şeklinde üç şekilde görülür. Bunların içinde en dikkat çekici değişme e ë değişmesidir. Metinlerde, aynı konuşmacıların aynı kelimeleri hem "e" hem "i" hem de "ë" ile telaffuz ettikleri görülmüştür. Bu üç ses içinde genel eğilim, "e" ile "i" arasında bir ses olan "ë" (kapalı e) sesi yönündedir. Aynı şekilde;

"e" (kapalı e) sesine olan eğilim **"i> e"** değişmesi şeklinde de yaygın olarak görülmektedir:

"endir-, eyi, gét-, yéyecek , héç, nénni"

a > a değişimi: Kelime içinde genellikle ekleşmelerin ve "y" sesinin etkisiyle görülür.

" aynatma'ya, şuna'ya , tağta'ynan, ali baba'ya"

ö > ö değişimi: tüm düyör

e > é: "dé-, koré, yéme, hép, géce, érken, vérme-, gél-, séçici, érişgin, én, ézmeye, dénişçin"

Dar Ünlülerin Genişlemesi

Belen ağzında, kelime içindeki "y, n, r, l, z, h, g, ç, ş"ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlüler kimi zaman genişlemektedir.

i > e değişmesi: "eyi, heç, get, neçe, gey-, nene"

u > o değişmesi: "yoğarda, şo, şora, şorda"

ü > ö değişmesi: "gözel, yörü, böyüdük, yör"

Yarı genişleme şekli olarak **u > o** değişmesi bulunur: "boyur, yoğarı"

Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Kelime içinde bulunan "v, b, ç, t, z" ünsüzlerinin etrafındaki düz ünlüleri etkileyerek yuvarlaklaşmalarına sebep oldukları görülür.

i > ü değişmesi: " çüt sür-, düzüm"

Yarı yuvarlaklaşmalar şu şekildedir:

e> é: "dévrinde"

ü > ö: "gözel"

Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Kelime içinde bulunan "m, v, f, b, z " ünsüzlerinin kimi zaman yanlarındaki ünsüzleri düzleştirdikleri görülür.

ö > e değişmesi: "çezdirmedi, beyle"

u > ı değişmesi: "çamır, ğamır, kavrılmış, yımır"

Yarı düzleşme **o > a** değişmesi şeklindedir: "baáz"

2. Ünsüzler

Ünsüz Türleri

Belen ağzında, Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan 21 ünsüz yanında bu ünsüzlerin bazı değişikliklere uğramış şekilleri bulunmaktadır:

ñ: "Damak n‟si"dir. Türkiye Türkçesi ağızlarında sıkça rastlanan bu ses Belen ağzında da yaygındır. Kelime köklerinde de eklerde de bulunur. "biñbaG, buñu, koñ, doñuzluh"

h: Sızıcı h sesidir. Belen ağzında çok yaygındır. "çarhı, yoh, soharlardı, atardıh"

ġ: Arka damak g‟si olan bu sesin yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiGtir. " oruk, uruG, adar, üççük"

ḳ: Arka damak k‟sıdır. "ḥalḳı, baGıḳ, ḳatarız, baḳras"

g: Orta damak g‟sidir. "g ç lük, göt reK"

k: "ḳ" sesi ile "h" sesi arasında bir sestir. "rakımı, tavuk, ḳuGak, takallar"

9: Sızıcı h‟nin ön damaksıl karGılığıdır. " almayı9, ti9sindiler mi, āGı9, a9a"

ḥ: Nefesli h sesidir. "ḥeyri, ḥatayın"

v: Çift dudak v‟sidir. Örnekleri azdır. "davam ettiler, tavuk"

b: "b" sesi ile "v" sesi arasında bir sestir. "babama"

l: Kalın ünlü ile hece kurmuG olan ön damak l‟sidir. "hal"

>: Orta damak k‟sidir. ġu örnekte görülmüGtür. "oła>"

K: "k" sesi ile "g" sesi arasında bir sestir. "Koñ, ekmeK"

P: "p" sesi ile "b" sesi arasında bir sestir. "araP kebabı"

T: "t" ile "d" arası sestir. " aynaTırlardı, gėtTim"

S: "s" ile "z" arası bir sestir. "keseriS"

y: Belirsiz, düGmek üzere olan "y" sesidir. "Ge yapardık, ne yapıcım"

ğ: Belirsiz, kaybolmak üzere olan bir "ğ" sesidir. " ara ğızı, oluğum"

d: Belirsiz kaybolmak üzere olan bir "d" sesidir. "yeddi"

l: Belirsiz kaybolmak üzere olan bir "l" sesidir. "geldiñ"

r: Belirsiz kaybolmak üzere olan bir "r" sesidir. "yaparlar, çekerler"

g: Belirsiz kaybolmak üzere olan bir "g" sesidir. "güneG ğününde"

v: Kaybolmak üzere olan belirsiz bir "v" sesidir. "göv nünü"

h: Kaybolmak üzere olan belirsiz bir "h" sesidir."meh met"

n: Kaybolmak üzere olan belirsiz bir "n" sesidir. bunlar

	Dudak		DiĞ		Damak			Kaybolmak üzere olanlar
	DiĞ dudak	Çift-dudak	DiĞ diĞeti	DiĞ damak	Ön damak	Orta damak	Arka damak	
Ötümsüz patlayıcı		p	t	Ç	k	>		
Yarı-ötümlü patlayıcı		P	T		K			
Ötümlü patlayıcı	b	b	d	c	g	g	g	d, g
Akıcı-geniz ötümlü		m	n	ñ				n
Ötümsüz sızıcı	f		s	Ğ	h, 9	k	h	h
Yarı ötümlü, sızıcı			S					
Ötümlü sızıcı	v	v	z	j			ğ	v, ğ
Akıcı sızıcı ötümlü			l, l, r, y					l, r, y

Belen ağzında ünsüzler çizelgesi

3. Ünsüz DeĞişmeleri

Ötümlüleşme

Oğuz grubu ağızlarındaki en karakteristik fonetik eğilimlerden biri, ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesidir. Oğuz lehçe ve ağızlarına göre, bu ötümlüleşme dereceleri ve yoğunluğu farklılık gösterebilmektedir. (Gülsevin, 2002: 36)

Belen ağzında da ötümlüleşme yaygın bir eğilim olarak görülmektedir.

Kelime BaĞında Ötümlüleşme

k > g

Çok yaygın olan ötümlüleşmelerdendir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde "k-" ile kullanılan ince ünlülü bazı kelimelere de Belen ağzında "g-"li Ğekilleri ile rastlanmıĞtır.

"gendi, geçi, giĞi, güççük"

k, k g, değiĞmesi, Belen ağzında kelime baĞında çok yaygın bir eğilim olarak tespit edilmiĞtir.[3]

[3] k g değiĞmesi Türkiye Türkçesi ağızları için oldukça yaygın bir hadisedir. Bu değiĞmeyi Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson DeĞişmeleri" adlı yazısında: " - > g-"değiĞmesi oldukça düzenli bir geliĞme geçirerek bazı bölgeler için kesin bir Ğekil almıĞtır. O kadar ki, bu değiĞme üzerine Anadolu ağızlarının bir "dil coğrafyası haritası" bile çizilebilir." Ğeklinde açıkladıktan sonra, k g değiĞmesinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki durumunu belirtmiĞtir. (Caferoğlu, 1988: 9-11).

"gey-, aç –, açah, onuğ, oğu, ırık"

t > d

Kelime başında t d değişimi de Belen ağzında oldukça yaygındır. Alıntı kelimelerde de rastlandığı örnekler vardır.

"dığılmış, dāl, depelemek"

p > b

Türkiye Türkçesi yazı dilinde "p" ile standartlaşan Türkçe kelimeler bölge ağzında "b" sesi ile muhafaza edilmiştir. Bazı alıntı kelimelerin başında bulunan "p" ler de ötümlüleşmiştir.

"bekmez, biğebiğe, biğirik, bazaar"

Yazı dilinde "p" sesi ile kullanılan "pınar" kelimesi aynı konuşmacının ağzında hem "p" ile hem de yarı ötümlü şekilde "P" tespit edilmiştir.

"orda pi˜ar var, bizim köyde Pi˜arın˜ başı"

Ġçseste ötümlüleşme

Kelime içinde, Eski Türkçeden gelen ve yazı dilinde ötümlüleşmiş olan şekiller devam etmektedir. Bugün yazı dilinde ötümsüz olarak bulunan bazı alıntı kelimelerde de ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca kelime içindeki ötümlüleşmelerin bir kısmı da ekleşmeler sonucu ortaya çıkmıştır. Bir kısım örneklerde, yarı ötümlüleşmiş şekiller bulunmaktadır.

k > g "eriğin, ayak_Kabıyı, esgi, asger"

t > d "asdım, ān˜ladıcım, unuTmāk, an˜laTsam"

Kelime sonunda ötümlüleşme

Kelime sonunda t d, ç c değişimi yanında "K", "S" ve "T" gibi yarı ötümlüleşmiş şekiller bulunmaktadır.

"dörd, dād, gėdiyoK, çoK, āc, dovrarıS"

Ötümsüzleşme

Belen ağzında genel eğilim ötümlüleşme olmakla beraber, bazı kelimelerin ötümsüz şekillerine de rastlanmıştır. Türkiye Türkçesi yazı diline göre ötümsüzleşen birkaç kelime vardır.

b>p: "pıçak"

c>ç: "çeket, davulçu"

Sızıcılaşma

Oğuz grubu lehçe ve ağızlarında genel bir eğilim olan sızıcılaşmaya Belen ağzında da, yaygın olarak rastlanır.

k > ğ:

En sık rastlanan sızılaşma hadisesidir. Bu eğilim alıntı kelimelerin başındaki nefesli "h" sesini de etkilemiş ve "ğ" sesine dönüştürmüştür. Kelime başında k > ğ değişmesine ğumarcı örneğinde rastlanmıştır. Kelime başında görülen diğer "ğ" sesleri h ğ şeklinde ortaya çıkmıştır.

"ğızmet erisi, ğırğa, ğamır, ğoca"

Türkçe kelimelerde k > ğ değişimi kelime içi ve kelime sonunda yaygın olarak görülür.

“arḫadaÇ gırıḫan, arḫa, oḫu, artıḫ, ıra çıḫıḫdılar”

b (> v> ø)> y: “suy”

ḳ > g̈> ğ

Kelime ortasında genellikle ulama sırasında iki ünlü arasında görülen bir değiÇmedir. Sızıcı g sesi “ğ” belirsiz ve düÇmek üzere bir durumda bulunur.

“combalağ atmak, ara ğızı, souğ oluun”

ç > Ç

Hece ve kelime sonunda görülmüÇtür.

“ aÇıḫ, gaÇ geÇi, üÇ”

Yer Tutma

Kelime içinde ve kelime baÇında “r, l, n, s, v ” ünsüzlerinde rastlanmıÇtır.

“löbet, nabal, güleÇ herkėÇ”

Ünsüz Türemesi

Alıntı kelimelerde kelime sonunda bir “k” türemesi ile “ayın”(ع) sesinin yerine bir “h” türemesine rastlanmıÇtır.

“rahmetlik, sehet”

Ġikizleme

Ünsüz türemesinin özel bir Çekli olan ikizleme hadisesi Çu kelimelerde tespit edilmiÇtir.

“saḳḳal, yeddi”

Ünsüz DüÇmesi

Yaygın değildir. Türkçe ve alıntı kelimelerde “r, l, y, d, h” seslerinin düÇtüğü örnekler vardır.

“günüz, ḳaḳ, herÇe arçlıḳ”

TekleÇme

Alıntı kelimelerde görülen yan yana iki ünsüzden birinin veya boğumlanma noktaları birbirine yakın olan iki ünsüzden birinin tekleÇtiği birkaç kelime tespit edilmiÇtir.

“tulis, çif, çüt sürme, abdes”

GöçüÇme

Kelime içinde yan yana veya birbirinden uzak bulunan iki sesin karÇılıklı olarak yer değiÇtirmesi olan göçüÇme hadisesinin örnekleri azdır.

“eÇik, kavran”

Ünsüz BenzeÇmesi

Kelime içinde ve ekleÇmelerde yan yana bulunan ünsüzlerden birinin, kendine yakın boğumlanma özelliği taÇıyan öteki ünsüz tarafından benzetilmesidir. Belen ağzında ünsüz

benzeşmesi hadisesine +lAr, +lAn- , +lIk eklerini almış kelimelerle "ile" edatının eklenmiş olduğu kelimelerde rastlanır.

İleleyici Benzeşme

Sonda "n" sesini bulunduran kelimelere gelen şu eklerde kimi zaman ilerleyici benzeşme hadisesi olmuştur.

Çokluk eki +lAr

nl> nn: "bunnar, insannar, çayannar, kervannar"

İsimden fiil yapma eki +lan-

nl> nn: "dinnen-"

İsimden isim yapma eki +lIk

nl>nn: "eitmennik"

"ile" edatının eklenmesi sonucu

nl>nn: "dürbünnen, bannan, hayvannan, onnan"

Gerileyici Benzeşme

Sonunda "r" sesini bulunduran kelimelere gelen +lAr çokluk ekinde bazen gerileyici benzeşme meydana gelmiştir.

rl> ll: "atallar, sayallar, urudullar, içeller"

Gerileyici benzeşmeye bir örnekte **ls> ss** şeklinde rastlanmıştır.

"össun"

Karşılıklı Benzeşme

"yannık"

BULGULAR VE SONUÇ

Belen ağzının ses özelliklerini tespit etmeye yönelik olan bu çalışmada şu bulgulara ulaşılmıştır:

1. Türkiye Türkçesi yazı dilindeki sekiz temel ünlü yanında, bu ünlülerin söyleniş bakımından bazı değişikliklere uğramış şekilleri de kullanılmıştır:

Yarı incelmiş olan ünlüler olarak , ı, , ; yarı daralmış ünlüler olarak a, e, o, ö ünlüleri; yarı yuvarlaklaşmış ünlüler olarak a, e, i ünlüleri bulunmaktadır.

2. Yarı dar ė (kapalı e) sesinin kullanımı yaygındır. Türkçe kelimelerde e ė, i e değişmesi yanında, alıntı kelimelerde de i ė değişmesi görülür. ė sesinin Türkçe kelimelerde kullanımı da karışık bir durum arz eder. Şöyle ki, aynı konuşmacının ağzında, aynı kelimenin hem "i" li hem "e" li hem de"ė" li şekillerine (yimesek, yėmeē, yemek) rastlanmıştır. Genel olarak bölge ağzı değerlendirildiğinde "ė" sesinin kullanımı yaygın bir temayül halindedir.

3. Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde asli ünlü uzunluklarıyla ilgili uzun ünlüler vardır:

"aāş, vār, dām, ānla-"

Erime, büzülme, geçiş ve karışma gibi ses olayları sonucunda ortaya çıkmış olan ikincil uzun ünlüler ve ikincil ikiz ünlüler yaygındır.

"āc, ēr, düün̄, āz, nol̄du, soan"

4. Damak uyumu, yazı dilinden daha ilerdedir.

"alma, barabar, ḳardaş, karvan̈, birez, tene"

5. Dudak uyumu yazı diliyle paraleldir.Az sayıda örnekte "a" dan sonra "ı" sesi gelmiştir. Yazı dilinde "u" ile görülen bu şekiller farklıdır.

"yāmır, çamır, kavrıl-"

6. Belen ağzında Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan 21 ünsüzle beraber bu ünsüzlerin çeşitli değişikliklere uğramış şekilleri de bulunmaktadır.

7. Ünsüz türleri içinde "damak n"si "ñ" sesi eskicil bir şekil olarak dikkati çeker. Hem kelime kök ve tabanlarında hem de eklişmelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu durum esasen "ñ" sesi bulundurmayan kelimeleri de örnekleme yoluyla etkilemiş bir eğilim olarak görülür. (Şuñmarı)

"tañrı, deñiz, öñü, köyüñ"

8. Oğuz grubu lehçe ve ağızları için en karakteristik ses olaylarından biri olan ötümlüleşme Belen ağzında da oldukça yaygındır. k, ḳ g , ; t d ve p b değişimleri görüldüğü gibi, t T; p P ; k K şekilinde yarı ötümlüleşme örneklerine de rastlanmıştır.

Yazı dilinde hem kalın hem ince ünlü kelimelerde bulunan "k" li şekiller ötümlüleşmiştir. Aynı ötümlüleşmeye yazı dilinde "t" ve "p" li olan kelimelerde de rastlanmıştır.

k, ḳ > g, ġ

"gendi, ız, giş, oğu, çç ük, adın"

t> d

"dāş, dız, depelerler"

p> b

"bekmez, bişirik, biçe biçe"

9. Oğuz grubu lehçe ve ağızları için sızıcılaşma da genel bir fonetik eğilimdir. Belen ağzında sızıcılaşmanın en yaygın şekli kelime içi ve kelime sonunda çok rastlanan ḳ > ğ değişimidir.

"arğa, ırğlı, yumağ, sucuğ, çığar, yoğarı"

10. Ekleşme sırasında ünsüz benzeşmeleri ortaya çıkar. Gerleyici benzeşmenin örnekleri daha çoktur. "n" ile biten bir kelimeye "l" sesi ile başlayan bir ek geldiğinde, ünsüz benzeşmesine uğrar.

nl >ll

"çayannar, eitmenlik, zamannar, insannar"

Gerileyici benzeşme örnekleri daha azdır. "r" ile biten kelimelere "l" sesi ile başlayan ek geldiğinde, bazı kelimelerde ortaya çıkmıştır.

rl > ll: "atallar, takallar"

ls > ss: "ossun"

Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Belen ağzının ses özellikleri bakımından Türkiye Türkçesi ağızları içindeki yeri ile ilgili şunlar söylenebilir:

Türkiye Türkçesi ağız bölgelerinin meydana gelmesinde çeşitli Oğuz boylarının farklı derecelerde etkileri olmuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşumunda rol oynayan başlıca boylar Kayı, Kınık, Avşar, Salur, Çepni, Bayındır, Bayat, Alayuntlu ve Eymir boylarıdır. (Korkmaz, 1971: 25)

Zeynep Korkmaz "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" adlı yazısında Türkiye Türkçesi ağızlarına Avşarlardan geçmiş olan önemli özellikleri sıralamıştır. (Korkmaz, 1971: 28-29).

Türkiye Türkçesi ağızlarına Avşarlardan geçen özellikler (Z. Korkmaz'dan)	**Belen Ağzı**
k- , ķ > g-, ġ-	**k- , ķ > g-, ġ-** **[Y]** „gey-", „adın"
r>l „belbel"	**r>l** „güleş" [**S**]
Kökte **i-** „yi-"	**i-** , [**S**] „yi-"
ķ / > ḫ / „yoḫ"	**ķ / > ḫ** / „yoḫ" [**Y**]
VnV > V̄; VgV > V̄; VyV > V̄; VğV > V̄ (Hece kaynaşması, erime) „girī; „koşē	**VğV>V̄; VyV>V̄; Vv>V̄** (Erime, büzülme) **[Y]** „ abā", „āz", irmī
eyle; beyle Yuvarlak ünlülerde düzleşme: (y'nin erimesi ve hece kaynaşması sonucu) **–iyor > -ıy -iy ~ -ī** „geliyim"; „bilmīm"	**beyle**, **şöyle** [S] **-yor> -iyo(r)~ -ıyı iyı** [Y] „biliyosun" „biliyim", „diyi ki"

[Y]: Yaygın [S]: Sporadik

Bu özelliklerin Belen ağzıyla karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan bu tabloya göre Belen ağzına ait bir takım ses özelliklerinin Avşar ağzıyla paralellik içinde olduğu dikkati çeker. Ancak, Türkiye Türkçesi ağızlarıyla Oğuz boylarının ağız özellikleri arasındaki ilgiyi belirleyebilmek, ağızların etnik yapılarıyla ilgili kesin kararlar verebilmek son derece güçtür. Bugün Anadolu'daki ağızların Oğuzcaya dayalı ağızlar olduğunu ifade eden Gürer Gülsevin "Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine" adlı çalışmasında; Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki farklılıkların bir bölümünü doğal gelişim içindeki gelişmelere ve çevresi ile etkileşime bağlamakla birlikte tarihi ve boysal ayrılıklara dayanan farklılıkların da bulunabileceğini belirtmektedir. (Gülsevin, 2010: 93-106). Türkiye Türkçesi ağızlarındaki yaygın eğilimler ve karakteristik değişmelerin tam olarak tespit edilebilmesi ve Oğuz boylarının hepsinin kendilerine has ağız özelliklerinin belirlenebilmesi için ayrıntılı araştırma ve incelemelere olan ihtiyaç devam etmektedir.

KAYNAKÇA

CAFEROĞLU :Ahmet CAFEROĞLU (1988), "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", **TDAY Belleten 1963**, Ankara, s. 9-11.

COşKUN :Volkan COşKUN (2008), **Türkçenin Ses Bilgisi,** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

ÇALIşKAN :Adnan ÇALIşKAN (1995), **Belen Belgeseli**, şahin Matbaası, İskenderun, s. 29-30

DARKOT :Besim DARKOT (1993), "Belen" **İslam Ansiklopedisi,** C II. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 474

DOERFER :Gerhard DOERFER (1971), **Khalaj Materials**, Indiana University, Bloomington.

ERCİLASUN :Ahmet B. ERCİLASUN (1999), "Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sistemi", **Ağız Araştırmaları Bilgi şöleni**, TDK Yayınları, Ankara, s. 43-48

GÜLENSOY (1988) :Tuncer GÜLENSOY (1988), **Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),** TDK Yayınları, Ankara.

GÜLENSOY(1995) :Tuncer GÜLENSOY (1995), **Türkçe Yer Adları Klavuzu,** TDK Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN (2002) :Gürer GÜLSEVİN (2002), **UşakGil Ağızları (Dil Özellikleri Metinler-Sözlük)**, TDK Yayınları, Ankara..

GÜLSEVİN (2010) :Gürer GÜLSEVİN (2010), "Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine", **Yaşayan ve Tarihi Türkiye Türkçesi Ağızları Makaleler I,** Özel Kitaplar, İstanbul, s. 93-106.

HANSER :Oskar HANSER (1977), **Türkmen Manuel Descriptive Grammar of Contemporary Literary Turkmen Texts Glossary**, Wien.

KİRİşÇİOĞLU :M. Fatih KİRİşÇİOĞLU (1999), **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri,** TDK Yayınları, Ankara.

KORKMAZ(1953) :Zeynep KORKMAZ (1953), "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953**, TDK Yayınları, Ankara, s. 197-203.

KORKMAZ(1971) :Zeynep KORKMAZ (1971), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu" **TDAY Belleten 1971**, Ankara.

SİS :Nesrin SİS (2010), **Hatay Belen Ağzı, (İnceleme-Metin-Sözlük)** Serhat Matbaacılık, Malatya, X+166 s.

TDK :Türk Dil Kurumu (1993), **Derleme Sözlüğü II,** TDK Yayınları, Ankara.

TEKİN :Talat TEKİN (1995)**, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler,** Simurg Yayıncılık, Ankara.

TUNA (1960) :O. Nedim TUNA (1960), "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 213-282

TUNA (1986) : O. Nedim TUNA (1986), **Türk Dilbilgisi,** Önü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, Malatya, 1986,

EKLER

Ek 1

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

A: a, e

: a-e arası ünlü

a̤: a-ı arası ünlü

a̰: a-o arası ünlü

b̲: b-v arası ünsüz

ė: e-i arası ünlü

ḛ: e-ö arası ünlü

g̲: orta damak g‟si

: arka damak g‟si

ɧ: sızıcı h

ḥ: nefesli h

9: sızıcı h‟nin ön damaksıl karşılığı

I: ı, i, u, ü

ı: ı-i arası ünsüz

ı̰: ı-u arası ünlü

k̲: arka damak k‟sı

K: k-g arası ünsüz

k̲: k- ɧ arası ünsüz

>: orta damak k‟si

l ´ : ön damak l‟si (kalın ünlülü hecede)

n̰: damak n‟si

Ø: eksiz hali belirtir.

O: o,ö

: o-ö arası ünlü

o̤: o-u arası ünlü

ö̤: ö-ü arası ünlü

P: p-b arası ünsüz

S: s-z arası ünsüz

T: t-d arası ünsüz

U: u,ü

: u-ü arası ünlü

v̈: çift dudak v"si

: diftong

˜ : ünlüler üzerinde damaksıllık iGaareti

-: fiille bağlanmayı gösterir

˘: ünlüler üzerinde kısalık iGareti

-: ünlüler üzerinde uzunluk iGareti

̩: ünsüzler altında belirsizlik (düGmek üzere oluG iGaareti

_: süreksiz ünsüzler altında yarı sızıcılık iGaareti

+: isimle bağlanmayı gösterir.

>: ok yönünde geliGmeyi gösterir.

Ek 2

KonuGan : Ahmet Doğan – 65 yaG

Derleme yeri : Ötençay Köyü

Konu : Eskiden Belende geçmiG olan olaylar – Sohbet

ESKİDEN BELENDE GEÇMİG OLAN OLAYLAR

Gindi bu efsāne dediñ ya, bi tüccar geliyi buruya. Gindi tüccarda da eyi yüklü bir para vārmıG.Gindi bunnar kād oynamā oturuylar, buranıñ yerlisiynen. o tüccar Gindi bunuñ elini gösterė gösterė elini görüyler biliyiñ mi. o rakımı söyleyė söyleyė tüccarı hėç beGguruGgene almıyı. herkes açıyı dālara baçalara orda vakit geçene adar, epey zamana adar gelemiyi buruya. beyle oldu diyiler yāni. burda tüccarlar olurdu, böyük tüccarlar, beyle onnar, umarcılar açırmazdı bunnarı.

herkes köyüne göre onuGuk onuGuk. buranıñ gendine göre onuGunū vār. birbirine benzemez yāni bu onuGuk. bizim yusufa sordular, bizim ekinner suyu alık mı? o dedi ki, aradaG yā gėdiñ, baıñ çarhı za. suyu alık mı almayık mı? yā yusuf ā dedi, burdan dıniyim dıniyim, benim çarhı çıaramıyım. beleniñ halkı ayakKabı alsa arhaya basar, büker. nerelisiñ sen? ben belanlıyım der. ille bu ayakKabıyı topūn içine bükecek. Gindi bakras köyünde bir suy vār. suyda Gėāle ahar. etrāfı böyle ayalıh. orda bizim köyün adamı, bir Gėyini or, yatarmıG.çeketleri burdan yırtılıyor. Tortum yaylasında beyler otururdu. o zaman vāsıta yoh. asfalta bizim köyüñ adamı gėlir, afedersiñ hayvannan adamı alır, Tortum yaylasına getirir. onnarıñ orda birisi düün yapmıG.bakras köyünüñ tanıdıklarını da dāvet etmiG sōra masada oturuylar. ōluna diyo ki bey, ōlum diyor, Gorda bakraslılar vār. gėt çāır da yem gelsinner. ōlan diyo, baba, ne bilicim hangisi bakraslı oldunu. baa bak ōlum diyi. hanginiñ çeketi yamalıklıysa o bakraslı. ne bildiñ baba diyo. ōlum bunnar çalıGmaz. ōlene adar iGlerini yaparlar. ōlenden sōra diyo suyları vār, gėlir baGında bunnar böyle uyurlar. ondan diyo, dirsekleri yırtılır bunnarıñ diyo. esgi ādetler d vam eder. ramazanda herkėGbi yere iftara

gėder. söhür zamanı oñGuuyanamazsa çārırsıñ. biGrdÌñ yemeklerden sen gendiye götürüñ o saa getirir. köyde davulçu yoḫ.

bizim orda Gındi bi düün oldu. adamıñ bi kümes tavu vār. düüne gelenler oturdu masaya, dedi ben tavuk isdiyim en geç alannar. adamıñ tav bitmiG arḫadaGın biri gidiyi baḫıyı kümesde bi tek ḥoruz almıG.musa emmi diyolar. tavuḫ getir. almadı ōlum diyor. ben diyor. gördüm diyor. gėtTim, baḫdım kümesde bir ḥoruz var. ulan ōlum diyor. o ḥoruz dėl. ulan musa emmi iGde ḥoruz vār köGde. ōlum diyo, o sehet sehet diyo. onnan öküzleri yemliyom. diyo. bütün düünü terkeTseñiz, onu size kesdirmem diyo. köy ḥoruzları saat üç oldu mu öter. o zaman sen ḥayvanıñı, öküzüñü neyse yemlersiñ.

o zaman çerçilik vār. meyvañı toplarsıñ. afedersiñ eviñde eGek mi vār, ātır mı vār, yüklediñ. köylere götürüñ, buğdaynan deñiGiñ. adamıñ birisi gėliyi. adamıñ birisi soruyu. nere gėlḍiñ diyor. araburun diyor. yüküñ ney ōlum diyi. ar a erik. nerelisiñ, arni aralıyım. adıñ ney. ara memmet. ulan bu adar ara mı olur diyi. aral gėt bre demiG. biGey de almamıG.

burda ḥan ı baḳḳala gėtseñ fiyat aynı. ben iki buçua satıysam, sen üçe satamañ onu. ben ona satıysam sen ona satacaḫsıñ. dökerler amma satmazlar. buranıñ Gındi eñ m Guru üzüm bekmezi, ceviz sucuḫ. bekmez önce duru olur suy ḥalinde. biGebiGe oyulaGır. a it oyulaGı mı der. oyulaGTıḫdan sōra, sucuu batır, yoḫsa yapıGmaz. Gındi bekmezi tam olgunlaGTı mı cevizi ipe düzeller. Tumaç derler, Gu adar. onu böyle ḳaḥke düzümü gibi yapar, batırır, asılır. birez dinnenir. tekrar batırır asar. Gındi burda dėrler ki mesele, üç mü batırdıñ, beGmi batırdıñ bekmeze. yāni üç batırmıGsa Gıresi birez noḫsandır. ceviziñ üstü yufKa olur. beGbatırmıGsa ėyidir. bi de buranıñ eti temiz. burda bayat et bulamañ. buranıñ ḥayvannarı Gındi. bu asaplarıñ hep aḫırları vār. gendiler beslerler. otnan çalıynan beslenmiG hayvanlar. etin içinde ciyindirik olmaz.

Gındi zeytin saḥibi adam, zeytinlÌni yeddi sefer sürermiG. yeddi demi sürermiG. adam demiG ōlum, zeytinlÌ sür. yeddi demi süreceksin. adam bi yere mi gėtmiG, nasıl olmuGsa, zeytin olgunlaGmaya baGlamıG.demiGōlum, zeytinlÌ sürdüñmü? ḥe yedi demi. neyse zeytin olgunlaGmıG. bi Tane opartmıG, sıḫmıG. üç damla düGmüG. demiG ōlum sen baña yalan söylediñ. niye baba demiG.üç sefer sürüksüñ demiG.yeddi sürseñdi demiG,dāneden yedi damla düGerdi. nōldu demiG bizim her dānede, dört dāne aybımız var. yāni böyle çiftçiler yetiGmiG. böyle çiftçiler duymuGuḫ.

bunnar bilmedikleri adamı muḥammet diye çāırırlar. Gındi adamıñ tütünü bitiyo. baḫçada çüt sürüyolar çataḫ dedÌm yerde. ulan muḥammet diyi, tababakañda ne vār? tütün vār diyo. Gu sarılık içiyom içiyom kesmiyo beni. getir de bi açaḫ saraḫ. peket vār diyo. siere peketi. ulan Gu açāḫ içe içe āzım abardı, getir Gupeketten yaḫaḫ bi tene. yāni ille bi siere yaḫacaḫ adamdan. ister tütün olsun, ister sarılık siere olsun.

Guda ıcı denen köyüñ orda bi aya vār. oraya körōlunuñ geri derler. körōlu, buruya geldÌ zaman Gunya çıḫar kervannarı gözlermiG ordan da kervannar, artıḫ dürbünnen mi baḫarlarmıG nasılsa, ordan kervan çıḫıyı. körōlunu görüyü, ordan ayada görüyü. körōlu da biliyo ya, yānına bir azan yōurT almıG kervan ordan çıḫınca, yōurdu ayaya aGaya dökmüG adam geliyo. burda yolunu kesiyo. kervanbaGı diyo ki, ulan körōlu diyo, seni gördüm amma ḳartal belledim diyor. afedersin, artal pisledi zannetTim demiG demiGben de seniñ beni görec ñi bildim. yānıma bir yōurd aldım. onu demiG dōkdüm, ālḳdım ordan Gındi ıcıl lar buruya körōlunuñ geri derler. körōlunuñ geri demek yāni oturdu yer, bulundu yer demek. orāñ adı Gımdi körōlunuñ geri alıyor. neçe insanlar gelik geçik.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1785-1800, TURKEY

SERVET-İ FÜNÛN EDEBİYATI GAYRI MİLLÎ MİDİR?

Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI•

ÖZET

Batılılaşma çabalarının başladığı Tanzimat Döneminden sonra oluşan Servet-i Fünûn Edebiyatına yöneltilen eleştirilerden biri de bu ekolün gayrı millî olduğudur. Batılılaşma çabaları Servet-i Fünûn Edebiyatının oluştuğu dönemde siyasi, sosyal ve kültürel alanda kendini hissettirir ve bundan dolayı o dönem üzerinde çalışanlar, Batılı hayatı aksettirdiği gerekçesiyle Servet-i Fünûn Edebiyatını gayrı millî sıfatıyla değerlendirirler. Fakat kültürel değişimler söz konusu olduğunda bir edebiyatın tezahür ettiği toplumu yansıtması gayrı millî olduğunu göstermez. Buna bağlı olarak Servet-i Fünûn Edebiyatının gayrı millî olup olmadığı makalemizin konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Servet-i Fünûn Edebiyatı, millî, sosyal hayat, değişim.

IS SERVET-İ FÜNÛN LITERATURE NON-NATIONAL?

ABSTRACT

One of the critiques directed to Servet-i Fünûn Literature, which appeared after the Tanzimat period when Westernization efforts started, is that this movement is non-national. Westernization efforts weigh heavily on the period Servet-i Fünûn Literature came into existance in political, social, and cultural fields; therefore, those who have worked on that period assess Servet-i Fünûn Literature with the attribute non-national, on account of its reflecting western lifestyle. However, when cultural charge is the question, a literature's reflecting the society that it emerges from does not necessarily indicate that it is non-national. Consequently, whether Servet-i Fünûn Literature is non-national constitues the subject matter of this article.

Keywords: Servet-i Fünûn Literature, national, social life, change.

Giriş

Türk edebiyatında bir edebi topluluğun oluşmasına zemin hazırlayan ve topluluğa adını veren ilk dergi olan Servet-i Fünûn 27 Mart 1891-26 Mayıs 1944 tarihleri arasında yayınlanan fen, magazin, sanat ve edebiyat dergisidir. Belirli dönemlerde yayınlanamayan dergi 54 yıllık yaşamı boyunca 2464 sayı çıkar. Derginin başmuharriri olan Ahmet İhsan Tokgöz'ün yanı sıra Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit Yalçın ve Halit Fahri Ozansoy gibi ünlü sanatçılar dergide yayın müdürü olarak görev yaparlar. Ahmet İhsan'ın çıkarmış olduğu *şafak* ve *Umran* dergileri hükümet tarafından kapatılınca, ilk önce *Servet* dergisinin eki olarak çıkmaya başlayan *Servet-i Fünûn, Servet* gazetesinin beklenen ilgiyi görmemesi üzerine 1892 yılında bağımsız yayın organı olur[1].

Servet-i Fünûn'un ilk sayıları fen ve magazin konularına ağırlık verir. Ancak onun basın tarihindeki ve edebiyat alanındaki önemli yeri 1895'ten sonraki eski-yeni edebiyat

• Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: m.sogukomer@mynet.com

[1] Öztürk Emiroğlu, **Türkiye'de Edebiyat Toplulukları,** Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 52-53.

tartışmalarındaki yenilik taraftarlarının yayın organı durumuna gelmesiyle olur. Naci-Ekrem mücadelesi hükümetin araya girmesi ve Muallim Naci'nin ölümü üzerine kapanır. Ancak Muallim Naci taraftarları ile Recaizâde Mahmut Ekrem arasındaki tartışmalar devam eder. *Musavver Malumat*'ın başyazarı Mehmet Tahir ile Recaizâde Mahmut Ekrem arasındaki kafiye tartışmaları ile dikkatler tekrar dergiye çevrilir[2].

Tanzimat Döneminden sonra Recaizâde Mahmud Ekrem'in, *Servet-i Fünûn* dergisinin sahibi Ahmet İhsan Tokgöz ve Tevfik Fikret'i tanıştırması ile "Servet-i Fünûn Edebî Topluluğu"nun temelleri atılır. Derginin edebiyat dünyasına katılmasında Tevfik Fikret'in bu derginin yazı kuruluna katılması ve "Musâhabe-i Edebiye" başlıklı edebiyat içerikli yazılar kaleme almasıyla olur. Batı edebiyatını örnek alan ve eski-yeni tartışmalarında yenilik taraftarı olan sanatçılar *Servet-i Fünûn* dergisi etrafında toplanırlar. Hedefleri Batı medeniyeti etkisinde, Fransız edebiyatını örnek alan, sanat için sanat temayülünde olan ve üst zümreye mahsus bir edebiyat meydana getirmektir. Bu hedefler doğrultusunda bir araya gelen şair, hikâyeci ve yazarlar Servet-i Fünûn edebiyat topluluğunu oluştururlar[3]. Muhteva ve şeklin ahenkli şekilde tamamlamasına önem veren dönem sanatçıları, kendi evlerine yönelir ve uzak diyarların hayalini kurarlar. Kullandıkları veya oluşturdukları dil, bir süre sonra basmakalıp hâle dönüşür[4].

Yeni insan tipi çevresinde şekillenen Servet-i Fünûn Dönemi edebiyatı akılcı, Batıyı örnek alan ve gelişmeyi çizgisinin Batıda olduğunu düşünen sanatçılar yetiştirir. İnsan tipiyle birlikte değişen hayat görüşü de tevekkül anlayışının dışına çıkarak bu dünyayı zevk alınan bir yer olarak görmeye başlar. Ayrıca bu dönem romanında maddeci görüşün de ön plana çıktığı görülür[5].

Servet-i Fünûn edebiyatına yöneltilen eleştirilerden biri olan *"Bu edebiyat, aynı zamanda, memleketin kendi yaşayışı ile ilgisiz, gayr-ı millî, kozmopolit bir edebiyattır.*[6]*"* iddiası, çalışmamızın konusunu teşkil eder. Çünkü toplumda var olan kişilerin veya yaşanan olayların izdüşümünün görüldüğü edebiyat eserlerine gayrı millî sıfatıyla yaklaşmak yanılgıya götürür. Bu anlamda yansıtma kuramı ile Anthony Smith'in milliyetçilik kuramı önem arz eder.

Millet, Millî, Millî Edebiyat Kavramları

Aynı topraklar üzerinde yaşayan insanlar topluluğu olan "millet"in, bu anlamının yanı sıra birçok tanımı bulunmaktadır. Buna göre, "millet" kavramının aynı yerde doğan insan topluluğu anlamı da vardır. Ziya Gökalp, dil, din, ahlak ve bütün güzel sanatlar bakımından ortak olan ve aynı eğitimi almış insan topluluğu şeklinde "millet" kavramını tanımlar. Bu bilgiler ışığında "millet" kavramı, dil, din ve eğitim yönünden, kısaca kültürel yönden ortak olan insan topluğuna verilen isimdir[7].

"Millet" kavramından doğan "millî" kavramı da millete ait anlamında kullanılır. Bu kullanıma bağlı olarak oluşan "millî edebiyat" kavramı "*millete ait özelliklerin yansıtıldığı edebiyat*

[2] Öztürk Emiroğlu, **age.,** s. 54-55.

[3] Öztürk Emiroğlu, **age.,** s. 56-57.

[4] Şükrü Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e,** Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 83.

[5] *"Roman kahramanları, bu dünyada yaşadıklarının farkındadırlar, mutlu olmaya, mutlu yaşamaya çalışırlar. Sözün kısası, bu dünyaya bağlıdırlar. Bu bağ, kimi kahramanlarda yaşama sevgisi, kimilerinde eğlence düşkünlüğü, kimilerinde Batılı yaşayışa özenti, kimilerinde aşkve karşı cins düşkünlüğü, kimilerinde de hür yaşama isteği, şeklinde görülür. Karakterlerden Firdevs Hanım ve kızları ile Behlül (Aşkı Memnu), Veli Bey"in kızları ile Bekir Servet (Kırık Hayatlar), Behiç (Genç Kız Kalbi) ve Perran (Son Yıldız) maddeci dünya görüşüne sahiptirler. Onların hemen hepsi, "yaşamak için hayal değil, hayat yani para lazımdır." fikrini taşırlar. Yaşayış çizgileri de bu doğrultuda yürür. Bu uğurda ahlak kurallarını ve toplum düzenini bile çiğnemekten çekinmezler."* Bk. Cahit Kavcar, **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünûn Romanı,** Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 102-103.

[6] Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri,** İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995, s. 90.

[7] Mithat Atabay, **II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları**, Kaynak Yay., İstanbul 2005, s. 21-22; Mehmet Kaplan, **Nesillerin Ruhu**, Dergâh Yay., İstanbul 2006, s. 47.

demektir.[8]*"* Ancak, 1908-1922 yılları arasını kapsayan "Millî Edebiyat Dönemi" diğer dönemleri kapsamadığı için Türk edebiyatını dönemlere ayırmada çelişkiye oluşturur. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı'ndan itibaren gelişen ve Batı taklitçisi olduğu iddia edilen edebiyat döneminin yanı sıra divan edebiyatı adıyla adlandırılan edebiyatın gayrı millî olduğu gibi bir anlam ortaya çıkar. Fakat bu edebî dönemlerin Türk halkının diliyle, duyuş tarzıyla, edebî eğilimleriyle oluşturulan eserlerine gayrı millî denilemez. Bu yanlış algılayışın sebebi ise "millî edebiyat" kavramına bütüncül olmayan ve daraltılan bir anlam yüklenmesidir[9].

Anthony Smith'in Milliyetçilik Kuramı ve Yansıtma Kuramı

Milliyetçilik kuramlarından birini geliştiren Anthony D. Smith'in temel tezi, modern milliyetçiliklerin geçmişi etnik topluluklar ve bağlılıklar ele alınmadan anlaşılamayacağıdır. Millet ise, tarihi bir toprağı paylaşan, ortak mitleri ve tarihsel anıları, kitlesel bir kamu kültürü, ortak ekonomisi, tüm üyeleri için geçerli hak ve ödevleri ve belirli bir ismi olan insan topluluğudur. Smith, milletin oluşum seyrini ise, birleşme ve bölünme denilen iki boyut üzerinde düşünür. Birleşme ile farklı birimlerin bir araya gelerek etnik topluluğu oluşturmasını, bölünme kavramıyla ise etnik kimliklerin çeşitli sebepler nedeniyle birbirinden ayrılmasını anlatır. Etnik kimlikler son derece dayanıklıdır, ancak bu, bizi bir etnik topluluğun hiçbir değişime uğramadan günümüze ulaştığı inanışına götürmemelidir. Etnik kimlikler, dinî reform, kültürel ödünç alma ve halk katılımı ile kendini yeniler. Ulus ise, egemen bir grubun diğer güçsüz grubu kendi bünyesine almasıyla kurulur. Milletlerin oluşum seyrini yatay ve dikey olarak ikiye ayıran Smith, yatay ile zenginleri, dikey ile halka ait toplulukları anlatmaya çalışır[10].

Yatay topluluklar genelde din adamları, aristokratlar, bürokratlar, yüksek rütbeli subaylar ve zengin tüccarları içerir. Bu toplulukların genel özelliği toplumun üst tabakasını oluşturdukları için toplumun diğer sınıflarını kendi içerilerine çekmeye çalışmalarıdır. Sürecin başarıya ulaşmasında en büyük pay ise yeni kurulmakta olan bürokratik devlettedir. Smith'in idari devrim adını verdiği kolektif kimlik toplumun geneline yayar. İdari devrimi ise ekonomik ve kültürel anlamda yapılan yenilikler tamamlar. Bunu yaparken dinî otoritenin zayıflaması onlara yardımcı olur. Ayrıca kültürel dönüşüm de sağlanarak, roman ve gazete üretiminde ciddi artış sağlanır. Bu süreçte en etkin toplumsal sınıflarsa aydınlar ve entelektüellerdir. Dikey topluluklarda milletin oluşum seyri yerli olanın sunulması ile olur ve onlara yeni hedefler sunmak gerekir[11].

Batılı yaşamı Osmanlı Devleti'nde destekleyen aydınlar, toplumda var olan değişimleri eserlerinde kullanırlar. Anthony Smith'in ifade ettiği romanda kültürel dönüşüm Servet-i Fünûn romanında tam anlamıyla kendine yer bulur. Bunu ifade etmede en uygun kuram yansıtma kuramıdır.

Yansıtma kuramına göre, gerçek hayatta görülen nesneleri yansıtan edebî eser, somut olarak dışdünyaya soyut olarak da insanın iç dünyasına ait olduğu için aynaya benzeyen yapıyı olduğu gibi yansıtır. Platon'un Devlet Diyaloğu'na göre sanat eseri taklittir. Yansıtma kuramına

[8] Ali Ihsan Kolcu, **Millî Edebiyat I,** Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2007, s. 17; *"II. Meşrutiyet sonrasında belirginleşen ve bazı görüşlere göre İstiklal Savaşını da içine alarak Cumhuriyet'in ilânı yıllarına kadar devam eden edebiyat faaliyetini işaret etmek için kullanılışının, anlamı daraltılmış bir adlandırma olduğu ve özel bir mânâ kazandığı görülmektedir. Halbuki millilik, bir millete özgü olmayı düşündürmektedir. Bu cümleden hareketle, bir milletin kendi tarihinin derinliklerinden taşıdığı ve artık ona özgü hale gelmiş değerlerin, o milletin diliyle ve estetik tecrübeleriyle meydana getirdiği edebiyata tartışmasız „milli edebiyat" diyebiliyorsak, „milli edebiyat" adlandırmasıyla açığı yukarı 1908-1922 yılları arasındaki edebiyatı kastederken bu tarihlerin dışında kalan edebiyata „gayrimilli" demek çelişkisiyle karşılaşıyoruz."* Bk. Hülya Argunşah, "Millî Edebiyat", **Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı,** Grafiker Yay., Ankara 2004, s. 166.

[9] Hülya Argunşah, agb. s. 166-167.

[10] Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış,** Doğu Batı Yay., Ankara, 2008, s. 216-228.

[11] Umut Özkırımlı, **age.,** s. 216-228.

göre ise, üç tür gerçek vardır. *"Birincisi sedir ideasıdır ki Tanrı tarafından yaratılır; ikincisi marangozun yaptığı sedirdir; üçüncüsü ressamın çizdiği sedir resmidir."* Bu resim veya sanat eseri taklit olduğundan edebî eserdeki olaylar ya da diğer özellikler sosyal hayatta aranır[12]. Aristo'nun *Poetika* adlı eserinde bu konuyla ilgili görüşler ortaya çıkar.

> *"Ozan tıpkı ressam yahut başka herhangi biçim verici sanatçı gibi taklit edici bir betimleyicidir. Buna göre de ozanın şu üç olanaktan belli birini zorunlulukla taklit etmesi gerekir. Yani ya nesneleri nasıl idiyseler yahut nasılsalar; ya da nesneleri, mythosları yahut insanların inançlarına göre nasılsalar; yahut da nesneleri, nasıl olmaları gerekiyorsa, o şekilde betimlemelidir.[13]"*

Kültürel dönüşüm Servet-i Fünûn edebiyatındaki yansımaları, konuların İstanbul'da geçmesi, aydınlar ve edebiyat, roman ve dergiler, dinin arka plana itilmesi Servet-i Fünûn Döneminin gayrı millî olmadığını gösteren ana ögelerdir.

Kültürel Dönüşümün Servet-i Fünûn Edebiyatındaki Yansımaları

Edebiyatın ne olduğuna ilişkin farklı bakış açılarından yapılmış birçok tanım olmasına karşın, edebiyat genel olarak, *"duygu, düşünce ve hayallerin, olayların, eşyanın vb. unsurların heyecan uyandıracak tarzda, estetik bir biçimde ve orijinâl bir şekilde, kelimelerle ifade edilmesi"* biçiminde tanımlanabilir. Edebî eser, sosyal hayatın belirli bir ayıklamaya tabi tutulması ile oluşur ve içinde doğduğu kültür ve yazıldığı dil açısından mahallî, dinî veya millî özellikler taşır[14].

Matematiksel olgular gibi nesnel gerçeklere dayalı bir bilim dalı olmayan edebiyat, günlük hayatı sezgi ve kavrayışa dönüştürmedeki potansiyelinden dolayı "doğru" olma hükmü taşır ve gerçek ile yaşam arasında bir bağ oluşturur. Bu anlamda sanat eseri toplumsal yaşam biçimlerini öyküye dönüştürme yoluyla açığa çıkarır[15].

Hayatın sosyal yönü olan ve edebiyatı içerisinde barındıran kültürde toplumun ihtiyaçlarına paralel olarak yeni yollar benimsenir[16]. Osmanlı Devleti'nde de Avrupa tehdidi tam anlamıyla hissedilmeye başladığından ve devletin geleneksel yönetim şekli ve kurumları çöktüğünden[17] yeni kurumlar oluşur. Bu değişimleri veya Batılılaşma hadisesini edebi eserler üzerinden takip etmek mümkündür[18]. Yansıtma kuramının sanat toplumsal olanı yansıtır kısmına dâhil olan bu fikir, Servet-i Fünûn Dönemi edebiyatında yer alır. Çünkü Servet-i Fünûn yazarlarının romanlarındaki olay, mekân, değişim gibi unsurlar o dönemin sosyal hayatında vardır[19].

Osmanlı Devletinin Batı ile münasebeti her zaman olsa da Batı sürekli geride görüldüğü için model alınıp izlenmez. Ancak Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Batının üstünlüğünü kabul eder ve onun yolunda ilerlemeye başlar. Bu dönemde Avrupai yaşam tarzının benimsenmesinde önemli

[12] Mehmet Önal, **En Uzun Asrın Hikâyesi,** Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 172-173.
[13] Aristoteles, **Poetika,** Çev: İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 75-76.
[14] Mehmet Önal, **age.**, s. 31-38.
[15] Austin Harrigton, "Sosyal Dünyanın Edebiyat Yoluyla Kavranması: Robert Musil'in *Niteliksiz Adam* Romanı Üzerine Sosyolojik Düşünceler" Çev: Nurettin Çalışkan, **Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri,** (Ed. Köksal Alver), Hece Yay., Ankara 2004, s. 57-58.
[16] Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik,** Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 30.
[17] Mehmet Kaplan, **Tevfik Fikret,** Dergâh Yay., İstanbul 2004, s. 33.
[18] Aristo nesneler ve insanlardan yola çıkarak edebiyatı anlatmaya çalışır. Sonraki dönemlerde fikirlerinin temelini Marksist estetikten alan gerçekçiler konu olarak çağdaş toplumu kendi gözlemlerine dayanarak anlatma yoluna giderler. Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri,** İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 39-40.
[19] Selçuk Çıkla, **Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişmeleri ve Servet-i Fünûn Romanı,** Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 49.

olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin *Sefaretname* adlı eserinin ardından Osmanlı sosyal hayatında değişmelerin başladığı dikkati çeker[20].

Servet-i Fünûn Döneminde Batı'nın bazı teknik gelişmelerinden faydalanılır, ancak bu taklit seviyesinin ötesine geçemediğinden çağdaşlaşma kabukta kalır. Kabukta kalan yalnız teknik yönden Batılılaşan yapılar olmayıp siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik ögeler de taklit seviyesinde bir ilerleme kaydederler. II. Abdülhamit, Batılılaşmanın eğitimle olacağını düşünerek çağdaşlaşma yolunda iyi eğitim almış kişiler yetiştirmek maksadıyla Tanzimat'la başlayan okul açma fenomenine devam eder. Bu dönemdeki güçlük, İslam medeniyetinin içerisine Hristiyan medeniyetini yerleştirmektir[21].

Siyasi alanda merkezi bir devlete kavuşmak isteyen Osmanlı Devleti, İstanbul'da çıkan isyanlar sonucunda Yeniçeri Ocağını kaldırarak modern devlete ulaşma yolunda adımlar atar. Bu yenilik her ne kadar askerî alanda yapılan bir yenilik gibi görünse de Batılılaşmanın önündeki engellerin de kaldırılması amaçlanmıştır. Çünkü İstanbul'da Yeniçeri Ocağının ve halkın bir kısmının çıkarttığı isyanın sebebi Batılılaşmadır. Batılılaşma çabaları ise, sosyal hayattaki değişimle ön plana çıkar. Sokakların değiştirilmesi, aile yapısı ve eğitim sistemindeki değişim, kadının sosyal hayatta yerini alması ve giyim tarzı, erkek giyimi, mimari ve güzel sanatlar sosyal hayatta yapılan yeniliklerdir[22].

Sokakların değişmesi bağlamında Beyoğlu tam anlamıyla bir "prototip" mekân özelliği gösterir. Çünkü Levanten nüfusun çok olması dolayısıyla Avrupai yaşam tarzının Beyoğlu'na girmesi oldukça kolay olur. Fizikî yapısıyla da değişen sokağı Avrupai şekle getirmek için çeşitli yenilikler yapılır ve eski mahalle yapısından yeni mahalle yapılarına doğru bir gelişim seyri takip edilir. Ayrıca yine bu değişimin sonucu olarak yeni sosyal etkinlik alanları olan pastaneler, oteller ve lokantalar kurulur. Ayrıca şehir yapısının değiştiği görülür. Bu değişim Servet-i Fünûn Dönemi Türk edebiyatına çeşitli şekillerde yansır. Özellikle kozmopolit kültürün yaşatıldığı Beyoğlu ve Galata, İstanbul'un önemli semtleridir. Bu dönem romanının birçoğunda bulunan bu örnek, Mehmet Rauf'un *Menekşe* ve *Son Yıldız* adlı romanlarında kendine yer bulur:

> *"Menekşe"nin ana kahramanı olan yazar Bülend de: "Bütün Beyoğlu hayât-ı zevkinin erkânı ve maceralarına hemen hemen kâmilen vâkıftır." Ancak, o sokak çalgılarından ve mağaza randevularından nefret eder. Son Yıldız"da tanınmış bir gazetenin müzik tenkitçisi olan Halil Nuri, kibar hayatına karışmak için bütün günlerini Beyoğlu konserlerinde, balolarında, tiyatrolarında geçirir. Böylece, Beyoğlu zevk hayatında kendisine önemli bir yer ve ün sağlar.*[23]"

Sosyal hayatın farklı bir tezahürü de aile yapısındaki değişimle gün yüzüne çıkar. Aile yapısında ilk olarak kadın ve erkeğin yaşamı içerisindeki farklı durum ortadan kaldırılmaya çalışılır. "Haremlik-selamlık" olarak da düşünülebilecek olan eve, yabancı bir erkek giremez. Bu anlamıyla ev tamamen mahremiyet alanıdır. Geleneksel aile yapısından ayrılan kadının fonksiyonu da toplum içerisinde değişir ve "hürriyet" kavramı ekseninde şekillenir. Bu dönem eserlerinde kapalı ve hayatın dışında yer alan kadınların yerine hayatın içerisinde yer alan kadınlar ön plana

---

[20] *"Tanzimat"la birlikte Batı'dan aktarılan yenilikleri en genel ifadeyle, siyasi alanda merkezi bir devlete ulaşmak, askerî alanda düzenli, sürekli bir ordu kurmak, sosyal alanda bireylere özel mülkiyet hakkı tanımak, sosyo-kültürel alanda ise Batı'nın günlük kültürünü, bir başka ifadeyle âdâb-ı muâşeretini toplum hayatına aktarmak olarak belirleyebiliriz. Bu fermanla beraber toplum hayatında önce şekli bir değişme başlar. Ecnebi tiyatro kumpanyaları, Avrupai tarzda giyinme, yaşama, moda, müzik ve mimaride yenilik, bu değişmenin göze çarpan tezahürleridir."* Bk. Nevin Meriç, **Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi,** Kapı Yay., İstanbul 2007, s. 32.

[21] Kenan Akyüz, **age.**, s. 35.

[22] Nevin Meriç, **age.,** s. 35-197.

[23] Cahit Kavcar, **age.,** s. 204.

çıkar. Buna örnekler veren Mehmet Rauf bütün romanlarında kadınla erkeği eşit değer tutar ve kurulu düzeni eleştirir. Aynı zamanda kadınlar Batı'nın üstünlüğüne de inanırlar[24]. Kadında oluşan bu değişim aile hayatını ve dolayısıyla evin durumunu da etkiler[25].

Modern yapıda ise, evin fonksiyonunda bir daralma meydana gelir. Bu daralmanın sebebi, modern istekler doğrultusunda evin özel alan olarak algılanmaya başlamasıdır. Ayrıca Batılı yaşam tarzına uygun olarak aile fertlerinin özel oda talepleri vuku bulur. Salon dışındaki odalar "özel oda" kavramıyla anlatılır, kadının ve erkeğin misafirleri kendilerine ait özel odalarda ağırlanır. Evin yapısında vücuda gelen bu değişim, aile fertlerinden çocuğun gelişiminde de kendini gösterir. Osmanlı içerisinde yer alan eğitim sisteminin değişimi ve üst tabaka ailelerinin yabancı mürebbiye çalıştırmaları bu değişikliğin sonucudur. Servet-i Fünûn romanında biri Türk olmak üzere birçok mürebbiye tipi yer alır[26]. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* romanında mürebbiye Mlle Courton, Nihal ve diğer çocukları Beyoğlu'nda Bon Marché ve Löbon mağazalarına götürür[27]. Dolayısıyla mürebbiye Mlle Courton kendi kültürünü çocuklara vermeye çalışmaktadır.

Mürebbiyelerin ve yabancı okulların önem kazanmasının sebebi toplumda yabancı dilin öne çıkmasıdır. *Aşk-ı Memnu*'da Behlül, Galatasaray Lisesi mezunu, Adnan Bey, Fransızca bilen kültürlü bir beyefendi olarak tanıtılır. Nihal ise mürebbiyesinden Fransızca öğrenen bir yapıyla karşımıza çıkar. Servet-i Fünûn romancılarının çoğu başta Fransızca olmak üzere birkaç yabancı dil bilirler ve genelde Fransız yazar ve şairleri okuma taraftarıdırlar[28]. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve Siyah* adlı romanının merkezi kişisi Ahmet Cemil, Fransızcayı çok iyi bilir ve Fransızca eser okuma zevki vardır. Bundan dolayı Fransızcadan kitap çevirmekle hayatını kazanacağı düşüncesindedir:

> *"O gün Beyoğlu'ndan geçerken bir kitapçı dükkânının önünde durdular, camekânda duran kitaplara bakıyorlardı, ikisi de hususi mütalaaları sayesinde Fransızcaya mekteplerde kabil olan dereceden çok daha fazla aşina idiler.*
>
> *Birden Ahmet Cemil dedi ki!*
>
> *-Ah bak serlevhaya… Mutlaka bir şiir mecmuası olacak.*

[24] Cahit Kavcar, **age.,** s. 79-129.

[25] Geleneksel ortamda ev şöyle tasvir edilir:

"Üst tabakanın evleri ise şöyledir: "Birinci bölümün (selâmlık) önünde geniş bir avlu bulunuyor. Bunun da etrafında çepeçevre açık balkon var. Bu balkonlardan bütün odalara girilebiliyor. Odalar ise, genellikle çok geniş ve iki sıra pencereli; ilk sıra pencerelerde renkli camlar var. Evler pek seyrek olarak iki kattan fazla oluyor. Merdivenleri geniş olduğu için, otuz basamaktan fazla değil." Bk. Nevin Meriç, **age.,** s. 182.

[26] *"Yabancı mürebbiyeler arasındaki en büyük ortak nokta, kendi milletlerinin dil, terbiye, kültür ve zevklerini Türk çocuklarına aşılamaktır. Özellikle yabancı dil bakımından çocuklara çok yararlı olduklarını da kabul etmek gerekir. Saydığımız bu sebeplerden dolayı, varlıklı aileler, Avrupai hayatın etkisiyle, çocuklarına mürebbiye tutarlar. Bu arada, Aşk-ı Memnu"daki Matmazel De Courton gibi, bulunduğu evin çocuklarını gerçekten seven, onlara tam bir annelik eden, onlar için kendini paralayan örnek mürebbiyeler bulunduğunu da belirtmeliyiz. Zaten bu yaşlı Fransız hanımı, üzerinde her bakımdan çok durulan, romanda büyük rolü görülen, etkili ve başarılı bir tiptir. Yazar da bu eseri için, Boğaziçi tipleri ile yabancı mürebbiye tiplerini yaşattığını söyler."* Bk. Cahit Kavcar, **age.,** s. 191.

[27] Halid Ziya Uşaklıgil, **Aşk-ı Memnu,** Özgür Yay., s. 80-82.

[28] Cahit Kavcar, Mehmet Rauf'un romanlarındaki kahramanların Batılılaşma özelliklerinden olan yabancı dil bilme mevzusunu üç madde üzerinde toparlar:

"1. Bir yabancı dili gerçekten öğrenip bilenler ve o dilden yararlananlar,

2. Bir yabancı dili sırf gösteriş olsun diye yarım yamalak öğrenip her fırsatta araya yabancı kelimeler sokuşturanlar,

3. Aslında yabancı dili bilmedikleri halde günlük hayata da giren bazı yabancı kelime veya sözleri yerli yersiz kullananlar." Bk. Cahit Kavcar, **age.,** s. 60-61.

Hüseyin Nazmi baktı, Ahmet Cemil'in gösterdiği kitap Edmond Haraucourt'un "L'âme nue" şiir mecmuası idi. Ahmet Cemil bunu hemen kendine mahsus lisan ile "Ruh-ı Üryan" diye tercüme etti.[29]"

Kadın ve erkek giyiminin, kısaca modanın, değiştiği görülür. Erkek kıyafetinde Osmanlı giyimi olan kavuk, sarık, şalvar ve çarık II. Mahmut döneminden sonra yasaklanır. Yasaklamanın ardından bütün devlet memurlarının ceket, pantolon ve fes giyeceklerine dair kanun çıkarılır[30]. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* romanında Adnan Bey'in giyimi *"Soyunup ev içinde giydiği ince şayaktan pantolonunu, beyaz saten gömleğini taktıktan sonra siyah alpağa ceketini aradı.*[31]" şeklinde tarif edilir. Kadın kıyafetleri bağlamında Batı'da, yani Avrupa'daki modalara uygun kıyafetler giyinildiği görülür. Modaya kendilerini kaptıran kadınlar Paris modasına uygun elbiseler diktirirler. Bu durum romanlarda kendine yer bulur. Bunlardan Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* romanında Adnan Bey ve ailesinin yabancı moda gazetelerini takip ettikleri, elbiselerini Beyoğlu'ndaki yabancı mağazalardan aldıkları, Avrupa'dan getirdikleri veya yabancı terzilere diktirdikleri görülür. Ayrıca süs ve tuvalet anlayışları ile mobilya yönünden de Avrupa'dan etkilendikleri ortaya çıkar. Halid Ziya'nın *Nemide* adlı romanında Doğulu ve Batılı tarzda mobilyalar bir aradadır. Mesela Nemide'nin yatak odasında bir elbise dolabı, onun karşısında kadife bir sedir ve iki koltuk bulunur[32]. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Nemide* romanında bu durum şöyledir:

"Nemide'nin odasında görülmedik bir telaş, bir gürültü hüküm sürüyordu. Nemide aynanın karşısında bir iskemlede oturmuş tayasına saçlarını taratıyor; bir taraftan sütninesi elbise dolabını açmış şevket Beyin, Nemide'nin mutluluğunu tamamlamak için takımlarla yaptırdığı elbiseleri gözden geçiriyordu.[33]"

Batılılaşma çabaları mimari ve güzel sanatlarda da kendini hissettirir. Mimaride varlığını sürdüren değişim iç mimaride kendini gösterir. Sedirin yerini koltuk, masa, sandalye gibi eşyalar alır[34]. Osmanlı döneminde genellikle sosyal tabakanın en üstünde bulunan insanların konaklarda oturdukları görülür. Oysa Servet-i Fünûn Dönemine gelindiğinde bu durum değişir ve apartman hayatı ön plana çıkar. Bu durum, Halid Ziya Uşaklıgil'in bütün romanlarında göze çarpar. Mehmet Rauf'un ilk romanlarında konak, köşk, yalı hayatı şekilde görülürken sonraki romanlarında apartman hayatına örnek metinleri bulmak mümkündür. Kahramanları da alafranga dekorasyon unsurlarına önem verir. Sofra ve mutfak da Batı'da olduğu gibi düzenlenir. Bu durum Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* romanında şöyle geçer:

"Lakin Adnan Bey'le izdivaç demek Boğaziçi'nin en büyük yalılarından biri; o önünden geçilirken pencerelerinden avizeleri, ağır perdeleri, oyma Louis XV ceviz sandalyeleri, iri kalpaklı lambaları, yaldızlı iskemleleriyle masaları, kayıkhanesinde üzerlerine temiz örtüleri çekilmiş beyaz kikle maun sandalı fark olunan yalı demekti.[35]"

Güzel sanatlardan resim konusunda Batı'daki akımlardan parnasizmi benimseyen Servet-i Fünûn sanatçıları canlı tasvirler yaparlar. Ayrıca bazı roman kahramanlarının resimle ilgilendikleri

[29] Halid Ziya Uşaklıgil, **Mai ve Siyah,** Özgür Yay., İstanbul 2002, s. 56.

[30] Bu durum Servet-i Fünûn Dönemi Türk romanında şu şekilde kullanılır:
"Erkek kahramanları İstanbul sokaklarında genellikle fesli, setreli, ütülü ve dar pantolonlu, paltolu, Napolyon çizmeli, kolalı gömlekli ve takma yakalı, eldivenli, şemsiyeli, bastonlu, tek gözlüklü, dolaşırken görürüz. Alafrangalığa özenen ve şıklığı bir erkek için ana meziyet sayanların kıyafetleri özellikle dikkati çeker. Bunların ideali, bir Fransız beyzadesine benzemektir." Bk. Cahit Kavcar, **age.,** s. 152.

[31] Halid Ziya Uşaklıgil, **Aşk-ı Memnu,** s. 65.

[32] Cahit Kavcar, **age.,** s. 157-171.

[33] Halid Ziya Uşaklıgil, **Nemide,** İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1984, s. 40-41.

[34] Beşir Ayvazoğlu, **Geleneğin Direnişi,** Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 49-55.

[35] Halid Ziya Uşaklıgil, **Aşk-ı Memnu,** s. 44.

dikkati çeker. Müzikte ise 18. yüzyılda yapılan atılımlar önemlidir. Dede Efendi, gibi Türk musikisinin üstadını yetiştiren bu ekolün sonraları Hacı Arif Bey devrini başlatmasıyla Türk musikisi yozlaşır. Gramafonun da müzik aleti olarak kullanılmasıyla Türk musikisi eğlence musikisi hâlini alır. Muzıka-yı Hümâyun'un kurulmasıyla da Batı müziği kabul edilir[36].

Müzik unsurunu gelenek kavramı içerisinde ele almak gerekir. Gelenek ise statik bir yapı içerisinde olmayıp *"ait oldukları milletin ihtiyaçlarına uygun biçimde değişen, gelişen, ortadan kalkan veya parçalanarak yeni geleneklerin doğmasını sağlayan dinamik bir yapıya sahiptirler.*[37]*"* Buna bağlı olarak müzik unsuru da geleneğin dinamik özelliğine binaen dünyaya kapalı çerçevesi içerisinde zayıflar ve cansızlaşmasından dolayı[38] Batı musikisine açılmak Servet-i Fünûn Dönemi için kaçınılmazdır. O dönemin padişahı II. Abdülhâmid de alaturka müziğe karşı alafranga müziği tercih eder[39]. Buna bağlı olarak özellikle *Servet-i Fünûn* dergisinde Batı müziği ile ilgili makaleler yayınlanır. Romanda klasik Batı müziği ve eserleri üzerinde durulur[40]. Romanlardan örnek olarak *Mai ve Siyah* romanında Ahmed Cemil, Tepebaşı Gazinosunda Fransız bestecisi Waldteufel'in bir valsini dinler.

> *"O vakit aklına geldi. Waldteufel'in bu meşhur valsini ne vakit dinlese bütün hayali inkişaf ederdi. Onun ismini kendine mahsus şive ile tercüme etmişti: Bârân-ı elmas! Ne güzel, ne huylalar getiren, nasıl rüya âlemleri açan bir isim..*[41]*"*

Evlerde Batı'nın önemli müzik aletlerinden olan piyanonun yer aldığı gözlenmeye başlar[42]. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve Siyah* romanında bu durum şöyle ele alınır:

> *"Lâmia'nın musiki mecmuası piyanoya her yeni başlayan çocuklara muallimlerin tertip ettikleri hemen daima az çok yekdiğerine benzeyen neşeyitten ibaretti:*
>
> *Bir Genç Kızın Duası, Açık Serzenişleri, Carnavale di Venezia'dan sade bir ariette.*
>
> *Lâmia evvela piyanosunun başına müteredditoturdu; yapamamak korkusundan mütevellit bir heyecan kalbini sıkıyor, gözlerini bulandırıyordu.*[43]*"*

Tanzimat Döneminde Türk edebiyatına dâhil olan Batılı anlamda tiyatronun bu dönem romanına yansıdığı görülür. Ayrıca çalgılı kahvehane ve gazinoların görüldüğü bu dönem romanında balo, parti, oyun ve kumar alanları dikkati çeker. At arabası, vapur, kayık, sandal, tramvay, tren, tünel ve otomobil bu dönemin Türk romanına yansıyan Batılı anlamda ulaşım araçlarıdır[44].

Hayatın yansıması şeklinde tezahür eden Servet-i Fünûn Dönemi Türk edebiyatının gayrı millî olarak nitelendirilmesinin sebebi, millî kavramına yanlış anlamlar yüklenmesidir. Buna bağlı olarak Cahit Kavcar Servet-i Fünûn romancılarını Batı medeniyetini getirişe hiçbir gümrük

---

[36] Beşir Ayvazoğlu, **age.,** s. 49-57.
[37] Dursun Yıldırım, **Türk Bitiği,** Akçağ Yay., Ankara 1998**,** s. 82.
[38] Ersin Onay, "Çağdaş Müzik" **Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler,** Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 188.
[39] *"Doğrusu alaturka musikiden hoşlanamam. Size bana uyku getirir. Alafranga musikiyi tercih ederim. Bilhassa opera ve operetler pek hoşuma gider. Hem size bir şey söyleyeyim mi? Alaturka dediğiniz makamlar Türklere ait değildir. Yunanlılardan, Acemlerden, Araplardan alınmıştır. Türk çalgısı davulla zurnadır, derler ya, bunda da tereddüdüm vardır. Bu iki çalgı da Arapların imiş. Bir tarihte, Türkistan taraflarında seyahat etmiş bir zattan tahkik ettim. O tarafın köylerinde eskiden beri çalınan çalgı sazmış. Bizde de Anadolu'nun asıl Türk köylerinde daima saz çalınırmış."* Bk. Beşir Ayvazoğlu, **age.,** s. 61.
[40] Cahit Kavcar, **age.,** s. 132.
[41] Halid Ziya Uşaklıgil, **Mai ve Siyah,** s.34.
[42] Beşir Ayvazoğlu, **age.,** s. 49-57
[43] Halid Ziya Uşaklıgil, **Mai ve Siyah,** s. 139.
[44] Cahit Kavcar, **age.,** s. 261.

koymadıkları, kendi millî varlıklara ve değerlere eğilmedikleri, millî duygulara ve yurt sevgisine rastlanmayan kahramanlar oluşturdukları, karakterlerin eğitiminde Türk toplumunun şartlarını ve ihtiyaçlarını gözetmedikleri, teknolojiden ve teknolojik ihtiyaçlardan söz etmedikleri için eleştirir[45]. Ancak Servet-i Fünûn romanının millî varlıklara uymadığını ifade eden bu görüş, yerlilik noktasında düşünülen gerçeklerin farklı bir izdüşümüdür. Millet mefhumunun ortaya çıkışı ve Osmanlılık düşüncesi, Türk unsurunu geri plana iter, hatta Türk kavramı bir millet adı olmaktan uzak bir hâl alır. Kendilerinin içerisinde bulundukları Batılı yaşam tarzını roman içerisine dâhil eden Servet-i Fünûnculara gayrı millî yaklaştırması yanlıştır. Fakat Servet-i Fünûn romanına ilk önce *Hakkı Behiç: Bizde Roman, Servet-i Fünûn, 1909, C. XXXVI, sayı: 931* adlı eserde yapılan bu yaklaştırma sonradan da devam eder[46]. Ahmet Şuayb da Servet-i Fünûn Dönemine mensup kişilere yapılan eleştirilere cevap verirken kendilerinin Batı'yı taklit etmediklerini, ondan faydalandıklarını ifade eder[47]. Hayata en yakın kopyayı veren edebiyat Batı'dan faydalansa bile yine kendi edebiyatını vücuda getirir. Osmanlı toplum yapısının değişmesine bağlı olarak kültür ve edebiyattaki değişimin anlatıldığı eserler, Osmanlı sosyal hayatının edebiyata yansımasıdır[48]. Buna bağlı olarak dönemindeki yaşam tarzını konu edinen edebiyat eseri toplumda gördüğü tipleri yansıtıyorsa millî bir özellik taşır[49].

Şiirde ise, günlük hayatın edebiyata aksini bulmak mümkündür. Her ne kadar Tevfik Fikret bu durumu Francois Coppée'nin etkisinde kalarak vücuda getirmiş olsa da sonuçta toplumsal hayatı anlatan şiirler yazar. Hatta sembolik bir dille yazılan "Sis" şiiri, dönemini eleştiren bir yapıya sahiptir[50]. Ayrıca "Balıkçılar" şiirine bakıldığında balıkçının yaşadıkları ve ailesinin sorunları şairin gözüyle romantik bir tarzda dile getirilir. Bu olguların tümü Servet-i Fünûn edebiyatının halktan kopuk bir yapıya sahip olmadığını gösterir.

İstanbul'u veya İstanbul'un Belirgin Semtlerini Eserlerde Kullanmak

İstanbul'un Türk vatanı içerisindeki önemini Yahya Kemal'de aramak gerekir. Yahya Kemal İstanbul'u bütün Türk vatanının bir özü olarak görür. Çünkü Osmanlı coğrafyası içerisinde yer alan bütün Müslüman Türkler, İstanbul'u birlikte kurarlar[51]. Bu görüşe İstanbul'a bağlanan Yahya Kemal'e göre, Türk vatanının ruhunu oluşturan bu şehri sevmek, gerçekte bütün vatanı ve Türklüğü sevmektir[52].

Türk edebiyatının İstanbul dışına çıkması ilk olarak Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa* adlı eseriyle olur. İstanbul aydınının Anadolu ile tanışması ise Kurtuluş Savaşı ile gerçekleşir. Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Han Duvarları" şiirinde geçen *"Gül sevgiye benzeyen ilk acı, ilk ayrılık"* mısraları İstanbul dışına çıkan şairin Anadolu'yu gidilmek istenilmeyen bir yer olarak görmesinin tezahürüdür. Bu dönemde İstanbul'un edebiyatçıların hayata ve memlekete bakış tarzlarını yönlendiren bir rol oynamasına[53] bağlı olarak Servet-i Fünûn Dönemi sanatçılarını İstanbul dışına çıkmadıkları için yargılamak yanlıştır. Ayrıca sanatçı, bütün toplumu değil, dış dünyadan, yaşantılarından, gözlem ve incelemelerinden amacına göre belirli bir seçme yaparak gerçeğe

[45] Cahit Kavcar, **age.,** s. 287.
[46] Kenan Akyüz, **age.,** s. 112.
[47] Bilge Ercilasun, **Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit,** MEB Yay., İstanbul 1998, s. 224.
[48] *"O halde Millî Edebiyata ait eserler, yukarıda „millet" tarifinde öne çıkan unsurları yansıtan yani aynı dil, din ve edebiyat birliğini aksettirecektir. Bunun dışında kalanlar gayrı millî sayılmamakla birlikte yazıldıkları devrin duyarlılıklarını yansıtan eserler olarak kabul görecektir."* Ali İhsan Kolcu, **Milli Edebiyat I,** s. 17.
[49] Bilge Ercilasun, **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri,** Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 459.
[50] İsmail Parlatır, **Tevfik Fikret,** Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 56-71.
[51] Yaşar Şenler, **Kültür ve Edebiyata Dair Görüşleriyle Yahya Kemal,** Ötüken Yay., İstanbul 1997, 178.
[52] Nihat Sami Banarlı, **Bir Dağdan Bir Dağa,** Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1984, s. 317.
[53] Mehmet Kaplan, **Şiir Tahlilleri II,** Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 22.

benzeyen bir dünya kurar[54]. Amacı ise gerçek hayatta zengin ve derin bulduğumuz yaşantıları okuyucuya sunmaktır[55].

> *"Çernişevski, sanatın görevlerine ilişkin düşüncelerinde son olarak şu doğru saptamayı da koymuştur: Sanat eserlerinin, yaşamı "yeniden yaratma" ve "açıklama" ile birlikte, taşıdıkları bir üçüncü anlam daha vardır ki, o da, "yaşam görüngüleri üstüne yargı" getirmeleridir. Gerçekten de, edebiyat sanatının eserleri her zaman, yazarlarının, gösterime sundukları toplumsal karakterlere ilişkin düşünsel heyecansal yaklaşımlarını da dile getirirler. Öte, karakteristik –olan'la ilgili bu düşünsel (ideel) değer yargısı içinde, sanatsal edebiyatın ideolojik özü de, en yeğin ve en açık olarak meydana çıkar. Bu değerlemenin imgeler halinde dile getirilişiyoluyladır ki, edebiyat eserleri, dinleyicilerin ve okuyucuların düşüncelerini, duygularını, istençlerini ve tüm iç dünyalarını etkilerler.[56]"*

Çernişevski'nin edebiyat eserlerine yüklediği işlevsel anlamı Rus edebiyatında toplumcu gerçekçi kuram çerçevesinde oluşan "olumlu kahraman" öğretisi bağlamında ele almak gerekir. Bu yapıda halkı bilinçlendirmek amacı güden Rus yönetiminin edebiyatı kullanması ile[57] Anthony Smith'in kültürel dönüşümü roman ve gazete ile aydın ve entelektüelde araması arasında büyük bir bağlantı vardır. Buna bağlı olarak toplumsal dönüşüm isteyen Servet-i Fünûn edebiyatı sanatçıları İstanbul'un belirli çevrelerindeki yaşamı halka özümsetmeye çalışırlar. Diğer taraftan sanatçı, bir coğrafya içerisinde her bölgeyi veya durumu eserinde anlatmak zorunda değildir. Nitekim Millî Edebiyat Dönemi sanatçıları sosyal konuların yanı sıra, yalnızca aşk konusunu işleyen roman ve hikâyeler de yazarlar[58]. Bu durum, Millî Edebiyat sanatçılarını millî olmaktan çıkarmadığı gibi, Servet-i Fünûn Dönemi sanatçılarının da yalnızca İstanbul'un belirli semtlerini anlatmaları onları gayrı millî olarak değerlendirmeyi gerektirmez.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Servet-i Fünûn Dönemi romanlarındaki kahramanların Türk, olayların ise tezatlara rağmen memleketteki yaşayış olmasının toplumla ilgili bir yapının ürünü olduğunu vurgular[59]. Nitekim Servet-i Fünûn sanatçıları, Anthony Smith'in ifade ettiği gibi, belirli bir yaşam tarzını halka sunup halkın bu seviyeye çıkmasını isteyen yatay milliyetçiliğin bakış açısına bağlı olarak roman ve hikâyelerini vücuda getirirler. İstanbul'un da tüm devletin özü olduğu düşünüldüğünde bu bakış açısı yanlış olmasa gerektir. İstanbul'un belirli semtlerini edebî eserlerinde dile getirenler sanatçılar, başka bir deyişle aydınlardır. Anthony Smith'in de kuramında üzerinde durduğu diğer konu, aydınlar ve intelijensiyadır.

Aydınlar ve Edebiyat

Belirli bir bilinç düzeyine ulaştıktan sonra bireyselliklerinin farkına varan kendisinin ve milletinin eksik yönlerini fark ederek topluma yön veren "aydın[60]" kavramının karşılığı olan ve Avrupa'da bir hareketin öncülerine verilen "avangard" bir ordunun, birliğin öncü kolu anlamına

[54] Nurullah Çetin, **Roman Çözümleme Yöntemi,** Öncü Kitap Yay., Ankara 2005, s. 64.
[55] Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri,** s. 169.
[56] Gennadiy Pospelov, **Edebiyat Bilimi,** Çev: Yılmaz Onay, Evrensel Basım Yay., İstanbul 2005, s. 121.
[57] Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri,** s. 61.
[58] Kenan Akyüz, **age.,** s. 180.
[59] *"Bir romancının cemiyetle, o cemiyetin insanıyla, hayatıyla alâkasını nereden anlarız? Herhangi bir Türk romanını açıyorum. İçindeki isimlere bakıyorum: Türk. Yaşayışına bakıyorum: Bu memlekette mevcut bir yaşayış. Manzaraya bakıyorum: Anadolu veya İstanbul manzaraları. Yazıcı, elinden geldiği kadar etrafını vermeğe çalışmış. Mevzu: Kendi hayatımızdan seçilmiş. Üstelik halledilmeye çalışılan meseleler var, onlar da cemiyetimizin meseleleri – vâkıa bu meseleler bahsinde ayrıca durmak lazım gelecek-. Hülâsa, yaşayışımızdaki tezatlarla dahi olsa bu memleketin insanı, bu memleketin peyzajında, bu memleket halkının diliyle kendi hazin veya mesut macerasını yaşıyor. İşte bu romanın cemiyetimizle alâkasız olduğunu nasıl iddia edebiliriz."* Bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler,** (Haz. Dr. Zeynep Kerman), Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 48.
[60] Nurullah Çetin, "Günümüze Işık Tutan "Münevver Aydın" Mehmet Âkif Ersoy", **II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı,** Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 428.

gelir. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan bu kavram, 1830'larda Saint-Simon'un cemaatinde büyük toplumsal dönüşümün gerçekleşmesinde sanata verilen öncü rolü anlatmak için kullanılır. Bu tarihlerde Saint-Simon bilim adamları ve sanayicilere, avangardın sanatçılar olduğunu ifade eder. Çünkü toplum üzerinde yapıcı bir iktidara sahip olmak ve zihnin değişimini sağlamak sanatın kaderidir. Bu bağlamda, sanatçı dışındaki bilim adamları ve sanayicilerin avangardı sanatçılardır. Bu bağlamda sanatın ve sanatçının görevi, en ileri toplumsal eğilimleri bildirmek, yol göstermek ve bilinmeyeni ifade etmektir. Bir sanatçının avangard olduğu insanlığın veya yaşadığı toplumun nereye gittiğini kavramasıyla anlaşılır[61] ki böylece Osmanlı Devleti içerisinde aydınların önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Edebiyata yansıyan bu durumu, Ali Canip Yöntem'in fikirlerini anlattığı şu bölüm açıklar:

> "*Öyle bir nesle mensubum ki şark edebiyatı ile iştigâl etmekle beraber Garp edebiyatının teshir edecek nüfuzu altında bulunuyordu. Fakat beni gayr-ı milli eser yazmış olmakla ittiham edenlerin, bugünün hayatı içinde seslerini yükseltebileceklerini zannetmem. Akşit Memnu muharrirince ileri sürülen mülâhazanın mantığı ve kuvveti son cümlede toplanmıştır, kanaatindeyim: Bugünün hayatı ki Türk milletinin garplılaşma yolunda en azîmkâr hamlelerini ihtiva ediyor. Halit Ziyâ Bey bu hamleleri daha evvel edebiyata aksettirmiş olmakla müftehir görünmektedir ve bunda tamamen haklıdır. Nordau, meşhur bir eserinde, bir cemiyetin bünyesinde vukûa gelecek tahavvüllerin en evvel edebiyatta kendini hissettireceğini söyleyerek san'at âlemini içtimâî hayatın barometresi olmak üzere telâkki ettiğini anlatır.*[62]"

Halid Ziya Uşaklıgil'den alınan bu fikirler topluma yön vermenin ve öncülük etmenin açık bir kanıtını sunar. Ayrıca Anthony Smith'in toplumsal dönüşümsürecinde en etkin sınıfın aydınlar olduğunu söylemesi ve avangard anlayıştaki yön vermeyi Servet-i Fünûn Dönemi Türk Edebiyatında bulmak mümkündür. Çünkü Batılılaşma çabalarının en fazla görüldüğü dönem 19. ve 20. yüzyıllara rastlar.

> *"Ülkemizde Batılı hayatın yayılma aşamalarını siyaset ve edebiyatla ilgili bazı olay ve gelişmelerin başlangıç tarihlerini dikkate alarak Tanzimat öncesi, Tanzimat devri, Servet-i Fünûn yılları, II. Meşrutiyet sonrası, Cumhuriyet devri gibi dönemlere ayırmak mümkündür. Dikkat edilirse alafranga hayat ve onun her alandaki unsurları XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında yıllar geçtikçe yayılma hızını artırmış ve bu alafranga (yabancı) hayat ve onun unsurları kendini en fazla bu dönemlerden son üçünde belirgin bir şekilde hissettirmiştir.*[63]"

Aydının veya entelektüelin Servet-i Fünûn Döneminde yapmak istedikleri Anthony Smith'in ifadesiyle, yeni kurulmakta olan bürokratik devlete ulaşmaktır. II. Abdülhamid'in bitirmek istediği Yeni Osmanlılar Cemiyetinin de misyonu budur. Ancak II. Abdülhamid, Yeni Osmanlılar örgütünü dağıtsa da yok edemez. Bunun sıkıntısını ise eğitim ve iletişim alanlarında çeker. Çünkü İstanbul'da Batı tarzında eğitim veren okullarda anayasal özgürlük, vatanseverlik ve meşrutiyet yönetimi isteyen fikirler genç dimağlara aktarılmaktadır. Bu okullarda Batı'da öğrenim gören Yeni Osmanlı taraftarı öğretmenler görev yapmaktadır[64]. Aydınların meşrutiyet yönetimine geçmek istemelerini bürokratik yönetime ve millî bir devlete ulaşmak olarak nitelemek mümkündür. Tevfik Fikret'in "Sis" şiirinin ve sıkıntıyla geçen günlerinin ardından Meşrutiyet'in

[61] Peter Bürger, **Avangard Kuramı,** Çev: Erol Özbek, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 10-11.
[62] Ahmet Sevgi; Mustafa Özcan, **Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri,** Tablet Kitabevi, Konya 2005, s. 272.
[63] Selçuk Çıkla, **age.** s. 22-23.
[64] Mehmet Karakaş,**Türk Ulusçuluğunun İnşası,** Vadi Yay., Ankara 2000, s. 124.

ilanı ile "Rücu"[65] Çizgisini yazması bu çerçevede açıklanabilir. Yani Servet-i Fünûn Dönemi sanatçılarının veya aydınlarının Anthony Smith'in dediği anlamda bürokratik devlete geçmeyi arzuladıkları Tevfik Fikret'teki bu geçiş süreciyle anlaşılabilir.

Roman, Gazete ve Dergiler

Batılılaşma, Servet-i Fünûn Döneminden sonra hızlanarak Türk toplumunda kendini hissettirmeye başlar. Bunun sebebi Anthony Smith'in ifade ettiği roman ve dergilerin artmasıdır. Aynı zamanda avangard kuram içerisinde yer alan sanatçının ve sanatın toplumsal işlevi doğrultusunda okura ulaşacak ve toplumu yönlendirecek metinler gazete, dergi ve romanlardır[66]. Bu anlamda Benedict Anderson gazete ve romanları hayali olarak algıladığı milletlerin oluşum sürecinde inceler. Ona göre, geçmişten geleceğe uzanan zaman dilimi içerisinde oluşan millet roman kurgusuna benzer bir şekilde vücut bulur. Aynı zamanda gazete de milletlerin oluşum süreci içerisinde önemlidir. Çünkü popüler kültürün ürünü olan gazeteler her gün okunur ve herkes aynı gazeteyi okur. Bu anlamda kendi gazetesinin toplum içerisinde her yerde tüketildiğini düşünen gazete okuyucusu, hayalî dünyanın gündelik hayattaki köklerinden emin olur. Böylece *"Kurgu sessizce ve sürekli bir biçimde gerçekliğe sızar ve modern milletin ayırt edici özelliklerinden olan anonim topluluğa duyulan güveni yaratır.*[67]*"* Bunlara roman ve gazete ile aynı özelliğe sahip dergi de eklenebilir.

Türk toplumunda ise Tanzimat Dönemindeki çeviri faaliyetleri ile başlayan roman türü, toplum içerisinde oldukça önemli bir yer edinir[68]. İkinci olgu olan gazete, *Takvim-i Vekâyi, Ceride-i Havadis* ve *Tasvir-i Efkâr* adlarıyla Tanzimat Döneminde yayınlanmaya başlanır. Bunların yanı sıra *Şark ve Garb* gibi birçok gazete daha yayınlanır[69]. Servet-i Fünûn Döneminde ise *Sabah, Tarîk, İkdâm* ve *Terakkî* gazeteleri yayınlanır.[70] Milliyetçilik kuramları düşünüldüğünde gazetenin Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemi içerisinde Batılı yaşam tarzının gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Gazetelerin önemli bir yönü ise Benedict Anderson'un söylediği gibi geniş bir kitleye ulaşmış olmasıdır. Ayrıca Anthony Smith'in kuramındaki kültürel dönüşümde sağlanarak, roman ve gazete üretiminde ciddi artış sağlanır. Bu süreçte en etkin toplumsal sınıflarsa aydınlar ve entelektüellerdir ifadesine bağlı olarak İstanbul'da yer alan gazetelerin tirajının yüksekliği ve okuyan kesimlerin aydın kimseler olması Anthony Smith'in fikirlerini doğrular ve gayrı millî olmayan bir edebiyatı gözler önüne serer[71]. Roman ve gazetelere ek olarak *Malumat, Musavver Fen ve Edeb, Terakkî ve Ahlâk, Mirsad, Servet-i Fünûn, Mektep, Resimli Gazete, Hazine-i Fünûn, Envâr-ı Zekâ,* Selânik'te çıkan *Mütalaa,* Bursa'da çıkan *Fevâid* gibi dergiler yine aynı amaca hizmet eden yatay milliyetçiliğin ürünü olarak karşımıza çıkarlar.

---

[65] İsmail Parlatır, **age,** s. 21.

[66] *"Basın, bir yanda geniş halk yığınlarının güncel yaşamının değer yargılarını benimsemeye alıştırarak uyumlandırıcı, bir yandan da bazı tarihsel/siyasal koşullarda aynı yığınlara yenilikten yana, anti-konformist ve radikal/devrimci düşünceleri sunarak da hazırlayıcı bir işlev görebilmektedir.<< ,,Basın dördüncü kuvvettir>> özdeyişinin vurgulamak istediği ikinci özelliktir ve basın özgürlüğünün güvence altına alınmak istenmesinin asıl ontolojik gerekçesi de budur."* Bk. Ahmet Oktay, **Toplumsal Değişme ve Basın,** B/F/S Yay., İstanbul 1987, s. 14.

[67] Umut Özkırımlı, **age.,** s. 184-185.

[68] Toplumdaki değişimlerin roman ve şiireyansıması yukarıda açıklandığından tekrar değinilmeyecektir.

[69] Bk. Ali İhsan Kolcu, **Tanzimat Edebiyatı I,** Salkımsöğüt Yay., Ankara 2004, s. 34-37.

[70] Ali İhsan Kolcu, **Servet-i Fünûn Edebiyatı,** Salkımsöğüt Yay., Ankara 2005, s. 472.

[71] *"II. Abdülhamit devrinde yayımlanan gazete ve dergiler, güçsüzlüklerine ve azalan sayılarına rağmen birçok önemli noktada ileri gitmişlerdi. Önce, gerek şekil gerekse teknik yönden belirli bir düzenleme gösteren gazete ve mecmualarda yayımlanan çekici haberler ve hikâyeler tirajı arttırmıştı II. Abdühamid devrinin ikinci yarısındaki üç büyük günlük gazetenin tirajı toplam olarak 30.000'e ulaşmıştı Her gazetenin birden fazla kişi tarafından okunduğu göz önüne alınırsa düzenli gazete okuma alışkanlığının da bu devirde kazanıldığı düşünülebilir. Gazeteler eğitim görmüş aydınlar sınıfının hemen her üyesine ulaşıyor ve onu etkiliyordu."* Bk. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908,** Çev: Şevket Serdar Türet- Rekin Ertem-Fahri Erdem, Kesit Yay., İstanbul 2009, s. 37-38.

Dinin Arka Plana İtilmesi

Osmanlı toplumunda Servet-i Fünûn Dönemine gelinceye kadar Anthony Smith'in dediği anlamda dinî yönden bir gerileme yaşanır. Yöneten ve yönetilen olmak üzere iki toplumsal tabakanın söz konusu olduğu Osmanlı toplumunda padişahın çevresinde yer alan yöneten kısmın karşısında "reaya" yani yönetilen tabaka bulunur. Bu iki grubu birbirine yaklaştıran unsur İslam dininin akideleridir. Ancak 19. yüzyılda İslam dininde meydana gelen değişiklikler ve dinin arka plana itilmesi ile bu iki tabaka arasındaki farklar belirgin bir hâl alır[72].

Anthony Smith'in ifade ettiği dinî otoritenin zayıflamasına karşılık gelen bu durum, Tevfik Fikret'in şiirlerinde açıkça görülmektedir. Hayatında yaşadığı bazı olumsuzluklar Tevfik Fikret'in şiirsel evreninde değişime sebep olsa bile bu değişimi yatay milliyetçiliğin farklı bir tezahürü olarak da yorumlamak mümkündür. şairliğinin ilk evrelerinde dinî şiirler vücuda getiren Tevfik Fikret, daha sonra dine olumsuz bir tavırla bakan şiirler yazar[73]. "Sabah Ezanında", "Ramazan", "Sabah-ı Iyd", "Köyün Mezarlığında" ve "İnanmak İhtiyacı" Tevfik Fikret'in hayatının ilk devresinin ürünü olan şiirlerdir. Ancak Tevfik Fikret sonraki dönemlerde yazdığı "Târîh-i Kadîm[74]" şiirinde dine karşı olan bir yapıyla karşımıza çıkar. O, dinleri kötülüklerin kaynağı olarak görür. Bu dönüşün sebebi beynelmilelcilik olarak algılansa da Alman milliyetçiliğinin geliştiricilerinden Johann Gottlieb Fichteeden alındığı varsayılabilecek[75] "milletim nev-i beşerdir vatanım rû-yı zemîn" mısrası Batılı anlamda yatay milliyetçiliği kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Memet Fuat, Tevfik Fikret'le ilgili tespitlerinde, onun akla ve bilgiye önem verdiğini belirtir. Ancak dinlerin özellikle İslam dininin bunları engellediğini görünce şairin düşünce dünyasında değişmeler olduğunu ve inançlarından koptuğunu ifade eder. Bunun yanı sıra Batı'da geliştirilen bilimlere inanan Tevfik Fikret'e göre, İslam dini parçası olduğu Doğu uygarlığı adına Batı'dan gelen her şeye direnir[76]. Batı uygarlığına inandığı düşüncesinden ve İslam dinini Batı uygarlığına ulaşma noktasında engel gören Tevfik Fikret'in dini kabul eden bir dünya görüşünden lâdini bir dünya görüşüne geçmesini, Anthony Smith'in dinin arka plana itilmesi veya dinî otoritenin zayıflaması düşüncesinin bir yansıması olarak görmek mümkündür. Çünkü Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemi Avrupa medeniyetiyle Türk toplumunun tanışması sonucu ortaya çıkar. Divan edebiyatı dinin oluşturduğu bir medeniyetin tezahürüyken Tanzimat Döneminde girilmek istenilen medeniyet dairesinin esasını ilim ve teknik oluşturur[77].

SONUÇ

Anthony Smith, milliyetçiliği yatay ve dikey olmak üzere iki kısımda inceler. Yatay topluluklar genelde din adamları, aristokratlar, bürokratlar, yüksek rütbeli subaylar ve zengin tüccarları içerir. Bu toplulukların genel özelliği toplumun diğer sınıflarını kendi içerilerine çekmeye çalışmalarıdır. Onlara yardımcı olan bürokratik devlettir. Bunu yaparken dinî devletin gerilemesi, kültürel dönüşüm sürecinde ise gazete ve aydınlar büyük önem arz ederler.

Batılılaşma çabalarının üst seviyede olduğu Servet-i Fünûn Dönemi sanatçıları Meşrutiyet'in ilanı için çalışırlar, hatta Tevfik Fikret'in "Rücu" adlı şiiri Meşrutiyet'i alkışlayan bir

[72] Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1,** İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 11-13.

[73] Mehmet Kaplan, **Tevfik Fikret,** Dergâh Yay., İstanbul 2004, s. 144.

[74] Bu şiirde Tevfik Fikret, her şeyin öncesi ve sonrasını hiçlik olarak düşünür. Ancak şiirde ciddi anlamda çelişkiler olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü sonraki mısralarda insanın işlerinin yalan, riya, zulüm olduğunu ifade eder. Bu anlamda her şeyin sorumlusu olan Tanrıya karşı insanı savunurken ciddi anlamda ikilem arasında kaldığını söylemek yerinde olacaktır. Bk. Hikmet Tanyu, **Tevfik Fikret ve Din,** Irfan Yay., İstanbul 1972, s. 97.

[75] Nurullah Çetin, "Tevfik Fikret'te Beynelmilelcilik Düşüncesi", **Edebiyat Otağı,** S. 11, Ağustos 2006, s. 4-8.

[76] Memet Fuat, **Tevfik Fikret,** YKY Yay., İstanbul 2008, s. 87.

[77] Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, **Bugünkü Edebiyat,** Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 15.

özellik gösterdiği için büyük bir önem arz eder. Bürokratik devlete geçiş süreci içerisinde dinî devletin gerilemesi gerekir. Diğer anlamda toplumda özel bir yeri olan dinin öncelliğinin gerilenmesidir. Osmanlı toplumunun yöneten ve yönetilen olarak sınıflandırılan sosyal tabakalarını bir arada tutan din ögesi, 19. yüzyıla gelindiğinde önemini kaybetmeye başlar. Bunun sonucu olarak da toplumda yöneten ve yönetilen kesimin arasındaki uçurum artar. Tevfik Fikret'in şiirlerinde bu durumun yansımasını görmek mümkündür. Çok önce dinine bağlı bir aydın olarak dikkatleri çeken Tevfik Fikret, hayatındaki bazı değişikliklerle de açıklanabilecek olan bir değişimle birlikte batılılaşma yönünde dini engel gören bir yapıya ulaşır. Bu dönüşüm Anthony Smith'in yatay milliyetçiliğindeki dinin gerilenmesi faktörünün edebî anlamdaki izdüşümüdür.

Kültürel dönüşüm bağlamında ise, Batılı yaşam tarzını Osmanlı Devleti içerisinde geniş bir perspektife ulaştırıp, halkın bu anlamda yeniden dönüşümünü esas alan Servet-i Fünûn Edebiyatında geleneksel yaşamdan farklı olarak güzel sanatlar, sosyal hayat ve toplumsal izdüşüm edebî eserlere yansır. Yansıtma kuramı bağlamında edebiyat, sosyal hayatı yazarın kendi seçtikleri açısından okura sunar. Bu bağlamda Servet-i Fünûn Edebiyatında bu değişimi eser hâline getiren sanatçılar vardır. Dolayısıyla kurumların özelliklerini yitirdikleri zaman yerine yenilerinin geleceğinden edebiyat da toplumsal eleştiri veya gerçekler noktasında bu durumu kültürel dönüşüm şeklinde işler. Sosyal hayattaki değişmelerin edebiyata yansımasını dikkate aldığımızda edebî ürünlere Batılı yaşamın yansıması, söz konusu dönemi gayrı millî sıfatıyla değerlendirmemizi gerektirmez. Çünkü millî vasıflara sahip olan ve sosyal hayat içerisinde önem arz eden edebiyatın ait olduğu dönemi konu alması kaçınılmazdır. Millî kavramı da Türk milletinin hayatını içerisine alan bir yapı taşıdığından Servet-i Fünûn Edebiyatı gayrı millî olarak nitelendirilemez.

Servet-i Fünûn sanatçılarının yalnızca İstanbul'u eserlerinde anlatması, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerini eserlerine konu almamaları, İstanbul'un Osmanlı Devletinin özünü oluşturmasından kaynaklanır. Ayrıca eserlerin konularında tezatlar olsa bile, memlekette bulunan yaşayış tarzını anlattığı makalede örneklerle vurgulanmıştır. Diğer taraftan sanatçı, toplumdaki her olayı eserine almak zorunda değildir. Bundan dolayı da Servet-i Fünûn Dönemi sanatçılarını İstanbul'un belirli semtlerini anlattıkları için gayrı millî olarak nitelendirmek yanlış olacaktır.

Kültürel dönüşümü gerçekleştirmek çabasında olan kişiler ise aydınlar veya entelektüellerdir. Onlar, avangard kuram çerçevesinde incelendiğinde topluma öncü oldukları görülür. Avangardın gelecekteki toplumu önceden haber verme özelliklerinin Servet-i Fünûn sanatçılarında açıkça görüldüğü dikkati çeker. Halid Ziya Uşaklıgil'in Türk toplumunun ulaşacağı noktayı önceden haber vermesi onu gayrı millî olarak nitelemeyi gerektirmez.

Anthony Smith'e göre, aydınlar batılı yaşamı toplumda geniş insan kitlesine yaymak için gazete, roman ve dergileri kullanır. II. Abdülhamit döneminde gazete tirajlarının artması, yayın organlarının toplumdaki önemini kanıtlar. Romanlarda ise, batılı yaşamın izdüşümü anlatılır. Bu da yatay milliyetçiliğin Servet-i Fünûn sanatçılarında varlığını gözler önüne serer.

Sonuç olarak millî edebiyat, bir milletin oluşturduğu edebiyat demektir. Türk edebiyatı içerisinde belirli bir döneme "Millî Edebiyat" kavramı ile karşılık bulunması "Diğer dönemler bu memleketin edebiyatı değil mi?" sorusunu beraberinde getirmektedir. Buysa "millî edebiyat" kavramının bütüncül değil de belirli bir döneme karşılık gelen dar bir yapıda kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Servet-i Fünûn Dönemi sanatçıları da kavram karşaşasının bir sonucu olarak "gayrı millî" sıfatıyla nitelendirilmektedir. Ancak Batı'da yer alan milliyetçilik akımları doğrultusunda yapılacak bilimsel araştırmalar, Türk edebiyatının her döneminin Türk milletinin farklı bir sorununu dile getirdiği üzerinde yoğunlaşacaktır. Türk milletine ait olan Servet-i Fünûn Edebiyatının yalnızca İstanbul'u anlattığı, Batılı yaşam tarzını aksettirdiği veya bireysel olduğu için gayrı millî sayılması da Türkiye'de milliyetçiliğin yalnızca dikey anlamda algılandığının açık bir göstergesidir. Dönemin şartları bu durumu gerektiriyorsa, edebiyatçının böyle bir eleştiri yapma

lüksü yoktur. Ayrıca, sanatçının yazdıklarıyla değil, yazmadıklarıyla değerlendirilmesi Türk edebiyatının çıkmazlarından birini teşkil eder. Bundan dolayı, Servet-i Fünûn Dönemi sanatçılarını "gayrı millî" sıfatıyla nitelendirmek ciddi sorunlar oluşturur ve yanılgıya götürür.

KAYNAKÇA

AKYÜZ Kenan, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri,** İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.

ARGUNŞAH Hülya, "Millî Edebiyat", **Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yay., Ankara 2004, s. 165-214.

ARİSTOTELES, **Poetika,** (Çev. İsmail Tunalı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

ATABAY Mithat, **II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları,** Kaynak Yay., İstanbul 2005.

AYVAZOĞLU Beşir, **Geleneğin Direnişi,** Ötüken Yay., İstanbul 2000.

BÜRGER Peter, **Avangard Kuramı,** (Çev.Erol Özbek), İletişim Yay., İstanbul 2007.

ÇETİN Nurullah, "Tevfik Fikret'te Beynelmilelcilik Düşüncesi", **Edebiyat Otağı,** S. 11, Ağustos 2006, s. 2-15.

ÇETİN Nurullah, "Günümüze Işık Tutan "Münevver Aydın" Mehmet Âkif Ersoy", **II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı,** Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 428-447

ÇETİN Nurullah, **Roman Çözümleme Yöntemi,** Öncü Kitap Yay., Ankara 2008.

ÇIKLA Selçuk, **Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişmeleri ve Servet-i Fünûn Romanı,** Akçağ Yay., Ankara 2004.

FUAT Memet, **Tevfik Fikret,** YKY Yay., İstanbul 2008.

EMİROĞLU Öztürk, **Türkiye'de Edebiyat Toplulukları,** Akçağ Yay., Ankara 2003.

ENGİNÜN İnci, **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e,** Dergâh Yay., İstanbul 2007.

ERCİLASUN Bilge, **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri,** Akçağ Yay., Ankara 1997.

ERCİLASUN Bilge, **Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit,** MEB Yay., İstanbul 1998.

GÜNGÖR Erol, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik,** Ötüken Yay., İstanbul 1999.

HARRİNGTON Austin, "Sosyal Dünyanın Edebiyat Yoluyla Kavranması: Robert Musil'in *Niteliksiz Adam* Romanı Üzerine Sosyolojik Düşünceler" Çev: Nurettin Çalışkan, **Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri,** (Ed. Köksal Alver), Hece Yay., Ankara 2004, s. 57-70.

KAPLAN Mehmet, **Tevfik Fikret,** Dergâh Yay., İstanbul 2004.

KAPLAN Mehmet, **Şiir Tahlilleri II,** Dergâh Yay., İstanbul 2005.

KAPLAN Mehmet, **Nesillerin Ruhu,** Dergâh Yay., İstanbul 2006.

KAVCAR Cahit, **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünûn Romanı,** Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

KARAKAŞ Mehmet, **Türk Ulusçuluğunun İnşası,** Vadi Yay., Ankara 2000.

KOLCU Ali İhsan, **Tanzimat Edebiyatı I,** Salkımsöğüt Yay., Ankara 2004.

KOLCU Ali İhsan, **Servet-i Fünûn Edebiyatı,** Salkımsöğüt Yay., Ankara 2005.

KOLCU Ali İhsan, **Millî Edebiyat I,** Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2007.

KÖPRÜLÜ Ord. Prof. Dr. M. Fuad, **Bugünkü Edebiyat,** Akçağ Yay., Ankara 2007.

KUSHNER David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908,** (Çev. İevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem), Kesit Yay., İstanbul 2009.

MERÇİ Nevin, **Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi,** Kapı Yay., İstanbul 2007.

MORAN Berna, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1,** İletişim Yay., İstanbul 2000.

MORAN Berna, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri,** İletişim Yay., İstanbul 2004.

OKTAY Ahmet, **Toplumsal Değişme ve Basın,** B/F/S Yay., İstanbul 1987.

ONAY Ersin, "ÇağdaşMüzik" **Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler,** Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara 1990, s. 187-191.

ÖNAL Mehmet, **En Uzun Asrın Hikâyesi,** Akçağ Yay., Ankara 1999.

ÖZKIRIMLI Umut, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış,** Doğu Batı Yay., Ankara, 2008.

PARLATIR İsmail, **Tevfik Fikret,** Akçağ Yay., Ankara 2004.

POSPELOV Gennadiy, **Edebiyat Bilimi,** (Çev. Yılmaz Onay), Evrensel Basım Yay., İstanbul 2005.

SEVGİ Ahmet; ÖZCAN, Mustafa, **Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri,** Tablet Kitabevi, Konya 2005.

TANPINAR Ahmet Hamdi, **Edebiyat Üzerine Makaleler,** (Haz. Dr. Zeynep Kerman), Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 48.

TANYU Hikmet, **Tevfik Fikret ve Din,** İrfan Yay., İstanbul 1972.

UŞAKLIGİL Halid Ziya, **Nemide,** İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1984.

UŞAKLIGİL Halid Ziya, **Mai ve Siyah,** Özgür Yay., İstanbul 2002.

UŞAKLIGİL Halid Ziya, **Aşk-ı Memnu,** Özgür Yay., İstanbul.

YILDIRIM Dursun, **Türk Bitiği,** Akçağ Yay., Ankara 1998.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1801-1806, TURKEY

HÖLLÜK KAVRAMI VE UYGULAMASI ÜZERİNE BAZI TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER

Yusuf Ziya SÜNBÜLLÜ•

ÖZET

Türk kültür ikliminin hâkim olduğu coğrafyalardaki geleneksel doğum ritüellerinin uzunca bir süre tartışmasız bir parçası olan höllük, kolayca çamurlaşmayan, ince kumu andırsa da ondan farklı olan bir tür topraktır. İçerdiği kil nedeniyle yüksek oranda emicilik özelliği taşıyan höllük, bu özelliği ile çocuklarda piş bağa neden olan ıslaklığı gidererek, bebeğin ve dolayısıyla da annenin huzursuz olmasını engeller. Hayatın üç önemli geçiş aşamasından ilki olan doğum, öncesi ve sonrası ile sağlıklı birey gelişmini ilke edinir. Bu amacın gerçekleşmesine içerisinde bulunulan şartlar etrafındaki çözüm metotlarından biri de höllük olup bu yönüyle azımsanmayacak bir fonksiyon icra eder. Bu doğrultuda, çalışmada öncelikle höllük kavramı üzerinde bazı tespit ve değerlendirmeleri takiben, kavramın sözlü kültür ürünlerimiz üzerindeki izleri bazı örneklerden hareketle dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, gelenek, görenek, doğum, höllük, anne, çocuk.

THE CONCEPT OF "HÖLLÜK" AND SOME FINDINGS AND EVALUATIONS ON ITS APPLICATION

ABSTRACT

Turkish cultural climate dominated geographies unchallenged for a long time which is part of the rituals of traditional birth easily not mud Holluk resembles the fine sand soil of a kind that is different from him. It contains a high percentage of clay bearing the Holluk absorption feature, this feature resolves dampness causing piş bağe children, infants, and thus prevents the mother's restless. The first of three important transitional stage of life births, and healthy subjects before and after the development of the principle that the realization of this objective as one of the methods of solution in the current circumstances surrounding the Holluk enabled and have performed a function, but in front of us, this aspect should not be underestimated. Accordingly, the study first identified and some of the reviews on the concept of Holluk, following the traces on the concept of oral culture in some samples of our products will be submitted to the attention movement.

Keywords: Turkish culture, traditions, customs, labor, Holluk, mother, child.

Bir toplumun, tarihsel süreç içinde ürettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı her türlü maddi ve manevi özellikler bütününe kültür denir. Ait olduğu toplumun kimliğini oluşturan, onu diğer toplumlardan farklı kılan kültür, ilgili toplumun yaşayış ve düşünüş tarzı olmakla birlikte, temsil ettiği toplumun hayata bakış açısını ve o toplumun içtimai yasalarını bünyesinde barındıran yapısı ile de oldukça önemli bir işleve sahiptir.

Toplumdan topluma değişik özellikler sergilemekle, göreli bir yapı sergileyen kültür, birey davranışlarını yönlendirerek, toplumsal düzeni sağlayan, topluma kimlik kazandırarak toplumun dayanışmasında ve birliğinde de oldukça etkin rol oynamaktadır. Temsil ettiği toplumun geleceğini

• Yard. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Halk Bilimi, elmek: yzsumbullu@yahoo.com

muhafaza etmek için kendi özelliklerini koruyarak geliştirmek durumunda olan kültürü ilgili toplumun bütün ideallerinin ve sosyal kimliğinin bir sembolü olarak tanımlamak da mümkündür. Bünyesinde barındığı toplumsal yapının sağlıklı ilişkiler içerisinde, ne şekilde bir arada tutabileceğinin kodlandığı, maddi ve manevi olmak üzere iki farklı boyutu bulunan kültür, insan yaşantısından beslenen, durağanlıktan uzak, dinamik bir yapıdır. Bu dinamik yapı içerisinde değişime ve dönüşüme en açık uçlardan birisi göreneklerdir. İşte bu çalışmanın konusunu da bahsi geçen değişim ve dönüşümden payını alan ve kültür tarihimiz içerisinde uzun soluklu bir pratiğe de ad olan höllük kavramı ve bu kavram etrafındaki bir uygulama şekillendirmektedir.

Son zamanlara kadar, özellikle Güney Anadolu ve Doğu Anadolu'da oldukça yaygın bir kullanım alanı bulmuş olan höllük: *Kundak çocuğunun altına koymak üzere hazırlanmış çok ince kum*[1]. *Çocuğun altına konan toprak*[2]. *Bazı yerlerde kundak çocuklarının altına bez yerine konulan toprak*[3] anlamlarına gelmektedir.

Höllük kavramının etimolojisine ilişkin aşağıdaki yaklaşımlar, kavramın yukarıda yapılan tanımlamalardan anlaşılan işlevsel yönünü aydınlatacak olmakla dikkate değerdir. Aşağıdaki açıklamalardan hareketle, „Islaklık giderici", „nem alıcı" gibi anlamlara gelmesi yönüyle, höllüğün „öl" isminden türetilmiş olduğu görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde bu kavramı şöyle açıklamaktadır. *"Öl: "öl neng= yaş nesne". Bundan alınarak „öl ton" denir, „yaş elbise" demektir. Oğuzlar bunu bilmezler."* Kaşgarlı Mahmud'un bu açıklamasına eserin çevirmeni Besim Atalay şu notu düşmüştür. *"Öl" kelimesi bugün Orta ve Batı Anadoluda "yaş, nemli" anlamına kullanılmaktadır: "Toprakta öl yoktur" denir ki "toprakta nem yoktur" demektir. Beşikteki çocukların altına konulan toprağa "öllük" derler.*[4]

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde ise Türkiye Türkçesinde ıslak kelimesinin karşılığı olarak yaş nemli ifadesi kullanılıyorken kelimenin Özbek Türkçesindeki karşılığı olarak „höl, nem" Tatar Türkçesinde „dımlı, yiş, sulı" Uygur Türkçesinde „höl, nem(lik)"[5] ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin Özbek ve Uygur Türkçesi'nde doğrudan doğruya „höl" ile karşılanmış olması „höllük" kavramının yaşam coğrafyasını ve korunmuşluğunu sergilemek adına önemlidir.

Höllüğün içerdiği kil nedeniyle yüksek oranda emicilik özelliği taşıdığı, bu özelliği ile çocuklarda piş işe neden olan ıslaklığı giderdiği ifade edilmiştir ki höllüğün bu kimyası, ona bir bakıma ıslaklık giderici, nem emici bir fonksiyon kazandırmıştır. Veled Çelebi'den ve Mantıku't-Tayr'dan alınan aşağıdaki kullanımlar da bu yaklaşımın desteklenmesi adına önemli olsa gerektir.

"Öl: yaşlık, nem, rutubet, toprak tavı.

Sıdk bağı biteydi gölünden

Kurumayaydı gölü ölünden (Veled. XIII-XIV.58)

Geçerem yüz bin deniz gibi gölü

Kim eteğime anın değmez ölü- Mantıkut Tayr, XIV.69)" [6]

[1] Efrasiyap Gemalmaz, **Erzurum İli Ağızları,** C.III, TDK., Yay., Ankara 1995, s. 175
[2] Ahmet Caferoğlu, **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,** TDK., Yay., Ankara 1995, s. 258
[3] **Türkçe Sözlük,** TDK Yay., Ankara 1998, s. 1007
[4] **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I,** Çeviren: Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1998, s. 48
[5] **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I,** Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 358, 359.
[6] **Tarama Sözlüğü V,** TDK Yay., Ankara 1971, s. 3075

Derleme sözlüğünden yapılan aşağıdaki alıntı da höllük kavramının türediği „öl" isminin Anadolu'nun muhtelif bölgelerindeki kullanım alanını sergilemekle dikkate değerdir.

"Öl: Toprağın nemi, tav. (Çay, Çığrı, Dinar, Bolvadin-Af.; Uluborlu –Isp.; Salda Yeşilova, Çerçin, Başpınar, Tefenni –Brd.; Darıveren, Acıpayam, Sütçüler, Bekilli, Çal, Çöplü, Çivril, -Dz.; Çırpıköy, Bayındır –İz.; Söğüt –Bil.; Mihalıççık –Es.; Telin, Gürün –Sv.; Talas, -Ky.; Avanos ,Nş.; Bor –Ng.; Mastat, Karaman, Ermenek –Kn.; Kaş, Alanya –Ant.; Bodrum, Milas –Mğ.[7]*".*

Höllük yukarıdaki anlamlarına ek olarak halk arasında ak toprak, gök toprak, kızıl toprak, höllük gibi isimlerle de bilinir. Geleneksel Türk kültürü içerisinde özellikle küçük yerleşim merkezlerinde ve köy gibi yaşam alanlarında, doğumu takip eden 9 aylık süre içerisinde çocuk bezi fonksiyonu ile höllük kullanılmıştır. Aşağıda ayrıntıları ile belirtileceği üzere höllük tanecikleri iyice dövülüp toz haline getirildikten sonra, **pişik** vakalarında apış aralarına sürüldüğünde **pudra** görevi de yaptığı gibi soğuk algınlığı olan kişilerde de faydalı olduğu düşünülür. Günümüz insanının bakış açısına göre ilkel bir tedavi yöntemi olmakla birlikte, höllük uygulamaları, ilerlemiş tedavi metotlarının ve çocuk bakım yöntemlerinin yanında "koca karı ilacı" olarak bilinip değerlendirilse de dönemi itibari ve muhatapları nazarından değerlendirildiğinde ise yararı tartışmasız bir tatbikatın da adıdır.

Höllük uygulamasının kültürel boyutunu daha belirgin hale getirmek adına doğum geçiş ritüeline kısaca göz atmak faydalı olacaktır. Bilindiği gibi doğum-evlilik-ölüm gibi geçiş aşamalarının tamamında ortak amaç, kişinin bu "geçiş" dönemindeki yeni durumunu belirlemek, kutsamak, kutlamak, aynı zamanda da kişiyi bu sırada yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilerden korumaktır. Böylece "geçiş" dönemlerinde kümelenen adetler, gelenekler, töreler ve törenlerle bunların içerisinde yer alan işlemler ve uygulamalar, bir ülkenin ya da belirli bir yörenin geleneksel kültürünün ana bölümlerinden birini oluşturur.

Geçiş aşamalarının ilki olan doğum, Türk toplumu açısından temel sosyal birlikteliğin esasını oluşturan aileye giden yolun vazgeçilmez bir parçasıdır. Toplumsal yapının çekirdeği olma niteliği taşıyan aile kurumunun devamında ve korunmasında, aileyi bir arada tutan etmenlerin yerine getirilmesi de önemli bir yer edinir ki bu etmenlerin en dikkate değeri, neslin devamını sağlayacak olan çocuktur.

Öncesi, sırası ve sonrasıyla onlarca törensel uygulamayı da bünyesinde barındıran doğum ile birlikte çocuğun sağlıklı bedensel ve zihinsel gelişim sürecinin sağlanmasına yönelik yaklaşımlar da başlamış olur. Ebeveynler açısından bu sürecinin başarı ile gerçekleşmesi sürecinde yakın zamanlara kadar devreye giren tatbikatlardan biri olan höllük ile karşılaşıyoruz.

Höllük, doğum olayının yaklaşması ile birlikte ihtiyaçlar listesi içerisindeki yerini alır. Bu konuda tecrübeli kişilerin kolayca tanıyabileceği höllük toprağı belirlenen yerlerden çıkarılarak, çuvallarla evde depolanır. Depolanan bu toprak, eleklerden elenerek mercimek büyüklüğündeki parçaları ayrılır ki zaten höllük adı verilen asıl emici unsur da bu parçalardır.

Doğumla birlikte kundaklama da artık başlamıştır. Önceden hazırlanan höllükten ihtiyaç oranında alınarak, höllüğün metal veya kilden bir kap içerisinde ısıtılması sürecine geçilir. Höllük, şartlara göre tandır külünde veya ocakta bebeğin tenine zarar vermeyecek sıcaklığa ulaşıncaya kadar bekletilir. Kundak bezi üzerine konulan ikinci bir bezin üzerine, çocuğun pişik olması muhtemel yerlerine daha fazla oranda, uygun şekilde höllük yayılır. El ile iyice düzeltilen höllük toprağına bebeğin bel kısmından aşağısına temas edecek şekilde bir düzen verilir. Hazırlanan höllüklü kundak üzerine yatırılan bebek bu hal üzere titizlikle kundaklanır. Kundaklanan çocuk,

[7] **Derleme Sözlüğü IX,** TDK Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 3328

ılık denilebilecek höllük ısısı nedeniyle hem üşümez hem de idrarından kaynaklanan ıslaklık nedeniyle rahatsız olmayacağı için sık sık ağlamadığı gibi muhtemel pişik tehlikesinin de önüne geçilmiş olur. Yalnız şunuda belirtmek gerekir ki höllük sadece çocuklar için değil doğumu takip eden ilk günlerde yataktan çıkması pek uygun görülmeyen loğusa tarafından da kullanılır[8].

Sağlıklı bir evlat yetiştirme adına büyük gayret gösteren bir anne için çocuğunun her ne sebep ile olursa olsun ağlaması kadar üzüntü verici bir şey olmasa gerektir. İçerisinde bulunduğu imkânlar dâhilinde çocuğunun herhangi bir sebep nedeniyle huysuzlanması ve ağlamasının önüne geçmek adına annenin başvurduğu mani türü içerisinde de höllük kavramı ile karşılaşıyor olmamız, bahsi geçen uygulamanın kültürel derinliğini sergilemek adına kayda değerdir.

Koşup elekçiden bir elek alsam

Sallana sallana höllük elesem

Kutnuya kumaşa beze belesem

Neyleyim boş durun kolu neyleyim

Nenni nenni demez dili neyleyim

Höllük aynı zamanda kışları uzun ve sert geçen Orta ve Doğu Anadolu insanının sınırlı imkanlar dahilinde çocuğunu koruması veya kendi tedavisi için başvurduğu bu anlamda türküsünü söyleyecek kadar yaşamında yer verdiği bir gerçektir[9]. Bir asker türküsü olarak bilinmekle birlikte geçmişte Erzurum'da dizilen aşağıdaki mısralar, bir özeniştten değil, gerçek bir özleyiştten kaynaklanıyor olmanın yanında geleneksel bir uygulamanın türkü formu içerisine kodlanmış hali olmakla şöyledir.[10]

"Eledim eledim höllük eledim,

Aynalı beşikte canân bebek beledim

Büyüttüm besledim asker eyledim,

Gitti de gelmedi canân buna ne çare,

Yandı ciğerim de canân buna ne çare.

Bir güzel simâdır aklımı alan,

Aşkın sevdasını canân sineme saran,

Bizi kınamasın ehl-i dil olan,

Gitti de gelmedi canân buna ne çare

Yandı ciğerim de canân buna ne çare.[11]

[8] Bu bilgiler, Fadime Sümbüllü (Memleketi: Erzurum, Yaşı: 62, Eğitim durumu: Yok, Mesleği: Ev hanımı, Kimden öğrendiği: Büyüklerinden) Sebahattin Ciran (Memleketi: Erzurum, Yaşı: 64 ,Eğitim durumu: İlkokul terk, Mesleği: Emekli, Kimden öğrendiği: Annesinden) ve Refika Alamur'dan (Memleketi: Erzurum, Yaşı: 71 ,Eğitim durumu: Yok, Mesleği: Ev hanımı, Kimden öğrendiği: Annesinden ve büyüklerinden) adlı kaynak kişilerden 2006 yılında tarafımızca derlenmiştir.

[9] Metehan Özen-Bilge Özgör, "Höllük; Bir Anadolu Gerçeği", İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 13 (2) Malatya, (2006), s. 131-133

[10] Zeki Başar, **Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları,** Sevinç Mat., Ankara 1972, s. 104, 105.

[11] http://www.bisohbet.com/form/eledim-eledim-holluk-eledim-erzurummuharrem-akkusyucel-pasmakci

Bilindiği üzere türküler, icra edildiği ve yaygınlık kazandığı yörelerin sosyal yaşantılarını, kültürlerini, acılı ve sevinçli günlerini, özlemlerini ve bir kısım toplumsal olayı dile getiren, duyguları ve toplumun iç dünyasını harekete geçiren halk mahsulleridir. Hayat boyu yaşanan olaylara dayanan türküler, bu özellikleri ile uzun bir zaman dilimi içinde teşekkül özelliğine de sahiptirler ki türkülerin doğuşu kimi zaman gerçek ve yaşanan bir olaya, kimi zaman da dinî veya milli bir duygunun ön plana çıkarılması arzusuna bağlanabilir[12].

Yukarıdaki mısralarda yer alan höllük ifadesi de türkülerin kültürel mazimizin özünü yansıtma ve gelecek kuşaklara nakletme konusunda ne denli önemli bir işlev taşıdığının oldukça küçük bir göstergesidir. Yalnız bu çalışma açısından daha önemli olan acıklı türkü veya ağıt olarak adlandırılabilecek olan bu eser ile birlikte höllük kavramının bir bakıma zamanlar ötesi bir boyut kazanmış olmasıdır.

Günümüz insanı için pek bir şey ifade etmeyen höllük, çoğu halk gerçeği gibi artık unutulma sürecini yaşamaktadır. Bilindiği üzere, artık aileler çocukları için mini, midi, maxi ve junior gibi çeşitlere ayrılan birbirinden farklı çap, fiyat ve markalardaki hazır bebek bezlerini kullanmaktadır. Elbette ki, başlı başına bir sektör olan bu ürünler, kullanıcılara büyük kolaylıklar sağlamanın yanında daha da hijyeniktir. Yalnız, sağlanan bu güvenlik ve kolay kullanımın bedeli, günde ortalama 6 pet kullanan bir bebek için aylık yaklaşık 50, yıllık ise 600 TL civarındadır[13].

Ekonomik boyutu bir tarafa, kullanıcıları açısından büyük kolaylık sağlaması ve sağlıklı yapısı göz ardı edilemeyecek olan hazır bebek bezi ile kıyaslandığında tam bir özveri örneği olan höllük, geleneksel Türk aile hayatına ait muhtevası ile anne ve babaların çocukları için yapabileceklerine küçük bir örnek olmakla hatıralardaki yerini almıştır.

İlgili toplumun yarınları açısından kültürü oluşturan unsurların mevcut yaşam dilimi içerisinde, geçerli bir duruşu sergileyip sergilememesinden ziyade bu unsurların bilinmesi ve kayıt altına alınması ilgili toplum açısından önemlidir. Halk hekimliği veya modern deyişle geleneksel tıp araştırmalarının hız kazandığı bir ortamda, kendi değerlerimizin güncellenmesi ve daha ilmi metotlarla araştırılmasının önemi daha olumlu bir ivme kazanmış gibi görünmektedir.

Bu anlamda, geleneksel yaşam tarzı ekseninde, toprağa dayalı üretim ilişkilerinin hakim olduğu dönemlerin kültürel hatıralarından biri olan höllük kavramından hareketle ele aldığımız bir kısım kültür öğesi, dünü ile bugünü ile bir bütünlük içerisinde ele alınması gereken kültür adındaki en hassas toplumsal yapı biriminin parçası olmakla karşımızdadır. Bu birimin, güncellenmesi uzunca bir dönem hayatımızın ayrılmaz parçası olan unsurları barındıran ürünlerin içerikleri ile milli kültür hafızasının canlı kalmasına yardım edecek olmakla ilgiye değerdir.

KAYNAKÇA

BAĞAR Zeki, **Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları,** Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

CAFEROĞLU Ahmet, **Doğu Yörelerimiz Ağızlarından Toplamalar,** TDK., Yay., Ankara 1995.

Derleme Sözlüğü IX, TDK. Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, Çeviren: Besim Atalay, TDK. Yay., Ankara 1998

GEMALMAZ Efrasiyap, **Erzurum Yöresi Ağızları,** C.III, TDK., Yay., Ankara 1995.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991

[12] Mehmet Yardımcı, **Halk şiiri, Aşık şiiri, Tekke şiiri,** Ürün Yay., İzmir, 1998, s. 56-58.
[13] http://www.radikal.com.tr/1998/09/24/ekonomi/ben.html

ÖRNEK Sedat Veyis, **Türk Halk Bilimi,** Kültür Bak. Yay., Ankara 1995

ÖZEN Metehan-Bilge Özgör, "Höllük; Bir Anadolu Gerçeği", **İnönüÜniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**,13(2), Malatya, (2006), s. 131–133.

Tarama Sözlüğü V, TDK Yay., Ankara 1971

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1998.

YARDIMCI Mehmet, **Halk şiiri, Aşık şiiri, Tekke şiiri,** Ürün Yay., İzmir 1998.

http://www.radikal.com.tr/1998/09/24/ekonomi/ben.html

http://www.bisohbet.com/form/eledim-eledim-holluk-eledim-erzurummuharrem-akkusyucel-pasmakci.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1807-1830, TURKEY

YERADIBİLİMİ ARAŞTIRMALARINDA MİKROTOPONİMİN YERİ, ÖNEMİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİ: TIRNAK KÖYÜ (ÇİVRİL/GÜLNAR) ÖRNEĞİ

İbrahim ŞAHİN•

ÖZET

Mikrotoponimi araştırmaları bir milletin yer adı verme kültürünün belirlenebilmesi ve dil zenginliğinin tespiti için oldukça önemlidir. Tırnak Köyü örneğinde bir mikrotoponimi araştırması olan bu çalışma çerçevesinde yüz altmış üç yer adı derlenmiş, bunlar çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır. Derlenen yer adlarının kuruluşlarında görev yapan çok sayıda coğrafi terimin sözlükçesi hazırlanmıştır. Yapılan sınıflandırmalarla Tırnak Köyü mikrotoponimlerinin karakter yapısı belirlenmiş ayrıca Derleme Sözlüğü'ne katkıda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mikrotoponimi, mikrotoponimi sınıflandırması, Tırnak Köyü.

THE PLACE, IMPORTANCE AND THE RESEARCH METHOD OF MİKROTOPONYMY İN THE TOPONYMY RESEARCHES: THE EXAMPLE OF TIRNAK (ÇİVRİL/GÜLNAR) VİLLAGE

ABSTRACT

The researches of microtoponymy is considerably important in terms of determining the culture of location naming and fixing the prosperity of the language of a nation. In the framework of this research one hundred and sixty three location name has been gathered as a microtoponymy research in the context of Tırnak Village and these have been classified in terms of various aspects. The glossary of numerous geographical terms, which have been used for configuring the gathered location names, have been prepared. By the help of classifications, the structure of the microtponymies of Tırnak Village have been determined and also it is a contribution to Derleme Sözlüğü.

Keywords: Microtoponymy, classification of microtoponymy, Tırnak Village.

Giriş

İnsanların tabiatı betimleyerek tabiatla ilgili içlerinde birbirleriyle olan iletişimlerini geliştirme ve böylece hayatlarını kolaylaştırma ihtiyacından doğan her biri kısa adres niteliğindeki yer adları, çok eski çağlarda biçimlenmiş ad verme geleneğiyle bir milletin başta dili olmak üzere tarihi, kültürü vb. konularda son derece eski ve bir o kadar özgün söz varlığını bünyesinde taşımaktadır. Bu zengin hazinenin önemli bir kısmı makrotoponimler ise önemli bir kısmı da mikrotoponimlerdir. Üstelik mikrotoponimler bir milletin coğrafyayı adlandırma ilkelerini belirlemede makrotoponimlere göre daha etkili olabilirler. Mikrotoponimlerin yeradıbilimcilerinin dikkatini fazla çekmemesinin bir sebebi mikrotoponimlerin insanlar arasındaki bilinirlilik düzeyinin düşük olmasından kaynaklanan ilgi eksikliği olabileceği gibi, diğer bir sebebi de bu alanda teorik ve uygulamaya yönelik yeterli literatürün bulunmaması olabilir. Elinizdeki makale bu eksikliği gidermeye yönelik teorik, metodik ve uygulamaya yönelik model bir çalışmadır.

• Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, elmek: dribrahimsahin@gmail.com.

I. Bölüm: Mikrotoponimi ve Mikrotoponiminin Önemi:[1]

I.I. Mikrotoponimi nedir?

Toponimler kavram işaret oldukları objenin büyüklüğüne göre makrotoponimler ve mikrotoponimler biçiminde kümelendirilir. Bununla birlikte makro ve mikrotoponimlerin belirlenmesi kolayca yapılabilecek bir iş değildir, zira bu noktada görecelik devreye girmektedir. Söz gelimi; "1/100.000 ölçekli haritada yer alan toponimler makro, yer almayanlar mikrodur." diyerek kesin bir yargıda bulunmak doğru olmaz. Çünkü insanların yoğun yaşadıkları yerlerde, oradaki insanların hayatlarını yakından ilgilendiren küçük çaplı bir toponim haritalarda yer bulabildiği hâlde, insanların seyrek yaşadıkları coğrafyaların haritalarında çok daha büyük çaplı toponimler yer bulamayabilmektedir. Yine araştırma alanı büyüdükçe mikrotoponim algısı da büyümektedir. Söz gelimi bir araştırmacının köy çerçevesinde yaptığı bir toponimi araştırmasındaki mikrotoponim algısı ile, aynı araştırmacının ilçe veya il çapında yaptığı araştırmadaki mikrotoponim algısı doğal olarak birbirinden farklı olacaktır.

Değerli bir toponimi araştırmacısı olan Murzayev mikrotoponimiyi *"İnsanların etrafında dar bir çevrede yaşayan mera, ekinlik, mevki, dikkat çekici tabiat şekilleri, sel yarıkları, höyük, kuyu, küçük akarsu kıvrımları, kışlaklar, pınarlar, bağ evleri gibi çok büyük olmayan nesnelerin adı olarak varlığını sürdüren coğrafi adların toplamıdır."* biçiminde tanımlar (Murzayev, 1974: 23).

"İnsanların etrafı" "dar çerçeve" gibi ifadeler de daha fazla açıklamayı talep etmektedir. Zira her insanın çevresi aynı olmadığı gibi *darlık* ve *genişlik* de görecelidir. Çünkü her insanın bilgi ve ilgi alanı aynı değildir. Bazı insanlar yaşadıkları çevredeki en küçük yer adlarını bildikleri gibi yakın ve hatta uzak yerlerdeki en küçük yer adlarını, çok gezdikleri ve ilgili oldukları için bilebildikleri hâlde bazı insanlar doğup büyüdükleri en küçük yerleşim birimi içindeki yer adlarının birçoğunu bilemeyebilirler.

İnsanoğlu doğası gereği bir toplum içinde doğar ve içinde doğduğu toplumun doğal bir üyesi olur. Yine her topluluğun hayatını sürdürdüğü, hayat tarzı ve ilgi alanlarıyla sınırlanmış bir de doğal coğrafyası vardır. İnsanın etrafındaki dar çerçeve olarak kabul edilen alan, söz konusu bu doğal coğrafyadır. Bu doğal coğrafi alan bazen bir mezra, bazen bir köy, bazen bir yayla, bazen bir kasaba, bazen de bir il olabileceği gibi bazen de yaylalar, kışlaklar gibi sahipleri belli coğrafyalar da olabilir. Mikrotoponimler işte bu doğal coğrafi alanda, yalnızca o coğrafyanın sakinleri tarafından işletilen, 1/100.000 ölçekli haritalarda bile anılmayan ağızdan ağza, kulaktan kulağa, nesilden nesile aktarılarak günümüze ulaşmış *oronim, hidronim, oykonim, horonim, dromonim, agronim, urbonim ve drimonim* gibi her türlü yer adlarıdır.

Mikrotoponimler hangi sınırlar içinde derlenmelidir?: Mikrotoponim derlemeleri yukarıda sözünü ettiğimiz sürekli sakinleri olan alanlarda yapılır. Zira sürekli sakini olmayan coğrafi alanların mikrotoponimleri de doğal olarak yoktur.[2]

---

[1] Türkçeye birebir *büyüktoponimi* ya da *büyükyeradıbilimi* ve *küçüktoponimi* ya da *küçükyeradıbilimi* şeklinde aktarılabilecek olan terimlerden ziyade, buradaki asıl ayırt edici noktanın yer adlarının geniş çevreler tarafından bilinmesi ya da dar bir çevrede bilinmesi olduğundan bu karşılıklar yerine *makrotoponim* için ***bilindikyeradı****; makrotoponimi* için ise ***bilindikyeradıbilimi*** terimini önerirken *mikrotoponim* için ***silikyeradı*** ve mikrotoponimi için de ***silikyeradıbilimi*** terimlerini öneriyoruz.

Makalede çok sayıda yabancı terim kullanılmıştır. Bu terimlerin henüz Türkçe karşılıkları yoktur. Bu yöndeki çalışmalarımız devam etmekte olup sonraki çalışmalarımızda toplu olarak sunulacağından, şimdilik yabancı terimleri kullanmayı tercih ettik.

[2] Yaylalar ve kışlaklar gibi yerleşim birimleri sürekli sakinleri olan yerler arasındadır. Zira yılın belli dönemleri de olsa oranın sahipleri vardır ve buraların da (tıpkı köyler, beldeler, ilçeler, iller gibi) dikkati çeken her coğrafi şekli sahipleri tarafından adlandırılmıştır.

Herhangi bir yerleşim birimi mikrotoponim derlemelerinin mutlak suretle o yerleşim biriminin idari-resmî sınırlarına bağlı kalınarak yapılma mecburiyeti yoktur. Bazen falanca yerleşim biriminin sınırları içinde kalan bir mevki, coğrafi şartlar sebebiyle o yerleşim biriminin sakinlerince bilinmeyen bir yer olabildiği hâlde filanca yerleşim birimi sakinlerince bilindik bir yer olabilir. Dolayısıyla derleme sırasında idari-resmî sınırlardan ziyade yukarıda bahsedilen insanların ve mensubu olduğu topluluğun doğal çevresi esas alınarak derleme yapılmalı, fakat derlenen yer adıyla ilgili bilgiler verilirken yer adının hangi idari birim içinde yer aldığını da belirterek, karışıklığa meydan verilmemelidir. Mikrotoponimleri derlenen yerleşim biriminin büyük olması durumunda (il-ilçe gibi) derleme de tek bir noktada yaşayan insanlarından değil, yerleşim biriminin farklı noktalarında yaşayan sakinlerinden faydalanılmalıdır.

Bir köyde bulunan her türlü yer adını mikrotoponim saymak mümkün müdür?: Bir köyde yerle ilgili tüm adlandırmaları mikrotoponim olarak adlandırmak mümkün olsa da yapılacak araştırmalarda bir elemeye gitmek gerekmektedir. Zira köyde yaşayan insanlar, tabiatla iç içe olan yörükler, çobanlar yaşadıkları ve ilgili oldukları coğrafyanın her noktasını adlandırabilmektedirler. Örneğin, köyde yaşayan her insan, evinin önündeki bahçeden uzaktaki tarlasına kadar sahip olduğu toprağın her köşesini, her noktasını adlandırabilir. Aile bireyleri kendi aralarında tarlaları, bahçeleri hakkında konuşurken bu adları kullanmak suretiyle tarlaları, bahçeleri üzerinde ayrıntılı şekilde anlaşabilirler. Fakat bu adlandırmaların çoğunu en yakın komşuları dahi bilemezler, çünkü bunlar diğer insanların ilgisini çekecek boyutta önemli coğrafi şekiller değillerdir ve bu nedenle de geçici adlandırmalardır. Bir küçük köyde bile sayıları binleri bulabilir. Mikrotoponimi çalışmaları çerçevesinde bunların hepsinin derlenip araştırılmasına imkân olmadığı gibi gerek de yoktur. Yani bir yer adı nesilden nesile aktarılmıyor, üzerinde yaşayan insanların değişmesine bağlı olarak unutuluyorsa bunlar geçici toponimlerdir. Örneğin bir aile bahçesinde kabak ektiği yeri *Kabaklıseki*, ayva ağacı olan sekisini *Ayvalıseki*, maydanoz ektiği kısmı *Maydanozluk*, kül döktüğü yere *Küllük*, küçük sekiye *Küçükseki*, büyük sekiye *Büyükseki* şeklinde isim vermişse bunlar aile bireyleri arasında tarla ve bahçeleri üzerine konuşurken anlaşmayı kolaylaştırmak için yapılmış geçici adlandırmalardır. Kabak ekilen bahçeye domates ekilmesiyle adlandırma değişecek, küçük olan seki büyük olan sekiyle birleştirildiği zaman hem *Küçükseki* hem de *Büyükseki* adlandırması kaybolacaktır. Bu adlandırmaların belki de tamamı mülk sahibinin ölümüne bağlı olarak kaybolup gidecektir. Yine benzer şekilde sahibinin adıyla adlandırılan *Muradınyeri*, *Osmanınsekisi*, *Ahmedintarlası* vs. adlandırmalar da geçici adlandırmalardır.

Ancak mülkün sahibi değiştiği hâlde adı değişmeyen adlandırmalar kalıcı toponimlerdir ve mikrotoponimler arasında incelenmeye lâyıktır. Geçici toponimler ancak kalıcı olanların oluşumları konusunda fikir edinmek için dikkate değerdir. Mikrotoponimler olağanüstü şartlar hariç (bir bölgedeki ahalinin toptan yok olması ve yerine başka bir topluluğun gelmesi veya oranın sakinlerinin yerine başka bir dil konuşan ahalinin gelmesi vb. durumlar) yıllara ve toponimin üzerinde yaşayan insanların değişmesine rağmen değişmeyen toponimlerdir.

Bir köy ve o köyün civarı düşünüldüğünde her noktanın, her bucağın adı vardır. Köyü ve köyün civarını iyi bilen bir kişi bu isimlerin büyük bir kısmını bilebilir. Köyde yaşayan her insanın köydeki bütün mikrotoponimleri bilmesi söz konusu değildir. Kişi hayat evinden dışarı çıkmıyorsa yaşadığı çevredeki mikrotoponimleri isim olarak bilse bile mevki olarak bilemeyecektir. Mikrotoponimleri bir köyde en iyi bilmesi muhtemel insanlar o köyün çobanları ve avcılarıdır.

Mikrotoponimler tapu kayıtlarında, 1/25.000 ölçekli paftalarda da yer alabilir. Fakat bu belgelerden yapılacak derlemeler bazı sebeplerden sağlıklı olmayacaktır: Tapu kayıtları sırasında, tapuyu düzenleyen memur ve vatandaş arasında geçen konuşmalar sırasında vatandaş yer adını çeşitli kaygılarla (kibarlaşma, ölçünlü dille ifade etme çabası gibi) olduğundan farklı ifade edebildiği gibi, diğer yandan tapu memuru da kendince bazı düzeltmeler yapabileceğinden toponim

olduğundan daha farklı kaydedilebilmektedir. Hazırlanan paftalar için de benzer durumlar söz konusudur. Dolayısıyla mikrotoponimi araştırmalarında en sağlıklı yöntem sahada derleme yöntemidir. Bununla birlikte köyle ilgili pafta ve tapu kayıtlarından çeşitli sebeplerle artık kullanılmayan mikrotoponimler derlemek mümkün olabilir.

Mikrotoponimler göç olgusuna bağlı olarak, insanların köylerden şehirlere taşınması, köyü ve köyün civarını iyi bilen yaşlı insanların ölmesi sonucu sürekli olarak kaybolmaktadır. Esasen mikrotoponimler, herhangi bir kaydı tutulmadığı için bir köyün insanlarının deprem, heyelan, ölümcül bulaşıcı hastalıklar, katliam gibi felaketler sonucu ölmesi, ya da köyü toplu boşaltma, köyün etnik yapısının bütünüyle değişmesi gibi olgular sebebiyle de tümüyle unutulabilir.

I. II. Mikrotoponimi çalışmaları ne işe yarar?:

Mikrotoponimler o köyün ve civarının tarihiyle, geçmişteki ve günümüzdeki kültürüyle ilgili oldukça değerli bilgiler verebilir. Mikrotoponimlerle ilgili yapılacak titiz çalışmalar başka bilim dalları için de önemli olabilir. Söz gelimi herhangi bir köyün mikrotoponimleri derlenmiş olsun. O köy ve civarıyla ilgili yapılacak tarihî ve arkeolojik çalışmalar için daha evvel yapılmış bu mikrotoponimi çalışması son derece önemli bir rehber olabilir. Tarihçi ya da arkeolog bu çalışma vasıtasıyla o civardaki ören yerlerini tespit edebilir. Mikrotoponimlerden yola çıkarak konusuyla ilgili bazı verilere ulaşabilir. Böylece eski zamanlarda önemli tarihsel olaylara şahitlik etmiş fakat sonradan unutulmuş ve yalnızca mikrotoponim düzeyinde varlığını korumuş mekanları tespit edebilir, en azından fikir sahibi olabilir. Arkeolog için de durum böyledir. Herhangi bir bölgenin arkolojisi üzerinde çalışan arkeolog şayet o bölge üzerinde yapılmış mikrotoponim çalışmalarına bakarsa konusuyla ilgili bazı verilere ulaşabilir. Çünkü birtakım mikrotoponimler o bölgedeki arkeolojik olgulara bağlı olarak isim (Yıkık, Ören, Dikilitaş, Kesiktaş, Taşmezar vb.) almış olabilir.

Mikrotoponimi çalışması sonucunda elde edilecek bilgilerden ağız çalışmaları sırasında da faydalanmak mümkündür. Bunun için mikrotoponim derlemesi yapılırken köyün tarihi araştırılıp köy adının ilk kez hangi arşiv belgelerinde geçtiği araştırılmalı, kaynaklardan köyde meskûn olan insanların etnik kökenleri belirlenmeli ve onların uzantılarının hâlen o köyde mevcut olup olmadığı tespit edilmelidir. Sözgelimi aşağıda mikrotoponimleri derlenen Tırnak köyü ilk olarak 1500 yılından kalma tahrir defterinde geçmekte ve bu köyde Beğdili ve Yazır aşiretlerinin meskûn olduğu bilgisi kaydedilmektedir. Gülnar'ın bütün köylerinin mikrotoponimlerinin bu çerçevede hazırlanması ve köyün etnik yapısı hakkında yeterince ön bilgi edinilmesi durumda, o bölgenin ağız araştırmasını yapacak bir araştırmacı daha bölgeye gitmeden sağlıklı bir ağız araştırmasının hangi köylerde gerçekleştirebileceğini en başından bilecektir.

Bunun dışında yer adlarının oluşumunda kullanılmış olan bazı terimleri de ağız farklılıklarını tespitte kullanmak mümkün olabilir.

Yine dilcilik açısından mikrotoponimlerin bir diğer önemi kelime tespitidir. Örneğin Tırnak köyünün mikrotoponimlerinin bir kısmı artık sadece o köyde yaşayanlar için değil, bölge ve bugünün Türkiye insanı için de meçhuldür. Örneğin Tırnak Köyü mikrotoponimleri içinde yer alan *Özmeggavaa* yer adında hem *özmek* hem de *kavak* kelimelerinin anlamları artık unutulmuştur. Yine *Coşdüştüü* yer adında *coş* unsurunun anlamı artık bilinmemektedir. Bunun gibi daha başka örnekler vardır.

Mikrotoponimi araştırması şüphesiz en çok coğrafi şekillerin, objelerin adlandırılması geleneğinin ortaya çıkartılmasında önemlidir. Ayrıca makro düzeydeki birtakım toponimlerin ve bu toponim kuruluşlarında yer alan coğrafi terimler mikro düzeydeki terim ve adlandırmalar vasıtasıyla izah edilebilir.

II. Bir Mikrotoponimi Çalışması Modeli Olarak Tırnak Köyü (İçel/Gülnar) Örneği

Her yerleşim biriminin coğrafi yapısı az çok diğerlerinden ayrı olduğundan her doğal coğrafyanın mikrotoponim çeşitliliği, malzemenin niteliği ve niceliği de doğal olarak farklı olsa da aşağıda bir köy örneğinde verilen araştırma yönteminin tüm mikrotoponimi çalışmalarında uygulanabileceğini düşünüyoruz.

II. I. Tırnak Köyü (Konumu, Tarihi ve Etnik Yapısı)

Tırnak Köyü'nün adı ilk olarak II. Beyazıd devrine ait, Miladi 1500-1501 tarihli Tahrir Defteri'nde geçmektedir. Deftere göre köy İçel civarında Beğdili boyunun yerleştiği bir köydür (Sümer, 1999: 310)[3]. 1530 tarihli defterde ise *Karye-i Dırnaklu* adıyla 33 vergi nüfuslu büyük bir köy (s. 299) ve *Karye-i Dırnak* adıyla 2 haneli küçük bir köy (s.303) geçmektedir. Halaçoğlu'nun kitabından anlayabildiğimiz kadarıyla 1500 tarihli defterde köyde yerleşik boy Beğdili'dir. 1518 yılı ve sonraki defterlede ise köyde hem Beğdili hem de Yuvalardan Hoca Yunuslu Cemaati meskûndur (Halaçoğlu, 2009: 304, 305, 308, 1060, 1061) ve yine köyün civarında (perakende olarak) "Yıvalu"lar bulunmaktadır. (Halaçoğlu, 2009: 2373).

Günümüzde köyün en eski yerlilerinden fazla kimse yoktur. 1904-1905 civarında köyden askere alınan 36 kişiden yalnız birinin geri dönmesi ve sonraki yıllarda yaşanan savaşlardaki kayıplar ve yine 1930-40'lı yıllarda köyün yerlilerinden birçok kimsenin Gülnar'a ve Mersin'e göç etmesi sebebiyle köy nüfusu iyice azalmış, gidenlerin yerine peyder pey Eskiyörük, Tozkovan, Duruhan, Mollaömerli ve Bahçeli Yörüklerinden ve de Doğu Anadolu Bölgesi'nden birer ikişer aile gelip yerleşmiştir.

Bugün köyün en eski yerli sülalesi olarak İbilililer/İbilioğulları[4] (Günümüzde Durmuşlu Sülalesi olarak anılır) sülalesinden iki hane bilinmektedir. Köyden taşınanların çoğu başta Gülnar ve Mersin olmak üzere çeşitli il ve ilçelere yerleşmişlerdir.

2000 sayımına göre köy 62 hane, 137 nüfustan oluşmaktadır (Bilir: 2003:394). Köyün geçim kaynağı, ziraat, hayvancılık ve ormancılıktır. Toprağı verimli olmasına rağmen engebeli arazi yapısı sebebiyle ekim-dikime uygun arazisi azdır. Köyün aşağı taraflarıyla yukarı tarafları arasındaki rakım farklılığının çok büyük olması, bitki örtüsünün zenginliğine ve hayvancılığa müsait bir iklim oluşumuna yol açmıştır ki bu da köylülerin yerleşik hayat yaşamalarına rağmen hayvan beslemeye devam etmelerine, küçükbaş hayvan sürüleri bulundurmalarına imkan vermiştir.

II. II. Tırnak Köyü Mikrotoponimleri

II. II. I. Toponimlerin Türü, Konumu ve Anlam Açıklamaları:

- **Mikrooykonimler**

a. Kale adları

Köy ve civarında bölgeye hâkim üç tepe üzerine kurulmuş üç kale bulunmaktadır. Bu kaleler birbirlerini görecek şekilde konumlandırılmıştır.

Azıdepegalesi: < *azı tepe kale+si.* Delikkaya ile Beydili arasında yüksek bir tepenin üstünde bulunan kaledir. Meydancık Kalesi'nden görülebilir.

Çakalgalesi: < *çakal kale+si.* Eskiyörük Köyü sınırları içerisinde kalan bir kaledir. Tırnak Köyü'nden görülebilir.

[3] 1521 ve 1584 tarihli tahrir defterlerinde Karataş Kazasında yine Beğdili boyundan insanların yaşadığı ve adı Tırnak olan köyler görülmektedir (bk. (Halaçoğlu, 2009: 307, 309).

[4] *İbili*, İbrahim adının kısa şeklidir.

Gale: < *kale*. Resmî adı *Meydancık Kalesi*'dir**.** Tırnak ve Emirhacı sınırında bulunmaktadır. Köylüler tarafından yalnızca ***Gale*** olarak adlandırılır.

b. Ören Adları:

Köyün yaşlıları Tırnak Köyü'nün eski zamanlarda üç minareli bir köy olduğunu söylemektedirler. Bunu tasdik eder nitelikte köy sınırları içinde iki ören yeri bulunmaktadır. Fakat buraların yerleşim yeri olarak en son ne zaman kullanıldığı, bu üç yerin tek bir ad ile mi yoksa her biri başka başka adlar ile mi adlandırıldığı konusunda bilgi bulunmamaktadır.

İçeriköy: < *içeri köy*: Ören yeridir, eskiden bir köy olduğu söylenir. Tarlaya dönüştürüldüğü için sağlam yapı ya da yapı parçası kalmamıştır.

Yıkık: < *yık-ık*. Köyün yukarı kesiminde ev yıkıklarının olduğu, şimdilerde tarla olarak kullanılan bir yerdir. Yıkmak fiilinden gelişmiş olup "yıkılan, harap olan yer" demektir. Burası **Damyıkı**: < *dam+yıkık+ı* olarak da bilinir.

•Mikrooronimler

a. Tepe Adları:

Köy engebelik bir coğrafi yapıya sahip olmakla birlikte tepe adıyla adlandırılan sadece birkaç tane coğrafi şekil bulunmaktadır.

Akdepe: < *ak tepe*. Meydancık Kalesinin güney tarafında küçük bir tepedir.

Azıdepe: < *azı tepe*. Azıdepekalesi'nin bulunduğu mevkinin adıdır. Tepe adı, insandan tabiata bir metaforla azı dişine benzetilerek ortaya çıkmış olmalıdır.

Bedire: Tırnak Köyü'nün batı kısmında, Bozağa Köyü'nün güneydoğusunda bir tepedir. Anlamı bilinmemektedir.[5]

Böölekdepesi: < *Böğelek depe+si*. Eski Yörük ve Tırnak Köyü arasında bir tepedir. Havaların çok sıcak olduğu yaz aylarında hayvanları ısıran ve hayvanların çılgınca koşmasına sebep olan sineğe *bööleksinee (< böğelek sineği)*, hayvanların koşarak serin yerlere, su kenarlarına kaçması olayına da *böölek dutmak (< böğelek tutmak)* denir. Yer adının böğelek kelimesinden geliştiğini tahmin etmekle birlikte bu adın ne tür bir ilgiyle verildiğini söylemek güçtür. Belki *böğelek sineğin çokça bulunduğu tepe* anlamında verilmiş olabilir.

b. İn adları

İnler kimi zaman hayvanların yatırıldığı, kimi zaman ambar olarak kullanılan kimi zaman da yağmur, fırtına, soğuk hava gibi tabiat şartlarından korunmak için insanlar tarafından kullanılan yerlerdir. Bu özelliği dolayısıyla inler önemli yerlerdir ve derinliği olan her inin kendine özgü bir adı bulunmaktadır.

Araplarini: < *Araplar in+i*. Araplargatı'nın dibindeki büyük inlerden birinin adıdır. Adını Araplargatı'ndan almaktadır.

Atini: < *at in+i*. Çakalyolu'nda bir inin adıdır. Bir dönem at bağlanması sebebiyle bu adı aldığı söylenmektedir.

[5] Derleme sözlüğünde Erzurum, Erzincan, vs. dolaylarında derlenmiş olan *bedire* ("su kovası, bakraç") kelimesi bulunmaktadır (DS: 1993: 595). Fakat bu kelime Rusça'dan alıntıdır (Ru: vedro "kova" demektir) (Gemalmaz, 1978/III: 39). Söz konusu yerin bir tepe olması dolayısıyla "kova" anlamına gelen *bedire* sözcüğüyle anlamlandırmak mümkün görünmemektedir.

Baceelini: < *baca+lı in+i.* Kilometrelerce uzunlukta bir indir. Tabanının horosan harcıyla sıvalı olduğu söylenir. Giriş ağzının ilerleyen kısımlarında yeryüzüne açılan bir delik olduğu ve bu sebeple *bacalıini (< bacalı+in+i)* adını aldığı söylenir.

Cığınini: < *Cığın in+i*. Altkat'ın aşağı taraflarında bir inin adıdır. Köylülerin bazıları **Cığılini** biçiminde telaffuz ederler. Köylüler in adının ne anlama geldiğini bilmemektedirler. Giriş içerisinde özellikle kışın yaylarında su akmakta olup su kaynama sesine benzer bir ses çıkardığından böyle adlandırılmış olmalıdır.[6] Buna göre in *"cığın cığın* ya da *cığıl cığıl akan in"* anlamına gelmelidir.

Delimemedini: *deli Memed in+i*. Köyün yaşlıları Mehmet isminde bir delinin ailesine sık sık küsmesi ve bu inde yaşaması dolayısıyla bu adın verildiğini söylemektedirler.

Devini: < *deve in+i*. Eskiden bu inde sürekli deve yatırılmış olması sebebiyle ine bu ad verilmiştir.

Gurtasanini: < *kurt Hasan in+i*. Guzyaka mevkisinde bir in adıdır.

Hasılini: < *hasıl in+i*. Çiçeriköy'ün üst tarafında, Çakalyolu'nda bir indir. Kışın hayvanlara yedirmek için hasıl saklanan bir yer olması sebebiyle bu adı almıştır. Hasıl, bir tür hayvan yemidir. Henüz başak çıkarmaya başladığı dönemde, yeşilken derilen arpaya denir. Yaş ve kuru olarak hayvanlara yem olarak verilir.

Küncini: < *küncü in+i*. Hasat zamanı küncü dallarının getirilip bir süre bekletildiği yer olması dolayısıyla bu adı almıştır. Küncü, susam ve susam bitkisinin yöredeki adıdır.

Öküzini: < *öküz in+i*. Çakal yolunda, Hasılini'nin aşağısında bir indir.

Peynirdelii: < *peynir delik+i:* Suyun gözünde on beş metre kadar uzunlukta küçük bir mağaradır. Mağaranın en azından oyularak genişletildiği içinde yapılan ocaklıklardan ve oturacak yerlerden bellidir. Eskiden köylüler peynirlerini burada sakladıklarından „peynir" ve mağara anlamında kullandıkları „delik" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.[7]

Suini: < *su in+i*. Araplar kayasının dibindeki büyük inlerden biri. İçinde su çıktığı için bu adla adlandırılmıştır.

c. Kaya ve Uçurum Adları

Oldukça engebeli bir arazi yapısına sahip olan köyün muhtelif yerlerinde herkesin adını bildiği kayalar mevcuttur.

Araplargatı: < *Araplar gat+ı*. *Araplargayası* adıyla da bilinir. Gayabağı ile Yumuk'u birbirinden ayıran, yüzlerce metre uzunluğunda, tabii sınır şeklinde bir kayadır. Aynı zamanda kayanın çevresini de ifade eder. Yer adı Araplargağı'na adlandırmasına bağlı olarak gelişmiştir. Bk. Araplargağı.

Altgat: < *alt kat*: Hemen yukarısında uzayıp giden *Araplargatı* olması sebebiyle kayaya bu ad verilmiştir.

Atuçtuu: < *at uç-tuk+u (yer)*. Kızılyokuş ile Bozağaç arasında kayalık bir uçurumun adıdır.

6 Köylülerin bir kısmının cığıl demesinin sebebi de bu olmalıdır. Çünkü aynı sesi duyan kimi insan bu sesi ifade ederken cığıl cığıl diye ifade edebilir.

7 Mağara, insan emeğiyle oyulması sebebiyle "delik" adını almış olmalıdır. Aksi hâlde diğer mağaralarda olduğu gibi "in" sözcüğüyle adlandırılması beklenirdi.

Buzlaaya: < *buzlu kaya*: Kışın çokça buz tutması dolaysıyla bu adı almıştır. Köyün batısına düşer.

Coşdüğütü: < *coş düş-tük+ü*: Dökük'ün batısında dağlar arasında çok kayalık bir yerin adıdır. Coş: kelimesinin anlamı köylülerce bilinmemektedir. Derleme Sözlüğü'ne kelime Ankara'da "genç", Kayseri/Daday'da *coş coş* biçiminde *"her an oynamağa hazır olan"* anlamında derlenmiştir (DS: 1003). Buradan yola çıkarak yer adının *Gencin düştüğü yer* anlamına geldiğini tahmin edebiliriz.

Derzaayası: < *terzi kaya+sı*. Efsaneye göre kayanın içi kovuk olup eskiden bu kayanın içinde terzi çalışırmış.

Domuzbaalıdaş: < *domuz bağlı+taş*. Niçin böyle adlandırıldığı tespit edilemese de bir olaya bağlı olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Gaş: < kaş. Köyün hemen aşağısında bulunan büyük uçurum kayanın adıdır.

Gızılgaya: < *kızıl kaya*: Köyün kuzeyinden doğusuna doğru uzanan yüzlerce metre uzunluğunda kat şeklinde sarp bir kayanın adıdır. Kırmızı rengi dolayısıyla bu adı almıştır. Köyün doğusunda bulunur.

Gonurgayası: < konur gaya+sı. Gülnar'ın hemen güneyinde, Yenice Köy sınırları içinde Tırnak Köylülerince yakından bilinen bir kaya adıdır.

Yumuggayası: < *yumuk gaya+sı*. Tırnak Köyü'nün kuzeybatısından kuzeye doğru uzanan yüksek kayalığın adıdır.

c. Kanyon Adları

Köy sınırları içinde bir de kanyon adı tespit edilmiştir.

Yumuk: < *yum-uk*. Yumuk kayasının güney ve güneybatısında bulunan ve Yumuggayası ile Yumugderesi arasında bulunan bölgenin adıdır. Köylüler arasında yer adının tam olarak ne anlama geldiği bilinmese de yummak fiiliyle ilgili bazı çağrışımlara sahiptirler. Kelimenin kanyon anlamına gelen coğrafi bir terim olduğunu düşünüyoruz. Bk. II.II.IV. bölüm. Suların açındırdığı derin bir vadi olması dolayısıyla böyle adlandırıldığını düşünüyoruz.

d. Dağ Boğazı Adları

Garanlıgboaz: < *karanlık boğaz*. Köyün en güneyinde iki dağın birbirine iyice yaklaştığı yer. Birbirine paralel olarak güney istikametinde durdukları için boğazın içi de daima gölgedir. Bu sebeple karanlık olarak adlandırılmıştır.

e. Esik Adları

Bogleendek: < *boklu hendek*. çevresinde bazı evler bulunan ve bu evlerin pisliklerinin atıldığı bir yer olması dolayısıyla bu adı almıştır.

Sazleesik: < *saz+lı esik.* Baaçesekisinin en güneyinde Dınnagderesi istikametinde bir esiktir. Esiğin içinde her zaman çok az miktarda su bulunduğundan eksik ve çevresini saz bitkisi kaplamıştır.

• Mikrohoronimler

Engebeli yapısı sebebiyle köyde çok sayıda bölge, mevki adı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı köyün idari sınırları içinde bulunduğu hâlde bir kısmı köyün etrafındaki diğer idari birimler içerisindedir.

a. Doğal Mikrohoronimler

AGaGaklıguzyaka: < *aşağı guz yaka*. Guzyaka'nın aGağıda, güneyde kalan kısmına verilen addır.

AraplargaGı < *Araplar gaş+ı.* Kayanın kalın, yüksek ve kavisli bir Geklde uzayıp giden görüntüsü sebebiyle Arap kaGına benzetilerek (Arap insanının kaGının gür ve kalın olduğu düGüncesinden hareketle) bu adın verildiği anlaGılmaktadır.

Baacaaz : < *bağ+cağız*. Emirhacı ile Beğdili köyleri arasında ovalık, ormanlık bir yer olup bu bölge Tırnaklılar için de bir mevki konumundadır. "Küçük bağ, bağcık" anlamına geliyor olmalıdır.

Baaçesekisi: < *bahçe seki+si*. Köyün güneyinde, Dökük ile köy arasında çok sayıda bahçenin bulunduğu eğimli, eğimli olması dolayısıyla seki seki bahçelerden oluGan bir mevki.

BaaGıGyurdu: < *Bahşiş yurt+u*: Köyün kuzeydoğusunda, Gunnalargoyaa'nın güneyinde bir mevki adı. Eskiden BaaGıGYörüklerinden bir kolun her yıl gelip yerleGtikleri bir yurtmuG.

Belen: GayabaGı'nın diğer adı, bk. GayabaGı.

Borunaltı: < *bor+un alt+ı*. Bor topraklı uçurumun dibinde kalan ve bahçelerden oluGan mevkidir. Bor, kırmızı renkli, içinde gözenek gözenek boGuklar bulunan yeryüzüne çıktıktan sonra sertleGen kaya ve toprak arası bir mineral olup diğer topraklar gibi çamur hâline gelmez.

BorunbaGı < *bor+un baş+ı*. Köyün hemen altında bor topraklı uçurumun üst kısmı.

BuGarayaa: < *pınar ayak+ı:* Köyün güneyinde pınarın Gatınaltı'nın ön tarafları, bahçelik bir bölgenin adıdır. "Pınarın ayağı" yani "pınarın alt tarafı" anlamına gelir.

Cığınınininönü: *cığın in+i+nin ön+ü.* Cığınini'nin aGağı kısımlarında yer alan tarım arazisi.

Deermenyıkı: < *değirmen yıkık+ı*: Döküğün aGağısında eski bir değirmen yıkığının olduğu bölge.

Devininönü: < *deve in+i+nin ön+ü*: Köyün hemen aGağısında bulunan Devini adındaki inin alt tarafında bulunan bahçelerden oluGan mevki.

Dökük: < *dök-ük*. Köyün güneyinde üstü uçurum olan ve dibi kayalık olan yerdir. Dökük sözcüğünün Dökmek eyleminden oluGan ve *uçurumdan kopmalar sonucu oluşan kayalık yer* anlamında coğrafi bir terim olduğu anlaGılmaktadır.

Dölyurdu: < *döl yurt+u*: Bıyıklıçukur ile Geriköy'ün arasında bir yerin adıdır. Burası eskiden kıG yurdu olarak kullanılan bir arkaç[8] imiG.

Garanlıggoyak : < *karanlık koyak*: Köyün güneyinde dağlar arasında dere kenarında ormanlık bir alandır.

GaGınbaGı: < *kaş+ın baş+ı. Gaş*'ın üst kısmıdır.

GaGınaltı: < *kaş+ın alt+ı*. Köyün hemen altındaki *Gaş*'ın alt kısımlarıdır.

GayabaGı < *kaya baş+ı*. Köyün hemen yukarısında bulunan ve doğudan batıya bir çizgi gibi köyün güneyi ile kuzeyini birbirinden ayıran, yer yer 10-15 metre yüksekliğe ulaGan Kızılkaya, AraplargaGı ve Yumuggayası kayalarının yukarısında kalan bölgenin tamamının adıdır. Bu mıntıkanın içinde daha pek çok mevki adları bulunmaktadır. Kısaca *Belen* olarak da adlandırılır.

[8] Arkaç: KıGınhayvanların güvenli olarak yatırıldığı, arkası dağ olan yer.

GızılyokuÇ < *kızıl yokuş*. Dökük mevkiinin batısında olup dereden Bozağaç köyüne çıkılırken kullanılan sarp ve toprağı kızıl bir yokuÇun adıdır.

Guzyaka: < *kuz yaka*. Köyün doğu sınırını oluÇturan ve Meydancık kalesiyle Bazarderesi arasında kalan dağ yamacı.

Gümmükü: < *kum bük+ü*. Köyün güneyinde, Bazarderesi'nin kuzeyindedir. Toprağı kumlu ve iki dağ yamacının birleÇtiği yerin alt kısmında düz bir yer olması sebebiyle bu adı almıÇtır.

Irgadınguyu: < *ırgat+ın kuyu*. Bazaryolu üzerinde bir kuyu dolayısıyla ortaya çıkan bu adlandırma, kuyunun kaybolması sebebiyle Çimdilerde mevki adı olarak kullanılmaktadır.

Köyünalanı: < *köy+ün alan+ı*: Köyün yerleÇtiği özellikle köyün ön ve aÇağı kısımlarını ifade eder.

Köyünayaacu: < *köy+ün ayak uc+u*: S iÇareti biçiminde bir yamaçta kurulu olan köyün en alt kısmının adıdır.

KöyünbaÇucu < *köy+ün baş uç+u*: S iÇareti biçimindeki köyün en üst kısmının adıdır.

Köyüniçi: < *köy+ün iç+i*: Köyün merkezinde bulunan meydanlık. „Köy" ve "orta, merkez" anlamına gelen „iç" sözcüklerinin birleÇmesiyle ortaya çıkmıÇtır.

Piynarlaaç: < *piynar+lı kaş:* Dökük ve Soğanlık mevkilerinin üst kısmında kalan piynarlık alanın adıdır. Yoğun olarak piynar çalısıyla kaplı ve ön kısmı bir kat ile çevrili olduğundan bu isimle adlandırılmıÇtır. GaÇiçin bk. II. II. IV. bölüme.

Sayyatak: < *say yat-ak*: Köyün kuzey batısında, Yumuk'un üstünde, GayabaÇi'nın batısı saylık, ormanlık ve bir miktar tarım arazisi bulunan mevkinin adıdır. Sayyatak Çeklinde de adlandırılır. Burası eskiden hayvan yatırılan bir yer olduğu için "yatak" sözcüğüyle adlandırılmıÇtır.

Suyungözü: < *su+yun göz+ü*: Köyün ortasında, köyün içme suyunun çıktığı bölgeye verilen ad. Herkesin bildiği hayatın merkezinde olması sebebiyle buradaki suya sadece "su" denmiÇ, bir tamlayıcıya ihtiyaç duyulmamıÇtır.

Taatacıyurdu: < *tahtacı yurt+u*. Köyün güneyinde Dökününönü'nde bir mevkidir. Orman iÇlerinde çalıÇan Tahtacıların orman iÇlerinde çalıÇmak için bir dönem gelip yerleÇtikleri bir yerdir.

Taateedii: < *tahta gedik+i*: Mollamallı (Mola Ömerli), Meydancık Kalesi ve Tırnak Köyü'nün birleÇtiği yerin adıdır. İki dağ arasında dar bir bölge olması dolayısıyla "gedik" coğrafi terimiyle adlandırılmıÇtır. „Tahta" ve „gedik" kelimelerinin birleÇmesiyle meydana geldiği açık olmakla birlikte niçin "tahta" tamlayanıyla adlandırıldığı belirlenememiÇtir.

Tozlu: < *toz+lu*. Köyün güneydoğu tarafında Altgat'ın aÇağısındaki mevkinin adıdır.

Yokarkıguzya: < *yukarı+ki guz yaka*. Guzyaka'nın yukarda, kuzeyde kalan kısmının adıdır.

b. İdari Mikrohoronimler:

YerleÇim birimi olmaları münasebetiyle her biri oykonim olan köy adları makrotoponimler içinde ele alınır. Bununla birlikte bir köy için, çevrede bulunan köyler aynı zamanda birer mevki ve yön konumundadır. Çevre köylerin sınırı ve sınıra yakın bölgelerden bahsederlerken insanlar bölgeyi, o taraftaki köyün adıyla adlandırır.

Emirhacıdanyaka: < *Emir Hacı+dan yaka*. Köyün doğu tarafında Meydancık Kalesinin arkasında kalan köyün .

Pambıcagdanyaka: < *Pamuk+cak+tan yaka*. Tırnak Köyü'nün güneyinde, dağlar arasında çok küçük bir köy.

Mollamallıdanyaka:< *Molla Ömer+li+den yaka*: Tırnak Köyü'nün kuzeydoğusunda bir köydür. Molla Ömer adında tarihî bir şahsiyetin adından gelmektedir.

BozaaÇanyaka: < *Boz ağaç+tan yaka*: Bozağaç Tırnak Köyü'nün batısında bir köy adıdır.

Beedilidenyaka: < *Beğdilli+den yaka*: Tırnak Köyü'nün güneybatısında bir köydür. Adı Oğuzların Beydili kolundan gelmektedir.

•Mikrodromonimler

Derlenen yol adlarının genellikle yolun gittiği istikamete göre ad aldıkları görülmektedir. Bu tür adlandırmalarda *yol* ve *sokak* terimlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. En önemlileri şunlardır:

a. Yol Adları:

Araplarınsokak: < *Araplar+ın sokak*. Araplargayasının önünden dolanıp giden yoldur.

AşGuzyakayolu:< *aşağı kuz yaka yol+u*. Guzyaka'nın aşağı kesimine gitmede kullanılan yoldur.

Baaçesekisiyolu: < *bahçe seki+si yol+u*. Köyün güneyindeki bahçelere gitmek için kullanılan yoldur.

Bazaryolu: < *Pazar yol+u*. Yörede Bazar adıyla anılan Gülnar'a giden yol.

Bozgoyaansokak: < *boz koyak+ın sokak*. Köyün batı tarafında güney kuzey istikametinde ilerleyen, yolun adıdır.

Çakalyolu: < *çakal yol+u*. Köyün doğusunda güney-kuzey yönünde kayalar üzerinden geçen sarp yolun adıdır.

Dolamayol: < *dolama yol*. Köyün içinden güney-kuzey istikametinde kayalar üzerinden geçen sarp yolun adıdır. Diğer yola göre daha kısa, kestirme olduğu için bu adı almıştır.

Döküünyolu: < *dökük+ün yol+u*. Köyün aşağısında kuzey-güney yönünde ilerleyen bir zamanlar değirmenlere gitmek için de kullanılan yolun adıdır.

Emirhacıyolu: < *Emir Hacı yol+u*. Köyün batısına düşen Emirhacı köyüne gitmede kullanılan yoldur.

Mollamallıyolu: < *Molla Ömerli yol+u*. Köyün Kuzeydoğusunda bulunan Molla Ömerli Köyü'ne gitmede kullanılan yoldur.

Sovanlınsokak: < *sağanlık+ın sokak*. Soğanlık mevkine giden dar yol.

Yokarkıguzyakayolu: < *yukarı+ki kuz yaka yol+u*. köyün batı sınırlarında bir dağ yamacı olan Guzyaka iki bölümden oluşmaktadır. Yukarı kesimine giden yola bu ad verilir.

Yumugyolu: < *yumuk yol+u.* Köyün kuzeybatısına düşen Yumuk tarafına giden yoldur.

b. Geçit Adları:

Delimemedininsokak: < *Deli Mehmet+in sokak*. Çakal yolunun en dar ve sarp noktası.

Sovanlıınsokak: < *soğan+lık+ın sokak*. Soğanlık yolunun en dar noktası.

Dınnakgeçidi: < *Tırnak geçit+i*. KızılyokuĞ Değirmeni"nin kuzeyindeki dere geçidine Dınnakgeçidi (< Tırnak Köyü"ne geçilen yer anlamında) denir. Bu geçit Bozaaç (Bozağaç köyü), Eskiyörük köylerini Tırnak Köyü"ne bağlayan geçittir. Bu adın Bozaaç ve Eskiyörük köylülerince verildiği anlaĞılmaktadır.

• **Mikroagronimler**

Armıdlooyak: < *armutlu koyak*. GayabaĞı"nın doğu tarafında tarlalardan oluĞan düz ve çukurca bir bölgenin adıdır.

Asmaçukuru: < *asma çukur+u*. GayabaĞı"nın ortasında bir yerdir. Eskiden burada bağcılık yapıldığı için bu adı almıĞtır.[9]

Bademli: < *badem+li*. Yumugderesi"nin batısına denir.

Bıyyıklıçukuru: < *bıyıklı çukur+u*. Tırnak Köyü"nün batısında Bazarderesi"yle köy arasında bulunan dağlar arasındaki ovalık bölgenin adıdır.

Bozgoyak: < *boz koyak*. Köyün kuzeyinde, Belen"de bir tarla adıdır. Taprağın rengi dolayısıyla böyle adlandırılmıĞtır.

Çaal/Çağıl: < *çakıl*. Bıyıglıçukuru"nun ve Dölyurdu"nun birleĞtiği yerdedir. Kelime muhtemelen „çakıl" kelimesinden gelmektedir. Gerçekten de bu bölgedeki bahçelerin toprağı oldukça çakıllıdır.

Çaalloyag/Çağıllooyag: < *çakıllı koyak*: GayabaĞı"nda tarlalardan oluĞan düz ve çukurca bir bölgenin adıdır. *Çayırlık* olarak da adlandırılır. Fakat bu adlandırmanın *Çağıllooyak*"tan analoji yoluyla geliĞtiği anlaĞılmaktadır. Zira sulak olmayan tarlada çayır da yetiĞmemektedir.

Çatalarmıd: < *çatal armut*. Köyün aĞağısında, güney kısmında bulunan ve bahçelerden oluĞan bir yerin adıdır. „Çatal" ve „armut" kelimelerinin birleĞmesiyle meydana gelmiĞtir.

Danesekisi: < *dana seki+si*. Köyün en güneyindeki bahçelerden birinin adıdır.

Döküünönü: < *dökük+ün ön+ü*. Kısaca Dökük de denir. Asıl Dökük"ün aĞağı kısımlarında kalan bahçelik arazi.

Esgiarman: < *eski harman*. GayabaĞında (Belen)"de tarla adı.

Garavelooyaa: < *Kara Veli koyak+ı*. Asmaçukuru"nun altında bir koyak adıdır. Burası eskiden Kara Veli adında bir kiĞiye ait olduğundan bu adla anılmıĞtır.

Garıncalıseki: < *karıncalı seki*. Sekide her zaman çok miktarda karınca olması sebebiyle bu adı almıĞtır.

Gocaŋız: < *koca anız*. Köyün yukarısında, GayabaĞı mevkinde en büyük düzlük yer.

Gunnalargoyaa: < *kurna koyak+ı*. GayabaĞının kuzeydoğu kısmında, ormanlar içinde tarım yapılan bir koyağın adıdır. Bu bölgede *kurna* taĞı olması dolayısıyla bu adı almıĞtır. Kurna taĞı, pekmez yapmak için üzümlerin doldurulup suyunun çıkarıldığı, üzüm suyunun toplandığı küçük taĞtekneye, taĞ havuza verilen addır.

Gurdbaaçası: < *kurt bahçe+si* < *kurd+un bahçe+si*. Köyün içerisinde bulunan kayalıkların dibindeki bahçelik bölgenin adıdır. Kurd lakaplı bir kiĞinin adından gelmektedir.

[9] Asma: Üzümün ağacına bölgede verilen addır.

Gümmükününönü: < *kum+bükü+nün+ön+ü*. Gümmükü"nün ön kısmında kalan tarım arazisinin adıdır.

Kömürlük: < *kömür+lük*. AG6G6guzyaka"da düz bir tarım alanı. Eskiden burada kömür elde edildiğinden bu ad ile dalandırılmıG7tır.

Kükürt: Köyün güneyinde bir bahçenin adı. Adın veriliG7 sebebi ve anlamı tespit edilemedi.

MaG7adalanı: < *maşat alanı*. Köyün önünde mezarlığın altında nispeten düzlük bir bahçenin adıdır. Buraya eskiden *Ciridalanı* denirmiG7. "Mezar" anlamına gelen Farsça *meşhed* ve *alan* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluG7tuğunu düG7ünüyoruz.[10]

Mercimeklik: < *mercimek+lik*. CoG7kdiG7tü"nün kuzeyinde kalan makilik arazinin adıdır.

Öketininyeri: < *höketi+nin yer+i*. Baçesekisi"nin güneydoğusuna düG7er.

Öteyüz: < *öte yüz*. Köyün doğusunda, köyün ve köylünün görüG7açısının dıG7ında kaldığı için bu adı almıG7tır.

Sayarman: < *say harman*. GayabaG7ı"nda bir tarla adıdır. Tarlanın adı tabanı say olan bir harman dolayısıyla geliG7miG7tir.

Sovanlık: < *soğan+lık*. Gümmükü"nün güneybatısında Bazar deresinin kıyısında kayalık bir yerin dibi olup bahçedir.

Üüzbeleni: < **uyuz belen+i*. Mal yazlatılan bir yerdir. Adın uyuz hastalığından geldiği söylenir. Bizce anlamı açık değildir.

Yaagabaa: < *yağ kabak+*ı. G7i yağ kabağı yetiG7mesiyle bilinen bir seki olduğu için bu adı almıG7tır.

Yanıarman: < *yanık harman*. Gunnalargoya"nın kuzeyinde bir yerdir. Ad, vaktiyle yaG7anan bir yangın olayına bağlı olarak çıkmıG7tır.

Yumruaarman: < *yumru harman*. Guzyaka"da bir harman ve çevresinin adıdır. Tepeye benzer, yüksekçe bir yerde olması dolayısıyla bu adı almıG7tır.

Zeytinlitalla: < *zeytinli tarla*. GayabaG7ı"nın kuzeyinde bir tarla adıdır. Adlandırma zeytin ve tarla sözcüklerinin birleG7mesiyle meydana gelmiG7 olup bir zamanlar burada zeytin yetiG7tirilmesine bağlı olarak geliG7miG7tir.

Zeytinlooyak: < *zeytinli koyak*. AraplargaG7ı"nda çukurluk bir yerin adıdır. Burada eskiden zeytin yetiG7tirildiğinden bu adı almıG7tır.

Mikrohidronimler

Köyün mikrohidronimler bakımından zengin olduğu gözlenmektedir. Bunları kendi içinde G7u g7uplara ayırmak mümkündür.

[10] MaG7a, Derleme Sözlüğü"nde 1. Giysi yıkanan açık ya da kapalı yer, çamaG7ırlık 2. GüreG7çi, 3. Müslüman olmayan kimselerin mezarlığı (DS 1993: 3134, 4587) anlamları ile yer almaktadır. Söz konusu yer adı bir mezarlığın hemen altı olması sebebi ile "mezarlık" anlamına gelen *maşat* ile ilgili olması gerekir. MaG7adalanı"nın hemen üzerinde yer alan Gariplermezerlii içinde bazı mezarların kıbleye yönelik olmadığı söylentilerine bakılırsa, Gariplermezerlii"nin eskiden bu bölgede yaG7ayan gayrimüslimlerin de mezarlığı olduğu anlaG7ılmaktadır.

a. Dere Adları

Bazarderesi: < *Pazar dere+si***.** Gülnar'dan akarak denize kadar dökülen derenin adıdır. Eski dönemlerde Taşeli Beleni'nin en büyük pazarının Gülnar civarında kurulması[11] ve bu nedenle insanların Gülnar'ı Bazar olarak adlandırması bu adlandırmayı doğurmuştur.

Dınnakderesi: < *Tırnak (Köyü) dere+si*. Tırnak Köyü muhiti içindeki küçük suların oluşturduğu küçük bir derenin adıdır. Köyün güneyinde Yumugderesi ile birleşir.

Garanlıggoyakderesi: < *karanlık koyak dere+si*. Bazardersi ve Yumukderesi'nin birleşmesiyle denize doğru yol alan ve denize döküldüğü noktada Babadıl (Sipahili) Köyü bulunması sebebiyle haritalarda Babadıl deresi olarak gösterilen dere.

Menegşederesi: < *menekşe dere+si.* Bozağaç Köyü ile Tırnak Köyü arasında sınırı teşkil eden dere.

Yumugderesi: <*yumuk dere+si***.** Tırnak Köyü'nün kuzeybatısından güneybatısına doğru akan ve sonra Menekşederesi ile birleşen dere. Yumuk tarafından akarak geldiği için bu ad verilmiştir.

b. Pınar Adları

Alibabasuyu: < *ali baba su+yu*. Suyun adının nereden geldiğini bilen yoktur. Su adının niçin böyle adlandırıldığı bilinmemektedir.

Bıyıglıçukurunsuyu: < *bıyıklı çukur+u+nun su+yu*. Bıyıglıçukuru'ndan çıkan pınarın adıdır.

Buŋarayaanınsuyu: < *pınar ayak+ı+nın su+yu*. Buŋarayaa'ndan çıkan pınarın adıdır.

Gavaklıca: < *kavak+lı+ca*. Pınarın yanında çınar (bölgede *çınar* ağacına *kavak* denir) ağacı bulunduğu için bu adı almıştır.

Gızılgayanınsuyu*:* < *kızıl kaya+nın su+yu.* Gızılgaya'nın dibinden çıkan bir sudur.

Gözlegsuyu: < *gözlek+su+yu.* Araplargatı'nın alt taraflarında bir su adıdır. Gözlek, etrafı gözlemek için kullanılan yer, gözetleme yeri anlamına gelir.

Gubalininsuyu*:* <*Küp Ali+nin suyu.* Gubali lakaplı bir kişinin topraklarında çıktığı için bu adı almıştır.

Gümmükününsuyu: < *gümmükü+nün su+yu*. Gümmükü adlı yerde çıkan bir pınarın adıdır.

Haydarınsuyu: < *haydar+ın su+yu*. Guzyaka'da az sayıda hayvanın su içebileceği küçük bir pınarın adıdır. Haydar isimli bir vatandaşın tarlası içinden çıktığı için bu adı almıştır.

İçeriköyünsuyu: < *içeri köy+ün su+yu*. İçeriköy'den çıkan pınarın adıdır.

Körcolug: < *körce oluk*. Kayanın tam dibinden yerle bir çıkan pınara çeşme yapılarak su oluğa alınmıştır. Oluğun yer seviyesinin altında olması sebebiyle bu adı aldığı tahmin edilebilir.

Köyünsuyu: < *köy+ün su+yu.* Suyungözü mevkisinde kayanın dibinden çıkan, köyün içme ve sulama suyunu temin eden büyük bir pınardır.

Olucak: < *oluk+cak*. Gayabaşında çeşmesi yapılmış bir pınardır. Çeşmesindeki oluk dolayısıyla bu adla adlandırılmış olmalıdır.

[11] Hâlen pazartesi ve cuma günleri olmak üzere haftada iki gün büyük pazar kurulur ve Gülnar'a bağlı köyler mallarını satmak için buraya getirirler.

Özmeggavaa: < *özmek kavak+ı*. Salma su ile bahçe sulayacak miktarda suyu olan büyük bir pınardır. Hidronimin ne anlama geldiği yörede yaşayan insanlar tarafından bilinmemektedir. Biz yer adının *"sazlık, bataklık"* anlamına gelen *özmek* (DS: 3372) ve *"yamaç, ön, ön taraf"* anlamına gelen *kabak* kelimelerinin (DS: 2578) birleşmesiyle oluştuğunu düşünüyoruz. Zira suyun çıktığı kısımda küçük bir bataklık ve ön tarafında bahçeler bulunmaktadır.

Tıntınsuyu: < *tıntın su+yu*. Sayyatak mevkisinde, küçük bir mağara içinde bulunan sızıntı şeklinde akan suyun adıdır. Su, adını akarken çıkardığı ses (inin tavanından damlayarak akan su mağaranın akustiği sebebiyle "tın tın" şeklinde ses çıkarır) dolayısıyla almıştır.

Yumunsuyu: < *yumuk+un su+yu***.** Yumuk mevkisinde çıkan suyun adıdır.

c. Böğet Adları

Garanlıgböet: < *karanlık böget*. Bazar deresi üzerinde bir böğettir. Böğedin derin, bulunduğu yerin boğaz, bu nedenle güneş az ve sisi çok olması dolayısıyla bu adı almıştır.

Gökböet: < *gök böget*. Menegşe deresi üzerinde bir deredir. Derin olması ve bu nedenle suyunun gök olması dolayısıyla bu adı almıştır.

Döneenböet: < *döneğen böget*. Menegşe Dınnakderesi ve Bazarderesi'nin birleştiği yerden daha aşağıda bir böğettir. İki büyük kayanın arasında bir böğettir. Girdabı olduğundan bu adı almıştır.

Gümbüldeyik: < *gümbüldeyik böget*. Bazardersi üstünde, Mollamallı ve Tırnak arasında bir dere. Böğet adının ne anlama geldiği bölgede bilinmemektedir. Böğidin yanında dört metreye yakın bir şelalenin olması kelimenin tabiat taklidi bir sesle meydana geldiğini ve şelale anlamını taşıdığını düşündürmektedir.[12]

Gümbürböet: < *gümbür böget.* Emirhacı sınırları içinde bir böğet adıdır. Böğet adının anlamı belirlenemedi.[13]

ç. Çeşmeler

Köyün içinde suyu başka yerden getirilerek yaptırılan çeşmeler bulunmaktadır. Bunlardan en bilineni ve köyün merkezinde olanı tür adıyla yani (Çeşme) adlandırılmıştır. Diğerleri köyde bulundukları konuma göre adlandırılmış olup yalnızca bir tanesi suyu olmaması sebebiyle Kuru Çeşme olarak adlandırılmıştır.

Yogarkıçeşme: < *yukarki çeşme*.

Çeşme: Köyün merkezinde bulunan ve "Çeşme" dendiğinde herkesin anladığı çeşme.

Aşağakıçeşme: < *aşağı çeşme*.

Guruçeşme: < *kuru çeşme*.

- **Mikrourbonimler**

Küçük bir köy olması dolayısıyla köyde cadde ve sokak adı bulunmamaktadır. Urbonim niteliğinde birkaç mezarlık adı, birkaç tane resmî ve umumi mekan adı ve yine az sayıda meydan adı bulunmaktadır.

[12] Bolu'da 1. fışkıran suyun yere dökülürken çıkardığı ses, 2. katı cismin suya düşmesinden çıkan ses anlamlarında tespit edilen *gübültü* sözcüğü (DS: 2221) de bu düşüncemizi güçlendirmektedir.

[13] Osmaniye ve Ceyhan'da *bir çeşit yayık* anlamında derlenmiş (DS: 2221) olan *gümbür* sözcüğüyle ilgili olabilir.

a. Mezar Adları:

Köyde biri artık kullanılmayan, diğeri garipler mezarlığı niteliğinde iki tarihî, biri de hâlen kullanımda olan üç mezarlık bulunmaktadır.

AÇağabristanlığ: < *aşağı kabristan+lık*. AÇakımezerlik de denir. Köyün en eski mezarlığı neredeyse 30 yıldır artık kullanılmamaktadır.

Garipler mezarlii: < *garipler mezar+lık+ı*. AÇağabristanlığ içinde eski devirlerden kalma mezarların bulunduğu kısmın adıdır.[14]

Gırgyiidmezarlii: < *kırk yiğit mezar+lık+ı*. Köyün yukarısında, yerleÇim biriminden uzakta tarihî bir mezarlıktır. Efsanelere konu olmuÇtur.[15]

Yokarıgabristanlığ: < *yukarı+ki kabristan+lık*. Yokarkimezerlig de denir. Köyün merkezine daha yakın olan ve Çu anda kullanımda olan mezarlık.

b. Meydan Adları:

(Köy)meydan(ı): < *köy meydan+ı*. Köyün meydanındaki alan.

Topsaası: < *Top+saha+sı*. Çocukların top oynadıkları bir alandır. Zaman zaman cenaze, yağmur duası gibi amaçlar için de kullanılır.

c. Resmî ve Halka Açık Kurumlar

Köyde her resmî binadan bir adet olduğundan bu mekanlar köylüler tarafından tür adlarıyla anılmaktadır.

Caami: Tırnak Köyü Camii

Gaave: Tırnak Köyü Kahvehanesi

Köygonaa: < *köy+konak+ı*.

Okul: Tırnak Köyü Çkokulu.

Muutarlık: Tırnak Köyü Muhtarlığı

• Mikrodrimonimler

Köy bir orman köyü olması ve çepeçevre ormanlar tarafından kuÇatılmÇolmasına rağmen yok denecek kadar az orman adına rast gelinmektedir. Her tarafı çam ormanlarıyla çevrili olmasına rağmen çam sözcüğüyle bir orman adının olmaması ilgi çekicidir. Bu tür ormanlar yalnızca orman olarak nitelenmekte ve bulunduğu yerin adına göre geçici adlandırmalarla anılmaktadır. Bilinen iki orman adı Çunlardır:

Piynarlıaaç/PiynarlaaÇ < *piynar+lı kaş*. Köyün tam güneyinde alt tarafı uçurum olan çoğunlukla piynar çalısıyla örtülü nispeten düzlük makilik.

Sandalcık: < *sandal+cık*. Emirhacı sınırları içinde bir orman.

[14] Garipler mezarlığı içerisinde bir de türbe bulunmaktadır. Fakat türbenin hangi dönemden kaldığı ve kime ait olduğu konusunda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde yalnızca büyük büyük taÇlardan oluÇan kare Çeklinde bir yapı bulunmaktadır. Köyün yaÇlılarından Süleyman Salim Çahin, bu türbeyi 1930'lu yıllara kadar çevre köylerden gelen insanların (özellikle çocuğu olmayan kadınların, evde kalan kızların) ziyaret ettiğini söylemiÇtir.

[15] Bir efsaneye göre: Baceelini"ne giren 40 yiğit mağaranın sonuna kadar gitmek isterler. Havasız kalan 40 yiğit amaçlarından vazgeçerek yeryüzüne açılan bir delikten yüzeye çıkmak isterler. Fakat yüzeye çıkan 40 yiğit de çıkar çıkmaz ölürler. Onların gömüldüğü bu mezara 40 yiğit mezarlığı adı verilir. Bununla birlikte Gülnar civarında benzer efsanelerle anlatılan ve aynı ismi taÇıyan baÇka mezarlıklar da bulunmaktadır.

II. II. II. Mikrotoponimlerin Gramer Yapısı

Derlenen yer adlarını üç ana gruba ayırmak mümkündür. [16]

1. Basit Yapılı Mikrotoponimler

Köyün basit yapılı mikrotoponimleri nitelik bakımından genel olarak coğrafi terim ya da coğrafi terim niteliğindeki sözcüklerden oluşmaktadır:

Gale, Gaş, Gave, Muutarlık, Çeşme, Cami, Okul, Belen, Çağıl kelimeleri ayrıcı bir özellik olarak tamlayana ihtiyaç duymadan kullanılan ve herkesin gösterileni (nesneyi) rahatça anladığı göstergeler (yer adları)dir.

Bunlar dışında *Bedire, Kükürt* sözcüklerinin anlamları ve yapıları çok açık olmamakla birlikte basit yapılı görünmektedirler.

2. Türemiş Yapılı Mikrotoponimler

Türemiş yer adlarında +cA, *+cAk, +cIk, +lIk, +lI,* +cA, *-Ik* toponimcil eklerinin kullanıldığı gözlenmektedir. Tespit edilmiş türemiş yapılı yer adları şunlardır: *Bacağız* < bağ+cağız, *Olucak* < oluk+cak. *Sandalcık* < sandal+cık. *Sovanlık* < soğan+lık, *Kömürlük* < kömür+lük, *Mercimeklik* < mercimek+lik, *Muutarlık* < muhtar+lık. *Bademli* < badem+li, *Tozlu* < toz+lu. *Gavaglıca* < gavak+lı+ca. *Dökük* < dök-ük, *Yıkık* < yık-ık, *Yumuk* < yum-uk. *Gümbüldeyik* < *gümbül+de-yik.

3. Birleşik Yapılı Mikrotoponimler

Sıfat Tamlaması Kuruluşunda Birleşik Mikrotoponimler

Sıfat tamlaması kuruluşunda 42 mikrotoponim (aynı yer adı için kullanılan adlandırmalar hariç) tespit edilmiştir. Bunlar şunlardır:

Akdepe, Altgat, Armıdlooyak, Aşşaguzyaka, Aşşaakıçeşme, Aşşaagabristanlıg (Aşşaakımezerlik), Azıdepe, Bogleendek, Bozgoyak, Buzlaaya, Çaallooyag, Çatalarmıd, Dolamayol, Doŋuzbaalıdaş, Döneenböet, Eskiarman, Garanlıgboaz, Garanlıgböet, Garanlıggoyak, Garıncalıseki, Gızılgaya, Gızılyokuş, Gocaŋız, Gökböet, Guzyaka, Gümbürböet, İçeriköy, Körcolug, Guruçeşme, Öteyüz, Piynarlaaç(ş), Sayyatak, Sazleesik, Sayarman, Yanıarman, Yokarkıçeşme, Yokarkıguzyaka, Yokarıgabristanlık (Yokarkimezerlik), Yumraarman, Zeytinlitalla, Zeytinlooyak.

Belirtisiz Ad Tamlaması Kuruluşunda Birleşik Mikrotoponimler

Belirtisiz ad tamlaması yapısında 69 yer adı tespit edilmiştir. Bunlar şunlardır:

Alibabasuyu, Araplargaşı, Araplargatı, Araplarini, Asmaçukuru, Aşşaguzyakayolu, Atini, Azıdepegalesi, Baaçesekisiyolu, Baaşışyurdu, Bazarderesi, Bazaryolu, Bıyıklıçukuru, Borunaltı, Borunbaşı, Böölekdepesi, Buŋarayaa, Çakalgalesi, Çakalyolu, Damyıkı, Danesekisi, Deermenyıkı, Delimemedini, Derzaayası, Devini, Dınnakderesi, Dınnakgeçidi, Dınnakgeçidi, Dölyurdu, Emirhacıyolu, Garanlıggoyakderesi, Garavelooyaa, Gariplermezerlii, Gaşınbaşı, Gayabaşı, Gırgyiitmezerlii, Goŋurgayası, Gözlegsuyu, Gunnalargoyaa, Gurdasanini, Gurdbaaçası, Gurtasanini, Hasılini, Köygonaa, Köymeydanı, Küncini, Maşadalaŋı, Menegşederesi, Meydancıkgalesi, Mollamallıyolu, Öküzini, Özmeggavaa, Peynirdelii, Suini, Taatacıyurdu, Taateedi, Topsaası, Üüzbeleni, Yaagabaa, Yokarkıguzyakayolu, Yumugderesi, Yumugyolu, Yumuggayası.

[16] Yer adlarının yapısı ve toponimcil ekler meselesi için bk şahin, 2007: 1-14.

Baceelini, Goŋurgayası, Cığınini, Baaçesekisi, Gümmükü, Tıntınsuyu esasen sıfat tamlaması yapısında kurulmuÇolmalarına rağmen sonradan belirtisiz isim tamlaması kuruluÇuna geçmiÇ yer adlarıdır.

Belirtili Ad Tamlaması KuruluÇundaki Mikrotoponimler

Belirtili isim tamlaması yapısında toplam 22 yer adı tespit edilmiÇtir: Bunlar Çunlardır:

Bıyıglıçukurunsuyu, Borunaltı, Borunbaşı, Buŋarayanınsuyu, Cığınininönü, Devininönü, Döküünönü, Döküünyolu, Gaşınaltı, Gızılgayanınsuyu, Gubalininsuyu, Gümmükününönü, Gümmükününsuyu, Haydarınsuyu, Köyünalaŋı, Köyünsuyu,Köyünayaacu, Köyünbaşucu, Köyüniçi, Öketininyeri, Suyungözü, Yumuunsuy,

Ġgi Hâli Grubu KuruluÇundaki Mikrotoponimler

Genetif grubu kuruluÇundaki mikrotoponimler, biri hariç (*Irgadınguyu*) hepsi *sokak* coğrafi terimiyle kurulmuÇyer adlarında görülmektedir. Aynı yer adının yol terimiyle kullanıldığı durumda ise yapının belirtili ad tamlaması kuruluÇunadönüÇtüğü görülmektedir. Bu yapıda 5 yer adı tespit edilmiÇtir. Bunlar Çunlardır: *Araplarınsokak, Bozgoyaansokak, Delimemedininsokak, Irgadınguyu, Sovanlınsokak.*

Çıkma Hali Grubu KuruluÇundaki Mikrotoponimler

Ablatif grubu kurluÇundaki mikrotoponimler de yalnızca yön bildiren *yaka* terimiyle kurulmuÇolan mevki adlarında ortaya çıkmaktadır. Bu yapıda 5 yer adı tespit edilmiÇtir. Bunlar Çunlardır: *Beedilidenyaka, Bozaaşdanyaka, Emirhacıdanyaka, Mollamalıdanyaka, Pambıcagdanyaka.*

Sıfat-Fiil Grubu KuruluÇundaki Mikrotoponimler

Atuçtuu < *at uç-tuk-u (yer veya kaya),* **CoÇdüÇtüü** < *coş+düş-tük+ü (yer veya kaya).*

II. II. III. Leksikosemantik Ġnceleme

1. Ġnsanların VaroluÇuyla ve Toplum Hayatıyla Ġlgili Yer Adları

***Anropotoponimler*:** Antropotoponimlerin biri haricinde (Haydarınsuyu) diğerlerinin lakap soylu olduğu anlaÇılmaktadır. Alibabasuyu < Ali+baba+su+yu, Bıyıklıçukuru Bıyıklı+çukur+u (Bıyıklının yeri anlamında), Delimemedini < Deli+Mehmet+in+i, Garavelooyaa < Kara+Veli+koyak+ı, Gubalininsuyu < Küp+Ali+nin+su+yu, Gurdbaçası < Kurt+bahçesi), Gurthasanini < Gurt+Hasan+in+i, Haydarınsuyu < Haydar+ın+su+yu, Öketininyeri < Öketi+nin+yeri.

Etnotoponimler: BaaÇÇyurdu < *Bahşış+yurt+u.* BahÇÇ (resmî kayıtlarda BahÇÇ) Oğuzların Yazır boyundan bir kolun adıdır. Taatacıyurdu < *Tahtacı+yurt+u*: Tahtacı, bölgedeki Alevilere verilen addır.

Fitotoponimler: Gavaklıca < kavak+lı+ca. Bölgede çınar ağacına *kavak* denir. Piynarlıaaç < *piynarlı+gaş:* Piynar, özellikle keçilerin çok sevdiği bu sebeple hayvancılık için önemli olan ve her mevsim yeÇil kalan, dikenli yapraklı bir maki bitkisinin adıdır. Sandallık < *Sandal+cık*: Sandal, küçbaÇhayvanların çok sevdiği, bu nedenle hayvancılık için önemli olan, su kenarlarında yetiÇen ve her mevsim yeÇil kalabilen bir maki bitkisidir. MenegÇederesi < *menekşe+dere+si*, Sazleesik < *sazlı+esik.*

Topotoponimler:[17] Bazı mikrotoponimler yer adlarına bağlı olarak geliGmiGtir. Bunların sayılarının diğerlerinden daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum söz konusu yer adlarının henüz tam olarak kalıcı toponimler olamadıklarını göstermektedir. Bular Gunlardır:

Araplargatı (AraplargaGın altındaki kat anlamında), Araplarınsokak (Araplargatı'nın önüne giden yol anlamında), Araplarini (Araplargatı'ndaki in anlamında), AGaGguzyakayolu, Azıdepegalesi, Baaçesekisiyolu, Bazarderesi, Bazaryolu, Beedilidenyaka, Bıyıglıçukurununsuyu,BozaaGıdanyaka, Bozgoyaansokak, Cığınininönü, Delimemedininsokak, Devininnü, Dınnakderesi, Dınnakgeçidi, Döküünönü, Döküünyolu, Emirhacıdanyaka, Emirhacıyolu, Garanlıggoyakderesi, GaGınaltı, GaGınbaGı, Gızılgayanınsuyu, Gümmükününönü, Gümmükününsuyu, Köymeydanı, Köyünayaacu, KöyünbaGıucu, Köyüniçi, Köyünsuyu, Mollamallıdanyaka, Mollamallıyolu, Pambıcakdanyaka, Sovanlıınsokak, Yokarkıguzyakayolu, Yumugderesi, Yumuggayası, Yumugyolu, Yumuunsuyu.

***Zootoponimler*:** Atini, Böölekdepesi < böğelek+tepe+si, Çakalgalesi, Çakalyolu, Danesekisi < dana+seki+si, Devini < deve+in+i, Garıncalıseki, Öküzini.

Hayvancılıkla İlgili Yer Adları: Dölyurdu < *döl+yurdu*. Hayvanların döllenme mevsiminde hayvanların yatırıldığı yer. Hasılini < *hasıl+in+i*. Hayvanlara yedirilmek için yeGilken biçilen ve ot olmadığı dönemlerde hayvanlara yedirilen yem türüne *hasıl* denir. Peynirdelii < *peynir+delik+i*: Buzdolabının olmadığı dönemlerde köylüler peynirleri bozulmasın diye bu ine saklarlardı. Üüzbeleni < **uyuz+belen+i*.

Avcılıkla İlgili Yer Adları: Gözlegsuyu, (gözlek, avcılık sırasında av hayvanlarını gözetlemek için kullanılan yer).

Ziraatle İlgili Yer Adları: Armıdlooyak < *armutlu+koyak*, Asmaçukuru < *asma+çukur+u*, Baacaaz < *bağ-cağız*: Bağcılık yapılan bir yer odluğundan bu adı almıGtır. Baaçesekisi < *bahçe+sekis+si:* bahçe hem meyve sebze yetiGtirilen sulak tarım arazisi hem de nar ağacı anlamına gelir. Baademli < badem+li, Gunnalargoyaa < kurna+lar+koyak+ı, Kurna taGı için bk. Gunnalargoyaa. Küncini < *küncü+in+i*: Bölgede *susam* bitkisinin adı *küncü*dür. Mercimeklik < *mercimek+lik*: mercimek yetiGtirmeye uygun olan yer. Sovanlık < *soğan+lık*: Soğanın iyi yetiGtiği bir yer olduğundan bu ad çıkmıGtır. Yaagabaa < *yağ+kabak+ı*: Yağkabağı bir tür kabak adıdır. Burada çok iyi yaagabaa (bir tür kabak) yetiGtiğinden bu adlandırma ortaya çıkmıGtır.Zeytinlitalla < zeytinli+tarla, Zeytinlooyak < *zeytinli+koyak*: Zeytin yetiGtirilen bir yer olduğundan bu adı almıGtır.

Alet-Edevat İle İlgili Yer Adları: Kömürlük, Taateedii < tahta+gedik+i.

Zanaatla İlgili Yer Adları: Derzaayası < terzi+kaya+sı, Irgadınguyu < ırgat+ın+kuyu.

Coğrafi Terim ve Coğrafi Terim Niteliğindeki Terimlerle Kurulu Yer Adları: Belen, Borunaltı, BorunbaGı, Bunarayaa, Caami, Çaal < *çakıl*, ÇeGme, Deermenyıkıı, Dökük, Gale < *kale*, GaG < *kaş*, GayabaGı, Gümmükü, MaGalalanı < *meşhed+alan+ı*, Muhtarlık, Okul, Olucak, Özmeggavaa, Sayarman, Sayyatak, Sayyatak, Suini, Suyungözü, Yıkık, Yumuk.

Bir Olaya Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Yer Adları: Atuçtuu < *at+uç-tuk+u (yer)*. Bir atın düGmesi sebebiyle adlandırılmıGtır. CoGdüGüü < *coş+düş-tük+ü (yer),* DonuzbaalıdaGı < *domuz+bağlı+taş*, Yanıarman < *yan-ık+harman*.

Yerin Konumuna Bağlı Olarak İsim Alan Yer Adları: Altgat, AGaGıçeGme, AGaGıkıguzyaka, AGaGıgabristanlıg, Guzyaka, Üçeriköy, Öteyüz, YokarkıçeGme, Yokarıgabristanlıg.

[17] *Toponim kaynaklı toponimler* anlamında kullanılmıGtır.

Organ Adları Temelinde Oluşan Yer Adları: Araplargaİ (Arapların kaİna benzetilerek), Azıdepe (Büyüklüğü dolayısıyla insanlardaki azı diİe benzetirlerek), GaÇ < kaÇ (KaÇın insan vücudundaki konumu ve görünümüne bağlı olarak).

2. İnsanve İnsanFaaliyetleriyle Coğrafi Nesneler Arasındaki Bağı Dolaylı Olarak Yansıtan Yer Adları

Kuruluşunda Renk Adları Bulunan Yer Adları: Akdepe, Bozgoyak, Gızılgaya, GızılyokuÇ, GoÇuÇgayası, Gökböet,

Yer Adı Kuruluşlarında Sayı Adları: Sadece bir mikrotoponimde sayı ismine (kırk) rastlanmıÇolup o da doğrudan adlandırılan nesneyle (objeyle) ilgili değildir: Gırgyiitmezerlii < *kırk+yiğit+mezarlık+ı.*

Yer Adı Kuruluşlarında Yansıma Adları: Cığınini, Gümbüldeyik, Tıntınsuyu.

Coğrafi Nesnelerin Görünümüne ve Yapısına Göre İsim Alan Yer Adları: Baceelini, Bogleendek, Buzlaaya < *buzlu+kaya,* Çaalloyag < *çakıllı+koyak*, Çatalarmıd < Çatal+armut, Dolamayol, Döneenböet, Esgiarman, Garanlıggoyak, Gariplermezerlii < *garipler+mezarlık+ı* (Mezarlığın kimsesiz ve bakımsız hâli dolayısıyla), Körcolug < körce+oluk, KuruçeÇme, Tozlu, Yumraarman.

Anlamı Belirlenemediği İçin Sınıflandırılamayan Yer Adları: Bedire, Gümbürböet, Kükürt.

II.II.IV. Mikrotoponimlerin KuruluÇunda Görev Alan Coğrafi Terimlerin Kullanım Sıklıkları ve Bu Terimlerin Bölgedeki Anlamları

Derlenen mikrotoponimlerin kuruluÇlarında çok sayıda coğrafi terim veya coğrafi terim niteliğinde kelimeye rast gelinmiÇtir. Bu sözcükler ve tespit edilen anlamları Çunlardır.

Alaı *(2)*: Arazi, toprak, düz toprak parçası.

Alt *(2)*: AÇağı kısım, bir noktanın altta kalan kısmı.

Anız *(1)*: Ekin biçildikten sonra geriye kalan boÇtarla.

Ayak *(1)*: AÇağısı, alt tarafı anlamına gelir.

Ayaacu/Ayakucu *(1)*: *Köyünayaacu* mikrotoponiminde geçen bu sözcük "*aşağıya doğru en uç nota"* anlamında mevki bildiren coğrafi bir terimdir.

BaÇ*(3)*: yukarı kısım, üst kısım. *Başucu (1)*: *Köyünbaşucu* örneğinde geçen bu sözcük *"yukarıya doğru en uç nokta"* anlamında mevki bildiren coğrafi bir terimdir.

Baaça *(3)*: Bahçe.

Bedire *(1)*: Tek bir örnekte tek baÇına kullanılan sözcüğün anlamı tespit edilememiÇ olmakla birlikte muhtemelen coğrafi bir terimdir.

Belen *(2)*: Yüksek, düz arazi, plato.

Boaz *(1)*: Dağ boğazı, iki dağın birbirine iyice yaklaÇığı yer. **Bor *(2)*:** *Borunaltı* ve *Borunbaşı* örneklerinde tamlayan olarak kullanılan bir coğrafi terimdir. *Bor*, yüzeyde olan kısımları sert, yerin altında kalan ve GüneÇ görmeyen kısımları daha çok toprağı andıran yumuÇak, kırmızıya yakın renkli ve çamur olmayan bir mineraldir.

Böget *(4)*: Derelerin bazı noktalarında genellikle Çelalelerin altında suların toplandığı derince yer. Su: akarsu.

Bük ***(1)***: İki yamacın açı oluşturacak şekilde birleştiği ön tarafı düzlük coğrafi şeklin adıdır.

Çaal/Çağıl ***(1)***: Çakıl sözcüğünden gelişmiş olup *çakıllı yer, taşlık arazı* anlamında coğrafi bir terimdir.

Çeşme ***(4)***: Çeşme.

Çukur ***(1)***: Çevresine göre nispeten alçakta olan düz arazi.

Dalla/Talla ***(1)*****:** Tarla.

Daş ***(1)*****:** < taş. *Kaya, kayalık* anlamında kullanılmaktadır.

Delik ***(1)***: İnsan eğmeğiyle şekillendirilmiş in.

Dere ***(5)***: Yazın suları azalan, kışın ve yazın suları çoğalan akarsu.

Depe ***(3)***: Tepe.

Dökük ***(1)***: Üst tarafındaki kayalardan kopmalar sonucu oluşmuş, kayalık yer, kanyon; Bk. Dökük.

Döneğen/Döneen ***(1)***: Döneenböet adındaki mikrotoponimde tamlayan unsuru olarak kullanılan sözcük esasen tek başına da kullanılabilen "girdap" anlamında coğrafi bir terimdir.

Esik ***(1)***: Yazın kuru, ya da kuruya yakın, ancak yağmur yağdığı, kar eridiği dönemler suyu olan, sellerin oluşturduğu coğrafi şekillere verilen addır.

Gabristanlık ***(2)***: Mezarlık.

Gale ***(3)***: Kale.

Gaş ***(3)***: İnsandan doğaya bir aktarmayla insanın kaş gibi kavisli bir şekilde uzayıp giden, ön tarafı uçurum, üst tarafı düzlük olan büyük ve uzun kayaların üzerinde kalan düz yer, kaya başı. Bazı örneklerde *gat* ile birlikte aynı yer için kullanıldığı görülse de, esasen birinin *"kaya"* (kat) diğerinin *"kayanın üst kısmındaki düzlük"* için kullanılmasıyla birbirlerinden ayrılırlar.

Gavak ***(1)***: Köylüler arasında gavak (kavak) *"çınar ağacı"* karşılığıyla bilinmektedir. Fakat Özmeggavaa mikrotoponiminde görülen gavak *"ön, ön taraf"* anlamına geliyor olmalıdır; bk. Özmeggavaa.

Gaya ***(6)***: Altı veya arkası batık vaziyette olan yüksek ve büyük taş parçası.

Gat ***(2)***: Gat (< kat) arka tarafı toprağa gömülü, üst tarafı düzlük (tarla, orman, vs.) ile örtülü olan yüksek ve uzun kayaların adıdır. Ancak yüksek, uçurum şeklinde dik, yalçın ve uzun kayalar için kullanıldığı gözlenilmiştir. Zaman zaman *kaya* ile birlikte kullanıldığı görülür. Fakat dört tarafı açık yüksek ve büyük taşlar için *kaya* terimi kullanıldığı hâlde, bu tür taşlar için *kat* terimi kullanılmaz. Kat teriminin kullanılması için kayanın mutlak suretle arkasının kapalı önünün açık, yani uçurum şeklinde olması gerekir.

Geçit ***(1)***: Akarsuların geçmeye müsait noktası.

Gedik ***(1)***: Bir tepenin üzerinde veya tepeler arasında geçmeye müsait, nispeten alçak coğrafi şeklin adı.

Goyak ***(7)***: İki dağ, iki tepe veya dört tarafı yüksekçe olan ve dolayısıyla çevresine göre belirgin şekilde ya da nispeten alçakta kalan düz ekim arazisi, ekinlik.

Göz ***(1)***: Kaynak.

Guyu ***(1)***: Su kuyusu.

Gümbüldeyik ***(1)***: Muhtemelen çelale anlamındadır. Bk. Gümbüldeyik.

Harman ***(4)***: Öğütmek için ekinin toplandığı altı say ya da sertleştirilmiş toprak alan.

Hendek ***(1)***: Sel sularının taşmasını engellemek için kazılarak derinleştirilmiş sık.

Göç ***(1)***: Merkez.

Gön ***(11)***: Mağara.

Meydan ***(2)***: Düz, geniş alan.

Mezarlık ***(4)***: Mezarlık.

Oluk ***(1)***: Suyu çeşmeye ve oluğa alınmış pınar.

Kavak ***(2)***: Tırnak Köyü mikrotoponimlerinde gavak iki farklı anlamda tespit edilmiştir. *Özmeggavaa* öreneğinde kelime *ön* anlamında olup sözcük *kabak* kelimesinden gelişmiş olmalıdır. Gavaklıca su adında ise gavak "çınar" anlamında kullanılmıştır.

Ön ***(3)***: Bir noktanın önünde kalan kısım.

Say ***(2)***: Yere batık, düz ve çok geniş kayaya verilen attır. Ekim ve dikim için asla kullanılmazlar. Buralar daha çok harman yeri olarak kullanılır. *Say*ın üzerindeki yalaklarda biriken sular (yörede bunlara *kak su* denir) kuşlar başta olmak üzere diğer hayvanlar için önemlidir.

Seki ***(4)***: Engebeli arazilerde duvar çekilerek üst kısmının düzleştirilmesiyle oluşturulmuş tarım arazisi.

Sokak ***(5)***: 1. Yol, 2. yolun iyice daraldığı kısma verilen ad. 3. Yolun belirli bir yerinde çalılarla, ağaçlarla oluşturulmuş ve insanların özellikle hayvanların geçişini engellemeye yönelik yapılan sete verilen ad.

Su ***(11)***: Dere, çay ve büyük pınar gibi akarsulara verilen genel ad.

Yaka ***(8)***: 1. Dağın, tepenin eğimli yüzü. 2. Taraf, yön.

Yatak ***(1)***: Hayvanların belirli dönemlerde sürekli olarak yattığı yer.

Yer ***(1)***: 1. Toprak, tarla, 2. Mülkiyet.

Yıkık ***(2)***: 1. Ev, değirmen vb. yapı yıkıklarının olduğu harabe yer 2. Ören yeri.

Yol ***(10)***: Yol, keçi yolu.

Yokuş ***(1)***: Yokuş, iniş'in zıttı.

Yumuk ***(1)****:* Bölgede yaşayan insanlar tarafından anlamı bilinmemektedir. Yumuk adlı yerin iki tarafının dağ, derin ve dar bir vadi olduğu dikkate alınırsa bu kelimenin *kanyon* anlamında kullanılmış olması muhtemeldir.

Yurt ***(2)***: Belirli dönemlerde belirli bir grup tarafından kullanılan kır yerleşim birimine *yurt* denir.

Yüz ***(1)***: Dağın, tepenin bir yakası, tarafı.

Çatalarmıd < çatal+armut, **Yaagabak** < yağ+kabak+ı; **Sovanlık** < soğan+lık, **Kömürlük**, **Mercimeklik** < mercimek+lik, **Sandalcık** < sandal+cık; **Bademli** < badem+li, **Tozlu** < toz+lu; **Coşdüşütü** < coş+düş+tük+ü (yer veya kaya), **Atuçtuu** < at+uç-tuk+u (yer veya kaya) mikrotoponimlerinde adlandırmanın tamlanan öğesi gizlidir. Mikrotoponimin işaret ettiği coğrafi

Çekilin türüne göre kimi örnekte gizli bir ***seki*** *(Çatalarmıd, Sovanlıg, Bademli, vs.)* kimi örneklerde ise gizli bir ***kaya*** *(Atuçtuu, Coşdüştüü, vs)*, kimi örneklerde de gizli bir ***yer*** *(Tozlu, vs.)* teriminin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Cami *(< Tırnak Köyü Camii*), **Gaave** ***(<*** *Tırnak Köyü Kahvehanesi),* **Köygonaa,***(< Tırnak Köyü Köy Konağı)*, **Okul** ***(<*** *Tırnak Köyü İlkokulu)*, **Muutarlık** ***(<*** *Tırnak Köyü Muhtarlığı) başka emsalleri bulunmadığı için tamlayana gerek duyulmadığından kısaca tamlananı ile kullanılan mikrotoponimler olup coğrafî terim görevi üstlenmişlerdir.*

SONUÇ

Mikrotoponimisi araştırılan Tırnak Köyü, bilinen en az 510 yıllık tarihiyle oldukça eski bir yerleşim birimidir. Köy ve civarında bulunan ve orada yaşayan insanlar tarafından anlamı bilinmeyen mikrotoponimler de bu tarihî geçmişi göstermektedir.

Tür bakımından değerlendirildiğinde 3 kale, 2 ören adıyla ***5 mikrooykonim***; 4 tepe, 12 in, 11 kaya ve uçurum, 1 kanyon, 1 dağ boğazı ve 2 esik adı olmak üzere toplam ***30 mikrooronim****;* 33 doğal, 5 idari olmak üzere ***38 mikrohoronim***; 13 yol, 3 geçit adıyla ***16 mikrodromonim***; ***31 mikroagronim***; 5 dere, 15 pınar, 5 böğet, 4 çeşme adıyla ***29 mikrohidronim***; 4 mezar, 2 meydan, 5 kurum adıyla ***10 mikrourbonim***; ve ***2 mikrodrimonim*** olmak üzere toplam ***163 mikrotoponim*** tespit edilmiştir.

Önemli in, kaya ve mevki, akarsu, pınar, tarla ve bahçe adlarının ayrıntılı bir şekilde adlandırıldığı görülmektedir. Diğer yandan dört yanı ormanla çevrili bir köy olmasına rağmen köydeki ormanların adlandırılmadığı görülmektedir. Kanaatimizce bu durum köydeki ormanların çam ormanı oluşu ve çam ağacının da hayvancılık için önem arz etmemesinden kaynaklanmaktadır. Zira tespit etiğimiz iki orman adına baktığımızda (Pınarlaaç, Sandalcık), bu orman adları kuruluşunda yer alan gerek pınar ve gerekse sandal bitkisi sürekli yeşil kalabilen ve küçükbaş hayvanlarının sevdiği maki bitkisidir.

Adlandırmayla ilgili olarak dikkati çeken diğer bir husus da, bilirli bir hacmi ve derinliği olan tüm inlerin adlandırılmış olmasıdır. Gerek bu durum ve gerekse in adlarının anlamları eski dönemlerde insanların inleri ev, ambar, hayvan barınağı gibi amaçlar için kullandıklarını göstermektedir.

Yapıları bakımından değerlendirildiğinde mikrotoponimlerin önemli bir kısmının belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlaması yapısında birleşik isim olduğu görülmektedir. Belirtili isim tamlaması yapısındaki yer adları daha ziyade açıklayıcı nitelikte yer adları olup bunların içinde anlaşılmaz ya da zor anlaşılır yer adı yoktur. *Sokak* terimiyle kurulu yol adlarının ilgi hâli grubu, *yaka* terimiyle kurulu yer adlarının çıkma hâli grubu, *eylem+dığı* yapısıyla kurulu yer adlarının sıfat-fiil grubu yapısında olmaları dikkat çekicidir.

Köyün küçük olması dolayısıyla mikrourbonimcil unsurlar nitelenmeye ihtiyaç duyulmamış; bu da böylesi yer adlarının basit yapılı olmasına yol açmıştır.

Yapı bakımından en sağlam yer adları, belirtisiz isim tamlaması yapısında olanlardır. Zira sıfat tamlaması yapısında olan kimi yer adlarının (Baceelini < *bacalı+in,* Goŋurgayas < *konur+kaya*, Cığınini < *cığın+in,* Baaçesekisi < *bahçe+seki, vs.)* zaman içinde anlamlarının unutulmasına bağlı olarak belirtisiz isim tamlaması yapısına geçtiği görülmektedir.

Tırnak Köyü mikrotoponimlerinin kuruluşunda görev alan ilgi çekici leksik unsurlar tespit edilmiştir: ***ayız****, (Gacaŋız),* **böğet** (Gökböet)**,** **gat** *(Altgat),* **azı** *(Azıdepe),* **bedire**, ***goyak*** *(Bozgoyak),* ***böğelek*** *(Böölekdepesi),* ***bük*** *(Gümmükü),* ***cığın*** *(Cığınini),* ***coş*** *(Coşdüştüü),* ***çağıl*** *(çaal)****, dökük, dölyurdu****,* ***döneğen*** *(Döneenböet),* ***esik*** *(Sazleesik),* ***gavak*** *(Özmekgavaa),* ***gözlek***

(Gözlegsuyu), ***gunna < kurna*** *(Gunnalargoyaa),* ***guz*** *(Guzyaka),* ***gümbüldeyik, gümbür*** *(Gümbürböet)*, ***koŋur*** *(Goŋurgayası),* ***Körceoluk, kükürt,*** **küncü** *(Küncini),* ***maşat*** *(Maşadalaŋı),* ***olucak, öneğen*** *(Döneğenböet),* ***özmek*** *(Özmeggavaa),* ***piynar*** *(Piynarlaaç),* ***sandal*** *(Sandalcık)* ***say*** *(Sayyatak),* **yıkık,** ***yumuk, bor*** *(Borunaltı)* kelimeleri, Derleme Sözlüğü'ne ya hiç girmemiş ya da kelimelerin burada tespit ettiğimiz anlamlarından farklı olarak Gülnar haricinde başka bölgelerde derlenmiş sözcüklerdir.

Tırnak Köyü mikrotoponimleri çerçevesinde yapılan bu araştırmanın ortaya çıkardığı sonuçlar, uygulanan yöntemin bir model olarak mikrotoponimi çalışmalarında başarıyla kullanılabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

BÜLÜR Fatma Saadet (2003), **Merv'den Anaypazarı'na Gülnar**, Etik Yayınları, İstanbul.

ÇELİK, İsenol (1994), Osmanlı Taşra Teşkilatında Çöl Sancağı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul-1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf (2009), **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar** (1453-1650), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÖZBIRAK, Reşat, 1992, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, MEB Yayınları, İstanbul.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1978), **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 487.

JUÇKEVİÇ, V. A. **Toponimika**, İzdatel'stvo Vısşaya şkola, Minsk, 1965.

MURZAYEV, E. M. (1974), Oçerki Toponimiki, Akademiya Nauk SSR İnstitut Geografii, Mısıl, Moskova.

NİKONOV, V. A. **Vvedeniye v Toponimiku**. İzdatel'stvo Nauka, Moskova, 1965.

SÜMER, Faruk (1999), **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

şAHİN, İbrahim (2007). *Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine*, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (32)**, 1-14. Erzurum / Türkiye.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993), C. I-XII, Türk Dil Kurumu, Ankara.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), I, Ankara, 1996.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1831-1842, TURKEY

TAKLİT ORİJİNALE KARŞI: CİNGÖZ RECAİ VERSUS SHERLOCK HOLMES

Seval ŞAHİN•

ÖZET

Bu makalede Peyami Safa'nın Server Bedi takma adıyla yazdığı ve 1928 yılında yayımlanan Sherlock Holmes'e Karşı Cingöz Recai serileri üzerinde durulmuştur. İncelemede Homi Bhabba, René Girard, Fredric Jameson ve Nurdan Gürbilek'in taklit ve orijinal ilişkisine dair yaklaşımlarından faydalanılmıştır. Cingöz Recai, Türk edebiyatında taklit ve orijinal ilişkisine farklı bir yaklaşım getirmiştir. Bu yaklaşımda yazarın kahramanı üzerinden ortaya koyduğu strateji bir taraftan Doğu-Batı meselesini gündeme getirirken diğer taraftan taklit ve orijinal ilişkisini sorgulamaya açar.

Anahtar Kelimeler: Peyami Safa, Server Bedi, Cingöz Recai, taklit, orijinal.

IMITATION AGAINST ORIGINAL: CİNGÖZ RECAİ VERSUS SHERLOCK HOLMES

ABSTRACT

In this article is carried out Cingöz Recai against Sherlock Holmes, which is published in 1928 by Peyami Safa using penname Server Bedi by way of taking into consideration Homi Bhabba, René Girard, Fredric Jameson and Nurdan Gürbilek's aproach on imitation and original. Cingöz Recai is brought a different approach on the relationship between imitation and original by strategy created by the author's explanation about both the conflict of East-West and the imitation and original.

Keywords: Peyami Safa, Server Bedi, Cingöz Recai, imitation, original.

Server Bedi'nin Sherlock Holmes'ü/Maurice Leblanc'ın Herlock Sholmes'ü

Türk edebiyatının polisiye dizilerinden biri Peyami Safa tarafından Server Bedi takma adıyla 1924-1960 yılları arasında yazılan Cingöz Recai serileridir. Bu serilerin başkahramanı olan Cingöz Recai, zengin bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelen, iyi bir eğitim alan, Amerika'da uzun süre kaldıktan sonra yurda döndüğünde hırsızlıklarına başlayan ve peşindeki polis Mehmed Rıza'yı her defasında alt etmeyi başaran, kendisini zenginden alıp fakire veren Arsen Lüpen misali bir "kibar hırsız" olarak nitelendirir. Ancak Cingöz sadece Arsen Lüpen misali bir hırsız değildir, o aynı zamanda Sherlock Holmes'den de birçok özellikler almıştır. Üstelik Cingöz Recai serilerinden biri 1928 yılında yayımlanan 15 kitaplık Sherlock Holmes'e Karşı Cingöz Recai serisidir.[1] Bu seride Sherlock Holmes, İstanbul polis teşkilatı tarafından Cingöz'ü yakalaması için İstanbul'a davet edilir. Sherlock Holmes ve yardımcısı Watson, beş ay kaldıkları İstanbul'da Cingöz'ün ezelî takipçisi başkomiser Mehmed Rıza ile birlikte Cingöz Recai'nin peşine düşerler ancak bir türlü onu yakalayamazlar. Holmes, İstanbul'a adım attığında emniyet müdürlüğü tarafından kendisine bir karşılama töreni düzenlenir. Trenden indiğinde şu şekilde tarif edilir: "Orada bir köşede iki kişi

• Yard. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: seval_sahin@yahoo.com

[1] Bu serinin kitapları: 1- Kaybolan Adam, 2- Karanlıkta Hücum, 3- Han Baskını, 4- Yerin Dibinde Sesler, 5- Gece Tuzağı, 6- Ateşten Gözler, 7- Sekiz Adım Kala, 8- Al Kanlar İçinde, 9- Gece Kuşları, 10- İmdat, 11- Şeytanî Tuzak, 12- Sahte Sherlock, 13- Domuz Sokağı Vakası, 14- Polis Tuzağı, 15- Cingöz'ün Ziyafeti.

ayakta bekliyordu. Bunlardan biri, diz kapaklarından aşağıya kadar uzun, gayet bol, ağır İngiliz kumaşından mamul, murabbaʿlı bir palto giymiş, kasketini kaşlarının üstüne kadar geçirmiş, demir gibi metin, uzun burunlu, çenesi kuvvetli bir hareketle geriye çekik, ince dudakları arasında piposunu sıkıştırmış, fakat burnunun iki yanından çenesine doğru, oyulmuş bir şimşir gibi katı ve keskin iki çizgi uzanan, parlak ve nâfiz bakışlı, olduğu yerde kale gibi heybetli ve hareketsiz duran bir adamdı Sherlock Holmes!..” (Bedi, 1928a:4)

Sherlock Holmes, sadece Türk edebiyatında değil, Fransız edebiyatında da yerini alır. 15 Şubat 1905ʿte Fransaʿda **Je sais tout (I Know Everything)** isimli bir dergi yayın hayatına başlar. Derginin editörü Pierre Lafitte, arkadaşı Maurice Leblancʿtan dergi için İngilizlerin meşhur kahramanı Sherlock Holmesʿe Fransaʿnın cevabı olacak nitelikte tamamen Fransız bir kahraman yaratmasını ister. Leblanc derginin 15 Temmuz 1905 tarihli sayısında ilk Arsen Lüpen hikâyesi olan **The Arrest of Arsène Lupin**ʿi yayımlar. Bu ilk hikâyede Arsen Lüpen, halihazırda meşhur bir centilmen hırsız olarak sunulur. Derginin Kasım 1905 tarihli sayısında Arsen Lüpenʿin maceralarının tıpkı Sherlock Holmes gibi seri halinde sunulacağı ve bunların Fransaʿnın Arthur Conan Doyleʿa cevabı olacağı yazılır. Leblanc artık Fransız Conan Doyleʿudur. Haziran 1906ʿda Leblanc, Sherlock Holmesʿü **Sherlock Holmes Arrives Too Late** adlı hikâye ile Arsen Lüpen ile karşı karşıya getirir. Conan Doyleʿun avukatlarının müdahalesi üzerine sonrasında kahramanın adını Herlock Sholmesʿe çevirerek Holmes ve Lüpen arasındaki maceraları yazmaya devam eder. Fransaʿda yayımlanan ilk Arsen Lüpen ve Holmes hikâyesinde Holmesʿün Fransız okurlara tanıtımında onun bir İngiliz olarak Fransızlardan farklı olduğu üzerinde durulur. Sonrasında ise onun İngiltereʿdeki herhangi birinden farklı olmadığı, Londraʿda her gün karşılaşılabilecek bir İngiliz görünümünde bulunduğu söylenir. (Drake, 2009: 109-110)

Leblancʿın tipik bir İngiliz ve Fransızlardan farklı yönleriyle sunduğu Holmesʿe paralel bir durum Server Bediʿnin sunumunda da vardır. Leblancʿın eserinde Arsen Lüpen kendisini yakalamak için Herlock Sholmesʿün görevlendirilmesinden neredeyse gurur duyar. İkisi arasındaki düello eşsiz olacaktır, üstelik bu sadece ikisi arasında bir düello değildir: “Arsen Lüpen Herlock Sholmesʿe karşı... Fransa İngiltereʿye karşı... Sonunda Trafalgarʿın intikamı alınacak... Zavallı adam! Benim hazırlandığımdan haberi yok..” (Leblanc, 2004: 63)

Server Bediʿnin Sherlock Holmesʿe karşı Cingöz Recai serisinde yazarın Holmesʿü ilk tanıtışında tıpkı Leblancʿın tanıtımında olduğu gibi bir düello göndermesi vardır. Holmesʿü karşılamaya gelenler arasında sadece emniyet müdürlüğü mensupları değil halk da vardır. Garda bulunan halk arasında trenden inen bu ilginç kıyafetli kişinin Holmes olduğu hemen kulaktan kulağa yayılmaya başlar, onun yürüyüşüne, kıyafetlerine, davranışlarına herkes pür dikkat kesilir. Otomobiline bindiğinde onu görmek için birbiriyle yarışır. Ancak büyük İngiliz dedektifi bunlara karşı kayıtsız kalmayı tercih eder. Ne de olsa onun bir işi vardır: Meşhur hırsız Cingöz Recaiʿyi yakalamak. Bu meşhur hırsızın adını o da duymuştur ve başarıları arasına Cingözʿü yakalamayı da eklemek için İstanbulʿa gelmiştir ve bir an önce işe koyulmak ister.

Bu sahnede Holmesʿü karşılamak için tren garında bekleyen halk düşüncesi ilgi çekicidir. Burada halkın Holmesʿe olan merakı aslında Türk edebiyatına taşınan bu İngiliz kahramanı seyreden bir kitleyi temsil eder. Bu kitle, kitaplardan okuduğu kahraman ile karşılaşmak için can atar. Böylece hem halk hem de İngiliz dedektifi Holmes ile Türk polisinin diyaloğu da başlamış olur. Emniyet müdürlüğü, Mehmed Rıza, Holmesʿü uzaktan izleyen Cingöz ve okuyucu kitlesi aynı sahnede yer alır. Postmodern romanın yazar ve okuru bir araya getiren modeline benzer bir şekilde bu sahnede okuyucu kitlesi, onu besleyen kaynaklar, taklit eden insanlar bir araya toplanmıştır. Holmes, kesinlikle çok önemli biri olarak karşılanır, bir sinema yıldızı gibidir. Bu yıldız, kendisine ilgi gösteren ve onu görmek için oraya toplanan halka ilgi gösterme gereği duymaz. Burada, çelişen bir şey vardır: Popüler kültür ürünlerinin göz önünde olmayı sevdiren yapısına karşılık Holmes, bu

göz önünde olma durumundan uzak durmaya çalışıyor gibidir. Ancak bu çelişkiyi açıklayan durum, Batıdan örnek alınan polisiye türünün taklidini ürettiği ülkeye attığı adımdır. Sonuçta orijinal olan odur ve Holmes'ün kendi orijinalinde bulunan kibrin burada taklide karşı yöneltilen bir kibir olduğu açıktır.

Server Bedi'nin Sherlock Holmes tasvirine karşılık Leblanc, onu şu şekilde tarif edecektir: "Herlock Sholmes her gün rastlayabileceğiniz biriydi. Elli yaşlarındaydı; yaşamını muhasebe defterine adamış namuslu bir memurdan farkı yok gibiydi. Kızıl favorileri ve sinekkaydı tıraşı, öne çıkık çenesiyle sıradan bir Londralı sanırdınız; eğer canlı ve keskin bakışlarıyla insan ruhunu okuyan gözleri olmasa... (...) zeki, ileri görüşlü, gözlemci, içgüdülerini kullanmasını bilen bir fenomen! Doğa, sanki eğlenmek istercesine, hayal gücümüzü zorlayan, dünyanın en ünlü kriminalistleri sayılan Edgar Allan Poe'nun Dupin'iyle Gaboriau'nun Lecoq'undan da daha olağanüstü, daha yetenekli birini yaratmıştı. Onu bütün dünyada ünlü kılan maceralarını okuduktan sonra insanın kendi kendine ‚Acaba şu Herlock Sholmes bir efsane mi, bir kahraman mı, yoksa örneğin Conan Doyle gibi bir romancının uydurduğu bir tip mi?' diye sorası geliyor. (Leblanc, 2004: 65-66)

Leblanc'ın tasvirinde Holmes sıradan bir İngiliz görüntüsündedir. Server Bedi'de ise kıyafetinden duruşuna kadar diğer insanlardan ne kadar farklı olduğu üzerinde durulur. İlkinin sıradanlık üzerinden kurduğu tarif diğerinde farka dönüşür. Her iki halk, Fransız halkı da Türk halkı da Holmes'ün maceralarını okumuştur ve ona hayrandır. Ayrıca her ikisi için de o gerçek bir kahramandır. Bu şekilde Holmes, bir kurgunun içinden başka kurguların içine sızmayı başarmıştır. Leblanc'ın kitabında Holmes, mücevheri çalınan aile tarafından çağrılır, Server Bedi'de ise bizzat polis teşkilatı tarafından. Leblanc, Holmes'e Lüpen'i yakalatır ancak müfettiş Ganimard onu elinden kaçırır. Server Bedi'de ise Holmes, Cingöz'ü yakalamaya çok yaklaşacak ancak asla yakalayamayacak, onun karşısında yıllardır peşinde olan başkomiser Mehmed Rıza'dan bir farkı kalmayacaktır. Zaten Cingöz'ün Arsen Lüpen'den daha zeki olduğunu Holmes ve Watson bizzat kendileri yer yer dile getireceklerdir. Böylece Server Bedi, aslında daha sonra yazacağı **Arsen Lüpen İstanbul'da** (1935) romanının alt yapısını hazırlar. Zaten Holmes daha önce Lüpen ile karşılaştığına göre Lüpen ve Cingöz'ü karşılaştırarak onu sadece Holmes'e değil Lüpen'e de üstün kılacaktır.

Her iki eserdeki farklardan biri Arsen Lüpen'in peşindeki müfettiş Ganimard'a oranla Mehmed Rıza'nın çok daha zeki bir polis olmasıdır. Nitekim Cingöz de sık sık onun zekâsını övmekten geri kalmaz. Leblanc'ın Watson'ı, Conan Doyle'a oranla oldukça aptal bir karakter olarak çizmesine rağmen Server Bedi, neredeyse Conan Doyle ile eşit davranır ve onu sadece bir yardımcı olarak kılar. Ayrıca okurun anlayamadığı ve kafasındaki soruları Holmes'e sorma işlemini görmesi ve bu nedenle okuru temsil eden Watson'ın görevini burada Mehmed Rıza alır. Öyle ki neredeyse Holmes'ün asıl yardımcısı o olmuş gibidir.

Mehmed Rıza, Holmes ve Watson'ı Pera Palas'a yerleştirdikten sonra hemen o günlerdeki taze bir olayı anlatmaya başlar: Millî şirketlerden birinin genel müdürü şirkete ait işlerin düzenlenmesi için Londra'ya gitmiştir. Oraya ulaştıktan sonra ailesine bir telgraf çekmiş, bu telgraftan bir süre sonra da Londra'daki Osmanlı Bankası İstanbul'a bir telgraf çekerek genel müdür Nafiz Bey'in İstanbul Osmanlı Bankası'na yatırılmış elli bin lirası için bir ödeme emri istemiştir. Para, Nafiz Bey'e teslim edilmiştir. Ancak İstanbul'daki aileye bu konuda bir cevap gelmemesi aileyi kuşkulandırmış ve bunun üzerine polise başvurmuşlardır. Mehmed Rıza bu olayda Cingöz'ün payı olduğundan şüphelenmektedir. "Bu şeytan zekâlı ve harikalı serseri, İstanbul'da senelerden beri büyük bir teşkilat ile çalışan, zabıtayı uğraştıran, birkaç defa yakalandığı halde kurtulan ve nihayet Amerika'ya kaçan fevkalade bir mahlûktur. Bu vakanın onun eseri olduğu muhakkaktır. Böylece Amerika'dan tekrar İstanbul'a geldiği anlaşılıyor" (Bedi:

1928a, 6-7) Zaten Holmes ve Watson, Cingöz'ün ününü duymuşlardır, hatta Cingöz Amerika'da bile tanınmaktadır.

Cingöz ve Holmes'ün yüz yüze karşılaşmaları **Karanlıkta Hücum** kitabında olur. Bu dizinin ilk kitabı olan **Kaybolan Adam**'da telefonla konuşmuşlardır. İlk karşılamayı Server Bedi şöyle anlatacaktır: "Salona girdikleri vakit, Cingöz hala piyano çalıyordu. Gürültüyü işiterek başını oda kapısına çevirince gülerek ayağa kalktı ve kahkahalarla bağırarak mükemmel bir İngilizce ile:

- Oooo! Buyurunuz Mister Şerlok Holmes! Buyurunuz, Mister Watson! Aşkolsun Rızacığım, kıymetli dostum, ne iyi ettin de bu sevimli misafirleri getirdin. Yalnızlıktan canım sıkılıyor ve piyano çalıyordum, dedi.

Cingöz, ayağa kalkarak, arkasını, bitişik odanın kapısına dayadı ve kollarını göğsü üstünde kavuşturarak yüzüne tevcih edilen üç revolver namlusuna da gülerek baktı:

- Dehşet, canım, dehşet! Üç tane! Şaka değil! Sanki bir tanesi adam öldürmeye kifayet etmezmiş gibi! Şerlok Holmes! Harikulade bir mahluksunuz! Nihayet bana tevkif edilmek zevkini veriyorsunuz. Bütün emeklerim boşa gitti. Nafile yere gazetelere ilan vererek kıymetli bir çift küpeyi satılığa çıkardım." (Bedi 1928a: 13-14)

Şeytanî Tuzak vakasında Cingöz Recai bizzat kendisi Holmes'ün ayağına gider. Burada yazar onu şu şekilde anlatacaktır: "Şerlok Holmes, mensup olduğu kavmin mertlik, vakar, ulüvv-i haslet gibi ahlâk ve seciyesine mâlik bir adam olduğu için, ayağına kadar silahsız ve tek başına gelmek cesaretini gösteren ve hususiyle kendisine bir sirkat vakası haber veren düşmanını kancıkça yakalamaya kalkmamıştı. Vaktiyle bir kere Paris'te iken Arsen Lüpen'le Şerlok Holmes arasında böyle sahneler olmuştu. İngiliz polis hafiyesi, aylardan beri peşinde koştuğu Arsen Lüpen'le kaç defa karşılıklı oturarak konuşmuş, fakat onu tevkif edecek vaziyette bulunmamıştı." (Bedi, 1928i:11) Söz konusu karşılaşma sahnesi şudur: "Bu iki adamı karşı karşıya oturur görmek gerçekten de bir sansasyondu; ikisi de dirseklerini masaya dayayarak öyle bir tartışmaya girişmişti ki; ikisi de kah düşünüyor, kah zor bir problem çözüyor, kah ihtilaflı bir nokta üzerinde anlaşıyordu. İkisi de bu buluşmanın keyfini çıkarır gibiydi." (Leblanc, 2004: 67)

İstanbul'da Holmes, Cingöz Recai ile 15 farklı vaka yaşar. Bunların çoğunda Cingöz, Holmes'ün dikkatini asıl hileden farklı bir yere kanalize ederek onu alt eder. Zaten daha serinin ilk kitabı olan **Kayıp Adam'**da Cingöz "Safa geldiniz Sherlock Holmes" imzalı bir not bırakarak savaşı başlatmıştır. Bir savaş başlamıştır ama bu savaşta Holmes, dünyanın en ünlü ve en zeki dedektifi olma özelliğini kaybetmiştir. Aslında Cingöz onun önüne çok karmaşık olaylar sunmaz. Olayların her biri karmakarışıkmış gibi gösterilse de Conan Doyle'un dedektifinin bu sorunların üstesinden kolaylıkla gelmesi beklenirken her seferinde başarısızlığa uğrar. Yaşadığı durum bir büyülenme gibidir. Bu büyülenme onun gözlerini kör ederek daha da başarısız olmasına neden olur. Onun delici bakışları insanları tahlil etmede ve izlerden yola çıkarak takip etmekte işe yarar ancak onu bir türlü sonuca ulaştırmaya yetmez. Bu vakalar sırasında Holmes, Cingöz'ü hep Arsen Lüpen ile karşılaştırır. Üstelik Holmes'ün kibrinden eser kalmamıştır. O yenilmez ve kendine aşırı güvenen büyük zekâ sıradan insanların uzağındaki kişi büyük Türk hırsızı Cingöz karşısında hem delici ve keskin bakışlarından hem de kibrinden bir anda arınıverir. Her ne kadar Cingöz'e kızsa da onu takdir etmekten geri kalmaz. Gerçi onu yakalamayı başaramayınca bir ara bunalıma girer ve ona bir tuzak kurar. **Polis Tuzağı** vakasında Holmes Edirne'deki polis teşkilatını görmek için gittiği haberini yayımlattıktan sonra gazetelere meşhur ve çok değerli bir mücevherin İstanbul'a geleceğini ve sergileneceğini haber olarak yazdırır, ancak Cingöz bu tuzağa düşmez. (Bedi, 1928l) Burada ilgi çekici olan özelliklerinden biri yalnız çalışan, polislerden çok da hoşnut olmayan Holmes'ün Mehmed Rıza ile çalışmanın yanısıra İstanbul polis teşkilatı ve ıslahı ile de sık sık ilgilenmesidir. O bu tür işlerden nefret eder. Leblanc da onu Paris'te Arsen Lüpen'in peşine

takmıştır ama Paris Polis Teşkilatı‟nın ıslahı konusunu hiç dile getirmemiştir. Burada Server Bedi‟nin tavrında Cingöz‟ü yakalayamıyorsa hiç olmazsa Polis Teşkilatı‟na bir faydası dokunsun gibi bir tavır da düşünülebilir. [2]

Holmes‟ün Cingöz‟ün peşinde aciz kalmasına Server Bedi‟nin gönlü razı olmadığından olsa gerek onun başarısızlığını çoğunlukla İngiliz ve Türk terbiyesinin farklı olmasına bağlar. Örneğin **Han Baskını** vakasında Cingöz bir dükkanın bodrumuna saklanmıştır ama dedektif aldığı İngiliz terbiyesi sebebiyle bütün dükkanları aramayı doğru bulmaz. (Bedi, 1928c) Aynı şekilde **Şeytanî Tuzak** vakasında da otelde saklanan Cingöz‟ü bulmak için bütün otelin aranamayacağı düşüncesindedir. Onun bu asil İngiliz terbiyesinin farkında olan Cingöz de bu durumdan yararlanmaktan kaçınmaz. (Bedi, 1928i) Server Bedi‟nin kibar Holmes‟üne karşılık Leblanc‟ın Holmes‟ü hiç de kibar değildir. İnsanların bürosuna dalar, hatta biletsiz trene binmekten bile çekinmez.

Holmes‟ün Cingöz‟ü yakalayamamasının nedeni Cingöz‟e göre aslında olayların çok basit olmasıdır. Mehmed Rıza‟nın tabiriyle Cingöz‟ün yöntemleri Kolomb‟un yumurtası gibidir. Kılık değiştirmesi, gazetede sahte ilanlar yayımlaması gerçeği çarpıtmak için onu çete üyelerine aratması ya da başka bir tarafa yönlendirerek asıl soygunlarını yapması, hep böyledir. Şüphesiz Holmes bunlardan çok daha karmaşık vakaları çok daha kolay bir şekilde çözmüştür. Öyle ki onun, sadece odasında oturup gelen kişiyi dinleyerek çözdüğü vakalar bile varken burada sürekli şaşkın bir şekilde dolaşır. Onun asıl simgesi olan pelerini, kasketi ve piposu bile Cingöz tarafından çalınır. Bunları kendisinin kılığına girerek soygunlarında ya da kaçmalarında Cingöz‟ün kullanabileceğini aklından bile geçirmez. Kıyafetleri çalındığında Watson‟a şöyle der: “Aziz dostum 36 senelik meslek hayatımda ilk defa paltosuz, kasketsiz ve piposuz sokağa çıkıyorum.”

Cingöz öncelikle onun simgesini parçalamıştır. Topraklarında güneş batmayan ülkenin Doğudaki başarısızlığının ilk hamlesi buradadır. Sonra o kadar basit olaylarla karşılaşır ki önce onun bilimden ve rasyonalizmden başka bir şey düşünmeyen zekâsı sonra da her şeyi derinden gören, sıradan bir insanın örneğin Watson ya da okurun göremeyeceği ayrıntıları gören bakışı ortadan kaybolur. Türkiye ve İngiltere karşılaştırmalarında, suç oranı bakımından İstanbul‟un da Londra‟dan farklı olmadığını söyler. **Kaybolan Adam** vakasında Londra‟daki bir yazarın ya da tarihçinin düşüncelerini değil manifatura taciri Mister Hudson‟un düşüncelerini hatırlar: “Türkler çok zeki, terakkiye çok müsait. Şarka Garp medeniyetini, Garba Şark medeniyetini neşredecek millettir.‟ demişti. Bunun doğruluğunu görüyorum. Evvela yüksek kabiliyetli zabıta memurları olduğu muhakkaktır. Fizyonomi ilmine inandığım için bu akşam tanıştığım polis müdürüyle Mehmed Rıza‟nın âteşîn bir zekâ ve idare kabiliyetine mâlik olduklarını anladım. Diğer taraftan Cingöz Recai denilen hırsızın Paris‟te bizi üç sene peşinden koşturan Arsen Lüpen‟den aşağı kalır yeri yoktur. Hatta iki zıt cephesinden de aynı görünen esrarlı vakayı tertip itibariyle Cingöz, Arsen Lüpen‟e tefrik ediyor gibidir.” (Bedi, 1928a: 9)

Leblanc için ise Holmes‟ün karşısına çıkan en müthiş suçlu Arsen Lüpen‟dir: “Bak azizim, Arsen Lüpen gibisi hiç karşımıza çıkmadı. Herif ardında hiçbir iz bırakmıyor.” (Leblanc, 2004: 78-79) Cingöz Recai‟nin zekâsı kendisini göstermiştir, ancak bir de Türk Milleti olarak nasıl çalışkan, yardımsever ve zeki bir millet olduğumuzu göstermek gerekmektedir. **Sekiz Adım Kala** vakasında Holmes ile birlikte Cingöz‟ün peşine düşen Mehmed Rıza, bindikleri arabadaki şoföre “milletimizi utandırmayalım” der. (Bedi, 1928f) Gerçekten şoför, Mehmed Rıza‟yı utandırmaz ve ne kadar akıllı, çalışkan bir Türk milleti ferdi olduğunu Cingöz‟ü yakalamak için elinden gelen gayreti harcayarak Holmes‟e gösterir. Holmes‟ün Cingöz hakkındaki bir başka gözlemi, onun her ne kadar

[2] Holmes‟un diğer ülkelerde de birçok kopyası üretilmiştir. Örneğin Hindistan‟daki kopyası hakkında bkz. Suchitra Mathur, “Holmes‟ Indian Reincarnation: A Study in Postcolonial Transposition”, ed. Christine Matzke-Susanne Mühleisen, *Postcolonial Postmortems*, New York, 2006, pp. 87-108.

yabancıları yakından tanısa da ülkesini sadece kendisinin soyabileceğidir. Cingöz, **Şeytanî Tuzak** vakasında, asla İtalyan bir hırsızla çalışamayacak kadar millî duygularına bağlı olduğunu söyler. (Bedi, 1928i)

Hayranlık ve Zekâ Dolu Bir Savaş

Cingöz ile Holmes arasındaki savaşı bir ulusal alegori olarak okumak mümkündür. Daha Holmes'ün İstanbul'a ilk adımını attığındaki sunum bunun göstergesidir. Dünyanın en meşhur dedektifi ile en zeki hırsızlarından ünü yurt dışına taşmış Türk hırsız Cingöz Recai'nin İstanbul'da bir kavgaya tutuşacağı açıktır. Bu kavgada dedektif savunmada hırsız saldırıdadır. Sonunda mat olan da her seferinde dedektiftir, ama bu sıradan bir dedektif değil dünyanın en zeki dedektifi Sherlock Holmes'tür. Gelişmiş, sanayi devrimini geçirmiş İngiltere onun aracılığıyla Doğuya gelmiştir. Bu hikâyelerin yazıldığı dönem ise İngiltere de dahil olmak üzere savaş kazanmış bir milletin mensubu olan Türk milletinin zenginden alıp fakire veren kahraman hırsızın maceralarının yazıldığı bir dönemdir. Yazarı ise sadece burada değil birçok romanına Server Bedi imzasını atan, Server Bedi imzasını hikâye ve romanlarda Peyami Safa imzasından daha çok kullanmıştır, yazdığı romanlarda Doğu-Batı meselesi öne çıkan meşhur Türk yazarı Peyami Safa'dır.

Nurdan Gürbilek, **Kör Ayna Kayıp Şark'**ta, Peyami Safa'nın romanlarını ikili karşıtlıklar üzerinde kurduğunu, onun Doğu ve Batıyı karşıtlık olarak sunarken her iki dünyanın farklı kültürel unsurlarını göz önüne getirdiğini; bu nedenle Peyami Safa'nın eserlerinin Frederic Jameson'un ulusal alegori kavramıyla okumaya iyi bir örnek olduğunu söyler. (Gürbilek, 2004: 75-96) Gürbilek'in Peyami Safa'nın Server Bedi takma adıyla yazdığı eserleri göz önünde bulundurmadan sadece Peyami Safa adıyla yayımladığı eserlerden yola çıkarak yaptığı bu saptama Server Bedi adıyla yazdığı bu dizi için de geçerlidir. Burada Batılı erkeği Sherlock Holmes, Doğulu erkeği ise Cingöz Recai temsil eder. Fakat bu defa soru, açık bir şekilde Doğu mu yoksa Batı mı diye sorulmamıştır. Tıpkı Peyami Safa'nın Peyami Safa imzasıyla yayımladığı eserlerinde olduğu gibi Doğu'nun kazanacağı zaten bellidir.

Server Bedi'nin 15 kitaplık bu dizi boyunca her seferinde Holmes'ü başarısız kılması ve Cingöz'ü milliyetçi bir hırsız kimliğiyle ortaya koyması daha baştan Doğunun savaşı kazanacağına delildir.

Holmes'ün simgesi olan paltosu, piposu ve kasketi Cingöz tarafından çalınır ama o zaten İstanbul'a olmazsa olmaz iz sürme aletini, pertavsazını getirmeyi de unutmuştur. Bütün bu olaylar boyunca da hiç pertavsaz kullanmayı düşünmez, çünkü o, Cingöz'ün zekâsı karşısında büyülenmiştir. Bu büyülenme yenilgiyi kabul etmenin bir şeklidir. Büyülenmiş bir göz artık göremez, körleşmiştir. Cingöz, olağanüstü hırsızlıklarıyla onu hem büyülemiş hem de şaşkına çevirmiştir. Rasyonel akıl, Holmes'ün rasyonelliği temsil eden aklı tutulmuştur. Aklın olmadığı yerde Holmes de sıradan bir insana dönüşmüştür. Artık onun da Watson'dan bir farkı yoktur. Cingöz'ün aklı ondan daha üstün gelir. Hiçbir şekilde soğukkanlılığını kaybetmeyen Holmes, onu yakalayamadığı için bunalıma girer. Bu durumu Watson fark eder: "Evet Holmes, İstanbul'a geldiğimizden beri ben sizin hâlinizde mühim bir değişiklik görüyorum. Geceleri tam vaktinde uykunuz gelmiyor, yatağa girmemek için bahaneler arıyorsunuz. Eskisi kadar iştihâlı yemek de yemiyorsunuz. Vaktiyle günde on bir defa doldurduğunuz piponuzu şimdi on dokuz defa dolduruyorsunuz. Eskisinden fazla pipo içiyorsunuz. Sabahları uyandığınız vakit, eskiden güzel bir hayata başlamaya emin bir adam gibi, tatlı bir kahkaha attığınız hâlde, şimdi ekseriya kuru bir öksürük bırakıyorsunuz. Bu değişiklik yalnız uzvî hayatınıza da münhasır değildir. Hatta muhakkak ki, maneviyetiniz de bir teşevvüşün mahsulüdür, neşeniz azalmıştır, kendinize eskisi kadar güvenmiyorsunuz ve bütün dünyanın mağrur Sherlock Holmes'ü, İstanbul'da kendini küçük görmeye başlamıştır. Bu kadar mütenevvi değişikliklerin hakikatte bir tek sebebi vardır, o da müştereken dehasına iman ettiğimiz Cingöz Recai'ye karşı dûçâr olduğumuz." (Bedi, 1928c: 3-4)

Holmes, buna şöyle cevap verir: " Evet sözlerinizin içinde inkar edebileceğim hiçbir hakikat bulmak mümkün değildir. Cingöz Recai denilen kudretli serseriye karşı aczim beni hakikaten çok kederlendiriyor, Watson." (Bedi, 1928c: 4)

Holmes'ün Cingöz ve Arsen Lüpen karşılaştırmaları sonraki vakalarda da devam eder: "Watson! Paris'te Arsen Lüpen'in bizi aylarca nasıl uğraştırdığını bilirsiniz. Fakat İstanbul'a geldiğim şu iki ay zarfında Cingöz Recai'nin bana döktürdüğü ter daha fazladır. Zira bu Cingöz Recai İngiliz usulleri kullanan bir Latin dehasıdır. Anglo Sakson ve Latin ırklarının bütün seciyeleri bu adamın şahsında ictimâ etmekle beraber Türklere mahsus fevkalade cesaret, tehlikeden yılmamak, mükemmel projeler tertip etmek kabiliyetini doğuran cevval bir muhayyile de inzimâm ediyor." (Bedi, 1928: 15)

Holmes'ün Cingöz'deki "harikuladelikleri" tarif edişinde Cingöz'ün Doğu ve Batının her ikisinin de üstün taraflarını kendisinde toplaması ön plana çıkar. Cingöz, bir karışımdır ama bu karışımda Batıyı tehdit eden bir gölge saklıdır. Bu gölge, Holmes'ü huzursuz eder ancak Holmes, ona hayran olmaktan da kendini alamaz. İşte tam da bu noktada Homi Bhabha'nın bahsettiği anlamda "aynı ama tamamen değil" söylemi hakim duruma geçer. (Bhabba, 1984: 126) Bu noktada Cingöz'ün Holmes açısından bakıldığında rahatsız edici tarafı tam da "aynı ama tamamen değil"dedir. Holmes de farkındadır ki Cingöz bir anlamda onun taklididir ama bu taklit tamamen aynı değildir, çünkü Cingöz ondan daha zekidir ve o, bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca yine Holmes açısından bakıldığında Cingöz sadece kendisinin değil Arsen Lüpen'in de taklididir, fakat onun Lüpen'den daha iyi olduğunu kabul etmek zorunda kalır. Dolayısıyla Cingöz'ün varlığı her iki kahraman açısından bir tehlike teşkil eder, çünkü burada yazar, taklit söylemi için bir strateji geliştirmiştir. Nitekim stratejinin kendisi Nurdan Gürbilek'in Fredric Jameson'un ulusal alegori söyleminden yola çıkarak yazdığı makaleyi hatırlatmaktadır. Burada tam da Jameson'ın söylediği gibi ulusun yazgısı ile kahramanın yazgısı birleşir (Jameson, 2008: 365-396). Kahraman taklit ettiği kahramanları aynı kitap içinde yer alan bir serüvende alt ederek "ulusal alegori"yi ortaya çıkarır ki bu durum Peyami Safa'nın Peyami Safa adıyla yayımladığı romanlardaki karşıtlık sonucu ortaya koyduğu ulusal alegori ile benzer bir duruma denk gelir. Fakat burada tekrar Bhabha'nın söylediği "aynı ama tamamen değil"i hatırlamak yerinde olacaktır ya da benzer bir şekilde Franco Moretti'nin sözünü ettiği retorik ve toplumsal inceleme arasındaki ilişkinin: "Edebiyat-dışı bir olgunun önemli veya önemsiz olması, onun bir metnin „nesnesi" ya da „içeriği" olup olmamasına değil, değerlendirme sistemlerinin, dolayısıyla da retorik stratejilerinin şekillenmesinde ne derece etkili olduğuna bağlıdır." (Moretti, 2005: 31) Bu dizide, her iki kahramanın karşı karşıya getirilmesi, Peyami Safa'nın Doğulu erkek ile Batılı Türk erkeğini karşı karşıya getirmesinden farklıdır. Burada her iki edebiyatın kahramanları karşı karşıya gelmektedir, böylece Server Bedi, doğrudan taklidin kaynağındaki kahramanı saf dışı bırakmaktadır. Peyami Safa imzasıyla yazılan romanlar yanlış Batılılaşmış Türk erkeğini konu edinirken Server Bedi adıyla yayımlanan bu dizi, doğrudan Batı'nın taklidi olduğu söylenen yerli kahramanı orijinaliyle karşı karşıya getirerek kaynağın kendisini, Holmes'ü etkisiz duruma getirir.

Holmes'ün Cingöz hakkındaki düşünceleri Şinasi'nin "Asya'nın bikr-i fikri ile Avrupa'nın akl-ı pirânesi"nin birleştiğinin kanıtıdır. Bir Batılı tarafından bu düşünce Cingöz'ün şahsında dile getirilmiş olmaktadır. Avrupa'nın bilimi ve Asya'nın, özellikle bunlar içinde Türklerin cesareti birleşmiştir. Cingöz'ün başarılı olmasının sebebi de budur. Bilim ve cesaretin birleşme noktası onda vücut bulmuştur. Bu durumda Holmes için Türk aydınının kafasını meşgul eden Doğu-Batı sorunu artık bir Batılı için hem de rasyonelliği kendisine ilke edinen bir Batılı için sorun olmaktan çıkmıştır. Batı karşısında duyulan gecikme diye bir şey artık söz konusu edilmeyecektir. Cingöz sayesinde tüm dünyaya ün salan bir kahraman tarafından bunların dile getiriliyor olması Doğu-Batı sorununun hem Batı hem de Doğu için çözüldüğünün bir göstergesidir. Burada edebiyat bunu, Bhabha'nın belirttiği gibi "aynı ama tamamen değil" söylemini bir stratejiye dönüştürerek

gerçekleştirir. Üstelik bunu yaparken René Girard'ın üçgen arzu kavramındaki üçgen'in uçlarından birini oluşturan dolayımlayıcıyı ortadan kaldırarak bu stratejiyi tamamen kaynağa yöneltir "Eğer bir birey, bir başkasını herhangi bir şeyi ele geçirirken taklit ederse, sonucun rekabet ya da çatışma olması kaçınılmazdır (…) rekabet belli bir yoğunluğun ötesine geçtiğinde, çatışan taraflar olarak nesnelerini artık göremez olur ve onun yerine birbirleri üzerinde odaklanarak *prestij rekabeti* (vurgu benim) adı verilen çekişmeye tutulurlar." (Girard, 2007: 13) Burada söz konusu olan her iki kahramanın gerek Lüpen gerekse Holmes'ün aynı eylem üzerinde hareket ederlerken her seferinde Cingöz'e yenilmesidir. Yani prestij rekabetini Cingöz kazanır. Karizması ve uluslararası alanda var olmaya çalışarak şöhretini artırması onu diğerlerine oranla daha prestijli bir hale getirmiştir.

Server Bedi yazdığı Sherlock Holmes serisinde Conan Doyle'un yazdığı Sherlock Holmes'ten etkilenmiştir. Zaten Holmes ve Cingöz Recai ortak özellikler taşımaktadır. Her ikisi de yakıcı bakışlara, son derece üstün bir zekâya sahiptir ve bakışları sayesinde nesnenin onlarda bıraktıkları izleri hemen fark edebilirler. Holmes'ün bakışları çok keskindir ve herkes hakkında hemen bilgi sahibi olmaktan ve bu bilgiyle onları şaşırtmaktan geri kalmaz. Oteline ondan yardım istemeye gelen kuyumcu Muratyan'a söyledikleri keskin bakışlarının varlığının kanıtıdır: "Sizde astım-zîk-i nefes hastalığı var. Buna rağmen morfin kullanmakta hata ediyorsunuz; ihtimal zevcenizle yakın vakitten beri aranızda husûle gelen ihtilâf size keder veriyor ve morfin kullanarak teselli buluyorsunuz, fakat bu yanlış bir harekettir ve çok zararını görürsünüz." (Bedi, 1928b: 5) Holmes, tespitleri karşısında şaşıran Muratyan için açıklamalar yapar ve delillerini tek tek ortaya koyar. Cingöz Recai'nin bir laboratuvarının olması gibi Holmes de derin bir kimya bilgisine sahiptir. Ayrıca her ikisi de iyi keman çalar. Gerçi Holmes ve Cingöz arasındaki benzerlikleri ilk Cingöz Recai serisinde biraz öğreniriz ama asıl benzerlikler daha sonraki kitaplarda ortaya çıkacaktır. Yazar, Holmes ile karşı karşıya geldikleri bir seride benzerlikleri vermeyi tercih etmez. Gerek Cingöz gerekse Holmes'ün yazdığı kitaplar vardır. Bunlar genellikle teknik konularla ilgili kitaplardır ve yabancı dillere çevrilerek ilgi görmüştür. Holmes'ün gazetelere makaleler yazması gibi Cingöz de makaleler yazar.

Holmes ve Cingöz arasındaki benzerlikler birbirlerine nasıl tuzak kuracakları konusunda onlara yardımcı olur. Zaman zaman Holmes, Cingöz'ü tuzağa düşürür, hatta Cingöz'ün evine kadar gitmeyi bile başarır, fakat her seferinde onu elinden kaçırır. Cingöz'ün kaçma konusunda ortaya koyduğu iki yöntem vardır: İlki elektirikleri söndürüp hemen ortadan kaybolması, ikincisi Holmes ve Mehmed Rıza'nın geleceğini önceden haber alıp adamlarına gerekli talimatları vererek onları kandırmayı başarması.

Holmes sadece delillerle hareket eden bir dedektiftir. Oysa Cingöz her zaman aklıyla hareket etmez, onun için sezgiler de önemlidir. Yer yer sezgilerinin öne geçtiği bile olur. Holmes'ü alt etmesini sağlayan üstünlüklerinden biri de sezgileridir.

Holmes'ün yöntemlerinin başında geriye doğru akıl yürütme ve deliller aracılığıyla varsayımlar içinden aralarında en olası bulunanı öne çıkarma gelir. Fakat Cingöz söz konusu olduğunda her şey o kadar hızlı gelişmekte ve Cingöz sorun üzerine yeni sorunlar çıkarmaktadır ki geriye akıl yürütme yöntemi ve varsayımlar ona ulaşmak için yeterli olur ancak yakalama söz konusu olduğunda işe yaramaz hale gelir. Her ikisi de kılık değiştirmekten ve tuzaklar kurmaktan hoşlanır. Cingöz'ün kaçmayı başarma sebeplerinden biri teknolojidir. Teknolojik bir şaheser olan evi ve suç dünyasının son moda nesneleri en kötü zamanında imdadına yetişir ve kaçmasına yardım eder. Kılık değiştirmesi ve bu konuda iyi olması da onun kaçmasını kolaylaştırır, fakat asıl önemlisi örneğin **Sekiz Adım Kala** vakasında kıyafetinin kibarlığı sebebiyle polislerin aradığı kişinin o olamayacağı düşüncesidir. Kibarlık da onun kaçmasına yardım eden bir unsur oluverir. (Bedi, 1928f)

Cingöz, sadece zekâsı ve Holmes'ü alt ederek sadece Doğu-Batı sorununu çözmekle kalmaz, Batının meşhur kahramanını kendisine hayran ederek öne geçer. Bunu Cingöz'e gelene kadar Kara Murat'lar, Tarkan'lar gerçekleştirebilmiştir. Bizans'ın bileğini büken, Bizans ordularını tek başına alt eden kahramanların yerine zekâ ve yeteneğiyle Batının "en zeki" kahramanını alt eden yeni bir Türk kahramanı ortaya çıkmıştır: Cingöz Recai. Ötekilerin bilek gücünün ağır basmasına karşılık bu yeni Türk kahramanın zekâsı ön plana çıkarılmaktadır. Bu kahraman, mükemmeldir. **İmdat** vakasında Cingöz'ün oynadığı oyun ile ilgili olarak Holmes, Watson'a şöyle der: "Hilenin mükemmel olduğunu itiraf et." (Bedi, 1928ı)

Kadınsılaşma, Züppelik ve Endişe

Peyami Safa'nın Peyami Safa adıyla yayımladığı birçok eserinin ortak konusu Doğu-Batı olduğu gibi Doğu ve Batı'nın tipler üzerinden temsil edilmesidir. Bu romanların sonunda Doğulu erkek, Batılı züppe erkeği yener ve arada kalan kadın da önce Batılı erkekten hoşlanmasına rağmen sonunda doğru yolu bulur, Doğulu erkekle bir araya gelir. (Moran, 1983: 185-199) Cingöz Recai serilerinde kadının arada kalması gibi bir durum söz konusu değildir. Her kadın Cingöz'ü gördüğünde ondan etkilenmekten kendini alamaz. Nurdan Gürbilek, züppelikle ilgili "aşırı Batılılaşma" ekseninde incelediği Tanzimat romanları ve bu minvalde yazılmış diğer romanlarda sadece bir züppeliğin değil bu züppeliğin ardında bir kadınsılaşma ve etkilenme endişesini de barındırdığını söyler. Ayrıca bu romanlarda erkeğin kadınsılaşmasının her seferinde komediye dönüşmesi konusuna değinir. Züppelik neredeyse kadınsılaşma ile eşdeğer gibi görülür bir haldedir. (Gürbilek, 2004: 51-73) Burada züppelik konusuna Gürbilek'in tespitlerinden yola çıkarak yeniden bakmak gerekiyor. Cingöz Recai, bir züppe midir? Evet, Cingöz Recai, bir züppedir, fakat Peyami Safa'nın kendi adıyla yazdığı kitaplardaki züppelere benzemez. Cingöz Recai, kadınsılaşma endişesinden uzak bir züppedir. Cinsel gücünün ve atletik yapısının her seferinde ortaya konması onun kadınsılaşmasını imkânsız kılar. Öte yandan giyim-kuşamına gösterdiği özen, kendisine olan yüksek narsisizmi görünürlüğe olan merakıyla o da bir züppedir. Onun için aynalardan söz etmek doğru olmaz belki ama aynanın yerini tutan ve serüvenlerini yayımlayan gazete, aynadan farksız bir işlev görür.

Sherlock Holmes'ün Cingöz karşısında sergilediği tavır söz konusu olduğunda "kadınsılaşma endişesi" yerine getirilmiş olur. Holmes'ün Cingöz'ün başarıları karşısında büyülenmesi ve bu sebeple acziyet içinde kalarak hisli bir konuma düşmesi onu kadınsılaştırmıştır. O da Cingöz'ü görüp de ona hayran olmaktan kendini alamayan kadınlar ile aynı konumdadır. Bu açıdan bakıldığında burada Peyami Safa'nın Batılı erkek-Doğulu erkek ve aradaki kadın tipleriyle ortaya koyduğu mücadeleyi şu şekle dönüştürdüğü görülür: Doğulu erkek ve bu Doğulu erkeğin cazibesine kapılarak kendisini kadınsılaşmaktan alamayan Batılı erkek. Aradaki kadına burada gerek kalmamıştır, çünkü Batılı erkeğin kendisi zaten neredeyse bir kadın gibi davranmaktadır.

Gürbilek'in ikili karşıtlıklar söz konusu olduğunda Peyami Safa için ortaya koyduğu bir diğer karşıtlık da: Roman mı halk hikâyesi mi, roman mı mesnevi mi, roman mı Naima tarihi mi? karşıtlıklarıdır. Roman yazarak Peyami Safa'nın zaten bu tercihi yaptığını, bu tercihte Batılı olduğunu, bunun üstesinden gelmek için ise roman ama taşralı genç, roman ama Fatih formülüne başvurduğunu söyler. (Gürbilek, 2004: 176) Bu noktada sadece bu 15 kitaplık seriye değil diğer Cingöz Recai serilerine baktığımızda cevabın biraz daha farklı olduğu görülür. Bunlarda formül artık roman ama aynı zamanda halk hikâyesi, roman ama aynı zamanda hem Eyüp hem Beyoğlu olmuştur.

Önce ilkini ele alalım: Roman ama aynı zamanda halk hikâyesi. Yaklaşık 20-22 sayfa ve hikâye olarak dört seriden meydana gelen Cingöz Recailer'de, hikâye formu, Batılı bir hikâye formunu da içinde barındırmakla birlikte halk hikâyelerinde ve mesnevilerde sık karşılaşılan unsurları da içerir. Örneğin burada da bir anlatıcı vardır. Server Bedi, anlatıcı olarak metnin içine

girmiştir. Halk hikâyelerinin ve mesnevilerin ibret hikâyeleri burada farklı bir formda ancak yine "oku ve ibret al" şeklinde bir modele uygulanmıştır. Dolayısıyla roman ama aynı zamanda halk hikâyesi formülü elde edilmiş olur.

Formülün ikinci kısmını oluşturan Eyüp ama aynı zamanda Beyoğlu kısmına gelince. Bu da Cingöz'ün iş gereği Beyoğlu'nda görünmesine rağmen, onun kimsenin tanımadığı Eyüp'te bir evde yaşamasıdır. Cingöz'ün bir de böyle bir yüzü vardır. Gerçi bu yüzü sonraları tekrar etmeyecek, sadece şöyle bir değinilerek geçiştirilecektir; ancak yine de önemli bir ayrıntıdır.

Bu formülün Sherlock Holmes tarafına bakıldığında öncelikle onun bir sinema yıldızı gibi karşılanması ve Cingöz tarafından misafir ağırlar gibi özenle uğurlanması arasında gelişen olaylarda Holmes'ün bir halk hikâyesi kahramanı gibi anlatılması önemlidir.

Dedektif romanında, özellikle de Sherlock Holmes hikâyelerinde Watson, Holmes'e sürekli sorular sorarak olayın sürmesini sağlar. Oysa burada olayın sürmesini sağlayan bizzat Cingöz'dür, -gerçi ilk başlarda bu rolü Mehmed Rıza kapmış gibi görünür ama Cingöz bu konuda da onu alt etmeyi başaracaktır- çünkü o, Holmes'ün kafasından geçenleri okurcasına onun her planına hazırlıklıdır ve üstelik onun rolünü de çalar. Holmes'ün vakaların sonunda olayı nasıl çözümlediğini anlattığı bölümler artık Cingöz'ündür. O, vakalardan sonra suçu nasıl işlediğini mektup yazarak ya da telefon ederek Holmes'e haber verir. Artık Holmes rolü çalınmış bir dedektiftir. O halde yapabileceği tek bir şey vardır: Yenilgiyi kabul etmek. O da bunu yapar ve yaparken de her tarafa Cingöz'ün kudretini haykırmaktan geri kalmaz. Holmes, sonunda başarısızlığı kabul eder, hem de bir kere değil 15 kere. Her kitabın sonunda kibar hırsıza biraz daha hayran olur ve sonunda elinden bir şey gelmeyeceğini kabul eder. Kendi toplumunda gösterdiği başarıyı, toplumun bir bütün olduğu ve bunun parçalanamayacağı, suçun işlendiği yerde her zaman daha akıllı bir kanun koyucusunun olduğu fikrini İstanbul'da gerçekleştiremez. Bunun nedeni ise Cingöz'ün adi bir hırsız olmamasıdır, çünkü aslında Cingöz de bir kanun koyucudur. O, zenginlerden alır ve fakirlere verir. Yoksulun yanındadır, dolayısıyla halk onun yanındadır. Zaten halk arasında bir efsane olduğundan bile şüphelenilmektedir. Onun hakkında halk hikâyeleri bile uydurulmaya başlanmıştır. Halk bir mit yaratmıştır. Onu kurtaracak bir mite en çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde böyle bir mit yaratması da olağandır. Ulusal bir mücadele vermiş bir halkın yazarının böyle bir metnin içinde böyle bir mitten bahsetmesi tam da ulusal alegoriyle örtüşen bir durumdur. Server Bedi, sadece Cingöz'ün Türk halkı arasında bir mit durumuna gelmesinden değil yazdığı bu seri ile de bir mit yaratır. Ulusal mücadelesinde kendisine karşı savaşan ülkelerden birinin İngiltere'nin en zeki dedektifini, hatta en zeki insanını alt etmeyi başarır.

Bunun bir diğer tarafı kendi toplumunu aklamaktır. Dedektif anlatılarında olayın esrarengiz bir vakadan yola çıkması daha başta toplumun aklanmasını getirir. (Moretti, 2005: 177) Cingöz'ün olayları esrarengiz değildir, oldukça sıradandır. Ancak esrarengiz vakaya alışkın olan Holmes bunların sıradanlığını göremez. Böylece aslında toplum da aklanmış olmaz, çünkü toplumun zaten aklanmaya ihtiyacı yoktur. Zenginden alan bir hırsız suç işlemiş sayılmaz. Asıl suçlular yoksuldan çalan zenginlerdir. Dolayısıyla aslında dedektifin rolünü çalan Cingöz'dür. Böylece dedektif, toplumu aklama rolünden de olmuş olur. Toplumu soyanların peşinde olan bir hırsız suçlu değildir, asıl dedektiftir. Nitekim bu seride Cingöz bir polis gibi davranır. İz sürer, ipuçlarının peşinden gider ve sonuçlara ulaşır. İzlerin birbirleri arasındaki bağlantılarını kurar. Kanuna karşı kanunlar koyar. Onun kanunları daha sarsılmazdır. Polisin ne yaptığını öğrenmek için sürekli gazetelerdeki polisle ilgili haberleri okur, ayrıca polisiye vakalarla ilgilenir. Bu haberleri arşivlemesi için bir adamını görevlendirmiştir. Toplumun asayişini sağlayan bir kurumun ne yaptığı onu daha yakından ilgilendirir, çünkü onun kendi asayiş anlayışı vardır. Üstelik millî değerlerine düşkündür. Asla yabancı hırsızlarla işbirliği yapmaz, o sadece kendisi gibi olanlarla çalışır. Soyduğu zenginler de çoğunlukla kuyumcular, meşhur zenginler ve mağaza sahipleridir. En büyük soygunu yapacağı yer

ise yine millî duygularla hareket ettiği Düyun-ı Umumiye'nin kasasıdır. Oradan milyonlar kaldıracaktır. Ancak bir dikkatsizlik sonuca kasayı içeriden kapatır ve ölümden kurtulur. Paralar da soyulmadan kalır.

Server Bedi, Sherlock Holmes'e Karşı Cingöz Recai serisiyle Türk edebiyatında taklit ve orijinal ilişkisi ile buna paralel olan züppe kavramına yeni bir bakış açısı getirir. Bu bakış açısında onun Peyami Safa tarafıyla Server Bedi tarafının farklılıklar gösterdiği de görülmektedir.

KAYNAKÇA

Server Bedi (1928a). **Kaybolan Adam**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928b). **Karanlıkta Hücum**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928c). **Han Baskını**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928ç). **Yerin Dibinde Sesler**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928d). **Gece Tuzağı**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928e). **Ateşten Gözler**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928f). **Sekiz Adım Kala**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928g). **Al Kanlar İçinde**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928h). **Gece Kuşları**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928ı). **İmdat**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928i). **Şeytanî Tuzak**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928j). **Sahte Sherlock**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928k). **Domuz Sokağı Vakası**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928l). **Polis Tuzağı**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

Server Bedi (1928m). **Cingöz'ün Ziyafeti**, İstanbul: Gündoğdu Matbaası.

BALCI Ayşe Altınbaş (2005). **Türklerin Sherlock Holmes'ü Amanvermez Avni**, Bilkent Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

BHABHA Homi (1984). "Of Mimicry and Man: Ambivalence of Colonial Discourse", **October**, Vol. 28, Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis (Spring, 1984), pp. 125-133.

DRAKE David (2009). "Crime Fiction at the Time of the Exhibition: the Case of Sherlock Holmes and Arsène Lupins." **Synergies Royaume-Uni et Irlande** n° 2 - pp. 109-110.

GÜRBİLEK Nurdan (2004). **Kör Ayna Kayıp Şark**, İstanbul :Metis Yayınları.

JAMESON Fredric (2008). **Modernizmin İdeolojisi**, İstanbul: Metis Yayınları.

LEBLANC Maurice (2004). **Arsen Lüpen Herlock Sholmes'e Karşı**, İstanbul: Güncel Yayıncılık.

MANDEL Ernest (1996). **Hoş Cinayet- Polisiye Romanın Toplumsal Bir Tarihi**, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

MARDİN Şerif (2005)."Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi,** İstanbul: İletişim Yayınları.

MATHUR Suchitra (2006). "Holmes" Indian Reincarnation: A Study in Postcolonial Transposition", ed. Christine Matzke-Susanne Mühleisen, **Postcolonial Postmortems**, New York, pp. 87-108.

MORAN Berna (1983). **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul: İletişim Yayınları.

MORETTİ Franco (2005). **Mucizevi Göstergeler**, İstanbul: Metis Yayınları.

ÜYEPAZARCI Erol (2008). **Korkmayınız Mister Sherlock Holmes-Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü I-II**, İstanbul: Oğlak Yayınları.

YIKAN Zülfikar Uğur (2004). **Peyami Safa'nın Server Bedi İmzalı Romanları**, Gazi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1843-1850, TURKEY

HANLIKLAR DÖNEMİ ÇAĞATAY EDEBİYATI

Feridun TEKİN[•]

ÖZET

Çağatay edebiyatının bir safhası da XVII-XIX. yüzyıllar arasını kapsayan hanlıklar dönemidir. Bu dönemde Türkistan'da kurulan Buhara, Harezm ve Hokand hanlıklarında oluşan edebî muhitlerde önemli şahsiyetler yetişmiş ve bu şahsiyetler tarafından orijinal eserler ortaya konulmuştur. Bu çalışmada söz konusu hanlıklarda yetişen edebî şahsiyetler ve onların eserleri hakkında bilgiler verilecektir. Ayrıca bu eserlerin el yazma nüshalarının bulundukları kütüphaneler ve envanter numaraları verilerek Çağatay edebiyatının bu dönemine ait bilimsel çalışma yapacaklara kolaylık sağlanması da amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay edebiyatı, Hanlıklar dönemi, Buhara, Harezm ve Hokand edebiyatı.

CHAGATAY LITERATURE OF THE PERIOD KHANATES

ABSTRACT

Chagatay literature in the 17th century and the 19th centuries, a phase covering the period of khanates. During this period, the literary atmosphere in Turkistan, are important writers and they created the original works. In this study, in Bukhara, Khwarezm and Hokand grown writers and their works will be given information about. In addition, handwritten copies of the works of these literary works are stored in libraries and inventory numbers are giving the Chagatay literature will make this period of scientific study is aimed to provide convenience.

Keywords: Chagatay literature, Khanates period, Bukhara, Khwarezm and Hokand literature.

GİRİŞ

İslamî Orta Asya Türk edebiyatı, Karahanlı (XI-XIII. yy.), Harezm (XIV. yy.) ve Çağatay edebiyatı (XV-XX. yy.) olmak üzere üç ana safhaya ayrılır. Türkistan coğrafyasında Timurlular idaresi altında gelişen ve Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alan Çağatay edebiyatı, XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. Bilim adamları, yaklaşık beş asırlık bu süreci kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuşlardır. Bu bağlamda J. Eckmann, Çağatay edebiyatını klasik öncesi devir (XV. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin Garâ'ibü's-sıgar divanını tertip edinceye kadar.), klasik devir (1465-1600) ve klasik sonrası devir (1600-1921) olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırmıştır.[1] Çalışmamızın konusu olan hanlıklar dönemi Çağatay edebiyatı, Eckmann'ın tasnifindeki klasik sonrası dönem olarak isimlendirilen XVII-XIX. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Çağatay edebiyatının bu dönemi üzerinde söz söylemeden önce XVII. yüzyıla kadar olan süreci kısaca gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Çağatay edebiyatının başlangıç aşaması, XV. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk divanını (Garâ'ibü's-sıgar) tertip edinceye kadar olan süreçtir. Orta Asya'da siyasi çekişmeler ve

[•] Yard. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: tekinferidun@hotmail.com

[1] János Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Akçağ Yayınları / 456, Ankara, 2003, s. 17.

mücadelelerin yoğun bir şekilde yaşanması, devrin siyasi panoramasını oluşturmaktadır. Timur'un vefatından sonra oğulları arasındaki taht kavgaları oldukça yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Devrin siyasi kavgaları ve toplum hayatındaki olumsuzluklara rağmen edebî hayat oldukça canlıdır. Bu devrin temsilcileri olarak Lutfî, Atâî, Hocendî, Sekkâkî, Haydar Harezmî, Seyyid Ahmet Mirza, Gedâî, Yusuf Emîrî, Yakînî, Mukimî, Latîfî, Kemâlî, Durbek, Ahmedî, Mihrî, Sugdî, Bilal, Mir Seza, Sultan İskender, Harimî Kalender, Terhanî, Muhammed Ali, Mirza Alibeg ve Halil Sultan'ı zikredebiliriz[2].

Çağatay edebiyatının ikinci aşaması, 1465-1600 arasını kapsayan dönemdir. Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî, Bâbür, Muhammed Salih, Şeybanî Han, Hâmidî, Şahî, Bayram Han; Türkî-gûy lakabıyla tanınan Bakî, vak'a-nüvis Mevlana, Herevî, Sanî, Efserî, Padişah Hoca b. Abdulvahhab, Seyyid Hasan Hoca, Mirim Bey, Haydar Mirza Dulgat devrin başlıca temsilcileridir[3].

Orta Asya'nın siyasi ve kültürel hayatında ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar XVII. yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Son Şeybânî hükümdarı Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin'in 1598'de ölümü üzerine Türkistan coğrafyasında yaklaşık 250 yıl süren Türk siyasi birliği, Buhara, Harezm ve XVIII. yüzyılda da Hokand'da üç ayrı hanlığın kurulmasıyla son bulur. Hanlıkların küçük beyliklere bölünmesi ve aralarındaki sorunların çözülememesi çok kanlı mücadelelere yol açar. İran şahı Nâdir'in XVIII. yüzyılın ortalarında bu coğrafyadaki istilası da zaten kötü olan şartları oldukça ağırlaştırmıştır. Devrin yöneticileri, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartları iyileştirmek için uğraşmaktadırlar. Şeybânîler'den sonra iktidar olan Astarhanlar da söz konusu şartları düzeltebilmek için birtakım önlemler alsalar da çok fazla başarılı olamazlar[4]. Hanlıklar arasındaki siyasi çekişmeler ve savaşlar Orta Asya Türk birliğini derinden sarsar ve Rusların Türkistan coğrafyası üzerindeki istilacı emellerini gerçekleştirmesine zemin hazırlar. Bütün bunların sonucunda 1868'de Buhara, 1873'te Harezm ve 1876'da da Hokand, Rus Çarlığına bağlanır[5].

Türkistan coğrafyasının üç hanlığa bölünmesi ile Harezm, Buhara ve Hokand'da edebî muhitler oluşmuştur. Genellikle hanlık saraylarında ve din adamlarının etkili oldukları yerlerde gelişen bu devir edebiyatı, saray ve tasavvuf edebiyatı olarak iki ana kola ayrılır[6]. Fuad Köprülü, XVII-XIX. yüzyılları içine alan bu dönemin, edebiyat açısından bir "gerileme ve çöküş devri" olduğunu, Çağatay edebiyatının bu dönemde hiçbir büyük şair yetiştiremediğini ve mevcut şairlerin de önceki başarılı şairleri taklitten öteye gidemediklerini söylemektedir[7]. Bu bağlamda hanlıklarda oluşan edebî muhitlerde şairlerin farklı ekoller yarattıklarını söylemek oldukça zordur. Çünkü bu dönemde klasik şiirin önemli temsilcileri, güçlü bir şekilde, devrin şairleri tarafından taklit edilmekte ve klasik şiirin türlerinin dışına çıkılamamaktadır. Bu edebî muhitler arasındaki farklılıklar daha ziyade temsilcilerinin sanat gücü noktasındadır. Her üç hanlıktaki şairler, Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de yazmışlardır. Ekoller oluşturabilme bağlamındaki farklılıklar, sadece şairlerin daha az Farsça, daha çok Türkçe şiir yazmayı tercih etmiş olmalarıdır. Özellikle Harezm ve Hokand hanlığında eser veren şairlerin Buhara hanlığındaki sanatçılara oranla Türkçe şiirleri fazladır. Bu devrin bir başka önemli özelliği de edebî dilde mahallileşmenin görülmesidir. Yani edebî dil, yöresel ağızlara dayanarak gelişmiştir.

---

[2] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **I. Tom**, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1977, s. 239.

[3] 'Alî-şîr Nevâyî, **Leylî vü Mecnûn** (Hzl. Ülkü Çelik), Türk Dil Kurumu Yayınları: 659, Ankara, 1996, s. 16.

[4] U. Tursunov, B. Orınbayev ve A. Aliyev, **Özbek Edebî Tili Tarihi**, "Okıtuvçı" Neşriyatı, Taşkent, 1995, s. 150.

[5] János Eckmann, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine AraÇtımalar** (Hzl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 635, Ankara, 1996, s. 208-209.

[6] Aziz Merhan, "Yazılı Özbek Edebiyatı", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 31, No: 2, Aralık 2007, s. 161.

[7] Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", **İslam Ansiklopedisi**, 3. Cilt, İstanbul, 1993, s. 316-319.

Harezm Edebiyatı

Özbek hanlıklarından edebî faaliyetlerin en yoğun olanı Harezm'dir. Nevâyî geleneğini devam ettiren güçlü şairlerin yanı sıra, önemli tercüman ve vak'anüvistler de Harezm'de yetişmiştir. Harezm hanlığı edebî muhitinin önemli temsilcileri Munis, Âgehî ve Kâmil Harezmî'dir.

Munis (1778-1828), ilk divanını 1805'te tertip etmiştir. 1814'te ise ilk divanındaki şiirlerini ve ondan sonra yazmış olduklarını bir araya getirerek ona, "Munisü'l-uşşâk" adını vermiştir. Divanda klasik şiirin tür ve nazım şekilleri ile yazılmış 8500 beyit vardır[8]. Söz konusu divanın beş el yazma nüshası, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademiyası Birûnî Nâmidegi Şarkşunaslık Enstitüsü Kol Yazmalar Fondı'nda (Bu enstitü için bundan sonraki bölümlerde *ÖCFABNŞEKYF* kısaltması kullanılacaktır.) 1330, 7865, 940, 9356, 1793 envanter numaraları ile kayıtlıdır[9]. Munis divanının 1880 yılında Harezm'de basılmış taş basma nüshaları da 62, 63, 64, 9177, 10936 ve 10937 numaraları ile yine aynı enstitünün envanterinde kayıtlıdır[10].

Munis'in divanından başka tarih konulu eserleri de vardır. Bu eserlerden biri, *"Firdevsü'l-ikbâl"*dir. Efsanevi rivayetten başlayarak 1825'e kadar Harezm'de geçen olayları içine alan eser, mukaddime, beş bâb ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Munis, bu eseri tamamlayamamıştır. O, başlangıçtan 1813'e kadar Harezm'de olan olayları yazmıştır. Eseri, öğrencisi ve yeğeni olan Âgehî tamamlamıştır. Munis, şark tarihçisi Mirhand'ın umumi tarihe ait meşhur *"Ravzatü's-safâ"* adlı eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü de Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir.

Harezm hanlığı edebî muhitinin en önemli temsilcilerinden biri de Âgehî (1809-1874)'dir. Çağatay edebiyatının Nevâyî'den sonra "en çok ve en güzel yazanı" olan Âgehî, "Ta'vizü'l-âşıkîn"(Âşıklar Muskası) adlı bir divan tertip etmiştir. 18000 mısradan oluşan bu divandaki şiirlerden 1300'ü Farsçadır. Divanda yirmiye yakın nazım türü ve şekli kullanılmıştır.

Çağatay edebiyatı tarihinde Âgehî, siyasetçi ve tarihçi özellikleri ile de derin bir iz bırakmıştır. O, "Riyâzü'd-devle" (1884), "Zübdetü't-tevârih" (1845-1846), Câmiü'l-vakıât-i sultânî" (1856), Gül-şen-i Devlet" (1865), "Şâhidü'l-ikbâl" (1873) gibi Harezm tarihi ile ilgili eserler yazmıştır. Bu eserlerde Harezm hanları Allahkulı Han (1825-1842), Rahimkulı Han (1843-1846), Muhammed Emin Han II (1846-1855), Seyyid Muhammed Han (1856-1865), Muhammed Rahim Han II (1865-1872) devrindeki olaylar ele alınmıştır. O, aynı zamanda Mirhand ve Handemir'in tarih ile ilgili eserlerini de tercüme etmiştir.

Âgehî, seçkin şark edebiyatçılarının bir çok eserini Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir. Bunlar; Nizâmî'nin "Heft Peyker-i Nizâmî" (Manzum olan bu eser, nesir olarak tercüme edilmiştir.), Sâdî'nin "Gülistân", Keykâvus'un "Kâbusnâme", Mirhand'ın "Ravzatu's-safâ", Muhammed Mihrî Astrabâdî'nin "Târih-i Cihânküşâ-yi Nâdirî", Zeyneddin Vâsıfî'nin "Bâdae'ül-vakıâ", Mahmud Gijdüvanî'nin "Miftahü't-tâlibîn", Muhammed Mukim Hırâtî'nin "Tabâkât-i Ekberşâhî", Muhammed Yusuf Münşî'nin "Tezkire-i Mukimhânî", Rızakulı Han Hidayet'in "Ravzatu's- safâ-yı Nâdirî", Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin "Ahlâk-ı Muhsinî", Muhammed Vâris'in "Şerh-i Delâilü'l-hayret", Câmî'nin "Yusuf ve Züleyhâ", Bedrettin Hilâlî'nin "Şâh ve Gedâ" gibi edebî ve ahlakî-felsefi eserlerdir[11].

[8] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1978, s. 384.

[9] K. Münirov, **Munis, Âgehî ve Beyânîning Tarihî Eserleri**, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 17.

[10] K. Münirov, **age**, s. 18.

[11] Âgehî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Tekin, "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-Âşıkîn Divanı," **Türk Kültürü**, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375., "Muhammed Rıza Âgehî ve "Çay" Redifli Bir Gazeli", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:21, Bahar 2006, s. 87-92 (2009), "Hive Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi** (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları,

Harezm edebî muhitinin diğer bir şairi de Kâmil Harezmî (1825-1899)'dir. Lirik bir şair olan Kâmil Harezmî, şiirlerini bir divanda toplamıştır. Divan 3680 beyitten ibarettir[12]. Kâmil Harezmî, Fahreddin Âlî eş-Şafi'nin "Letâ'ifü't-tevâ'if" adlı eserini de Çağatay Türkçesine aktarmıştır[13].

Harezm hanlığında tarih konulu eserlerden Ebülgazi Bahadır Han'ın (1603-1663) "Şecere-i Terâkime" ile "Şecere-i Türk" adlı eserlerini de bu noktada zikretmemiz gerekmektedir.

Buhara Edebiyatı

Buhara hanlığının henüz "emirlik" olmadan Astarhanlar sülalesinden Nâdir Muhammed ve oğulları zamanında (XVII. yy.) eserler veren Turdı'nın külliyatı, 18 şiirden ibarettir. Bunların on ikisi gazel, beşi muhammes ve biri kıtadır. 434 mısradan oluşan bu şiirlerin 165 mısrası Sübhankulı Han ile ilgili meşhur hicviyelerdir.[14]

Daha sonraki dönemlerde, Buhara hanlığında -yaşanan çeşitli siyasi çalkantılara rağmen- edebiyat sahasındaki canlılık devam etmiştir. Bu dönemde Mirza Sadık, Mirza Hasret, Perî Hisarî gibi şairler, Farsça şiirler yazmışlardır. Bunun yanında Vâle, Şevkî, Mücrim, Cânî, Humulî, Şükürî ve Hırâmî gibi şairler de hem Farsça hem de Türkçe şiirlerler yazmışlardır. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Mücrim-Âbid, Şevkî Kettekorganî ve Hırâmî, Buhara hanlığı edebî muhitinin yetenekli şairleridirler.

Mücrim-Âbid-şiirlerinde her iki mahlası da kullanmıştır-, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir şairdir. Şiirlerini bir divanda toplamıştır. Farsça şiirleri için de ayrıca divan tertip etmiştir. Türkçe divanı, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 976, Farsça divanı ise 991 envanter numaraları ile kayıtlıdır[15]. Divanları klasik şiirin gazel, rubai, muhammes ve kıta nazım şekillerinden oluşur.

Şevkî Kettekorganî (1785-1871)-asıl adı Muhammed Şerif-, medrese eğitimi almış bir şairdir. Devrinde yetenekli bir söz ustası olarak tanınmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazmış olup bunları bir divanda toplamıştır. Bu divan, "Dibaçe-i Divan ve Gazaliyat-ı Şevkî" ve "Divan-ı Şevkî" adları ile *ÖCFABNŞEKYF*'nda 4634 ve 174/II envanter numaraları ile kayıtlıdır[16].

Asıl adı Molla Kurban olan Hırâmî (1796-1860), tercüme eserleriyle tanınır. Fars ve Hint edebiyatında meşhur olan birçok eseri tercüme etmiştir. Hırâmî 1834'te, Sıddık tarafından tercüme edilen "Çâr Derviş"[17] adlı eseri kısaltarak ve biraz da değiştirerek şiir şeklinde, 1844'te "Mahfil ârâ"'yı nesir olarak 1854'te aslı Hintçe olan ve daha önce Farsçaya tercüme edilmiş "Tûtînâme"'yi[18] Çağatay Türkçesine aktarmıştır. Bunların yanında "Yusuf u Züleyhâ"'nın manzum bir tercümesini de yapmıştır[19]. Fakat bu tercüme günümüzde mevcut değildir.

Hokand Edebiyatı

Ankara, 2002, s. 634-640., "Muhammed Rıza Agehi", **Türklük Bilimi AraĢtırmaları**, 9, Sivas, 2000, s. 267-287., "19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)", **Gazi Akademik BakıĢ** Cilt II, 3, Kış 2008, s. 199-210., **Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-ÂĢıkîn)'nın Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001 (Yayınlanmamış doktora tezi).

[12] F. K. Kerimov, **Özbek Edebiyatı Tarihi**, "Okıtuvçı" Neşriyatı, Taşkent, 1987, s. 175.

[13] János Eckmann, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine AraĢtırmalar**, s. 215.

[14] **Maʿneviyat Yulduzları**, Abdulla Kadirî Nâmidegi Halk Merâsı Neşriyatı, Taşkent, 1999, s. 281.

[15] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 290.

[16] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 303.

[17] Bu eser, 1960 yılında ÖzSSR Devlet Bediî Edebiyat Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır.

[18] Tûtînâme'nin orijinal nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 1795 envanter numarası ile kayıtlıdır.

[19] **Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası II. Tom** (Tüzüçi: F. Şerafiddinov), "ÖzDEVNEŞR", Taşkent, 1945, s. 272.

Bu edebî muhitin merkezi, hanlığın başkenti Hokand'dır. Fuad Köprülü, Hokand hanı Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han zamanında burada güçlü bir edebiyatın mevcut olduğunu ifade eder[20].1821 yılında şair Fazlî tarafından düzenlenen antolojide[21], bu devrin şairlerinden altmış üçünün şiirleri yer almaktadır. Fakat bu şairlerin birçoğunun divanı günümüze kadar ulaşamamıştır[22]. Bu antolojide zikredilen şairlerden Gâzî, Mahmur, Emîrî, Hiclet, Edâ, Üveysî, Nâdire (Farsça şiirlerinde Meknune mahlasını kullanmıştır.) ve Nâzil Hocendî'nin divanları günümüzde mevcuttur.

Hokand hanlığında, destancılık geleneği de bu dönemde revaçtadır. Çeşitli konularda birçok destan kaleme alınmıştır. Hâzık'ın "Yusuf u Züleyhâ", Üveysî'nin "Şehzâde Hasan ve Hüseyn" ve "Vakîât-ı Muhammed Ali Han" destanları, Nâdir'in "Heft Gül-şen", Gülhanî'nin "Zarbü'l-mesel" destanları günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların yanında Mutrib ve Andelib'in Hokand'da 1842'den sonra meydana gelen olayların tasvir edildiği "Şehnâme-i Divâne Mutrıb" ve "Şehnâme-i Divâne Andelib" divanları da günümüzde mevcuttur[23].

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Hokand hanlığında eserler veren şairlerin başında Emîrî mahlası ile şiirler yazan Hokand hanı Ömer Han (hük. 1810-1822), Fazlî, Gâzî, Mahmûr, Gülhanî, Üveysî, Nâdire, Mahzûne, Nâdir, Hâzık ve Ma'den gelmektedirler.

Emîrî mahlasıyla şiirler yazan Ömer Han (1787-1822), sarayında şairleri himaye etmiş ve bu şairlerle edebî sohbetler düzenlemiştir. Bu sohbetler genellikle onun yazmış olduğu şiirlerle ilgilidir. Ömer Han, güçlü bir şekilde Nevâyî'yi taklit etmiştir. Nevâyî'nin söz varlığına vukuf etmiş ve biçim açısından mükemmel gazel ve muhammesler yazmıştır. Ömer Han, Farsça ve Türkçe şiirlerinin yer aldığı bir divan tertip etmiştir[24].

Fazlî, Namanganlı olup asıl adı Abdukerim'dir. Yetenekli ve zamanında meşhur bir şair olan Fazlî'nin şiirlerini topladığı divanı günümüze kadar ulaşamamıştır. Birçok gazel ve kasidesi, "Mecmua-i Şâirân" adlı eserinde ve devrinde düzenlenmiş olan antolojilerde mevcuttur.

Gâzî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın başlarında eserler vermiş bir şairdir. Özbekçe ve Farsça yazmış olduğu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Divanda 3000 mısraya yakın klasik şiirin nazım şekillerinden örnekler vardır. Gâzî divanının dört el yazma nüshası mevcuttur[25].

Mahmur (?-1884), divan tertip etmiş bir şairdir. Bu divanın varlığından 1950'de haberdar olunmuştur. Söz konusu divanında 3417 mısra mevcuttur[26]. Mahmur bu şiirlerde, yaşadığı devrin çeşitli olumsuzluklarını hicvetmiştir. Şiirlerinin bir kısmını da Farsça yazmıştır. Mahmur divanının el yazma nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 597 envanter numarası ile kayıtlıdır.

Gülhanî, 1780'de dünyaya gelmiştir. Bir divanı olduğu o dönemde yazılan tezkirelerde yer alsa da hâlâ elde edilememiştir. Çeşitli mecmualarda ve tezkirelerde onun 12 gazeli, 1 Farsça kasidesi mevcuttur. Gülhanî, asıl ününü "Zarbü'l-mesel (Fabllar)" eseriyle kazanmıştır. Bu eser,

[20] Fuad Köprülü, **agm**, s. 323.

[21] Bu antoloji "Mecmua-i Şâirân" adı altında, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 9139 envanter numarası ile kayıtlıdır.

[22] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 39-40.

[23] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 40.

[24] Bu divan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. János Eckmann, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine AraÇtımalar**, s. 218.

[25] Söz konusu el yazma nüshalardan üçü, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 121, 6117 ve 2296/II; diğer nüsha ise Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Bölümü'nde 109 envanter numaraları ile kayıtlıdır.

[26] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 94.

hicvedici özelliği ve Özbek halk edebiyatı ürünlerini içermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Eser ilk kez N. P. Ostroumov tarafından 1890 yılında Kazan'da neşredilmiştir[27].

Asıl ismi Cehanatin olan Üveysî (1779-1845) -şiirlerinde Veysî mahlasını da kullanmıştır-, XIX. yüzyıl Hokand hanlığı edebî muhitinde yetişmiş önemli kadın şairlerden biridir. Yazmış olduğu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şiirlerinden başka "Şehzade Hasan", "Şehzade Hüseyn" ve tamamlanmamış "Vakîât-ı Muhammed Ali Han" adlı destanları da mevcuttur.

Hokand emiri Ömer Han'ın eşi ve Üveysi'nin çok yakın dostu olan Nâdire (1792-1842) de Hokand hanlığı edebî muhitinde iz bırakmış yetenekli şairlerden biridir. Türkçe şiirlerinde Kamile, Farsça şiirlerinde Meknune mahlasını kullanan sanatçı, yazmış olduğu şiirlerini -yaklaşık 15000 mısra-, üç divanda toplamıştır. Söz konusu divanlar, günümüzde Özbekistan'da çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır[28].

Mahzûne, XIX. yüzyılın ilk yarısında eserler vermiş bir şairdir. Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Çok az şiiri günümüze ulaşmıştır. Bu şiirlerden yetenekli bir şair olduğu anlaşılmaktadır.

Nâdir (1752-1850) -Nâdirî, Uzletî, Mehcûrî ve Şerifî mahlaslarını da kullanmıştır-, "Heft Gül-şen" adlı yedi bâbdan ibaret olan bir destanı[29] ve bir divanı mevcuttur. Nâdir divanı, Farsça ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış 13000 mısradan ibarettir. Divanın iki el yazma nüshası mevcut olup bu nüshalardan biri Özbekistan Cumhuriyeti Gafur Gulam Nâmidegi Hokand Edebiyat Müzesi'nde, diğeri ise Taşkent'te Ali Şir Nevâyî Nâmidegi Edebiyat Müzesi'ndedir[30].

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Farsça ve Çağatay Türkçesi ile eserler yaratmış olan Hâzık'ın (1721-1805) tezkire ve mecmularda yer alan birçok şiiri, bir divanı[31], "Yusuf u Züleyhâ" destanı[32], risale ve tercümeleri vardır.

Ma'den (1761-1838), Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Şiir yazmaya genç yaşta başlamıştır. Şiirlerinin bir araya getirildiği divanında 3634 mısra vardır. Bu mısraların 1168'i Türkçe, 2466'sı ise Farsçadır[33].

SONUÇ

XV. yüzyılda Nevâyî'nin eserleri ile yüksek bir seviyeye çıkan Çağatay edebiyatının çeşitli aşamalardan geçerek yetenekli ve güçlü şairler yetiştirip Bolşevik ihtilaline kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Türkistan hanlıklarındaki şairlerin üzerinde doğal olarak Nevâyî'nin çok büyük bir etkisi vardır. Bunun yanında bu etkiden kurtulabilen ve kendi orijinalliklerini sağlamış olan şairlerin varlığı da söz konusudur. Özellikle Harezm hanlığında eserler yaratan Munis ve Âgehî gibi şairler, kuru birer Nevâyî taklitçisi olmaktan kendilerini kurtarabilmişlerdir. Aynı şekilde Hokand hanlığında edebî faaliyette bulunan bazı şairler de klasik edebiyatın türlerinde mümtaz eserler yaratabilmişlerdir.

---

[27] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 127.

[28] Üveysî ve Nâdire'nin hayatı, eserleri, eserleri üzerine yapılan çalışmalar ve edebî kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Tekin, **XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire**, Vizyon Yayınevi, Ankara, 2010, s. 29-50.

[29] Bu destan, Özbekistan Cumhuriyeti Gafur Gulam Namidegi Hokand Edebiyat Müzesi'nde 1467 envanter numarası ile kayıtlıdır.

[30] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 187.

[31] Hâzık divanının birçok nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Bölümü'nde 470 envanter numarası ile kayıtlıdır.

[32] Bu destanın iki nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 1824 ve 1873 envanter numaraları ile kayıtlıdır.

[33] **Özbek Edebiyatı Tarihi**, **IV. Tom**, s. 232.

Bu dönemde, Türkistan hanlıklarında oluşan edebî muhitlerde özellikle hicvedici özellikte şiirlerin yazılması, geleneksel şiirdeki temalardan farklı bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Hanlıklardaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi şartlar, şairleri tema açısından geleneğin dışına çıkmaya zorlamıştır. Bu noktada şiir, klasik edebiyatta olduğundan daha çok hayata yakın ve sosyal konularla sıkı bir şekilde ilişkili bir hale gelmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ilk yarısındaki edebî anlayış, bu bağlamda Çağatay edebiyatının yeni ve farklı bir dönemi olarak kabul edilebilir. Bu anlayışın sonraki dönem Çağatay edebiyatının yenilikçi yapısının oluşmasına öncülük ettiğini ve yeni edebiyatın hızlı bir şekilde gelişmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

ALPAY Gönül, "XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Bir Bakış", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, (1974), s. 253-263.

ʿAlî-şîr NEVÂYÎ, **Leylî vü Mecnûn** (hzl. Ülkü Çelik), Türk Dil Kurumu Yayınları: 659, Ankara, 1996.

ECKMANN János, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (hzl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 635, Ankara, 1996.

ERCİLASUN Ahmet B., **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları / 603, Ankara, 2004.

KERİMOV F. K., **Özbek Edebiyatı Tarihi**, "Okıtuvçı" Neşriyatı, Taşkent, 1987.

KÖPRÜLÜ Fuad, "Çağatay Edebiyatı", **İslam Ansiklopedisi**, 3. Cilt, İstanbul, 1993, s. 270-323.

Maʿneviyat Yulduzları, Abdulla Kadirî Nâmidegi Halk Merâsı Neşriyatı, Taşkent, 1999.

MERHAN Aziz, "Yazılı Özbek Edebiyatı", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 31, No: 2, Aralık 2007, s. 157-170.

MÜNİROV K., **Munis, Âgehî ve Beyânînîng Tarihî Eserleri**, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960.

Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası II. Tom (Tüzüçi: F. Şerafiddinov), "ÖzDEVNEŞR", Taşkent, 1945.

Özbek Edebiyatı Tarihi, I. Tom, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1977.

Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1978.

TEKİN Feridun, **Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-Âşıkîn)'nın Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001 (Yayınlanmamış doktora tezi).

TEKİN Feridun, "Hive Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 634-640.

TEKİN Feridun, "Muhammed Rıza Agehi", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 9, Sivas, 2000, s. 267-287.

TEKİN Feridun, "Muhammed Rıza Âgehî ve "Çay" Redifli Bir Gazeli", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:21, Bahar 2006, s. 87-92 (2009).

TEKİN Feridun, "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-Âşıkîn Divanı," **Türk Kültürü**, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.

TEKİN Feridun, "19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)", **Gazi Akademik BakıĞ** Cilt II, 3, Kış 2008, s. 199-210.

TEKİN Feridun, **XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının ĠkiKadın ġairi Üveysî ve Nâdire**, Vizyon Yayınevi, Ankara, 2010.

TURSUNOV U., ORINBAYEV B., ve ALİYEV A., **Özbek Edebî Tili Tarihi**, "Okıtuvçı" Neşriyatı, Taşkent, 1995.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1851-1862, TURKEY

DİVANÜ LUGATİT-TÜRK'TE KIZGINLIK İFADE EDEN KELİMELER

Yaşar TOKAY•

ÖZET

Divanü Lugati't-Türk, Türklük biliminin en temel kaynaklarından biridir ve Türk kültürüyle ilgili birçok konuda önemli bilgiler içermektedir. Ğğe bu eserin bizlere sunduğu malzemelerden biri de bugüne kadar pek ele alınmayan kızgınlık ifadeleri, başka bir deyişle sövgülerdir. şüphesiz kızgınlık ifadeleri, toplumların hayatlarını, yaşam tarzlarını ve eğilimlerini göstermesi bakımından ayrı bir mesele olarak ele alınmalıdır. Bu yazıda, Kâşgarlı Mahmud'un sövgü bildiren sözcükler olarak kaydettiği dil malzemeleri üzerinde durulacak ve bu kelimeler hakkında bazı etimolojik düşüncelere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lugati't-Türk, Etimoloji, Kızgınlık İfadeleri, Küfürler.

EXPRESSIONS OF ANGER IN DIWAN LUGAT AT-TURK

ABSTRACT

Diwan Lugat at-Turk is one of the basic sources of Turcology and this book has significant information on any issues related to the culture of Turks. One of these issues which unreviewed, is expressions of anger, in the other words cursing words. Expressions of anger, no doubt, the lifes of communities, lifestyles and trends showing us that must be addressed as a seperate issue. In this article, cursing words, indicating some etymological ideas about language materials will be provided, as recorded by Mahmud Kashgari.

Keywords: Diwan Lugat at-Turk, Etymology, Expressions of Anger, Curses.

İçerdiği kötü ve olumsuz anlamlara bakarak bazı kelimeleri (küfür ve hakaret bildiren kelimeleri) yok saymak, dilin doğal akışına ve yapısına karşı çıkmaktan başka bir şey değildir. Eğer bu unsurlar dilde yaşıyorsa, bunları belirli bir kültürün dışında algılamak son derece yanlıştır. Her ne olursa olsun sövgü bildiren kelimeler, kültürlerin derin yapılarında vücuda gelmiş ve kullanım alanları bir hayli geniş dil unsurlardır.

Kızgınlık ifade eden kelimeler, başka bir deyişle sövgüler, milletlerin geçmişteki veya günümüzdeki yaşayışlarına, düşüncelerine ve eğilimlerine dair ipuçları veren önemli dil belgeleridir. Ğğe bu düşünceden yola çıkarak Türkçenin bilinen ilk sözlüğüne göz atıldığında Kâşgarlı Mahmud tarafından sövgü olarak kaydedilmiş kelimelerin hiç de az olmadığını görebiliriz. Amacımız, bu kelimeler üzerinde biraz düşünmek ve kullanılan kelimelerin anlamları ile kökenlerine dair bazı görüşlerimizi iletmek olacaktır. DLT'de sövgü kaydıyla geçen on bir kelime vardır: *yoḍuġ, yoḍut, seŋregü, yiŋdegü, süprük, ḳaşaŋ, ḳuyar, sātır, ḳarıt, kötlük* ve *kötiç*.

yoḍuġ "Çocuklara kızıldığında kullanılan bir kelime" (Atalay III, 13): Drevnetyurskiy Slovar'da *joḍuġ* ve *juḍuġ* biçiminde iki farklı madde başı vardır. *joḍuġ* maddesinde tamamen Kutadgu Bilig'de geçen örneklere yer verilmiştir ve kelime "bela, felaket" karşılığıyla açıklanmıştır (Nadelyaev vd.1969, 269). *juḍuġ* maddesinde ise Kâşgarlı'daki *anıŋ juḍuġı toqındı* örneğinden yola

• Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: erciyes_yasar@hotmail.com

çıkılarak kelimeye "ceza" anlamı verilmiş;ancak bu anlamlandırma soru işaretiyle şüpheli olarak vasıflandırılmıştır (Nadelyaev vd.1969, 277). Aynı sözlükteki *juḍut* maddesinde ise"bozuk, bozulmuş"karşılığı vardır. Bu çalışmada *joḍuġ* ve *juḍuġ* kelimeleri farklı iki sözcük olarak ele alınmıştır. Böylece bu iki madde başı kelimenin aynı sözcükten oluştuğu fark edilememiştir. Ayrıca, Besim Atalay'ın kelimeye verdiği anlama bu sözlükte rastlanılmamıştır. Clauson, bu kelimeyi *yo:ḍ-* şeklinde açıklayarak bu kökten türediğini düşündüğü *yoḍuġ* sözcüğünü "yok etme, ortadan kaldırma" anlamıyla karşılamıştır ve daha sonra kelimenin çağdaş lehçelerdeki durumunu göstermiştir: Kır. *joyu*, Kz. *joyu*, Kk. *joyıw* (Clauson 1972, 888). Dankoff ve Kelly de kelimeyi *yoḍuġ* şeklinde okumuşlardır (Mahmūd Al-Kašġarī 1985, 228). Melek Özyetgin, Kitābu'l-Ġurāk'te ***yoy-*** olarak geçen fiille ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: "***yoy-*** *"yok etmek, ortadan kaldırmak, silmek" (Ar. Mehā ve keşeta)* ***yoydı*** *V33a20, YwY-DyY, D4b6 < yoḍ- (<*yo-ḍ- "yok etmek, silmek").* ***KökTü.-, Uyg.*** *yod- "yok etmek, silmek" (ED885b), MK yoḍ- "silmek, bozmak, mahvetmek" (DLT III, 434),* ***Harezm*** *ME-, yoyul- "yok olmak, yoyulmak" (Yüce, 211), NF-, KE yo- "yok olmak" (Ata, 22v15), yoy- "yok etmek, silmek" (Ata, 22br15),* ***Kıpçak*** *CC-,* ***Altın Ordu*** *HŞ yuy- "scierac, niszczyc" (Zajazckowski 1961, 85)MN-, AOYarlık-,* ***Memlūk*** *Hou.yoy- "abkratzen, ausrotten" (110), BM, TZ, KK, DM, GT, İM, Krş. Osm. yoy- "silmek, imha etmek, izale etmek, bozmak" (TTS VI, 4676-4678)"* (Özyetgin 2001, 748-749). Bilgehan Atsız Gökdağ da bu kelimenin *yod-* "oymak, silmek, bozmak, mahvetmek" fiilinden geldiğini düşünmektedir (Gökdağ 2007, 106). Güner'e göre Gökdağ'ın bu açıklaması doğrudur; ancak kelimenin *yuḍuġ* biçimi, bir okuma hatasıdır. Atalay, kelimeyi yanlış okumuştur. Kelimenin doğru biçimi *yoḍuġ*'tur. *"Kökeni, Gökdağ'ın da belirttiği gibi *yo- "yok olmak" anlamında bir fiildir (krş. yod-,yok olmak", yok ,kaybolmuş şey", *yo-z ,yoz"; Gökdağ 2007, 106). yoḍuġ <*yo-ḍ-(u)ġ. Kelime "iftira, iftira edilen" anlamlarıyla Kutadgu Bilig'de de geçmektedir (KB 408, 1400 vd.) ve bu yönüyle anlam bakımından DLT'deki kullanımıyla da örtüşmektedir."* (Güner 2009, 80). Kutadgu Bilig'deki *yoḍun* "bitme, mahvolma, yok olma" kelimesi de aynı fiil kökünün türevlerindendir (Arat 1991 I, 621). Ayrıca, bu sözcüğün Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü'nde de *yoy-* şeklinde bulunması kelimenin doğru okunuşu için bir gösterge olabilir: ***yoymak (yuymak) (II)*** "silmek, imha etmek, izale etmek, bozmak", ***yoyulmak (yuyulmak, yüyülmek)*** "zail olmak, silinmek, bozulmak" (Tarama Sözlüğü 2009: 4676-4678). Derleme Sözlüğü'nde *yoy-* fiili şu şekillerde karşımıza çıkar: ***yoymak (II)*** 1.Eski durumunu yitirmek, bozulmak, çirkinleşmek. (Aliköy, Göndürle *Atabey, *Eğirdir ve köyleri, Isparta-Samsun.) 2.Yabanıllaşmak.(Aliköy-Isparta.) 3.Yerine uymamak, tutmamak (*Alanya-Antalya.); ***yoymak (IV)*** 1.Yazılan yazıyı silmek, bozmak. (Kastamonu; Çankırı; Saray *Gerze-Sinop;-Giresun; Ravlı* Çubuk- Ankara.) 2.Bozmak, işe yaramaz duruma getirmek.(Uzuncaburç *Silifke-İçel.) 3.Değiştirmek. (*Bor-Niğde.); ***yoymak (V)*** Harcamak, yok etmek. (-Adana.); ***yoymak (VII)*** Başaramamak, beceremmek, eline yüzüne bulaştırmak. (İncirgediği, *Karaisalı-Adana; İçel ilçe ve köyleri.); ***yoyulmak*** Ayrılmak, dağılmak, bozulmak, araya gitmek (Tokat, Eskişehir, Konya ve ilçeleri; İçel ve köyleri.) (Derleme Sözlüğü 2009, 4303).

DLT'de *-ḍ* ekinin birkaç kez fiilden fiil yapma eki olarak kullanıldığı görülmektedir: *to-ḍ-* (Atalay III, 439) "doymak", *ko-ḍ-* (Atalay II, 295; Atalay III, 440) "koymak, bırakmak", *kö-ḍ-* (Atalay II, 87; Atalay III, 23) "görmek, gözlemek" vs. Dolayısıyla biz de bu kelimenin **yo-* "yok olmak, bozmak, silmek " kökünden *yo-ḍ-(u)ġ* halini aldığı görüşüne katılıyoruz. Bu haliyle kelime, "yok ol, defol, defol git! gibi ifadeleri de karşılıyor olabilir. Çünkü **yo-* "yok olmak" kökünün kazandırdığı temel anlam bu yöndedir. Buna ek olarak kelimenin içerdiği diğer anlamlar, *yoḍut* kelimesi göz önünde bulundurularak daha iyi tespit edilebilir.

yoḍut "Hayırsız, kendine hayrı olmayan; bir çeşit küfür, sövme" (Atalay III, 8;13): *yuḍuġ* kelimesinin **yo-* "yok olmak" köküne bağlandığını ve doğrusunun *yoḍuġ* biçiminde olması gerektiğine yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda *yoḍuġ* kelimesiyle aynı kökten geldiği açık olan *yuḍut* sözcüğünün de *yoḍut < *yo-ḍ-(u)t* olarak okunması daha sağlıklı görünmektedir. Eski

Türkçede de kullanılan bir fiilden isim yapma eki olan *-t* ile kurulduğu anlaşılan bu kelimenin anlam olarak da *yoḳluġ* kelimesinden farkı yoktur. Clauson'a göre Eski Türkçede az kullanılan bu ek, Türkçenin çok eski zamanlarına ait bir unsurdur (Clauson 1966, 20). Bütün bunlara göre *yoḳluġ* ve *yoḳut* kelimelerinin "Uğursuz; bozulmuş, mahvolmuş; beceriksiz; hayırsız; yoz" anlamlarıyla kızgınlık ifade eden kelimeler olduğu söylenilebilir.

seŋregü "Her zaman burnundan sümük akan çocuğa kızıldığında kullanılan kelime"(Atalay III, 387): Drevnetyurskiy Slovar'da *seŋrägü* kelimesi, Kâşgarlı'nın verdiği anlama sadık kalınarak açıklanmıştır; burada dikkat çekici husus kelimenin parantez içinde *seŋdägü* şeklinde olabileceğinin belirtilmesidir. Anlaşılan bu sözlükte, kelimenin okunuşu ve yapısı konusunda bazı tereddütler vardır (Nadalyaev vd.1969, 495-496). Clauson, bu sözcüğü açıklarken *seŋir* gövdesini esas almış ve bu kelimenin **seŋre-* fiilinin kökü olabileceğini belirtmiştir. Clauson, kelimeyi bu şekilde açıklarken Muhammed Mehdî Han'ın Senglâhı'nda geçen *seŋre-* fiilini esas almış olmalıdır (Muhammad Mehdī Xan 1960, 64). Yazar, kelimeyi "burundan akan sıvı, mukus" olarak anlamlandırmış ve Karahanlı Türkçesindeki *seŋregü at* "burnundan sürekli sümük akan at" örneğiyle DLT'deki maddeye atıfta bulunmuştur. Aynı sözlükte *seŋir* sözcüğü "karla ve ormanlarla kaplı yüksek dağlar" anlamıyla aktarılmış ve *taġ seŋiriŋe yel tegir* cümlesinde de kelimemizi "dağın burnu, ucu" olarak açıklamıştır. Ayrıca, kelimenin Kıpçak ve Çağatay Türkçesindeki anlamlarını da "tepe, dağ" olarak vermiştir (Clauson 1972, 841). *seŋir* kelimesi "burun; dağ eteklerindeki tepeler" anlamıyla Radloff'un *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy* adlı eserinde de tespit edilmiştir (Erbay 2008, 611). Räsänen, sözlüğünde bu kelime ile ilgili olarak *säŋir* maddesi altında bazı bilgiler vermiştir: *"****säŋir****: atü.uig.mtü. säŋir „Vorgebirge, bergvorsprung", (oir.tel.) „Winkel",(Çag.) Befestigung, KKir. Kzk. Säŋir „Vorgebirge"(Kzk.)"dichter wald" Mo. (Poppe 73) seger <*seŋer „Rückenwirbel, rückgrat, hügelkette>ma. Sejire id.) ? Finn.(UAW 23) säkä „Widerrist""* (Räsänen 1969, 410). Räsänen, Eski Türkçe, Uygurca ve Orta Türkçedeki *seŋir* kelimesinin "dağların burnu ve dağ çıkıntıları" anlamlarına geldiğini belirterek bu konuda Radloff ile paralel bilgiler vermiştir. Kelimenin Moğolcada "dağın üst kısmı" ; Fincede ise "vücudun üst kısmı" manalarını taşıdığına işaret ederek bu diller arasındaki ortaklığı göstermiştir; ancak *seŋregü* kelimesi ile ilgili herhangi bir kayıt düşmemiştir. Kelime benzer anlamlarda Derleme Sözlüğü'nde de bulunmaktadır. ***senir*** 1.Yükseklik.(Afşar, Pazarören*Pınarbaşı-Kayseri) 2.Tepe, doruk (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı-Kayseri) (Derleme Sözlüğü 2009, 4685). ***senir[seŋgir, senri]:*** İki dağ arasındaki sırt.(Gökçam *Sungurlu-Çorum; Kervan, Saray,*Ilgın-Konya;-Amasya; *Alucra-Giresun; Cimşit *Bâlâ, Hisarlıkaya *Polatlı, Gürcü *Kızılcahamam, Çiftlik * Kalecik-Ankara; *Pınarbaşı, *Bünyan- Kayseri; Sarıvadi *Ermenek, Afşar *Hadım- Konya;*Kozan ve köyleri, Çakallı, *Ceyhan, *Karaisalı, Ortabereket-Adana;*Mut ve köyleri.) ***[seŋgir]:***(Genezin*Avanos-Nevşehir) ***[senri]:***(Ağcakışla *şarkışla-Sivas) (Derleme Sözlüğü 2009, 3584). Hasan Eren, ***senir*** maddesi altında kelimenin Anadolu ağızlarında *seğir* ve *sengir* biçimleriyle bulunduğunu belirttikten sonra Altayca ve Teleütçedeki *seŋir*, Kazakçadaki *seŋgir* ve Kırgızcadaki *seŋir* sözcüklerini sayar. Yazar Ramstedt, Poppe ve Räsänen'in bu kelimeyi Moğolcadaki *seger* sözcüğüyle karşılaştırdığını da ifade etmiştir (Eren 1999, 361). Tuncer Gülensoy, Anadolu ağızlarındaki ***seğir*** "1.Sıradağ 2.Dağ sırtı, bayır 3.İki tarla arasındaki sınır" ve ***senir*** "İki dağ arasındaki sırt" kelimelerinden yola çıkarak bu sözcüğü ****seng+ir*** biçiminde tahlil etmiştir (Gülensoy 2007, 752-753).

seŋregü kelimesi Osmanlı Türkçesi döneminde yazılmış bazı baytar-namelerde de geçmektedir. Ebu's-Suud Efendi'ye sunulan bir baytar-namede kelimemiz ***saŋrağu*** şekli ile bulunmaktadır: "*Atda iki türlü renc olur. İkisi daḫı başdan iner. İkisi daḫı birbirine beŋzer. Birine saḳağu dirler, birine* ***saŋrağu*** *dirler…ve ol bir nev'e daḫı kim* ***saŋrağu*** *dirler, bu „illete sebeb derlemiş iken su virmekdendir. „Alāmeti budur ki sarı su aḳar tiz tiz. Bu ḳadar vaḳt olur ki ḳoyı daḫı aḳar ve burnun ayağına sürer."* (Agar 1991, 15). Eserdeki bu hastalık tanımlaması,

Kâşgarlı'nın verdiği *seŋregü at* (seŋregü at: engi hastalığına tutulmuş olup burnundan irin gibi sümük akan at) (Atalay IV, 505) örneğiyle birebir örtüşmektedir. *seŋregü* kelimesi, Derleme Sözlüğü'nde, *sanra [sangra, sanrağ], sanrağa* ve *sanrağı* şekilleriyle de bulunmaktadır. ***sanra (I) [sangra, sanrağ]:*** Nezle, soğuk algınlığı. (Kızılcaören-Kütahya; Karkıncık *Artova –Tokat; *Bahçe- Adana); ***[sangra]:***(Adana)***[sanrağ]:*** (Haruniye-Adana); ***sanrağa[saŋrağı]:***Toz nedeniyle koyun ve keçilerde görülen nezle: *Yağmur yağmasaydı davarlar saŋrağadan ölecekti*.(Nevşehir); ***[sangrağı]:*** (Güney *Yeşilova-Burdur; Işıklı *Çivril –Düzce; Belenkeşi –Çanakkale) (Derleme Sözlüğü 2009, 3540). Görüldüğü üzere *seŋregü* kelimesi, Derleme Sözlüğü'nde ve Ebu's-Suud Efendi'ye sunulan baytar-namede kalınlaşmış şekilleri olan *sanra/sanrağa/sangrağı* ve *saŋrağu* biçimleriyle bulunmaktadır. Kelimenin bazı yörelerde nazallığını kaybettiği de görülmektedir.

Clauson, bu kelimeyi az önce de belirttiğimiz gibi *seŋir+e-* biçiminde açıklamaktadır. Clauson'un kök olarak düşündüğü *seŋir* kelimesi genellikle "dağın ucu, burnu" anlamlarıyla tarihî ve çağdaş lehçelerde bulunmaktadır. Bu kelime hakkında Marcel Erdal'ın verdiği bilgiler çok önemlidir. Erdal, kelimenin DLT'de organ anlamında bulunmamasına karşılık, Arapça *anf* "nose" sözcüğüyle açıklanmasına dikkat çeker ve *seŋregü* kelimesinde açık bir analoji olduğunu belirtir (Erdal 1991, 162). Räsänen'in Fincedeki *säkä* "vücudun üst kısmı" kelimesini, *seŋir* sözcüğüyle birleşmesi de dikkate değerdir (Räsänen 1969, 410). Günümüz Türk lehçelerinden Türkmencede de bu kelimenin açıklanmasına yardımcı olacak bir kayıt vardır: ***seŋrik:*** 1.anat. Burnun alınla birleşen ince bölümü *seŋiriŋi yıgır-* "burnun üst tarafını kırıştırmak" (Tekin vd.1995, 570). Görüldüğü üzere kelimenin organ anlamıyla kullanıldığına dair bazı veriler bulunmaktadır. Marcel Erdal, Eski Türkçedeki *+AgU, +AŋU* ve *+gU* eklerini açıklarken *seŋregü* kelimesinin yapısına ilişkin görüşlerini de ortaya koyar. Öncelikle *+AgU* ekinin vücudun parçalarıyla ilgili isimler yaptığına dikkat çeken yazar, bu ekle kurulan kelimeleri listeler: *karın+agu > karnagu* "göbeği çıkan adam", *boyun+agu > boynagu* "inatçı, kibirli", *bagır+agu > bagragu*, *käriş+ägü > kärşägü* "omuz ucunda ağrısı olan at", **tış+agu > tışagu* "iki yaşındaki hayvan" ve *säŋir+egü > säŋrägü* (Erdal 1991, 261-262). Vefa Nalbant da DLT'de *"vücudun belli kısımlarını karakterize etmek için kullanılan +AgU, +(A)ngKU, +gU ekleri"*ni anlatırken *karn+agu, kerş+egü, iç+egü* kelimeleriyle birlikte *seŋr+egü* sözcüğünü de bu kategoride değerlendirmiştir (Nalbant 2008, 112-113). Marcel Erdal ayrıca, DLT'de *+AgU* ekinin yerine aynı görev için kullanılabilen *+Ak* ekinden de bahseder. Bu görüşe göre DLT'de geçen *tiş+äk* "iki yaşındaki koyun" ve **tişegü > Yak. tisege* aynı anlamdadır (Erdal 1991, 262). Vefa Nalbant, DLT'deki *+AgU* ekini anlatırken yukarıdaki örneğe benzer bir kullanımın *karın+ak* ve *karn+agu* kelimelerinde de olabileceğini, Marcel Erdal'ı işaret ederek bir dipnotla açıklamıştır (Nalbant 2008, 112-113). Bu kullanımlara *seŋregü* kelimesini de ekleyebiliriz. Ebu's-Suud Efendi'ye sunulan baytar-namedeki ***saŋrağu*** (Agar 1991, 19) "hayvanlarda görülen nezle, soğuk algınlığı" ve ***seŋrek*** (Agar 1991, 12) "akıntılı" kelimelerinin yapısı Erdal'ın görüşünü desteklemektedir.

yiŋdegü "Sümüklü çocuklara bu kelimeyle kızılır" (Atalay III, 387): Drevnetyurskiy Slovar'da ***jiŋdägü***, "sümüklü" şeklinde karşılandıktan sonra kelimenin DLT'de kullanıldığı yere gönderme yapılarak Reşit Rahmeti'nin yayımlarında geçen bu sözcük örneğiyle beraber açıklanmıştır: "*kim jiŋdägü bolsar ptpdi ja[l]ğağu tuz mir bilän burunta usik qılsun*"(Nadalyaev vd.1969, 262). Clauson, *yiŋdegü* kelimesinin açıklamasını ***yiŋ*** maddesinde yapar. *yiŋ* sözcüğünün anlamını "burun akıntısı" olarak verdikten sonra kelimeyi *yiŋdegü* sözcüğü ve **yiŋe:ḍ-* gövdesiyle karşılaştırır ve sonuç olarak *yiŋ* ile **yiŋe:ḍ-* yapıları arasındaki ilişkiye dair bazı bilgileri düzeltir. Clauson'un üzerinde durduğu nokta, kelimenin ḍ'li ve ṭ'li yazılışları hakkındaki yanlışlıklardır ve bu düzeltmeleri DLT'de geçen *er yiŋetti* "adam sümük attı, sümkürdü." cümlesini vererek doğrulamaya çalışır. Atalay, bu cümleyi *er yiŋitti* şeklinde okumuştur. Clauson ayrıca, *yiŋ* kelimesinin Uygurca metinlerde de geçtiğini belirtir ve Budist Uygur metinlerinde şeytanlar için kullanılan *yiŋ aşlığlar* "who eat mucus" örneğini verir (Clauson 1972, 941). Eski Uygur Türkçesi

Sözlüğü'nde ***yiŋ:*** cerahat, irin: Suv. 612,6 maddesinin yanı sıra; ***yiŋtegü*** kelimesi de "burun hastalığı, nezle, sümüklü burun" H.II. 16,8. ve 20. anlamıyla geçmektedir (Caferoğlu 1993, 193). Kelime, Altun Yaruk'ta da bir ikileme içerisinde geçmektedir: *sidmiş kemişmiş yiŋ yar teg...*(Kaya 1994, 322). Ebü'n-i Mühennā Lugati'nin *yiŋ* maddesinde kelimenin "sümük" anlamına geldiği belirtilir ve Kâşgarlı Mahmud'un kelimeye verdiği anlama gönderme yapılır (Battal 1997, 90). Kâşgarlı Mahmud ise *yiŋdegü* kelimesinden başka, ***yiŋitti*** maddesinde: *er yiŋitti= "Adam sümkürdü" aslı yiŋ attı'dır ve "sümük attı" demektir (yiŋitür-yiŋitmek)."* kaydını düşmüş ve böylece *yiŋ* isminin *at-* fiili ile birleşmiş biçiminin kullanıldığı da tespit edilir (Atalay II, 326).

yiŋdegü kelimesinin açıklanmasında kafaları karıştıran nokta, kelimenin kökünden ziyade, aldığı eklerdir. Clauson, daha çok **yiŋe:d-* yapısı üzerinde dururken Kâşgarlı'nın verdiği örneği *er yiŋetti* şeklinde okumasına bağlı olarak +(a)d-,+(e)d- isimden fiil yapma ekini bu kelimeye daha uygun görmüştür. Clauson'un *yiŋetti* şeklinde okuduğu kelime, Atalay yayımında *yiŋitti* biçimindedir. Atalay'ın yayımına göre sözcüğün yazımında kullanılan harekeler kelimenin *yiŋitti* okunuşunu doğru kılmaktadır. Dankoff ve Kelly de kelimeyi *yiŋitti* şeklinde okumuştur (Mahmūd Al-Kašğarī 1985, 227). Görünüşe göre bu nokta, Clauson'un kelimeyi **yiŋe:d-* şeklinde açıklamasına yol açmıştır. Yaşar Çağbayır, bu kelimenin *yiŋ* "burun akıntısı, sümük" ismine getirilen *+da-,+de-* ekiyle kurulduğunu düşünmektedir (Çağbayır 2007, 5336). Bize göre de kelime, *yiŋ* "burun akıntısı, sümük" ismine getirilen *+da-,+de-* isimden fiil yapma ekiyle oluşturulmuştur. Bu düşünceyle kelimeyi *yiŋ+de-gü* şeklinde açıklayabiliriz. Eski Türkçeden itibaren *+da-, +de-* isimden fiil yapma eki ile oluşturulmuş fiil gövdeleri bulunmaktadır: *al+da-* "aldatmak", *baġ+da-* "güreşe sarmaya kalkmak", *oḳ+ta-* "ok atmak", *iz+de-* "istemek", *ün+de-* "seslenmek, çağırmak" (Hacıeminoğlu 2008, 151); *ḳol+da-* "kolda tutmak, kola almak", *yan+da-* "yan yana gelmek, yakınlaşmak, aynı tarafta olmak" (Eckmann 2005, 54); *kün+te-* (Öner 2006, 65); *soŋ+da-* (Öner 2006, 67).

seŋregü ve *yiŋdegü* kelimeleri anlam olarak aynı kategoride değerlendirilebilir. Ancak, *seŋregü* kelimesi bir hayvan hastalığının yakıştırma yapılarak insana söylenmesiyle oluşmuşken *yiŋdegü* kelimesi gerçek anlamıyla ve insana özgü bir durumun karşılığı olarak kullanılmıştır.

süprük "Süprüntü; bir adama kızıldığında sövme olarak kullanılır, „süprüntü nasıl acınmadan atılırsa sen de öyle git!" demektir." (Atalay II, 231): Drevnetyurskiy Slovar'da *süpür-* fiili, *süpür-* maddesi altında, aynı kelimenin farklı bir şekli olan *sipir-* fiili ile karşılaştırılarak incelenmiştir. DLT'de geçen *süprül-, süpründi* ve *süpürgü* kelimeleri de adı geçen fiilin türevleri olarak ele alınmıştır (Nadalyaev vd.1969, 517). *sipir-* maddesinde ise Bang ve Gabain'in yayımladığı Maniheist Uygurlara ait bir metinden örnek verilmiştir: *kim evig barqı keräküg sipirür* (Nadalyaev vd.1969, 501). Clauson, *süpür-* ve *sipir-* fiilini aynı madde başında incelemiştir. *süprük* kelimesini ise parantez içinde *süprül* sözcüğünün daha sonraki zamanlarda değişmiş şekli olarak açıklamış ve kızgınlık ifadesi olarak kullanıldığını eklemiştir. Dolayısıyla Clauson, *süprük* kelimesini *süpür-* fillinin türevi olarak görmüştür (Clauson 1972, 792). Räsänen, *süpür-* fiilinin *süp-* "besen" yani "süpürmek" anlamıyla Çağatay Türkçesinde geçtiğini ve dolayısıyla kelimenin *süp-* fiiline gelen *-(ü)r-* fiilden fiil yapma ekiyle kurulmuş olabileceğini belirtmiştir. Räsänen, bu düşüncesini Tunguzca *sip-mī,* Lamutça *hip-tem* "kıymık" ve *sippij* "temizlemek, süpürmek" kelimeleriyle desteklemeye çalışır (Räsänen 1969, 437). *süpür-* fiilinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü Melek Özyetgin tarafından da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (Özyetgin 2001, 639-640). Tuncer Gülensoy, *süpür-* fiilini ****sü(/i)p „çöp"+ür-*** biçiminde açıklamıştır (Gülensoy 2007, 822-823). *süprük* kelimesinin kökünün (ya da gövdesinin) *süpür-* fiili olduğu açıktır. Bu köke (ya da gövdeye) işlek bir fiilden isim yapma eki olan *–(ü)k* getirilerek kelimemiz oluşturulmuştur: *süpür-(ü)k*. *süprük* kelimesi ile ilgili Derleme Sözlüğü'nde de önemli bir kayıt vardır: ***süprük*** Eski: *Başında bir süprük şapka var.* (Bulgaristan Tunaboyu göçmenleri-Edirne) (Derleme Sözlüğü, 3719). Asıl ilgi çekici olan ise kelimenin sonradan kazandığı anlamdır. Bugün

Türkiye Türkçesinde aşağılayıcı bir anlam içeren *süprüntü* (Türkçe Sözlük 2005, 1828-***süprüntü**:* mec. Bayağı, aşağılık şey veya kimse) kelimesi ile DLT'de geçen *süprük* sözcüğü aynı kök ve kavram ailesinin benzer unsurları olarak görülebilir.

kaşaŋ "Köleye sövmekte kullanılan bir kelime, „alçak" anlamındadır."(Atalay III, 370): Drevnetyurskiy Slovar'da ***qaşaŋ*** kelimesi, kölelere yapılan kötü muamelede kullanılan bir sözcük olarak açıklanıp Kâşgarlı kaynak gösterilmiştir (Nadalyaev vd.1969, 431). Clauson, *kaşaŋ* kelimesinin **kaşa-* "rahatlamak, bir şeyin üzerindeki baskıyı kaldırmak" fiilinden gelebileceğini düşünmüştür. **kaşa-* fiilinin türevi olarak düşündüğü *kaşa-n-* yapısını ise "insanın ya da hayvanın tembelliği" olarak anlamlandırır ve *kaşan-* fiilinin güneydoğu ve kuzeydoğu dil gruplarındaki kullanılışını delil olarak sunar. Kelimenin aynı anlamla Moğolcada da bulunduğunu, Kowalski'yi kaynak göstererek ekler. Ayrıca, Doerfer'in aynı kelimeyi Farsçada "ince, zarif" anlamlarıyla tespit ettiğini de belirtir. Son olarak da DLT'deki bilgilerle Senglâh'taki *kaşaŋ* "tembel, hoş olmayan" kaydını bu çerçevede sunar (Clauson 1972, 674). Gerhard Doerfer, Farsçadaki *qaşang* "güzel, sevimli, zarif" kelimesinin Çağatay Türkçesindeki *qaşaŋ* "zayıf, ince; nazik" kelimesinden alındığını belirtmektedir. Daha sonra ise kelimenin çeşitli Türk lehçelerinde "küstah, edepsiz, utanmaz, inatçı, çirkin, kötü, karanlık, yavaş ağır, sert vb." anlamlarıyla olumsuzluk bildiren bir yapıda geliştiğine dikkat çeker. Dolayısıyla kelimenin Farsçaya tam olarak ters ve olumlu bir anlamla yerleştiği görüşündedir. Farsçanın çeşitli diyalektlerinde kelimenin *qäşhäŋg, ghäshän, kaşaŋg, qäşhaŋg, qeşeng* biçimleriyle yaşadığına işaret eder (Doerfer 1967, 482). Yazar ayrıca, bu kelimenin sonraları Azerî ve Türkmen Türkçesine olumlu anlamlarla Farsçadan geçtiğini de iddia eder. Bu kelimenin Moğolcada da varlığını sürdürdüğünü belirtir (Doerfer 1967, 483). Doerfer'in tespit ettiği en önemli verilerden biri de bu kelimenin Anadolu ağızlarında (Amasya ve Kars ağızları) *kaşenk* "yakışıklı, çok güzel, sevimli" biçiminde yaşadığıdır (Doerfer 1967, 483). Bu kelimenin tahlili konusunda Doerfer, Türkçedeki fiilden isim yapan *-(X)ŋ* ekini dikkate alır ve bu yapıya örnek olarak da *qal-(ı)ŋ* "çeyiz" kelimesini gösterir. Ayrıca *qaşa-n-* "işemek" fiiline de dikkat çeker. Yazara göre kelimenin etimolojik açıklamasını yapmak gerçekten zordur (Doerfer 1967, 484). Sevortyan'ın sözlüğünde ilk olarak kelimenin Kırgızcada, Tatarca ve ağızlarında, Uygurca ve ağızlarında *kaşaŋ;* Özbekçede *kaşşaŋ*; Karakalpakçada *kasaŋ*; Altaycada *kajaŋ*; Başkurtça ve ağızlarında *kaşan*; Teleütçede *kajan* ve Çuvaşçada *xaşan* biçimleriyle yaşadığı belirtilmiştir (Sevortyan 1997, 348-349). Kelimenin etimolojisine dair bilgiler *kaşaŋ* ve *kaşak* kelimeleri göz önünde bulundurularak verilmiştir. Bu iki kelimenin de aynı fiil kökünden, yani **kaşa-* fiilinden türeyen isimler olduğu üzerinde durulmuştur. Son olarak da kelimenin Moğolcaya ve Farsçaya geçtiğini öne süren araştırmacıların görüşleri aktarılmıştır. Bu sözlükte tıpkı Doerfer'in eserinde olduğu gibi Anadolu ağızlarındaki *kaşenk* kelimesi *kaşaŋ* sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir (Sevortyan 1997, 349-350). Talat Tekin, Altay dillerindeki ortak kelimeler içerisinde gösterdiği *qašaŋ* "tembel, inatçı, boş" kelimesinin Çuvaşçada *xullen* "yavaşça" şeklinde yer aldığını belirtir. Yazar ayrıca, Moğolca *qalira-* "tembelleşmek"; Halaççа *xalira-* "gevşemek" ve Kalmukça *xäl'ŕ-* "gitmek, yok olmak, geri adım atmak, kaçmak" fiillerinin Türkçeden bu dillere geçtiği görüşündedir ve bu örnekleri *sigmatism* başlığı altında sıralar (Tekin 2003, 51). Marcel Erdal, Eski Türkçedeki fiilden isim yapan *–(X)ŋ* ekinden bahsederken *kaşaŋ* kelimesinin de bu grupta değerlendirilebileceğini belirtir ve *"*işemek" anlamına gelen *kaşa-* fiili ile bu kelime arasında bir bağ olabileceğini söyler. Yazar ayrıca, Farsçadaki *qaşang* "ince, zarif" kelimesinin aynı sözcük olabileceğine dikkat çeker (Erdal 1991, 337-338). Sonuç olarak Erdal ve Clauson, bu kelimenin açıklanmasında ortak bir noktada birleşmişlerdir; yalnız köklere yükledikleri anlamlarda farklılıklar vardır. Räsänen de Çağatay Türkçesi, Tarançi şivesi ve Azerbaycan Türkçesindeki *kaşaŋ* kelimesini ele alır. Çağatay Türkçesinde kelimenin "cılız, eskimiş", Tarançi şivesinde "kör (kesmeyen), yavaş"; Azerbaycan Türkçesinde ise "ince, narin ve güzel (kadınlar için)" anlamlarına geldiği belirtilir. Räsänen, bu sözcüğün Moğolcadaki "üşengeç, tembel" anlamındaki ***qaşaŋ*** kelimesinden geldiğini düşünmektedir (Räsänen 1969, 240). Radloff'un *Opıt Slovarya Tyurskih*

Nareçiy adlı sözlüğünde de ***kaşaŋ*** kelimesi 1.Gösterişsiz zayıf, cılız. 2.Karanlık, siyah, zulmet anlamlarıyla bulunmaktadır. Sözlükte ayrıca *kaşaŋ at* "zayıf at" örneği de vardır (Erbay 2008, 337). Yudahin'in Kırgız Sözlüğü'nde bu kelime ***kaşaŋ*** "tembel, ağır, üşengen, ihmalci" ; *kaşaŋ at:* "tembel at" ; ***araŋ kaşaŋ*** "üstünkörü, güç hal ile" anlamlarıyla açıklanmıştır. Bu sözlükte ayrıca ***kaşaŋdık*** "tembellik" sözcüğü de bulunmaktadır (Yudahin 1998, 414-415). Yeni Uygur Türkçesinde de bu kelime çeşitli anlamlar ve türevlerle yaşamaktadır: ***kaşaŋ:*** 1.Tembel, miskin, haylaz. 2.İnatçı, harın. *kaşaŋ at* "inatçı at" 3.Kör, kesmez, küt. *kaşaŋ piçak* "kör bıçak" ***kaşaŋlaşmak:*** Körleşmek. ***kaşaŋlik:*** 1.Tembellik, haylazlık 2.İnatçılık, harınlık 3.Körlük, kesmezlik, kütlük. ***kaşariş:*** Körleşme, kesmeme, kütleşme. ***kaşarmak:*** Körleşmek, kesmemek, kütleşmek. ***kaşartiş:*** Körleştirme. ***kaşartmak:*** Körleştirmek, kütleştirmek (Necipoviç 1995, 225). Görüldüğü gibi Yeni Uygur Türkçesinde de tıpkı Tarançi şivesinde olduğu gibi "körleşmek, kesmemek" anlamına gelen bir *kaşa-* fiili vardır. Kelimemiz Türkmen Türkçesinde de yaşamaktadır: ***kaşaŋ:*** güzel, *kaşaŋ şkaf* "güzel dolap", *kaşaŋ geyim* "güzel elbise", *kaşaŋ görün-* "zarif, güzel görünmek" (Tekin vd.1995, 396). Günay Karaağaç, Türkçenin başka dillere verdiği sözcükler arasında *kaşaŋ* kelimesini de sayar. Yazar, bu kelimenin Farsçaya ***kaşang*** "iyi, güzel, sevimli, hoş" anlamlarıyla geçtiğini düşünmektedir. Karaağaç ayrıca, bu kelimenin *kağşa-* ve *gevşe-* fiilleriyle karşılaştırılmasını da gerekli görmüştür (Karaağaç 2008, 456). Bizce de Clauson'un varsaydığı **kaşa-* "rahatlamak, üzerindeki baskıyı kaldırmak" kökü bu kelimeyi açıklamakta faydalı olabilir; ancak Erdal'in düşündüğü gibi kelimenin "hayvanların içmesi" anlamına gelen *kaşa-* fiilinden türemiş olabileceği de çok uzak bir ihtimal değildir. Çünkü bu fiilde de "sıvıyı dışarı atıp boşaltmak, vücudu rahatlatmak" anlamları aranabilir. Böylece kelime *kaşa-* fiiline gelen *–(X)ŋ* ekiyle yapılmış olabilir: *kaşa-ŋ*. Eski Türkçedeki fiilden isim yapan *–(X)ŋ* ekine birkaç kelimede rastlamak mümkündür: *üste-ŋ* "üstün, harika", *çalpa-ŋ* "ekşi, ekşiyip kabarmış hamur" *bür-(ü)ŋ* "girdap, anafor", *(y)üşe-ŋ* "düzgün", *(y)iri-ŋ* "iltihap, irin" (Erdal 1991, 337-338), *yad-(ı)ŋ* "sığ su" (Clauson 1966, 24).

ḳuyar "Hayvanlara ve kölelere sövülen bir kelime „Ağzından salya saçan" anlamındadır." (Atalay III, 171): Besim Atalay, *ḳoyar* maddesindeki örneği açıklarken bir düzeltme yapar ve metinde *bu ḳoyarı?* şeklinde yazılmış cümleyi, *bu ḳoyar er* olarak ele aldığını belirtir. Örneği de "Bu, ağzından salya saçan biridir." biçiminde anlamlandırır. Yine aynı maddenin devamında *"Bu söz, suw koydı" cümlesindeki koydı kelimesinden alınmıştır; „su veya suya benzer şeyleri döktü" demektir."* açıklaması yer alır (Atalay III, 171). Bu açıklamaya göre kelime, *ko-* fiilinin genişlemiş şekli olan *koy-* gövdesine gelen *-ar, -er* sıfat yapan ek ile oluşturulmuştur. Drevnetyurskiy Slovar'da kelimemiz ***qujar*** şeklinde okunmuştur. *quy-* fiilinin açıklaması yapılırken DLT'de geçen *er küpgä suv quydı* ve bir şiir parçasında geçen *quydı bulut jaġmurın* cümleleri verilmiştir (Nadalyaev vd.1969, 464). Anlaşıldığı üzere bu sözlükte, *quyar* kelimesi ile *quy-* "dökmek, boşaltmak" fiili aynı anlam kategorisinde ele alınmıştır. Clauson, bu sözcüğü ***kuya:r*** olarak ele alırken kelimenin *kuy- (<kuḍ-)* fiilinden geldiğini düşünmektedir. Clauson ayrıca, Besim Atalay'ın bu kelime üzerindeki düzeltmelerini ikna edici bulduğunu söyler (Clauson 1972, 679). Räsänen, kelimeyi ***kuḍ:*** soj. ***kut (kud-ar)*** "dökmek, akıtmak, koymak", hak. ***xus,*** jak. ***kut*** "doldurmak, akıtmak, koymak", sag. koib. ***kus*** "dökmek, akıtmak" şeklinde açıkladıktan sonra *kuy-* fiilinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumlarına da değinmiştir. Orta Türkçedeki ***kuj***; Çağatay Türkçesindeki ***koj;*** Kazak Türkçesindeki ***kuj-mak;*** Osmanlı Türkçesindeki ***kuj-um*** "Metalden dökülmüş şeyler" ve ***kujum-cu*** sözcükleri de aynı fiil kökü çerçevesinde değerlendirilmiştir (Räsänen 1969, 296). Ayrıca Uygurcadaki *kuduġ* "kuyu" kelimesinin *kuḍ-* fiilinden gelme olasılığına da değinilmiştir (Räsänen 1969, 297). Melek Özyetgin, Kitâbu't-Idrâk'te geçen *kuy-* "dökmek, yitmek, kaybolmak" fiilini değerlendirirken kelimenin *kuy-<*kuḍ-* şeklinde gelişmiş olabileceğini gösterir (Özyetgin 2001, 570). Kelimenin *koyar* mı yoksa *kuyar* mı okunacağı meselesi gerçekten karışıktır. *koy-* "bırakmak, yerleştirmek" ve *kuy-* "dökmek, boşaltmak; çalkalamak" fiilleri arasındaki yakın anlamlılık bu sorunu daha da derinleştirmektedir. Gürer

Gülsevin, *kuy-* ve *koy-* sözcüklerini *kud-* ve *kod-* yapılarından geliştiren iki ayrı fiil olarak ele almıştır (Gülsevin 1998, 51). Tuncer Gülensoy'a göre *koy-* ve *kuy-* fiilleri farklı yapılardır ve Atalay yayımının dizininde geçen *koytur-* "döktürmek, koydurmak" kelimesi *kuytur-*; *koyul-* "akar nesne koyulmak" kelimesi *kuyul-*; *koyun-* "kendine su koymak, dökünmek" kelimesi de *kuyun-* olarak düzeltilmelidir (Gülensoy 2008, 310-311). Bize göre de DLT'de geçen kelime, *kuy-* fiilinin bir türevidir. *kuy-* fiilinin özellikle sıvı ya da sıvılaşmış maddeler için kullanılması bizi bu tercihe itmektedir. Dolayısıyla kelimemiz -ar/-er geniş zaman eki ile oluşmuştur: *ḳuy-ar* (Atalay'a göre *koy-ar er*).

sātır "Piç, aslı belirsiz anlamında sövme"(Atalay I, 406): Drevnetyurskiy Slovar'da *satır* kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi, eski Türklerce ticarette kullanılan ve Soğdcadan geçtiği düşünülen (*satır jarmaq*) bir para çeşidinin adıdır. İkincisi ise DLT'de geçen ve bizim aradığımız sözcüktür. Bu sözlükte kelime, hakaret bildiren bir sözcük olarak kaydedilmiştir. Kelime hakkında başka bir açıklama yoktur (Nadayaev vd.1969, 491). Clauson, ***sa:tır*** kelimesinin "aslı belli olmayan, safkan olmayan" anlamlarına gelen bir çeşit küfür olduğunu belirtir (Clauson 1972, 802). Talat Tekin, Türkçedeki birincil uzun ünlülerden bahsederken DLT'de geçen bu kelimeyi de uzun ünlülü kelimeler listesine almış ve Türkmen Türkçesindeki *sādır* ile karşılaştırmıştır (Tekin 1995, 98). Kelime, Türkmen Türkçesinde *sādır* "kötü, fena" anlamlarıyla bulunmaktadır (Tekin vd.1995, 551). Anlaşılan Tekin, bu kelimeyi Türkçe saymıştır. Osman Fikri Sertkaya, kelimeyi Grekçeden Türkçeye geçip DLT'de yer alan beş kelime (*anumi, didim, kirit, nom, sātir*) arasında saymıştır. Ayrıca bu konu üzerinde çalışan araştırmacılar, Türkler ve Grekler arasında doğrudan bir bağlantı olmaması sebebiyle kelimenin Soğdca veya Sanskritçe aracılığıyla Türkçeye geçmiş olabileceğini belirtmişlerdir (Sertkaya 2009, 35-36). Özellikle Orta Farsçanın doğu lehçesi denilebilecek Soğdca ile Türkçe arasında yoğun bir etkileşim olmuştur. Türkçe ses dizgesine oldukça yabancı Arapça kopyaların aksine, Grekçe kökenli birinci katman kopyaların bir bölümü, on birinci yüzyılda Kâşgarlı'nın dahi anlayamayacağı biçimde dile nüfuz etmiş, Türkçe kökenli sözlerden neredeyse ayırt edilemez hale gelmiştir (Eker 2009, 239). Bütün bunlara göre kelimenin *Gr. satıros > Sğd. (veya Skr.) sartır > T. satır* (Sertkaya 2009, 36) şeklinde Türkçeye geçtiği söylenilebilir.

ḳarıt "sövme, küfür" (Atalay I, 356): Kâşgarlı'nın Türkmence kaydıyla verdiği bu kelime yine Kâşgarlı'ya göre Arapça "baskın" anlamına gelen *ġāret* kelimesinden gelmektedir (Atalay I, 356). Drevnetyurskiy Slovar'da *qarıt* kelimesi, Kâşgarlı Mahmud kaynak gösterilerek "müstehcenlik, hakaret" ifade eden bir sözcük olarak açıklanmıştır (Nadalyaev vd.1969, 428). Clauson, *karıt* sözcüğünün etimolojisinin açık olmadığını belirttikten sonra, Kâşgarlı'nın belki haklı olabileceğini ancak Arapçadaki *al-ġāra* kelimesinin "baskın, istila" anlamlarına geldiğini kaydeder (Clauson 1972, 649). Kâşgarlı'nın işaret ettiği *ġāret* kelimesi Ferit Devellioğlu tarafından "çapul, yağma; akın, (Eski zamanlarda) düşman toprağına yağma için yapılan saldırış" anlamlarıyla açıklanmıştır (Devellioğlu 2005, 278). *ġāret* kelimesi Kāmūs-ı Türkî'de de benzer anlamlarla geçmektedir (Sāmî 2004, 909). Kâşgarlı'nın bizi yönlendirdiği Arapça *ġāret* "baskın, akın" kelimesi ile *ḳarıt* sözcüğü arasında bağlantı olup olmadığı meselesi çok çetrefilli görünmektedir. Ancak bu iki kelime anlam ve biçim olarak pek de uyumlu değildir. "Baskın, akın, istila" anlamlarına gelen *ġāret* kelimesinin Türkçeye *ḳarıt* biçiminde geçip sövgü ifade eder hale gelmesi bize göre çok yakın bir ihtimal değildir. Bu düşünceyle yola çıktığımızda, yine DLT'de geçen *karı-* "yaşlanmak" fiili (Atalay I, 147; III, 263) ve *kart* "yara" (Atalay I, 342; II, 234-348) kelimesi bizi başka bir noktaya taşımaktadır. *karı-* "yaşlanmak" fiilini göz önüne aldığımızda *karıt* kelimesinin "bunak, ihtiyar" anlamıyla kızgınlık ifade etmesi daha mümkündür. Öte yandan *kart* "yara" kelimesinin açıklandığı *kart er* "huysuz adam" örneğinden yola çıkılarak *karıt* kelimesinin "huysuz" anlamıyla sövgü sözcüğü olarak kullanılmış olabileceği iddia edilebilir. Nitekim, Tuncer Gülensoy da *kart* (< *karı-t*) "yaşlı, ihtiyar" kelimesini açıklarken DLT'de geçen *kart er* "huysuz adam" örneğine dikkat çekmiştir (Gülensoy 2007, 471). Ayrıca, Osman Fikri Sertkaya da DLT'de

geçen yalnızca iki sözcüğün (**ḳilide** < ḳılade: gerdanlık, **ẕü'l-ḳarneyn**: Büyük İskender) Arapça kökenli olduğunu belirtmiştir (Sertkaya 2009, 38).

kötlük "sövmek için kullanılır; puşt"(Atalay I, 478): Drevnetyurskiy Slovar'da *kötlük* kelimesi "hemcinsinden hoşlanan erkek" anlamıyla karşılanmış ve bu kelimenin küfür bildirdiği ifade edilmiştir (Nadalyaev vd.1969, 319). Clauson, *kötlük* kelimesini *köt* isminden türeyen ve "kadınsı yaratık" anlamına gelen bir hakaret sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu kelimenin Osmanlıcada *götlük* "saddlepad" şeklinde bulunduğunu da eklemiştir (Clauson 1972, 703). Räsänen, Orta Türkçe ve Çağatayca Türkçesindeki *köt* "kalça" kelimesini ele almış ve bu kelimenin Osmanlıcada *göt* "kalça"; Kumukçada *got*; Karaçaycada *köt* "sonra"; Kazakçada *küt* ve Çuvaşçada *kot, kut* "kalça, sonra" biçimleriyle yaşadığını aktarmıştır. Yazar, bunlara ilaveten kelimeyi Tunguzcadaki *kötö* "bacağın üst arka tarafı" kelimesiyle karşılaştırmıştır (Räsänen 1969, 294). Grønbech de bu kelimenin Codex Cumanicus'ta *köt* "arka" anlamıyla bulunduğunu tespit etmiştir (Grønbech 1942, 155). Tuncer Gülensoy, *göt* "göt, makat" *(< köt "arka, geri, kıç" ET, OT)* kelimesini ele alırken ilk olarak kelimenin DLT'deki türevleri olan *köti kızlak* "kuyruğu kırmızı bir tür kaba kuş", *kötle-* "fenalık yapmak", *kötlet-* "düzdürmek" ve *kötlük* "puşt" kelimelerini esas almıştır. Daha sonra ise kelimenin Anadolu ağızlarında 1.arka, sırt; 2.testi, bardak, küp gibi şeylerin dip kısmı" anlamlarıyla yaşadığına işaret etmiş ve yine Anadolu ağızlarında yer alan *götçek* "tandırın üstüne örtülen çul, oturma tahtası", *götle-* "1.zengin iken fakir olmak 2.hoplamak, zıplamak", *götleğe* "ot arabasının arka kısmına vurulan ağaç", *götlük* "1.Süvari pantolonun arkasına dikilen yama 2.eteklik, etek 3.at, eşek gibi hayvanların arkasına örtülen kilim ya da çul parçasından yapılan örtü 4.arkasız iskemle ve *götün götün* "geri geri" kelimelerini aynı köke dayandırmıştır (Gülensoy 2007, 387-388). Görüldüğü üzere *kötlük* "puşt" kelimesi *köt* "arka, kalça" isminden türemiş ve temel anlamını kaybedip hakaret bildiren bir sözcük haline gelmiştir: *köt+lük.* Clauson ve Räsänen'den öğrendiğimize göre kelime Osmanlıcada herhangi bir hakaret ifadesi olarak kullanılmamıştır. Anadolu ağızlarındaki *götlük* (Derleme Sözlüğü 2006, 2165) sözcüğü de küfür amacıyla kullanılan bir kelime olmamıştır; ancak bugün Anadolu ağızlarında hakaret ifade eden *götlek* "1.Homoseksüel (kimse)2.Şapsız, başıboş gezen (kimse) 3.Haylaz, dalgacı çocuk" kelimesi, DLT'deki *kötlük* "puşt" sözcüğüne anlamca ve yapıca benzemektedir (Derleme Sözlüğü 2006, 2165).

kötiç "Genç çocuğa sövüldüğü zaman söylenir. „Kıç gibi kokmuş" demektir, kıça nispet olunur." (Atalay I, 360): Drevnetyurskiy Slovar'da *kötič* kelimesi çocuklar için kullanılan bir hakaret sözcüğü olarak ele alınmıştır (Nadalyaev vd.1969, 319). Clauson, ***kötiç*** kelimesinin kaba bir ifade olması sebebiyle genellikle sözlüklerde yer almadığına dikkat çeker ve bu sözcüğün çocuklara karşı "kıça benzer (çocuk)" anlamında kullanıldığını belirtir. Yazar, kelimenin *köt* "arka" isminden türediğini düşünmektedir (Clauson 1972, 702). Kelimenin *köt* "arka; kıç" kelimesinden geldiği açık olduğuna göre, kelimenin yapısını tam olarak anlayabilmek için isimden isim yapan bir *+(X)ç* eki aramamız gerekir. Marcel Erdal, Eski Türkçedeki *+(X)ç, +çAk ve +(X)çUk* eklerini anlatırken bu yapıların genellikle kelimelere sevimlilik anlamı kattığını belirtmiştir; ancak DLT'de geçen *ekeç* "a bitch" kelimesini bu anlamların dışında tutmuştur. Erdal, örnek olarak *ata+ç* "yaşından büyük bir adam gibi davranan genç erkek", *ana+ç* "yaşından büyük bir kadın gibi davranan küçük kız", *oluçum (< ogul+uç+um)* "oğulcuğum", *ög+üç+üm* "sevgili anneciğim" ve *kaŋ+ıç+ım a* "sevgili babacığım" kelimelerini vermiştir (Erdal 1991, 44-45). Yazar ayrıca, *yeŋe+ç+im* "sevgili üvey kız kardeşim" kelimesinden yola çıkarak kan bağı dışındaki akrabalık adlarının yapımında kullanılan bir *+(X)ç* ekinin olduğunu iddia etmiştir (Erdal 1991, 45). Mehmet Vefa Nalbant, "Küçültme ve Sevgi Bildirme Ekleri" başlığı altında DLT'de kullanılan *+(X)ç* ekini de ele almıştır. Yazar, bu bölümde örnek olarak *ana+ç, ata+ç, beg+eç ve eke+ç* kelimelerini vermiştir (Nalbant 2008, 82-83). Görüldüğü üzere Erdal ve Nalbant, *kötiç* kelimesinin yapısı hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. *kötiç* kelimesinin "arka; kıç, kalça" anlamlarına gelen *köt*

sözcüğünden türediği görülmektedir. Kelimenin yapısında yer alan *+(X)ç* ekinin kelimeye kattığı anlam çok açık değildir; ancak Kâşgarlı'nın kelimeye verdiği anlama bakılırsa *+(X)ç* ekinin bu sözcüğe benzerlik anlamı kattığı anlaşılmaktadır: *köt+(i)ç*.

Sonuç olarak DLT'de geçen bu on bir kızgınlık ifadesinden beşi çocuklar için (*yoḳdıġ, yoḳdut, seŋregü, yiŋdegü, kötiç*); biri köleler için (*ḳaşaŋ*); biri hem hayvanlar hem köleler için (*ḳuyar*) kullanılmıştır. Diğer dört kelimenin ise (*süprük, sātır,ḳarıt, kötlük*) herhangi bir kısıtlama olmadan genel kullanıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. *yoḳdıġ* ve *yoḳdut* kelimeleri aynı kökten türemiş ve genel itibariyle aynı anlamı veren yapılardır. Bu kelimelerden *seŋregü* ve *yiŋdegü* "sümüklü (çocuk)" yakın anlamlı sözcüklerdir. Aralarındaki tek fark *seŋregü* kelimesinin aslen bir hayvan hastalığının adı olmasıdır. *kaşaŋ* ve *kuyar* kelimeleri de temel olarak hayvan davranışlarına dayandırılabilir. Bu kelimelerin kölelere hakaret için kullanılması, hayvanlar ve köleler arasında ağağılayıcı bir denklik kurulduğunun göstergesidir. *süprük* kelimesi, kuruluş ve kullanım açısından Türkiye Türkçesindeki *süprüntü* kelimesiyle neredeyse aynıdır. Bu bakımdan DLT'de sövme bildiren bir sözcük olarak geçip Türkiye Türkçesinde aynı anlamla hâlâ yaşayan tek kelime olması dikkat çekicidir. *sātır* kelimesi ise birçok araştırmacıya göre Soğdca veya Sanskritçe vasıtasıyla Türkçeye Grekçeden geçen bir kelimedir. Bu görüşlerin aksine Talat Tekin, kelimenin Türkçe olduğunu ve Türkmencede de *sādır* "kötü, fena" biçimiyle bulunduğunu belirtmiştir. *ḳarıt* kelimesi, Kâşgarlı Mahmud'un kökeni hakkında bilgi verdiği sözcüklerden biridir. Kâşgarlı'ya göre bu kelime Arapça *ġāret* "baskın" sözcüğünün Türkmencedeki halidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kelimenin Arapçadan Türkçeye girip çeşitli anlam değişmeleriyle Türkçeye yerleşmesi bize çok yakın bir ihtimal gibi görünmemektedir. Bunun yerine, DLT'de geçen *karı-* "yaşlanmak" ve *kart (er)* "yara" kelimelerini göz önünde bulundurmak bize daha fazla yardımcı olabilir. Çünkü bu kelimeler, hem yapı hem de anlam olarak *karıt* kelimesinin açıklanmasında tutarlı bir yol göstermektedir. *kötlük* ve *kötiç* kelimeleri ise aynı kökten gelen ve aralarında çok fazla anlam farkı bulunmadığını düşündüğümüz sözcüklerdir. Bu kelimelerden *kötiç*, araştırmacıların verdiği kayıtlara göre çocuklar için kullanılan bir ifadedir. *kötlük* sözcüğü ise Anadolu ağızlarında yaşayan *götlek* "homoseksüel (kimse); ipsiz, başıboş gezen (kimse); haylaz, dalgacı çocuk; korkak; kalçası büyük ve düşük (kimse)" (Derleme Sözlüğü 2006, 2165) kelimesiyle ses özellikleri ve anlam bakımından örtüşmektedir.

KISALTMALAR

DLT : Divanü Lugati't-Türk

Gr. : Grekçe

Sğd. : Soğdca

Skr. : Sanskritçe

T. : Türkçe

vb. : ve benzerleri

vd. : ve diğerleri

vs. : vesaire

KAYNAKLAR

AGAR M. Emin (1991). **Ebu's-Suud Efendi'ye Atfedilen Bir Baytar-name**, İstanbul: Enderun Yayınları.

ARAT Reşit Rahmeti (1991). **Kutadgu Bilig I,II,III,** Ankara: TDK Yayınları.

ATALAY Besim (2006). **Divanü Lugati't-Türk I-II-III-IV**, Ankara: TDK Yayınları.

BATTAL Aptullah (1997). **Ġbni Mühennā Lugati (Ġstanbul nüshasının Türkçe bölüğünün endeksidir)**, Ankara: TDK Yayınları.

CAFEROĞLU Ahmet (1993). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ġstanbul: Enderun Kitabevi.

CLAUSON Sir Gerard (1966). "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", Çev.: Ahmet Levendoğlu, **TDAY Belleten**, s.19-37.

CLAUSON Sir Gerard (1972**)**. **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkısh**, Oxford: Oxford University Press.

ÇAĞBAYIR YaĢar (2007). **Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı I-V,** Ġstanbul: Ötüken NeĢriyat.

DEVELLĠOĞLU Ferit (2005). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

DOERFER Gerhard (1967). **Türkısche und Mongolısche Elemente Im Neupersıschen Band III: Türkısche Elemente Im Neupersıschen (*cim* bis *kāf)***, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

ECKMANN Janos (2005). **Çağatayca El Kitabı**, Çev.: Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yayınları.

EKER Süer (2009). **"**Divanü Lugati't-Türk ve Ġran Dillerinden Kopyalar Üzerine I", **International Journal of Central Asian Studies-Festschrift To Commemorate The 80th Anniversary of Prof.Dr.Talat Tekin's Birth** (Editor in Chief : Choi Han-Woo), Volume 13, s. 233-284, Seoul.

ERBAY Fatih (2008). **W. Radloff'un "*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin Ġncelenmesi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YayımlanmamıĢ Doktora Tezi, Konya.

ERDAL Marcel (1991). **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexicon, Volume I-II**, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.

EREN Hasan (1999). **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.

GÖKDAĞ Bilgehan Atsız (2007). "Kençekler ve Kençekçe". **Dil AraĢtırmaları**, S.1/1, s. 97-108.

GRØNBECH K. (1942). **Komanisches Wörterbuch-Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**, Kopenhagen: Einar Munksgaard.

GÜLENSOY Tuncer (2007). **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II**, Ankara: TDK Yayınları.

GÜLENSOY Tuncer (2008). "*Divanu Lugati't-Türk*'ü Yeniden Okumak", **2.Uluslararası Türkiyat AraĢtırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri-KâĢgarlı Mahmud ve Dönemi**, s. 309-313.

GÜLSEVĠN Gürer (1998). "Türk Dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (< kud-) Üzerine", **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, s. 51-57.

GÜNER Galip (2009). "Divanü Lugati't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine DüĢünceler" , **Bilig**, S. 48, s. 75-90.

HACIEMĠNOĞLU Necmettin (2008). **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.

KARAAĞAÇ Günay (2008). **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.

KAYA Ceval (1994). **Uygurca Altun Yaruk**, Ankara: TDK Yayınları.

MAHMŪD AL-KAŠĠARĪ (1985). **Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġat at-Turk)**, by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part III, Harvard: Harvard University Office of the University Publisher.

MUHAMMAD MAHDĪ XAN (1960). **SANGLAX: A Persian Guide to the Turkish Language**, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson, London.

NADELYAEV V.M., NASĠLOV D.M., TENĠEV E.R. ve ĠÇERBAK A.M. (1969). **Drevnetyurskiy Slovar'**, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

NALBANT Mehmet Vefa (2008). **Divanü Lugati't-Türk Grameri I-Ġsim**, Ġstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

NECĠPOVÇ Emir Necip (1995). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Çev.: Ġklil Kurban, Ankara: TDK Yayınları.

ÖNER Mustafa (2006). "Türkçede Ġsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar", **Modern Türklük AraĢtırmaları Dergisi**, c.3, S.1, s. 60-76.

ÖZYETGĠN Melek (2001). **Ebu Hayyan-Kitābu'l-Ġdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihi-KarĢılaĢtırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi,** Ankara: KÖKSAV Yayınları.

RÄSÄNEN Martti (1969). **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen I**, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.

RÄSÄNEN Martti (1971). **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen II-Wortregister**, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.

SĀMĪ ġemseddin (2004). **Kāmūs-ı Türkî**, Ġstanbul: Çağrı Yayınları.

SERTKAYA Osman Fikri (2009). "Divanü Lugati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâġgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", **Dil AraĢtırmaları**, S.5, s. 9-38.

SEVORTYAN E.V. (1997). **Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov: Obġetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı na Bukvı "K", "Ķ"**, Red.: G. F. Blagova, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk,.

TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜ I-VIII (2009). Ankara: TDK Yayınları.

TEKĠN Talat (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Türk Dilleri AraĢtırmaları:13, Ankara: Simurg Yayınevi.

TEKĠN Talat, ÖLMEZ Mehmet, CEYLAN Emine, ÖLMEZ Zuhal ve EKER Süer (1995). **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Türk Dilleri AraĢtırmaları: 18, Ankara: Simurg Yayınevi.

TEKĠN Talat (2003), "Further Evidence For Zetacism and Sigmatism", (Haz.:Emine Yılmaz-Nurettin Demir), **Talat Tekin Makaleler 1:Altayistik**, Ankara: Grafiker Yayınları, s.44-55.

TÜRKÇE SÖZLÜK (2005). Ankara: TDK Yayınları.

TÜRKĠYEDE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ I-VI (2009). Ankara: TDK Yayınları.

YUDAHĠN K. (1998). **Kırgız Sözlüğü I-II,** Çev.: Abdullah Taymas, Ankara: TDK Yayınları.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1863-1883, TURKEY

TÜRK TARİHİ AÇISINDAN SİBİRYA'NIN KISA TARİHİ (BAŞLANGIÇTAN XVI. YÜZYILA KADAR)

İlyas TOPSAKAL•

ÖZET

Sibirya tarihi 16. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilemese de, hiç şüphesiz Türk tarihi ve kültürü açısından ana ocaklardan biri olarak çok önemlidir. Nitekim Rusların SSCB döneminde yaptığı arkeolojik kazılar burada var olan tarihi kültürün Türklerin kültürüyle eşdeğer olduğu görülmektedir. Yine söylenmesi gereken en önemli sonuç, Sibirya üzerine yapılan en geniş değerlendirmelerin Ruslar tarafından yapıldığıdır. Bu nedenle Rus araştırmacılar, sayıları binlerle sınırlı kabileler hakkında geniş malumatlar verirken genel kültürü yansıtan Türk kavimleri, şor, Teleüt, Hakas, Yakut ve Tuva hakkında fazla ayrıntı vermemişler, yerel ve sonradan gelen ayırımını dikkatlice işlemeyi amaçlamışlardır. Hem tarihin hem de dünyanın kıyısında kalan bu bölgenin tarihi Ruslar kadar Batının da dikkatini çekmiştir. Son olarak J. Forsyth'nin *Sibir Tarihi* bu alanda yapılan en yetkin çalışmalardan biridir. Ülkemizde ise Sibirya ile ilgili müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır, Radloff ile Katanov'un bu konuda yaptığı çalışmalar hayati derecede önemlidir ve bütün dünyada kaynak olarak gösterilmektedir. Yine, özellikle 16. yüzyılda başlayan Rus istilasının anlayabilmek ve Sibirya'yı derinlemesine incelemek için ilk dönemin bilinmesine ihtiyaç vardır, bu yönüyle de çalışma gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Sibirya Tarihi, Samoyedler, Selkuplar, Türk Tarihi.

SHORT HISTORY OF SIBERIAN FROM THE POINT OF TURKISH HISTORY (FROM THE BEGINNING TO THE XVI. CENTURY)

ABSTRACT

Siberian history is very important for Turkish history and culture as being one of the main lands, although it is not studied until 16th century from the first hand references. As a matter of fact that archaeological excavation made by Russian during the period of SSCB, shows that the historical culture of that place are similar with the Turkish culture. Also one of the important issues is that, the huge evaluations about Siberian are carried out by the Russians. However in the Russian assessments it is seen that Turkish culture is later coming culture and the local elements are very different. When they gave wide information about tribes that were thousands, they did not give more information about Turkish tribes that has general Turkish culture as şor, Teleüt, Hakas, Yakut and Tuva. They aimed to show the differences between the local and later coming culture. The history of this area where is along with the world and history, get western countries attention as well as Russian. *Siberian History* written by J. Forsyth is one of the important studies in this area. The studies about Siberian in our country are very poor. The studies made by Radloff and Katanov are very important and these studies are shown as important references in all world. Especially, it is need to know the first term of the Siberian history for investigating Siberian and understanding the Russian invasion which started in 16th century. Also with this aspect this study is important.

Keywords: Siberia, Siberia"s historyi The Samoyeds, The Selkups, History of Turks.

• ArĢ.Gör., Ġstanbul Üniversitesi, Ġslam Tarihi, elmek: ilyastopsakal@yahoo.com

Sibirya isminin Tatar Türkleri tarafından verildiği[1] ve 13. yüzyılda Moğolların bölgeyi istilasından beri kullanılmakta olduğu söylense de bu konuda farklı görüşler mevcuttur.[2] 16. yüzyılda Ruslar, bölgeyi istila edince *Sibirskaya Zemlitsa* ismini kullanmışlar ve kullanış kısaca Sibirya olarak literatüre geçmiştir. Bu büyük toprak parçası bütün Avrasya'nın % 40'ını meydana getirmektedir. Sibirya doğal sınırlara sahiptir; batıda Ural dağları, kuzeyde Kars Laptev ve Doğu Sibir denizleri, doğuda Pasifik okyanusu, güneyde ise kuzey Türkistan bugünkü Kazak ve Moğol bozkırları vardır[3]. Coğrafik olarak bölge üç büyük bölgeye ayrılır: Batı Sibirya Ural'dan başlar ve Yenisey nehrine kadar olan bölgeyi, Doğu Sibirya Yenisey'den başlayıp Pasifik kıyı çizgisi dağlarına kadar olan bölgeyi ve Uzak Doğu Bölümü ise Pasifik Okyanusunun kıyı bölgelerini içermektedir.

Sibirya'nın keşfedildiği ve hedef olarak seçildiği 16. Yüzyıl, Avrupa devletlerinin koloni istilasına başlamak için altyapıyı hazırlamaya başladıkları bir dönemdir. Ticaret isteği ve içgüdüyle Batı Avrupalı tacirleri bilmedikleri ama zengin ve mümbit yeni topraklara sürüklemiştir. Batı Avrupa devletleri yeni keşfettikleri bu topraklara göçmen nüfus yerleştirerek karakolluk veya ana merkezlik yapacak yeni üsler inşa ederek yeni stratejik alanlar oluşturmuş, yerlileri çalıştırarak hızla ekonomik anlamda gelişme sağlamışlardır.[4]

Yine bu yüzyılda Moskova knezliği Avrupalıları taklit ederek koloni etki alanını yakın doğu ve kuzeyindeki geniş Sibirya toprakları üzerinde kurmayı planlamıştır. Rus sömürgeciliğinin Batı Avrupa sömürgeciliğinden farkı şudur; Rus sömürgeciliği Batı Avrupa sömürgeciliği gibi deniz aşırı değil, sert iklimi olan bölgeye kara yolu üzerinden yapılan bir sömürgeciliktir. İstila nehirlerin ana ve yan kolları takip edilerek yapılmış ve ayrıca istila edilen topraklar da ilk defa keşfedilmemmiş önceden de bilinmektedir. İki sömürgecilik arasındaki benzerlik ise; Ruslarda tıpkı diğer ülkeler gibi istila öncesi ve devamında ordularını yenilemiş, geliştirmiş ve yerlilere karşı ateşli silahlar kullanmışlardır. Silah ve ateş üstünlüğü yerliler karşısında başarının temel unsuru olmuştur.

Dünyada yeni kara parçalarının keşfedildiği ve ekonomik ve siyasi olarak deniz aşırı ülkelerin dünya sistemine dâhil edildiği 16. yüzyılın en güçlü devletlerinin birisi Rusya'dır[5]. 13. yüzyılda Cengiz orduları yani Moğol istilasına uğrayan Moskova knezliği[6] bu istiladan kurtulur kurtulmaz hızla yükselmeye başlamış en nihayet 15. yüzyılda Altın Orda'nın[7] sukutu neticesi Kırım[8], Kazan[9], Astrahan[10] hanlıklarına bölünmesiyle daha da avantajlı duruma geçmiştir.

---

[1] Bkz. N. Naumov, ed. David N. Collins, **The History of Siberia**, London 2009, s. 3

[2] Geniş bilgi için bakınız; Hadi Atlasi, **Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi**, Kazan 1993, s. 23–27; Hadi Atlasi, bu konu üzerinde çok çalışan Millerin görüşünün doğru olduğunu Tatarların Eski Sibir şehrine Sibir değil İsker dediklerini, Sibir kelimesinin Ruslara Ural boyunun diğer yerli kabileleri Fin Ugorlardan geçmiş olabileceğini söylemektedir; G. F. Miller, **Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proisşedşih nem del ot naçala a osobenno ot pokoreniya evo rossiskoy derjave po s vremena.** S. Petersburg 1787. s. 36.; Yine N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında* isimli eserinin 95. sayfasında Sibir'in başlangıcının İsker olduğunu ve bu kelimeyi ilk olarak Basralı tarihçi Reşid ed-Din (1247-1318) kullandığını belirtmektedir. N. F. Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çeviren Atila Bağcı, Konya 2004.

[3] Dr. Baymirza Hayıt, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, TDAV, İstanbul 2000, s. 26-27

[4] James Forsyth, **A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581–1990,** Cambridge Universty Pres, Cambridge 1992, s. 2

[5] George Vernadski**, A History of Russia,** London 1961- s. 85–113; Michael T. Florinski**, Russia,** C. I, Newyork 1965, s. 307–350; N. Brian Chaninov, **A History of Russia**, London 1939, s. 121–147; Edward Acton, **The Present on the Past Russia,** Newyork, 1986, s.40–68.

[6] Rene Grousset, Çev. Dr. M. Reşit Uzmen, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz han/Timur;** Ötüken yayınları, İstanbul 1980, s. 436-442.

[7] Altın Orda kelimesinin kullanılışı ve Cuci Ulusu için bakınız; Mustafa Kafalı**, Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

[8] Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, s. 420–425

[9] Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı,** C. I, s. 425–435

Bu sürecin en belirgin olduğu dönem Rus Prensi III. Ġvan (1462–1505) yılları arasıdır ve bu prens ilk olarak çar unvanını kullanmaya baĢlamıĢtır, fikri Avrupalı tarihçiler tarafından dile getirilmiĢtir.[11] Ancak Akdes Nimet Kurat ilk çar taç giyme merasimi III. Ġvan'ın oğlu Vasiliy'e yapıldığını söylemektedir.[12] Bir baĢka taraftan Moskova Rusların baĢĢehri olması yanında III. Roma olarak dini merkez haline gelmeye baĢlamıĢtır.[13] 15. yüzyıla kadar Moskova prensliği Tatar Hanları özellikle de Ġdil Ural bölgesini yöneten Kazan Hanlığı kontrolü altında tutuluyordu, bu nedenle bu Hanlık Rus Prensliğinin doğuya ilerleyebilmesi için ilk hedefi olmuĢtur. Nitekim bu amaçla 1552 yılında VI. Ġvan, 1552 yılında Kazan'a saldırmıĢ ver Kazan'ı yerle bir etmiĢtir.[14] Kırım Hanlığı ise bu hadiseden yaklaĢık 200 yıl sonra Rus devleti tarafından istila edilmiĢtir.[15] Kuzeydeki geniĢ Sibirya topraklarının sadece Batı Sibir diye adlandırdığımız bölümü daha önceden Novgorod prensliği tarafından yönetilmiĢ, 13. yüzyıldan sonra da yeni yerleĢime açılarak yavaĢ yavaĢ Rus göçmenler bu bölgeye yerleĢtirilmeye baĢlanmıĢtır.[16] Sibirya ile iliĢkileri daha eskiye dayanan Novgorod prensliği[17] Moskova prensliğinden daha önce kurulmuĢtur ve Slavların baĢlangıçta en etkili beyliği olmasının yanında kuzey bölgeleriyle yapılan ticaretin de merkezidir. [18]

Büyük tüccar ve özellikle de boyarlar 10. yüzyılda ticaret yolları sayesinde Kuzey Sibir hattında kuzey doğuya doğru Suhona nehri boyunca 300 mil kadar girmiĢler ve Kuzey batı Sibirya'nın kapısı olan ve rakımı oldukça düĢük Beyaz göl (Belaya Ozera) bölgesini kontrol altına almıĢlardı. Novogordlar bu bölgeyi Zavoljya (Ġdil ötesi) diye adlandırırmıĢlar ve sonraki tüm kâĢifler, Divina'dan Beyaz denize, deniz yoluyla Suhona nehrinden Visegda'ya ya doğru kuzey yönüyle yaklaĢık 1000 mil olan yol yerine, bu yolu takip etmiĢlerdir. Visegda' dan kuzey doğu istikametine Peçora nehrine doğru düĢük debi de olsa bir yol vardır , bu nehirin kollarından bir olan Oka vasıtasıyla ki, bu nehir Ural dan doğar ve coĢkuludur, oradan Kama'ya geçilir, Kama da bölgeyi baĢtan baĢa bir saat gibi dolanarak güneydeki Volga'ya yani Ġdil'e bağlanır. Bu bölge bütünüyle taygadır ve iğne yapraklı çam ve köknarlarla kaplıdır.[19]

Novgorodlar Zavoljya bölgesine 11. yüzyılda nüfuz etmiĢler kurdukları karakollar vasıtasıyla bölgenin yerli halkı Komilerden vergi değerli hayvanların derisi almıĢlardır. Bütün Rus tarihleri bölgenin Rus istilasını sömürge olarak göstermek istememektedirler ve bu iliĢkiyi sadece düzenli vergi tahsili olarak yansıtmak isterler."*Novgorodlarla Kom bölgesinin siyasal iliĢkisi sadece düzenli vergi ödemektir, Novgorodlar asla Komilerin iç iĢlerine müdahale etmemiĢtir."*[20] Ruslar tarafından Ġdil-Ural bölgesine ve Kuzey Avrupa yerlilerine karĢı uygulanan cebri ruslaĢtırma ve sömürgecilik metodu, müteakiben Ural'ın batısındaki yerli haklar da uygulanmıĢ açılan yeni kapı vasıtasıyla daha sonra bütün Sibirya topraklarına model olmuĢtur.

---

[10] ReĢid Rahmeti Arat, "Astrahan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı,** C. I, s. 415–417

[11] James Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 3.

[12] A. Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Rusya Tarihi,** *Ankara 1948,* s. 124-125.

[13] A. Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 177; "Moskova knezliği yükseldikçe Moskova metropolitlerinin mevkileri ve nüfuzları da yükseldi. 1480'den sonra Moskova tamamen müstakil bir devlet olunca Rusya Ortodoks devletlerinin en büyüğü oldu. III. Roma nazariyesi icabınca Moskova'daki hükümdar Çarın yanında patrikliğin kurulması gerekiyordu, IV: Ġvan iç çekiĢmeler nedeniyle patrik unvanını kullandırmamıĢ, ancak bu unvan Boris Godunov'un maharetli yöneteminde Çar Fedor Ġvanoviç zamanında kullanılabilmiĢtir."

[14] *Lukovskaya Letopis*, (*Polnoye sobraniye ruskikh letopisey*) II. Cilt, 1910, II. Bölüm, s. 530: "Efendimiz Kutsal Ġsave efendimizin annesi kutsal Annemiz in duaları ve baĢmelek Mihail'in Ģefaatiyle Kazan zaptedildi, Han tahttan indirildi, Ġdil ve Ural arsındaki geniĢ ve mümbit topraklar bizim oldu."

[15] *Türk Dünyası El Kitabı*, Halil Ġnalcık, "Kırım Hanlığı", C. I, s. 420–435

[16] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 2

[17] A. Nimet Kurat Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 43-44

[18] A. Nimet Kurat Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 44-45

[19] James Forsyth, *A History of the Siberia*, s. 4;

[20] B. N. Ponomarev, ed. *Istoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, Moskov, 1966, vol II, s.24.

Komilerin yaşadığı Perm bölgesi kroniklerin anlattığı gibi Ruslara direnç göstermeden teslim olmamıştır. [21] Novgorod hükümdarı sadece isyanları bastırmakla kalmamış, aynı zamanda Moskova prensliğinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tatar yönetiminin ilk yüzyılı 14. yüzyıl karışıklı çatışmalarla geçmiştir, ancak 15. yüzyılda bölgede etkisini artıran Rus prensliğine karşı direniş seçmiş ve aralarında mücadele başlamıştır.

Rusların geniş Sibirya topraklarının ön kapısı olan bu bölgedeki yerleşiminde en önemli etken kilisedir. 14. ve 15. yüzyıllarda Moskova topraklarında yoğun Hıristiyanlık faaliyeti görülmekte özellikle Triniti Sergiyev manastırından misyonerler Komi ve Permiyak bölgesine giderek çalışmalara başlamışlardır. [22]

1383 yılında Keşiş Stefan Khrop, Ustyug kabilesinden birçok kimseyi takdis etmiş bu bölgede manastır kurmuştur. Daha sonra Aziz Stefan olarak anılacak misyoner gemiyle yola çıkarak Vin nehri ağzında bulunan Yukarı Vsegda'ya doğru yola çıkmıştır. Daha sonra buraya bir kilise inşaettirmiş komi dilini öğrenmiş komilere alfabe yaparak kutsal metinleri bu dilde halka okutmayı amaçlamıştır.

Permli Stefan'ın Komilere karşı yürüttüğü misyon faaliyetinden yaklaşık 60 yıl sonra, Moskova piskoposu Gennadi, Komi coğrafyasında misyon faaliyetini yeniden canlandırmıştır. Bu olayı doğrulayan kayıt şu şekildedir: "1*472 yılında Prens Fedor Pestrii Komiler üzerine isyanı bastırmak üzere gönderildi*". [23]

Stefan Perm'in öğrettiği Hıristiyanlık Komiler arasında geleneksel ata dinlerinden kalan örf adet ve ritüellerle birlikte yaşanmaya başlanmış Hıristiyanlık geleneksel ata dinini bölgeden tamamen atamamıştır. Bu dönemde Moskova prensliğinin güney ve doğusu ve Novgord'un yerlileri Sibir hanlığına bağlı yaşamaktaydılar. Bu dönemde Tıpkı Ruslar gibi Sibir'in Türk Tatar Hanlıkları Sibirya'nın yerli halkları Hanti ve Mansilerden aldıkları kürk ve derilerle çok zengin durumdadır.[24]

Sibirya Coğrafyası

Kuzey Asya kara parçası Ural ile Pasifik arası yaklaşık 2800 mildir.[25] Kabaca bu oran Kuzey Amerika'nın bir ucundan diğer ucuna denk düşmektedir. Sibirya'nın doğusundan yaklaşık 950 mil ötede Çukhi topraklarına ulaşılır, buradan 50 mil genişliğinde bir boğazla Asya, Alaska'ya bağlanır. 50º kuzey enlem dairesinde bulunan Sibirya toprakları, konumu itibariyle Kuzey Avrupa ve Kanada'yla benzeşmektedir.[26] Ayrıca Kanada ile Avrupa iklim olarak ta kıyaslanabilir, bu iki kıta arasındaki iklim sezon olarak ta benzeşmektedir. Ancak Sibirya geniş topraklara sahip olmasıyla farklıdır ve Kanada'ya göre daha sert ve zorlu iklime sahiptir. Çoğu yerde kışları ortalama sıcaklık -30 veya -40 derecedir. Verhoyansk Oyamiakon gibi bölgelerde sıcaklık -71 dereceye kadar düşebilmektedir. Yazları ise bu değer artı 34 derece olabilmektedir.[27]

Fiziksel olarak Sibirya dört ana bölgeye ayrılır; Batı Sibirya ovası, Orta Sibirya Platosu, Güney Sibirya dağları ve Uzak doğu Sibirya dağları. Bu jeoformolojik yapı bölgenin iklimi ve toprak kalitesinde önemli etkiye sahiptir.[28]

---

[21] **Novgordskaya pervaya letopis,** Moskova 1950, 232, 425.

[22] E. E. Golubinskiy**, İstoriya Russkoy Tserkvi**, Moskova 1900, C. 2, Bölüm 1, s. 1-11.

[23] S.M. Solovyev, **İstoriya Rossii s drevneyshikh vremen**, 1962-6, c. III, s. 73.

[24] Ne. Ya. Biçurin, **Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena,** St Petersburg, 1851, yeniden basım Moskova, 1950; A. G. Malyavkin, **İstoriçeskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryali i issledovaniya,** Novosibirsk, 1981.

[25] Mil; bir uzunluk birimi;kara mili:1.609,344 metredir.

[26] James Forsyth, **History**, s.7.

[27] James Forsyth, **A History of the Sıberia**, s. 7.

[28] Gş. V. Naumov, Ed. David N. Collins, **The History of Siberia**, s. 3-4.

Sibirya hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içindedir. Bölge Uzak doğu dağlarıyla doğuya, güney Sibirya'nın yüksek dağları nedeniyle güneye, Ural ve Avrupa'nın dağları nedeniyle de batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Sadece kuzeye açıktır ve buradan da soğuk hava dalgasını almaktadır. Bu nedenle Sibirya'da kış oldukça sert geçer. Ancak, yaz kısa olsa da çok sıcaktır. Yağış miktarı genel anlamda çok fazla değildir; yıllık ortalama 200–300 milimetredir. Güney dağlık bölgeleri ve Pasifik okyanusu bu genellemenin dışındadır ve yılık 1000 milimetrenin üstünde yağış alır. Kışları yağış çok düşüktür ve topraklar da donmuş vaziyettedir ve tarıma uygun değildir. Sadece güney batı Sibirya ağaçlık bozkır alanı verimli siyah toprağa sahiptir. Yine Güney Sibirya'nın doğusunda da verimli siyah toprak adacıkları az da olsa mevcuttur. [29]

Sibirya nehirler ülkesidir ve ana çatıyı onlara bağlı küçük büyük kollarıyla dört büyük nehir Ob, Yenisey Lena ve Amur oluşturur. Bunlara ilave olarak, Kindigirka, Kolima, Olenek, Hantanga, Yana diğer büyük nehirlerdir. Bölgede çok miktarda göl vardır ve en büyüğü Baykal'dır. Bölgede bulunan su kaynakları sert iklimi dengeler ve tuzu azaltarak insanlara uygun yaşam alanı sunar. Gerçekte Sibirya çok zengin bir bölgedir ve Rusya'nın zenginliğinin % 90'ı bu bölgede yatmaktadır. [30] Flora[31] ve fauna[32] olarak bölge beş ana bölgeye ayrılmaktadır. Tundra, ormanlık tundra, tayga (iğne yapraklı ormanlar Sibirya'nın yarısını oluşturur), dağlık tayga ve ormanlık bozkır. Tarih boyunca bu kara parçası burada yaşayanların hayat tarzlarını belirlemiştir.

Sibirya topraklarının soğuk ve sert iklimi yerleşimi engellememiştir, birçok kavim ve boy bu topraklarda binlerce yıl yaşamayı başarmıştır, Rusların bölgeye gelişi ise ancak 17. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Sibirya bölgesine ilk insan yerleşimi taş devrinde görülmektedir ki, merkezleri Sibirya'nın güneyi Lena vadisinin üst bölgesidir. M. Ö 3500 civarı ise birçok neolitik kültürün burada var olduğu görülmektedir ve bu dönemde seyrekte olsa nüfus bütün Sibirya'ya yayılmıştır.[33] Bu kültürün dil ve etnik bileşimleri çağlar boyu bu bölgede yaşamış ve gelişmiş olmasına rağmen 17. yüzyıldan evvel Sibirya'nın yerli kavimleri ve kültürleri hakkında ne maddi ne de dil anlamında kayıtlar tutulmamıştır. Ancak Wilhelm Radloff[34] ve Nikolay Katanov'un[35] Sibirya alanında yaptığı çalışmalar çok değerlidir. Ayrıca Dr. Baymirza Hayit'in eseri de Sibirya konusunda yapılacak başlangıç çalışmaları için de oldukça mühimdir.[36]

Sibirya toprakları başlıca 3 bölüme ayrılmaktadır. Ural dağlarını müteakip doğuya doğru alçalan İrtiş ve Ob nehrine kadar uzanan geniş düz topraklar, Batı Sibirya diye adlandırılır. Bu nehirler binlerce yıldır buzullarla bezeli Altay dağlarının bol sularını kuzeye doğru geniş düzlüklerden düşük eğimle buz denizine taşırlar. Bu güzergâh üzerindeki İrtiş ve Ob'un eğimi oldukça azdır, bu nedenle akımı da çok yavaştır. Akımın çok düşükolmasının ikinci nedeni deniz çıkışının buzulla kaplı olmasıdır. Ancak baharda buzulların erimesiyle seller meydana gelmektedir ve büyük bataklıklar, göller oluşmaktadır. Batı Sibirya'nın en belirgin özelliği budur.[37] Kuzey Kutbu buzul dairesinin güneyindeki bitki örtüsü daha ziyade seyrek fıstık çam ormanı, sedir, karaçam ormanlarından ibarettir ve bu ormanlar göller bataklıklar ve yosunlarla kaplıdır. İğne

[29] Naumov, **a.g.e.,** s. 4.
[30] Naumov, **a.g.e.,** s. 4
[31] Flora, bir bölgede yetişen bitkilerin ortak adı, diğer bir deyimle bitki örtüsü
[32] Fauna, belli bir bölgede yaşayan hayvanların tümüne verilen addır. Yeryüzünde ekolojik olarak sınırlanabilir bir yaşam alanında bulunan hayvan türlerinin tamamıdır.
[33] V. N. Chernetsov ve W. Monzinska, **Prehistory of Western Siberia,** ed. H. N. Michael, London, 1974 İ.S. Gurvich, **Etnogenez Naradov Severa**, Moskova, 1980; **İstoriya Sibiri,** ed. A. P. Okladnikov, Leningrad 1968-69 vol I, ss. 39-44, 94-6.
[34] W. Radlof, Çev. Ahmet Temir, **Sibirya'dan Seçmeler**, Kültür Bakanlığı**,** İstanbul 1976.
[35] N. F. Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. Atilla Bağcı, Kömen yayınları, Konya 2004.
[36] Dr. Baymirza Hayıt, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2009.
[37] James Forsyth, **a.g.e.,** s. 7.

yapraklı ormanlar Ruslar tarafından Türkçe adıyla tayga[38] olarak bilinmektedir. Ayrıca bu ormanlar vahşi hayvanların temel yaşam alanıdır; kahverengi ayı, kurt, ren geyiği, vaşak, birçok değerli kürke sahip hayvan; sincap, Amerikan sincabı, kokarca, kır sansarı, samur v.s. güneye doğru Tomsk (Tom) enlem dairesi civarı arazi kuraklaşır iğne yapraklılar orman biraz daha geniş yapraklı ağaçlara dönüşür ve ak kavak ağaçları ve huş ağaçları yer almaya başlar. Ayrıca bu bölge geniş düz ve ağaçsız bozkırın başlangıcını oluşturur. Bu geleneksel ormanın bitişi ve bozkırın başlangıcı Batı Sibirya'nın güneydeki tabii sınırını oluşturmaktadır. Bu bölgeden Afganistan ve İran'a kadar yaklaşık 1000 mildir.[39]

Batı Sibirya düzlüklerinin doğusu Orta Sibirya'nın üst kısmı rakımı yaklaşık 2000 fittir. [40] Yenisey nehri kuzeye doğru Batı sınırını oluşturmaktadır. Yenisey, Ob ve İrtiş debileriyle oldukça büyük nehirlerdir. Ağağı Tungus, Tungus ve Angara dağlarından çıkarak doğudan kuzey yönüne doğru hızla düşer, bu düşüş 1300 fit boyunca devam eder. Yenisey'in doğusundaki topraklar daima buzuldur ve bu durum geniş alanlara yerek bütün merkezi ve doğu Sibirya'yı kucaklar. Ancak, çok kuru ve engebeli olduğu için buradaki tayga çok yoğun ve süreklidir, tipik bitki örtüsü ise melez çamdır. Merkezi Sibirya'nın güney doğu toprakları Baykal gölünün kıyılarına kadar uzanır. Baykal gölü 400 mil uzunluğu 30 mil genişliği ve derinliğiyle dünyanın en büyük gölüdür. 300 kadar akarsu göle girişyapar, çıkışı sadece Angara nehriyledir ve bu nehir Yenisey'in kollarının sadece biridir. Yenisey Sayan dağlarının 9800 fit yüksekliklerindeki buzullardan doğar. Bu dağlar yani Altaylar Merkezi Sibirya'nın doğal sınırlarını Moğolistan düzlüklerinden ayırır. Sadece altı mil sonra Baykal gölünün kıyıları yükselir ve zirve yapar, Sibirya'nın üçüncü büyük nehri Lena'nın kaynağı da bu dağlardır. Bu nehir tıpkı diğerleri gibi kuzeye doğru akarak Yakutistan'a uzanır ve Kuzey kutbunda buz denizine dökülür. [41]

Lena ve Baykal'ın doğusu çam ormanlıları ve meralarla kaplıdır. Baykal'dan itibaren Tablonoviy ve Ostonov dağlarının sınırları Ohotsk denizine kadar ulaşmaktadır, yükseklik ortalaması tahmini olarak 10.000 fittir. Mançurya ve Moğolistan boyunca akan Argun, Onan ve Selenge nehirleri etrafında geniş otlaklar fıstık çamı ve köknar ağırlıklı ormanlar görülmektedir. Onan (şilka) ve Argun nehirleri güney doğu Sibirya'nın en büyük nehirleridir, Amur ise büyük bir S çizerek 1.790 mil kat eder ve Sohalin adalarının karşı kıyısından denize ulaşır. Bu bölgenin büyük bir bölümü merkezi Sibirya olarak aynı iklim ve bitki örtüsü özellikleri göstermektedir.[42]

Amur'un orta bölgesinde yani Ussuri nehriyle birleştiği noktadan itibaren bugün Hoborovski şehri vardır burada çok farklı bir bölge başlar. Bu deniz bölgesinin iklimi[43] yazları daha sıcaktır ve muson yağmurlarından etkilenir bu nedenle pasifikten çok fazla yağmur alır. Sonuç olarak bu bölgenin bitki örtüsü Sibirya'nın genel bitki örtüsünden çok faklıdır. Dağların iğne yapraklı ormanları düşük rakımlara doğru uzayıp gider. Meşe akağaç, ceviz, leylak en fazla görünen ağaçlardır. Bu ormanların aralarında geniş otlaklar, nehirler boyunca kamışlıklar vardır, benekli geyikler, ayı ve kaplanlar ise yine bu bölgede bulunmaktadır.[44]

[38] http://en.wikipedia.org/wiki/Taiga18 02 2011*; Tayga,* (asıl kökeni Altayca: *tayγa*; ormanla kaplı dağa verilen isim) Yakutça "orman" sözcüğünden gelir. Bu sözcük Ruslar tarafından kuzey yarımkürede, özellikle Sibirya'da tundranın bittiği yerlerde başlayan soğuk, bataklık ve ormanlık bölgeleri tanımlamak için Altay dili şubesinden lehçesinde *tayγa* kökenli *taĭgá* terimini kullanılmıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki buna benzer bölgeler için de tayga ismi kullanılmaya başlanmıştır. Ama tayga günümüz kullanımında artık yalnızca orman anlamına gelmez; Kuzey Yarımkürede tundranın güneyinde oluşmuş bir bitki örtüsü sınırının adıdır.

[39] James Forsyth**, a.g.e.,** s. 7; Naumov, **a.g.e.,** s. 2

[40] 1 fit 0,3048 metreye eşittir. (30,48 cm)

[41] James Forsyth **A History of the Siberia,** s. 8.

[42] James Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 8.

[43] Rusça bu terim *primore* şeklinde ifade edilmektedir.

[44] James Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 8.

Doğu Sibirya'nın kuzeyi Lena'nın en aşağı kısmından görkemli Verhayansk, Suntan Hayse ve Caherski dağlarına doğru yükselir ve tepe noktası 10000 fiti aşar. Burası Antartika'yı hariç tutarsak dünyanın en soğuk bölgesidir. Yana, Çindigirka ve Kolima nehirleri buradan doğar ve kuzeye doğru akarak Kuzey Buz denizine dökülür. Çok düşük sıcaklık değerlerine rağmen kuzey doğu bölgesi insanlık için çok uygun yaşam koşulları içeren alanlara da sahiptir. Lena'nın batısındaki taygalarda ormanlar çok seyrektir, ancak Pasifik'e doğru uzanan bu alanda sık fundalıklar yerine çok uzun ve iri çam ve köknarlar bulunmaktadır. Kuzey Pasifik kıyılarına doğru ise iklim Sibirya'nın iç bölgelerine nazaran daha az serttir ve muson rüzgârları bu bölgeye daha fazla yağmur ve sis getirmektedir. Sonuç olarak kuzey doğunun deniz bölgesi merkezi Sibirya'ya nazaran insan yaşamı için daha az elverişlidir. Kamçatka yarımadası pasifik okyanusunun güney batısı çok yüksek sıradağlarıyla kaplıdır, yükseklikler zaman zaman 15.586 fite ulaşır. Bu dağ silsileleri genç kuşak sistemine dâhildir ve güneye doğru hat boyunca Kamçatka'dan Kuril adalarına oradan Japonya'ya birçok aktif volkanik bölgeyi içermektedir.

Sibirya'nın kuzey ucu Kuzey Buz denizinin 200 millik sahili ki, bazı alanlarda bu bölge daha da genişler tundra[45] alanıdır. Teymur yarımadasındaki Yenisey ve Lena nehirleri çıkışları arasındaki tundra alanı ise 66º 33' kuzey enleminden kuzeye doğru genişler yaklaşık 750 mildir. Putoran platosu ve doğu Sibirya dağ tundralarının enlemesine alanı ise kuzey kutbu alanının güneyine doğru genişler.[46] Tundralarda ortalama hava sıcaklığı -10 derece civarındadır ve bu ortalama 365 günün yarısından fazlasına aittir. Bu bölgede ancak yazları 2 veya 2.5 ay don görülmez. Yıllık ortalama kar yağışı çok fazla değildir, ancak yılın 240 günü topraklar karla kaplıdır. Bu şartlar altında bitki örtüsü sadece kara yosunu, liken, bodur çalılıklar, olarak görülür yazları da bu bitkiler üzerinde çiçekler görülür.[47] Hayvan türlerine gelince; küçük kemirgenler, tilki, ren geyiği, kar baykuşu, yırtıcı kuşlar ve su kuşları ile sınırlıdır ve hayat su kenarlarına toplanmıştır. Buz denizi sahil bölgelerinde ise deniz aygırı ve kutup ayıları yaşamaktadır. [48]

Çetin iklim şartlarına rağmen ağaçtan yoksun tundra ve iğne yapraklı ormanlar insan yaşamı için çok elverişli ve çeşitli şartlar sunmuştur. Rusya'nın burayı işgalinden evvel ve işgal sonrası USSR dönemi sunulan resmi veriler nüfus idari yönetim konuşulan diller açısından veriler oldukça karmaşıktır.[49] Toplam 35 farklı yerel dilin kullanıldığı ifade edilen Sibirya'da bugün bu dillerin büyük bir bölümü yok olmuştur.[50] Birçok lehçeye sahip bölgede birbiriyle akraba 2 Selkup, 4 Buryat; 8 veya 12 Hanti lehçesi vardır. Ayrıca bölgede lehçe ve dil ayırımı yapabilmek çok kolay değildir.[51] Dahası en az 9 dil veya lehçenin varlığından bahsedilmektedir ki, bunlar 17. yüzyılın sonunda ortadan kaybolmuştur. Rusların bölgeyi istilasında farklı dil ve lehçelere rastladığı açıktır, ancak bu dil çeşitliliğinin tam olarak ortaya konulması diğer bölgelerle kıyaslanarak ortaya koyulabilir ki, benzer bölge olan Kuzey Amerika'da farklı 200 yerli dilin olduğu bilinmektedir.[52]

[45] http://en.wikipedia.org/wiki/Tundra, 01 03 2011; Tundra; kuzey ülkelerinde rastlanan, yapısına likenlerin de katıldığı bodur ot topluluklarıdır. Ilıman kuşağın kuzeyinden kutuplara doğru yaklaşıldıkça ormanların yerini, bodur çalılar ile karayosunları ve likenlerden meydana gelen tundralar alır.

[46] Göre V. Naumov, **History of Siberia**, s. 4; Forsyth, *A* **History of the Siberia**, s. 8.

[47] W. Radlof, , **Sibirya'dan (Seçmeler)**, s. 19-25; Naumov, **History of Siberia**, s. 4. Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 9

[48] Naumov, **History of Siberia**, s. 4; Forsyth, **A History of the Siberia,** s. 9

[49] Göre V. Naumov, **History of Siberia,** s. 4 Türkçe (en büyük grup): Tatar, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Tofalar, (Karagass); Moğol: Buryat; Tungus Mançu: Rvenk (Tungus) Even (Lamut), Nanay (Gold), Samadii: Nenets, Nganasan (Tavgii), Enets and Selkups Ostiyak,(Samoyeds) Yugrian- The Khanti (Ostiyaks) ve Mansi (Vogus). Palaeoasiatic: Çukçi, Koryak, Ket, Aleuts, Yukagir, Sibirya Eskimoları (Grönit) Nivhi ve Gtelmen (Kamçadals).

[50] **Yaziki naradov SSSR**, 5. vol, (ed.) V.V. Vinogradov, Moskova 1966-68

[51] B. Comrie, **The Languages of the Soviet Union**, 1981, s. 6-8

[52] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.8.

Batı Sibirya'da Hanti ve Mansiler

16. yüzyılda büyük Moskova knezliğinin kuzey doğusunda Fin Ugor kökenli Komiler Visegda'da Ural'ın batısındaki Peçora ve Kama nehirleri boyunca yerleşmişlerdi, Samoyedler ise Ural'ın batı ve doğusunda bulunan tundralarda yaşıyorlardı. Bu dönemde Moskova knezliği yakın çevresinde bulunan Ustvim, Pustezersk, Çerdin ve Solikamsk kasabalarını istila etmişler, Rus seferleri, Ob nehrinin çıkışı bölgelerinde yani Ural dağlarının kuzey ucunda yerleşik olan Samoyed ve Hantilere kadar ulaşmıştır. 16. yüzyılın ortalarına doğru da bu bölge tamamen Rus nüfuzu altına girmiştir.[53]

Bu zamana kadar Rusların bölgede ilerlemesi tabii iki bariyer tarafından durdurulmuştur. Sibirya'ya batı yönünden gelen saldırılarda en önemli engel Ural dağlarıydı. İkinci engel ise bölgede yaşayan Mansi (Ostyak) ve Hanti (Voguls) ve Sibir Tatarlarıydı.[54] Ural dağları çok yüksek olmamakla birlikte zaman zaman yüksekliği 6000 fite[55] ulaşmaktadır ve bu dağlarda en az Scotland ve Appalachians dağları gibi seferlere engel olmuştur. Rusların yöneldiği yeni bölge çok derin vadileri ve sık ormanlarıyla o kadar çetin coğrafi şartlar içermektedir ki, 19. yüzyılın sonlarında bile Ural'ın kuzeyindeki bölgeler hala yerleşimden çok uzak ve ıssız yerlerdi.[56]

Moskova knezliği döneminde nüfusları yaklaşık 16.000[57] yaklaşan Hanti ve Mansi kavimleri, bir tek ulus değildir ve farklı boylara ayrılmıştır, her boyun kendi içinde bir beyi vardır. En önemli Mansi boyları; Vişera, Güney Soysa, Lozvo ve Tavda nehirleri kenarlarında yaşıyordu, ayrıca tüm boylar, Pelim ve Konda gibi prensliklerin hâkimiyetini tanıyordu. Aynı zamanda, Ob ve İrtiş nehrinin aşağı bölgelerinde yaşayan Koda, Lapin Kazim ve Kunovat gibi Hanti boyları kendi prensliklerine sahipti. Boylar arasındaki kan davaları aralarında çatışmaya neden oluyor ve birbirilerinin yaşam alanları yağmalıyorlardı. Kuzeyde ise Ob boyunda yaşayan Hantiler ile Tundra da yaşayan Samoyedler arasında seyrek te olsa savaşlar yaşanmıştır. Bu dönemde Hanti ve Mansilerin askeri güç dengeleri açısından avantajlı oldukları söylenebilir. Uzun ve güçlü yaylar, oklar, kargılar, zırhlar demirden yapılmış zırh ve miğferler kullanıyorlardı. Hanti ve Mansi reislerinin zenginlikleri, sahip oldukları büyük miktarda samur ve tilki kürkü, gümüş zinet, gemi araç ve gereçlere göre değerlendiriliyordu. Yaşadıkları evler gayet sağlam ve etrafı çit ve toprak tabyalarla çevrilmişti. Kabile üyeliği gözetilmeksizin bütün Hanti ve Mansi insanları iki ana sınıfa ayrılıyordu, kabile içinden evlilik kesinlikle yasaktı. Başlık ailenin babası tarafından at, geyik, post, elbise veya kap kaçak şeklinde ödenebiliyordu. Erkek maddi gücü elverdiği kadar evlenebiliyordu.[58]

Bölge Hantiler tarafından Ob nehrinin ağzı ve Kuzey Ural'dan itibaren 400 mil yukarı doğru Ob ile İrtiş'in birleştiği noktaya karadan doğuya doğru Merkezi Sibirya'ya istila edilmişti. Mansilerin bölgesi ise Hantilerin güney batısında kalmaktaydı ve Ural'ın en düşük noktası Çusova nehri boyunca uzanmaktaydı. Tarihçilerin genel görüşüne göre Mansi Hanti ve Ugor kavimleri eskiden Ural'ın batı yakasındaki Kama boylarında yaşamaktaydı[59] daha sonra Doğu Avrupa'dan

[53] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.8

[54] Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibirya Hanlığı",**Türk Dünyası el Kitabı**, I. Cilt, Coğrafya-Tarih, s. 437-47; *Türk Ansiklopedisi*, "Sibir Hanlığı", C. 28, Milli Eğitim Bakanlığı 1980, s. 541-2; Hadi Atlasi, **Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi,** Kazan 1993;

[55] 1 feet 30.48 cm. 12 inch, 1 inc ise 2. 54 cm.

[56] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.10

[57] B.O. Dolgikh, **Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veka** , Moskova, 1960, s. 616

[58] S. V. Bakhrušin, **Ostyatskiye i vogulskiye knyazhestva v XVI-XVII vekah,** Leningrad 1935, s. 13-15-23,37, 55, 78-79 G.N. Gemuyev, A.M. Sagalayev, A. I. Solovyov, **Legendi i bilya tayajnogo kraya,** Novosibirsk 1989, s. 44-57, 107-34; **Narodnıy Sibiri,** (ed.) L. P. Potpov, Moskova Leningrad, 1956, s. 591-3; A. G.Solovyov, **Voyonnoye delo koronnego naseleniya zapodnoy Sibiri: epokha srednevekovya**, Novosibirsk, 1987.

[59] Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 77.

yapılan göçler onları etkiledi ve Ugorlardan bazı boylar kuzey doğuya Magyarlar ise güneye ormanlı alana doğru kaydılar.[60] Son yapılan çalışmaların gösterdiğine göre; Ugorlar Milattan önce 1000 yıllarında Ural'ın güneyindeki ormanlık stepte Ötüken civarında yaşıyorlardı oradan aşama aşama kuzeye doğru orman bölgesine kaydılar. Her iki halde de Macar ve Ugorlar, Ural'ın güneyindeki bozkırdan 9. yüzyılda batıya göç ettiler ve sonunda Avrupa'nın ortasında bir Hun ulusu meydana getirdiler.[61] Bölgede yerleşik bulunan Başkırtlar Macarların soyundan orada kalanlar olmalıdır.[62] Macarlar, Fin Ugor dil ailesine mensuptur ve Fince, Estonca, Mar, Umdurt, Komi ve birçok kuzey Avrupa kavminin dilini kapsamaktadır. Ayrıca Macarların diliyle Hanti ve Mansilerin dilleri benzerlik gösterse de[63] aralarında bariz farklar vardır. Bu durum aralarındaki iletişimi zorlaştırır, aynı zamanda dilleri belirlemede de güçlük çıkarır. Bütün bunlara rağmen bu iki grup tarih boyunca yan yana yaşamış ve dilleri hariç birbirlerinden ayırmak oldukça zordur. Yaşam tarzları giyim kuşam ve meskenleri, sosyal adet ve gelenekleri, birbirine çok benzer bu nedenle aynı etnik grup içinde zikredilirler.[64]

Mansi ve Hantiler, 16. yüzyılda yarı göçebe olarak yaşıyor, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Ağaç kulübeler, dallarla örtülü ahırlar, daimi olarak kaldıkları kışlakları bulunuyordu. Ancak baharla birlikte asıl kışlaklarından ayrılıyorlar, av ve balıkçılık yapıyorlardı. Daha sonra kış için avlarını huş ağaçlarından yapılmış kanolarıyla köylerine taşıyorlar, yere serdikleri dörtgen çitlerin üzerine seriyorlardı. Bu iki kavmin yaşadığı bölge yılın yarısı yoğun kar yağışına sahiptir, bu nedenle hareket için kızaklar kullanılmaktadır. Baharları ve yazın için nehir ve gölleri bol alanın su kanalları hareket için en uygun alanlardır.[65]

Ural'ın en uç noktası kuzeyde yaşayan Hantiler ve bazı Mansiler komşuları Samoyedler (Nemed) tarafından benimsenmişlerdir ki, onlar, göçebe kültürüyle yaşıyorlar, küçükbaş hayvanlar besliyorlardı. Orman kenarlarındaki evlerinde yazları deniz kıyısını takip ederek dağ eteklerine göçüyorlardı.[66] Mansilerin yaşadığı bölgelerden sadece güney kısmı tarım tahıl ve büyük baş hayvanlara müsaitti. Bu bölgedeki karışık orman arıcılık ve tarım ekonominin en önemli parçasıydı. Ağaçlardaki yabani arıların kovanları aile tamgalarıyla[67] işaretleniyor ve belirleniyor, balları tahta teknelere alınıyordu. Temel gıda maddeleri balık ve hayvanlardı. Etler tütsüleniyor kaynatılıyor veya güneşte kurutuluyordu. Hayvan etleri genellikle kuru ve çiğ tüketiliyordu, bazen taze olarak yiyeceklerde katkı olarak kullanılıyordu. Kullanılan sebze türü yiyecekler orman kanalıyla temin ediliyordu. Çilek dağ soğanı, kuşkirazı, sedir fındığı gibi. Kuru veya işlenmişetler ise avlar sayesinde temin ediliyordu.[68] Geyiklerin yumuşak derisinden bel kemerleri, botlar, elbiseler, çarıklar ve karda yürümek için tabanlıklar yapıyorlardı. Güney ve kuzey bölgelerde deri üstlüklerin başlıkları da deriden yapılıyor, en üste giydikleri elbise sincap derisiyle süsleniyordu. Bunlara ilaveten kuzey Hantilerinde balık ve kuş derileri de giyim eşyası yapımında kullanılıyordu. Güney Hanti ve Mansilerinde ise hint keneviri giysi yapımında kullanılıyor, hanımlar giysiler üzerine zevkli ve renkli nakışlar işliyor, renkli yünler dokuyor, cam boncuklardan süslemeler

[60] Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 77-78.

[61] Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 77-78.

[62] P. Hadju, **Fino Ugrian Languges and People,** London 1975, s.124,127; **İstoriya Sibiri**, Vol, I, 234,303; **Narodnıy Sibiri**, s. 493, 572; **Naroi yevropeyskoy chasti SSSR**, B. II, ss. 685,687; S. A. Tokarev, **Etnografiya naradov SSSR,** Moskova 1958, s.482-83.

[63] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.13

[64] *Narodi Sibiri*, s.570-1; Z.P. Sokolova, **Puteşetviye v Yugru,** Moskova, 1982 s.52-3; **Yazıki Naradov,** *SSSR*, Bölüm III, s.316-21.

[65] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.12

[66] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.12

[67] http://en.wikipedia.org/wiki/Tamga; Türk kökenli topluluklarında kullanılan bu sözcük, işaret ve damga anlamına gelir ve malların hangi boya veya aileye ait olduğunu belirler.

[68] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.13

yapıyordu. Bu sanat muhtemelen komşuları Türklerden Fin Ugorlara geçmiştir.[69] Ayrıca el işi sadece elbiselerde değil ağaçtan yaptıkları beşik, tekne, kutu gibi mamullerde de kullanılıyordu. Üzerlerine basit fakat kabilelerinin saygı duyduğu etkileyici hayvan resimleri ve şekilleri işliyorlardı. Diğer bir dekorasyon sanatı ise dövmeydi. Dövme sivri uçlu bir iğne veya kemikle yüzlere veya bedene geometrik şekillerin içlenişiyle yapılıyordu. Bazen şamanlar hastalıklarda tedavi yöntemi olarak bu metodu kullanabiliyordu.[70]

Hanti ve Mansilerin dini inanışları tıpkı diğer kuzey Avrasya kavimleri gibiydi. Onların her şeyden sorumlu ulu tanrısı Num Tarem"di. Onlar, ruhların doğada; taş,ağaç, göl, gök gürültüsü, hayvan v.s. yaşadığına inanıyordu. Kaz, kunduz, geyik, kartal, kuğu gibi hayvanlara totem olarak inanıyor ve boyların bu totemlerden neşet ettiğine inanıyorlardı.[71] Ruhlara saygı ormanlardaki tapınaklarda yapılıyor zaman zaman insanlar özel alanlarda toplanıp özel ritüellerle savalara ve salgın hastalıklara karşı dua ediyorlardı. Boyların şaman ve kamları bütün dini ve ibadet faaliyetini ellerinde tutuyor, geyik at veya diğer hayvanlardan kutsal bilinen ağaç altlarında tanrıya kurban kesiliyor, yine kam veya şaman tarafından kurban kanları insanların alınlarına sürülüyordu. Bazen kurban törenleri mezarlıklarda da yapılabiliyordu, ölenlerin mezarına özel eşyaları, silahları alet ve edevatı konuyordu.[72]

Hayvanların avlanması doğaya saygı çerçevesinde ihtiyaç gözetilerek yapılıyor, özellikle totem olan hayvanların avlanmasından kaçınılıyordu. Başlıbaşına Sibirya yerlilerinde kahverengi ayı totem kabul ediliyor ve halk bu hayvana büyük saygı gösteriyordu. Kahverengi ayı hak ve adaletin simgesi ormanın sahibi sayılıyordu. Ismi doğrudan değil de "pençeli yaşlı adam"v.b., farklı şekillerde dolaylı söyleniyordu. Ancak çok özel durumlarda dini ritüel için bu ayı avlanır ve eti taze olarak tüketilirdi; ayı bayramı diye de bilinen ayıların ruhunu kutsamak için yapılan bu ibadet bütün Sibirya yerlileri tarafından bilinse de özellikle Hanti ve Mansiler tarafından 12. yüzyılın başlarına kadar yapılmaktaydı. Avlanan ayı köylüler tarafından coşkuyla karşılanır, etrafında danslar edilir, avcının evinde ortaya serilir, iki pençe arası kırmızı bir örtüyle örtülür yiyecek ve içecekler hazırlanır, her yerden misafirler kabul edilir, insanlar özel maskeler giyer şarkılar söylerlerdi. [73]

Hanti ve Mansiler söz sanatı bakımından da çok güçlü bir geleneğe sahiptir ve kuğu boynundan yapılmış yaylı çalgıları vardır. Müzikteki yetenek ve imkânları bakımından kuzey kavimleri arasında temayüz etmişlerdir. Kutlamalar birkaç gün devam eder, sonra ayının eti misafirlere ikram edilir ve başı bir kazığa geçirilerek köy meydanına asılırdı. Hanti ve Mansilerin bir diğer ritüelleri ava hazırlık yapan erkeklerin avlayacakları hayvanları taklit etmeleriydi. Savaş dansları ve törenler toplanılan ortak bir mekânda yapılırdı, uzaktaki kabile sakinlerine burada kutsanan ok savaşa davet için gönderilirdi. Sadakat yemini ise kana bulanmış bir kılıcı öperek yaparlardı.[74]

[69]Forsyth**, A History of the Siberia**, s.13.

[70]Forsyth, **A History of the Siberia,** s.15.

[71]Rasonyi, **Tarihte Türklük,** s. 22; Totemizm asıl olarak Türk kültür dairesi içinde önemli bir yer işgal etmez ancak diğer iptidai toplumlarda önemlidir. Türklerdeki ad verme kültüründeki ongun yani totem sayılabilecek isimler daha çok kişinin gücüyle ilgili düşünceden kaynaklanmaktadır. Kızılderili gibi iptidai topluluklarda ise yüksek gücü ve bilinmeyeni ifade eder.

[72]Forsyth, **A History of the Siberia,** s. 15

[73] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.15.

[74] **Aziyatskaya Rossiya,** Ed. G.V. Glinka; S Petersburg 1914 vol I, s.11-12; Bakhruşin, **Ostyatskiye i vogulskiye knyazhestva**, s. 9, 12-18, 26-33, 78; N.N. Grevens, „Kultoviye predmeti Khantov" **Yezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma,** C. IV, Moskova 1960, s. 434-435; G.S. Gurvich, ed**. Etnicheskaya İstoriya Natadov Severa**, Moskova, 1982, s. 38; U. Holmberg, **The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian,** Boston 1927, s.83-99; *Narodi Sibiri,* s. 580-591.

Tundra Samoyedleri

Hantilerin kuzey bölgesi kuzey buz denizi tundraları Samoyedlerin ata topraklarıdır. [75] Kültürel ve dil özelliklerine göre 3 ana gruba ayrılmaktadır. Yenisey ile Lena arasındaki Tamir yarımadası hem Tavgilerin hem de Nganasan diye anılan diğer Samoyed kabilelerinin ana toprağıydı. Yine Çağdaş etnonim de Enets kabileleri diye geçen Samadu kabileleri Taz ve Ağrağı Yenisey civarında da yaşadılar. Üçüncü grup ise Batı Samoyedler veya Yuraklar, Ural'ın her iki yakasındaki geniş bölgelere yerleşmişler ve devamlı surette Yamal, Gidal ve Kanin bölgelerinde orman ve buzul denizin kenarında göçebe olarak dolaşıyordu. Günümüzde resmi kayıtlarda Nenets diye yazılı grup bu batı grubudur.[76]

Linguistik olarak Samoyedlerin Fin Ugor dil ailesine mensup olduğu iddia edilmektedir. Ancak Nenetsler ile bu dil ailesi arasında benzerlik oldukça azdır. Antropolojik olarak Samoyedler Ugorlara benzerler, Finlerden farklıdır, Finler kısa boylu, düz siyah saçlı tipik kuzey Asyalıdır.[77]

Bir çok Samoyed kavminin yaşadığı alan kuzey kutbu dairesi 66º-33' olmasına rağmen Aivasida, Pyak, ve Pebai gibi kabileler orta Ob'un güneyinde bataklık ve ormanlarda tıpkı Hanti kavimleri gibi balıkçılık ve avcılık ile geçinmişlerdir. Umumi olarak kabul edildiğine göre kuzey kutbu Samoyedlerinin asıl ana vatanları bugünkü alanın en güneyiydi ve güney Sibirya'da yaşıyorlardı. Aralarında "akin" dilini kullanan Samoyedler aslında Orta Ob'daki Selkuplardı ve başlangıçta Doğu Sayan dağlarında yaşıyordu, 12. yüzyılda ise bu kavimden çok azı "akin" dilini kullanıyordu.[78]

Tabii şartların benzerliği nedeniyle Tundra Samoyedleri Sibirya'nın kuzey doğu bölgeleri insanları ile aynı özelliği gösterir. Yukagir, Çukhi ve diğerleri yaşamları rengeyiği ve vahşi hayvanlara bağlıdır.[79] Tundra Nenetsleri ren geyiğine binmezler, ancak ondan ürün elde ederler kızağa koşarlardı, kızaklar çok hafif tasarlanırdı. Büyük ren geyiği sürülerini kendi adlarıyla anılan güçlü köpekleri sayesinde kontrol ederlerdi. Bunlara ilaveten Samoyedler, Khantogo, Yenisey, Ob ve Peçoro nehirleri çıkışında mors ve ayıbalığı da avlarlardı.[80]

Samoyedler, ren geyiğinin en nazik yeri olan baldır derisinden yapılan pantolon ve botlar giyerlerdi. Üstlerine giydikleri yelek ve paltolar (kürk) da deriden yapılırdı, eldiven başlıkları da ince deriden imal edilir üzerleri hanımlar tarafından işlenirdi. Samoyedlerin yaşadığı çadırların yüksekliği yaklaşık 30 fit kadardı ve göçerken yanlarında taşıyabiliyorlardı. Doğudaki Nganasan Samoyedleri, Nenetslere göre daha ilkeldi ve geyikleri yarı evcildi. Dahası ulaşım için kızak kullanılmaz, ulaşım yaya yapılırdı.[81]

Samoyedlerin birçok boyu vardı, Solander, Kunda ve Ngokatate gibi ve bu boylar avlanma alanlarının savunmasında, otlakların kontrolünde, yardımlaşmada çok önemliydi. Ölülerini tahta tabutlarla sığ kazılan çukurlara gömüyorlardı. Eşyaların diğer dünyada insanlara yardım edeceğine

[75] L.V. Khomich, **Nentsy: istoriko-etnografiçeskiye oçerki**, Moskova, 1966, s. 27; James Forsyth, Samoyed isminin Samadu kelimesinden geldiğini, Yenisey kabilelerinden Enetslere bu ismin komşuları tarafından verildiğini düşünmektedir. Forsyth**, a.g.e.,** s. 16.

[76] Forsyth**, A History of the Siberia,** s.16

[77] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.16

[78] Dolgikh, **Rodovoy i plemennoy, sostav**, s. 77-93, 239-4, 260,64, 272-3; Hadju, **Fino Ugrian,** s. 217; Khomich, **Nentsy**, s. 20-41; **Narodi Sibiri,** s. 109, 110, 379, 383, 493-5.

[79] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.18

[80] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.18

[81] Khomich, **Nentsy**, ss. 114-32; **Narodi Sibiri,** ss. 650-53

inanıyorlar, geyikleri de ölünün ardından kurban ediyorlardı. Kurbanların başboyun ve kemikleri bir yerde toplanıyor, bu yerler tanrının kutsal yeri olarak görülüyordu.[82]

Tundra ve Taygadaki diğer kabilelerin aksine Samoyedler daimi olarak bir başkana sahip değillerdi ve sadece savaş, toplu av, gibi özel durumlarda tecrübeli ve yetenekli birini başa seçiyorlardı. Samoyedler de diğer kabileler gibi Ural'ın batısında Ruslar ve Rusların köleleri Komiler, Ural'ın doğusunda Hanti, Selkup ve Tunguslar ve diğer komşularıyla mücadele ediyorlardı. Savaşiçin hazırlanan sözlü kahramanlık destanları irticaliydi ve bu çölenler şaman ve kamlarla yönetilirdi. Savaşların yeri ve süreci daha önceden tespit edilirdi.[83]

Kuzey asya kavimlerinin yaşam tarzları arasında yer alan savaştalimi, basit ekonomileri, zaman zaman evlerinden uzakta açlıkla mücadeleleri basit hayatlarının en önemli göstergeleridir. Ancak arkalarında bıraktıkları farklı ana dilleri, süs eşyası olarak kullandıkları eşyalar, gösteri ve seremonileri onların basit yaşam tarzlarıyla çevrenin bir uyumu olduğunu göstermektedir.

Selkup ve Ketler

Batı Sibirya'nın güney doğu bölümü iki kavmin ata toprağıdır. Günümüzde Ob'un üst kısmından Tom (Tomsk)'a doğru yaşayan kabileler Samoyed dilini konuşmaktadır ve Selkup diye isimlendirilmektedir. Ruslar tarafından Ostyak[84] diye isimlendirilen bu grup 17. yüzyılın başlarında nüfusları yaklaşık olarak 3200'dür ve Ob nehri ile ona bağlı kollar Tim, Parabel, Ket ve Çulım havzalarında yaşamaktadırlar. Yenisey vadisinin uzak doğu bölümünde yaşayan ve Ket dilini konuşanlar ikinci grup ta onların neslinden gelmektedir. Gübak, Zemshak, Kot, Asan, Arin ve Baikot boylarından oluşan bu topluluk Yenisey Tungus hattında kuzeye doğru 700 mil uzunlukta bugünkü Minusinsk'e kadar bir alanda yaşamaktadırlar. Ketler günümüzde toplam nüfusları 5.500 kadardır.[85]

Ketler bilinen diğer dillerden farklı ve oldukça izole edilmişbir dil kullanırlar. Ket dilinde ilk beş rakam şu şekildedir; kogd, inyang, dong, sing, kang; baba "op" su "ul", ağaç "oks" sözcükleriyle ifade edilir. Diğer Sibir dillerinden farklı olarak ketlerin dilinde sözcüklerde dişillik ve erillik vardır ve bu yapısıyla Tibet ve Kafkasya dilleriyle aynıdır.[86] Fiziksel olarak Ketler diğer Asya kavimlerinden farklıdır, inanışa göre onlar, sarışın mavi gözlü gözleri çekik, diğer Sibir kavimleri ise düz kahverengi saçlı kartal burunlu bu özellikleriyle Batı Avrupa ve özellikle de Kuzey Amerika yerlilerine benzemektedirler. Son antropolojik çalışmalarda, Ket kabileleri arasındaki fiziksel farklılıkların nedeni olarak Ruslarla yapılan karışık evlilikler gösterilmektedir. Aslında Ketler koyu saçlı kısa boylu Asya'nın temel karakteristik özelliği olan mongolid yüzlüdür.[87]

Ketlerin hayatı balıkçılık ve avcılık temellidir. Bu yönüyle Ketler ve Selkuplar tıpkı komşuları Hanti ve Mansilere benzerler. Giysileri ince deriden palto ve botları geyik derisinden ve başlıkları en pahalı yaban hayvanları derisinden imal ediliyor ve tipik Sibir yaşam tarzının parçasıdır.[88] Yine kuzeyin en ucunda yaşayan Ketler komşuları Samoyedler gibi geyik

[82] **Narodi Sibiri,** ss. 623-8; A. E. Nordenskiold, **The Voyage of the Vega Round Asia and Europe**, London, 1881, C I, s. 93-4, 206-7.

[83] Khomich, **Nentsy**, s. 144-6.

[84] Rasonyi, Ural dağlarının Avrupa'ya bakan ormanlık alanlarında yaşayan ve en doğuda bulunan Ugorların akrabaları Ostyak ve Vogulların bugün Manysi olarak bilindiğini, Türklerin batıdaki temsilcileri Ogurlarla birlikte yaşamları M.Ö. 700 yılından beri sürdüğünü söylemektedir. **A.g.e.** s. 119.

[85] Dolgikh, **Rodovoy i plemonnoy sostav,** s. 85, 89, 93, 101, 178, 219, 272.

[86] Comrie, **Language of the Soviet Union**, ss. 261-6; **Yazıki naradov SSSR,** C. V, s. 453-73

[87] Ye A. Alekseyenko, ed., **Ketskiy sbornik, antropologiya, etnografiya, mifolagiya, linguistika**, Leningrad, 1982, s. 7-15, 77-8, 197-235; **Narodi Sibiri**, s.110. Tokarev, **Etnografiya,** 496-98.

[88] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.20

beslemekteydi. Ketler de Selkuplar gibi denizcilikte çok yetenekliydiler, akarsularda ağaçtan yapılmış kanoları kullanırken, çok nadir de olsa altı düz yapılmış kayıklar da kullanıyorlardı. Kış için daimi evler ağaçtan inşa edilir evin etrafı avlu şeklinde korumaya alınır ısınmak için ilkel sobalar kullanılır evin çatısı ise ince dallar ve kamış otlarla örtülürdü. Yazın ise koni şeklinde yapılmış hızlı kurulup sökülebilecek çadırlarda yaşarlardı. 17. yüzyılda güneyde yaşayan Ketler az da olsa tarım yapıyor, at ve büyük baş hayvan besliyor, demiri işliyorlardı.[89]

Ket ve Selkupların dini inanışı tabiat ruhlarının dinginleştirilmesi diye ifade edebileceğimiz şamanizmdir. Özel elbiseler giyen şaman bu toplumda çok önemli bir mevkidedir, bu özelliğini giydiği giysideki metal takılar kemik parçaları kuş tüyleri kanat ve boynuzla hissettirir. Davulları yüksek orta ve alt şeklinde sınıflandırılır.[90]

Sibirya Türkleri

Batı Sibirya'nın ormanlık alanları 16. yüzyılda Ugor, Samoyed ve Ketlerin ata topraklarıydı.[91] Yine aynı dönemde bu alanın güney bölgesi ise Türklerin anavatanlarıydı, ancak Türkler diğer yerli topluluklardan sonra bu alana gelmiştir. Bugün bu kavimlerin torunları Ural'ın güneyine doğru Başkırtlar, Tümen ve Tobol Tatarları; İrtiş, Baraba, Tomsk ve Çulım'da yaşayan halklar; Hakas, Altay ve Tuva Altay Sayan dağlarında; Bozkırda ise Kazaklar bulunmaktadır.[92] Burada saydığımız bu topluluklar Türkiye Türkleri, Kafkaslar, Azerbaycan, Türkistan (Orta Asya) Kazan Tatarları ile aynı soydan gelmekte ve aynı dili konuşmaktadırlar. Dillerindeki birçok sözcük aynıdır. Bütün bu Türk kavimlerinde at "at" tır, al "al"dır sayılar aynıdır; dahası gramer ile cümle yapıları da aynıdır.[93]

Türklerin güney batı Sibirya'ya en azından M. Ö. II. yüzyılda Güç Asya'dan Batıya doğru akın yapan Hunlar[94] zamanında geldiği bilinmektedir. Bu yıllardan önce açık ormanlık alan ile bozkır arasındaki taygada, Ugorlar ile Samoyedler yerleşmiş olmalıdır.[95] İskitler ise Altay ile Karadeniz arasındaki geniş alanda hüküm sürmekteydiler.[96]

Türklerin yaşadıkları bölgenin doğusu geniş otlak ve ormana sahip bozkırdır. Altay'a bitişik bu alanda değişik türde ladin melez ve saf çamlıklar bulunmaktadır, yüksek rakımlarda sedir yükseklik yer yer 6500 fite ulaşır, en yüksek noktası olan Beluha 14.800 fittir.[97] Altay dağlarına benzer dağlar doğuda doğal bariyerler oluşturmasına rağmen bu dağlar arasındaki bereketli vadiler, birbiri aralarındaki bağlantıyı koparmaz. Moğolların Güç Asya'nın bozkırlarına geçişleri göçebe yerli kavimlerin Yenisey'in yukarı alanlarına doğru kaymalarına neden olmuştur ve bugün bu alana biz Tuva[98] demekteyiz. Buradan da Bozkıra doğru hareket ederek bugünkü Minusinsk'e geçtiler. Güç Asya bozkırının göçebeleri dağ geçitlerine ilave olarak Altay'ın güneyinden Yukarı İrtiş boyu rotasında Balkaş gölü yakınındaki Cungar boğazını takip ederek bugünkü Kazakistan'ın geniş ve

[89] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.20

[90] V. Dioszegi ve Hoppal, **Shmanism in Siberia**, Ye. A. Alekseyenko, "Kategories of Ket Shaman", s. 255-64; A. J. Joki "Notes on Selkup shamanism", s. 373-86; *Narodi Sibiri*, s. 665, 671-77, 679, 691-7.

[91] Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 78; Rasonyi, daha sonra bu toplulukların karıştığını söylemektedir.

[92] Kazak kelimesi batı metinlerinde Qazak şeklinde geçer. Rusların Kazakh şeklindeki söyleyiş tarzları aslında Hıristiyan Kazaklardan Müslüman kazakları ayırmak içindir. Kazak Rusça Kossak sözcüğünü ifade ederken, Kazakh Müslüman kazakları ifade eden sözcüktür.

[93] Geniş bilgi için bakınız; Rasonyi, **a.g.e.,** s. 16-18; Türk dilinin şive ve lehçelerinin tasnifi R. Rahmeti Arat'ın tasnifiyle en mükemmel şeklini bulmuştur.

[94] A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 34.

[95] Rasonyi, **a.g.e,** s. 119.

[96] Geniş bilgi için bakınız, Zaur Hasanov, **Çar İskitler,** Çev. İlyas Topsakal, TDAV yayınları, İstanbul 2009; İlhami Durmuş, **İskitler,** Kaynak yayınları, İstanbul 2007; B. N. Grakov**, İskitler,** Çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2006.

[97] Forsyth, **A History of the Siberia**, s.21.

[98] **İstoriya Tuvı,** (red). S. İ. Vaynştteyna, M. H. Mannay-oola, Tom I-II, Novosibirsk 2001,

düz arazisine kolayca ulaşıtlar. Buradan da sadece Tom ve Ob'un havzalarındaki geniş çayır ve ormanlıklarını elde etmediler aynı zamanda bugünkü Krayonarsk (Kızılyar) ormanlık alanları ve Minusinsk steplerine de ulaşmış oldular.[99]

Eski Sibirya kültürünün serpildiği bu step bölgesi muhteşem dağlarıyla bilinmektedir. M. Ö. II. binde Güney Sibirya'nın en önemli kültür merkezi Minusinsk bölgesindeki Andronova kurganlarıdır, bilhassa bu isim, M. Ö. 1700 ile 1200 yılları arasında görülen; Sibirya'nın "bronz devrine" verilen bir isimdir.[100] Bu kültürün en önemli eserleri olan kaplar geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, üç köşeli ve mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiştir ve güneyde Tanrı dağlarına; batıda ise Don kıyılarına kadar yayılmıştır. Ayrıca bu dönemde Sibirya'da ilk defa bu dönemde altın eserlere rastlanmıştır ve daha önemlisi Altaylarda Batı Sibirya'ya kıyasla Andronova kültürü M. Ö 1200-700 daha geç dönemde teşekkül etmiştir.[101] Andronova kültür çevresine dahi edilen Batı Sibirya'nın güneyindeki buluntu yerleri başlıca Omsk, Novosibirsk ve Tomsk şehirleri yakınlarında toplanmıştır. Bu bölgenin güneyindeki Kazak-Kırgız bozkırları da kültür bakımından Yenisey Yenisey kültürüne yakın bir karakter göstermektedir.[102] Güney Sibirya'nın ilk bin yılında ise Karasuk devri Türk tarihi için çok önemlidir ve bu döneme ait yapılan kazılarda dönemin en önemli özelliği olarak bölge topluluklarının halkları ortak bir kültürde birleşmesi ön plana çıkmaktadır. Altay ve Yenisey bölgesinde bu dönemde hem beyaz hem de mongolid ırklar bulunmaktadır.[103] Aynı zaman dilimi içinde Minusinsk havzasında Tagar kültürüne ait topluluklar ise devasa höyükler inşa etmişlerdir. Bronz savaş silahları, giysiler, süsü eşyaları çanak ve çömlekler bu alanda bulunan eserlerdir. Bu bölge kutup bölgesinin tiptik özelliği olan donmuş toprak ve sert iklimin dışında tarıma elverişli bir alandır ve Tagarlar bu alanda tarım yapmışlardır.[104] Türk Sibirya kültürünün çok yönlü özelliği hayvan şekilleriyle ifade edilmiştir. "Skit hayvan stili" bütün bozkır toplumları tarafından kullanılmıştır[105]. Genel anlamda altın bel kemeri, kap ve mutfak eşyaları, kurt, geyik, at, kuğu, kartal şekilleri ve silahlar Sayan dağlarından başlayıp Kuzey Kafkasya-Kırım'a uzanan alanda yapılan kazılarda İskitlere ait tarihi eserler olarak bulunmuştur.[106]

Büyük Hun devletinin kuruluşuyla birlikte Orta Asya'da bulunan kavimlerin batıya doğru yayılışı hızlanmış, Doğudaki Çin ve Mongolidlerle birlikte batıdaki beyaz ırk karışımından ortak bir tip türemiştir. Bu ortak özelliği en güzel yansıtan bölge Hun kültürünün kuzey sınırında bulunan İvolgi'dir ve M. Ö. II. yüzyılda Hunlarla birlikte var olan bu kültür[107]; Noyun Ula'daki Hun ve Minusinsk'deki Kırgız kültüründen etkilenmiştir. Yine Altay'da Büyük Hun devletini (M.Ö. II ve I. yüzyıllar) temsil eden başlıca kurganlar, Katanda, Pazırık, şibe kurganlarıdır ve bu kurganların tamamı prens mezarlarıdır.[108] Taş ve toprak yığınlarından oluşan bu pazırıkta; oyma sanatıyla yapılmış mobleler, deri malzemeler, dokuma tekstil ürünleri, İran ve Çin işi dokuma ipekler, aplikler, gümüş ayna ve iki tekerlekli araba bulunmuştur.[109] Pazırık kurganları mezarlarının etrafı tomruklarla kaplanmıştı ve tavanları kumaş ve keçelerle örülmüştü. Atlar ise insanların gömüldüğü

[99] Prof. Dr. Bahattin Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, s. 24-25; Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 22

[100] Ögel, **Türk Kültür Tarihi,** s. 24.

[101] Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 25.

[102] Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 25.

[103] Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 29-30

[104] Özellikle Sibirya'daki II. Tagar kültürüne ait eserler, Aragol kurganında çıkan eserlerle benzerlik göstermektedir. Ögel, **a.g.e**., s.38.

[105] Zaur Hasanov, **Çar İskitler,** s. 9-13.

[106] **British Museum, Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia**, London, 1978; **İstoriya Sibiri**, C. I, s. 227-33; E.D. Philips, **The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes,** London, 1965.

[107] Ancak Ögel'e göre bu tarih tartışmalıdır. Bakınız; Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 62.

[108] Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 59-60.

[109]. Ögel **Türk Kültür Tarihi,** s. 38.

odalara gömülmezdi, bu özellik bütün Hun mezarlarının ortak özelliğidir. Ayrıca Pazırıkların ağaç işçiliği ve oyma sanatı en göze çarpan özelliklerinden biridir. Pazırık kültüründen donmuş toprak sayesinde günümüze adar ulaşan giyim ve ev eşyaları yine bir Hun kültürü olup Noyun Ula kültürüyle akraba olduğunu kanıtlamıştır. Keçe, çorap çizme Türklere mahsus kültür ürünüyken aynalar ise Çin kültürüne aittir.[110] Yine Tuyahtı'da yapılan kazılarda Göktürk[111] kültürü bakımından önemli bulgulara rastlanmıştır. Tuyahta, Atlayın batısında Moğolistan ile Batı Sibirya'yı bağlayan yol üzerindeki Ursula nehrinin kenarında kurulmuş bir yerleşim yeriydi. Bu buluntuda en dikkate değer eşya gümüş mağapalardı ve üzerinde Göktürkçe yazıtlar bulunan bu mağapalar Kuray ve Yenisey Kırgız kültür çevresiyle hemen hemen aynıydı. Çıkan diğer eserlerde tamıyla Türk kültür çerçevesinde eserlerdi.[112] Göktürkler döneminde Kazakistan devletin batı kısmını içeriyordu,bu nedenle batıdaki kültürlerin kapısı aynı zamanda Altay kültürüyle de çok yakındı. Daha sonraki dönemlerde bu bölgede kuvvetli Çin etkisi görülmeye başlanmıştır.

Kırgızlar Göktürk çağında Güney Sibirya'da, Sibirya'yı güneyden kuzeye başlanbaşa kesen Yenisey ırmağı çevresinde yerleşiktiler. Göktürk Yazıtlarının başlangıcını oluşturan basit yazıtlar bu bölgede keşfedilmiştir. Bahattin Ögel'e göre Orhun Yazıtlarından evvel bu bölgede Kırgız Türkleri birçok eser bırakmıştır ve dolayısıyla bu bölgenin yerlileridir.[113] Kırgız Türklerinin yerleştiği Yenisey bölgesi miladı I. yüzyıldan beri Kırgızlar tarafından yurt olarak tutulmuştur.[114] Yenisey Kırgızları tarafından kurulan devlet M.S. IX. yüzyılda en güçlü dönemini yaşamış,Baykal gölünden Atlaya kadar bütün bölge onlar tarafından yönetilmiştir. Güçlü Doğu Türkleri[115] ve Uygur Hanlığı arasında anlaşmazlık çıktığı dönemlerde Kırgızlar Çin İmparatorluğuyla işbirliği yaparak güçlü Uygur Hanlığını zayıflatmak istemiştir.

Tıpkı İskitler gibi Kırgızlarda ormanlık alanları avcılıkta mümbit ovaları da tarım için kullandılar ve sulama kanalları inşa ettiler. Metal cevherlerinin bölgede bolca bulunması da bu alanı metalojik açıdan da önemli kıldı; bakır, kalay, altın ve gümüş çıkarıldı, eritildi ve işlendi, silah ve alet edevat yapımında kullanıldı.[116] Aynı dönemde Kırgızlar da tıpkı diğer iç Asya kavimleri gibi kayalarda ve mezar taşlarında kitabeler bıraktılar. Kırgızlar yarı göçebe bir yaşam sürmüştür ancak çok güzel kasabalar da inşa etmişlerdir.[117] Göktürk döneminde Kırgızlar Hun döneminden itibaren Kem vadisinden ve Altay'dan gelen Türk grupları tarafından yönetilmişlerdir. Ancak, bölgedeki bulunan para ve plakalardan Çin etkisinin de güçlü olduğu anlaşılmaktadır. M.S. VI. - IX. yüzyıla ait Yenisey kıyılarındaki Bograt bölgesinde bulunan mezarlardan çıkan eselerin Tagar ve Taştık kültürüyle ortak özellikler gösterdiği belirlenmiştir. Yine bu mezarlardan tipik Kırgız vazolarının yanında bir prens mezarında altın kaplar bulunmuştur. Kopen mezarlarının Türk tarihi açısından en önemli hususiyeti prens mezarından çıkan kapların üzerinden Göktürk alfabesiyle Türkçe yazıtlarının bulunmasıydı. Bahattin Ögel'in ifadesiyle "Hülasa Kopen mezarları Göktürk Çağının Türkçe yazana Türkçe konuşan Kırgızlarının Türk Kültür tarihi bakımından bir hazinesidir."[118] Kırgızlar özellikle IX ve X. yüzyıldan itibaren Altay kültür etkisinin yanında Doğudan Çin ve kuzeyde Sibir kültür özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak bu dönemde dahi

[110] Ögel, **Türk Kültür Tarihi,** s. 65.
[111] Ahmet Taşağıl**, Göktürkler***,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
[112] Ögel, **a.g. e.,** s. 143-44
[113]Prof. Dr. Bahattin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** TDAV yayınları, İstanbul 2001, s. 226–227.
[114]Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, M. 555 yılında Baykal gölünün kuzeyinde yaşayan Kırgızların Göktürklere itaat ettiğini söylemektedir. Geniş bilgi için bakınız; Ahmet Taşağıl, **Göktürkler***,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 20; R. Rahmeti Arat, "Kırgızlar", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986 s. 737.
[115] Lıu Mau-Tsaı, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006. Ögel, **a.g.e.,** s. 173
[116] Arat, "Kırgızlar", **İslam Ansiklopedisi***,* s. 738-39
[117] Ögel, **a.g.e.,** s. 227.
[118] Ögel, **Türk Kültür Tarihi,** s. 212.

Kırgızların kurmuş olduğu şehirler, komşuları Uygurların 8. ve 9. yüzyıllarda Tuva bölgesinde kurdukları şehirlerle kıyaslanamaz.[119] Kısaca Kırgız sanatı her ne kadar dışarıdan gelen tesirler bulunsa da temel olarak Güney Sibirya ve Altay kültürünü yansıtmakta aynı zamanda Göktürk kültürü ile akrabadır.[120]

Kırgız devleti Türk devletidir ve toplum olarak avcılık ve tarımla geçinmektedirler, ancak muhtemelen Ket ve Samoyedler gibi yerli kavimler de tıpkı Hakas, Altay ve şorlar gibi bu devletin sınırları içinde aynı kültür dairesi içinde hayat sürmüş ve Kırgız Türkleriyle karışmıştır.[121] Bölge Moğolların istilasıyla etnik anlamda daha da karmaşıklaşmıştır.[122] Cengiz miladi 1227 yılında öldü, ölmeden önce memleketini dört ulus şeklinde oğullarına taksim etmişti. Doğu Avrupa'daki Kıpçak bozkırlarından doğuya İrtiş nehrine güneyde Çin ve Afganistan'a kadar uzanan bölgeyi Büyük oğlu Çoçı hana; Maveraünnehri şimdiki Afganistan'ı Orta Tıyanşan bölgesini ikinci oğlu Çağatay hana; Cungarya'yı üçüncü oğlu Ögedey hana; Moğolistan ve şimali Çin taraflarını ise küçük oğlu Toluya vermiştir. Büyük Han olarak üçüncü oğlu Ödegey'i seçmiş ve Cengiz "kaan" ünvanını ona vermiştir.[123] Yenisey Kırgızları Çoçı Hanın Cuci'nin Çin sınırındaki gücünü temsil ettiler ve Tuva Minsulinsk'deki verimli tarım alanlarını işleyip Moğol ordusuna destek sağladılar. Bu dönemde bölge Tibet kaynaklı Budizm ile tanışmıştır.

14. yüzyılın sonlarında Moğolların Çin üzerindeki egemenlikleri anlaşmazlıklar ve iç çekişmeler nedeniyle sona erdi ve tarihi bölgelerine çekildiler. Kırgızların da dahil olduğu batı Moğolistan devleti ise 18. yüzyıla kadar bölgede varlığını devam ettiler. Moğolların fiziksel olarak etkileri günümüzde Altay Sayan dağarında yerleşik Tuva, Hakas, Altay ve şor Türklerinde açıkça görülmektedir. Bu etki kullanılan Türk lehçelerindeki Moğol sözcüklerden de anlaşılmaktadır.[124]

Altay'ın batısı, değişken Bozkır ve orman boyu ve Ural'a doğru uzayan alan, devamlı surette Türk kavimleri tarafından kontrol edilmiş ve yönetilmiştir. XI. yüzyılda Kıpçaklar bugünkü Kazakistan bozkırlarını, Ural ve Sibirya'nın batısındaki ormanlık bozkırı ele geçirmişlerdir. Türklerin Batıya ve kuzeye doğru aşamalı ilerleyişleri Selkup, Mansi, Hanti ve Başkurtları batıya doğru itmiş ve bölgelerinde asimile etmiştir.[125]

13. yüzyılda Kıpçak bozkırları ve güney batı Sibirya Moğol ve onların devamı Batu Hanın kurduğu Altın ordu devleti tarafından yönetilmiştir.[126] Özellikle 15. yüzyılda Altın orda'nın zayıflamasıyla Ural ile Altay arasındaki Türk toprakları 3 gruba ayrıldı. Edigey-Nogay Orda'nın torunları Volga'nın batısını ve güney Ural'ı ele geçirip buraya yerleşti, Özbek orda şiban Güney doğu Ural'ın en düşük rakımlı Taybuga bölgesindeki Batı Sibirya ormanlık alanına yerleşti, Taybuga bölgesinin başkenti Çimgu tura yani Tümen şehriydi ve Tura nehrinin kenarına kurulmuştu[127]. Daha sonra Sibirya hanı buradan Tobol'un İrtiş ile birleştiği noktada bulunan Kaşlık (Şeker) şehrine taşındı. Ob nehri ile Ural arasındaki bozkırda yaşayan yerli kabilelerin Türkleşmesi

[119] Yenisey Kırgızlarına bakınız; B. D. Grekov, ed**. Oçerki istorii, SSSR.** "Period feodalizma", Moskova, 1953. V. I, ss.740-4; **İstoriya Sibiri,** C. I, s. 253-61, 266-87, 296-302; **Narodnıy Sibiri, s**.378-80, 422-23.

[120] Ögel **a.g.e.** s. 216.

[121] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.23.

[122] V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 133-149.

[123] Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** s. 62.

[124] Forsyth**, A History of the Siberia,** s.24.

[125] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.25.

[126] Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,** II. Baskı, Murat Kitabevi, Ankara 1992.

[127]Çimgu Tura Cengiz Hanın kasabası anlamına gelmektedir; Tümen kelimesi Moğolca 10.000 anlamına gelir, A.K. Matveyev, **Geografiçeskiye nazvaniya Urala**, 2nd ed., Sverdlovsk, 1987, ss. 172-174.

sonucu Tatarlar[128] oluşu, tıpkı batıdaki Başkırt ve daha doğudaki Baraba, Çat, Evşin, ve Çulım tatarları gibi bütün bu topluluklar Sibir hanlığının yönetimi altında bulunuyordu.[129]

14. yüzyılın başlarında birçok sebebin bir araya gelmesiyle gittikçe zayıf düşen Altın Ordu Aksak Timur'un arka arkaya yaptığı üç sefer sonunda artık bir daha eski gücüne kavuşamadı. Hanedan üyeleri arsında çıkan iç mücadele, ticaretin güvensizlik nedeniyle azalması, komşularının kuvvetlenmesi zayıflamasındaki başlıca etkenler olarak görülebilir. Altın Ordu devletinin son büyük hanı Timur'un muasırı Toktamış Handır (1376–1391). Toktamış'tan sonra kısa süreli birçok han tahta çıktıysa da başarılı olamamıştır. 1480 yılında Han Seyit Ahmet Moskova büyük knezi III. Ivan'ı sıkıştırmışsa da ileri harekette geç kalınca tarihin dönümü gerçekleşmiş, Moskova knezliği kendiliğinden Türk hakimiyetinden kurtulmuş ve bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. 1502 tarihinde ise altın ordu devleti tamamen ortadan kalkmış, bu hakanlığın enkazından Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay[130] hanlıkları doğmuştur.[131] Altın ordunun parçalanmasından sonra kurulan Batı Sibir Hanlığının bilinen ilk hükümdarı Mamık oğlu Taybuga'dır. Çingiz onaltıncı, Tobol, Işim ve Tura ırmakları boyunu vermişti ve merkezi bugünkü Tümen çevresidir, o zamanki adıysa Çimki Tura'dır. [132] Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han o ölünce de oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Mar Han Kazan hanlığına ait küçük bir bey olan Opak'ın kız kardeşiyle evlenmiştir, aralarında meydana gelen mücadelede Mar han ölünce oğulları Opak sarayına esir alınmış böylece Sibir Hanlığı bir müddet Opak Han nezaretinde kalmıştır. Ancak Muhammed ile Angış hanlar kaçarak tekrara babalarının hanlığını ele geçirmişlerdir. Daha sonra Muhammed Han Tümen yani Çimgi Tura'dan taşınarak bugünkü Tobolski çevrinin 17 km yukarısındaki eski "Sibir" çevrini kendine payitaht yapmıştır ve bundan sonra da bu bölge Sibirya diye anılmıştır.[133] Batı Sibirya Hanlıklarında yaşayan Türk unsurlar Kazan hanlığı gibi başlangıçta yaşadıkları göçebe hayatı terk ederek çoğunluğu ormandan müteşekkil yeni yerlerinde yerleşik hayata geçtiler ve Kızıltura, Taşaktan, Tümen ve Sibir benzeri muhteşem kasabalar kurdular.[134] Bu kasabalar sadece Tatarlar tarafından değil Başkırt, Mansi, Hanti ve Selkup beyleri tarafından da yönetilebiliyordu ve her yıl deri veya orman ürünlerinden devlete vergi ödüyorlardı.

Ruslar Sibirya ile ilişkiyi Kazan merkez olmak üzere Orta Asya'ya doğru Perm, Çumgi Tura üstü ve Kıpçak yoluyla sağlıyordu. Böylece Rusya Avrupa'yı zengin Türkistan ve Çin'e bağlıyor kuzey yolundaki en önemli noktalardan biri haline geliyordu. Ayrıca bu dönemde Sibir Tatarlarının bütün ihtiyaçları Buhara tüccarları tarafından karşılanmaktaydı. [135]

Kazan Hanlığı 1552 yılında Ruslar tarafından istila edilince Güney Ural bölgesinin ardındaki Türk kavimleri yeni bir tehlikeyle karşı karşıya gelmişlerdir. Sibir Hanlığındaki Taybuga beyleri Bek Bulat ile Yadigâr Rus Çarına hediyeler göndererek Rus devletinin egemenliğini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.[136] Daha sonra Ruslar, Güney Ural bölgesindeki Nogay ve Özbek bölgesine yöneldiler. Bu arda Yadigar Han da Sibir de hakimiyetini sürdürebilmek için Çingiz sülalesinden olduğu rivayet edilen Küçüm hanla mücadeleye tutuşmuş ancak Küçüm hana yenilerek 1563 yılında tahtı bırakmak zorunda kalmıştır.[137] Küçüm sadece Ruslara karşı mücadele de başarılı

[128] M. Z. Zekiev, **Törki-Tatar Etnogenezi**, Fikir Neşriyatı, Kazan, 1998.

[129] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.23; A. N. Kurat-Ahmet Temir, "Sibir Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı,** s. 437-47.

[130] Prof. Dr. Mehmet Alpargu, **Nogaylar**, Değişim yayınları, İstanbul 2007.

[131] A. N. Kurat_"Altın Ordu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 407.

[132], Ahmet Temir, Sibir Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 438.

[133] Bkz. N. Naumov, ed. David N. Collins, **The History of Siberia,** s. 3; Baymirza Hayıt, **a.g.e.,** s. 30; Ahmet Temir, "a. g. b.", s. 438.

[134] Geniş Bilgi için bakınız; M. Hudyakov, **Oçerki po istorii Kazanskovo hantsva,** Moskova 1991,

[135] Forsyth, **A History of the Siberia,** s.25.

[136] Ahmet Temir, Sibir Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı,** s. 438: Hadi Atlasi, **Sibir Tarihi,** s. 39-40.

[137]Hadi Atlasi, **Sibir Tarihi**, s. 39-40; Temir, a.g.b., s. 438.

olmadı aynı zamanda Buhara emiri Abdullah'ın desteğiyle İslamı da Sibir bölgesinde yayan han oldu. Küçüm hanın bu çabaları Kırım, Kazan Astrahan ve Sibir Tatarları arasında etkisinin artmasına neden olmuş,özellikle Türkistan'da uzak kalan bölgelerin dini önderlerinin Buhara ve Semerkant'da eğitilmelerini sağlamıştır. [138] Aslında merkezden uzak kuzeyde Sibir bölgesinde yaşayan Türk kabileleri 12. yüzyıla kadar atalar ruhunu kutsayan eski şaman kültürüne bağlı tabiatın ruhuna saygılı bir dini anlayışla yaşıyorlardı. Bu anlayış, Ural'dan Altay'a bütün Türk kavimlerinde aynıydı, İslamın gelişiyle bu anlayış İslam ile kaynaşmış ve ona uyumlu hale gelmiştir. Sibir'in Türk kökenli olmayan toplumları Mansi, Hanti ve Selkuplar Türk kavimlerine nazaran İslama daha az meyil ettiler. Bu tavırda, Küçüm Hanın Ruslara karşıyaptığı mücadeleyi din savaşı olarak kurgulaması etkili olduğu söylenebilir. [139] Ancak Küçüm Han, Türk kavimleri arasında birliği sağlamak için en etkili gücün din olduğuna inanmış stratejisini de bu yönde uygulamıştır.

Sonuç olarak Sibirya tarihi 16. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilemese de, hiç şüphesiz Türk tarihi ve kültürü açısından ana ocaklardan biri olarak çok önemlidir. Nitekim Rusların SSCB döneminde yaptığı arkeolojik kazılar burada var olan tarihi kültürün Türklerin kültürüyle eşleşolduğu görülmektedir. Yine söylenmesi gereken en önemli sonuç, Sibirya üzerine yapılan en geniş değerlendirmeler Ruslar tarafından yapıldığıdır. Ancak Rus değerlendirmesinde Türk kültürü sonradan gelen kültür yerel unsurların farklılığı tezi göze çarpmaktadır. Bu nedenle sayıları binlerle sınırlı kabileler hakkında geniş malumatlar verirken genel kültürü yansıtan Türk kavimleri, şor, Teleüt, Hakas, Yakut ve Tuva hakkında fazla ayrıntı vermemiştir, yerel ve sonradan gelen ayırımını dikkatlice işlemeyi amaçlamışlardır. Bay Mirza Hayıt'ın ifadesiyle Ruslar şaka yayılma içgüdüsüyle siyasi bir istekle bu meseleye sarılmışlardır. Arkeolojik bulguların desteğiyle ortaya koyulabilecek ne varsa araştırmacılar ortaya koymaya çalışmışlardır. Hem tarihin hem de dünyanın kıyısında kalan bu bölgenin tarihi Ruslar kadar Batının da dikkatini çekmiştir. Son olarak Forsyth'nin *Sibir Tarihi* bu alanda yapılan en yetkin çalışmalardan biridir. Ülkemizde ise Sibirya ile ilgili müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır, Radloff ile Katanov'un bu konuda yaptığı çalışmalar hayati derecede önemlidir ve bütün dünyada kaynak olarak gösterilmektedir. Yine, Özellikle 16. yüzyılda başlayan Rus istilasının anlayabilmek ve Sibirya'yı derinlemesine incelemek için ilk dönemin bilinmesine ihtiyaç vardır, bu yönüyle de çalışma gereklidir.

KAYNAKLAR

ACTON Edward, **The Present on the Past Russia**, Newyork 1986.

ALEKSEYENKO Ye .A., ed., **Ketskiy sbornik, antropologiya, etnografiya, mifolagiya, linguistika**, Leningrad 1982.

ALEKSEYENKO Ye. A., "Kategories of Ket Shaman" (Dioszegi V. ve Hoppal), **Shmanism in Siberia**,s. 255-64.

ALPARGU Mehmet, **Nogaylar**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

ARAT Reşit Rahmeti, "Astrahan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 415-417.

ARAT Reşit Rahmeti, "Kırgızlar", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s.735-740.

ATLASİHadi, **Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi**, Kazan 1993.

[138]Forsyth, **A History of the Siberia**, s.26-27.

[139]**Aziyatskaya Rossiya**, C. I, s. 6; Grekov, **Oçerki istorii SSSR,** "Period feodolizma", C. II, s.463-7**; İstoriya Sibir**, C. I, s. 234, 239, 305, 360-1, 364-7, 371-2; **Narodnıy Sibiri**, s. 332-3, 349-50, 391-99.

BAKHRUŞİN, S. V. , **Ostyatskiye i vogulskiye knyazhestva v XVI-XVII vekah**, Leningrad 1935.

BARTHOLD, V. V. , **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

BİÇURİN, N.Y., **Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena**, S Petersburg 1851, yeniden basım Moskova 1950.

British Museum, Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia, London, 1978.

CHANİNOV, N. Brian, **A History of Russia**, London 1939.

CHERNETSOV, V. N. ve MONZİNSKA, W. , **Prehistory of Western Siberia**, ed. H. N. Michael, London 1974.

COMRİE, B., **The Languages of the Soviet Union**, 1981.

DOLGİKH, B.O., **Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veka** , Moskova 1960.

DURMUş, İ, **İskitler**, Kaynak yayınları, İstanbul 2007.

FLORİNSKİY, T., Michael, **Russia,** C. I, Newyork 1965.

FORSYTH, James, **A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581–1990**, Cambridge Universty Press, Cambridge 1992.

GEMUYEV, İN. , vd., **Legendi i bilya tayajnogo kraya**, Novosibirsk 1989.

GOLUBİNSKİY, **İstoriya Russkoy Tserkvi**, C. I-II, Moskova 1901.

GRAKOV, B. N. , **İskitler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2006.

GREKOV, B. D. , ed. **Oçerki istorii, SSSR. "Period feodalizma**", Moskova, 1953. V. I

GREVENS, N.N. , **'Kultoviye predmeti Khantov' in Yezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma**, B. IV, Moskova 1960.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz han/Timur**, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken yayınları, İstanbul 1980.

GURVİCH, İS. , **Etnogenez Naradov Severa**, Moskova 1980.

GURVİCH, İS. , ed. **Etnicheskaya İstoriya Natadov Severa**, Moskova 1982.

HADJU, P. , **Fino Ugrian Languges and People**, London 1975.

HaSanov, Zaur, **Çar İskitler**, Çev. İlyas Topsakal, TDAV yayınları, İstanbul 2009.

HAYIT, Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, TDAV, İstanbul 2000.

HOLMBERG, U. , **The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian**, Boston 1927.

HUDYAKOV, M., **Oçerki po istorii Kazanskovo hantsva**, Moskova 1991.

İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 420-25.

İstoriya Sibiri, ed. A. P. Okladnikov, 5 cilt, Leningrad 1968-69.

İstoriya Tuvı (red). S. İ. VaynŞteyna, M. H. Mannay-oola, Tom I-II, Novosibirsk 2001.

Joki, A. J., "Notes on Selkup shamanism", (Dioszegi V. ve Hoppal), **Shmanism in Siberia,** s. 373-86.

KAFALI Mustafa, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

KATANOV Nikolay Federoviç, ed. G. Damayakov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çeviren Atila Bağcı, Konya 2004.

Kurat, Akdes Nimet, **Başlangıçtan 1917'ye Rusya Tarihi**, *Ankara 1948.*

Khomich, L.V. , **Nentsy: istoriko-etnografiçeskiye oçerki**, Moskova 1966.

KURAT, A.N., Temir, A., "Sibirya Hanlığı", **Türk Dünyası el Kitabı**, I. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 437-447.

KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, II. Baskı, Murat Kitabevi yayınları, Ankara 1992.

KURAT, Akdes Nimet, **Türk Dünyası El Kitabı** , "Altın Ordu Devleti", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

Lukovskaya Letopis, (*Polnoye sobraniye ruskikh letopisey*) II. Cilt, 1910.

MAU-TSAI, Lıu, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006.

MALYAVKİN, A. G., **İstoriçeskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryali i issledovaniya**, Novosibirsk, 1981.

MATVEYEV, A.K. , **Geografiçeskiye nazvaniya Urala**, Sverdlovsk, 1987.

MİLLER, G.F., **Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proisşedşihb nem del ot naçala a osobennoot pokoreniya evo rossiskoy derjave po s vremena,** S. Petersburg 1787.

Narodı Sibiri, (eds.) M.G., Levin, L. P. Potpov, , Moskova Leningrad, 1956.

NAUMOV, İgor, N., ed. David N. Collins, **The History of Siberia**, London 2009.

NORDENSKİÖLD, A. E. , **The Voyage of the Vega Round Asia and Europe**, London, 1881, vol I.

ÖGEL, Bahattin, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV yayınları, İstanbul 2001.

PHİLİPS, E.D. , **The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes**, London 1965.

PONOMAREV, B. N. ,ed. **İstoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney**, Moskova 1966.

RADLOF, W. , Çev. Ahmet Temir, **Sibirya'dan Seçmeler**, Kültür Bakamlığı**,** İstanbul 1976.

RASONYİ, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

Aziatskaya Rossiya, ed. G.V. Glinka; 3 cilt, St. Petersburg 1914.

SOKOLOVA, Z.P. , **Puteşetviye v Yugru**, Moskova, 1982.

SOLOVYEV, S.M., **İstoriya Rossii s drevneyshikh vremen**,15 cilt, Moskova 1962-6.

SOLOVYOV, A. Ġ , **Voyonnoye delo koronnego naseleniya zapodnoy Sibiri: epokha srednevekovya, Novosibirsk**, 1987.

TAğAĞIL, Ahmet, **Göktürkler***,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

TAğAĞIL, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

TEMĠR, Ahmet, **Türk Dünyası El Kitabı**, Sibir Hanlığı", Türk Kültürünü AraĢtırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 437-439.

TEMĠR, Ahmet, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, "Kazan Hanlığı", Türk Kültürünü AraĢtırmaları Enstitüsü, Ankara 1992, s. 425-35.

TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine GiriĢ**, Enderun Kitabevi, Ġstanbul 1981.

TOKAREV, S. A. ,**Etnografiya naradov SSSR**, Moskova 1958.

Türk Ansiklopedisi, "Sibir Hanlığı", C. 28, Milli Eğitim Bakanlığı 1980, s. 541-42.

VERNADSKĠ, George, **A History of Russia**, London 1961.

Yaziki naradov SSSR*,* 5. vol, (ed.) V.V. Vinogradov, vol II, "Turkskiye Yazıki"*,* Moskova 1966-68.

ZEKĠEV Mir Fatih, **Törki-Tatar Etnogenezi**, Fikir NeĢriyatı, Kazan 1998.

http://en.wikipedia.org/wiki/Tamga.

http://en.wikipedia.org/wiki/Taiga18 02 2011.

http://en.wikipedia.org/wiki/Tundra

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1885-1890, TURKEY

UYGURCA *ÜZÜT~ÜZÜTLÜG* ÜZERİNE

Erdem UÇAR•

ÖZET

Eski Türkçede ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin darlık veya genişlik bakımından tespiti ciddi bir problemdir. Bu problem nedeniyle ilk hecede yuvarlak ünlü ihtiva eden kelimelerin kökeni tam olarak tespit edilememekte, hatta bazen bu kelimeler başka kelimelerle karıştırılmaktadır. Bu kelimelerden biri de Uygurca *üzüt~üzütlüg*"tür. Kelime, çoğu metin yayınında köken bakımından *öz* „öz" ile ilgili görülüp *ö*"lü olarak okunmuştur. Eski Türk inanç sisteminde „ruh" kavramını ifade eden kelimelerden biri olan kelimenin yapısı ele alınacak, kökeni açıklanıp kelimenin anlam dünyası aydınlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *üzüt~üzütlüg*, Uygurca, Eski Türkçe, Köken.

ABOUT UIGHUR *ÜZÜT~ÜZÜTLÜG*

ABSTRACT

Determination of round vowels in the first syllable is a quite important problem in Old Turkic. This problem results obscure etymology in words including round vowel of its first syllable. One of such like words is *üzüt~üzütlüg*. It is explained as base of *öz* in most text editions. Transcription and etymology of Uighur *üzüt~üzütlüg* that denote concept „the spirit" in the system of Old Turkic religion are problematic in Old Turkic dictionaries and text editions. In this article, the structure and etymology of these words will be explained.

Keywords: *üzüt~üzütlüg*, Uighur, Old Turkic, Etymology.

ET sözlüklerde ve metin yayınlarında baştaki yuvarlak ünlünün niteliği nedeniyle *üzüt*"ün kökeni yanlış anlaşılmış ve kimi zaman da yanlış okunmuştur. ET"nin temel sözlüklerinde kelimenin okunuşu ve anlamlandırılışı şu şekildedir: Sir Gerard Clauson, kelimeyi *özüt* şeklinde okuyup kelimeye „the human soul" anlamını vermiş ve *özüt*"ün köken bakımından *öz* „the spirit" ile ilgili olduğunu, ama kelimenin yapısının belirsiz olduğunu ifade etmiştir. (EDPT, 281[b]) Clauson, *özütlüg* maddesinde de kelimeyi „deceased, no longer in the body" şeklinde anlamlandırmış (EDPT, 282[b]) ve DLT"deki *üzütlüg* „niggardliness over something" kelimesini hap. leg. [hapax legomena] olarak gösterip (EDPT, 282[b]) gövdenin *üz-* ile ilgisinin olmadığına dikkat çekmiştir.[1] Drevnetyurkskiy Slovar"da kelime *özüt* olarak okunmuş ve „сущность, душа" [öz, ruh] şeklinde anlamlandırılmıştır. (DTS, 395[b]) *özütlüg* maddesinde de kelimeye „относящийся к душе, душевний" [ruhla ilgili, ruhsal] anlamı verilmiştir. (DTS, 395[b]) Martti Räsänen, *üzüt*"ü *üz-* madde başlığında göstermiştir. (Räsänen 1969, 525[a])

• Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: merdemu@gmail.com

[1] İlk kez DLT"de karşımıza çıkan *özütlüg* „stinginess (dinn) over a thing" (Dankoff 1982, 86) ve *özütle-* (Dankoff 1982, 151) „cimri olmak" ile *üzüt* „ruh" arasındaki bir ilişki olup olmadığını söylemek şimdilik zor gözüküyor. Krş. Kıp. *üzütlüg* „cimrilik, hasislik" (Toparlı 2003, 300[a]); YUyg. *üzütlüg* „cimrilik, pintilik" (UTİL, 1249[b]). Ancak, AAğz."daki *üzüt* Uygurca *üzüt* ile ilgilidir, ama kelimenin anlamı oldukça değişmiştir: *üzüt* [uzut] „sıska, renksiz, hastalıklı" (DS, 4087[b]); *özüt* „zayıf, güçsüz" (DS, 3374[b]).

Diğer metin yayınlarındaki okumalar için krş. *anrtabav üzüt et'özleri* (Zieme 1985, 58_{27}; Kasai 2008, 3_{27}) „*antrābhava*[2] ruhlu bedenleri"; *antag y(a)ruk tözlüg üzütler* „öyle ışık köklü ruhlar" (Zieme 1975, 6_{99}); *biziŋ özüt(ü)müz* „bizim ruhumuz" (Asmussen 1965, I B_8); *kam(a)g y(a)ruk özütleriniŋ* „bütün aydınlık ruhların" (Asmussen 1965, I C_{21}); *közünür etözlüg közünmez özütlüg* (Kaya 1994, $399_{21–22}$) „görünür bedenli (canlı), görünmez ruhlu (ölü)"[3]; *özüt* „ruh" (Röhrborn 1996, 1946); *özüt üçün* „ruh için" (Özertural 2008, 166); *özütin ajunın* „ruhu ve varlığı ile" (Tezcan 1974, 18_{273}); *özütlüg n(i)goşaklarka* „ruhlu dinleyicilere" (Özertural 2008, 250); *t(e)ŋrimniŋ özüti* "Teŋrimin ruhu" (Wilkens 2007, 4363); *tamulug özütler* „cehennemlik ruhlar" (Tekin 1976, $78_{40–41}$); *üzüt ajun bilteçi* „ruh varlık bilici" (Zieme 1985, 16_5); *üzütler* „ruhlar" (Zieme 2005, G_{180}); *üzütlüg ajunlug* „ruhlu varlıklı" (Geng 1988, 595; Kasai 2008, 82_{20}, 99_{16}); *üzütlüg iş* „ruhlu iş" (Zieme 1975, Anm. 104); *üzütümüzün üze* „ruhumuz ile" (Le Coq 1922, 7).

Kelimemizin imlâsı Uygur ve Mani yazılarında **'WYZWT** şeklindedir ve bu imlâya göre kelime Uygurcada hem **ö**'lü hem de **ü**'lü okunabilir.[4] *üzüt*, araştırmacıların ileri sürdüğü gibi *öz* ile ilgili olamaz, çünkü kelimemizdeki ek ismin üzerine gelen +(X)t değildir. *üzüt*, *üz-*[5] fiilinden -(U)t eki ile türetilmiş bir isimdir.[6]

üzüt'ün Uygurcada anlam gelişimi[7] şu şekilde gerçekleşmiştir: *üzüt* „(dünya ile bağlantısı) *kesilmiş > ölü > ruh". Eski Türk inanç sisteminde „ruh" kavramının mevcudiyetini biliyoruz. (Roux 1999, 109–145) Bu nedenle *üzüt*, „ruh" anlamını daha ET döneminde kazanmıştır. „Ruh" anlamındaki diğer kelimeler için bk. Roux 1999, 111–117. *üz-* fiili ET döneminde ve günümüz Türk lehçelerinde „ölmek" anlamıyla müstakil ve birleşik yapılarda görülüyor: *ü[z]ül-* (Mirsultan 2010, 13–14) „ölmek"; *tını üzül-* „canı kesilmek, ölmek" (Röhrborn 1971, 964, 971); *can üzül-* „can ayrılmak, ölmek" (Arat 1947, 1520); *tınıg kesil-* „nefesi kesilmek, ölmek" (Arat 1947, 4698); *sözi kesil-* „sesi kesilmek, [mec. ölmek]" (Arat 1974, 1528); Kırg. *üzül-* II „1. koparmak, kesilmek, inkıtaa uğramak; 2. ölmek, vefat etmek" (Yudahin 1994, 801[a]); Alt. *üzül-* (*üs-*'ün edilgen şekli) „1. kopmak; 2. mec. ölmek, bitmek; 3. ara vermek" (Naskali 1999, 199[b]); Tat.'nın Ağızları *özöl-* „ölmek". (Borhanova 1969, 552 ve 82)

Ayrıca, Eski Türkçede, „kesilmek, ayrılmak" kavram alanında „ölmek" anlamında başka kelimelere de rastlanıyor. *ad(ı)rıl-* fiili daha Türk Runik harfli metinlerde „ölmek" anlamını kazanmıştır. Örnekler için bk. EDPT, 68[b]; DTS, 12[a]. Uygurcada ise, fiil, eksiltili (elliptic) kullanımda „ölmek" anlamında görülüyor: *adır-* ellipt.: mit Akk. (j-n): „vom Leben trennen, töten" (Röhrborn 1977, 53[a]); *adrıl-* ellipt.: „sich vom Leben trennen, sterben" (Röhrborn 1977, 58[b]).

üzüt'ün „ruh" ve „ölü" anlamı Türkçenin daha sonraki dönemlerinde ve sahalarında da karşımıza çıkıyor: Kıp. *üzüt* „ölü, meyyit" (Toparlı 2003, 300[a]); Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *üzüt* „1. ölümden sonra, ölünün yaşadığı evde görülen ölünün ruhu, bunlar evde gürültü çıkarabilir, hatta bunlar evde yaşayanların bedenlerine zorla girebilir ve onlara acı verebilirler; 2. kötü ruh, şeytan; 3. muhtelif bitkilerin adı" (Radloff 1893, 1898–1899); Hak. *üzüt* II (halk inancında) „can, ruh, ölen

[2] Skr. *antrā-bhava* „intermediate state of existence (between death and rebirth)" (Edgerton 1953, 39[a]).

[3] Altun Yaruk'ta geçen *közünür etözlüg* ile kast edilen „canlı insanlar", *közünmez özütlüg* ile kast edilen de „cansız insanlar"dır. *közünmez özütlüg* ifadesinin harfiyen çevirisi „görünmez ruhludur" ve ifade, önceki *közünür etözlüg*'ün zıddıdır. Altun Yaruk'un çevrildiği Çince metinde bu ifadeler geçmiyor. Bk. Nobel 1958, 186.

[4] *üz-* „ayırmak, koparmak, kesmek" (EDPT, 279[b]–280[a]) fiilinin türevleri Brāhmī harfli metinlerde **ü**'lü olduğu için *üzüt* de **ü**'lü okunmalıdır: *üzlünçü* „son" (Gabain 1954, A_{31}); *üzlünçülüg* „bitimlilik, son" (Gabain 1954, A_{31}).

[5] *üz-* fiilinin ET'den günümüze değin geçirdiği anlam seyri için bk. Aksan 1971, 144–145.

[6] Marcel Erdal, *üzüt*'e ne -(U)t'tan türetilen isimler arasında (Erdal 1991, 308–316) ne de +(X)t'ten türetilen isimler arasında (Erdal 1991, 78–83) yer vermiştir.

[7] Xuanzang Biyografisinin VIII. kitabında, *özüt* Çince orijinalinde 神 *shen* „ruh" (Giles 1964, 9819) karşılığındadır. (Röhrborn 1996, Kom. 1946) Krş. 神 „Inscrutable spiritual powers, or power; a spirit; a *deva*, god, or divinity; the human spirit; divine, spiritual, supernatural" (Soothill 1937, 334[b]).

kişinin ruhu" (Naskali 2007, 562[b]); Alt. *üzüt* „ölmüş insanın rüzgâr şeklindeki ruhu, hayvanlar ve insanlar gibi ruhun göze görünen maddî bölümü" (İnan 1995, 177; Naskali 1999, 199[b]–200[a]; Dilek 2007, 180); Alt. *üzüt bayramı* „ölümün 40. gününde yapılan törenin adı" (Dilek 2007, 181); Alt. *tını üzül-* „nefesin, yaşama yetisinin bedenden ayrılması, sesi soluğu kesilmek, ölmek" (Dilek 2007, 183).

Sonuç olarak, *üzüt*, *üz-* fiilinden -(X)t ekiyle türemiş bir isimdir ve Eski Türkçe metin yayımlarında **ü**'lü okunmalıdır.

KISALTMALAR

AAğz. Anadolu Ağızları.

Alt. Altay Türkçesi.

Anm. Anmerkungen. [Açıklamalar]

bk. Bakınız.

DLT Divānü Lugati't-Türk.

ET Eski Türkçe.

Hak. Hakas Türkçesi.

Kıp. Kıpçak Türkçesi.

Kırg. Kırgız Türkçesi.

Kom. Kommentar. [Yorumlar]

krş. Karşılaştırınız.

Skr. Sanskritçe.

YUyg. Yeni Uygur Türkçesi.

KAYNAKÇA

Aksan 1971 Doğan Aksan. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Arat 1947 Reşit Rahmeti Arat. Kutadgu Bilig I, Metin, TDK Yayınları, Ankara 1947.

Asmussen 1965 J. Peter Asmussen. Xuāstvanift, Studies in Manichaeism, Acta Theologica Danica: 12, Prostant apud Munksgaard, Copenhagen 1965.

Borhanova 1969 N. B. Borhanova; L. T. Mahmutova; S. R. Sadıykova; G. K. Yakupova. Tatar Téléněŋ Dialektologik Süzlégé, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1969.

Dankoff 1982 Mahmut el-Kāşġarī. Compendium of the Turkic Dialects (Divānü Lugati't-Türk), Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I, Harvard University 1982.

Dilek 2007 Figen Güner Dilek. "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları", Bilig, S. 42, Ankara 2007, 177–190.

DS Türkiye‟de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 12 Cilt, II. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1993.

DTS Drevnetyurkskiy Slovar‟, Redaktori: V. M. Nadalyaev; D. M. Nasilov; E. R. Tenişev; A. M. Şçerbak, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad 1969.

Edgerton 1953 Franklin Edgerton. Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary, Vol. I–II, New Haven, Yale University Press, London: Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, 1953.

EDPT Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford University Press, Oxford 1972.

Erdal 1991 Marcel Erdal. Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. II, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1991.

Gabain 1954 Annemarie von Gabain. Türkische Turfan–Texte VIII, Texte in Brāhmīschrift, Berlin 1954.

Geng 1988 Das Zusammentreffen mit Maitreya, die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit, in Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und J. Peter Laut, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Geng Shimin und H. Joachim Klimkeit, Teil I: Text, Übersetzung und Kommentar, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1988.

Giles 1964 A. Herbert Giles. A Chinese-English Dictionary, Vol. I–II, Second Edition, Revised&Enlarged, Shanghai-London 1912, Paragon Book Reprint Corp., New York 1964.

İnan 1995 Abdülkadir İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1995.

Kasai 2008 Yukiyo Kasai. Die Uigurischen buddhistischen Kolophone, Berliner Turfantexte XXVI, Brepols, Turnhout 2008.

Kaya 1994 Ceval Kaya. Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara 1994.

Le Coq 1922 A. von Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho III, nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayıq, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1922, 2).

Mirsultan 2010 Aysima Mirsultan. Die Alttürkische Xuanzang-Biographie X, nach Der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain Ediert, Übersetzt und Kommentiert, Otto Harrassowitz Verlag. Wiesbaden 2010.

Naskali 1999 Altayca-Türkçe Sözlük, Haz. Emine Gürsoy Naskali; Muvaffak Duranlı, N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakova‟nın Oyrotsko-Russkiy Slovar‟ından Genişletilmiş, TDK Yayınları, Ankara 1999.

Naskali 2007 Hakasça-Türkçe Sözlük, Haz. Emine Gürsoy-Naskali; Viktor Butanayev; Almagül isina; Erdal Şahin; Liaisan Şahin; Aylin Koç, TDK Yayınları, Ankara 2007.

Nobel 1958 Johannes Nobel. Suvarnaprabhāsottama, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing‟s Chinesische Version und

Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing"s Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes Versehen, Erster Band, E. J. Brill, Leiden 1958.

Özertural 2008 Zekine Özertural. Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008.

Radloff 1893 W. Radloff. Versuch eines Wörterbuch der Türk Dialecte, Erster Band, die Vocale, St. Petersburg 1893.

Räsänen 1969 Martti Räsänen. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Oumalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.

Roux 1999 Jean-Paul Roux. Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

Röhrborn 1971 Klaus Röhrborn. Eine uigurische Totenmesse, Text, Übersetzung, Kommentar, Berliner Turfantexte II, Akademie Verlag, Berlin 1971.

Röhrborn 1977 Klaus Röhrborn. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977.

Röhrborn 1996 Klaus Röhrborn. Die alttürkische Xuanzang–Biographie VIII, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain hrsg. übersetzt und kommentiert, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1996.

Soothill 1937 A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit–Pali Index/Compiled by William Edward Soothill and Lewis Hodous, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1937.

tdkterim.gov.tr/bts/ Erişim Tarihi: 09.01.2011. (Büyük Türkçe Sözlük)

Tekin 1976 Şinasi Tekin. Uygurca Metinler II, Maytrısimit, Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidaî bir dram (Burkancılığın Vaibhasika tarikatına ait bir eserin Uygurcası), TDK Yayınları, Ankara 1976.

Tezcan 1974 Semih Tezcan. Das uigurische Insadi-Sūtra, Berliner Turfantexte III, Akademie Verlag, Berlin 1974.

Toparlı 2003 Recep Toparlı; Hanifi Vural; Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2003.

UTİL Uygur Tiliniŋ İzahliq Lugiti (Qisqartilmis), Şincaŋ Uygur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitéti Lugat Bölümi, Şincaŋ Xelq Neşriyati, Ürümçi 1999.

Wilkens 2007 Jens Wilkens. Das Buch von der Sündentilgung, Edition des Alttürkisch-Buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte XXV, Brepols, Turnhout 2007.

Yudahin 1994 K. K. Yudahin. Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas, 2 Cilt, III. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1994.

Zieme 1975 Peter Zieme. Manichäisch-türkische Texte, Berliner Turfantexte V, Akademie Verlag, Berlin 1975.

Zieme 1985 Peter Zieme. Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte XIII, Akademie Verlag, Berlin 1985.

Zieme 2005 Peter Zieme. Magische Texte des uigurischen Buddhismus, mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln, Berliner Turfantexte XXIII, Brepols, Turnhout 2005.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1891-1898, TURKEY

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ESKİ TÜRKÇENİN İZLERİ

Filiz Meltem ERDEM UÇAR•

ÖZET

Çağatay Türkçesine ait eserler, Çağataycayı ayrı bir yazı dili hâline getiren bütün özellikleri taşıması dışında Oğuz ve Kıpçak unsurlarını ve Eski Türkçenin ses ve şekil hususiyetlerini de bünyesinde taşır. Çağatay Türkçesi eserlerinde Köktürk ve Uygur dönemine ait bazı dil unsurları Çağataycanın karakteristik bir özelliği hâline gelirken bir kısmı da arkaik bir yapı özelliği gösterir. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesi eserlerinde, Eski Türkçenin dil özellikleri tespit edilmeye ve dönemin söz varlığı aynı doğrultuda incelenmeye çalışılmıştır. "Eski Türkçe" ifadesiyle kastedilen Köktürk ve Uygur Türkçesidir.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Çağatay Türkçesi, Eski Türkçe, arkaik unsur.

THE TRACES OF OLD TURKISH IN CHAGATAI TURKISH

ABSTRACT

The works of Chagatai Turkish not only contains all features turning out Chagatai Turkish into a literary language but also it includes Oğuz and Kıpçak Turkish elements and Old Turkish phonetic and structural characteristics. While some language features of Uighur and Köktürk period become a characteristic feature of Chagatai Turkish, some of these features indicate a structural feature of archaic especially in the works of Chagatai Turkish. In this study, the language features of Old Turkish have been determined in the works of Chagatai Turkish and the presence of word power of the time has been tried to be examined in the same direction. The statement "Old Turkish" refers to the Uighur and Köktürk Turkish.

Keywords: Turkish Language, Chagatai Turkish, Old Turkic, archaic elements.

1. Giriş

Bilinen en eski metinleri Eski Türkçe dönemine dayanan Türk dili, bugün genel olarak Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri olmak üzere üç ana gruba ayrılarak incelenmektedir. Bu üç lehçeyi dilbilimsel bakımdan birbirinden kesin çizgilerle ayırmak güçtür. Asya ve Avrupa coğrafyasında yüzyıllar boyu süren coğrafî ve kültürel hareketlilik sebebiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri, birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Bu sebeple saf Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden bahsetmek zaman zaman pek mümkün olmamaktadır (Demir ve Yılmaz 2010, 76-77).

Klasik şeklini Nevâyî ile bulan Çağatay Türkçesine ait eserlerde de yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı Çağataycayı ayrı bir yazı dili hâline getiren dil özelliklerinin yanı sıra, Nevâyî'nin ilk divanına kadar (1465) gittikçe azalan derecede, Eski Türkçenin dil özellikleri ile Oğuz ve Kıpçak unsurları görülür (Karaağaç 1997, XXII).

• Nevşehir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: filiz.ucar@nevsehir.edu.tr

Çağatay Türkçesinde görülen Eski Türkçe dil özelliklerinden bir kısmı, bu dönem eserlerinde arkaik unsurlar şeklinde varlığını devam ettirirken bir kısmı da Çağatay Türkçesinin karakteristik bir dil özelliği haline gelmiştir. Özellikle arkaik unsurların ele alındığı bu çalışmada, *Ses Bilgisi (Fonetik)* ve *Şekil Bilgisi (Morfoloji)* olmak üzere iki başlık altında şekillenmiştir. Çalışmada, Çağatay dönemi eserlerinde arkaik unsurlar şeklinde varlığını devam ettiren Eski Türkçenin ses ve şekil özellikleri art zamanlı bir bakış açısıyla ele alınmış, karakteristik bir Çağatay Türkçesi özelliği hâline gelen unsurlara değinilmemiştir.

1.1. Arkaizm Nedir?

Mehmet Ölmez, *eskicil, eskicillik* terimlerini kullandığı "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine" adlı makalesinde bu kavramı, "Bir dilde Eski Türkçeyle karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski-Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır." şeklinde tanımlar (Ölmez 2003, 136).

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük'te *arkaik* ve *arkaizm* kelimeleri için aşağıdaki tanımlarla karşılaşırız:

> "**arkaik:** 1. Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan. 2. ed. Arkaizmle ilgili, eskimiş (söz veya eser).
>
> **arkaizm:** 1. Konuşulan ve yazılan dilde , kullanımdan düşmüş olan eski söz ve deyim. 2. Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağdan kalma bir biçimin, bir yapının özelliği." (TS 2005).

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde bu kavramları karşılamak üzere *eski, eskicilik, eski kelime, eskilik* terimlerini kullanır.

> "**Eski** *(Alm. arkaistisch; Fr. archaique; İng. archaism)*: Eskiye ait, eski devirden kalma arkaik, kalıntı. **Eskicilik** *(Alm. arkaismus; Fr. archaisme; İng. archaism):* Eskiye bağlılık, artık kullanılışdan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma. **Eski kelime** *(Alm. erbwort; Fr. mot archaique; İng. archaic word; Osm. miras kelime, ta'bîr-i metrûk, ta'bîr-i mehcûr):* Bugün artık kullanılışdan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime; arkaik kelime; kalıntı kelime; *gökçek* "güzel", *esrük* "sarhoş", *bencileyin* "benim gibi", *heybetlü, haşmetlü, kaygulanmak* vb. **Eskilik** *(Alm. archaismus; Fr. archaisme; İng. archaism):* Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılışdan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller: *adaklı* "sözlü", *ağu* "ağı, zehir"; *demirî* "demir rengi", *gendüzi* "kendisi", *gözgü* "ayna", *ıldız* "yıldız", *ogrı* "hırsız", *urmak* "vurmak", *sayrı* "hasta", *akıl kulağına okumak* "aklına getirmek, hatırına düşürmek" vb." (Korkmaz 2007, 84-85).

Bu çalışmada *arkaik* kelimesi ile, kullanıldığı dönemden daha eskiye uzanan ve artık kullanımdan düşmüş olan, sadece bazı kelimelerde varlığını gösteren dil unsurları kastedilmektedir. Çağatay Türkçesinde görülen arkaik unsurlar, ses ve şekil bakımından değerlendirilecektir.

Bu konu, Mehmet Ölmez tarafından "Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine" adlı makalede de ele alınmıştır. Ölmez, Çağatay Türkçesinin Köktürkçe ve Uygur Türkçesi ile örtüşen bazı yönleri bakımından arkaik özellikler taşıdığını ifade ettiği makalesinde, *eskicillik* örneği olarak "Çağataycada görülen, dönemi dillerden Osmanlıcada ve günümüz Türk dillerinde görülmeyen ya da yalnızca bir iki Türk dilinde görülen biçimler"e yer verir: *aġrıġ* "hastalık; ağrı, ağrı sızı", *asıġ* "fayda, yarar, kazanç, kâr", *buş-* "telaşlanmak, endişeye kapılmak, korkmak", *tigre* "çevre", *yolı* "defa, kere" (Ölmez 2003, 138-139).

Ölmez, çalışmasının *Çağataycada Ödünç Eskicil Biçimler* bölümünde ise *adaḳ* "ayak", *soyurġa-* "şefkat göstermek, bağışta bulunmak", *ḳuduġ* "kuyu" ve *yalbar-* "yalvarmak" kelimelerinin Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Çağatay Türkçesinin söz hazinesine girdiğini,

bu sebeple söz konusu kelimelerin *eskicillik* örneği sayılmaması gerektiğini ileri sürmektedir (Ölmez 2003, 140).

Janos Eckmann da Çağatay Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarında zaman zaman Çağatay yazı dilindeki arkaik unsurların varlığından söz eder. Çağatay dönemi eserlerinde geçen *adaḳ*, "ayak" *idgü* "iyi", *kidin* "sonra" gibi kelimeleri arkaik kelimeler olarak nitelendirir (Eckmann 2003b, 116).

Günay Karaağaç, Türkçede X.-XIII. yüzyıllarda ortaya çıkan büyük değişikliklerin Eski Türkçenin tabiî bir mirasçısı olarak gördüğü Çağatay Türkçesinin Klasik Öncesi Dönem eserlerinde hâlâ devam ediyor olmasını, Çağatay Türkçesinin bu değişikliklere diğer lehçelerden daha fazla kayıtlı olmasına ve Çağatay yazı dilinin Uygur ve Karahanlıların mirasını kesintisiz sürdürmesine bağlar. Karaağaç, Çağatay metinlerinde görülen söz içi ve söz sonu *d* ve *b* seslerini koruyan kelimeleri, *-p->-f-* değişikliği görülmeyen *topraḳ,, yapraḳ* kelimelerini ve zamir kökenli çoğul ekleri ile çekimlenmiş istek ve şart çekimlerini Eski Türkçenin bir uzantısı olarak görür (Karaağaç 1997, XXXI-XXXIII).

2. Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri

Çağatay dönemine ait eserler, Çağataycayı ayrı bir yazı dili hâline getiren bütün özellikleri taşıması dışında Oğuz ve Kıpçak unsurlarının ve Eski Türkçenin ses ve şekil husûsiyetlerinin de izlerini taşırlar. Çağatay Türkçesi eserlerinde Köktürk ve Uygur dönemine ait bazı dil unsurları Çağataycanın karakteristik bir özelliği hâline gelirken bir kısmı da arkaik bir yapı özelliği gösterir. Bu arkaik dil unsurları ses ve şekil olmak üzere iki açıdan değerlendirilebilir:

2.1. Ses Bilgisi

2.1.1. Söz içi ve söz sonu *d* ve *z* seslerinin korunması

Eski Türkçenin başlıca ses özellikleri arasında yer alan (Tekin 2003, 20) ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde de korunan (Hacıeminoğlu 2008, 6) söz içi ve söz sonu *d* sesi, Harezm Türkçesinde de görülmekle birlikte sık sık *y* sesine dönüşür (Eckmann 2003b, 1-38): *ḳadġu* "kaygı" (KHġDH 1615), *ıdıp* "gönderip" (KHġDH 1295), *adaḳ* "ayak" (KHġDH 605), *ideleri* "sahipleri" (ME 82/4), *iyesi* "sahibi" (ME 86/7), *ayaḳ* "ayak" (ME 58/1) vb. *d* sesi, Kıpçak Türkçesine ait eserlerde artık tamamiyle *y*'ye dönüşmüş durumdadır: *ayaḳ* "ayak" (CC 96), *ḳaygı* "kaygı" (CC 126) vb. (Karamanlıoğlu 1994, 15-16).

Daha XI. yüzyılda Türk lehçeleri arasında ayırıcı bir unsur durumuna geldiği anlaşılan bu ses gelişmesinin izlerine, özellikle Çağatay Türkçesinin Klasik Öncesi Dönem eserlerinde rastlanır. (Karaağaç 1997, XXXI-XXXII). "Eski Türkçenin dil özelliklerinin uzun bir süre devam etmesi veya bir imlâ meselesi olarak" (Karaağaç 1997, XXXI-XXXII) açıklanabilen bu ses olayının Çağatay dönemi eserlerinde görülmesi, Çağatay Türkçesinin Eski Türkçenin dil özelliklerini takip ettiğinin bir göstergesidir.

Köz yaşı yıġlayu tüşeyin dir ***adaḳıŋa*** "Gözyaşı, ağlayarak **ayağına** düşeyim, der." (LD 353/6)

Ol şāhnıŋ ***aẕaḳını*** *öpmek tiler köŋül* "Gönül, o şâhın **ayağını** öpmek ister." (LD 51/5)

Yūsufnuŋ ***ıdı*** *ārī ki her pīrehende yoḳ* "Yusuf'un **kokusu** öyle saf ki her gömlekte bulunmaz." (LD 126/4)

*Gül kildi yüzüŋ devride kim ḥüsn satay dip /***Idlandı** *vü hīç yerde ḫarīdār tapılmas* "Gül, senin yüzünün devrinde güzellik satayım diye gelip **koktu** ve hiçbir yerde satın alıcı bulunmadı." (LD 110/2)

İdgü *turur irte yüzüŋe baḳḳalı fālım* "Falım, sabah senin yüzüne baktığımdan beri **iyidir**." (LD 160/1)

Mehmet Ölmez "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine" adlı makalesinde *adaḳ* kelimesini *soyurġa-* ve *ḳuduġ* kelimeleri ile birlikte *Çağataycada Ödünç Eskicil Biçimler* başlığı altında inceler ve Çağatay Türkçesindeki *adaḳ* ve *ḳuduġ* kelimelerinin aslında bir arkaik unsur olmadığını ifade eder. Ölmez şu açıklamalarda bulunur:

> "Biraz aşağıda değineceğim *ḳuduġ* sözcüğünde olduğu gibi ET *adaḳ* sözcüğünün de Çağataycada *d* ile yazılıyor olması bana göre eskicillik örneği değildir. Bu dönemde ET'nin d ünsüzünün Çağataycada çoktan *y* olması gerekirdi. Burada eski biçimi koruma söz konusu olmasa gerek. Her iki sözcüğün de Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Çağataycanın söz hazinesine girdiğini sanıyorum. Sözcük ilk önce *adaḳ* olarak Moğolcaya girmiş buradan da tekrar Orta Asya ve Güney Sibirya Türk dillerine yayılmış olmalı." (Ölmez 2003, 140).

Janos Eckmann, "Küçük Çağatay Grameri" adlı makalesinde *d>y* değişiminin Çağatay Türkçesinin karakteristik bir özelliği olduğunu ancak özellikle Nevâyî'den önceki Çağatay şairlerinde bu ses değişiminin görülmediği arkaik kelimelere de rastlanabildiğini belirterek *adaḳ*, "ayak", *idgü* "iyi", *kidin* "sonra" gibi kelimeleri arkaik kelimeler olarak nitelendirir (Eckmann 2003b, 116).

2.1.2. Söz içi ve söz sonu *b* sesinin korunması

Köktürkçenin karakteristik bir özelliği olan söz içi ve söz sonu *b* sesi, Uygur Türkçesinde *v*'ye değişmiştir: *yabız>yawız* "kötü", *eb>ew* "ev", *sebin->sewin-* "sevinmek", *sub>suw* "su" gibi (Tekin 2003, 20, 26). Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde de korunan çift dudak *v*'si (*w*), Kıpçak Türkçesine ait eserlerde diş dudak *v*'sine (*v*) dönüşür: *yalvar-* "yalvarmak" (BM 40b), *ḳaravaş* "köle" (TZ 3b13) vb. (Karamanlıoğlu 1994, 15).

-b->-w->-v- değişikliği Çağatay Türkçesinin karakteristik bir ses özelliğidir. Daha Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu değişikliğin izlerini yansıtan örneklere Çağatay dönemi eserlerinde rastlamak mümkündür.

Tilbe *it dik hecr sözidin kilür-min ot saçıp* "Ayrılık sözünden (sözüyle) **deli** köpek gibi ateş saçarak gelirim." (Nġ 311/3)

Ḳuş tili ***yalbardı*** *luṭfī niçe kim bülbül bigin* "Lütfi kuş dili ile bir süre bülbül gibi **yalvardı**." (LD 206/7)

Mehmet Ölmez, çalışmasında *yalbar-* fiili için "Yine Çağatayca için eskicil bir biçim olarak düşünülen *yalbar-* eylemi de aynı eylemin Moğolcaya geçmiş olan *b*'li biçiminin etkisiyle Çağataycada yine *b*'li kullanılmış olabilir." açıklamalarında bulunur (Ölmez 2003, 140).

*Lāle iŋiŋ ḫacāletidin yılda bir çıḳar /**Yubḳa** üçün yüzi çıdamas infi'ālġa* "Lale yanağın utancından yılda bir kez çıkar. Yüzü **ince** olduğu için kırılmaya dayanamaz." (LD 257/2)

Ayrıca aşağıdaki cümlede geçen *uftan-* "utanmak" örneğinde de Uygur Türkçesi döneminde başlayan *-b->-f->-v->-y->ø* ses değişiminin (Karaağaç 1997, XXXII) izlerini açıkça görebiliriz.

*Bustānda gül, yüzüŋni körüp köp **uftanıp** /Yüzi ḳızardı, kördüm anıŋ infi'ālını* "Bostanda (bahçede) gül senin yüzünü görünce **utanıp** yüzü kızardı; onun kızgınlığını gördüm." (MSD 611)

2.1.3. Çok heceli kelimelerin sonundaki g ve ġ ünsüzlerinin korunması

Eski Türkçeden beri varlığını koruyan çok heceli kelimelerin sonundaki *g* ve *ġ* ünsüzü, Harezm Türkçesinde de devam etmekle birlikte zaman zaman *ḳ* ve *k*'li örneklere ya da sesin tamamen düşmüş hâline de rastlanabilmektedir: *saḳsıḳ* "saksı" (NF 298/6), *sası* "sası, pis kokulu" (NF 397/17) vb.(Eckmann 2003b, 13).

Kıpçak Türkçesinde *-g/ġ>-v* değişikliği dönemin başlıca özelliklerinden birini oluşturur. *-g/ġ>-y* gelişmesi ise "bir ünsüz değişmesinden çok *v* sesinin çok hafiflemesi sonucunda bu sesin yerine iki ünlü arasına giren yardımcı ses *y*'nin ikame edilmesi olayı olabilir.": *bitiv /bitüv* "yazı" (CC 119, 21) (Karamanlıoğlu 1994, 16)

Çağatay Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *ġ* ve *g*'ler tonsuzlaşıp *ḳ* ve *k* olmuştur: *uluġ >uluḳ, sarıġ >sarıḳ, ölüg >ölük* vb. Ancak Çağatay Türkçesinde tespit ettiğimiz örneklerde bu ses değişikliği konusunda bir karışıklığın olduğu görülmüştür (Ercilasun 2005, 430-431). *ḳ* ve *k*'li örneklerin yanında *ġ* ve *g*'li örneklere de yaygın olarak rastlanılmıştır.

Aşağıdaki örnekte geçen ***aġrıġ*** kelimesi ise Eski Anadolu Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde sondaki *g* sesini kaybetmiş olarak karşımıza çıkarken Çağatay dönemi eserlerinde *g*'li şekliyle görülür.

*Sarıġ **aġrıġ** boldum ey sāḳī ḫazān- ı hicr ara* "Ey sâkî, ayrılığın sonbaharında sararıp soldum (kara sevdaya tutuldum)." (GS I/1-HKÇTÜD)

2.2. Şekil Bilgisi

Bu bölümde Çağatay dönemi eserlerinde arkaik unsurlar şeklinde varlığını devam ettiren şekil özelliklerine ve söz konusu eserlerde bu özellikler ile ilgili tespit edilen örneklere yer verilmiştir.

2.2.1. *-gli, -ġlı* sıfat-fiil eki

-gli, -ġlı eki, Eski Türkçede "faili, işi yapanı bildiren" bir sıfat-fiil ekidir: *yaratı**ġlı*** "yaratıcı", ädgü *ö**gli*** "dost, arkadaş"(*ö-* "düşünmek") (Gabain 2000, 52). Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde de *barı**ġlı*** "varan" (KB 3557), *beri**gli*** "veren" (DLT II, 58-4), *yol uru**ġlı*** "yol kesen" (Eckmann 2003b, 22) örneklerinde görüldüğü üzere oldukça sık kullanılan bu ek, Çağatay Türkçesinde çok nadir olarak karşımıza çıkar:

*Érenler içre béri**gli*** "Erenlerin arasına veren" (BOD 94b/9)

Janos Eckmann'ın konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

> "Önceki devirlere ait metinlerde sık sık rastlanan *-daçı/-deçi, -duḳ/-dük* ve *-ġlı/-gli* isim-fiil ekleri kullanılışdan düşmüşdür, *-mış/-miş* eki de çekimli fiil şekilleri dışında hemen hemen görülmez. Bu eklerin fonksiyonu *-ġan/-gen* ekine geçmişdir. Muzari eklerinden *-yur/-yür* de terk edilmişdir." (Eckmann 2003b, 142).

2.2.2. *-yU* zarf-fiil eki

Yüklem belirleyicisi olan yani doğrudan doğruya mantıkî esas fiile bağlanan ***-yU, -A, -I, -U*** zarf-fiil eki, Eski Türkçede yaygın olarak kullanılır: *yiyü* "yiyerek" (Gabain 2000, 85).

Ek, Çağatay Türkçesine *-y* olarak geçmekle birlikte zaman zaman karşımıza Eski Türkçenin bir uzantısı olarak *-yU* şeklinde de çıkabilmektedir: *Köz yaşı yıġlayu tüşeyin dir* ***adaḳıŋa*** "Gözyaşı, ağlayarak **ayağına** düşeyim, der." (LD 353/6)

Bu konuda Eckmann şu görüşlere yer verir:

> "Konsonantla biten fiil kök ve gövdeleri *-a/-e,* vokalle biten fiil kök ve gövdeleri ise *-y* şeklini alır; *al-a* "alarak", *kör-e* "görerek", *dé-y* "diyerek", *oḳu-y* "okuyarak"; olumsuz şekil, *-ma-y/-me-y*'dir: *al-ma-y* "almadan", *oḳu-ma-y* "okumadan". şiirde vezin gereği bazen *-yu/-yü* arkaik şekilleri de bulunur: *yıġla-yu* "ağlayarak", *iste-yü* "isteyerek" (gerundiumun konsonantla biten fiil kök ve gövdelerinden sonra getirilen *-u/-ü* şekillerine rastlanmaz." (Eckmann 2003a, 104-105).

Yakup Karasoy, *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin Dizin-Tıpkıbasım)* adlı çalışmasında "Eski Türkçenin *-yu, -yü* zarf-fiil eki metnimizde hem *-yu, -yü* hem de *-y* şeklinde varlığını devam ettirmektedir." açıklamasını yaparak *izde-yü* (7a-11), *yi-yü* (158a-2) gibi örneklere yer verir (Karasoy 1998, 55-56).

Kemal Eraslan ise *Mevlana Sekkakî Divanı* adlı çalışmasında *-u/-ü* zarf-fiil ekinin varlığından bahsederek *oynayu (534)* "oynayarak", *titreyü (57)* "titreyerek" gibi örneklere yer verir (Eraslan 1999, 82).

SONUÇ

Türk dili, bugün genel olarak Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi olmak üzere üç ana grupta incelenir. Birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunan bu üç lehçeyi kesin coğrafî, siyasi ve dilsel sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu sebeple tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri, birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunmuştur.

15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden bir yazı dili olarak Orta Türkçenin son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi de Çağataycayı ayrı bir yazı dili hâline getiren dil özelliklerinin yanı sıra söz konusu etkileşimin bir sonucu olarak Oğuz ve Kıpçak unsurlarını ve Eski Türkçenin dil özelliklerini bünyesinde taşır.

Çağatay Türkçesi, Eski Türkçeye ait bazı dil özelliklerini karakteristik bir özellik hâline getirirken daha XI. yüzyılda değişmeye başlayan bir kısım ses ve şekil yapılarını da arkaik unsurlar olarak bünyesinde taşır. Bu durum, Çağatay Türkçesinin Eski Türkçenin yakın bir takipçisi olduğunun göstergesidir.

KISALTMALAR

Alm.: Almanca

BM: Bülġati'l-MüÇaḳ

BOD: Arslan-Erol Hülya, **Bozoğlan Destanı** / Ġnceleme-Metin-Dizin, Akçağ Yay., Ankara 2008.

CC: Grönbech K., Komanisches Wörterbuch. Türkischer wortindex zu **Codex Cumanicus,** Kopenhagen Einar Munksgaard. 315 s., 1942.

DLT: Atalay Besim, *Divanü Lûgat-it-Tercümesi I-IV*, TDK Yay., Ankara 1943.

Fr.: Fransızca

GS: Kut Günay, Ali ġir Nevâyî, **Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar** (Ġnceleme-KarÇlaÇırmalı Metin), TDK Yay., Ankara, 2003.

HKÇTÜA: Eckmann Janos, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine AraÇırmalar**, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 2003b.

Ġng.: Ġngilizce

KHġDH: Hacıeminoğlu Necmettin, **Kutb'un Hüsrev ü ġirin'i ve Dil Hususiyetleri**, Ġstanbul 1968.

KB: Arat ReÇit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK Yay., Ankara 1991.

LD: Karaağaç Günay, Lutfî Divanı-GiriÇ-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara 1997.

ME: Yüce Nuri, **Mukaddimetü'l-Edeb**, TDK Yay., Ankara 1993.

MSD: Eraslan Kemal, **Mevlâna Sekkâkî Divanı**, TDK Yay., Ankara 1999.

NF: Eckmann Janos, Tezcan Semih ve Zülfikar Hamza ***Nehcü'l-Ferâdis**, I Metin, II Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara, 1995.

Nġ: Karaörs Metin, Ali ġir Nevâyî, **Nevâdirü'ÇġebâĢb**, TDK Yayınları, Ankara 2006.

Osm.: Osmanlıca

s: Sayfa

TDK: Türk Dil Kurumu

TS: Türkçe Sözlük, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005.

TZ: Atalay Besim, **Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-lûgati't-Türkiyye**, Ġstanbul 1945.

Yay.: Yayınları

KAYNAKÇA

ARAT ReÇit Rahmeti, Kutadgu Bilig I Metin, TDK Yay., Ankara 1991.

ARSLAN-EROL Hülya, Bozoğlan Destanı / Ġnceleme-Metin-Dizin, Akçağ Yay., Ankara 2008.

ATALAY Besim, Divanü Lûgat-it-Tercümesi I-IV, TDK Yay., Ankara 1943.

DEMĠR Nurettin, YILMAZ Emine, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara, 2010.

ECKMANN Janos, Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yay., Ankara, 2003a.

ECKMANN Janos, "Küçük Çağatay Grameri", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 2003b, s. 109-132.

ECKMANN Janos, "Harezm Türkçesi", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 2003b, s. 1-38.

ECKMANN Janos, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 2003b, s. 133-144.

ERASLAN Kemal, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yay., Ankara 1999.

ERCİLASUN Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 2005.

GABAİN A. Von, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000.

HACIEMİNOĞLU Necmettin, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK Yay., Ankara 2000.

HACIEMİNOĞLU Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 2008.

KARAAĞAÇ Günay, Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yay., Ankara 1997.

KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994.

KARAÖRS Metin, Ali Şir Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb, TDK Yay., Ankara 2006.

KARASOY Yakup, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yay., Ankara, 1998.

KORKMAZ Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 2007.

KUT Günay, Ali Şir Nevâyî, Şarâ'ibü'ş-Şıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin), TDK Yay., Ankara, 2003.

ÖLMEZ Mehmet, "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara 2003, **s.** 135-142.

TEKİN Talat, Türk Dilleri Giriş,Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul 2003.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005.

YÜCE Nuri, Mukaddimetü'l-Edeb, Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuğûr Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yay., Ankara 1993.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1899-1913, TURKEY

DOĞU TÜRKİSTAN KIRGIZ TÜRKÇESİNDE YER ALAN TÜRKÇE VE MOĞOLCA ORTAK KELİMELER ÜZERİNE -I-

Gülsine UZUN[*]

ÖZET

Tarihte Türk ve Moğol boyları arasındaki karışmalar ve karşılıklı ilişkiler, bu iki milletin dillerinde de karışmaya ve kaynaşmaya sebep olmuştur. Altay dil ailesine mensup bu diller arasında müşterek söz varlığı yanında morfolojik açıdan da benzerliklerin bulunması araştırmacıların dikkatini çekmiş böylelikle Türkçe ve Moğolca arasındaki ilişkiler son yıllarda sıkça incelenmeye başlanmıştır.

Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde yer alan Türkçe ve Moğolca ortak kelimelerin leksik ve gramatikal açıdan incelendiği bu çalışmada, Kırgızlar ve Moğollar arasındaki ilişkiler, iki dil arasındaki söz varlığı ve bazı fonetik değişmeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan Kırgız Türkçesi, Moğolca, Fonetik Değişmeler.

COMMON TURKISH AND MONGOLIAN WORDS IN EAST TURKISTAN KIRGIZ TURKISH -I-

ABSTRACT

The works of Chagatai Turkish not only contains all features turning out Chagatai The integration of Turkish and Mongolian clans in history and the relationship between them caused the mixing and fusion of their languages. Belonging to the Altay group, both languages have common words and similarity with reference to the morphology. This fact draws the researchers" attention and leads to the frequent analysis of the relationship between Turkish and Mongolian languages recently.

This study scrutinises common Turkish and Mongolian words that are used in East Turkistan Kirgiz Turkish lexically and grammatically. Furthermore, it deals with the relationship between Kirgiz and Mongolian nations, the existence of common words between two languages and some fonetical changes.

Keywords: Kirgiz Turkih of the East Turkistan, Mongolian, Phonetic Changes.

GİRİŞ

Kırgızlar ile Moğollar arasındaki münasebetler, Türklerin Çin"in kuzeyinde ve daha sonraları doğuya doğru giden göç yolları sırasında yoğun biçimde yaşanmıştır. Hatta MÖ"ki dönemlerde Moğol kavimleri ile birlikte Çin"e karşı mücadele etmişlerdir. Bu iki topluluğun arasındaki münasebetleri anlatmadan önce Kırgız ve Moğol terimlerinin açıklamasını yapmak daha doğru olacaktır.

Birçok araştırmacıya göre Kırgızlar çok uzun zamandan beri kendi başına yaşayan bir halk olarak adlandırılmaktadır. Buna destek olmak amacıyla da Manas Destanında geçen boy adları incelenmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Manas"ın yanında yer alan kırk yiğidin her birinin aslında

[*] Yard. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, gulsineuzun@hotmail.com

bir boy ismini temsil ettiği ve bunların bir araya gelerek Kırgız etnik teriminin oluşumuna neden olduğu belirtilmiştir. Kırgızlarla birlikte adlandırılan bu kırk boy arasında Moğol boyları da bulunmaktadır. Noguy veya Nogay ile Nayman, Argın, Tamyan, Yormatı, Katay, Borkıt Moğol olarak adlandırılmıştır. Kırgız terimi ilk olarak Orhun-Yenisey yazıtlarında geçmektedir. Bu yazıtlarda terim olarak Kırkız (qurquz) biçiminde yazılmıştır. S. Malov "girk (kırk)" ve çokluk eki "z" ekini birleştirmekte ve diğer bir deyişle bunun "kırk boy Kırgız" anlamına geldiğini ifade etmektedir[1]. Ligeti'nin ifadesine göre Vambery, bu adın "kır" ile "gez" kelimelerinin birleşmesinden oluştuğunu ve "kır gezen" anlamına geldiğini; Radloff ise "kırk" ve "yüz" sayılarının birleşmesinden oluştuğunu belirtir[2]. K. Petrov ise Kırgız etnoniminin "Kırgız" ve çoğul eki "z" çoğul ekinden oluşan kızıl manasındaki "kırıg" ya da "kırgu" sıfatından meydana geldiğini ifade etmiştir. Kırgız terimi yerin kırmızı renginden dolayı etnonim olarak ortaya çıkmıştır. Çok zamanlar yer adı olarak kullanılan bu terim daha sonraları üzerinde yaşayan toplulukları ifade etmek için kullanılmıştır. Yani Kırgun bölgesinde yaşayanlar Kırgız olarak adlandırılmışlardır. Petrov bu fikrini desteklemek için de Hakas bölgesinde bulunan ve kırmızı renkteki coğrafi alanları örnek göstermektedir[3]. Fakat bu hipotez çoğu âlim tarafından kabul görmemiştir. Çünkü Hakas teriminin zaten Kırgız adının başka bir söyleniş tarzı olduğu ve coğrafi bir renkten dolayı bu ismin verilemeyeceği fikri ağır basmıştır. Kırgızlarla ilgili ilk kayıtlar MÖ 201 yılına aittir. Bu kayıtlar genelde Çin yıllıklarıdır. Kırgız etnik oluşumu içerisinde çok sayıda Kıpçak boyu yer almıştır. Bu etkileşim hem dil olarak hem de boy teşkilatı olarak etkileşimi sıklaştırmış ve Kırgızlar Kıpçakçanın etkisine girmişlerdir. Bu Kıpçak toplulukları Kırgızlar kadar olmasa da Moğol boylarını da etkilemiştir. Bu etkileşime yoğun biçimde maruz kalan Moğol boyları Türkleşmiştir.

Macmu'atü't Tavarih adlı eserde Kırgız kabilelerinin teşekkülünde Moğol kabilelerinin de olduğu görülmektedir. XI-XIII. yüzyıllarda Kırgızların da oluşumunu tamamlayan Kıpçaklar Sayan-Altay bölgesinde konargöçer olarak yaşamaktaydılar. Manas Destanında da bu bölge, Manas'ın doğduğu ve siyasi faaliyetlerde bulunduğu bölge olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Kırgızlar içerisinde yer alan Bahrin (Baarin) kabilesi Türkleşen Moğol kabilesidir. Cengiz Han savaşlarda kazandığı toprakları oğullarına paylaştırınca Bahrinler, Çağataylılara katılmışlardır. Orta Asya toplulukları bu dönemde genel olarak *Moğol* terimi yerine *Mogul* terimini kullanmışlardır. Bundan dolayı da tarihi ve coğrafi terim olan Moğolistan adı ortaya çıkmıştır. XIV. Yüzyılın ortalarında Moğol boy ve kabilelerinin yerli kabileler tarafından Türkleştirilmesi ve Kırgızlarla arasında uyumu süreci sona ermiştir. *Macmu'atü't Tavarih* adlı eserde Moğol kabilelerinin Timur'a ve Kalmuklara karşımücadele ettikleri yazılmaktadır. Mongollar Kırgızlar içinde büyük boylardan birisini oluşturmuşlardır. XVI. Yüzyıla kadar oluşan Kırgızların etnik birliğindeki boylar hakkındaki ilk bilgiler *Macmu'atü't Tavarih*'te geçmektedir[4].

Moğol adı kaynaklarda ilk defa VII. yüzyılda T'ang sülalesi resmi tarihleri Chiu T'ang-shu ve Hsin T'ang-s-ftu'da geçmektedir. Terim olarak "Meng-wu" ve "Mengwa" olarak ifade edilmiştir. Bu adın devlet ve hanedan adı olarak kullanılması Cengiz Han zamanında, millet adı olarak kullanılması ise çok daha sonraları gerçekleşmiştir. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilerde MÖ 2000 yılından itibaren Moğollar Türk kabilelerinin doğusundaki topraklarda yaşamakta ve Tula Nehri sınır olarak kabul edilmekteydi. Hunlardan itibaren Türkler ile Moğollar arasındaki münasebetler sıklaşmıştır. Büyük Hun Devletinin yıkılmasıyla bu bölgedeki siyasi boşluk III-IV. yüzyıllarda Moğol asıllı Hsiyen-pi ve Juan-Juanlar tarafından doldurulmuştur. VI. yüzyıldan itibaren de önce Köktürk daha sonra da Uygur hâkimiyetini kabul eden Moğollar daha

[1] S. E. Malov, **Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti**, Moskva-Leningrad, 1951, s. 417.
[2] L. Ligeti, "Kırgız Kavim İsminin Menşei", **Türkiyat Mecmuası**, C.1, İstanbul, 1925, s.235-236.
[3] K. İ.Petrov, "K Etnologii Termina „Kırgız"", ***SE***, No: 2, Moskva 1964, s. 81, 94.
[4] Seyfettin Ahsıkendi, Üzeçeniya iz "Macmu'atü't Tavarih" perev. Vved.ikomm., V.A. Romadika-Materialı fonda rukopisey Ins. Lit. İ Iskusstva NAN RK, inv, Nu: 5254.

sonraları Kırgız hâkimiyetine girmiştir ve Türk kültürü ve geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmiştir.

Kırgızlar ile Moğollar arasındaki münasebetlerin hızlanmasında İslamiyetin bu bölgede yayılmaya başlaması ve kültürel yaşayış tarzının birbirine benzemesi de etki etmiştir. Kırgızlar ve Moğollar İslamiyetle tanışmadan önce kendi içlerinde büyük bir din özgürlüğü yaşamışlar ve diğer bütün dinlere hoşgörülü davranmaya çalışmışlardır. Cengiz Han Yasasında da belirtildiği gibi hâkim oldukları bölgelerdeki diğer dinlere karşı olmamışlardır. Kırgızlar genelde Gök tanrı inanç sistemi içerisinde şamanizmi benimsemişlerdir. Bunlar sulara, ağaçlara, tanrıya ve ruhlara kurban sunarak ibadet ediyorlardı. Aynı geleneksel inanç sistemi Moğol topluluklarında da bulunmaktaydı. Töre her iki topluluk için de vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Bu etkileşim Ortaçağda o kadar yoğun olarak yaşanmıştır ki Orta ve Batı Asya'da yaşayan ve çoğunlukla Türkçe ve Moğolca konuşan topluluklara *Türk-Moğol* denmiştir. Örneğin 12. Yüzyılda Doğu Moğolistan'da Moğollar gibi yaşayan Tatarlar, Keraitler, Kuzeydeki Merkitler, batıdaki Naymanlar, Kongiratlar (Onggirat), Öngütler ve Kırgızlar Türk-Moğol olarak adlandırılmışlardır[5].

Bütün bu siyasi, coğrafi ve kültürel etkileşimlerin yanında konuşulan dilde de benzerliklerin olması olağandır. Moğollar tarihi seyir içerisinde Türklerle iç içe yaşamışlar ve aynı bozkır kültürünü paylaşmışlardır. Moğolların dil, tarih, edebiyat ve folklorunun Türklerle bir paralellik arz ettiği görülmektedir. "Moğol Atasözleri" adlı çalışmasında, Türk ve Moğol atasözleri arasındaki ortaklıkları ele alan Bülent Gül, tarih boyunca aynı coğrafyada yaşamış,kültürel yönden birbirlerini etkilemiş olan Türkler ve Moğollar arasındaki ilişkiyi anlayabilmenin yollarından birinin de atasözlerini karşılaştırmak olacağını dile getirmiştir[6]. Ahmet Temir, Türk ve Moğol boyları arasında pek çok karışma ve kaynaşma olduğu gibi, bunların dillerinin de karışıp kaynaştığını ifade etmiştir. Türkçeden Moğolcaya ve aynı şekilde Moğolcadan Türkçeye pek çok kelime geçtiğine ve bu iki dil arasındaki ortak unsurların çokluğuna dikkat çeken Temir, bu iki dil arasındaki yakınlık ve benzerliğin kelime alışverişini de kolaylaştırdığını belirtmiştir[7]. Fakat bu kelimelerin hangi dile ait olduğu noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimi araştırmacılar Türkçede görülen ve Moğolca olduğu düşünülen kelimelerin aslında Türkçe olduğunu ya da tam tersi olarak Moğolcada görülen ve Türkçe oldukları düşünülen kelimelerin de Moğolcaya ait olduğunu öne sürmüşlerdir.

Cengiz Han öncesinde de Türklerle komşu olan Moğolların karşılıklı kelime alışverişi yaptıklarını belirten Tuncer Gülensoy, bu alışverişte Türk dilinin Moğolcaya göre daha aktif olduğunu ileri sürmüştür. Moğolcanın da Türkçeye tesirinin az olmadığını, *Divanu Lugati't-Türk*'te geçen birçok kelimenin Moğolca asıllı olduğunu ifade eden Gülensoy, bunların yanında pek çok kelimenin ortaklığının olduğunu ama bu kelimelerin köken itibariyle hangi dile ait olduğunu tespit etmenin zorluğunu belirtir[8].

Osman Nedim Tuna, Türk ve Moğol dillerinin karşılıklı ilişkilerinin girift bir manzara teşkil ettiğini belirterek, ortak sözlerin bu dillerden hangisine ait olduğunu ispat etmenin güçlüğünü dile getirmiştir[9]. E. Z. Abdullayev ise Altay dillerinin geçmişte soy ilişkilerinde bulunduklarını, bu ilişkinin şu ana kadar gramer, kelime bilimi, ses bilgisi ve anlam biliminde korunduğunu ve sonraki devirlerde temas neticesinde birbirlerinden çok fazla söz aldıklarını belirtir. Ancak araştırmacı,

[5] David Morgan, **The Mongols**, Blackwell Puplishing, 1990, s. 50.

[6] Bülent Gül, "Moğol Atasözleri", **Türkbilig-Türkoloji Araştırmaları,** S.5, Ankara, 2003, s. 45.

[7] Ahmet Temir, "Moğolca ile Türkçe İlişkileri", **TDAY-Belleten 1989**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 295.

[8] Tuncer Gülensoy, "Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçi'nin Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **TDAY - Belleten 1986**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1988, s.26.

[9] Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünçleme Kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 17, İstanbul, 1972, s. 209.

Altay dillerini kıyaslayanların, bu dillerin tarihi şekillerini, şimdiki durumlarını ve ağızlarını göz önüne alarak, onların fonetik, leksik, gramatik ve semantik gelişim kurallarını bilmeden mukayese yapmalarının doğru sonucu vermeyeceği kanaatindedir[10].

Çin'in Doğu Türkistan Bölgesi, burada yaşayan Türk halklarının varlığı sebebiyle Türk kültürü ve tarihinin en önemli bölgelerinden biri olma özelliğini göstermektedir. Büyük bir nüfusa sahip olmalarından dolayı, çoğunlukla Uygurlarla birlikte anılan bu coğrafyada Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Tacik ve diğer Türk halklarının yanında Moğollar da varlıklarını sürdürmektedir.

Tursun Cumalı'ya göre Çin'de yaşayan Kırgızlar, bugünkü yaşadıkları yerlere Moğol kökenli bir halk olan Kalmuklar tarafından zorla göç ettirilmişlerdir. Kırgızları hakimiyeti altına alan Kalmuklar onları Çin'in Tarbagatay bölgesindeki Dörbiljin şehrine bağlı Orkaşar köyüne yerleştirmişlerdir ve köle, işçi ve çoban olarak kullanmışlardır. Kalmuklar, Kırgızları ölüm, evlenme ve değişik örf, adet ve merasimlerine katılmaya zorluyor ve kendi örf ve adetlerini de Kalmukların örf ve adetlerine uygun olarak yapmaları için baskı uyguluyorlardı. Bu yüzden uzun süre bu baskı altında yaşayan Kırgızlar, Kalmukların dediklerini yapmak ve onların geleneklerini uygulamak zorunda kalmışlardır. Ancak uzun süre birlikte yaşama ve Kalmukların geleneklerine uyma, bu iki millet arasında barışın doğmasına sebep olmuş, aralarında kız alış-verişi başlamış ve örf ve adetler bakımından aralarındaki farklılıklar azalmıştır. Kalmuklar Kırgızları kendi bölgelerine yerleştirdikten sonra yeni doğan çocuklara Kalmukça isimler vermişlerdir. Bu nedenle de bu bölgede yaşayan Kırgızların arasında Kalmukça isimlere sıkça rastlamak mümkündür[11].

Doğu Türkistan Kırgızlarının büyük bir kısmı iletişim dili olarak öncelikle Kırgız Türkçesini kullanırlar. Uygurlar veya Kazaklarla birlikte karışık olarak yaşayan Kırgızlar ise Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesi de konuşurlar. Doğu Türkistan'ın Emin ilçesindeki Dalengtuerqeng civarındaki Kırgızların dili genelde Kazak Türkçesidir. Daha önceki dînî inançları olan Lamaizmin etkisiyle dillerinde Moğolca sözcükler oldukça fazladır. Aketao ilçesi yakınlarındakiler uzun süreden beri Uygurlarla birlikte yaşadıklarından dilleri Uygur Türkçesine benzemektedir. Aketao ilçesinin Quyitage'de yaşayan "Dağlılar"ın dilleri de temelde Uygur Türkçesine benzer fakat kendi dillerinin bazı özelliklerini de muhafaza etmişlerdir. Heilongjiang eyaletinin Fu-yu ilçesinde yaşayan Kırgızların dili ile Sincan Uygur Özerk Bölgesindeki Kırgızların dilleri arasındaki fark oldukça fazladır. Fu-yu'daki Kırgızların dilleri temelde Hakas Türkçesi ile benzerlik göstermektedir ve Klasik Kırgız Türkçesinin pek çok özelliklerini korumuştur, fakat bu dili konuşanların sadece orta yaşın üstündekiler olduğu söylenebilir. Genelde ortak kullanılan dil Moğolca ve Çincedir. Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde söz hazinesi bakımından hayvancılıkla ilgili kelimeler, alıntı kelimelerin kullanımı açısından ise Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler oldukça fazladır[12].

Doğu Türkistan Kırgızlarından Derlenmiş Metinler[13] adlı doktora tezimizi yazarken Moğolca ile ortaklık gösteren kelimelerin çokluğu dikkatimizi çekti. Metinlerden hareketle anlam ve yapı olarak birbirlerine çok benzediklerini tespit ettiğimiz bu kelimelerin tasviri bir incelemesini yaparak, bu kelimelerde meydana gelen ses değişimlerini incelemeye çalıştık.

[10] Elövset Zakiroğlu Abdullayev, "Azerbaycan - Moğol Dil İlişkileri", **TDAY-Belleten** 1987, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1992, s.1

[11] C. Asanalıoğlu, "Kıtay Yıldöölöründögü Kırgız Tarıhı", Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.

[12] Muhammed Hu Zhenhua, **Keerkeziyu Jianzhı (Kırgızcaya Giris)**, Millet Yayınevi, Pekin, 1986. s. 2.

[13] Gülsine Uzun, **Doğu Türkistan Kırgızlarından Derlenmiş Metinler (Gramer-Metin-Sözlük)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.

Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler

Doğu Türkistan Kırgızlarından derlenen metinlerimizden tespit ettiğimiz Türkçe ve Moğolca ortak kelimeleri karşılaştırmalı olarak şekil ve anlam açısından inceledik.

aça "bir şeyin çatallandığı yer; ikiye ayrılmış" *KS*/5,1/850, 3/42, 7/124. (~Mog. *aç(an)* "bir ağacın ikiye ayrılmış dalı, çatallaşma, iki kola ayrılmış" *MTS*/11)

alıs "uzak, uzaklık" *KS*/27; *DTKırg*/14/293, 15/303, 5.1/265. (~Mog. *alus* "ara,aralık, mesafe, uzak yer" *MTS*/54)

alıskı "uzak, uzaktaki" *KS*/27; *DTKırg*/14/35. (~Mog. *aluski* "uzak, uzaktaki" *MTS*/54)

aral "ada" *KS*/40; *DTKırg*/2/5.(~Mog. *aral* "ada, yarımada, vaha, çöl" *MTS*/77)

arañ "ancak, hemen, müşkülatla" *KS*/41; *DTKırg*/6/186.(~ Mog. *aran~aray* "pek az, oldukça az, zar zor, güçlükle, ancak" *MTS*/77)

arça "ardıç, ardıç ağacı" *KS*/81; *DTKırg*/12/44. (~Mog. *arça* "ardıç, ardıç agacı" *MTS*/81)

arga "kuvvet, çeviklik, çaresazlık" *KS*/43; *DTKırg*/1/1297, 15/76. (~Mog. *arga* "araç, yol, vasıta, vesile, çare, imkan" *MTS*/82)

argımak "cins, asil at" *KS*/43; *DTKırg*/1/846, 5.1/114, 13/325. (~ Mog. *argamag* "iyi yarışacak veya binilecek at,saf kan at, soylu at" *MTS*/83)

asıra- "beslemek, terbiye etmek" *KS*/52; *DTKırg/* 1/202, 1/502, 1/544. (~Mog. *asara-* "esirgemek, merhamet etmek, bakmak, yetiştirmek, beslemek" *MTS*/90)

aska "yanaşılmaz, yüksek, kayalık dağ" *KS*/52; *DTKırg*/5.3/6. (~Mog. *ash-a* "şist, tabaka halindeki kaya" *MTS*/92)

atan "enenmiş deve" *KS*/58; *DTKırg*/1/117, 2/56, 2/59. (~Mog. *ata(n)* "igdiş deve" *MTS*/92)

ayak "fincan, çanak" *KS*/62; *DTKırg*/6/47, 1/827. (~Mog. *ayag-a(n)* "bardak, çanak, tas, yemek tabağı" *MTS*/37)

ayıl "avul, obalar yığınağı" *KS*/66; *DTKırg/* 1/152, 1/158, 1/292. (~Mog. *ayl* "çadırlar topluluğu, yerleşke, köy" *MTS*/33)

ayladuuluk "irfan marifet" *DTKırg*/1/327. (~Mog. *ayladul* "bilim, bilgi, anlayış, irfan, marifet" *MTS*/33)

baatır "bahadır, kahraman, cesur" *KS*/76; *DTKırg*/1/100, 1/111, 1/119 (~Mog. *bagatur* "bahadır, kahraman, cesur, yiğit" *MTS*/108)

baatırsın- "kendini bahadır saymak, kahramanlık taslamak" *KS*/76; *DTKırg*/4/35. (~Mog. *bagatursi-* "bahadırlaşmak, yiğitçe davranmak" *MTS*/109)

baca "bacanak" *KS*/ 76; *DTKırg*/1/1357.(~Mog. *baca* "bacanak" *MTS*/149)

bayge "1.at yarısı; at yarışlarında verilen ödül" *KS*/101; *DTKırg/* 1/709, 15/705. (~Mog. *bay* "bir yarışmadaki ödül, nişan" *MTS*/115)

belek "hediye" *KS*/106; *DTKırg/* 14/101, 14/103, 14/106. (~Mog. *beleg* "armağan, hediye" *MTS*/156)

bosogo "kapı çerçevesi, eşik" *KS*/133; *DTKırg/* 13/197, 15/84, 15/369. (~Mog. *bosug-a* "eşik, kapı eşiği" *MTS*/196)

boto~botoy "bir yaşında olan deve yavrusu, süt emen deve yavrusu" *KS*/133; *DTKırg/* 12/83, 7/36, 7/93. (~Mog. *botugu(n)* "bir yaşındaki yavru deve, deve yavrusu" *MTS*/197)

bödönö "bıldırcın" *KS*/136; *DTKırg/* 1/669, 5.3/81. (~Mog. *büdüne* "bıldırcın"*MTS*/233)

bökön "iri bir nevi karaca" *KS*/137; *DTKırg/* 3/40. (~Mog.*böküng* "antilop, ceylan, ahu" *MTS*/204)

bürküt "karakuş" *KS*/156; *DTKırg/* 15/317, 15/377, 15/48. (~Mog. *bürgüd* "kartal, altın kartal" *MTS*/239)

ceerde "kızıl, al" *KS*/197; *DTKırg*/12/23, 15/220, 15/489. (~Mog. *cegerde* "kızıl, kırmızı, kızıl kahverengi" *MTS*/1612)

ceyren "ceylan" *KS*/206; *DTKırg/* 15/318. (~Mog. *ceger-e(n)*"antilop,ceylan" *MTS*/1612)

cosun "nizam, kaide" *KS*/225; *DTKırg/*14/542. (~Mog. *yosun* "genel kabul görmüş kanun, gelenek, töre, örf, yasa" *MTS*/695)

çara "büyük çanak" *KS*/252; *DTKırg/* 1/1144. (~Mog. *çara* "geniş ve yayvan metal tabak, büyük tahta kase" *MTS*/265)

çeçen "beliğ, söz ustası" *KS*/258; *DTKırg/* 1/1207, 1/1239, 5.2/74. (~Mog. çeçen~seçen "akıllı, ağırbaşlı, zeki, aydın" *MTS*/1056)

çıda- "tahammül etmek, katlanmak, dayanmak" *KS*/264; *DTKırg/* 7/168, 1/582, 1/499. (~Mog. *çida-* "yetmek, dayanmak, yapabilmek" *MTS*/282)

çılbır "yular, dizgin" *KS*/267; *DTKırg/* 5.3/9, 7/4. (~Mog. *çilbugur* "dizgin, hayvanı bağlama ipi" *MTS*/292)

çıray "yüzün çizgileri, yüzün güzelliği" *KS*/271; *DTKırg/1/1237*. (~Mog. *çiray* "yüz, çehre, dış görünüş, cilt" *MTS*/305)

çider "atı kösteklemek için kullanılan kayış köstek" *KS*/274; *DTKırg/* 15/128, 15/132. (~Mog. *çidür* "bukağı, at bukağısı, ayak prangası" *MTS*/285)

çokmor "topuz, ucunda top bulunan değnek, sopa" *KS*/278; *DTKırg/* 1/764, 10/49, 10/50. (~Mog. *çokigur* "tokmak, tokaç, herhangi bir vurma aleti" *MTS*/314)

erke "sımarık, nazlı, alıngan, küs" *KS*/338; *DTKırg/* 1/19, 1/692, 1/733. (~Mog. *erke* "inatçı, istekli, kaprisli, şımarık" *MTS*/523)

esen "salimen, mesut" *KS*/340; *DTKırg/* 12/8, 12/90. (~Mog. *esen* "sağlıklı, sağlığı iyi, rahat, huzur" *MTS*/530)

ınak "yakın dost" *KS*/353; *DTKırg/* 14/186, 14/190 (~Mog. *inag* "sevgili, çok sevilen, seven, arkadaş, yoldaş" *MTS*/654)

imer- "etrafını çevirmek, döndürmek" *KS*/368; *DTKırg/* 6/134. (~Mog. *imer-* "parmakların arasında bükmek, kıvırmak veya çevirmek" *MTS*/654)

irme- "göz kırpmak, göz yummak" *KS*/371; *DTKırg/* 1/870. (~Mog. *irme-* "göz açıp kapamak, göz kırpmak" *MTS*/662)

kabırga "kaburga" *KS*/379; *DTKırg/* 13/31, 12/112, 13/29. (~Mog. *habirg-a(n)* "kaburga kemiği, böğür" *MTS*/1384)

kan "han, hükümdar" *KS*/396; *DTKırg/* 14/335. (~Mog. *han* "han, kral, bey" *MTS*/1429)

karagan "bir çeşit kısa ve dikenli çalı" *KS*/404; *DTKırg/* 15/92, 15/94. (~Mog. *haragan-a* "kara çalı, kıraç yerlerde yetişen kara kabuklu, set, dikenli ve küçük kozalaklı bitki" *MTS*/1439)

karak~karek "gözbebeği, göz" *KS*/408; *DTKırg/* 15/435, 15/143, 15/139. (~Mog. *harag-a(n)* "görüG, görme, görüntü"*MTS*/1438)

karañgı "karanlık, zulmet" *KS*/406; *DTKırg/* 1/602, 3/9, 6/100. (~Mog. *harangguy* "karanlık, koyuluk, alaca karanlık" *MTS*/1442)

karçıga "atmaca" *KS*/408; *DTKırg/* 1/1182, 14/11, 14/51. (~Mog. *harçagay* "Gahin, doğan" *MTS*/1444)

karool "bekçilik, karakol; niGahgah" *KS*/411; *DTKırg/* 6/57. (~Mog. *haragul* "karakol, gözcü, nöbetçi" *MTS*/1439)

ker "koyu doru (at donu)" *KS*/440; *DTKırg/* 15/232, 15/425, 5.5/4. (~Mog. *keger* "kestane rengi, kır (at)" *MTS*/706)

keşik "talih" *KS*/444; *DTKırg/* 5.1/58. (~Mog. *kesig* "iyi Gans veya iyi talih" *MTS*/733)

kökül "kahkül, Gakaklara sarkan küçük örgüler, perçem" *KS*/499; *DTKırg/* 15/328, 15/774, 15/778. (~Mog. *kekül~kökül* "uzun saç, kakül, saç örgüsü" *MTS*/767)

köşögö "perde" *KS*/509; *DTKırg/* 14/505. (~Mog. *kösige(n)* "perde" *MTS*/780.

kuda~kudaa "dünür" *KS*/515; *DTKırg/* 14/307, 14/15, 14/17. (~Mog. *huda* "dünür" *MTS*/1511)

kudagıy "gelin ve damadın anneleri ve onların yaslı kadın akrabaları" *KS*/516; *DTKırg/* 14/467, 14/471. (~Mog. *huduguy* "gelin ve güveyinin babaları" *MTS*/1513)

kuduk "kuyu" *KS*/516; *DTKırg/* 1/296. (~Mog. *huddug* "kuyu" *MTS*/1513)

küröñ "koyu al (at donu)" *KS*/541; *DTKırg/* 7/14, 7/2. (~Mog. *küreng* "kızıl, (koyu) kahverengi" *MTS*/798)

makta- "övmek, methetmek" *KS*/550; *DTKırg/* 7/119, 7/151, 7/61. (~Mog. *magta-* "methetmek, övmek" *MTS*/812)

mañday "alın" *KS*/552; *DTKırg/* 3/43, 5.3/48, 7/36. (~Mog. *manglay* "alın; sef, baskan" *MTS*/823)

maral "ceylan", *DTKırg/*2/6, 7/123. (~Mog. *maral* "maral, ceylan" *MTS*/826)

mergen "tüfekle avlanan kimse, niGancı" *KS*/563; *DTKırg/* 1/1362, 5.3/20, 5.3/21. (~Mog. *mergen* "iyi niGancı; bilge" *MTS*/839)

nokto "yular" *KS*/585; *DTKırg/* 15/706. (~Mog. *nogtu* "yular" *MTS*/918)

ogo "gayet, pek" *KS*/587; *DTKırg/* 6/167. (~Mog. *ogu* "çok, fazla, en çok" *MTS*/942)

ordo "hanın karargâhı, belli baGlı bir adamın muhteGem obası" *KS*/598; *DTKırg/* 1/1226, 14/226, 14/230. (~Mog. *ordu(n)* "hükümdarın yaGadığı yer, saray, kamp, çadır" *MTS*/964)

orun "yer, mahal, ordu" *KS*/601; *DTKırg/* 1/423, 1/754. (~Mog. *orun* "yer, bölge, mahal" *MTS*/973)

ös- "büyümek" *KS*/616; *DTKırg/* 13/116, 13/59, 14/224. (~Mog. *ös-* "büyümek, çoğalmak, artmak" *MTS*/1005)

saadak "sadak, okluk", *KS*/626; *DTKırg/* 9/96. (~Mog. *sagadag* "kubur, ok kuburu, tirkeG" *MTS*/1020)

saamal "henüz tahammur etmeyen taze kımız" *KS*/627; *DTKırg/* 1/1332. (~Mog. *sagamal* "sağmal, süt veren" *MTS*/1021)

saba I “içinde kımız yapılan büyük deri tulum” *KS*/627; *DTKırg/* 5.3/22. (~Mog. saba “kap, herhangi bir kap, kapkacak” *MTS*/1015)

saba- II “dövmek, pataklamak, kamçı çalmak” *KS*/627; *DTKırg/* 9/88, 9/84, 9/79. (~Mog. *saba-* “çarpmak, bir şeyi bir şeye atmak, fırlatmak veya vurmak” *MTS*/1015)

salkın “serinlik, serin” *KS*/633; *DTKırg/* 8/98. (~Mog. *salki(n)* “yel, rüzgar” *MTS*/1034)

say “nehrin yatağı” *KS*/640; *DTKırg/* 15/149, 15/193, 15/197. (~Mog. *sayr* “kuru dere yatağı” *MTS*/1027)

sokur “kör” *KS*/658; *DTKırg/* 1/1135, 1/1235, 1/1245. (~Mog. *sohur* “kör, görmeyen” *MTS*/1132)

solokoy “solak” *KS*/659; *DTKırg/* 5.2/61, 5.4/91. (~Mog. *solugay* “sol, sol taraf veya sol el, solak” *MTS*/1125)

sura- “1. sormak, rica etmek 2. idare etmek, hükmünü yürütmek” *KS*/668; *DTKırg/* 1/233. (~Mog. *sura-* “sormak, sorguya çekmek” *MTS*/1144)

sülöösün “vaşak” *KS*/671; *DTKırg/* 5.1/282. (~Mog. *silügüsü(n)* “kara kulak, vaşak” *MTS*/1098)

şıltoo “bahane, sebep” *KS*/686; *DTKırg/* 1/519. (~Mog. *siltag* “bahane, gerekçe, sebep” *MTS*/1096)

şor “tuzlak yer, çorak” *KS*/691; *DTKırg/* 5.7/18. (~Mog. *şor* “tuzlu, az tuzlu, bataklık, çorak yer” *MTS*/1169)

şumkar “sungur (kuş)” *KS*/692; *DTKırg/* 1/735, 1/90, 14/337. (~Mog. *singhur* “şahin, doğan” *MTS*/1104)

taka “nal” *KS*/697; *DTKırg/* 12/7, 12/89, 12/9. (~Mog. *tah-a* “nal” *MTS*/1217)

takım “dizin iç yanı” *KS*/698; *DTKırg/* 7/141. (~Mog. *takim* “eklem, diz ekleminin ardındaki boşluk” *MTS*/1191)

tameke “tütün” *KS*/704; *DTKırg/* 5.4/67. (~Mog. *tamaki(n)* “tütün, sigara” *MTS*/1196)

tara- “her tarafa dağılmak, yayılmak” *KS*/709; *DTKırg/* 6/154. (~Mog. *tara-* “dagılmak, saçılmak,ayrılmak” *MTS*/1203)

tokto- “durmak, kesilmek, dinmek” *KS*/743; *DTKırg/* 1/1371, 6/111, 6/191. (~Mog. *togta-* “durmak, dinmek, istirahat etmek” *MTS*/1257)

tolto “bıçağı sapına pekiten halkacık yahut tokacık” *KS*/745; *DTKırg/* 1/549, 5.1/234, 5.1/30. (~Mog. *toltu* “ sap, bakır ya da demir kakma veya kabartmalarıyla süslü bıçak sapı, kılıç kını” *MTS*/1268)

tulga “sacayak” *KS*/759; *DTKırg/* 3/70. (~Mog. *tulg-a(n)* “dört ayağı, iki veya daha çok çemberi olan ve üzerine tava, tencere, çaydanlık konulan alet, sacayağı” *MTS*/1296)

turumtay “doğan” *KS*/762; *DTKırg/* 15/463, 5.5/13, 5.5/14 (~Mog. *torumtay* “erkek doğan” *MTS*/1277)

tümön “hesapsız, gayet çok, on bin” *KS*/770; *DTKırg/* 14/60. (~Mog. *tüme(n)* “on bin, yığın, çokluk; sonsuz büyüklükte” *MTS*/1315)

uloo “umumi bir mükellefiyet olmak üzere, yolculara verilen binek veya yük hayvanı” *KS*/352; *DTKırg/* 1/351. (~Mog. *ulag-a(n)* “ulak atları, yedek atlar” *MTS*/1340)

DOĞU TÜRKİSTAN KIRGIZ TÜRKÇESİNDE YER ALAN TÜRKÇE VE MOĞOLCA ORTAK KELİMELERDEKİ SES OLAYLARI

Ünlü Değişmeleri

Ünlü değişmeleri bazı değişmeler hariç genellikle söz içinde meydana gelmektedir.

Ünlü Kalınlaşması

/-i-/> /-ı-/

çıda- "tahammül etmek, katlanmak, dayanmak" *DTKırg/* 7/168, 1/582, 1/499. (~Mog. *çida-* "yetmek, dayanmak, yapabilmek" *MTS*/282)

çılbır "yular, dizgin" *DTKırg/* 5.3/9, 7/4. (~Mog. *çilbugur* "dizgin, hayvanı bağlama ipi" *MTS*/292)

çıray "yüzün çizgileri, yüzün güzelliği" *DTKırg/* 1/1237. (~Mog. *çiray* "yüz, çehre, dış görünüş, cilt" *MTS*/305)

ınak "yakın dost" *DTKırg/* 14/186, 14/190. (~Mog. *inag* "sevgili, çok sevilen, seven, arkadaş, yoldaş" *MTS*/654)

kabırga "kaburga" *DTKırg/* 13/31, 12/112, 13/29. (~Mog. *habirg-a(n)* "kaburga kemiği, böğür" *MTS*/1384)

takım "dizin iç yanı" *DTKırg/* 7/141. (~Mog. *takim* "eklem, diz ekleminin ardındaki boşluk" *MTS*/1191)

Ünlü Düzleşmesi

/-u-/ > /-ı-/

Üç örnekte rastlanmıştır.

alıs "uzak, uzaklık" *DTKırg/* 14/293, 15/303, 5.1/265. (~Mog. *alus* "ara, aralık, mesafe, uzak yer" *MTS*/54)

baatır "bahadır, kahraman, cesur" *DTKırg/* 1/100, 1/111, 1/119 (~Mog. *bagatur* "bahadır, kahraman, cesur, yiğit" *MTS*/108)

çılbır "yular, dizgin" *DTKırg/* 5.3/9, 7/4. (~Mog. *çilbugur* "dizgin, hayvanı bağlama ipi" *MTS*/292)

Ünlü Yuvarlaklaşması

Kırgız Türkçesinde düz ünlülerin yuvarlaklaşması sıkça karşılaşılan bir ünlü değişmesidir. Sadece Türkçe kelimelerde değil alıntı kelimelerde de bu değişim gözlenmektedir. Kelimelerin Moğolca kullanımındaki düz ünlülerin de Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde yuvarlaklaştığı görülmektedir.

/-e-/ > /-ö-/

kökül "kahkül, çakaklara sarkan küçük örgüler, perçem" *DTKırg/* 15/328, 15/774, 15/778. (~Mog. *kekül<kökül* "uzun saç, kakül, saç örgüsü" *MTS*/767)

köşögö "perde" *DTKırg/* 14/505. (~Mog. *kösige(n)* "perde" *MTS*/780.

kürön "koyu al (at donu)" *DTKırg/* 7/14, 7/2. (~Mog. *küreng* "kızıl, (koyu) kahverengi" *MTS*/798)

tümön "hesapsız, gayet çok, on bin" *DTKırg/* 14/60. (~Mog. *tüme(n)* "on bin, yığın, çokluk; sonsuz büyüklükte" *MTS*/1315)

/-i-/ > /-u-/

Fazla örneği yoktur.

şumkar "sungur (kuş)" *DTKırg/* 1/735, 1/90, 14/337. (~Mog. *singhur* "şahin, doğan" *MTS*/1104)

Ünlü Daralması

/-a-/ > /-ı-/

argımak "cins, asil at" *DTKırg/*1/846, 5.1/114, 13/325. (~ Mog. *argamag* "iyi yarışacak veya binilecek at,saf kan at, soylu at" *MTS*/83)

asıra- "beslemek, terbiye etmek" *DTKırg/* 1/202, 1/502, 1/544. (~Mog. *asara-* "esirgemek, merhamet etmek, bakmak, yetiştirmek, beslemek" *MTS*/90)

karçıga "atmaca" *DTKırg/* 1/1182, 14/11, 14/51. (~Mog. *harçagay* "şahin, doğan" *MTS*/1444)

/-o-/ > /-u-/

Fazla örneği bulunmamaktadır.

turumtay "doğan" *DTKırg/* 15/463, 5.5/13, 5.5/14 (~Mog. *torumtay* "erkek doğan" *MTS*/1277)

Ünlü Genişlemesi

/-i/ > /-e/

Fazla örneği bulunmamaktadır.

tameke "tütün" *DTKırg/* 5.4/67. (~Mog. *tamaki(n)* "tütün, sigara" *MTS*/1196)

/-u/ > /-o/

nokto "yular" *DTKırg/* 15/706. (~Mog. *nogtu* "yular" *MTS*/918)

ogo "gayet, pek" *DTKırg/* 6/167. (~Mog. *ogu* "çok, fazla, en çok" *MTS*/942)

ordo "hanın karargahı, belli başlı bir adamın muhteşem obası" *DTKırg/* 1/1226, 14/226, 14/230. (~ Mog. *ordu(n)* "hükümdarın yaşadığı yer, saray, kamp, çadır" *MTS*/964)

solokoy "solak" *DTKırg/* 5.2/61, 5.4/91. (~Mog. *solugay* "sol, sol taraf veya sol el, solak" *MTS*/1125)

tolto "bıçağı sapına pekiten halkacık yahut tokacık" *DTKırg/* 1/549, 5.1/234, 5.1/30. (~Mog. *toltu* " sap, bakır ya da demir kakma veya kabartmalarıyla süslü bıçak sapı, kılıç kını" *MTS*/1268)

bosogo "kapı çerçevesi, eşik" *DTKırg/* 13/197, 15/84, 15/369. (~Mog. *bosug-a* "eşik, kapı eşiği" *MTS*/196)

boto~botoy "bir yaşında olan deve yavrusu, süt emen deve yavrusu" *DTKırg/* 12/83, 7/36, 7/93. (~Mog. *botugu(n)* "bir yaşındaki yavru deve, deve yavrusu" *MTS*/197)

/-ü-/ > /-ö-/

sülöösün "vaşak" *DTKırg/* 5.1/282. (~Mog. *silügüsü(n)* "kara kulak, vaşak" *MTS*/1098)

bödönö "bıldırcın" *DTKırg/* 1/669, 5.3/81. (~Mog. *büdüne* "bıldırcın"*MTS*/233)

bökön "iri bir nevi karaca" *DTKırg/* 3/40. (~Mog.*böküng* "antilop, ceylan, ahu" *MTS*/204)

Ünsüz Değişmeleri

Süreklileşme

Eski Türkçe ve Moğolca kelimelerde üç sesten ya da iki sesten oluşan ses gruplarında iki ünlü arasında yer alan /ġ/ art damak ünsüzü ile /g/ ön damak ünsüzünün süreklileşmesiyle genel Kırgız Türkçesinde uzunluk meydana gelmektedir[14].

N.Poppe, Eski Moğolcada iki ünlü arasında bulunan /g/ ve /ġ/ ünsüzlerinin Orta Moğolca döneminde düşürüldüğünü, Yeni Moğolcada ise bu ünsüzlerin bulunduğu vokallerin bir uzun vokal halinde büzüştüğünü belirtir (örn. *ula* < *aula* < *aġula* "dağ")[15].

Kelimelerin Moğolca kullanımında iki ünlü arasında ve son sesteki arka damak /ġ/ ünsüzünün sızıcılaşıp düşmesi olayı, DTKırg. Türkçesindeki kelimelerde ikincil uzunluklar olarak karşımız çıkar.

baatır "bahadır, kahraman, cesur" *DTKırg*/1/100, 1/111, 1/119 (~Mog. *bagatur* "bahadır, kahraman, cesur, yiğit" *MTS*/108)

saadak "sadak, okluk" *DTKırg/* 9/96. (~Mog. *sagadag* "kubur, ok kuburu, tirkeş" *MTS*/1020)

saamal "henüz tahammur etmeyen taze kımız" *DTKırg/* 1/1332. (~Mog. *sagamal* "sağmal, süt veren" *MTS*/1021)

karool "bekçilik, karakol; nişangah" *DTKırg/* 6/57. (~Mog. *haragul* "karakol, gözcü, nöbetçi" *MTS*/1439)

uloo "umumi bir mükellefiyet olmak üzere, yolculara verilen binek veya yük hayvanı" *DTKırg/* 1/351. (~Mog. *ulag-a(n)* "ulak atları, yedek atlar" *MTS*/1340)

şıltoo "bahane, sebep" *DTKırg/* 1/519. (~Mog. *siltag* "bahane, gerekçe, sebep" *MTS*/1096)

Moğolcadaki iki ünlü arasındaki ön damak /g/ ünsüzünün düşmesiyle yine DTKırg. Türkçesinde ikincil uzunluk oluşur

ker "koyu doru (at donu)" *DTKırg/* 15/232, 15/425, 5.5/4. (~Mog. *keger* "kestane rengi, kır (at)" *MTS*/706)

ceerde "kızıl, al" *DTKırg*/12/23, 15/220, 15/489. (~Mog. *cegerde* "kızıl, kırmızı, kızıl kahverengi" *MTS*/1612)

Süreksizleşme

Kelimelerin ortasında veya sonunda yer alan bazı ünsüzler ya tonlu ya da tonsuz karşılıklarına dönüşerek Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde değişime uğramıştır.

[14] Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi**, Ankara, 2005, s. 45; Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara, 1998, s. 6.

[15] N. Poppe, **Moğol Yazı Dilinin Grameri,** (Çev.: Günay Karaağaç), İzmir, 1992, s.1-3.

/h-/>/k-/; /-h-/>/-k-/

Ön damak /k/ ünsüzü DTKırg. Türkçesinde varlığını korurken bu kelimelerin Moğolca kullanımında arka damak /h/ ünsüzünün damaksılaşarak /k/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir. Bu durum, DTKırg. Türkçesine Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde de kendini göstermektedir.

aska "yanaşılmaz, yüksek, kayalık dağ" *DTKırg/*5.3/6. (~Mog. *ash-a* "üst, tabaka halindeki kaya" *MTS*/92)

kabırga "kaburga" *DTKırg/* 13/31, 12/112, 13/29. (~Mog. *habirg-a(n)* "kaburga kemiği, böğür" *MTS*/1384)

kan "han, hükümdar" *DTKırg/* 14/335. (~Mog. *han* "han, kral, bey" *MTS*/1429)

karak~karek "gözbebeği, göz" *DTKırg/* 15/435, 15/143, 15/139. (~Mog. *harag-a(n)* "görüş, görme, görüntü"*MTS*/1438)

karañgı "karanlık, zulmet" *DTKırg/* 1/602, 3/9, 6/100. (~Mog. *harangguy* "karanlık, koyuluk, alaca karanlık" *MTS*/1442)

karçıga "atmaca" *DTKırg/* 1/1182, 14/11, 14/51. (~Mog. *harçagay* "şahin, doğan" *MTS*/1444)

karool "bekçilik, karakol; nişangah" *DTKırg/* 6/57. (~Mog. *haragul* "karakol, gözcü, nöbetçi" *MTS*/1439)

kuda~kudaa "dünür" *DTKırg/* 14/307, 14/15, 14/17. (~Mog. *huda* "dünür" *MTS*/1511)

kuduk "kuyu" *DTKırg/* 1/296. (~Mog. *huddug* "kuyu" *MTS*/1513)

taka "nal" *DTKırg/* 12/7, 12/89, 12/9. (~Mog. *tah-a* "nal" *MTS*/1217)

Tonsuzlaşma

/-g-/>/-k-/; /-g/>/-k/

Söz içindeki ve söz sonundaki ön damak /g/ ünsüzü tonsuzlaşarak DTKırg. Türkçesinde /k/ ünsüzüne dönüşmektedir:

keşik "talih" *DTKırg/* 5.1/58. (~Mog. *kesig* "iyi şans veya iyi talih" *MTS*/733)

belek "hediye" *DTKırg/* 14/101, 14/103, 14/106. (~Mog. *beleg* "armağan, hediye" *MTS*/156)

bürküt "karakuş" *DTKırg/* 15/317, 15/377, 15/48. (~Mog. *bürgüd* "kartal, altın kartal" *MTS*/239)

/-g-/>/-k-/; /-g/>/k-/

Söz içindeki ve söz sonundaki arka damak /g/ ünsüzü DTKırg. Türkçesinde /k/ ünsüzüne dönüşmektedir:

argımak "cins, asil at" *DTKırg/*1/846, 5.1/114, 13/325. (~ Mog. *argamag* "iyi yarışacak veya binilecek at,saf kan at, soylu at" *MTS*/83)

ayak "fincan, çanak" *DTKırg/*6/47, 1/827. (~Mog. *ayag-a(n)* "bardak, çanak, tas, yemek tabağı" *MTS*/37)

ınak "yakın dost" *DTKırg/* 14/186, 14/190. (~Mog. *inag* "sevgili, çok sevilen, seven, arkadaş, yoldaş" *MTS*/654)

karak~karek "gözbebeği, göz" *DTKırg/* 15/435, 15/143, 15/139. (~Mog. *harag-a(n)* "görüş, görme, görüntü" *MTS*/1438)

kuduk "kuyu" *DTKırg/* 1/296. (~Mog. *huddug* "kuyu" *MTS*/1513)

makta- "övmek, methetmek" *DTKırg/* 7/119, 7/151, 7/61. (~Mog. *magta-* "methetmek, övmek" *MTS*/812)

nokto "yular" *DTKırg/* 15/706. (~Mog. *nogtu* "yular" *MTS*/918)

saadak "sadak, okluk" *DTKırg/* 9/96. (~Mog. *sagadag* "kubur, ok kuburu, tirkeş" *MTS*/1020)

solokoy "solak" *KS*/659; *DTKırg/* 5.2/61, 5.4/91. (~Mog. *solugay* "sol, sol taraf veya sol el, solak" *MTS*/1125)

tokto- "durmak, kesilmek, dinmek" *DTKırg/* 1/1371, 6/111, 6/191. (~Mog. *togta-* "durmak, dinmek, istirahat etmek" *MTS*/1257)

/-d/ > /-t/

Fazla örnek bulunmamaktadır.

bürküt "karakuş" *DTKırg/* 15/317, 15/377, 15/48. (~Mog. *bürgüd* "kartal, altın kartal" *MTS*/239)

Diğer Ses Değişmeleri

/s-/ > /ş-/; /-s-/ > /-ş-/

Kelimelerin Moğolca kullanımında genellikle /i/ ünlüsünden önce yer alan /s/ ünsüzünün Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde /ş/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir.

şıltoo "bahane, sebep" *DTKırg/* 1/519. (~Mog. *siltag* "bahane, gerekçe, sebep" *MTS*/1096)

şumkar "sungur (kuş)" *DTKırg/* 1/735, 1/90, 14/337. (~Mog. *singhur* "şahin, doğan" *MTS*/1104)

keşik "talih" *DTKırg/* 5.1/58. (~Mog. *kesig* "iyi şans veya iyi talih" *MTS*/733)

köşögö "perde" *DTKırg/* 14/505. (~Mog. *kösige(n)* "perde" *MTS*/780.

Ortak Kelimelerin Türkçe Eklerle Kullanımı

Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Moğolca ile ortak olan kelimelerde yapım ve çekim eklerinin damak uyumuna girdiği görülmektedir. Kalın sıralı kelimelere uygun kalın sıralı ekler, ince sıralı kelimelere ise uygun ince sıralı ekler gelmiştir.

alıstık "uzaklık"; *botoluu* "yavrulu deve"; *çıdamsızdık.,* "sabırsızlık, tahammülsüzlük"; *erkele-* "sımartmak, nazlandırmak"; *erkelet-* "sımartmak"; *erkeletüü* "nazlandırma"; *erkelik* "sımarıklık"; *esendik* "esenlik, sağlık"; *imeril-* "dönmek"; *kabırgaluu* "kaburgaları gelismis olan"; *baatırlık* "bahadırlık, kahramanlık"; *karañgılık* "karanlık"; *kudala-* "evlenmek, dünür olmak"; *kudalas-* "dünür olmak"; *maktan-* "övünmek"; *maktoo* "övgü, övme"; *ordoluu* "oba sahibi, çok çocuk sahibi olan"; *orundas-* "yerlesmek"; *orunduu* "yerinde olan, makul"; *toktot-* "durdurmak"; *mergendik* "avcılık"; *östür-* "büyütmek, yetistirmek"; *suroo* "sorgu, sorusturma".

SONUÇ

Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinden derlenen metinlerde tespit edilen Moğolca ve Türkçe ortak kelimelerin Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde bir takım ses değişimlerine uğradığı görülmektedir. Örneklerin azlık ve sıklık derecesine göre bazı değişimlerin düzenli olduğunu düşünsek de (örneğin Doğu Türkistan Kırgız Türkçesine Arapçadan ve Farsçadan geçen alıntı kelimelerde de sıklıkla karşılaştığımız /h/ sesinin /k/ sesine dönüştüğü gibi Moğolca ile ortak olan kelimelerdeki /h/ sesinin de /k/ sesine dönüşmesi; /g/ > /k/ değişimi; /e/ > /ö/ ünlü genişlemesi; /u/ > /o/ ünlü yuvarlaklaşması vs.) bu ses olaylarının düzenli değişimler olduğu konusunda kesin bir sonuç çıkarmanın doğru olmayacağı görüşündeyiz. Ama söz varlığı açısından Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde ve Moğolcada anlam ve yapı olarak bir çok müşterek kelime olduğunu görmekteyiz. Ancak bu kelimelerin hangi dilden diğerine geçtiği hususu başka bir çalışmanın konusudur.

KISALTMALAR

DTKırg. : Doğu Türkistan Kırgız

KS : Kırgız Sözlüğü

Moğ. : Moğolca

MTS : Moğolca Türkçe Sözlük

Tk. : Türkçe

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV Elövset Zakiroğlu, "Azerbaycan-Moğol Dil İlişkileri", **TDAY-Belleten** 1987, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1992, s. 1.

AHSIKENDİ Seyfettin, Özleçeniya iz "Macmu'atü't Tavarih" perev. Vved.ikomm., V.A. Romadika-Materialı fonda rukopisey Ün-ta. Lit. İ Iskusstva AN RK, inv, Nu: 5254.

ASANALIOĞLU C., "Kıtay Özildöölöründögü Kırgız Tarıhı", Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.

ÇENGEL Hülya Kasapoğlu, **Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

GÜL Bülent, "Moğol Atasözleri", **Türkbilig-Türkoloji Araştırmaları**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 2003.

GÜLENSOY Tuncer, "Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçi'nin Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **TDAY - Belleten 1986**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 26.

KARAAĞAÇ Günay, **Moğolca Türkçe Sözlük** (Ferdinand, D. Lesssing, Mongolian-English Dictionary, Bloomington, 1995'in çevirisi) Cilt I-II, TDK, Ankara, 2003.

LİGETİ L., "Kırgız Kavim İsminin Menşei", **Türkiyat Mecmuası,** C. 1, İstanbul, 1925, s. 235-236

MALOV S. E., **Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti**, Moskva-Leningrad 1951, s. 417.

MORGAN David, **The Mongols**, Blackwell Puplishing, 1990.

ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

PETROV K. İ, "K Etnologii Termina „Kırgız"", ***SE***, No: 2, Moskva 1964, s. 81, 94.

POPPE Nicholas, **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, (Çev.: Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1992.

TEMİR Ahmet, "Moğolca ile Türkçe Üçüncü Kelimeleri", **TDAY-Belleten 1989**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 295.

TUNA Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Ödünçleme Kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 17, İstanbul, 1972, s. 209.

UZUN Gülsine, **Doğu Türkistan Kırgızlarından Derlenmiş Metinler (Gramer-Metin-Dizin)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.

YUDAHİN K.K., **Kırgız Sözlüğü**, (Çev.: Abdullah Taymas), C. I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

ZHENHUA Muhammed Hu, **Keerkezıyu Jianzhı (Kırgızcaya Giriş)**, Millet Yayınevi, Pekin, 1986.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1915-1929, TURKEY

TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN İLKÖĞRETİM 6, 7, VE 8. SINIF TÜRKÇE DİL BİLGİSİ KONULARININ ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ*

Emre ÜNAL•
Cihan ŞAHİNCİ

ÖZET

Bir dili öğrenmek demek o dildeki sözcükleri öğrenip bunları yan yana dizip söylemek anlamına gelmemektedir. O sözcüklerin anlamını, yapısını, türünü öğrenmeden sözcükler cümle içinde doğru ve anlamlı olacak şekilde kullanılamamaktadır. Bu noktada da devreye dil bilgisi öğretimi girmektedir. Türkçe öğretimi için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Türkçe öğrenmek isteyen bir kişi Türkçenin dil bilgisi özelliklerini öğrenmeden Türkçeyi doğru ve etkili bir biçimde kullanamamaktadır. Konuştuğu dilin dil bilgisi kurallarını iyi bilen bir insan, karşısındakinin söylediklerini doğru bir şekilde anlayabilmekte, karşısındakine söylemek istediklerini düzgün bir biçimde ifade edebilmekte, okuduklarını doğru anlayabilmekte ve yazarken de yine doğru ve düzgün bir biçimde yazıp kendini ifade edebilmektedir.

Bu çalışmada ilköğretim ikinci kademedeki öğrencilerin dil bilgisi konularını anlama düzeyleri araştırılmış ve bu amaçla ilköğretim okullarındaki öğretmenlere ölçek formları uygulanmıştır.

Araştırma sonucunda Türkçe öğretmenlerinin dil bilgisi konularının öğretilmesi konusunda olumsuz görüşe sahip oldukları, öğretmenlerin kıdemlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmadığı, cinsiyetlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmadığı, öğretmenlerin mezun oldukları bölüme göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmadığı ve görev yaptıkları okula göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, dil bilgisi, dil bilgisi öğretimi.

THE INVESTIGATION OF TURKISH LANGUAGE TEACHER'S OPINIONS ABOUT THE TEACHING OF 6TH, 7TH AND 8TH GRADE PRIMARY EDUCATION TURKISH GRAMMER

ABSTRACT

To learn a language doesn't mean to learn the words of that language and tell them in sequential order. Without learning the meanings, structures and types of the words, they cannot be used properly and in a meaningful way in a sentence. Therefore, grammar teaching becomes vital in that condition. It is possible to claim the same understanding for Turkish language teaching. A person who wants to learn Turkish cannot use it properly and effectively without learning its grammar structures. A person, who knows the grammar of the language can understand better the spoken person, can explain better what he wants from him, can

* Bu çalışma Dr. Emre ÜNAL danışmanlığında Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalında aynı adla yapılan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

• Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, elmek: dr.emreunal@gmail.com

understand better what he reads and also while writing he can enunciate himself clearly and better. So grammar teaching is an indispensable resource for teaching a language.

In this study, levels of second primary education students towards understanding the grammar subjects were searched and a scale was applied to teachers who studied in primary schools, therefore.

As a result of the study, it has been found that Turkish teachers have negative opinion about teaching of grammatical rules, there is no significant difference between opinions about teaching of grammatical rules according to the seniority of teachers, genders, departments that teachers graduated and the school that they work.

Keywords: Language, grammar, grammar teaching.

GiriÇ

Dil, kültürü oluÇturan temel unsurların baÇında gelmektedir. Toplumların sahip oldukları kültürü geliÇtirerek bir sonraki nesle aktarım iÇleminde dil hayati önem taÇımaktadır. Hayatın her aÇamasında olduğu gibi dil de yaÇayan bir varlık olarak birtakım kuralları barındırmaktadır, bu yönüyle dil, iletiÇimin ana unsurudur. Bu sebepten diller her çağda araÇtırma konusu olmuÇtur. Dil, insanların duygu ve düÇüncelerini diğer bireylere aktarabilmesi, toplumsallaÇabilmesi, öz benliğini geliÇtirebilmesi, dıÇ dünyayı anlamlandırabilmesi, kısaca birey olabilmesi için gereklidir.

Dil bilgisi bir dilin her yönüyle öğrenilebilmesi için, dilin vazgeçilmez unsurudur. Çünkü mensup olduğu milletin dilinin kurallarını iyi bilmeyen bireyler, o dili düzgün konuÇamaz, o dilde düzgün cümleler kurarak düÇüncelerini yazıya dökemez, duygu ve düÇüncelerini etkili bir biçimde karÇısındakine aktaramaz, iÇyaÇamında iletiÇimle ilgili birçok sıkıntı çeker, kısacası hayatın pek çok alanında da baÇarısız olur.

Dil bilgisini iyi bilen bir insan ise konuÇarak ya da yazarak anlatmak istediklerini daha etkili ve düzgün ifade edebilmektedir. Anlatmak istediğini eksiksiz olarak karÇısındakine anlatabilmektedir. Zengin bir ifade gücüne sahip olabilmekte dil bilgisinin önemi yadsınamaz. Bireylerin dil bilincinin geliÇiminde, dili düzgün ve kurallarına uygun biçimde kullanmaları için dil bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden dil bilgisi, bir dilin vazgeçilmez becerilerinden birisi olarak karÇımıza çıkmaktadır.

Dil bilgisinin de birbirinden farklı tanımları yapılmıÇtır. Dilaçar (1971), dili birbiriyle bağlantılı olarak beÇbiçimde tanımlamaktadır:

1. Biçim, söyleniÇ,cümle yapısı, anlam ve sözcük tarihi bakımından belirli bir düzenlilik gösteren sistemli sözcük gruplanmalarından meydana gelen dilin, bu yönden incelenmesi.

2. Belli bir çağda belli bir dilin bu bakımından incelenmesinin konusu olan görüngeler ve bunların sistemi.

3. Bu görüngüleri yöneten kurallar.

4. Bu kuralları öğreten ders kitabı.

5. Bir sözün ya da yazının bu kurallara uyup uymama derecesi

Sağır"a (2002: 19) göre ise dil bilgisi; sesleri, sözcükleri, cümleleri çeÇitli yönleriyle incelemekte, daha doğru, daha kusursuz düÇünmede yardımcı, doğru konuÇmada ve yazmada etkili olmaktadır.

Dil bilgisi, dilin en küçük birimi olan sesleri, kelimeleri, cümleleri, metinleri, cümle yapılarını, sözcüklerin cümledeki görevlerini inceleyen bir bilim dalıdır ve okuma, yazma, dinleme, konuşma sırasında bireylere yardımcı olmaktadır.

Göğüş'e (1978: 337) göre dil bilgisi bir dilin sesleri, sözcük türleri, bunların yapıları, cümle olarak dizilmeleri ve cümle içindeki görevleri, çekimleriyle ilgili kuralları inceleyen bir dil bilimi dalıdır. Demirel'e (2003:112) göre dil bilgisi, dilin işleyişi, düzeni ve kullanım kurallarını inceleyen bir dil bilim dalıdır. Sever'e (2000: 25) göre dil bilgisi doğru düşünme, doğru konuşma ve yazmaya yardımcı bir çalışma alanıdır.

Doğal bir varlık olan dilin kendine özgü birtakım kuralları vardır. Ana baba veya yakın çevreden anadilini öğrenen çocuk, farkında olmadan dilin kurallarına da uyar. Eskiden beri insanlar doğru okumak ve yazmak amacıyla dillerinin bağlı olduğu kuralları belirlemeye çalışmışlardır. Bu kuralların meydana getirdiği bilgi koluna da dil bilgisi denilmiştir (Mahiroğlu ve Yılmaz, 2001).

Dil bilgisi, dilin işleyişini, düzenini ve dil kullanımının kurallarını inceleyen dil bilim dalıdır (Koç ve Müftüoğlu, 2006). Kaygusuz'a (2006: 8) göre dil bilgisi bir dilin iskeletini oluşturan, ayakta kalmasını sağlayan ve devamını mümkün kılan kuralları inceleyen bir bilim dalı olmakla beraber, sesten heceye, heceden sözcüğe, sözcükten cümleye, kavramdan ifadeye değin, dilin farklı zamansal yolculuğunu sistemli bir şekilde incelemektedir.

Dil bilgisi, doğru yazıp okumak amacı ile dillerin bağlı olduğu kuralları tespit eden bilim dalıdır. Dil bilgisi; bir dili ses, sekil ve cümle yapıları ile çeşitli ögeleri arasındaki anlam ilişkilerini inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyar.

Dil bilgisi öğretimi de dille ilgili bilgilerin verildiği, Türkçenin anlama ve anlatma dil becerilerinin yanında, bu alanları destekleyici, açıklayıcı ve örgütleyici öğretim etkinlikleridir. Bu bakımdan ele alındığında dil bilgisi, Türkçenin okuma, dinleme, yazma ve konuşma dil becerilerini tamamlayıcı bir işleve sahiptir (Erdem, 2007: 8).

Dil bilgisi, Türkçe sözlükte şöyle tanımlanmıştır: „Bir dilin ses, biçim ve cümle yapısını inceleyip kurallarını tespit eden bilim, gramer." (TDK; 2005: 529).

Altas(2009)'a göre dil bilgisi; sesleri, kelimeleri, cümleleri çeşitli yönleriyle incelemekte, daha doğru, daha kusursuz düşünmemize yardımcı; doğru konuşmamızda yazmamızda etkili olmaktadır. Dil bilgisi sayesinde öğrencilerin, dilin ifade gücünü keşfettiklerini, kurallar vasıtasıyla dilden hedeflenen amaçları gerçekleştirme yolunda önemli bir adım atmış olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca dil bilgisiyle öğrencinin, anlatımını doğru yapıp yapmadığını test etme fırsatı elde ettiğini belirtmektedir.

Dili, ses bilgisi, biçim bilgisi ve cümle bilgisi yönleriyle inceleyip dilin kurallarını ortaya koyan bir bilim dalı olan dil bilgisi, bireylerin etkili bir iletişim gerçekleştirebilmeleri ve anadillerini düzgün konuşabilmeleri için önem taşımaktadır.

Dil bilgisi insanların tam ve doğru düşünmelerini sağlayan; sesleri, sözcükleri ve cümleleri inceleyen bir bilimdir (Kahramanoğlu, 2000:14).

Dil bilgisi, dilin dizgesini araştırmayı, kurallarını bulmayı ve bunları açıklamayı amaç edinen bir bilgi dalıdır (Çotuksöken, 2004: 68).

Bir dili meydana getiren işaretleri, sesleri, sözcükleri, cümleleri yapı, tür, anlam özellikleri, görev ve işleyiş düzeni bakımından inceleyen uğraş alanına dil bilgisi denir (Yangın,1999: 22). Dil bilgisi, dilin ses, sözcük, cümle ve anlam özelliklerine ilişkin kuralları içeren bilgiler olarak tanımlanmaktadır (Karadüz, 2007: 281).

Kişiler, daha küçük yaşlardan başlayarak öğretime gereksinme duymadan dili kullanabilmektedirler. Buna bilinçaltı dil yapısı diyoruz. Bu bilinçaltı dil yapısını bilinç düzeyine çıkartmak ve bunu kullanım boyutuna getirmek, öğrencilerin, etkili bir iletişim kurabilmeleri için dilin işleyişi, biçim ve düzenin onlara kavratmak, öğrencilerin, anadillerini sözlü ya da yazılı olarak doğru ve etkili bir biçimde kullanmalarını sağlamak, dilbilgisi öğretiminin temel amaçlarıdır (Koç ve Müftüoğlu, 2006: 83)

Dil bilgisi; sözcükleri, sözcüklerin cümle içindeki kullanımını, sözcük tür ve yapılarını, cümlelerin kuruluşu ve yapılarını, kısaca dili her yönüyle ele alıp inceleyen bilim dalıdır.

Türkçe öğretiminin asıl amacı, dört temel beceriyi (okuma, yazma, dinleme, konuşma) öğrenciye kazandırabilmektir. Öğrencilerden beklenen, zamanla bu dört temel beceriyi daha da geliştirmeleridir. Öyleyse Türkçe öğretiminde dil bilgisinin yerinin ne olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Türkçe öğretiminde, dil bilgisinin bağımsız bir bilgi alanı olmaması gerekmektedir. Çünkü öğrenciler dört temel beceriyi kazanırken dilin kurallarını dolayısıyla dil bilgisi kurallarını da öğrenmektedirler. Ancak günümüz eğitim sisteminde dil bilgisini ayrı bir müfredat programıyla ele almak zorunluluk haline gelmektedir. Bu durum, öğrencilerin girdikleri sınavlarda çokça dil bilgisi sorusuyla karşılaşmalarından kaynaklanmaktadır. Oysa öğrenciler öğrenim hayatına başladıklarında ana dillerinin kurallarını da ağızlarından öğrenmeye başlamaktadırlar

Günümüzde ise dil bilgisi öğretimi yapılırken hâlen öğrencilere tanımlar ve kurallar sorulmaktadır. Bu durumda öğrenci dilin kurallarını ve dil bilgisi müfredatında yer alan konuların tanımlarını ezberleme yolunu seçmektedir. Günlük hayatta sıfatı ya da zamiri rahatlıkla kullanabilen öğrenci, için bunların tanımını yapmaya ya da hangi kurala göre sıfatı ya da zamiri kullandığını açıklamaya gelince çağırmaktadır.

Ana dilinin dil bilgisi kurallarını iyi bilen ve uygulayabilen bir bireyin yazma becerisi gelişmekte, birey diğer bireylerle daha iyi iletişim kurabilmekte, başka bir dili çok daha kolay öğrenebilmekte; bireyin dile ilişkin yanlışları azalmakta ve zihninin gelişmesine olumlu katkıları olmaktadır.

Yöntem

Bu araştırma ilköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşlerini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Doğru konuşmanın, doğru yazmanın, daha da önemlisi ana dili kusursuz biçimde öğrenmenin en önemli şartı dil bilgisi kurallarını eksiksiz öğrenmektir. Bu araştırma, dil bilgisi öğretiminde karşılaşılan güçlüklerin bu güçlükleri aşmak için ortaya konan önerilerin neler olduğunu; öğretmenlerin öğretmekte en çok zorlandıkları dil bilgisi konularının hangileri olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Araştırma, 2009–2010 eğitim-öğretim yılı ve Niğde ve ilçelerinde görev yapan ve ölçeği yanıtlayan öğretmenler ile sınırlıdır. Bu araştırma, "geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi (Karasar, 1999: 77)" amaçladığından tarama (survey) modelinde yapılandırılmıştır.

Problem Cümlesi

İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimi ne ölçüde gerçekleştiğine yönelik Türkçe öğretmenlerinin görüşleri nelerdir?

Alt Problemler

Türkçe öğretmenlerinin dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri, Öğretmenlerin;

1. Mesleki kıdemlerine göre farklılık göstermekte midir?

2.Cinsiyetlerine göre farklılık göstermekte midir?

3. Mezun oldukları bölümlere göre farklılık göstermekte midir?

4. Görev yaptıkları okullara göre farklılık göstermekte midir?

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma evrenini, Niğde merkez il ve ilçelerindeki tüm Türkçe öğretmenleri oluşturmaktadır. Örneklem olarak bu il ve ilçelerde görev yapan 120 öğretmene ölçek gönderilmiş, ancak bu öğretmenlerden 100'ü ölçek formu doldurmuştur.

Tablo 1: Çalışma Örnekleminin Demografik Dağılımı

Cinsiyet	Kıdem				Toplam
	1-5 Yıl	6-10 Yıl	11-15 Yıl	16 yıl ve üstü	
Bay	8	30	7	2	47
Bayan	16	25	9	3	53
Toplam	24	55	16	5	100

Tablo 1'e göre 1-5 yıl arası kıdeme sahip 8 bay 16 bayan toplam 24 öğretmen; 6-10 yıl arası kıdeme sahip 30 bay, 25 bayan toplam 55 öğretmen; 11-15 yıl arası kıdeme sahip 7 bay, 9 bayan toplam 16 öğretmen; 16 yıl ve üzeri kıdem yılına sahip 2 bay, 3 bayan toplam 5 öğretmen ve genel toplamda 100 öğretmen bulunduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmacı tarafından geliştirilen Dil Bilgisine İlişkin Görüş Ölçeği, Türkçe Öğretim Programında (6-8. Sınıflar) yer alan dil bilgisi kazanımları göz önünde bulundurularak geliştirilmiştir. Ölçeğe ilişkin maddeler Likert tipinde oluşturulduktan sonra 24 alan uzmanının görüşleri de alınarak bir taslak ölçek formu geliştirilmiş ve kapsam geçerliliğine bakılmıştır. Bu kapsamda 51 madde uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanmış ve yapı geçerliliği ve güvenilirlik için 80 öğretmene ön uygulaması yapılmıştır. Elde edilen sonuçlardan hareketle bazı soru ve seçenekler ölçek formundan tamamen çıkarılmış ya da düzeltilmiştir.

Ölçek, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öğretmenlerin demografik ve akademik durumlarını belirleyen dört soru bulunmaktadır. Bu sorular, öğretmenlerin cinsiyetlerine, mesleki kıdemlerine, mezun oldukları bölüme ve görev yaptıkları okullara dönük olarak oluşturulmuştur.

Ölçeğin ikinci bölümü (final versiyonu) 10 maddeden oluşmaktadır. Bu bölümdeki maddeler de öğretmenlere göre ilköğretim ikinci kademedeki öğrencilerin dil bilgisi konularının hangilerini daha kolay hangilerini daha zor kavradıklarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 50, en düşük puan ise 10'dur. Ölçekten alınan puanların yüksekliği dil bilgisi konularının öğretiminde öğretmenlerin olumlu görüş bildirdikleri anlamına gelebilmektedir.

Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği (Dböig) Kapsam Geçerlilik Çalışması

Bilindiği gibi ölçülmek istenilen özellik ile ölçek maddeleri arasındaki bağıntı, ölçme aracının geçerliğine ilişkindir. Ölçek maddesinin ölçülmesi amaçlanan özelliği kapsama (kapsam geçerliği) ya da maddenin ilgili yapıyı yorma (yapı geçerliği) gücünü belirlemek amacıyla önsel çalışmalara ihtiyaç vardır (McGartland vd., 2003'ten aktaran: Yurdugül, 2005: 2). Ölçme aracının geçerliğini etkileyen diğer faktörler de ölçek geçerliği için göz önüne alınması gereken noktalardır; ölçek maddesinin anlaşılabilir olması, hedef kitleye uygunluğu gibi önsel çalışmalarda elde edilen uzman görüşleri arasındaki uyum/uyumsuzluk aynı zamanda kapsam ya da yapı geçerliği için birer kestirim niteliğinde kullanılmaktadır.

Kapsam geçerlik oranları, Lawshe (1975; Akt. Yurdugül, 2005: 2) tarafından geliştirilmiştir. Bu nedenle Lawshe tekniği olarak bilinen bu yaklaşım 6 aşamadan oluşmaktadır.

a) Alan uzmanları grubunun oluşturulması
b) Aday ölçek formlarının hazırlanması
c) Uzman görüşlerinin elde edilmesi
d) Maddelere ilişkin kapsam geçerlik oranlarının elde edilmesi
e) Ölçeğe ilişkin kapsam geçerlik indekslerinin elde edilmesi
f) Kapsam geçerlik oranları/indeksi ölçütlerine göre nihai formun oluşturulması

Yurdugül'den (2005: 2) alıntılandığı şekliyle; "Lawshe tekniğinde, en az 5 en fazla ise 40 uzman görüşüne ihtiyaç vardır ve her bir madde uzman görüşleri "madde hedeflenen yapıyı ölçüyor", "madde yapı ile ilişkili ancak gereksiz" ya da "madde hedeflenen yapıyı ölçmez" şeklinde derecelendirilmektedir. Buna göre, uzmanların herhangi bir maddeye ilişkin görüşleri toplanarak kapsam geçerlik oranları elde edilir. Kapsam geçerlik oranları (KGO), herhangi bir maddeye ilişkin "Gerekli" görüşünü belirten uzman sayılarının, maddeye ilişkin görüş belirten toplam uzman sayısına oranının 1 eksiği ile elde edilir."

Formülü:

$$KGO = \frac{N_G}{\frac{N}{2}} - 1$$

KGO = Kapsam Geçerlik Oranı, NG= Maddeye gerekli diyen uzman sayısı

N= Madde hakkında bilgi alınan toplam uzman sayısı şeklindedir.

α = .05 Anlamlılık Düzeyinde KGO'lar için En Düşük Değerler

Uzman Sayısı	En Düşük Değer		Uzman Sayısı	En Düşük Değer
5	0,99		13	0,54
6	0,99		14	0,51
7	0,99		15	0,49
8	0,78		20	0,42
9	0,75		25	0,37
10	0,62		30	0,33
11	0,59		35	0,31
12	0,56		40+	0,29

Kaynak: Yurdugül, 2005: 3.

Bu kapsamda 24 uzmanın görüşü alınmış ve elde edilen kapsam geçerlilik oranı Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Kapsam Geçerliliği İçin Uzmanlardan Alınan Görüşler

No	N_G	N	KGO		No	N_G	N	KGO
1	21	24	0,75		26	23	24	0,917
2	21	24	0,750		27	22	24	0,833
3	22	24	0,833		28	22	24	0,833
4	22	24	0,833		29	21	24	0,750
5	20	24	0,667		30	20	24	0,667
6	22	24	0,833		31	21	24	0,750
7	22	24	0,833		32	21	24	0,750
8	18	24	0,500		33	19	24	0,583
9	20	24	0,667		34	22	24	0,833
10	21	24	0,750		35	22	24	0,833
11	21	24	0,750		36	22	24	0,833
12	19	24	0,583		37	22	24	0,833
13	21	24	0,750		38	21	24	0,750
14	20	24	0,667		39	21	24	0,750
15	21	24	0,750		40	19	24	0,583
16	20	24	0,667		41	21	24	0,750
17	23	24	0,917		42	21	24	0,750
18	20	24	0,667		43	22	24	0,833
19	20	24	0,667		44	20	24	0,667
20	20	24	0,667		45	22	24	0,833
21	20	24	0,667		46	20	24	0,667
22	20	24	0,667		47	20	24	0,667
23	20	24	0,667		48	20	24	0,667
24	20	24	0,667		49	21	24	0,750
25	22	24	0,833		50	22	24	0,833
					51	22	24	0,833

Uzman görüşlerine göre Kapsam Geçerlilik indeksleri dikkate alındığında ölçek 51 maddeden oluşmaktadır. Bu yönüyle kapsam geçerliliği sağlanmıştır.

Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği (Dböig) Yapı Geçerliliği ve Güvenilirlik Çalışması

Araştırma için ölçeğin geçerliğini tespit etmek amacıyla faktör analizi yapılmasına karar verilmiştir. Ölçeğin öncelikli olarak, faktör analizine uygun olup olmadığını anlamak amacıyla KMO ve Barlett testi yapılmıştır. Bu kapsamda KMO testi ölçüm sonucunun .50 ve daha üstü, Barlett küresellik testi sonucunun da istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir (Jeong, 2004: 70). Bu çalışma sonucunda KMO testi sonucu .65, Barlett küresellik testi de ($P<0.01$) anlamlı bulunmuş ve ölçeğe faktör analizi yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Açımlayıcı faktör analizinde maddelerin yer aldıkları faktördeki yük değerleri için sınır değer .45 olarak alınmış, faktörlerin kendileriyle yüksek ilişki veren maddeleri bulmak ve faktörleri daha kolay yorumlayabilmek için dik döndürme tekniklerinden varimax tekniği kullanılmıştır. Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği açımlayıcı faktör analizine ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi (Döndürülmüş Temel Bileşenler Analizi) Sonuçları

Madde No	Faktör Ortak Varyansı	Faktör–1 Yük Değeri	Döndürme Sonrası Yük Değeri			
			Faktör–1	Faktör–2	Faktör–3	Faktör–4
M5	.261	.400				.498
M6	.999	.707				.998
M32	.355		.574			
M33	.801		.859			
M34	.651		.751			
M36	.428			.481		
M37	.873			.923		
M38	.525			.620		
M50	.999	.719			.996	
M51	.470	.555			.640	
Toplam Açıklanan Varyans: %63,63						
Faktör 1 Açıklanan Varyansı: 18,99						
Faktör 2 Açıklanan Varyansı: 15,80						
Faktör 3 Açıklanan Varyansı: 15,60						
Faktör 4 Açıklanan Varyansı: 13,24						

Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği için yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda 4 faktör elde edilmiştir. Çıkan faktör ölçeğe ilişkin toplam varyansın %18,99'unu, ikinci faktör %15,80'ini, üçüncü faktör %15,60'ını ve dördüncü faktör ise %13,24'ünü açıklamaktadır. Ölçeğin faktör boyutlarının toplamı ise ölçeğin %63,63'ünü açıklamaktadır. Büyüköztürk (2002: 119), tek faktörlü ölçeklerde açıklanan varyansın %30 ve daha fazla olmasının yeterli

görülebileceğini ifade etmektedir. Yapılan faktör analizi sonucunda elde edilen veriler ölçeğin geçerliğinin yüksek düzeyde olduğuna işaret etmektedir.

Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği'nin ilk etapta 51 maddeden oluştuğu sonucuna ulaşılırken, bu çalışma için belirlenen örneklemde herhangi bir faktörde yer almayan veya .45'in altında yük değerine sahip maddeler (1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,) ölçekten atıldıktan sonra ölçek 10 maddeye düşmüştür ve kalan maddeler üzerinden değerlendirmeye alınmıştır. Büyüköztürk (2002: 119), maddelerin faktör ortak varyanslarının 1'e yakın ya da .66'nın üzerinde olmasının iyi bir çözüm olduğunu ancak bunu uygulamada karşılamanın genellikle zor olduğunu ifade etmektedir.

Faktör döndürme sonrasında, ölçeğin birinci faktörünün 3 maddeden (32, 33, 34); ikinci faktörünün 3 maddeden (36, 37, 38); üçüncü faktörünün 2 maddeden (50, 51); dördüncü faktörünün de 2 maddeden (5, 6) oluştuğu görülmektedir. Ölçeğin ilk faktörüne "ek fiil", ikinci faktörüne "fiilimsi", üçüncü faktörüne "anlatım bozukluğu", dördüncü faktörüne de "sözcükte yapı" adları verilmiştir.

Ölçeğin güvenirliğini tespit etmek amacıyla Cronbach Alfa güvenilirlik istatistiği yapılmıştır. Yapılan istatistiklere göre ölçeğin tamamında Cranbach Alfa değeri .75 olarak bulunmuştur. Ölçeğin birinci faktörüne ilişkin Cranbach Alfa değeri .79, ikinci faktörüne ilişkin Cranbach Alfa değeri .73, üçüncü faktörüne ilişkin Cranbach Alfa değeri .78, dördüncü faktörüne ilişkin Cranbach Alfa değeri .67 olarak bulunmuştur. Tezbaşaran (1997:47), likert tipi bir ölçekte yeterli sayılabilecek bir güvenirlik katsayısının olabildiğince 1'e yakın olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu sonuçlara göre ölçeğin güvenirliğinin ilk üç faktörde yüksek, son faktörde ise orta düzeyde olduğu söylenebilmektedir.

Verilerin çözümlenmesi ve analizi

Toplanan verilerin çözümlenmesine geçilmeden önce anketlere birer sıra numarası verilmiştir. Değerlendirmeler için toplam 100 ölçek üzerinden yapılmıştır. Çözümlemeler sonucunda problem cümlesi için elde edilen bulgular, 1.00-1.79 Tamamen Katılmıyorum, 1.80-2.59 Katılmıyorum, 2.60-3.39 Kararsızım, 3.40-4.19 Katılıyorum, 4.20-5.00 Tamamen Katılıyorum aralıkları temel alınarak yorumlanmıştır. Verilerin çözümlemesinde bağımsız t testi, Kruskal Wallis-H testi ve Mann Whitney U testi kullanılmıştır.

Problem cümlesine ilişkin bulgular

Araştırmanın problem cümlesi olan "İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretiminin ne ölçüde gerçekleştiğine yönelik Türkçe öğretmenlerinin görüşleri nelerdir?" sorusuna ilişkin ölçekten alınan ortalama puan 2,29 olarak bulunmuştur. Bu ortalama da "Katılmıyorum" aralığında anlam bulmaktadır. Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi öğretmenlerin dil bilgisi öğretimine ilişkin olumsuz görüşte oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Ölçeğin tamamındaki ifadelerin ortalaması incelendiğinde ise öğretmenlerin katılmıyorum düzeyinde görüş bildirdikleri görülmektedir. Ölçeğe ilişkin maddeler ve ölçeğin ortalama puanı incelendiğinde öğretmenlerin dil bilgisi öğretimine ilişkin görüşlerinin olumsuz yönde olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Araştırmanın birinci alt problemine ilişkin bulgular

Araştırmanın ilk alt problemi olan "İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşleri mesleki kıdeme göre farklılık göstermekte midir?" sorusuna ilişkin bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Öğretmenlerin Dil Bilgisi Konularının Öğretimine İlişkin Görüşlerinin Mesleki Kıdeme Göre Durumlarını Gösteren Kruskal Wallis-H Testi

Kıdem	N	Sıra Ortalaması	sd	X^2	p
1-5 Yıl	24	53.29	3	1.671	.643
6-10 Yıl	55	47.32			
11-15 Yıl	16	56.88			
16 yıl ve üstü	5	51.70			

Tablo 4'te görüldüğü üzere, öğretmenlerin kıdemlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri ($X^2_{(3)}$=1.628, p>0.05) arasında manidar fark olmadığı yapılan Kruskal Wallis H testi sonucunda bulunmuştur.

Erdem (2007: 90) de öğretmenlerin hizmet yılı değişkeninin, onların dil bilgisi öğretimi sürecinde öğrencilerin zorlandıkları konularla ilgili görüşleri üzerinde herhangi bir anlamlı ilişki oluşturmadığı sonucuna ulaşmaktadır.

Araştırmanın ikinci alt problemine ilişkin bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi olan "İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermekte midir?" sorusuna ilişkin bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Öğretmenlerin Dil Bilgisi Konularının Öğretimine İlişkin Görüşlerinin Cinsiyetlerine Göre Durumlarını Gösteren Bağımsız t Testi

Cinsiyet	N	$\bar{x}$	s	t	p
Bay	47	2,38	,67	1.148	.254
Bayan	53	2,24	,59		

Tablo 5 incelendiğinde, öğretmenlerin cinsiyetlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri ($t_{(98)}$=1.148, p>0.05) arasında manidar fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Erdem (2007: 113) cinsiyet değişkeninin; ünlü uyumu kuralları, ünsüzlerle ilgili kurallar ve kaynaştırma harflerinin öğretiminde anlamlı bir fark yarattığı diğer konularla ilgili olarak anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bayan öğretmenlerin; ünlü uyumu kuralları, ünsüzlerle ilgili kurallar ve kaynaştırma harflerinin öğretiminde, erkek öğretmenlere göre daha az zorlandığı sonucuna ulaşmıştır.

Erdem (2007:113), bayan öğretmenlerle erkek öğretmenler arasında öğrencilere dil bilgisi öğretirken en çok zorlanılan alanla ilgili olarak öğretme görüşleri açısından anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu bulgudan anlaşıldığına göre öğretmenlerin hangi cinsiyetten olursa olsun dil bilgisine yönelik görüşleri değişmemektedir.

Araştırmanın üçüncü alt problemine ilişkin bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan "İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşleri mezun oldukları bölümlere göre farklılık göstermekte midir?" sorusuna ilişkin bulgular Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Öğretmenlerin Dil Bilgisi Konularının Öğretimine İlişkin Görüşlerinin Mezun Oldukları Bölüme Göre Durumlarını Gösteren Mann Whitney U Testi

Bölüm	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Türkçe Eğitimi	13	58.96	766.50	442.500	.227
Diğer	86	48.65	4183.50		

Tablo 6 incelendiğinde, öğretmenlerin mezun oldukları bölüme göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri (U=442.500, p>0.05) arasında manidar fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Erdem (2007: 133) Türkçe Öğretmenliği bölümünden mezun olan öğretmenlerin, TDE mezunu öğretmenlere göre, öğrencilerin anlam ilişkilerini kavramada daha çok zorlandığı sonucuna ulaşmıştır.

Erdem (2007. 130) öğretmenlerin mezun oldukları bölüm değişkeninin dil bilgisi öğretiminde karşılaşılan problemlerle ilgili görüşleri üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir farklılık oluşturmadığını saptamıştır.

Araştırmanın dördüncü alt problemine ilişkin bulgular

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan "İlköğretim ikinci kademede dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşleri görev yaptıkları okullara göre farklılık göstermekte midir?" sorusuna ilişkin bulgular Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Öğretmenlerin Dil Bilgisi Konularının Öğretimine İlişkin Görüşlerinin Görev Yaptıkları Okula Göre Durumlarını Gösteren Bağımsız t Testi

Görev	n	$\bar{x}$	S	t	p
Merkez	49	2,28	,64	.347	.730
İlçe	50	2,32	,63		

Tablo 7 incelendiğinde, öğretmenlerin görev yaptıkları okula göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri ($t_{(98)}$=.347, p>0.05) arasında manidar fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuçlar ve Öneriler

Bu çalışmanın bulgularına dayalı olarak ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Ölçek, programda yer alan maddeler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Yapılan geçerlilik ve güvenilirlik analizleri neticesinde ölçekten atılan maddeler göz önüne alındığında dil bilgisi konularının öğretiminde, kazanımların öğretmenler tarafından yeterince benimsenmediği düşünülebilir.

2. Türkçe öğretmenleri dil bilgisi konularının öğretilmesi konusunda olumsuz görüşe sahiptirler.

3. Türkçe öğretmenlerin kıdemlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmamaktadır.

4. Türkçe öğretmenlerin cinsiyetlerine göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmamaktadır.

5. Türkçe öğretmenlerin mezun oldukları bölüme göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmamaktadır.

6. Türkçe öğretmenlerin görev yaptıkları okula göre dil bilgisi konularının öğretimine ilişkin görüşleri arasında anlamlı fark bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın sonuçlarına dayalı olarak şu önerilerde bulunulabilir:

1. Tüm bu bulgular incelendiğinde ilköğretim okullarındaki dil bilgisi öğretiminde hangi alanlarda eksiklikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Müfredatta dil bilgisine daha fazla zaman ayrılmalı ve etkinliklere daha çok yer verilmelidir.

2. Dil bilgisi kazanımları öğretmen görüşlerine sunularak tekrar gözden geçirilmelidir.

3. Öğretmenler sınıfta görsel ve işitsel materyaller kullanarak öğrencilere konuları sevdirmeye çalışmalıdır.

4. Ders kitaplarında kullanılan metinler seçilirken bu metinlerde dilin kusursuz olarak kullanılmış olma şartı aranmalıdır. Yazım ve noktalama yanlışları yapılmış, anlatım bozuklukları bulunan, kısaca dil kusurlarının bulunduğu metinler, öğrencilerin dil bilgisi konularını kavrama sürecini yavaşlatacaktır.

5. Dil bilgisi konuları tanımlar ezberletilerek öğretilmeye çalışılmamalı, bu tanımların temsilcisi olan oyunlar ve etkinlikler yoluyla konular daha kolay anlaşılır ve daha zevkli hâle getirilmelidir.

6. Yazılılarda ezber bilgiyi ölçen sorular sormaktan kaçınılmalı, öğrenciye öğrendiklerini yorumlatabilecek nitelikle, öğrenmeyi ölçen sorular sorulmalıdır.

7. Öğretmenler belirli aralıklarla hizmet içi eğitimden geçirilmeli ve öğretmenlerin bilgileri güncellenmeli, yeni öğretim metodları öğretmenlere anlatılmalıdır.

8. Öğrencilere sınıfta sık sık söz hakkı verilmeli ve öğrencinin kendini ifade etmesine imkân sağlanmalı, aynı zamanda yazma etkinliklerine de çokça yer verilmeli ve öğrencinin kendini yazılı olarak da ifade etmesi sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

ALTAS Sümeyye (2009). **Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihi ve İçerik Odaklı Dil Bilgisi Öğretimi ile Görev Odaklı Dil Bilgisi Öğretiminin Uygulamalı Karşılaştırılması**. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BÜYÜKÖZTÜRK şener (2002). **Sosyal Bilimler İçin Veri Analiz El Kitabı.** Ankara: Pegem A Yayıncılık.

ÇOTUKSÖKEN Yusuf, (2004). **Uygulamalı Türk Dili.** İstanbul: Papatya Yayıncılık.

DEMİREL Özcan vd (2003). **Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme.** Ankara: Pegem A Yayıncılık.

DİLAÇAR Agop, (1971). "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", **TDAY-Belleten**, Sayı. 83.

ERDEM Cihan (2007). **İlköğretim II. Kademede Dil Bilgisi Öğretiminin Sorunları Üzerine Bir Araştırma**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ERGİN Muharrem (1998). **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Dağıtım.

GÖĞÜş Beşir (1978). **Orta Dereceli Okullarda Türkçe ve Yazın Eğitimi.** Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

JEONG Jinchul (2004). **Analysis Of The Factors And The Roles Of Hrd In Organizational Learning Styles As Identified By Key Informants At Selected Corporations In The Republic Of Korea.** Major Subject: Educational, Texas A&M University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Amerika.

KAHRAMANOĞLU Sevilay (2000). **İlköğretim Okulları Türkçe Programının Alt ve Üst Sosyo-Ekonomik Düzeydeki Ailelerin Çocuklarının Öğrenim Gördüğü Okulların 5. Sınıflardaki Dilbilgisi Konularına Ait Hedef Davranışların Gerçekleşme Düzeyi.** Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

KARADÜZ Adnan (2007). **İlköğretimde Türkçe Öğretimi (Dil Bilgisi Öğretimi).** Ankara: Pegem A Yayıncılık.

KARASAR Niyazi (1999). **Bilimsel Araştırma Yöntemi.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

KAYGUSUZ Tuba (2006). **İlköğretim İkinci Kademede Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Bir Araştırma,** Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

KOÇ S. ve MÜFTÜOĞLU G. Dil Bilgisi Öğretimi, www.aof.anadolu.edu.tr , (SGT: 25.11.2010).

MAHİROĞLU Ahmet ve YILMAZ Zeynep (2004). "Dil Bilgisi Öğretiminde Yeni Geliştirilen Öğretim Materyallerinin Öğrencilerin Öğrenme Düzeyine Etkililiği" **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt.2, Sayı 1.

SAĞIR Mukim (2002). "İlköğretim Okullarında Dil Bilgisi Öğretimi," **Türk Dili Dergisi**, s.601.

SEVER Sedat (2000). **Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme.** Ankara: Anı Yayıncılık.

şENGÜL Bilge (2006). **1981-2001 Yılları Arasında ÖSS ve ÖYS'de Çıkmış Türkçe Sorularının Dil Bilgisi Açısından İncelenmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

TDK (2005) Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük (10. Baskı). Türk Dil Kurumu, Ankara .

TEZBAşARAN A. Ata (1997). Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu (İkinci Baskı). Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara.

YANGIN Banu (1999). **İlköğretimde Türkçe Öğretimi.** Ankara: MEB Yayınları.

YURDUGÜL Halil (2005). Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Kapsam Geçerliği İçin Kapsam Geçerlik İndekslerinin Kullanılması, **XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi**, 28-30 Eylül 2005, Denizli.

Ek 1: Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Görüş Ölçeği

	Tamamen Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Tamamen Katılmıyorum
Öğrencilerin, yapım ekinin işlevlerini ve kelimeye kazandırdıkları anlam özelliklerini kavradıkları görüşündeyim.					
Öğrencilerin, birleşik kelimeyi kavradıklarını düşünüyorum.					
Öğrencilerin isimlerin kip eki almasında ek fiilin rolünü kavradıkları görüşündeyim.					
Öğrencilerin isimlerin ek fiil aracılığıyla hangi kiplerde çekimlenebildiğini kavradıkları görüşündeyim.					
Öğrencilerin ek fiili işlevine uygun olarak kullandıkları görüşündeyim.					
Öğrencilerin fiilimsilerin işlevlerini ve kullanım özelliklerini kavradıklarını düşünüyorum.					
Öğrencilerin fiilimsileri özelliklerine uygun biçimde kullandıkları görüşündeyim.					
Öğrencilerin cümlede, fiilimsiye bağlı kelime veya kelime gruplarını bulduğu kanaatindeyim.					
Öğrencilerin cümlede anlatım bozukluğuna neden olan kullanımları belirleyebildiklerini düşünüyorum.					
Öğrencilerin anlatım bozukluklarını düzeltebildiklerini düşünüyorum.					

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1931-1939, TURKEY

AFYONKARAHİSAR'DA KEÇECİLİK

R. Gülenay YALÇINKAYA[*]

ÖZET

Tuna boyundan Doğu Türkistan'a kadar Türk dünyasında keçecilik yaşamaktadır. Türklerin en eski el sanatlarından olan keçecilik, birkaç merkezle birlikte Afyonkarahisar'da da sürdürülmektedir. Somut olmayan kültürel miras keçecilik, sayıları hızla azalan ustalar tarafından yaşatılmaya çalışılmaktadır. Keçede kullanılan yanışlar, kültür sürekliliği olarak geçmişten günümüze yansımakta ve Türk dünyası ile ülkemizde ortak kültür unsuru olarak görülmektedir. Afyonkarahisar'da da bu kültür birliği izlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Keçecilik, Somut Olmayan Kültürel Miras, Afyonkarahisar.

FELT ART OF AFYONKARAHİSAR

ABSTRACT

Along the Danube to the East Turkistan, felt art is living in the Turkish World. Felt art, one of the oldest arts and crafts of Turks, is still carried on at several locations along with Afyonkarahisar. Felt art which is an intangible cultural heritage, is perpetuated by craftmen whose number is decreasing rapidly. Patterns, used at felt has been reflected from past to present as cultural sustainability and seen as common cultural element with the Turkish World. This cultural unity can also be seen in Afyonkarahisar.

Keywords: Felt Art, Intangible Cultural Heritage, Afyonkarahisar.

1. Giriş

Keçe, yün veya keçi kılının basınç ve sıcak suyla sıkıştırılmasıyla oluşan; atkısı çözgüsü olmayan, dokunmamış bir kumaştır. Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğünde keçeci "*Keçe yapan veya satan kişi"*, keçecilik "*Keçecinin yaptığı iş"* olarak tanımlanmıştır.

Keçenin anayurdu Orta Asya'dır. Binlerce yıldır Türk dünyasında bilinmekte ve yapılmaktadır. En eski keçe örnekleri, M.Ö. III - M.Ö. V. Yüzyıllara tarihlenen Hunlara ait Pazırık Kurganlarında bulunmuştur. Donarak günümüze ulaşan bu örnekler teknik ve bezeme yönünden çok gelişmiştir. Keçe sanatı günümüzde de Tuna boyundan Doğu Türkistan'a kadar Türk dünyasında yaşamaktadır.

Kaşgarlı Mahmut'un (XI. Yüzyıl), Divanü Lügati't-Türk adlı eserinde, Oğuzlarda yaygın olan *keçe* sözcüğü yanında, keçe anlamında kullanılan *kidiz* de geçmektedir. Kidiz sözcüğü, IX. yüzyılda Göktürk harfleriyle yazılmış olan eski Uygurca "Irk Bitig" adlı eserde "*Kidizig subka sukmış takı ur katıgdı ba*." "Keçeyi suya sokmuş dahi vur sıkıca bağla" şeklinde kullanılmıştır. (Orkun 1994, 273).

[*] Araştırmacı, Keçe Sanatçısı, elmek: rgulenay@hotmail.com

Geçmişten günümüze kadar keçe Türkün kutsal ocağı çadırından, giyim kuşamına kadar pek çok alanda kullanılmıştır. Bazen bir tekerlemede veya bir sayışmada rastlarız keçeye, bazen de bir roman veya bir şiirin satırında. Halk kültürüne ve edebiyatına yansımaları yanında keçe; Göktürklerin "*tuli"* denen keçe bebeklerle gömülmesi gibi inançlar içinde de yer bulmuştur. Ayrıca Göktürklerin, taht töreninde hakanı beyaz keçe üstünde havaya kaldırma geleneği, bir Türk devlet geleneği olarak orta çağın sonlarına kadar sürmüştür. Uygur sanatında ise, sosyal yaşamda kullanılan keçenin yansımaları, fresk ve tablolardan izlenebilmektedir.

Hunlarda keçeyi kadınlar yapmış; gereksinimlerin dışında çeyiz olarak da üretmişlerdir. Günümüz Türk dünyasında kadınların keçe yaptığı görülmektedir. Keçeciliği erkekler meslek edinmekle birlikte, Anadolu'daki Yörük kültürü içinde keçeye bir kadın uğraşı olarak da rastlanmaktadır.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de, barışta ve savaşta keçe önemini korumuştur. "Osmanlı ordusu savaşa giderken ordunun arkasında Fütüvvet Teşkilatınca Ahiler arasından seçilerek görevlendirilmiş meslek erbapları gider; ordunun konakladığı yerde gerekli tamiratları yaparlardı. Bu sanatkârlar arasında keçeci esnafı da bulunurdu." (Topbaş ve Seyirci 1987, 10).

Türkiye Cumhuriyeti döneminde de keçe kullanımı ve üretimi sürmektedir. Ancak günümüzde teknolojinin sunduğu yeni seçenekler ve ticari değerinin azalması, keçeciliğe zor günler yaşatmaktadır. Ata mirası keçeciliği geleceğe taşıyacak yeni çıraklar yetişmemektedir. Az sayıda usta keçeciliği yaşatmanın uğraşını vermektedir.

Ülkemizde başlıca keçe üretim merkezleri Konya, Afyonkarahisar, Isparta-Yalvaç, İzmir-Tire ve Şanlıurfa'dır. "... Orta Asya'daki çeşitli Türk topluluklarında ve Anadolu'da da yaşatılmakta olan keçecilik, Afyonkarahisar'da tüm ayrıntılarıyla görülmektedir." (Nasrattınoğlu 2003, 198). Bu çalışmada, özünü Türk geleneğinden alan tepme keçeciliğin Afyonkarahisar'da varlığını sürdürüşü anlatılacaktır.

2. Afyonkarahisar'da Keçe Üretimi

"Tarihin söyler Keçeci Çarşı

Seccadesi serin Kâbe'ye karşı

Üstünde Hak! Diye çınlatan arşı;

ASLI'nın gönlünde serde KEÇE var." (SEYİRCİ ve TOPBAŞ 1984, 117).

Aşık Aslı Bacı'nın da gönlündeki keçeye Afyonkarahisar'da bir zamanlar çok değer verilirmiş. Afyonkarahisar'da anneler "*Keçeci olasıca yavrum!*" diye ninniler söylermiş. Günümüzde ise keçecilik mesleğine ilgi azalmıştır. İlçelerde bu iş kolu artık görülmezken; merkezde birkaç usta keçeciliği yaşatmaktadır.

Resim 1. Afyonkarahisar Keçeciler Çarşısı

Afyonkarahisar'da el sanatlar, o sanatın adıyla anılan çarşılarda yaşamaktadır. El sanatlarının azalmasıyla, bu çarşılardaki dükkânlarda başka meslekler de yapılır olmuştur. Keçeciler Çarşısı, kentsel sit alanı içinde yer almaktadır. 19. yüzyıl sonunda Keçeciler Çarşısı'nda 150 olan dükkân sayısı; 1987'de 16, 2009'da biri dışarıda olmak üzere 7, günümüzde ise ikisi çarşı dışında olmak üzere toplam 7 keçeci dükkânı bulunmaktadır.

Genellikle iki katlı ve ahşap olan dükkânlarda, keçe yapımında kullanılan araç gereçler, yün balyaları ve geçmişten bir anı olan hallaç yayı gibi araçlar bulunmaktadır. Çubuk, hasır (kalıp), makas, rende, ocak, kazan, terazi, kantar gibi araç gereç yanı sıra tarak makinesi, kalıp tepme makinesi ve keçe pişirme makinesi de bu mekânlarda yer almaktadır. Bu dükkânlar işlik olarak kullanılmakta; ticari faaliyet de burada gerçekleşmektedir. Üretilen keçe Afyonkarahisar iç pazarına ve dışarıya satılmaktadır.

Afyonkarahisar'da keçe üretimi, geleneksel tepme keçe tekniğiyle yapılmaktadır. 1940'lı yıllarda adına yün sürtme makinesi de denen, mekanik olarak çalışan tarama (tarak) makinesi işliklere girmiştir. Yün atmada günümüzde elektrikle çalışan tarama makineleri kullanılmaktadır. İlk kalıp tepme makinesi 1964'de getirilmiştir. Keçeci hamamlarında türküler eşliğinde ve genellikle el birliğiyle yapılan pişirme işlemi ise 1976'da keçe pişirme makinesine devredilmiştir. Bu basit makineler kullanılmakla birlikte keçe, ustanın el becerisi ve yoğun emeğiyle ortaya çıkmaktadır.

Resim 2. Afyonkarahisar Ulu Cami'de Kapı Keçesi

İşliklerde yaygı keçesi, sedir keçesi, paspas, patik, çorap, çizme, yelek, kepenek, kundak, yatak keçesi, at keçesi, kumaş, sanayi keçesi, kapı keçesi yanı sıra gösteri ve temsil amaçlı kullanılan başlıklar da üretilmektedir. Geleneksel kullanımı olan bu ürünler yanında esnafın bir kısmı, günümüz yaşantısına daha uygun ürünleri araştırıp uygulamak çabasındadır. Geleneksel üretimin yanında İpekli ve pamuklu kumaşların da kullanıldığı ürünler raflarda yer almaktadır.

Yaygı gibi iki boyutlu ürünler ya da kepenek gibi üç boyutlu ürünler; düz ya da desenli olarak üretilmektedir. Kertik (kabartma) denen kabartmalar bu ürünlerde uygulanarak kertikli keçeler elde edilmektedir. Genel olarak beyaz zemin üzerinde mavi ve kırmızı renkler çok kullanılmaktadır. Keçe ürünlerde bezeme, tepme keçe tekniğine uygun olarak, üretim aşamasında yapılmaktadır. Bezemede kullanılan bazı yanışların Türk Dünyasıyla ortak unsurlar taşıdığı görülmektedir. *Koçboynuzu, sığır sidiği, yıldız, göbek, göl, ay, yıldız, baklava, nalçalı baklava badem, eşek geçti, ben, kenevir, ibrik, şamdan, yaba, üzüm, furma dalı* vb. adıyla anılan yanışlar keçe ürünleri süslemektedir.

Üretimde kuzu yünü kullanılmaktadır. Yerli hammadde yanında ithal merinos yünlerinin de kullanıldığı görülmektedir. İnce, parlak, dalayıp kaşındırmayan özelliğiyle ithal merinoslar; modern yaşama uygun ürünlerin yapımında kullanılmaktadır. Keçi kılının keçeleşme becerisi azdır. Bazı ürünlerde keçeye parlaklık vermesi için tiftik keçisinin kılından katılmaktadır. Tiftik daha çok keçe ürünlerin saçaklanmasında kullanılmaktadır.

Kırsal kesimin gereksinimi olan keçe ve kepenek üretimi yerli yünle yapılmaktadır.

Genel hatlarıyla keçe üretimi şöyle gerçekleşmektedir:

a. El Yapımı Tepme Keçe Üretimi:

Üretimin bütün aşamalarında yalnızca bedensel güç kullanılan üretim tekniğidir.

Hallaç yayıyla atılarak serbest hale gelen yün gerektiği kadar tartılarak ayrılır. Çubuk denen aletle kalıp adı verilen hasıra eşit kalınlıkta saçılır. Desenli bir keçe yapılacaksa önce desen döşenir; üzerine yün saçılır. Oda sıcaklığında su ve sabun serpilerek, sıkıca rulo yapılır.

Kalıpleşe sarıldıktan sonra ayakla tepilerek yuvarlanır. Birlikte uyum gerektiren hareketlerle yarım saat tepilip açılır. Çatkı denen düzeltmeler yapıldıktan sonra su ve sabun serpilerek yeniden rulo edilir. İkinci kez yarım saat tepilen ürün kalıptan çıkarılarak rulo edilir. Keçe pişirme işlemine geçilir.

Keçe pişirme işlemi eskiden keçeci hamamlarında yapılırdı. Günümüzde Afyonkarahisar'da çalışmakta olan keçeci hamamı yoktur (Pişirme işlik ortamında da yapılabilir).

Rulo edilen ürüne sıcak su ve sabun verilir; elle ovarak pişirme başlar. Elle, ayakla ileri geri, sağa, sola her yöne ovma hareketleriyle pişirme sürdürülür. Arada açılarak her yönden dürme yapılır. Her tarafının eşit kalınlıkta olmasına ve bir tarafa doğru sarkmamasına özen gösterilir. Gereksinime göre arada sıcak su ve sabun verilerek, keçeleşme gerçekleşinceye kadar işlem sürer.

Keçeleşmiş ürün açılarak, kırışıklıkları elle ovarak düzeltilir. Tığlama denen bu işlemin yapılmasıyla üretim tamamlanmış olur.

Bitirme işlemi olarak ürün yıkanarak sabundan arındırılır. Süzülür ve kurutmak için asılır.

b. Basit Makineler Kullanarak Tepme Keçe Üretimi

Geçmişte tamamen bedensel güçle yapılan keçecilikte günümüzde basit makineler kullanılmaktadır.

Resim 3. Tarak Makinesi

Resim 4. Kalıp tepme Makinesi **Resim 5. Keçe Pişirme Makinesi**

Eskiden yün sürtme makinesinden geçirilip hallaç yayıyla atılan yün, günümüzde tarak makinesinde atılmaktadır. Tepme işlemi kalıp tepme makinesinde; pişirme işlemi ise keçe pişirme makinesinde gerçekleşmektedir.

Düz Keçe Yapımı: Tarama makinesinde atılmış yün, çubuk denen aletle hasıra (kalıp) yayılır. Su ve sabun serpilir; rulo yapılır. Kalıp ipiyle sıkıca sarılıp; kalıp tepme makinesinde bir saat tepilir (Birinci Tepme). Açılarak kenarları düzeltilir. Saçak yapılacaksa bu aşamada eklenir. (Çatkı). Su ve sabun serpilip tekrar rulo halinde sarılır; makinede bir saat kadar tepilerek sıkıştırılır (İkinci Tepme).

Resim 6. Kalıbın Rulo Edilmesi

Bu işlemlerden sonra açılan kalıpta son düzeltmeler yapılır ve rulo halinde keçe pişirme makinesine konur. Burada basınçla sıkıştırılarak; sıcak sabunlu suyla, keçeleşme gerçekleşesiye kadar işlem görür. Zaman zaman makineden alınarak, her yönden dürülüp açılır. Böylece bir yana doğru sarkması önlenir. Pişirme işlemi iki-iki buçuk saat kadar sürer. İşlem sonunda ürün bol suyla yıkanıp, rulo halinde bir gece süzülür; ertesi gün asılarak kurutulur.

Desenli Keçe Yapımı (Nahaşlı Keçe-Nakışlı Keçe-Ala Keçe): Keçe ben adı verilen renkli ham keçe kesilerek, desen hazırlanır.

Resim 7. Desenli Bir Yaygı Keçesi (Ala Keçe)

Usta bezemeye hasırın kenarından başlayarak, ortaya doğru deseni tamamlar. Çubukla bu desen üstüne yeterince yün serper. Bundan sonra işlem basamakları düz keçeyle aynıdır. Kalıba sarılan ürün kalıp tepme makinesine konur. Birinci tepme işleminden sonra çatkısı yapılarak makinede ikinci kez tepilir. Rulo halinde keçe pişirme makinesine konan ürün ara sıra çıkarılıp, her yönden dürme yapılarak yeniden makineye konur. İki-iki buçuk saat süren pişirme sonunda keçeleşme tamamlanır. Yıkanır, süzülür ve asılarak kurutulur.

Üç Boyutlu Keçe Yapımı: İşlem sırası düz keçe gibidir. Kepenek, yelek, çizme, başlık gibi üç boyutlu ürünlerin dikişsiz olarak üretilmesi söz konusudur.

Resim 8. Kepenek Yapımında Katlama Kapama

Dikişsiz üretimde katlama kapama denilen bir teknik kullanılır. Birbirinden ayrı olarak birinci tepme işlemi gerçekleşen parçalar, yapılmak istenen ürünün şekline göre üst üste getirilir. (Kepenekte, öne gelecek tarafı dar olacak şekilde, tek parça yün saçılır. Birinci tepmeden sonra katlanır). Birleşmesi istenen kısımlarda birbiri içinden yün çekilerek birleştirilir. Başlık eklenecekse, desen konacaksa bu aşamada yapılır. Kapaklama (çatkı) denen bu aşamada ürüne, alması istenen şekil verilir. Kenarları düzeltilir. Daha sonra ikinci tepme işlemi gerçekleşir. Eğer başlık gibi bir parça eklenmişse açılarak o parçanın çatkısı yapılır; 15 dakika kadar daha tepilir.

Kalıp tepme makinesinde ikinci tepme işlemi yapıldıktan sonra ürün kalıptan çıkarılarak rulo edilir. Rulo halinde keçe pişirme makinesine giren ürün, basınç altında, İki buçuk saat kadar sıcak su ve sabunla pişer. Ara sıra açılıp dürülerek, yeniden makineye konur. Yıkanır, süzülür, asılır. Gerekli yerler kesilerek açılır. (kepenekte önü, altı, boynu gibi). Başlık, çizme gibi ürünler kalıplanır.

Kertikli Keçe Yapımı: Kertikli keçe, Afyonkarahisar keçecilerinin çok güzel örnekler verdiği bir keçe türüdür.

Resim 9. Kertikli Keçe

Birinci tepme işleminden sonra, kertik olması istenen kısımlar belirginleştirilerek çekilir ve altına keçe ben yerleştirilir. İkinci tepme ve pişirme sırasında kontrol edilerek bu bölümlerin keçeye yapışması önlenir. Keçeleşmesi tamamlanıp yıkanıp, kurutulduktan sonra makasla üçgen şekiller verilerek kertik oluşturulur.

3. SONUÇ

Geleneksel tepme keçecilik Afyonkarahisar'da az sayıda ustayla yaşatılmaktadır. Yeni çırakların yetişmediği Afyonkarahisar'da somut olmayan kültürel miras keçecilik, kaybolmaya yüz tutmuş bir sanat olarak görülmektedir.

Araştırmaya ve tasarıma önem verilmesi keçeciliğe yeni ufuklar açacaktır. Gençlerin keçeciliğe ilgisini çekecek çalışmalar, bu sanatı geleceğe taşıyacak yeni ustaların yetişmesini sağlayacaktır.

4. KAYNAKÇA

SEYİRCİ Musa ve TOPBAŞ Ahmet,"Edebiyatımızda Keçe**", Halk Kültürü**, 1984/3 s.113-121.

TOPBAŞ Ahmet ve SEYİRCİ Musa, "Keçe Sanatı ve Afyon'da Keçecilik", **Beldemiz**, S:9 (1987), s.10-12 ve 45.

YALÇINKAYA Gülenay, **Halk Plastik Sanatlarından Keçecilik ve Afyonkarahisar'da Yansıması Keçeye Ter Düştü,** Elik Yayınları, Uşak 2009.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1941-1950, TURKEY

İMDAT AVŞAR VE HİKÂYECİLİĞİ

Zehra YAZBAHAR•

ÖZET

İmdat Avşar, 2010 yılında yayımladığı *Çiğdemleri Solan Bozkır* isimli ilk hikâye kitabındaki hikâyeleri ile aynasını Türk toplumuna ve onun geleneksel değerlerine tutar. Esas itibariyle iki ana bölümden oluşan bu çalışmada, ilk bölümde İmdat Avşar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra ikinci bölümde hikâyeciliğine geçilecek ve sözü edilen kitabındaki hikâyeleri, anlatıcı ve bakış açısı, içerik ve kişiler kadrosu, dil ve üslûp başlıkları altında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk hikâyesi ve hikâyecileri, İmdat Avşar, Çiğdemleri Solan Bozkır.

İMDAT AVŞAR AND HIS STORYTELLING

ABSTRACT

With his stories in his first book which is *Steppe Which Fade To Crocuses* he published in 2010, Imdat Avşar reflects our society and our traditional values. In this study which is primarily composed of two major parts, after giving brief information about Imdat Avşar in the first section, the art of storytelling will be part in the second section and the stories in the mentioned book are gotten the grips with narrator, viewpoint, content, characters, language and style.

Keywords: Modern Turkish story and storytellers, İmdat Avşar, Steppe Which Fade To Crocuses.

Geleneksel değerler ve ilkelerin, yerini yeni değerlere bıraktığı dünyada, sürekli değişen ve evrenselleşme çabası içinde olan insanla karşı karşıya kalınır. Tanınmayan ve hissedilmeyen iklimlerin rüzgârlarının, Türk coğrafyasından geçerken, ondan neler götürdüğünü hatırlamaya ihtiyacımızın olduğu bu değişim sürecinde, yaşanılan coğrafyanın neresi ve Türk insanına kim olduğunu hatırlatacak bir isim ve onun hikâye kitabı çıkıyor karşımıza: İmdat Avşar ve hikâye kitabı *Çiğdemleri Solan Bozkır*[1].

Avşar, hikâyeleri ile bir bakıma, Türk insanına kendisini seyrettirir; Türk insanı, kendini seyre dalmışken de onun damarlarına merhamet duygusunu aşılar. Aynı zamanda yazar, hikâyeleriyle değişmeyen ve değiştirilemeyecek olan özü, Anadolu Türk insanının değiştirilemez karakter yapısını gözler önüne serer. Bu çalışmada İmdat Avşar'ın hikâyeleri ve hikâyeciliği üzerinde durulmaya çalışılmıştır:

• Ankara Üniveritesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: zehra-yazbahar@hotmail.com

[1] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

İmdat Avşar[2]

O viranenin yıkıntıları arasında dolaştım. Yıkık odalarda, ebemi, anamı, kardeşlerimi, kendimi aradım bir süre. El yetmez, göz görmez bir geçmişte kalmış hepsi de…[3]

İmdat Avşar

Son dönem Türk edebiyatının dikkat çeken ve önemli yazarlarından birisi olma yolunda emin adımlarla ilerleyen İmdat Avşar, 1967 Kırşehir-Kaman doğumlu. Kırşehir Eğitim Yüksekokulu'nu bitirdikten sonra Malatya ve Erzurum illerinde uzun süre ilkokul öğretmenliği yapan yazar, halen Kayseri'de ilköğretim müfettişi olarak görev yapmaktadır.

Hikâyelerinin yanında şiirleri de olan İmdat Avşar, 2007 yılından itibaren *Kardeş Kalemler, Sancaktar, Gökbayrak, Bizim Külliye, Berceste, Şehriyar, Kardeşlik, Bayrak, Ulduz* gibi dergilerde, yazdığı ya da Azerbaycan Türkçesi ve Türkmenceden Türkiye Türkçesine çevirdiği hikâyelerini yayımlamaya başlar.

2009 yılında, Kültür Bakanlığı ve Yozgat valiliğince düzenlenen "Nail Abbas Sayar Hikâye yarışmasında", "Şehnaz Hanım Koleji" adlı hikâyesi ile birincilik ödülüne lâyık görülen İmdat Avşar, ilk hikâye kitabı olan *Çiğdemleri Solan Bozkır* isimli eserini aynı yılda yayımlar. 2010 yılında ise Azerbaycanlı şair Resul Rıza'nın doğumunun 100. yılı dolayısıyla hazırladığı *Gecenin Suskun Nağmesi* isimli kitabıyla Azerbaycan'da "2010 Yılı Resul Rıza Edebiyat Ödülü'ne" lâyık görülür.

İmdat Avşar'ın Hikâyeleri ve Hikâyeciliği

Her sanatçı, yaşadığı devrin gizli tanığıdır aslında.[4]

İmdat Avşar

Günümüz hikâyesinin ya da hikâyecisinin terk ettiği bir dünyanın penceresinden olaylara bakan ve okuruna seslenen İmdat Avşar, hikâyeleri ile bozkır insanına can verir. Toplam on beş hikâyesinin yer aldığı kitabında, genel olarak Anadolu köyünü ve köylüsünü anlatan yazar, toplumsal gerçekliğe uygun hikâyeler kaleme alır; başka bir deyişle, okuyucunun karşısına çevreye ve topluma dönük bir hikâyeci olarak çıkar.

Realizmden de öte natüralist bir hikâyeci olan Avşar, yaşadıklarından ve gördüklerinden yola çıkarak Anadolu insanının âdetlerini, duygularını, düşüncelerini, hüzünlerini, sevinçlerini yine onların kendi dilinden ve en önemlisi kendi gönlünden yansıtır. Dolayısıyla hikâyelerine konu olan Anadolu'yu ve Anadolu insanını içeriden tanıyan yazarın hikâyelerinde, hiçbir romantik yaklaşım, öznel saptırma, yönlendirme, abartı, dönüştürme ya da değiştirme görülmez.[5]

Ele aldığı konular ve samimi üslûbu ile Anadolu'nun yüreğinin ışığını ve güzelliğini yansıtan yazarı, bozkırdan yükselen feryadın sesi olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Hikâyelerindeki kişilerle bizzat iç içe yaşamış olan Avşar'ı, belki de en iyi, hikâyelerinde anlattığı Anadolu Türk köylüsü tanımlar. Öyle ki, aşağıda yazarın "Hökümet İmzası" isimli hikâyesinden yapılan alıntıda, hikâye kişilerinden Rahman Dayı'nın ağzından, yazar-anlatıcı ile ilgili düşüncelerine tanık olunur:

[2] Bu bölüm, İmdat Avşar'ın *Çiğdemleri Solan Bozkır* isimli hikâye kitabının giriş kısmında yer alan özgeçmiş ve hikâyeciyle telefon aracılığıyla yapılan röportaj dikkate alınarak yazılmıştır.

[3] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 149-150.

[4] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009 (kapak kısmından).

[5] Nurullah Çetin, "Sahih Bir Damar: İmdat Avşar Hikâyesi", *Edebiyat Ufku-Edebiyat, Kültür, Sanat ve Eğitim İnternet Dergisi Sitesi*, 3 Şubat 2010.

"*'Hocam, sen sanki bizim köyde doğmuşsun, evimize geliyorsun, ekmeğimizi yiyorsun, düğünlere, mevlitlere de geliyorsun, öbür hocalar niye gelmiyor baba? Hepsine de hürmet ederiz hâlbuki.'* "[6]

İmdat Avşar'ın hikâyelerinin Türk edebiyatındaki yerini daha iyi kavrayabilmek için hikâyeleri, anlatıcı ve bakış açısı, içerik ve kişiler kadrosu, dil ve üslûp başlıkları altında incelenebilir:

A. Anlatıcı ve BakıG Açısı

Kibritsiz köyün, ateş taşıyanlarıydı onlar. Bir yangın yeri olan yüreklerini ocağa koyup üfleseler, tezekler tutuşurdu; ama bundan haberleri bile yoktu.[7]

İmdat Avşar

Kitabında yer alan hikâyelerinin hepsini, yaşanmış ve iyi gözlemlenmiş olay ya da durumlardan hareketle yazan İmdat Avşar, hikâyelerinde iki tip anlatıcıya yer verir: Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcı ve özne anlatıcı.

Realist-natüralist olan yazar, hikâyelerini ya kendisinin de içinde bulunduğu ve bizzat yaşadığı olaylardan ya da içinde olmasa bile gözlemlediği olaylardan üretir. Yazar, hikâyelerinde, bizzat kendisi tarafından yaşanmış gerçekleri anlatırken özne anlatıcıyı; yaşamasa bile şahit olduğu gerçekleri anlatırken de Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıyı tercih eder; başka bir deyişle, deneysel gerçekçilik anlayışına bağlı kaldığı hikâyelerinde birinci kişi anlatıcı da denilen özne anlatıcıyı kullanırken; gözlemci gerçekçiliğe bağlı kalarak ürettiği hikâyelerinde hâkim anlatıcı da denilen Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıya yer verir. Örneğin, yazarın kitabındaki on beş hikâyeden sekizi özne anlatıcıyla yazılmışken, yedisi Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıyla yazılır. Bu çerçevede öncelikle, yazarın sözünü ettiğimiz anlatıcı tiplerini hangi hikâyelerinde kullandığını toplu bir şekilde görmekte yarar var:

Özne Anlatıcıyla Yazılmış Hikâyeleri: Muhterem, Abdal Kocası, Hamdi Kirve, Türbenin Delisi, Hökümet İmzası, Ağaçtan Atlar, Beyaz Bulut, Bizim Evin Kıblesi.

Tanrısal Konumlu Gözlemci Anlatıcıyla Yazılmış Hikâyeleri: Evin Yıkılsın Haci, Bahri Usta, Allah Görür, Tövbekârlar, Şeyhin Çavuşu, Molla Emmi, Kerem.

Anlatıcı, bazen başından geçenleri, bizzat yaşadıklarını, gördüklerini, izlediklerini, duygu ve düşüncelerini, değerlendirme ve yorumlarını kendisi anlatır, bazen de hem dışarıdan bir gözlemci olarak yaşanan her şeyi izler, duyar ve görür, konuşmaları takip eder hem de roman kişilerinin iç dünyalarında neler olup bittiğini ve zihinlerinden neler geçtiğini en ince ayrıntısına kadar bilir ve okuyucuya verir:

"*Akşamla birlikte efkâr bastı Kör Bekteş'in evini. Çaresizlikten daraldı göğsü. Eli tabakasına gitti. Tabakanın içindeki son tütün kırıntılarını doladı beyaz kâğıda ve derin bir nefes çekti ve:*

'Zurnayı beri getir' dedi karısına. 'Zurnayı beri getir…'

Karısı gibi severdi erik zurnasını. Yiyecek ekmek bulamasa bile zurnasını yağlamayı ihmal etmezdi." (s. 18, "Evin Yıkılsın Haci" isimli hikâyeden).

[6] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 118. Çalışmamızın bundan sonraki kısmında bu hikâye kitabından yapacağımız alıntıların sayfa numaraları alıntıdan hemen sonra belirtilecektir.

[7] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 151.

"*Bu uzak dağ köyünde bir aydır görev yapıyordum. Köylülerden bir kısmını tanıyordum ama bu adamı ilk kez görmüştüm. Öğrencilerin bu adamı tanıdıkları belliydi, sıraların altına pusup sürekli gülüyorlardı. Çocuklara, 'sessiz olun bakalım' dedim, sobanın yanındaki bu garip adama döndüm:*

'Buyurun, hoş geldiniz.' " (s. 93, "Hamdi Kirve" isimli hikâyeden).

Yazarın Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıya yer verdiği hikâyelerinde yer alan kişilerin duygu ve düşünceleri ya da konuşmaları, hikâyenin dışında kalan bir gözlemci figür, anlatıcı, tarafından aktarılır. Sözünü ettiğimiz figür, sınırsız bir imkâna sahiptir. Yukarıda verilen ilk alıntı, Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıya yer verilen bir hikâyeden alınmıştır. Alıntıdan da anlaşılacağı üzere, hikâye kişilerinden olan Kör Bekteş'in duygu ve düşünceleri ya da konuşmaları, hikâyenin dışında kalan bir gözlemci figür tarafından aktarılır. Yani anlatıcı, olan biteni izleyerek kişilerin zihninden neler geçirdiğini, iç dünyalarını bilir ve bunu, okuyucuya anlatır. Kişilerin geçmişteki yaşantılarını ve geleceğini bilerek bunları okuyucuya nakleden anlatıcı, ayrıca gerekli gördüğü yerlerde geriye döner ve hikâye kurgusunu anlaşılır kılacak gerekli bilgileri okuyucuya aktarır; bunun yanında anlatı zamanında cereyan etmekte olan hadiseleri de verir. Özdeş özne anlatıcının kullanıldığı yukarıdaki ikinci alıntıda, anlatıcı, yazardır; başka bir deyişle, okuyucuya bilgi veren yazar-anlatıcının varlığı açıkça görülmektedir. Alıntıda yazar-anlatıcı, öğretmenlik yaptığı sırada başından geçen bir olayı anlatır. Özdeş özne anlatıcının kullanıldığı hikâyelerde, Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcının kullanıldığı hikâyelerdeki kapsayıcılık yoktur; başka bir deyişle, sözünü ettiğimiz hikâyelerde, olaylara, kişilere ya da çevreye farklı kişilerin değil de bir tek kişinin, ben anlatıcının, bakış açısı hâkimdir. Hikâyenin içeriğini ben anlatıcıdan dinleyen okuyucu, olan biteni ben anlatıcının gördüğü ve aktardığı kadar alımlar; yani olaylar, kişiler ve motifler, sadece anlatıcının görüşü ve duyuşu ile sunulur. Dolayısıyla bakış açısı sınırlıdır. Örneğin, yazarın Hamdi Kirve isimli hikâyesi, özne anlatıcı olan adı verilmeyen bir öğretmen tarafından aktarılır. Bu öğretmen, bir hikâye kişisi olarak kendi hayatını, gördüklerini, duyduklarını, yaşadıklarını, gözlem ve izlenimlerini tek boyutlu özne konumunda okuyucuya sunar; başka ir deyişle, özne anlatıcı, hem olayları hem de kişileri, kendi bakış açısı ve düşünce yapısıyla verir; hikâyede yer alan diğer kişilerin duygu ve düşüncelerini, geçmişini, geleceğini bilemez ve yansıtamaz. Dolayısıyla yazarın Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcı ile kaleme aldığı hikâyelerindeki kapsayıcılık ve çok boyutluluk, yazarın özne anlatıcı ile kaleme aldığı hikâyelerinde yoktur. Ilgaz'ın Hamdi Kirve isimli hikâyesinden verilen alıntıda yazar-anlatıcı olan öğretmen, hikâye kişilerinin fiziksel özelliklerini verirken sadece izlenimlerinden yola çıkarak yorumlar yapar yani kesin bir bilgi veremez. Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcı gibi kişileri daha dıştan ve geniş bir alandan tanıtamaz; okuyucu, burada, farklı kişilerin değil de bir tek kişinin, yalnızca yazar-anlatıcının, bakış açısını görür. Örneğin, hikâyede geçen adamın kim olduğu, nasıl bir ortamda yetiştiği, nasıl bir eğitim aldığı, hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları gibi bilgiler konusunda kesin ve net yargılarla karşılaşılmaz; sadece yazar-anlatıcının o anki duygu ve düşüncelerinden yararlanarak yaptığı değerlendirmeler görülür. Dolayısıyla okuyucu, olay ya da kişileri bütünlüklü olarak göremez.

Hikâyelerinin konularını Anadolu'dan, özellikle Orta Anadolu'dan seçen yazar, kamerayı kimi zaman kendi omzunda tutarak, olayları ya da kişileri kendi bakış açısı ile verir; kimi zaman ise kamerayı Anadolu'dan seçtiği ve iç içe yaşadığı Türk köylüsünün omuzlarına yükler ve onların bakış açılarıyla olayları ya da kişileri sergiler. Yazarın anlattığı Anadolu Türk köylüsünün içinden seçilen kişiler, yazarın yansıtıcı bilinçleridir. Zaten bozkırın ve bozkır insanının sesi olmayı hedefleyen yazar, olayları onların bakış açılarıyla vererek hem Türk köylüsüne konuşması için hak tanımış olur hem de en kötü durumlarda bile umudunu yitirmeyen Anadolu köylüsünün bu iyimser tarafını gözler önüne sererek onların masum penceresinden dünyaya bakılmasını sağlar. Yazar, bu yöntemi kullanarak okuyucunun olayları ve kişileri birden çok kişinin gözünden görmesine zemin hazırlar. Sadece bir hikâye kişisinin bakış açısıyla eksik verilen bir olay ya da kişi, başka kişilerin

anlatımıyla verilerek, hikâyede bütünlük sağlanmasına yardımcı olunur. Örneğin, Türk öğretmen ile Kürt bir köylünün konuşmasının geçtiği bir hikâyeden alınan aşağıdaki alıntıda yazar, insanlar arasındaki toplumsal eşitsizlik ve savaşı, terörü Müslüman köylünün ağzından vererek toplumsal bir dramı, belki de en iyi şekilde dile getirmiş olur:

> "*'Hocam dini bir Müslüman, Müslüman'a düşman olur mu hiç? Devlete asi gelinir mi baba? Kürt ne, Türk ne babam? İkisi de aha parmaklarım gibi, hangisini kessen öbürü de acır. Biz kardeşik baba.'* " (s. 121, "Hökümet İmzası" isimli hikâyeden).

Yazarın amacı, belirli bir siyasî görüşe ya da ideolojiye bağlı kalarak Anadolu insanını istismar etmek ya da belirli görüşleri okuyucuya benimsetmek değildir; yazarın amacı, millî ve manevî değerlerin korunduğu, samimi, bir o kadar da bilinçli bir toplumsal yapıyı göstermektir. Yani yazar, Anadolu'ya Marksist açıdan bakmaz; Türk sosyal yaşayışını temel alarak Anadolu köylüsünün sosyal sorunlarına yer verir. Dolayısıyla anlatılan dramlar ve çekilen sancılar, hem sahici hem de etkileyici bir özellik taşır.

Hemen hemen bütün hikâyelerinde kendi varlığını belli eden ve yer yer hikâye kişilerini yargılayan anlatıcı-yazar, olayları ya da kişileri aktarırken hem anlatma hem de gösterme yöntemini tercih eder. Yazar-anlatıcı, çoğunlukla olayları yorumlayarak hikâyelerdeki kişiler hakkında değerlendirmeler yapar. Gerçekçi bir üslûpla kaleme alınan eser, konu ve olayların ele alınışı bakımından realist-natüralist olma özelliğini gösterirken kişilerin ele alınışında yazar, nesnelliğini tam anlamıyla muhafaza edemez. Bazen romanlarındaki kişiler karşısında tarafsız kalmayı başaramaz ve kişilerini öznel bakış açısına göre yorumlayarak sunar; başka bir deyişle yazar, kişiler hakkındaki düşüncelerinde nesnelliğini yitirir. Ancak anlatıcının kitapta yer alan hikâyelerini aktarma yöntemi, çoğunlukla anlatma şeklindedir. Anlatıcı-yazar, çoğunlukla olayları yorumlayarak hikâyelerde yer alan kişiler hakkında değerlendirmeler yapar. Örneğin, "Hökümet İmzası" isimli hikâyede yazar-anlatıcı, roman kişilerinden olan Rahman Dayı'yı tanıtırken yorumu okuyucuya bırakmayarak, onun hakkındaki düşüncelerini bizzat kendisi verir:

> "*Bir baba gibi şefkatliydi bana karşı. Onun hürmetinden utanır, sıkılır, ezilirdim ama onun isteklerini kabul etmesem üzüleceğini, ,incineceğini bilir; çaresiz her isteğine boyun eğerdim.*" (s. 118, "Hökümet İmzası" isimli hikâyeden).

Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcıyla kaleme alınan hikâyelerde yazar, yer yer, kendini belli ederek hikâye kişileri arasında taraf tuttuğunu belli eden cümleler kullanır. Zira okuyucu, yazarın hangi kişilere sempati duyduğunu ya da hangilerinden hoşlanmadığını ve kişiler hakkında ne düşündüğünü anlayabilir; başka bir deyişle, yazar, bazen kişiler hakkında değerlendirmeler yaparken ve kendi kimliğiyle konuşurken görülür. Bunun doğal karşılanması gerek; çünkü yazarın kişiliğinin ürünü olan eser, dolayısıyla, yazarın kişiliğinden de izler taşır. Ancak Avşar, Tanrısal konumlu gözlemci anlatıcı tipini kullandığı romanlarında kendini belli etse bile hikâyelerdeki çok seslilik ve çeşitlilik kendini gösterir. Yazar, hikâyelerine hem hareketlilik hem de yorum zenginliği katmak amacıyla kişilere kendilerini ifade etmeleri amacıyla hak da tanır. Böylece okuyucu, olaylara, sadece anlatıcının dünyasından değil, farklı kişilerin dünyasından da bakar. Örneğin, yukarıda verilen alıntıda, Rahman Dayı'yı yazar-anlatıcıdan dinleyen okuyucunun aklında, anlatıcının "şefkat, incinmek, üzülmek" gibi artısı olan sözleri kullanmasıyla Rahman Dayı hakkında olumsuz bir imaj belirmez. Yani yazar-anlatıcının hikâye kişisini tanıtırken tarafsız kalmayarak tanıtıma kendi duygularını katması, okuyucunun kişiyi, sergilediği davranışlar, söylediği sözler ya da başka kişilerin onun hakkında neler düşündüğünden değil de direkt olarak anlatıcının ağzından tanımasını sağlar. Ancak bunun yanında anlatıcı, zaman zaman da gösterme yöntemine başvurarak okuyucunun hikâye kişileriyle aracısız olarak doğrudan doğruya yüzleşmesini sağlar. Bahsi geçen tekniğin kullanıldığı yerlerde, yazar-anlatıcı, kişileri ya kendi hâl

ve hareketleriyle ya da başkalarının onlar hakkındaki düşüncelerini belirterek kişiler hakkında ipucu verir. Bu durum, okuyucunun kişileri daha iyi tanımasına yol açar.

Yazar, hikâyelerinde ister hâkim anlatıcıya isterse birinci kişi anlatıcıya yer versin bütün hikâyelerini kendi hayatında, her şeyden önemlisi kendi ruhunda ve duygularında tecrübe etmiş usta hikâyeci kimliği ile okuyucunun karşısına çıkar.

B. İçerik ve Kişiler Kadrosu

> *Hikâyelerimin ana vatanıdır bozkır. Ben kırk yıldır ruhuma akan, sonra içime sığmayan, gönlümden taşan bozkırın; her türlü çaresizliğe karşı umutla hayata tutunan bozkır insanlarının tanığı oldum. Bozkırı yazdım…*[8]
>
> *İmdat Avşar*

Her insanın özlemini duyduğu ve beklediği memleket görüntüsü ile İmdat Avşar'ın hikâyelerinde karşılaşılır. Zira İmdat Avşar hikâyelerinde, özümüze yabancılaşmaya başladığımız günümüz modern dünyasında her türlü çaresizliğe, her türlü yoksulluğa karşı umudunu hiçbir zaman yitirmeyen ve hayata tutunarak insanlık dersi veren bozkır insanını, Anadolu insanını yazar. Hikâyelerinde Anadolu'nun sosyal ve ekonomik bir portresini çizen yazar, küreselleşen dünyada, küreselleşen Türk insanına inat millî değerlerini yitirmeyen, yalanı dolanı bilmeyen, geleneksel özünü koruyan, saf, temiz, samimi ve içten Anadolu Türk köylüsünü anlatır.

Konusu "biz" olan hikâyeler yazan Avşar, Anadolu'nun sade ve şatafatsız hâllerini dile getirerek bu toprağı anlatmaya çalışır. Anadolu köyünü ve köylüsünü hem dramatik hem de mizahî boyutlarıyla ele alan yazar, Anadolu'yu bütün gerçekliği ile ortaya koyar. Gözlemci gerçekçilikle yetinmeyerek, deneysel gerçekçilik anlayışına bağlı natüralist hikâyeler kaleme alan yazar, doğup büyüdüğü yer olan Kırşehir ile öğretmenlik yaptığı Malatya ve Erzurum gibi yerlerde yaşadığı, gördüğü, en önemlisi hissettiği olayları anlatır. Anadolu'nun içinden, Kırşehir'den gelen yazarın hikâyelerine konu olan kişiler ise yazarın tanıdığı, uzak ya da yakın çevresinde gördüğü insanlardır.

Mahzun, yoksul ve sefil bir bozkırı içinde biriktiren ve sonra da bunu kaleme alan yazar, bir taraftan Anadolu Türk köylüsünün çilekeş hâlini anlatırken diğer taraftan onların umudunu yitirmeyen ve kanaatkâr tarafını gösterir. Yazar, bu acıları dile getirirken, Anadolu insanının içinden geçtiği bu zorlu sınavı okuyucuya sunarak manevî ve millî değerlerin nasıl korunabildiğini gözler önüne serer. Yani yazar, insanî asaletini ve masumiyetini koruyan Anadolu insanı üzerinden okuyucusuna insanlık dersi verir. Özellikle Kırşehir abdallarının[9] yoksulluklarını, acılarını, üzüntülerini, umutla hayata tutunma çabalarını anlatan yazar, Türk toplumunun sosyal sorunlarına yer veren Türk insanının içindeki sestir. Örneğin aşağıdaki alıntıda, bir Kırşehir abdalının ağzından, abdalların ekonomik ve toplumsal anlamdaki geri konumları sergilenir:

> "*'Ben ölürüm siz kalırsınız uşaklar. Yokluk, gapıya konulacak mal deel amma ağalık da abdallık da töreynen. Biz, ağalara hızmat uçun varık.*
>
> ……

[8] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009 (kapak kısmından).

[9] Oyunlarımızı, türkülerimizi derleyip Türk halk müziği repertuarımıza yüzlerce eser kazandıran Kırşehir abdalları, çocuk yaşta başlayıp yaşlanıp yatağa düşünceye kadar düğünlerde, bayramlarda, eğlencelerde davulları, zurnaları, kemanları, bağlamalarıyla kuşaktan kuşağa derin bir kültür köprüsü kurmuşlardır. Öyle ki Kırşehir abdallarının çocukları, beşikte gözünü açıp da etrafına bakmaya başladığı andan itibaren duvarda bağlama, keman, davul, zurna ile karşı karşıyadır. Abdal çocuklarının dünyası, bu çalgılarla şekillenmeye başlar ve mezara kadar sürer.

> *Evel Allah, sonra onlar aç açıkta koymaz bizi. Dedim ya ağalın da abdallığın da bir töresi var. Olur ki ağanın uşağı düğünlerde içkiyi çok kaçırır, size söver sayarsa: Bir kulağınızdan girsin, öbüründen çıksın. Duymayın sağır olun, gonuşmayın ahraz olun. Olur ya övkelenip sizi dövellerse, elsiz, ayaksız olun. Kul kusursuz olmaz evlatlarım. Aman haaa! Ağaların yüzüne çıkıp da ekmeenizi daşlamayın…'* " (s. 19, "Evin Yıkılsın Haci" isimli hikâyeden).

Verilen alıntıdan anlaşılacağı üzere yazar, hikâye kişisini ekonomik ve toplumsal konumuna göre konuşturarak abdalların yoksulluğunu, sessiz kalışlarını ve çaresizliğini son derece sahih bir söylem ile okuyucuya sunar. Okuyucu, bu satırlarda yavan ve yapay bir sesle değil, yürekten gelip dile dökülen cümlelerle baş başa kalır; başka bir deyişle, Kırşehir abdallarının[10] gerçek hikâyelerini birinci ağızdan, yazardan dinleyen okuyucu, hakiki bir sesle ve içten bir söylemle karşı karşıya kalır. Bir insanlık dramını, millî ve manevî değerler süzgecinden geçirerek sergileyen İmdat Avşar, Anadolu insanının tanığı olduğunu okuyucusuna bir kez daha kanıtlar.

Yazar, bir yandan Anadolu köylüsünün fakir ve çilekeş hâlini sergilerken diğer yandan "*Kimseye zarı zoru olmazdı onların. Kimsenin azında çoğunda gözleri yoktu. Her birinin gönlünde ayrı bir yara, her birinin felekle ayrı bir hesabı vardı.*" (s. 77, "Tövbekârlar" isimli hikâyeden) diyerek onların zararsız ve kanaatkâr yapılarını da gösterir.

Anadolu'yu ve Anadolu insanını, onların sorunlarını, geçim sıkıntılarını, verdiği kavgayı yakından bilen İmdat Avşar, Anadolu Türk kültürünü, özellikle Orta Anadolu kültürünü kitabında ustaca işler. Evrensel olmak adına Anadolu'yu görmezden gelen ya da "*Orada bir köy var uzakta / O köy bizim köyümüzdür / Gezmesek de tozmasak da / O köy bizim köyümüzdür*"[11] diyerek Anadolu Türk insanına dışarıdan bakan yazarların aksine o, Anadolu insanını ve onun macerasını, onların içinden gelen ve onlarla birlikte yaşayan biri olarak konu edinir. Başka bir deyişle yazar, içinde bulunduğu toplumun insanına, aynı toplum içinde yaşayan başka insanları anlatır ve bu anlatımda ortaya çıkan ses, uzaktan gelen bir ses değildir; o ses, İmdat Avşar aracılığıyla Türk köylüsünün sesidir yani Anadolu'nun sesidir. Yazar bazen, Anadolu insanının karşısına İstanbul insanını koyarak Anadolu Türk köylüsünün kirlenmemiş tarafını da gösterir. Örneğin, bir hikâyesinde köylü bir çocuğun gözleriyle İstanbul'dan gelen öğretmene bakar ve çocuğa şu satırları söylettirir:

> "*İstanbulluydu Nusret Hoca. Havası, suyu, insanları, türküleri farklı şehirden. Kolayca telaffuz edemediğimiz 'konservatuar' mezunuydu. Bu kelimeyi duyduğumuzda gözlerimiz nasıl da iri iri açılmıştı.*" (s. 37, "Muhterem" isimli hikâyeden).

Yazar, aynı hikâyede okul müdürüne "*Elin İstanbullusu ne bilir bu garip Bozkırı! Burayı Beyoğlu sanıyor canım…*" (s. 43) dedirterek geleneği temsil eden Anadolu Türk köylüsünün dünyasından, modernizmi temsil eden İstanbullu hocaya bakarak ve karşılaştırma yaparak Anadolu köylüsünün tarihsel gelişim ve değişim aşamalarını, gelenekten moderne geçiş sancılarını ustaca verir. Ayrıca yazar, köylü çocuğa "*Anlamsız çığlıklar ve flüt. Bir helke yoğurt parasına aldığımız o kâbus, rüyalarımıza giren o alet! O günden sonra ezgilerimiz yarım kaldı, türkülerimiz dilsiz…*" (s. 38) sözlerini söyleterek modernizmin, dolayısıyla yapmacık, sahte ve samimiyetten uzak dünyanın, Anadolu geleneğinin içine girerek onu nasıl yarım ve dilsiz bıraktığını vurgular. Burada, flüt bir imgedir. Yazarın asıl amacı, belirli imgeler üzerinden insanların geleneksel değerlerine nasıl yabancılaştırılmaya çalışıldığını göstermektir; başka bir deyişle, okuyucuyu Batı'nın Anadolu

[10] İmdat Avşar'ın hikâyelerinde abdalları ele alış biçimi ve abdallar hakkında bir çalışma için bakınız: Zeki Bulduk, "Ezberbozan Hikâyeci (Abdalları Yazdı!)", *Dünya Bizim*, 24 Ağustos 2010.

[11] Bu dörtlük, Ahmet Kutsi Tecer'in "Orda Bir Köy Var Uzakta" isimli şiirinden alıntıdır: Sevgi Gökdemir, *Ahmet Kutsi Tecer*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

topraklarına yabancılaşma tohumları ektiği gerçeğiyle baş başa bırakma isteğidir. Zaten, "bozkırın çiğdemlerinin solması değişimi temsil eder yani eski ile yeni arasında bir karşılaştırma yapar."[12]

Hikâye kişilerinin gerek fiziksel özellikleri gerek içsel özellikleri anlatıcı tarafından açıklanarak, tasvir ve tahlil edilerek sunulur. Örneğin, "Bizim Evin Kıblesi" isimli hikâyeden yapılan alıntıda anlatıcı-yazar, bir Anadolu kadınının dış görünümüne ait ayrıntıları "*Ebem gibi giyinirdi Vahide Ebe. Başında boncukla yazması, allı fistanının üzerinde bir önlüğü vardı. Sırtında rengi atmış bir yelek, ayaklarında, arkası yırtılmış kara lastikten ayakkabıları vardı. Hiç dişi yoktu ağzında, dudakları büzüşmüş, ağzının içine geçmişti.*" (s. 153) cümleleriyle tasvir eder. Kişilerin fiziksel portresinin yanında onların iç dünyasını, ruhsal durumunu, neler hissedip neler düşündüğünü, hangi duygu ve düşünceler sonucu bir takım eylemlerde bulunduğunu da anlatır. Aşağıda verilen alıntıda okuyucu, "Tövbekârlar" isimli hikâyede yer alan kişilerden Haydar'ın neler hissettiğini ve düşündüğünü, ruh hâlini anlatıcının tahlilinden anlar:

> "*Elindeki tespihi hızı hızlı çekmeye başladı. Arkadaşlarını yine toplayıp götürmeyi düşündü. 'Çare olmaz, insanın iradesinde her şey yine bildiklerini okur bunlar' dedi içinden… Çarşı üstüne üstüne geliyordu. Bir yukarı gitti, bir aşağı geldi. Kasabaya sığmadı. Eve doğru hızlı hızlı yürüdü…*" (s. 88, "Tövbekârlar" isimli hikâyeden).

Hikâyelerinde, içerisinde yetiştiği ve yaşadığı toplumun değerler sistemini ele alan yazar, kendimizden uzaklaşan bakışlarımızı yeniden içimize doğru çevirmeyi amaçlar. Bunu yaparken de okuyucuyu hakiki hayat sahneleriyle ve gerçek, bir o kadar da özgün, Anadolu'yu yansıtan canlı kişilerle karşılaştırır. Bu sayede yazar, okurlarına yalansız ve samimi Anadolu fotoğrafını gösterir.

Çoğunlukla bir tip hikâyecisi olarak öne çıkan yazar, model olarak Anadolu Türk insanının geleneksel, toplumsal ve kültürel bütün özelliklerini yansıtan tipleri seçer. Yoksul ve mazlum binlerce Anadolu çocuğu ile onların alçak gönüllü, ezik, suskun, zararsız anne ve babaları hikâyelerinin kişi kadrosunu oluşturur. Okuyucu, bazen Kırşehir Abdallar Köyü'nden Kör Bekteş'in evine misafir olur, bazen Kaman Ortaokulu'ndaki Muhterem'in ya da yanık sesli Tufan'ın dertli türküleriyle dertlenip ağlar, bazen Hacı, Haydar, Kadir ve Kudret'in tutunacak dal arama çabalarına şahit olur, bazen de Hamdi Kirve'nin ya da Rahman Dayı'nın saflık ve temizlik abidesi gönül evlerine girip, dünyayı onların gönüllerinden görme şansına erişir. Kör Bekteş, Âdem, Bahri Usta, Tufan, Şahan Emmi, Duran Ağa, Hacı, Kadir, Kudret, Haydar, Hamdi, Reşit, Rahman Dayı, Hacı Dede, Vahide Ebe, Molla Emmi, Kerem, İsmail, Muhterem… İçlerinde bir hayat barındıran, birbirlerini tanımayan binlerce isim ancak birbirlerini tanımasalar da, bilmeseler de aynı acıyı, aynı sevinci duyan binlerce yürek. İmdat Avşar, isimleri farklı olsa da öyküleri aynı olan bu yürekleri bir araya getirir ve bizlerin evlerine konuk eder. Okuyucusuna bir bakıma, kendi anasını, babasını, amcasını, ninesini, kardeşini anlatır. Bunu yaparken de seçtiği insanların yaşantılarını ve kişiliklerini hem acıklı hem de mizahî boyutuyla birlikte verir.

Yazarın hikâyelerindeki konular, sıradan görünenin bildik ifadelerle anlatımının sıra dışı etkisinin yansımasıdır. Duymadan, hissetmeden ve içinde yaşamadan bir şeylerin yazılamayacağını belirten İmdat Avşar, hikâyelerine konu olan kişilerin de görev yaptığı yerlerde rastladığı ya da yakından tanıdığı kişiler olduğunu belirtir.[13] Yazarın yüreğine kimi zaman çaresiz, kayıp bir çocuk, kimi zaman garip bir çoban, kimi zaman türbeleri bekleyen bir deli, kimi zaman ocaklardan ocaklara ateş taşıyan kadınlar, kimi zaman da yoksulluğu ciğerine çekip zurnasına üfleyen ulu bir abdal konuk olur. Kitabına verdiği isimden de anlaşılacağı üzere, yazarın anlattığı kişiler, bozkırın solan çiğdemleridir. Ancak yazar, kitabıyla ele aldığı kişilere, çiğdemlerine su vererek onları

[12] Daha geniş bilgi için bakınız: Gökhan Tunç, "İmdat Avşar'ın Çiğdemleri Solan Bozkır Adlı Kitabında Bozkırın Hüznü ve Düğünü", *Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi*, Yıl: 4 S. 41 Mayıs 2010.

[13] Yazarın, 03.05.2010 tarihinde sorularımıza telefon yoluyla verdiği cevaptan alınmıştır.

yeşertir; yeşertirken de Anadolu insanının hikâyelerini dinleyen okuyucunun yüzünde küçük bir tebessüm, yüreğinde de büyük bir acı bırakır.

C. Dil ve Üslûp

Yokluk hangi dilden konuşursa konuşsun; anlardım.[14]

İmdat Avşar

Milletler dilleriyle ve dile dayalı eserleriyle vardır. Türk yazarı, Türkçeyi iyi bilmeli ve kullanmalıdır. Çünkü dil, millî kültürün geleceğe en önemli taşıyıcısıdır. İmdat Avşar da hikâyelerinde dili, doğru ve etkili bir biçimde kullanır. Hikâyelerini oldukça akıcı bir dil ve üslûpla yazan yazar, "Bir solukta okunuyor." sözünü hak edecek hikâyeler kaleme alır. Yazarın kitabını okunması zevkli hâle getiren, sergilediği insan manzaralarının yanı sıra üslûbundaki yarı mizahî tutumudur. Sadece metnin içeriği ve içeriğin yansıttığı ruh ile baş başa kalan okuyucu, vasıtaların bütünüyle ortadan kalktığı hikâyelerle karşılaşır.

Hikâyelerinde Anadolu Türkünün yoksullukla başa çıkabilme gayretini, üzüntülerini ve sevinçlerini, tarihsel gelişim ve değişim aşamalarını verirken büyük bir ustalık gösteren yazar, Anadolu'yu verirken Marksistlerin yaptığı gibi belirli bir siyasî görüşü ispat etme kaygısı içinde değildir. Bu nedenle yapay, ham ve kekre bir dil ve üslûpla değil de samimî, yalın ve kıvrak bir dil ve üslûpla karşılaşılır.

Tasvir ve tahlilleri yoğun bir biçimde kullanan İmdat Avşar, halkın canlı konuşma dilini esas alır. Yerel kelime ve deyimleri kullanan Avşar, bunları "hikâyenin potası içinde eriterek doğal ve gerçekçi bir ifade tarzı hâline getirdiği için anlam sırıtmaz."[15] Benzetmelere sıkça başvurarak üslûpta canlılık sağlayan yazar, bu yönteme roman kişilerini daha iyi verebilmek için başvurur. Örneğin, Anadolu köylüsünün kalbinin temizliğini ve enginliğini anlatmak için kimi hikâyelerinde saflığın ve temizliğin göstergesi olan su imgesini kullanır:

"*Bir gönlü gani kirvem, kirvem bir derya deniz…*" (s. 99, "Hamdi Kirve" isimli hikâyeden).

"*O, gönlü deryalar gibi engin, saflık, temizlik abidesi Rahman Dayı kızmadı, sitem dahi etmedi.*" (s. 131, "Hökümet İmzası" isimli hikâyeden).

Benzetmelerin yanında, karşılıklı konuşmalara da yer veren yazar, bu sayede, roman kişisini sosyal yapı içerisinde değerlendirmemizi sağlar. Bu motifin kullanılması, yazarın realist kimliğinin bir yansımasıdır. Aynı zamanda gerçekçiliği sağlayabilmek için konuşma dilinin çeşitli unsurlarına da yer verir. Hikâye kişilerini kendi ağız özelliklerine, ekonomik, toplumsal ve eğitimsel konumlarına göre konuşturan yazar, natüralist gerçekçiliği sağlamada büyük bir başarı elde eder. Ayrıca hikâyelerini kurgularken türkü sözlerinden alıntılar yapar; bunun yanında atasözü, deyim, benzetme, kalıp ifade ve yerel söz varlıklarını sıkça kullanır. Yazarın yer yer türkü sözlerine yer vermesi ya da kişileri yöresel ağız özelliklerine göre konuşturması, gelenek ve göreneklerden hızla uzaklaşılan şu zamanda, insanları özüyle, Anadolu'nun gerçek yüzüyle karşılaştırarak millî ve kutsal, bir o kadar da kirlenmemiş değerlerle ve insanlarla yüzleştirmektir. Ayrıca hikâye kişilerinin ağzından dökülen ve geleneğin sembollerinden biri olan türkü sözleri, ortak değerlere değinmesi açısından önem taşır. Yazar, türkülerin en yalın ve saf duygularla ama bir o kadar da coşkulu ve güçlü ifade akışı dolduğunu bilir ve yer yer yaşam şekli olan türkü sözlerine hikâyelerinde yer verir. Örneğin, aşağıdaki alıntıda "zengin-fakir, güçlü-güçsüz bütün

[14] İmdat Avşar, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 95.

[15] Bu ifade, Sırrı Er'in "Kırkından Sonra Yazar Olunur mu?" isimli yazısında geçmektedir. Daha fazla bilgi için bakınız: Sırrı Er, "Kırkından Sonra Yazar Olunur mu?", *Akademi Kalem İnternet Dergisi Sitesi*, 17 Mayıs 2010.

insanların bir yaratıldığı ve eşit haklara sahip olduğu" mesajı, bir abdalın söylediği türkü üzerinden verilir:

"*Bir yaratmış Allah tüm insanları*

Ayrılık insanın sözünden olur.

Ayrı görme gel şu insanoğlunu

Her niyet kişinin özünden olur…" (s. 56, "Bahri Usta" isimli hikâyeden).

Bilinen ve alışılmış kelimelerle etkileyici bir eda yaratan Avşar, yokluğu, sefaleti, yoksulluğu, kıtlığı, açlığı Anadolu Türk köylüsünün gözünden ve yüreğinden gördüğü gibi bunları onların diliyle de anlatır.

SONUÇ

İmdat Avşar, çocukluğunun geçtiği yerlerde ya da öğretmenlik yaptığı köylerde yaşadığı ya da tanık olduğu doğal hikâyeler anlatır; bozkırın hikâyelerini yazar. Anlattığı insan, Anadolu insanıdır ve her birinin gönlünde kanayan ayrı bir yara, her birinin felekle ayrı bir hesabı vardır. Ruhunda biriktirdiği ve yüreğinde duyduğu Anadolu'yu ve Anadolu insanını gözler önüne seren yazar, bildiğini ve sevdiğini hikâyeleriyle gösterir, hem de bütün gerçekliği ve bütün canlılığı ile.

Yazar, Türk toplumuna ayna tutmak, çilekeş Anadolu Türk köylüsünün ağzından ağıtlar yakmak ve yaktığı bu ağıtlara okurlarının da eşlik etmesini ister. O, Anadolu insanını çile kilimindeki birer gül nakşı olarak nitelendirir ve der ki "bu insanların her birinin elinde bir coğrafyayı fethetmek için altından anahtar ve yıllardır alevlenen ateşi külleyecek toprak vardır". Yazarın Anadolu'yu betimlemek için kullandığı ifadeleri hikâyeci için kullanmak yerinde olur: İmdat Avşar'ın elinde "bir coğrafyayı fethetmek için altından anahtar" yani kalemi, o coğrafyada "yıllardır alevlenen ateşi külleyecek toprak" yani yüreğinden gelen ses vardır ve o sesin içinde de "her biri çile kiliminde birer gül nakşı olan", dayanıklı, cesur, yiğit, saf ve temiz yoldaşları yani Anadolu insanı yer alır. Yüreği ağzına kadar dolu olan yazar, bir süre sonra binlerce yoldaşını yüreğinden gelen sesin içinde taşımaktan yorulur ve o ses bir feryat olarak, hikâyeleriyle dışarıya çıkar ve okurlarıyla buluşur.

KAYNAKLAR

AVŞAR İmdat, *Çiğdemleri Solan Bozkır*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

BULDUK Zeki, "Ezberbozan Hikâyeci (Abdalları Yazdı!)", *Dünya Bizim*, 24 Ağustos 2010.

ÇETİN Nurullah, "Sahih Bir Damar: İmdat Avşar Hikâyesi", *Edebiyat Ufku-Edebiyat, Kültür, Sanat ve Eğitim İnternet Dergisi Sitesi*, 3 Şubat 2010.

ER Sırrı, "Kırkından Sonra Yazar Olunur mu?", *Akademi Kalem İnternet Dergisi Sitesi*, 17 Mayıs 2010.

GÖKDEMİR Sevgi, *Ahmet Kutsi Tecer*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

TUNÇ Gökhan, "İmdat Avşar'ın Çiğdemleri Solan Bozkır Adlı Kitabında Bozkırın Hüznü ve Düğünü", *Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi*, Yıl: 4 S. 41 Mayıs 2010.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1951-1964, TURKEY

BATTAL-NÂME-SASONLU TAVİT VE DİGENES AKRİTES DESTANLARINDA RÜYALARIN İŞLEVLERİ

Mehmet YILMAZ•

ÖZET

Battal-nâme (Türk), Sasonlu Tavit (Ermeni) ve Digenes Akrites (Bizans) destanları farklı toplumlara aittir. Bu üç destanı bizim için ilginç kılan ise, her üçünün de konularının – özellikle Sasonlu Tavit ve Digenes Akrites – Anadolu topraklarında geçmesidir. Özellikle Sasonlu Tavit üzerinde Türk destanlarının hem yapı hem de üslup yönünden açık bir tesiri görülmüştür. Bu çalışmamızda rüya kavramı ve destanlardaki işlevlerinin yanında, modern psikolojinin rüya tanımını ve destanlardaki rüyaların hangi kategoriye girdiğini de anlatmaya gayret gösterdik. Her üç destanda da benzer rüyaların varlığı, bu rüyalarda görülen şahsiyetlerin fonksiyonlarının aynı olduğu görüldü. Bu durum, üç toplumun da uzun tarihî münasebetleri ve karşılıklı etkileşimleri neticesinde olmuştur. Ancak, Ermeni folklorunun diğer örneklerinden de hareketle Türk anlatı geleneğinin ve Türklerin şamanizm anlayışının, Sasonlu Tavit ve Digenes Akrites destanlarındaki rüyalarda etkin bir şekilde görüldüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Battal-nâme, Sasonlu Tavit, Digenes Akrites, Rüya Kavramı, Rüyaların İşlevleri, Modern Psikoloji.

THE FUNCTIONS OF DREAMS IN THE BATTAL-NAME, DIGENES AKRITES AND DAVID OF SASSOUN

ABSTRACT

Battal-nâme, David of Sassoun and Digenes Akritas belongs to three different societys. The most important feature of these three epics, that their issues occured in Anatolia. However, there isn't a relationship between Turks and the plot of the epics. But Turkish narrative tradition deeply affected these epics and their plots. The relationship between narrator and listener, depiction of heroes, and relationship with each other, we can see many similar theme in the epics. In this paper we researched concept of dream, the function of dreams in the epics, what is the concept of dream in the modern psychology and its overwiev on the dreams. The function of dreams, and peoples in the dreams are similar in the each epics. This stiation occured historical association between three community. As a result of this article, we understand, that Turkish narrative tradition and understanding of Turkis Shaman is very effective on these three epics.

Keywords: Battal-nâme, Sasonlu Tavit, Digenes Akrites, The concept of dream, The function of dream, Modern psychology.

• Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi, elmek: mehmetyilmaz27@yahoo.com.tr

0. Giriş

Battal-nâme, Sasonlu Tavit ve Digenes Akrites, konuları itibariyle Anadolu'da şekillenen destanlardır. Ancak aynı coğrafyada meydana gelmiş olmalarına rağmen farklı dinlere mensup toplumlara; Digenes Akrites Hıristiyan Bizans'a, Battal-nâme Müslüman Türklere, Sasonlu Tavit yine Hıristiyan Ermenilere aittir.[1] Daha çok Abbasilerin Anadolu topraklarını fethederken, Bizans ve Ermenilerle olan savaşlarını konu alan ve bu savaşlar üzerine inşa edilen destanlar her halkın, tarihi olayları kendine göre değerlendirmesi bakımından önemli olduğu kadar ilgi çekicidir de.[2] Arapların, Bizans imparatoru Herakliyus'un ölümünden hemen sonra (M.S.641) Suriye'yi ve daha sonra da Ermeni topraklarına akın düzenlemeleri Araplar, Ermeniler ve Bizans arasındaki tarihî ilişkilerin yoğun geçmesine neden olmuştur. Bu üç halk arasında hâkimiyet elde etmek, toprak kazanmak, bazen de din maksadıyla uzun yıllar süren savaşlar olmuştur. Bu savaşların halk üzerinde derin tesirlerinin olduğu gerçeğini yadsımak mümkün değildir. Ancak XI. yüzyılın hemen başlarında Türklerin Kafkasya'yı aşarak Anadolu'ya gelmeleri meskûn halkların sosyal ve kültürel tarihlerinde de ciddi değişiklikler meydana getirmiştir. Çünkü Türkler o tarihten bugüne kadar daima baskın bir güç olarak bölgede kalmışlardır. Gerçi Haçlı savaşları sırasında Ermenilerle Türkler arasında çatışmalar meydana gelmiş ise de bu durum, Türkler açısından ciddi, herhangi bir sosyal veya kültürel değişikliğe sebep olmamıştır. Fakat aynı durum Ermeniler için geçerli değildir; çünkü Ermeniler hem savaşları hem de müttefikleri olan Haçlıları kaybederek Kilikya bölgesinde küçük krallıklar halinde tutunmaya çalışmış, XIV. yüzyıldan sonra Anadolu'nun tamamen Türkleşmesiyle de bu topraklarda bir daha hâkim bir güç olamamış; Türklerle iç içe, ama Türklerin hâkimiyetinde XX. yüzyılın başlarına kadar yaşamışlardır.

Bu uzun tarihî müşterekliğ, bu halkların birbirinden derinden etkilenmelerine neden olmuştur. Çalışmamızda, sözlü gelenek içinde önemli bir yer alan destanlardaki rüyaların işlevleri üzerinde duracağız. Bununla, birbirine yakın dönemlerde oluşmuş sözlü anlatım geleneğine ait metinlerdeki benzer rüya motiflerini, bu motiflerin anlamlarını, dinî düşüncenin sözlü gelenekteki önemini, din ulularının rüyalardaki rollerini inceleyeceğiz.

---

[1] Türkiye'de Digenes Akrites ile ilgili iki yayın bulunmaktadır. Biri, bu çalışmada rüya metnini aldığımız "*Digenes Akrites, Anadolu'nun Büyük Destanı (Grottaferrata ve Escorial versiyonları Yunanca ve Türkçe olarak)* Yunancadan Çeviren: Barış BAYSAL, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009." isimli eser, diğeri ise "*Digenes Akrites, Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı*. Haz: Richard C. Dietrich, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2009." kitaptır. Sasonlu Tavit hakkında ise Türkiye'de sadece iki yayın bulunmaktadır. Bunların ikisi de Prof. Dr. Fikret Türkmen'e aittir. Sayın Türkmen, iki bildirisinde Sasonlu Tavit'i bir destan metni olarak değil, daha çok hikâye olarak ve ayrıca Türk kültüründen ne kadar etkilendiğinden söz eder. Geniş bilgi için bkz: Prof. Dr. Fikret Türkmen, *Türk Halk Kültürünün Ermeni Kültürüne Tesiri,* Akademi Kitabevi, İzmir 1992. Bizim Sasonlu Tavit üzerine yaptığımız çalışma ise, destan metnini Türkçeye çevirip destan metninden hareketle Türk halk kültürüyle Ermeni kültürü arasındaki ilişki üzerinedir. Bu çalışmamız kitap olarak yayım aşamasındadır.

[2] Destanları oluşturan tarihî ve mitolojik arka planla ilgili ileri okumalar için şu kitaplar önemlidir: Rafael Şişmanyan, *Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sarkis Seropyan, Belge Yayınları, İstanbul 2006. *The Armenian People From Ancient to Modern Times,Volume-I-II*, edited by Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997.Rene Grousset:*Başlangıcından 1071"e Ermenilerin Tarihi,* Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu"da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007. Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü),* Türkçesi: Tanju Göksel, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998. *Armenian: Folk Arts, Culture and Identity*, Edited by Levon Abrahamian and Nancy Sweezy, Indiana University Press, 2001. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası,* Çev: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000. Veli Sevin, *Anadolu"nun Tarihi Coğrafyası –I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi,* Çev: Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul2003. Kalakantlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/ Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler,* Mhitar Koş.Azeri Türkçesine aktaran: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006. *The Heritage of Armenian Literature, Volume –II*. Agop Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S Franchuk,Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, 2002. Prof. Dr. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002. Prof. Dr. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri,* Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

1.Rüya Nedir

Rüyanın tanımını yaparken, öncelikle İslâm âlimlerinin rüya ile ilgili düşüncelerine yer verdikten sonra, modern psikolojinin rüya tanımını-özellikle psikanalistlerin- ve rüyanın ne tür bir işlevi olduğuna dair bilgilerini de aktaracağız.

Rüya ve rüyanın varlığına dair bilgiler denilebilir ki insanoğlunun var olduğu günden beri mevcuttur. Babil, Asur gibi kadim medeniyetlerde bile rüyaların yorumuna ilişkin tabletlerin bulunması, rüyanın, insanın hayatındaki önemine dair ipuçları vermesi bakımından ilgi çekicidir. Babil'de tanrı Mamu, Mısır'da tanrıça Serapis için yapılan tapınaklarda rüya görmek isteyenler gecelerlerdi.[3] Kadim Çin, Hindistan, Yunan ve Roma'da da rüyaların insanların hayatını ciddi bir şekilde işgal ettiğini gösteren belge ve bilgiler vardır.

İslâm âlimleri özellikle, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalardan, Hz. Peygamberin değişik hadislerinden hareketle rüyaya ve rüya yorumuna büyük önem vermişlerdir. Mesela, Kindî'nin, *Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine,* [4] Farabi'nin rüyalarla ilgili günümüze ulaşamayan eseri,[5] İbn-i Sina'nın *Rüya Risalesi*,[6] İbn-i Haldun *Mukaddime*'sinde,[7] *Kuşeyri Risalesi*'nde rüyalar ve rüya hâlleriyle alakalı önemli bilgiler bulunmaktadır. Neredeyse bütün İslâm âlimleri şöyle ya da böyle rüya hakkında doğrudan ve dolaylı olarak farklı eserlerinde rüya ile ilgilenmişlerdir.

İslâm âlimleri rüyayı tanımlarken, beş temel kuvvetin rüyayı etkilediğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar: Ortak Duyum, Hayal, Mutasarrıfa(Dış duyularla algılanan sûretler üzerinde tasarrufta bulunan bir kuvvet olarak düşünülmektedir.) Vehim ve Hafıza'dır.[8] İslâm âlimleri genel bir yaklaşım olarak rüyayı açıklarken, Kur'an-ı Kerim'deki Zümer Sûresi'nin 42. ayetini referans alırlar. Ayet, "Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. şüphe yok ki, bunda iyi düşünecek bir kavim için ibretler vardır."[9] şeklindedir. Konuyla ilgilenen âlimler arasında doğrudan doğruya bir *rüya tarifi* diyebileceğimiz herhangi bir bilgi mevcut değildir; ancak bunun yerine, "uykuda görülen şeyler" gibi daha muğlâk bir ifade biçimini yeğlemişlerdir. "Uykuda görülen şeyler, gerçeğe işaret olabileceği gibi, gerçek dışı şeyler veya uyanık iken zihnini meşgul eden şeyler, arzu edip de ulaşamadığı şeyler de olabilir. Bu itibarla rüyalar, **rüyayı sâdıka** ve **rüyayı kâzibe** olabilir. Peygamberlere vahyin geliş yollarından biri de, rüyayı sâdıkadır.

Mahiyeti kesin olarak bilinmemekle beraber insan rüya gerçeği ile sık sık karşılaşmaktadır. İslam bilginleri iyi rüyaların Allah'tan, kötü olanların ise şeytandan geldiğini, bazılarının bedenin fizyolojik ihtiyaçlarından dolayı ortaya çıktığını belirtmişlerdir. (…..) rüyalar bir delil değildir, bunlarla amel edilmez."[10]

---

[3]Kardiye Yılmaz, Kamile Çetin: *Rüyalar Ve Niyazî-İ Mısrî"nin Ta„Bîrâtü"l-Vâkı„Â Adlı Eserinde Rüyaların Dili,* Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007. s.1067. Annemarie Schimmel, istihâreyi açıklarken onu, antik çağdaki tapınak uykusunun bir devamı olarak görür. Geniş bilgi için bkz: Schimmel: age., s. 48.

[4]Kindî, *Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine*, (Felsefî Risâleler içerisinde) çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 1994. Bu konuyla ilgili önemli bir çalışma için bkz: İsmail Erdoğan: *İslam Filozoflarının Rüyanın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir İnceleme,* İslami Araştırmalar, C.16, S.1., 63-71, 2003.

[5]Annemarie Schimmel, *Halifenin Rüyaları, İslamda Rüya ve Rüya Tabiri,* Kabalcı, İstanbul 2005,s.32.

[6] Annemarie Schimmel, age., s. 32.

[7] İsmail Erdoğan, agm., s. 65.

[8]İsmail Erdoğan, agm., . s. 66.

[9] *Kur"ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrıcı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, Doç. Dr. Ali Turgut, Ankara 2007, s. 462.

[10] *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006,S.565.

İslâm âlimlerinin rüyayı anlama ve algılama biçimleriyle modern psikolojinin rüyaya yaklaşımı hayli farklıdır. Modern psikoloji rüyayı, bir olgu olarak görmez, onu daha çok doyurulmamış isteklerin bilinçdışına yansıması diye kabul eder. Ancak bu konuda modern psikolojinin kurucuları sayılabilecek kişilerin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Halbuki İslâm âlimleri onu hem bir olgu hem de hüküm çıkartılacak, özellikle rüyayı sâdıka, bir bilgi kaynağı olarak görmektedirler.[11]

Psikolojinin gerçek anlamda rüyalarla ilgilenmesi Sigmund Freud'la başlar. Ona göre rüya, "….(bastırılmış ve frenlenmiş) bir arzunun, (kılık değiştirmiş) tatminidir."[12] Freud'un rüya tanımı ile o sıralarda önemli bir öğrencisi olan Otto Rank'ın rüya tanımı birbirine çok yakındır. Rank, rüyayı "çocuklukla ve cinsellikle alakalı bastırılmış malzemeye dayanarak ve bu malzemenin yardımıyla, güncel ve hatta normalde erotik arzuları kılık değişikliğine uğratıp sembolleştirir, bunları gerçekleşmiş olarak gösterir."[13] Freud'a göre bir rüyayı besleyen çeşitli kaynaklar mevcuttur. Bunlar:

"a-Rüyada dolaysız olarak temsil edilen, güncel ve psişik anlamda önemli bir yaşantı.

b-Rüya tarafından bir bütün hâline getirilmiş olan, birden fazla güncel ve önemli yaşantılar.

c-Rüya içeriğinde eşzamanlı, ama belirsiz bir yaşantının dile getirilmesiyle temsil edilen, bir ya da birden fazla güncel ve önemli yaşantılar

d-Rüya içinde daima *güncel, ama belirsiz bir izlenimin dile temsil edilen içsel ve önemli bir yaşantı (anı, fikir)."*[14]

Dikkat edilirse Freud'un rüyanın kaynağı olabileceği diye gösterdiği durumların hepsinde anahtar ifade *güncel*dir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, rüyanın mutlaka kişinin gündelik hayatıyla bir ilişkisinin olması gerekir. Oysa Freud'dan bilinçaltının tanımından, rüyaların kaynakları ve yorumlanmalarına kadar birçok noktada ayrılan Carl Gustav Jung'a göre, hayatımızdaki pek çok krizin uzun geçmişi rüyalarımızda bize gösterilir, bu tehlikelerin eşiğine geldiğimizi bilinçdışımız fark eder ve bize bildirir.[15] Jung'un bu izahına göre, rüyalarımız bize gelecekten haber verirler. Geleceğin önceden bildirilmesi, kişinin karşılaşacağı o durumla başa çıkmasında büyük kolaylıklar sağlar. Yine Jung'un belirttiği üzere, rüya yaşam varsayımındaki bir eksikliği bütünleme çabasıdır. Önemli bir olaydan önce de bu tür rüyalar görülebilir.[16] Jung rüyaları türlerine ayırırken, bizim çalışmamızla ilgili olan ve onun "anlamlı düşler" diye tanımladığı bir rüya türünden söz eder. "…. Bunlar kimi zaman, bilincin yönelimini başkalaşa değiştirir, hatta tersine çevirir. Bunlar, düş görenin bir türlü yorumlayamadığı, arketipik güçlerdir; çoğu kez gelecekten haber verirler."[17] Mesela, Battal-nâme'deki rüyaların pek çoğu bu kategoriye girer.

[11] İsmail Erdoğan, agm., s. 70.
[12] Sigmund Freud: *Rüya Yorumları-I*, Ölya Yayınları, Çev: Akın Kanat, İzmir 2006, s.203.
[13] Freud, age., s. 203, 14 nolu dipnottan.
[14] Freud, age., s.225.
[15] C.G.Jung: *İnsan ve Sembolleri*, Çeviri: Ali Nahit Babaoğlu, Okuyan-us Yayınları, Ağustos 2009,s.52.
[16] Jung, age., s. 53.
[17] Carl Gustav Jung: *Analitik Psikoloji*, Çev: Ender Gürol, Payel Yayınları, İstanbul 2006, s.62. Bu açıklama, Ender Gürol'un bu esere yaptığı uzun Giriş'ten alınmıştır. Modern psikolojide rüyalarla ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Çalışmada kullandıklarımızın dışında da Alfred Adler rüyayı, "herhangi başka ruhsal bir tezahür gibi, her bireyde doğuştan var olan güçler yoluyla ortaya çıkar." veya "…rüya yardımcı bir olgudur, bir güç göstergesidir; yaklaşan bir tehlikeyle ilişkili olarak rüyayı görenin kişiliğini haklı göstermek amacıyla bedenin ve zihnin beklentisel bir düşünce ve araştırma girişiminde bulunmasının bir işaretidir ve kanıtıdır." şeklinde izah eder. Alfred Adler: *Bireysel Psikoloji*, Çev: Ali Kılıçoğlu, Say yayınları, İstanbul 2009,s.276/284. Bu eserlerin dışında rüyalarla ilgili başka önemli çalışmalar da mevcuttur. Sigmund Freud: *Psikanaliz Üzerine*, Çev: A. Avni Öneş,Say Yayınları, İstanbul 2008, s.23 vd. Bu eserde 1. Bölüm, Düşbilimin Yeniden Gözden Geçirilmesi, 2. Bölüm, Düş ve Gizemcilik adını taşımaktadır. Pascale

Kaynak olarak aldığımız eserin 72.sayfasında Hüseyin Gazi'nin gördüğü rüya "geleceği gösteren" grubuna girer. Hüseyin Gazi'nin rüyasına giren pir ona Cafer'in kendi oğlu olduğunu anlatır. Buna benzer rüyaları sadece Müslüman kahramanlar değil, aynı zamanda Hıristiyan olan, ancak daha sonra Müslümanların safına geçecek kadın veya erkek kahramanlar da görür. Sayfa 220'de Kays rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Peygamber, Battal'ın gelip ona yardım edeceğini söyler.

2.Battal-nâme- Sasonlu Tavit ve Digenis Akritas Destanlarında Rüyaların İşlevleri

2.1. Gelecekteki Olayları Bildiren Rüyalar

Modern insan için her şey doğal ve rasyoneldir, bu sebeple de açıklanabilir bir niteliğe sahiptir. Ancak destan kahramanı veya o destanın oluştuğu toplumsal ve kültürel çevre için durum öyle değildir. Olağanüstünün, modern insana göre tutarlı olmasa da, kendi içinde bir bütünselliği mevcuttur; ataların ruhları, din büyükleri ya da farklı tabiat kuvvetleri bu mevcudiyeti bir araya getiren önemli unsurlardır.

Ele aldığımız üç destandaki rüyaların temel işlevi kahraman veya kahramanlara onların yapacakları işlerin ya da kendilerinin gelecekleri ile ilgili haber vermesi veya bilgi aktarmasıdır. Bu sebeple, destanlardaki bütün rüyalar İslâmî terminoloji ile ifade edilecek olursa, "sâdık rüyalar", C. G. Jung'a göre ise, daha çok arketip güçleri barındıran "anlamlı düşler" kategorisine girer. Battal-nâme'de sadece Battal Gazi değil, diğer kahramanlar da bu tarz rüyaları görürler. Bu rüyaların ilki Battal Gazi'nin babası Hüseyin Gazi'nin gördüğü rüyadır: Bir gün Hüseyin Gazi, şam dağlarında gezerken üzerinde süslü atlastan bir çulun olduğu bir geyiği vurmak için kovalar. Geyik bir mağaranın içinde kaybolur. Mağaranın içinde üzerinde eyeri ve üzengisi hazır, önünde bir süngü toprağa saplı, bir tarafına büyük bir gürzün bağlandığını görür. Ayrıca, Âdem peygamberin iki bölük saçı, Hz. Davud'un zırhı, İshak peygamberin sakalı, Hz. Hamza'nın silahı da üstlerinde isimleri yazılı olduğu halde orda duruyor. Atı tutmaya çalışır, ancak at sağa sola koşarak kendini ele vermez. Tam o esnada gaipten bir ses, " Ya Aşkar, o yiğide muti ol" der. Yine o ses Hüseyin Gazi'ye bu at ve silahların henüz doğmamış olan Cafer'in olduğunu da söyler. Hüseyin Gazi yolda Cafer'in kim olduğunu düşünedüğünü evine gelir. Uykuya dalarken rüya görür. Rüyasında bir pir gelir, ona Cafer'in kendi oğlu olup doğumunun yakın olduğunu ve bütün Rum'u Müslüman edeceğini de müjdeler. [18] Bu rüyalarda görülen din büyükleri, aslında kahramanın rüyasında tezahür eden kollektif bilinçdışından başka bir şey değildir.[19] Arketipik nitelikler taşıyan bu şahsiyetler bütün bir topluma mal olmuşlar, evrensel olanla kişiseli kendilerinde birleştirmişlerdir.

Bu rüyanın bazı küçük farklılıklarıyla bir benzeri de Sasonlu Tavit destanındadır.[20] Sanasar, kardeşi Bağdasar'la beraber Sason kalesini inşa ettikten sonra Van Gölü'nün civarında yaşadıklarını duydukları deniz aygırlarını yakalamaya giderler. Sanasar göle girer.

"Sanasar, Tanrı'ya niyaz ederek, cesaretle

Tepe üstü kendini gölün sularına attı.

Gillot, *Althusser ve Psikanaliz*, Çev: Nami Başer, Epos Yayınları, Ankara 2010, s.77 vd. Freud'un rüya yorumlarının kritiğini yapar. Engin Gençtan: *Psikanaliz ve Sonrası*, Metis Yayınları, İstanbul, Mayıs 2008, s. 22 vd. Daniel Lagache: *Psikanaliz*, Yayına Hazırlayan, Halil Gökhan, Dost yayınları, Ankara Nisan 2005, sh. 65-75. Sigmund Freud:*Metapsikoloji,* Çevirenler: Dr. Emre Kapkın, Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul Mart 2002, sh. 223 vd. Bu eserde Freud, Düşler Kuramına Metapsikolojik Bir Ek başlığını taşıyan bir makale koymuştur.

[18] *Battal-nâme, (Eski Türkiye Türkçesi),* Haz: Prof. Dr. Necati Demir, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Dursun Erdem, Hece Yayınları, Ankara 2006,s. 72. Rüyalarla ilgili bütün alıntılarımız bu eserdendir.

[19] Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: *Jung,* Antony Stevens, Türkçesi: Ayda Çayır, Kaknüs, İstanbul 1999, s.47 vd.

[20] Aslında İngilizce metinde "David of Sassoun-Sasonlu David" olarak geçmektedir. Ancak Türkiye'de yaşayan Ermenilere destanla ilgili araştırmalar yaptığımızı, dolayısıyla destanın isminin Ermenicede ne olduğunu sorduğumuzda "Sasonlu Tavit" cevabını verdiler. Biz de özel isimlerde mümkün olduğu kadar orijinal imlâya bağlı kalmaya çalıştık

Tanrı'nın inayetiyle göl yarıldı,
Sanasar'in gözünde kurudu.
Ancak Bağdasar'in gözüne deniz görünüyordu.
Gölün kıyısında yalnız oturuyordu.
Durmadan ağlıyordu Bağdasar.
-Vah kardeşim, gölde kayboldu,
Kardeşim göle girdi, boğuldu.
Onu tekrar göremeyince, büyük bir acı içinde kendinden geçip
Orada yere yığıldı.
Göle girince, Sanasar kuru toprak üzerindeymiş gibi yürüdü.
Gölün altında bir bahçeye rastladı,
İçinde bir saray vardı, bahçesinde de bir havuz.
Sarayın önünden sular akmaktaydı,
Deniz aygırı Kurkig Celali de oradaydı.
Sedef kakmalı bir eyer sırtındaydı,
Bir yanına Şimşek Kılıç asılıydı.
Baktı, bir de kilise gördü.
Kiliseye girince çevresine baktı, uykuya dalıp rüya gördü.
Meryem Ana rüyasında göründü.
Hey Sanasar, ayağa kalk!
Kutsal Haç buradadır[21]
Önünde yedi kere diz çök, dua et lâyıksan senindir.
Onu sağ koluna takarsan darbe almazsın,
Deniz aygırı Kurkig Celali, yuları başında, eyerlenmiş, oradaydı.
Semavi Şimşek Kılıç bir yanına asılı,
Lâyık isen kılıcı alır, ata da binersin.
Bir sandık var burada, içinde zırh,
Zırhın belinde kemeri, baş için miğferi…
Ayaklar için zırhlı ayakkabısı, pehlivanların ağır gürzü,
Ok, yay ve kalkan…
Hepsi burada alırsın.
Şu havuzda yıkanırsan, irileşir, güçlenir, korkusuz olursun.

[21] Ermenice Baderazmi Haçı. Sağ koluna takan kişiyi yenilmez kılan kutsal bir haç. Kaynak metinde "savaş haçı" olarak geçiyor. Ancak Türkçeye, metnin içeriğine uygun olarak Kutsal Haç şeklinde çevirdik.

Yedi kat daha kuvvetlenirsin,
Bedenin yedi kat daha irileşir,
Gider muradına erersin.
Sanasar kendine geldi, kalktı.
-Ne garip bir rüya böyle, dedi.
Şaşırdım, gerçek mi yalan mı diye.
Kendisine söylenilen yere gitti,
Sandığı açtı ve her şeyi buldu.
Rüyasında gördüğü gibiydi.
Miğfer oradaydı,
İçine iki kilo pamuk doldursa, yine de başına uymayacak,
Zırhın kemeri oradaydı,
Yedi kat doladı beline,
Zırhtan bir çift ayakkabı oradaydı,
Her birine birer kilo pamuk koysa, giyse,
Yine de ayağına büyük gelirdi.
Kiliseden dışarı çıktı, gitti sarayın havuzunda yüzdü.
Çeşmenin suyundan içti ve uykuya daldı.
Henüz uyumuştu ki, Tanrı'nın inayetini aldı.
İrileşti, güçlendi, cesaretlendi, olağanüstü biri oldu.
Sonra iç gömleğini ve zırhını giydi,
Zırhtan kemerini taktı, belinin tam ölçüsündeydi.
Miğferini giydi, tam başının ölçüsündeydi.
Zırhtan ayakkabılarını giydi, tam gelmişti.
Bütün silahları aldı, diz çöküp yedi kere dua etti,
Şimşek Kılıç'ı beline taktı,
Melekler, Kutsal Haç'ı sağ koluna taktılar,
Onu darbelerden korusun diye.
Cesaret gelince, ata binmeye kalkıştı,
Kurkig Celali dönüp dedi:
-Topraktan gelen, ne yapıyorsun?
Aklından ne geçiyor?
Sanasar:-Üstüne bineceğim,
Kurkig Celali:-Güneşe kadar götürürüm seni, yanarsın.

Sanasar:- Ben sudan doğmuşum, karnının altına saklanırım, dedi.

Kurkig Celali:-Seni yere çalarım, derinlere, cehenneme kadar gidersin.

Sanasar:-Ben sudan doğmuşum, sırtına binerim, dedi.

Sıçradı, atın sırtına bindi.

At, onu güneşe kadar götürüp yakacakken,

Dönüp atın karnının altına saklandı,

At, onu aşağılara, yerin derinliklerine götürecekken,

Hemen atın sırtına bindi.

At şahlanıp ağzı köpürerek,

Bir oraya bir buraya koştu,

Fakat Sanasar'i sırtından atamadı.

Nihayet uysallaştı, akıllandı, durdu.

-Sen benim sahibimsin, ben de senin atınım, dedi." [22]

Sanasar bu atı ve silahları aldıktan sonra yenilmez bir savaşçı olur ve asıl düşmanı olan Halife'den intikam almaya gider. Bu at ve silahlar daha sonraki nesillerde de kullanılırlar. Tıpkı Hüseyin Gazi'nin rüyasında olduğu gibi burada da kahramanın atı ve silahları kutsal kişiler tarafından olağanüstü bir yerde ve şekilde korunmaktadır. Bu savaş araçları sıradan değildir. Sasonlu Tavit destanındaki rüyaların çoğu bu işleve sahiptir. Özellikle yıldızların rüyada görünmesi ve onların rüyadaki hareket biçimlerinden bazı yorumlar yapılır; bu yorumlar kahramanların geleceklerini şekillendirirler. Sanasar ve Bağdasar'ın annesi Dzovinar Hanım'ın gördüğü rüya böyledir.

"Dualarım seninle, sözlerime kulak ver, bu savaşa girişme,

"Neden?" diye sordu Halife,

-Geçen gece bir rüya gördüm, dedi Dzovinar Hanım,

Halife:-Rüyan nasıldı?

Dzovinar:-Gördüm ki, küçük yıldızlar bir büyük yıldızın etrafında kümelendi,

Küçük yıldızlar aniden büyüğün üzerine üşüştüler,

Titrek titrek yandı büyük yıldız, sonra kayboldu,

Kapımızın önüne düştü."[23]

Dikkat edilirse bu rüyada, küçük yıldızlar Sanasar ve Bağdasar kardeşleri, büyük yıldız ise Halife'yi temsil etmektedir; kapının önüne düşmesi ise, Halife'nin savaşın neticesinde mağlup olacağıdır. Nitekim rüyada görülenler gerçekleşir. Destanın üçüncü dairesinde Şemsil Hatun'un gördüğü rüya da metindeki işlevselliği yönünden Dzovinar'ın gördüğü rüyaya benzer. Şemsil Hatun, oğlu Melik'i Tavit'le savaşmaması için ikna etmeye çalışır.

[22] *David of Sassoun, The Armenian Folk Epic in Four Cycles*, Translated with an Introduction and Notes by Artin K. Shalian, Ohio University Press, 1964, s. 45 vd. Çeviriyi serbest bir dille yaptık. Bundaki amacımız mümkün olduğu kadar destanın ilgili yerlerindeki rüyaları ve içerdikleri motifleri tanıtmaktır.

[23] Shalian, age., s. 25 vd.

"Tavit'le savaşmaya gitme; bir rüya gördüm,

Msr'in yıldızı loş, fersizdi; Sason'un yıldızı ise ışıl ışıl parlıyordu,

Gördüğüm bir diğer rüyada,

Msr'in atı kaçıyordu, Sason'un atı ise onu kovalıyordu,

Sonra yeniden rüya gördüm, Sason üzerinde güneş parlıyordu,

Parlak ve sıcaktı,

Memleketimiz Msr ise puslu ve karanlıktı,

Gök bulutluydu, yağmur yağıyordu,

Seller aktı, sel suları kan kesildi; cesetler sürükleniyordu,

Beni dinle, Tavit'le savaşa gitme, dedi."[24]

Digenes Akrites destanında rüya örneğine sadece bir yerde rastlanır. Grottaferrata bölümünde bu rüya şu şekildedir:

" Ama Tanrı'dan beklenmedik bir mucize geldi,

ve yapılan gizli plan bir rüya aracılığıyla ortaya çıktı. 135

Kızın en genç erkek kardeşi bir rüya görmüştü,

uyanır uyanmaz ağabeylerini çağırdı

ve gece rüyasında gördüklerini onlara anlattı.

"Evet" dedi, "oturuyordum,

ve Lakkopetra'daki şahinleri seyrediyordum, 140

birden çevik bir şahin bir güvercini gözüne kestirdi,

Tam yakalamak üzereyken,

kaldıkları odaya daldılar,

eniştemizle kız kardeşimizin kaldığı.

Ansızın sıçradım ve onu kurtarmaya çalıştım; 145

Kafam karmakarışık halde uykudan uyandım."

En büyük ağabey rüyayı şöyle yorumladı:

"Derler ki, şahinler adam kaçıranları temsil eder

ve senin gördüğün şahine gelince, korkarım ki eniştemiz

güvercinine yani kız kardeşimize zarar verecek. 150

Haydi rüyanda gördüğün

şahinlerin uçtuğu yere gidelim."

Atlarına atladıkları gibi kayalığa gittiler,

ve orada atlarıyla bekleyen Arapları buldular."[25]

[24] Shalian, age., s. 254 vd.

Bu rüya Escorial versiyonunda bazı küçük değişikliklerle aynen tekrarlanır. Bunun dışında Digenes Akrites destanında rüya örneği yoktur.

Görüldüğü üzere bu rüyalarda kahramanların karşılaşacakları durumlar ve olaylar önceden *rüya hâliyle* kendilerine bildirilmektedir. Ancak bu üç destanın içinde, bu tür rüyalar en çok Battal-nâme'de görülürler. Mesela, Battal Gazi'nin Rum'a gidip orada esir olduğunu anlatan *meclis*te Kelb bin Ṣabbāḥ'ın oğlu ve daha sonra kendisi benzer rüyayı görürler. Önce oğlu rüyasında kendisini bir ejderhanın kovaladığını ve mütemadiyen "baban Muhammed dinine girsin, yoksa onu sarayı ile birlikte yutarım" dediğini söyler. Çocuğun sonraki rüyasında ise, bu sefer bir arlan ona babasının küfrü terk etmesini, Müslüman olmasını, aksi takdirde öleceğini belirtir. Oğlundan sonra Kelb bin Ṣabbāḥ'ın kendisi Hz. Peygamberi rüyasında görür. Hz. Peygamber onun adını değiştirip *Abūzer* koyar. Hemen gidip çok sevdiği Battal'ı zindan çıkarmasını ve onunla dost olmasını söyler. Kelb rüyasını sabahleyin vezirlerine anlatınca onlar da aynı rüyayı gördüklerini anlatırlar.[26] Bu rüyada hem geleceği görme hem de rüya yoluyla din değiştirme motifleri görülmektedir. Burada şu noktaya dikkat edilmesi gerekir: Battal-nâme metinleri yazıya geçirilirken Türklerin büyük bir kısmı din olarak İslâm'ı seçmişti; ancak benimsedikleri yeni dinin yanında eski dinî düşüncelerden veya inançlardan hemen vazgeçmemişlerdi. Bu sebeple Battal-nâme, Danişmendnâme, Saltıknâme gibi metinlerde her ne kadar Hz. Peygamber ve İslam'ın diğer ulu kişileri kahramanların rüyalarına girseler veya öyle görünseler de aslında şamanizm'den gelen "ruhlardan yardım alma, onların verdikleri bilgilerle doğruyu söyleme, bulma" anlayışının açık bir tesiri görülmektedir.[27]

2.2. Tehlikeli Durumların Bildirildiği Rüyalar

Battal-nâme'de bu tür rüyaların örnekleri çoktur. Biz buraya aralarından bazılarını alacağız. Battal Gazi (Seyyid Hazret) yolda gittiği bir sırada rüyada Hz. Peygamberi görür. Rüya hâlinde, Hz. Peygamber, alemdarı Abdülvehhab'ın zor durumda kaldığını, hemen Bağdat'a gidip onu kurtarmasını söyler.[28] Buna benzer bir rüya Battal Gazi'nin Hindistan'a gidip dev anasını öldürdüğü mecliste geçer. Battal Gazi dev anasının kalesine geldiğinde çok güzel bir kız görür. Kız, kendisinin Kıravan Şahının kızı olduğunu, yedi yıldır devin elinde esir tutulduğunu, bir gece çok ağlayıp rüyasında Hz. Peygamber'in, oğlu Seyyid Battal Gazi'nin gelip kendisini kurtaracağını söyler.[29]

Digenes Akrites destanından aldığımız tek rüya örneği aynı zamanda içinde tehlikeli durumların anlatıldığı motifleri de barındırır.

---

[25] *Digenes Akrites, Anadolu'nun Büyük Destanı (Grottaferrata ve Escorial versiyonları Yunanca ve Türkçe olarak)* Yunancadan Çeviren: Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009, s. 49. Bu destanın bir başka önemli çevirisi de Tarih Vakfı Yurt Yayınları arasında çıkan, *Digenes Akrites, Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı,* Dr. Richard Dietrich, İstanbul 2009. Bu eserde destanın oluşumu ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: "Digenes Akrites, genel olarak Doğu Anadolu'da X. yüzyılın ortasında başlayan, Araplara karşıyapılan Bizans seferleri ile Selçukluların XI.yüzyılın ikinci yarısında yaptıkları akınları, 1071'deki Malazgirt Savaşı zaferinden önceki dönemin toplumunu ve koşullarını yansıtmaktadır."s.18.

[26] Demir-Erdem: age., s.150.

[27] Bu konuda geniş bir literatür mevcuttur. Daha geniş bilgi için bkz: Mircea Eliade: *Şamanizm*, Çev: Cemet Birkan, Ginge Yayınları, İstanbul 1999, s. 214 vd. Julian Baldick: *Animal and Shaman, Ancient Religions of Central Asia*, New York University Press, USA 2000, s. 100 vd. Bu eser doğrudan şamanizm'le alakalı olmayıp eserin büyük bir kısmı, yaklaşık 150 sayfası, Orta Asya, Türkler, Moğollar, Tunguz ve Mançularla ilgili bildik, tekrarlanan tarihî bilgileri içermektedir. Sibirya şamanizm'i üzerine önemli bilgiler içeren ve henüz Türkçeye çevrilmemiş şu eser de önemlidir. Vilmos Dioszegi: *Tracing Shamans in Siberia*, Humanities Press Inc, New York, 1960. Altay şamanlığına ait ilk elden bilgileri içermesi bakımından A. V. Anohin'in : *Altay Şamanlığına Ait Materyaller,* Çev: Dr. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s.24 vd., Prof. Dr. Fuzuli Bayat'ın: *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken İstanbul 2006, s.143-147 gibi eserleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

[28] Demir-Erdem, age., s.196.

[29] Demir-Erdem, age., s.212.

Sasonlu Tavit destanında ise, Tavit, Msr Melik'iyle savaşmaya gittiği zaman amcası Tzenov Hovan, bir gece rüyasında Msr yıldızının parladığını, Sason yıldızının ise sönüklediğini görür. Hemen yatağından uyanı ve karısı Saryeh'e "Tavit'i kaybettiklerini" anlatır.[30] Gerçekten de Tavit, Msr Melik'inin kazdığı kuyuya hileyle düşmüştür.

2.3.Görüldükten Sonra Din Değiştirilen Rüyalar

Bu tip rüyalar Battal-nâme'de çok görülür. Mesela, Battal Gazi'nin Mihran'ı öldürdüğü mecliste, Muhammed, Mihriyayil'in kızıyla karşılaşır. Kız, ona Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğünü ve Müslüman olduğunu anlatır.[31] Yine eserin bir başka meclisinde Hz. Peygamber, Kaytur'un rüyasına girer. Rüyada ona, "ciger-guşesi" Seyyid Battal Gazi'yi zindandan kurtarmasını ve hemen iman etmesini söyler. Bu rüya halinden sonra Kaytur'un gönlünde iman nuru parlar ve iman eder.[32]

Battal-nâme'de, görüldükten sonra din değiştirilen rüyaların nitelikleri aşağı yukarı aynıdır. Hepsinde Hz. Peygamber, kahramanlardan birine görünür ve onu dine davet eder, gayr-i Müslim kahraman da hemen o anda din değiştirir. O kahramanda potansiyel bir Müslüman ruhunun bulunduğunu metinden öğreniyoruz. Buna karşılık Sasonlu Tavit destanında bu tür rüya örnekleri yoktur. Sadece destanın başka bir varyantında Hantut Hanım, Tavit'le karşılaştıktan sonra kendisinin zaten gizlice Hıristiyan olduğunu, anne ve babasının kâfir olarak yaşadıklarını anlatır.[33]

2.4. Yol Gösterici Rüyalar

Battal-nâme'de başta Hz. Peygamber olmak üzere, bazen de Hz. Ali kahramanlara her zaman yol gösterir. Bu, rüya halinde kahramana doğrudan bilgi verme, ilgili yerleri söyleme, bazen de yapacağı işin planını anlatma şeklindedir.

Abdüsselâm'ın Rum'a gidip esir olduğu mecliste, Müheng rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Rüyasında Peygamber, ona yukarı gitmesini, orada Battal Gazi'nin yerini gösterir. Rüyadan sonra savaş planını yaparlar.[34] Battal Gazi'nin Kūh-ı Kāf'a gitmesini anlatan mecliste, Hz. Peygamber, dervişlerin rüyasına girerek onlara Battal Gazi'nin yerini söyler.[35] Aynı mecliste, Battal Gazi uyurken, rüyasına Hz. Ali girer ve ona düşmanların kendisini öldürmeye geldiklerini anlatır. Battal Gazi hemen uyanır ve düşmanlarını öldürür.[36] Battal-nâme'de görülen rüyalardaki yardımcı kahramanların zaman zaman metinde değişmesi, muhtemelen anlatıcının veya anlatıcıların İslâm büyüklerine hürmeten yaptıkları bir fiildir. Çünkü rüyalarda isimler değişse de rüya halinde anlatılan veya yapılan değişmemektedir.

[30] Shalian, age., s. 275.
[31] Demir-Özdemir, age., s. 112.
[32] Demir-Özdemir, age., s.122.
[33] *Daredevils of Sassoun, The Armenian National Epic*, By Leon Surmelian, George Allen & Unwin Ltd, London 1964, s. 213. Prof. Dr. Fikret Türkmen, Hantut Hanım'ın bir Türk hükümdarının kızı olduğunu söyler. Ona göre, "David, Türk destanlarında olduğu gibi, olağanüstü bir ata ve kılıca sahiptir. Türk hükümdarının kızı Handudu'ya âşıkolmuş, Arapların Kafkas bölgesini işgalleri sırasında büyük kahramanlıklar göstermiştir. Handudu, sıkışık bir döneminde David'e haber göndererek yardım ister. David yardıma gelir, ancak Handudu'ya âşıkolur ve onunla evlenmek ister. Kızın bu teklifi kabul etmesi için şartları vardır. Handudu ile at yarıştıracak, çeşitli yarışlaryapacak; bunları kazandığı takdirde onunla evlenecektir. Birçok mücadele sonunda David'le Handudu evlenirler. Miher adlı bir oğulları olur. David ölünce destanı bu çocuk devam ettirir." Geniş bilgi için bkz: Prof. Dr. Fikret Türkmen: *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri,* Akademi Yayınları, İzmir 1992,s.2. Bu bilgi muhtemelen bizim ulaşamadığımız destanın başka bir varyantında mevcuttur. Leon Surmelian'ın çevirisinde ise, Hantut, Tebriz'de ikamet eden Türkmen bir prensestir. Aynı eserin Tavit ve Hantut Hanım bölümünün sonunda verilen dipnotlarda bunlardan başka bilgilere de rastlanır: Gurbo'nun derlediği destanın ilk varyantında Hantut'un babası Kağızman Emir'i olarak gösterilir.
[34] Demir-Erdem: a.g.e.s.107.
[35] Age., s.268.
[36] Age., s.271.

Sasonlu Tavit destanında kahramanlara doğrudan rehberlik eden rüya örnekleri yoktur. Esasen destan rüya malzemesi bakımından Battal-nâme'ye göre zayıftır. Ama tespit ettiğimiz rüyalarda daha çok Meryem Ana-sadece bir rüyada Aziz Garabet görülür- kahramana iş yaptırır. Bu işler daha çok kilise inşa etme biçimindedir.

2.5. Sağaltıcı Rüyalar

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Battal-nâme'de bu rüyalardan bir tanesine rastladık.[37] Mel'ûn 'Ukbe Kādı'nın anlatıldığı mecliste, 'Ukbe, Battal Gazi'yi zehirler, bu duruma çok üzülen Muhammed Gazi şehirden dışarı çıkar, bir ağacın altında oturup ağlar. Elinde bir asa ve şişeile yaşlı bir kadının kendisine doğru geldiğini görür. Yaşlı kadın, Muhammed'e kederlenmemesini, Hak Teala tarafından Battal Gazi'ye ilacın gönderildiğini anlatır. Yaşlı kadın, Medine'de Hz. Peygamber'in türbesinin yanında kaldığını ve bir gece rüyasında Peygamberin türbesinden bir sesin, " Ya Rabia bu şişeyi al, oğlum Battal'a hemen götür" dediğini duyar. O da hemen bu şişeyi Battal'a ulaştırmak için geldiğini söyler. Battal Gazi şişedekini içtikten sonra iyileşir.

3. Sonuç

Ele aldığımız her üç destan da kendi alanlarında ilk olma özelliğini taşımaktadırlar. Battal-nâme, Anadolu'da teşekkül eden ilk Türk destanı, aynı zamanda destan zincirinin de ilk halkasıdır.[38] Sasonlu Tavit destanı kendi içinde dört daireden meydana gelmektedir. Her daire bağımsız olmakla birlikte aynı zamanda bir sonraki dairenin kahramanlarını içinde - en azından doğumlarını- barındırır. Bu yönüyle destan, Türk destan geleneğini hatırlatmaktadır. Manas Destanı da benzer şekilde – baba, oğul ve torun- sıralanır.[39] Gerçi destanın Türklerle ilişkisi çok sınırlıdır; ama destan geleneği açısından Türk destanlarından çok etkilenmiştir. Digenes Akrites destanı ise, herhangi bir destan geleneğinin devamı olmayıp daha çok, zaman içinde derlenmiş manzum metinlerin toplamı niteliğini taşımaktadır. İncelediğimiz destanların bu yönleriyle de ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Sadece destanları besleyen tarihî arka plan değil, aynı zamanda destanlarda ortaya konulan dünya görüşü,vatan anlayışı, dinî düşüncenin tezahürü gibi daha pek çok alanda eserlerin ortak motifleri bulunmaktadır.

Destanlardaki rüyalar, yukarıda üzerinde durduğumuz üzere, özellikle de C. G. Jung'un tanımladığı "anlamlı düşler" grubuna girmektedir. Kahramanların bütün davranışları, yapacakları işler, hatta kahramanların kaderleri bir anlamda destanlarda görülen rüyalarda tayin edilirler. Rüyada görülen Hz. Peygamber, Meryem Ana, Hz. Ali ve diğer din uluları aslında sadece rüyada görülen birer şahsiyet olmakla kalmayıp doğrudan metin içinde kahramanların hayatlarına, yapacakları işlere müdahale ederler. Böylece kahramanın vazifesi olağanüstü bu kişiler tarafından belirlenmiş olur. Bu durum, bizi anlatıcı/dinleyicinin psikolojisini, onların yaşadıkları bu coğrafyayı nasıl vatan kıldıklarını veya vatan olarak nasıl gördüklerini anlamamıza yardımcı olur. Rüya kahramanlarının rüyadaki hâlleri ile şamanizm'deki yardımcı ruhların hâlleri arasında büyük benzerlikler görülmektedir. Aslında şaman'ın tedavi, bilgi ve yardım alma amacıyla farklı dünyalar arasında yaptığı seyahat ile destanda görülen din büyüklerinin rüyalardaki işlevleri arasında büyük benzerlikler görülmektedir. İslâmiyet öncesi Türk inancının destanlardaki izleri takip etmek yönünden bu motifler önemlidir. Anadolu'da yaşamış farklı dinlere mensup toplumların

[37] Bu ifadeyi, rüyaları işlerken kaynak olarak kullandığımız metin için sarf ettik. Muhtemelen destanın başka varyantlarında bunun benzeri rüyalar bulunmaktadır. Destan üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarla rüyaların türleri ve işlevleri hakkında daha etraflı bilgilere sahip olabileceğiz.

[38] Demir-Erdem, age., s. 21.

[39] Cusup Mamay varyantında Manas Destanı'nın olay halkaları sadece Manas, Semetey ve Seytek'le sınırlı kalmaz. Manas'ın soyundan gelen kahramanlar zinciri yakın zamanlara kadar devam eder. C. Mamay'da soy şu şekilde devam eder: Manas, Semetey, Seytek, Kenenim, Seyit, Asılbaça-Bekbaça, Sombilek Çegetey. Geniş bilgi için bkz: *Manas Eposunun Okuyalarınan Kıskaça Bayanı (Cusup Mamay varyantı boyunca)* şincan El Basması, Urumçi, 1995.

destanlarını karşılaştırmalı incelemek bize, Türk anlatı geleneğinin sınırlarını, çevresinden etkilenip etkilenmediğini ya da çevresini ne kadar etkilediğini de gösterecektir. Ayrıca, Türk destanlarındaki rüyaların modern psikolojinin verilerine göre değerlendirilmesi, Türk destan geleneğinin çeşitli motiflerini ve kahraman psikolojisini anlamada bize büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

ADLER, Alfred: *Bireysel Psikoloji*, Çev: Ali Kılıçoğlu, Say yayınları, İstanbul 2009.

ANOHİN, A.V.: *Altay Şamanlığına Ait Materyaller,* Çev: Dr. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.

BALDİCK, Julian: *Animal and Shaman, Ancient Religions of Central Asia*, New York University Press, USA 2000.

DEMİR Necati, ERDEM, Mehmet Dursun, *Battal-nâme, (Eski Türkiye Türkçesi),* Hece Yayınları, Ankara 2006.

Daredevils of Sassoun, The Armenian National Epic, By Leon Surmelian, George Allen & Unwin Ltd, London 1964.

David of Sassoun, The Armenian Folk Epic in Four Cycles, Translated with an Introduction and Notes by Artin K. SHALİAN, Ohio University Press, 1964.

Digenes Akrites, Anadolu'nun Büyük Destanı (Grottaferrata ve Escorial versiyonları Yunanca ve Türkçe olarak) Yunancadan Çeviren: Barış BAYSAL, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009.

Dini Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

DİÓSZEGİ, Vilmos: *Tracing Shamans in Siberia*, Humanities Press Inc, New York, 1960.

ERDOĞAN, İsmail: *İslam Filozoflarının Rüyanın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir İnceleme,* İslami Araştırmalar, C.16, S.1., 63-71, 2003.

FREUD, Sigmund: *Rüya Yorumları-I*, İnkılâp Yayınları, Çev: Akın Kanat, İzmir 2006.

FREUD, Sigmund: *Psikanaliz Üzerine*, Çev: A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul 2008.

FREUD, Sigmund: *Metapsikoloji,* Çevirenler: Dr. Emre Kapkın, Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul Mart 2002.

GENÇTAN, Engin: *Psikanaliz ve Sonrası*, Metis Yayınları, İstanbul, Mayıs 2008.

GİLLOT, Pascale: *Althusser ve Psikanaliz*, Çev: Nami Başer, Epos Yayınları, Ankara 2010.

JUNG, Carl Gustav: *Analitik Psikoloji*, Çev: Ender Gürol, Payel Yayınları, İstanbul 2006.

JUNG, C. G.: *İnsan ve Sembolleri*, Çeviri: Ali Nahit Babaoğlu, Okuyan-us Yayınları, Ağustos 2009.

JUNG, Antony Stevens, Türkçesi: Ayda Çayır, Kaknüs, İstanbul 1999.

KALAFAT, Dr. Yaşar t: *Türk – Ermeni Kültür İlişkilerinde Mitolojik Boyut*, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003.

Kindî: *Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine*, (Felsefî Risâleler içerisinde) çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 1994.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Hayrettin KARAMAN, Prof. Dr. Ali ÖZEK, Prof. Dr. İbrahim Kafi DÖNMEZ, Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI, Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜş, Doç. Dr. Ali TURGUT, Ankara 2007.

LAGACHE, Daniel: *Psikanaliz*, Yayına Hazırlayan, Halil Gökhan, Dost yayınları, Ankara Nisan 2005.

Manas Eposunun Okuyalarınan Kıskaça Bayanı (Cusup Mamay varyantı boyunca) şincan El Basması, Urumçi, 1995.

SCHİMMEL, Annemarie: *Halifenin Rüyaları, İslamda Rüya ve Rüya Tabiri,* Kabalcı , İstanbul 2005.

TÜRKMEN, Prof. Dr. Fikret: *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri,* Akademi Yayınları, İzmir 1992.

YILMAZ, Kardiye: Kamile ÇETİN: *Rüyalar Ve Niyazî-İ Mısrî'nin Ta„Bîrâtü'l-Vâkı„Ât Adlı Eserinde Rüyaların Dili,* Turkish Studies İnternational Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1965-1974, TURKEY

BİR KAÇ ÖRNEK ÇERÇEVESİNDE İÇ GÖÇLERİN AĞIZLARA ETKİSİ

Mehmet AYDIN•

ÖZET

Bu çalışmada iki somut örnek çerçevesinde Türkiye Türkçesi ağızlarıyla iç göç arasındaki ilişki tartışılmıştır. Aybastı yöresinden 1950'li yıllarda özellikle tarıma uygun alanlara göçler olmuştur. Aynı ailenin bir ferdi Samsun'un Çarşamba ilçesine giderken, bir başkası Tokat'ın Niksar ilçesine gitmiş ve orada yerleşmiştir. Çarşamba'ya yerleşen hanım 50 yıl orada yaşamıştır. Niksar'a yerleşen ağabey de o kadar yıl bu ilçede yaşmıştır. İkisi de gittikleri yörede kendi ağızlarının konuşuru olarak kaldıklarını düşündükleri halde, özellikle hanımın ağzında Çarşamba ağzıyla ilgili yeni unsurlara rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağızlar, içgöç, ağızlar arasındaki ilişkiler.

THE EFFECTS OF DOMESTIC MIGRATION ON DIALECTS IN A FEW EXAMLES

ABSTRACT

In this study the relationship between Türkiye Turkish and domestic migrations has been discussed within the framevork of the two specific examples. From Aybastı in 1950 especially to the areas especially appropriate for farming did same migration take place. Wheras one member of the same family migrated to Çarşamba –the town Samsun, the other went to Niksar the town of Tokat and settled there. The women who went to Çarşmaba lived there for 50 years. The older brother who moved to Niksar also lived for 50 years there. Althoush both of them thousht that thes preserved their own dialects, it has been found some new words in the dialect of the woman who moved to Çarşamba.

Keywords: Dialects, domestic migration, the relation between Dialects.

1. Giriş

Göç kelimesi *Türkçe Sözlük*'te "ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden bir başka yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret" biçiminde tanımlanmıştır.

Göç kavramı, nüfusun birey, aile ya da topluluk biçiminde yaşadığı yeri doğal veya doğal olmayan etkenlere dayalı olarak yer değiştirmesi şeklinde de tanımlanabilir. "Göçler, genellikle iç göç ve dış göç diye ikiye ayrılır. İç göç, bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerdir" (İpek 2006: 17).

Türkiye'de en yaygın iç göç türü, kırsal yerleşim alanlarından kentsel yerleşim alanlarına doğru gerçekleşen iç göç hareketleridir. "Göçle ilgili çok sayıda eski kuram *itme* ve *çekme* etmenlerine odaklanmıştır" (Giddens 2008: 570). *İtme*' nüfusun yaşadığı kırsal yerleşim alanlarının göçe yol açan, göçü doğuran şartlarıdır. Toprak yetersizliği, geçim

• Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: mehmeta@omu.edu.tr

sıkıntısı, nüfus artışı, gelenek ve törelerin baskısı, sosyo-kültürel etkenler vb. kırsal yerleşim alanlarının nüfusu iten etkenleridir" (Gürbüz 2006: 211). "Bunun tersine „çekme etmenleri" gidilen yerlerin göçmenleri çeken özellikleridir; örneğin gelişen emek pazarı, daha iyi yaşama koşulları ve düşük nüfus yoğunluğu başka bölgelerdeki göçmenleri çekebilmektedir" (Giddens 2008: 570).

Bildirimde üzerinde doktora çalışması yaptığım *Aybastı Ağzı* bağlamında iç göç olgusuna bakarak bunun ağızlara etkisini anlamaya çalışacağım. [1]

"Ağız çalışmaları geniş ve dar sahada olmak üzere iki şekilde yapılabilir. Benim üzerinde çalıştığım yöre, daha önce yapılan bu tür çalışmalar dikkate alındığında dar bir saha olarak nitelendirilebilir.

Üzerinde çalıştığım saha Tokat'la Ordu ili ağızları arasında küçük bir geçiş ve sınır bölgesi oluşturuyor. Bu çalışma, Canik dağlarının kuzey amacında, Bolaman çayının iki kolundan birinin yukarı vadisinde 508 km2'lik bir alanda kurulu Aybastı ve Kabataş ilçeleriyle köylerinin ağızlarının incelenmesini kapsar.

Ben Aybastı ağzı üzerine çalışmaya başladıktan sonra 1990 yılında çıkarılan 3644 sayılı kanunla Aybastı'ya bağlı bir belde olan Kabataş ilçe olmuştur" (Aydın 2002: VII).

Aybastı ve Kabataş'ta hızlı nüfus artışı ve arazilerin parçalanarak küçülmesi bölge insanını göçe yöneltmiştir. (Aydın 2002: 5). "Ordu ilinden dışarıya doğru göçler başlangıçta tarım sahaları istikametine yönelmiştir. Samsun'un Terme, Çarşamba ve Bafra ovaları, Tokat'ın Niksar ovası; Sakarya, Düzce ve Hendek başlangıçta sürekli yerleşim için tercih edilen yerlerdir. Ayrıca İstanbul büyük bir iş merkezi olarak daima daha fazla nüfusu çekmiştir" (Çebi 1967: 11).

Aybastı yöresinden 1950'li yıllarda özellikle Samsun'un Çarşamba ovası ile Niksar'a gerek grup, gerekse aile göçleri olmuştur. 1950'li yıllarda Aybastı'dan Çarşamba ve Bafra ovasına gidenlerin neredeyse tamamı köy yerleşmelerini tercih etmişler ve burada tarımla uğraşmışlardır. Ancak Bafra'ya Aybastı'dan gidenler Çarşamba'dakilerden çok daha küçük bir grup olduğu için yöre halkıyla kaynaşmışlardır. Çarşamba'daki Aybastılılar büyük bir grup olarak belli bir bölgeye yerleşmişlerdir. Çarşamba'nın Hürriyet Beldesi Belediye Başkanlığını iki dönem Aybastı kökenli Hamdi Topuzoğlu yapmıştır. Ayrıca yöredeki köylerde muhtarlık yapmış olan Aybastılılar da vardır.

Bir yandan da Çarşamba'ya yerleşen Aybastılılar memleketleriyle bağlarını hiçbir zaman büsbütün koparmamış, ayrıldıkları yere gidip gelmeye devam etmişlerdir. Bunda elbette iki yöre arasında ulaşımın kolay gerçekleştirilebilmesinin de payı vardır.

Niksar'a yerleşen Aybastılıların durumu farklıdır. 1950'li yıllarda Aybastı'dan bir grup aile Niksar'a yerleşmiştir. Niksar'a gelen Aybastılılar yerleşim alanı olarak ilçe merkezini seçmişler ve sandıkçılık yapmışlardır. Sandıkçı (yöredeki söyleyişle *sanduhcu*) meslek adının Niksar'da kazandığı anlamlardan biri de "Aybastılı" olmuştur. Onlar, Niksar'da o yıllarda bol olan ceviz ağaçlarından Niksarlı gelinler için ceviz kerestesinden çeyiz sandıkları yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Ayrıca halk arasında *sanduhcu* falan, *sanduhcu* filan olarak tanınmışlardır.

[1] Ben, 1992 yılında *Aybastı Ağzı* üzerine yaptığım doktora teziyle Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde doktoramı tamamladım. Bu çalışmam üzerinde yaptığım değişiklerle 2002'de Türk Dil Kurumunca yayımlandı.

Niksar'da Aybastılılar dışında Ordu'nun öbür ilçeleri Akkuş'tan, Korgan'dan ve Mesudiye'den gelenler de vardır. Ancak bunlar arasında bugün Niksar ovasında tarımla uğraşan pek az aile kalabilmiştir.[2] Başlangıçta ovaya yerleşen, ovadan toprak satın alanlar da son yıllarda buradaki topraklarını satarak Niksar'dan ayrılmışlardır.

Reşadiye, Aybastı'ya Niksar'dan yakın olduğu halde bu yöreye bir grup göçü olmamıştır. Çok seyrek kız alıp vermeler olmuştur. Bunda elbette Reşadiye'nin Niksar gibi bir çekme gücünün olmayışının da etkisi vardır.

Acaba Aybastı'dan Çarşamba'ya, Bafra'ya, Niksar'a gidenler, buraların yerli halkınca nasıl karşılanmışlardır? Bu da önemli bir sorundur. Burada şunu da göz önünde tutmak gerekir. Aybastı'dan Çarşamba'ya gidenler, Aybastı'daki köylerinden genellikle mısır kırmak (<misir ġırmah)[3] için daha önce mevsimlik işçi olarak gittikleri, dolayısıyla tanıdıkları köylere gelip yerleşmişlerdir. Yani göç, bir köyden, daha verimli toprakları olan bir başka köye olmuştur. Dolayısıyla çok büyük sorunlar yaşanmamıştır. Çarşamba, Aybastılılar ve Aybastı'dan göçenler açısından aşağıdır (<aşşā). Bu aşağılık daha iyi yaşama, şartları, daha verimli arazi anlamına gelir. Aşağıda olan, yani denize daha yakın olan daha iyi yaşama şartlarına kavuşmuştur. Çarşamba'dan Aybastı'ya gelen boş gelmez. Çarşamba'dan Aybastı'ya gelen, Çarşamba'da yetişen, ama Aybastı'da yetişmeyen kavun, karpuz, domates ve biber gibi ürünlerle gelir.

Ancak Niksar'a göç, Aybastı'nın herhangi bir köyünden ilçe merkezine olmuştur. Buradaki Aybastılılar, Niksar'ın kentli yerlilerinden ikinci sınıf insan muamelesi görmüşler, onlarla hiçbir zaman pek temas edemeden yan yana yaşamışlardır. Aybastı'dan gelenlerin Niksar'ın köylerinden gelip şehir merkezine yerleşenlerle ilişkileri olmuştur. Dolayısıyla onlar da kendilerini dışlanmış hissederek aralarındaki bağı hiç koparmadan bir bakıma *öteki* olarak ayakta kalmaya çalışmışlardır. Amcama Niksar'daki ilk kerpiç evini yaparken öbür Aybastılı sandıkçılar imece usulü ile hiçbir maddî karşılık beklemeden yardım etmişlerdir.

Bu çalışmanın konusu bir bakıma göçün kültürel yanıyla ilişkilidir. Üzerinde çalıştığım Aybastı ağzı ile ilgili metinleri Aybastı ve Kabataş'tan derledim. Bugün bakışımı Aybastı ve Kabataş'tan göç yoluyla ayrılarak başka yerlere yerleşenlere yöneltiyorum. Aybastı ağzıyla ilgili metinler, Aybastı'dan başka yerden derlenemez mi? Söz gelimi İstanbul'da Aybastılıların yoğun olarak yaşadıkları yerler vardır. Buralardan da Aybastı ağzı ile ilgili metin derlenebilir, veri toplanabilir.

2. Göçmenler Ağızlarını Nasıl Taşır?

Bir dilbilim terimi olarak ağız "bir dilin veya lehçesinin sınırları içinde belli bölge veya topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının tümü" biçiminde tanımlanabilir (Gemalmaz 1999: 4). Belli bir bölgede yaşayanlar sözlü iletişim aracı olarak o bölgenin ağzını konuşurlar. "Dil, varlığımızın var olmasını, ortaya çıkmasını, keşfedilmesini, gerçekleşmesini ve sürdürülmesini mümkün kılan şeydir" (Chambres 2005: 169). Dil ile kimlik arasında da ilişki kurulur. Elbette bir ağız da konuşurlarının kimliğinin önemli bir parçasıdır. Bir ağız belli bir topluluğu öbür topluluktan ayırmaya yarayabilir.

Aybastı'dan Çarşamba'ya, Niksar'a, Bafra'ya gidenler hangi ağzı konuşmuşlardır? Bir birey, bir aile veya bir topluluk birbirine yakın ağızların konuşulduğu bir yerleşimden

[2] Burada Yolkonaklı büyük toprak sahiplerinin küçük arazi sahiplerine yönelik tacizlerinden de söz etmek gerekir.

[3] Çarşamba ağzındaki *misir ġırmah* fiilinin Aybastı ağzındaki tam eşdeğerlisi *daru dérmek* fiilidir. Aybastı *daru déren* Çarşamba *misir ġırar*.

öbürüne de birbirine uzak ağızların konuşulduğu bir yerleşimden başka bir yerleşime de göç edebilir. İki durumda da ağızlar arasındaki ilişkinin farklı işleyeceği varsayılabilir. Ayrıca göç eden topluluğun büyük ya da küçük oluşu da önemlidir.

Aybastı ağzına, Çarşamba ağzı mı, yoksa Niksar ağzı mı daha yakındır? Leylâ Karahan, Ordu ağzını (Mesudiye hariç), Sinop (Boyabat hariç), Samsun (Havza, Lâdik hariç), Giresun (Şebinkarahisar, Alucra hariç), Şalpazarı ağızları ile birlikte Batı Grubu Ağızları içinde V. (alt) Grup olarak; Tokat ağzını da Havza, Lâdik (Samsun), Amasya, Sivas (Şarkışla, Gemerek hariç), Mesudiye (Ordu), Şebinkarahisar, Alucra (Giresun), Malatya merkez, Hekimhan, Arapkir ağızları ile VI grup olarak düşünmüştür (Karahan 1996: 117).

Bu sınıflandırmaya göre Aybastı ağzı, Çarşamba ağzına Tokat ağzından daha yakın gözüküyor. Ben Aybastı ağzının özellikle Başçiftlik, Reşadiye ve Niksar ağızlarına Çarşamba ağzından daha yakın olduğunu düşünüyorum. Bu yöreleri Necati Demir II. Ağız yöresi olarak değerlendirmiştir (Demir 2006: 67).

Hem kelime başındaki ön damak ünsüzü *k-* hem de art damak ünsüzü *9-* bu ağızlarda tonlulaşıp *g-ve ġ-* olmuştur.

Kelime içinde ve sonunda *9-> h-* sızıcılaşması yaygın olarak görülür.

Şimdiki zaman çekimi açısından da Aybastı (1. tekil şahıs *-ıyom, -ıyam, -ıyem*, -3. tekil şahıs *ıyo, -ıya, -ıye,* 1. çoğul şahıs *-ıyoh*) bu ağızlara Çarşamba ağzından daha yakındır.

Bu bağlamda kendi yakınlarımdan iki aile ile bu çalışma için görüştüm. İlk görüştüğüm amcamla eşidir. Amcam eşi ve iki çocuğuyla 1955 yılında Tokat'ın Niksar ilçesine göçmüş ve 1973 yılına kadar sandıkçılık yaparak ailesinin geçimini sağlamıştır. 1973 yılında bir örgü atölyesine ortak olmuş ve sonra bu örgü atölyesini devralıp 1997 yılına kadar örgücülük yapmıştır.

Öbür yakınım halamdır. Halam, kendisinden yaşça küçük birine nişanlıyken önce kocaya kaçmış ardından eşiyle birlikte Çarşamba'nın Karamustafalı köyüne yerleşmiştir. Onlar da Çarşamba'ya tek bir aile olarak değil, bir topluluk olarak yerleşmişler ve burada tarımla uğraşmışlardır. Burada Çarşambalılardan çok, Aybastı'dan birlikte geldikleri yakınlarıyla komşuluk yapmışlardır.

Bu çalışma için amcamla halamdan sesli kayıt yöntemiyle birer metin derledim. Bu metinlerdeki verileri daha önce Aybastı ağzından derlediğim metinlerle karşılaştırdım.

Amcam ve halam Aybastı'dan yıllar önce koptukları halde Aybastı ağzında kopmamışlar, konuştukları ağzı bırakıp başka bir ağza geçmemişlerdir. İkisi de saf Aybastı ağzı özelliği sayılabilecek olumsuz *değil* (<d;óúl /dōl) biçimini bırakmışlardır.

Ancak halamdan derlediğim metinde doğrudan doğruya Çarşamba ağzıyla ilgili ögeler vardı. Bu ögeleri ses, biçim ve söz varlığı ile ilgili ögeler olarak sınıflandırmak da mümkündür. Bunlardan söz varlığıyla ilgili ögeler dikkat çekicidir. Patlatılmış mısır için *çıtlah* (<çıtlak) Çarşamba ağzıyla ilgili bir öge olarak düşünülebilir. Aybastı ağzında patlatılmış mısır için *potlah*[4] kelimesi yaygın olarak kullanılır. Manda yavrusu Aybastı ağzında *balah* olduğu halde halam Çarşamba ağzındaki *palaz*ı kullanmıştır. Bundan başka ottan ve kamıştan kulübe için *pasga* (*paska*) sözü de Aybastı ağzında yoktur. Tietze bu kelimeyi Anadolu ağızlarındaki Slavca ögeler arasında saymıştır. (Tietze 1999: 24 / 158).

[4]Bu veri potlah biçimiyle *Derleme Sözlüğü*'nde yer almıyor. Ben de bu veriyi yaptığım derlemeler sırasında kaçırmışım.

Uwe Bläsing, *pasga* (<pasqa) kelimesinin kökeninin Abhazca olduğunu belirlemiştir (2006: 137).

Amcam da halam da hâlâ Aybastı ağzı konuştuklarını düşünüyor ve bununla da gururlanıyorlar. Hatta halam böyle konuştuğu için kendisine güldüklerini de anlattı. Amcamın Aybastı ağzı ile Niksar ağzı arasındaki farklar konusunda fikri de vardı.

SONUÇ

Bu çalışmada yalnız iki metinden yola çıkarak iç göçlerle ağızlar arasındaki ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır. Belli bir ağzı konuşanlar, memleketlerinden ayrıldıkları kadar kolay bir şekilde konuştukları ağzı bırakamıyor. Başka örnekler çerçevesinde de bu olguyu araştırmak gerekir.

Bu çalışmanın sonuçlarından biri de amcamın göç ettiği yörenin ağzına kayıtsız kalışıdır. O hiçbir zaman Niksarlı olmamış ve bunun için ağız bağlamında hiçbir çabası olmamıştır. Ancak aynı kayıtsızlıktan halam da söz edilemez. Halam artık ağız açısından da Aybastılı olduğu kadar Çarşambalı sayılabilir.[5] O bir bakıma belki hayatını daha kolaylaştıracağını düşünerek Çarşamba ile uyumu ve bütünleşmeyi seçmiştir. Bu, onun Aybastı"dan büsbütün koptuğu anlamına da gelmez.

Benim örneklerimdeki kaynak kişiler bir topluluk olarak belli bir yöreden başka bir yöreye göçmüşlerdir. Üstelik bu insanlar birinci kuşak göçmenlerdendir.. İkinci ve üçüncü kuşaklarda durumun ne olduğunu anlamak için onlardan metin derlemek gerekir. Amcamın yüksek okul mezunu dört çocuğundan hiçbiri Niksar"da yaşamıyor. Halamın çocuklarından da Çarşamba"da yaşayan yok. Halamın dört oğlundan sadece biri Çarşamba"dan evli. Halamın dört kızından ikisi Aybastı"dan evli, öbürleri kendi ifadeleriyle yabancıyla evli. İkinci kuşakların ağızlarla ilgili tutumunu belirlemek güç. Ancak elbette Çarşamba"da ve Niksar"da bir ağız çalışmasına kaynak kişi olabilecek ikinci kuşaktan göçmenler bulunabilir.

KAYNAKÇA

AYDIN, Mehmet (2002). *Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara.

BLÄSİNG, Uwe (2004). "Türkiye Türkçesinin Söz Varlığından Bir Örnek: Kafkas Dillerinden Ödünç Bazı Szcükler", *Workshop on Turkish Dialects Orient Institute 19-20 November 2004, s. 129-139.*

CHAMBERS, Iain (2005). *Göç, Kültür, Kimlik*, Çev. İsmail Türkmen - Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

ÇEBİ, Sıtkı (1967). *İktisadi Yönden Ordu,* Ordu Sanayi ve Ticaret Odası Yayını, Ankara.

GİDDENS, Anthony (2008). *Sosyoloji,* Yayıma Hazırlayan: Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul.

DEMİR, Necati (2006). *Tokat İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),* Gazi Kitabevi Yayını, Ankara.

[5]Bunun kadınların dille ilgili tutumlarıyla erkeklerin dille ilgili tutumlarının farklı oluşundan kaynakladığını söyleyerek çalışmama katkı yapan meslektaşlarım Astrid Menz ile Nurettin Demir"e teşekkür etmem gerekir. Ayrıca iki meslektaşım da Almanya"da kadın ve erkek konuşurlardan derlenen metinleri karşılaştıran çalışmalar yapıldığını da belirttiler.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1999). "Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 4-15.

GÜRBÜZ, Şefika (2006). "Kırdan Kente Zorunlu Göçün Nedenleri ve Sonuçları", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bidirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı Yayını, İstanbul 2006, s. 211-214.

İPEK, Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,* Serander Yayınevi, Trabzon.

JOHANSON, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARAHAN, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara.

TİETZE, Andreas (1999). *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen und Lehnwörter im Anatolischen Turkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü,* Derleyen: Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları, Simurg Yayınevi, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1963-1982), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* 12 cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ekler

1. Metin

Anlatan: Salim Aydın, 83 yaş.

Derleme Yeri: Samsun

Konusu: Niksar‟a Yerleşme

Niksar'a ne zaman gittiniz?

Niksar‟a gétmemiz, biñ dohuz yüz; ellü beşde gétdúk.

Halam Çarşamba'ya ne zaman gitti?

O da bizden bi iki sene sona Çarşambı‟ya geldi de. Yaluñuz o da bizden bi; iki sene soña Gúgükleriñ orıya ġaşTıydı. Ben Şehsuvarlarıñ; orda çalışıyōdum. Geldim ki Anşa ġaçmış.

Niksar'da nasıl geçindiniz?

Niksar‟da evela sanduh yapıyōduh, sandūnan geçiniyōduh, cevüz; alıyōduh, sanduh satıyōduh. Cevüz sanduu, öylece geçindúk. Cevüz Niksar‟da ç;oudu, yahut da Aybasdı‟dan gótüdümüz oldu, cevüz tahdası, gúrgen tahdası gótüdúk, öylece geçindúk.

Niksar'a Aybastı'dan sizden önce gelen var mıydı?

Doyġarlular geldi. Doyġarlular da ellüden sōna geldiler. En óñce gelen İbücüdü, İbram. İbücúk geldi ve de benim de yélleşmemi isdedi. Onnar hep bizden sōna geldiler.

Niksarlularla gédip gelme héç olmamuşdu.

Orda éyi, éyi bi şéy annadıyım saña. Biz orda bi yér alduh, almaduh yeri ya. Orda bi yér bulduh, orıya bi ev yapduh, iki üç günde evi meydana; etdúk, yani hepisi bedāfa çalışdılar. Bütün sanduhcular birer gún hep bedāfa çalışdılar. Çounun da emēni ödiyemedim ya. Öylece biz Niksar‟a yélleşmiş olduh. O ev bizi Niksar‟a yélleşdüdü. Her kóye vardūmda annem "ne zaman geliyōñ?" dérdi. "Gelecúk de ev ısız falan" diyōduh.

Niksar'da konuşulanla sizinki arasında dil açısından fark var mıydı?

Niksar‟da ġonuşulanınan farh var, şöyle var: Onnar "yarpah, torpah" onnar hep gúcúk ġonuşullar da Niksar‟ıñ yéllüsü d;eil de o köylüleri. Şeye, bir gún baña birisi diye ki baña deil de başġasına diye "baña bi cuvara ver lan" dédi. O da "cuvaram yoh" dédi. "Ben" dedi, "saña" dédi, "Bundan sona, benden cuvara isderseñ yurmūmu alusuñ lan sen benim" dédi.

2. Metin

Anlatan: Ayşe Elmas, 74 yaş.

Derleme Yeri: Çarşamba, Karamustafalı Köyü.

Konusu: Çarşmbaʻya Yerleşme ve Çocukken Yaşanan Güçlükler

Çarşamba'ya ne zaman geldiniz?

Ġırh iki sene oldu ellahem, ġırh dört sene oldu. Yusufʻunan geldúk, Guġõñ Yusufʻunan geldúk. Bi daha öyle geldúk. Sevicʻe hamiliydim. Yer yoh, yurt yoh. Misir ġırmıya geldim. Daha da gétmedúk. Gevreñ ġapısında durduh.

Kaç yılıydı?

Onu biliyem aslında da benim ahlımda yoh Varıdı, biliyem. Aynı bir gelduk.

Nasıl geçindiniz?

Sorma he mi? Ey gidi, Gevrēñ ġapısına getdúk. Bi dene bi şéy bitmez. Çaluşduh, cabaladuh, ey gidi yavrum. Ondan sōna tekrer Şahinōllarının havlusunda durduh. Geldúk Şahinōñ avlusuna zaten. Ordan géri geldúk. Gine bizi ġabul etdi. Allah ırazı olsunnar éller. Sōna bize ókúz vérdi: Annadacām şindi bah bu Şahinōlları bah. Bi; ókúz vérdi bize adam. Talla vérdi bize adam. Ókúzü de ġapısından verdi. Bit alla verdi, bi; ókúz daha parıynan verdi. Óretdúk acemi ókúzu. Tahsit tahsit yér vérdi bize: Ondan sōna mecbur ġalduh, içine gétmiye, gétdúk içinde çaluşduh, orda pasġalarda, otlarda ġalduh.

Paska ne?

Pasġa ot, ot. Şey şey dışı çaludan.

Kimle komşuluk yaptınız?

Dıvılılarınan, Cıtdılarınan. Cıtdõñ Dıvılıyınan. Sōna bi de bizi ordan ayırdılar. Túrk kóyúnden geldúk. Ġanalsırtı mahallesi. Túrk kóyú diyollar ya. Şindi aslında arada bi şéy yoh. Ġaramusdafaluʻya bālu gine. Evin ónde ġanal var ya. Ġanalın o yanda olsah Hürriyet kóye bāluyuh. Bu yanda oldūmuz uçun, şéye bāluyuh, Ġaramusdafaluʻya bāluyuh.

Ne ektiniz?

Bi misir ekdúk ah yavrum, ey gózúnü sevdūm Allah. Ne serennere sıye, vallaha, öyle bi misir; oldu, öyle bi misir; oldu, hayatta, adam bize vérdi, o sene bi misirimiz oldu ki góreceksiñ. Ne serenner aldı, ne bi şéy. Kútür kútür evin ónde, bel verdi seren.

Sen şimdi Çarşambalı mı yoksa Aybastılı gibi mi konuşuyorsun?

Ben gine hālā, Ordulu, Aybasdulu gibi ġonuşuyem. Millet de oña gúlüye. Yoh hālā gine öyle ġonuşuyem gine. Kókden böyüdūm gibi.

Çocuhlarda aynı bizim kóylü gibi ġonuşuyollar: Hālā bizim Mine gétdi Amasyiya da, ne diyōdu, demin bi şey diyōdu ya, hēri. Onnar hēri diyollar biliyōñ mu? Hēri "Şöyle yapduh hēri" diye. Biz de dérúk he mi? Hēri dérúk de mi? "Şöyloldu hēri"diye. Olu da diye, gendü de diye.

Kaç sene oldu öleli Yusuf enişte?

On altı sene oldu. Dohsan iki senesinde öldü işde. Onu biliyem bah, unutmadım.

Nasıl kaçtın kocaya?

Onu da mı soruyoñ? Ellü senesindeyimiş. Yoh yoh. Bir ;ay. Vallaha bir ay. Bi sene barabar durduh yengeminen.

Kaç yaşındaydın kaçarken?

Yaşım ġurtarmıyōmuş la. Yoh lan yoh yoh.

Aman sen de. Şindi sen beni ġonuşdurusuñ. Bi sürü laf söylerim saña. Haydi söylüyüm şinci. Senin anneanneñ dē mi o ġadun. Şindi dur ele néneñ. Ben bicümcúk çocum da. Beni ne ġuvalıyoñ o yana bu yanna, yetim ġaldı déyin. Dayahlarınan, bah şu ġarıyi ben bile āladım. Bah şindi yemin éderim. Bah bah orıyi söyletdü baña, orıyi söylüyüm saña. Ben şindi Mıstı emmimgilinen duruyem mi? Geldim emme nası geldim. Annadıyım saña. Sārevyanna geldúk. Dayım, seniñ dedeñ. Ordan sōna Sārevyanna geldúk. Ókúzler ómüzde. Bu Hasan var, ġardaşım, ablam da var. Üç gişi geliyoh. Üçümüz çocuuh. Ben ufa;ım ahlım; ermiy ki. Orıya varınci mıhdar da bi şéy dédi. Fot; Ömerʿîñ anası. Ġarıya bi şey dedi. Beni Ürüşdīle sapudular, Ürüşdīle sapudular. Neniñ nesi, ġarınıñ etēnden dutuyem şimdi. Ahşam oluye, ālıyollar ġarılar, ālıyollar bi da. Ben ne oldūnu bilmiyem ki. Aman Allahım nédiyim ne yapıyim. Ben de benim işim acele gibi geliye baña. Çocum emme, hemen gédecām peşlerinden sanıyem. Derken onnar bi dā ġalhdılar, o yana gét bu yana gét. En ahır ırahmetlik Gursün; atun dédi ki: Baña "ġızım" dédi, "sen burada otu." Çocūm ordan sōna. "Sen burada otu" dédi. "Ġadun" dédi, "tuvalete gedecāmiş" Désiydi, onūnan geldim orıya. "Sen burda dur déseler de" éşitmiyem ki. Allaım ya rabbim. Orda, ġalhdım şindi birez sōna. Ġalhdım o yana geziyem. Ġarılar ālıyollarıdı ilkin. Ālıyollarıdı. Ben bu ġarınıñ yanından héç ayrılmıyem emme Ġarılar niye āladūnu ne biliyim, ahlım ermiy ya. Bi ġalhdı ġarı yol etdi. Ġapıy üsdüme örtdü. Bi de çocuh var, şéyde. "Çocū sev" dedi. "Salla sen" dédi. O şéyidi heralda Bürhanıdı; Hamdiʿnin garısıyıdı Gúnnazıdı, Gúnnaz mı onuñ adı ġı. Hatundu, Hatun. Hatundu heralda. Beşi salla malla dérken. Ġalhdımn, şindi garıyı arıyem. Arıyem marıyem yoh ortalarda. Dedi ki "ne ālıyoñ ġızım?" dédi baña. Baña Gúrsün; atun. "Aha o ġarıyi arıyem" dédim. O ġarıyi de tanımıyem zāten ya. "Ġızım o ġarı evine gétdi" dedi. "Sen benim ġızım olacahsın bundan sōna" dédi. Ālıyem artuh. Şimdi ne arıyim, ne yapıyim nası duruyum burada. Ġardaşlardan ayrulduh. Kim kimse yoh. Bi de zabah, o géce yatdım. O géce Ürüşd1lde yatdım artuh. Zabahladı. Beni Gólardıʿna gónderdiler. Şey gónderdi, o Gursün; atun. Gólardıʿna komüşleriñ óne yolladı. "Sen kómüşleriñ ónde dur da" dedi, "biz yémek yiyelim, gelüsen sen de yérsiñ" dédi baña ġarı. Orıya inerim inmem Bürhan da yoharı geldi. Bürhan da beniminen yaşıt heralda. Bürhan da yoharı geldi yémek yémiye. Ben de kómüşleriñ yanda duruyem emme neriye gédecani bile bilmiyem kómüşleriñ. Bahışından ġorhuyōdum zāten. Bi de ana tamdaki palazları, kómüş palazları var ya, bi ġoşmıynan, bi bārtu. Üş dene palaz. Ġoca ġoca şéyler. Geldiler Ürüşd; efendi bārıye şindi. Ana avrat artu. "Ġomasana ġız." Uzun boylu bi adam daha var. Uzun boylu bi adam. Beyaz gónlek varıdı adamıñ ēninde. O da Löflemiş me; er. Löflek varıdı, oyumuş. Ondan sōna şindi Allah. Kómüşleri ayıramiyem, dört dene palaz geldi. Zaten yürēm yarıldı. Ondan sōna, Bürhan geldi, dédi ki "haydi" dédi "bize gédek, nere édiyon haydi" dedi baña. Dédim ki "daha o adamıñ yanna géder miyim?" dédim. Beni d;úecek miydi, neydi..

Ordan sōna, ana adama beni. Laligúl nineñ yanına varduh. Şeye mezell;ie ġadar gétdúk artuh. Nası; gétdim, orıya gadar, héç bilmiyem. Buldum onnarıñ evini. Beni bi daşı ġapdı da "āzına bilmem nétdümüñ ġızı, sen de mi; eliyōñ?" Bi ġatdıydı óne. Laligúl beni öldürüye. Haydi bahalım, anam olsa, beni aramaz mı? Haydi bahalım girdim, tikenneriñ içine dōru. Tikenneriñ içine, ordan yamaçdan beri geldim Şaryeriʿne. Ġapı kitlü ōlum, ġapı kitlü ōlum. Bi çıpa dahmışlar. Devine devine, ordan bi merdiven gibi şöyle, yétişemiyem zaten. Dolap gibi basmıye bi yer varıdı. Ordan çıhdım. Çıpíyi zorunan çekdim. Ġırġız mırġız, Tahmazlarıñ çocuhları "Anşa gelmiş" diyin

birikdiler. Ġapıyı aştım: Gétdim, Tahmazlardan bi ataş aldım emme. Evde bi direm bi şéy yoh. Zabānan yémek yémedim. Unutmuyem he mi? Ondan sōna, ben şinci evde dene dökúlmüş. Ne yatah ġalmış ne yorgan ġalmış. Yiyecek bi şéy yoh evde. Dene topluyem de çıtlah yapacām. Artuh onnarı yiyecām. Acım da zabahdan beri acım. Çocuh. Ġapıdan Münüse, o Topal Münüse géşdi ġapıdan, Allah mekānını cennet éssin. "Anşa" dédi. "Ne yapıyoñ Anşa?" dedi. "Ataş yahīnci sevindim" dedi. "B;uuñuz, ataşıñız, bacañız buluyōdu, onun uçun geldim felan" Beni dutdu ġolumdan haydi bahıyim". Çıpíyi gine dahdı ġapıya. Getdúk onnara baña yémek vérdi. Ġarnımı doyurdu, şimdi ben annatdım böyl oldu déyin. "Laligúl beni ġuvaladı", dédim artuh. Dédim médim o ġarıya emme. O da ġızımış bah.

Turkish Studies *- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 6/1 Winter 2011, p. 1975-1980, TURKEY

Efrasiyap Gemalmaz, *Türkçenin Derin Yapısı*, (Yay. Hzl. Cengiz Alyılmaz-Osman Mert), Belen Yayıncılık, Ankara 2010, XXVI+574 s.

Bahadır GÜNEŞ[*]

Türkiye'de dil bilimi araştırmalarının önemli isimlerinden olan Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz, hem Türkçe dil bilimi çalışmalarının temelini atan dil bilimcilerden biri olmuş hem de dil bilgisi çalışmalarında kullanılmak üzere "teori"ler üretmiştir.

Efrasiyap Gemalmaz'ın 1976-2009 yılları arasında yazdığı makalelerden büyük bir bölümü (12'si) *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*nde olmak üzere, değişik akademik ve bilimsel dergilerde (*Türk Dili*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, *AÜ Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, *AÜ Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, *Eğitimde Bilgisayar*, *Kardaş Edebiyatlar*), bazı kitaplardaki bölümlerde yayımlanmıştır. Söz konusu makaleler ve bildiriler Efrasiyap Gemalmaz'ın öğrencileri Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert tarafından yayıma hazırlanarak Türklük bilimi çalışanlarının hizmetine sunulmuştur.

Türkçenin Derin Yapısı adlı bu eser*, Sunuş*, *Efrasiyap Gemalmaz'ın Hayatı ve Eserleri*nin verildiği *Giriş* kısmı yanında *Makaleler-Bildiriler-Çeviriler* başlıklı toplam üç bölümden oluşmaktadır. Alyılmaz ve Mert tarafından kaleme alınan sunuş bölümünde eserin yayımlanma süreci hakkında bilgi verilmiştir.

Efrasiyap Gemalmaz'ın Hayatı ve Eserleri adlı bölümde, önce eseri yayıma hazırlayanların kaleminden Efrasiyap Gemalmaz'ın hayatı anlatılırken (s. XI-XVI) daha sonra Gemalmaz'ın kendi kaleminden "*Sözlü ve Yazılı Kimliklerim*" verilmiştir (s. XVII-XIX). Bu bölümün sonunda Gemalmaz'a ait kitap, makale, bildiri ve çevirilerle yetiştirdiği/tezini yönettiği yüksek lisans, doktora öğrencileri sıralanmıştır.

Eserin makaleler-bildiriler-çeviriler bölümünde yazarın seçilmiş 34 makale ve bildirisi ile 3 adet çevirisine yer verilmiştir. Bu makale ve bildirilerden bir kısmı daha önce hiçbir yerde yayımlanmayan çalışmalardan oluşmaktadır. Aşağıda Efrasiyap Gemalmaz'a ait makale, bildiri, ansiklopedi maddesi ve çevirilerin kısa özetlerine yer verilerek söz konusu eser tanıtılmaya çalışılmıştır.

1. Makaleler

"Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarını" (s. 5-15) adlı makalede yazar önce bir "dil" olan Türkçenin geçmişi, hâli ve yarını ile ilgili söz söyleyebilmek için "Dil nedir?" sorusuna cevap aramıştır (s. 5-9). Daha sonra Türkçenin dününü "derilme" ve "dağılma" devresi olarak iki bölüme ayırarak incelemiştir (s. 10-13). Yazar, Türkçenin bugününü de "derilme devresi" olarak kabul ederek Türkçenin geçmişiyle olan bağını her şeye rağmen devam ettirdiğini ve Türkçenin yarınında da bunu devam ettireceğini vurgulayan ifadeleriyle çalışmayı tamamlamıştır.

"Dil Bilimi ve Dil Bilgisi" (s. 53-57) başlığında dil, dil bilimi ve dil bilgisi terimlerinden bahsedilmiş, özellikle Türkiye'de dil bilimi ve dil bilgisi çalışanlarının birtakım dil bilimi ve dil bilgisi terimlerini yanlış kullandıklarına, tartışılması gereken konuların tartışılmadığına

[*] Arş. Gör. KTÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahadir.gunes@hotmail.com

değinilmiştir. Yazar, bu aksaklıkların Türkçe üzerine yapılan çalışmaları yetersiz kıldığı görüşünü dile getirmiştir.

"Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Konusunda" (s. 59-79) adlı makale ilk defa bu kitapta yayımlanmaktadır. Makale, *Harfler ve Alfabe*, *Türk Alfabesi*, *Yabancı Özel Adlar*, *Kesme İşareti*, *Alfabemizde Olmayan Harfler ve Boşluk/Aralık*, *Sesler ve Ses Uyumları*, *Özel Uyum Kuralları*, *Doğru Yazımla İlgili*, *Birleşik Kelimeler* ve *Eklerin Yazılışı ve Sıralanışı* olmak üzere toplam on bölümden oluşmaktadır. Yazar, her bölümü kelime örnekleriyle genişleterek hem kavramların doğru kullanılmasının önemini vurgulamış hem de konunun derinliğine dikkat çekmiştir.

"Yazıya Geçirme (Transcription) ve Yazı Çevirimi (Translitteration)" (s. 81-94) adlı yazı da yine ilk kez yayımlanmıştır. Bu çalışmada Gemalmaz, konuşmanın "fonetik yazıya geçirme" ve "fonolojik yazıya geçirme" olmak üzere iki şekilde yazıya geçirilebileceğini anlatmaktadır. Bu iki sistem arasındaki ayırıcı nitelikleri ayrıntılı bir şekilde açıklayarak yazı çevrimi üzerine eğilen yazar, bu işlemi de "yorumlu yazı çevrimi" ve "yorumsuz yazı çevrimi" şeklinde ayırmıştır. Türk dili için fonolojik yazıya geçirmede kullanılabilecek alfabe örnekleri verilerek çalışma tamamlanmıştır.

"Standart Türkiye Türkçesi (STT) İçin Dil Bilgisi Uygulamalarında Kullanılacak İşaret ve Kısaltmalar" (s. 95-114): Bu makalede, *İşaret ve Kısaltmalar*, *Gramer Kategorileri ile İlgili Kısaltmalar* ve *Dizisel Kümeler* olmak üzere toplam üç alt başlığa ayrılmaktadır. Bu üç bölümde yer verilen toplam 177 adet işaret ve kısaltma dil bilgisi çalışanlarının hizmetine sunulmuştur.

"Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi" (s. 115-144) adlı makalede *Fonem*, *Türkçenin Fonemleri*, *Fonoloji*, *Fonemler Düzeninin İşleyişi* ve *İşaret ve Kısaltmalar* olmak üzere toplam beş alt başlığa yer verilerek söz konusu terimlerin dil bilimindeki işleyiş düzeni ile Türkçedeki kullanım özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Ek-1'de örnek metinler; Ek-2'de ise Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerin karşılaştırmalı tablosuna yer verilmiştir.

"Türkiye Türkçesinde Ses Olayları I: Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar" (s. 145-168) konulu çalışmada önce "Ses Olayları" terimiyle ilgili açıklamalarda bulunulmuş (s. 145-148); daha sonra *Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar* başlığı altında 21 maddede ses olaylarına dair kurallardan söz edilmiştir (s. 150-165).

"Türkiye Türkçesinde Ses Olayları II: Ses Olaylarıyla İlgili Terimler" (s. 169-176): İlk defa bu eserde yayımlanan makalelerden biri olan bu çalışmada, ses olaylarıyla ilgili terimlerden *Açıklık Derecesi*, *Açıklık Grafiği*, *Birleştirim*, *Fem*, *Femem*, *Fonem*, *Ses* ve *Boş Öge* olmak üzere toplam sekiz terim hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

"Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine" (s. 177-180); daha önce yapılan dil bilgisi çalışmalarında "bağlayıcı ünlüler" ve "bağlayıcı ünsüzler" olmak üzere iki alt kola ayrılarak incelenen *yardımcı ses* konusu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Yazara göre, bağlayıcı/yardımcı ses konusunda bu şekilde bir ayrım yapmak doğru değildir. Çünkü bağlayıcı ünlü şeklinde adlandırılan ünlüler, gelişme sürecinde başlama ünsüzlerini düşüren görev ögelerinin kalıntısıdır.

"Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri" (s. 181-187) başlıklı yazıda önce morfoloji ve sentaksın işlevinden söz edilerek Türkçenin morfolojik ve söz dizimi yapısı arasındaki ilişki ve etkileşim hakkında bilgiler verilmiştir. Mevcut verilerden hareketle Türkçenin söz konusu alanlardaki temel özellikleri sonuç kısmında ortaya konulmuştur.

"Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar" (s. 189-224) adlı makalede konunun ele alınış sebepleri belirtilerek *Uyum*, *Dilde Uyumlar* (semantik düzeyinde uyum, sentaks düzeyinde uyum, morfoloji düzeyindeki uyum, fonetik düzeyinde uyum, ortografi düzeyinde uyum), *Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar* (semantik düzeyinde, sentaks düzeyinde, morfoloji düzeyinde fonetik düzeyinde, ortografi düzeyinde) başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir.

"Öğrenme ve Uygulama Dilleri" (s. 225-249): Makalede, ana dili, bireysel dil, yakın çevre dili, aile dili, evrensel dil, ortak dil, kültür dili, uyruk dili (devlet dili/resmi dil), ölçünlü dil gibi terimlerden bahsedilerek öğrenme dili ve uygulama dilleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmanın sonunda tablolar hâlinde *Ülkeler ve Ulusları*, *Kıtalar-Gezegenler-Uydular ve Halkları*, *Bölgeler-Yöreler-Şehirler ve Halkların dilleri için kullanılan terimlere yer verilmiştir.*

"Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı" (s. 251-259), belirtili ve belirtisiz isim tamlamalarının yapısı hakkında bilgi verilerek ve özellikle belirtisiz isim tamlaması üzerinde durulmaktadır. Yazarın kendine özgü inceleme yöntemleriyle ele aldığı isim tamlamalarının derin yapısı, söz dizimi çalışmalarında anahtar rol üstlenecek bir metot göstermektedir.

"Türkçedeki Tamlanan Eki Üzerine" (s. 261-265) adlı yazıda Türkçe söz diziminde birer tamlanan eki olarak kullanılan *TA*, *TI*, *SI*, *zI*, *rI*, *yI*, *øI*, *øø* ekleri üzerinde durulmuştur. Bu eklerin kullanıldığı tamlamaların derin yapısına inilerek konu hakkında açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir.

"STT'de İşaretsiz Görev Ögeleri Üzerine" (s. 275-278) başlığı altında Türkçedeki işaretsiz görev ögelerinden bazıları üzerinde durularak daha sonra bu konuda yapılacak çalışmalara ışık tutulmaktadır. Bu makalede 14 adet işaretsiz görev ögesi tanıtılmıştır.

"Alfabetik Son Ekler Dizininde Türkçe Son Eklerin Sıralanmasında Göz Önünde Bulundurulması Gereken Esaslar Üzerine" (s. 279-291) başlıklı makale, yazarın daha önce yapılmış, fakat yayımlanmamış başka bir çalışmasından (*Türkiye Türkçesinin Açıklamalı Ekler Dizini Üzerine Bir Deneme*) kısaltılarak ortaya konulmuştur. Bu çalışmada Türkçenin eklerinin alfabetik olarak sıraya konulması konusunda bir yöntem önerisi getirilmiş ve eklerin uygun bir alfabetik düzende Türkçeden Türkçeye veya bir başka dile yapılacak açıklamalı dizinlerinin, Türkçe bir metnin daha iyi anlaşılmasında sağlayacağı kolaylıklar üzerinde durulmuştur.

"STT'de Fiillerden Geçici İsim Yapımı" (s. 293-308), bir nevi tasnif çalışmasıdır. Türkçede fiillere getirilerek geçici isim yapan ek öbekleri 6; fiil öbekleri ise 24 grupta toplanarak Türkçede geçici isimlerin türetilmelerinde karşılaşılan uyumlar ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Burada ele alınan her bir ek öbeği ve fiil öbeği örneklerle desteklenmiştir.

"Türkçede Sayı Sisteminin Derin Yapısı" (s. 309-330), bilgisayar kullanımı ile ilişkili bir çalışmadır. Yazarın kendi ifadesiyle "*önem sırasına göre bilgi işleme makinelerine girilen rakam dizileri hâlindeki miktar ifadelerinin, gerektiğinde Türkiye Türkçesinin söz dizimine uygun olarak yazı ile yazılmasını sağlayacak alt programların hazırlanmasında göz önünde bulundurulması gereken Türkçede sayı sisteminin derin yapısı üzerinde*" durulmuştur. Ayrıca çalışmanın sonunda verilen ek'lerde sayı sisteminin derin yapı elemanları ve aralarındaki derin yapı ilişkileri ile sayı adlarının dört dilde (Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusçada) Türkçe karşılıkları sıralanmıştır.

"Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler" (s. 331-349) adlı makalede *Bir Dil Bilimi Terimi Olarak Ağız*, *Ağız Bilimi Araştırmalarının Gerekliliği*, *Ağızları Oluşturan Amiller ve Bunların Araştırmaya Etkileri*, *Coğrafya ile Dil İlişkisi*, *Tarih ile Dil İlişkisi*, *Türk Dillerinin Lehçe, Şive ve Ağızları Üzerine Yapılan Araştırmaların Genel Durumu*, *Anadolu Ağızları*, *Ağız Bilimi Araştırmalarında Tutulacak Yol*, *Konu ile İlgili Malzemenin Derlenmesi*, *Derlenen Malzemenin*

Sınıflandırılıp Değerlendirilmesi ve *Atıflar* şeklinde alt başlıklara yer verilerek ağız araştırmalarında uygulanacak metotlar anlatılmıştır.

"Erzurum İli Ağızları" (s. 351-378), yazarın üç ciltlik aynı adlı eserinin özü niteliğindedir. Burada Erzurum'un bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle içerisinde Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi kalıntılarını barındırması gibi Erzurum ili ağızları hakkında genel bilgiler verilerek söz konusu ağız yöresinin Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından ayrılan yönleri gösterilmiştir (352-369). Makalede ayrıca Erzurum ili ağızlarını birbirlerinden ayıran özelliklere değinilmiştir (s. 369-373, 376-377).

"Ahmedi Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili" (s. 399-416), Ahmedi Yesevi ve eseri *Divan-ı Hikmet*'e dayalı bir çalışmadır. Hikmetlerin dil bilgisi yapısı ile ilgili olmak üzere; şiirlerin ses bilgisi, ek ve edatların yapısı ve kullanımı ile kelime hazinesine dair bilgi içermektedir.

"Nevruz Kavramı ve Nevruz Adlandırması Üzerine" (s. 421-423) adlı çalışmada *nevruz*un kavramsal boyutu üzerinde durularak söz konusu kavramın Türkçenin temel kaynaklarında (Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk ve Atebetü'l-Hakayık) ve Türk lehçe ve şivelerindeki (Özbek, Türkmen, Kazak, Başkurt, Azerbaycan, Kırgız, Tatar, Türkiye ve Yeni Uygur Türkçesi) kullanılışı hakkında bilgi verilmiştir.

"Türk Dünyasında Alfabe ve İmla Meseleleri Üzerine II"[1] **(s. 431-432)**, Türk Dünyası'nda ortak bir alfabe ve imla oluşturabilmek için fonetik ayrıntılardan çok fonolojik ihtiyaçlara cevap verecek bir alfabenin meydana getirilmesi ve bu sayede ortak bir yazı dili geleneğinin önünün açılacağına dair düşünceleri aktarmaktadır. Bu düşüncelerden hareket eden yazar, Türkiye Cumhuriyeti alfabesine az sayıda harf ilave edilerek Türk Dünyası'nda ortak bir alfabe oluşturulabileceğini belirtmiştir.

"Azerbaycan Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi" (s. 433-476), ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ses bilgisi bölümünde *Alfabe*, *Vokaller*, *Konsonlar* ve *Vurgu* olmak üzere toplam dört başlık altında konuyu değerlendiren yazar, şekil bilgisi bölümünde ise kelime türetme, çekimler ve görev ögeleri ve kelime hazinesi üzerine notlar olmak üzere üç başlık altında değerlendirmelerde bulunmuştur.

"Bilgisayar Takvimi ve Gün Bulma" (s. 477-482), adlı yazı kullanmakta olduğumuz güneş yılını esas alan takvim ve bilgisayar için gün belirleme programlarının işleyişini ele alır. Çalışmanın sonunda bilgisayardan yararlanılarak hazırlanmış ve işleyişi ile ilgili bilgiler verilen bir gün belirleme programı yer almaktadır.

"Miladi Tarihleri Hicri Tarihlere, Hicri Tarihleri Miladi Tarihlere Çevirme Programı" (s. 483-489), yine yazar tarafından hazırlanmış bir programa yer vermektedir. Söz konusu program, geçmiş yıllardaki dinî bayram ve kandillerin hangi günlere geldiğini göstermekte, girilen hicri tarihleri bugün kullanılan miladi tarihlere; miladi tarihleri ise hicri tarihlere çevirmektedir. Yazar ayrıca programın işleyişinden bahsederek kullanıcıların söz konusu programı kendi bilgisayarlarına uygulama yollarını da göstermektedir.

"Öğretim Üyesi Yetiştirmek ve Yabancı Dil Sorunu" (s. 491-493) adlı yazı, ilk defa bu eserde yer verilen makalelerden biridir. Yazar, bu konuda savunduğu düşüncelerini maddeler hâlinde (toplam 10 madde) sıralamıştır. Öğretim üyesi olma aşamasında Türk yüksek öğretiminde en büyük meselelerden biri olan "yabancı dil sorunu" bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Gemalmaz, Türkiye'de uygulanan öğretim üyesi yetiştirme şeklinin aksine sayılabilecek görüşlere yer ermiştir.

[1] Bu makalenin birincisi Birinci Türk Dili Kurultayı'nda (25-28 Eylül 1990, Ankara) bildiri olarak sunulmuş olup bildiriler bölümünde özetlenmiştir.

"Üniversite Gençliğinin Sorunları" (s. 495-500) da ilk defa bu eserde yayımlanmıştır. Çalışmada, Türkiye'de üniversitede okuyan gençlerin karşılaştığı güçlüklere değinilerek üniversitelerde olması gerekenler alt başlıklar hâlinde sıralanmıştır. Buna göre istenilen sonuçları ortaya koyacak bir yüksek öğretim için; *Bilginin Öneminin Kavranması*, *Öğrencinin Üniversite ile İlişkisinin Kesilmemesi*, *Branş Derslerine Ağırlık Verilmesi*, *Derslerin Usulüne Uygun Olarak Yapılması*, *Sınavların Öğrenciye Güven Verici Olması*, *Değerlendirmelerde Ülkemiz Gerçeklerinin Dikkate Alınması* ve *Üniversitenin Maddi Varlığının Korunması* yazarın gerekli gördüğü hususlardır.

2. Bildiriler:

"Türkçenin Umumi Yazı ve İmla Meseleleri Hakkında" (s. 17-29) adlı çalışma, *Konuyu Ele Alış Sebebi*, *Türkçenin Umumi Yazı Meselesi* ve *Türkçenin Umumi İmla Meselesi* olmak üzere toplam üç başlıktan oluşur. Yazar ilgili bölümlerde Türkçenin karakteristik özelliklerine temas ederek yeni önerilerde bulunmuştur. Ayrıca çalışmanın sonuna, yapılan önerileri destekleyen örnek metinler ve eklerin imlası ilave edilmiştir.

"Dilde Anarşi ve Türk Dilinde Anarşi" (s. 31-52), dilin keyfi müdahaleler sonucu yaşadığı buhranlar, aldığı yaralar ve bu yaraların tedavi edilebilmesi için alınması gereken tedbirleri içerir. Çalışma, *Dilde Anarşi Derken Ne Anlıyoruz?*, *Türk Dilinde Anarşi, Türk Dilinden ve Dolayısıyla Türk Dünyası'ndan Anarşinin İzlerini Silebilmek İçin Tedbirler*, *1. Sonuç: Başka Dil, Başka Kültür* ve *2. Sonuç: Millî Dil, Millî Kültür* olmak üzere toplam beş başlık altında ele alınmıştır.

"Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksıyla İlgisi" (s. 267-274), yazarın bütün dillerin sentakslarında uydukları *ekonomi veya kolaylık kanunu* ile *değiştirilemezlik veya anlaşılabilirlik kanunu* üzerinde durduğu bir çalışmadır. Burada Türkçenin ses olayları ile söz dizimi arasındaki bağlantılar ortaya konulmuştur. Ayrıca çalışmanın sonuna seslerin açıklık sırasına göre tasnifini gösteren iki adet şema eklenmiştir.

"Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri" (s. 379-397), Yunus Emre'ye ait şiirlerde *Eklerin Kullanımı* ve *Kelime Hazinesi Üzerine Kısa Bilgi* başlıklarından oluşmaktadır. Yazar *ekler* bahsinde istek, geniş zaman, gelecek zaman partisip, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gerindium, mastar, emir kuvvetlendirme, emir, 2. şahıs çokluk, teklik birinci şahıs ve çokluk birinci şahıs bildirme eki, teklik 2. şahıs ve çokluk 2. şahıs bildirme eki, instrümental ekleri, belirtili nesne eki, i- fiili ve ihtimal kuvvetlendirme eklerini ele almıştır.

"Türk Dünyasında Alfabe ve İmla Meseleleri Üzerine I" (s. 425-430) Birinci Türk Dili Kurultayı'nda (25-28 Eylül 1990, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur. Yazıda Türk Dünyasındaki alfabe meseleleri ve ortak bir Türk alfabesi oluşturma düşüncesi esasında, 29 harfli Latin asıllı Türk alfabesinin zaman zaman yetersiz kaldığı durumlar olduğunu, dolayısıyla diğer Türk lehçe ve şivelerinin bazı ihtiyaçlarını karşılayamayacağı gibi hususlar işlenmektedir. Ayrıca çalışmanın sonunda "yazı ve dizgi makinelerinin imkânları göz önünde bulundurularak genişletilmiş Latin harfli Türk alfabesi örneği" verilerek çeşitli öneriler getirilmiştir.

3. Ansiklopedi Maddesi

"Kodeks Kumanikus" (s. 417-419) söz konusu eserin yazıldığı coğrafya ve ait olduğu millet hakkında bilgiler içermektedir. Daha sonra iki bölümden oluşan eserin her bir bölümü ayrı ayrı ele alınarak içeriğine, dil özelliklerine (fonetik ve söz varlığı) ve eser üzerinde ilk defa yapılan çalışmalara değinilmiştir.

4. Çeviriler

"Louis Bazin- Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri" (s. 503-519) yazarın kullandığı terminolojiye bağlı olarak yapılan bir çeviri makaledir. *Fonetik ve Fonoloji (Ses Bilgisi)*, *Morfoloji (Şekil Bilgisi)*, *Vokabüler (Kelime Hazinesi)*, ve *Sentaks (Söz Dizimi)* olmak üzere toplam dört alt başlıktan oluşmaktadır.

"Louis Bazin-Türk Lengüistiği ve Kültür Alışverişi Meseleleri" (s. 521-552), eserde yer verilen ikinci çeviri makaledir. *Ön Rapor*, *Yönlendirici Bibliyografya* (etimoloji araştırmaları, sözlükler, gramer ve antolojiler, edebiyatlar) ve *Neticeler ve Muhtemel Gelişmeler* olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır.

"Louis Bazin-Türkmence" (s. 553-574), yazarın çalıştığı kurumda *Çağdaş Türk Lehçeleri* dersini alan öğrencilerin kullanımına sunmak amacıyla çevirdiği bir makaledir. Türkmen dilini konuşan toplumun yaşadığı ve dağıldığı coğrafya, nüfusu, geçirdiği tarihî ve kültürel süreçten; Türkmencenin ses, şekil ve söz dizimi özelliklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonuna Türkmence bir metin eklenmiştir.

Eserin Türklük bilimine faydalı olması, hem yazarının hem yayıma hazırlayanların hem de bizlerin ortak dileğidir. Bu bağlamda eserde bir bölümüne yer verilen değerli makaleleri Türklük bilimine kazandıran Sayın Efrasiyap Gemalmaz'a saygı ve minnet duygularımızı sunar, sağlıklı ve uzun bir ömür dilerken söz konusu yazıları derleyip araştırmacıların hizmetine sunan ve böylece bir kadirşinaslık örneği de sergileyen Sayın Cengiz Alyılmaz ve Sayın Osman Mert'e teşekkür etmeyi borç sayarız.

Eserin Ön Yüzü